

INTERNATIONAL CONFERENCE of GRADUATE STUDENTS in ECONOMICS and MANAGEMENT

CONFERENCE PROCEEDINGS BOOK

31 may - 02 June 2019

Baku / Azerbaijan

UNEC - International Center for Graduate Education

EDITORS

Prof. Dr. Osman Titrek - Sakarya University TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Fariz Ahmadov - UNEC, AZERBAIJAN

Res. Assist. Ilkin Mammadov, - UNEC , AZERBAIJAN

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS - 2019**

**Responsibility of the contents belong to
the authors**

ISBN 978-605-66495-6-1

**Copyright © 2018, INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
All rights reserved by Conference**

**No part of this publication may be reproduced
or transmitted in any form by means,
electronic or mechanical, including
photocopy, or any information
storage and retrieval system, without
permission from the Publisher.**

Online Publication: 26th September, 2019

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Honorable Committee

Prof. Dr. Adalat Muradov, Azerbaijan State University of Economics

Head of Conference

Assoc. Prof. Dr. Fariz Ahmadov, Azerbaijan State University of Economics

Coordinator of Conference

Res.Assist İlkin Mammadov, Azerbaijan State University of Economics

Organizing Committee

Assoc. Prof. Dr. Ayten Huseynli - *Head of Organizing Committee*

Assoc. Prof. Dr. İlgar Seyfullayev

Asst. Prof. Dr. Samira Shamkhalova

Asst. Prof. Dr. Sugra Humbatova

Asst. Prof. Dr. Kamala Nacafova

Asst. Prof. Dr. Cebrail Veliyev

Baba Mammadov

Samir Agayev

Ulker Zeynalova

Ulker Bayramova

Ayna Aslanova

Nubar İbadova

Basira Babayeva

Seide Khalil

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Editorial Board/ Scientific Committee/Elm Komitəsi

Prof. Dr. William W. Cobern, Western Michigan University, U.S.A.

Prof. Dr. Festus E. Obiakor, Valdosta State University, U.S.A.

Prof. Dr. Carlos S. Reis, The Coimbra's University Centre for 20th Century
Interdisciplinary, Portugal

Prof. Dr. William W. Cobern- Western Michigan University-USA

Prof. Dr. Christer Ohlin, Kristianstad University, Sweden

Prof. Dr. Michael Koniordos, TEIPIR Athens, Greece

Prof. Dr. Linda Pavītola, Dr. paed, Liepāja University, Latvia

Prof. Dr. Adalberto A. Fischmann, Sao Paulo University, Brazilia

Prof. Dr. Becet Broshori, Prishtina University, Kosova

Prof. Dr. David Crowther, De Montford University, Great Britain

Prof. Dr. Enver Halilovich, Tuzla University, Bosnia Herzegovina

Prof. Dr. Khosro Jahdi, Business and Law College, Great Britain

Prof. Dr. Rezai Coshgun, Bahcesehir University, Turkey

Prof. Dr. Tagi Sagafi-Nejad, Texas International University, USA

Prof. Dr. Jae-Woong Byun, Keimyung University, Koreya

Prof. Dr. Osman Titrek, Sakarya University, Turkey

Prof. Dr. Muhsin Halis, Kocaeli University, Turkey

Prof. Dr. Ali Balçı, Ankara Universitesi, Turkey

Prof. Dr. Rıdvan Canım, Trakya University, Turkey

Prof. Dr. Orhan Karamustafaoğlu, Amasya University, Turkey

Prof. Dr. Meral Uysal, Ankara University, Turkey

Prof. Dr. Münevver Çetin, Bahçeşehir University, Turkey

Prof. Dr. Mehmet Engin Deniz, Yildiz Technical University, Turkey

Prof. Dr. Sakit Yagubov, Azerbaijan State University of Economics

Prof. Dr. Zahid Mammadov, Azerbaijan State University of Economics

Prof. Dr. Yashar Kalbiyev, Azerbaijan State University of Economics

Prof. Dr. Yadulla Hasanli, Azerbaijan State University of Economics

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Prof. Rasim Hasanov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Anar Rzayev, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Geray Musayev, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Hamid Hamidov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Shahin Bayramov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Asiman Guliyev, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Adil Huseynov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Aliaga Ismayilzade, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Shahriyar Muhtarov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Kamala Jabbarova, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Muslummat Allahverdiyeva, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Anvar Salahov, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Shahriyar Muhtarov, Azerbaijan State University of Economics
Dr. Neman Muradli, Azerbaijan State University of Economics
Dr. Rashad Huseynov, Azerbaijan State University of Economics
Dr. Nurkhodzha Akbulaev, Azerbaijan State University of Economics

MÜNDƏRİCAT

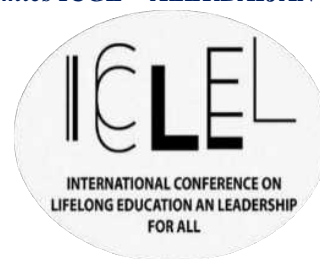
Authors	PAPER TITLE	Page
Abbas Mirbağırılı	Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişaf və iqtisadi artımı əks etdirən əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlili	19-30
Abid Süleymanov	Azərbaycan qanunvericiliyində uzunmüddətli aktivlərin beynəlxalq standartlara uyğun uçotunun təşkili məsələləri	31
Adil Kərimov	İqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılmasında analitik üsulların tətbiqi	32-42
Adnan Süleymanlı	Göstəriş istehlakına təsir edən amillər	43
Afət İsrayılova	İstehlak təsərrüfat fəaliyyətinin əsas amili kimi	44-51
Afilə Kərimli	Təhsilin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində innovasiyanın rolu: Təhsil-Elm-Innovasiya modeli	52-64
Ağabəy İbrahimov	Xüsusi gömrük proseduru növü kimi sərbəst zonanın "Ələt azad iqtisadi zonası" timsalında Azərbaycan Respublikası üçün inkişaf perspektivləri	65-71
Aqil Allahverdiyev	Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarəti	72-80
Almazxanım Mirzəyeva	Maliyyə sabitliyi makroiqtisadi tənzimləmənin əsas hədəfi kimi	81-89
Anar Əsədullayev	Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə bazarın inkişafı və problemlərin həlli yolları	90-98
Anar Süleymanlı	Biznes strategiyasına təsir edən innovativ metodların tətbiqi perspektivləri	99-107
Arzu Mustafayeva	Azərbaycanda əmək qabiliyyətli fiziki və zehni məhdudiyətli insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi	108-119
Aygül Mirzəyeva	Kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları	120-130
Aygün Həsənzadə	Sığorta şirkətləri və onlara inam	131-139

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Ayxan Atayev	İqtisadi inkişafın tənzimlənməsi prosesinin informasiya təminatı	140-148
Ayxan Quliyev	Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialının inkişaf yolları, təkmilləşdirilməsi	149-158
Ayişə Bayramlı	Azərbaycan şirniyyat məhsullarının ixrac logistikası problemlərinin tədqiqi	159-169
Aylan Salmanova	Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişaf və iqtisadi artımı əks etdirən əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlili	170-181
Aynur Məlikzadə	Elektron ticarət fəaliyyətinin təşəkkülü və Azərbaycanda müasir vəziyyəti	182-190
Aynur Seyidova	Azərbaycanda sənayenin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	191-200
Aysel Qəmbərli	Milli iqtisadiyyatda biznes mühitinin və biznesin inkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsi	201-208
Aysel Nuriyeva	Bankların müflisləşməsi, bu prosesin iqtisadiyyatda oynadığı rol və iflas proseduru: tədqiqi.	209
Aysel Omarova	Nağdsız hesablaşmaların tətbiqinin ənənəvi və müasir istiqamətləri	210-218
Aytəkin Hüseynli	Dünyada və Azərbaycanda turizmin mövcud vəziyyətinin təhlili	219-227
Aytən Bağırılı	“Direkt-kostinq” sistemi üzrə məsrəflərin uçotu və neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası (“SOCAR” şirkəti təmsalında)	228-242
Aytən Xəlilova	Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə menecmentinin təşkili problemləri	243-249
Aytən Məmmədova	E-ticarət və Azərbaycanda inkişaf perspektivləri	250-259
Azər Abbaslı	Risqlərin idarə olunmasının bank sektoruna təsiri	260-279
Azər Əliyev	Müəssisə fəaliyyətində insan resurslarının idarə olunmasının mövcud vəziyyətinin	280

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

	analizi və qiymətləndirilməsi (“Ernst&Young holdings” timsalında)	
Baba Məmmədov	Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında iqtisadi münasibətlərin əsas istiqamətləri	281-290
Behbidalı Novruzlu	Turizm sektorunda investisiya qoyuluşlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri	291-302
Bəhrüz Bayramov	Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğun iqtisadi artıma təsiri	303-310
Bəsirə Babayeva	Resursla zəngin ölkələrdə Suveren Sərvət Fondlarının yaradılması və büdcənin resurs gəlirlərindən asılılığının azaldılması zərurəti	311-324
Bəybala Əliyev	Qeyri-neft sektorunun inkişafında dövlətin rolu	325-332
Bilal Məmmədzadə	Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi	333-340
Cavanşir Abbasov	İnnovasiya fəaliyyətində vençur mexanizmlərin infrastrukturunu	341
Cahangir Səmədov	Azərbaycanda ekoloji turizmin əsas problemləri və həlli yolları	342-348
Cəlal Səfərov	Müəssisədə vergi yükünün idarə edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə	349-361
Cəmşid Mədətzadə	Vergi güzəştlərinin tətbiqinin nəzəri - metodoloji əsasları	362-367
Cərulla Şıxkərimli	Azərbaycan manatının (AZN) devalvasiyasının bank sektoruna göstərdiyi təsirin təhlili	368-376
Coşqun Zeynalov	Azərbaycanda mərkəzi yerli özünüidarəetmə münasibətlərində mövcud problemlər və həlli yolları	377-386
Davud Əliyev	Azərbaycanda turizm biznesinin müqayisəli təhlili	387-394
Eldəniz Abdullayev	Fırıldaq üçbucağı: fürsətlərin qarşısının alınmasında “Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi”	395-403

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**

31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Elgin Cahangirov	Səhm bazarlarının (fond birjalarının) yaranma tarixi	404-410
Elgün Süleymanlı	Azərbaycanda daxili bazarın qorunmasında qiymət amilindən istifadə mexanizmi	411
Elmar İsmayılov	Azərbaycan şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi	412-420
Elmar Məmmədrzayev	Azərbaycanda nağd vəsaitlərin uçotu, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	421-428
Elnur Əliyev	Azərbaycanda icbari sığorta bazarı, onun inkişaf problemləri	429-437
Elnur Həsənov	Azərbaycanda sosial sahələrin inkişaf strategiyaları	438-447
Elnur Vəliyev	Türkiyənin dəniz turizmi, sahil zolaqlarının Azərbaycanın Xəzər sahili ərazilərlə müqayisəsi və onların tətbiqi imkanları	448-457
Elsevər Rzayev	İxracın stimullaşdırılması üzrə dünya təcrübəsi	458-464
Elvin Nəsimov	Gəncə şəhər iqtisadiyyatının inkişafında turizm xidmətinin rolu	465-472
Elvin Vəliyev	Azərbaycanın iqtisadi strukturunun vəziyyətinin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından təhlili	473-482
Emin Nəsimli	Azərbaycanda innovasiya yönümlü sahibkarlığın təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi	483-491
Esmira Musayeva	Respublikanın sənaye müəssisələrində proqram-məqsədli idarəetmənin tətbiqi məsələləri	492-500
Əbdülrəhim Rəhimzadə	İqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin iqtisadi inkişaf problemləri və həlli yolları	501-513
Ələkbər Mehdiyev	Tikinti sahəsində gəlir və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	514
Əliəkbər Hüseynzadə	Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsi	515-522
Əlirza Əlirzayev	Azərbaycan iqtisadiyyatında və maliyyə sistemində BOKT-ların rolu	523-530

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Ənvər Hacıyev	Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti və onun həyata keçirilməsi prosesləri	531
Əzizə Allahverdiyeva	Aqrar sektorda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf problemləri	532-538
Fatimə Xurşudzadə	Azərbaycanda dövlət borcu və fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi	539-553
Fatimə Kərimli	Yerli özünüidarəetmə orqanı olan bələdiyyələrin insanların həyatında rolu	554
Fəxriyyə Mənsurova	Makroiqtisadi göstəricilərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin performansına təsiri	555-571
Fənurə Bağirova	Azərbaycanın iqtisadi inkişafının modelləri, milli iqtisadi marağın əsas istiqamətləri	572-583
Fərid Əlimirzəyev	Azərbaycanda marketinqin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və inkişaf perspektivləri	584-589
Fərid Məmmədli	Azərbaycanda həyat sığortası və onun inkişafı problemləri	590-597
Fərid Salmanlı	Azərbaycan Respublikasında neft qiymətlərinin büdcənin formalaşmasına təsiri	598-608
Fəridə Hüseynova	Gömrük administrasiyalarında antikorrupsiya sahəsində “kollektiv fəaliyyət”-in istiqamətləri	609-618
Fəridə Məmmədova	Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində dövlətin rolu	619-628
Fəridə Vəliyeva	Açıq innovasiya: şirkətlər və Startaplar arasında əməkdaşlıq	629-639
Fidan Allahverdiyeva	Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında dövlət siyasətinin əsas prinsipləri	640-647
Firuzə Əliyeva	Otelçilik fəaliyyəti turizm iqtisadiyyatının əsas komponentidir	648
Firuzə Mustafazadə	Kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkili və təkmilləşdirmə yolları	649-663
Fizzə Hüseynli	Yerli özünüidarəetmə orqanlarının yeni maliyyələşmə mənbələrinin araşdırılması və bu sahədə xarici ölkə təcrübələrinin tədqiqi	664-673

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Flora Balayeva	Azərbaycan müəssisələrində müasir şəraitdə heyətin (kadrların) əmək fəaliyyətinin idarə olunması	674-684
Fuad İsmayılzadə	Azərbaycan-Türkiyə ticarət əlaqələrinin Qravitasiya modeli vasitəsilə qiymətləndirilməsi	685-691
Fuad Mehdiyev	Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində İKT-dən istifadə edilməsi nəticəsində yaranan imkanlar və iqtisadi inkişafa qatqısı	692-700
Gülınar Əhədova	Müəssisə fəaliyyətində maliyyə nəticələrindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi (“Azərsun Holding” təmsalında)	701-710
Gülınar Gülməmmədli	Kiçik və orta biznesdə marketinqin rolu (Azərbaycan təmsalında)	711-721
Gülınar Orucova	Zəfəran Made in Azerbaijan brendi kimi	722-727
Gülınar Səmədova	Adaptasiya proseduru və mobbing: Azərbaycan şirkətlərindəki vəziyyət	728-736
Gülınarə Namazova	Vergi dərəcələri ilə qiymətlər arasında qarşılıqlı nisbətə tənzimlənmə mexanizmi	737-745
Gülsüm İbrahimova	Əlavə dəyər vergisinin hesablanması və ödənilməsi	746-757
Gülşən Heydərova	Bank sferasında risklərin qiymətləndirilməsi	758-767
Gültəkin Mehdiyeva	Azərbaycanda maliyyə sahəsində çalışan insanların iş doyum analizi	768-779
Gülüstan Abbasquluyeva	Azərbaycanda kiçik və orta biznes subyektlərinin formalaşma xüsusiyyətləri	780-789
Günay Şıxalievə	Korporativ idarəetmə və təşkilati davranış	790-799
Günəş Əhmədova	Marketinq sahəsində kommunikasiya vasitələrinin məcmusu və onların xüsusiyyətləri	800-807
Həmid Əsgərov	İnkişaf edən iqtisadiyyatlar nümunəsində informasiya iqtisadiyyatı və xarici ticarət əlaqələrin mövcud problemin təhlili və qiymətləndirilməsi	808-820

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Hökümə Ağayeva	Bank sektorunda sosial media marketingin rolu	821-829
Hüseyn Əlizadə	Beynəlxalq maliyyə böhranlarının Azərbaycana təsirləri və həlli yolları	830-841
Hüseyn Xudaquliyev	Azərbaycanda ödəniş kartlarının sayının proqnozlaşdırılması	842-850
Xəyalə Əliyeva	Devalvasiyanın Azərbaycan bank sektoruna təsiri	851-859
Xudaverdi Şirəlizadə	Milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından nəqliyat sektorunun beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiyasının təmin olunma yolları	860
İdris Məhərrəmli	Gömrük xidməti və onun xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsindəki yeri	861
İlahə Bəxtiyarlı	Azərbaycanda işçilərin təlim və inkişafının müəssisələrin səmərəliliyinə təsiri	862-870
İlahə Mahmudbəyli	Rabitə müəssisələrində investisiya qoyuluşunun uçotu və təhlili	871-879
İlkin Həməzəyev	Sənayenin sahə strukturuna təsir edən amillərin iqtisadi metodlarla tədqiqi	880
İradə Abdullayeva	Azərbaycanda maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqini təmin edən milli uçot sisteminin yenidən təşkili strategiyası	881
İsa Əhmədov	Dövlət maliyyə nəzarəti: problemlər və perspektivlər	882-889
İsfəndiyar Xasıyev	Ərzaq təhlükəsizliyi: onun mahiyyəti, təmin etmə metodları və inkişaf istiqamətləri	890-900
İskəndər Hacızadə	2014-cü il maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinin azaldılmasında Dünya Bankının rolu	901-909
İsmayıl Abbasov	Yerli özünüidarəetmə orqanlarında maliyyə qaynaqlarının artırılmasında innovativ yeniliklərin rolu	910-919
İsmayıl Aslanov	Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmini	920

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

İsmayıl Əmirli	Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəlinin ərzaqla səmərəli təminatıbaşlıca şərt kimi	921
İsmət Ağayarov	Kriptoalyutalar və Bitcoin	922-931
Kamran Əlizadə	Azərbaycanda böyük dördlük audit şirkətlərinin audit keyfiyyəti	932-941
Kamran Hüseynov	Neft emalı müəssisələrində əməyin ödənilməsinin müasir vəziyyəti	942-953
Kənan Dadaşov	Təhsilin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi	954-959
Kənan Məmmədov	Şirkətlərdə strateji idarəetmənin əhəmiyyəti və tətbiqinin üstünlükləri və faydaları	960-967
Könül Yusifli	Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılması	968-976
Qəhrəman Piriyev	Ölkə səviyyəsində insan resurslarından istifadənin tənzimlənməsi mexanizmləri	977-984
Qəmər Quliyeva	Azərbaycan sənayesinin sahə quruluşunun müasir vəziyyəti	985
Laçın Mahmudova	Azərbaycanda bank olmayan kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə sistemlərinin tətbiqi	986-994
Lalə Musazadə	Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi məsələləri	995
Lamiyə Xudiyeva	Azərbaycanın Xəzər sahili ərəzilərində sağlıq turizminin inkişaf perspektivləri	996-1005
Lamiyə Abdullazadə	Azərbaycanda auditin inkişafı: analitik baxış və qiymətləndirmə	1006-1018
Lamiyə Mustafayeva	Azərbaycanda aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarında qiymətlərin əmələ gəlmə mexanizmi	1019
Leyla Məmmədova	Kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlar üçün imkanlar və dayanıqlı sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması	1020
Leyla Rzalı	Azərbaycanda iş qəzalarına qarşı mikro səviyyədə mübarizə : SOCAR təmsalında	1021-1029

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Ləman Abbasova	Daşınmaz əmlakın icbari sığortası, problemləri həlli yolları	1030-1038
Ləyaqət Həsənzadə	Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri	1039-1048
Mahizər Səfərova	Bank və kredit təşkilatlarında risklərin sığortasının perspektivləri, dünya və Azərbaycan reallığı	1049-1056
Mahmud İsmayilzadə	Tibbi sığorta anlayışı	1057-1064
Malik Məmmədov	Azərbaycanda turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin təhlili və artırılması yolları	1065-1072
Maral Alışova	Heyətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi	1073-1080
Maya Qocayeva	Azərbaycan təhsil sistemi və insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisəli təhlili	1081-1090
Mədət Cabbarov	Dünya təcrübəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üsulları və Azərbaycan reallığına tətbiqi	1091
Məftun Qubadzadə	İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial yönümlü xərc strategiyalarının müqayisəli təhlili	1092-1101
Məhəmmədsadiq Hacıqədirlı	Dəniz nəqliyyatının dünya ticarətində rolunun artırılması istiqamətləri	1102-1115
Məhsəti Mahmudzadə	SOCAR-da insan resurslarının təlimi və karyera inkişafının təşkilinə dair araşdırma	1116-1126
Məmmədağa Məmmədov	İpoteka kreditləri beynəlxalq təcrübədə	1127-1134
Məsumə Talıbova	İnsanların düşüncə tərzinin maliyyə bazarlarının inkişafına təsiri	1135-1145
Mətin Həsənov	“Abad” sahibkarlığın inkişafında model kimi	1146-1152
Mirbəhruz Hüseynov	Dövriyyə kapitalının idarə edilməsinin müəssisənin mənfəətliliyinə təsiri	1153-1164
Mirtaleh Qəhrəmanov	Azərbaycanda sənayenin inkişafında sənaye məhəllələrinin rolu	1165-1173
Murad Əhmədov	Azərbaycan Respublikasını gömrük rəsmiləşdirilməsinin təkmilləşdirməsi nəticəsində ticarətin sürətlənməsi və beynəlxalq ticarət payının artması	1174-1179

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**

31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Murad Ələkbərov	Azərbaycan Respublikasında kənd turizminin inkişaf perspektivləri	1180-1185
Murad Kırımov	Kommersiya müəssisələrində tətbiq edilən innovasiyalı xidmətin əsas xüsusiyyətləri	1186
Murad Məlikov	Ölkənin sosial-iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasında iqtisadi təhlükəsizliyin göstəricilər sistemi	1087-1195
Müşfiq Mustafayev	Azərbaycan Respublikası büdcəsinin gəlirləri, xərcləri və onun formalaşmasında neft fondundan ayırmaların rolu	1196-1204
Müşfiq Rzazadə	Azərbaycan maliyyə bazarlarında qiymətin əmələ gəlməsi məsələləri	1205-1214
Nadir Həsənov	Milli iqtisadiyyatda turizm sektorunun yeri, turizm sektorunun iqtisadi əhəmiyyəti	1215-1224
Nadir İbrahimli	Vergi sisteminin optimal strukturunun qurulmasında birbaşa və dolaylı vergilərin nisbətinin müəyyən edilməsi	1225-1234
Nadirə Yusifova	Dünya maliyyə qloballaşmasının Azərbaycana təsiri	1235-1244
Nahid Kişizadə	Ölkə iqtisadiyyatının və onun aparıcı sahəsi olan sənayesinin mövcud vəziyyəti	1245-1252
Nahid Məmmədzadə	Tədiyyə balansının tənzimlənməsində dövlətin özəl sektorla qarşılıqlı əlaqəsinin rolu. İnformasiya öhdəliyi	1253-1261
Nəringül Mikayılzadə	Ailə biznesi üzrə dünya ölkələrinin təcrübəsi	1262-1272
Natiq Həsənli	Azərbaycan iqtisadiyyatında neftin rolu	1273
Nənəxanım Məsimli	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda qida sənayesinin inkişafına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi	1274-1282
Nərmin Eyvazlı	Ticarətdə auditin təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	1283-1290
Nərmin Usubova	Azərbaycanda reklam bazarının müasir vəziyyətinin tədqiqi və inkişaf perspektivləri	1291-1297

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Nicat Abbaszadə	Dəniz nəqliyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi	1298-1309
Nicat Əliyev	Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin antiinflasiya siyasətinin reallaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri	1310-1318
Nicat Kamilli	Dövlətin fiskal tənzimlənmə mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlili	1319-1327
Nicat Rzayev	Dünya maliyyə böhranlarının xüsusiyyətləri və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri	1328-1340
Nicat Vəliyev	Müasir inkişaf mərhələsində yeni global valyuta sisteminin formalaşması perspektivləri	1341-1349
Nigar Dadaşlı	Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığının inkişaf meylləri	1350-1358
Nigar Miriyeva	Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin maliyyə sistemində yaranan problemlər və onların həlli yolları	1359
Nigar Təhməzova	Neft və neft məhsulları bazarında şirkətin fəaliyyətinin tənzimlənməsində nəqliyyat-logistika mexanizmlərinin rolu	1360-1370
Novruz Bayramov	Strateji Yol Xəritələrinin reallaşdırılmasında turizm sektorunun inkişafı	1371
Novruz Əhmədov	İstehsalın enerji ilə təchizatında alternativ variantlardan istifadənin səmərəliliyi	1372
Nuranə Namazova	Lizinq əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunması	1374-1378
Nurlan Abdullazadə	Sosial biznesin inkişaf perspektivləri	1379
Nübar Nağıyeva	Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təkmilləşdirilməsi yolunda yaşanan problemlər və onların həllində əmək ehtiyatlarının rolu	1380-1388
Nüşabə Hüseynli	Maliyyə nəzarəti və audit sahəsində tətbiq olunan beynəlxalq təcrübələr	1389-1396
Orxan Abbaszadə	Müasir dövrdə maliyyə siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi	1397

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Orxan Babayev	Biznes proseslərinin idarə edilməsinin əsas aspektləri	1398-1406
Orxan Əsədov	İnflyasiya haqqında nəzəri yanaşmalar və onun təhlili	1407
Orxan Məmmədli	Azərbaycanda vergi yayınması və vergi hüquqpozmalarına qarşı tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri	1408
Orxan Sadiqov	Kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikasının təhlili və bu sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının iqtisadi məzmunu	1409
Pərvin Sadiqova	Davamlı inkişaf konsepsiyası və Azərbaycan Respublikasının davamlı sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri	1410-1417
Pərviz Baxşəliyev	Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində kadr potensialının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	1418-1428
Pünhan Gəraylı	Bank olmayan maliyyə institutlarında kənar auditin müasir vəziyyəti	1429
Rakim Haqverdiyev	Azərbaycanda sığorta bazarının cari vəziyyəti və bazarın inkişafında sığorta şirkətlərinin rolu	1430-1438
Ramazan Hüseynov	Milli iqtisadiyyatda vergilərin ixracın artımına təsiri və onun hüquqi aspektləri	1439-1450
Ramid İmanzadə	Logistik mərkəzlərin önəmi və ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirləri	1451-1459
Ramilə Nuriyeva	Səyyar vergi yoxlamaları sahəsində effektivliyin yüksəldilməsi istiqamətləri	1460-1466
Ramiz Valehli	Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı: problemlər və inkişaf yolları	1467-1477
Rasim Tacəddinov	Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tranzit potensialının artırılması perspektivləri	1478-1485
Rauf Süleymanlı	Mühasibat uçotu və vergi uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	1486-1497
Rəsul Xəlilov	Yerli elmi təşkilatların fəaliyyətinin SWOT təhlili	1498-1505

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Rial Rüstəmov	Bank sistemində elektron (rəqəmsal) və çoxkanallı bankçılıq, onların inkişaf perspektivləri	1506-1515
Röya Şəmsəddinova	Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin mövcud vəziyyətinin təhlili	1516-1524
Ruhin Ələkbərov	Kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat	1525
Ruslan Vəliyev	Sənayenin inkişafına investisiya qoyuluşlarının artırılması istiqamətləri	1526-1533
Ruzi Şimisoy	Azərbaycanda həyat sığortasının inkişaf prosesi və həyat sığortası üzrə məhsul növləri	1534
Sabir Rəhimov	İnsan resursları idarə edilməsində iş analizi və işçi seçmə arasında əlaqə	1535-1544
Sahil Nəhmətov	Dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya	1545-1554
Samir Ağayev	Dördüncü sənaye inqilabının şirkətlər üzərindəki potensial təsirləri	1555-1563
Samir Babayev	Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin problemləri: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı təmsalında	1564-1573
Samir Tağıyev	Azərbaycan Respublikasında elektron hökumət xidmətlərindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili	1574-1583
Samir Yavərli	Dünyada və Azərbaycanda dolayı vergilərin tətbiqinin müqayisəli təhlili	1584-1593
Samirə Bayramzadə	Həyat sığortasında Azərbaycan və dünya modelinin müqayisəli təhlili	1594-1601
Samirə Hacıyeva	İstehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələləri	1602-1619
Samirə Sadiqova	Azad iqtisadi zonaların regionların və ölkələrin inkişafına təsiri	1620-1628
Sevda Süleymanova	Alternativ bank xidmətlərinin təşkilində dünya təcrübəsi	1629-1642
Səbinə Ələkbərova	Holland sindromu və Azərbaycanda onun qarşısının alınması yolları	1643
Səbuhi Həsənlı	Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlarda institusional alətlərin istifadəsi	1644

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Səidə Bağırzadə	Azərbaycanda bank sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsiri	1645-1650
Səidə Xəlil	Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasında yaranan problemlər	1651-1659
Səkinə Qafarova	Müəssisənin rentabellik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində maliyyə əmsallarının rolu və Azercell Telecom MMC-nin timsalında hesablanması	1660-1666
Səkinə Qəhrəmanova	Maliyyə böhranının problemlə kreditlərin dinamikasına təsiri və onların həlli yolları	1667-1674
Səməd Səmədov	Sosial biznes və insan kapitalı trendləri	1675
Sərxan İsmayılı	Azərbaycanda investisiya mühiti və onun inkişaf istiqamətləri	1676-1683
Sona Sadiqli	Müasir dövrdə Azərbaycanda maliyyə bazarının mövcud vəziyyəti və beynəlxalq bazarlarla əlaqənin xüsusiyyətləri	1684-1691
Sultan Niftəliyev	“SOCAR” şirkətinin kadr menecmenti strategiyası	1692-1699
Şahin Məmmədzadə	Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının inkişaf perspektivləri	1700-1709
Şahsuvar Şıxəlizadə	Dövlətin sənaye şəhərciklərinin yaranmasına və inkişafına göstərilən dəstəyi	1710-1720
Şəmistan Qəhrəmanov	Azərbaycanda və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb edilməsinin müqayisəli təhlili	1721
Şəms Paşayeva	Nağd vəsaitlərin idarə olunmasının Azərbaycan şirkətləri üzərində tətbiqi	1722-1730
Tahir Səmədov	Azərbaycan və Beynəlxalq Valyuta Fondu əlaqələri	1731-1741
Taleh Hüseynov	Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində tətbiq olunan uçot qaydalarının təkmilləşdirilməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə	1742-1750
Telli Hüseynova	Azərbaycanın vergi sisteminin müasir problemləri	1751-1757

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Teymur Əliyev	Azərbaycanın Avropa İttifaqına daxil olma perspektivləri	1758-1767
Təbriz Abbaslı	Azərbaycanın bank sektorunda müasir bank xidmətlərinin təşkili və inkişaf perspektivləri	1768-1778
Təbriz İsmayılov	Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və onun normativ bazasının formalaşması mərhələləri	1779-1786
Tərhan Müzəffərli	Azərbaycan müəssisələrində tətbiq olunan performans qiymətləndirmə üsulları: yaranan problemlər və onların həlli yolları	1787-1795
Tərlalə Kərəmova	Kiçik və orta sahibkarlıqda vergitutmanın müasir vəziyyətinin təhlili	1796
Tərhan Rəhimov	Qloballaşmanın turizmin inkişafına təsirləri	1797-1804
Tinatın Ədilzadə	Azərbaycanda kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçid	1805-1817
Toğrul Yarıyev	Dünya mobil telefon bazarının statistik qiymətləndirilməsi	1818
Tuncay Məmmədov	Vergi gəlirlərinin iqtisadi artım göstəricilərinə olan təsiri: İƏİTölkələri timsalında	1819-1826
Tural Abdullayev	Müəssisənin marketinq fəaliyyətində marketinq qərarlarına dəstək sisteminin tətbiqi və onun informasiya menecmentində rolu	1827-1839
Turqay Babayev	Böhranın yaranma prosesi və böhran idarəetməsində fəal yanaşma	1840
Tünzalə Hüsüyeva	Azərbaycan bank sektorunda müəssisədaxili audit və onun təşkili problemləri	1841-1849
Türkanə Daşdəmirova	Sosial media və sosial media vasitələri	1850-1861
Uğur Əliyev	Oteldə əməyin motivasiyası və stimullaşdırılması	1862
Ülvi Abdullayev	Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri	1863-1876
Ülvi Nəbiyev	Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinə mövcud vergi sisteminin təsirinin təhlili	1877-1887
Ülviyyə Məmmədova	Sosial medianin istehlakçı davranışına təsirinin marketinq təhlili	1888-1898

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**

31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Ümid Paşazadə	Lənkəran–Astara iqtisadi rayonunda çay sektorunun mövcud vəziyyəti və inkişaf etdirilməsi yolları	1899-1907
Vasif Əsədov	Azərbaycanda 2020-ci ildən etibarən tətbiq olunacaq icbari tibbi sığortanın milli sığorta bazarının inkişafına mümkün təsirləri	1908-1912
Vəfa İsgəndərli	Milli gəlirin artırılmasında qiymət siyasəti	1913-1926
Vüqar Almuradov	İctimai iaşə məhsullarının daşınmasının Azərbaycanla logistik üsulla həlli	1927-1935
Vüsal Hüseynzadə	Azərbaycan Respublikasının ixrac əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	1936-1946
Vüsal Salmanov	İnnovasiya sahibkarlığının vençur maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi	1947-1957
Vüsal Süleymanov	Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları	1958-1970
Vüsalə Xəlilova	Sığorta şirkətlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və onların istifadəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi	1971-1980
Yunus Əhmədli	Səhm bazarının iqtisadiyyatda rolu və səhmlərin qiymətlərinə təsir edən amillər	1981-1987
Yusif Məmmədhusəynov	Heydər Əliyev adına Bakıneft emalı zavodunda əməyin təhlükəsizliyi vəziyyətinin təhlili	1988-1998
Yusif Nəzərov	Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin müasir vəziyyəti və qiymətləndirilməsi	1999-2004
Zemfira Əlizadə	İnnovasiya və Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyata keçid	2005-2015
Zemfira Əliyeva	Azərbaycanda vergi daxilolmalarına makroiqtisadi göstəricilərin təsirinin qiymətləndirilməsi	2016-2024
Zəhra Rzalı	Vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasının normativ-hüquqi bazası	2025-2030
Zəhraxanım İbrahimli	Azərbaycan banklarında likvidlik riski və likvidlik riski menecmenti	2031-2040

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Zərifə Hüseynli	Təhsil amilinin dayanıqlı iqtisadi inkişafda rolu	2041-2047
Ziyafət İsmayılova	Azərbaycanda büdcə - vergi siyasətinin inkişafı: perspektiv təhlil və təkmilləşdirilmənin istiqamətləri	2048-2056
Zülfiyyə Mahmudova	Azərbaycanda sığorta bazarında marketinq fəaliyyətinin tətbiqi	2057-2067
Amil Rüstəmli	İhracat performansına etki eden pazarlama strategiyələrinə Azərbaycan firmalarının verdiyi önəm	2068-2079
Araz Hüseynov	Rusya-İran ekonomik ilişkileri	2080-2088
Asya Cəferova	"Made in Azerbaijan nar ürünleri" - SWOT analizi ile çözümləmə	2089-2104
Aysel Hüseynova	İşletmələrdə stratejik yönetim sürecinde performans ölçümünde Balanced Scorecard-in (BSC) rolü	2105-2115
Baba Ağarehimov	İhracat pazarlamasında fiyatlandırma politikaları: Azərbaycan elektrik enerjisi ihracatçısı "Azerenerji" ASC uygulamalı analiz	2116-2124
Bahtiyar Hatamov	Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünləşme ve nedensellik ilişkisi: Azərbaycan örneği	2125-2139
Bayram İsmayılov	Azərbaycan'da ödəmə aracı olaraq kredit kartı kullanımına etki eden faktörler	2140
Burcu Yücesan - Muhsin Halis	Eğitim etkinliğinin ölçülmesinde ROI hesaplaması ve eğitim örneği	2141
Canan Baysal - Duygu Sav - Muhsin Halis	Kariyer geleceği algısı ile öz-yetkinlik arasındaki ilişkinin incelenmesi: demografik özellikler açısından karşılaştırma	2142
Cemil Şimşek	Türk dünyası zirve toplantılarına genel bir bakış	2143
Duygu Sav - Muhsin Halis - Ramzi Guliyev	Karizmatik liderlik algısı ve lidere duyulan ihtiyaç ilişkisi: bir araştırma	2144

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Elnur Hesenov	Banka dışı finansal kurumlar, Azerbaycan örneği	2145-2152
Elvin Qasımzade	Sponsorluk faaliyetlerinin marka değeri üzerinde etkisi (sponsorluk faaliyetlerinden sonra tüketicilerin marka değeri ile ilgili düşünceleri)	2153-2162
Humay Qehremanli	Performans ve motivasyon arasında ilişki	2163-2175
Qubat Qubadov	Avrupada gayrimenkule olan yabancı yatırım ve gayrimenkul ihracatı deneyimleri. İpotek. Türkiye örneği	2176-2183
Mahmud Sadiqov	Uluslararası sermaye bütçelemesi ve yatırım kararı	2184
Mübariz Abdiyev	İnsan kaynakları yönetimi	2185-2193
Oruc Hümmetli	İstanbul borsasında işlem gören işletmelerin hisse senedi değerlemesinde Canslim analizinin kullanımı	2194-2203
Rasim Memmedov	Popüler kültürün tüketici davranışına etkileri: Azerbaycan örneği	2204-2208
Röya Abdullayeva	Reklamda yaratıcı stratejilerin uygulanması	2209-2220
Sibel Gözel	Kırgızistan petroglifleri	2221
Soner Tülemez	Liderliğin karanlık yüzü ve çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri	2222
Şebnem Ahmetzade	Azerbaycan'da sigorta sektörünün gelişimi ve ekonomik büyümeye etkisi	2223
Yunis Memmedzayev	Lüks marka tüketiminde cinsiyet faktörü (cep telefonu sektörü): Azerbaycan örneği	2224-2236
Абдулла Абдуллаев	Необходимость совершенствования таможенной политики Азербайджана в системе международной экономической интеграции	2237-2243
Адина Адили	Современное состояние и перспективы развития экономических связей Азербайджана и Китая	2244-2250

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Айгюн Джафарова	Финансовый анализ как процедура аудиторской деятельности и пути его совершенствования в Азербайджане	2251-2261
Айна Асланова	Стратегия повышения конкурентоспособности национальной экономики на мировом рынке: влияние институциональной среды	2262
Айтадж Алиева	Влияние рекламы на формирование отношения потребителя к бренду в Азербайджане	2263-2275
Айшан Мухтарова	Маркетинговая модель потребительского поведения	2276-2284
Афер мурадов	Современные тенденции развития сферы услуг в Азербайджане	2285-2294
Биллур Ахмедова	Целевые продукты и рынки в экспорте Азербайджанской республики	2295-2305
Гюльнар Гусейнзаде	Проблемы развития туризма в тюркских странах средней Азии	2306-2319
Гюльшан Алиева	Совершенствование учета и анализа финансовых результатов	2320-2328
Гюнай Бабазаде	Организация и проведение аудита в некоммерческих организациях в Азербайджане	2329-2337
Джейхун Азизов	Место и роль комплексного экономического анализа в системе менеджмента	2338-2346
Ильгар Алекберзаде	Аудит внешнеэкономической деятельности коммерческих организаций в Азербайджане	2347-2356
Ильхам Алиев	Учет и анализ нематериальных активов в коммерческих организациях	2357
Иса Гурбанов	Проблема конкурентоспособности Азербайджанской экономики	2358-2363
Камран Акперов	Формирование системы маркетинговых коммуникаций на потребительском рынке	2364-2372

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**

31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Карим Рзабейли	Перспективы автоматизации бухгалтерского учета	2373-2381
Лала Агаева	Пути развития денежной-кредитной политики Азербайджана	2382-2392
Мадад Нагиев	Совершенствование методики учета и аудита использования капитала в Азербайджане	2393
Майя Ахундова	Выгоды использования системы безналичного расчета для экономики страны	2394-2402
Мурад Азизли	Управление инновациями и проектами	2403-2410
Назлы Зейналова	управление общением в процессе взаимодействия	2411
Нармин Абдуллаева	Планирование человеческих ресурсов как функция служб персонала	2412-2419
Нубар Ибадова	Проблемы развития регионов Азербайджанской республики в постнефтяной период	2420-2429
Расул Багиров	Эволюция денежной политики азербайджана в постсоветский период	2430-2438
Сабина Агаева	Современное состояние рынка труда Азербайджана и приоритетные направления его развития	2439-2448
Сабина Акпербекова	Подбор персонала и инновации в стандартных методах подбора	2449-2456
Самира Гусейнова	Анализ управления рисками и его методические критерии познания	2457-2465
Санубар Годжаева	Применение сенсорного маркетинга на рынке услуг общественного питания	2466-2479
Сияб Султанов	Учёт и аудит внешнеторговых операций и условия глобализации экономики в Азербайджане	2480
Тамерлан Мамедов	Стратегическое планирование и ее влияние на предприятия Азербайджана	2481-2487
Тахмина Гусейнова	Особенности венчурного инновационного бизнеса	2488-2497

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Турал Гаджиев	Банковские услуги и их совершенствование	2498-2505
Фаиг Манаширов	Пути повышения эффективности банковского сектора Азербайджанской Республики	2506-2514
Фидан Гюлюшева	Современное состояние управления доходами государственного бюджета Азербайджанской Республики	2515-2523
Фуад Исаев	Пути повышения ликвидности коммерческих банков Азербайджанской Республики	2524
Шахла Солтанова	Стандарты базельского комитета по банковскому надзору: степень реализации в Азербайджанских коммерческих банках	2525-2531
Эльвин Гаджиев	Совершенствование системы управления персоналом в торговой организации в Азербайджане	2532-2539
Эльвин Гурбатли	Новая валютная система	2540
Юсиф Сулейманов	Современные методы привлечения финансовых ресурсов на рынке капитала	2541
Яшар Мелик-Еганлы	Развитие взаимоотношений между Азербайджаном и Международным Валютным Фондом	2542-2549
Abdulaziz Al-Roomi	Brexit: a future of EU economy without the UK	2550
Anar Aslanov	The impact of the 2008-2009 financial crisis on Azerbaijan economy	2551-2562
Anastasiya Zhinzhikova	Development of Marketing Strategy in the sphere of tourism in the case of State Historical-Architectural Reserve "Icherisheher"	2563
Andrea Prepuk- Kira Muratov-Szabo	Stress tests of central counterparties in case of separated default funds Designing the default fund and quantifying the size of it	2564

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Angana Malla	Importance of national culture while branding any products in Nepal	2565
Arif Feyziyev	Analysis of current situation of Azerbaijan's foreign trade	2566-2573
Aygun Alakbarova-Nunzia Corrado	Corporate valuation in packaged foods company; Evidence Conagra Brands, Inc	2574
Aykhani Rasulov	Regulatory responses to the subprime crisis (2007-08)	2575-2592
Ayten Jafarova	Poverty and global initiatives to alleviate it	2593-2600
Ayten Mekhraliyeva	The concepts of the educational system, educational process and educational organization in Azerbaijan Republic	2601-2611
Azad Qarayev	Theoretical concept aspects of a cryptocurrency and bitcoin	2612-2616
Bashxanim Mahmudlu	Economic burden of schizophrenia in Italy: a probabilistic cost of illness analysis	2617
Bilgeyis Aliyeva	Development of the Non-Oil Sector	2618
Bruno Alves Moura - Opwonya Innocent - Ruzgar Mikayilova	What caused the early millennium slowdown? Evidence based on vector autoregressions	2619
Cesar Augusto Miranda Moto	The effectiveness of human resource management on improving the performance of education staff	2620
Chingiz Ibrahim	Impact of blockchain technology in marketing	2621-2632
Darshana Gurung	Revealing the Status of CSR and Ethical Consumerism in Nepal	2633
Davud Mirzamammadov	Financial crises and bank failures: a review of prediction methods	2634
Eva N. Koon	Public finance	2635
Faith Wangila	Foreign direct investment as a stimuli for economic growth; Kenya -China relations	2636
Famil Tagiyev	SME and its impact on global economy	2637
Fatoumata m. Fatty	Corporate governance and organizational behavior	2638

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Fuad Safarli	The role of capital markets in economic development of Azerbaijan	2639-2645
Gulustan Mammadova	The role of foreign direct investment in Azerbaijan	2646-2661
Gunay Shamilova	The role of international trade on macroeconomic indicators of countries	2662-2673
Huseyn Aliyev	Analysis of the directions of the trade between European Union and Azerbaijan.	2674-2681
Hüseyn İbadov	Bitcoin: the currency of the future or a tool for speculation?	2682-2692
Ibrahim Osmanov	A new digital model of tourism marketing in Azerbaijan	2693-2702
Javid Aliyev	Assessment of effectiveness of monetary policy instruments in Azerbaijan for the period of 2005-2017	2703-2714
Jonathan Williams	On persistence in mutual fund performance	2715
Joshghun Jafarov	Brand equity and its effect on consumers purchasing behavior in milk and milk products industry in Azerbaijan	2716-2725
Kamil Muslimov	Modern theories of international trade and international market entry strategy: evidence from mechanical engineering	2726
Kamran Abdurahmanov	Income inequality in Azerbaijan	2727
Khalida Javadova	Organizing effective financial analyze in the industrial enterprises	2728
Konul Musayeva	SOFAZ in national economy	2729-2739
Lala Asadova	Construction of a model of the relationship between the results of marketing research and management activities of companies	2740-2753
Lala Huseynova	Comparative analysis of the economic growth in the case of CIS countries and Azerbaijan	2754-2764
Lala Najafova	Aggregate supply-oriented economic growth problems: a comparison of the US and Japanese economies	2765-2778
Laman Karimli	M&A activities with the innovative approach	2779-2787

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Misrixan Misrixanov	Analysis of the competitiveness of Azerbaijan's national economy	2788-2797
Mostafa Kamar	Auditing of accounts	2798
Murad Muradli	Economic growth, foreign direct investment and unemployment: the case of Turkey	2799-2807
Narmin Ahmadova	“Big data” usage in improving marketing strategy	2808-2815
Narmin Huseynova	Electronic money: is there any possibility of a cashless society?	2816-2824
Narmin İsmayilova	The impact of migration on economic situation in the world	2825-2835
Narmin Sultanli	Practical aspect of e-commerce in Azerbaijan	2836-2845
Narmin Tanriverdiyeva	Cash management practices of small and medium enterprises in Azerbaijan	2846-2855
Nihad Huseynli	Influence of international trade on economy: how openness impact growth in theoretical view	2856-2860
Nijat Safarov	Causes of child labor	2861-2868
Nigar Asadova	The role and importance of implementation of free economic zones in the economic development of the country	2869-2877
Nouf Alshehi	Financial accounting	2878
Nurlana Abbaszada	Impact of the transnational corporations on the Chinese economy	2879-2888
Orkhan Hajizade	Future of cryptocurrencies in international financial markets	2889-2900
Oruj Maharramli	Influence of macroeconomic variables on credit risk: a case of Turkish commercial banks	2901-2923
Paola Estefania Gomez Urgilez	Ecuador's macroeconomic policies	2924
Parixanim Novruzlu	Strategic interests of Azerbaijan in the context of joining the wto	2925-2937
Rashad Mammadov	Internet banking, e-commerce and their role in the world economy	2938-2947

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Rashed Jahangir – Ruslan Nagayev	Financial sector and real sector co-movement: A wavelet coherence analysis	2948
Samir Abbasli	Analysis of current performance of non-oil sector in Azerbaijan	2949-2957
Samir Namazov	Foreign trade relations of Azerbaijan	2958-2967
Sara Ahmadli	Currencies in the world economy and their use in developed and developing countries	2968-2978
Sayyara Malikova	The global financial-economic crisis of 2007- 2008	2979-2987
Seljan Aliyeva	Political and economic consequences of labor migration in Germany	2988-3000
Timucin İsmayil	Taxation in Canada: knowing how the taxation system works	3001
Tofiq Qədimov	Central banks as regulatory and supervisory authority and the perspectives of integration of central bank of Azerbaijan to the global development trends of regulation methods	3002-3005
Ulvi İsmayil	Economic contribution of international logistics management in Azerbaijan	3006-3017
Ulviyya Gafarova	Implications of international financial reporting standarts in Azerbaijan	3018
Vasif Mahmudov	Derivative financial instruments as the prospect of development of international financial market	3019
Yassi Mahama Ganjaeva	Economy of England	3020
Yvonne Wanjiru	Government regulation of small saccos in Nairobi city country	3021

Azərbaycan Respublikasında İqtisadi İnkişaf və İqtisadi Artımı Əks Etdirən Əsas Makroiqtisadi Göstəricilərin Təhlili

*Abbas MİRBAĞIRLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
abbasmirbaghirli@gmail.com*

Xülasə

Yüksək neft qiymətləri ilə təmin edilmiş büdcə gəlirlərindən yaranan bir fond iqtisadiyyatı əlverişsiz iqtisadi vəziyyətlə il ərzində qoruyub saxlaya bilər. Stabilizasiya fondu (əvvəllər onu gələcək nəsillərin Fondu adlandırırdılar) dövlətin siyasətinə zidd olan məqsədlərə əlavə büdcə gəlirlərini yönəltmək üçün illik cəhdlərlə mübarizənin effektiv bir forması kimi görünürdü.

Fondun formalaşması mənbəyi son on ildə neftin orta qiymətinin qalxması zamanı yaranan bütün federal büdcə gəlirləri olmalıdır. Onların müzakirələrinin məntiqi açıqlaması belədir: əhəmiyyətli məbləği toplamaq üçün yalnız aksiz və rüsumlar kifayət deyil. Bununla yanaşı, neft qiymətlərində dəyişikliklər bir çox sənayenin iqtisadiyyatına təsir göstərir və bu səbəbdən ixracatçılar yalnız maliyyə resurslarını Fonda köçürməlidirlər. Bu halda, Fonda büdcə xərclərinin azaltmaq yolu ilə süni şəkildə yaradılan və eyni zamanda bu xərcləri artırmaqla süni şəkildə aradan qaldırılma bilən mücərrəd profisiti köçürmək lazım deyil.

Eyni zamanda, ən çətin məsələ fondun rəhbərliyini kimə etibar etmək problemidir. Bənzər strukturların fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə fondlar mərkəzi bank, Maliyyə Nazirliyi və ya ayrı bir təşkilat tərəfindən idarə olunur. Stabilizasiya Fondunun pulları ilə nə baş verəcəyini soruşmaq daha çətin idi. Dünya təcrübəsində bu fondların vəsaitləri əsasən xaricdəki gəlirli etibarlı qiymətli kağızlara sərf olunur. Rusiyada Stabilizasiya Fondunun vəsaitlərinin Qərbi ölkələrinin ən çox likvid qiymətli kağızlarına investisiya qoyulması qərarı alındı. Stabilizasiya fondları (gələcək nəsillərin pulları) büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin təbii ehtiyatların (neft, mis, fosfat) ixracından əldə olunan gəlirlərdən yaranan ölkələrdə mövcuddur. Bu fondlar mənfəət bazar şərtləri illərində gəlir və xərclərin dəyişməsinə aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: ÜMG, Təbii resurs, Stabilizasiya fondu

Giriş

Bir çox ölkələrdə qəbul edilmiş milli hesablar sistemində ÜMG (ümumi milli gəlir) istehsalın bütün amillərindən yaranan ümumi gəlirdir: əmək, torpaq, kapital. Ancaq ölkədə sabitlik fondunun olması vəziyyətində ÜMG həm də reproduksiya prosesinin inkişafını stabilizasiya fondunun yerləşdiyi ölkələrdə olduğu qədər həmin ölkədə etdirmir. Tədqiqatın aparılması çərçivəsində, milli gəlirin hesabına sosial və iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsi imkanları kimi maraqlı olan ümumi milli gəlir (ÜMG) dinamikası deyildir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş

və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

İqtisadi təzyiqlər, hətta böhranlar iqtisadiyyata səmərəsiz istehsaldan xilas olmağa, onu “yeni relslər” üzərində qurmağa və daha rəqabətli hala gətirməyə kömək edən olduqca təbii və normal hadisələrdir. İndi bir insanın həyatı çox yüksək qiymətləndirildiyindən dövlətin milli siyasətinin başlıca üstünlüyü insanın özünü reallaşdırması və qoruması üçün imkanlar yaratmaqdır. Məhz bu vəziyyətdə "təməl daş" iqtisadi təzyiq və iqtisadi böhran dövründə bu prioritetlərin həyata keçirilməsi məsələsidir. Bu problemi həll etmək üçün biz ənənəvi olaraq büdcəni yenidən formalaşdırmaq üçün manipulyasiyalardan istifadə edərək, bəzi büdcə maddələrindən başqalarının lehinə pul çıxarmaq üçün istifadə edirik. Əgər bu tədbirlər kifayət qədər təsirsizdirsə və ya bir səbəbdən tamamilə qeyri-mümkün olsa, dövlətin qızıl ehtiyatlarını böhranın qarşısının alınması ehtiyatı kimi istifadə etmək imkanı əldə edilir. Lakin bu problemin ən effektiv həlli yolunu bir çox mütəxəssislər əlverişli xarici bazar şərtləri (ucuz xammal, dövlətin iştirak etmədiyi xarici münaqişələrin olması, xarici ticarətin liberallaşdırılması) ilə birlikdə əhalinin yüksək əmək məhsuldarlığına deyil, vəsaitlərin, xüsusən də təbii sərvətlərin (neft, qaz, mis, fosforit və s.) istifadəsinə əsaslanırsa, iqtisadiyyatın inkişaf dövründə stabilizasiya fondlarında saxlanmasını məsləhət görürlər.

Ən məşhur stabilizasiya fondları təbii ehtiyatların, əsasən neft və qazın satışına əsaslanır. Müasir iqtisadiyyatın “qanı” olan neft, əsasən Yaponiya və Avropa İttifaqı ölkələri, eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələr - Hindistan, Çin kimi inkişaf etmiş ölkələr üçün vacibdir. Məlum olduğu kimi, ABŞ yaxın vaxtlara qədər bütün dünya neftinin əksəriyyət hissəsini (25% -ə qədər) alırdı. İndi “şəffaf” inqilabı sayəsində bu dövlət neft və qaz istehsalında, Rusiyanı və Səudiyyə Ərəbistanı keçməklə dünyanın birincisinə çevrildi. (Варнавский В., 2007) Amma bu gün ABŞ, qlobal karbohidrogen bazarında aşağıdakı səbəblərdən təmsil edilə bilməz. Birincisi, maye qazın ölkədən kənar daşınması üçün infrastruktur inkişaf etdirilmir və ikincisi, Kanada və Meksikaya neft satışı üçün fərdi lisenziyalar istisna olmaqla, dünya neft bazarına xüsusi təsir göstərməyən, ixracın ABŞ neftinin satışına qadağa qoyan qanun qəbul olunub. Bu amillər nəzərə alınmaqla, OPEK və Rusiya beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatın üzvü olan inkişaf etməkdə olan ölkələr neft və qazın əsas satıcısıdır və inkişaf etmiş ölkələr isə əsas alıcılardır. Bu gün dünya iqtisadiyyatı dövləti 3 əsas dünya mərkəzinə - Yaponiyaya, Qərbi Avropa və ABŞ-a diqqət yetirir. Vəziyyət, bu ölkələrin nə qədər neft və qaz alacağından, ABŞ-ın Federal

Ehtiyat Sisteminin (FSF) siyasətinin nə olacağından, inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşlarının satın alma gücünün necə olacağından, ipoteka bazarının vəziyyətinin necə ocağından (son qlobal maliyyə böhranının necə başladığını xatırlamaq lazımdır) asılıdır. Neft ixrac edən ölkələr qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər və nəticədə özləri üçün əvvəlcədən hazırlanmalıdırlar. Neft gəlirlərinə gəldikdə, 1943-cü ildə Venesuela hökumətinin Karakas şəhərində neftin monopolistləri Standard Oil və Shell şirkətlərinin qısaca olaraq “50-nin 50-yə” kimi təsvir edilən tarixi bir müqavilə bağlamağı dövrü xüsusilə diqqəti çəkir. 1948-ci ildə Venesuelanın dövlət gəlirləri 1942-ci ilə nisbətən 6 dəfə artıb. Daha sonra, 1950-ci ildən başlayaraq Fars Körfəzindəki neft ehtiyatları olan ölkələr - Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və İraq - eyni müqavilələri bağlamışdır. 1960-cı ildə dünya bazarında neftin qiymətini tənzimləmək üçün OPEK beynəlxalq təşkilatı yaradılmış və karbohidrogen istehsalına görə kotirovkaların paylanmasına və dünya bazarında optimal qiymətlərin yaradılmasına qədər dünya neft bazarında ümumi siyasət formalaşmışdır. (Афанасьев М., 2004).

OPEK öz strukturuna görə, dünya səviyyəli bir karteldir. OPEK-ə üzv ölkələrlə Rusiya arasında ümumi oxşarlıq var: onların rifahının əsasını inkişaf etmiş ölkələrə neft və qaz satışından, son illər isə dünya iqtisadi arenasında - Hindistan və Çin yeni güclü oyunçulardan gələn gəlirlərdir. Ola bilsin ki, keçid iqtisadiyyatının müasir şəraitində və xüsusən də Rusiyada beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olan OPEK-in üzvü olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə stabilizasiya fondlarının doldurulması məsələsi eyni dərəcədə vacibdir. Bununla əlaqədar, Rusiya iqtisadiyyatının strateji qaz və neft sektorunda vergilərin toplanması məsələsi aktualdır.

Bir sıra iqtisadçıların hesablamalarına görə, vergi sistemi olan sənayeləşmiş aparıcı ölkələrdə vergi toplama təxmin edilən səviyyədən 92-93% -ə çatır. Rusiya iqtisadiyyatında bu rəqəm daha aşağı səviyyədədir - optimal hesablamalara əsasən, bu, 60%, ən azı isə - təxminən 40% təşkil edir. Stabilizasiya fondları xüsusilə də iqtisadi böhranlar zamanı qlobal iqtisadi sistemdə böyük rol oynayır. Belə ki, misal üçün, 2008-ci ilin böhranı bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı üçün ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Rusiyaya gəldikdə, nəticələr böhranın təsirlərini azaldan Rusiya Federasiyasının yeni yaradılmış Stabilizasiya Fondu sayəsində daha az idi. Rusiya Federasiyasındakı qlobal maliyyə bazarında vəziyyətin pisləşməsi səbəbindən, digər ölkələrə və beynəlxalq təşkilatlara xarici borclar ödəməklə yanaşı, ölkədə yaradılmış büdcə kəsirini də əhatə etmək üçün artıq ehtiyatları istifadə etməyə başladılar. Beləliklə, Rusiya demək olar ki, müstəqil və nisbətən ağırsız iqtisadiyyatda bir tənəzzül yaşadı və gizli dövrün müddətini minimuma endirdi.

Rusiyanın qlobal geo-iqtisadi məkana inteqrasiyası kompleks və çoxölçülü bir prosesdir. Onun uğurlu həyata keçirilməsi yaxşı düşünülmüş, elmi inkişaf etmiş bir strategiya və aydın və

praktik hökumət liderliyini tələb edir. Bizim dövrümüzdə dünya geo-iqtisadi məkanı geoiqtisadi cəhətdən güclü regional birliklərin maraqları üçün fəaliyyət arenası ilə təmsil olunur. Rusiya bunlardan birinin başında dayanır - Rusiya, Belarus və Qazaxıstan Gömrük Birliyi, 2015-ci il yanvarın 1-dən isə - Avrasiya İqtisadi Birliyi (EAEU). Bütün bu birliklər dünyanın geosiyasi quruluşunun təcəssümü olan DTT (Dünya Ticarət Təşkilatı), BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) və DB (Dünya Bankı) qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərir. Bu gün dünya geoiqtisadi quruluşu coşğunluq vəziyyətindədir, hansının ki, təzahürü 2008-ci ildə iqtisadi böhrana və 2010-cu ildə Avropa Birliyinin borc böhranına çevrilən ABŞ-ın ipoteka böhranıdır. (ИГНАТОВ И.В., 2006)

Məhz onlar dünya iqtisadi böhranın ikinci dalğasının yaxınlaşmasının səbəbləri idi. Hazırda o Şərqi Avropanın geosiyasi gərginliyində təcəssüm olunur və Qərbdən Rusiya ilə iqtisadi sanksiyaların mübadiləsi ilə müşayiət olunur. Nəticədə, dünya geoiqtisadiyyatının "memar"ı əhəmiyyətli struktur dəyişikliklərinə məruz qalır. İlk növbədə bu, dünya iqtisadiyyatının ənənəvi liderlərinin dəyişməsində (məsələn, dünyanın ikinci iqtisadiyyatına çevrilmə, 2011-ci ildə Yaponiya, 2011-ci ilin yayında Çin iqtisadiyyatına keçdi) və dünyada qeyri-ənənəvi geoiqtisadi oyunçularda (Çin, Braziliya, Hindistan, Rusiya) əhəmiyyətli maliyyə resurslarının yığılmasında özünü göstərir. Lakin dünya geo-iqtisadi quruluşunun ənənəvi "üçlüyü" - Avropa İttifaqı, NAFTA və Jakot üçbucağıdır (Yaponiya) (Tayvan istisna olmaqla) - qızıl ehtiyatlarının çatışmaması və oyunçuların əhəmiyyətli xarici borcunun olması müşahidə edilir, bəzi hallarda onlar ÜDM-u bir neçə dəfə artırmağa çalışırlar.

Maraqlı bir vəziyyət yaranıb: zəngin və sabit olaraq tanınan ölkələr geo-iqtisadi sabitliyini qorumaq və onları global geo-iqtisadi fəlakətdən qorumaq üçün qızıl ehtiyatlarını ayırmağa "yeni" geo-iqtisadi mərkəzlərə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Stabilizasiya fondlarının formalaşmasına ehtiyacın müəyyənləşdirilməsinin əsas səbəbləri gözlənilən iqtisadi azalma, gələcəkdə mineral ehtiyatların tükənməsinin qaçılmaz olması, onlara sahib olan ölkələrə yüksək mənfəət gətirilməsi hesab edilə bilər. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, bu gün siyasətlərin həyata keçirilməsinin effektiv mexanizmlərindən, mədəni önləyici anti-böhran mühafizəsindən biri sabitləşmə fondları (iqtisadi bərpa mərhələsində) və onların istifadəsini (iqtisadi tənəzzül mərhələsində) yaratmaqdır. Stabilləşdirmə fondlarının vəsaitlərinin istifadəsinin dünya təcrübəsini ümumiləşdirsək görərik ki, onların formalaşmasının əsas səbəbi (milli iqtisadiyyata dəstək vermək) ilə yanaşı, bu fondların maliyyə resursları müəyyən bir məqsəd üçün istifadə edilə bilər:

- Sənayedə innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün (Çin, Çexiya, Kanada, Almaniya);
- satış bölgəsində ixrac-idxal əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün (Yaponiya);
- ölkədə problemlə aktivləri dəstəkləmək üçün (ABŞ, Almaniya, Fransa);

- istehlakçılara və biznesə kredit vermək üçün (ABŞ, Almaniya, Macarıstan);
- ölkədə bank sistemini dəstəkləmək üçün (ABŞ, Almaniya, Fransa, Belçika, Hollandiya, Avstriya, İspaniya, Macarıstan, İsveçrə və s.);
- sığortalanmış ipoteka almaq üçün (Kanada);
- fərdi istehsal sahələrini dəstəkləmək üçün (xüsusilə, avtomobil sənayesi - ABŞ, Kanada, Fransa);
- kiçik və orta biznesə dəstək olmaq üçün (İtaliya) (Краснопольский Б.Х., 2006).

2008-2009-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli müsbət rol oynayan Rusiya Federasiyasının sözügedən Stabilizasiya Fondu nisbətən yaxın bir zamanda yaradılmışdır - 01.01.2004 (Данилина М.В., 2004).

Onun yaradılmasının əsas məqsədi artıq likvidliyin idarə edilməsi, inflyasiya təzyiqinin azaldılması, milli iqtisadiyyatın əmtəə ixracından mənfəət, mənfəi dalğalanmalara təsirinin azaldılması yolu ilə ölkənin iqtisadi inkişafının sabitliyini təmin etməkdir. Digər ölkələrdən gələn vəsaitlərin təhlilində biz ABŞ-ın maraqlı bir təcrübə qazandığını düşünürük. Beləliklə, Alyaskada hazırda 2 neft fondu var. Birinci qənaət fondu və ya Alyaska Daimi Fondu. İkincisi isə Konstitusiyaya Bütçə Ehtiyat Fondudur. Tədqiqatçılar üçün maraq doğuran Çilidə milli valyutanın və bütçə gəlirlərinin stabilləşdirilməsi üçün yaradılmış Mis stabilizasiya fondudur. Bu məqsədlə, ölkə hökuməti hər il misin uzunmüddətli qiymətini müəyyənləşdirir və maliyyə resursları qızıl və valyuta ehtiyatlarına bərabər olan fonda göndərilən vəsaitin məbləğini hesablayır. Çili hökuməti fondan yalnız mis qiymətinin əsas dəyərdən aşağı düşdüyü və xarici borcun xidmətinə və benzin qiymətlərinin subsidiyasına yol verdiyi hallarda istifadə etmək hüququna malikdir. Ölkənin mərkəzi bankı hökumət qərarlarına əsasən pul ehtiyatlarının operativ idarəedilməsini həyata keçirir. Hələ 1944-cü ildə dünya səviyyəsində ingilis lordu Kines beynəlxalq stabilizasiya fondu yaratmağı təklif etdi. Daha sonra onun təklifləri digərləri kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının formalaşması üçün əsas yaradıb.

Ən müvəffəqiyyətli fəaliyyət fondlarından biri Norveçin 1990-ci ildə qurulmuş dövlət neft fondudur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu təcrübə unikaldır və çox vaxt "etalon" kimi nümunədir. Xüsusilə tez-tez qeyd edilir ki, Norveçdə stabilizasiya fondunun vəsaiti Norveçdə inflyasiyanın olmaması üçün ölkədən kənar istifadə olunur (Варнавский В., 2007). Bu təcrübə iqtisadiyyatın, sahibkarlığın, innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üçün Fars körfəzinin səltənətində petrodollarların istifadəsinə ziddir. Neft və qaz satışından əldə edilən gəlirlər xaricdən investisiyalar zamanı infrastrukturun (yollar, kommunikasiyalar) inkişaf etdirilməsi, benzin üçün ucuz qiymətlər (Rusiyadan fərqli olaraq) və güzəştli vergi sistemi və ya bir sıra sənayelər üçün, xüsusən də qabaqcıl və elmi əsaslı sənayelər üçün qeyri-müəyyən bir dövr üçün vergilərin

ləğv edilməsində istifadə olunur. Həmçinin, məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında milli özünü təmin etmək siyasətini gücləndirmək üçün buğda yetişdirilir.

Dünya təcrübəsində, 1956-cı ildə bir fosfat yatağının gözlənilən tükənməsindən sonra gələcək nəsillər üçün etibarlı bir fond olaraq qurulan Kiribati Gəlir Eyniləşdirmə Fondu (Revenue Equalization Fund) diqqətə layiqdir. 1976-cı ildə Kanadada Alberta əyalətində irsi qorunma əmanət fondu (Alberta İrs üzrə Əmanət Təqaüd Fondu) yaradılmışdır. Fondun bir hissəsi gələcək nəsillər üçün ehtiyat resurslarının portfeli (Endowment Portfolio) şəklində əmanətlərin formalaşmasına, ikincisi - mövcud dövlət proqramları və xidmətləri maliyyələşdirmək üçün (Transition Portfolio) yönəldilmişdir.

1993-cü ildə Kolumbiyada qurulan, Neft Stabilizasiya Fondu (Oil Stabilization Fund) bölgələrə köçürmə üçün istifadə edilir. Fondun vəsaitləri ərazi bütövlüyünə köçürülür və qismən dövlət neft şirkətinə keçirilir. Nigeriya Petroleum Təqaüd Fondu (Petroleum Trust Fund) səhiyyə, təhsil və digər dövlət sosial xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsinin əlavə gəlirlərini səfərbər etmək üçün 1995-ci ildə yaradılıb.

Stabilizasiya fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi üçün mövcud mexanizmlər əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. XXI əsrin əvvəlində stabilləşdirmə fondları və onların həmkarları 15 ölkədə və ya ayrı-ayrı dövlətlərdə fəaliyyət göstərirdi. Təbii ehtiyatların ixracından gələn əlavə büdcə gəlirlərindən yaranan dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan maliyyə ehtiyatlarının dövlət fondlarını üç növə bölmək olar: (Ржевская Т., 2011)

- 1) stabilizasiya fondları (Alyaska, Venesuela, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çili, Qazaxıstan);
- 2) gələcək nəsillərin fondları (Alberta, Alyaska, Kiribati, Küveyt, Oman, Papua - Yeni Qvineya);
- 3) büdcə ehtiyat fondları (Hong Kong, Sinqapur, Estoniya, Cənubi Afrika, Ukrayna).

Avropa İttifaqı ölkələrinin, xüsusilə də "avro bölgəsi" ölkələrinin həddindən artıq dövlət borcu problemi müasir mərhələdə ən aktual problem idi. Yunanıstan, İtaliya, Portuqaliya, İrlandiya kimi ölkələrdə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2013-cü ilin sonuna müvafiq olaraq 174%, 133, 129 və 123% təşkil etmişdir. Avropa İttifaqının iqtisadiyyatlarının inteqrasiyası o dərəcədə güclənmişdir ki, bir ölkədə böhran (və ya, xüsusilə ümumi bir Avropa valyutası - avro tətbiq olunduqdan sonra) bütün Avropanın iqtisadiyyatının iqtisadi "sağlamlığına" təsir edə bilər. Bu baxımdan, ÜmumAvropa stabilizasiya fondunun yaradılması məsələsi yaranıb. Həm də, qlobal iqtisadi böhran nəticəsində çətin iqtisadi şəraitdə özünü göstərən Aİ ölkələri üçün müvəqqəti stabilizasiya fondları yaradılmışdır. Avropa İttifaqının bu mərhələsində Avropa İttifaqının

mürəkkəb bürokratik strukturu nəzərə alınmaqla, uzun müddətli məsləhətləşmələr nəticəsində, 2 stabilizasiya fondu təşkil edilmişdir. Avropa Maliyyə Stabilizasiyası Mexanizmi (European Financial Stabilisation Mechanism - EFSM) Avropa Birliyi ölkələrinin hökumətlərarası müqavilələr əsasında qurulmuş bir mexanizmdir. Dövlət maliyyələşməsində müstəsna çətinliklərlə üzləşən AB ölkələri, mənbəyi AB və BVF-dən gələn vəsaitin 60 milyard avro məbləğində maliyyə dəstəyi əldə edə bilərdi. Müqavilələrə əsasən, vəsaitlərin verilməsi şərtləri BVF tərəfindən öz borcalanlarına kreditlər verməkdədir.

Avropa Maliyyə Sabitlik Fondu (European Financial Stabilisation Facility - EFSF) Avropa Valyuta Birliyi ölkələri üçün müvəqqəti maliyyə yardımını qaynağıdır. Fondun vəsaitləri şərtlərə uyğun olaraq, Yunanıstana maliyyə dəstəyi göstərilməsi zamanı baş verən hadisələrə nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə maliyyə çətinliyi olan ölkələrə verilə bilər. Bu fondlardan alınan vəsaitlər, əlbəttə ki, Yunanıstan üçün deyil, həm də İrlandiya, Portuqaliya, İtaliya, İspaniya, Kipr və hətta İslandiya üçün də Avropa İttifaqına qoşulma namizədi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq yardım təmin edildikdən sonra, İslandiya hökuməti AB üzvlüyünə hazırlıq prosesini "dondurdu". Hər iki Avropa stabilizasiya fondlarının maliyyə vəsaitinin təmin edilməsi üçün "müşəriilərin" əhəmiyyətli siyahısına baxmayaraq, Yunanıstan bu yardımın əsas alıcısıdır. Dövlətlərin qızıl və valyuta ehtiyatları sabitləşmə fondunu bir "növl"ü kimi qəbul edilir.

Ən böyük valyuta ehtiyatları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə - Çin, Rusiya, Hindistan, Tayvan və Səudiyyə Ərəbistanı, eləcə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən, dünyanın geo-iqtisadi mərkəzlərindən biri olan Yaponiyada müşahidə olunur. Qızılın rəsmi olaraq puldan iqtisadi ehtiyat malına çevrilməsindən təxminən 30 il keçir, bu da beynəlxalq pul sisteminin əsasını qoymuşdur. Hal-hazırda, mərkəzi banklar və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bilinir ki, müəyyən bir ölkənin portfelində qızılın olması xüsusilə iqtisadiyyatda böhran dövründə rəqabət üstünlüyünə qatqı təmin edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin dünya ehtiyatları tərkibində qızıl ehtiyatlarının rolu daim qiymətləndirilir.

Milli valyuta bazarlarında balansın qorunması və uzun müddətli sabitliyin təmin edilməsi üçün beynəlxalq aləmin qlobal qızıl ehtiyatlarını formalaşdıraraq beynəlxalq alət ehtiyatlarının stabilizasiya funksiyasını islahat etmək məqsəduyğundur. Bu, qlobal valyuta sistemlərinin bu sistemdə böhran riskinə qarşı qorunmasıdır. Bir ölkənin vaxt ölçüsü ilə (ay) ifadə olunmuş ehtiyat səviyyəsi, malların və xidmətlərin idxalı səviyyəsi orta olaraq ölkələrə görə 6 aydır, yəni, beynəlxalq səviyyədə tanınmış meyar iki dəfə aşır - 3 ay. (Селезнев А., 2005) Yetərliliyin ən böyük səviyyəsinə qənaətə yüksək meyilli olan və idxaldan aşağı səviyyədə asılılığı olan inkişaf etmiş ölkələr malikdir (Çin, Rusiya, Tayvan, Braziliya, Peru, Argentina, həmçinin Yaponiyaya). Ən yüksək nisbət Çindədir - 2 ildən çox. Çinin valyuta ehtiyatları ÜDM ilə bağlı

olaraq “Randy əmsal”ından çoxdur, hələ dövlət büdcəsindən danışmaq olmaz. Bu, Çin yuanının ABŞ dollarına nisbətə əhəmiyyətli dərəcədə az qiymətləndirilmiş məzənnəsi, eləcə də Çin iqtisadiyyatının mallarını dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli artımla təmin edən aşağı əmək xərcinə bağlıdır. G-20 qrupuna və ya G-208 qrupuna aid olan dövlətlərin qızıl və valyuta ehtiyatlarını müqayisə etdikdə, Səudiyyə Ərəbistanının ən yaxın rəqəmlərə malik olduğu görünür - 927,8 milyard dollar. Çinin qızıl və valyuta ehtiyatları 4 trilyon dollara bərabərdir.

ABŞ-ın Federal ehtiyat sisteminin rəhbəri A. Greenspan öz dövründə qeyd etmişdir ki, həddindən çox böyük bir valyuta ehtiyatı milli iqtisadiyyat üçün yüküdür.

Bazarı inkişaf etmiş ölkələr qızıl və valyuta ehtiyatlarının artımını optimal səviyyəyə nisbətən üstünlük kimi yox, çatışmazlıq kimi qiymətləndirir. Maliyyə nəzəriyyəsində “Randy əmsalı” konsepsiyası mövcuddur ki, ona görə valyuta ehtiyatlarının həcmi dövlət büdcəsinin 30% -dən çox olmamalıdır. Qərbin ən inkişaf etmiş ölkələri valyuta ehtiyatlarını minimum dərəcə ilə saxlayırlar. 1969-cu ildən BVF süni ödəniş vasitələri - xüsusi borcalma hüquqları (SDR) təqlid etməyə başladı. Bu, Bretton Woods sisteminin şəraitində ABŞ dolları və ya hər hansı digər milli valyutanı ehtiyat kimi istifadə etmək problemi olan "Triffin paradoksu" ilə bağlıdır, çünki ehtiyat kimi milli valyutanın istifadəsi milli və qlobal pul siyasəti arasındakı ziddiyyətə gətirib çıxarır (Краснопольский Б.Х., 2006). ABŞ Xəzinədarlığının qiymətli kağızları və dünyanın digər ölkələrinin xəzinələri qızıl və valyuta ehtiyatlarının növbəti tərkib hissəsi oldu. Müasir geoiqtisadi strukturda ABŞ tarixdə ilk dəfə ən yüksək reytingini itirmişdi (2011-ci ilin avqustunda S & P reytingi AA + -a mənfi proqnozla azaldı) (Игнатов И.В., 2006). Rusiya Federasiyasının Stabilizasiya Fondunda rus rublu daxili bazarda istifadə olunur, ABŞ dolları, avro və funt sterlinqi isə daxili və xarici bazarlar üçün istifadə olunur.

Stabilizasiya fondlarının bəzi xarici analoqlarını nəzərdən keçirək.

Norveç. Norveç Dövlət Neft Fondu iki funksiyanı yerinə yetirir: stabilizasiya və qənaət. Hökumət 1990-cı ildə Fondun iki problemi həll etmək üçün yaradılmışdır: əhalinin yaşlanması və neft hasilatının azalması. Fondun pulları büdcə profisiti şəraitindədir. Rusiyada olduğu kimi, neft qiymətləri səviyyəsində də müəyyən edilir. Dəyişikliklər edilmək üçün heç bir ciddi formul yoxdur, hər dəfə onların məbləği Parlament tərəfindən təsdiqlənir. O, həmçinin pul vəsaitlərinin istifadəsi barədə qərar qəbul edir. Mərkəzi Bank Fondun cari aktivlərini idarə edir və Maliyyə Nazirliyi investisiya istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Norveç hökuməti 1990-cı ildə sıx bir fiskal siyasət yürütmüş və ölkədə iqtisadi artım yaşanması səbəbindən büdcədən maksimal illik ayırma ÜDM-nin 6% -ni təşkil etmişdir. (Дмитриева О., 2006)

Çili. Mis Stabilizasiya Fondu 1985-ci ildə valyuta kursu və büdcə gəlirlərini stabilləşdirmək üçün yaradılmışdır. Onun formalaşması mexanizmi aşağıdakı kimidir: Çili hökuməti hər il

misin uzunmüddətli qiymətini müəyyənləşdirir və uzun müddətli əsasda ixrac müqavilələri faktiki qiymətinin qalxmasından asılı olaraq müəyyən bir formula ilə fondun köçürdüyü vəsaitlərin məbləğini hesablayır. Xüsusən, bu qaydalar dövlət mis şirkətinə aiddir və əslində əlavə vergidir. Fondun vəsaitləri qızıl və valyuta ehtiyatlarına bərabərdir və Mərkəzi Bank tərəfindən idarə olunur. Mis qiyməti əsas qiymətdən aşağı olduqda hökumət onları istifadə edə bilər. Fondun vəsaitləri xarici borcun ödənilməsinə və qaz qiymətlərinin subsidiyalaşmasına yönəldilir.

Venesuela. Makroiqtisadi stabilizasiya fondu 1998-ci ildə mərkəzi hökumət büdcəsinin, regional hökumətlərin və dövlət neft şirkətinin gəlirlərini stabilləşdirmək üçün yaradıldı, nə vaxt ki, dünya neft qiymətləri bir barel üçün 8-9 dollar səviyyəsinə çatmışdı. Fond aşağıdakı şəkildə formalaşır: son beş ildə neftin orta qiymətinə əsasən hökumət və şirkətlərin büdcələrinin əsas gəlirləri hesablanır və əsas dəyərdən yuxarı olan bütün gəlirlər Fonda göndərilir. Onun vəsaiti Mərkəzi Bank tərəfindən idarə olunur və xarici maliyyə aktivlərinə sərf olunur. Fondun vəsaitlərinin istifadəsi barədə qərar Parlament tərəfindən qəbul edilir. (Дмитриева О., 2006)

Gələcək nəsillərə aid fondlar (Alyaska, Küveyt, bu növlərə müəyyən mənada Norveç Fondu da daxildir) stabilizasiya fondları ilə eyni prinsip əsasında formalaşır, lakin onlar təbii ehtiyatların tükənməsindən sonra istifadə üçün nəzərdə tutulub.

Müasir dövrdə Stabilizasiya Fondu Rusiyada pul məbləğini məhdudlaşdıran əsas vasitədir. Fonda olan vəsaitlər dövriyyədə olarsa, inflyasiya sıçrayışı baş verə bilər. Hökumətin bəzi üzvləri hesab edirlər ki, mövcud vəziyyət onlara bir yolu seçməyi təqdim edir - Stabilizasiya Fondundan vəsaitləri daxili məqsədlər üçün deyil, xarici məqsədlər üçün xərcləmək lazımdır.

Bununla belə, inflyasiya ilə effektiv şəkildə mübarizə aparmaq üçün, eləcə də geniş miqyaslı layihələrin qarışıq maliyyələşdirilməsidir. Məsələn, Ətraf Mühit Nazirliyi Saxalin şelfinin xarici şirkətlərlə birgə inkişaf etdirilməsi üçün 15 illik uzunmüddətli proqram təklif edib və Ətraf Mühit Nazirliyinin rəhbəri hesab edir ki, potensial olaraq milyardlar tələb edir. Texnoparkların uğurlu işləməsindən sonra, gələcəkdə ümidverici innovativ proqramlar ortaya çıxacaq və büdcə şəffaf olacaq və Hökumətin üzvləri kimi yalnız hədəflənmiş federal proqramların xərclərindən ibarət olacaqdır.

Stabilizasiya Fondunu təşkil edən neft ixracından əldə edilən super gəlirlər daha da səmərəli sərf edilərək, vergiləri azaltmaq olar. Bununla yanaşı, vergilər, əsasən, xammal kimi deyil, ixrac potensialına malik yüksək texnologiyalı sənayelərin artımını stimullaşdırmaqla seçici şəkildə

azaldılmalıdır. Buna görə iqtisadiyyatın bənzərsiz neft amilinə olan asılılığını azaltmaq mümkündür.

Bundan əlavə, Stabilizasiya Fondu ölkəmizin dərinliklərindən neft çıxarılıb və qiymətli kağızlar və ya bank qeydləri şəklində mücərrəd ekvivalentlərə çevrilmişdir. Ekspertlərin fikrincə, bu, həm bizim müasirlərimizə, həm də keçmiş nəsillərə və gələcəyə aid 60-70 milyon ton təbii ehtiyatdır. (Белов А.И., 2007) Nəticədə, Stabilizasiya fondlarından əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması, demoqrafik fəlakətin qarşısını almaq, uşaqların çoxlu uşaqları olan valideynləri və tək anaların müavinətlərini artırmaq, investisiyaların stimullaşdırılması və s. üçün istifadə olunur.

Vergilər rejimindən investisiya təşviq etsəniz, təsərrüfat subyektləri əlavə pul alacaq, onlardan bəziləri maaşları ödəmək üçün istifadə oluna bilər. Digər hissəsi istehsalın inkişafı və real nəticələr əldə edilməsi üçün sərmayələrə sərf olunacaq. Bu proses inflyasiyanın qarşısını alacaq və iqtisadi artımlara kömək edəcəkdir.

Bununla yanaşı, enerji daşıyıcılarının satışından əldə edilən yüksək mənfəət bu enerji ehtiyatlarının istehsal etdiyi infrastrukturun və iqtisadiyyatın inkişafına sərf edilməlidir.

1993-cü ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi Hökumətimizin xalqımızın daxili borcunu tanımasını öhdələrinə götürdüyünü nəzərə alsaq, Stabilizasiya Fondunun bir hissəsini vətəndaşların müəyyən sosial cəhətdən qorunmayan kateqoriyalara ödəmələrə sərf etməsini, itirilmiş qənaətin əvəzini ödəmək mümkündür..

Ümumiyyətlə, Stabilizasiya Fondundan investisiya məqsədləri üçün istifadə edərkən iki variant var. Birincisi, xaricdəki vəsaitlərin köçürülməsi, Norveç təcrübəsi üzərində yoğunlaşır və xarici investisiyalardan əldə edilən dividendləri istifadə edir. Ancaq Norveçin əhalisi Moskvaya nisbətən iki dəfə kiçik olduğundan, Rusiyaya ən yaxşı nümunə deyil. Unutmamalıyıq ki, dünya maliyyə bazarının 20 il bundan əvvəl daha sabit idi. Hal-hazırda makroiqtisadi daimi pul və qlobal böhrandan təsirlənir: sabit, yüksək etibarlı qiymətli kağızlar yoxdur, dollar məzənnəsi son dərəcə qeyri-sabitdir, qiymətli kağızlar bazarı xaotik və böhran vəziyyətindədir. Buna görə, Stabilizasiya Fondunu ölkəmizin iqtisadiyyatına sərf etmək yaxşı olardı. Ancaq iki variant da mümkündür. Beləliklə, ilk növbədə, dövlət özü infrastruktura, səhiyyəyə, yüksək texnologiyalara, mütəxəssis hazırlığına sərf edə bilər. Bu, uzun müddətli, zəruri bir investisiyadır. İkinci seçim isə özəl biznesə, yəni investisiya resurslarının səfərbər edilməsinə kömək etməkdir. Bizim fikrimizcə, Stabilizasiya Fondunun istifadəsi üçün ən vacib və effektiv istiqamət elm, təhsil və səhiyyədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın illərdə Rusiya orta müddətli büdcə planlaşdırmasına keçid edir: ilk dəfə olaraq ölkənin 2008-2010-cu illər üçün üç illik büdcəsi var idi. Büdcə qanunvericiliyi dövlətin enerji ehtiyatları üçün dünya qiymətlərinin qeyri-sabit konyunkturuna asılılığını tədricən aradan qaldırmaq niyyətini aydın şəkildə ifadə edir. Yatırımı iqtisadiyyat, innovasiya və emal sənayesinin diversifikasiyası istiqamətində yönəldiləcək. Analitiklər hesab edirlər ki, bu cür planlaşdırma maliyyə siyasətinin sabitliyini və şəffaflığını təmin edəcək, lakin ilk üç illik büdcə hələ də ilk təcrübədir və onun icrasının qüsursuzluğunu gözləməməlidir. Belə büdcənin fərqli bir xüsusiyyəti gəlirlərin strukturunda dəyişiklik olacaq, onları neft və qaz, qeyri-neft və qaz kimi bölüşdürəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi inkişaf şərtləri və sabitləşmə fondunun mövcudluğu arasında mövcud olan əlaqəni müəyyən etmək vəzifəsi iqtisadi artımın qiymətləndirilməsinin fərqli bir metodunu tələb edir, bu da hazırda ən ümumi metodlardan fərqlənir.

Bu problemi həll etmək üçün stabilizasiya fondunun ölkədə mövcud olan istehsalatın əsas amillərinin vəziyyətinə təsirini nəzərə almaq lazımdır, çünki bütün mövcud iqtisadi inkişaf modelləri onları inkişaf üçün əsas kimi qəbul edir. İqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün şərait yaratmaq yalnız kapitalın olduğu kimi pul vəsaitləri yığmaq dərəcəsi maraqlı deyil, bu prosesin torpaq və əməklə digər klassik istehsal amillərlə qarşılıqlı əlaqəsidir. Torpaq kimi, iqtisadi qaydalara əsasən, malların və xidmətlərin istehsalına uyğun ölkənin bütün təbii ehtiyatlarını nəzərə almaq qanunidir. İstehsalın bir faktor kimi ayrılmış əməyi sərvət yaradan bir fəaliyyətdir, milli əmək bazarının inkişaf səviyyəsinə və şərtlərinə diqqət yetirmək qanuni haldır. Bu amillərin birliyi olmadan, davamlı və bir-biri ilə əlaqəli bir paylanma prosesini təşkil etmək mümkün deyil, mübadilə və istehlak bir iqtisadi bərpədir, bu iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Azad bazar prinsiplərinə əsasən, iqtisadi inkişaf texnoloji və sosial tərəqqinin tələblərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın yenidən qurulması hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatını idarə edən mexanizmlərin öyrənilməsi bizə iqtisadi inkişaf və ümumi inkişafda ənənəvi şəkildə nəzərdən keçirilmiş iqtisadi inkişaf şərtləri kimi hadisələri ayırmağa imkan verir. Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri adambaşına düşən ÜDM-in və ya ÜDG-in artmasıdır:

- ölkənin istehsal ehtiyatlarının istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması;
- vətəndaşlarının rifahının artması.

Eyni zamanda, mövcud vəziyyətin əvvəlki illərlə müqayisədə olduğu aydın görünür. Yəni, mövcud vəziyyət keçmişə nisbətən müəyyənləşdirilir.. Eyni zamanda, inkişaf şərtlərinin qiymətləndirilməsi mövcud vəziyyətin iqtisadi artım perspektivləri baxımından qiymətləndirilməsinə imkan verən göstəriciləri ehtiva etməlidir. Yəni gələcəkdə mövcud vəziyyətin iqtisadi nəticələrini qiymətləndirmək lazımdır. Beləliklə, iqtisadiyyatdakı texnologiya və sosial tərəqqinin ehtiyaclarını ödəmək üçün imkanlar əks etdirən göstəriciləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

- Белов А.И. Зарубежный опыт формирования и использования стабилизационных фондов // Известия ПГПУ. 2007. № 3 (7). С. 37-39.
- Варнавский В. Стабилизационный фонд как инструмент экономической политики государства // Мировая экономика и международные отношения. 2007. № 5. С.37-44.
- Данилина М.В. О формировании и управлении Стабилизационным фондом федерального бюджета России // Научные труды: Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН. 2004. Т. 2. С. 93-111.
- Дмитриева О. Формирование стабилизационных фондов: предпосылки и следствия // Вопросы экономики. 2006. № 8. С. 17-31.
- Игнатов И.В. Мировой опыт использования накопительных фондов как инструмента государственного регулирования экономики // Вестник Югорского государственного университета. 2006. №4. С. 45-46.
- Краснопольский Б.Х. Формирование и управление стабилизационным фондом от нефтедобычи (опыт штата Аляска) // Экономика и управление. 2006. № 3. С. 6-11.
- Краснопольский Б.Х. Управление постоянным (стабилизационным) фондом: опыт штата Аляска // Пространственная экономика. 2006. № 3. С. 148-156.
- Ржевская Т. Стабилизационные фонды зарубежных стран // Вестник Института экономики РАН. 2011. №2. С. 172-179.
- Селезнев А. Об использовании стабилизационного фонда // Экономист. 2005. № 9.

Azərbaycan Qanunvericiliyində Uzunmüddətli Aktivlərin Beynəlxalq Standartlara Uyğun Uçotunun Təşkili Məsələləri

*Abid SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
suleymanov.abid@gmail.com*

Xülasə

Uzunmüddətli aktivlərin daşdığı iqtisadi mahiyyət, habelə onların təsnifatının konseptual əsasları hazırlanacaq hesabatlarda bu hesabatların geniş saylı istifadəçiləri tərəfindən effektiv iqtisadi qərarların verilməsi və reallaşması naminə mühasibat uçotunun subyektlərinin maliyyə vəziyyəti, həmçinin apardığı fəaliyyətinin nəticələri və mövcud maliyyə vəziyyətində yaşanan dəyişikliklər haqqında vacib hesab olunmuş informasiyanın sistemli formada təmin edilməsidir.

Uzunmüddətli aktivlərin alt bölmələrində sistemləşdirilmiş və maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlarda göstərilmiş informasiyadan əldə ediləcək səmərə həmin informasiyanın tərtibi ilə əlaqədar xərcdən çox olmalıdır. Buna görə də, maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlarda əhəmiyyətsiz olacaq informasiyanın verilməsinə ehtiyac yoxdu (Ə.Sadıqov, s.22-24).

Uzunmüddətli aktivlərlə bağlı maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlarının hazırlanmasında aktivlərlə öhdəliklərin ilkin olaraq tapılan dəyəri onların qiymətləndirilmə bazası kimi istifadə ediləcəksə, mühasibat uçotunu aparan subyektin fəaliyyətində fasiləsizliyi ehtimalı aktivlərin, həm də öhdəliklərin ilk hesablanmış dəyəriylə qiymətləndirilməsinə zəmin yaratmaqdadır.

Uzunmüddətli aktivlərlə bağlı uçotun təkmilləşdirilməsi, düzgün və effektiv təşkili müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində baza rolunu oynayır. Çağdaş dövrdə əsas məqsədlərdən biri müxəlif sahələrdə fəaliyyətdə olmuş təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotunda dəqiqliyin və dürüslüyün olması və aparılması, mühasibat və maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatlarının tərtibinin proseduraları, həm də mövcud olmuş vəsaitlərdən öz təyinatına uyğun olaraq effektiv istifadə edilməsi və düzgünlüyünün müstəqil qaydada yoxlaması hesab olunmaqdadır.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, Uzunmüddətli aktivlər, Uçot

İqtisadi Göstəricilərin Proqnozlaşdırılmasında Analtik Üsulların Tətbiqi

Adil KƏRİMOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

adil19_9696@mail.ru

Xülasə

Bəzi sektorların hərəkətsizliyinə baxmayaraq hökumət və pul sektorunun xüsusiyyətləri nisbətən daha zəngindir. Bundan əlavə, neft və qeyri-neft sektoru ilə yanaşı həmin sektorlardan vergi yığımlarını ayrı-ayrılıqla analiz edirik. Dövlət büdcə xərcləri iki kateqoriyaya bölünür: dövlət istehlak xərcləri və dövlət investisiya xərcləri. Dövrünün əksər hissəsində Mərkəzi Bank milli valyutanı (manat) ABŞ dollarına bağladığı üçün manat / ABŞ dolları məzənnəsinin siyasət vasitəsi kimi qiymətləndirilməsini təmin edirik. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bankın daxili aktivlərini də dövrüyyə tənzimləmə məqsədləri üçün effektiv şəkildə istifadə edə bilərik. Həmçinin, xarici sektoru da açıq şəkildə modelləşdiririk. Bundan əlavə, iqtisadi fəaliyyət üçün hüquqi bazanın yaradılması baxımından 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsi də əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Azərbaycan Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qurdu və bu, iqtisadiyyatın yenidənqurmasını sürətləndirdi. Beləliklə, ümumilikdə 726,72 milyon dollar dəyərində olan 31 Dünya Bankı layihəsi keçid dövründə Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Lakin, ərazisinin 20% -inin işğalda olması, qaçqın və məcburi köçkü məsələləri hələ də iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına vacib bir maneə idi. Beləliklə, ölkə istehsal potensialının əhəmiyyətli bir hissəsini itirmişdi, həmçinin qaçqın və məcburi köçkünlər və xarici birbaşa investisiya baxımından əlavə işsizlik problemi ilə də üzləşmişdi. Neft sənayesi "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq nəticəsində özünü bərpa etdi. Stabilitiyə nail olunduqdan sonra hökumət iqtisadiyyata yönəlmiş islahatlara başladı və makroiqtisadi sabitləşmə siyasətində, qiymət və ticarətin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, yeni sahibkarların dəstəklənməsi və dəstəkli hüquqi bazanın inkişaf siyasətində dəyişikliklər tələb bazar iqtisadiyyatını qurdu.

Açar sözlər: Analtik üsullar, İqtisadi göstəricilər, Proqnozlaşdırma

Giriş

Proqnozlaşdırma - keçmiş və indiki məlumatlara əsaslanaraq gələcək haqqında təxmin etmə prosesi və ənənəvi tendensiyaların təhlilidir. Buna hər hansı bir gələcək tarixdə ola biləcək faiz dəyişənlərinin qiymətləndirilməsi nümunə ola bilər. Qabaqcadan xəbər vermə oxşar, lakin daha ümumi bir iqtisadi termdir. Hər ikisi də zaman ardıcılığı, eninə və ya uzununa məlumatlar və ya alternativ olaraq daha az formal mühakimə üsulları tətbiq edən rəsmi statistik metodlara istinad edə bilər. İstifadə tətbiq sahələri arasında fərqlilik göstərə bilər: məsələn, hidrologiyada "proqnozlaşdırma" ifadələri müəyyən gələcək dövrlərdə dəyərlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir, lakin "qabaqcadan xəbər vermə" termini daha ümumi qiymətləndirmələr üçün istifadə edilir. Məsələn, uzun müddət ərzində baş verəcək daşqınların sayı.

Risk və qeyri-müəyyənlik proqnozlaşdırma və qabaqcadan xəbər vermə üçün əsasdır; Proqnoz verdikdə, həm də proqnozun qeyri-müəyyənlik dərəcəsini göstərmək məqsədə uyğun hesab olunur. Hər halda, proqnozun mümkün qədər dəqiq olmasını təmin etmək üçün məlumatların yenilənməsi lazımdır. Bəzi hallarda asılı dəyişəni proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilən məlumatların özü də proqnozlaşdırılır. Proqnozlaşdırmanın müxtəlif metodları var:

Metod

Tədqiqat işində aşağıdakı metodlardan istifadə etmişik. Keyfiyyət və kəmiyyət proqnozlaşdırması metodu:

Keyfiyyət proqnozlaşdırma üsulu subyektivdir, istehlakçıların və mütəxəssislərin rəyi və qərarı əsasında keçmiş məlumatlar mövcud çoxda yararlı olmadıqda istifadə edilir. Onlar adətən ortamüddətli və ya uzunmüddətli qərarlara tətbiq edilir. Keyfiyyət proqnozlaşdırma metoduna nümunə olaraq, məlumata əsasən fikir bildirmə və mühakimə etmə, Delfi metodu, bazar araşdırmaları və tarixi həyat dövrü analojisi göstərilə bilər.

Delfi metodu, ekspertlər panelinə əsaslanan sistemli kommunikasiya üsuludur hansı ki, ilk olaraq proqnozlaşdırma metodu kimi yaradılmışdır. Ekspertlər iki və ya daha çox turda suallara cavab verirlər. Hər bir turdan sonra bir məşqçi və ya dəyişdirici agent əvvəlki dövrdən ekspertlərin proqnozlarının anonimləşdirilmiş xülasəsini, habelə onların hökmlərinə əsaslanan səbəblərini təqdim edir. Beləliklə, ekspertlər panelin digər üzvlərinin cavabları nəzərə alınaraq əvvəlki cavablarını yenidən nəzərdən keçirirlər. Bu proses zamanı cavabların sayı azalacaq və qrup "düzgün" cavaba uyğunlaşacaqdır. Nəhayət, proses əvvəlcədən təyin edilmiş dayanmaq meyarından (məsələn, tur sayıları, konsensus nailiyyəti, nəticələrin sabitliyi) sonra sona çatdıqdan sonra dayandırılır və nəticələrin nəticələrini müəyyənləşdirir.

Kəmiyyət proqnozlaşdırma üsulu, gələcək məlumatları keçmiş məlumatların funksiyası kimi qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Onlardan istifadə keçmiş nümunəvi məlumatlar mövcud olduqda və məlumatların bəzi nümunələrinin gələcəkdə də davam etməsi gözlənildikdə məqsədəuyğundur. Bu üsullar, adətən, qısa və ya orta aralıqlı qərarlara tətbiq edilir. Kəmiyyət proqnozlaşdırma metodlarına nümunə olaraq, son dövrün tələbi, sadə və ağırlıqlı N dövrü hərəkət ortalamaları, sadə eksponensial düzəldici, poisson prosesi modelinə əsaslanan proqnozlaşdırma və çarpıcı mövsümi indeksləri göstərə bilərik.

1. Ortalama proqnozlaşdırma metodu

Bu yanaşmada bütün gələcək dəyərlərin proqnozları keçmiş məlumatların orta dəyərinə bərabərdir. Bu yanaşma keçmiş məlumatların mövcud olduğu hər hansı bir məlumat ilə istifadə edilə bilər. Zaman seriyası:

$$\hat{y}_{T+h|T} = \bar{y} = (y_1 + \dots + y_T) / T$$

Zaman seriyası qeydləri burada istifadə edilmiş olsa da, ortalama metodu həmçinin eninə kəsitlər arası məlumat üçün də istifadə edilir (müşahidə edilə bilməyən dəyərləri proqnozlaşdıranda, məlumat dəstinə daxil olmayan dəyərlər). Bu zaman müşahidə edilə bilməyən dəyərlərin proqnozu üçün müşahidə edilə bilən dəyərlərin ortalaması kimi götürülür

2. Neyv yanaşma metodu

Neyv proqnozları ən səmərəli proqnoz modelidir və bizi daha mürəkkəb modellərin müqayisə oluna biləcəyi bir göstəriciylə təmin edir. Bu proqnozlaşdırma metodu yalnız zaman seriyası məlumatlarına uyğun gəlir. Neyv yanaşmadan istifadə edərək, son müşahidə edilə bilən dəyərə bərabər olan proqnozlar verilir. Bu metoddan, daha çox etibarlı və dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmaq çətin olan nümunələrə malik olan iqtisadi və maliyyə dövrləri üçün istifadə etmək məqsədə uyğundur. Əgər zaman seriyası mövsümi xarakterlidirsə, mövsümü Neyv yanaşma metodu istifadə etmək daha uyğun olar, hansı ki keçən mövsümün dəyərində bərabər olan proqnozlar verilir. Zaman seriyası qeydiyyatı:

$$\hat{y}_{T+h|T} = y_T$$

3. Drift üsulu

Neyv yanaşma metoduna edilən dəyişiklik, proqnozların vaxt keçdikcə artmağına və ya azalmağına yol açır, və bu zaman ərzindəki dəyişimin miqdarı (drift adlandırıldığı) tarixi məlumatlarda görülən ortalama dəyişikliyə əsasən uyğunlaşdırılır. Beləliklə, T + h zamanı üçün proqnoz :

$$\hat{y}_{T+h|T} = y_T + \frac{h}{T-1} \sum_{t=2}^T (y_t - y_{t-1}) = y_T + h \left(\frac{y_T - y_1}{T-1} \right)$$

Bu, ilk və son müşahidələr arasında bir xətt çəkməyə və bunu gələcəyə ekstrapolyasiya etməkdən ibarətdir.

4. Mövsümi Neyv yanaşması

Mövsümi səth metodu, hər bir proqnozu eyni mövsümün sonuncu müşahidə edilən dəyərində bərabər tutaraq mövsümlüklük hesabıdır. Məsələn, aprel ayından sonrakı ayların dəyərlərini proqnozu apreldə müşahidə edilmiş sonuncu dəyərə bərabərdir. T + h zamanı üçün proqnoz :

$$\hat{y}_{T+h|T} = y_{T+h-km}$$

5. Mühakimə üsulları

Mühakimə proqnozlaşdırma metodlarına intuitiv qərar, rəy və subyektiv ehtimal hesablamaları daxildir. Mühakimə proqnozlaşdırılması tarixi məlumat olmadıqda və ya tamamilə yeni və unikal bazar şəraiti halında istifadə olunur.

Mühakimə üsullarına daxildir:

- Kompozit proqnozlar;
- Cooke üsulu;
- Delfi metodu;
- Analoji proqnoz;
- Ssenari qurmaq;
- Statistik araşdırmalar;
- Texnologiya proqnozu.

6. Süni zəka metodları.

Süni sinir şəbəkələri:

Süni sinir şəbəkələri və ya bağlayıcı sistemlər, heyvan beyinlərini meydana gətirən bioloji sinir şəbəkələrindən ilhamlanmış hesablama sistemləridir. Neyron şəbəkə özü bir alqoritm deyil, bir-birindən fərqli maşın alqoritmlərinin birgə işləməsi və kompleks məlumatlar üçün bir çərçivədir. Bu cür sistemlər vəzifələri yerinə yetirməyi nümunələrə nəzər yetirərək "öyrənirlər". Məsələn, təsvirin tanınmasında onlar əl ilə düzədirilmiş "pişik" və ya "pişik olmayan" kimi etikətlənmiş nümunə şəkillərini təhlil edərək və digər şəkillərdəki pişikləri müəyyənləşdirmədən çıxan nəticələrdən istifadə edərək pişiklər olan şəkilləri müəyyənləşdirməyi öyrənə bilirlər. Onlar pişiklər haqqında, məsələn, xəz, quyruqlar, mürəkkəblər və pişik kimi üzlər olduğu barədə əvvəlcədən məlumat almadan bunu edirlər. Bunun əvəzinə onlar öyrənmə materialından avtomatik olaraq xarakteristik xüsusiyyətləri yaradırlar.

Real iqtisadiyyatın monitorinqində və proqnozlaşdırılmasında mühüm bir problem, müvafiq məlumatların mövcudluğundan asılılıqdır. Məsələn, makro-iqtisadiyyatda əhəmiyyətli məlumatların çoxunu ümumiləşdirən milli hesablar, əsasən üç-dörd ay gecikdirilir (onlar istinad etdiyimiz rübün orta hissəsindən ölçülür); Bundan əlavə, bu seriya qeyri-dəqiq ölçülür və tez-tez əhəmiyyətli şəkildə yenidən nəzərdən keçirilir, bu da məlumatların mövcudluğunu daha da gecikdirir.

Belə informasiya problemlərinə bir cavab qabaqcıl indeks yanaşmasıdır. Bu, əsasən bəzi statistik mənada, dövrü aparıcı optimal xüsusiyyətlərə malik olan bəzi göstəricilərin kompozit indeksinin qurulmasını hədəfləyir. Hal-hazırda Azərbaycanda iki belə indeks yayımlanıb. Amma praktikada ən iqtisadi şərhçilər aparıcı məlumatları ehtiva edən və ya nisbətən qısa müddətli gecikmələrlə mövcud olan müxtəlif qismən göstəriciləri birbaşa izləyən daha praktik yanaşma təqib edirlər. Daha sonra, bu məlumat iqtisadi dövrünə dair nəticələr vermək üçün başlıq və sadə statistika üsulları ilə birləşdirilir. Bu məqalənin məqsədi adətən bu şəkildə istifadə olunan bəzi əsas göstəricilərin performansını nəzərdən keçirməkdir. Bunu etmək üçün kağız müxtəlif göstəriciləri iki qrupa təsnif edir. Birinci qrupda üç aylıq milli hesablardan əsas xərclərin ümumi miqdarı, ikinci qrup isə əsasən qismən göstəricilərdən ibarətdir.

Analiz

Məlumatlar və üsullar

Aparılan analizlə belə qənaətə gəlirik ki, tədqiqata daxil olan dəyişənlər iqtisadi dövrünün dərc olunmuş təhlilində tez-tez istifadə olunacaq dərəcədə qiymətləndirilən real xərclər və fəaliyyət göstəriciləridir. Dəyişənlər aşağıda Cədvəl 1-də verilmişdir. Təqdimatda qeyd edildiyi kimi, təhlil iki mərhələdən ibarətdir: birinci mərhələdə yuxarıda göstərilən cədvəldə birinci qrupun dəyişkənləri arasında əlaqələrə baxılır və ikinci mərhələdə qismən göstəricilərin faydalılığını öyrənirlər. Fərdi xərclər aqreqatlarının proqnozlaşdırılması. Konseptual olaraq, bu məsələlərlə məşğul olmaq üçün ən uyğun üsul vektor və ya proqnozlaşdırma tənliklərindən istifadə etməkdir. Yəni formun bərabərliyini qiymətləndiririk.

$$y_t = \sum_{j=1}^m a_j y_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j x_{t-j} + u_t$$

və b əmsalları sıfırdan fərqli olaraq fərqlənirsə x_t gətirib çıxarır. Qeyd etmək olar ki, bu üsullar xüsusilə məqsədə ziddiyyətlərə dair fikirlər vermək üçün müəyyən bir mübahisələrə məruz qalır. Məsələn, nanoz sistemdə bütün müvafiq dəyişənlərin daxil edilmədiyi hallarda, belə tənliklərin sistemlərinin xüsusiləşdirilməmiş olduğunu bilirik. Həmçinin, nəticələr kimi dizayn xüsusiyyətlərinə laq uzunluğunun seçimi və nümunə müddətinin uzunluğu çox həssas ola bilər.

Cədvəl 1: İşə daxil olan göstəricilərin xülasəsi

Sərfiyyat məcmusu	Qismi göstəricilər
Yaşayış yatırımı	Tikinti icazələri
Tikili və avadanlıqlara investisiya	Mənzilin maliyyələşdirilməsi
Qeyri-yaşayış sahəsi	Mənzil satışı

Sərfiyyat məcmusu	Qismi göstəricilər
İstehlak	Kapital xərclərinin tədqiqi
Qeyri-təsərrüfat ehtiyatlarının dəyişməsi	CAI-Westpac sorğusu
İxrac	Tikinti təsdiqləri
İdxal	Kapital xərclərinin tədqiqi
ÜDM	CAI-Westpac sorğusu
	Pərakəndə satış
	Avtomobil qeydiyyatı
	İstehlakçı duyğu indeksi
	Məşğulluq
	İş vakansiyaları

Məqsəd yalnız proqnozlaşdırma barədə xülasə vermək üçün olduqda bu problemlər daha az vacibdir, çünki tənlilər daha məhdud mənada təfsir olunur və yalnız müəyyən dəyişənlərin proqnozlaşdırma sisteminə məlumat əlavə edib etmədiyini bildirir. Buna baxmayaraq, bu yazıda göstərilən nəticələr yuxarıda göstərilən dizayn xüsusiyyətlərinə qarşı olduqca həssas olduğu təcrübə edilib və buna görə də nəticələri ikitərəfli, korrelyasiya əmsalları və məlumatların vizual yoxlanmasına əsaslanan daha sadə üsullarla tamamlamağı seçdik. Bu, Bullock, Morris və Stevens (1989) və Stevens və Thorp (1989) maliyyə göstəricilərini təhlilində oxşar bir yanaşmadır.

Əsas xərc məcmuları arasında əlaqələr:

Bu bölmədə təhlil edilən xərclərin ümumi məbləği investisiyalar, biznes investisiyaları (Bina və avadanlıq və tikintidən ibarət), istehlak, idxal və səhmlərə sərmayə yatırımından ibarətdir. 1-dən 6-dək qrafiklər hər bir komponentin real ÜDM-in artım tempinə nəzərən artım templərini (illik son dəyişikliklər) göstərir.

Serialar arasındakı potensialın və ya gecikmələrin aşkarlanmasının yaxşı bir yolu böyük dönüş nöqtələrinin zamanlamasını müqayisə etməkdir. Cədvəl 2-də, ilin sonunadək ÜDM-in artımında on iki mümkün dönüş nöqtəsi müəyyən edilmiş, digər dəyişənlərin müvafiq dönüş nöqtələri siyahıya alınmışdır. Bu ilkin təsnifat və qrafiklərin vizual təftişi zamanlama haqqında bir sıra qərarlı nəticələr verməkdədir. Birincisi, məskunlaşmaya investisiyanın ÜDM dəki döngüyə təsirində müəyyən bir tendensiya var; Məskunlaşmaya investisiya yatırma nöqtələri beş dəfə, dördü üç qədər isə ÜDM-də baş vermişdir.

Önəmli bir əlaqə, mənzilin, yəqin ki, maliyyə şərtlərində dəyişikliklərə ən tez reaksiya verən sektor olması ola bilər. Bu, Bullock, Morris və Stevens (1989) nəticələrinə uyğundur ki, faiz dərəcələri bizi real iqtisadiyyata gətirib çıxarır. Həm də, mənzil fəaliyyətinin gözləntilərin

dəyişməsinə həssas olduğuna və bununla da fəaliyyətdə bəzi dalğalar yaranmasında rol oynadığına inanmaq olar. Əlbəttə ki, yaşayış məntəqələrinin dalğalanmasının amplitudası digər xərcləmə komponentləri ilə müqayisədə böyükdür.

Nəticə və Təkliflər

Aparılan tədqiqat işlərinin nəticəsinə baxdıqda görürük ki, müstəqilliyin ilk illəri Azərbaycan Respublikası üçün həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan çox çətin olmuşdur. Daha dəqiq desək, iqtisadi problemlər əsasən ölkədəki siyasi dəyişikliklərin nəticəsi idi. Ona görə də 1991-1994-cü illər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanın iqtisadi inkişafında ilk dövr, tənəzzül və ya repressiya dövrü adlandırılır. Təəsüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının bu dövrü iqtisadi tənəzzülünün bütün səbəbləri müəyyənləşdirilərək ayrıca öyrənilməmişdir. Müstəqilliyə qədər, yəni 1991-ci ilədək Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkib hissəsi idi. Bu dövr ərzində ölkənin iqtisadi sistemi mərkəzləşdirilmiş idi. Müstəqilliyini yenidən qazanandan sonra Azərbaycan iqtisadi sistemini özəlləşmə və liberallaşma tələb edən bazar iqtisadiyyatına keçirməyi hədəflədi, amma müstəqilliyinin ilk illərində ciddi siyasi və iqtisadi tənəzzül ilə üzləşdi.

Sovet İttifaqı dövründə ölkənin iqtisadi sistemi onun strateji tələblərinə uyğun qurulmuşdu. Müstəqilliyinə rəğmən mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat ilk dövrdə hələ də iqtisadiyyatda öz gücünü saxlamışdı. Siyasi qeyri-sabitlik və Ermənistanla davam edən müharibəyə görə özəlləşmə başladıla bilməmişdi. Bundan əlavə, müstəqilliyinin ilk üç ilində Azərbaycan prezidenti üç dəfə dəyişmişdi. Kommunist partiyası hələ də hakimiyyətdə idi və Azərbaycanın ilk prezidenti Ayaz Mütəllibov mərkəzi hakimiyyətdən “asılı” idi. O, milli problemlərə və Rusiya yönümlü siyasətə cavabsız idi.

Lakin Əbülfəz Elçibəyin və ya Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının başçılığı altında 1992-ci ilin May ayından sonra ölkə siyasəti Rusiya və İran tərəfindən edilən iqtisadi təzyiq baxımından ölkənin şərtlərini pisləşdirən “milliyətçi” türk yönümlü xarici siyasətə doğru dəyişdi. Qısacası, Azərbaycan və Ermənistan arasında davam edən müharibə, ərazilərin itirilməsi, qaçqın və məcburi köçkün məsələləri, siyasi rejimin qeyri-stabilliyi, Rusiyanın "embarqosu", Çeçen müharibəsi və digər siyasi səbəblər keçid dövründə iqtisadi böhranın dərinləşməsinə səbəb oldu.

Bundan başqa, Sovet İttifaqının dağılması digər postsovet ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin dağıdılmasına, həmin bazarlarda ölkənin payının itirilməsinə və mərkəzi hökumətdən subsidiyaların alınma bilməməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə, "dövlətlərarası ticarət sazişlərinin"

dağılması və "dövlətlərarası ödəniş sistemlərində" gecikmələr istehsalın azalmasına gətirib çıxardı.

Aşağıdakı cədvələ əsasən, 1990-cı ilin ÜDM-i (Ümumi Daxili Məhsul) 1994-cü ilininkindən təxminən 2.67 dəfə çox idi. ÜDM-in artım tempi müstəqilliyin ilk ilində mənfi idi, bununla yanaşı, ÜDM bu dövrün digər illərində orta hesabla 21.8% səviyyəsində olmuşdur. Buna görə də 1995-ci ildə iqtisadiyyat sektorlarında əlavə dəyər 1990-cı ilin müvafiq göstəricilərinə nisbətən kəskin azalmışdır. Müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı 1990-cı ildə sadəcə 32.7%, istehsalat 77.5%, sənaye 64.5% və xidmət sektoru 64.3% olmuşdur. Digər tərəfdən isə 1994-cü ildə ixracatın ümumi dəyəri 1992-ci ildəkinə nisbətən (1.484 milyon dollar) 2.32 dəfədən çox azaldı, xüsusən də bu azalma neft-qaz və petrol məhsullarının ixaracatındakı azalma ilə bağlı idi.

Cədvəl 2. Əsas mikroiqtsadi göstəricilərdə dəyişiklik 1990-1994

Indicators	Years	1990	1991	1992	1993	1994
GDP (mln. USD)		8858.006	8792.366	4991.350	3973.027	3313.739
GDP growth (%)		-	-0.7	-22.6	-23.1	-39.7
Inflation (%)		-	-	46.2	1128	1662.2

Mənbə: Dünya Bankı Məlumat Bazası

Bu dövrün əsas məsələsi olan hiperinflasiya keçid ölkələrinin çoxunda olduğu kimi 1992-ci ildə qiymətlərin liberallaşmasının növbəti illərində Azərbaycanda da müşahidə olunmuşdur. İnflyasiya dərəcəsinin 1992-ci ildə 46.2% olmasına baxmayaraq 1994-cü ildə bu faiz dərəcəsi dörd rəqəmli ədədə kəskin artdı (Məsələn, 1662.2%). Hiperinflasiyanın əsas səbəbi ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən pul çapında büdcə kəsirinin kompensasiyası idi. 1993-cü ildə hakimiyyətə yeni prezident gəldi. Rejim dəyişəndən sonra prioritet siyasi sabilliyə nail olmaq və yeni prezident Heydər Əliyevin nəzarəti altında mərkəzi hakimiyyətin Azərbaycan daxilindəki bütün hadisələrdəki səlahiyyətini bərqərar etmək idi. Bu baxımdan 1994-cü ilin may ayında Azərbaycan və Ermənistan arasında ölkənin xarici investisiyalar üçün cəlbədiciliyini artıran atəşkəs razılaşması imzalandı. Bundan başqa, Azərbaycan xarici neft şirkətlərini neft sektoruna investisiya qoymağa dəvət etmişdir və bu da 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanması ilə nəticələnmişdir. Bu müqavilə 60 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilmişdir və Azərbaycanı 15 müxtəlif ölkənin 33 şirkətinin də daxil olduğu xarici birbaşa investisiya performans indeksində ilk yerlərə aparmışdır. 1995-ci ildən sonra hökumətin əsas hədəfi tənəzzülün təsiri məhv edilmiş iqtisadiyyatın yenidən qurulması idi. Prezidentliyin dəyişməsi və Azərbaycan bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair yeni iqtisadi proqramına görə alimlərin əksəriyyəti bu dövrün 2003-cü ilə qədər davam etdiyini düşünür. Ancaq, gəlin Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəmərinin açıldığı il olan 2005-ci ilin sonuna

qədər bu dövrü analiz edək. Bununla yanaşı, 2005-ci il yüksək sürətli iqtisadi artım və cari hesabdakı böyük müsbət balansın inkişafı baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş nöqtəsidir.

Hiperinflasiya məsələsinin qarşısının alınması üçün geniş əhatəli stabilləşdirmə proqramı çərçivəsində 1995-ci ildə Azərbaycan BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) ilə birlikdə radikal iqtisadi siyasətini həyata keçirməyə başladı. Nəticədə Azərbaycanda qısa müddət ərzində inflasiyanı bir rəqəmli səviyyəyə endirmək mümkün oldu. Eyni zamanda, Azərbaycan yalnız BVF tərəfindən dəstəklənən stabilləşmə proqramlarının tətbiq edilməsindən sonra xüsusilə struktur islahatları üçün 20 dekabr 1996-cı il tarixində BVF-dan 219 milyon dollar səviyyəsində kredit almağa nail oldu.

İqtisadi siyasət baxımdan, hökumət əkinçilikdə özəl sektorda fərdi torpaq sahələrinin paylanması, köhnə sovxoz və kolxoz əmlaklarının özəlləşdirməsi kimi islahatlar həyata keçirdi. Ancaq torpaq sahəsi özəlləşdirmə prosesində kooperativlər qurulmaq yerinə ev təsərrüfatları arasında bölüşdürüldü. 2002-ci ildə "əkin sahələrinin" 96% -i və "mal-qara ehtiyatlarının" 98% -i fərdi təsərrüfatlar arasında bölüşdürüldü, onların isə 80% -i özləri tərəfindən becərildi və yalnız ümumi torpaqların 1/10 hissəsi digərlərinə verildi. Bu cür özəlləşdirmə və əkinçilik kənd təsərrüfatının beynəlxalq rəqabətdə performansının daha yaxşı olmasını təmin edən kooperativlərin yaradılmasına maneə törətdi. 1995-ci ildə Azərbaycan parlamenti dövlət müəssisələrinin 70% -ni özəlləşdirməyi hədəfləyən prezident tərəfindən təklif olunan özəlləşdirmə proqramını qəbul etdi. Əvvəlcə kiçik müəssisələr və daha sonra orta və böyük olanlar özəlləşdirmə çekləri metodunu tətbiq etməklə özəlləşdiriləcəkdilər. Vouçerlər (özəlləşdirmə çekləri) dövlət müəssisəsini özəlləşdirmək istəyən Azərbaycan xalqı arasında paylandı. AYİB (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) -in 2005-ci il hesabatına görə 2005-ci ilin ortalarında Azərbaycan ÜDM-sində özəl sektorun payı 60% olmuşdur. İqtisadi islahatlar və Azərbaycanın neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində tənəzzül dövrü sona çatdı və müsbət iqtisadi artım (1995-ci ildən) müşahidə edildi. Bu özünü o dövrün iqtisadi göstəricilərində də göstərir. 1995-ci ildəki ilə müqayisədə ÜDM 2004-cü ildə təxminən 3 dəfə, 2005-ci ildə 4 dəfə artmışdır. İnflyasiya dərəcəsi 1995-ci ildə keçən ilin 1662%-dən (1994-cü ildəki göstərici) 411% -ə düşmüşdür. 1995-ci ildə bir əvvəlki ilin 1662% -dən 1995-ci ildə 411% -ə düşmüşdür. Bu azalma 2001-ci ilə qədər davam etmişdir, hətta 1998 və 1999-cu illərdə deflyasiya da müşahidə olunmuşdur. Ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində bu dövrdə idxal həcmi həmişə ixrac həcmindən artıq olmuşdur. Cari hesab kəsrinin ÜDM-ə nisbəti 1998-ci ilə və ya "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində ilk neft əldə olunana qədər kəskin olub. Ancaq bu nisbət neftin Azərbaycan ixracatında ən önəmli yer tutduğunu nəzərə alsaq, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı olması səbəbilə 2001-ci ildən sonra yenidən artdı. Bundan başqa, neft

müqaviləsi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbediciliyini artırmışdır.

Bundan əlavə, Dünya Bankı Məlumat Bazasına görə 1995-ci ilə nisbətən müqayisədə 2005-ci ildə əlavə dəyər əkinçilikdə 1,57 dəfə, istehsalda 2.44 dəfə, sənaye sektorunda 8.22 dəfə, xidmətdə isə 2.94 dəfə artdı. Ancaq ÜDM-də sektorların payı kənd təsərrüfatına (2.75dəfə), istehsala (1,78 dəfə) və xidmətlərə (1,32 dəfə) qarşı dəyişmişdir. Əksinə, sənayenin ÜDM-də payı eyni dövr ərzində neft və qaz istehsalının artması nəticəsində 1,89 dəfə artmışdır. Beləliklə, 2005-ci ildə neft və qaz payı ÜDM-də 42,2%, sənaye sektorunda 75%, ümumi ixracatda 86,5%, xarici birbaşa investisiyada isə 94,2% təşkil etmişdir.

2003-cü il prezident seçkilərindən sonra yeni prezident - İlham Əliyev hakimiyyətə gəldi. O, gələcək 5 il ərzində 600.000 yeni iş yerini yaratmağı vəd etdi və demək olar ki, həyata keçirdi.

Bundan əlavə, Azərbaycanın regionları arasında sosial-iqtisadi inkişaf boşluğunun mümkün qədər azaldılması üçün regional inkişafı dəstəkləyərək, bölgələrin əsas sektorlarını təşviq edərək, ixrac istiqamətli məhsullar yaradaraq, yeni iş imkanları təmin edərək və bu kimi tədbirlər görülərək "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı" adlı Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Buna görə də xüsusən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşası və açılması, həmçinin "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində neftin kəskin artımı ilə bağlı Azərbaycan iqtisadiyyatının tarixi inkişafında yeni tendensiya çox uzaq deyildi.

Bazar iqtisadiyyatlarını modelləşdirmək xüsusilə keçid iqtisadiyyatında olan ölkəyə nisbətən daha çətin bir vəzifədir. Ümumiyyətlə, mövcud iqtisadi nəzəriyyələrin başlanğıc nöqtəsinin inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar olduğunu iddia edə bilərlər. Buna baxmayaraq, bu teoriləri, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan alınan məlumatlara uyğun test etmə həmişə gözlənilən nəticələri vermir.

Bu işdə biz milli iqtisadiyyatın mühüm aspektlərinin sabit vəziyyətini və qısamüddətli dinamikasını modelləşdiririk. Əməliyyat modeli olması nəzərdə tutulduğundan, bəzi sektorları qəsdən nəzərdən qaçıırıq. Xüsusilə, biz ev təsərrüfatını açıq şəkildə modelləşdirmirik, milli iqtisadiyyatımızın modelləşdirmə təcrübəsini nəzərə alsaq, fayda verməyəcəyini düşünürük. Əmək bazarı modeli, əmək haqqı dinamikası və firmaların kapitalının spesifikasiyası da aradan qaldırılır ki, bu qərar qismən əmək bazarında statistika, əmək haqqı dinamikası və fiziki kapitalın həcmi ilə bağlıdır.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları <https://www.stat.gov.az/>
Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011- 2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı
- Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi, Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti “ nəşriyyatı, 2002, - 441 səh.
Hüseynov T. Ə. Firmanın iqtisadiyyatı, Dərslik. Bakı: Azərnəşrin qrifi ilə çap olunub, 2009-cu il, 600 səhifə.
İsmayılov G.İ. İnformasiya iqtisadiyyatı, Dərslik. Bakı: "Çəniibei" NPM, 2010, 332 səh.
Mustafayev Ş.A. 2011-ci il iqtisadi inkişafın daha bir uğurlu dövrü oldu.// Maliyyə və uçot.-2012.-№3.- S.2-9.
Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti “ nəşriyyatı, 2008, - 388 səh.
Carnot N., Koen V., Tissot B. Economic Forecasting and Policy Second Edition, 2011, ISBN-13: 978-0230243224
Diebold F. X. Elements of Forecasting, University of Pennsylvania, 2006, 748 p.
Elliott G., Timmermann A. Economic Forecasting, Princeton University PRESS, 2016
Багриновский К.А., Матюшок В.М. Экономико-математические методы и модели (микроэкономика). М., 1999.

Göstəriş İstehlakına Təsir Edən Amillər

*Adnan SÜLEYMANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
adnan.suleyman13@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə iqtisadi və texnoloji dünyada yaşanan rəqabət vəziyyəti, insanların da yaşamlarına təsir edərək baş döndürücü bir istehlak mədəniyyəti yaratmağa başlamışdır. Ehtiyacların qarşılınması olaraq bilinən istehlak anlayışı öz ilkin anlamından uzaqlaşaraq, şəxslərin sahib olduğu imic olaraq qavranılmağa başlamışdır. İstifadə olunan geyimlər, nəqliyyat vasitələri, o cümlədən bir çox istehlak malları və xidmətlər insanların xarakter və xüsusiyyətlərini yansıtmaya başlamışdır. Şirkətlərin daha çox bazar payı, sektordakı rəqabət ortamında öndə olmaq və qazancını artırmaq üçün istehlakçı davranışlarını analiz etməsi məcburiyyət halına gəlmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, insanlar istehlak mallarından rasional faydadan daha çox şey tələb etməkdədirlər. İstehlakçılar sadəcə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün deyil həmçinin istehlakdan həzz almaq üçün çalışırlar. Göstəriş istehlakı, bir insanın cəmiyyətdəki statusunu, maddi vəziyyətini göstərməyə yarayan və bəlkə də başqalarını qısqandırmaya sövq edən istehlak anlayışıdır. Cəmiyyətdəki təbəqələşmənin üst təbəqəsində yer alanların Göstəriş istehlakı ilə aşağı təbəqədəkilərdən fərqli olduqlarını göstərmək üçün zənginliklərini istehlak ölçüsü ilə göstərməyə çalışarkən, alt təbəqədəki şəxslər isə daha ucuz və qənaətli məhsulları istehlak edə bildikləri təqdirdə, öz təbəqələrindəki insanlardan fərqlənmək üçün üst təbəqənin istehlak davranışlarını təqlid edərək göstəriş məqsədli istehlak həyata keçirirlər. Məqalədə günümüzdəki İstehlak anlayışının önəmi, həyatımıza və həyat tərzimizə təsiri, xüsusilə də Göstəriş İstehlakının populyarlaşması, onun cəmiyyətə təsiri, bu cür istehlak tərzinə yönəlmə səbəbləri həmçinin marketing dünyasının bu istehlak tərzindən necə istifadə etməsi, eləcə də istehlakçı davranışları, bu davranışların müxtəlifliyi, vacibliyi, marketoloqların bu davranışlara qarşı münasibətləri barədə məlumatlar əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Göstəriş istehlakı, Təbəqələşmə, İstehlak

İstehlak Təsərrüfat Fəaliyyətinin Əsas Amili Kimi

Afət İSRAYILOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

afet.israyilova@mail.ru

Xülasə

İnsan iqtisadi varlıqdır və yarandığı gündən bu günə kimi yaşamını davam etdirmək üçün istehsal və istehlak etmək məcburiyyətində qalmışdır. Lakin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə insanların təsərrüfat fəaliyyətlərində də dəyişikliklər baş vermiş, istehsal və istehlak anlayışı zaman keçdikcə daha geniş vüsət almış, öz ilkin mənasını itirməyə başlamış, insanların ehtiyaclarına xidmət etməklə yanaşı, bir çox problemlərə də yol açmışdır. Məqalədə təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərindən, hər mərhələdə müxtəlif rollarla çıxış edən, ən sonda isə istehlakçı kimi bütün sistemin formalaşmasında aparıcı qüvvə olan insan amilindən bəhs olunmuş, eyni zamanda istehlakın öz məcrasından çıxaraq, tamamilə fərqli bir fəaliyyət növünə çevrilməsindən, həddindən artıq istehlakın yaratdığı problemlərdən danışılır. istehlakın səviyyəsinin yüksəlməsində reklam sektorunun əvəzsiz rolu vardır və istehlakçılar hər gün dəfələrlə bu tələyə düşərək istehsalçıları, sərmayə sahiblərini daha da şirnikləndirmiş olurlar.

Məlumdur ki, istehlak təsərrüfat fəaliyyətinin son məqsədi və onun vuran ürəyidir. Odur ki, bu məqalədə istehsal-istehlak həlqəsində baş verən proseslər də öz yerini almışdır. Məhsulun maya dəyərini, dolayısı ilə də qiymətini aşağı tutaraq, daha çox alıcı cəlb edib, daha yüksək gəlir əldə etmək üçün təbii resursların, həmçinin də işçi qüvvəsinin necə istismara uğradığı geniş təsvir olunmuşdur. Hansı ki, istismara uğrayan həmin işçi qüvvəsi istehsalında iştirak etdiyi həmin məhsulların heç bir zaman alıcısı olmayacaqdır.

Açar sözlər. Təsərrüfat fəaliyyəti, İstehsal, İstehsal prosesi, İstehlak, İstehlak mədəniyyəti

Giriş

Bəzən insanlar istifadə etdikləri sevimli əşyalarının haradan gəldiyini və istifadə olunub, köhnəlib atıldıqda hara getdiklərini heç düşünmürlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunub ki, bu sevimli əşyalar müxtəlif mərhələlərdən keçərək bizlərə gəlib çatır: resursların əldə olunması, istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak və son olaraq da tullantıların idarə olunması. Bu proseslərin toplusuna təsərrüfat fəaliyyəti deyilir və ilk baxışda bir-biri ilə zəncirvari əlaqədə olan çox ideal bir sistem kimi görünür. Bu “ideal” sistemin hər mərhələsində isə insan amili bəzən bilərək, bəzən isə fərqində olmadan çox vacib bir amil kimi qarşımıza çıxır. Bəzən istehsalçı, bəzən istehlakçı kimi. Əvvəllər sosial strukturların və fərdlərin həyat fəaliyyətlərində istehsal daha əhəmiyyətli mənə kəsb edirdi. Lakin son zamanlarda bu baxımdan istehlakın rolu, əhəmiyyəti daha ön plana çıxır. Bu məsələ hələ XX əsrin əvvəllərində də bir çox iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, klassik iqtisadçılar qeyd edirdilər ki, istehsal olunan hər bir əmtəə mütləq öz alıcısını, istehlakçısını tapacaqdır. Bu fikir istehsalın həddindən çox artmasına, təklif artıqlığına, dolayısı ilə də

böhrana səbəb olmuşdur. Daha sonra Keynes bu fikrin tam əksi olaraq qeyd etdi ki, istehsal istehlakdan asılı olmalıdır. Yəni “nə lazımdırsa, o da istehsal olunmalıdır”. Hazırkı dövrdə də bu fikir özünü doğruldur. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda istehlak dedikdə, müəyyən dövrdə ev təsərrüfatının məhsul və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərcləri nəzərdə tutulur. Bu xərclərə uzunmüddətli istifadə məhsullarına (maşın, mebel, televizor və s.), cari istehlak məhsullarına (ərzaq, paltar, benzin və s.) və xidmətlərə çəkilən xərclər aid edilir. Ev (mənzil) alınmasına çəkilən xərclər isə investisiya xərclərinə aid edilir.

Bəs, istehlakın strukturu nədən asılıdır? Bu sualın cavabı müxtəlif cəmiyyətlər üçün müxtəlifdir. Yəni ölkə əhalisinin istehlakı ölkənin iqlimindən, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsindən, sosial vəziyyətindən, dini, etnik vəziyyətindən və s. asılıdır. Məsələn, aclıqdan əziyyət çəkən Afrika ölkələrində telefon, zinət əşyaları istehlakından, tropik ölkələrdə xəz geyim istehlakından, müsəlman ölkələrində bəzi haram sayılan qida məhsulları istehlakından və s. söhbət gedə bilməz.

İstehlak bəzi tədqiqatçılar tərəfindən müsbət hal kimi qəbul olunsa da, bəzi tədqiqatçılar onun mənfi tərəflərindən də bəhs edirlər. Belə ki, insanın olduğu hər bir yerdə istehlak mütləqdir. Amma hazırkı dövrdə istehlakın gəlib çatdığı hədd təbii sərvətlərin getdikcə yox olmasına, ən bərəkətli torpaqların belə getdikcə öz məhsuldarlığını itirməsinə səbəb olur. Bəllidir ki, son dövrlərdə insanlar sadəcə zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün istehlak etmirlər, yəni istehlakın müxtəlif səbəbləri var. İnsanlar öz ehtiyaclarını ödəmək üçün, xoşbəxt olmaq üçün, istehsal məqsədi ilə, öz eqosunu razı salmaq məqsədi ilə istehlak edirlər. İnsanları ifrat istehlaka sövq edən isə onların yaşadığı cəmiyyət, əhatə dairəsi, gəliri, sosial statusu, peşəsi və s. amillər də ola bilər. Bu isə təbii ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz mənfi hallara gətirib çıxarır. Bununla yanaşı bu cür aşırı istehlak və bu istehlakı ödəməyə yönəlmiş istehsal son nəticədə inflyasiya kimi bir iqtisadi problemə də yol açır. İfrat istehlakın yol açdığı problemlərdən biri də borclanmadır. Bütün bu mənfi hallara baxmayaraq ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin ölçülməsində istehlak amili böyük rol oynayır.

Metod

Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil və ümumiləsdirmə, sistemli-struktur və sistemli-funksional, analiz və sintez, induksiya və deduksiya və s. kimi metodlar və prinsiplərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Analiz

Gəlin, ilk öncə istehlak etdiyimiz məhsulların hansı yollardan keçdiyinə nəzər salaq. Qeyd olunduğu kimi təsərrüfat fəaliyyəti müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda resursların əldə olunması kimi adlandırılan, əslində isə resursların istismarı mənasını daşıyan təsərrüfat fəaliyyətinin ilk mərhələsində insan nələ edir: mebel istehsalı, tikinti üçün ağacları kəsir, yüngül və yeyinti sənayesini xammalla təmin etmək üçün heyvanları öldürür, təbbi ehtiyatların çıxarılması prosesində suyu, torpağı çirkləndirir və s. Nədənsə hələ ilk mərhələdə çalınan “həyəcan təbilini” isə duymaq istəmir. Statistika görə son 30 ildə təbii resursların üçdə biri yox olub, Amerikada əvvəlki meşələrin sadəcə 4%-i qalmaqdadır, göllərin isə artıq 40%-i içmək üçün yararlı deyil. Burada qarşımıza çıxan problem çox istehlak etmək deyil, payına düşəndən daha çox istehlak etməkdir. Məsələn, Amerika dünya əhalisinin 5%-nə sahib olduğu halda, dünyadakı resursların 30%-ni istehlak edir və dünyadakı tullantıların 30%-ni də yaradır. Dünya əhalisinin hamısı bu şəkildə istehlak etmiş olsaydı, bəlkə də beş ədəd Yer kürəsinə ehtiyacımız olardı. Lakin bizim bir ədəd Yer kürəmiz var və çox təəssüf ki, insanlar ədalətsiz və qeyri-bərabər şəkildə bu məhdud resursları istismar edirlər. Hətta bəzi ölkələr öz artan tələbatlarını ödəmək üçün başqa ölkələrin resurslarına üz tuturlar. Bunun nəticəsində dünyadakı meşələrin 80%-i yox olub. Təkcə Amazon meşələrində dəqiqədə 2000 ağac tələf olur. Bəs, bu ərazilərdə yaşayan insanlar? Onlar ta keçmişdən orada yaşasalar da, o resurslara “sahib” deyillər. Çünki istehsal vasitələri yoxdur və çox şey satın almaq iqtidarında deyillər. Bu sistem daxilində isə çox şeyin yoxdursa və çox şey almaq iqtidarında deyilsənsə, deməli, heç bir dəyərin yoxdur.

Ədalətsiz şəkildə istismar olunan resurslar növbəti addımda istehsala cəlb olunur. Məhsul istehsal etmək üçün təbii resurslar müxtəlif zəhərli maddələrlə birləşdirilməli olur. Hazırda ticarətdə istifadə olunan 100000-ə yaxın sintetik kimyəvi maddə mövcuddur. İnsanlar isə hər gün bu maddələri evə, işə, məktəbə almaqda davam edir və hətta bunun üçün çox böyük səylə çalışırlar. “Bromlu alov gecikdiricilər” (B.F.R.) adlı maddəyə nəzər salaq. Bu maddə istifadə olunan əşyaların alov qarşı dayanıqlığını artırır. Bu maddələr nero toksinlərdir, yəni birbaşa beyni zəhərləyirlər. Bəs, niyə insanlar bundan istifadə edirlər? Kompüterlərdə, məişət əşyalarında, yumşaq mebellərdə, hətta yastıqlarda belə istifadə edirlər. Bu yastıqlar istehsal olunduqdan sonra həmin maddəyə batırılır və daha sonra alıcıların ixtiyarına verilir. Bu məhsul alınır, evə gətirilir və gündə ən az 8 saat insanın başı ilə, dolayısı ilə də, beyni ilə təmasda olur. Bəs, buna nə ehtiyac var? Yastığımızı, başımızı yanğından qorumaq üçün beynimizi zəhərləmək nə dərəcədə doğrudur? Yanğından qorunmağın başqa yolu yoxdurmu? Bu kimi maddələr təkcə istifadə etdiyimiz əşyalarla deyil, ərzaqlar vasitəsilə də

bədənimizdə toplanır. Bu maddələrin əsas qurbanları isə istehsalatda çalışan işçilərdir. Bunu bilə-bilə kim belə şəraitdə işləmək istəyər ki? Bu məqamda qayıdaq əvvələ. Hegemon dövlətlər tərəfindən təbii resursları mənimsənilən ərazilərdə yaşayan insanlar istehsalın geniş vüsət aldığı böyük şəhərlərə köç etməli olurlar. Göründüyü kimi sadəcə təbii resurslar deyil, insanlar, cəmiyyətlər, mədəniyyətlər də bu sistemin qurbanı olur.

Gələk yenə istehsal prosesinə. Zərərli maddələrin bir çoxu istehsalatı məhsul olaraq tərək etdiyi halda, böyük bir hissəsi duman, tüstü olaraq tərək edir. Amerika istehsal prosesi zamanı hər il 4 milyon tondan çox zərərli kimyəvi maddə buraxdığını qəbul edir. Bu, sadəcə qəbul olunan miqdardır. Bəs, belə zərərli sənaye müəssisələrinin olduğu bir ölkədə kim yaşamaq istəyər ki?! Belə olduğu halda bu zərərli sənaye müəssisələri başqa ölkələrə köçürülür. Lakin buna baxmayaraq zərərli maddələr külək vasitəsilə yenə də yayılır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin bir sonrakı mərhələsi bölgü mərhələsidir. Yəni istehsal olunan məhsullar realizə olunmalı, mümkün qədər tez satılmalıdır. Bunun üçün isə onlar mağaza rəflərindəki yerini alıb, öz alıcılarını gözləyirlər. Alıcıları cəlb etmək üçün isə qiymətlər mümkün qədər aşağı təyin olunmalıdır. Məsələn, mağaza rəfində 5 dollara qarşımıza bir radio çıxıb. Bir az düşünek. Bu 5 dollar bu radionun maya dəyəri ola bilərmi? Deyək ki, radionun istehsalı zamanı istifadə olunan metal Cənubi Afrikada çıxarılıb, neft İraqdan gətirilib, plastik hissə Çində istehsal olunub və bu hissələr 15 yaşındakı meksikalı bir yeniyetmə tərəfindən Meksikada birləşdirilmişdir. Daha sonra uzun bir yol gələrək Amerikadakı bir mağazanın rəfində öz yerini almışdır. Bütün bu proses beş dollaramı başa gəlmişdir? Əlbəttə ki, xeyr! Bu məbləğ onun maya dəyəri ola bilməz. Bəs, qalan pulu kim ödəyib? Təbii resursları əlindən alınan, istismara məruz qalan insanlar ödəyiblər. İstehsalatda, sənayedə işləyənlər öz sağlamlıqlarını riskə atmaqla ödəyiblər. Konqodakı uşaqlar öz gələcəkləri ilə ödəyiblər. Bu və ya başqa şəkildə istismara məruz qalan insanların sayəsində istehsal olunan məhsulların maya dəyəri və satış qiyməti aşağı təyin olunur ki, elə həmin insanlar tərəfindən daha tez və daha çox alınsın, atılsın və yenidən alınsın... Bu sistemin qurbanı olaraq bu gün Konqodakı uşaqların 30%-i elektronik əşya istehsalında istifadə olunan koltan mədənlərində işləmək üçün orta təhsillərini yarıda qoymalı olublar. Onlar çox ağır şərtlərdə, hətta ölümlə üz bəz çalışırlar və 15 saatlıq ağır iş günü müqabilində sadəcə 7 dollar qazanırlar. Konqo Ruandanın işğalı altında olduğundan bu ehtiyatlardan əldə olunan sərvət onlara qalır. Ya da bu ehtiyatların çoxu Ruanda, Uqanda polisi tərəfindən qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkədən çıxarılır. Qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkədən çıxarılan bu sərvət ABŞ başda olmaqla qərb ölkələrinə satılır. Koltanın kilosu 200 dollardır. Konqolu mədəncilər heç vaxt əldə etməyəcəkləri bu yüksək texnologiya üçün mədənlərə enərkən, dünya da ucuz koltan əldə edə bildiyinə görə buna göz yumur. Bütün bu və buna

bənzər proseslər istehlakçının məhsulu daha ucuz və daha çox alması üçün baş verir. Yəni bütün bu sistem əslində son nəticə olaraq istehlak üçün çalışır. İstehlak bu sistemin ürəyi, aparıcı amildir, onun hərəkətverici qüvvəsidir. Yəni biz istehlak etməliyik. Etməliyik ki, bu sistem öz axarında işləsin. Sadəcə istehlak etmək də kifayət etmir. Biz davamlı olaraq istehlak etməliyik. Çünki araşdırmalara görə aldığımız məhsulun sadəcə 1%-i altı aydan çox yaşayır. Qalan 99% isə ömrünün altıncı ayına qədər məhv olur. Yəni resursları, təbiəti məhv edərək, ucuz işçi qüvvəsini istismar edərək, onları zəhərləyərək və uzun yollar qət edərək evimizə daxil olan bu məhsulların 99%-i heç altı ay belə yaşamır. Təəssüf ki, bu acınacaqlı hal əvvəlki dövrlərə nəzərən artaraq davam etməkdədir. Yəni daha çox məhv edirik, daha çox istehsal edirik, daha çox istehlak edirik, daha çox tullayırıq, planetimizi məhv etmək üçün günü-gündən daha səylə çalışırıq.

Bəzən insanlar bilmədən, istəmədən, bəzən isə bilərək bu sistemin belə neqativ köklənməsində iştirakçı olurlar. Burada iki məsələ qarşımıza çıxır: tullayıb, yenisini almağa məcbur olmaq; məcbur olmadığı halda şüurlu şəkildə tullayıb yenisini almaq. Birinci hal sadəcə plastik qablar, birdəfəlik torbalar, salfetlər üçün deyil, artıq digər əşyalar üçün də keçərlidir. Məsələn, kompüter. Bir neçə il bundan öncəki böyük monitoru olan kompüterlər indi yox dərəcəsidir. İndikilər də bir neçə il sonra olmayacaq. Hər il komputerlərin, telefonların yeni versiyaları istehlakçıların ixtiyarına verilir. Bəzən onlarda sadəcə kiçik bir detal yenilənir, köhnə detal işə yaramadıqda onu yeni detalla əvəz etmək mümkün olmur, çünki yeni detal eyni funksiyanı yerinə yetirsə belə formaca fərqli olduğundan əvvəlki qurğuya quraşdırıla bilmir. Məcburən məhsul bütöv halda tullanmalı olur. Yəni köhnə məhsulun təmiri ya heç mümkün olmur, ya da onun təmiri yenisini almaqdan daha baha başa gəlir. Odur ki, əvəzində yenisini alınır. Bəzən isə məhsulun yeni versiyası istifadəyə verilir. Lakin onun ömrü istehsalçılar tərəfindən bilərəkdən azaldılır. Məsələn, elektrik lampaları. Elmin, texnologiyanın bu qədər inkişaf etdiyi bir dövrdə niyə elektrik lampalarının ömrü təxminən 2 aydır? ABŞ-da bir yanğınsöndürmə məntəqəsində isə 1901-ci ildə istehsal olunan və yandırılan elektrik lampası hələ də yanmaqdadır. Bu siyahını uzatmaq da olar, soyuducular, ütülər, corablar, qələmlər və s. Gün keçdikcə görünüş, dizayn, istifadəsindəki rahatlıq baxımından təkmilləşsə də, ömürləri daha qısa olur. Bütün bunlar isə düşünülmüş, planlı şəkildə həyata keçirilir. Yəni müasir elmin nailiyyətlərindən istehsal olunan məhsulun ömrünə limit qoymaq üçün istifadə olunur. Çünki burada məqsəd tələbatları daha əlverişli şəkildə ödəmək deyil, daha çox gəlir əldə etməkdir. Evimizə daxil olan məhsullar belə ağır mərhələlərdən keçir, lakin biz alıcılar bu prosesin daha parlaq, əyləncəli tərəfini görürük. Həmin məhsul evimizə gələndə qədər nə qədər “günahlar” işlədiyindən xəbərsiz oluruq, həmin məhsulu almaqla, atıb, yenidən almaqla bilmədən onun

“günahlarına” ortaq oluruq. Yəni bu sistemin bu şəkildə formalaşmasında dolayı yolla iştirakçı (günahkar) oluruq.

Bəzən isə əşyalar köhnəlmədiyi, xarab olmadığı halda, şüurlu şəkildə yenisi ilə əvəz olunur. Bu zaman həmin məhsullar hər il dəyişən, yenilənən dəbin qurbanı olurlar. Məsələn, bir il qalın dabanlı ayaqqabı dəbdə olduğu halda, növbəti il nazik dabanlı ayaqqabılar dəbdə olur. Sonrakı il yenidən qalın dabanlı, amma bu dəfə əvvəlkindən tamamilə fərqli rəngdə olan ayaqqabı dəbdə olur. Yəni məhsullardakı kiçik dəyişikliklər istehlakın miqdarında böyük dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Təbii ki bu kiçik dəyişikliklər insanların hansında daha rahat hiss etmələri ilə bağlı deyil, yenidən və daha çox satın almaları ilə bağlıdır. Bu prosesdə reklam sektorunun da çox böyük rolu vardır. Məsələn, Amerikada yaşayan bir insan hər gün istər istəməz 3000-ə yaxın reklamla tanış olur. Yəni hər gün insanlara saçları, paltarları, ev əşyaları, qidaları və s. haqqında dəfələrlə məsləhətlər verilir və onlar yeni alış-verişə təhrik olunurlar. Dövrümüzdə marka və məhsulların kifayət qədər artması və bu məhsulların kütləvi daşıma vasitələri ilə insanlara əvvəlkindən daha tez və asan çatması dünya səviyyəsində ifrat istehlak mədəniyyətinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Sosial media, kütləvi informasiya vasitələri, reklamlar, alış-veriş mərkəzləri ilə hər tərəfdən canlı tutulan və kütlələri arxasınca aparan bu mədəniyyət bu gün tək-cə gəncləri yox, hər yaş qrupundan insanı özünə çəkməyə nail olur. İnsanlar istehlak mədəniyyəti tərəfindən onlara dürtülən və bütün dünyaya eyni zamanda təqdim edilən məhsulları aldıqda özlərini dünya ilə bütünləşmiş zənn edirlər. Başqa sözlə, istehlak cəmiyyətində gerçək ehtiyacların yerini media vasitəsilə reklam agentliklərinin meydana gətirdiyi süni istək və ehtiyaclar alır. İnsanoğlu susuzluğu su ilə deyil kolalar, müxtəlif meyvə suları ilə aradan qaldırmağa başlayır. Beləliklə də insanoğlu susuzluğu unudaraq kola, meyvə suyu həvəskarına çevrilir. Bu süni istək və ehtiyacları qarşılayan istehlak malları zamanla müəyyən bir həyat stilini, prestiji, lüksü və gücü ifadə edən müəyyən bir işarə dəyəri (brend) qazanır. Beləcə insanlar istehlak mallarını istək və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün deyil, süni olsa belə, bu malların özlərinə təmin etdiyi işarə dəyəri üçün satın almağa başladılar. Belə bir sistemdə işarə dəyəri daha yüksək olan istehlak mallarını əldə edən fərd orda daha yüksək mövqeyi əldə etmiş olur. Məsələn, Roleks markalı saatin işarə dəyərini əldə etmək üçün fərd onun istifadə dəyərindən bəlkə də yüzlərlə qat artıq bir sərəvəti ödəməyə razı olur. Baudrillardın deyişi ilə, sözlər necə dil sistemindəki mövqeyinə görə mənə qazanırsa, işarə dəyərləri də prestij və status sistemindəki mövqeyinə görə mənə qazanır.

Bəs, bəzən sərəvət ödəyərək alınan, daha sonra köhnələn və ya köhnəlməyə macal tapmayıb dəbdən düşən və tullantıya çevrilən məhsulların aqibəti necə olur? Araşdırmalara görə dünyada məişət tullantılarının həcmi istehlak səbətinin genişlənməsi və əhalinin sayının

çoxalması nəticəsində ildən-ilə artır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatlarına görə, dünyada istehlak üçün istehsal edilən hər 3 qıdadan biri yeyilmədən zibilliyə atılır. Dünya səviyyəsində israf edilən qida miqdarı isə ildə 1.3 milyard tondur. Halbuki dünyada hər il 18 milyon insan acıdan həyatını itirir, təqribən bir milyard insan isə kifayət qədər qidalanmır. İldə təqribən 2 milyon uşaq aclıq, yetərsiz qidalanma və bu kimi səbəblərdən həyatını itirir. İnkişaf etmiş ölkələrin zibilliyə atdığı qidalar dünyada acıdan ölən insanların 15 qatını qidalandıracaq səviyyədədir. Yaxşı planlama ilə israfın qarşısı alınabilir. Dünyadakı zənginliklər balanslı şəkildə bölüşdürülərək aclıq probleminin üstəsindən gəlmək mümkün olduğu halda, bu gün aclıq «dünyanın ən böyük 10 sağlamlıq riski» siyahısında hələ də birinci yerdədir.

Adambaşına düşən tullantı miqdarına görə ABŞ ilk sıralardadır. Burada 1 nəfərə illik təxminən 750 kq tullantı düşür. Bu rəqəm İsveçrədə 700, Almaniya 600, Belçika, Xorvatiya və Türkiyədə 500 kq-dır. Azərbaycanda isə bu göstərici 400 kq-a yaxındır. Çox ağır proseslərdən keçən, hətta insanların sağlamlığı bahasına istehsal olunan, çox uzun yollar qət edən və yenə insanların sağlamlığını, asudə vaxtlarını qurban verərək əldə etdikləri məvaciblərlə alınan bu məhsullar nəticədə ya yandırılır, ya da torpağa basdırılır. Lakin problem bununla da bitmir. Çünki bu məhsullar yenə “günah” işləməyə davam edirlər. Belə ki, bu məhsulların istehsalı prosesində havaya buraxılan toksiki maddələr, indi də onun yandırılması prosesində havaya buraxılır, basdırılması nəticəsində isə torpağı, suyu çirkləndirir. Belə olan halda isə bəzi şirkətlər öz tullantılarını ixrac edirlər, geridə qalmış, yoxsul ölkələri özlərinin zibilliyinə çevirirlər, burada yaşayan, öz dolanışığını heyvandarlıq və əkinçiliklə təmin edən insanların yaşayış sahələri isə yox olur.

Bəs, təkrar emal? Görəsən, onun faydası varmı? Təkrar emal həm tullantıları azaldır, həm də resursların tükənməsinin az da olsa qarşısını alır. Lakin bu, kifayət etmir. Çünki tulladığımız bir qutu məhsulun istehsalı zamanı 70 qutu tullantı yaranır. Həm də bəzi məhsullar təkrar emal olunmur, çünki ya çox miqdarda zəhərli maddə ehtiva edirlər, ya da təkrar emal olunmayacaq şəkildə istehsal olunur. Məsələn, metal, kağız və plastik maddələrin qarışığından yaranan meyvə suyu qutuları. Bu maddələri ayırmaq mümkün olmadığından onlar təkrar emal oluna bilmirlər.

Nəticə

Biz bu yazıda aldığımız məhsulların evimizə gələndə qədər və evimizdən çıxdıqdan sonra hansı mərhələlərdən keçdiyinə nəzər saldıq. Bəzən onu günahlandırdıq, bəzən isə günahkar

bir sistemin qurbanı kimi qələmə verdik. Qət olunan bu yolun hər mərhələsində insan amilinin müxtəlif rolu vardır. Bəzən dağıdıcı, bəzən isə bərpaedici bir amil kimi. Məsələn, bir tərəfdən məhsul istehsalı üçün ağaclar kəsilirsə, digər tərəfdən ağac əkməyi təbliğ və təşkil edən təşkilatların mövcudluğu sevindirici haldır. Əslində neqativə köklənən, maksimum gəlir məqsədi güdən bu sistem öz-özünə formalaşmayıb, onu insanlar yaradıblar, yeni bir sistem yaratmaq da insanların əlindədir. Bunun üçün vahid bir amal uğrunda birləşmək lazımdır. İlk öncə isə “köhnəni tullamaq” düşüncəsindən qurtulmaq, istehlakı həyat tərzinə çevirməmək üçün cəhd etmək lazımdır. Məsələn, Fransada qüvvəyə minən qanuna əsasən, ölkədəki bütün supermarketlər son istifadə tarixi keçmək üzrə olan əldə qalmış məhsulları bağışlamaq məcburiyyətindədir. 2025-ci ilə qədər ölkədəki qida israfının tamamilə həll ediləcəyi düşünülmən qanuna görə, artıq qalmış qidalar xeyriyyə qurumlarına göndəriləcək və ya heyvanlara veriləcək.

Bu cür nəzarət mexanizmlərinin dünya miqyasında tətbiq edildiyi təqdirdə israfın qarşısının alınmasında çox böyük nailiyyətlər əldə ediləcəyi açıqdır. Ancaq israfın dünyadan tamamilə silinməsinin bir yolu var ki, o da insanların dünyanın hər yerində baş verən faciələrə daha həssas hala gəlməsidir. Müharibənin ortasında qalmış uşaqların əynində cırılmış paltarlarla ayaqyalın dilənməsi, zibillikdən yemək yığıb yeməsi, milyonlarla insanın acından ölməsi, yenə milyonlarla insanın bombaların altında həyat mübarizəsi aparması məqbul qarşılanmamalı, hamımız bundan məsul olmalıyıq. O zaman hər yerə sevgi, sülh, təhlükəsizlik hakim olacaq, dünya daha da yaşanılacaq hala gələcək.

Ədəbiyyat

- Murat Hakan Altıntaş, "Tüketici Davranışları", İstanbul 2002
M.C. Atakişiyev, H.M. Abbasov, N.H. Abbasova "Mikro və makroiqtisadiyyat" Bakı-2010
Hazel Kyrk "A theory of consumption" U.S.A
QULİYEV, O. (2012). AZERBAIJAN'DA GÖSTERİŞ TÜKETİMİ. Turk Dunyasi Arastirmalari, (198).
Quliyev, O. (2017). Gösteriş tüketimine tarihsel bir bakiş. TURAN-SAM, 9(34), 318-320.
T.İ. İmanov "İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər" (Monoqrafiya) Bakı-2008
M.H. Meybullayev "Makroiqtisadiyyata giriş" (dərs vəsaiti) Bakı-2011
Ə.Q. Əlirzayev "İqtisadi düşüncələr və baxışlar" Bakı-2002
R.T. Həsənov "İqtisadi inkişaf və makroiqtisadiyyat" Bakı-2001
Əhməd Rusta "İstehlakçının davranışı" Tehran-2004
Odabaşı Y. və Barış G. "Tüketici davranışı" 2002 İstanbul
Karalar, R. (2005). "Çağdaş Tüketici Davranışı" Eskişehir
<http://dergipark.gov.tr>
<http://datatopics.worldbank.org>

Təhsilin Beynəlxalq Rəqabətqabiliyyətliliyinin Yüksəldilməsində İnnovasiyanın Rolu: Təhsil-Elm-İnnovasiya Modeli

*Afilə KƏRİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
afile.elizade@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi tərəqqini əldə etməsinə səbəb olan əsas göstəricilərindən biridə həmin ölkələrin təhsil sahəsində tətbiq etdiyi islahatlar, həyata keçirdiyi qərarlar, strategiya və layihələrdir. Dövrümüzü texnologiya əsri adlandırmış olsaq, bunun təhsilə, elmə, araşdırmaya əsaslandığını və insanların daim yeniliyə meyillənməsi, tələblərinin artması yönündə bir uğur olduğunu qeyd etmək olar. Texnologiya əsrinin mövcudluğu elm və innovasiyanın vəhdətindən yaranmışdır. Hal hazırda bir çox ölkələr təhsilə investisiyalar ayırmaqdan əlavə, onun təkmilləşməsi yönündə bir çox araşdırmalar etməkdədirlər. Artıq müasir təhsil sistemi adi parta arxasında oturmaqdan və ya bir sahənin mütəxəssisi olmaq üçün daimi universitetə müraciət etməkdən daha üstün səviyələrə çıxmaqdadır. Təbii ki, təhsil sisteminin daim yenilənib, təkmilləşməsi üçün onun innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək, texnologiya ilə təkmilləşdirmək dövrümüzün vacib tələblərindəndir. İnnovasiya fəaliyyətinin təhsil, elm sahəsinə tətbiqi bir ölkə üçün iqtisadi uğuru şərtləndirən faktlardan biridir. Qloballaşmanın hakim olduğu dövrümüzdə, inkişaf etmiş ölkələr mövcud təhsil sistemi ilə kifayətlənməyib, beynəlxalq rəqabətliyin artırılması yönündə, müasir texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə onun beynəlmiləl, əlçatan və tətbiq oluna bilən, hər kəs tərəfindən asanlıqla qəbul oluna bilən etmək uğrunda çalışırlar. Bu hal isə təhsil, elm sahəsində innovasiya fəaliyyətinin tətbiqini qaçınılmaz edir və günümüzdə innovativ təhsil modellərinin yaradılmasını təmin edir.

Açar sözlər: İnnovasiya, Təhsil, Elm

Giriş

Günümüzdə innovasiya fəaliyyətinin ölkə və dünya iqtisadiyyatının inkişafında simvola çevrilməsi, onun nəinki iqtisadi, həmçinin sosial, elmi-tərəqqi fəaliyyətdə rolunun olması danılmazdır. Belə ki, bu termindən istifadəyə olan tələbin artmasının özü-özlüyündə real səbəbləri vardır. İnnovasiya fəaliyyətinin müasir dövrdə rolunun hər bir sahədə izlərini görmək iqtisadi inkişafın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Ümumi olaraq innovasiya anlayışına nəzər salsaq, o yeni bir terminalogiya olsa da, əsası insan yaradılışından başlayaraq qoyulmuşdur. Bu halda innovasiya bir prosesə çevrilməmişdən qabaq bir neçə mərhələdən keçmişdir. Bildiyimiz üzrə, insan tarix boyunca qarşısına çıxan maneələrə çıxış yolu tapmağa çalışmış, cavabsız suallara həll axtarmağa can atmışdır. Suallara cavab axtarma meyli, bilinməyənləri öyrənmə istəyi insanlarda yeniliklərə, kəşflərə addım atmağa yönləndirmişdir. Bununla da innovasiyanın

ilkin mərhələsi mövcud olub aşkar olunmayanları kəşflər, sonralar isə ehtiyacları qarşılamaq məqsədi ilə ixtiralar meydana gəlmişdir. Lakin innovasiya tam anlamı ilə yenilik və ya dəyişmə deyildir. İnnovasiya daha geniş konsept olub özündə bir çox sahələri və bir çox anlayışı əhatə edir. Geniş mənada innovasiya iqtisadi və sosial sahələrdə dəyərli yeniliklərin istehsalı və ya qəbul edilməsi, asimilasiyası və istismarı; məhsulların, xidmətlərin və bazarların yenilənməsi və genişləndirilməsi; istehsalın yeni metodlarının işlənilib hazırlanması; yeni idarəetmə sistemlərinin

yaradılmasıdır. (<https://www.oecd.org/site/innovationstrategy/defininginnovation.htm>, 10.11.2005) Bu həm bir proses olmaqdan əlavə, həm də həmin prosesin nəticəsidir. Oslo Manual-ın mövcud nəşri dörd növ innovasiyanı təsvir edir:

1. Məhsul innovasiyası: xüsusiyyətləri və ya nəzərdə tutulan istifadələri baxımından yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş yaxşı xidmət və ya xidmətin tətbiqi. Bu növ texniki spesifikasiyalar, komponentlər və materiallar, birləşdirilmiş proqram təminatı, istifadəçi məmnunluğu və ya digər funksional xüsusiyyətlərdəki əhəmiyyətli dəyişiklikləri əhatə edir.
2. Proses innovasiyası: yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş istehsal və ya çatdırılma metodunun tətbiqi. Buna texnika, avadanlıq və ya proqram təminatında əhəmiyyətli dəyişikliklər daxildir.
3. Marketing innovasiyası: məhsul dizaynı və ya qablaşdırma, məhsul yerləşdirilməsi, məhsulun təşviqi və ya qiymətlərlə əhəmiyyətli dəyişiklikləri əhatə edən yeni bir marketing metodunun tətbiqidir.
4. Təşkilati innovasiya: Fəaliyyətin iş təcrübəsi, iş yerlərinin təşkili və ya xarici əlaqələrdə yeni bir təşkilati metodun tətbiqidir. (OECD 2016: s.15)

Göründüyü üzrə, innovasiya fəaliyyəti bir çox sahələrlə əlaqəlidir. Elm insanın yaradılışından suallara cavab tapmaq, yeniliklərə cavabdeh olmaq adına inkişaf etmiş və hər gün də təkmilləşməkdə davam edir. Məhz yeniliyin, dəyişkənliyin elmlə, təhsillə əlaqəsi innovasiyanın yaranması ilə onların bir-birinə aslı faktorlar olmasına səbəb olmuşdur. Beləki, innovasiyanın təkmilləşdiyi sahədə həmişə elmə yönümlülük üstündür, və həmçinin elm-təhsil üstünlüyü olan cəmiyyətdə yeni ideyalara, dəyişikliklərə, texnologiya və kreativliyə meyil daha güclüdür. Bildiyimiz üzrə, təhsil-elmdən əlavə bir neçə digər faktorlar da mövcuddurki, biznesin, texnologiyanın, sənayenin və başqa sahələrin inkişafı araşdırılsa da, bu kimi sahələrin inkişafının tərəqqiyə çatacağı son məkan yenə də elmdə dayanmaqdadır. Məhz buna görə innovasiyanın təhlilində əsas faktorlardan biri kimi elm-təhsil göstərilir.

İnnovasiyanın elmdə dəyərləndirilməsi bir neçə faktor əsasında təyin oluna bilər:

1. Təhsildə yeni xidmətlərin dərəcəsi
2. Təhsildə tətbiq olunan texnoloji yeniliklər
3. Təhsildə edilən yeni təşkilati dəyişikliklər

Bu kimi yeniliklərin tətbiqinin ölçülməsi isə yeniliklərdə iştirakın səviyyəsinin ölçülməsindən, onların analiz və təhlilindən başlayır. Ölkələrin innovativ potensialını araşdırmağa kömək edən göstəricilərin təhlili, dizaynı, tətbiqi və təkmilləşdirilməsi davamlı iqtisadi uğurun əldə olunmasında əsas roludur. Belə tədqiqatlar əsasında ölkələr bir-biri ilə müqayisə oluna bilər və yenilikçi imkanlarının əsaslarını müəyyənləşdirə bilər. Təhsil-elm isə göstəricilərin mərkəzində rol oynayır. Yeni konseptlərin inkişafı və elmi göstəricilərin təyini, elm və innovasiyanın əlaqələndirilməsi -hansı ki, məktəblərdə, universitetlərdə, kolleclərdə və iş yerlərində daha dərk edilə bilər və başa düşülə bilər olur, elmin anlaşılmasının artırılmasına kömək edən yeni biliklərin yaradılması və məlumatların uyğunlaşdırılması üçün təhsil və innovasiyanın əlaqələndirilməsi vacibdir. Buna əsasən, ölkə səviyyəsində, dövlət təşkilatları və özəl qurumlar ilə birgə əməkdaşlıqda konseptual və metodoloji çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsi və düzəldilməsi, məlumat boşluqlarının təyini, yeniliklərin tətbiqi lazımdır.

Metod

Məqalədə statistik, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunub. Statistik metodlarla həm qlobal göstəricilərə, həm də yerli göstəricilərə əsaslanan statistik məlumatlar məqalədə istifadə olunub. Təhlil metodunda innovasiya ilə təhsilin əlaqəsi, müasir təhsil modelləri araşdırılmış, onların əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. Digər əsas üsul olaraq ümumiləşdirməyə əsasən əldə olunan nəticələrə görə analiz tətbiq edilib, təkliflər irəli sürülüb. Tədqiqatın obyektini təhsil sistemində rəqabətliliyin təminatı üçün innovasiya fəaliyyəti araşdırılıb, müasir innovativ təhsil modelləri təhlil olunmuşdur. Məqalədə əldə oluna biləcək nəticələr-innovasiya və texnologiyanın vəhdəti ilə təhsil, elm və onlarla əlaqəli sahələrdə tətbiq oluna bilər.

Analiz

İnnovasiya və təhsilin əlaqəsi –Bu fəsilə innovasiya ilə təhsilin əlaqəsi araşdırılır. Xüsusi ilə bu mövzu texnologiyanın inkişafının təsirində olub kompleks və geniş bir mövzudur. Rəqəmsal texnologiyaların sinif otağında birləşdirilməsini daha yaxşı başa düşmək üçün, əvvəlki

metodlarla müqayisəsi müzakirə olunur. Müzakirə ümumiyyətlə texnologiya əsaslı təhsilin əhəmiyyətli bir xarakterini əhatə edir, burada şagird öyrənmə prosesinin mərkəzindədir və onu öyrənmə prosesinin məzmununa və ardıcılığına daxil olmağa imkan verir və beləliklə öyrənmə prosedurunun daha müstəqil və bir o qədər də nəzarət edilməsinə imkan yaradır. Müasir cəmiyyətdə yeniliklərin əhəmiyyəti və təhsildə istifadə oluna biləcək mövcud yeni texnologiyalar araşdırılır və müstəqil öyrənmənin kompleks, lakin müvafiq anlayışı təqdim edilir. Təhsildə yaxşılaşdırma iqtisadi fəaliyyətin uzunmüddətli inkişafı ilə bağlıdır. Təhsil yalnız bacarıq və biliklərin əldə edilməsinə təkan vermir, həm də müstəqillik və şəxsi azadlıq şəklində liberallaşma dəyərlərini qoruyur. (Van Hiel A, Van Assche J, De Cremer D, Onraet E, Bostyn D, Haesevoets T, et al. 2018: s.2) Məhz bu faktorda belə, inkişaf etmiş ölkələrin və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqi aydın görmək olar. Təbiiki, bu halda iqtisadi inkişaf dəyərlərindən əlavə, sosial faktorların inkişafını da nəzərə almaq lazımdır. Təhsilin və innovasiyanın birlikdə təminatı ölkə üzərində sosial faktorların təminatının təkmilləşdirilməsində rol oynamaqdadır.

Təhsilin iqtisadi performansına necə təsir göstərdiyi barədə üç geniş nəzəriyyə vardır:

1. İnsan kapitalı yanaşması- təhsil işçi qüvvəsinin ümumi bacarıqlarını və qabiliyyətlərini yaxşılaşdırmağa, daha çox məhsuldarlığa və mövcud texnologiyadan istifadə qabiliyyətini artırmağa və bununla da iqtisadi artıma səbəb olur.
2. İnnovasiya yanaşması- iqtisadiyyatın yeni ideyaların və texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və potensialının artırılması üçün onlar təhsillə əlaqələndirilir.
3. Bilik ötürmə yanaşması- İnnovasiya yanaşmasının bir əlavəsi isə təhsilin yeni ideyalar tətbiq etmək və yeni texnologiyalardan istifadə etmək üçün lazım olan biliklərin yayılması vasitəsi kimi görünən bilik ötürmə yanaşmasıdır. (David Earle, 2010:s 2).

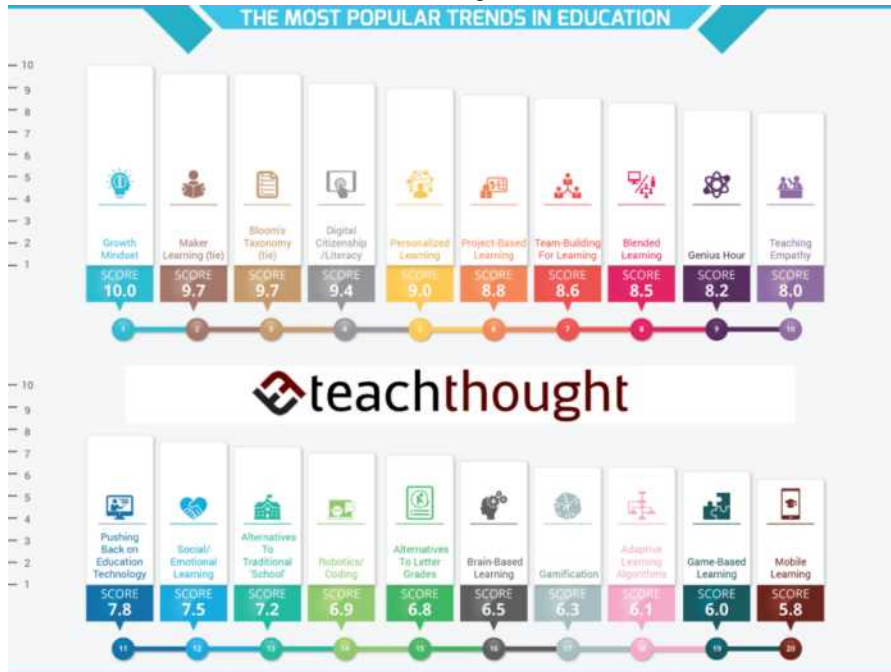
Ümumiyyətlə, təhsil və iqtisadi göstəricilər həmişə bir-biri ilə əlaqəli olacaqdır. Daha çox məlumatlı işçi qüvvəsi firmalara yeni iqtisadi imkanlardan istifadə etməyə imkan verir, bu da təkmilləşdirilmiş performansını artırır. Həmçinin, iqtisadi artım milli və şəxsi zənginliyə daha çox yol açar ki, bu da mövcud resursları və təhsil imkanlarını artırır.

İnnovativ təhsil modelinin qurulmasında qlobal trendlər-21-ci əsrdə hər bir sahə özü-özlüyündə yeniliyə və dəyişikliyə ehtiyac duyur. Artıq yeni dövrün tələbləri innovasiya və yenilik əsasıdır. Dünya durmadan dəyişir. Dəyişən dünyamızda durmadan yeni ideyalar yaranır. Yeni ideyalar yeni ixtiralara, yeni ixtiralar yeni texnologiyalara və tendensiyalara çevrilir. Yeni texnologiyalar isə yeni tələblərin yaranmasına və yenidən yeni tələblər isə yeni fikirlərin yaranmasına səbəbiyyət verir. Bu halda inkişafın və tərəqqinin tələb olunduğu hər bir sahədə yeni fikirlərə və yeni texnologiyalara ehtiyac duyulur. Təhsil sistemində də öyrənmə

metodlarını daha yaxşı qavramaq üçün, yeni bilik, elm və texnologiyaları anlamaq üçün yeniliyə və innovasiyaya ehtiyac həmişə vardır. Hal-hazırda dünya ölkələri təhsildə inkişafın və yaradıcılığın artırılması yönündə milli təhsil sistemindən kənara çıxıb yeni tendensiyaların yaradılmasında və tətbiqində maraqlıdırlar. Təbii ki, bir çox sahədə olduğu kimi təhsildə də yeniliklərə ehtiyac mövcud tələblərə və geniş araşdırmalara əsaslanmışdır.

Şəkil 1: Təhsildə ən qlobal trendlər

Mənbə: <https://www.teachthought.com/the-future-of-learning/most-popular-trends-in-education/>, 12.08.2018

Şəkil 1-də 2018-ci ilə aid innovativ təhsil trendlərini görmək olar. Onlardan “Growth mindset” (score 10), “Maker Learning”(score 9.7), “Bloom’s Taxonomy” (score 9.7) ilk üçlükdə dayanır.

Zehnin inkişafı- Growth mindset (score 10) – Amerikalı psixoloq Carol Dweck tərəfindən yaradılan bu trend insanın beyin fəaliyyətinin təkmilləşdirilə biləcəyi və daim ondan istifadə edib yararlanma biləcəyimizdən bəhs edir.(<https://www.mindsetworks.com/science/>, 2017) Belə ki, bəzi fikirlərə əsasən uğur, liderlik, yaradıcı insan olmaq kimi nailiyyətlərin anadangəlmə qabiliyyətlərin olduğuna əsaslanılır. Lakin zehnin inkişafı trendində bu fikir tamamilə yoxdur. Bu trendə əsasən hər bir kəs öz uğurunun yaradıcısı ola bilər və bu yalnız öz üzərində daim çalışmaqla əldə oluna biləcək dəyərdir. Bu trendin təhsildə tətbiqi şagird və tələblərdə çətinlikləri anlaşıqla təhlil edə bilmə, analiz etmə qabiliyyətini artırma, yenilikləri qəbul etmə, və əldə edilən uğurlardan daha da fərhələnmək kimi nailiyyətlərin daha asanlıqla

əldə olunmasına dəstək olur. Bu nailiyyətin əldə olunması isə məqsədlərin təyinindən və onun uğurda daim çalışmaqdan və onu əldə etmək üçün daim istəklilə olmaqdan ibarətdir. Əgər bir sahədə davamlı diqqət və töhvə varsa, o zaman onda uğurun əldə olunmasının danılmaz olacağı təsdiqlənir.

Yaradıcı öyrənmə- Maker Learning 2013-cü ildə Dale Dougherty tərəfindən irəli sürülüb. Bu öyrənmə ETMR (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, Riyaziyyat- STEM) öyrənmə ilə yaxından əlaqəli olub, problem həll edən və layihəyə əsaslanan öyrənmədir. Tətbiq etmə, yaradıcı və dizayn mərkəzli öyrənmə yaradıcı öyrənmənin əsas elementləridir. Yaradıcı öyrənmə müəllimlər, liderlər, valideynlər və xüsusilə tələbələr üçün vacibdir və aşağıdakı qabiliyyətlərin əldə olunmasına dəstək olur: (<https://digitalpromise.org/initiative/maker-learning/>). ETMR-də, xüsusən də müxtəlif cəmiyyətlərdə aktivliyin, maraq və bacarıqların artırılmasına; İstifadəçi mərkəzli dizayn düşüncə praktikası vasitəsilə empati və perspektivli bacarıqların alınması yolu ilə sosial və emosional öyrənməni təşviq edilməsinə; Tələbə səsini, istəyinin və seçimi fərdiləşdirilməsinə və asanlaşdırılmasına;

Bloomun taksonomiyası- Bloom's Taxonomy(tie)" (score 9.7) - öyrənmədə istifadə olunan bilik bacarıqlarının təsnifatı sistemidir. (<https://www.verywellfamily.com/blooms-taxonomy-1448630,30.07.2018>) Müəllimlər bu taksonomiyayı dərslər planlaşdırmaq üçün istifadə edirlər. Taksonomiya qrupları və sifarişləri ailə, cins və növləri əhatə edən biologiya təsnifatı kimi konsepsiyaları sistemdir. 1956-cı ildə təhsil psixoloqu olan Benjamin Bloom öyrənmə üçün lazım olan bilik bacarıqlarının taksonomisini yaratmışdır. Bloomun Taksonomisi, altı səviyyədə ibarətdir və hər bir səviyyə digər səviyyələrlə birbaşa əlaqəlidir: bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez və qiymətləndirmə.

Ümumilikdə isə alimlər elmi əsaslardan başqa innovativ təhsildə yeni trendləri texnoloji yeniliklərin tətbiqində və elmin əlçatanlığının tətbiqində görürlər. Onlardan bəziləri aşağıda qeyd olunanlardır:

1. Virtual reallıq və artırılmış reallıq-Virtual reallıq konstruktiv təhsil üçün böyük imkan verir. Şagird və tələbələr təhsildə virtual reallıq texnologiyasından istifadə edərək, elmi məlumatları əlçatan və anlaşılacaq formada qəbul edə, və həmin məlumatları virtual təcrübə ilə inkişaf etdirə bilirlər. Vizual və səsli məzmun tələbələrin təsəvvürünə güclü təsir göstərən əsas faktorlardandır. Bu trendin tətbiqində 3D texnologiyaların istifadəsi, artırılmış reallıqda olan video dərslərlərin olması, tarix, biologiya, coğrafiya elmlərinin virtual reallıq əsasında dərslərin keçirilməsi rol oyanaya bilər.

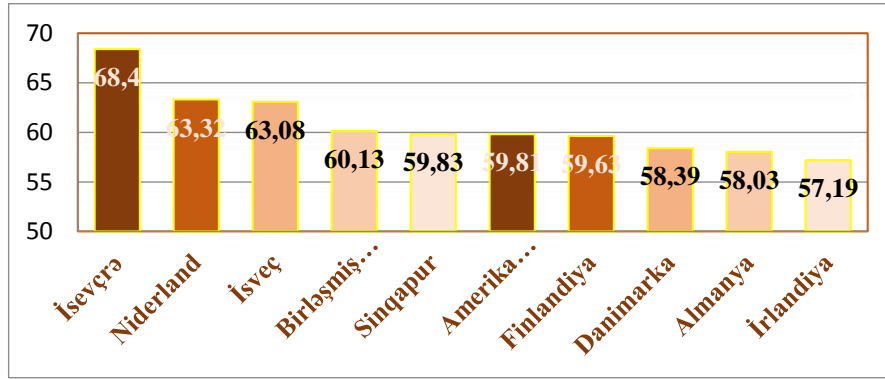

2. Oyun əsaslı öyrənmə-Bu ideyanın əsas fikri əylənərək öyrənmək və şagirdlərin maraq əhatəsinə əsaslanan öyrədici trenddir. Beləki öyrədici və oyun əsaslı sualların yaradılması, yarışların keçirilməsi, həvəsləndirici mükafatlandırma sisteminin tətbiqi bu trendə olan marağı daha da artır. Bu trend dərslərin şagirdin maraq əhatəsinə cəlb olunmasında və onda təhsilə olan meyilləndirmə yönünün daha da artırılmasında dəstək olur.
3. Multimodal öyrənmə- Bu trendin əsas üstünlüyü bir faktı və ya elmi bir neçə əsaslarda öyrənmə üsuludur. Bu trendə ən gözəl misal dil öyrənmə üsulu ola bilər. Bir dili yalnız bir kitabdan oxuyaraq öyrəndikdə yalnız qrammatik bilikləri əldə etmiş olur. Lakin dili praktiki və vizual olaraq (video izləmək, mahnılara qulaq asmaq kimi) öyrənmə metodunu əlavə etdikdə artıq, o dili öyrənməni daha da asanlaşdırmış olarıq. Bəzi elmlər vizuallığa, bəziləri reallığa, bəziləri elmi əsaslara, faktlara əsaslanır. Bir elmi öyrənərkən multimodal əsaslı texnikalardan istifadə etmək onu mənimsəməkdə daha da asanlaşdırmış olar.
4. Bulud sistemini formalaşdırılması və uzaq təhsilin formalaşdırılması- Bu trendlər dünyada artıq 10 ildən çoxdur formalaşmış və genişləndirilməyə davam edən trendlərdir. Hansıki texnologiyanın inkişafı və internetin insanların məlumatlara əlçatanlığının daha da asan etməsi bu yolda ideyaların daha da artırılmasına səbəb olur. Bulud sistemin yaradılması dərslərlərin, vəsaitlərin daşınmasında həm şagird, həm tələblərdə fiziki sağlamlığın təmin olunmasında rol vardır. Bundan əlavə bulud sisteminin və uzaqdan təhsilin formalaşması məlumatların daha tez əlçatan olmasına və rəqəmsal öyrənmənin, elmə yiyələnməni daha da arzuolunan edir.
5. Online sosial şəbəkə-sosial əsaslı öyrənmə-Bu trendin əsas məğzi sosial platformanın mövcudluğundan şagird, tələbə və müəllimlərin öz elmi fəaliyyətlərini paylaşmasıdır. Beləki, elmi əsaslı sosial platformaların mövcudluğu elmə yiyələnmək və təhsil almaq istəyən hər kəsin asanlıqla məlumat tapa biləcəyi, paylaşa biləcəyi, suallar və müzakirələrin yaradılacağı bir köməkçi vasitə rolunu oynamış olur. Bu vasitə ilə tələbələr və şagirdlər bir-biriləri ilə və ya müəllim və professorlarla asanlıqla ünsiyyət qura bilər və elmi fəaliyyətlərini asanlıqla dünyaya elan edə bilərlər.

İnnovasiya, təhsil-elm-inkişaf əlaqəsinin ölkələr üzrə təhlili-İnnovasiyanın ölkələr üzrə təhlilində "Global İnnovation İndex" hesabatına əsaslanılır. Beləki "Global İnnovation İndex" ölkələrin innovasiya sahəsində bacarığını, nailiyyətlərini, stəstistikasını bir araya gətirən 2007-ci ildən illik olaraq dərc edilən hesabat formasıdır. Bu hesabatın baza məlumatları Dünya Bankı, Dünya İqtisadi formu kimi bir çox beynəlxalq təşkilatların statistik bazasına və məlumatlarına əsaslanır. Bu hesabat innovasiyanın bir neçə sahələr üzrə araşdırıb, nəticələri ölkələr üzrə analiz edir. İnstitutlar, İnsan Kapitalı&Araşdırma, İnfrastruktur, Biznesin inkişafı, Bazarın inkişafı, Bilik və texnologiyada iştirak, Yaradıcılıqda iştirak kimi kateqoriyalar üzrə innovasiya bir neçə səviyyədə qiymətləndirilir.

Qrafik1: Global Innovation Index 2018 rankings

Mənbə: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2018-report#>, (11th edition, 2018)

“Global İnnovation İndex 2018” hesabatına əsasən ən innovativ top onluqda yerləşən ölkələr İsveçrə, Niderland, İsveç, Birləşmiş Krallıq, Sinqapur, ABŞ, Finlandiya, Danimarka, Almaniya və İrlandiyadır. Azərbaycan isə 82-ci sırada yer tutmuşdur. 2011-ci ildən 2018-ci ilədək İsveçrə 1-ci yeri tutmaqda davam edir. Bilik və texnologiya üzrə 2012-ci ildən 1-ci yeri tutmaqda davam edir. Əlavə olaraq dünya iqtisadiyyatında innovasiya keyfiyyətinə görə Yaponiyadan sonra 2-ci yeri tutmaqdadır. (Cornell University, INSEAD, and WIPO (2018): The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.) Təbii ki, İsveçrənin bir ölkə kimi dünya iqtisadiyyatında fərqlənməsinin səbəbləri vardır. İlk olaraq, İsveçrə bir ölkə kimi elmi fəaliyyətlərdə iştirakda dünyada liderlik edən ölkələrdəndir. İsveçrə elmi məqalələrinin, elmi nəşrlərinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasında ABŞ və Niderlandla birlikdə ilk üçlükdə iştirak edir. İsveçrədə yaradılmış Elmi Araşdırmalar üçün Milli Fond, Texnologiya və İnnovasiya Komitəsi onun innovasiya və elm sahəsində iri addımlar atmağa nail olunmasında rolu olmuşdur. Beləki, 1952-ci ildə yaradılan Elmi Araşdırmalar üçün Milli Fond 70000-dən çox elmi araşdırmalara dəstək olmuş, 20000-dən çox cavan araşdırmaçıların xaricdə tədqiqat sahəsində fəaliyyət göstərməsinə dəstək olmuşdur. “Global İnnovation İndex 2018” hesabatına əsasən İsveçrə ÜDM-nin 5.1%-ni təhsilə, 3.4%-ni araşdırma və tədqiqata sərf etmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan parametrlər ABŞ üçün 5% və 2.7%, Yaponiya üçün 3.6% və 3.1%, Almaniya üçün 4.9% və 2.9%, Azərbaycanda 3% və 0.2%, Türkiyədə 4.4% və 0.9%, Sinqapurda 2.9% və 2.2%, Ermənistanda 2.8% və 0.2%, Gürcüstanda 3.8% və 0.3% təşkil etmişdir. Dünya İqtisadi Formun (2018) "Beynəlxalq Rəqabətlik Hesabat"na əsasən İsveçrə beynəlxalq səviyyədə 4-cü, Avropada isə Almaniya dan sonra 2-ci pillədə yerləşmişdir. Dünya İqtisadi formu İsveçrəni hesabatında "super innovators" olaraq qeyd etmiş və 82.1 balla Almaniya və ABŞ-dən sonra 3-cü yerdə yerləşmişdir. (Klaus Schwab, World Economic Forum, 2018: s.21) İsveçrə bir ölkə kimi

keyfiyyət və innovasiya üzrə tanınan həm böyük beynəlxalq şirkətlərin, həm də kiçik və orta həcmli şirkətlərin evi hesab olunur.

Tədqiqat sahəsində liderliyinə əlavə olaraq, İsveçrədə elm sahəsi ilə iş dünyası arasında sız əlaqə iqtisadi fəaliyyətlərdə yeni, innovativ məhsulların yaradılmasında rol oynayır. Təbii ki, İsveçrənin dünyada elm, təhsil və innovasiyada liderlik etməsində dövlətin siyasətinin böyük əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq əməkdaşlıq və rəqabət İsveçrənin təhsil, tədqiqat və innovasiyanın təbliğində əsas elementdir. Belə ki İsveçrə hökumətinin söyləri nəticəsində son 15 ildə qeyd olunan qərarlar qəbul olunmuşdur.

1. Təhsil və Araşdırma üzrə Dövlət Katibliyi (SER) təsis edilmişdir-2005-ci il
2. Təhsilə dair yeni konstitusiya aktı qəbul edilmişdir-2006-cı il
3. Ali Təhsil Aktı (HEdA) qəbul edilmişdir-2011-ci il
4. Araşdırma və İnnovasiya Təşviq Qanunu (RIPA) qəbul edildi-2012-ci il
5. Təhsil, Tədqiqat və İnnovasiya üzrə Dövlət Katibliyi (SERİ) yaradılmışdır-2013-cü il
6. İsveçrə İnnovasiya Parkı fəaliyyətə başlayıb- 2016-cı il (State Secretariat for Education, Research and Innovation (SERI), 2018: s 1-14)

Əlavə olaraq, 2017-ci ilin statistikasını nəzərə alaraq dövlət xərclərin 10%-i təhsilə ayrılmışdır. Hansı ki, bu nəticəyə əsasən qeyd etmək olarki, dövlət xərcləri sırasında təhsil xərcləri sosial müdafiə, maliyyə və vergilərdən sonra 3-cü pillədə yerləşir. [10]

Qeyd olunanlara istinadən bildirmək olarki, İsveçrənin bir ölkə kimi təhsilə olan diqqət və yanaşması fərqlənir və bununla da bir ölkə kimi təhsil və innovasiya sahəsində dünya ölkələri sırasında birinc pilləyə yüksəlib.

İnnovasiya, təhsil, elm əlaqəsini təhlil edərkən ölkəmizə qonşu olan Gürcüstanı qeyd etmək, Azərbaycandakı keçirilən siyasətdən fərqliliyini təhlil etmək və nəticələr çıxarmaq üçün vacibdir. Belə ki, Gürcüstanda elmi və texnoloji yeniliklər iqtisadi artım və inkişafda artan rol oynayır və bu sahədə Gürcüstan hökuməti elmə, texnologiyaya diqqət ayırmağa çalışır. Gürcüstan Texnologiyasının Elm, Texnologiya və İnnovasiya Siyasəti (STIP) proqramı, elmi, texnologiya və innovasiya siyasətlərinə yönəldilmiş beynəlxalq səviyyədə tanınmış təşəbbüsdür. STIP, Gürcüstan Texniki Məktəbi və Gürcüstan Texnologiya və İnnovasiya tərəfindən maliyyələşdirilir.

STİP-in əsas tədqiqat sahələri aşağıdakılardır:

1. Stratejik texnologiyalar
2. Regional innovasiya qrupları

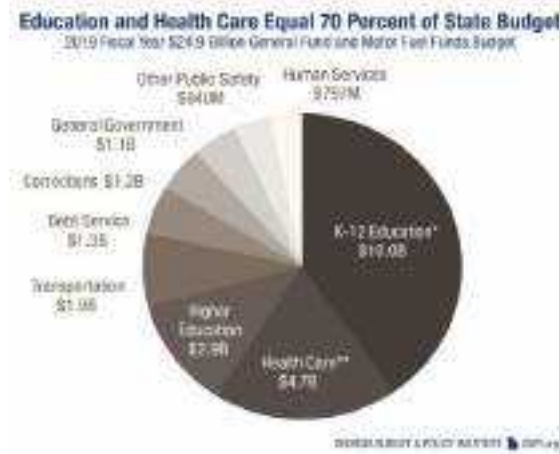
3. Araşdırma ticarəti
4. Universitetlər və texnologiyaların inkişafı
5. Biliyin ölçülməsi
6. Elmi və texnoloji insan kapitalı
7. İnkişaf etmiş istehsal və texnologiya (<https://stip.gatech.edu>, 2019)

“Global Innovation Index 2018” hesabatına əsasən Gürcüstan 59-cu sırada yerləşir. Təhsil üzrə nəticələrdə 54, təhsilə ayrılan xərclər üzrə 86, informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə 70-ci pillədə yer almışdır. Qeyd olunan nəticələrin əldə olunmasında Gürcüstan dövlətinin təhsil və inkişaf sahəsinə etdiyi investisiyaları nəzərə salmaq vacib olur. Beləki, dövlət büdcəsinin 70%-ni təhsil və səhiyyə təşkil edir. Şəkil 3-ə nəzər saldıqda 2019-cu ildə dövlət büdcəsindən 12.9 milyard dollar vəsait ayrılmışdır ki, hansı ki, müvafiq büdcənin 51.9%-ni təşkil etmişdir. Müqayisə olaraq Azərbaycanı götürdükdə, 2019-cu ilin büdcə xərcləri 25 190 000,0 min manat olmuş, ondan 136.290.498,0 min manat elmə, 2.285.884.349,0 min manat təhsilə ayırmışdır. Qeyd olunan rəqəmləri müqayisə etdikdə elm büdcə xərclərinin 0.54%-ni, 9%-ni təhsil təşkil etmişdir. Təbiiki, hər iki ölkənin qeyd olunan sahələrdə yatırımları beynəlxalq hesabatlarda öz nəticəsini göstərməkdədir. Beləki, Dünya İqtisadi Formun (2018)

"Beynəlxalq Rəqabətlik Hesabat"-na əsasın Gürcüstan iqtisadi profilinə görə 140 ölkədən 66-cı, innovasiya fəaliyyətinə görə 85-ci sırada yerləşmişdir. Azərbaycan isə iqtisadi profilinə görə 69-cu, innovasiya fəaliyyətinə görə 71-ci yerdədir. İnnovasiya fəaliyyətində detallara nəzər yetirdikdə Azərbaycanın işçi qüvvəsinin, alıcının müxtəlifliyinə görə, çox paylı tərəfdaşlıq xüsusiyyətlərinə görə Gürcüstandan irəli sırada yerləşir. Ölkəmizdə elm və təhsilə, innovasiya fəaliyyətinə, informasiya kommunikasiya texnologiyaların inkişafına dair alınan qərarlar, qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktlar və qanunlar kifayət qədər vardır və qeyd olunan sahələrə ilbəlil qayğı davam edir. Beləki, 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərman, Prezidentin “İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”- 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı, 29 dekabr 2012-ci ildə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (24.10.2013) kimi normativ hüquqi aktlar dövlətimizin bu sahəyə diqqətinin nümunəsidir. Əlavə olaraq bir ölkə kimi beynəlxalq hesabatlarda yer qazanmasına səbəbdir. Lakin ümumilikdə bir Qafqaz ölkəsi kimi yox, dünya iqtisadiyyatında özünü təsdiq etməyə çalışan, inkişaf trendlərində yer qazanmağa çalışan bir ölkə kimi Azərbaycan hələki geridə qalmaqdadır. Bununla əlaqədar qərarların qəbulundan əlavə, plan və stratejiyaların yazılıb təsdiqlənməsindən əlavə onların tətbiqinə geniş şəkildə diqqət ayrılmalı, layihələrin, startegiyanın nəticələri dəyərləndirilməli və təhlil olunmalıdır.

Şəkil 3: Gürcüstanın dövlət büdcəsi

Mənbə: <https://gbpi.org/2018/georgia-state-budget-overview-fiscal-year-2019/>, 29.06.2018

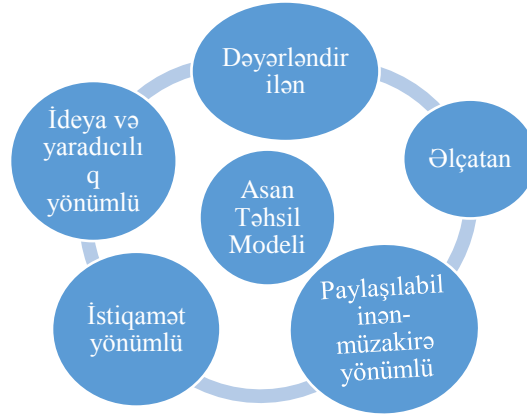
Nəticə və Təkliflər

Innovasiya 21-ci əsrdə artıq yeni bir anlayış olmaqdan çıxıb, bir tələbat halına çevrilməkdədir. Beləki, artıq insanlar və həmçinin ölkələr onların nəyin irəli aparacağına dair məlumatlıdırlar. 21-ci əsr kəşflərin, ixtiraların yox yenilikçiliyin və yaradıcılığın dövrüdür. Misal üçün, 4 təkərli maşının ixtirası və ya kainatda canlı həyatın kəşfi yolunda axtarışlar Yeni Dünya üçün kifayət etmir. İndiki dövrün tələbi maşının bir üst versiyasının təminatı, kainatda canlı həyatın varlığı olduğu orda halda nə kimi hallarla qarşılaşacağımızı öngörməkdir. Yeni Dünya daim bir neçə addım irəlini düşünməyi, intellektuallığı, yenilikçiliyi, innovativ fikirləri tələb edir. Çünki artıq müasir dünyada belə bir fikir formalaşır-insan dayandığı anda həyat dayanır, inkişaf dayanır. Necəki, nəfəs almadığımızda və ya ürəyimiz döyünməyəndə həyat durursa, artıq insanın düşünmədiyi, araşdırmadığı, yaratmadığı anda da onun inkişafı dayanır. İnsanın canlı varlıqdan intellektual varlığa keçidinin tək təminatı inkişaf, inkişafın təminatı yaradıcılıq-yenilikçilik-innovasiya, innovasiyanın təminatı isə elmə-təhsilə dayanır. Hal hazırda innovasiya-elm-texnologiya anlayışı zəncir halqaları kimi birbirilə sıx əlaqədirlər. Texnologiyanın inkişafının birbaşa elmə və yenilikçiliyə dayandığını qeyd etdikdə, hər üç sahənin tərəqqisinin birilə sıx bağlı olduğu fikri danılmazdır. Günümüzdə texnologiyanın inkişafı insanlar üçün təhsili asanlıqla əldə olunan etmişdir. Artıq bir ölkə üçün təhsildə, elmdə innovasiya texnologiya əsaslı olmalıdır. Hal hazırda insanlar üçün təhsil almaq bir komputer və ya telefon düyməsi qədər uzaq olmuş, bir neçə saniyədən ibarət olan əlçatanlığa çevrilmişdir. Nəticədə insanlar üçün bilik səhifələrlə dolu bir kitabdan saniyələrdən ibarət virtual aləmə çevrilib. Məhz buna görə elmdə, təhsildə asan modelin formalaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Asan təhsil modeli

qiymətləndirilməyən-dəyərləndirilən, ideya və yaradıcılıq əsaslı, istiqamət yönümlü, əlçatan(virtual və texnologiya əsaslı), paylaşıla bilən və müzakirə oluna bilən olmalıdır. Asan təhsildə artıq öyrədici rolu oynayan müəllimlərin yerini texnologiya almış olur və ya onlar sadəcə istiqamət verici rola sahib olmuş olurlar. Hər kəs isə öyrənmək üçün çalışan araşdırma yönümlü, yaradıcı innovativ şagirdlərə çevrilir. Artıq asan təhsildə hər yaşdan olan kəs şagird və ya tələbə olmaq şansını qazanır, öz sahəsinə doğru istiqamətlənir, fikir və ideyalarını paylaşa bilir, onları müvafiq sahəyə uyğun tələbinə istiqamətlənə və ideyalarını həyata keçirə bilir.

Qrafik 2: Asan təhsil modeli

Elmdə innovasiya ölkələrin iqtisadi rifahının, inkişafının təmin olunmasında rol oynamaqdadır. Ölkələrin təhlilindən də aydın olurki, bir ölkə təhsilə-elmə ayırdığı vəsaitlə o iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yatırım etmiş olur. İsveçrənin 1460-cı ildə ilk universitetinin yaradılması ilə başlayan, illərlə davamlı olaraq təhsilə, elmə ayırdığı diqqət hal-hazırda beynəlxalq hesabatlarda öz nəticəsini göstərməkdədir. İsveçrə alimlərin ölkəsi kimi tanınmaqdadır. Beynəlxalq hesabatlarda iqtisadi inkişafa görə ilk sıralarda yerləşməkdədir. Bir ölkə üçün innovasiya və təhsil əlaqəsi qurulduqda birbaşa olaraq iqtisadi və sosial rifahın təminatının əsası yaradılmış olur. İqtisadi və sosial rifahın təminatı isə davamlı inkişafın yaradıcısıdır. Məhz qeyd olunanlara görə ölkələr innovasiya-təhsil modellərinin qurulmasında maraqlı tərəf olmalı, onların təminatı üçün müvafiq investisiyalar etməli, inkişafı üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Ədəbiyyatlar

Benoît Godin 385 rue Sherbrooke Est Montréal, Québec Canada H2X 1E3 (2008) Innovation: The History of a Category,

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cornell University, INSEAD, and WIPO (2018): The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.

David Earle, (December 2010) Tertiary Sector Performance Analysis and Reporting Division [Ministry of Education]

Klaus Schwab, World Economic Forum (2018):The Global Competitiveness Report

OECD (2007), INNOVATION AND GROWTH RATIONALE FOR AN INNOVATION STRATEGY: OECD Publishing, Paris. Education: A Journey to the Future, OECD Publishing, Paris.

OECD (2016), Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills, OECD Publishing, Paris.

OECD (2017), Measuring Innovation in Education: A Journey to the Future, OECD Publishing, Paris. Education: A Journey to the Future, OECD Publishing, Paris.

State Secretariat for Education, Research and Innovation (SERI), 2018:Education, Research and Innovation in Switzerland (Updated : April 2018) , : Timeline

Van Hiel A, Van Assche J, De Cremer D, Onraet E, Bostyn D, Haesevoets T, et al. (2018) Can education change the world? Education amplifies differences in liberalization values and innovation between developed and developing countries.

<https://digitalpromise.org/initiative/maker-learning/>

<https://en.m.wikipedia.org/wiki/Innovation>, (17.03.2019)

<https://gbpi.org/2018/georgia-state-budget-overview-fiscal-year-2019/>, (29.06.2018)

<https://stip.gatech.edu>, (2019)

<https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/general-government-finance/expenditure-debt>, (07.09.2018)

<https://www.mindsetworks.com/science/>. (2017)

<https://www.verywellfamily.com/blooms-taxonomy-1448630> (30.07.2018)

Xüsusi Gömrük Proseduru Növü Kimi Sərbəst Zonanın “Ələt Azad İqtisadi Zonası” Timsalında Azərbaycan Respublikası Üçün İnkişaf Perspektivləri

*Ağabəy İBRAHİMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aghabey.21@gmail.com*

Xülasə

Son illərdə dünya təcrübəsi onu göstərir ki, xüsusi gömrük prosedurlarından istifadə ölkənin ticarət sahəsindəki əsas prioritetlərdən biri kimi çıxış edir və inkişaf etdirilməsi vacib məsələdir. Gömrük sistemində xüsusi prosedurlardan istifadə ilə ölkə iqtisadiyyatına kapitalın cəlb olunmasına, idxal-ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsinə, maliyyə ehtiyatlarının artmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da milli və iqtisadi inkişafa öz tövhesini verə bilər. Xüsusi gömrük prosedurlarından hesab olunan sərbəst zonalar ölkənin gömrük strategiyasının vacib elementlərindən birinə çevrilməkdədir.

Azərbaycanın ticarət siyasətinin yeni strategiyalarında sərbəst zonaların yaradılmasına xüsusi maraq yaranmışdır. Səbəb ölkənin beynəlxalq ticarət münasibətlərində daha səmərəli iştirak etməsi baxımından müasir standartlardan geniş miqyasda faydalanma istəyidir. Məhz müasir standartların tətbiqi ilə Azərbaycan istər gömrük, istərsə də ümumi ticarət münasibətlərində daha səmərəli təşkil olunmuş infrastruktura sahib ola və bu da son nəticədə gəlirlər balansında özünü daha da qabarıq göstərmək imkanı verə bilər.

“Ələt azad iqtisadi zonası”-nın təsis edilməsi qeyd etdiyimiz sahədə ölkə ticarətinə inkişaf etdirilmə baxımından atılan ən başlıca addım kimi qiymətləndirilə bilər. “Ələt azad iqtisadi zonası”-nın tənzimləmə mexanizmlərinin araşdırılması ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinə gələcək dövrdə hansı üstünlüklər qazandıra biləcəyi əsas problem kimi ortaya qoyulmuşdur. Sərbəst zonalar misalında “Ələt azad iqtisadi zonası” Azərbaycan gömrük siyasəti üçün müsbət və mənfi cəhətlərini araşdırmaqla ölkənin inkişaf perspektivlərinə hansı səviyyədə effektivlik göstərə bilməsi əsas məqam olaraq vurğulanmalıdır.

Açar sözlər: Xüsusi gömrük prosedurları, Sərbəst zona, Azad ticarət zonası, “Ələt azad iqtisadi zonası”

Giriş

Sərbəst zona proseduru ötən əsrin ortalarından etibarən təşəkkül tapmış və müxtəlif məqsədlər başlığı altında özünün indiki inkişafına nail olmaq istiqamətində uzun dövr keçmişdir. Sərbəst zona rejiminin əsas məqsədi, daxili və xarici malların müəyyən edilmiş ərazi sərhədləri daxilində və ya binalarda gömrük rüsum və vergiləri alınmadan, həmçinin bu mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən yerləşdirilməsindən ibarətdir.

Gömrük orqanlarının icazəsi əsasında sərbəst zonaya gətirilmiş mallarla əməliyyatlar, o cümlədən, onların qorunması, qablaşdırılması, keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə qablaşdırma yerlərinin qruplaşdırılması, çeşidlənməsi, markalanması və təkrar qablaşdırılması həyata keçirilə bilər.

Sərbəst zonaya daxil olan və oranı tərk edən şəxslər, mallar və nəqliyyat vasitələri Gömrük Məcəlləsində və gömrük işi üzrə digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş qaydada gömrük nəzarətindən keçməlidirlər. Sərbəst zona qapalı olmalıdır və sahəsinin perimetrləri, giriş və çıxış məntəqələri gömrük orqanlarının nəzarəti altında olur.

Bu gömrük rejimi altında ərazisinə gətirilməsi və aparılması qadağan olunan mallar da yerləşdirilə bilər. Sərbəst zonada hər hansı tikinti işlərinin aparılması gömrük orqanlarının razılığı əsasında həyata keçirilir. Xüsusi sərbəst zonaların yaradılmasının tarixi zəruriliyi əsasən aşağıdakı amillərlə izah olunur:

- ticarət dövriyyəsinin artırılması və sürətləndirilməsi, ticarət tərəfdaşlarının maraqlarının təmin edilməsi;
- sərbəst və gömrük maneələrinin aradan qaldırılması, bürokratik nəzarət və dövlət orqanlarının müdaxilələrinin məhdudlaşdırılması;
- investisiya və sərmayələrin yatırılmasına stimulların gücləndirilməsi və qoyulan kapitalın rentabellik dərəcəsinin artırılması;
- ixrac yönümlü istehsalın təşviqinin həvəsləndirilməsi və xarici ticarət tərəfdaşlarının maraqlarının qorunması;
- ölkənin istehlak bazarında defisit olan istehlak mallarının istehsalının təşviqinin stimullaşdırılması;
- məşğulluğun gücləndirilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- infrastrukturun maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi, yeni və standartlara uyğun layihələrin gerçəkləşdirilməsi və sair.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması məqsədləri 3 qrupa ayrılır:

- 1) İqtisadi məqsədlər.
 - milli bazarın dünya iqtisadiyyatı sistemində effektiv daxil olması;
 - xarici və milli investisiyaların cəlb edilməsi;
 - beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə edilməsi;
 - ölkə büdcəsinə valyuta daxilolmalarının artırılması.
- 2) Sosial məqsədlər.
 - iqtisadi cəhətdən geridə qalmış regionların kompleks inkişafı;
 - iş yerlərinin sayının artırılması və məşğulluğunun təmin edilməsi;
 - ixtisaslı kadrların təhsil və peşə təcrübələrinin artırılması.
- 3) Elmi-texniki məqsədlər.
 - ən yeni yerli və xarici texnologiyaların istifadəsi;
 - idarəetmənin yeni formalarının həyata keçirilməsi;
 - texniki mərkəzlərin, elmi araşdırmaların istehsalı cəlb edilməsi;

- istehsal gücünün və infrastrukturun keyfiyyətinin artırılması.

Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların təşkil olunması üçün dünya təcrübəsi araşdırılaraq ətraflı öyrənilmişdir. Ölkəmizdə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və onun tətbiqi məsələləri uzun illərdir ciddi müzakirələrə məruz qalmışdır. Bununla belə xüsusi iqtisadi zonaların müxtəlif modifikasiyalarının öyrənilməsi və ölkənin iqtisadi sisteminə daxil edilməsi məqsədi ilə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Metod

Tədqiqat işində ilk öncə nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla gömrük sahəsinin vacib elementi kimi xüsusi gömrük prosedurları tədqiq edilmiş, mövzuya uyğun olaraq isə xüsusi gömrük prosedurlarının bir növü kimi sərbəst zonaların nəzəri-metodoloji bazası öyrənilmişdir. Daha sonra Azərbaycanda sərbəst zona timsalında misal olaraq “Ələt azad iqtisadi zonası” haqqında biliklər əldə olunmuş və reallaşacaq işlərlə bu sahənin Azərbaycanın ticarət münasibətlərində hansı effektiv təsirlərin verilə biləcəyi araşdırılmışdır.

Analiz

Son 10 ildə Azərbaycan dünyada iqtisadi artım tempinə görə dünya ölkələri arasında ön sıralarda qərar tutduğunu görmək olar. Uğurla həyata keçirilən neft strategiyası əsasında əldə olunmuş gəlirlər hesabına infrastruktur modernləşdirilmiş, qeyri–neft iqtisadiyyatı inkişaf etdirilmiş, sosial rifah yaxşılaşdırılmış, dövlətin balansında olan aktivlər artmış və yüksək səviyyədə strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmışdır. 2014-cü ildən başlayaraq neft qiymətlərinin kəskin azalması və ticarət tərəfdaşı ölkələrində iqtisadi böhran nəticəsində ölkədə iqtisadi artım sürətinin yavaşması, institusional və struktur çağırışlar, tədiyə balansı və qeyri–neft büdcə kəsiri, maliyyə–bank sektorunda baş verən proseslər fonunda Azərbaycanda yeni iqtisadi inkişaf modellərindən istifadəyə önəm vermə zərurəti yaranmışdır.

Azərbaycanın qonşu dövlətlərində və MDB ölkələrində xüsusi iqtisadi zonalar diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Səbəb Azərbaycanda təşkil ediləcək belə zonaların məhz bu ölkə modellərindən faydalanmağı planlanmışdır. Bu ölkələr və Xüsusi İqtisadi Zona statuslu ərazilərin sayı 1-ci qrafikdə göstərilmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycanın qonşu dövlətlərində və MDB ölkələrində xüsusi iqtisadi zonaların sayı

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ölkə adı	Xüsusi İqtisadi Zona statuslu ərazilərin sayı	Ölkə adı	Xüsusi İqtisadi Zona statuslu ərazilərin sayı
Türkiyə	21	Qırğızıstan	4
İran	14	Tacikistan	4
Rusiya	24	Maldova	9
Belarus	6	Türkmənistan	1
Özbəkistan	2	Gürcüstan	1
Qazaxıstan	9	Ukrayna	12

Mənbə: <http://senaye.gov.az/content/html/3571/attachments/Xüsusi%20İqtisadi%20zonalar.pdf>

Dayanıqlı inkişafı təmin edəcək yeni "avanqard" sektorların üzərində fokuslanmaqla, iqtisadiyyatın strukturu qeyri–ticari bölməyə nisbətən ticari bölmənin, hasilata nisbətən emalın, dövlət sahibkarlığına nisbətən özəl sahibkarlığın, aşağı texnologiya tutumlu sektorlara nisbətən yüksək texnologiyalara əsaslan sektorların, aşağı ixtisaslı əməyə nisbətən yüksək ixtisaslı əməyə əsaslanan sahələrin, az gəlirli bazarlara nisbətən yüksək gəlirli bazarların və aşağı dəyər yaradan sektorlara nisbətən yüksək dəyər yaradan sektorların daha üstün artımı hesabına yenidən balanslaşacaqdır.

Milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ortamüddətli xərclər strategiyası çərçivəsində yeni siyasətin tətbiq edilməsi, maliyyə–bank sisteminin sağlamlaşdırılması, habelə xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə mümkündür.

“Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-də Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə ölkəmizin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulub. Son illərdə bu məsələ nəqliyyat və iqtisadi əhəmiyyəti ilə bərabər, geosiyasi rolu baxımından da xüsusi diqqət çəkir. Səbəb Azərbaycanın həm nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi coğrafi məkan, həm də ciddi rəqabət qabiliyyətinə malik dövlət olaraq bu prosesdə iştirak etməsi, ölkəmizi regionun geosiyasi, iqtisadi, kommunikasiya və logistika mərkəzi kimi tanıdıb. Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il mart ayının 17-də Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla, Azad Ticarət Zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalaması da yuxarıda qeyd olunan məsələ ilə bağlı olub”.

Bu limanın inşası üçün ərazi təsadüfi olaraq seçilməyib. Belə ki, Ələt qəsəbəsi respublikanın ərazisindən keçən avtomobil və dəmir yollarının kəsişməsində yerləşir. Bura su yollarının da əlavə olunmasından sonra həmin ərazinin geniş potensial ixrac imkanlarına malik beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi üçün zəmin yaranır. Beləliklə, Avrasiya məkanında önəmli

geostrateji mövqeyə, çoxşaxəli iqtisadi və ticarət əlaqələrinə malik Azərbaycan hazırda dəniz nəqliyyatının inkişafının yeni, müasir mərhələsinə qədəm qoyumağa imkan yaradır.

Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi yeni liman üçün zəngin tranzit potensialı yaratmaqla, ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxan, habelə tranzit yüklərin aşırılmasında strateji nəqliyyat qovşağı funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verərək, Xəzər dənizindən səmərəli, sürətli və təhlükəsiz bərə keçidini təmin edəcək. Bu kompleks Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti üçün birbaşa yükləməyi məntəqə funksiyasını yerinə yetirəcək. Beləliklə, Şimal, Cənub, Şərq və Qərb istiqamətlərindən dəhlizlər üzrə ölkəyə daxil olan yük axınlarının yeni liman kompleksində cəmlənərək, buradan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti ilə Avropa istiqamətində və ya gəmilər vasitəsilə Şərq istiqamətində nəqlini təmin edən səmərəli və dayanıqlı logistik zəncirin formalaşdırılması üçün zəmin yaranacaq.

Yeni limanın ərazisi də daxil olmaqla ətraf ərazilərdə azad iqtisadi zonanın yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da mühüm nəqliyyat qovşağı kimi limanı daha geniş tranzit və daşıma imkanları ilə təmin edəcək. Məhz elə buna görə də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ələt Azad İqtisadi Zonasının fəaliyyətinin, inkişafının və idarə edilməsinin hüquqi rejimini müəyyən edən “Ələt Azad İqtisadi Zonası haqqında” 18 may 2018-ci il tarixli Qanun imzalayıb. Azad İqtisadi Zonanın iqtisadiyyatımıza necə təsir edəcəyi barədə iqtisadçılar bildirdi ki, yeni yaradılacaq iqtisadi zona daha çox nəqliyyat, logistika zonasının formalaşmasına xidmət edir. İnvestisiyaların cəlb olunması burada əsas hədəf olaraq nəzərdə tutulub. Belə bir iqtisadi zonanın yaradılmasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tranzit ölkə olaraq öz imkanlarını genişləndirə biləcək və ölkə ərazisinə daha çox yükdaşımalara nail olacaq. Son dövrlər Azərbaycan ərazisində malların Avropadan və Türkiyədən Asiyaya aparılmasına olan marağın artmasını nəzərə alaraq yeni iqtisadi zonanın yaradılması Azərbaycanın imkanlarını genişləndirəcək. Yeni iqtisadi zona, həmçinin dövlət gəlirlərinin və büdcəyə daxil olan vəsaitin artmasına da səbəb olacaq. Bu addım, eləcə də məşğulluğun inkişafına mühüm təsir göstərəcək. Çünki yeni investisiyaların cəlb olunması yeni iş yerlərinin yaranması deməkdir.

Sözgedən zona digər sektorlarda aktivliyin artmasına münbit şərait yaradacaq. İnvestisiyalar həyata keçirildikdən sonra yerli xammala ehtiyac artacaq. Bundan başqa, yeni iqtisadi zona imkan verəcək ki, iqtisadçı kadrların işlə təmin olunması həyata keçirilsin. Bu aspektdən yanaşsaq, bu, çox mühüm məsələdir. Azad iqtisadi zonalar, həmçinin ehtiyatda olan məhsulların bir qisminin daxili bazara çıxarılmasına geniş imkan yaradacaq. Bu da sözsüz ki, öz növbəsində idxaldan asılılığın aradan qaldırılması və yerli məhsulun bazara çıxarılması baxımından çox vacibdir. Sözgedən zona ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına böyük müsbət təsir göstərəcək.

Qanunla Ələt Azad İqtisadi Zonasına yüksək müstəqillik verilməsi nəzərdə tutulur. İndiyədək dünyada yaradılan azad iqtisadi zonaların xeyli hissəsi postsovet məkanında, xüsusən də Rusiyada yaradılan zonaların iş əksəriyyəti öz potensialına uyğun səviyyədə səmərəli fəaliyyət göstərə bilmir. “Ələt Azad İqtisadi Zonası haqqında” qanun layihəsi isə daha çox 1985-ci ildə Dubayda yaranmış və dünya praktikasında uğurla fəaliyyət göstərən azad iqtisadi zonalardan biri kimi özünü təsdiq etmiş Cəbələli azad ticarət zonasının fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən modelə uyğun hazırlanıb.

Ekspertlərin açıqlamalarına görə, Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ətrafında da Dubaydakına bənzər bir azad iqtisadi zona modelinin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Qanunun əsas məqsədi təsərrüfat subyektləri üçün maksimum əlverişli vergi, gömrük, lisenziyalaşdırma, viza rəsmiləşdirilməsi və sair rejimləri yaratmaqla Ələt Azad İqtisadi Zonasını xarici şirkətlər, investorlar üçün cəlbedici etməkdir. Yəni belə zonalarda kənar müdaxilə ehtimallarını məhdudlaşdırmaqla, azad iqtisadi zonanın səlahiyyətli qurumuna geniş səlahiyyətlər verilir və səmərəli fəaliyyət imkanları yaradılır. Təsərrüfat subyektləri xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərirlər. Dubaydakı azad iqtisadi zonadakı kimi Ələtdə də birpəncərəli sistemin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli, 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında xüsusi iqtisadi zonalarla dair bir bənd verilməsə də, Dövlət Proqramında xüsusi iqtisadi zonalar dəstək tədbirlərindən biri kimi öz əksini tapmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar xüsusi iqtisadi zona institutunun Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna tətbiq ediləcəyi təqdirdə, gözlənilən nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verir:

- xüsusi iqtisadi zona institutunun tətbiqi ilə ölkənin iqtisadi inkişaf modeli müasir texnologiyalar və idarəetmə metodları hesabına güclənə bilər;
- xüsusi iqtisadi zonalar vasitəsilə ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsinə əlavə töhfələr verilir;
- xüsusi iqtisadi zonalar xarici investorların ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinə investisiyaların yatırılmasında əlverişli poliqon rolunda çıxış edə bilərlər;
- xüsusi iqtisadi zonalar hesabına ölkədə qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələri şəbəkəsi yaradılması asanlaşır və ixrac potensialının artırılması prosesləri sürətləndirilir;

- xüsusi iqtisadi zonalar ölkənin ayrı-ayrı regionlarının, güclü iqtisadi potensialla malik ərazilərin və sərhədyanı zonaların inkişafını genişləndirər, qeyri-neft sektorunun potensialının reallaşdırılmasında effektivli iqtisadi mexanizm kimi səmərəli ola bilərlər və sair.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi rayonların qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması lazımdır. İlk növbədə vergi, gömrük və digər güzəştlərinin nələrdən ibarət olunmasına açıqlıq gətirilməlidir və qanunlarla tənzimlənməlidir. Bundan əlavə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə hansı şərtlərə əsasən qurulması bu planda tam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Bilindiği kimi dünyada azad zonalar xarakter və funksional baxımdan üç yerə - özəl, dövlət və qarışıq formalara bölünürlər. Dünyada ən çox tətbiq edilən qarışıq azad zonalar formalarıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda əsasən Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonunda qurulmasına daha çox diqqət yetirilir. Azərbaycanın təbii və coğrafi mövqeyi ölkəmizin digər ərazilərində də bir çox azad zonanın formalarının qurulması imkanlarını ortaya çıxarır. Əsasən sərhədyanı və liman zonalarında azad ticarət zonaların qurulması məsələlərinə baxıla bilər. Xüsusəndə İran, Türkiyə və Rusiya ilə. Göründüyü kimi Xüsusi Azad Zonaların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu çox böyükdür. Bu vasitələrdən istifadə edərək istər köhnə ərazilərdə yeni təsərrüfatçılıq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə və ya yeni təsərrüfat sahələrinin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Yaxın gələcəkdə istifadəyə verilməsi planlanan “Ələt azad zonası” da Azərbaycan iqtisadiyyatına inkişaf baxımından geniş imkanlar yaradacağı sübhə doğurmur. Aparılacaq layihələrlə nəyinki gömrük və ticarət istiqamətində, həmçinin sosial-iqtisadi dayanıqlığın təmini məsələsində də azad zonaların müsbət yönümlü fəaliyyəti gözlənilə bilər.

Ədəbiyyatlar

- A.Ş. Şəkərəliyev, Z. A.Şəkərəliyeva “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” (2018)
“Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU (2016)
<http://portofbaku.com/az/Alyat-Logistics-and-Trade-Zone-ALTZ/> (2016)
<https://news.milli.az/economy/619991.html> (2018)
http://www.faktxeber.com/News_h508455.html (2018)
http://beu.edu.az/downloads/articles/1072_970.pdf (2012)

Büdcə Təşkilatlarında Daxili Maliyyə Nəzarəti

Aqil ALLAHVERDİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

aqilallahverdiyev96@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının gəlirlərinin əsas hissəsini neft və neft məhsullarının satışından daxil olan vəsaitlər təmin edir. Ölkə rəhbərliyi neftdən gələn bu maliyyə vəsaitlərini ölkəmizin sosial və iqtisadi inkişafına yatırır. Büdcə təşkilatları bu işlərin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Lakin bir sıra neqativ halların baş verməməsi üçün büdcə təşkilatlarının maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət edilir. Neft qiymətlərinin büdcədə nəzərdə tutulan qiymətdən artıq olması, ölkəmizə yatırılan xarici və daxili investisiyalar daxili və xarici maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini artırır. Azərbaycanda xarici nəzarəti aparan qurum olan Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti bu işin öhdəsindən gələ bilsə də, büdcə təşkilatlarında daxili nəzarət sahəsində bir sıra boşluqlar görünür. Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək üçün xarici nəzarət kimi daxili maliyyə nəzarəti də vacibdir. Daxili nəzarət sahəsində bir sıra xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə daha effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür. Ən əsası müəssisə və təşkilat rəhbərlərinə daxili nəzarətin onlar üçün vacib olduğunu göstərmək lazımdır. Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə rəhbərlərinin müəssisənin aktivlərinin necə idarə olunduğuna nəzarət üçün əlverişli vasitədir. Daxili nəzarət nəticəsində səhvlər aşkarlanaraq qabaqcadan həll olunur. Bunun da nəticəsində müəssisə xarici nəzarət zamanı cərimə və sanksiyalara məruz qalmır. Hal-hazırda ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə və mühasibat uçotu sahəsində də islahatlar aparılır. Mühasibat uçotu haqqında AR qanunu və AR Vergilər Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində həmin sahələrdə olan boşluqlar aradan qaldırıldı və sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli mühit yaradıldı. Bu cür islahatların yaxın gələcəkdə audit və maliyyə nəzarəti sahələrində də aparılacağı gözlənilir.

Açar sözlər: Maliyyə nəzarəti, Büdcə, Audit.

Giriş

Hal-hazırda maliyyə nəzarəti və onun dünyada iqtisadiyyatın idarə olunmasında əhəmiyyəti haqqında yeni təsəvvürlərin fəal axtarışı gedir. Eyni zamanda iqtisadi ədəbiyyatın təhlili maliyyə nəzarəti problemlərinin müzakirəsində dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində disbalansın müşahidə olunması barədə nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Bununla bərabər maliyyənin idarə olunması sahəsində müasir proseslər maliyyə nəzarətinin pərakəndə, xüsusi modellərindən, iqtisadi kateqoriyalara və ayrı-ayrı xüsusi məsələlərə təcrid edilmiş baxışdan, iqtisadiyyatda bütün əlaqələr və münasibətlər sistemini, onun inkişafı üçün ən yaxşı yolları müəyyən edən və nəzərdə tutulmuş planları yerinə yetirməyə yardım edən bütün parametrlər kompleksini görməyə imkan verən ümumi konsepsiyaya keçməyi tələb edir.

Azərbaycanda büdcə vəsaitlərinə nəzarət XIX əsrdən mövcud olsa da maliyyə nəzarətinə tələb XX əsrin sonlarında başladı. 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə edən ölkəmizdə bütün sahələrdə, o cümlədən, maliyyə sferasında da islahatlara ehtiyac yaranmışdı. İqtisadi və siyasi vəziyyətin və həmçinin ölkənin idarəetmə prinsiplərinin dəyişməsi fonunda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına ehtiyac yaranmışdır. Bazar iqtisadiyyatına müvafiq olan dövlət nəzarəti sisteminin yaradılması, icra edilməsi mühüm əhəmiyyətli fürsətlərdən biri idi. Ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev tərəfindən maliyyə nəzarəti, o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində reallaşdırılan çox vacib, həmçinin mühim addımlardan biri də nəzarət sahəsində qaydavə qanunların bərpa edilməsi nəticəsində, bu funksiyaları icra edən dövlət orqanlarının vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, həm də qanuna zidd və əsassız təftişlərin, araşdırmaların qarşısı alınmışdır. Həmçinin var olan problemlərdən biri də SSRİ dövründən qalmış maliyyə nəzarəti metodları müasir standartlara cavab vermirdi. O da öz növbəsində ölkədə yeni iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafında xidmət, istehsal, maliyyə və kredit fəaliyyətində dövlətin nəzarətinin reallaşdırılması yollarının dəyişdirilməsini, müasir tələblərə uyğun olan qanunlarla tənzimlənməsini tələb edirdi. Qeyd edilən halların həll olunması üçün iqtisadi münasibətlərin dərəcəsinə uyğun dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmini həyata keçirmək, bazar münasibətlərinin inkişafına pis təsir edəcək halların yaranmasına yol verməmək, fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla mənafeələrini qorumaq üçün 1996-cı il 17 iyun tarixli — İstehsal, xidmət, maliyyə–kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə fərman həmin sahədə olan boşluqların köklü şəkildə arada qaldırılmasına gətirib çıxardı. Həmin fərmana uyğun olaraq xidmət, istehsal, maliyyə və kredit fəaliyyətində əsas olmayan yoxlamalar qanunla qadağan olundu və bu sahədəki yoxlamalar üçün uyğun qaydalar hazır edildi. Yoxlama və nəzarət xidmətlərinin qurulması və aparılması üçün yeni hesabatlılıq forması müəyyən edildi. Bundan başqa yoxlamaların qəbul edilmiş qaydalar əsasında aparılmasını təmin edən qanunun yenidənqurulması üçün qəti tapşırıqlar verildi. Fərmanın icra edilməsi nəticəsində olduqca irəliləyişlər əldə olundu. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində təkrarlanan, lüzumsuz və paralel yoxlamaların sayı azaldı. Bu dövr üçün iqtisadiyyatın inkişafına pis təsir göstərən xeyli miqdarda mənfi halların qarşısı alındı. Ölkə vətəndaşlarının, həmçinin hüquqi şəxslərin mənafeələrinin qorunması üçün mühüm tədbirlər planı hazırlandı.

Hal-hazırda Azərbaycanda maliyyə nəzarətini aparan dövlət orqanları aşağıdakılardır:

- Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi;
- Azərbaycan Respublikasının hesablama Palatası;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyi;
- Auditorlar palatası

- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı;
- Dövlət Gömrük Komitəsi;

Ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutunun əsasını 1999-cu ildə yaradılmış Hesablama Palatası qoymuşdur. Ölkə ərazisində səmərəli maliyyə nəzarəti sistemini inkişaf etdirmək istiqamətində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Hesablama Palatası dövlət mülkiyyətinə və dövlətin pul vəsaitlərinə nəzarət edir. İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən maliyyə nəzarəti sistemində əsas yer Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasına məxsusdur. Hesablama Palatasının auditorları və vəzifəli şəxslərinin qarşısında aşağıda göstərilən vəzifələr qoyulmuşdur:

- Bütçə fondlarının və bütçədən kənar fondların nəzarətinin təşkili. Bütçə və bütçədən kənar fondlar üçün ayrılmış pul vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarət etməyi nəzərdə tutur.
- Dövlətin vəsaitlərinin xərclənməsinin faydalılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bilavasitə bütçədən ayrılmış vəsaitlərin təyaninatı üzrə istifadəsini, istifadə edilmiş vəsaitlərin likvidlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.
- Bütçə prosesinin tənzimlənməsi və müəyyən edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması haqqında təkliflərin hazırlanması. Keçmiş illər üzrə müəyyən edilmiş pozuntuların aradan qaldırmaq və sonrakı illərdə müvafiq mənfi halların olmaması üçün xüsusi tədbirlər görülməsini əhatə edir.
- Maliyyə ekspertizası və nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün uyğun qərarların qəbul edilməsi. Bu nəticələrinin qiymətləndirilməsi müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu mikro səviyyədə, yəni, təşkilat və müəssisə səviyyəsində, həmçinin makro səviyyədə mühüm hadisə kimi ön plana çıxır. Bunun üçün də Hesablama Palatasının auditorları və vəzifəli şəxsləri qarşısında mühüm bir tapşırıq kimi qoyulmuşdur.
- Bütçə fondları və bütçədən kənar fondların layihələrinin vacibliyinin müəyyən edilməsi.
- Bank hesablarına bütçə vəsaitlərinin mədaxil olmasının və pul vəsaitlərinin hərəkətinin araşdırılması. Uyğun bank hesablarına pul vəsaitlərinin mədaxil olmasının yoxlanılması və yoxlanılmanın nəticələri əsasında uyğun qərarların qəbul olunması, müəyyən tədbirlərin görülməsi mühüm bir məsələ kimi qarşısına qoyulmuşdur.
- Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi, satışı və özəlləşdirilməsindən bütçəyə daxil olan vəsaitlərə nəzarət.
- Dövlət bütçəsinin icrası haqqında məlumatların davamlı olaraq Milli Məclisə təqdim edilməsi. Uyğun hesabat ili üçün bütçədən ayrılmış pul vəsaitlərinin istifadəsinin vəziyyəti barəsində Milli Məclisə verilən məlumatları nəzərdə tutur. Vəsaitlərin həm zamanına, həm də təyinatına görə istifadəsi burada öz əksini tapır.

Hesablama Palatası dövlətin büdcə-maliyyə nəzarəti qurumudur və həmçinin Milli Məclisə müdəmadi hesabat verir. Hesablama Palatasının —Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş mühüm funksiyaları vardır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində müstəqil maliyyə nəzarəti fəaliyyətini həyata keçirən qurum Auditorlar Palatasıdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən yaradılmışdır. Milli Məclisin qərarı ilə 1995-ci il 19 sentyabr tarixində Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. 1996-cı il 5 aprel tarixində Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası fəaliyyətə başlamışdır. Auditorlar Palatasının yaradılmasındakı məqsədlər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətlərinin inkişafına yönəlmiş normativ akt layihələrini və tədbirlər sistemini hazırlamaq;
- Şəxsi fəaliyyətində bu Qanundan və digər hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərə auditorlar və ya auditor təşkilatları tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət etmək.
- dövlətin, auditorların və təsərrüfat subyektlərinin mənafələrini müdafiə etmək;
- ölkədə auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək;

Nəzarət təşkilatın idarəetmə mərhələlərindən biridir. Nəzarətin başlıca növləri kimi inzibati nəzarət, iqtisadi nəzarət, təsərrüfat nəzarəti, texniki (texnoloji, prosesual) nəzarət, maliyyə nəzarəti növləri fərqləndirilir. (М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин, 2003, 14)

İqtisadi nəzarət – resurslardan istifadəyə görə itki və tullantıları, qanuni olmayan yollarla vəsait sərfini və bunun yaranmasına imkan verən şəraiti araşdırır.

İnzibati nəzarət – təşkilatın fəaliyyətdə olduğu dövrdə mövcud qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl olunduğuna dair nəzarətdir.

Texniki nəzarət – təşkilatda baş verən istehsal dövründə avadanlıqların vəziyyətinə nəzarəti, onların istifadəsi zamanı texniki normativlərə əməl olunmasının yoxlamaq üçün nəzərdə tutur.

Təsərrüfat nəzarəti – yoxlama və müşahidə üsulu vasitəsilə təsərrüfat əməliyyatlarının qarşısında duran məqsədə çatmaqda meydana gələcək çətinlikləri müəyyən edərək qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulur.

Dövlət büdcəsinə nəzarətin iki forması var: qanunvericilik və inzibati.

Qanunvericilik qurumu, yerli özünü idarəetmə qurumları maliyyə nəzarətinin aşağıda göstərilən formalarını həyata keçirirlər:

- cari nəzarət – qanunvericilik orqanlarının, komissiyaların iclaslarında büdcənin icrası ilə bağlı müxtəlif məsələlərin baxılmasına, özünüidarəetmə orqanlarının sorğuları ilə əlaqədar olaraq parlament dinləmələrinin gedişinə;
- qabaqcadan nəzarət – dövlət büdcəsi haqqında qanun planının və maliyyə məsələləri üzrə digər layihələrin müzakirə olunması və təsdiq edilməsinə;
- sonrakı nəzarət – dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesablara baxılmasının və təsdiq olunmasının gedişinə.

İnzibati nəzarəti AR Maliyyə Nazirliyi, AR Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı (BDX), Naxçıvan MR Maliyyə-İqtisadiyyat Nazirliyi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının (bələdiyyə) maliyyə orqanları, müxtəlif büdcə təşkilatlarının daxili nəzarət sektorunun müdirləri və təşkilatın baş mühasibləri yerinə yetirirlər.

İnzibati nəzarət aşağıda göstərilənləri nəzərdə tutur:

- büdcə qanunvericiliyi pozuntusuna görə uyğun sənədlərin tərtibatının həyata keçirilməsi üçün müvafiq göstərişləri vermək hüququ;
- büdcə vəsaitlərinin sərəncamçılarının və büdcə vəsaitini alanların yoxlamasını keçirmək hüququ;
- büdcə qanunvericiliyi pozuntularına görə aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının tələb olunması hüququ;
- büdcə qanunvericiliyinə əməl olunması üçün nəzarətə lazım olan məlumatın əldə olunması hüququ.

Büdcə vəsaitinin istifadə olunmasına nəzarət əsasən maliyyə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu növü büdcə nəzarəti adlanır. Belə nəzarət iqtisadiyyatın inkişafına və büdcəyə daxil olan pul vəsaitinin maksimal dərəcədə artırılmasına və səmərəli büdcə siyasətinin hazırlanmasına uyğun imkanları yaradır.

AR Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olan “Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi” dövlət maliyyə nəzarətini təftiş, yoxlama ilə aparır. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi büdcə vəsaitlərinin düzgün, effektiv və öz təyinatına uyğun istifadəsini müəyyənləşdirmək üçün büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatlarda (nazirlik, komitə, agentlik və s.) yoxlamaların təşkilinə cavabdehdir.

Təftişlərin aparılmasında məqsəd dövlət qurumlarında gəlir və xərclərin tərtibi və icrasını, büdcədən ayrılan vəsaitlərdən məqsədəuyğun və effektiv istifadə vəziyyətini, həmçinin maliyyələşmənin keçirilməsinin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, xəzinədarlığın tətbiqi

mərhələsində müəyyən edilmiş prinsiplərin icra olunması vəziyyətinə, bu sahədə görülən işlərin effektivliyinə və keyfiyyətinə nəzarət etmək, işlərin yaxşılaşdırılmasında büdcə təşkilatlarının müvafiq işçilərinə köməklik göstərmək, büdcə təşkilatlarının smetalarında nəzərə alınmış təyinatların tutarlı olmasını, büdcədən kənar və büdcədən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsini, pul vəsaitləri və material ehtiyatlarının qorunmasını, mühasibat uçotunun şəffaf aparılması və maliyyə hesabatlarının məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Daxili maliyyə nəzarəti mülkiyyətçilər və rəhbərlik tərəfindən işlənmiş siyasəti reallaşdırmağa yardım edir, maliyyə axınlarını sistemləşdirməyə, optimal qərarlar qəbul etmək üçün idarəetmə aparatını təşkilatda baş verən təsərrüfat proseslərini real şəkildə görməyə kömək edir. Onun operativ rolu – təşkilatın daxili nəzarətinin xarici dövlət maliyyə nəzarətindən və ənənəvi auditdən əsas fərqlərindən biridir. Onların nümayəndələrinə, bir qayda olaraq, yoxlanılan təşkilatın cari fəaliyyətinə müdaxilə etmək qadağan olunur. Daxili maliyyə nəzarəti idarəetmədə bilavasitə iştirak etdiyinə görə onun müvəffəqiyyəti üçün təşkilat rəhbərliyinin nəzarətin və optimal nəzarət mühitinin əhəmiyyətini anlaması zəruridir. Nəzarət mühiti – təşkilatda mövcud olan və onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanunvericilik tələblərinə uyğunluğunu təmin edən vəziyyətdir. Həmin mühit təşkilatı strukturu, səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünü, kadr siyasətini ehtiva edir. Daxili idarəetmə uçotunun və hesabat hazırlığının həyata keçirilmə qaydası da buraya aiddir. Nəzarət mühitinin mühüm elementi – təşkilatda nəzarət bölməsinin mövcudluğu və onun fəaliyyətidir.

Büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda təftişlər aparılarkən aşağıdakılar yoxlanılmalıdır:

1. Mühasibat uçotunun şəffaf aparılması, maliyyə hesabatların tərtib olunması və uçot məlumatları ilə uyğunluğu, müvafiq planlarının həyata keçirilməsində və xərcləmələrin bu göstəricilərə uyğunluğu, mal-material ehtiyatlarının və pul vəsaitlərinin saxlanması və qənaətlə xərclənməsi, təmir xərclərinin səmərəliliyi, avadanlıq alınması, mal-material ehtiyatlarının və pul vəsaitlərinin inventarizasiyasının aparılması barəsində qüvvədə olan qayda - qanunlara əməl olunması, torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsinin keçirilməsinə nəzarət, əvvəlki yoxlamalarla aşkar olunmuş müxtəlif faktların aradan qaldırılması və s.
2. Büdcə təşkilatlarında büdcədən ayrılan vəsaitin istifadəsinin düzgünlüyü yoxlanılan zaman təsərrüfat xərclərinə ayrılan pul vəsaitləri hesabına müəssisələrindən nağd və ya köçürmə ilə müxtəlif mallar alınarkən onların qiymətlərinin uyğunluğu, alış barəsində təsdiqedicilərin sənədlərin yerində olması və xəzinədarlığın nəzarət funksiyalarının yerinə yetirməsinə nəzarət edilməlidir.
3. Əsaslı təmir və abadlıq işlərinin hansı təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirildiyi, ehtiyac olmadığı halda hər hansı özəl müəssisələrə pul vəsaitinin köçürülməsi, bu vəsaitin qanunvericiliyə zidd olan digər məqsədlərə istifadə edilməsinə, nağd pul ilə tikinti materialları

alınması və alınmış materialların, görülmüş işlərin dəyərinin yüksəldilməsi halları müəyyənləşdirilməlidir.

4. Yoxlama aparılan büdcə təşkilatlarında Prezidentin fərmanlarına uyğun olaraq əmək haqlarının və başqa maddi yardımların artımının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünə nəzarət;
5. Təhsil sistemində isə məktəblərdə siniflərin, emalatxanaların, fənn kabinetlərinin varlığını yoxlayıb müvafiq aktla rəsmiləşdirmək;
6. İnventarlardan ucoğunun qanunauyğun və düzgün aparılmasını yoxlamaq;
7. Nöqsan aşkar edildikdə, nəticələri rəsmiləşdirmək və s.

Büdcə vəsaitlərinin rüblük və illik icrasının yekunları haqqında icra hakimiyyəti orqanlarında müzakirə edilərək uyğun qərar qəbul edilib-edilməməsi, həmçinin AR Maliyyə Nazirliyi və digər qurumlardan daxil olan məktublardan, idarəyə daxil olan ərizə və müraciətlərin, o cümlədən AR Maliyyə Nazirliyinin əmrlərinin icra vəziyyəti yoxlanılmalıdır.

Maliyyə nəzarəti sahəsində böyük işlər görülsə də büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti sahəsində bəzi problemlər hələ də görünməkdədir. Bu problemlərdə biri də təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti və ya daxili audit şöbələrinin olmaması və həmin şöbələrin işinin mühasibatlıq tərəfindən aparılmasıdır ki, bu da yoxlama zamanı nöqsanların aşkar olunmasında maneələr yaradır. Apardığım araşdırmalar zamanı bəzi daxili audit bölməsi olan büdcə təşkilatlarında audit şöbəsi işçilərinin lazımı məlumatlarla zəif təmin olunduğunu da şahidi oldum. Bəzi büdcə təşkilatlarında isə audit şöbəsi müstəqil deyil, mühasibatlığın tərkibində idi. Bu problemlərin aradan qaldırılması vacibdir və büdcə təşkilatlarına yüksək ixtisaslı auditorlar işləməlidir. Yüksək ixtisaslı kadrları büdcə təşkilatlarına cəlb etmək üçün isə onlara yüksək iş şəraiti yaradılmalıdır.

Metod

Məqalə hazırlayan zaman analiz, sintez, müşahidə və digər metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin hazırkı vəziyyətidir. Məqalə yazılan zaman Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyindən əldə olunmuş rəsmi məlumatlardan, həmçinin iqtisadi alimlərin kitabları və müxtəlif elektron resurslardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Məqalə hazırlanarkən Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin keçdiyi inkişaf yolu və hazırkı vəziyyətinə toxunulmuş, maliyyə nəzarətinin hansı formalarının həyata keçirildiyinə nəzər salınmışdır. O cümlədən büdcədən maliyyələşən təşkilatlarında təftişlər aparılarkən nələrin yoxlandığı haqqında da məlumat verilmişdir. Son olaraq da hazırda büdcə təşkilatlarında olan bəzi daxili nəzarət problemləri haqqında məlumat verilmişdir.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində maliyyə sektorundakı boşluqlar aradan qaldırılmağa başlanmış və bir sıra yeniliklər gətirilmişdir. Mühasibat uçotu və vergi sistemindəki yeniliklər həmin sahələrdəki problemlərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmışdır. Buna misal olaraq bu ilin birinci rübündə vergidən daxilolmalar keçən ilə nisbətən 16,5 % artmasını göstərmək olar. (İnşaatçı qəzeti, N08(5328), 26.04.2019) Maliyyə nəzarəti sahəsində hal-hazırda müəyyən boşluqlar vardır. Büdcə təşkilatlarında xarici maliyyə nəzarəti AR Maliyyə Nazirliyinin qurumları tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Bu boşluqlar özünü daha çox daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı göstərir ki, hətta bəzi təşkilatlarda bu nəzarət aparılmır. Büdcə təşkilatlarında daxili nəzarətin daha çox mühasibatlıqda aparılması nəticəsində bir çox səhvlərin qəsdən və ya təsadüfən gizlədilməsi halları ilə qarşılaşırıq ki, bunun da aradan qaldırılması üçün daxili nəzarət müstəqil, yəni yalnız təşkilatın direktoruna tabe olmalıdır. Şəffaf nəzarətə nail olduqdan sonra büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edərək ölkəmizin inkişafına təkən verə bilərik. Bundan əlavə inkişaf etmiş ölkələrin daxili nəzarət siyasətlərini maliyyə sistemimizə inteqrasiya edərək bu sahədəki hazırkı problemləri həll edə bilərik.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası
Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
B.A.Xankişiyev (2012) Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı
Novruzov N, Ataşov B. (2014) Maliyyə nəzəriyyəsi dərslik. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı
Петров А.Ю., (2010) "Государственный финансовый контроль"
B.Xankişiyev, Ş.Əliyev. (2013) "Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat", Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı
Beynəlxalq elmi konfrans materialları, (1999) "Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit", Auditorlar palatası, Bakı
<http://maliyye.gov.az/news/5321/maliyye-nazirliyinin-dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2018-ci-ilde-apanilmis-nezaret-tedbirlerinin-neticeleri-haqqinda-melumat>
<http://taxes.gov.az/modul.php?name=metbuat&bolme=pressreliz&pid=1817&lang=>

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<https://economy.gov.az/article/daxili-audit-xidmeti/21366>

<http://sai.gov.az/1/newsmore/835>

Mübariz Hacıyev, (2008) DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏSNİFATI, “İqtisadiyyat və audit”. №9(99).–S.33-37.

Maliyyə Sabitliyi Makroiqtisadi Tənzimləmənin Əsas Hədəfi Kimi

*Almazxanım MIRZƏYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mirzeyeva.almaz@bk.ru*

Xülasə

Məqalədə makro-maliyyə sabitliyinin və iqtisadi artımın nəzəri-metodoloji əsaslarını kompleks halda tədqiq cəhd olunmuş, onların vəhdətinin təmin olunmasının qanunauyğunluqlarına, xüsusiyyətlərinə və mənbələrinə diqqət verilmiş, davamlı iqtisadi inkişafa keçid və müasir qloballaşma, qlobal maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində maliyyə sabitliyi nəticəsində iqtisadi artımın təmin edilməsi istiqamətləri təhlil olunmuşdur. Çağdaş zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin olunmasının ölkə mexanizminin və iqtisadiyyatımızın inkişafının makroiqtisadi tənzimlənməsinin nəzəri eləcə də normativ-hüquqi əsaslarının, ən yeni halının sistemətiq şəkildə təhlil olunmasının və iqtisadi inkişaf və artımın makroiqtisadi tənzimləmə üsullarından istifadə imkanlarının və təsir dairələrinin qiymətləndirilməsi əsasında dövlət təsirlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas forma və istiqamətlərini müəyyənəşdirmək, xarici ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq lazımi ümumiləşdirmələr etməklə müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasına nail olmaq üçün iqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əməli və həmçinin elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün lazımi təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Makromaliyyə sabitliyinin mahiyyətinin xüsusiyyətlərini və əsas istiqamətlərini tədqiq edib öyrənilməsi və şərh olunmasında büdcə-vergi, pul-kredit, qiymət, tarif, maliyyə nəzarəti və s. rıçaqlar mühüm rol oynayır. Keçid iqtisadiyyatının təcrübəsi göstərir ki, işgüzarlıq fəaliyyəti üçün stimulyat yaratmaq, təsərrüfat subyektlərində rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etmək və onların reallaşmasına nail olmaq, yeni iş yerləri yaratmaq, xalqın rifahının daha da yüksəltmək zaruri və mühüm şərtlərdəndir. Ölkənin iqtisadiyyatının inkişafının makroiqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinin dünya ölkələri təcrübəsi və onların ölkəmizə tətbiqinin yollarını və təsir gücünü təhlil etmək və qiymətləndirmək; nəzəri-konseptual əsasları və bunlara baxışların inkişaf dövrünü araşdırmaq, onların müqayisəli təhlilini vermək, müvafiq informasiyalar toplamaqla daha təsirli sistemi aşkara çıxarmaq vacibdir.

Açar sözlər: Makro-maliyyə sabitlik, Makroiqtisadi tənzimləmə, Təkrar istehsal, İnflyasiya, Pul dövriyyəsi.

Giriş

XXI əsrə daxil olan Azərbaycan yeni iqtisadi sistemə transformasiya olunur. Bu istiqamətdə əsas nailiyyət kimi makro-maliyyə sabitliyi əsasında 1996-cı ildən sonra ölkədə iqtisadi artıma nail olunmağı xüsusi qeyd etmək olar. Bazar mexanizminə keçildiyi bir dövrdə iqtisadiyyat maliyyə mexanizmi olmadan keçinə bilməz. Bu baxımdan iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və cəmiyyətin ümumi inkişaf istiqamətləri maliyyə sabitliyinin formalaşması və təşkilindən çox asılıdır. Bu amil bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bazar iqtisadiyyatı ilk növbədə, maliyyə-kredit mexanizmi əsasında qurulur. Dövlət tərəfindən iqtisadi proseslərə təsir əsas etibarilə maliyyə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu maliyyə sabitliyinin zəruriliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Maliyyə sabitliyi dövlətin öz iqtisadi funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə sistemindən istifadəsi üzrə dövlətin tədbirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Makro-maliyyə sabitliyi, dövlətin iqtisadi siyasətindən doğan və maliyyə siyasəti ilə sənayeləşmə və struktur siyasəti ilə əlaqədar olan və iqtisadi artıma təminat verən iqtisadi prosesdir. Makro-maliyyə sabitliyi təkcə maliyyə resursları ilə deyil, eyni zamanda kredit resurslarının ifadəsindəki səmərəliliklə əlaqədardır.

Makro-maliyyə sabitliyinə ilk növbədə maliyyə resurslarından dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün onun istifadə olunması və bölüşdürülməsi üzrə tədbirlərin məcmusu kimi baxırlar. Makro-maliyyə sabitliyi iqtisadi inkişafa səmərəli təsir göstərməklə ölkənin ictimai-siyasi quruluşu və iqtisadi artımın obyektiv qanunauyğunluğu ilə müəyyən edilir. Makro-maliyyə sabitliyi, ölkənin sosial-iqtisadi məqsədə çatmaq üçün hökumət xərclərinin və gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə dövlətin maliyyə tədbirlərinin məcmusuna əsaslanır. Ona görə də makro-maliyyə sabitliyinə dövlətin iqtisadi funksiyalarının icra olunmasındakı mexanizmi kimi baxmaq lazımdır. Dövlətin iqtisadi funksiyalarının maliyyə təminatı olmadan milli iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün deyil. Ona görə də müasir şəraitdə makro-maliyyə sabitliyi ilə iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək olduqca aktualdır.

Metod

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi haqqında qərarlar, sərəncamlar və göstərişlər, bazar iqtisadiyyatına maliyyə münasibətlərinin uyğunlaşdırılması, iqtisadi artımın səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması və sair haqqında qanunlar, Dövlət Proqramları, Respublika Prezidentinin, hökumətin müvafiq qərar və sərəncamları, təlimat sənədləri, eyni zamanda təhlil edilib öyrənilən problemlər üzrə klassiklərin baxışları, bazar yönümlü iqtisadi islahatlar, o cümlədən makro-maliyyə sabitliyi və iqtisadi artımla əlaqədar olan elmi araşdırmaları, elmi məqalələri, dövrü mətbuatın materialları təşkil edir. Tədqiqat işində deduksiya və induksiya sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə elmi fikirlərin müqayisəsi və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Analiz

İnzibati amirlik idarəçilik üsulu dağıldıqdan sonra keçmiş sosialist və sovet respublikaları bazar iqtisadiyyatına keçməyə başladılar. Çünki bu ölkələrdə bütün iqtisadi münasibətlər sistemini böhran bürümüşdü. Böhran nəinki mikroiqtisadi səviyyədə, hətta makroiqtisadi səviyyədə də

təzahür edirdi. Böhranın makroiqtisadi səviyyədə təzahür etməsi aşağıdakı amillərlə xarakterizə olunurdu: inflyasiya baş vermişdi və bu inflyasiya istehsal fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını sarsıtmışdı. Bir çox keçmiş sovet respublikalarında, xüsusilə Azərbaycan Respublikasında istehsal demək olar ki, fəaliyyətdən qalmışdı. İqtisadiyyatda durğunluq baş vermişdi. Durğunluğun əsas səbəbi isə iqtisadi strukturlarda yığılıb qalmış disproporsiyalarla bağlı idi və bunun da nəticəsində makroiqtisadi səviyyədə müəyyən olunmuş tələb məhdudlaşdırılmışdı. Digər tərəfdən, yığım və investisiya yüksək investisiya səviyyəsindən asılı olaraq aşağı endirilmişdi.

İqtisadi ədəbiyyat göstərilmiş və praktikada sübut edilmişdir ki, böhranın təzahürü müxtəlif kəskinliklə baş verir. Böhranın və onun digər tsikllərinin aradan qaldırılması üçün tədrici olaraq makroiqtisadi siyasət aparılmalıdır ki, bu makroiqtisadi siyasət vasitəsilə iqtisadi strukturların sabit vəziyyətə gətirilməsinə nail olunsun.

Davamlı iqtisadi inkişafa keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrdə makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə keçid dövrünü üç mərhələyə ayırmaq olar: birinci mərhələdə, yəni böhranlı inkişaf dövründə istehsalın ümumi durğunluğu və yüksək səviyyəli inflyasiya aktivliyinin aşağı enməsi ilə səciyyəvidir; keçid iqtisadiyyatının ikinci mərhələsi makroiqtisadi maliyyə sabitliyi ilə əlaqədar olduğu üçün, ikinci mərhələni makroiqtisadiyyat maliyyə sabitliyi dövrü adlandırmaq olar. Bu zaman nisbi də olsa, inflyasiya aşağı düşür. İqtisadiyyatda olan ümumi durğunluq struktur böhranla əvəz olunur. Struktur böhranlar dövründə durğunluğun kəskinliyi və istehsalın dinamikası müxtəlif istehsal sahələrində tələbin məhdudlaşdırılması ilə müəyyən edilir (Красникова, 1998). Bu zaman məşğulluq problemi xeyli kəskinləşir. Durğunluq tənəzzül dövrü ilə əvəz olunur. Belə bir şəraitdə müəssisələr tədricən bazar şəraitinə uyğunlaşır ki, müəyyən mənada iqtisadiyyatda artım baş verdiyini hiss etmək olur.

Keçid mərhələsinin makroiqtisadi maliyyə sabitliyi dövründə iqtisadiyyatda bazar sektoru formalaşır və inkişaf edir. Bu dövrdə iqtisadiyyatda bazar sektorunun meydana gəlməsi və inkişafı ilk növbədə xüsusi müəssisələrdə və bəzi hallarda isə özəlləşdirilmiş müəssisələrdə baş verir.

Göstərdiyimiz dövrdə bank-kredit sahəsində də canlanma yaranır, faiz norması müsbət nəticələr verir. Çünki, adətən belə bir şəraitdə bank faizi inflyasiyanın yüksək olmalıdır və yüksək də olur. Makroiqtisadi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi yığım meyilliliyi artırır, sonra investisiya üçün maraqlı və tələb yaranır və nəticə etibarilə investisiya istehsala yönəldilir.

Keçid iqtisadiyyatının üçüncü mərhələsində demək olar ki, iqtisadi artım bərpa edilir. Çünki üçüncü mərhələdə, yəni iqtisadi artımın baş verdiyi dövrdə inflyasiya aşağı səviyyəyə endirilir. İqtisadi aktivlik artır, bazar sektoru üçün nəzərdə tutulan sahələr inkişaf etdirilir və artırılır, bazar segmentləri əmtəə və xidmətlərlə doldurulur.

Keçid iqtisadiyyatı dövründə maliyyə sabitliyinin Azərbaycanda da tənzim edilməsi xüsusi elmi-metodoloji, nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün ilk növbədə maliyyə siyasətinin sağlamlaşdırılması zəruri və vacib şərtlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə siyasətinin strategiyasının əsas istiqamətlərini biz aşağıdakılarda görürük: büdcə kəsirinin geniş miqyaslı struktur islahatlar aparılması ilə büdcəyə təzyiqin azaldılması, vergi və rüsumların yığılma səviyyəsinin yüksəldilməsi; büdcənin qeyri-vergi gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin optimallaşdırılması və s. istiqamətlərdə aparılmalıdır. Bundan başqa, büdcə kəsirinin azaldılması əhalinin əmanətlərinin maliyyə bazarlarına cəlb olunması iqtisadiyyatın real bölməsinə investisiyaların dövlət zəmanəti verməklə kredit risklərinin azaldılması, kommərsiya banklarında yenidən maliyyələşdirmə sisteminin daxil edilməsi ilə inkişafı hesabına borc vəsaitlərinə faiz dərəcələrinin azaldılması, müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsində qarşıda duran əhəmiyyətli məsələlərdən biri olaraq qalır.

Makroiqtisadi maliyyə sabitliyinin tənzimlənməsi məqsədilə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi keçid iqtisadiyyatının ikinci mərhələsində daxili və xarici maliyyə mənbələrindən istifadə edilməlidir.

Qeyd edək ki, makromaliyyə sabitliyinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin etmək üçün maliyyə alətləri vasitəsilə maliyyə resurslarının artırılması və effektiv bölüşdürülməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin elmi əsaslarının məcmusu kimi baxmaq lazımdır. Makromaliyyə sabitliyinin formalaşması bu sahədə aparılan islahatların səmərəliliyindən asılıdır. Keçid dövrü iqtisadiyyatı bilavasitə maliyyə sisteminin islahatlaşması ilə əlaqədardır. Makromaliyyə sabitliyi keçid iqtisadiyyatında bilavasitə maliyyə siyasətindən asılıdır. İstənilən maliyyə aləti büdcə, vergi dərəcəsi, güzəştlər, fondlar və s. – iqtisadi siyasətin mahiyyəti və onun sosial yönü ilə əlaqədardır. Eyni zamanda maliyyə siyasətinin mahiyyətini bu cür müəyyən edilməsi onun müasir məqsədlərinə də cavab verir. Onlar aşağıdakılardır: 1) maliyyə resurslarının həcmnin və ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılması; 2) iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması və struktur yenidənqurulması; 3) sənayenin və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı əsasında əhalinin normal həyat səviyyəsinə nail olması.

Bir sıra iqtisadçılar maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində digər məqsədləri də qeyd edirlər: inflyasiyanın tempinin azaldılması, iqtisadi tsikli aradan qaldırmaq (bunun üçün ilk növbədə maliyyə siyasətindən iqtisadi enmənin qarşısının alınması aləti kimi istifadə olunması başa düşülür), məşğulluğun təmin olunması və s. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən məqsədlər mahiyyət etibarilə əhalinin həyat səviyyəsini təmin edən maliyyə siyasətinin məqsədindən törəmədir. Qoyulmuş məqsədin xarakterindən və dövrün uzunluğundan asılı olaraq maliyyə siyasəti strategiyası və maliyyə taktikası əsasında həyata keçirilir.

Keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələr keçid dövrünün ilk mərhələsində çalışırlar ki, iqtisadi dəyişiklikləri həyata keçirərək, ümumiyyətlə, inflyasiyanın qarşısını alsınlar və ya onu mülayim vəziyyətə gətirsinlər. Bu məqsədlə də sabitliyi təmin etmək üçün istehlak qiymətlərinin indeksini 30% və ondan aşağı olmasına çalışırlar. Belə bir şəraitdə sərbəst pul vəsaitini investisiyalaşdırmaq daha əlverişlidir. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, investisiyanı xidmət sahələrinə yox, bilavasitə istehsalə tətbiq etmək lazımdır. Sonrakı illərdə investisiyanın 10-20%-ə endirilməsi iqtisadi artımı daha da canlandırır. Ancaq meydana gələ biləcək ziddiyyətlər maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına maneəçilik törədir, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasını və böhranın aradan qaldırılmasını gecikdirir.

Tədqiq etdiyimiz problem sahəsində müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bu baxışlardan biri də makro-maliyyə sabitliyinin tənzim olunmasında monetaristlərin fikirləridir ki, problemin üzərində dayanmaq məqsədəuyğun olardı.

Monetaristlərin fikrincə inflyasiyanın tempi pul kütləsinin artım tipi ilə pul tədavülünün sürəti ilə düz mütənasibdir və real məhsulun həcmənin artması ilə tərs mütənasibdir. Pul tədavülünün sürətinin stabilliyi və real məhsulun həcmənin artımı şəraitində inflyasiya pul kütləsinin artım tempi ilə müəyyən edilir (Брагинский и Певзнер). Pul kütləsinin sabit səviyyəsi şəraitində real məhsulun həcmənin aşağı düşməsi inflyasiyanın tempini artırır. Real məhsulun həcmənin artması əvvəlcədən verilmiş şəraitdə pul kütləsinin həcmənin deflyasiyası deməkdir. Yəni bu zaman qiymətlərin səviyyəsi aşağı düşür. Təcrübə göstərir ki, deflyasiya təsadüfi hadisədir. Məhz buna görə də, müasir iqtisadi şəraitdə inflyasiya prosesi real məhsul həcmənin artmasından və ya aşağı enməsindən asılı olmayaraq da inkişaf edə bilər. Pul kütləsinin artım tempinin yüksəlməsi uyğun olaraq inflyasiyanın artım tempinə təsir göstərir. Eyni zamanda onun aşağı düşməsi inflyasiya tempinin artmasını gecikdirir (Məmmədov 1998). Buna görə də keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrdə istehlak qiymətlərinin indekslərindən istifadə edilir.

Belə bir məsələni də nəzərdə tutmaq lazımdır ki, pul kütləsinin artması müəyyən dövr daxilində inflyasiyaya təsir edir. Bu proses də onunla əlaqədardır ki, pul kütləsinin həcminin dəyişməsi qiymətlərin artım tempinə təsir edə bilsin.

Yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində makroiqtisadi siyasətin altı tipi təzahür edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Sərt makroiqtisadi siyasət; 2) Məhdudlaşdırılan makroiqtisadi siyasət; 3) Mülayim makroiqtisadi siyasət; 4) Yumşaq makroiqtisadi siyasət; 5) Yayılan (ekspansiya) makroiqtisadi siyasət; 6) Yüksək səviyyədə, yəni geniş səviyyədə yayılan makroiqtisadi siyasət.

Göstərdiyimiz makroiqtisadi siyasətin meyarı kimi aşağıdakı göstəricilər çıxış edirlər: dövlət büdcəsinin kəsirliyi, dövlət büdcəsinin kəsirliyini aradan qaldırmaq üçün mərkəzi bankın verdiyi kredit, istehsal və ticarət müəssisələrinə kommersiya banklarının verdiyi kredit, dövlət tərəfindən verilən kredit.

Göstərmək lazımdır ki, makroiqtisadi siyasətin nəticəsi aşağıda göstərdiyimiz sahələrdə daha bariz şəkildə təzahür edir: 1) Pul kütləsinin artım tempində; 2) Valyuta kurslarının dəyişilməsi tempində; 3) Inflyasiyanın sürətində.

Tədqiqatlar göstərir ki, makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələrdə göstərdiyimiz tədbirlərin hamısından istifadə etmək zəruri hal deyildir. Çünki hər bir ölkə yuxarıda göstərdiyimiz tədbirləri seçərək özünün spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Təsbit olunmuş valyuta kursu göstərilən inflyasiyanın aşağı səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu zaman milli valyutaya olan tələbat və bunun da nəticəsində inflyasiya prosesini ya gecikdirmək ya da qarşısını almaq mümkündür. Eyni zamanda bu proses keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələrdə gözlənilən inflyasiyanın aşağı salınmasına təsir göstərə bilər.

Belə bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, dövlətin büdcəsi mahiyyətə ölkənin birillik gəlirlər və xərclər balansıdır. Çünki kapitalın hərəkət balansı, tədiyyə balansı, cari əməliyyatlar balansı makromüvazinətliyi xarakterizə edən göstəricilər olsa da, bunların hamısı müəyyən məbləğ pul kütləsinin nisbətləridir. Digər tərəfdən dövlət büdcəsi, dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması, bölgüsü və istifadəsi sistemi, onun gəlirlər və xərclər balansıdır. Eyni zamanda dövlət büdcəsi pul-kredit siyasətinin başlıca müddəaları nəzərə alınmaqla formalaşır. O, maliyyə siyasətinin real iqtisadiyyata təsirinin təmin etməyin ən mühüm vasitələrindən biridir. Maliyyə-kredit münasibətləri ÜMD-la, dövlət büdcəsi ilə, vergi

siyasəti ilə, bank sistemi ilə real iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək, iqtisadiyyatın inkişafına maliyyə təminatı yaratmaqla üzvi surətdə bağlıdır.

Məlumdur ki, transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif ziddiyyətlər meydana çıxır. Bu ziddiyyətlərdən biri də daxili investisiya fəallılığın aşağı və ödəmələrin yüksək səviyyədə olması kimi təzahür edir. Problemlərin belə bir şəraitdə iqtisadi proseslərin sahə idarəçiliyindən funksional idarəçiliyə keçidin sürətləndirilməsi, istehsalatda bazar iqtisadiyyatına uyğun struktur dəyişikliklərinin aparılması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi müvafiq pul-kredit siyasətinə əsaslandığı üçün yüksək nəticələr əldə edə bilərik. Çünki bir çox mənbələrdə göstərildiyi kimi bazar təsərrüfatı pul təsərrüfatı deməkdir.

İnzibati-amirlik və planlı təsərrüfatın bazar iqtisadiyyatına transformasiya zamanı müəyyən təzadlar təzahür etməyə başladı. Bu təzadları təmayüllər kimi də izah etmək olar. Bu təmayüllər təkcə Rusiyada deyil (keçmiş sosializm cəmiyyətinin lideri olan SSRI-nin Rusiya Federasiyası nəzərdə tutulur), Müstəqil Dövlətlər Birlik və Qərbi Avropa ölkələrində də açıq aydın təzahür edirdi. Bu ölkələrin bazar iqtisadiyyatına transformasiyası zamanı durğunluğun səbəblərini mülkiyyət formalarının radikal şəkildə dəyişdirilməsində və təsərrüfat üsullarında, eyni zamanda iqtisadiyyatın bəzi sektorlarının qeyri-bazar təmayüllərində axtarmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq durğunluğun kəskinləşməsinə qısa müddətli xarakter daşıyan aşağıdakı amillər təsir edir: 1) Makroiqtisadi sabitlik siyasəti. Bu siyasətin də səbəbi dövlət xərclərinin məhdudlaşdırılması nəticəsində tədiyyə qabiliyyətli tələbin xeyli aşağı düşməsi və istehsal idarəsi müəssisələrinin mərkəzləşdirilmiş qaydada kreditləşdirilməsinin aşağı enməsi ilə əlaqədardır; 2) Keçmiş SSRI-i və QIYŞ-i arasında olan əlaqələrin qırılması; 3) bazar iqtisadi sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq bu münasibətlərə istehsalın çətin uyğunlaşması.

Göstərdiyimiz səbəblər kompleks şəkildə istehsalın miqyasının durğunlaşmasına səbəb olurdu, böhranı, xüsusilə kəskinləşdirirdi və iqtisadiyyatın böhrandan çıxmasına xeyli əngəl törədirdi.

Qeyd etdiyimiz ziddiyyətləri bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini yaşayan bütün ölkələr üçün ədalətli saymaq məqsədəuyğun olardı.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində keçmiş sovet respublikalarında istehsalın artımının bərpa olunması birinci növbədə makromaliyyə sabitliyinin təmin olunması ilə əlaqədardır. Burada biz inflyasiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 30-40%-ə endirilməsini də nəzərdən

qaçırmamalıyıq. Çünki, belə bir andan başlayaraq ölkə daxilində olan və xaricdən cəlb edilən kapitalın istehsal dairəsinə tətbiq edilməsi xeyli güclənir və genişlənir. İnflyasiyanın artırılması nəticəsində istehsal sahələrində texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və istehsalın özünün də modernləşdirilməsi başlayır. Göstərdiklərimizin nəticəsində istehsal tədricən tədiyyə qabiliyyətli tələbə uyğunlaşdırılır və bu da öz nəticəsində iqtisadi artımın canlanmasına səbəb olur. Beləliklə də, rəqabət qabiliyyətli müəssisələr və istehsal sahələri meydana gəlməyə başlayır. Qeyd edək ki, makroiqtisadi maliyyə şəraiti nəticəsində ölkə daxili bazarda fəaliyyət göstərən məhdud tələb şəraitində istehsal edilən məhsulların ixrac edilməsi təmayülləri yaranır.

Digər tərəfdən qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyədə makro və mikroiqtisadi kateqoriyalar anlayışları da vardır. Tədqiqat prosesində makroiqtisadi və mikroiqtisadi sistemlərdən çıxış etmək olar. Lakin mikroiqtisadiyyat ayrı-ayrı istehsal sahələrini, müəssisələri, ev təsərrüfatını öyrənsə də, makroiqtisadiyyat cəmiyyət miqyasında baş verən iqtisadi hadisələri və prosesləri öyrənir. Buraya məhsulun ümumi həcmi, məşğulluğun ümumi səviyyəsi, gəlirin ümumi həcmi, xəclərin ümumi həcmi, qiymətlərin ümumi səviyyəsi və s. daxildir (Vəliyev, 2000)

Nəticə və Təkliflər

İqtisadi sistem sabit inkişaf etməlidir. Bu sabitliyi təmin etmək məqsədilə resurslar istehsal sahələri arasında elə bölünməlidir ki, bir sahə digər sahə ilə müqayisədə sürətlə inkişaf edib qabağa getməməlidir. Bu hal baş verməzsə, iqtisadiyyatın sabit inkişafı pozular. İqtisadiyyatın sabit inkişafının pozulması ümumi müvazinətə mənfi təsir göstərə bilər. Çünki “ümumi müvazinət dedikdə, ölkə iqtisadiyyatının elə vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, o eyni vaxtda bütün əmtəə və xidmət növləri üzrə məcmu tələbin məcmu təklifə uyğun gəlməsini təmin edir” (Meybullayev, 1998).

Göstərmək lazımdır ki, belə bir tarazlığın əldə edilməsi olduqca çətin və mürəkkəb məsələdir. Məlumdur ki, həm cəmiyyətin özü və həm də təsərrüfat subyektləri çalışırlar ki, minimum xərclər əsasında maksimum nəticəyə nail olsunlar. Maksimum nəticəyə də nail olmaq xeyli çətin məsələdir. Bu fikri istehlakı maksimuma çatdırmaq sahəsinə də şamil etsək, ədalətli olardı. Belə bir hal yalnız ölkə iqtisadiyyatının müəyyən mərhələlərində mövcud ola bilər. Bundan sonra ya həddindən artıq ifrat məhsullar yığılıb qalır, ya da məhsul və xidmətlərin qıtlığı meydana gəlir. Belə bir vəziyyəti ilk dəfə H.Valras nəzərə alaraq o, təkmil rəqabət şəraitində eyni vaxtda bütün məhsul və resurs bazarında qiymət və məhsulların həcmnin müvazinəti şəraitini əks etdirən iqtisadi model işləyib hazırlamışdır.

Bu qanunlara etinasızlıq göstərilməsi makro-maliyyə siyasətinin sabitliyinin müəyyənləşdirilməsində valyuntarist meylləri güclənir (Макконнелл и Брю, 1992), iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin pozulmasına, maliyyə münasibətlərinin ağırlaşmasına, bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında gərginliklər yaranmasına səbəb ola bilər.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı makromaliyyə sabitliyinin xüsusiyyətlərinin və əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin əsaslarını biz pul-kredit, büdcə-vergi siyasətində və eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində və maliyyə nəzarətinin səmərəli həyata keçirilməsində görürük.

Ədəbiyyatlar

- Meybullayev M.X. Təkrar istehsal. Ümumi milli məhsul, milli gəlir. Bakı, 1998
- Vəliyev T., İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: Elm, 2000, 170 s.
- Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı, 1998.
- Брагинский С.В., Певзнер Я.А., Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. М., 1991, 299 с.
- Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. М., 1992
- Теория переходной экономики. Т. 1. Микроэкономика: Учебное пособие (Под ред. к.э.н. Красниковой Е.В.), М.: ТЕИС, 1998, 231 с

Ərzaq Təhlükəsizliyinin Təmin Edilməsində Kənd Təsərrüfatı Sahəsi Üzrə Bazarın İnkişafı və Problemlərin Həlli Yolları

*Anar ƏSƏDULLAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e.anar95@gmail.com*

Xülasə

Kənd təsərrüfatı - bitki və heyvan mənşəli məhsulların istehsal olunması, bunların keyfiyyət və səmərələrinin yüksəldilməsi, bu məhsulların uyğun şərtlərdə mühafizəsi, işlənilib qiymətləndirilməsi və satışa çıxarılmasına deyilir. Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada kənd təsərrüfatı və ona yaxın olan meşə təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıqla məşğul olmasınlar. Dünya əhalisinin 1 milyard nəfəri, yəni iqtisadi fəal əhalinin yarıya qədəri bu sahələrdə çalışır. Buna görə də kənd təsərrüfatının inkişafı və mövcud problemlərin həlli hər bir ölkənin prioritet məsələsidir. Kənd təsərrüfatında iki başlıca iqtisadi inkişaf forması olan intensiv və ekstensiv formalar mövcuddur. İntensiv kənd təsərrüfatı istehsalı mexanikləşdirmə və kimyalaşdırma, torpağın suvarılması, meliorasiya və s. üçün böyük vəsait tələb edir. Bu forma əsasən İnkişaf Etməmiş Ölkələr üçün səciyyəvidir. Ekstensiv kənd təsərrüfatı istehsalında artım əsas etibarilə əkin və otlaq sahələrinin genişləndirilməsi hesabına həyata keçirilir. Bu forma isə başlıca olaraq İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr üçün səciyyəvidir. Əkinçilik sahəsində həyata keçirilən yaşıl inqilab (müasir aqrotexniki qaydalardan istifadə edilməsi) və heyvandarlıq sahəsinə tətbiq edilən sənaye texnologiyaları (quş fabrikləri, donuz fermaları və s.) xüsusilə Latın Amerikasını və Asiya ölkələrində öz bəhrəsini vermişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xeyli artmış və bu da aclığı aradan qaldırmağa imkan vermişdir. Bununla yanaşı "yaşıl inqilab" bir çox İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrə, xüsusilə istehlak xarakteri daşıyan kiçik kəndli təsərrüfatlarına toxunmamışdır.

Bu məqalədə Kənd Təsərrüfatında aparılan islahatların təhlili yer almışdır.

Açar sözlər: Aqro-sənaye, Bazar, Strategiya, Ərzaqçılıq, Təsərrüfat, İnkişaf.

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Neft sənayesi nəzərə alınmasa, 1918-1920-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı daha çox aqrar xüsusiyyət daşıyırmışdır. Azərbaycanda həmin dövrdə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1 milyon baş, atların sayı 150 min baş, camışların sayı 300 min baş, dəvələrin sayı 12 min baş, qoyunların və keçilərin sayı 1,5 milyon baş təşkil etmişdir.

1986-cı ildə respublikada 808 sovxoz və 608 kolxoz vardı. Kənd təsərrüfatına cəlb olunmuş 4.1 mln ha torpaq sahəsi vardı:

- əkin sahəsi — 1,4 mln ha.
- otlaq — 2,1 mln ha.

Əkilən torpaq sahələri - 1,33 mln (1986).

Əkinçilik kənd təsərrüfatı istehsalının 70 % ödəyirdi. Əsas texniki bitki əkini pambıqçılıq idi. 1986-cı ildə 784 min ton pambıq istehsal edilmişdi. Pambıqçılıq əsasən Kür-araz ovalığında cəmləşmişdi. Böyük və Kiçik Qafqazın ərazisində tütün, Lənkəran ovalığında çay yetişdirilirdi. Əkinçiliyin 31 % taxılçılıq sahəsini təşkil edirdi. Respublikada 1986-cı ildə 855 min ton tərəvəz, 1539 min ton üzüm istehsal olunmuşdu. Subtropik meyvə istehsalı önəmli yer tuturdu: Nar, əncir, heyva və s. Ətlik və sdlük istiqamətli heyvandarlıq inkişaf etmişdi. Respublikada 2 mln baş iribuynuzlu, 5.7 mln baş isə qoyun və keçi vardı. İpəkçilik inkişaf edirdi.

Müstəqillik illərində kənd təsərrüfatının inkişafına nəzər saldıqda 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı hər il orta hesabla 12 faiz aşağı düşdüyü halda, 1996-cı ildən başlayaraq (1997-ci və 2014-cü illər istisna olmaqla) davamlı olaraq artmışdır və 2015-ci ildə artım 6,6% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə heyvandarlıq məhsulları üzrə artım 2,5 faiz, bitkiçilik məhsulları üzrə isə 11,3 faiz olmuşdur. Hazırda respublikada heyvandarlığın intensiv inkişafında əsas problemlərdən biri isə yem bazasının zəif olmasıdır.

2016-cı ilin 6 ayının rəqəmləri də göstərir ki, respublikada ÜDM-in azalması fonunda, kənd təsərrüfatında 3,1 faiz artım qeydə alınmışdır. Bu müddətdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 2500.9 milyon manat olmuş və istehsal edilən kənd təsərrüfatının məhsulunun 57,4 faizi heyvandarlıq sahəsinin, 42,6 faizi isə bitkiçilik sahəsinin payına düşmüşdür.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına gəlincə isə meyvə-tərəvəz məhsulları ixracı 2015-ci ildə 312 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2016-cı ilin yanvar-iyun aylarında 190,2 milyon ABŞ dolları həcmində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının həcmi ötən ilin müvafiq dövrünə nəzərən dəyər ifadəsində 33,5 faiz artmışdır. 2014-cü ilin 6 ayı ərzində meyvə tərəvəzin ixracda payı 1.1 faiz, 2015-ci ilin 6 ayı ərzində 2.0 faiz idisə, 2016-cı ilin analoji dövründə bu göstərici 4.4 faizə qalxmışdır.

Metod

Tədqiqat metodu, məlumatların toplanması, analiz metodu, müşahidə metodlarından istifadə olunmuşdur. İnternet resurslarından xarici şirkətlərin davranışlarının müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının inkişafı yeddi prioritetdən ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının istehsal vasitələrinə çıxışını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər görülür. Bu tədbirlər özdə yeddi prioriteti əks etdirir ki bunlardan birincisi ölkədə torpaq bazarının inkişafıdır. İkinci prioritet kənd təsərrüfatında digər əsas istehsal vasitəsi olan suvarma suyuna çıxış asanlaşdırmaqdır. Üçüncü prioritet istehsalçıları müxtəlif növ məşin və avaranlıqlar, istehsalı gücləndirəcək texnika ilə təmin etməkdir. Dördüncü prioritet toxum, ting bazarının inkişaf etdirilməsi və bununla yanaşı yerli istehsalın gücləndirilməsi istiqamətində işlərin görülməsidir. Beşinci prioritet kənd təsərrüfatında bitkilərin mühafizəsi və gübrələrlə təminatının yaxşılaşdırılmasıdır. Altıncı heyvanların təbii tənzimlənmiş yemlə təmini, damazlıq işinin inkişafıdır. Yeddinci baytarlığın inkişafıdır. İndi isə bir-bir yuxarıda sadalanan ərzaq təhlükəsizliyinin qrandı olan kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri bazarının inkişafında əsas rol oynayan prioritetlərə nəzər salmaq.

Torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi. Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalının əsas vasitəsi olduğundan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bu istehsal müəssisəsinə çıxışının yaxşılaşdırılması və torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə kiçik torpaq sahələri olan ev təsərrüfatlarının üstünlükləri sektorun rəqabət qabiliyyətinə ciddi maneə yaradan əsas amillərdən biridir. Bəzi kənd təsərrüfatı torpaqlarının öz təyinatı üzrə istifadə olunmaması bu istiqamətdə son vaxtlar çoxsaylı işlərin görülməsinə baxmayaraq bir sıra problemlər vardır.

Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- Kənd təsərrüfatı torpağının satılması, icarəyə verilməsi və istismara verilməsi proseduru sadələşdirmək, həm də bu sahədə şəffaflığın artırılması
- Kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsiz qalmasının qarşısını almaq üçün müvafiq mexanizmlərin tətbiq edilməsi
- Torpaqların konsolidasiyası istiqamətində tədbirlər görülməsi.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair hazırladığı Strateji Yol Xəritəsi görə bütün bu tədbirlərlə kənd təsərrüfatı torpaqlarının alqı-satqısı və kirayəsi asanlaşdırılacaq, kənd təsərrüfatına yararlı olub istifadəsiz qalan torpaqlar yenidən əkin dövriyyəsinə cəlb ediləcək, istifadəsiz yararlı torpaqların geri qaytarılmasıyla əkin sahələrini həcmi 5% artacaqdır.

Suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması. Son illərdə ölkənin suvarma suyuna olan tələbatın yaxşılaşdırmaq üçün bir çox cəhdlər olub, bu sahədə hələ də problemlər var. Ölkədə əkinçiliyin böyük bir hissəsi suvarıldığına nəzərə alaraq, suvarma üçün əkinçilik suyunun yaxşılaşdırılması bu sahədə istehsalın və məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər.

Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- Suvarma suyuna olan tələbatın öyrənilməsi
- Müasir suvarma sisteminin inkişafı
- Kənd təsərrüfatında sudan istifadədən bütün işçilərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və istifadə etdikləri suya görə maddi cəhətdən güzəştlərin edilməsi.

Bütün bu tədbirlərin kənd təsərrüfatında istehsalçıların suvarma suyu ilə təminatı 20 faiz artırılacağını göstərir.

Müxtəlif növ maşın və avadanlıqlar, istehsalı gücləndirəcək texnika ilə təmin edilməsi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının müvafiq texnika və avadanlıqlarla təchizatının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sistemə tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı maşın parkı köklü şəkildə yenilənmiş və genişlənmişdir.

Hazırda müvafiq maşın və avadanlıqlarla istehsal edən və aqroservis bazarının inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər var:

- köhnəlmiş texnologiyaların yeniləri ilə əvəz edilməsi üçün dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması;
- əkin sahəsinin məhsuldarlığına və potensial struktur dəyişikliklərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatının bütün sahələrində (pambıq, kartof, tərəvəz, şəkər çuğunduru və digər sahələr) texnoparkın fiziki və mənəvi yenilənməsi və genişləndirilməsi imkanlarının öyrənilməsi;
- kiçik və orta müəssisələrin xüsusi ehtiyaclarını nəzərə alaraq maşın, avadanlıqların tədarükü üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırılmasına hazırlıq;
- kənd təsərrüfatı xidmətləri sahəsində rəqabətin və keyfiyyətin artırılması məqsədilə kənd təsərrüfatı xidmətlərinin fərdi təchizatçıların biznes şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- kənd təsərrüfatı texnikası parkının inkişaf etdirilməsi
- innovativ eləcə də kiçik ölçülü maşınlar, maşınlar və avadanlıqların tədarükünün artırılması
- aqroservis xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi

Nəticə kimi kənd təsərrüfatı maşınlarının parkı inkişaf etdiriləcək və yenilənəcəkdir. Regionlarda kənd təsərrüfatı texnikasının infrastrukturun saxlanması təmin ediləcək. İstehsalçıları innovativ, eləcə də kiçik ölçülü maşınlar və avadanlıqlarla təmin edəcəkdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maşın və avadanlıqlar, kiçik ölçülü maşın və avadanlıqlar ilə təmin edilməsi 20 faiz artacaq, yeni avadanlıqların istifadəsi artacaq və fərdi kənd təsərrüfatı xidmətləri göstərən şirkətlərin payı 70 faizə çatacaq. Bu tədbirlər bir sıra mənfi nəticələrdə göstərə bilər. Rəqabət şəraitində yarana biləcək problemlər bazarların formalaşmasına mane ola bilər. Fermerlərin innovativ, kiçikhəcmli texnika, avadanlıq və maşınlardan istifadə etmək biliklərinin aşağı olması da risk faktorlarından biridir.

Toxum, ting bazarının inkişaf etdirilməsi. Azərbaycanda toxum və tingbazarı hazırda inkişaf mərhələsindədir və istehsalçıları yaxşı ting və toxumlarla təmin edən bu bazarın inkişafı vacibdir. Yüksək keyfiyyətli toxum və ting kiçik fermerlər üçün çox bahalıdır, buna görə ən çox fermerlər növbəti mövsümdə toxuma və tingə olan ehtiyaclarını təmin etmək üçün öz təsərrüfatlarında yetişdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, fermerlərin ala biləcəyi yüksək keyfiyyətli toxum və tinglər məhduddur. Hazırda ölkədə toxuculuq tələbatının əksəriyyəti idxal ilə əhatə olunur və mövcud toxum istehsalçılarının əsas hissəsi əsasən taxıl toxumlarının istehsalı ilə məşğuldur.

Problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirlər vardır:

- Toxum və ting istehsalının inkişaf edilməsi
- Ting və toxum istehsalında keyfiyyətə nəzarət sistemiyaradılması və sertifikatlaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi
- Toxumçuluq laboratoriyalarının səmərəliliyinin artırılması

Nəticə kimi Bu sahədə kənd təsərrüfatı üçün vahid sertifikatlaşdırma sistemi yaradılacaqdır. İstehsalçılar üçün elektron məlumat bazası yaradılacaq və vahid keyfiyyət idarəetmə sistemi yaradılacaqdır. Toxum laboratoriyaları akkreditə olunacaq və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sertifikatlaşdırılmış ting və toxumlardan istifadə səviyyəsi 90% -ə çatacaqdır.

Kənd təsərrüfatında bitkilərin mühafizəsi və gübrələrlə təminatının yaxşılaşdırılması. Hal-hazırda əkinlərə verilən mineral gübrələrin faktiki miqdarı cari tələbatla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, 2015-ci ildə mineral gübrələrə tələbat 948,9 min ton olub, ölkəyə yalnız 152,8 min ton mineral gübrə idxal edilib. Görünür, 2015-ci ildə mineral gübrə ölkənin tələbatının yalnız 16,1 faizini idxal edib. Ümumiyyətlə, FAO-nun son statistikasına əsasən, Azərbaycan hektara düşən mineral gübrələrin çox aşağı səviyyədə olduğu ölkələr arasındadır. Bitki mühafizə vasitələrindən və

gübrələrdən məhdud səviyyədə istifadə son nəticədə bitkiçilikdə itkilərin artmasına və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı tədbirlər görülür:

- Gübrə tələbatının müəyyən edilməsi
- Gübrələrdən istifadənin təşviq edilməsi
- Bitki mühafizəsi üçün lazım olan vasitələrin yaxşılaşdırılması
- Bitki mühafizəsi vasitələrinin və gübrənin keyfiyyət nəzarətinin gücləndirilməsi
- Gübrə istehsalında yerli istehsalın təşviq olunması

Nəticə kimi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün yüksək keyfiyyətli gübrə və bitki mühafizəsi məhsullarından (bioloji gübrələr və bitki mənşəli dərmanlar da daxil olmaqla) genişləndiriləcəkdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən mineral gübrələrin istifadəsi 25 faiz, bitki mühafizəsi məhsullarından istifadə 25 faiz, bioloji gübrələrin 10 faiz, bioloji bitki qorunmasının isə 10 faizdən çox artacağı gözlənilir.

Heyvanların təbii tənzimlənmiş yemlə təmini, damazlıq işinin inkişafı. Son illər ölkədə heyvandarlıq məhsulları istehsalı artmışdır. Bununla bərabər artan heyvanların qidalanma problemi gündəmə gəlmişdir. Bu sahədə görülən bir sıra işlərə baxmayaraq, çox saylı problemlər mövcuddur. Ölkədə intensiv ferma modelinin tətbiqinin genişləndirilməsi və heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə damazlıq işinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanda heyvandarlığın ekstensiv yolla inkişaf etdirilməsi ən böyük problemlərdən biridir. Ekstensiv yol mal-qaranın baş sayının artırılması hesabına inkişaf edirdi. Azərbaycan aztorpaqlı bir ölkə olduğundan və adambaşına 0,19 ha əkinə yararlı torpaq sahəsi düşdüyündən heyvandarlığın ekstensiv metodla inkişaf etməsi ciddi narahatlıq doğurur. Azərbaycanda hər il heyvanların sayının artırılmasına ehtiyat yoxdur. Çünki həm torpaq sahəsi cəhətdən həm də artan heyvanların yemlənməsi ilə bağlı böyük problemlər mövcuddur. Son vaxtlar intensiv inkişafa daha çox önəm verilir. İntensiv inkişaf lavə resurslar cəlb olunmadan mövcud resurslardan istifadə səmərəsini artırmaqla əldə edilən iqtisadi inkişafdır. Bunun üçün hüquqi çərçivə yaradılmışdır. Heyvandarlıq işi Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və qüvvəyə minməsindən sonra əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərə uyğun olaraq, heyvandarlıq növünün yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər uğurla davam etdirilir. Bundan əlavə heyvandarlıq çox qlobal problemləri həll edir. Çoxlu kənd ərazilərində heyvandarlıq 500

milyondan çox insan üçün gəlir təmin edir. Bundan sonra məhsulun qalıqları və bir sıra yan məhsullar mal-qaranın istehlak etmədikləri zaman tez ətraf mühit məsələsi halına gələcəkdir.

Cədvəl 1: Bütün növ mal-qara və quş ətinin ehtiyatları və istifadələri, ət məhsulları daxil edilməklə

	2013	2014	2015	2016	2017
EHTİYATLAR		ton			
İlin əvvəlinə qalıq	9 998	9 896	9 279	4 139	4245
İstehsal	286 879	291 189	298 613	302 227	316827
İdxal	25 144	25 418	17 567	41 719	57991
Ehtiyatların cəmi	322 021	326 503	325 459	348 085	379063
İSTİFADƏLƏR					
Ərzaq məhsulu kimi istifadə edilmişdir	308 948	314 202	319 074	342 092	364 291
Ərzaq məhsullarının istehsalına istifadə edilmişdir ¹⁾	5 823	7 566	7 166	16 157	16 992
Qeyri-ərzaq məhsulları istehsalına istifadə edilmişdir	-	-	-	-	-
İxrac	1 581	1 387	831	134	665
İtkilər	1 596	1 635	1 415	1 614	1 944
İlin sonuna qalıq	9 896	9 279	4 139	4 245	12 163
İstifadələrin cəmi	322 021	326 503	325 459	348 085	379 063

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/food_balances/

İndi isə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində bu problemlərin həlli üçün bir sıra görüləcək tədbirləri vardır.

- Yem bazarının strukturunun öyrənilməsi və bu sahənin inkişafı
- Süni Fermentasiya və Embrion Transfer Metodu istifadəsinin uzadılması
- Damazlıq quşçuluğun inkişafının dəstəklənməsi

Nəticə olaraq Heyvandarlığın inkişafı üçün güclü bir yem bazarı yaradılacaq və heyvanların tərkibi yaxşılaşacaq. Heyvandarlığın qidalanma potensialı 20 faiz artacaq və heyvandarlıqda məhsuldar cinslərin sayı 25 faiz artacaq.

Baytarlığın və fitosanitar xidmətlərin inkişafı. Ölkədə baytarlıq və fitosanitar xidmətlərin inkişafı çərçivəsində standartlar yenilənmiş, laboratoriyalar yenilənmiş və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə institusional potensialı gücləndirmək üçün tədbirlər görülmüşdür. Bununla yanaşı istehsalçıları baytarlıq və fitosanitar xidmətlərlə səmərəli şəkildə təmin etmək, bu sahədə

potensialın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, fərdi baytarlıq və bitki mühafizəsi xidmətləri şəbəkəsinin inkişafı və digər sahələrdə islahatların sürətləndirilməsi təmin edilməlidir.

Bunun üçün müvafiq tədbirlər görülür.

- Xüsusi baytarlıq şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi
- Heyvan sağlamlığının monitorinqi və nəzarəti üçün effektiv bir sistem yaratmaq
- Bitki sağlamlığının monitorinqi və nəzarət üçün effektiv bir sistem yaratmaq
- Bitki mühafizəsi sahəsində ziyan vericilərə qarşı mübarizə tədbirləri sistemlərinin hazırlanması və tətbiq edilməsi
- Baytarlıq və fitosanitar xidmətləri üzrə laboratoriyaların modernləşdirilməsi

Heyvan və bitki xəstəlikləri üçün risk idarəetmə sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılacaq. Baytarlıq və bitki mühafizəsi xidmətlərinin xüsusi şəbəkəsi genişləndiriləcək və xüsusi baytarlıq xidmətlərinin sayı 30 faiz artacaqdır. Bütün qeyd olunanlar cari kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı bazarın problemləri və onların həlli yollarıdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2015-ci ildə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 2: Ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi (2015-ci il)

Məhsullar	Özünütəminatmə səviyyəsi , faizlə
Mal əti	92.00
Qoyun əti	99.0
Quş əti	98.6
Yumurta	99.0
Süd və süd məhsulları	80.0
Taxıl	60.0
Tərəvəz	103.0
Kartof	90.0
Bostan məhsulları	100.0
Meyvə və giləmeyvə	120.0
Üzüm	98.0
Şəkər və şəkərdən alınan məhsullar	170.0
Bitki yağları və marqarin	77.0
Kərə yağı	60.0

Qeyd: Şəkər və yağların istehsalında ciddi idxal komponenti mövcuddur.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatı təhlükəsiz hesab edilir ki, ölkə əhalisinin illik istehlakının 17-20%-i həcmində taxıl ehtiyatı olsun. Yəni taxıl resursu illik istehlakdan əlavə ölkə əhalisinin daha 2 ay müddətinə taxıla olan tələbatını təmin etmək imkanı versin. İqtisadi qanunlara görə ölkədə istehlak olunan ərzaq məhsullarının 25%-dən çoxu xarici ölkələrdən gətirilərsə, həmin ölkənin ərzaq təminatı təhlükəli sayılır. Yuxarıda göstərilən cədvəldə görünürki Azərbaycan lazım olan taxıldan 2 dəfə azını istehsal edə bilər. Bostan məhsulları və meyvə və gilə meyvələr istisna olmaqla digər sahələrdə ciddi problemlər var.

Nəticə

Burada belə bir nəticəyə gəlmək olarki müasir Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi sektorunda müəyyən qədər problemlər vardır. Bunlara adam başına düşən ərzaq məhsullarından Azərbaycanın özünü təmənəsiz ərzaq məhsuli ilə təmin etməsini qeyd etmək olar. Lakin bu istiqamətin inkişafına yönəldilən müəyyən addımlar atılır. Bunlardan ən əsası ərzaq təminatı ilə bağlı siyasətdir. Bundan əlavə xarici ölkələrin təcrübəsində istifadə olunur. Lakin öz siyasətin yerinə yetirilməsi daha məhsudə uyğundur. Çünki ərzaq təhlükəsizliyini təmin olunması üçün lazım olan parametrlər yəni iqlim, torpaq, iqtisadiyyat hər bir ölkədə fərqlidir.

Ədəbiyyatlar

- Abbasov İsmət Dursun oğlu. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı 2013 , (589 səh)
Cahan Məmmədov: Kənd təsərrüfatında texniki xidmət bazarının formalaşdırılması. Bakı- 2008 (675 səh)
Ə.C.Verdiev, İ.Ş.qarayev: Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri 2010 (570 səh)
https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2016/02/160222_agriculture_azerbaijan
<https://www.economy.gov.az/media/pdf/serencamlar/kend-teserrufati.pdf>
<http://www.fao.org/3/I9542RU/i9542ru.pdf>

Biznes Strategiyasına Təsir Edən İnnovativ Metodların Tətbiqi Perspektivləri

Anar SÜLEYMANLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

anar.suleymanli@outlook.com

Xülasə

XXI əsrdə firmaların, müxtəlif sahələrin və milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin ən ümdə faktoru kimi ön sırada elmi-texniki tərəqqi dayanır. Elmi kəşflərin, yeni ünsiyyət vasitələrinin və digər texnologiyaların bütün dünyaya ildirilmə sürətilə yayılması, demək olar ki bütün ölkələrin iqtisadiyyatına, siyasətinə, mədəniyyətinə və sosial sferasına həlledici təsir göstərməkdədir. Öz növbəsində, ETT-nin də əsas təyinedicisi rolunda innovasiya fəaliyyəti çıxış edir.

İnnovasiya fəaliyyəti istehsal olunan məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, material və əmək xərclərinin azaldılması, əməyin məhsuldarlıq dərəcəsinin və təşkilatın həyat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi kimi ən mühüm ehtiyatlardan ibarətdir. İnnovasiyaların sayəsində sosial inkişaf cəmiyyət üçün hər baxımdan dinamik, yaradıcı, cəlbədicə və əhəmiyyətli bir hal alır. Aydın ki, innovasiya sektorunun (elmtutumlu sahələrin, şirkətlərin və dünya texnologiya bazarlarının) böyümə dərəcəsi və dinamizmi iqtisadi artım üçün bir növ bünövrə yaradır. Bir yandan isə bütün bunlar, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin genişlənməsi nəticəsində də baş verir.

Bu məqalədə əsas məqsədi ölkəmizdə mövcud olan innovasiya mərkəzlərinin davranışlarının və yenilikçi işlərlə məşğul olan təşkilatların həyat fəaliyyətlərinin beynəlxalq qurumlar tərəfindən elan edilən hesabatlarda və reytinglərdə əks olunmuş nəticələrə görə faydalı və ya faydasız strateji siyasət yeritmələrinə aydınlıq gətirməkdir. Həmçinin həmin şirkətlərin və respublikanın ümumi innovasiya prosesinə mənfi ya da müsbət təsirlərini müəyyən etmək, onların gələcəkdəki biznes strategiyalarını düzgün analiz etmələrinə zəmin yaratmaq başlıca vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: Biznes, innovasiya, strategiya, elmi-texniki tərəqqi

Metod

Məqalənin araşdırılmasında, analizində və yazılışında qruplaşdırılma, ümumiləşdirmə və iqtisadi təhlil kimi bir neçə müxtəlif iqtisadi metodlardan istifadə edilmişdir. Bu vasitələrin köməkliyi ilə Azərbaycanın biznes sferasında baş verən innovasiyalara və yeniliklərə nəzəri və statistik cəhətdən müqayisəli şəkildə qiymət verilmişdir.

Analiz

Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün son illərdə xeyli işlər görülmüşdür. Ölkənin müxtəlif ərazilərində yaradılan yüksək texnologiyalar parkları zəruri infrastruktur, maddi-texniki baza və idarəetmə qurumları ilə təmin edilmişdir. Eyni zamanda ölkə ərazisində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində atılan addımlar izlənilmiş və hesaba alınmışdır. Bütün bu

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

baza informasiyaları beynəlxalq assosiasiyalar tərəfindən dəyərləndirilmiş və nəzərə alınmışdır. Bu tədbirlərin nəticəsi qlobal hesabatlarda qeydə alınmış, tədqiq edilmiş və indekslər tərtib edilmişdir.

Bu gün dünyada baş verən dəyişiklikləri və ölkələrin qabaqcıl sistemə inteqrasiyasını izləyən bəzi dünya mətbuatı və jurnalları vardır. Bunlardan biri də Dünya Bankı Qrupunun hər bir ölkədə yerli qurumlarla əməkdaşlığı şəraitində birgə ərsəyə gətirdiyi Biznes Fəaliyyəti (ing. Doing Business) hesabatlarıdır.

Biznes Fəaliyyəti hesabatları resenziyalaşmış jurnallarda dərc olunan minlərlə məqalələri ilhamlandırmış, habelə iqtisadi inkişafın tənzimləyici və institusional əsasları barəsində məlumatlandırılmış debatlar üçün yeni platforma yaratmışdır. Bu hesabatların çoxsaylı indikatorları başqa cəmiyyətlərin indekslərində yer almışdır və davamlı iqtisadi inkişafda ideal biznes mühiti barədə daha artıq müzakirələrə səbəb olmuşdur. Ötən 15 il ərzində heç bir digər hesabat Biznes Fəaliyyəti hesabatlarından daha yaxşı formada aforizmləri təsvir edə bilməmişdir. Biznes Fəaliyyəti hesabatları seriyasının başlıca hədəfi, obyektiv məlumatların sağlam biznesin tənzimləmə siyasətlərinin tərtibində hökumətlər tərəfindən istifadəsini təmin etmək və firmalar üçün tənzimləyici mühitin çox önəmli aspektlərində tədqiqatları həvəsləndirməkdir.

Bu hesabatlarda 200-ə yaxın ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən dəyişikliklər əks olunur. Müxtəlif beynəlxalq biznes göstəriciləri üzrə reytinglər, statistikalar, regional təhlillər və hər bir ayrıca dövlət üzrə detallı şəkildə məlumatlar çap edilir, bununla da onların fəaliyyətlərində yerinə yetirilən istiqamətlərə baxılır. Azərbaycanın da öz növbəsində buraya qoşulması 2008-ci ildən bəri başlamışdır. Beynəlxalq arenada biznesin aparılması səmərəliliyinin araşdırılması üzrə ölkəmiz Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda öz yerini almışdır və bu illər ərzində respublikamızda biznes sferasının daha da yaxşılaşdırılması yönündə pozitiv istiqamətdə xeyli qayda və qanunlar qəbul olunmuşdur.

Cədvəl 1: Son 5 ildə Azərbaycanın biznes fəaliyyətinin asanlıqı reytinglərində statistikası

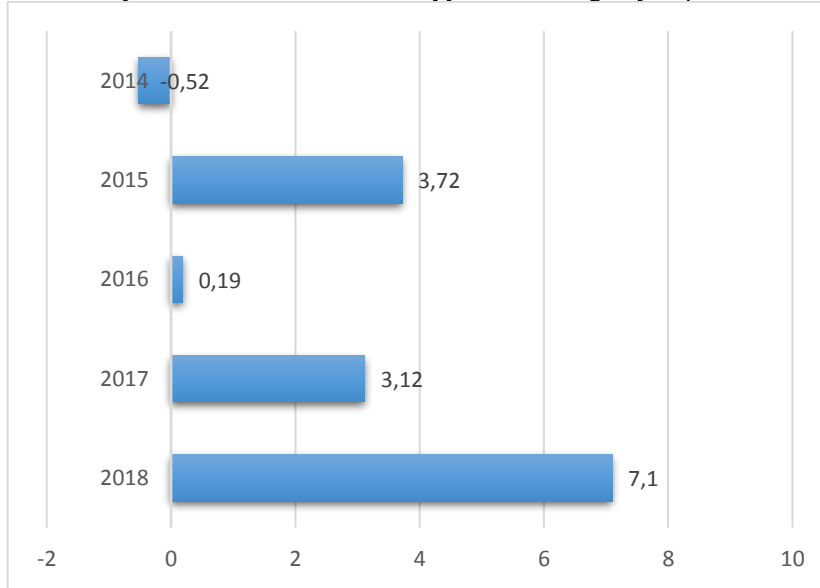
İllər	DTF və ya EODB xalı	Tutulmuş mövqe
2014	64.08	80
2015	67.80	63
2016	67.99	65
2017	70.19	57
2018	78.64	25

Mənbə: Dünya Bankı Qrupunun Biznes Fəaliyyətinin Asanlıqı Hesabatları

Cədvəl 1, 2014-cü ildən bəri Azərbaycanın biznes fəaliyyətinin asanlıqı reytingində statistikasını göstərir. Burada diqqəti çəkən vacib məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, 2015-ci və 2016-cı illər aralığında xallarda artım baş verməsinə baxmayaraq, tutulan mövqedə, yəni rəndə 2 pillə geriləmə müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan 2015-ci ildə 3 kriteriya üzrə innovativ addım atsa da, növbəti il üçün iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilməmişdir. Reytingdə arxalarda olan Bəhreyn və Kosovo kimi dövlətlərin ölkəmizi qabaqlamalarının digər bir səbəbi də, onların bu müddətdə Azərbaycanla müqayisədə yeniliklərə daha da ehtiyac duyulan sektorlarda aktivlik göstərməklə çevik islahatlar reallaşdırması hesab oluna bilər.

Qrafik 1: Azərbaycanın son 5 ildə biznes fəaliyyətinin asanlıqı reytinglərindəki xal fərqləri

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Qrafik 1, respublikamızın son dövrlərdə əldə etdiyi xalların hesabına müsbət istiqamətdə və böyük ölçüdə fərq yaratmağa müvəffəq olmasını gözlər önünə sərir. Ancaq burada bir problem gözə dəyir. Xal dəyişikliklərində qabaqca geriləmə olsa da, sonradan artma müşahidə olunmuşdur.

Ən son statistikaya əsasən, Azərbaycan Biznes Fəaliyyətinin Asanlıqı (ing. Ease of Doing Business) reytingində 25-ci pillədə qərarlaşmışdır. Ən böyük artım 2017 və 2018-ci il aralığında müşahidə olunmuşdur. Bu illər aralığında 12% irəliləmə baş vermişdir. Ümumilikdə isə, vurğulamaq gərəkdir ki, 2014-cü və 2018-ci illər arasında qazanılan xallarda təqribən 23%-lik bir inkişaf əldə olunmuşdur. Bu da öz növbəsində, 55 pillə irəliləməni ortaya çıxartmışdır.

Bir çox hesabatlarda olduğu kimi 2018-ci ildə də, ümumi olaraq biznes fəaliyyətində ən uğurlu inkişaf edən 10 ölkədən biri Azərbaycan seçilmişdir. Bu seçimlərdə kriteriyalar 10 əsas islahatlar üzrə hesablanmışdır. Bu kriteriyalar özlüyündə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir və keyfiyyətli biznes fəaliyyətinin təşkili üçün baza hesab olunur.

İstinad olunmalı vacib məsələlərdən biri də odur ki, Azərbaycan regional müstəvidə, yəni Avropa və Mərkəzi Asiya bölgəsində sonuncu hesabatın yekun sıralamasında Gürcüstanın və Makedoniyanın arxasınca 3-cü pilləni sığortalamışdır. Həmçinin adambaşına düşən ÜMG üzrə də son 5 ildə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında aparıcı mövqe qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, 2014-cü ildə adambaşına düşən ÜMG 7,350 dollar, 2015-ci ildə 7,590 dollar, 2016-cı ildə 6,560 dollar, 2017-ci ildə 4,760 dollar və nəhayət 2018-ci ildə isə 4,080 dollar təşkil etmişdir. Keçən il üçün müqayisədə Ermənistanda bu dəyər 4,000 dollar, Gürcüstanda isə 3,790 dollar olmuşdur.

Dayanmadan inkişaf edən və çağdaş texnologiyalar vəd edən bu zəmanədə iqtisadi ekosistemin reallıqlarını durmadan izləyən və siyahıya alan reytinglərdən biri də Dünya İqtisadi Forumunun tərtib etdiyi Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik (*ing. Global Competitiveness*) hesabatlarıdır. Hər il Dünya İqtisadi Forumu Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik raportlarını açıqlayır. Bu hesabatlarda təqribən 150 ölkənin iqtisadiyyatlarında yerinə yetirilən fəaliyyətlər öz əksini tapır. Azərbaycanın isə bu hesabatlarda şəxsi məlumatları 2007-ci ildən günümüzə kimi siyahıya alınmağa başlanmışdır və ölkəmiz Avrasiya regionunda məskunlaşdırılmışdır.

Qlobal rəqabətqabiliyyətlik hesabatlarında təqdim edilən analizlər beynəlxalq təşkilatlardakı ən son statistikaların inteqrasiyasına və icraçılarla aparılan sorğuların metodologiyasına əsaslanır. Ölkələrin müvafiq siyasətlərini dəstəkləmək üçün təyin olunan bu metodologiya, aparıcı ekspertlərlə və təcrübəçilərlə əməkdaşlıq şəraitində illərlə konsultativ proses çərçivəsində işlənmişdir. Elə bu kontekstdə, tamamilə yeni nəsil olan metodologiya “4.0” təqdim olunmuşdur. Bu metodologiya, uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətlik faktorlarının 40 illik müqayisəli analiz təcrübəsinə əsaslanan hərtərəfli iqtisadi kompasdır. 4-cü Sənaye İnqilabının konseptuallaşdırılmasından sonra Dünya İqtisadi Forumu bu inqilabi rəqabətqabiliyyətliliyin izahına inteqrasiya etməklə qlobal və innovativ düşüncə tərzinə öz töhvəsini verir. Belə ki, qabaqkı illərdən fərqli olaraq hesabatın metodologiyası ciddi şəkildə dəyişdirilərək buraya yeni indikatorlar daxil edilmişdir. Ümumilikdə, əvvəlki raportun 114 indikatorundan 84-ü, yəni 74%-i çıxarılıb. 68 yeni indikator isə daxil edilib. Beləliklə, hesabatda mövcud olan 98 indikatorun 70 faizi tamamilə yenidir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 2: 2014-cü ildən bəri Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətlik indekslərində statistikası

İllər	Xal	Tutulan mövqe
2013-2014	4.51	39
2014-2015	4.53	38
2015-2016	4.50	40
2016-2017	4.55	37
2017-2018	4.69	35

Mənbə: Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatları

Azərbaycanın son 5 ildə rəqabətqabiliyyətlik reytinglərindəki xal fərqlərinin artan istiqamətdə olduğu cədvəl 2-dən görülür. Bundan əlavə, maksimum nəticə 2017-2018 dövründə qeydə alınmışdır. Onu da deyək ki, 2017-2018 müddətində 35-ci pillədə yerləşən respublikamız bölgədəki heç bir rəqib dövlət üçün əlçatan ola bilməmişdir.

Həmçinin hesabatda o da vurğulanır ki, Azərbaycan dünyada sosial bərabərliyin ən yüksək səviyyədə təcəssüm etdiyi ölkələrdəndir. Cini gəlir indeksində isə, 0-100 ballıq sistemdə 16.6 bal toplanılmışdır və bütün qonşu ölkələr geridə buraxılmışdır. Cini indeksində 0-ın mükəmməl bərabərlik, 100-ün də mükəmməl qeyri-bərabərlik ifadə etdiyini nəzərə alsaq, bu bal kifayət qədər yüksək hesab edilir.

Onu da qeyd etməliyik ki, 2018-ci ilin hesabatında adambaşına düşən ÜDM 4,140.7 dollar olmuşdur. Uyğun olaraq, bu rəqəm Ermənistanda 3,861 dollar, Gürcüstanda 4,098.6 dollar təşkil etmişdir. 10 illik ortalama ÜDM inkişafı 3.0 faizi əhatə etmişdir. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə isə dünyanın ümumi daxili məhsulundan 0.14 faizlik pay götürülmüşdür.

Cədvəl 3: Son indeksdə Azərbaycanın iqtisadi profilinin qonşu dövlətlərlə müqayisəsi

Komponentlər	Göstəricilər	Ölkələr					
		Azərbaycan	Türkiyə	Rusiya	Ermənistan	Gürcüstan	İran
Ətraf mühit	İnstitutlar	58	71	72	67	40	121
	İnfrastruktur	46	50	51	74	72	76
	İKT-nın tətbiqi	69	71	25	56	45	80
	Makroiqtisadi stabillik	126	116	55	89	72	117
İnsan kapitalı	Sağlamlıq	91	48	100	61	80	84
	Bacarıqlar	54	77	50	55	45	91

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Bazarlar	Məhsul bazarı	37	76	83	39	42	134
	Əmək bazarı	40	111	67	33	31	136
	Maliyyə sistemi	96	65	86	87	88	98
	Bazar həcmi	65	13	6	118	102	19
İnnovasiya ekosistemi	Biznes dinamizmi	31	76	51	62	53	119
	İnnovasiya qabiliyyəti	71	47	36	60	85	65

Mənbə: Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı, 2018

Yuxarıdakı cədvəl 3-də prioritet komponentlər üzrə müqayisə verilmişdir. Azərbaycan “infrastruktur” üzrə 46-cı, “məhsul bazarı” üzrə 37-ci və “biznes dinamizmi” üzrə 31-ci pillədə yerləşərək bütün qonşularını geridə qoymuşdur. Başabaş müqayisədə isə, Ermənistanın və İranın bu siyahıda heç bir kriteriyada fərqlənə bilmədiyini görə bilirik.

Keçən illə müqayisədə respublikanın iqtisadi profilində fərqli komponentlərdə yerləşən “infrastruktur”, “bacarıqlar” və “biznes dinamizmi” göstəricilərində vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır. “İnfrastruktur”da 5 pillə, “bacarıqlar”da 14 pillə və “biznes dinamizmi”də isə 9 pilləlik müsbət fərq yaradılmışdır. Bu kimi əldə edilən uğurlarda sözsüz ki, ölkə prezidentinin və iqtisadi-siyasi qurumların apardığı yeniliklərin rolu əvəzsizdir.

Cədvəl 4: Azərbaycanın son rəqabətqabiliyyətlik indeksində həmsərhəd ölkələrlə biznes dinamizmi göstəricisində müqayisəsi

Ölkələr	Göstəricilər							
	Biznesə başlama xərci	Biznesə başlama müddəti	İflaşın bərpası dərəcəsi	İflaşın tənzimlənmə çərçivəsi	Sahibkarlıq riskinə qarşı münasibət	Səlahiyyətləri ötürməyə hazırlıq	İnnovativ şirkətlərin inkişafı	Dağıdıcı ideyaları olan firmalar
Azərbaycan	38	17	59	17	21	56	35	25
Türkiyə	87	37	124	88	44	69	49	74
Rusiya	26	65	57	38	41	71	93	57
Ermənistan	20	17	71	93	45	86	77	47
Gürcüstan	48	4	61	46	52	95	104	59
İran	33	88	123	121	126	130	75	71

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

“Biznes dinamizmi” sıralamasında da böyük miqdarda irəliləmə nəzərə çarpır. Burada Azərbaycanın qonşu respublikalara nisbətən üstünlüyü daha qabarıq formada görünür. Övvəlki illərlə müqayisəyə baxanda “biznes dinamizmi” sahəsində inanılmaz yüksəliş

reallaşdırılmışdır. Buna ən bariz nümunə kimi, 80-ci rənqdan 31-ci rənqa yerləşməni misal çəkə bilərik. Bu yüksəlmə öz təsirini səkkiz növ subkateqoriyanın beşində, yəni “iflasın tənzimlənmə çərçivəsi”, “sahibkarlıq riskinə qarşı münasibət”, “səlahiyyətləri ötürməyə hazırlıq”, “innovativ şirkətlərin inkişafı” və “dağıdıcı ideyaları olan firmalar”da nəhəng sayda fəqilliklər olması ilə biruzə vermişdir. Demək olar ki, bütün altkateqoriyalarda Ermənistandan və Gürcüstandan öndə qərarlaşan Azərbaycan, Cənubi Qafqaz regionunda “biznes dinamizmi” üzrə lider sayılır.

Cədvəl 5: Azərbaycanın son rəqabətqabiliyyətlik indeksində həmsərhəd ölkələrlə innovasiya qabiliyyəti göstəricisində müqayisəsi

Ölkələr	Göstəricilər									
	İşçi qüvvəsinin müxtəlifliyi	Klaster inkişafının vəziyyəti	Beynəlxalq ixtiralar	Səhmdarların əməkdaşlığı	Elmi nəşrlər	Patentin tətbiqi	ETTKİ xərcləri	Tədqiqat institutlarının keyfiyyəti	Alicının təcrübəliliyi	Ticarət markasının tətbiqi
Azərbaycan	36	34	99	30	108	87	90	86	27	101
Türkiyə	128	80	65	83	36	53	38	19	50	41
Rusiya	39	95	50	40	22	47	35	12	66	75
Ermənistan	96	72	49	71	71	51	86	78	35	64
Gürcüstan	116	117	70	91	74	72	82	75	84	69
İran	125	82	91	114	42	100	81	16	56	59

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Axırıncı rəqabətqabiliyyətlik indeksində Azərbaycanın həmsərhəd ölkələrlə “innovasiya qabiliyyəti” göstəricisinin müqayisəsi cədvəlində 10 altkateqoriyada rəqabət dərəcəsi nümayiş olunmuşdur. Bunlardan dördü ölkəmizin üstünlüyü ilə başa çatmışdır. Bilindiyi kimi istənilən sahənin əsas rəqabətqabiliyyətlik güclərindən biri də innovasiya fəaliyyətidir. Müəyyən edilmişdir ki, iqtisadiyyatın genişçesidli sektorlarında proaktiv davranışların sərgilənməsində innovasiya potensialı ön plana çıxır. Bu səbəblə, Azərbaycanda da innovativ təşəbbüslərin ahəngli şəkildə dəstəklənməsi davam etdirilməkdədir. Təsədüfi deyil ki, yeni yaradılan “işçi qüvvəsinin müxtəlifliyi”, “klaster inkişafının vəziyyəti”, “səhmdarların əməkdaşlığı” və “alicının təcrübəliliyi” kimi altgöstəricilərdə qonşu dövlətlərdən daha yaxşı nəticəyə yiyələnilmişdir. Uyğun olaraq, Azərbaycan birinci altgöstəricidə 36, ikincidə 34, üçüncüdə 30 və sonuncuda isə 27-ci yerə layiq görülmüşdür.

Respublikada azad rəqabət mühitinin təmin edilməsinin gələcəyə baxış konsepsiyasında qlobal rəqabətqabiliyyətlik indekslərinin rolu danılmazdır. Belə ki, rəqabət bazarda tələb və təklifə müvafiq olaraq qiymətlərin özünü tənzimləməsinin və tələbin həcmi ilə qiymət arasında bir növ

tarazlığın əldə olunmasının mühüm şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Rəqabət mühitinin mövcud olmasının başqa əlamətlərindən biri də mübadilə iştirakçılarının sayının qeyri-məhdudluğu, onların bazara rahat daxil ola bilməsi və bazardan sərbəst çıxma bilməsi imkanının mövcudluğudur. Bu isə o mənaya gəlir ki, hər hansı fərd istədiyi vaxt bəyəndiyi qanuni fəaliyyət sahəsində sahibkarlıq işi ilə məşğul olmaq və ya onu dayandıra bilmək haqqına sahibdir.

Nəticə və Təkliflər

Əldə olan materiallardan yola çıxaraq, Azərbaycanın həm Biznes Fəaliyyəti, həm də Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik hesabatlarındakı nəticələrini belə qiymətləndirə bilərik ki, yeni və tamamilə müasir metodologiyaların tətbiqi, bəzi parametrlərin çıxarılması və öndə olduğumuz bəlli göstəricilərin hesaba alınmaması faktına baxmayaraq, ölkəmiz hər 2 hesabatda cürbəcür indikatorlar üzrə inanılmaz nəticələr nümayiş etdirə bilmişdir. İldən ilə artan nailiyyətlər, həyata keçirilən qanunvericilik aktları və innovasiya fəaliyyətində tətbiq olunan müxtəlif metodlar Azərbaycan üçün gələcəkdə sadalanan bütün digər parametrlər tərəfdən də performansın təkmilləşdirilməsi baxımından biznesdə yeni perspektivlər açmağa davam edəcəkdir. Azərbaycanda biznesin təşviqi mühitinin beynəlxalq reytinglərdə əks olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin ümumdünya reytinglərində mövqeyini nəzərəcərpacaq dərəcədə yaxşılaşdırması üçün aşağıdakı metodlar ilə fəaliyyətini şaxələndirməsi məqsədəuyğundur:

- qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi
- qərarların qəbul edilməsinin və icrasının təmin olunması
- şəffaf və rəqabətədavamlı biznes mühitini təşviq etmək
- bazarlara girişi və çıxışı asanlaşdırmaq
- asan sahibkarlıq sisteminin irəlilədilməsi
- xarici ictimaiyyətin məlumatlandırılmasında iqtisadi islahatların kommunikasiyasının gücləndirilməsi

Ədəbiyyatlar

- Biznes Fəaliyyəti hesabatı. Dünya Bankı Qrupu, 2019, 304 s.
Biznes Fəaliyyəti hesabatı. Dünya Bankı Qrupu, 2018, 305 s.
Biznes Fəaliyyəti hesabatı. Dünya Bankı Qrupu, 2017, 348 s.
Biznes Fəaliyyəti hesabatı. Dünya Bankı Qrupu, 2016, 340 s.
Biznes Fəaliyyəti hesabatı. Dünya Bankı Qrupu, 2015, 320 s.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik hesabatı. Dünya İqtisadi Forumu, 2018, 657 s.
Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik hesabatı. Dünya İqtisadi Forumu, 2017-2018, 381 s.
Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik hesabatı. Dünya İqtisadi Forumu, 2016-2017, 383 s.
Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik hesabatı. Dünya İqtisadi Forumu, 2015-2016, 385 s.
Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik hesabatı. Dünya İqtisadi Forumu, 2014-2015, 549 s.

Azərbaycanda Əmək Qabiliyyətli Fiziki Və Zehni Məhdudiyətli İnsanların Əmək Prosesinə Cəlb Olunması və Onlarla Bağlı Sosial Reabilitasiya Siyasətinin Təkmilləşdirilməsi

*Arzu MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
jalilova.arzu@gmail.com*

Xülasə

Məhdudiyətlilik günümüzdə hələ də ictimaiyyət tərəfindən təcrid olunan kateqoriya olaraq qəbul edilməkdədir. Bu kateqoriyalaşdırmaya səbəbləri arasında ictimaiyyətin məhdudiyətliliyi yalnız dəyərləndirməsi də mövcuddur. Əslində əngəllilik fərdlərin fiziki və psixoloji əskikliklərindən qaynaqlanmayıb. İqtisadi, siyasi və ictimai faktorların məhdudiyətliliyi daha da nəzərə çarpan hala gətirməsi bir həqiqət olaraq göz önündə durur. Məhdudiyətli insanların ictimai, siyasi və iqtisadi həyatda daha çox iştirak edə bilməsi, əsas və peşə təhsili ala bilməsi əlçatan olmalıdır. Çünki günümüzdə məhdudiyətli insanların çoxu bu imkanlardan yararlanı bilməyirlər. Ümumi olaraq da mövcud olan işsizlik problemi, kütlənin münasibəti və peşə təhsilinin lazımı səviyyədə, əlçatan olmaması fiziki və zehni məhdudiyətli insanları, o cümlədən onların ailələrini daha çətin iş şəraitində işləməyə və ya yoxsulluqla üz-üzə qalmağa vadar edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir fərdin rahat yaşamasını və işləməsini təmin etmək sosial dövlətin vəzifə bəxşidir. Bunun üçün də bütün bu məsələlərin həlli hər zaman aktual olaraq qalır.

Bu məsələlətin həlli nəinki dövlət səviyyəsində, hətta dünya səviyyəsində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Fiziki məhdudiyətli və əliliyi olan insanların hüquqları Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş "Əlilərin hüquqları haqqında" Konvensiyada, Azərbaycan Respublikasının "Əliliyin və uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun qarşısının alınması, əlilərin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında" Qanunda və digər beynəlxalq və yerli qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş formada qorunması bunun göstəricisidir.

Açar sözlər: Məhdudiyətlilik, İşsizlik, Əlillik, Əmək.

Giriş

Bütün dünyada o cümlədən ölkəmizdə müstəqilliyin və azadlığın hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş tərif mövcud deyildir. Lakin gündəlik həyatımızda azadlıq, məhdudiyətlilik və əlillik sözlərin hər biri işlədilməkdədir.

Sosial dövlət nöqtəyi nəzərindən dövlət hər bir insan üçün asan yaşamaq şəraitini təmin etməlidir. Bunu reallaşdırmağın ən başlıca yolu onları iş həyatına daxil etməkdir. Məhdudiyətli insanların iş həyatına daxil olmasında və işlərini davam etdirməsində bir sıra çətinliklər vardır ki, bunlar da zamanla sosial ayrı-seçkiliyə səbəb olur. Sosial ayrı-seçkilik anlayışı fiziki, ruhi və sosial bir məhdudiyətlilik halıdır. Sosial baxımından təcrid olunmuş fərdlər və ya qruplar isə müəyyən bərabərsizliyə məruz qalmış, hər hansı çətinlik qarşısında

müdafisiz və zəif kəslər olaraq qəbul edilməkdədirlər. Bu səbədən ayrı-seçkilik anlayışı bir növ ictimai problem olaraq da ifadə edilə bilər. Bu baxımdan ictimaiyyətdəki müəyyən bir kütlənin istehsalçı sahələrdən təcrid olunması mənasına gələn sosial ayrı-seçkilik fərdi xətalardan deyil, struktur problemlərin nəticəsi olaraq bilinməkdədir. Sosial ayrı-seçkilikdən ən çox zərər gören şəxslərin başında isə məhdudiyətli insanlar gəlir. Məhdudiyətli insanlar cəmiyyətdən təcrid olunmağa məruz qalaraq başlıca tələbatlarını belə ödəyə bilməməklə başlayan və zaman keçdikcə ictimaiyyətlə bağlarının zəifləyərək qopmasına səbəb olan dinamik bir müddətlə qarşılaşırlar.

Bu kimi səbəbləri əsas götürərək tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanda fiziki və zehni məhdudiyətli insanların əmək prosesinə cəlb olunmasındakı problemləri araşdırılması, bu insanların sosial ayrı-seçkilik baxımından qarşı-qarşıya qaldıqları problemlərin müəyyən edilməsi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin dəyərləndirilib çatışmazlıqların hissedilməyəcək dərəcəyə çatdırılmasıdır.

Metod

Fiziki və zehni məhdudiyətli insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi mövzusunda hazırlanan bu araşdırma bir neçə istiqamətdə aparılıb. Əsas istiqamət məzmun analizi (content analysis) olmaqla müxtəlif sənədlərin, olmuş hadisələri təsvir edən kitabların, lent yazılarının, qəzet və jurnalların, internet saytlarının, qanunların və başqa sənədli çap məhsullarının öyrənilməsindən ibarət olacaq. Bu addımda məhdudiyətli insanların ehtiyacları olan məkanların hər cür şəraitlə təmin olunması, bu sahələrlə əlaqəli dövlət qanunları incələnilir.

Analiz

Məhdudiyətli insanların əmək prosesinə cəlbinin başlıca səbəbləri

Araşdırma işinin əvvəlində bir ayrı-seçkiliyə toxunmaq ehtiyacı yaranır. Məhdudiyətlilik və əlillik anlayışları bir-birindən fərqli mənaları ifadə edir. Məhdudiyətlilik bir əlillik halının nəticəsi olaraq, ən ümumi halı ilə fərdin gündəlik yaşamında fərqli fəaliyyətləri həyata keçirməsinə mane olan vəziyyətdir. Məhdudiyətliliyi ortaya çıxaran əlillik isə müalicəsi mümkün olmayan amma reabilitasiya oluna bilən, yaxşılaşdırıla bilən bir vəziyyətdir.

Ölkəmiz mövqeyindən baxıldığında kifayət qədər çox məhdudiyətli olması bu mövzuya daha həssas yanaşılmasının vacibliyini ortaya qoyur. Əmək bazarında dezavantajlı qruplardan biri olan məhdudiyətliyərin məşğulluğu, ictimaiyyətə uyğunlaşması və məhdudiyətli işçi qüvvəsi işsizliyinin sosial xərclərinin yüksək olması baxımından da önəm daşımaqdadır. Burada bir məsələni vurğulamaq ehtiyacı yaranır ki, hər bir insanın görə biləcəyi bir iş vardır və məhdudiyətliyə də fiziki və ruhi sağlamlılıqlarında bir pozulma ya da əksiklik olsa belə onların da bu xüsusiyyətlərini nəzərə alan uyğun bir təhsil aldıqdan və yaxşılaşdırılmaları üçün tədbirlər görüldükdə işləyə bilərlər.

Hər bir insan özünü dəyərli hiss etmək istər. Bu səbəblə hər şeydən əvvəl onun özünü dəyərli hiss etməsi lazımdır. Volter “ İşləmək bizi üç böyük bələdan xilas edir: sıxıntı, pis vərdişlər və yoxsulluq” sözü ilə gəlir əldə etmənin önəmini vurğulayır. Məhdud qabiliyyətli insanlar həyatları boyunca özlərini başqalarına möhtac olmadan insan şərəf və ləyaqətinə yaraşan bir həyat sürə bilmələrini təmin edəcək peşə sahibi olma və iş həyatına daxil olma müddətində bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Günümüzdə müxtəlif təşkilatlardan da təsirlənərək məhdudiyətli şəxslər və onların əmək prosesinə cəlb edilməsi kimi mövzular daha sıx müzakirə obyektinə çevrilmiş və bu mövzuda bir çox layihələr hazırlanmağa başlanmışdır. Məhdudiyətli fərdlərin iş həyatında öz yerini tapması həm onların kütlədən təcrid olunmamasını həm də məhdudiyətli şəxslərin özlərini cəmiyyətin bir parçası olaraq görməsini təmin edir. Ancaq bu fərdlərin iş həyatında özlərini göstərə bilməsi qarşısında öz məhdudluqları xaricində müxtəlif çətinlikləri var. Bu çətinliklərin ən başında isə "bir iş sahibi olma" problemi gəlir. Burada əsas məsələ məhdudiyətli əməyi dəyərləndirən əməyin işçi qüvvəsinə necə daxil olmasıdır. Ölkəmizdə məhdudiyətli insanların sayının çox olması, onların böyük hissəsinin işləmədiyini, bu göstəricilərin MDB ölkələri ilə müqayisəsini nəzərə alsaq mövzunun əhəmiyyətini və aktuallığını anlayırıq. Cədvəl 1-də AR Statistika Komitəsi tərəfindən verilmiş məlumatlara əsasən ölkədə 2018-ci il üçün əlilliyə görə pensiya alanların sayı 389791 nəfər təşkil edir, onlardan 32813 nəfəri işləyir, 356978 nəfəri isə işləməyən kateqoriyasına daxildir. Bu isə bütün əlilliyi olan insanların 91.5 %-ni təşkil edir. Bu isə olduqca aşağı göstəricidir. 2017-ci il üçün MDB ölkələrində ilk dəfə əlil hesab edilənlərin sayı verilmişdir. Ölkələrin ərazi və demografik göstəriciləri fərqli olduğundan nəticələrin müqayisə edilə bilməsi üçün əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən əlilliyi olan insanların sayı cədvələ daxil edilmişdir. Nəticələrə əsasən göstəricinin ən yüksək olduğu ölkələr müvafiq olaraq Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan olmuşdur. MDB ölkələrində orta əlillik pensiyalarının ən yüksək olduğu ölkələr Belarus, Rusiya, Azərbaycandır.(Cədvəl 2.)

Cədvəl 1. İşləyən və işləməyən pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, nəfər)

	2017		2018		
--	------	--	------	--	--

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		işləyən	işləməyən		işləyən	işləməyən
Pensiyaçıların sayı - cəmi	1315229	143382	1171847	1318434	145890	1172544
o cümlədən:						
yaşa görə	781957	111211	670746	778057	112356	665701
əlilliyə görə	383590	31512	352078	389791	32813	356978
ailə başçısını itirməyə görə	149682	659	149023	150586	721	149865

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (15.04.19)

Cədvəl 2. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələrdə ilk dəfə əlil hesab edilən şəxslərin sayı.

Ölkələr:	İlk dəfə əlil hesab edilənlərin sayı	Əhalinin hər 10000 nəfərinə əlil sayı	Əlillik pensiyaları, manatla	
Azərbaycan	23,5	640	175	
Belarus	55,4	595	237	
Ermənistan	8,8	645	132	
Qırğızıstan	10,9	298	108	
Qazaxıstan	40,8	286	139	
Moldova ¹⁾	10,2	506	111	
Özbəkistan	...	208	108	
Rusiya	661,7	825	233	
Tacikistan	7,4	166	66	
Ukrayna	135,7	620	126	

Mənbə: Müəllif tərəfindən Statistika Komitəsinin məlumatları və MDB ölkələrinin əlilliyi olan insanlarla bağlı statistik məcmuəsi əsasında hazırlanıb.

Fiziki və zehni məhdudiyətli insanların işə cəlb olunması prosesinin təşkili yolları

Cəmiyyətin ən dezavantajlı kateqoriyalarından olan məhdudiyətli bir çox sahədə olduğu kimi iş həyatına da tam və aktiv cəlb oluna bilməyirlər. Bir çox sosial, iqtisadi və mədəni problemlərin öhdəsindən gələ bilmə məcburiyyətinin olması, məhdudiyətli şəxsin iş həyatına yetəri qədər qarışa bilməməsi ilə nəticələnir. Xüsusən də baza və peşə təhsili ilə kifayət qədər təmin oluna bilməmələri də onların işləyə bilməsinə mane olan və ya onu çətinləşdirən faktorlardandır. Bu bölmədə həm də “Məhdudiyətli nə iş görə bilər?” sualına cavab axtararaq başlayaq. Çünki bu sualın cavabı realıqda məhdudiyətli hansı işlərdə işlədildiyi və bu vəziyyətin başlıca səbəblərinin göstəricisidir. Bundan əlavə “işə yaramazlıq” anlayışı ilə qarşı-qarşıya gələn məhdudiyətli görə biləcəyi peşələr seçimində, iş həyatında gender bərabərsizliyi ilə əlaqəli çətinliklər olması aydın olur.

Dünyada və ölkəmizdə işsizliyin səbəbləri və ümumi vəziyyəti araşdırıldıqda bu vəziyyətin məhdudiyyətli fərdlər baxımından necə qəliz olduğu məlum olur.

Fəaliyyət sahəsinə görə məhdudiyyətli insanların qarşılaşdığı fürsət bərabərsizlikləri

Sosial həyatın bütün sahələrinə daxil ola bilmək bütün insanlar üçün önəm daşıyır, həmçinin dezavantajlı qrupların da bu sahələrdən faydalanma ən təbii haqqıdır və inzibati-idarəetmə orqanları tərəfindən bu təməl hüquqların əlçatan olması təmin edilməlidir. Cəmiyyətdə yaşayan əlil vətəndaşlar sosial həyatın bir çox sahəsində bir məhdudiyyətlə qarşılaşırlar. Burada ən vacib məsələ də budur ki, cəmiyyətdəki bu vətəndaşların gündəlik həyatda əlçatan olmayan təhsil, sağlamlıq, işə cəlb olunma kimi bir sıra problemlərlə qarşı-qarşıya gəlirlər və bu problemlər aradan qaldırılmadığı müddətdə əlillərin yaşadığı fürsət bərabərsizliyi artar və ayrı-seçkilik mövzusunda narahatlıqlar yaranar. Əlilliyi olan şəxslərin yaşadığı çətinliklər müxtəliflik təşkil edir və onlar arasında əsas olaraq işsizlik problemləri, iqtisadi sahədə də yaşanan fürsət bərabərsizlikləri, öz əməyinin qarşılığını görə bilməmə, təhsildə çatışmazlıqlar, ictimai xidmətlərdə əlçatan olmayan arxitektural uyğunsuzluqlar, tibbi qayğı və reabilitasiya ilə əlaqəli qanunvericilik, xidmətlərin kifayət etməməsi, xüsusəndə işləmək istərkən qarşılaşılan ayrı-seçkilik böyük yer tutur. (Sedat M., 2009).

Avropa komissiyasında bir qrup mütəxəssis elə bir sənəd hazırlayıb ki, əlçatanlıq yalnız fiziki məhdudiyyətli bir qrupu deyil hər kəsi maraqlandırır. Əslində əlçatanlıq problemini araşdırarkən və onun həlli yollarını axtararkən əlilliyi olanlar başda olmaqla “hər kəs üçün əlçatanlıq” təmin edilməsi məqsədi ilə işlər görülməlidir. Dolayısı ilə görülən işlər əlilliyi olan fərdlər üçün istifadə edilə biləcək hala gəldikdən sonra hər kəsin asanlıqla istifadə etməsi asanlaşacaqdır. Hərəkətləri məhdud olanlardan əlavə digər qruplar yaşlılar, uşaqlar, xroniki xəstəlik izləri ilə yaşayanlar, uşaq arabalı valideynlər, hamilələr, çəki problemlili şəxslər də ictimai nəqliyətə və digər yerlərdə müəyyən dərəcədə əlilliyi olan kəslərin yaşadığı problemlərlə qarşılaşırlar. Bu baxımdan hədəf kütlə hərəkət olaraq seçilməlidir.

Sağlamlıq mövzusu bütün insanların bərabər şərtlərlə faydalana bilməsi olduqca zəruri olan mövzulardandır. Necə ki heç kəs dili, dini, irqi, dünya görüşü, etnik xüsusiyyətlərinə və ya başqa cəhətlərə görə ayırd edilməməlidir, eləcə də bu mövzuda ayrı-seçkilik yol verilməzdir. Hətta bu sahədə əlil şəxslər əlil olmayanlara nisbətə bərabər deyil daha çox diqqət tələb edir. Ən sadə misal olaraq əlil arabası ilə hərəkət edə bilən biri getmək istədiyi həkimə gedə bilməsi üçün avtobus dayanacaqlarının, binaların girişlərinin, piyada keçidlərinin, ictimai nəqliyət vasitələrinin və s.nin bu vətəndaşların istifadəsinə uyğun olmalıdır. Bu fürsət bərabərsizliyinin aradan qaldırılması fərqli tədbirlərin görülməsini tələb edə bilər.

Məhdudiyətlilərin yaşadığı ən vacib fürsət bərabərsizliklərindən biri də onların təhsil ala bilməsində yaranan fürsət bərabərsizlikləridir. Təhsil ən başlıca insan hüquqlarından biridir. Heç kimin təhsil hüququnun əlindən alınmamalı olduğu dünya tərəfindən qəbul edilir. Əlilliyi olanlar bəzi hallarda imkansızlıqdan bəzi hallarda isə fiziki və zehni məhdudiyətlərindən dolayı digər insanlara təqdim edilən təhsil imkanlarından məhrum olurlar. Cəmiyyətimizdə yaşayan belə qrupların təhsil hüququndan yararlanma bilməsi və təhsildə də fürsətlər bərabərliyi yaratmaq naminə mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının bu sahədə müxtəlif tədbirlər görməsi məcburi hal alır. Təhsillə bağlı planlaşdırmaların da ümumilikdə dünya ölkələrində də məhdudiyətlilər də nəzərə alınmadan aparılmasından asanlıqla söhbət açma bilirik. Dolayısı ilə ən başda təhsillə bağlı problemlər meydana çıxır. Bu problemlər meydana gəldikcə də müxtəlif proqramlarla məhdudiyətlilərin bərabər fürsətlər əldə edə bilməsi üçün tənziqləmələr aparılır. Əslində təhsil sistemi ən başdan hər cür məhdudiyətə görə bərabər fürsətlər imkanı yaratmağa yönəlmiş planlaşdırılmalıdır. Nəticədə iradi və ya şüuraltı olaraq yaranan sosial ayrı-seçkilik gündəlik həyatımızda müxtəlif mövzularda problem olaraq meydana çıxır.

Məhdudiyətli vətəndaşların işlə təmin edilməsi üçün sosial siyasətlərin əsas aparıcılarından olan dövlət hüquq mühafizə orqanları yaratmışdır. Onların işləməsi ilə əlaqəli sosial müdafiyyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün tətbiq edilən kvota ilə tənziqlənir. Belə ki, bu maddələr iş tapmaqda çətinlik çəkən və eyni zamanda sosial müdafiyyə ehtiyacı olanların məşğulluq problemini həll etmək məqsədilə tətbiq edilmişdir. Kvotaya əsasən işçilərinin sayı 25-50 olan müəssisələrdə bir iş yerindən az olmamaqla, 50-100 arası olan müəssisələrdə orta illik işçi sayının 2 faizi, 100-dən artıq işçisi olan müəssisələrdə isə 2.5 faizi miqdarda fiziki məhdudiyətli şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olan və “kvota yontəmi” olaraq adlandırılan bu üsul ayrı-seçkilik və ya məhsuldarlıq səbəbilə iş həyatından kənar qalan qayğıya ehtiyacı olan kəslər üçün görülən və onların lehinə olan müsbət istiqamətli ayrı-seçkilik tədbiridir.

Ev sahibi ola bilmə - hər hansı bir şəxs məhdudiyətli olmasa belə sadəcə iqtisadi faktorlara bağlı olaraq bir problem şəklində ortaya çıxır. Ancaq məhdudiyətli vətəndaşlar bu mövzuda iqtisadi çatışmazlıqlar həm də fiziki məhdudiyətlərdən dolayı çətinliklər yaşayırlar. Bununla əlavə əlilliyi olanlar maddi çətinlikləri olmasa belə özlərinə uyğun bina daxili dizaynlar və binaya çatma nöqtəsində əlil arabaları üçün pantus olmaması, olsa da istənilən səviyyədə olmaması başlıca problemdir. Binalar inşa edilən zaman əlilliyi olan insanların da orada yaşaya biləcəyi hesablamalarının edilməməsindən onların yaşama, məskunlaşma mövzusunda yaşadığı çətinlikləri anlama bilirik. Bu da məhdudiyətli kəslərin yaşadığı fürsət bərabərsizliklərinə aid ciddi məsələdir və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən aradan qaldırılmalıdır.

Məhdudiyətli kəslərlə əlaqəli ictimai mövzulardan danışılan zaman ümumi olaraq onların ən əsas haqqlarından yararlanma bilməsi üçün səy göstərilir. İstənilən bir ictimai dinamikada ən əsas haqq deyildiyində ağıla gələ biləcək ümumi mövzular təhsil, səhiyyə, məşğulluğun təmin edilməsi, yaşama, ev sahibi olma çərçivəsində olur. Lakin həyatı boyu heç bir fiziki çətinliklə qarşılaşmayan bir insan necə ki mədəni və sənətkar fəaliyyətlərlə məşğul olmaq, bu sahədə rol almaq, sosial həyatın bütün pərdələrində özünə rol almaq istər eləcə də bu məhdudiyətli vətəndaşların da ən təməl haqqıdır. Artıq onların da sosial həyatın bütün sahələrində yüksək bir yaşama keyfiyyəti ilə yaşamağı olduğu hər kəsə məlum olmuş, ictimai adaptasiyanın yolunu açan fəaliyyətlərə və əlilliyi olan şəxslərin sosial həyata qarışmasına əsas olmasına yönəlmiş tədbirlərə başlanmışdır. Məhdudiyətli sənət öyrədilməsi də vacibdir. Sənət öyrədilməsi ilə birlikdə cəmiyyətə inteqrasiya daha asanlaşacaqdır. Peşə sahəsində də onların qarşılaşdığı fürsət bərabərsizliyi aradan qaldırılmalıdır. Bunun məqsədi həmin fərdə yaxınlaşmaqdır. Məhdudiyətli vətəndaşların ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə yaradılacaq bir sənət öyrədilməsi proqramıyla birlikdə, məhdudiyətli fərdi daha yaxından tanıma fürsəti olacaqdır. Onun daha yaxından tanınması üçün istək və ehtiyaclarını bilmək lazımdır. Bunun üçün də fərdin daha yaxın çevrəsilə tanış olunması vacibdir. Əlilliyi olan şəxsin ehtiyaclarının və gözləntilərinin qarşılana biləcəyi bir sənət proqramı ilə birlikdə sosial həyata yaxınlaşması onun xoşbəxtliyini təmin edəcəkdir. Mədəni və sənətkar fəaliyyət tədbirləri fiziki məhdudiyətli olanlar üçün sənət təlimləri əhəmiyyətli olub, onlar üçün ümumiyyətlə hər kəs üçün terapiya deməkdir. Çünki sənət zehni, fiziki və psixoloji bir fəaliyyətdir. Duyğu və düşüncələrin ifadə edilməsi olaraq sənət rəngkarlıqdan rəsm çəkməyə, ebru sənətindən dulusçuluğa, şüşə işlərinə qədər geniş bir müxtəlifliyə malikdir. Təhsil psixoloqları incəsənətin məhdudiyətli və ya məhdudiyətsiz olan hər kəsin özlərini ifadə etməsində oynadığı rolu müəyyənləşdirərkən sosioloqlar da cəmiyyətin formalaşmasında oynadığı rolun əhəmiyyəti üzərində durur.

İbadət etmə haqqı hər bir kəsin istifadə etməsində azad olduğu qəbul olunan və də heç kim və ya heç bir qurum tərəfindən qarşısı alınmamalı olan bir haqq olaraq bilinir və hər kəs istədiyi kimi ibadət etmə haqqına sahibdir. Lakin məhdudiyətli fərdlər baxımından baxıldığında məsələyə onların ibadət etməyə gedərkən və ibadət edərkən çətinliklər yaşadığını, çox zaman da bu haqqlarından yararlanma bilmədiyini görmək mümkündür. Günümüze qədər məhdudiyətliyə yaşadıqları problemlər içərisində belə adı keçməyən ibadət etmə haqqı bu mövzuda vəzifəliyə diqqətindən kənar qalan mövzudur və həll olunmasına ehtiyac var.

Məhdudiyətliyə yaşadıqları başqa bir çətinlik isə informasiya və informasiya texnologiyalarının əlçatan olmaması, xəbər əldə etmə mövzusunda bilgi yoxsulluğundan qaynaqlanan bir fürsət bərabərsizliyidir. İnformasiya günümüzdə ən başlıca güc

mövqeyindədir. Əgər hər hansı bir fəaliyyətdən məhdudiyətli şəxslər xəbərdar ola bilmirlərsə bu gücsüzlüyü təmsil edir.

Məhdudiyətli bir fərdin işləməsinə mane olan faktorları 3 qrup şəklində ayırmaq olar.

a) Fərdin özü ilə bağlı faktorlar b) təşkilati faktorlar c) İctimai faktorlar.

a) Məşğulluğa mənfi təsir göstərən başlıca fərdi faktorlar

- 1)Təhsil çatışmazlığı
- 2)Peşə bilik və bacarıqlarının çatışmazlığı
- 3)Özünə inam əksikliyi

b)Məşğulluğa mənfi təsir edən təşkilati faktorlar

- 1)Məhdudiyətli və onların işləməsi mövzusunda məlumat çatışmazlığı
- 2)Məhdudiyətliyə qarşı mənfi rəftar
- 3)Məhdudiyətli işlətməmə cəzasının aşağı olması və bu mövzuda nəzarətin zəif olması
- 4)Onlara bərabər fürsətlər yaradılmaması və çox zaman yalnız tanış vasitəsilə işə qəbul edilməsi

c)İctimai faktorlar

- 1) Əlilliyi olan şəxslər üçün məhdud olan ümumi və formal təhsil imkanları
- 2)Məhdud peşə təhsili
- 3)Əlillik dərəcəsinin ölçülməsi lazım ikən işgörmə qabiliyyətinin ölçülməsi və bunun qənaətbəxş olmaması və yanıda biləcək olması.(Altan, P. Z., 2007).

Ölkəmizdə sosial siyasətlər

Respublikamızda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyət sahəsi məşğulluq, əmək bazarının tənzimlənməsi, əhalinin sakinliyi və demoqrafiyasının inkişafı, sosial təminatla bağlı məsələlərdir. Bu sahələrdə müxtəlif beynəlxalq əlaqələrin qurulması və inkişafı əsas məqsədlərdəndir. Buna görə də müxtəlif qurumlar və təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq tədbirləri həyata keçirilir. Nazirlik Türkiyə, Moldova, Almaniya, Avstriya, Niderland, İsveç, Gürcüstan, Belarus, Macarıstan, Rusiya, Latviya kimi müxtəlif ölkələrlə və başqa ölkələrin aidiyyəti qurumları ilə əməkdaşlıq əlaqələri quraraq saziş, protokol, memorandum və proqramlar imzalamışdır.

Ölkəmiz “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarına dair” Konvensiyasına 2008-ci ildə qatılmışdır. Və bu konvensiya ilə əlaqədar olaraq 2018-ci ilin iyul ayında yeni qanun layihəsi tərtib olunmuşdur. BMT-nin komitəsinin də rəy və təkliflərilə qanun təkmilləşdirilərək qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda BMT-nin İnkişaf proqramının ölkəmizdəki nümayəndəsinin də iştirakı ilə BMTIP və ölkəmiz arasında “Əhalinin sosial baxımdan həssas qruplarına inkluziv və layiqli iş yerləri yaradılması” adlı texniki yardım layihəsi hazırlanaraq imzalanıb. Əsas məqsəd məhdudiyətli kəslər üçün məşğulluq fəaliyyətini pilot şəkildə reallaşdırmaq, 500-ə yaxın əlilin biznes qurmasına kömək etmək, iştirak edənlərin əmək bazarında qarşılaşdıqları problemləri aradan qaldırmaq, onların sosial, peşə-əmək reabilitasiyasına şərait yaratmaqdır. Bundan başqa UNICEF-lə ölkəmiz arasında beynəlxalq münasibətlərin “Əlil hüquqları haqqında” Konvensiyanın ratifikasiya edilməsində, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq və sosial baxımdan təhlükədə olan yetkinlik yaşına çatmayanların reabilitasiyasının texniki baxımdan dəstək göstərilməsində böyük faydası olmuşdur.

Bundan başqa Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın müsbət göstəriciləri olmuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərindən ölkəmizdə tətbiq edilmiş Aİ-nin TACIS layihələri sosial müdafiə strukturunun təkmilləşməsində öz töhfəsini vermişdir. Əlavə olaraq Tvinning və TAIEX proqramlarının sosial büdcənin tərtibində, strateji planlaşdırmada, əlilliyi olan şəxslərin tibbi, sosial reabilitasiya məsələlərində, sosial xidmət sahələrinin inkişafında, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsində rolu olmuşdur.(www.mlsp.gov.az)

2001-ci ildən Avropa Şurasına üzv olaraq qəbul edilən ölkəmiz ümumilikdə indiyə qədər həmin birliyin 60-a yaxın sosial hüquqla bağlı konvensiyalarını ratifikasiya etmişdir. Əlilliyi olanlarla bağlı bu şuranın “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının və cəmiyyətdə tam iştirakının dətəklənməsi: 2006-2015 ci illərdə əlilliyi olan kəslərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə Avropa şurasının Tədbirlər Planı” da onlara olan diqqətin başlıca nümunəsidir. Bu da öz növbəsində cəmiyyətdə olan ayrı-seçkilik hallarının qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş tədbirlərdəndir. (www.mlsp.gov.az)

Ölkəmizdə məhdudiyətli insanların hüquqları ilkin olaraq Konstitusiyaya ilə müdafiə edilir. Belə ki, konstitusiyamızın 12-ci maddəsinə əsasən vətəndaşlarının yüksək həyat səviyyəsinin təminatı dövlətin ali məqsədidir. Bundan başqa hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququnun, sərbəst şəkildə istədiyi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun, sosial təminat hüququnun, sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım, təhsil almaq hüququnun olması da konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Əlavə olaraq “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları” haqqında qanun da vardır ki, bu qanun ümumi müddəalar, məhdudiyətli insanların reabilitasiyası, abilitasiyası və inkişafı, əlilliyi olanlar üçün

müəssərlik, əlilliyi olan şəxslərin təhsili, məşğulluğu, sosial müdafiəsi, onların siyasi həyatda və ədalət mühakiməsində iştirakı adlı 8 fəsildən ibarətdir. (www.e-qanun.az)

Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 1941-1945-ci illər müharibəsi veteranlarına, əlillərinə, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, müharibə illərində arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə dövlət qayğısının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Əhalinin bəzi kateqoriyalarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Müharibə əlillərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı dövlətin bu həssas qruplarının qanunvericilikdən kənar qalmamasını göstərir. (www.e-qanun.az)

Ölkəmizdə Prezidentin 2019-cu il 15 aprel fərmanı ilə məhdudiyyətli şəxslərin sosial müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuş müavinətlər əlillik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, Çernobıl AES-də baş vermiş qəzanın ləğvi ilə əlaqədar baş verdikdə, Respublikamızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda, hərbi vəzifəni yerinə yetirdikdə baş verdikdə:

I dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 150 manat

II dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 130 manat

III dərəcə məhdudiyyətli şəxslərə 110 manat

sağlamlıq imkanları məhdud 18-dək yaşı olan uşaqlara 150 manat nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə 25 fevral 2019-cu il Sərəncamı ilə I dərəcə əlilliyi olan şəxslərə prezident təqaüdü təyin olunmuşdur. Bu təqaüdün məbləği 100 manat təşkil edir. (www.e-qanun.az)

Qeyd edək ki bu rəqəmlər 2018-ci il ərzində əlillik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi səbəbindən olduqda dərəcələr üzrə müvafiq olaraq 82, 61, 52 manat, Respublikamızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda, hərbi vəzifəni yerinə yetirdikdə baş verdikdə müvafiq olaraq 101, 81, 73 manat, Çernobıl AES-də baş vermiş qəzanın ləğvi ilə əlaqədar baş verdikdə müvafiq olaraq 94, 81, 61 manat, sağlamlıq imkanları məhdud 18-dək yaşı olan uşaqlara 82 manat olmuşdur. I dərəcəli əlilliyi olan şəxslər xəstəlik, travma və ya anadangəlmə kəskin məhdudiyyətli və daimi olaraq digər şəxsin köməyinə ehtiyacı olan şəxs sayılır. II dərəcəli əlillər xəstəlik, travma, anadangəlmə məhdudiyyətlər səbəbilə əmək fəaliyyəti mümkün olmayan eyni zamanda digər

şəxsin köməyinə qismən ehtiyacı olan şəxslər sayılır. III dərəcəli əlillər sadalanan məhdudiyətlər nəticəsində əmək fəaliyyətinin məhdudlaşması və ya professional fəaliyyətin çətinləşməsi, ixtisasın zəifləməsi ilə qarşılaşan şəxslərdir.

Bu zaman belə bir məsələ də diqqəti cəlb edir ki, I dərəcəli əlil şəxsin tamamilə başqa şəxsin köməyinə ehtiyacı varsa bu şəxslə III dərəcəli əlil şəxsin müavinəti arasında 40 manat fərq vardır. Yəni bu məbləğ I dərəcəli məhdudiyətli şəxsin həm dərman vəsaitləri, həm də onun qayğısına qalan şəxsin, ailə üzvünün xərcləri üçün kifayət etmir.

Nəticə və Təkliflər

Araşdırmanın nəticələrini bir neçə istiqamətdə dəyərləndirmək mümkündür. Araşdırmanın nəticələr göstərir ki, ölkəmizdə məhdudiyətli şəxslərin işləməsi ilə qanunvericilikdə bütün hallar nəzərə alınsa da nəzarət sistemində bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Buna misal olaraq, əlil və sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlar üçün kvota ilə iş yerlərinin təmin olunması qanunvericilikdə öz yerini tapsa da, kvota şərtlərinin yerinə yetirilməməsilə gələn gəlirin müəyyənləşdirilərək əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası üçün xərclənməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Eyni zamanda kvota yalnız işçilərin sayı ilə deyil həm də dövrüyyəsi yüksək olan sahibkarlıq subyektlərinə də aid edilməlidir. İşgötürənlərin məhdudiyətli işçiləri işlə təmin etməsi üçün həvəsləndirici tədbirlərin görülməsi, vergi güzəştləri edilməsi bu istiqamətdə təqdirə layiqdir. Bundan başqa qanunvericiliyə əsasən məhdudiyətli şəxslərin xüsusi əmək bazarı üçün yetişdirildiyinin və onlara öyrədilən peşələrin siyahısı olduğunu görürük. Lakin, belə qrupların məxsusi əmək bazarı üçün deyil ümumi əmək bazarı üçün yetişdirilməsi onların cəmiyyətə “yadlaşmasının” qarşısını alacaqdır.

Digər bir istiqamət isə həssas qruplara dəstək mövzusunda QHT və müxtəlif birliklərin roludur. Bu cür birliklərə maliyyə yardımlarının artırılması bu sahəyə diqqəti də artıracaqdır.

Bundan əlavə, ölkə daxilində yollar, binalar, tikililər, nəqliyyat vasitələri, küçələrdə infrastrukturun əlilliyi olan şəxslərə uyğunlaşdırılması məqsədə uyğun görülür.

Mövzu ilə bağlı:

- Əhali arasında əlilliyi olan insanlar barəsində daimi olaraq maarifləndirmə işlərinin aparılması;
- Əlilliyi olan insanlar barədə statistik məlumatlar daha ətraflı şəkildə toplanılsın və bu sahədə araşdırmaların çoxaldılması üçün tədbirlər görülməsi;

- Əlilliyi olan insanlara uyğunlaşdırılmış infrastruktur tədbirləri artırılması və ölkə miqyasında, böyük şəhərlərdən əlavə ətraf rayon və qəsəbələrdə də aparılması;
- Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan insanlara təyin edilmiş kvota şərtləri təkcə işçi sayına deyil, eyni zamanda dövriyyəyə əsasən tətbiq edilməsi;
- Həssas qruplara dəstək mövzusunda QHT və sahibkarlara həvəsləndirici maliyyə tədbirləri tətbiq edilməsi;
- Əlilliyi olan gənclər üçün inklüziv təhsil sisteminin bütün təhsil ocaqlarına tətbiq edilməsi və təhsil prosesindən əmək prosesinə keçid dövründə onlara ixtisasartırma və iş imkanları yaradılmasının genişləndirilməsi;
- İş yerlərinin, iş vaxtının, əmək şəraitinin onlara uyğunlaşdırılması təkliflərinin reallaşdırılması bu sahədə bir çox problemlərin həllinə yol açacaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Sedat, M. (2009). "Genel olarak özürülere yönelik çalışmalar ve İSMEK örneği". Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 41-42.
- Burström, B. (2010). Disability and Employment: The Importance of the Diagnosis. European Journal of Public Health, 20(4), 369-373.
- Altan, P. Z. (2007). Sosyal Politika. Eskişehir s. 121-123
- Aysoy, M. (2004). Avrupa Birliđi Sürecinde Özürülüler Politikası. Açık Kitaplar. İstanbul. 273-278
- Priestley M., [ed.], "Introduction: The Global Context of Disability", Disability and The Life Course, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, ss. 4–6.
- <http://www.mlsp.gov.az/> (23.03.19)
- <https://www.stat.gov.az/> (15.04.19)
- <http://www.e-qanun.az> (30.04.19)

Kənd Təsərrüfatı Məhsulları Emalı Sənayesinin Formalaşmasının Nəzəri-Metodoloji Əsasları

*Aygül MIRZƏYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mirzeyeva_1996@mail.ru*

Xülasə

Son yarıməsrlik bir dövr ərzində kənd təsərrüfatı istehsalının sənaye texnologiyası vasitəsilə inkişafı bir sıra iqtisadi əlaqələrin yaranmasına təkan vermişdir. Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilirik ki, kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesi, aqrar sahənin iqtisadiyyatın da maddi texniki bazasının formalaşmasında aparıcı bir rola malikdir. Kənd təsərrüfatının sənaye emalı ilə mütənəsb inkişafını təmin edən formalardan ən səmərəlisi hesab edilən kənd təsərrüfatı istehsalının sənaye təməli üzərində qurulmasını zəruri edən kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesi üzrə müəssisələrin yaradılması, iqtisadi əlaqələrdə mübadilə və sosial-iqtisadi münasibətlərinin inkişafı, ölkədə həyata keçirilən transformasiya xarakterli islahatlar bu sahə üzrə köklü dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Aqrar sahə üzrə bazar münasibətlərinin inkişafı, ticarətin libarellaşdırılması öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının fəaliyyətinin genişlənməsinə, daxili bazarda yerli istehsalın xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Kənd təsərrüfatında əmək bölgüsünün fərdi istehsal sahələrinin təmərküzləşməsi və öz növbəsində ixtisaslaşmasına şərait yaratmaqla kənd təsərrüfatının emalı sənayesi başda olmaqla bir sıra maddi istehsal sahələri fəaliyyətinin yaranmasına gətirib çıxardı. Daha sonralar isə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin müxtəlif formalarının sənaye, xidmət və digər istiqamətlərdə inteqrasiyalaşması və kooperasiyalaşması prosesi baş verdi.

Bunun əsas səbəbini onunla əlaqələndirirlər,ki, kənd təsərrüfatında istehsal olunan müxtəlif bitkiçilik, heyvandarlıq məhsullarının emal sənayesinə müvafiq olaraq, ilkin emaldan keçərək, həm istehsalçıları, həm də emal prosesi ilə məşğul olanlara gəlir əldə etmək imkanları yaradır. Emal sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yalnız texnika və texnologiya ilə deyil ümumilikdə, iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında hərəkətedici qüvvə kimi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi baxımından və maddi zəmin yaratmaq baxımından özünəməxsus bir yer tutur.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, Emal sənayesi, Qeyri-neft sektoru, Milli iqtisadiyyat, Davamlı inkişaf, Aqrar sənaye

Giriş

Aqrar sənaye kompleksinin obyektiv əsasını isə kənd təsərrüfatı emal, satış və.s sahələri ilə artan qarşılıqlı istehsal və iqtisadi əlaqələri, eləcə də məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf səviyyəsini təşkil edir. Kənd təsərrüfatı emal sənayesi kimi mürəkkəb, çoxşaxəli bir sistemin formalaşması və inkişafı da öz növbəsində müxtəlif istiqamətli əlaqələr sisteminin formalaşması ilə şərtlənir. Bu baxımdan qeyd edə bilirik ki, kənd təsərrüfatı emalı sənayesinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin mərkəzində belə, kənd təsərrüfatı dayanır və aqrar emal sənayesində istehsal iqtisadi əlaqələrin əsas hissəsi məhz kənd təsərrüfatının payına düşür.

Kənd təsərrüfatının konkret bir sfera kimi fəaliyyət göstərməsi də öz növbəsində bir sıra xüsusi sahələrin fəaliyyətindən asılı olaraq dəyişilir. Qeyd etməliyik ki, istehsal iqtisadi əlaqələr sistemində ən əsas yeri kənd təsərrüfatının sahə daxili əlaqəsi təşkil edir ki, bu da ümumilikdə kənd təsərrüfatının istehsal iqtisadi əlaqələrin formalaşmasının keyfiyyət əsasını mütləq real tələbat kimi özündə əks etdirir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin formalaşmasında, istehsal iqtisadi əlaqələrin müəyyənləşdirilməsindən bu sahənin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlərə nəzər salaq:

- istehsal vasitələri ilə işçi qüvvəsi arasında nisbətənin müəyyən edilməsi;
- təbii resursların istehsal prosesində iştirakı;
- istehsalın mövsümi xarakter daşması;

Sadaladığımız xüsusiyyətlərə uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, məhz kənd təsərrüfatı emalı sənayesində istehsal iqtisadi əlaqələri özünü kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri arasında əlaqələrdə göstərir. Buna misal olaraq meyvə tərəvəz istehsalla məşğul olan müəssisələrində konserv zavodları arasındakı əlaqələri qeyd edə bilərik. Bu əlaqələrin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı, emal sənayesinin formalaşması baxımından əsas meyar kimi, bu sfera üzrə resurs potensialının səmərəli istifadə edilməsi və müəssisələrin proporsional inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, kənd təsərrüfatı, emal sənayesinin formalaşması və inkişafı zamanı istehsal və iqtisadi əlaqələr elə bir istiqamətdə tənzimlənməlidir ki, bu zaman həm kənd təsərrüfatında məhsul vahidinin xərcinə qənaət edilsin. həm də emal müəssisələrində istehsal gücündən istifadə üzrə məhsul itkisinə yol verilməsin. Beləliklə də, qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin formalaşmasında əsas amil kimi bu 2 sfera arasında əlaqələrin qurulması zamanı hər 2 tərəfin mənafeyini gözləməklə aqrar sənaye kompleksinin son nəticələrinin artırılması təşkil etməlidir.

Metod

Problemin tədqiq edilib öyrənilməsi prosesində təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, sistemli yanaşma metodu, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə materialların qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və analiz-sintez üsullarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

Kənd təsərrüfatı və ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin tarixi dövr ərzində formalaşmasına və inkişafına nəzər salsaq, qeyd etməliyik ki, insanların kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili etməsi və onun fasiləsiz olaraq artan tələbatı uyğun genişləndirmək istiqamətindəki fəaliyyəti çox qədim dövrlərə gedib çıxaraq müasir dövrdə mürəkkəb bir sistemi formalaşdırır. Bu sistemin əsas və son məqsədi isə insanların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənib kənd təsərrüfatı ilə, emal sənayesi və sənaye istehsalı əsasında yaradılmış materiallar xammallar, texnika, texnologiyalar və onların qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşması və inkişafı təşkil edir.

Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı əməyinin təmərküzləşməsi və onun digər sahələrlə əlaqəli şəkildə fəaliyyəti və sosial bazasının formalaşması ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə bir sıra müəlliflər kənd təsərrüfatının məhsulu istehsalçıları ilə onun sonrakı istehsal mərhələsi olan emal sənayesi arasındakı əlaqələrə dair bir sıra tədqiqatlar aparmış və sahələrarası əlaqələrin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar məsələlərə toxunmuşlar. Daha sonralar isə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin müxtəlif formalarının sənaye, xidmət və digər istiqamətlərdə inteqrasiyalaşması və kooperasiyalaşması prosesi baş verdi. Belə ki, iqtisadi transformasiyalar şəraitində ölkəmizdə uzun müddət “vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin formalaşması”, aqrar sahədə gəlirlərin aşağı olması, işsizlik və digər müxtəlif səbəbləri aqrar emal sənayesində əlaqələrin səmərəsizliyinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra emal müəssisələrinin bağlanması, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal olunması səviyyəsinin də aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu baxımdan müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesində əlaqələrin formalaşması və təkmilləşdirilməsində 3 meyarı əsas götürür.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. Aqrar sənaye istehsalçılarının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi baxımından əlverişli şərait yaratmaq;
2. Ölkənin və əhalinin kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi;
3. Aqrar bölgələrdə ekoloji pozuntulara və ekoloji dəyişikliklərin yaranma səbəblərinin araşdırılması və aradan qaldırılması və bununla da, təbii iqlim şəraitində müəyyən tarazlığa nail olmaq;

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra aqrar sferada mövcud olan problemlər öz həllini tapmağa başladı. O, bu problemlərin həllini hər şeydən öncə sağlam

bazar münasibətlərinin qurulmasında görürdü. Bu baxımdan ilk öncə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı mövcud problemlər aradan qaldırılmalı idi. Bu dövrdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasətin əsas məqsədi kənd təsərrüfatının dinamik inkişafına nail olmaq və kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə əmtə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasını təmin etməkdən ibarət idi. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının təbii iqlim şəraitindən asılılığı bir sıra sahəvi xüsusiyyətləri, istehsalçıların yüksək gəlir əldə etməyinə şərait yaratmırdı. Lakin heç şübhəsiz ki, ölkəmizdəki təbii iqlim şəraiti, iqtisadi və əmək haqqı da insanlar kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ixtisaslaşma da çox mühüm rol oynayır. Belə ki, bazar iqtisadi sistemində cəmiyyətin obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyət göstərməsinin əsas şərti kimi məhz ixtisaslaşma çıxış edir. İxtisaslaşmanın əsasını cəmiyyətin daimi olaraq artan tələbatı təşkil edir və buna görə də məhz ixtisaslaşma bazarın tələb və təklif qanunları nəzərə alınaraq reallaşdırılmalıdır. Aqrar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin ən vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edən kənd təsərrüfatının inkişafına nail olmaq ölkənin və ümumilikdə regionların və kənd ərazilərinin sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsini özündə əks etdirir. Ölkəmizin coğrafi xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi onun təbii ehtiyatlara malik olması və qədim əkinçilik ənənələri kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsində güclü təkan vermişdir. Məhz elə buna görə ki, müstəqillik illərində kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesi ilə bağlı ümumilikdə aqrar sferada həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin genişləndirilməsinə, ölkəmizdə, taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, heyvandarlığın inkişafına çox mühüm təsir göstərmişdir. Hələ 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı mühüm sahələrindən hesab edilən heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar statistik göstəricilər bu sahənin dinamik inkişaf potensialından xəbər verir. Belə ki, məhz o dövrdə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən iri buyuzlu mal qaranın sayına görə Azərbaycan dünyanın bir sıra ölkələrini və keçmiş rus imperiyasının göstəricilərini xeyli qabaqlamışdır.

Müstəqillik illərində kənd təsərrüfatında həyata keçirilən islahatlar bu sahə üzrə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşmasına, kənd təsərrüfatının bazar münasibətləri əsasında inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxardı. Buna müvafiq olaraq, 1995-ci ildə qəbul edilən "Aqrar islahatların əsasları haqqında", 1996-cı ildə "Torpaq islahatı haqqında" qanunları qeyd edə bilərik. Bu qanunlar vasitəsilə müxtəlif növlü təsərrüfat subyektləri və eləcə də aqrar bazarın dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsasları yaradıldı. Bu qanunlarla yanaşı, bu dövrdən etibarən həyata keçirilən tədbirlər və islahatlar nəticəsində ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında, azad rəqabətə əsaslanan təsərrüfat subyektləri yaranır və bu da öz növbəsində ərzaq bazarına təsir göstərdi. Həyata keçirilən aqrar islahatların ilk mərhələsi yekunlaşdıqdan sonra neft, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı daha yüksək tempə artmağa başladı. Bu artım

isə özünü ölkənin xammal resurslarının artmasında, əhalinin kənd təsərrüfatı xammallarından istehsal olunan məhsullara olan tələbatın ödənilməsində göstərdi.

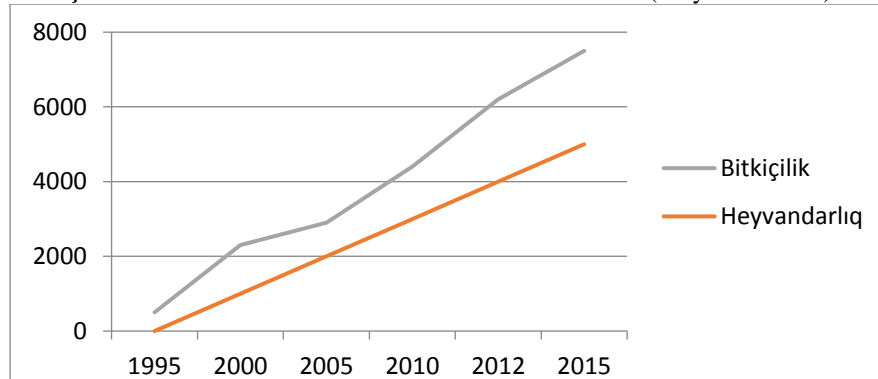
Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesi üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə emal sənayesinin artım tempinin proporsional inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sürətli inkişafından məhz kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, saxlanması, daşınması ilə məşğul olan strukturları istehsalçıları müxtəlif xidmətlər göstərən infrastruktur və eləcə də mineral gübrələr, bitki və heyvanların xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə ilə bağlı preparatlar istehsal edən sənaye sahələrinin rolu olduqca böyükdür. Cəmiyyət üçün tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının üstün inkişafı üçün tükənməz mənbə istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi vasitəsilə əkinçilik və heyvandarlıqda məhsuldarlığın yüksəldilməsidir.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatının effektivliyinin yüksəldilməsi, özündə bir sıra məsələləri əhatə edir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə stabil artımın təmin edilməsi
2. Məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması
3. Kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesində mövcud çatışmazlıqların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlanmış stimullaşdırmanın gücləndirilməsi
4. Məhsulların əmtəlik keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması.

Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 1995-2015-ci illər ərzində stabil olaraq artmış bununla yanaşı, bitkiçilik məhsulları istehsalı və heyvandarlıq məhsulları istehsalında da faktiki artım müşahidə edilmişdir.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi (milyon manatla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş)

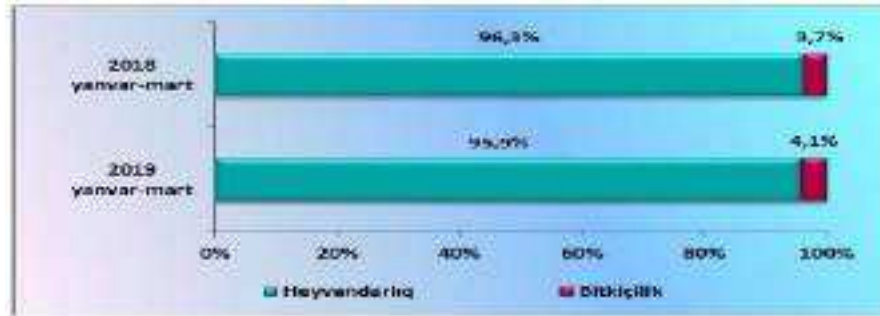

Bununla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesində, xüsusilə toxuculuq, tütün məmulatları istehsalı, içki və qida məhsulları istehsalında ciddi artım müşahidə edilmişdir. 2005-2015-ci illər ərzində tütün məmulatlarının istehsal həcmi 2005-ci il ilə müqayisədə 10.7%, toxuculuq sənaye məhsulları istehsalı isə 12% artmışdır.

2018-ci ildə Azərbaycanda 7 mlrd. 10 mln. manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilib ki, bu da 2017-ci ilin analoji dövrünün göstəricisindən 4,6% çoxdur.

Ötən il 3 mlrd. 824 mln. manat məbləğində heyvandarlıq, 3 mlrd. 186 mln. manat məbləğində bitkiçilik məhsulları istehsal edilib. Diaqramda da göstərildiyi kimi bu dövrdə heyvandarlıq məhsullarının istehsal həcmi 2,7%, bitkiçilik məhsullarının istehsal həcmi 6,8% artmışdır.

Şəkil 2. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu

Mənbə: www.stat.gov.az

2019-cu ilin yanvar-mart ayları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 894,2 milyon manat təşkil etmişdir ki, onun da 857,7 milyon manatı heyvandarlıq, 36,5 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür.

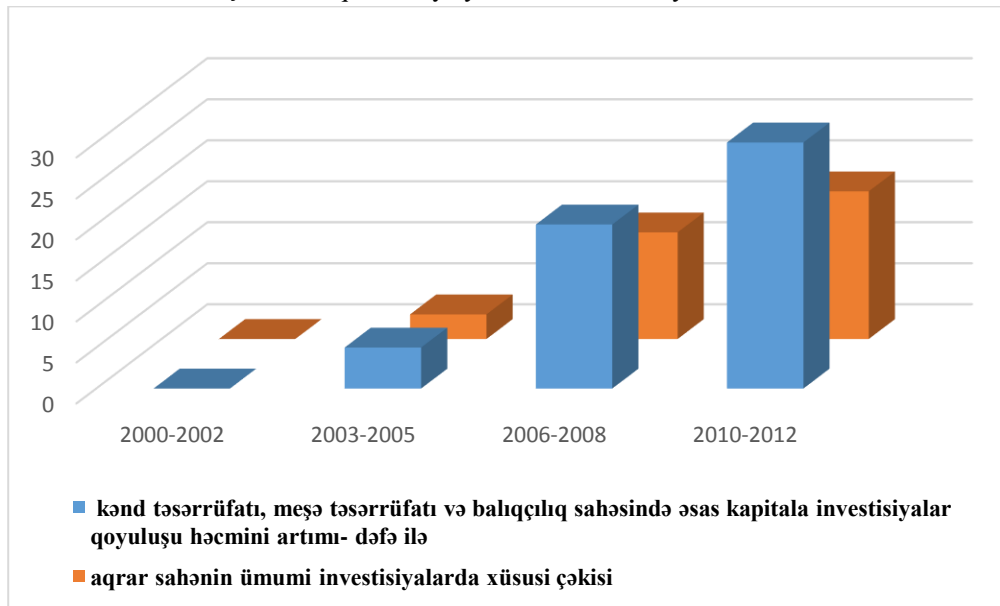
Ölkəmizdə iqtisadiyyatın aqrar sferası olan sistem transformasiyalarından sonrakı mərhələdə ciddi islahatların ardıcıl formada davam etdirilməsi və eləcə də iri miqyaslı neft qaz layihələrinin uğurla həyata keçilməsi şəraitində inkişaf etmişdir. Ölkədə gedən sürətli inkişaf strategiyası, nəticə etibarilə çox qısa bir müddət ərzində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə fəaliyyətin ümumi həcmi 3 dəfədən çox artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə aqrar sferanın davamlı inkişafı üçün təminatlar yaranmışdır. Sürətli inkişaf strategiyası çərçivəsində gəlirlərində yüksək temp ilə artması nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinə tələbin yüksəlməsinə və buna müvafiq olaraq əkinçilik, heyvandarlıq məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin mütəmadi olaraq artması ilə istehsal həcmi artmasına da gətirib çıxarmışdır. Ölkəmizdə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi

çərçivəsində iqtisadiyyatın ümumi inkişafına istiqamətlənmiş strategiyalar aqrar sahə üzrə üstünlük verilən əsas istiqamətlər sırasına daxil olmuşdur.

2004-cü ildən etibarən 3 mərhələli “Azərbaycan Respublikası regionların sosial iqtisadi inkişaf dövlət proqramlarının” həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafının sürətlənməsi prosesində çox mühüm rol oynadı. Dövlət proqramının əsas məzmunu isə aqrar bölmənin infrastruktur təminatının əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması və eləcə də kənd təsərrüfatında iqtisadi artım tempinin yüksəldilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi kooperasiya və inteqrasiyanın inkişafı vasitəsilə təsərrüfat, iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir [1]. Bununla yanaşı, aqrar iqtisadiyyat tam dövlət dəstəyi istehsalın artım templərinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Buna müvafiq olaraq aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların dinamikasına nəzər salaq.

Şəkil 3. Aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların dinamikası

Mənbə: Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Bakı, 2017, səh 60

Şəkilin göstəricilərinə əsasən söyləyə bilərik ki, müxtəlif illər ərzində aqrar sferaya yönəldilən investisiyaların artımı ardıcıl surətdə baş vermişdir.

İkin dövrlərdə kənd təsərrüfatında müxtəlif fəaliyyət növlərinin mövcudluğunu nəzərə alınması və bu sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiyalaşmış fəaliyyətinin təşkil

olunması daha aktual idi. Bu cür fəaliyyət sahələrinin inteqrasiyalaşmasına misal olaraq, müxtəlif istiqamətli emal sənaye müəssisələri nəzərdən keçirə bilərik.

Aqrar sahənin iqtisadçı alimlərindən A.A.Nikonov isə öz elmi tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, “aqrar sahənin formalaşmasının obyektiv əsasını bu sfera üzrə elmi texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi və istehsalının sənayeləşdirilməsi təşkil edir[11]. O, öz tədqiqatlarını davam etdirərək, ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesinin inkişafı, son məhsulun istehlakçılara çatdırılması ilə bağlı istehsal və sosial infrastrukturun fəaliyyətinin genişlənməsi və bir sıra tədbirlər bu sahənin formalaşmasına, bu sistem üzrə istehsal iqtisadi əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

K.Marks kənd təsərrüfatının öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir sfera kimi tədqiq edərkən qeyd etmişdir ki, iqtisadi, təkrar istehsal prosesinin spesifik ictimai xarakterli hər nə olursa olsun, həmin proses bu sahə də həmişə təbii istehsal prosesi ilə əuğlaşır.

B.Q.Kryuçkovun kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar tədqiqatlar aparılmış və kənd təsərrüfatı rayonlarını ərazi istehsal kompleksi kimi qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, o qeyd etmişdir ki, aqrar sənaye rayonlarından kənd təsərrüfatı seriyası üzrə əkinçilik, heyvandarlıq məhsullarının istehsal səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır[5].

V.Lisini apardığı tədqiqatlara əsasən söyləmişdir ki, xüsusilə son dövrlərdə dünyada baş verən bir sıra iqtisadi dəyişiklikləri, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi və bununla bağlı bir sıra prosesləri obyektiv zərurətə çevirmişdir[10].

İ.e.d, professor S.V.Salahov bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sferanın dövlət tənzimlənməsi problemlərinin tədqiq etmişdir. Onun tədqiqatının əsas istiqamətlərini, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, daxili ərzaq bazarının qorunması və xüsusilə bazar iqtisadiyyatı təşəkkül tapdığı ölkələrdə kənd təsərrüfatına mövcud səviyyəsi və bununla bağlı digər məsələlər təşkil edir[9]. O qeyd etmişdir ki, məhz bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapdığı ölkələrdə kənd təsərrüfatında gəlirlər iqtisadiyyatın digər sahələrlə müqayisədə nisbətən aşağıdır.

İ.H.İbrahimov bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın formalaşmasına kənd təsərrüfatının inkişafı və bununla bağlı meydana gələn problemləri tədqiq edərək müxtəlif istehsal sahələrinin kəmiyyət və keyfiyyət amillərinə də nəzər salmışdır[6].

M.Q.Musayev kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesini intensiv inkişafının iqtisadi təməli və təkmilləşdirilməsinin nəzəri metodoloji əsaslarının tədqiq etmişdir [4].

Kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin tarixi dövr ərzində formalaşmasına təkamülünə nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, hər şeydən öncə aqrar sənaye istehsalın müəyyən bir inkişaf mərhələsində bir sıra sahələrdə iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi buna müvafiq olaraq bu sferada aqrar sənaye kompleksi çərçivəsində bir sıra sahələrin, makroiqtisadi səviyyədə fəaliyyətinin formalaşması baxımından inteqrasiya proseslərinin inkişafı və ümumilikdə aqrar emal sənayesinin formalaşması, inkişafı bir neçə tarixi iqtisadi mərhələyə bölünür.

İlkin mərhələdə Dövlət Aqrar Sənaye Komitəsinin yaradılmasına qədər olan bir mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi başda olmaqla, nazirlik səviyyəsində müxtəlif sənaye istehsal birlikləri və dövlət komitələri, aqrar sənaye kompleksi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin tənzimlənməsində birgə fəaliyyət proqramları ilə çıxış edərək bir sıra tədbirlər sistemi hazırlamışdır. Bu tədbirlər daha çox əhalinin ərzaq tələbatının ödənilməsi, eləcə də yeyinti və yüngül sənayenin, kənd təsərrüfatı xammalı təmin edilməsi ilə əlaqədar olub emal və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında fəaliyyətin tənzimlənməsi və bu istiqamətdə mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılmasını özündə əks etdirir. Belə ki, o dövrdə ancaq bu sfera üzrə problemlər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, saxlanması, daşınması kimi məsələlərin düzgün tənzimlənməməsi ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesində disproporsiyaların neqativ nəticələrinin geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı, aqrar sənaye kompleksinə daxil olan “Azərpambıq Sənaye Birliyi”, “Ət-Süd sənaye Nazirliyi” eləcə də Azərtütün Sənaye Birliyinin fəaliyyəti məhz aqrar sənaye inteqrasiyasının inkişaf etməsi və təkmilləşdirilməsi prinsipləri əsasında yaradılmışdır. Lakin bu müəssisələrin tərkibinə kənd təsərrüfatı müəssisələri daxil edilməmişdir.

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sənayesi üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsalı ilə emal sənayesinin artım tempinin proporsional inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sürətli inkişafından məhz kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, saxlanması, daşınması ilə məşğul olan strukturları istehsalçıları müxtəlif xidmətlər göstərən infrastruktur və eləcə də mineral gübrələr, bitki və heyvanların xəstəlik və zərərvericilərə qarşı mübarizə ilə bağlı preparatlar istehsal edən sənaye sahələrinin rolu olduqca böyükdür. Cəmiyyət üçün tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının üstün inkişafı üçün tükənməz mənbə istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi vasitəsilə əkinçilik və heyvandarlıqda məhsuldarlığın yüksəldilməsidir.

Nəticə

Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin inkişafı üçün kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdirmə və sığorta mexanizmlərinin yaxşılaşdırılması kompleks tədbirləri planlaşdırılır. Buna görə hazırda, kənd təsərrüfatı kreditləri üçün "Kredit Zəmanət Fondu"nun yaradılması, innovativ və girovsuz kreditlərin inkişafı və ipoteka bazasının genişləndirilməsi imkanları araşdırılır. Eyni zamanda, fermerlərin maliyyə savadlılığının artırılması gündəmdə olan ən vacib məsələlərdən biridir. Kənd təsərrüfatı təhlükəsizliyi sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı sektoru üçün risk idarəetmə mexanizmi inkişaf etdirilir, sığorta fondunun yaradılması imkanları araşdırılır, sığorta fəaliyyəti qeydləri hazırlanır və digər tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə olaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin inkişafı üçün əkinçiliyin bəzi sahələrinə investisiya qoyulması olduqca sərfəli olduğu ortaya çıxmış olur. Məsələn kənd təsərrüfatı sektorundakı müasir topdan və pərakəndə satış nöqtələrinin müasir bazar infrastrukturunun qurulması, bölgələrdəki qablaşdırma xidmətləri, fəraş kartof istehsalı, kiçik və orta boy taxıl anbar şəbəkəsi yaratmaq, intensiv üsulla meyvə bağlarının və üzüm plantasiyalarının salınması və s. perspektiv sahələr olaraq görünür. Əlavə olaraq, intensiv ferma modelinə söykənən iribuynuzlu heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması, heyvandarlıq məhsulları emal sənayesi və sənayedə emalı üsullarının inkişaf etdirilməsi üçün böyük bir potensial vardır.

Nəticə olaraq 2018-ci ilin statistik göstəricilərini təhlil etdikdə, bu ilin doqquz ayında kənd təsərrüfatının həcmi 4,3 faiz artmışdır. Yanvar-sentyabr aylarında kənd təsərrüfatı texnikasının təchizatı artıb və 5700 kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır. Ölkədə ilk dəfə olaraq ölkədə 514 ton yun istehsal olunub ki, bu da ondan qabaqkı il demək olar ki, iki dəfə çoxdur. Ötən il ilə müqayisədə pambıq əkilməsi sahəsi 4 min ha azalıb, lakin 2018-ci ildə daha çox pambıq toplanmışdır. İlin ilk 9 ayı ərzində pambıq qəbul mərkəzlərinə 228,487 ton pambıq verilmişdir. Real olaraq kənd təsərrüfatının bu il böyüməyə başladığını və artan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı xəttinin müşahidə olunduğunu göstərir.

2016-2020-ci illərdə Strateji Yol xəritəsi həyata keçirilməsinə əsaslanaraq, ölkənin davamlı inkişafına əsaslanan rəqabətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emal sahəsinin formalaşmasını təmin etmək üçün 9 strateji hədəf yaradılmışdır. Bu strateji hədəflər qida təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zəncirləri vasitəsilə məhsuldar potensialının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının

yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatında maliyyə vəsaitlərinə çıxış əldə edilməsini asanlaşdırmaq və konsaltinq, bazar infrastrukturunun inkişafı və s. kimi mövzuları əhatə edir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. «Respublika» qəz. Bakı, 2014, 27 fevral.
- Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş)
- Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Bakı, 2017, səh 60
- Əlibəyov N.V. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi. Bakı, MBM, 2014, 404 s.
- Əliyev R.B., Zeynalov T.M. Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsinin tənzimlənməsinin metodoloji əsasları. Bakı: KTN-nin Poliqrafiya müəssisəsi, 2001, 152 s.
- İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. B: Səda, 2010, 248 s.
- Qarayev İ.Ş., Hacıyev Q.B. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında istehsal-satış biznesinin tənzimlənməsi / AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri: 4 hissədə, I h., Bakı: Şərq-Qərb, 2014, s. 5-12
- Qasımlı V.Ə. İqtisadi modernizasiya. Bakı: 2014, 312 s.
- Salahov S.V., Salahov S.S. Ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi perspektivləri. Az.ETKTİ və Tİ-nin Elmi Əsərləri, №1, Bakı, 2011, s.5-12
- Гаджиев Г.Б. Регулирование бизнеса зерноводства и направления его развития // Глобальный научный потенциал, № 3 (45), Санкт-Петербург, 2015 с. 110-113
- Кулиев А.А., Гаджиев Г.Б. Регулирование бизнес производства и продажи продуктов в аграрном секторе // Science and Education Studies, № 1 (17), Stanford University Press, 2016, p.105-114

Sığorta Şirkətləri və Onlara İnam

*Aygün HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
hasaygun@gmail.com*

Xülasə

Azərbaycanda sığortanın tarixi XIX əsrə gedib çıxsada, onun inkişaf trayektoriyası o qədər də arzuolunan istiqamətdə getməmişdir, belə ki, müstəqilliyin bərpasından sonra ölkəmizdə çoxlu sayda sığorta şirkətləri yaradılsa da, bir çoxu öz fəaliyyətini davam elətdirə bilməmiş və bağlanmalı olmuşdur. Burada bir neçə detala diqqət çəkmək lazımdır: əvvəla, indiki MDB və keçmiş sovet ölkələrinin əksərində müasir bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz bir parçası olan sığorta bazarı o qədər də inkişaf etməmiş, nəticədə, əhəlidə sığorta mədəniyyəti və sığortanın zəruriliyinə olan inam formalaşmamışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda yaradılan sığorta şirkətlərinin yüksək xidmət haqqı tələb edən tarifləri, xidmətin aşağı səviyyəsi, reklamlarının zəifliyi və əhəli üçün cəlbədiciliklərinin aşağı olması onların vacibliyini şübhə altına qoymuş və nəticədə ölkədə müstəqil sığorta şirkətlərinin fəaliyyət tarixçəsi o qədər də uğurlu olmamışdır. 2011-ci ildən başlayaraq isə ölkəmizdə sığorta bazarında inkişaf və müsbət anlamda canlanma müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda son illərdə qazanılan və qazanılması mütləq şəkildə proqnozlaşdırılan gələcək uğurlar özlüyündə sığorta bazarının da inkişafına müsbət töhfə vermişdir. Azərbaycan sığorta mədəniyyətinin əhəli arasında geniş yayılmasında və qəbul olunmasında 2020-ci ildən etibarən mütləq surtdə ölkənin əksər ərazisində tətbiq edilməsi planlaşdırılan icbari tibbi sığortanın da müstəsna və müsbət rol oynayacağı güman edilir. Bu vaxta qədər isə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış”, Maliyyə bazarlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi və icbari tibbi sığortaya dair yeni hazırlanan qanunvericilik sənədləri özlüyündə fundamental əhəmiyyətə malik olmaqla sığorta bazarının arzuolunan səviyyədə inkişafı üçün lazım olan nəzəri-hüquqi bazanı yaradır.

Açar sözlər: Sığorta, İqtisadiyyat, Bazar, İnkişaf, İnam

Giriş

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və şaxələndirilməsi və nəticə etibarilə, maliyyə bazarlarının bütövlükdə inkişaf etdirilməsi üçün sığorta bazarının da təkmilləşdirilməsi zəruridir. Dünyanın bütün sivil, demokratik, liberal və bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrində sığorta bazarı milli iqtisadiyyatın ayrılmaz bir parçasıdır və ölkə ÜDM-da xüsusi çəkiyə malik olurlar. Dünyada sığortalama, adətən, könüllü və icbari qaydada həyata keçirilir. Sığortanın inkişaf etdirilməsinin ən vacib faktorlarından biri – vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi və dövlətin müdaxiləsinin minimuma endirilməsi Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində aparıcı tendensiyalardan biridir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra milli iqtisadiyyat sürətlə inkişaf etmiş, ölkəmizin siması dəyişmişdir, lakin təəssüf ki, bu uğurların əksəri sadəcə bir – neft-qaz sektorundan gələr gəlirlər hesabına baş vermişdir. Neft ölkələrindəki neft bumunun sona çatdığını və dünya iqtisadiyyatındakı yeni çağırışları düzgün

qiymətləndirən ölkə Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasi xəttinin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının aparılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bəs sığorta bazarı arzuolunan vəziyyətdədirmi?

Azərbaycanda sığortanın tarixi XIX əsrə gedib çıxsada, onun inkişaf trayektoriyası o qədər də arzuolunan istiqamətdə getməmişdir, belə ki, müstəqilliyin bərpasından sonra ölkəmizdə çoxlu sayda sığorta şirkətləri yaradılsa da, bir çoxu öz fəaliyyətini davam elətdirə bilməmiş və bağlanmalı olmuşdur (Xankişişiyev, 2006, s.35). Burada bir neçə detala diqqət çəkmək lazımdır: əvvəla, indiki MDB və keçmiş sovet ölkələrinin əksərində müasir bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz bir parçası olan sığorta bazarı o qədər də inkişaf etməmiş, nəticədə, əhalidə sığorta mədəniyyəti və sığortanın zəruriliyinə olan inam formalaşmamışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda yaradılan sığorta şirkətlərinin yüksək xidmət haqqı tələb edən tarifləri, xidmətin aşağı səviyyəsi, reklamlarının zəifliyi və əhali üçün cəlbədiciliklərinin aşağı olması onların vacibliyini şübhə altına qoymuş və nəticədə ölkədə müstəqil sığorta şirkətlərinin fəaliyyət tarixçəsi o qədər də uğurlu olmamışdır. Əhali arasındakı inamsızlıq ümumilikdə sığorta mədəniyyətinin zəif inkişaf etməsi və sığorta prosesinin insanlar üçün “ikinci dərəcəli” və ya “qeyri-vacib” bir hal kimi qiymətləndirilməsinin nəticəsi olsa da, bu arzuolunmaz vəziyyətin yaranmasında sığorta şirkətlərinin qeyri-qənaətbəxş fəaliyyətləri və əhali üçün sərfəli xidmətlər təklif etməmələri, habelə, bir çox qəza hallarında lazımi köməyi göstərməmələri də rol oynamışdır. Son zamanlar ölkə gündəmini məşğul edən “Diqlas” Ticarət Mərkəzindəki yanğın və zərərçəkənlərin və obyektlərin lazımi sığortalarının olmaması, nəticədə bütün yükün dövlətin üzərinə düşməsi və sığorta şirkətləri tərəfindən ödənməli olan yardım və kompensasiyaların dövlət tərəfindən təmin olunması özlüyündə vacib və həyati suallar doğurdu: bu tendensiya nə vaxta kimi belə davam edəcək?

Metod

Problemin tədqiq edilib öyrənilməsi prosesində təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, sistemli yanaşma metodu, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə materialların qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və analiz-sintez üsullarından istifadə olunmuşdur.

Ölkəmizdə sığorta sektorunda olan əsas problemlər

Ölkəmizdəki sığorta sektorunda son illər iqtisadiyyatda yaşanan inkişafa paralel olaraq dəyişiklik müşahidə olunur. Əslində, sığorta sektorunun iqtisadi inkişafı olmadan və

İqtisadiyyat rəqiblərlə rəqabət qabiliyyətinə malik olmadan inkişaf edə bilməz (David J. ve DOHERTY, Neil A.,2006, s.82).

İnkişaf etməkdə olan və ya az inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta sektoru hələlik nəzərdə tutulan səviyyəyə çatmamışdır. Sektora bir çox yeni məhsul qatılmasına baxmayaraq pul ödəniş problemi, ixtisaslı işçi problemi, təşkilati məsələlər, istehsal orqanları ilə sığorta şirkətləri arasındakı problemlər, sigortalılarda sığorta xidməti anlayışının inkişaf etməməsi, qanuni dəyişikliklərdəki əksiklik və boşluqlar özünü hissettirir və əhəmiyyətini qorumaqdadır. Xüsusilə ölkəmizdə xarici sərmayənin sığortaçılıq sektoruna marağının artdığı bir dövüdə və internet sığortaçılığının inkişafı bir çox problemin həll olunmasına kömək olmuşdur. Ölkəmizdə də sığortaçılıq sektorunun qarşı-qarşıya olduğu əsas problemlər aşağıdakı kimi açıqlanır:

1. Sosial-mədəni amillər: Ölkəmizdə sığorta anlayışının bəzi ərazilərdə inkişaf etməmiş olması, xalqın böyük bir hissəsinin məlumatı olmaması və digər tərəfdən xalqın sığorta haqqında lazımi məlumata sahib olmaması, sığorta fəaliyyətinin inkişafını əngəlləyən ən əhəmiyyətli faktorlardır. Digər bir mühüm amil isə sığorta haqqının və sığortaçıların zərərlərin ödənilməsində gecikmələrə görə təhlükəsizlik problemlərinin yaranmasıdır. Sığortanın inkişafına mane olan sosial faktorların aradan qaldırılması ölkəmizin sığorta imkanlarını artıracaqdır.
2. Sığorta təhsilində problemlər: Xüsusi sığorta anlayışın yayılmaması, sığorta təhsilində problemlər və sığorta işinin ümumi təhsil proqramlarında mövcud olmaması kimi mövzular ölkəmizdə sığorta sektorunun inkişafına mane olmaqdadır.
3. Hüquqi amillər: Hal-hazırda həyata keçirilən xüsusi sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarətinə aid hüquqi infrastruktur Konstitusiyaya əsasında və Prezident tərəfindən qəbul edilmiş fərman və qanunlardan ibarətdir. Ölkəmizdə sığorta sektorundakı boşluqlar şirkətlər arasında bəzi ədalətsiz rəqabəti təşviq etmişdir. Bu vəziyyət, sektor imicinə və istehlakçıya zərər vermişdir. AB qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək üçün hazırlanacaq qanuni düzəlişlər ilə, sığorta sektorundakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tənzimləmə edilməli və qanunvericilikdəki boşluğu aradan qaldırılmalıdır.
4. Sığorta Sektorunun ödəniş səviyyəsi: sığorta sektorunun ödəniş məbləğinin həm nominal, həm də real baxımından artdığı müşahidə edilir. Ancaq hələ də çox aşağı səviyyədədir.
5. İqtisadi amillər: İnflyasiyanın balansı və ölkəmizin iqtisadiyyatında gəlirin paylanmasında problemlər sığorta sektoruna mənfi təsir göstərir. Sığorta sektorunun artım sürəti illik inflyasiya sürətinin yuxarısında formalaşmış olmasına baxmayaraq pul ödəniş dərəcələrinin əvvəlki illərə görə aşağı olması səbəbiylə sığorta şirkətlərinin investisiya yönləndirdikləri fondlardan əldə etdikləri gəlirlərin, ümumi gəlir həcminə nisbəti azalmışdır.

Azərbaycan sığorta bazarında mövcud vəziyyəti daha yaxşı başa düşmək üçün son 20 ildə baş verən mühüm hadisələrə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Qeyd etmək vacibdir ki, müstəqillikdən sonra sığorta sektoru digər sahələrdə olduğu kimi durğunluq dövrü yaşamışdır. Sovet İttifaqının süqutundan bu yana, 1992-ci ildən bəri bəzi sektorlarda xüsusi şirkətlər qurulmasının başlaması ilə xüsusi sığorta şirkətlərinin qeydiyyatı və genişlənməsi dövrü başlamışdır. Eyni zamanda, Sovetlərdən qalan Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti də bazarda lider sığorta şirkəti olmağa davam etmişdir. 1990-cı illərdə və sonrakı dövrlərdə qurulan və qeydiyyatdan keçən şirkətlərin sayı 45 ətrafında olmasına baxmayaraq, bu şirkətlərin yarısından çoxu illər içində müxtəlif səbəblərlə: lisenziya, bu günə qədər var olan az qalan rəqabətli bazar şəraitində və təbii olaraq fəaliyyət göstərməyə davam edən şirkətlər, önümüzdəki illərdə kəskin rəqabət şəraitində bir az azalması gözlənilir.

Analiz

2011-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə sığorta bazarında inkişaf və müsbət anlamda canlanma müşayiət olunmaqdadır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda son illərdə qazanılan və qazanılması mütləq şəkildə proqnozlaşdırılan gələcək uğurlar özlüyündə sığorta bazarının da inkişafına müsbət töhfə vermişdir. Azərbaycan sığorta mədəniyyətinin əhali arasında geniş yayılmasında və qəbul olunmasında 2020-ci ildən etibarən mütləq surtdə ölkənin əksər ərazisində tətbiq edilməsi planlaşdırılan icbari tibbi sığortanın da müstəsna və müsbət rol oynayacağı güman edilir. Bu vaxta qədər isə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış”, Maliyyə bazarlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi və icbari tibbi sığortaya dair yeni hazırlanan qanunvericilik sənədləri özlüyündə fundamental əhəmiyyətə malik olmaqla sığorta bazarının arzuolunan səviyyədə inkişafı üçün lazım olan nəzəri-hüquqi bazanı yaradır (www.maliyye.gov.az).

Milli sığorta bazarının sürətli inkişafını təmin edə biləcək əsas amillər sırasında ölkənin iqtisadi vəziyyəti, əhali gəlirləri, sığorta şirkətləri üzrə maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətnə malik olması (nizamnamə kapitalı, sığorta ehtiyatları, xüsusi təminat və təkrar sığorta sistemi və s.-ni), göstərilən sığorta xidməti səviyyəsi və sığorta növləri, ixtisaslı və peşəkarlaşmış mütəxəssislərin olması, sığorta münasibətlərini hərtərəfli tənzim edə bilən qanunvericilik bazasının olması (normativ hüquqi aktlar), habelə, bazarın dövlət tənzimləndirilməsini, o cümlədən, inhisarcılığa imkan verilməməsi və sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasının təmin olunması və s.-i qeyd etmək mümkündür.

Azərbaycanda icbari tibbi sığortanın tətbiqinə qədər olan dövrdə sığorta haqqlarının ümumdaxili məhsuldakı xüsusi çəkisinin də yetərincə aşağı olması yaxın gələcəkdə sözügedən sığortanın tətbiqindən sonra bu tendensiyanın dəyişəcəyinə ümid yaradır. Hal-hazırda da ölkəmizdə icbari tibbi sığorta üzrə sığorta haqlarının toplanmasında mütəmadi artım dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2017-ci ildə 33 mln. manat sığorta haqqı toplanmış, 4 mln. manat sığorta ödənişi həyata keçirilmişdir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatlarına görə isə 2018-ci ilin I yarımili üzrə 21.3 mln. manat sığorta haqqı toplanmış və 1.7 mln. manat sığorta ödənişi edilmişdir (www.stat.gov.az). Ölkəmizdə muzdlu çalışan 3 milyon əhalinin hardasa yarısının sığortalanması da nəzərə alındıqda, gələcəkdə informasiya sistemlərinin genişlənməsi nəticəsində sığorta haqları həcmnin daha da artacağı proqnozlaşdırılır.

Sığorta sektorunu inkişaf etdirmək və rəqabətə davamlılığını artırmaq üçün, dövlətdə başqa, özəl sektor və firmalar da bu sektora qatqı təmin etməlidir. Sığorta sektoru həyatın əvəzsiz bir hissəsidir ki, bu haqda insanlara çox yaxşı bilgiləndirməli və ictimaiyyət məlumatlandırılmalıdır. Ayrıca sığorta şirkətlərinin də daha şəffaf və dəqiq bir şəkildə işlərini təmin edəcək infrastrukturun yaradılması da lazımdır. Çünki ictimaiyyətdə formalaşmış olan sığorta şirkətlərinin zərərin qarşısını almaq üçün müxtəlif şərtlər qoyduqları aydın olur. Bu halda şirkətlər sözlərini yerinə yetirməlidirlər. İlk əvvəl, sığorta şirkətlərinin satış işçiləri gücləndirilməlidir. Bundan başqa, sığorta əməliyyatlarını düzgün şəkildə tətbiq etməyi bilən sektorun rəqabətə dayanıqlılığını inkişaf etdirmək üçün sektora tətbiq edilməli olan dəyişiklikləri yaxşı bilən, inandırıcı insanlar və təhsilli insanları hədəf auditoriyaya təqdim etməlidir. Təklif olunan məhsulların və xidmətlərin kifayət qədər olmaması öz-özlüyündə bir problemdir. Bu vəziyyətdə yüksək gəlirliliyi olan insanların ehtiyaclarını ödəyən şirkətlər də bazara təklif olunmalıdır. Bundan əlavə, tədqiqatın əsas mövzusu olan sığorta şirkətlərinin resurslarının istifadəsinin əhəmiyyəti vacib olan digər məsələlərdən biridir.

Ölkəmiz hələ AB-yə üzv olmasa da, üzvlük prosesində sürətli irəliləyiş və Azərbaycan xüsusi sığorta sektorunun beynəlxalq sığorta sektoru ilə rəqabət edə biləcək səviyyəyə çıxma bilməsi lazımi hüquqi və inzibati tənzimləmələrə ehtiyacı vardır. AB üzvlüyü üçün müzakirə prosesində Azərbaycan sığorta sahəsindəki qanunvericilik AB-nin sığorta sektorundakı qanunvericiliyinə uyğun hala gətirməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Milli Məclis tərəfindən 25 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmiş qərar ilə Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq "Sığorta haqqında" qanun qəbul olunmuşdur. Bu qanunun qəbul olunması ilə Azərbaycanda sığorta işi hüquqi bazaya malik olmuş, milli sığorta sisteminin formalaşmasına təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasının müasir sığorta sistemi, maliyyə

sisteminin ən əhəmiyyətli həlqələrindən biridir. O istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında, onun davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasında Milli Məclis tərəfindən 25 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmiş qərar ilə Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq “Sığorta haqqında” qanundan əvvəl və sonra birsıra sığorta şirkətləri yaradılmışdır. Bu sığorta şirkətlərinin adları və yaranma tarixi isə aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Müasir qloballaşan iqtisadiyyatda dünyaya inteqrasiya prosesində Azərbaycanda sığorta sektorunda rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi rolunu müəyyən etmək lazımdır. Ölkəmiz həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən inkişaf dövründə unikal bir yerə malikdir. Bu gün ölkəmizin qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyası sığorta sektorunda rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın sığorta sektorunun azad bazar iqtisadiyyatı ilə üzləşdiyi iqtisadi transformasiyanın məqsədi vardır. Lakin, hər halda, hədəf özəl əmlaka əsaslanan sığorta sektorunda rəqabət mühitini üçün azad bazardır.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasındakı sığorta şirkətləri və yaranma tarixləri

Sığorta şirkətləri	Yaranma tarixi
Dövlət Sığorta Kommersiya	1921
AXA MBASK	1992
Günay Sığorta	1992
Azərqarant Sığorta	1993
Era Trans Sığorta	1994
Bakı Sığorta	1994
A-Group Sığorta	1995
İpək Yolu Sığorta	1995
Azərbaycan Sənaye Sığorta	1996
Başak-İnam Sığorta	1996
Buta Sığorta	1996
Alfa Sığorta	1997
Rəvan Sığorta	1998
Atəşgah Həyat	1998
Çartis Azərbaycan	1999
Standard Insurance	2002
Beynəlxalq Sığorta	2002
Əmrah Sığorta	2003
AtaSığorta	2004
Xalq Sığorta	2005
AzSığorta	2006
Paşa Sığorta	2006
Qarant Sığorta	2007
Paşa Həyat Sığorta	2010

Mega Sığorta	2010
Qala Həyat	2010
Atəşgah Sığorta	2011

Mənbə: www.banker.az (18.08.2014)

Bu gün sığorta şirkətləri üçün marketing məhsulları və xidmətlərində müştərilərlə daha çox rəqəmsal kommunikasiya vacibdir. Bu dövr sığorta sektorunun rəqəmsal yaşı olaraq adlandırılır. Araşdırmalar rəqəmsal dövrün sığorta sektoru üçün başladığını vurğulayır.

Sığorta şirkətlərində başlıca meyl rəqəmsal tətbiqlərin inkişaf etdirilməsi sayəsində rəqəmsal sığorta şirkətinə çevrilməkdir. Sığorta şirkətləri internetə, sistemin modernləşdirilməsinə, mobil hesablamalara, rəqəmsal müştəri təcrübələrinə və rəqəmsal tətbiqlərdə məlumat təhlili üzərində dayanır. Sığorta sektorunda çox sayda insana çatmağı hədəfləyən digər sektorlara görə informasiya texnologiyasının rolu çox böyükdür. Sığorta sektorunda informasiya texnologiyaları, sığorta şirkətlərinin internet saytları, birbaşa marketing üsullarından biri, məhsullarını satan internet saytları, elektron mühitdə müştəriləri ilə ünsiyyət kimi müxtəlif yollarla görülə bilər.

Nəticə Və Təkliflər

Maliyyə bazarlarının inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması da sığorta bazarının gələcək inkişafını stimullaşdıracaqdır. Strateji Yol Xəritəsi, bir qayda olaraq, qısa, orta və uzunmüddətli dövrü əhatə etməklə, 2020-ci ilədək mövcud olan nəzəri və empirik strateji baxış və tədbirlərin planı, 2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və nəhayət, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf və məqsəd baxışından ibarətdir (Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Bu mütərəqqi sənədin tərtibatı zamanı maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün 5 əsas strateji hədəf və 16 prioritet hazırlanmışdır və hər birinin uğurlu şəkildə icra edilməsi nəticəsində ölkəmizin sığorta bazarında yeni inkişaf dalğasının başlayacağını güman etmək olar.

Nəticə olaraq, sığorta sektorunda xərclərin səmərəliliyinin təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətini artırılması, bazar payının artırılması kimi səbəblərə görə konsentrasiya meylinin gücləndiyini görmüş oluruq. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə, vasitəçilər satış prosesində effektivliyini artırmaq üçün birləşirlər. Müstəqil vasitəçilərin sayısal üstünlüyü ilə müqayisədə brokerlərin toptancı və pərakəndə sığorta bazarlarında əhəmiyyətli üstünlüklərə malik olduğunu söyləyə bilərik. Bu tendensiya beynəlxalq sığorta bazarlarında, eləcə də milli sığorta bazarlarında görünür.

Nəticədə, Azərbaycanda sığorta sisteminin rəqabətə davamlı inkişafını və dünya səviyyəsində sığorta sisteminə inteqrasiyasını təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməsini təklif etmək olar:

- Ölkənin sığorta şirkətlərinin sığorta, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin prioritet aspektləri müəyyənləşdirilməli və milli sığortaçıların vergi ödəmə qaydalarını hazırlayaraq sığorta mənbələrinin hərəkətini tənzimləyən effektiv dövlət mexanizminin inkişaf etdirilməsi.
- Lisenziyanın ayrılması və mövcud nəzarət funksiyalarının formalaşdırılması, eləcə də sığorta, investisiya və təkrar sığorta fəaliyyətindən dövlət zəmanətini təmin edən milli və beynəlxalq sığorta ehtiyatlarının yaradılması.
- Milli sığorta təşkilatlarının maliyyə strategiyasının, planlaşdırma və büdcə sisteminin inkişafı, hesabatların beynəlxalq standartlara əsasən hesablanması və təhlil edilməsi.
- Beynəlxalq sığorta və sığorta nəzarəti təşkilatları ilə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi üçün tədbirlər görmək.

Ədəbiyyat

- «Sığorta fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 dekabr 2007-ci il
“Sığorta”. Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları Toplusu. (2012)
Bakı:
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi “Sığorta Bələdçisi”.(2008) Bakı: Çapaşğolu nəşriyyatı.,
Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu .(2011) Bakı : Qanun nəşriyyatı.,
Tədris ədəbiyyatı
- Xankişiyev B. A.(2006) Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı.,
Xankişiyev B. A., Abdullayev P. N. (2004) Sığorta işi. Dərs vəsaiti. Bakı: “ Adiloğlu” nəşriyyatı.,
Xudiyev N. N. “Sığorta.(2003) Страхование” . Bakı: “Azərənəşr”.,
Xudiyev N. N. (2013)Sığorta işinin təşkili. Bakı:
- Xankişiyev.B.A.(2006) “Sığorta fəaliyyətinin əsasları (dərs vəsaiti). Bakı.,
Xankişiyev.B.A., Abdullayev.P.N.(2004) “Sığorta işi” (dərs vəsaiti). Bakı.,
Novruzov.N.,Hüseynov.X. (2007)“Maliyyə” (dərslik). Bakı.,
Həsənli.M.X., Mehdiyeva.L.T., Həsənova.A.İ., Qurbanova.T.Q. (2006)“Maliyyə” (dərs vəsaiti). Bakı.,
Həsənli M. X., Mehdiyeva L. T., Həsənova A. İ., Qurbanova T. Q. (2006) Maliyyə. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Biznes
Universitetinin nəşriyyatı.,
B.X.ATAŞOV , Ə.Ə.ƏLƏKBƏROV ,N.N. XUDİYEV (2018) “Sığorta işi” Aalı məktəblər üçün dərslik Bakı:
“Kooperasiya” nəşriyyatı.,
- Elmi ədəbiyyat
- « Qarant» sığorta jurnalı, Bakı, 2005
“Maliyyə və uçot” jurnalı, Bakı, 2012-2013
“Audit” jurnalı, Bakı, 2013
www.maliyye.gov.az

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

www.stat.gov.az

www.banker.az

<http://e-qanun.az/>

İqtisadi İnkişafın Tənzimlənməsi Prosesinin İnformasiya Təminatı

*Ayxan ATAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ayxanatayev2828@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə, əsasən, xarici resurslar əsasında Azərbaycanda analitik informasiya texnologiyaları sahəsinin inkişaf yolları, yaradılmış elektron hökumətin üstünlükləri nəzərdən keçirilir, həmçinin analitik informasiya ilə bağlı nəzəriyyələr haqda geniş məlumat verilir. Hansı ki, dünya da bu nəzəriyyənin yaranması, inkişaf etdirilməsi, hazırda olan üstünlükləri barədə məlumatlar bu məqalədə öz əksinin tapmışdır. Texnoloji determinizim, Gücləndirmə və Sosioloji nəzəriyyələrinin analitik informasiya sistemlərində rolu bu nəzəriyyədə əsas olan məqamlardır.

Artıq hazırda global dünya şəraitində İnformasiyanın əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır və bu informasiya sivilizasiyası dövründə cəmiyyətin intellektual səviyyəsi faktorları, yeni biliklərin istehsal edilməsi və texnologiyanın yenilənməsi həll edici rola malik olur. Buna görə də artıq bütün hökumət portalları sistemləşdirilir. Məqalədə Azərbaycanda ev təsərrüfatları üzrə xidmət sahələrinin formalaşdırılması haqqında bəhs edilir. Xidmət sahələrinin analitik informasiya ilə bağlı olaraq inkişaf etdirilməsi, gəlir sahələrinin yaradılması, mənfəətin daha artıq olma bilməsi üçün təklif yolları qeyd olunmuşdur. İnformasiya sahəsinin əsas olan strukturlarının formaları da qeyd olunan məqamlardandır. İnformasiya və analitik yanaşmanın tətbiqi şəraitində ev təsərrüfatları sahəsində kiçik sahibkarlığın hansı müəyyən vəzifələrinin həll olunması lazımdır, bundan əlavə sosial əhəmiyyəti və ev təsərrüfatlarının çoxşaxəli quruluşu sayəsində hüquqi qaynaqlar dövlət orqanlarının və işgüzar nümayəndələrin əməkdaşlığına yönəldilən məsələləri həll etməyə qadirdir, bütün bu vəzifələrdə məqalədə öz əksini tapmışdır. Qeyd olunanlardan əlavə, məqalədə əhalinin miqrasiyası haqqında statistik məlumatlar öz əksini tapmışdır. Hansı ki bu məlumatlarda Azərbaycandan getmiş əhali və ya Azərbaycana gələn miqrantlar haqqında məlumatla bərabər Azərbaycanda miqrasiya siyasəti ilə məşğul olan dövlət qurumları haqqında məlumatlar qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Texnoloji determinizim, Qlobal dəyər zəncirləri, Təsərrüfat xidmətləri, Azərbaycanın miqrasiya siyasəti

Giriş

Bu mövzuda əsasən dövlət idarə etməsində analitik-informasiya sistemləri barədə sosial-iqtisadi inkişafın monitorinqi aparılmış və buna uyğun proqnozlar verilmişdir. Əhalinin miqrasiyası barədə statistik məlumatlar analitik informasiya sisteminin köməyi ilə sistemləşdirilmişdir. Burada əsasən Diffuziya (yayılma) və Qəbul Edici nəzəriyyələr haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu nəzəriyyələrdə, əsasən, diqqət yetirilən məqamlar informasiya sistemlərinə olan təsirlərdir. Mənfəi və müsbət məqamlar haqqında da geniş izah verilmişdir. Həmçinin burada elektron hökumətdə informasiya sistemlərinin rolu, onların əhəmiyyəti kimi məqamlar açıqlanmışdır. Texnoloji determinizim, Gücləndirmə və Sosioloji nəzəriyyələrinin analitik informasiya sistemlərində rolu haqqında da məlumat öz əksini tapmışdır. Ev

təsərrüfatlarında xidmət sahələrinin yaranması, bunun üstünlükləri, funksiyaları haqqında məlumat da verilmişdir. Bundan başqa, ev təsərrüfatlarında xidmət sahəsinin inkişafında ən vacib məlumatlar qeyd edilmişdir. Bununla da buradan yaranan vəzifələri həll etmək üçün resurslar informasiya bazalarının qrupları şəklində formaşdırılmış və qeyd olunmuşdur.

Metod

Araşdırma zamanı qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, analiz və sintez, ümumiləşdirmə təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Analitik informasiya sistemlərində Azərbaycanın kompleks təhlili zamanı sistemli-struktur təhlil metodundan istifadə edilmiş, Tədqiqatın məqsədi iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsində analitik informasiyanın məqsədə uyğunluğu və bunun fəaliyyətinin artırılmasının əhəmiyyətini vurğulamaq yönündə təklif və tövsiyələr tərtib etməkdir.

Analiz

Müasir təsəvvürlərə əsasən, informasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, onun əsas fəaliyyəti kimi informasiyanın istehsalı və istehlakı çıxış edir. Eyni zamanda informasiya ən əhəmiyyətli qaynaq kimi təqdim edilir, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsas texnologiyalara, informasiya mühiti isə sosial, iqtisadi və ekoloji ilə birlikdə insanların yeni bir yaşayış mühitinə çevrilir. İnformasiya sivilizasiyası dövründə cəmiyyətin intellektual səviyyəsi faktorları, yeni biliklərin istehsal edilməsi və texnologiyanın yenilənməsi həlledici qüvvəyə bərabərləndirilir. Qlobal dəyər zəncirlərinin radikal dəyişmə proseslərini müəyyən edən "Sənaye 4.0" termini dördüncü sənaye inqilabının qeyd edilməsi üçün istifadə olunur. (<http://www.computerbusinessresearch.com/>)

Texnoloji determinizm texnologiyanın "dayandırılı bilməz" bir qüvvəsi olduğunu düşünür. Bu nəzəriyyədə "insan hərəkəti özünü necə göstərdiyindən asılı olmayaraq dünyanı dəyişəcəkdir" fikri əsaslıq təşkil edir.

Gücləndirilmə nəzəriyyəsi əvvəlcə mövcud olan qurumlara və təşkilatlara diqqət yetirir, daha sonra texnologiyanın necə formalaşacağını müəyyənləşdirir. Sosioloji nəzəriyyə isə onu göstərir ki, nə texnologiya, nə də mövcud olan qurumlar əhəmiyyətli deyil, əhəmiyyətli olan fərdlərin texnoloji sistemləri dizayn vasitəsi ilə onların ehtiyaclarına uyğun formalaşdırıla bilməsidir.

Yeni Texnologiyanın qəbul edilməsi və yayılması

Bir neçə sosial elmi nəzəriyyələr var ki, texnoloji yeniliklə siyasi, sosial və iqtisadi institutlar arasındakı əlaqəni izah etməyə imkan verir. Hesab olunur ki, bu iki nəzəriyyə qruplaşmalara bölünür, bunlar Diffuziya (yayılma) və Qəbul Edilmə nəzəriyyələridir. Texnoloji transfer mexnizmlərinin istifadəsini daha aydın şəkildə desək, bu, yeni texnologiyanın yayılmasını və təqdim olunmasını nəzərdə tutur. İnformasiya texnologiyaları kontekstində bu nəzəri hissələr də daha aydın olur: mal və xidmətlər, yəni mobil telefonlar, planşetlər, kompüterlər, mobil alış-veriş, əyləncə xidmətləri, informasiya xidmətləri (Twitter, Google, Wikipedia) hansılar ki, tez bir şəkildə yayılır və hamı tərəfindən qəbul olunur. 2-ci geniş nəzəriyyə isə sosioloji faktordan irəli gələn bir nəzəriyyədir. Hesab olunur ki, məhsullar və xidmətlər instutsional bir çərçivəyə salınır və orada müəyyən tərzdə istifadə olunur. Bu da öz növbəsində təşkilati proseslərdə özünü necə göstərdiyini anlamağa imkan verir. Ev təsərrüfatlarında bu sahədə öz rolu vardır, elektron formada xidmət sahələrinin inkişafı hal-hazırda qlobal bir məsələdir. Xarici məqalələrə istinad gətirərək bunun bizim ölkədə inkişafı üçün müəyyən araşdırmalar aparılmışdır (<http://www.revistaespacios.com/>)

İnformasiya sahəsinin isə əsas olan strukturları aşağıdakı kimi formalaşdırılmışdır:

- a) müxtəlif daşıyıcılardan verilən məlumatları ehtiva edən informasiya ehtiyatları;
- b) informasiya mühitinin işlənməsi və inkişafını təmin edən təşkilati struktur, xüsusilə, məlumatların toplanması, emalı, saxlanması, yayılması, axtarışı və ötürülməsi;
- c) proqram təminatı və texniki vasitələr, təşkilati və normativ sənədləri əhatə edən müxtəlif informasiya texnologiyaları əsasında informasiya resurslarına çıxışı təmin edən bazar münasibətlərinin subyektlərinin informasiya mübadiləsi.

Xidmət sahəsində sahibkarlıq

Əsas və xüsusi funksiyalar həm məlumat həm də analitik yanaşma mexanizminin həyata keçirilməsinin, hesab xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, daha mükəmməl informasiya texnologiyalarının kompleks şəkildə yaradılması imkanını verir.

Hal-hazırda, ev təsərrüfatlarında xidmət sahəsinin inkişafı üçün ən vacib məlumatlar aşağıdakılardır:

- təsərrüfat infrastrukturunun inkişafı üzrə iqtisadi və marketinq məlumatları;
- bütövlükdə ölkə üçün yerli və regional səviyyələrin nəzərə alınması;
- təsərrüfat xidmətləri sahəsində innovativ istiqamətləri inkişaf etdirmək üçün iqtisadi və marketinq məlumatları;
- ev təsərrüfatları xidmətlərinin inkişafı üzrə maliyyə göstəricilərinə dair analitik məlumatlar;

- ev təsərrüfatlarının inkişafı, tənzimlənməsi, standartları, normaları və qaydaları, habelə ev təsərrüfatlarının növlərinin təsnifatı ilə bağlı normativ və hüquqi məlumatlar;
- dövlət dəstəyinin və ev təsərrüfatlarının xidmət sahəsinin inkişafı üzrə tədbirlər sistemi barədə məlumatlar.

Yuxarıda göstərilən vəzifələri həll etmək üçün resurslar informasiya bazalarının qruplara bölünür:

- sosial-iqtisadi cəhətdən xarakterizə olunan informasiya mənbələrinin formalaşması;
- əhalinin ev təsərrüfatında xidmət səviyyəsinin təmin edilməsi;
- ev təsərrüfatlarının daxili strukturunun inkişafı və sistemləşdirilməsinin qiymətləndirilməsi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və maliyyə göstəriciləri;
- istehsal potensialının və zəruri kadrların istifadəsi üçün ehtiyacların həcmi;
- iqtisadiyyatın rəşional formalarının və sosial məişət infrastrukturunun bütün kompleksinin inkişafı;
- ev təsərrüfatında məşğulluq sayı və dinamikası;
- subsidiya vergisinə məruz qalan ev təsərrüfatlarının növlərinin müəyyən edilməsi;
- maliyyə gəlirlərinin müxtəlif səviyyədəki büdcələrə dinamikasına təsir edən kölgə iqtisadiyyatının həcmi

Burada müəyyən əmrlər toplusu ilə verilən məlumatları Excel redaktoru vasitəsilə analitik emal edib, təqdim etmişik. Burada, əsasən, immiqrant və emmiqrantlar haqqında həm qısa məlumat verilmişdir, həm də cədvəl şəklində bu məlumat yığılmışdır.

Azərbaycanda miqrasiya siyasəti

2015-ci ildə 20986 xarici vətəndaş müvəqqəti qeydiyyat kartları üçün yerli polis idarələrinə müraciət etmişdir və bundan əlavə 980 xarici vətəndaşa daimi yaşamaq hüququ üçün icazə verilmişdir və bunlara 2001-ci ildən Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi bu vətəndaşlara işləmək üçün icazə verir. Son 3 ilədək 8885 xarici ölkə vətəndaşı işləmək üçün dövlətdən icazə alınmışdır. Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən isə 120000-ə yaxın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əmək qabiliyyətli və işləyən miqrantlar mövcuddur.

Rəqəmlərin arasında kəskin şəkildə fərq olmasının əsas səbəbi isə qeydiyyat prosesində olan qeyri-səlislikdədir. Qeydiyyat sistemi bu şəxsləri düzgün qeyd etmir və eyni zamanda daxilə fəaliyyət göstərən dövlət qurumları mövcud olan qanunları düzgün şəkildə həyata keçirmir. Xarici vətəndaşlar, əsasən, neft sektorunda işlə təmin olunurlar. Bununla belə tikinti, tranzaksiya və xidmət sahələrində bu rəqəmsal çərçivə özünü biruzə verir. Təbii ki, burada səhiyyə və sığorta sahəsi də unudulmamalıdır. Azərbaycanda yaşayıb çalışan miqrantların əksəriyyəti Böyük Britaniya, Türkiyə, Pakistan, Rusiya və Gürcüstan vətəndaşlarıdır (Cədvəl1).

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Azərbaycana gələn dəqiq miqrantların 2006-2016-ci illərdə əhaliyə olan nisbəti -9.5%-dən - 0.4%-ə dək düşmüşdür.

Cədvəl 1. Azərbaycanca gələn immiqrantların sayı

Ölkələr	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Total	6,222	4,361	2,574	1,257	2,500	2,407	2,013	2,232
MDB ölkələri	6,002	4,250	2,486	1,205	2,459	2,349	1,974	2,207
Rusiya	2,968	2,710	1,677	782	1,656	1,466	1,158	1,394
Ukrayna	367	291	177	86	165	160	104	127
Belarus	51	29	7	9	19	21	10	28
Özbəkistan	336	142	82	42	109	110	80	111
Qazaxıstan	341	150	107	44	96	116	78	94
Gürcüstan	942	307	210	135	204	300	379	238
Moldova	6	2	9	4	7	7	2	12
Qırğızıstan	38	35	22	9	15	5	12	12
Tacikistan	31	6	8	7	15	5	6	7
Türkmənistan	165	175	151	68	162	138	115	171
Mənşə ölkəni göstərməyənlər	708	386	27	16	4	6	19	13
MDB-yə aid olmayanlar	220	111	88	52	41	58	39	25
Almanya	-	2	6	-	1	2	-	-
ABŞ	-	5	7	1	-	-	1	1
İsrail	6	25	9	4	1	8	5	1
İran	31	44	30	16	12	22	13	4
Türkiyə	23	17	19	21	13	22	13	7
Estoniya	9	-	1	1	-	-	1	1
Litvanya	5	16	1	1	-	8	5	4
Latviya	35	1	7	1	7	7	5	4
Pakistan	2	1	3	3	5	2	3	-

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Digər Ölkələr	158	17	14	7	9	2	4	3
---------------	-----	----	----	---	---	---	---	---

Mənbə: Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile

Azərbaycan, əsasən, işçi qüvvəsini eksport edən ölkələrdən biridir. Statistika onu göstərir ki, 16-25% aralığında əhali xaricdə gedib çalışan əmək miqrantlarıdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti tutduğu peşə və yiyələnmiş olduğu ixtisas bir-birindən tamamilə fərqlənir, əksəriyyəti ticarət və xidmət sahələrində çalışmaqdadırlar. Əksər vətəndaşlarımızında məskunlaşdığı sahə böyük sənaye şəhərləridir.

Dünya bankının verdiyi məlumata görə Azərbaycandan xaricə işçi kimi gedən miqrantların cəmi 2.6%-i təhsil alan şəxslərdir. Azərbaycandan xaricə çalışmağa gedən miqrantların sayı 2016-cı ildə 2 milyondan artıq olmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycan əhalisi 9 milyondan ibarət idi. Rusiya Dövlət Qeydiyyat Komitəsinin verdiyi məlumata görə Moskva şəhərində yaşayan Azərbaycan vətəndaşları 2016-cı ildə 2.5 milyona çatmışdır, bu da, öz növbəsində, Rusiyanın əmək kapitalının 14.2%-ini təşkil edir. Azərbaycan vətəndaşlarının ən çox getdiyi ölkələr sırasına Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, İsrail, Almanya və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləridir. Azərbaycan sığınacaq axtaran şəxsləri üçün əsas ölkələri qeyd edək (Cədvəl 2, 3, 4):

Cədvəl 2. Azərbaycandan gedib sığınacaq istəyən vətəndaşların sayı

Ölkələr	Say (min nəfər)
Fransa	1,112
Niderland	287
Almanya	848
İsveç	431

Mənbə: Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile

Cədvəl 3. Azərbaycandan Rusiyaya gedən və Rusiyadan Azərbaycana gələn əhali (min nəfər)

	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Azərbaycandan RF-na köçən miqrantlar	29,878	14,906	5,587	5,635	4,277	2,584	4,600	8,900
RF-dan Azərbaycana köçən miqrantlar	4,302	3,187	2,170	1,704	1,771	1,336	1,274	1,366

Mənbə: Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile

Cədvəl 4: 2016-2017-ci illərdə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının könüllü köməkliliyi ilə Azərbaycana qayıdan vətəndaşlar (min nəfər)

Qayıdan	2016	2017	Ümumi
---------	------	------	-------

vətəndaşlar			
Avstria	28	16	44
Belçika	16	10	26
Finlandiya	4	1	5
Almanya	249	216	465
İtalya		2	2
Niderland	45	34	79
Norveç	25	7	32
Slovakya	1		1
Birləşmiş Krallıq	9	28	37
Rusiya Federasiyası	3		3
Ümumi	380	314	694

Mənbə: Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile

Azərbaycanda miqrasiya siyasəti ilə məşğul olan dövlət qurumları haqqında

Azərbaycan prezidentinin verdiyi fərmana əsasən 29 mart 2007-ci ildə Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradılmışdır. Yaradılmağında əsas səbəb burada miqrasiya siyasətini həyata keçirmək və miqrasiya prosesini idarə etməkdir. Digər bir məqsəd isə bu sahədə məşğul olan müvafiq dövlət qurumlarının fəaliyyətində koordinasiyaya nail olmaqdır. Dövlət miqrasiya xidmətinin əsas diqqət etdiyi məqam vətəndaşlıq müraciətləridir, həmçinin bundan əlavə xarici vətəndaşların müvəqqəti yaşamaq üçün sənədlərin qəbulu, dövriyyəsi və icazə verilməsi, vətəndaşlığı olmayan, heç bir ölkəyə mənsub olmayan vətəndaşların müvəqqəti yaşaması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsidir. Bu qurumun digər bir fəaliyyəti isə vətəndaşlara immiqrant statusu verməkdir. Azərbaycanın miqrasiya siyasəti çərçivəsində 2016-2018-ci ildə Dövlət Miqrasiya proqramı həyata keçirilmişdir (Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile).

Burada əsas məqsəd miqrasiya sahəsində idarəedici mexanizmləri inkişaf etdirməkdən və eyni zamanda daxildəki qanunvericiliyə və xaricdəki normalara uyğunluğu gözləmək və daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Miqrasiya üzərindəki dövlət nəzarətini də artırmaq əsas məqsədlərdən biridir. Nəzarət, əsasən, miqrasiya ilə məşğul olan dövlət qurumları arasında koordinasiyanı yaratmaq, Əmək miqrasiyası sahəsində kvotaları yaratmaq və tətbiq etməkdən, həmçinin daxili təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarətdir.

Nəticə və Təkliflər

Buradan aydın olur ki, informasiya və analitik yanaşmanın tətbiqi ev təsərrüfatları sahəsində kiçik sahibkarlığın müəyyən vəzifələrini həll etməyə yönəlib:

- 1) ən geniş və müxtəlif informasiya məlumat bazasının effektiv formalaşdırılması;
- 2) informasiya potensialının inkişafının stimullaşdırılması;
- 3) xüsusi auditoriyanın tələblərinə uyğun olaraq etibarlı, yüksək keyfiyyətli məlumatın təmin edilməsi;
- 4) məlumatların toplanması, emalı və yayılmasının daha effektiv vasitələrinin mövcudluğu və inkişaf etdirilməsi;
- 5) informasiya prosesinin iştirakçıları ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılması və s.

Bununla belə ev təsərrüfatlarının xidmət sahəsinin inkişafına dair informasiya və analitik yanaşmanın həyata keçirilməsi, qeyd olunduğu kimi, çox vacibdir və aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir:

- 1) Lazımi auditoriyanın tələblərinə uyğun olaraq etibarlı yüksək keyfiyyətli məlumatın təmin edilməsi;
- 2) Mövcud vasitələrin təkmilləşdirilməsi və məlumatların toplanması, emalı və yayılmasının daha effektiv vasitələrinin hazırlanması;
- 3) İnformasiya məlumat bazalarının vaxtında yenilənməsi;
- 4) İnformasiya prosesinin iştirakçıları ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılması;
- 5) Əməkdaşlıq və istehlakçılarla rəy vermək imkanları.

Həmçinin sosial əhəmiyyəti və ev təsərrüfatlarının çoxşaxəli quruluşu sayəsində hüquqi qaynaqlar dövlət orqanlarının və işgüzar nümayəndələrin əməkdaşlığına yönəldilən məsələləri həll edə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- yenilikçi bir məişət xidməti sahəsində kiçik sahibkarlığın formalarının və növlərinin yeni strukturunun axtarışı və formalaşması ilə bağlı məlumatların marketinq mənbələrinin cəmi;
- idarəetmənin daha mükəmməl metodlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi, ev təsərrüfatlarının xidməti şirkətlərinin risklərinin tənzimlənməsi və azaldılması;
- bu işin sahibkarlıq mühitinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- xidmət sahibkarlarının yaradıcı potensialının təzahürü və inkişafı.

Ədəbiyyatlar

Muradov, A., Hacıyev, N., Al Salaimh, S., & İstyaq, S. (2018). Software Design for Integrated Computerized Management Systems. *Journal of Economic Sciences: Theory & Practice*, 75(1).
Technology and Public Management information systems
Methodological Foundations of the information and Analytical Approach of Development of Small Entrepreneurship in the Sphere of Household Services

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Migration in the Republic of Azerbaijan: A Country Profile

<http://www.computerbusinessresearch.com/Home/database/analytical-information>

<https://www.stat.gov.az/source/demography/>

<http://www.revistaespacios.com/a18v39n28/a18v39n28p09.pdf>

<http://www.computerbusinessresearch.com/Home/database/analytical-information>

Azərbaycan İqtisadiyyatının İxrac Potensialının İnkişaf Yolları, Təkmilləşdirilməsi

*Ayxan QULIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ayxan001@yandex.com*

Xülasə

Həm beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyələri, həm də dünyanın bir çox ölkələrinin təcrübəsi uzun illərdir ki, müasir dövrdə heç bir dövlət beynəlxalq ticarət sistemindən uzaqlaşa bilməz və idxal-ixrac əməliyyatları olmadan milli iqtisadiyyatın inkişafı təmin edə bilər. Milli iqtisadiyyatların inkişafı birbaşa ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə effektiv iştirakı, beynəlxalq inteqrasiyanın effektiv təşkili, iqtisadiyyatın real sektorlarının ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin artmasının sürətlə artması ölkələrin beynəlxalq iqtisadi ixtisaslaşmalarda fəal iştirak etməsini zəruri etdi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, xarici ticarət əlaqələrinin yaradılması, ixrac potensialının artması və bu proseslərin səmərəli istifadəsi ən mühüm iqtisadi problemlər arasında olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatı əsasən idxaldan asılı idi və dərin böhran prosesləri bir zamanlar iqtisadiyyatın prioritetli sektorlarında da müşahidə olundu. Ancaq bu gün vəziyyət tamamilə fərqlidir. Ölkənin iqtisadiyyatı sürətli inkişaf proseslərini yaşayır, iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində böyük uğurlar əldə olunub, ticarət və iqtisadi əlaqələrin qurulduğu ölkələrin sayı 141-ə çatmışdır. 1995-2009-cu illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 16 dəfə çox artıb. Bu illər ərzində idxal 9 dəfə, ixrac isə 23 dəfə artmışdır. Dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsinə çevirməyə davam edir. Müasir dövrün ən vacib problemlərindən biri müqayisəli üstünlüklərə malik olan sektorlarda, bu sahələrdə ixraca davamlı məhsulların istehsalına, milli iqtisadi inkişafa xidmət edə biləcək xarici ticarət strategiyasının yaradılmasına Azərbaycanın ixtisaslaşması olmuşdur.

Açar sözlər: İqtisadiyyat, istehsal, marketinq, milli gəlir.

Giriş

Bu gün Azərbaycan Respublikası Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq prosesindədir. Önümüzdəki 2-3 il ərzində respublikamızın bu təşkilatın tam üzvü olacağı gözlənilir. Bu təşkilatdakı üzvlüyə xarici ticarətin liberallaşdırılması, idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi, xüsusilə də proteksionizm üçün istifadə edilən tarif və qeyri-tarif maneələri kəskin azalması kimi öhdəliklər nəzərdə tutulur. Bu halda təşkilatın birləşməsi ərəfəsində əsas vəzifələr yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi üçün mükəmməl mexanizmin formalaşdırılmasıdır.

Yuxarıda göstərilənlər göstərir ki, müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində, ölkəmizin karbohidrogenlərin əsas ixracatçısına çevrilməsi fonunda, dünya iqtisadiyyatında müşahidə

olunan qlobal iqtisadi böhran şəraitində, bir ölkənin ixrac potensialını tənzimləyən problemlərin dərin bir elmi araşdırılması vacibdir, ixrac potensialından səmərəli istifadənin istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində istehsalın genişləndirilməsi, əvvəlki bənddə qeyd ediləni kimi keyfiyyətinin artırılması, lazımı tədbirlər, xarici ticarətin liberallaşdırılması, ixrac potensialının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, onun tənzimləyici çərçivəsi və s. bu cür digər məsələlər ixrac potensialının istifadəsini artırmaq üçün vacibdir, lakin kifayət deyil. Bu prosesin yalnız birinci mərhələsi. İkinci vacib məsələ xarici istehlakçıları və iş adamlarını müqayisəli üstünlükləri olan rəqabət qabiliyyətli məhsullarla tanış etməkdir. Yəni, ixracın təşviqi məsələsi. Müqayisəli üstünlük prinsipinə əsasən, istehsal edilən məhsulun ucuzluğuna və yüksək keyfiyyətinə baxmayaraq, beynəlxalq bazarlarda yüksəlməsinə baxmayaraq, ixrac potensialının səmərəli istifadəsində əsas problemlərdən biri də qalmaqdadır. Buna əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı, qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması, hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə, həmçinin biznes strukturları ixracın təşviqi olmalıdır.

Hökumətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi strategiya artıq formalaşmağa başladığını, bir sıra əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirildiyini söyləmək olar. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İxrac və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun yaradılması yaxşı nümunədir. Bu təşkilat "A7Rgosh" adlanır və ixracın təşviq edilməsi üçün dövlət tərəfindən qoyulmuş siyasətlərin həyata keçirilməsində iştirak edir. Departamentin fəaliyyətinin əsasları xaricdə nümayəndəliklərin yaradılması, biznes forumları, konfranslar, investisiya və ixrac məsələləri üzrə seminarlar, xarici investitorlara peşəkar xidmətlərin göstərilməsi və digər vəzifələrdir.

2007-ci ildə AzPromo 50-dən çox işgüzar tədbir keçirmiş, bu da Azərbaycan sahibkarlarına böyük fayda gətirmiş və ixrac biznesinə öz töhfəsini vermişdir. Fondun idarə heyətinin rəhbəri C. Asadullayev deyib: "2008-ci ildən başlayaraq AzPromonun fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və geniş şəkildə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması planlaşdırılır".

2007-2008-ci illərdə AzPromo tərəfindən təşkil edilən konfranslar, biznes forumları, ölkə təqdimatları və digər investisiya və ticarət tədbirləri daha sıx oldu. 2007-ci ildə yerli və xarici sahibkarlar arasında həyata keçirilən layihələr çərçivəsində ümumi dəyəri 65 milyon ABŞ dolları olan 26 müqavilə və əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır. Bir neçə şirkət arasında gələcək əməkdaşlıq haqqında ilkin razılaşmalar əldə edildi. Fond tərəfindən xarici iş adamlarına yönəldilən ölkəyə dair təqdimatlar investisiya mühiti, Azərbaycanın iqtisadi potensialı və əməkdaşlığın perspektivləri haqqında ətraflı məlumat verdi.

Əlbəttə, ölkənin iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin cəlb edilməsi də ixrac potensialının artırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun fəaliyyətlərindən biri investisiya mühitinin təhlili və təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin təqdim olunmasıdır. Fondun hesabatında qeyd olunur ki, Avropa İttifaqının AzPromo Dəstək Layihəsi çərçivəsində yerli konsaltinq şirkəti ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investorların ehtiyaclarını araşdırır və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı ilə Azərbaycan nümayəndəliyi arasında əməkdaşlıq çərçivəsində "Transmilli Azərbaycan ilə korporasiyalar regional mərkəz kimi." Xarici investorları ölkənin əlverişli investisiya mühiti barədə məlumatlandırmaq üçün müxtəlif tədbirlər keçirilir. Azərbaycanda İxrac İnformasiya Mərkəzi mövcud və potensial ixracatçılara yardım etmək və qeyri-neft sektorunda onun payını artırmaq üçün yaradılmışdır. Sonrakı illərdə mərkəz aşağıdakı sahələrdə ixrac edən şirkətlərə xidmət göstərməyi planlaşdırır: (Алиев Дж. М. Баку, АГНА, 2007, с. 32)

- milli dövlət orqanlarından əldə edilmiş son məlumatları və etibarlı beynəlxalq mənbələrdən, müvafiq məlumat bazasının yaradılması;
- işçilərin və mütəxəssislərin köməyi ilə əsas hüquqi bilik və məsləhətlərin verilməsi;
- Azərbaycanda inzibati təcrübənin qabaqcıl beynəlxalq idarəetməsinin tətbiqi üçün məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;
- marketinq siyasətinin formalaşdırılmasına yardım, sahibkarlıq subyektlərinin peşəkar bacarıqlarında mövcud boşluqların aradan qaldırılması və s.

Hər halda, bir L7P yaradılması, məqsədləri, həyata keçirilən fəaliyyətlər həmd olsun layiqdir. Bununla yanaşı, ixracın təşviq edilməsi imkanları böyükdür və bu imkanlardan istifadə etmək lazımdır. Həmin vəzifəni yerinə yetirən özəl şirkətlərə lazımi mühitin yaradılması və dövlət yardımını göstərilməsi də müsbət nəticələr verə bilər.

İxrac potensialının tənzimlənməsi və artırılması, milli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması üçün informasiya tədbirlərinin aparılması vacibdir. Bu baxımdan məhsul və şirkətlərin biznes kataloqlarının yaradılması, sərgilərin təşkili və digər oxşar hadisələr çox vacibdir.

Azərbaycan şirkətlərini beynəlxalq biznes mühitində ixrac potensialı ilə təmsil etmək məqsədi ilə Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti tərəfindən yaradılıb. Layihə həmçinin İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin bir hissəsi olan İxrac və Investisiyaların Təşviqi Fondu da daxildir. Kataloqun məqsədi Azərbaycan bazarının rəqabət qabiliyyətli məhsullarını və xidmətlərini dünya bazarlarına çıxarmaq, yeni xarici istehlakçı bazarlarını və tərəfdaşlarını tapmaqla bağlı mövcud problemləri həll etməkdir. "Azərbaycan İxrac Kataloqu" Azərbaycan dilinin ixrac potensialına malik iki beynəlxalq kampaniyanın (ingilis və rus dillərində) işgüzar mühitinin təqdimatını təmin edir. Bu layihə çərçivəsində kataloqların 3000 nüsxəsi A4 formatında və 2000 formatında CD formatında, eləcə də on-line versiyasında çap olunmuşdur. Aİ-nin məlumatına görə, Kataloq ölkəmizdəki diasporalar, ictimai və dövlət təşkilatları, xarici ölkələrin nümayəndəlikləri, şirkətlər və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə paylanacaq, yerli və beynəlxalq sərgi və konfranslarda təqdim olunacaq. (Алиев, 2004: 122).

Bizim fikrimizcə, bu tipli və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kataloqlar və nəşrlərin hazırlanması və yayılması çox vacibdir. Məsələn, beynəlxalq səviyyəli beynəlxalq sərgilərdə, kənd təsərrüfatı məhsulları, kimya sənayesi, ərzaq sənayesi və ölkənin digər sahələri, ixrac və idxal ilə məşğul olan şirkətlər haqqında geniş məlumatlar verən konfranslardakı kataloqların paylanması böyük fayda gətirə bilər. Bundan əlavə, ölkənin ixracını stimullaşdırmaq üçün uyğun bir dövlət proqramı hazırlamaq məntiqlidir.

22-26 oktyabr 2006-cı il tarixlərində Fransanın paytaxtı Parisdə ən böyük sərgi zallarından birində SIAL-2006 beynəlxalq ərzaq sərgisi təşkil edildi. 101 ölkədən 5300 müəssisənin məhsullarını təmsil edən sərgidə, tanışlıq şəklində ərzaq məhsullarına qoşulmuş Azərbaycanlı 9 müəssisə iştirak edirdi. Bunlar arasında yaxın zamanlarda qurulan "Abşeron-Şərab", Masallı "Nur-M", Naxçıvandan "Sirab", Lənkərandan "Vitra", Qubadan "Saf", Sumqayıt "Bismak" müəssisəsi, artıq əvvəlki bəndlərdə qeyd olunmuşdur. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi bu sərgidə müəssisələrin iştirakını dəstəklədi və sərgidə iştirakın əsas məqsədi Azərbaycan şirkətlərinin Avropa bazarında iştirakının genişləndirilməsi, yeni işgüzar əlaqələr yaratmaq, qabaqcıl təcrübəsi, Avropa ərzaq sənayesinin məhsulunun keyfiyyəti ilə tanış olmaq, milli məhsulların istehsalına imkanların öyrənilməsi imkanlarını öyrənmək idi. 2007-ci ildə Macarıstan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Regional İnkişaf Nazirliyinin dəstəyi ilə Budapeşt şəhərində "Foodapest" ərzaq məhsullarının beynəlxalq sərgisi keçirilmişdir. Sərgidə

Azərbaycanın qida sənayesi müəssisələri olan "Bakı Konserv" MMC, "Star LTD" MMC, "Elfem", "Qəbələ Konserv" və "Milk-Pro" şirkətləri iştirak ediblər. Bu müəssisələr tərəfindən hazırlanan meyvə suları, konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz, fındıq, fındıq pastası və digər məhsullar sərgi iştirakçıları arasında böyük maraq doğurdu.

18-21 sentyabr 2007-ci il tarixlərində Azərbaycanda bir sıra qida sənayesi müəssisələri "Qida məhsulları dünyası" (World Food Moscow 2007) adlı beynəlxalq ticarət sərgisində iştirak etmişdir. Həmçinin Rusiya Kənd Təsərrüfatı və Qida Forumuna ev sahibliyi etmiş, qlobal kənd təsərrüfatı və ərzaq bazarının perspektivlərini, inkişaf proqnozlarını, dünya ticarətində və kənd təsərrüfatı siyasətindəki əsas tendensiyaları və kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tələbatının inkişaf perspektivlərini nəzərdən keçirmişdir. Çox nümunələri göstərə bilərik. Bizim fikrimizcə, Azərbaycanın qida sənayesində məhsulların ixracının təşviqində görülən addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu addımlar daha da intensiv olmalıdır. Yalnız ərzaq sərgilərində deyil, həmçinin müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə də iştirak etmək lazımdır, sərgiyə qatılan müəssisələrin sayını artırmaq, məhsulların siyahısını artırmaq lazımdır. Ölkədə belə sərgilərin təşkili də böyük əhəmiyyətə malikdir (Абайев, 2000: 43).

Xəzər Neft və Qaz, Neft Emalı və Petrokimya Sərgisi vasitəsilə dünyanın hər yerindən böyük şirkətlərin iştirak etdiyi hər il bir qayda olaraq ölkənin kimya sənayesi məhsullarını və digər məhsullarını tanımaq imkanı var.

Araşdırmalar göstərir ki, ixracın təşviqi sahəsində prioritet sahələr ola bilər:

- yerli iş adamlarının beynəlxalq sərgilərdə və konfranslarda müntəzəm və səmərəli iştirakının təmin edilməsi;
 - iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin xüsusi ixrac olunmuş məhsullarının kataloqlarının yaradılması və bazarlarda beynəlxalq səviyyədə tələbin yerləşdirilməsi;
 - ixrac məhsullarının təşviq edilməsində internet resurslarının məhsuldar istifadəsi;
 - ixrac fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün özəl şirkətlərə subsidiyaların verilməsi;
 - Azərbaycanda qeyri-neft məhsullarına həsr olunmuş beynəlxalq sərgilər və konfranslar təşkilatı;
 - ixracın təşviqi üçün dövlət proqramlarının hazırlanması;
- ixracın təşviqi sahəsində beynəlxalq təcrübənin istifadəsi və s.

Daxili bazarın qorunması üçün Qanun da anti-damping vəzifələrinin istifadəsini nəzərdə tutur. Anti-damping vergiləri, bu malların yerli istehsalçılara zərər verəcək, istehsalın təşkilinə və ya istehsalın genişləndirilməsinə maneə törədirsə, bu idxal zamanı və ya istisna edilməməsi halında, bu idxal zamanı malların Azərbaycan Respublikasındakı gömrük ərazisinə idxal

olunan ölkədə real qiymətdən aşağı qiymətə gətirildiyi hallarda tətbiq edilir Azərbaycan Respublikasında oxşar məhsullar.

Kompensasiya vergiləri də yerli istehsalın maraqlarına xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə idxal olunan və ya ixrac olunduqda, subsidiyaların birbaşa və ya dolayısı ilə istifadə edildiyi hallarda, əgər belə idxal bu məhsulların yerli istehsalçılara zərər vuracaq və ya bu məhsulların Azərbaycan Respublikasında istehsalına mane olmasına və ya genişlənməsinə maneə törədəcəksə, istisna edilmirsə və ya istisna edilmirsə, kompensasiya vergiləri tətbiq olunur.

Biz inanırıq ki, ixrac potensialının tənzimlənməsində xüsusi rol oynayan gömrük qanunvericiliyinin əhəmiyyəti xüsusi olaraq təsvir edilməməlidir. Rasyonel gömrük qanunvericiliyi, istehsalın qorunması və ixracın təşviqi baxımından hökumətin əlində olan əsas vasitədir.

Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli 311-10 sayılı Qanunla təsdiq edilmiş Gömrük Məcəlləsi gömrük qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Bu Məcəllə gömrüklərin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyini, suverenliyini və maraqlarını müdafiə etmək, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqələrini genişləndirmək, təsərrüfat subyektlərinin, fərdlərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının qorunmasını təmin etməkdir.

İqtisadi sahədə milli iqtisadiyyatın və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin inkişafı dövlətin gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsinin, müasir tələblərə uyğun olaraq modernləşdirilməsinin, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq gömrüklərin həyata keçirilməsinin və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında gömrük sisteminin rolunun artırılmasının vacibliyini önə çəkir (Ширай, 2003: 114).

Prezidentin 2007-ci il 1 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2007-2011-ci illərdə Gömrük sisteminin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı dövlətin gömrük siyasətində mühüm addım hesab edilir. Proqram 2007-2011-ci illərdə gömrük sisteminin iqtisadi inkişafı və onun modernləşdirilməsi ilə əlaqəli əsas vəzifələri və sahələri, habelə bu müddət ərzində başa çatdırılacaq tədbirləri əks etdirir.

26 oktyabr 2004-cü il tarixində "İxracatın idarə edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu hüquqi akt dövlət orqanları tərəfindən ixrac nəzarəti həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir, Azərbaycan Respublikasının

gömrük sərhədindən ixrac nəzarətinə məruz qalan malların (işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin) hərəkəti qaydalarını müəyyən edir.

Milli iqtisadiyyatın hər hansı bir hissəsi və ya hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət haqqında danışarkən diqqət yetirmək lazım olan bir vacib məsələ hüquqi çərçivəsidir. Müasir dünyada inkişaf üçün əlverişli mühit yaratmaqda qanunvericilik bazası əsas vasitədir. Hər hansı sənayenin və ya fəaliyyətin qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının qanunları, Prezidentin fərman və sərəncamlarını, Milli Məclisin qərarlarını, Nazirlər Kabinetinin qərarlarını, müəyyən sahələri tənzimləyən və nəzarət edən müvafiq dövlət orqanlarının normativ hüquqi aktlarını, beynəlxalq müqavilələri və sazişlərini əhatə edir. ölkə və s. (Манин, 2003: 35).

İxrac potensialının tənzimlənməsi üçün bu sahəyə birbaşa aid olan və onun üzərində bir təsiri olan kriteriyalar əsasında hüquqi çərçivə iki qrupa bölünə bilər. Birinci qrup ixrac potensialının səmərəli istifadəsi və onun tənzimlənməsi, gömrük fəaliyyəti və ixrac tarifləri ilə bağlı qanunlar, fərmanlar, əmrlər, fərmanlar və s. Daxildir. İkinci qrup ölkənin ümumi iqtisadi sabitliyinə və onun davamlı inkişafına xidmət edən ixrac potensialı olan sektorların fəaliyyətini və inkişafını tənzimləyən hüquqi sənədləri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialından səmərəli istifadəsi haqqında" 13 avqust 1992-ci il tarixli Sərəncamı ilə bağlı danışdığımız qanunvericilik bazasının formalaşmasında ilk addım hesab edilə bilər.

Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialından istifadə qaydaları müəyyən edilmiş, xarici iqtisadi fəaliyyətdə zəruri intizam və əmr yaratmış və Azərbaycan Respublikasının vahid valyuta fondunun artırılmasını sürətləndirmişdir. Bu sənəd Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra başlayan ilkin xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması zamanı heç bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir və xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasında və tənzimlənməsində müvafiq dövlət qurumları arasında məsuliyyətlərin bölüşdürülməsini müəyyən etmişdir. Bununla yanaşı, sonrakı illərdə ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, bazar münasibətlərinin daha geniş səviyyədə formalaşması, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi bu qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini və müasir tələblərə uyğun şəkildə aparılmasını tələb etmişdir. Bu baxımdan 1995-1997-ci illərdə qəbul edilmiş bəzi normativ aktlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

28 mart 1995-ci ildə qəbul edilmiş "İxrac Vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ixrac potensialının tariflərinin tənzimlənməsi sahəsində mühüm sənəd olmuşdur. Qanun vergitutma obyektini olaraq, Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan strateji

məhsullar üzrə müqavilə qiyməti (ixrac xərcləri istisna olmaqla) və yerli müəssisənin müəyyən etdiyi topdansatış qiyməti arasındakı fərq arasındadır.

Qanunda göstərilmişdir ki, idxal edilmiş xam materiallardan emal edilmiş və emal edilmiş məhsullar, habelə xarici kapitalın iştirakı ilə yaranan məhsullar ixrac edən hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasında öz məhsullarına görə ixrac vergisindən azad edirlər. Vergiyə tabe olan strateji məhsulların siyahısı, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən vergi dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi və 70 faiz səviyyəsində ixrac vergisinin tərifi də göstərilmişdir.

1995-ci il iyunun 20-də Azərbaycan Respublikasının "Gömrük tarifləri haqqında" qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun daxili bazar və dünya bazarları arasında səmərəli əlaqələrin təmin edilməsi, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifini formalaşdırmaq və tətbiq etmək proseduru, habelə Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən hərəkət etdikdə mallara yük verən qaydalara əməl etmək qaydalarını müəyyən edir.

Yuxarıda göstərilən Qanunda gömrük tarifinin əsas məqsədi aşağıdakı kimi göstərilir:

- Azərbaycan Respublikasına idxalın əmtəə strukturunun rasionallaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində malların idxalı və ixracı, valyuta gəliri və xərclərinin rasional balansının təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə idxalın effektiv nəzarəti və ondan valyuta dəyərlərinin ixracı;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsalı və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaradılması;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması.

Qanunda ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və tətbiq olunduğu malların siyahısı, habelə xarici iqtisadi tənzimləmə üzrə qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının ən çox razılaşdırılmış ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin mallarına ən çox idxal vergisi dərəcələri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən müəyyən edilir. [Кулиев Т.А. 2000, s. 74].

Yerli istehsalın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq üçün qanunda tətbiq olunan xüsusi vəzifələr nəzərdə tutulur:

- malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə idxal edildiyi hallarda və bu malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya gətirə biləcəyi şəraitdə qoruyucu tədbir kimi;
- digər dövlətlərin və Azərbaycan dövlətinin maraqlarına zidd olan birləşmələrin ayrı-seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab olaraq.

Azərbaycan hökuməti bir sıra dövlətlərlə, keçmiş sovet respublikaları da daxil olmaqla, azad ticarət sazişlərini bağlamışdır. Bu razılaşmaların əsas məqsədi ölkələrin işçilərinin ixrac potensialının istifadəsinin artırılmasıdır. Məsələn, aşağıdakılar: (Шакаралиев, 2009: 24). 1996-cı il 16 aprel tarixli 300 nömrəli Prezident Sazişi, Moldova Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında sərbəst ticarət haqqında Sazişi təsdiq etmişdir. Saziş hər iki tərəfə aşağıdakı öhdəlikləri verir:

Tərəflər:

- birbaşa və ya dolaylı olaraq, bu Sazişə tabe olan mallara, yerli vergilərə və ya üçüncü ölkələrdən gələn oxşar məhsullara və ya mallara aid olan müvafiq vergilərdən və ya haqlardan artıq vergi vergisi;
- bu Sazişə əsasən malların idxalına və ya ixracı ilə əlaqədar oxşar şəraitdə oxşar yerli istehsal və ya üçüncü ölkələrdən gətirilən mallara tətbiq edilməyən xüsusi məhdudiyyətlər və ya tələblər tətbiq etmək;
- digər Razılığa Gələn Tərəfdən çıxarılmış malların saxlanması, saxlanması, saxlanması, daşınması, ödənişlərin ödənilməsi və köçürülməsi, oxşar əşyalarda istifadə edilən və ya üçüncü ölkələrdən alınan mallar üçün istifadə edilən digər şərtlər və s.

Nəticə və Təkliflər

Ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafının xüsusiyyətləri, xarici ticarət strategiyasının problemləri, iqtisadi sektorların ixrac potensialı, ixrac potensialının tənzimlənməsi və sair oxşar məsələlərin öyrənilməsindən əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: Hər iki beynəlxalq nəzəriyyə və tədqiqatın təhlilinin nəticələri, ölkənin müasir iqtisadçıların nəzəri baxışları, tədqiqatlar göstərir ki, bir ölkənin ixrac potensialını tənzimləmək üçün aşağıdakı nəzəri fikirlər vacibdir:

- beynəlxalq əmək bölünməsi və istehsalın ixtisaslaşması sahəsində hər bir ölkə öz iqtisadi potensialı, resursları ilə müqayisədə dünya ölkələri arasında mövqə tutmalıdır, ölkənin sektorlarını müqayisəli üstünlükləri ilə müəyyən etməlidir və bu sahələr inkişaf prioritetlərinə daxil edilməlidir;

- hökumət qarşısında duran əsas vəzifələr makroiqtisadi sabitliyin, davamlı inkişafın, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsini təmin etmək olmalıdır;
- ixrac edilən əməyin intensivliyini artırmağa çalışmalıdır ixrac edilən malların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır;
- daxili bazarın qorunması ilə yanaşı, ölkələr xarici ticarətin daimi liberallaşdırılması üçün səy göstərməlidirlər.

Ədəbiyyatlar

- Алиев, М. (2007). Методические аспекты формирования и реализации экспортного потенциала машиностроительных предприятий. Известия высших технических учебных заведений Азербайджана. Раздел «Экономика и управление» Баку, АГНА.
- Алиев, М. (2007). Повышение экспортного потенциала машиностроительных предприятий Азербайджана путем их реорганизации. Известия Национальной Академии Наук Азербайджана серия Гуманитарных и Общественных наук. Экономика №3.
- Аьайев, С.Щ. (2000). Азярбайьанын стратеги мящсуллары вя онларын хариьи-игтисади ялагялярдя ролу. АДНА-нын 80-иллик Йубилейиня щяьр олунмуш Республика ЕПК-нын материаллары. с. 58-60,Баку.
- Ширай, В.И. (2003). Мировая экономика и международные экономические отношения. - М.: Издательский дом Дашков и К, с. 528.
- Шакаралиев, А.Ш. (2009). Экономическая политика государства: реальность и перспектива, Баку, с. 415
- Манин, П.В.(2003). Система комплексной оценки экспортного потенциала промышленных предприятий. Экономика и управление.

Azərbaycan Şirniyyat Məhsullarının İxrac Logistikası Problemlərinin Tətqiqi

Ayişə BAYRAMLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ayishabayramli@gmail.com

Xülasə

Beynəlxalq ticarətdə logistikanın rolu əvəzsizdir. Müasir dövrdə qənnadı sahəsində ixtisaslaşmış şirkətlərin uğur qazanmasının bir digər səbəbi də düzgün qurulmuş logistik sistemdir. Dünyada şirniyyat sektoru qlobal səviyyədə inkişaf edən sahədir. Logistikanın rolunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq şirkətlər daima ən son təchizat zənciri və logistik sistemləri tətbiq etməyə çalışırlar.

Bu məqalədə əsas məqsəd Azərbaycanda şirniyyat sektorunda mövcud problemləri müvafiq tətqiqat metodlarında istifadə etməklə aşkarlamaqdır. Şirniyyat sənayesinin inkişafı hər zaman aktual mövzu olmuşdur. Çünki şirniyyat məmulatlarına tələbat daima mövcuddur. Mövzu ilə əlaqədar problemlərin aşkarlanması və həll olunması üçün şirniyyat məmulatları ixracında ölkədə ilk pillələrdə olan müəssisələrdə ixrac üzrə ekspertlərlə müsahibə aparılmışdır. Rəsmi mənbələrdən əldə olunmuş ixrac və idxal göstəriciləri ilə son beş ildə şirniyyat məhsulları ixracının təhlilləri aparılmış, şirniyyat məmulatları ixrac edən müəssisələrdə müsahibə aparılmışdır. Şirniyyat məhsullarının ixrac logistikası ilə bağlı əvvəllər Azərbaycanda araşdırmaların aparılmamış olması, Azərbaycan dilində yetəri qədər ədəbiyyatların, məqalələrin olmaması tətqiqatda məhdudiyətlər yaradır. Aparılmış araşdırmalar və təhlillər nəticəsində ölkədə logistik sistemin qənaətbəxş olmaması, mərkəzləşdirilmiş logistik sistemin olmadığı səbəbindən daşınma qiymətlərində müxtəlif dövrlərdə qiymət artımları, marketing problemləri, müasir texnoloji vasitələrin vasitələrinin çatışmazlığı, su yolu ilə daşınmada gəmilərin son tələblərə cavab verə bilməməsi və yükötürmə qabiliyyətinin aşağı olması, müəssisə daxili problemlər aşkarlanmışdır.

Açar sözlər: İxrac, Şirniyyat sənayesi, Logistik problemlər

Giriş

Dünyada şirniyyat sektorunun daim böyüməsi və genişlənməsi hər gün sürətlə davam edir və günümüzdə getdikcə daha çox inkişaf edərək gəlir əldə olunacaq bir sahəyə çevrilmişdir. Qənnadı və digər şəkərli məmulatlar sektorunda beynəlxalq firmalar hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Dünyada istehsal olunan qənnadı məhsullarının təqribi 45 % -i ilk yeddi–səkkiz firma tərəfindən istehsal olunur.

Transparency Market Research –un araşdırmasına əsasən şirniyyat məhsulları bazarının həcmi 2017-ci ildə 76 milyard 385 milyon dollara çatmışdır. Araşdırmaya əsasən 2025-ci ildə şirniyyat bazarının həcmi 109 milyard 960 milyon dollarlıq böyük bir bazar olacağı proqnozlaşdırılır. Technavio bazar tətqiqatçıları görə şokolad sektorunun 2021-ci ilə 5%-in üzərində artımı olacaqdır (<https://www.technavio.com/report/global-food-global-chocolate-market, 2017>). Bazar araşdırması analizləri nəticəsində kompaniyalı və mövsümlə bağlı istehsal olunan şokolad məhsullarına görə şokoladın bazar payı artmaqdadır. Şokolad bazarı analizi

Technavio tərəfindən 2017-ci ildə aparılmışdır. Araşdırma nəticəsində istehlakçılar məhsulun qablaşdırmasına, görünüşünə, qiymətinə, keyfiyyətinə və kompaniyalı məhsul olmasına qarşı həssasdırlar. Şirniyyat sənayesi üzrə aparılan bir digər araşdırma isə Shashina M.V, Tyuha İ.V tərəfindən araşdırıldı (Kruglikova V., 2018). Shashina M.V şirniyyat sənayesində mümkün yoldan istifadə edilərək inkişaf etdirilməsi yollarının araşdırmışdır. Tyuha İ.V isə qənnadı sənayesinin potensialını tətqiq etmişdir (Kruglikova V., 2018). Dünyada şirniyyat satışları artdığı vaxtda, logistik şirkətlər məhsulların vaxtında və ən optimal formada çatması üçün 3PL xidmətindən yararlanırlar. Logistika inkişaf etdikcə, logistik xidmətlər də hər daim təkmilləşir. 3PL- Müştərilərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün hər növ məhsul, xidmət və informasiya axınının, başlanğıc nöqtəsindən son nöqtəyə qədər təchizat zənciri daxilindəki hərəkətin effektiv və səmərəli şəkildə planlaşdırmaq, daşımaq, anbarda saxlamaq və nəzarət etmək xidmətidir (<https://www.foodlogistics.com/cold-chain/article>, 2017).

Üçüncü partiya logistika 3PL olaraq tanınır. Üçüncü partiya logistika müəssisənin məhsul idarəsinin və məhsulların paylanması işini qismən və ya tamamilə logistik şirkətin öhdəçiliyinə verilməsidir. Bütün 3PL şirkətləri eyni xidməti göstərə bilməz, onlar şirkətlərin biznes modelinə uyğun olaraq uyğun təkliflər edirlər. Dördüncü partiya logistika konsepsiyası 1990-cı illərdən sonra üçüncü partiya logistik şirkətlərin xidmətlərin kifayətsiz olduğu səbəbindən ortaya çıxmışdır (<https://www.foodlogistics.com/cold-chain/article>, 2017). 4PL(dördüncü partiya logistika)- 3PL firmaların ehtiyaclarını təmin edə bilməməsi səbəbindən ortaya çıxan yeni qavrayışdır. 3PL firmaları daha çox daşınma xidmətləri və anbar xidmətlərində yüksək təcrübəyə malikdir. Ümumiyyətlə, daşınma və anbar kimi standart sahələrə istiqamətlənmiş 3PL şirkətlər idarəetmə və müəssisənin digər logistik ehtiyaclarını qarşılama bilmədikləri üçün dördüncü partiya logistika xidmətləri sektora daxil oldu. 4PL müştərilərinə hər tərəfli logistik zəncirin idarəsi həllini təklif edir. 3PL şirkətləri ilə birlikdə təchizat zəncirini əvvəldən sona qədər idarəsini öhdəsinə götürür. 4PL çalışdığı şirkətlərin fəaliyyətləri, texnologiyaları və ehtiyaclarını birlikdə analiz edərək onlara həll yolları təklif edirlər (Mogeto J., 2018). 4PL və 3PL arasındakı fərqlər logistika sektorunda uzun müddət müzakirə mövzusu olmuşdur. Bəziləri üçün hər ikisi arasındakı fərqlər çox aydın izah edilə biləcək səviyyədədir, lakin digərləri bunları qəbul etmir. Hər ikisi arasındakı fərqləri daha yaxşı anlamaq üçün həm 3PL, həm də 4PL-in təkliflərini başa düşmək vacibdir. Şirkətin 3PL və ya 4PL tətbiq etdiyini müəyyənləşdirmək çətinidir. Şirkətin bunlardan hansını tətbiq etdiyini öyrənməyin ən sadə yolu təchizat zəncirinin idarə olunması üçün öz resurslarından, texnologiyalarından istifadə edib etməməyini bilməkdir.

Logistikanın idarə olunması təchizatın idarə olunmasından daha çətinidir. Logistika təchizatın effektiv idarə olunması ilə məşğul olur. Bundan başqa, məhsulun istehlakçıya çatdırılmasından

sonra müştəridən şirkətə məlumat axınına nəzarət edir. Logistikanın məqsədi istehsal fəaliyyətini marketing fəaliyyətinə birləşdirməkdir. Logistika təchizat zəncirinin idarəsində uyğun tədbirlərin koordinasiyası və həyata keçirilməsini təbliğ edir (Mogeto J., 2018). Təchizat zəncirinin idarəsi üzrə komanda, anbarda məhsulların çoxluğunu və çatışmayan məhsulları təyin etmək üçün dünyanın hər yerində məhsullarını tam nəzarətdə saxlayırlar. Təchizatın idarəsi baxımından şirkət düzgün qablaşdırma, anbar, adekvat nəqliyyat və inventar planlaşdırma həyata keçirməkdədir (Mogeto J., 2018). İnteraktiv planlaşdırma planı şirkətin rentabelliğini ən üst dərəcədə artırmaq və şirkətin fəaliyyətini təşviq etmək üçün logistik zəncirin və logistik xərclərin planlaşdırılması və minimallaşdırılmasıdır (Mogeto J., 2018). Şirkətin həyata keçirdiyi böyük təchizatlar şirkətin düzgün işləməsinə, məhsulun vaxtında əldə edilməsinə və məhsulun düzgün çatdırılmasına imkan verəcək planlaşdırma tələb edirlər.

ERP (Korporativ Resurs Planlaması) – Təchizat zəncirinin idarəsi departamentində daxil olmaqla, hər hansı bir şirkətin departamentində daha məhsuldar və qarışıq idarəetmə sistemini rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək idarə edən bir sistemdir (Murray M., 2013). ERP-informasiya mübadiləsinə effektiv formada idarə etmək və və biznes prosesində səmərəliliyin təşviq edilməsi üçün müxtəlif təşkilati informasiya sistemlərini birləşdirən bir innovasiya proqramıdır. Təchizat zənciri və Logistika, ERP-nin tətbiq oluna biləcək və faydalı olacağı idarəçi rollarındandır. ERP-nin əsas vəzifəsi şirkətin və ya təşkilatın səmərəliliyini maksimuma çatdırmaqdır (Murray M., 2013).

Menecerlər, xərcləri minimuma endirə biləcək və səmərəliliyi artırma biləcəkləri sahələri müəyyən edirlər. Təchizat və Logistika, müştəri məmnuniyyətini artıracaq və təşkilati məsələlərin həll ediləcəyinə imkan verəcək çoxsaylı yollardan istifadə edərək, maliyyə xərclərini azalda biləcək sahədir (Mogeto J., 2018). Daha konkret deməli olsaq, logistik maliyyə xərclərinin azaldılmasında nəzərə alınacaq yollar arasında çatdırılma, iş yükünün ağır olması, gəmilərin vaxtında yoxlanması, ən yeni texnologiyaların tətbiqi və düzgün qərar vermə dayanır. Nəticə olaraq, Təchizat zəncirinin idarə olunması və Logistika idarəsi şirkətin uğur əldə etməsinə birbaşa təsir göstərir.

Metod

Tədqiqat işində rəsmi statistik mənbələrdən əldə olunan göstəricilərin illər üzrə müvafiq müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə, şirniyyat müəssisələrində ixrac üzrə ekspertlərlə aparılmış birbaşa müsahibələr təşkil edir.

Analiz

Şirniyyat məhsullarının ixrac logistikasındakı mövcud problemləri öyrən məqsədi ilə Şirin MMC və Ulduz şokolad fabrikində araşdırma aparılmışdır. Mövcud vəziyyəti öyrənmək üçün seçilmiş tətqiqat üsulu müsahibədir. Müsahibə üçün seçilmiş müvafiq suallar müəssisələrdə məsul şəxslərə təqdim edilmiş və onlar tərəfindən cavablandırılmışdır. Mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı suallar təqdim olunmuşdur.

- 1.Xarici ölkələrə məhsul ixrac edirsinizmi?
- 2.Hansı ölkələr və hansı məhsullar?
- 3.Ölkə xaricinə məhsul ixrac etməmək də səbəb? (Birinci sualın cavabı xeyr olduğu halda)
- 4.İxrac zamanı hansı logistik problemlərlə qarşılaşırsınız ? (Qablaşdırma, anbar, nəqliyyat və s.)
- 5.Məhsullarımızın daşınma üsulları ?

Azərbaycanda keyfiyyətli qənnadı məhsulları istehsal edən müəssisələrdən biri də “Şirin” MMC-dir. Şirin MMC–nin məhsullarına olan maraq yalnız ölkə daxilində deyil ölkə xaricində də, olan maraq günü–gündən artır. Son 5 il ərzində “Şirin” MMC–in ixracında artma və azalmalar müşahidə olunmuşdur. Məsələn 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə ixracda azalma olub. Buna müəssisə daxili bəzi problemlər səbəb olmuşdur. Müştərilərin sifarişində gecikmələr, istehsalatla bağlı problemlər və digərləri daxildir. Ancaq bu problemlər zamanla həll edilir. Digər əsas problem isə ixrac zamanı keyfiyyət sertifikatlarının əldə olunması üçün ödənilən məbləğin yüksək olmasıdır. Keyfiyyət sertifikatının alınması üçün hər məhsula 310 manat tələb olunur. Əgər biz 20 çeşiddə məhsul ixrac ediriksə bu zaman məbləğdə artır.Əksər hallarda məhsullarımızın daşınması üçün nəqliyyat ixrac etdiyimiz ölkələr (Dağıstan, Özbəkistan) tərəfindən təmin olunur. Digər hallar da isə şirniyyat məhsullarımız xüsusi təchiz olunmuş və xüsusi olaraq məhsulların keyfiyyətini qoruyacaq temperaturda olan maşınlarla daşınır. Məhsulların daşınması üçün yerli logistik şirkətlərlə çalışırıq. Mövsümlə əlaqədar olaraq daşınmada problemlər yaşaya bilər. Bu problemlər meyvə ,tərəvəz mövsümü ilə bağlı olur. Logistik daşınma şirkətlərində həmin zaman nəqliyyat vasitəsi tapmaq çətinləşir. Bu da sifarişlərimizin gecikməsinə də, səbəb ola bilər.

İştirak etdiyimiz beynəlxalq sərgilər yeni müştərilərlə əlaqələr qurmağımıza imkan yaradır. İxrac əhatəmizi genişləndirmək üçün “Şirin” MMC olaraq daima yeni müştərilər axtarışındayıq. Daxil olduğumuz bazarlarda möhkəmlənməyə çalışırıq. Ruminiyaya ilk ixracımızdan sonra məhsullarımız bəyənilmiş və əməkdaşlığa hal-hazırda davam edirik. Əsas məqsədmizi Ruminiya bazarında möhkəmlənmək və Ruminiya vasitəsilə ixrac əhatəmizi genişləndirməkdir. Qarşıda duran əsas hədəf Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq etməkdir. Hazırda

Fransa və Almaniyaya məhsullarımız ixrac edilməsi üçün çalışırıq. İxrac etdiyimiz ölkələrin tələblərinə uyğun olaraq məhsul barəsində məlumatlar ixrac olunan ölkənin dilində yazılır. Qənnadı məhsullarımızı qablaşdırmaq üçün istifadə olunan etiketlər, qablaşdırmalar Türkiyədən idxal olunur. Qənnadı məhsullarımız üçün istifadə olunan şokolad, kakao Belçikanın “Barry Callebaut” şokolad və kakao şirkəti tərəfindən təmin edilir. İstifadə olunan digər xammalların 90 faizi Azərsun Holdingdən alınır. Məhsullarımızın istehsalında son dərəcə keyfiyyətli xammallardan istifadə etməyə diqqət göstəririk.

2011-ci ildən fəaliyyətə başlayan “Ulduz” Şokolad Fabriki tez bir zamanda yerli bazarın sevimli qənnadı istehsalçısına çevrilərək “Milli Brend” statusunu qazana bilmişdir (<https://www.ulduz.com.az/about-us>, 2019). Hazırda 20-ə yaxın ölkəyə öz məhsullarını ixrac edir. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar lazimi məlumatları əldə etmək üçün bu sahədə səlahiyyətli şəxsdən müsahibə götürülmüşdür. Müsahibə üçün əvvəlcədən hazırlanmış konkret suallar təqdim olunmuşdur.

1. “Ulduz” Şokolad Fabrikinin məhsullarını beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətli məhsul olaraq görürsünüzmü?

- Biz hal-hazırda öyrənməyə çalışırıq ki, digər qənnadı şirkətləri arasında fərqimiz nədir? Biz elə bir məqam tapmağa çalışırıq ki, rəqib firmalardan fərqlənək və beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davam gətirə bilək. Biz məhsullarımızı adi şokolad yağlarından da, istifadə edərək istehsal edə bilərik lakin müştəri məhsulu alan zaman başa düşür ki, hansı firmanın məhsulu daha keyfiyyətlidir. Məhsullarımız üçün istifadə etdiyimiz xammalların keyfiyyətli olmasına diqqət edirik. Məs. yer findığını Argentinadan idxal edirik. Çindən də idxal edə bilərdik həmdə daha ucuz başa gələcəkdə lakin dad olaraq istədiyimiz nəticəni ala bilməyəcəkdik. Üç seqment üzrə çalışa bilərik: aşağı seqment, orta seqment və yüksək seqment. Bizim şokolad yağlarından istifadə edərək istehsal etdiyimiz məhsullar orta seqmentə xitab edir. Tərkibinə əlavə olaraq fındıq, yer fındığı əlavə etdikdə bu artıq yüksək seqment üçün məhsul sayılır. İstehsalat aparatlarımız Almaniyaadan gətirilmişdir və ən son tələblərə cavab verir. Əminliklə deyə bilərik ki, məhsul istehsalımız yüksək səviyyədədir. Məhsullarımızı Avropa standartlarına uyğun istehsal etməyə çalışırıq.

2. İxrac üçün xarici müştərilərlə əlaqələri necə qurursunuz?

- Müştərilərlə tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaq üçün beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmək olduqca vacibdir. “Ulduz” şokolad fabriki olaraq BƏƏ, Almaniya, Çin kimi bir çox ölkələrdə keçirilən sərgilərdə iştirak edirik. Buda öz növbəsində əlaqələrimizi genişləndirir. Beynəlxalq sərgilərdə iştirak firmanın imici üçün olduqca vacibdir. Marketingi elə qurmaq lazımdır ki, sərgi iştirakçıları stendə yaxınlaşsın və dadmaq üçün təqdim olunan məhsullardan dadsın. Çalışmaq

lazımdır ki, son dərəcə məmnun halda stenddən ayrılısın. Dizaynı və qablaşdırılması yaxşı olmalıdır və diqqət çəkməlidir. Bütün bunlar hamısı məhsul satışında rolunu oynayan vacib faktorlardır. Məhsulun satışında satıcı məhsulun istehsalından hazır olmasına kimi bütün prosesləri bilməlidir ki, məhsulun satışında qələbə qazana bilsin.

3. İxrac etdiyiniz ölkələrdə Ulduz məhsullarına tələbat səviyyəsi ?

-İxrac etdiyimiz ölkədə güclü nümayəndə tapmalıyıq və reklamımızı çox güclü etməliyik ki, satışlarımız artsın. Əməkdaşlıq üçün müraciət edənlərə saytımıza daxil olub ətraflı şəkildə məlumatlanacaqlarını bildiririk. Ancaq biz bilmirik ki, siz kimsiz?. Əməkdaşlıq üçün şirkətimizə gələn partnyorlar bizim böyük müəssisəmizi, 12 min işçimiz olduğunu, istehsalat prosesini gördükdə anlayırlar ki, biz güclü şirkətik. Məhsullarımızın satışında mağazalar və distribüterlərdə fərqli qiymət tətbiq edirik. Belə ki distribüterlərə birbaşa mağazaya satdığımız məhsullarımızdan daha aşağı qiymət qoyuruq. Çünki mağaza daha kiçikdir və məhsul satışı çox olmayacaq ancaq distribüterlər vasitəsilə satışlar daha çox olur.

4. Məhsulların ixracı zamanı hansı logistik problemlərlə qarşılaşırırsınız? (Qablaşdırma, anbar, nəqliyyat, gömrük və s.)

-Uzaq ölkələrə ixracı hazırda edə bilmirik. Məhsullarımızı almaq üçün nümunələr istəyirlər lakin məsafə uzaq olduğundan mümkün olmur. Çinə Şanxaya məhsullarımızın daşınma üsulları ilə əlaqədar danışıqlar gedir. Daşınma üçün müxtəlif yollar var. Gəmi vasitəsilə daşınma 50 günə tamamlanır buda məhsullarımızın istifadə müddəti baxımından sərfəli deyil. Daşınma ilə bağlı məhsullarımızı Moskvaya oradan da, qatarla Çinə daşınmasını planlaşdırırıq. Qatarla getmək zaman qazanmaq üçün ən optimal variantdır. Məhsulların saxlama müddətinə görə uzaq məsafələrə ixracda çətinliklər yaranır. Qənnadı məhsullarımızın istifadəyə yararlılıq müddəti 6-8 aydır. Gəmi ilə daşınma zamanı bir ay yarım yalnız daşınma vaxtına hesablandığından bizim üçün sərfəli daşınma üsulu deyil. Saxlama müddətinin az olması məhsulun satışında da çətinliklər yaradacaq. Saxlama müddətinin qısa olması məhsulun istehsalında keyfiyyətli və əlavə qatqısız xammaldan istifadə edildiyini göstərir. Məs. Polşanın qənnadı şirkətini nümunə olaraq göstərmək olar ki, onların məhsullarının yararlılıq müddəti iki ildir. Bu şokolad məmulatları üçün uzun müddətdir həm də məhsulları qiymət baxımından da bizdən ucuzdur. Keyfiyyət cəhətdən müqayisə etdikdə bizim məhsullarımız üstündür. Hər bir qənnadı markasının öz seqmenti vardır. Yararlılıq müddəti uzun olan məhsullar daşınma baxımından üstün olsa da, keyfiyyət baxımından üstün ola bilməz.

Meyvə, tərəvəz mövsümlərində nəqliyyat vasitələrində qiymət artımları olur. Normalda logistik şirkətlərlə razılaşdığımız qiymət 2000 dollardırsa, mövsümlə bağlı 3000-4000 dollara qədər artırılabilir. Şirkət qarşısında bununla bağlı təklif etmişəm ki, öz logistik mərkəzimizi

yaradaq. Mövsüm ilə bağlı problemlərlə də qarşılaşmamış olarıq. Maşınları saxlamağımız üçün xüsusi yer olmalı, beynəlxalq dərəcəli sürücülərimiz olmalıdır. Bizim stabil qiymətlərimiz olmalıdır ki, problemlərlə qarşılaşmıyaq. Daşınmada logistik şirkətlər qiymətləri qaldıran zaman məcbur olaraq bizdə məhsul qiymətimizi artırmalı oluruq. Bəzi ölkələr partnyorlarımızı məhsulların daşınmasını öz nəqliyyat vasitələri ilə reallaşdırırlar. Əfqanıstana daşınma zamanı logistik şirkət bunu 6000 dollara edəcəyini bildirmişdi. Əfqanıstan tərəfi Türkmənistandan logistik şirkətlə anlaşaraq 4000 dollara razılaşırdılar.

5. Məhsullar hansı nəqliyyat vasitəsilə daşınır?

-Azərbaycanın Xəzər dənizi vasitəsilə Qazaxıstan və Türkmənistana çıxışı olduğundan həmin ölkələrə ixrac gəmi vasitəsilədir. Daşınmanın qiyməti gəmi ilə 1600 dollar təşkil edir. Çatdırılma müddəti iki gündür. Daşınma Özbəkistana quru yolu ilə olduqda 6 min dollara başa gəlir. Dəniz yolu ilə daşınma qiymətləri daha aşağı olsaydı ixracımızı daha da artır bilərdik. Gəmi yolu ilə qiymətlər sərfəli olsaydı Qazaxıstana da, ixrac daha asan olardı. Rusiya vasitəsilə ixrac etmək isə problemlər yaradır. Gürcüstanda Ulduz şokolad fabrikinin ticarət mərkəzləri vardır. Gürcüstana ixrac zamanı gömrükdə problemlər yaşamırıq. Lakin Rusiyada sərhəddə limiti 5 ton tondur. Halbuki Gürcüstan sərhəddin də bu hal baş vermir. Nə qədər çox məhsul ixrac etsək xərclərimiz də o qədər az olur. Türkmənistana ixracı qatarla etmək ucuz başa gəlir. Məhsullarımızı dəmir yolu, konteynerlərlə, xüsusi maşınlarla daşıyıq. Refrijatorlarla məhsulları 15 dərəcədə saxlayırıq ki, problemlərlə qarşılaşmıyaq Çətinliklər isti ölkələrə ixrac zamanı artır. Dubaya ixrac zamanı xüsusi nəqliyyat vasitələrin dən istifadə edirik. Bu səbəblərdən isti ölkələrə daşınmada məhsullarımız öz keyfiyyətini itirməsin deyə ixracımız azdır. Burada əsas şirkətin imicin düşünmək lazımdır. Hər bir məhsulun daşınma xüsusiyyəti var . Ona görə də, bütün buları nəzərə alaraq məhsullarımızı ən yüksək keyfiyyətlə istehlakçılara çatdırmağa çalışırıq.

6. Rusiya, Ukrayna və Türkiyə istehsalı olan şirniyyat məhsullarına (biskvit, şokolad, peçenye və digər çeşidlər) tələbatın yüksək olmasına səbəb ?

-Türkiyədə şirniyyat istehsalında əsas qənaət üstünlük təşkil edir. Onlar çalışır ki, məhsullarının yararlılıq müddəti bir il olsun. Xammalın ucuz olmağına diqqət edirlər. Belarusiya, Rusiya şokoladları , qənnadı məmulatları deyə bilərəm ki, keyfiyyətlidir. Bu işi son dərəcə professional formada görürlər. Orta seqment üçün keyfiyyətli və layiqli məhsullar istehsal edirlər.

Cədvəl 1: Şirniyyat məmulatlarının idxal göstəriciləri

Göstərici	2017	2016	2015	2014	2013
Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	202954.7	187593.1	149858.4	236871.5	228972.2

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Kakao və ondan hazırlanan məhsullar	55463.7	48092.5	33718.3	43251.0	47180.9
Taxıldan, undan nişastadan və ya süddən alınan hazır məhsullar, unlu qənnadı məmulatları	77218.4	74836.4	57928.9	49646.9	54420.2

Mənbə : Azərbaycanın Statistik İnformasiya Xidməti <https://www.azstat.org/portal/> 26.11.2018

Yuxarıda verilmiş cədvəldə Azərbaycanın 2013-2017- ci illər aralığında xaricdən idxal etdiyi şəkərli, unlu və digər qənnadı məhsullarıdır. Verilmiş rəsmi göstəricilər statistika komitəsindən əldə olunmuşdur.

İdxal olunan qənnadı məmulatlarının 2013-2017–ci illər aralığındakı idxal həcməsinə baxsaq 2013-cü ildə idxal 228972.2 min ABŞ dolları, 2014-cü ildə idxalın məbləği cüzi artaraq 236871.5 min ABŞ dollarına çatmışdır. Ardıcıl olaraq 2015-ci ilin göstəricisinə diqqət yetirdikdə, idxalda 26.7 faizlik azalma olmuş və idxal 149858.4 min ABŞ dollarına qədər enmişdir. Qeyd edək ki, 2015–ci ildə dekabrda ölkədə ikinci devalvasiya olmuş manatın dəyəri enmişdir. 2016-cı ildə isə 20.1 faizlik artımla idxalın dəyəri 187593.1 min dollara çatdı. Son olaraq əldə olunan 2017 ci ilə nəzərən artımlar yenidən müşahidə olunmuş 202954.7 min dollara çatmışdır.

Tərkibində kakao olan məhsulların idxalı 2013-cü il üzrə 47180.9 min dollar, 2014-cü ildə 8.3 faizlik azalma ilə birlikdə 43251.0 min dollar, 2015-ci il göstəricilərində də azalma davam edərək 33718.3 min dollar olmuşdur. Lakin 2016-cı ildən idxalda 29.9 faiz artımla 48092.5 min dollar, 2017-ci il üzrə yenidən 13.3 faiz artım müşahidə edilərək idxal dəyəri 55463.7 min ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir .

Taxıl və süd tərkibli şirniyyat məmulatlarının idxal dəyəri 2013-cü ildə 54420.2 min dollar 2014-cü ildə 8.8 faizlik azalma ilə 49646.9 min dollar məbləğində olmuşdur. İdxal olunan taxıl tərkibli və süd tərkibli şirniyyatların həcmi 2015-ci ildən etibarən davamlı artım göstərərək 57928.9 min dollar, 2016-cı ildə 22.6 faiz artımla 74836.4 min dollara çatmışdır . Bu artımlar 2017-ci ildə də davam edərək 77218.4 min ABŞ dolları həddində olmuşdur. Cədvələ əsasən edilən təhlillər göstərdi ki, idxalla bağlı 2013-2017-ci illər aralığında artım və azalmalar var. Xüsusilə də 2015-ci ildən sonra südlü, kakaolu, taxıl tərkibli şirniyyatların nəzərə çarpacaq dərəcədə artımlar baş vermişdir. Bu artımlar əsasında ölkədə şirniyyat istehsalı və ixracı sahəsində ciddi problemlər mövcuddur. İstehsaldan əlavə ölkəmizin logistik sistemində inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsində olmaması bu sahəyə öz təsirlərini göstərir.

Cədvəl 2: Şirniyyat məmulatlarının ixrac göstəriciləri

Göstərici	2017	2016	2015	2014	2013
-----------	------	------	------	------	------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	40244.2	62275.4	212207.5	221378.6	243840.2
Kakao və ondan hazırlanan məhsullar	6017.1	4940.7	7648.8	11868.2	16268.1
Taxıldan, undan nişastadan və ya süddən alınan hazır məhsullar, unlu qənnadı məmulatları	1883.9	1094.3	1487.6	2556.4	3462.3

Mənbə: Azərbaycanın Statistik İnformasiya Xidməti <https://www.azstat.org/portal/> 26.11.2018

Rəsmi olaraq ASİS-dən əldə edilmiş məlumatlara görə ixrac olunan müxtəlif mal qrupu üzrə şirniyyat məhsullarının illər üzrə göstəricilərini təhlil edə bilərik .

İxrac üzrə ilkin olaraq şəkər tərkibli yerli şirniyyat məhsullarının 2013-cü il üzrə ixracı 243840.2 min ABŞ dolları , 2014-cü ildə 9.2%-lik azalma ilə birlikdə 221378.6 min dollar, müvafiq olaraq bu azalma 2015-ci ildə davam etmiş yenidən 4.1 %-lik azalma davam edərək ixracın həcmi 212207.5 min dollar dəyərinə qədər azalmışdır. Bu azalmalar davamlı olaraq 2016-cı ildə də baş verərək ancaq bu dəfə azalma daha kəskin 70.7 %-lik azalma təsiri ilə 62275.4 min dollar olmuşdur. Müvafiq olaraq bu ixracda azalmalar 2017-ci ildə davam edərək 40244.2 min ABŞ dolları məbləğində qərarlaşmışdır. Diqqət etdikdə 2013-2017-ci illər ərzində azalma tendensiyaları davamlı olaraq baş vermişdir. Kakao tərkibli yerli şirniyyat məhsullarının ixracında da azalmalar davamlı olaraq 2013-cü ildə 16268.1 min dollar , daha sonra 27 faizlik azalma ilə 11868.2 min dollar və 2015-ci ildə də davamlı azalma 25.6 faizlik azalma ilə 7648.8 min dollara enmişdir. Ancaq 2017-2016 –ci illərin müqayisəsinə baxsaq 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə ixrac da artım 17.9 % olaraq 6017.1 min dollara çatmışdır.

Taxilli, südlü və unlu şirniyyat məmulatlarının ixrac göstəricisi 2013-cü ildə 3462.3 min dollar, 2014-cü il üzrə 26.2 %-lik azalma ilə 2556.4 min dollar , 2015–cı ilin üçün isə 41.8 % azalma ilə 1487.6 min dollara qədər qiymət dəyişikliyi baş vermişdir. Ardıcıl olaraq 2016 –da azalma tendensiyaları müşahidə edilərək 1094.3 və son olaraq 2017-ci ildə isə 42 faizlik ixracda artımla 1883.9 min ABŞ dolları oldu.

İkinci cədvəldə mal qrupları üzrə idxal olunan məhsulları illər üzrə təhlili zamanı idxalın artımlarla müşahidə olunması, üçüncü cədvəldə isə ixracda daimi azalmalar müşahidə edilərək yerli şirniyyat məhsullarımızın ixrac logistikasının yenidən təşkil olunmasına ehtiyac vacibdir. Lakin son bir neçə il ərzində ixracın təşviqi ilə bağlı görülən işlər sayəsində 2017-ci il ərzində ümumi ixrac göstəricilərində yerli məhsulların ixrac rəqəmlərində azda olsa artımlar olmuşdur.

Statik məlumatlar nəticəsində edilən təhlillər deməyə imkan verir ki , ölkədə şirniyyat məhsulları ixracında potensial olmasına baxmayaraq ciddi problemlər öz həllini gözləyir.

Qənnadı məmulatlarının ixracına 1995-ci ildən 2017 –ci ilə qədər dövrlər arasında illər üzrə ayrılıqda nəzər salsaq 2001 , 2002 , 2003–cu illərdə qənnadı üzrə ixrac sıfır həcmdə olmuşdur. Şokolad , kakaolu məhsullar üzrə də 2000 -2004 –cu illərdə ixrac sıfır dəyərində düşmüşdür. Unlu məmulatlar üzrə isə yalnız 1998-ci ildə ixrac dəyəri minimuma enmişdir. Yuxarıda adı çəkilən üç mal qrupu üzrə idxal göstəriciləri isə hər zaman yüksək olmuşdur. İdxalda artımlar hər zaman yüksək olsa da son beş il ərzində idxalın həcmi daha da artmış maksimuma çatmışdır.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün, mərkəzləşdirilmiş logistik sistemin qurulması və bu sistemin düzgün işləyə bilməsi üçün effektiv tədbirlər planı hazırlanmalıdır. Azərbaycanda 2025-ci ilə qədər logistik sistemin qurulması və başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Lakin bu sahədə çalışma biləcək ixtisaslı kadrların kifayət qədər olmaması və əmək məhsuldarlığının aşağı olması logistik sisteminin inkişafında ləngimələr yaradacaq.

-İnsan resurslarının mövcudluğu, gənc nəslin üstünlük təşkil etməsi bu sahədə çalışma biləcək kadrların yetişdirilməsinə müsbət təsir göstərəcək.

-Azərbaycan şirniyyat məhsullarının beynəlxalq tanınması istiqamətində tanıtım işləri görülməlidir. Beynəlxalq sərgilərdə iştirakların sayı mütəmadi olaraq artırılmalıdır. Müəssisələr şirniyyat məhsulları ixrac edərkən ixrac olunacaq ölkələri nəzərə almalıdır.

-Azərbaycanda dəniz ticarətində gəmilərin yük götürmə qabiliyyətinin az olması, avadanlıqların müasir standartlara cavab verə bilməməsi, daşınma xərclərinin yüksək olması səbəbindən dəniz nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi üçün bu sahəyə yatırımların edilməsi, avadanlıqların yenilənməsi, məhsullarını ixrac edən şirkətlər üçün güzəştlərin tətbiqi və dövlət dəstəyinin olması vacibdir.

-Yeni Bakı Limanı infrastrukturunda və yardımçı xidmətlərdə özəl sektorun iştirakının təmin edilməsi vacibdir (<https://president.az/articles/22383>, 2016).

-Logistik sistemin formalaşdırılmaması səbəbindən müxtəlif logistik şirkətlər tərəfindən qoyulan qiymətlərdə mövsümlə bağlı dəyişiklər olur. Xüsusilə yaz və yay aylarında qiymət artımları 50 faizə qədər artır. Bu cür problemlərlə qarşılaşmağım bir digər səbəbi də müəssisələrin logistik sisteminin qurulmamasıdır. Dünyada qənnadı məhsulları sahəsi üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin gəlirlərinin ilbəil artmasının əsasında keyfiyyətli və istehlakçı zövqünə

xidmət edəcək məhsulların istehsalından əlavə, Təchizat zəncirinin , logistikanın düzgün sistemləşdirməsindən asılıdır.

-Şirniyyat müəssisələrində istehsalla bağlı daxili problemlərin həllinə diqqət yetirməlidir.

-Azərbaycan şirniyyat məhsullarının keyfiyyəti haqqında müvafiq orqandan alınan sertifikatların qiymətlərinin yüksək olması şirniyyat müəssisələri üçün çətinliklər yaradır. Belə ki, qənnadı müəssisəsinin ixrac etdiyi məhsul çeşidlərinin sayı qədər sertifikatlar alınmalıdır. Müxtəlif növdə məhsul ixrac edənlər üçün nəticə olaraq sertifikat əldə etmək üçün ödənilən məbləğ artır.Şirniyyat məhsulları ixrac edən müəssisələrə dəstək məqsədilə güzəştlər tətbiq oluna bilər

-Logistika sahəsində rəqəmsal əməliyyat modellərinin genişlənməsi həm də Azərbaycanda aşığitonnajlı yük logistikasını, habelə istifadəçisi çox olan anbar və müştərək bölüşdürmə xidmətini daha da inkişaf etdirəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

Mogeto, J. (2018). Logistics and Supply Chain management , www.academia.edu

Kruglikova , V. (2018). The Current State of Confectionery Market in Ukraine, Economics journal, sayı 3, ss. 55-60.

Murray, M. (2013). Discover logistics with SAP: SAP ERP and SAP SCM , Galileo Press.

<https://www.uldaz.com.az/export>, (2019)

<https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#> , (26.11.2018)

<https://www.foodlogistics.com/cold-chain/article/12338254/sweet-deliveries-confectionery-sales-rise-around-the-world-shippers-look-for-3pl-assistance> ,(15.06.2017)

<https://president.az/articles/22383> , (30.12.2016)

<https://www.technavio.com/report/global-food-global-chocolate-market> , (2017)

Azərbaycan Respublikasında İqtisadi İnkişaf və İqtisadi Artımı Əks Etdirən Əsas Makroiqtisadi Göstəricilərin Təhlili

*Aylan SALMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aylan.salmanova00@mail.ru*

Xülasə

Milli iqtisadiyyatda dövlət iqtisadi əlaqələrin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Bu, öz növbələrində özünü tənzimləmə dövlət tərəfindən sosial istehsalın tənzimlənməsi ilə tamamlanır.

Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iki formaya bölünə bilər: iqtisadiyyatın milliləşdirmə yolu ilə birbaşa və dolayı təsiri, dövlət maliyyə mexanizmindən istifadə edərək reproduktiv prosesi təsir etməklə.

İqtisadiyyata birbaşa təsir dövlətin milli iqtisadiyyatda iştirakı ilə həyata keçirilirsə, dolayı tənzimləmə dövlət iqtisadiyyatına makroiqtisadi problemləri həll etməyə, bazar mexanizminə diqqətlə və dolayı təsir göstərməyə kömək edir. Dolayı dövlətin bu mexanizmə təsirinin əsas maliyyə üsulları büdcə, vergi, kredit və sosial alətdir.

Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadiyyatı bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrində həyata keçirilir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi heç bir ölkədə inkar edilmir. Bütün ölkələrdə olan təcrübə göstərməkdədir ki, dövlət və biznes bir - birini tamamlamaqla inkişaf edir. Bununla da dövlət və biznesin güclərinin optimal münasibliklərinin müəyyən edilməsi axtarışı davam edir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın idarə edilməsi onda dövlətin iştirakı konsepsiyasına əsaslanır. Lakin onun rolu təkcə bazar mexanizminin tənzimlənməsi ilə bitmir, eyni zamanda mülkiyyət sahibi və bazarın subyekti kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatın vəziyyətindən və əlaqələrindən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin formaları, metodları fərqlənirlər. Məsələn stabil inkişaf edən ölkələrdə bazar mühitinin formalaşması, keçid dövrü yaşayan əlahiddə situasiyalarda inkişaf edən ölkələrdə bazar münasibətlərinin qurulması və s.

Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin rolu və təsir gücü yüksək olmalıdır. Bunun obektiv səbəblər də vardır. Beləki, dövlət biznesin inkişafını (xüsusilə kiçik biznesi) dəstəkləməklə yanaşı, onun fəaliyyətinə nəzarəti də həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə həm iqtisadi-inzibati qanunlardan və hüquqi-normativ aktlardan istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, ÜDM, ÜMM, Milli gəlir.

Giriş

Milli gəlirin formalaşdırılması, bölgüsü və eləcə də yenidən bölgüsü hər bir iqtisadi sistemdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən də əhali gəlirlərin baş verən dəyişikliklər dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri

tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

İqtisadi inkişaf - iqtisadiyyat və istehsal qüvvələrinin, təhsilin, elm və mədəniyyətin, eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin mütəmadi olaraq keyfiyyət və strukturuna görə müsbət istiqamətdə dəyişməsi ilə xarakterizə olunan bir iqtisadi prosesdir. İqtisadi inkişaf həmçinin ictimai əlaqələrin inkişafını nəzərdə tutaraq tarixən formalaşmış texnoloji və maddi nemətlərin bölgüsünün müxtəlif sistemlərində bir-birindən fərqlənir (Əzizova, 2015: 61).

İqtisadi inkişafın əsasında əməyin təbii bölgüsü - funksiyaların insanlar arasında onların cins-yaş, fiziki, fizioloji və başqa xüsusiyyətlərinə əsaslanan bölgüsü durur. Sonrakı iqtisadi inkişaf isə ictimai əmək bölgüsünü doğurmuşdu. Dörd ictimai əmək bölgüsü məlumdur: əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması; sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması; vasitəçi-tacirin meydana gəlməsi, ticarət kapitalının istehsaldan ayrılması; elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor işlərinin (ETTKI) ayrılması.

Belə bölgüdən başqa peşə, firmalararası və zavoddaxili, sahələrarası, bölgələrarası və beynəlxalq əmək bölgüsü də fərqləndirilir. Əməyin qovşaqlar üzrə və hissələr üzrə də, yəni hazır məhsulun deyil, onun bir hissəsinin hazırlanması üzrə bölgüsü də mövcuddur.

Respublikada iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- əhalinin həyat səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti;
- ölkənin ümumi daxili məhsulu;

- ümumi milli məhsulu;
- adambaşına insan kapitalı;
- iqtisadi azadlıq indeksidir.

Respublikada iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi insan kapitalı və onun yaratdığı yeniliklərdir. İnsan kapitalı dedikdə, insanların təhsil, səhiyyə, elm, əmək şəraiti və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə çəkilən ümumi xərclər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə əhəmiyyətli iqtisadi dəyişikliklər və inkişaf baş vermişdir. Azərbaycanın diversifikasiya edilmiş iqtisadiyyatı Sovet İttifaqının dağıldığı zaman süquta uğramışdır və 1995-ci ilə qədər ümumi daxili məhsul (ÜDM) sadəcə olaraq 37% olmuşdur ki, bu rəqəm də 1989-cu ilə xas olmuşdur. 2001-ci ildə yoxsulluq həddinin 49% olmasına baxmayaraq, respublika sürətlə inkişaf etmiş və gəlirləri orta səviyyədən yuxarı olan səviyyəyə çevrilmişdir ki, bu da 2013-cü ildə adambaşına düşən ümumi daxili gəlir (ÜDG) (Atlas metodu) 7,350 dollar, eyni zamandan həmin ildə adambaşına ÜDM 7,912 dollar olmuşdur və yoxsulluq həddi 5% olmuşdur. 2010-cu ildən başlayaraq İnsan İnkişaf İndeksi (İİİ) üzrə ölkəmiz “insan inkişafının yüksək olduğu” ölkə olmuşdur (Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı 2014-2018-ci illər).

Respublikamızda sürətli iqtisadi inkişaf əsasən karbohidrogen ehtiyatların istismarına da yönəlmişdir (xarici neft şirkətləri ilə hasilatın pay bölgüsü sazişləri və xarici birbaşa investisiya vasitəsilə). Bazar iqtisadiyyatının dəstəklənməsinə yönələn əhəmiyyətli islahatlar inkişafın dəstəklənməsində faydalı olmuşdur. Hər bir halda neft ehtiyatlarına göstərilən ümidlər ölkəni qeyri-sabitlik riskinə məruz qoyur, uzun müddətli dayanıqlılıq və makro-iqtisadi sabitlik baxımından narahatlıqlar doğururdu. Həyata keçirilən makro-iqtisadi manevr 2015-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə iqtisadiyyatın sabitləşməsinə imkan yaradıb. “Manevrin sonunda neft gəlirlərindən istifadə etmə səviyyəsi optimallaşdırılmış, adekvat monetar siyasət və məzənnə korreksiyası həyata keçirilmişdi.

Milli iqtisadiyyatda xarici və daxili tarazlığı bərpa olunaraq, ölkədə stratejik valyuta ehtiyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edildi. 2017-ci il dərin iqtisadi islahatlar və sabitləşmə ili hesab olmuş, ölkədə makro-iqtisadi sabitlik təmin edilmiş, ölkə iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Respublikamızda biznes mühitində əlverişli halların artırılması yönündə ümumi tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlığın inkişaf etməsi istiqamətində səylər gücləndirilmiş, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və regionların sosial - iqtisadi inkişafı istiqamətində ümumi tədbirlər görülmüşdür. Nəticədə 2017-ci ildə tədiyyə

balansında profisit yarandı və milli valyuta məzənnəsinin böyük tarazlıq səviyyəsi formalaşdı, inflyasiya aşağı düşdü və iqtisadiyyatın bərpa edilməsinə nail olundu.

Milli iqtisadiyyatda və iqtisadiyyatın 11 əsas sektorlar üzrə müxtəlif strateji xəritələri çərçivəsində, fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsi, özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların həyata keçirilməsi, insan kapitalının və əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti üçün biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın yaxşılaşdırılması, KOS subyektlərinin maliyyə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışının təmin edilməsi, xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, innovasiyaların təşviqi, rəqabətə davamlı sektorun yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsal vasitələrinə, daxili və xarici bazarlara çıxışının asanlaşdırılması, daxili bazarda idxalı əvəzləyən zəruri ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, kənd yerlərində məşğulluq imkanlarının artırılması, Azərbaycan üzərindən ticarət həcmının artırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması, tranzit ticarətindən daha yüksək dəyərin əldə edilməsi və digər istiqamətlər üzrə müəyyən edilmiş tədbirlərin icrası uğurla davam etdirilmişdir.

Görülmiş işlərin nəticəsində ölkədə 2017-ci ildə ÜDM real ifadədə 0.1% artaraq cari qiymətlərlə 70.1 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 7205.0 manat təşkil etmişdir.

2017-ci ildə ÜDM-in qeyri-neft sektoru real ifadədə 2.7% artmışdır. Qeyd edək ki, 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə qeyri-neft sənayesi 3.8%, rabitə sahəsi 6.6%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsi 5.9%, ticarət sahəsi 2.5%, kənd təsərrüfatı 4.2%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 8.5% artmışdır.

Neft-qaz sektoru üzrə 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 5.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 37.2% olmuşdur.

2017-ci ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 15550.8 mln. manat əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 44.6%-ni daxili investisiyalar, 55.4%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2017-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 7102.2 milyon manatı (45.7%-i) qeyri-neft bölməsinin, 8448.6 milyon manatı (54.3%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatında 2016-cı ilin ikinci yarımilindən başlayaraq iqtisadi artım templərində müşahidə olunan sürətlənmənin 2017-ci ildə də davam etməsi və neft ixrac edən ölkələrin neft

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

təklifini məhdudlaşdıran razılaşmalar əldə etməsi ilə aşağı neft qiymətlərinin tədricən yüksəlməsi, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. İxrac gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması, qeyri-neft ixracının genişləndirilməsi və idxalın əvəzlənməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində milli valyutada sabitləşmə müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2017-ci ilin yanvar-noyabr aylarında xarici ticarət dövriyyəsi 21.8 mlrd. ABŞ dolları, o cümlədən, ixrac 14.0 mlrd. ABŞ dolları, idxal isə 7.8 mlrd. ABŞ dolları olmaqla 6.2 mlrd. ABŞ dolları həcmində müsbət ticarət saldosu yaranmışdır. Bu dövr ərzində qeyri-neft ixracı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 24,1%, o cümlədən kənd təsərrüfatı və emalı məhsulları ixracı 28,3%, sənaye məhsulları ixracı isə 20,5% artmışdır (<http://www.economy.gov.az>, 2018)

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən proseslər region ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da ən çox bank sektoruna təsir göstərmişdir. Bununla əlaqədar ölkədə maliyyə sabitliyini qorumaq, bank sisteminin dayanıqlığını təmin etmək, əmanətçilərin bank sistemində etibarını gücləndirmək məqsədilə illik faiz dərəcəsi xarici valyutada 3%-dək və milli valyutada 15%-dək olan əmanətlərin tam şəkildə sığortalanması həyata keçirilir.

2017-ci ildə əhaliyə istehlak bazarında satılmış əmtəələrin və göstərilmiş xidmətlərin ümumi həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.2% artaraq 45305.9 mln. manata bərabər olmuşdur. 2016-cı illə müqayisədə əmtəə dövriyyəsi 2.5%, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi isə 1.2% artmışdır. 2017-ci ildə ölkə sakinləri ticarət şəbəkəsindən 17.9 milyard manatlıq ərzaq məhsulları və 17.4 milyard manatlıq qeyri-ərzaq malları almış və bu göstəricilərin həcmi ötən ilin eyni dövrünə nəzərən müvafiq olaraq 1.9% və 3.1% artmışdır.

2017-ci ilin yanvar-noyabr aylarında ölkə iqtisadiyyatında muzdla çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqları 2016-cı ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6.2% artaraq 525.0 manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirləri isə 7.2% artaraq 5050.5 manata çatmışdır.

2017-ci ildən formalaşmağa başlayan makro-iqtisadi sabitlik 2018-ci ildə də davam etmişdir. 2018-ci ildə inflyasiya birrəqəmli səviyyədə möhkəmlənmiş və 7 ay ərzində orta hesabla illik inflyasiya cəmi 2,8 faiz təşkil etmişdir. Proqnozlara əsasən, ilin sonunda inflyasiyanın söylənilən hədəf intervalından aşağı səviyyədə olacağı gözlənilir. 2018-ci ildə uçot dərəcəsi 15%-dən 10%-ə endirilmiş və faiz dərəcələri optimallaşdırılmışdır. 2018-ci ildə altı ay müddətində

tədiyyə balansının cari əməliyyatlar balansında ÜDM-in 16% səviyyəsində profisit yaranmışdır.

2018-cu ildə bütün büdcə gəlirlərinin təxminən 80%-i Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu vasitəsilə neft sektorundan və neft sektorunda yığılan vergilər hesabına əldə edilmişdir (Avropa Komissiyası, 2011).

2017-ci ildə dövlət büdcəsində gəlirlərin 58% - ə qədəri yalnız ARDNF-in payına düşmüşdür. Eyni zamanda qeyri-neft iqtisadiyyatında aparıcı sənaye sahələri də həmçinin neft sektoru vasitəsilə maliyyələşdirilir ki, tikinti və nəqliyyat sahələrini buna misal çəkmək olar. Özəl sektorun əsas hissəsi isə dövlət investisiyaları hesabına olan hökumət müqavilələrindən asılıdır. Xüsusən də dövlət investisiyalarının əsas benefisiarı tikinti sektoru olmuşdur.

Respublikada sosial-iqtisadi inkişafa xidmət edən ən əhəmiyyətli dövlət proqramları, fərman və sərəncamlar icra edilmiş, həyata keçirilən infrastruktur layihələri nəticəsində bölgələrin investisiya cəlbediciliyi yüksəlmiş, sahibkarlığın inkişafı təmin edilmiş, yeni istehsal müəssisələri fəaliyyətə başlamış, iş yerlərinin açılması istiqamətində sistemli addımlar atılmışdır.

Respublikada iqtisadi inkişafın xarakteri və dinamikası iqtisadçılar və siyasətçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İnkişaf dinamikasında hansı proseslərin baş verməsi milli iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərindən ölkə və onun perspektivlərində həyat səviyyəsi çox asılıdır.

İqtisadi artım iqtisadiyyatda real gəlirlərin (ÜMM, ÜDM və ya milli gəlir), eləcə də hər adambaşına düşən real buraxılışın artması nəzərdə tutur. İqtisadi artımın ölçülməsi üçün uyğun olaraq mütləq artımı, həmçinin bütövlükdə və ya adambaşına real buraxılış həcminin artım tempi göstəricilərindən istifadə olunur (Əhmədov M.A., 2013: s.79).

$$\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1} \text{ və ya } y_t = \frac{\Delta Y_t}{Y_{t-1}}$$

Burada t - vaxt indeksidir.

İqtisadiyyatın makrosəviyyədə təhlilində mərkəzi göstərici Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) sayılır. İkinci mühüm göstərici Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) hesab edilir. Onların hər ikisi iqtisadiyyatın istehsal və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirirlər. Hər ikisi bir ildə əmtəə və xidmətlərin son dəyər ifadəsini əks etdirir. Onlar cari və sabit (dəyişməz) qiymətlərlə hesablanırlar.

Ümumi Milli Məhsul ilə Ümumi Daxili Məhsulu fərqləndirmək lazımdır.

Ümumi Daxili məhsul ərazi əlaməti üzrə hesablanır. Yəni Ümumi Daxili Məhsul milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yerləşən müəssisələrin (maddi və xidmət sahələrinin) məhsullarının məcmuu dəyəri kimi müəyyən olunur. Ümumi Milli Məhsul isə milli müəssisələrin yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq (öz ölkəsində və xaricdə) milli iqtisadiyyatın məhsulları məcmuu dəyəri kimi hesablanır.

İlk məlumatlara əsasən 2017-ci ildə ölkənin ümumi daxili məhsulları keçən illə müqayisə edildikdə 0,1% artmış və 70135,1 milyon manata qədər çatmışdır. Ümumi daxili məhsulun 62,8%-i iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində, qalan 37,2%-i isə neft-qaz sektorunda istehsal edilmişdir. Bu müddətdə iqtisadiyyatın neft sektorunda istehsal olunmuş əlavə dəyər 5,0% azalmışdır. Qeyri-neft sektorun 2,7%, həmçinin nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahələrində 8,5%, informasiya və rabitə sahələrində 6,6%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrində 5,9%, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində 4,2%, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrində 2,5%, sosial və digər xidmət sahələrində 1,5 % artmışdır. Eyni zamanda, qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,7%, bu sahədə yaradılmış əlavə dəyər isə 3,8% artmışdır (www.economy.gov.az, 2018).

ÜDM istehsalının 40,1% sənayenin, 10,4% ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 9,5% tikintinin, 6,8% nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 5,6% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,3% turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,6% informasiya və rabitə sahələrinin, 16,4% isə digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,3%-ni təşkil etmişdir (www.economy.gov.az, 2018). Əhalinin hər bir nəfərinə düşən ÜDM 7205,0 manata bərabər olmuşdur.

Cədvəl 1. Respublikada ÜDM dinamikası

İllər	Cəmi mlrd.man	Adam başına min manatla
2015	45380	5706,6
2016	48512,5	6269,6
2017	56481,5	7205
2018	65233,0	8500

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. www.stat.gov.az

Cədvəl 1-in təhlilindən aydın olur ki, 2015-ci ildə Respublikada adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 5706.6 min manat olmuşdur. Lakin 2016-cı ilin göstəricilərinə nəzərə salsaq görərik ki, 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə adambaşına düşən ÜDM 563 min manat artaraq 6269.3

min manat olmuşdur. Cədvəl 2.1-in təhlilindən məlum olur ki, hər növbəti il əvvəlki illə müqayisədə daha məhsuldar olmuşdur.

Belə ki, 2017-ci ilin eyni göstəriciləri ilə 2016-cı ilin göstəricilərini müqayisə etsək, görürük ki, 2017-ci ildə adambaşına düşən ÜDM bir qədər də artaraq 7205 min manat həcmində müəyyən olunmuşdur. Ötən ilin, yəni 2018-ci ilin göstəricilərini təhlil etsək, görürük ki, 2018-ci ildə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 8500 min manat olmuşdur ki, həmin göstərici 2017-ci illə müqayisədə 1295 min manat çox olmuşdur.

Beləliklə, ümumi milli məhsul (ÜMM) ümumi daxili məhsuldan (ÜMD) amillər gəliri kəmiyyəti qədər fərqlənir. Bu gün Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun prioritet inkişafını təmin etmək, xüsusən yeni istehsal sahələrinin fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır.

Neft strategiyasının davam etdirilməsi, Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbediciliyinin artırılması, investisiyalara qeyri-neft sektoruna və regionların inkişafına istiqamətləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün daha münbit şəraitin formalaşdırılması, vətəndaşların sosial müdafiəsi tədbirlərinin genişləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Respublikanın iqtisadi resurslarının düzgün və məqsədyönlü istifadə edilməsi, real sektorun dəstəklənməsi, maliyyə-bank sektorunun fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması müsbət nəticələrini ilk növbədə, makroiqtisadi göstəricilərin artımında göstərir (Əhmədov və Hüseyn, 2011: 85).

2018-ci ilin yanvar ayında ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,0% artaraq 6049,5 milyon manat təşkil etmişdir. ÜDM istehsalının 48,4%-i sənayenin, 9,6%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 6,0%-i tikintinin, 6,5%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,7%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,5%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,5%-i informasiya və rabitə sahələrinin, 15,8%-i digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,0%-ni təşkil etmişdir (<http://www.economy.gov.az> - 2018).

İqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsində istehsal olunmuş əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,9% artmış, neft bölməsində isə 0,5% azalmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 618,5 manata bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət sektorları üzrə əlavə dəyərin artım tempi (2015-cü ilə nisbətən, müqayisəli qiymətlə, faizlə)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul	91,1	96,1	99,3	102,1
Mədəncıxarma sənayesi	102	102,6	99,9	100,0
Emal sənayesi	94,5	95,4	96,0	110,1
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	91,4	98,6	99,6	105,7
Kənd təsərrüfatı	101,7	102,3	104,0	105,3
Tikinti	92,9	99,2	97,8	84,2

Mənbə: Müəllif tərəfindən “Azərbaycan milli hesabları” əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 2-də Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət sektorları üzrə əlavə dəyərin artım tempi öz əksini tapmışdır. Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi 2015-ci ildə ÜDM-in artım tempi 91.1% olmuşdur. 2016-cı ildə isə bu göstərici bir qədər də artaraq 96.1% həcmində müşahidə olunmuşdur. 2017-ci il üzrə əlavə dəyərin artım tempi 3.2 faiz artaraq 99.3% həcmində müşahidə olunmuşdur. Ötən il isə müxtəlif fəaliyyət sektorları üzrə əlavə dəyər bir qədər də artaraq 102.1% həcmində müəyyən olunmuşdur.

Cədvəl 2-nin təhlilindən məlum olur ki, əlavə dəyərin artım tempi daha çox mədəncıxarma sənayesində və kənd təsərrüfatında müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, təhlilini apardığımız 2015-2018-ci illərin rəsmi statistik göstəricilərinə əsasən deyə bilərik ki, mədəncıxarma sənayesində əlavə dəyərin artım tempi 2015-ci ildə 102% müəyyən olunmuşdursa, 2016-cı ildə bu rəqəm 102.6%, 2017-ci ildə bir qədər azalaraq 99.9% həcmində, 2018-ci ildə isə çox cüzi artaraq 100% həcmində çatmışdır.

Kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin artım tempi 2015-ci ildə 101.7% müəyyən olunmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici bir qədər artaraq 102.3%, 2017-ci ildə isə bir qədər də artaraq 104% müəyyən olunmuşdur.

Ümumiyyətlə götürsək isə əlavə dəyərin artım tempi digərləri ilə müqayisədə özünün ən yüksək səviyyəsinə 2018-ci ildə çatmışdır ki, rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı üzrə əlavə dəyərin həcmi 105.4% həcmində müəyyən olunmuşdur.

Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət sektorları üzrə əlavə dəyərin artım tempi (mln manatla)

	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul	49417,4	54433,1	56481,5	65233,0
Mədəncıxarma sənayesi	13266,3	16646,4	19349,2	26050,5
Emal sənayesi	2393,5	2786,3	2696,5	3051,5

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	1019,6	899,7	544,4	612,6
Kənd təsərrüfatı	2994,9	2954,2	3247,9	3657,3
Tikinti	6080,3	5579,8	5005,9	4243,2

Mənbə: Müəllif tərəfindən “Azərbaycan milli hesabları” əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 3-də isə Azərbaycan respublikasında fəaliyyət sektorları üzrə əlavə dəyərin artım tempi nominal ifadədə, yəni manatla öz əksini tapmışdır. Nominal ifadədə isə artım tempinin ən yüksək həddi mədənçıxarma sənayesində müşahidə edilmişdir.

Belə ki, 2018-ci ildə mədənçıxarma sənayesi üzrə əlavə dəyərin artım tempi 26.050.5 milyon manat olmuşdur. Kənd təsərrüfatında isə həmin rəqəm bir qədər az nominal dəyərlə ifadə edilmişdir. Bunun isə əsas səbəbi mədənçıxarma sənayesi üzrə istehsal olunan məhsulların qiymətinin daha yüksək olması ilə izah olunur.

Respublikada iqtisadi sahədə əldə olunan uğurlar ilk olaraq əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə istifadə edilir. Bunun nəticəsidir ki, 2018-ci ildə minimum aylıq əməkhaqqı və əmək pensiyalanma baza hissəsi 221,0 manata çatmışdır, müzdlü işçilərin orta aylıq əməkhaqqı 2,8 faiz artaraq 540,5 manat təşkil etmişdir. Aztəminatlı şəxslərə ödənilən sosial müavinətin məbləği orta hesabla 20, şəhid ailələri və təhsil alanlar üçün təqaüdlər isə müvafiq olaraq 50 və 15 faiz artırılmışdır.

Mühüm makroiqtisadi göstərici, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbəti Azərbaycan üzrə 2017-ci ildə 17%-dən 2018-ci ildə 33,8%-ə qədər artmışdır (Dövlət Neft Fondundan transfer daxil olmaqla).

Ancaq həmin ildə, neft fondundan transfer nəzərə alınmadan, dövlət büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 14,3 faiz təşkil etmişdir. 2018-ci ildə bu göstərici Belarusiya üzrə-30, Rusiya üzrə-35, Qazaxıstan üzrə-31 faiz olmuşdur (Əhmədov və Hüseynov, 2011: 88).

Azərbaycan iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı, onun davamlı artımı, maliyyə ehtiyatlarının çoxalması, konservativ borclanma siyasəti, habelə onun böhrana qarşı nümayiş etdirdiyi dayanıqlıq nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycanın ÜDM həcmi son illər ərzində sürətli artımı ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və eləcə də iqtisadi artımın yüksələn xəttlə inkişaf etməsinin əsas göstəricisidir. Aşağıdakı qrafikdə 2001-2017-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM həcmi əks olunmuşdur.

Qrafik 1. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ÜDM istehsalı (əsas qiymətlərlə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <http://www.stat.gov.az>

2025-ci ilə qədər ÜDM-də 3 faizdən çox orta illik real artım və əlavə olaraq da 450 mindən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft ÜDM-dəki payı hazırkı 2,6 faizlik göstəricidən 2025-ci ilə qədər 4 faizə çatdırılacaqdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsində xarici investorların töhfəsi yalnız sərmayə qoyuluşundan ibarət deyil. Onlar yeni sektorlara və dəyər zəncirlərinə daxil olmaq üçün zəruri olan yeni bacarıqlar, texnologiyalar və şəbəkələşmə imkanları gətirirlər.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya cəlb edilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 2015-ci ildəki adambaşına 170 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması planlaşdırılır. 2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının idxal tələbi adambaşına 1000 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. İdxalı tarazlaşdırmaq üçün Azərbaycandan adambaşına 1500 ABŞ dolları həcmində məhsul ixrac olunmuşdur ki, bunun da əksər hissəsini neft və qaz məhsulları təşkil etmişdir. Mal və xidmətlərin idxalının ixrac ilə balanslaşdırılması iqtisadi müstəqillik və sabitlik üçün son dərəcə vacibdir, lakin neft qiymətlərindən asılılığı azaltmaq üçün daha çox qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracına ehtiyac vardır.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqat işinin təhlilindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Dövlət, sahibkarlıq firmalarının qarşılıqlı rəqabətə, effektiv rəqabətə, inhisar istehsalına məhdudiyyətlər üçün nisbətən bərabər şərait yaratmaq üçün məsuliyyət daşıyır. Dövlət, xalqın kollektiv ehtiyaclarını ödəmək, ictimai mal və xidmətlərin istehsalını yaratmaq üçün iqtisadi resursları yönləndirməlidir. Dövlətin iqtisadi həyatdakı iştirakı əlilliyi, uşaqları, yaşlıları, yoxsulları, əmək bazarını tənzimləmələri və işsizliyi azaltmaq üçün tədbirlər görməlidir.
2. Hazırda obyektiv miqyaslı təhlili aparmaq üçün Azərbaycanın vahid milli iqtisadiyyat, bütöv bir sistem kimi iqtisadiyyatı barədə danışmaq çətindir. Azərbaycan iqtisadiyyatında effektiv özünü tənzimləmə mexanizmlərinin yaradılmasının mümkünlüyünü proqnozlaşdırmaq hələ də çətindir. Azərbaycanda iqtisadi dəyişikliklər zamanı funksional iqtisadi sistemlərin yalnız müəyyən elementləri yaradılıb, gələcəkdə özünü tənzimləyən effektiv mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.
3. Azərbaycanın xüsusiyyətləri və bir sıra obyektiv maneələr səbəbindən, dövlət tənzimləyici təsir mexanizmlərinin geniş bir şəbəkəsinin formalaşdırılması prosesi hələ də əhəmiyyətli bir müddət tələb edir. Amma indi dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmə funksional sahələrinin formalaşması barədə danışmaq olar. Müasir dövlətin iqtisadi funksiyaları müxtəlif və mürəkkəbdir.

Ədəbiyyatlar

- “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası (2016).
- “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. <http://www.stat.gov.az/indexen.php> (2018)
- Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. <http://www.economy.gov.az> (2018)
- Avropa Komissiyası, (2011). Azərbaycanada Sosial Müdafiə Sosial Vəhdətlik, Brüssel.
- Əhmədov, M., Hüseyn, A. (2011). Dövlətin iqtisadi siyasəti, Bakı.
- Əhmədov, M. (2003). Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Azərneşr, Bakı.
- Əzizova, G. (2015). İqtisadiyyatın tənzimlənməsi, Bakı.
- Muradov, A. J., Hasanli, Y. H., & Hajiyev, N. O. (2019). THE ASSESMENT OF IMPACT OF COMPETITIVENESS TO ECONOMIC DEVELOPMENT. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 1170-1177.

Elektron Ticarət Fəaliyyətinin Təşəkkülü Və Azərbaycanda Müasir Vəziyyəti

*Aynur MƏLİKZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
malikzadeaynur@gmail.com*

Xülasə

Ticarət fəaliyyəti malların alınması və satılması ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Ticarət fəaliyyətinin informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edilən forması elektron ticarətdir. Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, elektron ticarət üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qanunvericilik dəstəyi yaratmaq lazımdır. Elektron ticarətlə bağlı beynəlxalq sənədlərin müddəaları hələ də mövcud Azərbaycan qanunvericiliyində tam surətdə öz əksini tapmamışdır. Elektron imzalar, elektron ödənişlər, elektron sənədlər üzrə qanunvericilik aktları sistemində müəyyən inkişaf tendensiyaları müşahidə olunmaqdadır. Elektron ticarət termini ümumiyyətlə kompüter və digər elektron avadanlıqlardan istifadə edərək həyata keçirilən müqavilələr və ödənişləri nəzərdə tutur. Elektron ticarət haqqında son illərdə yaşanan dəyişikliklərə paralel olaraq bir çox ölkə və beynəlxalq təşkilatlar elektron ticarət və onunla əlaqəli mövzuları gündəminə almış və bu istiqamətdəki işlərini sürətləndirərək elektron ticarət yolu ilə ticarətdə fəaliyyət və rəqabət üstünlüyü təmin etməyi məqsəd qoymuşdur. Elektron vasitələrin və internetin istifadəsi ticarət təşəbbüsçüluğu və ümumiyyətlə ticarət prosesini daha asan, daha sürətli və daha sərfəli hala gətirə bilər. Elektron ticarət sahəsindəki tənzimləmələr sayəsində ölkələrdə elektron ticarət müəyyən qaydalar çərçivəsində istifadə olunur və cəmiyyət elektron ticarət tətbiqetmələrinə daha çox güvənir. Bu sahədə hüquqi və dövlət baxımından qeyri-müəyyənlik olduğu zaman, bu elektron ticarət fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafının daha da sürətlənməsi elektron ticarətin də daha geniş yayılmasına və daha çox istifadəçi qazanmasına səbəb olur.

Açar Sözlər: Elektron, Ticarət, İnformasiya

Giriş

Elektron ticarətin sərhədi və miqyası məlum olmadığına və daim inkişaf etdiyinə görə ona dəqiq tərif vermək çətin olsa da geniş yayılmış bəzi tərifləri qeyd etmək olar. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tərfi bu şəkildədir: "Elektron ticarət mal və xidmətlərin istehsal, reklam, satış və yayılmasının telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilməsidir." OECD isə elektron ticarəti belə ifadə etmişdir: "Elektron ticarət təşkilat və subyektlərin mətn, səs və şəkillər də daxil olmaqla rəqəmsal məlumatların işlənməsi və köçürülməsi əsasında bütün ticarət əməliyyatlarının aparılmasıdır."

Elektron ticarətin əsas 6 modeli mövcuddur:

1. Business-to-Consumer (B2C).
2. Business-to-Business (B2B).
3. Consumer-to-Consumer (C2C).

4. Consumer-to-Business (C2B).
5. Business-to-Administration (B2A).
6. Consumer-to-Administration (C2A).

1. Elektron ticarətin B2C modeli təşkilat və istehlakçı arasındakı transaksiyanı əhatə edir. Bu elektron ticarət kontekstində ən geniş istifadə olunan modellərdən biridir.
2. B2B modeli istehsalçı və topdansatış və ya pərakəndə satış şirkətləri arasındakı satış əməliyyatları ilə əlaqəlidir. Bu növ elektron ticarət istehlakçı yönümlü deyil və yalnız biznes subyektləri arasında olur.
3. Elektron ticarətin ən köhnə formalarından biri C2C biznes modelidir. Bu model istehlakçılar arasında məhsul və ya xidmət satışı ilə əlaqədardır.
4. C2B ənənəvi elektron ticarət modelini ləğv edir. C2B onu bildirir ki, individual istehlakçılar öz məhsul və ya xidmətlərini biznes alıcılarına təqdim edirlər.
5. B2A modeli biznes təşkilatları və adminstrasiyalar (dövlət-hökumət) arasındakı onlayn transaksiyaları əhatə edir.
6. Bu modeldə isə istehlakçılar öz məhsul və ya xidmətlərini adminstrasiyalara yəni hökumətə satırlar. C2A təhsil üçün onlayn məsləhətləşmələri, onlayn vergi hazırlığını və s. əhatə edə bilər.

Metod

Tədqiqat işində işin məqsədi əsas götürülərək analiz, sintez, qruplaşdırma, sistemli təhlil, müqayisə və nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin məqsədi İKT texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yeni fəaliyyət növü kimi meydana çıxmış elektron ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı təşkilati məsələləri tədqiq etməkdir. Tədqiqatın obyektı elektron ticarət və elektron ticarət fəaliyyəti ilə bağlı ortaya çıxan məsələlərdir.

Analiz

Elektron ticarətin əsası 1960-cı illərdə ABŞ-da qoyulmuşdur. Bir neçə il bundan əvvəl elektron ticarət bu qədər geniş yayılmamışdı. Lakin hazırda elektron ticarət həyatımızın hər bir sahəsində istifadə olunur. Yeni texnologiyalar, yeni kəşflər, online bazara qoşulan minlərlə təşkilatla birlikdə elektron ticarət günü gündən inkişaf edir. Elektron ticarətin inkişaf illərini 3 qrupa ayırmaq olar:

- 1)1960-1982-ci illər

Elektron ticarət üçün yol açan əsas faktor Elektron Məlumat Mübadiləsinin inkişafı oldu. Elektron Məlumat Mübadiləsi məlumatların ənənəvi elektron poçt və faks yolu ilə mübadiləsini bir kompüterdən digərinə rəqəmsal məlumat mübadiləsi ilə dəyişirdi. Elektron ticarət tətbiqetmələrinin inkişafı 1970-ci illərdə kompüter əsaslı sistemlərin maliyyə əməliyyatlarını elektron olaraq həyata keçirilməsini təmin edən Elektron Pul Köçürmələri ilə başlanmışdır.

2)1982-1990-cı illər

Ən başından bəri B2B elektron ticarətin qazanlı olacağı proqnozlaşdırılırdı. Amma şəxsi kompüterlərin və internetin istifadəsi geniş yayılmadan elektron ticarətin B2C modelində uğur qazanmaq mümkün olmazdı. 1982-ci ildə Fransa Minitel adlı internet xidmətini qurdu. Onlayn xidmət telefon xəttləri vasitəsilə istifadə olunan Videomax cihazını istifadə edirdi. Minitel telefon istifadəçiləri üçün ödənişsiz idi və milyonlarla istifadəçini kompüter şəbəkəsinə qoşmuşdu. 1999-cu ildə 9 milyondan çox Minitel terminalı paylanmış və bu əlaqəli şəbəkə cihazlarına 25 milyon istifadəçi qoşulmuşdu.

1991-ci ildə Minitel sistemi zirvə nöqtəsinə çatdı və internetin uğurundan üç il sonra özünün çökməsi ilə qarşılaşdı. Nəhayət, 2011-ci ildə Fransa Minitel Telekomun bağlandığını elan etdi.

3)1990-cı illərdən bugünə

1990-cı ildə Tim Berners Lee dostu Calilliau ilə birlikdə “World Wide Web” (www) adlanan hipermətn layihəsini həyata keçirmək üçün təklif nəşr etdi. Həmin il Lee Next kompüterini istifadə edərək ilk veb server və internet brauzerini yaratdı. Qısa bir müddət sonra 6 avqust 1991-ci ildə o, İnternetdə ictimai bir xidməti təqdim etdi. Berners Lee internetlə hipermətni inteqrasiya etməyə qərar verəndə bu proses onu URL, HTML və HTTP-ni inkişaf etdirməyə məcbur etdi. 1991-ci ildə Milli Elm Fondu (National Science Foundation - NSF) internetin ticari istifadəsi üzərindəki məhdudyyətləri ardan qaldıranda internet və online alışveriş nəzərə çarpacaq qədər böyüdü. 1995-ci ilin sentyabr ayında NSF domen adlarının qeydiyyatı üçün ödəniş tələb etməyə başladı. O zaman qeydiyyata alınmış domen adlarının sayı 120000 idi. 3 il ərzində bu rəqəm 2 milyonu keçdi. Bu müddət ərzində NSF-in internet üzərindəki rolu sonlanmağa doğru gedirdi. Ən başından bəri onlayn alışverişlə bağlı tərəddütlər var idi. Amma təhlükəsizlik protokolu olan SSL şifrələmə sertifikatının 1994-cü ildə Netscape tərəfindən inkişaf etdirilməsi internet vasitəsilə məlumat mübadiləsinin etibarlılığını artırmışdı. Veb brauzerlər saytların təsdiqlənmiş SSL sertifikatının olub olmadığını yoxlaya bilir və buna əsasən sayta etibar edilib edilməyəcəyini təyin edə bildirdilər. Hazırda SSL şifrələmə sertifikatları veb təhlükəsizliyin mühüm bir hissəsidir.

Elektron ticarət alış-satış prosesi ilə birləşmə, istehsalçı firma tərəfindən istehsal prosesinin izlənməsini də təmin edən mühüm bir vasitədir. İstehsal proseslərində daha məhsuldar bir istehsal planlaşdırmaq və onu bazara çıxarmaq üçün müəyyən edəcəyi strategiyaları elektron ticarət elementləri vasitəsi ilə daha asanlaşdırır. İstehsal edilən malların miqdarı və bölgələr tərəfindən göndərilmə prosedurları elektron ticarət vasitəsilə asanlıqla müəyyən edilə bilər. İstehsalçı və satıcı subyektləri arasında əlaqələndirilmənin təmin edilməsində mühüm amil olan elektron ticarət, tərəflərin dərhal öz tələblərini müəyyənləşdirir və bir-birinə bildirmə biləcəyi mühiti təmin edərək dərhal dəyişikliklərə uyğun bir profil göstərir. Tərəflərə sifarişləri dərhal qəbul etməyə imkan verən elektron ticarət sayəsində, istənilən vaxt və yerlərdə alış-veriş etmək imkanı təmin edilir və bu imkan sayəsində dünya miqyasında ticarət həcmünün artmasına mühüm töhfələr verilir. Bu, istehlakçı tərəfindən tələb olunan məhsullara çatmaq baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır və vaxt və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq tələb edilən məhsullara daha asan çatma imkanını yaradır. Təqdimat prosesləri də elektron ticarət vasitəsi ilə daha asanlıqla həyata keçirilə bilər. İnternetin geniş yayıldığı bir zamanda məhsul təqdimatları da daha geniş bir şəkildə həyata keçirilir. İnternet saytlarında reklam yerləşdirərək məhsul təqdimatı etmək hazırda geniş istifadə olunan bir üsuldür. Ödəmə prosesinin virtual mühitdən həyata keçirilməsi şirkətlər və banklar üçün müsbət amildir. Bu sayədə banklar baxımından ödəniş müddətləri qısalmır, firmalar baxımından isə əldən ödəniş zəruriliyi aradan qalxır. Bazar baxımından baxıldığında isə bu sayədə qismən də olsa likvidlik çətinliyi aradan qalxmaqdadır. Başqa bir ünsür olan elektron pul ilə ödəniş etmək yolu ilə alqı-satqı əməliyyatları daha asan bir hala gəlmişdir. Xüsusilə son dövrlərdə məşhurlaşan və real pulun yerinə keçərək onu virtual mühitdə əvəz edən Bitcoin tətbiqini geniş istifadə etməklə və ödənişlərini bu yolla həyata keçirməklə ənənəvi ödəniş vasitəsi olan pula asılılıqlarını azaldaraq əməliyyatlarını asanlaşdırmaqdadırlar.

Elektron ticarətin ilk önəmli nümunəsi olan sayt Amazon.com-dur. Amazon.com dünya miqyasında elektron ticarətin ilk böyük nümunələrindən olub. 1995-ci ildə qurulan sayt başlanğıcda kitab satışı ilə fəaliyyətinə başlamış, daha sonra məhsul seqmentini genişləndərək kompüter proqram və təchizatları, mobil telefon, geyim, avtomobil və xidmət sektorunun fərqli sahələrində də fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Geniş məhsul çeşidi sayəsində məşhurluğu və bazar payı artan şirkət zaman keçdikcə dünyanın ən böyük şirkətləri arasında özünə yer tapmışdır.

İnternet əsaslı olaraq fəaliyyət göstərən dünyanın bir digər əhəmiyyətli şirkəti olan Yahoo.com isə 1995-ci ildə Stanford Universitetində tələbə olan iki gənc təşəbbüskar tərəfindən qurulmuşdur. Başlanğıcda axtarış sistemi olaraq fəaliyyətə başlayan şirkət irəliləyən müddətdə yenə rabitə əsaslı olaraq fəaliyyətini inkişaf etdirmiş və istifadəçilərinə elektron poçt başda

olmaq üzrə fərqli sahələrdə xidmət göstərməyə davam etmişdir. 2013-ci ildən etibarən elektron ticarət sektoruna da əl atan Yahoo, Lexity adlı platformanı alaraq elektron ticarət platformasına çevirmişdir. Ancaq 2014-cü ildə istifadəçi məlumatlarının məlumat bazasından oğurlanmasının ardından yaşadığı böhrandan sonra əvvəlki fəaliyyətini bərpa edə bilməyən sayt, 2017-ci ildə satılaraq adını dəyişdirmişdir və Altaba adı ilə yenidən elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Daha bir önəmli elektron ticarət platforması olan eBay 1995-ci ildə Amerikada yaradılmışdır. Ticarət məqsədilə fəaliyyətə başlamayan, lakin daha sonra ikinci əl məhsulların alınıb satıldığı bir sayta çevrilmişdir. 2016-cı il etibarilə gəlirini 2.32 milyard dollardan 2.40 milyard dollara yüksəldən şirkət dünyanın ən böyük elektron ticarət platformaları arasında yer alır. Platformanın seçilməsini artıran bir hal olaraq Paypal sisteminin istifadəsi göstərilə bilər. Bu sistem sayəsində istifadəçilər sistemdə qeydiyyatlı olan ölkələr arasında pul mübadiləsini asanlıqla həyata keçirirlər.

2010-cu ildən etibarən yüksəlişə keçərək adından bəhs etdirən bir sayt olan AliBaba da elektron ticarət sahəsində nəzərəcarpacaq irəliləyişlər göstərərək qısa müddətdə bu sahədəki əhəmiyyətli şirkətlər arasına daxil olmuşdur. 90-cı illərin sonunda qurulan Çin mərkəzli şirkət yaranma mərhələsində məqsəd olaraq Çin bazarını təyin edərək bu istiqamətdə fəaliyyətə başlamışdır. Şirkətin daxilində yeddi fərqli internet saytı var. Bunlardan ən çox tanınanı Aliexpress.com-dur. Dünyanın hər yerindən alış-veriş etmək imkanı yaradan saytı digər elektron ticarət platformalarından fərqləndirən ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti fərqli ölkələrdən çox sayda alıcı və satıcıya bir araya gətirməsidir. Bu sayədə məhsul almaq istəyən istifadəçilər eyni məhsul üçün qiymət və xüsusiyyət müqayisəsi edə bilirlər. Bu vəziyyətin təmin etdiyi əhəmiyyətli bir üstünlük odur ki, alıcılar axtardıqları məhsulları öz yaşadıkları ölkədən daha ucuz qiymətə almaq imkanına sahib olurlar. Şirkətin yerli bazarda fəaliyyət göstərən Çin bazarına istiqamətli saytı 1688.com da istifadəçilərə xidmət göstərməkdədir. Bu mənada şirkət fərqli bazarlar üçün də fərqli qiymətlər və məhsullar ilə müştəri profilini diversifikasiya etməyə çalışdığını deyə bilərik.

Elektron ödəniş vasitələrindən Bitcoin və Paypal-ın istifadəsi son vaxtlarda genişlənmişdir. Paypal sistemində istifadəçilərin kredit kartlarının birbaşa istifadəsinə ehtiyac olmadan, sadəcə elektron poçt vasitəsilə əməliyyat aparmaq mümkündür. İstifadə üçün istifadə olunacaq kredit kartının sitemlə eyniləşdirilməsi lazımdır. Yenə də əməliyyatlar kredit kartının virtual kredit kartına çevrilməsi yolu ilə də aparıla bilər.

Bitcoin sistemi isə fərqli ünsürlərə malik olmaqla bərabər, son vaxtlarda diqqət cəlb etməkdədir. 2008-ci ildə Yaponiyada istifadəyə başlayan Bitcoin digər ödəniş vasitələrindən fərqli proseslərə malikdir. Sistemin fəaliyyəti elektron mühitdə mədəncilik adı verilən pul istehsalına əsaslanır. İstifadəçilər kompüter üzərindən daha əvvəldən müəyyən edilmiş alqoritmlərə əsaslanaraq pul istehsalını reallaşdırır və bu yolla çıxarılan pul vahidi dövriyyəyə girir. Alqoritmin işləmə prinsipi ilk fəaliyyətə başladığı dövrdə daha asan idi, lakin, zaman keçdikcə isə çətinləşdi. Bunun səbəbi Bitcoin'in yayılması və sistemdəki istifadəçi sayının artması ilə əlaqədar istehsal olunan Bitcoin miqdarının artmasıdır. Bundan əlavə, Bitcoin istifadəçilərinin kompüter qurğusunun möhkəm və yüksək xüsusiyyətlərə sahib olması zəruriliyi genişlənmə ilə ortaya çıxan başqa bir məsələdir. Bitcoin istifadə etməyə başlayan müştərilər ilk növbədə pul kisəsi yaratmaqla əməliyyata başlayırlar. Pul kisəsinin yaradılması kompüter və mobil telefonlardan edilə bilər. Sistemin təhlükəsizlik baxımından etibarlı olduğunu söyləmək mümkündür. Bunun səbəbi kodlaşdırılan pul vahidləri üzərindən birdən çox alış-veriş etmə imkanının sistem tərəfindən bloklaşdırılmasıdır. Şifrələmə sistemi sayəsində virtual pulların nəinki oğurlanma ehtimalından, xərclənməsindən belə söz gedə bilməz. Bu üstünlüklər sayəsində Bitcoin dünya miqyasında getdikcə populyarlaşır.

Azərbaycan 1991-ci ildə Sovet İttifaqından ayrılıb öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra öz inkişaf yolunda addım-addım irəliləyir. Müstəqilliyinin ilk illərində qarşılaşdığı erməni soyqırımının və Qarabağın işğalının dərin yaralar açdığı ölkəmiz, başda neft və təbii qaz olmaqla bir çox təbii resursların köməyi ilə iqtisadiyyatını gücləndirməyi bacarmışdır.

Azərbaycanda elektron ticarətin ilk addımları çox gec, 2007-ci ildə Amerikada təhsil almış gənc sahibkar Fərid İsmayılzadə tərəfindən GoldenPay şirkətinin təsis edilməsi ilə atılmağa başlanmışdır. GoldenPay Azərbaycanda ilk onlayn ödəmə sistemini quran şirkətdir. Şirkət 2008-ci ilin dekabr ayında rəsmi olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda ilk elektron ödəmə isə 2009-cu ilin mart ayında həyata keçirilmişdir. Daha sonra hesab.az portalını yaradan şirkət yüzdən çox təşkilatla əməkdaşlıq edərək vətəndaşların kommunal ödənişləri, vergi, sığorta, kredit və bir çox digər ödənişləri bu portal vasitəsilə ödəmələrinə şərait yaratmışdır. Hesab.az portalı hazırda Azərbaycanın ən böyük ödəniş sistemlərindəndir.

Bir digər prosessinq mərkəzi olan Azərikard isə Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsusdur. Azərikard ölkənin ilk prosessinq mərkəzi olaraq 1996-cı ildə yaradılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərikard MasterCard, Visa, American Express, Diners Club, UnionPay və JCB Beynəlxalq Ödəmə Sistemləri tərəfindən tamamilə sertifikatlaşdırılmışdır. Azərbaycandakı ən önəmli banklarla işləyən bu prosessinq mərkəzi elektron xidmətləri təmin etmək üçün öz

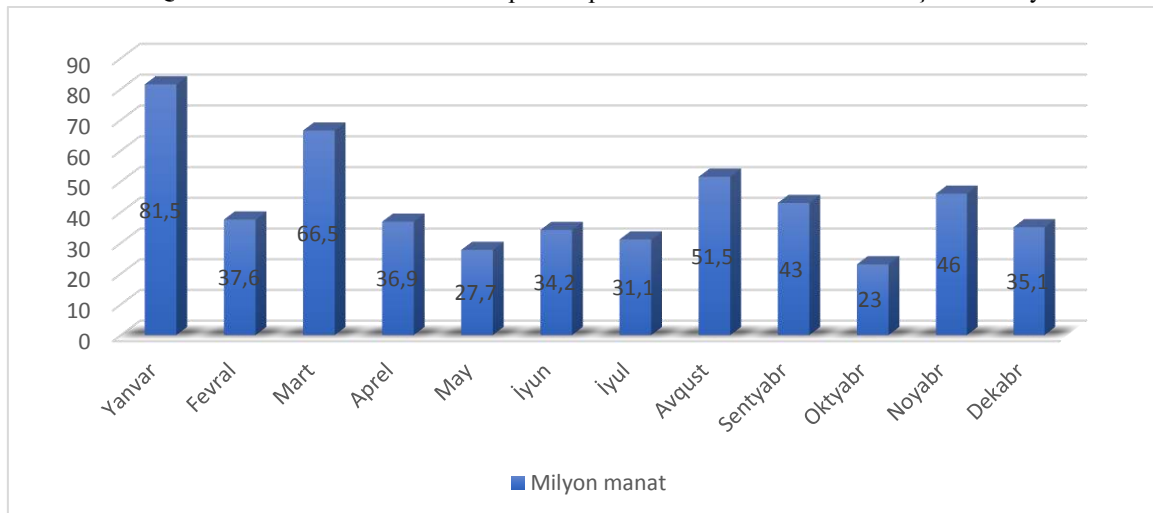

Azərbaykar Ödəniş Sistemini inkişaf etdirmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan 21 banka prosesinq xidməti göstərir.

Elektron ödəmə sistemlərinin qurulmasının ardından ölkədə bir çox elektron ticarət saytları meydana çıxmağa başlamışdır. Bunlardan ilkləri *aromat.az*, *giftshop.az*, *topshops.az* kimi saytlar olmuşdur. Bugün isə artıq firmalar elektron ticarətin inkişafının və gələcəyinin daha da parlaq olduğunu görərək, elektron ticarət saytlarından əlavə, bir çox mağazalar da öz saytları vasitəsilə onlayn olaraq satış həyata keçirməyə başlamışdır.

Bugünkü gündə fəaliyyət göstərən elektron ticarət saytlarına nümunə olaraq *azexport.az* portalını göstərmək olar. Bu portal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında" 21 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır. *Azexport.az* portalı İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən idarə olunur. Portalın əsas məqsədi yerli mallar haqqında məlumatların təqdim edilməsi və onların daxili və xarici bazarlarda satışı üçün əlverişli platformanın yaradılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün *azexport.az* yerli və xarici aparıcı nəqliyyat-loqistika şirkətləri ilə Azərbaycan mənşəli malların daşınması üçün əməkdaşlıq edir. Portal real vaxt rejimində Azərbaycan mənşəli məhsulların alışı və satışı həyata keçirmək imkanı yaradır. Portal Azərbaycan, rus və ingilis dillərində fəaliyyət göstərir. 2018-ci ilin yanvar-dekabr aylarında "Azexport.az" portalına 514 milyon ABŞ dolları dəyərində ixrac sifarişləri daxil olmuşdur.

Qrafik 1. 2018-ci il ərzində *azexport.az* portalına daxil olan ixrac sifarişlərinin dəyəri

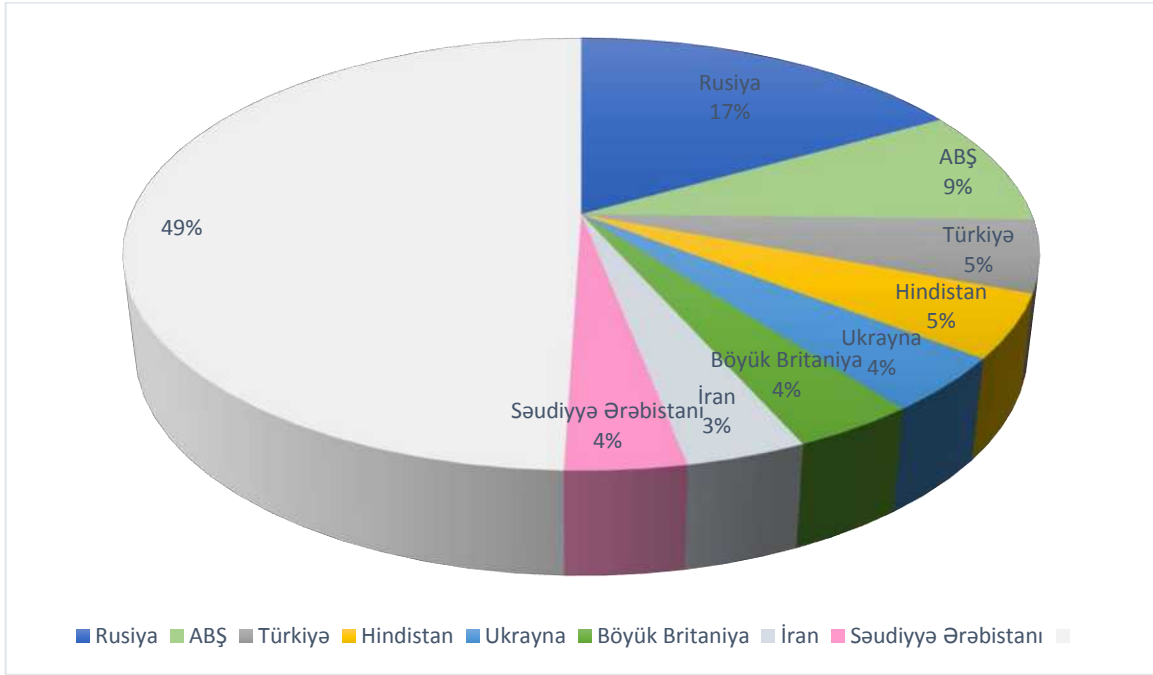

2017-ci il ilə müqayisədə ixrac sifarişləri dəyər baxımından 8% artmışdır.

2018-ci il ərzində azexport.az portalına daxil olmuş ixrac sifarişlərinin ilk beşliyində Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Hindistan və Ukrayna yer alır.

Qrafik 2. 2018-ci ildə azexport.az portalına daxil olan sifarişlərin ölkələr üzrə bölgüsü

Bir ölkədə elektron ticarətin yayılması üçün dövlətin güclü dəstəyinin olması və bir sıra infrastruktur işlərinin aparılması lazımdır. Bu baxımdan Azərbaycanda elektron ticarətin genişlənməsində dönüş nöqtəsi hesab edilə biləcək infrastruktur işləri arasında ən vacibləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilən “Milli Ödəniş Sistemi” (MÖS) və Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən “Elektron Hökumət” dövlət proqramlarını qeyd etmək olar.

Nəticə

Hazırda elektron ticarətin tətbiqi çox genişlənməmişdir. Texnologiyanın günü-gündən inkişaf etməsi elektron ticarətə də öz təsirlərini göstərir. Sürətlə inkişaf edən bu sahədəki yeniliklərə ayaq uydurmaq üçün ölkələr öz qanunvericiliklərində dəyişikliklər edirlər. İndiki dövrdə demək olar ki əksər şirkətlər elektron ticarətlə məşğul olmağa çalışırlar. Şirkətlər internetdən istifadə etməklə müştərilərə daha yaxın olurlar. Elektron ticarət ölkə iqtisadiyyatına önəmli dərəcədə təsir göstərir. Elektron ticarət fəaliyyətinin tətbiqi ilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini

geniřlendirić, xarici ticariti inkiřaf etdirmək m¼mk¼nd¼r. Azərbaýcanda Respublikasında h¼yata kećirilən v¼ davam edən infrastruktur iřlari, “Elektron ticarət haqqında” v¼ “Elektron imza v¼ elektron sənəd haqqında” Azərbaýcan Respublikasının Qanunu kimi h¼quqi tənziqləmələr ölkənin elektron ticarət sahəsində xeyli irəliləməsində önəmli rol oynamışdır. Bununla bərabər, həm fiziki infrastruktur, həm də h¼quqi cəhətdən bəzi əskik tərəflər qalmaqdadır. Lazımi h¼quqi infrastrukturun yaradılması fiziki infrastrukturun yaradılmasından daha mürəkkəb görünür.

Ədəbiyyat

- Elçin Süleymanov, Füzuli Əliyev (2011). E-Ticarət v¼ Azərbaýcanda Tətbiqinin İqtisadi Səmərəliyi, Qafqaz Universiteti jurnalı, sayı 32.
- G. İ. İsmayılov, M. C. Atakişiyev (2010). İnformasiya iqtisadiyyatı, Bakı, Çənlibel nəşriyyatı.
- Cheok, Lawrence and others (2013). E-Commerce Trends and Payment Challenges for Online Merchants: Beyond Payment”, Moduslink Whitepaper.
- <https://www.miva.com/blog/the-history-of-ecommerce-how-did-it-all-begin/> (26.10.2011).
- <https://ecommerce.wordpress.com/2008/06/12/the-history-and-evolution-of-e-commerce/> (12.06.2008).
- <https://azexport.az/>

Azərbaycanda Sənayenin İnkişafının Dövlət Tərəfindən Dəstəklənməsi Mexanizminin Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

Aynur SEYIDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

s_aynurka@mail.ru

Xülasə

İqtisadi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, stabil iqtisadiyyat, yalnız məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və əhalinin normal həyat şəraitinin təmin olunmasına təsir göstərən əsas strateji amil müasir, sivil sahibkarlığın formalaşmasıdır. Eyni zamanda, bu ölkələrin təcrübəsinin təhlili sübut edir; Sahibkarlıq dünyanın heç bir yerində dövlətin köməyi və tənzimlənməsi olmadan yaradıla və inkişaf edə bilməz. Sahibkarlığın və yüksək səviyyəli məşğulluğun inkişaf etdiyi demək olar ki, hər bir ölkədə onların təşviq edilməsi dövlət tərəfindən qanuni sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı kimi tənzimlənməlidir.

Sahibkarlığa dövlət yardımı dövlətin müasir sahibkarlığın inkişafı və məşğulluğun səviyyəsinin artırılması üçün dövlətin əlverişli iqtisadi, sosial, institusional, hüquqi və siyasi mühitinin yaradılmasıdır.

Bu dissertasiya Azərbaycanda maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərdən keçirir. Bu işə görə təhlükəsizlik bazarının forma və mövzularını, inkişaf etdirilməsi və yaxşılaşdırılması üçün vasitələr və inkişaf etmiş ölkələrdə bazarların mövcud vəziyyəti ilə müqayisəli təhlil aparmağa çalışıram. Dissertasiya giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarətdir. Birinci fəsildə biz maliyyə bazarlarının nəzəri həcmi və sosial-iqtisadi mühitə təsirləri haqqında danışdıq. İkinci bölmədə qanunvericilik bazası ilə bağlı mövzu və təhlillərin daha əsas problemi barədə danışılır. Sonuncu fəsildə biz bazarın mühüm problemləri və bu problemlərin xarici təcrübəyə uyğun həll yolları barədə danışdıq.

Açar sözlər: Bazar iqtisadiyyatı, Sənaye, Dövlət tənzimlənməsi, Tənzimlənmə modeli, Sənaye institut

Giriş

Sənayenin inkişafı istənilən ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün mühüm amillərindən biri hesab olunur. Belə ki, sənaye iqtisadiyyatın mürəkkəb sahəsi olmaqla, cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin də inkişafını tələb edir və bu inkişaf səviyyəsindən də asılı olaraq onun rəqabət qabiliyyəti formalaşır. Son dövrlərdə ölkədə həyata keçirilən genişmiqyaslı köklü islahatlar sayəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi həmçinin sənayenin də dirçəlişinə səbəb olmuşdur.

Hal hazırda ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran önəmli və əsaslı məsələlərdən biri də qloballaşan beynəlxalq iqtisadiyyatına səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmaq və orada özünəməxsus yer tutmaqdır. Bu da respublikada indiki şəraitdə ölkə sənayesində mövcud olan problemlərin həllinə nail olmaq üçün iqtisadiyyatın bu sahəsində dövlətin tənzimləyici rolunun

artırılmasını zəruri edir. Bütün bu məsələlər də magistr dissertasiyası üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını göstərir.

Belə ki, tədqiqatın ən vacib məqsədi müasir şəraitdə sənayenin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün təklif və tövsiyələr verməkdir.

Göstərilən məqsədə uyğun olaraq tədqiqat işinin birinci fəslinə dair aşağıdakı vəzifələri qeyd etmək istədim:

- Sənaye sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarını və modellərini öyrənmək;
- Müasir şəraitdə sənayenin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyini araşdırmaq;
- Sənaye siyasəti və sənayenin inkişafında rolunu araşdırmaq;
- Azərbaycanda sənayenin müasir vəziyyəti və inkişaf aspektlərini təhlil etmək;
- Azərbaycanda sənayenin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Müasir dövrdə ölkə sənayesinin ərzi üzrə təşkilinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas istiqamətlərini araşdırmaq;
- Sənaye sahələrində investisiya qoyuluşunun dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yollarını araşdırmaq;
- Ölkə sənayesində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının dövlət tərəfindən Stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını iqtisad elminin klassiklərinin və aparıcı iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, ölkə Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, Milli Bankın və digər dövlət qurumlarının ilkin hesabatları, elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

Metod

Bu hissədə tədqiqatın modeli, istifadə olunacaq analiz metodu, məlumatların toplanması üçün lazımlı olan vasitələr (anket, ölçü kriteriyası, tətbiq olunacaq materiallar, istifadə olunacaq

proqram təminatı (SPSS, Eviews) və.s) və bu vasitələrin açıqlanaraq nəticələrin əldə olunmasında necə kömək edəcəyi bilinməkdədir.

Tədqiqat işində müqayisə, iqtisadi statistik təhlil, elmi abstraksiya, sistemli təhlil, proqram məqsədli yanaşma və s. tədqiqat üsullardan istifadə olunmuşdur. Sənayenin təşkilinin iqtisadi məsələlərinin öyrənilməsində bu metodlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar xüsusi və ümimiləşdirici iqtisadi göstəriciləri toplamağa, sənayenin iqtisadi və sosial inkişaf dinamikasını təhlil etməyə və onun fəaliyyət nəticələrini digər təsərrüfat subyektləri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

Müxtəlif ehtimal və proqnozlaşdırma metodları sənayenin inkişaf strategiyasının hazırlanmasında və bunun köməyi ilə bazarın gələcək konyukturasına uyğunlaşmağa nail olmaqda istifadə edilir.

Tədqiqat işində həmçinin riyazi modeller təsviri qrafika metodlarından da geniş istifadə olunmuşdur. Bu metodlar konkret iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin təsir və əks təsir əlaqələrinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Sənayenin başlıca hissəsini təşkil edən müəssisələrdə ayrı-ayrı iqtisadi məsələlərinin təhlil edilməsində statistik müşahidə və müqayisəli təhlil metodları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar xüsusi və ümimiləşdirici iqtisadi göstəriciləri toplamağa, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişaf subyektləri ilə müqayisə etmə imkanını yaradırlar.

Müəssisə iqtisadiyyatının nəzəri və tətbiqi məsələlərinin təhlilində riyazi modellər, təsviri qrafika metodlardan da həmçinin geniş istifadə olunur.

Bu metodlar – konkret iqtisadi situasiyadan asılı olaraq ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin təsir və əks təsir əlaqələrinin düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi-nə imkan yaradır, eləcə də onun nəticələri müxtəlif ehtimal və proqnozlaşdırma metodları müəssisənin təsərrüfat strategiyasının hazırlanmasında və bunun köməyi ilə bazarın gələcək konyukturasına uyğunlaşmağa nail olmaqda istifadə edilir. Göstərilən bu metodlarla yanaşı məlumatların toplanmasında sorğu üsulundan, ekspert və eksperiment üsullarından geniş istifadə olunur.

Analiz

2018-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı

Ümumi daxili məhsul: 70 135,1 milyon manata çatmışdır. Neft sektoru: 2017-cı illə müqayisədə 5,0% azalaraq 26 073,2 milyon manat təşkil etmişdir (əlavə dəyərin 37,2%-i). Qeyri-neft sektoru: 2017-cı illə müqayisədə 2,7% artaraq 44 061,9 milyon manat təşkil etmişdir (əlavə dəyərin 62,8%-i). Sənayenin neft sektoru (əlavə dəyər): 2017-cı ilə nisbətən 5,3% azalaraq 25 000,8 milyon manat olmuşdur. Sənayenin qeyri-neft sektoru (əlavə dəyər): 2017-cı ilə nisbətən 3,8% artaraq 3 086,5 milyon manat olmuşdur. Sənayenin neft sektoru (ümumi buraxılış): Neft sektorunda istehsalın həcmi əvvəlki ilə nisbətən 4,7% azalaraq 30 070,6 milyon manat təşkil etmişdir. Sənayenin qeyri-neft sektoru (ümumi buraxılış): Əvvəlki ilə nisbətən 3,7% artaraq 9 484,8 milyon manat təşkil etmişdir. Sənayenin qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapital: Ötən ilə nisbətən sənayenin qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapitalın həcmi 36,5% artaraq 1 493,6 milyon manat olmuşdur.

Sənaye sahələrində çalışan işçilərin sayı və orta əmək haqqı: 2018-ci ilin yanvar-noyabr aylarında sənaye müəssisələrində çalışan muzzdlu işçilərin orta siyahı sayı 194,1 min nəfər təşkil etmişdir; işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı isə 8,1% artaraq 966,4 manat olmuşdur.

Ümumi Daxili Məhsul

İlkin məlumatlara görə 2018-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsul 70 135,1 milyon manata çatmışdır. Neft sektorunda əlavə dəyərin 37,2%-i (26 073,2 milyon manat) istehsal olunmuş, əvvəlki illə müqayisədə istehsal 5,0 faiz azalmışdır. Qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin 62,8%-i (44 061,9 milyon manat) istehsal olunmuş, əvvəlki illə müqayisədə istehsal 2,7% artmışdır.

Qrafik 1. Ümumi daxili məhsulun bölgüsü (2018-ci il)

2018-ci ildə sənayedə 28 087,3 milyon manatlıq əlavə dəyər istehsal edilmiş, o da ümumi daxili məhsulun 40,1% təşkil etmişdir.

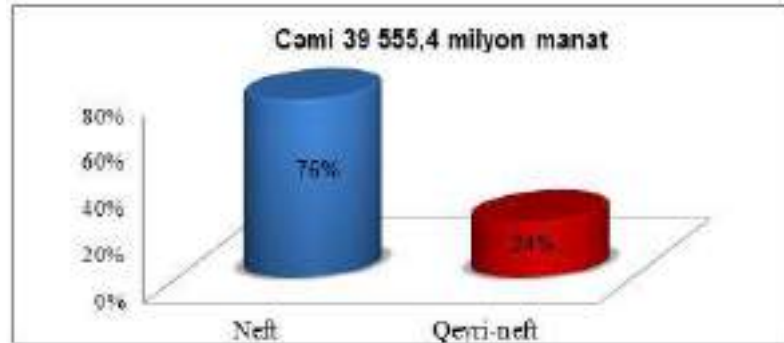
Qrafik 2. Ümumi daxili məhsulun strukturu (2018-ci il)

Qeyri-neft sənayesi

Qeyri-neft sənayesi isə 9 484,8 milyon manat təşkil etmiş və ötən ilə nisbətən 3,7% artmışdır. Bu artım əsasən rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı (71,7%), tikinti materiallarının istehsalı (46,6%), toxuculuq sənayesi (44,7%), maşın və avadanlıqların istehsalı (42,9%), elektrik avadanlıqların istehsalı (34,6%), kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı (25,5%), içki istehsalı (17,2%), kimya sənayesi (16,5), mebellərin istehsalı (16,2%) sahələrində müşahidə olunmuşdur.

Qrafik 3. Sənayedə ümumi buraxılışın bölgüsü (2018-ci il)

Sənaye məhsulunun 69,9% mədəncixarma, 24,7% emal, 4,6% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,8% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində istehsal olunmuşdur.

Qrafik 4. Sənayedə ümumi buraxılışın istehsalı (2018-ci il)

Cədvəl 1. 2018-ci ildə sənaye sahələrində istehsalın həcmi

Fəaliyyət növlərinin adı	2018-ci ildə istehsal, milyon manat	2017-ci ilə nisbətən (sabit qiymətlərlə), faizlə
Mədəncixarma sənayesi	27 660,9	96,1
Xam neft və təbii qaz hasilatı	24 075,6	94,7
Metal filizlərinin hasilatı	259,5	306,6
Mədəncixarma sənayesinin digər sahələri	58,1	209,5
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	3 267,8	115,8
Emal sənayesi	9 767,0	98,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1 832,7	97,4
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emal	294,7	98,8

Qeyri-neft emal sənayesi ötən illə müqayisədə 1,7% artmışdır.

Cədvəl 2. Emal sənayesinin fəaliyyət növləri üzrə məhsul buraxılışı (2018-ci il)

Emal sənayesinin sahələri	2018-ci ildə istehsal, milyon manat
Cəmi emal sənayesi (min manat)	9767,0
Qida məhsullarının istehsalı	3288,5
Neft məhsullarının istehsalı	2727,3
Tikinti materiallarının istehsalı	567,8
Kimya sənayesi	503,2
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	438,8
Metallurgiya sənayesi	433,3

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Hazır metal məmulatların istehsalı	275,0
İçki istehsalı	243,8
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	232,2
Maşın və avadanlıqların istehsalı	192,6
Toxuculuq sənayesi	172,0
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	171,6
Kompyuter, elektron və optik məhsulların istehsalı	79,6
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	72,9
Geyim istehsalı	70,5
Kağız və karton istehsalı	66,0
Mebellərin istehsalı	64,9
Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	63,0
Tütün məmulatlarının istehsalı	39,2
Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı	20,0
Zərgərlik məmulatları, musiqi alətləri, idman mallarının və tibb avadanlıqlarının istehsalı	15,8
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	14,4
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	13,3
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	1,3

2018-ci ildə emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda ən yüksək xüsusi çəkiyə malik alt sahələr qida məhsullarının istehsalı (33,7%), neft məhsullarının istehsalı (27,9%), tikinti materiallarının istehsalı (5,8%), kimya sənayesi (5,2%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (4,5%), metallurjiya sənayesi (4,4%), hazır metal məmulatların istehsalı (2,8%), içki istehsalı (2,5%), rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı (2,4%), maşın və avadanlıqların istehsalı (2,0%), toxuculuq sənayesi (1,8%), elektrik avadanlıqlarının istehsalı (1,8%) olmuşdur, digər 12 alt sahənin birgə xüsusi çəkisi isə 5,3% təşkil etmişdir.

Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər

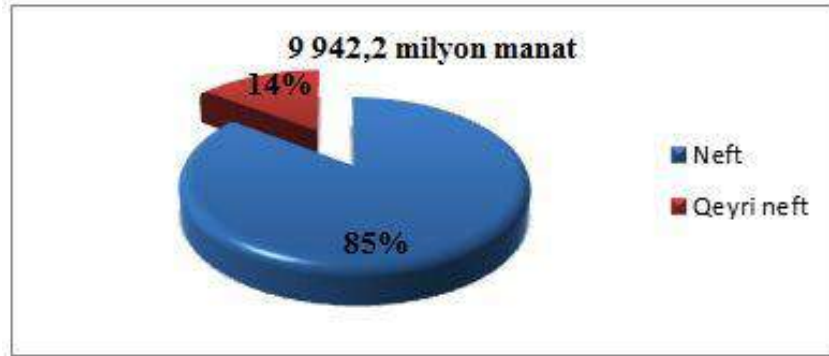
Respublikanın iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafına 2018-ci ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala 15 550,8 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

Sənayedə qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş əsas kapitalın həcmi ötən ilə nisbətən 36,5% artaraq 1 493,6 milyon manat təşkil etmişdir.

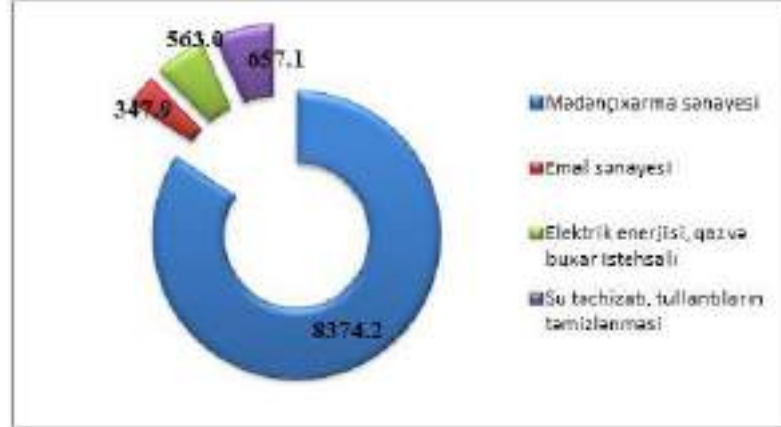
Ümumi vəsaitin 63,9% sənaye sahələrinin inkişafına yönəlmiş, bu da 9 942,2 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 5. Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin bölgüsü (2018-ci il)

Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin 84,2% mədəncixarma sənayesi, 3,5% emal sənayesi, 5,7% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 6,6% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə yönəldilmişdir.

Qrafik 6. Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin sahələr üzrə həcmi (2018-ci il)

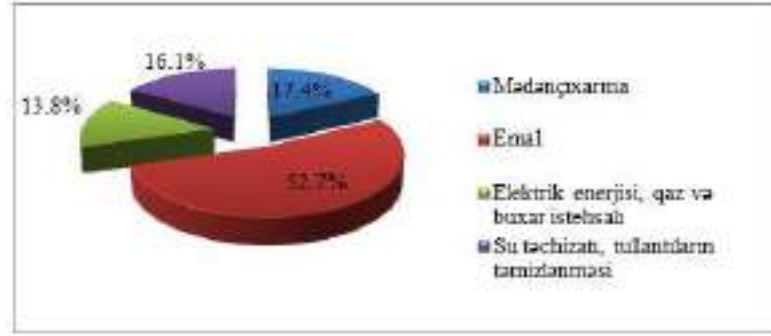
Sənaye sahələrində çalışan işçilərin sayı və orta əmək haqqı

2018-ci ilin yanvar-noyabr aylarında ölkənin sənaye sahələrində çalışan maddəli işçilərin orta siyahı sayı 194,1 min nəfər təşkil etmişdir, onların orta aylıq nominal əmək haqqı isə 8,1% artaraq 966,4 manat olmuşdur.

İşçilərin 33,8 min nəfəri mədəncixarma, 102,3 min nəfəri emal, 26,7 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 31,3 min nəfəri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində cəmləmişdir.

Qrafik 7. İşçilərin sayının sahə bölgüsü (2018-ci il)

Qrafik 8. Sənayedə fəaliyyət növləri üzrə bir işçinin orta əmək haqqı (yanvar-noyabr 2018-ci il)

* İşçilərin sayı və əmək haqları bir ay gecikmə ilə təqdim olunur.

Nəticə

Sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə "bir pəncərə" sisteminin tətbiq edilməsi ilə sahibkarların qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulan prosedurlar sadələşdirilmiş və bununla da ölkədə əlverişli biznes mühiti formalaşmış, həmçinin, ixrac və idxal əməliyyatları üzrə görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq ixrac rüsumları ləğv olunmuş, mənfəət vergisi isə 20%-ə dək azaldılmışdır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dünya bazarında neft ixrac edən ölkə kimi tanınır. Son illərdə neftin dünya bazarında qiymətinin tərəddüd etməsi neft gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla da qeyri neft sahələrinin inkişafı üçün başlıca inkişaf etdirilməsi nəzərdə

tutulan sferalar kənd təsərrüfatı, İnformasiya və kommunikasiya sahəsi və turizm sahəsi seçilmişdir.

Aqrar sferanın tənzimlənməsi yönündə aqrparkların yaradılması, fermerlərə subsidiyaların ayrılması və güzəştli kreditlərin verilməsi daxildir. Bundan başqa İKT üzrə Azərbaycana məxsus Azerspace və Azersky peyklərinin fəzaya buraxılması İKT-nin inkişafına təkan vermişdir. Əlavə olaraq ölkədə qəbul olunmuş dövlət proqramları da öz nəticəsini göstərmişdir ki, bu proqramlara “Regionların social iqtisadi inkişaf proqramı 2014-2018”, “Məşğulluq Strategiyası 2006-2015”, “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf 2006-2015” dövlət proqramlarını aid etmək olar.

Hər şeydən əvvəl rəqabət formalaşdırılmasına üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşmasına nail olmaq lazımdır.

Odur ki, ölkədə sənaye institutlarının təkmilləşdirilməsi aşağıdakı tədbirlərlə nail olmaq olar:

1. Sənaye institutlarını inkişaf etdirmək və onlar arasında iqtisadi əlaqələrin qurulmasını təmin etmək, bu baxımdan klasterlərin yaradılması daha məqsədə uyğundur;
2. Yerli əmtəələrin təklifi haqqında marketinq araşdırmalarına dair informasiyaların ötürülməsi, yerli məhsul istehsalını stimullaşdırmaqla ərzaq təhlükəsizliyinə zəmin yaratmaq və s.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. DSK. 2016.

“Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün dövlət proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

Abdullayev Z.S., Bağırova Z.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslük. 2003.

Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 10 yanvar 2014-cü il Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə .Bakı, 2011

Allahverdiyev H.B, Qafarov K.S, Əhmədov Ə.M “ Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” . Bakı-2007

T. Ə. Hüseynov. Sənaye iqtisadiyyatı, Bakı, 2000

T. Ə. Hüseynov. Müəssisə iqtisadiyyatı. Bakı, 2005

Milli İqtisadiyyatda Biznes Mühitinin Və Biznesin İnkişaf Strategiyasının Təkmilləşdirilməsi

*Aysel QƏMBƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ayselqmbri@gmail.com*

Xülasə

Bu gün Azərbaycan Respublikası ümumi daxili məhsulun həcminə görə Qafqaz regionunda ən yüksək göstəriciyə malik olsada biznes fəaliyyətinin ümumi daxili məhsulda payı daha çox neft sektorunun payına düşür. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında bir neçə il bundan əvvəl dövlət investisiya fondları tərəfindən həyata keçirilən neft və neft məhsulları ixracı ölkəyə xarici valyuta axınını, büdcə gəlirlərini və investisiya göstəricilərini artırmışdı. İnkişaf göstəriciləri neft sektorundan asılı olan ölkələrin neft qiymətlərində baş verən dəyişikliklər nəticəsində hansı çətinliklərlə qarşılaşacağını təxmin etmək mümkündür. Bütün bunlar tədqiq edilən mövzunun aktuallığını vurğulayır.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri araşdırmalar və təhlillər nəticəsində milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektoruna əsaslanan biznes mühitinin inkişafını təmin edəcək yeni strategiyaların və təkliflərin irəli sürülməsidir. Bunun üçün biznes fəaliyyətinin reallaşmasında əsas götürülən amillərin nəzərdən keçirilməsi, uğurlu biznes strategiyaları ilə beynəlxalq hesabatlarda yüksək pillələrdə yer alan dünya ölkələrinin biznes mühitinin analizi, Azərbaycan Respublikasının biznes mühitinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Tədqiqata uyğun nəticə və təkliflər milli iqtisadiyyatda biznes mühitinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və digər fəsilərdə qeyd edilən uğurlu biznes fəaliyyəti ilə bağlı informasiya və göstəricilərlə müqayisə edərək ölkəmizdə biznes mühitinin inkişafının sürətlənməsini əngəlləyən çatışmazlıqları aşkara çıxararaq irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Biznes fəaliyyəti, Qeyri-neft sektoru, Beynəlxalq ticarət əlaqələri, Investisiya

Giriş

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı öz inkişafının yeni mərhələsinə başlamışdır. Bu dövrlərdə dövlətin tətbiq etdiyi yeni yanaşmalar bir çox iqtisadi nailiyyətlərə səbəb olmuşdur. Lakin günümüzdə davamlı inkişafa nail olmaq üçün yeni strategiyaların, layihələrin, yeniliklərin hazırlanması ilə bağlı müzakirələrin aparılması davam edir. Ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də biznes mühitinin inkişafına nail olmaq, biznes mühitində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq haqsız rəqabətə və inhisarçılığa yol verilməməsi üzrə nəzarəti həyata keçirmək, və bu sahədə qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsinə nail olmaqdır. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, qeyri-neft sektoruna əsaslanan biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Azad rəqabət mexanizminin gücləndirilməsi, dövlət-biznes münasibətlərində insan amili rolunun azaldılması, səmərəlilik və şəffaflığın artırılması dövlətin inkişaf strategiyalarından biridir. Müasir dövrdə dövlətin rolu xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, həmçinin vergi ödəyiciləri ilə

vergi orqanları arasında şəffaflığın və biznes mühitinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Müasir dövrdə istehlakçı tələbi ilə ayaqlaşmaq, elmi-texniki innovasiyanın tətbiq etmək, biznes strategiyalarının təkmilləşdirmək və yeniliklər üzərində çalışmaq biznes fəaliyyətinin inkişafına nail olmaq üçün zəruri fəaliyyət istiqamətləridir. Buna uyğun olaraq, yeni iqtisadi yanaşma ilə Azərbaycan Respublikası qeyri-neft iqtisadiyyatında biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni strategiyaların hazırlanması, yeniliklərin tətbiq edilməsi, biznes mühitinə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün tədbirlər heyata keçirir. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində də biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı 11 sektoru əhatə edən konseptual məsələlər kimi öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məqsədi biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud vəziyyətin öyrənilib qiymətləndirilməsi əsasında biznes fəaliyyətinin əsas problemlərinin aşkara çıxarılması, onların aradan qaldırılması yollarının araşdırılması, dünya ölkələrinin təcrübələri və Azərbaycan Respublikasında biznes fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti arasında müqayisələr apararaq, statik göstəricilərdən və digər informasiya vasitələrindən istifadə edərək qeyri-neft sektorunun inkişafına dair təkliflərin irəli sürülməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Metod

Mövzunun araşdırılması zamanı təsvir etmə, müqayisə, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, məntiqi ümumiləşdirmə və tədqiqat üçün gərəkən digər metodlarından istifadə olunub.

Analiz

Milli iqtisadiyyatda biznes fəaliyyətinin inkişafı sağlam rəqabətli bazar münasibətlərinin təkmilləşməsinə, qiymətlərin sabitləşməsinə, tələb və təklif tarazlığının yaranmasına, iqtisadi dayanıqlığa, xarici təsirləri daha çevik şəkildə dəf etməyə şərait yaradır. İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunun iqtisadi göstəricilərini nəzərdən keçirsək, biznes fəaliyyətinin həmin ölkələrin məşğulluğunun və iqtisadi artımının təmin olunmasında əhəmiyyətli dərəcə müsbət təsir etdiyini və aparıcı mövqeyə malik olduğunu anlamış olarıq. Belə ki, bu ölkələrdə təkcə kiçik və orta sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda və məşğulluqda payı 50 və 60 faizdən yüksəkdir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Rank	Ölkənin adı	2018 score	2019 score	Rank	Ölkənin adı	2018 score	2019 score	Rank	Ölkənin adı	2018 score	2019 score
1	Avstraliya	85.25	85.25	45	Qazaxıstan	48.25	48.25	89	Yeni Zelandiya	48.25	48.25
2	Almaniya	84.25	84.25	46	Yunanıstan	48.25	48.25	90	Avstraliya	48.25	48.25
3	İsveç	84.25	84.25	47	İtaliya	48.25	48.25	91	İsveç	48.25	48.25
4	Almaniya	84.25	84.25	48	Fransa	48.25	48.25	92	Almaniya	48.25	48.25
5	Almaniya	84.25	84.25	49	Yunanıstan	48.25	48.25	93	Almaniya	48.25	48.25
6	Almaniya	84.25	84.25	50	Küveyt	48.25	48.25	94	Almaniya	48.25	48.25
7	Almaniya	84.25	84.25	51	Almaniya	48.25	48.25	95	Almaniya	48.25	48.25
8	Almaniya	84.25	84.25	52	Almaniya	48.25	48.25	96	Almaniya	48.25	48.25
9	Almaniya	84.25	84.25	53	Almaniya	48.25	48.25	97	Almaniya	48.25	48.25
10	Almaniya	84.25	84.25	54	Almaniya	48.25	48.25	98	Almaniya	48.25	48.25
11	Almaniya	84.25	84.25	55	Almaniya	48.25	48.25	99	Almaniya	48.25	48.25
12	Almaniya	84.25	84.25	56	Almaniya	48.25	48.25	100	Almaniya	48.25	48.25
13	Almaniya	84.25	84.25	57	Almaniya	48.25	48.25				
14	Almaniya	84.25	84.25	58	Almaniya	48.25	48.25				
15	Almaniya	84.25	84.25	59	Almaniya	48.25	48.25				
16	Almaniya	84.25	84.25	60	Almaniya	48.25	48.25				
17	Almaniya	84.25	84.25	61	Almaniya	48.25	48.25				
18	Almaniya	84.25	84.25	62	Almaniya	48.25	48.25				
19	Almaniya	84.25	84.25	63	Almaniya	48.25	48.25				
20	Almaniya	84.25	84.25	64	Almaniya	48.25	48.25				
21	Almaniya	84.25	84.25	65	Almaniya	48.25	48.25				
22	Almaniya	84.25	84.25	66	Almaniya	48.25	48.25				
23	Almaniya	84.25	84.25	67	Almaniya	48.25	48.25				
24	Almaniya	84.25	84.25	68	Almaniya	48.25	48.25				
25	Almaniya	84.25	84.25	69	Almaniya	48.25	48.25				
26	Almaniya	84.25	84.25	70	Almaniya	48.25	48.25				
27	Almaniya	84.25	84.25	71	Almaniya	48.25	48.25				
28	Almaniya	84.25	84.25	72	Almaniya	48.25	48.25				
29	Almaniya	84.25	84.25	73	Almaniya	48.25	48.25				
30	Almaniya	84.25	84.25	74	Almaniya	48.25	48.25				
31	Almaniya	84.25	84.25	75	Almaniya	48.25	48.25				
32	Almaniya	84.25	84.25	76	Almaniya	48.25	48.25				
33	Almaniya	84.25	84.25	77	Almaniya	48.25	48.25				
34	Almaniya	84.25	84.25	78	Almaniya	48.25	48.25				
35	Almaniya	84.25	84.25	79	Almaniya	48.25	48.25				
36	Almaniya	84.25	84.25	80	Almaniya	48.25	48.25				
37	Almaniya	84.25	84.25	81	Almaniya	48.25	48.25				
38	Almaniya	84.25	84.25	82	Almaniya	48.25	48.25				
39	Almaniya	84.25	84.25	83	Almaniya	48.25	48.25				
40	Almaniya	84.25	84.25	84	Almaniya	48.25	48.25				
41	Almaniya	84.25	84.25	85	Almaniya	48.25	48.25				
42	Almaniya	84.25	84.25	86	Almaniya	48.25	48.25				
43	Almaniya	84.25	84.25	87	Almaniya	48.25	48.25				
44	Almaniya	84.25	84.25	88	Almaniya	48.25	48.25				
45	Almaniya	84.25	84.25	89	Almaniya	48.25	48.25				
46	Almaniya	84.25	84.25	90	Almaniya	48.25	48.25				
47	Almaniya	84.25	84.25	91	Almaniya	48.25	48.25				
48	Almaniya	84.25	84.25	92	Almaniya	48.25	48.25				
49	Almaniya	84.25	84.25	93	Almaniya	48.25	48.25				
50	Almaniya	84.25	84.25	94	Almaniya	48.25	48.25				
51	Almaniya	84.25	84.25	95	Almaniya	48.25	48.25				
52	Almaniya	84.25	84.25	96	Almaniya	48.25	48.25				
53	Almaniya	84.25	84.25	97	Almaniya	48.25	48.25				
54	Almaniya	84.25	84.25	98	Almaniya	48.25	48.25				
55	Almaniya	84.25	84.25	99	Almaniya	48.25	48.25				
56	Almaniya	84.25	84.25	100	Almaniya	48.25	48.25				
57	Almaniya	84.25	84.25								
58	Almaniya	84.25	84.25								
59	Almaniya	84.25	84.25								
60	Almaniya	84.25	84.25								
61	Almaniya	84.25	84.25								
62	Almaniya	84.25	84.25								
63	Almaniya	84.25	84.25								
64	Almaniya	84.25	84.25								
65	Almaniya	84.25	84.25								
66	Almaniya	84.25	84.25								
67	Almaniya	84.25	84.25								
68	Almaniya	84.25	84.25								
69	Almaniya	84.25	84.25								
70	Almaniya	84.25	84.25								

Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə biznes üçün əlverişli olan mühitin yaradılması baxımından daha zəif imkanlara malikdirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin biznesin inkişafı üçün cari dövrdə istifadə etdiyi strategiyalardan istifadə etmək bu ölkələr üçün əlverişli olmağa bilər.

Qeyd olunan fikirləri dolğun ifadə etmək üçün, dünya ölkələrinin biznes sahəsində inkişaf göstəricilərinin müqayisəli təhlilini apararaq daha dəqiq fikirlər əldə etmək olar. Aydındır ki, Dünya Bankı tərəfindən hər il açıqlanan “Doing Business” reyting hesabatları 11 göstəriciyə əsaslanaraq 190 ölkə arasında sıralamaları əhatə edir(cədvəl).

Cədvəldə diqqət çəkən ölkələrdən biri ilk 10-luqda yer alan Gürcüstan Respublikasıdır. Almaniya, İsveç, Finlandiya kimi inkişaf etmiş ölkələri geridə qoyan və orta gəlirli ölkələr sırasında olan Gürcüstan Respublikasının aid olduğu regional ölkələr arasında (Avropa və Mərkəzi Asiya) birinci yerdədir.

Cədvəl 11. Dünya ölkələrinin biznes göstəricilərinin Doing Business tərəfindən sıralaması

Mənbə: Doing business 2019, Training for reform, 16th edition

Doing Business təhlillərinə əsasən Gürcüstan dövlətində əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmə könüllü olduğu üçün bu biznesə başlama işlərini daha da asanlaşdırır. Gürcüstan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 157-ci bəndinə əsasən iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər, o cümlədən 12 təqvim ayı ərzində davamlı fəaliyyət nəticəsində 100 000 ləri (təqribən 64063AZN) gəlir əldə edən şəxslər ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçirlər. Həmçinin şirkətlərdə könüllü ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçə bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsində ƏDV ödəyicisi olmaq üçün kmi 12aylıq fəaliyyət dövründə vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200000manat, yəni Gürcüstan Respublikası ilə müqayisədə(təqribən 640063 AZN) daha aşağı həddə müəyyən etmişdir. Əlavə olaraq Gürcüstan Respublikasının Doing Business tərəfindən qiymətləndirilən vergilərin faiz dərəcələri aşağıdakı kimidir:

- mənfəət vergisi 15%
- əmlak vergisi 1%
- torpaq vergisi aqrar fəaliyyətin həyata keçirildiyi torpaqlar istisna olaraq, hər kv. metrə 0.24 ləri (0.15 AZN)
- gəlir vergisi 20%
- ƏDV 18%

ƏDV Azərbaycan Respublikasında 2 cür: 18 faiz və 0 faiz dərəcəsi ilə tətbiq edilir. Gürcüstan Respublikası ilə müqayisədə Əlavə dəyər vergisi hər iki ölkədə eyni faiz dərəcələri ilə tətbiq edilir.

Əmlak vergisi Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərinin 1 faizi qədər tətbiq edilir. Bu göstəricidə Gürcüstan Respublikasının əmlak vergi dərəcəsi ilə eynidir.

Gürcüstan Respublikasında aqrar fəaliyyətin həyata keçirildiyi torpaqların torpaq vergisindən azad olmasını Azərbaycan Respublikasında torpaq vergisinin tətbiq edildiyi sahələrlə müqayisədə üstünlük kimi qiymətləndirmək olar.

Gürcüstan Respublikasının azad ticarət zonaları yaratmaqla Ukrayna, Belarusiya, Moldova, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan və Türkmənistan, həmçinin qonşuları Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistanla ticarət əlaqələrində gömrük və idxal rüsumlarından azad olmuşdur. 2014-cü ildə Avropa ittifaqı ilə azad ticarət zonaları yaradılması üçün, 2016-cı ildə isə gürcü məhsullarının İslandiya, Lixtenşteyn, Norveç və İsveçrənin bazarına heç bir rüsum ödəmədən daxil olması üçün sazişlər imzalamışdır. Həmçinin ABŞ, Kanada və Yaponiya ilə də

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

ticarət əlaqələrində daha aşağı tariflərin tətbiq edilməsi üçün müqavilə imzalanmışdır. Gürcüstan Respublikasının 2000-ci ildən bəri Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olması onun ticarət əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayır. Bundan əlavə gömrük proseslərinin rəsmiləşdirilməsi müddətinin 15 dəqiqə çəkməsi baxımından MDB ölkələri arasında birinci yerdədir.

Gürcüstan Respublikasının həm regional, həm də beynəlxalq ticarət münasibətlərini genişləndirməsi üçün yaratdığı azad iqtisadi zonaları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması, gömrük prosedurlarını daha sürətli şəkildə həyata keçirməsi ölkə ərazisində biznes subyektlərinin inkişafına şərait yaradır və ölkənin beynəlxalq hesabatlarda yüksək nəticələr əldə etməsinə səbəb olur.

Azad iqtisadi zonların yaradılmasının və bu sahədə beynəlxalq sazişlərin bağlanması iqtisadi və sosial cəhətdən müsbət təsirlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- ölkənin dünya bazarında nüfuzunu artırılması;
- ölkəyə xarici valyuta axınının sürətləndirilməsi;
- xarici və yerli investitor üçün investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- milli məhsulların dünya bazarına ixrac edilməsinin təmin edilməsi;
- istehsalın stimullaşdırılması;
- daxili bazarda əhalinin daha ucuz və keyfiyyətli əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməsi;
- ölkə üzrə regional inkişafın təmin edilməsi;
- yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artırılması;

Dünya Bankının hər il həyata keçirdiyi Doing Business sıralamasında yüksək orta gəlirli ölkə kimi Azərbaycan Respublikası bu sıralamanın 2019-cu il hesabatında 25-ci pillənin sahibidir. Doing Business hesabatında Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan Respublikasının son 5 il göstəricilərinə nəzər salsaq Gürcüstan Respublikası Azərbaycan Respublikası ilə müqayisədə böyük bir fərqlə davamlı olaraq üstün pillədə yer almışdır (cədvəl2).

Cədvəl 2. Doing Business hesabatında Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan Respublikasının son 5 il göstəriciləri

ÖLKƏLƏR	2015	2016	2017	2018	2019
Gürcüstan Respublikası	15	24	16	9	6
Azərbaycan Respublikası	80	63	65	57	25

Məlumdur ki azad iqtisadi zonalar həm iqtisadi, sosial, həm də elmi texniki baxımdan ölkə iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır. 2018-ci il 18may tarixində “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi regional ticarətin Mərkəzi Asiya, Rusiya, İran, Cənubi Qafqaz, Türkiyə regionları üzrə ticarət münasibətlərinin ikişafı və “made in Azerbaijan” brendinin Dünya bazarında tanınması üçün atılan addım olmuşdur. (Ahmadov and Valiyev, 2019)

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olmaması da beynəlxalq ticarət münasibətlərinin inkişafının ləngiməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikası ÜTT-ə üzv olma niyyəti barədə müraciətini 1993-cü il 23 iyun tarixində bildirmiş və bu gün üzvlük haqqında danışıqlar davam etməkdədir.

Gürcüstan Respublikasında gömrük prosedurlarının, o cümlədən biznes fəaliyyəti ilə əlaqədar prosedurların elektron şəkildə həyata keçirilməsi, bu proseslərin sürətlənməsini təmin edərək regionlararası sıralamada ilk pillədə yer almasını təmin etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təstiqlənmiş Strateji Yol Xəritəsində sadalanan hədəflərə nail olmaq üçün irəli sürdüyü strategiyaları tətbiq edərək, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 21 dekabr tarixli fərmanı ilə təstiqlənmiş “Xarici ticarət iştirakçılarının “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemindən daimi istifadə hüququ əldə etməsi, həmin hüququn dayandırılması, ləğv edilməsi və bərpası Qaydası” idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, gömrük sərhəddində mal dövriyyəsi prosesinin daha tez bir şəkildə həyata keçməsinə, gömrük nəzarətində çevikliyin, şəffaflığın və səmərəliliyin təmin edilməsinə, dövlət məmurları ilə biznes subyektləri arasında münasibətlərin və beynəlxalq ticarət münasibətlərinin inkişafına şərait yaratmışdır. Bundan əlavə “Vahid İxrac Ərizəsi” layihəsi əsasında “Azexport.az” portalı vasitəsilə məlumatın bir dəfə daxil edilməsi müvafiq sertifikatların əldə edilməsi, gömrük bəyannamələrinin doldurulması, ixrac əməliyyatları üçün icazə və lisenziyaların alınması prosedurları asanlaşdırılmışdır. Dövlət tərəfindən son illərdə azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün göstərilən səylər nəticəsində “Ələt Azad İqtisadi Zona” -nın yaradılması son illərdə regional ticarət münasibətlərinin inteqrasiya etməsinə səbəb olmuşdur (<http://iqtisadiislahat.org>).

Nəticə

Respublika ərazisində müasir dövrdə qüvvədə olan mövcud qanunvericilik sistemi biznes mühitində yaranan münasibətlərin bir çoxunu əhatə etsə də hüquqi aktlarda olan boşluqların, biznes fəaliyyətinin inkişafına maneə törədən əngəllərin müəyyən edilməsi, mövcud hüquqi aktların biznes subyektlərinin leyhinə dəyişdirilməsi üçün yeni müzakirələrin aparılması zəruridir. Qeyd edilən müzakirələrin aparılmasının sahibkar subyektlərin iştirakı ilə onların fəaliyyəti dövründə qarşılaşdığı əngəlləri, maliyyə təminatının, xərclərinin, gəlirlərinin, mənfəətinin illik göstəricilərini analiz etməklə əldə edilən nəticələrə uyğun dəyişikliklər edilməsi daha məqsədəuyğundur. Biznes sahəsində hüquqların və qanunvericiliyin pozulması hallarının statistikasının tərtibinə əsasən dəyişiklik ediləcək aspektlərin aşkar edilməsi və bununla bağlı yeni qərarların qəbul edilməsi də əlverişlidir. İrəli sürülən təkliflərə və əldə edilən nəticələrə uyğun strategiyaların tətbiq edilməsi də yeni qanun layihələrinin hazırlanmasını və qəbul edilməsini tələb edir.

Gürcüstan Respublikasının biznes sahəsində təcrübəsinə əsasən azad iqtisadi zonaların milli iqtisadiyyatda nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu aydın oldu. Ölkədə ticarət münasibətlərinin inkişafı üçün “Ələt Azad İqtisadi Zona”-sı kimi digər yeni layihələrin də hazırlanmasını, yeni danışıqlar aparılmasını, dünya bazarında iştirakın təmin edilməsi üçün yeni sazişlər bağlanmasını zəruri edir. Ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü olmaması da ticarət münasibətlərinin inkişafının ləngiməsinə səbəb olur.

Ölkədə özəl sektorun payını artırmaq, biznes sahəsində davamlı inkişafa nail olmaq üçün müasir dövrə qədər həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı kiçik və orta sahibkarlığın xüsusi çəkisinin artırılmasını hədəfləyən layihələr yenidən qiymətləndirilməli və investisiya subsidiyaları və dövlət subsidiyaları vasitəsilə maliyləşdirilməlidir. Hədəf yalnız ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi deyil, həmçinin onların özəl sektorda iştirakını artırmaq olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında Fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin xarici bazara çıxışı, böyük müəssisələrə nisbətən daha məhduddur. Bu əngəlin yox edilməsi üçün yerli məhsulların xarici bazarlarda inteqrasiyası, xarici bazarların araşdırılması həyata keçirilməlidir.

Təhlillərdəndə aydın olduğu kimi Ölkəmizdə biznes subyektlərinin beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, ixracın stimullaşdırılması üçün maliyyə mənbələrinin və bu sahəyə yönəldilən investisiyaların artımı üçün həyata keçirilən islahatlar davam etməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması, şərqlə qərb arasında əlverişli ticarət əlaqələrinin qurulmasına, ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərin inkişafına, yükdaşımanın daha səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bütün bunlar ölkəmizin tranzit ölkəyə çevrilmək potensialı olduğunun göstəricisidir. Bu sahədə şəffaflığın yaradılması,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

dəniz limanlarının sayının artırılması, yeni gəmiqayırma zavodunun təsis edilməsi, yeni yükdaşıma imkanlarının kəşf edilməsi, yükdaşıma xərclərinin azaldılması layihələrinin həyata keçirilməsi kimi addımlar atılmışdır. Bütün imkanların, əlverişli şəraitin düzgün qiymətləndirilməsi doğru addımlar atmaqla inkişafa doğru irəliləməyə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

Business Environment in Georgia, KPMG (2016), 5-10; 14; 15

Ahmadov, F., & Valiyev, J. (2019). The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of azerbaijan. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 397-408.

“Doing Business 2019” Reforming and training report, economy profile of Georgia, 2019

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2018, maddə 95-221

<http://www.investingorgia.org/en/georgia/free-trade-regimes>

[http://iqtisadiislahat.org/store//media/ekspert_yazilari/DB_PRESENTATION FULL AZE_opt.pdf](http://iqtisadiislahat.org/store//media/ekspert_yazilari/DB_PRESENTATION_FULL_AZE_opt.pdf)

Bankların Müflisləşməsi, Bu Prosesin İqtisadiyyatda Oynadığı Rol Və İflas Prosedurunun Tədqiqi

Aysel NURİYEVA

Azerbaijan State University of Economics

ayselnuriyeva.h@gmail.com

Xülasə

Müflisləşmə prosesi başlayarkən ən mühüm və əsas hesab olunan məsələdən biri bu prosesin nəzəmə və kim tərəfindən başlayacağıdır. Ölkəmizdə hakim olan qanunvericilik bunu əsas götürür ki, kreditör tələbinə əsasən borclu olan şirkətin fondundan 10 faizdən çox olan zaman məhkəməyə müraciət oluna bilər. Lakin bu proses Rusiya Federasiyasında kreditörün tələbi əgər əmək haqqısının 500 manatlıq mislini təşkil edərsə icra işinə start vermək olar. Təbii ki, sadaladığımız iki situasiya özündə özünə məxsus olan müsbət tərəfləri özündə əks etdirir. Əgər norma minimum əmək haqqı ilə hesablanırsa bu proses tez aşkar edilir, yox əgər nizamnamə fondu vasitəsilə icra edilsə bu zaman konkret şirkətin maliyyə vasitəsi hesabına aydınlığa qovuşur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə hökm sürən siyasət daha çox faydalı hesab edilir. Müəssisədə var olan sənədləri əsas götürsək aydın olar ki, iflas haqqında iş qaldırılmasına yalnızca müəssisənin və ya mülk sahibinin əmri ilə edə bilər. Həmçinin bu halda mümkündür ki, şirkət gündəlik və gələcəkdə nəzərdə tutulan məsələləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirə bu zaman məhkəməyə müraciət edilmə ehtimalı vardır. Misal olaraq bunu qeyd edək, tutaq ki büdcə və kredit götürən arasında borcun geri qaytarılmasında hər hansı bir şübhə doğuracaq məqama rast gəldiyi zaman müflisləşmə ilə əlaqədar olaraq işlərə start vermək olar. Müflisləşmə prosesi başlayarkən ən mühüm və əsas hesab olunan məsələdən biri bu prosesin nəzəmə və kim tərəfindən başlayacağıdır.

Açar sözlər: Bankların iflası, Müflisləşmə, İflas proseduru.

Nağdsız Hesablaşmaların Tətbiqinin Ənənəvi Və Müasir İstiqamətləri

*Aysel OMAROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aysel.omars@gmail.com*

Xülasə

Dünya praktikasında inkişaf etmiş ölkələrdə nağdsız hesablaşmaların miqyası iqtisadiyyatın inkişafının göstəricilərindən biri hesab edilir. Çünki iqtisadi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş ölkələrdə həm hökumət, həm də əhali bu sistemin onların rifahı, ödənişlərinin şəffaf və daha az riskli olması üçün ciddi tədbir olduğunu fərqləndirir və bunu dəstəkləməkdədirlər. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə baş verən devalvasiyadan sonra maliyyə-bank sistemimiz ciddi böhranla üz-üzə qalmışdır. Məhz həmin dövrdəki zərurət də nəzərə alınaraq nağdsız ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi cəmiyyətdə şəffaf maliyyə mexanizminin, gücləndirilmiş vergi bazasının yaradılması üçün vacib məsələdir. Belə ki, bu zaman sahibkar subyektlərinin vergidən yayınmasının qarşısı alınır, büdcəyə daxilolmalar artır bu da öz növbəsində büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda çalışan əhəlinin sosial rifahının artmasına səbəb olur. Bundan başqa, əhali müvafiq ödənişlərini nağdsız şəkildə etdikdə artıq ödəmə riskindən azad olmaqla bərabər, korrupsiya və rüşvət kimi hallardan da özlərini sığortalamış olurlar. Ötən illərdə Azərbaycanda maliyyə-təsərrüfat və biznes subyektlərində şəffaf mexanizmlərin tətbiqi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Məqsəd, ilk növbədə, nağdsız dövriyyənin inkişafı yolu ilə iqtisadi sferada hesabatlılığı və şəffaflığı təmin etmək, vətəndaşları plastik kartlardan istifadəyə həvəsləndirməkdir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) digər nazirlik və dövlət qurumları ilə birgə hazırlayaraq hökumətə təqdim etdiyi təkliflər paketi nağdsız dövriyyənin həcmi artırılmasına geniş imkanlar açır. Təkliflər paketində müasir elektron ödəniş alətləri və bank texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi, elektron ticarətin inkişafının sürətləndirilməsi, ödəniş sistemləri və hesablaşmalar sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və s. tədbirlər nəzərdə tutulur. Fikrimcə, nağdsız dövriyyənin artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər ölkənin iqtisadi siyasətinin bu yöndə inkişafa nə dərəcədə önəm verdiyindən xəbər verir və öz növbəsində mövzunun aktuallığını da əsaslandırır.

Açar sözlər: Pul, Nağd pul, Nağdsız pul, Kartlar

Giriş

Əmək bölgüsü və məhsul mübadiləsinin ilkin dövrlərinin inkişaf mərhələsindən meydana gələn pulun tarixi hələ neçə min illər bundan əvvələ dayanır. Ticari və kommersal proseslərin artması malların və xidmətlərin mübadiləsi üçün universal ekvivalent rolunu oynaya biləcək “əmtəyə” zərurət yaratmışdı. Bəhs olunan səbəblər tədricən pulun tədaviyə buraxılması ilə nəticələndi.

İlkin dövrlərinə nəzərən pul sözü gedən illər ərzində böyük təkamül mərhələsi keçmişdir. Belə ki, ilkin olaraq metal, dəmir sikkələr olaraq istifadə olunan pul günümüzdə nağdsız hala gələcək qədər dəyişilmişdir. Fiziki dəyişikliklərindən ziyadə funksional olaraq pul öz klassik məqsədlərindən əlavə xüsusiyyətləri də özündə birləşdirmişdir. Bu gün makro səviyyədə dövlətlər, mikro səviyyədə isə böyük korporativlər, o cümlədən xırda, orta təşkilatlar və

digərləri, ayrı-ayrı fiziki şəxslər üçün pul mübadilə vasitəsi kimi ən klassik funksiyasından əlavə iqtisadi alət kimi ən çox istifadə olunan əmtəədir.

Fiziki olaraq dəyişikliklərindən bəhs edərkən pulun ən ali mərhələsinin nağdsız pul olduğunu qeyd etmişdim. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə bazarında nağdsız ödəniş sistemləri geniş yayıldığından adi əməliyyat mexanizminə çevrilib. Nağdsız ödəniş pul və pul vəsaitlərinin nağd olmadan banklar və səlahiyyəti olan digər maliyyə institutları vasitəsilə həyata keçirilən pul dövriyyəsinin formasıdır. Təbii ki, bunun üçün etibarlı əməliyyat sistemi, geniş texniki imkanlar və subyektlər arasında inam olmalıdır. İlk iki məsələni yalnız maddi imkanlar hesabına, özü də qısa müddətdə reallaşdırmaq mümkündürsə, üçüncü məsələ xeyli zaman və təbliğat tələb edir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə qanunlar qəbul edilib, texniki dəstək verilsə də üçüncü məsələ nağdsız formada dövriyyənin yayılmasını ləngidən əsas səbəblərdən biridir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, nağdsız pul dövriyyəsinin ənənəvi, müasir və perspektiv istiqamətləri qeyd edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Maliyyə Nazirliyinin və digər rəsmi məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Əhalinin müasir dövrdə nağdsız dövriyyəyə münasibəti onlayn sorğu vasitəsilə qiymətləndirilmiş və tədqiqatda nəticələrdən istifadə edilmişdir. Sorğunun əsas məqsədi insanların nağdsız ödəniş alətlərinə münasibətini müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirməkdir.

Analiz

Nağdsız hesablaşmaların ənənəvi üsullarından ən qədimi sayılan kartlarla hesablaşmalar XIX əsrlərdə İngiltərəyə təsadüf edir. Belə ki, ingilis yazıçısı Ceyms Bellami özünün “Arxaya nəzər sal” əsərində kredit kart ideyasını irəli sürmüşdür.(J.Bellami.Looking,1880-cı il). Praktiki olaraq bu sahənin ilk təşəbbüskarı ABŞ olmuşdur.

Kartların dəqiq yaranma tarixini, hətta ilini söyləmək isə çox çətindir, çünki ilk kart hesab olunan məhsullar bizim bu gün tanıdığımız kartlardan çox fərqli idi. Onlar dərk etdiyimiz kart çərçivələrinə bir o qədər də uyğun gəlmirlər.Əvvəlcə kartlar nə plastik deyildi, nə də banklara aidiyyəti yox idi. Bu kartların məqsədi kart sahibinin bankdan kənar kredit ödəmə qabiliyyətini yoxlamaq idi.

1914-cü ildə bir sıra müəssisələr və neft şirkətləri özlərinin ən varlı və daimi müştərilərinə xüsusi kartlar verirdilər ki, bu müştəriləri özlərinə “bağlasınlar”. İlk kartlar kartondan hazırlanırdı, onların üstündəki rekvizitlər ya əllə, ya da basma üsulu ilə yazılırdı. Bu materialın uzunömürlü və davamlı olmaması onu gətirib çıxartdı ki, uzun illər sonra ilk metal kartlar və onun ardınca isə üzərində işləmələr olan ilk plastik kartlar (qabarıq möhürü olan) meydana gəldi.

1928-ci ildə Bostonun Farrington Manufakturing kompaniyası tərəfindən ilk metal plastinkalar buraxılmışdı, bunun ardınca isə kartın sahibi haqda və kartın qüvvədə olduğu müddət haqqında məlumatlar kartın plastik üzlüyünün üstündə dərc olunmağa başlamışdır. Kartın üzərinə qabarıq hərf və rəqəmli, həmçinin xüsusi, spesifik simvolların həkk olunması prosesi isə embossing adlanır. Satıcı belə bir plastinkanı imprinter adlanan xüsusi maşının içinə yerləşdirir və kartın üzərində yazılmış rəqəmlər və hərflərin əksləri (izləri) satış çəkinin üzərinə düşürdü. Bundan sonra sadəcə satışın məbləğini çəkə yazmaq və onu banka göndərmək lazım gəlirdi. Bank da pulu ödəyirdi. Növbəti illərdə isə borcun minimal aylıq ödənişlərlə qaytarılması, möhlət müddəti, gecikdirmə müddəti, faizsiz kreditləşmə və bir sıra digər maliyyə kredit sxeminin alətləri düşünülərək yaradıldı.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edir ki, kredit kartlarının başlanğıcı Conn S. Biqqins ilə başlayır, o, Bruklinin Nyu-York rayonunun Milli Bankında istehlak kreditləri üzrə mütəxəssis olmuşdur. 1946-cı ildə Biqqins “Charge-it” adlı kredit sxemi üzrə iş təşkil edir. Bu sxem yerli dükənlər tərəfindən müştərilərdən xırda alış-verişlər zamanı müxtəlif qəbzlər qəbul edilməsini nəzərdə tuturdu. Alış-veriş həyata keçdikdən sonra dükən qəbzləri banka təhvil verirdi. Bank bu pulları müştərilərin hesablarından ödəyirdi. Fletbuşda ilk dəfə klassik hesablaşma zənciri tərtib edilmişdir ki, indi bu sistem bank kart biznesində mütəmadi olaraq istifadə olunur.

Müasir universal kredit kartının erası isə 1949-cu ildə DinersClub-un təşkili ilə başlayır. A. Bluminqdeyyl, F. Maknemar və R. Sneyder yeni kart növlərinin planını təqdim edirlər.

1 oktyabr 1958-ci ildə ilk American Express kartı buraxılır. Artıq cəmi iki ildən sonra kompaniyanın 32 müəssisəsi və 475000 kart sahibi var idi. 50-ci illərdə 100-dən çox Amerika bankı öz kredit kart proqramlarını işə salmağa başladı. Amma belə güman etmək olar ki, kredit kartlarının inkişaf tarixində prinsiplial dönüş məqamı məhz iki nəhəng bankın bu biznesə qoşulmasından sonra baş verdi: Bank of America və Chase Manhattan Bank.

Chase Manhattan Bank-ın fəaliyyəti yalnız zərərlə yekunlaşır, Bank of America isə daha çox uğura nail olur. Bu bankın əsas üstünlüyü zəngin müştəri kontingenti olan Kaliforniya ştatında böyük şöbələr şəbəkəsinə malik olmasında idi.

Britaniyanın otel və restoranlar assosiasiyası BHR kredit kartlarını emissiya etməyə başlayır, o bank kartı olmasa da, universal kart hesab oluna bilərdi. 1965-ci ildə bu sistem özünün isveçli rəqibi Rikskort ilə birləşərək (bu şirkətin sahibləri Vallenberqlər idi), mərkəzi qərargahı İsveçdə yerləşən “Eurocard International” kompaniyasını təsis edirlər. Kart proqramları böyüdükcə əksər banklar bir problemlə üzləşməyə başladılar: bu da kartlara xidmət göstərilməsi şəbəkəsinin lokal xarakter daşması idi. Nəhayət 1966-cı ildə Bank of America digər banklara da Banc Americacard-ın buraxılmasına lisenziya verməyə başladı, buna cavab olaraq onun bir sıra nəhəng rəqibləri birləşərək Banklar arası Kart Sistemini (Interbank Card Association) təsis edirlər. 1969-cu ildə bu assosiasiya qərb ştatlarının banklar assosiasiyası tərəfindən buraxılan “Master Charge” kartlarına olan hüququ alır. İCA-ya üzv olan əksər banklar “Master Charge” emissiya etməyə başlayır. “Master Charge” loqotipinin ölçüsü bütün kartın ölçüsü boyda olur, lakin “Master charge” -”Mastercard”-a çevrildikdən sonra loqotipin ölçüsünün həcmi kiçilir. Öz növbəsində “Bank Americard”-ı buraxan banklar təkid edirlər ki, proqram Bank of America-nın nəzarəti altından çıxarılsın. Beləliklə 1970-ci ildə National Bank Americard Incorporated yaradılmış olur.

Hələ lap başlanğıcdan universal kartlar iki kateqoriyaya bölünürdü: “Səyahət və əyləncə kartları” (Travel and Entertainment – T&E) və təmiz bank kartları. Birinci adını çəkdiyimiz Diners Club, American Express, Carte Blanche tərəfindən emissiya olunur və ilk növbədə mehmanxana, otel və restoran xərclərinin ödənməsi üçün istifadə olunurdu, yəni bir sözlə bu kartlara əsas üstünlüyü səyahət edən biznesmenlər verirdi.

Digər banklar tərəfindən emissiya edilən kartlar daha çox “istehlakçı” xarakterləri daşıyırdı və bir qayda olaraq adi müştərilər üçün nəzərdə tutulurdu.

1970 ci ildə T&E (səyahət və əyləncə) sferasında American Express öz rəqiblərini ötüb keçir. Onun kartlarının sayı Diners Club-dan iki dəfə, Carte Blanche-dən dörd dəfə çox olur. Getdikcə isə onların arasında fərqi həcmi daha da artır.

1974-cü ildə İCA Britaniyanın “Express Card” sistemi ilə razılıq imzaladıqdan sonra “Bank Americard” ilə olan rəqabət yarışında kifayət qədər önə sıçrayış edə bildi. “ExpressCard” “Euro Card” assosiasiyasına daxil idi. Beləliklə “Euro Card”-ın “Master Charge” kartlarını emissiya etmiş Amerikanın Banklar arası kart assosiasiyası ilə əməkdaşlığı yarandı. Bu amil, 1976-cı

İldə National Bank Americard Incorporated kompaniyasının öz "Bank Americard" kartının adını dəyişərək bu gün hamının tanıdığı VISA qoymasının əsas səbəblərindən biri oldu. Eyni addımı həmçinin də 1980-ci ildə İCA atmış oldu, o, özünün kartına MasterCard adını verdi.

Ödəniş sistemləri arasında rəqabət mübarizəsi təkcə Avropada tüğyan etmirdi. Bu həm də Yaponiyada sezilirdi, məsələn, "VISA" və "MasterCard" bu bazarı fəth etmək uğrunda aktiv mübarizə aparsa da, onlar JCB kartları ilə rəqabətdə uduzurdu. Bu kart sahiblərinin ümumi miqdarı 1980-ci ildə Yaponiyada "VISA" və "Master Card" kart sahiblərinin toplam miqdarından demək olar ki, iki dəfə çox idi. Baxmayaraq ki, Yaponiya kart sənayesinə daha gec başlamışdı, o 1980-ci ildə bütün Avropa ölkələrini geridə qoyaraq, ölkədəki kartların sayına görə ABŞ-dan sonra ikinci yerə çıxdı. 1992-ci ilin sonunda Euro Card International ilə Euro Check ödəniş sistemi ilə birləşdi. Yeni kompaniya Europay International adlanmağa başladı.

Səksəninci illərdə kartlarda rəngli şəkillərin və mətnlərin, 90-cı illərdə həmçinin ağ-qara fotoların və ultra bənövşəyi spektrdə qrafik təsvirlərin çap edilməsi üçün qrafika avadanlıqları, imzaların və barmaq izlərinin şifrələrinin oxunması üçün xüsusi skanerlər meydana çıxdı. Şəkildə siz "MasterCard"-ın ilk holoqramlı kartlardan birinin rəsmini görə bilərsiniz. Maraqlıdır ki, "Mastercard"-ın özünün rəngli loqotipi kartın əks tərəfində əks olunub. Kartın üz qabığında iri bir holoqram yerləşib.

Həmin andan başlayaraq, indiki ana qədər, VISA və Master Card ödəniş sistemləri maliyyə əməliyyatları sahəsində əsas dominantlıq edən kompaniyalardır. Onlar bu əməliyyatları bilavasitə kredit kartları vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Təbii ki, AmericanExpress –turizm və əyləncə sahəsində liderlərdən biridir.

Nağdsız ödəniş vasitələri günümüzdə daha çox seçim imkanları təklif edir. Bu gün müxtəlif ödəniş portalları, pos-terminallar, ödəniş terminalları, ATM-lər inkişaf edən texnologiyanın həyatımıza maliyyə cəhətdən birbaşa daxil olduğunu görə bilərik.

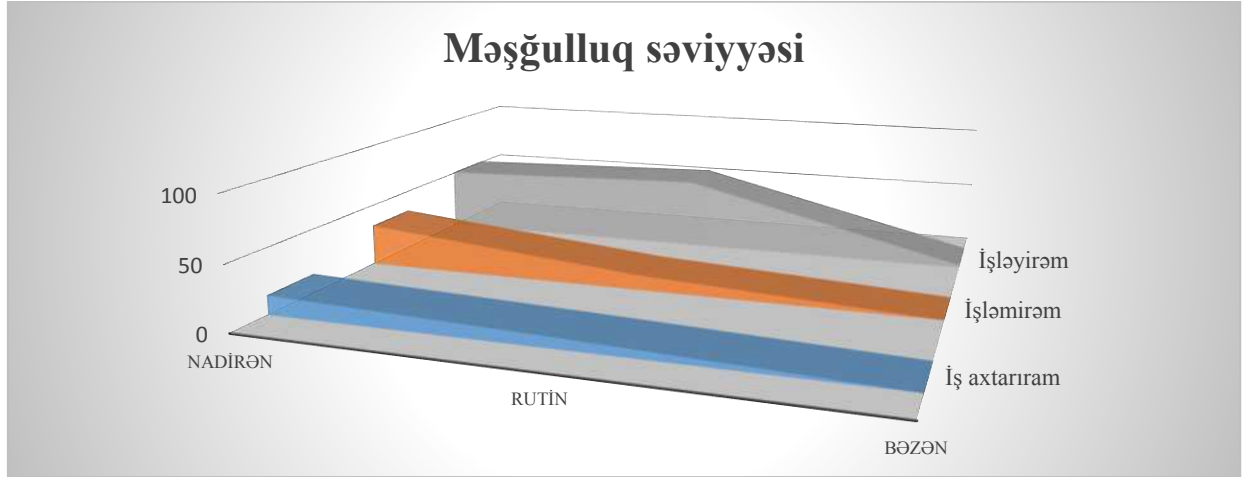
Onlayn sorğu iştirakçılarının müxtəlif kateqoriyalara görə bölgüsünü analiz edək.

Məşğulluq səviyyəsi.

Sorğu iştirakçılarının məşğulluq səviyyəsinə bölgüsü zamanı əhalinin işləyən, işsiz və iş axtaran insanların nağdsız ödənişlərdən hansı aralıqlarla istifadə etdikləri araşdırılmışdır. Sorğunun nəticələrinə görə nağdsız ödənişlərdən nadirən və rutin olaraq istifadə edən əhali daha çoxdur. Müvafiq olaraq sorğu iştirakçılardan 99 nəfər nadirən, 77 nəfər isə rutin olaraq istifadə edir. Cəmi 2 nəfər isə müəyyən bəzən istifadə etdiyini qeyd etmişdir. Bu göstəricilər məşğulluq səviyyəsinə uyğun olaraq da qruplaşdırılmışdır. Detallı göstəricilər aşağıdakı kimidir:

Qrafik 1. Məşğulluq səviyyəsinə uyğun olaraq bölgü

Qrafikdən aydın olan nəticəyə görə işləyən əhali nağdsız hesablaşmalardan daha çox istifadə edir. Buna görə əhəlinin işləyən təbəqəsinin cəmiyyətdə yaratdığı dəyərin maliyyə sahəsinə də təsiri olduğunu düşünmək mümkündür.

Nağdsız hesablaşma vasitələri.

Sorğu iştirakçılarının nağdsız hesablaşmalardan kifayət qədər məlumatlı olduğunu digər nəticələr əsasında da görə bilərik. Bir digər məsələ isə onların hansı nağdsız ödəniş vasitələrindən istifadə etməsidir. Sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, iştirakçılar daha çox elektron ödəniş portallarından istifadə edirlər. Bundan başqa ödəniş terminalları və daha ənənəvi üsul sayılan bank əməliyyatları vasitəsilə ödənişlər də üstünlük verilən vasitələrdəndir.

Qrafik 2. Nağdsız hesablaşma vasitələrinə uyğun bölgü

İnternetdə istifadə olunan ən məşhur elektron ödəniş sistemləri – PayPal, WebMoney Transfer, QIWI, Skrill, Perfect Money, Яндекс.Деньги, EasyPay, MoneyMail, Payeer, ePayments,

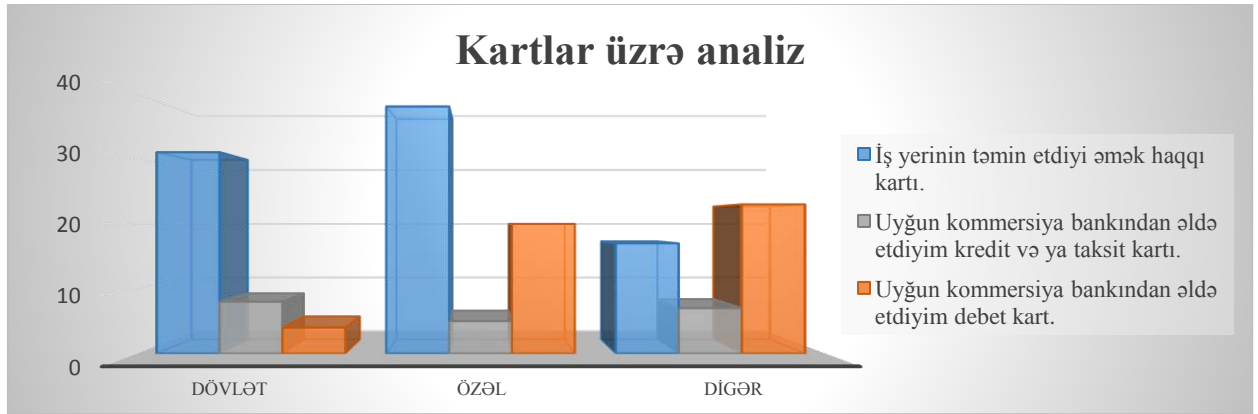

Advanced Cash. Bu tip sistemləri internetdə elektron ödənişlərin həyata keçirilməsi, rəqəmsal valyutaların (kriptovalyuta) mübadiləsi, onlayn xidmətlər üzrə ödənişlərin aparılmasında daha effektivlidir.

Kart seçimlərinin analizi.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, nağdsız hesablaşmaların ənənəvi üsullarından biri plastik kartlar sayılır. Plastik kartlar istehsal məqsədi və öz funksiyalarını həyata keçirməsinin əhəmiyyətindən asılı olmayaraq mühüm oxşar xüsusiyyətləri özlərində cəmləyirlər. Kartların emissiyası əsasən prosesinq fəaliyyəti üçün lisenziyası olan xüsusi prosesinq təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Prosesinq təşkilatının funksiyaları onun tərəfindən kart ödənişləri üzrə prosesinq xidmətlərinin göstərilməsi, kart hesablarının dəstəklənməsi, bankomat, POS-terminal və digər ödəniş terminallarının fəaliyyətinin təmin olunması, banklar və beynəlxalq kart təşkilatları üçün hesabatların hazırlanması, beynəlxalq kart təşkilatları ilə banklar arasında məlumat mübadiləsinin təşkil edilməsi və digər xidmətlərdən ibarətdir. Əhalinin üstünlük verdiyi plastik kartlarla bəs necə təmin olunur. Sorğuda bu məsələ də araşdırılmışdır:

Qrafik 3. Kart seçimlərinə uyğun analiz

Sorğu zamanı əhalinin işlədiyi sektorla (dövlət, özəl, digər) kompleks olaraq istifadə etdiyi kartı növü analiz edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, iştirakçılar əsasən əmək haqqı kartından ödənişlərini həyata keçirməyə meyillidir. Bundan başqa uyğun təkliflər edən kommersiya banklarının debet və kredit kartlarından da istifadə edilir.

Nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq yolları.

Sorğunun əhatə etdiyi digər məsələ isə əhalinin nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq üçün atılan addımlardan hansı səviyyədə xəbərdar olması ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə nağdsız hesablaşmaların miqyasını genişləndirmək məqsədilə müxtəlif addımlar atılır. Bu

tədbirlərhəm makro, həm də mikro səviyyədə olmaqla, əhalinin müxtəlif təbəqələrini əhatə edir. Aşağıdakı cədvəldə sorğunun nəticələri mənbələr də qeyd olunmaqla verilmişdir:

Cədvəl 1. Stimullaşdırma yollarına uyğun bölgü

	Say	Nümunə Mənbə
Kommersiya banklarının "cashback" xidməti.	63	https://kapitalbank.az/cards/birkart-cashback?hl=en
Mərkəzi Bankın "kartla ödə, kartla qazan" lotereyası.	16	https://www.cbar.az/page-133/stimullasdirici-lotereya
Nağdsız hesablaşmaları situmullaşdırmaq məqsədilə qəbul olunan qanunlar.	43	http://www.e-qanun.az/framework/34474
Heç biri	55	
Cəmi	177	

Cədvəldən görüldüyü kimi iştirakçılar əsasən "cashback" xidmətindən xəbərdardırlar. Lakin ikinci böyük səs çoxluğu isə ümumiyyətlə, heç bir tədbir haqqında məlumatlı deyillər.

Nəticə və Təkliflər

Nağdsız hesablaşmalar sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə, zəruri infrastrukturun formalaşdırılmasına baxmayaraq, yaradılmış potensialdan və infrastruktur imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması, regionlarda elektron maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının formalaşdırılması, əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması və digər sahələrdə həlli vacib olan bir sıra məsələlər mövcuddur.

Bu məsələlərin həlli və ödəniş sistemlərinin effektiv və təhlükəsiz fəaliyyətinin, maliyyə bazarlarının stabil inkişafının, hökumət qurumlarının və iqtisadi subyektlər qismində çıxış edən tərəflərin ödəniş sistemlərinə cəlb olunmasının, nağdsız dövriyyənin həcmnin artırılmasının təmin olunması, habelə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ödəniş sistemlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə kompleks tədbirlərin reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- elektron ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi bazasının daha da gücləndirilməsi;
- banklar tərəfindən nağdsız hesablaşmalar üzrə təqdim olunan xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- vergi, gömrük ödəniş və rüsumlarının, inzibati cərimələrin elektron ödəniş alətləri vasitəsilə ödənilməsi imkanının genişləndirilməsi;
- ödəniş alətlərinin istifadəsi üzrə stimullaşdırıcı proqramların həyata keçirilməsi;
- əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması və s.

Nağdsız hesablaşmaların inkişafı istiqamətində həyata keçiriləcək islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatda nağdsız hesablaşmaların səmərəliliyinin artırılması ilə nağd pul kütləsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılacaq, bank sistemindən kənar dövriyyə azalmaqla iqtisadiyyata investisiya imkanları genişlənəcək, maliyyə bazarının və maliyyə xidmətlərinin inkişafı təmin ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

- Beck, T., Chen, T., Lin, C., & Song, F.M. (2016): Financial Innovation: The Bright and The Dark Sides. *Journal of Banking and Finance*, 72: 28–51.
- Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları, Bakı, 2013;
- The concept of money*-Roustam Vakhitov and Iaroslav Vakhitov
<https://kapitalbank.az/cards/birkart-cashback?hl=en>
<https://www.cbar.az/page-133/stimullasdirici-lotereya>
<http://www.e-qanun.az/framework/34474>
<https://banker.az/>

Dünyada və Azərbaycanda Turizmin Mövcud Vəziyyətinin Təhlili

Aytəkin HÜSEYNLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

aytekin_huseynli_95@mail.ru

Xülasə

Turizm bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişaf edən, yüksək göstəriciləri olan aparıcı sahələrdən biridir. İqtisadiyyatın bir çox sahələrinin inkişafına göstərdiyi müsbət təsir onun əhəmiyyətini artırır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin inkişafının aktuallığının artması ilə turizm sahəsi diqqəti daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Məqalədə turizm sektoruna dair göstəricilərin təhlilinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Dünya turizminin müasir dövrdə əsas göstəriciləri, əsas turizm regionları üzrə qəbul edilmiş turistlərin sayı, turizm gəlirləri üzrə mütləq və nisbi göstəricilər dünya üzrə turizm sektorunun ayrı-ayrı regionlarda və bu sahədə yüksək göstəricilərə nail olmuş ölkələrdə turizm gəlirləri, ölkə üzrə qəbul edilən turistlərin sayı turizm sektoru üzrə qəbul edilmiş turistlərin sayına, turizmdən əldə edilmiş gəlirlərin bölgüsünə, turizmə xərclənən vəsaitlərin həcminə görə ilk onluqda olan ölkələrin sıralaması, həmçinin hər turistdən əldə edilən gəlirlərin həcminə görə qonşu ölkələrin göstəriciləri və ölkəmizin göstəriciləri müqayisə olunmuşdur. Azərbaycanın turizmin perspektivli sahələri, ölkə turizmi üçün əsas tələb bazarları, rəsmi statistik məlumatlar əsasında son illərdə qəbul edilmiş turistlərin sayı, əvvəlki illərlə müqayisədə artım dinamikası, tur-günlərin sayı kimi göstəricilər təhlil olunmuş, ölkənin əsas turizm bazarları, ümumi göstəriciləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Qonşu ölkələrlə turistlərin hərəkəti üzrə müqayisələr aparılmışdır. Bundan başqa ölkədə yerləşdirilmiş turistlərin məqsədlərə görə strukturu cədvəl vasitəsilə qeyd edilmişdir. Sonda təhlil zamanı alınan nəticələr verilmişdir.

Açar sözlər: Turizm gəlirləri, Turizm potensialı, Turizmin əsas göstəriciləri

Giriş

Müasir cəmiyyətdə xidmət sektoru özünün üstün inkişafı və digər sahələrə olan təsirləri ilə aparıcı iqtisadiyyat sahəsinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahənin xüsusi çəkisi sürətlə artmaqdadır. Ən aparıcı xidmət sahələrindən biri kimi turizm sektoru insanların səyahətə, istirahət və əyləncəyə, yeni məkanlar, fərqli ənənələri öyrənmək və s. kimi ehtiyaclarının daima inkişaf etməsi ilə özünün rolunu qoruyub saxlamışdır. Dünya turizm bazarının müasir inkişaf tendensiyalarının öyrənilməsi, ölkəmizdə bu sahə üzrə göstəricilərin təhlili ölkə turizminin gələcək inkişafı üçün vacib göstəricilərin müəyyən olunmasına imkan verə bilər. Dünya ölkələrində turizm sektorunun inkişafı istiqamətində yeridilən siyasət, həmin siyasətin effektivliyi həmin ölkələrin beynəlxalq turizm bazarında mövqeyinə, rəqabətqabiliyyətliliyinə birbaşa təsir göstərir. Turizm üçün yerli potensialla yanaşı, sosial-iqtisadi, siyasi sabitliyin mövcud olması, xarici ölkələrlə əlaqələrin sağlamlığı, ölkədaxili nəqliyyat və turizm infrastrukturunun vəziyyəti, qiymətlərin və xidmətlərin

səviyyəsi, təhlükəsizlik, qanunvericilik kimi amillər turizm bazarında hər bir ölkənin iqtisadi göstəricilərinin əsas təyinedici amilləridir.

BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatının 2015-ci ildə verdiyi hesabatə əsasən dünya üzrə ümumi milli məhsulun 9%-ni turizmdən əldə edilən gəlirlər təşkil etmişdir. Həmçinin turizmin birbaşa və dolayı yola məşğulluğa təsiri də olduqca yüksəkdir. Belə ki, dünya üzrə hər 11 iş fəaliyyətinin 1-i turizmlə əlaqəlidir.

Bununla yanaşı, həmin hesabatda göstərilir ki, turizm sektorunun dünya üzrə ixracatının həcmi 1,5 trilyon dollardır. Bu dünya ixracatının 6% -ni, dünya üzrə xidmət sektorunun ixracatının 30%-ni təşkil edir. Bu baxımdan, turizm sektorunun dünya iqtisadiyyatına və biznes həyatına verdiyi töhfəyə görə olduqca vacib bir sahə olduğunu qeyd etmək lazımdır. Turizm, bir çox ölkələrdə inkişafın mühərriki olduğunu sübut edən bir sahədir. Turizm, bir çox ucqar regionlarda davamlı inkişafı təmin etməklə yanaşı məşğulluq səviyyəsini də yüksəldir (Mirsanjari M.M, 2012: s.85-92).

Metod

Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, müqayisəli GZİT təhlil qrafikli riyazi modelləşdirmə və mühakimə, həmçinin statistik təhlil, məntiqi müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Dünyanın əsas turizm regionları üzrə turizmin əsas göstəriciləri

BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2015 Turizm Hesabatına əsasən, turizm sektorunda inkişaf edən ölkələrin bazar payı 1980-ci ildə təxminən 30% təşkil edirdi, 2014-cü ildə bu nisbət 45% -ə yüksəldi. Bu nisbətin 2030-cu ilə qədər 57%-ə çatması gözlənilir. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına əsasən 2014-cü ildə ölkə strukturunda inkişaf etmiş ölkələr dünya turizm bazarının 54,7% -nə, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə 45,3% -nə sahibdir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2018-ci ildəki hesabatına əsasən 2017-ci ildə dünya üzrə turistlərin sayı 1 milyard 326 milyon nəfər, turizm gəlirlərinin ümumi həcmi 1 trilyon 340 milyard dollar olmuşdur. Dünya üzrə məşğul olan əhəlinin 1/10 hissəsi, dünya ixracının 1,6 trilyon dolları və ya 7%-i, dünya ÜDM-nin 10%-i, dünya üzrə göstərilən xidmətlərin 30%-i

turizm sektorunun payına düşmüşdür. Dünya üzrə turistlərin qəbulu və turizmdən əldə edilən gəlirlərin dünya regionları üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 1. Dünya regionları üzrə qəbul edilmiş turistlərin və turizm gəlirlərinin bölgüsü.

Dünyanın əsas turizm regionları	Qəbul edilmiş turistlərin sayı, milyon nəfər	Turizm gəlirlərinin həcmi, milyon dollar	Qəbul edilmiş turistlərin xüsusi çəkisi, yekuna nisbətən faizlə	Turizm gəlirlərinin xüsusi çəkisi, yekuna nisbətən faizlə
Avropa	672	519	51	39
Asiya və Okeaniya	323	323	24	29
Amerika	211	326	16	24
Afrika	63	37	5	3
Orta Şərq	58	68	4	5

Mənbə: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

Turizm üzrə yüksək göstəriciləri olan ölkələr üzrə statistik təhlillər.

Cədvəldə qeyd edilən göstəricilərin təhlili belə deməyə əsas verir ki, dünya turizm gəlirlərinin əsas hissəsi məhz inkişaf etmiş dövlətlərin payına düşməkdədir. Turizm üzrə ixtisaslaşmış bir sıra inkişaf etməkdə olan dövlətlər isə öz növbəsində nisbətən yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, münasib bazar qiymətinə, turizm sahəsində əlverişli fəaliyyət mühitinə və təcrübəyə malik olan Tayland, Türkiyə, Çin, Meksika kimi dövlətlərdir. Lakin qəbul edilən turistlərin sayına və əldə edilən gəlirlərin həcminə görə struktur bir-birindən daxili bazarın quruluşu, yerli bazarda turizm xidmətlərinin qiymətlərindən yaranan fərqlərə görə müxtəliflik təşkil edir. 2017-ci ildə ən çox turist qəbul edən ölkələr üzrə Fransa – 86,9 milyon, İspaniya – 81,8 milyon, ABŞ – 76,9 milyon, Çin – 60,7 milyon, İtaliya – 58,3 milyon, Meksika – 39,3 milyon, Birləşmiş Krallıq – 37,7 milyon, Türkiyə - 37,6 milyon, Almaniya -37,5 milyon, Tayland – 35,4 milyon nəfər turist sayı ilə ilk onluğu təşkil etmişdir. Qəbul edilmiş turistlərin sayının artım dinamikası bu ölkələrin hər birində müşahidə edilmişdir. Lakin ən yüksək dinamika 24,1%-lə Türkiyə Respublikasında olmuşdur. Bu həmin siyahıda olan ölkələr üzrə göstəricidən ən azı iki dəfə yüksəkdir.

Turizm gəlirləri üzrə dünya ölkələrinin ilk onluğunda olan ölkələr ABŞ – 210,7 milyard, İspaniya – 68 milyard, Fransa 60,7 milyard, Tayland – 57,5 milyard, Birləşmiş Krallıq – 51,2 milyard, İtaliya – 44,2 milyard, Avstraliya – 41,7 milyard, Almaniya – 39,8 milyard, Çin – 35,6 milyard, Yaponiya – 34,1 milyard dollarla turizm bazarından daha yüksək gəlir əldə etmişdir. Bu ölkələr üzrə gəlirlərin artım dinamikasına görə 2017-ci il üzrə Çin digər ölkələri qabaqlamışdır. Hər nəfər turistə görə ən yüksək gəlir götürən ölkə isə ABŞ olmuşdur. Orta hesabla ABŞ-da hər turistdən 2739 dollar gəlir əldə edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici qonşu Türkiyədə 597, Gürcüstanda 790, Rusiyada 366, Ermənistanda 749 dollar

olmuşdur. Hesabatda İranın 2017-ci il üzrə gəlir göstəricisi qeyd edilməsə də, 2016-cı ildə bu 751 dollar təşkil etmişdir. Ölkəmizdə isə 2017-ci ildə bu göstərici 1227 dollar təşkil etmişdir.

Turizm üzrə xərclərdə Çin – 257 milyard, ABŞ – 135 milyard, Almaniya – 89,1 milyard, Birləşmiş Krallıq – 71,4 milyard, Fransa – 61,4 milyard, Avstraliya – 34,2 milyard, Kanada – 31,8 milyard, Rusiya – 31,1 milyard, Koreya Respublikası – 30,6 milyard, İtaliya 27,7 milyard dollarla dünya turizm bazarının əsas tələb mərkəzlərini təşkil edirlər.

Dünya üzrə səyahət edən turistlərin 55%-i rekreasiya, istirahət və əyləncə, 27%-i dostların, qohumların ziyarəti, sağlamlıq, dini və digər səbəblərdən, 13%-i biznes və işgüzar, 6%-i isə digər məqsədlərlə səyahət etmişdir.

İstifadə edilən nəqliyyat vasitələrinə görə struktur isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Hava nəqliyyatı – 57%;
- Quru yol nəqliyyatı -37%;
- Su nəqliyyatı – 4%;
- Dəmir yolu nəqliyyatı – 2%.

Bunlara əsasən qeyd etmək olar ki, daha sürətli nəqliyyat növü kimi hava nəqliyyatının, daha çevik nəqliyyat növü kimi isə quru yol nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi turizmə müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir.

Azərbaycanda turizm potensialı

Hazırda turizm ölkəmizdə inkişaf etməkdə olan sahələrdən biridir. Sahənin inkişafı ölkəmizin turizm potensialın mikroiqtisadi və makroiqtisadi amillərin təsiri altında inkişaf etdirilsə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq turizm bazarında baş verən proseslərdən də ciddi şəkildə təsirlənməkdədir. Bütün bunlar turizm sektorunun mövcud vəziyyətini təhlil edərkən sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin, sahəyə investisiya qoyuluşlarının, turizmin inkişafında dövlət siyasətinin, bazar konyukturunun, qiymət səviyyəsinin və bir sıra müxtəlif göstəricilərin nəzərdən keçirilməsi ilə müəyyən edilə bilər.

Ölkəmizdə turizm sektorunun bir çox istiqamətlər üzrə inkişaf potensialı mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin yaradılmasına dair Strateji Yol Xəritəsində mədəni, dağ və qış, mədəni, sağlamlıq, ov, ekoloji, işgüzar və çimərlik turizmi daha yüksək potensialı olan turizm növləri kimi qeyd edilmişdir. Bu turizm növlərinin potensialı yerli təbii-coğrafi, milli-mədəni, dini, sosial-iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Belə ki, ölkəmizdə çimərlik turizminin inkişafı əsasən ölkə ərazisinin bir

hissəsinin Xəzər dənizi ilə əhatə olunmasına əsaslanır. Abşeron yarımadasının dənizsahili çimərlikləri xüsusilə fərqlənir.

Mədəni turizm potensialının inkişafı baxımından Bakıda yaradılmış mədəniyyət və incəsənət mərkəzləri, muzeylərlə yanaşı, ölkəmizin milli mətbəxi, musiqisi, rəqsləri, incəsənət əsərləri, dini abidələr və ənənələri, həmçinin tolerantlıq və multikultural dəyərlərin qorunması, hər bir regionun spesifik xüsusiyyətləri fərqlənir. Səyahətçilərin istəklərinə və zövqlərinə uyğun əlavə bir çox xüsusiyyətləri də özündə birləşdirən tarixi və mədəni marşrutların olması Azərbaycanın turizm potensialını artırır.

Azərbaycanın sağlamlıq turizmində hazırda müalicəvi əhəmiyyətə malik Naftalan nefti daha geniş istifadə edilir. Bundan başqa müalicəvi əhəmiyyəti olan İstisu, Turşsu, Badamlı, Qalaaltı, Şıxburnu, Suraxanı suları ən tanınmış müalicəvi su mənbələrindəndir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının duz dağı da bu sırada qeyd olunmalıdır. Sağlamlıq turizmi ölkəmizdə təbii ehtiyatlara bağlı olaraq inkişaf etməkdədir.

Dağ və qış turizmi ölkəmizdə inkişaf imkanları yüksək hesab olunan sahələrdən hesab edilir. Gözəl təbiətə malik dağlıq ərazilərin olması həm dağ idman növlərini sevənlərin, təbiət həvəskarlarının diqqətini cəlb edir. Qış aylarında qarlı örtülü dağlıq ərazilərin olması burada qış turizminin həvəskarlarının turizm məqsədilə seçimində ölkəmizə olan diqqətini artırır. Son dövrlərdə ölkəmizdə turizmin bu növünün inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. “Şahdağ” Turizm Mərkəzi QSC və “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi kimi istirahət zonaları məşhur istirahət mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Ölkəmizdə son illərdə ən çox diqqəti cəlb edən turizm növlərindən biri də məhz biri də məhz idman turizmidir. İdman turizminin inkişafı məqsədilə ölkəmizin bütün regionlarında idman infrastrukturunun qurulmasına böyük miqdarda vəsait sərf olunmuşdur. Demək olar ki, bütün şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində idman olimpiya kompleksləri, idman mərkəzləri yaradılmış, mövcud infrastruktur təkmilləşdirilmişdir. Beynəlxalq miqyaslı bir çox yarışların ölkəmizdə təşkili bu sahədə görülən tədbirlərin nəticəsidir. Həmçinin gələcəkdə də bu cür bir çox tədbirlərin ölkəmizdə təşkili üçün kompleks şərait mövcuddur. Keçirilən idman tədbirləri zamanı ölkəmizin bu sahədə koordinasiya, təşkilatçılıq, yerləşdirmə və s. kimi məsələlərin həllində müsbət imici formalaşmışdır.

Ekoloji turizm ölkəmizin təbii zənginlikləri, iqlim tiplərinin çoxluğu və bundan irəli gələn landşaft zənginliyi, zəngin fauna və florasının olması ilə öz potensialı ilə fərqlənən turizm növlərindəndir. Ölkəmizdə 4100-dən çox bitki növü, zəngin meşələrinin olması, təbiət

qoruqları, çayları, gölləri, səfalı bulaqları təbiətsevərləri cəlb edir. Bu imkanların tanındılması, təbii zənginliklərin pozulmadan turistlərin ziyarətinə açılması turizmin bu növündə ölkəmiz üçün geniş imkanlar yarada bilər.

Azərbaycanda qanunauyğun ovçuluq icazəsi alan şəxslərə meşə və çöl heyvanlarının, çöl quşlarının bir sıra növlərini ovlamağa icazə verilmişdir. Ölkəmizdə göllərin və bataqlıqların olduğu, su quşlarının davamlı olaraq qışlaq kimi istifadə etdiyi əksər yerlərdə ovçuluğa rəsmi icazə verilmişdir. Bu yerlərdən Ağcabədi, Astara, Cəlilabad (Qırmızı kənd ovçuluq təsərrüfatı istisna olmaqla), Beyləqan, İmişli (Sarısu və Bozqobu ovçuluq təsərrüfatları istisna olmaqla), Lənkəran (Havzava ovçuluq təsərrüfatı istisna olmaqla), Masallı, Biləsuvar (Mahmudçala və Zavvar ovçuluq təsərrüfatları istisna olmaqla), Ceyranbatan gölü və Abşeron yarımadasının başqa su anbarları, həmçinin Mingəçevir su anbarını qeyd edə bilərik. Dağkeçisi və digər meşə heyvanları isə xüsusi icazə əsasında Quba, İsmayilli və Şəki rayonu ərazilərindəki ovçuluq təsərrüfatlarında ovlana bilər.

Azərbaycan dünyanın, demək olar ki, hər bir ölkəsindən turistlər qəbul edir. Ölkənin turizm prioritetləri mövcud olan imkanlardan maksimum istifadə etməklə beş əsas mənbədən formalaşır:

- Azərbaycan (yerli turistlərin tələbatı);
- Türkiyə, İran, Gürcüstan və Rusiya da daxil olmaqla qonşu ölkələr;
- Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Küveyt, İraq, Oman, Qətər və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri də daxil olmaqla Fars körfəzi regionu ölkələri;
- Qazaxıstan, Ukrayna və Özbəkistan da daxil olmaqla Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv ölkələr (MDB);
- Kanada, Çin, Avropa İttifaqı, Hindistan, Yaponiya, Cənubi Koreya və Amerika Birləşmiş Ştatları da daxil olmaqla kütləvi turizm ölkələri (Strateji Yol Xəritəsi, 2016: s.15).

Azərbaycanda turizmə dair əsas göstəricilər üzrə analiz

2013-2017-ci illər üzrə Azərbaycana turizm məqsədilə gələnlərin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Turizm məqsədilə gələnlərin sayında əvvəlki illə müqayisədə 2014-cü ildə 0,006%, 2015-ci ildə 15%, 2016-cı ildə 36%, 2017-ci ildə isə 28% qeydə alınmışdır. Bu artımda istirahət və əyləncə, işgüzar turizmin rolu daha böyük olmuşdur.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 2. Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə turizm məqsədilə yerləşdirilmiş turistlərin sayı.

Turizm məqsədləri üzrə sayı, nəfər	2013	2014	2015	2016	2017
İstirahət və əyləncə turizmi	226464	237506	256285	565738	813386
İşgüzar turizm	232796	206234	257986	258299	212519
Müalicə turizmi	45060	70981	68896	11450	19086
Digər turizm məqsədləri üzrə	42617	35922	37282	33814	75619

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/p3.pdf>

İstirahət və əyləncə turizmi məqsədilə gələnlərin sayında cədvəldə verilən göstəricilərə əsasən əvvəlki illə müqayisədə 2014-cü ildə 5%, 2015-ci ildə 7%, 2016-cı ildə 120%, 2017-ci ildə 43% artım, işgüzar turizm üzrə 2014-cü ildə 11,5% azalma, 25%, 2016-cı ildə 0,1% artım, 2017-ci ildə 18% azalma baş vermişdir. Müalicə turizmi və digər turizm məqsədləri üzrə gələnlərin sayında uyğun olaraq 2014-cü il üzrə 57% artım, 16% azalma, 2015-ci ildə 3% azalma, 3% artım, 2016-cı ildə 84% və 10% azalma, 2017-ci ildə 66% və 123% artım qeyd alınmışdır.

2013-2017-ci illər arasında ölkəmizə qəbul edilmiş və ölkəmizdən göndərilmiş turistlərin sayı uyğun olaraq 10605-81356, 10657-81648, 2009-59956, 8949-45050, 13455-49968 nəfər olmuşdur. Həmin turistlər üzrə tur günlərin sayı bir turist üzrə orta hesabla uyğun olaraq 5,4-7,5, 5,4-6,8, 4-7, 3,7-7, 4,9-6,7 gün/nəfər olmuşdur. Bu göstəricilər üzrə də yerli turistlərin əsasən xarici ölkələrin turizm bazarlarına daha çox meyil göstərdiyini qeyd etməliyik.

Cədvəl 3. 2014-2017-ci illərdə səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn turistlərin sayı

İllər	2014	2015	2016	2017
Turistlərin sayı, nəfər	10657	2009	8949	13455
Əvvəlki ilə faiz nisbəti	-	13	445	150
Tur-günlərin sayı, adam-gün	57931	8102	33054	65804
Əvvəlki ilə faiz nisbəti	-	14	400	199

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/p3.pdf>

2014-2017-ci illər üzrə statistik göstəricilərin təhlilindən göründüyü kimi 2015-ci ildə ölkəmizə səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə gələn turistlərin sayında kəskin azalma olmuşdur. 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə gələn turistlərin sayında 77%, tur-günlərin sayında 76% azalma olmuşdur. 2016-cı ildən etibarən artım müşahidə edilmiş, yalnız 2017-ci ildə 2014-cü ilin göstəricilərindən daha yüksək nəticə əldə edilmişdir.

Səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə ölkəmizə gələn turistlərin tərkibində 2017-ci il üzrə göstəricilərdən BƏƏ, İran, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail və Türkiyədən gələn turistlərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Bu siyahıda son dövrlərdə xüsusilə BƏƏ-dən gələn turistlərin sayında kəskin artım olmuşdur. Eyni zamanda yerli turistlərin

üstünlük verdiyi ölkələr içərisində Türkiyə, İran, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ daha çox fərqlənmişdir. Yerli turizm bazarının qonşu ölkələrlə müqayisədə geri qaldığı görünür. Ölkəmizin quru sərhədinə malik olduğu Türkiyə Respublikası, İran, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan kimi dövlətlərlə müqayisə etdikdə həmin ölkələrə gedən yerli turistlərin sayının, bu ölkələrdən gələn turistlərin sayından daha çox olduğu müşahidə edilməkdədir. Belə ki, səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə 2017-ci ildə ölkəmizə quru sərhədi ilə qonşu olan ölkələrdən gələn-gedən turistlərin sayı Türkiyə Respublikası, İran, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan üzrə müvafiq olaraq 444-22461, 1780-5568, 1985-5077, 91-968 nəfər olmuşdur. Orta tur günlərin sayı isə müvafiq olaraq 4,9-7,2, 6,7-9,2, 3,6-6,2, 5,2-6,3-ə bərabər olmuşdur. Buradan da göründüyü kimi, ölkəmiz quru sərhədinə malik olduğu dövlətlərlə turizm baxımından rəqabətdə geri qalır. Bu gerilik həm ölkəmizdən gedən turistlərin sayının daha çox olmasında, həm də hər bir turistə düşən orta tur-günlərin sayında müşahidə edilməkdədir.

2017-ci ildə Azərbaycanda turizm üçün xarakterik olan sahələrdə məşğul olan işçilərin sayı 46837 nəfər, yaradılmış əlavə dəyər 3 151 milyon manat, burada yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,5%, bu sahələrə yönəldilən investisiyaların ümumi məbləği isə 267, 3 milyon manat olmuşdur. Burada müsbət məqamlardan biri bu sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin əvvəlki illərlə müqayisədə artmasıdır. Digər tərəfdən investisiya qoyuluşları 2014-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə təxminən 8,5 dəfə azalmışdır.

2017-ci ildə ölkəmizə turizm məqsədilə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı ümumilikdə 2454 min nəfər olmuşdur. Turizm məqsədilə gələnlərin tərkibində istirahət, əyləncə, işgüzar turizmi və qohumların, dostların ziyarəti məqsədilə gələnlərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Bunlardan istirahət, əyləncə turizmi daha perspektivli hesab oluna bilər.

Xarici ölkələrə turizm məqsədilə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının ümumi sayı 3447,4 min nəfər olmuşdur. Onların arasında da istirahət, əyləncə və işgüzar turizm məqsədilə səyahət edənlərin xüsusi çəkisi daha yüksək olmuşdur. Təkcə bu iki məqsəd üçün xarici ölkələrə gedən yerli turistlərin sayı təxminən ölkəmizə gələn xarici turistlərin sayına bərabər olmuşdur. Yerli turistlərin həmin məqsədlər üzrə yerli turizm məkanlarına cəlb edilməsi ölkəmizin turizm potensialının daha da inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Nəticə və Təkliflər

Turizm müasir dövrdə ən mühüm xidmət sahələrindən biri olaraq qalmaqdadır. Turizmin inkişafı ilə turizmə dair elmi-nəzəri yanaşmalar da genişlənmişdir. Qədim dövrlərdə baş vermiş səyahətlər turizmin tarixi başlanğıcı kimi qəbul edilir. Turizmin mahiyyətinə dair yanaşmaların fərqli cəhətləri olsa da, səyahət, gəzinti fəaliyyətinə bağlılığı ortaq qəbul edilir. Turizm sektoru öz inkişafı ilə iqtisadiyyatın daha çox sahəsində sosial-iqtisadi səmərə yaradaraq onu cəmiyyətə yaymaq qabiliyyəti yüksək olan sahələrdəndir. Əməkətutumlu olması ilə ölkədə məşğulluğun artırılmasında böyük rola malikdir. Azərbaycanda turizmin nəzəri əsaslarının araşdırılması üzrə bir çox alimlərin kifayət qədər sanballı əsərləri olsa da, praktiki cəhətdən sahənin inkişafında daha çox çatışmazlıqlar mövcuddur. Ökədə turizm potensialından istifadə üzrə əsas problemlər kadr hazırlığı sisteminin aşağı səviyyədə olması, turizm sahəsində investisiya qoyuluşlarının aşağı səviyyədə olması, investisiya qoyuluşlarının bir sıra hallarda sahibkarlıq qabiliyyəti əsasında həyata keçirilməməsi, regionlarda turizmin inkişafına dəstəyin paytaxta nəzərən arxa planda qalması, turizm ixtisasları üzrə boş iş yerlərində qeyri-peşəkar, turizm sahəsi üzrə ixtisasçı olmayan işçilərin çalışması, sahədaxili istiqamətlər və regionlar üzrə stimullaşdırıcı mexanizmlərin passivliyi və s. kimi amillərlə bağlıdır.

Azərbaycanda kənd turizmi, dağ və qış, mədəni turizm, çimərlik turizmi üzrə yerli potensial yüksəkdir. Buna baxmayaraq otel və mehmanxanaların doluluq səviyyəsi potensialdan aşağıdır. Yüksək potensialı olan bir çox regionlarda isə potensialdan istifadəyə imkan verən normal infrastruktur sistemi mövcud deyildir. Yerli bazarlarda turizm sektorunda xidmət səviyyəsinin aşağı olması, qiymətlərin yüksək olması, infrastrukturla bağlı problemlər yerli turistlərin xarici turizm mərkəzlərinə daha çox üstünlük vermələrinə səbəb olur.

Ədəbiyyatlar

- M.M.Mirsanjari, “Importance of Environmental Ecotourism Planning For Sustainable Development”, *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 4(2), 2012. s. 85-92
- Əlirzayev Ə.Q., Turizmin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı – 2011, 493 s.
- Əlirzayev Ə.Q., Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Adiloğlu. Bakı – 2006. 164 s.
- Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı – 2016. 98 s.
- Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı – 2009. 58 s.
- Azərbaycanda Turizm. Statistik Məcmuə. Bakı – 2018. 136 s.
- Birleşmiş Milletler Çevre Programı [UNEP], 2005: 10
- <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>
- <http://www.tuyed.org.tr/turizmin-ekonomiye-katkisi-100-sayfalik-kitapta-anlatiliyor/>
- <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sdgoverview/post-2015-development-agenda/goal-1.html>
- <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/p3.pdf>

“Direkt-Kostinq” Sistemi Üzrə Məsrəflərin Uçotu Və Neftin Maya Dəyərini Kalkulyasiyası (“SOCAR” Şirkəti Timsalında)

*Aytən BAĞIRLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aytn.bgrl@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə ümumi olaraq neft və qaz sənayesində məsrəflərin uçotunun daha optimal variantı olan direkt kostinq metodu, onun prinsipləri, əhəmiyyəti, müsbət və mənfi cəhətləri, xüsusiyyətləri və neftin maya dəyərini kalkulyasiyası barədə məlumat verilir. Həmçinin, mövzu “Socar” şirkəti timsalında mümkün qədər təhlil olunmuşdur.

Neft və qaz sənayesində məsrəflərin uçotunun daha təkmil, beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə reallaşdırılması üçün direkt kostinq sisteminin tətbiq olunması daha əhəmiyyətli hesab olunur. Kalkulyasiyanın aparılmasına aid alternativ üsullardan biri kimi “direkt-kostinq” sistemini nəzərə almaq olar. Bu sistem üzrə uçotda qısaldılmış məhdudlaşdırılmış maya dəyəri məsrəf obyektləri üzrə planlaşdırılır və uçota alınır. Lakin “direkt-kostinq” sisteminin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, məsrəflərlə idarəetmənin mühüm vəzifələrini həll etməyə imkan verir.

Məhsul, iş və xidmətin faktiki maya dəyərini kalkulyasiyası zamanı yüksək dəqiqlik prinsipinə nail olunması əsasən istehsal məsrəflərinin uçotunun təşkili və metodologiyasından, onun dəqiqliyindən və kalkulyasiyanın ümumi prinsiplərinə uyğunluğundan asılıdır. Məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyası istehsalatın uçotunun son mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələnin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məhsulun faktiki maya dəyəri haqqındakı məlumatlara əsasən maya dəyəri üzrə müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi qiymətləndirilir, bu tapşırıqlardan kənarlaşmaların səbəbləri təhlil edilir, müəssisənin fəaliyyətində gələcək nailiyyətlərin imkanları aşkara çıxarılır. Maya dəyərini kalkulyasiyasının dörd metodu mövcuddur (sadə, normativ, sifariş, mərhələ). Məqalədə hər bir metod kifayət qədər geniş şəkildə şərh olunmuş və onların xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Həmçinin, “Socar” timsalında müəyyən dövrlərdə neftin və qazın maya dəyərini kalkulyasiyası barədə göstəricilər, cədvəllər qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Direkt-kostinq, Maya dəyəri, Kalkulyasiya, Neft-qaz

Giriş

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərini xərclərin tam aid olması baxımından məsrəflərlə faydalı idarəetmə üçün vacib olan bütün məlumatlarla bütünlüklə təmin etmir. Bu səbəbdən də gələcəkdə məsrəflərin uçotu sistemini daha da təkmilləşdirmək ilə əlaqədar onu beynəlxalq səviyyədə tez-tez tətbiq olunan direkt-kostinq uçot sistemi ilə uyğunlaşdıraraq həyata keçirmək daha məqsədə uyğundur. Ölkəmizin beynəlxalq arenada da öz sözünü deyən “Socar” şirkətində də bu sistem tətbiq olunur.

Bu cür sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anbardakı hazır məhsullar eləcə də, bitməmiş istehsal yalnız dəyişən xərclərə əsasən qiymətləndirilir, maya dəyəri yalnız dəyişən xərclər üzrə planlaşdırılır və uçota alınır, yəni məsrəf obyektlərinə yalnız dəyişən xərclər daxil olunur. Xərclərin qalan hissəsi olan daimi xərclər birbaşa istehsal ilə bağlı olmadığı üçün ayrı hesabda toplanır. Yəni, daimi xərclər kalkulyasiyaya daxil olunmur, ancaq dövrü olaraq hesabat dövrünün maliyyə nəticəsinə silinir. Dəyişən xərclər üzrə həmçinin, anbarda olan hazır məhsul qalıqları, ehtiyatlar və bitməmiş istehsalat qiymətləndirilir.

Bu sistemin praktiki tətbiqinin ilkin mərhələsində yalnız müstəqim xərclər maya dəyərində daxil olunur, digər bütün qeyri-müstəqim xərclər isə bütövlükdə maliyyə nəticəsinə silinir. Məhz bu səbəbdən bu sistem “direkt-kostinq” (müstəqim xərclərin uçotu sistemi) adlandırılmışdır. Daha sonra uçot sistemi dəyişir və “direkt-kostinq” ə əsasən, maya dəyəri həm birbaşa dəyişən xərclər hissəsində həm də, qeyri müstəqim xərclərin dəyişən hissəsində hesablanır. Bu da göstərir ki, sistemin adında bir qədər şərtlilik müşahidə olunur.

Məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərindənin kalkulyasiyası mürəkkəb texnoloji prosesə malik istehsalatlara (maşınqayırma, metallurqiya, toxuculuq və s.) nisbətən neft və qaz sənayesində, eləcə də, “Socar”da eləcə də mürəkkəb deyil.

Əgər sadə məhsul istehsal olunarsa, yəni məhsul ayrı-ayrı qovşaqlardan, hissələrdən ibarət deyilsə, ona hazır məhsul kimi sadəcə bir kalkulyasiya tərtib olunur. Məhsul mürəkkəb olduqda isə, hazır məhsulun kalkulyasiyası ilə birlikdə həmin məhsulun təkibində mövcud olan yarımfabrikatlar (hissələr, qovşaqlar və s.) üçün kalkulyasiya tərtib olunur ki, bu son hazır məhsulun kalkulyasiyasını mürəkkəbləşdirir. Məhsulun maya dəyərindənin kalkulyasiyasından əldə edilən məlumatlar idarəetmə uçotunda geniş şəkildə istifadə edilir və idarəetmə qərarlarının qəbulunda birbaşa iştirak edir.

Metod

Elmi metod-gerçəkliyin öyrənilməsini, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunmasına yanaşılmasını, elmi təfəkkür qaydalarını və obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını əks etdirən üsul və vasitələrin toplusudur. Hər bir elmin özünəməxsus spesifik tədqiqat metodları vardır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi problemləri öyrənmək məqsədilə onların haqqında faktlar toplanır. Buna təsvir və ya empirik metod deyilir. Bundan sonra faktlara əsasən iqtisadi prinsiplər müəyyən olunur ki, bu da iqtisadi təhlil metodu adlanır. Təhlil zamanı obyekt tərkib hissələrinə ayrılır, onlar ayrılıqda hərtərəfli öyrənilir, tamın daxilində hər birinin yeri və

rolu aydınlaşdırılır. Məqalədə direkt-kostinq sistemi, eləcə də, neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası prosesi ümumi olaraq hərtərəfli araşdırılmışdır. Mən də məqalədə bu metodu tətbiq etmişəm. Tədqiqat obyektini olaraq da neft və qaz müəssisələrini, xüsusilə də, Socarı tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşam.

Analiz

İndi isə, Direkt kostinq sistemini ətraflı təhlil edək. Azaldılmış maya dəyərinin uçotu zamanı hesablamalarda daimi xərclər – ümumtəsərrüfat və ümumistehsalat xərcləri mövcud deyildir. Bu cür xərclər bütövlükdə ümumi məbləğdə satılan məhsulların maya dəyərinə daxil olunur və hesabat dövrünün sonunda bilavasitə məhsul satışından gəlirlərin azaldılmasına silinir.

Müstəqim şərti-dəyişən xərclər idarəetmə uçotunda “Əsas istehsalat” və “Köməkçi istehsalat” hesablarına ayrılır. Qeyri-müstəqim şərti-dəyişən xərclər ilk öncə “Ümumistehsalat xərcləri” hesabında toplanır, sonra hər ay “Əsas istehsalat” və “Köməkçi istehsalat” hesablarına köçürülür. İstehsalın idarə olunması və onlara göstərilən xidmətlə bağlı xərclər hissəsində şərti-daimi xərclər “Ümumtəsərrüfat xərcləri” hesabında, satış xərcləri hissəsində olan şərti-daimi xərclər “Kommersiya xərcləri” hesabında qeyd olunur.

İstehsal olunmuş və onlara verilən məhsullar faktiki maya dəyəri ilə “Əsas istehsalat” hesabından “Hazır məhsul” və ya “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesablarının debetinə aid olunur.

“Ümumtəsərrüfat xərcləri” və “Kommersiya xərcləri” hesablarında cəmlənən şərti-daimi xərclər, hesabat dövrünün sonunda bütövlükdə “Kommersiya xərcləri” və “Ümumtəsərrüfat xərcləri” hesablarının kreditindən “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesabının debeti üzrə həmin dövr ərzində məhsul (iş, xidmət) satışının nəticəsinə silinir.

“Socar”da “Direkt-kostinq” sistemi zamanı gəlirlər barədə hesabatda maliyyə göstəriciləri bunlardır: Əməliyyat mənfəəti və Marjinal gəlir (örtülmə məbləği).

Marjinal gəlirlə daimi xərclər arasındakı fərq əməliyyat mənfəətini formalaşdırır. Marjinal gəlir – məhsul satışından meydana gələn gəlirlə dəyişən xərclər üzrə nəzərdə tutulan tam olmayan maya dəyəri arasındakı fərq deyildir. Marjinal gəlirin tərkibinə təşkilatın mənfəət və daimi xərcləri daxil edilir. “Socar”da “Direkt-kostinq” sistemi zamanı gəlirlər haqda hesabat formasının quruluşu belədir.

Cədvəl 1: “Direkt-kostinq” sistemi üzrə gəlirlər haqqında hesabatın sxeması

Sıra№-si	Göstəricilərin adı	Qiyməti
1	Məhsul satışından əldə edilən gəlir (G)	G
2	Dəyişən məsrəflər (DəX)	DəM
3	Marjinal gəlir (M)	$Mg=G-DəM$
4	Daimi xərclər (DaX)	DaX
5	Əməliyyat mənfəəti (M)	$M=Mg-DaX$

Mənbə: www.accountingtools.com

“Direkt-kostinq” sistemində təşkilatın bütün xərcləri heç də məhsullar arasında bölüşdürülmür, ancaq istehsalın həcminin dəyişməsinə mütənasib dəyişməyə uyğun olaraq dəyişən xərclər hissəsi bölüşdürülür.

Nəzərinizə çatdırım ki, beynəlxalq səviyyəli mühasibat uçotu standartlarına əsasən “direkt-kostinq” sistemindən xarici hesabatın tərtib olunması və verginin hesablanması üçün istifadə olunmur. Bununla belə, bu uçot sisteminin köməyi ilə məsrəflər (maya dəyəri), mənfəət və marjinal gəlir (mənfəət məbləği və daimi xərclər) arasında olan asılılığı konkret şəkildə öyrənmək olar. O, yüksək rentabelli məmulatların müəyyən olunmasına şərait yaradır, istehsal gücünün yüklənmə formalarından və ya məsrəflərin istehsalın həcmindən asılılığa diqqəti daha çox cəlb edir. İstehsalın dəyişən bazar vəziyyətinə uyğunlaşan istiqamətə yönəldilməsinə aid məlumatların əldə olunmasını, həmçinin, müəssisə rəhbərini ən aşağı qiymətin- maya dəyəri ilə dəyişən məsrəflər hissəsinin təyin olunması ilə bağlı olan dempinq (yəni, məhsulun ən aşağı qiymətə satışı) üsulunun rəqabətlə mübarizədə istifadə olunması məqsədilə mümkün olan informasiyalarla təmin edir. Bu sistemin “Socar” üzrə praktiki vacibliyi ümumilikdə, bunlardan ibarətdir:

1. Bu sistemdən istifadə zamanı məsrəflər və gəlirlər ilə istehsalın həcmi arasında qarşılıqlı əlaqəni operativ öyrənmək mümkün olur, yəni, təşkilatın işgüzar aktivliyinin dəyişməsi zamanı maya dəyərinin və ya ayrı-ayrı xərc növlərinin hərəkətini proqnozlaşdırmaq olar.
2. Məhsulların qiymətinin aşağı həddinin müəyyən olunması (dəyişən xərclər səviyyəsinə kimi).
3. Rəhbər bazar münasibətləri vəziyyətində, daimi xərclərin həcmindən asılı olmayaraq müxtəlif məhsul növləri istehsalına nə cür keçməyi bilmək vacibdir. Bu səbəbdən də “direkt-kostinq” sistemi idarəetmə uçotunun birini reallaşdırır: ən konkret doğru kalkulyasiya – çox zəhmət tələb edən və çox saylı hesablamalardan sonra təşkilatın bütün xərclərinin daxil olunması yox, bilavasitə məhsulların (göstərilən xidmətlərin, yerinə yetirilmiş işlərin) buraxılışını təmin edən xərclərin aid olmasıdır.
4. Ayrı-ayrı məhsul növləri və təşkilat üzrə maliyyə nəticəsi daimi xərclərin bölüşdürülmə metodunun seçilməsindən asılı olmur, qeyri müstəqim xərclərin bölüşdürülməsi üzrə çox zəhmət verilən işlər çıxarılır.

5. Planlaşdırma, normalaşdırma, uçot və kəskin şəkildə azaldılan məsrəflərin sayına nəzarət əsaslı şəkildə sadələşir. Nəticədə maya dəyəri daha çox gözə qarpan, araşdırılan, ayrı-ayrı xərc maddələri isə daha çox nəzarət edilən olur.

6. Müəssisə ehtiyatlarının zərərsizlik nöqtəsinin və davamlılığının müəyyən olunması şəraiti olur.

7. Daimi xərclərə nəzarət edilir.

O, təşkilatın idarə olunması üzrə göstərilən strateji məsələlərin həlli üçün vacib faktların ölçətan olmasına imkan yaradır:

- Həm bazarda satılan, həm də yeni məhsulun qiymətinin təyinatı və nizamlanması;
- Maksimum marjinal gəlirin meyarına əsasən istehsal proqramının optimallaşdırılması;
- Əlavə sifarişin qəbul olunmasının məqsədə uyğunluğu barədə qərarın verilməsi;
- İnnovasiya və investisiya proqramlarının (istehsal gücünün genişləndirilməsi və ya azaldılması, avadanlıqların yenisinin alınması, müasirləşdirilməsi və s.) hazırlanması və s.

Bu sistem vasitəsilə bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində tələb və təklifdən asılı olaraq hazırlanmış məhsullar üzrə qiymətin təyinatı məsələlərində təşkilatın müstəqilliyi artır, idarəetmə uçotunda kalkulyasiya etmənin qarşısında duran vəzifələr dəyişir. Bu zaman kalkulyasiya etmənin vəzifəsi həqiqi maya dəyərinin hesablanması təmin etmək, eləcə də, təşkilatın müəyyən həcmdə mənfəət qazanması üçün hazırkı bazarın iş vəziyyətinə cavab verən maya dəyərinin hesablanmasıdır.

Direct-costing ilə birbaşa xərclərin hesablanması nümunəsi

X bir təşkilat yalnız Y məhsulunu istehsal edir və satır. Y məhsulu barədə aşağıdakı maliyyə məlumatları bizə məlumdur:

Bir parça satış qiyməti: 50 avro

Məhsul başına birbaşa material xərcləri: 8 avro

Məhsul başına birbaşa əmək xərcləri: 5 avro

Məhsul başına dəyişkən istehsal xərcləri: 3 avro

Mart və aprel ayları üçün ətraflı məlumat

	Mart	Aprel
Məhsul istehsalı	500	380
Məhsul satışı	300	500

Mart ayında heç bir ilkin fond yox idi. Sabit yük xərcləri ayda 4 min avroda büdcəyə alınır və hər istehsal üçün emal olunur. Daimi istehsal ayda 400 ədəd təşkil edir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Əlavə xərclər:

Satış üçün sabit xərclər: ayda 4 min avro

İdarəetmə üçün sabit xərclər: ayda 2 min avro

Satış üçün dəyişkən xərclər (komissiya): satış gəlirlərinin 5%

Addım 1: birbaşa maliyyəyə əsaslanan məhsula görə tam istehsal xərclərinin hesablanması

Təsvir	Xərclər
Məhsul üçün birbaşa material xərcləri	8 euro
Məhsula birbaşa əmək xərcləri	5 euro
Məhsulbaşınadəyişkən istehsal xərcləri	3 euro
Məhsulagörə tam istehsal xərcləri	16 euro

Addım 2: Səhm dəyəri və istehsal hesablanması

Ay	İlkin səhmdar	Məhsullar	satışlar	Səhmdar bölmələri	Qiymətləndirmə
MMart	0 ədəd	500 ədəd	300 ədəd ^{-/-}	200 ədəd	3,200 euro
AAprel	200 ədəd	380 ədəd	500 ədəd ^{-/-}	80 ədəd	1.280 euro

Addım 3: Doğrudan mənfəətin mənfəətinin hesablanması

	Mart	Aprel	
Satışlar		15.000 euro	25.000 euro
Azsatış xərcləri	0euro	3.200 euro	
-Initialstock	8.000 euro	6.080 euro	
-İstehsalat	3.200 euro	1.280 euro	
-Qapalı səhmlər	- 4.800 euro	- 8.000 euro	
Ümumimənfəət		10.200 euro	17.000 euro
Azxərclər	750 euro	1.250 euro	
Satış üçün dəyişkən xərclər (komissiya)	2.000 euro	2.000 euro	
Sabit idarəetmə xərcləri	4.000 euro	4.000 euro	
- Sabit satış xərcləri	- 6.750 euro	- 7.250 euro	
Xalis gəlir		3.450 euro	9.750 euro

Direkt kostinq metodundan artıq uzun illərdir ki, beynəlxalq standartlara əsaslanan uçot prosesini təşkil edən Socar şirkətində SAP proqramı vasitəsilə aparılır. Bu beynəlxalq səviyyəli proqram vasitəsilə uçot prosesi daha da sadələşir. İndi isə SOCAR şirkəti üzrə neft hasilatına sərf olunan faktiki xərclərə aşağıda göstərilən cədvəldən nəzər yetirək. (2013-2014 cü illər üzrə)

Cədvəl 2: SOCAR şirkəti üzrə neft hasilatına sərf olunan faktiki xərclər

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Xərc maddələri	Ölçü vahidi	2014	Xüsusi çəkisi	2013	Xüsusi çəkisi
Istifadə edilmiş material və komponentlər	min manat	35491	5,4	41431	6,2
Yanacaq xərcləri	"-	1435	0,2	1987	0,3
Elektrik energisi	"-	8496	1,3	8488	1,3
Əmək haqqı xərcləri	"-	108130	16,4	117782	17,7
Sosialsığorta və pensiya fondu xərcləri	"-	21060	3,2	22654	3,4
Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	"-	102474	15,6	91548	13,8
Əsaslı təmir xərcləri	"-	85116	12,9	94872	14,3
Əsasvəsaitlərə texnikixidmətxərcləri	"-	13968	2,1	12484	1,9
Nəqliyyat və nəqliyyat vasitələrinin istismarı	"-	110795	16,8	103272	15,5
Mühafizə xərcləri	"-	14289	2,2	14411	2,2
Mədənvergisı	"-	75369	11,4	75264	11,3
Digər vergilər	"-	29408	4,5	26179	3,9
Digər xidmətlər	"-	34555	5,2	40080	6,0
Digər xərclər	"-	17767	2,7	15276	2,3
Cəmiistehsalxərcləri	"-	658353	100	665728	100
Əmtəlik məhsula çəkilən xərclər	"-	621491		630151	
Əmtəlik məhsul	Ton	6782935		6778929	
1 ton neftnistehsalmaya dəyəri	Manat	91,63		92,96	
NQÇİ-lərin inzibati xərcləri		32206		32611	
Daxilidövriyyə və qalıqın dəyişməsinin dəyərləndirilməsi	Minmanat	4656		2966	

Mənbə:Socar hesabatları

Şirkət üzrə neftin hasilatına çəkilən cəmi istehsal xərclərinin tərkibində material xərclərinin xüsusi çəkisi 3,1 faiz, əməkhaqqı xərcləri 14,5 faiz, sosial sığorta fonduna ayırmalar 2,9 faiz, amortizasiya ayırmaları 17,2 faiz, təmir xərcləri 6,9 faiz, əsas vəsaitlərə texniki xidmət 12,1 faiz, nəqliyyat xərcləri 16,4 faiz, mədən vergisi 8,9 faiz və sair təşkil edir.

Müxtəlif müəssisə və təşkilatlarda məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının **4 əsas metodu** vardır:sadə,normativ,sifariş, mərhələ

İstehsala məsrəflərin uçotunun **sadə metodu** istehsal etdiyi məhsulun çeşidi məhdud olan və ümumiyyətlə bitməmiş istehsalı olmayan və ya az sayda olan müəssisə və təşkilatlarda istifadə edilir. Bu cür sahələrə elektrik stansiyaları, kömür sənayesi və s. aid oluna bilər.

Normativ maya dəyərinin kalkulyasiyasının əsasını – təşkilatın normativ təsərrüfatı təşkil edir ki, bu da özündə bütün normativləri, kompleks tapşırıqları, norma və smetaları birləşdirir. Onun əsas vəzifəsi material, xammal, maliyyə və əmək ehtiyatlarının təşkilatda daha faydalı şəkildə

istifadə olunmasına şərait yaratmaq, istehsalatdakı daxili imkanların üzə çıxarılmasına imkan verməkdən ibarətdir. Onlardan da planlaşdırma, istehsal prosesinin təşkili və nəzarət üçün istifadə olunur. Müəssisənin normativ təsərrüfatı 4 əsas qrupa bölünür: İstehsalın texniki hazırlığı üzrə normativ sənədlər; Plan tapşırıqları; Ehtiyatlar və köməkçi normativ material xərcləri üzrə normativlər. "Socar"da eləcə də, bir çox neft-qaz sənayesi müəssisələrində bu metoddan istifadə olunur.

Normativ metodun tərbiqi zamanı normativ, plan və hesabat kalkulyasiyalarından istifadə edilir. Adətən normativ maya dəyəri kalkulyasiyasının tərtibatına başlayarkən normativ kartlar hazırlamaq yolu ilə qovşaq və detalların maya dəyərlərinin kalkulyasiyalaşdırılması həyata keçirilir. Detal üçün tərtib olunan normativ kartında adətən detailın adı, onun kodu, sexlər üzrə hər məmulata və texnoloji marşruta tətbiqi kimi sorğu məlumatları da əks etdirilir. Kartın xüsusi bir hissəsində material sərfi normaları barədə informasiyalar (sərf olunan material və yarımfabrikatın adı, nomenklatura nömrəsi, uçot qiyməti, kalkulyasiya qrupu müəyyən olunmuş ölçü vahidində sərfiyyat normaları və sərf olunmuş materialların dəyəri) əks olunur. Bütün texnoloji əməliyyatlar (vaxt norması, işin dərəcəsi, əmək haqqı) ayrıca göstərilir.

Normativ kartın informasiyalarına və detal üzrə konstrukturun dəqiqləşdirilmiş təsnifatına əsasən qovşaq üçün normativ kart tərtib olunur. Detal qovşaqlarına aid olan əmək haqqı və material xərcləri üzrə ümumi informasiyalar qovşaq kartlarına işlənir. Əgər qovşağa 3 eyni detal sərf olunarsa detailın normativ məsrəflərini 3-ə vuraraq alınan nəticəni qovşağın normativ kartına qeyd edirlər. Bu halda məmulatın normativ kalkulyasiyası detallar və qovşaqlar üzrə sərf olunan xərcləri özündə əks etdirəcək.

Normativ maya dəyərinin kalkulyasiyasının tərtibi prosesini asanlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün qovşaqlar və detallar üzrə tərtib olunan normativ kartlar sexlər üzrə məhsulları özündə cəmləyən normativ yığma cədvəlinin tərtibatını həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Bu cədvəlin nümunəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Bu cədvəldə sexdə emal olunan və ya yığılan qovşaq və detallara sərf olunan məsrəflər göstərilir. Normativ yığma cədvəlləri sadəcə müstəqim xərclər üzrə tərtib olunur

Cədvəl 3: 1 N-li sex üzrə məsrəflərin normativ yığma cədvəli (1.06.2016)

Detail və qovşağın nömrəsi	Materiallar və yarımfabrikatlar						Fəhlə- lərin əmək Haqqı
			Transformator metalı		Materialın yekunu		
	Miqdar kq	Məbləğ man.	Miqdar kq	Məbləğ man.	Məbləğ man	Norma s.	Məbləğ man.
21772481	2.7	420	-	-	420	02	1140
2174315	-	-	1.1	740	740	01	150

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

21711472	-	-1.6	900900	02	190

Mənbə: X.C. Əzizova 2016

Belə üsulda məmulatın normativ maya dəyəri məşin, sex komplektlərinin məbləği kimi təyin olunur. Normativ maya dəyəri ay ərzində müəssisə və sexlər üzrə məhsul buraxılışını, çıxış olmuş məhsulları və bitməmiş istehsal qalıqlarını qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunur.

Məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının **sifariş metodunun** mahiyyəti bütün müstəqim məsrəflərin müəyyən olunmuş kalkulyasiya və rəqinin maddələrinə müvafiq olaraq ayrı-ayrı sifarişlər üzrə uçotunun aparılmasından ibarətdir. Digər məsrəflərin onların maddələri və təyinatı üzrə xərclərin başvermə yerləri üzrə uçotu aparılır, müəyyən olunmuş bölüşdürülmə bazasına uyğun şəkildə bölüşdürülür və sifariş edilmiş məhsulların maya dəyərində daxil olunur. Bu səbəbdən bu metodda məsrəflərin kalkulyasiya obyektləri ilə uçot obyektləri ayrı-ayrı sifarişlər hesab edilir, hansı ki sifarişin faktiki maya dəyəri məhsul hazırlandıqdan sonra müəyyən olunur. Sifariş həyat keçirilənədək sərf olunmuş məsrəflər bitməmiş istehsal hesab olunur. Beləliklə, istehsal sifarişlərinin açılması sistemi sifariş metodunun ən vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Plan şöbəsi işçiləri tərəfindən təsdiq olunmuş istehsal planına əsaslanaraq sifariş blankı doldurulur və mahiyyət olaraq istehsal sifarişinin həyata keçirilməsi üçün sərəncam rolunu oynayır.

Sifariş həyata keçirilmək üçün qəbul olunur, qeydiyyatdan keçirilir və ona kod verilir. Sifariş üçün tərtib olunan bütün ilkin uçot və texnoloji sənədlərində sifarişin kodu qeyd olunmalıdır. Sifarişin açılması barədə bildirişin surəti mühasibatlığa göndərilir. Həmin sənədə əsaslanaraq bu sifariş üzrə məsrəflərin analitik uçot kartı aparılır. Məhsul hazırlanıb qurtardıqdan və yaxud işlər yerinə yetirildikdən sonra sifariş bağlanır və həmin sifariş üçün material buraxılışı və əmək haqqı hesablanması dayandırılır. Bu halda məhsulun orta maya dəyəri deyil, fərdi maya dəyəri hesablanır. Kiçik seriyalı istehsalatda sifariş bağlandıqdan sonra məhsul vahidinin faktiki maya dəyəri məsrəf məbləğini bu sifariş üzrə hazırlanmış məhsulların miqdarına bölünməklə hesablanır.

Məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının sifariş metodunda əməliyyatların uçotunun ardıcılığını – aşağıdakı blok-sxemdən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 4: Məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının sifariş metodu

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

1	Müstəqim məsrəflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
---	---

2	Qeyri-müstəqim xərclərə daxil edilən məsrəflərin maddələr üzrə sənədləşdirilməsi, uçotu və qruplaşdırılması
---	---

3	Müstəqim məsrəflərin sifarişlər üzrə qruplaşdırılması
---	---

4	Qeyri-müstəqim xərclərin sifarişlər üzrə bölüşdürülməsi
---	---

5	Müstəqim məsrəflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
---	---

6	Müstəqim məsrəflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
---	---

Mənbə: X.C.Əzizova 2016

Sifariş metodu məhdud miqdarda ayrı-ayrı növ məhsul buraxan fiziki-kimyəvi prosesli (məsələn, kimyəvi reaktivlərin ayrı-ayrı növlərinin hazırlanması ilə məşğul olan müəssisələrdə, dəmir-betondan orjinal məmulatlar hazırlayan dəmir-beton zavodlarında və s.) müəssisələrdə və “Socar”da xüsusi alət hazırlayan köməkçi istehsalat sexində də tətbiq edilir. Məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının sifariş metodunda bir misal nəzərdən keçirək (cədvəl 4).

1N-li sexdə hesabat ayında üç sifariş yerinə yetirilmişdir (10, 11, 12). Material xərcləri, əmək haqqı (əsas və əlavə), sosial ehtiyaclara ayırmalar, xüsusi alətlərin amortizasiyası müstəqim xərc hesab olunduqları üçün birbaşa sifarişə aid etmək olar. Bizim misalımızda ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri 1 N-li sex üzrə 6189 min manat və 1254.0 min manat.

Qeyri-müstəqim xərcləri sifarişlər üzrə bölüşdürərək sifarişlərin maya dəyərini hesablamaq olar (cədvəl 4).

Cədvəl 5: 1 N-li sex üzrə ay ərzində məhsul istehsalına məsrəflər (min manat)

S/n	Məsrəflərin maddələri	s i f a r i ş l ə r
-----	-----------------------	---------------------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

		N10	N11	N12	Cəmi
1	Material məsrəfləri o cümlədən:	3389.0	2224.0	2312	7925.0
2	Əsas material	2736.0	1836.0	-	4572.0
3	Köməkçi material	136.0	92.0	824.0	1052.0
4	Nəqliyyat-tədarük xərcləri	144.0	115.0	50.0	309.0
5	Yanacaq	397.0	198.0	1438.0	2033.0
6	Tullantılar (çıxılır)	24.0	17.0	-	41.0
7	Əsas əməkhaqqı	68.76	69.75	380.0	518.51
8	Əlavə əməkhaqqı	14.0	14.0	112.0	140.0
9	Sosialehtiyaclara ayırmalar	33.0	33.0	259.0	325.0
10	Xüsusi alətlərin Amortizasiyası	24.0	14.0	1984.0	2022.0
11	Müstəqim məsrəflərin yekunu (sifarişin qısaldılmış maya dəyəri)	3528.76	2354.75	3147.0	9030.51
12	Ümumistehsalat xərcləri	-	-	-	6189.0
13	Ümumtəsərrüfat xərcləri	-	-	-	1254
	Cəmi	-	-	-	16473.51

Mənbə: X.C.Əzizova 2016

4 N-li cədvəl məhdudlaşdırılmış (qısaldılmış) maya dəyərini əks etdirirlər.

Qeyri-müstəqim xərclərin sifarişlər üzrə bölüşdürülməsi əsas əmək haqqına mütənasib olaraq bölüşdürülür. Ümumi əmək haqqı 518.51 min manat, o cümlədən 10 N-li sifariş üzrə 68.76 min manat və yaxud 13.6%; 11 N-li sifariş üzrə 69.75 və yaxud 13.4%; 12 N-li sifariş üzrə 380.0 min manat və yaxud 73% olmuşdur. Qeyri-müstəqim xərcləri bölüşdükdən sonra onların maya dəyərini hesablamaq olar.

Uçotun **mərhələ metodundan** istifadə edən müəssisələrdə məsrəflərin uçotunun normativ metodunun mühüm elementlərindən də ilk növbədə məsrəflərin normalar üzrə uçotundan və mövcud norma və normativlərdən kənarlaşmaların uçotundan istifadə edilir. Məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyəri kal-kulyasiyasının iki variantından istifadə edilir:

- a) məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyəri kalkul-yasiyasının yarımfabrikatsız variantı;
- b) məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyəri kal-kulyasiyasının yarımfabrikat variantı.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının mərhələ me-todu eynicinsli xammal, materiallar üzrə təkrarlanan və kütləvi məhsul buraxılışı xarakterli istehsalatlarda və müəssisələrdə tətbiq edilir. Bununla da məhsulu eynicinsli, fasiləli, bir qayda olaraq qısa texnoloji proses və yaxud bir sıra ardıcıl proseslər şəraitində hansı ki onlardan hər biri və yaxud onların qrupları ayrıca müstəqil mərhələ təşkil edən şəraitdə istehsal edilir. Buradan aydın olur ki, bu metod sənayenin neft sənayesində tətbiq edilir. Lakin, Socarda çox da istifadə olunmur.

Cədvəl 6: İstehsal məsrəfləri, yarımfabrikatların və hazır məhsulun maya dəyəri cədvəli (minmanat)

Məsrəf maddələri	Mərhələlər üzrə məsrəflər				Yekun
	1 N-li sex A yarım-fabrikatı	2 N-li sex B yarım-fabrikatı	3 N-li sex C yarım-fabrikatı	4 N-li sex hazır məhsul	
Nəqliyyat- tedarük xərcləri	-	-	-	93.0	93.0
Tullantılar	-	-	-	-	-
Yanacaq	-	-	-	-	-
Əsas əmək haqqı	1640.80	1026.26	16.49	9473.99	12157.54
Əlavə əmək haqqı	341.0	211.0	2.0	995.1	1549.1
Sosial təminat ayırmaları	699.0	490.0	8.0	3809.0	5006.0
Ümumisteh- salat xərcləri	6624.0	9350.0	58.0	12155	28187
Ümumtəsər- Rüfat xərcləri	2588.0	1890.0	35.0	18427.6	229400
Yarımfabri- kat və hazır məhsulun mayadəyəri	11892.80	14071.52	671.82	46033.70	72670.24

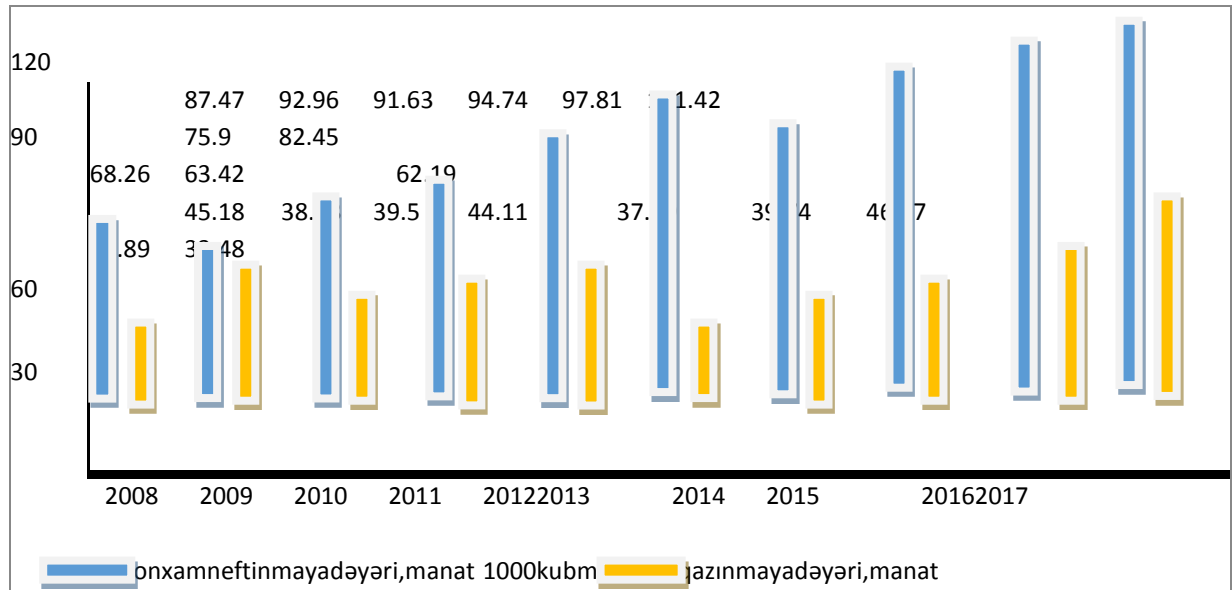
Mənbə: X.C.Əzizova2016

Fərz edək ki, təhlil edilən müəssisənin hazır məhsulu 7 N-li cədvəldə yığılan müvafiq olaraq 1, 2 və 3 N-li sexlərdə hazırlanan A, B, C yarımfabrikatlarının (metallarının) və 4 N-li sexdə yığılması nəticəsində alınmışdır. Beləliklə, bizim misalımızda istehsal prosesi 4 mərhələdən ibarətdir. Üç mərhələnin nəticəsi yarımfabrikat sonuncu mərhələnin nəticəsi isə hazır məhsuldur. 1, 2 və 3-cü mərhələlər üzrə istehsal məsrəfləri və yarımfabrikatların A, B, C maya dəyəri 8 və 6-cı əlavə cədvəldə verilmişdir. Hazır məhsulun 4 N-li sexdə yığılması üzrə məsrəflər 7 N-li əlavə cədvəldə yarımfabrikatların və hazır məhsulun maya dəyəri göstəriciləri 7-ci cədvəldə verilmişdir. 1 N-li sexdə sifarişçinin öz materialından istifadə edildiyi üçün

material məsrəfi yoxdur. Mərhələlər üzrə ümumtəsərrüfat xərcləri əməkhaqqı xərclərinə mütənasib olaraq bölüşdürmək yolu ilə hesablanmışdır.

Qrafik 1: İstehsal olunan xam neft və təbii qazın maya dəyərinin dinamikası, 2008-2017

Mənbə: SOCAR-ın illik hesabatları

“Socar”da 2017-ci ildə 1 ton neftin istehsal maya dəyəri 111,42 manat olub və keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə olunduqda 13,61 manat və ya 13,9 faiz artım müşahidə olunub. Həmin ildə 1000 kubmetr qazın faktiki istehsal maya dəyəri 62,19 manat olmuşdur ki, bu da keçən illə müqayisə olunduqda 15,42 manat və ya 33 faiz artmışdır.

“Şirkət üzrə neftin və qazın maya dəyərləri artıb. Neftin maya dəyərinin artması keçən ilə nisbətən material xərclərinin, yanacaq xərclərinin, elektrik enerjisinin, əməkhaqqının, sosial sığorta xərclərinin, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, əsaslı təmir və texniki xidmət xərclərinin, nəqliyyat xərclərinin, digər vergilərin artması hesabına baş verib. Belə ki, material xərcləri 785 min manat (3,4 faiz), elektrik enerjisi 2310 min manat (27,2 faiz), yanacaq xərcləri 142 min manat (16,6 faiz), əməkhaqqı xərcləri 3433 min manat (3,2 faiz), sosial sığorta xərcləri 551 min manat (2,5 faiz), əsas vəsaitlərin amortizasiyası 10083 min manat (8,3 faiz), əsaslı təmir və texniki xidmət xərcləri 64188 min manat (78,6 faiz), nəqliyyat xərcləri 7708 min manat (6,5 faiz), digər vergilər 2953 min manat (8,1 faiz) artıb. Qazın maya dəyərinin artması keçən ilə nisbətən material xərclərinin, əməkhaqqının, sosial sığorta xərclərinin, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, əsaslı təmir və texniki xidmət xərclərinin, nəqliyyat xərclərinin, mədən vergisi,

digər vergilər, digər xidmətlər üzrə xərclərin artması hesabına baş verib. Belə ki, material xərcləri 580 min manat (7,1 faiz), əməkhaqqı xərcləri 1116 min manat (4,4 faiz), sosial sığorta xərcləri 193 min manat (3,8 faiz), əsas vəsaitlərin amortizasiyası 6287 min manat (8,3 faiz), əsaslı təmir və texniki xidmət xərcləri 23806 min manat (85,1 faiz), nəqliyyat xərcləri 5373 min manat (12,1 faiz), mədən vergisi 20637 min manat (60,4 faiz), digər vergilər üzrə 954 min manat (9 faiz), digər xidmətlər üzrə xərclər 1142 min manat (10,3 faiz) artıb”, – deyər şirkətin hesabatında qeyd olunur.

Ümumiyyətlə, SOCAR-ın illik hesabatlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, şirkətin son 10 ildə istehsal etdiyi xam neftin maya dəyəri 63,2%, təbii qazın maya dəyəri isə 123% bahalaşmışdır. 2008-ci il 1 ton xam neftin maya dəyəri 68,3 manat təşkil etdiyi halda 2017-ci ilin sonunda 111,4 manat qədər artmışdır. Bu zaman ərzində təbii qazın 1000 kubmetrinin maya dəyəri 27,9 manatdan 62,2 manata qədər bahalaşmışdır. Şirkət üzrə qaz hasilatına çəkilən faktiki xərclər aşağıdakı cədvəldə verilir.

Şirkət illik mənfəətini ilbəl artırmağa müvəffəq olub. 2008-ci ildə 486,8 milyon manatlıq illik mənfəəti artıraraq 2017-ci ildə 2 milyard manat səviyyəsinə qaldıra bilib. Yeganə olaraq 2015-ci ildə 1,8 milyard manatlıq zərər edib ki, bunun da səbəbi dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşması və bu ucuzlaşma fonunda milli valyutanın devalvasiyaya uğramasıdır.

Socar şirkətində 2017-ci il üzrə illik hesabatında qeyd olunur ki, SOCAR üzrə neftin və qazın maya dəyəri sadəcə şirkətin tərkibində olan neft və qaz çıxarma idarələri üzrə tədqiq olunur. Ümumiyyətlə, neft məhsullarının maya dəyərinin 85-90%-ni xam neftin əldə olunmasına çəkilən xərcləri əhatə edir. Bu səbəbdən də qazın və neftin maya dəyərinin təhlil olunması aktual mövzudur və mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə Və Təkliflər

Məqalədə ilkin olaraq direkt kostinq sistemi ətraflı şəkildə araşdırıldı. Bu zaman sistem üzrə gəlirlər haqqında hesabat sxeması, onun maliyyə göstəriciləri, praktiki vacibliyi, birbaşa xərclərin hesablanması qaydası, sistemin Socar şirkətində tətbiqi və s. barədə məlumatlar qeyd olunmuşdur. Ümumi şəkildə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, direkt kostinq sistemi yüksək səmərəliliyə malik olan məhsulların müəyyənləşdirilməsinə, xərclərin hərəkəti ilə bağlı proqnoz verməyə, məsrəflərə və daimi xərclərə daha asan nəzarət etməyə, zərərsizlik nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsinə, məhsullara qiymət təyin etməkdə müstəqilliyin artmasına və s. gətirib çıxarır və ümumi olaraq uçot prosesində operativliyə səbəb olur. Bu sistemin neft və qaz

sənayesi müəssisələrində, eləcə də, “Socar”da mümkün qədər geniş miqyasda və beynəlxalq səviyyəyə uyğun şəkildə tətbiq olunması təklif olunur.

Bundan başqa, məqalədə maya dəyərini kalkulyasiyasının mahiyyəti, metodları ayrı ayrılıqda müəyyən sxem, cədvəl və misallarla şərh olunmuşdur. Həmçinin SOCAR-da maya dəyərini xərc maddələri, neftin və qazın maya dəyəri göstəriciləri, onların ötən illərlə müqayisəsi və s qeyd olunmuşdur. Nəticədə, neft-qaz sənayesi müəssisələrində maya dəyərini kalkulyasiyası prosesini haqqında ətraflı informasiya verilmiş və maya dəyərini kalkulyasiyasının normativ metodunun neft qaz sənayesi müəssisələri üçün daha məqsədəuyğun olduğu müəyyən edilmişdir. Təklif olaraq “Socar”ın 34 müxtəlif müəssisə və təşkilatlarında, həmçinin, digər neft-qaz sənayesi təşkilatlarında maya dəyərini kalkulyasiyasının 4 metodundan həmin müəssisə və ya təşkilatın iş prinsipinə ən uyğun olanının seçilməsi və detallara diqqətlə yanaşılması fikri irəli sürülə bilər.

Ədəbiyyat

<http://caspiabarrel.org/az/2018/09/socar-in-neft-v-qaz-hasilatinin-maya-d-y-ri-artib/>

<https://www.accountingtools.com/articles/2017/5/14/direct-costing>

<https://www.toolshero.com/financial-management/direct-costing-method/>

(2018) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti -SOCAR: İdarəetmə, hesabatlılıq, şəffaflıq, 27 səh
SOCAR-ın 2014-cü ildə maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat (səh 37-38)

(X.C.Əzizova2016) “Məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyası” fənninin tədrisinə dair dərs vəsaiti

Kiçik Və Orta Müəssisələrdə Maliyyə Menecmentinin Təşkili Problemləri

*Aytən XƏLİLOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ayten.khva@mail.ru*

Xülasə

Kiçik və orta müəssisələr məşğulluq, ÜDM, innovasiyadır və sahibkarlığa olan qatqıları səbəbiylə, sosial-iqtisadi böyümənin əsasını təşkil edirlər. Kiçik və orta müəssisələrdə səmərəli maliyyə menecmentinin təşkili həmin müəssisələr üçün ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri sayılır.

Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə menecmentinin qarşılaşdığı problemləri iki yerə bölmək mümkündür: makro və mikro problemlər. Məqalədə maliyyə menecmentinin mikro – yəni müəssisə səviyyəsində problemlərinə baxılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə menecmentinin tətbiqi prinsiplərinin mənimsənilməsi, menecerlərin maliyyə hesabatlarında verilən informasiyanın təhlil edilməsi, maliyyə analizi və maliyyə planlaması üzrə bacarıqlarının artırılması yaxşı nəticələr verə bilər.

Kiçik bizneslərdə ehtiyatların, pul vəsaitlərinin, debitor borcların və digər aktivlərin daha yaxşı idarə edilməsi likvidliyin yüksəlməsinə və məhdud maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadəni təmin edə bilər.

Açar sözlər: Kiçik və orta müəssisələr, Maliyyə menecmenti

Giriş

Sahibkarlıq anlayışı hər şeydən öncə, kiçik bizneslərdə öz əksini tapır. Kiçik bizneslər də bazarlarda rəqabətin artımına, iqtisadi artıma, ümumi daxili məhsulun keyfiyyətinə və strukturuna müsbət təsir göstərməkdədir. Kiçik müəssisələrin iqtisadi artıma verdiyi töhfələri kimi, yeni əmtəə və xidmət istehsalı, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqini qeyd edə bilərik. Dünyanın bir çox ölkələrində sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində kiçik və orta müəssisələrin rolu çox önəmlidir. Kiçik və orta müəssisələr iqtisadi həyatda gəlirin əldə edilməsi və iş yerlərinin formalaşdırılmasında, istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində, yeni texnologiyaların tətbiqində, yeni bazarların mənimsənilməsində çox mühüm rol oynayırlar. Dünyanın bir çox ölkələrində kiçik biznes müəssisələri toplamda 20 nəfər işləməyinə baxmayaraq, ümumilikdə yeni iş yerlərinin 2/3-ünü təşkil edir ki, bu da işsizlik səviyyəsinin kəskin azalmasında mühüm rol oynayır. (Abbasov, 2009: s. 44)

Kiçik və orta müəssisələrə kəmiyyət və keyfiyyət nöqtəyi nəzərdən yanaşmaqla onu, digər təsərrüfat formalarından fərqləndirmək mümkündür.

Metod

Tədqiqat işində iqtisadi təhlil, qruplaşdırma, induksiya, deduksiya kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Ümumilikdə Azərbaycanda, 2017-ci il üzrə statistik göstəricilərə əsasən, hüquqi şəxs statuslu 23752, fərdi sahibkarlıq üzrə isə 145851 Kiçik və Orta müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Bu göstərici 2007-ci ildə isə 13465 qədər idi ki, bu 10 il ərzində kiçik və orta müəssisələrin sayındakı əsaslı artım da göz qabağındadır.

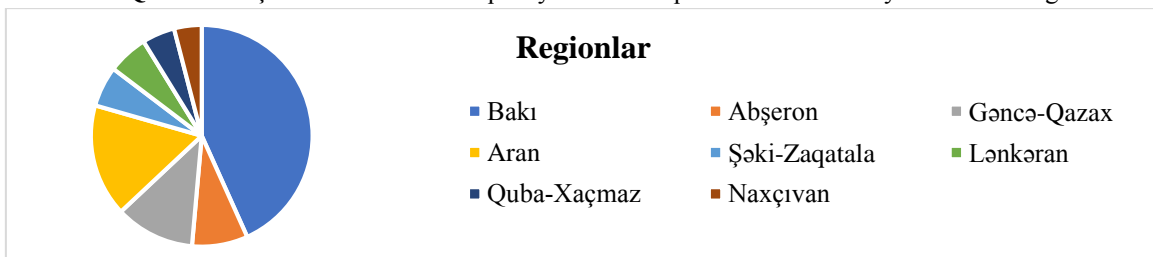
Cədvəl 1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2016			2017		
	kiçik	orta	cəm	kiçik	orta	cəm
Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	2928,0	659,2	3587,2	3051,9	755,7	3807,6
İşçilərin sayı, min nəfər	100,9	180,1	281,0	101,9	188,2	290,1
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	322,2	349,1	338,6	331,5	365,9	352,8
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2830,2	1828,6	2830,2	2064,8	1233,8	3298,6
Məhsul buraxılışı, milyon manat	4666,1	1165,1	5831,2	4884,7	1384,9	6269,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Cədvəldən də göründüyü kimi, kiçik və orta müəssisələrdə işçi sayında, orta aylıq nominal əmək haqqında, yaradılmış əlavə dəyərdə 2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə mütləq artım olmuşdur. Həmçinin kiçik və orta bizneslərin kapitala investisiyaları 2016-cı ildə 2830.2 idirsə, 2017-ci ildə isə bu 3298.6 milyon manat olmuşdur. Bütün bu artımlar onların məhsul buraxılışına da əsaslı təsir göstərmişdir ki, bunun nəticəsində də məhsul istehsalında 438.4 milyon manat artım olmuşdur.

Qrafik 1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Qrafikdə kiçik və orta bizneslərin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə baxdıqda, ən çox KOM bizneslərinin Bakı ərazisində olduğunu görürük ki, onların da sayı 70222-dir. Bakıdan sonra, Aran, Gəncə-Qazax və Abşeron ərazisində də KOM-ların sayı digər iqtisadi-rayonlara nəzərən çoxluq təşkil edir.

Kiçik və orta müəssisələr, yeniliklər edilməsinə, iqtisadi artıma və məhsuldarlığa vacib töhfələr vermişdir. Lakin onların daxili maliyyə mənbələri məhdud olduğu üçün, öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyac duyurlar.

Kiçik və orta müəssisələrin böyüməsindəki və ölkə iqtisadiyyatına daha çox fayda yaratmasındakı maneələr və qarşılaşdıqları problemlər 2007-ci ildə Çelik və Karadal tərəfindən müəyyən edilmişdir ki bunlar da aşağıdakılardır:

1. Maliyyə problemləri
2. Texnoloji problemlər
3. İdarəetmə və təşkilati problemlər
4. Bürokratik problemlər
5. İşçi / Mütəxəssislərin məşğulluq problemləri
6. Marketing problemləri

Bu problemlər 6 başlıq altında birləşsə də, kiçik və orta müəssisələrin dünya üzrə də problemlərinin başında maliyyə problemləri gəlir. İri və məşhur şirkətlərlə müqayisədə kiçik və orta müəssisələr üçün xarici maliyyə mənbələrinin əldə edilməsi daha çətindir. Banklar və digər maliyyələşmə mənbələri onlara qarşı əsasən ehtiyatlı davranırlar. Çünki onların mənfəətləri və ehtiyatları adətən daha aşağı olur, həmçinin mühüm təminatları olmadığı üçün də böyük şirkətlərin təhlükələrinə qarşı həssas olurlar.

Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə ehtiyacları da digər müəssisələrin maliyyə ehtiyacları kimidir. Kiçik müəssisələr həm uzunmüddətli aktivlər, həm də dövriyyə kapitalı almaq üçün investisiya edirlər. İlk mərhələdə Kiçik və Orta müəssisələr əsasən öz vəsaitlərinə və imkanlarına arxalanırlar. Bu cür müəssisələr əsasən qapalı şəkildə idarə edilən müəssisələrdir. Sahibkarlar digər şəxsləri öz sahiblik strukturlarına cəlb etmək istəmədikləri üçün, öz daxili vəsaitləri ilə investisiya etməyə çalışırlar. Amma bu cür maliyyələşmə məhdud olduğu üçün, bir müddət sonra müəssisənin inkişafı üçün sahibkarlar digər maliyyələşmə mənbələrinə ehtiyac duyurlar.

Kiçik müəssisələr adətən iri şirkətlərə xidmət göstərməklə məşğul olurlar. Aydındır ki, kiçik müəssisələr maliyyə vəsaitlərini iri müəssisələr kimi rahatlıqla əldə edə bilmirlər. Onlar bu vəsaitləri əldə edə bilsələr belə iri müəssisələrlə eyni üstünlüklərə sahib deyillər. Kiçik və orta müəssisələr bir müddət sonra kənar şəxslərin investisiyasına ehtiyac duyurlar ki, onlar da əsasən mövcud olan riskləri qəbul edə bilən xüsusi investorlardır. Bəzi bu cür investorlar müəyyən həcmdən aşağı məbləğdə investisiya etməkdə maraqlı olurlar ki, bu zaman da KOM-lərə tələb olunan investisiyalarını qarşılamaq üçün həmin yüksək risk sevən investorlar yardım edə bilərlər. Lakin, kiçik və orta müəssisələr kreditlərə müraciət edəndə, onların qarşısında duran bir sıra problemlər də olur ki, onlar haqqında da aşağıda məlumat verilmişdir.

Vəsait çatışmazlığı- Kiçik və orta müəssisələrin əldə etmək istədikləri vəsaitlərlə onların tələb etdikləri vəsaitlər arasındakı fərkdir. Bazar amilləri əsasən, tələb və təklif arasında balans saxlamağa çalışırlar. Əgər risk çox olarsa, bu zaman kreditlərə görə faizləri artırır, bunun nəticəsində də kreditə olan tələb azalmağa başlayar. Lakin daha sonradan bu fikrin əksi olaraq bankların kiçik və orta müəssisələrə kredit verilməsinin məhdudlaşdırılması səbəblərinin başqa olduğu müəyyən olunmuşdur.

Kreditlərin risklərini artıran digər bir səbəb isə düzgün olmayan məlumatdır. Yəni, sahibkarların öz biznesləri barəsində kifayət qədər məlumatları olmalıdır. Həmçinin, hesabatları aydın, düzgün olmalıdır ki, banka müraciət zamanı bank onlar barədə ətraflı məlumat əldə edə bilsin və kiçik və orta müəssisələrə istədikləri miqdarda kredit verə bilsinlər.

Qısa şəkildə desək kiçik və orta müəssisələrdə əsas maliyyə problemləri kimi müəyyən maliyyə hesabatlarının mövcud olmaması, əməliyyat fəaliyyətləri və mənfəət barəsində daha az və ya məhdud informasiyaların olması, yüksək risk səviyyəsi, idarəçilik təcrübəsinin olmaması, zəif kredit tarixçələri və s. kimi qəbul edilə bilər.

Kiçik və orta müəssisələrin xroniki olaraq yaşadıkları maliyyə problemlərinin həll edilməsi üçün həyata keçiriləcək strategiyaları da bu problemlərə görə iki yerə bölmək mümkündür. Kiçik və orta müəssisələrin makro ölçüdəki problemlərini aradan qaldırmaqları üçün dövlət təşkilat və qurumlarının aktiv olaraq bu problemlər ilə maraqlanmaları və bu problemlərin həlli üçün təkliflər irəli sürməkləri faydalı olacaqdır. Mikro problemləri isə daha çox kiçik və orta müəssisələrin öz içlərində mikro mənada atılacaq addımlarla ortadan qaldıra bilərlər. Digər bir tərəfdən də makro problemlərin həlli üçün hökumətə, mikro problemlərin həlli üçün isə müəssisələrə və şəxslərə mühüm yük düşməyi bildirilir. Burada əsas fikiri yaradan mühüm detal isə hökumətin məsuliyyətində görünən tədbirlərin və həll yollarının uğurlu olması üçün bu cür müəssisələrin müəyyən bir şüur səviyyəsinə çatmaları gərəkdir. Məsələn, bu çərçivədə makro

miqyasda problemləri həll etmək üçün dövlət təşkilat və qurumları tərəfindən təmin ediləcək maliyyələşdirmə mənbələrinin kiçik və orta müəssisələr tərəfindən effektiv və səmərəli istifadəsinin olunmaması, hökumət tərəfindən düzgün strategiyanın izlənməsinə baxmayaraq problemin həll olunmamasına şərait yaradacaqdır. Buna görə də bu tip müəssisələrin qarşılaşdıqları xroniki maliyyə problemlərini aradan qaldırmaq üçün maliyyə menecmenti məlumatlarının düzgün yerləşdirilməsi və tətbiq edilməsi lazımdır.

Hər nə qədər KOM-ların makro səviyyədə problemlərin həllində mühüm rol oynayan təşkilat və qurumları onların bu barədə məlumatlandırılmasında mühüm rol oynasalar da, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi kiçik və orta müəssisələrin maliyyə menecmentini doğru bir şəkildə həyata keçirməsi bu problemlər üçün yaradılan həll yollarının uğurlu olmasına şərait yaradacaqdır. Bu çərçivədə, doğru və professional bir şəkildə həyata keçiriləcək maliyyə menecmentinin hansı ünsürlərdən meydana gələcəyi və KOM-lərin xroniki maliyyə problemləri üzərində necə təsir göstərəcəyini maliyyə menecmentinin funksiya və məqsədləri ilə açıqlamaq düzgün olacaqdır. Bildiyimiz kimi maliyyə menecmenti dar mənada müəssisənin fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün lazım olan fondların təchizatı və istifadə edilməsi, geniş mənada isə şirkətin haradan və necə maliyyə mənbələri tapacağı, bu mənbələrdən gəlir əldə etmək üçün ondan necə istifadə edəcəyi və əldə edilən gəlirin necə dəyərləndirəcəyi qərarlarından ibarətdir. Elə bu nöqtədə də KOM-lərin maliyyə probleminin təkə maliyyə mənbəyi tapmaq olmadığı, kiçik və orta müəssisələrin əsas probleminin maliyyə idarəedilməsində uğursuz olmaları iddia edilir. Hər nə qədər KOM-lərin konkret problemi maliyyə mənbəyi ilə təmin edilməkdə yaranan çətinliklər olsa da, düzgün tətbiq olunmayan maliyyə menecmenti siyasəti maliyyə mənbəyi problemi aradan qaldırılsa belə, əldə edilən maliyyədən necə gəlir əldə ediləcəyi və əldə edilən gəlirin necə dəyərləndiriləcəyi barədə səhvlər edilməsi ilə nəticələnəcək və dolayısıyla bu da mikro səviyyədəki problemləri gələcəyə daşıyacaqdır.

Maliyyə menecmentinin təməlini maliyyə hesabatlarını oxumaq təşkil edir. Bu hesabatların hazırlanması mühasibat sahəsinin ən təməl və professional yetkinlik tələb edilən hissəsi olsa da hesabatları oxumaq hər bir müəssisə sahibinin və ya menecerinin sahib olması lazım olan bir xüsusiyyətdir. Müasir dövrdə bir kommunikasiya vasitəsi olaraq istifadə edilən maliyyə hesabatlarının hər bir müəssisə üçün müxtəlif vəziyyətlərlə asanlıqla başa düşülməsi və bu çərçivədə bir standart yarada bilməsi üçün bütün dünyada müəyyən qaydalara əsasən yaradılır. Hazırkı dövrdə fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərən, fərqli ölçülərdəki bütün müəssisələr bu standartda uyğun olaraq tək bir tip maliyyə hesabatlarından istifadə edirlər. Beləliklə də, müəssisələri yoxlamaq istəyən müəyyən qurumlar, müəssisələrə yatırım etmək istəyən potensial investorlar və müəssisələrin maliyyə vəziyyətini dəyərləndirmək istəyən kredit

təşkilatları müxtəlif müəssisələri asanlıqla analiz edə bilir və maliyyə vəziyyətlərinə rəy bildirə bilirlər. Kiçik bizneslərdə dövriyyə kapitalının, yəni ehtiyatların, pul vəsaitlərinin, debitor borcların idarə edilməsi maliyyə menecmentinin əsas vəzifəsi sayılır ki, bununla da müəssisə kifayət qədər likvid vəsaitlər əldə edə bilər. Buradan da aydın olur ki, dövriyyə vəsaitlərinin əsas tərkib hissələrinə pul vəsaitləri, ehtiyatlar, debitor borcları və bitməmiş istehsal aid edilir. Buradakı hər bir element də müxtəlif likvidlik dərəcələrinə malikdirlər. Qeyd etdiyimiz dövriyyə vəsaitlərinin həcm və strukturları kiçik müəssisələrin sahə xüsusiyyətləri və istiqamətlərindən asılıdır. (Abbasov, 2009:s. 52)

Bundan başqa Kiçik və orta müəssisələr risk və gəlir ikilisi haqqında ətraflı məlumata sahib olmalıdırlar. Risk ümumi mənada həyata keçməsi gözlənilən nəticənin həyata keçməməsi ehtimalı kimi müəyyənləşdirilir. Yəni gözlənilməyən bir vəziyyətdə gözlənilən nəticəyə çatmama ehtimalına risk deyilir. Gələcəkdəki hadisələrin qeyri-müəyyənliliyi riski yaradan ana faktordur. Qeyri-müəyyənlilik və risk eyni mənada kimi görünə bilər, lakin fərqli anlayışlardır. Qeyri-müəyyənlilik riski yaratsa da, risk ölçülə bilər və nəzarət edilə bilər. Risklər sistemik və sistemik olmayan risklər şəklində iki hissəyə bölünür. Sistemik risklər diversifikasiya edilməyən risklər kimi adlandırılır. Onlara inflyasiya, faiz, məzənnə və s. risklər aid edilir. Sistemik olmayan risklərə isə maliyyə, sənaye və idarəetmə riski daxildir. Beləliklə, Risk idarə edilməsi müəssisənin planladığı investisiya yatırımları və ya fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə qarşılaşa biləcəkləri riskləri ətraflı şəkildə dəyərləndirərək və ortaya çıxan məsələlərdə aktiv rol oynayaraq mövcud risklərə nəzarət edir.

Nəticə

Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə problemlərini aradan qaldırmaq üçün maliyyə menecerləri ilk olaraq maliyyə menecmenti anlayışını mənimsəməli, düzgün maliyyə mənbələri tapmalı, maliyyə hesabatlarını düzgün qurmalı və onları doğru şəkildə oxumağı bacarmalıdır. Həmçinin maliyyə analizi və qısamüddətli maliyyə planlanması xüsusiyyətlərinə malik olmalıdırlar. Həmçinin bunlardan başqa kiçik və orta müəssisələrin sahibi və maliyyə menecerləri maliyyənin ən təməl anlayışı olan pulun zaman dəyərini bilərək hərəkət etməli, zamanın investisiyalara və gözlənilən geri dönüşlərə necə təsir edəcəyini hesab etmələrinin vacibliyini bilməlidirlər. Kiçik və orta müəssisələr düzgün və stratejik maliyyə menecmenti siyasətindən istifadə edərlərsə, ölkəmizdə və dünyada iqtisadiyyatın inkişafının üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdirlər.

Ədəbiyyat

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanda Kiçik Və Orta Sahibkarlıq” 2018 “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1 iyul 1994-cü il. (əlavə və dəyişikliklərlə) Abbasov S.A, Abbasov A.B. “Maliyyə biznesi”. Bakı, 2014.
- Abbasov S.A. “Maliyyə menecmenti: Təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya)”. Bakı, 2009.
- Ataşov B.X, Novruzov N.A, İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2014.
- Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il.
- Bağirov D.A, Həsənlı M.X. “Maliyyə”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
- M.C.Atakişiyev, N.M.Şıxəliyeva, R.N.Nurəliyeva “Maliyyə menecmenti” dərslik. Bakı “Azərneşr” 2010
- Doç.Dr.Mehmet Saraç “Finansal Yönetim” 2015
- Prof.Dr.Nurhan Aydın, Prof.Dr.Mehmet Şen Prof.Dr.Niyazi Berk “Finansal Yönetim”
- Öztin Akgüç. “Finansal Yönetim”, 2010
- Güven Sayılğan. “Soru ve Yanıtlarıyla İşletme Finansmanı”, 2017.
- C.Paramasiyan, T.Subramanian “Financial Management”
- BPP Learning Media Ltd. “ACCA Paper F9, Financial Management: Study Text”, 9th Edition, 2016.
- Brian Finch. “Effective Financial Management: Communicate Effectively; Manage Costs; Assess Projects Successfully”, 2010.
- Eugene F. Brigham, Joel F. Houston. “Fundamentals of Financial Management”, 11th Edition, 2007.
- ÇELİK, C. ve Karadal, H., 2007. KOBİ’lerin Sorunları ve Çözüm Stratejilerinin Algılanan Performans Üzerine Etkileri Mersin Örneği. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

E-Ticarət və Azərbaycanada İnkişaf Perspektivləri

*Aytən MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aytan.mammadova.95@gmail.com*

Xülasə

Müasir zamanda texnologiyanın inkişaf səviyyəsi şirkətlərin və dövlətlərin sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi fəaliyyətlərini dijital bir mühitdə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu vəziyyət bazarın qloballaşmasına, vahid bazar halına gəlməsinə yol açdı. Artıq içində olduğumuz iqtisadiyyat, informasiya iqtisadiyyatıdır. Ticarət öz sərhədlərini aşaraq texnologiya ilə birləşmiş və virtual mühitə köçürülmüşdür. Ənənəvi ticarət metodlarına internetin gətirdiyi üstünlükləri mənimsəyən qurumlar, sadəcə müəyyən bir müştəriyə yönəlmək əvəzinə qlobal ticarətə keçmək mövzusunda əlaqələr qurmağa çalışırlar. Elektron ticarət XX-ci əsrin axırlarında yaşanan sürətli dəyişmə və inkişafın nəticəsi olaraq ortaya çıxan və getdikcə artan, dünya səviyyəsində araşdırılan bir anlayışdır. E-ticarət, var olan bütün internet vasitələrindən faydalanaraq, hər hansı bir məhsul yaradılması, satışın həyata keçirilməsi, ticari fəaliyyət nəticəsində yaranmış hesabların ödənməsi, müəyyən bir xidmətin təklifi ilə bağlı bütün prosesi əhatələyərək işlərin sürətli, təhlükəsiz və aşağı xərclərlə reallaşdırır. Ümumi mənasında qeyd edilərsə, e-ticarət birbaşa hər hansı fiziki əlaqə qurulmadan və ya fiziki bir dəyişməyə ehtiyac olmadan tərəflərin elektron olaraq ehtiyaclarını ödədiyi bir ticari anlayışdır. Mal və xidmətlərin elektron mühitdə alış-verişi, dövlətə birbaşa borc ödənişlərinin edilməsi, satış öncəsi və sonrası xidmətlərin göstərilməsi və müştəri məmnuniyyətinin dəyərləndirilməsini bura aid etmək olar. Heç şübhəsiz virtual məkanda edilən bu fəaliyyətlər özü ilə birlikdə bir çox problemləri də gətirdi. Günümüzə bütün elektron ticarət və onunla bağlı fəaliyyətləri sağlam və təhlükəsiz bir sistemə qovuşduracaq bir çox yollar axtarılır, qanunlar qəbul edilib, müəyyən tədbirlər görülür. Bundan başqa ənənəvi ticarət zamanı çəkilən xərclərin e-ticarətə nisbətən olduqca baha olması, e-ticarətin sürətli inkişafına səbəb olan amillərdəndir. İqtisadi fəaliyyətində yüksək inkişaf əldə etmək istəyən hər ölkə elektron ticarətə yönəlməli və bunun üçün lazımı infrastrukturunu yaratmalıdır.

Açar sözlər: Elektron ticarət, Rəqəmsal iqtisadiyyat, Ənənəvi ticarət, İnternet mağaza.

Giriş

Son 10-12 ildə texnologiya və internet sahəsində inkişaf, bir çox yenilik, fərqliliklər meydana gətirərək müxtəlif sahələrdə dəyişikliklərə səbəb oldu. İnkişaf edən texnologiyalar, funksionallığı artan mobil cihazlar, yaşama vərdişlərimizin dəyişməsi iqtisadiyyatda kommunikasiya formalarını da dəyişməyə məcbur etdi və bu dəyişikliyin ən vacib nüansı Rəqəmsal İqtisadiyyat platformalarının yaranması və inkişafı idi. Bununla da demək olar ki, iqtisadiyyatın bir çox sahəsi dijital dünyaya daşınmış oldu (Yılmaz, G., 2018, s. 13). Həmçinin yeni sahələr də meydana gəldi və yeni bir termin "Elektron Ticarət" termini həyatımıza daxil edildi. Elektron kommersionun vacib hissələrindən biri kimi fəaliyyət göstərən, Elektron ticarət vasitəsilə istehsal, satış, reklam, sığorta, məlumatlar mübadiləsi, həmçinin mal və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi və başqa əməliyyatlar aparılır (Əkbərov, M., 2011).

Kompüter texnologiyasının və internet istifadəsinin mütəmadi artdığı günümüzdə e-ticarət qlobal bazarlara daha tez nüfuz edə bilməkdə, dolayısıyla bazar potensialı olduqca artmaqdadır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq elektron ticarət geniş imkanlar qazanıb. Dünya üzrə statistik nəticələri nəzərdən keçirdikdə, elektron ticarətin istər lokal bazarlarda, istərsə də beynəlxalq bazarlarda sürətli artımını müşahidə edə bilərik. Hazırda satıcıdan-alıcıya birbaşa dövriyyələrin həcmi 1,3 trilyon ABŞ dolları, şirkətlər arası satış dövriyyə həcmi isə 15 trilyon ABŞ dollarını təşkil edir (<https://belretail.by/article/mirovoy-ryinok-ecommerce-po-itogam-goda-sostavil-trln>, 2018). Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq 2018-ci il üzrə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi ticarət dövriyyəsinin 40% -ni elektron ticarətin təşkil edəcəyini bildirilir. (Qədəşov, A., 2018) Elektron ticarətin fərdlər, firmalar və cəmiyyət üzərində fərqli təsirlər yaratdığı məlumdur.

Müəssisələrə faydaları: İqtisadi həyata e-ticarətin girməsi ilə müəssisələrin istehlakçılarla əlaqə qurması daha da genişləndi. Qlobal olaraq istehlakçıya 7 gün 24 saat və 365 gün çata bilər və xidmət üçün hər hansı əlavə xərc tələb etməz. Əlaqələrin daha qüvvətli və sürətli olduğu e-ticarətdə, inkişaf edən müştəri xidmətləri ilə problemlərin tez həlli, müştərinin məmnuniyyəti, marka bağlılığı da artmışdır. Elektron ticarətin iş həyatını yenidən formalaşdırması nəticəsi olaraq ənənəvi satış bölgü kanal üzvləri ortadan qalxmaqda, onun yerinə müştərini istehsalçı və satıcıya daha yaxınlaşdırən sistem qurulmaqdadır (Şenol, İ., 2016, s. 25). “Tədarük zəncirinin daimi təqibi ilə minimum stok, aşağı nəql etmə xərcləri, məhsuldar tədarük zənciri və bu səbəblərlə aşağı məhsul xərclərinin olması müəssisələrin elektron ticarəti seçmə səbəbidir.” (Nurdan, S., Argan, M. və Özer, A., 2013)

İnternetdə virtual mağaza açmağın maya dəyəri real bir mağaza açmağın maya dəyərindən olduqca aşağıdır. Daha sürətli məhsul istehsalı, test edilməsi və müştəri tələblərinin müəyyən edilməsi mümkün olduğundan müştərilərin tələbləri daha tez təmin olunur. Səmərəli məhsul tanıtma, məhdudiyətsiz əlaqə imkanları sayəsində, qlobal istehlakçı şəbəkəsilə firmalar yüksək satış həyata keçirə bilərlər (<https://www.ecommercetimes.com>, 2015).

İstehlakçılara faydaları: Onlayn alış-verişin istehlakçılara ən böyük avantajı zamandan sərfəli istifadə ilə onlara əlavə zaman yaratmasıdır. Həmçinin bazar imkanları məhdud bölgələrdə yaşayan istehlakçıların bazar imkanlarını genişləndirir (Şenol, İ., 2016, s. 26). Yeni iqtisadiyyatın yaratmış olduğu sıx və sürətli həyat, istehlakçıların alış-veriş ehtiyacına cavab vermək üçün e-ticarəti meydana çıxartmışdır. İstehlakçı, evindən, iş yerindən və ya hər hansı bir yerdən internetə qoşularaq zaman və məkan fərqi olmadan, hər zaman hər yerdən alqı-satqı həyata keçirə bilər. (Hollensen, S., 2016) İnternetdə alqı-satqı asan və əyləncəlidir. İstehlakçı,

internetdəki bir çox məhsul arasından özünə ən uyğun məhsulu müqayisə ilə seçir və sürətlə satın alma əməliyyatını həyata keçirir (<http://www.wnpl.alibrary.com/train/tutorial/timeline.html>, 2018).

Cəmiyyətə faydaları: İnternetin ortaya çıxması ilə elektronlaşan həyat, yeni iş imkanlarını da özündə gətirərək cəmiyyətdə yeni məşğulluq sahələri yaratmışdır (<http://xeberler.az/new/details/hesab.az-tam-yeniden-qurulur>, 2016). E-ticarət cəmiyyətin hər bir üzvünə eyni səviyyədə xidmət təklif edir. Fiziki olaraq müştərilərin istədikləri məhsula çatma problemi olduğu bölgələrdə belə istədikləri məhsulu istədikləri zaman da satın alma imkanı verir. Həmçinin fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslərin də ehtiyaclarını ödəməsi və onlayn işlərlə məşğul olmaları üçün imkanlar yaradır. E-ticarət və yaratdığı imkanlar arasında milli və beynəlxalq bazarlarda sağlam rəqabət mühiti yaratması qeyd olunmalıdır. Burada bazara giriş daha sərbəst və az xərclidir. Beləliklə, müəssisələrin və fərdi şəxslərin bazara çıxma şansları artmaqdadır.

Elektron ticarətlə ənənəvi ticarətin müqayisəsi:

-İstədiyiniz yerə satış / istədiyiniz yerdən alış-veriş: Satıcılar, məhsul və xidmətlərini bütün dünyaya satma imkanı taparkən, alıcılar da təqdim edilən məhsul və xidmətlərin arasında asandca seçim edə bilər. İnternet üzərindən həyata keçirilən e-ticarət fəaliyyətləri, elektron əlaqələri artırmışdır. Bu isə, firmalara, bütün istehlakçılara və digər firmalara daha ucuz və asan bir şəkildə əlaqələnmə şəraitini verir. Çox şirkət bu yolla bazarda müəyyən bir şəbəkə qurmadan belə məhsullarını geniş istehlakçı kütləsinə tanıda və sata bilər.

- Rəqabətdə üstünlük / Xidmət keyfiyyətində artıq: Satıcılar, müştərilərinə daha yaxın olduqlarından, rəqiblərindən daha çox seçilir. Müştərilər də daha keyfiyyətli xidmətə qovuşur. Elektron mühitdə istehsal, satış və bölüşdürmə fəaliyyətlərinin xərclərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar, e-ticarət firmalara beynəlxalq səviyyədə rəqabət üstünlüyü verir və rəqabəti artırır. (Süleymanov, E., İbrahimova, X., 2018, s. 3)

- Satıcılar, müştərilərinin ehtiyaclarını ətraflı və tez bir şəkildə öyrənib, onlara xüsusi güzəştli qiymətlərlə xidmətlər təklif edə bilər. Bununla da müştərilər özlərinə uyğun məhsula uyğun qiymətlə sahib ola bilərlər.

- Vasitəçilərin azalması / ehtiyacın sürətli ödənilməsi: E-ticarət, məhsul və xidmətləri, çox vaxt istehsalçıdan istehlakçıya vasitəsiz olaraq çatdırır. Bu səbəblə, maliyyə və zaman baxımından həm satıcı, həm də alıcı avantajlıdır.

- Daha ucuz məhsul və xidmətlər: Elektron mühitdə edilən alqı-satqı prosesləri normal alqı-satqı proseslərinə nisbətən daha ucuz başa gəldiyindən, həm satıcı həm də alıcı vacib şəkildə qənaət edə bilər. E-ticarətdə ehtiyac olunan sənədlər elektron mühitdə hazırlanıb, bu məlumat

və sənədlər istifadəçilərin xidmətinə verilməkdədir. Beləcə, firmalar minimum xəta ilə qısa bir zaman içində və kargüzarlıq məsrəfi ödəmədən iş proseslərini tamamlaya bilirlər.

- Yeni iş imkanları / yeni məhsullar: E-ticarət, mövcud məhsul və xidmətlər üçün bazar yaratmaq və ticarətin formasını dəyişdirməkdən başqa, bir çox məhsul və xidməti də bərabərində gətirmişdir. E-ticarət, məhsul və xidmət bazarının təşkili şərtlərini dəyişdirib, yeni məhsullar, yeni alış-veriş və bölüşdürmə texnikasına yol açmaqda, sürətli bir şəkildə məhsulların yenilənməsinə, test edilməsi və müştəri ehtiyaclarının müəyyən edilməsinə, bazar tələbindəki dəyişikliklərə sürətli cavab verəbilməkdədir (Canpolat, Ö., 2011).

- Pulun xırdalanması və bu kimi bir sıra riskli və vaxt aparan əməliyyatlardan azad olunma hallarını təmin etmə üstünlüyünə sahibdir

(<https://www.ecommercetimes.com>, 2015).

Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf perspektivləri:

Azərbaycanda elektron ticarət yeni inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Bu inkişaf yolu müəyyən hüquqi tənzimləmələr ilə müəyyən edilir (<https://president.az/articles/22139>, 2016). Əsasən ilk böyük iş olaraq 2005-ci ildə Azərbaycanda “Elektron ticarət haqqında” qanun qəbul olunmasını demək olar. Azərbaycanda “Elektron ticarət haqqında” qanun 2005-ci ildə qəbul olunsada bu sahənin ilkin cürcətiləri yalnız 3 il sonra, yəni 2008-ci ildə özünü göstərməyə başlayıb. Bunun ən əsas səbəblərindən biri internet üzərində ödəmə sisteminin olmaması idi. 2008-ci il dekabrın 2-də isə “SilverKey Azərbaycan” şirkəti Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Visa” və “MasterCard” tərəfindən xüsusi lisenziya almış “GoldenPay” adlı onlayn ödəmə sistemi qurub, şirkətlərə və dövlət qurumlarına təqdim etdikdən sonra Azərbaycanda e-ticarət formalaşmağa başladı (http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10406.htm, 2005). GoldenPay- ın başlıca məqsədi insanların ödəniş vərdisini dəyişməklə vaxtlarına qənaət etmələrini təmin etməkdir. GoldenPay bu gün 20-dən artıq dövlət qurumunun, 500-dən çox hüquqi və fiziki şəxsin internet üzərindən ödənişlərinin təminatçısına çevrilib (<http://xeberler.az/new/details/hesab.az-tam-yeniden-qurulur>, 2016).

Son illər ölkədə elektron ticarət sahəsində həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq yüksək artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə Azərbaycanda pərakəndə elektron ticarət dövriyyəsi 25 milyon 613 min manat, 2017-ci ildə isə 46 milyon 227 min manat olub. BMT –nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) B2C elektron kommertiya indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdə qərarlaşıb (<https://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>, 2018)

Metod

Tədqiqat işində, dolğun nəticəyə gəlmək və düzgün təkliflər irəli sürmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Əsasən analiz, sintez, qruplaşdırma, statistik təhlil, anket sorğusu, online sorğu, sistemli təhlil, müqayisə və s. tədqiqat metodlarından istifadə edilib e-ticarətin inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın obyektini kimi ölkəmizdə elektron ticarətlə məşğul olan şirkətlər, saytlar, e-mağazalar seçilmişdir. Həmçinin e-ticarətdən istifadə edən istehlakçılarda bu tədqiqatın obyektini olaraq araşdırılacaqdır. Tədqiqat metodlarının əsasını sorğu növlərindən olan anket sorğusu təşkil etmişdir. Əsas üstünlük verməkdəki məqsəd daha çox istehlakçıya çatmaq, heç bir maneə olmadan fikirlərini öyrənməkdi.

Analiz

İnkişafın başında olan e-ticarət sahəsinin ölkəmizdəki vəziyyətini öyrənmək üçün istehlakçıların bu sahəyə münasibətini öyrənmək lazımdır. İstehlakçıların sözü gedən sahə ilə bağlı marağını, istifadə verdişlərini öyrənmək üçün 01.03.2019 – 01.04.2019 tarixləri arasında anket üsulu ilə isə sorğu keçirilmişdir. Araşdırmanın aparılmasındakı məqsədi:

- Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək, inkişafına təsir edən müsbət və mənfi amilləri müəyyənləşdirmək,
- İstehlakçıların e-ticarət zamanı qarşılaşdıqları problemləri aşkarlamaq və aradan qaldırılması istiqamətində təkliflər vermək.

Araşdırmanın aktuallığı: Günümüzə sürətli artım tempinə malik e-ticarət müştəriləri hər keçən gün artmaqdadır. Lakin, elektron ticarət bazarı hələ də bəzi istehlakçılar üçün kəşf edilməmişdir. Bu səbəblə, bu araşdırmanın nəticələri ilə e-ticarətin çatışmazlıqlarının müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətlidir.

Araşdırmanın əhatəsi: Hər kəsin internetdən rahat şəkildə istifadəsini nəzərə alaraq araşdırma internet üzərindən “Google Form” tətbiqində aparılmışdır. Araşdırmanın çoxda geniş əhatə dairəsi olmadığı üçün əldə olunan nəticə ümumi Azərbaycana və ölkədəki bütün istehlakçılara aid edilə bilməz.

Məlumatların toplanması: Araşdırma üçün məlumat anket metodu vasitəsilə toplanmışdır və toplanılan məlumatlar “Excel” proqramı vasitəsi ilə qruplaşdırılmış, hazırlanmışdır. Anket, 4 demoqrafik, 8 istehlakçıların e-ticarətə münasibətinə yönəlmiş sual olmaqla ümumi 12 sualdan

ibarətdir. Bakı ərazisində kiçik bir qrup üzərində, əsasən, sosial media vasitələri ilə aparılmışdır. Anketdə 263 nəfər iştirak etmişdir. Azərbaycanda elektron ticarətin inkişaf səviyyəsini, problemlərini öyrənmək məqsədli keçirilən araşdırma aşağıdakı nəticələri özündə əks etdirir.

Anket iştirakçıları 58.9 %-lə qadınlar, 41.1 % -lə kişiləri üstələyir. Bu göstəricilər qadınların alış-veriş etməyi kişilərdən daha çox sevdikləri, daha çox zaman keçirtmələri faktının bir nəticəsidir. İştirakçıların 50.6% -ni gənclər təşkil edir. İnternetin gənc nəsill arasında daha çox istifadə edildiyi məlumdur. Anket nəticəsi olaraq məlum olmuşdur ki, orta və yaşlı nəsill arasında da kifayət qədər internet istifadəsi yayılmışdır. İştirakçıların böyük əksəriyyəti özəl sektorda çalışırlar. Gəlir səviyyələrinə baxdıqda isə aşağı gəlir səviyyəli iştirakçılar 31.6 % -lə üstünlük təşkil edirlər. Orta gəlir səviyyəli iştirakçı faizləri də yetərinə çoxdur. Gəlirin müxtəlifliyi internetdən alış-verişin sıxlığına ciddi təsir edən amillərdəndir. Onu da qeyd etmək lazım idi ki, alınan məhsullar olduqca fərqli ola bilər. Ehtiyaclar müxtəlifdir, bu ehtiyaclardan hansıların e-ticarət vasitəsi ilə ödəndiyini müəyyənləşdirilmiş və məlum olmuşdur ki, istehlakçıların 26.6% -i onlayn ticarətlə geyim və ayaqqabı kimi məhsulları daha çox alırlar. İkinci yerdə aksesuar, üçüncü yerdə isə 10.3%-lə parfüm, gözəllik məhsulları və mobil telefon alışları durur. Ərzaq kimi tez xarab olan məhsulları internetdən sifariş verilməsi az rastlanır. İştirakçılarda yalnız 3-ü (1.1%) ərzaq məhsullarını sifariş verməyi seçiblər. Həmçinin bu araşdırmada onlayn ticarətin üstünlükləri, alış-veriş zamanı onu seçmə səbəbləri öyrənilmişdir. İstifadəçilərdən 123 nəfər 47% onlayn ticarətin istədikləri zaman alış-veriş etmə imkanını onlara verməsini əsas üstünlük olaraq görürlər. Başqa yerdə tapılmayan məhsulları satın almaq, ucuz qiymət kimi amillər uyğun olaraq 116 nəfər 44,10% və 97 nəfər 36,9% təşkil edir. Qeyd olunan faizlərə nəzər yetirsək, istifadəçilər e-ticarətin üstünlükləri haqqında məlumatlıdırlar və onlardan yararlanırlar.

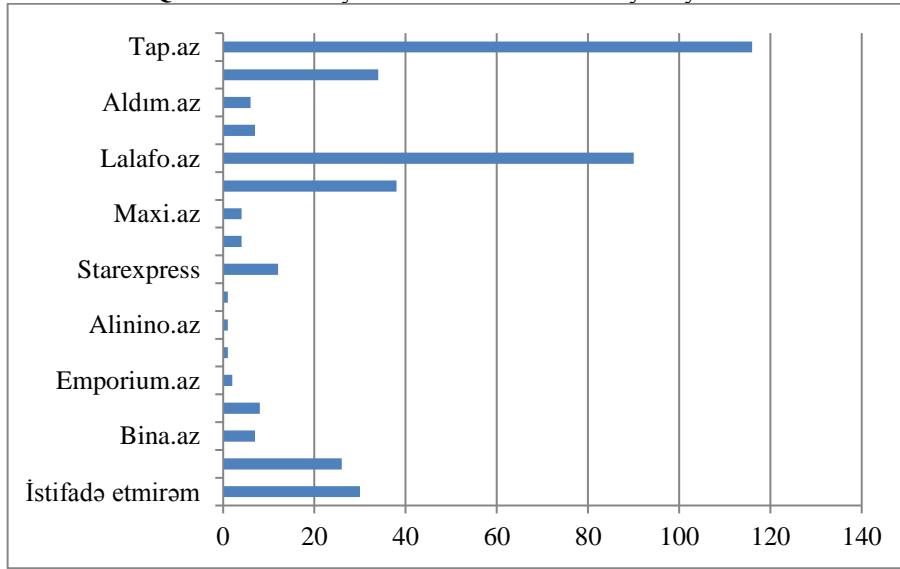
İstər onlayn, istər ənənəvi satış qaydası ilə mağazadan məhsul satın alarkən o mağazanı seçməyə müəyyən amillər təsir edir. İstehlakçıya ən çox təsir edən amil hər zaman qiymət amili olmuşdur. E-ticarət zamanında uyğun qiymətin seçilməsinə təsir etməsini iştirakçılardan 146 nəfər 55.5% təsdiqləmişdir. Tez və etibarlı çatdırılma 29,7%-lə ikinci seçimə ən çox təsir edən amildir. Həmişə stokda istənilən məhsulun olması, pulsuz çatdırılma, təklif edilən məhsulların sevilməsi, vebdən istifadə rahatlığı kimi amillər 20% -dən çox təşkil etməklə, güclü təsir edici olduqlarını göstərir.

Araşdırmada məlum olmuşdur ki, ölkəmizdəki e-ticarət istifadəçiləri demək olar ki, eyni səviyyədə xarici və yerli saytlardan istifadə edirlər. Bu istifadəçilər üçün saytların təklif etdikləri məhsul və xidmətlər daha vacibdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ən populyar alış-veriş saytlarını müəyyən etmək üçün respondentlərimizə mövcud siyahıdan seçim etmək təklif olunmuşdur və nəticə qrafik 1-də göstərilmişdir.

Qrafik 1: Azərbaycanın istifadə olunan onlayn saytlar

Mənbə:Müəllifin keçirdiyi sorğunun nəticələri

Qrafikin təhlili ölkədə ən populyar alış-satış saytlarının Tap.az və Lalafo olduğunu göstərir. Saytların siyahısına baxdıqda müxtəlif məqsədli, fərqli inkişaf səviyyəsində olan sayt adlarını görmək olar. Qeyd edilən adlardan çoxluq əsasən e-mağazadan daha çox “e-vasitəçi” rolunu oynayan saytlar təşkil edir. Tap.az 116 nəfər 44,4%, lalafo.az 90 nəfər 34,5 % təşkil edir. Qeyd olunanlar arasında Facebook və Instagram –da fəaliyyət göstərən satış səhifələrində qeyd olunmuşdur ki, bu tip e-ticarət son zamanlar olduqca artmaqdadır.

Bir çoxlarının məhsullarını bu yolla satmaqlarına əsas səbəb sosial medianın özü ilə hazır onlayn müştəri gətirməsidir. Orada məhsula uyğun segmentli müştərini tapmaq olduqca sadədir, hətta bəzən müştəri özü satıcını tapır.

Bu anketin nəticəsi olaraq demək olar ki, iştirakçıların cavan olduqlarını, gəlir səviyyələrinin aşağı olduğunu bilərək e-ticarətlə dərinlən məşğul olmadıqlarını, sadəcə, zəruri tələbatlarını ödəyən zaman alternativ olaraq istifadə etdikləri ticarətin bir formasıdır. İstehlakçılar e-ticarətin üstünlüklərindən kifayət qədər istifadə edə bilmirlər. Yalnız istifadə zamanı onlara təklif edilən xidmətlərdən faydalanırlar. Beləliklə, demək olar ki, bir çox ehtiyaclarını bu yolla ödəyərkən, həm də artıq məsrəflərdən azad ola bilirlər. Onların internet üzərində alış-verişi

seçmələrinə ən böyük təsir istənilən məhsulu, istənilən zaman uyğun qiymətlə tapa bilmələridir. Anket nəticəsi göstərir ki, istehlakçıların davranışına e-mağazanın xarici yoxsa yerli olması təsir edən faktorlardandır. Bəzi istehlakçılar xarici saytlara üstünlük verərkən, bəziləri sadəcə yerli saytları seçirlər. Bu seçimə əsasən e-ticarətə olan inamsızlıq, ödəmə, çatdırılma ilə bağlı problemlər təsir edir. Satın alınan məhsulların daha çox geyim, aksesuar, elektron əşyalar olduğunu nəzərdə saxlayaraq qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçı hələ günlük tələbat malını onlayn almağa üstünlük vermir, ənənəvi qayda ilə gözlə görərək, əllə toxunaraq almağı üstün tutur. Bu tip müştərilər, əlbəttə, azdır. Artıq, hər kəs rahatlıq arxasıyla qaçır və e-ticarət onlara istədiklərini çox zaman verir. İnkişafını daha təkmilləşdirmək, yeni müştərilər cəlb etmək, mövcud müştəriləri daimi etmək üçün istehlakçılara durmadan yenilənən platformlar yaratmaq lazımdır.

Nəticə

Günümüzdə istehlakçıları e-ticarətə istiqamətləndirən əsas səbəblərdən bəzilərinin qiymət və əlverişlilik olğunu görürük. E-ticarət müştəriləri ilk öncə uyğun qiymətlə məhsul alıb ən tez bir şəkildə də təslim edilməsini istəyirlər. Bəzi kiçik e-ticarət müştəriləri isə böyük e-ticarət firmalarında tapa bilmədikləri fərqli məhsulları fərqli saytlarda kəşf etməyi arzulayırlar. İstehlakçılara virtual aləmdə onlayn olaraq gördükləri reklamlardakı məhsullara realda da sahib olmaq istəkləri, pərakəndəcilər üzərində mühim bir təsir qurur. Gözləntiləri qarşılayanlar uğur qazanır, qarşılamayanlar isə uğursuz olurlar. İnkişafın, uğurun internet üzərindən müəyyən olduğu dövrümüzdə e-ticarətin inkişaf etdirilməsi zərurət halını almışdır. İnkişafı istiqamətində edilə biləcək tədbirlər olaraq qeyd etmək olar:

a) Alış-veriş zamanı istehlakçıya fərdi xidmətlərin göstərilməsi: Rəqabətin ən kəskin şəkildə özünü göstərdiyi bir vaxtda, müştəriləri əldə saxlamağın ən yaxşı üsulu müştəri ehtiyaclarını tam qarşılamaq, məmnuniyyətini qazanmaqdır. E-ticarətdə də istehlakçıya xas, xüsusi xidmət göstərilməsi müştəridə müsbət fikirlər yaradacaqdır. Müştərilərə birbaşa adları ilə xitab edilməsi, onlarla rəsmi dillə deyil səmimi günlük danışiq dili ilə danışılması, fərdlərin vərdislərini öyrəniş ona uyğun kompaniyalar və promosyonlar təklif edilməsi gələcək e-ticarətin daha da yaxşı bir nöqtəyə gəlməsi üçün vacib addımlardandır.

b) E-ticarət firmalarının ən çox üstündə durduğu mövzuların başında satış reallaşmış mal və ya xidmətin çatdırılma müddətinin minimum səviyyəyə çəkməkdir. Onlayn mühitdə çox zaman keçirdən kütlənin əsas xüsusiyyəti satın aldıkları məhsul və ya xidmətə tez, bir an içində qovuşmaqdır. Onlayn ticarət ilə məşğul bir çox firma ən sürətli çatdırılma yolu ilə bu məsələni

həll etməyə alıřırlar. Sifariř ver r n məsafəni diqqətə almaq lazımdır. Bəzi istehlakçılar artıq məhsula gün yox saat ərzində sahib olmaq istəyirlər. Sanki hər řey  çatma rahatlařdıqca, dünya sadəcə bir toxunuřla əlimizdə olduqca insanlar daha s brsiz olur və arzu, istək həddləri olduqca ifrat dərəcəyə çatır.

c)Yeni onlayn ticarətlə m řg l olan kiçik e-mağazalar məhsulların regionlara çatdırılması zamanı poçt xidmətindən istifadə edirlər. Poçt xidmətlərinin yüksək olması onların fəaliyyətinə mənfi təsir edən amillərdəndir. Onlayn ticarət məqsədi ilə məhsul g nd r nl r  qanunla t nziml nmis  qayda da xidmət haqqına müəyyən g z řtl rin edilməsi daha məqsədə uyğun olardı.

d)Onlayn ticarətin həcmini artırmaq məqsədi ilə bu sahədə fəaliyyət göstərmək istəyənlərə həvəsləndirmə olaraq komputerl rin satıřı, internet x rc lərində həmçinin bankda hesab aılması zamanı və vergid  g z řtl r edilə bilər. Beləliklə, istənilən ř xs virtual bazarda minimum x rc rl r   z ticarətinə bařlaya bilər.

e)İstifadəçilərin həyat ř rtl rini asandlařdırmaq üçün yenilikçi ödəmə variantları gündəmə gəlir. Onlayn  d niřl r zamanı bəzi rast gəlinən fırlıdaqılıq halları istehlakçılarda ř bh  yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən, elektron pul qabı, POS terminallar , mobil ödəmə kimi yeniliklər bir çox e-ticarət firması tərəfindən qəbul edilib, istifadə edilir.

Bu disertasiyamızdan bir nəticə çıxardaraq demək olar ki, bu sektor hər keçən gün yeniliklər edərək yoluna sürətli ř kild  davam etməkdədir. E-ticarətlə əlaqəli mövcud fikirləri  mumil řdir r k qeyd etmək lazımdır ki, e-ticarətin iqtisadiyyata təsiri, əngəllərin daha az olduėu bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi yaratmasıdır. Bu təsirə, əsasən sürətlə inkiřaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları səbəb ola bilər.

Yuxarıda qeyd edilən nüansları da nəzərə alaraq ařağıdaki amillərin vacibliyinin ortaya ıxdıėını demək olar :

-Dövlət orqanlarında bu istiqamətdə həyata keçirilən iřl r koordinasiya edilməli və bu sahədə özəl sektorla güclü  m kdařlıq aparılmalıdır.

-E-ticarət, qlobal informasiya cəmiyyətinin ayrılmaz bir parçası olduėuna görə, həyata keçirilən siyasətlər, texniki standartlar və t tbiqat vasitələri beynəlxalq normlara uyğun formada müəyyən edilməli, bu mövzuda t l sil m lidir.

-Dövlət sektoru e-ticarətdən istifadəyə  yr řm lidir.

-B rolarda v  ticarətdə kağız iřl rindən elektron əməliyyatlara keçid bir proqram çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

-Həyata keçiriləcək tənzimləmələrlə istifadəçilərin təhlükəsizliyi mütləq təmin edilməli, tərəflərin və vasitəçilərin məsuliyyəti aydın müəyyən edilməlidir.

Nəticə olaraq, elektron ticarət sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin tərkib hissələrini, müvafiq fiziki infrastrukturun hazırlanması və davamlı inkişaf etdirilməsi, dövlət və özəl sektorun tələblərinin müəyyən edilməsi və uyğunlaşdırılması və hüquqi bazanın yaradılması kimi göstərmək olar.

Ədəbiyyatlar

- Qədəşov A.A (2018) Azərbaycanca Beynəlxalq elektron ticarətin mövcud vəziyyəti: əldə olunan nailiyyətlər və sahənin problemləri, Bakı, s.7
- Süleymanov E, İbrahimova X. (2018) Elektron ticarətin Azərbaycanda inkişaf perspektivləri, Journal of Qafqaz University, No.32
- Əkbərov M.Q. (2011) Elektron Kommersiya , Bakı s.211
- Yılmaz G. (2018) Seçilmiş ölkələr bazında e-ticarətin gelecek perspektifi, İstanbul, s.185
- Organ, Karadağ (2011); Şenol İ (2016) E-ticaret, Ankara, s.256
- Nurdan S., Argan M. və Özer A. (2013) E-perakendecilik , Anadolu universitesi, s.236
- Önder Canpolat (2001) E-Ticaret ve Türkiyedeki Gelişmeler, Tüketicinin ve Rekabetin Korunması, Genel Müdürlüyü Yayınları, Ankara, No:89, s.169
- Hollensen S. (12.07.2016) Global Marketing, Pearson Education Limited, s.379
- <https://belretail.by/article/mirovoy-ryinok-ecommerce-po-itogam-goda-sostavil-trln>, (2018)
- <https://www.ecommercetimes.com>, (2015)
- <http://www.wnpl.alibrary.com/train/tutorial/timeline.html> (2018)
- <http://xeberler.az/new/details/hesab.az-tam-yeniden-qurulur> (2016)
- http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10406.htm (2005)
- <https://unctad.org/en/Pages/Home.aspx> (2018)
- <https://president.az/articles/22139> (2016)

Risiklərin İdarə Olunmasının Bank Sektoruna Təsiri

*Azər ABBASLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
azerkhazar@gmail.com*

Xülasə

Son dövrlərdə milli valyutanın məzənnəsinin kəskin konyunktur dalğalanmaları Azərbaycan banklarının fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Hətta bank sektoru bu hadisələrin mərkəzində duran və onları özünəməxsus hərəkətverici bir sistem elementi kimi çıxış edir. Neftin dünya bazarında qiymətinin kəskin düşməsi və bununla əlaqədar yaranan böhran dalğaları Azərbaycanın bank sistemində formalaşmış sistem risklərini əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşdirdi. Bir sıra bankların fəaliyyəti dayandırılmışdır. 2015-ci ilin sonu və 2016-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq respublikada bir çox banklar öz filiallarının sayını kəskin azaltmağa başlamışdır.

Ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması bütövlükdə maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətindən və bank sisteminin dayanıqlılığından birbaşa asılıdır. Bank sistemində risklərin idarə olunmasının səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi, onun dayanıqlılığının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, "hər bir ölkənin bank sistemi onun iqtisadiyyatının, maliyyəsinin ən mötəbər bir hissəsidir". Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına Dair Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Burada əsas strateji hədəflərdən biri kimi maliyyə xidmətləri sahəsində tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi müəyyən edilmişdir. Bu hədəfə nail olmanın ən vacib prioritetləri kimi isə ilk növbədə məhz banklarda daha sağlam risk idarəetməsinin təmin edilməsi və maliyyə xidmətləri sektorunda konsolidasiya edilmiş riskəsaslı nəzarət modelinin tətbiqi müəyyən edilmişdir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən maliyyə böhranı prosesləri bir çox ölkələrin bank sektorunun və bütövlükdə iqtisadiyyatının dayanıqlılığına öz təsirini göstərdi. Bu nöqteyi nəzərdən, bank sisteminin dayanıqlı inkişafının təmin olunması və bu sahədə meydana çıxacaq risklərin təsirinin yumşaldılması və ya vaxtında qarşısının alınması üzrə səmərəli risklərin idarə olunması metodlarının işlənilib hazırlanması zəruridir.

Açar sözlər: Bazel sazişləri, Risklərin idarə olunması, Bazar riski, Valyuta məzənnəsi, Devalvasiya

Giriş

Ən qədim dövrlərindən bəri ticarət insanların müxtəlif ehtiyaclarını qarşılamaq üçün mövcud olan fəaliyyət olmuşdur. Pulun kəşfindən əvvəl, mübadilə üsulu ilə başlayan ticarət fəaliyyəti pulun kəşfindən sonra fərqli bir forma almışdır. Xüsusi ilə, informasiya və texnologiyanın inkişafı ticarət fəaliyyətini daha da inkişaf etdirmiş və müasir dövrə gətikcə uyğunlaşdırmağa başlamışdır. Bu, da bütün ölkələrdə ticarətin sürətli inkişafına gətirib çıxardı. Ticarətin bütün inkişaf mərhələlərində adı bank olmasa da funksiya olaraq eyni funksiyaları yerinə yetirən qurumlar həmişə olmuşdur. Bu baxımdan ticarətin inkişaf etməsi və böyüməsi bank sisteminin inkişafına böyük təkan vermişdir. Beləliklə, bank sektorunun əhəmiyyəti artmış və bu özünü

bankların sayının artması ilə göstərmişdir. Mövcud iqtisadiyyatda bank sektorunun əhəmiyyətli rol alması bu sektorun gəlirlərini, zərərnlərini və risklərini də əhəmiyyətli olmasına gətirib çıxarmışdır. Bank sektorunun gəlirləri, zərərləri və risklərin yalnız bank sektorunun sahiblərini və səhmdarlarına deyil, səhmlərini satın alan investorları, eyni zamanda bankla qarşılıqlı fəaliyyət görsədən bütün fiziki və hüquqi şəxsləri maraqlandırır. Bu səbəbdən dolayı banklarda risklərin idarə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xidmət sektorunun əhəmiyyətli bir hissəsi olan bank sektoru milli iqtisadiyyatların əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Buna görə, bank sektorunda hər hansı bir inkişaf və ya uğur iqtisadi inkişafa birbaşa təsir edir. Bu səbəbdən bank sektorunda aşağı və ya yüksək performans bütünü iqtisadi vahidlər üçün vacibdir. İqtisadiyyatın ən mühüm sektoru olan banklar, kommertiya müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi, əsas maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi və ödəniş sistemləri kimi bir çox fəaliyyət növləri mövcuddur. Bu səbəbdən dolayı güclü bir korporativ idarəetmə ilə yanaşı, bugünkü bank sistemində risklərin idarə edilməsi də prioritetdir. Xüsusilə maliyyə sistemində mühüm yer tutan banklar, güclü və effektiv risklərin idarə edilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatında baş verə biləcək zərərləri azalda bilər. Güclü bir korporativ idarəetmə ilə yanaşı, bugünkü bank sistemində risklərin idarə edilməsi də prioritetdir. Bank fəaliyyətində risklər bankın gəlirliliyini təmin edən bir siyasətdir. Bankların, demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrində qəbul etdiyi qərarlarda risk amili mövcuddur. Risk, bank fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Risk amili bankların fəaliyyətində olmadıqda müvəffəqiyyətsizlik deməkdir, lakin risk düzgün idarə edildikdə bankın gəlirliliyini artırmaq üçün mühüm vasitədir. (Ahmet Uğur-2008)

Risk anlayışı və onun növlərinin nəzəri-metodoloji əsasları

Son illərdə banklar tərəfindən verilən kreditlərin və əhalidən cəlb olunan əmanətlərin miqdarı sürətlə artmışdır. Bu da öz növbəsində bank sisteminin iqtisadiyyatda rolunu, xüsusən də sahibkarların maliyyə resurslarına olan tələbatının ödənilməsində rolunu yüksəltmişdir. Bu da bank risklərinə və onların düzgün idarə olunmasına diqqəti artırır. Bank fəaliyyəti maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən elə bir kateqoriyədir ki, burada mövcud olan iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətlərdə sözsüz olaraq risk faktorları mövcud olacaqdır. Terminoloji nöqteyi-nəzərindən “**risk**” italyan sözü olub, “**risiko**”-yəni təhlükə, qorxu deməkdir. Maliyyə sahəsində isə “**bank riski**” dedikdə “kredit idarələrinin həyata keçirdikləri bank əməliyyatlarının spesifikasiyasından irəli gələn itkilər təhlükəsi” başa düşülür. Risk anlayışına və onun növlərinə əvvəlki dövrlərdə bir çox xarici tədqiqatçılar şərh vermişdir. Bunlardan bir neçəsini qeyd etmək istərdim. (Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev, 2011)

David H.Phyle (1997), **riski** dinamik iş mühitindəki dəyişikliklər səbəbindən bir firmanın dəyərinin düşməsi olaraq təyin etmişdi.

Ansell və Wharton'a görə (1992) risk, mənşə olaraq ərəbcə rızık/rısk (risq), ya da latınca riziko (risicum) sözlərindən yaranmışdır və gələcəkdə baş verməsi istənməyən bir hadisənin, reallaşma ehtimalı olaraq ifadə etmişdir.

Ümumi olaraq risk, planların uğursuz olma ehtimalı, yanlış qərarların alınma təhlükəsi, gəlir əldə etməmə, ya da zərər etmə kimi situasiyalarla əlaqəlidir (Bolak, 2004). Uzunoğlu'na görə (2003) risk, “planlananla reallaşan arasındakı fərqi”.

Holton'a görə (1997) risk “qeyri-müəyyənliyə qarşı müdafiəsiz olma vəziyyətidir” və bu baxımdan risk iki əsas amilə bağlıdır. Bunlar; “qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyə qarşı müdafiəsiz olmadır”.

Yalvaç (1996) bankçılıqda riski “bankların eledikləri bir əməliyyat nəticəsində zərər etmə ehtimalıdır”, Teker (1999) daha ümumi bir ifadə ilə “bankın bazar dəyərinə dəyişkənliyi” olaraq ifadə edilmişdir. Başqa bir ifadədə isə, bankçılıqda risk “bankçılıq əməliyyatının gətirəcəyi gəlir ilə bu əməliyyatla əlaqəli nağd vəsaitlərin axımlarının bugünkü dəyəri arasındakı fərq” olaraq ifadə edilmişdir.

Eyni zamanda da iqtisadi risklərin təhlil olunmasında klassik nəzəriyyənin əsas nümayəndələrindən hesab olunan Mill və Seniorun mühim rolu olmuşdur. Belə ki, Mill və Seniorun əsas tədqiqat obyektini sahibkar mənfəəti olmuşdur. Sahibkar mənfəətinin tədqiqi nəticəsində Mill və Senior belə bir qənaətə gəlmişlər ki, sahibkar mənfəəti iki əsas elementdən formalaşır. Həmin elementlər isə qoyulmuş kapitala görə pay və yaxud da faiz, ikincisi isə mümkün və ya potensial risklərin ödənilməsi ilə əlaqədar ödənişdir. Mill və Seniorun bu nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti onunla ölçülür ki, iqtisadi risklər bu və ya digər bir qərarın həyata keçirilməsi zamanı yarana biləcək mümkün itkilərin gözlənilməsi ilə eynidir.

İqtisadi risklərin öyrənilməsinə digər bir yanaşma isə Keynsin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Keynsin neoklassik nəzəriyyəsinin əsasında qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbulu zamanı mənfəətin gözlənilən səviyyəsi, eyni zamanda da gözlənilən mənfəət səviyyəsinin özünün də hesablanması və nəzərə alınması dayanır. Başqa sözlə ifadə etsək, Keyns özünün neoklassik nəzəriyyəsində qeyd etmək istəmişdir ki, qeyri-müəyyənlik şəraitində böyük mənfəətlər əldə etməyin ən əsas yolu riskə getməkdir.

İqtisadi risklərin təhlilinə dair Keynsin nəzəriyyəsi üç əsas mərhələni əhatə etmişdir. Birinci mərhələ klassik nəzəriyyə hesab olunur. Klassik nəzəriyyənin əsas mahiyyəti gözlənilən itkilər üzrə qərarların qəbul olunması ilə izah olunur. İkinci mərhələ neoklassik nəzəriyyə hesab olunur. Neoklassik nəzəriyyənin əsas mahiyyəti isə gözlənilən mənfəətdən kənarlaşmalar baş verərkən hansı qərarların qəbul olunmasının zəruriliyi tədqiq olunmuşdur. Keynsin nəzəriyyəsinin sonuncu mərhələsi isə təkmilləşdirilmiş neoklassik nəzəriyyə hesab olunur ki, bu nəzəriyyənin də əsas xarakterik xüsusiyyəti mənfəətin miqdarı və gözlənilən kənarlaşmalar üzrə qərarların qəbul olunması ilə xarakterizə olunur.

C.Hiks isə risklərin funksiyalarını əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir. Hiksə görə, riskin iki əsas funksiyası vardır. Həmin funksiyalar stimullaşdırma və müdafiə funksiyalarıdır. Hiks eyni zamanda da stimullaşdırıcı funksiyanın özünü də iki əsas qrup üzrə təsnifləşdirmişdir: konstruktiv və dekonstruktiv. Hiks konstruktiv funksiyalara iradəli qərarları, innovasiyaları və investisiyaları daxil etmişdir. Müdafiə funksiyasının özü də iki əsas alt funksiyaya bölünür: Tarixi-genetik və sosial-hüquqi. Tarixi-genetik funksiyalar dedikdə, ehtiyat fondlar, sığorta fondları və risklərin sığortalanması başa düşülür.

E.C.Dollan isə kredit riskini əhatəli tədqiq etmişdir. Dollanı mülahizələrinə görə, kredit riskinin əsas mahiyyəti kommersiya banklarının kredit verməkdən və eləcə də kredit vaxtını uzatmaqdan mümkün ola biləcək qədər imtina etməsindən ibarətdir. bu zaman yaranmış əsas risk əsas borc məbləğini və eləcə də faiz üzrə borcu ödəyə bilməmək riskidir. Dollana görə kredit riskinin səviyyəsi borc məbləğinin həcmindən və eləcə də borcun qaytarılması müddətindən asılı olaraq yüksələ və yaxud da azala bilər. Belə ki, kredit riski yüksək məbləqli və uzunmüddətli borclar üçün kifayət qədər yüksək hesab olunur. Dollana görə, kredit riskini müəyyən edən əsas amillər bunlardır: borc müddəti, faiz dərəcəsi, ödəniş qaydası, ikitərəfli, yaxud qrup krediti, kreditin təmin edilməsi və zəmanət, kredit müqaviləsinin şərtləri, təqdim edilən kredit valyutası, kommersiya bankının etibarlılığı. Kreditin dəyərini müəyyən edərkən birdəfəlik ödənişləri kreditin ümumi dəyərinə daxil edərək borc üzrə ümumi xərcləri uçota almaq lazımdır. (Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev, 2011)

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”a əsasən risklərinin əsasən altı forması vardır:

1. Kredit riski
2. **Bazar riski**
3. Əməliyyat riski
4. Likvidlik riski
5. Biznes riski

6. Reputasiya riski

Kredit riski- müştərilərin bank qarşısında olan öhdəliklərini, yəni kredit borclarının geri ödəyə bilməməsi və ya ödəməməsi hallarında ortaya çıxır və bankların kredit aktivlərinin azalmasına səbəb olur. Bu hal bankın təklif etdiyi bütün istehlak, biznes, ipoteka və digər kredit növlərində baş verə bilər.

Bazar riski- Bu risk bazarda faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin, qiymətli kağızların və eyni zamanda əmtələrin dəyərində baş verən dəyişikliklər zamanı yaranır. Bazar riskinin aşağıdakı dörd alt kateqoriyadan ibarətdir:

- **Faiz dərəcəsi riski**-Bu risk faiz dərəcəsinə baş verən dəyişikliklər zamanı yaranır.
- **Kapital riski**-Bu risk səhm bazarında səhmlərin qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bankın səhmlərinin dəyərdən düşməsi bankın kapitalını aşağı salır və bu da bankların kapital riskini artırır.
- **Məzənnə riski**-Məzənnə riski xarici və yerli valyutada baş verən dəyər dəyişiklikləri zamanı ortaya çıxır. Bildiyimiz kimi banklar müxtəlif valyutalar üzərindən əməliyyatlar aparır və valyuta mübadiləsi ilə məşğul olur. Valyuta məzənnəsi isə daim dəyişir və bu zaman banklar məzənə fərqi zərər məruz qala bilər. Bu səbəbdən banklar özlərini bu cür risklərdən qorumaq üçün lazımı tədbirlər görməlidirlər. Buna ən yaxşı misal ölkəmizdə baş verən devalvasiyanı göstərə bilərik.
- **Mal və ya əmtəə riski**. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mal və xidmətlərin qiymət dəyişikliyi baş verir və bu dəyişikliklər banklara da təsir edir. Belə ki, banklar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiyalar yatırır və eləcə də biznes kreditləri verir. Beləliklə mal və xidmətlərdə baş verən qiymət dəyişikliyi kreditlərin geri ödənilməsinə və biznes sahələrinin mənfəətliliyinə olduqca mənfəətli təsir edir.

Əməliyyat riski-bankın gündəlik fəaliyyətində meydana gələn risklərdir. Buna işçilərin səriştəsizliyi və ya təcrübəsizliyindən və yanlış qərarlar verməsindən, habelə informasiya texnologiyalarında baş verən problemlərdən və digər amillərin təsirindən ortaya çıxır. Bu riskin də aşağıdakı alt kateqoriyaları mövcuddur:

- **İnsan resursu riski** – bu riskə bankın əməkdaşları tərəfindən bilərəkdən və ya bilmədən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı mövcud hüquqi aktların pozulması, səhv və nöqsanlara yol verilməsi nəticəsində yaranan riskləri aid etmək olar.
- **IT riski** - bu riskə bankın informasiya sistemi və ya texnologiyalarında baş verən problemlər zamanı yaranan riskləri aid etmək olar

- **Hüquqi risk** - bu riskə hüquqi aktların tələblərinin pozulması, tam, vaxtında və ya düzgün yerinə yetirilməməsi və eyni zamanda bankın daxili qaydalarının qəbul edilməməsi, habelə daxili qaydalarda mövcud olan ziddiyyət və boşluqlar nəticəsində yaranan riskləri aid etmək olar
- **Kənar risk** - üçüncü tərəfin və ya təbiətin vurduğu ziyan nəticəsində yaranan risklər

Likvidlik riski-bankın gündəlik əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün nağd vəsaitinin çatışmamasıdır. Likvidlik bankın depozitarlarına qarşı öhdəliklərini yerinə yetirmək və kredit vermək üçün kifayət qədər nağd pul vəsaitinin olması deməkdir. Bu səbəbdən banklarda nağd pul və ya qısa müddətdə nağda çevirə biləcək aktivlər olmalıdır.

Biznes riski və ya Strateji risk-bankın uzunmüddətli biznes strategiyası ilə əlaqədar ortaya çıxma biləcək riskdir. Bu risk çox zaman bankların yanlış strategiya seçməsi ilə əlaqədar olur.

Reputasiya və ya nüfuz riski-bankın ictimai etibarını itirməsi riskidir. Bu zaman bankın imici zədələnir və ictimaiyyətin banka olan etimadı azalır.¹

Risqlərin idarə edilməsi dedikdə bankın gəlirliliyini təmin etmək və qorumaq üçün həyata keçirilən bir sıra tədbirlər başa düşülür. Başqa sözlə, risklərin idarə olunması pul, qiymətli kağızlar, qiymətli metallar xarici valyuta depozitləri ilə əlaqədar daxili və xarici bazarlarda qarşılaşacaq hər hansı bir qeyri-müəyyənlikdən yaranan zərərlərin meydana gəlməsini əngəlləyəcək tədbirlərin alınması ortaya çıxma biləcək zərərlərin müəyyən olunması və ölçülməsi və fəal qərar qəbul edərkən sürətli və dəqiq qərarlar qəbul etməyə imkan verən sistemlərin yaradılması başa düşülür. (Atan Murat, 2002, s.5) Risklərin idarə olunması bütün fəaliyyət növləri üçün önəmlidir. Ancaq bu banklar üçün xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Çünki bankçılıq sektorunda ortaya çıxabiləcək risk, sadəcə bank sektoruna deyil, bütün iqtisadi sistemə təsir göstərəcək. Bankçılıq sektorunda tətbiq olunan aktiv və passivlərin idarə olunması artıq riskin idarə olunması adını almışdır. aktiv və passivlərin idarə olunmasında olduğu kimi risklərin idarə olunması məqsəd maliyyə risklərini ölçmək, izləmək və nəzarət etməkdir. Burada əhəmiyyətli olan risklərin doğru müəyyən olunması və risklərin idarə olunmasının bankın yuxarı idarəetmə bölmələri tərəfindən düzgün mənimsənilməsidir. (Bolgün, Evren, B. Akçay, 2005, s.58)

Risqlərin İdarə edilməsində Bazel sazişlərinin rolu

1974-cü ildə G-10 ölkələrinin (Belçika, Kanada, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Lüksemburq, Hollandiya, İsveç, İsveçrə, Böyük Britaniya və ABŞ) Mərkəzi Bankları tərəfindən

¹ “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı 09.12.2013

yaradılan qurum olan BİS – “Bank for International Settlements”- Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı İsveçrənin Bazel şəhərində “Bazel Komitəsi”ni yaratdı. 1988-ci ildə Bazel Komitəsi bildirdi ki, bankların iqtisadiyyatda baş verəcək böhranlara qarşı dayanıqlı olması üçün bankların məcmu kapitalının riskli aktivlərə nisbətinin, yəni kapital adekvatlıq əmsalının 8%-dən az olmamalıdır. Beləliklə, 1988-ci ildə “Bazel-I” Sazişi adında kapital adekvatlığı ilə bağlı beynəlxalq standartlar toplusu təsdiq olundu. “Bazel-I” fərqli fəaliyyət sahələri olan bütün banklar üçün eyni formada tətbiq olunan “one-size-fits all”- "hər kəsə eyni ölçüdə paltar" prinsipinə əsaslanan kapital tənzimləməsi idi. Növbəti illərdə isə texnologiyani inkişafı nəticəsində banklar müxtəlif risk mənbələrini müəyyən edə bildilər və “Economic Capital Allocation”- “İqtisadi Kapitalın Paylanması” metodologiyasını istifadə edərək, bazarda mövcud olan risklərin həcminə görə müvafiq olan kapitalı ayıra biləcək səviyyəyə çatdılar. Bazel Komitəsi 1996-cı ildə isə sonrakı illərdə iqtisadiyyatda baş verən böhranların nəticəsi görə yeni bir saziş hazırlamağa başladı. Yeni sazişin əsas məqsədi bazarda olan risklərə görə kapitalın yerləşdirilməsində banklar üçün vacib olan qanunları həyata keçirməkdən ibarət idi. Yeni sazişin ilk versiyası 1999-cu ildə tamamlanmışdır. “Bazel-II” sazişinin üçüncü versiyası da 2003-cü ildə yayımlanmış, lakin icra edilməyə isə 2007-cı ildən başlanmışdı. “Bazel-II” sazişi banklarda risklərin idarə edilməsi, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, kapital adekvatlığının ölçülməsində səmərəliyin artırılması və güclü bank sisteminin qurulmasında vacib rol oynuyur. “Bazel-II”-nin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri xarici dövlətlərdən borc alınan zaman ən vacib amil kimi ölkənin reytinginin əsas götürülməsidir. “Bazel-I” də həm də “The Organization for Economic Cooperation and Development” (OECD)- İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı; İƏİT-yə üzv olan ölkələr arasında heç bir fərq qoyulmurdu. “Bazel-II”-də isə bu amil aradan qalxmışdı. “Bazel-II” əsas xüsusiyyəti müştərinin xüsusi vəziyyətinə görə kreditləndirmənin fərqli şəkildə tətbiq oluna bilməsidir. “Bazel-II”-də, “Bazel-I”-də qəbul edilən kredit və bazar risklərinə əlavə olaraq, əməliyyat riski də kapital adekvatlığının hesablanmasına daxil edilmişdi. “Bazel II”-nin “Bazel I”-dən əsas fərqi aşağıdakılardır:

- “Bazel- I”-də olan kredit riskinə görə kapital öhdəliyinin İƏİT-ə üzv olub-olmamasına görə təyin edilməsi prinsipinə əsaslanan “club rule”-yəni “klub qaydası” “Bazel II”-də ləğv edilmişdi. “Bazel-I”-də İƏİT-yə üzv olan ölkələr 0%-li, üzv olmayan ölkələr isə 100%-li risk qrupuna aid edilirdi. Bu qayda “Bazel-II”-də aradan qaldırıldı.
- “Bazel- I”-də kredit riski, krediti götürən tərəflərin reytinglərinə görə təyin edilirdi. “Bazel-II”-də isə daha inkişaf etmiş üsullardan istifadə olunurdu. “Bazel-II”-də müstəqil reyting agentlikləri məsələn Standard & Poors, Fitch, Moodys və digər reyting agentlikləri tərəfindən verilən reytinglər ilə yanaşı, həm də banklara nəzarət orqanlarından icazə almaqla bankların öz qiymətləndirmələrinə də əsaslanmaq mümkündür.

- “Bazel- I”-də yalnız kredit və bazar riskləri üçün kapital adekvatlığı mövcud idi. “Bazel-II” –də isə əməliyyat riski üçün də kapital öhdəliyi daxil edilmişdir. “Bazel-II”-də həmçinin zəif gedən daxili proseduralar, eyni zamanda, insan, sistem və kənar hadisələr nəticəsində yaranan zərərlər də risk olaraq tanınır və banklardan bu risklər üçün də kapitalla təmin olunmaları tələb olunur.

- “Bazel-II”-də bankların kapital adekvatlıqlarını özlərinin qiymətləndirmələri tələb olunur və həm kapital adekvatlığı həm də bankların özlərini qiymətləndirmə prosesinə bank nəzarəti orqanları tərəfindən nəzarət edilməsi və qiymətləndirilməsi də tələb olunurdu.

- “Bazel-II-yə aid ətraflı məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması tələb edilir. Bazel- I”-də isə bu tələb yox idi.²

“Bazel-III” isə yeni standartdır, bu standart 2008-ci il maliyyə böhranından sonra Bazel komitəsi tərəfindən tərtib olunub. Bu standart Bazel Komitəsinin üzvləri tərəfindən 2010–2011-ci illərdə razılaşdırılmış və 2013-cü ildən 2015-ci ilədək təqdim olunacağı planlaşdırılırdı. Lakin dəyişikliklər 2013-cü ilin aprel ayından etibarən 2018-ci il 31 mart tarixinə qədər uzadılmışdır “Bazel-III”-ün əsas hədəfi 2008-ci il maliyyə böhranında üzə çıxmış problemləri həll etməkdir. “Bazel III” mövcud “Bazel II”-nin genişləndirilmiş formasıdır və bütün bank və maliyyə sektorunun tənzimlənməsi, nəzarəti və risklərinin idarə olunmasını gücləndirmək üçün yeni kapital və likvidlik standartlarını tətbiq edilmişdir. Qısa formada aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- Bu standart dörd əsas bank parametrlərinə əsaslanaraq daha möhkəm bir bank sisteminin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Həmin parametrlər bunlardır: kapital, leverec, maliyyə və likvidlik.

- Ümumi kapital (Common capiatl) və Tier 1 kapitalına tələblər müvafiq olaraq 4,5% və 6% olacaq.

- The liquidity coverage ratio (Likvidliyi qarşılama nisbəti və ya dərəcəsi) LCR tələbi 1 yanvar 2019-cu ildə 100% -ə çatacaq.

- Leverage Ratio (Leverec nisbəti) > 3%³

Metod

Ədəbiyyat araşdırması

² “Bankacılıqta Risk Yönetimi ve Türk Bankacılık Sektörü’ndeki Uygulamaları” 2009.

³BASEL III Kriterleri- Eymen GÜREL, Esra Burcu BULGURCU GÜREL, Neslihan DEMİR- BSAD Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergis-2012

Faiz dərəcəsinin bank səhmlərinə təsiri:

Hashemzadeh və Taylor (1988); faiz dərəcəsi ilə səhmlərin qiymətləri arasında tərs və ya mənfi əlaqənin olduğunu göstərmişdi. Onlar faiz dərəcələrinin artması səhmlərin qiymətinin azalmasına gətirib çıxardığını müşahidə ediblər. (Hashemzadeh, Taylor, 1988, s.1603-1611)

Wongbangpo və Sharma (2002); onların araşdırmasında Malayziya, İndoneziya, Tayland, Sinqapur və Filippində səhmlərinin makroiqtisadi amillərlə qarşılıqlı təsirini ölçmüşdülər. Onlar makroiqtisadi amillərdən biri olan faiz dərəcəsi və səhm qiymətləri arasında əlaqənin olduğunu müəyyən etmişdilər. Filippin, Tayland və Sinqapurda faiz dərəcələri və səhmlərin qiymətləri arasında mənfi əlaqənin və Malayziya və İndoneziyada isə faiz dərəcələri və səhmlərin qiymətləri arasında müsbət əlaqənin olduğunu tapmışdılar. (Wobangpo, Subhash, Sharma, 2002, s.27-51).

Türksoy və digərləri (vd.). (2008); İstanbul birjasında parça məhsulları, neft məhsulları, kimyəvi məhsullar, tütün, kağız, metal, qida və mebel sektorlarında fəaliyyət göstərən firmalarda etdikləri araşdırmada, faiz dərəcəsi ilə bütün sektorlarda fəaliyyət göstərən firmaların gəlirləri arasında uyğun və müsbət bir əlaqəni müşahidə etmişdilər. (Türksoy və Diğ., 2008, s.49-57)

Adjasi (2009); Afrika bazarları üçün aparılan tədqiqat göstərir ki faiz dərəcələrində baş verən artıq səhmlərin qiymətlərini artırmışdır. (Adjasi, 2009, s.333-349).

Gregoriou vd. (2009); Araşdırmalarında, İngiltərə Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi faiz dərəcəsi qərarlarının səhmlərin qiymətinə təsir etdiyini və bu təsirin uyğun olduğunu təyin etmişdirlər. (Gregoriou, Kontonikas, Macdonald və Montagnoli, 2009, s.401-410)

Demir və Yağcılar (2009); nəzəri olaraq faiz dərəcəsinin qalxmasının bank səhmlərini mənfi təsir edəcəyini gözlədikləri halda faizin artması tədqiqat aparılan bankların 50%-nin səhmlərində artım olduğunu müşahidə etmişlər. Bunun səbəbini isə faizin bank gəlirlərinin vacib bir hissəsini təşkil etməsilə əlaqələndirmişlərdir. (Demir, Yağcılar, 2009, s.36-51).

Bitrak (2010); araşdırmasında faiz dərəcəsi və səhmlərin qiymətləri arasında tərs istiqamətli bir əlaqənin olduğunu göstərmişdir. Faiz dərəcələrinin artması ilə səhmlərin qiymətlərinin azaldığını və bu azalmanın faizin alternativ bir investisiya aləti olaraq görüləmsindən irəli gəlmişdir. (Bitrak, 2010).

Sayılgan ve Süslü (2011); Türkiyə və inkişaf etmədə olan ölkələrdə elədiyi tədqiqatda faiz dərəcəsi ilə bank səhmləri arasında uyğun bir nəticə tapmamışdır. (Sayılgan, Süslü, 2011, s.73-96).

Değer ve Anbar (2011); inflasiya, faiz dərəcələrinin Türkiyədəki bankların gəlirliyinə olan təsirini tədqiq etmişdir və faiz dərəcələrinin bank gəlirliyinə müsbət təsirini olduğunu müşahidə etmişdir. (Değer, Anbar, 2011, s.139-152)

Tu (2012); inflasiya, pul təklifi, faiz dərəcələri və valyuta məzənnəsində yaranan dəyişikliklərin Çindəki bank səhmlərinə olan təsirini tədqiq etmişdir. Tədqiqatın nəticəsində bütün dəyişənlərin uyğun olduğunu və bank səhmləri ilə əlaqə olduğunu müşahidə etmişdir. Faiz dərəcələri və bank səhmləri arasında uyğun və mənfi bir əlaqənin olduğu nəticəsinə gəlmişdir. (Tu, 2012, s.212).

Kaya vd. (2013); faizin bank səhmləri ilə mənfi əlaqənin olduğunu göstərmişdir. Ancaq bu əlaqənin statistik olaraq uyğun olmadığını müşahidə etmişdir (Kaya, Çömlekçi və Kara, 2013, s.167-176)

Valyuta məzənnəsinin bank səhmlərinə təsiri:

Mukherjee və Naka (1995); araşdırmaları nəticəsində Yaponiyada valyuta məzənnəsi və səhmlər arasında müsbət əlaqənin olduğunu müşahidə etmişdilər. (Mukherjee, Naka, 1995, s.223-237).

Chamberlain vd. (1996); Amerika və Yapon bankları müşahidə obyektini seçmiş və ABŞ-da məzənnənin səhmlərə təsir etdiyini, lakin Yaponiyada belə bir təsirin olmadığını müəyyən etmişdir. (Chamberlain, Howe və Popper, 1997, s. 871-892).

Wongbangpo və Sharma (2002); tədqiq etdikləri araşdırmada Malayziya, İndoneziya, Tayland, Sinqapur və Filippində səhmlərin makroiqtisadi amillərlə qarşılıqlı təsirini ölçmüşlər. Onlar makroiqtisadi amillərdən biri olan məzənnə və səhmlər arasında əlaqənin olduğunu təsbit etmişlər. Malayziyada, Filippin və İndoneziyada səhmlər və valyuta məzənnəsi arasında müsbət əlaqə, lakin Tayland və Sinqapurda mənfi əlaqənin olduğunu müşahidə etmişlər. (Wobangpo, Sharma, 2002, s.27-51)

Gay (2008) 2008-ci ildə BRIC(Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika) ölkələrində elədikləri araşdırmada valyuta məzənnəsi ilə bank səhmlərinin qiymətləri arasında müsbət əlaqə müəyyən etmişlər. Bu ölkələr arasında yalnız Rusiyada bu əlaqə aşkar olunmayıb. (Gay, 2008).

Demir və Yağcılar (2009); valyuta məzənnəsi və İstanbul birjasında satılan bank səhmlərini istifadə edərək valyuta məzənnəsi ilə bank səhmlərini arasında mənfi bir əlaqə olduğunu araşdırmışlar. Aparılan araşdırma nəticəsinə görə bəzi bank səhmlərində müsbət əlaqənin olduğu müəyən olunmuşdur. (Demir, Yağcılar, 2009, s.36-51).

Süslü (2010); valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərin səhmlərə mənfi təsir etdiyini müəyyən etdi. Onun tədqiqatında, valyuta məzənnəsində 1% artımın səhmlərin gəlirliyinin 0,53% azaldığını müəyyən etmişdir. (Süslü, 2010, s.60-70).

Singh vd. (2010); Tayvan fond birjasında etdikləri araşdırmada inflyasiya, pul kütləsi, işsizlik və valyuta məzənnələrinin Tayvan fond birjasında fəaliyyət göstərən kiçik və böyük şirkətlərin səhmlərinə təsirlərini araşdırmışdır. Məzənnənin kiçik və böyük firmaların səhmlərinə müsbət təsir göstərdiyini müəyyən etmişdir. (Singh, 2010, s.217-227).

Tu (2012); inflyasiyanın, pul təklifində, faizlərdə və valyuta məzənnəsində baş verən dəyişiklərin Çindəki bank səhmlərinə olan təsirini araşdırmışdı. Araşdırmanın nəticələrinə görə, valyuta məzənnələri və bank səhmlərinin gəlirləri arasında əlaqənin digər dəyişənlərə görə əhəmiyyətli əlaqə olduğunu və bu əlaqənin müsbət olduğunu müəyyən etmişdir (Tu, 2012, s.212).

Zhu (2012); Şanxay fond birjasında və energetika sektorunda mövcud olan firmalarla bağlı araşdırmalarında valyuta məzənnəsi ilə firmaların səhmləri arasında mənəvi və ya uyğun və müsbət əlaqə olduğunu müşahidə etmişdir (Zhu, 2012, s.4).

Kaya (2013); elədiyi araşdırmada valyuta məzənnəsi ilə bank səhmlərinin gəlirləri arasında tərs bir əlaqənin olduğunu qənaitinə gəlmişdir. Buna görə də valyuta məzənnəsində 1%'lik bir artımın bank səhmlərinin gəlirlərini 0.38% azaldığını müşahidə etmişdir. (Kaya, 2013, 167-176)

Sayılgan ve Süslü (2011); elədikləri tədqiqat nəticəsində valyuta məzənnəsi ilə bank səhmləri arasında uyğun əlaqə tapmışdır. Valyuta məzənnəsi ilə bank səhmləri mənfi əlaqənin olduğunu müşahidə etmişlər. (Sayılgan, Süslü, 2011, s.73-96)

Səfərli və Gümüş (2012); Panel data reqressiya analizdən istifadə edərək, bankların gəlirliyinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Tədqiqatın nəticəsində inflyasiya və ÜDM-in bankların fəaliyyətinə mənfi təsir etdiyini müəyyənləşdirdilər.

Devalvasiyanın banklara təsiri:

Bayramov vd. Qeyd etmişdi ki, “Aydındır ki, devalvasiya Azərbaycan bank sektouruna birbaşa olaraq mənfi təsir etmişdir, çünki kommersiya bankları müştərilərinə kreditləri həm USD həm də AZN ilə verir. Həmçinin devalvasiya kredit faizlərinin azalmasına səbəb olur.”

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Naziri Samir Şərifov (2015), devalvasiyadan sonra etdiyi çıxışında qeyd etmişdi ki "Enerji daşıyıcısı olaraq Azərbaycan da iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Biz rəğonda baş verən hadisələrə uyğunlaşmalıyıq necə ki, sonuncu devalvasiya ümumi iqtisadiyyata mənfi təsir etmişdir, xüsusən də Azərbaycan Bank sektoruna mənfi təsir göstərmişdir.”

"Fitch Ratings" beynəlxalq reyting agentliyinə (2015) görə Azərbaycan milli valyutasının devalvasiyası Azərbaycan Bank sektorunun kapitalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. "Biz hesab edirik ki, mövcud vəziyyətdə Azərbaycanın milli valyutasının azalması bankların kapital riskini artırmağa gətirib çıxaracaq". (Fitch Ratings "Beynəlxalq Reyting Agentliyi - 2-ci rüb hesabatı)

Devalvasiyanın Azərbaycan bank sektoruna mənfi təsirləri

2014-cü ilin iyun ayından etibarən, dünya əmtəə bazarlarında neftin qiyməti ucuzlaşmağa başladı. Həmin tarixdə "Brent" markalı neftin qiyməti 115 dollardan ilin sonuna 60 dollara qədər düşdü. Bu neft gəlirlərindən asılı olan ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün də çətinliklər yaratdı. 2015-ci ildən etibarən milli valyuta dəyərini itirdi, qiymətlər bahalaşdı, maliyyə sektoru dayanıqlığını itirdi, bankların bir hissəsi bağlandı valyuta ehtiyatları azaldı və s. İqtisadiyyatı neftdən asılı olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan əvvəlcə milli valyutanı və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün valyuta ehtiyatlarını xərclədi, daha sonra isə valyuta ehtiyatlarını qorumaq üçün milli valyutanı ucuzlaşdırmalı oldu. 2015-ci ildə manat iki dəfə devalvasiyaya məruz qaldı. ABŞ dollarının məzənnəsi ilk dəfə 78 qəpikdən 1,55 manata, daha sonra, yəni ikinci devalvasiyada dollar 1,90 manata qədər bahalaşdı, amma sonra nisbətən ucuzlaşdı və hazırda rəsmi məzənnə təqribi 1,70 manat ətrafındadır. Devalvasiya ən böyük zərəri bank sektoruna vurdu. Banklardan xarici valyuta ilə kredit götürənlər həmin kreditlərin geri ödənilməsində çətinliklərlə üzləşdi. Belə ki, bu da öz növbəsində bankların aktivlərinin azalmasına gətirib çıxardı. Ölkədə fəaliyyət göstərən bir çox banklar və bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) bağlandı. Ölkənin ən böyük banklarından biri olan Beynəlxalq Bank müflisləşmə təhlükəsi ilə üzləşdi. Bu vəziyyət dövlətin milyardlarla dolları vəsaiti hesabına bankın aktivlərinin böyük bir hissəsi sağlamlaşdırıldı, həmçinin xarici borc öhdəliklərini dövlət öz üzərinə götürdü. Lakin dövlətin bank sektoruna dəstəyinə baxmayaraq, problemlə kreditlər artması bank sektorunu yenə də çətin vəziyyətdə qoydu.

Bank sektoru üzrə məcmu aktivlərin həcmi azaldı.

Bankların depozit və kredit qoyuluşunun azalması onların aktivlərinin azalmasına gətirib çıxardı. Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən verilmiş statistik məlumata əsasən, banklar devalvasiyadan əvvəlki iki ildə aktivlərinin 71,2% artırmağına baxmayaraq devalvasiyadan sonrakı növbəti iki ildə isə aktivlərinin 20%-ni itirib. Bu azalmanın əsas səbəbi Beynəlxalq Bankın zərərli aktivlərini sağlamaşdırmaq məqsədilə dövlətə məxsus qeyri-bank kredit təşkilatı olan “Aqrarkredit” kredit təşkilatına köçürməsi və bir sıra bankların bağlanması olmuşdur. Bankların aktivləri 2015-ci ildə təqribi olaraq 35 milyard manata olub. Bunun artışı əsas səbəbi manatın dəyərsizləşməsi (ucuzlaşması) nəticəsində xarici valyuta ilə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi olub.

2013-cü ildə bank aktivlərinin ÜDM-dəki payı 35,3% olub. Devalvasiya dövründə isə bank aktivlərinin ÜDM-dəki payı 64,2%-ə qədər qalxıb, lakin 2017-ci ildə bu pay 39,8%-ə qədər düşüb. Devalvasiya dövründə aktivlərin payının artımına əsas səbəbi aktivlərin dollarlaşması səviyyəsinin artması olub.

Kreditləşmənin məhdudlaşdırılması.

2013-2017-ci illər üzrə statistik kreditləşmə təhlili göstərir ki, devalvasiya nəticəsində bankların aktivlərinin azalması kreditləşmənin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarıb. 2015-ci ildə ölkə üzrə kreditləşmənin həcmi 21,7 milyard manat olub, lakin devalvasiyadan sonrakı illərdə isə kredit qoyuluşunun həcmi 11,8 milyard manata düşmüşdür. Bunun səbəblərdən biri Beynəlxalq Bankın kreditlərinin digər quruma ötürülməsi, digər isə devalvasiyaya görə bankların kreditlərin verilməsində məhdudlaşdırmanın olmasıdır. Devalvasiyadan sonradan kreditləşmədə azalma müşahidə olunub. Bu azalmanın səbəbi problemlə kreditlərin artması və nəticədə bankların aktivlərinin qeyri-işlək hal alması, müştərilərin dollarla kreditlərin alınmasının azalması və manatın dollara nisbətdə bahalaşmasıdır.

Bankların aktivlərində kreditlərin payı 2013-cü ildə 73,5%, 2017-ci ildə bu göstərici 41,5%-ə qədər azalıb. Kreditlərin aktivlərə nisbətinin düşməsi bank sektorunun iqtisadi inkişafında, həmçinin real sektorun dəstəklənməsində rolunu azaltmışdır. Həmçinin keçmiş kreditlər devalvasiyadan sonra kəskin artmağa başladı, yəni Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatına görə cəmi kreditlərdə problemlə kreditlərin payı 2013-cü ildəki 5,1% olduğu halda bu göstərici 2017-ci ildə 13,8%-ə qədər yüksəlmişdir. Lakin beynəlxalq təşkilatın- Fitch reyting agentliyinin verdiyi məlumata əsasən Azərbaycanda problemlə kreditlərin payının 20% olduğu göstərilir.

Bank və onların xidmət məntəqələrinin sayının azalması.

Devalvasiyanın mənfi təsirlərindən biri də bankların bağlanması və onların xidmət məntəqələrinin sayının azalması oldu. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına

Nəzarət Palatasının göstəricilərinə görə 2015-ci ilin əvvəlində ölkədə bankların sayı 45 olsa da, bu göstərici 2018-ci il 31 yanvar tarixinə 30 olmuşdur. Bunlardan 2-si dövlət bankı, digər 28-i isə özəl banklardır. Həmçinin fəaliyyət göstərən bankların 15-i xarici kapitallı, xarici bankların yerli filiallarının sayı isə 2-dir və ümumilikdə bank filiallarının sayı 568, sərbəllərinin sayı 129-dur.

Bankların depozitlərdən asılılığın artması.

2013-cü ildə depozitlərin öhdəliklərdə payı 73,4%, 2017-ci ilin sonuna bu göstərici 85,1%-ə olub. Bu artımın səbəbləri bunlardır: depozitlərin artımı, dollarlaşmış depozitin manat ifadəsində məzənnə artımı, bankların getdikcə xarici öhdəliklərdən imtina etməsi və kredit təşkilatlarından kredit almaq imkanlarının məhdudlaşmasıdır. Devalvasiya nəticəsində bankların bağlanması bank sektoruna inamın azalmasına gətirib çıxardı və eyni zamanda xarici valyutada olan depozitlərin illik gəlirliyinin kəskin aşağı düşməsi depozit qoyuluşunun da azalmasına səbəb olub. 2015-ci ildə depozit qoyuluşunun həcmi 23,4 milyard manat olduğu halda, 2017-ci ildə bu göstərici 2,6 milyard manata qədər azalmışdı.⁴

Analiz

Məqalənin nəzəri hissəsində qeyd edildiyi kimi, hər bir ölkədə bank sektorunun gəlirliliyi, likvidliyi, eləcə də bank aktivlərinin keyfiyyəti makroiqtisadi və bazar riskləri fonunda ciddi təsirlərə məruz qalır. Qloballaşan dünyada Azərbaycanın da maliyyə sektorunun dünya iqtisadi və maliyyə sisteminə inteqrasiyası onun xarici faktorlarda baş verən dalğalanmalardan asılılığını qaçılmaz etmişdir. 2014-cü ilin ortalarından başlayaraq dünya neft qiymətlərinin azalması, yerli valyutanın əsas xarici valyutalar qarşısında dəyərdən düşməsi, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin azalması, inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsi və Mərkəzi Bank tərəfindən faiz dərəcələrinin qalxması iqtisadi aktivliyin azalmasına və bir çox bankların gəlirlərinin və kapitalının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Xarici valyutada verilən kreditlərin devalvasiya nəticəsində ödəmə qabiliyyəti azalaraq qeyri-işlək vəziyyətə gəlib çıxmış, 90 gündən çox gecikməsi olan problemlə kreditlərin ümumi kredit portfelində payı artmışdır. Manatla depozit portfelinin dollarlaşması və dövlət büdcə xərclərinin yığcamlaşdırılması nəticəsində ölkədə manatla pul təklifinin azalması xüsusilə tikinti sektorunda geriləmələrə səbəb olmuşdur. Nəticədə baş vermiş iqtisadi risklərin bir çox bankların kapitalı azalmış və 10 bankın lisenziyası geri alınmışdır. Məqalənin empirik hissəsində haqqında danışdığımız iqtisadi risklərin bank sektorunun inkişafına təsiri məsələləri statistik və ekonometrik təhlillər vasitəsilə

⁴ bakuresearchinstitute.org- "How did Azerbaijani banks face a 'test' of devaluation?"

araşdırılmışdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının, Maliyyə Nazirliyi kimi təşkilatların məlumat bazasından istifadə edilmişdir. Neftin qiymətinin azalması və məzənnə risklərinin nəzərə alınması üçün istifadə olunan məlumatlar neftin qiymətinin düşdüyü dövrdən, yəni 2014-cü ildən götürülmüş və 2018-ci ilin 2-ci rübü ilə yekunlaşmışdır. 2017-ci ildən etibarən neftin qiymətində artımın olması, eləcə də manatın məzənnəsində sabitliyin olması baxdığımız dövrə təsadüf etməsi istifadə olunan faktorların dəqiq təsirini öyrənməyə imkan verir. Belə ki, manatın məzənnəsinin 2014-2016-cı illərdə dəyərdən düşməsi bank sektorunda qeyri-işlək kreditlərin həcmnin (və ya qeyri-işlək kredit portfelinin ümumi kredit portfelində payının) artması nəticələnib, 2017-2018-ci illərdə məzənnədə əksinə prosesin baş verməsi (yəni manatın nisbətən güclənməsi və sabitləşməsi) bank sektorunda sabitliyin yaranmasını və problemlə kreditlərin həcmnin azalması ilə şərtlənmişdir. Aşağıdakı cədvəldə empirik təhlil üçün istifadə ediləcək əsas makroiqtisadi və bank sektoru göstəricilərinin deskriptiv təsviri verilmişdir.

Cədvəl 1. 2014-2018-ci illərdə makroiqtisadi və bank sektoru göstəricilərinin dinamikası

		2014	2015	2016	2017	6 ay 2018
Makroiqtisadi göstəriciləri	Göstəricilər					
	Azeri Light neftinin qiyməti, \$/barrel	101	54	45	55	72
	ÜDM real artım tempi, illik	3%	1%	-3%	0%	1%
	Qeyri-neft ÜDM real artım tempi, illik	7%	1%	-5%	3%	2%
	Qeyri-neft sektoruna investisiyaların artım tempi, illik	-11%	-25%	-29%	13%	25%
	Qeyri-neft ixracın artım tempi, illik	-4%	-9%	-16%	25%	14%
	İdxalın artım tempi, illik	-14%	0%	-7%	3%	37%
	Büdcə gəlirlərinin artımı, illik	-6%	-7%	0%	-6%	27%
	Büdcə xərclərinin artımı, illik	-2%	-5%	0%	-1%	16%
	İnflyasiya, illik ortalama	1%	4%	12%	13%	3%
	Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi	4%	3%	15%	15%	10%
	Pul bazasının artımı, illik	-1%	-40%	14%	9%	3%
	USD/AZN məzənnəsi, aylıq ortalama	0.784	1.559	1.771	1.700	1.700
Bank sektoru	Kredit portfel, milyard AZN	18.5	21.7	16.4	11.8	12.1
	Kredit portfelinin dollarizasiyası	27%	49%	47%	41%	39%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Qeyri-işlək kreditlərin həcmi ⁵ , milyard AZN	1.3	2.6	3.4	2.2	2.2
Qeyri-işlək kreditlərin kredit portfelində payı, milyard AZN	7%	12%	21%	19%	19%
Depozit portfeli, milyard AZN	16	23	22	21	20
Depozit portfelinin dollarizasiyası	50%	82%	75%	73%	69%
Kreditlərin depozitlərə nisbəti	116%	91%	72%	55%	57%

Mənbə: Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bank (www.cbar.az, www.stat.gov.az)

Məqalənin əsas məqsədi makroiqtisadi risklərin bank sektorunun inkişafına təsirinin öyrənilməsi olduğundan, təhlilin metodologiyası və ekonometrik model bu istiqamətdə uyğunlaşdırılmışdır. Buna görə də, ekonometrik rəqressiya modelinin müstəqil dəyişənləri də məhz makroiqtisadi faktorlar arasından seçilmişdir. Asılı dəyişənin müəyyən olunması üçün aşağıdakı korrelyasiya cədvəlinə nəzər yetirək.

Cədvəl 2. Makroiqtisadi və bank sektoru göstəriciləri arasında korrelyasiya matrisi

Korrelyasiya matrisi	Kredit portfeli	Kredit portfelinin dollarizasiyası	Qeyri-işlək kreditlərin həcmi	Qeyri-işlək kreditlərin payı	Depozit portfelinin həcmi	Depozit portfelinin dollarizasiyası	Kreditlərin depozitlərə nisbəti
Azeri Light neftinin qiyməti, \$/barrel	9%	-95%	-91%	-85%	-92%	-93%	63%
ÜDM real artım tempi, illik	17%	-67%	-92%	-91%	-59%	-56%	48%
Qeyri-neft ÜDM real artım tempi, illik	2%	-79%	-98%	-80%	-74%	-68%	45%
Qeyri-neft sektoruna investisiyaların artım tempi, illik	-83%	-34%	-52%	8%	-24%	-19%	-57%
Qeyri-neft ixracının artım tempi, illik	-78%	-24%	-41%	16%	-15%	-6%	-59%
İdxalın artım tempi, illik	-58%	13%	36%	50%	25%	24%	-66%
Büdcə gəlirlərinin artımı, illik	-55%	-5%	68%	61%	3%	-2%	-50%
Büdcə xərclərinin artımı, illik	-66%	-13%	24%	65%	-4%	-8%	-55%

⁵ Qeyri-işlək kreditlər dedikdə, ödənişi 90 gündən çox gecikdirilən kreditlər başa düşülür.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

İnflyasiya, illik ortalama	-40%	50%	65%	98%	44%	48%	-60%
Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi	-75%	31%	54%	93%	29%	30%	-80%
Pul bazasının artımı, illik	-75%	-32%	7%	51%	-35%	-36%	-41%
USD/AZN məzənnəsi, aylıq ortalama	-43%	83%	83%	91%	85%	85%	-88%

Mənbə: Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bank (www.cbar.az, www.stat.gov.az)

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, neftin qiyməti ilə bank sektorunun qeyri-ışlək kredit portfeli arasında yüksək mənfi korrelyasiya əlaqəsi (-91%) var. Bu onu göstərir ki, dünya neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində banklarda kredit risklərinin səviyyəsi kəskin artmış və problemlə kreditlərin həcmi genişlənməmişdir. Eyni zamanda, USD/AZN valyuta məzənnəsi ilə qeyri-ışlək kredit portfeli arasında yüksək korrelyasiya əlaqəsinin olması (86%) onu göstərir ki, dolların manat qarşısında güclənməsi nəticəsində bir çox banklarda xüsusilə xarici valyuta kredit götürən borcalanların krediti ödəmə qabiliyyəti zəifləmiş və problemlə kreditlərin səviyyəsi əhəmiyyətli artmışdır. UDM ilə də qeyri-ışlək kredit portfeli arasında yüksək mənfi əlaqə (-92%) olması da məntiqlidir. Belə ki, manatın devalvasiyası ərəfəsində iqtisadi aktivliyin azalması nəticəsində bir sıra borcalanların gəlirləri azalmış və onların kredit ödənişlərində problemlər yaranmışdır. İnflyasiya ilə qeyri-ışlək kredit portfeli arasında olan yüksək müsbət əlaqə (98%) onu göstərir ki, inflyasiya nəticəsində əhalinin pul gəlirlərinin dəyərdən düşmüş və bu da borcalanların kreditlərin (xüsusilə istehlak kreditlərinin) gecikdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Yerinə yetirilmiş korrelyasiya təhlillərinin nəticəsindən istifadə etməklə, aşağıdakı şəkildə ekonometrik tənlik qurulmuşdur:

$$QİK = \beta_0 + \beta_1 UDM + \beta_2 VAL + \beta_3 İNF + \varepsilon$$

Burada,

QİK – asılı dəyişən, bank sektorunun qeyri-ışlək kredit portfelinin ümumi kredit portfelində payı.

UDM- sərbəst dəyişən, Ümumi Daxili Məhsulun ilik artım tempini

VAL – sərbəst dəyişən, USD/AZN valyuta məzənnəsini

İNF – sərbəst dəyişən, illik ortalama inflyasiya səviyyəsini göstərir.

Cədvəl 3. Bank sektorunun qeyri-ışlək kredit portfelinə makroiqtisadi faktorlar təsiri üzrə hipotezlər və ekonometrik əlaqə əmsallarının gözlənilən işarəsi

Faktorlar	Əlaqə əmsalının gözlənilən işarəsi	Hipotezlər
-----------	------------------------------------	------------

UDM	Mənfi	Ümumi Daxili Məhsul artdıqda QİK portfeli azalır
VAL	Müsbət	Manatın məzənnəsi dollar qarşısında dəyərdən düşdükdə (USD/AZN valyuta məzənnəsi artdıqda) QİK portfeli artır
İNF	Müsbət	İnflyasiya səviyyəsi artdıqda QİK portfeli artır

Cədvəl 4. Reqressiya tənliyi

SUMMARY OUTPUT								
Regression Statistics								
Multiple R	0,932836							
R Square	0,870183							
Adjusted R Square	0,480733							
Standard Error	0,042509							
Observations	3							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	3	0,012113	0,00403765	2,234387079	0,448621105			
Residual	1	0,001807	0,00180705					
Total	4	0,01392						
	Coefficient	Standard Err	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	-0,00618	0,119941	-0,051548064	0,967212504	-1,530176018	1,517810579	-1,530176018	1,517810579
UDM	-0,39899	1,855163	-0,21507169	0,865135487	-23,97107438	23,17308828	-23,97107438	23,17308828
İNF	0,174817	0,695892	0,251212387	0,843515519	-8,667324743	9,016957931	-8,667324743	9,016957931
VAL	0,101217	0,073174	1,383240681	0,398496345	-0,828542502	1,030976014	-0,828542502	1,030976014

Regressiya tənliyinin nəticəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Reqressiya tənliyində müşahidə R Square göstərici əlaqə tənliyinin gücünü göstərir. Bu o deməkdir ki, baxılan makroiqtisadi göstəricilərdəki dalğalanmalar bank sektorunun qeyri-ışlök kredit portfelinin dəyişməsinə 87%-ni izah edir. Bu da kifayət qədər yüksək göstəricidir.

- UDM göstəricisi əmsalı gözlənilmədiyi kimi mənfidir. Bu onu göstərir ki, Ümumi Daxili Məhsulda müsbət artım tempi iqtisadi aktivlik göstəricisi kimi bank sektorunun kredit portfelinin keyfiyyətinə müsbət təsir edir, bankların kredit portfeli genişlənir, nəticədə problemlə kreditlərin həcmi azalır.

- İnflyasiya səviyyəsi əmsalı gözlənilmədiyi kimi müsbətdir. Belə ki, aşağı inflyasiya səviyyəsi əhəlinin pul gəlirlərinin dəyərini artırır və bu da onların kredit ödənişlərinin gecikmələrin qarşısını alır

- Valyuta məzənnəsinin əmsalı da gözlənilmədiyi kimi müsbətdir. Bu da onu göstərir ki, manat dollar qarşısında dəyərdən düşdükdə (dolların məzənnəsi qalxdıqda), banklar üçün ciddi məzənnə riski yaranır və xarici valyutada verilən kreditlərin həcmi manat ekvivalentində böyüyür. Bu faktor xarici valyutada borclananların ödənişlərində problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Nəticə

Ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması bütövlükdə maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətindən və bank sisteminin dayanıqlılığından birbaşa asılıdır. Bank sistemində risklərin idarə olunmasının səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi, onun dayanıqlılığının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə iqtisadi risklərin düzgün idarə olunmasının bank sektorunun inkişafına təsirinin mahiyyəti analiz olunmuş, iqtisadi (bazar) risklərin növlərinin nəzəri mahiyyəti izah olunmuş və risklərin idarə edilməsində Bazel sazişlərinin rolunun əhəmiyyəti göstərilmişdir. Eyni zamanda, məqalədə *ədəbiyyat araşdırması* hissəsində əvvəlki illərdə iqtisadi risklərin (faiz dərəcəsi, məzənnə, devalvasiya və.s) banklara təsirini göstərən bir çox aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərilmişdir. Həmçinin 2015-ci ildə devalvasiyanın Azərbaycanda bank sektoruna mənfi təsirləri qeyd olunmuşdur. Bunlara bankların məcmu aktivlərin həcmnin azalması, kreditləşmənin məhdudlaşdırılması, bank və onların xidmət məntəqələrinin sayının azalması, problemlə kreditlərin artması, Bankların depozitlərdən asılılığın artması və.s kimi mənfi təsirləri oldu. Məqalənin əsas məqsədi makroiqtisadi risklərin bank sektorunun inkişafına təsirinin öyrənilməsi olduğundan, təhlilin metodologiyası və ekonometrik model bu istiqamətdə uyğunlaşdırılmışdır. Makroiqtisadi və bank sektoru üzrə göstəricilərin səviyyəsi 2014-2018-ci ilinə olan nəticələrə əsasən götürülmüşdür. Buna görə də, ekonometrik reqressiya modelinin müstəqil dəyişənləri də məhz makroiqtisadi faktorlar arasından seçilmişdir və ekonometrik tənlik qurulmuşdur. Aslı dəyişən olaraq bank sektorunun qeyri-ışlək kredit portfelinin ümumi kredit portfelinə payı, müstəqil dəyişənlər isə ÜDM-də ilik artım tempi, USD/AZN valyuta məzənnəsi və illik ortalama inflyasiya götürülmüşdür. Reqressiya tənliyinin nəticəsi isə bunlar olmuşdur: ÜDM-də artım tempi bank sektorunun kredit portfelinin keyfiyyətinə müsbət təsir edir, aşağı inflyasiya səviyyəsi kredit ödənişlərində gecikmələrin qarşısını alır və manat dollar qarşısında dəyərdən düşdükdə problemlə kreditlərin artmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

- “Türkiyə’deki Bankacılıq Sektöründə Risk və Kârlılıq Analizi”- Dr. S. Serdar Karaca, Ahmet Uğur-2008
- “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı
- Xanhüseyn Kazımlı, İbrahim Quliyev. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”. Bakı-2011
- Ticarî bankalarda risk yönetimi ve Monte Carlo VAR simülasyon yöntemiyle portföy riskinin hesaplanması-Bora Aktan-2007
- “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı-.2013
- Atan Murat, Risk Yönetimi ve Türk Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara-2002
- Bolğün, Evren, B. Akçay, Risk Yönetimi Gelişmekte Olan ve Türk Finans Piyasasında Entegre Risk Ölçüm ve Yönetim Uygulamaları, Scala Yayıncılık, İstanbul-2005

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- “Bankacılıkta Risk Yönetimi ve Türk Bankacılık Sektörü’ndeki Uygulamaları” –Istanbul-2009.
- The Effects of Macro Economic Factors to Banking Sector Returns: Borsa Istanbul Case-Istanbul-2015
- “The Impact of Devaluation and Oil Price On the Banking Sector of Azerbaijan” dissertation, Anar Ibrahimov, June 2016 - Porto, Portugal-2016
- Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu -2004
- Hashemzadeh, N. və Taylor, P., (1988). “Stock prices, money supply, and interest rates: the question of causality”, Applied Economics, sayı 12, 1603-1611
- Wobangpo, P. və Sharma, S.C., (2002). “Stock Market and Macroeconomic Fundamental Dynamic Interactions: ASEAN-5 Countries”, Journal of Asian Economics, sayı 1, 27-51
- Türksoy, T (2008). ‘Macroeconomic Factors, The APT and The Istanbul Stock Market’, International Research Journal of Finance and Economics, sayı 22, 49-57
- Adjasi, C.K., (2009). “Macroeconomic uncertainty and conditional stock-price volatility in frontier African markets: Evidence from Ghana”, The Journal of Risk Finance, sayı 4, 333-349
- Değər, A. və Anbar, A., (2011). “Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence From Turkey”, Business and Economic Research Journal, sayı 2, 139-152
- Tu, L., (2012). The Impact of Macro-Economic Factors on Banking Industry Stock Return in China, University of the Thai Chamber of Commerce, Master Thesis.
- Kaya, V. vd., (2013). ”Hisse Senedi Getirilerini Etkileyen Makro ekonomik Değişkenler 2002-2012 Türkiye Örneği”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 35, 167-176
- Singh, T. vd., (2011). “Macroeconomic Factors and Stock Returns: Evidence From Taiwan”, Journal of Economics and International Finance, sayı 4, 217-227

www.bakuresearchinstitute.org

www.banker.az

www.au.edu.az

www.banco.az

www.maliyye.gov.az

www.iqtisad.net

www.cbar.az

www.stat.gov.az

Müəssisə Fəaliyyətində İnsan Resurslarının İdarə Olunmasının Mövcud Vəziyyətinin Analizi və Qiymətləndirilməsi (“Ernst&Young Holdings” Timsalında)

Azər ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

aaliyev2017@ada.edu.az

Xülasə

Məqalədə “Ernst&Young Holdings” şirkətinin timsalında müəssisələrin fəaliyyətində insan resurslarından istifadənin mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilmiş, şirkətin insan resurslarının əmək məhsuldarlığı, onların effektivlik göstəriciləri, əsas istiqamətləri şirkətin maliyyə hesabatındakı göstəricilər əsasında tədqiq edilmişdir. Müasir biznes mühitində hər bir innovativ və xidmət sahəsində ixtisaslaşmış təşkilatın əlavə dəyəri ixtisaslı kadrlardır. Bu səbəbdən insan resurslarının idarə olunmasının effektivliyi şirkətin biznes prosesində əhəmiyyətli rol oynayır və ona əlavə dəyər qataraq biznes proseslərinin sürətlənməsinə və optimallaşmasına yardım edir. İnsan resurslarının idarə edilməsində başlıca məqsəd onların potensialından və yaradıcı imkanlarından maksimum istifadə edilməsidir. Geniş mənada insan resurslarının idarə edilməsi bir çox kompleks məsələləri əhatə edir. Müasir dövrdə müəssisələrin, firmaların fəaliyyətində heyətin rolunun artması, insan amilinin, onun intellektual, yaradıcı funksiyasına olan zəruri tələbatdan irəli gəlir. İdarəetmə ilk növbədə adamların, işçilərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və təşkilidir. Bu isə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, insan amilinin nəzərə alınması, insan münasibətləri, əməyin təşkili, sosial inkişafı, əmək davranışı, kadr siyasəti, əmək bazarı kimi vacib problemləri əhatə edir. Heyətin idarəedilməsi istehsal, texniki-texnoloji sistemlərin idarə edilməsindən çətin və məsuliyyətli bir işdir, prosesdir. Heyətin idarə edilməsi ayrı-ayrı işçi kateqoriyaları ilə müəyyən prinsiplər, üsullar, səlahiyyətlər, funksiyalar çərçivəsində aparılan işlərin məcmusudur, sistemidir. Bu birinci növbədə firma və şirkətlərin kadr siyasəti ilə, yəni heyətin seçilməsi, qiymətləndirilməsi, yerləşdirilməsi, təlimatlandırılması ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Açar sözlər: İnsan resursları, Effektivlik, Əmək məhsuldarlığı, Maliyyə resursları, Optimallaşdırma

Müasir İqtisadi Şəraitdə Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Arasında İqtisadi Münasibətlərin Əsas İstiqamətləri

*Baba MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
baba.mammadov89@gmail.com*

Xülasə

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk ölkələrdən biridir. O vaxtdan etibarən ölkələrimiz arasındakı əlaqələr müxtəlif sahələr üzrə yüksək səviyyədə və səmərəli şəkildə inkişaf etmişdir. Azərbaycan ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasındakı iqtisadi münasibətlər özünü bu iki ölkə arasında xarici ticarət dövryyəsinin həcmində də göstərməkdədir. Eyni zamanda da BƏƏ Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafına investisiya qoymağa maraqlıdır. Bu qeyd edilənlərin hər biri Azərbaycan ilə BƏƏ arasında xarici iqtisadi əlaqələrin güclənməsində mühim vasitələrdəndir.

BƏƏ və ümumilikdə Körfəz bazarı Azərbaycan üçün böyük maraq kəsb edir və Azərbaycanın bu bazara təklif edə biləcəyi qeyri-neft məhsulları çoxdur. Ənənəvi olaraq, hazırda Azərbaycanın qeyri-neft ixracı daha çox Rusiya Federasiyası, digər MDB ölkələri, Avropa istiqamətində yönəlib. Bu səbəbdən də, BƏƏ ilə hazırkı ticarət dövryyəsi iki ölkənin mövcud iqtisadi potensialını əks etdirmir. Məsələn, 2016-cı il ərzində Azərbaycanın BƏƏ-yə ixracı təxminən 12 milyon ABŞ dolları həcmində, əsasən metallar, müxtəlif avadanlıqlar və meyvə olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın ümumi ixracı həmin dövrdə 9 milyard ABŞ dolları və BƏƏ-nin illik idxalı 250 milyard ABŞ dolları təşkil edib, təbii ki, bu rəqəm qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

İxracın genişləndirilməsi istiqamətində böyük potensial var. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı mallarına aiddir. Azərbaycan öz ənənəvi ixrac bazarlarında yüksək keyfiyyətli meyvə-tərəvəz təchizatçısı kimi tanınır. Biz də istəyirik ki, Azərbaycan məhsullarının dadını və keyfiyyətini BƏƏ bazarına da təqdim edək. Eyni zamanda, Azərbaycanın böyük ənənəyə malik kimya sənayesi var və metanol, müxtəlif polimerlər də BƏƏ bazarı üçün maraqlı ola bilər. Eləcə də, müxtəlif borular, plitələr, naqillər və digər sənaye məhsulları da potensial ixrac məhsulları kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: İqtisadi münasibətlər, Xarici ticarət, “Made in Azerbaijan” brendi, ÜDM, Qeyri-neft sahələri

Giriş

Ölkədə aparılan hərtərəfli, məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi, ÜDM, xarici ticarət göstəriciləri bir neçə dəfə artıb, rəqabətli iqtisadiyyat qurulub, yüksək səviyyəli infrastruktur biznes subyektlərinin xidmətinə verilib. Misal kimi, ölkənin giriş qapısı olan hava limanlarını, magistral, dəmir və dəniz yollarını, ucqar kəndlərə kimi uzanan qaz, elektrik, internet şəbəkələrini və şəhərlərin abadlaşdırılmasını qeyd etmək olar. Əldə olunan uğurlar dəfələrlə dünya mediası, nüfuzlu jurnal və qəzetlər vasitəsilə işıqlandırılıb və Azərbaycan dünyada etibarlı tərəfdaşa çevrilib.

Məhz bu uğurun davamı kimi də, xarici ölkələrdə Azərbaycanın və yerli ixracatçıların iqtisadi-ticarət maraqlarının daha dolğun qorunması və təmsil edilməsi, yerli məhsulların xarici ölkələrin bazarlarına çıxışının genişləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin tətbiqində səmərəliliyin və təsərrüfat subyektləri arasında işgüzar əlaqələrin qurulmasında çevikliyin artırılması məqsədilə ticarət nümayəndəliyi institutu təsis edildi. Hazırda, Azərbaycanın dörd - Moskva, Pekin, Varşava və BƏƏ-də ticarət nümayəndəsi fəaliyyət göstərir. Ticarət nümayəndəsi olaraq mənim əsas məqsədim Azərbaycan-BƏƏ arasında ticarət, sərmayə və turizm əlaqələrinin genişləndirilməsinə töhfə verməkdən ibarətdir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan-BƏƏ münasibətləri 2011-ci ildə Bakıda Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin səfirliyi açıldıqdan sonra əvvəlki illərlə müqayisədə daha yaxın olmuşdur. Buna görə də ölkələr arasındakı münasibətlərin iki dövrünü fərqləndirmək məqsədmüvafiq olardı [5]:

- Azərbaycanda Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin səfirliyinin açılmasından əvvəlki dövr;
- Azərbaycanda Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin səfirliyinin açılmasından sonrakı dövr.

2011-ci ilədək olan dövr ölkələrimiz arasında həyata keçirilmiş yüksək səviyyəli səfərlər, hər iki ölkədə təşkil edilmiş müxtəlif tədbirlərdə, o cümlədən beynəlxalq konfranslarda, sərgilərdə və festivallarda iştirak edən və qarşılıqlı maraq doğuran vacib məsələləri görüşüb müzakirə edən nümayəndə heyətlərimizin fəaliyyəti ilə səciyyəvidir. Azərbaycan və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı və digər bu kimi mühüm və nüfuzlu regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində hər zaman əməkdaşlıq etmiş və hazırda da bu əməkdaşlığı uğurla davam etdirməkdədirlər. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyir.

Azərbaycan ilə BƏƏ arasında xarici iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi mütəmadi olaraq hər iki dövlət və hökumət başçılarının bir-birlərinin ölkələrinə rəsmi işgüzar səfərləri artmış, hər iki ölkə arasında rəsmi tədbirlər, görüşlər, seminarlar təşkil olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd edilən səfərlər sayəsində ölkələrimiz arasında mövcud olan qarşılıqlı etibar və ehtiramın inkişafına yönəlik müvafiq müqavilələr, protokollar və anlaşma memorandumları imzalanmışdır.

Tədqiqat işimizin təhlilində onlardan bəzilərinin təhlil olunması xüsusilə önəm daşıyır (https://azertag.az/xeber/Elnur_Aliyev_Azərbaycan__Birlesmis_Areb_Amirlikleri_iqtisadi_munasibetlerinin_inkisafi_uchun_boyuk_potensial_movcuddur-1163893 - 2018):

- "Azərbaycan Respublikası və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi və məhkəmə yardımı haqqında Müqavilə", Əbu Dabi, 20 noyabr 2006-cı il;
- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş", Əbu Dabi, 20 noyabr 2006-cı il;
- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə iqtisadi vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında Konvensiya", Əbu Dabi, 20 noyabr 2006-cı il;
- "AZPROMO və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Federal Sənaye və Ticarət Palatası arasında Anlaşma Memorandumu", Əbu Dabi, 22 dekabr 2009-cu il.

Birinci dövrün dönüş nöqtəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab İlham Əliyevin 2006-cı ildə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə rəsmi səfər etməsi olmuşdur. Səfər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Prezidenti Şeyx Xəlifə bin Zayed əl-Nəhyan ilə təkbətək görüşmüş, eləcə də BƏƏ-nin Vitse-prezidenti və Baş naziri, Dubay Əmirliyinin Hakimi Şeyx Məhəmməd bin Raşid əl-Məktumla, Əbu Dabi İcraedici Şurasının üzvü, Əbu Dabi Əmirliyi Vəliəhdinin Divanının başçısı, BƏƏ Prezidentinin oğlu Şeyx Sultan bin Xəlifə əl-Nəhyanla, "Consolidated Energy Resources LLC" və "Ghobash Trading and Investments Group" şirkətlərinin rəhbəri, BƏƏ-nin İqtisadiyyat naziri, Ərəb Valyuta Fondunun sədri Seyid Əhməd Qobaşla və BƏƏ-nin İqtisadiyyat və planlaşdırma naziri Şeyxa Lubna bint Xalid əl-Qasimi ilə görüşlər keçirmişdir

(https://azertag.az/xeber/Elnur_Aliyev_Azərbaycan__Birlesmis_Areb_Amirlikleri_iqtisadi_munasibetlerinin_inkisafi_uchun_boyuk_potensial_movcuddur-1163893 - 2018).

Bu mühüm tarixi hadisədən sonra digər bir vacib səfər baş tutmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri cənab Elmar Məmmədov Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə rəsmi səfər etmişdir. Səfər çərçivəsində Əbu Dabi Əmirliyinin Vəliəhdi, BƏƏ Silahlı Qüvvələri Baş Komandanının müavini Şeyx Məhəmməd bin Zayed əl-Nəhyan, BƏƏ-nin Xarici işlər naziri Şeyx Abdullah bin Zayed əl-Nəhyan, BƏƏ-nin Xarici ticarət naziri Şeyxa Lubna bint Xalid əl-Qasimi və BƏƏ-nin İqtisadiyyat naziri Sultan bin Səid əl-Mansuri ilə görüşlər keçirilmişdir (<http://newtimes.az/az/politics/4893> - 2018).

2011-ci ilin noyabr ayı bu səmərəli əməkdaşlığı daha da irəli aparmaq üçün yeni bir başlanğıc oldu. Bu, həmin o tarixdir ki, Bakıda konsulluq xidmətləri, siyasi və iqtisadi məsələlərlə yanaşı, təhsil və mədəniyyət məsələləri ilə də məşğul olacaq Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin səfirliyi açılmışdır. Bu möhtəşəm hadisədən dərhal sonra 2012-ci il fevralın 14-də Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Xarici işlər naziri Şeyx Abdullah bin Zayed əl-Nəhyan Azərbaycana işgüzar səfər etmişdir. Bu səfər çərçivəsində cənab nazir həmkarı cənab Elmar Məmmədovla görüşmüşdür. Görüşdə ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğu vurğulanmışdır

Bir il ərzində səfirliyin iki ölkəni biri-birinə daha yaxın etmək səyləri öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, Dubay Ticarət və Sənaye Palatası məhz Azərbaycanın paytaxtında özünün xaricdəki ilk ofisini açmışdır. İndi Bakı Dubay Palatası üçün regionun digər ölkələrinə açılan qapıdır. Eyni zamanda Dubay Palatası özlüyündə azərbaycanlı iş adamları və şirkətləri üçün Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki iqtisadi imkanlara çıxış əldə etməyi asanlaşdırır.

2016-cı ilin fevral ayında isə Prezident İlham Əliyev Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə rəsmi səfər etmişdir. Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının müavini Əla-həzrət Şeyx Məhəmməd bin Zayed əl-Nəhyan və Zati-aliləri Prezident cənab İlham Əliyev görüşmüş və qarşılıqlı maraq doğuran regional və beynəlxalq mövzular ətrafında fikir mübadiləsi aparılmış, iki ölkə arasındakı dostluq və əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdir. Əbu Dabi Vəliəhdi qeyd etmişdir ki, Prezident Zati-aliləri Şeyx Xəlifə bin Zayed əl-Nəhyan müxtəlif sahələr üzrə birgə işlərin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Görüşdə həmçinin iki dost xalqın mənafeyi naminə uğurlu tərəfdaşlıq qurmaqla hər iki ölkədə mövcud olan çoxsaylı imkanlardan yararlanmağın yollarına dair müzakirələr davam etdirilmişdir.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Vitse-prezidenti və Baş naziri, Dubay Hakimi Əla-həzrət Şeyx Məhəmməd bin Raşid əl-Məktum və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab İlham Əliyev bu rəsmi səfər çərçivəsində bir çox məsələlər üzrə müzakirələr

aparmışlar. Danışıklara sülh, sabitlik və iqtisadi inkişaf kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyan mövzular daxil edilmişdir. İki lider iki dost ölkə arasındakı əməkdaşlığı gələcəkdə daha da genişləndirməyi məqsəduyğun hesab etmişdir. Bu, investisiya tərəfdaşlığı, ticarət, turist və mədəniyyət mübadiləsi, həmçinin qarşılıqlı turizmin inkişafına öz töhfələrini vermək, xüsusilə hər iki tərəfdən iş adamları və investorlar arasında qarşılıqlı səfərlər baxımından iki dost xalq arasındakı məsafəni birləşdirmək məqsədilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə Bakı arasında hava uçuşlarının sayını artırmaq, daha geniş əməkdaşlıq sahələrini əhatə etmək və s. məsələləri özündə ehtiva edir.

Azərbaycan zəngin və füsunkar ölkədir. Onun çox geniş potensialı var. Bu potensial təkcə meşələr, çimərliklər, dağlar, səhralar, iqlim – yeri gəlmişkən burada xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, qar da öz növbəsində Azərbaycana bir cazibəlilik verir – bir sözlə, çox cəlbedici olan gözəl təbiət və təbii ehtiyatlar ilə məhdudlaşmır. Bu əsrarəngiz ölkənin həm də çox qonaqpərvər xalqı var. Bakıya gəldiyim ilk günlərdən etibarən hər dəfə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səfər etdikdə elə təsəvvür edirdim ki, elə bil öz doğma vətənimdəyəm. Faktiki olaraq, həm Ərəb Əmirlikləri, həm də Azərbaycan xalqı ümumi mənəvi dəyərlərə sahibdirlər. Bizim ailə ənənələrimiz oxşardır, qonaq qəbul etmək və hər şeyin ən yaxşısını qonaqlarımıza təklif etmək məhz o amillərdəndir. Bütün bunlar xalqlarımızın biri-birinə münasibətində yaxınlıq duyğularını artırır.

Bakı heyvətəmiz şəhərdir. Hazırda o, Cənubi Qafqaz regionunun ən dinamik inkişaf edən şəhəridir. Ziyarətçilərin "Xəzərin Dubayı" adlandırdıqları bu qədim, eyni zamanda müasir şəhər mühüm beynəlxalq tədbirlərə yüksək səviyyədə ev sahibliyi edir. Mənim ölkəmdən gələn nümayəndə heyətləri Bakıda keçirilən konfrans və forumlarda iştirak etməkdən hər zaman böyük məmnunluq hissi duyurlar. Onlar burada qarşılama və ev sahibliyi etmə prosesindən həmişə məmnun qalıblar

([https://azertag.az/xeber/Elnur Aliyev Azərbaycan Birləşmiş Ərəb Amirlikləri iqtisadi munasibetlerinin inkisafi uchun boyuk potensial movcuddur-1163893-2018](https://azertag.az/xeber/Elnur_Aliyev_Azərbaycan_Birləşmiş_Ərəb_Amirlikləri_iqtisadi_munasibetlerinin_inkisafi_uchun_boyuk_potensial_movcuddur-1163893-2018)).

Bizim biri-birimizdən öyrənmək istədiyimiz bir çox məqamlar var, eyni zamanda ümumi məqsəd və maraqlarımız naminə görməli olduğumuz işlər də çoxdur. Məsələn, Azərbaycan öz brendi olan "ASAN xidmət"i yaratmışdır. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri də e-hökumət və mobil hökumət sahəsində əldə etdiyi təcrübəni Azərbaycanla bölüşməyi arzu edir. Bununla yanaşı, ölkələrimiz arasında mövcud olan ticarət dövriyyəsinin hazırkı həcmi artırmaqla bağlı güclü istəyimiz var.

Azərbaycan ilə BƏƏ arasındakı münasibətlər son dövrlərdə həmin ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə də öz təsirini etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi göstərilmişdir. Cədvəl 1-in təhlilini aparaq.

Cədvəl 1. Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi (min manatla)

Ölkələr	2015	2016	2017	2018
İtaliya	2 842 095,2	4 666 189,2	5 671 290,4	6 219 861,1
Türkiyə	2 648 642,1	2 367 241,2	2 667 578,7	3 402 846,1
Rusiya Federasiyası	1 855 692,3	2 050 953,1	2 141 121,1	2 550 906,0
Almaniya	1 913 958,5	1 001 323,4	894 183,0	1 440 760,2
Çin	565 111,5	1 085 832,8	1 298 342,3	1 310 247,0
Çexiya Respublikası	607 892,9	280 176,1	664 507,0	1 045 802,0
Amerika Birləşmiş Ştatları	1 185 093,8	552 255,9	781 785,7	858 627,6
Ukrayna	333 129,0	331 215,5	889 181,1	828 536,7
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	72 283,4	69 371,8	39 495,3	54 394,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (22.04.2019)

Cədvəl 1-də son dörd ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi göstərilmişdir. Son illərin statistik rəqəmləri onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin ən sıx olduğu ölkə İtaliya hesab olunur. Belə ki, 2018-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi təxminən 6.2 milyarda manat olması İtaliya-Azərbaycan ticarət əlaqələrinin kifayət qədər güclü olduğunu göstərir. Cədvəl 1-in təhlilindən məlum olur ki, xarici ticarət əlaqələrimizin sıx olduğu ölkələrin sıralamasını Türkiyə, Rusiya, Almaniya, Çin, Çexiya, ABŞ, Ukrayna kimi ölkələr tamamlayır.

Azərbaycan-BƏƏ arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində 2018-ci ildə bu iki ölkə arasında xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi təxminən 54.4 milyon manat olmuşdur. Əvvəlki illərlə müqayisə aparsaq məlum olar ki, 2015-ci ildə bu iki ölkə arasında xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 72 milyon manat, 2016-cı ildə 69.4 milyon manat, 2017-ci ildə 39.5 milyon manat həcmində olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, 2015-ci ildə bu iki ölkə arasında xarici ticarət dövriyyəsi çox daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. 2015-ci ildən isə geniş dövrü başlamış və bu geniş dövrü 2017-ci ilə qədər davam etmişdir. 2018-ci ildə isə Azərbaycan ilə BƏƏ arasında xarici iqtisadi münasibətləri bir qədər də inkişaf etmişdir.

Son 14 ildə reallaşdırılan ən mühüm layihələrdən olan, Azərbaycanın təşəbbüsü və liderliyi ilə həyata keçirilən, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin "XXI əsrin layihəsi" adlandırdığı "Cənub qaz dəhlizi" layihəsi və onun tərkib hissələri olan TANAP və TAP layihələri isə enerji əməkdaşlığımızı genişləndirərək Azərbaycanı Avropanın böyük təbii qaz təchizatçılarından birinə çevirəcək.

Ölkədə aparılan hərtərəfli, məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi, ÜDM, xarici ticarət göstəriciləri bir neçə dəfə artıb, rəqabətli iqtisadiyyat qurulub, yüksək səviyyəli infrastruktur biznes subyektlərinin xidmətinə verilib. Misal kimi, ölkənin giriş qapısı olan hava limanlarını, magistral, dəmir və dəniz yollarını, ucqar kəndlərə kimi uzanan qaz, elektrik, internet şəbəkələrini və şəhərlərin abadlaşdırılmasını qeyd etmək olar. Əldə olunan uğurlar dəfələrlə dünya mediası, nüfuzlu jurnal və qəzetlər vasitəsilə işıqlandırılıb və Azərbaycan dünyada etibarlı tərəfdaşa çevrilib.

Məhz bu uğurun davamı kimi də, xarici ölkələrdə Azərbaycanın və yerli ixracatçıların iqtisadi-ticarət maraqlarının daha dolğun qorunması və təmsil edilməsi, yerli məhsulların xarici ölkələrin bazarlarına çıxışının genişləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin tətbiqində səmərəliliyin və təsərrüfat subyektləri arasında işgüzar əlaqələrin qurulmasında çevikliyin artırılması məqsədilə ticarət nümayəndəliyi institutu təsis edildi. Hazırda, Azərbaycanın dörd - Moskva, Pekin, Varşava və BƏƏ-də ticarət nümayəndəsi fəaliyyət göstərir. Ticarət nümayəndəsi olaraq mənim əsas məqsədim Azərbaycan-BƏƏ arasında ticarət, sərmayə və turizm əlaqələrinin genişləndirilməsinə töhfə verməkdən ibarətdir.

BƏƏ və ümumilikdə Körfəz bazarı Azərbaycan üçün böyük maraq kəsb edir və Azərbaycanın bu bazara təklif edə biləcəyi qeyri-neft məhsulları çoxdur. Ənənəvi olaraq, hazırda Azərbaycanın qeyri-neft ixracı daha çox Rusiya Federasiyası, digər MDB ölkələri, Avropa istiqamətində yönəlib. Bu səbəbdən də, BƏƏ ilə hazırkı ticarət dövriyyəsi iki ölkənin mövcud iqtisadi potensialını əks etdirmir. Məsələn, 2016-cı il ərzində Azərbaycanın BƏƏ-yə ixracı təxminən 12 milyon ABŞ dolları həcmində, əsasən metallar, müxtəlif avadanlıqlar və meyvə olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın ümumi ixracı həmin dövrdə 9 milyard ABŞ dolları və BƏƏ-nin illik idxalı 250 milyard ABŞ dolları təşkil edib, təbii ki, bu rəqəm qənaətbəx hesab edilə bilməz.

İxracın genişləndirilməsi istiqamətində böyük potensial var. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı mallarına aiddir. Azərbaycan öz ənənəvi ixrac bazarlarında yüksək keyfiyyətli meyvə-tərəvəz təchizatçısı kimi tanınır. Biz də istəyirik ki, Azərbaycan məhsullarının dadını və keyfiyyətini BƏƏ bazarına da təqdim edək. Eyni zamanda, Azərbaycanın böyük ənənəyə malik kimya

sənayesi var və metanol, müxtəlif polimerlər də BƏƏ bazarı üçün maraqlı ola bilər. Eləcə də, müxtəlif borular, plitələr, naqillər və digər sənaye məhsulları da potensial ixrac məhsulları kimi nəzərdən keçirilir.

Hazırda əsas məqsəd ixrac olan qeyri neft məhsullarının artımına nail olmaqdır. Bu istiqamətdə, Azərbaycan qeyri-neft ixracının təşviqi məqsədilə ölkə Prezidenti tərəfindən 2016-cı ildə “Made in Azerbaijan” konsepsiyası təqdim edilib, müvafiq hüquqi və institusional çərçivə yaradılıb. Bu qanunvericilik çərçivəsi şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patent almasından başlayaraq, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkışaf proqram və layihələrinə, ixrac missiyalarına çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsinə kimi məsələləri də əhatə edir.

Bu dəstək mexanizmləri ilə bağlı intensiv olaraq praktiki işlər həyata keçirilir və artıq bir çox ölkəyə o cümlədən BƏƏ-yə və Səudiyyə Ərəbistanına ixrac missiyası təşkil edilib. Azərbaycan son altı ay ərzində WOP və “Gulfood” kimi hər il BƏƏ-də keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli ərzaq sərgilərində iştirak edib.

Bu tədbirlər çərçivəsində Azərbaycanda istehsal olunan pomidor, fındıq, nar şirəsi, alma, bal, quru süd, süd məhsulları, ət və ət məhsulları, pambıq çiyidi, şokolad məhsulları, konservləşdirilmiş pomidor, doğranılmış göbələk, limonad, quru meyvə və digər məhsullara böyük maraq göstərilmişdi və hazırda müvafiq danışıqlar aparılır.

İxracın genişləndirilməsi üçün logistikanın qurulması da çox vacibdir. Bu gün Azərbaycan malları BƏƏ bazarına əsasən İran ərazisindən keçməklə quru və hava yolu ilə daşınır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan və BƏƏ arasında kifayət qədər sıx hava bağlantısı da mövcuddur. Mart ayına kimi üç aviaşirkət bu xətlə sənişin daşınması ilə məşğul olurdu - Azərbaycan Hava Yolları, “FlyDubai” və “AirArabia”. Həftəyə orta hesabla 40-45 uçuş olmaqla bu reyslər Azərbaycanda Bakı, Qəbələ, BƏƏ-də isə Dubai və Şarjadan həyata keçirilirdi. 2018-ci ilin mart ayından başlayaraq “Etihad” hava yolları şirkəti Bakıya mütəmadi uçuşlara başlayıb. Bununla da, sadaladığım şəhərlərin siyahısına Əbu-Dabi də əlavə olunub.

Uçuşların sayının artması Azərbaycanın yeni turizm istiqaməti kimi tanınmasının göstəricisidir. Hər il Azərbaycana gələn turistlərin sayı artır. Qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan tərəfi viza prosedurlarını asanlaşdıraraq ölkəmizin beynəlxalq statuslu hava limanlarında viza almaq imkanı yaradıb. Görülən işlər, Azərbaycanın qədim tarixi, füsunkar təbiəti, qonaqpərvərliyi, mədəni, müalicəvi və istirahət sahəsində müasir turizm infrastrukturunu ölkəmizə gələn əcnəbilərin, xüsusilə BƏƏ-dən gələn turistlərin sayında böyük artıma səbəb olub. Belə ki, son

üç il ərzində BƏƏ-dən gələn turistlərin sayı 30 dəfədən çox artıb və keçən il ərzində onların sayı 110 min nəfərə çatıb (Müzəffərli, 2014: s.25).

Azərbaycanda yerli və xarici investorlar üçün əlverişli hüquqi rejim yaradılıb. Investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara eyni şəraitin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və bir sıra normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Azərbaycan hökuməti bir sıra xarici ölkələrlə iqlat vergitutmanın aradan qaldırılması ilə bağlı 53, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında 48 ölkə ilə sazişlər imzalayıb. Hər iki sahədə sazişlər BƏƏ ilə də imzalanıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, BƏƏ Azərbaycan qeyri-neft sektorunda sərmayələrin həcminə görə artıq 5-ci yeri tutur və biz inanırıq ki, bu istiqamətdə daha çox işlər görülə bilər. Yuxarıda qeyd edilənlər, Azərbaycan-BƏƏ iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensialın mövcud olduğunu göstərir.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqat işinin təhlilindən məlum oldu ki, son illər ərzində Azərbaycanla Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında xarici iqtisadi əlaqələr kifayət qədər genişlənməmişdir. Belə ki, qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası bir çox xarici ölkələrlə, o cümlədən də BƏƏ ilə qarşılıqlı xarici-iqtisadi əlaqələrini genişləndirməkdədir.

Tədqiqat işinin təhlilindən məlum oldu ki, Azərbaycan ilə BƏƏ arasındakı xarici ticarət dövriyyəsi 2015-ci ildə özünün ən pik nöqtəsinə çatdı da, daha sonralar bu ticarət dövriyyəsinin həcmində müəyyən qədər azalmalar baş vermişdir. Lakin 2018-ci ildən etibarən bu iki ölkə arasındakı xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi demək olar ki, bir xeyli artmışdır və bunun da məntiqi nəticəsi olaraq bu gün qeyri-neft məhsullarının istehsalı sahələrinə qoyulmuş investisiyaların həcminə görə BƏƏ beşinci yerdə qərarlaşmışdır.

Ədəbiyyatlar

- Müzəffərli, N. (2014). İqtisadiyyatın sosial yönüyü sağçı və solçu sistemlərdə, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi.
https://az.wikipedia.org/wiki/Xarici_ticar%C9%99t_sub-indeksi (2018)
https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry.aspx (2018)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

[https://azertag.az/xeber/Elnur Aliyev Azərbaycan Birleşmiş Arəb Amirlikləri iqtisadi münasibətlərinin inki safi uchun boyuk potensial movcuddur-1163893](https://azertag.az/xeber/Elnur_Aliyev_Azərbaycan_Birləşmiş_Arəb_Amirləri_iqtisadi_münasibətlərinin_inki_safi_uchun_boyuk_potensial_movcuddur-1163893) (17.05.2018)

<http://newtimes.az/az/politics/4893> (01.11.2016)

www.stat.gov.az

Turizm Sektorunda İvestisiya Qoyuluşlarının Səciyyəvi Xüsusiyyətləri

*Behbudalı NOVRUZLU
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
behbudnovruzlu@gmail.com*

Xülasə

Turizmin inkişaf etməsi ilə yeni iş yerlərinin yaranmasına, kənd əhalisinin şəhərə kütləvi axımının qarşısının alınmasına, əhalinin kommunikasiya və mədəni əlaqələrinin artmasına nail olmaq mümkündür. İvestisiya fəaliyyəti - investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur. Dünya bazarında ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı aparılan güclü rəqabət həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən xarici investisiyalarla bağlı normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını tələb edir. Turizm investisiyaları, bir destinasyonu turizm məqsədilə ziyarət edən yerli və xarici turistlərin qeyd olunan destinasiyada keçirdiyi vaxt içərisində qonaqlama, yemək-içmək, əyləncə və istirahət tələbatlarını qarşılamaq məqsədilə qurulan bina, obyekt, ərazi və nəqliyyat vasitələri, bunların istifadəsinə görə çəkilən xərclərin hamısı kimi ifadə olunur. Sənayeyə qoyulan investisiyaların yenidən qaytarılma vaxtı 4-5 il olmasına baxmayaraq, turizmə qoyulan investisiyalarda bu vaxt 7-10 il ola bilər. Misal üçün otellər şəbəkəsinin başa gəlmə xərci 1-1,5 milyard dollar təşkil edirsə və bunda çox ciddi bir investisiya olduğunu nəzərə alsaq, bu pulun müəssisə tərəfindən qazanılması qeyd etdiyimiz kimi 7-10 il müddətində mümkün olacaqdır. Əlbətdə ki, investisiya qoyulan regionda iqtisadi böhran, xəstəliklər, viruslar və ya təbii fəlakətlərin və digər hadisələrin baş verməyəcəyin desək. Bu səbədən, dünya miqyasında turizm investisiyaları riskli investisiya olaraq qəbul edilir və tətbiq olunan təşviq proqramları ilə dəstəklənir. Birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşları deyilən zaman əsasən bu anlayışın, Trans Milli Şirkətlərlə, onların istehsal və ticarət strukturu ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: Turizm investisiyası, Birbaşa xarici investisiya, Təşviq, Kapital

Giriş

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyada turizm inkişaf etməyə başlamışdır. Qloballaşmanın təsiri ilə və regionlar arası inteqrasiyanın inkişafı nəticəsində turizm sənayesi inkişaf etməkdədir. İqtisadi məsələlərə qarşı yaranan maraq və bununla yanaşı meydana çıxan qayğılar, həm ölkəmizdə həm də dünya səviyyəsində artmaqdadır. Artıq enerji sektoru başda olmaqla yer altı və yer üstü qaynaqlara sahib olan ölkələr tərəfindəndə vəziyyət yaxşı səviyyədə olmaya bilər. Ancaq dünyada hər ölkə təbii sərvətlər baxımından eyni üstünlüyə sahib deyildir. Bəzi ölkələrdə əmək, bəzində sərmayə ya da neft və qaz resursları mövcuddur. Bir ölkənin zəngin təbii sərvətlərə sahib olması, o ölkənin digər sektorlara qoyacağı investisiyalarıda maliyələşdirilməsi baxımından müsbət təsir göstərəcəkdir. Digər qaynaqlar kimi, əgər ölkənin zəngin turizm resursları və potensialı varsa buda öz növbəsində ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli faktordur. Belə ki, düzgün infrastruktur investisiya layihələri həyata keçirilərsə, istehlakçıya uyğun keyfiyyət və

qiymətlə marketinqi aparılırsa, bu sektora qoyulacaq investisiyaların eləcə də, buradan əldə olunacaq gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə fayda verəcəyi şübhə doğurmur. Dünya ölkələrinin təcrübəsində göstərirdi, bu sahənin inkişafı ölkənin məşğulluq səviyyəsinə müsbət mənada ciddi təsir göstərir. Turizm sahəsində investisiya və təşviqlərin əhəmiyyəti, onların xüsusiyyətləri, həmçinin digər sektorlarla əlaqəsi mövcuddur (Bahar və Kozak, 2013, səh 29).

Metod

Tədqiqat işində əsasən nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, turizmdə investisiya qoyuluşları və onun iqtisadiyata göstərdiyi təsirlər qeyd edilmişdir. Turizm investisiyalarını stimullandırılması və bu sahədə tətbiq olunan təşviqlərin analizi aparılmış və tətbiq edilməsinin nəticələrinin analizi aparılmışdır. Tədqiqatın məqsədi turizm investisiyalarının ölkə iqtisadiyyatındakı rolunun araşdırılması olmuşdur. Həmçinin müxtəlif ölkələrin təcrübələri əsasında müqayisəli təhlil aparılmışdır.

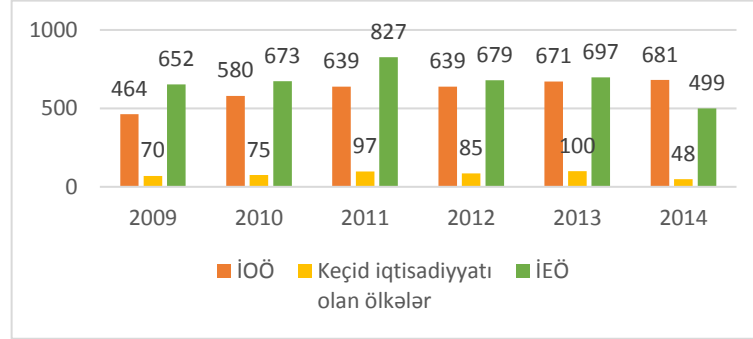
Analiz

İnvestisiya fəaliyyəti - investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur. Dünya bazarında ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı aparılan güclü rəqabət həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən xarici investisiyalarla bağlı normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını tələb edir. Dövlətin investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri investorların hüquqlarının qorunması və qanunvericilik təminatı ilə bağlıdır. İnvestisiyaların həcmnin artması birbaşa dövlətin investisiya siyasəti ilə əlaqəli olan müvafiq normativ-hüquqi bazanın, iqtisadi şəraitin, informasiya təminatının təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır. Bir ölkənin zəngin sərvətlərə sahib olması, o ölkənin digər sektorlarına qoyulan investisiyalarında maliyyə sərmayəsi tərəfindən asanlıq yaradacaqdır. Hər hansı bir sektorda fəaliyyət göstərən firma, qurulma mərhələsindəki investisiya xərclərilə, müəssisə mərhələsində istehsal etdiyi məhsul və xidmətlər (output) üçün istifadə edilən vaxt, mallara (input) çəkdiyi xərclərlə, iqtisadiyyatın digər sektorlarındakı istehsal səviyyəsinədə birbaşa yada dolaylı şəkildə təsir etməyə sahibdir. Turizm sektorunda istehsal olunan məhsul və xidmətlər, digər sektorlardakı istehsalın bir mərhələsi şəklində ara məhsul olaraq istifadə edə bilər. Qeyd etdiyimiz bu məlumatlardan bu nəticəyə gəlmək olar: iqtisadiyyatın hər hansı bir sektorunda meydana gələn iqtisadi bir daralma, durğunluq, tələbə mənfi təsir

edir və ya bunun tam əksi yəni müsbət dəyişiklik baş verdikdə isə iqtisadiyyatda canlanma, tələbin artması baş verir. Bu səbəblə də, az İEO və İOO-lər, istədikləri və özləri üçün çox lazım olan birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşlarını ölkələrinə gətirmək məqsədilə, pul, kapital və maliyyə bazarlarında bəzi liberal iqtisadi proqramlarla struktur baxımından tələb olunan şərtləri yaratmaq üçün çalışırlar.

Qrafik 1: Birbaşa investisiya qoyuluşları(milyard \$)

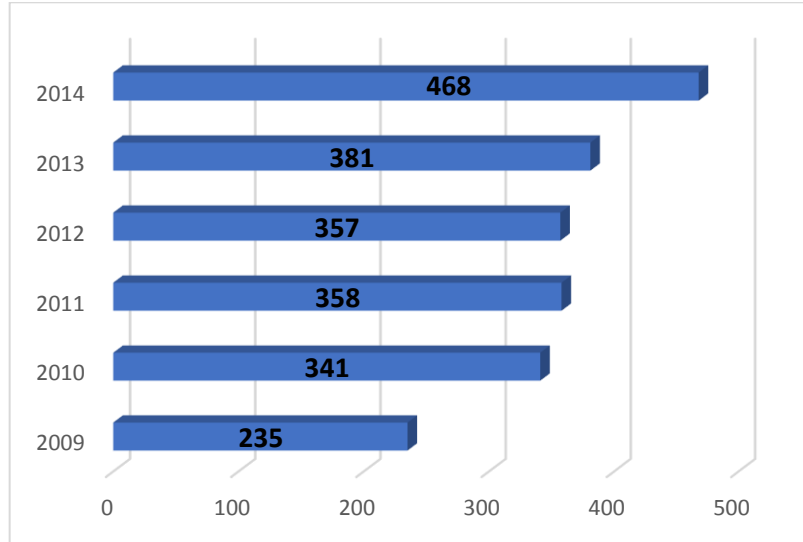
Mənbə: <http://www.turob.com/Resources/doc/2015712UNCTAD%202015%20World%20Investment%20Report.pdf>

Qrafik 1 -dən görüldüyü kimi İOO- birbaşa investisiya qoyuluşlarında stabil artım göstərmişdir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində yaranan vəziyyətin investisiya qoyuluşlarının azalmasına səbəb olması qrafikdəndə aydın olur. Birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşları deyilən zaman əsasən bu anlayışın, Trans Milli Şirkətlərlə və onların istehsal və ticarət strukturu ilə əlaqələndirilir. OLI pradiqması (OLI paradigm) və ya Elektrik pradiqması (Electric Paradigm) kimi bildiyimiz teoriyaya görə Trans Milli Şirkətlərin birbaşa xarici kapital investisiya qoya bilməsi üçün üç şərtin bir yerdə reallaşması lazımdır. *Birincisi*, mülkiyyət üstünlükləri (ownership advantages) şərtidir. Bunlar əsasən əqli və sənaye mülkiyyəti hüquqları kimi maddi olmayan, Trans Milli Şirkətlərə yerli firmalar qarşısında rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə şərait yaradan üstünlüklərdir. *İkincisi*, yerləşdiyi yer üstünlükləri (location advantages) isə birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşunun hansı ölkədə qurulacağını müəyyən edən üstünlüklərdir. Axıncısı Trans Milli Şirkətlərin sahib olduqları aktivləri yerli ölkə şirkətlərinə icarəyə vermək və ya satmaq yerinə özünün istifadə etməsinin daha gəlirli olduğu vəziyyəti ifadə edən daxililəşdirmə üstünlükləridir (internalisation advantages). Bu üstünlüklərin hamısını bir bütün olaraq qiymətləndirilməsi nəticəsində Trans Milli Şirkətlər, birbaşa xarici investisiya qoyuluşu, ixracat və ya lisenziya müqaviləsilə əldə edə bilməyəcəyi seçimlərdən birini seçməlidir. Başqa bir deyimlə, Trans Milli Şirkətlərin birbaşa xarici investisiya qoyması üçün ixracat və ya lisenziya müqaviləsi vasitəsilə əldə edə bilməyəcəyi bəzi üstünlüklərin müzakirə olması və ya bunların daha

gəlirli olması lazımdır. Qeyd etdiklərimizdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşlarının səbəbləri iqtisadi, davranış və stratejidir. Bunlar xam maddə mənbələri, fəaliyyətlərin bütövləşməsi fikri, ötürülməmiş məlumatların dünyada hərəkətini təşkil etməkdir. İtxalçı ölkənin qoyduğu tarifə və kvotalardan yayınmaq, ölkə daxili məhdudiyyətlərdən xilas olmaq, investisiyaları beynəlxalq çeşitləndirmək, ucuz xarici faktor istifadəsi, xarici texnologiyaları istifadə etmək kimi səbəblərdir (Bahar O., 2010, səh 27-30).

Qrafik 2: İOÖ-in digər ölkələrə qoyduqları investisiya(milyard \$)

Mənbə: <http://www.turob.com/Resources/doc/2015712UNCTAD%202015%20World%20Investment%20Report.pdf>

Qrafik 2-dən görüldüyü kimi İOÖ-in investisiya qoyuluşları əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bu yüksəlmənin əsas səbəbi kimi İOÖ-də fəaliyyət göstərən beynəlxalq şirkətlər tərəfindən digər ölkələrə qoyulan investisiyalar təşkil etmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı baxımından turizmin əhəmiyyəti böyükdür. Müxtəlif regionlarda, bölgələrdə həmçinin bütövlükdə ölkədə turizmin inkişaf etdirilməsi bir çox sosial-iqtisadi problemlərin əsaslı şəkildə həll olunması üçün əlverişli mühit yaradır. Turizmin inkişaf etməsi ilə yeni iş yerlərinin yaranmasına, kənd əhalisinin şəhərə kütləvi axınının qarşısının alınmasına, əhalinin kommunikasiya və mədəni əlaqələrinin artmasına nail olmaq mümkündür. Turizmin inkişaf etdiyi regionlarda mədəniyyətlərarası inteqrasiyanın güclənməsi üçüncü əlverişli şərait yaradır. Bildiyiniz kimi, digər xidmət sahələri kimi, turizmin inkişafı, turist biznesi ölkədə başqa sahələrin inkişafına da təkan verir. Turizm biznesinin üstün cəhəti kimi, az miqdarda ilkin investisiya ilə artan turist xidmətləri tələbatını, yüksək səviyyəli

rentabellik, qısa müddətdə gəlir əldə olunması kimi xüsusiyyətlərinə görə sahibkarları özünə cəlb edir. İqtisadi inkişafın, onun rəqabətqabiliyyətliliyi və dünya ölkələrinə inteqrasiyanı xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də ölkə ərazisində iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmidir. İntestisiya fəaliyyəti ölkədə ümumi sosial-iqtisadi rifahın yüksəlməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, məşğulluq probleminin həll olmasına və müasir texnologiyaların tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm iqtisadiyyata təsir göstərən əhəmiyyətli qüvvə olub, dövlət büdcəsinin formalaşmasında və ticarət balansının stabilləşməsində mühüm rol oynayır. Ancaq turizmin rolu iqtisadiyyatda bununla bitmir. Bütün dünyada hərəkət edən milyonlarla insana xidmət etmək, turizm sənayesi və infrastrukturunu təşkil edən əlaqəli sahələrdə işləmək üçün minlərlə işçi qüvvəsinin cəlb olunması tələb olunur. Belə olduqda isə sosial problemlərin, məşğulluğun məsələsinin həll olmasında, yaşayış səviyyəsinin və rifahın yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm fəaliyyəti ilə bəzi əlçatmaz ərazilərdə məşğulluq məsələsinin həll etmək olar. Belə ki, heç bir istehsal mümkün olmayan ərazidə turizm vasitəsilə insanların işlə təmin etmək mümkündür. Belə olduğu halda turizm fəaliyyətinə yalnız səyahətlərin təşkili xidmətlərinin təklif olunması kimi deyil, həmçinin iqtisadiyyatın başqa sektorlarının, dövlətin gəlir mənbələri kimi baxılacaqdır. İntestisiya fəaliyyətində əsas əhəmiyyət kəsb edən məsələ investisiyaların təşviqi və səmərəli idarə olunmasıdır. Dünya bazarında ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı aparılan güclü rəqabət həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən xarici investisiyalarla bağlı normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını tələb edir. Dövlətin investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri investorların hüquqlarının qorunması və qanunvericilik təminatı ilə bağlıdır. İntestisiyaların həcmının artması birbaşa dövlətin investisiya siyasəti ilə əlaqəli olan müvafiq normativ-hüquqi bazanın, iqtisadi şəraitin, informasiya təminatının təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır.

Dünya praktikasında investisiyaların təşviq edilməsi baxımından əsasən istifadə edilən mexanizmlər bunlardır:

- vergitutma obyekt və subyektlərinin, vergi dərəcələri və güzəştlərinin fərqləndirə bilən vergi sisteminin tətbiqi
- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi o, cümlədən əsas fondların sürətli amortizasiyası yolu ilə. Amortizasiya üzrə güzəştlər, ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər.
- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi
- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi
- mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi

- antiinhisar tədbirlərin görülməsi
- qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi
- torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənəndirilməsi
- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi.

Xarici nümayəndəliklərin əsas məqsədləri dünya bazarında ölkənin mənafeyinin müdafiə edilməsi, milli turizm məhsulunun beynəlxalq turizm bazarma çıxarılması, getmə turizmin stimullaşdırılması, xarici investisiyaların turizm sahəsinə cəlb edilməsidir. Xarici nümayəndəliklərin vəzifələri: turizm sahəsində əməkdaşlıq, turizm və turizm fəaliyyəti haqqında müddəaların Öz əksini tapdığı ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin, digər hökumətlərarası və idarələrarası saziş və müqavilələrin icrasına nəzarət; beynəlxalq və sazişlərin bağlanması haqqında danışıqlar üçün təkliflərin hazırlanmasında iştirak; dövlət turizm orqanları və gəldikləri ölkənin turizm şirkətləri ilə əlaqələrin qurulması və inkişafı; öz ölkəsinin və gəldiyi ölkənin turizm biznesi sahibkarları arasında işgüzar əlaqələrin qurulması və inkişafına yardım; turizm bazasının konyunkturasının öyrənilməsi, informasiya-reklam fəaliyyəti. Beynəlxalq hüquqi aktlar öz əksini turizm və turizm fəaliyyətində tapır (Ə.Q.Əlirzayev, 2010, səh 138-145).

Bir ölkənin zəngin sərvətlərə sahib olması, o ölkənin digər sektorlarına qoyulan investisiyalarında maliyyə sərmayəsi tərəfindən asanlıq yaradacaqdır. Digər resurslar kimi, bir ölkə zəngin turizm qaynaqlarına və potensialına sahibdirsə, burada lazımlı infrastruktur investisiyaları ilə dəstəkləyəcək istehlakçıya uyğun keyfiyyət və qiymətdə marketinq araşdırılması edə bilirsə, bu sektora qoyulacaq investisiyaların və burdan əldə ediləcək gəlirin ölkə iqtisadiyyatına ciddi fayda yaradacağı şübhə doğurmur. İntestisiyalar bir ölkə üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər investisiya yoxdursa istehsalda yoxdur deməkdir. İstehsal dayanmışdırsa iqtisadi inkişafda böyümə müzakirə mövzusu ola bilməz, belə olduğu halda isə ölkənin əhalisi gətdikcə yoxsullaşacaqdır.

Turizmdə investisiya fenomeni. Turizm investisiyası, “bir turizm müəssisəsinin məqsədi qənaətbəxş fəaliyyət şərtlərilə davam etdirilməsi, inkişaf etdirilməsi, rəqabət gücünün qorunması və başqa məqsədlərlə, bir ildən uzun vaxt istifadə edilə biləcək kapitalın əldə edilməsi və fəaliyyətlərin axsamadan davam edə bilməsi üçün lazımlı müəssisə kapitalı aktivlərinin satın alınması” kimi bilinir. Turizm investisiyaları, bir destinasyonu turizm məqsədilə ziyarət edən yerli və xarici turistlərin qeyd olunan destinasiyada keçirdiyi vaxt içərisində qonaqlama, yemək-içmək, əyləncə və istirahət tələbatlarını qarşılamaq məqsədilə qurulan bina, obyekt, ərazi və nəqliyyat vasitələrilə, bunların istifadəsinə görə çəkilən xərclərin hamısı kimi ifadə olunur (Bahar, O. və Kozak, M. 2013, səh 31)

Turizm investisiyası çərçivəsində dəyərləndirilən əməliyyatlar arasında aşağıdakılar yer alır: turizmin əsas və müştərək tikililərin inşaatı, turizm obyektini genişləndirmək və ya dəyişdirilməsi məqsədilə çəkilən xərclər, xərc və riski azaltmaq məqsədilə edilən xərclər, zaman görə köhnəlmiş və ya texniki cəhətdən köhnəlmiş, bu səbəblə rasionallığını itirmiş obyekt və avadanlığın dəyişdirilməsi, yenilənməsi üçün çəkilən xərclər, peşə təminatı üçün çəkilən xərclər və əsaslı yenidənqurmalar. Bu baxımdan turizm investisiyalarını: İnfrastruktur, qonaqlama obyektləri və digər xidmət obyektləri investisiyaları olaraq 3 qrupa bölmək mümkündür.

1. İnfrastruktur investisiyaları adətən mərkəzi və ya regional dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilən yol, liman, körpü, hava limanı kimi infrastruktur obyektləri və su, elektrik, kanalizasiya, telekommunikasiya kimi əsas xidmətlərə istiqamətlənən investisiyalardır. Bu investisiyaların reallaşdırılmasında əsas məqsəd birbaşa turizm sənayesini inkişaf etdirmək olmasada, bu infrastrukturun yaranması turizmin inkişafına ciddi şəkildə müsbət təsir edir.

2. Qonaqlama obyekti investisiyaları, daim yaşadığı yerlərin kənarına çıxan insanların müvəqqəti olaraq qalma və gecələməsi kimi tələbatlarını ödəmək məqsədilə otel, motel, pansiyon, kempinq, istirahət yerləri və oxşar çarpayılı obyektlərə qoyulan investisiyalardır. Bunlar turizm üçün ictimai iaşə obyektlərinə qoyulan investisiyaların ən vacib hissəsini təşkil edir. Turistin müəyyən bir bölgəyə səfər etməsi və iqtisadi fayda əldə etməsi üçün qonaqlama obyektlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Digər xidmət obyektlərinə qoyulan investisiyalar, infrastruktur və qonaqlama xaricində qalan və turistlərin yemək-içmək, əyəcə, idman, alış-veriş kimi tələbatları qarşılamaq üçün qurulan restoran, kafe, çay evləri, hovuzlar, idman obyektləri, çimərlik, əyləncə məkanları, rəqs və oyun yerlərinə qoyulan investisiyalardır. Bunlar, qonaqlama obyektlərinin daxilində və ayrı şəkildə də fəaliyyət göstərə bilər.

3. İnfrastrukturun və turizm obyektlərinin böyüməsi, inkişaf etməsi və yenilənməsi məqsədilə çəkilən investisiya xərcləri və mövcud turizm məhsullarının inkişaf etdirilməsi, istehsal və satışın asanlaşdırılması məqsədilə çəkilən investisiya xərcləri də turizm investisiyası daxilindədir. Nəticə etibarilə turizm məhsulunun mövcud standart və miqdarda başa gəlməsi üçün daha əvvəldən lazımlı investisiyaların planlaşdırılmalı və qoyulması lazımdır. Bir ölkə təbii, tarixi və yaxud mədəni baxımdan çox zəngin sərvətlərə sahib olsada, bunlara turistin faydalanması üçün lazımlı olan investisiya qoymadığı halda, o ölkədə turizmin inkişafı bir o qədər də mümkün deyildir. Misal üçün, bir regionun çox gözəl dəniz sahilləri və qumsallıqları olsun, ancaq ora gediş-gəliş üçün uyğun nəqliyyat sistemi olmasın və ya turistlərin qalacağı otel, istirahət yerləri və başqa ictimai iaşə obyektləri

olmasın, o yerin çox ecazkar resurslara sahib olmasının əhəmiyyəti olmayacaqdır. Bu səbəblə investisiyalar, ölkənin gələcəkdəki istehsal potensialını artıran xərclərdir.

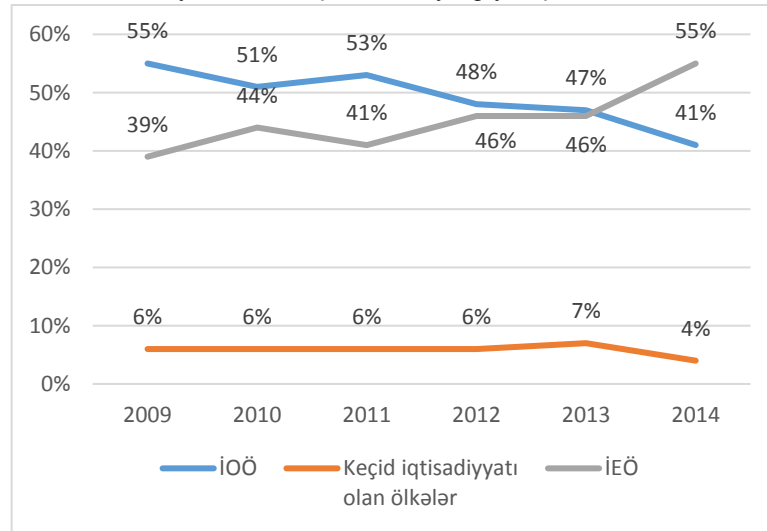
Turizm investisiyalarının istehsal-gəlir effekti. İqtisadiyyatda milli gəlir və məşğulluq səviyyəsini təyin edən iki xərc vardır. Bunlardan *birincisi* istehlak xərcləri, digəri isə investisiya xərcləridir. Bütün ölkələrdə investisiya qoyuluşlarına çəkilən xərclər, istehlak xərclərinə görə milli gəlirin proporsional olaraq daha az bir hissəsini meydana gətirməsi halında, makroiqtisadi məsələlərin həll edilməsində daha çox əhəmiyyət daşıyan bir mövzudur. Bunun birinci səbəbi, investisiya məhsulları tələbi bütün tələbin əhəmiyyətli bir hissəsini yaratmaqla; istehsal, gəlir və məşğulluqdakı dəyişikliklər istehlak xərclərindən çox, investisiya xərclərindəki dövrü dalğalanmalardan təsirlənir. *İkinci* olaraq investisiya məhsulları istehsalındakı dalğalanmalar, istehlak məhsul və xidmətlərinin istehsalındakı dalğalanmalardan daha çox təsirlidir. *Üçüncü* olaraq da, investisiya xərcləri, iqtisadiyyatın investisiya tutumu üzərindəki təsirləri səbəbilə önəmli bir yerə sahibdir. Ancaq iqtisadi analizlərdə sadəcə investisiyaların iki istiqamətli təsirindən bəhs olunur. *Birincisi* investisiyaların son tələb ünsürü (yəni xərc maddəsi) olaraq gəlir yaradan təsiri və digəridə, yəni *ikincisi* kimi də, investisiyaların sabit kapital stokunu genişləndirməsi səbəbilə meydana gətirdiyi tutum yaradıcı effektdir. Turizm sektorunda qoyulan bir investisiya xərci, ilkin olaraq investisiya məhsulları istehsal edən digər sektorlarda bir son tələb artımı meydana gətirir. Turizmi inkişaf etdirmək və böyütmək məqsədilə çəkilən investisiya xərci və bunun nəticəsindəki pul transferi digər sektorlar üçün gəlir və stimulyarlanmış bir tələb təsiri yaradaraq milli gəlirin artmasına səbəb olacaqdır. Turizm investisiyalarındakı artım başlanğıcda milli gəliri artıracaq, gəlirdəki bu artım istehlak xərclərini artıracaqdır, istehlak xərclərindəki bu artım isə təkrar gəlirin artmasına və bir-birini izləyən gəlir-istehlak xərcləri nəticəsində gəlirdə, ilk başda çəkilən xərclər məbləği üzərində bir artım təsiri yaradacaqdır. Bu effektdə makroiqtisadiyyatda multipikativ effekti deyilir. Multipikativ effekti iqtisadiyyatda əlavədən nə qədər gəlir yarandığını yada turizm gəlirinin fəaliyyətini ölçmək üçün istifadə olunur. Turizm, milli iqtisadiyyatda multipikativ effekti səbəbilə geniş əhatəli bir gəlir effekti yaradır. Çünki, turistlər getdikləri ölkədə, qonaqlama, yemək-içmək, nəqliyyat, alış-veriş və rekreasiya kimi tələbatlarını qarşılamaq üçün müəyyən istehlak xərcləri çəkmək məcburiyyətindədirlər. Bu fəaliyyətlərin edilə bilməsi üçün turizm investisiyaları şəklində turizm bölgələrində otel, istirahət məkanları, restoran, hava limanı, ticarət mərkəzləri kimi müəyyən obyektlərin inşa edilməsinə tələbat yaranır. Beləliklə turizm investisiyalarının effektiv şəkildə qoyulması nəticəsində ortaya çıxan istehlak xərcləri isə, o ölkə iqtisadiyyatı üçün müxtəlif şəkillərdə dövr edərək dolay yoldan yeni gəlirin meydana gəlməsini əmələ gətirir. Turistlərdən gəlir əldə edən müəssisələr, verdikləri xidməti davam etdirə bilmələri üçün fərqli sektorlardakı digər müəssisələrdən məhsul və xidmət alırlar və

turistlərdən əldə edilən gəlirin bir qismi təkrar xərc yolu ilə iqtisadiyyata geri qayıdır. Bu mexnizmin işləməsi nəticəsində meydana gələn son turizm gəliri, daxili və xarici turistlərin istehlak məqsədilə çəkilən xərcləri, turizm məqsədli investisiya xərclərinə müqayisədə olduqca çoxdur.

Turizm və birbaşa xarici kapital əlaqəsi. Az İEÖ iqtisadi inkişaf səylərində vacib bir kapital çatışmazlığı ilə qarşılaşdığı halda, İOÖ-lərdə kapital seçimi daha çoxdur. Ölkələr arasında kapital qoyuluşları baxımından ortaya çıxan bu qeyri-sabitik, dünya iqtisadiyyatında resurs paylanması təsirli olmaması nəticəsini yaradır.

Qrafik 3. Dünya üzrə birbaşa investisiya qoyuluşlarının həcmi (%-lə)

Mənbə: <http://www.turob.com/Resources/doc/2015712UNCTAD%202015%20World%20Investment%20Report.pdf>

Qrafik 3-dən görüldüyü kimi ümumi dünya səviyyəsində investisiya qoyuluşlarında olan artım əsasən İOÖ-in payına düşür. 2014-cü ildə Keçid İqtisadiyyatı ölkələrinə qoyulan investisiyalarda ki, azalmanın əsas səbəbi geosiyasi səbəblərə görə risk daşılması olmuşdur. Xaricə qapalı bir iqtisadiyyatda milli gəlir kapitalın tək mənbəyidir. Ancaq xaricə açıq bir iqtisadiyyatda milli investisiyalar xarici kapital ilə birlikdə maliyyələşdirilə bilər. Az İEÖ-in maliyyə cəhətdən sərbəstləşdirmək məqsədi ilə proqramlarla xarici əlaqələrlə beynəlxalq kapitalın dövriyyəsindən faydalanmağa çalışırlar. Bu baxımdan baxdığımızda, xarici kapital ölkəyə iki fərqli şəkildə daxil ola bilər: ilk olaraq qiymətli kağızlar şəklində və digər bazar alətləri şəklində, ikinci daha uzun müddətli ölkənin kapital ehtiyatlarını və istehsalını artıracaq fabrik, zavod, texnoloji investisiya ilə bina və daşınmaz əmlakın alınması və vəşqa

vasitələrlə ölkəyə daxil ola bilər. Birbaşa xarici kapital investisiyası, az İEÖ-in kapital yığıcı və texnoloji inkişafı ilə bağlı olaraq üsündə ən çox aktiv olan maliyyə mənbəyidir. Az İEÖ-ə İOÖ-lərdən gələn özəl kapital investisiyaları və texnoloji baxımdan bağlanan müqavilələr və ya geniş mənada xarici maliyyə təşviqləri vasitəsilə daxil olur. Az İEÖ-i, birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşu və texnoloji ləğv etmək üçün səbəb olan faktorlar, ölkə təsərrüfatının çatışmazlığı, ödəmələr səviyyəsindəki kəsrlər və texnoloji cəhətdən geri qalmaqdır. Nəcəki, 1975-1995 ci illər ölkələr arasında məqsədyönlü görülən işlər, yalnız birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşlarının iqtisadi artımdakı qatqısının kifayət etmədiyini göstərməklə həmçinin inkişaf etmiş maliyyə bazarlarına sahib olan ölkələrin birbaşa xarici kapital investisiya qoyuluşlarından daha nəzərə çarpan şəkildə fayda əldə etdiyi ortaya çıxmışdır (Bahar O., 2010, səh 27-30).

Nəticə

Xüsusilə az İEÖ-in turizm sektorunda, Qərb standartlarında turizm infrastrukturuna istiqamətlənmiş obyektlərin inşa edilməsi üçün lazım olan maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı, turizmin inkişafında və rəqabət gücü qazanmasında destinasiya üçün böyük bir maneədir. İstənilən investisiyanı reallaşdırma bilmək gücünə sahib olan destinasiyalar üçün isə bu, rəqabət üstünlüyü qazanmaq baxımından bir avantaj deməkdir. Buna görə, investisiyalarla rəqabət üstünlüyü arasında düz mütənəsiblik əlaqəsi olduğu deyə bilərik. Sənayeyə qoyulan investisiyaların yenidən qaytarılma vaxtı 4-5 il olmasına baxmayaraq, turizmə qoyulan investisiyalarda bu vaxt 7-10 il ola bilər. Misal üçün otellər şəbəkəsinin başa gəlmə xərci 1-1,5 milyard dollar təşkil edərsə və bunda çox ciddi bir investisiya olduğunu nəzərə alsaq, bu pulun müəssisə tərəfindən qazanılması qeyd etdiyimiz kimi 7-10 il müddətində mümkün olacaqdır. Əlbətdə ki, investisiya qoyulan regionda iqtisadi böhran, xəstəliklər, viruslar və ya təbii fəlakətlərin və digər hadisələrin baş verməyəcəyinə desək. Bu səbəbdən, dünya miqyasında turizm investisiyaları riskli investisiya olaraq qəbul edilir və tətbiq olunan təşviq proqramları ilə dəstəklənir. Burada da, digər sahələrdə olduğu kimi, turizm investisiyalarında bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu sektorda investisiya qoymaq istəyən insanlar və təşkilatların turizm investisiyalarının vacib xüsusiyyətlərinin nələri olduğunu bilmələri lazımdır. Beləcə gəlir-xərc analizinin daha real şəkildə edilməsilə təsirli və düzgün investisiya qoymaq qərarı qəbul olunacaqdır.

Turizm investisiyalarının ən vacib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Turizm investisiyaları, xüsusilə də qonaqlama müəssisələri investisiyaları, təşkilat və müəssisələr səviyyəsində böyük miqyasda sabit kapital investisiyasına ehtiyac yaranır.

Həmçinin texnoloji yeniliklər və dəyişən istehlakçı tələblərinin qarşılınması üçün ciddi həcmdə qoyulan investisiyaların olması xərcləri artırır.

- Dünya miqyasında bütün ölkələrdə və turizmində daxil olduğu bir çox sahədə xərclər müxtəlif səbəblərdən artır. Ancaq əldə olunan mənfəətlər investisiyanın dəyərinə görə gedərək azalır.
- Turizm investisiyalarında çox halda əlavə dəyər faizi istehsal dəyərinin 70-80 % səviyyəsinə çatır və turizm sektorunun multipikativ təsirinin yüksək olmasıda turizmə qoyulan investisiyaların gəlirliliyini yüksəldir.
- Turizm investisiyaları arasında demək olar ki, ən əhəmiyyətlisi infrastrukturla bağlı olanlardır. İnfrastruktur investisiyalarının qoyulmadığı bir turizm regionunda, digər turizm investisiya qoyuluşlarının mənfəətli olmasını gözləmək rəasional deyildir.
- Ətraf mühiti çirkləndirmədən reallaşdırılan turizm investisiyaları və davamlı investisiya qoyuluşları, turizm anlayışı çərçivəsində iqtisadi inkişafın baş verməsi üçün, turizm investisiya layihələrinin, regionun turizmle bağlı nəqliyyat səviyyəsi (potensialı) və digər ətraf mühit təsirləri qiymətləndirilərək planlaşdırılması lazımdır.
- Turizm: başda terror və müharibə hadisələrilə və təbii fəlakətlərdə daxil olmaqla, siyasi, iqtisadi və regional qeyri-sabitliklərdən və digər mənfə hadisələrdən çox tez təsirlənən bir sahədir. Bu cür hadisələrin olmasına baxmayaraq iqtisadiyyatdakı digər məhsul və xidmətlərin istehsalı, istehlakı həmçinin ixracatı davam edə bilər, lakin turizmə bu cür hadisələr çox təsir edir.
- Digər sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr, məhsulun maya dəyərinə əlavə olan vergi, xərclər və başqa məhsul tələbinə mənfə şəkildə təsir edən və xərclərin artmasına səbəb olan faktorları birbaşa istehlakçıya təsir etdiyi halda, turizm sektorundakı otel, qonaqlama obyektləri və başqa müəssisələrin bunları istehlakçıya yönləndirməsi hər zaman mümkün deyildir. Bunlarda investisiya dəyərini yada kapitalın geri qayıtma müddətinə mənfə təsir edəcəkdir.
- Turizm sahəsinin fərqliliyi səbəbindən, məhsul əsasən ilin müəyyən vaxtlarında istehlakçıya təklif edilir. Bu isə turizmde məşğulluğun mövsümlük olmasına səbəb olur. Turizm müəssisələri, sahib olduqları kadrları itirməmək üçün bu insanlara müəyyən ödəmələr edir və bu şəkildə xərclərə təsir edir. Turizmə qoyulan investisiyaların geri qayıtması nisbətən uzun vaxt çəkdiyi üçün bu vəziyyət müəssisənin faydalılığına mənfə təsir edə bilər.

Ədəbiyyatlar

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Bahar, O. (2010). Turizm Sektörüne Sağanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986-2006), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, sayı 21, s 27-32.
- Tek, M. (2009). Kamu Yatırımlarında Turizmin Yeri, Türkiye Turizm Stratejisi 2023’de Marka Kentler Projesi: Eleştirel Bir Değerlendirme, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, s169-174.
- Ə.Q.Əlirzayev (2010) “Turizmin İqtisadiyyatı və İdarə Edilməsi” Bakı, “İqtisad Universiteti”. - 529 səh.
- Bahar.O. və Kozak.M (2013) “Turizm Ekonomisi”, Ankara “Detay”. – 207 səh
- <https://www.anatoliajournal.com/atad/?sayfa=anasayfa&lang=tr> (2018)
- https://www.academia.edu/Documents/in/Turizm_Ve_Otel_Isletmeciligi(2018)
- [https://dergipark.org.tr/guntadhttp://www.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/lojistik_raporlari_2017_12_25.PDF\(2017\)](https://dergipark.org.tr/guntadhttp://www.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/lojistik_raporlari_2017_12_25.PDF(2017))
- <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tdtd/article/view/5000206015/5000179339>(2016)

Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı Sahəsində Məşğulluğun İqtisadi Artıma Təsiri

Bəhruz BAYRAMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bayramov2behruz@gmail.com

Xülasə

Bu gün bir sıra iqtisadi sahələrin inkişafı ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı sektoru dövlətimiz üçün inkişaf etdirilməsi lazım olan prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. İstər milli iqtisadiyyatda, istərsə də, dünya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı ərzaq təhlükəsizliyi və məşğulluğun təmini baxımından daim diqqət mərkəzində olmuş və inkişafı üçün bir sıra konsepsiyalar işlənilib hazırlanmışdır, hal-hazırda bu proses davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası ərazisinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik və maldarlıq üçün yararlıdır. Məhz bu imkanların mövcudluğunu və ənənəvi məşğuliyyət sahəsi olduğunu nəzərə alaraq dövlətin qeyri-neft sahəsinin inkişafı ilə bağlı həyata işlədiyi və həyata keçirdiyi layihələrdə bu sektor daim diqqətə alınmış, daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün tədbirlər görülmüşdür. Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi bir ölkənin hədəfləri içərisində deyil, həyata keçirdikləri içərisində yer almalıdır, çünki dünyada hal-hazırda əsas diqqət texnoloji yenilənmələrin üzərindədir. Bu sahənin təkmilləşdirilməsi də məhz onun inkişaf etmiş və özünü təminat səviyyəsinə çatmasına xidmət edir. Tədbirlər planının əsas hədəfi bu sektorda olan mövcud problemlərin həllinə nail olunması və kənd təsərrüfatını daha cəlbedici bir sahəyə çevirməkdir. Kənd təsərrüfatı üzrə sahibkarlıq formalarının genişlənməsi, innovativ dəyişikliklərin baş verməsi, texnoloji yeniliklərin tətbiqinin uğurlu nəticələri arzuolunan məqsədlər içərisindədir. Bununla yanaşı, bu sahənin inkişafı ölkəmizin bir sıra beynəlxalq təşkilatlara qoşulmasına mane olacaq məsələləri aradan qaldıracaq, daha yaxşı şərtlərlə beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərə biləcəyik.

Açar Sözlər: Milli iqtisadiyyat, Məşğulluq, İmkanlar, Sahibkarlıq

Giriş

Azərbaycan Respublikası lap qədim zamanlardan kənd təsərrüfatı üçün daha yararlı və məhsuldar torpaqlara sahib olmuş və bu bizim əkinçilik mədəniyyətimizin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşımışdır. Hal-hazırda bu sahənin davamı və inkişafı üçün ciddi işlər həyata keçirilir, investisiyaların təşviqi, sahibkarlığın inkişafı, ayrılan maliyyə yardımları və digər stimullaşdırıcı amillər tətbiq olunur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 2006-cı ildən başlayaraq böyük nisbətdə artması yüksək iqtisadi artıma səbəb oldu və bu qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün lazım olan vəsaitin təmin olunmasına, iqtisadiyyatın digər sahələrində canlanmaya səbəb oldu. Bunların içərisində kənd təsərrüfatı sektoru inkişafı əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur və bu sahəyə bu vaxta qədər dövlət büdcəsindən birbaşa olaraq nəzərdə tutulmuş layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə böyük vəsait ayrılmışdır. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bir sıra dövlət proqramları olan “2008-2015-ci illərdə AR-da

əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” və buna bənzər digər layihələr kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafının dövlət səviyyəsində böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət daşıdığı bariz nümunəsidir. 2017-ci ildən başlayaraq bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının(pambıq, çəltik, barama, ipək) və kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair dövlət proqramları həyata həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər bu sektorda daha yüksək inkişafa nail olaraq məşğulluğu və ərzaq təminatını artırmaq, eyni zamanda bunların nəticəsi olaraq dayanıqlı iqtisadi inkişafın və artımın təmin olunması üçün bu sahənin payını ÜDM-də artırmaq lazımdır. Bu araşdırmada mənim əsas istiqamətım ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində olan məşğulluğun ÜDM-də yaratdığı dəyərin müəyyənəşdirilməsi, ölçülməsi, təhlili və artırılması yollarının tədqiqidir.

Metod

Tədqiqat mövzusunun araşdırılmasında müşahidə, müqayisəli təhlil, sistemli-funksional, sistemli struktur, analiz, kəmiyyət və keyfiyyət, ümumiləşdirmə və s. kimi metodlardan geniş istifadə olunmuşdur. İstifadə olunan metodların çoxluğu tədqiqat mövzusunun araşdırılmasının nəticələrinin daha dəqiq məlumatlar əks etdirməsi ilə əlaqədardır.

Analiz

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını zəruri edən bir neçə səbəblər vardır. Bunlara ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, məşğulluğun artırılması, idxaldan ixrac yönümlü iqtisadiyyata keçid, urbanizasiyanın qarşısının alınması, regionların sosial-iqtisadi inkişafının bu sahənin hesabına artırılmasının daha real görünməsi və s. səbəbləri misal göstərmək olar ki, bu hədəflərin həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadi siyasəti vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində fəaliyyət göstərən istehsalçıların əksəriyyəti kiçik müəssisələr kateqoriyasına daxil olsalar da, iri müəssisələrin bazar gücü daha böyükdür. Bu fakt ölkənin müvafiq sahələrdə istehsal və ixrac potensialının gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli olsa da, bazarda rəqabətin artırılması, əksəriyyəti kiçik təsərrüfatlardan ibarət olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının bazara çıxışı və ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığı baxımından müəyyən problemlər yaradır. Buna görə də, xüsusilə kənd təsərrüfatı

məhsulları istehsalçıları və onların birlikləri tərəfindən kiçik və ortahəcmli emal müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması ilə bağlı müvafiq stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi aktualdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanın 8,64 milyon hektar təşkil edən ümumi ərazisinin 55 faizi və ya 4,74 milyon hektarı kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı ərazilərin təqribən 1,8 milyon hektarı əkin torpaqlarıdır (bu sahədən 181,6 min hektarı işğal altındadır). Azərbaycan torpaq ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasına aiddir. Belə ki, ölkədə hər nəfərə düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 0,46 hektar, o cümlədən əkin yeri 0,19 hektar təşkil edir. Əlimizdə olan statistik nəticələrə əsasən ölkəmizdə olan kənd təsərrüfatı potensialını qiymətləndirərək yüksək inkişafa nail olmanın mümkünlüyünü lazım olan maddi resursların və işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi ilə həyata keçirə bilərik və bunun üçün ciddi addımlar atılır. Bu sahədə uğur əldə etmək üçün ekstensiv metoddan intensiv inkişaf modelinə keçilməsi daha məqsədə uyğundur. Bu özündə yeni texnika və texnologiyalardan istifadəni, təsərrüfat sahələrinin bu sistemə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Aqrar sahədə inkişafın başlıca istiqaməti intensivləşmə və bu əsasda resurs qoruyucu fəaliyyət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Kənd təsərrüfatında və aqrar sənaye kompleksinin digər sahələrində torpaq, su, əmək, maliyyə və təşkilati-iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi aqrar resurs bazarının tənzimlənməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması baxımından xüsusi aktuallığa malikdir (Məmmədova, 2014). Kənd təsərrüfatının inkişafı həm əhəlinin kasıb təbəqəsinə gəlir gətirməli, həm də ərzaq məhsullarında qida maddələrinin tərkibinə olan tələblər də nəzərə alınmalıdır. Aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayının aşağı salınması yalnız ərzaq istehsalının həcmünün artırılması məsələsi deyil, həmçinin onun qida tərkibinin müxtəlifliyi və təhlükəsizliyi keyfiyyətlərinin artırılmasıdır. Bu proses həmçinin bir sıra keyfiyyətsiz və geni dəyişdirilmiş məhsulların idxalının və asılılığın azaldılması istiqamətində aparılan tədbirləri özündə ehtiva etməlidir. Bu gün insan-torpaq münasibətləri tənzimlənməli, torpaq ehtiyatlarının idarə edilməsi prosesi mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Torpaqlardan məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasının yeni mexanizmi hazırlanmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi rayonlarda hazırda torpaqdan istifadədə çoxsaylı çatışmazlıqlar mövcud olub, elmi-texniki tərəqqinin və mütərəqqi texnologiyaların hazırkı inkişafında qarşıya qoyulan tələblərə cavab vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu çatışmazlıq, ilk növbədə özünü suvarılan torpaq sahələrində göstərir. Belə ki, respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının çox hissəsi suvarılan torpaq sahələrinin hesabına olduğuna baxmayaraq, onların sahəsi 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 1426,0 min hektardan 9,2 min hektar artaraq 1435,2 min hektar olmuşdur. Bunun da başlıca səbəbləri son illərdə suvarma texnologiyalarından düzgün istifadə olunmasıdır, torpaq sahələrinin şoranlaşmasına qarşı meliorativ tədbirlərin görülməsi və

aqrotexniki qaydalardan düzgün istifadə torpaq sahələrinin eroziyaya uğramasına qarşı tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədardır.

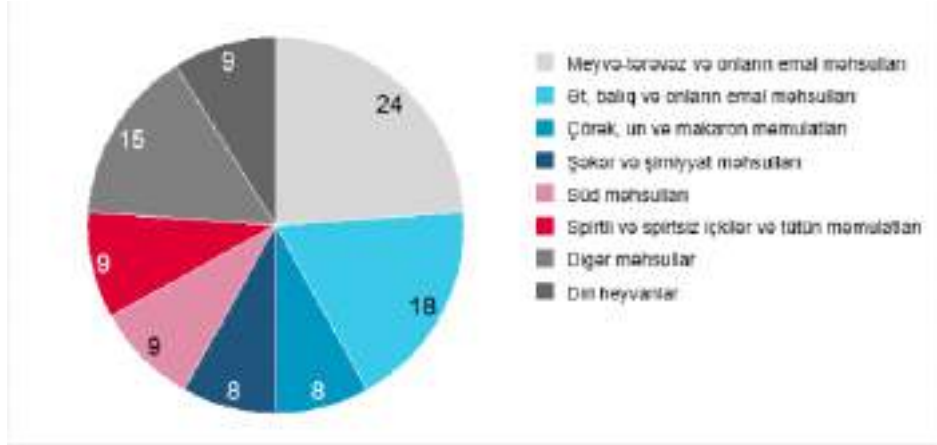
Son illər, xüsusən 2010-2017- ci illər arası heyvandarlıq sahəsini genişləndirmək üçün dövlət dəstəyi ilə xaricdən yeni damazlıq iribuynuzlu heyvan növlərinin gətirilməsi, süni mayalanmanın tətbiqinin genişlənməsi nəticəsində ölkədə ət və süd məhsulları ilə təminat yaxşılaşmış, bu məhsullar üzə idxalda xeyli azalmalar olmuşdur. Ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrindən biri olan baramaçılıq üzrə ciddi 2016-cı ildən başlayaraq istehsal əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Yuxarıdakı göstəricilərdən də görüldüyü kimi Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi hazırlandıqdan sonra bu daha da inkişaf sürətləndi.

Cari ilin yanvar-noyabr ayları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 6616,2 milyon manat təşkil edib. Bu vəsaitin 3496,7 milyon manatı heyvandarlıq, 3119,5 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 4,6 faiz, o cümlədən heyvandarlıq məhsulları 2,7 faiz, bitkiçilik məhsulları isə 6,6 faiz artıb. İndiki dövrdə kənd təsərrüfatının sürətlə intensivləşməsi prosesini nəzərə almalıyıq və göstəriciləri intensiv metodologiyaya uyğun olaraq yüksəltməliyik. Son 40 ildə əkin sahələri dünyada təxminən 9% artdığı halda, əksinə, bitkiçilik məhsullarının istehsalı 2,3 dəfə artmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyini artırmaq və həmin məhsulların istehsalçılarına dövlət tərəfindən maliyyə yardımının göstərilməsi məqsədilə "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı verilmişdir. Bu və bundan sonra qəbul olunmuş qərarların nəticəsində kənd təsərrüfatında bu vaxta qədər böyük irəliləyişlər əldə olunmuş və ixracın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Regionlarda mövcud olan torpaq-iqlim şəraiti ölkə əhalisinin kartof, tərəvəz istehsalına olan tələbatını ödəmək üçün bu sahədə ixrac əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraiti və işçi qüvvəsi mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, hazırda ölkədə istehsal olunan kartof və tərəvəz əhalinin tələbatını tam ödəmir.

Ümumən iqtisadi cəhətdən baxdıqda, kənd təsərrüfatı ölkəyə valyuta axınında və idxalın azalmasında mühüm rol oynayır. Aşağıdakı diaqram kənd təsərrüfatı sahəsində məhsul bölgüsü üzrə nisbətləri əks etdirir.

Şəkil. 1 Kənd təsərrüfatı üzrə məhsul bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Digərləri ilə müqayisədə meyvə-tərəvəz, ət, balıq məhsulları bazar payının yarısını tutur. Malların ticarəti üzrə BMT-in məlumatlarına görə 2015-ci ildə Azərbaycandan ixrac olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının 56 faizi emal sənayesi, 44 faizi isə ilkin kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edirdi. Hal-hazırda isə emal sənayesi məhsulu şəklində olan ixracımız getdikcə artmaqdadır.

Bizim ixrac potensialımızın bir başqa göstəricisi isə Rusiya, İran kimi böyük qonşu bazarların çoxluğu və iqtisadi əlaqələrimizin yüksək səviyyədə olmasıdır. Bizim ixrac etdiyimiz ölkələr içərisində mühüm yeri bu ölkələr tutur, 2014-cü ildə ciddi dərəcədə ərzaq çatışmazlığı yaşayan Rusiya Azərbaycandan ərzaq məhsullarının ixracını artırdı və bu ölkənin daxili bazarında daha çox paya sahib olmağımız üçün bir fürsətə çevrildi. Qonşu bazarlarda bizim məhsulların daha çox bəyənilməsi və tələbatın yüksək olması də ixracı stimullaşdıran əlamətlərdəndir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2018-ci ildə də əvvəlki illərdə olduğu kimi artıb. 2018-ci ilin ilk 6 ayında 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə əsas məhsul növlərindən olan təzə meyvə ixracı təxminən 50 faiz artıb. Bundan başqa, kartofun ixracı 15,5 faiz, təbii üzüm şərabləri və üzüm suslosu 2 dəfə, meyvə və tərəvəz konservləri 23,5 faiz, bitki yağları 23,6 faiz, pambıq lifi 67 faiz, pambıq ipliği 23,1 faiz, polietilen 11 faiz, xammal alüminium 18,5 faiz, qara metal borular 10,2 faiz artıb (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi).

Öksinə, təzə tərəvəz ixracı 1,5 faiz, meyvə və tərəvəz şirələri – 15,2 faiz, şəkər 44,7 faiz, tütün 20,1 faiz, marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar 7,8 faiz, çay 17,6 faiz, qara metallardan yarımfabrikatlar 70,9 faiz, bentonit gili 3,2 faiz azalıb. 2018-ci ilin yanvar – fevral aylarında

ölkəyə ixrac sifarişləri artıb və bunların içərisində dünyanın böyük ölkələri xüsusi yer tutur və bunu aşağıdakı şəkildə ölkələr üzrə faiz dərəcələri ilə müqayisəli şəkildə görə bilərik.

Şəkil. 2 İxrac sifarişlərinin ölkələr üzrə bölgüsü(%)

Mənbə:Banker.az

Yuxarıdakı şəkildə biz daxil olan sifarişlərin həcmnin daha çoxunun ABŞ, Rusiya və Türkiyənin payına düşdüyünü görürük. Bu sifarişlər qeyri-neft məhsullarının istehsalını, xüsusilə aqrar məhsulların ixracını əhatə edir. Bununla bərabər digər Asiya və Avropa ölkələrinin çoxuna məhsul ixrac edirik.

Bu sahədə inkişafın əldə olunması üçün dövlət kənd təsərrüfatı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır, aşağı faiz dərəcəsi ilə kreditlər verir, datasıya, subsidiya və subvensiya kimi dövlət büdcəsindən ayırmalar etməkdə davam edir. Bundan başqa inkişafı cari dövrdə daha zəruri olan məhsul istehsalını təmin etmək və kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün bölgələrdə yerləşən şirkətləri müvəqqəti və ya uzunmüddətli vergi güzəştlərinin tətbiqini həyata keçirir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən layihələrin və bu layihələr çərçivəsində həyata keçirilməsi lazım olan işlərə nəzarətin zəif olması və bəzi hallarda istehsalçıların bu hüquqlardan tam istifadəsində problemlərin yaranması baş verir ki, effektivliyi təmin etmək üçün bunların aradan qaldırılması vacibdir. Sadə məntiqlə yanaşsaq milli pul vahidimiz olan manatın xarici valyuta olan dollara nisbətə dəyər itirməsi bir iqtisadiyyat üçün ixrac stimullaşdırıcı amildir. Bu günə qədər pillə-pillə inkişafını təmin etdiyimiz kənd təsərrüfatı resurslarını istehsalat cəlb edərək ixrac yönümlü iqtisadiyyata çevrilməyimiz üçün bir fürsətdir və bunu dəyərləndirmək lazımdır. Bizim hələ də Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşula bilməməyimiz bir sıra səbəblərə dayanır. Bunun əsas

səbəblərindən bir kənd təsərrüfatında istehsal infrastrukturun qurulmasında olan gecikmələr, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və hələ rəqabətə hazır olmayan sahə olmasıdır.

Nəticə və Təkliflər

Yuxarıda qeyd olunanlara yekun olaraq bunları vurğulamalıyam ki, apardığım müşahidələr və nəzəri olaraq təhlillərim, araşdırma zamanı bu sahənin güclü və zəif tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi ilə mövcud vəziyyətin hansı səviyyədə olduğunu və bizim üçün əsas olan maddi və qeyri-maddi resursların, fürsətlərin nələr olduğu barədə yeni biliklər əldə etdim və bir sıra nəticələrə gəldim. Gəldiyim qənaətə əsasən ölkədə aqrar sahə üzrə ayrılan yardımlar və güzəştli kreditlərin verilməsi prosesində ciddi problemlər vardır, hansı ki inkişafı üçün ayrılan sahəyə yönəlməsinə nəzarət çox zəifdir. İkinci bir tərəfdən infrastruktur səviyyəsi arzuolunan səviyyəsin altındadır. Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəli olduğum üçün və eləcə də, bir sıra müşahidələrimdən bu nəticəyə gəldim ki, problem və potensial cəhətdən qiymətləndirsək, aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisaslı kadr azlığı vardır və bu sahəyə maraq artırılmalıdır.
- Kənd təsərrüfatı istehsalçıların və fermerlərin yeni texnika və texnologiyalar, dərmanlar barədə geniş məlumatlandırılması və istifadəsinin stimullaşdırılması təmin etmək lazımdır.
- Bu sahə üzrə həyata keçirilən layihələrin gedişatını izləmək və nəzarətdə saxlanılması vacibdir.
- Yarana biləcək korrupsiya hallarının qarşısı alınmalı və şəffaflığın təmini qorunmalıdır.
- Ayrılan yardımlar və büdcədən ayrılmalar bu sektorun yalnız bir hissəsinə deyil, bütün olaraq inkişafına yönəldilməlidir.
- Ölkədə əkinçiliyə yararlı torpaqların tam istifadəsini və bunun üçün lazım olan suvarma sistemini qurulması vacibdir.
- Bu sahə üzrə aparılan tədqiqatlarda keyfiyyət prinsipi əsas götürülməli və araşdırmaların miqyası genişlənməlidir.
- Kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına və işçi qüvvəsinin əmək haqlarının ödənilməsinə ayrılan vəsait yenidən gözdən keçirilməli və çatışmazlıq aradan qaldırılmalıdır.
- Bir sıra yeyinti üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların qiymətini sabitləşdirməli və aradakı qiymət uçurumlarını götürməlidir.
- İxrac üçün gömrük güzəştləri edilməli, qonşu ölkələrlə ərzaq təminatı ilə bağlı iqtisadi əlaqələr genişlənməlidir.

- Təkcə texniki deyil, xarici təcrübələr də mənimsənilib tətbiq edilməlidir ki, inkişafı şərtləndirə bilək.

Ədəbiyyatlar

- Alıyev İ.H.(2004). Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli apanılması, Bakı, səh-110.
- Abbasov.İ.D.(2013). Azərbaycan və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı, Bakı, Şərq-Qərb, Nəşriyyat evi, səh-712.
- Alıyev İ.H.(2003) “Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi”, Bakı, səh-315.
- Ataşov B.(2017). Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri, Kooperasiya nəşriyyatı, Bakı, səh-536.
- Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının İstehsalına və Emalına dair Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycanın İqtisadi İslahatlar İcmali, Avqust, 2017
- Məmmədova İ.(2004). Regionlarda Aqrar Sahədə Məhsuldar Qüvvələrin Yerləşdirilməsi Və İnkişafının İqtisadi Problemləri, Gəncə, 2004
- <https://www.stat.gov.az/> (20.05.2019)
- <http://www.agro.gov.az/> (22.05.2019)
- <http://www.economy.gov.az/> (23.05.2019)

Resursla Zəngin Ölkələrdə Suveren Sərvət Fondlarının Yaradılması Və Büdcənin Resurs Gəlirlərindən Asılılığının Azaldılması Zərurəti

*Bəsirə BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bbyva.besire@gmail.com*

Xülasə

Suveren Sərvət Fondunun yaradılmasının əsas məqsədi onun iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətli təsirini müəyyən edir. Onun ümumi məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: büdcəni və iqtisadiyyatı ixrac gəlirlərindəki dəyişikliklərdən qorumaq və sabitləşdirmək, bərpa olunmayan resurslardan başqa gəlir mənbəyi yaratmaq, gələcək nəsillər üçün qənaət etmək, sosial və iqtisadi inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi və sair. Bir qayda olaraq, deyə bilərik ki, Suveren Sərvət Fondu sürətli artım dövrlərində gəlirlərin yığılımı və böhran dövrlərində onların istifadəsi yolu ilə dövlət gəlirlərində çatışmazlıqların təsirini aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat işində fondların neft gəlirlərində qısamüddətli dəyişkənliklə bağlı problemlərin həlli üçün necə bir mexanizm kimi işləməsi araşdırılmışdır. Təbii resursla zəngin ölkələrdə fiskal çərçivə əsasən həmin resurslardan əldə olunan gəlirin volatilliyi və digər amillər nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Bu ölkələrdə uzunmüddətli fiskal dayanıqlığın təmin olunması üçün müxtəlif fiskal qaydalar istifadə oluna bilər. Qaydalar həmin sərvətdən əldə edilən gəlirlərin mövcud nəsillər üçün nə qədərini xərcləmək və nə qədərini gələcək nəsillər üçün yığım şəklində saxlamaq sualına cavab tapır. Həmçinin fiskal dayanıqlılığın formalaşdırılması məqsədilə fondlardan dövlət büdcəsinə transfertlər də həyata keçirilir. Araşdırmada Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu misalında bu transfertlərin dövlət büdcəsinə etdiyi mənfəi təsiri qeyd olunmuşdur. Həmçinin Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində təklif edilən Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindəki volatillikdən asılılığını aradan qaldırmaq üçün müəyyən edilmiş “qızıl qayda” mexanizmi və Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Neft gəlirləri, Suveren Sərvət Fondları, Fiskal siyasət, Qızıl qayda mexanizmi

Giriş

Hazırda suveren fondlar həm sayları cəhətdən, həm də sahib olduqları vəsaitlərin artması hesabına global maliyyə bazarlarının əhəmiyyətli iştirakçılarına çevrilmişdir. Bu fondların sayının getdikcə artması səbəblərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi vəziyyətində dövlətin müdaxiləsi və sahibkarlığa maliyyə köməkliyini göstərməsi üçün əlavə vəsaitə ehtiyac yaranması,
- bu fondlarda müsbət saldo qalığı zamanı büdcə kəsrinin örtülməsində istifadə oluna bilməsi.

Bir sıra alimlərə görə, suveren fondlar, dövlət tərəfindən dövlətin sərvətlərinin yığılıması və sərvətlərin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə yaradılmış məqsədli investisiya fondlarıdır.

Dövlətlər öz resurslarının gəlirini bir gün bitirəcək, buna görə də, tükənən resurs gəlirlərindən qənaətlə istifadə etmək lazımdır ki, yalnız günümüzün xalqı deyil, gələcək nəsillər də istifadəsi edə bilsinlər. Bu mənada, fondlar bu günün gəlirlərini sabah bu gəlirdən məhrum olanlara köçürür. Resurs ixracından asılı olan ölkələr valyutanın dəyərindən asılıdır, əgər valyutanın dəyəri sabah düşərsə, ölkənin gəlirləri düşəcəkdir. Və ya bazarda valyuta yığımları başlasa, insanlar asanlıqla valyuta ala bilərlər. Bunun qarşısını almaq üçün ixracatı idxaldan çox olan ölkələr qazandıqları xarici valyutaya sərmayə yatıraraq gələcək nəsillərə investisiya edə bilərlər.

Bir qayda olaraq, suveren fondlar qoyulan vəzifələrə uyğun, öz vəsaitlərini uzunmüddətli alətlərə yerləşdirilən yüksək gəlirli aktivlərdən tutmuş, qısamüddətli alətlərə yerləşdirilmiş ani likvidli daha az gəlirli aktivlərə qədər yerləşdirirlər. Bununla bərabər, suveren fond nə qədər möhkəm olarsa, investisiya portfelinin yerləşdirilməsindən daha yüksək dividendlər almaq üçün onun rəhbərliyi daha çox riski öz üzərinə götürə bilər.

Azərbaycanda mövcud iqtisadi inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, hazırkı ehtiyaclar üçün istifadənin təmin edilməsi və gələcək nəsillər üçün neft gəlirlərinin bir hissəsinin yığılması və artırılmasını həyata keçirmək üçün 29 dekabr 1999-cu ildə ümumilli lider H.Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" Fərman imzalandı. Neft Fondunun xərclərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, xərclərin həcmində Fondun dövlət büdcəsinə edilən transfertlər əhəmiyyətli yerə sahibdir. 2003-cü ildən fondun hesabından dövlət büdcəsinə transfertlər yönləndirilməyə başlanmışdır. 2000-2007-ci illərdə büdcə gəlirlərinin 76,6%-ni vergilər təşkil etmişdir. 2008-ci ildən etibarən Dövlət Neft Fondundan transfertlərin həcmi artması ilə vergi daxilolmalarının payı azalmağa başlamışdır. Həmin ildə Fondun büdcəyə 3,8 mlrd manat transfert nəticəsində büdcədə vergilərin payı 80%-dən 57%-ə düşmüşdür. Transfertlərin sürətinin getdikcə artırılması nəticəsində, 2013-cü ildə vergi yığımlarının dövlət büdcəsində payı 35%-ə düşmüşdür. 2018-ci ildə büdcə gəlirlərinin 39,3%-i vergi daxilolmalarının, 45,8%-i isə transfertlərin payına düşmüşdür. 2019-cu ildə isə uyğun olaraq 31,9% və 49,6% təşkil etmişdir. Hazırda ARDNF-in Maliyyə nazirliyinə transfertlərinin məbləği neftin qiymətindən asılı olaraq dəyişir.

Ümumiyyətlə qeyd etsək, resurs gəlirlərindən asılılıq səviyyəsi və həmçinin resursların tükənməsi ölkənin makrofiskal siyasətini müəyyənləşdirən ilkin göstəricilərdir.

Qlobal makroiqtisadi meyillər və onların yuxarıda təsvir edilmiş nəticələrinə görə proqnozlaşdırıla bilinməyən kənar şoklar nəticəsində baş verən çətinliklərin qarşısının alınması,

gələcək nəsillər üçün ehtiyatın yaradılması və fiskal idarəetmə prinsiplərinin effektivliyi ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqsədlə nəzərdən keçirilməli olan dörd əsas komponent:

- neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsi,
- xərc və investisiya intizamı üçün mexanizmin yaradılması,
- Ortamüddətli Xərclər prinsipinin gücləndirilməsi və
- nəticəəsaslı büdcə mexanizminin icrasının nəzərə alınmasının istiqamətləri üzrə “qızıl qayda”nın qəbulunu zərurətə çevirir.

Azərbaycanın dövlət büdcəsinə ARDNF-in transfertində sabitliyi təmin etmək üçün “qızıl qayda”nın tətbiqi nəzərdə tutulur.

Metod

Tədqiqat işinin əsas obyektı neft gəlirləridir. Araşdırmada nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, neft gəlirlərinin yığılmasında əhəmiyyətli rol malik Suveren Sərvət Fondları və onun mahiyyəti izah edilmiş, neft gəlirlərinin Azərbaycan timsalında, ölkə iqtisadiyyatına təsiri analiz edilmişdir. Məlumatlar əsasən Suveren fond qurumlarının rəsmi internet səhifələrindən, Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsindən, mövzu ilə bağlı məqalələrdən əldə edilmiş və təhlil edilmişdir.

Analiz

Suveren Sərvət Fondlarının (SSF) məqsədi, ölkənin strateji, iqtisadi və ya sosial prioritetlərini inkişaf etdirmək üçün qlobal bazarlar daxilində dövlətə məxsus xüsusi kapitalla investisiya qoymaqdır. Bu prioritetlər müəyyən bir iqtisadiyyatı daxili və ya xarici şoklardan qorumaq üçün müəyyənləşdirilmiş stabilizasiya prioritetini əhatə edir. Demək olar ki, fondların yaradılmasına 2 amil təkan verdi:

- 1) Neft və ya digər mineral resursun tükənən olduğunu bilərək gələcək nəsillərə bu resursların satışından əldə edilən gəlirin bir hissəsini saxlamaq aktual məsələyə çevrildi;
- 2) Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin qalxıb enməsindən narahatlıq yaşayan bir sıra dövlətlər iqtisadi inkişafın bu yöndən əziyyət çəkdiyini görüb çıxış yolu olaraq əldə edilən gəlirin bir hissəsini sabitləşmə fonduna yığmaq, ehtiyac yarandıqda isə iqtisadi sabitliyi təmin

etmək üçün həmin vəsaitdən istifadə etmək qərarına gəldilər (Əhmədov, Əzizova, & Qarayev, 2005)

Neftlə bağlı fondlar Ərəb Körfəzi ölkələrində, Rusiya, Norveç və keçmiş Sovet Respublikalarında yaradılmışdır. Belə ölkələrdə SSF yaradılması üçün əsas səbəb resurs gəlirlərinin xüsusiyyətləri, yəni resurs qiymətlərinin yüksək dəyişkənliyi, hasilatın proqnozlaşdırıla bilinməməsi və resursların tükənən olmasıdır. İkinci böyük əhəmiyyətli SSF qrupu ölkələrin geniş xalis ixracat xüsusiyyəti ilə bağlı yaradılıb və bu ölkələr, əsasən, Sinqapur, Koreya, Çin kimi Asiya ölkələri və digər Şərqi Asiya ixracatçılarıdır. Ümumiyyətlə, belə qəbul edilmişdir ki, suveren sərvət fondları dövlətin maliyyə resurslarının onun sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun bölüşdürülməsi mexanizmlərindən biridir. Bu zaman dövlət əhali gəlirlərinin bir hissəsini müxtəlif sosial-iqtisadi tədbir və layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün səfərbərliyə alır.

Bu cür fondlarının formalaşması dövlətin 2 əhəmiyyətli vəzifəsinin həllinə şərait yaradır:

- ✓ iqtisadiyyatın öncül sahələrinin əlavə vəsaitlərlə təmini,
- ✓ əhaliyə göstərilən bir sıra sosial xidmətlərin genişləndirilməsi.

Ölkədəki mövcud vəziyyətdən, maliyyə bazarlarında baş verən proseslərdən asılı olaraq fondların rol və vəzifələri dəyişə bilər və ya onlar qeyd edilən bir və ya bir neçə vəzifəni daşıya bilərlər. Bütün SSF-lər mənbə və forma baxımından bənzərdir, lakin ölkələrinin şərtlərini, siyasi prioritetlərini və məsuliyyət strukturlarını əks etdirən bir çox hallarda heterojendir. Üç əsas prioritet siyasət kateqoriyası mövcuddur:

- makroiqtisadi sabitlik,
- kapitalın maksimallaşdırılması,
- strateji inkişaf.

Aşağıdakı cədvəl 1-də SSF-lərin əsas hədəfləri və yaradılma məqsədləri göstərilmişdir:

Cədvəl 1. SSF-in makroiqtisadi hədəfləri

İqtisadi vəzifələr	Xüsusi vəzifələr	Təsvir	Nümunələr
Kapitalın maksimallaşdırma Milli sərvətin artması və qorunması üçün riskə uyğunlaşdırılmış kapital bazasını yaratmaq	Nəsillərarası investisiyanı balanslaşdırmaq	Nəsillərarası bərabərlik yaratmaq üçün sərmayə qoymaq, məsələn, bərpa olunmayan aktivləri gələcək nəsillər üçün müxtəlif maliyyə aktivlərinə çevirmək	Norges Bank Investment Management (NBIM), Küveyt Ehtiyat Fondu
	Gələcək öhdəlikləri maliyyələşdirmək	Gələcək öhdəliklərin, məsələn, pensiya kimi şərti öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kapitalın real dəyərini artırmaq və saxlamaq	Avstraliya Gələcək Fondu, Yeni Zelandiya Super Fondu

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	İnvestisiya ehtiyatları	Uzunmüddətli gəlirlərin daha yüksək səviyyəyə çatmasına və maliyyə ehtiyatlarının saxlanılması üzrə aktivə sahibolmanın mənfəətə nəticə xərclərinin azaldılmasına yönəlmiş maliyyə strategiyaları vasitəsilə potensial olaraq daha yüksək gəlir verən aktivlərdə artıq ehtiyatları investisiya etmək	Çin İnvestisiya Şirkəti, Koreya İnvestisiya Şirkəti
Stabilləşmə Makroiqtisadi idarəetmə və iqtisadi sabitlik	Maliyyə sabitliyinə yardımçı olmaq	İqtisadiyyatı daxili və ya xarici şoklardan, məsələn, iqtisadiyyatı izolyasiya etmək üçün kontrtsiklik fiskal vasitələrdən istifadə etmək, yəni istehlakı rəvan etmək üçün əmtəə qiymətlərində dəyişikliklər	Çili İqtisadi və Sosial Stabilləşmə Fondu
	Valyuta məzənnəsini sabitləşdirmək	Aktivin qiymət "köpüyü" nün qısa müddətdə qarşısını almaq və qiymət dəyişkənliyini azaltmaq məqsədilə (bu, əmtəə qiymətinin dəyişkənliyi ilə nəticələnmə bilər) böyük kapital axınlarını və çıxışlarını balanslaşdırmaq üçün fondun resurslarından istifadə etmək	Rusiya Ehtiyat Fondu
İqtisadi inkişaf Ölkənin uzunmüddətli məhsuldarlığını artırmaq üçün investisiya	Mürəkkəb infrastrukturaya sərmayə qoymaq	Valyuta məzənnəsinin digər ixrac fəaliyyətlərinə imkan verən səviyyədə saxlanmasını təmin etmək üçün uzun müddət ərzində yerli iqtisadiyyata daxil olan kapitalın məbləğini idarə etmək, məsələn, "Holland xəstəliyi" nin (Dutch Disease) qarşısını almaq üçün fondan istifadə etmək	Meksika Stabilləşmə Fondu
	Sosial infrastrukturaya sərmayə qoymaq	Nəqliyyat, enerji, su təsərrüfatı və kommunikasiyalar daxil olmaqla, lakin bunlarla məhdudlaşmamaqla, əsas aktivlərin yerli səviyyədə inkişafı	Nigeriya İnfrastruktur Fondu
	Sənaye siyasətinin aparılması	"Yumşaq" infrastrukturun yerli səviyyədə inkişafı: insan kapitalı və onu inkişaf etdirən müəssisələr. Bu, təhsil və səhiyyə kimi sosial-iqtisadi layihələri əhatə edir	Mübadala İnkişaf Şirkəti
		Bir mənbədən və ya maliyyə mənbəyindən asılılığı azaltmaq üçün diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat yaratmaq. Hökumətlərin xüsusi sektorlarda	Temasek, BPI (Fransa)

		məhsuldarlığı artırmaq üçün rəsmi, strateji səyləri	
--	--	--	--

Mənbə: Sovereign Investors 2020, p 6. <https://www.pwc.co.uk/industries/sovereign-wealth-investment-funds.html> (29.04.2019)

İqtisadiyyata qəfil xarici valyuta axınları "Holland xəstəliyi" nə səbəb ola bilər. Bu zaman milli valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi istehsal kimi ixracdan asılı sektorların rəqabətə davamlılığını zədələyə bilər. Bunun mexanizmləri ondan ibarətdir ki, xarici valyuta axınları milli valyutanın dəyərini yüksəldir. Həmin daxilolmalardan irəli gələn hər hansı bir inflyasiya mal istehsalının dəyərini artıracaq və bu da beynəlxalq rəqabətə davamlılığa daha çox zərər verəcəkdir. Potensial inflyasiya mexanizmində olduğu kimi, vəsaitin milli valyutaya konvertasiya etməkdənsə ABŞ dolları kimi xarici valyutada saxlanması milli valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi istiqamətində təsiri azalda bilər.

SSF-nin sabitləşdirmə portfeli ölkənin gəlir dəyişkənliyinin mənfi təsirlərindən qorumasına kömək edə bilər. Onlar əmtəə qiymətlərindəki dəyişikliklərdən və onların resurs gəlirlərinə təsirdən yaranan qeyri-müəyyənliyi azaldır. Qiymətlər yüksək olduqda, sabitliyi pozan "gəlir seli"nin və "Holland xəstəliyi"nin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün gəlirlər fonda daxil edilir.

Resursla zəngin ölkələr nəsillərarası resursların bölüşdürülməsi, uzunmüddətli makroiqtisadi sabitlik və fiskal dayanıqlıq kimi qarşıya qoyulan problemlər kimi xüsusi problemlərlə qarşılaşırlar. Neft ixrac edən ölkələrdə xüsusi maliyyə problemlərinə institusional cavab olaraq büdcə planlaşdırılması zamanı neft qiyməti proqnozları, yığım fondlarının yaradılması və maliyyə qaydaları daxil edilmişdir. (Aslanlı, 2015). Fiskal siyasət ölkə iqtisadiyyatına təsir etmək məqsədilə hökumətin öz xərclərini (dövlət xərclərini) və vergi dərəcələrini tənzimləməsindən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dövlət büdcəsinin mühüm hissəsi vergilər sayəsində formalaşır. Təbii ehtiyatlarla zəngin olan və iqtisadiyyatı əsasən bir təbii sərvətdən - neftdən asılı olan ölkələrin büdcəsi də neft qiymətlərindən çox asılı olur. Neft qiymətlərindəki şoklar valyuta məzənnələri və ehtiyatlara təsir edir.

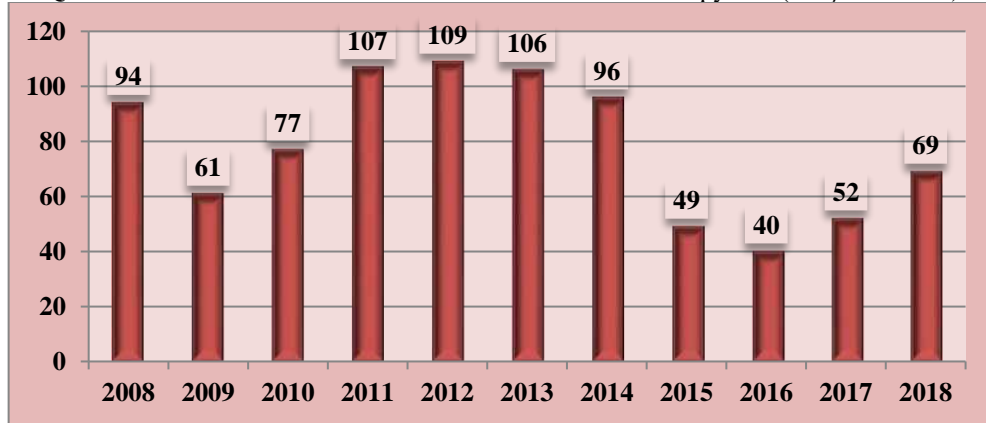
Neftin qiymətinin aşağı düşməsi və ölkəyə gələn neft gəlirlərinin azalması büdcənin də planlaşdırıldığı kimi dolmamasına səbəb olur. Büdcə xərclərini yeni yaranmış vəziyyətə uyğunlaşdırmadıqda büdcə kəsrinin yaranması təhlükəsi ortaya çıxır. Büdcə kəsrinin yaranmaması üçün hökumətlər iki tədbiri görməyə çalışırlar: mədaxili artırmaq və məsrəfləri azaltmaq. Fiskal siyasət dedikdə də məhz bu nəzərdə tutulur.

Mədxəli artırmaq üçün ilk növbədə vergi siyasətinə, vergi dərəcələrinə, vergi toplanmaları ilə bağlı rəsmi və qeyri-rəsmi davranışa yenidən baxılır.

Büdcədən məsrəfləri azaltmağa gəldikdə isə, hansı növ xərclərin azaldılmasını hökumətlər özləri müəyyənləşdirir. Bəzi ölkələrdə bu, dövlət investisiyası hesabına həyata keçirilən, lakin təcili olmayan iri infrastruktur və s. layihələrini təxirə salmaqla, yaxud sosial xərcləri azaltmaqla, maaşları artırmamaqla və başqa üsullarla həyata keçirilir. Cari seçim həmin an üçün mövcud olan vəziyyətdən və siyasi iradədən asılı olaraq təyin edilir.

Qrafik 1. 2008-2018-ci illər ərzində xam neftin 1 barrelinin qiyməti (ABŞ dolları ilə)

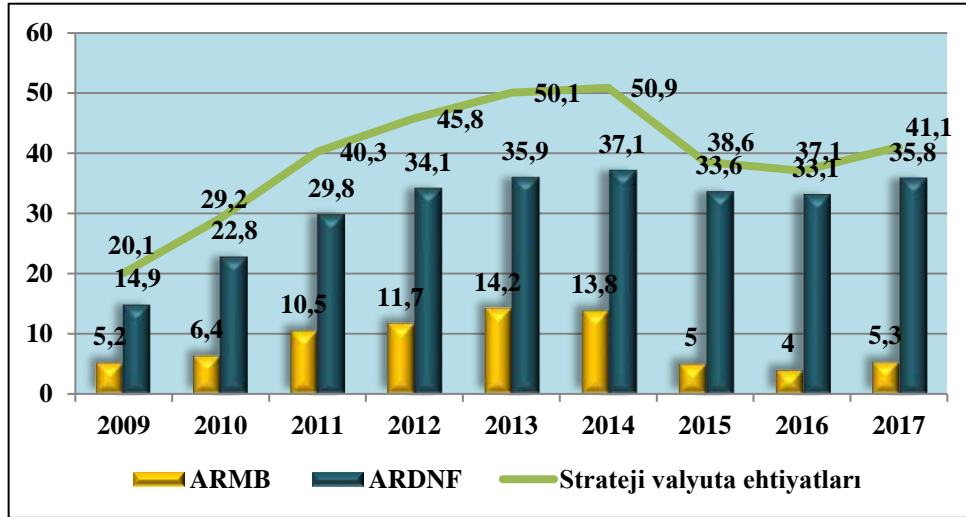
Mənbə: The statistics portal, <https://www.statista.com/statistics/262858/change-in-opeac-crude-oil-prices-since-1960/> (29.04.2019)

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) neft və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən Azərbaycan Respublikasının (AR) əldə etdiyi vəsaitlərin yığılmasını, bu resursların tükənən təbii sərvət olduğunu bilərək vəsaitlərin səmərəli, məqsədyönlü istifadə və idarə edilməsi mexanizminin yaradılması, bugünkü və gələcək nəsillərin mənafeyi məqsədilə saxlanmasını təmin etmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 29 dekabr 1999-cu il 240 sayılı "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" fərmanı ilə yaradılmışdır.

Qrafik 2-də görüldüyü kimi 2015-ci ildə neft qiymətlərinin azalması səbəbindən valyuta məzənnəsində yarana biləcək mənfi təsirləri qabaqlamaqdan ötrü Mərkəzi Bankın valyuta intervensiyası nəticəsində ARDNF-in valyuta ehtiyatları 13,8 mlrd ABŞ dollarından 5 mlrd ABŞ dollarına qədər enmişdir. Uyğun olaraq AR-in ümumi strateji valyuta ehtiyatlarında 12,3 mlrd ABŞ dolları və ya 24,1% azalma nəzərə çarpmışdır. 2017-ci ildə AR-in strateji valyuta ehtiyatları 41,1 mlrd ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur.

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasının strateji valyuta ehtiyatları (milyard ABŞ dolları ilə)

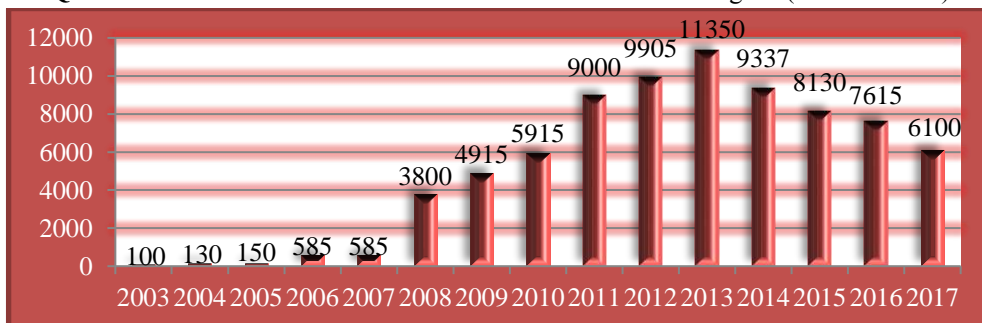

Mənbə: ARDNF hesabatı 2017

2001-2017-ci illərdə Neft Fonduna daxilolmalar 138 mlrd dollar təşkil edib və bu vəsaitin təxminən 36 mlrd dolları, yəni 26%-i yığıma yönəldilmişdir.

ARDNF-nin xərclərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, xərclərin həcmində Fondun hesabından dövlət büdcəsinə edilən transfertlər əhəmiyyətli yerə sahibdir. 2003-cü ildən fondun hesabından dövlət büdcəsinə transfertlər yönləndirilməyə başlanmışdır. 2003-2017-ci illərdə ARDNF tərəfindən dövlət büdcəsinə ümumilikdə 77 mlrd manat vəsait transfert edilib. 2017-ci ildə respublikada fiskal tarazlığın saxlanması DNF-nin mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, həmin ildə dövlət büdcəsinə ARDNF tərəfindən 6,1 mlrd manat transfert ödənişləri edilmişdir ki, bununla da xam neftin qiymətinin aşağı olduğu zamanda neqativ şokların təsiri götürülməklə ölkədə fiskal sabitliyin qorunması mümkün edilmişdir. Aşağıdakı Qrafik 3-də büdcəyə transfertlərin illər üzrə bölgüsü əks olunmuşdur. Qrafikə əsasən demək olar ki, transfertlər 2008-ci ildən sonra artmağa başlamış və ən yüksək transfert məbləği 2013-cü ildə 11350,0 mln manat olmuşdur.

Qrafik 3. DNF-nin Dövlət büdcəsinə transfertinin illər üzrə bölgüsü (mln manat ilə)

Mənbə:ARDNF hesabatları

Uzunmüddətli dövrdə neft qiymətlərindən asılılıq bu sahəyə daha diqqətli yanaşmanı tələb edir. Azərbaycanda təbii resurslarının tükənənliyini diqqətə alaraq dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf modelini həyata keçirmək üçün alternativ yanaşmaların seçilməsinə ehtiyac yaranır. Hesablamalara əsasən, Azərbaycanın təsdiq olunmuş neft-qaz ehtiyatları İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Qazaxıstan kimi ölkələrin ehtiyatları ilə müqayisədə daha tez tükənə bilər. Kəşfiyyat işlərinin davamlı aparılması ilə yeni yataqların tapılmasına baxmayaraq 30 il ərzində neft-qaz ehtiyatlarından əldə olunacaq gəlirlərdən asılılığın azaldılması lazımlı məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə qeyd etsək, resurs gəlirlərindən asılılıq səviyyəsi və həmçinin resursların tükənməsi ölkənin makrofiskal siyasətini müəyyənləşdirən ilkin göstəricilərdir. Bu göstəricilərlə birgə ölkələrin malik olduğu kapitalın həcmi, ölkənin inkişaf səviyyəsi və institusional imkanlar da fiskal siyasətə təsir edən göstəricilərdir.

Təbii resurslarla zəngin ölkələrdə fiskal siyasət, resurslardan əldə olunan gəlirin qeyri-sabitliyi (volatilliyi) və digər amillər nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Dövlətlərdə uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığın formalaşdırılması məqsədilə müxtəlif fiskal qaydalar istifadə edilə bilər. Bu qaydalar resurslardan əldə edilən gəlirləri nəsillər arasında hansı miqdarda xərcləmək və həmçinin gələcək nəsillər üçün gəlirlərin hansı yığım qaydaları şəklində saxlamaq sualına cavab verir. (İsmayılov, 2013)

2004-cü ildə Azərbaycan hökuməti rəsmi olaraq "daimi real gəlirlər" prinsipini qəbul etdiyinə baxmayaraq, DNF-dən dövlət büdcəsinə limitsiz və şərtsiz köçürmələr maliyyə sabitliyi, effektiv gəlirlərin idarə edilməsi və ümumi makroiqtisadi tarazlığı təhlükə altına aldı. (Aslanlı, 2015)

Bu gün dövlət sektorunda xərclənən hər ikinci manat (təqribən 50 %-i) ARDNF-dən edilən transfertlərin hesabına maliyyələşdirilir. ARDNF-in dövlət büdcəsinə etdiyi transfert məbləğləri onun gəlirləri ilə, yəni neftin qiymətləri ilə sıx əlaqələndirilmişdir. Bu asılılıq Azərbaycan iqtisadiyyatına neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin ciddi təsirinin əsas səbəblərindən biridir. İqtisadiyyatda özəl investisiyaların payını artırmaq üçün sabit artım tempinin olması vacibdir və dövlət büdcəsinin DNF-nin transfertlərindən daha az asılı olmasını tələb edir.

Bu baxımdan fiskal siyasət üçün çərçivənin təmin edilməsi və təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirlərə kifayət qədər qənaət edilməsi üçün görülən tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycanın təbii

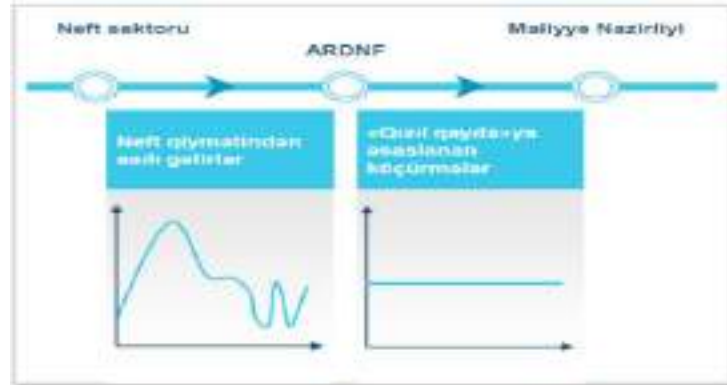

ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi məsələsi də nəzərdən keçirilir. Təklif edilən əsas məsələlər bunlardır: Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindəki volatillikdən asılılığını aradan qaldırmaq üçün “qızıl qayda” tətbiqi və dövlət borcunun idarə edilməsi üçün zəruri fiskal çərçivə. Bu kontekstdə Prezident İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində dövlət xərclərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və neft gəlirlərinin dəyişkənliyinin azaldılması üçün görülən tədbirlərin davamı olaraq Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin (OMXÇ) daha da gücləndirilməsi, güclü büdcə idarəçiliyi və onun nəticəəsaslı büdcə təşkilinə uyğunlaşdırılması məsələləri qeyd olunmuşdur.

Hazırda ARDNF-in Maliyyə Nazirliyinə köçürdüğü vəsaitlərin məbləği neftin qiymətindən asılı olaraq dəyişir. Fond ilə Maliyyə Nazirliyi arasında Təklif edilən bu “qızıl qayda” adlanan daha ciddi köçürmə mexanizmi köçürülən məbləğləri sabitləşdirərək, dövlət xərclərini (və beləliklə də ÜDM-in artımını) neftin qiymətindəki dəyişkənliklərdən daha yaxşı qoruya bilər (şəkil 1)

(https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf, 2016)

Şəkil 1. “Qızıl qayda” prinsipi

Mənbə: SYX, 2016.

ARDNF-dən edilən transfertlər üçün təklif olunan bu mexanizm və güclü xərc çərçivəsinin şərtləndirdiyi fiskal intizam, iqtisadiyyatı neft qiymətindəki volatillikdən qoruyacaq, ARDNF-in ehtiyat toplamasına imkan verəcək və dövlət borcunun aşağı səviyyədə saxlanılmasına şərait yaradacaqdır. Həmçinin bu qayda dövlət xərclərini qeyri-neft ÜDM-i ilə əlaqələndirib qeyri-neft gəlirlərinin dövlət xərclərini ödəmə səviyyəsini artıracaqdır. Dövlət xərclərinin effektivliyini təmin etmək üçün həmin xərclər aydın müəyyən edilmiş məqsədlərlə, həmçinin icra göstəriciləri üzrə indikatorlarla əlaqələndiriləcəkdir.

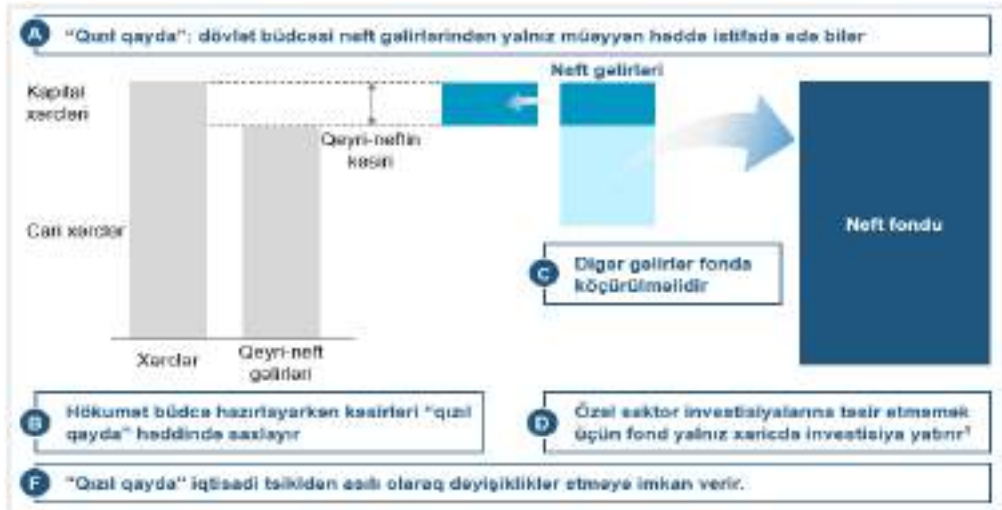
(https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf, 2016).

Bu mexanizminən əsas üstünlüyü sabitliyə nail olmağa imkan yaratmasıdır. "Qızıl qayda" ÜDM-in dəyişkənliyini azaldaraq Maliyyə Nazirliyi üçün əlçatan vəsaitlərin həcmindən və manatın mübadilə məzənnəsinin proqnozlaşdırılmasını daha da asanlaşdıracaqdır. Proqnozlaşdırma imkanları da öz növbəsində uzunmüddətli planlaşdırma, artım, şaxələndirmə və dövlət xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradacaqdır. Dövlət xərclərinin daha məqsədli olması və dəyişkənliyinin məhdudlaşdırılması özəl sektorun sıxışdırılması imkanını da məhdudlaşdırır.

Mahiyyət etibarilə, "qızıl qayda"nın tətbiqi neft gəlirlərindən həddən artıq asılılıq səbəbindən dövlət büdcəsinin resurslarını məhdudlaşdırma bilər (şəkil 2). Bunun təsiri aşağıdakı kimidir: dövlət cari və kapital xərcləri üçün büdcəni tərtib edir. Büdcə xərclərinin böyük hissəsi qeyri-neft gəlirləri ilə ödənilir və qeyri-neft gəlirlərində kəsir (vergi-xərc fərqi) kiçik olduğuna görə, "qızıl qayda"da nəzərdə tutulduğu kimi, bu fərq neft gəlirlərinin orta həddə müəyyən edilmiş məbləği ilə ödənilir. Neft gəlirlərinin qalan hissəsi isə özəl investisiyaların sıxışdırılmasının qarşısının alınması üçün xarici ölkələrə investisiya yatırmaq üçün xüsusi fondada toplanır. Bu fond insanlar üçün gələcək ehtiyat toplamaqla, zaman keçdikcə böyüyür. Fondun özü bufer rolunu oynayır; neft qiymətləri müəyyən həddən aşağı düşdükdə fondada toplanmış ehtiyatlar dövlət büdcəsinə davamlı köçürülməklə baş verən dövrü dəyişikliklərə qarşı təhlükəsizlik buferi təmin edilir.

(https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf, 2016)

Şəkil 2. "Qızıl qayda"nın tətbiqi mexanizmi

Mənbə: SYX, 2016.

Təbii ehtiyatlardan asılı olan ölkələrin çoxunda müstəqil fond yaratmaq və neft sektorundan asılılığı azaltmaq üçün müxtəlif prinsiplər tətbiq edilir. Məsələn, Norveç Pensiya Fondundan dövlət büdcəsinə ildə 4% həcmində transfert etməyə icazə verilir. Botsvananın Pula Fondu Norveç Pensiya Fondundan fərqli olaraq faiz qaydası tətbiq etmir və ölkənin almaz ehtiyatlarından əldə edilən gəlirləri gələcək nəsillər üçün saxlayır. Bunun əvəzinə, ölkənin xarici ehtiyatları müəyyən edilmiş həddən yüksək səviyyəyə çatdıqda həmin fonda köçürülür.

“Qızıl qayda”da stabillik əsas məsələ olsa da, müəyyən zaman ərzində Fonda daxilolmalarda proqnoz dəyişikliyə imkan vermək üçün parametrlər qrafik üzrə müntəzəm nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, “qızıl qayda” 5 illik müddət üçün təsdiqlənə və sonra Fondun ehtiyatlarının artımının dəyərləndirilməsi və dəyişikliklərin zəruri olub-olmadığının təsdiqlənməsi məqsədilə 3-cü il yenidən nəzərdən keçirilə bilər. (https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf, 2016)

Ölkəmizin iqtisadi inkişafı üçün investisiya qoyuluşlarına əlverişli mühit yaratmağa çalışdığını nəzərə alaraq, bu qaydanın icrası iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün davam edən tədbirlərə töhfə olacaqdır. “Qızıl qayda” iqtisadiyyatı kənar şoklardan qoruyur və iki tədbirin həyata keçirilməsi üçün mühüm rol oynayaraq, makroiqtisadi çərçivəni gücləndirir: **səmərəli və effektiv xərcləmə**. Bu istiqamətdə görülən tədbirlərin nəticəsi kimi, həmçinin “qızıl qayda”nı nəzərə alaraq, OMXÇ-nin effektiv tətbiqi büdcənin daha rəşional istifadəsini təmin edəcəkdir. OMXÇ-nin SYX-də dövlətə büdcə xərclərinin planlaşdırılması məqsədilə büdcə resurslarının həcmi, bölgüsü, tətbiqi üçün zəruri olan investisiya layihələrinin əsas istiqamətləri barədə məlumat verməli olduğu qeyd edilmişdir. OMXÇ hökumətin öz strategiyasında müəyyənləşdirdiyi əsas hədəflərə uyğun olaraq, büdcədən vəsaitlərin ayrılmasını şərtləndirir. Bu zaman ilk olaraq hökumətin illik büdcə xərcləri müəyyən edilir (məsələn, qəbul edilmiş “qızıl qayda”ya uyğun olaraq). (https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf, 2016)

Nəticə

SSF-nin aşağıdakı təsirlərini göstərmək mümkündür:

- pul siyasətinin, əmək bazarının vəziyyəti və cari hesab balansı kimi inflyasiyaya təsir göstərə biləcək bir sıra digər amillər nəzərə alındıqda belə, fondun mövcudluğu inflyasiya səviyyəsinin aşağı düşməsinə kömək ola bilər.
- Üzən valyuta məzənnəsi rejiminin tətbiq edildiyi ölkələrdə valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi SSF tərəfindən azaldıla bilər. Bu, pulun xarici pul vahidlərində (əksər hallarda ABŞ dolları) saxlana bildiyi və beləliklə, milli valyutanın dəyərini yüksəltmədiyi üçün baş verə bilər. Resurs Fondlarının fəaliyyətinə baxdıqda onların idarə edilməsində 2 mühüm problemin həllinin tapılmasının önəmli olduğu nəzərə çarpır və onların həllinin təmin edilməsi tələb edilir. Birincisi vəsaitlərin xərclənməsinin şəffaf olması, ikincisi isə xərclənən vəsaitlərin effektivliyi. Kastelli və Fabioya görə, SSF neft ixrac edən ölkələr üçün uzunmüddətli iqtisadi mənfəət yaratmağa kömək edə bilər. Bununla belə, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə edilməsi üçün bir sıra mühüm şərtlər yerinə yetirilməlidir.
- ✓ Birincisi, müvafiq büdcə və pul siyasəti bu şərtlərin ən vacibini təşkil edir. Beləliklə, SSF-nin fəaliyyəti ümumi siyasət çərçivəsinə yaxşı inteqrasiya olunmalıdır. Yəni fondlardan büdcəyə edilən transfertlər həcmində illik limit qoyulmalıdır.
- ✓ İkincisi, Fondun fəaliyyətinin ölkənin iqtisadi siyasətinə düzgün şəkildə inteqrasiya olunması üçün müvafiq orqanlara kifayət qədər məlumatlar verilməsi və dəqiq məlumatların milli hesablarda, eləcə də dövlət, maliyyə və xarici sektor statistikasına daxil edilməsi təmin edilməlidir.
- ✓ Üçüncüsü, dövlət resurslarından sui-istifadənin qarşısını almaq üçün fonda rəhbərliyin müxtəlif səviyyələri arasında şəffaf cavabdehlik prosedurlarının olması vacibdir. Bu mexanizmlər resursları xərcləməkdənsə, onlara qənaət etmək üçün ictimai dəstək formalaşdırmaq, ictimaiyyəti yığılmış gəlir haqqında məlumatlandırmaq və SSF resurslarının formalaşdırılması üçün iqtisadi əsaslandırma təmin edə bilər. Bu baxımdan, şəffaflıq mexanizmlərinə SSF-in investisiya məqsədlərinin müntəzəm olaraq ictimaiyyətə açıqlanması, onun maliyyələşdirilməsi, hökumətin adından pul çıxarılması və xərclənməsi, idarəetmə çərçivəsi, Fondun aktivlərinin həcmi, bölgüsü və gəlir daxildir.

Neft qiyməti Azərbaycanı qlobal iqtisadiyyata bağlayan əsas yoldur. Neft gəlirləri Azərbaycanın əmtəə gəlirinin əsas hissəsidir. Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında neft gəlirləri mühüm rola malikdir və bu ARDNF-dan edilən transfertlər hesabına mümkün olur. Lakin uzunmüddətli dövrdə transfertlərin dövlət büdcəsində böyük yer tutması mənfəət təsirə malik ola bilər. Belə ki, büdcə neft qiymətlərindən asılı ola bilər. Neftin tükənən təbii sərvət olduğunu nəzərə alaraq transfertlərin miqdarının azaldılması ölkənin qarşısına duran mühüm məsələlərdən olmalıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında mühüm addımlar atılmış, "qızıl qayda"nın tətbiq edilməsinə çalışmaq ilə yanaşı, neft qiymətindəki dəyişikliklərin təsirinin azaldılması, ARDNF-nın vəsaitlərinin hazırkı və gələcək

nəşillər üzrə ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi və Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin (OMXÇ) daha da gücləndirilməsi üçün digər məsələlər prioritet olmuşdur. OMXÇ-nin hazırlanması sonda dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsi baxımından aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: fiskal intizamın təmin edilməsi, dövlət büdcəsi göstəricilərinin proqnozlaşdırıla bilən olmasının təmin edilməsi, büdcə resurslarının sektorlararası və sektordaxili düzgün bölüşdürülməsinin təmin edilməsi, nəticələrə görə konkret subyektlərin məsuliyyətinin artırılması, dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik hesabatları.
Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016.
Fəxri İsmayılov, (2013) Resursla zəngin iqtisadiyyatlarda optimal fiskal qaydalar, *Mərkəzi bank və iqtisadiyyat jurnalı*, Nömrə-1, s. 69-80.
İ. Əhmədov, L. Əzizova, F. Qarayev, (2005), Neft gəlirlərinin və büdcə prosesinin şəffaflığı xüsusi kursu üzrə metodiki vəsait. Bakı
Kenan Aslanli, (2015), Fiscal sustainability and the State Oil Fund in Azerbaijan, *Journal of Eurasian Studies*, Volume 6, Issue 2, pp. 114-121.
Sovereign Investors 2020, (2016). <https://www.pwc.co.uk/industries/sovereign-wealth-investment-funds.html>
https://www.ifswf.org/sites/default/files/report_SIL_2017.pdf (28.04.2019)
<https://www.statista.com/statistics/262858/change-in-opeo-crude-oil-prices-since-1960/> (29.04.2019)
<https://www.swfinstitute.org/statistics-research/linaburg-maduell-transparency-index/> (28.04.2019)

Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafında Dövlətin Rolu

Bəybala ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

beybalaeliyev@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsiylə onun iqtisadiyyatının inkişafının intensivliyinə gətirib çıxarmış olur. Ölkə iqtisadiyyatımız özünü iki cür biruzə verir: neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft sektorunun inkişafı. Bildiyimiz kimi Azərbaycan neft ölkəsi olduğundan inkişafın əsas hissəsi neft sektoruna istiqamətlənmiş olur. Buradakı əsas məqsəd neft siyasəti sayəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının əsasını qoymaqdan ibarətdir. Cənab prezident İlham Əliyevin bir mənalı olaraq həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsasını bu siyasət təşkil edir. Bu siyasətin əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalı bir iqtisadiyyatın əsasını təşkil etməkdən ibarətdir. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı məhz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi əsas rola malikdir.

Ölkə iqtisadiyyatında neft sektorunun müəyyən səviyyəyə çatıb yüksəlməsiylə, iqtisadiyyatın digər sahələrinin də yəni, qeyri-neft sektorunda inkişafına birbaşa olaraq təsir göstərmişdir. Dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişafına təsir etməyi və bu sektorunun inkişafının stimullaşdırılması daha da yüksəldilmişdir.

Davamlı və dayanıqlı bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif problemləri meydana gəlir. Bu problemlərin həllində bazar mexanizmləri özünü tam doğrulda bilmir. Cəmiyyət üzvlərinin bu kimi problemlərin həlli məhz büdcə vəsaitləri əsasında öz həllini tapır.

İqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün əsas mənbə büdcə gəlirləri hesab olunur. İqtisadi inkişafın təmin edilməsi üzrə büdcə gəlirlərinin rolu əvəz edilməz sayılır. Çünki, iqtisadiyyatın bütün sahələri bərabər olaraq inkişaf etmir. Bir sahənin inkişafı, digərinə nisbətdə geri qalır. Bu nisbətlər arasındakı fərqi aradan götürmək üçün büdcə gəlirlərini həmin sahələrə yönləndirmək lazımdır. Bununlada, dövlət yardımları vasitəsi ilə az inkişaf etmiş sahələrin də inkişafına nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: Qeyri-neft sektoru, Dövlət, Büdcə gəlirləri, Bazar iqtisadiyyatı

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf sahələrində əldə edilmiş olan hər bir nailiyyətlərin ölkənin sosial-iqtisadi islahatların, tətbiq edilən inkişaf modelinin modernləşdirilməsi, iqtisadi sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin və səmərəliliyinin olmasının tərənnümüdür. Bu siyasət qısa bir müddətdə ölkə iqtisadiyyatındakı köklü surətdə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin olmasına səbəb olmuş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı artıq yeni bir kəmiyyət və keyfiyyət mərhələsinin mərkəzində yer almaqdadır. Bu mərhələnin əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə və dünya iqtisadi inteqrasiya sistemində

səmərəli formada daxil olmasına nail olmaqla yanaşı, uzun müddətli perspektivə ölkəmizdə davamlı iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təminindən ibarət olmuş olur.

Azərbaycanda tükənən təbii sərvətlərlə zəngin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilərək böyük bir yer ayrılır. Qeyri-neft sektorunun davamlı iqtisadi inkişafın digər bir sahəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu olduqca böyükdür.

Qeyri-neft sektorunun bu gün sürətli inkişafı bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Ümumi daxili məhsulun 70 faizdən çox bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycanın qarşısına qoyduğu əsas məqsəd ixracatı diversifikasiyaya etdirmək və ixraca yönələn qeyri-neft məhsullarının siyahısını genişləndirməkdən ibarətdir. Bütün bu istiqamətlərin hər birində real uğurlar əldə edilməkdədir.

Ölkə üzrə aparılan köklü dəyişikliklərin, həyata keçirilən iqtisadi siyasətlərin, makroiqtisadi sabitliyin, maliyyə dayanıqlılığının, davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasına əsas verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə təkan verən siyasətlərin dərinləşməsi, qeyri-neft sektorunun sürətlə inkişaf etdirilməsi əldə edilən müsbət nəticələrdir. Ölkə iqtisadiyyatın əldə etdiyi bütün uğurlar dünyanın ən reytingli təşkilatlarında, həmçinin maliyyə institutlarının hesabatlarında da öz əksini tapmışdır ki, bu da bir daha əldə edilən uğurları tərənnüm etdirmiş olur.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neft və qaz ölkəsi olsa da hal-hazırda əsas məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilir. Bu gün neft-qaz siyasəti xalqımızın rifah halının yaxşılaşdırılmasında və onun ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynayır.

Azərbaycanın davamlı inkişaf sahəsində əldə etmiş olduğu böyük uğurlar inkişafının kompleksləşdirilərək Azərbaycan modelinin yaranmasına təminat vermiş oldu. Azərbaycan modelindən tətbiq edərək uğurlu inkişaf modeli qurmağa imkan verir.

Azərbaycanın malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyinin təşkil edilməsi, ölkənin hər bir regionu üzrə iqtisadi potensiallarından tam və səmərəli istifadə edilməsinin təmini, regionların inkişafının tarazlığının təmin edilməsi, yeni-yeni iş yerlərinin açılmasının təmin edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi, bütün sosial xidmətlərin hər birinin həcmünün yüksəldilməsinin təmin edilməsi qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdəndir.

Ölkə iqtisadiyyatının və onun artımın davamlılığının təmin olunması müasir dövr üçün ölkədə həyata keçirilən bütün iqtisadi siyasətlərin qarşısında duran mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdir. Beləki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin bir mənalı olaraq iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqəlidir. Ölkədəki milli sərvətlərimizin artırılmasının hər biri iqtisadi yüksəlişin hesabına baş verir. İqtisadi artım gəlirlərin artmasına, bu isə öz növbəsində əhalinin daha da yüksək istehlak səviyyəsinə və səbətində malik olmalarına səbəb yaratmış olur.

Metod

Qeyri-neft sektorunun inkişafı qarşısında duran bütün problemlərin təhlil edilməsi və bu sahənin büdcə gəlirlərinin yönləndirilməsi üzrə qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyduğumuz məqsədlərə iqtisadiyyatın müasir strukturunun qiymətləndirilməsi, həmçinin onun inkişaf amillərinin müəyyən edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafında ortaya çıxan biləcək problemlərin təhlilinə aparılması, bu zaman yarana biləcək öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, onların həlli yollarının işlənilib hazırlanması və inkişafı üçün müəyyən istiqamətlər işlənilib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna büdcə gəlirlərinin istiqamətləndirilməsinin prioritetləri, milli iqtisadiyyatın dinamikasına təsiri kontekstində dövlətin büdcə sistemi, gəlirlərin istehsalın və dövlətin büdcə gəlirlərinin dinamikasına təsirinə qiymətləndirilməsi üzrə metodoloji və metodiki yanaşmaların məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın predmetində isə müasir dövrdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi uğrunda dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf dayanır.

Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçılarının büdcə sahəsində tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, hazırda istehsalın dinamikası nöqtəyi nəzərdən büdcə siyasətində vergilərin rolunun tədqiqində müəyyən birxətlik müşahidə olunur: ya müvafiq verifikasiya aparmadan iqtisadi nəzəriyyə tərəfə aksent edilir, yaxud da empirik məlumatlar və mövcud nəzəri-konseptual nəticələr nəzərə alınmadan onların emalına üstünlük verilir.

Analiz

Azərbaycanın malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyinin təşkil edilməsi, ölkənin hər bir regionu üzrə iqtisadi potensiallarından tam və səmərəli istifadə edilməsinin təmini, regionların inkişafının tarazlığının təmin edilməsi, yeni-yeni iş yerlərinin açılmasının təmin edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi, bütün sosial xidmətlərin hər birinin həcmünün yüksəldilməsinin təmin edilməsi qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdəndir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı bir çox mürəkkəb struktur birləşmələrindən ibarət olan vəzifələrin tətbiq edilməsi və onlara sistemli şəkildə baxılması olduqca vacibdir. Burada mühüm məqsəd siyasi və iqtisadi perspektivlərin müəyyən edilməsi ilə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edilmiş olur. Bütün məqsəd və vəzifələr ardıcılıq olaraq həyata keçirilir ki, burada da milli iqtisadiyyatın milli maraq və məqsədlər çərçivəsində davamlı inkişafına konseptual yanaşma təmin edilmiş olur. Bir qayda olaraq prioritet istiqamətlər müəyyən edilməli və reallaşdırılması təmin edilməlidir. Bütün bu vəzifələr səmərəli mexanizmlər formasında hazırlanıb tətbiq edilməlidir. Qloballaşmanın müasir dövrdə bütün sahələr üzrə tendensiyaların adekvat dövlət modelinin formalaşdırılmasının həyata keçirilməsi mütləq şərt sayılır.

Dövlət tərəfindən hazırlanan və tətbiq edilən bu tənzimləmə mexanizmləri, alətləri kəsərli olması tələb edilir. Bu istiqamətdə dövlətin milli iqtisadiyyatın balanslı taralaşdırılmış inkişaf üzrə prioritet və strateji vəzifələrinin əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- İqtisadiyyatın davamlı olaraq artımı iqtisadi inkişafı təmin etmiş olur
- İqtisadi inkişaf proseslərində insan kapitalı amilinə üstünlük verilməsini təmin etmiş olur
- İqtisadi potensialın gücləndirilməsini təmin etmiş olur
- İqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə struktur dəyişikliklərinin təmin etmiş olur
- İqtisadi sahələrin diversifikasiya proseslərinin optimallaşdırılmasının təmin etmiş olur
- İqtisadi artımın optimallaşdırılmasını təmin etmiş olur
- İqtisadi inkişafın stimullaşdırılması mexanizmlərinin tətbiq edilməsini təmin etmiş olur

Müasir dünya hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyəti onun milli iqtisadiyyatının inkişaf gücü ilə səciyyələndirilir. Ölkənin bugünkü mövcud olduğu faktiki iqtisadi durumu və inkişaf perspektivləri ilə onun qüdrəti müəyyən edilmiş olur. Milli iqtisadiyyatı güclü olan ölkələrə beynəlxalq təşkilatların, beynəlxalq iqtisadi-maliyyə korporasiyalarının münasibəti yanaşması da başqa cür olur.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivlərinin dinamikası üzrə strateji yol xəritələri haqqında sənəddə qeyd edilir ki, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahını daha da artıracaq, investisiyaların cəlbi, azad iqtisadi rəqabət mühitinin formalaşmasına, iqtisadi bazarlara çıxışın sərbəstliyinin təmin edilməsi, azad sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsinə və qeyri-neft sektorları üzrə insan kapitalının inkişafının səmərələşdirilməsinə daha şərait yaradacaqdır. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində mövqeyini daha da gücləndirmiş olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etməklə sosial bazanın yüksəlməsinə nail olunmuş olunur və ölkəmizi yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olması bu yol ilə daha sürətləndirilmiş olur.

Ekspertlərin apardığı qiymətləndirməyə görə, bu inkişaf konsepsiyası ilə hər bir istiqamət üzrə qlobal meyillərin gücləndirilməsinə, iqtisadiyyatın çoxşaxəli meyl almasına şərait yaradaraq, qeyri-neft iqtisadiyyatının 360 dərəcəli diaqnostikasının tərtib edilir və tədbirlər planı hazırlanır, həmçinin nəticə indikatorlarının hər birini əhatə edir.

Ekspertlərin apardığı qiymətləndirmələr əsasında yaradılan Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanda mövcud qeyri-neft iqtisadiyyatının vəziyyətini, həm də qlobal və regional trendlərin hər biri nəzərə tutulmuşdur.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu inkişaf proqramı əsasında həyata keçirilən bütün məqsədlərin əsasında yeni iş yerlərinin yaradılması, əhali məşğulluğunun təmin edilməsi, hər bir vətəndaşın mənzil təminatlılığının, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin, kommunal xidmətlərin və bütün ünvanlı sosial yardımların sistemindən reabilitasiya ilə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına şərait yaratmış olacaqdır. Qeyri-neft sektoru yeni iş yerlərinin açılmasında həlledici rola malikdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı həm iqtisadi, həm də sosial inkişafa öz müsbət töhfəsini verir.

Qeyri-neft sferasının inkişafının stimullaşdırılmasını təmin edilməsi üçün digər bir üsul buradakı baş verən risklərlə bağlıdır. Qeyri-neft sektoru sferalarında baş verə biləcək risklərin azaldılmasını təmin edilməsi bu sahələrin stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Bütün bu qeyri-neft sferalarının inkişafını təmin etmək üçün buradakı risklərin minimuma endirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bunu təmin etmək üçün əsas məqam dövlət dəstəyinin olmasıdır. Əgər dövlət tərəfindən tənzimlənməsəydi bunu təmin etmək ümümkün olmazdı, beləki istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradılmış olur. Qeyri-neft sektoru üzrə risklərin sığortalanmasına nail olunmaqla buraya daha azaldılmış qiymətlərə sahib vəsaitləri cəlb etmiş olur.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ölkədə qeyri-neft sferasının inkişafının təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir. Son illərdə dayanıqlı və davamlı iqtisadi artımın neft gəlirləri hesabına formalaşdırılır. Neftin qiymətinin enib-qalxması burada baş verən oyanmalar rəqabətqabiliyyətliliyin və iqtisadiyyatın formalaşdırılması özündə qeyri-neft sektoruna təsir edir.

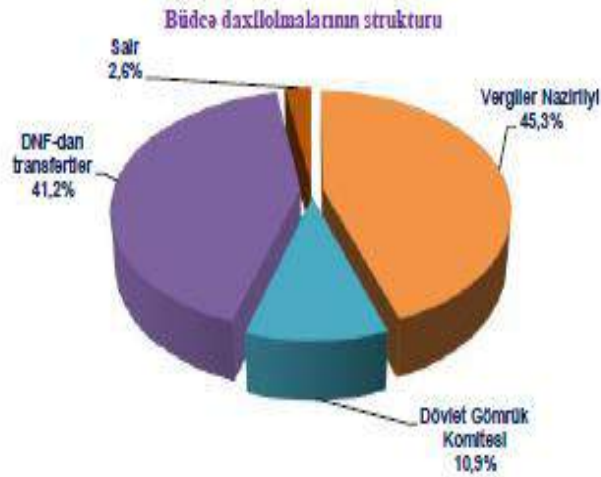
Dövlət büdcəsinə daxilolmaların böyük əksəriyyəti vergi daxilolmalarının payına düşdüyündən, bu real olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı onun imkanlarının daha da genişləndiyini göstərir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar. Azərbaycan Respublikasının 2010-2015-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturu (mln.AZN).

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cəmi büdcə gəlirləri	11403.3	15700.7	17281.3	19496.3	15400.5	19438.0
Nümunə çəkisi	7.0	7.0	7.0	7.0	7.0	7.0
ƏDV	2082.4	2121.9	1423.0	2768.6	2139.0	3456.0
Nümunə çəkisi	18.2	13.5	8.3	14.2	13.9	17.8
Akuisitlər	514.9	495.0	454.0	594.0	784.5	684.0
Nümunə çəkisi	4.5	3.2	2.6	3.0	4.2	3.5
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	1429.8	1210.0	1780.0	2279.0	2217.0	2211.0
Nümunə çəkisi	12.5	7.7	10.3	11.6	12.0	11.3
Mədən vergisi	130.0	129.0	125.2	121.0	116.0	116.0
Nümunə çəkisi	1.1	0.8	0.7	0.6	0.8	0.6
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	690.2	690.0	722.0	753.0	812.0	982.0
Nümunə çəkisi	6.0	4.4	4.2	4.1	4.3	5.0
Əmək vergisi	101.8	102.0	102.0	116.0	132.0	148.0
Nümunə çəkisi	0.9	0.6	0.6	0.6	0.7	0.7
Torpaq vergisi	35.2	35.0	28.0	31.0	48.0	48.0
Nümunə çəkisi	0.3	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2
Sədələydirilməyən vergi	65.4	95.0	96.0	117.0	130.0	67.0
Nümunə çəkisi	0.6	0.6	0.6	0.6	0.7	0.3
Yol vergisi	24.8	36.0	38.0	54.0	49.5	67.0
Nümunə çəkisi	0.2	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3
Gömrük rüsumu	218.2	215.0	232.0	285.4	530.0	348.4
Nümunə çəkisi	1.9	1.3	1.3	1.3	3.5	1.8
Yerli vergi və yığım	462.0	447.0	499.3	696.6	779.4	834.5
Nümunə çəkisi	4.0	2.8	2.9	3.6	4.3	4.3
Digər gəlirlər	298.4	296.4	520.5	370.0	311.0	214.5
Nümunə çəkisi	2.6	1.9	2.9	1.9	1.7	1.1
Səhr gəlirləri	250.0	260.0	164.0	140.0	160.0	180.0
Nümunə çəkisi	2.2	1.7	0.9	0.7	0.8	0.9

Cədvəldən görüldüyü kimi, büdcə gəlirlərinin içərisində həcmə və xüsusi çəkisinə görə ən yüksək yeri əlavə dəyər vergisi, ondan sonrakı mövqeyi isə hüquqi şəxslərdən alınan mənfəət vergisi tutur. ƏDV-nin ümumi gəlirlərdəki xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 18.2% təşkil etdiyi halda, 2012-ci il üzrə 8.6%, 2014-cü il üzrə 11.6%, 2015-ci ildə 20.2%, 2016-cı il üzrə gözlənilən xüsusi çəkisi isə 23.6% civarında formalaşmışdır. Hüquqi şəxslərdən alınan mənfəət vergisinin ümumi gəlirlərdəki xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 12.5%, 2012-ci il üzrə 10.3%, 2014-cü ildə 12%, 2015-ci ildə isə 11.3% təşkil etmişdir (www.maliyye.gov.az). Belə ki, büdcə gəlirlərinin strukturunda fiziki şəxslərdən gəlir vergisi və hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisinin həcmi mühüm önəm kəsb etməkdədir. Çünki birinci vergi növü əhalinin gəlir səviyyəsini, həyat

səviyyəsini əks etdirdiyi halda, ikinci vergi növü sahibkarlığın inkişafı və biznes gəlirlərinin adekvatlığını göstərir. Qalan digər vergi növləri dolayı vergi növləri olduğundan, əsasən yalnızca fiskal indikator kimi nəzərə alınır.

Dövlət gəlirləri qeyd etdiyimiz kimi bir neçə formada özünü göstərmiş olur. Buaraya, ayrı-ayrı fərdlər, sosial qruplar, həmçinin iqtisadi subyekt kimi dövlət əsas şərt rolunu oynayır. Gəlirin bölgü prosesinə aşağıdakı cədvəl üzrə baxmaq mümkündür:

Nəticə

Qeyri-neft sferasının inkişafına büdcə gəlirlərinin yönəldilməsinin təkmilləşdirilməsi ön planda duran vacib məsələlərdəndir. Qeyri-neft sferasının inkişafına büdcə gəlirlərinin yönəldilməsinin təkmilləşdirilməsi yüksək tempə həyata keçirilir. Ölkəmizdə bu prosesin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Beləliklə də qeyri-neft sferasının inkişaf mühitini yaxşılaşdırılması üçün şərait yaradılır ki, ölkəyə yerli və xarici investorların investisiya yatırmaqları üçün maraqları artmış olsun. Qeyri-neft sferasının inkişaf mühitini yaxşılaşdırılması prosesinə büdcə gəlirləri siyasəti və neft sferasına investisiya yatırımlarının artırılması daha çox təsir edən amillərdəndir.

Qeyri-neft sferasının inkişaf strategiyasının əsas üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qeyri-neft sferası üzrə investisiya fəaliyyətinin son nəticələrinə görə tam məsuliyyətliyin təmin edilməsi
- Qeyri-neft sferası üzrə elmi-tədqiqat, istehsal və idarəetmə səviyyələrində dayanıqlı işgüzar əlaqələrin nizamlanması
- Qeyri-neft sferası üzrə bazarda istehlakçı uğrunda rəqabət, şirkətlərin hüquqları üzərində nəzarət
- Qeyri-neft sferası üzrə idarəetmənin müasir sistemi əsasında layihə dəyərinin real idarə edilməsi
- Qeyri-neft sferası üzrə maliyyə və digər risklərin aşağı salınması hesabına fəaliyyətin maliyyə yekunlarının yaxşılaşdırılması

Ədəbiyyatlar

N.A.Novruzov, X.Ə. Hüseynov “Maliyyə” Bakı 2007

N.A.Novruzov, E.Ə. İbrahimov “Büdcə sistemi” Bakı 2012

Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov “Büdcə sistemi” Bakı 2003

Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi (Monoqrafiya). Bakı, “Elm”, 2007.

H.Alahverdiyev, K.Qafarov, Ə.Əhmədov “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı – 2007

Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri, Bakı: “Elm”, 2001.

Qeyri-Neft Sektorunun İnkişaf Etdirilməsi Dövlət Siyasətinin Prioritet İstiqaməti Kimi

Bilal MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bilal_mamedov_96@inbox.ru

Xülasə

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə çoxlu sayda yeni banklar meydana gəlməyə başladı. Sovet imperiyasının dağılması özü ilə birlikdə yeni çağırışlar da gətirmişdi və bunlardan ən başlıcaları modern dünya nizamına inteqrasiya olmaq, bazar iqtisadiyyatına keçmək və kapitalizmin əsaslarını mənimsəmək idi. Milli iqtisadiyyatlar ilkin mərhələdə (qurulma mərhələsində) sovet dönmindən qalma mirasın müasir dövr üçün yararlı olan hissəsini mənimsəməklə birlikdə, onları transformasiyaya uğradaraq bazar şərtlərinə uyğunlaşdırmaq funksiyasını da öz üzərinə götürmüşdü, odur ki, ilkin dövəmdə iqtisadiyyatların təməl daşları atılarkən sistemli və ardıcıl islahatların aparılması gözlənilə bilməzdi və həmin dönm üçün ən aktual və vacib məsələ iqtisadiyyatın necə olur olsun möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsası neft sektoru üzərində qurulmuşdur, lakin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə ayrılan kreditlər sayəsində qeyri-neft sənayesində ixracın həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Bununla belə, Azərbaycanın neft sektorunun inkişafı da davam edir. Yüz ildən çoxdur ki, neft-qaz sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsidir. Lakin dünya iqtisadiyyatı dəyişdikə, qeyri-neft sektorunun inkişafı problemi Azərbaycan iqtisadiyyatında da mühüm bir çağırışa çevrilir. Hökumətin başladığı yeni siyasət və strategiyalar Azərbaycanın iqtisadiyyatını şaxələndirmək, ölkənin neft və qaz gəlirlərindən asılılığını azaltmaq, özəl sektorun rolunu artırmaq və qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf meyli yaratmaq məqsədi daşıyır. Dövlətin qeyri-neft sənayesinin stimullaşdırılması və inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi siyasət müstəsna əhəmiyyətə malikdir və sənaye inkişafı üçün maliyyə mənbələrinin çoxaldılması və diversifikasiyası bazar münasibətlərinin əsasında iqtisadi inkişafın stimulyatoru rolunu oynayır.

Açar sözlər: Qeyri-neft sektoru, İqtisadiyyat, Maliyyə, Diversifikasiya, Siyasət

Giriş

Ölkəmizdə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişafına və əhalinin məşğulluq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına maliyyə yardımı göstərmək məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılmışdır və bu fond vasitəsilə çoxsaylı bizneslər üçün müxtəlif kreditlər ayrılmaqla onların inkişafına yardım edilmişdir. "Azərbaycan

Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təkmilləşdirilmişdir . "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi "Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri", kiçik kreditlərin həddi 50 min manata (müddəti 3 ilədək), orta ölçülü

kredit limitinə isə 500 minə qədər manata (5 il), 10 milyon manata qədər (10 il) qədər müəyyən edilmişdir. Kreditlər üzrə güzəşt müddəti kreditin qüvvədə olma müddətinin ilk ½ dövrünü əhatə edir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlaşdırılmış inkişafının təmin edilməsi, əhəlinin maddi və sosial rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətin əksər istiqamətlərdə tərəqqisini sürətləndirmək, inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması naminə iqtisadiyyatı şaxələndirmək, neft gəlirlərinin ümumi səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi və onun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi indiki mərhələdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir. Hazırda qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi hökumətin iqtisadi siyasəti üzrə ən vacib, prioritet məsələni təşkil edir. Ölkənin ÜDM üzrə qeyri-neft sektoruna düşən pay üstünlük təşkil etsə belə, ixracda hələ ki, neft-qaz faktoru öz mütləq dominantlığını qoruyub saxlayır. Dünya birjalarında neftin qiymətində baş verən oynama və qeyri-sabitlik, xüsusilə də, 2017-ci ildən etibarən neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi və tələyüklü problemlər yaratmışdır. İxracda neftdən asılı olmaq ölkəmizə valyuta daxil olmalarında qeyri-neft sektorunun ümumi rolunu məhdudlaşdırmışdır.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda davamlı və ardıcıl inkişafa nail olmaq və sözügedən sahədə mövcud olan problemləri aradan qaldırmaq, habelə, ayrı-ayrı sahələrin differensial inkişafını təmin etmək üçün məqsədəuyğun və müvafiq tədbirlər planı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Qeyri-neft sektoruna əcnəbi və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, istehsalda müasir texnoloji avadanlıqlarda istifadə edilməsinə şəraitin yaradılması və intensiv, mütərəqqi metodların istehsalda tətbiq olunmasının stimullaşdırılması, bazara çıxarılaacaq məhsul və ya xidmətlərin xalis keyfiyyətinin beynəlxalq standartlar və normalara uyğunlaşdırılması, dünya maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının yetərincə genişləndirilməsi, qanunvericilik və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə təminatı verilməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli kreditlər ayrılması və s. kimi mühüm tədbir və islahatlar qeyri-neft sektoru üzrə mövcud problemlərin həll olunmasında mühüm rol oynamaqdadır. Hazırda qeyd edilən bütün bu tədbirlər planlı və məqsədəuyğun şəkildə dövlətin nəzarəti və köməyiylə həyata keçirilir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin genişləndirilməsinə zəmanət vermək məqsədilə sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet problemlərini həll etmək üçün tələb olunan vəzifələr daha güzəştli kreditlərin daha məqsədəuyğun layihələrə yönəldilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. 2002, 2004, 2005, 2006, 2009-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq

fərmanları əsasında Fondun statusu və aktivlərinin istifadəsi qaydalarının təkmilləşdirilişdir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hesabına güzəştli maliyyələşdirilmiş mexanizmin tətbiqi ilə xarakterizə olunan sahibkarlığın dövlət maliyyələşdirilməsi mexanizmini kiçik və orta müəssisələrin maliyyə ehtiyacları üçün real mənbə kimi formalaşmışdır. Fondun aktivləri hesabına regionlarda istehsalın və emal sahələrinin artırılması istiqamətində, o cümlədən turizmin inkişafına yönəldilmiş kreditlərin həcmində nisbətən artım müşahidə olunur.

Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini qanunvericiliklə bağlı Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri üzrə maliyyələşdirmək;
2. Maliyyə bazarlarından resursları cəlb etmək və müvafiq kredit mənbələrinin formalaşdırılması üçün tədbirlər görmək;
3. Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsinə verilmiş aktivlərin effektiv və məqsədyönlü istifadə edilməsi və bu məqsədlə monitorinqin aparılması qaydalarını müəyyən etmək;
4. Ekspertizanın maliyyələşdirilmiş investisiya layihələrini həyata keçirmək, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarından irəli gələn investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini təşkil etmək;
5. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsini və güzəştli kreditlərin alınması üçün investisiya layihələrinin tərtib edilməsi üzrə minimum tələbləri müəyyənləşdirmək;
6. Sahibkarlıq subyektləri üçün zəruri olan hüquqi, iqtisadi və digər məlumatların toplanmasına və yayılmasına, bazar konyunkturasının öyrənilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinə aid proqramların və investisiya layihələrinin hazırlanmasına rəhbərlik etmək.

Metod

Tədqiqat işində toplanan məlumatların analizi üçün statistik müşahidə metodu və statistik məlumatların analizi metodundan istifadə edilmişdir ki, bu da nəticədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi sahəsində əldə olunan nailiyyətləri və uğursuzluqları müəyyən edərək sözügedən sahənin hazırkı durumu, inkişafı və gələcək perspektivləri haqqında real fikirlər yürütməyə və bu fikirlərin əsasında müəyyən nəticə çıxarmağa imkan verir.

Analiz

Azərbaycan sənayesinin əsası neft üzərində qurulmuşdur, lakin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ayrılan kreditlər sayəsində qeyri-neft sənayesi üzrə ixrac həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Lakin Azərbaycanın neft sektoru da öz inkişafında davam etməkdədir. Yüz ildən artıqdır ki, neft-qaz sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm hissəsidir. Amma dünya iqtisadiyyatı dəyişdikcə, Azərbaycanda da qeyri-neft sektoru getdikcə daha vacib rol oynayır. Hökumətin başladığı yeni sənaye siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatını şaxələndirmək, ölkəni neft və qaz gəlirlərinə daha az asılı etmək, özəl sektorun rolunu artırmaq və qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf trendini yaratmaq məqsədi daşıyır. Son illərin yeni təşəbbüsləri bir sıra əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişdir. Məsələn, son on il ərzində maşınqayırma sənayesi istehsalın 15 qat artmışdır və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda bu artım 21,5% təşkil etmişdir .

Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində yaradılan əlavə dəyərin artma tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətdə yüksək olmuşdur. 2017-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları sahəsində 7.7%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 2.5%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 7.2%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində 7.4%, informasiya və rabitə sahəsində 4.9%, sosial və digər xidmətlər sahəsində isə 0.6% artım qeydə alınmışdır.

2018-ci ilin I yarımili ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11.2% artaraq 1726.6 mln. manata çatmışdır. Hesabat dövründə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesi xüsusi çəkisi 4.8%, qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi isə 8.4% təşkil etməklə, sənayedə yaradılan əlavə dəyəri üzrə qeyri-neft sənayesinin payı 9.9%-a çatmışdır.

Enerji sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük hissəsidir. Enerji sektoru ölkənin iqtisadi artımına böyük töhfə vermişdir. Bu sektor investisiyaların əsas alıcısıdır, xüsusilə də ÜTT və müasir texnologiyaların. Nəticədə, Azərbaycan ümumi enerji tələbatının 100% -ni yerli mənbələrdən təmin edə bilir. Ölkə energetika sektorunda xarici resurslardan asılı deyil. Azərbaycan neft, təbii qaz və elektrik enerjisi ixrac edir. Bununla yanaşı, Azərbaycan 2017-ci ildə Enerji İnkişaf İndeksi üzrə 36-cı yerdə qərarlaşmışdır. Bu, bir ölkənin enerji arxitekturasının iqtisadi artımını, enerji təchizatı və istehlakının ətraf mühitə təsirini və enerji tədarükünün təhlükəsiz, əlçatan və müxtəlif olmasını göstərən bir göstəricidir. Azərbaycanda enerji sektoru üç əsas elementdən ibarətdir: neft və qaz hasilatı, şərti elektrik enerjisi istehsalı və bərpa olunan enerjilərin istifadəsi.

Qlobal kontekstdə kənd təsərrüfatı sektorunun əhəmiyyəti inkar edilə bilməz. ÜST- nın məlumatına görə, əkinçilik istehsalının artmasına baxmayaraq, artan istehsal əhalinin tələbatını təmin edə bilmir. Buna görə, kənd təsərrüfatı sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsidir. 1995-2015-ci illərdə Azərbaycanda faktiki qiymətlərlə ümumi əkinçilik istehsalı 7,7 dəfə artmışdır. Ümumdünya İstehsalat indeksi sayına görə, Azərbaycan qlobal göstəricilərə görə orta hesabla yuxarıdır. Kənd təsərrüfatı sektoru da Azərbaycanın ÜDM-də öz payını artırır. 2010-2015-ci illərdə kənd təsərrüfatı sektorunun payı 5,5% -dən 6,2% -ə qədər artıb.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında təbii üstünlüklərə malikdir. Ölkə, nəmli subtropik iqlimdən yarım arktikədək dəyişən on bir iqlim zonasından 9-na malikdir. Kür çayı ölkəni bölür və Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının dağlıq bölgələrindən olan su və alüvit yataqları ilə bəslənir. Azərbaycan pambıq, çay, tütün və fındıq da daxil olmaqla, bir çox sahələrdə ixtisaslaşmışdır, nadir hallarda bitki yetişdirilməsi də aqrar təsərrüfatın əsasını təşkil edir. Azərbaycan çəhrayı üzüm və xurma kimi potensial qiymətli məhsullar istehsal edir. Bu məhsulların istehsalının yüz faiz hissəsi əkinçilik ərazilərinin üçdə birini (1,433 min ha) təşkil edən suvarma torpaqlarından asılıdır. Azərbaycan Rusiyanın ən böyük istehlakçı bazarları (dünyanın ən böyük alma alıcıları) və Yaxın Şərq ilə yanaşı, strateji mövqeyi Azərbaycana ixrac yönümlü istehsal üçün uyğunluq təşkil edən digər ölkələrlə də alış-veriş edir. Bu potensialı yerinə yetirmək üçün hökumət "Made in Azerbaijan" kampaniyası vasitəsilə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının qlobal profilini artırır. Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının fermerləri, proessorları və treyderləri üçün çoxsaylı təşviq proqramları təqdim edir. Vergi və gömrük istisnaları, subsidiyalar və endirimlər bura daxildir. Xüsusilə, onlar yanacaq və motor yağları, mineral gübrələr, buğda toxumu, mal- qara və bitki məhsullarının sığortalanmasını əhatə edir.

Hökumətin iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək siyasətinə ərzaq emalı sənayesinin inkişafı da daxildir. 2005-2015-ci illərdə ərzaq məhsullarının istehsalı 2,3 dəfə, içki istehsalı isə 2,7 dəfə artmışdır . Azərbaycanda ərzaq emalı sənayesi dörd əsas seqmentdən ibarətdir: ət emalı, süd məhsulları istehsalı, içki istehsalı, meyvə və tərəvəz emalı və konservləşdirilməsi. 2016-cı ildə içkilərin ümumi istehsalı 3.4 milyon tondan çox olmuşdur. Bu sektor bir çox orta və böyük şirkətlərin qablaşdırma və pərakəndə satışının əsas proseslərini həyata keçirərkən, istehsalda məşğul olan çoxsaylı kiçik müəssisələrlə də xarakterizə olunur. Azərbaycan MDB-nin 270 milyon istehlakçısı ilə sərbəst ticarət imkanına malikdir və İran və Yaxın Şərq kimi geniş ərazilərin "istifadə edilməmiş" bazarlarına çıxış üçün infrastrukturunu yaxşılaşdırmışdır. Yeyinti sənayesi bu bazarları təmin etmək üçün yaxşı yerləşmişdir. Hökumət beynəlxalq ixrac standartlarını yaxşılaşdırmaq üçün çalışır. Azərbaycan Beynəlxalq Standartlaşdırma

Təşkilatının (ISO) üzvüdür. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq üçün hazırlıq prosesini davam etdirir və Avropa İttifaqı qaydalarına yaxınlaşdırmağı nəzərdə tutan Kodeks Alimentarius-a qoşulmuşdur. Bundan əlavə, keyfiyyət infrastrukturunun davamlı inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni yaradılan Qida Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Agentliyi, Codex Alimentarius, o cümlədən beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi standartlarının tətbiq olunması bu islahatlara daxildir.

Azərbaycan tekstil sənayesi, ipəyrimə və toxuculuq mədəniyyəti uzun bir tarixi kökə və ənənəyə malikdir. Bu, yüksək məhsuldarlığı olan etibarlı pambıq istehsalı üçün zəruri iqlim və torpaq şəraitinə malik olmaqla əlaqədardır və bu gün sənayenin pambıq, ipək və tut məhsullarına yönəldilməsi nəticəsində sözügedən sahə daha da inkişaf edir. Pambıqçılıq sahələri, ümumiyyətlə Kür çayının, Mil-Muğan və Şirvan ovaları, Salyan-Muğan ovaları, Mil-Qarabağ və Gəncə-Qazax bölgələrini əhatə edir. Azərbaycan toxuculuq sənayesinin inkişafı üçün zəruri olan pambıq və ipək istehsalının artırılması üçün böyük potensiala malikdir. 2016-cı ildə ölkəmiz demək olar ki, 90 min ton pambıq istehsal edib, 2015-ci illə müqayisədə istehsalını 2,5 dəfə artırıb. 2017-2022-ci illər əhatə edən Pambıq İstehsalının inkişafı üzrə yeni Dövlət Proqramı ilə pambıq istehsalının 2022-ci ilədək ildə 500 min tona çatdırılması gözlənilir. İpək Azərbaycanın 30 rayonunda daha bir prioritet istehsal sahəsidir. Dövlətin planı, 2025-ci ilə qədər istehsalı 6 min tona qədər artırmaqdır. Sektorun potensialını reallaşdırmaq üçün bir sıra əsas islahatlar həyata keçirilmişdir. Təşəbbüskarların və hökumətin əməkdaşlığını yaxşılaşdırmaq üçün Tekstil İstehsalçıları və İxracatçıları Birliyi yaradılmışdır. Azərbaycan Hökuməti istehsalın stimullaşdırılması üçün subsidiyalar və kreditlər paketini yaratmışdır. Hökumət bazarlara çıxışın yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq standartlara cavab vermək üçün texniki istehsal standartlarını təkmilləşdirmək üçün çalışır. Bundan əlavə, Mingəçevir Sənaye Parkı tekstil sənayesində yeni istehsal imkanları yaratmaq üçün lazımı platforma və şərait yaradır.

Tikinti sektorunun orta müddətli perspektivləri ürəkaçan olmasa da, uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda demoqrafik dəyişikliklər və tikinti layihələrində yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində bu sahə də canlanacaqdır. Azərbaycanın davamlı, sürətli şəhərləşməsi sektorda əsas stimulyatordur. Şəhərlər böyüyür və bu, sözügedən sektorda artımı təmin edir. Tikinti işlərinin dəyəri 2016-cı ildə ÜDM-in 10,6% -ni təşkil edən 7 milyard manatdan çox olmuşdur. Son on ildə inşaatın sürətlə artması tikinti materiallarının istehsalının artmasına təkan verdi. 2006-2016-cı illər arasında faktiki qiymətlərlə tikinti materiallarının ümumi istehsalı 2 dəfədən çox artıb .

İpək Yolu əsrlərdən bəri Azərbaycan ərazisindən keçərək Asiya və Avropa arasında ticarət

mərkəzi və körpü rolu oynamışdır. Bu gün Avropa və Asiya arasında ticarət əlaqələri artdıqca, Azərbaycan Avropa və Asiyanın kəsişməsində nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi inkişaf edir. Azərbaycan TRACECA-nin, Qafqaz vasitəsilə Avropadan Asiyaya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə beynəlxalq proqramı reallaşdırır və bu proqram Avropa İttifaqı və Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın 14 dövlətini əhatə edir. Onun daimi katibliyi Bakı şəhərində yerləşir. Trans-Xəzər Şərq-Qərb Dəhlizi Çin və Avropa arasındakı ən qısa əlaqədir. Dəhlizin orta uzunluğu 4,200 km təşkil edir və mümkün tranzit dövrü təxminən 12 ilə 14 gün arasındadır, bu, yük daşınmasının ənənəvi okean modeli ilə müqayisədə 70% vaxt qənaətinə imkan verir. Bununla yanaşı, bu marşrut Mərkəzi Asiyanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatı üçün Avropa bazarlarına çatmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan hazırda Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair öz tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edir. Nəzəri olaraq, hər iki dəhlizdən istifadə etməklə Azərbaycan təxminən 230 milyon ton əlavə ticarət həcmi cəlb edə bilər.

Logistika və ticarətin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsinə əsasən, Azərbaycan 2025-ci ilə qədər strateji beynəlxalq logistika mərkəzi olacaqdır. Bunun üçün nəqliyyat infrastrukturuna, logistika və ticarətə əlavə investisiya cəlb edilməsi tələb olunur. 2020-ci ilə qədər cəlb ediləcək göstərilən sektorlara investisiyalar üçün proqnoz 3 milyard manatdan çoxdur. Strateji yol xəritəsi 2020-ci ilədək malların beynəlxalq tranzitində Azərbaycanın payına düşənləri bu cür sıralayır: Mərkəzi Asiya-Qara dəniz marşrutu - 40%, Mərkəzi Asiya- Avropa marşrutu - 25%, Çin-Avropa marşrutu - 3%, Rusiya-İran marşrutu - 40%, İran-Qara dəniz marşrutu - 25%. Azərbaycana bu potensialı strateji bir yer kimi təmin edə bilmək üçün nəqliyyat infrastrukturunun AB standartlarına uyğunlaşdırılması və bu artan qitələrarası trafikə təmin etmək üçün investisiya qoyulmuşdur. Nəqliyyat infrastrukturunun AB standartlarına yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli investisiyalar edilmişdir. Bunlara 10,185 km-lik inşa edilmiş və bərpa edilmiş yollar və magistral yollar daxildir; Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryolu şəbəkələrini birləşdirmək üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti; 10-11,5 milyon ton yük və 50 min TEU həcmində olan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (21-25 milyon ton yük və 1 milyon TEU qədər artırılacaq); Bakı Beynəlxalq Hava Limanında yerləşən yeni Heydər Əliyev terminalı, dövlət xidmətlərinin vəziyyəti və tranzit sərnişinlər üçün əhəmiyyətli potensialı, həmçinin yeni hava yük terminalı. Bundan əlavə, Azərbaycan strateji bazarlarda logistika mərkəzlərinin yaradılmasına sərmayə yatırır. İlk belə mərkəzi Qazaxıstanın Aktau şəhərində Azərbaycan məhsullarını Mərkəzi Asiya bazarına çıxarmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan hökuməti ölkənin tranzit potensialının daha da yaxşılaşdırılmasını yüksək prioritet elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Tranzit yükdaşımaları üzrə Koordinasiya Şurası 2015-ci ildə öz ərazisindən keçən tranzit dəhlizlərinin rəqabətqabiliyyətiliyini və effektivliyini artırmaq, bu dəhlizlərə əlavə tranzit axınlarının cəlb

edilməsi, nəqliyyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, çatdırılmanın azaldılması məqsədi ilə yaradılmışdır ki, bu vasitə ilə vaxt və nəqliyyat xərcləri azaldılır və ya qənaət edilir .

Nəticə

Beləliklə, qeyri-neft sənayesinin stimullaşdırılmasında və inkişafının davamlı olmasında dövlət tərəfindən yürüdülmüş siyasət müstəsna əhəmiyyətə malikdir və sənayenin inkişafı üçün maliyyə mənbələrinin çoxalması və diversifikasiyası özlüyündə bazar münasibətləri əsasında iqtisadi inkişafın stimulyatoru rolunu oynamaqdadır.

Ədəbiyyatlar

- K. Aslanlı, Z. İsmayıl, R. Ağayev, A. Mehtiyev. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Gəlirləri İzləmə İnstitutunun (ABŞ) dəstəyi ilə. Azad İqtisadiyyata Yardım İB. Bakı, 2013
- Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
- Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
- “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təkmilləşdirilmişdir)
- www.stat.gov.az
- www.anfes.gov.az

Innovasiya Fəaliyyətində Vençur Mexanizmlərin İnfrastrukturunu

Cavanşir ABBASOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

abbasovcavanshir@gmail.com

Xülasə

Vençur biznesi - əsasən elmtutumlu yüksəktexnoloji istehsal sahələrinə vençur maliyyələşdirilməsi prinsiplərində həyata keçirilən riskli biznesdir, hansıki iki sahibkar: biri kapitalı, digəri isə ideyası və enerjisi ilə müəyyən elmi-texniki tərəqqinin reallaşdırılması və mənfəətin alınması üçün qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Vençur maliyyələşdirilməsi - elmtutumlu məhsulun işlənilməsi və istehsalına yönəldilən yeni yaradılmış kiçik yüksək texnoloji müəssisənin səhmdar kapitalına mənfəətin alınması üçün uzunmüddətli riskli investisiya qoyuluşudur.

Vençur kapitalı - birbaşa xüsusi investisiyanın həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan riskli kapitaldır, hansıki adətən xarici investor tərəfindən elmtutumlu yüksəktexnoloji istehsal sferasında işləyən yeni, sürətlə inkişaf edən firmanın maliyyələşdirilməsi üçün təqdim edilir.

Vençur maliyyələşdirməsində investisiya və kommertiya bankları iştirak edirlər. Bu zaman əsas rolu investisiya bankı oynayır. Kommertiya bankları investisiya bankları ilə müqayisədə fəaliyyətlərində dövlət tərəfindən daha kəskin reqlamentə məruz qalır. Onların risklə kapitalın qoyulduğu əsas obyektlər kiçik biznesin investisiya şirkətləri sayılır. Bundan başqa kommertiya bankları çox vaxt maliyyə kredit sisteminin digər təşkilatları ilə birgə müstəqil vençur fondları yaradırlar.

Vençur maliyyələşməsi - innovasiya kompaniyasının inkişafı və genişlənməsindən gəlir əldə etmək üçün yüksək riskli investisiya vəsaitidir.

İnnovasiya müəssisəsinin yaradılması mərhələsində (start-up mərhələsi) investisiyadan fərqli olaraq vençur maliyyələşməsi kompaniya ilk gəlir gətirməyə başladığıda, başqa sözlə inkişaf və genişlənmənin ilkin mərhələsində həyata keçirilir. Vençur maliyyələşməsi əsasən vençur fondları və biznes-layihələr (innovasiya layihələrinə şəxsi vəsaitlərini yerləşdirməyə hazır olan fiziki şəxslər) həyata keçirirlər. İdarəetmə kompaniyası qapalı səhmdar fondun təşkilati-hüquqi şəkildə yaradılır.

Açar sözlər: Riskli sahibkarlıq, Biznes mələklər, Startap, Xarici investorlar, Vençur maliyyəşmə.

Azərbaycanda Ekoloji Turizmin Əsas Problemləri və Həlli Yolları

*Cahangir SƏMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
cahangir.samed@gmail.com*

Xülasə

Müasir dünyada turizmin sürətlə inkişaf etməsi, turizm sənayesinin geniş infrastruktur şəbəkəsi, insanların istirahəti üçün böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı, bir sıra problemlər doğurub. Bu problemlərdən biri də ekolojiya və ətraf mühitin mühafizəsi məsələsidir. Gözəl təbiət, cəlbedici landşaft, təmiz hava, göl və çaylar, çimərliklər, meşə sahələri - bütün bunlar turizmin inkişafı üçün başlıca təbii sərvətdir. Son dövrdə məlum olduğu kimi Azərbaycanda turizmin inkişafı istiqamətində də çox işlər görülür. Lakin ölkə də turizmlə bağlı problemlərdə az deyil. Bunlardan biri və ən böyüyü peşəkar kadr azlığıdır. Azərbaycanda otellərin tikintisinə 1994-cü ildən başlanmasına baxmayaraq, elə o dövrdən peşəkar kadr hazırlığı məsələsi yaddan çıxarıldı. Sonradan da bu yöndə heç bir addım atılmadı və Türkiyədən və bəzi Avropa ölkələrindən kadrlar cəlb edilməyə başlandı və bu proses hələ də davam etməkdədir. Bir başqa problem isə, hazırda ölkədə mehmanxanalar və digər turizm müəssisələri olduqca inkişaf edib və günü-gündən də inkişaf etməkdədir. Ancaq boş buraxılan sahələr də var. Azərbaycanda turizmlə bağlı yatırımlar edən insanlar yalnız dörd və beş ulduzlu otellər inşa etdirərək istifadəyə verir. Lakin ölkəyə iki və üç ulduzlu otellərdə lazımdır. Nəticə də bu qiymətlərə də təsir edir ki, ölkəyə gələn turistlərin istədikləri kimi istirahət edə biləcəkləri imkanlar yaranır. Azərbaycanda olan turizm problemlərindən biri isə bəzi qoruq və ya milli parklara girişlərə məhdudiyət qoyulmasıdır. Prezidentimizin bir aprel 2008-ci il sərəncamına əsasən qoruq olaraq adlandırılmağa başlayan Göygöy Dövlət Təbiət qoruğu bu qadağalarla üzləşən bir milli parklarımızdan biridir. Belə ki ölkəmizin bu fisunkar gözəlliyini gizlədərək saxlamaq mənasında olan düşüncə heç də məntiqli deyildi. Bu baxımdan da 2015-ci ildə qoruq ərazisinə giriş qadağası götürüldü. Bu kimi problemin həllindən sonra ölkəmiz turizm cəhətdən də dünyada daha çox tanınacaq.

Açar Sözlər: Turizm, Ekoloji Turizm, Qoruq

Giriş

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında turizm böyük paya sahibdir. Dünyanın hər yerində turizm xidmətinin inkişafına ölkələr böyük maraq göstərirlər. Təsadüfi deyildir ki, artıq dünya iqtisadiyyatında turizm sahəsi neft istehsalı və avtomobil istehsalı sənayesi ilə yanaşı ən yüksək gəlir gətirən sahəyə çevrilməyə başlamışdır. Ən sürətlə böyüyən sektorlar arasında yer alan turizm əksər ölkələr baxımından önəmli bir ekonomik mənbə olaraq görülməkdədir. Bunun fərqiində olan ölkələr turizm elementinin davamlılığını və etibarlılığını təmin etmək üçün səy göstərirlər. Davamlılığının əhəmiyyəti ilə birlikdə təbiətdə (dağ meşə dəniz çay göl kimi və s.) əsaslı fəaliyyətlər artmış və ətraf mühitə əhəmiyyət verən alternativ turizm növləri ortaya çıxmışdır ki, bunlardan biri də ekoloji turizmdir. Ekoturizm insanların dincəlmək, istirahət etməklə yanaşı ətraf mühit qarşısında məsuliyyətini dərk etməsini, təbiətin gözəlliklərindən zövq almaqla bərabər onu qorumaq mədəniyyətini özündə ehtiva edən turizm

növüdür. Turizmin bu növü insanların və qloballaşmanın Yer səthinə təbiətə təsir etdiyi mənfi dəyişikliklərin, yəni ekosistemin tarazlığının pozulması, iqlimin dəyişməsi, torpaq və qruntların deqradasiyası, biomüxtəlifliyin məhvi, hava, torpaq, suyun çirklənmə dərəcəsinin artmaqda davam etməsi, insan fəaliyyətlərinin təsiri ilə təbiətin yoxsullaşdırılması, əhalinin qeyri-bərabər məskunlaşmasının idarə olunmaması ilə sosial-iqtisadi inkişafın bərabər olmaması, əhalinin sağlamlığı, ərzaq təhlükəsizliyi, enerji resurslarının və təbii sərvətlərin azalması, mədəni-tarixi turizm ehtiyatlarına negativ təsirin olmaması kimi dünyanın ən böyük problemlərinin qarşısını alan, bir sözlə təbiətə və ətraf mühitə ziyan vurmeyən turizmdir. Ekoturizmde geniş sahələrdəki ekoloji quruluşla birlikdə düşünülməsi lazım olan bir turizm növü olduğundan, bütün turizm növlərində bunların tarazlığını pozacaq müdaxilələrdən qaçınılması ana məqsəddir. Ekoturizm də, kütləvi turizminin əksinə turist sayını minimuma endirmək və turizmi il içinə yaymaq, təbii ətraf mühitə edilən təzyiqli azaltmaq, təxribatı düzəltməyə deyil, qarşısını almağa istiqamətli planlar etmək və uzun müddətli iqtisadi maraqları güdmək daha ön plandadır.

Vüqarlı uca dağları, dərin qobuları, laləzar vadiləri, mənzərəli düzənlikləri, alp çəmənlikləri, qızıl qumlu çimərlikləri, gur sulu çayları, mavi gölləri, füsunkar meşələri, yaşıl ormanları, memarlıq, təsviri incəsənət abidələri, təbii xalq sənəti, ədəbiyyat, musiqi və teatr mədəniyyəti, faydalı qazıntıları, palçıq vulkanları, rəngarəng flora və faunası ilə dünyada tanınan vətənimiz Azərbaycan özünəməxsus gözəllikləri ilə zəngin bir ölkədir. Zəngin təbii potensiala malik ölkələr sırasında olan Azərbaycanda da turizm sahəsini daha da inkişaf etdirmək üçün hər cür imkan var. Turizmin dünya iqtisadiyyatının bu qədər önəmli bir parçası olduğu bir zamanda, ölkəmizdə həm Azərbaycanın gözəlliklərini bütün dünyaya göstərmək və turizmlə yanaşı iqtisadiyyatımızı daha da inkişaf etdirmək üçün turizmə önəm verən ölkələr arasında yer almaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ərazisinə görə balaca ölkə olmağına baxmayaraq dünyada turizm potensialına görə zəngin ölkələrdən biridir və bu zənginliyi görmək üçün il ərzində ölkəmiz dünyanın hər bir nöqtəsindən öz ziyarətçilərini qəbul edir. Son bir neçə ildə Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı üçün müəyyən addımlar atılıb. Bu məqsədlə yeni otellər, istirahət mərkəzləri tikilib, xarici turistlərin ölkəyə cəlb edilməsi üçün viza rejimi sadələşdirilir, həmçinin formlar, sammitlər və idman oyunları keçirilir. Əcnəbi turistlərin Azərbaycanda rahat və təhlükəsiz istirahət etmələri üçün tam təminat var. Bənzərsiz təbiət, mineral su qaynaqları, dünyada yeganə müalicəvi Naftalan nefti, nadir qədim memarlıq abidələri, özünəməxsus mədəniyyət, milli mətbəx və bir çox digər amillər Azərbaycanda turizmin bütün növlərinin: işgüzar, idman, müalicəvi, tanışlıq, ovçuluq, ekzotik, çimərlik, gastronomik və hətta qış turizminin inkişafı üçün şərait yaradır. Buna Şahdağ Yay-Qış Turizm Kompleksini misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə isə Şahdağ Yay-Qış Turizm Kompleksi dünyadakı bunun kimi komplekslərdən müasirliyi və universallığı ilə fərqlənir. Kompleks ölkəmizin tarixində yaradılan ilk dağ-xizək kurortudur. Bundan sonra isə, 2014-cü ilin yanvar

ayında açılışı olan Qəbələ rayonu ərazisindəki Tufan Dağ-Xizək mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. Bu iri komplekslərin inşası göstərir ki, Azərbaycanda təkcə yay turizminə deyil onunla birgə alternativ turizm növlərinin də inkişafına və bu sahədə infrastrukturun yaradılmasına xüsusi diqqət göstərilir. Ölkəmizə gələn turistlərin bir qismi isə müalicə məqsədilə gəlirlər ki, müalicə komplekslərinin sayı da ölkəmizdə heç də az deyil. Bunlara misal olaraq Naftalanda oynaq, Qalaaltıda böyrək, Naxçıvanda isə ağciyər xəstəlikləri üzrə müalicə almaq üçün komplekslər yaradılmışdır. Ölkəmizdə turizmin inkişafı ilə yeni müalicə məqsədi daşıyan komplekslər fəaliyyətə yaradılır ki, bunlardan biri də yeni fəaliyyətə başlamış Lənkəran İstisu və Sağlamlıq Mərkəzidir. Yeni yaradılan bu mərkəzdə qan dövranı, sinir, sümük-əzələ sistemlərinin birləşdirici toxumaları, tənəffüs orqanları, həzm sistemi və digər xəstəliklərlə mübarizə aparan yerli və xarici turistlərin müalicəsi nəzərdə tutulur. Bundan başqa isə, Azərbaycana gələn turistlər ən çox memarlığın incisi İçərişəhəri Qız qalasını, Şirvanşahlar saray kompleksini, Dənizkənarı milli parkı Atəşgah Məbədi Dövlət tarix-memarlıq qoruğunu, təbii qazın çıxdığı əbədi alovlar məkanı Yanar dağı, tarixi memarlıq abidələri Şəki Xan sarayı, Gələrsən-Görərsən qalasını, ölkənin ən hündürdə yerləşən yaşayış yeri olan Xınalıq kəndini, qədim yaşayış məskəni Lahıc kəndini, Göygöl Dövlət Təbiət qoruğunu ziyarət edirlər.

Bir sıra ölkələrdə insanların artıq ənənəvi turizmdən imtina edərək ekoloji turizmə meyil etdiyi zamanda məqsədimiz Respublikamızda ekoloji turizmin Avropa və Qərbi ölkələrində olduğu kimi yüksək inkişafını təmin etmək və təbii sərvətlərin istismar olunmasının, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin, bioloji müxtəlifliyin qorunmamasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Ekoloji turizm turistlərin nəinki dincəlməsinə, eyni zamanda Azərbaycanımızı daha yaxından tanımağa imkan verir. Lakin bununla birgə müasir ekoturizm təbii resurslardan daha zərərli istifadəsi olan – kənd təsərrüfatı, ovçuluq, yığıcılıq, ağacların qırılması, faydalı qazıntıların istifadəsi və s. formalarına alternativdir. Azərbaycanın bir çox qoruqlarına və milli parklarına əvvəlcədən ekoturist səyahətləri kimi planlaşdırılan gəzintilər çox ciddi çatışmamazlıqlardan ibarətdir. Azərbaycan ekoturizmində maarifləndirilmə təəssüf ki, hələ inkişaf etdirilməmişdir. Adətən ekoturistlərin və ya təbiətə ekskursiyaların əksəriyyəti ekoloji problemlərin müəyyən edilməsi və onların həllində aktiv iştirakı deyil, təbiətin ekzotik “möcüzə” və “gözəlliklərini” müşahidə etməkdən ibarətdir.

Respublikamızda turizm potensialının bu qədər zəngin olması ilə yanaşı, turizm problemləri də mövuddur. Ölkəmizdə turizmlə bağlı problemlərdən biri və ən böyüyü peşəkar kadr azlığıdır. Ölkəmizdə və əsasən paytaxt Bakı şəhərində bir xeyli yüksək şəraitə malik otellər var. Azərbaycanda otellərin tikintisinə 1994-cü ildən başlamaqlarına baxmayaraq, elə o dövrdən peşəkar kadr hazırlığı məsələsi yaddan çıxarıldı. Sonradan da bu yöndə heç bir addım atılmadı və Türkiyədən və bəzi Avropa ölkələrindən kadrlar cəlb edilməyə başlandı və bu proses hələ

də davam etməkdədir. Ancaq onlar bizim mentalitetimizə uyğun olmayan istiqamət götürürlər və kadrlarımızın yetişdirilməsində heç bir rol oynamırlar. Yeni texnologiyalar gətirsələr də, bunlar sahənin inkişafı üçün azlıq edir. Bir başqa problem isə, hazırda ölkədə mehmanxanalar və digər turizm müəssisələri olduqca inkişaf edib və günü-gündən də inkişaf etməkdədir. Ancaq boş buraxılan sahələr də var. Azərbaycanda turizmlə bağlı yatırımlar edən insanlar yalnız dörd və beş ulduzlu otellər inşa etdirərək istifadəyə verir. Lakin ölkəyə iki və üç ulduzlu otellərdə lazımdır. Nəticə də bu qiymətlərə də təsir edir ki, ölkəyə gələn turistlərin istədikləri kimi istirahət edə biləcəkləri imkanlar yaranır. İndiki zamanda Amerikada 1 həftəlik səyahət hər bir vətəndaş üçün yol xərci də daxil olmaqla 5-6 min dollardan artıq etmir. Bu göstərici Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 1500 dollar, Şimali Kiprdə 1000 dollar, qonşu ölkə Türkiyədə isə 500-600 dollar təşkil etdir. Lakin bizim ölkəmizdə otellərin lüks şəraitli nömrələrində bir gecə qalmaq, otellərə gələn insanlara 1000-2000 dollar arası bir qiymətə başa çatır. Burdan da görüldüyü kimi ölkəmizdə biraz aşağı ulduzlu otellərə ehtiyac çoxdur. Ölkəmizdə ki bir digər turizm problemi isə, ölkəmizdə olan turistik fəaliyyətlərin qeyri-peşəkarlıqla və düzgün idarə edilməməsidir. Hər ölkənin özünə məxsus bayram və festivalları olduğu kimi bizim də adət-ənənəmizə uyğun olan ilin müəyyən zamanlarında keçirilən bəzi bayram və ya festivallarımız var. Bunlara misal olaraq, Qubada keçirilən Alma bayramını, Sabirabadda keçirilən Qarpız festivalını, Qəbələ rayonunda keçirilən Mürəbbə festivalını və Göyçay rayonunda keçirilən Nar bayramını göstərmək olar. Hər il ölkə büdcəsindən pul ayrılaraq bu bayram və festivallar keçirilir. Bu kütləvi-tanıdıcı tədbirlərdə izləməyə gələn insanlar tərəfindən birmənalı qiymətləndirilməli və qənaətbəxş hesab edilməlidir. Lakin uzun illərdir turizm üçün keçirilən bu bayramlar əslində turizm üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bayramlardan sonra bu tədbirlərdən dolayı büdcəyə heç bir daxilolmanın olmadığından, bu tədbirlərin faydası olmadığını daha aydın şəkildə görmək mümkündür. Bir başqa tərəfdən baxdıqda bayram vaxtları tədbirlərdə insanlar yığışır, 3-4 saat bayramla bağlı tədbir keçirilir və bayram bitir. Ancaq düşünmək lazımdır ki, bu bayram zamanı ölkəmizə qonşu ölkələrdən turistlər gəlirlər və onların bizim adət-ənənələrimizi daha yaxşı öyrənə bilmələri üçün bu tədbirlərin formatı dəyişilməlidir. Prezident İlham Əliyevində hər dəfə çıxışlarında dediyi kimi Azərbaycanda turizm sənayesi yaradılmalıdır. Turizm sənayesi deyildikdə bu sənayeyə daxil olan mehmanxana, qidalanma müəssisələri, nəqliyyat şirkətləri kimi obyektlərin ayrı-ayrılıqda deyildə bir məqsəd üçün, birgə fəaliyyət göstərməli olduqlarından danışılır. Birgə fəaliyyət göstərdikləri zaman isə turizmin hər bir sahibkarın fəaliyyət istiqamətinin inkişafı və ölkə iqtisadiyyatı və turizminin inkişafı deməkdir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, dünyada və ölkəmizdə turizm potensialı və turizm problemləri qeyd edilmişdir. Turizmə görə dünya ölkələrində və Respublikamızda ölkəyə gələn və başqa ölkələrə gedən turistlərin sayı həmçinin qazandırdıqları maddi vəsaitlərin həcminin müqayisəsi analiz edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ekoloji turizm problemlərini həll edərək, ölkəmizin turizm potensialını bütün dünyaya göstərməkdir. İnternet resurslarından xarici ölkələr və Azərbaycanın turizm müəssisələrində xidmət və qiymətlərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 fevral tarixli 1320 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2011-ci il “Turizm ili” elan edilmişdir və bununla da turizm ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə olunmaqla zəngin coğrafi landşafta malik ölkəmizin təbiət abidələrinin, eləcə də xalqımızın qədim mədəni-tarixi irsinin geniş miqyasda tanınması əsas məqsədimiz olmuşdur. 1320 nömrəli sərəncamla ölkəmizdə turizmin bəzi sahələrində yüksək inkişaf olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən götürülən məlumatlara görə ölkəmizdə turizmlə üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 2009-cu ilə görə 29.7 faiz % artmışdır. Bununla yanaşı ölkəmizdə turizm sahələrini qoyulan investisiyaların həcmində də artışı görülməkdədir. Buna daha aydın Cədvəl 1-də görmək mümkündür. Cədvəl 2-də isə, Azərbaycanda turizm müəssisələrinin sayında ortalama ildə 4,5 faiz, turizm sahəsində məşğulluq səviyyəsində ildə 6 faiz, turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayında isə 8,5 faiz artım müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 1. Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə göstəricilər

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı, nəfər	36 103	36 899	37 600	38 839	40 892	41 886	49 449	43 477	46 837
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	-	-	-	-	2080,2	2404,2	2437,3	2746,1	3151

Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	-	-	-	-	3,6	4,1	4,5	4,3	4,5
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	527,8	949,2	1407,8	1478,2	1371	2204	1063,9	363	267,3

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (01.01.2017)

Cədvəl 1-də illər üzrə görüldüyü kimi turizmin inkişafı ilə paralel olaraq ölkəmizdə turizmle bağlı qoyulan investisiyaların həcmi artmış yeni müəssisələr fəaliyyətə başlamış və turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı artaraq 46,837 nəfər (2017-ci ilə görə) olmuşdur. Bu da öz növbəsində işsizliyin azalmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2. Turizm sektoruna dair ölkə üzrə əsas göstəricilər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az (01.01.2015)

Cədvəl 2-də görüldüyü kimi, Azərbaycanın turizm sektoru bütövlükdə yüksəliş dövrünü yaşayır. 2010–2015-ci illər ərzində Azərbaycanda turizm müəssisələrinin sayında ortalama ildə 4,5 faiz, turizm sahəsində məşğulluq səviyyəsində ildə 6 faiz, turizm məqsədilə gələn xarici

ölkə vətəndaşlarının sayında isə 8,5 faiz artım müşahidə edilmişdir. Dünya Səyahət və Turizm Şurasının məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda turizm sektoru birbaşa ÜDM-in 2,8 faizini, məşğulluğun isə 2,6 faizini təşkil edir ki, bu da dünyada orta hesabla 3 faiz birbaşa ÜDM və 3,6 faiz birbaşa məşğulluq göstəricilərindən cüzi fərqlənir. Bu isə gələcək inkişaf potensialından xəbər verir.

Nəticə

Son illərdə ölkəmizin turizm sektoru üzrə inkişafı göz önündədir. Lakin bu göstərici ölkəmizdə olan təbii potensiala görə aşağıdır. Çünki, hələ də turizmlə bağlı problemlər həll olunmalıdır. Peşəkar kadr azlığı kimi problemlər ölkəmizə gələn qonaqlara yetərincə xidmət edə bilməməyə gətirib çıxarır. Belə ki, ölkəmizdə kadr azlığını aradan qaldırmaq üçün Türkiyə və Avropa ölkələrində mütəxəssislər gətirilməsinə baxmayaraq onlarda bu işin həllində bir fayda vermədilər çünki gələn mütəxəssislər bizim mentalitemizdən xəbərdar deyildilər. Otellərin və digər turizm müəssisələrinin ulduzuna, şəraitinə uyğun kadrlar yetişdirmək üçün öz mütəxəssislərimizi bu işə cəlb etmək lazımdır. Bundan başqa isə, ölkədə əksər otellər 4 və ya 5 ulduzludular ki qiymətləridə yüksəkdir. Bu da ölkəmizə gələn turistlərin bəziləri üçün və yerli turistlərin əksəriyyəti üçün getdikləri yerdə qalmaq problemi ilə qarşılaşdırır. Bunun üçün ölkədə daha aşağı ulduzların fəaliyyətinə də önəm vermək lazımdır. Sahibkarların belə otellərin tikintisinə cəlb edə bilmək üçün fəaliyyətə başladıkları zaman 1-2 illiyinə vergidən azad etmək qarşıya qoyulan məqsədə daha tez çatmağa kömək edəcəkdir. Bu kimi problemin həllindən sonra ölkəmiz turizm cəhətdən də dünyada daha çox tanınacaq.

Ədəbiyyatlar

- Ə.T.Əsgərov, B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülaliyev (2011). Ekoloji Turizm Bakı Adiloğlu səh.269
M.Həmzəoğlu (2009) Turizm xidmətləri sahəsində əsas problemlər Xalq Cəbhəsi s.12
F.Abdullayeva (2010) Ekoloji turizm-sağlam istirahət və təbiəti mühafizə Mədəniyyət s.8
<https://stat.gov.az/source/tourism/> (2017)

Müəssisədə Vergi Yükünün İdarə Edilməsi Üzrə Beynəlxalq Təcrübə

*Cəlal SƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
celalseferov.cs@gmail.com*

Xülasə

Məqalənin məqsədi müəssisələrdə vergi yükünün idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və mütərəqqi üsulların Azərbaycan müəssisələrində tətbiqi imkanlarının üzə çıxarılmasıdır. Dövlət vergilər vasitəsilə dövlət bir çox iqtisadi və sosial xarakterli problemlərin tənzimlənməsinə nail olur. Son zamanlar ölkəmizdə aparılan vergi islahatları və bazar konyukturasında baş verən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında neft sektoru ilə birlikdə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına münbit şərait yaranmışdır. İqtisadiyyatda baş verən belə müsbət dəyişikliklər nəticəsinin vergi sisteminin çevik, sürətli olmasını tələb edir.

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi siyasətin bir çox sahələrində o cümlədən vergi sahəsində, qəbul olunmuş fəaliyyət planına əsasən bir çox sahələrdə, qanunvericiliyin və inzibatçılığın beynəlxalq standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi vergi optimallaşdırılması üçün tələb olunan tədbirlərin davamıdır. Qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində, transmilli şirkətlərin müxtəlif vergi dərəcələri tətbiq olunan ölkələrdə fəaliyyəti vergi üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlərdən faydalanmaqla manipulyasiya imkanlarını formalaşdırır ki, bu da vergidən yayınma hallarına təkan verir. Digər yandan, texnologiyalardakı intensiv inkişaf xərclərin innovasiya və yaxud qeyri-innovasiya yönümlü olmasının müəyyən edilməsi üçün çətinliklər yaradır. Bu da vergi orqanlarında əlavə inzibati xərclərin yaranmasına səbəb olur. Çox lazımlı innovasiya yönümlü sahələrin inkişaf yolu innovasiya və elm tutumlu məhsulların dəyərinin vergi paylarına təsir edən çevik mexanizmlərinin qurulmasından ibarətdir. İxtisaslı elmi kadrlara və mütəxəssislərə olan tələbinin yüksək olması elm tutumlu və innovasiya yönümlü sahələrin iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Bu səbəbdən elm tutumlu sahələrdə əməkhaqqı fondunun yüksək olması zəruridir. Nəzərə alınmalıdır ki, innovasiya yönümlü müəssisələrdə əmək haqqının qanəddici olması fərqli tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Açar sözlər: Vergi, Vergi yükü, Vergi qanunvericiliyi, Vergi güzəştləri

Giriş

Vergilərin cəmiyyətdə rolunun getdikcə artması vergi yükü (zölmü) kateqoriyasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu yeni kateqoriyadır və ilk dəfə XX əsrin sonlarında ingilis iqtisadçıları H.Samuel və C.Komiten tərəfindən ortaya atılmışdır. Son zamanlara qədər vergi yükü adətən yalnız fərdlər (vətəndaşlar) arasında vergilərin bərabər və ya qeyri-bərabər bölüşdürülməsi baxımından istifadə edilmişdir. Başqa sözlə, vergi yükü yalnız mikroiqtisadi göstərici kimi nəzərdən keçirilirdi. Müasir dövrdə isə həmin kateqoriya daha geniş mənada, həm də makroiqtisadi səviyyədə istifadə edilir.

Mikrosəviyyədə vergi yükü - hər vergi ödəyicisi tərəfindən büdcəyə ödənilən vergi məbləğinin onun məcmuu gəlirlərindəki xüsusi çəkisi kimi başa düşülür. Adətən, həmin göstərici praktikada ödəyicinin büdcəyə köçürdüüyü bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin onun

satışının (iş və ya xidmətinin) ümumi həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bəzən daha dəqiq hesablamalar aparmaq üçün fiskal ödəmələrin tərkibinə, həmçinin büdcədən kənar fondlara ödəmələr də daxil edilir.

Makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü - cəmiyyətdə vergilərin rolunu səciyyələndirən və vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin məcmusu milli məhsula olan nisbəti kimi müəyyən edilən ümumiləşdirilmiş göstəricidir.

Vergilər və vergi yükünün bölgüsü istər ümumi iqtisadi vəziyyətə, istərsə də müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Həmin göstəricinin öyrənilməsi vergi siyasətinin strateji istiqamətinin dəqiqləşdirilməsi və onun iqtisadi proseslər üzərindəki təsirlərinin müəyyən edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Metod

Tədqiqat işinin yazılışında bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçı alimlərin, monoqrafiya və məqalələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin gedişində bir sıra iqtisadi təhlil, statistika, uçot və nəzarətdə istifadə edilən metodlar tətbiq edilmişdir. Bunlar sistemli və müqayisəli təhlil, seçmə və kütləvi müşahidə, orta kəmiyyət, indeks, faiz və profil analiz və sintez və bu kimi bir sıra təhlil və elmi araşdırma metodlarından ibarətdir.

Analiz

Ölkənin vergi sisteminin qiymətləndirilməsində vergi yükü göstəricisindən istifadə olunur. Ölkənin vergi siyasətinin formalaşması üçün məsul olan, eyni zamanda vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin icrasına nəzarət edən dövlət orqanları müəssisələrin və təşkilatların maliyyə nəticələrində vergi prosesinin təsirini öyrənmək üçün vergi ödəyicilərinin geniş çevrəsini araşdırır. Bu cür tədqiqatın əsasında müxtəlif qrupların vergi ödəyicilərinin vergi yükünün dərəcəsi təyin olunur və ölkənin vergi sistemində müəyyən dəyişikliklərin olunması haqqında nəticələr alınır. Dünya vergi təcrübəsində makrosəviyyədə vergi yükü göstəricisi qismində vergi ödəyicilərindən əldə edilən vergilərin (büdcəyə hansı büdcə səviyyəsində daxil olmasından asılı olmayaraq) məbləğinin ÜDM həcminə nisbəti götürülür..

Cədvəl 1. Müxtəlif ölkələrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-ə görə xüsusi çəkisi

Ölkə	Vergilərin və mütələq ödənişlərin payı
ABŞ	31.8 22.6

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Avstriya	45.5 29.8
İspaniya	35.5 21.6
Fransa	46.3 24.8
Almaniya	42.9 23.2
Belçika	46.4 31.2
Birləşmiş Krallıq	33,9 27,6
Danimarka	52.8 49.6
Yaponiya	28.6 18.3
İtaliya	42.9 27.3
Hollandiya	44,8 26,5
Kanada	36.3 31.1
İsveç	54.2 38.2

Mənbə: İnce, T., & Beşel, F. (2019). 14(2), 75. doi:10.18026/cbusos.01591

Cədvəlin məlum olur ki, dünyada iqtisadi baxımdan İEÖ-in bir çoxu hazırda vergi sistemi vasitəsilə ÜDM-in və milli gəlirin bölüşdürülməsinin ən yüksək səviyyəyəsinə çatıb. Bu səbəbdən də, bu ölkələrin büdcələri üçün gəlirlərin daha da böyüməsi əsasən vergilərin yığılması strukturunda yeniliklərin edilməsi və bunun əsasında vergi artımının ÜDM-in artımından birbaşa asılılığının təmin olunması hesabına mümkündür. Vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, onlar üzrə güzəştlərin ləğv olunması bu ölkələr üçün iqtisadi və mənfə nəticolərlə təhlükəlidir.

Vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünün dərəcəsi AR-da o qədər də yüksək deyil. Vergi səviyyəsi son dövrlərdə ÜDM-in 32 %-dən çox olmayıb. Ancaq bu göstəricinin kəmiyyətinə görə təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə ölkənin rifah səviyyəsi barəsində rəy bildirmək çox tezdir. Bu fikri təsdiqləmək üçün dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətini, şirkətlərin mənfəət dərəcələrinin səviyyəsini, vergi sisteminin reytingini, əhalinin yaşam səviyyəsini göstərən müxtəlif parametrlər üzrə araşdırma nəticələrini gözdən keçirək.

Ölkənin rəqabət qabiliyyətliyi dedikdə əsasən rəqabətli biznesin yer aldığı mühiti qurmaq və saxlamaq üçün milli iqtisadiyyatın qabiliyyəti nəzərdə tutulur. The IMD World Competitiveness Yearbook — 1989-ci ildən institutun yer üzündə olan tədqiqat təşkilatları ilə əməkdaşlıqda apardığı illik analitik tədqiqatdır. Bu günə The IMD World Competitiveness Yearbook — dövlətlərin və regionların rəqabət qabiliyyətlik problemləri üzrə ən dolğun tədqiqatlardan biridir. Onlar bəzi ölkələrdə dövlət siyasətinin, o cümlədən iri şirkətlərdə strateji biznes qərarlarının verilməsində istifadə edilir.

2018-ci ildə araşdırma 60 ölkəni (Cədvəl) əhatə edir. Hər bir dövlət reytingdə dörd əsas göstəriciyə görə 333 meyarın əsasında qiymətləndirilir:

1. iqtisadiyyatın vəziyyəti,
2. hökumətin effektivliyi,
3. işgüzar mühitin vəziyyəti
4. infrastrukturun vəziyyəti.

Hər bir göstərici bərabər çəkilidir və 5 amildən təşkil olunmuşdur. Ümumi rəqabət reytingi ölkənin iqtisadi həyatında 4 əsas aspektlərindən ibarət 20 müxtəlif indikatora əsaslanır.

Hesablamalarda beynəlxalq təşkilatların və tərəfdaş təşkilatların verilənlərindən istifadə edilir. Biznes mühit tədqiq edilən ölkələrdə analitiklərin fikrinə görə, böyük korporasiyaların rəhbərlərinin və tərəqqi sahəsində mütəxəssislərin sorğusu hesabına qiymətləndirilir. Reyting etmə tərs nisbət əsasında qiymətləndirilir:

1. 2\3-si – statistik verilənlər
2. 1\3-i - ekspert qiymətləndirilməsi.

2018-ci ildə rəqabət qabiliyyəti üzrə dünya lideri ABŞ olmuşdu.

Bununla yanaşı onlar 2017-ci ildə ilk sıradadır. Reyting tərtibatçılarının fikrincə, ABŞ iqtisadiyyatının özəllikləri iqtisadi sabitlik, səmərəli əmək bazarı, texnologiya və infrastruktur sahəsində tam üstünlüyünün olmasındadır.

ABŞ rəqabət qabiliyyətliliyin 4 əsas aspektlərinin üçündə ilk sıradadır, ancaq dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi kateqoriyasında mümkün 60 – dan 25 yerdə olmuşdur.

Reytingdə ABŞ-dan sonra İsveçrə və Sinqapur yerləşir.

Ən rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatlı ölkələrin ilk onluğuna Hong Kong, İsveç, Almaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Danimarka, Kanada və Norveç daxildir. Keçən il ərzində ilk on liderlərin içərisində dəyişiklik olmamışdı, sadəcə bəzi ölkələr yerlərini dəyişmişlər, Danimarka onluğa daxil olmuşdur. Qatar isə onluqdan çıxmışdı. BRICS ölkələri içərisində (Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika, Braziliya) reytingdə Çin Rusiyanı ötmüşdür (23 yer), Hindistan, Braziliya və Cənubi Afrika isə siyahıda ondan altda qalmışlar (44, 54 və 52 yerlər). Tədqiqatın müəllifləri qeyd edir ki, inkişaf edən iqtisadiyyatlar zəif infrastruktur fonunda iqtisadi artım templərinin və xarici investisiya axınının yavaşlamasını göstərirlər, ona görə Şərqi Avropa, Cənubi Asiya və Latın Amerikasını böyük bir qismi keçən ildə eniş göstərirlər. Reytingin alt pozisiyalarında yer almış Cənubi Avropa iqtisadiyyatının mövqeyində də eniş

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

davam edir. Keçmiş SSRİ ölkələri arasında reyting sırasında Estoniya 30-cu, Qazaxıstan 32-ci, Litva 34-cü, Latviya 35-ci və Ukrayna 49-cu yerdədir.

Cədvəl 2.2018-ci ildə dünya ölkələrinin rəqabət reytingi

Rating	Ölkə	Index
1	Amerika Birləşmiş Ştatları	100,000
2	İsveçrə	92.424
3	Sinqapur	90.965
4	Qonqkonq	90,328
5	İsveç	85.834
6	Almaniya	85.783
7	Kanada	85.428
8	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	84.893
9	Danimarka	84.041
10	Norveç	83.292
11	Lüksemburq	82.165
12	Malayziya	82.087
13	Tayvan	81.233
14	Hollandiya	81.144
15	İrlandiya	80.360
16	Birləşmiş Krallıq	79.814
17	Avstraliya	79.559
18	Finlandiya	78.159
19	Qətər	77.116
20	Yeni Zelandiya	74.943
21	Yaponiya	73.761
22	Avstriya	73.699
23	Çin	73.258
24	İsrail	73.250
25	İslandiya	69.746
26	Cənubi Korea	69.649
27	Fransa	67.941
28	Belçika	66.595
29	Tayland	64.976
30	Estoniya	64.383
31	Çili	62.589
32	Qazaxıstan	62.508
33	Çexiya	62.213
34	Litva	62.014

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

35	Latviya	61.848
36	Polşa	61.767
37	İndoneziya	59.548
38	Rusiya	57.997
39	İspaniya	57.913
40	Türkiyə	57.863
41	Meksika	57.283
42	Filippin	54.952
43	Portuqaliya	54.403
44	Hindistan	53.919
45	Slovakiya	53.302
46	İtaliya	52.871
47	Rumıniya	52.841
48	Macarıstan	52.505
49	Ukrayna	50.872
50	Peru	50.576
51	Kolumbiya	49.248
52	Cənubi Afrika	48.245
53	İordaniya	47.796
54	Braziliya	46.778
55	Sloveniya	46.245
56	Bolqarıstan	45.784
57	Yunanıstan	42.244
58	Argentina	39.590
59	Xorvatiya	38.974
60	Venesuela	34.211

Mənbə: İnce, T., & Beşel, F. (2019), 14(2), 77. doi:10.18026/cbusos.01591

Daha sonra RİA Rating ekspertlərinin rəsmi ictimai informasiya əsasında hazırladığı dünyanın aparıcı şirkətlərinin gəlir vergisi dərəcəsini gözdən keçirək. Reytingə coğrafi mənada MDB nin üzvü ölkələri, o cümlədən bütün Avropa ölkələri daxil olunmuşdur. Reyting ölkələrin mənfəətə görə vergi dərəcəsi kəmiyyətinin rütbələnməs yolu ilə qurulmuşdur. Bir sıra dövlətlər üçün konkret regionlarda gəlir vergisi bələdiyyə əlavələrinə, vergi güzəştlərinə və s. görə göstərilən reytingdən seçilir. Bununla yanaşı, bir sıra ölkələrdə mövcud olan və biznesin məhdud seqmentlərinə aid xüsusi mənfəət vergisi dərəcələri reytingdə nəzərə alınmır (misal üçün qumar biznesinə görə).

Reytingin nəticələri mənfəətin, başqa sözlə desək hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinin ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən vergi təzyiqinə necə uğradığını göstərir.

Mənfəət vergisi dərəcəsinin səviyyəsi gəlir vergisi dərəcələrinin səviyyəsinin, başqa dövlətlər tərəfindən biznesin stimullaşdırılması dərəcəsinin unikal xarakteristikası deyil, ona görə ki, müxtəlif ölkələrin iş adamları başqa vergilər hesabına fiskal təzyiqlə uğrayır. Ancaq vergi dərəcəsinin ölkələr arasındakı təhlili nəticəsində müəyyən nəticələr əldə etmək olar. Reytingin nəticələrinə əsasən, kifayət qədər yüksək iqtisadi tərəqqi səviyyəsi ilə seçilən, buna uyğun olaraq biznesi böyük ictimai yük daşıyan, o cümlədən də büdcə kəsiri ilə əlaqəli problemlər yaşayan Avrozonanın ən problemlili dövlətləri lider olmuşlar. Reyting siyahısını şirkətlər üçün vergi stimulları mühim sayılan, əsasən təkmilləşməkdə olan iqtisadiyyatları olan ölkələr, o cümlədən mənfəət vergisinin artmasının biznesin iqtisadiyyatın “kölgə” segmentinə əhəmiyyətli şəkildə keçməsinə təkan verən ölkələr qapayır. (Yılmaz, M. 2017., s.145)

Korporativ gəlir vergisi nisbəti nöqtəyi-nəzərindən Fransa 37 % dərəcə ilə birinci yerdədir. İkinci yerdə 36 % -lə Malta və 35 % vergi dərəcəsi ilə Belçika yerləşmişdir. Gəlir vergisi uyğun olaraq 31,4 % və 31,3 % təşkil edən Portuqaliya və İtaliya da reytingin lider beşliyində olmuşlar. Gəlir vergisi dərəcəsi 20 % olan Rusiya 38 mümkün yerdən Azərbaycan, Qazaxıstan, Finlandiya, İslandiya, Xorvatiya kimi ölkələrlə birlikdə 19-25 yerləri bölüşdürür. Minimum gəlir vergisi Bolqarıstandadır - bu ölkədə vergi dərəcəsi 10 %-dir. Vergi dərəcəsi 13 % olan Moldova reytingdə bir qədər yüksəkdir. İş adamları arasında məşhur olan Kiprdə gəlir vergisi bir qədər yüksək - 12.5%-dir.

Minimum vergiləri olan ölkələr siyahısında eyni zamanda İrlandiya (12,4 %), Latviya və Litva olmuşlar. Bu ölkələrdə vergi yükü 14 % olmuşdur. Son 3 ildə korporativ gəlir vergisi dərəcəsinin artım tempi üzrə Moldova liderdir (artım tempi 12 faiz bəndi ilə), ancaq bunu vurğulamaq lazımdır ki, bu artım 2018-ci il yanvar ayının 1-də reallaşmış, indiyə kimi ölkədə vergi dərəcəsi sıfır olmuşdur.

O cümlədən, Yunanıstan (6 bənd) və Fransa (3.6 bənd) əhəmiyyətli dərəcədə gəlir vergisini artırıb və belə olduqda öz büdcə problemlərini yoluna qoymağa çalışıb. 2018-ci ildən reytingdə təmsil olunan 38 ölkə içərisində 7-si vergi dərəcəsinə artırıb. Reytingin azalması 8 ölkədə müşahidə edilib, bu, Belarus və Finlandiyada maksimal (6 faiz bəndi) olmuşdur. Reyting nəticələrindən məlum olur ki, gəlir vergisi, ən azı, dövlətin iqtisadiyyatı üçün «tormoz» deyil – təkmilləşmiş Avropa ölkələrində onun səviyyəsi zəif iqtisadiyyatlardan daha yüksəkdir. Sahibkarlardan tutulan ən yüksək mənfəət vergisi səviyyəsi keçmiş SSRİ respublikaları içərisində Estoniyada (21%), ən aşağı – Moldovadır.

Cədvəl 3. Şirkətin mənfəət üzrə vergi dərəcələri səviyyəsinə görə Avropa ölkələrinin reytingi

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Reytingdəki yeri	Ölkə 2018-ci ildə mənfəət vergisi dərəcəsi,%-lə
1. Fransa	38.0 43 000
2. Belçika	34.0 45 383
3. Portuqaliya	31.5 20 727
4. İtaliya	31.4 34 714
5. Almaniya	30.2 44 998
6. İspaniya	30.0 29 140
7. Lüksemburq	29.2 27.0 92
8. Norveç	27.0100317
9. Yunanıstan	26.0 21 856
10. Avstriya	25.0 48 956
11-12. Hollandiya	24.47 633
13. Danimarka	24.5 59 181
14-15. Slovakiya	22.0 17 705
14-15. İsveç	22.0 57,908
16-17. Böyük Britaniya	21.0 39,566
16-17. Estoniya	21.0 19 033
18. Macarıstan	20.6 18 13 305
19-25. Azərbaycan	20.0 7900
19-25. Ermənistan	20.0 3207
19-25. İslandiya	20.0 45,535
19-25. Qazaxıstan	20.0 12 844
19-25. Rusiya	20.0 14 818
19-25. Finlandiya	20.0 47,128
19-25. Xorvatiya	20.0 13 563

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

26-27. Polşa	19.0 13 393
26-27. Çexiya	19.0 18 857
28-29. Belarus	18.0 7576
28-29. Ukrayna	18.0 3918
30. Sloveniya	17.0 22 746
31. Rumıniya	16.0 31 8810
32-34. Gürcüstan	15.0 3604
32-34. Latviya	15.0 15 204
32-34. Litva	15.0 16 004
35-36. İrlandiya	12.5 45 622
35-36. Kipr	12.5 24 762
37. Moldova	12.0 2228
38. Bolqarıstan	10.0 38 7428
Orta hesabla	21,9 29 254

Mənbə: İnce, T., & Beşel, F. (2019), 14(2), 79 doi:10.18026/cbusos.01591

Ayrı-ayrı ölkələrdə vergi prinsipləri bəzən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyindən, orta göstərici olan “il ərzində, faiz ilə ümumi mənfəət vergisi dərəcəsi”, “il ərzində ödənişlərin sayı”, “vergilərin ödənilməsi üçün sərf olunan vaxt” kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Yəni, təxmin cəzalar yalnız dövlət xeyrinə tutulan vergilərin həcmi deyil, həm də onunla qarşılıqlı ünsiyyət rahatlığı da nəzərə alınır. Bunu vurğulamaq vacibdir ki, söhbət gəlir, qazanc vergisi deyil, mənfəət vergisi faizindən gedir. Reytingdə onuncu yeri geniş çevrədə az tanınmış bir ölkə olan Kiribati Respublikası tutur. Mikroneziya və Polineziyada yerləşən bu Sakit okean dövləti ümumi vergi yükünün mənfəət vergisinin 31,7 % -ni təşkil etməsi ilə seçilir. Orada fəaliyyət göstərən sahibkarlar bir ildə 7 müxtəlif ödəniş etməyə məcburdurlar. İl ərzində onlar buna ümumilikdə 120 saat vaxt sərf edirlər. Doqquzuncu yeri Oman tutur. Ərəb dənizi sahilində yerləşən bu ölkənin ümumi vergi yükü mənfəətin 22 % -i təşkil edir. Ancaq dövlət qarşısında hesabat vermək üçün burada bir il ərzində 14 ödəniş etmək lazımdır. Buna təxminən 68 saat vaxt gedəcək. Ağcaqayın siropu və xokkey ulduzları ilə tanınan ölkə olan Kanada üçün ümumi mənfəət vergi yükünün 24,5 % -lə məşhurdur. Ancaq bu, yalnız səkkiz ödənişlərdən yararır. Bütün bu zəruri ödənişləri etmək üçün, əslində, 131 saat vaxt lazım olur. Bu göstəricilər Kanadanı cədvəlin səkkizinci sırasına çıxarır. Yeddinci yeri inamla ümumi illik dərəcəsi 13.4 % ilə Bəhreyn Krallığı tutur. Bir tərəfdən, iş adamlarını daha bir şey “qorxuda bilər”: bir ildə

dövlətin xeyrinə 13 ödəniş etmək lazımdır. Buna cəmi 36 saat vaxt sərf etmək lazım gələcək. İrlandiyada vergi yükü səviyyəsi 25,6 % -dir. Bu, ölkəyə biznes aparmaq reytingində altıncı yer tutmağa imkan vermişdir. Sakit yaşamaq üçün sahibkarlar doqquz ödəniş etməlidirlər, buna da onların təxminən 80 saat vaxtları güdəcək. Bu, analitiklərin hesablamalarına görə, 82 saat davam edəcək. Bir çox qacətlərin vətəni və yekun vergi yükü 27,2 % olan Sinqapur beşinci yeri tutur. Orada vergiləri ildə beş dəfə ödəniş etmək lazımdır. Analitiklərin hesablamalarına görə buna 82 saat vaxt sərf ediləcəkdir. Onun Asiya həmkarı – Çinin xüsusi iqtisadi zonası olan Gonkong bir qədər irəlilədir. Burada illik vergi yükü mənfəətin 22,7 % faizini təşkil edir. O cəmi üç ödənişdən ibarətdir. Bu, liderlər üçlüyündən kənarında mütləq rekorddur. Ancaq sənədləşmə işləri ilə məşğul olmağa və bütün işləri yoluna qoymağa bu yarıdövlət şəhərdə 78 saat tələb ediləcək. Kürsüdə üçüncü yeri güclü neft dövləti - Səudiyyə Ərəbistanı tutur. Burada illik vergi yükü mənfəətin 14,4 % təşkil edəcək. Yalnız üç ödəniş var, amma vergi orqanları ilə hesablaşmalara 72 saat sərf oluna bilər. İkinci yerdə Fars körfəzi sahilindəki Qətər dövləti durur. Əgər birdən burada öz biznesinizi açmaq üçün qərar versəniz, bir il müddətində siz mənfəətinizdən 11,4 % ödəməli olacaqsınız. Buna qiymətli vaxtınızın təxminən 41 saati gedəcək. Dörd ödəniş etməli olacaqsınız.

Hesablanma üçün cəmi dörd ödəniş etmək tələb olunur və buna yalnız 12 saat sərf olunacaq. Yer üzündə vergi sistemlərinin 2016-cı ildəki reyting sıralamasında Rusiyada vergi yükü mənfəətdən 48,7 % təşkil etmişdir (həmçinin mənfəət vergisi 8,3 %, sığorta haqları 35,6 %, digər vergilər 5,2 %). Reyting üç göstərici üzrə aparılır: (İnce, T., & Beşel, F. 2019, s.147)

- vergi yükü (Total tax rate) – vergilərdən əvvəl mənfəət vergisi ödənişlərinin payı kimi hesablanır;

- vergi uçotunu aparmaq üçün əmək xərcləri - vergilərin əsas növləri üzrə hesablamalara və hesabatların hazırlanmasına tələb edilən vaxt (saat);

- vergi ödənişlərinin sayı.

Bencamin Franklinin qeyd etdiyi kimi: «bu dünyada ancaq ölüm və vergilər qaçılmazdır». Ancaq bizim dünyada elə yerlər var ki, bu bəyanatın ancaq yarısı doğrudur. Dövlətlərin çoxu üçün gəlir vergisi mühüm gəlir mənbəyi olsa da, elə ölkələr var ki, onlar öz vətəndaşlarından bu vergini yığmadan mükəmməl fəaliyyət göstərə bilərlər.

1. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri adambaşına düşən gəlirə görə ən yüksək yerdə olanlardan biridirlər, onların vətəndaşları vergi vermir. Orada nə gəlir vergisi var, nə ƏDV, müəssisələrin, investisiya şirkətlərinin də mənfəətindən vergi tutulmur. Ancaq bu ölkədə spirtli içkilərə 50 faiz vergi var.

2. Qətər təbii qazın mayeləşdirilməsi və ixrac olunması üçün infrastruktura ən çox sərmayə yatırın dünyanın ən zəngin ölkəsidir. Burada heç bir gəlir və mənfəətə görə vergilər

yoxdur. Qətər vətəndaşları ancaq sosial sığortaya ödənişlər edir və idxal olunan məhsullara görə 5 %-li dolay vergi verir. Ancaq heç də bütün ölkələr zəngin təbii sərvətlərlə və gəlir və mənfəətə görə sıfır vergilərlə öyünə bilər.

3. Oman Sultanlığı, həmçinin digər Yaxın Şərq ölkələri, neft satışı hesabına yaşayır. Oman sakinləri mənfəət vergisi və yaxud gəlir vergisi verməsələr də, sosial sığortaya öz əmək haqqlarından ayda 6,4 faiz verirlər. Omanda vergi ancaq daşınmaz əmlak alqı-satqısından tutulur.

4. Küveyt dünyanın altıncı neft ixracatçısıdır, onun büdcəsinin 95 faizi neft gəlirlərindən təşkil olunub. Küveyt yer üzünün ən zəngin ölkələrindən biri hesab olunur. Burada hər nəfərə düşən gəlirlərin səviyyəsi ən yüksək hesab edilir. Küveyt sakinləri heç bir vergi vermir və ancaq sosial sığortaya görə ödənişlər edir.

5. Kayman adaları əsl vergi azadlığıdır. Burada gəlir və mənfəətə görə vergi mövcud deyildir: nə ƏDV, nə icbari sığorta üzrə, ancaq idxal olunan mallara görə dolay vergilər var ki, bunlar da 25 faizə çata bilər.

6. Bahreyn gəlir və mənfəətə görə sıfır dərəcə vergi ilə, öz büdcəsini Əbu Safa sahəsində neftinin satışından doldurur. Bəhreyn sakinləri ancaq social sığorta haqları və əmlak vergisi ödəyir. Xarici vətəndaşlardan Fars körfəzində icarəyə götürdükləri əmlaka görə vergi ödəmək tələb edilir.

7. Böyük Britaniyanın xaricdəki dəniz ərazisi olan Bermud adaları dünyanın ən varlı ölkələrindən biri hesab edilir. Cəlbedici vergi sistemi adaya beynəlxalq şirkətləri cəlb edir ki, onlar üçün Bermud adaları real vergi cənnətidir. Rəqəmlər “özləri danışır”. Ölkə vətəndaşlarının təxminən 20 faizi onun hüdudlarından kənarında doğulmuşdur. Adada gəlir və mənfəətə görə heç bir vergi olmasa da, sakinlərdən sosial sığorta haqları və yaxud əməkhaqqı fonduna ödəmələri vermək tələb olunur. Bununla yanaşı Bermud adaları sakinləri əmlak və miras vergiləri ödəyirlər.

8. İqtisadiyyatı əsasən turizmdən asılı olan Baham adalarında gəlir vergisi və mənfəət vergisi yoxdur. İşçilər ancaq sosial sığortaya müxtəlif haqlar ödəyir. Dövlət büdcəsinin təxminən 70 %-i idxal gömrük rüsumları daxilolmalarıdır. Sakinlər ancaq daşınmaz əmlak vergisini ödəyirlər.

9. Monako knyazlığında gəlir vergisi hələ XIX əsrdə ləğv edilmişdi, istisna olaraq Fransız vətəndaşlarından, 1957-ci ildən etibarən, gəlir vergisi ödəmək tələb edilir. Bu ölkədə kapital dəyərinin artırılmasına görə və daşınmaz əmlak vergisi tələb olunmur.

10. Andorra Avropada cırdan dövlət hesab edilir. Onun vergi sistemində gəlir vergisi və ƏDV sadəcə yoxdur. Ölkənin ÜDM-in 80%-i turizmdən gəlirlərdir. Hər il bu ölkəyə 9 milyona yaxın turist axın edir.

Vergi yükünün hesablanması ən optimal üsulu olaraq Y.A. Kirova tərəfindən təklif edilmiş üsulu qeyd etmək lazımdır, ona görə ki, onun əsasında nəinki pul ilə ifadədə mütləq vergi yükünü, eyni zamanda nisbi vergi yükünün məbləğini faizlə hesablamaq mümkündür. Özü də nisbi vergi yükünün məbləği müəssisədə yeni yaradılmış dəyəri nəzərə alaraq müəyyən olunur. Vergi yükünün hesablanması təşkilat üçün əsas məqsəd, yəni gələcək üçün vergi yükünün proqnozlaşdırılması məqsədini daşıya bilər. Təşkilatın fəaliyyəti adətən bir yerdə durmur. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi yükü dəyişə bilər. Vergi yükünün həcmi təşkilatın fəaliyyət nəticələrindən, vergi bazalarının dinamikasından, vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydasına təsir edən xarici amillərin dəyişikliklərindən asılıdır. Müəssisələr üçün gələcək dövrlərdə vergi yükünün proqnozlaşdırılması vacibdir. .(Yılmaz, M. 2017., s.145)

Nəticə Və Təkliflər

Təcrübədə vergi yükünün ÜDM həcmində bütün növ vergi daxilolmalarının nisbətini faizlə ifadəsi olduğu məlumdur. Bu formada vergi yükünün göstəricisinin müəyyən edilməsində bəzi çatışmayan cəhətləri mövcuddur:

Konkret vergi ödəyicisinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alınmadan, orta statistik vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi ağırlığının səviyyəsi müəyyən edilir. Doğrudan da fərqləndirici xüsusiyyətlərə sahib olan on minlərlə müəssisə yalnız fəaliyyət növlərinə görə deyil, başqa əlamətlərinə görə də istənilən ölkədə fəaliyyət göstərir.

Göstərilənlər qeyd edilən müəssisələrdə istehsal xərclərinin strukturu, istehsalın fond tutumunun müxtəlifliyi, kapitalın dövretmə sürəti, gəlirliliyin səviyyəsidir və s.-dir. Ölkənin vergi sisteminin qurulmasında bunları nəzərə almaq olduqca mürəkkəb məsələdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı həmin göstəricinin əhəmiyyəti çoxdur, çünki, hər hansı vergini dövlət müəyyən etdiyindən o da, bu orta göstəricini nəzərə almalıdır. Dövlətin vergi dərəcələrini dəyişdirərkən bu göstərici olmadan, bütünlükdə vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsi zamanı kecmək hüququ olmadığı həddi təyin etmək qeyri-mümkündür.

Vergi ödəyicilərinin vergi qanunlarına tabe olmamasına, vergidən yayınma hallarının kütləvi hal almasında, ölkədən kapital axınında həmin şərti nöqtənin bu və ya digər istiqamətdə hərəkəti səbəb kimi göstərilir. Təcrübədə yeni yaradılmış dəyər və yaxud əlavə dəyər göstəricilərindən həmin çatışmazlığın yox edilməsi üçün istifadə olunduğu təsdiqini tapmışdır. Təqvim ili

ərzində istehsal edilmiş mal və xidmətlərin dəyərinin bir dəfə nəzərə alınması, başqa sözlə desək hesablamalar zamanı tək cə son məhsulun nəzərə alınması və bir neçə dəfə alınıb-satılan aralıq məhsulların nəzərə alınmaması ÜDM-in göstəricisinin hesablanmasında əsas tələbdir. İstehlakçılar tərəfindən son istehlak üçün alınan məhsul və xidmətlər son məhsuldur. Aralıq məhsullar isə son istehlakçıya çatana qədər sonradan emal olunan və bir neçə dəfə yenidən satılan məhsul və xidmətlərdir.

Ölkədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əgər istehsal olunmuş mal və xidmətlərin dəyərini toplasaq, bu zaman istehsal edilmiş ümumi məhsulların real həcmələrini təhrif edən xeyli təkrar hesablamalar qaçılmaz olacaq.

Xalq təsərrüfatının sahələri üzrə əlavə olunmuş dəyərin cəmi ÜDM-in təkrar hesablar nəzərə alınmadan qiymətini göstərir. Əlavə dəyərin tərkibinə milli hesablar sistemində əməkhaqqı, amortizasiya ayırmaları, müəssisələr tərəfindən əldə edilən mənfəət, onların aldığı renta, dolay vergilər və borc kapitalının faizləri daxil edilir. Bu səbəbdən də milli gəlir göstəricisindən vergi yükü göstəricisini müəyyən edərkən istifadə oluna bilər.

Ölkənin vergi sistemində səmərəliliyə qiymət vermək üçün bir çox ölkələrdə vahid birləşdirilmiş göstəricidən yəni vergi sistemindəki elastiklikdən istifadə edilir. Həmin göstəricinin vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi kimi, həmçinin ÜDM-a nisbətən keçmiş illərdəki daxilolmalarla müqayisədə müxtəlif vergi daxilolmalarında göstəricilərin dəyişməsi olaraq baxılır.

Ədəbiyyat

- Kəlbəliyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. (2011). Xarici ölkələrin vergi sistemi. Bakı: “İqtisad universiteti”, 554 s.
- Seyfullayev İ.Z. Vergi və investisiya mühiti Bakı: , 2013. 375 s.
- Akbulut, H. (2014). Ekonomik işbirliyi və kalkınma təşkilatı. Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi, 5, Erişim
- Demirli, Y. & Ayyıldız, Y. (2016). Avropa Birliyi üzvü ölkələrdə vergi rəqabətinin, vergi hasılatı və yapısına təkiləri. Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2(4), 31-42.
- Yılmaz, M. (2017). Yapısal uyum programlarının iç göç və kentsel işgücü piyatası üzərində təkiləri: Kahramanmaraş örneği (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnce, T., & Beşel, F. (2017). The effect of external shocks on tax burden: is it permanent or temporary?. CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 14(2), 75-96. doi:10.18026/cbusos.01591
- www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin saytı.

Vergi Güzəştlərinin Tətbiqinin Nəzəri-Metodoloji Əsasları

Cəmşid MƏDƏTZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

jamshid.madatzada@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin və tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə.

Tədqiqat işinin nəticələri – vergi güzəşti anlayışının mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş, həm sosial rifah həm iqtisadi inkişafa səbəb olan vergi güzəştlərinin yeni texnologiyalardan istifadə ilə təkmilləşdirilməsi və qanunvericilikdə sosial bərabərsizliyi aradan qaldıran vergi güzəştlərinin tətbiqi və genişləndirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın faydalılığı və elmi yeniliyi – vergi güzəşti anlayışının mahiyyətinə dövlətin gizli xərci kimi yanaşmaqla vergi güzəştlərinin uyğunluğu, səmərəlilik və tənzimlənmə problemləri tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Vergi güzəştlərinin ünvanlılığının, sistemliliyinin, nəticəliliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə informasiya bazasının məhdudluğu.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqatın təhlili məsələlərində məhdudiyyətləri nəzərə alaraq vergi güzəştlərinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi sorğu anketi hazırlanmış və respondentlərin fikirləri əsasında vergi güzəştlərinin ünvanlı, sistemli, nəticəli və səmərəliliyi haqqında ümumi fikir yürüdülmüşdür. İqtisadi artımı stimullaşdıran vergi güzəştlərinin təkmilləşdirilməsi və sosial vergi güzəştlərinin səmərəlilik və nəticəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi üzrə informasiya sisteminin yaradılması barədə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Vergi güzəşti, Vergi tənzimlənməsi, Vergi siyasəti

Giriş

Vergi güzəştləri hal-hazırda iqtisadiyyatın bütün təsərrüfat subyektləri üçün, xüsusilə dövlət üçün çox aktual məsələlərdən biridir. Vergi güzəştlərinə nəzər yetirməzdən əvvəl, vergilərin ümumi mahiyyətini açıqlamaq lazımdır. Vergilər böyük iqtisadi mahiyyətə malikdir, belə ki inkişaf etmiş ölkələrin büdcə daxilolmalarının 80 faizindən çoxunu məhz vergilər təşkil edir. Dövlət bir təsərrüfat subyekti kimi az gəlir əldə edir və ÜDM-də dövlət sektorunun payı azlıq təşkil edir.

Dövlət gəlirlərini xarakterik xüsusiyyətlərinə görə təsnifləndirsək, büdcə daxilolmaları aşağıdakı üç mənbədən formalaşacaqdır.

1. Dövlət əmlakı və ehtiyatlarından istifadəyə görə tutulan haqq.
2. Dövlət qiymətli kağızları, lotereyaların və s. satışından əldə olunmuş gəlirlər.
3. Vergi şəkilində yığılan məcburi ödənişlər

Göründüyü kimi vergilər dövlət gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil edir. Bu zaman bu ödənişlərə tam və ya qismən azadolmalar, güzəştlər, subsidiyalar və ya digər xüsusi rejimlərin tətbiq olunması dövlətin xərcləri kimi başa düşülə bilər. Təbii ki, dövlətin öz xərclərinin idarə olunması, ölçülməsi, səmərəliliyinin və uyğunluğunun monitorinqi və nəzarəti olduqca vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Vergi güzəştlərinin tədqiq olunması, öyrənilməsi və sistemli şəkildə tətbiq olunması dövlət vergi siyasətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, vergi güzəştlərinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin və tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi məqsədlə sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmədən istifadə edilmişdir.

Analiz

Vergi güzəştlərinin mahiyyəti.

Vergi güzəştlərinin mahiyyətini açıqlamaq üçün Vergi Məcəlləsinə nəzər yetirsək, burada “vergi güzəşt”i anlayışının tam və ətraflı tərfi verilmədiyinin şahidi olarıq. Vergi Məcəlləsinin “ Vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri” adlanan 12-ci maddəsində [1, səh. 5] qeyd edilir ki, vergi müəyyən edildikdə, Vergi məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan əsaslarla vergi güzəştləri tətbiq oluna bilər. Məsələn üçün Vergi Məcəlləsində vergi anlayışı belə izah olunur. Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə küçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir. Lakin, belə bir izah vergi güzəştləri barəsində verilməmişdir.

Həmçinin Vergi Məcəlləsinə diqqət yetirdikdə vergi güzəştlərinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə tətbiq olunan tam və ya qismən azadolmalar kimi təqdim edildiyinin şahidi olarıq. Uyğun olaraq VM-nin 102-ci və 106-cı maddələrində “gəlir vergisindən azadolma və güzəştlər” və “mənfəət vergisi üçün azadolma və güzəştlər”, o cümlədən başqa vergi növlər üçün digər maddələrdə güzəşt və azadolmalar nəzərdə tutulmuşdur. [1, səh.84-91]

Bundan başqa, mahiyyətə güzəşt xarakteri daşıyan aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi, vergitutma bazasından çıxılması üçün məhdudlaşdırılan və ya məhdudlaşdırılmayan məbləğlərin müəyyən olunması kimi digər maddələrdən istifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi Vergi Məcəlləsində vergi güzəşti anlayışının dəqiq mahiyyəti verilmir və lakin iqtisadi ədəbiyyatlarda vergi güzəştləri ilə bağlı çoxlu təriflər görmək olar. Onlardan birində vergi güzəştləri belə şərh olunur, “vergi güzəştləri vergitutma obyektini mövcud olan zaman vergi qanunvericiliyinin vergi ödəyicisinə vergini ödəməkdən tam və ya qismən azad olmaq üçün təqdim etdiyi müstəsna imkandır”. [2, səh.294]

İqtisadi ədəbiyyatlarda vergi güzəştləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir;

1. Tətbiqi məqsədlərinə görə,
 - a. İqtisadi güzəştlər (misal üçün, mənfəət vergisi üçün güzəştlər)
 - b. Sosial güzəştlər (fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə güzəştlər)
2. Təsir və nəticələrinə görə,
 - a. Stimullaşdırıcı (ixrac mallarının “0” dərəcə ƏDV-yə cəlb olunması)
 - b. Dəstəkləyici (zərərin növbəti illərə keçirilməsi)
3. Təqdim edilmə formalarına görə
 - a. İstisnalar (ayrı-ayrı vergitutma obyektlərinin vergidən azad edilməsinə yönəldilmiş vergi güzəştləri)
 - b. Çıxımlar (vergitutma bazasının azaldılmasına yönəldilmiş güzəştlər)
 - c. Vergi dərəcələri ilə güzəştlər
 - d. Verginin ödənilmə müddəti üzrə verilən güzəştlər [4, səh.294-295]

Vergi güzəştləri dövlətin əsas tənzimləyici alətlərindəndir. Vergi qanunvericiliyi ödəyicilərin hər birinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə görə tam ədalətli şəkildə vergi öhdəliyini müəyyən edə bilmir. Misal üçün bir müəssisədə 3 nəfər eyni məbləğdə əmək haqqı alan işçi var. Qanunvericiliyə görə onlardan eyni miqdarda vergi tutulmalıdır, lakin qanunvericilik bu işçilərdən birinin subay digərinin təküşaqlı, o birisinin isə ikiuşaqlı ailəsinin olduğunu nəzərə ala bilmir. Belə olan halda dövlət bu sosial bərabərsizliyi düzəltmək üçün vergi güzəştlərindən və azadolmalardan istifadə edir. Eyni zamanda vergi güzəştləri iqtisadiyyatda tənzimləyici və stimullaşdırıcı alət kimi də tətbiq olunur. Misal üçün kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən müəyyən müddətə azadolunmalar, həmçinin sənaye və ya texnologiyalar parkında sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin gəlir vergisindən 7 il müddətinə azad olunması, habelə ixrac olunan mallara “sıfır” dərəcə ƏDV tətbiq olunması dövlətin tənzimləyici və stimullaşdırıcı tədbirləri sırasına daxildir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda vergi güzəştləri ilə verilən izahlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu azadolmalar və güzəştlər dövlətin (büdcə) xərcidir.

Qeyd olunanları umumiləşdirsək “vergi güzəşti” anlayışının mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: “Vergi güzəşti dedikdə, vergi odəyicilərinin vergini odəməkdən tam və ya qismən azad olması, vergitutma bazasının qismən azaldılması, verginin aşağı dərəcələrlə hesablanması və ödənilmə müddətinin artırılması üzrə qanunvericiliklə təsbit olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur.” [3, səh.296]

Bəzi mütəxəssislər “vergi güzəşti” anlayışının ləğv edilməsini, əvəzində isə büdcə qanunvericiliyində “vergi subsidiyası” anlayışından istifadə edilməsini təklif edərək qeyd edirlər ki, bu subsidiyalar büdcənin “xərclər” hissəsində və onun icrası barədə hesabatda əks olunmalıdır.

Vergi güzəştlərinin tətbiqinin prinsipləri

Qeyd olunduğu kimi vergi güzəştləri dövlət vergi sistemini, eləcə də dövlət səviyyəsində iqtisadiyyatı əsas və başlıca tənzimləyən alət və amildir. Dövlətin həyata keçirdiyi bu tənzimləmə tədbirləri müəyyən olunmuş prinsiplər əsasında tətbiq olunmalıdır.

Vergi güzəştlərinin aşağıdakı prinsiplərini qeyd etmək olar:

- Vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması;
- Vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması;
- Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- Vergi tənzimlənməsinin dövlətin digər tənzimləmə tədbirlərinə ilə sistem halında uzlaşdırılması və tətbiqi; [3, səh. 178]

Vergi Məcəlləsində ildən-ilə vergi güzəştlərinin sayının, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə güzəşt xarakterli azadolmaların tətbiqinin artması nəzərə çarpır. Fiziki şəxslərin gəlir, hüquqi şəxslərin mənfəət, ƏDV, əmlak və torpaq vergiləri üzrə güzəştlər tək cə müzdü işçilərin deyil həmçinin sahibkarların vergi yükünü azaltmaqla həm iqtisadi inkişafa həm də sosial rifaha məqsədlənmiş tədbirlərin məcmusudur. Amerikalı alim A.Lafferin təbircə desək, vergilərin azaldılması iqtisadi, sahibkarlıq və investisiya fəallığına müsbət təsir göstərir. A. Laffer əyrisi buna əyani misaldır. A. Lafferin nəzəriyyəsinə görə ya yüksək vergi dərəcələri və çoxlu sayda vergi güzəştləri tətbiq edilməli, ya da aşağı vergilər tətbiq edilməli və vergi güzəştləri ləğv edilməlidir. Yüksək vergi dərəcələri vergidən kütləvi yayınma hallarının artırılması ilə bərabər

iqtisadi fəallığı aşağı salır, makroiqtisadi səviyyədə biznes mühitinin cəlbediciliyinə mənfi təsir göstərir.

Lakin bəzi Avropa ölkələrində olduğu kimi sosial yönümlü yüksək vergi dərəcələri tətbiq olunur ki bu da özündə çoxlu vergi güzəştləri və cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin özlərinin çəkməli olduqları xərcləri dövlət bu yüksək dərəcəli vergilər hesabına qarşılıyır. Aİ ölkələrinin vətəndaşlarına pulsuz təhsil, səhiyyə, sığorta və digər xidmətlərin göstərilməsi bu yüksək dərəcəli vergilərin hesabına mümkün olur.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə progressiv vergi siyasətinin tətbiqi olunması vergi güzəştlərinin sosisal tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Belə ki, 01.01.2018-ci il tarixindən etibarən fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunan gəlirdən ölkə üzrə yaşayış minimumu (173 manat) çıxılmaqla 2500 manata qədər 14 % dərəcə ilə, 2500 çox olan hissəyə isə 25% dərəcə ilə vergi hesablanır.

Nəticə

Qeyd etdiyimiz kimi, vergi güzəştləri sosial və iqtisadi olmaqla cəmiyyətin rifahı və təsərrüfat subyektlərinin inkişafına hədəflənən dövlətin tənzimləyici funksiyalarıdır. Lakin iqtisad alimlərinin qeyd etdiyi kimi dövlətin bazara müdaxiləsi ilə bazarda tarazılıq pozulur. Bununla belə, dövlət məcburi olaraq bazara müdaxilə edir və vergilər müəyyən etməklə həm zərərli əmtələrin qarşısını alır, həm də dövlət büdcəsini maliyyələşdirir. Bu zaman iqtisadiyyatda itirilmiş səmərə və faydalılıq yaranır. Əksi baş verdikdə isə, yəni, dövlət subsidiya verdikdə də tarazılıq pozulur lakin burada həm alıcı həm də satıcı üçün 2 qat səmərə yaranır. Məsələ orasındadır ki, dövlətin vergi tətbiq etməklə itirilən səmərə, subsidiya verməklə qazanılan səmərədən az olarsa , bu zaman vergilərin və eləcə də vergi güzəştlərinin səmərəliliyindən söz gedə bilər.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
Məmmədov F.Ə. və başqaları. “Vergilər və vergitutma”, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. 512 s.
Məmmədov Ə.C, Yusifov C.R, Seyfullayev İ.Z. “Vergi və tərəqqi”, Bakı. 323 s.
Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z. “Vergi və investisiya mühiti”, Bakı. 376 s.
Seyfullayev İ.Z. “Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki məsələləri”,
Azərbaycanın vergi jurnalı, №6, s 125-138.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Seyfullayev İ.Z. “Sosial vergi güzəştlərinin nəticəliliyinin və səmərəliliyinin tədqiqi məsələləri”, “Azərbaycanın vergi xəbərləri”, №1, s 87-102.

Seyfullayev İ.Z. “Vergi tənzimlənməsində özünü təşkil nəzəriyyəsinin tətbiqi məsələləri”, Azərbaycanın vergi xəbərləri”, №12, s 49-68

Y.A.Kəlbəyev. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”, (Monoqrafiya), Bakı: “Elm”, 468 s.

Y.A.Kəlbəyev. “Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri”, Bakı: “Elm” , 488 s.

Azərbaycan Manatının (AZN) Devalvasiyasının Bank Sektoruna Göstərdiyi Təsirin Təhlili

Cərulla ŞİXKƏRİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
djarulla.s@gmail.com

Xülasə

Bank məhsulları bazarları geniş və çox xüsusi bir bazardır. Bu bazarın subyektləri arasında münasibətlərin xüsusiyyətləri dövlət tənzimlənməsində digər bazarlardan fərqləndirir, lakin ilk növbədə bank məhsulunun məhsulları bazar münasibətlərinin xüsusiyyətləri - bank mallarının və xidmətlərinin ortaya çıxması ilə fərqlənə bilər.

Bankçılıq istehlakçıları istehsalçıdan məhsul və ya xidmətlərlə istehlakçılara təmin etməklə istehlakçıların zəngin imkanlarına çevrən katalizdir. Bank sektorunda marketinq konsepsiyası xidmət bazarında yenidən nəzərdən keçirilir. İstifadə olunan marketinq strategiyaları maliyyə qurumlarının müştərilər üçün yalnız bir xidmət və müştəri şəxsiyyətinin və imicinin yaranma prosesinin olması faktını əhatə etmir.

Son illərdə bank sektoru Azərbaycanda proseslərə və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının özəlləşdirilməsinə təsir göstərən sürətli və müxtəlif inkişaf prosesinə məruz qalmışdır. Sektorda artan rəqabət mühiti müştərilərin profili, bank mükəmməlliyi və satılma xidmətləri ilə yanaşı, hədəf auditoriya ilə aktual ünsiyyətlə də müştərilərin tələb və istəklərinin mərkəzi nöqtəsi olan müasir marketing anlayışını tətbiq etməyə məcbur edir. Beləliklə, bank müəssisələri mövcud və potensial müştərilərin bankının seçilməsinə təsir göstərən amillər, habelə xidmətlərin satın alınması ilə bağlı davranışları müəyyənləşdirən məlumatlara əsaslanan marketinq strategiyasını inkişaf etdirirlər.

Hazırda bank imicinin yaradılması istiqamətində müştərilərlə yaxşı əlaqələr qurulması və müştərilərdə istək yaradacaq elementlərin rəqabət vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə əldə ediləcək bazar payının və gəlirinin uzunmüddətli və daha sabit olacağı aşkardır. Bu istiqamətdə, banklar “otaqlı”, qədim obrazlarından xilas olub, şüşə örtüklərlə ayrılan fiziki məkanlar kimi qurulmuş, bank personalı da müştərilərlə daha isti əlaqələr quran, lazım gəlsə müştərinə özü tapıb gətirən, müştəri ziyarətinə gedən bank nümayəndəsi halını almışdır. Müştəri istəkləri istiqamətində innovativ dəyişikliklər etmək də bank üçün bir zərurət olur.

Açar sözlər: Milli valyuta, Məzənnə, Devalvasiya

Giriş

Bank məhsulları bazarları geniş və olduqca xüsusi bazardır. Bu bazarın subyektləri arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətləri, bununla əlaqədar dövlət tənzimlənməsinin rolu ilə digər bazarlardan fərqlənir, lakin ilk növbədə bank məhsulları bazarları bazar münasibətlərinin - bank mallarının və xidmətlərinin ortaya çıxması obyektinin xüsusi təbiəti ilə fərqlənir.

Bankçılıq, qıt müştəri imkanlarını zəngin müştəri imkanları halına çevirən, məhsul və ya xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara axışını təmin edən bir katalizatorudur. Bankçılıq

sektorunda marketing anlayışı xidmət bazarında nəzərdən keçirilir. İstifadə edilən marketing strategiyaları, maliyyə institutlarının müştərinin gözündəki yalnız xidmət satışı hadisəsini əhatə əhatə etməyib, müştərinin banka bir şəxsiyyət, imic vermə əməliyyatıdır.

Bank xidmətləri, bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətində bazarda pulun işinə istiqamət verən əsas xidmətlərdir. Baş verən qloballaşma ilə birlikdə bir çox ölkədə milli və beynəlxalq səviyyədə işləyən banklar, şöbələri vasitəçilik xidmətlərini davam etdirməyə başlayıblar. Bu vəziyyət sektorda rəqabəti artırmış, ayaqda qalmaq və rəqabətdə ön planda olmaq istəyən bank müəssisələrinin verdikləri xidmətlərin şaxələnməsinə səbəb olmuş və bankların müştəriləri ilə olan əlaqələrini daha səmərəli etmək üçün marketing fəaliyyətlərinə üstünlük verməsi zərurətini doğurmuşdur. Bank sektoru son illərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı proseslərin və özəlləşdirmənin də təsiri ilə, Azərbaycanda sürətli və fərqli bir inkişaf prosesinə daxil olmuşdur. Sektorda baş verən və getdikcə artan rəqabət mühiti, bank müəssisələrinə, istehlakçı tələbat və istəklərinin mərkəz nöqtəsi olduğu, müştəri profilinin, bankın üstünlük və xidmət satılma davranışının əhəmiyyət qazandığı və hədəf kütlə ilə fəal ünsiyyətin məcburi olduğu müasir marketing anlayışını mənimsəməyə məcbur edir. Buna görə də, bank müəssisələri, mövcud və potensial müştərilərinin lazım bank seçimini təsir edən amilləri, istərsə də xidmət satılma davranışını müəyyən edərək, əldə edilən məlumatlara görə marketing strategiyaları inkişaf etdirirlər.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

2015-ci ilin əvvəllərində həyata keçirilən devalivasiya Azərbaycanın maliyyə sektorunda irəliləyişsiz dəyişikliklər doğurdu. Devalivasiyadan sonra ilk günlərdə valyuta çaxnaşması başlamış və bu prosesdə kommərsiya bankları özlərini ən yaxşı tərəfdən göstərməmişdir. Dollara tələbat artan zaman dollar banklardan yoxa çıxmağa başladı, pul köçürmələri prosesi

tamamilə və ya qismən dayandırıldı, digər bank əməliyyatları durğun hala düşdü və bank sistemindəki vəziyyət istəriyaya bənzəyirdi.

Həmin günlərdə, kommersiya bankları, fəvqəladə hallara hazırsız olduğunu nümayiş etdirdi. Dollar birdən-birə və bütün banklardan dərhal yox oldu, banklar satışını dayandırdılar. Valyuta çaxnaşması baş verdikdən sonra Mərkəzi Bank banklara dollar satmağı təklif etdi, hərraclər keçirildi, amma hərraclərin banklardan tələbini tam təmin etdiyinə baxmayaraq, bir müddət banklarda dollar görünmədi. Bütün bu proseslərdən dərhal sonra Mərkəzi Bank bir sıra bankları bağlamış və yerdə qalanlara birləşmək təklif edilmişdir.

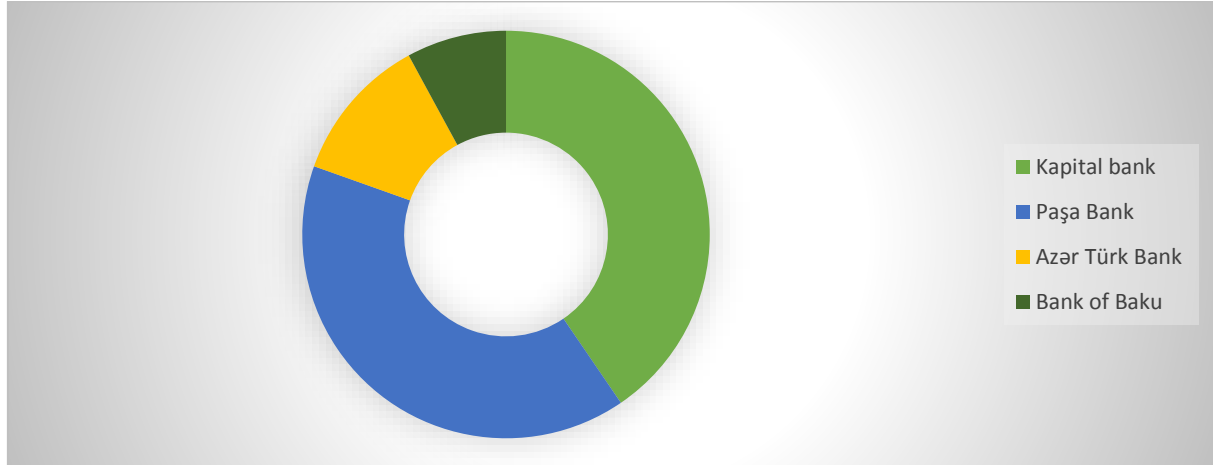
Maliyyə Bazarlarının İdarə Edilməsi üzrə Palatanın rəhbərliyinin sonuncu bəyanatlarında nüfuzlu beynəlxalq reyting agentliyi Fitch Ratings-in Azərbaycan bank sisteminin perspektivləri ilə bağlı fikirləri ötən il bankın uğursuzluqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Xatırladaq ki, 2016-cı ildə 11 bank bağlanmış və kredit təşkilatlarının sayı 32-ə enmişdir. Eyni zamanda, Palatanın rəhbərliyinə görə, bank sektorunda ümumi sabitləşmə müşahidə olunur. Lakin reyting agentliyinin göstərdikləri rəqəmləri nəzərə alsaq, böhranın bank sektorunda sona çatması barədə danışmaq hələ çox, çox erkəndir.

2016-cı il banklar üçün real bir test olsaydı, 2017-ci il onlar üçün bir islahat ili, yeni iqtisadi reallıqlara uyğunlaşma və artımın bərpasına hazırlıq ili olmuşdur.

Ümumilikdə son bir neçə il bank hadisələri ilə zəngindir. 2017-ci il də istisna deyildi: bank ombudsmanı institutu, Maliyyə savadlılığı şurası yarandı, “Azərbaycan Kredit Bürosu” MMC quruldu. 2016-cı ildəki kimi eyni sayda olmasa da, bir sıra bankların lisenziyaları ləğv edildi.

Ümumilikdə, çətin 2015-2016-cı il dövründən sonra, bank sektoru tədricən bərpa olmağa başlamışdır, 2017-ci ilin axırına kimi bu daha da aydın özünü göstərdi. Birincisi, sektor öz gəlirliliyini bərpa etdi - 2017-ci ilin noyabr ayının əvvəlində bankların xalis mənfəəti 2016-cı ildə 1,7 milyard manat itkiyə qarşı 549,6 milyon manat təşkil etmişdir. Bankların məcmu kapitallaşması 1,9 milyarddan 3.1 milyard manatadək artmışdır. Həmçinin bank işçilərinin sayında artım da bərpa edildi (AtaBank” ASC rəsmi saytı - <http://www.atabank.com>: 2016). 2016-cı ildə maliyyə göstəricilərinə əsasən 4 bankın təhlilinə nəzər yetirək.

Diaqram 1. Aktivlər üzrə

Mənbə: Bankların hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Vurğulamaq lazımdır ki, bu banklar 2016-cı ildə aktivlər üzrə ən güclü banklardır. “Kapital Bank” bankların aktivlərinin ümumi həcmi 2 milyard 807 milyon manatla xüsusi rol oynayır. Bundan əlavə, “Paşa Bank” (2,77 milyard manat), “Azər-Türk Bank” (807 milyon manat), və “Bank of Baku” 549 milyon manat).

Azərbaycanın bank sektorunda banklar kreditləşmənin artımını davam etdirmək, əmanət cəlb etmək üçün tədbirlər görməlidirlər. Əlbəttə ki, bankları və tənzimləyiciləri banklara ictimaiyyətin inamının bərqərar olması baxımından böyük işlər gözləyir. Keçən bir neçə il müddətində sektorda vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün çox işlər görülmüşdür: yeni qanunlar qəbul edilmiş, köhnələr modernləşdirilmiş və əlavə olunmuşdur. Ancaq son bir ildə həyata keçirilən təşəbbüslər və tədbirlər 2019-cü ildə bank sektorunun və iqtisadiyyatın bütövlükdə yenidənqurma və inkişaf mərhələsinə başlayacağına ümid yaradır.

2017-ci ilin I rübündə bankların reytingi aşağıdakı şəkildə olmuşdur.

Cədvəl 1. 2017-ci ilin III rübündə bankların reytingi

Bank	Aktivlər	Kapital	Kredit portfeli	Depozit portfeli	Mənfəət
Ziraat Bank Azərbaycan	167 796	64 271	70 174	61 249	3 157
Yapı Kredi Bank Azərbaycan	403 786	60 482	169 462	302 000	6 251
Xalq Bank	1 805 245	253 413	1 285 399	1 186 445	13 125
VTB Bank Azərbaycan	395 106	37 860	279 238	40 499	2 420
Unibank	604 823	42 990	280 613	370 262	-10 755
Turanbank	525 655	59 441	278 368	251 835	-379
Rabitəbank	730 308	287 671	171 367	197 841	642
Paşa Bank	3 456 994	372 754	903 571	2 787 928	29 039
Nikoil Bank	410 684	41 203	292 124	229 023	-140
NBC Bank	171 815	55 924	127 934	71 331	2 485

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Muğanbank	423 923	58 658	334 009	171 257	-4 627
Kapital Bank	3 025 136	287 671	1 220 072	2 237 528	57 636
Gunay Bank	177 067	58 276	131 388	58 859	2 079
Expressbank	295 369	142 666	165 744	129 326	828
Beynəlxalq Bank	7 106 530	367 405	2 217 421	3 817 646	469 893
Bank Silk Way	405 643	123 482	369 797	170 980	6 692
Bank Respublika	710 542	46 602	224 575	212 989	-1 619
Bank of Baku	433 679	40 508	196 742	272 121	-31 890
Bank of Baku	249 315	38 950	124 153	69 313	162
Bank BTB	249 315	38 950	124 153	69 313	162
Bank Avrasiya	29 464	63 886	86 781	29 464	10 990
Azər Türk Bank	259 206	53 440	115 490	187 589	128
Atabank	621 975	149 175	532 577	293 206	1 673
ASB Bank	941 870	90 063	303 227	609 545	4 619
Amrahbank	235 082	47 936	97 441	140 774	-5 822
AGBank	510 545	52 191	283 295	216 353	-1 699
AFB Bank	349 500	67 580	219 882	143 407	-11 312
AccessBank	852 001	78 357	497 672	376 792	-48 298

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Beynəlxalq Bank bazarda ən mühüm iki oyunçudur. Aktivlərin həcmi ölkə daxilində bank kapitalının böyük hissəsini əhatə edir. Bunları Kapital Bank, Xalq Bank, KB Standart Bankı və başqaları izləyirlər.

Sahibkarlara və fərdi şəxslərə kömək etmək üçün AMB pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında bəyanat vermişdir. Bəyanatda elektron xidmətlərin inkişafı üçün nəzərdə tutulan tədbirlər nəzərdə tutulubdur ki, bu da maliyyə xidmətlərinə çıxışların genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Hal-hazırda 23 bank İnternet-bank xidmətlərini, 15 bankı isə mobil bank xidmətləri göstərir (Atabank maliyyə göstəriciləri <http://banco.az/az/banks/afb-bank>)

Bank sektoru üçün 2017-ci ildən olduqca müsbət başlamışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın bank sistemində yaşanan çətin vəziyyətlə əlaqədar olaraq, 2015-ci ildə ipoteka kreditlərinin həcmi milli valyutada yüz milyona çatdıqdan sonra altı ay ərzində kreditlər verilməyib.

On il ərzində ipoteka kreditləşməsinin ümumi nailiyyətlərinə gəldikdə, kreditlərin həcmi 740 milyon manatdan təxminən 18,2 min manat təşkil edib. Azərbaycanın ən son xəbərlərinə görə, banklar indi yalnız ölkə vətəndaşlarına və yalnız milli valyutada ipoteka kreditləri verə biləcəklər (Əliyev M.F.,2003)

İpoteka ödənişinə gəldikdə isə, Azərbaycan bankları borcalanın aylıq gəlirinin 70% -dən çoxunu tələb etməyə borcludur. Son ödəniş edərkən müştəri normativ pensiya yaşını keçə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

bilməz. Qeyd edək ki, “Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu” vasitəsilə müəyyən edilmiş şərtlərlə kredit verməyə imkan verən Azərbaycan banklarının siyahısı 20 maliyyə və kredit təşkilatından ibarətdir. Həmçinin veb saytında ölkənin bütün kredit təşkilatları üçün bu gün üçün Azərbaycan banklarında bir dollar məzənnəsi və son aylarda dəyişmənin dinamikası mövcuddur. (Банки Азербайджана: сложности остались позади? <https://www.ibar.az/az>)

Cədvəl 2. “Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu” ASC-nin vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditlərinin əsas şərtləri aşağıda göstərilən kimidir.

Şərtlər	İpoteka kreditləri	Güzhəstli ipoteka kreditləri
Maksimal məbləğ	150 000 AZN	100 000 AZN
Maksimal illik faiz dərəcəsi	8%	4%
Maksimal müddət	25 il	30 il
Minimal ilkin ödəniş	15%	10%

Həmin kreditləri aşağıda göstərilən cədvəldə qeyd edilən bankların göstərilən filiallarından almaq mümkündür.

Cədvəl 3. İpoteka krediti verən banklar.

Bankın adı (müvəkkil kredit təşkilatı)	Yaşayış minimumu*	İlkin ödəniş faizi**	
		Adi	Güzhəstli
“Yapi Kredi Bank” QSC	155	30	30
“Xalq” Bankı ASC	155	30	30
“UniBank” KB ASC	155	20	20
“Turanbank” ASC	155	30	30
“Rabitəbank” ASC	155	30	30
“Kapital Bank” ASC	200	30	30
“Express Bank” ASC	155	20	20
Bank “BTB” ASC	155	20	30
“Nikoyl” ASC	155	15	15
“NBCBank” ASC	155	15	25
“GünayBank” ASC	155	25	25
“Bank Silk Way” ASC	155	25	30
“Bank Respublika” ASC	200	25	15
“Azər-Türk Bank” ASC	180	25	15
“AFB Bank” ASC	180	30	25
“Bank VTB (Azərbaycan)”	175	20	15
“Bank Avrasiya” ASC	155	15	15
“Muğanbank” ASC	160	30	30
“Bank of Baku” ASC	180	20	25
“AtaBank” ASC	180	30	30
“PAŞA Bank” ASC	180	30	30
“AGBank” ASC	170	25	15

Mənbə: Банки Азербайджана начнут восстанавливать объемы кредитования – Fitch **НОВОСТИ-АЗЕРБАЙДЖАН** Все права защищены. При копировании текста необходима гиперссылка:

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<http://novosti.az/economy/14511.html>

*Yaşayış minimumu - Borc alanın (birgə borcalanın) və onun ailəsinin həyatı və şəraiti ilə bağlı müntəzəm ödənişlərin hesablanması vaxtı hər bir ailə üzvünün saxlanılması məqsədilə xərc ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumundan aşağı götürülə bilməz. 2017-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 155 manat müəyyən olunmuşdur.

**İlkin ödəniş - Borcalanın yaşayış sahəsinin əldə edilməsinə istiqamətlənmiş şəxsi vəsaitidir. İlkin ödəniş məbləği ümumi şərtlərlə verilmiş ipoteka kreditləri üzrə 15-25 faizdən, güzəştli ipoteka kreditləri üzrə isə 15 faizdən aşağı olmamalıdır.

Qeyd edək ki, 2015-ci ilin dekabr ayının sonunda Azərbaycan Mərkəzi Bankı milli valyutanın dəyişkən valyuta məzənnəsinə köçürülüb və nəticədə Azərbaycan bankları valyutanın məzənnəsinə manata görə aşağı səviyyədə müəyyən edib (dollarla müqayisədə 97,6% azalıb). Eyni zamanda, 20.02.15-dən 12.01.17-dək, dolların ümumi dəyəri manatla demək olar ki, 127% artmışdır.

Beynəlxalq agentlik Fitch Ratings 2018-ci ildə Azərbaycanda bank kreditlərinin bərpa olunmasını gözləyir. Fitch analitikləri qeyd edir ki, Azərbaycanda kreditlərin və depozitlərin dollarlaşması tədricən azalıb. Agentliyin verdiyi məlumata görə, bu da milli valyutaya olan inamın artmasını əks etdirir. "Fitch" in məlumatına görə, ölkənin ən iri bankı, Beynəlxalq Bank of Azerbaijan, yenidən qurulmasını demək olar ki, tamamlamışdır. Agentliyin qeyd etdiyi növbəti addımlar, valyuta mövqeyinin bağlanması və bankın özəlləşdirilməsini əhatə edəcək. 2015-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı bankın təkmilləşdirilməsi proseduruna başlayıb. Bu tədbirlərin bir hissəsi ötən ilin yayında Bankın kreditörələri 3,34 milyard dollar dəyərində valyuta öhdəlikləri üçün könüllü yenidənqurma planı qəbul etdilər. Bərpa proseduru başa çatdıqdan sonra hökumətə məxsus Beynəlxalq Bankın səhmlərinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına görə, ölkənin kredit təşkilatları 2016-cı ilə nisbətə 28,5 faiz, 11 757,8 milyon manat həcmində kredit həcmi azaldı. Ödənilmiş kreditlərin həcmi il ərzində 10,5 faiz artıb. Bankların və qeyri-bank kredit təşkilatlarının kredit portfelində gecikmiş kreditlərin payı 13,8 faiz təşkil etmişdir (Банки в Азербайджане-список, курсы валют, новости <http://internet-banking.su/banki-azerbaydzhana/>)

2018-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankı çevik məzənnə rejimini qoruyacaq. Bu yanaşma xarici şoklara effektiv təsir göstərir. Bu, tənzimləyicinin 2018-ci il üzrə pul siyasətinin vacib istiqamətləri və orta müddətdə rəsmi mətbuatda dərc olunmuş bəyanatında verilmişdir

(AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İPOTEKA VƏ KREDİT ZƏMANƏT FONDU-
<http://mcgf.az/?/az/menu/10/>)

Qeyd edildiyi kimi, Mərkəzi Bank, manatın məzənnəsinin qısamüddətli dəyişməsinin qarşısını almaq məqsədilə, valyuta bazarında əməliyyatlarda məhdud iştirak etməyi planlaşdırır. Bu, əsas makroiqtisadi amillərin nəticəsidir. Eyni zamanda, tənzimləyici konservativ pul siyasətini davam etdirmək niyyətindədir.

Mərkəzi Bankın bəyanatında həmçinin bank sektorunun yenidən qurulması üçün xüsusi mexanizmlər yaratmağın zəruriliyi göstərilir. Tənzimləyici, işlərin davam etdirilməyən kreditlərin problemini həll etməyə, bankların maliyyə sabitliyini bərpa etməsinə və gücləndirilməsinə davam edəcəyini vurğulayır.

Bu siyasət çərçivəsində AMB inflyasiya və inflyasiya gözləntilərinin dinamikasını nəzərə alaraq diskont dərəcəsini "müsbət zonada" saxlamaq niyyətindədir (Банки Азербайджана начнут восстанавливать объемы кредитования – Fitch НОВОСТИ-АЗЕРБАЙДЖАН Все права защищены. При копировании текста необходима гиперссылка:
<http://novosti.az/economy/14511.html>)

Beləliklə, aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, ölkəmizdə bank sektoru FED-in qərarı ilə dolların məzənnəsinin iki dəfə dəyişməsi nəticəsində böhran yaşamış, 11 bank bağlanmış, kredit təşkilatlarının sayı isə 32-yə enmişdir. Lakin artıq 2017-ci ildən bank sektorunda canlanma baş vermiş və bank sektorunda bərpa işlərinə hazırlıq işləri görülməyə başlamışdır.

Nəticə Və Təkliflər

Tədqiqatın aktuallığından irəli gələrək, yekunda aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik. Ayırı-ayrı müəlliflər müxtəlif bank xidmətlərinin marketing modelləri təklif etdiyinə baxmayaraq, ümumilikdə iki əsas ümumi nəzəri təkliflər var.

Birincisi, bütün anlayışlar mal olaraq bank xidmətlərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bəzi dərəcələrdə bu konsepsiyalar bank xidmətlərinin qeyri-müəyyənliyini, mənəbdən ayrılmazlığını, qoruma və keyfiyyətin dəyişkənliyini vurğulayır. Bank xidmətinin bir mal olaraq bu xüsusiyyətləri xidmətlərin müvəffəqiyyətli marketingi üçün əlavə strategiyaların inkişafını nəzərdə tutur.

İkincisi, bank xidmətlərinin marketinqinin konseptuallaşdırılması üçün yuxarıda göstərilən bütün yanaşmalar tanınır və bankın marketinqini idarə etmək üçün əlavə strategiyalara və ya nəzarət olunan amillərə ehtiyacın olduğunu göstərir. Bir formada və ya başqa bir şəkildə, konsepsiyalar, kadrlara, maddi texniki şərtlərə və xidmət prosesinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu vəzifələri həll etmək üçün daxili marketinq vasitələri, interaktiv marketinq vasitələri və xidmətlərin keyfiyyətə nəzarət üsulları nəzərdə tutulur.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, ölkəmizdə bank sektoru FED-in qərarı ilə dolların məzənnəsinin iki dəfə dəyişməsi nəticəsində böhran yaşamış, 11 bank bağlanmış, kredit təşkilatlarının sayı isə 32-yə enmişdir. Lakin artıq 2017-ci ildən bank sektorunda canlanma baş vermiş və bank sektorunda bərpa işlərinə hazırlıq işləri görülməyə başlamışdır.

Ədəbiyyat

- Ahmadov, F., Bagirova, U. M., & Akbulayev, N. (2015). Döviz piyasalarındaki stratejik uygulamalar: azerbaycan örneği/strategic applications in foreign exchange markets: the case of azerbaijan. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 7(28), 78.
- Əliyev M.F. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
- Əliyev M.F., Bank islahatları və vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2001-ci il, №3-4.
- Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2003-cü il, №8.
- Аболихина Г.А. Маркетинг в системе управления коммерческим банком //Управление собственностью: теория и практика, 2012. N 3
- Агарков М.М., Основы банковского дела. М. 1929.
- Atabank maliyyə göstəriciləri <http://banco.az/az/banks/afb-bank>
- AtaBank” ASC rəsmi saytı - <http://www.atabank.com>
- Mərkəzi Bankın məlumatları <https://www.cbar.az/>
- Azərbaycan Respublikasının İpoteka Və Kredit Zəmanət Fondu-<http://mcgf.az/?/az/menu/10/>
- Банки Азербайджана: сложности остались позади? <https://www.ibar.az/az>
- Банки в Азербайджане-список, курсы валют, новости <http://internet-banking.su/banki-azerbaydzhana/>

Azərbaycanda Mərkəzi Yerli Özünüidarəetmə Münasibətlərində Mövcud Problemlər Və Həlli Yolları

*Coşqun ZEYNALOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
cosqunzeynalov@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə cəmiyyətin maraqlarının qarşılıqlı formada təmin olunmasında idarəetmələrin rolu əvəzəedilməzdir. Yerli özünü idarələr ərazi daxilində yaşayan insanların mövcud olan ehtiyaclarının ödənilməsi, eyni zamanda xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və ərazi daxilində başqa məsələlərin həllini icra edirlər. Müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi dövlət yerlərində özünü yerli idarəetmə orqanlarının yaranmasının fəaliyyətini zəruri hesab etdi. Belə ki, XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində ölkədə bələdiyyələrin inkişafı ilə əlaqəli reallaşan strategiyalar uğurla başa çatdı. Bu strategiyaların reallaşmasında əsas məqsəd bələdiyyələrin təkmilləşməsi ilə bərabər, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasından asılıdır.

Bələdiyyə fəaliyyəti, müstəqilliyinin və əhalinin eyni zamanda hakimiyyətin spesifik dərəcəsinin ictimai fəallıq sektoru deyil, bələdiyyə əhalisi ilə təyin edilən təsisatdır. Tarixi dövrdə bələdiyyələrin yaranması nəticəsində ərazilərdə sosial müdafiəsinin təminatını, nəqliyyat sisteminin yaranması, kommunal xidmətlərin göstərilməsi, təhsil, səhiyyə, parkların salınması, sosial xidmətlər, bələdiyyənin ərazisində olan torpaqlardan düzgün şəkildə istifadə olunması və ümumilikdə məsələlərin həllində əsas rol oynamışdır. Ölkəmizdə bələdiyyələrə aid keçirilən islahatların yerli idarələrin inkişafında əsas rolu olmuşdur. Bununla bağlı olaraq, layihələrin sistemli proqramlaşdırılmış formada reallaşdırılması, bələdiyyənin maliyyə məsələləri və idarəetməsinin təkmilləşdirmə istiqamətlərində tədbirlərin reallaşdırılması bələdiyyənin təkmilləşməsi üzrə aktual strategiyalardır.

Ölkə üzrə bələdiyyələrdə problemlərin əsas həlli yollarının araşdırılması, problemlərin aradan qaldırılması təkliflərin hazırlanması və bələdiyyələrin üzərinə düşən sahələr üzrə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ölkənin qarşısında dayanan aktual məsələlərdəndir. Əsas olaraq suala cavabı tədqiq edək: İnsan kapitalının keyfiyyəti necədir? - Suala cavab olaraq onu deyərək ki, müəyyən edilmiş insan resurslarının sistemlərin məcmu xüsusiyyətləri, bir sıra parametrlər vasitəsilə təyin etmək olar.

Açar sözlər: Bələdiyyə, Yerliözüünüidarəetmə, İqtisadiyyat, Bütçə

Giriş

Bələdiyyənin problemlərinin araşdırılması halbuki, idarəetmələrin müasir vəziyyətinin təhlili və onların təkmilləşdirmə ilə əlaqəli təkliflərin verilməsi təşkil edir. Müasir dövrdə yerli özünüidarəetmənin insan resurslarının yaranması üçün prosesləri o dərəcədə geniş deyil. Hakimiyyət orqanları ərazi daxilində əhalinin təhsili, onların artımı, mədəniyyət, intellekt, peşəkarlıq amillərindən yararlanmaq üçün bələdiyyə ərazisi daxilində proqram təşkil edilməyib. Nəticədə ölkənin iqtisadiyyatının təkmilləşməsinin müasir mərhələsində problemlərin həlli və insan kapitalının inkişafı ilə əlaqəli məsələlərin həllində yanaşmaların

axtarışı aktuallaşır. İnsan kapitalının yaranması və inkişafı ölkənin iqtisadiyyatına olan müsbət təsirini əks etdirəcək.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın təkmilləşmə şərtlərini və qloballaşmanı gücləndirən siyasətin əhəmiyyətli məsələlərindən biri olaraq insan resurslarının keyfiyyət uyğunluğunun əsas təminatıdır. Xarici dövlətlərin təcrübəsi onu sübut edir ki, insan resurslarının düzgün qiymətləndirilməsi və onların qabiliyyəti birləşərək müvəffəqiyyət qazanmağa yardımcı olur. Dünya təcrübəsində göstərilən ölkələrə diqqət yetirsək, insan kapitalının miqyasını daima çoxaldır və yüksək ixtisaslı kadrları cəmləyir. Bu sistemin gücləndirilməsi və mərkəzləşdirilməsi üçün təkə iqtisadiyyat sahəsi deyil, bununla bərabər xalq təsərrüfat sahəsi, təhsil sahəsi, eyni zamanda kadrların bölgüsü sahələr üzrə nəzərə alınmalıdır. “İnsan kapitalı” mahiyyətinə gəlincə, son zamanlarda bu termindən geniş istifadə edilir. Başqa sözlə insan kapitalı dediyimiz zaman, müəssisələrə rəqabətə davamlılığını artırmaq və müddətli fəaliyyət üçün insan amilinə diqqət ayılır (Шнипер Р.И,2004: s.12).

Nümunə olaraq, müəssisənin insan kapitalının keyfiyyətini psixoloji amillər vasitəsilə xarakterizə etmək olar. Hər bir parametrlər yaxın göstərici əsasında qiymətləndirilir. Müəssisənin insan kapitalının psixofizioloji parametrləri əsasında təyin edilir: sağlamlıq vəziyyəti, dözümlülük, işləmək qabiliyyəti, əsəb sistemlərinin düzgünlüyü və.s. Bu sistem çərçivəsində insan kapitalının yüksək dərəcəsinin olması demografik göstəricilərdə mühüm rol malikdir: doğum sayının və eyni zamanda ölüm faizinin səviyyəsi, yaş üzrə əhəlinin strukturu, orta ömür uzunluğu və milli əlamətlərə uyğun göstəricilərə ayrılır. Əsasən ixtisas parametrləri əhəlinin təhsil dərəcəsi ilə müəyyən edilir. İnsan amillərinin ixtisas strukturu, məşğulluq profili, təhsil səviyyəsi, təhsilin uyğunluğu, iş stajı və məşğulluq strukturu əsas rol oynayır.

İctimai parametrlərə uyğun olaraq, sosial uyğunlaşma, kommunikasiya, yaradıcılıq qabiliyyətləri, sosial məsuliyyətin səviyyəsinin müəyyənləşməsi və əxlaqın səviyyəsi olaraq amillər nəzərə alınır. İnsan kapitallarının keyfiyyət xarakteristikalarının dəst şəkildə əldə olunması üçün konkret göstəricilərlə təyin olunur. Proses bir sıra amillərin, şəraitin təsiri altında reallaşdırılır. Bir qismi bazar qanunları ilə bağlanmış, bir hissəsi isə subyektlər tərəfindən irəli sürülür. Sonuncu vəziyyətdə insan resurslarının keyfiyyətinin yaranması prosesi haqqında söhbət gedir.

Bələdiyyə şəraitində insan amili iqtisadiyyatın əsas vasitəsidir. Yalnız şəhər, kənd və qəsəbə yerli özünüidarəetmələrdə ölkənin insan potensialı və resursu cəmləşmişdir. Bu sektor, hansı ki, insanın həyat dövrünün mərhələsini, insan amillərinin təkrar istehsal prosesinin yaranması və bir çox funksiyaların insan tərəfindən həyata keçirilməsi hesabına təkrar istehsal prosesini reallaşdırır. Son illər ərzində yerli özünüidarəetmələrin insan resurslarının təkmilləşməsi üçün əlverişli şəraitin formalaşması məsələləri və önəmli ictimai iqtisadi məsələlərin fəallığının çoxalmasına xüsusi diqqət yetirir. İstənilən bələdiyyələrdə insan resurslarının təkmilləşmə prosesinin nizama salınması məsələsinə imkan yaratmalıdır (İsmayılova.A., 2008, s.25):

- Sektorun strateji inkişaf planlarına uyğun formada əhalinin say tərkibinin saxlanılması;
- Yerli özünüidarəetmənin inkişaf ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə insan resurslarının maarifləndirilməsi, eyni zamanda təhsilin və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi;
- Xəstəliklərin ictimai-iqtisadi sistemini məhv etməsinin qarşısının alınması.

Ölkəmizdə yoxsulluğun qarşısının alınması üçün proqramların reallaşdırılması nəticəsində, yoxsulluq 1995-ci ildə 49%, 2005-ci ildə 29,3, 2014-ci ildə 5%-ə qədər azaltmaq mümkün olmuşdur. Yeni iş imkanlarının sayının artması ciddi uğurlar əldə etməklə nəticələnmişdir. Son illər ərzində dövlətin sosial müdafiə və təminat xərclərinin artırılması nəticəsində əhaliyə pensiya ödənişləri 6,7 dəfə artmışdır. Minimum əməkhaqqı isə 3 dəfədən çox artaraq 2005-ci ildəki aylıq 30 manatdan 2014-cü ildə aylıq 105 manata çatmışdır.

Yerli özünüidarələrdə insan kapitallarının keyfiyyətinin yaranması prosesi müəyyən spesifikayla səciyyələnir. İlk öncə onun ikili xarakterini vurğulamaq lazımdır. Başqa yəndən yanaşsaq, yerli özünüidarəetmələrdə insan resurslarının keyfiyyətinin formalaşması element kimi ölkənin və regionun ümumi inkişaf prosesində çıxış edir. Sosial bütün tədbirlər (ixtisaslaşdırılmış kadrların hazırlıqları, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhalinin maddi rifahının artımı və tibbi xidmətin yaxşılaşması və.s) yerli özünüidarələrin insan kapitalının təkmilləşməsinə təsir edir. Elə proseslər vardır ki, yerli özünüidarələrdə insan resurslarının təkmilləşməsinə, həmçinin keyfiyyət xarakteristikalarının yaranmasına pozitiv, eyni zamanda

negativ təsir edə bilər. Sektorda insan resurslarının yaranması üçün reallaşan sosial siyasətlər təkcə yerli büdcə hesabına deyil, eyni zamanda müxtəlif mənbələr hesabına reallaşır. Həmçinin büdcənin irrasional istifadə olunması layihənin reallaşdırılmasında negativ amillərin formalaşmasına əhəlinin həyat səviyyəsinin enməsinə, keyfiyyət xarakteristikalarının yaxşılaşmasının imkanlarını minimumlaşdıraraq mənfi tərzdə insan kapitalının inkişafında əks edir. İnsan kapitalında keyfiyyətin formalaşmasında bir çox xüsusiyyətlər prosesin nizama salınmasına yardım edir. Birinci xüsusiyyət ondan asılıdır ki, onun məhsuldarlığına subyektlər təsir edir: yerli hakimiyyət orqanları, regional, ev idarəetmələri, müəssisələr insan kapitalının keyfiyyətli xarakteristikaları, hansı ki, bələdiyyənin təkmilləşməsinə müəyyən edir. Görünür ki, təkmilləşməyə təsir göstərən böyük miqdarda subyektin mövcudluğu önəmli problemlərin formalaşmasının qarşısını alır (Hüseynov A.,2007: s.15)

Regionların inkişafı onun urbanizasiya dərəcəsiindən asılıdır. Regionlarda məşğulluq dərəcəsi şəhər standartlarına yaxındır. Regionun inkişaf dərəcəsi təbii-iqlim şəraitindən, əhəlinin yerləşməsiindən, resurslardan asılıdır. Ölkədə regionlar üzrə əhəlinin məşğulluğunu və xüsusi çəkisiinə diqqət yetirək. Qeyd etmək lazımdır ki, ərazi üzrə əhəlinin məşğulluğu qeydiyyata alınmağa 2008-ci ildən başlamışdır. Azərbaycanda əhəlinin məşğulluğu bu illər ərzində 10,8% çoxalmışdır. Ən yüksək artım Naxçıvanda qeydə alınmışdır . Digər iqtisadi rayonlar diqqət yetirsək məşğul əhəlinin tərkibi yüksək olmuşdur: Dağlıq Şirvanda – 16,2%, Kəlbəcər-Laçın – 14,5%, Şəki - Zaqatala - 12,3%, Lənkəran və Quba-Xaçmaz rayonlarında isə - 11,9% təşkil etmişdir. İqtisadi rayonların digərlərində isə əhəlinin məşğulluq tərkibi ölkə üzrə göstəricilərdən aşağı olmuşdur. Bu göstəricilər Gəncə-Qazax, Abşeron və Bakıda müşahidə edilmişdir. İqtisadi rayonlarda məşğulluq səviyyəsinin çoxalması onun öncəki illərdə yüksək məşğulluq dərəcəsinə çatması ilə izah olunur. Bakı şəhərindən digər əhəlinin məşğulluq payı Aran, eyni zamanda Gəncə-Qazax rayonlarına aid edilir.

Cədvəl 1. Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə məşğulluq göstəricisi (min nəfər)

Şəhər və rayonlar	2008	2010	2017	Artım (%)
Respublika üzrə,cəmi	4215,5	4329,1	4671,6	110,8
Bakı şəhəri	1035,9	1055	1117,6	107,9
Abşeron	251,2	256,5	272,4	108,4
Gəncə - Qazax	562,2	576,5	619,1	110,1
Şəki – Zaqatala	268,1	276	301,1	112,3
Lənkəran	371,9	381	416	111,9
Quba-Xaçmaz	221,5	228,5	247,8	111,9
Aran	827,2	847,1	919,2	111,1
Yuxarı Qarabağ	255,4	260,6	283,4	111,0

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Kəlbəcər-Laçın	103,2	107,2	118,2	114,5
Dağlıq Şirvan	125,6	129	145,9	116,2
Naxçıvan	193,3	211,7	231	119,5

Mənbə: AR DSK Əmək şöbəsinin məlumatları

Onuda bildirmək lazımdır ki, rayonlarda məşğulluğun xüsusi çəkisi bu illər ərzində dəyişmişdir, lakin Naxçıvanda məşğulluğun xüsusi çəkisi 5,0%-dək artmışdır.

İnsan resurslarının inkişafı bələdiyyə çərçivəsində keyfiyyətli formalaşdırılması üçün mövcud amillər iki həlledici rola malik olur. Birincisi, istehsal kompleksinin təkmilləşmə səviyyəsi; İkincisi, yaşama sahəsində keyfiyyət parametrlərinin formalaşması, sosial infrastrukturunun təkmilləşməsi, sektorda ekoloji vəziyyət, kommunal sahənin təkmilləşməsi, abadlıq və s. Xarici təcrübə onu göstərir ki, sektorlarda maşınqayırma, elektronika, informatika, cihazqayırma və robot texnikası sektorlarının təkmilləşməsi əməyin xarakterinin dəyişilməsinə, yüksək məhsuldarlığın əldə olunmasına yardım edir. Sosial sektorda problemlərin həll olunması üçün bir çox məqamlara fikr vermək lazımdır: yüksək ixtisaslaşmış səviyyədə əmək rolunu yüksəltmək, əhalinin məşğulluğu, sosial müdafiəsinin effektiv mexanizmini formalaşdırmaq, həyat təminatının və sistemlərini yaxşılaşdırmaq, yerli özünüidarəetmə təhsilinin sosial strukturunun yaranmasının əsasını dəyişdirmək, xüsusi halda, əlamətləri üzrə seçilməyən qatın formalaşması şərtlərini bilavasitə təmin etmək. İnsan resurslarında daha yüksək potensiala malik olan, eyni zamanda yüksək ixtisaslaşdırılmış işçilər bu prosesdə daima ön plana çəkilir.

Yerli özünüidarələrin istehsal komplekslərində və mühitlərində insan kapitalının təkmilləşməsinin nizama salınması üçün bir çox xarakteristikaları var: prosesdə əsas parametrlərin düzgün qaydada nizama salınması üçün yerli özünüidarəetmələrdə bəzi mexanizmlərin mövcudluğu vacibdir. İqtisadi münasibətlər sisteminin inkişafı üçün subyektlərin müxtəlif formada hərəkətlərinin qaydaya salınması və insan resursların təkrar formada istehsal prosesinin reallaşması ilə bərabər onun elementlərinin keyfiyyətini dəyişərək təkmilləşdirməyə yönəlir. Bunun nəticəsində yerli özünüidarələr kiçik sahibkarlıq problemlərini çözərək əhalinin məşğulluq məsələsini yoluna qoyur. Sosial əməkdaşlıq sisteminin daha da möhkəmləndirilməsi üçün yerli özünüidarəetmələrdə işçilər üçün sosial təhlükəsizlik yaradılır və düzgün keyfiyyət parametrləri nəzərə alınaraq şərait yaradılır. Yerli özünüidarəetmə səviyyəsində insan kapitalının keyfiyyətinin formalaşması üçün bir çox xarakteristikalar sadaladıq. Buna uyğun olan kompleks modeldən danışaq. Bələdiyyələrdə və eyni zamanda digər sahələrə aid edilərək həyat dövriyyəsinə təşkil edilir: əmək kitabçasından öncə; əmək kitabçası və əmək kitabçasından sonra. Məsələn, insan kapitalının formalaşmasında

əsas olan aspektlər vardır ki, fəaliyyət dövrüyyəsinin təkmilləşməsinə yardım edir: təhsili, ixtisaslaşdırmanın nəzərə alınması; şəxsiyyətin təkmilləşməsinə göstərmək; insanın fiziki inkişafı və.s. İnsan kapitalının keyfiyyətinin yaranması üçün yerli özünüidarəetmələr ərazi daxilində peşə məktəblərini, məktəb, idman sahələrini, bağçaları təkmilləşdirməli, təhsillə əlaqəli bütün problemləri aradan qaldırılmalıdır. Yerli özünüidarəetmələr bu tip problemləri aradan qaldırmaq üçün insan resurslarının ixtisasının artırılması, onların əmək şərtləri, maddi stimullaşdırma, sosial əməkdaşlıq kimi amilləri nəzarət altında saxlanılmalıdır. Bu tip problemlər yerli hakimiyyət orqanlarının tərkib hissəsidir. Sadaladığımız bütün bu tip amillər işçi qüvvəsinin təkmilləşməsinə təsir edir. (Mirzəyev V.,2003: s.25)

İnsan kapitalı önəmli kateqoriya olub, ölkənin qazandığı imkanların məcmusunu təşkil edir. Resursların tərkibində aparıcı yeri zehni, fiziki və intellektual cəhətdən təşkil edən əmək qabiliyyətli cəmiyyət tutur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf mərhələsi keçmiş ölkədə fiziki, zehni və intellektual keyfiyyətləri üstün olan əhali sayı çoxdursa, bu ölkə başqa ölkələrə nisbətə daha çox insan kapitalına malikdir. İnsan resursların idarəsi əsas amil olduğuna görə strateji vəzifəyə çevrilmişdir. İnsan kapitalının idarəsi biznes strategiyası ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqədədir. Önəmli amil ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, əhəlinin tələbatlarının ödənilməsinə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. İdarəetmə məsələlərinin həll edilməsi zamanı kadrların təsiri nəzərə alınmalıdır. Başlıca məqsəd yaradıcı imkanlardan , potensialdan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İnsan kapitalının idarəsi özündə bir çox kompleks məsələləri birləşdirir (Ağalarlı.P.2004):

- Məşğulluq amilinin, bazarın qiymətləndirilməsinin təhlili;
- Şirkət və müəssisələrin strategiyasına uyğun işçi heyətinin toplanması;
- Gəlirlərin, əmək və eyni zamanda istehlakın tənzimlənməsi;
- Texniki yaradıcılığın təkmilləşməsi;
- Əmək üsulların tətbiqi;
- Sosial-psixoloji mühitin yaradılması;
- Karyeranın planlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- Kadrların ixtisas hazırlığı;
- Müəssisələrdə sosial siyasətin aparılması;
- Munaqişələrin aradan qaldırılması.

Bazar iqtisadiyyatında məşğulluğun tənzimlənməsi barədə bir sıra fikrlər mövcuddur. Əsasən T.Ə.Quliyev fikrinə diqqət yetirsək: “məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi iqtisadi, sosial, psixoloji əhəmiyyət kəsb edir, bu səbəbdən ki, məşğulluq ailə üçün yalnız gəlir mənbəyi deyil, eyni zamanda insanın cəmiyyətə lazımsızlığı psixoloji durumunu aradan qaldırmaq üçün əsas şərtidir”. İşsizlik rəqabət amili, şirkətlərdə istehsalın azalması, böhran vəziyyətinə gəlməsi,

işdən azad etmə kimi bir sıra amilləri özündə birləşdirir. Fikrin doğruluğu cəmiyyətdə əksini tapmaqdadır. İnsan nə qədər özünü inkişaf etdirərsə, idarəetmə sektorlarında bir o qədər müsbət sayda keyfiyyətlər əldə etməyə yardımcı olur.

Müəssisələrə kadrlar seçilərkən bir çox prinsiplərə əməl edilməlidir. Qaydalardan birincisinə diqqət yetirək, mövcud olan vəzifəyə göstərilən namizədin uyğunluq qaydasıdır. Bu qayda çox vaxt əməl edilmir. İşçinin təcrübəsi, ixtisası, profili və.s başqa amillər nəzərə alınmır. Digər ikinci amil, yaşlı rəhbər ilə gənc olan kadrların düzgün əlaqələndirilməsi əsas amillərdən biridir. Üçüncüsü, işçinin idarəetmə dərəcəsinə uyğunluğudur. Dördüncüsü, rəhbərliyin işçidə gördüyü müsbət keyfiyyətlərin nəzərə alınmasıdır. Bunun idarəetmə kollektivinin yaranmasında əsas əhəmiyyəti var. Kadrların yerləşdirilməsi vaxtı işçinin təcrübəsi, işgüzarlığı və müsbət keyfiyyətlərinə nəzərən vəzifə üzrə yerləşdirilməsidir. İşçi seçilərkən sadəcə onun keyfiyyətləri deyil şirkət üçün yararlığında nəzərə alınır. Belə ki, kadrların seçilməsi zamanı bir sıra mərhələlər nəzərə alınmalıdır (S.Verdizadə., 2011: s.14):

- ✓ Namizədlər haqqında məlumatlar toplamaq;
- ✓ Ümumi keyfiyyətlə seçilmiş namizədin təyin olunduğu vəzifənin bütün funksiyaları ilə müqayisəsi;
- ✓ İşçinin vəzifəsinə başlaması üçün onun yararlı olmasını təyin etmək;
- ✓ Namizədin keyfiyyət amillərinin qiymətləndirilməsi;

İqtisadi ədəbiyyatlarda işçi qüvvəsinin rolunun daha da artması barədə fikrlər söyləmişdir. V.P.Puqaçev kadrların rolunun artması barədə bir çox amilləri şərtləndirir. Bu amillərdən ilk olanı, əməkdə dəyişikliklərin reallaşması, yeni texnikanın tətbiq olunmasıdır. İkincisi, avtoritar nəzarət sisteminin götürülməsi və nəzarət sisteminin qurulması. Digəri, işçilər arasında rəqabətliyin çoxalması, dünya bazarında rəqabətin daha da kəskinləşməsidir. Dördüncüsü, çox funksiyalı istehsalın məsuliyyət tələb etməsi və fəaliyyət göstərməsidir. Beşincisi, kollektivin təhsil səviyyəsi və ixtisasartırmaya tərəf meyillilik dərəcəsidir. Heyətin idarə edilməsi şirkətlərin strukturlarından, kadrların planlaşdırılmasından, eyni zamanda idarəetmə səviyyəsindən, rəhbərliklə bağlı olan məsələlər ilə qarşılıqlı əlaqədədir. İlk növbədə işçilərin birgə olan fəaliyyətinin təşkil olunması, əməyin təşkili, sosial təkmilləşməsi, kadr siyasəti ilə əlaqəli problemləri əhatə edir. Heyətin idarəsi zamanı dünya səviyyəli və müəssisə daxili problemlər başqa aspektlərlə bərabər aşağıdakılarla əlaqəlidir: əməyin çevik, eyni zamanda səmərəli təşkil edilməsi; menecment konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi; motivləşdirmə modellərinin seçilməsi, şirkətə tətbiqi; məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi; şəxsi keyfiyyətlər; müəssisənin səmərəliliyinin artırılması.

İstər yerli özünüidarəetmələrdə istərsə də hər hansı özəl şirkətin strukturlarının təyin edilməsi zamanı prinsipləri nəzərə almaq lazımdır. Dövlət və özəl şirkətlərdə strukturların qurulma prinsiplərinə nəzər salaq (Qaralov Z.İ, 2014: s.25):

- Çeviklik və idarə edilmə prinsipi;
- Qənaətçilik prinsipinin idarəetmə dərəcəsinə həyata keçirilməsi;
- Səmərəli mərkəzləşdirmə prinsipi;
- İxtisaslaşdırma prinsipinin reallaşdırılması;
- Ayrılma prinsipi, rəhbərliyin verdiyi tapşırıqlarının fərqləndirmək prinsipi.

Dövlət orqanlarında əməyin təşkil olunması “insan-əmək alətləri sistemləri” modeli ilə sıx əlaqəlidir. Bu model əmək fəaliyyətinin daha da səmərəliləşdirilməsi və optimallaşdırılmasına təsir edir. Əməyin təşkili iqtisadi, texnoloji, fizioloji və sosial problemlərlə vəhdət halında olur. Dövlət orqanlarında əməyin düzgün təşkil edilməsi dedikdə, iş qüvvəsindən səmərəli formada istifadə etmək başa düşülür. Əməyin təşkili müəssisələrdə istehsalın əsas hissəsidir. Mövcud dərəcədə işçi qüvvələrin planlı istifadə edilməyə istiqamətlənmiş tədbirlər çoxluğuna əməyin təşkili adlanır. Müəssisələrdə idarəçilik əməyinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək: əməyin xüsusiyyətləri, yəni intellektual; təsir etmə səviyyəsinə görə - tamamilə idarəedici, təşkilati; istehsala göstərilən təsirlər; əmək vasitələri – hesablama və eyni zamanda təşkilati texnika; idarəetmə qərarları; informasiya amili (İsmayılova.A, 2008: s25).

Əmək psixologiyası işçi qruplarının idarəsində mühüm rol oynayır. Əmək psixologiyasından kadr hazırlığı, əmək bölgüsü, iş yerinin təşkilinin daha da yaxşılaşdırılması vaxtı istifadə edilir. Fəaliyyət şəraitinin yaxşılaşdırılması işçilərin sağlamlığının və qabiliyyətinin qorunub saxlanılması məqsədi güdür. Eyni zamanda dövlət orqanlarında fəaliyyətini davam etdirən işçilərə aid edilən əmək ehtiyatlarının əsas prinsiplərini diqqətə alaq (Hüseynov A, 2007: s.25):

- Elmilik prinsipi - elmi cəhətdən bu prinsip əsaslandırılmış tədqiqat metodlarını nəzərdə tutur;
- Planlılıq prinsipi - müəssisələrə bu prinsip mənfəətlə işləmək və təkmilləşmə tələbi irəli sürür. Tətbiqi tapşırıqlar əksini tapır;
- Komplekslilik prinsipi - təsadüfi olan tədbirlər əməyin daha da yüksəldilməsini təmin edə bilməz. Səmərəliliyə təkmilləşdirmə, işçi kateqoriyası qarşılıqlı münasibət əsasında yaradıla bilər. Komplekslilik prinsipini çox zaman səmərəlilik prinsipində adlandırırlar;
- Reqlamentləşdirmə prinsipi - müəyyən qaydalara, göstərişlərə əməl olunmasını göstərir. Eyni zamanda reqlamentləşdirmə üç istiqamətdə əməyin nəticələri, əməyin sərfi, məzmunu üzrə olur;
- Sistemlilik prinsipi - sistemlərin bir-birilə qarşılıqlı olan fəaliyyətini göstərən prinsipdir.

Əməyin məzmunu üzrə reqlamentləşdirmə prinsipinə aşağıdakılar daxildir:

- Stabillik prinsipi - icra olunan vəzifələrin stabillik dərəcəsi;
- Proporsionallıq prinsipi - iş yerlərində fəaliyyətlərin bərabər dərəcədə reallaşmasını nəzərdə tutur;
- Yaradıcılıq prinsipi - layihələrin hazırlanması, reallaşması;
- Funksional ixtisaslaşma prinsipi - funksiyaların müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilməsi;
- Paralellik prinsipi - əməliyyat və proseslərin paralel formada həyata keçirilməsidir.

İdarəetmə ilə bağlı informasiyaları axtarmaq, toplamaq, işləyib hazırladıqdan sonra, qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi mühüm proseslərdir. İdarəetmə vaxtı əməyin təşkili və səmərəliliyi bu şərtlərdən asılıdır: iqtisadi amillər (həvəsləndirmə sistemləri, təsərrüfat hesab sisteminin aparılması, maddi məsuliyyət); təşkilati amillər (kadrların seçilməsi, ixtisas artımı, sənədlərin qaydaya salınması, yerləşdirilməsi, idarəetmənin planlaşdırılması, əmək intizam məsələsi); ictimai-psixoloji amillər (psixoloji xüsusiyyətlər, münaqişələrin həlli, işçilər arasında münasibət); texniki amillər (rabitə sistemi). Dövlət orqanlarında idarəetmə sahəsindəki qulluqçuların əmək bölgüsü bir çox əlamətlər üzrə reallaşdırılır: idarəetmə funksiyalarına görə, yəni idarəetmə funksiyaları idarəetmə prosesinin əsasını təşkil edir; qulluqçuların fəaliyyət növlərinin müəyyən olunması; işlərin icra edilməsində mürəkkəblilik və məsuliyyətlik; məqsədli proqramlar üzrə; iş və əməliyyat növləri üzrə. Çalışanların fəaliyyəti bir çox motivlərlə əlaqəli olur. Bu motivlər çərçivəsində reallaşdırılır. Bu işçilərin müxtəlif münasibət çərçivəsində olması, digər yöndən motivlərin müxtəlif olması ilə əlaqəlidir. Motivləşdirmənin daxili struktura aid edilən universal model və sxem vardır. İlk olaraq motivlər daxili sövqədici mənə daşıyır. Aktiv fəaliyyət dövründə tələbat və mənfəələr müxtəlif səviyyədə qovuşurlar. Onları dispoziyası adlanır (Əzizova G.A., 2017: s.36)

Fəaliyyətin stimullaşdırılmasını geniş və dar mənada başa düşmək olar. Geniş mənada nəzər yetirsək işçilərin davranışına təsir edən bütün daxili və xarici amilləri stimullaşdırmanın toplusu hesab etmək olar. Bu amillərdən başqa digər amillərdə işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Stimullaşdırmadan dövlət orqanlarında əmək fəaliyyətinin təşkili üçün mühüm vasitə kimi istifadə olunur. Stimullaşdırma çoxcəhətli bir proses olub fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan müəyyən funksiyaları da icra edir. Stimullaşdırmanın təbiəti və məzmununda funksiyaları vardır: iqtisadi funksiya; sosial-funksiya; sosial-psixoloji funksiya (Mirzəyev V, 2003: s.25).

Bu funksiyalar qarşılıqlı təsir nəticəsində, əmək kollektivi daxilində fəaliyyətləri olduqca müstəqildir. İqtisadi funksiya məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, istehsal səmərənin artmasına,

xidmət edir və eyni zamanda iqtisadi mexanizm ilə bilavasitə əlaqədədir. Sosial funksiya işçilər arasında kompleks şəkildə sosial tədbirlərin reallaşması, tələbatları ödəmək və qabiliyyətləri təkmilləşdirməklə sıx bağlıdır. Sosial-psixoloji funksiya işçilərdə əməyə olan münasibətin formalaşması və daxili aləmin formalaşmasından ibarətdir. Sosial-psixoloji funksiya mənəvi və tərbiyəvi funksiya ilə sıx bağlıdır. Ümumilikdə götürdüyümüz zaman stimullaşdırma prosesi işçilərin məsuliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir. Stimullaşdırıcı keyfiyyətlərin təsiri işçilərin sosial keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Daxili, xarici motivlər kimi daxili və xarici stimullar da mövcuddur. Daxili stimullar dediyimiz zaman insan şəxsiyyətinin sosial keyfiyyətləri ilə, əmək fəaliyyətinə zahiri stimula təsiri ilə (əmək haqqı, qorxu, məsuliyyət hissi və.s) bağlıdır. Bunlara nəzərən xarici stimullaşdırmanın həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərin nisbəti hər zaman eyni olmur işçi və işçinin tipindən asılıdır. Bu səbəbdən stimullaşdırma vasitələri seçilərkən eyni tip olmamasına diqqət yetirilməlidir, əks təqdirdə səmərə əldə etmək əvəzinə mənfi nəticələr əldə edə bilər. Bununla yanaşı uzun müddət dövlət müəssisələrində mənfi stimulların seçilməsi səmərə verə bilməz. Stimullaşdırmanın göstərdiyi təsir işçi kateqoriyasından asılı olaraq dəyişir (İsmayılova.A, 2008: s14).

Ədəbiyyat

- Ağalarlı.P. “Azərbaycan bələdiyyələrinin tarixi”, Bakı, 2004.
Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə proses. Bakı, 2003.
Əzizova G.A, “Azərbaycanın əmək bazarı:problemlər və perspektivlər”,2017
İsgəndərova A., “Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” Bakı, 2011.
Mirzəyev V. “Bələdiyyə mülkiyyəti, yerli özünüidarəetmənin iqtisadi əsası kimi” **Bakı, 2003**
Hüseynov A., “Bələdiyyə maliyyəsi və yerli büdcə prosesləri” Bakı, Araz yayınları, 2007
İsmayılova.A “Azərbaycan bələdiyyə idarəçiliyində sosial-iqtisadi problemləri”, Bakı.2008
Qaralov Z.İ “Yerli özünüidarəetmənin ümumi prinsipləri haqqında Bakı, 2014
S.Verdzadə Məqalə “Multimedia” İnformasiya Sistemləri və Texnologiyaları Mərkəzinin keçirdiyi müsabiqə, 2011.
Шнипер Р.И, “Регион:диагностика и прогнозирование”, 2004
Mirzəyev V. “Bələdiyyə mülkiyyəti, yerli özünüidarəetmənin iqtisadi əsası kimi” Bakı, 2003

Azərbaycanda Turizm Biznesinin Müqayisəli Təhlili

Davud ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

davud.aliyev.96@mail.ru

Xülasə

Turizm Biznesi istər dövlət səviyyəsində, istərsə də bu sahə ilə məşğul olan özəl şirkətlərin hər zaman maraqlı dairəsində olan bir sferadır. Belə ki, Turizmin inkişafı ilə həm ölkənin, regionun beynəlxalq aləmdə təbliğatı aparılır (və bununla da növbəti turist axınının gəlməsinə şərait yaranır) həmçinin bundan gəlir, mənfəət baxımından da xeyir görülür. Turizm özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə xidmətlərin və malların satılması ilə fərqlənir. Turist məhsulu turistə göstərilən və qiyməti turist tərəfindən ödənilən müxtəlif xidmət növləridir. Bura mehmanxana, nəqliyyat, transfer, ekskursiya, əyləncə, qidalanma və s. xidmət növləri aiddir. Bazar iqtisadiyyatında turizm sektorunu etibarlı bir vasitə kimi istifadə etmək üçün turist müəssisələrinin rəhbərləri və mütəxəssisləri sözügedən sahənin metodologiyasını və konkret şəraitdə yaradıcı şəkildə mənimsəməlidirlər. Turizm fəaliyyəti çox mürəkkəb və dinamikdir. Bu günkü gündə Turizm Biznesi istiqamətində demək olar ki, dünyanın bütün turizm potensialı olan regionlarında fəaliyyət göstərilir. Bu sferanın günü-gündən sürətli şəkildə inkişafı Turizm Biznesinin günümüzdəki aktuallığını ortaya qoyur. Ölkəmiz özünün bütün təbii, tarixi, mədəni sərvətləri ilə unikal turizm ehtiyatlarına malikdir. Azərbaycanlıların bu torpaqlarda min illər ərzində yaşayıb yaratdığı milli – mədəni sərvətlərin turizm ehtiyatı kimi qiymətləndirilməsi isə bizim üçün müasir dövrün tələblərinə görə çox aktual bir məsələdir. Turizm Biznesi əhatəli sfera olduğu olduğundan bu sahəyə hər zaman maraqlı olmuş, son illərdə təhlil-tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu sahəyə aid istər mediada, istərsə də təhsil sektorunda müxtəlif məqalələr, yazılar, dərslilər yazılmışdır. Bu mövzuda aparılan araşdırmalarda keçirilən sərgilər, təşkil edilən beynəlxalq turlar da mühüm yer tutur. Azərbaycanda son vaxtlar turizm sürətlə inkişaf edir. Respublikamızın beynəlxalq turizm aləminə inteqrasiyasını və ölkəmizə marağın ildən – ilə artdığı son illərdə Bakı beynəlxalq turizm sərgilərindən birinin ənənəvi məkanına çevrilmişdir.

Açar Sözlər : Azərbaycan, Turizm, Biznes, Turist

Giriş

Əgər bir sahə araşdırılırsa, ilk olaraq həmin sahənin adının hardan gəldiyini, hansı mənbəyə aid olduğunu öyrənilməlidir. Turizm – fransız sözüdür və mənası “gəzinti”, “səfər” səyahət anlamını verir. Turizm tarix boyunca daima insanların maraqlı əhatəsində olmuş sahədir. İnsanlar hər zaman öz yaşadıqları coğrafiyadan kənara çıxmağa, başqa-başqa ölkələri gəzib, xalqları ilə tanış olub, onların adət-ənənələrinə, yaşam tərzinə maraqlı göstərmişlər. Turizm o qədər geniş bir anlayışa çevrilib ki, bu gün əminliklə deyilə bilər ki, bu sahədə məşğul olan insanların zövqləri və maraqları, məqsədləri bir-birindən fərqlənə bilər. Məhz bu amil də Turizm növlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Turistlər bir neçə kateqoriyada göstərilə bilər :

- Məsələn, bir qrup turistlər səyahət edən zaman yuxarıda qeyd edildiyi kimi daha çox müxtəlif ölkələrin, xalqların mədəniyyəti ilə tanış olmaq marağında olur.
- Digər kateqoriya turistlər var ki, onları yalnız təbiətin füsunkarlığı, ecazkarlığı cəlb edir. Və onların əsas məqsədi dünyanın ən gözəl mənzərəli məkanlarına səyahət etməkdir.
- Araşdırma, tədqiqat işləri ilə məşğul olan və bu məqsədlə həm də səyahət edənləri də ayrıca qrupda qeyd etməliyik (Məsələn, nadir növ bitkinin inkişaf mühitinin dərinədən öyrənilməsi). Hər hansısa bir sahə əlaqəli araşdırma aparıldıqda, başqa bir ölkəyə səyahət etməyə ehtiyac duyula bilər. Düzdür bu sırf işlə bağlı olsa da, insanlar dincəlməyə və həmin ölkəni gəzməyə də imkan tapırlar. Bu halda da Turizm xüsusi çəkisi artmış olur.
- Hər hansı Beynəlxalq tədbir və yarışlar üçün xarici səyahət edənlər. Müasir turizmdə məhz bu kateqoriya turistlərin xüsusi payı artmaqdadır. Təbii ki, buna səbəb olan amillər sırasında Beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin sayının artması, düzgün şəkildə aparılan marketinq-təbliğat işləri, və səfər edən turistlərin bu tədbirlərə yüksək dərəcədə maraqlarının artması dayanır. Qeydə alınan statistikalar da, bu dövrlər üçün turistlərin gəlmə dinamikasında artma olduğunu göstərir. (<https://az.wikipedia.org/wiki/Turizm>)

Metod

Məqalədə analitik və tarixi-mədəni metodlardan istifadə olunur. Xalqımızın milli – mədəni xüsusiyyətlərini özündə ifadə edən ehtiyatların ölkəmizə səfər turistlərə təqdim olunmasının bir sıra xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Burada əsas məsələ ölkəmizə gəlmiş turistlərə nəyin təqdim olunmasından daha çox onların necə təqdim olunmasını həll etməkdən ibarətdir. Çünki ölkəmizin demək olar ki, bütün regionlarında tarixi – mədəni sərvətlərə rast gəlinməsinə baxmayaraq, onların məhz turizm məqsədilə istifadə olunması üçün tanışlıq dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, başqa sözlə turizm məhsulu hazırlanması üçün onlardan necə və nə vaxt istifadə olunması sahəsində problemlər olduğunu göstərə bilərik. Belə hesab etmək olar ki, bu, ölkəmizdə bilavasitə gəlmə turizmin inkişafı ilə bərabər turizm sənayesinin də inkişaf etməsi və turist gətirən turoperatorların geniş bazar imkanlarının olduğu mədəni-tanışlıq turizmin növünə diqqət vermələri ilə gec -tez həyata keçiriləcəkdir. Çünki müasir dövrdə dünya üzrə turizm növlərinin statistikasına baxdıqda mədəni – tanışlıq turizmin növü digər gəlirli turizm növləri ilə (işgüzar, ekoturizm və s.) bərabər turistlər tərəfindən ən çox seçiləndir. Ətraflı desək, Turizm sektoru ilə əlaqəli digər region və ölkələrlə müqayisələr aparılır , aparılan araşdırmalar təhlil edilir. Həmçinin mövzu ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar , qarşı qoyulan məsələlər, həyata keçirilən işlər haqqında informasiya toplanılır. (<https://kayzen.az/blog/turizm/4089/turizmin-tarixi.html>)

Analiz

Turizmin növləri sırasında bir neçəsi vardır ki, bunları ən geniş yayılmış hesab etmək olar. Bunlar içərisində Tibbi Turizmi, İxtisaslaşmış Turizmi (hər hansı bir sahə ilə sıx əlaqəli olan, misal üçün: İdman, Mədəniyyət) və başqaları.

Tibbi turizm Dünya miqyasında geniş yayılmış turizm növüdür. Hər kəs üçün açıq olan turizmin bu qolunda ən çox pay əsasən yaşlı insanlara aid edilir. Bəzi səbəblərdən dolayı müəyyən yaş dövründən sonra insanlar sağlamlıqlarına qarşı daha həssas və diqqətli olurlar. Azərbaycanda tibbi turizmi inkişaf etdirmək üçün potensial bölgələr vardır. Ölkəmizin təbii sərvətləri bunu qeyd etməyə əsas verir. Belə bölgələrə misal olaraq Naftalanı, Naxçıvanda yerləşən “Duzdağ”ı, Qalaaltını göstərə bilərik.

Azərbaycanda tibbi turizmdən söhbət açılırsa ilk ağıla gələn adlardan biri Naftalanda yerləşən sağlamlıq mərkəzidir. Buranı ziyarətə gələn turistlərin arasında yerli turistlərlə yanaşı xarici turistlər də çoxluq təşkil etməkdədir. 2018-ci il üzrə göstəricilərə görə ilin 11 ayında şəhərə 34 515 turist gəlmişdir ki, bunların da 11 067 nəfəri xarici turistlərdir. Bu göstəriciyə əsasən ötən ilki rəqəmlərə görə turist sayında 34 faiz artım olmuşdur.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müasir və dünya standartlarına cavab verən “Çinar” , “Qaşaltı” , “Qarabağ” istirahət və sağlamlıq mərkəzlərini ziyarət edən turistlərin sayı son dövrlərdə artmaqdadır. Adı çəkilən mərkəzlərə Rusiya Federasiyasından, Özbəkistandan, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Türkmənistandan, Ukraynadan, Latviyadan, həmçinin Almaniya, Türkiyə, Kanada, İsrail, Polşa, Fransa, İtaliya, BƏƏ kimi ölkələrdən turistlər gəlməkdədir.

Naxçıvanda yerləşən “Duzdağ” istirahət və müalicə mərkəzi də ölkəmizin tibbi turizm sahəsində inkişafı üçün mühüm rol oynayan məkanlardandır. Nəfəsyolu xəstəlikləri və oynaq ağrılarının müalicə olunduğu mərkəzə həm yerli, həm də xarici turistlər gəlməkdədirlər. Burada müalicə paketləri bir nəfərlik və iki nəfərlik olmaqla iki şəkildə təqdim olunur. (<https://kayzen.az/blog/turizm/1145/turizm-və-turizmin-növləri.html>)

Turizmin geniş növü sayılan ekoturizm və ya digər adı ilə desək ekoloji turizm təbiət turizminin bir forması olaraq, ətraf aləmlə dərinlən maraqlanmaq, qayğı ilə yanaşmaq fikrini yaradır. İlk öncə qeyd edilməlidir ki, Ekoturizm, insanlar tərəfindən daha az şəkildə zərər görmüş, daha az dəyişikliklərə məruz qalmış təbii ərazilərdə həyata keçirilir. Belə yerlərə misal olaraq, təbii qoruqları, şlalələri, çayları, dağları, dənizləri, gölləri, meşələri, bir sözlə təbiətin bizlərə bəxş etdiyi bütün gözəllikləri sadalana bilər. Düzdür belə məkanların yaxınlığında da qazanc əldə

etmək, biznes qurmaq məqsədi ilə insan tərəfindən yaradılan guşələr də var. Lakin bunlar ümumilikdə təbiətin bizə verdiyi gözəlliklərdən zövq almağa mane olmur. Ekoturizmin ən başlıca məqsədi də məhz elə insanların bu kimi gözəlliklərdən mənəvi olaraq məmum qalmasıdır.

Prinsip olaraq isə aşağıdakıları göstərmək olar :

- Yerli təbiət və adət-ənənələrlə tanış olmaq ;
- Səyahət zamanı ekologiyaya qarşı yarana biləcək neqativ halların qarşısını almaq ;
- Ekoloji maarifləndirmə və məlumatlandırma ;
- Səyahət edənlərin turistik fəaliyyətində gəlir əldə edilməsi (<https://az.wikipedia.org/wiki/Ekoturizm>)

Turizmin digər bir növü ***İxtisaslaşmış*** turizmdir. Son dövrlərin ən geniş yayılmış və demək olar ki ən çox gəlir gətirən turizm növlərindən birisi sayılır. ***İxtisaslaşmış turizm*** - hər hansı bir yerin spesifik xüsusiyyətini öyrənmək, fərdi təcrübəsini artırmaq, idman normalarını yerinə yetirmək, fəal istirahət və digər ixtisaslaşmış tur alan turistləri müəyyən etmək üçün istifadə olunan termindir. Sözügedən turizm növünü çox vaxt özfəaliyyət və ya idman turizmi də adlandırırlar. Bildiyimiz kimi İdman özündə bir çox növləri əhatə edən geniş bir sahədir. Hər il dünyanın yüzlərlə şəhərində nüfuzlu , beynəlxalq idman yarışları keçirilir. Ən məşhur idman növləri sırasında Futbolu, Olimpiya Oyunlarını , Formula 1 yarışlarını , Qış olimpiadalarını misal göstərə bilərik.

Məlum olduğu kimi ölkəmizdə keçirilmiş “Baku 2015” Yay Olimpiya oyunları turizmin inkişafında böyük rol oynadı. “BBC News Azərbaycanca” saytına istinadən aşağıdakı məlumatları qeyd etmək olar : “Dövlət rəsmiləri oyunların “əməliyyat xərcləri” üçün 2015-ci ilin dövlət büdcəsindən 1 milyard manat ayrıldığını deyir. Ayrılmış 345,9 mln. manat 2013-cü ildə idman obyektlərinin tikintisi, yenidən qurulması və əsaslı təmiri üçün olub, Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatda deyilir.

Bu vəsaitin bir hissəsi hesabına Bakı şəhərində Avropa Oyunlarında istifadə olunacaq Su İdman Sarayının və Gimnastika Kompleksinin tikintisi, Tofiq Bəhramov adına Respublika Stadionunun əsaslı təmiri və yenidən qurulması həyata keçirilib.

2014-cü ildə dövlət büdcəsindən idman infrastrukturuna ayrılmış bəzi vəsaitlərin siyahısı:

- Bakı Olimpiya Stadionu – 280 milyon manat
- Avropa oyunları parkının tikintisi (Su polosu, çimərlik voleybolu, çimərlik futbolu, 3x3 basketbol meydançaları) - 150 milyon manat

- Bakıda Su İdman sarayının layihələndirilməsi və tikintisi - 190 milyon manat
- Stend atıcılığı üzrə kompleksin sökülərək yenidən qurulması – 70 milyon
- Gimnastika kompleksinin tikintisi - 79,739 milyon manat
- Mingəçevirdə kanoe idman yarışları üçün "Kür" olimpiya idman tədris mərkəzində əlavə işlərin yerinə yetirilməsi - 9.5 milyon manat
- Heydər Əliyev adına idman-konsert kompleksinin yenidən əsaslı təmiri - 36,7 milyon manat

Əl Oyunları Sarayının əsaslı təmiri - 27 milyon manat”

Göründüyü kimi “Baku 2015” Yay Olimpiya oyunlarına ayrılan büdcənin bir hissəsi 2014-cü il büdcəsinə aiddir. Bu ilin göstəricisində gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi və idman obyektlərinin tikintisi, yenidən qurma tədbirlərinin icrası üçün 1 milyard 923 milyon manat vəsait büdcədən ayrılmışdır. Sözügedən vəsait hesabına “Baku 2015” Yay Olimpiya Oyunları üçün Su İdman Sarayının, Gimnastika Kompleksinin, Bakı Olimpiya Stadionun, Avropa Oyunları Parkının və bundan əlavə Respublika üzrə 11 bölgədə Olimpiya İdman Komplekslərinin və 9 bölgədə Gənclər evinin tikintisi baş tutmuşdur.

Azərbaycanda baş tutmuş digər mötəbər yarış isə “Formula 1 “ oyunlarıdır. 2018-ci il üzrə göstəricilərə əsasən 2017-ci ilə nəzərən ümumi tamaşaçı iştirakçısı 31% , bilet satışı isə 21% artmışdır. Satılan biletlərin 23%-i isə xarici turistlərin payına düşür.

Ölkəmizdə keçirilən daha bir beynəlxalq yarış 2017-ci ildə baş tutmuşdur. Gənclər və İdman Naziri Azad Rəhimov bu ildə Azərbaycanda keçirilən “IV İslam Həmrəyliyi Oyunları”nda təkə bilet satışlarından 3 milyon manata yaxın gəlir götürüldüyünü açıqlamışdır. Həmçinin, yarışları canlı izləmək üçün 59 ölkədən 360 000 minə yaxın tamaşaçının gəldiyi vurğulanmışdır. Yarışın açılış və bağlanış mərasimləri üçün 20 milyon dollara yaxın məbləğ ayrılmışdır.

2019-cu ilin may ayında UEFA Avroliqanın bu mövsümü üçün həlledici Final mərhələsinin paytaxt Bakıda keçirilməsi ölkəmiz üçün daha bir böyük uğur sayılır. Hazırda Bu idman növü azərkeşlərin izlənməsi baxımından dünyada ilk yerdədir. Bundan əvvəlki mövsümlədə də finala çıxmış klubların azərkeşləri sevimli komandalarını dəstəkləmək üçün xarici ölkələrə təşrif gətirmişlər. Təbii ki, bu da öz növbəsində turizmə fayda verməyə bilməz.

2018-ci ildə keçirilmiş “25-ci Dünya Səyahət Mükafatları” tədbirində bütün dünya ölkələri üzrə təmsilçilər iştirak edib. 242 nominasiya arasında ən çox mükafat alan ölkələrdən biri Birləşmiş Ərəb Əmirlikləyini təmsil edən nümayəndələri olmuşlar ki, onların da aldıkları mükafatların sayı 20-dən çox olmuşdur. Portuqaliyanın paytaxtı Lissabon şəhərində keçirilən tədbirdə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

ölkəmiz də təmsil olunmuşdur. Tədbirin bölgələr üzrə nominasiyasında Azərbaycan 5 mükafatla təltif edilmişdir :

Cədvəl 1. Bölgələr üzrə nominasiyalarda Azərbaycanın təltif olunduğu 5 mükafat

2018-ci ildə Azərbaycanın aparıcı “boutique” oteli	Sultan Inn Boutique Hotel
2018-ci ildə Azərbaycanın aparıcı biznes oteli	Fairmont Baku, Flame Towers
2018-ci ildə Azərbaycanın aparıcı oteli	Four Seasons Hotel Baku
2018-ci ildə Azərbaycanın aparıcı yaşayış imkanlı oteli	Fairmont Baku, Flame Towers
2018-ci ildə Azərbaycanın aparıcı “Suite” oteli	Khazar Presidential Suite @ Four Seasons Hotel Baku

Mənbə: <https://www.bbc.com/azeri>

Turizmin digər bir növü ekstremal turizm adlanır. Bu növ adından da görüldüyü kimi ekstremal idman növü ilə bağlıdır. Müasir dövrdə ekstremal idman növü bütün dünyada sürətlə inkişaf etməkdədir və böyük infrastruktur formalaşdırılmasını tələb edir.

Azərbaycan Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası ekstremal turizmin aşağıdakı növlərinin həyata keçirilməsini təşkil edir :

- Piyada turizmi
- Dağ turizmi
- Speleo turizmi
- Qış idman növləri

Son illərdə ölkəmizdə qış turizminin də inkişafda olduğu qeyd edilə bilər. Bunun Qusarda, Qəbələdə lazımi infrastruktur yaradılmış, gələn turistlərin istifadəsinə verilmişdir. Qusardakı Şahdağ turizm kompleksi 50 yerli turizm şirkəti ilə əməkdaşlıq edir. Statistika əsasında 2016-cı ilin 15 dekabrından 2017-ci ilin 5 yanvar tarixinədək 35 min turist Şahdağa gəldiyini qeyd etmək olar.

Azərbaycanın qış turizmi üçün inkişafını təmin edən digər şəhər isə Qəbələdir. Burada xizək sezonu dekabrın 15-dən başlayaraq mart ayının 31-ə kimi davam edir. Bütün bu vaxt ərzində turistlər üçün kanatda gəzinti, xizək sürmə, qar motosikleti kimi əyləncələr təklif olunur.

Martın 1-də Pekində Dövlət Turizm Agentliyi və Çin Xalq Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi arasında çinli turistlərin ölkəmizə qrup səfərlərinin sadələşdirilməsi haqqında anlaşma memorandumu imzalanıb. Memorandum sənədini Azərbaycan tərəfdən Dövlət Turizm Agentliyinin sədri Fuad Nağıyev, Çin tərəfdən isə bu ölkənin mədəniyyət və turizm nazirinin müavini Can Su imzalayıb.

“Yeni müqaviləyə əsasən, yaxın illərdə Azərbaycana gələcək çinli turistlərin sayı 200 min nəfərə çata bilər. 2018-ci ildə bu istiqamətdə 50 faiz artım müşahidə olunub. İndi isə biz Çindən Azərbaycana bir neçə dəfə çox turist gələcəyini deyə bilərik”, - deyə Fuad Nağıyev bildirib.

Agentliyin sədri qeyd edib ki, Çin ölkəmizə turistlərin cəlb edilməsi üçün əsas prioritet bazarlardan biri seçilib. Ümumilikdə, 12 hədəf istiqamət mövcuddur. Bura həm post - Sovet məkanı, həm Asiya, həm Avropa, həm Yaxın Şərq daxildir. Çin də daxil olmaqla, artıq altı ölkədə Azərbaycanın rəsmi turizm nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Yaxın gələcəkdə daha dörd ölkədə nümayəndəliyin açılacağı nəzərdə tutulur. (<https://kayzen.az/blog/turizm/1145/turizm-və-turizmin-növləri>)

Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi 2018-ci ilin aprelində yaradılıb. Sentyabr ayında yeni qurumun strukturu təsdiq olunub. Qısa müddət ərzində Dövlət Agentliyi və onun tabeliyindəki Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən ölkəyə turistlərin cəlb edilməsi üçün 2018-2023-cü illəri əhatə edən konsepsiya hazırlanıb. Noyabr ayında “Bir daha bax” (“Take another look”) şüarlı yeni brendin Londonda dünyamiqyaslı təqdimatı həyata keçirilib. 2020-ci ilin sonuna qədər ölkənin turizm potensialının tanınması məqsədilə beynəlxalq sərgilərdə iştirak, prioritet bazarlarda təqdimatların keçirilməsi də daxil olmaqla, geniş miqyaslı təbliğat işlərinin görülməsi nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, biznes nümayəndələri ilə görüşlər təşkil olunur, KİV-lərdə və sosial şəbəkələrdə aktiv iş aparılır.

Azərbaycanda 2018-ci il üzrə mehmanxanalarda 3 milyon 260 minə yaxın qonaqların gecələdiyi bildirilir. Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəqəmlərə görə bu göstərici 2017-ci ilə nəzərən 15.9 % artmışdır. Əcnəbi turistlərin də daxil olduğu bu say ümumilikdə ölkə ərazisindəki mehmanxanaların yerləşdiyi şəhərlər üzrə belə bölünə bilər :

Cədvəl 2. Ölkədəki mehmanxanaların şəhərlər üzrə faiz bölgüsü

Bakı	59,1%
Qəbələ	10,4 %
Xaçmaz	5,4 %
Naftalan	4,1%
Quba	3,8%
Qusar	3,6%
Naxçıvan	2,9%
Qax	0,9%
Gəncə	0,9%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Lənkəran	0,8%
Digər şəhər və ya rayonlar	8,1%

Mənbə : Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Mərkəzi Bankın verdiyi hesabatla görə Azərbaycanda təkcə 2017-ci ilin ilk 6 ayında qarşılıqlı turizm xidmətlərinin dövriyyəsi 2,5 milyard dollar olmuşdur. Əcnəbi turistlərin Azərbaycanda xərclədikləri vəsait ümumilikdə 1,3 milyard dollara yaxın idisə, azərbaycanlı turistlərin xaricdə xərclədikləri vəsait 1,2 milyarda bərabər olmuşdur. Məsələyə başqa bir tərəfdən yanaşsaq xarici turistlərin Azərbaycanda çox vəsait xərcləmələrinin səbəblərindən birini turizm sferasındakı xidmətlərin bir qədər yüksək qiymətə olması ilə də əlaqələndirmək olar. (<https://www.stat.gov.az>)

Nəticə və Təkliflər

Turizm sahəsində xeyli inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sferasında çalışan heyət ixtisaslaşmış peşəkar kadrlardan ibarət olur. Bir çox ölkələrdə bu cür işçilər işə götürülərkən xüsusi imtahanlardan və müsahibələrdən keçirilir və sertifikatla təltif olunurlar. Bu da xidmətin keyfiyyətində özünü göstərmiş olur. Ümumiyyətlə, nəzər saldıqda görünür ki, Turizm sektoru xidmətlə çox sıx bağlıdır. Ölkəyə gəlmiş turistlər hər bir sferadakı xidmətdən yüksək məmnunluq duyarsa, bu həm onun, həm də başqa turistlərin bir daha gəlməsinə səbəb ola bilər. Məsələn bir turist bir ölkəyə tək və ya hər hansı bir yaxını ilə gəldikdə, buradakı hər bir şeydən razı qaldıqda, artıq onda həmin ölkə barəsində xoş xatirələr yaranır. Onun bu barədə öz ölkəsində məlumat verməsi kifayət edir ki, başqa turistlər də bu ölkəyə axın etsinlər. Bunun üçün aparıcı rol təbii ki xidmət sektoru oynayır.

Ədəbiyyatlar

- <https://az.wikipedia.org/wiki/Ekoturizm> ;
<https://az.wikipedia.org/wiki/Turizm> ;
<https://kayzen.az/blog/turizm/4089/turizmin-tarixi.html> ;
<https://kayzen.az/blog/turizm/1145/turizm-və-turizmin-növləri.html> ;
<https://www.stat.gov.az>

Fırıldaq Üçbucağı: Fırsətlərin Qarşısının Alınmasında Sındırılmış Pəncərələr Nəzəriyyəsi

*Eldəniz ABDULLAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
eldanizabdullayev@outlook.com*

Xülasə

Bu gün bütün dünyada işçilər tərəfindən törədilən dələduzluq və vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə halları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməkdədir. Bu hadisələr investisiya bazarında etibarın zəifləməsinə səbəb olmaqla milli iqtisadiyyatlara böyük zərər vurur. Hər il kiçik müəssisələrdən transmilli korporasiyalara qədər bir çox şirkətlər işçilərinin vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsi və şirkət əmlakının mənimsənilməsi nəticəsində külli miqdarda vəsait itirirlər. Onların bir qismi aşkar olunub müəyyən tədbirlər görülsə də, daxili nəzarət sistemi zəif olan şirkətlər bəzən illərlə oğurluğa məruz qalır. Bu cür hallar şirkətin etibarına xələl gətirməklə onun əməkdaşlıq etdiyi bir çox şirkətlərə mənfi təsir göstərir. Həmçinin şirkətlərin adlarının belə hadisələrdə hallanması onların banklar və digər kredit təşkilatları qarşısında olan nüfuzuna zərər vurur, etibarını sarsıdır. Bu səbəbdən şirkətlər maliyyə itkilərinin qarşısını almaq üçün fırıldaqçılıq hallarını önləməyə çalışmalıdırlar.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində fırıldaqçı əməllərin törədilməsinə səbəb olan ünsürlər müəyyən edilmişdir. Araşdırmada fırıldaqçılıq törədilməsinin əsasında dayanan sözügedən faktorlar – “Fırıldaq üçbucağı” anlayışı, onun elementləri izah edilmişdir. Həmçinin, “Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi”nin mahiyyəti izah edilmişdir. Həmin məlumatlar əsasında məqalə mövzusunun təşkil edən bu araşdırmada nizamsız, düzgün olmayan davranış göstəricilərinin qanunsuz halların törədilməsinə meyli artırdığını müdafiə edən “Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi” ilə fırıldaq hallarının törədilməsinə səbəb olan ünsürlərdən, eyni zamanda “fırıldaq üçbucağı”nın bucaqlarından biri olan “fırsət” faktoru ilə daxili nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi fonunda əlaqə qurmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: Fırıldaqçılıq, Fırıldaq üçbucağı, Daxili nəzarət, Daxili audit, Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi

Giriş

Keçmişdən bu günə qədər kiçik şirkətlərdən tutmuş transmilli korporasiyalara qədər bir çox şirkət işçilərinin törətdikləri fırıldaqçılıq hadisələri nəticəsində, böyük maliyyə itkiləri ilə üzləşmiş, hətta, onlardan bəziləri bu itkilər nəticəsində fəaliyyətlərini dayandırmalı olmuşlar. Son dövrlərdə bu kimi halların genişlənməsi, bunun təmsalında şirkətlərə dəyən zərərin miqdarının artması fırıldaq anlayışı və fırıldaq təftişi məsələlərini aktuallaşdırmış, gündəmə gətirmişdir. Başqa sözlə, bu kimi hallar nəticəsində vurulan ziyan bu məsələ ilə bağlı bir sıra araşdırmaların və tənzimləmələrin aparılması prosesini sürətləndirmişdir. Şirkətlər bu tənzimləmələrin nəzdində böyük itkilərlə, sanksiyalarla qarşılaşmamaq və bazar dəyərlərini qorumaq məqsədilə sui-istifadə, dələduzluq halları ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Demək olar ki, şirkətlərdə müxtəlif sahələrdə çalışan işçilər və ya rəhbər şəxslər

tərəfindən törədilən fırıldaq halları, əsasən şirkət aktivləri və resurslarını mənimsəmək və ya şəxsi məqsədlər üçün sui-istifadə etmək yoluyla həyata keçirilməkdədir.

Fırıldaqçılığa baş vuranlar üzərində çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda əsas 2 məqama diqqət yetirilmişdir. Birincisi, hansı növ fırıldaq metodunun törədildiyi, digəri isə, hadisəni törətməyə səbəb olan faktorlar olmuşdur. Araşdırmalarda bu suallara müxtəlif nəzəriyyələrlə cavab tapmağa çalışılmışdır. Fırıldaqçılığın törədilməsində sosial, iqtisadi faktorlar və fərdin şəxsi keyfiyyətləri kimi ünsürlərin təsiri olduğu müşahidə edilmişdir.

Fırıldaqçılıq

Hadisəni törətməyə səbəb olan faktorlarla bağlı aparılan araşdırmalar bu hadisələri törədənlərin 3 ünsürün bir araya gəlməsi nəticəsində reallaşdırdıqlarını ortaya çıxarmışdır. Bunlar təzyiq, fürsət və bəraət qazandırma/rationallaşdırma. Bu mövzu ilə əlaqəli ilk tədqiqat 1953-cü ildə kriminoloji mütəxəssis olan Donald Kressey tərəfindən aparılan "Hiylə Risk Faktoru Nəzəriyyəsi" adlanan araşdırma. Bu tədqiqat insanları fırıldaqçılıq törətməyə sövq edən davranışların altında yatan əsas səbəbin nə olduğunu müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Kressey 5 ay müddətində böyük məbləğlərdə pul vəsaitlərini mənimsəməkdən məhkum edilmiş 250 nəfər ilə görüşmüşdür. Bu görüşlərdən çıxan nəticəyə görə insanlar işə xoş niyyət və məsuliyyət hissi ilə başlayır, lakin müəyyən şərtlər onları fırıldaqçılıq törətməyə təşviq edir. Kressey araşdırmanın sonunda fırıldaq əməlinin törədilməsində üç faktorun (təzyiq, fürsət və bəraət qazandırma/rationallaşdırma) bir səviyyəyə qədər birlikdə olmasının vacib olduğunu bildirmişdir. (Rabi`u vd., 2015: 31; Skousen vd., 2018:56).

ACFE (The Association of Certified Fraud Examiner/Sertifikatlı Fırıldaqçılıq Tədqiqatçıları Assosiasiyası) şirkətlərdə törədilən fırıldaqçılıq hadisələrini 3 qrupda təsnif etmişdir:

1. Resurslardan sui-istifadə
2. Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması
3. Korrupsiya

Resurslardan sui-istifadə anlayışı mənimsəmə, şirkət resurslarının sui-istifadəsi və ya oğurlanması, xərclərin şişirdilməsi və s. qeyri-qanuni əməlləri əhatə edir. (Ata vd., 2009:216). Resurslardan sui-istifadə əsasən, şirkətlərdəki aktivlərin kənarlaşdırılması, yəni işçilər tərəfindən oğurlanması şəklində meydana çıxır və nisbətən kiçik və əhəmiyyətsiz məbləğlərlə müşayiət olunur. (Erkan ve Arıcı, 2011:39).

Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması isə, səhmdarlar, kredit təşkilatları, dövlət və digər maliyyə hesabatları ilə maraqlı tərəflərin aldadılması, yanlış və ya təhrif olunmuş məlumatların

çatdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, maliyyə hesabatlarında əks etdirilməli olan məbləğlərin və ya izahlı qeydlərin məqsədli şəkildə gizlədilərək maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin aldadılması prosesidir. Realda olduğundan artıq və ya əksik göstərilən satış məbləğləri, cari ilə aid olmayan gəlir və ya xərclərin, əslində, cari ilə aid imiş kimi əks etdirilməsi kimi nümunələr göstərilə bilər (Zager vd., 2016:694).

Korrupsiya - vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın (qurumun) statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır. (580-IIQ - Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında) Bu araşdırmada fırıldaq üçbucağının ünsürləri ilə yanaşı, fırıldaqın ortaya çıxarılmasında yer alan fürsət ünsürünün qarşısının alınması “Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi” ilə əlaqələndirilməyə çalışılacaqdır.

Şirkətlərlə bağlı maraqlı tərəflərin ehtiyac duyduğu aktual və etibarlı maliyyə məlumatlarının təmin edilməsi rəhbərlərin davranışları və qabiliyyətləri ilə əlaqəlidir. İdarəçi statusuna malik işçilər məqsədli şəkildə və ya bilməyərək, bir çox səbəbdən dolayı maraqlı tərəflərə aldadıcı məlumatlar ötürə bilirlər. Mühasibat əməliyyatlarının başa düşülməsinin bu sahəyə yad tərəflər üçün kompleks xarakter daşması, maliyyə məlumatlarının etibarlılığına kölgə salmaqdadır ki, bu səbəbdən də müəssisələrdə xətalər və fırıldaqçılıq hadisələri baş verməkdədir. (Çubukçu, 2009: 115). Fırıldaqçılıq - maliyyə xarakterli hadisələrin qeyd edilməsi, təsnifatı, hesabatların hazırlanması, şərh və analiz edilməsi mərhələlərində bəd niyyətlə və müəssisəylə bağlı maraqlı tərəflərə ziyan dəyə biləcək şəkildə çap edilmiş və rəqəmsal mühitdə milli və beynəlxalq hüquqi qanunvericiliyə zidd davranmaq, davranmağa təşviq etmək və ya cinayətdə iştirak etməkdir (Doğan və Kayakıran, 2017: 169). Xətalər isə yuxarıda sadalanan maliyyə xarakterli əməliyyatlarda diqqətsizlik, gözdən yayınma kimi məqsədli olmayan səhvlərdən qaynaqlanan vəziyyətlərdir. Hadisənin fırıldaqçılıq kimi adlandırılması üçün o, iki əsas xüsusiyyətə malik olmalıdır. Birincisi, qəsdən, məqsədli şəkildə törədilmiş olmasıdır. İkincisi, şirkətlərdəki işçilərin və ya menecerlərin bunun nəticəsindən fayda/iqtisadi səmərə təmin etmək niyyəti daşmasıdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fırıldaqçılıq bir tərəfdən şirkətlərin maraqlarına zidd olub, digər tərəfdən fərdlərin/qrupların maraqlarına xidmət edir.

Fırıldaqçılıq şirkətin, demək olar ki, hər bir fəaliyyət sahəsində baş verə bilər və hər hansı bir işçi tərəfindən törədilə bilər. Təsbit edilə bilməyəcəyi düşüncəsi və inancı ilə cəsarət tapan etik

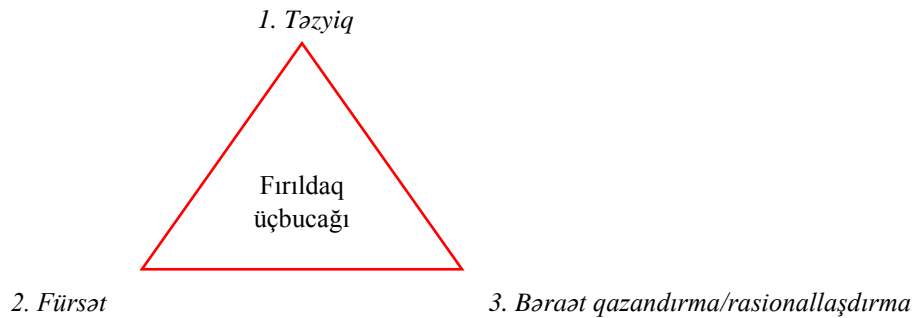
cəhətdən zəif xarakterli işçilər, təəssüf ki, şirkətlərin daxili nəzarət sistemi kimi təhlükəsizlik tədbirlərini aradan qaldırmaq üçün bir yol tapa bilməkdədirlər (Fishman, 2001: 58).

ACFE-nin dərc etdiyi illik hesabatda əsasən, şirkətlər fırıldaqçılıq əməlləri ucbatından illik gəlirlərinin təqribən 5%-ni itirirlər. 2017-ci ildə şirkətlərin fırıldaqçılıqla əlaqəli zərəri 7,1 milyard dolları keçmişdir. Ən çox rast gəlinən fırıldaqçılıq forması 89%-lik göstərici ilə şirkət əmlakından/aktivlərindən sui-istifadə təşkil edir. İkinci sıra 38% korrupsiya və 10% maliyyə hesabatlarında edilən fırıldaqçılıqla bağlı hadisələrdir (ACFE, 2018: 10). Bu rəqəmlər təxminlərə əsaslanarsa da, ziyan miqdarının böyüklüyü problemin əhəmiyyətini vurğulayır.

Yüksək menecerlərin fırıldaqçılıqları, əsasən, şirkətin maliyyə hesabatlarında olan məlumatların həqiqəti əks etdirməsinin qarşısını almaqla əlaqəli olur. Fırıldaqçılığa üz tutan yüksək vəzifəli menecerlər öz şəxsi mənafevləri üçün şirkətin maliyyə vəziyyətini olduğundan yaxşı və ya pis göstəririlər. İdarəçi şəxslərin fırıldaqçılığı sırası işçilər tərəfindən törədilən fırıldaqçılarla müqayisədə say etibarilə daha az olsa da, daha çox maddi itkiyə səbəb olur.

Fırıldaqçılıq əməllərinin söykəndiyi səbəblər; daha az mənfəət bəyan etməklə az vergi ödəməkdən şəxsi mənfəət əldə etməyə, səhmdarlara daha az dividend ödəmək və ya maliyyə hesabatları yaxşı vəziyyətdə olmadıqda müəssisənin maliyyə hesabatlarının kreditörlərə daha yaxşı göstərilməsini təmin etməyə qədər uzanmaqdadır (Kaval, 2005: 65).

Sxem 1. Fırıldaq üçbucağı (Donald R. Kressey).

Fırıldaq üçbucağı kimi adlandırılan konsepsiya bir fərdin saxta əməliyyatlara yönəlməsinə səbəb olan faktorları izah edən bir modeldir. Bu amillər təzyiqdən, fərsətdən və bəraət qazandırma/rasionallaşdırmadan ibarətdir (Kressey, 1973). Joseph T. Wells fırıldaq üçbucaq modelini mütəşəkkil cinayətkarlığa dair tədqiqatları ilə tanınan sosioloq Donald R. Kresseyin araşdırmasından ilhamlanaraq inkişaf etdirmişdir. (Farahmand and Spafford, 2010: 8)

Təzyiq - Fırıldaqcılıq əməllərinin törədilməsi ilə əlaqədar təzyiqi maddi və qeyri-maddi olaraq qruplaşdırmaq mümkündür. Şirkətlərin mənfəət hədəfləri, performans əsaslanan bonus sistemi və səhmdarların dividend gözləntiləri maddi ünsürlərə, işçilərin sosial statuslarını möhkəmləndirmək arzusu kimi faktorlar isə qeyri-maddi ünsürlərə misal göstərmək olar.

Təzyiqlər həm şirkətin maliyyə sabitliyi və gəlirliyini təhdid edən iqtisadi, sənaye və fəaliyyət göstərilən sektor kimi xarici amillərdən yarana bildiyi kimi; satış/gəlirlilik hədəflərinə çatmaq və kreditör, analitiklər və səhmdarların gözləntilərinə cavab vermək üçün rəhbərliyin həddindən artıq təzyiq hiss etdiyi vəziyyətlər də ola bilər (Chong, 2013: 49).

Bundan başqa həmçinin, işçilərin öz şəxsi həyatları ilə bağlı yaşadıkları maddi çətinliklər, pis vəziyyətlər və s. kimi amillər də onları səhv addımlar atmağa sövq edə bilər.

Fürsət - Fürsət bir işçinin fırlıdqılıq əməli törətməsinə icazə verən bir imkan və şəraitin olması vəziyyətidir. Bu vəziyyət müəssisədə daxili nəzarət sisteminin zəifliyi, işçilər arasında vəzifə səlahiyyətləri bölgüsünün düzgün paylanmaması, iş mühitində şəffaflığın olmaması və cəzalandırma sisteminin zəifliyi ilə bağlıdır. Cinayət törətmək fürsəti ortaya çıxmıdıqca, təzyiq altında və cinayətə meyilli olan insanlar belə əlverişli bir fürsət tapa bilməzlərsə, onlar şirkət üçün təhlükə yarada bilməzlər (Karabınar və Akyel 2009). Fürsətin yaranması ilə birlikdə işçilər tutulmayacaqlarını, yaxud tutulsalar da, heç bir şəkildə cəzalandırılmayacaqlarını, cəzadan özlərini asanlıqla xilas edə biləcəklərini düşünərək/inanaraq cinayəti törətməkdədirlər.

Bəraət qazandırma/rasionallaşdırma - Fürsət və təzyiq faktorlarının fırlıdqılıq ilə əlaqəli olduğu məlum olsa da, bəraət qazandırma/rasionallaşdırma haqqında çox az məlumat vardır (Murphy və Dacin, 2011). Belə ki rasionallaşdırma əməli törətməyə niyyətli işçinin hiyləgər əməliyyatlarına haqq qazandırmaq üçün irəli sürdüyü və elə özünün də inandığı bəhanələrdir (Bozkurt, 2009: 113-125). Fırıldıqcılıq əməli törədənlər “başqaları da bunu edir, işləyirəm və mən bunu haqq edirəm, etdiyim şeyin heç kimə ziyanı yoxdur, başqa çarəm yoxdur” kimi düşüncələr ilə əvvəlcə özlərini inandırır və törətdikləri qeyri-qanuni əməl üçün özlərinə bəraət qazandır, əməllərini rasionallaşdırırlar.

Metod

“Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi”

Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi bir mühitdə mövcud olan xırda nizamsızlıq elementinin qadağan olunan əməl törətməyə təşviq edəcəyi prinsipinə əsaslanır.

1990-cı illərin ortalarında Nyu-Yorkun meri və onun polis komissarı yeni bir kampaniya qəbul etdi. Əsas diqqət kiçik cinayətlər və ətraf mühitlə bağlı qanun pozuntuları ilə mübarizə aparmağa cəmlənmişdi. Qraffitilər divarlardan çıxarılmış, küçələr süpürülmüş və digər vandalizm əlamətləri təmizlənmişdi. Bu təşəbbüs Vilson və Kelling'in "Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi"nə (SPN) əsaslanırdı. Bu konsepsiya müdafiə edirdi ki, sınıq pəncərələr, zibillənmiş ətraf mühit və qraffiti kimi mənfi hallar digər növ pozuntu və kiçik cinayətlərə yol açmaqdadır. Belə düşündülər ki, küçələrdən çirklənmənin, qraffitilərin aradan qaldırılması ilə kiçik cinayət xarakterli davranışlar da əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır. Kampaniya tətbiq edildikdən sonra, Nyu-Yorkda kiçik miqyaslı cinayət hadisələrinin sayı xeyli aşağı düşdü. O zamandan bəri Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsinə əsaslanan yanaşmalar məşhurlaşmış və dünya miqyasında qəbul edilmişdir (məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Böyük Britaniyanın, Niderlandın, İndoneziya və Cənubi Afrikanın müxtəlif şəhərlərində).

Qroningen Universitetinin sosioloqları tərəfindən bu nəzəriyyənin yoxlanılması üçün bir sıra təcrübələr keçirilmişdir.

Təcrübələrin biri mağazaların yerləşdiyi və yerli sakinlərin alış-veriş edərkən velosipedlərini park etdikləri bir sahədə keçirilmişdir. Nizami şəraitdə divar təmiz idi, nizamsız şəraitdə isə, əksinə, divarlarda qraffiti çəkilmişdi. Divarda qadağanedici işarə (rəsm çəkməyin qadağan olunması barədə) düzgün olmayan davranışı işarə edirdi. Həmin nişan yüksək dərəcədə nəzərəçarpan idi və müşahidə zonasına daxil olan hər bir fərd ən azından ona nəzər yetirirdi. İştirakçılar sayı 77 nəfər idi və onların hamısı velosipedlərini park etdikləri yerdən götürmək üçün yaxınlaşmalı idilər. Təcrübəni icra edənlər hər bir velosipedin sükənətinə üzərində məlum olmayan bir idman malları dükanının loqosu və "Hər kəsə xoş bayramlar arzu edirik" yazısı olan kağız asırlar. Flayerlər sükəndən asanlıqla çıxarıla bilirdi. Bu təcrübədə küçədə zibil qutusunun yoxluğundan velosipedçilərin flayerləri daha sonra atmaq üçün özləriylə götürmələri "zibillənmək", kağızı yerə atmaq, ya digər bir velosipedin üzərinə asmaları isə "zibilləmək" kimi qəbul olunurdu.

Analiz

Həyata keçirilən bu təcrübədə olduqca maraqlı nəticələr əldə olunur. Nizami şəraitdə 77 velosipedçidən cəmi 25-i (33%) qaydaya riayət etməyərək "zibilləmə" davranışı nümayiş etdirir. Sonradan eyni təcrübəni eyni hava şəraitində və günün eyni saatlarında yenidən təkrar edirlər. Ancaq bu dəfə təcrübə nizamsız şəraitdə, yəni divarda müəyyən rəsmlər, qraffitilər çəkilmiş variantda təşkil olunur. Bu dəfə isə, 53 nəfərin (69%) qaydanı pozduğu müşahidə edilir. Beləliklə, təcrübə nəticəsində belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, divarda

qraffitilərin çəkilməsi barədə qadağanın pozulmuş olması insanlarda digər bir qaydanı da pozmaq üçün stimül yaradır.

Qroningen Universitetinin sosioloqlarının keçirdiyi müxtəlif təcrübələrdə eyni nəticələr müşahidə edilmişdir. Hər hansı bir şəraitdə əgər, müəyyən bir qadağa qoyulmuşdursa, lakin ona əməl olunmadığını, onun pozula bildiyini gördükdə, insanlar özləri də qadağanı pozmağa meyl göstərirlər. Yuxarıdakı misalda insanların “divarda qraffiti çəkmək qadağandır” nişanına məhəl qoymadığını görə təcrübə iştirakçıları həmin ərazini zibilləməyə özlərində stimül tapırlar. Onlar sanki bu qadağanın pozulmasının heç kimin vecinə olmadığını düşünürlər və digər qadağalara əməl olunmamasında da “cəsarət tapırlar”. Bu da öz növbəsində, əslində, “nəzarətin yoxluğu” düşüncəsi formalaşdırmaqla daha ciddi qanun pozuntularına, hətta, oğurluq hallarına səbəb ola bilər.

“Sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi”ni şirkətlərdə törədilən fırıldaqçılıq hadisələri ilə əlaqələndirmək onların törədilmə səbəbləri, onları necə önləmək istiqamətində müəyyən təsəvvür formalaşdırmaqda faydalı ola bilər.

Bu nəzəriyyə əsasında ifadə etmək mümkündür ki, şirkət fəaliyyətində aşkar edilmiş kiçik nizamsızlıqlar, boşluqlar aradan qaldırılmazsa, bu gələcəkdə daha çox qanun pozuntularına yol açar. Kiçik miqyaslı fırıldaqçılığa, sui-istifadəyə göz yummaq, icazə vermək, başqa sözlə, “birinci dəfədir” yanaşması ilə hadisənin üzərindən keçmək daha böyük, daha ciddi fırıldaqçılıq əməlləri üçün şərait yaratmış olacaq. Əvvəlki hissələrdə şirkətlərdə meydana çıxan fırıldaqçılıq xarakterli əməllərin fırıldaq üçbucağının bir elementi olan fürsət ünsürünün, xüsusilə, daxili nəzarətin zəif olmasından qaynaqlandığı qeyd olunmuşdur. Şirkətdə işçinin daxili nəzarət sistemindən yayınmağın mümkünlüyü düşüncəsi, ətrafda digər işçilərin düzgün olmayan, qeyri-etik davranışlarından, əvvəllər belə hadisələrin törədildiyi barədə məlumatı olmağından və ümumiyyətlə, kiminsə mövcud şəraitdə vəziyyətdən faydalana bilməsi faktını yəqin etməsindən qaynaqlana bilər.

Şirkətlərdə fırıldaqçılıq hallarının ortaya çıxarılması üçün daxili nəzarət mexanizmlərində olan zəiflikləri görə və bunun üçün niyyətli işçilər üçün fürsətlər yaranmış olacaqdır. Daxili nəzarətin effektiv aparılmaması və düzgün tətbiq olunmaması, və ya ümumiyyətlə, bu sahəyə kifayət qədər önəm verilməməsi fırıldaqçılığın törədilməsi ehtimalının artmasına səbəb olacaqdır. Daxili nəzarət sistemi önləyici, təsbit edici, istiqamətləndirici və boşluq doldurucu/əvəzləyici nəzarət metodlarından təşkil olunur. Önləyici nəzarət şirkətdə arzuolunmaz vəziyyətlərin qarşısının alınmasını təmin etmək məqsədilə formalaşdırılır. Rəhbərlik sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsində olduğu kimi, birinci pəncərənin qırıldığı anda,

yəni problemin ilk dəfə təzahür etdiyi zamanda onu aradan qaldırmağa çalışmazsa, və ya diqqətəlayiq hesab etməzsə, gələcəkdə böyük miqyaslı firıldaqcılıq cəhdlərinin baş verməsi üçün şərait yaratmış olacaqdır. Sındırılmış pəncərə təmir edilməzsə, bu kimi hallar üçün mühit yaranacaq, bu isə fərdlərdə qanun pozuntusu törətmək üçün stimül yaradacaqdır.

Nəticə Və Təkliflər

Kommersiya şirkətlərinin fəaliyyətlərinin əsasını mənfəət əldə etmək təşkil edir ki, bu mənfəətin də firıldaqcılıq əməlləri ilə işçilərdən tərəfindən ələ keçirilməsi problemi bu gün aktual məsələlərdən biridir. Daxili nəzarət mexanizmi düzgün və sistemətik qurulmamış, boşluqların aradan qaldırılmadığı, arzuolunmaz hallar aşkar olduqda cəza tədbirlərinin həyata keçirilmədiyi bir iş mühitində firıldaqcılığa cəhd olması ehtimalı yüksək səviyyədədir. Bu araşdırmada “sındırılmış pəncərələr nəzəriyyəsi”nin tətbiqi nəticəsində daxili nəzarət sistemində meydana gələn axsamalara, çatışmazlıqlara digər işçilərin hansı formada yanaşa biləcəyi barədə fikir yürütməyə çalışılmışdır. Digər tərəfdən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, daxili nəzarət sisteminin nəticələrinə şirkət rəhbərliyi tərəfindən biganə münasibət göstərilməsi, lazımi tədbirlərin görülməməsi və baş verənlərə göz yumulması digər işçilərin prizmasından yanaşdıqda onların şirkət daxilində digər qayda və qanunları pozmağa meylinin artmasına və özlərində qeyri-qanuni əməlləri törətmək üçün stimül tapmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

- ACFE-The Association Of Certified Fraud Examiners, (2018), Report To The Nations 2018 Global Study On Occupational Fraud And Abuse, ACFE, <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfe-public/2018-report-to-the-nations.pdf> (27.04.2019).
- Ata H. A., Uğurlu M., Altun M. Ö., (2009), “Finansal Tablo Hilelərinin Önlenmesinde Denetçi Algılamaları”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 8, No.1, s: 215-230.
- Bozkurt N., (2009), İşletmənin Kara Deliği Hile Çalışan Hileleri, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Cressey, D., (1953), Other People’s Money; a Study in the Social Psychology of Embezzlement, Free Press, Glencoe IL.
- Çubukcu, Sezen (2009), “Muhasebe Hilelerini Ortaya Çıkarmada Benford Modeli’nin İlk İki Basamak Yaklaşımı İle Kullanılması”, MÖDAV, 11(3) s: 113-142.
- Doğan ve sevinç, Doğan, S.; Kayakıran, D., (2017), “İşletmelerde Hile Denetiminin Önemi”, Maliye Finans Yazıları, 108, s: 67-188.
- Erkan M.; Arıcı N. D. (2011), “Hata Ve Hile Denetimi: Sermaye Piyasası Kuruluna Kayıtlı Halka Açık Anonim Şirketlere İlişkin Düzenlemeler”, Muhasebe Ve Denetime Bakış, Ocak 2011, s. 29-43.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Farahmand, F.; Spafford, E. H., (2010), “Understanding insiders: An analysis of risk-taking behavior”, *Information Systems Frontiers*, 15(1), p: 5-15.
- Fishman, H. N. (2001), “Signs of Fraud: A Case By Case Review”, *Cpa Journal*, 71(3), p: 58-59).
- Karabınar, S.; Akyel, N., (2009), “Hileler ve Muhasebe Denetimindeki Yeri”, *Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi*, <https://docplayer.biz.tr/10508638-Hileler-ve-muhasebedenetimindeki-yeri.html> (27.04.2019).
- Kaval H. (2005), *Uluslararası Finansal Raporlama Standartları Uygulama Örnekleri İle Muhasebe Denetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Murphy, P. R.; Dacin, M. T., (2011), “Psychological Pathways to Fraud: Understanding and Preventing Fraud in Organizations”, *Journal of Business Ethics*, 101(4), p: 601-618.
- Rabi’u Abdullahi, Noorhayati Mansor, Muhammad Shahir Nuhu, (2015), “Fraud Triangle Theory and Fraud Diamond Theory: Understanding the Convergent and Divergent for Future Research”, *European Journal of Business and Management*, 7(28), p: 30-37.
- Zager L., Malis S. S., Novak A., (2016), “The Role And Responsibility Of Auditors İn Prevention And Detection Of Fraudulent Financial Reporting”, *Procedia Economics And Finance*, 39, p: 693-700.
- Keizer K., Lindenberg S., Steg L., (2008), “The Spreading of Disorder”, *Science*, 322(5908), p: 1681-1685.
- Korruptsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/5809>, (27.04.2019).

Səhm Bazarlarının (Fond Birjalarının) Yaranma Tarixi

*Elgin CAHANGİROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
cahangirove@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə səhm bazarlarının iqtisadi fəaliyyətdə xüsusi əhəmiyyəti vardır. Səhm bazarları maliyyə bazarlarının bir növü olub, nizamnamə kapitalını artırmaq istəyən şirkətlərlə artıq vəsaitə sahib olan və investisiya etmək istəyən şəxslərin bir yerdə cəmləşdiyi bazarlardır. Belə ki, əgər şirkət öz kommersiya fəaliyyətləri üçün əlavə vəsaitə ehtiyac duyursa, bu vəsait borc almaq və ya hissə sənədləri (səhmlər) buraxmaq yolu ilə əldə edə bilər. İnvestorlar tərəfindən alınan bu səhmlər, şirkətin pul vəsaitlərinə olan ehtiyacını ödəməklə bərabər, investirlərə də şirkətin aktivləri və gələcəkdə əldə edəcəyi mənfəət üzərində pay əldə etmək hüququ verir. Bu proses iqtisadiyyata vəsaitlərin dövriyyəsinə təmin edərək, iqtisadi səmərəliliyi və gəlirliliyi artırır. Bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafı məhz bu bazarların fəaliyyətindən asılıdır. Bu bazarlar bir çox ölkədə fəaliyyət göstərir və qlobal iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsidir. Buna baxmayaraq, səhm bazarları iqtisadi fəaliyyət növlərinin genişləndiyi son dövrlərdə yarandığı üçün yeni bazarlar sayılır. İnternet və telekommunikasiya texnologiyalarının son dövrlərdə sürətli inkişafı səhm bazarlarına da təsirli olmuşdur, onların inkişafına və strukturunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Lakin, bu maliyyə bazarları qlobal iqtisadiyyatda tarix boyu bu gün olduğu qədər önəmli rol oynamayıb. Belə ki, orta əsrlərdə və ondan əvvəlki dövrlərdə mövcud olan sosial və iqtisadi sistemlər səhm bazarlarının yaranmasını zəruri etməmişdir. Bu məqalədə, sizə səhm bazarlarının qısa tarixi və onların iqtisadiyyatdakı rolunu indiki dövrdə olduğu qədər əhəmiyyətlə səviyyəyə gəlib çatdığı haqqında məlumat verəcəyəm.

Açar sözlər: Səhm bazarı, Fond birjası, Bazar kapitallaşması, İstiqraz

İlkin səhm və əmtəə bazarları

Həqiqi mənada ilk səhm bazarı 1500-cü illərədək mövcud olmamışdır. Lakin, bundan əvvəlki dövrlərdə də tam olaraq səhm bazarlarının funksiyalarını yerinə yetirməsə də, ona oxşar qurumlar var idi.

Məsələn, 12-ci əsrdə Fransada kəndlilərə verilən borc sənədləri baronlar və qraflar arasında yenidən alınıb satılırdı. Bu cür əməliyyatlar zamanı arada vasitəçilik edən banka bənzər qurumlar da var idi. Burada iştirakçılar borcları qiymətli kağızlar şəklində alıb-satdığı üçün bu bazarı müəyyən mənada ilkin səhm bazarı kimi qiymətləndirmək mümkündür.

13-cü əsrin ortalarında isə Venesiyada bankirlər dövlət tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlarla alqı-satqı etməyə başlamışdılar. Bu proses, bir müddət sonra, Pitsa, Verona, Genuya və Florensiya kimi digər İtalyan şəhərlərinə də yayılmışdı. Belə qiymətli kağızların İtaliyada meydana gəlməsi ona görə mümkün olmuşdur ki, qeyd edilən şəhərlərdə müstəqil şəhər-dövlətləri mövcud idi və onlar yüksək zümrəli zadəganlar tərəfindən idarə edilmirdi. Bu dövrdə,

İtalyan şəhər-dövlətlərində həmçinin bəzi şirkətlər də öz adlarına qiymətli kağızlar dövriyyəyə buraxırdı.

Dünyada ilk səhm bazarları (səhm olmadan)

Göstərdiyi xidmətlər və funksional cəhətdən müasir səhm bazarları ilə oxşarlıq təşkil edən ilk maliyyə bazarları Belçikada Bruj, Flander, Gent və Hollandiyada yerləşən Rotterdam şəhərlərinin adı ilə bağlıdır. Qeyd edilən bu şəhərlərin hər biri 15 və 16-cı əsrlərdə özlərinə məxsus səhm bazarlarına ev sahibliyi edirdi.

Yuxarıda qeyd edilən şəhərlərdən əlavə olaraq, Belçikanın Antverpen şəhərində də həmin dövrlərdə bu tip maliyyə bazarları fəaliyyət göstərirdi. Bir çox tarixçilər və iqtisadçılar dünyada fəaliyyət göstərmiş ilk səhm bazarını məhz bu şəhərin adı ilə bağlayır. Antverpen həmin dövrlərdə Belçikanın kommertiya və ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı, eyni zamanda nüfuzlu “Van der Beurze” ailəsinin də vətəni idi. Buna görə də ilk səhm bazarları bəzən “Beurzen” bazarları da adlandırılır.

Sözgedən bütün bu səhm bazarlarının bir çatışmazlığı var idi: səhm. Quruluş və infrastruktur cəhətdən müasir bazarlara bənzəsələr də, əslində bu bazarlarda heç kim şirkət səhmlərinin alğı-satqısı ilə məşğul deyildi. Bunun əvəzinə olaraq, iştirakçılar dövlətin və bəzi fiziki şəxslərin borc sənədlərinin öz aralarında ticarəti ilə məşğul olurdu. Təşkilati cəhətdən səhm bazarına nə qədər bənzəsələr də, əslində ticarət olunan qiymətli kağızlar fərqli idi.

Səhmləri ictimaiyyət tərəfindən ticarət olunan ilk şirkət

Ost Hind Ticarət şirkəti geniş şəkildə səhmlər ictimaiyyət tərəfindən ticarət olunan şirkət kimi qəbul edilir. Hindistanda tədarük olunan malların ticarəti məqsədilə 17-ci əsrin əvvəllərində İngiltərə tərəfindən yaradılmış bu şirkət, daha sonra Çin və İndoneziya bazarlarında da ticarətlə məşğul olmuş, ticarət fəaliyyətinə əlavə olaraq, get-gedə siyasi və hərbi qüvvəyə çevrilmişdir. Bu şirkətin səhmləri ictimaiyyətə açıq elan etməsinin əslində sadə bir səbəbi var idi: risk.

Sadə dillə desək, hələ yeni kəşf edilmiş dünyanın guşələrinə təkbaşına yelkən açmaq bir şirkət üçün çox riskli idi. Hindistan ilk dəfə zəngin ticarət potensialı ilə Avropalılar tərəfindən kəşf edilməyə başladığı zaman, dəniz səyyahları buraya axın etməyə başladılar. Çox sayda səyyahın Hindistana ticarət məqsədilə getməsinə baxmayaraq, onların çox az qismi evlərinə geri dönə bilirdi. Gəmilərin təbii fəlakətlər nəticəsində batması, malların tələf olması kimi risklər bu şirkəti maliyyələşdirən qüvvələri risklərdən yayınmaq haqqında düşünməyə vadar edirdi.

Bu riskləri nəzərə alaraq, nəhayət ki, 1599-cu il 12 Dekabr tarixində kraliça tərəfindən rəsmi nizamnamə ilə təltif olunan şirkət “Şərqi Hindistanla ticarət edən tacirlərin birliyi” adlandırılaraq ona geniş imtiyazlar verildi. Belə ki, bu şirkət Ümid burnu ilə Magellan boğazı arasındakı geniş ərazidə İngiltərə adından ticarət fəaliyyətlərini həyata keçirən yeganə hüquqi şəxs olaraq, təbii monopolist oldu. Bununla bərabər, Ost Hind şirkəti həm də dünya tarixində məhdud məsuliyyətli cəmiyyət prinsipi ilə işləyən ilk şirkət olmuş oldu. Başqa sözlə desək, artıq İngiltərə dövləti bu şirkətin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımırdı və Şirkət qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, öz təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərdə müstəqil idi.

İngiltərədə ayrı-ayrı səhmdarların müstəqil cəmiyyəti şəklində yenidən qurulan Ost Hind şirkətindən sonra investorlar başa düşdü ki, “bütün yumurtaları eyni səbətə yığmaq” risklərin idarə edilməsi baxımından düzgün deyil. Məsələn, deyək ki, investor bütün vəsaitini ancaq bir gəmiyə investisiya edir və bu gəmi Hindistandan qayıdan zaman dəniz quldurları tərəfindən ələ keçirilir. Belə olduğu halda bütün vəsaitini itirən investor, bir gəmi səfəri əvəzinə digərlərinə də investisiya etmiş olsaydı, gəmilərdə biri batsa belə yenə mənfəət əldə edəcəkdə.

İngiltərə tərəfindən həyata keçirilən bu siyasət çox uğurlu oldu. Belə ki, Ost Hind şirkətinin rəsmi nizamnamə ilə fəaliyyət göstərməyə başlamasından sonrakı bir neçə il ərzində eyni sxemi Fransa, Belçika və Hollandiyadakı başqa şirkətlərə də tətbiq edildi. 1602-ci ildə, Hollandların yaratdığı Ost Hind şirkəti Amsterdam fond birjasında öz səhmlərini buraxaraq, dünya rəsmi olaraq səhmləri ictimaiyyət tərəfindən ticarət olunan ilk şirkət oldu. Şirkətin buraxdığı səhm və istiqrazlar ayrı-ayrı investorlara satılırdı və onların hər biri Şirkətin mənfəətindən müəyyən qədər pay əldə etmək hüququna malik olurdular.

Kafələrdə alınıb-satılan səhmlər

Fond birjalari qurulmamışdan və investorlar burada öz sifarişlərini yerləşdirmədən əvvəl, belə əməliyyatlar kafələrdə baş verirdi. İlk dəfə buraxılan səhmlər kağız vərəqlərə əllə yazılır və investorlar bu qiymətli kağızları kafələrdə bir-birləri ilə ticarət edirdilər. Belə əməliyyatların baş verdiyi kafələr bu fəaliyyətlərinə görə get-gedə məşhurlaşır və investorların görüş yerinə çevrilirdi.

Nəzərə alsaq ki, investorlar səhm alıb-satmaq üçün kafələrdə bir yerə toplanırdılar, belə kafələri tarixi olaraq ilk real səhm bazarları kimi qiymətləndirmək olar. Buna baxmayaraq, səhm alğı-satqısının baş verdiyi belə məkanlarda nəzarətədiçi qurumlar və standartlaşdırılmış qaydalar olmadığına görə, ticarət əməliyyatların zaman tez-tez problemlər ortaya çıxırdı. Bu uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq və bunun əvəzinə səhmlərin alğı-satqısı ilə bağlı rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərən qurum həm investorların həm də şirkətlərin xeyrinə olardı. Bu tələbə

cavab vermək məqsədilə ilk dəfə səhm bazarları yaradıldı. 1602-ci ildə əsas qoyulan Amsterdam Fond Birjası bu mənada tarixdə ilk səhm bazarıdır.

İlk səhm bazarı böhranı

Səhm bazarlarının ilkin dövrlərində onlar insanlar tərəfindən düzgün qiymətləndirilə bilmirdi. Belə ki, hamı bu bazarların faydasından danışıq və bura qoyulan investisiyaların gəlirliliyindən bəhs edirdilər. Lakin, onlar hələ də bu bazarların düzgün idarə edilmədiyi hallara necə təhlükəli ola biləcəyindən xəbərdar deyildi.

Ost Hind şirkətinin fəaliyyətinin genişləndiyi dövrlərdə, onun lisenziya verdiyi ayrı-ayrı şirkətlər bir gecənin içində öz səhmlərini buraxır və böyük miqdarda vəsait əldə edirdilər. Çox riskli gəmi səyahətləri üçün buraxılan səhmlər investorlar baxımından çox təhlükəli idi. Bəzən, şirkətlər limanda bir gəmi belə çıxmıyana qədər külli miqdarda vəsaiti səhm buraxmaqla toplayırdılar. Belə şirkətlər bəzən fırıldaqçılar tərəfindən yaradılır və investorların vəsaitlərini oğurlayırdılar.

Həmin dövrlərdə, səhm bazarlarını tənzimləmək üçün ciddi tədbirlər görülmədiyi üçün, qanuni və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən şirkətləri də bir-birindən ayırmaq mümkün olmurdu. İnvestorların pullarının batması və onların səhm bazarında inamının azalması ilə davam edən bu prosesin nəticəsi olaraq, “şar partladı”. Şirkətlər investorlara dividend ödəməyi dayandırdı və İngiltərə hökuməti yeni səhmlərin buraxılmasını 1825-ci ilədək qadağan etdi.

Nyu-York Fond Birjası

Səhmlərin buraxılmasının qadağan edilməsinə baxmayaraq, London Fond Birjası 1801-ci ildə yenidən təsis edildi və fəaliyyəti bərpa edildi. Lakin, burda fəaliyyət göstərən şirkətlər yeni səhmlər buraxa bilmədiyinə görə, bu bazar çox passiv idi. Bu qadağanın davam etdirilməsi London Fond Birjasının dünyada ən böyük səhm bazarı olmasına mane olurdu.

Buna görə də, 1817-ci ildə Nyu-York-da fond birjasının yaradılması səhm bazarları üçün tarixi anlardan biridir. Bu birjada yarandığı ilk gündən bəri səhmlərin alqı-satqısı fasiləsiz şəkildə davam edirdi. Əslində, Nyu-York fond birjası Amerikada yaranan ilk fond birjası deyildi. Ondan əvvəl də Filadelfiyada səhm bazarı mövcud idi. Lakin, Nyu-York fond birjası Amerikanın kommertiya və ticarət mərkəzində yerləşdiyinə görə, Filadelfiyada olan rəqibini tezliklə ötüb keçdi. London fond birjası Avropa üçün əsas səhm bazarı olsa da, Nyu-York fond birjası həm Amerika qitəsi, həm də dünyanın digər ölkələrinə xidmət göstərirdi.

Müasir səhm bazarları

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Müasir dövrdə demək olar ki dünyanın bütün ölkələrinin özünə məxsus səhm bazarları vardır. Dünyanın inkişaf etmiş hissələrində bu proses 19 və 20-ci əsrlərdə, London və Nyu-York fond birjalarının yaranmasından sonrakı dövrdə baş verdi. Həmin dövrlərdə, İsveçrədən tutmuş Yaponiyaya qədər inkişaf etmiş ölkələrdə səhm bazarları quruldu və bu bazarları bir çoxu indiyədək aktiv olaraq fəaliyyət göstərir.

Kanadada fond birjası ilk dəfə 1861-ci ildə təsis edildi. Bu səhm bazarı bu gün də Kanadada ən böyük, Şimali Amerikada isə üçüncü ən böyük səhm bazarıdır. Bu bazarda Kanada və dünyanın digər ölkələrindən olan şirkətlərin səhmləri ticarət olunur. TSX (Toronto Stock Exchange – Toronto Fond Birjası) olaraq bilinən bu bazarda dünyanın başqa heç bir fond birjasına mövcud olmayan qədər neft və qaz şirkəti yer alır ki, bu da onu dünyada bazar kapitallaşmasına görə ən böyük fond birjalarından biri edir.

İndiki dövrdə, hətta ən az gəlir səviyyəsinə malik olan ölkələrdə də səhm bazarları fəaliyyət göstərir. Məsələn, müharibələr və daxili iğtişaşlar nəticəsində xeyli geriye düşən İraqda da fond birjası mövcuddur. Bu fond birjasında fəaliyyət göstərən şirkətlər kasad olsa da, xarici investorlar üçün açıqdır. İraq fond birjası həmçinin 2008 dünya iqtisadi böhranının təsir etmədiyi nadir səhm bazarlarından biridir.

İki əsrə yaxın müddət dünyada səhm bazarları sahəsində liderlik edən Nyu-York fond birjası üçün 1970-ci illərdə ciddi bir rəqib meydana gəldi. 1971-ci ildə 2 qurum – Qiymətli Kağızlar üzrə Dilerlərin Milli Palatası və Qiymətli Kağızlar üzrə Dilerlərin və Maliyyə Sektorunun Tənzimləyici Qurumu birlikdə NASDAQ adlı səhm bazarını yaratdılar. NASDAQ ənənəvi şəkildə fəaliyyət göstərən fond birjalarından fərqli şəkildə təsis edilmişdi. Belə ki, bu fond birjasını fiziki olaraq bir adresi yoxdur. Səhm bazarı bütünlüklə kompüter şəbəkələri əsasında qurulub və burada baş verən bütün əməliyyatlar onlayn olaraq həyata keçirilir.

Elektron ticarət NASDAQ-a onun rəqibi üzərində üstünlük yaratmasına imkan verdi. Bu üstünlüyün ən əsas səbəbi, elektron ticarət nəticəsində qiymətli kağızların tələb və təklifi arasındakı spredin (marjan) minimuma endirilməsinə səbəb oldu. İki səhm bazarı arasında mövcud olan bu rəqabət onların hər ikisinin genişlənməsinə və innovasiyaya meyl etməsinə səbəb oldu. 2007-ci ildə Nyu-York fond birjası Euronext (Avropa ittifaqının fond birjası) ilə birləşərək, dünyada ilk okeanlararası fəaliyyət göstərən səhm bazarına çevrildi.

Səhm bazarları dünyanın bütün nöqtələrində tapıla bilər və onların qlobal iqtisadiyyata olan təsiri inkaredilməzdir. Hər gün trilyonlarla dollarların dövriyyə etdiyi bu bazarlar şübhəsiz ki, kapitalist iqtisadi sistemin önəmli faktorlarından biridir.

Ən böyük səhm bazarları hansılardır?

Hal-hazırda dünyada fəaliyyət göstərən ən böyük səhm bazarları ölkələrin inkişaf səviyyəsindən xəbər verməklə yanaşı, onların tarix boyu dünya iqtisadiyyatında dəyişən mövqelərini də göstərir. Bu gün dünyadakı ən böyük fond birjaları, əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə və son dövrlərdə inkişaf edən bəzi Asiya ölkələrində yer alır. Aşağıdakı siyahıda böyüklüyünə görə sıralanmış dünyada 10 səhm bazarı göstərilmişdir:

- Nyu-York Fond Birjası
- NASDAQ
- Tokyo Fond Birjası
- London Fond Birjalrı Qrupu
- Euronext
- Honq-Konq Fond Birjası
- Şanxay Fond Birjası
- Toronto Fond Birjası
- Frankfurt Fond Birjası
- Avstraliya Fond Birjası

Yuxarıda sadalanan birjalara əlavə olaraq, Hindistanda fəaliyyət göstərən Bombay Fond Birjası və San-Paulo-da yerləşən BM&F Bovespa Fond Birjasının da adını çəkmək olar.

Səhm bazarlarının gələcəyi

Hal-hazırda dünyada gedən iqtisadi prosesləri nəzərə alaraq, səhm bazarlarının gələcək dövrlərdə də mövcudluğunu qoruyub saxlayacağını demək olar. İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı səhm bazarlarının daha operativ işləməsinə şərait yaradır və onları investorlar üçün daha əlçatan edir. Bununla belə, analitiklər səhm bazarının gələcəyi haqqında dəqiq fikirlər söyləməsə də, bəzi məqamları qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, Nyu-York fond birjası qlobal olaraq liderliyini hələ də qoruyub saxlayır. Bu səhm bazarı o qədər böyükdür ki, onun bazar kapitallaşmasının cəmi Tokyo, London və NASDAQ-ın cəmindən daha böyükdür.

İkincisi, son dövrlərdə yaranan səhm bazarlarının birləşməsi tendensiyasının gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir. Bəzi analitiklərin fikrinə görə, gələcəkdə hətta bütün dünyada yeganə bir səhm bazarı fəaliyyət göstərəcək, ancaq bu, hələ ki mümkün görünmür.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Səhm bazarlarının gələcəyi haqqında dəqiq fikirlər söyləmək mümkün olmasa da, bu bazarların hələ bundan sonra uzun müddət iqtisadi sistemin bir parçası kimi fəaliyyət göstərməyə davam edəcəyi aydındır.

Ədəbiyyatlar

"The finances of the East India Company in India, c. 1766–1859, John F. Richards".

A History of the Global Stock Market: From Ancient Rome to Silicon Valley B. Mark Smith

"History of the New York Stock Exchange", Ellen Terrell Business Reference Services May 2004

<https://www.nyse.com>

<https://www.bloomberg.com>

Azərbaycanda Daxili Bazarın Qorunmasında Qiymət Amilindən İstifadə Mexanizmi

*Elgün SÜLEYMANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elgun721@gmail.com*

Xülasə

Yerli istehsalçıların qorunması bir tərəfdən, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını dəstəkləyir və məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırır və milli ixracın inkişafı üçün şərait yaradır, digər tərəfdən milli istehsalçıların daxili bazarda xarici firmaların haqsız rəqabətindən qorunmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatının standartlarına uyğun olaraq milli istehsalçıları qorumaq, həmçinin tədqiqat imkanlarının, mexanizmlərinin və qoruyucu tədbirlərin tətbiqi xüsusiyyətlərinin olmaması ilə bağlı təcrübənin tətbiqi sahəsində məhdud təcrübəsi var.

Tədqiqatın vacibliyi də yerli istehsalçılara dövlət yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsinin bazar mexanizmlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bu, daxili bazarın və qiymət sisteminin dövlət tənzimlənməsi prosesinin dinamikasını izləmək, onun əsas tendensiyaları və problemlərini müəyyən etmək, müəyyən sahələr üzrə təkliflər hazırlamaq və təklif etmək, həmçinin qiymət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük-tarif tənzimləmələrinə üstünlük verilməsi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyətlərindən hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin hazırkı mərhələsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük-tarif tənzimləmə mexanizminin qurulması fəal və kiçik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, eləcə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin və iqtisadi maraqlarının qorunmasının mühüm şərti kimi çıxış edir.

Bütün bunlar ölkədə daxili bazarın formalaşmasında gömrük və qiymət sistemi ilə üzləşən problemlərin aradan qaldırılmasına, ölkədə çevik və funksional gömrük və qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir. Buna görə də, daxili bazarın Azərbaycanda inkişafı və inkişafı üçün təkliflər və tövsiyələrin hazırlanması, həmçinin gömrük və qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi xüsusilə vacibdir və mühüm elmi, nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər : Qiymət Sistemi, Daxili Bazar, İnvestisiya

Azərbaycan Şirkətlərində İnsan Resursları İdarəçiliyinin Təşkilati-İqtisadi Mexanizmi

*Elmar İSMAYILOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ismayilovmar1993@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə müəssisələrin optimal idarədilməsində, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, davamlı inkişaf problemlərinin həllinin səmərəli təmin edilməsində tədqiqatlar genişlənməkdədir. Belə ki, yeni nəsil peşəkar, səriştəli kadr bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi problemi nəzəri olduğu kimi, eyni zamanda təcrübə olaraq da həlli zəruri olan aktual məsələləri özündə toplamaqdadır. Müəssisə idarəetməsində insan amili, yəni həm şirkət idarəetməsini həyata keçirmiş olan həmkarlar, həm də onların ortaqları baxımından rifahlarının artırılmasında əsas amildir.

İnsan resursları müəyyən sosial-iqtisadi mühit çərçivəsində fəaliyyət göstərir. İnsan resurslarının idarədilməsi kadr menecmentinin özünəməxsus bir sferası və funksiyasını formalaşdırır. İnsan resurslarının müəssisədə idarə edilməsi üçün insan kapitalının inkişafı, eyni zamanda müəssisənin rentabelliği arasında qırılmaz bir əlaqə olduğundan bu mövzunun tədqiqi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə mövcud problemlərin öz həllini tapması dövrümüzün ən vacib məsələlərindən biridir.

Aparılmış bu tədqiqat işinin əsas məqsədi müəssisələrdə, habelə Azərbaycan şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sistemin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyindən ibarətdir. Eyni zamanda qeyd edilən sahədə həyata keçirilən islahatların tədqiqi və əldə edilmiş nəticələrinin qiymətləndirilməsi, sonda isə yekun nəticələrin tərtib edilməsi kimi göstərilə bilər.

Bu məqalədə əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan şirkətlərdə insan resursları idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin yeni formalarının və onların qiymətləndirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılmasından ibarətdir. Bu baxımdan, müəssisələrdə kadr idarəçiliyində hazırlanmış yeni layihələrin öyrənilməsi, effektiv idarəetmə strukturunun hazırlanmasında atılmış addımlar öyrənilməlidir.

Açar sözlər: İnsan resursları, Kadr, Müəssisə

Giriş

İnsan resurslarının idarədilməsinin mərkəzi məqsədi həmin problemin real vəziyyəti, bu problemin həlli ilə əlaqədar müvafiq qərarların qəbul edilməyi ilə bağlıdır. Bu mənada məqsəd həm də istiqamətverici funksiyanı icra edir. Bu, həm də bəzi, müəyyən dərəcədə məqsədəçatma dərəcəsinin, səviyyəsinin müəyyən edilməsi (operatsionalizm) ilə əlaqədardır.

İqtisadi, idarəetmə ədəbiyyatlarında insan resursları, heyətin idarə edilməyi məqsədi ilə təşkilatların idarə edilməyi arasındakı əlaqə məsələləri “konsepsiya” nəzəriyyəsi prizmasından nəzərdən keçirilir. Burada təşkilat daxili fərd və qruplar, başqa cür desək, təşkilatdan kənar

xarici iştirakçılar arasındakı əlaqələr, o cümlədən tərəfdaşlıq və koomersiya səpkili əlaqələr, bütün bunların təşkilatın məqsədləri ilə əlaqələndirilməsi baxımdan nəzərdən keçirilməlidir.

İnsan resursları sistemində idarə edilməsi və təşkilatın sosial-iqtisadi səmərəliliyi nəticə etibarilə aşağıdakı məsələlərlə əlaqədardır (Canman D. Personel Değerlendirilmesinde Çağdaş Yaklaşımlar ve Türkiye’de Kamu Personelinin Değerlendirilmesi, s.22):

İşin nəticəsi və heyətin saxlanması xərcləri arasındakı əlaqə sıxlığı; qısa və uzunmüddətli məqsədlər arasındakı fərqlər, vaxt amili ilə bağlı problemlərin meydana çıxması və həlli məsələləri;

- İnsanın təşkilatda tutduğu mövqe;
- Əmək fəaliyyətinin nəticələri və onların determinatları (kəmiyyət və keyfiyyət indeksləri, əmək intensivliyi parametrləri, insanın, əməkdaşın hər hansı bir işin icrasına yönəldilmiş səyi və qabiliyyəti - təhlili, vərdişi, işçinin fiziki-psixi sağlamlığı və s.);
- İşçinin motivasiya strukturu və bununla bağlı münaqişəli proseslərə münasibəti;
- İş proseslərinin təşkili və koordinasiya edilməsi, tətbiq edilmiş texnika və texnologiyanın heyətin fəaliyyətinə təsiri;
- İnformasiya sisteminin xüsusiyyətləri;
- Heyətin stimullaşdırılması, peşəkarlığının təkmilləşdirilməsi, mükafatlandırılması ilə əlaqədar xərclər, habelə sosial xərclər.

Müəssisədə səmərəli insan resurslarının idarə olunması məqsədilə aşağıdakı əlamətləri qeyd etmək lazımdır:

1. Qeyri-formal şərait.
2. Məqsədin yaxşı anlaşılması və yerinə yetirilməyi üçün qəbul olunması.
3. Komanda üzvlərinin bir-birini yaxşı eşitməsi.
4. Komanda üzvləri ideyalarını öz hisləri kimi ifadə etməsi.
5. Münaqişə və fikir ayrılıqlarının mövcudluğu, lakin bunun şəxsiyyətlər ətrafında deyil, ideya metodları ətrafında cəmlənməsi.
6. Qəbul edilən qərar çoxluğun səsi əsasında deyil, razılığın əldə edilməsinə əsaslanması.

Aparılmış bu tədqiqat işinin əsas məqsədi müəssisələrdə, habelə Azərbaycan şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin öyrənilməsi, bu sistemin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyindən ibarətdir. Eyni zamanda qeyd edilən sahədə həyata keçirilən islahatların tədqiqi və əldə edilmiş nəticələrinin qiymətləndirilməsi, sonda isə yekun nəticələrin tərtib edilməsi kimi göstərilə bilər.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun formada aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

- İnsan resursları idarəçiliyinin konseptual əsaslarının formalaşdırılması,
- İnsan resurslarının inkişafının sosial iqtisadi və tarixi mərhələləri,
- Kadr seçimində müasir mexanizmlərin qiymətləndirilməsi,
- İnsan resurslarında məlumat bazasının qurulması üzrə informasiyaların təhlili,
- İnsan resurslarının optimal idarəçiliyinin müasir paradigmasının inkişafı,
- Kadr seçimində yeni texnologiyalardan istifadənin təkmilləşdirilməsi.

Metodlar

Problemin tədqiq edilib öyrənilməsi prosesində təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, sistemli yanaşma metodu, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə materialların qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və analiz-sintez üsullarından istifadə olunmuşdur.

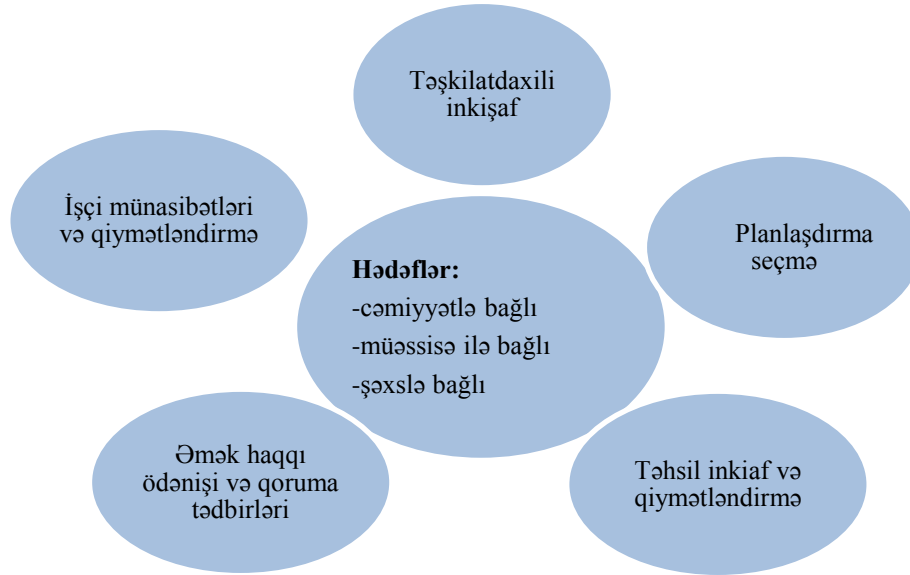
Analiz

Kadrların idarəedilməsi müəssisədə istehsal sahəsi, texniki və texnoloji sistemlərdə idarəedilmənin mürəkkəb və məsuliyyətli prosesinə çevrilmişdir. Heyətin idarə edilməyi müəssisədə müxtəlif işçi kateqoriyalarına uyğun bəzi prinsiplərə, üsullara, səlahiyyətlərə, funksiyalara aid olur və bu çərçivədə aparılmış işlərin məcmuusunu formalaşdırır.

Müəssisənin kadr seçimində və onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində ən mühüm addım performansın qiymətləndirilməsidir. Performans sadə dillə məhsuldarlığın ölçüsüdür. Doğru kadr seçimi korporativ performansın ölçülməsi ilə də əlaqədardır. Korporativ performansı qiymətləndirərkən, istehsalın planlaşdırılması hesabatları kimi müxtəlif obyektiv ölçülərdən istifadə olunur. Bunlar səmərəlilik analizləridir və qismən səmərəlilik, çox elementli səmərəlilik, ümumi səmərəlilik kimi indikatorlarla, ölçü vahidləri ilə qiymətləndirilir.

Şəkil 1. İnsan resurslarının idarə edilməsində sistem anlayışı

Ümumi qəbul edilmiş görüşə görə işçi heyətinin idarə edilməsi aşağıda qeyd edilmiş kompleks məsələləri əhatə etməkdədir:

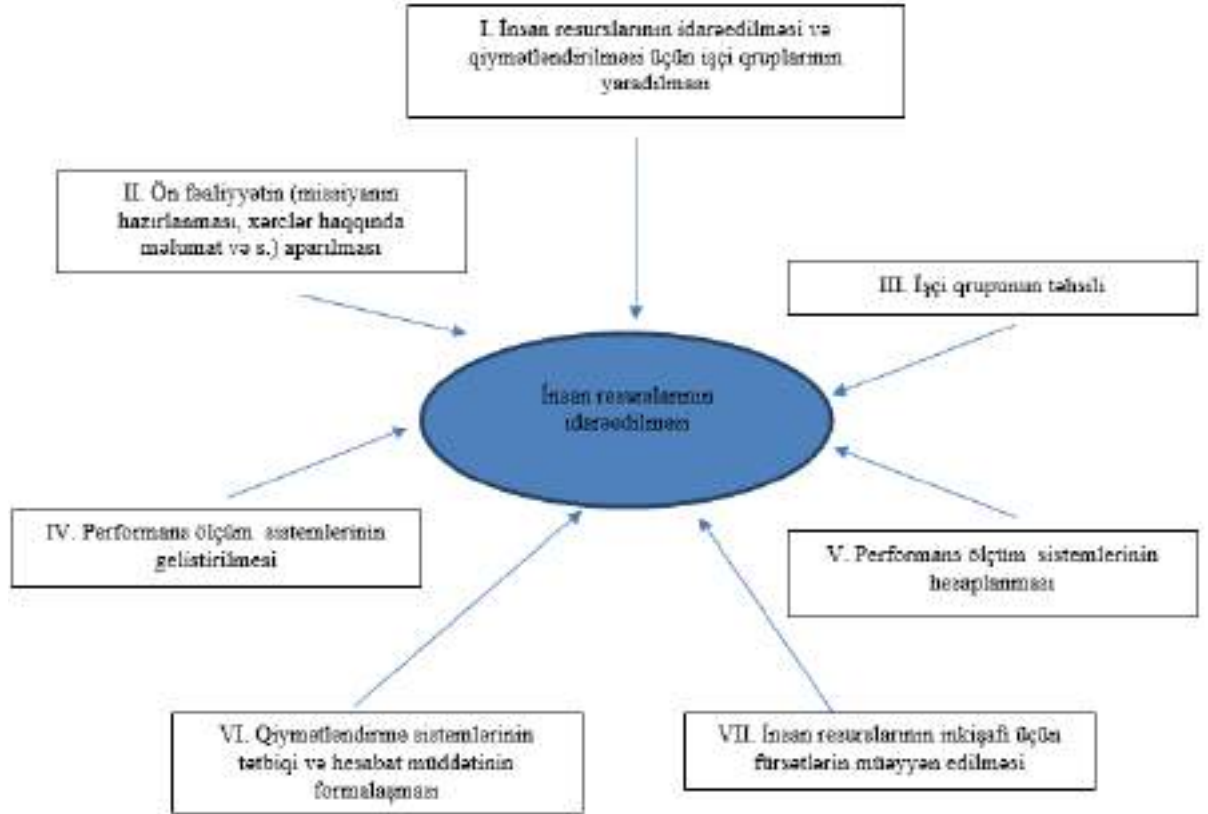
Şəkil 2. İnsan resurslarının idarə edilməsinin əhatə etdiyi məsələlər

İnsan resurslarının idarə edilməsinin mərhələli şəkildə aparılması iqtisadi səmərəlilikdə işçilərin fəaliyyətinin ayrı-ayrı təşkilatların qarşısına qoyduğu vəzifələrə uyğun gəlməsi, xərclərlə nəticələr arasındakı nisbət, əməyin səmərəliliyi meyarı, istehsal amillərinin, resursların sistemli effektivliyi başlıca yer tutur. Əlbəttə, burada sosial effektivlik də mühüm xüsusiyyətə malikdir.

Şəkil 3. İnsan resurslarının idarəedilməsində mərhələlər

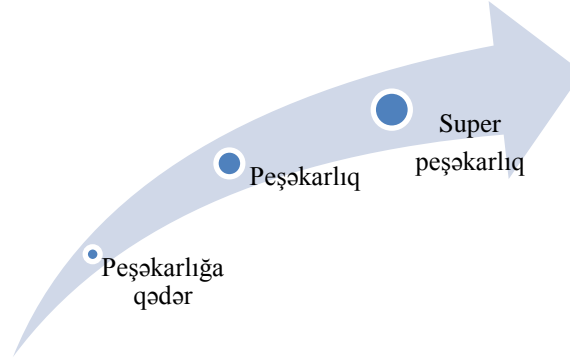

Kadrların qiymətləndirilməsi metodları ənənəvi və müasir metodlar olmaqla iki qrupa ayrılmaqdadır. Həm ənənəvi, həm də müasir qiymətləndirmə metodları Douglas McGregorun idarəçilik yanaşmaları ilə əlaqədar X və Y nəzəriyyələrindən bəhrələnməmişdir. Douglas MCGregorun ABŞ-dakı sənaye müəssisələrini nəzərə alaraq təxminən 55 il əvvəl irəli sürdüyü X nəzəriyyəsi ənənəvi idarəçilik yanaşmasının avtoritar idarəçilik və nəzarət anlayışını, Y nəzəriyyəsi isə fərdi və təşkilati məqsədlərin inteqrasiya edilməsini və özünə nəzarət yolu ilə idarəçilik anlayışını ifadə edir (Aykaç B. Kamu personelinin Değerlendirilmesi, s. 307-309).

Müəssisələrdə işçilərin xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində nəzərdə tutulan əsas meyarlar peşə sahəsində bilikləri; xidmətləri üzrə vəzifələrə münasibət; təhlil aparmaq qabiliyyəti, problem həll etmək bacarığı və qərar vermək potensialı; yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq; əmək intizamı; iş təcrübəsi, onu digərləri ilə bölüşdürmə; kollektivdə işləmə bacarığı, ünsiyyət, işçilərin arasında münasibətlər olaraq müəyyən olunmuşdur.

Şəkil 4. Kadrların idarəedilməsində peşəkarlıq səviyyəsinin inkişafı

Mənbə: Государственная служба: Учебник / Под ред. проф. В. Г. Игнатова. -М.: ИКУ «MapT», 2012 materialına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə Və Təkliflər

İnsan resurslarının idarə edilməyində bir sıra strateji yanaşmalar mövcuddur. Bu sahədə üstünlük təşkil edən stratejik istiqamətlər aşağıdakılardır:

- universal (universalistic) yanaşma,
- situasiya (contingency) yanaşması,
- konfigurasiya (configurational) yanaşması.

Universal yanaşma.

İnsan resurslarının müəsisələrdə idarəedilməsində üstünlük təşkil edən bu yanaşmalarda bəzi fərqliliklər olsa da, fundamental fərqlərə diqqət yetirməklə, qlobal kontekstdə təsirli olan faktorların müəsisələri bənzər davranışlar göstərməyə vadar etdiyi məlumdur (Appelbaum, Steven H., David Nadeau and Michael Cyr (2009), "Performance Evaluation in a Matrix Organization, s.93).

Kadrlar tərəfindən hazırlanmış və reallaşdırılmış layihələrin investisiya səmərəliliyinin qiymətlənməsi və onların maliyyələşdirilməsi üçün seçimi üzrə metodik tövsiyələrə müvafiq əsas qiymətləndirmə metodları bunlardır:

1. Xalis diskont gəlir metodu;
2. Ödənilmə müddəti metodu;
3. Müəsisənin gəlir indeksi və rentabelliliyi metodu;
4. Daxili gəlir norması metodu;

5. Müəssisənin zərərsizlik nöqtəsinin hesablanması metodu.

Son illərdə təşkilatlara dəyər əlavə edən istedadlı və yaradıcılığı yüksək olan kadrları idarə etmək vacib bir məsələ olmuşdur. Çünki insan resurslarının idarə edilməsi üzrə təşkilati strategiyalar arasında sıx bir əlaqələr olduğunu görülmüşdür. Bu zərurət, insan resurslarının idarə edilməsinin strateji keyfiyyət yüklənmiş və onun bir bütün olaraq təşkilati strategiya və müəssisə performansını ilə əlaqəsi olduğunu danılmaz etmişdir.

Müəssisələrin idarəedilməsində insan potensialından səmərəli istifadəni təmin etmək, kadr potensialını təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- ♣ Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin idarə olunması sistemində reorqanizasiyanın təşkili.
- ♣ Kadr potensialının gücləndirilməsi üzrə mövcud olan karyera, tərəfsizlik, ləyaqət prinsiplərinin işləmə mexanizmi təkmilləşdirilməli, bu kadrların fərdi karyera planlarının tərtib edilməsi və icra edilməsi prosesi təmin olunmalıdır.
- ♣ Kadr potensialının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemində fəaliyyət qiymətləndirmə nəticələri xidmətdaxili təlim və tədris qərarlarıyla əlaqələndirilməlidir.
- ♣ Eyni zamanda fəaliyyət qiymətləndirməsinin nəticələrinə uyğun mükafatlandırma və təşviqetmə sistemi formalaşdırılmalı və tətbiq edilməlidir. Burada əsas olan müəssisə kadrlarının fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində ictimai, iqtisadi və sosial sahədə meydana gələn yenilikləri nəzərə almaqla innovativ metodların tətbiqinin təmin olunmasıdır.
- ♣ Müəssisədə kadrların işləməsi üçün vəzifələrin tutulmasında rotasiya sisteminin rolu artırılmalı, kadr tələbatlarının ilk növbədə daxili resurslar hesabına ödənilməsi imkanları araşdırılmalıdır.
- ♣ Müəssisələrdə rəhbər vəzifələrin tutulması üçün müəssisədaxili ehtiyat kadrların formalaşdırılması institutun təkmilləşdirilməsi məqsədilə kadrların biliklərinin artırılmasına diqqət artırılmalı, innovativ metodlar əsasında təlim proqramları hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

- Erdoğan, İlhan, İşletmelerde Personel Seçimi ve Başarı Değerleme Teknikleri, İ.Ü. İşletme Fak. Yayın, No 28, İstanbul, 2011.
- Uyargil, Cavide, İşletmelerde Performans Yönetimi Sistemi, İ.Ü. İş. Fak. Yay. No 262, İst. 2008.
- Yıldız, Gültekin, İşletmelerde İşgören Yönetimi, İ.T.Ü. Sakarya Mühendislik Fakültesi Yayınları, 2005.
- Геллерт Манфред, Все о командообразовании: руководство для тренеров: пер. с нем. / Манфред Геллерт, Клаус Новак. — Москва : Вершина, 2006. - 352 с.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Грэхем Х.Т., Беннетт Р. Управление человеческими ресурсами: Учеб. пособие для вузов / Пер. с англ. под ред. Т.Ю.Базарова и Б.Л.Еремина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 598 с.
- Р.Меридит Белбин, Команды менеджеров. Секреты успеха и причины неудач \ Пер. с англ. М.: HIPPO, 2003, 315 с.,
- Р. Меридит Белбин, Типы ролей в командах менеджеров. Перевод с англ. М.: Hippo, 2003. 223 с., стр. 36.
- Тест Р.М. Белбина "Командные роли". <https://psycabi.net/testy/674-test-r-m-belbina-komandnye-rol-i-klassifikatsiya-rolej-v-gruppe>
- Аукаç В. Kamu personelinin Deęerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1986.
- Bilgin K. U. Kamu Personel Yönetimi, Ankara, 1997.
- Canman D. Personel Deęerlendirilmesinde Çaędaş Yaklaşımlar ve Türkiye’de Kamu Personelinin Deęerlendirilmesi, Ankara, 1993.
- Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı, 2013.
- Geylan R. Personel Yönetimi, Eskişehir, 1996.
- Kazancı M. “Personel Deęerlendirmesi”, AİD, I, 7, Mart 1974.
- Sabuncuoęlu, Z., (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi, Bursa, Ezgi Kitapevi
- McCourt-,Money MAggie, (2000), Recruitment and Selection (İşe Alım ve Uygulamaları), ABD, MCB Üniversitesi yayını
- Aytaç, S., (2001), “İnternette İnsan Kaynakları Tedarięi”, İnfomag Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi, Sayı:3, s 68-71
- Appelbaum, Steven H., David Nadeau and Michael Cyr (2009), “Performance Evaluation in a Matrix Organization: A Case Study (Part 3)”, Q Emerald Group Publishing Limited, Vol. 41, No. 1, 2009, p. 9-14.

Azərbaycanda Nağd Vəsaitlərin Uçotu Onun Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

*Elmar MƏMMƏDRZAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elmar.mammadrzayev@ateshgah.com*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada nağd vəsaitlərin uçotundan və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri aid araşdırmadan bəhs edir. Bildiyimiz kimi ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafı digər iqtisadi alətlərin də inkişafını labüdləşdirir. Nağd pulla və nağdsız hesablaşmalar arasındakı qarşılıqlı əlaqə bazar münasibətlərinin ən mühüm atributlarından birisi sayılır.

Vəsaitin hesablaşma, valyuta və sair hesablara daxil olması və həmin hesablardan xərclənməsi üzrə əməliyyat, pulların daxil olmasına dair elanlar, hesabnamə - tədiyə tələbnamələri, çeklər, tədiyə tapşırıqları Respublika Milli Bankı tərəfindən nəzərdə tutulmuş müxtəlif sənədlər vasitəsilə rəsmiyyətə salınır. Hesablaşmaların öz vaxtında aparılması bazar iqtisadiyyatının ən mühüm şərtlərindən biri olub, bütün pul dövriyyəsinin nə dərəcədə plana uyğun aparılmasının xarakterizə edir. Azərbaycan Respublikasında pul dövriyyəsinin təşkili aşağıdakı prinsiplərlə əsaslanır:

Bütün dövlət, kommersiya və ictimai müəssisələr, birliklər, təşkilatlar, şirkətlər, cəmiyyətlər və i.a. öz pul vəsaitlərini bankda olan hesablaşma hesablarında saxlamalıdırlar. Müəssisə və təşkilatlara yalnız təcili ehtiyaclarla vermək üçün ciddi müəyyən edilmiş məbləğdə və yaxud pul vəsaitinin kassada saxlamağa icazə verilir.

Müəssisə və təşkilatlar bir-biri ilə eləcə də, maliyyə vergi və bank sistemi, yuxarı təşkilatlarla hesablaşmaları məcburi surətdə müvafiq hesablar vasitəsilə bank köçürmələri yolu ilə həyata keçirilir. Hesablaşmalar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələri əhatə edir.

Müəssisələr arasındakı hesablaşmalar daima dövlət və kommersiya blanklarının nəzarəti altında həyata keçirilir. Onların arasında baş verən mübahisəli məsələləri Milli Bank araşdırır, onların birini digərinin xeyrinə cərimələyir. Yaxud da hesablaşmadan kənar edir. Hesablaşmalar dövlət və özəl müəssisələrinin fəaliyyətini əhatə etməklə bərabər vahid hesablaşma formalarında öz ödənişlərini həyata keçirirlər.

Açar sözlər: Nağd hesablaşmalar, Kassa əməliyyatları uçotu

Giriş

Azərbaycan Respublikasının dünya bazarına daxil olması mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin müəyyənləşdiyi müasir şəraitdə bir çox hallarda partnyorların biri-birinə inamının olmaması etibarlı informasiyalara olan tələbatı kəskin surətdə artırır. Belə informasiyalar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat dövrünün bütün iştirakçıları üçün istisnasız olaraq ciddi maraq doğurur.

Bundan başqa bazar münasibətlərinin nizama salınması nəticəsində nəhəng şirkətlər və holdinqlər meydana gəlir, onların fəaliyyət sferası genişlənir və bütövlükdə biznesin beynəlmiləşməsi bu proseslərin güclənməsinə şərait yaradır. Şirkətlərin, bankların və digər

müəssisələrin rəhbərlərinin özlərinin vəzifələrinin yerinə yetirdikləri zaman müntəzəm surətdə gördükləri işlər haqqında maliyyə hesabatları tərtib etməlidirlər. Bu hesabatların etibarlılığı mütəxəssis - analitiklərin, müstəqil auditorların və yaxud auditor firmaların nümayəndələrinin köməyiylə yoxlanılır.

Analitiklərin və auditorların xidmətlərinə daima artan tələbatı maliyyələşmə mənbələrinin potensial dairəsinin genişlənməsi ilə izah etmək olar. Qiymətli kağızların satın alınması və yaxud satılması, ssudaların verilməsi, kommersiya kreditinin genişlənməsi, borclar üzrə sazişlərin bağlanması və i.a. haqda qərarların qəbulu hər şeydən əvvəl maliyyə informasiyalarının etibarlılığına istinad edir. Bundan başqa, müəssisələrin əməliyyatları o qədər çoxsaylı və mürəkkəbdir ki, onlardan istifadə edənlər üçün zəruri informasiyaları müstəqil surətdə əldə etmək əslində qeyri-mümkündür. Bu zaman istifadə edənlər üçün zəruri informasiyaları müstəqil surətdə əldə etmək əslində qeyri-mümkündür. Bu zaman istifadə edənlər tərəfindən qəbul olunan qərarların təsiri bəzən o qədər əhəmiyyətli olur ki, informasiyalar da bir o qədər dəqiq və tam olmalıdır. İnformasiyaların etibarlılığını isə müstəqil auditor təsdiq edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazara doğru hərəkət, hər şeydən əvvəl iqtisadi sərbəstliyə doğru yoldur. Hazırda sahibkarların başı üzərində yalnız “Qanun” yüksəlir. Direktiv planlar, əmrlər resursların məcburi bölgüsü və istehsalın istehlakçılara bağlanması artıq yoxa çıxmaqdadır. Dövlətin müəyyənləşdirdiyi qiymətlərin bir çoxu artıq bazar qiymətlərinə çevrilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə, mülkiyyətin forma və növlərinin bir qisminə məhdudiyətlər çox cüzdür. Vergi sistemi və dövlət sifarişləri vaxt ötdükcə təmiz iqtisadi əsaslara söykənəcək, yerdə qalanları isə istehsalçılar, istehlakçılar və ümumilikdə onların iradəsi əsasında həll olunacaq.

Eyni zamanda iqtisadi sərbəstlik sahibkarın birinin mənafeyini nəzərə aldığı halda digərlərinin fəaliyyətinə maneçilik də törədə bilər. Əlbəttə, hər hansı bir subyektlə təsərrüfat-maliyyə əlaqələrinə girmək onların arasında çox ciddi hesablaşma və kredit formalarının yaranması ilə müşayiət olunur. Bundan başqa bazar münasibətləri inkişaf etdikcə rəqabət də güclənəcək. Belə bir şəraitdə işləmək üçün investisiyalara söykənmək lazım gəlir. Bu da özlüyündə çox ciddi hesablaşmalarla və öhdəliklərlə, xüsusən də müəyyən risklə bağlıdır. Sahibkarlıq şəraitində istehsalat-iqtisadi vəzifələr həll olunan zaman maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün biznes mexanizminə əsaslanmaq ön plana çəkilə bilər.

Bizim Respublikamızda formalaşan bazar münasibətləri bir çox hallarda biznesin maliyyə nəticələrinə, müəssisə və firmaların özünü maliyyələşdirməsinə əsaslanır. Özünü

maliyyələşdirmənin motivli əhəmiyyəti çox böyük xarici təcrübə ilə təsdiq olunur. Bunun üçün ilk növbədə işgüzar fəallıq, təmiz mənfəət, rentabellik, likvidlik ünsürləri və antiböhran fəallığı və s. kimi bloklar kifayət qədər güclü olmalıdır. Sadaladığımız bloklar və ünsürlər bir çox hallarda kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi prosesində pul vəsaitləri və hesablaşma və kredit əməliyyatları ilə əlaqədar məsələlərə son dərəcə ciddi yanaşmaq lazım gəlir.

Problemin öyrəlişməsi vəziyyəti. Pul vəsaitləri və hesablaşmaların uçotu bütün dövrlərdə alim-iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Beynəlxalq miqyasda və ölkədə bu problemin həlli ilə K.Druri, Onaolapo A. A, 18. Williams, Jan, R., Susan, F., Haila, Mark, S., Betrirel, Joseph, V.İsayev, H.Namazəliyev, İ.Abbasov, Q.Abbasov, S.Səbzəliyev, S.Müslimov, C.Namazova və b. məşqul olmuşlar.

İşin məqsəd və vəzifələri. Hazırda Respublikada təşəkkül tapan uçot, audit və iqtisadi təhlillə əlaqədar normativ sənədlərdə hesablaşmaların və kredit əməliyyatlarının uçotu ilə əlaqədar müəyyən işlər görülmüşdür. Xüsusən də mövcud olan hesablar planında hesablaşmaların və kredit əməliyyatlarının xüsusiyyətlərini kifayət qədər nəzərə alan hesablar nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi inkişaf əlaqədar uçot və hesabat praktikasında yeni əmlak və əməliyyat növləri meydana çıxmaqdadır. Onların içərisində qiymətli kağızların müxtəlif növlərini, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyuluşları, veksəl əməliyyatlarını, qeyri-maddi aktivlərini və s. qeyd etmək olar. Yeni kapitalın cəlb olunması kreditorlar üçün böyük risklə müşayiət olunur. Belə ki, bütün yeni kreditorlar, əvvəlkilərlə müqayisədə daha böyük riskə məruz qalırlar.

Magistr işində araşdırılan bir sıra nəzəri və praktik problemlər indiyə qədər respublikada dərc olunan iqtisadi ədəbiyyatda və elmi tədqiqat işlərində ətraflı nəzərdən keçirilməmişdir. Xüsusən də pul vəsaitləri hesablaşma və kredit əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi yolları, onların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması imkanları nəzəri-metodoloji və praktik problem olaraq özünün həllini gözləməkdədir.

İşin elmi yeniliyi. Pul vəsaitləri və hesablaşma əməliyyatlarının uçotu araşdırılan zaman respublikada qüvvədə olan uçot praktikasından istifadə olunması və mövcud uçot prinsiplərinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması imkanları və iki sistem arasındakı mövcud fərqləri aşkara çıxarmaq dissertasiya işinin başlıca məqsədi hesab olunur. Bu məqsədi əsas götürülən magistr işində aşağıdakı məsələlər kompleks şəkildə araşdırılmış və onların həlli yolları göstərilmişdir:

Pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların müxtəlif növlərinin uçotunun ümumi metodoloji prinsiplərini açıqlanması;

- Ölkə və xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında nəğd vəsaitlərin və hesablaşmaların əsasında həmin əməliyyatlarının mahiyyətinin müəyyənəndirilməsi;
- Nəğd vəsaitlərin və hesablaşmaların ən mühüm növlərinin şərh olunması və respublikanın uçot praktikasında onlardan istifadənin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- Beynəlxalq və Millimaliyyə standartları əsasında nəğd vəsaitlərin və hesablaşmaların əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi və müvafiq tövsiyələrin hazırlanması.

İşin predmeti və obyektı. Tədqiqatın işində nəğd vəsaitlərin və hesablaşmaların əməliyyatlarının uçotunun xüsusiyyətləri, onların nəzəri, metodoloji və konseptual əsasları, uçotun təkmilləşdirilməsi və s. müxtəlif müəssisələrin məlumatlarından və şərti rəqəmlərdən istifadə edilmişdir.

İşin nəzəri və metodoloji əsası. İşin nəzəri və metodoloji əsasını nəğd vəsaitlərin və hesablaşmaların əməliyyatlarının uçotuna dair respublika və xarici ölkələrin alimlərinin əsaslı tədqiqatları, uçota, auditə, iqtisadi təhlilə və vergiyə dair normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir. İşin informasiya bazasını Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin, Gömrük Komitəsinin və s. sərəncamları və göstərişləri təşkil edir. Eyni zamanda işin yerinə yetirilməsində dünya praktikasında geniş istifadə olunan standartlardan, Direktivlərdən, uçota dair konfransların və simpoziumların materiallarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda məzmun analizindən geniş istifadə olunmuş və müxtəlif mənbələrdən (kitablar, jurnallar, internet saytlar, milli və beynəlxalq qanunvericilik sənədləri və s.) əldə edilmiş informasiyalar təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Analiz

Kassa əməliyyatlarının aparılması qaydaları və sənədləşdirilməsi

Kassa əməliyyatları büdcə təşkilatlarında nağd pul və digər qiymətliyərin qəbulu, verilməsi, saxlanması və qorunması üzrə əməliyyatların məcmusudur. Kassa əməliyyatları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Tərəfindən təsdiq olunmuş qaydalar əsasında aparılır. Nağd pulun verilməsi və qəbulu əməliyyatları kassa əməliyyatları anlayışını özündə birləşdirir. Kassa

Əməliyyatları təsərrüfat əməliyyatlarının xüsusi halı hesab edilir. Kassa əməliyyatlarının ümumi qaydası kassa əməliyyatları aşağıdakı qaydalarla yerinə yetirilir.

1. Mühasib nağd pulların məxarici və mədaxili üçün tərtib edilən ilk sənədləri rəsmiyyətə salıb, mühasibatlıqda yerləşən qeyd jumalında qeydiyyatı alır
2. Mühasib bütün rəsmiyyətə salınmış ilk sənədləri kassirə verir
3. Kassir, kassa əməliyyatını (pul məbləğini sənəddə göstərilən şəxsə verir, yaxud həmin şəxsdən qəbul edilməsini) yerinə yetirir.
4. Bütün bu əməliyyatlardan sonra, kassir kassa əməliyyatlarını kassada yerləşən kassa kitabında qeydiyyatdan keçirir. Kassa kitabı qara kağızla iki surətdən ibarət aparılmalıdır.
5. Kassir, hər iş gününün sonunda kassa kitabı üçün qalığı müəyyənləşdirir, bu qalığı kassadakı pul qalığı ilə üzləşdirir - kassa kitabının qara kağızla yazılmış ikinci sürəti kəsilib götürülərək mədaxil, məxaric sənədləri ilə birlikdə mühasibatlığa təhvil verilir. Mühasib, kassirin hesabatının və bütün mədaxil, məxaric sənədlərinin qəbul edilməsini təsdiq edən kassa kitabının birinci vərəqindən imza edir.

Kassir, kassa məxaric və mədaxil orderlərini alan zamanı aşağıdakılara diqqət yetirməlidir.

1. Sənədlərdə baş mühasibin imzasının mövcudluğu və həqiqiliyinə, kassa məxaric orderində, yaxud onu əvəz edən sənəddə isə təşkilat rəhbərinin icazəverici qeydiyyatının (imzasının) mövcudluğuna
2. Sənədin düzgün rəsmiyyətə salınmasına
3. Sənədə əlavə edilən sənədlərin mövcudluğuna.

Bu tələblərin hər hansı birinə riayət edilməməsi hallarında kassir sənədləri lazımı qaydada rəsmiyyətə salmaq üçün mühasibatlığa qaytarmalıdır. Xoşa gəlməyən hallara yol verməmək üçün əlavə vasitə kimi kassir bütün kassa sənədlərinin ancaq mühasibat işçilərindən qəbul edilməsinə riayət etməlidir.

Pulun verilməsi və qəbulu ancaq tərtib edildiyi tarixdə orderlə yerinə yetirilməlidir. Pulun cədvəllə verilməsi isə üç iş günü ərzində aparılmalıdır. Bu müddət qurtardıqdan sonra kassir aşağıdakı qaydaları gözləməlidir:

1. Cədvəldə ödənişi apanımayan şəxsin qarşısında "Deponent"-ləşdirilmiş ştamptın vurulmasını, yaxud həmin sözün əl ilə yazılmasını
2. Cədvəlin axırında deponentləşdirilmiş və həqiqi ödəniş məbləğ haqda müvafiq qeydiyyatın aparılmasını və hər iki məbləği cədvəlin yekunu ilə üzləşdirib imza ilə təsdiq etməsini
3. Cədvəldə göstərilən işçilər, onlara çatması məbləği almadıqda, deponentləşdirilmiş məbləğ reestri adlanan sənədin tərtib olunmasını
4. Cədvəl və deponentləşdirilmiş məbləğin mühasibadığa verilməsini.

Pulun cədvəllə verilməsi hallarında, onların verilmiş bütün məbləği üçün kassa məxaric orderi rəsmiyyətə salınır sonra bu haqda xüsusi ayrılmış yerdə və yaxud ayrı bir sənəddə qeydiyyat aparılmalıdır. Əməyin ödənişi üçün yazılmış ödəmə cədvəlinə yazılmış kassa məxaric orderi, qeydiyyata alındıqdan sonra rəsmiyyətə salınan cədvəl, kassir tərəfindən mühasibatlığa verilir. Cədvəl üzrə təşkilatın işçilərinə vaxtında verilməyən pul, kassa məxaric orderinə əsasən başqa vaxtda verilir. Təşkilatın işçisi olmayan başqa fiziki şəxslərə pulun verilməsi, ancaq kassa məxaric orderi ilə yerinə yetirilməlidir. (Qəzənfər Əli oğlu Abbasov. "Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu" 2013. Səh.176.)

Kassada olan pul vəsaitlərinin uçotunun müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi

Müəssisələrdə təsərrüfatçılığın səmərəliliyi mühasibat uçotunun təşkilindən birbaşa asılıdır. Mühasibat uçotunun təşkili və aparılması, mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsində eyniliyin əldə edilməsi, uçot məlumatlarının vaxtında verilməsi və dəqiqliyinin artırılması, onların əldə edilməsinin əmək tutumluğunun azaldılması mühasibat uçotu və hesabatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsini tələb edir. Mühasibat uçotunun təşkilində və uçot məlumatlarının uyğunluğu, etibarlılığı və ardıcılığının təmin edilməsində Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları komitəsi tərəfindən işlənib hazırlanmış və Beynəlxalq Mühasibat Standartları çərçivəsində fəaliyyət göstərən əsas prinsiplərdən istifadə olunur. Bu prinsiplər mühasibat (maliyyə) uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkilinin əsas şərtləri və prinsipləri kimi çıxış edir.

Mühasibat uçotu vacib və mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemin düzgün və effektiv qurulmasından müəssisənin gələcəyi asılıdır. Mühasibat şöbəsinin işi müəssisənin daxili idarəetmə hesabatlarının və maliyyə hesabatlarının hazırlanması, vergi uçotunun aparılmasıdır. Burada biliklər ilə yanaşı, işçimühasiblər arasında işlərin düzgün bölüşdürülməsi, qarşılıqlı yardımlaşma və komanda şəklində işləmə kimi amillər də mühüm rol oynayır. Bütün bu fəaliyyəti də müəssisə rəsmi sənədlərlə yanaşı hər hansısa kompüter proqramlarında da əks etdirir. Məlum olduğu kimi bugünkü dövrümüz "kompüter dövrüdür". Elə buna istinadən də deyə bilərik ki, mühasibat uçotu əməliyyatlarını müxtəlif növ kompüter proqramlarında əks etdirmək olar. Məsələn: Azmühasib, Günəş, Loqo və bugün respublikamızda daha geniş vüsət almış "rus mənşəli" 1C proqramı. Bu proqramı da bir neçə versiyada bizim müəssisələrdə fərdi fəaliyyət növünə uyğunlaşdırıb tətbiq edirlər. Bu proqram Azərbaycan dilində yığılmasına baxmayaraq, bəzən rus sözlərinə də təsadüf edəcəyik. Bu öyrənmək üçün olduğuna görədir. Ancaq müəssisələrimiz bunu tam şəkildə istədikləri kimi proqramlaşdırma bilirlər.

Kassa əməliyyatları - müəssisənin kassasına mədəxil və məxaric olunan məbləğləri görmək üçündür. Burada kassaya gələn və çıxan məbləğlərin müxabirləşən (hesablar planına əsasən köhnə və yeni ola bilər) hesabları da göstərilir (şəkil 1).

Şəkil 1. Kassa Əməliyyatları

Tarix	Sənəd	Nömrə	Mədəxil	Məxaric	Müx. ...	Kimdən alınıb və ya kime verilib
27.01.16	Xəzinə mədə:	000001	2,000.00		51	Mustafayev Kamran Qurban
27.03.16	Xəzinə mədə:	000002	2,000.00		76.1	mebel n-1
27.03.16	Xəzinə məxarı	000001		300.00	60.1	Ezimova Gunay Tapdıq

Kassa kitabı - müəyyən dövrə əsasən kassa hesabatı (mədəxil, məxaric). Hər bir rəsmi sənədə məsul şəxsin imzası və möhürü mütləq vurulacaq (şəkil 2).

Şəkil 2. Kassa Kitabı

XƏZİNƏ 3 Avqust 2010 il Xəzinə kitabına əlavə vərəq					
Sənədin №-si	Kimdən qəbul edilib və ya kime verilib	Müxbirləşmə hesabının subhesabın №-si	Mədəxil manatla	Məxaric manatla	
1	2	3	4	5	
	İlin əvvəlinə qalıq			*	X
1	Mədəxil: MEMED	62.1	50,00		
	Cəmi gün ərzində			50,00	
	Günün axırına qalıq			50,00	X
	O cümlədən əmək haqqına, sosial xarakterli ödəmələrə və stipendiyalara				X
Xəzinedar	_____	Şirnov E.A.			
	imza	imzanın açıqlaması			
Xəzinə kitabında yazılan və aşağıda göstərilən miqdarda sənədləri yoxladım					
Bir ədəd mədəxil - ədəd məxaric sənədini qəbul etdim.					
Mühasib	_____	Şirnov E.A.			
	imza	imzanın açıqlaması			
Коллество листов кассового книги за Август 2010 ил - 1					

Nəticə

Azərbaycanda nəğd vəsaitlərin uçotu hələ müstəqillik əldə etməmişdən qabaqkı dövürlərdən etibarən aparılmağa başlamışdır. Həmin vaxtlarda nəğdsiz əməliyyatlar yox dərəcəsində

olduğunda pul vəsaitlərinin uçotu nəğd vəsaitlərin uçotu üzərində qurulmuşdur. Müstəqilliyin əldə edilməsi və inkişaf dövrünün başlanması ilə mühasibat uçotu sistemində də əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Beləki, mühasibat uçotu haqqında qaydaların təsdiq olunması ilə mühasibat uçotu eləcədə nəğd vəsaitlərin uçotu vahid prinsiplərə əsaslanaraq tərtib olunmağa başlamışdır. Günümüzə qədər nəğd vəsaitlərin uçotu müxtəlif mərhələlərdə keçmişdir və hazırda nəğd vəsaitlərin uçotu aşağıdakı vəzifələri özündə birləşdirir.

1. Nəğd hesablaşmaların vaxtında sənədləşdirilməsi və düzgün aparılması;
2. Mühasibat uçotu yazılışlarında nəğd pul vəsaitinin və hesablaşmaların tam və operativ əks etdirilməsi;
3. Pul vəsaitinin hazırda qüvvədə olan qanunçuluğa uyğun olaraq müəyyən olunmuş limit, smeta və fondlar üzrə istifadə olunmasını təmin etmək;
4. Müəyyən olunmuş vaxtlarda pul vəsaitinin, hesablaşmaların vəziyyətinin inventarlaşdırılmasını aparmaq, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının əmələ gəlməsinin qarşısını almaq;
5. Müəssisə kassasında, bankdakı hesablaşma hesabı və başqa hesablardakı pul vəsaitinin qalığı və saxlanması nəzarətin təmin olunması;
6. Hesablaşma–ödəmə intizamının gözlənilməsi, alınmış material qiymətliləri və xidmətlər üzrə pul vəsaitinin vaxtında ödənilməsinə nəzarət etmək.

Araşdırma nəticəsində Azərbaycanda nəğd vəsaitlərin uçotunu təkmilləşdirilməsinin iki istiqaməti olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Bunlara nəğd vəsaitlərinin uçotunun yeni standartlarının tərtib olunması və kompüterləşdirilməsində olan problemlərin aradan qaldırılmasıdır. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və ona uyğun mühasibat uçotu proqramının yaradılması nəticəsində bu problemləri aradan qaldırmaq olar.

Ədəbiyyatlar

- M.H.İsmayılov, Y.B.Əhmədov, Q.A.Bədəlov, S.B.Həşimova, "Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu" 2014 il.
- A.H.Əliyeva; elmi red. Q.Ə.Abbasov . Mühasibat uçotu: dərs vəsaiti-Bakı; elmi təhsil, 2016;
- Ə.Salahov, "Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi"-2008
- Drury C., Management and Cost Accounting, 7th Edition, "London: Cengage Learning", 2008;
- Onaolapo A. A. "Analysis of the impact of Accounting Records Keeping on the Performance of the Small Scale Enterprises", B., 2011;
- Donald E. Kieso, Jerry J. Weygandt, Terry D. Warfield, "INTERMEDIATE ACCOUNTING" , B., 2014;
- Felix Martin, "Money: The Unauthorized Biography", B., 2014;

Azərbaycanda İcbari Sığorta Bazarı, Onun İnkişafı Və Problemləri

Elnur ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

elnur.pres@gmail.com

Xülasə

Bazar əsasında fəaliyyət göstərən hər bir iqtisadiyyata xas olan sığorta biznesi son illər Azərbaycanda əhəmiyyətli şəkildə inkişaf etmişdir. Sığorta cəmiyyətin ictimai – iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zəminini kimi çıxış edir. İcbari sığorta fiziki şəxslərin istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortalayır. Bu sığorta növü əhəmiyyətli hesab olunan sahələrdə çalışan şəxslərə dəyəcək maddi və fiziki zərərlərlə bağlı risklərin azaldılması üçün nəzərdə tutulan sığorta növüdür. İcbari sığorta şəxslərin sosial və dövlət maraqlarının təmin olunması məqsədi ilə icbari sığorta qanunları əsasında yerinə yetirilir. İcbari sığortanın çeşidləri, yerinə yetirilmə qaydaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarına əsasən müəyyən edilir. Dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında həyata keçirilən icbari sığorta cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi üçün hüquqi və fiziki şəxslərin sığortasıdır. Azərbaycanda sığortanın inkişafı və sığorta seqmentinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq (norma) standartların və beynəlxalq təcrübənin ölkənin sığorta xidmətləri bazarında tətbiq olunması üçün kompleks müvafiq tədbirlər həyata keçirir. İcbari sığortalar haqqında qəbul olunan qanun artıq qısa bir müddətdə kifayət qədər böyük sığortalılar bazasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın sığorta bazarı bir sıra problemlərlə xarakterizə edilir, onların həllindən təkəcə onun bu günkü stabilliyi deyil, həm də sabahkı mövcudluğu asılıdır. Azərbaycanda sığorta sisteminin və sığorta bazarının müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi hazırda gündəmdə olan aktual problemdir.

Açar sözlər: Sığorta, İcbari sığorta, Sığorta bazarı

Metod

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını Respublikanın qanunvericilik aktları (Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, İcbari sığortalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alim və mütəxəssislərinin sığorta işinin nəzəri, metodoloji və praktiki tərəflərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərləri o cümlədən müxtəlif yerli və beynəlxalq qurumların internet saytları təşkil edir.

Analiz

Sığorta ictimai istehsalatın ən vacib və ən qədim elementidir. O əsasən ictimai istehsalat prosesində yaranan maddi zərərlərin ödənilməsi ilə bağlıdır.

Sığorta insanların ictimai – iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zamini kimi çıxış edir. Sığorta münasibətləri icbari və könüllü formada həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında həyata keçirilən icbari sığorta cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi üçün hüquqi və fiziki şəxslərin sığortasıdır. İcbari sığorta əhalinin sosial və dövlət maraqlarının təmin olunması məqsədi ilə icbari sığorta qanunu əsasında yerinə yetirilir. İcbari sığortanın növü, şərti və aparılma qaydası mövcud qanunvericilik hesabına tənzimlənir. (“Sığorta” normativ hüquqi aktlar toplusu, 2013)

İcbari sığorta şəxslərin sosial və dövlət maraqlarının təmin olunması məqsədi ilə icbari sığorta qanunları əsasında yerinə yetirilir. İcbari sığortanın çeşidləri, yerinə yetirilmə qaydaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarına əsasən müəyyən edilir. Ölkəmizdə icbari şəkildə 9 sığorta növü həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçularında müəyyən kateqoriyaların, əmlakın, həyatın, sağlamlığın sığortalanması və s. İcbari dövlət sığortası nazirlik və icra hakimiyyəti orqanlarının müvafiq büdcə vəsaitləri hesabına yerinə yetirilir.

İcbari sığortaya yuxarıda göstərilənlər ilə yanaşı bunlar da aiddir:

- vətəndaşların icbari tibbi sığortası; dəmir yolu, hava, dəniz, daxili su və avtomobil nəqliyyatdan, bədbəxt hadisələrdən icbari şəxsi sığortası; Azərbaycan Respublikası dövlət vergi xidməti əməkdaşının icbari dövlət şəxsi sığortası və s.
- vətəndaşların əmlakının icbari sığortası (ev, bağ evləri, qaraj, təsərrüfat obyektləri və s.)

Sığorta bazarının ən böyük problemlərinə həmçinin bəzi nazirlik və idarələrin himayəsi altında icbari sığorta növlərinin tətbiq edilməsidir. Bir qayda olaraq, sığorta edənlər heç bir sığorta müdafiəsi almır, nazirliklər və ya səlahiyyətli kommersiya təşkilatları isə vəsaitləri praktik olaraq ödənişsiz əsaslarla akkumulyasiya edir, sonra isə onları heç də həmişə sığorta edənlərin maraqlarında xərcləmir. Nəticədə icbari sığorta maliyyə ehtiyatlarının ayrı – ayrı nazirliklərin və idarələrin xeyrinə ayrılması və yenidən bölüşdürülməsi üsuluna çevrilir. (Compulsory Medical Insurance system in Azerbaijan, 2009) Bir çox hallarda icbari sığorta vətəndaşlardan, çox vaxt hətta onları “sığorta etməyi” təklif etməyənlərdən əlavə yığımlardır. Əksər hallarda belə sığorta dövlətin maraqlarına deyil, belə sığortanın aparılmasını öz xeyrinə həll etməyi bacaran ayrı – ayrı sığorta şirkətlərinin maraqlarına uyğundur.

İcbari Nəqliyyat sığortası avtomobil qəzalarında yarana biləcək mübahisənin həllinə və qarşı tərəfə dəyən zərərin kompensasiya edilməsinə köməklik edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişafında sığortanın rolunu artırmaq məqsədilə 1996-ci ildə ilk dəfə icbari sığorta haqqında

qanun qəbul olundu. “Nəqliyyat sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında “qanun sığorta bazarının, xüsusilə avtomobil sığortası bazarının inkişafına təkən verdi. Məhz bu sahədə 1995-2003-cü illərdə 9 qanun qəbul edilmişdir.

İcbari Nəqliyyat sığortası avtonəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində istifadəsi nəticəsində fiziki şəxslərin sağlamlığına, həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına vurduğu zərərlərin əvəzinin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortası daşınmaz əmlakın yangın və ya digər hadisələr nəticəsində zədələnməsi, məhv olması, yaxud hər hansı formada itkisi ilə bağlı dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir. Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə sığorta haqqının məbləği əmlakın təyinatından və xüsusiyyətindən asılı olaraq faiz dərəcəsi ilə ifadə olunan tariflərin sığorta məbləğinə tətbiq edilməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin icbari sığorta növü müvafiq əmlakın istismarı, o cümlədən həmin əmlakın ərazisində inşaat, təmir, yenidənqurma və ya digər işlərin həyata keçirilməsi zamanı üçüncü şəxslərin sağlamlığına və əmlakına dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir.

Bu məqsədlər üçün əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin sığortası icbari olan əmlak dedikdə, hüquqi şəxslərin öz fəaliyyətini, həmçinin hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün istismar etdiyi daşınmaz əmlak olan binalar, tikililər, qurğular, sahələr başa düşülür. Yuxarıda sadaladığımız hər hansı əmlakın istismarı ilə bağlı üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası icbaridir.

Daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin sığortası icbari olan əmlak dedikdə, hüquqi şəxslərin öz fəaliyyətini, həmçinin hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün istismar etdiyi daşınmaz əmlak olan binalar, tikililər, qurğular, sahələr başa düşülür.

Hökumət tərəfindən “İcbari ekoloji sığorta haqqında” qanunun layihəsi hazırlanır. Azərbaycanda son zamanlar çox vacib islahatlar həyata keçirilir. Əhalinin tibbi xidmətə əlçatanlığının yüksəlməsi, tibbi xidmətin keyfiyyət göstəricisinin yaxşılaşdırılması həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətlərin əsas istiqamətlərindəndir. Səhiyyə sahəsində aparılan işlər nəticəsində əhalinin sağlamlığın qorunması, mühafizəsi istiqamətində bir sıra mühüm

proqramlar qəbul olunub, tibbi müəssisələrin maddi texniki bazası güclənib və səhiyyə sahəsində xeyli islahatlar aparılıb. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2018)

İcbari tibbi sığorta – vətəndaşın sosial müdafiə sisteminin, sağlamlığının mühafizəsi və xəstəlik vaxtı zəruri tibbi yardım alınmasının əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. İcbari tibbi sığorta dövlət tərəfindən yaranmış və ümumi formada vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət özünün qanunvericilik və icra orqanının simasında icbari tibbi sığortanın təşkilinin əsas prinsip, ödəniş tariflərini, sığorta etdirən şəxsin əhatə dairəsini müəyyənləşdirir və İTS-ə akkumulyasiya olunması üçün nəzərdə olan dövlət fondları yaradır. İcbari tibbi sığortanın ümumiliyi, hər bir vətəndaşın tibbi, dərman vasitəsi və profilaktik yardım alması üçün yeni zamanətli imkanlarla təmin olunması ilə əlaqədardır. (Compulsory Medical Insurance system in Azerbaijan, 2009)

İcbari sığorta sisteminin inkişafına təsir göstərən amillərdən biri regionlarda fermer təsərrüfatının zəif inkişaf etməsi, əhalinin sosial vəziyyətinin və sığorta xidmətinin aşağı səviyyədə olması təşkil edir. Bu regionlarda vətəndaşların həyat səviyyəsinin artması, rayon və şəhər ərazisində qəsəbələr və kəndlərdə olan əhalinin əmlak mənafeələrinin sığortalanmasına görə dövlət proqramlarının qəbulunu tələb edir.

Son illərdə nəzərə alınan və qəbul edilməsi ehtimal edilən sığorta sənədləri müəyyən əminliklə deməyə imkan verir ki, bəzi icbari sığorta növləri inkişaf edəcək. Onlara qanunla həyata keçirilən icbari sığortanı aid etmək olar. Hazırda tətbiq edilənlərdən sərnişinlərin icbari sığortası, təhlükəli istehsalat obyektləri istismar edən təşkilatların mülki məsuliyyətinin sığortası və digərlərini aid etmək olar. Sərnişinlərin icbari sığortası sərnişin daşınması zaman həyata keçirilir. Bu sığorta növü sığorta edənin razılığını tələb etmir və onun üçün nəzərə çarpmayacaq şəkildə həyata keçirilir.

Bədbəxt hadisələrdən icbari sığorta sosial sığorta sisteminin elementlərindən biridir və istehsalat zədələri və peşə xəstəlikləri rizklərini ödəyir. Onun təsir sahəsi iş yerində və ya iş zamanı baş verən bədbəxt hadisələrin nəticələri ilə məhdudlaşır (işə gedərkən və işdən gələrkən yolda olduğu vaxt da daxil olmaqla). Bu sığorta növünün əhəmiyyətli xüsusiyyəti odur ki, sığorta ödənişlərini tamamilə işəgötürən ödəyir. (N.N.Xudiyev, 2013)

Bədbəxt hadisələrdən icbari sığortanın təşkilinin digər tamamlayıcı və ya sosial sığortanı əvəz edən istiqaməti peşə fəaliyyəti öz xidməti vəzifələrini icra edən zaman yüksək bədbəxt hadisə riski ilə bağlı olan dövlət qulluqçularının həyatının və sağlamlığının icbari dövlət sığortasıdır. Onlara aid edilir: hakimlər, prokurorlar, vergi və rüsumlar üzrə Nazirliyin əməkdaşları, hərbi

qulluqçular. Dövlət şəxsi sığortası bədbəxt hadisələrdən icbari sığortaya eyni olan riskləri ödəyir:

Sığorta olunanın xidməti vəzifələrini yerinə yetirən zaman baş verən zədələr, şikəstlik, bədən xəsarətləri nəticəsində ölümü və ya əmək qabiliyyətini itirməsi. Dövlət qulluqçularının icbari sığortası qanunvericiliklə tənzimlənir.

Bədbəxt hadisələrdən icbari sığortanın üçüncü istiqaməti hava, dəmir yolu, su və avtomobil nəqliyyatı ilə şəhərlərarası və turist marşrutları ilə daşınma zamanı sənişinlərin icbari şəxsi sığortasıdır. Sığorta səfərlə bağlı bədbəxt hadisələr nəticəsində ölüm və ya zədənin və ya bədən xəsarətlərinin alınması riskini ödəyir. Qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir: sənişinin həlak olduğu təqdirdə ödəniləcək maksimum sığorta məbləği, gediş bileti alınan zaman sənişinlərin ödədiyi sığorta haqqı.

Son zamanlar dövlət sığorta kampaniyalarının icbari sığortanı təmin etmək məqsədi ilə dövlətin unitar müəssisəsi yaradılmışdır. Bunun əsas səbəbi dövlət büdcə vəsaitinin kommersiya sığorta kompaniyalarına cəlb olunmasının icra hakimiyyəti orqanında ciddi müqavimət ilə qarşılaşmasıyla bağlıdır.

Dövlətin şəxsi sığortası, bədbəxt hadisənin icbari sığortasına səbəb olan riskləri təmin edir: xidməti borcu həyata keçirən vaxt sığortalanmış şəxsin zədələnməsi, şikəstlik, bədən xəsarəti almağı nəticəsində əmək qabiliyyətini itirmə və ya vəfat etməsini. (N.N.Xudiyev, 2003)

İcbari sığortanın növlərindən biri də yangından icbari sığortadır. Yangın təhlükəsizliyi bütün sığorta şirkətlərinin siyasətində ümumi təhlükəsizlik məsələsidir. Yangından icbari sığorta məqsədi yangının nəticəsində sığorta olunanların və əhalinin əmlakına və sağlamlığına dəyən zərərin əvəzini vaxtında ödəməklə onların əmlak mənafeələrinin qorunması və sosial müdafiəsinə əlavə təminat verilməsindən ibarətdir.

Qanun sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakının və üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətinin yangından icbari qaydada sığortalanmasını tələb edir. Tətillər, qarışıqlıq, zərərli ictimai hərəkətlər, yağma, terror hadisələri nəticəsində yaranan zərərlər, vulkanik lavlara, daşqınlara məruz qalma, dağıntılardan aradan qaldırılması xərcləri yangın təhlükəsizliyi ilə təmin olunur və təminat kimi bir çox elementlər təmin edilir.

Yangından icbari sığorta haqqında qanunun icrasına Fövqəladə Hallar Nazirliyi nəzarət edir. (“İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2011)

Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə sığorta bazarı Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan kimi ölkələr ilə müqayisədə az inkişaf edib. Bu həm sığorta mükafatının həcminə, həm də sığorta məhsulunun sayına görə müşahidə edilir.

İcbari sığorta haqları digər sığorta haqlarından az olub. İcbari sığorta ödənişinin həcmnin aşağı olması bu sahədə hüquqi sənədlərin olmaması və ya az olması ilə deyil, onların işlənmə mexanizmlərinin çox zəif olması ilə əlaqədardır. Çünki, qanunvericiliyə nəzərən bu gün Azərbaycanda icbari sığortaya aid çox sayılı hüquqi sənədin olmasını görürük.

Müasir dövrdə sığortanın inkişaf etdirilməsində vətəndaşların sosial vəziyyətinin aşağı olması, fəaliyyətdə olan iri müəssisələr və təşkilatın sayının az olması, sovet dövründən öz həyatını və uşaqlarını sığortalamış əhaliyə indeksləşdirilmiş sığorta məbləqlərinin verilməsi və onun sayəsində həyat sığortasına inamsızlıq artması, sığorta sahəsi üzrə ixtisaslanan sığorta təşkilatının formalaşmaması, sığorta bazarının professional iştirakçıların, həmçinin sığorta ekspertinin, hüquqi şəxs kimi yaranan sığorta şəbəkəsinin və vergi ödəyiciləri kimi dövlətin qeydiyyatından keçən fiziki şəxs sığorta blokerlərinin olmaması və ölkə daxilində təkrar sığorta müəssisələrinin yaradılması əsas problemlərdəndir. (www.banker.az, 2017)

Ölkəmizdə əhalinin icbari sığorta haqqında yetərincə məlumatının olmaması bu sahə üzrə əsas götürülən problemlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Hal-hazırda əhalinin bu segmentə inamı xeyli aşağıdır.

Azərbaycanda ən çox tətbiq olunan sığorta növü əmlakın (avtomobillərin) icbari sığortasıdır. Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin (DSNX) məlumatına əsasən, 2019-cü ilin ilk əvvəlində avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası növü birinci yeri tutmuşdur. Bu sığorta növü üzrə sığorta şirkətlərinə daxil olan sığorta haqları 6 mln 511, 3 min manat təşkil etmişdir. Keçən illə müqayisədə 997,8 min manat və ya 18,1% çoxdur. Hesabat dövründə avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası üzrə ödənişlər 5 mln 432 min manat olmuşdur. 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 1 mln 377,8 min manat və ya 33,9% çoxdur. (www.sigorta.maliyye.gov.az, 2018)

Son zamanlar isə populyarlaşmağa başlayan icbari sığorta növü isə tibbi sığortadır. Hər bir ölkə tibbi sığortaya fərqli şəkildə yanaşır. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində tibbi sığorta problemlə qarşılır. Fikrimcə, Azərbaycanda da icbari tibbi sığortanın tətbiqinə hərtərəfli, bütün parametrlər nəzərə alındıqdan sonra başlamaq lazımdır. Ancaq bu, yalnız səhiyyənin və yalnız Səhiyyə Nazirliyinin əlində olan məsələ deyil.

İcbari tibbi sığortanın tətbiqi səhiyyə sisteminin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli addım hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, bir çox ölkədə tibbi ödəmələr bu yolla həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə isə səhiyyə xidmətləri tamamilə pulsuzdur. Ödəmələri dövlət orqanları ödəyir. Digər qism ölkələrdə isə dövlət hesabındakı müəssisələrdə ödəmələri dövlət özü və ya bələdiyyələr həyata keçirir. Özəl müəssisələrin verdiyi xidmətsə tamamilə pullu olur. Bu mənada, ideala ən yaxın olan İTS-nin tətbiqidir. Belə olan halda həm özəl, həm də dövlət balansında olan tibb müəssisələri sözügedən sistem vasitəsilə maliyyələşir (Global Health Insurance Advice, 2012). Azərbaycanda sistemin tətbiqi üçün lazımlı baza artıq mövcuddur. Bu sistemin işəyararlılığının təmini məqsədlə uzun illərdir, zəmin hazırlanır. Hər il büdcədən müəyyən vəsait ayrılır. İTS-nə maneə yaradacaq iki ən böyük amil - bölgələrdə xəstəxanaların maddi-texniki bazasının zəifliyi, müasir səhiyyə müəssisələrinin azlığı demək olar ki, aradan qaldırılıb. Bu sahədə ciddi islahatlar tam sürətlə davam edir.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortası problemlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, vətəndaşlar bu icbari sığorta növünə yetərinə maraqlı deyillər. Bunun səbəbi isə bu əhəmiyyətin hələ formalaşmaması, əhəlinin bu barədə məlumatının az olması və sığorta şirkətlərinə inamın az olmasıdır. İnsanları icbari sığortaya cəlb etmək üçün bu sahə üzrə sığorta bazarını inkişaf etdirmək, əhəlinin inamını artıracaq tədbirlər görmək lazımdır. Avtomobillərin icbari sığortası ilə müqayisədə daşınmaz əmlakın icbari sığortasında xeyli zəiflik müşahidə edilir.

İcbari sığortanın tətbiqinin az olması ona olan nəzarət mexanizminin zəif olması ilə əlaqədardır. Buna görə də, nəzarət mexanizminin, qanunvericiliyin gücləndirilməsinə ehtiyac var və bu çox vacib məsələlərdən biridir.

Nəticə və Təkliflər

İcbari sığorta əhəlinin sosial və dövlət maraqlarının təmin olunması məqsədi ilə icbari sığorta qanunu əsasında yerinə yetirilir. İcbari sığortanın növü, həyata keçirilməsi qaydası dövlətin müvafiq qanunlarına əsasən müəyyənləşir. Ölkədə icbari şəkildə 9 sığorta yerinə yetirilir. İcbari dövlət sığortası icra hakimiyyəti və nazirliklərin müvafiq büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Sığortanın icbari növünün qanun əsasında sığortanın fondunun yaranması, istifadəsilə bağlı mülki-hüquqi əlaqələri ifadə edir.

Təəssüf ki, ölkəmizdə icbari sığorta ilə əlaqədar məsələlərə bir qədər soyuq yanaşılır. Lakin İnzibati Xətalər Məcəlləsində konkret normalar təyin edilib. Qanuna görə əmlakını sığorta

etdirməyən şəxslər mütləq cəzalandırılır. Amma bu qaydalar ölü qayda olaraq qalır. İcbari sığortanın növlərinin insanlar arasında geniş yayılmamasının səbəblərindən biri də sığorta bazarında daha az paya malik olmasıdır. Fikrimcə, məsələnin həlli üçün aidiyyəti qurumlar inzibati qaydalardan istifadə etməklə cərimələrin miqdarını artırmalıdır. Yalnız bundan sonra əhalini əmlak sığortasına cəlb etmək olar.

Azərbaycanda icbari sığorta ilə bağlı problemləri araşdırsaq görə bilərik:

1. İcbari sığortanın əsas problemlərindən biri ölkəmizdə sığorta mədəniyyətinin aşağı həddə olmasıdır. Bir çox insanlar hələ də Sovet zamanından miras qalan düşüncə ilə sığortanın ancaq formal xüsusiyyət daşdığını və nahaq yerə pul vermək kimi düşünürlər. Amma bu vəziyyət sığorta bazarının genişlənməsi işinin xeyrinə dəyişməkdədir ki, onun sübutunu statistikada verilmiş rəqəmlər əsasında görmək mümkündür. Lakin sığorta mədəniyyətini insanlara aşılamaqla sığorta sisteminə müsbət düşüncənin yaranmasına kömək edər;
2. İnsanların sığorta haqqında məlumatlılığı bazar inkişafına mənfi təsir edən problemlərdəndir. Eləcə də, sığorta müqaviləsi imzalayan insanların bir çoxu imzaladıqları müqavilənin mətnilə tanış olmuş olur və müqavilə əsasında hüquq və vəzifələrini aydın formada bilmirlər. Bu zaman hər hansı bir hadisə baş verərsə müqavilənin şərtinə əsasən bu şəxslərə sığorta haqqı ödənilmədikdə, onlar az qala bu hadisəni sığorta şirkətləri tərəfindən dələduzluq kimi anlayırlar və öz təcrübələrini digər şəxslərlə bölüşürlər. Nəticə olaraq bəzi şəxslərdə sığorta şirkətlərinə inamsızlıq yaranır. Sığorta şirkətlərinin reklamı, müştərilərin maarifləndirilməsi zəifdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi əhalinin məlumatlandırılması üçün bir sıra mühüm addımlar atmalıdırlar.
3. Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin bazara təklif etdiyi sığorta növünün çeşidinin xeyli az olmasıdır.
4. Sığortanın inkişafına mənfi təsir edən amillərdən biri sığorta sahəsində ixtisaslı kadrların çatışmamazlığıdır. Bu sahədə işlərin aparılması, savadlı kadrların yetişdirilməsi şərtidir.
5. Ölkəmizdə icbari sığorta ilə bağlı insanların məlumatlılığından istifadə edərək onların hüquqlarını kobud formada pozmaq istəyənlər çoxalıb və bu səbəbdən əhalinin bu istiqamətdə mənfi düşüncələri formalaşır. Bu kimi işlərin qarşısı alınarsa əhalinin etimadı bir o qədər yüksələr.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycanda icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2018)
- “İcbari sığortalar haqqında” (2011) Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

“Sığorta” (2012) Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları Topusu

İ.M.Abbasov, (2013) “Sığorta işinin təşkili”, Bakı.

N.N.Xudiyev, (2003) “Sığorta”.Bakı: “Azər nəşr”. 210 s.

N.N.Xudiyev, (2013) “Sığorta işinin təşkili”, Bakı. 411 s.

N.N.Xudiyev, (2013) “Sığortanın əsasları”(dərs vəsaiti), Bakı.

Compulsory Medical Insurance system in Azerbaijan, (2009) Baku

Global Health Insurance Advice, Azerbaijan Health Insurance, (2012)

www.banker.az/sigorta (05.08.2017)

www.sigorta.maliyye.gov.az/icbari/sigorta (09.10.2018)

Azərbaycanda Sosial Sahələrin İnkişaf Strategiyaları

*Elnur HƏSƏNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elnur245@gmail.com*

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərdən biri də sosial siyasətdir. Azərbaycan Respublikasında dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi kimi əhalinin təhsili, səhiyyə və sağlamlığın qorunması, ictimai-mədəni Sosial sahələr əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalının inkişafına istiqamətlənmiş çox sayda vəzifələri yerinə yetirir.

Hazırda tədbirlər, incəsənət, idman, gənclər siyasəti, sosial təminat, sosial müdafiə və sair tədbirlər dövlət hakimiyyəti və icra orqanlarının sosial fəaliyyət sferasını təşkil edir. Davamlı olaraq ölkəmizdə həyata keçirilən bu siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq ciddi və əsaslı infrastruktur layihələri, daim artmaqda olan əhalinin müxtəlif qrupları üçün əmək haqları, pensiya və müavinətlər, cəmiyyətdə ümumi rifah halının yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nümunə kimi göstərilə bilər.

Ümumiyyətlə, sosial sahələrin inkişafı meyllərinə müxtəlif amillər - ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsi, cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi və demografik proseslər, ətraf mühit, mədəni və milli dəyərlər və s. təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında indiki şəraitdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasəti əhalinin sosial xidmətlərə olan ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəldilməklə təhsilin, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin, digər sosial və mədəni tədbirlərin inkişaf etdirilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi məqsədlərinə dövlət büdcəsindən hər il böyük məbləğdə vəsaitlər ayırır.

Tədqiqatın məqsədi sosial sahələrin cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətini və rolunu müəyyən etmək, Azərbaycanda sosial sahələrin inkişafı istiqamətində mövcud tendensiyaları müəyyən etmək, təhlillər aparmaq və sosial siyasətin perspektivlərini müəyyən etməkdir. Məqalədə Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasətin istiqamətləri, bu istiqamətdə tədbirlərin əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında, təhsil, səhiyyə, sosial xidmət sektorunda inkişafın təmin edilməsində əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Məqalədə əhali gəlirləri, sosial müdafiə sisteminin xüsusiyyətləri, məşğulluq sahəsində perspektivlər müəyyən edilmiş, əhalinin sosial müdafiəsinin və yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Sosial sahə, Həyat səviyyəsi, Sosial müdafiə, Məşğulluq

Giriş

Müasir dövrdə əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritet vəzifələrindən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da aydın şəkildə qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifah halının yüksəldilməsini, sosial müdafiəni və layiqli həyat şəraitini təmin etməli və əhalinin qayğısına qalmalıdır. Vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin sosial siyasətinin prioritet istiqamətidir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin formalaşdığı dövrdə sosial sahələrin inkişafının tədqiq edilməsi əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkədə əhalinin rifahının yüksəlməsi, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində meydana çıxan problemlərin aşkar edilməsi və həlli istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasına və təhlil edilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Sosial sahələrin inkişafı cari problemləri özündə birləşdirərək həlli yolları təhlil olunur. Milli iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətlənmiş sosial sahələrin inkişaf etdirilməsi daha çox makroiqtisadi problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Sosial sferanın iqtisadiyyatı iqtisadi fikrin tərkib hissəsi kimi hazırkı dövrdə yeni meydana çıxan problemləri və onların həlli yollarını əhatə edir. Uzun müddət ərzində aparılan tədqiqatlar, iqtisadi idarəetmə və qanunvericilik təcrübəsi, müasir tendensiyalar və resurslar, qlobal səviyyədə proseslər sosial sahələrdə yeni aspektləri, onun bir sıra müasir problem və həlli yollarını formalaşdırmışdır. Müasir dövrdə cəmiyyətdə olan sosial problemlər insanların inkişafını, onun kapital olaraq təkrar istehsalını, istifadəsini və mühafizə istiqamətlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Sosial-iqtisadi vəzifələr dövlət, özəl və fərdi xüsusiyyətləri kəsb edərək idarəetmə və təşkilati problemləri özündə ehtiva edir.

Sosial sahələrin inkişafının ötən müddət ərzində ilkin formasının yaradılmasına baxmayaraq, bu sahənin təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə cavab verən sistemin qurulması zərurəti hələ də aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Hazırkı dövrdə sosial sahələrin bir sistem olaraq daha təkmil və səmərəli təşkil edilməsi sosial müdafiə sistemində müavinətlərin unifikasiyasına ehtiyacın olması, pensiya sistemində maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi, ünvanlı yardım sisteminin müasirləşdirilməsi, müasir təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə xidmətlərinə əlçatanlığın təmin edilməsi, əhalinin lazımı həyat şəraiti ilə təmin olunması, onların minimum yaşayış standartlarına çıxışının təmin edilməsi, yoxsulluq və işsizlikdən sığortalanmanın həyata keçirilməsi zərurətini yaradır.

Analiz

Sosial Sahələrinin Azərbaycanda İnkişafının Təhlili

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin sürətlə inkişafı və daha da dərinləşməsi əhəmiyyətli surətdə səmərəli dövlət tənzimlənməsi mexanizmini, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsini, inflyasiyanın nəzarətə götürülməsini, idarəetmə dəyişikliklərini, işgüzar fəallığın gücləndirilməsini zəruri etmişdir. Bu səbəbdən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin sosial normativləri əsasında qurulan əhalinin sosial müdafiəsi, pul

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

gəlirlərinin həcmi, dinamikası və diferensiasiyası, həmçinin insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə məsələlərin statistik öyrənilməsi zəruridir.

Hazırda valyuta ehtiyatlarımız 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 3 milyard ABŞ dolları artaraq 45 milyard dollara çatıb və 2019-cu ildə ümumi daxili məhsulun artımı 3.6 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılır (DSK göstəriciləri 2018,s.80). Bu faktor imkan verir ki, əhalinin etibarlı sosial müdafiə sistemi yaradılsın. Əhalinin gəlirlərinin artımı inflyasiyanı üstələyir ki, bu da sosial vəziyyətin yaxşılaşmasının əsas göstəricilərindən biri hesab edilməlidir.

Cədvəl 1. Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manat)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Gəlirlər- cəmi	8 063,6	25 607,0	39 472,2	41 744,8	45 395,1	49 162,9
İlkin gəlirlər:	6 394,2	22 126,5	35 363,4	37 471,2	40 653,3	44 200,7
işçilərə əmək ödənişləri	2 954,8	7 027,3	10 776,1	11 037,3	11 780,7	12 393,3
sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	3 432,6	14 725,0	23 375,9	25 317,1	26 509,1	29 688,0
Xərclər-cəmi	6 508,7	19 251,5	30 799,6	34 963,4	39 775,0	45 152,5
Son istehlak xərcləri	5 532,6	16 528,5	26 582,6	30 595,3	35 196,7	40 119,6

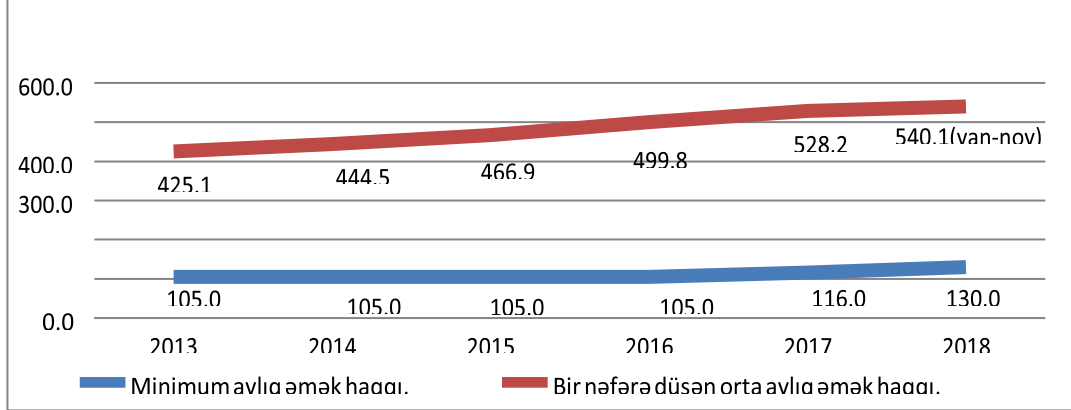
Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 21

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi müşahidə olunan meyl gəlirlərin quruluşunda sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan vəsaitlərin xüsusi çəkisinin artmasıdır. 90-cı illərin əvvəllərində pul gəlirlərinin təxminən 70%-ni əmək haqqı gəlirləri təşkil edirdisə, indiki dövrdə gəlirlərin 65%-i sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına əldə olunmuşdur.

2019-cu ildə “Minimum aylıq əməkhaqqının artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə minimum aylıq əməkhaqqının məbləği artırılaraq 130 manatdan 180 manata çatdırılmışdır. Şəkil 1-də ölkədə minimum əmək haqqının və bir nəfərə düşən orta aylıq əmək haqqının dinamikası əksini tapmışdır.

Şəkil 1 2013-2018-ci illərdə minimum əmək haqqı və bir nəfərə düşən orta aylıq əmək haqqı (manatla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2018-ci il hesabatı, səh 5.

Minimum əmək haqqının iqtisadi mahiyyəti işçi qüvvəsinin qiymətinin aşağı sərhədini göstərməkdir. Minimum əmək haqqının həcmi işçinin zəruri tələbatlarını ödəmək üçün kifayətedici səviyyədə olmalıdır. İşçi qüvvəsinin dəyərinin ödənilməsi xərcləri qida, geyim, məişət əşyaları, mənzilin saxlanması, tibbi xidmət, ümumi və peşəkar təhsil, işçinin həm əmək fəaliyyətində, həm də ondan sonrakı sosial ehtiyaclarına yönəldilmiş xərcləri nəzərdə tutur. Avropa Birliyinin Beynəlxalq Komissiyası minimum əmək haqqının ən ədalətli səviyyəsinin ölkədəki orta aylıq əmək haqqının 68%-nə bərabər olmasını qəbul edir.

Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi məqsədilə ünvanlı dövlət sosial yardım proqramının icrası davam etdirilərək 2018-ci il ərzində bu məqsədlər üçün 104 mln. manat vəsait xərclənmişdir. 2018-ci ilin sonuna ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailələrin sayı 42,7 min nəfər olmuşdur ki, bu da müvafiq olaraq 2017-ci illə müqayisədə 36,9 min ailə və ya 46% azdır. Ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailələrin sayının azalması özünəməşğulluq və digər sosial proqramlar vasitəsilə əhalinin maddi rifahının yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur.

Diqqət çəkən məqamlardan biri əhalinin sağlamlığının qorunması üçün ayrılan dövlət büdcəsində ayrılan vəsaitlə bağlıdır. 2019-cu ildə səhiyyə sahəsinə yönəldilmiş vəsait 2018-ci ildən 309 milyon manat, yəni 32 faiz çoxdur. İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı əlavə olaraq 223 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub (DSK göstəriciləri 2018, s.76). Bütün bunlar göstərir ki, əhalinin sağlamlığının qorunması dövlətin prioritetlərindən biridir.

Səhiyyə sahəsinə ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin hər il artırılması həmin vəsaitin daha optimal və effektiv xərclənməsini şərtləndirən mexanizmlərin də formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, əhalinin mühüm dərman vasitələri ilə təmin olunması işinin keyfiyyəti

yaxşılaşdırılmış, onların keyfiyyətinə nəzarət sistemi yaradılmış, dərmanların vahid qeydiyyat sistemi yaradılmışdır. Səhiyyədə aparılan kadr islahatları nəticəsində tibb müəssisələrində mütəxəssislərinin bilik və bacarıqları daim artırılır və onlar üçün ixtisasartırma kursları təşkil edilir. Xüsusilə kənd yerlərində səhiyyə işçilərinin həyat şəraiti və maddi təminatının gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. 2006-cı ildən başlayaraq əhalinin sağlamlığının və göstərilən tibbi xidmətlərin nəzarətdə saxlanması üçün vətəndaşların “elektron sağlamlıq kartı” sistemi qurulmuşdur.

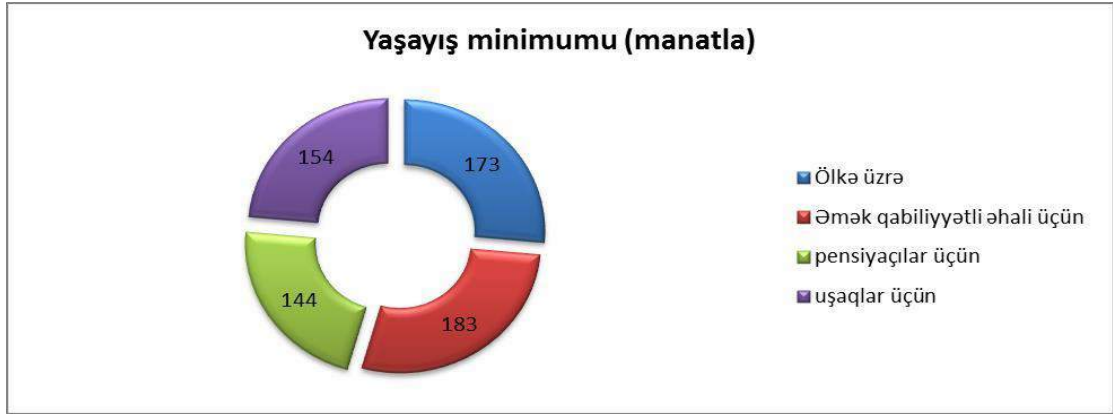
2019-cu ildə təhsil xərcləri 2018-ci illə müqayisədə 11% artaraq və 2 milyard 275 milyon manata çatmışdır. Təhsilə ayrılmış maliyyə vəsaitləri təhsilin göstəricilərinin inkişaf etmiş dövlətlərin göstəriciləri səviyyəsinə çatmağa, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mexanizmlərin həyata keçirilməsini, təhsil sistemində innovativ tədbirlərin stimullaşdırılmasını, elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsinin qaldırılmasını təmin etməkdədir. Təhsil sistemində reallaşdırılan islahatlarda uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Əhalinin həssas qruplarının sosial müdafiəsi istiqamətində tədbirlər daim gücləndirilməkdədir. Sosial müdafiə tədbirləri zamanı qaçqın və məcburi köçkün ailələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərə də xüsusi diqqət ayrılır. Son 10 ildə qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 77 müasir qəsəbə salınmış, 37 min ailə - 166 min məcburi köçkün mənzillə təmin edilmişdir. Eyni zamanda əlil və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi işləri davam etdirilmiş, 2788, o cümlədən regionlarda 2041 mənzilli yaşayış binaları və 450-dən çox fərdi ev tikilmişdir (Azərbaycan regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf proqramı).

“Azərbaycan Respublikasında 2018-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında” 2017-ci il 1 dekabr tarixli 906-VQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə 2019-cu ilin 1 yanvar tarixindən 2019-cu il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 180 manat (2018-ci ildə 173 manat olmuşdur), əmək qabiliyyətli əhali üçün 191 manat, pensiyaçılar üçün 149 manat, uşaqlar üçün 160 manat məbləğində müəyyən edilmişdir (Minimum aylıq əməkhaqqının artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il Sərəncamı). Diaqram 1-də bu statistika öz əksini tapmışdır.

Diaqram 1 Ölkədə yaşayış minimumu (manatla)

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyini 2018-ci il hesabatı, səh 12.

Sosial müdafiə sisteminin digər bir əsası kimi ehtiyac meyarı çıxış edir ki, bu da sosial müavinətlərin müəyyən edilməsində əsas rolunu oynayır. “Azərbaycan Respublikasında 2018-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 1 dekabr tarixli 907-VQ nömrəli qanunu ilə 1 yanvar 2019-cu il tarixdən ehtiyac meyarının həddi 130 manatdan 143 manata qaldırılmışdır (1 dekabr tarixli 906-VQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan dövləti əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi istiqamətində xeyli müddətdir ki, əsaslandırılmış və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirir.

Dövlət sosial müdafiə fondunun gəlirlərinin artımı əhalinin pensiyalar və təqaüdlərlə etibarlı təminatını yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qəbul etdiyi ardıcıl qərarların nəticəsində pensiyaların orta aylıq məbləği hazırda pensiyaçılar üçün yoxsulluq həddini 1,7 dəfə üstələyir, halbuki 2003-cü ildə bu göstərici yoxsulluq həddindən 2 dəfə aşağı məbləğdə idi. 2003-cü ildən əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 9,5 dəfə artaraq 18,4 manatdan 175 manata çatdırılmışdır və bu məbləğ yaşa görə pensiyalar üzrə 198 manat təşkil edir. Eyni dövrdə yaşa görə pensiyaçılar üzrə əvəzetmə əmsalı 29,3 faizdən 43,4 faizə çatdırılmışdır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən pensiya islahatlarının əsas məqsədləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

- pensiya təminatının cari, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməsi üçün onun maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi;

- pensiya təminatının vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin etməsi səviyyəsində həyata keçirilməsi.

2018-ci il ərzində respublika əhalisinin 5,1 faizinə və ya 505,9 min nəfərə sosial müavinət təyin edilmişdir ki, onlardan 415,9 min nəfərinə aylıq və 90 min nəfərinə isə birdəfəlik sosial müavinət verilmişdir. Eyni zamanda, 2018-ci ildə sosial müavinət alanların sayı 2017-ci il ilə müqayisədə 23 min nəfər, təqaüd alanların sayı isə 2 min nəfər artmışdır. 2018-ci il ərzində bu məqsədlər üçün 428,8 milyon manat vəsait sərf edilmişdir.

Sosial müdafiə sistemində əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi istiqamətində müdafiə tədbirlərinin görülməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin mühüm məqsədi əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasından, orta ömür müddətinin uzadılmasından, əhalinin bütün təbəqələrinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin edilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin maliyyə imkanları daxilində ödənişsiz və güzəştli səhiyyə xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və onun keyfiyyətinin artırılması;
- tibbi sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- səhiyyə müəssisələrinin dərman və avadanlıq təchizatının yaxşılaşdırılması üçün tibb sənayesi müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyətinə dövlət tərəfindən dəstəyin göstərilməsi;
- tibbi profilaktika tədbirlərinin əhatəliliyinin və keyfiyyətinin əhəmiyyətli surətdə yaxşılaşdırılması;
- əhalinin sosial baxımdan aşağı təminatlı kateqoriyalarına tibbi yardımın göstərilməsi ilə bağlı tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Məşğulluq sahəsində prioritet məsələrin həlli istiqamətində görülən əsas tədbirlərdən biri 2006-2015-ci illəri əhatə edən Məşğulluq Strategiyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Məşğulluq Strategiyasından irəli gələn məsələlər 24 noyabr, 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" olan Fərmana və 11 fevral, 2004-cü il tarixli 2004-2008-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına" əsaslanır.

2003-cü ildən etibarən ölkədə 1,9 milyon yeni iş yeri açılıb ki, bu da işsizliyin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Yeni açılmış iş yerlərinin 80%-ə yaxını isə regionların payına düşmüşdür (DSK göstəriciləri 2018, s.67).

Ölkəmizdə işsiz vətəndaşların az bir hissəsi dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında

qeydiyyatdan keçərək işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmişdir. Belə ki, 01 yanvar 2017- ci il tarixə yalnız 38481 nəfər işaxtaran işsiz vətəndaş dövlət məşğulluq mərkəzlərində iş növbəsinə yazılmışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri işçi qüvvəsi ilə işəgötürənlər arasında əmək münasibətlərinin hüquqi müstəvidə qeydə alınmaması faktlarının olmasıdır. Bu da qeyri – rəsmi münasibətlərdən irəli gələrək vətəndaşların sosial müdafiəsini zəiflədən faktor kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, işsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi praktiki olaraq daha çətin problemdir. Belə ki, postsovet ölkələrinin bir çoxunda məşğulluq orqanlarına müraciət edən, bu xidmətlərdə qeydiyyatdan keçən işsizlər real işsizlərdən dəfələrlə azdır.

Hazırda respublikada muzzla işləyənlərin 21,5 faizi təhsil, 18,5 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 13,5 faizi sənaye, 8,5 faizi əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, 7,2 faizi tikinti, 7,0 faizi dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 4,6 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,4 faizi peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 3,2 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,6 faizi maliyyə və sığorta fəaliyyəti, 11,0 faizi işə iqtisadiyyatın digər sahələrində məşğuldur (DSK göstəriciləri 2018,s.44).

Nəticə

Son 15 ildə ölkəmiz dünyada iqtisadi artım sürətinə görə ön sıralarda yer almışdır. Uğurla reallaşdırılan neft strategiyası nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər hesabına infrastruktur müasirləşdirilmiş, qeyri–neft sektoru inkişaf etdirilmiş, əhalinin sosial rifah vəziyyəti yaxşılaşdırılmış, dövlət balansında olan aktivlər artmış və ÜDM-in həcmindən artıq strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmışdır.

Əhalinin aztəminatlı qrupuna göstərilən sosial xidmətlər bir qayda olaraq maddi yardımların təyin edilməsi ilə məhdudlaşır. Bu işə yoxsul və nisbətən aşağı təhsil səviyyəsinə malik əhalinin yenidən əmək bazarına daxil olması perspektivini məhdudlaşdırır. Məhz bu kateqoriyadan olan əhali qruplarının aktiv işçi qüvvəsinə inteqrasiya olunması üçün sosial xidmətlərin portfelinə yüksək keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətləri, eləcə də, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi xidmətlər daxil edilməlidir.

Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Ünvanlı sosial yardım yoxsulluq hallarının azaldılması baxımından önəmli mexanizmdir. Bununla yanaşı bir çox İEOÖ-də daha mütərəqqi yanaşmalar və şərtlər mövcuddur və ölkəmizdə də bu istiqamətdə təcrübədən faydalanmaq olar. Ünvanlı sosial yardım sistemi ailə biznesinə dəstək, məşğulluq proqramları, insan kapitalının inkişafı istiqamətinə yönəlsə daha effektiv nəticələrə nail olmaq olar;
- Əlilliyi olan vətəndaşların aktiv əmək prosesinə cəlb edilməsi və onların fiziki qabiliyyətləri nəzərə alınaraq münasib iş şəraiti və rejiminin yaradılması məqsədi ilə sosial mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin fəal üzvü kimi çıxış etməsi, dövlətə əlavə dəyər yaratmasının təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif təlim və peşə kurslarına bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəlb edilməsi, eləcə də onlar üçün müəssisələrdə iş kvotalarının tətbiq edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə əməl edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, hər bir müəssisədə əlilliyi olan şəxslər üçün kvotalar ayrılrsa da təcrübədə buna o qədər də əhəmiyyət verilmir.
- Yaşayış minimumu və ya minimum istehlak səbəti müəyyən edilən zaman müxtəlif əlillik dərəcələri nəzərə alınmalı, həmçinin bir qrup əhali üçün istehlak səbətinin onların tələbatına uyğun formada hazırlanılması daha məqsədəuyğun hesab edilir;
- Çoxuşaqlı ailələr üçün müavinət sisteminin təkmilləşdirilməsi, uşaqların ailədə sayının artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı proqramların qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir. Belə ki, hazırda ailələr bir, yaxud iki uşağa önəm verir ki, bu demografik balansı pozur;
- Ölkəmizdə pensiya təminatının daha da təkmilləşdirilməsi, əsasən də özəl pensiya fondlarının formalaşdırılması istiqamətində praktiki və metodoloji tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə dünya dövlətlərindən fərqli olaraq ölkəmizdə qeyri-dövlət pensiya sistemi sosial sığorta sisteminin əvəzedicisi hesab olunmur. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması ilə dövlətin üzərinə düşən sosial məsuliyyət yükü azalmış olur və bu da bazar şərtlərində fərdlərə öz yığımını səmərəli olaraq dəyərləndirmək üçün imkan yaratmış olacaq.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı. Minimum aylıq əməkhaqqının artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasında 2018-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında” 2017-ci il 1 dekabr tarixli 906-VQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- “Azərbaycan Respublikasında 2018-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 1 dekabr tarixli 907-VQ nömrəli Qanunu.
- “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 9 avqust tarixli 229 nömrəli Fərmanı
- Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı 2012.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi Göstəriciləri Bakı, «Səda» nəşriyyatı – 2015-2018.

Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2018-ci il üzrə hesabatı, Bakı, 2018.

Quliyeva N.Q., Hüseynov R.A. Azərbaycanca yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında ünvanlı sosial yardım mexanizminin effektivliyi /Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM elmi əsərlər toplusu, 4-cü buraxılış, Bakı,2007

Türkiyənin Dəniz Turizmi, Sahil Zolaqlarının Azərbaycanın Xəzər Sahili Ərazilərlə Müqayisəsi və Onların Tətbiqi İmkanları

*Elnur VƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elnursoy@gmail.com*

Xülasə

Çimərliklər dünya turizm sənayesində ən gəlirli sahələrdən biridir. Əksər insanlar ilin isti günlərini dəniz sahilində istirahət mərkəzlərində keçirməyə üstünlük verirlər. Hər il minlərlə xarici turist bu məqsədlə səyahətə çıxır. Dəniz sahilində yerləşən ölkələr də təbiətin onlara bəxş etdiyi bu sərvətdən məqsədli istifadə edərək bu turizm növündən böyük mənfəət götürürlər.

Azərbaycanın Xəzər sahil bölgələrində çimərlik turizminin inkişaf etdirilməsi üçün də əlverişli imkanlar var. Araşdırmalara görə, bu, şimaldan cənuba 850 km-lik sahilyanı zolaq boyunca ərazilərin 60-70 faizində çimərlik turizmini inkişaf etdirmək mümkündür. Hazırda sahilyanı ərazilərimizdə 90-dan çox çimərlik var, yenilərinin salınması davam edir. Hər il çimərlik mövsümü başlamazdan öncə dəniz suyunun monitorinqi aparılır, çirkli suyu olan ərazilərdən istifadəyə qadağa qoyulur, çimərliyə yararlı ərazilər isə elan olunur. Amma ölkəmizin bu sahədə olan potensialını nəzərə alsaq görürük ki, Xəzər dənizindən çimərlik məqsədilə istifadə yetərincə deyil. Sözügedən ərazilərdə çimərliklərin, istirahət mərkəzlərinin yaradılması, kottec, sanatoriya kimi məkanların istifadəyə verilməsi, ölkəmizə xarici turistlərin axınına şərait yarada bilər.

Çimərlik turizmi zonalarının yaradılması üçün qoyulan başlıca tələblər suyun təmizliyi, müvafiq infrastruktur və turizm xidmətlərinin səviyyəsi ilə bağlıdır. Çimərlik turizmi sahəsində xüsusi yeri olan İspaniya, Türkiyə, Yunanıstan, Fransa və digər ölkələrin bu sahədə böyük təcrübəsindən yararlanmaq olar. Bu məqalədə əsasən Türkiyə dənizlərini araşdıracağıq.

Açar sözlər: Türkiyə, Dəniz, Turizmi, Azərbaycanda, Xəzər, Aralıq, Egey, Mərmərə, Qara Dəniz

Giriş

Tarix boyunca insanlar durmadan yer dəyişdirmiş və beləliklə zərurətdən doğan bu davranışları səyahət mədəniyyətinin təməlini qoymuşdur. Amma çox keçmir ki, insanların zərurət səbəbi ilə yer dəyişməsi öz yerini əyləncə, dinclik, mənəvi rahatlıqlar məqsədi ilə edilən səyahətlərə vermişdir. Öncələr fərdi şəkildə özünü doğruldan bu səyahətlər sonralar kütləvi hala keçid etmişdir.

Turizm sektoru dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Turistlərin doyumluluq səbəbi ilə ənənəvi turistik ölkələrlə yanaşı digər ölkələrdə də turizmin canlanmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də deyə bilərik ki, hər bir ölkədə turizmin iqtisadiyyata müəyyən bir qatqısı vardır. Turizmin demək olar ki, bütün sahələrlə birbaşa əlaqəli olması bu sözləri deməyə əsas verir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı (WTO) 2020-ci ildə 1.6 milyard turistin turizm fəaliyyətlərinə qoşulacağını və onların turizm sənayesinə 2 trilyon ABŞ dolları məbləğində gəlir ilə nəticə verəcəyini təxmin etməkdədir. Bu səbəbdən də növbəti dövrlərdə turizmin ən sürətlə inkişaf edən sahə olacağını təxmin edə bilərik.

Aralıq dənizi, Egey dənizi, Qara dəniz və Mərmərə dənizi Türkiyəni şimal, qərb və şərqdən əhatəsinə almışdır. Turizm – bir ildən artıq olmayan müddətdə istirahət, iş və ya digər məqsədlər üçün standart mühitdən kənarlaşaraq, başqa bir coğrafi əraziyə səyahət edən və orada qalan insanların fəaliyyətinə deyilir.

Türkiyədə turizm iqtisadiyyatın ümumi inkişafı ilə paralel olaraq böyüməkdədir. Son illərdə bu ölkəyə gələn turist sayının artması ilə turizm gəlirlərinin iqtisadiyyata qatqısı da artmaqdadır.

Turizm sektorunun payı dünyada və eləcə də Türkiyədə hər keçən gün artmaqdadır. Buna səbəb olan başlıca amillər isə insanların standart mühitdən uzaqlaşma istəyi, fərqlilik, həyəcan və yenilik axtarışında olmasıdır. Türkiyənin sahib olduğu əlverişli təbiət əsas turizm ehtiyatı olmaqla klassik turizmlə yanaşı ekstrimal turizm, aqroturizm, ekoturizm və bir çox başqa alternativ turizm növlərinin inkişafına da gətirib çıxarmışdır.

Sonradan yaradılan və ya mövcud vəziyyəti ilə yerli və xarici turist cəlb edə bilən qaynaqlara isə turistik qaynaqlar deyilir. Türkiyə iqlimi, təbii gözəllikləri və mövcud tarixi ilə zəngin bir turizm potensialına sahibdir. Türkiyə coğrafi olaraq mülayim iqlim qurşağında yerləşdiyi üçün dəniz turizminə maraq daha böyükdür.

Qara dəniz

Türkiyənin önəmli turizm destinasiyaları arasında gələn Qara dəniz bənzərsiz təbiəti ilə turizmdə yüksələn bir dəyərdir. Qara dəniz Türkiyə ilə yanaşı Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna, Rusiya Federasiyası və Gürcüstanla sərhəddir. Ümumilikdə 422.000 km² sahəsi olan Qara Dənizdə Türkiyənin 1685 km-lik bir sahili vardır. Qidalanma mənbələrinin çox, buxarlanmanın az olduğu dənizlərdə duzluluq nisbəti aşağı olduğundan Qara Dəniz Türkiyənin duzluluq nisbəti ən aşağı olan dənizi hesab edilir (18%). Türkiyənin dəniz məhsullarının 80%-i Qara Dənizdən əldə olunur. Qara dənizin üzərindən keçən rütubətli hava kütlələri, Qara dəniz Dağlarının şimal yamaclarına bol miqdarda yağış gətirir. Qara dənizdə 200 metrin altındakı dərinliklərdə, kükürlü hidrogen qazının olması səbəbi ilə dərin ərazilərdə canlı yaşaya bilməz. Buludluq nisbəti yüksək, dəniz suyu temperaturu aşağı olduğu üçün sahil turizmi yetərincə inkişaf etməmişdir.

Qara dəniz ərazisi böyük pay etibarı ilə yerli turistlərin ziyarət etdiyi ərazilər hesab olunur. Qonaqlama və gecələmələrin böyük bir hissəsi yerli turistlərə aiddir. Amma buna baxmayaraq son illərdə açıqlanan nəticələrdə əcnəbi turistlərin getdikcə sayının artması bu nisbətə zamanla dəyişiklik göstərməsinə səbəb olmuşdur. Əcnəbi turistlərin sayı artdıqca yeni otellər və istirahət mərkəzləri inşa edilir.

Burada dəniz mövsümünün qısa olması turizm müəssisələri üçün ən önəmli problem sayılır. Mövsümün mümkün qədər uzunmüddətli olmasını təmin etmək və turistlərin burada qaldığı günlərin sayını artırmaq bu sektorun qarşısındakı ən önəmli hədəf sayılır. Bölgənin sektorda önə çıxmasının əsas şərtlərindən biri sadəcə böyük turların turizm destinasiyası deyil, həmçinin fərdi turistlərin gələcəyi məkana çevrilməkdir. Bölgəyə olan marağın artması, hər hansısa bir tura bağlı olmadan edilən səyahətləri də artıracaqdır. Lakin potensial turistlərin marağını çəkmək üçün xüsusilə otel və buna bənzər digər xidmətlərin elektron turizm imkanlarını istifadə etməsi vacibdir. Bu müəssisələrin ayaqda qalması üçün elektron rezervasiya və satış edə bilməsi önəmlidir. Bu kimi proseslər turistlərin fərdi, heç bir tura bağlı olmadan öz seçimi ilə istədiyi xidmətdən yararlanmasına gətirib çıxarır.

Qara dəniz sahilləri əsasən daşlı qayalı olduğundan əksər hissələr çimərlik turizmi üçün əlverişli sayılır. Buna baxmayaraq Qara dənizin bir sıra sahilləri narın qumlu olduğundan həmin ərazilərdə turizm üçün lazım olan bütün infrastrukturlar mövcuddur. Bəzi çimərliklər meşə ilə əhatə olunub. Dəniz suyunun temperaturu iyun ayında 20 C°, avqust ayında isə 26 C°-dir.

Aralıq dənizi

Turizmdə bir ölkədə və ya bölgədə turistlərin cəlb edilməsi imkanı üç faktordan asılıdır: cəlbedicilik, əlçatımlıq və yerləşmə. Aralıq dənizinin sahilələri əraziləri yelkən, su xizəyi, su paraşütü, trekkinq, yat turizmi, xüsusilə günəşlənmə və üzmə kimi bir çox turistik fəaliyyət sahəsini özündə birləşdirir. Bölgədə yerləşən Kaledoniyen burnunun şərqində qalan ərazi az girintili çıxıntılıdır. Kaledoniyen burnunun qərbində isə Ege bölgəsində olduğu kimi sahilə çox sayda girinti çıxıntı mövcuddur. Sahildəki bu vəziyyət Aralıq dənizi sahillərində hakim olan qum-günəş-dəniz üçlüyünə söykənən turizm növü üçün önəmli bir üstünlük sayılır. Bu ərazilərdə yaxın məsafələrdə fərqli istiqamətlərə baxan sahillər olduğundan, eyni anda bir sahil dalğalı olarkən yaxın bir məsafədə yerləşən digər sahilə yerləşən çimərlik sakit və küləksiz ola bilər. Bu vəziyyət gələn turistlər üçün bir-birinə yaxın olan məsafələrdə fərqli çimərlik təcrübəsini yaşamağa imkan verir.

Aralıq dənizi bölgəsində hündür sahillər mövcuddur. Yüksək sahillərdən mənzərəli, təbii əraziləri görmək mümkündür. Antalyanın sahilində yerləşən şaquli qayalar və 40 metrə çatan

Düdən şəlalələri buna misal ola bilər. Sahil əraziləri quru və dənizin bir-birinə yaxınlaşdığı və son illərdə alternativ turizm sahəsində sürətlə dəyər qazanan vacib iqtisadi sahələrdir. Dəniz turizm fəaliyyətlərində dənizin xüsusiyyətləri də əsasdır. Dənizlər başda dəniz turizmi olmaqla ov turizmi, su xizəyi, sualtı dalış kimi bir çox turizm hərəkatlərinə və növlərinə ev sahibliyi etməkdədir.

Dənizlər hər hansı bir turizm fəaliyyətinin istifadəsi üçün mütləq şəkildə ekoloji cəhətdən təmiz olmalıdır. Aralıq dənizi Qara dəniz və Mərmərə dənizinə nisbətən daha təmiz qala bilmişdir. Özəlliklə Aralıq dənizi bölgəsinin qərbindən Silifkəyə qədər olan sahillər ekoloji cəhətdən “yaxşı” və ya “çox yaxşı” olaraq qiymətləndirilmişdir. Buna baxmayaraq Mərsin şəhərinin sahilləri sahildən 19 km içə doğru “aşağı” olaraq sinifləndirilmişdir. (Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı ÇED Raporu, 2017). Eyni hesabatda göstərilir ki, Aralıq dənizi sahillərində rast gəlinən ən böyük çirkləndirici ünsür kənd təsərrüfatı sahələrində istifadə olunan kimyəvi maddələrin zərərli hissələridir. (Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı ÇED Raporu, 2017: 58).

Aralıq dənizi bölgəsində dənizlərin bir turizm mənbəyi olaraq ən çox istifadə olunan sahə qum-günəş-dəniz üçlüyünə söykənən turizm növüdür. Bu kimi dənizlərdə onların təmizliyi ilə yanaşı temperaturu da önəmli bir faktordur. Bir sahədə dənizə girə bilmək üçün dəniz suyunun temperaturunun minimum 15-17 C° olması vacibdir. Aralıq dənizi Türkiyənin cənubunda olduğu və soyuq su axıntılarının qovuşmadığı bir iç dəniz olduğundan dəniz suyunun temperaturu ilin böyük bir hissəsində 17 C°-nin üzərindədir. Sadəcə dəniz temperaturunun avantajını göz önündə tutsaq Aralıq dənizi bölgəsində 9 ay dənizə girmək mümkündür. Digər bölgələrdə dəniz temperaturunun 17 C°-nin üzərində olduğu aylar daha azdır. Qara dənizdə 4 ay, Mərmərə sahillərində 4 ay, Egey dənizinin şimalında 5 ay, cənubunda isə məsələn Bodrumda 7 ay boyunca dənizə girmək mümkündür. Dənizlər sadəcə çimərlik məqsədi ilə istifadə olunmur. Bundan başqa ov turizmi və sualtı dalış turizmi kimi fəaliyyətlərin də həyata keçirildiyi yerlərdir.

2 500 000 km² ərazi ilə Türkiyənin ətrafında yerləşən ən böyük dənizdir. Aralıq dənizinin Türkiyəyə düşən sahil xəttinin uzunluğu 1577 km-dir. Türkiyənin cənubunda yerləşən Aralıq dənizi yüksək temperatur və burxarlanma səbəbi ilə ölkədəki ən duzlu dəniz hesab olunur (38-39%). İl ərzində orta hesabla 3000 saata bərabər günəşlənmə müddəti vardır ki, bu da çimərlik turizminin daha uzun müddət davam etməsinə zəmin yaradır. Dəniz suyunun orta temperaturu 24-28 C°-dir. Çimərlik turizmi yüksək inkişaf etmişdir.

Mərmərə dənizi

Qış aylarında daha çox yağış düşən bu bölgənin ortalama temperaturu Aralıq və Egey bölgələrinə nisbətən aşağıdır. Qara dəniz və Egey dənizini boğazlarla bir-birinə bağladığından önəmli su yoludur. Mərmərə dənizində bir sıra adalar mövcuddur ki, bunlardan ən böyüyü Mərmərə adasıdır. Mərmərə dənizi turizm baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sahilləri dəniz turizminə çox uyğundur. Bundan əlavə ölkənin ən əhəmiyyətli quru və dəmir yolları bu bölgədən keçir.

Bölgə hər il yerli və xarici turistləri qəbul etməkdədir. Bundan başqa, Avropanı Orta Şərqi bağlayan İstanbul və Dardanel boğazlarının burada yer alması, turizmin canlanmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. İstanbul və Çanaqqala boğazları arasında yerləşən, 11 350 km² ərazi ilə digər dənizlərə nisbətən kiçik olan daxili dənizdir. Boğazlar və Mərmərə dənizi, Qara dənizə sahili olan ölkələrin Aralıq dənizinə və dünyaya açılan qapısıdır. Duzluluq nisbəti 22% civarındadır.

Balıqların köç yolunda yerləşdiyi üçün balıqçılıq ənənələri inkişaf etmişdir. Mərmərə dənizi transfer və turistik baxımdan Türkiyə iqtisadiyyatına böyük gəlirlər sağlar. Ticarətin ümumi həcmi baxımından Türkiyənin ən böyük limanı olan İstanbul limanı Mərmərə dənizində yerləşir. Mərmərə dənizinin üzərində çoxlu sayda adalar mövcuddur.

Egey dənizi

Egey bölgəsi sahib olduğu təbii və bəşəri zənginlikləri ilə olduqca böyük bir turizm potensialı təklif etməkdədir. Dağların sahilə dik şəkildə uzanması uzun sahil xətləri bu turizmin ölkə miqyasında inkişafını təmin etmişdir. Bunun da üzərinə yay mövsümünün uzun olması əlavə dəyər vermişdir. Geoloji baxımdan da bir sıra üstünlüklər mövcuddur. Məsələn şist, kvarst kimi metamorfik süxurların bolluğu dalğalar nəticəsində keyfiyyətli çimərliklərin yaranmasını təmin etmiş və sahil turizminin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Anadolu ilə Balkan yarımadası arasında şimaldan cənuba doğru uzanan dənizdir. 214 000 km² ərazini əhatə edən Egey dənizi 2530 km ilə Türkiyənin ən uzun sahillərə sahib olan dənizdir. Duzluluq miqdarı şimalda fərqli cənubda isə fərqli göstəricilərə sahibdir. Belə ki, şimaldan cənuba keçdikcə duzluluq miqdarı artır. Şimalda duzluluq miqdarı 33% olarkən cənubda isə bu göstərici 38%-ə qədər çatır. Egey bölgəsində dağlar sahilə doğru dik şəkildə uzandığından körfəz, ada və yarımada sayı olduqca çoxdur. Ticarət həcmi baxımından Türkiyənin ikinci ən böyük limanı sayılan İzmir Limanı məhz bu dənizin sahilində yerləşir. Bu dənizin sahil ərazilərində dəniz suyunun temperaturu yüksək olduğundan bu ərazilərdə də çimərlik turizmi inkişaf etmişdir.

Xəzər dənizi

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir. Amma ərazisinin böyük olması və hidroqrafik xüsusiyyətlərinə görə onu dəniz adlandırırlar. Xəzərin sahilı 5 ölkə ilə - İran, Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan dövlətləri ilə həmsərhəddir. Tarix boyu 70-ə yaxın adı olan bu dənizin hazırda ən çox yayılan adları Xəzər və Kaspidir. Xəzər dənizinin sahəsi 376 000 km²-dir. Ən dərin hissəsi 1025 metr ilə Lənkəran çökəkliyidir. Sahil xəttinin ümumi uzunluğu isə 6500 km-dir. Xəzərin sahilləri az girintili-çıxıntılıdır. Əsas yarımadaıarı isə Abşeron, Məngistau, Buzaç, Çələkən və Türkmənbaşı; əsas adaları isə Bakı və Abşeron arxipelaqları, Çeçen, Oqurçı, Kulalı və s.dir. Buraya çox sayda çay qovuşsa da suyun 82%-i Volqa çayının payına düşür.

Xəzər dənizi Orta Asiyadan respublikamızın ərazisinə gələn quru və isti hava kütlələrini mülayimləşdirir və qismən rütubətləndirir. Xəzərin özü isə yaxınlıqdakı dağətəyi ərazilərə rütubət verir. Xəzər dənizində dalğalar, əsasən küləyin təsirindən yaranır. Küləyin orta sürəti 2-5 m/san-dir. Ən sürətli dalğalar məhz Azərbaycan ərazisində yerləşən Abşeron yarımadasında baş verir ki, Xəzri küləyi nəticəsində yaranan bu dalğaların hündürlüyü bəzən 10-12 m-ə çatır.

Xəzərin Azərbaycan sahillərinin uzunluğu 825 km-dir. Bu zonada saf dəniz havası, gözəl mənzərələr, bol günəş enerjisi, narın qumlu çimərlikləri turizm baxımından olduqca əlverişlidir. Kurort-rekreasiyanın inkişafı üçün ən əlverişli ərazilər Yalama-Nabran, Giləzi-Abşeron, Lənkəran sahilləridir. Xəzər dənizinin bir-birindən asılı 3 başlıca problemi vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır.

Xəzərin səviyyəsinin dəyişməsi; XX əsrdə maksimum səviyyə 1929-cu ildə qeydə alınıb ki, həmin ildə Xəzərin sahəsi 422 min km² olub. 1970-ci ilə qədər Xəzərin səviyyəsi 2 metr aşağı düşməklə onun sahəsi 371 min km²-ə qədər azalmışdır. 1977-ci ildən etibarən isə Xəzərin sahəsi yenidən artmağa başlamışdır.

Ekoloji problem; dənizdə neft çıxarılması, Xəzər ətrafındakı sənaye müəssisələrinin tullantıları, Xəzərə tökülən çayların çirklı suları gərgin ekoloji vəziyyət yaradır. Bioloji problem; İstər səviyyənin dəyişməsi, istərsə də ekoloji gərgin şərait canlılar aləminin həyat şəratini pisləşdirir və onların məhvınə gətirib çıxarır. Bioloji problemləri yaradan amillərdən biri də Xəzərə tökülən çaylar üzərində su anbarlarının tikilməsidir. Nəsil artırmaq üçün çayların yuxarı axınına doğru üzən balıqlara bu bəndlər mane olur.

Nəticə

Gördüyümüz kimi Türkiyədə yerləşən dənizlərin, həmçinin doğma Xəzərin özünəxas cəhətləri mövcuddur. Bu fərqliliklər özünü bir çox nüanslarda büruzə verə bilər. Məsələn, suyun təmizliyi, suyun temperaturu, dalğanın hündürlüyü, günəşli günlərin sayı, lazımı infrastrukturun mövcud olub-olmaması, qonaqlama müəssisələrinin, otellərin, istirahət mərkəzlərinin mövcudluğu və s. kimi xüsusiyyətlər potensial turistin seçiminə təsir əsaslı şəkildə göstərir.

Xəzər dənizi sahili zonasının təbii mühiti insan istirahəti baxımından çox yararlıdır. Bolluca günəş radiasiyası, uzun və geniş çimərliklərdəki narın qumlar və sair. Bura Qafqazın məşhur Qara dəniz sahillərindən daha üstün hesab olunur. Ona görə də hələ 1983-cü ildə Azərbaycan və Dağıstanın dəniz rayonlarında kurortların inkişaf etdirilməsi üçün SSRİ Nazirlər Kabineti "Xəzər dənizi sahillərində ümumittifaq əhəmiyyətli kurort bazasının yaradılması haqqında" qərar verdi. Azərbaycan sahil zonasının 680 km-i kurort-sanatoriya kompleksinin yaradılması üçün yararlı sayıldı. Xəzərin Azərbaycana məxsus sahil zonasının böyük turizm imkanları var. Birincisi, turist bazası Bakıda hələ 1958, Yalamadakı "Xəzər turist bazası" isə 1963-cü ildə yaradılıb. Hal-hazırda da Xəzər dənizi sahilləri Azərbaycan vətəndaşlarının əsas istirahət zonalarıdır. Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Xəzərin qızıl qum çimərlikləri, sahil zonasındakı mineral sular, palçıqlar və s. reusrlar systemsiz və faydasız şəkildə istifadə olunur.

Bakı yaxınlığında Xəzər dənizində çoxlu sayda ada var. Buna Çilov, Pirallahı, Xərə-Zirə, Zənbil, Gil, Qum, Daş Zirə və s., adlarını çəkmək olar. Bu adalarda turizmin inkişaf etdirilməsi potensialı mövcuddur. Bu mənada son vaxtlar geniş müzakirə olunan Böyük Zirə adası tezliklə ayrıca bir turizm şəhəri ola bilər. Yerli Aurosti Holding şirkəti burada 6 milyard dollarlıq istirahət və əyləncə şəhərini tikməyi təklif edir. Bu Azərbaycanda neftdən sonra ən böyük maliyyə tutumlu layihələrdəndir ki, bu da ilk baxışdan ölkənin ada turizm imkanlarını önə çıxarır. Bakının 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı olması onun dünyada tanınması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yerli və xarici turistlərin Azərbaycanda əlverişli və beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmətlərindən yararlanması, habelə rəqabətədavamlı qiymət təklifinin təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mühiti ölkəmizdə turizmin əksər sahələrinin, xüsusilə də çimərlik turizminin inkişafına zəmin yaratmışdır. Xəzər dənizinin (gölünün) sahilində yerləşən ölkəmiz çimərlik turizminin inkişafı baxımından geniş potensiala malikdir. Hətta ölkə başçısı Xəzərlə bağlı 2016-cı ildə fərman da imzalamışdır.

Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən turizm məqsədləri üçün daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə, “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 1 sentyabr tarixli 2295 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq qərara alıram:

1. “Azərbaycan Respublikasında çimərlik turizminin inkişafına dair 2017–2020-ci illər üçün Tədbirlər Planı” təsdiq edilsin (əlavə olunur).
2. Bu Sərəncamın 1-ci hissəsi ilə təsdiq edilmiş Tədbirlər Planının icrasının təşkilində əlaqələndirici orqan Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi müəyyən edilsin.
3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Türkiyə 2019-cu ildə 257 kruiz səfəri ilə təxminən 500 minə yaxın turist qarşılayacaq. Bir turistin orta xərcləmələrinin 1000\$ olduğunu düşünsək bu ümumilikdə 500 milyon \$ deməkdir. Yerli turistlərin kruiz səyahətinə olan marağı artmaqdadır. Türkiyədə çox sayda kruiz limanları mövcuddur. Ümumilikdə Türkiyənin durmadan bu turizm sahəsinin inkişafını nəzərə almaqla bu ölkənin təcrübələrini Azərbaycana tətbiq etmək qismən də olsa mümkündür. Bəs Azərbaycanda bu turizmlə bağlı vəziyyət hansı yerdədir?

Xəzər dənizində kruizlərin təşkili üçün Rusiya tərəfindən gəmilər hazırlanır. Məlumdur ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm sənayesinə böyük rol ayrılır. Prezident İlham Əliyevin ötən il imzaladağı “Azərbaycan Respublikasına turist axınının sürətləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncama əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dəniz Administrasiyası, Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və “Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə Xəzər dənizində gəmi turlarının təşkili məqsədi ilə Xəzər dənizinin sahilələri dövlətləri ilə danışıqlar aparılıb. Müzakirələrin nəticəsi kimi bir neçə layihə işlənilib. Bu sahədə görülən işlər yekunlaşmaq üzrədir.

Xəzər dənizi coğrafi anlamda qapalı su hövzəsi kimi dəyərləndirilsə də turizm potensialı olduqca zəngindir. Belə ki, bu dənizdən Qara dənizə, oradan Aralıq dənizinə və nəhayət dünya okeanın da çıxmaq mümkündür. Lakin maraqlı turist marşrutlarının açılması üçün bu qədər uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Dənizin özündə və yaxın ətrafda gəzməli-görməli yerlər kifayət qədərdir və sadəcə bunları görmək və marşrutları işləmək gərəkdir.

Sovet dönəmində Volqa çayı boyunca yalnız SSRİ daxilində kruiz səfəri mövcud idi və əhali arasında xeyli dərəcədə populyarlaşmışdı. İndi isə Xəzər artıq 5 müstəqil dövləti birləşdirir və bu faktın özü marağa səbəb olacaq müxtəlifliyin təmini deməkdir. Ümumiyyətlə, Xəzərsahili kruiz səfəri turistlərin sürətlə cəlb ediləcəyi yerlərlə doludur. İlk əvvəl xalqların zəngin mədəniyyətə malik olması, dənizdə çoxlu adaların mövcudluğu, təbiətin əsrarəngizliyi, dənizin özünün bioloji resursları, habelə zəngin enerji mənbələri, dənizdə salınmış Neft Daşları şəhərciyi və sairə bu kimi sərgi qədər maraqlı ola biləcək resurslar var.

Səfər üçün seçilmiş gəmi-layner vasitəsilə Qara dənizə, Rusiyanın liman şəhərlərinə, Xəzəryanı ölkələrə səyahət etmək arzusunda olan turistlərin ixtiyarında fitnes zalı, restoranlar, kinoteatr zalları və digər istirahət otaqları olacaq. Gəminin texniki göstəriciləri ona Xəzərdə mövcud limanlara yan almağa imkan verəcək. Uzunluğu 141 metr, eni 16,82 metr olan gəmidə turistlərə 90 nəfərlik heyət xidmət göstərəcək. Ekspertlər bu layihə ilə təkcə Xəzəryanı ölkələrdən deyil, ABŞ, Avstraliya, Avropa və Çindən olan turistləri də cəlb etməyin mümkün olacağını deyirlər.

Xəzərin təkcə Azərbaycan sektorunda olan Pirallahı, Zirə kimi adaların potensialı illik yüz minlərlə turistin ilboyu istirahəti üçün yetərlidir. Həmin adalarda müvafiq infrastrukturun yaradılması və ümumi turizm obyektləri xəritəsində özlərinə məxsus yer tutması potensialın üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq. Eyni zamanda kruiz səfərlərinin marşrutlarında da həmin adaların dayanacaq və əyləncə, habelə dənizin bioresursları ilə tanışlıq üçün gözəl imkanlar yadardır. Bütün bunlar isə həm yeni iş yerləri, həm də valyuta qazancı deməkdir.

Türkiyədə 2000-ci ildə 97 “mavi bayraq”lı çimərlik var idisə, bu gün onların sayı 444-ə çatıb. Türkiyədə “mavi bayraq”lı çimərliklər sırasında birinci yerdə Antalya, digər yerlərdə isə Muğla, İzmir, Aydın bölgələridir.

Beynəlxalq səviyyəli bu mükafatı almaq isə hər çimərliyin öz işini yüksək səviyyədə həyata keçirməsinin göstəricisi olaraq turistlərin diqqətini cəlb etməkdədir. Azərbaycanda olan çimərliklərdən hələ heç biri “mavi bayraq” almayıb. Ümid edək ki, yaxın vaxtlarda ölkəmiz çimərlik turizminin yaradılmasında mövcud olan potensialından daha səmərəli istifadə edəcək. Çimərliklərimiz də dünya standartlarında xidmətlər təklif edərək bayrağa layiq görülməkdir.

Ədəbiyyatlar

- 2004, Ankara. “Doğu Karadeniz Bölgesinde Turizmin Geliştirilmesine Yönelik Kalkınma Çalışması s.2-4
2017, “Akdeniz bölgesinin turizm coğrafyası” Dr. Mustafa KAHRAMAN s. 413-415
“Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı ÇED Raporu”, 2017
“Ege bölgesinde turizm” Doğan ACAR, Eyyüp CULA, Murat ÖZBEK, 2013, s. 7-8

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- <http://www.cografyabilimi.gen.tr/turkiyenin-denizleri-genel-ozellikleri/> (2017)
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kirklareli/gezilecekyer/karadeniz-sahili-kastros> (2018)
- <http://defteriniz.com/marmara-bolgesinde-turizm-ve-turistik-merkezleri-marmara-bolgesi-ve-turizm/36026/>
(2016)
- <http://www.movqe.az/news/turizm/112935.html> (2018)
- <https://sputnik.az/azerbaijan/20160428/404876882.html> (2016)
- <http://ru.azadinform.az/news/a-21701.html> (2012)
- <https://www.ntv.com.tr/seyahat/kruvaziyer-turizmindehedef-500-bin-turist,qSMqq6sRGUqQISFezQG46w>
(2019)
- <http://medeniyyet.az/page/news/8862/-Cimerlik-turizmi:-dunya-tecrubesi-ve-standartlari-.html> (2016)ss

İxracın Stimullaşdırılması Üzrə Dünya Təcrübəsi

*Elsevər RZAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elsevar.rzayev@bankrespublika.az*

Xülasə

Müasir dövrdə, çox güman ki, iqtisadiyyatımız üçün milli istehsalın dirçəldilməsindən, müasir rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalından, ölkədə istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasından, yerli istehsalçılara istehsalın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdan, məhsulların mənfəət xarici rəqabətdən qorumaqdan daha aktual problem yoxdur. Bunun üçün ən vacib rol – istehsalın inkişaf etdirilməsinə, yerli istehsalçıların dəstəklənməsinə, istehlak bazarını mənfəət xarici məhsullardan qorumağa yönəlmiş əhəmiyyətli elementlərdən biri - dövlətin səmərəli xarici ticarət siyasəti oynayıdır.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən islahatlar respublikamızda ən önəmli istiqamətlərdəndir. Bu səbəbdən dolayı, xarici ticarət siyasətinin işlənilib hazırlanması, prinsiplərin və qanunauyğunluqların təhlil edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, demək olar ki, bütün ölkələr makro və mezo səviyyələrində xarici iqtisadi fəaliyyətə nəzarət edir və stimullaşdırırlar. Xarici ölkələrdə ixraca dəstək, müəyyən profilli nazirliklər və idarələr, ixtisaslaşdırılmış agentlər və ekspert mərkəzləri, maliyyə strukturları, diplomatik missiyalar və s. ilə əlaqəli, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bağlı olan hökumət və qeyri-hökumət qurumlarının bütöv bir sistemi kimi çıxış edir.

Azərbaycanda ixrac əmtəələrin strukturu resurs-xammal istiqamətilə xarakterizə olunur və bu məhsullar içərisində neft məhsulları üstünlük təşkil edir. Bu növ məhsulların ixracı xarici ticarət və ümumi olaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas strategiyası kimi çıxış edir.

Hazırda ölkələrin qlobal iqtisadi şəraitə düzgün inteqrasiyası üçün sənaye siyasəti mexanizmlərindən düzgün istifadə olunmalı və beynəlxalq arenada uyğun mövqə tutulması gərəkdir. Qloballaşmanın yeni iqtisadi şəraitində vacib xüsusiyyət odur ki, sənaye siyasəti şaquli formada inkişafdan, horizontal formada inkişafa keçid alır. Bu “Avropa Birliyi” ölkələrinin sənaye siyasətinə xas olan cəhətdir. Burada, müəssisələrin yeni şəraitdə struktur dəyişikliklərinə uyğunlaşa bilməsi üçün çevik qanunvericilik, onun ilkin şərtlərinin infrastrukturunun yaradılması nəzərdə tutulur.

Açar sözlər : İxracın stimullaşdırılması, Xarici iqtisadi siyasət, İxracatçılara dəstək, İxrac icmalı, Qloballaşma

Giriş

Azərbaycan Respublikası son illərdə dünya ticarət sistemində inteqrasiya olunma istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmaqdadır. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın inkişafını sürətləndirməkdə, iqtisadiyyatın böyüməsini təmin etməkdədir. Ölkədə xarici ticarətin inkişafı, investisiyaların artmasına və işsizliyin azalmasına müsbət təsir göstərir. Bu dissertasiya işi xarici ticarət siyasətində qazandığımız uğurların daha da artmasını və daha əvvəl yol vermiş olduğumuz səhvlərdən dərs çıxarmağa, gələcəkdə bunların bir daha yaşanmamasına diqqət çəkməkdədir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində heç bir dövlətin iqtisadiyyatının idxal və ixracsız inkişaf edə bilməyəcəyi müəyyən olunmuşdur. Amma idxal və ixracatın hər bir dövr üçün optimal sərhədi, təsirli quruluşu olmalıdır. Bu səbəbdən bu mövzunun araşdırılması Azərbaycanın Xarici Ticarət Siyasəti baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Dünya dövlətlərinin bazar iqtisadiyyatına keçdikləri dövrdə idarəçilik sisteminin muhum sahələrindən biri kimi xarici iqtisadi əlaqələrin müvafiq gómruk –tarif və qeyri – tarif tənzimlənməsinin yaradılmasının vacibliyi ortaya cixmişdir. Butovlukdə ,gómruk tənzimlənməsi dövlətin təsrrufat-siyasi məqsədlərnə nail olinmasıyollarına aid edilməklə,iqtisadiyyatn struktr dəyişikliyində,ölkənin beynelxalq emek bolgüsünə daxil olmasında və xxı əsrin evvelleri uçun xaraktrk olan yeni beynelxalq munasibətlərin formalaşmasında muhum rol oynayır.

Metod

Bu dissertasiyada nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə olunub. Belə metodlardan biri, müqayisə metodudur ki, o , obyektlər və gerçək hadisələr arasında oxşarlıq və fərqliliklərin yaradılmasına imkan verən ən ümumi tədqiqat üsullarından biridir. Müqayisə nəticəsində, ümumi olaraq iki və ya bir neçə obyektə xas olan xüsusiyyətlər müəyyən edilir.

Analiz

İxracın stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyi Amerika, Avropa və Asiyanın bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində olduqca inkişaf etmiş şəkildə həyata keçirilir. Digər ölkələrdən fərqli olaraq, ABŞ-da dövlət dəstəyi ən mükəmməl səviyyəyə çatmışdır. Xaricdə Amerikan biznesinin dəstəklənməsində əsas istiqamət amerikan şirkətlərə səmərəli kommersioniya layihələrini həyata keçirmək üçün əlverişli institusional mühit yaratmaqdır. Dövlət Departamenti xaricdəki bütün nazirlik və idarələrin, hökumət təşkilatları və onların nümayəndələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini həyata keçirir. Dövlət Departamentinin himayəsi altında, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı müxtəlif məsələlər üzrə, ABŞ-ın biznes maraqlarına birbaşa təsir göstərən əsas beynəlxalq və ya ikitərəfli hadisələrlə bağlı mövqeyi dəyərləndirmək üçün, biznes strukturlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə koordinasiya və məsləhətləşmə komitələrinin iclasları keçirilir.

Böyük Britaniyada xarici iqtisadi siyasət ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin bir hissəsidir. Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bu və ya başqa formada məşğul olmayan heç bir nazirlik yoxdur. Öz tərkibində ticarət məsləhətçiləri kimi fəaliyyət göstərən müxtəlif nazirlik və idarələrin nümayəndələri ilə çıxış edən Britaniyanın diplomatik missiyaları xarici iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq Ticarət Şurası xarici ticarətdə dövlət qurumlarının və biznesin güclərini əlaqələndirməyə kömək edir, ixrac bazarlarına sahib olan şirkətlərə pulsuz olaraq yaxud da nominal haqq üçün yardım edir. Britaniya Milli İxrac Şurası, "ticarət pəncərələrini" açma praktikası adlanan, orijinal ixrac təşviq formasını tətbiq edir. Eyni zamanda, bu xarici bazara ilk dəfə sahib çıxmağa çalışan ixrac məhsulları üzrə ingilis firmaları üçün sərgi ekspozisiyalarının təşkili üçün təşkilati və maliyyə yardımı təmin edilir.

Cənubi Koreya hökuməti, beynəlxalq ticarət və texnologiya idxalına institusional dəstəyi təmin etmək məqsədilə, 1962-ci ildə Ticarətin təşviqi korporasiyası yaratmışdır. Malların və xidmətlərin ixracını stimullaşdırmaq üçün, ən yaxşı ixracatçıların medallarla mükafatlandırıldığı və məşhur olduğu "İxrac günü" təsis edildi.

Yaponiyada xarici iqtisadi əlaqələrə xidmət göstərən və onu büdcə vəsaitlərindən maliyyələşdirən sistemin təşkilatçısı kimi dövlət çıxış edir. Dəstək sistemi marketing məlumatlarının toplanması və təhlil edilməsi, informasiya və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, reklam və sərgi işlərinin təşkili, yeni iştirakçıları xarici iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək və s. bu kimi fəaliyyət sahələrini əhatə edən geniş yayılmış xarakterə malikdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə dəstək sisteminin informasiya təminatı. Informasiyaya yiyələnmə və informasiyanın keyfiyyətində üstünlük əlavə təhlükəsizlik aləti hesab olunur və daha çox əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Nəticədə, bu, şirkətin rəqabət qabiliyyətində həlledici amil ola bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə informasiya dəstəyi müxtəlif elanlar, kataloqlar, informasiya bülletenləri buraxılaraq həyata keçirilir. Belə ki, ABŞ-da ixrac təşviqi proqramı çərçivəsində ixrac proqramları üçün biznes rəhbərlərinə ixracata federal yardım üzrə təlimatlar verilir. Bu kataloqlar ixracatçılara dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərini, federal qurumların göstərdiyi yardım növlərini və onu əldə etmək mexanizmini təqdim edir.

Beləcə müəyyən regionlarda malların irəlilədilməsindən məsul olan ABŞ ticarət missiyaları, həmin ərazidə mütləq öz ofislərini açırlar. Hər hansı bir ABŞ şirkəti hər hansı bir ölkənin bazarına girmək istəyirsə, aşağıdakılar daxil olmaqla, pulsuz xidmət paketi əldə edir:

* Kontragent – ölkənin bazarının təhlil edilməsi;

- * İstehsal sektorunun maraqlarının təhlili;
- * Beynəlxalq bazarların təhlili.

Heç də böyük olmayan ödənişlərə yaxın vaxtda, müəssisə və ya sahibkar, kontragent mərkəzi – ölkəyə ixracın inkişafı üzrə sifariş verə bilər:

- Nəzərdə tutulan ixrac və ya idxal obyektinə dair geniş marketing tədqiqatları;
- Qarşılıqlı tərəfdaş şirkətin xarici ticarət profili, bütün lazımi detalları, kredit tarixçəsi, güclü və zəif tərəflərini ifadə edən təhlillər;
- Perspektivli tərəfdaşlarla görüşlər təşkil etmək üçün xarici tərəfdaş və xidmətlərin tapılması üzrə xidmətlər.

1962-ci ildən Yaponiyada Xarici ticarət və Sənaye nazirliyi tərəfindən təsis edilmiş Sənaye mühafizəsi institutunun himayəsi altında fəaliyyət göstərən xarici iqtisadi məlumatların toplanması üçün formalaşmış bir quruluş mövcuddur. Belə ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin informasiya dəstəyi, xarici ticarət məlumatlarının toplanması və analizi ilə bağlı işlərdə Xarici İşlər Nazirliyi, Xarici Ticarət və Sənaye Nazirliyi, Elm və Texnologiya İdarəsi, İqtisadi Planlaşdırma İdarəsi və digər təşkilatlar iştirak edir.

Almaniyada xarici iqtisadi məlumat sistemi böyük banklar və sığorta şirkətlərini və nüfuzlu işgüzar qrupları təmsil edən güclü informasiya və analitik mərkəzin olması ilə xarakterizə olunur. Sistem, federal və regional strukturlar, 6 mindən çox ticarət və sənaye birlikləri və çox sayda özəl informasiya firması daxil olmaqla, xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən çox sayda iştirakçının fəaliyyətinə cəlb olunması səbəbindən çoxşaxəli və çox səviyyəli struktura malikdir.

Türkiyədə 2016 – cı il 15 iyul hadisələrindən sonra yaşanan qeyri-müəyyənlik şəraitində ixracata hər zaman olduğundan daha çox tələb yaranmışdır. Bununla bağlı olaraq, bir çox türk qurumları və banklar zərərə uğramış şirkətlərə yardım mexanizmi formalaşdırmışdır. Aşağıdakı şəkildə bir çox qurumların ixracatçılara verdiyi dəstək əks olunmuşdur (Cədvəl 2.1). Türkiyədə yeni bazarlara açılmağa hazırlaşan ixracatçılara olan maliyyə dəstəyi mexanizmi bir çox banklar və idarələr tərəfindən gerçəkləşdirilir. Cədvəl 2.1 – dən görüldüyü kimi TÜRK EXİMBANK, İŞ BANKI, KOSGEB, YAPIKREDİ BANKI, FİNANSBANK, ŞEKERBANK, İNGBANK və digər bu kimi idarə və təşkilatlar kredit problemi ilə boğuşan şirkətlərə müxtəlif dərəcəli, eyni zamanda müxtəlif müddətli kreditlər təqdim edir. Uzun müddət azalan ixrac tutumu səbəbilə xəyal qırıqlığına uğramış şirkətlər, bu kreditlər vasitəsilə yenidən hərəkətə keçmişdir. İxracatçılar üçün isə indi ən mühüm problem hansı bazarların riskli, hansı bazarların faydalı olacağı bilmək və əlbəttə ki, ixracatı maliyyələşdirəcək sərmayə dəstəyi təmin etməkdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda malların ixracının stimullaşdırılmasına əlverişli şəraitin yaradılması üzrə dünya praktikası əsasında tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ‘Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında’ 1 mart 2016-cı il Fərmanında yerli qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı sahibkarlara ixrac təşviqinin ödənilməsi öz əksini tapmışdır. Bu fərmanın icrasının təsdiqlənməsi məqsədilə 2016-cı il 6 oktyabrda ‘Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi Qaydası’ nı, “İxrac təşviqi aid olunacaq qeyri-neft mallarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına görə siyahısı” nı təsdiq etmişdir. 2018-ci il 25 iyun tarixli 276 nömrəli qərarla isə 2016-cı il 6 oktyabr qərarında dəyişikliklər edilməsi üzrə təlimatlar qeyd olunmuşdur. [cyberleninka.ru – Государственная поддержка экспорта; мировой опыт].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixracın stimullaşdırılmasında xüsusi önəmli rola malik olan ixrac təşviqi mexanizmi artıq tətbiq olunmağa başlayıb. Bu zamana qədər mexanizm çərçivəsində şərab, konservlər, şirələr, fındıq və digər mallar üzrə Rusiya, Çin, Almaniya, ABŞ, Türkiyə, Belarus və s. ölkələrə ixrac edilməsi əvəzində 270 min manata qədər vəsait sahibkarlara geri ödənilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən, Azərbaycan 2017-ci ildə 187 ölkə ilə xarici ticarət fəaliyyətində iştirak edərək, 116 ölkəyə ixrac, 179 ölkədən isə idxalat gerçəkləşdirmişdir. Ticarət həcmnin payı ; 27,29 %-i MDB ölkələri, 22,12%-i Avropa Birliyi ölkələri və 50,59%-i isə digər ölkələr təşkil edir.

2017-ci ildə Azərbaycanın idxalatı 8.782,0 mln. ABŞ dolları, ixracatı 13.811,6 mln. ABŞ dolları olmaqla ümumi 22.593,6 mln. ABŞ dolları dəyərində xarici ticarət həcmi həyata keçirilmişdir.

2017-ci ilin sonundan etibarən Türkiyə-Azərbaycan Xarici Ticarət həcmi 2,6 mlrd. Dollar dəyərində olmuşdur. Bu dövrdə Türkiyənin Azərbaycandan idxalatı 20,6% artaraq, 1.366,3 mln. dollar, Türkiyənin Azərbaycana ixracatı isə 7,8 % artaraq 1.273,7 mln. dollar olmuşdur. 2017-ci ildə Azərbaycanın ixracatında qeyri-neft məhsullarının həcmi 1.538,4 milyon dollar olmuş, bu da 2016 ili ilə müqayisədə 24,4% artım deməkdir. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin “İxrac İcmalı”nın 2018-ci ilin noyabr ayında göstərilir ki, 2018-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 1 milyard 351milyon ABŞ dolları təşkil edib. 2017-cı ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə cari ilin yanvar-oktyabr aylarında qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 132 milyon ABŞ dolları və ya 11 faiz artıb. Cari ilin 10 ayı ərzində Rusiyaya 467,1 milyon, Türkiyəyə 293,8 milyon, İsveçrəyə 114,4milyon Gürcüstana

106,5 milyon və Qazaxıstana 38,4 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac edilib. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2018-ci ilin 10 ayı ərzində Rusiyaya qeyri-neft ixracı 10%, Türkiyəyə 21%, Qazaxıstana 48% artıb, İsveçrəyə 1%, Gürcüstana isə 1,4% azalıb.

2018-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında *pomidor* (149,9 milyon ABŞ dolları) birinci, *qızıl* (sikkə kəsilməsində istifadə olunmayan, digər emal olunmamış formalarda – 99,9 milyon ABŞ dolları) ikinci olub. Xüsusi kütləsi 0,94-dən az olan ilkin formalı *polietilen* isə (68,5 milyon ABŞ dolları) bu siyahıda üçüncü yerdə qərarlaşıb.

Ümumiyyətlə 2018-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində meyvə-tərəvəz ixracı **405,5 milyon**, plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatların ixracı **103,6 milyon**, alüminium və ondan hazırlanan məmulatların ixracı **102,7 milyon**, elektrik enerjisinin ixracı **60 milyon**, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatların ixracı **72,2 milyon**, pambıq lifi ixracı **64,5 milyon**, kimya sənayesi məhsullarının ixracı **63,9 milyon**, pambıq ipliyi ixracı **19 milyon** ABŞ dolları təşkil edib. 2017-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2018-ci ilin 10 ayında pambıq lifinin ixracı **2,3 dəfə**, elektrik enerjisinin ixracı **62 faiz**, pambıq ipliyinin ixracı **41 faiz**, plastmassa və onlardan hazırlanan məmulatların ixracı **28 faiz**, meyvə-tərəvəzin ixracı **8 faiz**, alüminium və ondan hazırlanan məmulatların ixracı **5 faiz**, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatların ixracı **5 faiz** artıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadiyyat Nazirliyinin ixrac portalının (www.export.az) yaradılması ixrac imkanlarının aşkara çıxarılması və yeni bazarlara qatılmaq üçün əlavə imkanların yaradılması, xarici ticarət partnyorları ilə münasibətlərin gücləndirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verən rəqabətədavamlı yerli istehsal mallarının dünya bazarlarına çıxarılması, ixrac potensialının gücləndirilməsi baxımdan ixrac üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Bütün bunlar göstərir ki, ölkə başçısının qəbul etdiyi müvafiq proqramlar və qərarlarla ixracın stimullaşdırılması üzrə perspektivlər gerçəkləşəcək, Azərbaycanın iqtisadi gücünün, beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsində pay sahibi olacaq.

Nəticə və Təkliflər

Dünyada qloballaşmanın sürətlə getdiyi bir dövrdə, bu proses bütün dünya ölkələrin əsas diqqət mərkəzindədir. Qloballaşma ölkələr arasında istər iqtisadi, istərsə də siyasi münasibətlərin inkişafına müsbət təsir edən bir hadisədir. Qloballaşma azad ticarətə, ölkələrarası gömrük inteqrasiyasının və iqtisadiyyatın inkişafına müsbət zəmin yaradır.

Azərbaycanın İnteqrasiyasının başlıca səbəblərindən biri kimi düzgün gömrük siyasətinin qurulmasıdır. Gömrük siyasətinin düzgün qurulması, gömrük siyasətinin düzgün aparılması çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gömrük siyasətinin düzgün qurulması sayəsində ölkəmizin beynəlxalq inteqrasiya getdikcə genişlənir. Aparılan düzgün gömrük siyasəti iqtisadi təhlükəsizliyin daha səmərəli qorunmasına gətirən çıxarır, ölkənin idxal və ixrac əməliyyatlarının nəzarətdə saxlanılmasında çox böyük rol oynayır.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini yüksəltmək, onu beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa daxil olması üçün əsas amillərdən biridir; ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün ilk növbədə onun strukturunda hazır məhsulun çəkisi artırılmalıdır; ölkənin ixrac potensialının inkişafı, iqtisadiyyatın gücləndirilməsi yolunda əsas istiqamətlərdən biri regional iqtisadi inteqrasiyaya daxil olmaqdır. Bu cəhətdən ənənəvi bazarlara malik keçmiş SSRİ respublikaları arasında əlaqələrin səmərəliləşdirilməsi də mühüm rol oynaya bilər. Burada da sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, energetika, investisiya prioritet istiqamətlər kimi nəzərdə tutula bilər; ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edilməlidir.

Ədəbiyyatlar

- A.Ş. Şəkərliyev - "Gömrük İşinin Təşkili Və İdarə Edilməsi" Bakı 2014
C.Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev, M.C. Atakişiyev - Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, Bakı 2009
Məmmədov S.M. və b. "Vergi və gömrük işi". Bakı, 1996.
Абрамишвили Г.Г. Проблемы международного маркетинга..
Зыкин И.С. Внешнеэкономические операции: право и практика. М.: Международные отношения.
Кочетов Э.Г. Ориентиры внешнеэкономической деятельности. М.: Экономикс,.
Краткий внешнеэкономический словарь. М.: Международные отношения.
Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября (юбилейный статистический ежегодник). .
Недужный И.И. Международные торги. М.: Международные отношения.
Носова И.Я. Международные валютно-кредитные отношения. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ.

Gəncə Şəhər İqtisadiyyatının İnkişafında Turizm Xidmətinin Rolu

Elvin NƏSİBOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

e.nasibov@abad.gov.az

Xülasə

Ölkə iqtisadiyyatının ümumi olaraq neft-qaz sənayesi üzərində qurulması, bu sahədəki qiymət dalğalanmalarının mütəmadi olaraq baş verməsi və son zamanlarda da qiymətlərdə müşahidə olunan ciddi eniş digər sahələrin inkişaf etdirilməsini, xərclərdə optimallaşdırmanın aparılmasını labüd etmişdir. Əsas gəlir mənbələrinin neft və qazın olması da daha çox bu təbii sərvətlərin yayıldığı Abşeron bölgəsinin iqtisadiyyatının inkişafına, digər regionlarla sosial-iqtisadi balansın ciddi şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdur. Digər regionların da iqtisadi olaraq geri qalmaması üçün onların sənaye, turizm potensiallarından düzgün şəkildə istifadə edilməlidir. Gəncə şəhərinin də yerləşdiyi coğrafi mövqe, zəngin tarixi, qədim ənənələri ilə zəngin turizm potensialı vardır. “Dövlət büdcəsindən asıllığı olmayan, özümaliyyətləşən şəhər modeli konseptinin Gəncə şəhərinə tətbiqi” adlı elmi işin yazılışı zamanı da apardığım araşdırmalar onu göstərmişdir ki, son vaxtlar turizm sahəsində bir sıra investisiya layihələri reallaşdırılan Qəbələ, Qusar rayonlarında bu sahədə ciddi irəliləyiş olmuş, bir neçə il öncəsinə qədər turistlərin ziyarət sayına əsasən geridə olduğu Gəncə şəhərinin önünə keçmişdirlər. İqtisadiyyatda turizmin rolunun artırılması üçün öncəliklə mənfəət düşünülməməli, ilk illərdə daha çox investisiya edilməlidir. Öncəliklə zəruri olan infrastrukturun yaradılması və müəyyən tanıtım, təbliğat işləri ilə turist axınına cəlb etmək mümkündür. 2018-ci il üzrə Gəncə şəhərinin yerli büdcə xərcləri arasında da turizmin inkişafına güclü təkan verə biləcək hər hansı xərc istiqamətinə rast gəlinmir. Sahibkarların da bu sahəyə olan marağının artırılması, investisiya layihələrinin artırılmasına təşviq edilməsi üçün müəyyən xərcləri bu istiqamətə yönəltmək vacibdir. Adı çəkilən bölgələrin paytaxt Bakıdan sonra ən çox turist qəbul edən regionlar olması bunun əyani sübutudur.

Açar sözlər: Turizm, Gəncə şəhəri, İqtisadiyyat, Regionların inkişafı, Gəncənin iqtisadi inkişafı

Giriş

Gəncə şəhəri Respublikanın paytaxtı Bakı şəhərindən 375 km qərbdə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ərazisində yerləşir. İqtisadi potensialı, mövqeyinə, əhəmiyyətinə görə Bakıdan sonra ikinci şəhər hesab olunur. Məhz ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə paytaxt şəhərlərdən biri olub. Hazırda da Gəncə şəhəri qərb regionun mərkəzi hesab olunur. Şəhərin ərazisi 2018-ci il göstəricilərinə əsasən 0.125 min km²-dir. 2018-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən əhalisinin sayına görə də Bakı və Sumqayıtdan sonra üçüncüdür. Şəhər ölkəmizi Gürcüstan və Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən dəmir və avtomobil yolları üzərində yerləşir. Eyni zamanda təbii sərvətlərimiz olan neft və qazın xarici ölkələrə daşınmasını təmin edən boru kəmərləri də şəhər ərazisindən keçir. Şəhərin əlverişli təbii şəraiti, saf iqlimi, Göy-Göl kimi təbiət incisinin və Hacıkənd istirahət guşələrinə bir neçə dəqiqəlik məsafədə yerləşməsi buranın ciddi turizm potensialından xəbər verir. Yay aylarında yerli vətəndaşların bu ərazilərə kütləvi axını baş verir. Lakin ciddi turizm potensialına baxmayaraq Gəncə şəhəri

hələ də xarici turistlərin çox da üz tutduğu şəhərlərimizdən deyildir. Gəncə şəhəri yaxınlığında yerləşən Göy-Göl milli parkı da, Maralgöl də yay turizm məkanları olaraq olduqca diqqət çəkici yerlər ola bilər. Bundan əlavə Gəncə şəhərinin və Azərbaycanın ən mühüm tarixi, dini-memarlıq kompleksi olan İmamzadə türbəsinin də müsəlman aləmində ciddi şəkildə tanınmasına ehtiyac vardır. İmamzadə İslam ölkələrindən hər il minlərlə ziyarətçini qəbul edəcək potensiala malik bir ziyarətəgahdır. Qonşu İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı kimi islam ölkələrində yerləşən ziyarətəgahları hər il hətta milyonlarla zəvvar ziyarət edir, bu ziyarətlər üçün xüsusi turlar təşkil olunur. Bunlar əslində həmin region iqtisadiyyatına müsbət təsir edən amillərdir.

Metod

Məqalədə əsas tədqiqat obyektı olaraq Gəncə şəhəri iqtisadiyyatında turizmin bəzi əsas elementlərinin hazırkı vəziyyəti götürülmüşdür. Məqalənin tərtibatı zamanı empirik tədqiqat metodunun müşahidə, müqayisə, ölçmə, nəzəri tədqiqat metodlarının isə analiz və sintez növlərindən istifadə edilmişdir. Əvvəlcə mövcud vəziyyət həm əyani olaraq şəhər mühitində, həm də statistik sənədlərdə, hesabatlarda, məqalələrdə müşahidə edilmişdir. Müşahidənin aparılmasından sonra turizm sahəsində nümunəvi modellər olaraq Qəbələ və Qusar rayonları seçilmiş və adı çəkilən regionlar ilə müqayisəli təhlillər edilmiş, vəziyyəti daha aydın müşahidə etmək üçün ölçmə növü tətbiq edilərək statistik göstəricilərdən istifadə etməklə müəyyən hesablamalar aparılmışdır. Empirik tədqiqat metodunun bu üç növünün tətbiqindən sonra analiz və sintez əməliyyatları icra olunmuş, ortaya çıxan nəticələr əsasında təkliflər verilmişdir.

Analiz

Statistik göstəricilərinə əsasən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş xarici ölkə vətəndaşlarının sayı 2017-ci ildə 5349 nəfər olmuşdur. Halbuki ölkə üzrə bu say 981232 olub. Göründüyü kimi Gəncə şəhəri ümumi sayın sadəcə 0.55%-ni qarşılayıb. Bu göstərici regionlardan Qəbələdə 79123, Quba 35185, Qusarda isə 18753 nəfər olaraq qeydə alınıb. Qəbələ şəhərinin turizm potensialından çox yüksək səviyyədə istifadə olunması şəhərin yerli büdcəsinə də əlavə gəlirlər qazandırmışdır. Ölkəmizdə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə gecələyən 981232 nəfər xarici vətəndaşın sadəcə 0.55%-nin Gəncə şəhərinin payına düşməsi onu deməyə əsas verir ki, şəhərin turizm potensialından düzgün istifadə olunmamışdır. Ümumi sayın 776379 nəfərinin, yəni 79%-nin paytaxt Bakı şəhərinin payına düşdüyünü nəzərə alsaq, digər 21%, yəni 204853 nəfər isə regionların payına düşüb. Gəncə

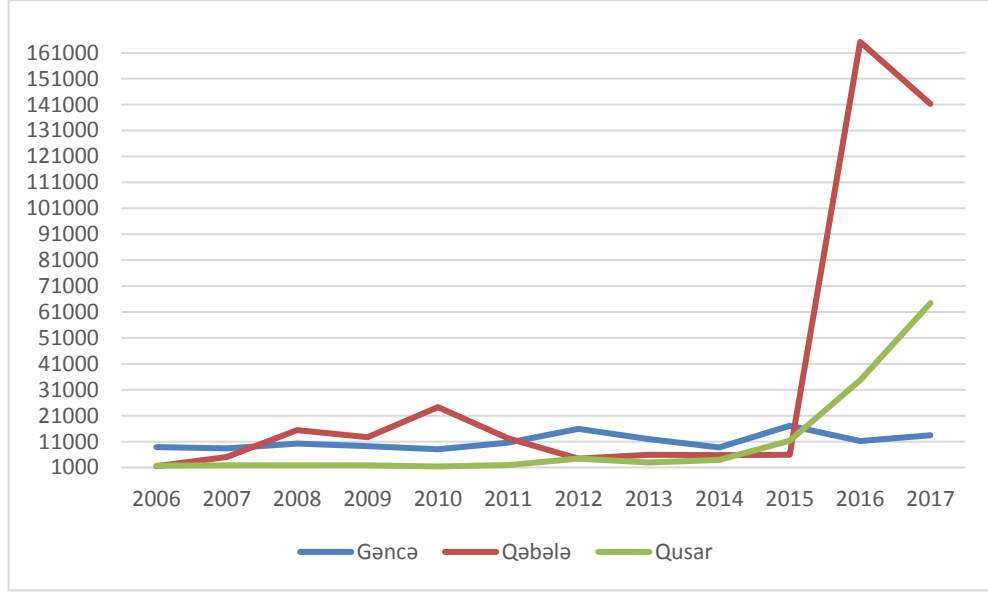

şəhərinin regionlar arasındakı payı belə çox az, sadəcə 2.61 %-dir. Qəbələn isə regionlar arasındakı payı 38.62%-dir. Gəncə şəhəri də təbii-rekreasiya ehtiyatları, zəngin tarixi və qədim ənənələri ilə 2.61%-lik göstəricini ən azı 30%-ə qədər qaldıra biləcək potensiala malikdir. Qeyd olunan göstəricinin artması eyni zamanda mehmanxanaların daha çox gəlir qazanmasına, hətta əlavə mehmanxanaların tikilməsinə, dolaylı yolla yerli büdcəyə əlavə gəlirlərin gəlməsinə səbəb olacaqdır. 2017-ci ildə qeydə alınan göstəricilər təbii ki, mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirlərində də öz əksini tapmışdır. Regionlar arasında Qəbələdə əldə olunan gəlir 17156.6 mln manat, Qusarda 12048,7 mln manat, Naftalanda 5624.9 mln manat, Gəncə şəhəri üzrə isə sadəcə 2689.4 mln manat olmuşdur. Naftalan şəhəri məhz öz müalicəvi nefti sayəsində xarici və yerli vətəndaşların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Ərazi baxımından Gəncə şəhərindən 3 dəfə kiçik olmasına baxmayaraq məhz turizm hesabına yerli xərclərini yerli gəlirləri hesabına qarşılamağa nail olmuşdur. Qəbələdəki “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət kompleksi, Qusarda yerləşən “Şahdağ” Qış-Yay Turizm İstirahət kompleksi, Naftalanda mövcud olan müalicəvi neft mövcud göstəricilərin qeydə alınmasında əsas rol oynayan amillərdəndir.

Hazırda turizm sahəsində ölkə üzrə Qəbələ, Qusar və Bakı şəhərləri digər şəhər və rayonları geridə qoyur. Bakı şəhəri ölkə üzrə turistlərin ən çox ziyarət etdiyi şəhərdir. Bu göstəricinin də qeydə alınması heç də təsadüfi bir hal deyildir. Paytaxt şəhər olması, bir çox beynəlxalq səviyyəli mötəbər tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, məşhur otel brendlərinin burada yerləşməsi, hava limanından dünyanın bir çox ölkələrinə reyslərin olması Bakını turistlər üçün daha cəlbedici edir. Ona görə də indiki mərhələdə turizm sahəsi üzrə paytaxt ilə rəqabət apara biləcək şəhər və rayonumuz demək olar ki yoxdur. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi Gəncə şəhərinin turizm sahəsi üzrə rəqabət edə biləcəyi regionlar Qusar və Qəbələdir. Qusarda “Şahdağ”, Qəbələdə isə “Tufandağ” Yay-Qış Turizm İstirahət Komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi ilə bu bölgələrə ciddi turist axını yaranmış, nəticədə rayonların yerli gəlirlərində artım olmuşdur.

Qrafik 1: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı

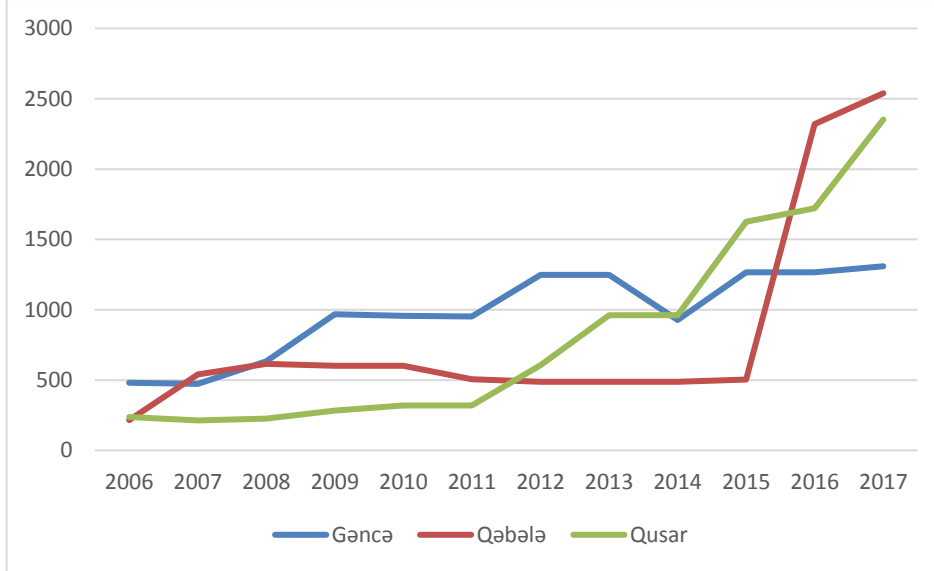

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Turizm/Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr

Qrafik 1-ə əsasən müşahidə etmək mümkündür ki, 2015-ci ildən etibarən Qəbələ və Qusar rayonlarında yerləşən mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı Gəncə şəhərindəki müvafiq göstəricini geridə qoymuşdur. Qusar rayonu xüsusilə 2015-ci ilə qədər bu statistik göstəricidə Gəncə şəhərindən geridə olmuşdur. Qusardakı “Şahdağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi 2012-ci il, Qəbələdə yerləşən “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi isə 2014-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Elə bu müəssisələrin açılışı ilə qeyd olunan regionlarda mehmanxanaların fəaliyyətində ciddi artım müşahidə olunmuşdur. Təbii ki mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı ilə bərabər iqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutumların sayına da diqqət etmək lazımdır. Çünki daha öncə qeyd olunan statistik göstərici məhz mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutumların sayına əsasən də dəyişmiş ola bilər.

Qrafik 2: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutum

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Turizm/Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr

Qrafik 2-də görüldüyü kimi, burada da 2015-ci ildən etibarən Qəbələ və Qusarda artım dinamikası müşahidə olunsa da, Gəncə şəhərində stabil xətt üzrə davam etmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, “Tufandağ” və “Şahdağ” komplekslərinin istifadəyə verilməsi bu regionlarda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin açılmasına da səbəb olmuşdur. Çünki cədvəldə görünən artım məhz əlavə müəssisələrin açılması hesabına olmuşdur.

Gəncə şəhərinin islam dininin müqəddəs ziyarətgahı İmamzadənin yerləşdiyi bir yer olaraq da tanınması çox əhəmiyyətlidir. Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq kimi ölkələr bu tip dini ziyarətlərdən böyük miqdarda gəlir əldə edirlər. Dünya Turizm Təşkilatının da yaydığı məlumatlara görə, dünyada baş verən qlobal böhran beynəlxalq turizm sahəsində geriləmə olsa da, dini məqsəd ilə baş tutan ziyarətlərdə bu geriləmə müşahidə edilməmişdir. Buna səbəb isə insanların belə ziyarətlərə sadəcə bir istirahət kimi yox, vacib bir iş kimi yanaşmasıdır. Dünya Dini Turizm Birliyi də dini turizm sahəsinin dünyada ən sürətlə inkişaf edən və yayılan turizm növlərindən biri olduğunu bildirmişdir. Türkiyənin turizm naziri Ərtoğrul Günay belə qeyd etmişdir ki, hər dörd insandan biri səyahətlərində din mərkəzlərinə maraq göstərir. Turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdən biri olan Türkiyədə 2010-cu ilin ilk altı ayında turistlərin 4.5%-i dini turizmə üstünlük vermişdir. (Nigar, Palitra, 2011-19 avqust.- S.7.)

Beynəlxalq əhəmiyyətə malik tədbirlərin respublikanın ikinci şəhərində keçilməsi ilə paytaxtın yükünün azaldılması, regionlarda həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni tərəqqiyə və dolaylı yol

ilə turist axınının artmasına nail oluna bilər. Bunun üçün Gəncə şəhərində bir neçə il ərzində müvafiq idman infrastrukturunun qurulması tələb olunur. Qeyd etmək istərdim ki, Gəncə şəhəri ərazisində kifayət qədər idman mərkəzləri və məktəbləri mövcuddur və onların bazasında müasir idman infrastrukturunun qurulması çox da böyük vəsait tələb etmir. Xüsusilə də 2017-ci ildə təşkil olunan IV İslam Həmrəylik Oyunlarının İmamzadə kimi bir dini kompleksin yerləşdiyi Gəncə şəhərində keçirilməsi gələcəyə yönəlmiş böyük addım ola bilərdi. Bir çox islam ölkələrindən gəlmiş ziyarətçilər üçün ilk ziyarət idman tədbiri ilə bağlı olsa da, gələcək illər üçün bu dini ziyarətlərə çevrilə, Gəncə şəhəri məhz din istiqamətli turizmdən xeyli gəlir qazana bilərdi. Nəzərə alsaq ki, bu tədbir əksəriyyəti islam ölkəsi olan 50-dən çox ölkədə yayımlanırdı, o zaman Gəncənin adı çəkilən istiqamətdə tanıtımının nə dərəcə gəlirli və faydalı ola biləcəyini demək mümkündür. Bu tədbir ilə bağlı rəsmi şəkildə açıqlanmış məlumatlara nəzər salsaq, bu tip tədbirlərin Gəncə və eləcə də digər böyük şəhərlərə nə qədər faydalı ola biləcəyini əyani şəkildə görmək mümkündür. Gənclər və idman naziri Azad Rəhimovun sözlərinə görə Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında sadəcə bilet satışından təxminən 3 milyon manata yaxın gəlir götürülmüşdür. Bu məbləğ Gəncə şəhərinin 2019-cu il yerli büdcə gəlirlərinin təqribən 6.4%-nə bərabərdir. Nazir eyni zamanda açılış və bağlanış mərasimləri üçün 20 milyon dolların xərclənməsinin nəzərdə tutulduğu ilə bağlı da açıqlama vermişdir. Bu məbləğ də həmin dövrün məzənnəsi ilə 34 milyon manata bərabərdir. Ümumiyyətlə beynəlxalq tədbirlər zamanı müəyyən işçi qüvvəsinə də ehtiyac olur ki, bu da bölgədə dövrü olsa da işsizliyin azalmasına, iqtisadiyyatın canlanmasına yaxşı mənada təkan olur. Bakıda artıq kifayət qədər infrastruktur layihəsi də icra olunmuşdur. Digər şəhərlərdə də belə infrastruktur layihələrinə ciddi ehtiyac vardır. Məsələn, Gəncə şəhər stadionu ötən əsrin 50-ci illərində tikilib istifadəyə verilmişdir. 25000 tamaşaçı tutumuna malik stadionda müxtəlif vaxtlarda təmir-bərpa işləri aparılsa da, tam mənada yenidənqurma və təmir olmamışdır. Yalnız idman tədbirləri deyil, eləcə də paytaxt Bakıda baş tutan beynəlxalq layihələr, görüşlər, forumlar, konfranslar və digər elmi-iqtisadi tədbirlər artıq regionlarda təşkil edilməlidir. Bu addımın atılması bölgələrdə əhalinin sosial-mədəni həyatına, dünyagörüşünə də müsbət mənada təsirli olacaqdır. Əgər dövlət büdcəsində belə tədbirlər üçün vəsait nəzərdə tutulursa, çox faydalı olardı ki, artıq bu tədbirlər regionlarda keçirilsin.

Hazırda Gəncə şəhərini ziyarət edən turistlər arasında əsasən qonşu və MDB ölkələrindən olanlar üstünlük təşkil edir. 2018-ci ilin I yarımilində Gəncə Turizm İnformasiya Mərkəzinə müraciət edən 11243 turistdən 7328-i yerli, 3915-i xarici ölkə vətəndaşı olub. 2018-ci ildə Gəncəyə ən çox turist İran və Türkiyədən gəlib. Bunun müqabilində Gəncə sakinlərinin də ən çox səfər etdiyi ölkələr Türkiyə və İran olub. Bu sıraya Gürcüstan və Rusiya da daxildir. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə Gəncəyə gələn turist sayında müşahidə olunan artım 5-6 faiz təşkil edib. Gəncə Turizm İnformasiya Mərkəzindən bildirişlər ki, artımın cüzi olmasının əsas

səbəblərindən biri, Göygöl Milli Parkının ərazisində olan istirahət mərkəzləri, otel, kafe və restoranların fəaliyyət göstərməməsidir. Qeyd olunan obyektlərin işi ərazidə ekologiyanın çirklənməsinə səbəbiyyət veridiyindən, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin göstərişi ilə onların fəaliyyəti dayandırılıb. Bu da öz növbəsində, yerli olmasa da, bölgəyə üz tutan xarici turistlərin sayına təsir edib. (ganjanews.az/Gəncə Turizm İnformasiya Mərkəzinə 11243 turist müraciət edib/08.08.2018).

Bu coğrafi arealın daha da artırılması vacibdir. Xüsusilə də səyahətləri zamanı daha çox xərcləmələr həyata keçirən Ərəb, Qərbi Avropa ölkələrdən olan turistlərin maraq və diqqətini cəlb edəcək xidmətlər yaratmaqla bu regionlardan olan turistlərin Gəncə şəhərinə axınını təmin etməklə daha çox gəlir əldə etmək mümkündür. Burada yenə də xüsusi rolu yaşıllığın geniş yayıldığı, eko-turizmin əlverişli olduğu Hacıkənd, Göygöl əraziləri oynayacaq. İsti iqlimə malik olan və daha çox səhralarla əhatə olunan Ərəb ölkələri, şəhər həyatının geniş yayıldığı, iri meqapolislərin mövcud olduğu Qərbi Avropa ölkələri vətəndaşları üçün belə gözəl təbiətə malik, təbiətinin özünün yaratdığı təbii gözəlliklər, investisiyalar ilə reallaşdırılacaq əlavə xidmətlər də cəlbedici ola bilər.

Nəticə və Təkliflər

Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğu və Hacıkəndin iqtisadi baxımdan Gəncə şəhəri tabeliyində olduğunu nəzərə alsaq buraya edilən investisiyaların da birbaşa Gəncə şəhərinin yerli büdcə gəlirlərinə təsir etdiyini bildirmək mümkündür. Qeyd olunan statistik göstəriciləri onu söyləməyə əsas verir ki, bu ərazidə icra olunacaq investisiya layihələri, turistlər arasında düzgün tanıtım-təşviq proqramları Gəncə şəhərində də turizm sahəsində müsbət artım dinamikası yarada bilər. Bu ərazilər eko-turizmin inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Eko-turizm elə bir sahədir ki, burada həm ətraf mühitin, təbiətin, ekologiyanın mühafizə təmin olunur, həm də böyük miqdarda gəlir əldə olunur.

Qəbələdə 2017-ci il göstəricilərinə əsasən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 18, burada yerləşdirilmiş şəxslərin sayı isə 141317 nəfər olmuşdur. Gəncədə isə qeyd olunan göstəricilər müvafiq olaraq 9 və 13449-dur. Qəbələ və Qusarda olduğu kimi Gəncədə də Göygöl ərazisində qış-yay turizm istirahət kompleksinin tikilməsi məqsədəuyğundur. Lakin Göygöl Milli Parkı qoruq statusu daşdığı üçün Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən orada turizm işlərinin aparılması, turizm fəaliyyətinin genişləndirilməsi məhdudlaşdırılır. Bununla əlaqədar məqsədə uyğun olardı ki, Gəncə şəhər rəhbərliyi adı çəkilən nazirliklə birlikdə Göygöl ərazisində turizmin inkişaf konsepsiyasının

birgə layihələndirsinlər. Xüsusən də həmin konsepsiyada eko-turizm strategiyası geniş tətbiq olunmalıdır. Ümumiyyətlə Gəncə şəhərinin turizm potensialı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün elə xidmətlər təklif olunmalıdır ki, onlar Azərbaycanın digər bölgələrində təklif olunmur və yaxud az səviyyədə təklif olunur. Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, 2017-ci ildə Qəbələ şəhərində istirahət edən turistlərin sayı Gəncə şəhərində istirahət edən turistlərin sayından 10 dəfə çox olmuşdur.

İlk mərhələdə mövcud mehmanxana sayı ilə ən azı Qəbələdəki göstəricinin 50%-nə çatmaq lazımdır, yəni müvafiq fəaliyyətlər ilə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı Gəncə şəhərində 70659 hədəfinə çatmalıdır. Bu hədəfə çatmaq üçün şəhərdə kifayət qədər potensial vardır. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən daha əvvəl də vurğulandığı kimi Gəncə şəhərində yerləşən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 13449 nəfərə çatmışdır və ümumi olaraq bu müəssisələrin gəliri 26,9 mln. manat olmuşdur. Bu göstəricilərə əsasən də sadə tənəsüb üsulu əsasında həlli ilə proqnozlaşdırılan 70000 nəfər turist üçün də gələcəkdə 141,3 mln. manat gəlir proqnozlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda Dövlət Statistika Komitəsinin digər məlumatlarına əsasən ölkə üzrə toplam 563 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdən 2017-ci ildə 39040,6 min manat vergi toplanmışdır. Toplam gəlirlər isə 284453,9 min manat olaraq qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi toplam gəlirlərin təqribən 14%-i vergilər şəklində dövlət büdcəsinə ödənilmişdir. O zaman Gəncə şəhərində hədəf olaraq 70659 nəfər şəxsə çatıldığı zaman yerli büdcəsində 19,8 mln. manat əlavə gəlir formalaşa biləcəyini göstərmək mümkündür

Ədəbiyyatlar

- Nigar, “Turist agentlikləri öz turlarına dini ziyarətgahları da əlavə etməlidir” Palitra.-2011.- 19 avqust.- S.7.
“Gəncə Millətmin Qeyrət rəmzidir” (Gəncənin adının qaytarılmasının 25 illiyi ilə bağlı metodik vəsait),
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gəncə şəhər Mədəniyyət və Turizm İdarəsi
Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, Metodiki İşlərin Təşkili Şöbəsi, 2014
Gəncə şəhərinin statistik göstəriciləri, statistik məcmuə, Gəncə Şəhər Statistika İdarəsi, 2015
“Gəncənin səsi” qəzeti, Hamlet Qasimov, 15 mart 2016
Ganjanews.az/Gəncə Turizm İnformasiya Mərkəzinə 11243 turist müraciət edib/08.08.2018
<http://medeniyyet.az/page/news/10282/Sahdag-QisYay-Turizm-Kompleksi-qonaqlari-qebul-etmeye-hazirdir.html> (21.12.2012)
<http://www.qebele-ih.gov.az/page/80.html>
Ganjanews.az/ Gəncənin turizm obyektlərinə turist axını müşahidə olunur/18.08.2017

Azərbaycanın İqtisadi Strukturunun Vəziyyətinin İqtisadi Təhlükəsizlik Baxımından Təhlili

*Elvin VƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
valiyev.elvin@outlook.com*

Xülasə

Dünya sürətlə inkişaf edərək dəyişir, regional və ümumdünya səviyyəsində inteqrasiya prosesləri günü-gündən dərinləşir, dövlətlər də öz strategiyalarında müəyyən dəyişikliklərə getməli olur ki, bu dəyişikliklərin də milli iqtisadi inkişaf modelində qeydə alınması zərurətə çevrilir. Bəzi təhlükələrin günü bu gün də mövcud olması bizim iqtisadiyyatımıza və milli təhlükəsizliyimizə hədədir və onların aradan qaldırılması üçün dövlət iqtisadi strukturun formalaşmasına sistemli yanaşır, mövcud iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi üçün konsepsiyalar və strategiyalar işləyib hazırlayır. malı və gələcəkdə yarana biləcək bütün təhlükələrə qarşı hazırlıqlı olmalıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin tam təmin olunmaması və həyata keçirilən struktur siyasətinin hələ də təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun strateji tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan addımlar bu sahədə geniş araşdırmanın aparılmasının zəruriliyini və məqalənin mövzusunun aktuallığını göstərir. İqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən edilməsindən daha böyük problem onun nəticələrinə qarşı mübarizə aparmağın səmərəli yollarının tapılması istiqamətində səy, bilik və bacarığın uzlaşdırılmasıdır. Ümumilikdə, iqtisadi təhlükəsizlik problemi dünya miqyasında öyrənilmiş və struktur siyasətin Azərbaycanın təmsalında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına uyğun şəkildə formalaşdırılaraq tətbiq edilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin, məqalədə əsas istiqamət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi şərtlərinə uyğun olaraq struktur siyasətlə bağlı dünya təcrübəsinin araşdırılması və ölkəmizə hansı şərtlərlə tətbiq edilə biləcəyini müəyyən etməkdir. İqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən edilməsindən daha böyük problem onun nəticələrinə qarşı mübarizə aparmağın səmərəli yollarının tapılması istiqamətində səy, bilik və bacarığın uzlaşdırılmasıdır. Ümumilikdə, iqtisadi təhlükəsizlik problemi dünya miqyasında öyrənilmiş və struktur siyasətin Azərbaycanın təmsalında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına uyğun şəkildə formalaşdırılaraq tətbiq edilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi şərtlərinə uyğun olaraq struktur siyasətlə bağlı dünya təcrübəsinin araşdırılması, ölkəmizə hansı şərtlərlə tətbiq edilə biləcəyinin öyrənilməsi prioritet məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Qloballaşma, İqtisadi təhlükəsizlik, İndikatorlar, Göstəricilər, Milli maraqlar

Giriş

Qloballaşma prosesi hər bir ölkənin digər ölkələrlə olan qarşılıqlı münasibətini dərinləşdirir. Bir çox ölkələr bu prosesdə milli maraqlarının və iqtisadiyyatlarının təhlükəyə məruz qalması ilə üzləşir. İqtisadi təhlükəsizlik özü-özülüyündə dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və onun inkişafına təhlükə törədən amillərə qarşı mübarizə metodlarının cəmini ifadə edir. İnteqrasiya zamanı ölkələr iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı məqamları xüsusi diqqətdə saxlamalı, onun düzgün və səmərəli şəkildə tənzimlənməsinə nəzarət etməli və ölkənin milli maraqlarının nəzərə alınmasını, gözlənilməsinə təmin etməlidir. Daxili və xarici siyasətini balanslaşdırılmış şəkildə

qurmaqla, effektiv ticarəti təmin edəcək iqtisadi strukturun formalaşdırılması, kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə, ölkənin və məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, investisiya qoyuluşlarının istiqamətləndirilməsi, valyuta ehtiyatlarının axınına nəzarət, resurs potensialından rəşional istifadə və digər bu kimi məqamlar iqtisadi təhlükəsizliyə milli maraqların təmini prizmasından baxıldığını göstərir.

Metod

Tədqiqat prosesində sistemli və müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, sistemli-struktur və sistemli-funksional, analiz və sintez, induksiya və deduksiya və s. kimi metodlar və prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Analiz

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışına nəinki fərdin, həm də cəmiyyətin və ölkənin iqtisadi durumu, onların inkişafını ləngidən amillər, iqtisadi sabitliyə və inkişafa, ölkənin iqtisadi gücünə qarşı aparılan istər daxili, istərsə də xarici təxribatlar və onlara qarşı yürüdülmən mübarizə üsulları daxildir. Əlavə qeyd edə bilərik ki, təhlükəsizlik obyektin mövcud daxili və xarici təsirlər altında mövcudolma və inkişaf edə bilməsini təmin edən amillər məcmusudur. Buna əsaslanaraq iqtisadi təhlükəsizliyin 2 vəziyyətini şərtləndirə bilərik. Bunlardan birincisi potensial iqtisadi təhlükəsizlikdir. O, cəmiyyət və dövlət üçün gələcək dövrdə işlənil hazırlanması və tətbiqi nəzərdə tutulan təhlükəsizlikdir. İkinci yerdə real iqtisadi təhlükəsizlik anlayışını qeyd edə bilərik. Real iqtisadi təhlükəsizlik isə ölkənin mövcud təhlükələrə qarşı mübarizə aparması və qarşılıdırması səylərinin məcmusudur.

Müxtəlif alimlərin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı fikirləri maraq doğurur. Amerika iqtisadi ədəbiyyatında iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri az tədqiq edilmişdir. Amerika iqtisadçısı S.Rom göstərir ki, «iqtisadi təhlükəsizlik» anlayışı keçmişdə geniş şəkildə istifadə edilməmişdir, çünki ABŞ-da iqtisadi gücün, bununla yanaşı iqtisadi müstəqilliyin artması bizim tariximizin böyük hissəsi üçün isbat olunmuş fakt kimi qəbul edilmişdir (Romm, 1993, s. 51). İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri bununla əlaqədar problemlərlə üzləşmiş ölkələrdə daha geniş araşdırılmışdır.

1991-ci ildən əvvəl olan dövrdə amerikan alimləri milli təhlükəsizliyə daxili dəyərlərin xarici təhdidlərdən qorunması ölçüsü kimi baxmışlar. Məsələn, amerikan alimi A.Volfəs qeyd edirdi ki, təhlükəsizlik, obyektiv mənada, əldə edilmiş dəyərlərə olan təhlükənin olmaması ölçüsünü,

subyektiv mənada isə belə dəyərlərin hücumu məruz qalacağı qorxusunun olmaması ölçüsünü əks etdirir (Wolfers, 1962, s. 147).

Amerika alimi A.Volfəs də bu mövqedən çıxış edərək, təhlükəsizliyi ölkənin az və ya çox malik ola bildiyi və az və ya çox ölçüdə malik olmağa cəhd etdiyi dəyər kimi qəbul edir (Wolfers, 1952, s. 485).

Amerika alimləri Karl Neu və Çarles Volf iqtisadi təhlükəsizliyi ABŞ-ın iqtisadi maraqlarına təhlükə törədən və ya onların reallaşmasının qarşısını ala bilən hadisə və tədbirlərə qarşı olaraq onun bu maraqları qorumaq və ya reallaşdırmaq qabiliyyəti kimi qəbul edir (Wolf, Neu, 2004, s. 4). Bu yanaşmanı rus alimləri V.Sençaqov, Q.Qutman da qəbul edirlər. Rus iqtisadçıları A.Qordeçkiy, A.Arxirov iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın millətlərarası və beynəlxalq səviyyədə ictimai tələbatları səmərəli şəkildə ödəmək qabiliyyəti kimi qəbul edirlər (Богомолова, 2009, s. 13).

Rus iqtisadçısı akademik L.İ.Abalkin qeyd edir ki, iqtisadi təhlükəsizlik – iqtisadi sistemin elə halıdır ki, bu ona dinamik və səmərəli inkişaf etməyə, sosial vəzifələri həll etməyə imkan verir və bu zaman dövlət müstəqil iqtisadi siyasət işləyib və həyata keçirmək imkanına malikdir (Социально-политический журнал, 1997, s. 5).

Digər rus iqtisadçı alimi V.K.Sençaqov iqtisadi təhlükəsizliyi – milli iqtisadiyyatın və dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı inteqrasiyası kimi xarakterizə edir. V.K.Sençaqovun fikrincə iqtisadi təhlükəsizlik–iqtisadiyyat və hakimiyyət strukturlarının elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman ölkənin sosial təmayüllü inkişafı, milli maraqları, müdafiə potensialı təminatlı şəkildə müdafiə edilir.

İngilis alimi Ken Buuzun fikrincə, «azadlıq insanlara (fərd və qruplara) nəyisə sərbəst şəkildə seçim edib həyata keçirməyə imkan verməyən fiziki və insani məhdudiyyətlərdən azad edir. Təhlükəsizlik və azadlıq bir sikkənin iki tərəfidir. Azad olma güc və ya qayda deyildir, o, təhlükəsizliyin yaranma səbəbidir. Azadlıq prinsipə təhlükəsizlikdir» (Booth, 1991, s. 319).

V.Pareto cəmiyyətin təhlükəsizliyini həm daxili, həm də xarici amillərdən asılı olan siyasi sabitlik, iqtisadi tərəqqi və dövlətin müdafiə qabiliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə etmişdir (Goodwin, 1991, s. 5). Göründüyü kimi, iqtisadi məsələlər milli təhlükəsizliyin əsas komponenti hesab edilmişdir. Amerika generalı M.Taylor göstərirdi ki, hazırda millətin təhlükəsizliyi üçün ən əhəmiyyətli təhdidlər qeyri-hərbi sahədədir ki, bunlara da enerji böhranı,

əhalinin sürətli artımı, iqtisadi artımın aşağı olması, sənaye istehsalının yüksək maya dəyəri, beynəlxalq mübadilədə yeni kəsrin yaranması və artan inflyasiya aiddir (Taylor, 1974, s. 9)

İnkişaf etməkdə olan ölkələr, məsələn Çin üçün iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi müstəqilliyi qorumaqla milli iqtisadi inkişaf hesabına bütün əhalinin yaşayış standartlarının dayanıqlı artımını təmin etmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, iqtisadi təhlükəsizliyin iki tərəfi vardır: rəqabətqabiliyyətlilik və iqtisadi müstəqillik (suverenlik) (Romm, 1993, s. 78).

İqtisadi təhlükəsizlik dövlətin və onun iqtisadi istehsal gücünün normal fəaliyyət göstərməsinə maneə yaradan, əhalinin normal sosial inkişafına maneə olan və beləliklə ölkənin mövcud iqtisadi sisteminin qorunub saxlanılmasının və inkişafının qarşısını alan əngəllərə qarşı dövlətin həyata keçirdiyi planlı və kompleks tədbirlərin cəmidir. Hər bir ölkə özünün iqtisadi təhlükəsizliyini və onun konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən bir neçə indiqatora xüsusi diqqət yetirir. İqtisadçı professor Qlazzev iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün mövcud olan və diqqət edilməli olan 22 göstərici əsasında qruplaşdırmışdır (Глазев, 2008, s. 35).

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin iqtisadiyyatın strukturu baxımından təhlil edilməsi zəruridir. Bu zaman aşağıdakı indikatorlardan istifadə edilir:

Cədvəl 1: İqtisadi təhlükəsizliyin struktur təhlili zamanı istifadə edilən indikatorlar

İqtisadi strukturun indikatorları	İstehsal edilmiş ÜDM-in strukturu, %-lə
	İstifadə edilmiş ÜDM-in strukturu, %-lə
	Sənaye istehsalının sahələr üzrə strukturu, %-lə
	Sənayedə sahələr üzrə elm tutumlu istehsalın çəkisi, %-lə
	Emal sahəsinin istehsal sənayesində şəkisi, %-lə
	Əsas kapitala investisiyaların sahə strukturu, %-lə
Real sektorun institusional strukturunun indikatorları	ÜDM-də kiçik sahibkarlığın məhsulunun çəkisi, %-lə
	Kiçik sahibkarlıqda məşğul olanların çəkisi, ümumi məşğul olanlara nisbətən %-lə
	Kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatın sahələri üzrə sayı, ədədlə
	İqtisadiyyatın sahələri üzrə kiçik müəssisələrdə işləyənlərin sayı, nəfərlə
	Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sayı və onların torpaq sahələrinin ölçülərinə görə bölgüsü, ədədlə
	Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında kəndli təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi, %-lə
	Mülkiyyət formalarına görə müəssisə və təşkilatların bölgüsü, %-lə
	Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı və rentabelliyyətin nisbəti, %-lə

Real sektorun səmərəlilik indikatorları	Rentabellik, bütün sənaye üzrə, %-lə
	İqtisadiyyatın sahələri və sənaye üzrə ziyanla işləyən müəssisələrin sayı, ədədlə
	Bütün müəssisələrin içində ziyanla işləyənlərin çəkisi, %-lə
	İqtisadiyyatın sahələri üzrə məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına çəkilən xərcin strukturu, %-lə
	ÜDM-in material tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, %-lə
	ÜDM-in enerji tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, k.Vt.s/ mlyd. doll.
	ÜDM-in yanacaq tutumluluğu, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, t/mlrd.doll
Əmək məhsuldarlığı, "iyirmilik" ölkələrlə müqayisədə, %-lə	

Mənbə: Əhmədov M.A., Hüseyn A. C. Dövlətin İqtisadi Siyasəti. Dərs vəsaiti "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, Bakı: 2011.-220s

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi və ona təsir edərək təhlükə törədən amillərdən danışsaq onları qısaca aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Minimum və orta əmək haqqı miqdarı - Birinci göstərici işçiyə onun əməyi qarşılığında ödəmə biləcək minimum məbləği ifadə edir. İqtisadçılar belə düşünür ki, əməyin qarşılığında minimal əmək haqqı miqdarının təyin edilməsi yoxsulluq səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir edən amildir. İkinci amil olan orta əmək haqqı isə Əmək Məcəlləsinin 177 ci maddəsinə əsasən, işçiyə vəzifəsi (peşəsi) üzrə işəgötürən tərəfindən ödənilmiş məvacib və onun tərkibinə daxil olan ödəmələrin Əmək Məcəlləsində və digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan qaydada müəyyən olunan məbləğdir (Əmək Məcəlləsi, 2010, s. 131).
2. Yoxsulluq həddində yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi. Yoxsulluq – insanların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş minimal standartlar səviyyəsində istehlakı olmayan həyat tərzidir. Əhəlinin yoxsulluq həddində yaşayan hissəsi dedikdə əmək haqqı yaşayış minimumundan az olan işləyən vətəndaşlar nəzərdə tutulur.
3. Adam başına düşən ÜDM miqdarı – 1 il ərzində ölkənin əldə etdiyi ÜDM cəminin əhəlinin ümumi sayına olan nisbəti nəzərdə tutulur
4. Əhəli gəlirləri və adam başına düşən əhəli gəlirləri – Orta aylıq əmək haqqı, orta əmək haqqı, qeydiyyatda alınmış minimum əmək haqqı ilə əldə edilən maksimum əmək haqqı arasında fərq və s.
5. İnflyasiya - İnflyasiya, bir ölkədəki mal və xidmətin satın aldığımız qiymətinin davamlı olaraq artım göstərməsidir. İqtisadiyyatda mal və xidmətlərə olan tələbin artığı bir vaxtda onların təklifi də eyni fonda artmazsa bu inflyasiyaya səbəb olur və s.

Məlumdur ki, ölkəmiz və onun iqtisadiyyatı hələ "gənkdir". Müstəqilliyi 1992-ci ildə qazanmış olsaq da iqtisadi inkişafda kiçik dirçəlişlər özünü yalnız 1995-ci ildə bürüzə verməyə başlamışdır. Buna səbəb isə neft sektoruna edilən investisiyaların həcmnin kəskin şəkildə artması idi. Bu investisiyaların artmasında ən böyük rolu "Əsrin Müqaviləsi" oynamışdır. Əsrin

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

müqaviləsi 20 sentyabr 1994cü ildə Bakı şəhərində yerləşən Gülüstan Sarayında “BP”, “Amaco”, “Pennzoil”, “Lukoil”, “Statoil” və ən əsası “Socar” tərəfindən Ümumilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə imzalanmışdır.

Ümumilikdə, bu inkişaf iqtisadiyyatımızda sıçrayış effekti yaradaraq inkişafın lokomotivi olmuşdur. Lakin ölkəyə valyutanın bir qayda olaraq neft sektorundan daxil olması, digər sektorların isə inkişaf etməməsi bir növ bu sahələrdə “tənbəllik” yaratmışdır. Bu səbəbdən də hər iki sektor, yəni neft və qeyri- neft sektoru arasında iqtisadi inkişaf və artım dinamikası kəskin şəkildə fərqlənməyə başlamışdır. Buna baxmayaraq ölkəmiz son 15 ildə dünya iqtisadi arenasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında yerləşmişdir. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələr arasında Ümumi Daxili Məhsulun artımına görə uzun illər birinciliyi əlində saxlamağı bacarmışdır.

Müqayisə üçün əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri özündən əvvəlki ilə nisbətən artımını faizlə aşağıdakı cədvəldəki kimi ifadə edə bilərik (Dövlət Statistika Komitəsi) :

Cədvəl 2. Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər, əvvəlki illərlə müqayisəsi

	2005	2010	2018
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	126.4	105.0	100.1
Sənaye məhsulu	133.5	102.6	96.6
Kənd təsərrüfatı məhsulu	107.5	97.8	104.2
Əsas kapitalla investisiyalar	117.2	121.2	102.8
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	109.4	103.2	101.8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	104.8	104.5	102.3
İnformasiya və rabitə xidmətləri	138.1	129.7	106.7
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	113.0	108.8	102.5
İşlə dövryyəsi	134.9	116.3	103.4
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	126.1	110.8	101.2
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı	124.3	111.2	105.7
Əhalinin gəlirləri	122.3	113.3	108.3
Əhalinin xərcləri	117.3	110.5	113.5
Əhalinin sərəncamında qalan gəlirlər	123.4	114.2	108.5
Adambaşına düşən ÜDM	124.9	103.7	99.1
İstehlak qiymətləri	109.6	105.7	112.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanın iqtisadi strukturu neft sektoru və ənənəvi qeyri neft sektoru olmaqla 2 hissəyə bölünür. Qeyri-neft sektoru özlüyündə geniş məfhumdur və ən iri 6 sahəni özündə cəmləşdirmişdir. Bu sahələr aşağıdakılardır:

- ticarət və sosial xidmətlər sahəsi
- tikinti sahəsi
- rabitə və telekommunikasiya sahəsi
- nəqliyyat sahəsi
- kənd təsərrüfatı
- qeyri- neft sənayesi

Yuxarıda adı çəkilən sahələrdən ilk 4-ün xarici ticarətdə elə də ciddi payı olmadığı və xarici ticarətdə iştirak edəcək mal və xidmətlər istehsal etmədiyini nəzərə alsaq belə qənaətə gələrik ki, qeyri-neft sektorunda ölkənin xarici ticarət balansını formalaşdıran qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələridir.

Ölkəyə neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar yaranan güclü maliyyə axını tikinti sahəsindən də yan keçmədi. Belə ki, bu gəlirlər hesabına yeni yolların çəkilməsi, körpülərin, yaşayış və inzibati binaların, xəstəxanaların, məktəblərin, restoran, şadlıq sarayı və hotellərin tikilməsi prosesi tikinti sahəsinə ayrılan investisiya miqdarını böyütmüş və nəticədə bu sektor da inkişaf pilləsinə yanaşmışdır. Qeyd edək ki, 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən yaradılmış ÜDM-in 10 faizə yaxın hissəsi tikinti sektorunun payına düşmüşdür. Bu rəqəm 2018-ci il üçün 9.5 faizə yaxındır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafından öz payını götürən sahələrdən biri də telekommunikasiya, mobil rabitə və poçt sahəsi olmuşdur. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən sonra ölkəmizdə bu sahəyə həm yerli şirkətlər, həm də xarici şirkətlər yatırım edərək təkcə mobil xidmətlər bazarında hazırda da fəaliyyət göstərən 3 böyük şirkətin əsasını qoymuşdular. İnformasiya və əlaqə vasitələrinin istifadəsi, onun yalnızca özəl şirkətlərə və firmalara deyil, həm də dövlət orqanlarına tətbiq dairəsi genişləndirilmiş, əhaliyə bu vasitə ilə daha geniş və keyfiyyətli xidmət göstərilməyə başlamış və bu sahədə mövcud olan bürokratik əngəllər tam həcmdə aradan qaldırılmışdır. Buna ən gözəl misal olaraq regionlarda, bölgələrdə fəaliyyət göstərən "ASAN" xidmət mərkəzlərini göstərə bilərik. Son göstəricilərə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu sahəyə yatırılan vəsaitin həcmi 570 milyon dolları keçmişdir və ayrılan bu vəsaitin 73%-ə yaxın hissəsi xarici kapitaldır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə inkişafını yenidən başlamış sahələrdən biri də nəqliyyat sahəsidir. Məlumdur ki, ölkəmiz yerləşdiyi əlverişli coğrafi ərazidə yerləşdiyi üçün tarix boyu avropa və asiyanı birləşdirən nəqliyyat xətləri ölkəmizin ərazindən keçmişdir. Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrlərdən bu günkü dövrədək ölkənin yollarında yenidən qurulma işləri aparılmış, ölkənin nəqliyyat infrastrukturunu gəzəncarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Həmin illər ərzində ölkənin bütün vacib beynəlxalq magistral yolları yenidən qurulmuş, Traseca və Şimal-cənub beynəlxalq dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsi yenidən istifadəyə verilmiş, hətta ən ucqar rayon və kəndlərdə də yollar yenilənərək nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanın 2003-2017-ci illər ərzində şərq-qərb magistral yolu uzunluğu 503 km, şimal cənub magistral yolu isə 521 km-ə bərabər olmuşdur və ölkəmizdə 2017-ci ildə nəqliyyat sahəsi üzrə yaradılan əlavə dəyər 4737 milyon manata bərabər olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun ən başlıca və öndəgedən sahəsi hər zaman kənd təsərrüfatı olmuşdur. Bu sahə ölkənin bilavasitə ərzağa və ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödədiyi üçün bu sahəyə hər zaman dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı göstərilməkdədir. Fermerlərə güzəştli kreditlərin verilməsi, aqro-lizinq şərtlərinin yumşaldılması, fermer və kənd təsərrüfatı avadınlarının, traktorların və maşınların güzəştli qiymətə satılması dövlətin bu sahədə inkişaf əldə etmək məqsədilə atdığı addımlardır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda 2000-2017-ci illərdə istehsal edilən orta illik ÜDM ötən illərin nəticələri ilə müqayisə 12%, kənd təsərrüfatı 4.3%, sənaye 14%, istehsal 6.3%, xidmətlər isə cəmi 9% artmışdır. İllər üzrə müqayisə aparsaq qeyd edə bilərik ki, 2005-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən ümumi müəssisələrin sayı 1782, 2010-cu ildə 2043, 2017-ci ildə 1608 ədəd olmuşdur.

Bu müddət ərzində öz inkişafının zirvəsinə çatan digər bir sahə isə qeyri-neft sənayesi olmuşdur. Belə ki, əgər 2000-ci ildə Azərbaycan respublikası üzrə istehsal və sənaye sahəsində qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 2,6% təşkil etmişdisə, 2016-cı ildə bu göstəricinin son həddi 70%-ə bərabər olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytında təqdim edilən məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, 2015-cı ilin əvvəlinə ölkəmizin sərhədləri daxilində ümumi 2589 ədəd sənaye tipli müəssisələr fəaliyyət göstərirdi və bu müəssisələrin tam olaraq 2530 ədədi və yaxud 97.7%-i qeyri-neft sənayesinin payına düşmüşdür. Həmin qeyd edilən statistik məlumatlara əsasən bu müəssisələrin 48,6%-i kiçik və 51,4%-i orta və iri müəssisələridir. Bundan əlavə olaraq qeyri-neft sənaye sahələrində çalışan müəssisələrin makroiqtisadi göstəricilərini təhlil etsək belə bir nəticəyə gələrik ki, 2013-cü ildə bu sahə üzrə yaradılan ümumi dəyər 6776.6 milyon manat olmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə 104.8%-ə bərabərdir. Qeyd edək ki, 2018-ci ildə bu göstərici sahələr üzrə 23.8 milyard manata bərabər olmuşdur. Sənayenin qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 8,8 faiz artıma nail olmuşdur. İstehsal edilən qeyri-neft sənaye məhsullarının 72,0%-ə yaxın hissəsi

mədənçıxarma sektorunda, 23%-i emal sektorunda, 4%-i elektrik enerjisi, qaz istehsalı, qazın bölüşdürülməsi və həmçinin təchizatı sektorunda, 1 %-i isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda istehsal olunmuşdur.

Nəticə Və Təkliflər

Məlumdur ki, milli təhlükəsizliyini təmin etmiş dövlət iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyə də nail olur, daxili sabitlik əldə edir, insanların yaşayış səviyyəsi yüksəlir, iqtisadiyyat inkişaf edir və xalqın rifahı yaxşılaşır. Bu səbəbdən də qeyd edə bilərik ki, iqtisadi, siyasi və milli təhlükəsizliyi təmin edilmiş dövlətin vətəndaşları da rifah içində yaşayar. Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi təhlükəsizlik siyasəti onun milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz bir hissəsidir və hər bir ölkənin borcu qanun və qaydalardan istifadə edərək bu təhlükəsizliyi tam həcmdə təmin edilməsi nail olmaqdan ibarətdir. Hazırda bu istiqamətdə qəbul edilmiş “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018–2022-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası”, “2012-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası”, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya”, “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və müxtəlif tədbirlər planları bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas addımları əks etdirir.

Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yoxsulluğun səviyyəsinin minimuma endirilməsi, orta və minimum əmək haqqının yüksəldilməsinə çalışılma, büdcə kəsri və büdcə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi, bir sözlə iqtisadi inkişafa mane olan bütün daxili və xarici ünsürlərin aradan qaldırılması təmin edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlər tələb edir ki, mövcud şəraitdə dövlət öz iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə müqayisə etsin və ən optimal şərtlərə cavab verən müasir təhlükəsizlik sistemi qursun. Təbiidir ki, bu problemlərin həlli mərhələli xarakter daşıyır və mütəmadi olaraq əlavələr və düzəlişlər edilərək yenilənməlidir. Əks halda bu problemlər dəyişən və qloballaşan dünyanın müasir şərtlərinə cavab verməyə, beləliklə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə yarada bilər.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ədəbiyyat

- Arnold Wolfers. *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1962.
- Arnold Wolfers. “National Security” as an Ambiguous Symbol / *Political Science Quarterly*, 67, 1952, p. 478-490.
- Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi – “Bakı” – “Digesta Nəşriyyatı”, 2010cu il, səh 131
- Carl R. Neu, Charles Wolf, Jr. *The economic dimensions of national security*. Santa Monica, Rand, 2004.
- Economics and National Security. A History of Their Interaction*. Edited by Craufoud D. Goodwin. Durham and London: Duke University Press, 1991.
- Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web saytı - <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
- Ken Booth. Security and emancipation / *Review of International Studies*, 17/4 (October, 1991), pp. 313-326.
- Joseph J. Romm. *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1993.
- Maxwell D. Taylor. The legitimate Claims of National Security / *Foreign Affairs*, vol. 52, april 1974, pp.592-94.
- Sençakov Ç. V. İqtisadi təhlükəsizlik: geosiyasət, qloballaşma, özünüqoruma və inkişaf. Bakı: 2008. “İqtisad universiteti” 157 s.
- Şəkərləliyev A.Ş., Şəkərləliyeva Z.A. «İqtisadi təhlükəsizlik və onun strateji təminatı» «Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu. Bakı. «Nurlar Nəşriyyatı», 2004
- Багданов И.Я. Экономическая безопасность России.:Теория и практика, М. 2001.
- Экономическая безопасность / под ред. В.А. Богомолова, М.; ЮНИТИ-ДАНА, 2009
- Экономическая безопасность России / Социально-политический журнал. 1997, № 5, с. 5-14.
- Глазев Экономическая безопасность М,2008

Azərbaycanda İnnovasiya Yönlümlü Sahibkarlığın Təşkilati-İqtisadi Mexanizmlərinin Təkmilləşdirilməsi

Emin NƏSİBLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
eminnassibli@gmail.com

Xülasə

Qlobal bazar məkanında innovasiya iqtisadi artımın ən başlıca mənbəyi və əsas aparıcı qüvvəsi hesab olunur. Ölkələrin iqtisadi artımı isə əsas 3 fərqli inkişaf meyarlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bunları faktor yönümlü iqtisadi inkişaf – ölkəyə təbiətin bəxş etdiyi resurslardan istifadə hesabına formalaşan; investisiya yönümlü inkişaf – texnoloji, fiziki və insan kapitalının mövcudluğunu özündə cəmləşdirən; innovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf – araşdırma və elmi tədqiqatların aparılması kimi fəaliyyətləri özündə birləşdirən meyarlardır. Azərbaycanın gələcəyə istiqamətlənən inkişaf yolunda ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin yenilikçi inkişafına, dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətli mövqeyə malik olmaq kimi hədəflərə çatmaq məqsədilə innovativ iqtisadi inkişaf modelinin tətbiqi ən doğru addım hesab olunur. Sözsüz ki, Azərbaycanın inkişaf baxımından dünya reyting cədvəllərində irəliləməsi üçün dövlətin xüsusi proqramları çərçivəsində stimullaşdırma, təşəbbükarlıq və sistemli yanaşma texnikaları ilə özəl və dövlət sektoru institutları arasında olan birgə qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmaqla elmin və texnologiyanın inkişafını sürətləndirmək vacib amildir. Ölkədə sahibkarlığın təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin yenilənərək optimal vəziyyətə gətirilməsi üçün ölkəyə neft sektorunun gələn gəlirlərin qeyri-neft sektoruna transformasiyası olduqca gərəklidir. Yəni, həmin gəlirlərin ölkədə elmə, texnologiyaların yaradılmasına, intellektual mülkiyyətə çevirməsinə imkan yaratmaq yaxın gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına zəmin yaradaraq ölkənin sosial-rifah səviyyəsinin artmasına və dünya ölkələri arasında Azərbaycanın daha intensiv bazar iştirakçısına çevrilməsinə şərait imkanı yaradır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr inkişaf strategiyası olaraq cəmiyyətin innovativ inkişaf ideyasını əsas prioritet götürürlər. Bu mənada innovativ inkişafı da istehsal əsaslı iqtisadi biliyə əsaslanan bir anlayış kimi qəbul edirlər. Cari dövrdə elmi biliyi və informasiya bazası daha çox olan deyil, bu bilikdən düzgün şəkildə səmərəli formada istifadə edərək elmin nəticələrini istehsalda operativ tətbiq edən ölkələr daha çox irəliləmiş olur.

Açar Sözlər : İnnovasiya, Sahibkarlıq, Kənd təsərrüfatı, Kadr potensialı

Giriş

Yeniliklərin tətbiqi ilə müəyyən uğurun əldə olunması firmaların bütün fəaliyyətinin inteqrasiyası (əlaqələndirilməsi) və informasiya resurslarından düzgün və daha dəqiq şəkildə istifadə mexanizminin yaradılmasından və yaxud da innovasiya fəaliyyəti zamanı sözügedən resursların qarşılıqlı təsirinin tənzimlənməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ümumiyyətlə Azərbaycan iqtisadiyyatını götürsək görürük ki, rəqabət qabiliyyətli olmaq və mövcud problemləri aradan qaldırmaqla inkişaf etmək cəhdləri firmaları onun qarşısında dayanan problemlərin sürətli və ya yaxud da məhsuldar həllinə kömək edən yeni resursların, idarəetmə alətlərinin axtarışına və istifadə olunması mexanizmlərinin tapılmasına məcbur edir. Belə ki,

artıq Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlayan yeni inkişaf strategiyasının ən önəmli istiqaməti ölkə daxilində davamlı şəkildə yüksək iqtisadi artım əldə etməyə yönəlmişdir. Sözsüz ki, bu da öz növbəsində rifah səviyyəsinin artmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına səbəb olacaqdır. Zənnimcə, təbii ehtiyatların hasili və ixracı amillindən ölkə iqtisadiyyatının asılılığının azaldılması, qeyri-neft yönümlü iqtisadi sektorların yüksək inkişaf tempinin əldə olunması kimi prioritet istiqamətlər müəyyən olunmalıdır ki, bu da iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiq olunma miqyasının genişləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan da yuxarıda qeyd olunan miqyasın genişləndirilməsində ən böyük potensial İKT sahəsində önə çıxmışdır ki, Azərbaycan firmalarının uzunmüddətli innovasiyalı inkişafının təmin olunmasında elm, təhsil və İKT-nin ölkənin qeyri-neft sektorunun payında gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmaq prioritet olaraq götürülməlidir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilmə arealı istənilən ölkənin elmi və intellektual potensialının, ölkədə demokratiya və dövlət idarəçiliyinin mühüm göstəricidir. Qlobal bazarlarda elektron ticarət dövryyəsinin günü-gündən artdığı bir vaxtda gələcəyə aid belə bir proqnoz vermək mümkündür ki, ümumiyyətlə bazarlarda rəqabət qabiliyyəti firmaların informasiya və kommunikasiya resurslarından səmərəli istifadədən birbaşa asılı olacaqdır. Bundan əlavə, dünya ölkələrinin təcrübəsi onu deməyə imkan verir ki, informasiya resurslarından geniş və düzgün istifadə imkanları iqtisadiyyatın inkişafında ölkəyə çox böyük dəstək vermiş olur. Bir sözlə, bu cür addımlar əhalinin sosial-iqtisadi rifahının artmasına xidmət edərək mövcud iqtisadi vəziyyəti daha dərinə təhlil etməyə şərait yaradır.

Müasir dövrdə dünyanın rəqabət qabiliyyətli ölkələrində İKT, yeni bazalara çıxış imkanlarının araşdırılıb öyrənilməsində, mövcud biliklərin artırılmasında və həmin biliklərin intellektual kapitalla çevrilməsində əvəzsiz rol oynayır. Onu da vurğulamaq olar ki, hər hansı bir ölkənin müəyyən bir nəticəyə nail olması üçün uzunmüddətli dövrdə cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən konkret addımlar atılmalıdır. Bu addımların əsasını isə dövlətin elmə və innovasiyalar sahəsində ayırdığı xüsusi dövlət siyasəti təşkil edir. Hal-hazırda dövlətin qarşısında əsas vacib məsələ iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq, və iqtisadiyyatın innovasiyalı irəliləyişinə nail olmaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, prioritet istiqamət kimi xarici investisiyanı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək (xüsusilə də qeyri-neft sektoru), rəqabət qabiliyyətli məhsulların xarici bazarlara çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. Həmçinin dövlət qarşısında ənənəvi iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatına keçidin təmin edilməsi kimi mühüm strateji amil dayanmışdır. Bu baxımdan da, bu tip əhəmiyyətli tapşırığın icrası üçün innovativ bir iqtisadi modelin meydana çıxarılması zərurəti dayanır. Sözügedən innovasiyaların və texnologiyaların tətbiqində tərəqqiyə nail olmaq üçün bir sıra konkret addımlar atılmışdır ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır. Belə ki, bu səpkidən ölkə prezidenti tərəfindən verilmiş məlumatla

əsasən Azərbaycanda yeni texnologiyaların və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının real tətbiqi geniş miqyasda vüsət almaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq, dünya ölkələrinin qlobal innovasiya reytinginə nəzər salsaq görə bilərik ki, Azərbaycan 82-ci pillədə qərarlaşmışdır. Bu cədvəldəki göstəricilərdən müəyyən etmək olar ki, Azərbaycanda innovasiyaların effektivlik dərəcəsi (0,49) olmaqla, digər Cənubi Qafqaz ölkələrindən geridə qalır. Aşağıda göstərilən cədvəldə ən yüksək effektivlik dərəcəsi Avropada (İsveçrə, Hollandiya, İsveç, Finlandiya və Almaniya), Asiya regionundadır (Korea və Yaponiya).

Cədvəl 1. Qlobal İnnovasiya İndeksi 2018-ci il üzrə

Ölkə	Xal	Sıra	Gəlir	Region	Effektivlik dərəcəsi
İsveçrə	68,4	1	yüksək	Avropa	0,96
Hollandiya	63,32	2	yüksək	Avropa	0,91
İsveç	63,08	3	yüksək	Avropa	0,82
Finlandiya	59,63	7	yüksək	Avropa	0,76
Almaniya	58,03	9	yüksək	Avropa	0,83
İsrail	56,79	11	yüksək	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,81
Korea	56,63	12	yüksək	Asiya	0,79
Yaponiya	54,95	13	yüksək	Asiya	0,68
Ukrayna	38,52	43	aşağı-orta	Avropa	0,9
Rusiya	37,9	46	yuxarı-orta	Avropa	0,58
Türkiyə	37,42	50	yuxarı-orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,75
Gürcüstan	35,05	59	aşağı-orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,58
Ermənistan	32,81	68	aşağı-orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,8
Qazaxıstan	31,42	74	yuxarı-orta	Mərkəzi və Cənubi Asiya	0,44
Azərbaycan	30,2	82	yuxarı-orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,49

Mənbə : https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018-intro5.pdf (2018)

2017-ci il ilə müqayisədə Azərbaycan, institutların artımı üzrə uğura nail olmuşdur və bu uğurlar “İnsan kapitalı və elm”, “Biznesin inkişafı”, “Texnologiya və bilik iqtisadiyyatı” kimi kateqoriyalarda öz əksini tapmışdır. Lakin, innovasiya sıralamasında Azərbaycanın reytingi əvvəlki il müqayisədə bu il dəyişməz qalmışdır. Bu baxımdan da innovasiya yönümlü sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün dövlət yüksək peşə vərdişlərinə yetişdirilməsinə çox böyük diqqət ayırmalıdır. Eyni zamanda, son illər ərzində İKT sahəsində Azərbaycan bir çox uğurlar əldə etmişdir ki, bu uğurları həm zəka, həm biznes, həm də intellekt yönümlü inkişaf ələqələndirmək düzgün olardı.

Ümumiyyətlə dəqiqliklə qeyd etmək mümkündür ki, ölkə iqtisadiyyatının ən önəmli sektorlarından biri olan kənd təsərrüfatı sahəsində innovativ sahibkarlıq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə addım atılmalıdır. İndiyə qədər bu sahədə zəif innovativ inkişaf göstəricilərini biz elmin və elmin nəticələrinin istehalata tətbiqinin qənaətbəxş şəkildə olmamasında görə bilərik. Kənd təsərrüfatının innovativ inkişafı baxımından aqrar sahədə

bundan sonra edilməsi vacib olan işləri aşağıdakı qeyd olunan təkliflərə istiqamətlənərək həyata keçirməklə innovativ sahibkarlığın inkişafında daha rahat nəticə ala bilərik.

- sahibkarlara dəstək məqsədilə xidmət, informasiya-məsləhət mərkəzlərinin yaradılması və yaxud da dövlət tərəfindən biznes inkubatorların yaradılması dəstəyi
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyəti olan şəxslərə dövlət tərəfindən xüsusi güzəştlərin edilməsi, aşağı bank faizləri ilə kreditlər ayırmaq, vergi və gömrük güzəştləri və s. etmək
- dövlət tərəfindən xüsusi təhsil və tələbə müdabilə proqramlarına marağın artırılması və tələbələrin qabaqcıl xarici ölkə və təşkilatlara göndərilərək həmin sözügedən təcrübələrin dərinə öyrənilməsinə maliyyə və digər təşkilati dəstək göstərmək
- elm adamlarına, yenilikçi alimlərin maddi təminatının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq, eləcə də alimlərin öz ixtiralarını sınaqdan keçirdə bilmək imkanı yaratmaq və müasir laboratoriya şəraitinin yaradılmasına nail olmaq
- uzunmüddətli strateji nailiyyət kimi universitet və elm və innovasiya mərkəzi ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulmasına nail olmaq
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı kənd təsərrüfatı sığorta mexanizmini işləyib, tətbiq etmək
- tam şəffalığın təmin edilməsi məqsədilə istehsalla bağlı dəyər zəncirinə daxil olan bütün proseslərin elektronlaşdırılmasına nail olmaq
- innovativ xarici texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi yönündə danışıqlar aparmaq və dövlət tərəfindən pilot layihələr şəklində texnologiyaların tətbiqinə imkan yaratmaq
- kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib olan 5 amil içərisindən olan su və torpaq şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə irriqasiya suvarma sistemlərinin qurulması və torpağın bioloji və kimyəvi quruluşunun analizləri yolu ilə innovativ metodlarla sahibkarlara məhsuldarlığı artırmağa yönələn konkret növ addımların atılması.

Sözsüz ki, ölkənin kənd təsərrüfatına tətbiq edilən innovasiyalar müasir texnologiyaların asanlıqla tətbiqinə və elektron informasiya bazasının yaradılmasına xidmət edərək son nəticədə ölkədə məhsuldarlığın artmasına və əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə məqsədlənmişdir.

Ümumiyyətlə, innovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün dövlətin diqqət ayırmalı olduğu fəaliyyət sahələrini aşağıdakı formalarda göstərə bilərik:

- 1) Respublikada informasiya texnologiyalarının geniş miqyasda tətbiqi ilə əlaqəli fəaliyyətin dərinə təhlili və tənzimlənməsi
- 2) İnnovasiya sahibkarlığının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin formalaşdırılması və vaxtaşırı

- təkmilləşdirilməsi məqsədilə qanunvericilik bazasının yaradılması
- 3) Milli informasiya resursu mərkəzinin yaradılması və dövlət orqanlarının bu istiqamətdə sistemə inteqrasiyasını təmin etmək
 - 4) İnnovasiya yönümlü sahibkarlıq obyektlərinə xarici və yerli sərmayenin cəlb edilməsi və siyasi, iqtisadi eləcə də hüquqi baxımdan iştirakçılara şəraitin yaradılmasına nail olmaq
 - 5) Respublikanın informasiya təhlükəsizliyinə nail olmaq
 - 6) Elektron hökumət sisteminin iqtisadiyyatın digər sahələr üzrə formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlərin görülməsi

Bir çox inkişaf etmiş ölkələr inkişaf strategiyası olaraq cəmiyyətin innovativ inkişaf ideyasını əsas prioritet götürürlər. Bu mənada innovativ inkişafı da istehsal əsaslı iqtisadi biliyə əsaslanan bir anlayış kimi qəbul edirlər. Cari dövrdə elmi biliyi və informasiya bazası daha çox olan deyil, bu bilikdən düzgün şəkildə səmərəli formada istifadə edərək elmin nəticələrini istehsalda operativ tətbiq edən ölkələr daha çox irəliləmiş olur. Ümumilikdə biz, innovasiya məfhumunu kadr potensialının inkişafı baxımından götürsək onu elmi nailiyyət, kəşf, ixtira və intellektual mülkiyyət kimi məhsulların bazarda kommersiyalaşdırma bilmək qabiliyyəti kimi görməliyik. Sürətli inkişaf tsikli yaşayan ölkələr sırasına daxil olan Çində istifadə edilən texnologiyaların 95%-dən artıq hissəsi innovativ ideya kimi xarici ölkələrdən alınmaqdadır. Həmçinin bu növ iş prinsipi ilə Çin yüksək texnologiyaların ixracına görə dünyada 1-ci yerdədir, hətta ABŞ-ı qabaqlamışdır. Rusiya Federativ Respublikası isə son zamanlar dövlət tərəfindən xüsusi diqqətə alınaraq dövlət siyasətinin prioritetinə çevrilibdir. Buna baxmayaraq ölkədə olan inzibati amirlik idarə sistemi, monopoliyanın mövcudluğu, korrupsiya və bürokratiya kimi ciddi maneələr innovativ inkişafa nail olmağa çətinliklər yaratmaqdadır. Azərbaycanda isə son 4-5 illik dövr ərzində informasiya texnologiyalarına, insan kapitalına, sahibkarlığın inkişafı baxımından kadr potensialının gücləndirilməsinə və eləcə də təhsilin inkişafına daha ciddi diqqət ayrılmaqdadır. Ali təhsilin inkişafına nail olmaq üçün avropa təhsil sistemində inteqrasiya, təhsilin inkişafına dair proqramları və s. dövlət tərəfindən proqramların hazırlanaraq icrası müsbət dəyişikliklərin olacağından xəbər verir. Sözsüz ki, ölkənin innovasiya inkişafının özülündə innovativ düşüncəli kadrların olması durur ki, bu da təhsil sisteminin yenilikçi ideyalar və metodlarla təşkilində birbaşa asılıdır. Hərçənd ki, bu gün təhsil, elm və istehsalat əlaqələrinin qurulmaması tələbələrin innovativ ruhda yetişməsinin qarşısını alan amillər sırasındadır. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq innovativ təhsil sistemi özündə kadrların müəyyən layihə və ideyaların işlənilib hazırlanmasında və idarə olunmasında praktiki həllərin yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Ölkənin kadr hazırlığında innovativ yanaşmanın və texnologiyaların tətbiqini vacib edən yeganə faktor mövcud və ya yetişdirilən kadrların inkişaf səviyyəsinin dünya standartları ilə

ayaqlaşa bilmək potensialına sahib olmağa yiyələnməkdir. Kadr potensialında innovasiya texnologiyalarının istifadəsi təhsilə olan fundamental yanaşmanın dəyişməsinə deyil, sadəcə həmin yanaşmanın daha da üst səviyyəli inkişafına hədəflənir. Belə ki, müasir texnologiyalar artıq təhsilə olan yanaşmanın daha çox rəqəmsallaşması və texnoloji avadanlıqların köməyi vasitəsilə daha da interaktiv şəkildə həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Daha doğrusu gələcək rəqəmsal iqtisadiyyat terminin üzərində qurulmaqdadır ki, bununla da bir çox yüksək gəlirli peşələr (menecer, mühəsib, rieltor, hüquq məsləhətçisi və s.) kimi ixtisaslar tədricən öz aktullığını itirməyə başlayacaqdır. Dünyada artıq bu sözügedən ixtisaslarda peşə sahiblərinin sayı və populyarlığı öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Bununla paralel şəkildə süni intellekt, robot mühəndisliyi, app developerlik, rəqəmsal marketinq, dizayn, genetika mühəndisliyi kimi ixtisaslar daha da aktualıq qazanmaqdadır.

Bu gün ölkədə kadr potensialının formalaşması ilk növbədə təhsil müəssisələri olan məktəb, universitet, peşə təhsili məktəblərində formalaşmaqdadır. Bu müəssisələrin hər biri strateji əhəmiyyət daşımaqla bərabər təhsil siyasətinin ən əsas icraçılarıdır. Sözsüz ki, texnologiyaların kadr hazırlığına tətbiqini həyata keçirtməklə ilk növbədə universitetlərdə elmi səviyyəni yüksəltmək və bu əlaqəni iqtisadiyyatın inkişafına birləşdirməkdən ötəri innovativ infrastruktur formalaşdırılmalıdır.

Digər tərəfdən, kadr hazırlığında bu strateji yükü daşımaq üçün innovasiya texnologiyalarından istifadə mexanizmlərini analiz edərək deyə bilərik ki, universitetlər:

- innovasiyalı təhsilə nail olmaq üçün real əmək bazarında mütəxəssisə lazımi biliklə universitetdə tədris edilən biliklər müqayisə olunmalıdır. Bu səbəbdən də dünyada baş verən elmi və texnoloji yeniliklər və dəyişikliklər daim izlənməli və dəyərli innovasiyalar ölkədə universitetlərə tətbiq olunmalıdır. Eyni zamanda, universitet əmək bazarının dəyişən ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və əmək bazarına uyğun potensialda kadr hazırlığını yerinə yetirməlidir.
- kadr hazırlığında təhsil proqramlarının müasirləşdirilməsi və innovasiya yönümlü kadrların hazırlanmasında innovativ layihələrin idarə olunması, innovasiya menecmenti kimi yeni tədris nəzəriyyələrinin
- tələbələr üçün elektron universitet platformasının yaradılması mahiyyət etibarilə tələbələrə informasiya transferi, inzibati süründürməçiliyi minimumlaşdırmağa xidmət etmək
- virtual təhsil texnologiyalarını tətbiq edərək distant təhsildə tələbələrə yaxından köməklik göstərmək
- universitetlərdə kadr hazırlığı baxımından dünyanın qlobal elmi və məlumat mərkəzlərinə çıxışı təmin edərək innovasiyalı inkişaf məqsədilə xarici təcrübəni mənimsəməyə diqqət ayırılmalıdır.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, Azərbaycanda innovasiya yönümlü sahibkarlığın təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin konkret olaraq nələrdən ibarət olması göstərilmişdir. Eyni zamanda nəzəri tədqiqat metodlarından araşdırma, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə və qruplaşdırma kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın məqsədi ölkədə innovativ sahibkarlığın təşkilinin sahə üzrə araşdırılması və müəyyən sahə üzrə hansı təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi təkmilləş effektli olması xarakteri daşıyır. Həmçinin, internet resurslarından xarici ölkələrin vəziyyəti barədə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Analiz

Dünya ölkələri arasında kənd təsərrüfatı sektorunun innovativ iqtisadi inkişaf meyllərinə nəzərə salsaq görə bilərik ki, qabaqcıl ölkələr kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı məqsədilə araşdırma və tədqiqatlara kifayət qədər böyük vəsait ayırmaqdadırlar. Bununla da istehsalı daha səmərəli etmək, yüksək məhsuldarlıq əldə etmək, məhsulun maya dəyərinə təsir etmək, dünya bazarlarına daha rəqabətçil olmaq kimi imkanlara malikdirlər. Həmçinin, texnoloji yenilikləri ilə digər inkişafda olan ölkələrə dəstək verərək həm ölkə iqtisadiyyatına əlavə dəyər yaratmış, həm də ümumi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində öz töhvələrini vermiş olurlar. Proqnozlara əsasən 2050-ci ildə dünya əhalisinin sayının 9 milyarda yaxınlaşdığını nəzərə alaraq, ölkələr kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbi ödəməkdən ötəri daha təkmil texnologiyalar və elmi yeniliklər ortaya çıxarmaqla intensiv tipli kənd təsərrüfatına keçid edərək məhsullara olan ehtiyacı ödəməlidirlər. Ümumiyyətlə, innovasiya sahibkarlığının kənd təsərrüfatı sahəsində necə qiymətləndirilməsinə nəzər yetirsək görürük ki, bu sahədə pioner olan ölkələr elmi tədqiqat və araşdırma işlərinə kifayət qədər böyük məbləğlər ayırırlar. Misal olaraq ölkəmizin kənd təsərrüfatı modelinin Holland modelinə uyğun inkişaf etdirilməsini nəzərə alsaq, Hollandiyada ÜDM-nin strukturunda 2015-ci üzrə ÜDM-si təqribən 765 milyard dollardır və kənd təsərrüfatı üzrə elmi tədqiqat işlərinə ayrılan vəsait illər ərzində ortalma 350 və 500 milyon avro aralığında olmuşdur.

Şəkil 1. Hollandiyada aqrar elminə ayrılan vəsait

Mənbə: <https://countryeconomy.com/gdp/netherlands?year=2015> (2015)

Azərbaycanda isə elmi tədqiqat və araşdırma işlərinə ölkə ÜDM-sindən yalnız 2015-ci və 2017-ci il üçün müvafiq olaraq 114,2 və 157,4 milyon manat ayrılmışdır. 2017-ci il üzrə ölkədə ÜDM-nin təqribən 70 milyard manatı üstələməsinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı elminə çəkilən xərc 140 milyon manat məbləğində qiymətləndirilir. Əldə olunan mənbələrdən istifadə edərək ölkədə rəsmi statistik rəqəmlərə əsaslanaraq demək olar ki, innovasiya sahibkarlığının kənd təsərrüfatı sahəsində keyfiyyət göstəricisini müəyyənləşdirmək üçün aqrar elmə çəkilən xərcin ÜDM-yə nisbətini tapsaq, ÜDM-nin cəmi 0,2% nin elmi xərclərə ayırdığı görmüş olarıq. Müqayisə üçün Hollandiya dövlətinin aqrar elmə ayırdığı məbləği isə təxminən 2015-2017-ci illər üzrə təqribən 450 milyon avro olduğunu qeyd etsək, biz belə qənaətə gələ bilərik ki, innovasiyalı sahibkarlıq mexanizminin təkmil vəziyyətə gətirilməsi üçün ilk növbədə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı sahəsində elm, təhsil və texnologiyanın inkişaf etdirilməsinə, kənd təsərrüfatına ayrılan elmi tədqiqatların planlaşdırılmasına, aparılmasına və nəticələrinin mövcud ehtiyacların ödənilməsinə təmin etməsinə dövlət büdcəsindən qeyd olunan fəaliyyətlər üzrə maliyyə ayırmalarını artırmaq ehtiyacı vardır.

Nəticə

Məqalədə ölkə daxilində innovativ yönümlü sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili məqsədilə təşkilati-iqtisadi mexanizmlər qiymətləndirilərək dövlətin hansı formada bu fəaliyyəti təşviq etməsi barədə araşdırma aparılmışdır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun innovasiya potensialı baxımından ən böyük sahəsini İKT olaraq qeyd edə bilər ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiq olunma arealının genişlənməsinə, Azərbaycan firmalarında uzunmüddətli inkişafın təmin olunmasında eləcə də, ölkənin elmi və intellektual potensialının istifadə edilməsinə yol açar bilər.

Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı sektorunda innovativ sahibkarlığın təşkili üçün müəyyən atılmalı addımlar qeyd edilmişdir ki, bütün bunlar strateji hədəf olaraq son nəticədə ölkənin bu

sahə üzrə regional və dünyəvi inkişafı və qlobal miqyasda rəqabətqabiliyyətli olmağına imkan verəcəkdir. Əsasən innovasiya sahibkarlığının kənd təsərrüfatı sahəsindəki inkişaf mexanizminin əksini xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilərək daha çox texnologiya, elmi tədqiqat və araşdırma tutumlu olması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Nəticə etibarilə, hər hansı bir sahədə innovativ inkişafın səviyyəsini elmin və texnologiyanın mövcud vəziyyəti ilə və bu sahədə elmi tədqiqat və araşdırmalara ayrılan vəsaitin yetərliyi ilə ölçmək daha doğru olar. Ölkənin kənd təsərrüfatının inkişaf modelinin Holland modelinə uyğunlaşdırılmasını nəzərə alaraq, elm və araşdırmalara ayrılan vəsait həcminin müqayisəli şəkildə analizi aparmış olsaq bizim sözügedən sahəyə dövlət ayırmalarının digər qabaqcıl ölkələr, eləcə də Hollandiya ilə müqayisədə qat-qat az olduğunu əyani şəkildə görmək mümkündür.

Ədəbiyyatlar

- Əliyev Ü. Q. İnnovasiyalı iqtisadi inkişafa keçid: mövcud vəziyyət və perspektivlər, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Elmi konfrans materialı, s.5
- Kərimli V.B., “İnnovativ inkişafın reallaşdırılmasında dünya təcrübəsi”, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi konfrans materialı s.69
- https://www.oecd-ilibrary.org/environment/towards-green-growth-monitoring-progress/gdp-structure-oecd-countries-briics-2009_9789264111356-graph2-en (2011)
- <https://innovation-entrepreneurship.springeropen.com/articles/10.1186/s13731-018-0097-0> (2019)
- http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/islahatlar_icmali/avqust/SYX-kend%20teserrufati_az_.pdf (2017)
- <http://www.sanayidegelecek.com/sanayi-4-0/tarihsel-gelisim> (2017)
- [https://www.weforum.org/agenda/2018/01/the-world-is-changing-here-s-how-companies-must-adapt\(25.01.2018\)](https://www.weforum.org/agenda/2018/01/the-world-is-changing-here-s-how-companies-must-adapt(25.01.2018))
- stat.gov.az

Respublikanın Sənaye Müəssisələrində Proqram-Məqsədli İdarəetmənin Tətbiqi Məsələləri

*Esmira MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qahramanli.94@gmail.com*

Xülasə

Günümüzdə təşkilatların öncül prinsiplərindən biri də, cəmiyyətə ən yaxşı və produktiv xidmət göstərməkdir. Belə bir idarəetmə anlayışı təşkilatın daxilində xarici və daxili faktorlar arasında təsirləri diqqətə almaqla, təşkilatı daha şəffaf idarəetmə fəaliyyətinə sövq edir. Strateji idarəetmə, cəmiyyət təşkilatlarına, xüsusilə də, vizyon və missiya baxımından qatqıda bulunmaqla, fəaliyyətlərinə müəyyən istiqamət verir. Beləliklə, cəmiyyət təşkilatları gələcəklərini əvvəlcədən müəyyənləşdirər və buna əsasən də işlərini tənzimləyərlər. Strateji idarəetmə daima dəyişikliyə məruz qalan, bu dəyişiklikləri idarə edə bilən və düşdüyü mühitə tez uyğunlaşmanı təmin edən təşkilatlara daima ehtiyacın olduğu fikrini doğrulayır. Strateji planlaşdırma müəssisə və təşkilatların qısa, orta və uzun müddətli məqsədlərini, hədəf və prioritetlərini, performans dərəcələrini və bunlara çatmaq üçün izləniləcək üsul və metodları özündə birləşdirir. Gələcəyi strateji rəhbərliyə çatdırmaq yerinə, onu nəzərdə tutulmuş şəkildə formalaşdırmaq, öz gələcəyini bütün təşkilatın hədəfi halına gətirir. Bu gün bütün növ və ölçülərdə şirkətlərin müvəffəqiyyəti strateji rəhbərliyindən asılıdır. Təşkilatın idarə edilməsinin (planlaşdırma, təşkili, koordinasiya, icra, nəzarət) əsas funksiyaları strateji idarəetmədə dəyişmişdir, lakin bu funksiyalar və yanaşmalar xarici mühitə yönəldilir. Heç bir təşkilat tək deyil. Hər bir təşkilat yaşayır və ətrafdakı şərtlərdən təsirlənir. Bu dəyişən texnologiya mühiti ətrafında özünü yenidən yaradır. Ətraf mühitin təşkilati təsiri üzərində həlledici təsiri var və təşkilatların necə formalaşacağını müəyyənləşdirir. Bu işdə, "2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" –na baxılmış, strateji və əməliyyat idarəetmə metodları seçilmiş, sonra fəaliyyət və texnika standartları müzakirə edilmişdir. Strateji planlaşdırma və SWOT analizi strateji və əməliyyat idarəetmə texnikalarında tətbiq olunur. Nəticələr göstərir ki, "SWOT analizi" təşkilatlardakı performans mövqeyini təqdim edən və qiymətləndirə bilən faydalı idarəetmə vasitələrindəndir.

Açar sözlər: İdarəetmə, Stratejiya, Proqram-məqsədli idarəetmə

Giriş

Bildiyimiz kimi, Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisə, təşkilat və firmalar üçün öz fəaliyyətlərinin planlı və proqramlı qaydada aparılmasına nail olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərilən xidmətlərə tələbatı, habelə iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək, özünün işçilərinin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zəruriliyini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. İdarəetmənin təşkilati strukturunun yaradılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq iqtisadi aktivlərin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Günümüzün Bazar iqtisadi kontekstində sistemli yanaşma zəminində müəssisə və

idarələrin təşkilati strukturunun əmələ gəlməsinin metod, üsul və prinsiplərini tətbiq etmək əsas şərtlərdən biridir.

Müəssisənin elmi əsaslarla idarə olunmasının, ona müvafiq proqramın təyin edilməsinin ən mühüm cəhətlərindən biri də onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasıdır. Planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyalarından biridir. Əgər planlaşdırmanın prinsipləri, planın tərtibində tətbiq olunan metod və istifadə olunan göstəricilər sistemi iqtisadi proseslərin mahiyyət və daxili əlaqələrini düzgün nəzərə ala bilirsə, belə planlaşdırma elmi planlaşdırma hesab olunur. Düzgün planlaşdırmanın nəticəsində sənaye müəssisələrinə tətbiq olunacaq proqram doğru seçilir və bundan sonra düzgün strategiya qurulur və uğurlu nəticə əldə edilir. Məlumdur ki, strategiya uzunmüddətli seçim və məqsədlərə aiddir.

Plan, hədəflərə nail olmaq üçün vasitələr və vasitələr barədə qərar vermək və təxminən nə ediləcəyini müəyyən etməkdir. Planın konsepsiyası ümumiyyətlə strategiya, siyasət, metod və proqram kimi açıqlanan bütün anlayışları əhatə edir. Plan, müəssisənin ətraf mühitinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamət onu strategiyaya daha da yaxınlaşdırır. Plan həmçinin, rəqəmsal hədəfləri müəyyən etmək və məqsədlərə nail olmaq üçün planlaşdırmanın obyektiv funksiyasının maksimumlaşdırılmasına aiddir və eyni zamanda strategiyada olduğu kimi, risk və qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə malikdir.

Planlaşdırmadan bəhs olunarkən, hər şeydən əvvəl, bir məsələyə mütləq aydınlıq gətirilməlidir ki, plan, proqram və proqnozun vəhdəti və fərqləri şərh olunmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində işləyən ölkələrdə sənaye müəssisələri üçün nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirlərinin vacibliyi və mürəkkəbliyindən asılı olaraq qısa, orta, uzun dövrü əhatə edən və fəvqəladə hallar üçün proqramlar işləyib hazırlanır və həyata keçirilir. Proqram və plan arasındakı fərqi və qarşılıqlı əlaqəni bilmək üçün "proqram" anlayışının mahiyyətini bilmək kifayət edir.

"Proqram" - dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən müəyyən bir müddət daxilində icrası nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirləri üzrə məqsəd və vəzifələrin toplusudur. Plan isə, bu proqramda öz əksini tapan tədbirlərin bir qayda olaraq həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan kompleks və konkret tədbirlər sistemidir. Göründüyü kimi, planla proqramın qarşılıqlı əlaqəsi çox, fərqi isə azdır. Proqram məqsəd və vəzifədirsə, plan onların yerinə yetirilməsi mexanizmidir, hansı ki, proqramın həyata keçirilməsi üçün məqsədyönlü konkret tədbirlərin məcmusu sayılır.

"Proqnoz" - perspektiv dövr üçün iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin əsas problemlərinin həlli yollarına, üstünlük veriləcək sahələrin inkişaf istiqamətlərinə, strateji məqsədlərə nail olmaq

üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizə və tövsiyələrin məcmusudur. Proqnozlar vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin yaxın və uzaq perspektiv üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı əldə edilir. Bununla yanaşı strateji idarəetmə, iş mühitini anlamaq, istənilən performans vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və bunun üçün strategiya və proqramların tətbiq edilməsi prosesidir. Əməliyyatların idarə edilməsi uzunmüddətli perspektivdə istənilən nəticəyə nail olmaq üçün strategiyanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur və əməliyyat planları, necə və kim tərəfindən həyata keçirildiyi barədə ətraflı bir yol xəritəsi təqdim edir. Başqa sözlə, müəyyən edilmiş məqsədli proqram vasitəsi ilə əməliyyat planları çox taktiki və qısa müddətə yönəldilir. Əməliyyat planları təşkilatın strateji plan və proqramlarına əsaslanır.

Strateji idarəetmə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Strateji idarəetmə əməliyyatların, satışların və maliyyələşmənin ən yüksək səviyyəsindən təşkilatın ən aşağı səviyyəsinə qədər diqqəti cəlb edən təşkilati fəaliyyətdir. Başqa sözlə, strateji rəhbərlik təşkilatdakı bütün fəaliyyətlərdən narahatdır. Strateji idarəetmə uzunmüddətli bir dövrdür ki, məqsədli idarəetmə üçün təyin olunan proqram vasitəsi ilə istənilən uzunmüddətli performans səviyyəsini müəyyənləşdirir və onu əldə etməyə çalışır.
- Strateji idarəetmə prosesi qeyri-müntəzəm işi çox dinamik təbiətlə əhatə etməklə yanaşı ağır idarəetmə bacarıqlarını aradan qaldırmaq üçün tələb olunan kompleks bir prosesdir.

Sənayedə strateji və proqram məqsədli idarəetmənin tətbiq edilməsi, layihələrinin səmərəli həyata keçirilməsi, vətəndaşların dəyişən tələbatlarına uyğun xidmətlərin göstərilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Son onillikdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ölkələrin əksəriyyətində e-idarəetmə təşəbbüslərinin genişlənməsinə imkan vermişdir. Strateji idarəetmə vasitəsilə sənayenin istehsal və rəqabət gücünün artırılması üçün reallaşdırılan sənaye siyasəti sahə araşdırmaları nəticəsində müxtəlif sahələrin xüsusiyyətlərinə uyğun əlavə tədbirlər ilə dəstəklənməlidir. Sənaye rəqabət qabiliyyətini və istehsal gücünü artırmaq üçün enerji tariflərinin tənzimlənməsi, müvafiq vergi və gömrük rejimi və çevik mübadilə siyasətindəki elastikliyi artırılmalıdır, bu da çevik tarif siyasəti ilə müşayiət edilməlidir. Bundan əlavə, sektorda investisiya yatırımı imkanları genişləndirilməli, güzəştli kreditlərin və lizinq imkanlarının istifadəsi sektorda inkişaf etdirilməlidir və qeyri-neft sahəsinə investisiyaların təşviq edilməsi üçün mexanizm yaradılmalıdır.

Sənaye müəssisələrinin tikinti xərclərini azaltmaq, sənaye bölgələrindən qeyri-institusional infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün infrastruktur layihələrinin özəl sektorun investisiyalarına birləşdirilməsi üçün mexanizm yaradılmalıdır. Bu zonalara xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye

parkları və sənaye zonaları aiddir. Eyni zamanda bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək dövlət-özəl tərəfdaşlıq modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi də vacib məsələlərdəndir. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisələrində planlaşdırma prosesi ümumi inkişaf hədəfləri olan iyerarxiyanın formalaşması ilə başlanır, sistemin struktur elementləri üçün balanslaşdırılmış bir tapşırıq siyasəti şəklində bir müddət inkişaf planı və resurslarının ayrılması (planlaşdırma mərhələsi) şəklində davam edir. Vəzifə mərhələsinin məqsədi tətbiq üçün pul vəsaitlərinə yönəldilməli olan ən əhəmiyyətli qarşılıqlı məqsədlərin siyahısını yaratmaq və haqq qazandırmaqdır. Təşkilatın ilk mərhələsində kiçik müəssisələrin proqram təminatının tətbiq şərtlərində aydın hədəf planlaşdırma planları, istehsalçıların sektorun istehsal potensialını təqib etmək və artırmaq üçün meydan oxumalıdır.

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi zamanı yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə yeni istehsal sahələrinin təkmilləşdirilməsi və istismarı prioritetdir. Bu kontekstdə elektron avadanlıq istehsalının genişləndirilməsi və istehsalı nəzərdə tutulmalıdır. Yüksək texnologiyalı istehsalın çox sayda tədqiqat və inkişaf fəaliyyətinə ehtiyacı olduğu üçün, bu sahədə prioritetləri bir neçə spesifik sahə ilə məhdudlaşdırmaq məsləhətdir ki, konkret sahə üzrə ixtisaslaşmaq daha effektiv olsun. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair “2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı dövrünün başlıca vəzifəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını gücləndirməkdən, istehsalı hərtərəfli aktivləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda ölkənin iqtisadi potensialını gücləndirməkdən ibarətdir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi idarəetmə fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsini, idarəetmədə qanun və metodlardan şüurlu və məqsəduyğun şəkildə istifadə edilməsini tələb edir. İdarəetmənin metodu onu məzmun və mahiyyətindən irəli gəlir. Buradan da görünür ki, idarəetmə metodu kollektivin fəaliyyətini maksimum səmərəli təşkil etmək, bu işə onun bütün üzvlərini yaradıcı və aktiv surətdə fəaliyyətə cəlb etməklə, nəzərdə tutulan fəaliyyət proqramından kənarlaşmanı aradan qaldırmağı təmin edir. İdarəetmə metodunun başlıca rolu və məqsədi idarəetmə prosesinin düzgün təşkilinə şərait yaratmaq, qarşıya qoyulan məqsədə tam çatmaq üçün müasir texnikadan, əməyin və istehsalın təşkilinin mütərəqqi formalarından səmərəli qaydada istifadə etməkdən ibarətdir. Bizə məlumdur ki, idarəetmə qarşıya müəyyən bir məqsədin qoyulması ilə başlayır və praktiki nəticə əldə olunması ilə başa çatır. İdarəetmənin məqsədi öz məzmununa görə obyektiv xarakter daşıyır. İdarəetmə metodu-idarəetmə subyektinin müəyyən məqsədi təmin etmək, ona nail olmaq və təsir göstərmək vasitələrinin, imkanlarının, fəndlərinin, üsullarının məcmusundan ibarət olur.

Qeyd edək ki, idarəetmə metodunun başlıca rolu və məqsədi idarəetmə prosesinin düzgün təşkilinə şərait yaratmaq, qarşıya qoyulan məqsədə tam çatmaq üçün müasir texnikadan, əməyin və istehsalın təşkilinin mütərəqqi formalarından səmərəli qaydada istifadə etməkdən ibarətdir. Proqram-məqsədli idarəetmə, onun proseslərinin və fəaliyyətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin layihələr şəklində keçirildiyi bir təşkilatdır. Onun təşkilati strukturu matrix təşkilati strukturunun elementlərinə malikdir. Proqram-məqsədli təşkilatda layihə meneceri prioritetləri təyin etmək və layihəyə təyin edilmiş insanların işini idarə etmək üçün tam səlahiyyətə sahibdir. Layihəyə yönəldilən təşkilat da layihə və proqramlar fəaliyyətinin təbii bir hissəsidir. Layihənin idarə olunması çox miqyaslı mürəkkəb fəaliyyətdir. Proqramın növü və sinifindən asılı olaraq, bu idarəetmə fəaliyyəti çox mürəkkəb ola bilər. İdarəetmənin formalarına gəldikdə isə, onun matrix, funksional, xətti, xətti-funksional və şəbəkə kimi təşkilati struktur formaları təsnifləşdirilir.

Məlumdur ki, idarəetmənin matrix forması sistem xarakterini özündə birləşdirir və digərlərinə nisbətən daha mürəkkəb forma olmaqla yanaşı bu formada xətti asılılıq pozulur. Matrixin xarakterizə etdiyi sistemin hər bir elementi bir-birlərindən qarşılıqlı asılıdır. İdarəetmənin matrix formasında idarəetmənin strukturunda aşağıda yer alan idarəetmə struktur vahidləri buranın üst rəhbərlərinə təbedirlər.

Xətti təşkilati struktur formasında isə idarəetmənin aşağı struktur vahidlərini aşağı rəhbərlik idarə edir və bu idarəetmənin digərləri arasında ən səmərəli struktur forması hesab edilir. Bu strukturun sxemi üstədən aşağıya doğru xətti formadadır və burada çalışan hər bir işçi öz aid olduğu sektorun, şöbənin, bölmə rəhbərinin təbəçiliyində olur.

Funksionallıq ən sadə təşkilati struktur forması olmağına baxmayaraq, ən çox istifadə edilən formadır. Bu strukturun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret məsələlər bir birindən fərqli funksiyaların kadrlarına və mütəxəssislərinə təhvil verilir. Bəzi idarəetmələrdə xətti-funksional formanın yaranmasının başlıca səbəbi isə onların həm xətti, həm də funksional təşkilati struktur formalarını tətbiq etmələridir. İdarəetmənin şəbəkə təşkilati struktur forması isə regional sahəni əhatə edir.

Metod

Tədqiqatın metodu: Elmi işin metodoloji əsasını sistemli və statistik analiz təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı müasir idarəetmənin reallaşdırılması prosesini təşkil edir. Təşkilatın analizi metodlarını isə daxili və xarici qiymətləndirməsi SWOT təhlili ilə həyata keçirilir.

Analiz metodları: Sistemli və statistik analiz metodları ilə yanaşı axtarış konfransı, beyin fırtınası, Delphi texnikası, nominal qrup texnikası və digər qərarların qəbul edilməsi üsulları da strateji idarəetmə sahəsində geniş istifadə olunur. Portfel analizləri isə strategiyanın seçilməsində istifadə edilən üsullardır.

Analiz

Müəssisələr üçün strategiyaların təyin edilməsi, müəssisə və təşkilatın inkişafının konkret konsepsiyasına əsaslanır. Bu səbəbdən də, təyin olunmuş alternativ ciddi şəkildə araşdırılır və dəyərləndirilir. Bundan sonra isə yekunda müəssisənin gələcəkdə maksimal dərəcədə effektiv fəaliyyətini dəstəkləyən proqram işlənilib hazırlanır. Sənaye müəssisələrində uğurlu idarəetmə üçün uğurla hazırlanmış innovasiya proqramına ehtiyac duyulur. Belədir ki, tətbiq olunacaq proqram və layihələrin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi innovasiya fəaliyyətinin öncülüüyü əsasında formalaşır. Nümunə olaraq, SOCAR-ı göstərə bilərik.

Bildiyimiz kimi, respublikamızda neft və qaz hasilatı dövlətin də iştirakı ilə SOCAR tərəfindən reallaşdırılır. SOCAR-ın fəaliyyət istiqamətləri arasında istehsalat müasir texnologiyaların cəlb edilməsi, kadr və işçi potensialının yüksəldilməsi, dünya miqyasında, yəni ölkə miqyasından kənarında istehsal sahələri yaratmaqdır. Tətbiq ediləcək proqram vasitəsi ilə SOCAR-ın yaxın illər ərzində dünya enerji sahəsində hansı mövqedə duracağını və eyni zamanda hansı sahələrə daxil olacağını müəyyən etmək çətin məsələdir.

Məlumdur ki, SOCAR-ın fəaliyyəti dövlət tərəfindən qəbul edilmiş strategiyaların tətbiqində mühüm rol oynamışdır. SOCAR bugünədək həyata keçirdiyi fəaliyyətlərin davamı kimi 2011-2025-ci illəri əhatə edən uzunmüddətli strateji inkişaf planı işləyib hazırlamışdır. Hazırlanmış bu planda SOCAR-ın əhatə etdiyi bütün sahələr üzrə inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilib və məqsədə müvafiq qaydada reallaşdırılır. Bilirik ki, şirkətlərin strateji idarəetmənin ən mühüm mərhələsi SWOT analizidir.

SOCAR-ın dayanıqlı inkişaf məqsədləri. Dünya üzrə 50 böyük neft şirkətləri sırasında yer alan SOCAR dəniz və quru sahələrində neft və qaz yataqlarının tədqiqatı, onların işlənməsi, neftin və qazın hasilatı və emalı, eyni zamanda xarici bazarlara nəqli, bunlardan istehsal olunan məhsulların digər bazarlarda realizasiyası ilə məşğul olmaqla ölkənin həm iqtisadiyyatına müsbət təsir edir, həm də dayanıqlı inkişafını dəstəkləmiş olur. Dayanıqlı İnkişaf məqsədlərinə: keyfiyyətli səhiyyə və rifah, yoxsulluğa son, təmiz ssu və sanitariya,

bərabərsizliyin azaldılması, dəniz ekosisteminin mühafizəsi, sərfəli və təmiz enerji, iqtisadi artım və s. kimi məqsədlər daxildir.

Cədvəl 1. SOCAR-ın SWOT analizini.

SOCAR SWOT ANALİZ	
<p style="text-align: center;">Güclü tərəfləri</p> <p>Ölkə iqtisadiyyatında mühüm rola malik olması; Neft və qaz hasilatı üzrə beynəlxalq layihələrdə dövlətin təmsilçisi;</p>	<p style="text-align: center;">Zəif tərəfləri</p> <p>İşçilərin təklükəsizliyinin digər şirkətlərə nəzərən zəif təmin olunması</p>
<p style="text-align: center;">İmkanları</p> <p>Dünya miqyasında 20-dən çox ölkədə neft yataqlarının birlikdə tədqiqatı və işlənməsi üzrə 26-dan çox razılaşmanın imzalanması; Perspektiv qaz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair sazişlərin imzalanması</p>	<p style="text-align: center;">Təhlükələr</p> <p>Neftin bazar qiymətinin aşağı düşməsi; Enerji mənbələrinə investisiyaların az olması; Kredit reytingi xidmətinin Neqativ olması.</p>

Mənbə: socar.az

Cədvəl 2. SOCAR-Azərbaycan daxilində 2015-2017-ci illər ərzində iqtisadi göstəriciləri

SOCAR Azərbaycan	2017	2016	2015
Yaranmış iqtisadi dəyər	5816, 411 mln AZN	3846,734 mln AZN	4619,975 mln AZN
İqtisadi dəyərin bölüşdürülməsi	3596, 185 mln AZN	2426,761 mln AZN	2272,379 mln AZN
Xalis İqtisadi Dəyər	2220, 226 mln AZN	1419,973 mln AZN	2347,596 mln AZN

Mənbə: socar.az

Buradan görünür ki, 2017-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən yaranmış iqtisadi dəyər və bu iqtisadi dəyərin bölüşdürülməsinin göstəriciləri daha dinamikdir, baxmayaraq ki, 2016-cı ildə tədricən azalmalar müşahidə olunmuşdur. Xalis iqtisadi dəyərdə isə əksinə göstəricilər müşahidə olunmuşdur, hası ki, 2015-ci ilin göstəriciləri yüksək olmuş, 2016-cı ildə 40 faiz azalmış və 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 56 faiz artmış, 2015-ci ilin göstəricilərinə nisbətən isə azalmadan sonra 6 faiz artmışdır.

Müəyyən vaxt əvvəlcədən planlaşdırılan proqramlara əsasən bu istiqamətdə dünya təcrübəsi əsas götürülərək proqramlaşdırma fəaliyyətləri tətbiq edilir. Həm ölkə miqyasında, həm də müəssisə miqyasında strategiya və innovasiya yönümlü proqramların tətbiqinə söykənən sənaye sahələri, müəssisələri və parkları yaradılmışdır. Sənaye sektorunda tətbiq olunan dövlət siyasətinin prioritet məqsədlərindən biri də istehsalın dayanıqlı və daima artan tempdə işləməsinin təmin etmə, idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Sənayedə tətbiq olunan dövlət proqramlarının əsas məqsəd və vəzifələri sənayenin müasirləşdirilməsi, var olan istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi, sənaye

strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsalın dəstəklənməsi, qabaqcıl texnologiyalardan istifadəni maksimallaşdırmaq, yeni istehsal sahələrinin qurulması, innovasiya istiqamətli texnologiyaların tətbiq edilməsi və ən əsası isə sənaye zonalarının yaradılmasıdır. Bunlardan əlavə beynəlxalq miqyasda genişlənmək, beynəlxalq partnyorluq və əməkdaşlıqlar qurmaq, sənaye təminatının gücləndirilməsi və standartların tətbiq edilməsi, tədqiqatın dəstəklənməsi və s bu vəzifələrə aiddir.

Respublikamızda regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş Dövlət Proqramına əsasən müxtəlif təyinatlı sənaye firma və müəssisələri inşa edilmiş və yeni yeni iş yerləri açılmışdır. O cümlədən, rəqabətə dayanıqlı sənaye məhsullarının inkişafı üçün sənaye zona və parkları yaradılmış, yeni tətbiqlərin edilməsi üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə əsaslanılmışdır. Sənaye zona və məhəllələrinin qurulmasında əsas prioritet isə bu sektor üzrə məşğul olan sahibkarların fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasıdır.

Sənaye zonası dedikdə, mühüm potensiala malik və innovativ ideyalara dəstək göstərən ayrıca bir sahədir. Daha dəqiq desək, sənaye zonaları, məhəllələri və parkları innovasiyaya açıq təşkilat və firmaların inkişafı və yüksəlişi üçün mühüm sayılan hər növ şərait ilə təmin edən kompleksdir. Onların yaradılmasının mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, sənaye sahəsində əldə olunan uğur və nailiyyətləri texnologiyalara çevirmək, bu sahə üçün sərf olunan xərclərin effektivliyini yüksəltmək, digər müəssisə və firmaları dəstəkləmək, sənaye strukturunda dəyişiklik etmək, yüksək texnologiyalar tətbiq etmək, sənaye müəssisələri və iqtisadiyyat arasında əlaqələrin genişləndirilməsi və s.

Nəticə və Təklif

Buradan da belə fikir söyləyə bilərik ki, yaradılan sənaye zonaları və məhəllələri həm ölkə iqtisadiyyatını gücləndirəcək, həm də sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq ki, bu nailiyyətin əldə olunmasının da böyük bir qismini proqram məqsədli idarəetmənin sayəsində əldə etmək mümkündür. Düzgün seçilmiş və tətbiq edilmiş proqram daima uğurlu nəticə əldə etməyə yardımçı olacaqdır. Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin də müvafiq dərəcədə düzgün tətbiq edilməsi təyin edilmiş hədəflərə çatmaq üçün artıq strateji xarakter daşıyır.

Ədəbiyyatlar

Основы менеджмента, Бородушко И.В., Лукашевича В.В., 2012

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Корпоративное управление, Мишурова И.В., Панфилова и.А., 2012
- Аакер Д. А. Стратегическое рыночное управление СПб, Питер 2002.
- Project Management Body of Knowledge(PM BOK), Project Management Institute, Drexel Hill, Pennsylvania, 1987.
- Dinçer, Ö. (1998). Stratejik Yönetim Ve İşletme Politikası. İstanbul: Timaş Matbaası
- “2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
- Бабаев И.А. Концептуальная модель методологии управления проектами и развития производства. - Баку, Азербайджан, 2001,
- Can, H. (2001). Yönetim Bilimli ve Tarihçesi, Yönetim ve Organizasyon. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Eren, E. (2000). İşletmelerde Stratejik Planlama. İstanbul. : Beta Basım Yayıncılık Fahey, L. ve Randall.
- Firmanın İqtisadiyyatı - Telman Hüseynov, Bakı 2009
- Cleland, David J. and King, William R., Systems Analysis and Project Management. 2nd Edition, Me Graw-Hill Book Company, New York, 1975.
- Babayev I.A. Methods and techniquers of using knowledge base in regional project management. News of Azerbaijan High technical educational institutions. Baki,2002,
- Fərhad Yusifov, Elektron idarəetmədə açıq mənbəli proqram təminatının istifadəsi imkanları, 2017
- Muradov, A., Hacıyev, N., Al Salaimh, S., & İstyaq, S. (2018). Software Design for Integrated Computerized Management Systems. Journal of Economic Sciences: Theory & Practice, 75(1).
- Bayülken, N. (1999). Üniversitelerde Kalitenin Stratejik Yönetimi ve Konu ile İlgili Bir Uygulama.
- Блинов А. – Развитие предпринимательства. «Экономист» № 6, 1993,
- The Goal: A Process of Ongoing Improvement , Eliyahu M. Goldratt, Jeff Cox, 2004.
- Stat.gov.az Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi 2018.

İqtisadiyyatın Aparıcı Sahələrinin İqtisadi İnkişaf Problemləri Və Həlli Yolları

Əbdülrəhim RƏHİMZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rehimzade4595@mail.ru

Xülasə

Müasir Azərbaycan Respublikasının inkişafının strateji məqsədlərini Azərbaycanın son illərdə qazandığı statusa uyğun qlobal iqtisadi rəqabətdə mövqe tutan və etibarlı şəkildə milli təhlükəsizliyini, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarını təmin edən iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinin əldə edilməsidir. Dünya iqtisadiyyatında gedən gərgin sosial-iqtisadi proseslər fonunda qeyd edilən məqsədlərin reallaşdırılması üçün ölkə iqtisadiyyatında, birinci növbədə onun aparıcı sahəsi olan sənayedə fundamental dəyişikliklərin aparılması vacibdir. Ölkə iqtisadiyyatında aparılacaq dəyişikliklərin nəticəsi beynəlxalq bazarlarda uğurlu rəqabət apara biləcək məhsulların istehsalı və xarici bazarlara çıxarılmasının təmin edilməsidir. Məhsulların rəqabətqabiliyyəti əsas etibarilə istehsalın yüksək məhsuldarlığı, əmtələrin innovativliyi, aşağı xərcəməluluğu və tələbat hesabına təmin edilir. Qeyd edilən dəyişikliklər, işlənməsi və reallaşdırılması nəzərdə tutulan təbirlər hökumətin sənaye siyasətinə, milli iqtisadiyyat və onun əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin məqsədlərinə uyğundur.

Mövzu üzrə aparılan tədqiqatın amali strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulan müddəalar əsas tutulmaqla ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin mövcud iqtisadi inkişafı vəziyyətinin, milli istehsal məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsi imkanlarının araşdırılması və onunla bağlı mövcud problemlərin təyini və müvafiq həlli yolları üzrə tövsiyələrin hazırlanması kimi müəyyən edilmişdir.

Məqsədə uyğun olaraq məqalədə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin mövcud vəziyyəti nəzərə alınaraq yaşanılan problemlərin olması və onları doğuran səbəblər izahlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Problemlərə əsasən ölkədəki iqtisadi vəziyyəti, loqistika sahəsində problemləri, milli istehsalçılarda rəqabət üstünlüyünün və təcrübənin olmamasını, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar layihələrin beynəlxalq əməkdaşlıq və birgə həyata keçirilməsi məsələlərinə laqeydlik və s. aid edilir. Müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün hökumətin mövcud imkanları çərçivəsində mümkün həll variantları və onların reallaşdırma yolları təklif edilir.

Açar sözlər: Strateji yol xəritəsi, İnkişaf problemləri, İnkişaf istiqamətləri

Giriş

Milli iqtisadiyyat və onun əsas sahələri üzrə Strateji Yol Xəritəsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini məqsəd olaraq təyin edir. Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan mühüm məsələlərin reallaşdırılması Milli iqtisadiyyatın inkişafına və əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına və ölkəmizin dayanıqlı iqtisadi inkişafına nail olmağa şərait yaradacaqdır.

Qlobal çağırışlara cavab olaraq hökumət tərəfindən investisiyanın mobilləşdirilməsi və düzgün yönəldilməsi nəticəsində azad rəqabət üçün münbit şəraitin yaradılması, bazarlara girişin əldə edilməsi və insan kapitalının inkişafı məqsədilə qlobal iqtisadiyyatda öz mövqeyini

möhkəmləndirməklə dünyanın yüksək gəlirli ölkələri arasına daxil olmağın hədəflənməsi mühüm məsələlərdəndir ki, bu da Strateji Yol Xəritəsində ən mühüm və vacib istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Strateji Yol Xəritəsi milli iqtisadiyyatın perspektivi baxımından müvafiq dövrləri əhatə edir və 2020-ci ilə qədər iqtisadi inkişaf strategiyası və planından ibarətdir ki, ondan irəli gələn bütün tapşırıqların düzgün icrası mümkün və vacibdir.

Bu sənəd yalnız inkişafın məqsəd və prinsiplərini deyil, həmçinin bütün istiqamətlər üzrə qlobal tendensiyaları, iqtisadiyyatın 360 dərəcə diqnostikasını və cari vəziyyətin, planlaşdırılan tədbirlərin, tələb olunan investisiyaların və nəticələrin göstəricilərinin GZİT təhlilini də əhatə edir.

Strateji Yol Xəritəsi milli iqtisadiyyatın inkişafını hədəfləməsini nəzərə alınaraq STY-nin əsas istiqamətləri və prinsiplərinin təyini mühüm məsələlərdəndir.

Bu baxımdan tərəfimizdən seçilmiş tədqiqat mövzusu problem xarakterli aktual məsələyə həsr edilmişdir.

Metod

Mövzu üzrə müəyyən edilmiş problemlərin və onların iqtisadiyyata təsirinin öyrənilməsi məqsədilə zəruri olan məlumatların toplanılması üçün tərəfimizdən ümumi məntiq, müqayisə və təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyektini ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin inkişaf problemləri təşkil edir.

Analiz

Müasir Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədi Azərbaycanın XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində qazandığı statusa uyğun olaraq iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini saxlamaq və inkişaf tempini daha da artırmaq, qlobal iqtisadi rəqabətdə qabaqcıl mövqə sərgiləmək, milli təhlükəsizliyi təmin etmək və əhalinin konstitusiyaya hüquqlarını təmin etmək, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul göstəricisi üzrə qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə qalxmaq və bu kimi mühüm məsələlərdən ibarətdir. Bu məqsədlərin reallaşdırılması ilə gələcək Azərbaycanın keyfiyyətə yaxın illərdə yeni obrazının formalaşdırılmasına nail olunması

nəzərdə tutulur. Bu kimi məqsədlərə nail olmaq üçün ölkə iqtisadiyyatında, təbii ki, ilk növbədə onun sənaye sahələrində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir.

Ölkə iqtisadiyyatında, ayrı-ayrı sahələrində aparılan dəyişikliklərin nəticəsi beynəlxalq bazarlarda rəqabət apara bləcək məhsulların istehsalı olmalıdır. Müasir dövrdə əmtələrin rəqabətqabliyyətliyi yenilikçilik, xərclərin aşağı səviyyəsi, yüksək məhsuldarlıq, yüksək tələb kimi dörd amilin uyğunluğu hesabına əldə edilir.

Ölkə Prezidentinin 29 dekabr 2012 il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2020-gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyasına (https://president.az/files/future_az.pdf), 2016 il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı (<http://cbc.az/az/az/news/stratej-yol-xrts-tsdqind1481095869>) da məhz hökumətin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən də sənaye siyasəti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər və fəaliyyət sisteminə, uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğundur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanları tərəfindən qanunvericilik bazası tamamilə təmin edilmişdir. Bu isə strateji plan prinsiplərinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının, onun sənaye sahəsinin iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, müvafiq tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin iqtisadi inkişaf problemlərinin müəyyən edilməsi və həlli yollarının təyin edilməsi imkanlarını artırır.

Belə ki, layihələrin, proqramların olması planlaşdırmanın zəruriliyi prinsipini ödəyir, belə ki, dəqiq formalaşdırılmış strategiya, ona nail olunması üçün zəruri olan konkret məqsəd və işlənmiş alətlərin olması sənayenin inkişafı sahəsində qeyri-müəyyənliyi azaldır və iqtisadiyyatın bu sektorunda sahibkarlıq fəallığını stimullaşdırır.

Lakin, R.Ankof tərəfindən də qeyd edilən birlik prinsipinə riayət olunması şəraitində Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış konsepsiyası və Strateji Yol Xəritəsi uğurlu reallaşdırıla bilər. Belə ki, iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələri üzrə işlənmiş strategiyada uyğunsuzluğa yol verilməsi, iştirak prinsipinin pozulması konkret sahə ilə yanaşı ümumi iqtisadi vəziyyətə də neqativ təsir göstərə bilər.

Fasiləsizlik prinsipindən istifadə etməklə strateji planlaşdırma sistemi mərhələli şəkildə öz üfününü genişləndirir. Lakin burada bir nüans yaranır, müxtəlif qurumlar, təşkilatlar strategiyanın reallaşdırılması ilə əlaqədar hesabatlar verirlər və bu hesabatlar arasındakı uyğunsuzluqlar plan göstəriciləri üzrə alınan nəticəni real əks etdirmir.

Müxtəlif strateji xarakterli konsepsiya və proqramların uzun müddətə nəzərdə tutulması və əvvəlcədən keyfiyyət xarakterli hədəflərin təyini qeyri-müəyyənlik dərəcəsini artırır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı özü qeyri-müəyyənliklərlə xarakterizə olunur. Çünki hər bir müəssisənin daxili mühiti ilə yanaşı onun ətraf mühitinin təsirlərinə necə adekvat olmasından, dəyişkənliyin dinamikasından asılı olaraq qeyri-müəyyənlik dərəcəsi də artır. Bu baxımdan da strategiyaların uzun müddətə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq o da elastik xarakterə malik olmalı, müəssisənin daxili və xarici mühitində baş verən dəyişikliklərə adekvat olaraq dəyişdirilə, korrektə oluna bilməlidir. Bu strategiyalar elastiklik prinsipinə cavab verməli, müntəzəm olaraq müzakirə və korrektə olunmalıdır.

İşlənən Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış konsepsiyası ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatının bir çox aspektlərini əhatə edir, ölkənin inkişaf istiqaməti barədə hökumətin baxış bucağı haqqında daha dəqiqi təsəvvür yaradır. Eyni zamanda məqsədli göstəricilər əsassız olaraq optimist xarakterə malikdir. Məsələn 2020 ilə Respublikada əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmnin iki dəfə artıraraq 13 min ABŞ dollarına çatdırılması və ya konsepsiyanın reallaşdırıldığı dövrdə ölkənin qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempinin 7%-dən yüksək olması və s. bu kimi öhdəliklər və ya planlar təcrübə göstərdiyi kimi öz reallığını itirdi. Belə ki, milli valyutanın ABŞ dolları qarşısında 2.3 dəfə dəyərini itirməsi nəticəsində əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul ABŞ dolları ilə ifadədə məhz 2.3 dəfə aşağı düşmüş və həmçinin ölkənin qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempi hələ də 7%-ə belə yaxınlaşmamışdır.

Bu o deməkdir ki, konsepsiyalar müasir cəmiyyətin bir çox reallıqlarını və onun inkişaf istiqamətlərini – təhsildəki vəziyyəti, əhalinin artımını, hərbi-siyasi vəziyyəti düzgün və dolğun nəzərə almır. Əlbəttə ki, bu kimi sənədlərin işlənilməsinə hər bir dövrdə ehtiyac vardır və onlar istiqamətverici xarakterə malik olmaqla müəyyən dövrlər üzrə planların hazırlanmasında mühüm rol oynayırlar.

Strategiya və konsepsiyalarda ölkənin institusional infrastrukturunun formalaşdırılmasında qarşıya qoyulmuş məqsədlərin səmərəli reallaşdırılmasına imkan verə biləcək dövlət idarəetməsinə əhəmiyyətli yer verilir. Belə məsələlərlə bazar özünü təşkil mexanizmi bacara bilmir, belə ki, strategiyanın və ya konsepsiyanın reallaşdırılmasında mürəkkəb problemlərdən biri tamamilə mükəmməl kreativ, innovativ düşüncəyə, qeyri-standart məsələlərin həlli bacarığına malik şəxsiyyət, vətəndaş obrazının formalaşdırılmasıdır.

Bir çox iqtisadçı ekspertlərin qənaətinə görə konsepsiya Azərbaycanın xammal ixracatçısı ölkəsindən dinamik inkişaf etməkdə olan ölkəyə çevirmək qabiliyyətinə malikdir. Beləliklə,

bazara rəqabətqabliyyətli əmtəə təklif etmək üçün daxili potensialdan istifadə etmək imkanına malikdir.

Ölkə sənayesinin iqtisadi artımını ləngidən əsas problemlərin həlli və müvafiq olaraq müəyyən edilmiş strategiyanın reallaşdırılması üçün işlək tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Problemlərə əsasən ölkədəki iqtisadi vəziyyəti, loqistika sahəsində problemləri, milli istehsalçılarda rəqabət üstünlüyünün və təcrübənin olmamasını, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar layihələrin beynəlxalq əməkdaşlıq və birgə həyata keçirilməsi məsələlərinə laqeydlik və s. aid etmək olar. Bu problemlərin həll edilməsi üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir:

- ✓ bütün səziyyə büdcələrin qeyri-məqsədli xərclərinin ixisarı;
- ✓ ölkənin resurs asılılığının azaldılması;
- ✓ ölkə daxilində öz istehsallarının yaradılması;
- ✓ ölkədaxili bazarların inkişafı və dəstəklənməsi;
- ✓ milli istehsalçılara dəstəyin verilməsi;
- ✓ ölkə infrastrukturunu bir yerdə birləşdirən ixtisaslaşdırılmış loqistika mərkəzinin yaradılması;
- ✓ mövcud loqistika sisteminin təhlili və hər birtəsərrüfat vahidi üçün onun əhəmiyyətinin, rolunun və işlək mexanizminin müəyyən edilməsi;
- ✓ regionların və bütövlükdə ölkənin maraqlarını nəzərə alan müasir loqistika sisteminin qurulması;
- ✓ rəqabətqabliyyətli istehsalların yaradılması baxımından milli müəssisələrə dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ ölkə regionlarında elmi tədqiqat və laboratoriya işlərinin aparılmasına dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ iqtisadiyyatın perspektivli inkişafı ilə əlaqədar olan sahə vençur fondlarına dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ milli istehsal vasitələrinin yaradılmasına yönəlik elmi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi;
- ✓ yüksək texniki-iqtisadi inkişaf tempinə malik siyasi münasib ölkələrlə əməkdaşlıq;
- ✓ ölkəni keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldıra biləcək xüsusi sənaye layihələrinin işlənilməsi və s.

Strategiyanın reallaşdırma probleminə yönəlik hərəkətlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün möhkəm bazanın yaradılması proseslərini sürətləndirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi artım tempinin əsasını uzun illər boyu formalaşmış güclü və dayanıqlı sənaye sektoru təşkil edir. İnkişaf etmiş sənaye hər bir mütərəqqi iqtisadiyyatın bünövrəsini, bazasını təşkil edir. Yalnız inkişafı sənaye sektoru iqtisadiyyatın sürətli və keyfiyyətli artımını təmin edə bilər, çünki məhz sənaye ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri arasında əmək məhsuldarlığının artım

tempinin ən yüksək səviyyəsini təmin edir və ölkə iqtisadiyyatının digər sahə və sektorlarına təsir edir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafı baza sahələrindən fərqli olaraq yalnız keyfiyyət göstəriciləriylə deyil həmçinin kəmiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan da planlaşdırmaya bu cür yanaşma sahə tənzimlənməsindən texnologiyanın tənzimlənməsinə keçidi şərtləndirir. Belə ki, hazırkı dövrdə istifadə olunan texnologiyanın səviyyəsi sənaye siyasətinin effektivliyini xarakterizə edir.

Məhz bu baxımdan da Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış" konsepsiyası və Strateji Yol Xəritəsində öz əksini tapan sənaye siyasətində müasir innovasiyon iqtisadiyyatın rəqabətqabliyyətinin "xammal ixrac"ından innovativ inkişaf yoluna keçidin təmin edilməsi kimi məsələlər geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Təbii ki, burada əsas məsələ ümumi daxili məhsulda yüksək texnoloji məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması, əhalinin maddi rifah halının və yaşam keyfiyyətinin yüksəldilməsini əks etdirən parametrlər üzrə nailiyyətin əldə edilməsidir. Təbii ki, bütün bunlara nail olmaq üçün istehsal olunan məhsul, göstərilən xidmətlər və yerinə yetirilən işlər daxili və xarici bazarların tələblərinə uyğun olaraq yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabliyyətli olmalıdır.

Daxili bazarda hələ də öz istehlakçılarını qazanmağı bacarmayan, vergi ödənişlərindən yayınmaq istəyən bir çox istehsalçılar istehsal olunan məhsulları xarici əmtəə adı ilə reallaşdırır, bir çox hallarda xarici bazarlara da belə üçüncü ölkələrin məhsulu kimi təqdim edirlər. Digər tərəfdən daxili bazarda mövcud tələb məhsulların keyfiyyətinə tamamilə, müvafiq olaraq da texnologiyaya başqa tələblər irəli sürür. Bu baxımdan da milli istehsalçılar bir çox hallarda daxili bazar üçün istehsal etdikləri məhsullarla xarici bazar üçün təyinat alanların keyfiyyət göstəricilərində əhəmiyyətli fərq qoyurlar. Əks təqdirdə daxili bazar üçün istehsal olunan məhsullarla xarici bazarlara çıxış mümkün deyil. Daxili bazarlara buraxılan məhsulların keyfiyyəti və qiyməti aşağı səviyyədə, xarici ixrac olunan əmtəələrin keyfiyyəti və müvafiq olaraq qiymətləri də yüksək olur. Təbii ÇXR təcrübəsində daxili və xarici bazarlar üçün müxtəlif keyfiyyətdə və müvafiq olaraq qiymətdə məhsullar istehsal edilir. Hər bir ölkənin bazarlarına müvafiq daxili tələbata uyğun məhsullar göndərilir.

İstehsal olunan məhsulların satışını daha çox əmtəənin innovasiya səviyyəsi təyin edəcəkdir. Bu baxımdan da ölkənin aparıcı sənaye sahələri inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına daxil olmaq və bazar nişasında özünə yer tutmaları üçün "sıçrayışlı məhsul"lar istehsal etməlidirlər.

Daxili bazarın həddən çox "dayaz" olması, keyfiyyət və digər parametrlərə tələbin yüksək olmaması nəzərə alınmaqla ölkəmizdə daxili bazarın tələbinə uyğun məhsullar istehsal edir və eyni zamanda daha çox kommersiya şirkətləti vasitəsilə idxal edilir. Lakin ölkənin hətta aparıcı sənaye sahələrində mövcud texniki-texnoloji vəziyyət xarici bazarlar üçün yüksək texnoloji, müasir keyfiyyət tələblərinə cavab verən məhsullar istehsal etməyə imkan vermir. Bu hal ölkənin xüsusilə də neftmaşınqayırma sahələrində qalmaqdadır. Təbii ki, bu vəziyyəti sıçrayışla həll etmək mümkün deyil, lakin ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını aradan qaldırmaq və ölkə iqtisadiyyatını balanslı inkişaf etdirmək üçün dünyanın inkişaf etmiş və bir çox etməkdə olan ölkələri kimi inkişaf mərhələlərini keçmək lazımdır, amma çevik və sürətlə.

Hər bir mərhələ yeni prinsiplər formalaşdırır, yeni istehsal bilikləri, baxış sistemi mənimsənilir ki, bu da yeni ideyaların əsasını təşkil edir. Texnoloji tərəqqi heç vaxt "0" hesab nöqtəsinə malik ola bilməz və o ilk növbədə inkişafdır. İnnovasiya yalnız müəyyən səviyyə problemlərinin həlli üçün yararlıdır, bu isə o deməkdir ki, problemlərin özləri də innovasiyon xarakterə malik olmalıdırlar. İnkişaf etmiş ölkələrin zəngin təcrübəsinə istinadən tarixi təcrübələrdən düzgün yararlanmaqla biz öz inkişafımızı sürətləndirə bilərik.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası dolayısı iqtisadiyyatın enerji-xammal yönümlüyündən innovativ inkişaf yoluna keçidi nəzərdə tutsa da siyasi məsələdir. Bu məsələ mühüm mövzu olaraq geniş dairələrdə müzakirə olunur. Bir çox iqtisadçı mütəxəsislər, ekspertlər hesab edirlər ki, 2020-gələcəyə baxış və STY xəritəsində müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan "neft asılılığı" adı altında mühüm problemdən hələ ki, azad ola bilməz. Təbii ki, buna müəyyən səbəblər vardır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası hökumətinin fiskal siyasəti neft xammalı ixracından alınan gəlirlərə söykənir. Dünya bazarında mövcud olan qiymətlər ekzogen amillərdən biri olmaqla milli valyutanı beynəlxalq maliyyə konyuturasından asılı edir.

Digər tərəfdən XX və XXI əsrin müqavilələrinə görə son 31 il ərzində (1995-2016) ölkənin neft-qaz sektoruna birlikdə 68,2 mlrd. ABŞ doll. çox sərmayə qoyulub (<https://az.trend.az/business/energy/2662264.html>). Bu isə dövlətin bu öhdəliklərə görə iqtisadi vəziyyətdən və strategiyadan asılı olmayaraq, bir çox hallarda innovativ layihələrə yönəldiləcək xərclərə belə qənaət etməklə müvafiq olaraq cavab verməlidir.

Dövlət ölkə iqtisadiyyatının xammal tipindən köklü şəkildə imtina edə bilməz, belə ki, xarici ölkələrə neft və qaz üzrə imzalanmış beynəlxalq kontraktlar, uzunmüddətli öhdəliklərin icra olunması zəruri və məcburidir. Lakin düşünülmüş şəkildə tədricən gücün digər sahələrə, emal sektoruna yönəldilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə neftin emalı yolu ilə yeni

innovasiyon məhsulların istehsalına önəmin verilməsi, ilk növbədə daxili bazarın bir çox məhsul növləri ilə təmin etmək və tədricən xarici bazarlara çıxışın imkanlarının axatılması artıq zərurətdir. Bu ilk növbədə neft məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsinə nəzərdə tuta bilər.

İqtisadi inkişafın dayaq sahələri rolunda ölkəmizin əvvəllər müəyyən qədər rəqabətqabiliyyətli olduğu və ya sahənin ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli xarakter daşdığı sahələr çıxış edə bilər. Bu istiqamətlər arasında yerli zəngin xammala sahib olan Azərbaycan Respublikası neft emalına üstünlük verməlidir. Təbii ki, bu proses elə təşkil edilməlidir ki, ixracın həcminə, daxili bazardakı mövcud vəziyyətə neqativ təsir etməsin.

Belə tənzimlənmənin əsas alətlərindən biri neft və neft məhsullarına ixrac rüsumlarının və xarici yanacaqın daxili bazara idxalına məhdudiyyətlərin ləğv edilməsidir. Bəli belə tədbirlərin təsirini birmənalı qəbul etmək olmaz. Bir tərəfdən bu proses daxili bazarda sahə məhsulları üzrə rəqabətin güclənməsinə, qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə və keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən isə emal məhsullarının ixracını stimullaşdırır ki, öz növbəsində benzinin daxili bazar qiymətlərinə neqativ təsir edə bilər.

Beləliklə, nəticəyə gəlmək olur ki, yaxın perspektivdə ölkəmiz iqtisadi durumunu köklü şəkildə dəyişə bilməyəcək. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə texnoloji gerililiyi aradan qaldırmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, ölkənin aparıcı iqtisadi sahələrinin inkişafına nail olmaq üçün bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Baza kimi ilk növbədə yüksəktexnoloji emal sənaye sahələrinə önəm verilməlidir.

Sahələrin innovasiyon inkişaf yoluna keçidin vaxt baxımından uzunluğu mövcud sahənin sahə strukturu və bu keçidi reallaşdıracaq insan potensialının çatışmaması ilə müəyyən olunur. Bu dəyişikliklər üçün ölkənin bütün institusional infrastrukturunda yeniliklərin edilməsi zəruridir. Buna görə də konsepsiyada və digər proqramlarda təqdim olunan sənayenin yüksəktexnoloji və baza sahələrinin strukturu təqdirəlayidir.

Yüksəktexnoloji sahələrə kosmik sənaye, gəmiqayırma, radioelektron sənayesini, maşınqayırma sənayesini, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, baza sahələrə isə energetikanı, neft-qaz sənayesini, ağır maşınqayırmanı, və dağ-mədən sənayesini aid etmək olar.

Sənaye üzrə mütəxəsislər və ekspertlər arasında hansı sahənin dayaq olması barədə diskussiyalar aparılmaqdadır. Hansı sahə o sıçrayışlı layihə, məhsulu, texnologiyamı işləyə biləcəkdir ki, onun əsasında ölkənin bütün istehsal sistemində köklü dəyişikliklərin aparılmasına başlanılsın (Amocov A., 2007).

Azərbaycanda uzun illər neft maşınqayırması, yüngül və yeyinti sənayeləri ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Məhz neft maşınqayırma sahəsinin hesabına ölkənin neft sənayesi və onunla əlaqəli olan bir çox sənaye sahələri inkişaf etmişdir. Dövlət sifarişləri ləğv edildikdən sonra bu sahənin müəssisələri təcrübənin və maddi resursların almamasına görə bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğunlaşa bilmədi və iqtisadiyyatın aparıcı sahələri sırasında əhəmiyyətini zəiflətdi.

Hesab edirik ki, hal-hazırda da bu sahənin, neft maşınqayırmasının tənzzüldən çıxması və inkişafı üçün dövlət sifarişlərinin olması zəruridir. Belə ki, Azərbaycan neft – qaz sənaye ölkəsi olmasına baxmayaraq respublikanın sahə maşınqayırması acınacaqlı vəziyyətdədir. Nəzərə alsaq ki, maşınqayırma sənayesi hər bir ölkə iqtisadiyyatının güzgüsü hesab edilir. Bu sahədə çox illik təcrübənin, kadr potensialının, sahə məhsullarına tələbatın respublikada yüksək olmasına baxmayaraq dövlət tərəfindən diqqətin az olması nəticə etibarilə yüksəktexnoloja və innovasiya baxımından iqtisadiyyatın bütün sahələrinin idxaldan asılı vəziyyətdə olmasına zəmin yaradır.

Dünya iqtisadi sistemində qlobal dəyişikliklər nəticəsində biznes transmilli, əhali isə mobil xarakter almış və bu isə öz növbəsində aviasiya, gəmiqayırma, raket-kosmos sənayesinin, dəqiq cihazqayırma, elektronika sənaye sahə məhsullarına bazar tərəfindən tələbatın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Effektiv sənaye siyasəti nəticəsində bu sahələr tələb olunan rəqabətqabliyyətli məhsullar buraxmaqla yanaşı bütüvlükdə ölkə iqtisadiyyatında innovasiya proseslərini aktivləşdirə bilər. "Sıçrayışlı məhsul"un işlənilməsi üçün bir çox sahələrin elmi potensialından istifadə etmək gərəkdir. Bu sahələr arasında inkişaf etdirilməsi daha zəruri olan sahələr gəmiqayırma və elektronika sahəsi hesab edilir. Azərbaycan tranzit ölkə kimi dəniz vasitəsilə dünya bazarından daxil olan məhsulların yönəldilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Bu baxımdan da həm xarici ölkələrdən tranzitlə daxil olan məhsulların daşınması və həmçinin yerli istehsal məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasında su nəqliyyatı olan gəmilərə ehtiyac artmaqdadır. Bu sahədə artıq neçə ildir ki, müsbət irəliləyiş var, Azərbaycan öz gəmiqayırma zavodunu istismara vermiş və müxtəlif ölçülü gəmilər istehsal etmə imkanına malikdir. Eyni zamanda radioelektronikanın inkişaf etdirilməsi (hazırda bu sahə hərbi sənayenin nəzdində fəaliyyət göstərən müəssisələr hesabına heç də zəif fəaliyyət göstərmirlər) üçün ölkəmizdə maddi-texniki, kadr potensialı və təcrübə mövcuddur.

Bu birbaşa hərbi sənaye müəssisələri çərçivəsində və ya ayrılıqda müstəqil sənaye sahəsi kimi fəaliyyət göstərməklə də əldə edilə bilər. Sovetlər dönəmində respublikada bu sahə üzrə istehsal müəssisələri fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq bir çoxları fəaliyyətini dayandırmış və hətta tamamilə profilini də dəyişənlər olmuşdur. Yaxşı olardı ki, mövcud sənaye müəssisələrinin bazasında yeniləri təkrar təşkil edilməklə zəruri sahə məhsulları istehsalı bərpa edilsin.

Bunun üçün ilk növbədə bir sıra problemlərin həll edilməsi vacib hesab edilir:

- ✓ ilk növbədə əsas kapitalın çevik sistemli yenilənməsi-burada əsas məsələ istehsalın mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla təkrar istehsalın tənəzzül tendensiyasını aradan qaldırmaq və istismara əsas kapitalın buraxılması, xüsusilə də aktiv hissəsinin;
- ✓ əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi. Bu proses mühüm olduğu kimi, daha zəif effektiv və az perspektivli müəssisə və sektorlardan işçi qüvvəsinin daha səmərəli və perspektivlilərinə fəal bölgüsünü də tələb edir;
- ✓ iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi. Dövlətin sənaye sahələrinin idarəetməsində mövcud olan nöqsanlar investisiya və sahibkarlıq mühitinə, vətəndaşların dövlət institutlarına münasibətinin dəyişməsinə səbəb ola bilər;
- ✓ gələcəkdə iqtisadi artımın aparıcı sahəsinə çevriləcək sahələrin stimullaşdırılması üzrə sənaye siyasətinin reallaşdırılması üçün müvafiq tədbirləri hazırlanması;
- ✓ müəssisələrin səmərəli kooperasiya formalarının inkişafı. Əgər Azərbaycan Respublikası neft hasilatı üzrə müqavilələr bağlayarkən sahə müəssisələri üçün zəruri olan əsas kapitalın ən azı bir hissəsinin yerli neft maşınqayırma müəssisələrində istehsalının təşkilini şərt kimi təyin edə bilsə idi, o zaman yatırılan investisiya hesabına ölkədə neftmaşınqayırma sənayesini inkişaf etdirmək və müvafiq olaraq ölkə sənayesinin digər sahələrinin də tərəqqisinə nail olmaq mümkündür olardı. Lakin buna baxmayaraq yenə də neft hasilatı üzrə sənayenin inkişafı müvafiq sahələrin inkişafını da müəyyən qədər stimullaşdırırdı;
- ✓ sənayedə istifadə olunan texnologiyanın tətbiqi və işlənməsi sahəsində kompetentli yanaşma. Bu yanaşma ilk növbədə mövcud üstünlükləri daha da gücləndirməyə imkan verir;
- ✓ dünya böhran təzahürlərinin təsirinin azaldılması və s.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi artımın aparıcı sahəsi sənayedir. Sənaye hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının bazası və əsasıdır. Yalnız müasir inkişaf etmiş sənaye sektoru iqtisadiyyatın sürətli və keyfiyyətli artımını təmin edə bilər. Belə ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri müqayisədə sənaye əmək məhsuldarlığının daha yüksək artım tempini təmin edir və ölkə iqtisadiyyatının digər sahə və sektorlarına yüksək multiplikativ effekt göstərir.

Nəticə və Təkliflər

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatların nəticəsi beynəlxalq bazarlarda rəqabət apara bləcək məhsulların istehsalı olmalıdır. Müasir dövrdə əmtəələrin rəqabətqabiliyyəti yenilikçilik və xərclərin aşağı səviyyəsi, yüksək məhsuldarlıq, yüksək tələb kimi 4 amilin uyğunluğu hesabına əldə edilir.

Ölkə Prezidentinin 29 dekabr 2012 il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2020-gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, 6 dekabr 2016 il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı da hökumətin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən də sənaye siyasəti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər və fəaliyyət sisteminə, uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğundur.

Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanları tətəfindən qanunvericilik bazası tamamilə təmin edilmişdir. Bu isə strateji plan prinsiplərinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının, onun sənaye sahəsinin iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, müvafiq tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinin iqtisadi inkişaf problemlərinin müəyyən edilməsi və həlli yollarının təyin edilməsi imkanlarını artırır.

Belə ki, layihlərin, proqramların olması planlaşdırmanın zəruriliyi prinsipini ödəyir, belə ki, dəqiq formalaşdırılmış strategiya, ona nail olunması üçün zəruri olan konkret məqsəd və işlənmiş alətlərin olması sənayenin inkişafı sahəsində qeyri-müəyyənliyi azaldır və iqtisadiyyatın bu sektorunda sahibkarlıq fəallığını stimullaşdırır.

Müxtəlif strateji xarakterli konsepsiya və proqramların uzun müddətə nəzərdə tutulması və əvvəlcədən keyfiyyət xarakterli hədəflərin təyini qeyri-müəyyənlik dərəcəsini artırır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı özü qeyri-müəyyənliklərlə xarakterizə olunur. Çünki hər bir müəssisənin daxili mühiti ilə yanaşı onun ətraf mühitinin təsirlərinə necə adekvat olmasından, dəyişkənliyin dinamikasından asılı olaraq qeyri-müəyyənlik dərəcəsi də artır. Bu baxımdan da strategiyaların uzun müddətə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq o da elastik xarakterə malik olmalı, müəssisənin daxili və xarici mühitində baş verən dəyişikliklərə adekvat olaraq dəyişdirilə, korrektə oluna bilməlidir. Bu strategiyalar elastiklik prinsipinə cavab verməli, müntəzəm olaraq müzakirə və korrektə olunmalıdır.

Ölkə sənayesinin iqtisadi artımını ləngidən əsas problemlərin həlli və müvafiq olaraq müəyyən edilmiş strategiyanın reallaşdırılması üçün işlək tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Problemlərə əsasən ölkədəki iqtisadi vəziyyəti, loqistika sahəsində problemləri, milli istehsalçılarda rəqabət üstünlüyünün və təcrübənin olmamasını, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar layihələrin beynəlxalq əməkdaşlıq və birgə həyata keçirilməsi məsələlərinə laqeydlik və s. aid etmək olar.

Bu problemlərin həll edilməsi üçün aşağıda qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması məqsəduyğun hesab edilir:

- ✓ bütün səziyyə bütçələrin qeyri-məqsədli xərclərinin ixisarı;
- ✓ ölkənin resurs asılılığının azaldılması;
- ✓ ölkə daxilində öz istehsallarının yaradılması;
- ✓ ölkədaxili bazarların inkişafı və dəstəklənməsi;
- ✓ milli istehsalçılara dəstəyin verilməsi;
- ✓ ölkə infrastrukturunu bir yerdə birləşdirən ixtisaslaşdırılmış loqistika mərkəzinin yaradılması;
- ✓ mövcud loqistika sisteminin təhlili və hər birtəsərrüfat vahidi üçün onun əhəmiyyətinin, rolunun və işlək mexanizminin müəyyən edilməsi;
- ✓ regionların və bütövlükdə ölkənin maraqlarını nəzərə alan müasir loqistika sisteminin qurulması;
- ✓ rəqabətqabliyyətli istehsalların yaradılması baxımından milli müəssisələrə dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ ölkə regionlarında elmi tədqiqat və laboratoriya işlərinin aparılmasına dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ iqtisadiyyatın perspektivli inkişafı ilə əlaqədar olan sahə vençur fondlarına dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ✓ milli istehsal vasitələrinin yaradılmasına yönəlik elmi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi;
- ✓ yüksək texniki-iqtisadi inkişaf tempinə malik siyasi münasib ölkələrlə əməkdaşlıq;
- ✓ ölkəni keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldıra biləcək xüsusi sənaye layihələrinin işlənilməsi və s.

Strategiyanın reallaşdırma probleminə yönəlik hərəkətlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün möhkəm bazanın yaradılması proseslərini sürətləndirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi artım tempinin əsasını uzun illər boyu formalaşmış güclü və dayanıqlı sənaye sektoru təşkil edir. İnkişaf etmiş sənaye hər bir mütərəqqi iqtisadiyyatın bünövrəsini, bazasını təşkil edir. Yalnız inkişafı sənaye sektoru iqtisadiyyatın sürətli və keyfiyyətli artımını təmin edə bilər, çünki məhz sənaye ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri arasında əmək məhsuldarlığının artım tempinin ən yüksək səviyyəsini təmin edir və ölkə iqtisadiyyatının digər sahə və sektorlarına təsir edir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası dolayısı iqtisadiyyatın enerji-xammal yönümlüyündən innovativ inkişaf yoluna keçidi nəzərdə tutsa da siyasi məsələdir. Bu məsələ mühüm mövzu olaraq geniş dairələrdə müzakirə olunur. Bir çox iqtisadçı mütəxəssislər,

ekspertlər hesab edirlər ki, 2020-gələcəyə baxış və STY xəritəsində müəyyən edilmiş vəzifələr uyğun olaraq Azərbaycan hələ də "neft asılılığı" adı altında mühüm problemdən azad ola bilməz. Təbii ki, buna müəyyən səbəblər vardır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası hökumətinin fiskal siyasəti neft xammalı ixracından alınan gəlirlərə söykənir. Dünya bazarında mövcud olan qiymətlər ekzogen amillərdən biri olmaqla milli valyutanı beynəlxalq maliyyə konyurasından asılı edir.

Beləliklə, nəticəyə gəlmək olur ki, yaxın perspektivdə ölkəmiz iqtisadi durumu yolunu köklü şəkildə dəyişə bilməyəcək. Bunun üçün isə texnoloji gerililiyi aradan qaldırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, ölkənin aparıcı iqtisadi sahələrinin inkişafına nail olmaq üçün bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Baza kimi ilk növbədə yüksəktexnoloji emal sənaye sahələrinə önəm verilməlidir.

Sahələrin innovasiyon inkişaf yoluna keçidin vaxt baxımından uzunluğu mövcud sahənin sahə strukturu və bu keçidi reallaşdıracaq insan potensialının çatışmaması ilə müəyyən olunur. Bu dəyişikliklər üçün ölkənin bütün institusional infrastrukturunda yeniliklərin edilməsi zəruridir. Buna görə də konsepsiyada və digər proqramlarda təqdim olunan sənayenin yüksəktexnoloji və baza sahələrinin strukturu təqdirəalidir.

Ədəbiyyatlar

- Амосов, А. Обоснование стратегии формирования конкурентоспособного воспроизводства /А. Амосов // Вестник Института экономики РАН.– 2007. – № 3. сс. 181-197
https://president.az/files/future_az.pdf, (29 dekabr 2012)
<http://cbc.az/az/az/news/stratej-yol-xrts-tdqlnd1481095869>, (07 dekabr 2016)
<https://az.trend.az/business/energy/2662264.html>, (22 noyabr 2016)

Tikinti Sahəsində Gəlir Və Xərclərin Uçotunun Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

*Ələkbər MEHDİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elekbermehdiyev29@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə tikinti sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə mühasibat uçotunun, eləcə də, gəlir və xərclərin uçotunun vacibliyindən bəhs edilmiş və onların təkmilləşdirilməsi üçün görülməli olan tədbirlər göstərilmişdir. Hal-hazırda iqtisadiyyatda təsərrüfat sahələrindən biri olan tikinti sahəsi bazar iqtisadiyyatının mühüm sahələrindəndir. Odur ki, bu sahəni inkişaf etdirmə yollarından biri də onun mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Həmçinin gəlir və xərclərin uçotu da mühasibat sistemində mühüm rol oynayır. Bu məqalədə gəlir və xərclərin təkmilləşdirilməsi üçün lazım olan bir sıra məsələlərə toxunulmuş və həmin məsələlərin həlli ilə bağlı çıxış yolları araşdırılmışdır. Hansı ki, həmin çıxış yollarına gəlir və xərclərin də daxil olduğu ümumi mühasibat sistemindəki baş verən əməliyyatların tanınma anında sənədləşdirməsinin təmin olunması və respublikamızda gəlir və xərclərin uçotunun müasir metodikasının tətbiqi üçün lazım olan tədbirlərə toxunulmuşdur. Digər təsərrüfat sahələrində olduğu kimi mühasibat bu sahədə də mühasibat uçotunun sənədləşdirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətini düzgün tərtib etmək və gələcək idarəetmə qərarlarının ən optimal variantının qəbul olunması üçün vacibdir. Tikinti sahəsinə xas olan əsas sənəd kimi tikinti müqavilələri müəssisənin gəlir və xərclərin uçotunu aparmaqda əsas sənəd hesab olunur.

Bundan əlavə tikinti sahəsində gəlir və xərclərin uçotunun müasir metodikasının tətbiqi və beynəlxalq uçot sistemində keçilməsi də mütləqdir. Hansı ki, həmin metodikanın tətbiqi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması bu sahədə olan şirkətlərin beynəlxalq səviyyəyə qədər inkişafına şərait yaradar bilər.

Açar sözlər: Tikinti, Mühasibat, Gəlir, Xərc, Uçot

Azərbaycanda Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafının Qiymətləndirilməsi

Əliakbər HÜSEYNZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aliakbar.hra@gmail.com

Xülasə

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən aydın olur ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafının nəticəsi bütünlükdə ölkənin inkişafı deməkdir. Bu baxımdan iqtisadi artıma nail olmaq istəyiriksə sosial-iqtisadi inkişafa diqqət ayrılmalıdır.

Regional iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün isə təbii və insan resurslarından səmərəli istifadə edilməli, yeni sənaye və iş yerləri yaradılmalı, regionların iqtisadi və sosial inkişafı arasında disproporsiyalar azaldılmalı, yerli və xarici investorlar üçün əlverişli şərait yaradılmalı, elm, mədəniyyət və inkişaf mərkəzləri yaradılmalı və digər bu kimi tədbirlər reallaşdırılmalıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində regional iqtisadi sistem yalnız bazarın özünü tənzimləməsi vasitəsilə fəaliyyət göstərə bilməz. Regionların sosial iqtisadi inkişafı üzrə dövlət səviyyəsində proqramların hazırlanması və tətbiqi regionlarda sosial ədalətin təmin edilməsinin, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin, regionların kompleks sosial iqtisadi inkişafının mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Demografik inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycanda bu istiqamətdə bir sıra Proqramlar qəbul etmiş və kompleks tədbirlər həyata keçirmişdir. Buna müvafiq olaraq müxtəlif illər ərzində silsiləvi formada Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsində bir sıra müsbət nəticələr əldə edilmiş və Azərbaycan regionlarının inkişafı üzrə elmi metodoloji və təcrübə bazası formalaşmışdır. Regionların sosial iqtisadi inkişafına mane ola biləcək səbəbləri araşdırılmış, təhlil edilmiş, regional inkişafın idarə olunması strategiyası, texnologiya və mexanizmləri işlənilmiş və bununla da müasir dövrdə regional iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə regionların sosial iqtisadi inkişaf problemlərinin yalnız bazar iqtisadiyyatı, onun qanunauyğunluqları nəzərə almaqla, möhkəm nəzəri əsaslarla və dünya təcrübəsindən istifadə etməklə həll etmək mümkündür.

Açar sözlər: Regional inkişaf, Dövlət proqramı, Sosial-iqtisadi inkişaf

Giriş

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müstəqillik əldə edildiyi ilk illərdə neft sektorundan asılı olmuş, ölkədə tək istiqamətli iqtisadi inkişaf əlaqədar regionlar arası disproporsiyalar artmış, işçi qüvvəsinin paytaxt ərazisinə axını baş vermişdir. Belə bir şəraitdə ölkədə regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün tədbirlər görülməsi dövlətin başlıca vəzifələrindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə həm daxili, həm xarici mənfəət amillərinin təsiri ilə gərgin idi. Müstəqil ölkə olan Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan radikal islahatlarının ləng irəliləməsi regional istiqamətə fikir verilməməsi, qəbul

edilən qərarların, sərəncamların, qanunların bütünlükdə respublika səviyyəsində olması, ayrı-ayrı ərazilərə, regionlara xas xüsusi plan və proqramların, siyasətin olmaması səbəbindən idi.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlayaraq məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti Cənab İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarını təsdiq edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafı bilavasitə regionların inkişaf etdirilməsindən də asılıdır. Ölkəmizdə iqtisadi inkişafın regionlar üzrə qeyri-tarazlı inkişafı bu problemi daha da aktualaşdırır. Regionların inkişafının diqqət mərkəzinə gətirilməsi milli resurlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir. Ölkəmizdə regionların inkişafının tədqiqi bu sahədə dünya elmində mövcud olan mütərəqqi təcrübəyə əsaslanmalıdır. Regionların inkişafının təmin edilməsi ilə bütövlükdə milli iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkündür. Təbii ki, regionları inkişafı külli miqdarda vəsait tələb etdiyindən iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində başlayaraq bu tədbirləri həyata keçirmək mümkündür.

Metod

Bu işin nəzəri metodoloji əsasını bu sahədə araşdırmalar aparmış müxtəlif məktəblərin nümayəndələrin nəzəri xarakterli əsərləri, müasir qərb iqtisadçılarının əsərləri, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, qanunları, regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı normativ hüquqi aktlar, eləcə də ölkə prezidentinin fərman və sərəncamlarını, həmçinin Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin regional iqtisadiyyat və regional inkişafı ilə bağlı tədqiqatlarını əks etdirən nəzəri müddəalar təşkil edir.

Analiz

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin

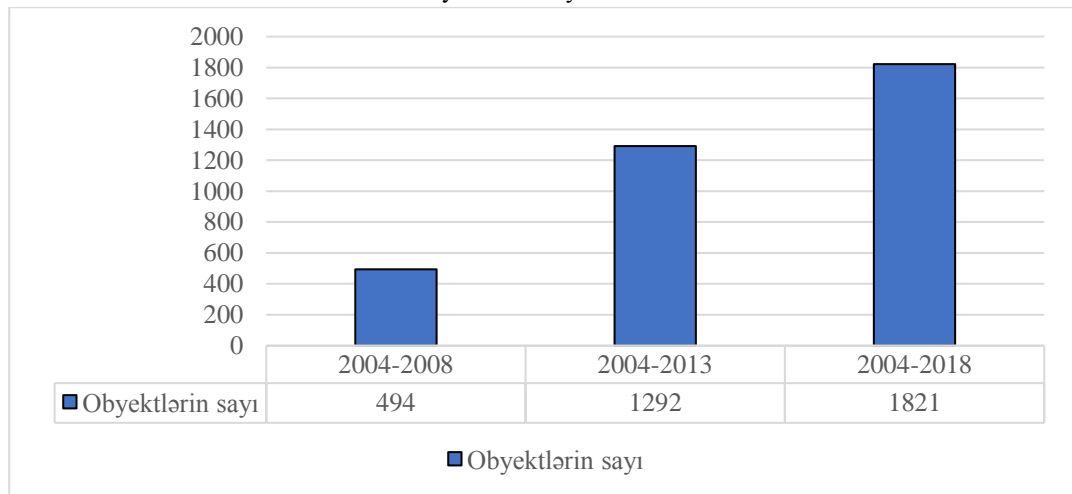
açılmasına və nəticədə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004-2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həyata keçirdiyi uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin regionlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasını, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmaq məqsədini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin bölgələrə mütəmadi səfərləri Dövlət Proqramlarının icrasını sürətləndirməklə, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi sahəsində görülən işlərə təkan vermişdir. Proqramların icra olunduğu dövr ərzində dövlət başçısı 1800-dən çox infrastruktur obyektlərinin açılış və təməlqoyma mərasimlərində iştirak etmiş, istehsal təyinatlı müəssisələrin fəaliyyəti ilə tanış olmuş, yerlərdə ictimaiyyətin nümayəndələri ilə, o cümlədən sahibkarlarla görüşlər keçirmiş, qaldırılan məsələlərlə yaxından maraqlanmışdır.

Qrafik 1: Cənab prezidentin regionlarda açılışında və ya təməl qoyma mərasimində iştirak etdiyi obyektlərin sayı

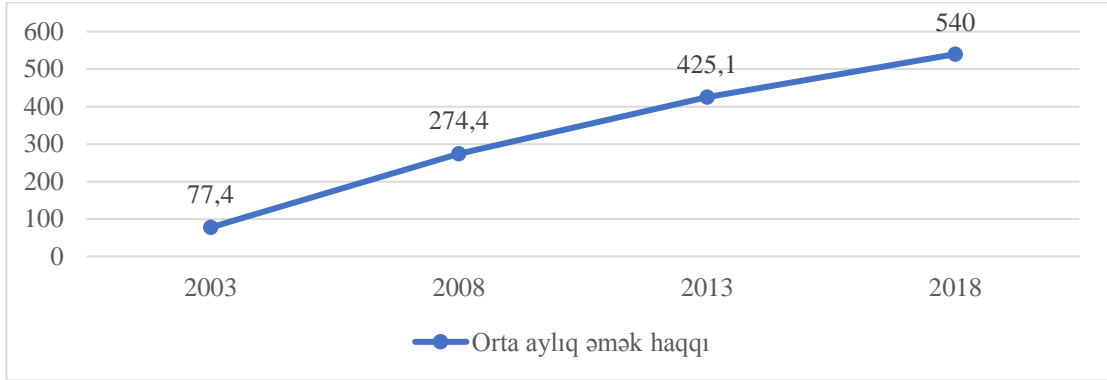

Mənbə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi , <https://economy.gov.az>

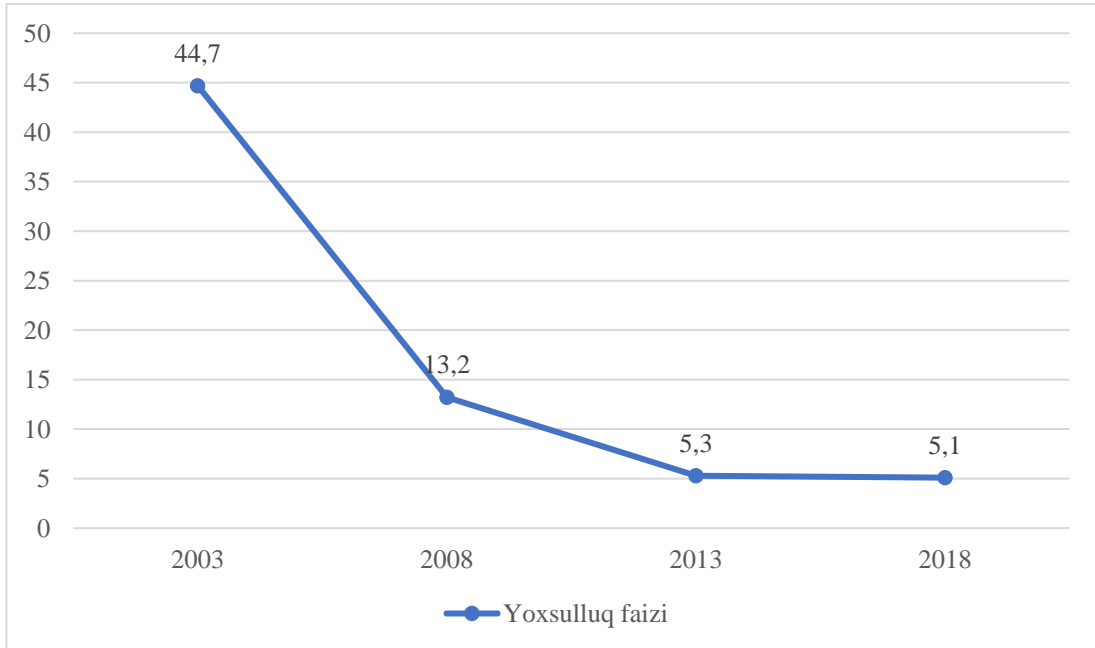
Həmçinin ötən müddət ərzində əhalinin gəlirlərinin artırılması istiqamətində əməli tədbirlər görülmüş, minimum əmək haqqının ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılması siyasəti davam etdirilmiş, əmək siyasəti və əməyin ödənilməsi sahəsində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqının ilbəil artması əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmişdir. 2004-2018-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 7 dəfə, orta aylıq pensiyalar 9,4 dəfə artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 2004-cü ildəki 44,7 faizdən 2018-ci ildə 5,1 faizə düşmüşdür.

Qrafik 2: Orta aylıq əmək haqqı

Mənbə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Qrafik 3: Yoxsulluq faizi

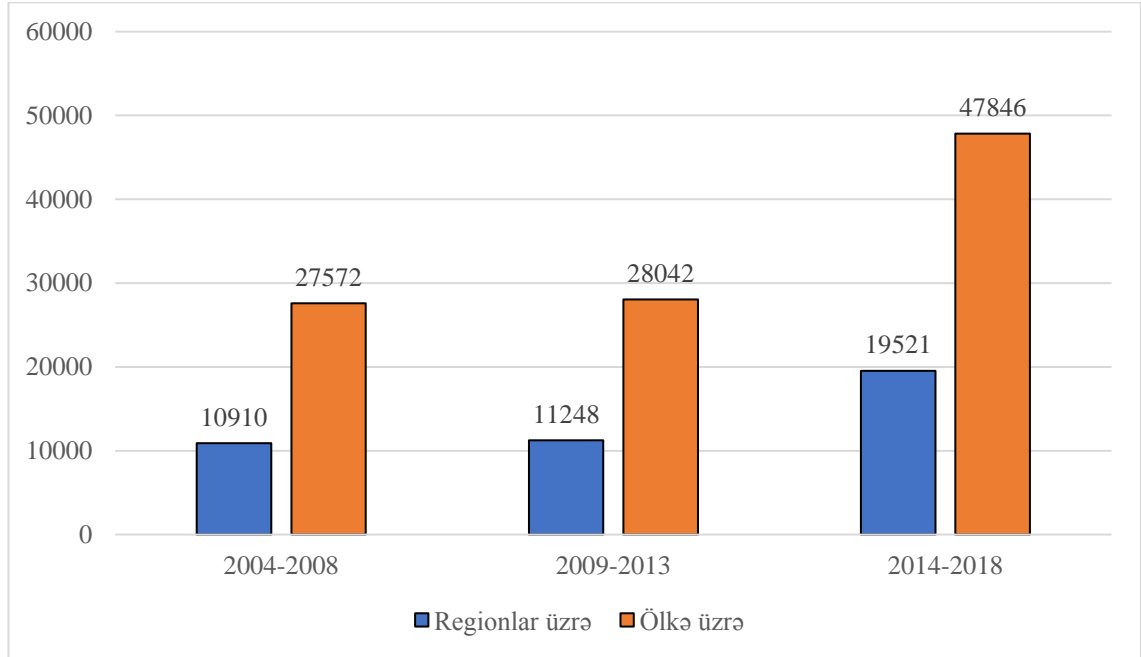

Mənbə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məqsədilə 2004-2018-ci illər ərzində də innovasiya xarakterli texnologiyaların tətbiqi davam etdirilmiş, yeni müəssisələr yaradılmış, müəssisələrin istehsal potensialı artırılmış, ölkə sənayesində 2,6 dəfə real artım qeydə alınmışdır. Sənaye məhsulunun ümumi həcmində özəl sektorun payı 2003-cü ildə 56,8 faiz təşkil edirdisə, hal-hazırda isə 80 faizdən çoxdur. Bütün bunlar sənayedə işgüzar fəallığın artmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına güclü təkan vermişdir.

Qrafik 4: Dövlət Proqramlarının reallaşması nəticəsində açılmış müəssisələr

Mənbə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi , <https://economy.gov.az>

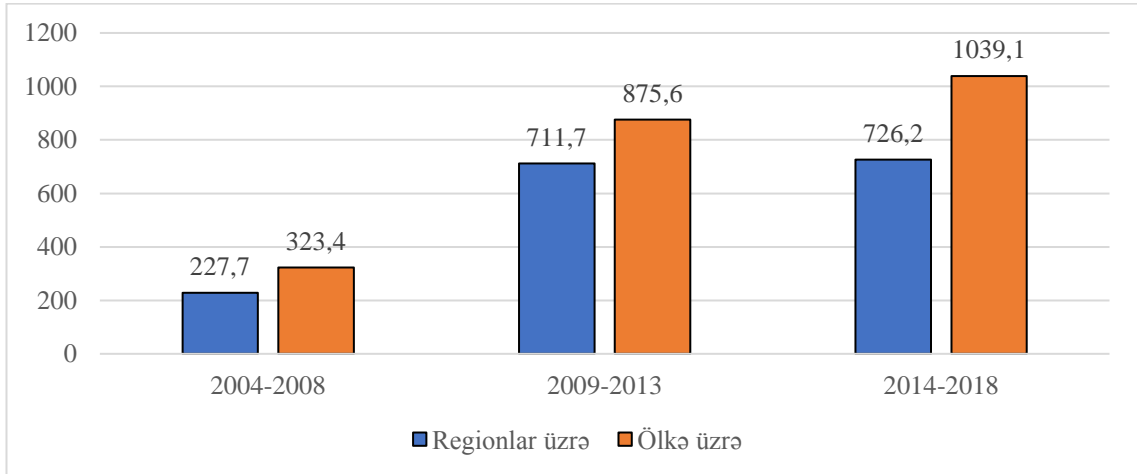
Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatların və maliyyə institutlarının hesabatlarında da öz müsbət əksini tapmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankının “Doing Business 2019” hesabatına görə Azərbaycan əvvəlki illə müqayisədə reytingdə 32 pillə irəliləyərək, 57-ci yerdən 25-ci pilləyə yüksəlib. Sənədə əsasən, 10 indikatorun 8-i üzrə öz mövqeyini daha da yaxşılaşdıran Azərbaycan dünyanın 10 ən islahatçı dövləti siyahısına daxil edilərək dünyanın ən çox islahat aparan ölkəsi elan olunub.

2004-cü ildən etibarən icra olunan regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları hesabına ölkə əhalisinin 77 faizinin yaşadığı regionların sosial infrastrukturu köklü şəkildə yaxşılaşdırılmış, əhalinin rifah halı yüksəlmişdir.

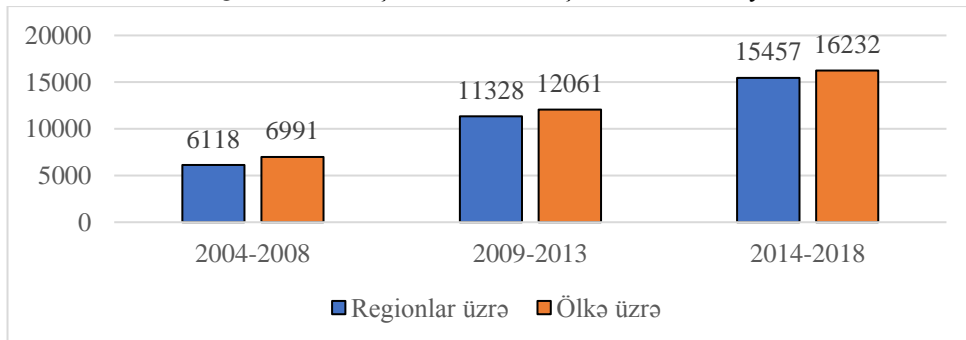
Eyni zamanda son illərdə sahibkarlığın inkişafına dövlətin maliyyə dəstəyi daha da yaxşılaşmış, güzəştli kreditlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və bu sahəyə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitləri hesabına bugünədək ölkə üzrə layihələrinin ümumi dəyəri 5 milyard manat olan 35600-dən çox sahibkara 2,3 milyard manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlərdən istifadə etməklə investisiya layihələrinin reallaşdırılması nəticəsində 165 mindən çox yeni iş yeri açılmışdır. Verilmiş güzəştli kreditlərin 1 milyard manatı büdcə, 1,3 milyard manatı geri qaytarılan vəsaitlər hesabına təmin edilmişdir. Güzəştli kreditlərin 68 faizi aqrar sektorun, 32 faizi müxtəlif sənaye və digər sahələrin inkişafına yönəldilmişdir. Verilmiş kreditlərin 75 faizi regionların, 25 faizi isə Bakı qəsəbələrinin payına düşür.

Qrafik 5: Verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi, milyon manatla

Mənbə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi , <https://economy.gov.az>

Qrafik 6: Güzəştli kredit verilmiş sahibkarların sayı.

Mənbə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi , <https://economy.gov.az>

Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanların dəstəklənməsi üçün İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən Xaçmazda və Yevlaxda yerləşən regional inkişaf mərkəzlərində biznes inkubatorlar yaradılmışdır. Lazımi şərait və avadanlıqlarla, eləcə də tədris materialları ilə təmin olunmuş biznes inkubatorlarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlərə biznesin sirləri öyrədilir. Hazırda mövcud biznes inkubatorların inkişaf etdirilməsi və yenilərinin yaradılması imkanları araşdırılır. Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə yeni qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilən iqtisadi islahatlara uyğun olaraq, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2021-ci il yanvarın 1-nə kimi dayandırılmış, sahibkarların hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsi məqsədilə apellyasiya şuraları yaradılmış, ixracın və investisiyaların təşviqi mexanizmləri formalaşdırılmış, dövlət satınalmalarında yerli mallar üçün güzəştlər müəyyən olunmuş, gömrük prosedurları sadələşdirilmiş, tələb olunan sənədlərin sayı azaldılmış və konkretləşdirilmiş, idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində mütərəqqi mexanizmlər tətbiq edilmiş, sahibkarların vergi yükü azaldılmış, kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələrinin inkişafı üçün subsidiyalar müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə Və Təkliflər

Sovetlərin çökməsi ilə müstəqillik əldə edən bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da regionların iqtisadi inkişafındakı disproporsiya özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Belə ki, xüsusilə müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrlərdə həyata keçirilən tədbirləri, iqtisadi siyasətdə, eləcə də regionların kompleks inkişafına, ümumilikdə ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilərində regionların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə, ümumilikdə kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə və əhaliyə göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə, sosial infrastrukturun formalaşdırılması, logistik mərkəzlərin yaradılması, investisiya qoyuluşlarının və məşğulluğunun artmasına, sahibkarlığın bütün formalarının inkişafının daha da sürətləndirilməsinə, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun yüksəldilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət quruculuğu yolunda həyata keçirdiyi siyasət həm də regionların inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən regional və iqtisadiyyat və regional siyasətlə birbaşa olaraq bağlıdır. Belə ki, səmərəli regional siyasətin həyata keçirilməsi və regional iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bu sahədə regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramlarının qəbul edilməsi eləcə də regional idarəetmə ilə bağlı olan mexanizmin işlənilib hazırlanması regional problemlərin həllində çox mühüm rol oynamışdır. Ölkəmizdə son illər ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, güclü iqtisadiyyata malik dövlət quruculuğundan və ümumilikdə bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri vasitəsilə yerli və xarici

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

investisiyaların, müasir texnologiyaların cəlb edilməsində, rəqabətədavamlı məhsul istehsalı ilə məşğul olan və ixracedən müəssisələrin firmaların yaradılmasından və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən istifadə etməklə ən son texnoloji avadanlıqların tətbiq edilməsində mühüm rol oynamışdır. dövlətin İqtisadi siyasətin başlıca hədəfinə çevrilən regionların inkişafının sürətləndirilməsi prosesi və bununla bağlı dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər eləcə də regionların bilavasitə davamlı sosial iqtisadi inkişafını nəzərdə tutan 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illəri əhatə edən dövlət proqramlarının reallaşdırması və uğurla başa çatması ölkəmizdə regional infrastrukturun yenidən qurulmasına, regionlarda mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılmasına və resurs potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaratmışdır.

Ədəbiyyat

<https://economy.gov.az>

<https://www.stat.gov.az>

Azərbaycan İqtisadiyyatında Və Maliyyə Sistemində BOKT-ların Rolu

*Əlirza ƏLİRZAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
a.alirzayev1@gmail.com*

Xülasə

Digər maliyyə təşkilatları kimi bank olmayan kredit təşkilatları da Azərbaycan maliyyə sisteminin bir elementidir. Hal-hazırda Azərbaycanda onların sayı 104 olmaqla, 47-si bank olmayan kredit təşkilatı və 57-si isə kredit ittifaqı kimi fəaliyyət göstərir. BOKT-larının fəaliyyəti 25 dekabr 2009-cu il tarixli “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu ilə və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları ilə tənzimlənir. Həmin təşkilatlar isə qeyd olunan tarixdən əvvəl fəaliyyət başlamışdır. Lakin ölkədə kifayət qədər BOKT-ı olmasına baxmayaraq onların fəaliyyəti barədə tədqiqat aparılmamışdır. Bunun səbəblərindən biri kimi ölkə iqtisadiyyatında və maliyyə sistemində bankların daha böyük paya malik olmasını göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatlar fəaliyyət göstərsə onların həm iqtisadi artıma həm də ki maliyyə sisteminin inkişafına müəyyən təsirləri ola bilər. Və məqalədə bu təşkilatların həm iqtisadiyyatda həm də maliyyə sistemində mövqeyi qeyd olunmuşdur. BOKT-larının maliyyə vasitəçiliyi rolunu yerinə yetirən banklar kimi ölkə iqtisadiyyatının kreditləşmə fəaliyyətində özünəməxsus rolu vardır. Bu məqalədə 2005-2018-ci illəri əhatə edən cəmi kredit qoyuluşları, qeyri-bank kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşları, ÜDM, qeyri-neft ÜDM və 2005-2015-ci illəri əhatə edən banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarının aktivləri və kapitalı burada müqayisə olunmuşdur. Bu dövrdə ölkədə fəaliyyət göstərən BOKT-larının aktivlərində, kapitalında və həmçinin onların iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında artım olmuşdur. Buna paralel olaraq da ölkə ÜDM və qeyri-neft ÜDM-da da artım baş vermişdir.

Açar sözlər: Maliyyə təşkilatları, Bank olmayan kredit təşkilatı, Bank olmayan maliyyə institutu

Giriş

Maliyyə sistemi kreditör, investorlar və borcalanlar arasında pul hərəkətini təmin edən bir məcmudur. Maliyyə sistem müasir iqtisadiyyatda vacib olan bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Onlar mal və xidmətlər mübadiləsini asanlaşdırmaq, əmanətləri səfərbər etmək, kredit ayırmaq və borcalanlara nəzarət etmək və ödəmə xidmətləri göstərir. Bu sistem iqtisadiyyatın səmərəli və effektiv fəaliyyətində əsas rol oynayır. Və sistemin iqtisadiyyata əsas töhfəsi izafi maliyyə resurslarını ehtiyacı olan şəxslərə və şirkətlərə yönləndirilməsində vasitəçilik etməsidir. Maliyyə sistemi bazarlardan və iştirakçılardan ibarətdir. Və buna görə də maliyyə sistemi ciddi şəkildə tənzimlənir, çünki onlar birbaşa maliyyə bazarlarına təsir göstərirlər. Müasir maliyyə sisteminə maliyyə təşkilatları (institutları), maliyyə bazarları, maliyyə alətləri və maliyyə xidmətləri daxildir. Ümumiyyətlə maliyyə təşkilatları əsasən banklar və qeyri-bank maliyyə qurumları olmaqla iki qrupa bölünür. Bank bir iqtisadi təşkilatlar olaraq, pul vəsaitlərinin toplanması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, pulun emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirir.

Banklar ümumiyyətlə maliyyə sistemindəki bütün iştirakçılar üçün əlçatan olurlar. Qeyri-bank maliyyə institutu və ya qeyri-bank maliyyə təşkilatları bank lisenziyası olmayan və milli və ya beynəlxalq bank tənzimləmə agentliyi tərəfindən yoxlanılmayan maliyyə qurumudur. Bu təşkilatların banklardan əsas fərqi əmanət qəbul edə bilməməsidir. Maliyyə təşkilatlarının əsas hissəsini təşkil edən kredit təşkilatlarına müxtəlif ölkələrdə fərqli qurumlar daxildir. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu görə "Kredit təşkilatı" - bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatdır; Bu məqalə bank olmayan kredit təşkilatlarına həsr olunacaqdır. Onların maliyyə sistemində və iqtisadiyyatdakı mövqeyi analiz olunacaqdır. Bu məqalədə alınan nəticəni aşağıdakı kimi qeyd etmək olar. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki burada iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricilərindəki dəyişikliyin bəzi göstəricilərindəki dəyişikliyə təsiri müqayisə olunacaqdır. Bundan əlavə ÜDM, xüsusilə qeyri-neft ÜDM-un artımı ilə BOKT-larının aktiv və kapital artımı və həmçinin iqtisadiyyata kredit qoyuluşları arasındakı əlaqə strategiyaların hazırlanmasında öz töhvə verə bilər. Həmçinin gələcək tədqiqatlarda da bu məqalə köməkçi vasitə ola bilər.

Metod

Bu yazıda Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərdən həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən bankların və bəzi göstəricilərdən istifadə olunacaqdır. Və bu göstəricilərdən istifadə olunmaqla cədvəl və qrafiklərlə müqayisəli təhlil aparılacaqdır. Məqalədə istifadə olunan statistik göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının internet səhifələrindən əldə olunmuşdur.

Analiz

Dünyanın müxtəlif ölkələrində bank olmayan kredit təşkilatları

BOKT-ları bəzi ölkələrdə bank olmayan maliyyə institutları (təşkilatları) olaraq da adlandırılır. Bəzi ölkələrdə isə bank olmayan kredit və maliyyə təşkilatı olaraq da 2 yerə bölünür. Bu təşkilatların depozit qəbul etmək hüququ olmur. Ümumiyyətlə fərqli ölkələrdə onların tərkibinə müxtəlif maliyyə təşkilatları daxildir. Buna misal olaraq Nigeriyada BOMİ-larına inkişaf üçün maliyyə qurumları, maliyyə şirkətləri, ipoteka maliyyə institutları, sığorta şirkətləri, pensiya fondları və s. (Osuala, Odunze, 2014), Hindistanda maliyyə aktivləri şirkəti, kredit şirkəti, investisiya şirkəti, bank olmayan maliyyə şirkətləri (girov qəbul edən və etməyən), ipoteka zəmanət fondları, mikromaliyyə institutları, lizinq şirkətləri və s. Xorvatiyada isə bunlara

investisiya şirkətləri, pensiya fondu, sığorta qurumlarını, kredit kart şirkətlərini, kredit ittifaqlarını və s. göstərmək olar (Zdenko, Bojana, 2005). BOMİ-u tam bank lisenziyası olmayan, milli və beynəlxalq bank tənzimləyici orqan tərəfindən yoxlanılmayan maliyyə qurumudur. BOMİ-ları bankla əlaqəli maliyyə xidmətlərini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də investisiya, risklərin bölüşdürülməsi, müqaviləli yığıcı və bazar brokerliyi kimi xidmətlərdə kömək edir (Carmichael, Pomerleano, 2002). Ölkələrin maliyyə sistemində bu təşkilatların xüsusi rolu vardır. Belə ki, BOMİ-ları bankı tamamlayaraq defisiti olan fiziki və hüquqi şəxslərə artıq resursların ayrılmasını təmin edir. Bundan əlavə, BOMİ-ları həmçinin maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində rəqabət aparırlar. Banklar bir sıra maliyyə xidmətlərini ümumi olaraq təklif edirsə, BOMİ-ları bu xidmətləri müəyyən müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün ayırırlar və uyğunlaşdırırlar. Əlavə olaraq fərdi BOMİ-ları müəyyən bir sektorda ixtisaslaşa bilər və informasiya üstünlüyü əldə edə və inkişaf etdirə bilərlər. Hədəfləmə və ixtisaslaşma prosesi ilə BOMİ-ları maliyyə xidmətləri sahəsində rəqabət gücləndirir (Carmichael, Pomerleano, 2002). Bəzi tədqiqatçılar maliyyə inkişafı ilə iqtisadi artım arasında yüksək korrelyasiya olduğunu göstərmişdir. Belə ki bazar əsaslı maliyyə sistemində bomi-ları bank sisteminə nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir və bu da iqtisadi artım üçün əlverişlidir. Həmçinin bank olmayan maliyyə institutların da əhatə edən çox yönlü bir maliyyə sistemi, iqtisadiyyatı maliyyə şoklarından qoruya bilər və bu şokların baş verdiyi zaman sistemi sürətlə bərpa etməyə imkan verir. Bununla belə, təsirli maliyyə qaydaları olmadıqda, bomi-ları maliyyə sisteminin kövrəkliyini daha da artırma bilər.

BOKT-larının Azərbaycanda fəaliyyəti

“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən bank olmayan kredit təşkilatı (bundan sonra – BOKT) xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında kreditlərin verilməsi və bu Qanunla nəzərdə tutulmuş digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatı. Həmin qanuna görə BOKT-lər iki növə - girov əmanəti qəbul etmək hüququ olan və belə hüququ olmayan kredit təşkilatlarına bölünürlər. Bu təşkilatlar 25 dekabr 2009-cu il tarixli qanunla və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları ilə tənzimlənir. BOKT-yə verilən lisenziya müddətsizdir və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanından aldığı lisenziya əsasında təminatlı və təminatlı olmayan kreditlər verə bilər. Bundan başqa təşkilatlar haqqında qanuna görə aşağıdakı fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilər: borc öhdəliklərinin alqı-satqısı (faktorinq, forfeytinq), lizinq, veksellərin uçuotu, qarantiyanın verilməsi, sığorta agentliyi xidmətinin göstərilməsi və borc alanlara, o cümlədən birgə borcalan qruplarına maliyyə, texniki və idarəetmə məsələləri üzrə məsləhət xidmətinin göstərilməsi. Ölkədəki bokit-larının hüquqi və fiziki şəxslərdən əmanət (depozit) cəlb etməsi qadağandır. Nizamnamə kapitalından, əldə edilmiş gəlirlərdən, fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri, qrantları və digər formalarda əvəzsiz olaraq ayırdıqları vəsaitlərdən və qanunvericilikdə qadağan

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

olunmayan digər mənbələrdən əldə edilən vəsaitlərlə bəxt-ləri fəaliyyətlərini maliyyələşdirə bilərlər. Cədvəl 1-də 31 dekabr 2018-ci il tarixinə bəxt-ləri barədə məlumat verilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bank sektorunun icmal göstəriciləri

	31.12.2018
Bank olmayan kredit təşkilatları, o cümlədən	104
- kredit ittifaqları	57
Dövlət BOKT-ləri	1
Özəl BOKT-lər, o cümlədən	103
Xarici kapitallı BOKT-lər	8
nizamnamə kapitalının 50%-dən 100% qədərini təşkil edən, bundan	8
xarici BOKT-nin yerli filialları	0
nizamnamə kapitalının 50%-dən az olan hissəsini təşkil edən	0
İlin əvvəlindən lisenziya alan BOKT-nin sayı	1
İlin əvvəlindən lisenziyası ləğv edilmiş BOKT-nin sayı	20
Filial sayı	155
İşçilərin sayı	1905

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, www.fimsa.az, (31.12.2018)

Cədvəldən də görüldüyü kimi təşkilatların sayı 104-dür və bunlardan 57-si kredit ittifaqı və 47-si isə bank olmayan kredit təşkilatıdır. BOKT-dan 1-i dövlət digərləri isə özəldir. Təşkilatlar əsasən istehlak və biznes kreditləşməsi ilə məşğul olur. Bəzi bəxt-lər avtomobil və lombord krediti kimi məhsullarda təklif edirlər. Lakin buna baxmayaraq onların kredit qoyuluşlarında payı azdır. Bunu aşağıdakı cədvəl 2-də də görmək mümkündür.

Cədvəl 2. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu / İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı

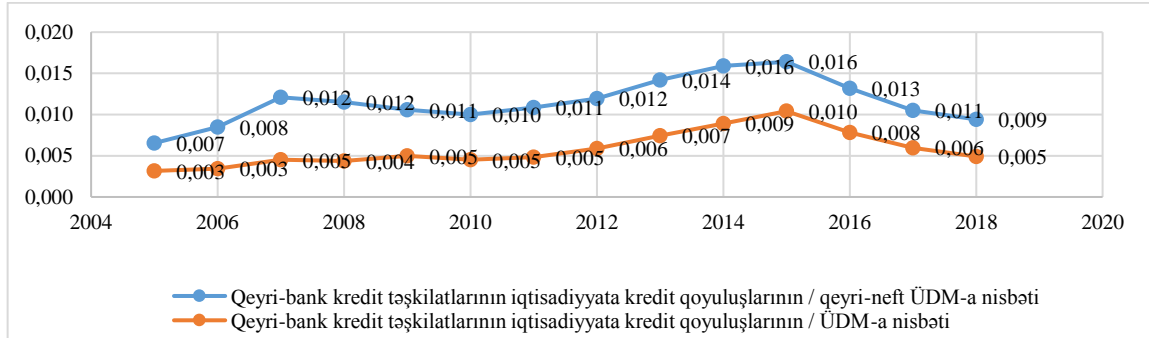
İl	Cəmi kredit qoyuluşları, mln. manat	Qeyri-bank kredit təşkilatları		ÜDM, mln. manat	Qeyri-neft ÜDM, mln. manat
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %		
2005	1441,0	39,6	2,7	12 522,5	6 055,1
2006	2362,7	64,7	2,7	18 746,2	7 630
2007	4681,8	128,1	2,7	28 360,5	10 576,1
2008	7191,3	174,8	2,4	40 137,2	15 197,3
2009	8407,5	177,0	2,1	35 601,5	16 726
2010	9163,4	191,6	2,1	42 465	19 179
2011	9850,3	251,5	2,6	52 082	23 196,1
2012	12243,7	321,1	2,6	54 743,7	26 864,4
2013	15422,9	433,1	2,8	58 182	30 525,9
2014	18542,6	525,2	2,8	59 014,1	33,038.2
2015	21730,4	566,0	2,6	54 380	34,500.9
2016	16444.6	473.4	2.9	60 425,2	35,951.2
2017	11757.8	420.2	3.6	70 337,8	40,012.3
2018	13020.3	392.0	3.0	79 797,3	41,588.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı www.cbar.az / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az, (31.12.2018)

Cədvəldə 2005-2018-ci illəri əhatə edən iqtisadi göstəricilər əks olunmuşdur. Buradan görüldüyü kimi 2015-ci ilə qədər həm cəmi kredit qoyuluşlarında həm də qeyri-bank kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşlarında artım var. Daha sonra isə azalmışdır. Bunun da səbəbi dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsindən sonra manatın 2 dəfə devalvasiyası baş vermişdir. Daha sonra bank sektorunda problemlər olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında öz mənfi təsirini göstərmişdir. Aşağıdakı qrafik 1-də 2005-2018-ci illər üzrə qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının ÜDM-a və qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının qeyri-neft ÜDM-a nisbəti göstərilmişdir.

Qrafik 1. Qeyri-bank kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının ÜDM-a və qeyri-neft ÜDM-a nisbəti

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik göstəricilər əsasında tərtib olunmuşdur

Ümumiyyətlə isə bəxt-larının kredit qoyuluşlarında payı çox kiçikdir. Bu göstərici 2018-ci ildə 3 % olmaqla 392 mln. manat təşkil etmişdir. Kredit qoyuluşlarının digər hissəsi isə bankların hesabına olmuşdur. ÜDM- a nisbətdə bu göstərici təxminən 0.49 % və qeyri-neft ÜDM-a nisbətdə isə 0.94 %-dir. Aşağıdakı cədvəl 3-də bəxt-ları digər əsas göstəriciləri əks olunmuşdur.

Cədvəl 3. Bank olmayan kredit təşkilatları barədə məlumat, mln. manat / Bank aktivlərinin və passivlərinin strukturu, mln. manat

İl	Cəmi bank olmayan kredit təşkilatları		Cəmi banklar	
	Nizamnamə kapitalı	Aktivləri	Kapitalı	Aktivləri
2005	17,62	74,43	388,3	2252
2006	25,55	92,56	603,3	3778
2007	25,15	166,48	1098,1	6725,7
2008	33,33	216,70	1704,7	10273,5
2009	34,33	233,73	2005	11665,2
2010	37,40	251,31	2169,1	13290,8
2011	45,48	315,54	2 118,5	13946,8

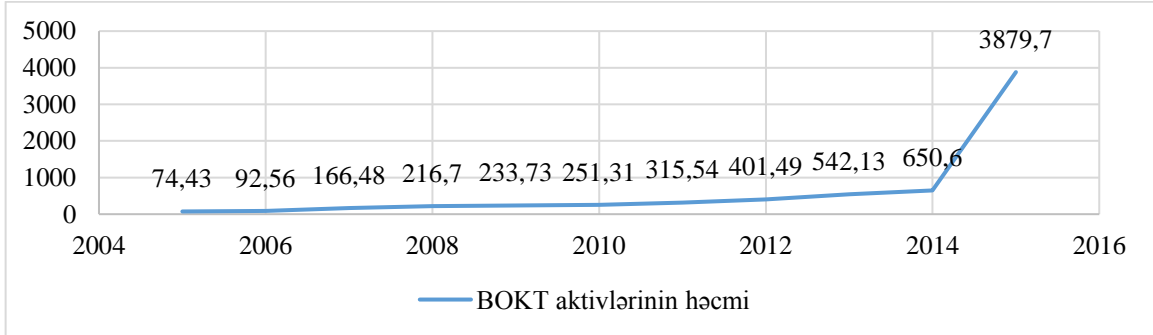
2012	61,06	401,49	2555,3	17643,5
2013	82,77	542,13	3388,6	20385,1
2014	89,03	650,6	4160,1	25182,5
2015	99,16	3879,7	3654	34906

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, www.cbar.az, (31.12.2015)

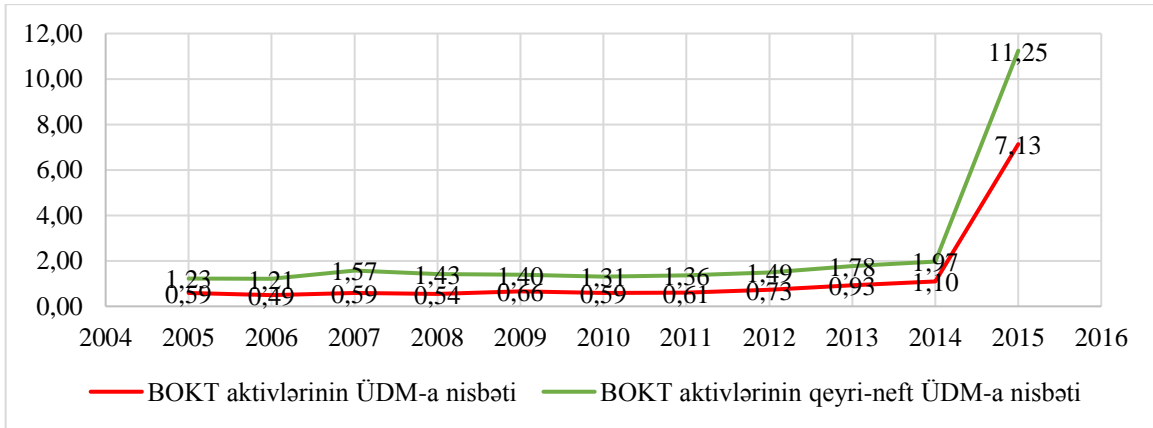
2014-cü ilin yekun göstəricilərinə əsasən bəxt-larının aktivləri banklara nisbətə təxminən 2.58 %, 2015-ci ildə isə 11.11 % olmuşdur. 2015-ci ilin göstəricisinin yüksək olmasının səbəbi Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-də aparılan restrukturizasiya tədbirləri ilə əlaqədardır, belə ki bankın problemlı aktivləri "Aqrarkredit" BOKT QSC idarəetməsinə verilmişdir. Həmçinin 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən bəxt-larının aktivləri qeyri-neft ÜDM-a nisbətə təxminən 11.24 % , ÜDM-a nisbətə isə 7.13 % təşkil etmişdir. Aşağıdakı qrafik 2-də 2005-2015-ci illəri əhatə edən bəxt-larının aktivləri (a), bəxt-larının aktivlərinin ÜDM-a və qeyri-neft ÜDM-a (b) nisbəti qeyd olunmuşdur.

Qrafik 2. BOKT aktivləri və BOKT aktivlərin ÜDM-a və qeyri-neft ÜDM-a nisbəti

a) BOKT aktivləri həcmi

b) BOKT aktivlərinin ÜDM-a və qeyri-neft ÜDM-a nisbəti

Mənbə: Müəllif tərəfindən statistik göstəricilər əsasında tərtib olunmuşdur

Nəticə Və Təkliflər

Azərbaycanda həm banklar həm də bəxt-ları maliyyə sistemində əsasını təşkil edir. Bu məqalədə bəxt-larının iqtisadiyyata kredit qoyuluşları, ÜDM və qeyri-neft ÜDM, bəxt aktivlərinin müqayisəli analizi qeyd olunmuşdur. Kredit təşkilatlarının göstəricilərindən də görüldüyü kimi banklar bəxt-larına görə daha üstün mövqedə olmaqla, bu sistem daxilində daha çox paya malikdir. Maliyyə sistemindəki göstəricilərinin banklara nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq bəxt-larının kreditləşmə fəaliyyətində müəyyən mövqeyə malikdir. Bu onu deməyə əsas verir ki, ölkədə bu təşkilatların kredit məhsullarına tələbat var və həmçinin onların fəaliyyət göstərməsi ölkənin maliyyə sistemində inkişafına yardım edir. Bundan başqa bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bəxt-larının payının az olmasına baxmayaraq onların da iqtisadi artımda müəyyən rolu vardır. Düzdür bu göstərici az olsa belə bunun illər üzrə artımını görmək mümkündür.

BOKT-ları və ya digər ifadə forması olan qeyri-bank maliyyə institutlarının tərkibinə aid olan təşkilatlar dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqlidir. Məsələn bəzi ölkələrdə onların tərkibinə lombardlar, lizinq şirkətləri, faktoring şirkətləri və s. daxildir. Lakin Azərbaycanda bu fəaliyyət növləri ilə əsasən eyni adlı şirkətlər məşğul olurlar. Bu məqalədə də faktoring, lizinq və lombard şirkətlərinin fəaliyyəti nəzərə alınmamışdır. Çünki onlar bəxt kateqoriyasına daxil deyildir. Əgər qeyd olunan təşkilatların fəaliyyəti nəzərə alınsaydı o zaman onların da həm maliyyə sistemində həm də iqtisadiyyata təsiri alınan nəticəyə öz təsiri göstərəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır bu xidmətləri təklif edən və ya konkret bir istiqamət üzrə fəaliyyət göstərən azsaylı bəxt-ları da var, lakin onların bu fəaliyyəti nəzərə çarpacaq qədər deyildir.

BOKT-larının fəaliyyətinin analizindən də görüldüyü kimi onların iqtisadiyyatda və maliyyə sistemində payı azdır. Buna da bir səbəb kimi iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının az olmasını göstərmək olar. Bu təşkilatlar əsasən biznes (mikro və kiçik) və istehlak kreditləşməsi üzrə ixtisaslaşmışlar. Bu istiqamətdə də onların ən böyük problemi faiz dərəcəsidir ki, o da banklarla rəqabət aparmaqda çətinlik yaradır. Bunun üçün də bəxt-larının "ucuz" pul vəsaitinə ehtiyacı vardır. "Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən başqa fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilər ki, bunlara da faktoring, forfeyting, lizinq və s. daxildir. Bu təşkilatların öz fəaliyyət sahələrini qeyd olunan istiqamətlər üzrə də inkişaf etdirməsi də onların fəaliyyətinə müsbət təsirləri olar. Ticarət mərkəzlərində "daxili kreditlərin" ləğvi və kreditləşmənin bəxt-lar vasitəsilə həyata keçirilməsi həm daxil olduqları maliyyə sistemi ilə birlikdə bu təşkilatların fəaliyyətinə həm də iqtisadiyyata müsbət təsir edər.

Ədəbiyyat

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

“Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Osuala A.E., Oduze C.O., (2014) Do Non-Bank Financial Institutions’ Loans and Advances Influence Economic Growth? A Bounds Test Investigation, European Journal of Business and Management, Vol.6, No 27

Report on Trend and Progress of Banking in India 2016-17, Chapter VII, Non-Banking Financial Institutions

Zdenko Prohaska, Bojana Olgic Drazenovic (2005) Supervision of Non-Banking Financial Institutions in Croatia.

5th International conference «Economic Integration, competition and cooperation», Opatija, Croatia

Jeffrey Carmichael, Michael Pomerleano (2002) The Development and Regulation of Non-bank Financial Institutions. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank

Anupam Das Gupta, Afsana Yesmin, Md. Omar Faruk Khan (2013) Growth of Non Bank Financial Institutions Over Time and Contribution to Economy: Evidence from Bangladesh. Global Journal of Management and Business Research Finance. Vol. 13

Mehmet Mercan (2013), “Kredi Hacmindeki Değişimlerin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Sınır Testi Yaklaşımı”, Bankacılar Dergisi, Cilt 24, Sayı 84, Sayfalar 54 - 71

D.A.Bağirov, M.X.Həsənli (2011) “Maliyyə” Bakı, “İqtisad Universiteti”

B.X.Ataşov, N.A.Novruzov, E.Ə.İbrahimov (2014) “Maliyyə Nəzəriyyəsi” Bakı, “Kooperasiya”

B.X.Ataşov (2016) “Maliyyə Bazarları” Bakı, “Kooperasiya”

<https://www.cbar.az/page-40/statistics-bulletin> , (31.12.2018)

<https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/ESAHS.jsp>

<https://www.stat.gov.az/>

<https://www.azstat.org/portal/>

<https://www.fimsa.az/az/press-reliz>

Azərbaycanın Xarici Ticarət Siyasəti Və Onun Həyata Keçirilməsi Prosesləri

*Ənvər HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
a.hajiyev1@hotmail.com*

Xülasə

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr bir çox səbəblər üzündən zəruridir və millətlər üçün çoxlu əmtəə müxtəlifliyi yaradır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsasında isə ehtiyatlarda, zövqlərdə və psixologiyalarda olan müxtəliflik durur. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat miqyasında inteqrasiyasının sürətləndirilməsinin əsas şərtidir.

Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı dönüş aparmaq mümkün deyildir. Dünya ölkələrindən heç biri öz inkişafını xarici ölkələrdən təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilmədiyinə görə öz aralarında beynəlxalq və regional səviyyədə iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışırlar.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsastərki hissələrindən biri olmaqla ilk növbədə rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ticarət qanunvericiliyinin formalaşması ticarət əməkdaşlığının genişlənməsinə imkan vermişdir. Dövlətlərarası ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra qanun və normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bu gün Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxşaxəli inkişafının təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verir.

Məqalədə beynəlxalq standartların tətbiqi sahəsində irəliləyişlər, statistik məlumatlar, sertifikatlaşdırma firmalarının Azərbaycanda fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti, nöqsanlar, bu sahənin inkişafı üçün dövlətin, sertifikatlaşdırma firmalarının, standartı tətbiq edən müəssisələrin və ictimai təşkilatların görə biləcəkləri işlər, tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Xarici ticarət, İnteqrasiya, İqtisadi inkişaf, Dünya iqtisadiyyatı

Aqrar Sektorda İnnovasiya Fəaliyyətinin İnkişaf Problemləri

Əzizə ALLAHVERDİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aziza.allahverdiyeva95@gmail.com

Xülasə

Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişaf vəziyyəti və səviyyəsi aktual məsələ kimi innovasiya fəaliyyətinin qurulmasına və səmərəli təşkilinə yönəldilmiş ölkə, sahələr və müəssisələrin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. İqtisadiyyatın dayanıqlı iqtisadi artımının əldə edilməsi və yeni istehsal növlərinin mənimsənilməsi, dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli yeni məhsul istehsalının texnoloji inkişafı, işlənilib-hazırlanması və mənimsənilməsi yolu ilə ölkənin böhrandan çıxması üzrə məsələlərin həllində innovasiya və innovasiya fəaliyyəti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə innovasiyanın mahiyyəti və aqrar sektorda innovasiya fəaliyyətinin inkişafına təsirinə həsr olunmuşdur. İnnovasiyanın aqrar sektorda tətbiqinin zəruriliyinə dair fikirlərə baxılmışdır. Aqrar sektorda innovasiyaların inkişafının nəzəri əsasları araşdırılmışdır. İnnovasiya anlayışının mahiyyəti açıqlanarkən həm nəzəri araşdırmalar aparmış alimlərin, həm də aqrar sahə üzrə tədqiqatlar aparan alimlərin fikirlərindən istinadlar verilmişdir. İnnovasiyaların görkəmli alimlər tərəfindən təsnifatı qeyd olunmuşdur. İnnovasiyaların əhatə dairəsi konkretləşdirilərək ayrı-ayrı bəndlər şəklində verilmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların roluna toxunulmuşdur. İnnovasiya fəaliyyətinə daxil olan proseslər, innovasiya prosesinin mərhələləri, həmçinin innovasiyaların tətbiqini aktuallaşdıran səbəblər məqalədə öz əksini tapmışdır. İnnovasiya fəaliyyətinin subyektləri və obyektı qeyd olunmuşdur. Məqalədə inkişaf etmiş xarici ölkələrin aqrar sahədə innovasiyaların inkişaf etdirilməsi təcrübəsində əsas məqamlardan biri kimi elmi-tədqiqatların roluna toxunulmuşdur. Təsərrüfat müəssisələri ilə elmi-tədqiqat müəssisələrinin əməkdaşlığının əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Yekunda məqalənin məzmununu təşkil edən müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Çıxarılan nəticələr əsasında aqrar sahədə innovasiyaların inkişafı istiqamətində müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: İnnovasiya, Aqrar sektor, İnnovasiya fəaliyyəti, İntensiv inkişaf

Giriş

İqtisadiyyatı bütün sahələri kimi aqrar sahədə də resurslardan daha səmərəli istifadə üsullarının tətbiqi, daha intensiv, daha məhsuldar texnologiyaların istifadəsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, satış üsullarının təkmilləşdirilməsi, müasir elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi sahənin inkişafının və rəqabətqabiliyyətliliyinin təməlinə durur. Bu mənada innovasiyaların aqrar sahədə xüsusilə əhəmiyyətli inkişaf amili kimi tədqiq olunması zəruridir. 1900-cü illərdən etibarən dünyada gedən sürətli inkişaf və qloballaşma prosesləri innovasiyalara diqqəti daha da artırmış, onun elmi tədqiqat sahəsində geniş yer tutmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın aqrar sənaye kompleksində innovasiya proseslərinin inkişafı müxtəlif dövrlərdə istehsalın tələbləri, elm və texnikanın nailiyyətləri və həmçinin qabaqcıl istehsal təcrübəsinin istehsala tətbiqi ilə müəyyənləşməsi aktual məsələdir. Elm və istehsalın inteqrasiyasının sürətləndirilməsi problemlərinin analizi göstərdi ki, kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istehsal, elm,

təhsil və maliyyə təşkilatları arasında olan əlaqəli innovasiya strukturunun olmaması ilə bağlı olaraq çətinləşir. Yeniliklərin hazırlanması ilə onların istehsala tətbiqi arasında vahid davamlı prosesi olmadan, innovasiya fəaliyyəti səmərəli ola bilməz.

Metod

Tədqiqat zamanı analitik, elmi-abstraksiya, induksiya və deduksiya, statistik təhlil, qruplaşdırma və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

İnnovasiya anlayışının mahiyyətinə dair yanaşmalar.

İnnovasiya anlayışına dair yanaşmalar müxtəlifdir. Bəzi mənbələrdə innovasiya terminin latın dilində “innovatio” sözündən götürüldüyü və yenilənmə, yaxşılaşma mənasını verməsi qeyd edilir. Həmçinin ingilis dilində yenilik axtarmaq mənasında istifadə edilməsi də qeyd edilir. V.H.Abbasov innovasiyanı yeni məhsul növlərinin, yeni texnologiyaların yaradılması və yayılması ilə istehsalın yeni təşkilati formaların və idarəetmə üsullarının istifadəsinə yönəldilmiş yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticəsi kimi qeyd etmişdir (V.H.Abbasov., 2017: s.321).

Dulupçu M.A. və Sunqur O. innovasiyaya tərif verərkən qeyd edir ki, innovasiya yeni məhsul, xidmət və üsulların müasir dövrün rəqabət şərtlərinə uyğun olaraq elmi əsaslarla təkmilləşdirilərək gəlir əldə etmək məqsədi ilə dəstəklənməsidir. (Dulupçu M. A., Sungur O. 2007: s.8).

İstər yerli, istərsə də xarici mənbələrdə innovasiya termininin iqtisadi kateqriya kimi işlədilməsində ilk olaraq J.Şumpeterin adı qeyd olunmuşdur. Onun “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” adlı əsərində bir sıra yeniliklərin birləşməsini innovasiya kimi nəzərdə tutaraq onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

- İstehsal prosesində yeni texnika və texnologiyalardan istifadə edilməsi, yeni bazarlara çıxış;
- Yeni məhsul və xidmətlərin yaradılması;
- Yeni xammaldan istifadə;
- İstehsalın təşkil üsullarının, maddi-texniki təminatının dəyişdirilməsi;
- Satış üsullarının və bazarın təcizat formasının dəyişdirilməsi

Onun yanaşmasına əsasən innovasiya məhsulların, istehsal vasitələrinin, bazarların, satış üsullarının, sənayenin təşkilati-idarəetmə formalarının tətbiqi məqsədlər üçün dəyişdirilməsi, yaxud yeniləri ilə əvəzlənməsidir (A.F.Musayev., 2014: s10).

İnnovasiya başqalarının fikir və fəaliyyətinin izlənilərək təkrarlanmasını deyil, yeni və fərqli yanaşmalarla yeni ideyaların rəqiblərdən daha sürətli, daha effektiv şəkildə reallaşdırılaraq tətbiq olunmasıdır (Tosunoğlu B.T., 2003: s.15-16)

Müasir şəraitdə bazar rəqabətinə uyğunlaşmaq və üstünlük qazanmaq üçün milli iqtisadiyyatlar və müəssisələr səviyyəsində innovasiyaların inkişaf etdirilməsi üçün emi-tədqiqat fəaliyyətləri genişləndirilməkdədir. Bu fəaliyyətlərin dəstəklənməsinə dövlət müxtəlif iqtisadi güzəştlərin tətbiqi, hüquqi-təşkilati mexanizmlərlə dəstək verir, təhsil sektoru ilə özəl sektorun səmərəli əməkdaşlığı üçün zəmin yaradır. Digər tərəfdən özəl sektor özünün maliyyə imkanları ilə fəaliyyət məqsədinə uyğun elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir.

İnnovasiya yeni məhsul, yeni fikirlərin əldə edilməsi üçün mövcud potensialın artırılması istiqamətində nail olunan tərəqqidir. Tədqiqat-təkmilləşdirmə və texnoloji fəaliyyətlərlə innovasiyanın kompleksliliyi investora sahə daxilində əlavə üstünlüklər qazandıraqla yanaşı, regionun və milli iqtisadiyyatın inkişafına da təkan verir (Recepoglu M., Dogan K.C., 2014: s. 63).

T.N.Əliyevə görə isə innovasiya birdəfəlik hadisə olmayıb, dəyişən şəraitə daima münasibət bildirmək, bilikləri yeni məhsula və xidmətə çevirməkdir. T.N.Əliyev və L.B.Babayev birgə müəllifi olduqları regional inovasiya sisteminin təşkili və idarəedilməsi adlı kitabda innovasiyaya dair müxtəlif alimlərin verdikləri tərifləri bir cədvəldə birləşdirmişdir. Həmçinin bu alimlərin fikirlərini sintez edərək innovasiyaların əhatə dairəsini müəyyən etməyə çalışmışdır. Buna əsasən innovasiyanın əhatə dairəsi əsasən aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- istehlakda mövcud olmayan yeni məhsulun yaradılması;
- daha məhsuldar və yenilikçi istehsal üsulunun tətbiqi;
- satış üsullarında yeni qanunauyğunluğun müəyyənəşdirilməsi;
- yeni xammal mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- inkişaf tempini sürətləndirən daha səmərəli istehsal formasının təkil edilməsi;
- idarəetmə və təşkilətmə üsullarının təkmilləşdirilmiş, mütərəqqi formalarının tətbiqi;
- məhsulların və istehsal vasitələrinin üzərində həyata keçirilən keyfiyyət yaxşılaşdırılması;

- informasiyaların toplanması və idarəedilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, stimullaşdırmanın yeni formalarının tətbiqi və s (T.N.Əliyev, L.B.Babayev., 2013: s.13-14).

İnnovasiya anlayışı ilə bağlı fikirləri nəzərdən keçirərkən bir sıra xüsusiyyətlər daha çox diqqəti cəlb edir. İnnovasiya hansı sahəyə, hansı tip proses, metod və ya məhsula aid edilməsindən asılı olmayaraq əsasən iki xüsusiyyəti özündə birləşdirir. Bunlar yenilik və mütərəqqilikdir.

Elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin ölkələrin, regionların, təsərrüfat müəssisələrinin, ayrı-ayrı sahələrin inkişafında müsbət rolunu nəzərə aldıqda innovasiyanın inkişafına təsir edən hər nəfərə düşən elmi-tədqiqat xərcləri, elmi-tədqiqat sahəsində işçi, kadr potensialı, patentlərin kəmiyyəti, elmi nəşrlərin sayı kimi göstəricilər təhlil olunmalıdır.

İnnovasiya fəaliyyəti və innovasiya prosesi.

İnnovasiya fəaliyyətindən əldə edilən nəticə yeni və daha mütərəqqi məhsul, daha yaxşı xidmət, intensiv istehsal üsulu, proses, problemlərin həllini daha operativ şəkildə təmin edən üsullar hesab olunur. Xüsusilə istehsal prosesinin intensivliyini təmin etmək innovasiyalardan böyük ölçüdə asılıdır.

İnnovasiya fəaliyyəti özündə əsasən aşağıdakıları ehtiva edir:

- Elmi-texniki yönümlü proqramların əsasən uzunmüddətli dövrü əhatə edən formalarının reallaşdırılması;
- İqtisadiyyatda sahə strukturunun inkişaf etdirilməsi üçün istehsal amillərinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədqiqatların dəstəklənməsi;
- Daha məhsuldar, qənaətcil, daha mütərəqqi fəaliyyət prinsipləri olan texnika və texnologiyaların hazırlanıb istifadə edilməsi.

İnnovasiyaların tətbiqini aktuallaşdıran bir sıra səbəblər vardır. Bu səbəbləri mənbələrdə əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi;
- Kəskinləşən rəqabət şəraiti;
- Texnika və texnologiyaların inkişafına yatırımların çoxalması;
- Elmin və texnologiyaların məqsəduyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi.

A.F.Musayev qeyd edir ki, məhz bu səbəblər firma və müəssisələri davamlı olaraq innovasiyaların inkişafına və tətbiqinə məcbur edir. İnnovasiya fəaliyyəti bütün mərhələlərdə yerinə yetirilən fəaliyyətlə innovasiya prosesilə əlaqədar olan digər fəaliyyətlərin məcmusudur. (A.F.Musayev.,2014: s11).

İnnovasiya prosesinə elmi tədqiqatların aparılmasından tutmuş innovativ məhsulun hazırlanması və satışına qədər bütün mərhələlər daxildir. Bu mərhələləri ardıcıl olaraq belə sıralamaq olar:

- Elmi-nəzəri araşdırmaların aparılması;
- Praktiki araşdırmalar;
- İşləmələr;
- İnnovasiya layihəsinin hazırlanması;
- İnnovativ məhsulun nümunəsinin yaradılması;
- İnnovativ məhsulun sınaqdan keçirilməsi;
- Seriyalı istehsalın həyata keçirilməsi;
- Marketing;
- İnnovativ məhsulun satışı və satışdan sonrakı xidmətin təşkili;
- İnnovasiya tsikli
- Sınaq və satış. (A.F.Musayev., 2014: s12).

İnnovasiya fəaliyyətinin subyektlərinə innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar, fiziki şəxslər, innovasiya prosesində istifadə olunan ideyaların, ixtiraların, yeni yanaşma və üsulların müəllifləri, innovasiya sektoruna yatırım edənlər, innovasiya sektorunda vasitəçilik xidməti göstərən şəxslər, innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən dövlət və digər icra qurumları daxildir. (A.F.Musayev., 2014: s.13).

Aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi.

B.X.Ataşov aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi məsələlərini araşdırarkən ümumiləşdirmə apararaq innovasiya termininə üç nəzəri baxışı fərqləndirmişdir. Birinci yanaşmada innovasiya yeniliklər və yeniliklərin tətbiqi kimi qəbul edilir. İkinci yanaşmada innovasiya yeni texnika və texnologiyaların yaradılması kimi qəbul edilir. Üçüncü yanaşmada özündən əvvəl yaradılanlardan keyfiyyətcə fərqlənən istehsal vasitələrinin və üsullarının istehsal prosesinə tətbiqi kimi qəbul edilir. Yeniliklər dedikdə elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətləri çərçivəsində əldə olunan yeni məhsul, texnika və texnologiya, informasiya, üsullar və s. nəzərdə tutulur. İnnovasiyanın məqsədi - idarəetmə obyektini dəyişdirmək, yeni elmi-texniki, iqtisadi və sosial səmərə əldə etməkdir. İnnovasiya – yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklində təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir.

Aqrar sahədə yüksək nailiyyətləri olan ölkələrdə innovasiya strategiyaları geniş şəkildə tətbiq olunmaqdadır. Bu strategiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatının müxtəlif istiqamətlərində yeni,

daha məhsuldar bitki və heyvan sortlarının yetişdirilməsini, mövcud şəraitdə məhsuldarlığın artırılmasını, işçi qüvvəsinə qənaət edilməsini, rəqabət imkanlarının artırılmasını, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Həmin ölkələrin təcrübəsinə əsasən innovasiyaların inkişafı üçün aqrar sahədə istehsalı həyata keçirən müəssisələrin, sahəyə xidmət edən yardımçı sahələrin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, aqrar innovasiya fəaliyyətin həyata keçirən qurumların, müəssisə və təşkilatların, maliyyələşdirmə mexanizmlərinin effektiv fəaliyyətini təmin edən strategiyaların reallaşdırılması vacib şərtidir.

Aqrar sahənin inkişafı baxımından onun innovasiya potensialının təhili xüsusilə önəmlidir. Aqrar innovasiya potensialı dedikdə konkret olaraq faktiki dövrdə sahənin inkişafının təmin olunması deyil, həmçinin gələcəkdə də intensivləşməni təmin edəcək imkanların artırılması nəzərdə tutulur. Aqroinnovasiya anlayışı regional inkişafın mövcud imkanlarını müəyyənləşdirməyə, onların keyfiyyət amillərinə daxil edilməsinə əsaslanmalıdır. Aqrar sahədə digər sahələrlə müqayisədə real nəticələr elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi nəticəsində əldə olunması mümkün olan nəticələrdən digər sahələrlə müqayisədə geri qalır. Müasir dövrdə bu fərqlər özünü daha açıq şəkildə büruzə verir. Məsələn, bitkilərin və heyvanların məhsuldarlıq potensialı müvafiq genetik imkanların ən çoxu 50-60%-i həcmində həyata keçirilir. Bu səbəbdən bu sahənin inkişafında innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi üçün elmi araşdırmalarla yanaşı, mövcud və gələcəkdə gözlənilən elmi-texniki nailiyyətlərdən daha geniş və əlverişli şəkildə istifadə imkanlarını artırmaq lazımdır.

Nəticə və Təkliflər

Elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərin nəticələri üzrə milli təcrübə onu göstərir ki, kənd təsərrüfatında innovasiya proseslərinin müasir tendensiyası ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən bir çox iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, aqrar elm kifayət qədər keyfiyyətli elmi məhsul istehsal etməklə son illərdə uğurlu şəkildə fəaliyyət göstərirdisə, digər tərəfdən qabaqcıl təsərrüfatlar isə mənfi vəziyyəti (bir qayda olaraq, xarici xarakterli) dəf etməklə innovasiyaların mənimsənilməsinə təşkil edir. Lakin təəssüf ki, bu bütövlüklə aqrar sənaye kompleksi üzrə baş vermir. Yaranmış iqtisadi situasiya, elmi-texniki və elmtutumlu məhsula olan tədiyyə qabiliyyətli tələbi kəskin şəkildə aşağı düşməsi əks tendensiyanı və innovasiya prosesinin inkişafında ləngimələri şərtləndirdi. İstehsalın texniki-texnoloji modernləşdirilməsi və yeniliklərin tətbiqi əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsi əvəzinə sadə metod və texnologiyalardan istifadəyə qayıdış müşahidə edilir, bu da faktiki olaraq kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye kompleksinin digər sahələrinin mühüm inkişaf istiqaməti kimi elmtutumlu istehsalın yaradılması kursundan kənarlaşmanı ifadə edir.

Elm və istehsalın inteqrasiyasının sürətləndirilməsi problemlərinin analizi göstərdi ki, kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istehsal, elm, təhsil və maliyyə təşkilatları arasında olan əlaqəli innovasiya strukturunun olmaması ilə bağlı olaraq çətinləşir. Yeniliklərin hazırlanması ilə onların istehsal tətbiqi arasında vahid davamlı proses olmadan, innovasiya fəaliyyəti səmərəli ola bilməz. Bu zaman metodiki, düşünülmüş innovasiya fəaliyyətinin təşkili üçün hər bir tərkib hissənin öz yerini nəzərə almaq lazımdır. Öz növbəsində elmi sfera mövcud resurslar və imkanlardan istifadə etməklə, dünyada olan nailiyyətləri analiz edib və mövcud istehsal tələblərini nəzərə almaqla kənd təsərrüfatı istehsalçılarını yeni texnologiyalar və yeniliklərlə təmin etməlidir. Elmi nailiyyətləri tətbiq etməklə və müxtəlif maliyyə təşkilatlarının dəstəyi altında iri torpaq sahibləri kənd təsərrüfatının aparıcı ölkələrdən olan elmi-texniki geriliyini aşmaqla və onun rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməklə öz fəaliyyətini təkmilləşdirəcək və inkişaf etdirəcəkdir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq Azərbaycanda aqrar sektorda innovasiyaların inkişafı üçün aşağıdakıların reallaşdırılması əhəmiyyətli ola bilər:

- Aqrar sahədə müasir texnologiyaların tətbiqinə təşkilati, maliyyə mexanizmləri vasitəsilə dəstək verilməsi;
- Aqrar sahədə kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sığortalıması sisteminin qurulması;
- Elmi-tədqiqatların aqrar istehsalla bütünlüyünün təşkil olunması;
- İKT-nin yeniliklərdən həm kənd təsərrüfatı istehsalında, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və satışında istifadənin stimullaşdırılması.

Ədəbiyyat

- K. Baldin. İnnovasiyalar: sistem analizi və idarəetmə, 2005. S.116
- İ. Qolubov. Kənd təsərrüfatında istehsalın diversifikasiya metodologiyası, 2011, s-98-120.
- İ. Rodionova. Aqrar iqtisadiyyatın inkişafının innovativ yolu, 2010. Səh. 70-73
- Dulupçu M. A. və Sungur O. Yenilik, İşbirliyi və Girişimçilik, Batı Karadeniz Bölgesi (Antalya, Burdur, Isparta, IBBS TR61), KOBİ'lerin Tutumlarının Değerlendirilmesi. 2007.
- Recepoglu, M. ve Dogan, K. C. 2014. "Bölgesel Kalkınmada Girişimciliğin ve Teknolojinin Yeri: TR 83 Bölge Analizi", Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı:10.
- Tosunoğlu, B. T. Girişimçilik ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişme Sürecinde Girişimciliğin Yeri, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir. 2003.
- A.F.Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması. Bakı. "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2014 -184 s.
- A.Ş.Şəkəraliyev. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı-2011. 526 s.
- V.H.Abbasov. Aqrar iqtisadiyyat. Dərslik. Bakı-2017, "Ecoprint" nəşriyyatı, 468 s.

Azərbaycanda Dövlət Borcu və Fiskal Dayanıqlılığın Qiymətləndirilməsi

*Fatimə XURŞUDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
khurshudzada95@gmail.com*

Xülasə

Son illərdə iqtisadi dalğalanmalar neftin qiymətində baş verən enmələrin nəticəsi kimi təzahür etmişdir. Belə ki, bu dəyişikliklər manatın dollar qarşısında dəyərini itirməsinə, yəni devalvasiyaya səbəb oldu. Məzənnə dəyişikliklərinin yaratdığı əsas problem xarici valyutada olan borcların dəyərinin artması ilə gələcək dövr üçün izlənilən fiskal siyasətin etibarlılığına, ümumilikdə isə fiskal dayanıqlılığın nə dərəcədə təmin olunacağı barədə suallar yaratmaqla bugünə qədər dayanıqlılığın necə olması ilə əlaqəli suallar yaratdı. Yəni keçmiş dövr üçün aparılan analizlər iqtisadiyyatdakı mövcud vəziyyət haqda xəbər verirdi mi? Məhz bu səbəbdən araşdırmanın bu istiqamətdə aparılması özü ilə birlikdə önəmli nəticələr verə bilər. Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət borcunun cari səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsidir. Dövlət borcunun hansı səviyyədə seyr etməsini, bu səviyyənin fiskal dayanıqlılığa təhlükə yaradıb yaratmadığını müəyyənləşdirmək tədqiqat işinin önündə duran vacib məsələdir.

Araşdırma beynəlxalq elmi işlərlə yanaşı ölkəmizin iqtisadi göstəriciləri barədə gərəkli məlumatları təmin edən Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bank kimi rəsmi qurumların elektron ünvanlarına istinad etmişdir. Bu mənbələr vasitəsilə analizin aparılması SPSS Proqram paketi, MS Excel proqramının köməklikləri ilə tamamlanmışdır. Əsas yanaşma Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən razılaşdırılmış Maastricht meyarlarına fokuslanır.

Nəticədə dövlət borcunun son illər izlədiyi tendensiya və fiskal dayanıqlılığın səviyyəsi müəyyən edilmişdir. Həmçinin, önümüzdəki illərdə göstəricilərin necə dəyişəcəyi bəzi amillər əsasında dəyərləndirilmişdir. Analizlərdən alınmış nəticələr gələcək dövrdə tətbiq ediləcək iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün önəmlidir. Lakin analizlər aparılarkən ətraflı təhlillərin aparılması üçün gərəkli bir sıra göstəricilərin əldə edilməsində problemlər olmuşdur. Bu isə öz növbəsində bir çox istiqamətdə dəyərləndirmələrə maneə törətmişdir.

Açar sözlər : Dövlət borcu, Fiskal dayanıqlılıq, Maastricht meyarları.

Giriş

Dövlət borclarının inflyasiyada artıma səbəb olduğu artıq reallıq kimi qəbul edilmişdir. Bu səbəblə dövlət borcları iqtisadi gerilmə dövründə istehlak xərclərini, investisiyaları və məşğulluğu artırmağa istiqamətlənmiş bir üsul olaraq istifadə olunur. Bunun qarşılığında dövlət borclarının ödənilməsi iqtisadi böyümə üzərində tormozlayıcı təsirə səbəb ola bilər. Dövlət borclarının ümumi xərc səviyyəsi, dolayısıyla məşğulluq və milli gəlir üzərindəki təsiri isə real investisiyalara, yəni kapital malları alışına bağlıdır, işsizlik səviyyəsinin yüksək olduğu dövrdə investisiyaların tələb etdiyindən daha böyük miqdarda yığılması dövlət borclarının şəxsi investisiyalara məhdudlaşdırıcı təsiri olmaz, nə də bu investisiyaların dəyərini artırmaz. Belə bir vəziyyətdə dövlət istifadə edilməyən mənbələrdən borclanmağa üstünlük verəcəkdir. Tam

məşğulluğun olduğu zamanlarda real investisiyalar yığımı bütövlükdə əhatə etdiyinə və banklar kredit həddinə çatdığına görə, dövlət borcları şəxsi istehlakların məhdudlaşdırılmasına yol açar.

Dövlət borcu, qısa desək, iqtisadiyyatdakı özəl sektordan, yəni şəxslər, şirkətlər və banklar da daxil olmaqla müxtəlif maliyyə qurumlarından alınan borcları əhatə edir. Xəzinədarlıq qurumlarının Mərkəzi Bankdan təmin etdiyi vəsaitlər borcdan daha çox pul yaratma funksiyasını daşıyır. Dövlət borcları, böyük həcmdə istehlak vəsaitlərinin limitlənməsinə səbəb olan vergi artımlarının tərsinə, demək olar tamamilə yığımlardan təmin olunur. İnsanların əksəriyyəti artan vergi yükünü istehlakı azaldaraq ödəmək məcburiyyətində qalır. Amma əksinə olaraq dövlət borcu könüllü xüsusiyyət daşıyır. Xəzinədarlığın buraxdığı qiymətli kağızı alan şəxs böyük ehtimalla istehlak xərclərini azaldaraq investisiya etməz. Lakin dövlət borcu bazar faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olarsa, eyni zamanda monetar yığımların artmasına da təşviq edə bilər.

Dövlət borcları başqa istiqamətlərdən də iqtisadiyyata təsirli ola bilər. Qiymətli kağız alış-satışı pul təklifini və kapital bazarını tənzimləyən bir vasitə olaraq istifadə edilir. Həmçinin, dövlət borcu vergi dərəcələrinin normadan çox artırılması nəticəsində yarana biləcək mənfi nəticələrin qarşısını alır. Digər tərəfdən, fərqli yollarla uyğun vasitələrlə qarşılanmayan dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün alternativ variant təşkil edir. Və ya xarici borclanma bəzi ölkələrin xarici valyuta tələblərinin qarşılanmasına kömək edir.

Dövlət borcu çox vaxt vergi gəlirlərini artırmaq və dövlət xərclərini azaltmaq variantlarından daha uyğun görünə bilər, bir ölkənin xarici və daxili borclanmasının müəyyən həddi vardır. Hətta bəzi ölkələrdə dövlət borcuna qanunlarla müəyyən limitlər tətbiq olunmuşdur. Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti ölkələrdən asılı olaraq 0.1-dən ikiqatına qədər dəyişə bilər.

Tədqiqat işinin digər obyektinə - fiskal dayanıqlılıq, xüsusilə, 1970-ci illərin sonlarından başlayaraq 1980-ci illərdə üzərində olduqca çox müzakirələr aparılan və hal-hazırda da yaşanan borc böhranı ilə yenidən məşhurlaşan bir göstəricidir. Makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması, dövlət maliyyə tarazlığının qorunması, büdcənin və dövlət borc quruluşunun iqtisadi struktura uyğun şəkildə idarə edilməsi və büdcə siyasətlərinin orta və uzunmüddətli hədəflərinin dayanıqlı olması, fiskal dayanıqlılığın təmin olunması üçün əsasdır. Ölkələrin borc ödəmə qabiliyyəti və büdcə tarazlığı başda olmaqla maliyyə intizamının təmini, makroiqtisadi dəyişikliklərə uyğun bir siyasətin formalaşdırılması, daxili və xarici tarazlığın təmin olunması kimi bir çox hədəfin yerinə yetirilməsi fiskal dayanıqlılığı ifadə edir. Bu səbəblə də bir ölkədə uyğun siyasətlərin düzgün nəticələnməsi üçün mövcud maliyyə göstəricilərindəki bərabərlik böyük əhəmiyyət daşıyır. Maliyyə göstəricilərinin qarşılıqlı münasibətlərinin tarazlı və qərarlı

olması fiskal dayanıqlılığın müəyyənəşdirilməsində təsirli rol oynayır. Fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi üçün 6 formada hesablamalar aparılır.

Şəkil 2: Fiskal dayanıqlılığın formaları

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası

Fiskal dayanıqlılıq və borc dayanıqlılığı arasındakı fərqliliklər isə ədəbiyyatda tez-tez müzakirə olunur. Bu mənada siyasətlərin formalaşması nəticə olaraq borcun ödəmə bilməməsinə səbəb olursa, fiskal vəziyyət dayanıqsızlıq göstərir. Borcun ödəmə bilməməsi üçün gələcəkdə ortaya çıxacaq çox böyük və maliyyə tələb edən düzəlişlər səbəbilə, borc ödəmə bilmək sadəcə dayanıqlılıq üçün zəruri şərtidir. Fiskal dayanıqlılıq siyasi dəyişikliklər etmədən borcların ödəmə bilməməsi imkanını təmin edir. Bu səbəblə də, əgər bir ölkə gələcəkdə gəlir və xərc tarazlığında ciddi bir dəyişiklik etmədən borclarını idarə edə bilirsə, demək onun siyasəti dayanıqlıdır. (Alvarado; İzquierdo; Panizza, 2004, p.6; Mackenzie, 1991, p.72).

Metod

Tədqiqat işində daha çox kəmiyyət yönlü metodlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, aparılan araşdırmada ilkin olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən razılaşdırılmış Maastricht müqaviləsindəki kritik dəyərlər əsasında dövlət borcu üzrə bir sıra təhlillərlə yanaşı fiskal dayanıqlılıqla bağlı da analiz tərtib edilməsinə üstünlük verilmişdir. Maastricht meyarları dövlət borcu və ÜDM əsasında bir neçə istiqamətdə dəyərləndirmələrə imkan yaradır. Kritik limit həddi aşıldıqda dövlət borcu dövlət üçün təhlükəli bir hal alır və gələcəkdə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməmə kimi bir risk yaranır.

Cədvəl 1. Dövlət borcunun qəbul edilən səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Meyarlar	Meyarların izahı	Qəbul edilən limitlər
Dövlət borcu və ÜDM nisbəti	Ölkənin iqtisadi dayanıqlılıq səviyyəsini təmin edir.	$\leq 60\%$ ÜDM (Maastricht anlaşması meyarı)
Xarici borc və ÜDM nisbəti	Ölkənin borclarını geri qaytarma potensialını dəyərləndirir.	$\leq 30\%$ (BVF)
Dövlət borcları üçün ödənilmiş faizlər və hökumət xərcləri nisbəti	Ölkənin borc yükünü dəyərləndirir.	$\leq 10\%$ (BVF)
Büdcə defisiti və ÜDM nisbəti, %	Ölkənin maliyyə vəziyyətini dəyərləndirir.	$\geq 3\%$ (Maastricht anlaşması meyarı)

Mənbə: Karazijene, Z. (2015)

Həmçinin, beynəlxalq araşdırmalarda daha çox güvənilən borc və ÜDM münasibətinin ölkəmizdə necə olduğu SPSS analiz paketində reqressiya analizinin qurulması ilə daha dəqiq tədqiq edilmişdir.

Bu metodlarla yanaşı, bir sıra iqtisadi və büdcə göstəricilərinin toplanması ilə borc və dayanıqlılıq durumu öyrənilmişdir. Burada əsaslanılan göstərici daha çox ÜDM olsa da, borca xidmət xərcləri, borclar üzrə faiz ödənişləri, eləcə də, vergi gəlirləri, büdcə defisiti/profitsiti kimi məlumatlar əsasında araşdırmanın gücü artırılmışdır.

Analiz

Son illər ərzində effektiv maliyyə sisteminin formalaşdırılması və inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar dövlət borcunun sistemləşdirilməsini də özündə əhatə etmişdir. Dövlət borcunların əsas məqsədi ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa hədəflənmiş proqramların reallaşdırılması, büdcədə olan kəsrin maliyyələşdirilməsi, dövlət investisiyalarına təminat yaratmaq və eləcə də, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsaslanmış bir sıra məsələləri həll etməkdir.

2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi, ölkənin ticarət tərəfdaşlığı etdiyi ölkələrdə də iqtisadi tənəzzülə meyillərin daha da ciddiləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirlərini göstərmişdir. Tədiyyə balansında olan qeyri-tarazlıqların balanslaşdırılması məqsədilə 2015-ci ildən artıq Mərkəzi Bank üzən məzənnə rejiminə keçidi təmin etmiş və manatın məzənnəsi ABŞ dollarına nisbətə ucuzlaşmışdır. Tədiyyə balansında və aktivlərdə baş verən geriləmələr öz təsirini maliyyə sabitliyinin zəifləməsi yolu ilə dövlət borcunun dayanıqlılığına risklərdə göstərmiş, borc məbləğinin manat ekvivalenti və dolayısıyla da borc/ ÜDM nisbətinin artmışdır. Beləliklə də, 2015-2016-cı illərdə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

iqtisadi daralma müşahidə edilmiş və xarici borclar üzrə ödənişlərin artması dövlət büdcəsində əlavə təzyiqə səbəb olmuşdur. Aparılan islahatlar nəticəsində araşdırmalar göstərir ki, son illər iqtisadiyyatda baş verən iqtisadi durğunluq artıq tədricən aradan qalxmağa başlamış, 2016-cı ildə ÜDM artım tempi aşağı olsa da, 2017 və 2018-ci illərdə artıq artım müşahidə olunur.

2015-ci ilin sonundan etibarən iqtisadi gedişlərdə dəyişikliklər edilərək, həmçinin iqtisadiyyatın diversifikasiyası üzrə aparılan tədbirlər, neftin dünya bazarındakı qiymətinin qismən qalxması Azərbaycanın tədiyyə balansını möhkəmləndirmiş, fəaliyyət göstərən müəssisələrin sıx qarşılıqlı əlaqə ilə çalışması iqtisadiyyatın sürətli şəkildə tarazlaşmasını təmin etmiş və makroiqtisadi dayanıqlılığı artırmışdır. Bu makroiqtisadi dayanıqlılığın artması da iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə təsir göstərmiş, qeyri-neft sektorunda 2.7 % artım qeydə alınmışdır. İqtisadi canlanma dövlət tərəfindən investisiya xərclərinin və qeyri-neft məhsullarının ixracı, eləcə də istehlakçı kütlənin iqtisadi rejimə inamı nəticəsində təmin edilə bilməmişdir. Əhalinin nominal gəlirlərinin artması nəticəsində son illər istehlak xərcləri artım göstərmişdir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, biznes və investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması, qeyri-neft və aqrar sektorun canlandırılması, kiçik və orta sahibkarlığa yardım sahəsində aparılan islahatlar real sektorun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Aşağıda hazırlanmış cədvəldə 2018 üçün faktiki dövlət borcunun təsdiqlənməməsi səbəbilə 2012-2017-ci illər üzrə borcla bağlı göstəricilər təqdim olunur:

Cədvəl 2: Borc və ÜDM göstəriciləri (min manatla)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Daxili borc	3046.3	2604.4	1509	4639.2	1230.1	1029.3	-
Xarici borc	4481.1	4753.2	5081.5	10751	12241.3	15978.1	-
Cəmi borc	7527.4	7357.6	6590.5	15390.2	13471.4	17007.4	14922.1
ÜDM	54743.7	58182	59014.1	54380	60425.2	70135.1	79797.3
Daxili borc / ÜDM (%)	5.6	4.5	2.56	8.53	2.04	1.50	-
Xarici borc/ÜDM (%)	8.3	8.2	8.6	19.8	20.4	22.8	-
Cəmi borc /ÜDM (%)	13.8	12.6	11.2	28.3	22.5	24.3	18.7
Faiz ödənişləri/Xərclər (%)	0.9	1.0	1.2	1.5	1.5	2.2	2.7
Büdcə defisit(profitsiti)/ÜDM(%)	-0.1	0.1	-0.5	3.0	-5.3	-1.9	-3.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bankı və müəllifin hesablamaları

Maastricht anlaşmasına əsasən verilən göstəricilər təhlil olunmuşdur. Burada 2012-2018-ci illər üzrə əldə edilməsi mümkün məlumatlar istifadə olunmuşdur. Belə ki, ötən ilin bəzi yekun rəqəmləri hələ ki, açıqlanmayıb. İlk öncə borc üzrə ümumi tendensiyaya nəzər yetirsək, görürük

ki, dinamik şəkildə artım və ya azalma müşahidə edilməsə də, ümumi nəticə etibarilə dövlət borcları artım göstərmişdir. Müşahidə edilən ən yüksək artım 2015-ci ildə devalvasiya ilə əlaqədar olaraq xarici borcların məzənnə fərqiindən artması nəticəsində baş vermişdir. Anlaşmanın ilk göstəricisi olan dövlət borcu və ÜDM nisbətini 60 %-dən kiçik olmasının məqbul hesab edilməsi ilə analizi ölkədə iqtisadi dayanıqlılıq səviyyəsinin təmin olunduğunu deməyə əsas verir. Devalvasiyaya qədər bu göstərici olduqca yaxşı nəticələr versə də, devalvasiyadan sonra artan borc yükü ilə əlaqəli olaraq nisbət iki dəfəyə qədər artmış, növbəti illərdə dayanıqlı bir səviyyədə seyr etməmişdir.

Ölkənin xarici borclarını geri qaytarma potensialını dəyərləndirmək üçün xarici borcların ÜDM-ə nisbətini analiz etmək tələb olunur. Xarici borcların vaxtında ödəmə bilməməsi ölkənin formalaşdırdığı iqtisadi imicə zərər vura bilər. Azərbaycanda bu nisbət də devalvasiyaya kimi aşağı səviyyədə seyr etmiş, lakin son illər artmaqda davam edir. Bu isə bu tempdə davam edəcəyi halda xarici borcların ödənilməsində problemlərin olacağından xəbər verir. Lakin cari dövr üçün risk müşahidə edilmir.

Sırf dövlət borclarına faiz ödənişlərinin xərclərə nisbəti isə dövlətin xalis aldığı borcdan əlavə bu borclara görə əlavə gələn borc yükünü dəyərləndirməyə imkan verir. BVF tərəfindən qəbul edilən meyar bu nisbətini 10%-dən aşağı olmasıdır. Ölkəmizin xərclərində faiz ödənişlərinin payı bu ana qədər 3%-dən yuxarı olmamışdır. Lakin son illərdə bu nisbət artmağa doğru dəyişdiyi diqqəti çəkir.

Büdcə defisiti/profitsinin ÜDM-ə nisbətini təhlil etməklə ölkənin maliyyə dayanıqlılığını müəyyən etmək mümkündür. Maastricht anlaşması meyarı bu nisbətini 3%-dən yuxarı və ya bərabər olmasını tələb etsə də, xərclərin gəlirləri bir çox illərdə üstələməsi bu rəqəmin mənfi səviyyədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız 2015-ci ildə bu nisbət meyarın tələbinə cavab vermişdir. Lakin növbəti ildə 8.3 qədər azalaraq ən aşağı qiyməti almışdır. Bu isə Azərbaycanın maliyyə vəziyyətinin dayanıqsız olduğunu bildirir.

Fiskal dayanıqlılıqla bağlı aparılan nəzəri araşdırmalarda yanaşmaların müxtəlifliyi göstərir ki, qəbul olunmuş konkret bir qiymətləndirmə modeli yoxdur. Olduqca təfərrüatlı aparılan araşdırmalar, dəqiqliklə qurulmuş modellər var olsa da, tarixən fiskal dayanıqlılığı qiymətləndirmək üçün borc/ÜDM nisbətindən daha çox istifadə olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, fiskal dayanıqlılıq hər bir ölkənin struktur quruluşu, inkişaf istiqamətindən asılı olaraq fərqli araşdırıla bilər. Ölkəmizin iqtisadi quruluşuna əsasən dövlət borcu üzərindən fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi əlverişli hesab oluna bilər.

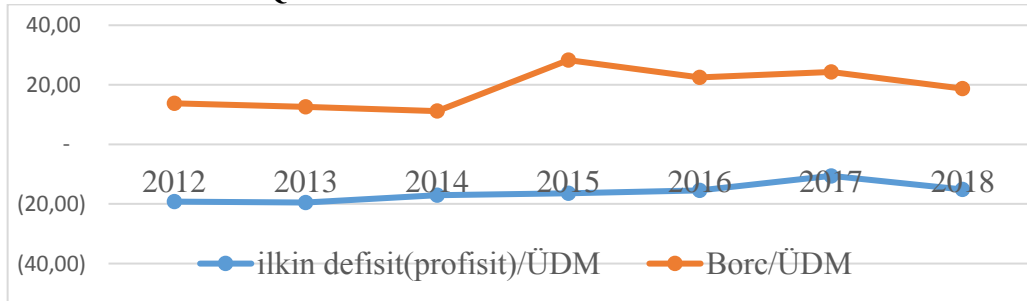
Fiskal dayanıqlılığa mühasibatlıq yanaşmasına əsasən 2012-2018-ci illər üzrə ilkin balans (profisit/defisit) əsasında ÜDM ilə borc asılılığının dəyişən tempi analiz edilmişdir. İlkin balans belədir:

(Vergi gəlirləri - Dövlət borcu) - Dövlət xərcləri = İlkin balans (7)

Bərabərliyin sol tərəfi müsbət rəqəm verərsə, bu ilkin profisiti, mənfi rəqəm verərsə, ilkin defisiti ifadə edir.

İlkin profisitə ÜDM-ə nisbətindən borc/ÜDM nisbətindən yüksək olması ilkin profisitə dayanıqlılığını göstərir. Bu isə öz növbəsində fiskal dayanıqlılığın etibarlılığını qiymətləndirməyə kömək etmiş olur. Belə ki, ilkin profisit/ÜDM nisbətindən yüksək olması birbaşa fiskal dayanıqlılığın olduğunu ifadə etməsə də, dolayı olaraq fiskal siyasətin ilkin balans qədərki hissəsinin düzgün işlədiyini söyləməyə imkan verir. Lakin ilkin defisitə olması fiskal siyasətin yalnız olmasını da göstərmir. Yəni dayanıqlılığı konkret qiymətləndirmək üçün uzunmüddətli dövr üzrə müəyyən temp gözlənməli və eləcə də, iqtisadiyyatın inkişafına diqqət yetirilməlidir.

Qrafik 5: İlkin balans və borcun ÜDM-ə nisbəti

Mənbə: Müəllifin hesablamaları və Dövlət Büdcəsi haqda qanunlar

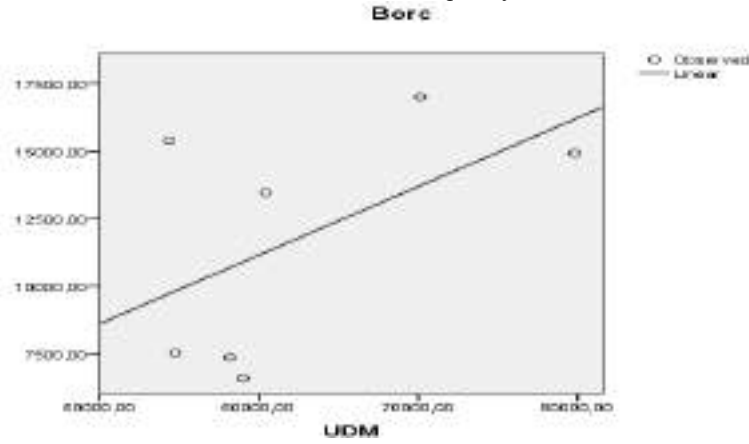
Qrafikdə ilkin defisit/ÜDM nisbəti ilə Borc/ÜDM nisbətindən göstəriciləri verilmişdir. Deyildiyi kimi borc/ÜDM nisbətindən digər nisbətədən aşağı olması arzuolunan hesab olursa da, Azərbaycanda 2012-2018-ci illər üzrə dəyişikliklər məhz belə olmuşdur. Qrafikdən də aydındır ki, illər üzrə nisbətlərin dəyişim tempi davamlı artmır və ya azalmır. Bu isə öz növbəsində fiskal siyasətin dayanıqlılığına risk yaradır. Lakin hər iki nisbətə dəyişməsi ümumi demək olar ki, təxmini eyni dinamikada baş vermişdir. Bu isə iki göstərici arasında müəyyən uyğunluq olduğunu göstərir. Tələb olunan, borcun dayanıqlı bir dəyişim göstərməsi olduğundan qrafikdən fiskal dayanıqlılığın təmin edildiyi nəticəsinə çıxmaq elə də doğru deyildir.

Borcun dəyişmə dinamikası və eləcə də, iqtisadi inkişaf göstəricisi olan ÜDM qiymətləndirmələri də öz növbəsində fiskal siyasətin nə dərəcədə uğurlu tətbiq və tətbiq

olunduğunu nümayiş etdirmək iqtidardındadır. Təbii ki, burada ceteris paribus, yəni iqtisadi şərtlərin dəyişməz olması əsas götürülür. Cədvəl 4-ə də nəzər yetirdikdə tam asılılıq olmasa da, borc və ÜDM arasında uyğunluq müşahidə edilir. Elə bu səbəbdən də, bu iki göstərici arasında olan əlaqəni aydınlaşdırmaq məqsədilə SPSS proqramı vasitəsilə reqressiya analizi aparılmış, əldə edilən cədvəl və qrafiklər belə olmuşdur:

Qrafik 6: Borc və ÜDM reqressiya analizi

Qrafik bizə yayınmaların bir düz xətt ətrafında dəyişdiyini göstərir. Bu isə o deməkdir ki, borcda baş verən dəyişikliklər ÜDM-in həcmində baş verən dəyişikliklərlə müsbət korrelyasiyaya sahibdir.

SPSS proqramı ilə alınan reqressiya analizinin nəticələri müəyyən cədvəllər üzrə toplanmışdır. Bu analiz cədvəl 4 əsasında aparılmışdır. 2012-2018-ci illərin borc və ÜDM üzrə əldə edilmiş qiymətləri baza götürülərək müşahidə obyektini 7-dir.

Cədvəl 3: Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Borc	1,1752E4	4428,18639	7
UDM	6,2382E4	9296,86936	7

Descriptive Statistics cədvəli əsasında sadə statistik göstəricilər – borc və ÜDM-in ayrılıqda dəyərlərinin ortası və standard xətası verilmişdir.

Cədvəl 4: Correlations

		Borc	UDM
Pearson Correlation	Borc	1,000	,533
	UDM	,533	1,000
Sig. (1-tailed)	Borc		,109
	UDM	,109	
N	Borc	7	7
	UDM	7	7

Pearson analizinin nəticələrinin qiymətləndirməsi bizə göstərir ki, borc və ÜDM arasındakı münasibətin gücün orta dərəcədədir.

Növbəti qrafik isə 0.141 dərəcəsində münasibət müəyyən edir. Bu isə tələb olunan ($p \leq 0.05$) meyardan yuxarı olduğu üçün yenə də borc və ÜDM arasında uyğunluq olmadığını bildirir.

Cədvəl 5 : Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics					
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	Durbin-Watson
1	,533 ^a	,284	,141	4105,27378	,284	1,981	1	5	,218	1,604

a. Predictors: (Constant), UDM

b. Dependent Variable: Borc

Həmçinin, R square göstəricisi 0.284-dür. Bu o deməkdir ki, baza variyasiyanın 28.4%-i düz reqressiya əlaqəsinə malikdir. Durbin-Watson 1.604 göstərici ilə $1.5 < d < 2.5$ aralığında kritik hədd hesab edildiyindən bir daha reqressiyanın zəif olduğunu bildirir.

Digər cədvəl isə əsasən çoxdəyişənli reqressiya modellərində effektiv qiymət göstərdiyindən birdəyişənli modellərdə elə də əhəmiyyət daşıdır.

Cədvəl 6: Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95% Confidence Interval for B		Collinearity Statistics	
	B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound	Tolerance	VIF
1 (Constant)	-4076,174	11352,394		-,359	,734	33258,432	25106,083		
UDM	,254	,180	,533	1,407	,218	-,210	,717	1,000	1,000

a. Dependent Variable:
Borc

Lakin bu cədvələ əsasən regressiya modeli belə qurula bilər:

$$\text{Borc} = 0.0254 \cdot \text{ÜDM} - 4076.174$$

Bu tənliyə əsasən, ÜDM hər 1 milyon USD artması borcu 25400 USD artırır.

Cədvəl 7 : Collinearity Diagnostics^a

Model	Dimension	Eigenvalue	Condition Index	Variance Proportions	
				(Constant)	UDM
1	1	1,991	1,000	,00	,00
	2	,009	14,564	1,00	1,00

Tədqiqat işinin yekununda dövlət borcu ilə ÜDM arasında yetərli uyğun dəyişmə tendensiyası müşahidə edilməsə də, borc/ÜDM nisbəti beynəlxalq qiymətlərə nisbətə olduca aşağıdır. Lakin mövcud problem bu nisbətə müəyyən hədd daxilində və dinamika ilə dəyişməməsidir. Daha yaxşı olar ki, bu nisbət konkret hədd üzrə sabitlənməsi təmin olunsun.

Borc/ÜDM nisbətindən əlavə olaraq vergi gəlirləri ilə borca xidmət xərcləri arasında da əlaqə tədqiq edilmişdir. Belə ki, vergi gəlirləri ilə borca xidmət xərclərinin nisbəti neft və qeyri-neft sahəsindən gəlirlər olmadan, sırf vergi gəlirləri ilə borcun hansı səviyyədə ödənilə biləcəyini analiz etməyə imkan verir. Burada vergi gəlirlərinin xərclərə yönəldilmədən təhlilə cəlbə sırf bu iki göstəricinin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmağa imkan verir. Vergi gəlirləri və borca xidmət xərcləri 2012-2018-ci illər üzrə hər il tərtib olunmuş büdcə qanunlarına istinad edir.

Cədvəl 8: Vergi gəlirləri və borca xərclər münasibəti

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi vergidən gəlirlər	6696600.0	7958200.0	8858000.0	9099200.0	8677000.0	10565000.0	11264000.0

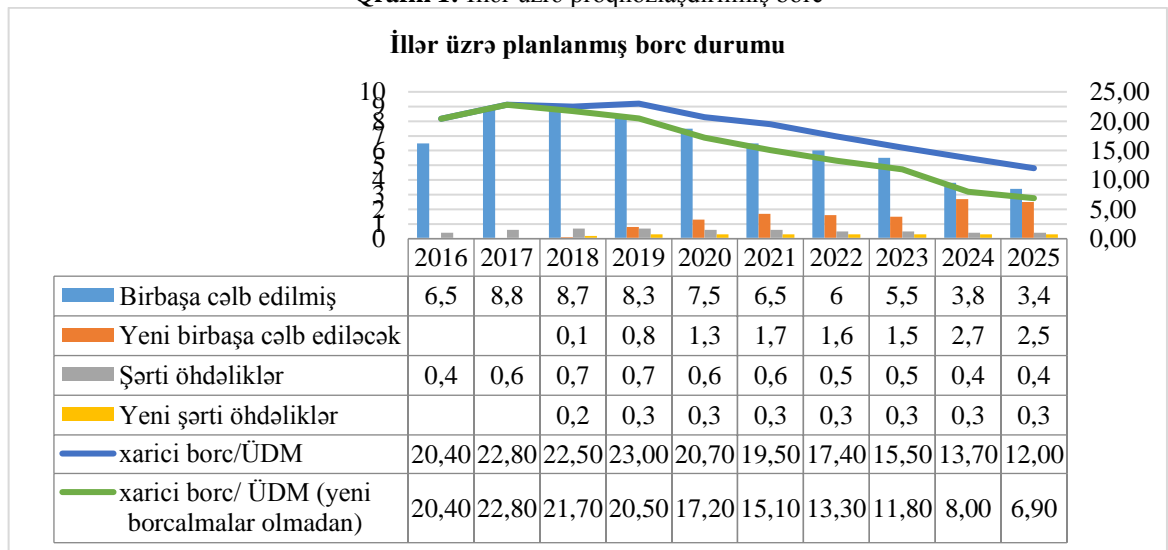
Dövlət borcuna xərclər	624822.6	1561375.1	1561004.1	1549404.3	2499470.3	3283599.4	4525555.0
Vergi gəlirləri/Dövlət borcuna xərclər	10.7	5.1	5.7	5.9	3.5	3.2	2.5

Mənbə: Dövlət büdcəsi haqqında qanunlar

Hazırlanmış cədvələ əsasən, vergi gəlirlərinin dövlət borclarına xidmət xərclərinə nisbəti ən yüksək rəqəmi elə 2012-ci ildə olmuşdur. Nisbət illər üzrə azalan tempdə davam etmişdir. Ən böyük azalmanın müşahidə edildiyi 2013-cü ildə borca xidmət xərclərinin 1 milyon manata yaxın artması nisbətdə ciddi azalmaya səbəb olub. Lakin ən az göstərici ilə belə (2018- 2.5) aydın olur ki, vergi gəlirləri dövlət borclarına xidmət xərclərini qarşılamaq gücündədir. 2018-ci ildə vergi gəlirləri ilə borca xidmət xərclərini ödəmə qabiliyyəti 250% həcmindədir və vergi gəlirlərinin borca xidmət xərclərindən iki dəfədən də çox olmasının nəticəsidir.

Aşağıda isə “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya” əsasında formalaşdırılmış proqnoz qiymətlərinin qrafik formaları təqdim olunur. Həm cəmi dövlət borcu, həm də borca xidmət xərclərinin 2025-ci ilədək proqnozlaşdırılmış məlumatlar əhatə olunmuşdur. Qrafiklərdə bir neçə göstərici üzrə dəyişmə tempini izləmək mümkündür. Lakin ümumiləşdirsək, növbəti illərdə borcun ÜDM-ə nisbətində olan tendensiya dayanıqlı şəkildə azalması proqnozlaşdırıldığı üçün fiskal dayanıqlılığın qorunacağını demək olar. Yeni borclanmaların olmayacağı təqdirdə bu nisbət daha aşağı həddə seyr edəcəyini demək mümkündür.

Qrafik 1: İllər üzrə proqnozlaşdırılmış borc

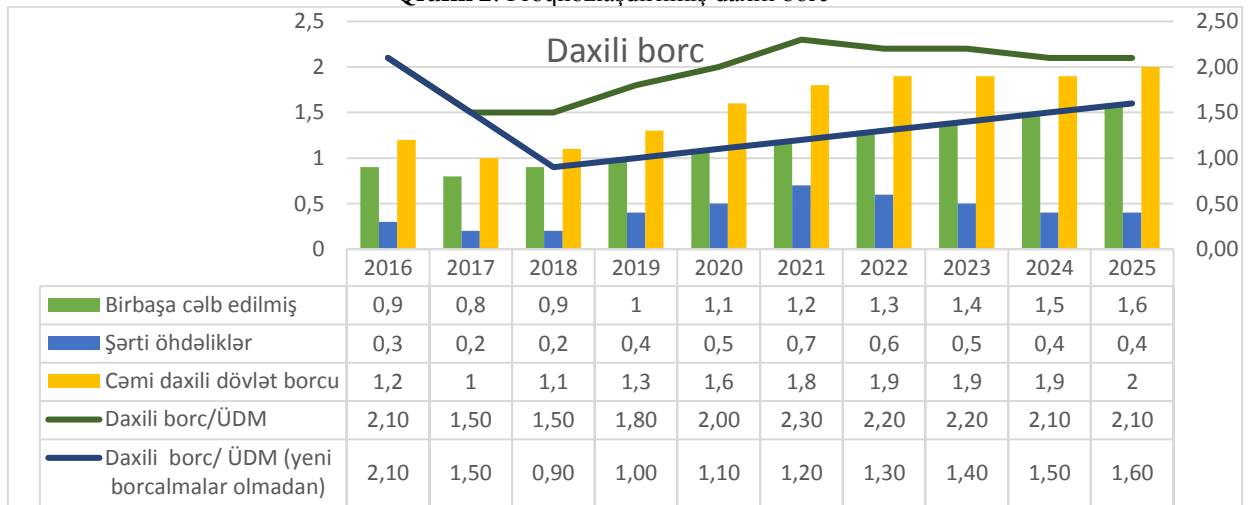

Mənbə: “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”

Qrafik 1-ə əsasən, Maastricht meyarlarının nə dərəcədə ödəndiyinə baxmaq olar. Belə ki, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 30%-i keçməməklə dövlətin borclarını ödəmə potensialında təhlükə olmadığını müşahidə edə bilərik.

Qrafik 2: Proqnozlaşdırılmış daxili borc

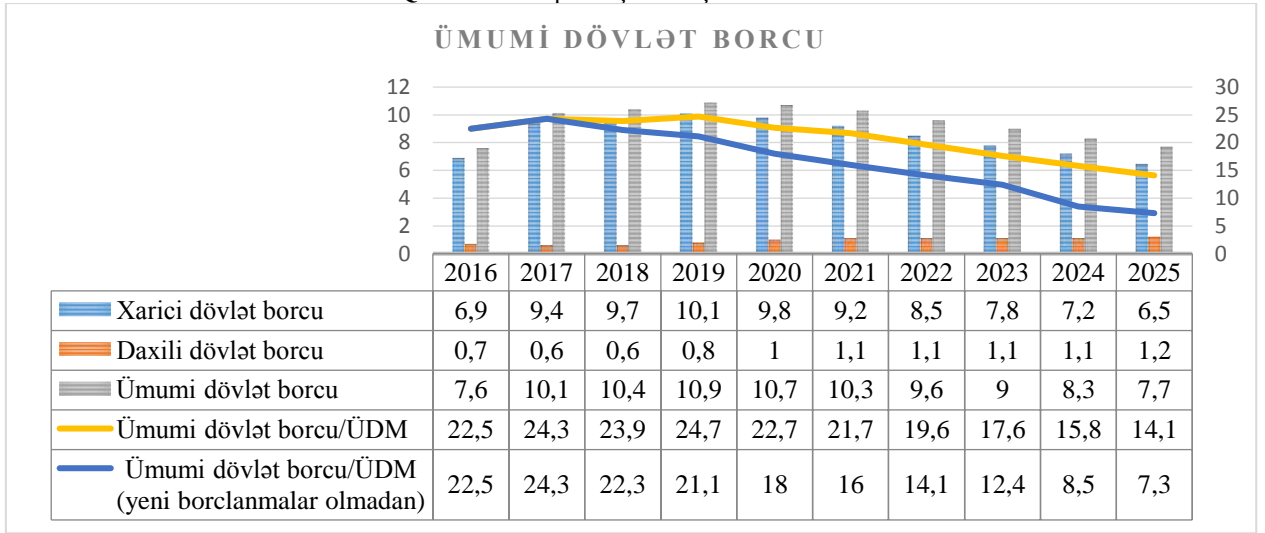
Mənbə: “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”

Qrafik 2-dən də aydın olduğu kimi daxili bazarın inkişafını təmin etmək məqsədilə daxili dövlət borcunun hər keçən il bir qədər artması proqnozlaşdırılsa da, dövlət istiqrazlarının emissiya edilməsilə büdcə üzərinə düşəcək yükün azaldılması nəzərdə tutulub.

Ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin Maastricht meyarları tələbindən olduqca aşağı həddə olması, eləcə də, bu nisbətə dayanıqlı şəkildə azalması gələcək dövr üçün fiskal dayanıqlılığın güclənəcəyini söyləməyə imkan verir.

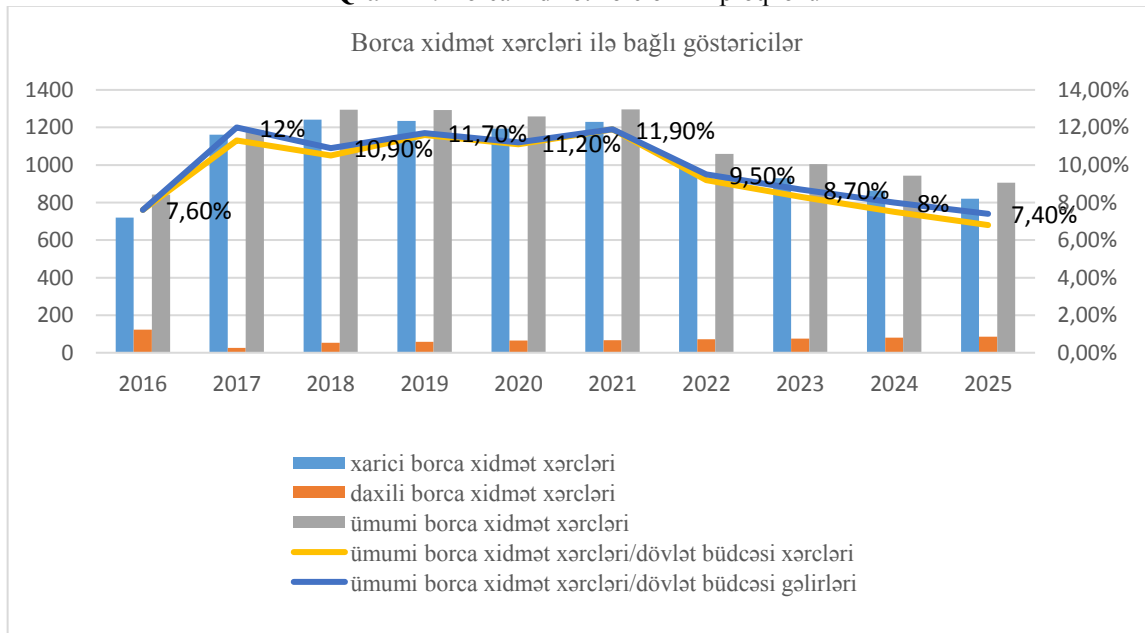
Qrafik 3: Proqnozlaşdırılmış cəmi borc

Mənbə: “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”

Növbəti qrafikdə onillik üçün gözlənilən borca xidmət xərcləri üzərindən bəzi göstəricilər verilmişdir. Borca xidmət xərclərinin ümumi xərclərə nisbəti gəlirlərə nisbətindən aşağı olması müsbət haldır. Eləcə də, bu xərclərin ümumi xərclərdə payı getdikcə azalır.

Qrafik 4: Borca xidmət xərclərinin proqnozu

Mənbə: “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya”

Nəticə və Təkliflər

Bu məqalə qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq üçün bir neçə metoddan istifadə edərək dövlət borcu və fiskal dayanıqlılıq üzrə əsas nəticələri əldə etmişdir. Təhlillər aparılarkən ilk növbədə dünya praktikasında dövlət borcu və fiskal dayanıqlılıqla bağlı nəzəri-metodoloji əsaslar araşdırılmış, qiymətləndirilməsinə olan fərqli yanaşmalar öyrənilmişdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə modelləri fərqli olsa da, ən çox müraciət edilən analiz borc/ÜDM nisbəti üzərindən olmuşdur. Belə ki, bu göstərici ÜDM-in dövlət borcunu nə dərəcədə qarşılaya biləcəyini ölçməklə ölkədə iqtisadi-fiskal dayanıqlılığın müəyyənləşdirməsinə imkan vermişdir. Azərbaycanın 2012-2018-ci illər üzrə bu analizin aparılması üçün göstəriciləri əldə edilərək analiz edilmişdir. Bu analizlərin ümumi nəticəsinə əsasən, Maastricht meyarları dəyərləndirilmiş, göstəricilərin məqbul olduğu müəyyən edilmişdir. Borcla bağlı dəyərləndirmələr bu meyarlar üzrə heç bir təhlükə göstərməsə də, illər üzrə dəyişim dinamikası olduqca dalğalanır və bu da fiskal dayanıqlılığın mövcud olmadığını göstərir. Fiskal siyasətin dayanıqlı olması həm də illər üzrə göstəricilərin konkret bir tendensiyanı izləməsinə tələb edir.

Digər metod olan SPSS vasitəsilə reqressiya analizi də bizə borcla ÜDM arasındakı münasibətlərin elə də güclü olmadığını göstərdi. Bu iki göstərici arasında reqressiyanın orta olması qrafik və cədvəllərdə öz əksini tapır.

Həmçinin, fiskal dayanıqlılığa mühaibətliq yanaşmasına əsasən, borc/ÜDM nisbəti ilə ilkin balans/ ÜDM nisbətləri müqayisə olunmuşdur. Bu yanaşmada borcun ÜDM-ə nisbətinin daha böyük olması tələb olunsa da, Azərbaycanda 2012-2018-ci illər üzrə əksi formalaşmışdır. Bu yanaşmanın nəticəsinə əsasən, fiskal dayanıqlılıq təmin olunmamışdır.

Son olaraq ölkəmizdə borca xidmət xərclərinin qeyri-neft sahələrindən, daha dəqiq desək, vergi gəlirlərindən qarşılınmasının səviyyəsi analiz edilmişdir. Alınan nəticələr göstərir ki, Azərbaycan yalnız vergi gəlirləri ilə də illik borca xidmət xərclərini qarşılaya biləcək gücdə olmuşdur. Bu isə borcların ödənməsində hər hansı təhlükənin baş verməsi riskinə qarşı təminatın olduğunu göstərir.

2019-cu ildən etibarən vergi qaydalarında dəyişikliklərin baş verməsi bundan sonrakı dövr üçün yeni araşdırma istiqaməti formalaşdırır ki, öncəki illərdə yalnız vergi gəlirləri ilə borca xidmət xərclərinin qarşılndığını müşahidə etsək də, artıq vergi gəlirlərində potensial azalmalarla borcların ödənməsində yarana biləcək vəziyyətlər araşdırma mənbəyi ola bilər. Həmçinin

strategiya üzrə ötən illərin doğruluq payını analiz etmək aparılan siyasətə etiballıq baxımından önəm daşıyacaqdır.

Ümumlikdə isə, fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədilə fiskal siyasətdə yeniliklərə ehtiyac olduğu aydındır. Dövlət borcunun müəyyən bir tendensiya üzrə davamlılığını qorumaq ən başlıca hədəf olmalıdır.

Ədəbiyyatlar

- Alvarado, C. D., Izquierdo, A., & Panizza, U. (2004). *Fiscal sustainability in emerging market countries with an application to ecuador* (No. 511). Working Paper, Inter-American Development Bank, Research Department.
- Karazijenə, Žaneta. "Critical analysis of public debt and tendencies of its management." *Public Policy and Administration* 14, no. 2 (2015): 194-208.
- Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi saytı (<https://www.cbar.az/>)
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı (<http://maliyye.gov.az/>)
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/>)
- Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası (<http://sai.gov.az/>)
- Muradov, A. J., Hasanli, Y. H., & Hajiyev, N. O. (2019). THE ASSESMENT OF IMPACT OF COMPETITIVENESS TO ECONOMIC DEVELOPMENT. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 1170-1177.

Yerli Özünüidarəetmə Orqanı Olan Bələdiyyələrin İnsanların Həyatında Rolu

***Fatimə KƏRİMLİ**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fatime.kerimli99@gmail.com*

Xülasə

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmələr haqqında qanun Konstitusiyanın 142-146 maddəsində əksini tapmışdır. 12.12.1999 ilk dəfə bələdiyyə seçimləri həyata keçirilmiş və 2735 bələdiyyə yaradılmışdır. Yerli özünüidarəetmələr xalq tərəfindən seçilən və bütövlükdə qanunlarla əhatə olunan, yerli özünüidarəetmələrin nüfuzuna aid edilən ərazi üzrə kommunal işlərin həyata keçirilməsinə sahib olan qurumdur. Yerli özünüidarəetmələr ilə icra hakimiyyəti arasında münasibət bilinməməkdədir. Respublikada gerçək idarəçiliyə mənsub bələdiyyələr yaradılmamışdır. İcra hakimiyyəti orqanlarının yerli özünüidarəələr üzərində hakimiyyət qurmasına gətirmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin göstərişinə əsasən bələdiyyələrin işinin təşkil olunması üçün milli fəaliyyət proqramının icrası vacib hesab olunmuşdur. Bu məqsədlə bələdiyyələr ərizə və şikayətlərə baxılması işini təkmilləşdirməli, onların elektron qaydada qəbulu və rəsmi cavablandırılmasını təşkil etməli, öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyətə müntəzəm məlumat verməli, həmin məlumatları mütəmadi, yenilənmiş əsaslarla internet səhifələrində yerləşdirməli, bələdiyyə qulluğuna qəbulun müsabiqə və şəffaflyq əsasında həyata keçirilməsini və bələdiyyə aktlarının internet-informasiya ehtiyatlarında açıqlanması ilə bağlı işlərini sürətləndirməlidirlər.

Müasir dövrdə mərkəzi idarələrin yerli özünü idarələrin fəaliyyətlərinə müdaxilələr Konstitusiyada öz əksini tapmadığından zidd hökmlər sayılmaqdadır. "Bələdiyyə torpaqlarının idarəsi barəsində" qanuna görə, yerli özünüidarəetmələrin öz mülkiyyətində olan torpaqların istifadə edilməsi, satışı və kirayə verilməsi dövlət idarələrin icazəsi əsasında reallaşdırılır. Konstitusiyaya görə mülk sahibləri mülkləri üzərində icarəyə vermə, istifadə etmə hüquqlarına malikdir. Lakin müasir dövrdə yerli özünüidarəetmələrin mülkiyyətləri üzərində səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmaqdadır.

"Bələdiyyələrin statusu barədə" qanun ilə yerli özünüidarəetmələr fəaliyyətləri, yəni fəaliyyətlərini davam etdirə biləcəkləri ərazilər bəllidir.

Bələdiyyələr vətəndaşların hüquqlarının təminatçısı olmaqla kifayətlənməyərək ərazisində yaşayan hər bir şəxsin hüquqlarının digər qurumlar tərəfindən də pozulmasının qarşısının alınmasına yönələn tədbirlər görməlidirlər.

Açar sözlər: Yerli özünüidarəetmə, Bələdiyyə, İnsan, Hüquq

Makroiqtisadi Göstəricilərin Azərbaycanda Fəaliyyət Göstərən Sığorta Şirkətlərinin Performansına Təsiri

Fəxriyyə MƏNSUROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
faxriyya.mva@mail.ru

Xülasə

Maliyyə qurumlarının gəlirlilik və performans analizi hər zaman önəm daşıyan və aktual mövzu olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Lakin sığorta şirkətlərinin performans dəyərləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalar digər maliyyə təşkilatları ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan daha azdır. Azərbaycanda isə bu mövzu ilə bağlı sistemli araşdırılma həyata keçirilməyib. Buna görə də, sığorta şirkətləri ilə bağlı aparacağımız araşdırma xüsusi önəm kəsb edir. Makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin performansına təsiri məqalənin əsas məqsədidir. Qarşıya qoyulan vəzifə sığorta şirkətlərinin performans ölçümü və makroiqtisadi göstəricilərlə performans arasında əlaqənin müəyyən olunmasıdır.

Tədqiqatda ROA performans ölçümü üsulundan istifadə olunmaqla şirkətlərin performansı araşdırılmışdır. Makroiqtisadi göstəricilər olan Ümumi Daxili Məhsul və İnflyasiyanın performans və gəlirliliyə təsiri analizi Eviews proqramında həyata keçirilib.

Tədqiqatın informasiya bazasını “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın illik hesabatları, Dünya Bankının ölkəmiz haqqında müəyyən məlumatları, ölkəmizin sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatları, internet şəbəkəsinin informasiya bazası təşkil etmişdir.

Tədqiqatın aparılması üçün əsas maneə Azərbaycan dilində olan nəzəri-metodoloji məlumatların azlıq təşkil etməsi hesab olunur.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində əksər sığorta şirkətlərinin mövcud vəziyyətinin çənaətbəxş olmadığı müşahidə olunmuşdur. Makroiqtisadi göstəricilərdən isə Ümumi Daxili Məhsulun sığorta şirkətlərinə güclü təsiri olduğu, inflyasiyanın təsirinin isə zəif olduğu müəyyən olunmuşdur.

Azərbaycanda maliyyə qurumlarının gəlirlilik və performans araşdırmaları azlıq təşkil etdiyindən əldə olunan nəticələr əsasında irəli sürülən təkliflər sığorta sistemi üçün əhəmiyyətli hesab olunur.

Açar sözlər: Sığorta şirkətləri, Performans, Panel Data Analizi, Makroiqtisadi göstəricilər

Giriş

Sığorta maliyyə sektorunun mühüm tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin inkişafına birbaşa dəstək verən amillərdən biridir. Sığorta latın sözü olub dilimizə tərcümədə “*təhlükəsizlik və inam*” mənasını verir.

A.Smith iqtisadiyyatda insanların riskdən qorunmaq üçün bəzən müəyyən haqq ödəmək istəmədiklərini vurğulayıb. Onun fikrincə isə sığortanın mahiyyəti bir fərdə aid olan riski və zərəri digər şəxslərlə bölüşdürməkdir. (Yalçınkaya.T və Özsoy.E,2004:1)

Sığortanın əsas prinsipləri dəyən zərərin ödənilməsilə yanaşı, sığorta vasitəsilə meydana gələ biləcək haqsız qazancların da qarşısını almaqdır.(Hızlı.B,2007:19)

- **Sığortalana bilən mənfəət (*Insurable Interest*)**
- **Xoş niyyət (*Utmost good faith*)**
- **Ödəniş (*Indemnity*)**
- **Tələfi (*Subrogation*)**
- **Təkrar sığorta (*Contribution*)**
- **Zərəərə ən yaxın səbəb (*Proximate cause*)**

Sığortalana bilən mənfəət (*Insurable Interest*) – Sığorta müqaviləsi ilə həyat və qeyri-həyat üzərindəki mənfəət zəmanət altına alınır.**Xoş niyyət (*Utmost good faith*)** – Sığortalı və ya sığorta etdirən obyektə bağlı bütün məlumatları düzgün şəkildə əks etdirməli, həmçinin sığortaçı da şərtlər barədə məlumatı düzgün əks etdirməlidir. **Ödəniş (*Indemnity*)** – Sığorta müqavilələrinin məqsədi sığortalıya dəyən zərər nəticəsində maliyyə itkisinin qarşısını almaqdır. Nəticə etibarlı ilə, sığortalı dolayı yolla mənfəət əldə etməməlidir. **Tələfi (*Subrogation*)**-Sığortalıya dəyən zərərdə üçüncü şəxsin təqsiri olarsa, sığortaçı sığortalıya dəyən zərəri ödədikdən sonra üçüncü şəxsdən təqsiri müqabilində ödəniş tələb edə bilər. Bu prinsip həyat sığortasında tətbiq olunmur. **Təkrar sığorta (*Contribution*)** – Bəzən bir riskin birdən çox sığorta şirkəti sığortalaya bilər. Hadisə baş verən zaman dəyən zərər sığorta şirkətləri arasında bölüşdürülür. Bu prinsip həddən artıq böyük obyektlərin sığortalanması zamanı istifadə olunur. **Zərəərə ən yaxın səbəb (*Proximate cause*)** - Hadisənin baş verməsində ən çox rolu olan səbəb zərəərə ən yaxın səbəb kimi qəbul olunur. Əgər səbəb birdən çox olarsa, domino effekti ilə başlangıç səbəb əsas götürülür (Uralcan.Ş,2011:49)

Azərbaycanda sığorta sistemi əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Çünki bu sistem xidmətin əsas hissəsidir. Ölkəmizdə sığorta sistemi 2 sahəni- **həyat** və **qeyri-həyat sığortası** sahələrini əhatə edir. Sığortaçılar isə bu sahələrin biri və ya hər ikisi üzrə fəaliyyət göstərə bilərlər. ("Sığorta fəaliyyəti haqqında" Qanun) Ümumilikdə isə sığorta sektorunda mövcud olan bəzi problemlərin həlli bu sahənin inkişafına gətirib çıxaracaq. İlk növbədə kapital cəhətdən banklardan asılılıq, əhali arasında inamsızlıq, maarifləndirmə sisteminin zəif inkişafı, müştərək sığorta məhsulunun demək olar ki təklif olunmaması, kənd təsərrüfatı sığortasının zəif inkişafı önəmli çatışmamazlıqlardan hesab olunur.

Sığorta şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətini performansın ölçülməsi, meydana çıxan nəticələrin dəyərləndirilməsi, nəticələrə uyğun praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi artırır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə performansının müəyyən olunması **makro səviyyədə** maliyyə sektorunun

dəyərləndirilməsində , **mikro səviyyədə** şirkətdə idarəetmə qərarlarının verilməsində mühüm rol oynayır.

Ümumilikdə **performans analizi** hər zaman önəm daşıyan və aktual mövzu olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Lakin sığorta şirkətlərinin performans dəyərləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalar digər maliyyə müəssisələri və maliyyə təşkilatları ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan daha azdır. Bu baxımdan, sığorta şirkətləri ilə bağlı aparacağımız araşdırmanın elmi ədəbiyyata təsiri xüsusi önəm kəsb edir. Əlavə olaraq elmi nəşrlərə nəzər saldıqda, xüsusən Azərbaycanda aparılan araşdırmaların say baxımından azlıq təşkil etməsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maliyyə müəssisələrinin beynəlxalq standartlar üzrə inteqrasiyasını zəiflədən amil hesab olunur. Bu kontekstdə tətbiq yeri olaraq Azərbaycan sığorta şirkətlərinin seçilməsi dünya elminə, Azərbaycan elminə və Azərbaycan sığorta şirkətlərinə faydalı olacaqdır.

Sığorta sistemində mövcud olan müəyyən problemlər müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən dünya səviyyəsində tədqiq olunmuşdur. Lakin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans dəyərləri, onların fəaliyyət istiqamətləri nisbətən az işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə təsirinin təhlili və sığorta şirkətlərinin fəaliyyət istiqamətinin təkmilləşdirilməsi perspektivlərinin müəyyən olunmasından ibarətdir. Göstərilən əsas məqsədlərə nail olmaq üçün müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi hədəflənməkdədir:

- sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti, əsas istiqamətləri və dünya praktikasına əsaslanaraq yeni fəaliyyət sahələrinin tətbiqi barədə müzakirələr aparılması;
- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin performans və gəlirlilik analizinin həyata keçirilməsi;
- ölkə üzrə makroiqtisadi göstəricilər hesab olunan Ümumi Daxili Məhsul və inflyasiya dəyərlərinin sığorta şirkətlərinin gəlirlilik və performans dəyərlərinə təsirinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın obyektini ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatın predmeti isə makroiqtisadi göstəricilər hesab olunan Ümumi Daxili Məhsul və inflyasiya dəyərləri seçilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın illik hesabatları, Dünya Bankının ölkəmiz haqqında müəyyən məlumatları, bundan başqa, ölkəmizin sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatları, müasir dövrün

İqtisadçı alimlərinin müxtəlif əsərlərində öz əksini tapmış sığorta nəzəriyyəsi, internet şəbəkəsinin informasiya bazası təşkil etmişdir.

Tədqiqatın aparılması üçün əsas maneə Azərbaycan dilində olan nəzəri-metodoloji məlumatların azlıq təşkil etməsi hesab olunur. Azərbaycanda maliyyə qurumlarının gəlirlilik və performansını əsasında aparılan araşdırmalar azlıq təşkil edir. Məhz buna görə də araşdırmadan əldə olunan nəticələr əsasında irəli sürülən təkliflər sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Metod

Tədqiqatın əsas məqsədi makroiqtisadi göstəricilərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin performansına təsirinin müəyyən olunmasıdır. Bu istiqamətdə bir sıra nisbətlər analizi çərçivəsində likvidlik nisbəti, aktivlərin idarə olunması nisbəti, borclanma nisbəti və gəlirlilik nisbəti sığorta müəssisələrinə tətbiq olunmuşdur.

İlk öncə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan sığorta şirkətlərinin 2013-2017-ci il ərzində maliyyə hesabatlarına əsasən gəlirlilik və performans analizi həyata keçirilmiş növbəti mərhələdə isə makroiqtisadi göstəricilər olan *Ümumi Daxili Məhsul* və *İnflyasiyanın* bu şirkətlərin performansına təsiri araşdırılmışdır.

Bu analizin metodu ekonometrik olaraq **Panel Data Analizi** nəzərdə tutulmuş və analiz **Eviews proqramında** həyata keçirilmişdir.

Analiz zamanı aşağıdakı əsas hipotezlər hədəflənməkdədir:

- ❖ H1: ÜDM və sığorta şirkətləri arasında pozitiv bir əlaqə mövcuddur.
- ❖ H2: İnflyasiya və sığorta şirkətləri arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur.

Cədvəl 1: Tədqiqatın informasiya bazası

İnformasiya bazası	Dövr	Mənbə
“Balans hesabatı” və “mənfəət və ya zərər haqqında hesabat”	İllik	Sığorta şirkətlərinin illik hesabatları
Ümumi Daxili Məhsul	İllik	Dünya Bankı
İnflyasiya	İllik	Dünya Bankı

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Analiz

Nisbətələr analizi. Maliyyə təhlili sahəsində ən çox istifadə olunan analizlərdən biri nisbətələr analizidir. Maliyyə hesabatlarının nisbətələr analizi “balans hesabatı” cədvəli və “mənfəət və ya zərər haqqında hesabat” cədvəlinə əsasən həyata keçirilir. Burada nisbətəri hesablaşmaqla yanaşı sonda əldə olunan nəticələrə uyğun şərh verilməsi önəmlidir.

Ən çox istifadə olunan nisbətələr aşağıdakılardır:

- ❖ Qısamüddətli likvidliyi ölçmə nisbətəri
- ❖ Fəaliyyət nisbətəri
- ❖ Borclanma nisbətəri
- ❖ Gəlirlilik nisbətəri

Cədvəl 2: Nisbətələr analizi

Elementlər	2013	2014	2015	2016	2017
Likvidlik nisbəti					
Toplam cari aktivlər/toplam qısamüddətli öhdəliklər	1,03	0,89	1,24	0,81	1,08
(Toplam cari aktivlər-mal-material) /toplam qısamüddətli öhdəliklər	1,52	1,71	1,84	1,74	0,72

Fəaliyyət nisbətəri					
Satışdan gəlir/ortalama toplam aktivlər	1,11	1,03	0,90	0,92	0,97
Satışdan gəlir/ortalama debitor borcları	99,49	105,9	90,12	103,10	109,94
Satılan malın maya dəyəri/ortalama mal-material	75,11	98,44	84,48	106,41	110,97
Borclanma nisbəti					
Toplam öhdəliklər/toplam aktivlər	0,44	0,45	0,44	0,40	0,41
Toplam öhdəliklər/toplam kapital	0,35	0,37	0,38	0,34	0,35

Gəlirlilik nisbəti					
Xalis mənfəət/toplam aktivlər	0,08	0,07	0,13	0,07	0,06
Xalis mənfəət/nizamnamə kapitalı	0,21	0,22	0,36	0,22	0,19

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Nisbətələr analizinin nəticəsindən aydın olduğu kimi sığorta şirkətləri 2013-2017-ci illəri əhatə edən dövr içərisində **2015-ci ildə** daha yaxşı fəaliyyətdə olmuşdur. Bu ildə borcların nisbətən sürətlə qaytarılması prosesi həyata keçmiş, aktivlərini daha yaxşı idarəetmə potensialına malik

olmuşdur. Şirkətlərin əldə olan aktivləri digər illərə nisbətən daha tez yenilənmişdir. Məhz həmin ildə şirkətlər alacaqlarını yaxşı idarəetmə gücünə, hazır məhsulunu tez pula çevirmə qabiliyyətinə sahiblik duymuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, 2015-ci ildə şirkətlərin mənfəət əldə etmə gücü yüksəlmiş, satışlarının həcmində isə artım müşahidə edilmişdir.

Əldə olunan nəticələrə əsasən **2016-cı ildə** göstəricilər bir növ ən aşağı həddini nümayiş etdirmişlər. Bu ildə qısamüddətli borcun ödəniş qabiliyyəti minimuma enmişdir. Borcların nisbətən sürətlə qaytarılması prosesi zəifləmişdir. Toplam aktivlərin pula çevrilmə sürətində də zəiflik gözə çarpıb.

ROA (Return On Assets) performans dəyərləndirmə sistemi. Xalis mənfəət/toplam aktivlər ölçülə bilən və maliyyə performansını göstəricisi olan **ROA** aktivlərin səmərəliliyini özündə əks etdirir. Bu üsul aktivlərin gəlirliliyini daha dəqiq desək, vahid aktivə düşən xalis mənfəəti göstərir.

Aşağıdakı cədvəldə sığorta şirkətlərinin ROA performans dəyərləndirmə sistemi vasitəsilə illər üzrə gəlirliliyi və performansını göstərilmişdir.

Cədvəl 3: ROA ilə performans və gəlirlilik ölçümü

İllər	2013	2014	2015	2016	2017
Gəlirlilik nisbəti					
Xalis mənfəət/toplam aktivlər	0,08	0,07	0,13	0,07	0,06

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Xalis mənfəət/toplam aktivlər nəticəsində 2015-ci ildə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi digər illərə nisbətən daha yüksək olmuşdur.

ROA xalis mənfəətə əsaslanaraq hesablandığına görə məhz 2015-ci ildə şirkətlərin xalis mənfəətinin yüksək olması müəyyən olundu. Həmin ildə gəlirliliyin digər illərə nisbətən maksimum göstəricisi şirkətlərin fəaliyyət istiqamətlərində də müsbət təsir göstərmişdir.

Panel Data Analizi. ROA performans dəyərləndirmə sistemi ilə həyata keçirilən təhlildən əldə olunan nəticələrlə makroiqtisadi göstəricilər arasında olan əlaqə Panel Data reqressiya analizini həyata keçirilməklə sığorta şirkətlərinin 5 illik maliyyə hesabatına əsaslanacaq. Analiz üçün istifadə olunacaq basit reqressiya modeli aşağıdakı kimidir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon$$

- ❖ Burada asılı dəyişkən olan Y_{it} – ROA performans göstəricidir.
- ❖ Müvafiq olaraq makroiqtisadi göstəricilər olan Ümumi Daxili Məhsul və İnflyasiyanı özündə əks etdirən X_1 və X_2 əsas dəyişkəndir.
- ❖ Sabitlərin əmsalını β_0 özündə əks etdirir.
- ❖ Asılı dəyişənlərin əmsalı β ilə işarə edilir.

$$\text{ROA performans dəyəri} = \beta_0 + \beta_1 \text{ ÜDM} + \beta_2 \text{ İnflyasiya} + \varepsilon$$

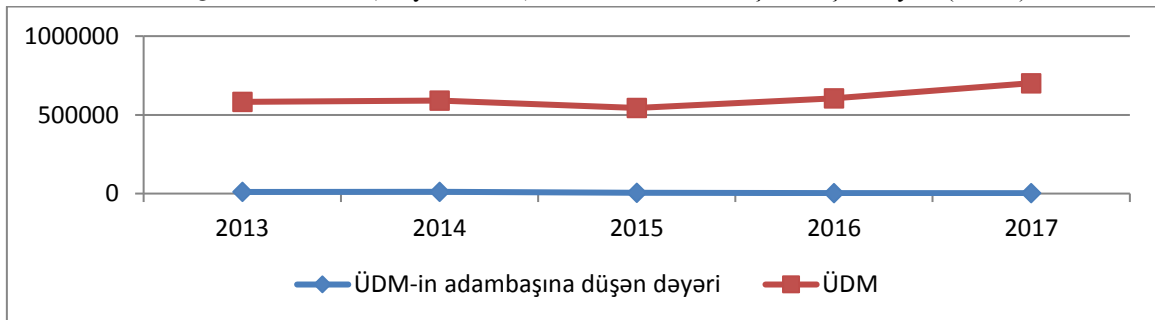
Ümumi daxili məhsul müəyyən zaman ərzində ölkənin daxilində istehsal edilən mal, xidmətləri əks etdirməklə ölkə üçün mühüm faktorlardan biri hesab olunur. Aşağıdakı cədvəldə 5 illik ümumi daxili məhsulun milli valyutamızda ifadəsi və ümumi daxili məhsulun adambaşına düşən dəyəri verilib.

Cədvəl 4: ÜDM və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri

İllər	ÜDM (milyon manat)	ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri (manat)
2013	581820	10161,65
2014	590141	10121,33
2015	543800	5047,75
2016	604252	2513,34
2017	701351	2435,68

Mənbə: Dünya bankı (15.02.2018)

Qrafik 1: ÜDM (milyon manat) və ÜDM-in adambaşına düşən dəyəri (manat)

Mənbə: Dünya bankı (15.02.2018)

Cədvəl 5: İllər üzrə inflyasiya göstəricisi

İllər	İnflyasiya
2013	2,49
2014	1,51
2015	4,13
2016	12,56
2017	13

Mənbə: Dünya bankı 2018

İnflyasiya cədvəldən də görüldüyü kimi özünün ən yüksək həddini 2013-2017-ci il aralığında 2016-ci və 2017-ci illərdə göstərmişdir. 2014-cü ildə isə 1,51 olmaqla illər üzrə ən aşağı həddi özündə əks etdirmişdir. İnflyasiya göstəricisinin yuxarı rəqəmlə müşahidə olunması bütün dünyanı əhatə edən qlobal böhranla əlaqəlidir. Bu ölkəmizdən də yan keçməmişdir. İnflyasiyanın azalması əhalinin real gəlirlərinin artımını dəstəkləyir.

Bütün bu göstəricilərdən istifadə etməklə E views proqramının sonuncu versiyası ilə Panel Data reqressiya analizi aparılacaq.

Reqressiya analizində istifadə ediləcək dəyişənlər sığorta şirkətlərinin gəlirlilik dərəcəsi, Ümumi daxili məhsul və İnflyasiyadır.

Şəkil 1: Dəyişənlərin statistikasi

	ROA	GDP	INFLATION
Mean	0.092965	24.82110	6.738000
Median	0.068204	24.80104	4.130000
Maximum	0.286103	24.97369	13.00000
Minimum	0.003908	24.71926	1.510000
Std. Dev.	0.076189	0.084665	5.047990
Skewness	1.186885	0.827432	0.327833
Kurtosis	3.497568	2.621421	1.212174
Jarque-Bera	14.70590	7.204739	9.065542
Probability	0.000641	0.027259	0.010751
Sum	5.577892	1489.266	404.2800
Sum Sq. Dev.	0.342479	0.422917	1503.450
Observations	60	60	60

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Sığorta şirkətlərinin orta gəlirlilik dərəcəsi 0.093-dür. Orta gəlirlilik dərəcəsinin qiymətinin medianın qiymətindən böyük olması, dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir. Bu faktı biz həm də meyillilik əmsalının qiymətindən də görə bilərik. Bu əmsalın qiymətinin müsbət olması, dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir.

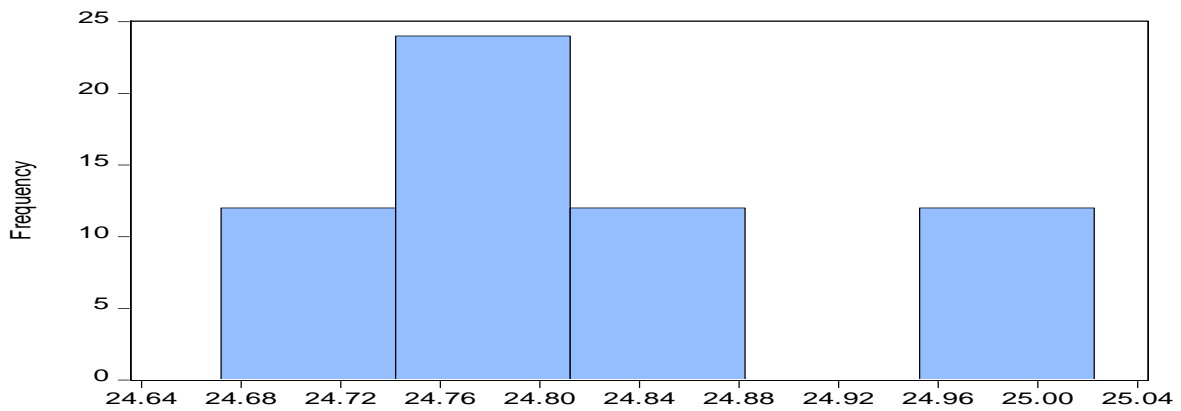
Gəlirlilik dəyişənin standard kənarlaşması 0.076-dür. Bu qiymət, hər bir müşahidənin qiymətinin ədədi ortanın qiymətindən olan orta uzaqlaşmasının 0.076 olduğunu göstərir. Deskriptiv analiz bu dəyişən üçün missing value-nun olmadığını göstərir.

Ümumi daxili məhsulun orta qiymətini 24.82 kimi hesablanmışdır və medianın qiymətinə çox yaxındır. Qiymətlərin bir birinə yaxın olması paylanmanın *simmetrik* olduğunu göstərir. Bu dəyişənin *standard kənarlaşması 0.084-dür.* Bu da hər bir dəyişənin ədədi ortadan olan orta uzaqlaşması 0.084-dür.

Modeldə göstərilən digər bir dəyişən isə **inflyasiyadır**. Bu dəyişən üçün **ədədi orta 6.73** və **median isə 4.13-dür**. İnflyasiya dəyişəni sağa meyilli dəyişəndir. Hər bir dəyişənin ədədi ortadan olan orta uzaqlaşması **5.04-dür**.

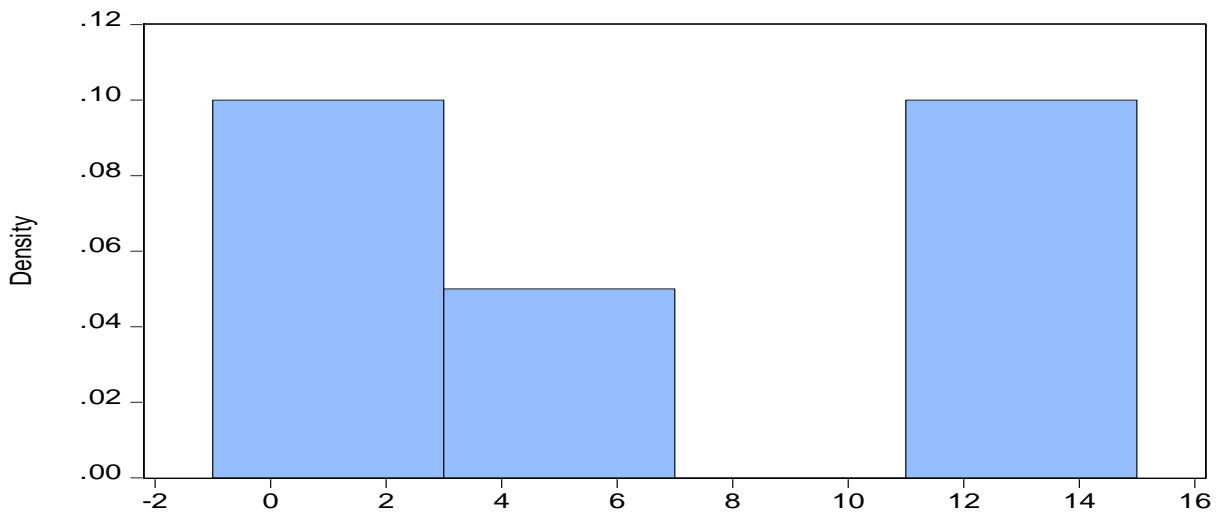
Şəkil 2 :Ümumi daxili məhsul histogramı
GDP

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 3də Ümumi daxili məhsul üçün histogram verilmişdir. Histograma əsasən deyə bilərik ki, analiz aparılan period ərzində ən çox müşahidə edilən ÜDM qiyməti 24.76 ilə 24.84 arasındadır. Müşahidələrin əksəriyyətini qiymətinin solda yerləşməsi səbəbindən, paylanmanın forması sağa meyillidir.

Şəkil 3: İnflyasiya histogramı
Inflation

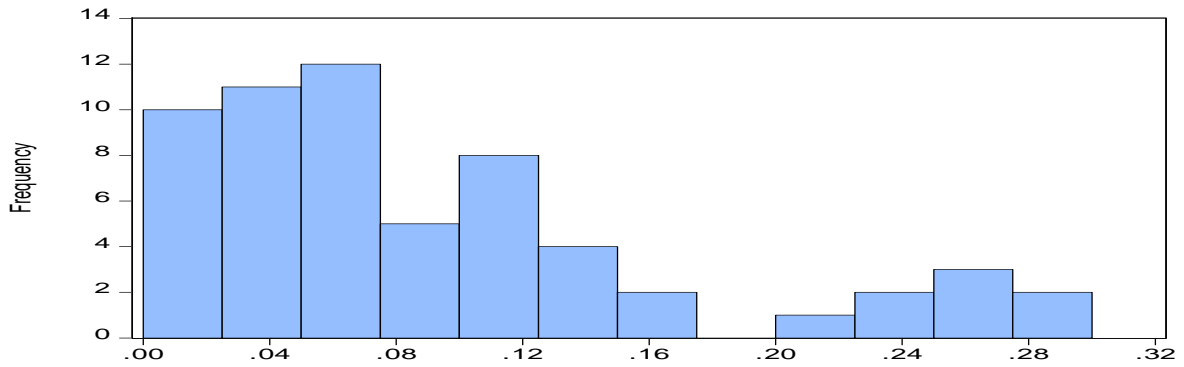

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 3də İnfilyasiya dəyişəni üçün histogram verilmişdir. Histogram paylanmanın simmetrik paylanmaya yaxın olduğunu göstərir. Analiz edilən period ərzində infilyasiyanın səviyyəsində kəskin fərqliliklər müşahidə edilmədiyindən *paylanma simmetrikdir*.

Şəkil 4: ROA histogramı

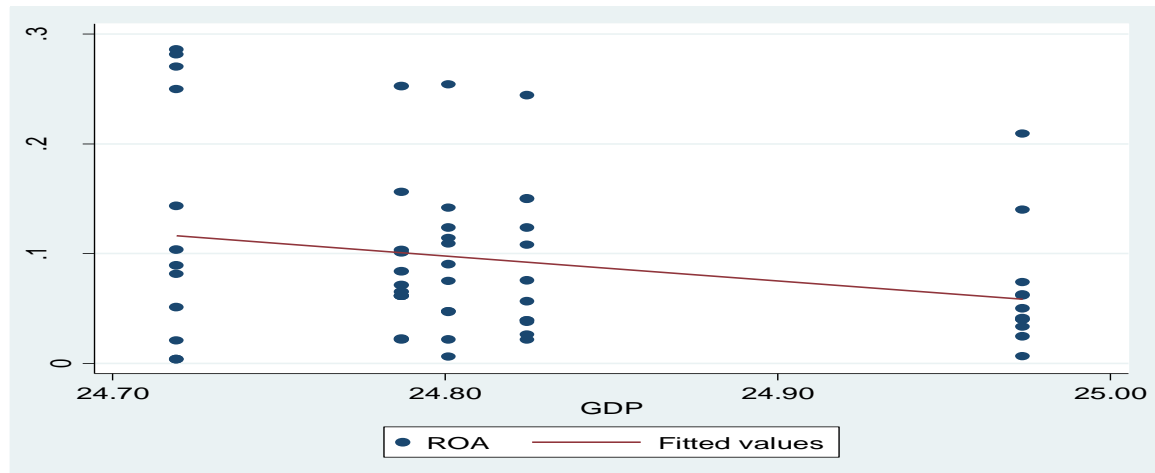
Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 4də sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalının paylanması göstərilmişdir. Histogram bu dəyişənin sağa meyilli olduğunu göstərir. Müşahidələrin əksəriyyətinin qiyməti paylanmanın solunda cəmlənmişdir.

Regressiya analizinin aparılmasından əvvəl, asılı olan dəyişənlə asılı olmayan dəyişənlər arasında **səpələnmə diaqramının** qurulması və analizi vacibdir.

Müvafiq olaraq ilk öncə Ümumi daxili məhsul və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi verildikdən sonra növbəti mərhələdə İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramının qurularaq analizi veriləcəkdir.

Şəkil 5: Ümumi daxili məhsul və gəlirlilik arasında səpələnmə diaqramı

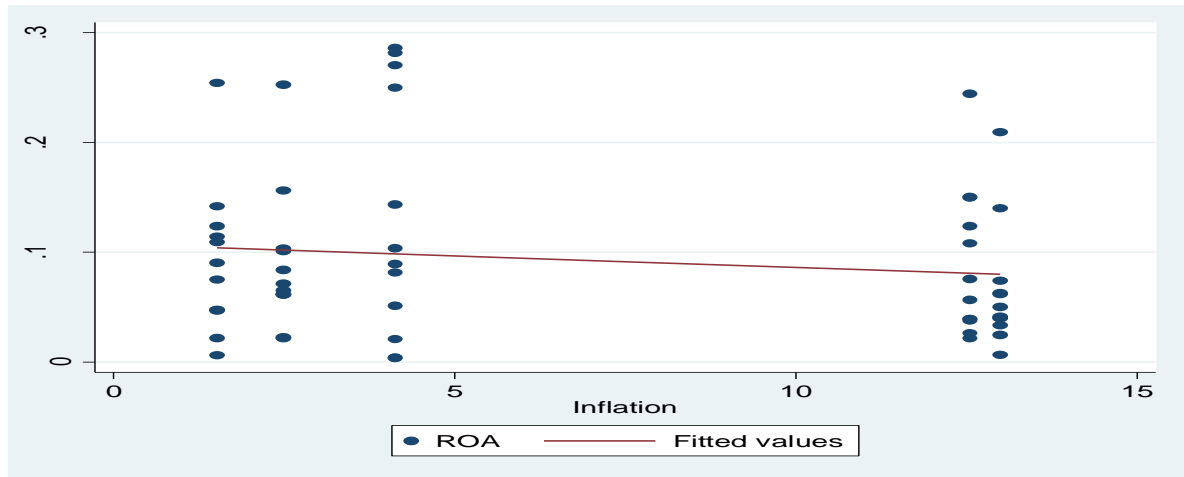

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 5də sığorta şirkətlərinin orta gəlirlilik əmsalı və ümumi daxili məhsul arasında olan əlaqəni göstərmək üçün qrafik qurulmuşdur. Şəkildən də göründüyü kimi, **hər iki dəyişən arasında mənfi əlaqə mövcuddur. Ümumi daxili məhsulun qiymətinin artması, gəlirlilik əmsalının qiymətinin azalmasına səbəb olur.**

Şəkil 6: İnflyasiya və gəlirlilik arasında səpələnmiş diaqramı

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Şəkil 6da göstərilən ikinci səpələnmiş diaqram, gəlirlilik dəyişəni ilə inflyasiya dəyişəni arasındakı mümkün əlaqəni göstərir. Səpələnmiş diaqram hər iki dəyişən arasında zəif mənfi əlaqənin olduğunu göstərir.

Səpələnmiş diaqram iki dəyişən arasında yalnız əlaqənin növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bir dəyişənin başqa bir dəyişənə olan təsirini bu diaqram vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. **Dəyişənlərin bir birilərinə olan təsirlərinin tapılması üçün regressiya analizi aparılmalıdır.**

Analizdə istifadə olunan məlumatlar toplusu 2013-cü il və 2017-ci illər arasında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas sığorta şirkətlərinin aktivlərinə nisbətə gəlirliliyi əmsalını, ölkənin ümumi daxili məhsulunu və inflyasiya səviyyəsini əks etdirdiyinə görə, **panel data məlumatlar toplusu** adlanır.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Reqresiya üsulu vasitəsi ilə şirkətlərinin gəlirliyinə güclü təsir göstərən dəyişənləri tapmağa çalışılacaq. Bu üsul ilə hansı dəyişənin asılı dəyişənə güclü təsir göstərdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Panel data-lar üçün reqressiya analizinin aparılmasının 2 modeli mövcuddur: **random effect** və **fixed effect** modelləri. Bu modellərdən hansının doğru olmasını və istifadə edilməsini aydınlaşdırmaq üçün **Hausman testdən** istifadə edilməlidir. Hausman testdə aşağıdakı hipotezlər yoxlanılır:

- ✓ **H₀**: Random effect modeli daha uyğundur
- ✓ **H₁**: Fixed effect modeli daha uyğundur

Əgər sıfır hipotezindən imtina edilərsə, sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalı fixed effect modeli vasitəsi ilə təxmin edilməlidir. Sıfır hipotezindən imtina edilməməsi halında isə random effect modelindən istifadə edilməlidir.

E-views programı vasitəsi ilə aparılan Hausman test nəticəsində **p-value-nun qiyməti 1 dir** və əhəmiyyətlik səviyyəsindən aşağıdır. Bu qiymət sıfır hipotezindən imtina edilməməsi üçün kifayət əsas olduğunu göstərir.

Beləliklə, reqressiya analizində istifadə edilməli olan model **random effect** modelidir.

Şəkil 7: Hausman testi nəticəsi

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.000000	2	1.0000

* Cross-section test variance is invalid. Hausman statistic set to zero.

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Asılı dəyişən sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi əmsalı və asılı olmayan dəyişənlər olan ölkənin ümumi daxili məhsulu və inflyasiya səviyyəsi arasında asılılıq və təsir **Random effect modeli** vasitəsi ilə ölçülməlidir.

Şəkil 8: Panel Data Regressiya Analizinin nəticəsi

Dependent Variable: ROA
Method: Panel EGLS (Cross-section random effects)
Date: 04/26/19 Time: 00:32
Sample: 2013 2017
Periods included: 5
Cross-sections included: 12
Total panel (balanced) observations: 60
Swamy and Arora estimator of component variances

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	7.060169	3.411147	2.069735	0.0430
GDP	-0.281040	0.137873	-2.038395	0.0462
INFLATION	0.001264	0.002312	0.546775	0.5867

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Regressiya analizinin nəticəsi göstərir ki, **ümumi daxili məhsulun** sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə **təsiri mənfidir**. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində **Ümumi daxili məhsulun 1 vahid artması, gəlirlilik əmsalının qiymətini 0.281 vahid azaldır**.

Ümumi daxili məhsuldan fərqli olaraq, **inflyasiya** dəyişənin asılı olan dəyişənə **təsiri müsbətdir**. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində, **inflyasiyanın 1 vahid artması gəlirlilik əmsalını 0.001266 vahid artırır**.

Verilmiş əmsallar əsasında əsas dəyişənlərin olan ümumi daxili məhsul və inflyasiyanın asılı dəyişən olan gəlirliliyə təsirinin müsbət və ya mənfəi olması müəyyən edilir.

Lakin hər hansı bir dəyişənin asılı olan dəyişənə güclü təsirinin olub olmadığı nəticəsinə gələ bilmərik. Bunun üçün **əhəmiyyətlik testi** yoxlanılmalıdır. Əhəmiyyətlik testində yoxlanılan standart hipotez aşağıdakı kimidir:

- $H_0: \beta_i = 0$
- $H_1: \beta_i \neq 0$

Sıfır hipotezində hər hansı bir asılı olmayan dəyişənin təsirinin olmadığı iddia edilir. Alternativ hipotezində isə asılı olmayan dəyişənlərin güclü təsirinin olduğu iddia edilir.

Regressiya nəticəsi göstərir ki, ümumi daxili məhsulun p value-nun qiyməti 0.0462-dir, hansı ki, 5% əhəmiyyətlik dərəcəsindən kiçikdir. 95% əminlik səviyyəsində sıfır hipotezindən imtina edilir.

Beləliklə analizdə **Ümumi daxili məhsulun** miqdarında artımın sığorta firmalarının gəlirliyinə **güclü təsirinin olduğu göstərilir.**

Ümumi daxili məhsulun inkişafının sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə təsirinin mənfi olması bir qədər gözlənilməz nəticədir. Çox güman ki, neft və qaz sektorunun inkişafı Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafında əsas maneələrdən biridir. Digər sektorların inkişaf etməməsi və ümumi daxili məhsulun çoxunluqla neft və qaz sektorundan asılı olması, sığorta şirkətlərində məhsulun çeşidliliyinə və gəlirliyini artmasına mane olan faktorlardan hesab edilir.

İlk növbədə əmsalın mənfi qiymət alması təəccüblü olsa da, bu yuxarıda qeyd edilən səbəbə görə mümkündür.

Digər bir faktor olan inflyasiya dəyişənin əmsalı müsbət olsa da, p value-nun qiyməti 0.5867-dir hansı ki, 5% və ya 10%-lik əhəmiyyətlik dərəcəsindən böyükdür. 90% əminlik səviyyəsində sıfır hipotezindən imtina edilir. Beləliklə analizdə **İnflyasiya** miqdarında artımın sığorta firmalarının gəlirliyinə **güclü təsirinin olmadığı göstərilir.**

Yuxarıda aparılan regressiya analizi, sığorta gəlirliyi dəyişənin tənliyini aşağıdakı kimi formalaşdırır:

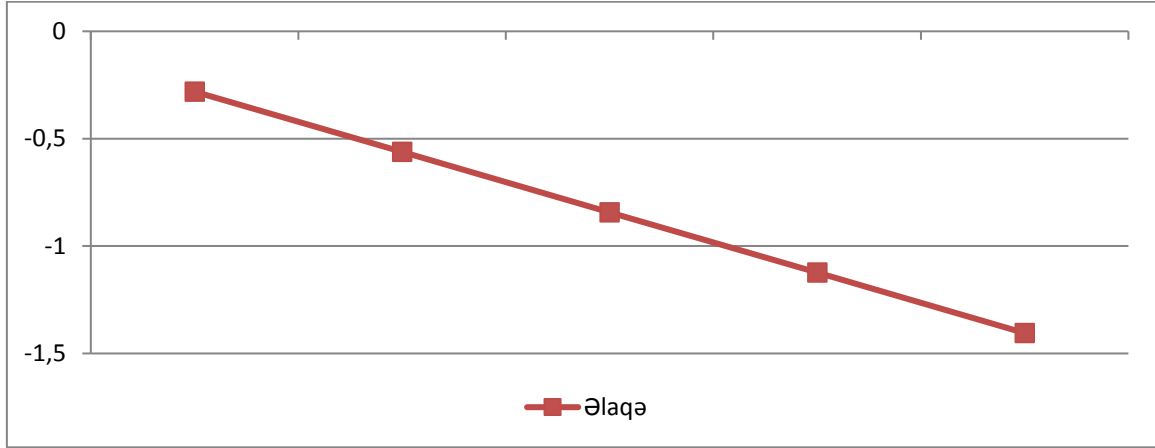
$$\text{Gəlirlilik} = 7.0601 - 0.281 \cdot \text{ÜDM} + 0.0012 \cdot \text{İnflyasiya}$$

Qeyd edilən tənlik əsasında, gəlirlilik dəyişənin qiyməti təxmin edilə bilər.

Regressiya analizinin nəticəsi göstərir ki, **ümumi daxili məhsulun** sığorta şirkətlərinin gəlirliliyinə **təsiri mənfidir.** Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində **Ümumi daxili məhsulun 1 vahid artması, gəlirlilik əmsalının qiymətini 0.281 vahid azaldır.**

Qrafik 2: Ümumi daxili məhsul ilə sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqə

Mənbə: Müəllifin hesablamalarına əsasən

Ümumi daxili məhsuldan fərqli olaraq, *inflyasiya* dəyişənin asılı olan dəyişənə *təsiri müsbətdir*. Digər faktorların sabit qalması şərti daxilində, *inflyasiyanın 1 vahid artması gəlirlilik əmsalını 0.001246 vahid artırır*.

Bununla da fikrimizi ümumiləşdirsək, analiz nəticəsində Ümumi daxili məhsul və sığorta şirkətlərinin gəlirliliyi arasında əlaqənin mənfi olduğu meydana çıxdı. Ümumi daxili məhsul göstəricisinin qiymətində baş verən artım gəlirlilik əmsalının qiymətini azaldacaqdır. Əksinə Ümumi daxili məhsul göstəricisinin qiymətində baş verən azalma gəlirlilik əmsalının qiymətini artıracaqdır.

Analiz nəticəsində Ümumi daxili məhsulun gəlirlilik üzərində mühüm təsirə malik olduğu meydana çıxdı.

İnflyasiya göstəricisi ilə gəlirliliyin arasında güclü əlaqənin olmadığı müəyyən olundu. Analizin nəticəsindən də aydın olduğu kimi inflyasiyada baş verən artım ROA ya güclü təsir göstərmir.

Nəticə və təkliflər

Nəticə. Araşdırmamız nəticəsində şirkətlərin gəlirlilik və performansını 5 il ərzində 2015-ci ildə ən yüksək həddə çatdığı aydın oldu. Növbəti illərdə bu göstəricidə nisbətən azalma müşahidə olundu. Eyni zamanda məhz həmin ildə şirkətlərin likvidlik göstəricisi və aktivlərinin daha da yaxşı idarə olunma qabiliyyətinə sahib olduğu anlaşıldı.

Növbəti mərhələdə isə makroiqtisadi göstəricilərin sığorta şirkətlərinin performansına təsirinin araşdırılması nəticəsində Ümumi Daxili Məhsul ilə sığorta şirkətlərinin performansını arasında mənfi, İnflyasiya ilə performans arasında müsbət əlaqənin olduğu meydana çıxdı. Ümumi Daxili Məhsul sığorta şirkətlərinin performans və gəlirlilik göstəricisinə birbaşa təsir edən faktordur. Ümumi Daxili Məhsulda baş verən artım şirkətlərin performansına müsbət təsir göstərməklə, əksinə azalma isə mənfi təsir göstərməklə özünü biruzə verəcək.

Ümumilikdə isə sığorta sektorunda mövcud olan bəzi problemlərin həlli bu sahənin inkişafına gətirib çıxaracaq. İlk növbədə kapital cəhətdən banklardan asılılıq, əhali arasında inamsızlıq, maarifləndirmə sisteminin zəif inkişafı, müştərək sığorta məhsulunun demək olar ki təklif olunmaması, kənd təsərrüfatı sığortasının zəif inkişafı önəmli çatışmamazlıqlardan hesab olunur.

Təkliflər.

- ✓ Şirkətlər aktivlərindən daha da səmərəli istifadə etməklə daha yaxşı fəaliyyət göstərə bilərlər.
- ✓ Borclanma və ehtiyatlar əmsalını diqqətdə saxlamaq faydalı hesab olunur.
- ✓ Öhdəlikləri barədə daim məlumatlı olmalıdırlar.
- ✓ Eyni zamanda sığorta şirkətlərinin kapital cəhətdən banklardan asılılığının azaldılması sığorta sektorunun mövcud vəziyyətinin daha yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq.
- ✓ Əhali arasında inamsızlığın aradan qaldırılması sektorda canlanma ilə müşahidə olunacaq.
- ✓ Maarifləndirmə sisteminin inkişafı ilə əlaqədar KİV-in cəlb olunması faydalı hesab olunur.
- ✓ Sığorta növlərinə marağın məhdud olması probleminin aradan qaldırılması məqsədə uyğundur.
- ✓ Kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı aqrar sahəyə marağı artıracaq.
- ✓ Müştərək sığorta məhsulunun təklif olunması bu sahənin canlanmasına mühüm təsir göstərəcək faktorlardandır.
- ✓ Məcburi tibbi sığortanın tətbiqini genişləndirmək sektorda maraqla qarşılanacaq.
- ✓ Mikrosığorta bazarının inkişafı ilə ev təsərrüfatlarının minimum sığorta haqqı ilə sığortalanması mümkün olacaqdır.
- ✓ İnkişaf etmiş ölkələrin bu sahə üzrə təcrübələrinə əsaslanmaq da mövcud olan bəzi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır.

Ümumilikdə isə sığorta şirkətləri cari fəaliyyətlərindən daha çox potensiala malikdirlər.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

- “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
B.Hızlı (2007). “Sığorta sektorünün gelişimi,ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ve Türkiye uygulaması”
Çukurova Üniversitesi .Yüksek lisans tezi-157 səh.
T.Yalçınkaya və E.Özsoy (2003). “Risk Toplumu: Bilgi Toplumunun Evriminde Yeni Boyut”II. Uluslararası
Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Kocaeli Üniversitesi İİBF, Kocaeli.-10 səh
Ş.Uralcan (2011). “Temel sığorta bilgileri ve sığorta sektörünün yapısal analizi”.Hiperlink yayımları.-373 səh
<https://www.worldbank.org/> (15.02.2018)

Azərbaycanın İqtisadi İnkişafının Modelləri, Milli İqtisadi Marağın Əsas İstiqamətləri

Fənurə BAĞIROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fanurabagirova@gmail.com

Xülasə

Milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi tarix boyunca olduğu kimi bu gün də hər bir dövlətin qarşısında duran və həyati əhəmiyyətli bir məsələdir. Müasir dövrdə hər bir dövlət ölkəsinin milli iqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər bir vasitədən istifadə edir, xarici təcrübələrə müraciət edir və bunun bütün bir dövlətin varlığını davam etdirməsi üçün çox vacib və başlıca məsələlərdən biri olduğunu yaxşı dərk edir. Bu mövzusunun əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Aparılan tədqiqat milli iqtisadi maraqlarda ortaya çıxan biləcək problemləə bir daha diqqət yetirməyə imkan yaradır və bunun bir nəticəsi olaraq praktiki təcrübədən əldə edilmiş nəaliyyətlər, üsulları, mövcud olan problemlər və bu problemlərin həll edilməsi yollarına nəzər salmaq imkanı verir. Əsas məqsədimiz odur ki, Azərbaycanı iqtisadi maraqlar sahəsində yarana biləcək problemlərin həlli üçün səmərəli təkliflərin verilməsidir. Ölkəmiz çox uzun inkişaf yolu keçmişdir. Respublikamızda milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi əsas olub və bu yolda o müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Beləliklə bu yolda onun inkişafının modeli formalaşmışdır. Sözügedən modelinə nəzər salarkən onu müxtəlif dövrlərə bölmək lazımdır. Bu model 3 dövr üzrə fərqləndirilir. Tədqiqat işində Azərbaycanda milli iqtisadi maraqların təhlükəsizliyi işində yaranan problemlərin həlli istiqamətində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsindən əldə olunmuş nəticələrin ölkəmizdə bu sahədə yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması üçün bu təcrübənin tətbiqi, praktiki və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, İqtisadi maraqlar, Tənzimləmə yolları, Dövlətin müdaxiləsi

Giriş

Bu mövzuda tədqiqatın aparılmasının əsas məqsəd və vəzifələri ölkəmizdə milli iqtisadi maraqların tənzimlənməsi üçün həyata keçirilən işlərin tədqiq edilməsi təşkil edir. Məqalədə əsas məqsəd milli iqtisadi maraqlar sahəsində mövcud olan problemlərin öyrənilməsi, həlli yolları, perspektivləri, eyni zamanda ölkəmizdə bu sahədə olan problemlərin həllində iştirakının tədqiq edilməsidir.

Aparılan tədqiqatın əsas informasiya bazasını isə aşağıda göstərilənləri qeyd etmək olar: Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan ictimai iaşə şirkətləri, Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, statistik məlumatları, milli iqtisadi maraqlar ilə bağlı material və məlumatları həmçinin normativ hüquqi aktları, xarici və yerli iqtisadçı müəlliflərin fikirləri, mövzu üzrə yazılmış rus, türk, ingilis və Azərbaycan dillərindəki materiallar, müxtəlif jurnal və qəzetlərdə olan məlumatlar, internet resursları, həmçinin, tədqiqat prosesində müəllifin özünün müstəqil olaraq əldə etdiyi, araşdırdığı mövzuya dair özündən əvvəlki etibarlı mənbə və ədəbiyyatlara istinad edən və ya onlara uyğun fikirləri və s. aiddir.

Metod

Bazar iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi fərqli forma və metodlar vsitəsilə həyata keçirilir. Bu metod və formaların sayı çoxdur..Genis istifadə olunan təsnifləşdirməyə uyğun olaraq metodları: ümumi metodlar;təsadüfi, qeyri-tipik, istisna təşkil edən metodlar;xüsusi metodlara ayırmaq olar. Bununla yanaşı tədqiqat prosesində ümumiləşdirmə, müşahidə və qruplaşdırma, iqtisadi-riyazi, müqayisəli təhlil, sistemli təhlil, statistik kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Analiz

Respublikamızda milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi əsas olub və bu yolda o müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Beləliklə bu yolda onun inkişafının modeli formalaşmışdır. Sözügedən modelinə nəzər salarkən onu müxtəlif dövrlərə bölmək lazımdır. Bu model 3 dövr üzrə fərqləndirilir və onlara ayrılıqda nəzər yetirək.

İlk dövr milli iqtisadiyyatımızın formalaşmasının ilk mərhələsidir. Bu dövr iqtisadi ədəbiyyatlarda keçid dövrü kimi dəyərləndirilir. Bu dövr əsasən 1993-2003-cü illəri əhatə etmişdir.

Birinci mərhələdə istehsal səviyyəsində sürətli azalma, təsərrüfat və maliyyə əlaqələrinin pozulması, qiymət və inflyasiya payının artması, gəlirlərin azalması, işsizlərin sayının durmadan artması və s. kimi hallar yaranmışdır. Ulu Öndərin rəhbərliyinin ilk dövründə inanılmaz iqtisadiyönlü yüksəlişə nail olundu. Bu dövrdə Azərbaycan sürətli formada inkişaf edir, yenilənir, dəyişirdi. İnkişaf nəticəsində istehsal böyüməklə yanaşı, yeni və səmərəli istehsallar yaradılırdı. Kənd təsərrüfatında taxılçılıq və maldarlıq yerini, daha səmərəli - üzümçülük, tərəvəzçilik və pambıqçılığa verirdi. Beləliklə iqtisadiyyat böyüyür, həmçinin yeni iqtisadiyyat formalaşdı. Bu isə əsaslı islahatlar, dəyişikliklər tələb edirdi. Burada ən əsas məqsəd də iqtisadiyyatın inkişafının kəmiyyətə deyil,struktur və keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi hesabına əldə edilməsi idi.Sənayə sahələrinin yeni növlərinin,əsasən də neft maşınqayırmasının inkişafı yeni- yeni sahələrə keçid bunlara misal edilə bilər.

Bazara keçid müddətində irəli sürülən konsepsiyasın əsasını iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması, mülkiyyətin özəlləşdirməsi, müstəqil sahibkarlığın mövcud olması göstərir ki, siyasətdə əsas xidmət sferasının, ticarətin, sosial sferanın və s. özəlləşdirilməsindən başlanması əsas şərtlərdən idi.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra Ulu Öndər H.Əliyevin tanıtdığı siyasət ölkəmizdə çox böyük nailiyyətlərə səbəb olmuşdur və yeni model-Azərbaycan modeli yarandı. Yeni modelin əsas istiqamətləri müstəqil, azad iqtisadiyyatın formalaşması, milli iqtisadiyyatın təsərrüfat sisteminə rəşional şəkildə inteqrasiyası, ümumi qloballaşma və s. ibarət idi.

Respublikanın iqtisadi və inkişaf modelinin müxtəlif özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Onlardan biri də müstəqilliyin ilk zamanlarında baş tutan islahatlar idi. Ən əsası kənd təsərrüfat sistemində reallaşdırılan birgə təsərrüfat sahələrinin ləğvi və torpaqların ödənişsiz paylanması, həmçinin bəzi əmlakların özəlləşdirilməsi həmçinin digər belə islahatlar nəticəsində ölkənin müdaxiləsi artmışdır. Kənd təsərrüfatında inkişafa görə məsuliyyət kənd əhalisinin, o cümlədən digər mülkiyyətçilərin üzərinə düşürdü. Beləliklə dahi öndərin milli dövlətçilik konsepsiyası öz təsdiqini taparaq çox mülkiyyətli iqtisadiyyat formalaşmış, xarici ölkələrlə münasibətləri, qlobal iqtisadi əlaqələri təkmilləşdirilmişdi. (deputat, Əli Əhmədov, 8 may 2010.s.4)

Azərbaycan hökumətində qəti addımlar atılmışdır. Özəlləşdirmənin reallaşdırılması iqtisadiyyatda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu və liberal, azad iqtisadiyyatın formalaşmasına təkan verdi. Beləliklə ölkədə ciddi irəliləyişlər oldu: iqtisadi sabitlik bərqərar oldu, müxtəlif investisiyaların sayı, həcmi artdı, xalqın yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmağa doğru irəlilədi. İqtisadiyyatda təkcə neft sektoru deyil, q/neft sektoru baxımdan da ciddi addımlara təkan verildi, islahatlar həyata keçirildi.

"Əsrin müqaviləsi" 20.09.1994 tarixində imzalandı. Bu müqavilə ilə neft strategiyasında yeni bir dönəmin, əsası qoyuldu. Müqavilə milli maraqların təminində güclü strateji razılıq idi. Azərbaycan özünəməxsus neft-qaz ehtiyatları, maddi sərvətləri ilə öz hakimliyini sübut etdi. Bu müqavilə ilə respublikamızın beynəlxalq projeklərdə iştirakı, İpək Yolunun yenidən bərpası, beynəlxalq nəqliyyat-trans dəhlizlərinin ölkə ərazisindən keçməsi üçün şərait yaradıldı.

1995-ci ilin də bir digər əhəmiyyətli hadisəsi isə Konst. qəbulu idi. Bu strateji cəhətdən mühüm hadisə olaraq yeni qanunların qəbulunu, qanunların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını ölkənin inkişafını, qlobal inteqrasiyasını təmin edirdi.

İqtisadi ölkə modelinin yaradılması sahəsində aqrar islahatlar geniş rol oynamışdır. Bu həm iqtisadi strukturu, həm də cəmiyyətin yerləşməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Həmin dövrlərdə iqtisadiyyatda sənayə sahələrinin payının artırılmasına cəhd edilməsinə baxmayaraq təsərrüfat sisteminin çəkisi yüksək olmaqda davam edirdi.

Bu sahə işçilərin cəlbə əhalinin kənd yerlərində yaşamasına görə vacib rol oynayır. Bu əhalinin çox hissəsinin yaşadığı kəndi bazar sisteminə cəlb etmək vacib şərt idi. H.Əliyev buna görə aqrar islahatlara xüsusi önəm verirdi və aqrar islahatlar həyata keçirirdi. Torpaqların kəndlilər arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutan aqrar siyasətə görə torpaqlar bölünə bilsə də onu əkmək və becərmək üçün texnikanın fərdi təsərrüfatlar arasında bölünməsi mümkünsüzdür. Bütün torpaqların buna görə işlənməsi mümkün olmayacaqdır. Bütün bunlar aqrar sahənin islahatlarının riskləri olmuşdur. Lakin ədalətlik prinsipinin reallaşdırılması, kəndlidə mühüm sahibkarlıq xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması prinsipləri, gələcək inkişafa inam cəsarətli addımların atılmasına stimül verirdi. (Asif Şirəliyev məqaləsi, Xalq qəzeti, (15 avqust 2010), s.3)

Müstəqillik əldə edilməsinin ilk çağlarında ölkənin maliyyə problemi yaşaması iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin, inkişafın həyata keçirilməsinə mane olmuş, zəngin qaz, neft ehtiyatlardan istifadəyə əngəl törətmişdir. Nəticədə ölkəyə xarici sərmayələrin sövq edilməsi tək çarə hesab edilmişdir. Burada ölkəmizin zəngin qaz, neft resurslarının işlənməsi məqsədi güdülürdü, lakin başqa bir tərəfdə isə fərqli-fərqli beynəlxalq şirkətlərin biznes sahəsinə olan maraqları dayanırdı. Buna baxmayaraq ölkənin zəngin ehtiyatları böyük maliyyə vəsaitlərinə çevrilməklə irəlidəki inkişafın əsasını qoymağa başlamışdı və gələcək islahatlara, idarəetmə metodlarının həyata keçirilməsinə stimül olmuşdur. Azərbaycan artıq dünyada tanınmağa və güvənilir şəxsiyyət kimi qəbul edilməyə başladı.

Müstəqilliyin ilk illərinin sosial sıxıntılar, işsizlik, yoxsulluq sosial ədalət məsələlərini birdə gündəmə gətirmişdir. Bu an əsas rol dövlətin üzərinə düşürdü və dövlət ehtiyacların təmini öz üzərinə götürüb tənziqləməli idi. Mühüm məsələ bu iki zidd sistemin uğurlu sintezinin yaradılması idi, hansı ki bu sintez inkişafa zəmin verməli idi. H.Əliyevin müdrik, siyasəti, uzaqgörənliyi nəticəsində bu sintez yaradıldı və sosial bazar modeli adlandırıldı. Bu sistem həm azad, sağlam rəqabət meyillərini, sahibkarlıq, mülkiyyət münasibətlərin, həmçinin cəmiyyətin qayğılarının, ehtiyaclarının dövlət tərəfindən nəzarətini nəzərdə tuturdu.

İnkişaf modelinin 2-ci dövrü milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə xidmət göstərən planların həlledici dövrüdür. Bu mərhələ 2003-2013-cü illərə təsadüf edilir. Bu dövr milli maraqların dünya miqyasında möhkəmləndirilməsi mərhələsi olub, inkişafın yüksək dinamikasını özündə ehtiva edir.

Azərbaycan modelinin vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi regional inkişafın sürətləndirilməsi xətti əhəmiyyəti kəsb etməkdədir. İnkişaf mərkəzi olan Bakı rayonları arasında yaranan fərqliliklər iqtisadiyyatda səmərəsiz strukturun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu da

inkişafa mane olmaqda davam edirdi və nəticədə mərkəz və rayonlar arasındakı fərqliliklər artmaqda idi. Eyni zamanda ayrı-ayrı bölgələr də öz arasında kəskin fərqlənirdi. Bu ölkə iqtisadiyyatına hələdə mənfi təsir göstərməyə davam edirdi. Həmçinin bu bölgələr öz ehtiyaclarını ödəmək potensialına malik olmadığından, onların mərkəzdən maliyyələşməsinə ehtiyac yaranırdı. Beləliklə Azərbaycanın iqtisadi yöndə inkişafı üçün sərf edilməsi lazım olan vəsaitlər regionların tələbatlarının ödənilməsinə sərf edilirdi.

2004-dən başlayaraq iqtisadiyyatda baş vermiş yüksək inkişaf həm ölkə hüdudlarında, həm də kənarında ölkə modeli haqqında iddiaların yaranması səbəb olub. Həmin ildə inkişafda statistik nəticələrə əsasən təxmini 25 faizlik, daha sonra 34%-lik artım iddiaların əsassız olmadığını göstərmişdir. Növbəti illərdə də bu təkrarlanmışdır. Bu göstəricilər Azərbaycan modelinin tam şəkildə qərarlaşdığını sübut edirdi. (<https://www.stat.gov.az/source/industry>)

On ilə yaxın dövrdə iqtisadiyyatın 3 dəfə, dövlət gəlirlərinin on dəfədən artıq çoxalması təbii ki, yaranan təzə münasibətlərin səmərəliliyindən xəbər verirdi. Bu dövrdəki böhran yeni iqtisadi modeli bir növ sınağa çəkmişdir. İllərin (2008-2009) ağır böhranından ən az təsir və zərərlə yan keçməyi bacaran ölkəmiz haqqında bir sıra maliyyə, iqtisad mərkəzlərinin hesabatlarında məlumatlar genişliklə öz əksini tapıb.

Ölkəmiz texnologiyaya əsaslanan iqtisadi sistem, iqtisadiyyat qurmağı planlayır. İntellektual çəkinin artırılması əsas məqsədlərdən biri obrazındadır. Buna görə təhsildə aparılan islahatlar, pulsuz təhsil, dövlət hesabına xaricdə aparıcı təhsil mərkəzlərində təhsil imkanının artırılması, həvəsləndirmə və mükafatlandırma və s. panlar həyata keçirilir. (deputat, Əli Əhmədov, 8 may 2010.s.4)

AR Prezidenti 12.03.2010 tarixində regionların inkişaf proqramının reala keçirilməsinə həsr olunmuş müşavirədə çıxış edərək bildirmişdir: "Uğurlarımızın təməlinə ciddi məsələlər dayanır. Ölkəmizin zəngin qaz, neft potensialı vardır. Və bizdə bu potensialdan böyük səmərəli formada istifadə edirik. Bununlada aparılan planlamalar sürətli şəkildə təkmilləşməkdədir."

Həmçinin ayrı-ayrı bölgələr də öz arasında kəskin fərqlənirdi. Bu ölkə iqtisadiyyatına hələdə mənfi təsir göstərməyə davam edirdi. Prezident İ. Əliyevin (2004) təşəbbüsü ilə regionların inkişafının Proq. qəbul olundu. Proqramın qəbulu nəticəsində müsbətə doğru irəliləyişlər yarandı. bunlardan bəzilərinə nəzər yetirək:

- Strukturda yaranmış kəskin fərqlər azaldıldı;
- regionlarda iqtisadi inkişafda irəliləyiş təmin edildi, iqtisadi fəallıq artdı;
- ümumi inkişaf müstəvisində regionların çəkisi yüksəldi;

- məşğulluq səviyyəsində irəliləyişə nail olundu işsizliyin aradan qaldırılmasında ciddi uğurlar əldə olundu;
- həyat səviyyəsi yaxşılaşdırıldı (AR Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı)

Azərbaycan öz neft ehtiyatlarına görə müqayisədə dünya ölkələri içərisində fərqlənir və dünya neft ehtiyatları içərisində 0,6 % yer alır. Onun düzgün tənzimlənməsi vacibdir. Bu məqsədlə neft , qaz qazanclarının idarəsi strategiyası AR Prezidentinin 27.09.2004 tarixli 128 №-li Fərmanı ilə təsdiqlənmişdir.(www.e-qanun.az)

Son dövrlər ölkəmizin qarşıya qoymuş olduğu əsas məqsədi idxalı azaltmaq, ixracı stimullaşdırmaq, yerli istehsalı artırmaqdır. Bu dövrlərdə ölkədə baş vermiş dirçəlişlərə misal çəksək, görürük ki, yeni model düzgün istiqamətdə irəliləyirdi. Yeni açılmış iş yerlərin sayı artır, məşğulluq yüksəlir, işsizlik səviyyəsi 5.1%-ə enmişdir. 2003-cü ilin göstəricilərinə əsasən yoxsulluq həddi 49% hesab olunmuşdursa, 2012-ci ilin göstəricilərində bu 6% təşkil etmişdir.

Respublikanın sözügedən modelinin sonuncu, üçüncü mərhələsi kimi 2013-2018-ci illəri götürə bilərik. Bu dövr iqtisadi ədəbiyyatlarda modernləşmə dövrüdür, modernləşmə strategiyasının tətbiqi dövrüdür. Bu işə ölkəmizin hazırki inkişaf xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Ölkə modeli kimi iqtisadiyyat və digər sektorların müasirləşməsi və bunun əsasında yaranan yeni növ inkişaf yolları, istiqamətlər başa düşülür.

Modernləşmə bu mərhələlər içində ən əhəmiyyətli hesab edilir. Çünki, məhz onun sayəsində ölkədə olan mövcud vəziyyət, cari real şərait müşahidə edilir, digər dövrlər üçün plan və proqnozlar qurulur, strategiyalar işlənib hazırlanır. Azərbaycanda modernləşmənin məzmunu və strukturunu nəzərdən keçirəndə, bu nəticə çıxar:

iqtisadi modernləşmə sahəsi

İqtisadi modernləşmə iqtisadi sahədə modernləşmədir. Bu modernləşmə fenomeninin təzahürüdür. İqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi iqtisadi modernləşmə fenomeni və modernləşmə teorilərinin sahəyə əsaslanan bir nəzəriyyədir. Hal-hazırda təxminən iki ədəd nəzəriyyə əhatə edir: klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi və ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi.

1. Klassik İqtisadi Modernizasiya nəzəriyyəsi

Klassik modernləşmə nəzəriyyəsinin mühüm bir hissəsi olan klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi 1950-ci illər və 1960-cı illərin ətrafında yaranmışdır. 1960-cı ildə Amerikalı iqtisadçı Rostow "İqtisadi böyümə mərhələləri" adlı kitabı nəşr etdi və bu, klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsinin doğumunu qeyd etdi. Bu günə qədər klassik iqtisadi modernləşmə

nəzəriyyəsi hələ də universallaşmış və tam nəzəri sistemə malik deyildir və bu, geniş miqyaslı, zaman-ləyaqətli iqtisadi nəzəriyyələrlə bağlıdır. Əslində, klassik iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi klassik iqtisadi modernləşmə üzrə akademik düşüncələrin toplusudur. (R.T.Həsənov, 1998) İkincisi, iqtisadi inkişaf mərhələləri nəzəriyyəsi. 1960-cı ildə Amerikalı iqtisadçı Rostow iqtisadiyyatın beşinci mərhələsini iqtisadi artımın mərhələləri (Rostow 2001) adlı kitabında təqdim etdi və 1971-ci ildə Siyasətdə və böyümə mərhələlərində altıncı mərhələyə əlavə etdi. Bu mərhələlər: ənənəvi cəmiyyət, çəkilmə, çəkiliş, qabaqcıllıq, yüksək kütləvi istifadənin yaşı və həyat keyfiyyətinin təqib olunması üçün ön şərtlərdir. İkinci beşinci mərhələlər klassik iqtisadi modernizasiyaya düşür.

Üçüncüsü, sənayeləşmə nəzəriyyəsi. Sənayeləşmə iqtisadi müasirləşmənin təməlidir. Sənayiləşmənin heç bir universallaşmamış təsviri yoxdur. Ümumiyyətlə, dar mənada sənayeləşmə sənayenin payı milli gəlir və məşğulluq strukturlarında artmağa davam edən prosesə aiddir; geniş mənada sənayeləşmə, milli iqtisadiyyatın hərtərəfli sənayeləşdirilməsinə, o cümlədən sənayenin payının artırılmasına və kənd təsərrüfatının milli gəlir və məşğulluq strukturlarında azalma davam etdiyinə və sənaye istehsalının rejimi və ideyalarına daxil olma prosesinə aiddir bütün iqtisadi sahələrə daxildir. Sənayeləşmə tipləri və modellərinə dair çox sayda akademik yazı var.

Dördüncü, iki hissə model. 1950-ci illərdə Lewis "iki bölmə modeli" ni təqdim etdi. O, inkişaf etmək dövründə olan ölkələrin iqtisadiyyatının iki şöbədən ibarət olduğunu fərz edir: biri böyük kənd əhalisi olan ənənəvi kənd təsərrüfatı idarəsidir və sıfır marginal əmək məhsuldarlığına malik olan yalnız əsas canlılıq təmin olunur; digərində əmək məhsuldarlığı yüksək olduğu və çöl ərazilərində olan çoxlu işçi qüvvəsi əmələ gələn şəhər yerlərində müasir sənaye şöbəsidir. Kənd təsərrüfatı şöbəsi ilə sənaye bölməsi arasında əmək haqqı boşluğu var və iqtisadi mexanizm kənd təsərrüfatı işçi qüvvəsini sənaye şöbəsinə daxil edə bilər. Kənd işçi qüvvələrinin payı və torpaqların azaldılması kimi, kənd işçi qüvvəsinin marjinal məhsuldarlığı artacaq, əmək haqqının artırılması. İqtisadi fəaliyyətlər, ənənəvi kənd təsərrüfatından müasir sənayeyə keçid olaraq, bir balansla nəhayət çatacaq və iqtisadi strukturun çevrilməsini tamamlayır.

2. Ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi

Ümumi iqtisadiyyatın modernləşdirmə nəzəriyyəsi 18-ci əsrin 21-ci əsrlərindəki iqtisadi modernləşmə hadisələrinin nəzəri təfsiridir. İqtisadi sahədə ikinci modernləşmə nəzəriyyəsinin tətbiqi və ilk dəfə Çinli alim He Chuanqi tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ümumi iqtisadiyyatın modernləşdirmə nəzəriyyəsi ümumi nəzəriyyəni, filial nəzəriyyələrini və əlaqəli nəzəriyyələri əhatə edir. İkinci iqtisadi modernləşmə və inteqrasiya olunmuş iqtisadi modernizasiya haqqında

mövcud məlumatlarımız məhduddur. Ümumi iqtisadi modernləşmə nəzəriyyəsi daha çox tədqiqat və gələcək inkişafı gözləyir.

Birincisi, iqtisadi modernizasiyanın tərifı.

İqtisadi modernləşmə iqtisadi sahədə modernləşmə təzahürüdür. İqtisadi modernləşmənin konkretləşdirmələri aşağıdakılardır: İqtisadi modernləşdirmə 18-ci əsrdə sənaye inqilabından sonra iqtisadiyyatın beynəlxalq sərhəd dəyişikliyinə və beynəlxalq rəqabətə, müasir iqtisadiyyatın formalaşması, inkişafı, transformasiyası və beynəlxalq qarşılıqlı təsirini əhatə edir. Yenilik, iqtisadi elementlərin seçilməsi, yayılması və çıxarılması, eləcə də ölkələr iqtisadiyyatda dünya səviyyəsini inkişaf etdirmək, üçün beynəlxalq rəqabət, fərqlilik və təbəqələşdirmə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

İqtisadi modernizasiyanın ifadələri aşağıdakılardır: İqtisadi modernləşdirmə qlobal, milli və regional iqtisadiyyatların modernləşdirilməsini, iqtisadi davranışların, iqtisadi strukturların, iqtisadi sistemlərin və ideyaların modernləşdirilməsini, iqtisadi təchizatın müasirləşdirilməsini, iqtisadi dövriyyəni, iqtisadi dağdıçılığı, iqtisadi tələblər və iqtisadi mühit, kənd təsərrüfatı kimi iqtisadi sektorların modernləşdirilməsi və iqtisadi modernizmin temporal və məkan dağılıminin dəyişməsi.

Ümumiyyətlə, iqtisadi modernləşmə iqtisadi dəyişikliklərin qlobal sərhədlərinə, eləcə də qlobal sərhədlərə çatma və davam etmə prosesinə aiddir; iqtisadiyyatdan iqtisadiyyat iqtisadiyyatına və sənaye iqtisadiyyatından iqtisadiyyat iqtisadiyyatına, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və adambaşına düşən gəlirlərin davamlı artımını, iqtisadi rifahın, iqtisadi bərabərliyin, bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və beynəlxalq iqtisadiyyatın dəyişməsinə əhatə edir. İqtisadi system ölkə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi işində və praktikasında əsas vahiddir; dünya iqtisadi modernləşmə üçün beynəlxalq arenadır, regional iqtisadi modernizasiya milli iqtisadi modernizmin bir hissəsidir və sonuncu mövzuya tabedir. İqtisadi modernləşmə ekolunda dəyişikliklərin bir növüdür.

- infrastrukturun modernləşməsi;
- həyatın təmərküzləşmə və təşkilində, məskunlaşmada müasirləşmə.

Moderləşmə strategiyasının məqsədləri kimi istehsalın artımı, struktur dəyişikliklər, texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə; onların tətbiqinin artırılması, dünyanın iqtisadiyyatına inteqrasiya qloballaşma, yeni və mütərəqqi sahələrin inkişafı, yaradılması, sosial sahələrdə və xidmət sahələrində yüksəlişi bacarmaq və s. göstərmək olar. Burada infrastruktur siyasətini xüsusi göstərə bilirik, hansı ki, günü-gündən çəkisi daha da artır. Sözsüz ki buda, iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmasına, inkişafına səbəb olur. Yollar, bina və tikililər,

körpülər və digər işlərin artımı ölkədə iqtisadi yüksəlişə, məşğulluğa təsir edir. Sözügedən siyasət bir növ sosialyönlü rol oynayır, gəlirlərin düzgün bölgüsündə əhəmiyyətli amil kimi özünü göstərir. Böhrandan sonrakı vəziyyətdən çıxış zamanı da məhz infrastruktur layihələrin rolu danılmaz olmuşdur.

Müasir dövrdə heç bir irəliləyiş, uğur təbii ki, insan kapitalı, işçi qüvvəsi olmadan mümkün deyildir. Zəngin sərvətlər, infrastruktur, təbii ehtiyatlar bunlar hamsı ixtisaslı kadrlar, mütəxəssislər olmadan inkişafa apara bilməz. Müasir dövrdə bununcün də, diqqət verilən sahələrdən biri məhz təhsil, sosial sferalar, səhiyyədir. İxtisaslaşmış, savadlı cəmiyyət ölkənin inkişafının təməlini təşkil edir. Yeni inkişaf modelinə əsaslanaraq inkişaf yalnız təbii sərvətlərə arxalanmamalıdır. Onlar qənaətli işlədilməli, yeni dəyər yaradılaraq, digər yeni sahələrin inkişafı naminə sərf olunmalıdır. Qısaca olaraq ehtiyatların, neft kapitalının insan kapitalı ilə əvəzlənməsi məqsədində çıxış edir.

Respublikada sahibkarlıq inkişafı ilə biznes şəraitinin daima yaxşılaşdırılması, bu yöndə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiyaların, xarici, yerli investisiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması, bu yolla keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal edilməsi AR Prezidentinin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi inkişafın prioritetlərindəndir. Bizim bugün əsas hədəfimiz kainatın təsərrüfat sahəsinə səmərəli inteqrasiyası, sahibkarlığın q/neft strategiyasının tərəqqisinin sürətləndirilməsini əsas tutaraq ölkədə əldə edilmiş dinamik inkişafın davamlı olmasının təmin edilməsidir.

Sahibkarlıq tənzimlənməsi məsələsinin təkmilləşdirilmə sahəsində önəmli addımlar atılmışdır. Sahibkarların haqlarının müdafiəsinin mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqləri nəticəsində müdaxilə olunma halları xeyli azalmışdır.

Sahibkarlığın informasiya ilə, məsləhətlə təminatının gücləndirilməsi eyni zamanda işgüzar əlaqələrin inkişafı sahəsində müntəzəm planlar reala keçir. Bununla bərabər, sahibkarlığa maliyyə köməkliyi sistemi yaradılmışdır. Hazırda bu mənbə orta, həmçinin kiçik sahibkarların maliyyəyə olan tələbatının ödənilməsinin özəyini təşkil edir. Sahibkarlığın inkişaf yönündə qəbul edilmiş normativ sənətlər, iş adamlarında özünənam hissənin güclənməsini artırmışdır. Sahibkarlıq sisteminin genişləndirilməsinə, xüsusi olaraq yeni sahibkarlıq subyektinin regionlarda fəaliyyətə keçməsinə təkan vermişdir. Artıq ölkəmizdə fəaliyyət göstərmiş olan sahibkarlıq subyektləri bu sosial təşəbbüslərə fəal qoşulur.

Respublikada biznes mühitinin, sahibkarlığın yaxşılaşdırılmasına həmişə qayğı göstərilməkdədir. AR Prezidentinin "1 pəncərə" prinsipilə "Sahibkarlıq subyektlərinin forma və

fəaliyyət sisteminin" təşkilinin təminatı barəsində" 25.10.2007 tarixli Sərəncam ilə aidiyyəti orqan AR-nın Vergilər Nazirliyinin müəyyən etmiş və 01.01.2008 tarixindən tətbiqinə başlanılmışdır.(e-qanun.az)

Ölkəmizdə əlverişli olan biznes mühitinin yaradılması yönündə beynəlxalq təcrübə öyrənilməsi, onun tətbiqi istiqamətində beynəlxalq təşkilatlarla daha möhkəm əməkdaşlıq göstərilir. Onun nəticəsində də sahibkarlığın qeydiyyatında "1 pəncərə" proqramının tətbiqi ilə əlaqəli BMK-sı vasitəsi ilə dünya təcrübəsi öyrənilərək tətbiqinə başlanılmışdır. Biznesə başlanma müddəti isə 3 günə qədər azaldılmışdır. Keçmiş illər ərzində sahibkarlığı tənzimləyən qaydalar, xeyli liberallaşmış, ölkəmizdə ixrac rüsumları ləğv olunmuş, maliyyə yardım mexanizmi işə salınmışdır. Əlverişli biznes şəraitinin yaradılması, sahibkarlığın inkişaf səbəbilə kəskin formada islahatların aparılması xalqımızın Ulu Öndəri tərəfindən müəyyənəşdirilmişdir. Hal- hazırda Az. Resp. Prezidenti başçılığı ilə ardıcıl formada reala keçirilən inkişafın tələbindəndən qaynaqlanır. Həmçinin bu onun mərkəzində durur. Respublika iqtisadiyyatının tarazlı və davamlı şəkildə inkişafının təmin olunması, regionların tərəqisinin sürətləndirilməsi həmçinin ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisinin hal-hazırkı mövqeyinin prioritet vəzifələrindəndir. Bu məqsədyönlü formadakı siyasət nəticəsində biznes şəraitinin əlverişliliyinin artırılması baş vermişdir. Son dövrlərdə biznes şəraitinin əlverişliliyinin çoxaldılmasına təsir göstərən şərtlərdən birini qeyd edək: vergilərin sayı, sosial sahədə sığorta ödənişləri azaldılmışdır. Vergi dərəcələri 1998-ci ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə endirilməyə başlamışdır. Təşkilatların və müəssisələrin mənfəətindən vergilərin tutulmasının progressiv formasından proporsional formaya keçilməsi, vergi dərəcəsinin 35%-dən tədricən 22%-ə endirilməsi, ƏDV 18% azaldılması, xeyli sayda verginin ləğvi, fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulmuş verginin dərəcəsinin max həddinin 55%-dən - 35%-ə endirilməsi, sosial sığortanın ayırmalarının 22 %-dək aşağı endirilməsi vergilərin ümumiləşmiş sayının 9-dək azaldılması, kənd təsərrüfatının məhsullarının istehsalı vasitəsilə məşğul əhalinin torpaq vergisi istisna edilməklə (2009-cu ilədək) digər vergilərdən azadı və s. proqramlar biznes mühitinin keyfiyyətinin artırılmasıyla şərtlənmişdir.

Az. Resp. başçısının 11.11.2008 tarixli Fərmanına görə, AR dövlət sərhədinin məntəqələrindən keçən nəqliyyat vasitələrinin, malların yoxlanılmasında "1 pəncərə" sistemi üzrə vahid orqanın səlahiyyətləri Az. Respublikasının DGK-ə həvalə olunmuşdur. Respublikamızda 2009-cu ildən onun tətbiqinə başlanmışdır.

BMK və DB tərəfindən ("Doing Business 2009") hazırlanan hesabatında ölkə dünyada ən çox islahatçı ölkə kimi tanınmışdı. Onun hesabatlarında Azərbaycan öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

28.09.2009 tarixli Qərarilə Nazirlər Kabinetinin üçotu, tətbiqi istifadə qaydası təsdiq edilmişdir. Beləliklə də, verginin ödənişində müasir texnologiyaların tətbiqilə sərf edilən vaxtın minimuma endirilməsi mümkün olmuşdur.

Keçmiş illər ərzində sahibkarlığı tənzimləyən qaydalar, xeyli liberallaşmış, ölkəmizdə ixrac rüsumları ləğv olunmuş, maliyyə yardım mexanizmi işə salınmışdır. Əlverişli biznes şəraitinin yaradılması, sahibkarlığın inkişafı səbəbilə kəskin formada islahatların aparılması xalqımızın Ulu Öndəri tərəfindən müəyyənəşdirilmişdir. Hal- hazırda Az. Resp. Prezidenti başçılığı ilə ardıcıl formada reala keçirilən inkişafın tələbindəndən qaynaqlanır. Həmçinin bu onun mərkəzində durur. Respublika iqtisadiyyatının tarazlı və davamlı şəkildə inkişafının təmin olunması, regionların inkişafının sürətləndirilməsi həmçinin ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının hal-hazırkı mövqeyinin prioritet vəzifələrindəndir. (Az. Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı)

Bu məqsədyönlü formadakı siyasət nəticəsində biznes şəraitinin əlverişliliyinin artırılması baş vermişdir.

ÜDM-in artım sürəti 2014 ildə 2,8% təşkil etmiş, cari qiymətlərlə 59,0 mlyn azn olmuşdur. ÜDM-də 39.0% xüsusi çəkini təşkil edir. Q-neft sahələrinin 2014-cü ildəki inkişaf dinamikası ümumi şəkildə bu sahənin 7% artması ilə sonlanır. (AR Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az)

Hər dövlətin iqtisadi sistemdə maraqları, dövlət aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirərkən həyata keçirilir:

- iqtisadi əlaqələrin hüquqi təminatı,
- pul sisteminin yaradılması və tənzimlənməsi;
- iqtisadi nəzarət;
- ictimai istehlak la bağlı xidmətlərin və malların təminatı

Dövlətimizin iqtisadi maraqları məhz həmin yuxarıda göstərilənləri reallaşdırma dövründə meydana çıxır, iqtisadiyyatın sosial yönümü təmin edilir. Respublikamızda milli iqtisadi maraqların təmin edilməsi əsas məsələ olub və bu yolda o daim irəli doğru addımlayır. (A.M.Əhmədov, C.A. Hüseynov, 2010)

Hal - hazırda AR Prezidenti cənab Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan çoxsaylı islahatlar genişlənməmişdir. Sosial iqtisadi yöndə keyfiyyətə yeni və davamlı inkişafa keçidin əsas

mənbəyi yaradılıb. Bunun hədəfi - sosial ədalətlik, iqtisadi səmərəlilik, ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərini bələdçi tutmaqla, milli iqtisadiyyatımızın yüksəldilməsi, dünyanın təsərrüfat sistemində əlverişli inteqrasiyası sayəsində əldə edilmiş uzunmüddətli perspektivdə inkişafın təminatından ibarətdir.

Nəticə

Azərbaycanda müstəqil olduğuna görə təcrübə və imkanları məhduddur. (İEÖ) təcrübələrindən yararlanmaqla iqtisadi rifahın vacibliyini, onun mahiyyətini, əsas məqsədini müəyyənləşdirmək olar. İqtisadi təhlükəsizliyin Sovet dövründəki məqsədi inzibati amirliyi və sosialist müstəmləkəçiliyi saxlamaq, üsulu ilə dünyada hegemonluğun təmin olunması idi. Cəmiyyətin iqtisadi rifahının təminatının aparıcı məqsədi torpağların ərazi bütövlüyünün bərpası, bazar iqtisadiyyat sahəsinin təməlini qoymaqladır. Digər sözlə desək, bu Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik konsepsiyasının vacib olan cəhətlərindəndir. Bu məsələnin həllində güc təhlükəsizliyin üzərinə düşür. İqtisadi sistemin formalaşmasında tarixi amillər, coğrafi amillər xeyli dövlətlərlə nisbətdə aparıcı yerdədir. Hal-hazırda ölkəmiz əhalisini ərzaqla və məhsullarla idarə etməyi bacarır. Bunla yanaşı həddindən artıq ərzaq məhsullarının və həmçinin başqa malların kəndən gətirilməsi iqtisadi baxımdan rifahın təminatına mənfi hal kimi qiymətləndirməyidə bacarmalıdır.

Ölkənin iqtisadiyyatına maneə yaradan göstəricilərdən biri ölkə kapitalının xaricə yönəlməsi, pul ehtiyatının kənara daşınmasıdır. Bu vəziyyətin qabağının alınmasına görə öncə səbəbi araşdırmaq, növbəti mərhələdə isə lazımi tədbirlər görmək lazımdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Azərbaycanın Statistik Gösdəriciləri, Bakı, 2015-2018

Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2004-2008-ci illər.

A.Ağayev “Dövlət borcu və onun idarə edilməsi”, Bakı, 2013, 143 s

A.İ. Kərimli Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı CBS”, 2006, 166 s

A.M.Əhmədov, C.A.Hüseynov İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2010, 121s.

Bayramov Ə.İ., Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı; “Azənəşr”, 1997

Əli Əhmədov məqaləsi, 8 may 2010.s.4

R.T.Həsənov Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı, 1998

Azərbaycanda Marketingin Fəaliyyətinin Qiymətləndirilməsi Və İnkişaf Perspektivləri

*Fərid ƏLİMİRZƏYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Alimirzayeff@gmail.com*

Xülasə

Marketing – mübadilə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bazarda aparılan məqsədyönlü fəaliyyətdir. Mübadilə prosesini effektiv həyata keçirmək üçün istehlakçıların tələbatlarının müəyyən edilməsi bu tələbatlara uyğun məhsulların hazırlanması, məhsulların bazara çıxarılması, anbarlaşdırılması, daşınması, qiymətləndirilməsi, satıxdan əvvəl və satıxdan sonrakı xidmətin təşkili reklam fəaliyyəti tələb olunur və bütün bunlar marketing tərəfindən həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə, bu, istehsal olunan məhsulun satışı üçün əlverişli şərait yaratmaq, onun keyfiyyətini, çeşidini və istehsal həcmi istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə bazar şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılmasıdır. Marketingin fəlsəfəsi çox sadədir: "elə məhsul istehsal et ki, onun satışı təmin edilmiş olsun". Yalnız belə olduqda, müəssisə bazarda özünə möhkəm yer tuta bilər və onun gəliri də yüksək olar. Məqalədə Azərbaycanada marketing fəaliyyətinin yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivlərindən bəhs olunur. Məlum olduğu kimi Azərbaycanada marketing yeni yaranan sahədir. Buna baxmayaraq, qısa "həyat dövründə" yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Buna əsas səbəblər isə düzgün strategiyaların yeridilməsi və bu sahəyə dövlət proqramlarının tətbiq edilməsidir. Məlum olduğu kimi müasir bazar iqtisadiyyatında, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında önəmli yer tutur. Lakin Azərbaycanada kiçik və orta biznesdə marketingin inkişafına mane olan bir sıra amillər var. Bunlara əsasən özəl şirkətlərin maddi ehtiyatlarının az olması və yaxud bu sahəyə az yatırım etməsi, əhəlinin marketingə inamının nisbətən aşağı olması və s. aiddir. Buna görə də marketingin daim inkişaf etdirilməsi, bu sahədə yeni inkişaf yollarının seçilməsi, innovativ tədbirlərin həyata keçirilməsi oluqca vacibdir məsələlərdəndir.

Açar sozlər: Marketing, istehsal, satış, sahibkarlıq fəaliyyəti, reklam

Giriş

Azərbaycanda marketingin mərhələlərini araşdırarkən sahibkarlığın inkişaf mərhələlərini araşdırmaq lazımdır. Azərbaycanada sahibkarlıq qədim tarixə malik olmaqla uzun inkişaf yolu keçmişdir. Ölkəmizin malik olduğu təbii mühit həm xarici sərmayənin diqqətini cəkmış, həm də yerli sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Azərbaycanada sahibkarlığı XIX əsrə qədər və XIX əsrdən sonrakı sahibkarlığa ayırmaq olar. Belə ki birinci dövrdə ölkəmiz daha çox aqrar ölkə olmuş, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatda önəmli yer tutmuşdur. Lakin XIX əsrdə geniş istifadəyə başlayan neft ölkəmizin sahibkarlıq həyatını kökündən dəyişmiş və ölkəmiz aqrar ölkədən, hasilat sənaye ölkəsinə çevrilmişdir. Bu dövrdə H.Z. Tağıyev, M. Nağıyev, Muxtarov, Mirbabayev və b. sahibkarlıqla məşğul olanlara nümunə olmalıdır. XX əsrdə dünyada neft sənayesinin inkişafı Azərbaycana da öz təsirini göstərmiş və xarici kapital ölkəmizə axmışdır. Belə ki, bu əsrin əvvəllərində neft sənayesilə məşğul olan 167 müəssisədən 29%-i yerli, 71%-i xarici kapitalın payına düşürdü. Bu dövrdə istehsal edilən sənaye məhsullarının 70-80%-i neft

məhsulları idi. Bu dövrdə “Standart Oil”, “Nobel qardaşları”, “Xəzər-Qara dəniz”, “Mazut” və d. təşkilatların sindikatları Bakıda yeni neft mədənlərinin işə başlanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycana gələn kapitalın 53.3% İngiltərə, 30.5% Fransa, 8% Almaniya payına düşürdü. Almanların qiymətli kağızlar bazarında və dəmir ylu bazarında fəaliyyəti, ingilis və fransızların neft və mis bazarındakı fəaliyyəti Bakıda istehsalın təmərküzləşməsinə və daha da sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda aqrar sahə də olduqca sürətlə inkişaf edirdi. Xüsusilə də pambıq və üzüm istehsalı fərqlənirdi. Belə ki, Qafqazda istehsal olunan pambıq istehsalının 70%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Qafqazdakı üzüm istehsalının isə təqribən 45%-i ölkəmizin payına düşürdü. 1993-cü ilə qədər olan mərhələ-bu mərhələdə iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı daha çox xas idi. Görülən tədbirlər də əsasən gecikmiş olurdu. 1993-1996-cı illər arasında iqtisadi islahatlar üçün əsl şərait yaranmışdı. Bu dövrü də şərti olaraq 2 dövrə bölmək olar. 1993-1996-cı illərdə sahibkarlıq tədbirlərinin layihələrinin hazırlanması və ilkin hazırlıqların görülməsi, 1996-2002-ci illər arası isə islahatlara başlanılması, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi aiddir. 2002-2015-ci illər arası islahatlar əsasən kadrların inkişafı, iqtisadiyyatın birtərəfliliyinin qarşısının alınmasına yönəldilmişdi. 2015-ci ildən sonrakı dövrdə dövlətin sahibkarlığa xüsusi diqqətilə sahibkarlıq hərtərəfli olaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı”, “Azad iqtisadi zonalara haqqında” Fərman, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” və digər qanunlar məqsədli inkişafa nail olmağa kömək etmişdir (Ş. Axundov, 2015)

Metodlar

Araşdırma aparılarkən induksiya deduksiya, tarixi yanaşma, ümumiləşdirmə, SPSS və d. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Müasir dövrdə Azərbaycanda sahibkarlıq, istehsal sahələri ümumi 2 qrupda birləşir
1. Maddi istehsal sahələri MİS 2. Qeyri-maddi istehsal sahələri QMİS

Cədvəl 1: Azərbaycanda sahibkarlıq sahələri

Sənaye	Maddi istehsal sahələri
Nəqliyyat	Maddi istehsal sahələri
Rəbitə	Maddi istehsal sahələri
Kənd Təsərrüfatı	Maddi istehsal sahələri

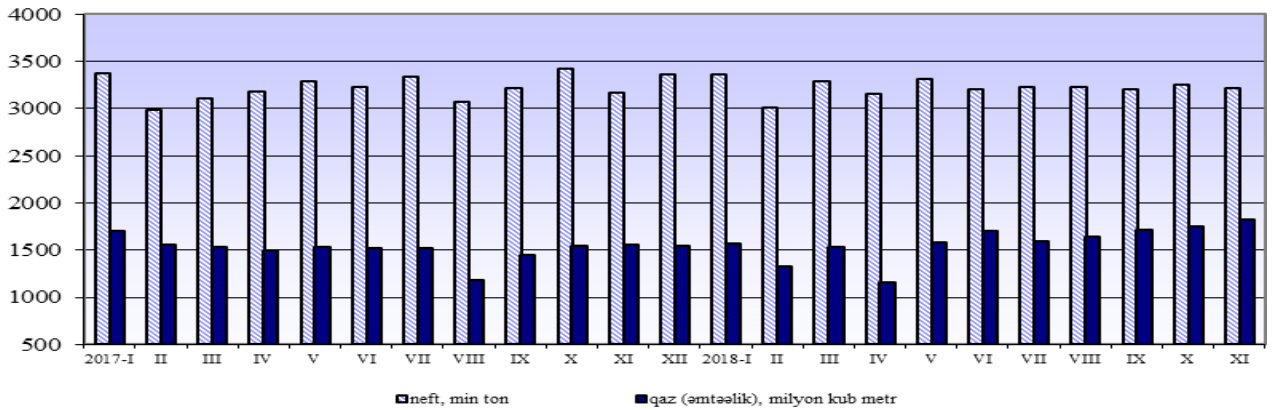

Tikinti	Maddi istehsal sahələri
Ticarət,iaşə	Maddi istehsal sahələri
Elm	Qeyri-Maddi istehsal sahələri
Mənzil təsərrüfatı	Qeyri-Maddi istehsal sahələri
Səhiyyə	Qeyri-Maddi istehsal sahələri
İdarəetmə	Qeyri-Maddi istehsal sahələri

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi rəsmi sahifəsi <https://www.economy.gov.az/>

Sahibkarlıq hesabının sektorlar üzrə bölgüsü isə yuxarıdakı kimidir. Cədvəldə də aydın görünür ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar layihələr görülməsinə baxmayaraq mədənçıxarma sahəsi hələ də sahibkarlıqda liderdir. 2-ci sırada tikinti, ardınca isə ticarət sahələri gəlir. Bu 2 sahə son 8-10 il ərzində sürətlə inkişaf edən sahələrdir. Lakin buna baxmayaraq qeyri –neft sektorunun inkişafına dəstək artaraq davam etməkdədir. 2018-ci ildə qeyri-neft sahələri ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 55.8% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-ə ən çox müsbət töhfə verən sahələr nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, tikinti və ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələri olmuşdur.

Qrafik 1: Neft-qazçıxarmanın aylar üzrə qrafiki (2017-ci il)

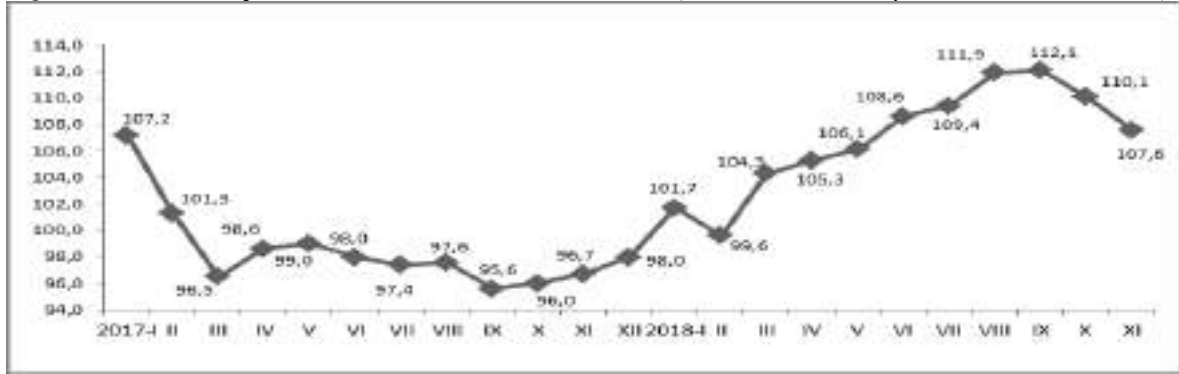

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (28.12.2018)

Qrafikdə Azərbaycanda neft və qaz hasilatı 2017-ci il üçün aylar üzrə verilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatındakı XXI əsrin əvvəllərindəki ən böyük problemlərdən biri də emal sənayesinin aşağı səviyyədə inkişafı olsa da son dövrlər də bu sahədə də uğurlu addımlar atılmışdır.

Qrafik 2: Emal sənayesi üzrə istehsal indeksinin dinamikası (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə)

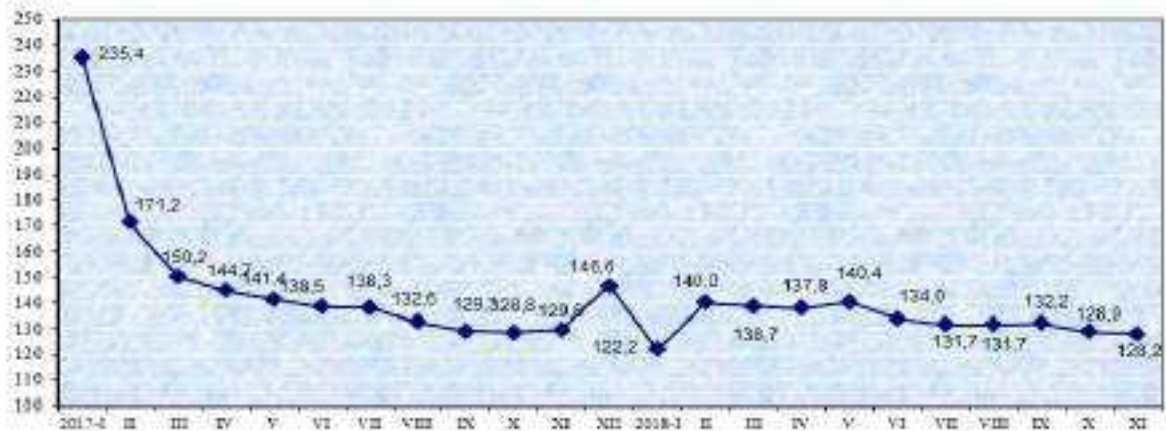

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (04.09.2018)

Burdan da göründüyü kimi 2017-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə emal sənayesi ilboyu inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatımızda ən böyük qeyri-neft sektorlarından olan tikintinin keçən ilə görə inkişafı isə müəyyən qədər aşağı düşməklə artmışdır (Ş. Axundov, 2015)

Emal sənayesinin artımı Azərbaycanda bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, tikintidən başqa digər sahələrə tələbatın artması(xüsusən turizm) bu sahələrin stabil inkişafına səbəb olmuşdur. Tikinti sənayesinin inkişafındakı ləngimənin əsas səbəbi isə tikintinin azalmasıdır. Digər tərəfdən qeyri-neft sektoruna investisiyaların artımı olduqca yaxşı haldır. Belə ki, birtərəfli inkişafdan çoxtərəfli inkişafa keçid Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün olduqca vacib məsələlərdən sayılır. Tikinti sənayesinin vəziyyətilə aşağıdakı qrafikdə daha yaxından tanış olmaq olar:

Qrafik 3: Tikinti materiallarının istehsalının dinamikası (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (01.09.2018)

Qrafikdən də görüldüyü kimi 2017-ci ilin əvvəlindəkinə nisbətən sonlarında tikinti materiallarının istehsalı azalıb. Bunun da əsas səbəblərindən biri kimi tikintinin azalmasını göstərmək olar (İ.Z.Seyfullayev, 2013).

Azərbaycanda marketinqin inkişafını isə 2 ümumi qrupa bölmək olar:

1. Marketinqin çox zəif inkişaf etdiyi XX əsrin əvvəllərindən 1993-cü ilə qədərki dövr;
2. Stabil inkişaf edən marketinq sahəsinin olduğu 1993-cü ildən indiyə qədərki dövr

XX əsrin əvvəlindən 1993-cü ilə qədər əsasən mərkəzləşmiş iqtisadiyyat olduğu üçün demək olar ki marketinqə ehtiyac qalmırdı. Hər bir ehtiyac mərkəzdən təmn olunurdu və rəqabət yox səviyyəsində idi. Lakin müstəqillik əldə olunandan sonra ilkin atılan addımlar (özəlləşdirmə və s.), sonradan həyata keçirilən layihələr, sahibkarlığın dirçəlməsinə səbəb oldu. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə isə rəqabət başladı və hər bir firma artıq öz məhsulunu satmaq məcburiyyətində idi. Eynicinsli məhsullar istehsalçıların sayı artdıqca isə rəqabət daha da kəskinləşdi və artıq istehsalçılar eyni bazarda 2 və daha artıq şirkətlərlə rəqabət aparmağa başladılar. Belə bir şəraitdə isə istehsalçı müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə öz məhsulunu ön plana çəkməyə çalışırdı. Bu vasitələrdən biri və ən əsası da marketinq idi. Marketinq ilkin olaraq reklam kimi qəbul olunurdu və məhdud resurslara görə tam olaraq tətbiq oluna bilmirdi. Lakin 2005-ci ildən sonra xarici təcrübənin də öyrənilməsilə bu sahə daha dərinlən öyrənilirdi və tətbiq olunmağa başlanıldı. Özəl sektorun, xüsusilə kiçik və orta firmaların bu sahəyə diqqət ayırması olduqca önəmlidir. Azərbaycanda banklar xaricində gəl sektor tam olaraq bu sahəyə diqqət ayırmır. Bunun da bir sıra səbəbləri var ki, bu səbəblərdən birinci yerdə maliyyə ehtiyatlarının məhdudluğu gəlir. Azərbaycanda marketinqin tətbiqilə bağlı ən uğurlu özəl sektor bank sektorunu hesab etmək olar. Həm yetərli maliyyə mənbələrinin olması, həm də bazarda kifayət qədər rəqib bankların olması hər bir bankda marketinqi daha da təkmilləşdirməyə sövq edir. Buna görə də banklar ilin olaraq bazarda olan “alıcıları” öyrənir, onları qruplaşdırır, reklam və digər vasitələrlə tələbatı yaradır və sonda da “feedback”-lərlə xidmətin keyfiyyətini öyrənir. Lakin buna baxmayaraq həm banklar, həm də digər sahələrdə marketinq baxımından öyrəniləcək çox şey var (Ş. Axundov, 2015).

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycanda marketinqin müasir vəziyyətinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, marketinqdə gözlə görülən problemlər var. Lakin marketinqin inkişafına yönəlmiş addımlar, həyata keçirilən tədbirlər bu sahənin inkişafına təkan verib və verəcək. Yeni marketinqin inkişaf perspektivləri olduqca yüksəkdir. Bu perspektivlərdən istifadə olunması

yollarından biri də xarici təcrübələrdən yararlanmaqdır. Buna baxmayaraq, xarici modeli, layihəni birbaşa tətbiq etməmişdən qabaq yerli şərait nəzərə alınmalı və buna uyğun tətbiq edilməlidir. Lakin bütün uğurlu layihələri araşdırıb, yerli şəraiti də nəzərə almaqla öz modelini qurmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Ədəbiyyatlar

- İ.Z.Seyfullayev “Marketinqin əsasları” Bakı- 2013 (421 səh)
Ş. Axundov “Beynəlxal marketinq” Bakı-2015 (600 səh)
Gabriel Weinberg and Justin Mares “Traction” Mater Sci. 2015(265 səh)
Gregory Mankiw “Principals of Economics” Ibp USA publisher 2016 (790 səh)
John Burnett “Core concepts of Marketing” Mater Sci. 2016(287 səh.)
P.Cotler and K.Keller “Marketing Management” 2013 FD, (618 səh)
Ekaterina Walter and Jessica Gioglio “*The Power of Visual Storytelling*” Ibp USA publisher 2015 (285 səh)
Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti rəsmi saytı <http://marketing.az/index.php/az/>
Azərbaycanın statistik göstəriciləri <https://www.stat.gov.az>

Azərbaycanda Həyat Sığortası və Onun İnkişafı Problemləri

Fərid MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ff.mammadli@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrdə həyat sığortası vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf etməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sığortanın məhz bu növü daha geniş populyarlığa malikdir. Məqalədə Azərbaycanla həyat sığortasının mövcud vəziyyətinə ümumi baxış həyata keçirilir və onun inkişafı problemləri müəyyənləşdirilir. Məqalədə Azərbaycanla həyat sığortasının dinamik inkişafı, bu sahədə qanunvericilik təhlil edilir, ölkəmizdə həyat sığortasının inkişafı ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürülür.

Yığılım sığortası ciddi mənada həyat sığortasının xüsusi növüdür. O iki funksiyayı yerinə yetirir: birincisi, pul vəsaitlərinin yığılması və saxlanması funksiyası; İkincisi, müdafiə funksiyası. Vəsaitlərin saxlanması və yığılması demək olar ki, bank əmanəti şərtləri ilə eyni prinsip əsasında həyata keçirilir. Müdafiə funksiyası müəyyən bir hadisə baş verdikdə (iş qabiliyyətinin itirilməsi, əlillik, ölüm, 80 yaşa çatmaq və s.) gəlir mənbəyinin təminatını verir.

Kapitalist istehsalında sığorta bir əmtəə kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, sığorta əməliyyatları gəlir gətirməlidir. Eyni zamanda mümkün qədər daha çox sığorta etdirənləri cəlb etmək üçün sığorta dərəcələri mümkün qədər aşağı olmalıdır. Yəni sığorta əməliyyatlarının maliyyə davamlılığını da təmin etmək lazımdır. Bu zaman sığortaçıya statistika və riyaziyyat kömək edir.

Hazırkı dövrdə həyat sığortası dünya sığorta bazarında sürətlə inkişaf etməkdədir. Müasir dövrdə həyatın sığorta olunması üzrə zamanlaların verilməsi metodlarının dəyişməsinə baxmayaraq ümumi metodlar dəyişməz olaraq qalmaqdadır. Həyat sığortası ilə sığortalanmış risk ilk növbədə insan həyatının uzunluğunu özündə əks etdirir.

Açar sözlər : Həyat sığortası, Sığorta bazarı, İnvestisiya

Giriş

Həyat sığortası ölkəmizdə özünəməxsus inkişaf yolu keçərək müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Bu sahənin inkişafı əsasən son illərdə daha da sürətlə getmiş və həyat sığortasına maraq artmışdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda orta yaş həddi dünya ölkələri ilə müqayisədə çox deyil, bu zaman həyat sığortasının əhəmiyyəti daha da artmış olur. Məhz bu faktor son illər bu sektorun inkişafına təkan verən əsas amil rolunda çıxış etmişdir. Həyat sığortası Azərbaycanda inkişaf etsə də, bu inkişafın səviyyəsi bu sahədə tarixi köklərə malik olan ölkələrin inkişafı səviyyəsindən geri qalmaqdadır. Bu, gerilik bu sahədə zaman etibarı ilə ölkəmizin təcrübə toplamaq imkanlarının məhdud olması ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən də həyat sığortasının daha sürətlə inkişafını təmin etmək, daha qabaqcıl metodları tətbiq etməklə həyat sığortasının milli iqtisadiyyatda payının artırılması üçün inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən tətbiq olunan zəngin təcrübənin respublikamızda tətbiqi imkanlarının təhlil olunması əhəmiyyətlidir.

Metod

Tədqiqatın yazılması prosesində həyat sığortası və onun inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, milli iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübə əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həyat sığortasının inkişafını şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir. Əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək ölkədə həyat sığortasının perspektivdə inkişafı proseslərinin təhlili həyata keçirilmişdir. Bu zaman təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Analizi

Həyat sığortası sığorta sektorunda mühüm çəkiyə malik bir məhsul kimi qiymətləndirilir, çünki bu məhsul iqtisadiyyatın inkişafına dəstək göstərən iri maliyyə ehtiyatlarının ənənəvi və sabit dayaqları hesab edilir. Bu baxımdan həyat sığortası üzrə ölkənin sığorta bazarında mövcud vəziyyətin analizi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi maliyyə sahəsinin və onun tərkibində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan sığorta sektorunun yenidən formalaşdırılması prosesi başlandı. Qanunvericilikdə aparılan islahatlar, xüsusilə icbari sığorta sahəsində yeni mexanizmlər sığorta bazarında artımı təmin etmiş oldu.

Ölkədə ötən müddət ərzində aparılan islahatlar sığorta bazarında dinamik inkişafı təmin etmişdir. Sığorta bazarında son vacib mərhələ kimi 2011-ci ildən başlayaraq sığorta bazarının həyat və qeyri-həyat siniflərinə ayrılması və bir çox liberal xarakterli qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi olmuşdur.

Azərbaycanda sığorta bazarının həcmnin artmasını aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür:

Cədvəl 1 Sığorta bazarının dinamikası (<https://www.fimsa.az>)

İllər	Ümumi sığorta bazarı üzrə yığılmış sığorta haqları, (mln manatla)	Əvvəlki ilə nisbətən, (faizlə)
2011	213,0	136,9%
2012	342,5	160,8%
2013	405,7	118,5%
2014	429,2	105,8%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2015	442,9	103,2%
2016	486,1	109,8%
2017	556,9	114,6%

Cədvəldən göründüyü kimi, son on il ərzində sığorta bazarının həcmi 3,8 dəfə artaraq 556,9 milyon manata, bağlanmış müqavilələrin sayı isə 6 dəfə artaraq 1,2 milyona çatmışdır. Eyni zamanda sığorta ödənişləri təxminən 3,3 dəfə artaraq 257,1 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır. Qeyd olunan müddət ərzində sığortaçıların ümumi kapitalının həcmi 20 dəfə artaraq 343,44 milyon manat olmuşdur. Sığorta haqlarının hazırda adambaşına düşən həcmi isə 43 manata bərabərdir (www.stat.gov.az) Bu sığorta bazarının inkişaf göstəricisi kimi qəbul olunur. Sığorta bazarının əhəmiyyətli makroiqtisadi göstəricisi yığılan ümumi sığorta haqlarının ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunda xüsusi çəkisidir ki, bu sahədə də inkişaf dinamikasını görürük – son 6 il ərzində artım 0,4% təşkil edərək 0,8% səviyyəsinə çatmışdır.

Cədvəl 2 Sığorta haqlarının ÜDM-də çəkisi [5]

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi Sığorta Haqlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)	0,4%	0,6%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%

Azərbaycanın sığorta bazarının tendensiyaları beynəlxalq sığorta təcrübəsindən fərqlənir. Sığorta məhsullarının həcmində qeyri-həyat sığortasının aparıcı yerə malik olması ölkənin sığorta bazarını xarakterizə edir. Ötən illər üzrə bu sığorta məhsulu sığorta haqlarının 87-92%-nə çatır. Ümumi sığorta müqaviləsində həyat sığortasının payı isə 5% -dən yüksək deyil. İnkişaf etmiş sığorta bazarlarında isə bazarın 55-60%-i həyat sığortası hesabına formalaşır.

Beynəlxalq təcrübədə həyat sığortası üzrə bağlanmış müqavilələrinin mühüm xüsusiyyəti onların uzun müddətli olmasıdır. Respublikamızın sığorta bazarında isə bağlanmış həyat sığortası üzrə müqavilələrdə nəzərdə tutulan öhdəliklər bir qayda olaraq qısamüddətli öhdəliklərdir. Bu problemin əsas səbəbi cəmiyyətdə uzunmüddətli həyat sığortası məhsullarına inamın olmamasıdır. Bu inamın formalaşmasında Sovet dövründə bağlanmış uzun müddətli həyat sığortası müqavilələri üzrə öhdəliklərin bir çox hallarda icra edilməməsi, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi həyat sığortası məhsulunu təklif edən şirkətlərin güclü maliyyə dayaqlarına və güclü bazar strategiyasına malik olmaması, sığorta bazarı iştirakçılarının əhaliyə cəlbəedici və keyfiyyətli həyat sığortası məhsulları təklif edə bilməməsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu sahədə əsas faktorlardan biri isə bazarda yığım funksiyasını yerinə yetirən investisiya alətlərinin strukturunun və keyfiyyətinin müasir tələblərə cavab verməməsidir. Respublikamızda bir qayda olaraq, sığorta tarifləri (avtomobil sığortası istisnadır) MDB regionunda belə qonşu ölkələrlə müqayisədə aşağı olması ilə səciyyəvidir.

Uzunmüddətli həyat sığortasının inkişaf etdirilməsi məqsədilə sığorta müqavilələri üzrə toplanan vəsaitlərin sığortaçılar və sığorta olunanlar tərəfindən alınmasına təminat sisteminin formalaşdırılması vacib addım hesab edilir. Həyat sığortası məhsulunun inkişaf etdirilməsi sığorta şirkətlərinin ixtisaslaşması ilə yanaşı, eyni zamanda aktuar hesablamalar institutunun formalaşmasına və sığorta ehtiyatlarının və tariflərinin hesablanması, investisiya proqramları ilə bağlı proqnozların verilməsi ilə bağlı fəaliyyətlərin mexanizmlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsinin zərurliyini tələb edir.

Həyat sığortası şirkətləri üçün 2017-ci il yanvarın əvvəlinə qədər kapital tələbi mərhələli şəkildə 5 dəfə - 10 milyon manatadək artırılması həyata keçirilmişdir. 2015-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Azərbaycanın həyat sığortası şirkətlərinin ümumi kapitalının minimal həcmi 6,5 milyon manat, 2016-cı il yanvarın 1-dən səkkiz milyon manat, 2017-ci il yanvarın 1-dən isə 10 milyon manat olmalıdır. Eyni səviyyədə (10 milyon manat) yeni həyat sığortası şirkətlərinin ümumi kapitalının minimum məbləği formalaşmalıdır.

Cədvəl 3 2018-ci il üzrə sığorta haqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumat (<https://www.fimsa.az>)
(manatla)

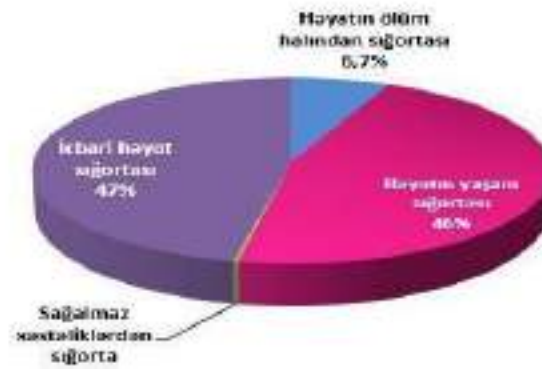
Sığorta sinifləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
könüllü sığortalar üzrə - cəmi :	536 147,0	172564,8
o cümlədən:		
Həyat sığortası üzrə	305 700,3	94978,9
Qeyri-həyat sığortası üzrə	230446,5	77585,9

Cədvəl 4 2018-cil ildə həyat sığortası üzrə sığorta haqları və sığorta ödənişləri (<https://www.fimsa.az>)

Sığorta sinifləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
Həyat sığortası üzrə	305700,3	94978,9
o cümlədən:		
həyatın ölüm halından sığortası	48090,4	1612,9
həyatın yaşam sığortası	253943,4	93366,0
annuitet sığortası	0,00	0,00
əmək qabiliyyətinin sığortası	3388,4	0,00
sağalmaz xəstəliklərdən sığorta	277,9	0,00

Cədvəl 2.4-dən görüldüyü kimi sığorta təşkilatlarının həyat sığortası üzrə yığımını 2018-ci il üzrə təxminən 305,7 milyon manat, sığorta ödənişləri isə 94,9 milyon manat təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Həyat sığorta bazarında pay sahibi olan sığorta sinifləri (<http://www.isb.az>)

Həyat sığortası üzrə sığorta siniflərinin maliyyə vəziyyətini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, həyatın ölüm halından sığortası üzrə sığorta ödənişləri və sığorta haqları arasında müsbət fərq daha çox nəzərə çarpır. Eləcə də həyat sığortası sinfi üzrə əmək qabiliyyətinin sığortası üzrə sığorta haqları 2018-ci ildə heç bir sığorta ödənişləri aparılmamışdır.

Sığorta təşkilatları daha çox həyat sığortasından əldə etdiyi sığorta ödənişləri əsasında müəyyən müddətdə müstəqil maliyyə ehtiyatlarını əldə edirlər ki, daha sonra həmin maliyyə vəsaitlərini investisiya etməklə öz maliyyə imkanlarını daha da gücləndirirlər. İnkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə sığorta sektorunda investisiyaların 80%-dən çoxu məhz həyat sığortası məhsuluna aiddir. Respublikanın qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların aktivliyi və baş verməkdə olan dinamik proseslər iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapital qoyuluşunu artırır.

Azərbaycanın fond bazarında müxtəlif qiymətli kağızların yaranması və yaranan başqa dinamik proseslər ölkəmizin iqtisadiyyatına investisiya yatırılmasını artırır. Bu kontekstdə uzunmüddətli həyat sığortası növünün inkişaf etdirilməsi üçün stimül sığorta şəhadətnamələri (müqavilələri) üzrə toplanılan məbləğlərin sığortalılar (sığorta olunanlar) və sığorta etdirənlər tərəfindən əldə edilməsinə təminat sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Belə ki, həyat sığortasının inkişaf etdirilməsi sığortaçıların sadəcə olaraq ixtisaslaşmasına deyil, həmçinin aktuallar institutunun meydana gəlməsinə və də sığorta dərəcələrinin (yəni sığorta tariflərinin), sığorta ehtiyatlarının hesablanması, investisiya layihələrinin təhlil olunması və proqnozlaşdırılması ilə bağlı aktual olan fəaliyyətin əsaslarının qanunvericiliklə müəyyən olunmasının düzgünlüyünə, dəqiqliyinə aparır çıxarır.

2011-ci ilə kimi ümumi qaydada sığorta fəaliyyəti və həyat sığortası sahəsində birgə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatları hər bir sahə üzrə ayrılıqda tələb edilən müəyyən maliyyə resurslarına malik olmalı idi. «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanuna müvafiq olaraq həyat sığortası məhsulunu təqdim edən şirkətlər yalnız ixtisaslaşmış şirkətlər ola bilərlər. Bu gün ölkədə sığorta bazarında həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin sayı 3-dür - “Atəşgah Həyat”, “Qala Həyat” və “PAŞA Həyat Sığorta” şirkətləri bu sahədə bazarın liderləridir. Bununla belə həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış təşkilatların faydalanması sığorta bazarının inkişafı demək deyildir. Sığorta sektorunda mövcud tendensiyaları araşdırarkən sığorta şirkətlərinin təqdim etdikləri sığorta məhsullarının əksəriyyətinin formal xarakter daşdığı məlum olur. Sığorta bazarında həyat sığortası üzrə inhisarlaşma meylləri də üstünlük təşkil etməkdədir. Məsələn, Mərkəzi Bankı bütün sığorta məhsulları ilə “Paşa Sığorta” şirkəti təmin edir, eyni zamanda bu şirkət tibbi sığorta ilə “Bank Respublika”, “AccessBank” və ləğv edilənə qədər “Dəmirbank”ın işçi personalını da təmin edir. Baxmayaraq ki, “Bank Respublika” Bakı Sığorta Şirkətinin səhmlərinin 51%-inə malik olması səbəbindən bu bankın səhmdarlarının da

eyni zamanda Bakı Sığorta Şirkətində səhm payı olduğunu nəzərə alsaq bankın personalının tibbi sığortalanması məqsədilə “Paşa Sığorta”ya üstünlük verməsi maraqlıdır. Bununla yanaşı ölkədə fəaliyyət göstərən iri müəssisələr – SOCAR, BP Azərbaycan, Koka-kola kimi şirkətlər də sığorta sahəsində “Paşa Sığorta” ilə əməkdaşlığa üstünlük verməkdədirlər.

Həmçinin bir məsələni də xüsusi nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün sığorta bazarında həyat sığortası üzrə xidmətləri göstərən sığorta şirkətlərinin texniki imkanları bu növ sığorta məhsulunu reallaşdırmaq üçün qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Ölkəmizdə həyat sığortasının tətbiq edilməsi imkanlarından danışarkən, ilk növbədə, onun sosial xərc tərəfinin nəzərə alınması əhəmiyyət kəsb etməlidir. Yəni, həyat sığortası yarandığı ilk vaxtlarda məhz sosial ehtiyacların ödənilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanda orta yaş həddinin nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdən aşağı olması, müharibə şəraitinin mövcudluğu nəticəsində hərbiçilərin ölüm hadisələrinin tez-tez baş verməsi həyat sığortasının daha da inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Həmçinin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda ailələrin çoxunda gəlirlər bir ailə üzvünün fəaliyyəti nəticəsində əldə edilir və bu da həmin ailələrin bədbəxt hadisə və ya xəstəlik səbəbindən öz gəlirlərindən məhrum olması üçün imkan deməkdir. Qeyd etdiyimiz amilləri nəzərə almaqla o nəticəyə gələ bilərik ki, həyat sığortasının əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından Azərbaycanda əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də həyat sığortasının təbliğ edilməsi və əhalinin həyat sığortası xidmətlərinin təmin edilməsi vacibdir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, həyat sığortası sektorunun inkişafına imkan yaratmaqla dövlət özünün sosial xərclərini azaltmağa nail olur. Yəni həyat sığortası təşkilatlarının inkişafı bu sahədə olan xərclərin böyük hissəsinin onların öz üzərinə götürməsi deməkdir. Dövlət tərəfindən təklif edilən müavinət və yardımlardan fərqli olaraq əhalinin yardımları sığorta təşkilatları vasitəsilə əldə etməsi onlara daha çox və müxtəlif xidmətlərdən yararlanmaq imkanı yaradır. Buna səbəbdən Azərbaycan üçün sosial xərclərin azaldılması baxımından həyat sığortasına önəm verilməsi səmərəli olar. Həyat sığortasının inkişafına imkan yaradılması sosial xərclərin azaldılması və sosial ehtiyacların ödənilməsinə xidmət etməklə eyni zamanda dolaylı olaraq yeni iş yerlərinin açılmasına, sığorta sektorunun ÜDM-də payının artmasına imkan yaradır. Buna səbəbdən də həyat sığortası sektorunun inkişafına dövlət dəstəyinin verilməsi ümumi iqtisadi inkişafa və eyni zamanda əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, həyat sığortasının digər fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq sosial xarakterə malik olması və bir çox hallarda ailələr üçün qaçılmaz olan pul vəsaitlərini təmin etməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Buna görə də dövlət tərəfindən bu sektorun inkişafının təşviq edilməsi istər maddi, istərsə də mənəvi baxımdan əhəmiyyətli olmaqla sosial və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından vacibdir.

Həyat sığortası sahəsində inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi nəzərdən keçirilərkən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də bu sektorda inkişafın ilkin mərhələlərində həyat sığortası sahəsində vergi güzəştlərinin tətbiq olunmasıdır. Bu sahənin inkişafında iqtisadi və sosial üstünlüklər nəzərə alınmaqla dövlətin bu sektorun inkişafına verəcəyi ən əhəmiyyətli dəstək məhz vergi güzəştlərinin tətbiq olunmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olduğu kimi, ilk dəfə bu sahədə vergi güzəştləri təqaüdüçülər üçün həyat sığortası şirkətləri tərəfindən vəsaitlərin ödənilməsinə tətbiq olunmuşdur (Агеев Н.Р. s.78). Bu onunla bağlı idi ki, həmin dövrdə əhalinin bu kateqoriyasının maliyyə dəstəyinə daha çox ehtiyacı var idi. Bu təcrübədən irəli gələrək ölkəmizdə də sığortalananların qruplaşdırılmasına ehtiyac vardır. Qruplaşdırma əsasında sığorta ödənişlərinə daha çox ehtiyac duyan əhali qruplarının həyatının sığortası istiqamətinə vergi güzəştlərinin tətbiqi səmərəli olardı. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin sosial xərclərində də məhz əhalinin yardımı daha çox ehtiyacı olan kateqoriyasına ödənilən maliyyə vəsaitləri bir qayda olaraq daha böyük paya malik olur. Buna səbəbdən də vergi güzəştləri ilə həyat sığortasının daha çox vəsait ödənilən sahələrinin büdcədə yükünü azaltmaq mümkün olar. Bu zaman vergi güzəştləri tətbiq olunmaqla vergi daxil olmaları azalsa da, bu tədbir vasitəsi ilə həyat sığortası sektoruna əhalinin çox hissəsinin cəlb olunması sığorta təşkilatlarının inkişafına yol açaraq onların iqtisadiyyatda yaratdığı dəyəri artırmaqla ümumilikdə dövlətin gəlirlərinin də artmasına səbəb olar. Ölkəmizdə həyat sığortası ödənişlərində vergi güzəştlərinin tətbiq olunacağı sığortalananlar kateqoriyasına hərbiçiləri, yaşlı əhali qrupunu, tikinti sektorunda çalışan əhali qrupunu və digər həyat üçün təhlükə yarada biləcək sahələrdə işləyən əhali qruplarını aid etmək olar. Qeyd olunan əhali qruplarında ölüm hadisələrinin baş verməsi ehtimalının nisbətən çox olması və bununla da ölüm halı baş verdiyi zaman bu ailələrin gəlirlərdən məhrum olması onlara ödənişlərin həcmində çox olmasını və dərhal ödənməsini tələb edir. Buna səbəbdən bu istiqamətlər üzrə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması istər sosial ehtiyacların daha səmərəli ödənilməsi, istərsə də sığorta sektorunun davamlı inkişafının təmin olunması, eləcə də ümumi iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Həyat sığortası məhsulları milli iqtisadiyyatlarda təkcə qənaət vasitəsi kimi deyil, həm də həyat və sağlamlıq ilə əlaqəli mənfi hadisələr halında vətəndaşların mühafizəsi səviyyəsini artırma mexanizmi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlət həyat sığortasının inkişafını təmin etməklə sosial xərclərini ciddi olaraq azaltmağa nail olurlar. Ölkəmizdə də sığortanın bu segmentinə son illər maraq artmışdır və bu sahədə inkişafın təmin edilməsi həm əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək, həm də sığorta segmentində ümumi inkişafa nail olmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, həyat sığortasının inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir:

- Əhalidə həyat sığortasına maraq yaratmaqla həyat sığortası üzrə müqavilələrin uzunmüddətliyinin təmin edilməsi;
- Bu sektorun inkişafının ilkin mərhələlərində və sonrakı dövrlərdə inkişaf tempinə uyğun sığorta təşkilatlarına müvafiq istiqamət üzrə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- Sığorta mütəxəssislərinin müxtəlif ixtisasartırma təlimlərinə cəlb edilməsi yolu onların maliyyə savadlığının artırılması tələb olunur. Güclü analitik qabiliyyətə malik olan peşəkar menecerlər düzgün, azriskli investisiya siyasətlərini həyata keçirə bilərlər ki, bu da sığorta təşkilatlarının maliyyə ehtiyatlarını təmin edə bilər.

Ədəbiyyatlar

- Агеев Н.Р. Страхование: теория, практика и зарубежный опыт. - М.: Юность, 2008.
Beynəlxalq sığorta nəzarəti orqanları Assosiasiyasının məlumatları. / www.iaisweb.org
Azərbaycanda sığorta statistikasını. / <https://www.fimsa.az>
İcbari Sığorta Bürosunun statistik məlumatları. / <http://www.isb.az>
Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. / www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasında Neft Qiymətlərinin Büdcənin Formalaşmasına Təsiri

*Fərid SALMANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
salmanov_farid@yahoo.com*

Xülasə

Dünya neft qiymətləri geniş iqtisadi, siyasi və iqlim faktorlarının təsiri altında formalaşır. Müasir qlobal iqtisadiyyatda, dünya neft bazarına törəmə maliyyə alətləri üçün bazarların dinamikasına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir və bu, öz növbəsində, aparıcı valyutaların likvidliyinə görə formalaşır.

Dünya neft bazarının bazar dəyişməsi əsasən Azərbaycanda makroiqtisadi proseslərin dinamikasını müəyyənləyir. Yüksək neft qiymətləri dövründə daxili iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Lakin neft bazarında kəskin azalma böhran meyllərinə gətirib çıxarır. Neft ixracından əldə olunan gəlirlərin səmərəli istifadəsi Azərbaycan iqtisadiyyatında innovativ sənayenin sürətlə inkişafı üçün vacib bir şərtədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sənayesinin əsas problemləri arasında iqtisadi təhlükəsizliyini ən çox müəyyən edən yüksək istehsal xərcləri və neft emalının dərinliyinin az olması əsas vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə aşınması yüksək enerji istehlakı və digər resurslar və s.-dir. Son illərdə milli iqtisadiyyatda iqtisadi böhranla əlaqədar yeni problemlər artıq qeyd olunan ənənəvi problemlərə əlavə olunub. Azərbaycanın büdcəsinin gəlir hissəsinin neft ixracatının həcminə və xərcinə olan asılılığını başa düşməklə, dövlət büdcəyə gəlirləri sabitləşdirmək və artırmaq üçün sənayenin iqtisadi və siyasi tənzimləmələrini aktiv şəkildə istifadə edir. Çox vaxt büdcə gəlirlərinin artımının əsas məqsədi olan bu tədbirlər həm fərdi müəssisələrin, həm də bütövlükdə neft kompleksinin iqtisadi təhlükəsizliyini zəiflədir.

Açar Sözlər: Neft Qiymətləri, Büdcə Gəlirləri, Neft İxracı

Giriş

Qloballaşma kontekstində dünya neft qiymətləri əmtəə və maliyyə bazarlarının vəziyyətinə və milli büdcə sistemlərinə birbaşa təsir göstərən ən mühüm iqtisadi göstəricilərdən birinə çevrilmişdir. İqtisadi birliyin dünya neft qiymətlərinin gələcək dinamikası, valyuta məzənnələri, fond qiymətləri, istehlakçı və topdansa satış qiymətləri ilə bağlı gözləntilərinə təsir göstərmişdir. Dünya neft bazarının proqnozları dövlət büdcələrini və korporativ sektorun investisiya layihələrini hazırlayarkən nəzərə alınır. Neft qiymətləri istehsal xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Dünya neft qiymətləri geniş iqtisadi, siyasi və iqlim faktorlarının təsiri altında formalaşır. Müasir qlobal iqtisadiyyatda, dünya neft bazarına törəmə maliyyə alətləri üçün bazarların dinamikasına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir və bu, öz növbəsində, aparıcı valyutaların likvidliyinə görə formalaşır.

Dünya neft bazarının konyunkturası bu qaynaq ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatlarında xüsusilə nəzərəçarpan təsir göstərir. Belə ölkələrdə neft və digər enerji mənbələrindən ixrac gəlirləri ümumi effektiv tələbat və vergi gəlirlərinin bütün səviyyələrdə olan büdcələrə dinamikasını müəyyən edir, milli valyuta məzənnəsinin formalaşmasına və inflyasiyaya təsir göstərir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Neft qiymətləri səviyyəsindəki dəyişikliklər ÜDM-in və vergi gəlirlərinin dinamikasının konyunkturanın tərkib hissəsindəki ən vacib amillərdən biridir. Bu komponenti qiymətləndirmək üçün biz ölkənin büdcəsində neft və qaz gəlirlərinin (yəni, neftin qiymətindən asılı olaraq gəlirlərin) payını müəyyən edəcəyik. Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin hesablanması üsulu Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş və Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda təsbit edilmişdir.

(<http://turan.az/ext/news/2018/11/free/analytics/ru/120078.htm>).

Dünya enerji bazarında vəziyyətə və regional siyasi və iqtisadi inkişafa dair perspektivlər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda inflyasiyanın yeni dövrü gözlənildiyini və bu respublika üçün əhəmiyyətsiz nəticələr əldə edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür. (Mursaqlıov T., 2018)

2017-ci ilin yekunları üzrə Azərbaycanda inflyasiya 12,9% təşkil etmişdir. (https://az.sputniknews.ru/trend/petrol_price_12012016/)

Cədvəl 1. İstehlak məhsullarının və əhəliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

İllər	Cəmi məhsullar və xidmətlər	ondan:

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

		Ərzaq məhsulları	Qeyri-ərzaq məhsulları	Ödənişli xidmətlər
2010	105,7	107,2	102,3	104,3
2011	107,9	110,4	102,6	104,7
2012	101,1	100,8	101,0	101,2
2013	102,4	102,2	100,8	103,5
2014	101,4	101,0	103,2	100,3
2015	104,0	106,1	103,8	101,2
2016	112,4	114,7	116,7	105,8
2017	112,9	116,4	111,6	109,3

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az>

Statistikaya görə, ötən il ərzaq qiymətləri 16,4% artmışdır. Xüsusilə kolbasa, balıq, süd məhsulları, yumurta, zeytun yağı, çay və qəhvə qiymətlərinin artması. Qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərinin artması 11,6%, ödənişli xidmətlərin həcmi isə 9,3% təşkil edib. (<https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>)

Əvvəllər Azərbaycan hökuməti ölkədə orta illik inflyasiyanı 7,3% səviyyəsində proqnozlaşdırırdı, lakin ötən ilin oktyabrında proqnoz 13,2% -ə enmişdir. 2016-cı ildə Azərbaycanda inflyasiya 12,4% təşkil edib (<https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>).

Eyni zamanda, rəsmi statistik məlumatlar iqtisadiyyatın artım tempi ilə neft qiymətləri arasında sət birbaşa əlaqələrin olduğunu təsdiqləyir. 2017-ci ildə neftin ixrac qiymətləri əvvəlki 2016-cı illə müqayisədə 1,1 dəfə artaraq, ÜDM-in və investisiyaların artım tempi eyni səviyyədə qalmışdır, sənaye istehsalının artımı, real əmək haqqı və əhalinin real istifadə olunan gəlirləri azalmışdır. (Kərimov R., 2018)

Cədvəl 2. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə) cari qiymətlərlə, milyon manat

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	42 465,0	52 082,0	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60 425,2	70 135,1
o cümlədən:								
neft-qaz sektoru	20 409,5	25 829,9	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 382,2	19 552,6	25 000,8
qeyri-neft sektoru	19 179,0	23 196,1	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 138,8	35 951,1	40 012,3

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

məhsula və idxala xalis vergilər	2 876,5	3 056,0	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 859,0	4 921,5	5 122,0
----------------------------------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

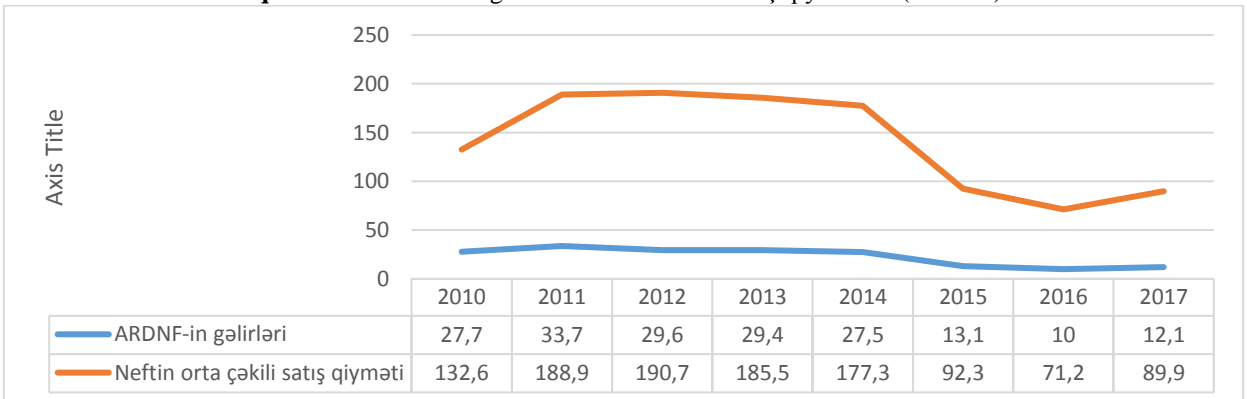
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az>

İqtisadiyyat valyuta ehtiyatlarının artması olmadan yaxşı işləyə bilər. Sərmayenin səmərəli həyata keçirilməsi mübadilə nəzarətləri ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bundan əlavə, enerji ixracından əldə olunan gəlirlərin artması əsasən yararlıdır. Orta dövrdə xarici gəlirlərin xalis ixracatı sərmayə idxalını tənzimləyərək sıfıra endirilə bilər. (Muradov, 2003)

Lakin, hər halda, kapitalın xalis ixracatı, xarici investorların mənfəətinin xalis ixracatı və xarici valyuta ehtiyatlarının artması iqtisadi dinamikaya müsbət təsir göstərmir. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatı üçün zərərə uğramadan, müəyyən bir zaman gecikməsi ilə neft və qaz ixracatı təxminən yarıya endirilə bilər. Buna görə, uyğun valyuta tənzimləməsi ilə, neftin ixrac qiymətləri təxminən yarıya endirəcək olsa da, iqtisadiyyat zərər görməyəcək, bu olduqca realdır (<https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>)

Digər kanallar neft qiymətlərini ixrac edə bilməklə nəzəri olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamikasına təsir edə bilər? Enerji ixracı ilə yaradılan xalis ixrac, ümumi tələbatın bir hissəsidir və buna görə də, digər sənayelərdən olan məhsullara sərmayə və tələblərə müəyyən bir təsir göstərir. Lakin ilk növbədə, bu möhtəşəm təsir neftin qiymətindən deyil, qazın və neft məhsullarının real həcmindən asılıdır. Daxili enerji istehlakının artımının çarpıcı təsiri xarici tələbatın təsiri ilə eyni olacaqdır. İkincisi, enerji istehsalında artımın çarpıcı təsiri istehsal sənayesinin çarpıcı təsiri ilə müqayisədə nisbətən kiçikdir, yəni digər sənaye məhsullarına tələbatın, məsələn, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. tələbatın artmasından daha az artmasına səbəb olur.

Diaqram 1. ARDNF-nin gəlirləri və neftin orta satış qiymətləri (manatla)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İllik hesabat 2017 - https://www.oilfund.az/report-and-statistics/get-download-file/7_2017_tam.pdf

Xalis ixracın pul vəsaitlərinin böyüməsi ölkəyə xarici pul axınına səbəb olur. Xarici valyutanın tədarükü kapitalın ixracı və hökumətin xarici borclarının geri qaytarılması ilə əhatə olunmadığı və böhran dövründə bankların və korporasiyaların xarici borclarının azalması ilə rəsmi valyuta ehtiyatlarının artmasıdır. Valyuta ehtiyatlarının artması, Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarının artımını digər mənbələrdən maliyyələşdirə bilməyəcəyi səviyyədə pul kütləsini genişləndirməklə Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilir. Nəticədə, praktikada pul məbləğinin artması xalis ixraca bağlıdır. Parlaq genişlənmə ağlabatan sərhədlər içində həyata keçirilir, özü də iqtisadi böyüməyə qatqı təmin edir. Bununla belə, ilk növbədə, pul kütləsinin genişləndirilməsi artıq xarici valyutanın alınması yolu ilə əldə edilə bilməz, lakin iqtisadiyyatın artmasına daha çox kömək edəcək daxili kreditin genişləndirilməsi ilə mümkündür. İkincisi, əgər xalis ixracın böyüməsi sərmayenin ixracının artırılması ilə müşayiət olunarsa, xarici valyutanın həddən artıq tədarükü əhəmiyyətsizdir, üçüncüsü, Mərkəzi Bank xarici valyutayı pulla maliyyələşdirə bilər, amma digər mənbələrdən birinə pul məhdudlaşdırma siyasətini aparmağa üstünlük verir. (<http://interfax.az/view/753141-1>)

Bu, 2018-ci ildə belə vəziyyət inkişaf etdi: neft qiymətləri yüksəldi, xalis ixrac artdı, eyni zamanda xüsusi kapital axınları dramatik şəkildə artdı, belə ki, xarici valyuta ehtiyatları az idi. Əksinə, gəlirlərin artması və büdcə xərclərinin azalması Mərkəzi Bankın xarici valyutanın alınması üçün buraxılmış pulları udmaq, sterilizasiya etməyə imkan verdi. Nəticədə iqtisadi artıma təsir edən bir sərt pul məhdudluğu var idi. Pul tədarük mexanizminin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yenidən qurulması, iqtisadi nəzəriyyə və sağlam düşüncə tələbləri pul genişləndirilməsi və xalis ixracın əlaqəsini pozmağa imkan verir.

Bundan əlavə, neftin ixrac qiymətlərinin artması yanacaqın hasilatına investisiya və xarici kapital axını səbəb olur. Lakin, artıq qeyd olunduğu kimi, xarici investorların orta müddətdə daxilolmaları xarici investorların gəlirləri ilə balanslaşdırılmışdır və hasilat sənayelərinə investisiyaların real effektivliyi olduqca şübhəlidir (Sarablinskaya, 2017).

Dünya neft qiymətlərinin artması daxili bazarda neft, neft məhsulları və qazın alınması üçün daha yüksək qiymətlərlə reaksiya verir ki, bu da iqtisadiyyatın digər sektorlarının rentabelliyyəinə mənfi təsir göstərir. Doğrudur, dünya qiymətlərində azalma halında daxili enerji qiymətlərinin artması dayanıqsızdır: indi neft və qaz inhisarçıları daxili istehlakçı hesabına xarici bazarlarda itkilərini ödəməyə çalışırlar. Beləliklə, daxili enerji qiymətlərinin dinamikası monopolist qiymətlərlə olduğu kimi, dünya qiymətlərinin dinamikası ilə bağlı deyil.

Nəhayət, dünya neft qiymətlərinin konsolidasiya edilmiş büdcə gəlirlərinə təsirini nəzərə almağa davam edir. Büdcə gəlirlərinin ilk növbədə dünya ixrac qiymətlərindən asılılığı aydın və şübhəsizdir. Bununla birlikdə, tamamilə doğrudur. Əvvəlcə ixrac gəlirləri həmişə xarici valyuta mənfəətidir. Korporativ gəlir vergisi, təbii ehtiyatların istifadəsi üçün ödənişlər, stabilizasiya fondlarına olan vəsaitlər və s. kimi ödənişlərin və ayırmaların edilməsi üçün ixracatçılar bu valyutanı satmalıdırlar. Daxili valyuta bazarında artıq valyuta ehtiyatları artıq olduqda və bu demək olar ki, həmişədir, valyuta ehtiyatlarının artması müvafiq miqdarda artacaq.

Buna görə, Mərkəzi Bank emissiya ehtiyatları və digər mənbələr, dövlət hesablarında qalıqlar və daxili kreditlərin azaldılması hesabına valyuta alışı üzrə xərcləri artıracaq. Bu vəziyyətdə, büdcə gəlirlərinin "son şəraitdə" maliyyələşdirilməsi mənbəyi Mərkəzi Bankın xarici valyutanı satın aldığı vəsaitdir. Amma bu vəsaitlər, xüsusilə Mərkəzi Bankın verdiyi resurslar, net ixracın bilvasitə əməliyyatları olmadan, büdcənin maliyyələşdirilməsinə, ixracçıların valyuta satışı, Mərkəzi Bank tərəfindən valyutanın alınması üçün istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, bu vasitəçilik əməliyyatları nöqtədən uzaqdır, iqtisadiyyata dağıdıcı təsir göstərir.

İxracatçılar tərəfindən vergi və ödənişlərin ödənilməsi üçün satdığı valyutanın valyuta bazarında həddən artıq olmadığını və alıcı Mərkəzi Bank deyil, özəl sektor olduğunu düşünsün. Amma bu, sərmayenin müvafiq məbləğdə ixracı özəl sektor təşkilatları - banklar, korporasiyalar, ev təsərrüfatları tərəfindən həyata keçirildiyi anlamına gəlir. Bu vəziyyətdə, enerji ixracı ilə bağlı büdcə gəlirləri potensial daxili qənaətdən birbaşa çıxarılan özəl sektor tərəfindən kapitalın ixracı ilə balanslaşdırılmışdır. Hər halda, büdcəni artırmaq üçün dollar gəlirləri rublə çevrilməlidir və bu yalnız daxili və xarici ehtiyatların hesabına mümkündür. Xarici valyuta daxilolmaları cari dövrdə ölkənin ehtiyatlarını yalnız bu valyutanın idxal üçün ödənilməsi üçün istifadə ediləcəyi təqdirdə artırmalıdır.

Bu, büdcənin formalaşmasında, pul kütləsində və sərhədlərin sərhəd xaricində mövcud vəziyyətdə dünya enerji qiymətlərində kəskin azalma Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi nəticələrə gətirməyəcək, yəni xarici kapitalın, rubl amortizasiyasının, pul kütləsinin azaldılmasının, büdcə kəsiri və s. Amma dəyişə biləcək və dəyişdirilməlidir ki, bu şərtlə şərtlər dəqiqdir. Əlbəttə, pul vəsaitlərinin tədarük mexanizmi, büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi, kapitalın idxalı və ixracı mümkün deyil, dəyişikliklər tədricən və sürətlə böhran şəraitində həyata keçirilməlidir. (<https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>)

Bildiyimiz kimi, dövlət büdcəsi cəmiyyətin bütün üzvləri və seqmentləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sənəddir. Ölkədə fəaliyyət göstərən hər bir vətəndaş, hər bir ailə, hər bir təbii və hüquqi şəxs hökumətin maliyyə siyasətindən az miqdarda təsirlənir: bir qismi vergi ödəyiciləri, digərləri isə maaş alır və ya büdcədən kömək edir, digərləri isə sifarişlər və ya subsidiyalar büdcə vəsaitləri və digərləri - büdcənin hesabına həyata keçirilən işlərin nəticələrini (məsələn, məktəblərin, uşaq bağçalarının, yolların və s.) istifadə edilməsi kimi.

Təsadüfi deyildir ki, dövlət büdcəsi hökumətin iqtisadi siyasətinin aynası hesab olunur. Müzakirə və təsdiq edilmiş büdcəyə təqdim edilən hər kəs gələn il hökumətin ona qarşı münasibətinin ifadəsini görür. Buna görə hazırlıq prosesi və büdcə layihəsinin müzakirəsi ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır.

Lakin Azərbaycanda büdcə prosesi hələ də yalnız daxili məsələdir və ümumi ictimaiyyətin prosesə qoşulması təmin olunmur. Və bu yanaşmadan dolayı, Azərbaycan büdcənin minimal açıqlığı olan ölkələr qrupunda idi. Beləliklə, bu ilin yanvar ayında nəşr olunan Açıq Büdcə İndeksi ilə mümkün olan 100-dən yalnız 34 bal toplayan respublikamız nüfuzlu "Beynəlxalq Büdcə Tərəfdaşlığı" ilə 115 ölkə arasında 78-ci olub. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İllik hesabat, 2017).

Məlum olduğu kimi, 2019-cu il üçün dövlət və konsolidasiya edilmiş büdcələrin hazırlanması prosesi bu ilin yanvar ayının sonunda başlamışdır. Lakin ictimaiyyət büdcənin gələn il üçün parametrləri barədə oktyabr ayının sonunda, bir müddətdən sonra Milli Məclisdə büdcə layihəsinin təqdimatından sonra bir qədər sonra məlumat əldə edə bildi. Hazırda bu layihənin 2019-cu il üçün dövlət büdcəsi Milli Məclisdə müzakirə olunur.

Bu müzakirələrdə ictimaiyyətin iştirakı təmin edilmir. Ötən illərdə olduğu kimi, büdcə bütün maraqlı tərəflərin konsensusunun deyil, yalnız hökumətlərin maraq dairələrindən olan razılaşmaların nəticəsidir. Bu baxımdan 2019-cu il dövlət büdcəsinin müzakirəsinin hazırlanması mərhələsində yeni və fərqli bir şey görmədik.

2018-ci il büdcə prosesində istifadə olunan yeni bir vasitə kimi, "büdcə qaydası" adlanır. 2018-ci ilin iyun ayında "büdcə qaydası" nın tətbiqi ilə bağlı "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Bu qayda dünya bazarında neft qiymətlərində kəskin dəyişikliklərin dövlət büdcəsinə mənfi təsirini azaltmaq üçün istifadə olunur (CESD, tədqiqat qrupu, 2018).

Büdcə qaydası - orta və uzun müddətli dövrdə makroiqtisadi sabitlik, maliyyə və kredit intizamını təmin edən maliyyə siyasətinin tətbiqinə xidmət edən bir vasitədir. Qanunun 11-1.2-ci maddəsinə əsasən, konsolidasiya edilmiş büdcənin xərclərinin yuxarı həddi cari ilin konsolidasiya edilmiş büdcəsinin təsdiq olunmuş xərclərinin 103% -dən artıq olmamaq şərtilə müəyyən edilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu ilin ortalarında hökumət 2018-ci il dövlət büdcəsinin gəlirlərini və xərclərini demək olar ki, 2 milyard manat təşkil edir (əsasən Dövlət Neft Fondundan köçürülmə hesabına), bununla bağlı 2019-cu il Dövlət büdcəsinin tərtib olunması zamanı büdcə qaydasının tətbiq edilməsinin "yaxşı başlanğıc" formalaşdırılmışdır (<http://turaz.az/ext/news/2018/11/free/analytics/ru/120078.htm>)

Büdcə gəlirlərinin neft sektorundan asılılığı dərəcəsi yenidən artmaqdadır. Hökumətə görə, 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki neft sənayesinin payı 2011-ci ildə 75,1% -dən 47,7% -ə düşüb, 2019-cu ildə isə bu göstərici 59,8% -ə çatacaq. Hökumətin təxminlərinə görə, gələn il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təxminən 60% -i neft sektorundan çıxacaq. Burada qeyd etmək istərdik ki, bu gəlirlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı bu göstəricidən daha yüksəkdir. Çünki müvafiq hesablamalarla hökumət neft sənayesindəki bütün gəlirləri nəzərə almır. Məsələn, məhsulların pay bölgüsü müqavilələri (İBBS) çərçivəsində fəaliyyət göstərən xarici subpodratçı şirkətlər üçün gəlir vergisinin ödənilməsi, neft sektorunda işləyənlərin gəlir vergisi ödəmələri dövlət hesablamalarına daxil edilmir. Əks halda, neft sektoru üzrə birbaşa büdcə gəlirlərinin payı 60% -dən çox olacaqdır. Gələn il vergi siyasəti sahəsində aşağıdakı dəyişikliklər gözlənilir: (<http://turaz.az/ext/news/2018/11/free/analytics/ru/120078.htm>)

- neft-qaz sektorunda işləməyən qeyri-dövlət vergi ödəyiciləri üçün mənfəət vergisi stimullarının tətbiqi və bu cür müəssisələrin icbari sosial sığorta haqlarının azaldılması;
- ölkə üzrə 2% sadələşdirilmiş vergi dərəcəsinin istifadəsi;
- Əlavə dəyər vergisi tətbiq edilən dövriyyənin tədricən genişləndirilməsi (ƏDV);
- kənd təsərrüfatının istehsalçılarına tətbiq edilən vergi imtiyazlarının 5 ilədək artırılması;
- kiçik sahibkarlıq subyektinin təsisçisinin dividend gəliri üzrə vergidən imtina edilməsi;
- istehlak mallarının siyahısının genişləndirilməsi, idxal üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, yerli istehsal, dövriyyə, topdan və pərakəndə pərakəndə satış.

Büdcə siyasətində hökumət 2015-ci ilə qədər tətbiq olunan strategiyaya qayıdır: dövlət büdcəsindən kapital qoyuluşlarına ayrılan vəsaitin həcmi kəskin şəkildə artır. Beləliklə, gələcək il büdcə maliyyələşdirilməsi 6,8 milyard manat (bütün büdcə xərclərinin 27,6% -i qədər) məbləğində gözlənilir ki, bu da 2018-ci il üçün proqnozdan 1,7 milyard manat və 4,1 milyard manat (və ya 2,5 dəfə) çoxdur. 2017 göstəricisi.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Gələn ilin büdcəsini hazırlayarkən dünya bazarında neftin qiyməti 1 barel üçün 60 dollara düşüb. Hökumətin məlumatına görə, 2019-cu ildə 13,7 milyard manat və ya dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 59,8 faizi qeyri-neft sektorundan birbaşa gəlirlər və 9,2 milyard manat (40,2 faiz) təşkil edəcək. Eyni zamanda, neft-qaz sektorundan gəlirlərin 11364,3 milyon manatı Dövlət Neft Fondundan, 1,450,0 milyon manatı Dövlət Neft Şirkətinə ödəniş payına, qalan 886,0 milyon manat isə HPBS üzrə fəaliyyət göstərən xarici müqavilələrin payına düşür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müstəqil tədqiqatlar dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki neft-qaz sektorunun birbaşa gəlirlərindən daha yüksək (təxminən 65% -ə qədər) payı təklif edir. (https://az.sputniknews.ru/trend/petrol_price_12012016/)

Hökumətin sözlərinə görə, gələn il 2018-ci il üçün təsdiq edilmiş büdcə ilə müqayisədə neft-qaz sektorunda dövlət büdcəsinin gəlirləri 354,3 milyon manat (2,7 faiz), qeyri-neft sektorunda gəlirlər 414,1 milyon manat (4,7 faiz) artacaq. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmaların payına 260,0 milyon manat və ya 63 faiz düşür. Ancaq diqqətə layiq bir vacib nöqtə var: bildiyiniz kimi, 2018-ci il üçün dövlət büdcəsinin ilkin proqnozu neftin bir barrel üçün 45 dollara satdığı qiymət əsasında həyata keçirilmişdir; Bu ilin ortalarında neft qiymətlərinin artımını (barrel başına 55 dollara əsasən) nəzərə almaq üçün proqnozlaşdırıldı və neft sektorunda ümumi gəlirlərin proqnozu 2,2 milyard manat artdı.

Bununla yanaşı, Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsi ilə yaradılan qeyri-neft sektoru üzrə vergi gəlirlərinin proqnozu təxminən 1,0 milyard manat azaldılmış, Vergilər Nazirliyinin verdiyi gəlirlərin proqnozu isə 725,0 milyon manat artmışdır. Lakin bu dəyişiklikləri nəzərə alaraq, faktiki olaraq, neft-qaz sektorunda dövlət büdcəsinin gəlirləri təxminən 2,5 milyard manat (2018-ci il üçün ilkin büdcə proqnozları ilə müqayisədə) artırsa, qeyri-neft sektorunda gəlirlər kəskin şəkildə azalacaq, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlir nəzərə almırsınızsa.

Burada qeyri-neft sektorundan gəlirlərin yaranmasında neft gəlirlərinin rolu - başqa bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlət büdcəsindən neft gəlirləri hesabına (daha doğrusu Dövlət Neft Fondundan köçürülmə) 6,8 milyard manat investisiya qoyulur (və ümumilikdə 9,9 milyard manatlıq kapital xərcləri). Yəni qeyri-neft sektorunda gəlirlərin artmasında dövlət büdcəsi xərclərinin sərmayə qoyuluşu (kapital qoyuluşu) artması mühüm rol oynayır (CESD, tədqiqat qrupu, 2018)

2019-cu ildə Dövlət Neft Fondundan köçürmələri istisna olmaqla mövcud dövlət büdcəsi xərclərinin məbləği 12,55 milyard manat, büdcə gəlirlərinin məbləği isə 11,55 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Büdcə xərclərinin 1,0 milyard manatı Neft Fondundan köçürülmə yolu ilə maliyyələşdiriləcəkdir. Beləliklə, əgər gələn il dünya bazarında neftin

qiyməti 60 dollardan aşağı düşsə, onda hökumət Neft Fondundan köçürmənin böyük bir hissəsini cari xərclərə köçürməyə məcbur olacaq (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2019).

Nəticə və Təkliflər

Aparılan tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi:

1. Tədqiqatda işlənmiş metodoloji yanaşma dünya neft qiymətlərinin öyrənilməsinə bu resursun qiymət dinamikasının idxal və enerji ixrac edən ölkələrdə makroiqtisadi tarazlığın formalaşmasına, dünya neft qiymətlərində dəyişikliklərin pul və maliyyə siyasətinin inkişafına və həyata keçirilməsinə təsirini qiymətləndirməkdə təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.
2. Dünya neft bazarında qlobal iqtisadiyyatda xüsusi qiymətlərin təhlilinə əsaslanaraq, dünya neft qiymətlərinin formalaşmasında maliyyə amilinin xüsusi əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur ki, bu da pul kütləsindəki artımın təsiri ilə qlobal iqtisadiyyatda likvidliyin əhəmiyyətli dərəcədə artması nəticəsində əmtəə birjalarında fyuçers və opsiyon müqavilələrinin həcmnin kəskin artmasıdır.
3. Dünya təcrübəsində innovativ sənayelər üçün maliyyə təşviqləri və innovasiya inkişafı üçün infrastruktur kimi milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin belə bir istiqaməti yayılmışdır. Yenilikçi sənaye sahələrində vergi yükünün yumşaldılması, innovasiya layihələrinin birgə maliyyələşdirilməsi və sənaye klasterlərinin formalaşmasına dəstək vermək, biznes inkubatorları və texnologiya parkları kimi tədbirlər artıq bir dərəcədə Azərbaycanda tətbiq olunur. Bununla birlikdə, milli iqtisadiyyatın innovasiya sektoruna maliyyə stimullarının həcmi kiçikdir və onların istifadəsi kifayət qədər effektiv deyil. Buna görə də, Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsini stimullaşdırmaq üçün açıq bir yoldur Azərbaycan iqtisadiyyatının innovasiya sektoru üçün maliyyə stimullaşdırma sahəsini genişləndirmək və eyni zamanda bu vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyini nəzarəti gücləndirməkdir.

Ədəbiyyatlar

- Məmmədov, N., Bərxudarov, M. (2006). İqtisadi təhlükəsizlik, İqtisad Universiteti, Bakı, 454 s.
- Mikayılova, S. M. (2010). Azərbaycanın keçid dövründə iqtisadi təhlükəsizlik problemləri və milli mənafehlər, Bakı.
- Muradov, A. (2003). Azerbaijan's Oil Supplies: Current State and Future Prospects. Central Asia and the Caucasus, 22.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Muradov, A., Hasanli, Y., & Hajiyev, N. (2019). World Market Price of Oil: Impacting Factors and Forecasting. Springer International Publishing.
- Öməröv, V.A. (2014). Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında təhlükəsizlik, iqtisadi, mədəni və hüquqi amillərin vəhdəti, Səs, 15 s.
- Алиев, Н. (2010). Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана XXI веке, Баку, 244 с.
- Алиев, Ш.Т.(2009).Влияние финансового кризиса мира на экономические процессы Азербайджанской Республики, «Финансы и кредит», № 8 (344), Москва, 78-82 с.
- АМВ: 2018-ci ildə Azərbaycanı orta illik inflyasiya 2,3% təşkil edəcək-<http://interfax.az/view/753141>
- Сараблинская С.. Цены на нефть. 09.06.2017 - <http://www.biznesinfo.az/lifestyle/opinion/params/ln/ru/article/112701>
- Талех Мурсагулов. Инфляция в Азербайджане составила 2,3% 10 декабря 2018- <https://www.trend.az/business/economy/2991539.html>
- Инфляция в Азербайджане в 2017 году составила 12,9% - Госкомстат - <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/inflyaciya-v-azerbaydzhane-v-2017-godu-sostavila-12-9percent-goskomstat-1013021505>
- Азərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - <https://www.stat.gov.az>
- Азərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İllik hesabat 2017 - https://www.oilfund.az/report-and-statistics/get-download-file/7_2017_tam.pdf
- CESD, tədqiqat qrupu. Azərbaycan dövlətinin neft gəlirləri dünya bazarlarında neft qiymətlərinin dəyişməsi kontekstində. Bakı, aprel, 2018 - http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2018/04/CESD_Research_Oil_Income_Price.pdf
- Влияние нефтяных цен на Азербайджан - https://az.sputniknews.ru/trend/petrol_price_12012016/
- Рустам Керимов. Какая цена нефти выгодна для Азербайджана? Эксперт называет ее и объясняет почему. 04 ОКТЯБРЬ 2018. <https://media.az/economy/1067715181/nazvana-vygodnaya-dlya-azerbaydzhana-cena-na-neft/>
- Бюджетный процесс остается внутриправительственным делом - <http://turaz.az/ext/news/2018/11/free/analytics/ru/120078.htm>

Gömrük Administrasiyalarında Antikorrupsiya Sahəsində “Kollektiv Fəaliyyət”-in İstiqamətləri

*Fəridə HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
feride.huseynova1@gmail.com*

Xülasə

Bu məqalədə gömrük administrasiyaları üçün korrupsiyaya qarşı mübarizə məqsədilə "Kollektiv Fəaliyyət"-in tətbiq istifadə edilməsi və bununla da, gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, vergilərin və vergi dərəcələrinin artırılmasını, hökumətin korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin dəstəklənməsi üçün ədalətli iş mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bütün bunlar olduqca iddialı ola bilər, amma eyni zamanda gömrük orqanları üçün növbəti məntiqi addımdır. Müəllif korrupsiyanın müəyyən növlərinin qurbansız cinayətləri təmsil etdiyini, hər vəziyyətdə hökumətin və nəticədə cəmiyyətin cinayət qurbanı olduğunu iddia edir. Məqalədə korrupsiyaya qarşı yönəldilən yolların araşdırılması və hökumətlərin korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin bu cür cinayətlərin aşkar edilməsi ehtimalı artırıcı təşəbbüslərə yönəldilməsinə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirir. Müəllif, hər hansı bir anti-korrupsiya təşəbbüsünün müvəffəqiyyəti, onun əsaslandığı siyasi, sosial və mədəni mühitdən asılıdır.

Korrupsiya ilə bağlı hər bir addım daha uğurlu gələcəyin qurulması üçün əhəmiyyətlidir. Gömrük sahəsini ələ alaraq korrupsiya ölkənin xarici ticarət əlaqələrini zəiflədir, yerli istehsalçıların xarici bazara çıxışına, eləcə də, istehlakçıların məhsula olan tələbinə maneələr yaradır.

Antikorrupsiya əməliyyatlarında “Kollektiv Fəaliyyət” mövcud məsələnin həllini, digər hüquqi, institusional və inzibati islahatlarla birgə, çoxtərəfli tərəfdaşların iştirakı informasiya siyasətinin formalaşdırılmasına və iqtisadi operatorlara ədalətli və müvafiq olan proseslərin daha effektiv həyata keçirilməsini əhatə edir. Belə fəaliyyət gömrük rüsumlarının və vergilərin yığılmasına, rüşvətin azaldılmasına və ticarətin asanlaşdırılmasına kömək edə bilər.

Tədqiqatın məqsədi – gömrük administrasiyaları üçün antikorrupsiya məqsədi ilə “Kollektiv Fəaliyyət”-in istifadə edilməsi, nəticədə gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, gömrük rüsumlarının və vergi dərəcələrinin artırılmasını, hökumətin korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin dəstəklənməsi üçün ədalətli iş mühitinin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: Kollektiv fəaliyyət, Biznes, Antikorrupsiya, Vergi dərəcəsi, Gömrük rüsum

Giriş

Son illər antikorrupsiya tədbirləri dövlətlərin siyasətinin əsas prioritetinə çevrilsə də, bu sahədə problemlərin həlli davam etməkdədir. Kiçik korrupsiya vəziyyətinin mövcudluğu cəmiyyətin ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə etməsinə şərait yaratmaqla, aztəminatlı əhaliyə ziyan vurur, iqtisadi-sosial islahatları əngəlləyir. Ümumiyyətlə, korrupsiya hər bir sahədə inkişafa mane olan siyasi və iqtisadi haldır.

Məqalədə göstərilir ki, korrupsiyaya qarşı yönəldilən yolların araşdırılması və hökumətlərin korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin bu cür cinayətlərin aşkar edilməsi ehtimalı artırıcı təşəbbüslərə yönəldilməlidir. Davranış kodekslərini korrupsiyalı davranış səviyyəsinin azaldılması üçün ön şərtləri müəyyən edərkən, həm hökumət, həm də ictimaiyyət üzvlərinin korrupsiya nəticəsində yaranan hüquq pozuntularının qətiyyətlə qarşısının alınacağına əmin olmalıdır. Müəllif göstərir ki, hər hansı bir antikorrupsiya təşəbbüsünün müvəffəqiyyəti, onun əsaslandığı siyasi, sosial və mədəni mühitdən asılıdır.

Uzun müddətdir ki, ÜGT ölkələri gömrükdə baş verən proseslərdə korrupsiyanın zərərli təsirlərini aradan qaldırmaq, habelə baş vermiş zərərlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə məcbur edir. Bu kimi fəaliyyətləri dəstəkləmək üçün ÜGT, ÜTT və digər beynəlxalq təşkilatlar korrupsiyaya qarşı mübarizə aparan ölkələri praktik olaraq dəstəkləməyi hədəfləyən bir sıra standartlar, vasitə və təlimatlar hazırlamışlar. “Kollektiv Fəaliyyət”-in özəl sektorla birgə fəaliyyəti, bu standartları həyata keçirmək üçün gömrük orqanlarına səylərini artırmağa və müvafiq islahatların effektivliyini yüksəltməyə şərait yarada bilər.

Antikorrupsiya ilə bağlı hər bir addım daha uğurlu gələcəyin qurulması üçün əhəmiyyətlidir. Gömrük sahəsini ələ keçirən korrupsiya ölkənin xarici ticarət əlaqələrini zəiflədir, yerli istehsalçıların xarici bazara çıxışına, eləcə də, istehlakçıların məhsula (avtomobil, telefon, elektron cihazlar və s.) olan tələbatının ödənilməsinə maneələr yaradır.

Metod

Tədqiqat işində sistemli yanaşma metodundan istifadə etməklə, ümumi antikorrupsiya və “Kollektiv Fəaliyyət”-in korrupsiyaya təsirləri qeyd edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi gömrük administrasiyaları üçün antikorrupsiya məqsədi ilə “Kollektiv Fəaliyyət”-in istifadə edilməsi, nəticədə gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, gömrük rüsumlarının və vergi dərəcələrinin artırılmasını, hökumətin korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin dəstəklənməsi üçün ədalətli iş mühitinin yaradılmasıdır. İnternet resurslarından xarici ölkələrin bu mövzudakı fəaliyyətlərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

1) Gömrük xidmətlərində korrupsiya problemi. Gömrük xidmətlərində baş verən korrupsiya beynəlxalq ticarətə təsir etdiyindən global iqtisadiyyata da bu və ya digər formada təsir göstərən bir məsələyə çevrilir. Gömrük xidmətlərində korrupsiyanın təsirləri gəlirlərin

azaldılması yolu ilə iqtisadi itkilərdə, yerli sənaye sahələrində ədalətsiz qiymət rəqabətində, idxal səviyyəsinin aşağı düşməsinə və s. nəzərə çarpır.

Bundan əlavə, dünyada istifadəsi qadağan olunmuş və ya məhdudlaşdırılmış məhsulların ölkəyə gətirilməsi ilə əlaqəli təhlükələr də mövcuddur. ölkə sərhədində korrupsiya terrorizm, insan alveri və brakonyerlik kimi cinayətlərin inkişafına zəmin yaradır ki, bunlar da uzun müddətli və dağıdıcı nəticələr yarada bilər.

Dünya Bankının məlumatlarına görə, dünyada hər il 1 trilyon ABŞ dolları məbləğində rüşvət verilir və bu göstəricinin ümumi iqtisadi itki olduğu təxmin edilir (<http://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/anti-corruption>). Hesablamalar göstərir ki, hər il gömrük xidmətlərində təxminən 2 milyard ABŞ dollar həcmində rüşvət alınır. Aparılmış tədqiqatlara görə gömrük xidmətlərində rüşvət və aşağı ÜDM səviyyəsi arasında güclü bir əlaqə var (Michael B (2010)). İş adamları korrupsiyanı transsərhəd ticarətin əsas maneələrindən biri kimi müəyyən etdilər. Gömrük öhdəliklərinin çoxölçülü xarakteri bir tərəfdən mal axınıni asanlaşdırmaq və digər tərəfdən normativ və məcburi vəzifələri yerinə yetirmək arasındakı gərginlikdən ibarətdir. Bir çox ölkələrdə gömrük və digər sərhəd orqanları malların saxlanması, axtarışı, nəzarəti və tutulması, insanların həbs edilməsi və digər hüquq-mühafizə orqanlarının bəzi vəzifələrini həyata keçirmək hüququna malikdirlər.

Bu səlahiyyətlər cəza tədbirləri də daxil olmaqla səhiyyə, təhlükəsizlik və kənd təsərrüfatı standartlarına, o cümlədən rüsum və vergilərin yığılması ilə bağlı geniş qanunlara əsaslanır. Bu funksiyaları icra edən müvafiq orqanlarla gömrük orqanlarının ixtiyari aspektləri sərhədlərdəki ödənişlərin (nağd ödənişlərin), gömrük brokerlərinin və üçüncü tərəf kimi fəaliyyət göstərən agentlərin iştirakı, bütün gömrük xidmətləri üçün korrupsiya risklərinin artmasına səbəb olur.

Təhlillər göstərir ki, rüşvət təklif edən şirkətlər və ya onların brokerləri malı idxal etmək üçün lazım olan vaxt və xərc arasında tarazlıq yaradır və treyderlər institusional mühitdə, gömrük nəzarətinin aparıldığı ərazidə öz maraqları üçün rüşvət verirlər. Şirkətlərin dırnaqarası sərhədsiz "fasiləsiz ödənişlər" kimi tanınmasına icazə verən qanuni rejimlər, gömrük orqanlarında rüşvətlərin tətbiqinə və ona dözümlülüyü daha da şiddətləndirdi, baxmayaraq ki, indi bu halların azalması müşahidə olunur.

2) “Kollektiv Fəaliyyət” nədir və nəyi araşdırır? “Kollektiv Fəaliyyət” termini iqtisadi və sosial elmlərdə ictimai nemətlərin əlçatanlığı ilə əlaqədar çətinliyi müəyyən etmək üçün istifadə edilir: bəzən vətəndaşlardan ümumi cəmiyyətin xeyrinə öz maddi maraqlarına xidmət edən hərəkətlərdən çəkinmək tələb olunur.

Kollektiv Fəaliyyət "sənaye standartları, çox tərəfli tərəfdaşlıq təşəbbüsləri və dövlətin şəxsi tərəfdaşlıqları üçün bütün terminləri yaxalamaq" kimi müxtəlif şəkildə müəyyən edilmiş və ya qarşılıqlı təsir forması ola bilər: "Fərdi fəaliyyətin təsirini və etibarlılığını artıran maraqlı tərəflər arasındakı əməkdaşlıq və davamlı, sıx kooperasiya prosesi, müdafiəsiz, fərdi oyunçuları bənzər düşünən təşkilatların içinə gətirir və rəqiblər arasında oyun sahəsində səviyyələrini artırır".

Dünya Bankı İnstitutuna görə, korrupsiyaya qarşı "Kollektiv Fəaliyyət" antikorrupsiya deklarasiyaları, prinsiplial əsaslı təşəbbüslər, sertifikatlaşdırılmalı biznes koalisiyaları və bütövlükdə paktlar şəklində ola bilər. "Kollektiv Fəaliyyət" formaları iştirakçıların birgə öhdəlik dərəcəsi və bəlkə də təşəbbüslərinin hədəfi ilə bir-birindən fərqlənir.

Hər hansı bir tanımlamaya görə "Kollektiv Fəaliyyət" bütün korrupsiya problemləri üçün asanlıqla nail olunan bir fəaliyyət deyil, çünki iştirakçılar tərəfindən aktiv və fəal yanaşma tələb edilir. Belə fəaliyyətlərin qurulması səbr və inandırıcılıq tələb edə bilər; şirkətlər, xüsusilə rəqiblərin məqsədlərindən şübhələnirlərsə, hər hansı bir qrupa daxil olmağın faydalarını bilmək istəyirlər. İctimai sektor da iştirak prosesinin ehtiyacını sual altına ala bilər ki, onların iş rejimi bu günə qədər məsləhətləşmələrə ehtiyac olmadan standartlar və qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Əgər "Kollektiv Fəaliyyət" çətinləşirsə, niyə bu kontekstdə düşünürsünüz? Bunu etmək üçün səbəblər arasında gömrük sahəsindəki fəaliyyət və ticarətin asanlaşdırılması arasında yuxarıda qeyd olunan "gərginliyə" toxunmaq lazımdır. Təqribi olaraq bütün bürokratik prosedurlar və nəzarət praktikalarının dövlət orqanları, biznes və logistika sektorları arasında adətən razılaşma daha çox və ya az müzakirələrin olduğu danılmazdır, özəlliklə, dəniz və hava limanları kimi qapalı və ya açıq tanımlanmış sahələrdə ki, korrupsiyanın qarşısının alınmasına və bütövlüyün qorunmasına yönəlmiş "Kollektiv Fəaliyyət", dövlət və özəl sektorlara birgə maraq göstərən məsələləri həll etmək üçün məntiqli və effektiv bir yanaşma ola bilər.

3) "Kollektiv Fəaliyyət" təqdimati. Korrupsiya biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi xərclərini artırır. Vəzifəli şəxslərə verilən rüşvətə sərf edilən vaxt, pul, mürəkkəb qanun və qaydalar biznesin aparılması xərclərini artırır. Bu xərclər həmçinin istehlakçıların tələb etdiyi malların qiymətlərini yüksəldir.

Özəl sektorla məşğul olmaq xüsusilə iqtisadi operatorlarla məsləhətləşmələrin ənənəvi olmaması dövlət və özəl sektorlar arasında etimadın olmaması kimi bir problem yarada bilər. Bu prinsipi dəyişdirmək üçün addımlar atmaq tez-tez hər iki tərəfdə ilk mühakimələrin və dərin

şübhələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Daha geniş fayda görə bilən və xüsusilə gömrük sahəsində lider rolları ala bilən çempionlara ehtiyac vardır.

Korrupsiya yerli və xarici investisiyaların səviyyəsinə mənfi təsir edir. Belə ki, korrupsiyanın mövcud olduğu mühit biznesin aparılması üçün əlavə xərclər yaratdığından və qanunların təsirini azaldığından sərmayəçilər belə mühitə investisiya qoymaqdan qaçırırlar. Eyni zamanda, korrupsiya yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənlik yaratdığından sərmayəçiləri investisiya qoymaqdan çəkindirir.

4) “Kollektiv Fəaliyyət” nümunələri. Antikorrupsiyaya görə, “Kollektiv Fəaliyyət”-ə əsas yanaşma dövlət və özəl sektorları müvafiq dialoqa cəlb edir. bu, strukturlaşdırılmış, davamlı, məqsədyönlü, şəffaf və gömrük orqanı tərəfindən dəstəklənənəməlidir. Məsələn, Kanada, Rusiya və Birləşmiş Krallıq bütün sahələrə aid müxtəlif təşəbbüslər, siyasətlər və tənzimləmələr, o cümlədən bəzi korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqəli olan sənaye tərəfdaşları daxil olmaqla gömrük ilə əlaqəli məsləhətləşmə komitələri yaratmışdır.

Qvatemala tərəfindən razılaşmaya yanaşmanın daha geniş bir versiyası alınmışdır. Gömrük orqanı 17-dən çox təşkilatın imzaladığı "Gömrük İşləri üzrə Dövlət-Özəl Sektor Müzakirəsi və Əməkdaşlığının Dəyirmi Masası" nı quran bir razılaşma əsasında bütünlüklə hökumətin yanaşmasına rəhbərlik edir.

Bu təşəbbüsün əsas güclərindən biri, bəlkə də, bir üzvə dövlət və özəl sektorların "bütünlüklə ölkənin xeyrinə birgə ayağa qalxmaq və işləmək" şüarı ilə fəaliyyətini həyata keçirə bilməkdir. Bu fəaliyyətin metodu üç qrupu əhatə edən rəsmi görüşlərdən ibarətdir:

1. Ən yüksək səviyyəli hökumətlərlə informasiya mübadiləsi;
2. Fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi;
3. Bütün maraqlı olan tərəflərdən nümayəndələrin daxil olduğu texniki qrup.

Gömrükdə və biznesdə səmərəliliyin artırılması məqsədləri sistemli və şəffaf şəkildə həll olunmalıdır. Özəl sektora görə, təşəbbüs islahatın yavaş templəri və dövlət sektorundakı ierarxik strukturlarla əlaqəli zəif cəhətləri var. Çox şey olmasına baxmayaraq, yanaşmalar hər tərəfdən dəstəklənir və gömrük yönümlüdür.

Bütün dövlət yanaşmalarını əhatə edən digər nümunələr arasında Braziliya (Procomex) və Meksika (Gömrük Modernizasiyası və Rəqabətqabiliyyətliliyi Şurası) daxildir:

- Braziliyada dövlət və özəl sektorları məlumatlandırmaq və prosessual dəyişiklikləri idarə etmək üçün iş proseslərinin nümayişi həyata keçirilir. Proses həm ticarətin səmərəliliyi, həm də bütövlükdə müvafiq nəzarəti yerinə yetirməyi ehtiva edir.
- Meksikada dövlət və özəl sektorlar yeddi sahədə, yəni açıq və iki tərəfli ünsiyyət, şəffaflyq, əməkdaşlyq, bütün maraqlı tərəflərin daxil edilməsi, dəyişikliklər və çətinlikləri öncədən görmək üçün innovasiya, toxunulmazlyq, qarşılıqlı inam və razılıq, hesabatlılyq və birgə məsuliyyəti nəzərdə tutan siyasəti hazırlamaq və həyata keçirmək üçün birgə işləyir.

Sivil cəmiyyəti, Gömrük brokerlərini və dövləti bir araya gətirən fərqli bir “Kollektiv Fəaliyyət”, Türkiyə Gömrük Broker Təşəbbüsüdür. 2013-cü ildə qurulan, onun hələ davam edən işləri və bəzi önəmli məsələləri həll etmək lazımdır, ancaq qurulduğu gündən bu yana da irəliləmişdir.

2013-cü ildə Türkiyənin Etik və Reputasiya Cəmiyyəti (TEID) gömrük brokerlərinin 8% -ni təmsil edən 250 iştirakçını və beş türk şəhərində gömrük rəsmiləşdirilməsinin 67% -ni təşkil etmişdir. Türkiyə Gömrüyü nəzarəti altında brokerlər etik kodunu imzaladılar. Onlar rüşvət risklərini aradan qaldırmaq üçün uyğunluq proqramı vasitəsilə kodunu tətbiq etmək üçün bir il keçir, sonra müəyyən edilmiş riskləri idarə etmək üçün identifikator olaraq “Etik Broker Logo”-nu alırlar.

Türkiyənin təşəbbüsü logonun ləğv edilməsi, çıxarılması və prosesi idarə etmək üçün şəffaf prosedurların təmin edilməsi üçün komitələri nəzərdə tutan tam düşünülmüş idarəetmə quruluşuna malikdir. Təşəbbüsün əksər hədəfləri hələ yerinə yetirilməmiş olsa da, proses gömrük brokerlərinin iştirakı ilə iştirakçı yanaşmaları inkişaf etdirmək istəyən digər şəxslər üçün informativdir.

5) Son dövrlərdə Azərbaycanın gömrük xidmətində antikorrupsiya fəaliyyətin inkişaf istiqamətləri. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) Azərbaycanın gömrük sahəsində antikorrupsiya fəaliyyəti üzrə təcrübəsini öyrənir. Bakıda təşkilatın Baş katibi Kunio Mikuriya qeyd edib ki, Azərbaycanın Dövlət Gömrük Komitəsi müxtəlif sahələrdə ciddi islahatlar keçirib: “Bu islahatlardan biri antikorrupsiyanı əhatə edir. Bununla əlaqədar istərdik ki, Azərbaycan öz təcrübəsi ilə bölüşsün və bu sahədə ÜGT çərçivəsində vacib rol oynasın”. O, həmçinin əlavə edib ki, ÜGT islahatlar sahəsində Azərbaycanla əməkdaşlığı davam etdirmək niyyətindədir.

Avropa İttifaqının (Aİ) maliyyə dəstəyi ilə hazırlanan "Aİ Azərbaycan Biznes mühiti 2018" hesabatı (5 İyun 2018-ci ildə) Aİ-Azərbaycan Biznes Forumunda təqdim edilib. Aİ-yə üzv 20

Ölkədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 400-ə yaxın şirkət ölkədəki biznes mühitini qiymətləndirib.

Hesabatda deyilir ki, sorğuya cəlb olunanların 51%-i biznes mühiti üçün siyasi sabitliyi “ən yaxşı göstərici” kimi qiymətləndirsə də, 74%-i “bazarın qeyri-müəyyən istiqamətdə inkişafını” ciddi biznes riski sayıb.

Respondentlər hesab edirlər ki, Azərbaycanda ilk növbədə vergi, gömrük, hüquq və təhsil sistemində ciddi islahatlar aparılmalıdır.

Hesabatda göstərilir ki, Avropa şirkətlərində “gömrüklə bağlı mənfi rəy formalaşır”. Müəlliflərə görə, 2016-cı ildə elektron bəyannamənin tətbiqi üçün “həyata keçirilən ümidverici islahatlardan sonra Aİ şirkətləri arasında gömrükdə islahat tempinin zəiflədiyinə dair müəyyən narahatlıq yaranıb” ([https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-44368412//Azərbaycandakı avropalı biznesmenlər: "Şəffaflıq yoxdur, kədr çatışmır, korrupsiya, bürokratiya var, qanunun aliliyi qorunmur"](https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-44368412//Azərbaycandakı avropalı biznesmenlər:))

Ölkədə həyata keçirilən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf kursunun başlıca üstünlük təşkil edən tədbirlərindən biri kimi gömrük işinin səmərəli təşkili yönündə reallaşdırılmış ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq son illər milli iqtisadiyyatın stimullaşdırılması, ticarət-iqtisadi münasibətlərdə gömrük tənzimlənməsi vasitələrinin tətbiqi, gömrük ödənişlərinin toplanması və dövlət büdcəsinə köçürülməsi, valyuta nəzarətinin və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, daxili bazarın qorunması, gömrük işi sahəsində cinayətlər və digər hüquqpozmalar ilə mübarizə sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunub, nəzarət sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması üçün əlverişli hüquqi baza yaradılıb.

Görülmüş tədbirlərin davamı kimi dövlət başçısının "Ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" 20 aprel 2018-ci il tarixli, 6 nömrəli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasında bir sıra idxal-ixrac əməliyyatları üzrə Dövlət Gömrük Komitəsi və Vergilər Nazirliyi tərəfindən birgə nəzarətinin tətbiqinin məqsədəuyğun hesab edilməsi digər sahələr kimi bu sektorda da dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinə əlverişli şərait yaratmaqla ödənişlərin dövlət büdcəsinə köçürülməsinin, habelə insan hüquq və azadlıqlarına dövlət təminatının etibarlılığını daha da gücləndirir.

Gömrük orqanlarının milli iqtisadiyyatın formalaşması və büdcənin təşkilində vacib qurum olmaqla vətəndaşlarla daim açıq təmasda olmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, bu qurumun

şəffaf olması, bu sahədə hesabatlılığın təmin edilməsi, dövlət təsirlərinin aradan qaldırılması, korrupsiya və digər hüquqpozumların qarşısının alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz bu məsələlərin əhəmiyyətindən irəli gələrək mayın 8-də Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəhbər vəzifəli şəxslərinin iştirakı ilə "Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin arasında korrupsiya ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" imzalanıb.

Azərbaycanda gömrük işinin təşkili istiqamətində atılan addımlardan biri kimi münbit sahibkarlıq mühitinin yaradılmasına, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən müvafiq ticarət əməliyyatlarını sürətli, şəffaf və asan şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edən gömrük sisteminin qurulmasının səmərəliliyinin daha da artırılmasının vacibdir. Ölkədə həyata keçirilən mütərəqqi sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar çərçivəsində gömrük xidməti qarşısında olduqca mühüm vəzifələr qoyulur. Gömrük işinin bütün sahələrinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı baş verə biləcək hər növ qanun pozuntularının qarşısının alınması yönündə birgə fəaliyyət yönümlü əlaqələrin daha da genişləndirilməsi üçün bütün səylərin səfərbər ediləcəyi diqqətə cərpilir.

Ölkədə reallaşdırılan siyasi, iqtisadi və institusional islahatların maliyyə intizamının gücləndirilməsi, şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi və digər bu kimi antikorrupsiya tədbirləri ilə dəstəklənməsində dövlət orqanları və digər qurumlarla əməkdaşlığın əhəmiyyətlidir. İstər tərəflər arasında korrupsiya hüquqpozumlarının aşkar edilməsi və araşdırılması, kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olan qaçaqmalçılıq cinayətinin törədilməsinin, eyni zamanda, gömrük əməkdaşları tərəfindən törədilmiş hüquqpozumların qarşısının alınması, istərsə də başqa əməkdaşlıq istiqamətləri kontekstindən əvəzsiz rola malikdir.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2018-ci ildə 100-dən çox gömrük əməkdaşı korrupsiya ilə əlaqədar işdən azad edilib ([http://www.xezerxeber.az/Web%20TV/230376.html//Korrupsiya ilə bağlı 100-dən çox gömrük əməkdaşı işdən qovuldu](http://www.xezerxeber.az/Web%20TV/230376.html//Korrupsiya%20il%20ba%20gl%20100-d%20n%20ch%20g%20mr%20k%20a%20m%20k%20d%20a%20s%20i%20s%20h%20d%20n%20q%20v%20l%20d%20u)).

Əldə olunan məlumatlara əsasən Azərbaycanda antikorrupsiya fəaliyyətləri davam etməkdədir və gömrük orqanlarında şəffaflığın qorunması üçün ciddi nəzarət və tədbirlər həyata keçirilir.

Əlavə olaraq yeni beynəlxalq layihələr, gömrük əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və elektronlaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

6) Antikorrupsiya fəaliyyətində uğurlu ölkələr. Sinqapur, Honq Konq, Portuqaliya korrupsiya hallarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağı bacara bilən ölkələrdəndir. Bu istiqamətdə Honq Konqun həyata keçirdiyi tədbirlər xüsusilə maraq doğurur. Honq Konq antikorrupsiya mübarizəsi apara bilən və demək olar ki, tamamilə korrupsiyanı ləğv etməyi bacaran ölkə nümunəsidir. Halbuki keçən əsrin 50-60-cı illərində Honq Konqda korrupsiya həm dövlət, həm də özəl sektorda geniş yayılmışdı. Cəmiyyət üçün, korrupsiya açıq sirr və tanınmış həyat yolu hesab edilirdi. Bəzi dövlət xidmətlərində rüşvət təklif olunurdu. Hökumət bu istiqamətdə tədbirlər görməkdə zəif görünürdü. Honq Konq sürətli sosial və iqtisadi inkişaf prosesində bir neçə problemlə mübarizə edirdi. 1974-cü ildə Korrupsiyaya qarşı Müstəqil Mübarizə Komissiyası (KQMMK) yaradıldı.

Güclü səlahiyyətlərin mövcudluğu, sağlam qanuni struktur antikorrupsiya qurumlarının müsbət nəticə əldə etməsində mühüm rol oynadı. İctimaiyyətin dəstəyinin də bu fəaliyyətdə payı oldu. KQMMK antikorrupsiya ictimai münasibətdə inqilab etdi. Onların mədəniyyətlərində tolerantlıqdan imtinaya gedən dəyişiklik yarandı. Son göstəricilərə görə, Honq Konq beynəlxalq təhlillərdə Asiyada ən az korrupsiya olan yerlərdən biri kimi göstərilir.

Antikorrupsiyanın uğurlu mübarizənin digər nümunəsi Avstraliyada geniş sahəyə malik olan antikorrupsiya sistemi mövcuddur. Bu ölkə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Korrupsiyaya qarşı Konvensiyasını 2003-cü ildə imzalamışdır. 2005-ci ildə isə təsdiq etmişdir. Avstraliya konvensiyasının maddələrində sadalanan bir sıra məcburi və qeyri-məcburi tələbləri yerinə yetirmişdir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Konvensiyası).

Nəticə

Əslində antikorrupsiya mübarizəsinin səmərəliliyi vətəndaş fəallığının artırılmasındadır. Dövlətlərin antikorrupsiya mübarizəsi vətəndaşların bu sahədə fəal iştirak etməsi effektiv nəticə verir, yəni vətəndaş onu dövlətdən tələb etməlidir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə çoxlu yanaşmalar tələb edir. “Kollektiv Fəaliyyət” yalnız məsələnin həllini təmin etmir, digər hüquqi, institusional və inzibati islahatlarla birgə, çoxtərəfli tərəfdaşların iştirakı informasiya siyasətinin formalaşdırılmasına və iqtisadi operatorlara ədalətli və müvafiq olan proseslərin daha effektiv həyata keçirilməsini əhatə edir. Eyni

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

zamanda, belə fəaliyyət vəzifə və vergilərin yığılmasına, rüşvətin azaldılmasına və ticarətin asanlaşdırılmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyatlar

<http://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/anti-corruption>.

Michael B (2010).

OECD/WTO (2015), Aid for Trade at a Glance 2015: Reducing Trade Costs for Inclusive, Sustainable Growth, OECD Publishing, Paris, http://www.oecd-ilibrary.org/development/aid-for-trade-at-a-glance-2015_aid_glance-2015-en.

Pieth M (2007) Multi-stakeholder initiatives to combat money laundering and bribery. In: Brusch C, Lehmkuhl D (eds) Law and legalization in transnational relations. Routledge, Oxford, pp 81–100.

World Bank Institute (2008) Fighting corruption through collective action, a guide for business, World Bank http://info.worldbank.org/etools/docs/antic/Whole_guide_Oct.pdf

OECD (2016) Customs Integrity: Taking Stock of Good Practices, Responses to the G20 ACWG Integrity in Customs Self-Assessment Questionnaire.

<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-44368412>//Azərbaycandakı avropalı biznesmenlər: "Şəffəflıq yoxdur, kadr çatışmır, korrupsiya, bürokratiya var, qanunun aliliyi qorunmur".

<http://www.xezerxeber.az/Web%20TV/230376.html>//Korrupsiya ilə bağlı 100-dən çox gömrük əməkdaşı işdən qovuldu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Konvensiyası.

Azərbaycanın Sosial-İqtisadi İnkişafının Tənzimlənməsində Dövlətin Rolu

*Fəridə MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
f.memmedova1004@gmail.com*

Xülasə

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında dövlətin rolundan bəhs etdiyimiz zaman ilk olaraq iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf terminlərini müqayisə etmək daha məqsədə uyğundur. Belə ki, iqtisadi artım istehsal amillərinin kəmiyyət dəyişməsi ilə bağlı olduğu halda iqtisadi inkişaf anlayışı istehsal amillərində mövcud olan keyfiyyət dəyişikliklərini nəzərdə tutur.

Məqalədə ölkəmizin müstəqillik qazandığı dövrdən etibarən davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edəcək Azərbaycan modelindən bəhs olunmuşdur. Uzun illər ərzində müstəmləkə rejimində yaşamış ölkəmiz üçün öz iqtisadi inkişaf modelini yaratmaq heç də asan deyildi. Bildiyimiz kimi ölkəmiz zəngin enerji ehtiyatlara malik dövlətlər sırasındadır. Bu enerji ehtiyatları ölkəmiz üçün mühim gəlir mənbəyi olsa belə hal hazırda iqtisadiyyatımızdakı bəzi boşluqların da əsas səbəbidir.

Neft və qeyri-neft sektoru. Fikrimcə ölkəmizin sosial rifahının təmin olunması məhz qeyri-neft sektorunun inkişafından keçir. Hər nə qədər enerji ehtiyatlarımız bizim üçün uğur gətirsə belə bəzi sahələrdə inkişafdan qalmamıza səbəb olmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində Skandinaviya ölkələrinin iqtisadi inkişaf modeli ilə tanış olunmuş, xüsusilə də Norveçin iqtisadiyyatı ölkəmiz üçün model olaraq qəbul edilməsi uyğundur.

Norveçin də zəngin enerji ehtiyatları olmasına baxmayaraq öz iqtisadiyyatını qeyri-neft sektoruna da yönəlmiş, neft ehtiyatlarından gələn gəlirin gələcək nəsillərə ötürülməsinə şərait yaradılmışdır. Hal hazırda dövlətimizin xüsusi olaraq diqqət ayırdığı məqamlar insan kapitalının inkişafı, texnoloji tərəqqi və əhalinin sosial iqtisadi inkişafının artırılmasıdır.

Məqalənin ilk hissəsində sosial-iqtisadi inkişafın nə olduğundan bəhs olunmuş, ikinci bölmədə isə dövlətin həyata keçirdiyi proqramların effektindən danışılmışdır. Nəticə etibarilə qloballaşma şəraitinə uyğunlaşmadan bəhs olunmuş və digər ölkələrin iqtisadi inkişaf modelini analiz edərək yeni təkliflər edilmişdir.

Açar sözlər: Sosial-iqtisadi inkişaf, Qloballaşma, Skandinaviya ölkələri

Giriş

Sosial-iqtisadi inkişafın məzmunu

Sosial-iqtisadi inkişafın məzmununa tarixi baxımdan nəzər yetirdiyimiz zaman ilkin təsərrüfatçılıq dövrü daha çox şəxsi maraqlarda və dövləti obrazda çıxış etsə də onun inkişaf proseslərinin sosial görüntüsünü inkar etmək olmaz. Primitiv sosial anlayışlar «Asiya istehsal üsulu»nu sınıyanlar cərgəsində və antik cəmiyyət sferasında da məhdud formada təzahür etmişdir. Qədim dünyanın bütün dövlətlərində və yarım dövlətlərində ilkin konstitusiyən şərtlər, hüquqi aktlar cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının vəhdətinə doğru istiqamətləndirilmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf daim keyfiyyətli dəyişikliklər, bir vəziyyətdən daha keyfiyyətli struktura keçid nəticəsində baş verir. Qeşel nəzəriyyəsi görə - ictimai-iqtisadi inkişaf - bu inkarın inkarıdır, yəni başlanğıc inkişaf etmiş nəticə deyil, nəticə inkişaf etmiş başlanğıcdır.

İqtisadiyyatın sosiallaşması prosesinin qaçınılmaz olması sosial-iqtisadi sistemin formalaşmasının nəzəri əsaslarını, metodoloji aspektlərini mühim təhlil obyektinə çevirir.

Sosial-iqtisadi inkişaf və dövlət siyasəti

Bildiyimiz kimi sosial-iqtisadi inkişaf və dövlət siyasəti bir-birinə bağlı və qarşılıqlı təsir gücünə malikdirlər. Bu zəmində mövcüd təcrübəyə əsasən sosial-iqtisadi inkişafın millətin mənəvi sıçrayışı fonunda baş verdiyi nəticəsinə gəlmək mümkündür. Mənəvi dəyərlər sosial-iqtisadi inkişafın təsiri ilə daha da yüksələrək onu həm müşayət edir, həm də əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir.

Dissertasiya işində araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sosial-iqtisadi inkişafın dinamik və perspektivli şəkildə təmin olunmasında dövlət tənzimlənməsinin rolu əvəzsizdir.

1991-ci ildə dövlət suverenliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemin formalaşması artıq bir zərurətə çevrildi. Bu dövrdən etibarən hökumət qarşısında: dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi; demokratik, hüquqi-dünyəvi dövlət qurulması; bazar iqtisadi sisteminə keçid; ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi; əhalinin təhlükəsizliyinin və sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması və s. bu kimi bir çox ciddi vəzifələr dururdu.

Təbii ki bu heç də asan bir mərhələ deyildi. Sosial-iqtisadi inkişafın başlanğıcı üçün zəmin yaratmaq, zamanında və düzgün qərarların qəbul olunması, müharibə şəraitindən yenidən azad olmuş xalqın rihaf səviyyəsinin yüksəldilməsi isə dövlətimizin qarşısında duran ən mühim məqsədlərdən biri idi. Tarixə nəzər saldıığımız zaman bu illərdən etibarən sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətli proqramların qəbul edildiyi, hər bir proqramın digərinin təkmilləşdirilməsində bir pillə rolunu oynadığını müşahidə etmək mümkündür.

Müstəqilliyə qovuşduqdan sonra Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini elmi-nəzəri baxımdan təhlili və qiymətləndirilməsi ötən dövr ərzində həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bu dövrə nəzər saldıığımız zaman keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da iqtisadi

islahatlara qiymətlərin və xarici iqtisadi fəaliyyətin sərbəstləşdirilməsindən başlanıldığı nəzərimizə çarpır. Lakin iqtisadiyyatın tamamilə inhisarçı olduğu bir şəraitdə liberallaşmanın yalnız qiymətlərin artması kimi təzahür etməsi, onsuz da son dərəcədə ağır vəziyyətdə olan iqtisadiyyatı tam iflic halına salmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı dövrünü, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr baxımından aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

- 1) İqtisadi tənəzzül və geriləmə mərhələsi (1991-1993-cü illər).
- 2) Siyasi sabitliyə nail olunması və iqtisadi durğunluq mərhələsi (1994-1995-ci illər).
- 3) İslahatların ilkin nəticələri və dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçid mərhələsi (1996-2000-ci illər).
- 4) İqtisadi sabitliyin təmin olunması və xarici iqtisadi fəaliyyətdə dinamiklik mərhələsi (2001-2003-cü illər).
- 5) Qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadi artımın davamlılığı mərhələsi (2004-2008-cu illər).
- 6) Keçid dövrünün başa çatması və müstəqil milli iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsi (2009-cu ildən bu günümüzə qədər)

Sosial-iqtisadi inkişaf və dövlət siyasətini təhlil etdiyimiz zaman "Milli İqtisadiyyat" termini də bizim üçün xüsusi rola malikdir. Milli iqtisadiyyat elmin bir sahəsi kimi iqtisadi fikrin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana gəlmişdir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın formalaşması cəmiyyətin iqtisadi inkişafının qanunauyğun nəticəsidir. Buna görə də, hər bir ölkənin sosial- iqtisadi inkişafının müəyyən mərhələsində müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına zəmin yaranır. Lakin ölkələr iqtisadi inkişaf səviyyələrinə görə bir-birindən fərqləndikləri üçün milli iqtisadiyyatın formalaşması bir qrup ölkələrdə digərlərindən daha tez baş verir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf yolunda həyata keçirdiyi siyasi fəaliyyətlərin arasında 2014-cü il böhranından sonrakı dövrə xüsusi diqqət yetirmək istərdim. 2014-cü ildən başlayaraq neft qiymətlərinin kəskin azalması və ticarət tərəfdaşı ölkələrində iqtisadi böhran nəticəsində ölkədə iqtisadi artım sürətinin yavaşlaması, tədiyə balansı və qeyri-neft büdcə kəsiri, maliyyə-bank sektorunda baş verən proseslər Azərbaycanda yeni iqtisadi inkişaf yanaşmasına keçid zərurəti yaranmışdır. Davamlı inkişafı təmin edəcək yeni "avanqard" sektorların üzərində fokuslanmaqla, iqtisadiyyatın strukturu qeyri-ticari bölməyə nisbətən ticari bölmənin, hasilata nisbətən emalın, dövlət sahibkarlığına nisbətən özəl sahibkarlığın, aşağı texnologiya tutumlu sektorlara nisbətən yüksək texnologiyalara əsaslanan sektorların, aşağıixtisaslı əməyə nisbətən yüksəkixtisaslı əməyə əsaslanan sahələrin, azgəlirli bazarlara nisbətən yüksəkgəlirli bazarların hesabına yenidən balanslaşması nəzərdə tutulurdu. Milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, maliyyə-bank sisteminin

sağlamlaşdırılması və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində təkmilləşdirilməsi, habelə xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə mümkün idi.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün ölkə prezidentinin sərəncamları və təsdiq etdiyi inkişaf proqramları əsasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli dövlət kreditlərinin ayrılmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyaların yönəldilməsinə milyardlarla dollarlıq vəsait xərclənib. Bu xərcləmələr çox keçmədən öz bəhrəsini verməyə başlayıb və göründüyü kimi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda böyük canlanmaya səbəb olub. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması, məşğulluğun təmini kimi mühim məsələlərin inkişafını stimullaşdıraraq, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər birbaşa olaraq sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığına təminat verir.

Dövlət proqramları

2003-cü ildə cənab İlham Əliyevin ölkə prezidenti seçildikdən sonra qarşıya qoyduğu məqsədlərdən biri aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında qazanılan uğurları daha da artırmaq, regionların inkişafına nail olmaq, ölkənin bütün bölgələrini sosial-iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək, eləcə də əhalinin sosial-iqtisadi rifahını daha da yaxşılaşdırmaq idi. Çünki iqtisadiyyatın regional baxımdan inkişafının zəifliyi sosial-iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyətə mənfi təsir göstərir, əhalinin iş üçün paytaxta axınını sürətləndirirdi. Bunları nəzərə alaraq hazırlanan "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" 2004-cü il fevralın 11-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edildi. Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin isə yerli və xarici sahibkarların vəsaiti, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, büdcədən kənar dövlət fondları, kommərsiya banklarının və bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditləri, beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin maliyyə vəsaitləri və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Qəbul edilmiş bu proqramın ən böyük nəəliyyətlərindən biri isə investisiya axımının təmin olunmasıdır. Dövlət tərəfindən regionlara qoyulan investisiya rəqəmlərini buna əyani sübut olaraq göstərmək mümkündür. Belə ki, dövlət investisiya xərclərinin regionlara ayrılan vəsaiti 2004 cü ilə nəzərən 2008ci ildə 6 dəfə artaraq 3.9 milyard manat təşkil etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, proqramın icrası nəticəsində, mərkəzdə və ya hər hansı uzaq bölgədə yerləşməsindən asılı olmayaraq, bütün şəhər, rayonlar üzrə dinamik artım qeydə alınmışdır.

Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2015-ci ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi əvvəlki ilə nisbətən 1,1 faiz artaraq 54,4 milyard manat olmuşdur. Bununla yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafına ayırılan xüsusi diqqət nəticəsində iqtisadi artımın təmin olunmasına gətirib çıxartmış, bu isə öz növbəsində əhalinin sosial-iqtisadi rifahının artması deməkdir. Belə ki, 2015-ci ildə əhalinin gəlirləri 2014-cü ilə nisbətən 5,7 faiz artaraq 41,7 milyard manata çatmış, onun hər bir nəfərə düşən payı orta hesabla ayda 365,0 manat təşkil etmişdir. Əhalinin pul gəlirləri istehlak qiymətləri indeksini üstələmişdir.

Dissertasiya işində daha öncədən bildirildiyi kimi belə yüksək iqtisadi artım tempi iqtisadiyyatın sektorları üzrə ümumi faktor məhsuldarlığında ciddi dəyişmə olmadan, əsasən təbii ehtiyatlar sektoruna yönələn yüksək həcmli investisiyalar hesabına baş vermişdir. Kapital investisiyaları neft və qaz hasilatının və ixracının yüksəlməsinə səbəb olmuş, nəticədə fiskal gəlirlərdə və büdcə xərclərində sürətli artım müşahidə edilmiş, bu da öz növbəsində yoxsulluğun azaldılmasına və infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək məqsədilə prezidentimizin fərmanı ilə qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” dövlət proqramıdır. Bu proqramın həyata keçirildiyi 4 il müddətində ölkəmizdə köklü iqtisadi islahatlar icra edilmişdir. Bölgələrdə həyata keçirilən infrastruktur layihələri həm ölkəmizin ümumi inkişafına böyük təkan vermiş, eyni zamanda, bizim nəhəng transmilli infrastruktur layihələrimiz Avrasiyanın enerji və nəqliyyat xəritəsini də dəyişməyə nail olmuşdur.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış

Bu inkişaf konsepsiyasının başlıca strateji məqsədi mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır. Bu konsepsiya istiqamətində atılacaq strateji addımların bir hissəsindən bəhs edərək əhalinin sosial rifahının hansı səviyyədə qərarlaşdırılacağını təxmin etmək mümkündür.

Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində belə, vətəndaşların rahat gündəlik həyatı üçün lazım olan bütün kommunikasiyalar (rabitə, internet, bank xidmətləri, kommunal xidmətlər, yollar və sair), səhiyyə və təhsil xidmətləri təmin edilməsi inkişaf konsepsiyası əhalinin sosial-iqtisadi rifahının artırılmasında səciyyəvi rol oynamaqdadır.

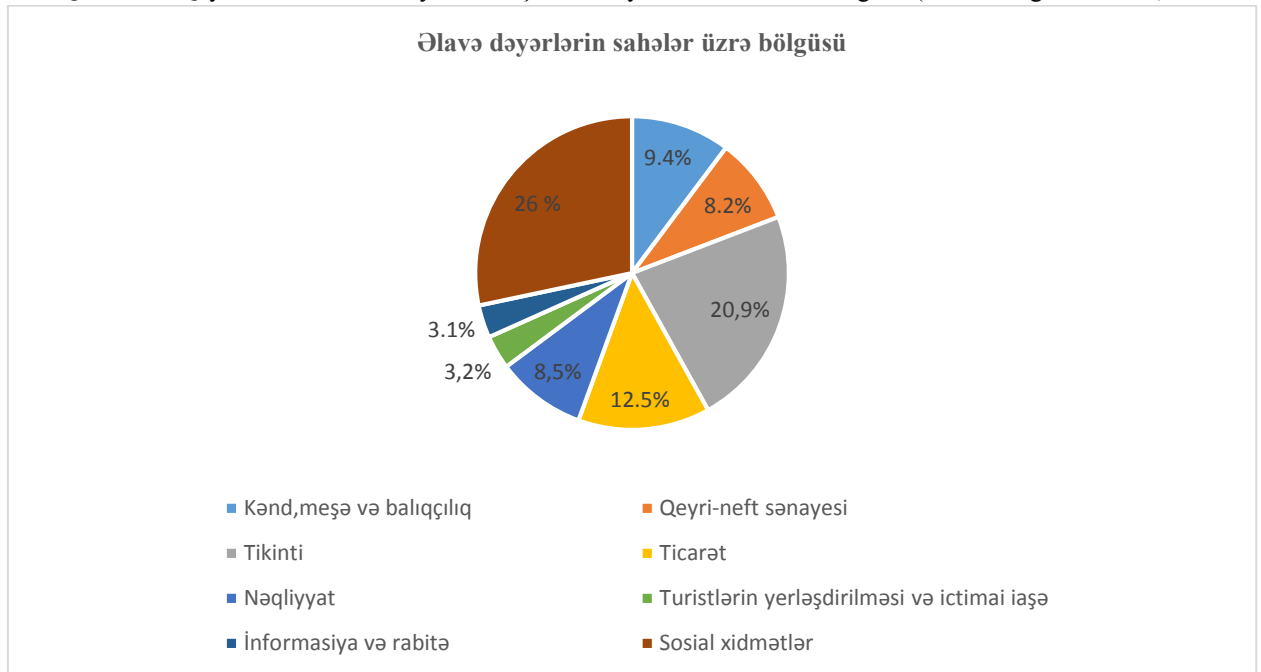
Metod

Tədqiqat işində sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətli dövlət proqramları göstərilərək onların əhalinin rifahına olan təsiri üzərində təhlillər aparılmışdır. Bu məqsədlə sosial-iqtisadi inkişaf yolunun təhlili ilə bağlı araşdırmalar, müxtəlif elmi məqalələr, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf yönümlü qəbul edilən Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncam və qanunları da araşdırmanın nəzəri əsasını təşkil edir. Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, müqayisə, analiz və bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Analiz

Qeyd etdiyimiz kimi 2014-cü il neft bazarında kəskin ucuzlaşmanın ölkəmizin siyasi fəaliyyətinə ən uğurlu təsiri məhz qeyri-neft sektoruna ayrılan diqqətdir. Təqdim olunan aşağıdakı qrafik vasitəsilə də biz ölkəmizin siyasi fəaliyyətində sosial-iqtisadi inkişafın nə dərəcədə əhəmiyyətli rola malik olduğu və bu istiqamətdə qeyri-neft sektoruna ayrılan diqqətin 2013 və 2018-ci illər müqayisəli təhlili ilə tanış ola bilərik.

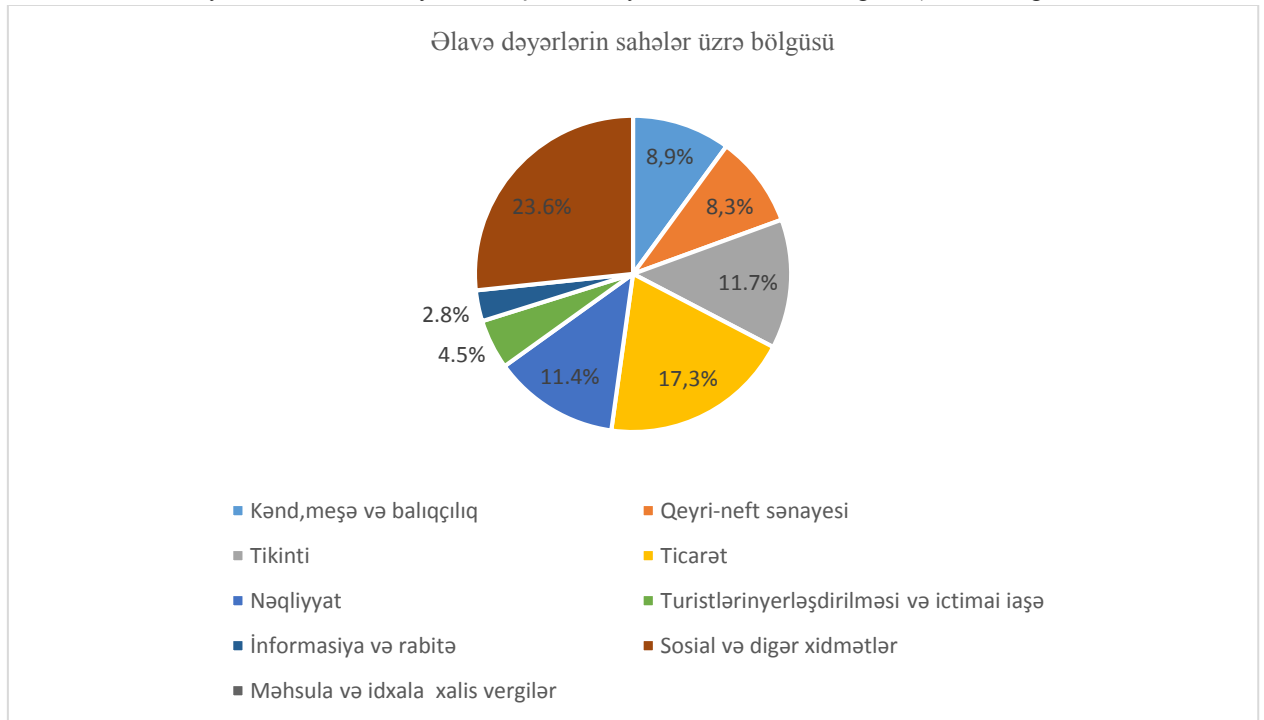
Qrafik 1 : Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü (2013-cü il göstəriciləri)

2013-cü ilə məxsus qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 56,6 % təşkil etmiş, alt qruplarını təhlil etdiyimiz zaman sosial və digər xidmətlər 26% göstərici ilə artıq sosial-iqtisadi inkişafa ayrılan xüsusi diqqətin göstəricisidir.

Qrafik 2 : Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü (2018 ci il göstəriciləri)

Növbəti diaqram isə 2018-ci ilin birinci yarısına məxsus qeyri-neft sektorunun sahələr üzrə bölgüsüdür. İki diaqramı müqayisəli şəkildə təhlil etdiyimiz zaman sosial və digər xidmətlərin əlavə dəyərdəki payının azalmasına baxmayaraq bölgü zamanı əhəmiyyətli hissəni təşkil edir. Bu isə bilavasitə əhalinin elm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə kimi dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi ilə bağlıdır. Aradan keçən beş il ərzində qeyri-neft sektorunun əlavə dəyər bölgüsü zamanı tikintinin payının nisbətən azaldığı nəzərə çarpır. Nəqliyyat kommunikasiya infrastrukturunun yaratdığı əlavə dəyərin payının 2018 ci ildə artaraq, dövlət tərəfindən bu sahədə edilən uzunmüddətli dönüşümlü investisiyaların gəlir olaraq artan payı müşahidə olunur.

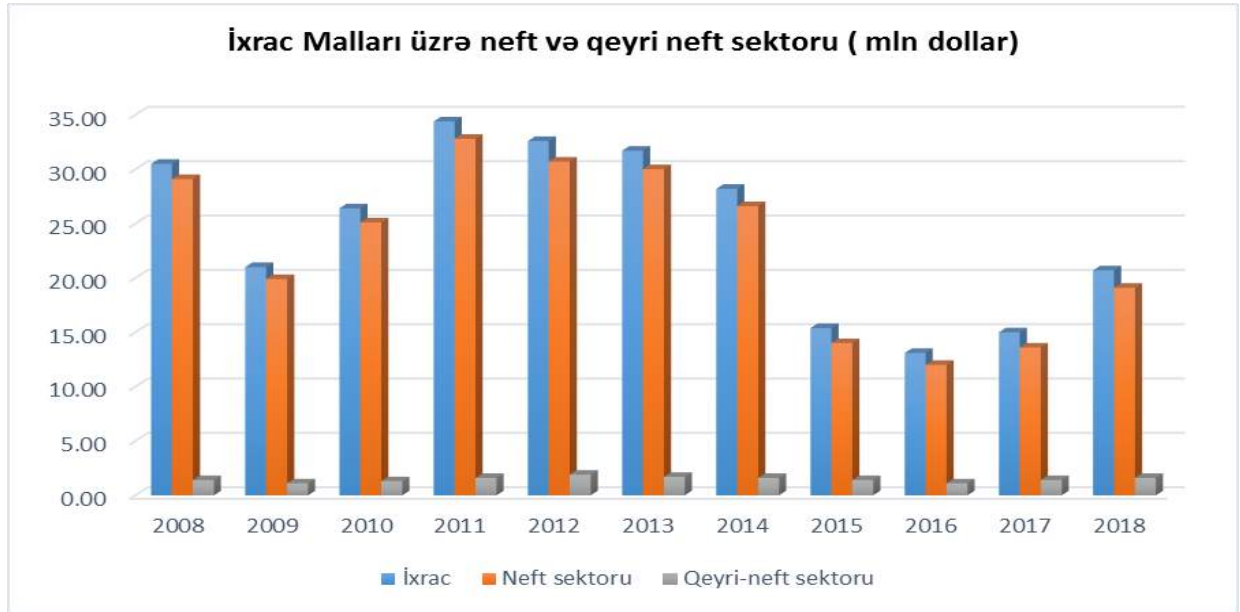
Mərkəzi Bankın cari əməliyyatlar hesabına dair açıqladığı məlumatda müsbət əhəmiyyətli amillər sırasında məhz xarici ticarət profisitinin 1,4 dəfə, qeyri-neft ixracının isə 14,1% artması xüsusi olaraq qeyd edilib. Bu isə qeyri-neft sektorunun sürətli, rəqabətə davamlı inkişafını təmin etmək istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində onun potensial imkanlarının

genişləndiyi, yeni istehsal sahələrinin yaradıldığı, idxalı əvəzləyən məhsulların yerli istehsalı hesabına qeyri-neft məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsinin yüksəldiyi və ixracın artdığı göstəricisidir.

Aşağıdakı qrafiki analiz etdiyimiz zaman 2014-2015 ci illərdə dünya bazarında neftin qiymətində kəskin ucuzlaşması nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük təşvişlə üzləşdi. Məhz bu dövrdən etibarən qeyri-neft sektoruna xüsusi diqqət ayrılması daha da qüvvətlənmişdir. Düzdür, bundan əvvəl də hökumət qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet elan etmişdi və dövlət başçısı çıxışlarında bunu vurğulayırdı. Lakin qeyd etdiyim neft ucuzlaşmasından sonra qeyri-neft sektorunun inkişafı labüd, qaçılmaz zərurətə çevrildi ki, bu sahədə işlər sürətləndirildi.

Qrafik 3 : Neft və qeyri neft sektoru üzrə ixrac malları.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə xüsusi qayğısı, dövlət başçısı tərəfindən bu məqsədlə imzalanan sərəncamlar nəticəsində 2018-ci ildə də sosial təminat sisteminin bütün istiqamətləri üzrə ödənişlərdə artım tempi davam etməkdədir. Məhz bu verilənləri analiz edərək tədqiqat işində son 5 il ərzində əhalinin minimum istehlak səbətini müəyyənləşdirənm göstəricilər də analiz edilmişdir.

Göstəricilər	2014	2015	2016	2017	2018
Əhalinin orta aylıq gəlirləri	348.4	365	392	420,8	455.6
Orta aylıq əmək haqqı	442,1	466.4	488,7	525	540,1

Orta aylıq pensiya	173,4	176.0	195	205,5	211
İşsizliyə görə müavinət	289,2	281.0	247,3	291,2	196

Bu göstəricilərə nəzər yetirdiyimiz zaman dövlət siyasəti ilə həyata keçirilən sosial-iqtisadi proqramların nəticəsi olaraq son beş ildə əhalinin orta aylıq gəlirində, pensiya və əmək haqqındakı artımın əhalinin rifahına olan müsbət təsirini aşkar etmək mümkündür.

Nəticə Və Təkliflər

Son olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, sosial-iqtisadi və milli iqtisadi inkişaf modeli problem respublikamızda yenidən işləməyə başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, XXI əsrin başlanğıcında özlüyündə dövlət tənzimlənməsi və bazar münasibətlərin, milli sahibkarlıq və sosial yönümlülüyün, iqtisadi qanunauyğunluq və qeyri-iqtisadi faktorların qarşılıqlı uzlaşmasını xarakterizə edən bir çox milli iqtisadi inkişaf modelləri formalaşmışdır. Qeyd olunan amillər onu göstərir ki, problemə nəzəri-praktiki baxımdan yanaşmaqla biz: Azərbaycanda hansı iqtisadi inkişaf modeli formalaşmalı, bu model dünya təcrübəsi ilə necə uyğunluq təşkil etməli və onun mövcudluq üsulu hansı formada həyata keçirilməlidir müddəalarını irəli sürə bilərik.

Yaşadığımız dövr elm, texnologiya və intellektual rəşadın təsiri altında inkişaf edir. Buna görə də bizim üçün tarixi nöqtəyi nəzərdən inkişaf mərhələsinə yenidən baxmağımız üçün kifayət qədər obyektiv əsaslar vardır. Bu baxımdan belə bir şəraitdə müasir iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin aktiv iştirakçılarından hesab olunan dövlətin təsir imkanlarının güclənməsi baş verir.

İqtisadi proseslərin kompleks xarakterindən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, tənzimlənmədə qeyri-bazar üsullarının tətbiq olunması iqtisadiyyatın ümumi tələbatı ilə şərtlənməli və təsərrüfat subyektlərinin maraq-mənafeyinə uyğun ardıcıl və razılıq əsasında həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət qarşısında müxtəlif növlü vəzifələrin qoyulması onun üçün iqtisadi funksiyalarının dəqiq müəyyən olunmasını xarakterizə edir. Dövlətin qarşısında duran vəzifələrin həll olunması üçün bir sıra vasitələr: innovasiya, sənaye və struktur, fiskal və monetar, sosial və gəlirlərin idarə olunması, xarici iqtisadi və s. siyasətlər vardır. Yuxarıda qeyd olunan siyasətləri makroiqtisadi səviyyədə yerinə yetirməklə dövlət, daxili və xarici amillərdən qaynaqlanan konyuktur dəyişikliklərini nəzərə alaraq bütövlükdə milli iqtisadiyyatda sabitlik yaradır. Buna görə də davamlı iqtisadi inkişafın əldə olunması baxımından dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

Tariyel M. Qurbanov, “ Müstəqillik dövründə Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının inkişaf tarixi və onun xüsusiyyətləri “(1991-2010-cu illər) , BAKI- 2013.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu, Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelin: formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: 2010, səh- 37

R.Mextiev “Azerbaydjan: vızovı qlobalizauüii”. 2004, səh- 155

Mərkəzi Bank Statistika departamenti

Sosial.gov.az

Economy.gov.az

Açıq İnnovasiya: Şirkətlər və Startaplar Arasında Əməkdaşlıq

*Fəridə VƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
faridav.eva@gmail.com*

Xülasə

Günümüzün artan rəqabət şirkətləri yeni yanaşmaları inkişaf etdirmək və fərqləndirmək üçün yeni strategiyalardan istifadə etməyə məcbur edir. Müəssisələrdə informasiya mənbələrindən istifadəyə artan tələbat daxili informasiya mənbələri kimi xarici informasiya mənbələrini rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün əhəmiyyətli etmişdir. Belə ki, əməkdaşlıq və birlikdə dəyər yaradılması yanaşmalarının ortaya çıxması ilə açıq innovasiya konsepsiyasına maraq daha da artmışdır. Açıq innovasiya konsepsiyasının arxasında çox güclü bir əsas dayanır. Bu əsas müvəffəqiyyətli yeniliklərin əksəriyyətinin müştərilər, təchizatçılar, rəqiblər, elmi-tədqiqat institutları, ekspertlər və universitetlər kimi xarici aktorların əməkdaşlığı ilə ortaya çıxdığı fikrini dəstəkləyir. Hal-hazırda texnologiyanın sürətli inkişaf tempi, qloballaşma və kommunikasiya dövrü, bilik və ixtisaslaşmada artım və yeni tətbiqlərə girişin (çıxışın – access) mümkün olması açıq innovasiya fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə təkan verir. Bununla da, günümüzdə açıq innovasiya yanaşmasını qəbul edən şirkətlərin sayı gündən-günə artmağa davam edir. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə şirkətlər yeni ideyaların cəlb edilməsi məqsədilə xarici resurslardan, eləcə də daxili resurslardan geniş şəkildə istifadə etməyə başlayıblar. Bu tədqiqat işində açıq innovasiya və açıq innovasiya konsepsiyasının nə olduğu, açıq innovasiya yanaşmasını izləmək üçün hansı əsasların olduğu, o cümlədən bu yanaşmanın gələcək perspektivləri müzakirə olunur. Bununla yanaşı, Avropada fəaliyyət göstərən müəssisələrin istifadə etdiyi açıq innovasiya fəaliyyət metodları, habelə dünyada açıq innovasiya yanaşmasının tətbiqin təşviq edilməsi yolunda atılmış önəmli addımlar haqqında qeyd edilmişdir. Bu tədqiqatda açıq innovasiya kontekstini, şirkətlərlə startaplar arasında qurulmuş əməkdaşlıqları “Winning Together” (Birlikdə Qazanaq) hesabatının nəticələrinə uyğun olaraq analiz edərək araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Açıq innovasiya, Açıq innovasiya fəaliyyəti, Müəssisə-startap

Giriş

Açıq İnnovasiya

Günümüzdə innovasiya müəssisə sərhədləri daxilində edilmə yanaşmasından müəssisə xaricində edilmə yanaşmasına doğru keçid etməyə başlamışdır. İstehlakçıların istehsalından paylanmaya qədər hər mərhələdə iştirak etməsi və şirkətlərin rəqabət mühitində istehlakçıların ehtiyaclarını ən yüksək səviyyədə təmin etmələrinə fokuslanmağı və açıq innovasiyaya keçid prosesini sürətləndirmişdir. Açıq innovasiya yanaşmasının təməli, bütün dünyaya səpələnmiş və davamlı hərəkət halındakı məlumat və yeniliyin yalnız bir şirkət mərkəzindən idarə edilərək, rəqabət edilə bilməyəcək qədər böyük olduğu düşüncəsinə əsaslanır. Bu yanaşma müəssisənin xaricində inkişaf edən bu yenilikləri təqib etməsi və lazımlı gördüyü yeniliklərin patent və ya lisenziya ödənişlərini həyata keçirməklə öz inkişafına adaptasiya etməsi faktına əsaslanır. Açıq innovasiya şirkətlərə yeni fürsətlər və bazarlar təqdim edərək davamlı rəqabətin əldə olunması

baxımından klassik innovativ modeldən daha effektivdir. Açıq innovativ yanaşmanın tətbiq edilməsilə müəssisələr universitet və sənaye arasında əməkdaşlıq, tədqiqat laboratoriyaları, konsultasiyalar və internet kimi xarici qaynaqlardan rahatlıqla innovativ resursları əldə edə bilmə imkanına sahibdirlər. Son zamanlar dünyanın aparıcı şirkətlərinin innovasiya proseslərində açıq innovasiya fəaliyyətlərinə yer verilməsi də açıq innovasiyanın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Açıq İnnovasiya Konsepsiyası

Açıq innovasiya konsepsiyası ilk dəfə 2003-cü ildə Professor Henry Chesbrough (Berkeley Universiteti, Haas Biznes Məktəbi) tərəfindən ortaya atılmışdır. Belə ki, Henry Chesbrough müəssisələrin klassik innovasiya modelindən açıq innovasiya modelinə doğru keçid paradigmasını "açıq innovasiya" anlayışını izah etməklə açıqlamışdır. O, açıq innovasiya modelini "qiymətli fikirlərin tək şirkət daxilində deyil, o cümlədən şirkət xaricində də ortaya çıxdığı və bunların kommersiyalaşdırıla bilmə mümkünlüyü" şəklində ifadə etmişdir. (Chesbrough, 2003b) Daha sonra 2006-cı ildə Chesbrough açıq innovasiya tərifini daha da genişləndirərək "məqsədli biliklərin cəlb olunması və ötürülməsi ilə daxili innovasiyanın sürətləndirilməsi və xarici istifadə üçün innovasiya bazarının genişləndirilməsi" kimi təsvir etmişdir (Chesbrough, 2006: 1). Chesbrough bəyan edir ki, yeniliklərin açıq olmasını iki üsulla həyata keçirmək mümkündür. Birincisi, xarici fikirlər və texnologiyaları şirkətin özünün innovasiya prosesinə gətirildiyi "kənardan" (outside) aspektidir. Bu açıq innovasiyanın ən çox tanınan xüsusiyyətidir. Digəri, daha az tanınan aspekt, şirkət daxilində istifadə olunan və istifadə edilməmiş fikir və texnologiyaların digər şirkətlərin yenilik proseslərinə daxil edilməsi üçün kənara çıxmasına icazə verdiyi "içəridə" hissəsidir. Açıq innovasiya paradigması araşdırma və inkişaf etdirməyi açıq sistemlər olaraq görür və dəyərli fikirlərin həm təşkilat daxilindən həm də xaricindən gələ biləcəyini önə sürür. Bu yanaşma, prinsipcə faydalı məlumatın bir çox yerə dağılmış olduğunu və yüksək səviyyədə Araşdırma və İnkişaf bacarığı olan şirkətlərin belə xarici informasiya qaynaqlarını innovasiya proseslərində bir təməl olaraq ələ almaları lazım olduğunu fərz edir (CHESBROUGH, 2006).

Açıq innovasiya şirkətlərin daxili fikirlər qədər xarici fikirləri də istifadə edə biləcəyini və istifadə etməsi lazım olduğunu fərz edən bir paradigmadır. Bu paradigma daxili Araşdırma və İnkişaf fəaliyyətlərinin şirkət daxilində təkmilləşdirib, eləcə də şirkət tərəfindən paylanan məhsullara yol açdığı ənənəvi şaquli inteqrasiya modelinin antitezi kimi başa düşülə bilər. Ümumiyyətlə, bu model şirkət ilə onun xarici mühiti arasındakı sərhədi daha məsələli vəziyyətə gətirərək keçmiş qatı sərhədi yarım-keçirici membrana çevirir. Bu anlayışın geniş şəkildə qəbul edilməsinin ilk səbəbi iş formaları üzərində ictimai və iqtisadi dəyişiklikləri əks etdirməsidir. Bir digər səbəb isə qloballaşmanın artması ilə intellektual mülkiyyət hüquqlarını

qoruyan təşkilatların inkişafı, o cümlədən venture sərmayəsi (VC) və texnologiya üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin fikir mübadiləsinə ehtiyac yaranması ilə əlaqəli idi. (Dahlender & Gann, 2010).

Açıq İnnovasiyanın gələcək perspektivləri

Açıq innovasiya növbəti onillik ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə əsas rol oynayacaqdır. Blockchain-dən rəqəmsallaşmaya, genomik redaktəyə qədər yenilikləri təşviq edəcək yeni texnoloji tendensiyalar olacaq. Bunlar 2015-2030-cu illər üçün nəzərdə tutulan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (Sustainable Development Goals) kimi beynəlxalq məqsədlərlə birləşdiriləcək. Bu beynəlxalq məqsədlərin özləri açıq innovasiya üçün əlavə stimül kimi istifadə edilə bilər. Hal-hazırda innovasiyanın inkişaf periodu davam etdiyinə görə bu yöndə qəbul edilən siyasətlər düzəliş üçün hazır olmalıdır. Məsələn, crowdfunding⁶ kimi yeni maliyyələşdirilmə mənbələrinin artması başlanğıc (startap) müəssisələri üçün yeni maliyyə dəstəyi mənbələri yaratsa da, crowdfunding maliyyə dəstəyi təmin edən sadələvh insanlar üçün ciddi təhlükələr yarada bilər. Eyni şəkildə ilk koin təkliflərinin artması böyük həyacana səbəb olmasına baxmayaraq, bu vasitələr hələ də detallı araşdırılmamışdır. Əlavə olaraq demək olar ki, əksər ölkələrin qəbul etdiyi tənzimləyici siyasətlər investora yönəlik risklərin idarə edilməsi baxımından çox geridədir. İnnovasiya ekosistemlərinin dəyərinin davamlı artması hələ də rəqabətin erkən modelinə əsaslanan Antitrust tənzimləmə üçün əhəmiyyətli təsirə malikdir. Rəqib şirkətlər arasında əməkdaşlıq müəyyən açıq innovasiya kontekstlərində pro-sosial ola bilər, lakin istehlakçılar bu yöndə qorunmağa ehtiyac duyacaqlar.

Açıq innovasiya tətbiqlərinin təşviq edilməsi yönündə atılan addımlar

Açıq innovasiyaların dəstəklənməsi və maliyyələşdirilməsi proqramları ilə əlaqədar olaraq — Avropa Komissiyası tərəfindən “Açıq İnnovasiyalar, Açıq elm və Açıq dünya” (“Open Innovation, Open Science, Open to the World”) başlıqlı yeni innovativ siyasi yanaşma həyata keçirilmişdir. Belə ki, bu yanaşma Açıq innovasiya (məlumatların hərəkəti, o cümlədən, fiziki və rəqəmsal bilik və resursların yeni birləşmələri vasitəsilə), Açıq elm (ictimaiyyətə açıq jurnallar və açıq məlumat infrastrukturları vasitəsilə), Açıq dünya (açıq elm ətrafında qlobal standartların daha geniş və sürətli yayılması və nəticədə daha sürətli yeniliyin əldə olunması ilə) başlığı altında yeni layihələr reallaşdırmaqla inteqrasiyanı gücləndirməyi planlayır. Beləliklə, bu yanaşma üç trend arasındakı əlaqələri yüksək qiymətləndirir və gələcək yenilikləri stimullaşdırmaq üçün daha geniş yayılmış bilik dünyası vəd edir.

2013-cü ildən başlayaraq Berkeley Universiteti tərəfindən hər il Açıq İnnovasiyalar üzrə Ümumdünya konfransı (WOIC) təşkil olunur. Bu konfrans bir platforma olaraq innovasiya siyasətinə bu yeni yanaşmanı təşviq etməyə çalışır. Açıq İnnovasiyalar üzrə Ümumdünya konfransı korporativ problemləri həll etmək və bu mövzu ətrafında aparılan tədqiqatları təşviq etmək üçün dünyanın hər yerindən global firmaların üst rəhbərlərini və aparıcı elmi mütəxəssislərin cəlb edilməsi məqsədini daşıyır. Sənaye innovasiya təcrübəsinin daha sıx əlaqələndirilməsi sayəsində açıq innovasiya ilə əlaqəli akademik tədqiqatlar öz inkişafını davam etdirir və növbəti onilliklər ərzində bu mövzu üzrə aktuallığın qorunacağı ehtimal edilir. Hal-hazırda dünyada açıq innovasiya perspektivinin təqib etmək məqsədilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının hüdudlarından kənara çıxaraq Avropa və digər ölkələrdə bu konfransın təşkil edilməsi planlaşdırılır. İlk dəfə olaraq 2019-cu il 12-13 dekabr tarixləri arası Amerika Birləşmiş Ştatlarının hüdudlarından kənarda, İtaliyanın paytaxtı Romada illik keçirilən 6-cı Açıq İnnovasiyalar üzrə Ümumdünya konfransı keçiriləcəkdir. Bu ilki konfransın mövzusu "Biznes və Sosial Məsələlərin İdarə Edilməsi üçün Açıqlıq" başlığı altında olacaqdır. Konfransda akademik və sənayedə açıq innovasiya üzrə düşüncə liderləri tərəfindən təqdim ediləcək konseptual tədqiqat nəzəriyyələri və praktik anlayışları bir araya gətiriləcəkdir

Açıq İnnovasiya yanaşmasını izləmək üçün əsaslar

İnnovasiya idarəetməsi sahəsindəki alimlər və araşdırmaçılar daim innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsini, eyni zamanda xərclərin azaldılması və keyfiyyətin artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Lakin bu amillər şirkətlərin korporativ sərhədlərini xarici mühitə açmağa, yəni onları Açıq İnnovasiya yanaşması qəbul etməyə məcbur edir mi?

Texnologiyanın intensivliyi bir çox sənayedə artmışdır, belə ki, hətta ən bacarıqlı Araşdırma və İnkişaf şirkətləri də müstəqil olaraq texnoloji inkişafın öhdəsindən gələ bilmirlər və ya istəklili deyillər. Hauells, Ceyms və Malik innovasiya prosesinin ümumiyyətlə daha da mürəkkəbləşdiyini iddia edirlər. Günümüzdə qarşılaşdığımız bir çox mürəkkəb və həlledilməz elmi problemlər (artıq) fənlərarası tədqiqatlar aparmağı tələb edir. Bu da öz növbəsində innovasiya prosesinin xərclərinin və risklərinin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də bir şirkətin radikal yeniliklər yaratmaq üçün yalnız daxili Araşdırma və İnkişaf'a etibar edə bilməsi çox da mümkün deyil. Texnoloji biliklərin artdığı bazarın olması və xarici təchizatçıların imkanlarının genişləndirilməsi bilikli işçilərin əlçatanlığının və hərəkətliliyinin yüksəlməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Yaxşı təlim keçmiş və bilikli işçilərin sayının artması daha çox insanın faydalı biliklər əldə edə bilmə mümkünlüyünü çoxaldır. Belə olan halda, ixtisaslı işçilərin mobilizasiyasının artırılması biliklərin yayılma miqyasının artmasına səbəb olur. Almeyda və Kohut tərəfindən biliklərinin karyera hərəkətləri vasitəsilə axın etdiyi göstərilmişdir. Yüksək ixtisaslı işçilər hər zaman bir şirkətdən digərinə rahatlıqla köç edə

bildiklərinə görə şirkət onlara ən yaxşı təklifi irəli sürməkdə maraqlı olur. Belə ki, şirkət bu geniş bilik və təcrübələrdən faydalanmaq üçün, sadəcə digər şirkətlərdən və ya hətta rəqiblərdən yüksək ixtisaslı işçilər cəlb edərək əldə edə bilirlər. Beləliklə, fərdin bilik, bacarıq, təcrübə və qeyri-rəsmi şəbəkə əlaqələri onun işə qəbul olunması ilə şirkətə gətirilir. Bu fenomen Silikon Vadisində sıxılıqla tətbiq olunur. Buna görə də şirkətin uyğun Araşdırma və İnkişaf investisiyalarını seçməsi və onların idarə olunması daha da çətinləşir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğu və mobilizasiyası ilə yanaşı, özəl müəssisə (venture) kapitalının artması böyük ölçüdə daxili innovasiyalara əsaslanan şirkətlərə ciddi risklər yaradır. Müəssisə (venture) kapitalının əmələ gətirdiyi böyük hovuzlar fərdi işçilərin ya özləri yaratdığı, ya da mövcud yeni başlayan (startap) şirkətlərə qoşulmaq tendensiyasını gücləndirdi. Bununla da şirkətlər yeni fikirləri cəlb edilməsi, habelə açıq innovasiya fəaliyyətlərinin təşviq edilməsinin ən rahat yolu kimi startaplarla əməkdaşlıqların qurulmasına daha çox önəm verməyə başladılar. Tanınmış şirkətlərlə müqayisədə bu startaplar adətən daha cəlbedici risk-mükafat kompensasiya paketləri təklif edirlər. Bundan əlavə, son bir neçə il ərzində startaplara maraq universitetlər tərəfindən patentləşdirilmə imkanlarının yaranması, siyasətdəki dəyişikliklər və sənaye tərəfdaşları tərəfindən maliyyələşdirmənin artması sayəsində artmışdır. Bu tendensiyanın artma səbəblərindən biri tədqiqatlarından icarə almağa getdikcə daha çox maraq göstərən və beləliklə də yeni start-up şirkətləri yaradan universitet tədqiqatçıları ilə bağlıdır. Resursların məhdudluğu səbəbindən startaplar mövcud şirkətlərlə müqayisədə xarici fikir və texnologiyaların axtarışına daha çox meyilli olurlar. Bu tendensiyanı və startaplara dəstəyin və bunlardan istifadəsinin yaygınlaşdığını sübut edən və ildən ilə artdığını göstərən statistik göstəriciləri əsas götürməklə, açıq innovasiya kontekstini şirkətlər və startaplar arasında qurulmuş əməkdaşlıqların analizlərinə yer verilməsini daha məqsədə uyğun hesab edirəm.

Metod

Bu tədqiqat işi həm praktiki, həm də teorik cəhətdən yəni nəzəri təhlil və statistik məlumatların araşdırılmasını özündə cəmləşdirir. Nəzəri hissədə əsas olaraq Henry Chesbrough, Gassmann, Dahlander & Gann, Ellen kimi xarici tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış araşdırma işlərindən, gələcəkdə açıq innovasiya tətbiqlərinin istifadə metodları ilə bağlı hissədə isə global iqtisadi konfrans və forumların, beynəlxalq araşdırma şirkətlərinin bu sahə üzrə 2004-2017-ci illər üzrə hazırladığı hesabatlardan istifadə edilmişdir. Araşdırma istifadə edilən statistik məlumatlar Nesta innovasiya fondunun hazırladığı “*Winning Together*” (*Birlikdə Qazanaq*) hesabatı vasitəsi ilə əldə edilmişdir.

Analiz

Günümüzdə Açıq İnnovasiyalar həm cəlb edilmiş sahələr, həm də coğrafi əhatə dairəsi baxımından əsas yeniliklərə çevrilib. Avropada fəaliyyət göstərən müəssisələrin 84%-i açıq innovasiya fəaliyyətləri ilə məşğuldur. Demək olar ki, bu müəssisələrin rəhbərliyi altında həyata keçirilən açıq innovasiya siyasəti son on ildə olduqca dəyişmişdir. Artıq şirkətlər açıq innovasiya proseslərini sürətləndirmək məqsədilə startaplarla əməkdaşlıqların qurulmasında böyük önəm verirlər. Belə ki, 6 il əvvəl yalnız bir neçə qabaqcıl şirkətlər (xüsusilə ABŞ şirkətləri) startapları strateji tərəfdaş kimi qəbul edirdisə, artıq bu yanaşmanın 180 dərəcə dəyişdiyini qeyd etmək mümkündür. Hal-hazırda Avropada fəaliyyət göstərən müəssisələrin 61% startaplarla əməkdaşlıqda aktiv iştirak edirlər. Onların 37%-i ən azı bir dəfə bu əməkdaşlıq növündən istifadə etmişdir. Bu əməkdaşlıqların böyük əksəriyyəti maliyyə (30%), telekommunikasiya (15%), qida (15%), sığorta (10%), texnologiya (10%) sektorları üzrə olmuşdur. Bu hissədə Avropada həyata keçirilən açıq innovasiya fəaliyyətlərini müəssisə və startap əməkdaşlığını analiz etməklə nəzərdən keçirəcəyəm.

Avropada müəssisə və startapların əməkdaşlığı necə həyata keçirilir?

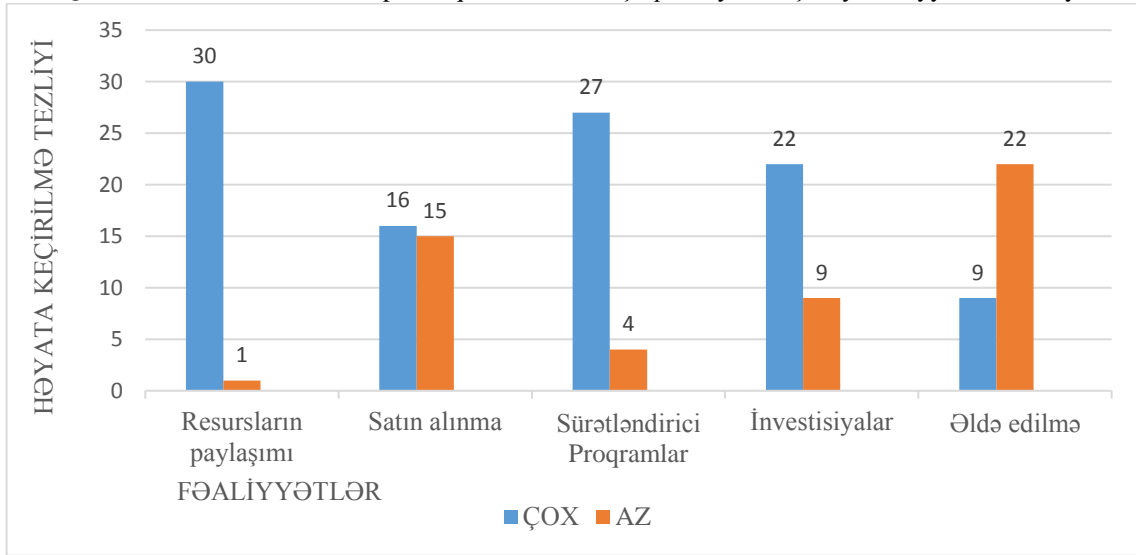
Yenilikçi start-uplarla qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulması üçün müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətlər Winning Together (Birlikdə Qazanaq) reportuna əsasən aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır:

1. Təsiretmə (One-Off tədbirləri və resursların birgə paylaşımı) (97%)
2. Satın alma (Procurement) (81%)
3. Sürətləndirici proqramlar (69%)
4. İntestisiyalar (78%)
5. Əldə edilmə (Acquisitions) (28%)

Belə ki, startaplarla əməkdaşlığın qurulmasında satınalma, investisiya və resursların birgə paylaşımı əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərən fəaliyyətlər olduğu üçün təhlil daha çox bu istiqamətlərə yönəldilmişdir.

Qrafik 1. Müəssisələrin startaplarla qurulan əməkdaşlıqda həyata keçirdiyi fəaliyyətlərin tezliyi

Mənbə: Mind the Bridge and Crunchbase, Startup M&As 2017 Report, September 2017.

Qrafik 1 Avropada fəaliyyət göstərən aparıcı müəssisələrin 2017-ci ildə startaplarla əməkdaşlıqda daha çox hansı fəaliyyətlərə yönəldiyini göstərir. Göründüyü kimi, demək olar ki, bütün müəssisələr birdəfəlik tədbirlər keçirilməsi və ya resursların pulsuz bölüşdürülməsində daha fəal iştirak ediblər. 2017-ci ildə əldə olunan Avropa mənşəli startap əldə edilmələrdə yalnız 9 (29%)⁷ müəssisə iştirak etmişdir. Müqayisə olaraq, qeyri-Avropa mənşəli startapların əldə edilmələrini nəzərə alsaq, bu faiz 37% - ə qədər artacaq. Lakin daha uzun zaman aralığını götürsək (2010-2017), start-upların satın alınmasında aktiv olan müəssisələrin faizi 61% - ə qədər artır. Bu statistik nəticələrə əsasən demək olar ki, Avropa şirkətləri Amerika şirkətləri ilə müqayisədə daha az əldə edilmələrdə iştirak etmişdir. Lakin, bu göstəricilər, Avropa şirkətlərinin Startapları əldə edilməsi yeni nəsil məhsullar yaratmaq, yeni bazarlara çıxmaq və ya sadəcə yeni (rəqəmsal) imkanlar əldə etmək üçün effektiv bir yol olduğunu başa düşdüyünü görə getdikcə dəyişməyə başlamışdır.

1. Təsiretmə (On-Off tədbirləri və resursların birgə paylaşımı)

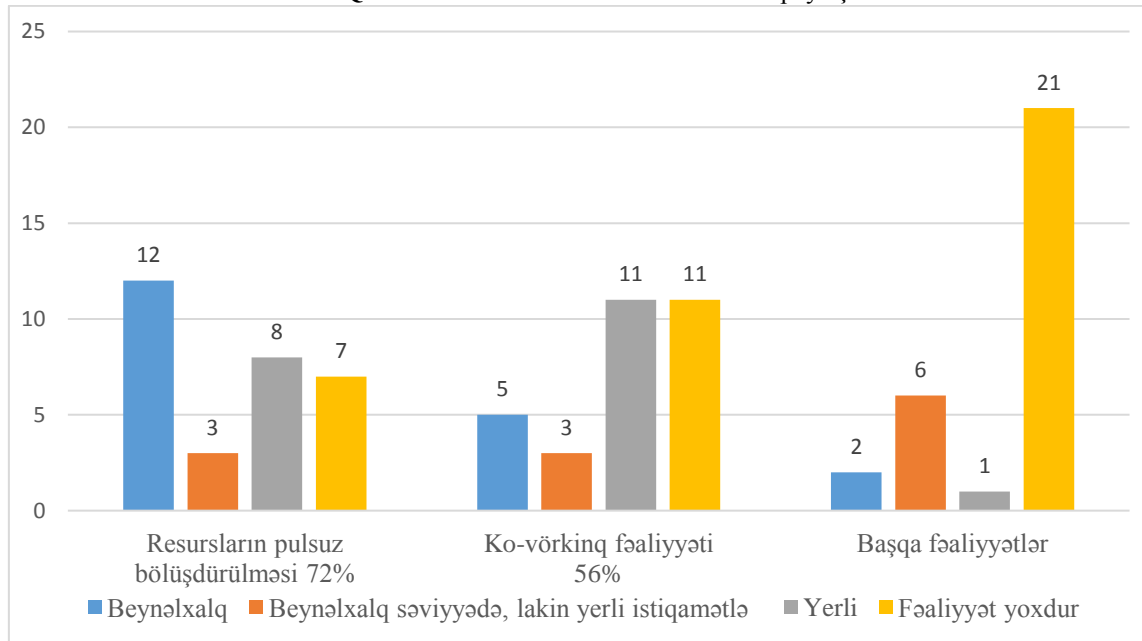
Bir çox müəssisələr startaplar üzrərində təsirlərini artıraraq onlarla əməkdaşlığa başlayırlar. Bu təsiretmələr öyrədici sahibkarlıq təlimlərinin keçirtmələr (61%) və ya pulsuz alət, biznes resursları və sponsorluq verilməsi ilə həyata keçirilir. Bunlar, startapların iştirakı ilə eksperiment aparmaq və təklif etdikləri texnologiya növləri və imkanlar haqqında ilkin təsəvvür

əldə edilməsi məqsədilə (uzunmüddətli öhdəliklər olmadığı) istifadə edilən nisbətən daha asan yollardır

Qrafik 2-də on-off tədbirlərin və resursların pulsuz paylaşım yeri üzrə bölüşdürülməsi göstərilir. Belə ki, resursların paylaşımı onlar yerli səviyyədə (şirkətin baş qərargahının yerləşdiyi yerdə), beynəlxalq səviyyədə, lakin yerli istiqamətlə (şirkətin ofislərinin yerləşdiyi ölkələrdə) və beynəlxalq səviyyə olmaqla 3 qrup üzrə bölüşdürülmüşdür.

Qrafik 2. On-off tədbirlər və resursların paylaşımı

Mənbə: Mind the Bridge and Crunchbase, Startup M&As 2017 Report, September 2017.

Qrafik 2-yə əsasən Avropada fəaliyyət göstərən şirkətlərin əksəriyyəti daha çox yerli istiqamət üzrə hərəkət edir və Avropa mənşəli startap şirkətləri ilə resursların paylaşımı, ko-vörking fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Belə ki, müəssisələrin 40% resursların pulsuz bölüşdürülməsini beynəlxalq səviyyədə reallaşdırsa da, yalnız müəssisələrin 16% onlarla birlikdə fəaliyyət göstərməkdə maraqlıdır. Digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi cəhətdən müəssisələrin böyük hissəsi (70%) startaplarla əməkdaşlıq məqsədilə heç bir fəaliyyət həyata keçirməmişdir

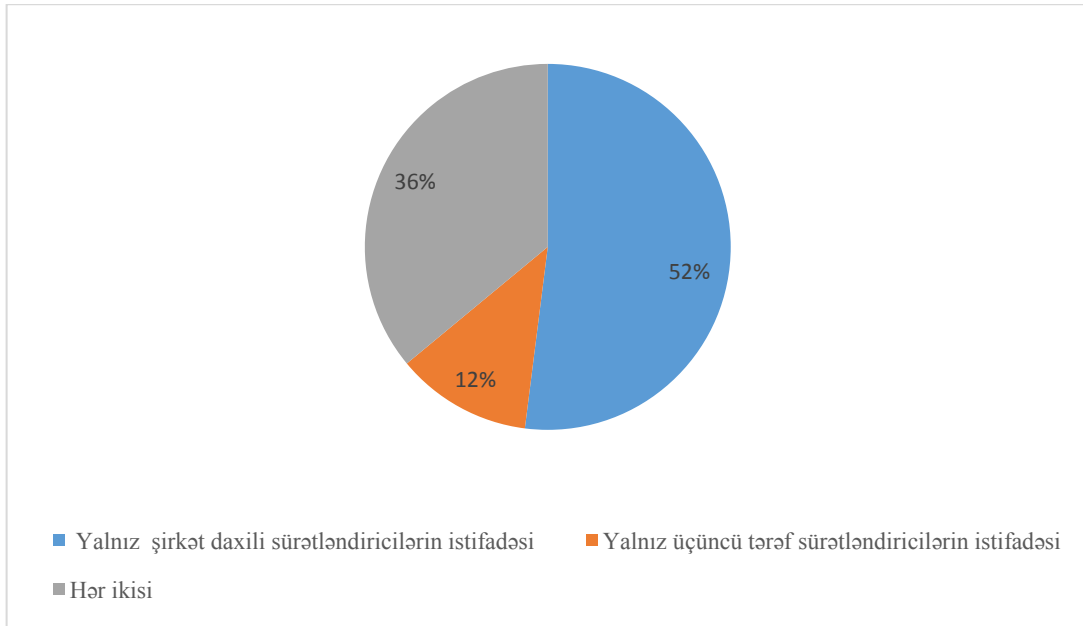
2. Korporativ Sürətləndiricilər

Sürətləndiricilər ümumiyyətlə startaplara əhəmiyyətli dəstək təmin edilməsilə yanaşı (toxum investisiyaları, əlaqələr, mentorluq, təhsil komponentlər daxil olmaqla) korporasiya ilə daha dərin qarşılıqlı əlaqə yaratmaq məqsədilə atılan bir addımdır. 2017-ci ildə müəssisələrin 69-i

ən azı bir sürətləndirici proqramlardan istifadə etmişdir və bunların 40% - i Avropa ölkələrində həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdən KBC Group, Vodafone Group və Google kimi bəzi firmalar həm Şərqi, həm də Qərbi Avropada açılış proqramları strategiyasını həyata keçirirlər. Bir çox sürətləndirici proqramlar beynəlxalq xarakter daşmasına baxmayaraq, müəssisələr fəaliyyət göstədiyi ölkə hüdudlarından kənar startapları qəbul etsə də, bir çox startaplar öz ölkələrini tərk etməkdə istəksiz olur və ya köçməkləri mümkün olmur. Buna görə də üçüncü tərəf sürətləndiriciləri əhatə dairəsini genişləndirmək, sürətli başlamaq və ya hedcinq etmək üçün cəlbedici bir alternativ olaraq qalır: korporativ startap ulduzlarının⁸ 48%-i Techstars və Startup boot camp kimi üçüncü tərəf tərəfdaşlarından istifadə etmişdir

Diaqram 3. Korporativ Startaps Sürətləndiriciləri

Mənbə: Mind the Bridge and Crunchbase, Startup M&As 2017 Report, September 2017.

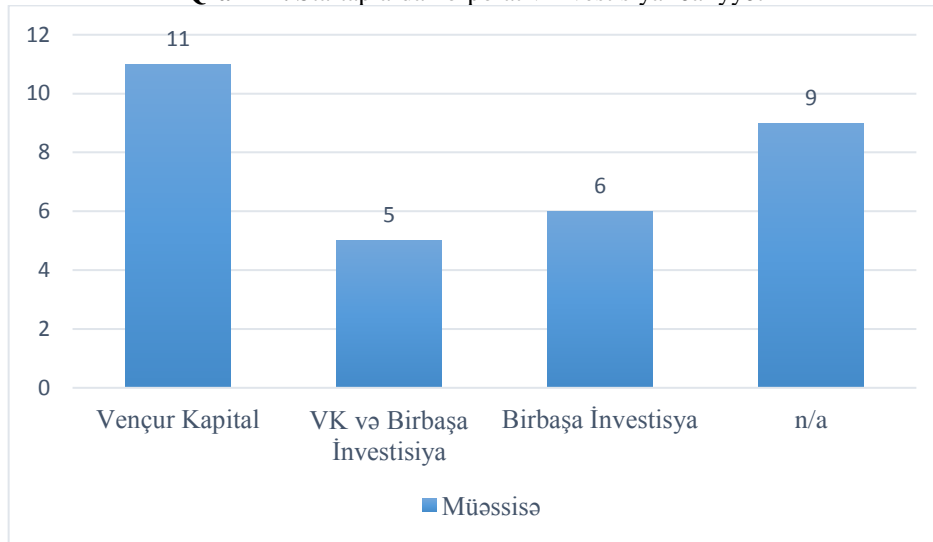
Diaqram 3-dən görüldüyü kimi, Avropada fəaliyyət göstərən şirkətlərin 52% yalnız daxili sürətləndiriciləri proqramlardan, 12%-i yalnız üçüncü tərəf sürətləndiricilərin istifadəsində maraqlıdırlar. Bu şirkətlərin 36%-i isə hər iki proqramdan istifadə edirlər.

3. İnvestisiya siyasəti

Sorğuda iştirak etmiş 31 şirkətdən 22- si (71%) 2016-cı ildə start-uplara investisiya qoyduğunu aşkar edilmişdir. Belə ki, bu şirkətlərin yarısi korporativ müəssisə kapitalı (CVC) və 27% birbaşa investisiyalar fondları vasitəsilə, startap şirkətlərinə investisiya etmişdir. Avropada fəaliyyət göstərən şirkətlər orta hesabla startap şirkətlərinə sərmayə qoymaqla maraqlıdırlar. Bu investisiyaların sektorlar üzrə bölgüsünə baxdığımızda isə daha çox maliyyə, kommunal xidmətlər və telekommunikasiya sahələri üstünlük təşkil edir.

Qrafik 4. Startaplarda korporativ investisiya fəaliyyəti

Mənbə: Mind the Bridge and Crunchbase, Startup M&As 2017 Report, September 2017.

Nəticə və Təkliflər

Bu tədqiqat işi açıq innovasiya konsepsiyasına diqqət yetirməklə, günümüzdə fəaliyyət göstərən bir çox şirkətin rəqabət qabiliyyətini qorunması üçün həyata keçirdiyi yeni innovasiya siyasəti olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, şirkət daxilində davam etdirilən innovasiya səylərinin şirkətin hədəflərindən çıxaraq, yeni istiqamət almışdır və şirkətlərin yenilikçi fəaliyyətlərində xarici mənbələrdən əldə etdiyi biliklərdən daha çox faydalanmağa başlamışdır. Araşdırma işində günümüzün açıq innovasiya yanaşmasının tətbiq edilməsi üçün vacib olan nüansları qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, Avropada fəaliyyət göstərən bir çox şirkətin yenilik prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə startaplarla əməkdaşlıqların qurulmasında maraqlı olduğu, bununla da açıq innovasiya fəaliyyətlərinin artırıldığı müzakirə edilmişdir. Belə ki, bu tədqiqat işində Avropada həyata keçirilən açıq innovasiya fəaliyyətlərini əsas götürərək müəssisə və startap əməkdaşlığını analiz etmişdir. Şirkətlər və startaplar arasında əməkdaşlıqlar

resursların birgə paylaşımı, satın alınma, sürətləndirici proqramlar, investisiyaların qoyulması yollarından istifadə edilməklə gücləndirilmişdir . Bu əlaqələrinin güclənməsi Nesta innovasiya fondunun hazırladığı “Winning Together” (Birlikdə Qazanaq) hesabatında əldə olunmuş statistik məlumatlar vasitəsilə sübut edilmişdir. Araşdırma işi açıq innovasiya kontekstini şirkətlə və startaplar arasında qurulmuş əməkdaşlıqlarına analiz edilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Avropadakı analizdə yola çıxaraq görürük ki, açıq innovasiya fəaliyyətləri ilbəl artmağa davam edir. Artıq bir çox ölkələr tərəfindən açıq innovasiya fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi məqsədilə açıq innovasiya ekosistemi qurulmağa başlamışdır. Bu fəaliyyətlərin əsas qaynaqlarından biri olan, şirkət-startap, şirkət-universitet-startap əməkdaşlığının artırılması və bu istiqamətdə real fəaliyyətlər benchmarkinq edilərək, Azərbaycanda açıq innovasiya ekosisteminin qurulması yönündə real nəticə yönümlü işlər görülə bilər.

Ədəbiyyat

- Philipp Herzog(2011) - Open and Closed Innovation: Different Cultures for Different Strategies
- Chesbrough, H. (2003), Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology, Harvard Business School Press Boston, USA.
- Chesbrough, H. (2006). Open innovation: a new paradigm for understanding industrial innovation. Open innovation: Researching a new paradigm, 1-12.
- Chesbrough, op. cit.; E. Enkel, O. Gassmann, and H. W. Chesbrough, “Open R&D and Open Innovation: Exploring the Phenomenon,” R&D Management, 39/4 (September 2009): 311-316
- Chesbrough, H. W. (2003b). The logic of open innovation: managing intellectual property. California Management Review, 45 (3): 33-58.
- Dahlander, L., & Gann, D. M. (2010). How open is innovation?. Research policy,39(6), 699-709.
- F. Di Pietro, A. Prencipe, and A. Majchrzak, “Crowd Equity Investors: An Underutilized Asset for Open Innovation in Startups,” California Management Review, 60/2 (Winter 2018): 43-70.
- Enkel, E., Gassmann, O., & Chesbrough, H. (2009). Open R&D and open innovation: exploring the phenomenon. R&d Management, 39(4), 311-316.
- Carlos Moedas – Open Innovation, Open Science, Open to the World" 22 İyun 2015 Avropa üçün yeni başlanğıc: İnnovasiyalar erasının açılışı" konfransı, Brussel-Belçika
- A web page with an unknown author: OPEN INNOVATION IN EUROPE - media.nesta.org.uk Retrieved 30.04.2019 from https://media.nesta.org.uk/documents/open-innovation-in-europe_2017.pdf
- A web page with an unknown author: Open Innovation - Keynotes, Masterclasses & Games - Open Innovation Retrieved 30.04.2019 from <https://www.openinnovation.eu/open-innovation/>

Kiçik Və Orta Sahibkarlığın İnkişafında Dövlət Siyasətinin Əsas Prinsipləri

*Fidan ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fidan.allahverdiyeva.96@mail.ru*

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazarın rəqabət mexanizminin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bundan başqa məşğulluğun təmin olunması, əlavə dəyərin yaradılması, ümumi qiymət səviyyəsinin tənzimlənməsi, təklifin artırılması üçün sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi əsas məsələlərdəndir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi bu baxımdan demək olar ki, bütün dövlətlərdə prioritet məqsədlərdəndir. Kiçik və orta biznes subyektləri daxili bazarların əmtəə və xidmətlərlə zənginləşdirilməsində, bütün sahələrdə rəqabətin dərinləşməsində, mövcud əmək və material ehtiyatlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmasında və əhalinin tələbatının optimal ödənilməsində mühüm rol oynayırlar. Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Sahibkarlığın inkişafı üçün həyata keçiriləcək tədbirlərin əsas istiqamətləri yazılmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsasən iqtisadi üsullarından da bəhs olunmuşdur. Sahibkarlığa yardımın əsas prinsipləri göstərilmiş və hər bir prinsip ayrılıqda şərh olunmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin əsas kimi qeyd etdiyi məsələlər verilmişdir. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təşkilati strukturu göstərilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə dövlətin yerinə yetirməli olduğu əsas funksiyalar göstərilmişdir. Sahibkarlığa dövlət köməyinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin qeyd edilən funksiyalarının əsas qanunauyğunluqları göstərilmişdir. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə məşğul olan təşkilati struktur göstərilmişdir. Sahibkarlığın tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan alt qurumların funksiyaları qeyd olunmuşdur. İqtisadiyyat nazirliyinin bir sıra cəhətləri ayrıca göstərilmişdir. Sonda, araşdırma zamanı çıxan məsələlər üzrə nəticələr çıxarılmış, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcək təkliflər qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq, Dövlət dəstəyi, Tənzimlənmənin prinsipləri

Giriş

Müasir rəqabət şəraitində kiçik və orta biznes iqtisadi artım tempinə, ümumi milli məhsulun strukturuna və keyfiyyətinə təsir göstərir. Bu şəraitdə kiçik və orta biznesin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə və ona kömək göstərilməsinə xeyli zərurət yaranır. Kiçik və orta istehsal müəssisələrinin yaradılması və inkişafı nəticəsində iqtisadi sahələr üzrə yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi sürətlənir, azad rəqabət şəraiti yaranır, əhalinin məşğulluq səviyyəsi artır.

Kiçik və orta biznes subyektləri daxili bazarların əmtəə və xidmətlərlə zənginləşdirilməsində, bütün sahələrdə rəqabətin dərinləşməsində, mövcud əmək və material ehtiyatlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmasında və əhalinin tələbatının optimal ödənilməsində mühüm rol

oynayırlar. Kiçik və orta biznes subyektlərinin sayının artması ölkədə iqtisadi islahatların aparılması, istehsalın texnoloji və idarəetmə strukturunun yenidən qurulması ilə əlaqədardır. (Ahmadov and Valiyev, 2019)

Rəqabət mühitinin kəskinləşdiyi müasir dövrdə kiçik və orta biznes subyektlərinə iqtisadi, sosial, normativ-hüquqi, texniki-təşkilati dəstək və qayğıya ehtiyac artmaqdadır. Belə ki, kiçik və orta biznes subyektlərinin iri müəssisə və transmilli kooperasiyaların iqtisadi gücünün təsiri altında qalmaması və bazarda rəqabət mühitinin qorunması üçün belə bazar subyektlərinə hərtərəfli dəstək yalnız dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər. KOS-un ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu dəstəyin dövlətin maraqları ilə tam şəkildə üst-üstə düşdüyünü deyə bilərik.

Bazarın bütün həlqələrinin təşkilinin yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi normal sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruridir. Burada əsas məsələ sahibkarlığın inkişafı üçün konkret təşkilati forma və institutlarının yaradılmasından ibarətdir və əsasən 2 istiqamətdə həyata keçiriləcək işləri nəzərdə tutulur (A.M.Məhərrəmov., 2009:s.39):

1. Mövcud obyektlərin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun yenidən qurulması;
2. İqtisadi sistemin dəyişməsi ilə bağlı yaranan institutların transformasiyasına nail olunması.

Metod

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq olunan mövzuya dair mövcud elmi ədəbiyyatda əks olunmuş nəzəri baxışlar, metodoloji yanaşmalar, həmçinin, Almaniyada qəbul olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyaları, müxtəlif dövlət proqramları, qanunlar, digər qanunvericilik aktları və normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir.

Analiz

Sahibkarlığa dövlət dəstəyinin əsas prinsipləri.

Sahibkarlığa göstərilən dövlət yardımları və dəstəkləri müəyyən çərçivəyə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə tərtib olunmalı və həyata keçirilməlidir. Bu zaman müəyyən prinsiplərə əməl edilməsi vacibdir. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Sistemlilik prinsipi. Dövlətin yerinə yetirdiyi iqtisadi siyasət müəyyən məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət etməli və görülən bütün tədbirlər bir sistem halında tətbiq olunmalıdır. Azərbaycanda tətbiq olunan “bir pəncərə” sistemi sahibkarlığa dəstəyin

sistemliliyinin təmin edilməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, “bir pəncərə” sistemi 1970-ci ildən başlayaraq İBM şirkəti tərəfindən hazırlanmış və tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Birləşmiş Ştatlarda bu sistemin yaradılması tarixi 1970-1997-ci illərə əhatə edir. İBM-in hazırladığı sistemə uyğun olaraq qeydiyyatla bağlı bütün informasiyalar MARK IV fayl sistemində toplanmağa başlanmışdır. 1990-cı ilədək isə bu göstəricilər mərkəzləşdirilmiş sistemdə cəmləşdirilmişdir. ABŞ-da 1990-cı ildən sonra müəssisələrin sayının artması regional “bir pəncərə” sistemlərinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. 1998-ci ildə isə “bir pəncərə” sistemində qeydiyyat proseduralarını daha da sadələşdirmək məqsədilə HP şirkəti ORACLE fayllarının tətbiqinə başladı. 1998-ci ildə keçid ölkələrində ilk dəfə Macarıstanda bu sisteminin tətbiqinə başlandı. Qonşu Gürcüstanda həmin sistem ötən ildən tətbiq edilməyə başlamışdır. Dünya Bankının tədqiqatlarına görə, bu sistemin tətbiqi qonşu ölkədə biznesin inkişafına, xüsusən də yeni biznes subyektlərinin yaradılmasına pozitiv təsir göstərmişdir (<http://www.cesd.az/wp/economic-8.htm>)

Azərbaycanda isə “bir pəncərə” sistemi 25 oktyabr 2007-ci ildə verilmiş “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” Sərəncam ilə tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu, sahibkarların müraciətlərinə baxılması, yeni sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyata alınması və sahibkarlara göstərilən yardımların sistemləşdirilməsinə imkan yaratmışdır.

2. Şəffaflıq prinsipi. Demokratik və suveren bir dövlətin həyata keçirdiyi bütün sosial, ictimai və iqtisadi siyasətlər ilk növbədə şəffaflıq prinsipi əsasında aparılmalıdır. Şəffaflıq prinsipinin təmin olunması dövlətin yerinə yetirdiyi siyasətdə ədalətlik, bərabər hüquqluluq və qanunvericiliyin normalarına riayət olunması məsələsindən asılıdır. İlk növbədə sosial statusundan asılı olmayaraq bütün vətəndaşların və sahibkarların müraciətlərinə cavab verərkən dövlət özünün müəyyənləşdirdiyi qanunlara və normativ aktlara uyğun xidmət göstərməlidir. Şəffaflıq təmin olunması üçün dövlət orqanları, qurumları, müəssisə və təşkilatları öz fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında periodik olaraq həm ölkə prezidentinə, həm də ictimaiyyətə mütəmadi olaraq hesabat verməlidirlər. Yalnız bütün bu tədbirlərin görülməsi nəticəsində demokratik dövlətin ən böyük problemi olan korrupsiyaya qarşı mübarizənin inkişafına və xalq arasında dövlət orqanlarına olan ictimai etimadın gücləndirilməsinə nail olmaq mümkün olacaqdır.

3. Fasiləsizlik prinsipi. Sahibkarlığa göstərilən dövlət dəstəklərində fasiləsizliyin təmin olunması ən əsas prinsiplərdən biridir. Sahibkar olmaq üçün müraciət edən hər bir şəxsin fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində də dövlət öz dəstəyini əsirgəməyərək, bu dəstəyin fasiləsizliyinin təmin olunmasına nəzarət etməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hər bir

mərhələsində – biznes planın qurulması, müəssisənin yaradılması üçün müraciət, müəssisənin yaradılması, inkişaf dövrü və yetkinlik – tələbə uyğun dövlət dəstəklərinin göstərilməsi təmin olunmalıdır. Hər bir mərhələyə müvafiq olaraq mütəxəssis məsləhəti, maliyyə dəstəyi (qrantlar, subsidiyalar, dotasiya, subvensiya), güzəştli kreditlər və ssudalar, vergi güzəştləri, dövlət zəmanətinin verilməsi və s. kimi dövlət yardımları göstərilməlidir.

4. Səmərəlilik və nəticəlilik prinsipi. Səmərəlilik prinsipini sahibkarlığa dəstək məqsədilə istifadə olunan resurslardan əldə olunan nəticələrin ən yaxşı formasını təmin edən idarəetmə bacarığı kimi başa düşə bilərik. Nəticəlilik sosial və ictimai problemlərin uğurlu həllinə və hökumət tərəfindən sahibkarlığa göstərilən dövlət yardımları qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olmaq kimi başa düşülür.

5. Nəzarət prinsipi. Dövlətin sahibkarlığın inkişafına təkan vermək üçün göstəriləcək yardımları müəyyənləşdirərək həyata keçirməsi qədər, bu tədbirlərin icrasına nəzarəti təşkil etməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarətin düzgün olması bu kimi yardımların həyata keçirilməsinin digər dörd prinsipin təmin olunmasına gətirib çıxarır.

Sahibkarlığın formalaşmasında dövlətin funksiyaları.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sahibkarlığın formalaşması zamanı dövlət əsasən aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir (Qasımov F.H., İsmayılov İ.H., 2008: s.536). Birinci funksiya iqtisadiyyatın bütün sahələrində öz imkanları və riski hesabına müasir sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasına imkan yaratmaq, onların öz potensiallarından səmərəli istifadə etmələri üçün əlverişli mühit formalaşdırmaq. İkinci funksiya isə əsl iqtisadi yaşayış imkan verən, rəqabət mühitini formalaşdırmaq, hansı ki, o rəqabət üstünlüyü elmin son ayətlərindən əsaslanan texnika və texnologiyaların fəsilə eyniləşdirilməsinə; innovasiya menecmentinin və marketinqinin tətbiqinə; sahibkarların innovasiya və risk qabiliyyətlərinin tam reallaşdırılmasına; mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinə və səmərəli özəlləşdirilməyə; yaxşı işlənmiş antiinhişar siyasəti mexanizmindən səmərəli tətbiqinə; elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracının səmərəli proteksionizminə əsaslanır. Üçüncü funksiya istehsal dairəsində sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasının məqsədəuyğun istiqamətləndirilməsi və stimullaşdırılması vasitəsilə innovasiyaya əsaslanan yüksək keyfiyyətli əmtəələrin və xidmətlərin təklifinin sabit artımına şərait yaratmaq.

Sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı və onun tənzimlənməsi, yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə, həm də innovasiya məhsullarına tələbatın stimullaşdırılması funksiyasının da yerinə yetirir. Bu məqsədlə elmtutumlu məhsulların alınması üçün dövlət sifarişlərinin verilməsi təcrübəsi geniş tətbiq edilir.

Ən əsas funksiyalardan biri sahibkarlığın formalaşması və inkişafının sosial yönümlü olmasının təmin edilməsidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi sahibkarlıq strukturlarının həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən səmərəli olmasını nəzərdə tutur.

Sahibkarlığa dövlət köməyinin və onun tənzimlənməsinin qeyd edilən funksiyaları o vaxt səmərəli həyata keçirilə bilər ki, onların reallaşdırılması müəyyən qanunauyğunluqlara söykənsin. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu qanunauyğunluqlar əsasən aşağıdakılardır:

- Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təminatında sahibkarlığın iqtisadi mahiyyətinin, məzmununun və rolunun elmi cəhətdən başa düşülməsi;
- Müasir sahibkarlığın rəşional proteksionizmi;
- İqtisadi və sosial məqsədlərin üzvi uyğunlaşmasının təminatı;
- Məqsədli proqram tənzimlənməsi;
- Dövlət köməyinin zəmanəti;
- Çevik diferensial yanaşma;
- Dövlət yardımının motivləşdirilmiş istiqamət;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti formalarının müxtəlifliyi;
- Dövlət, regional xidmətlər arasında vəzifə bölgüsü və kooperasiyası (Məmmədova İ.İ., 2002: s.139).

Sahibkarlığa dövlət köməyi çoxprofillidir və müxtəlif ölkələrdə müxtəlif forma və metodlarla, birbaşa və dolaylı üsullarla həyata keçirilir. Forma və metodlarından asılı olmayaraq o, bütün hallarda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasını, sahibkarlığın stimullaşdırılmasını və hərtərəfli maliyyə dəstəyinin göstərilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstklənməsinin təşkilati strukturu.

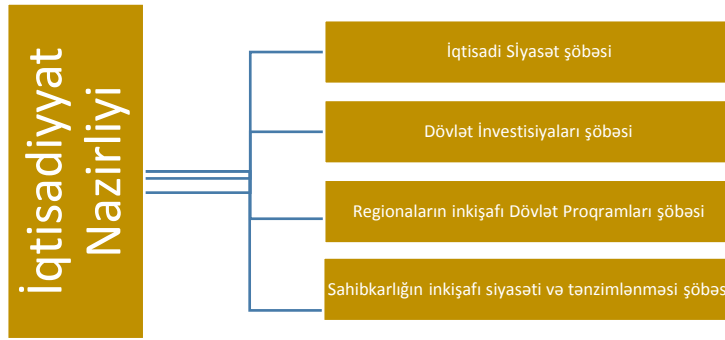
Azərbaycanda sahibkarlığa dövlət dəstəyi təmin edən əsas qurum Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi hesab olunur. Sahibkarlığa dövlət yardımının bütün istiqamətləri Nazirlik xətti ilə müəyyənləşdirilir, tədbirlər planları hazırlanır və həyata keçirilməsinə birbaşa nəzarət olunur.

İqtisadiyyat Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətləri, vəzifələri və funksiyaları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2014-cü il tarixli 11 nömrəli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Əsasnaməsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi - Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətini, iqtisadi və sosial proqnozlarını işləyib hazırlayan, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, o cümlədən sənayenin inkişafı, ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya,

investisiya fəaliyyəti, investisiyaların cəlb edilməsi, qoyulması və təşviqi, sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlığa dövlət dəstəyi, rəqabətin qorunması, inkişafı və təşviqi, haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, istehlakçılarının hüquqlarının qorunması, dövlət vəsaitləri hesabına malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması, daxili ticarət, xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və mənzil-kommunal təsərrüfatı sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. (<http://sahibkar.economy.gov.az/index.php/component-/content/article/16-arayishlar/26-sahibkarligin-tarixi>).

Qrafik 1. İqtisadiyyat Nazirliyinin sahibkarlığın inkişafına birbaşa və ya dolaylı təsir göstərən şöbələr

Mənbə: (<http://sahibkar.economy.gov.az/index.php/component-/content/article/16-arayishlar/26-sahibkarligin-tarixi>).

Əsasnamədən də göründüyü kimi, ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlığa dövlət dəstəyi, iqtisadiyyatda rəqabətin qorunması, haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, həmçinin, ölkə iqtisadiyyatına daxili və xarici mənbələr hesabına investisiyaların cəlb edilməsi birbaşa İqtisadiyyat Nazirliyi və onun struktur vahidləri tərəfindən təmin olunur. Göründüyü kimi, bütün bu sadalanan tədbirlər ölkədə sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması və inkişafına xidmət edir.

Nazirliyin strukturuna daxil olan şöbələrdən sahibkarlığın inkişafına birbaşa və ya dolayısıyla təsir göstərən şöbələr aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur.

1. İqtisadi Siyasət şöbəsi.
2. Dövlət Investisiyaları şöbəsi
3. Regionaların inkişafı Dövlət Proqramları şöbəsi
4. Sahibkarlığın inkişafı siyasəti və tənzimlənməsi şöbəsi

Sahibkarlığın inkişafı siyasəti və tənzimlənməsi şöbəsinin funksiyaları aşağıdakı qrafikdə qeyd olunmuşdur:

Qrafik 2. Sahibkarlığın inkişafı siyasəti və tənzimləsi şöbəsinin funksiyaları

Mənbə: (<http://sahibkar.economy.gov.az/index.php/component/content/article/16-arayishlar/26-sahibkarligin-tarixi>).

Nəticə və Təkliflər

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığa dövlət qayğısının həyata keçirilməsi məqsədilə bir sıra mexanizmlər, bu istiqamətdə dövlət siyasəti və tədbirlər planı müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməkdədir. Lakin müasir dövrün tələblərinə uyğun iqtisadiyyatın formalaşması üçün dövlət öz siyasətində inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə müraciət etməlidir. Bunun üçün də, kiçik və orta biznesin dayanıqlı inkişafına nail olmuş Avropa İttifaqı ölkələrinin, xüsusən də, Almaniya Federativ Respublikasının təcrübəsinin tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilməlidir.

Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi və ya köməkliliyinin aşağıdakı kimi həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur (N. Məmmədov, A. Məhərrəmov, S.Əhmədova. 2011: s.122):

- Kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinin və inkişafının infrastrukturunun formalaşdırılması;
- Kiçik və orta sahibkarlığa kömək proqramlarının hazırlanması və həmin proqramların həyata keçirilməsinin təşkili;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə, maddi, elmi-texniki və informasiya resurslarını əldə etmələri üçün güzəştli şəraitin yaradılması;
- Kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sahəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə kömək göstərilməsi;

- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə, o cümlədən, xarici tərəf müqabilləri ilə istehsalat, maliyyə-kredit, ticarət, elmi-texniki və informasiya əlaqələrinin inkişafına kömək göstərilməsi;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün dövlət qeydiyyatının (uçotunun), vergitutma, statistik və mühasibat hesabatlarının təqdim edilməsinin, onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının və istehsal etdikləri məhsulun sertifikatlaşdırılmasının sadələşdirilmiş sisteminin tətbiqi;
- Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə tədqiqatların təşkili.

Ədəbiyyatlar

A.M.Məhərrəmov. Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Nurlar, Bakı, 2009, 360 s.

N. Məmmədov, A. Məhərrəmov, S.Əhmədova. Azərbaycan iqtisadiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı 2011, 522 s.

Qasımov F.H., İsmayılov İ.H. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, “Milli Aviasiya Akademiyası nəşriyyatı”, 2008, 602 səh.

Ahmadov, F., & Valiyev, J. (2019). The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of azerbaijan. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 397-408.

Məmmədova İ.İ. Azərbaycanda kiçik biznesə kömək və onun inkişaf strategiyası. i.e.n alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2002, 131 səh.

<http://www.cesd.az/wp/economic-8.htm>

<https://economy.gov.az/article/statute-of-the-ministry/21260>, 2014

<http://sahibkar.economy.gov.az/index.php/component/content/article/16-arayishlar/26-sahibkarligin-tarixi>

<https://economy.gov.az/uploads/fm/files/struktur.jpg>

<http://www.e-qanun.az/framework/39263>

Otelçilik Fəaliyyəti Turizm İqtisadiyyatının Əsas Komponentidir

Firuzə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

firuzaaliev96@gmail.com

Xülasə

Müasir dünyada iqtisadiyyatın əsas sahələrinin volatıl olması, təxmin edilən və gözlənilməz iqtisadi və maliyyə resessiyalarının baş verməsi ölkələri üzləşə biləcəyi riskləri diversifikasiya etməyə məcbur edir. Hazırda turizm sektoru xidmət sahəsi olmaqla yanaşı iqtisadiyyatın əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Bir çox ölkələrin dövlət büdcəsinin böyük hissəsi turizm sektoru tərəfindən maliyyələşir.

Azərbaycanda da qeyri-neft sektorunun inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi məqsədilə aparılan iqtisadi islahatların istiqamətlərindən biri də turizm sahəsində sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, azad rəqabətin qorunması, investisiya qoyuluşlarının artırılması, yeni yerləşdirmə müəssisələrin yaradılması və daimi iş yerlərinin açılmasıdır.

Həyata keçirilən layihələrin və dövlət dəstəyinin nəticəsi olaraq bu gün Azərbaycanda turizm iqtisadiyyatı sürətli artım nümayiş etdirir. Otel və mehmanxanaların sayı sürətlə artır, xidmət səviyyəsi yüksəlir. Dünyada tanınmış və inkişaf etmiş böyük otel şəbəkələri artıq ölkəmizdə fəaliyyət göstərir və onların sayı durmadan artır. Bu sahədə böyük şəbəkələrlə yanaşı kiçik və orta ölçülü sahibkarlıq da özünün intibah dövrünü yaşayır. Bu gün artıq kiçik və orta yerləşdirmə biznesi ölkədə ən populyar sahibkarlıq subyektlərindən biridir.

Öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni bir sosial-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan, açıq bazar iqtisadiyyatı sisteminin tələblərinə uyğun olaraq iqtisadi əlaqələrini beynəlxalq arenaya qədər inkişaf etdirərək, beynəlxalq inteqrasiya prosesləri çərçivəsində dünya ölkələri yüksək əməkdaşlıq qurmağı bacarmışdır. Bu gün artıq ölkəmiz bu əlaqələrin bir hissəsi olan beynəlxalq turizm dünyasının təkrarolunmaz hissəsi, parçasıdır.

Açar sözlər: Turizm iqtisadiyyatı, Otel biznesi, Otel işi, Mehmanxana sənayesi, Otelçilik, Mehmanxana təsərrüfatı, Beynəlxalq turizm

Kommersiya Banklarında İdarəetmə Uçotunun Təşkili Və Təkmilləşdirmə Yolları

*Firuzə MUSTAFAZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
firuzamustafazada@gmail.com*

Xülasə

Kommersiya bankları bank sisteminin əsasını təşkil edir. Müasir kommersiya banklarının müvəffəqiyyəti öz resurslarının effektiv istifadəsi və idarə edilməsi, yeni bank məhsulları və xidmətlərinin yaradılması üzərində qurulmalıdır. Bu və digər bir çox vəzifələri həll etmək üçün kommersiya banklarında effektiv idarəetmə uçotu sistemi lazımdır. İdarəetmə uçotunun təşkilinin seçilməsi bir sıra amillər, o cümlədən: fəaliyyət növü, təşkilati struktur, mühasibat uçotu və müəssisənin daxili sənədlərinin idarə edilməsi ilə müəyyən edilir. İdarəetmə uçotu və hesabat - bankların idarəetmə uçotunun və hesabatının təşkili, eləcə də bankın fəaliyyəti haqqında ümumi məlumatların ali rəhbərliyə təqdim edilməsi sahəsində ehtiyaclarının təmin edilməsi sistemidir.

Bank rəhbərliyinə bankın fəaliyyəti haqqında vaxtında və etibarlı məlumat verildikdə, düzgün idarəetmə qərarları qəbul etmək mümkündür. Buna görə idarəetmə uçotu və hesabat sisteminin tətbiqi idarəetmənin bütün səviyyələrində məlumat əldə etməyə imkan verir.

İdarəetmə uçotu bankın rəhbərliyinə məlumatın təhlili əsasında, eləcə də bankdakı mövcud vəziyyəti planlaşdırılan vəziyyətlə müqayisə etməyə, düzgün idarəetmə qərarlarını qəbul etmək və xarici mühitin dəyişən tələblərinə tez cavab verməyə imkan verir. İdarəetmə uçotu həmçinin, bankın biznesinin təhlili və onun inkişafının proqnozlaşdırılmasına imkan verən əməliyyatlar və xərclər barədə məlumatlar sistemi kimi də müəyyən edilir. İdarəetmə uçotunun əsas məqsədlərindən biri, xərclərin azaldılması zamanı gəlirlərin artması, bankın fəaliyyətinin uzunmüddətli olması, bankın biznesinin səmərəliliyinin artırılması və investisiya dəyərinin artırılması olmaqla yanaşı uçot sistemi, bankın bütövlükdə və fərdi sahələrdə biznesini təhlil etməyə, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə inkişafını müəyyən bank məhsulları səviyyəsinə qədər qiymətləndirməyə imkan verir. Bu sistemin qurulması bankın təşkilati strukturuna, bankın fəaliyyətinin effektiv idarə olunması üçün idarəetmə uçotunun və təhlilinin potensial faydalarının həyata keçirilməsi kimi əhəmiyyətli problemlər ilə sıx bağlıdır. Belə idarəetmə uçot vəzifələri ilə əlaqədar olaraq, resursların idarəedilməsinin səmərəliliyinin artırılması, fərdi şöbələrin və fəaliyyətlərin rentabelliyyətinin təhlili, bank risklərinin əməliyyat monitorinqi, büdcə prosesinin informasiya dəstəyi, bankın maliyyə strukturunun zonaların və ya məsuliyyət mərkəzlərinin dinamik sistemi kimi anlayışlar var.

Məqalədə bankların biznes səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsini təklif edir. Effektiv bank idarəçiliyi maliyyə bazarında onun etibarlılığının, rentabelliyyətinin və yüksək rəqabətliliyinin həlledici amillərindən biridir.

Açar sözlər: Kommersiya bankları, İdarəetmə uçotu, Risk

Giriş

Hazırda ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında kommersiya bankları xüsusi rola malikdir. Onların icra etdiyi funksiyalar və vəzifələr maliyyə sisteminin sabitliyinə, iqtisadiyyatın, onun müxtəlif sfera və sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əlverişli zəmin yaradır. Dinamik inkişaf edən bazar şəraitində öz forma və məzmunca yeni hadisələr, əməliyyatlar, bank

xidmətləri yaranır, bankların fəaliyyətinin idarə edilməsi üsulları və metodları mürəkkəbləşir və sürətlənir. Digər yandan, kommersiya banklarının fəaliyyəti qeyri-müəyyənlik və risklərlə əlaqədardır ki, bu da onların sahib olduğu kapitaldan daha səmərəli istifadə edilməsi problemini ö nə çəkir.

Kommersiya banklarının maliyyə resurslarının mövcudluğu, yerləşdirilməsi və istifadəsi onların maliyyə vəziyyətində özünü göstərir. Maliyyə vəziyyəti isə mühasibat balansının 3 komponentinin –kapital, aktivlərin, öhdəliklərin bazasında müəyyən edilir. Maliyyə hesabatının sözügedən elementlərinin uçotu proseduraları, uçotu prinsipləri, qaydaları AR-nın Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. Bütövlükdə uçot prinsipləri, metodları, qaydaları və proseduralarının məcmusu olan milli standartlar əsasında formalaşdırılan informasiyanın bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyəti və onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin metodologiyası və metodikası tərtib edilir. Edilən təhlil və araşdırmalardan məlum olur ki, əksər hallarda və müəyyən məsələlərdə uçotun metodologiyası ilə təhlilin metodikası arasında əlaqə və asılılıq olur. Kommersiya banklarının idarə edilməsi və işgüzar fəaliyyətin təhlil olunması üçün informasiya formalaşdırıcı uçot sistemi onların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, resurs bazasından istifadə vəziyyətini, kredit təşkilatlarının maliyyə sabitliyini, likvidlik dərəcəsini və tədiyyə qabiliyyətini dürüst, obyektiv təyin etməyə və qiymətləndirməyə imkan vermir. Qeyd edilən problem xarakterli məsələlər və istiqamətlər məqalənin mövzusunun aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və araşdırmanın məzmununu müəyyən etmişdir.

Məqalənin məqsədi idarəetmə elementlərinin iqtisadi mahiyyətinin tədqiq olunması, onların uçotu və təhlilinin metodoloji prinsiplərinin öyrənilməsi, kapitalı və öhdəliklərinin uçotu və təhlilinin metodiki və praktiki aspektlərinin mənimsənilməsi, maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təhlili metodikasının inkişaf etdirilməsinə dair təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir.

İdarəetmə uçotu mövcud bank idarəetmə strukturunda həm üfüqi, həm də şaquli şəkildə mövcuddur. Üfüqi inteqrasiya şöbələr arasında baş verir. Bu, mühasibat sisteminin yalnız fəaliyyət növü, yəni, idarə olunan alt sistemlər üzrə idarəetmə uçotunun məlumatlarının bir-biri ilə müqayisə edildiyi təqdirdə effektiv təsir edə bilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, rəhbərlik idarəetmə uçotunu tənzimləməkdə azaddır, lakin sistemin müxtəlif elementlərində formaların ehtiyatlılıq prinsipini ciddi şəkildə yerinə yetirməlidirlər.

İdarəetmənin şaquli inteqrasiyası qərar qəbul etmə dövrünü əhatə edir: plan - təşkil etmə - hesabat - nəzarət- təhlil - qərar qəbul etmə.

Xarici praktikada idarəetmə uçotu bankdaxili idarəetməni anlamaq üçün kifayətdir və planlaşdırma, təşkil etmə, uçot və nəzarət fəaliyyətini, alınan məlumatlara əsaslanan fəaliyyətləri təhlil edərək, işin qiymətləndirməsini həyata keçirir və tövsiyələr verir.

Planlaşdırma mərhələsinə büdcə fəaliyyətinin, gəlir və xərclərin, mənfəətin, biznes mərkəzlərinin və investisiya layihələrinin, likvidliliyin, balansın və kapitalın idarə edilməsi xidmətinin planlaşdırılması daxildir. Təşkil etmə mərhələsinə təşkilati və funksional strukturların qurulmasını, fəaliyyət planlarını və fəaliyyət qaydalarını tərtib etmək aiddir. Uçot mərhələsində idarəetmə dövrünün bütün mərhələlərini təhlil etmək üçün lazım olan əməliyyat məlumatlarının toplanması və idarəetmənin müxtəlif istiqamətlərinin mümkün birləşməsi tələb olunur. Bunlar vəzifələridir

- maliyyə planlaşdırılması
- büdcə və əməliyyatların dəyərinin hesablanması
- mənfəət mərkəzləri və xərclərinin monitorinqi (biznes mərkəzləri və infrastruktur mərkəzləri), məsuliyyət mərkəzləri, ayrıca bölmələrin monitorinqi (şöbələr, idarələr, filiallar)
- müştəri bazasının qiymətləndirilməsi və marketinqi.

Nəzarət mərhələsinə fəaliyyət planlarının və metodlarının həyata keçirilməsinin təşkili, müxtəlif uçot qaydaları, sənəd axını, xidmətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti, qaydaları, rəsmi vəzifələr və s. daxildir.

Təhlil mərhələsində rəhbərliyin tələbinə uyğun olaraq iş aparılır, müəyyən əməliyyatın idarə edilməsi prosesində bütün tapşırıqlar kompleks həll olunur.

Nəticələr təhlil edilərək, planlaşdırılmış göstəricilərdəki dəyişikliklərin səbəbi müəyyənləşdirilir.

Qiymətləndirmə və təkliflərin təqdim edilməsi mərhələsində edilən səhvlərin düzəldilməsi, onların səbəblərini müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq, müsbət tendensiyaların təyin edilməsi və dəstəklənməsi, planı yerinə yetirmək üçün əlavə tədbirlərlərin görülməsini aid etmək olar.

Kommersiya bankında idarəetmə uçot sisteminin tətbiq edilməsinin zəruriliyini müəyyən edən əsas amillər:

- strateji inkişafın və planlaşdırmanın dəstəklənməsi;

- fəaliyyət nəticələrinə dair operativ informasiyaları əldə etmək ehtiyacı: faktiki və proqnozlaşdırılan;
- biznesin fərdi hissələrinin (bank məhsullarının) müqayisəli təhlili üçün ehtiyac;
- risklərin davamlılığının idarə edilməsi ehtiyacı;
- bank məhsullarının qiymətinin müəyyənləşdirilməsi barədə qərar qəbul etmək;
- yeni bir məhsul və ya xidmətin tətbiqi və genişləndirilməsi üçün qərar dəstəyi.

İdarəetmə uçotu və hesabat sistemi strateji və büdcə planlaşdırması, resursların yerləşdirilməsi, maliyyə alətlərinin dəyərinin müəyyən edilməsi, idarəetmə qərarlarının bankın fəaliyyətinə təsiri üzərində operativ nəzarətin təmin edilməsi üçün lazım olan məlumatları birləşdirməyə imkan verir.

İdarəetmə uçotu və hesabat sistemi əsasında vahid informasiya məkanının formalaşdırılması bankın və onun sahiblərinin şəffaflığın idarə edilməsi, filialların fəaliyyətini idarə etmək və onların fəaliyyətlərini yoxlamaq yolu ilə bankın ümumi gəlirliliyini artırılması üçün geniş imkanlarla təmin edir.

Banklarda İdarəetmə uçotunun təşkili sayəsində aşağıdakılar mümkündür.

1. mövcud vəziyyətlə bağlı etibarlı məlumat əldə etmək (məsələn, cari və təcili likvidliyə bax)
2. risklərin qiymətləndirilməsi və resursların yenidən bölüşdürülməsi, limitlərin yaradılması və s. vasitəsilə bankın işinə dərhal təsir göstərmək;
3. İdarəetmə qərarlarını və işçilərin maddi təşviqatını tənzimləmək üçün müəyyən bir dövrdə (məsələn, bir həftə, ay, 6 ay, il) fəaliyyətlərin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək;
4. qısa və uzunmüddətli maliyyə planlaması həyata keçirir, xüsusilə gəlir və xərclərini, kapital qoyuluşlarını, aktivləri və öhdəliklərin strukturunu və s. planlaşdırır.

Bank strukturunun inkişafının hazırkı mərhələsi təşkilati strukturlarda ciddi dəyişikliklər, yeniliklərin tətbiqi və mütərəqqi idarəetmə üsullarından istifadəsi ilə xarakterizə olunur.

Bankda idarəetmə uçotunun təşkili prosesi bir neçə mərhələyə bölünə bilər:

- transfer qiymətləri sistemləri;
- şöbələrin işinin qiymətləndirilməsi üçün sistemlər
- bank məhsullarının rentabelliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün sistemlər
- müştəri səmərəliliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi;
- büdcə və planlaşdırma sistemləri;

- aktiv və öhdəliklərinin idarə edilməsi sistemləri;
- risklərin idarə edilməsi sistemləri

Bankda idarəetmə uçot sisteminin yaradılması üçün zəruri şərtlər mərkəzləşdirilmiş resursların idarə edilməsi və məsuliyyət mərkəzlərinin paylanmasıdır. Bankdakı resursların mərkəzləşdirilmiş idarə olunması xəzinə funksiyasının mövcudluğu deməkdir. Bu funksiya olmadan bütün idarəetmə uçot sistemini tətbiq etmək mümkün deyil və, əsasən, onun əsas elementi - transfer qiymətləridir.

Qiymətləndirmə sistemi. Transfer qiymətləri bütün elementlərinin əsaslandığı idarəetmə uçot sisteminin əsas elementidir. Transfer qiymətlərinin tətbiqi banka bütün əməliyyatlar üzrə faiz marjalarının paylanması üçün obyektiv bir sistem əldə etmək imkanı verir. Yalnız transfer qiymətləri mexanizmi banka şöbələrin fəaliyyətinə dair, məhsulun mənfəətliliyinin və müştərilərin rentabelliyyətinin göstərilməsi ilə bağlı ağılabatan nəticələr verməyə imkan verir, çünki bu, doğrudan gəlir və xərcləri deyil, həmçinin maliyyə resurslarının cəlb edilməsi / yerləşdirilməsi xərclərini də nəzərə almağa imkan verir. Transfer qiymətləri, resursların cəlb edilməsi ilə bağlı xərclərin bir bankda paylanacağı bir vasitədir.

İş vahidlərinin qiymətləndirilməsi. Şöbələrin işinin qiymətləndirilməsi sistemi, transfer qiymətinə əlavə olaraq, xərclərin bölüşdürülməsi və daxili uçota əsaslanır. Bankın həyata keçirməsi nəticəsində bütün məsuliyyət mərkəzlərinin fəaliyyət nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək və bu əsasda idarəetmə qərarlarını qəbul etmək mümkündür.

Xərcləri müəyyən bir fəaliyyətə və ya xüsusi mənfəət mərkəzinə ayırmaq mümkün olmadıqda, bu halda qiymətlərin müxtəlifliyi tələb olunur. Bu, məsələn, bütün baş ofis binasının icarəsi və ya kompüterə xidmət üçün avtomatlaşdırma şöbəsi tərəfindən sərf edilən vaxt kimi ümumi layihənin bölünməsi yolu ilə edilə bilər.

Planlaşdırma və büdcə. Banklararası idarəetmə uçot sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biri planlaşdırma və büdcə prosesində sonrakı istifadə üçün müxtəlif məlumatların toplanması və işlənməsidir. Nəticədə, planlaşdırma və büdcə funksiyaları çərçivəsində möhkəm məlumatlar bazasının əsası qoyulur.

Büdcə-planlaşdırma və icrası, uçotdan keçirilməsi, monitorinqi və plandan kənarlaşdırma təhlili, heyət motivasiyası vasitəsilə bütün bankın və onun fərdi şöbələrinin fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasına əsaslanan bank idarəetmə sistemidir.

Bankda planlaşdırma və büdcə funksiyasının işinin təmin edilməsində xüsusi rol transfer qiymət sistemi oynayır. Bankın üst rəhbərliyinə gəlir gətirən vahidlərin icrası ilə bağlı ən tam və etibarlı informasiyanı, habelə əməliyyat xərclərinin strukturu və dinamikasını əldə etməyə imkan verən transfer qiymətlərinin istifadəsidir. Nəticədə, bölmələrin planları və büdcələri öz fəaliyyətinin bütün aspektlərini əks etdirən obyektiv məlumatlara əsaslanır, bu, öz növbəsində, bütövlükdə bank üçün daha dəqiq bir proqnoz balansı və gəlir hesabı hazırlamağa kömək edir.

Aktiv və passivlərin idarə edilməsi. İdarəetmə uçot vasitələri və ilk növbədə, transfer qiymətləri sistemi, bankda aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi praktikasında geniş istifadə olunur. Bu resursların yenidən bölüşdürülməsini mümkün edən transfer qiyməti mexanizmi bankın filiallarından baş ofisinə və əks istiqamətdə- Aktiv əməliyyatlarda məşğul olan vahidlərə vəsait toplayan vahidlərdən, idarəetmə metodlarından çox, əsasən bazardan istifadə edir. İdarəetmə uçotu aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi üçün effektiv tarif siyasətini qurulmasını təmin edir.

Aktiv və öhdəliklərin idarə olunmasında balans strukturunda olan və ya digər dəyişikliklərə dair qərarlar yalnız müəyyən aktiv növlərinin gözlənilən gəlirləri və onların maliyyələşdirmə xərcləri əsasında həyata keçirilir. İdarəetmə uçotu bütün bank əməliyyatlarının risklərini ölçməyə imkan verir. Buna görə, idarəetmə uçotunun risklərin idarə edilməsi ilə əlaqəsi var, bütün riskləri nəzərə alaraq, səmərəliliyin planlaşdırılması ehtimalı ilə bağlıdır. Məsələn, kredit portfelini artırmağımıza qərar verərkən, tam olaraq bilmək lazımdır ki, bu halda kredit itkiləri ehtiyatları artacaq, yeni kreditlər üzrə faiz gəliri bu artımı ödəmə edə bilərmə? Bu cür məlumatlar yalnız müəyyən bir idarəetmə uçotu sistemi olduqda əldə edilə bilər.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti aktiv və öhdəliklərin strukturunu təşkil edir və həm kapitalın xərclərini, həm də bankın inkişaf dinamikasını birbaşa təsir edir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti xərclərinin effektiv hesablanması və lazımi idarəetmə qərarlarının inkişaf etdirilməsi çox funksiyalı dinamik modelin qurulmasını tələb edir.

Aktiv və passiv idarəetmə modelinin qurulmasında bankın rəhbərliyinə qarşı duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- aktiv-passiv əməliyyatlar zamanı bank tərəfindən alınan gəlirlərin maksimum dərəcədə artırılması;
- hər bir əməliyyatda və bütövlükdə bankın işində rasionallaşdırılmış məqbul risk səviyyəsinin hesablanması və saxlanması;
- pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə və bank əməliyyatlarının diversifikasiyasını sürətləndirmək;
- bankın balansının resursların strukturunun vaxtı və dəyəri baxımından balanslaşdırıla bilməsi

- bankın biznes planı arasında səmərəli ünsiyyət qurmaq, aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi və effektiv müştərinin formalaşması, spekulyativ və investisiya siyasəti üzrə bir sıra tədbirlər.

Risqlərin idarə edilməsi. Bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar sayının artırılması və vaxt aralığının azaldılması bankın əməliyyat fəaliyyətinin taktikasına düzəlişlər etmək üçün istifadə olunan risk səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqələndirilir. Müasir iqtisadiyyatda risk yalnız qeyri-müəyyənlik faktoru deyil, həm də təşkilatın kommersiya uğuru ilə sinonimdir. Müvafiq risklərin idarə edilməsinin təhlili prosesində bir sıra texnoloji çətinliklər yaranmışdır. Onların əksəriyyəti, müxtəlif növ informasiyaların geniş massivlərini emal etməklə deyil, həm də risk səviyyəsini və səhv bir qərar qəbul etmə ehtimalı ilə bağlıdır. Risk ölçüsünün lazımı qiymətləndirilməsi və onun növlərinin düzgün müəyyən edilməsi xarici və ya daxili mühitdəki dəyişikliklərin mənfi təsirindən bankın işinə səbəb ola biləcək zərərin həcmi məhdudlaşdırmağa imkan verir.

Müasir bir kommersiya bankında risklərin idarə edilməsi bir sıra standart addımlar ehtiva edən effektiv bir risk idarəetmə sisteminin qurulmasına əsaslanır:

- bankın məruz qaldığı risk növlərini müəyyənləşdirmək və potensial mənfi təsir ölçüsünə uyğun olaraq onları sıralamaq;
- müxtəlif risk növlərini xarakterizə edən statistik və analitik göstəricilər sisteminin seçilməsi;
- hər bir risk növü üçün ehtimal olunan dəyərlərin müəyyən edilməsi;
- Bankın fəaliyyətinə hər bir fərdi risk növünün potensial mənfi təsirlərinin ölçülməsi və effektiv risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin hazırlanması.

Maliyyə axınlarının səmərəli idarə edilməsi bankda vahid informasiya və idarəetmə sisteminin yaradılmasını tələb edir ki, bu da müştəri ərizəsinin görünməsi ilə ya da maliyyə bazarının vəziyyətinin dəyişməsi arasında vaxtın azaldılmasına deyil, riskli, ağıllı rəhbərlik qərarlarını nəzərə alaraq balanslı bir inkişafın inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda bütün bankın işini bir bütün olaraq əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırmağa imkan verir. Bu problemin həlli informasiya axınını avtomatlaşdırmaq və maliyyə qərarlarının müxtəlif qruplarına xas olan risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və əməliyyatların rentabelliyyətinin müəyyən idarəetmə qərarlarının mümkün mənfi nəticələri ilə əlaqəli bir sistem tətbiq etməkdir. Beləliklə, müasir maliyyə idarəçiliyində portfel risklərinin idarə edilməsinin əsas metodu kimi, hedcinq strategiyalarının formalaşdırılmasından, əhatəli, kəmiyyət və keyfiyyət risklərinin təhlili metodlarının işlənilib hazırlanmasına diqqət yetirməkdədir.

Risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və aktivlərin bir qrupunun gəlirlərinə mütənasib şəkildə bölüşdürülməsi müəyyənləşdirilərək resursların paylanması daxili tənzimlənməsinə imkan yaradır.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti idarəetmə prosesində risk analiz metodlarının istifadəsi analiz sisteminə zəruri məhdudiyətlər daxil etməyə və mümkün balanssızlıq nöqtələrini müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, effektiv aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi sisteminin qurulması, maliyyə axınının hərəkətinin tənzimlənməsinin, korrelyasiya və situasiya təhlili nəticələrinin istifadəsi ilə və risk faktorlarının təsiri nəzərə alınmaqla birbaşa əlaqələndirilir.

Rəhbərliyin vaxtında maliyyə qurumunu qiymətləndirmək, idarə etmək və səmərəli idarə etmək bacarığı şübhəsiz ki, güclü rəqabət üstünlüyünə malikdir. Bu, rentabellik profilinin optimallaşdırılmasına, iqtisadi kapitalın istifadəsinə və yerləşdirilməsinə, yəni səhmdarlar və digər maraqlı tərəflər üçün dəyərinin artmasına kömək edir.

Hal-hazırda kommersiya banklarında idarəetmə uçotu yalnız zəruri deyil, həm də məcburidir. Hazırda formalaşan bank uçotu xidmətin maya dəyəri və onun satışından əldə olunması gözlənilən mənfəəti təyin etmək üçün istehsal məsrəfləri haqqında informasiya almağa imkan verir; cari texnoloji normaları maksimum üzrə formalaşdırır, buraxılış qiymətləri layihələndirdikdə qaçılmaz və başqa məsrəfləri nəzərə almır. Bütün bunlar ona yol açır ki, mütləq bazar rəqabəti şəraitində istehsal uçotunun tətbiqi o qədər də səmərəli olmur.

AR şəraitində bank uçotunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, idarəetmə metodlarının təşkilinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması və yenidən qurulması istehsal uçotunun təşkili və metodologiyasının mərkəzləşdirilmiş reqlamentləşdirmə səviyyəsinin zəifləməsinə şərtləndirir. Bu müəssisələrə onun müəyyən istehsal bölməsinin təşkili və texnologiyasının dəqiq istehsal şərtlərini əks etdirmək, istehsal məsrəflərini nəzərə almaq, planlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq və onların dəyişilməsinə heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən operativ reaksiya vermək hüququ verər.

Kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkil edilməsi ilə bağlı qarşıda duran əsas vəzifə təcrübədə məsrəflər haqqında informasiyaların əldə edilməsinin qeyri-ənənəvi sistemlərinin yaradılması və mənimsənilməsi, maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsinə, maliyyə nəticələrinin hesablanmasına, həmçinin təhlil metodlarına, nəzarətə və bunun əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə yeni yanaşmaların tətbiqidir.

İdarəetmə uçotu müəyyən təşkilatın rəhbərliyinin məlumat ehtiyaclarının qarşılınması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada əsas məsələ təşkilatda bütünlükdə və onun struktur bölmələrində məsrəflər və gəlirlər haqqında vaxtında geniş və düzgün məlumatların əldə edilməsidir. İdarəetmə uçotunun məlumatları əsasında taktiki, operativ və strateji qərarlar qəbul olunur, tam və qısaltılmış marjinal maya dəyəri əsasında məhsulun həcmi, məsrəflər, qiymət tənzimlənilir.

Kommersiya banklarında uçot siyasətinin formalaşmasının hazırkı vəziyyətinin təhlilindən məlum olur ki, bir çox təşkilatlarda bu prosesə formal yanaşırlar. Müəssisələrin heç birində uçot siyasəti onun idarəetmə sisteminin tərkib hissəsinə çevrilməmişdir. Uçot siyasəti təkəcə metodoloji aspekt kontekstində formalaşır. Onun formalaşmasında təşkilatı və texniki aspektlər nəzərə alınmır. Ancaq müxtəlif müəssisələrdə hesabların işçi planı fəaliyyət göstərir.

Kommersiya banklarında tərtib olunmuş uçot işləri qrafikləri, sənəd dövriyyəsi qrafikləri ya yoxdur, ya da istifadə edilmir. Vəzifə təlimatları ya tərtib edilməyib, ya da ki, artıq köhnəliblər.

Qeyd etdiklərimizə əsasən, idarəetmə üçün uçot siyasətinin formalaşdırılması problemlərinin aradan qaldırılmasını biz çox vacib və vaxtında olduğunu düşünürük.

Kommersiya banklarında idarəetmə uçotu sistemi üçün uçot siyasətinin formalaşdırılması zamanı uçot siyasəti işlənilib hazırlanmalı olan mühasibat uçotu obyektlərinin müəyyən olunmasının aşağıdakı dövrlərini ayıraraq göstərmək olar:

- mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi üsullarının seçilməsinə təsir edən amillərin aşkar olunması, təhlili və əhəmiyyətinə görə sıralanması;
- istifadə üçün yararlı olan idarəetmə uçotunun aparılması üsullarının seçilməsi;
- uçot siyasətinin qurulmasının ilkin, çıxış qaydalarının seçilməsi və yenilənməsi; hər uçot metodu üzrə və hər uçot obyektinə üçün istifadəyə potensial əhəmiyyətli idarəetmə uçotunun aparılma üsullarının eyniləşdirilməsi;
- uçot siyasətinin rəsmiləşdirilməsi.

İdarəetmə uçotunun tədqiqatının əsas, obyekt bazar əlaqələri obyektinin fəaliyyətinin nəticələri və məsrəflərdir, bu səbəbdən də açılmağa məruz qalacaq elementlərin tərkibinə obyektin vəziyyətinə təsir edən suallar da daxil etmək lazımdır.

Metodoloji aspekt kontekstində düşünürük ki, kommersiya banklarında idarəetmə uçotu sistemi üçün uçot siyasəti aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- əsas vəsaitlərin təmirinə sərf edilən xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının müəyyən olunması;

- kredit məsrəflərinin azaldılması və qruplaşdırılması üsulunun seçilməsi;
- müxtəlif uçot və kalkulyasiya obyektləri arasında dolaylı xərclərin paylaşdırılması üsulları;
- xidmətlərin maya dəyərinin kalkulyasiyalasdırılmasının və istehsalat məsrəflərinin uçot metodunun ayırd edilməsi;
- xidmətlərin uçot üsulları;
- maliyyə və idarəetmə uçotu sistemlərinin qarşılıqlı əlaqə üsulları
- xidmət məsrəflərinin icmal uçotu;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiyanın hesablanması qaydasının müəyyən edilməsi;
- gələcək dövrlərin xərclərinin ödənilməsi müddətlərinin müəyyən olunması

İdarəetmə uçotu idarəetmə xidmətlərinin əsas məlumat verən və məsləhətçisi olmalıdır. O, idarəetmə aparatını məlumatla təmin edən, istehsalın və idarəetmənin artıq xərclərinin azaldılması üsullarını müəyyən edən, daxili ehtiyaclar üçün hesabatlar tərtib edən aktiv tədqiqat laboratoriyasıdır.

İdarəetmə uçotu aparatının strukturu təşkilatın böyüklüyü, istehsalın təşkilinin xüsusiyyətləri, idarəetmənin mərkəzləşdirmə səviyyəsi, fəaliyyət xarakteri, uçot məlumatlarının emal üsullarından asılı olaraq toplanır.

Bununla bağlı olaraq bizim tərəfimizdən qrup rəhbəri - idarəetmə uçotunun mühasibi üçün xüsusi olaraq hazırlanmış vəzifə təlimatı məsləhət görülür. Bu təlimat mühasibin hüquq və vəzifələrini, icra etdiyi funksiyaları, maliyyə mühasibatlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qaydasını reqlamentləşdirir.

Vəzifə təlimatında biz təklif edirik ki, idarəetmə mühasibatlığının mühasibinin vəzifəyə təyin və azad olunması baş mühasibin təqdimatı ilə təşkilatın rəhbəri tərəfindən aparılsın. Bu halda mühasibin funksiyaları köklü şəkildə dəyişir: o, daxili ehtiyatların aşkarlanması və səfərbər edilməsi işində, istehsalın səmərəliliyinin və rentabeiliyinin artırılmasına isitiqamətlənmiş, əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə rəhbərin baş köməkçisinə çevrilir.

Hazırda uçotun təşkili və nəzarət üçün uçot xidmətinə aşağıdakılar tələb edilir: özünü idarə edən təsərrüfat hesabı vahidləri olmalıdır və onların şəxsi heyəti göstərilməlidir; müdiriyyət və bölmələr arasında müqavilə münasibətlərinin məzmunu və təşkili qaydası bilinməlidir; hər struktur bölməsinin funksiyaları, məqsədləri və vəzifələri bilinməlidir; bölmələrin istehsalat potensialı haqqında məlumatlara sahib olunmalıdır; istehsal proqramı, sifarişi və onun yerinə yetirilməsi üçün normativlər və xərclər limiti olmalıdır; bölmələrin əməyin ödənilməsi və

maddi stimullaşdırma fondlarının formalaşdırılması metodlarını və onların paylaşdırılması üsullarını bilmək; bölmələrin buraxdığı ehtiyatların və buraxılan məhsulun dəyərinin qiymətləndirilməsi üsulları; başqa struktur bölmələri tərəfindən dəyən ziyanın müəyyən olunması üsulları; günahkar tərəfin maddi məsuliyyətinin dərəcəsi.

Bank, mühasibat uçotunun təşkilini həyata keçirərkən:

- uçot siyasətini;
- mühasib işinin təşkilati formasını;
- AR-da qüvvədə olan forma və metodlara əsaslanaraq, ümumi metodoloji prinsiplərə əməl etməklə mühasibat uçotunun forma və üsullarını, uçot məlumatının hazırlanması texnologiyasını;
- istehsal daxili (idarəetmə) uçot, hesabat və nəzarət sistemini müstəqil şəkildə müəyyən edə bilər.

Bank öz nümayəndəliklərini, şöbələrini, filiallarını ayrıca balansla ayıra bilər. Bankın uçot siyasəti dedikdə, onun seçdiyi mühasibat uçotunun aparılması üsullarının cəmi – ilkin müşahidə, dəyər əsasında ölçmə, təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının cari qruplaşdırılması və yekun ümumiləşdirilməsi başa düşülür.

Mühasibat uçotunun aparılması üsullarına təsərrüfat həyatının faktlarının qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsi, sənəd dövriyyəsinin təşkili üsulları, aktivlərin dəyərinin ödənilməsi, mühasibat uçotu hesablarının istifadə üsulları, uçot registrləri sistemi, informasiyanın işlənməsi və metodlar aid olunur.

Uçot siyasəti aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

- 1) tamlıq, yəni mühasibat uçotunda təsərrüfat fəaliyyətinin bütün faktlarının göstərilməsinin tamlığın təmin etməlidir;
- 2) vaxtlıvaxtında olma, yəni təsərrüfat həyatının faktları uçotda vaxtlı vaxtında göstərilməlidir;
- 3) ehtiyatlılıq, başqa sözlə desək, xərclərin və passivlərin uçotuna daha yüksək hazırlığı təmin etməlidir, nəinki mümkün gəlirlərin və aktivlərin uçotuna;
- 4) məzmunun forma qarşısında üstünlüyü, yəni ancaq hüquqi formasına deyil, eyni zamanda təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının iqtisadi mahiyyətinə və təsərrüfatçılıq şərtlərinə əsaslanaraq, həmin faktların mühasibat uçotunda qeyd edilməsini təmin etməlidir;
- 5) qeyri-ziddiyyətlik – analitik uçot məlumatlarının hər bir ayın ilk gününə sintetik hesabatın hesabları üzrə qalıqları və dövriyyə ilə, o cümlədən mühasibat hesabatı göstəricilərinin sintetik və analitik uçot məlumatları ilə eyniliyini təmin etmək

6) səmərəlilik, qıscası təsərrüfatçılıq şəraitinə və bankın böyüklüyünə əsaslanaraq, mühasibat uçotunun səmərəli və qənaətli həyata keçirilməsini təmin etmək.

Həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatları haqda qeydlər mühasibat uçotunun registrlərində, sənədlər əsasında aparılır. Mühasibat uçotunda ilkin sənədlərin yaradılması, qəbul olunması və əks olunması qaydası sənədlər və sənəd dövriyyəsi haqqında Əsasnamə ilə tənzimlənir. İlkin sənədlər təsərrüfat əməliyyatının aparılması faktını qeydə alır. Onlar səhih məlumatlardan ibarət olmalı və vaxtında, əməliyyat aparılarkən tərtib olunmalıdır.

Metod

Məqalənin hazırlanmasında analiz, sintez, müşahidə və digər metodlarından istifadə edilib. Tədqiqatın obyektini kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkilinin hazırkı vəziyyətidir. Məqalə yazılan zaman Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından əldə edilən rəsmi məlumatlardan, həmçinin iqtisadi alimlərin kitabları və müxtəlif elektron resurslardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Məqalə hazırlanarkən Azərbaycanda kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkilinə diqqət yetirilib, banklarda idarəetmə uçotunun təşkilinin hansı formada yerinə yetirilməsinə nəzər salınmışdır. Son olaraq da hazırda kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkili ilə bağlı problemlər müəyyən edilmiş və həlli istiqamətində fikirlər irəli sürülmüşdür.

Nəticə Və Təkliflər

“Kommersiya banklarında idarəetmə uçotunun təşkili və təkmilləşdirmə yolları” mövzusunda yazılmış məqalə aşağıdakı nəticəni formalaşdırmağa imkan vermişdir.

-Bank fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının, əsasən müasir biznesin tərkib hissəsi hesab edilir. Banklar ölkənin iqtisadi və sosial tərəqqisində xüsusi rol oynayır, onların icra etdikləri funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə maliyyə sisteminin stabilliyini və dayanıqlılığını, iqtisadiyyatın, onun müxtəlif sfera və sahələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Kommersiya bankları böyük məbləğdə maliyyə kapitalı toplamış və bu səbəbdən də günümüzdə həmin kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin artırılması aktual bir problem kimi ortaya çıxır. Verilmiş

kreditlərin bir çox hissəsinin investisiya kimi iqtisadi inkişafa deyil, istehlak istiqamətinə yönəldilməsi kommersiya banklarının fəaliyyətində mənfəət kimi dəyərləndirilməlidir.

Bununla bağlı olaraq mühasibat uçotunun və xüsusi olaraq idarəetmə uçotunun təşkilinin metodologiyası və praktiki məsələlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılmasına dair tədqiqat işinin görülməsinə və təkliflərin işlənilməsinə tələbat artmışdır. Tədqiqatdan məlum olur ki, tanınmış tədqiqatçıların əksəriyyəti, həmçinin AR-nın iqtisadçı alimləri bu məsələlərin dərinlən araşdırılması istiqamətində mühüm işlər görmüş və təkliflər irəli sürmüşlər.

- Tədqiqat və təhlillərdən məlum olur ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin idarə edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi, həmçinin iqtisadi qərarlar verən kənar istifadəçilər üçün informasiyanı formalaşdıran mövcud idarəetmə uçotu sistemi kredit təşkilatlarının fəaliyyətini dürüst və obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə, kommersiya banklarının resurs bazasından istifadə səviyyəsini, onların likvidlik və ödəmə qabiliyyəti göstəricilərini təyin etməyə imkan vermir. Mühasibat balansının və başqa maliyyə hesabatı komponentlərinin uçotu və təhlili metodologiyaları arasında vəhdətin və qarşılıqlı uzlaşmanın olmaması problemi daha da dərinləşdirir. Qeyd edilən problemlər bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının idarə edilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, həmin əməliyyatlardan yaranan maliyyə nəticələrini dürüst müəyyən etməyə imkan verən metodoloji yanaşmaların və metodların işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini ön plana çəkir.

- Hər bir kommersiya bankının maliyyə hesabatı informasiyasının formalaşmasına imkan verən bütün uçot obyektləri aşağıdakı komponentlər üzrə qruplaşdırılır:

- kapital;
- öhdəliklər;
- gəlirlər;
- aktivlər;
- xərclər.

Həmin elementlər biri-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda və əlaqədə olmaqla bankın gündəlik fəaliyyəti nəticəsində dəyişir. Məqəədə o da qeyd edilir ki, spesifik ədəbiyyatlarda aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti və tanınması meyarları ilə bağlı vahid iqtisadi fikrin olmaması səbəbindən «iqtisadi nəzəriyyə» və «mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi» sistemində eyni resursların və onların mənbələrinin müxtəlif şərtlərinə rast gəlinir.

- Kommersiya təşkilatlarında, həmçinin banklarda proqnozlaşdırma, idarəetmə, təhlil və nəzarət sistemi uçot və hesabat sistemi vasitəsilə yaranan anlayışlar əsasında qurulur. Ancaq, maliyyə hesabatı komponentlərinin sistemli uçotu və təhlili üçün həmin anlayışlar yetərli olmur və onların mahiyyətinin konkret və etibarlı ifadə edilməsinə zərurət yaranır.

- Bilirik ki, praktikada mühasibat uçotu obyektlərinin təsnifatına əsasən onların analitik və sintetik uçotu təşkil olunur, yekun sənədlərin tərkibi və strukturu müəyyən edilir, fəaliyyətin müxtəlif məqsədləri və istiqamətləri, aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə təhlil edilir. Təhlil və tədqiqatlardan məlum olur ki, kommersiya banklarının balans komponentlərinin təsnifləşdirilməsi məsələsi bitməmiş, öhdəliklərin uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərə bölünməsi problemi diqqətdən kənar qalmış, vəsaitlərin tələb edilmə müddəti, öhdəliklərin likvidliyinin artması (azalması) qaydasını təyin edən metodikalar haqqında iqtisadi kitablarda çox məlumat verilməmişdir. Dissertasiya işində bunun əsas səbəbi kimi unifikasiya edilmiş mühasibat balansının olmaması göstərilir.

- Nəzəri və praktiki kitablarda kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin ödəmə qabiliyyəti, kapitalın kafiliyi, likvidlik və rentabellik göstəriciləri əsasında aparılması məqsəduyğun sayılır. Məqalədə vurğulanır ki, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi, likvidlik səviyyəsinin təmin edilməsi və risklərin yox edilməsi məqsədi ilə bankların fəaliyyətinin kredit təşkilatları üçün müəyyən edilmiş iqtisadi normativlər və kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin obyektiv təhlili üçün vacib digər parametrlər əsasında qiymətləndirilməsi daha çox effekt verə bilər.

Banklarda tələbat və həyata keçirdikləri əməliyyatlar olduğu müddətcə həm banklarda risklərin idarə edilməsi, həm də onlarla əlaqəli problemlər həmişə aktual və əhəmiyyətli olacaqdır.

- Bankda risklərin uçotu aşağıdakı məcburi komponentləri olan bir risk idarəetmə sisteminin qurulmasına əsaslanmalıdır:
- bankın məruz qaldığı risk növlərini müəyyənləşdirmək və potensial mənfi təsir ölçüsünə uyğun olaraq onları sıralamaq;
- müxtəlif riskləri müəyyən edən balanslaşdırılmış analitik göstəricilər sisteminin seçilməsi;
- hər bir risk növü üçün ehtimal olunan dəyərlərin müəyyən edilməsi;
- risklərin hər bir fərdi növünün bankın fəaliyyətinə potensial mənfi təsirinin ölçülməsi və risklərin idarə edilməsi üzrə qərarlarının qəbul edilməsi

Bank sahəsində rəqabətin artması nəticəsində rəhbərlər şəxslər müştərilərin ehtiyaclarının, biznes risklərinin və fəaliyyət nəticələrinin analizində daha dəqiq olmalıdırlar. Müştərilərlə davranışın təhlili, struktur bölmələr, verilən xidmətlər və müştərilər üzrə mənfəətin bölüşdürülməsi və s. kimi məsələlər rəqabət qabiliyyətliliyinin əldə edilməsi üçün artıq daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Rəhbərlik məsul olan fəaliyyət sahələrinə effektiv formada nəzarət etmək üçün məlumatlara tez, tam və dəqiq şəkildə diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

- Ю. Б. Бубнова, М. Е. Горчакова- БЮДЖЕТИРОВАНИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ В КОММЕРЧЕСКОМ БАНКЕ
Борисов Р.В. Организация управленческого учета: методология, методика. - Волгоград: Издательство ВолГУ, 2002.
- О.Г. Королев-ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В КОММЕРЧЕСКОМ БАНКЕ, 2006
- Abbasov Q.Ə. Sistemli idarəetmə uçotunun təşkili istiqamətləri // Maliyyə və uçot, 2014, № 1, s. 17-21.
- Abbasov, Q.Ə. "Kommersiya təşkilatlarında idarəetmə uçotu" Mühəsibat uçotu. audit və iqtisadi təhlil Bakı, 2016, s.43-47
- Bayazıtlı, Ercan. Orhan Çelik və Saim Üstündağ, Ticari bankalarda yönetim muhasebesi. Yayın no:67, TESMER, Ankara, 2016 s.254
- D. Alexander, A. Britton, A. Jorissen "International Financial Reporting and Anlysis", 2016, p.186-194
- Hüseynov İ.M. "Bank Uçotu" Bakı, 2015, 220 s
- Qasımov S.M. İdarəetmə uçotunun təşkili sistemləri // Maliyyə və uçot, 2016, № 1, s.58-63
- www.works.doklad.ru
- www.studfiles.net
- www.cbar.az
- www.bankir.ru
- www.twirpx.com

Yerli Özünüidarəetmə Orqanlarının Yeni Maliyyələşmə Mənbələrinin Araşdırılması Və Bu Sahədə Xarici Ölkə Təcrübələrinin Tədqiqi

*Fizzə HÜSEYNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
h.fizze@gmail.com*

Xülasə

Mərkəzi idarəetmə dövlətin sərhədləri daxilində yaşayan cəmiyyət üzvlərinə ictimai xidmət təqdim edən bir quruluşdur. Yerli idarəetmələr isə tabeliyindəki ərazidə yaşayan əhalinin ortaq problemlərini həll etmək və xidmət göstərmək üçün təşkil olunan strukturlardır. Yerli idarəetmə orqanları bütün ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin vacib ünsürləridir. Bu orqanlar bir çox ölkələrdə yerli əhalinin günlük ehtiyaclarını təmin etməyə istiqamətlənən xidmətlər təqdim edərkən eyni zamanda ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan təhsil, səhiyyə və infrastruktur sahələrində də müxtəlif vəzifələr yerinə yetirirlər. Urbanizasiyanın sürətlənməsi, əhali artımı və miqrasiya nəticəsində şəhər əhalisinin artan xidmət tələbləri ilə birlikdə, texnoloji inkişaf əlaqədar insanların yeni xidmət tələbləri də yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qarşılır. Bu göstərilənlər, eləcə də bütün dünyada xidmətlərin yerlərdə və əhaliyə ən yaxın idarəetmə orqanları tərəfindən göstərilməsi fikrinin yayılması da yerli orqanların əhəmiyyətini gün keçdikcə daha da artırmaqdadır. Hazırda yerli özünüidarəetmə orqanları, ictimai məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsində resurs istifadəsinin effektivliyinin təmin edilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması, dövlət tərəfindən istehsal olunan məhsul və xidmətlərin yerli əhalinin istəklərinə uyğun olması kimi səbəblərlə olduqca vacib qurumlardır. Ölkəmizdə də H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə 1995-ci ildə Konstitusiyada bələdiyyələrin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, 1999-cü ildə ilk bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi ilə yerli idarəetmə strukturunun formalaşmasının və əksmərkəzləşmə proseslərinin başlanğıcı qoyulmuş oldu. Hazırda bələdiyyələr fəaliyyətlərinin 20 ilini geridə qoyublar. Bu baxımdan yerli öznüidarə orqanları bir tərəfdən inkişaf proseslərini davam etdirməyə çalışarkən, digər tərəfdən struktur, funksional və maliyyə baxımdan bir sıra problemlərini tam olaraq həll edə bilməmişdirlər. Uzun illər tətbiq olunan mərkəzləşmə siyasəti, yerli idarəetmə ənənələrinin, təcrübələrinin olmaması zəif inkişaf göstəricilərinə təsir edən başlıca amillərdəndir.

Açar sözlər: Yerli özünüidarəetmə, Yerli büdcə, Bələdiyyə

Giriş

Yerli öznüidarəetmə orqanlarının müstəqilliyi, yerli idarəetmə nəzəriyyəsinin tətbiqi sahəsində üzərində dayanılan vacib məsələdir. Bugün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə ictimai xidmətlərin təqdim edilməsinin və demokratik prinsiplərin inkişafına təkan verəcək islahatlar aparılır. Burada əsasən yerli idarəetmə islahatlarına xüsusi diqqət edilir. Aparılan tənzimləmələr nəticəsində bu qurumlara önəmli səlahiyyətlər verilsə də, bu səlahiyyətlər onlara həvalə edilən gəlir mənbələri ilə mütənasib olmur. Bu hal bir çox ölkələrdə yerli özünüidarəetmə orqanlarının resurs çətinliyi çəkməsinə və onlardan gözlənilən funksiyaları effektiv şəkildə icra edə bilməmələrinə yol açır.

Yerli özünüidarə orqanlarının yerli ictimai həyatda aktiv bir qurum kimi varlığını göstərə bilməsi və vəzifələrini yerinə yetirə bilmələri üçün davamlı maliyyə resurslarına sahib olmaları əsas şərtidir. Zəif maliyyə təminatlılığı, bələdiyyələrin vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olmasına səbəb olarkən, eyni zamanda dövlətdən asılılığın güclənməsinə də gətirib çıxarır. Bütün bunlar son nəticədə yerli orqanların aldıqları qərarları tətbiq etmə və müstəqil davranma qabiliyyətlərini də kifayət qədər vacib ölçüdə məhdudlaşdırmış olur. Halbuki, hər biri siyasi məktəb olaraq qiymətləndirilən və demokratiyanın ən geniş şəkildə tətbiqinə şərait yaradan yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətləri, daimi və eyni zamanda kafi dərəcədə maliyyə resurslarına sahib ola bilmələrinə bağlıdır. Bunun sayəsində ictimai xidmətlərin yerli sakinlərin ehtiyaclarını təmin etməsi göstəriciləri arta biləcək, ölkə və yerli səviyyədə effektiv və məhsuldar resurs istifadəsi də təmin olunacaqdır. Yarandıqları dövrdən etibarən günümüzdə qədər olan zaman kəsiyində ölkəmizdə bələdiyyələrin, onlardan gözlənilən xidmətləri yerinə yetirə bilməyəcək vəziyyətə gəlib çıxdıqlarını aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Hazırda onların bir çoxu sadəcə özlərinin idarəetmə xərclərini təmin edə bilir.

Yerli orqanların fəaliyyətindəki verimlilik bir sıra xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Dünya təcrübəsində öz təstiqini tapmış bu xüsusiyyətlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir (Owens J., Panella G., 1991, 138):

- Bələdiyyə sərhədləri daxilində yerli əhalinin, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin aktiv fəaliyyətlərinin olması;
- Bələdiyyələr vasitəsi ilə yerli problemlərin həllinə qoşulan qurum və quruluşların aktivliyi;
- Bələdiyyələrin investisiya imkanlarının yüksək olması;
- Resurs israfının ən aşağı səviyyədə olması;
- Məhdud resursları ən məhsuldar şəkildə istifadə edə bilmək.

Ölkəmizdə fəaliyyətdə olan yerli özünüidarəetmə orqanlarının isə yuxarıda göstərilən imkanlardan məhrum olduğu görünür. Ümumilikdə, inkişaf etmiş ölkələrdə yerli büdcənin xərcləri onun 70%-dən çox olmur, yerdə qalan hissə investisiyalara ayrılır. Bu isə nəticədə bələdiyyə infrastrukturunun inkişafına təkan verir. Bütün bunların nəticəsində ictimaiyyət tərəfindən bələdiyyələr xidmət yarada bilməyən; yerli əhalinin problemlərini həll edə bilməyən; yerli vergiləri toplamaqda çətinlik çəkən; səmərəsiz fəaliyyət göstərən qurum kimi qiymətləndirilir.

Qeyd olunanlar sadəcə maliyyə səbəblərindən deyil, eyni zamanda yerli idarəetmə təcrübəsinin zəifliyi, peşəkar ixtisaslı kadr çatışmazlığı eləcə də vətəndaşların yerli idarəetmə təsəvvürlərinin uzun illər hökm sürən mərkəziyyətçi siyasət nəticəsində az olması ilə də

əlaqədardır. Biz bu araşdırma zamanı maliyyə baxımından yerli qurumların fəaliyyətini ələ alacağıq. Bir ölkədə yerli özünüidarəetmə orqanlarının önəmini göstərən əsas faktorlardan biri yerli əhəmiyyətli vəzifələr və onların reallaşdırılması səviyyəsidir. Burada əsas yeri yerli xərclər tutur. Həçinin yerli xərclərin dövlət xərcləri içərisindəki payına diqqət etmək lazımdır.

Cədvəl 1-ə əsasən təkcə bələdiyyə xərclərinin deyil eləcə də gəlirlərinin də dövlət gəlirlərindəki aşağı səviyyəli payını görmək olar. Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən yerli büdcənin gəlirləri: yerli vergi və digər ödənişlər (habelə həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz sanksiyaları), o cümlədən bələdiyyələrin öz ərazisindən çıxarılan təbii ehtiyatların istifadəsindən haqq; bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən, icarəyə verilməsindən daxil olmalar; yerli pul lotoreyalarının keçirilməsindən, kurort, mehmanxana, avtomobil dayanacağı və s.-dən əldə olunan gəlirlər; bələdiyyə ərazisində reklam lövhələrinin yerləşdirilməsi və yayımından alınan haqq; dövlət büdcəsindən verilmiş dotasiya, subvensiya, transfert ödənişləri; habelə dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaitləri; fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantlar; mövcud qanuna və bələdiyyələrin qərarına uyğun olaraq yerli büdcələrə həvalə edilən cərimələr və sair daxilolmalar; bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər sayılır.

Cədvəl 1: Bələdiyyə gəlir və xərclərinin dövlət büdcəsində müvafiq bölmələr üzrə çəkisi (mln manatla)

	Dövlət büdcəsi gəlirləri	Bələdiyyə gəlirləri	Bələdiyyə gəlirlərinin dövlət gəlirlərində payı %-lə	Dövlət büdcəsi xərcləri	Bələdiyyə xərcləri	Bələdiyyə xərclərinin dövlət xərclərində payı %-lə
2015	17498	31	0,17	17785	31	0,17
2016	17506	32	0,18	17751	31	0,17
2017	16517	36	0,21	17941	36	0,20

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

Sıralamada bu qədər çox olmasına baxmayaraq, bu gəlirlərin çətinliklə yığılması və büdcəyə az gəlir gətirməsi bələdiyyələrin maliyyə təminatında problemlər yaradan səbəblərdəndir. Bunun üçün də yeni, davamlı olaraq yüksək gəlir gətirəcək mənbələr axtarılmasına ehtiyac yaranır. Bələdiyyə büdcə sisteminin güclü mənbələrdən yaradılması, güclü yerli idarəetmə təşkilinə, funksionallığın artmasına səbəb olacaqdır.

Metod

Məqalədə analiz, korrelyasiya və reqressiya metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı GZİT analizi aparılmışdır. Tədqiqat işinin məqsədi, yerli özünüidarətmə orqanlarının maliyyəsi sahəsində yazılan nəzəri çalışmaları və beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən meyarlar əsasında Azərbaycanda bələdiyyələrin maliyyə təminatını artırma biləcək mənbələrin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın obyektini kimi ölkəmizdə fəaliyyət göstərən yerli özünüidarətmə orqanları çıxış edir. Məlumatlar yerli özünüidarətmə orqanlarının fəaliyyətilə əlaqəli kitablar, məqalələr, mövcud qanunvericilik aktları, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar, internet resurslarından və dövlət orqanlarının rəsmi internet saytlarından istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Analiz

Ölkəmizdə dövlət idarəetməsi ilə yerli özünüidarətmələr arasında münasibətləri tənzimləyən bir mexanizmin olmaması bələdiyyələrin maliyyə baxımından çətinliklər yaşamasına səbəb olan amillərdən biridir. Bir çox ölkələrdə mərkəzlə yerli orqanlar arasında bu cür funksiyaları yerli idarəetmə bankları həyata keçirir. Bəzi tədqiqatçılar yerli idarəetmə banklarını, maliyyə müstəqilliyinə sahib olan, vergidən azad edilmiş qiymətli kağızlar buraxan və əvəzində topladığı vəsaitləri yerli qurumların istiqrazlarına sərf edən bir bank olaraq göstərmişdir.

1956-cı ildə Kanadada, 1970 və sonrakı illərdə ABŞ-ın müxtəlif əyalətlərində yaranan və Avropa Birliyinə üzv ölkələrdə geniş tətbiqləri olan bu banklar bir sıra səbəblərə əsasən yerli özünüidarətmə orqanlarının investisiyalarının maliyyələşməsində səmərəli üsül sayılırlar. Bunlardan, yerli idarəetmə banklarının ümumilikdə yerli orqanlardan daha yüksək kredit ödəmə qabiliyyətinə sahib olmasını, bu sahədə bilik və təcrübələrinin çoxluğu səbəbilə daha geniş alıcı kütləsinə çata bilmələrini göstərmək olar (Gümüş M., Yereli A.B, 2016, 209-234) . Türkiyə nümunəsində mərkəzi idarəetmə və yerli orqanlar arasındakı maliyyə münasibətlərini tənzimləyən mexanizm kimi “İller Bankası” səhmdar cəmiyyəti çıxış edir.

Bank bələdiyyələrin infrastruktur fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə, Türkiyə Cumhuriyyətinin 1933-cü il 2301 nömrəli qanunu əsasında, 15 milyon (türk lirası) nizamnamə kapitalı ilə “Belediyeler Bankası” adında yaradılmışdır. Müxtəlif illərdə bankın təşkilatı quruluşunda dəyişiklər aparılmış son olaraq 2011-ci il 6107 nömrəli qanuna əsasən investisiya və inkişaf bankı kimi hüquqi şəxs statusu olaraq “İller Bankası A.Ş” adlandırılmışdır. Bank

səhmdarları kimi yerli özünüidarətmə orqanları çıxış edir. Bank yerli qurumlara kredit verməklə yanaşı, bu qurumların edəcəkləri yerli xidmətlərlə bağlı fəaliyyətləri onlar adından birbaşa həyata keçirə bilir və bu zaman fəaliyyətindən heçbir şəkildə gəlir məqsədi güdmür.

Bankın əsas missiyası, yerli idarətmə orqanlarının maliyyə problemlərini həll etmək, kapital qoyuluşlarını dəstəkləmək və onların əsas vəzifələri olan abadlıq, yenidənqurma, infrastruktur sahəsində öz geniş texniki heyəti ilə yardımçı olmaqdır. Qeyd edilən bu vəzifələrə əsasən bu orqanın bir dövlət qurumu olaraq, inşaat sektoru, bank sektoru və dövlət idarəetməsi kimi üç fərqli ünsürü özündə necə cəmləşdirdiyini görə bilərik.

“İlbank A.Ş.” bütün bu xüsusiyyətləri ilə ölkənin olduğu sosial-iqtisadi şərait və ehtiyacları istiqamətində inkişaf edən özünəməxsus quruluşa sahib bir yerli özünüidarə bankıdır (Gümüş M., Yereli A.B., 2016, 209-234). Göstərdiyi fəaliyyətə əsasən onun üç əsas funksiyasını qeyd etmək olar: investisiya, kredit və səhmdarlarına vasitəçilik etmək.

Bankın vasitəçilik fəaliyyətini maliyyə və texniki məsələlər olmaq üzrə iki yöndən dəyərləndirmək lazımdır. Maliyyə cəhətdən bank yerli idarələrin bir-biri arasında, bələdiyyələrlə maliyyə sistemi arasında və yerli özünüidarətmə orqaları ilə dövlət arasında pul vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləyir. Texniki vasitəçilikdə fəaliyyəti isə yerli idarəetmələrlə inşaat və sənaye sektoru arasında münasibətləri qurmaq və istiqamətləndirməkdir. Texniki baxımdan həyata keçirilən bu vasitəçiliklə bələdiyyələrin abadlaşdırılmasının, inkişaf planlarının, ərazinin cari ehtiyaclarının qrantlarla qarşılınması da mümkündür.

Bələdiyyələrin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması üçün bir digər maliyyə resursu kimi qiyməti kağızlar bazarı da əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkəmizdə bu bank təcrübəsinin tətbiqinin yerli idarətmə sahəsində hansı dəyişiklərə səbəb olacağını qismən də olsa görə bilmək üçün bank fəaliyyətinin GZİT (SWOT) analizini aparmaq kömək olacaqdır.

Cədvəl 2-də “İlbank A.Ş.”-nin fəaliyyət strategiyasına əsaslanaraq təşkilatı müəyyən dərəcədə analiz etməyə çalışdıq. Aşağıda qeyd edilən zəif tərəflər və təhlükələri də nəzərə alaraq, yerli idarətmə münasibətləri baxımından belə bir təşkilatın, vasitəçi strukturun mövcudluğu sözsüz ki, bu qurumların maliyyə təminatlılığının güclənməsinə, fəaliyyətlərini genişləndirməsinə, bir sıra böyük layihələrdə yaxından iştirakına güclü təkan verəcəkdir. Ölkəmizdə bələdiyyələrin hazırkı vəziyyətini nəzərə alıqda, belə bir qurum tərəfindən dövlət və yerli özünüidarələr arasındakı maliyyə münasibətlərinin tənzimləməsi bu sahənin inkişafı yönündə atılmış güclü addım olacaqdır. Təhlildən də aydın olduğu kimi, bu qurum yalnız daxili deyil, eləcə də xarici tərəfdaşların cəlb edilməsi üçün əlverişli struktura malikdir. Hazırda ölkəmizdə yerli sahədə

xarici investorlarla həmçinin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqdan bəhs etmək mümkünsüzdür. Bu səbəblə də ölkəmizdə belə bir qurumun mövcudluğu bu sahədə xarici investisiyanın cəlb edilməsinə müsbət təsirsiz ötürməyəcəkdir

Cədvəl 2. İLBANK A.Ş.-nin GZİT analizi

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
Güclü və köklü korporativ quruluş	Səhmlərdən aşağı gəlirlilik
Geniş təcrübə	Bazar alətlərinin məhdudluğu
Təcrübəli peşəkar heyət	Xarici resurslardan asılılıq və həmin resursların məhdudluğu
Daxili və xarici bazarlarda yüksək etibarlılıq	İqtisadi-siyasi dəyişikliklərə yüksək həssaslıq
Geniş bazar payı	
İmkanlar	Təhlükələr
Beynəlxalq maliyyə qurumlarının banklarla işləməyə maraq göstərməsi	Yüksək maliyyələşdirmə öhdəlikləri ilə əlaqədar xarici resurslardan asılılığın artması
Daxili tərəfdaşlarla beynəlxalq layihələrin keçirilməsi imkanı	Bankın fəaliyyətinə mənfi təsir edə biləcək qanunvericilik dəyişiklikləri
Xüsusi layihələr üçün bank büdcəsinə vəsaitlərin transferi imkanı	Borclanma xərclərinin artması
Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma çərçivəsində təşkil olunan yeni layihələrə xidmət edilməsi	

Mənbə: İlbank A.Ş.-nin fəaliyyət strategiyasının araşdırılması nəticəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Müasir dövrdə dünya təcrübəsində bələdiyyə istiqrazları, bu orqanların maliyyələşməsi sahəsində kifayət qədər geniş yayılmış gəlir mənbəyi sayılır. İstiqrazlar təkcə gəlir mənbəyi kimi deyil, eyni zamanda bələdiyyələrin maliyyə alətləri ilə işləyə bilmək bacarığını təmin edir. Yəni bir qurum kimi yerli özünüidarəetmənin hərtərəfli formalaşması, dayanıqlı inkişafı və maliyyə təminatının artırılması baxımından son dərəcə vacib faktordur. Bələdiyyələrin maliyyələşməsi zamanı istiqraz satışı üsulunu seçilməsinin səbəblərini bu şəkildə açıqlamaq mümkündür: ilk növbədə kommersiya banklarına nisbətə daha uzunmüddətli resurs təmin edilir nəticədə büdcənin gəlirlərlə bağlı risklərini aşağı salır və xərclərin davamlı olaraq ödənilməsinə asanlaşdırır; istiqraz buraxılışı ilə banklara nisbətən daha ucuz resurs təmin edilməsi mümkündür. Misal üçün, xarici valyutada faizlər ölkədaxili faizlərdən aşağı olduğundan yerli özünüidarəetmələr, məzənnə dəyişiklikləri risklərini də nəzərə alaraq daha aşağı faiz dərəcələri ilə xarici borclanmanı reallaşdırma bilirlər. Həmçinin banklar dövrü olaraq faiz dərəcələrini dəyişdirə bildikləri halda, istiqrazların kupon faizinin stabil olduğu təqdirdə istiqraz buraxılışı banklardan daha ucuz resurslar təmin edir. Bələdiyyələrin statusu haqqında

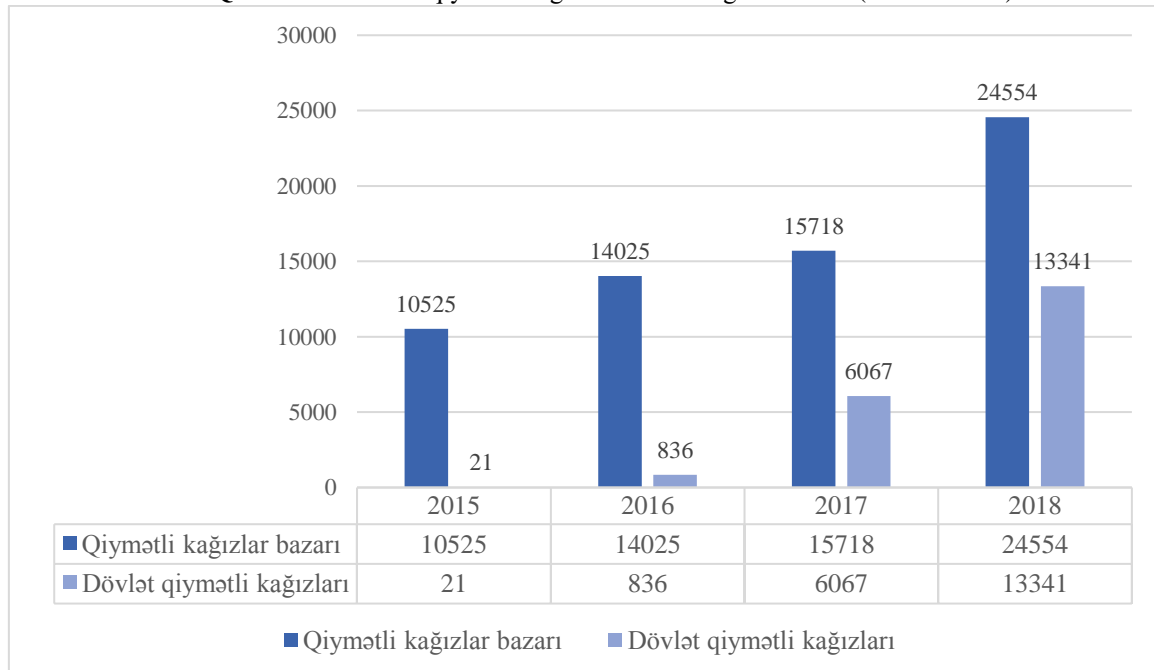
Azərbaycan Respublikası Qanununun 46-cı maddəsində bələdiyyələrin bələdiyyə lotoreyaları buraxa biləcəyi qeyd olunmuşdur (İbrahimov, 2018, s.158).

Bələdiyyələr aşağıdakı məqsədlərlə qiymətli kağızlar buraxa bilər:

- Yerli büdcə formalaşdırılması;
- Yerli əhəmiyyətli mədəni, məişət və sosial problemlərin həlli;
- Alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
- Yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi.

“Qiymətli kağızlar haqqında” qanunun 1-ci maddəsinə əsasən bələdiyyələr də qiymətli kağızların emitenti sayılır. Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının tədavülü və emissiyası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydalara uyğun şəkildə aparılır (Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, m.3, 2015). Ölkəmizdə maliyyə sektorunun dayanıqlılığının təmin olunması və bu sahədə olan nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 fevral 2019-cu il tarixli fərmanı ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradılmışdır. Qurum yarandığı müddətdən fəaliyyətini bazarın genişlənməsi, bu sahənin ölkədə inkişafının sürətlənməsinə çalışmışdır.

Qrafik 1: İllər üzrə qiymətli kağızlar bazarının göstəriciləri (mln. manatla)

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, <https://www.fimsa.az/az/statistics>, (2018)

Qrafik 1-də göstərilədiyi kimi palatanın 2016-cı il yanvar-dekabr ayları üzrə icmal göstəricilərinə əsasən qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsi ötən ilə nəzərən 33% artım göstərərək 14,025 milyard manat təşkil etmişdir. Sonrakı illərin hesabat göstəriciləri əsasında qeyd edə bilərik ki, bu artımlar davamlılıq tendensiyasında inkişaf etmiş və 2017-ci ildə 12 fəzilət artımla yekunlaşaraq 15,7 milyard manat olmuşdur. Maliyyə bazarının dayanıqlılığının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin qorunmasında önəmli rol oynayan belə bir orqanın mövcudluğu, bələdiyyələrin də bu sahəyə daxil olmasını, sərbəst fəaliyyətini stimullaşdıracaq amildir.

Dünya ölkələrinin təcrübələrinə nəzər salsaq görərik ki, bələdiyyələrin buraxdıqları qiymətli kağızlar yerli büdcənin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bələdiyyələrin istiqrazları bazarı, milli fond bazarının dinamik, texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, əməliyyat miqyasına görə lazımı qədər böyük iştirakçılarından biridir. Dünyada ən böyük bələdiyyə qiymətli kağızları bazarına sahib ölkə isə Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ-da bələdiyyələr ən vacib ictimai xidmətləri yerinə yetirdikləri üçün yerli idarəetmə qurumları içərisində ən önəmli və funksional orqanlardır. ABŞ bələdiyyələrinin istiqraz bazarı olduqca köklü və inkişaf etmiş bir bazardır. Ölkədə istiqraz buraxılmasına dair ilk qeydiyyat 1812 Nyu-York şəhərinə aid olan borc öhdəliyi istiqrazıdır. Bu vaxtdan etibarən ölkənin istiqraz bazarı böyük inkişaf yolu keçmişdir. 200 ilə ötən bir müddətdə yerli özünüidarəetmə orqanlarının investisiya layihələri üçün buraxılan istiqrazlar bazarı 2018-ci ilin göstəricilərinə əsasən 3,8 trilyon dollar böyüklüyündədir. Son olaraq bələdiyyələrdə maliyyə alətləri ilə işləmək bacarığının formalaşması, maliyyə bazarında bazar subyekti kimi çıxış edə bilməsi, yerli özünüidarəetmə onlarda peşəkar maliyyə münasibətlərinin inkişafına, eləcə də dayanıqlı, stabil fəaliyyət aktivliyinə gətirib çıxara bilər.

Nəticə və Təkliflər

Bələdiyyələrin maliyyə təminatlılığının artırılması istiqamətində göstərilən təcrübələrin, ölkədəki mövcud qanunvericilik aktlarına uyğunlaşdırılaraq, yerli imkanların da nəzərə alındığı yerli inkişaf planları daxilində tez bir zamanda reallaşdırılması bu orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, ictimai məsələlərdə aktiv fəaliyyətinə gətirib çıxaracaqdır. Yerli ictimai xidmətlərin yerinə yetirilməməsi və ya yetirilə bilinməməsi sadəcə həmin xidmətlərlə təmin edilən yerlərə təsir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda mərkəzi idarəetmənin icra etdiyi xidmətlərin də təsirini azaldaraq dövlətin müəyyənləşdirdiyi inkişaf siyasətinin məqsədinə çatmasını çətinləşdirir ya da bu məqsədlərdən kənarlaşmaya səbəb olur. Beləliklə mərkəzi

idarəetmə ilə yanaşı yerli idarəetməyə də lazımi əhəmiyyətin verilməsi, bu iki idarəetmə formasının bir-birini tamamlayan ünsürlər olduğu unudulmamalıdır.

Şəhərlərin inkişafının dəstəklənməsi ölkə siyasətində hər zaman diqqətə alınan məsələlərdəndir. Buna əsasən yerli özünüidarəetmə orqanlarının problemlərinin həlli yolunun tapılması isə, yerli orqanların səyləri və mərkəzi idarəetmənin yerli idarəetmələri bütün imkanları ilə dəstəkləməsinə bağlıdır. Lakin dövlət tərəfindən gələn yardımların yerli idarəetmələri maliyyə və texniki baxımdan dəstəkləməsi şəkildə olması olduqca vacibdir. Əks halda, yerli idarəetmə orqanlarının inkişafına yardım edərək yerli ictimai xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin etmək əvəzinə, hazırda olduğu kimi bu işlərin əsasən mərkəz tərəfindən görülməsinə, yerli özünüidarəetmə prinsiplərinin önəminin itirilməsinə, mərkəzi idarəetmə orqanlarında artan iş yükü səbəbilə yerli xidmətlərin axsamasına gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunlar ölkəmizdə yürüdülmən demokratiya və inkişaf siyasəti ilə uyğunlaşmadığından, tez bir zamanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişaf strategiyalarını yenidən müəyyənləşdirib əsaslı tədbirlər planı çərçivəsində problemlərin həllinə başlanılması arzuolunandır.

Ədəbiyyatlar

Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999

Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999

Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2015

İbrahimov İ.(2018), “Bələdiyyə idarəçiliyi”, Bakı, Təbib nəşriyyatı, s. 384

Səlimzadə M. (2010), “Yerli özünüidarəetmə hakimiyyətinin əsasları: nəzəri və praktik məsələlər (monoqrafiya)”, Bakı, “Elm və təhsil”, 384 səh.

Şahbazov Kamil (redaktor), (2011), “Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi”, Bakı, “İqtisad Universiteti”, s. 440

BİNA QHT Alyansı, (2011), Azərbaycanda Bələdiyyə İnstitutunun təşkili və fəaliyyətinin Avropa Xartiyasının prinsip və tələblərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üzrə monitoring hesabatı, Bakı, s. 52

Ökmen M, Elma.F(2013). “Türkdünyasında yerel yönetimler”, İstanbul, İmak ofset, s. 198

Ökmen U., Çağatay U., Görmez A.B.(2013), Yerel ve bölgesel kalkınma, Ankara. Orion yayın evi, s. 263

Owens J, Panella G.(1991). “Local government an international perspective”, Netherland, North-Holland publisher, s.264

Gümüş M., Yereli A.B. (2016). “Yerel yönetimler finansmanında yerel yönetim bankacılığı uygulaması, İller bankası örneği ve Türkiye için öneriler”, Sosyoekonomi dergisi, sayı 28, s. 209-234

Berk Ahmet, “İller bankası ve yerel yönetimler”, Sayıştay dergisi, sayı 48, 2003, s. 75-92

<https://www.fimsa.az/az/statistics>

<http://www.e-qanun.az/>

<https://www.stat.gov.az/source/finance/>

<http://belediyye.az/resulzade/>

<http://belediyye.info/new/content/ikt-ve-belediyyeler/>

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<http://www.tbb.gov.tr/basin-ve-yayin/yayinlar/kitap/>

<https://www.reuters.com/article/us-usa-fed-municipals/u-s-muni-bond-market-rises-to-3-853-trillion-in-second-quarter-fed-idUSKCN1M02LG>

<https://www.ilbank.gov.tr/index.php>

<https://www.mevzuat.gov.tr/Default.aspx>

Azərbaycan Müəssisələrində Müasir Şəraitdə Heyətin (Kadrların) Əmək Fəaliyyətinin İdarə Olunması

Flora BALAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

balayeva_bf@mail.ru

Xülasə

Müasir dövrdə təşkilatın fəaliyyətində kadrların rolunun artması insan amilinin, onun intellektual, yaradıcı funksiyasına olan zəruri tələbatdan irəli gəlir. Kadrların idarə edilməsi işgüzar mühitin bütün aspektlərini əhatə edir. Kadrların idarə edilməsi menecmentin, sosial elmlərin fəaliyyəti ilə bağlı olduğuna görə bir çox elmlərin obyektinə çevrilmişdir. Həmin elmlərin köməyi ilə heyətin idarə edilməsi haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar. İdarəetmə mexanizmi və prinsiplərinin dərk edilməməsi təşkilatın fəaliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Amma yüksək ixtisaslı kadrları səriştəli idarəetmə, hər bir əməkdaşın düzgün motivasiyasının təşkili bütövlükdə şirkətin çiçəklənməsinə aparır və hər bir əməkdaşın həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Kadr potensialının idarə edilməsinin ən mühüm məsələləri istehsalın səmərəsinin artırılması ilə iş qüvvəsindən səmərəli istifadə arasında düzgün əlaqənin yaradılmasından, kadrların peşələr üzrə düzgün bölüşdürülməsindən ibarətdir. Kadr potensialının səmərəli idarə olunması kadrların yerləşdirilməsi prinsiplərinə əməl olunması yolu ilə təmin olunur. Bu əsas etibarilə işçinin ixtisasının icra etdiyi mürəkkəblik dərəcəsinə uyğun gəlməsi, ixtisasların artırılması, işin həcmi ilə işçilərin sayı arasında düzgün nisbət qoyulması və əmək bölgüsünə əsasən işçilərin peşələr üzrə bölüşdürülməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi, firmanın ehtiyacına cavab verən kadrların tapılması, inkişaf etdirilməsi, təhsilinin təmin edilməsi, qiymətləndirilməsi, əmək haqqı ilə təmin olunması və mükafatlandırılması kimi əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsində iş qüvvəsi ilə bağlı olan müxtəlif problemlərin həll edilməsi üçün müəssisə və təşkilatların daxilində bu bölməyə böyük ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, firma və müəssisələrin məqsədlərinə nail olmaq üçün düzgün planlaşdırılmış, seçilmiş və ixtisaslaşdırılmış insanları müəssisədə saxlamaq və məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu fəaliyyətlər heyətin (kadrların) idarə edilməsinin ən vacib şərtlərindəndir.

Açar sözlər: Kadr idarəetməsi, Təşkilati davranış, İxtisasartırma

Giriş

Heyətin idarə edilməsi çox geniş bir elmdir. İdarəetmə - özünün bütövlüyünü, tamlığını, quruluş vahidliyini saxlamaqla müəssisədə son məqsədə nail olmaq üçün tətbiq edilən müxtəlif təbii sistemlərin təsiretmə vasitəsidir. İdarəetmə hər hansı bir obyekt (təşkilat, müəssisə, firma) olmadan icra edilə bilməz. İdarəetmənin mövcudluğu təşkilatın mövcudluğu ilə bağlıdır. Təşkilatın müvəffəqiyyətində təşkilat mədəniyyətinin rolu böyükdür. Məlumdur ki, müəssisələr maddi nemətlər və xidmətlər istehsal etmək üçün yaradılır. İstehsal müəyyən texnoloji zəncirlə bağlı olur. Bu zəncirləri iş salmaq üçün müəssisədə inzibati aparat fəaliyyət göstərir ki, burada

hər kəs müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Lakin müəssisənin fəaliyyəti yalnız texnologiya və ya idarəetmə iyerarxiyası əsasında fəaliyyət göstərə bilməz. Müəssisələrdə, təşkilatlarda fəaliyyət göstərən insanlar öz fəaliyyətlərində konkret qaydaları rəhbər tuturlar. Təşkilat öz mədəni mühitini bu zaman əks etdirir.

Rəhbər yalnız kollektivlə öz münasibətlərini savadlı şəkildə qurmamalıdır. O, eyni zamanda firmada şəxslərarası və qrup münasibətlərini qiymətləndirməyi bacarmalı, münaqişələri həll etməyi bacarmalı və əməkdaşların münasibətlərini ahəngdarlaşdırmalıdır. Müəssisənin müdiri çalışmalıdır ki, işçilərdə müəyyən məqsəd formalaşdırsın və həvəsləndirmə yaratsın.

İşgüzar təşkilatlarda rəhbərlik bacarığının bir növü də başqa işçilər üçün mühüm, çox şey vəd edən və məhsuldar işin müəyyən edilməsidir. Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Bizdə işçilər ünsiyyətin əlaqələndirici (kommunikativ) tərəfinə lazımi əhəmiyyət vermədiklərinə görə çox şey itirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətlərinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir. Rəhbər adamları özünə cəlb etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. O, davranışı ilə özünə qarşı xoş münasibətlər, hörmət və etibar qazanmalıdır.

Təşkilatda nizam-intizam işçinin əmək davranışı, onun əmək və texnoloji intizama əməl etməsi ilə təmin edilir. Nizam-intizam ən mühüm təşkilat daxili dəyərlərdən biri hesab olunur.

Buna eyni zamanda əmək davranışı əlamətləri kimi aşağıdakılar da daxildir:

- çalışqanlıq;
- öz peşə və status öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün yüksək məsuliyyət hissi;
- həm ayrı-ayrı işçilərin, həm də bütöv kollektivin davranış stabilliyi;

Təşkilat mədəniyyəti təşkilatın dəyərlər sistemində əsaslanır. Bunlara davranış normaları, münasibətlər, dəyərlər aiddir. Misal üçün bir çox müəssisələrdə xüsusi geyim, işçinin adı yazılmış döş nişanları, hər ay ən yaxşı işləyən işçinin şəklinin xüsusi lövhəyə vurulması, iş gününün başlanmasında himnin səsləndirilməsi və s. Ayrı-ayrı müəssisələr üçün dəyərlər, normalardır.

Təşkilati davranışın məqsədi insan məqsədlərinə, sosial məqsədlərə, təşkilat məqsədlərinə nail olmaqla, onlar arasında daha güclü əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Təşkilati davranış insan davranışı, etik dəyərləri, dəyişiklik, liderlik, komanda ruhu kimi dərin mövzuları əhatə edir. Eyni zamanda həm fərdlərə, həm də təşkilatlara böyük təsir göstərir.

Təşkilatları səmərəli şəkildə idarə etmək üçün onun öyrənilməsi çox vacibdir. İdarəetmənin mövcudluğu təşkilatın mövcudluğu ilə bağlıdır. Təşkilatın müvəffəqiyyətində təşkilat mədəniyyətinin rolu böyükdür.

İnsan resurslarının idarə edilməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verən kadrların tapılması və onların əmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, yüksək səviyyədə təhsilin təmin edilməsi, ixtisasartırma proqramlarının yaradılması, mükafatlandırma kimi funksiyaları özündə cəmləmişdir. Ən mühüm şərtlərdən biri iş yerlərində səriştəli kadrları seçmək və təşkilatların inkişaf etməsi üçün seçilmiş və ixtisaslaşdırılmış kadrları saxlamaq və onları məqsədə çatmaq yolunda istiqamətləndirməkdir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi kadrların öyrənilməsi, seçilməsi, irəli çəkilməsi, yerləşdirilməsi, habelə hazırlanmasında onların işgüzar və şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətini müəyyən edən obyektiv metodlardan istifadə olunmasını zəruri edir. Burada bir sıra metodlardan, o cümlədən sosial məsələlər üzrə anketin doldurulması, işçilərin təfəkkürü, yaddaşı və s. bilmək üçün testlərdən, idarəetmə situasiyalarından, qrup halında diskussiyalardan istifadə olunur.

Kadr resurslarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi müəyyən sistemə əsaslanmalıdır. Burada ən başlıca cəhət müəssisənin hər bir bölmə rəhbəri üçün peşə tələblərinin müəyyən edilməsidir. İkinci cəhət hər bir mühəndis texniki işçilər, mütəxəssis və qulluqçuların fərdi qabiliyyətinin öyrənilməsi və onun qabiliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Üçüncü cəhət isə rəhbər kadrlar ehtiyat planının hazırlanması və bu planda rəhbər işə namizədlərin əks olunmasıdır.

Heyətin idarə edilməsinin hədəflərinə yalnız o zaman nail olmaq mümkün olur ki, ən yüksək menecerlər bu yolda effektivliyə nail olmaq üçün açar kimi firmanın insan resurslarına baxmağa başlayacaqlar. Müxtəlif peşələr üzrə məşğul olan kadrların ümumiyyətlə təhsil səviyyəsinin yüksək olması çox vacibdir. Bu istər həm fəhlə kadrlar, istərsə də mütəxəssis, mühəndis-texniki, hər hansısa bitirmiş ixtisaslı kadr olsun. Hal-hazırda yüksək ixtisaslı peşəkar kadrlara getdikcə tələbat daha çox artır.

Heyətin idarə edilməsi təşkilatın qoyduğu tələblərə cavab verən kadrların seçilməsi, onların ixtisaslaşdırılması, təhsilinin təmin edilməsi, göstərdiyi uğurlu nəticələrə görə mükafatlandırılması kimi əsas funksiyaları özündə birləşdirir. Kadr idarəetməsinin ən vacib şərtlərindən biri təşkilatın məqsədlərinə çatması üçün düzgün seçilmiş və inkişaf etdirilmiş işçiləri təşkilatda saxlamaq və onların əmək fəaliyyətini məqsədyönlü şəkildə idarə etməkdir. Kadrların idarə edilməsi bir çox elmlərin maraq obyektinə çevrilib. Menecment və sosial elmlərlə bağlıdır. İdarəetmə prinsiplərinin başa düşülməməsi müəssisənin fəaliyyətinə mənfi

təsir göstərə bilər. Hər bir işçinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, onları düzgün idarəetmək və işçi motivasiyasının təşkili ilə məşğul olmaq təşkilatın uğur qazanmasına, çiçəkləsinə səbəb olur.

Düzgün kadr seçimi kadr potensialından səmərəli istifadə edilməsinin mühüm şərtidir. Bunun üçün həm dövlətin (cəmiyyətin) və həm də ayrı-ayrı müəssisələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış kadr siyasəti olmalıdır. Kadr siyasəti cəmiyyət və təşkilatlar qarşısında qoyulmuş məqsədlərin, vəzifələrin həllinə uyğun gəlməli, bu məqsəd və vəzifələrin, problemlərin uğurla həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Bu mənada kadr siyasəti dövlət və təşkilatların məcmuu məqsədlərinin mühüm tərkib hissəsidir. Kadr siyasəti istər ayrı-ayrı təşkilatlar, korporasiyalar və istərsə də dövlət, ölkə miqyasında ən önəmli rola, mövqeyə malikdir.

Kadrları seçmək üçün birinci növbədə öyrənmək lazımdır. Burada anket məlumatları kifayət deyildir. Kadrların seçilməsi aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- a) bu və ya digər vəzifə üçün mümkün olan namizədlər haqqında informasiya;
- b) onların haqqında zəruri məlumatların təhlili;
- c) namizədlərin keyfiyyət göstəricilərinin məcmu halda müqayisə edilməsi;
- d) nəzərdə tutulan vəzifə ilə bu keyfiyyətin müqayisə edilməsi;
- e) həmin vəzifəyə daha uyğun gələn adamın seçilməsi;
- f) konkret adamın vəzifəyə təyin edilməsi.

Kadrları seçilərkən və yerləşdirilərkən bir sıra xüsusi qaydalara, prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu qaydalardan birincisi, vəzifəyə namizədin müəyyən edilməsi və həmin işə yaxud vəzifəyə uyğunluğu qaydasıdır. Bu ilk baxışda çox sadə görünür. Lakin bu tələblərə həmişə əməl olunmur, bir çox hallarda pozulur, işçinin təcrübəsi, biliyi, ixtisası, texniki-texnoloji profili və s. nəzərə alınmır. İkincisi, yaşlı rəhbər işçi ilə gənc kadrların düzgün əlaqələndirilməsi və kadrların seçilməsində onun nəzərə alınmasıdır. Üçüncüsü, rəhbər işçinin (namizədin) idarəetmə obyektinin rəhbərlik səviyyəsinə (direktor, müavin və s.) uyğunluğudur. Dördüncüsü, rəhbər işçidə olan keyfiyyətlərlə onun tabeçiliyində olan, onun köməkçiləri olan adamları yaxşı keyfiyyətlərinin əlaqələndirilməsidir. Bunun idarəetmə kollektivlərinin formalaşmasında, yeni keyfiyyətlərin meydana çıxmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Beşincisi, təsərrüfat kadrları həm də ictimai istehsalın mənafeyini nəzərə almaqla seçilməsi tələbidir. Altıncısı, hər bir təsərrüfat rəhbəri üçün onun qabiliyyətindən tam istifadə oluna bilməsi şərti ilə iş sahəsinin (vəzifənin) seçilməsidir.

Deməli, kadrlar seçilərəkən, onların peşəsini, ixtisasını və təhsilini nəzərə almaq hələ kifayət deyildir. Bundan başqa işçilərin intellektual qabiliyyətinə qarşı da bir sıra tələblər irəli sürülür. Bu tələblər müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində daha vacibdir. Həmin tələblər aşağıdakılardan ibarətdir: tələb olunan diqqətlik; müşahidəçilik qabiliyyəti, yaradıcı və qeyri-yaradıcı düşüncə; ümumi zehni inkişaf, texniki, iqtisadi və digər elmləri dərk etmə qabiliyyəti. İşçi qüvvəsinin idarə edilməsi prosesinin əsasını və müəssisənin rəqabət gücünü təyin edən əsas mərhələ işçilərin seçilməsidir. Seçmə mərhələsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

Kadrların Seçilməsi Mərhələsi

- ❖ Müraciətlərin qəbulu və qruplaşdırılması
- ❖ İlk görüşmə
- ❖ İlk seçmə (müraciət sənədi vasitəsilə)
- ❖ Testlər (ixtisasla əlaqədar)
- ❖ İş görüşməsi və müsahibələr

Bildiyimiz kimi XXI əsr texniki tərəqqinin inkişaf əsri olaraq qiymətləndirilir. Bu inkişafa uyğunlaşmaq və digər müəssisələrlə rəqabət etmə gücünə malik olmaq üçün müəssisə təhsilli, qabiliyyətli və bacarıqlı işçilərə ehtiyac duyur. Bu, nəticə etibarilə namizədlərin iş qabiliyyətinin müəyyən edilməsi, əməyin səmərəliliyinin artırılması, kadrların təlim sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün də vacibdir. Müasir dövrdə namizədlərin işə seçilməsi, yerləşdirilməsi, ixtisaslı kadrların işdə irəli çəkilməsi proseslərində onların həm işgüzar, həm də şəxsi keyfiyyətlərini müəyyən edən amillərdən istifadə olunması olduqca zəruri haldır. Bunun üçün bir çox üsullardan, həmçinin namizədlərin potensial qabiliyyətini, bilik və bacarıqlarını öyrənmək üçün testlərdən, müsahibələrdən istifadə edilir. İnsan resursları sahəsi sürətlə dəyişir və bu da birbaşa rəhbərliyin rolunun dəyişməsinə səbəb olur.

Təlim üç əsas funksiyanı yerinə yetirir; öyrətmək, tərbiyə etmək və inkişaf etdirmək. Təlimin öyrədici funksiyası təlim iştirakçılarını proqram dairəsində bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaqda ifadə olunur. Tədris geniş mənada bir dəyişmədir. Buna görə də şəxsin davranmasında baş verən dəyişməyə də tədris deyilə bilər. Davranışlar həm düşüncə tərzini, bacarıq və qabiliyyəti, həm də mənəviyyəti özündə əks etdirir. Yeni texnologiya, texniki biliyə malik olan işçilərin bilik səviyyələrinin yüksəldilməsi sayəsində gətirilmişdir. Buna görə də texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə tədrisə olan ehtiyac birə-min artmaqdadır.

İqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi müasir bir dövrdə ixtisaslı, öz işinin peşəkəri, yüksək təhsilli kadrlara tələbat getdikcə artır. İxtisaslı işçi heyətinin seçilməsi və onların münasib vəzifəyə təyin edilməsi çox əhəmiyyətli əsələdir. Kadrlara olan tələbatı təmin etmək üçün isə

ilk növbədə gənclərdə müxtəlif peşələrə həvəs yaratmaq lazımdır. Kadrların seçilməsində təhsilli kadrlara üstünlük verilir. Çünki texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə müasir avadanlıqlar ilə işləmək ancaq savadlı, ixtisaslı işçilərə həvalə edilir. Təhsilli, savadlı işçilər digərləri ilə müqayisədə müasir avadanlıqlar ilə işləməyi tez mənimsəyir və müəssisənin inkişafına şərait yaradır. Sonda da qeyd etmək lazımdır ki, məhz iş qüvvəsinin keyfiyyəti işçinin təhsil səviyyəsindən, işçinin işə qarşı olan marağından irəli gəlir. Müxtəlif müəssisədə, firmada, istər hansı bir şirkətdə istər fəhlə işçilərin, mühəndis-texniki işçilərin təhsil səviyyəsindən, iş qüvvəsinin özünün keyfiyyətli iş görməsinə köməklik edir. (Ahmadov and Abdulova, 2019)

Metod

Tədqiqatın məqsədi düzgün kadr seçimindən, kadrın səmərəli istifadə edilməsindən və kollektiv əməyin təşkilindən ibarət olması onun ayrı-ayrı müəssisə kollektivlərində konkret metod və proseslərin öyrənilməsini təmin edir. Həmçinin tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, mövcud qloballaşma şəraitində işgüzar etiket məsələlərinin elmi və təcrübəvi cəhətlərini üzə çıxarılması əsasında araşdırmalar aparılır. Kadrlarla iş apararkən başlıca olaraq, idarəetmənin məqsədi, metod və prinsipləri nəzərə alınmalı, idarəetmə strukturu müəyyən olunmalıdır. İnsan resurlarının idarə edilməsində münasib namizədləri vaxtında, zamanında uyğun vəzifəyə cəlb etmək, onları inkişaf etdirmək, təlim keçmək, mükafatlandırmaq, həvəsləndirmək çox vacibdir. İnternet resurslarından istifadə etməklə Heyətin idarə edilməsində başlıca məqsəd, onların potensialından və yaradıcı imkanlarından maksimum faydalanmağın müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

Təşkilat mədəniyyəti termini kollektivin maddi və mənəvi həyatında böyük yer tutur. Təşkilat mədəniyyəti təşkilatın dəyərlər sistemə əsaslanır. Bunlara davranış normaları, münasibətlər, dəyərlər aiddir. Misal üçün bir çox müəssisələrdə xüsusi geyim, işçinin adı yazılmış döş nişanları, hər ay ən yaxşı işləyən işçinin şəklinin xüsusi lövhəyə vurulması, iş gününün başlanmasında himnin səsləndirilməsi və s. Ayrı-ayrı müəssisələr üçün dəyərlər, normalardır. Güclü bir mədəniyyət insanların necə davranması lazım olduğunu müəyyən edən qaydalar sistemidir. Güclü bir mədəniyyətə sahib bir təşkilat öz əməkdaşları üçün ümumi dəyərlər və davranış kodlarına sahibdir, bu da onların missiyaları və məqsədlərini yerinə yetirməsinə kömək etməlidir.

Menecerlərin çoxu məsuliyyətin bölüşdürülməsindən çəkinirlər. Buna əsas kimi "yeni köməkçilər" işə etinasız yanaşa bilər ki, bu da böyük itkilərə səbəb olar" fikrini göstərilir. Əksər rəhbərlik öhdəliklərinin bölüşdürülməsinin tərəfdarı deyil. Onlar bütün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürürlər. Çünki düşünürlər ki, işə yeni daxil olan kadrlar tapşırılan işə etinasız yanaşa bilər, bu da təşkilat daxili itkilərə yol açar. Səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı olan qazanc və itkiləri araşdırmaq.

Cədvəl 1: Görülən işin müqabilində qazanc və itkilər

Q a z a n c	İ t k i l ər
İş yükü azalmağa başlayır	İşin keyfiyyətinin azalması ilə nəticələnir
İşçi heyətinin müvəffəqiyyət qazanması üçün şərait yaranır	Məsuliyyət hissi azalır və iş həll olunmaya bilər
Tabelikdəkilərin inkişaf etməsi üçün imkanlar yaranır	İşçilərlə daha geniş münasibət yaratmaq lazım olur
Yaranmış situasiyaya təsir etmək üçün tələb olunan vaxt azalır	Nisbətən güclü rəqiblər tərəfindən sıxışdırılma ehtimalı var
Kollektiv şəkildə görülən iş yaxşılaşmağa doğru irəliləyir	Sərbəst qərar qəbul olunması prosesi çətinləşir
Görülən iş daha yaradıcı xüsusiyyət daşıyır	Rəhbərlikdə stimullar azalmağa başlayır

Mənbə: Ağasəf İmran, (2007), Management; s.152

Səlahiyyətlərin düzgün bölüşdürülməsi sistemindən istifadə etməyi bacaran rəhbərlər müvəffəqiyyət qazanırlar və uğurlu nəticə əldə edirlər. Səlahiyyətin verilməsinin göstərilən mənfə cəhətlərinə baxmayaraq, öz səlahiyyətlərini ustalıqla bölüşdürə bilən menecerlər müvəffəqiyyət qazanırlar. Göstərilən halda məsuliyyətin ötürülməsi özündə bir sıra bacarıq növünü birləşdirir ki, bunları inkişaf etdirmək çox vacibdir. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətlərinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir. Mürəkkəb və çox planlı fəaliyyət bir rəhbər üçün yorucu olduğundan o çalışır ki, səlahiyyəti, məsuliyyəti kiminləsə bölüşsün.

Təşkilati davranış, rəhbər şəxslərə öz təbəçiliyində olan işçiləri həvəsləndirmək üçün nə etməli olduqlarını və motivasiyanın əsasını öyrənməyə kömək edir. Rəhbər şəxslər öz tabeliyində olanlara qarşı münasibətdə işçilərin ixtisasının artırılması üçün şərait yaratmalı, işçilərin qazandığı uğurlara dəyər verməli, onlarda işinə qarşı həvəs yaratmalıdırlar. Təşkilati davranışın məqsədi insan məqsədlərinə, sosial məqsədlərə, təşkilat məqsədlərinə nail olmaqla, onlar arasında daha güclü əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Təşkilati davranış insan davranışı, etik dəyərləri, dəyişiklik, liderlik, komanda ruhu kimi dərin mövzuları əhatə edir. Təşkilati davranış eyni zamanda həm fərdlərə, həm də təşkilatlara böyük təsir göstərir. Təşkilatları səmərəli şəkildə idarə etmək üçün onun öyrənilməsi çox vacibdir. İdarəetmənin mövcudluğu təşkilatın mövcudluğu ilə bağlıdır. İşgüzar təşkilatlarda təbəçilikdə olanlara və tərəfdaşlara effektiv təsir göstərmək üçün hansı hərəkət tərzinin yüksək təsirə malik olduğunun öyrənilməsi müasir

dövrə işgüzar etiketin əsas əlamətlərindən biridir. İşgüzar təşkilatlarda rəhbərlik bacarığının bir növü də başqa işçilər üçün mühüm, çox şey vəd edən və məhsuldar işin müəyyən edilməsidir. Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Bizdə işçilər ünsiyyətin əlaqələndirici (kommunikativ) tərəfinə lazımi əhəmiyyət vermədiklərinə görə çox şey itirirlər.

Aydındır ki, təşkilat üçün artıq işləyən işçilərin məhsuldarlığını tədris yolu ilə artırmaq daha sərfəlidir, nəinki yeni işçiləri cəlb etməklə. Firmadaxili sistem o vaxt effektiv ola bilər ki, mövcud vəziyyət təhlil edilsin, arzu olunan gələcəyin təsviri yaradılsın, dəyişiklər proqnozlaşdırılsın, dəyişiklik proyektı hazırlansın, vaxt və xərclər müəyyən edilsin. İş qüvvəsinin təkrar istehsalı prosesində insan başlıca məhsuldar qüvvə kimi təkmilləşir, onun ümumi təhsil və ixtisas hazırlığı yüksəlir, təbii, texniki və elmlərin əsasını öyrənir və bunun əsasında geniş elmi, siyasi, texniki və mədəni dünyagörüşü təşəkkül tapır. İnsan resurslarının idarə edilməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verən kadrların tapılması və onların əmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, yüksək səviyyədə təhsilin təmin edilməsi, ixtisasartırma proqramlarının yaradılması, mükafatlandırma kimi funksiyaları özündə cəmləmişdir.

Nəticə

Kadrların idarə edilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsi bir sıra vacib məsələlərin həllini özündə əks etdirir. Beləliklə, müasir təşkilatlarda uğurlu fəaliyyətin əsasını təkcə həmin müəssisə və ya təşkilatın xammal, material, avadanlıqlarla təmin edilməsi deyil, həm də heyətin idarə edilməsi problemlərinin həlli təşkil edir. Təşkilatın uğurla idarə edilməsi və rəqabətə davam gətirməsi üçün menecerlərin, idarə edicilərin fəaliyyəti olduqca vacibdir.

Kadrları düzgün, effektiv idarə edilməyən təşkilat rəqabətdə daim uduzmağa məhkumdur. Kadrların idarə edilməsi prosesi ayrı-ayrı işçi kateqoriyaları üzrə müəyyən prinsiplər, üsullar, səlahiyyətlər, funksiyalar çərçivəsində aparılan işlərin məcmusudur.

Kadrların idarə edilməsində rəhbərlə təbəçilikdə olanların qarşılıqlı münasibətlərinin etik-psixoloji aspektlərinin dərinlən təhlili də mühüm rol oynayır. Kollektivdə sağlam psixoloji mühitin olması, rəhbərin daima özünü, öz fəaliyyətini təhlil və düzgün tənqid etməsi-özünü tənqidi bacarması heyətin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırır. Bundan başqa kadrların idarə edilməsində rəhbərin müdrikliyi, qərarların reallığa uyğunluğu daima diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ağıllı rəhbər işçiləri düzgün qiymətləndirib, onların idarə edilməsi ilə bağlı düzgün qərarlar verən rəhbərdir.

İşgüzar etiketin nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi bizə aşağıdakıları söyləməyə imkan vermişdir: Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir. Bizdə işçilər ünsiyyətin əlaqələndirici (kommunikativ) tərəfinə lazımı əhəmiyyət vermədiklərinə görə çox şey itirirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətlərinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir. Rəhbər adamları özünə cəlb etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır, o, davranışı ilə özünə qarşı xoş münasibətlər, hörmət və etibar qazanmalıdır. Nəzakətli davranış təkcə etika ilə deyil, həm də rəhbər və işçi arasında müəyyən «məsafə»nin düzgün seçilməsində özünü göstərir.

Kadrların idarə edilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsi təşkilat rəhbərliyini daima düşündürməlidir. Təkmilləşdirmənin idarə edilməsi üçün rəhbər daima axtarışda olmalı, xarici ölkə təcrübələrindən faydalanmağı bacarmalıdır. Bu işdə xüsusi ilə, yapon və amerikan firma və təşkilatlarının təcrübəsi diqqətə layiqdir.

Yaponlarda insan amilinə necə dəyər verilməsi göz qabağındadır. Onlar anlayırlar ki ən verimli kapital insan resurslarına sərf olunan kapitaldır. Yapon firmalarında insanların çalışdığı təşkilata öz evi kimi yanaşması, kollektivdə ailə mühitinin olması heyətin idarə edilməsi sisteminin əsas elementlərindəndir. Kadrların idarə edilməsi sahəsində qabaqcıl ölkələrin və firmaların müvafiq nəzəri və praktiki nailiyyətlərini ətraflı şəkildə tədqiq etməklə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq olar.

Kadr problemi, onlara aparılan iş sistemi müəyyən dərəcədə universal xarakter daşıyır. Çünki bu kadrların yerləşdirilməsi və onların formalaşması problemini vahid bir qaydada həll etməyə imkan verir. Bununla yanaşı hər bir sahənin kadrlarla təmin olunması, onlarla iş metodları, onlara qarşı konkret tələblər də nəzərə alınmalıdır. Kadrlarla iş zamanı onlar sistemi və kompleks halında öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Sistemlilik və komplekslilik tələbləri, prinsipləri, xüsusən rəhbər işçilərin seçilməsi və irəliçəkilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

XX əsrin ikinci yarısının XXI əsrin birinci rübünün təcrübəsi göstərir ki, kadrların idarə edilməsi ümumilikdə firmanın idarə edilməsində sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksək səviyyəsinə nail olmanı, kadrların və firmanın inkişaf məqsədlərinin inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Kadrların idarə edilməsi məsələsinə müasir dövrdə həm dünya miqyaslı, həm də firma daxili mühüm problemlər cərgəsində yanaşılır.

Bu da digər aspektlərlə yanaşı eyni zamanda aşağıdakılarla bağlıdır:

- əməyin çevik, səmərəli təşkili

- təşkilatların operativ və strateji funksiyaları
- peşə irəliləyişləri
- motivləşdirmə modellərinin seçilməsi
- menecment konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi
- şəxsi keyfiyyətin və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- heyətə istehsal sisteminin bir vacib ünsürü kimi yanaşılması
- firmadaxili səmərəliliyin artırılması

Heyətin idarə edilməsi istehsal, texniki - texnoloji sistemlərin idarə edilməsi qədər çətin və məsuliyyətli bir prosesdir. Kadrların idarə edilməsi iqtisadi, sosial, hüquq, təşkilatı və psixoloji məsələləri əhatə edir. Kadr potensialının səmərəli idarə olunması mürəkkəb və çoxcəhətli problemdir. Bu məsələlərinin həlli zamanı müxtəlif iqtisadi, sosioloji və demoqrafik amilləri nəzərə almaq, habelə hər bir iqtisadi şirkətin, xalq təsərrüfatı sahəsinin konkret iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətlərini bilmək, eləcə də bunun əsasında kadr potensialından istifadənin ən yaxşı variantlarını müəyyən etmək tələb olunur.

Kadr potensialının idarə edilməsinin ən mühüm məsələləri istehsalın səmərəsinin artırılması ilə iş qüvvəsindən səmərəli istifadə arasında düzgün əlaqənin yaradılmasından, həmçinin texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı istehsal sahələrində kadrlara olan tələbatın proqnozlaşdırılması və kadrların peşələr üzrə düzgün bölüşdürülməsindən ibarətdir. Kadr potensialının səmərəli idarə olunması kadrların yerləşdirilməsi prinsiplərinə əməl olunması yolu ilə təmin olunur.

Ədəbiyyatlar

- R. Səfərəliyeva, S. Məmmədov, V. Qaziyev, (2004), “İşgüzar etika”, dərs vəsaiti, Bakı
- Axundova N.F., (2014), Təşkilati davranış, dərslik, Bakı
- Quliyev T., (2013), İnsan Resurslarının İdarəedilməsi, dərs vəsaiti, Bakı, 828 səh.
- Bazarov T.Y., Yereminin B.L., (2012), “Heyətin idarə edilməsi”, Bakı, 508 səh.
- Həmid Həmidov, Əliyev Məhəmməd, (2012), “İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi”, Bakı-Nurlan, 255 səh.
- Hüseynli A.T., Həmidov H.İ., Əliyev M.Ə., (2012), Korporativ idarəetmə, dərs vəsaiti, Bakı
- Tsai, Y. (2011), Relationship between Organizational Culture and Leadership Behaviour.
- Boundless, (2015), Types of Organizational Culture.
- Torrington D., Hall L.(2014), Human Resource Management.
- Abbasov Q.R., (2006), “İşçilərin xüsusi intizam məsuliyyəti Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri”, Elmi-məqalələr məcmuəsi, Bakı

www.firststeps.az

www.nba.az

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

www.google.az

www.e-gov.az

www.economy.gov.az

Ahmadov, F., & Abdulova, A. (2019). Impact of The Human Resource Department's Career Development Strategy to Companies Competitive Power; Azerbaijan. JMDMA, 1(2), 42-48.

Azərbaycan-Türkiyə Ticarət Əlaqələrinin Qravitasiya Modeli Və Səhəsilə Qiymətləndirilməsi

Fuad İSMAYILZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fuadismayilzada666@gmail.com

Xülasə

Hər hansı 2 ölkə arasında ticarəti müəyyən edən vacib determinantlar vardır: ticarətin tariflər və nəqliyyat xərclərindən təşkil edilmiş ümumi xərci; regional yaxınlaşma və iqtisadi inteqrasiya səviyyəsi; kolonial əlaqələr və mədəni (dil) bənzərlikləri; iqtisadiyyatların ümumi həcmi (“qravitasiya modeli”); coğrafi yerləşmə və yaxınlıq; texnoloji innovasiyalar; biznes-investisiya mühiti. 2 ölkə arasındakı ticarətin dinamikasını izah edən “qravitasiya modeli” ticarət həcmi üçün ölkələrin ÜDM həcmi ilə düz mütənasib, onlar arasındakı məsafə ilə isə tərs mütənasib olduğunu göstərir. Ancaq vurğulamalıyıq ki, “qravitasiya modeli”nə yuxarıda qeyd edilən determinantlar da təsir göstərir. O cümlədən, ölkələrin idxal və ixracının strukturu da burada vacib faktordur. Azərbaycan-Türkiyə xarici ticarətinin strukturunun ekonometrik analizi qravitasiya modelinin tənzimləyicisi ilə adekvat təsvir olunur. Araşdırmalarımıza görə deyə bilərik ki, tətbiqi baxımdan bu model çox münasibdir və beynəlxalq ticarətdə iqtisadi-riyazi hesablama metodlarının ən dəbdə olanlarından hesab edilir. Statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanın Türkiyə ilə idxal-ixracın reqresiya təhlili aparılıb. Alınmış nəticələrə əsasən, Azərbaycanın Türkiyə ilə idxal-ixrac modeli qurulmuşdur. İqtisadiyyatın ölçüsünün göstəricisi kimi Türkiyənin ÜDM-nin həcmi (ABŞ dolları ilə), ixrac və idxal ölkələri arasındakı məsafə kimi isə paytaxtlar arasındakı məsafə götürülmüşdür. Tədqiqatlar zamanı tətbiq edilən “qravitasiya modeli” və çoxfaktorlu ekonometrik təhlil Türkiyə və Azərbaycan arasındakı ticarət dövriyyəsinin həcmi başqa makroiqtisadi indikatorlarla (ÜDM başda olmaqla) uyğun qiymətləndirmədə potensiala adekvat deyil. Ticarət və iqtisadi əlaqələrin tərəqqisi isə institusional və hüquqi təkmilləşdirmədə dayanıqlılıq tələb edir.

Açar sözlər: Qravitasiya, Ticarət, ÜDM

Giriş

Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduğu ilk illərdən türk iş adamları və Türkiyə dövləti ölkəmizlə iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr yaratmış, müxtəlif xarakterli investisiya layihələrini həyata keçirmiş, idxal-ixrac əməliyyatlarında aktiv fəaliyyət göstərmişlər. Dünyanın bir sıra ölkələrində, regionlarında baş verən iqtisadi böhranlar, çətinliklərə baxmayaraq Türkiyə-Azərbaycan strateji tərəfdaşlığı, iqtisadi münasibətləri inkişaf edir, türkiyəli investorlar Azərbaycan iqtisadiyyatının hər sahəsinə nüfuz etmək əzmindədirlər. Bu baxımdan iki ölkənin hökumətləri öz iqtisadi qanunvericiliklərində, əməkdaşlıq sazişlərində bu cür fəaliyyəti daha da stimullaşdırmaq üçün tələb olunan şərtləri nəzərə almalıdırlar. Investisiya və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi prosesi hər iki tərəfin üzərinə məsuliyyət qoyur. (Əhmədov N., Bakı: Elm, 2012, 345 s.)

“Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi münasibətlər və onların respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələr sistemində həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsinə təsiri hansı səviyyədədir?” sualına cavab məsələnin təcrübi aspektlərinə əsaslanmalıdır. Azərbaycan-Türkiyə arasında ticarət əlaqələri Yaxın Asiya və Avropa ölkələri ilə ticarət səviyyəsinə təsir edir. Məsələnin sistemli qoyuluşu və həll edilməsi Azərbaycan üçün həm bu regionda, həm də dünya miqyasında reallaşdırdığı xarici ticarət siyasətini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin 2013-cü ilə olan informasiyasına əsasən indiyə kimi 2 ölkə arasında 180-ə yaxın rəsmi sənəd imzalanmışdır. 2007-ci il noyabr ayının 6-da paytaxt Bakıda imzalanmış və 2008-ci ilin fevral ayında təsdiq olunmuş “AR və Türkiyə arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və icra planı” sənədi vacibdir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan yararlanmaqla Azərbaycan və Türkiyə arasındakı ticarət əlaqələri təhlil edilmişdir. SPSS proqramı vasitəsilə iki ölkə arasındakı idxal-ixracın reqressiya analizi həyata keçirilib. Tədqiqatın məqsədi iki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin potensialını aşkar etmək olmuşdur.

Analiz

Müasir təcrübədə bir sıra beynəlxalq ticarət modeli istifadə edilir. Bu modellər bir sıra amillərlə fərqlənir. Əsas fəqləndirici amil, fikrimizcə, əlaqələrin intensivliyi və komplekslilik səviyyəsi hesab edilə bilər. Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinin xarakterini nəzərə alaraq dissertasiya tədqiqatında biz xarici ticarətin qravitasiya modellərini tədqiq etməyi məqsədə müvafiq hesab etmişik. Ticarətə qravitasiya modeli əsasında yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, bir ölkənin digər ölkəyə ixracının həcmi bu ölkənin iqtisadi ölçülərinə mütənəsbdir. İxracı olan tələb və təklif düz, bu ölkələr arasında olan məsafə ilə tərs mütənəsbdir. Yəni əmtəə ilə ticarətin xərcləri tərəfdaşlar arasındakı məsafənin artmasından asılı ilə çoxalır. Qravitasiya modeli qarşılıqlı təsirin determinatlarını təhlil edən empirik ticarət modelləri sinfinə aid olunur.

Qeyd etmək vacibdir ki, mahiyyət etibarını ilə qravitasiya modeli nəzəri baxımdan D.Rikardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi və Hekşer-Ohlinin istehsal faktorları əsasında ticarət nəzəriyyəsinin ziddindədir. Təcrübələr göstərir ki, əslində Hekşer-Olin

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

nəzəriyyəsi, dünyada formalaşmış reallıqlara uyğun gəlmə baxımından xeyli geridə qalır. (Güven Ö., Alfa yaymları, 2017, 134 s.)

Cədvəl 1. Azərbaycan – Türkiyə arasında 2005-2017-ci illərdə idxal və ixracın ölçüsü və məsafəsindən asılılığı

İllər	Türkiyə GSYH (milyon dollar)	Azərbaycan ÜDM (milyon dollar)	İdxal	İxrac	Məsafə
2005	501416,3	13238,7	313.001,6	275.959,3	1883,8
2006	552487,2	20983,0	385.040,2	388.144,8	1883,8
2007	675770,2	33050,3	624.572,5	1.056.323,0	1883,8
2008	764335,7	48852,5	807.168,9	626.157,2	1883,8
2009	644640,0	44297,0	906.984,2	107.620,0	1883,8
2010	771901,7	52909,3	771.442,4	170.893,7	1883,8
2011	832523,5	65951,6	1.302.443,1	455.761,0	1883,8
2012	873982,1	69683,9	1.520.405,1	600.025,1	1883,8
2013	950579,3	74164,4	1.463.804,9	525.985,8	1883,8
2014	934185,9	75234,7	1.286.641,4	502.492,8	1883,8
2015	859796,6	52996,8	1.171.385,4	1.477.256,7	1883,8
2016	863721,7	37862,8	1.181.578,1	1.185.663,1	1883,8
2017	851549,2	40867,9	1.273.792,6	1.393.786,1	1883,8

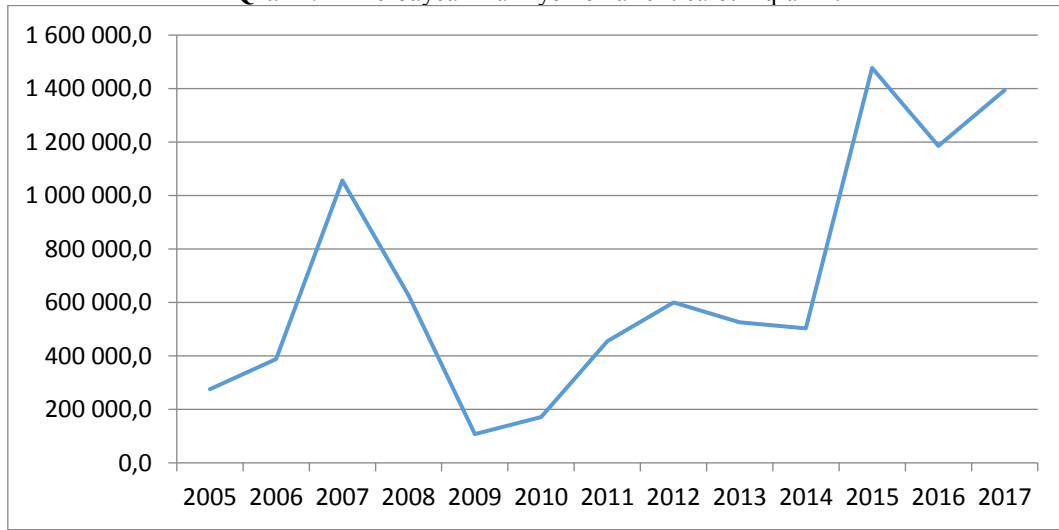
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook

Yuxarıda verilmiş cədvəldə 2005-2017-ci illərə aid Azərbaycan Respublikası və Türkiyənin Ümum Daxili Məhsul dataları, iki ölkənin paytaxtları arasındakı məsafə və Azərbaycan Respublikasının Türkiyəyə 2005-2017-ci illərdə ixrac və idxal nəticələri verilmişdir. Cədvələ baxdığımızda Türkiyədə Ümum Daxili Məhsul nəticələrində 2005-2014-cü illərdə davamlı olaraq bir artışı izlədikən, 2015-ci ildə azalmalar müşahidə olunmuşdur. Belə ki ÜDM 2005-ci ildə 501416.3 milyon dollar ikən 2014-cü ildə 432769.6 milyon dollar və ya %86.5 faiz artaraq 934185.9 milyon dollar olmuşdur. 2015-ci ildə isə 74389.3 milyon dollar azalaraq 859796.6 milyon dollar, 2017-ci ildə isə 851549.2 milyon dollar olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Ümum Daxili Məhsul nəticələrinə baxıldığında da eynilə 2005-2014-cü illərə qədər davamlı olaraq artım görülməkdədir. Belə ki 2005-ci ildə 13238.7 milyon manat ikən, 2014-cü ildə bu rəqəm 61996 milyon manat artaraq 75234.7 milyon manat olmuşdur. Ancaq 2015-ci ildə bir azalma müşahidə olunmuşdur. ÜDM nəticələri 2015-ci ildə 52996.8 milyon manat, 2016-ci ildə azalma davam edərək 37862.8 milyon manat olmuş, 2017-ci ildə artım olaraq 40867.9 milyon manat olmuşdur. Ümum daxil məhsulda müşahidə olunan artımlar ixrac dəyişənində də görülməkdədir. Belə ki 2005-ci ildə 313001.6 min manat ixrac olmuş ikən 2012-ci ilə qədər artım olmuş, 2012-ci ildə 1520405.1 min manat olmuşdur. 2012-ci

İldən sonrakı illərdə davamlı olaraq azalmalar olmuş, 2017-ci ilə gəlindiyində 1273792.6 min manat olmuşdur.

Qrafik. 1 Azərbaycan Türkiyə ilə xarici ticarətin qrafiki.

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt002_1.xls

Qrafikdən də görüldüyü kimi 2005-2007-ci illərdə artımlar olmuş ikən, 2009-cu ilə qədər azalmalar olmuş, 2010-cu ildən sonra artımlar davam etmişdir. Maksimum nöqtəyə 2015-ci ildə çatmışkən, minimum nöqtə isə 2008-ci ildə müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2. İdxalın Türkiyə iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafəsindən asılılığı

İL	ÜDM Əmsalı	Məsafə Əmsalı	Determinasyon Əmsalı
2005	1,6019	0,0062	0,85617
2006	1,4348	0,0048	0,80348
2007	1,0819	0,0031	0,69427
2008	0,9469	0,0023	0,59816
2009	0,7107	0,0028	0,57883
2010	1,0006	0,0024	0,54881
2011	0,6392	0,0014	0,17247
2012	0,5748	0,0012	0,20528
2013	0,6493	0,0012	0,64473
2014	0,7267	0,0014	0,29845
2015	0,7341	0,0016	0,83971

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2016	0,7309	0,0015	0,14282
2017	0,6685	0,0014	0,60573

Mənbə: Müəllifin SPSS proqramının köməyi ilə apardığı reqressiya analizi hesablamaları

Azərbaycanın Türkiyəyə olan idxal axının ölkələrin iqtisadiyyatın ölçüsündən və aralarındakı məsafədən asılı olaraq əldə edilmiş nəticələri təhlil edərkən məlum olur ki, idxal əməliyyatı, qravitasiya modelinin “əleyhinə” gedir. Ancaq 2008-ci və 2010-cu illərdə idxalın azalması ilə model özünü təsdiqləyir. Detreminasiya əmsalı isə kəmiyyətə (0,20528) zəif səviyyədə qalır.

Cədvəl 3. İxracın iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İL	ÜDM Əmsalı	Məsafə Əmsalı	Determinasyon Əmsalı
2005	0,0479	0,0068	0,00262
2006	0,0545	0,0048	0,05374
2007	0,0312	0,0017	0,19186
2008	0,0781	0,0038	0,14823
2009	0,4116	0,0175	0,16259
2010	0,3096	0,0112	0,42382
2011	0,1447	0,0041	0,74491
2012	0,1161	0,0031	0,77283
2013	0,1417	0,0035	0,74537
2014	0,1497	0,0037	0,63575
2015	0,0358	0,0012	0,70283
2016	0,0319	0,0015	0,72369
2017	0,0293	0,0013	0,16243

Mənbə: Müəllifin SPSS proqramının köməyi ilə apardığı reqressiya analizi hesablamaları

Tənlikdə ölkələr arasında məsafə əmsalın kiçilməsi onunla açıqlanır ki, AR ilə Türkiyə arasındakı qarşılıqlı ticarət əlaqəsində məsafə əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu çox güman ki, yüklərin daşınmasında xidmətlərin göstərilməsində məsrəflərin azalması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu onunla izah edilir ki, Azərbaycan Türkiyədən elə mallar idxal edir ki, daşınmasının dəyərindən asılı olmayaraq ona tələb vardır. İdxal edilən malların ucuzluğu daşınmanın xərcləri ilə bir-birini tarazlaşdırır. İxrac əməliyyatı 2011-2016-cı illərdə, qravitasiya modelinə tabe olur. Determinasiya əmsalı (0,05374-0,74537) parçasında dəyişir. 2008-ci ildə əlaqənin gücü zəif, 2015, 2016 və 2017-ci illərdə çox zəifdir.

Cədvəl 4. Ticarət dövriyyəsinin iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İL	UDM Əmsalı	Məsafə Əmsalı	Determinasyon Əmsalı
2005	1,1443	0,0031	0,25037
2006	1,3482	0,0024	0,24975

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2007	2,3713	0,0011	0,25632
2008	1,7626	0,0013	0,32201
2009	1,4727	0,0018	0,33264
2010	1,1424	0,0019	0,30159
2011	1,9568	0,0017	0,31847
2012	2,2471	0,0008	0,25135
2013	1,9417	0,0009	0,14327
2014	1,7724	0,0015	0,02078
2015	2,9016	0,0007	0,36853
2016	2,6256	0,0009	0,13059
2017	2,9891	0,0006	0,31375

Mənbə: Müəllifin SPSS proqramının köməyi ilə apardığı reqressiya analizi hesablamaları

AR-nın Türkiyə ilə olan idxal əməliyyatına qravitasiya modeli çərçivəsində nəzər saldıqda effektiv nəticələr əldə edilmir. Ticarət dövriyyəsi 2006-cı ildə idxal modelə pozitiv, 2011-ci ildə isə neqativ təsir göstərir. Determinasiya əmsalı (0,33264-0,36853) intervalında dəyişərək 2015-ci ildə yüksələrək maksimal qiymət alsa da, əlaqənin gücü zəif səviyyədə qalır.

Nəticə

Son illərdə iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələrin indiyə qədər analoqu olmayan yeni keyfiyyətdə və yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyduğunu bu tədqiqatın bəlkə də ən mühüm nəticəsi kimi qeyd edilməlidir.

Türkiyənin Azərbaycan üçün əsas ticarət partnyoruna çevrilməsi, habelə qarşılıqlı investisiya qoyuluşları bu yeni səviyyənin göstəricisidir. Lakin paralel olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, əlaqələrin indiki səviyyəsi mümkün potensialdan xeyli aşağıdır. Bunun üçün tədqiqat zamanı işdə verilmiş cədvəllərə və burada verilmiş əmtəə qruplarına nəzər salmaq kifayətdir. Yüngül və yeyinti məhsullarının idxal və ixracında bu özünü daha qabanq göstərir. İki ölkə arasında qarşılıqlı ticarət mübadiləsinin obyektivi olan malların çeşidinin də azlığı narahatlıq doğurmaya bilməz. Azərbaycan Türkiyəyə cəmi 14 adda məhsul ixrac edir, Türkiyədən isə 85 adda mal idxal edir. Dissertasiya işinin II fəslində tərtib olunan cədvəllərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın xarici ölkələrdən idxal etdiyi məhsullar içərisində Türkiyə ikinci yerdə gedir. Bunun əksinə olaraq Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullarda Türkiyənin xüsusi çəkisi azdır və 50 ölkə içərisində 22-ci yeri tutur.

Ticarət dövriyyəsinin və qarşılıqlı investisiya qoyuluşu həcmnin də Azərbaycanın artan maliyyə imkanlarına və ya Türkiyənin texnoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun olduğunu söyləmək çətindir. Düzdür, son vaxtlar Azərbaycan Türkiyənin “Petitim” neft-kimya məhsulları istehsal edən şirkətini alması, onu idarəçiliyə götürməsi və 5 milyard dollar investisiya yatırması iki ölkə arasında investisiya əlaqələrinin genişlənməsindən xəbər verir. Lakin fikrimizcə, hər ilri ölkənin müasir və artan potensialı nəzərə alınmaqla investisiya imkanları yenidən dəyərləndirilməlidir.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın Türkiyə ilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün münasib ilkin imkanlara malikdir, ölkəmizin təbii ehtiyatları və mülayim təbii iqlim şəraiti, inkişaf etmiş sənayesi, müəyyən elmi-texniki potensialı, kifayət qədər ixtisaslı işçi qüvvəsi vardır. Ona görə də qarşı Türkiyə Respublikasına ixracatı artırmaq üçün bu ölkənin zəruri ehtiyacları öyrənilməlidir.

Ədəbiyyatlar

- Əhmədov N. Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və onun regional problemləri. Bakı: Elm, 2012, 345 s.; Güven Ö. İhracat və ihracatçının el kitabı. İstanbul: Alfa yayımları, 2017, 134 s.
Musayev C. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi münasibətlərinə strateji ortaqlıq aspektindən baxış, AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2017, № 3, s. 234-238

Azərbaycanda Dövlət İdarəçiliyində İkt-Dən İstifadə Edilməsi Nəticəsində Yaranan İmkanlar Və İqtisadi İnkişafa Qatqısı

Fuad MEHDİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fuadmehdiyev71@gmail.com

Xülasə

Müasirləşən dövrdə hər bir sahə yeniləndiyi kimi idarəetmə anlayışında yenilənməyə başlanmışdır. Artıq köhnə idarəetmə konsepsiyaları yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. 20-ci əsrin sonlarında inkişaf etməyə başlayan və gedərək vacib bir amilə çevrilən informasiya texnologiyaları idarəetmə sahəsində olan çətinlikləri aradan qaldıra biləcək özəlliklərə malik olan yeni bir anlayış kimi formalaşmağa başlamış və 20-ci əsrin sonlarına doğru idarəetmədə mühüm dəyişikliklər ortaya çıxmışdır. Ənənəvi idarəetmə öz yerini yeni idarəetmə olan “Elektron idarəetməyə” vermişdir.

İnformasiya texnologiyalarının kütləvi istifadə olunması yeni bir dövr olan “Elektron idarəetmə” erasının başlanmasına səbəb olmuşdur. Yeni idarəetmə yanaşması olan elektron idarəetmənin məqsədi: səmərəlilik və effektivliyi təmin etmək, daha yaxşı siyasi və inzibati quruluş yaratmaq, ənənəvi idarəetmədən daha şəffaf bir idarəetmə sistemi qurmaqdır. “Elektron hökumət” ənənəvi dövlət idarəetməsinə rəqib deyildir, sadəcə vətəndaşlara göstərilən dövlət xidmətlərinin yeni üsulla təqdim edilməsi formasıdır. Bürokratik maneələr tərəfindən səmərəsiz bir quruluşa çevrilən dövlət, informasiya texnologiyalarının köməyi ilə xidmətlərin elektron mühitdə təqdim etməklə daha səmərəli və effektiv bir dövlətə çevrilməkdədir. E-hökumət dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi prosesini yenidən qurmağı nəzərdə tutan yeni bir idarəetmə sistemidir. Azərbaycanda “elektron hökumət”in formalaşdırılması ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 2003-cü ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” adlı sərəncamı ilə başlanılmışdır. Dövlət ölkədəki ən böyük və ən güclü təşkilat olduğuna görə, onun təqdim etdiyi xidmətlərdə keyfiyyətli olmalıdır. Elektron hökumət dövlət və vətəndaşlar arasındakı informasiya axınının asan təmin edilməsi üçün fəaliyyət göstərən sistemdir. Dövlətlər elektron hökumət sistemi vasitəsi ilə daha sağlam bir quruluş quraraq səmərəli xidmətlər təqdim etməyə çalışırlar.

Açar sözlər: Elektron hökumət, Elektron mühit, İdarəetmə, İnformasiya texnologiyalar

Giriş

Qloballaşan, sürətlə dəyişən dünyada həyatın bütün sahələri dəyişdiyi kimi dövlət idarəetməsində dəyişir və inkişaf edir. Yaşadığımız dövr artıq informasiya cəmiyyəti adlanır. Artıq son illərdə gündəlik həyatımızın istənilən sahəsində informasiya texnologiyalarının istifadəsi yalnız fiziki şəxslərə təsir etmir həm də dövlət strukturlarında mühüm dəyişikliklər yaradır. Qoyulmuş problemlərin həllini düzgün, dəqiq araşdırmaq, problemi aradan qaldırmaq üçün bu texnologiyalardan istifadə etmək vacib hala gəlib çıxmışdır. Bu dəyişikliklər prosesində mürəkkəb və bürokratik dövlət quruluşu daha modern, sürətli, çevik və ən əsası şəffaf dövlət quruluşu ilə əvəz olunur. Müasir dövrdə demək olar ki, dünya ölkələrinin

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

gündəmində yeni dövlət idarəçiliyi anlayışı sürətli dəyişmə prosesindən keçir. Dövlət qurumları bu texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirdiyi xidmətlərin optimal hala gəlməsi, dövlət-vətəndaş əlaqələrinin daha da yaxşılaşması, demokratik bir dövlətin yaranması üçün səy göstərirlər.

Ölkəmizdə “Elektron hökumət” məfhumu birinci dəfə “Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün İKT sahəsi üzrə Strategiyada (2003-2012) yer almışdır. Bu Strategiyanın həyata keçirmək üçün 2004-cü il fevralın 20-də Rabitə Nazirliyi ləğv edilərək onun əsasında Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi Yaradılmışdır. Daha sonra strategiyanın tətbiq edilməsi üçün 2 proqram və bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Birinci proqram 2005-2008-ci illəri, ikinci proqram isə 2010-2012-ci illəri əhatə etmişdir. (Hesabat, 2014)

Azərbaycanda e-hökumət layihəsinin əsası Estoniyanın X-Road adlı sisteminin əsasında qurulmuşdur. “X-Road” sistemi əsasən dövlət qurumlarına məlumat mübadiləsi zamanı təhlükəsizliyi təmin edən mühit formalaşdırır. Yəni, bu sistem özü məlumat daşıyıcısı deyil, məlumatların təhlükəsiz mühitdə ötürülməsi infrastrukturudur. Layihənin yaradılmasında əsas məqsəd istifadəçilər və qurumlar arasında olan məsafəni azaltmaq və idarəetmə prosesində şəffaflığı təmin etməkdir. 2011-2012-ci illərdə elektron imza bazara buraxıldıqdan sonra elektron hökumət portalı işə başlamışdır. Portalda 2019-cü il üzrə isə 44-ü dövlət qurumu tərəfindən olmaqla 447 e-xidmət istifadəçilərə təqdim edilir. Azərbaycanda e-hökumətin və İKT sahəsinin mövcud durumunu qiymətləndirmək üçün bir sıra təşkilatların hesabat və indekslərindən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Cədvəl 1. 2018-ci il üzrə BMT-nin e-hökumətin inkişafı hesabatı

Country	Region	Sub-Region	DSI	HCI	TI	EGDI	EGDI Level	2018 Rank
Kazakhstan	Asia	Central Asia	0.8681	0.8388	1.1727	0.7501	Very High	70
Republic of Moldova	Europe	Eastern Europe	0.7908	0.7274	1.1387	0.6598	High	69
Azerbaijan	Asia	Western Asia	0.7282	0.7289	1.0862	0.6574	High	71
The former Yugoslav Republic of Macedonia	Europe	Southern Europe	0.7153	0.6904	1.1459	0.6212	High	72
Uzbekistan	Asia	Central Asia	0.7017	0.7195	1.1307	0.6201	High	87
Armenia	Asia	Western Asia	0.5825	0.7547	1.1460	0.5944	High	87
Kyrgyzstan	Asia	Central Asia	0.6458	0.7028	1.1410	0.5635	High	81
Mongolia	Asia	Eastern Asia	0.5872	0.7289	1.1302	0.5824	High	91
Bolivia (Plurinational State of)	Americas	South America	0.5625	0.7148	1.1348	0.5307	High	103
Paraguay	Americas	South America	0.5956	0.6781	1.1307	0.5255	High	108

Mənbə: BMT-nin 2018-ci il üzrə hesabatı
https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf

İKT-nin inkişafı indeksinə baxdıqda 2016-cı ildə Azərbaycan 60-cı sırada yer alıb, 2017-ci ildə isə Azərbaycan 176 ölkə içərisindən 5 pillə geriləyərək 65-ci sırada yer almışdır. (Cədvəl 2) Aşağıdakı cədvəldə 2017-ci il üzrə ölkələrin İKT inkişaf indeksi verilmişdir.

Cədvəl 2. 2017-ci il üzrə ölkələrin İKT-nin inkişaf indeksi

İKT 2017 Rank	Economy	İKT 2017 Value	İKT 2016 Rank	İKT 2016 Value	Rank Change
61	Montenegro	6.44	56	6.30	↓
62	Oman	6.43	64	6.14	↑
63	Malaysia	6.38	62	6.22	↓
64	Lebanon	6.30	65	6.09	↑
65	Azərbayjan	6.20	60	6.25	↓

Mənbə: <https://www.itu.int/net4/itu-d/idi/2017/index.html>

BMT-nin 2018-ci il üzrə ölkələrin e-hökumətin inkişaf hesabatına əsasən Azərbaycan 70-ci sırada yer almışdır. (Cədvəl 1)

E-hökumət modelinin əhəmiyyətinin ən çox müşahidə edildiyi sahələrdən biri də iqtisadiyyatdır. İqtisadi fəaliyyətlərin elektron mühitə daşınması nəticəsində iqtisadi sahədə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf baş verməkdədir. E-hökumət şirkətin və ya hər hansı bir qurumun səmərəliliyinə, məhsuldarlığına və xərclərin azalması istiqamətində aparılan strategiyasına müsbət yöndə təsir göstərir. E-hökumət sayəsində dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün xərclərə qənaət edərək, iqtisadi baxımından fayda əldə edəcəkdir. Xüsusilə qeyd edə bilərik ki, bu modelin tətbiqi nəticəsində fərdi sahibkarlar və şirkətlər kargüzarlıq adı altında bəzi fəaliyyətlərdən xilas olacaq və bu kimi əməliyyatları qısa zaman ərzində həll edəcəklər. İKT sahəsinin inkişafı nəticəsində dövlət qurumları fəaliyyətlərini daimi nəzarətdə saxlayacaq və sui-istifadə hallarının qarşısı alınacaqdır.

İqtisadi fəaliyyətlərin virtual mühitə keçməsi nəticəsində “e-ticarət” anlayışında inkişaf etməyə başladı. Şirkətlərin satış işlərindən başlayıb gömrük işlərinə qədər olan fəaliyyətlərinin elektron mühitə daşınması sayəsində şirkətə mane olan əngəllər aradan qalxmaqdadır.

İstər dövlət, istərsə də şirkətlərin elektron mühitədə fəaliyyət göstərməsinin məqsədi həm maliyyə cəhətdən, həm də fəallıq və səmərəlilik cəhətdən inkişafı təmin etməkdir. E-hökumət modelinin tətbiq olunması ilə, dövlətin iqtisadi baxımdan boynuna götürdüyü yoxlama, nəzarət, vergi ödənişlərinə nəzarət kimi işlərin görülməsi asanlaşacaqdır.

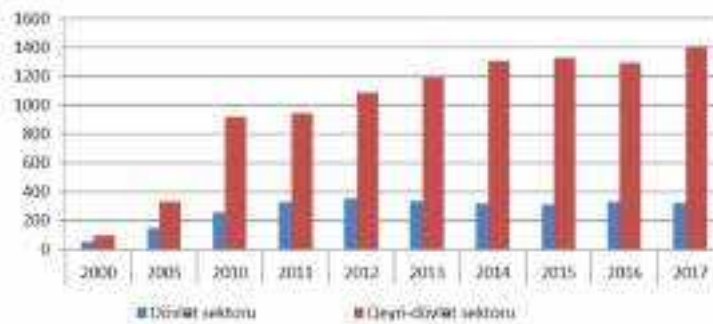
İqtisadi sabitlik təmin edən amil baxımından e-dövlət modeli məşğulluq və əmək baxımından müxtəlif təsirlər göstərir. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində insan gücünə olan tələbatın azalacağı fikri həmişə müzakirə edilirdi. (Kırçova, 2003, s. 113) Texnologiyanın inkişafı ilk mərhələlərdə məşğulluğun azalacağına təsir göstərsə də, sonrakı mərhələlərdə yeni iş növləri, yeni peşə sahələrinin yaranmasına şərait yaradacaqdır. E-hökumət modelinin tətbiqi fiziki gücün deyil, beyin gücünün inkişafını sürətləndirəcəkdir.

Dövlət qurumlarının elektron formada xidmət göstərməyə başlaması nəticəsində iqtisadi bürokratiyanın azalacağı və digər dövlətlərin sahibkarları ölkəyə sərmayə qoyuluşunu artıracaqdır. Xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına yatırdığı investisiyalar ümumilikdə iqtisadi inkişafa şərait yaradacaqdır. Son illərdə görmək olar ki, İKT sektoru iqtisadiyyatın əsas və sürətlə inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. 2003-2013-cü illər üzrə baxdıqda, sektorun həcmnin 10 il ərzində təqribən 20-25% illik artıb və 2,0 milyard dollara çatmış, ÜDM-də payı 2%-ə, qeyri-neft ÜDM-də isə payı 3%-ə yüksəlmişdir. Sektora investisiya qoyuluşu təxminən 3,0 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bunun da 72%-i yerli biznes strukturları və xarici investorlar tərəfindən yatırılmışdır. (Ramazanov, 2017, s. 37)

Aşağıda verilən qrafikdə illər üzrə İKT sahəsindən gələn gəlir verilmişdir.

Qrafik 1: İnformasiya və rabitə xidmətlərindən əldə olunan gəlir

İnformasiya və rabitə xidmətlərindən əldə olunan gəlir, milyon manat
Income from information and communication services, million manats

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/communication_2018.zip

Statistika komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən, görmək olar ki, 2018-ci ildə yanvar və sentyabr ayları ərzində İKT müəssisələri tərəfindən 1357 milyon manat dəyərində xidmətlər göstərilmişdir ki, bunun da 73%-i vətəndaşlar tərəfindən istehlak olunub. 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisə etdikdə isə, xidmətlərin dəyərinin 8% artdığını və bu sahədən əldə olunan gəlirin 82%-nin qeyri-dövlət neft sektorunun payına düşdüyünü görə bilərik.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2018-ci il martın 14-də “Elektron Hökumət İnkişaf Mərkəzi” adlı publik hüquqi şəxsinin yaradılması üçün 1885 nömrəli fərman vermişdir və bu təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd e-xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, informasiya sistemlərinin daha yaxşı idarə olunması və bununla əlaqədar prinsip və standartların hazırlanmasıdır. (<http://digital.gov.az/az/page/haqqimizda>)

Hal-hazırda “Elektron Hökumət İnkişaf Mərkəzi” e-hökumət portalı, Asan viza, Asan Wi-fi, Asan Ödəniş və Asan Finans kimi bir sıra layihələri həyata keçirməkdədir. “ASAN viza” layihəsinin əsas missiyası ölkəmizə səyahət etmək istəyənlər üçün viza təqdim edilməsi prosesinin asanlaşdırılmasıdır. Bu layihə vizaların təqdim edilməsi prosesini 2 üsulla təqdim etməyə şərait yaradır. (<http://digital.gov.az/az/projects/asan-viza>)

- ✓ www.evisa.gov.az saytı vasitəsi ilə elektron şəkildə vizaların təqdim edilməsini təmin edir.
- ✓ Ölkəmizdə olan Beynəlxalq Hava Limanlarında vizaların təqdim edilməsi həyata keçirilir.

“ASAN Finans” layihəsinin həyata keçirilməsində əsas məqsədi maliyyə təşkilatlarının məlumatları rahat əldə etmək məqsədi ilə EHİM tərəfindən yaradılmışdır. Bu layihə nəticəsində artıq vətəndaşlar istədikləri zaman və məkanda bankda getmədən bank hesabı açmağa və kredit üçün müraciət edə bilər.

“ASAN Pay” layihəsinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd müxtəlif növ ödənişlərin, kommunal, müxtəlif cərimə və s. kimi ödənişlərin sadə, güvənli və ən əsas rahat şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir və <http://www.asanpay.az> portalı vasitəsilə həyata keçirilir. Portal vasitəsilə 219 qurumun ödənişini həyata keçirmək mümkündür.

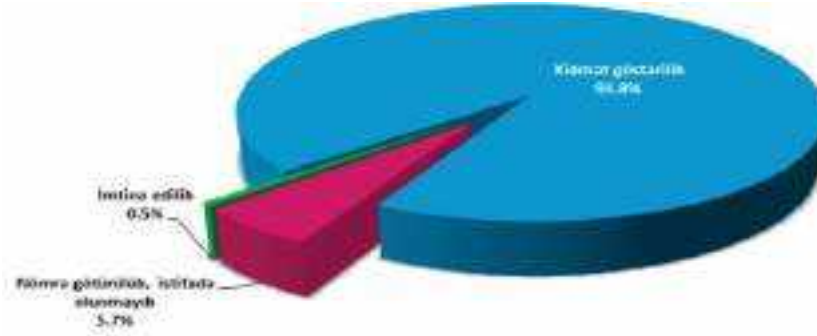
“ASAN Wi-fi” layihəsinin məqsədi isə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində istifadəçiləri yüksək sürətli və ödənişsiz internetlə təmin etməkdir.

Ölkəmizdə idarəetmə sferasında digər yeni bir uğurlu layihə isə “ASAN Xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyətə başlaması oldu. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2012-ci ildə verdiyi 685 nömrəli fərmana əsasən “ASAN xidmət” mərkəzi yaradıldı. Bu qurumun başlıca hədəfi müasir IT vasitələrinin köməyi ilə əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu mərkəzlərdə şəffaflığın təmin edilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarətin mövcud olması və ən əsas keyfiyyətli xidmətlər təqdim etmək üçün yüksək texnologiyaların köməyi ilə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilmişdir. Yeni yaranmağına baxmayaraq qısa vaxt ərzində “ASAN Xidmət” Azərbaycan brendinə çevrilmişdir. Hal-hazırda 5-i paytaxtda yerləşməklə, ümumilikdə 15 mərkəz fəaliyyət göstərməkdədir. (<https://asan.gov.az/az/about>, 2019)

Aşağıdakı qrafikə əsasən 2018-ci ildə “ASAN xidmət” mərkəzlərinə 7 milyona yaxın vətəndaş müraciət etmiş, onlardan 6.6 milyona yaxın vətəndaşa xidmət göstərilmiş, 35 minə yaxın vətəndaş işə müraciətdən imtina etmiş və 400 min nəfərə yaxın növbə tutmalarına baxmayaraq mərkəzləri tərk etmişdir”. (<http://www.vxside.gov.az/media/shares/12compressed.pdf>)

Qrafik 2. 2018-ci il üzrə Asan Xidmət mərkəzlərində müraciətlərin statistikasını

Mənbə: HESABAT 2018, <http://www.vxside.gov.az/media/shares/12compressed.pdf>

Qeyd etmək olar ki, İKT vasitələrindən istifadə olunması nəticəsində demokratiyanın formalaşması və inkişafı üçün yeni bir mühitin yaranmasına və kütləvi şüurun demokratikləşməsinə nail olunur. (Mehdiyev R, 2008)

“Azərbaycan 2020-ci il: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasına görə dövlət e-hökumət layihəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra vəzifələr müəyyən olunmuşdur. Dövlət strukturlarında İKT vasitələrini genişləndirmək, dövlət strukturları arasındakı məlumat mübadiləsinin güvənli mühitdə aparılması üçün vahid infrastruktur qurmaq, informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələləri həll etmək, həmçinin, e-xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, İKT üzrə kadr hazırlığının gücləndirilməsi kimi vəzifələr konsepsiyada yer almışdır.

Metod

Məqalədə əsasən statistik metoddan istifadə olunmuşdur. Statistik metoda uyğun olaraq həm yerli, həm də xarici hesabatların statistik məlumatları məqalədə istifadə əks olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektini kimi Elektron Hökumət portal, Asan xidmət mərkəzləri, Nəqliyyat və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi kimi qurumlar çıxış edir. Məqalədə, həmçinin həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elmi məqalələrdən, internet resurslarından, müxtəlif

təbiiqi proqramlardan, o cümlədən müxtəlif dövlət orqanlarının saytlarından, məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

Məqalədə analiz medodlarında uyğun olaraq SWOT təhlili aparılmış və nəticəsi cədvəl 2-də əks olunmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə SWOT analizi aparılaraq e-hökumətin güclü və zəif tərəfləri, imkan və təhlükələri araşdırılmışdır. (Cədvəl 2)

Cədvəl 2: E-hökumətin SWOT analizi

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
1. Dövlət qurumları ilə bir pəncərə prinsipinə uyğun olaraq birgə fəaliyyət göstərir 2. Göstərdikləri xidmətlərin əhəlinin gəlirinə uyğun olması 3. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına qatqısının olması	1. İxtisaslı kadrların azlığı 2. Maliyyə mənbələrinin azlığı 3. Cəmiyyətin hələdə adaptasiya olunmaması 4. Ölkədə İKT-nin mövcud durumunun aşağı olması
İmkanlar	Təhlükələr
1. Vaxta qənaət 2. Şəffaflığın təmin olunması 3. Xərclərin aşağı olması 4. Yüksək keyfiyyətli xidmətlər	1. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər 2. Kiber hücumlar 3. Təhlükəli sistem viruslarının mövcudluğu

Nəticə və Təkliflər

Son dövrlərdə İKT sahəsində baş verən inkişaf dünya ölkələrinin bu hadisələrə uyğunlaşması trend olmuşdur. Bu kimi dəyişmələr və inkişaf nəticəsində sənaye dövrü öz yerini informasiya cəmiyyətinə vermişdir. İnformasiya cəmiyyətinin mövcudluğu istifadəçilərə hər baxımdan rahatlığı təmin edən sistemdir. İKT sahəsində baş verən dəyişmələr və ölkələrində bu dəyişmələrə müvafiq olaraq inkişaf etməsi cəmiyyətində tələblərində dəyişmələrə səbəb olur. İKT vasitələrinin istifadə edildiyi ən əsas sahələrdən biri idarəetmədir. Dövlət qurumlarında bu yeniliklərdən istifadə edərək xidmət təqdim etmələri və vətəndaşların rahatlığını təmin etməyə, xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa və ən əsas idarəetmədə süni əngəlləri aradan qaldırmağa maraq göstərməkdədirlər. Sağlam bir e-hökumət modelinin tətbiq edilməsi nəticəsində dövlət idarəçiliyində şəffaflıq, hesabatlılıq, səmərəlilik, açıq dövlət, müasir dövlət və.s kimi anlayışları təmin ediləcəkdir. Qurumların e-mühitdə fəaliyyət göstərməsi

vətəndaşların zamandan və məkandan asılı olmayaraq bu xidmətlərdən asan və rahat şəkildə yararlanmağa şərait yaradır. Ənənəvi idarəetmədən fərqli olaraq, e-hökumət modelində dövlət qurumlarının vətəndaşlara olan münasibətləri müsbət yöndə dəyişməkdədir. Artıq vətəndaşları narahat edən bürokratik əngəllər aradan qalxmaqdadır. Kağız üzərində olan əməliyyatlar artıq elektron mühitdə baş verməkdədir.

Tarixə nəzərə salsaq Azərbaycan müstəqil olduğu illərdə dünyada İKT sahəsinin inkişafı eyni dövrlərə təsadüf edir. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan müstəqil olduğdan sonra dahada inkişaf etmək üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan açıq dövlət yaratmağı hədəf seçən bir dövlət olaraq, bu gün dünyada ortaya çıxan e-hökumət modelini dövlət idarəçiliyində həyata keçirmək marağındadır və buna müvafiq olaraq 2000-ci illərdən əvvəllərindən bu yana vacib işlər görülmüşdür. Müxtəlif dünya təşkilatlarının hesabat və indekslərinə baxdıqda Azərbaycan bu sahədə hər il dahada ön sıralara addımladığını görə bilərik. Bu modelin dahada inkişaf etməsi və səmərəli olması üçün aşağıdakı təkliflər verilə bilər.

- ✓ İxtisaslı kadrların sayını artırmaq üçün təhsil müəssisələrində bu sahəyə müvafiq kadrların hazırlanması.
- ✓ Dövlət işlərində çalışanların bu sahədə biliklərini artırmaq üçün e-hökumət-in nəzdində təhsil müəssisəsinin yaradılması və onların müasir İKT-ilə bağlı yenidən hazırlığının təmin olunması.
- ✓ E-hökumətin inkişafı ilə bağlı dövlətin bu sahəyə qoyulan investiyalarının miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq.
- ✓ Ölkəyə digər dövlətlərin investorlarını cəlb etmək üçün müəyyən proqram və strategiyaların işlənib hazırlanması
- ✓ Vətəndaşların e-xidmətlərlə bağlı məlumatlarını artırmaq üçün Tv və radiolarda müxtəlif məlumatverici reklamların yayımlanması
- ✓ İnformasiya cəmiyyəti mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün təhsil ocaqlarında bu sahədə olan biliklərin artırılması üçün “e-məktəb” layihəsinin həyata keçirilməsi

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi

Azərbaycanda elektron hökumət infrastrukturunun və elektron xidmətlərin monitorinqi və qiymətləndirməsi üzrə Hesabat, 2014, Bakı

İbrahim Kırçova, 2003, E-devlet uygulamaları ve ekonomiye etkileri

İsmayılov, G. (2010). İnformasiya İqtisadiyyatı, Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ramazanov, M . (2017). İnformasiya Sistemləri menecmenti, Bakı
<https://transparency.az> (2019)
<https://www.stat.gov.az> (2018)
<https://publicadministration.un.org> (2018)
<https://www.e-gov.az> (2019)
<https://data.e-gov.az> (2019)
<http://rabita.az> (2018)
<http://www.mincom.gov.az/az/> (2019)
digital.gov.az (2019)
<http://vxside.gov.az/az/page/hesabatlar> (2014)
<https://www.itu.int> (2017)

Müəssisə Fəaliyyətində Maliyyə Nəticələrindən İstifadənin Mövcud Vəziyyətinin Təhlili Və Qiymətləndirilməsi (“Azərsun Holding” Timsalında)

Gülzar ƏHƏDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gulnar_ehedova@bk.ru

Xülasə

Məqalədə “Azərsun Holding” şirkətinin timsalında müəssisələrin fəaliyyətində maliyyə nəticələrindən istifadənin mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilmiş, “Azərsun Holding”-in gəlirləri, xalis mənfəəti, xərclərinin əsas istiqamətləri, mal dövriyyəsinin həcmi bu şirkətin maliyyə hesabatındakı göstəricilər əsasında tədqiq edilmişdir. Maliyyə resursları, xüsusilə də müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin maliyyə resursları həmin müəssisə, idarə və təşkilatların uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Biznes fəaliyyəti və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq müəssisələrdə maliyyə menecmenti maliyyə anlayışından daha geniş kontekstdə təhlil olunur. Mürəkkəb bazar münasibətləri şəraitində hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məqsəd istehsal xərclərini azaldaraq daha çox mənfəət qazanmaqdır. Əldə olunmuş mənfəətin yüksək həcmi sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mövcud kapitallarını artırma, iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya siyasətini tətbiq edərək daha da mənfəət qazana bilərlər. Bu baxımdan müəssisənin idarə olunmasında maliyyə menecmenti, eləcə də xərclərin maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Maliyyə menecmenti özündə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə siyasətinin hazırlanmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərini, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin və onların funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatlarının tərtibini ehtiva edir.

Pul resurslarının səmərəli idarə edilməsi üsullarının tətbiqi müasir dövrün əsas tələblərindən hesab olunur. Əlavə olaraq, gələcək fəaliyyət nəticələrinə dair proqnozların verilməsi və xarakterik istehsal funksiyalarının həyata keçirilməsi də aktual məsələlərdəndir. Tədqiqatın nəticələri müəssisənin istehsalın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsində, müəssisənin perspektivlərinə təsir edən xarici və daxili təhdidlərə qarşı tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Gəlir, Xalis mənfəət, Xərclər, Maliyyə resursları, Maliyyə hesabatları

Giriş

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası özünün ikinci dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycana bir sıra xarici iş adamları axın etməyə, öz sahibkarlıq fəaliyyətlərini qurmağa başladılar. Həmin dövrdə yaranmış və bugünkü günümüzdə qədər öz nüfuzunu və bazarda mövqeyini qoruyub saxlamağı bacaran əsas müəssisələrdən biri də “Azərsun” ticarət müəssisəsidir.

“Azərsun Holding” regionda ən böyük satış şəbəkəsinə sahibdir. Şirkətlər qrupunun müəssisələrində istehsal edilən 1000-dən artıq növdə olan məhsulların satışı “San Fud Distribuşn” şirkəti tərəfindən baş tutur. Müəssisə həm də “Unilever” şirkətinin regional

distributorudur. Şirkət ölkəmizdə yerləşən otel, restoran və böyük sənaye istehsalçıları və ketrinqçiləri xammal və onlara özəl hazırlanmış məhsulların distribusiyasını da təmin edir (www.azersun.com).

Müəssisənin ticarət fəaliyyətindəki əsas məqsədi isə fəaliyyət göstərdiyi coğrafiyada müştərilərə məhsul və xidmətləri təklif edərək, tərəqqi etmiş potensialı və texniki infrastrukturunu ilə yeni normalar yaratmağa köklənmiş, sosial və ekoloji məsələlərdə məsuliyyətli, fərqliliklərə və düşüncəyə dəyər verməsiylə tanınan nüfuzlu və ədalətli bir təşkilat olmaqdır.

“Azərsun Holding”in uzunömürlü fəaliyyətinin əsasında dayanan digər bir amil isə onunla izah olunur ki, müəssisə əhaliyə xidmət edən və əhalinin tam mənafeyinə uyğunlaşdırılmış prinsipləri müəyyən etmiş və həmin prinsipləri əlində rəhbər tutaraq öz fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Həmin prinsiplərə misal olaraq keyfiyyət siyasəti prinsipini, məsuliyyət prinsipini, fəaliyyət prinsipini, düzgünlük və ədalət prinsiplərini, eləcə də müəssisənin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən əxlaq, inam kimi prinsipləri, müəssisənin kollektivinin şəxsi keyfiyyətlərinin yüksək olmasını sübuta yetirən qrup ruhu prinsipini, həmçinin də bütün işçilərin və istehlakçıların bərabər hüquqlara malik olmasını təmin edən bərabərlik prinsipini, müəssisənin ani qərarvermə qabiliyyətini xarakterizə edən çeviklik prinsipini, bir neçə müəssisə ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək imkanlarına malik olduğunu sübuta yetirən əməkdaşlıq prinsipini və digər prinsipləri misal göstərmək olar.

Müəssisənin həyata keçirmiş olduğu əsas prinsiplərdən biri də ədalətli rəqabət prinsipinin yerinə yetirilməsidir. Belə ki, bu gün müəssisənin bazarda öz rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması və eləcə də bazar payını qoruyub saxlamasında rəqabət siyasətinin düzgün yerinə yetirilməsi əsas şərtədir. Lakin “Azərsun Holding”in digər bir fərqli və üstün cəhəti onunla izah olunur ki, müəssisə rəqabəti də ədalətli şəkildə həyata keçirir. Bazarın digər əməkdaşlarına hörmət edir və öz qiymət və keyfiyyət kriteriyaları ilə rəqiblərini tam ədalətli şəkildə məğlub edir.

Metod

Müəssisənin hesabat dövründəki fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə nəticəsi (mənfəət, zərər) onun xüsusi kapitalının artma və ya azalma həcmi ilə müəyyən olunur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində xüsusi kapitalın artması mənfəət və zərəre uyğunlaşır. Maliyyə nəticəsi hesabat işinin əvvəlindən sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Müəssisələr hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticəsini müəyyən edir. Bu səbəbdən də onun düzgün

hesablanması, idarəedilməsi mütləq şərtidir. Müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətinin işlənilməsinin əsas məqsədi isə müəssisənin strateji və taktiki məqsədlərə çatmasına yönəldilən maliyyənin səmərəli idarə olunması sisteminin qurulmasıdır. Tədqiqatın obyektində Azərbaycanda uğurla fəaliyyət göstərən şirkətlərdən biri olan “Azərsun Holding” çıxış edir.

“Azərsun Holding” şirkətinin təmsalında müəssisələrin fəaliyyətində maliyyə nəticələrindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi istiqamətində tədqiqatın metodologiyası sistemli yanaşma prinsipi əsasında qurulmuşdur. Bundan başqa tədqiqat iki istiqamətdə: ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə doğru aparılmışdır. Tədqiqat zamanı maliyyə münasibətləri sahəsində iqtisadi analizlə müxtəlif metodlarından, iqtisadi-statistik metodlardan, müşahidə metodundan, müqayisəli və məntiqi təhlil metodundan, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

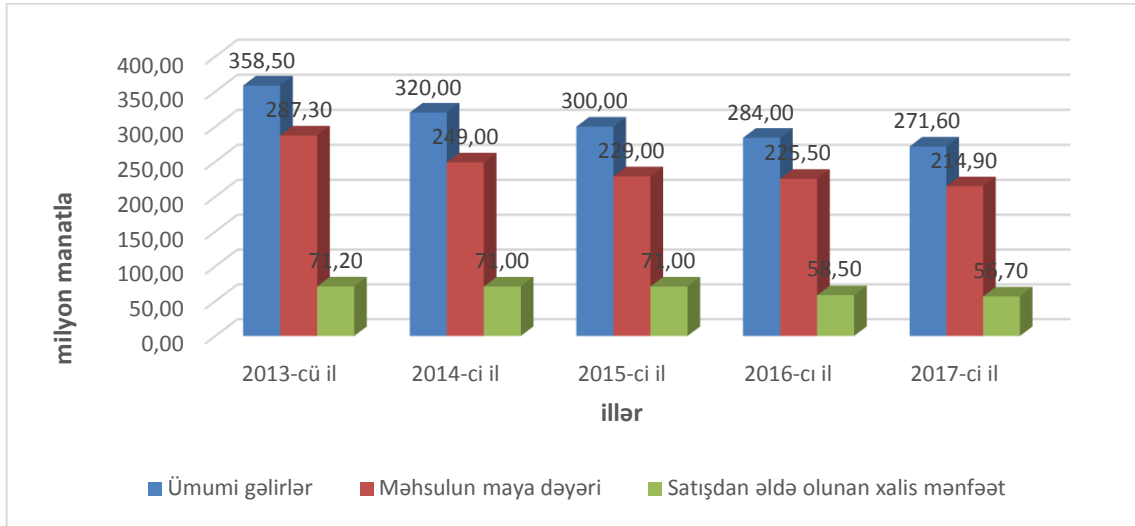
“Azərsun Holding”in regionda qısamüddətdə nüfuz qazanmasının səbəblərini müxtəlif meyarlar əsasında təhlil edə bilərik. Həmin əsas xarakterik xüsusiyyətlərə, meyarlara aşağıdakıları aid etmək olar (Məmmədov E.Y., 2014: s.243):

- xidmət səviyyəsinin üstünlüyü;
- əhali tələbatının öyrənilməsi və bu tələbatın ödənilməsi istiqamətində məhsul istehsalı;
- istehsal olunmuş məhsullar üzərində qiymət siyasəti
- məhsulların yüksək keyfiyyətli olması;
- müəssisənin uğurla davam etdirilən missiyasının mövcudluğu;
- müəssisənin konkret prinsiplərinin olması;
- müəssisənin əhaliyə xidmət edən dəyərlərinin, prinsiplərinin olması.

“Azərsun Holding”də maliyyə nəticələrindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə bu müəssisənin son 5 ildəki fəaliyyətini əks etdirən maliyyə hesabatına nəzər salmaq məqsəduyğun olar. Bunun üçün aşağıdakı qrafiki əhatəli təhlil edək.

Qrafik 1: “Azərsun Holdingq”in son 5 il üzrə gəlirlərini və xalis mənfəətini əks etdirən maliyyə hesabatı

Mənbə: www.azersun.com

Qrafikdən görüldüyü kimi, 2013-cü ildə müəssisənin gəlirlərinin səviyyəsi 358.50 milyon manat, məhsulun maya dəyəri isə 287.30 milyon manat səviyyəsində olmuşdur.

Həmin il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti 71.20 milyon manat olmuşdur. 2014-cü ildə isə ümumi gəlirlər bir qədər azalmışdır. Belə ki, ümumi gəlirlərin səviyyəsi 2014-cü il üzrə 320.00 milyon manat olmuşdur. Məhsulun maya dəyərində də azalma müşahidə olunaraq 249.00 milyon manat təşkil etmişdir. 2014-cü il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti 71.00 milyon manat olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, müəssisənin gəlirləri aşağı düşsə belə müəssisə məhsulun maya dəyərini azaltmağı bacarıb və bunun nəticəsində isə ümumi xalis mənfəət dəyişməz 71.00 milyon manat səviyyəsində qalmışdır. Buradan məlumdur ki, eyni vəziyyət 2015-ci il üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, gəlirlərin ümumi səviyyəsi azalmış və 300.00 milyon manat səviyyəsində müəyyən olunmuşdur. Bunu görə müəssisə rəhbərliyi məhsulun istehsalına çəkilən istehsal xərclərini mümkün qədər azaldaraq xalis mənfəəti qorumağa çalışmışlar ki, bu da kifayət qədər uğurlu alınmışdır. Belə ki, 2015-ci il üzrə müəssisənin ümumi gəlirləri 300.00 milyon manat, məhsulun maya dəyəri isə 229.00 milyon manat olmuşdur. Nəticədə ümumi xalis mənfəət öz əvvəlki səviyyəsini qoruyaraq 71.00 milyon manat səviyyəsində ölçülmüşdür. 2016-cı il üzrə isə gəlirlərin səviyyəsi bir qədər də azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə müəssisənin ümumi gəlirlərinin həcmi 284.00 milyon manat təşkil etmişdir. Məhsulun maya dəyəri isə 225.50 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. 2016-cı il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti isə 58.50 milyon manat həcmində olmuşdur. Bu isə onu deyir ki, 2016-cı ildə son illər ərzində ilk dəfə olaraq müəssisənin xalis mənfəətində azalma baş vermişdir. Bundan əlavə isə müəssisənin gəlirləri azalmış, azalmış gəlirə əsasən müəssisə məhsulun maya dəyərini mümkün

qədər azaltmağa çalışmış, lakin nəyinki xalis mənfəətdə artıma nail olunmamış, eyni zamanda da əvvəlki göstəricini də qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə ki, 2015-ci il ilə müqayisədə müəssisənin xalis mənfəəti 12.50 milyon manat azalmışdır. Müəssisə rəhbərliyinin məlumatına əsasən 2016-cı ildə və ondan sonrakı 2017-ci ildə gəlirlərin azalmasının əsas səbəbi məhz ölkəmizdə son illərdə baş verən devalvasiya siyasəti olmuşdur. 2017-ci ildə isə müəssisənin ümumi gəlirləri bir qədər də azalmışdır. Belə ki, təhlil etdiyimiz 2017-ci ildə “Azərsun Holding”-in ümumi gəlirlərinin səviyyəsi 271.60 milyon manata bərabər olmuşdur. Ötən ildə müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların ümumi maya dəyəri isə 214.90 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da nəticəsində müəssisənin xalis mənfəəti 56.70 milyon manat olmuşdur. Son 5 ilin tədqiqi artıq müəssisənin qarşısında ciddi addımlar atılmalı olduğunu göstərir. Son 5 ilin ilk 3 ili ərzində müəssisə məhsulun maya dəyərini azaltmaqla mövcud gəlir azalmasını kompensasiya edərək xalis mənfəəti qoruyub saxlaya bilməmişdir. Lakin son iki ilin göstəricilərinə əsasən isə ümumi gəlirlər azalmış, məhsulun maya dəyəri də aşağı düşmüşdür. Lakin xalis mənfəəti qorumaq mümkün olmamışdır.

“Azərsun Holding” üçün malların ilk növbədə tez dəyişdirilməsi əlverişlidir. Hər bir yenilik rəqiblərə bir zərbədir. Bunun üçün azad güc, işçi ştatı, çox iri reklam büdcəsi vacibdir. Texniki proqres və alıcıların daha geniş çeşidə sahib olmağa çalışmaları əmtəələri kiçik partiyalarla maksimum fərqliliklə istehsal edilməsinin vacibliyini gündəmə gətirdi.

Cədvəl 1: Daxili bazarda Azərsun Holdingin gəlirlərinin faktorlu təhlili

Göstəricilər	Daxili bazar		
	2014	2015	Kənarlaşma
Çay məhsulları			
Məhsulun reallaşması, həcmi, ədəd	45000	48000	+3000
Satış qiyməti, min manat	2,20	3,20	+1
Maya dəyəri	1,60	1,80	+20
Gəlir			
Məhsulun reallaşması həcmi	44300	520	+7700
Satış qiyməti	3,20	3,50	+30
Maya dəyəri	2,15	2,30	+15
Gəlir, min manat	4,800	5,600	+0,800
Məhsul			
Satış həcmi, ədədlə	43000	52000	+500
Məhsulun satış həcmi	600	685	+89
Maya dəyəri	451	505	+54
Gəlir			
Məhsul			
Satış həcmi	46500	48000	+1500
Satış qiyməti	503	520	+17

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Maya dəyəri	4790	4,848	+0,059
-------------	------	-------	--------

Mənbə: www.azersun.com

İndi isə “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin əmtəə növləri üzrə mal dövriyyəsinin həcmi təhlil edək. Tədqiqatımızı cədvəllər üzərində əsaslandıraraq.

Cədvəl 2: “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin son 4 il ərzində mal dövriyyəsinin həcmi min manatla

İllər	2014	2015	2016	2017
Kənd təsərrüfatı məhsulları	46300	45200	44300	42100
Konservləşdirilmiş məhsullar	27600	25400	22900	22800
Süd məhsulları	31500	30200	29300	28500
Şəkər	28700	26400	24600	24100
Duz	17100	15400	14600	14300
Çay	24870	22600	20700	19400
Bitki yağları	22600	21100	19500	19200
Kərə və spred yağları	34500	32000	30500	29700
Mayonez və ketchup	29600	27850	25750	24700
Şokolad	32430	31450	30350	26400
Kağız məhsullar	24800	22400	21500	20400
Cəmi:	320000	300000	284000	271600

Mənbə: www.azersun.az

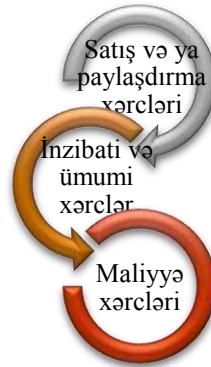
Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, “Azərsun Holding”-in mal dövriyyəsinin həcmi kifayət qədər zəngindir və bu mal dövriyyəsi eyni zamanda da xarici ölkələrə də ixrac edilə bilmək imkanlarına malikdir. Lakin aydın olur ki, son illər ərzində haqqında danışdığımız ticarət müəssisəsinin ümumi gəlirlərinin həcmi, eyni zamanda da mal dövriyyəsinin həcmində azalma olmuşdur. Qrafik 1-in təhlilini verən zaman da qeyd etdik ki, son dövrlərdə mal dövriyyəsi azalsa da müəssisə müəyyən strateji addımlar ataraq, o cümlədən də məhsulun istehsalına sərf olunan zəruri istehsal xərclərini azaldaraq mövcud xalis mənfəət səviyyəsini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Lakin son iki ilin statistik rəqəmləri onu deməyə imkan verir ki, artıq məhsulun istehsalına sərf olunan zəruri istehsal xərclərinin azaldılması belə mənfəətin azaldılmasının qarşısını almır, başqa sözlə desək, mal dövriyyəsinin həcmi azalmasını və yaxud da müəssisənin ümumi gəlirlərinin azalmasını kompensasiya etmir.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin əhatəli təhlilindən məlum olur ki, müəssisənin davamlı fəaliyyətini təmin etmək üçün xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, eləcə də həmin xərclərin idarə edilməsi məsələsi kifayət qədər aktualıq daşıyır (Трубочкина М.И., 2015: s.76). Hər bir müəssisənin idarə olunmasında ən zəruri məsələlərdən biri müəssisələrin xərclərinin düzgün hesablanmasıdır. Müəssisələrin xərc istiqamətlərinin əsasında isə satış və

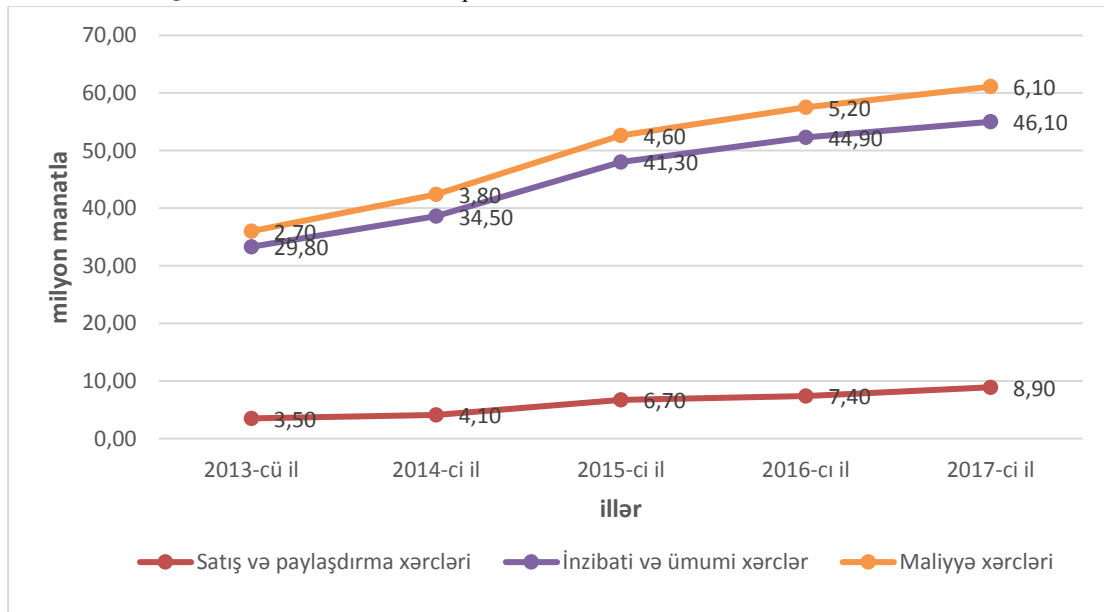
paylaşdırma xərcləri, inzibati və ümumi xərclər, eləcə də maliyyə xərcləri xüsusilə əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan da təhlil etdiyimiz “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsi də istisnaqlıq təşkil etmir. Tədqiqat predmetimiz olan “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin əsas xərc istiqamətləri aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 1: “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin əsas xərc istiqamətləri

Sxemdən göründüyü kimi, haqqında danışdığımız “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin əsas xərc istiqamətləri məhz, inzibati və ümumi xərclər, eləcə də maliyyə xərcləri və satış və paylaşdırma ilə əlaqədar yaranmış xərclərdir. İndi isə həmin xərclərin mahiyyətinin və eləcə də həcmnin təhlili istiqamətində tədqiqatımızı davam etdirək.

Qrafik 2: “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin son 5 il ərzində xərclərinin həcmi

Mənbə: www.azersun.az

Qrafik 2-dən görüldüyü kimi “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin xərc istiqamətləri içərisində aparıcı yeri məhz inzibati və ümumi xərclər tutur. Belə ki, 2017-ci ilin statistik rəqəmlərinə əsasən deyə bilərik ki, müəssisənin inzibati və ümumi xərclərinin həcmi 46.10 milyon manat olmuşdur ki, bu da kifayət qədər böyük rəqəm deməkdir. Haqqında danışdığımız ticarət müəssisəsinin inzibati və ümumi xərclərinin əsasında isə işçilərin əmək haqqı, idarəetmə xərcləri, sair xərclər və s. dayanır. Cədvəl 2-nin təhlilindən aydın olur ki, son 5 ildə hər bir xərc istiqaməti üzrə ümumi həcm kifayət qədər artmışdır. Belə ki, əgər 2013-cü ildə müəssisənin satış və paylaşdırma xərcləri 3.50 milyon manat təşkil edirdisə, bu rəqəm 2017-ci ilə qədər hər il öz səviyyəsini artıraraq 2017-ci ildə 8.90 milyon manat olmuşdur. Satış xərclərinin əsasında isə satışla əlaqədar göstərilən əlavə xidmətlərə görə yaranmış xərclər, eyni zamanda da marketing siyasətinin həyata keçirilməsi xərcləri və reklam xərcləri dayanır.

Haqqında danışdığımız ticarət müəssisəsinin xərc istiqamətlərinin əsasında məhz inzibati və ümumi xərclər dayanır ki, bu xərclər də kifayət qədər iri rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur. Cədvəl 2-nin əhatəli təhlilindən məlum olur ki, bu xərc göstəricisi də digərlərində olduğu kimi 2013-cü ildən 2017-ci ilə qədər olan hər bir il ərzində öz mövcud səviyyəsini artırmışdır. Belə ki, əgər 2013-cü ildə müəssisənin inzibati və təsərrüfat xərclərinin ümumi həcmi 29.80 milyon manat olmuşdursa, 2017-ci ilə qədər bu mövcud səviyyə hər il artmış, 2017-ci ildə isə 46.10 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır.

Buradan məlum olur ki, “Azərsun Holding” ticarət müəssisəsinin əsas xərc istiqamətlərindən biri də maliyyə xərcləridir. Həmin xərclərin təhlilindən məlum olur ki, digər xərc istiqamətlərində olduğu kimi maliyyə xərcləri də son 5 il ərzində öz mövcud səviyyəsini artırmışdır. 2013-cü ildə haqqında danışdığımız ticarət müəssisəsinin maliyyə xərclərinin həcmi 2.70 milyon manat olmuşdursa, bu xərc istiqaməti də 2017-ci ilə qədərki müddətdə hər il öz səviyyəsini, həcmi artırmış, 2017-ci ildə isə daha böyük rəqəmlərlə 6.10 milyon manat səviyyəsində ifadə olunmuşdur.

Bu təhlilindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu xərclərin kəskin şəkildə böyüməsi müəssisənin ümumi xalis mənfəətin azaldılması ilə nəticələnəcək. Məhz bunun səbəbidir ki, son 2 il ərzində müəssisənin azalmış gəlirlərini məhsul istehsalına sərf edilən zəruri istehsal xərcləri azaltmaqla kompensasiya etmək mümkün olmur. Bu baxımdan da xərclərin idarə edilməsi prosesi kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ olaraq öz aktuallığını ortaya çıxartmaqdadır.

Nəticə və Təkliflər

Müəssisə rəhbərliyi pul və resursların hamısını səmərəli idarə etmək imkanına malikdir. Əlavə olaraq, daxili mənafeyi yerinə yetirmək və ona dair proqnozlar vermək xarakterik istehsal funksiyalarının keçirilməsinin, bunları qorumaq üçün tədbirlər həyata keçirmək funksiyalarına malikdir. Menecerlər istehsalın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər, müəssisənin perspektivlərinə təsir edən xarici və daxili mənşəli təzahürlər, təhdidlərə qarşı tədbirlər görməlidirlər.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi strategiyası bu fəaliyyət sferasında müasir elmi nailiyyətlərin səmərəli tətbiqini, ilk növbədə maliyyə bazarında əməliyyatların həyata keçirilməsinin müvafiq maliyyə alətlərinin seçilməsini nəzərdə tutur. Müasir maliyyə alətlərinin tərkibi uçot prinsipinə uyğun olaraq maliyyə aktivlərinə, maliyyə öhdəliklərinə, xüsusi kapital alətlərinə, törəmə maliyyə alətlərinə ayrılır (Ağamaliyev M.Q., Məmmədrzayev M.M., 2014: s.135). Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi strategiyasının hazırlanması prosesində maliyyə bazarında sövdələşmələr və əməliyyatların müasir növlərindən səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi ən çox onun təşkilati təminat sisteminin effektivliyi ilə müəyyən edilir. Maliyyə fəaliyyətinin təşkilati təminat sistemi strateji maliyyə qərarlarının hazırlanması, qəbulu və reallaşdırılmasını təmin edən və həmin qərarların nəticəsinə görə məsuliyyət daşıyan müəssisənin daxili funksional xidmət və bölmələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin məcmusunu ifadə edir. Maliyyə fəaliyyətinin təşkilati təminat sisteminin əsasını müəssisədə formalaşan maliyyə fəaliyyətini idarə edən struktur təşkil edir. Maliyyə menecmentinin təşkilati strukturunun formalaşması prosesində müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin miqyası və əsas formaları, maliyyə menecmentinin funksiyaları, regional diversifikasiya və digər amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində pul axınlarının effektiv idarə edilməsi maliyyə menecmentinin təşkilinin mühüm alətinə çevrilib, çünki müəssisə fəaliyyətinin yüksək son nəticələrinə nail olmağın əsas yollarını istehlak bazarında cəmləmişdir.

Dünya ölkələrinin maliyyənin idarəedilməsi sahəsindəki praktikasını göstərir ki, inflyasiya yüksək olduğu hallarda və iqtisadi böhranın hökm sürdüyü dövrdə müəssisələrdə maliyyə menecmentinin vahid strategiyasını hazırlamaq mümkün olmur. Bu zaman müəssisə, idarə və təşkilatların qarşıya qoyduğu əsas məqsəd mövcud kapitaldan səmərəli istifadə olunması və gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi sahəsində inkişaf konsepsiyasını tərtib etmək və həyata

keçirtməkdir. Əsas məqsədə çatmaq üçün müəssisə maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışır:

- Müəssisə, idarə və təşkilatın sərəncamında olan əmlakının ümumi dəyəri, quruluşu və formalaşma mənbəyinin qiymətləndirilməsini təmin etmək;
- Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin başlıca istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Maliyyə inventarlarını müəyyən edən əsas xarakterik göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların ödəmə qabiliyyətinin müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilməsini təmin etmək.

Ədəbiyyat

- Ağamalyev M.Q., Şükürov T.B. (2010). Ticarət müəssisəsinin iqtisadiyyatı, Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universitetinin dərsliyi, 324 s..
- Ağamalyev M.Q., Məmmədrzayev M.M. (2014). Kommersiya fəaliyyətinin təşkili, Bakı, 211 s.
- Məmmədov E.Y. (2014). Müasir şəraitdə istehlak malları bazarının formalaşması və inkişafı problemləri, Bakı, 325 s.
- Şəkərliyev A.Ş. (2013). Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti, onun inkişaf problemləri və perspektivləri. Məqalələr toplusu. s. 36-39
- H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. (2013) İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili, Bakı, Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, səh 32.
- Анализ финансовых результатов предприятия: учеб. пособие / Э. И. Крылов, В. М. Власова; ГУАП. — СПб., 2016, 256 с.
- Трубочкина М.И. (2015). Управление затратами предприятия, Москва, 340 с.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <http://www.stat.gov.az/>
- Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi [http:// economy.gov.az](http://economy.gov.az)
- Azərsun Holding www.azersun.com

Kiçik Və Orta Biznesdə Marketingin Rolu (Azərbaycan Timsalında)

Gülnar GÜLMƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulnar.gulmemmedli@mail.ru

Xülasə

Müasir şəraitdə müəssisə və təşkilatlar mövcud və potensial satış bazarlarının öyrənilməsi, istehlakçı tələbatının və rəqiblərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi lüzumunu daha tez-tez hiss edirlər ki, elə bu da “marketing” məfhumuna daxildir. Bəzən KOB fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlarda “biznes” və “sahibkarlıq” anlayışlarının qarışıq salınmasına rast gəldiyini deyə bilərik. İqtisad elmi nöqteyi-nəzərindən bu anlayışların fərqləndirilməsi zəruridir. Milli iqtisadiyyatda oynadığı rola nəzər salsaq, kiçik və orta biznes müəssisələri marketing tədqiqatları və tədbirləri sistemə ehtiyac duyurlar. Kiçik və orta müəssisələrin marketing fəaliyyəti rəqabət üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını əks etdirən amillər toplusu ilə müəyyənləşdirilir. Həmin amillər istehsal planlarının qurulması və öz məhsulunun bazara yeridilməsi, marketing strategiyasının və marketing tədbirləri toplusunun işlənilib hazırlanması prinsiplərinin əsasını təşkil edir.

Məqalədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrdə sorğu araşdırması aparılmışdır. Bu aparılan tədqiqat nəticəsində aşkarlanan problemlərə əsasən deyə bilərik ki, kiçik və orta sahibkarlıqda kifayət qədər böyük problemlər ortaya çıxmışdır və vaxtında həll yollarının tapılması zəruridir.

Açar sözlər : KOB , Sahibkarlıq , Marketing

Giriş

Yeni iqtisadi münasibətlərə keçid vəziyyətində mükəmməl bazar mühitinin yaradılmasının ən önəmli amillərindən biri sahibkarlığın formalaşdırılması və inkişafıdır. İstənilən sahibkar öz mənfəətini maksimuma çatdırmağa cəhd edir və onun maddi sərvəti işinin, yaxud firmasının gətirdiyi gəlirdən asılıdır. Özü üçün gəlir əldə edərək sahibkar cəmiyyətə zəruri olan mal və xidmətlər istehsal edir, sıfırdan bazarlar yaradır, yeni iş yerləri təqdim edir və mövcud olanları saxlayır, başqalarının yaratdığı mal və xidmətlərin istehlakçısı kimi çıxış edir və lazım olan vergilər ödəyir. Deməli, ölkədə yenilikçiliyi uğurla tətbiq edərək, gəlir əldə etməyə cəhd edən sahibkar nə qədər çox olarsa, cəmiyyətdə bir o qədər varlı olar.

Marketingə ayrı bir prizmadan yanaşıldıqda sahibkarlığa son istehlakçıların tələbinin və ehtiyaclarının dəyişməsinin fasiləsiz axtarışı və istehsalın innovasiya prosesinin təşkili və məhsulların paylanması yolu ilə tələbin təmin edilməsi prosesi kimi baxılır.

Marketingkonsepsiyasının, qiymətlərin, təşviqatın və planlaşdırmanın, mübadilə yaratmaq üçün fikir, mal və xidmətlərin paylanması prosesidir (Carson, 1990)

Ümumi olaraq marketinqin əsas prinsipləri böyük və kiçik müəssisələrə universal olaraq qəbul edilir (Siu and Kirby, 1998).

Kiçik və orta sahibkarlıqda marketinqin öyrənilməsi 20 ildən çoxdur ki, tədqiqatçılar üçün problemlə bir sahə kimi tanınmışdır (Kotler 1997)

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kiçik, orta və iri müəssisələri müəyən etmək üçün sabit və vahid meyar yoxdur. Bəzən sənayenin hər hansı bir sahəsində müəssisələrin miqyasında müəyyən dərəcədə müxtəliflik olur. KOB-u dəqiq təsnifləşdirmək üçün onların təşkilatı, hüquqi, sosial və iqtisadi aspektləri əhatə edən keyfiyyət xüsusiyyətlərini konkretləşdirmək lazım gəlir ki, bu da mürəkkəb və çətin məsələdir. Daha çox müəssisədə işləyən işçilərin sayına, əsas kapitalın dəyərində, satılacaq məhsulun dəyər ifadəsində həcmində, kapital qoyuluşu həcmində və s. göstəricilərə görə təsnifləşdirmədən istifadə olunur.

Sahibkarlıq nəzəriyyələrinin tədqiqi sahibkarlığın əhəmiyyətinin dərk edilməsinin əsasında mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının bölgüsü durduğu nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Müasir şəraitdə bu bölgü, xüsusi ilə aktualdır. Deməli, mülkiyyətçinin və təsərrüfatçı sahibkarların funksiyalarının bölgüsü kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf qanunauyğunluğunun xüsusiyyətidir.

Hər bir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət KOB üçün bir-birindən fərqli güzəştlər və imtiyazlar sistemi tətbiq edir. Bu imtiyazlar və güzəştlər sistemi əhalinin, xüsusən də onun maddi imkanı məhdud olan hissəsinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsində motivasiya yaratmaq məqsədi daşıyır. Kiçik və orta sahibkarlıq azad bazar iqtisadiyyatının ən önəmli elementlərindən biri olmaqla aşağıdakı mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

1. İqtisadiyyatın lazımı aktivliyini, istehsalın ixtisaslaşmasını və kooperativləşməsinə təmin edir ki, bu da iqtisadi səmərəliliyi şərtləndirir.
2. İstehsal sahələrindəki yaranmış zəiflikləri tez bir zamanda aradan qaldırır, elmi-texniki yenilikləri istehsalda daha tez tətbiq edir və çəkdiyi xərci qısa müddətdə çıxarır.
3. Bazar iqtisadiyyatı üçün lazımı rəqabət mühitini yaradır və antiinhişarçı rolunu oynayır, bazar konyukturasının dəyişilməsinə tez bir zamanda qarşılıq verir.
4. Elə sağlam və möhkəm işgüzarlıq mühiti yaradır ki, onsuz şəxsi marağa və istehsalçıların təşəbbüsünə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı mümkün deyil.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kiçik, orta və iri müəssisələri müəyən etmək üçün sabit və vahid meyar yoxdur. Bəzən sənayenin hər hansı bir sahəsində müəssisələrin miqyasında müəyyən dərəcədə müxtəliflik olur. KOB-u dəqiq təsnifləşdirmək üçün onların təşkilatı, hüquqi,

sosial və iqtisadi aspektləri əhatə edən keyfiyyət xüsusiyyətlərini konkretləşdirmək lazım gəlir ki, bu da mürəkkəb və çətin məsələdir. Daha çox müəssisədə işləyən işçilərin sayına, əsas kapitalın dəyərinə, satılacaq məhsulun dəyər ifadəsində həcminə, kapital qoyuluşu həcminə və s. göstəricilərə görə təsnifləşdirmədən istifadə olunur.

Azərbaycanda KOB-un və bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün güclü potensial və geniş imkanlar mövcuddur. Bunun üçün ümumi biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının daha uğurlu və effektiv təşkil edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yerli və xarici bazarlara çıxışının təşkil edilməsi, bacarıqlı və ixtisaslı işçi təminatının yaradılmasına atılmalı olan vacib addımlardandır.

Kiçik və orta müəssisələrin marketinq fəaliyyəti rəqabət üstünlüklərini və çətinliklərini əks etdirən amillər toplusu ilə müəyyənləşdirilir. Həmin amillər istehsal planlarının qurulması və öz məhsulunun bazara yeridilməsi, marketinq strategiyasının və marketinq tədbirləri toplusunun işlənilməsi hazırlanması prinsiplərinin əsasını təşkil edir.

Kiçik və orta müəssisələr arasında marketinq konsepsiyasının çox yayılmasının səbəblərindən biri marketinq tədbirləri kompleksinə edilən məsrəflərin çoxluğu ilə bağlıdır. Məşhur marketoloqlar işgüzar cəmiyyətin ən yüksək maaşlı kateqoriyalarına daxildirlər, marketinq üzrə ixtisaslaşan məşhur şirkətlərin büdcəsindən xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edə bilər. Əlbəttə, kiçik və orta biznes üçün bu kimi firmaların xidmətləri onların maliyyə imkanlarının həddlərindən kənarıdır. Kəskin rəqabət mübarizəsindən sağlam vəziyyətdə çıxmaq üçün KOB-lar dərk etməlidirlər ki, marketinq mənimsənilməsi vacib olan bir elmdir. (Ekber ve Ahmadov, 2017)

Metod

Tədqiqat işində KOB-da marketinqin rolunu müəyyənləşdirmək və aydınlaşdırmaq, daha faydalı və dəqiq informasiyalar əldə etmək məqsədilə seçilmiş tədqiqat obyektində anket-sorğu, iqtisadi təhlil metodlarından istifadə olunmaqla alınan nəticələrin analiz və sintez məqsədi güdülür. Tədqiqatın məqsədi isə kiçik və orta biznesdə yaranan problemlərinin aşkarlanması və marketinqin bu problemlərdə bir həll aləti kimi rolunu göstərməkdir.

Analiz

Marketinqə ayrı bir prizmadan yanaşıldıqda sahibkarlığa son istehlakçıların tələbinin və ehtiyaclarının dəyişməsinin fasiləsiz axtarışı və istehsalın innovasiya prosesinin təşkili və məhsulların paylanması yolu ilə tələbin təmin edilməsi prosesi kimi baxılır.

Marketinq istehlakçının tələbatının ödənilməsi dərəcəsindən asılı olan təşkilatın fəaliyyətinin səmərəsinə əsaslanan prinsiplər, dəyərlər və etiqadların məcmusudur. Kiçik və orta müəssisələr üçün seçilmiş seqmentdə alıcılıq qabiliyyətinə malik istehlakçının tələbatının qiymətləndirilməsi xüsusilə vacibdir, çünki bundan birbaşa təkcə mənfəətin məbləği deyil, həm də kiçik müəssisənin öz mövcudluğundan asılıdır.

Bazar münasibətlərinə keçid dövrünün son on ili sahibkarlığın strateji resurs, sabit iqtisadi inkişafın və ölkə əhalisinin maddi rifahının təmin edilməsinin daxili mənbəyi olduğunu müəyyən mənada isbatlamışdır. Demək olar ki, sahibkarlığın inkişafı bu və ya digər ölkədə sivilizasiyalı bazar münasibətlərinin səviyyəsi və vəziyyəti, ilk növbədə iqtisadiyyatda azad xüsusi sektor üçün zəruri şəraitin mövcud olması ilə müəyyən olunur. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti etibar olunan qanunların, tənzimləyici maliyyə-kredit, valyuta investisiya, vergi siyasətinin fəaliyyətini, iqtisadiyyatının strukturunun yenidən qurulmasını, bazar infrastrukturunun yaradılmasını və inkişafını tələb edir. Görünür ki, bunların formalaşdırılması nəinki onun inkişaf dinamikasını, həm də bazar iqtisadiyyatının ən uyğun imkanlarını müəyyən edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyasına görə aşağıdakı formaları var:

- a) mikro sahibkarlıq;
- b) kiçik sahibkarlıq;
- c) orta sahibkarlıq;
- d) iri sahibkarlıq.

Qrafik 1. Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyalar	İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik gəliri (ig) (min manat)
Mikro sahibkar	1-10	$ig \leq 200$
Kiçik sahibkar	11-50	$200 < ig \leq 3000$
Orta sahibkar	51-250	$3000 < ig \leq 30000$
İri sahibkar	251 və ondan yuxarı	$30000 < ig$

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi <http://www.e-qanun.az/framework/41048> 21.12.2018

Rəsmi statistik informasiyalara əsasən, 2018-cı il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkəmizdə qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin 12 faizini kiçik müəssisələr təşkil etməsinə baxmayaraq, onların ÜDM-də payı 4 faiz, məşğulluqda 6,3 faiz, məhsulun (xidmət) istehsalında isə 9,6 faiz olmuşdur. Buradan görünür ki, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin 99,2 faizini təşkil edən fərdi sahibkarların və kiçik müəssisələrin ÜDM-də payı çox azdır. Buna görə də, Azərbaycan iqtisadiyyatında – ÜDM-də, məşğulluqda və ölkəyə daxil olan xarici valyuta axımında KOB-un payı dəfələrlə çoxaldıla bilər. Bu prizmadan yanaşaraq müəyyən etmək olar ki, ölkənin gələcək inkişafında KOB-un payı son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda bu kimi problemlərlə əlaqədar olaraq tədqiqatlar və araşdırmalara üstünlük verilməmişdir. Buna görə də yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılması üçün heç bir tədbir görülməmişdir. Bu isə biznes mühitində müəyyən maneələr yaratmışdır.

Tədqiqatın aparılması üçün orta müəssisələrə uyğun araşdırmalardan daha dərin informasiya əldə olunması məqsədilə inşaat və tikinti sahəsinə üz tutulur və Azərbaycanda bu sahənin yetəri dərəcədə inkişaf etdiyi isə uzun illərdir göz qabağındadır. Araşdırma üçün uyğun görülən müəssisə isə “Universal Pro MMC”-dir.

Şirkət inşaat və tikinti materiallarının satışı və istehsalı ilə təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Tədqiqata başlamadan öncə respublikamızda tikinti və inşaat sektorunun hal-hazırda olan vəziyyətinə nəzər salmaq.

Məlum olduğu kimi, son illərdə ölkəmizdə böyük həcmli tikinti və infrastruktur layihələri həyata keçirilməkdədir. 2015-2017-ci illərdə ümumi tikinti işlərinin həcmi 2 dəfə artaraq 3,8 milyard manatdan 7,7 milyard manata çatmışdır. 2019-cu ilin yanvar-fevral aylarında tikinti müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilmiş inşaat işlərinin 60,0 faizini tikinti, yenidənqurma və genişləndirmə, 11,5 faizini əsaslı təmir, 9,0 faizini cari təmir, 19,5 faizini isə sair tikinti işləri təşkil etmişdir. 2019-cu il fevral ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi fəaliyyət və mülkiyyət növləri üzrə müddə ilə işləyən işçilərin sayı tikinti sahəsində 100,9 min nəfər təşkil etmişdir. Bunun 28,5-i dövlət, 72,4 isə qeyri dövlətdir. Ümumi inşaat işlərinin 81,6 faizini qeyri-dövlət tikinti müəssisələri yerinə yetirmişlər. Eyni zamanda, tikinti və tikinti materialları sahəsində artan iş həcmi və tələbatın nəticəsində bu sahələrdə işçi qüvvəsinin artması da müşahidə edilir. Belə ki, 2 il ərzində (2015-2017-ci illər) işçilərin sayı 71,9 min nəfərdən 95,4 min nəfərə kimi, yəni 75% artmışdır. Bunlardan 9,6 min nəfəri birbaşa tikinti materialları istehsalı üzrə 220 müəssisədə çalışırlar. Ümumi daxili məhsulun 5,4 faizi isə tikinti və inşaat sahəsinin payına düşür.

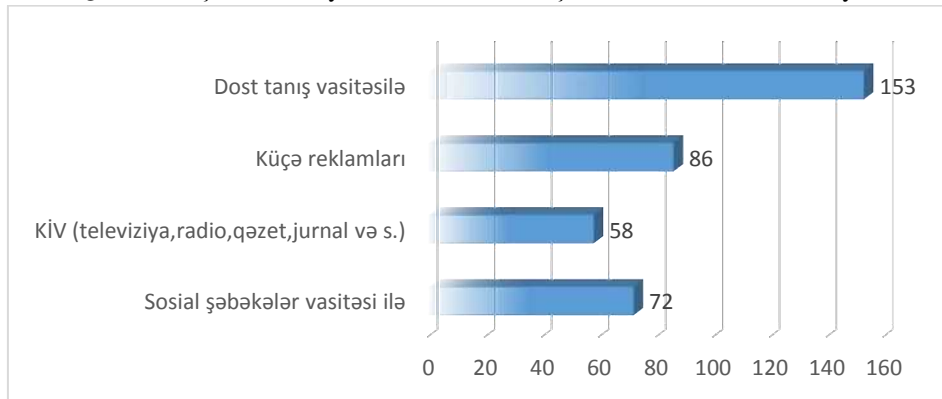

Araşdırmanın aparılmasına anket-sorğu metodu ilə başlanılmışdır. Bu analizi həyata keçirmək üçün məqsəd aşağıdakılardır:

- Xidmətin ölçülməsi
- Məhsulların keyfiyyətinin ölçülməsi
- Brend tanınması
- Məhsul portfeli analizi

“Universal Pro MMC”-nin zəif tərəflərini analiz edərkən tədqiqatın daha dəqiq və faydalı olması üçün müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Birinci anketimizdə 302 nəfər arasında aparılan sorğu nəticəsində şirkətin brend bilinirliyinin zəif olduğu aşkarlanmışdır. Respondentlərin 79.7% kişilər, 20.3% isə qadınlardır. İştirak edənlərin 58.3% 45-55 yaş, 20.5% 35-45 yaş, 10.9% 25-35 yaş, 8.6% 25-dən az yaşa mənsub olanlardır. Sorğunu cavablandırانların 39.2% özəl, 35.2% dövlət, 25.6% isə fərdi sahibkarlardır. Sorğunun 4-cü olan “İnşaat sahəsində istifadə olunan elektrikli əl-alətləri, avadanlıqlar, materiallar və s. Satışı ilə məşğul olan hansı şirkətləri tanıyırsınız?” açıq sualına 297 nəfərdən geri dönüş olmuşdur, iştirak edənlərdən (302) 7 nəfər ümumiyyətlə tanımadığını qeyd etmişdir. Respondentlərdən 54 nəfər Sədərək, 52 nəfər “Mətanət A”, 47 nəfər Dərnəgül, 35 nəfər “Santral”, 40 nəfər “Metak”, 24 nəfər “Holcim”, 29 nəfər “Norm”, 21 nəfər “Ertok”, 18 nəfər “Qaradağ Sement zavodu”, 11 nəfər “Omid”, 10 nəfər “Xəzər inşaat”, 11 nəfər “Avera Bosch”, 13 nəfər “Yavuzlar”, 7 nəfər “Osmanlı makina”, 25 nəfər “Universal Pro”-nu qeyd etmişdir.

Qrafik 2. İnşaat və sənaye sahəsində tanınan şirkətlərin məlumat mənbəyi

Mənbə : Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi aparılan sorğu nəticəsində “İnşaat və sənaye sahəsində tanıdığınız şirkətlər haqqında məlumatları haradan əldə etmişiniz?” sualına cavablar əldə edilmişdir. Sualın məqsədi istehlakçıların sahə ilə bağlı olan məlumat mənbəyini öyrənmək olmuşdur. 302 nəfərlik geri dönüşdən 153 nəfər dost-tanış vasitəsilə, 86 nəfər küçə reklamları, 58 nəfər sosial şəbəkələr

vasitəsilə, 72 nəfər isə KİV (televiziya, radio, qəzet, jurnal və s.) vasitəsilə əldə etdiyini qeyd etmişdir.

İkinci anket isə müəssisənin fəal müştəriləri ilə birlikdə keçirilmişdir. Sorğuda 17 şirkət iştirak etmişdir. İştirak edən şirkətlərin siyahısı bunlardır: Aztexnika, Azertexnolayn, Azercell telecom MMC, Baku White City Office Building, Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi QSC, Gilan Construction Group, Gilan and Knauf, Gilan Seramik, Green Con MMC, Group Motors, Kapital Bank ASC, North West Construction, Pasha İnşaat, Polatoğlu Metal A.Ş., Unisan, Xəzər GTYM, Üstay Group.

Sorğu hər bir müştəri ilə mail yolu ilə əlaqə saxlanaraq aparılmışdır. Anket 33 sualdan ibarətdir və sualların bəziləri açıq bəziləri variantlı, bəzilərində isə 1-dən artıq variant seçimi ilə tərtib olunmuşdur.

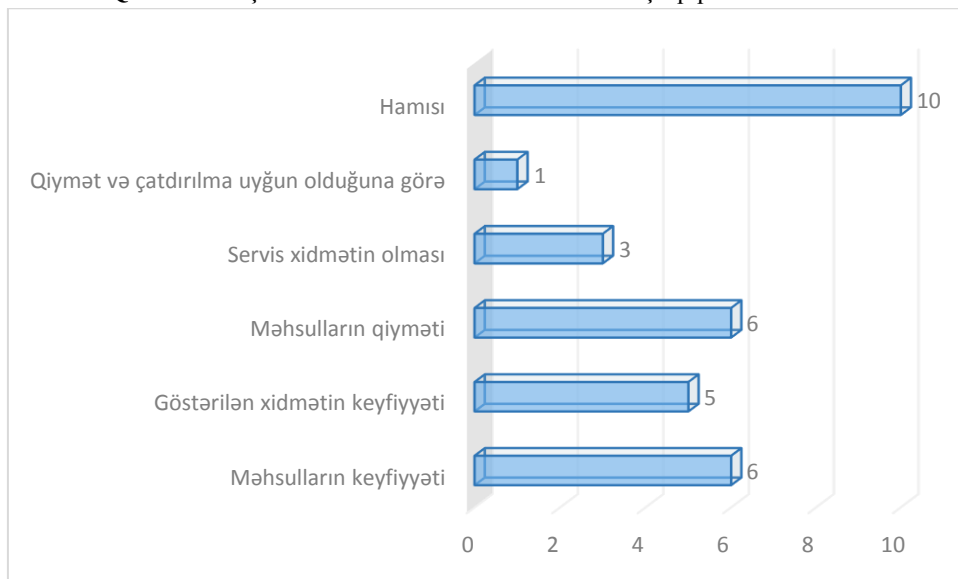
Suallar 2 konseptdən ibarətdir:

1. “Universal Pro” şirkəti üçün ümumi dəyərləndirmə

2. Satış və satış sonrası müştəri məmnuniyyəti dəyərləndirilməsi

Aktiv müştərilərə görə Universal Pro ilə əməkdaşlıq qurmağa üçün səbəblər ilə aşağıdakı cədvəldən tanış ola bilərik:

Qrafik 3. Müştərilərin “Universal Pro” ilə əməkdaşlıq qurma səbəbləri

Mənbə : Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

Qrafik 2-ə nəzər salsaq, müştərilərin Universal Pro ilə əməkdaşlıq qurmalarına səbəblərə 6-sı məhsulların keyfiyyəti, 5-i göstərilən xidmətin keyfiyyəti, 3-ü servis xidmətin olması, 6-sı məhsulların qiyməti, 1-i qiymət və çatdırılma uyğun olduğuna görə, 10-u isə hamısı cavabını vermişdir. Qeyd edim ki, bu suala 1-dən artıq cavab seçimi etmək mümkün idi.

Yenə çox seçimli suallardan biri olan şirkətə müraciət səbəbi 75% elektrikli əl alətləri, 75% əl alətləri və alət dəstləri, 20% işçi geyimləri, 20% platforma və iskalər, 25% generatorlar, 40% qaynaq texnologiyası, 10% abrazivlər, 25% kimyasallar, 5% isə hamısı kateqoriyalarını işarələmişdir.

Qiymət və keyfiyyət qarşılaşdırılması aparıldıqda isə respondentlərdən gələn cavabların 70% uyğundur, 15% tam uyğundur, 15% kafidir kimi işarələnmişdir. Müştərilərdən heç biri uyğun deyil variantına üstünlük verməmişdir.

Şirkətin servis xidmətindən yararlanma səviyyəsi soruşulduqda isə 60% bəli, 40% xeyr cavabını vermişdir.

Eyni ilə çatdırılma xidmətindən istifadədə isə 85% bəli, 15% xeyr geri dönüşü etmişdir. "Universal PRO"-nün rəsmi sayt və sosial media hesablarının mövcüluğu ilə bağlı müştərilərin 75%-i xəbərdar, 15% isə ümumiyyətlə məlumatlı deyil. Həmçinin məhsul seçimi edən zaman rəsmi saytdan istifadə səviyyəsi 45% bəzən, 35% heç vaxt, 10% təsadüfən, 5% hər zaman, 5% isə tez-tez cavabını vermişdir. Sosial mediada paylaşılan məlumatların müştərilərə olan faydasını ölçdükdə 50% istifadə etməmişəm, 20% təsadüfən, 15% bəzən, 10% hər zaman, 5% isə heç vaxt cavabını vermişdir.

Məhsulların çatdırılma tezliyini ilə bağlı müştərilərin fikrini soruşduqda 40% razıyam, 30% tam razıyam, 15% kafi, 10% çatdırılma xidmətindən istifadə etməmişəm, 5% isə razı deyiləm geri dönüşü etmişdir.

Nəticə

KOB-ların müntəzəm bazar tədqiqatlarını apara bilməməsinin əsas səbəbi sahib olduqları informasiya və qaynaqların yetərsizliyi, digəri isə bu araşdırmaların yararı mövzusunda həssas olmalarıdır.

İkinci fəsildə apardığımız analizlər və tədqiqatlar nəticəsində müəyyən nəticələr ortaya çıxmışdır. Tədqiqat obyektini olaraq seçdiyimiz müəssisə Universal Pro-ya uyğun olaraq həmin nəticələrdən istifadə edərək müəyyən təkliflər irəli sürə bilərik.

İlk öncə yaranan problemləri sadalayaq:

1. Servis xidmətində zəiflik

Müştəri məmnuniyyəti anketi nəticəsində qarşımıza qoyulan bir digər problem isə servis xidmətinin zəif olması və bu xidmətdən müştərilərin xəbərdar olmamasıdır. Bu isə müştəri tərəfindən baxıldıqda böyük bir mənfi xüsusiyyətdir və aradan qaldırılması məqsədi güdülməlidir. Servis xidmətinin zəif olmasına baxmayaraq müştərilərin ümumiyyətlə bundan xəbərinin olmaması bu sahə ilə bağlı reklamın zəif olduğunu, bununla əlaqədar tədbirlərin görülmədiyini göstərir.

2. Şirkətin brend tanınmasının zəif olması (“Universal Pro” brendi altında pərakəndə satış mağazası timsalında)

Bildiyimiz kimi, “Universal Pro MMC” həm korporativ, həm də pərakəndə satışla məşğul olan bir şirkətdir. Şirkət korporativ müəssisələr arasında müəyyən bir tanınmaya məxsusdur, ancaq pərakəndə satış mağazasının isə marka bilinirliyi zəifdir. Bu nəticəyə isə 302 nəfər arasında aparılan anket-sorguya əsasən gəlinmişdir.

Bu günki şirkətlər bu günə qədər görmədikləri rəqabət ilə qarşı qarşıyıdılar. Buna görə də müştərilərin ehtiyaclarını daha yaxşı bilməli və onları daha yaxşı səviyyədə təmin etməlidirlər. Deyə bilərik ki, marketinq müştərilərin cəlb edilməsində və saxlanmasında böyük bir faktordur. Dünyanın ən yaxşısı marketinq şöbəsi belə, keyfiyyətsiz və yarırsız bir malı kiməsə sata bilməz.

Bir müəssisənin müvəffəqiyyətli olmasında əsas amil məmnun qalmış müştərilərdir.

KOB-ların müştəri məmnuniyyətinə sahib olmaları üçün düzgün bir strategiya ilə satış sonrası xidməti inkişaf etdirmələri lazım gəlir.

Analizlər nəticəsində ortaya çıxan problem isə servis xidmətində zəiflikdir. Müştərilərin servis xidmətindən xəbərdar olmaması şirkətin işini tam və düzgün etmədiyinin göstəricisidir. Buna çıxış yolu kimi isə aşağıdakıları təklif etmək olar:

Servis xidmətinin satış mütəxəssisləri tərəfindən təqdim olunması—Müştəri ilə birbaşa əlaqə yaradan satılmaçıları oldığına görə, məhsulu onlara satarkən əvvəlcədən onları məlumatlandırmaq işini satış mütəxəssislərinin etməsi daha məqsəduyğundur və daha sürətlidir.

Online servis xidmətinin gücləndirilməsinə texniki dəstək-Satış mütəxəssisləri ilə əlaqəsi olmayan hər bir müştəri,əvvəlcədən alış-veriş etməsindən asılı olmayaraq şirkətin rəsmi saytından məlumatlanıb əlaqə yarada bilər.Yəni servis xidmətini ayrıca bir xidmət sahəsi kimi inkişaf etdirmək,müştərinin məhsulu başqa yerdən alıb,ancaq servise “Universal Pro”-a üstünlük verməsini təmin etmək olar.

Çeşidlilik-Şirkətin servis xidməti ancaq müəyyən məhsulların təmirini həyata keçirir.Və bu zaman müştərinin tam mənada məmnun qalması mümkün deyildir.Daha professional işçilər ilə məhsul sayını artıraraq təmiretmə pərgarını genişləndirmək olar.

Digər yaranan kifayət qədər böyük olan bir problem isə “Universal Pro” brendi altında pərakəndə satış mağazasının marka bilinirliyinin zəif olduğunu analiz etmişdik.Bu sahədə isə aşağıdakıları təklif etmək olar:

Qiymətlər-Bəzi məhsulların qiymətlərinə biraz daha endirim etmək və bu sahənin satışı ilə məşğul olan mağazalardan fərqlənmək olar.

Çeşidlilik-Məhsul çeşidlərini çoxaltmaq və müştərilərin fikrində hər inşaat və tikinti məhsuluna sahib olma güvənini vermək olar.

Mağaza yeri-Mağaza yerinin daha çox insanların gördüyü,sivilizasiyaya daha yaxın yerlərdə olmasına şərait yaratmaq olar.

Outdoor və Indoor (mağazanın görünüşü)-Mağazanın ümumi görünüşünün dəyişməsi,böyüdülməsi,müştəri cəlb etmək və onlarda maraq yaratmaq üçün dizaynın dəyişdirilməsini təmin etmək olar.

Kreditli satış imkanları-Hər-hansı bahalı bir məhsulu almaq istəyən müştərini cəlb etmə məqsədilə kredit imkanını yaratmaq,beləliklər istehlakçıların işini asandlaşdırmaq olar.

Ədəbiyyat

- Carson, D. (1990), “Some exploratory models for assessing small firms’ marketing performance:a qualitative approach”, European Journal of Marketing
- Ekber, Ş., & Ahmadov, F. (2017). Pazar odaklılıq yaklaşımlari: bir literatür incelemesi. Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 33-44.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Siu, W. and Kirby, D.A. (1998), “Approaches to small firm marketing: a critique”;

Kotler P. “From sales obsession to marketing effectiveness

<http://www.e-qanun.az/> 2019

<http://www.universal-az.com/web/> 2019

file:///C:/Users/universal-01/Downloads/Marketing_Strategy_Of_Micro_Small_And_Me.pdf 2018

Zəfəran Made In Azerbaijan Brendi Kimi

Gülnar ORUCOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gulnaroruc93@gmail.com

Xülasə

Araşdırmanın məqsədi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə hazırlanmış 12 strateji yol xəritəsi əsasında qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində Azərbaycan zəfəran sektorunun inkişafının təmin edilməsi, zəfəranın markalaşması yönündə təkliflərin verilməsi təşkil edir. Araşdırmanın önəmi qeyri-neft sektorunda daha çox dəyər yaradılması əsasında gəlirlərin məbləğinin artırılması və ədalətli bölgüsünün aparılmasıdır. Araşdırma əsasən Azərbaycanda zəfəran sektoru ilə məşğul olan sahibkarlar və satıcılar tərəfindən müsahibə yolu ilə alınmışdır. Alınan müsahibələr nəticəsində ölkədə olan zəfəran sektorunun inkişafı üçün kifayət qədər sahənin olmasına baxmayaraq mövcud potensialdan istifadə olunmaması nəticəsində məhsulun markalaşması prosesinin çətin və baha başa gələn olması məlum olmuşdur. Azərbaycan zəfəran sektorunun dünya bazarında markalaşması və dünyada "Made in Azerbaijan" brendi altında satılması üçün markalaşma yönündə təkliflərin verilməsi araşdırmada ortaya qoymaq istənilən məsələdir. Araşdırmanın faydası ölkədə qeyri-neft sektoru sahəsində irəliləyişlərin edilməsi, inkişafın davamlılığının artırılması üçün ölkə iqtisadiyyatının, dövlət büdcəsinin və məzənnənin neftdən asılılığı azaldılmasını təmin etməkdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində zəfəran sektorunun ölkədə mövcud potensialı olmasına baxmayaraq kifayət qədər diqqətin ayrılması onu neftdən sonra ikinci əsas gəlir mənbəyi olmasına maneə yaradır.

Açar sözlər : İqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru, zəfəran sektoru, zəfəranın markalaşması

Giriş

"Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Buna uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi sahələrində mövcud vəziyyət müvafiq dövlət orqanlarının, tədqiqat mərkəzlərinin və müstəqil ekspertlərin iştirakı ilə sistemli və əhatəli şəkildə təhlil olunmaqla, silsilə müzakirələr keçirilmiş və müvafiq qiymətləndirmələr aparılmış, bunun əsasında "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" (bundan sonra – Strateji Yol Xəritəsi) hazırlanmışdır. Strateji Yol Xəritəsinin 2016–2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə

tutulur. Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və müvafiq resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahə üzrə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi,2016).

Bununla əlaqədar ölkəyə yüksək gəlir gətirə biləcək sahələrdən biri olan zəfəran sektorunun necə markalaşmasının araşdırılması ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün önəmli olacaqdır. Bildiyimiz kimi sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı 1980-1990-cı illərdə durğunluq dövrü keçirdi. 1991-ci ilin noyabr ayında sovet müstəmləkə iqtisadiyyatının ardından müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan respublikasında, iqtisadi böhran və siyasi kataklizmlər 1992-ci ildə daha da dərinləşdi. 1993-cü ilin ikinci yarısında ümummilli lider H. Əliyevin rəhbərliyi ilə başlayan stabilləşdirmə siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin may ayında büdcəni tamamilə bitirməkdə olan hərbi müdaxilə dayandırıldı. Beləliklə 1994-cü ilin ikinci yarısından başlayan və artıq 1995-ci ildən yüksəlişlə müçayiət edilən inkişafın ilkin mərhələsi 2005-ci ilin sonuna qədər davam etdi və Azərbaycan dayanıqlı yeni manatını dövrüyyəyə buraxdı. Bu dövrün xüsusiyyəti azad hüquq və iqtisadi bazanın yaradılması idi və lazımı qədər uğurla başa çatdırıldı. Xarici iqtisadi əlaqələr müstəqil bir dövlətin edəcəyi şəkildə reallaşdırıldı, əsas gəlir mənbəyi olan neft və neft məhsullarının optimal satışı və rezervləşdirilməsi icra edildi, ordu quruculuğu başa çatdırıldı, iqtisadi və siyasi sabitliyə nail olundu, tərəqqiyə başlandı.

İkinci inkişaf dövrü 2005-2015-ci illərdir ki, bu da son dünya iqtisadi böhranına qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda texnoloji inkişaf, yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, beynəlxalq standartlara cavab verən zavod və fabriklərin qurulması, azad xidmət sektorunun tam formalaşması ilə səciyyələnir. İkinci dönəmin ikinci yarısını və 2015-ci ildən bu günə qədərki dövrü isə makroiqtisadi sferada texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişaf dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

Metod

Tədqiqat : 2019-cu il Mart – May ayı arasında müsahibə metodu vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan zəfəran sektorunun markalaşma fəaliyyətlərinin öyrənilməsi və markalaşma yönündə təkliflərin verilməsidir. Zəfəran satışı ilə məşğul olan satıcılar üzərində sorğu aparılmış və nəticə analiz edilmişdir. İnternet resurslarından xarici şirkətlərin davranışlarının rəqib analizi aparılmışdır.

Analiz

Günümüzdə Azərbaycanda zəfəran sektoru kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Buna səbəb əsasən zəfəranın əkini üçün böyük torpaqların lazım olmasıdır. Zəfəran əkini və satışı ilə əsasən Abşeronda yaşayan yerli əhali məşğul olur. Onlardan alınan müsahibələrə əsasən zəfəranın yetişdirilməsi üçün hektarlarla ərazi lazımdır. Sırf Bilgəhdə yetişən zəfəran daha keyfiyyətli sayıldığı üçün həmin ərazidə əkin üçün əlavə boş torpaqların alınması çox baha başa gəlir. Bilgəhdə yerləşən Zəfəran sovxozunun hal-hazırda istifadəsiz qalması bu sahədə inkişafın da gerilməsinə səbəb olur. Satıcılar həmin sovxozun yenidən bərpa edilib işlək hala salınmasını, həmin ərazidə 99 illik icarələrin verilməsinə belə razı olsalar da hal-hazırda dövlət tərəfindən bu məsələ ilə bağlı heç bir tədbir görülməmişdir.

Azərbaycan zəfəran istehsalçıları ilə aparılan müsahibələrə əsasən, 1990-1992-ci illərdən bu yana zəfəran işi ilə ciddi məşğul olan olmayıb, zəfəranı araşdırmaq, kimyəvi tərkibini öyrənmək, onu dünya bazarına çıxartmaq kimi məsələlərə Azərbaycanda rast gəlinməyib. Müsahibə nəticələrinə əsasən Azərbaycan zəfəranının keyfiyyətini yüksəkdir və bizim zəfəran dünyanın ən bahalı zəfəranı olmalıdır. Azərbaycan zəfəranı məhdud sayda olduğuna görə çox qiymətli dir. Bu sektorda dövlətin də dəstəyinə ehtiyac var. Digər gəlir mənbəyi zəfərandan soğanaqlarından ola bilər, çünki dünya bazarında qiyməti çox bahadır. Gələcəkdə qonşu ölkələrə əkin məhsulu satmaqla çox yaxşı gəlir əldə etmək olar. Bu çoxşaxəli bir işdir. Bu sahədə zəfəranın öz satışından çox gəlir əldə etmək olmaz.

Azərbaycan zəfəranının üstün cəhəti onun İran, Əfqanıstan və hətta dünyada ən keyfiyyətli sayılan İspaniya zəfəranından da keyfiyyətli olmasıdır. Həmçinin, məhdud olması onu daha da qiymətli edir. Abşeron torpaqlarının zəfəran üçün əlverişli olması, sulamağa çox ehtiyacı olmaması, digər kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən əkinçilər üçün daha yüksək gəlir mənbəli olması, beynəlxalq bazarlarda tələbin artması, məhsulun tez və asan alınması zəfəranın üstünlüklərinə aiddir.

Azərbaycanda bir hektar ərazidə zəfəran becərilməsi üçün 2-2,5 ton soğanaq tələb olunur. Bir kiloqram soğanağın qiyməti isə təxminən 5 manatdır. Deməli, 1 hektar zəfəran yetişdirmək üçün təkə toxum xərci 10 –12,5 min manat təşkil edir. Həmçinin, ildə bir dəfə məhsul verdiyi üçün əkinçilər üçün sərfəli olmur. Zəfəranın xüsusi zəhmət tələb etməsi, onun yığılı zamanı əl əməyində istifadə olunması, xüsusi qulluq tələb etməsi, dövlət tərəfindən kifayət qədər dəstəyin verilməməsi onun zəif tərəflərinə aiddir.

Azərbaycan zəfəranının fürsətləri olaraq Bilgəhdə olan boş sahənin yenidən istifadəyə verilməsi və dövlətin də müəyyən qədər dəstəyi ola bilər. Əkinçilərə 99 illik icarənin verilməsi zəfəran sahəsinin istehsalının artımında müsbət rol oynaya bilər. Həmin sahə yenidən bərpa olsa neftdən sonra zəfəran istehsalı ən böyük ikinci gəlir mənbəyi ola bilər. Həmçinin ölkədə qızıl mədənlərinə sərf olunan xərcləri zəfərana sərf etsək 50 hektar ərazidən zəfəran istehsalı ilə həmin mədənlərdən daha çox qazanmaq mümkündür. Zəfəranı yerli apteklərə satış üçün təklif etmək olar. Digər kimyəvi dərmanlar əvəzinə təbii zəfəranın istehlakı xalq üçün də əlverişli olar. Xarici bazarlarda zəfərana artan tələbin çox olması, bir çox sahədə : tibb, kulinariya, kosmetika və gündəlik həyatımızda istifadəsi də fürsətlərə aiddir.

Azərbaycan zəfəranının təhdidləri qonşu ölkələrdən əsasən də İrandan keyfiyyətsiz zəfəranın bazara daxil olmasıdır. Daxil olan keyfiyyətsiz zəfəranın bizim məhsulla qarışdırılıb qatqı halında satılması və ya zəfəranın tərkibinə başqa məhsullar məsələn qarğıdalı sapları qarışdırmaq bizim dünyə bazarında brendləşməyimizə mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda 1 hektar ərazidə zəfəran becərilməsi üçün 2-2,5 ton soğanaq tələb olunur. 1 kiloqram soğanağın qiyməti isə təxminən 5 manatdır. Deməli, **1 hektar zəfəran yetişdirmək üçün təkə toxum xərci 10 –12,5 min manat təşkil edir.**

Niderlandın zəfəran soğanaqları ticarəti ilə məşğul olan «Roco Saffron» şirkətinin tədqiqatına əsasən məhsuldarlığın illər üzrə dəyişməsi aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2017)

Cədvəl 1 : Niderlandın zəfəran soğanaqları ticarəti ilə məşğul olan «Roco Saffron» şirkətinin məlumatına əsasən bir hektar zəfəran əkininə toxum xərcləri :

	Aşağı məhsuldarlıq	Ortaməhsuldarlıq
Toxum xərcləri	6000kq * 4.5€	6000kq * 4.5€
Hazır məhsul	6 kq * 2000€	10 kq * 2000€
Xərclərin geri dönüşü	2.25 il	1.4 il

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi,2017

Zəfəran bazarına nəzarət olmadığından, mənşəyindən və keyfiyyətindən aslı olaraq görə 1 kq zəfəranın topdansatış qiyməti 2-5 min dollar arasındadır. Bazar qiymətlərində dəyişmələrin səbəbi, kiçik istehsal həcmi, təbii-iqlim şəraiti və s amilləri göstərə bilirik (Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi,2017).

Cədvəl 2 : Bəzi ölkələrdə 1 kq zəfəranın satış qiyməti

Bəzi ölkələrdə 1kq zəfəranın satış qiyməti	
Ölkə	1 kq məhsulun qiyməti
ABŞ	\$ 2000+
İran	\$ 1500+
Hindistan (Kaşmiri)	\$ 4000-6000
Əfqanıstan	\$ 1800
İspaniya(vasitəçilər tərəfindən alış)	3000 €
Yunanıstan	\$ 2600

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi,2017

Nəticə

Günü gündən artan rəqabət şəraitində ölkəmizdəki istehsalçıların həm yerli həm də dünya bazarlarında uğurlu bir yer ala bilməsi və uzun müddətli ticarət fəaliyyətləri həyata keçirə bilməsi üçün rəqabət şəraitini yaxşı tanımaları,məhsul və ya xidmətləri ən yaxşı şəkildə təmsil edən markalar yaratmaqları lazımdır. Beynəlxalq fəaliyyətlər göstərən və markalaşaraq güclü bir marka sahibi olmaq istəyən istehsalçılar bunlara diqqət etməlidirlər:

- Müəssələrin bütün müddətlərində şəffaf olması və şirkət ilə əlaqəli bütün bilgilərin tərəflər ilə paylaşılmasının qlobal bir marka olmaq yolunda vacib olduğu görülmüşdür.
- Marketing fəaliyyətlərini vahid bir sistem altında toplamaq,problemlərin həll olunmasında asanlıq yaradaq, bu da əsaslı nəticələr verəcəkdir
- Beynəlxalq bazarlarda yer alan hər ölkənin fərqli mədəniyyət və istehlak vərdişləri var.Fərqli ölkələrdə gerçəkləşdirdiyi fəaliyyətlər arasında fərqli marketing texnikası və strategiyalarından faydalanmalı məhsul və ya xidmətlərini bu hədəflər istiqamətində istehlakçıya təklif etməlidir.

Azərbaycanda zəfəran sektorundakı problemləri araşdırmaq məqsədilə aparılmış təhlillər, analizlər və tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş məlumatlar zəfəran sektorundakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.Azərbaycan zəfəranının

dünya bazarında markalaşması zamanı yarana bilən bəzi problemlərin olması bizim dünya bazarında markalaşmağımıza problemlər yaradır. Nəticə etibarlı ilə Azərbaycan zəfəranının keyfiyyət cəhətdən digər ölkələrin zəfəranından yüksək olmasına baxmayaraq bizim ölkədə zəfəran əkini üçün sahələrin olmaması bu sektor üzrə markalaşmaqda qarşıya çıxan əsas problemdir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016 Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2017
- Arsalan Aziz Ahmad, (2017) "Afganıstanda haşhaş üretime alternativ ürün olaraq safranın sosyo-ekonomik öneminin belirlenmesi", Yüksek lisans tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü
- Aaker, D (2014). "Aaker on Branding : 20 Principles That Drive Success", New York, NY Morgan James Publishing
- Colins Osei, Ayantunji Gbadamosi, (2011) "Re-branding Africa", Marketing Intelligence & Planning, Vol. 29 Issue: 3, pp. 284-304
- Ebrahimzadeharvanaghi, (2018) "Farklı coğrafi bölgelerde yetiştirilen safranın kimyasal bileşiminin araştırılması", Yüksek lisans tezi, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü
- Julian Ming-Sung Chenga, Charles Blanksonb, Paul C.S. Wuc, Somy S.M. Chend, A sateg Model of International Brand Development : The perspectives of manufacturers from two newly industrialized economies – South Korea and Taiwan, s.3
- Knapp, D.E. (2000). "The Brand Mindset : Five Essential Strategies for Building Brand Advantage Throughout Your Company"
- Kurtbaş, İhsan. (2016). Marka Yönetimi ve Başarılı Markanın Yarar ve Etkileri. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi. 32.
- Moser, M., (2003). "United We Brand : How to create a Cohesive Brand That's Seen, Heard and Remembered"
- Neal, W., Strauss, R. (2008). "Value Creation : The Power of Brand Equity", Ohio : ICC Macmillan Inc
- Ries Al, Laura Ries (1998), "The 22 Immutable Laws of Branding"
- Özbaysal Tansu, (2017) "Markalaşmanın Uluslararasılaşmaya Etkisi : Turquality Örneği", Yüksek lisans tezi, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Adaptasiya Proseduru Və Mobbing: Azərbaycan Şirkətlərindəki Vəziyyət

Gülzar SƏMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulnar.semedova1994@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl müəssisələrdə İRİE-nin adaptasiya funksiyasının tətbiqini təhlil etməkdir və təlimin effektivliyini, rolunu müəyyən etmək, işçilərin təlimdən sonra təşkilata bağlılıq səviyyəsindəki hərəkətliliyi aşkarlamaqdır. İşçilərin mobbinglə qarşılaşdıqlarını, belə vəziyyət yaranıbsa, necə davrandıqlarını, baş vermə səbəblərini, araşdırma nəticəsində əldə edilən məlumatlara əsasən hansı addımların atılmasının uyğun olduğunu müəyyən etməkdir və uyğun olaraq mübarizə üsulları, onların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr verməkdir. Bu baxımdan ölkəmizdə yerləşən müəssisələr müqayisə edilməli, təsviri tədqiqat apararaq baş verən mobbing hadisələrini müəyyən etmək, əldə edilən nəticələrə uyğun təkliflər irəli sürmək və bu şəkildə ədəbiyyata töhfə təmin etmək məqsədi daşıyır.

Araşdırmanın inkişaf etdirilməsi üçün mövcud vəziyyətin təhlili metodundan istifadə edərək anket ilə ilkin mənbələrdən məlumatlar əldə edilib, bu məlumatlar üzərində SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) paket proqramı vasitəsilə müxtəlif testlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda dövlət və özəl müəssisələrdə aparılan tədqiqat işi təhlil metodları baxımından empirik araşdırmadır.

Aparılan elmi tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, mobbing işçilərə mənfi iqtisadi, sosial, psixoloji, fizioloji təsir edir və mənfi halların artması şübhəsiz ki, müəssisələrə, bütün cəmiyyətə, hətta ölkə iqtisadiyyatına da birbaşa və ya dolaylı zərər verir. Mobbingin qarşısını almaq üçün mübarizə üsullarını inkişaf etdirmək, işçilərin mobbinglə qarşılaşdıqları zaman müəssisədə kömək ala biləcəkləri şöbə və ya təşkilatın olması, həm fərdi, həm də təşkilati olaraq mübarizə üçün müdafiə və tədbirlər görmək vacibdir.

Açar sözlər: Mobbing, Adaptasiya, İnsan resurslarının idarə edilməsi

Giriş

Mobbing - iş yerlərində bir və ya daha çox insan tərəfindən digər insana qarşı müəyyən bir müddət sistemli şəkildə davam edərək reallaşdırılan, qorxutmağı, passivləşdirməyi, işdən çıxarılmanı məqsədləyən, zərər çəkmişlərin şəxsi dəyərlərinə, peşə statusuna, sosial əlaqələrinə və ya sağlamlığına zərər verən, zərərli, qəsdli, mənfi münasibət və davranışları özündə birləşdirən psixoloji şiddətdir. Təəssüf ki, günümüzdə iş həyatında tez-tez rast gəlinən vəziyyət olmasına baxmayaraq, bu hallar işçilər tərəfindən mobbing olaraq tanınmır. Psixoloji şiddət yaş, cins, irq, siyasi fikir kimi ayrı-seçkilik etmədən işçini iş həyatından uzaqlaşdırmaq məqsədilə qəsdən həyata keçirilir.

İş yerlərində psixoloji şiddətə aid araşdırmalar aparən psixoloq Dr. Heinz Leyman mobbing anlayışını belə izah etmişdir: "Müntəzəm təkrarlanan, qəsdən edilən, işçilərin ləyaqətinə zərər verən psixoloji terror davranışı". Mobbing duyğusal təzyiqlə olub, şəxsə qarşı hörmətsiz və

zərərli davranışların tətbiqindən başlayır. Bu təzyiqlərin arxasında mobbing qurbanının işdən çıxarılmasına səbəb olan məqsədlər dayanır.

Leymanın sözlərinə görə insanlar öz çatışmazlıqları səbəbindən, mövqelərini qorumaq üçün başqalarına mobbing etməyə meyilli olurlar. İnsanları mobbingə yönəldən səbəblər kimi bunları deyə bilərik: təşkilatkada korporativ mədəniyyətin olmaması, otokratik lider anlayışı ilə idarə edilməsi, effektiv ünsiyyət üsullarının istifadə edilməməsi, komanda şəklində işin görülməməsi, daha uğurlu işini qısqanmaq, təqdim edilən yeni ideyalara qarşı olmaq, köhnə idarəetmə üsulunu saxlamağa cəhd edənlərin varlığı, arada düşmənçilik yaratmaq istəyənlərin mövcudluğu.

Mobbingə məruz qalan fərdlər bezdirmə, qorxutma, alçaldılma, kənarlaşdırma, təşkilatın xidmətlərindən məhrum etmə, icazə və tapşırıqlarda məcburi təyinat kimi mobbingə səbəb ola biləcək münasibət və davranışlara məruz qalırlar. İş yerində rast gəlinən hər hansı bir mənfi davranış mobbing olaraq qəbul edilməməlidir. İş yerlərində mobbingdən danışmaq üçün göstərilən mənfi davranışların bəzi elementləri olmalıdır.

Heinz Leyman zərər çəkmişə vurulan təsir baxımından mobbing davranışlarını 5 qrupda toplayıb:

1. Özünü göstərmənin qarşısının alınması, sözünü kəsmək, yüksək səsle danlamaq, davamlı tənqid kimi reallaşan davranışlar.
2. Sosial əlaqələrinə qarışmaq, maneə olmaq, işçi iş mühitində yoxmuş kimi davranmaq, ünsiyyətin kəsilməsi.
3. Etibara hücum, əsassız söz-söhbət, xoş olmayan atmacalar.
4. Peşəsinə, vəzifəsinə, ixtisasına uyğun iş verilməməsi, aidiyyəti olmayan tapşırıqlar verib davamlı yerinin dəyişdirilməsi.
5. İşçinin sağlamlığına birbaşa zərər vurmaq, ağır işlər vermək, fiziki şiddət, təhdid, təzyiq.

İş yerində psixoloji təcavüz prosesində iştirak edən tərəfləri 3 fərqli qrupda toplamaq mümkündür:

1. Mobbing qurbanları- Mobbingə məruz qalan tərəf "mobbing qurbanı" olaraq adlanır. Araşdırmalar göstərir ki, psixoloji təsir davranışları sadəcə sosial-iqtisadi, mədəni, fiziki cəhətdən zəif olan işçilərə qarşı deyil, eyni zamanda fərqli, uğurlu kimi bir çox müsbət xüsusiyyətlərə, yüksək emosional zəkaya malik, yeni işə başlamış işçilərə qarşı da ola bilər.
2. Mobbingi tətbiq edənlər- İş yerlərində psixoloji təzyiqi tətbiq edən şəxs üçün "mobbing tətbiq edicisi, təcavüzkar, şiddət göstərən" kimi ifadələri istifadə olunur. Mobbingi tətbiq

edənlər həddindən artıq nəzarətçil, qorxaq, işlərinin zəruri olduğunu düşünən, imtiyaz və güc sahibi olmaq istəyənlərdir. Beləliklə, diqqət görmək istəyən, tərifə həddin artıq ehtiyacı olan, zəif, həssas xarakterli, mühakimə edici, günahlandırıcı, işçiləri motivasiya edə bilmədikləri üçün onları nəzarət altına almağa çalışan insanlar kimi təsvir edilir.

3. Mobbingi izləyənlər- Bu prosesə mobbing faktından xəbərdar olan, birbaşa müdaxilə etməyən ancaq bir şəkildə prosesi qəbul edən və əks etdirən insanlara "izləyicilər, şahidlər" deyilir.

İş yerlərində tətbiq olunan mobbing şaquli və üfüqi olaraq iki yerə bölünür:

Şaquli psixoloji təsir - üst rəhbərlərdən təbəçilikdəki işçilərə və ya təbəçilikdəkilərdən üst rəhbərlərə qarşı yönələn, eyni zamanda iki tərəfli olan mobbing növüdür. Ən az yayılsa da, bəzən korporativ şirkətlərdə müşahidə olunur. Sahib olduqları təşkilati güc vasitəsilə işçilərə təzyiqli göstərərək işçiləri təşkilatdan kənarlaşdırmaq məqsədi güdürlər. Bunun bir çox səbəbi ola bilər: ondan daha müvəffəqiyyətli olan işçi, yaş fərqinə görə (adətən daha gənc, uğurlu işçiyə qarşı), siyasi, mənəvi fikir ayrılıqları və b. Digər vəziyyət nadir bir haldır: bəzən işçilər yeni gələn rəhbəri qəbul eləmir, köhnə rəhbərə olan sadıqlıq, doğmalığı nəticəsində işçilər yeni rəhbərə qarşı bu növü tətbiq edirlər.

Üfüqi psixoloji təzyiqli- eyni səviyyədə və ya eyni hiyerarxiya qrupda olanların bir-birlərinə qarşı tətbiq etdikləri davranışların hamısını təşkil edir. Məsələn: bərabər şərtlər altında çalışan işçilərin paxıllığı, eyni vəzifədəki işçilərin maraqlarının toqquşması, şəxsi narazılıqları, eyni mövqedə olanlar arasındakı rəqabət.

Mobbingin aktiv və passivliyinə görə dolayı və birbaşa növü də var. Dolayı mobbingdə mobbingçi fürsət tapan kimi psixoloji təzyiqli hissetdirmədən pis davranışlarını yaxşı davranış kimi nümayiş etdirərək tətbiq edir. Bu isə onlarla mübarizə aparmağı çətinləşdirir. Birbaşa mobbing mobbinçilər tərəfindən açıq, kobud şəkildə edildiyindən, örtbasdır edilməsində çətinlik yaranır və hər kəs tərəfindən tez hiss olunur. Birbaşa mobbingi tətbiq edənlər davranışlarında sərhəd tanımirlər.

Metod

Aparılan araşdırmanın inkişaf etdirilməsi üçün adaptasiya və mobbinglə bağlı bir sıra ədəbiyyat və məqalələr detallı şəkildə təhlil edilmiş və 23 sualdan ibarət anket tərtib edilərək sosial şəbəkə (facebook, linkedin) vasitəsilə paylaşılmışdır. Bu zaman aparılan sorğu ilə bağlı qısa məlumat

verilmişdir. Tədqiqat Bakıda fəaliyyət göstərən müəssisələri əhatə edir. Anket şəxsi məlumatlar, müəssisələrlə bağlı ümumi məlumatlar, mobbingin təsirləri, mobbingə səbəb olan amillərin müəyyən olunması, mobbingin hansı növünün tətbiqinin təyin edilməsi ilə bağlı təqdim olunan suallardan ibarətdir. Suallar insan resusları şöbəsinin rəhbərləri və şöbənin işçiləri, müəssisənin digər rəhbərləri və işçiləri tərəfindən cavablandırılıb. Aparılan anket sorğusu anonimlik təşkil etdiyindən işçilərin şəxsi məlumatları (ad, soyad), müəssisələrin adı ilə bağlı bəzi suallar qeyd olunmayıb. Belə bir tətbiqin məqsədi insanların suallara tam və aydın şəkildə cavab verməsini təmin etmək, fikirlərinin rəhbərliyə ötürülə biləcəyi şübhəsini aradan qaldırmaq və ən doğru nəticələri əldə etməkdir. Sorğu 2019-cu il aprel ayında keçirilmişdir və 33 nəfər anketdə iştirak etmişdir.

Analiz

Məqalənin bu bölməsi nəzəriyyə hissəsində təqdim edilən məlumatların aparılan tədqiqat zamanı tətbiqini dəstəkləmək üçün tədqiqat məlumatlarının toplanması və təhlili, dəyərləndirilməsindən ibarətdir.

Bu araşdırma Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə işçilərin mobbing düşüncələrini müəyyən etmək məqsədiylə tərtib edilmişdir. Aparılan tədqiqat işi təhlil metodları baxımından empirik araşdırmadır.

İşçilərin yaş, cinsiyyət, iş təcrübəsi, işdəki statusu, təhsil səviyyəsi üzrə anket sorğusuna görə əldə etdiyimiz məlumatlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1: Sorğuda iştirak edənlərin şəxsi məlumatlarının statistikasını

Dəyişənlər		N	%
Cinsiyyət	Kişi	16	48,5
	Qadın	17	51,5
Təhsil səviyyəsi	Orta	4	12,1
	Bakalavr	17	51,5
	Magistr	11	33,3
	Doktorantura	1	3
Yaş	15-25	15	45,5
	26-35	16	48,5
	36-45	2	6,1

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket

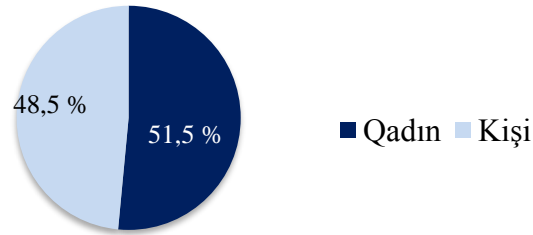
Cədvəl 2: Sorğuda iştirak edənlərin iş məlumatlarının statistikasısı

İş təcrübəsi	1-5 il	21	63,6
	5-10 il	8	24,2
	10-15 il	3	9,1
	15-20 il	1	3
İş yerindəki status	İdari heyət	13	39,4
	İşçi heyət	20	60,6
Toplam		33	100

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket

Cədvəldə görüldüyü kimi araşdırmada iştirak edən işçilərin 16-sı (48.5 %) kişi, 17-si (51.5%) isə qadındır. Sorğu da qadınlar üstünlük təşkil etmişdir.

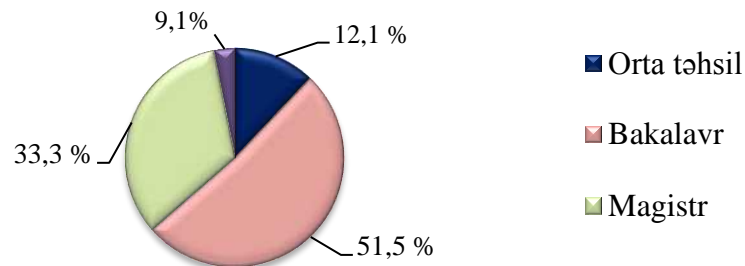
Şəkil 1: Sorğuda iştirak edənlərin cinsiyyətə görə bölgüsü

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Araşdırmada iştirak edən 33 nəfərin 4-ü (12.1%) orta təhsilli, 17-si (51.5%) bakalavr təhsilli, 11-i (33.3%) magistr təhsilli, 1-i (3%) isə doktorantura təhsillidir. Ümumi olaraq sonda nümunə qrupları arasında böyük çoxluğu bakalavr təhsilli insanlar tutur.

Şəkil 2: Sorğuda iştirak edənlərin təhsil səviyyəsinə görə bölgüsü

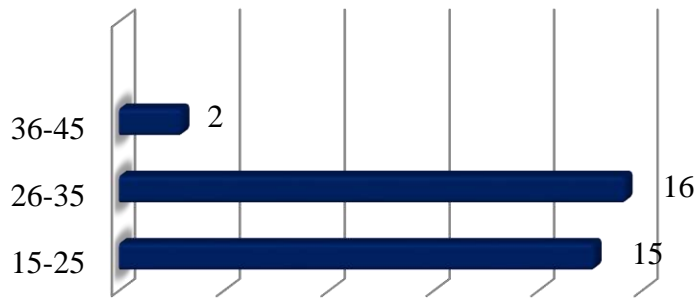
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Araşdırmada iştirak edən 33 nəfərin 15-i (45.5%) 15-25 yaş qrupunu, 16-sı (48.5%) 26-35 yaş arası qrupunu, 2-si (6,1%) 36-45 yaş qrupunu təşkil etmişdir. İşçilərin yaş bölgüsünün

nəticələrinə diqqət yetirsək, müəssisələrdə işləyənlərin əksəriyyətinin gənclərdən (26-35 yaş) ibarət olduğunu görürük. Bu göstərici idarəetmədə və işçi seçimində gənclərə üstünlük verildiyini göstərir.

Qrafik 1: Sorğuda iştirak edənlərin yaşına görə bölgüsü

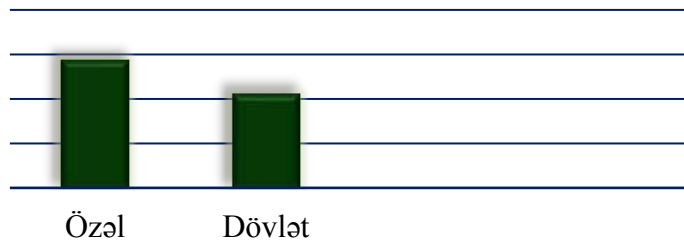

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Göründüyü kimi sorğuda 26-35 yaş qrupunu təşkil edənlər çoxluq təşkil edir. 36-45 yaş qrupu isə azlıq təşkil edir.

Sorğuda iştirak edən 33 nəfərin 19-u (57,6%) özəl, 14-ü (42,4%) dövlət müəssisələrində işləməkdədir. Özəl sektorda işləyənlərin sayı daha çox olduğunu görürük.

Qrafik 2: Sorğuda iştirak edənlərin işlədiyi müəssisəyə görə bölgüsü

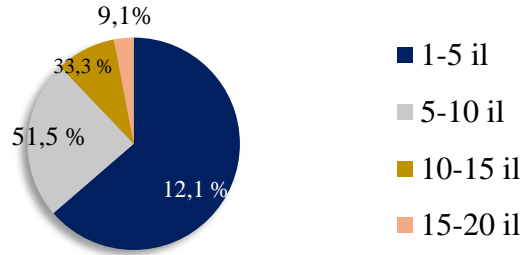

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Sorğuda iştirak edən 33 nəfərin 21-i (63,6%) 1-5 il, 8-i (24,2%) 5-10 il, 3-ü (9,1%) 10-15 il, 1-i (3%) 15-20 il üzrə işləyirlər. 1-5 il işləyənlərin daha çox, 15-20 il işləyənlərin isə daha az olduğunu görürük.

Şəkil 3: Sorğuda iştirak edənlərin iş təcrübəsinə görə bölgüsü

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Araşdırmada iştirak edən 33 nəfərin 13-ü (39,4 %) rəhbər, 20-si (60,6%) mütəxəssis vəzifəsində işləyir.

Şəkil 4: Sorğuda iştirak edənlərin iş yerindəki statusa görə bölgüsü

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Anketdə iştirak edən respondentlərin mobbinglə bağlı verilən suallar haqqındakı fikirləri aşağıdakı cədvəldə qeyd olunan suallar vasitəsilə əldə edilmişdir.

Cədvəl 3: Sorğuda iştirak edənlərin mobbinglə bağlı məlumatlarının statistikasını

SUALLAR	CAVAB VARIANLARI	N	%
İşlədiyiniz təşkilatda mobbingə məruz qalan şəxsə və ya mobbing hadisəsinə rast gəlmisiniz?	Bəli	20	62,6
	Xeyr	12	37,4
Özünü mobbingə məruz qalmısınız?	Bəli	12	37,4
	Xeyr	20	62,6
Mobbinglə qarşılaşdığınız zaman nə etdiniz?	Heç bir nəticə verməyəcəyini düşündüyüm üçün hərəkətə keçmədim.	5	17,2
	Təşkilat daxili lazımı şöbəyə şikayət etdim.	1	3,4
	İş yoldaşlarımla paylaşdım.	10	34,6
	Başqa şöbəyə keçmək istədiyimi bildirdim.	1	3,4

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Psixoloqa müraciət etdim.	0	0
	Mobbing edənə qarşı eyni şəkildə reaksiya verdim.	4	13,8
	Digər	8	27,6
Kim tərəfindən mobbingə məruz qalmısınız?	Şöbə və ya departmanent müdiri, idarəçi	13	44,8
	İş yoldaşları	14	48,3
	Tabəçilikdəki işçilər	2	6,9
Mobbingi tətbiq edənlərin cinsi	Qadın	10	34,5
	Kişi	6	20,7
	Hər ikisi	13	44,8
Dini və siyasi baxışlarınıza görə işdə mobbingə məruz qalmısınız?	Bəli	3,7	1
	Xeyr	96,3	26
İşdə şəxsi həyatınızın barədə tənqidlə məruz qalmısınız?	Bəli	3	10,7
	Xeyr	25	89,3

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

İşçilərin həm özlərinə (37,4%), həm də başqalarına (62,6%) qarşı tətbiq edilən mobbingin nəticələrinə baxarsaq müəssisələrdə psixoloji şiddətin yüksək səviyyədə olduğunu deyə bilərik. Anket analizindən əldə edilən nəticələrə görə 32 nəfər iştirakçıdan 12-si (37,4%) mobbinglə qarşılaşıb. Mobbing qurbanlarının böyük əksəriyyətinin mobbinglə qarşılaşdığı zaman iş yoldaşları ilə paylaşıqları görünür. (10 nəfər) Digər variantını seçən respondentlər qarşılaşdıqları mobbingin sona çatmasını gözlədiklərini, mobbingçiyə səhv addım atdığını izah etməyə çalışdıqlarını bildiriblər.

Sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti iş yoldaşları (48,3%) tərəfindən mobbingə məruz qaldıqlarını bildiriblər. Bunun əsas səbəbi kimi işçilərin böyük məsuliyyət daşıdıqlarına görə gərgin mühitdə işlədikləri göstərilə bilər. Mobbing tətbiq edənlərin 44,8%-nin (13 nəfər) hər iki cinsdən olması rəhbər vəzifəsində işləyənlərin hər iki cinsin nümayəndəsindən ibarət olduğunu göstərir. Anket iştirakçılarının öz fikirlərini əlavə etmələri üçün ayrılan hissədə əksəriyyəti mobbinglə köhnə rəhbərin dövründə qarşılaşdıqlarını qeyd ediblər. Rəhbərliyin dəyişməsi təkcə fundamental dəyişikliyə təsir etməmiş, eyni zamanda mobbingin yaranmasına səbəb olan faktorları da azaltmışdır.

İşçilərin şəxsi həyatlarının, dini və siyasi baxışlarının tənqidlərə məruz qalmaması müəssisələrin ölkənin tolerantlığını yaxından izlədiklərinin göstəricisidir.

Nəticə və Təkliflər

Son on ildə mobbing müasir cəmiyyətlərdə işçilərin fiziki və psixoloji vəziyyətinə ciddi təsir göstərən bir problem hesab olunur. Aparılan elmi tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, mobbing işçilərə mənfi iqtisadi, sosial, psixoloji, fizioloji təsir edir və mənfi halların artması şübhəsiz ki, müəssisələrə, bütün cəmiyyətə, hətta ölkə iqtisadiyyatına da birbaşa və ya dolaylı zərər verir. Müəssisələrdə yaşanan mobbing hallarının əsas səbəbi kimi müəssisə rəhbərinin zəif liderlik xüsusiyyəti daşması, təşkilati mədəniyyətin aşağı səviyyədə olmasını deyə bilərik. Mobbingin qarşısını almaq üçün mübarizə üsullarını inkişaf etdirmək, işçilərin mobbinglə qarşılaşdıqları zaman müəssisədə kömək ala biləcəkləri şübhə və ya təşkilatın olması, həm fərdi, həm də təşkilati olaraq mübarizə üçün müdafiə və tədbirlər görmək vacibdir. Mobbingə məruz qalan şəxsin özünü, xarakterini, peşə bacarıqlarını və qabiliyyətlərini, düşünmə strategiyalarını inkişaf etdirməsi, ruhi və fiziki sağlamlığını qoruması ilə ən az zərərlə mobbingdən xilas olacaq. Təbii ki, bu vəziyyətdə ailəsi, sosial əhatəsi ilə olan münasibətləri əvvəlkindən daha da sıx olmalıdır.

Ədəbiyyat

- ADANALI, E.C (2007) “Kuruma bağlılıq olgusuna genel bir bakiş”, Endüstriyel Klinik Psikoloji ve İnsan Kaynakları Yönetimi, (Editör Uzm. Psk. Tarık SOLMUŞ), Beta Yayınları, İstanbul;
- ALTINTAŞ, F.(2002) “Örgütsel Adalet Kavramı ve Örgüt Yapısının Çalışanların Adalet Algılamaları Üzerindeki Etkisi”, İşletmelerde Çağdaş Yaklaşımlar, Ezgi Kitabevi, Bursa ;
- BAHÇE, Ç.(2007) “Mobbing oluşumunda örgüt kültürünün rolü” ,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü;
- BİNGÖL, (2003) “İnsan kaynakları yönetimi” Beta Yayınları, İstanbul
- TINAZ, P.(1996), “İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)”, Beta basım, İstanbul;
- YAVUZ,H. (2007), "Çalışanlarda mobbing (psikolojik şiddet) algısını etkileyen faktörler: SDÜ TIP fakültesi üzerine bir araştırma", İsparta;
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Mobbing>, 2018
- <http://www.iktisadi.org/mobbing-nedir-nasil-ortaya-cikar.html>, 2018
- <http://www.hbrturkiye.com/blog/>, 2019
- <http://www.haberturk.com>, 2019
- <http://www.nevzaterdag.com/is-hayatin-da-hangi-davranislar-mobbingdir>, 2018

Vergi Dərəcələri ilə Qiymətlər Arasında Qarşılıqlı Nisbətə Tənzimlənmə Mexanizmi

Gülnarə NAMAZOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulnara.namazova.96@gmail.com

Xülasə

Dövlətin həyata keçirdiyi və iqtisadiyyata əsaslı təsirləri ilə seçilən siyasətlərdən biri də qiymət tənzimlənməsi və vergi siyasətidir. Bu iki amilin iqtisadiyyatda vəhdət təşkil etməsi, qarşılıqlı tənzimlənmə yolları ilə əhalinin rifahına mənfi təsir etməyəcək şəkildə irəliləməsi dövlətin başlıca istiqamətlərindəndir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dirçəliş, inkişaf hər sahədə olduğu kimi qiymət və vergi sahəsində də müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur və olacaqdır. Həmçinin bu da öz növbəsində ölkədə çevik vergi siyasətinin həyata keçirilməsiə şərait yaratmışdır. Son illərdə ölkədə baş verən islahatlar, vergi sisteminin daha çox elektronlaşması, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmət keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bildiyimiz kimi qiymətlərin həddi vergi dərəcələrinin elə göstəricisidir ki, bu presədə həm dövlət həm vergi ödəyiciləri üçün büdcədə yenidən bölgü baş vermiş olur.

Məqalədə Azərbaycanda baş verən qiymət dəyişiklikləri, vergitutma prosesində gedən islahatlar, onların qarşılıqlı əlaqəsi və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirindən bəhs ediləcək, həmçinin qiymət dəyişikliklərinə hansı amillərin təsir etdiyi, bu amillərin hansı yollarla tənzimləndiyindən də söz açılacaqdır. Bunlarla bərabər, məqalədə ölkənin ixrac potensialının genişlənməsinə dair təkliflər elmi cəhətdən araşdırılacaq, qiymətlərə təsir edən hüquqi və təşkilatı-iqtisadi amillər təhlil ediləcək, vergi-qiymət qarşılıqlı əlaqəsində regional yanaşmaya baxılacaq, dünya təcrübəsi əsasında problemlərin aradan qaldırılmasına dair yeni təkliflər veriləcəkdir.

Hal-hazırda əksər xarici ölkələrdə ən vacib məsələlərdən biri büdcə kəsiridir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün seçilən istiqamətlərdən biri köhnə vergi faizlərini qaldırmaq və yeni vergi növlərini tətbiq etməkdir. Buna baxmayaraq bu yolla problemi tam olaraq həll etmək mümkün deyil və heç bir dövlət də buna nail ola bilməmişdir. İlk öncə vergi sisteminin özündəki problemləri araşdırmaq, həmçinin fərqli müəssisə və təşkilatların vergi qarşısında borcu araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: Vergitutma, Qiymətmənləgəlmə mexanizmi, Vergi yükü, Qiymət siyasəti, Vergi planlaması

Giriş

İqtisadi artım istənilən dövlətin nail olmağa çalışdığı başlıca makroiqtisadi hədəfidir. Günü gündən artan tələbatı təmin etmək iqtisadi inkişafsız mümkün olmaz. Dövlət vergi və qiymət, həmçinin onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqədən istifadə edərək iqtisadi inkişafa təkan verir, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirir. Ölkələrin təcrübələrinə baxdıqda görə bilərik ki, dolayı verginin tətbiqi məhsula tələb elastikliyi çox olsa belə stimullaşdırıcı effekt yaradır. Bu halda istehsalçı tərəf məhsulun qiymətinə daxil olan vergini istehsal məsrəflərini azaltmaqla kompensasiya etməyə çalışır, resurslardan daha səmərəli istifadə edir. Bu nüans ümümlilikdə iqtisadiyyatda müsbət tərəqqiyə səbəb olur.

İdeal şəkildə yaradılmış vergi sistemi, eyni zamanda iki funksiyanı paralel şəkildə həyata keçirməlidir. Birincisi dövlətlərin büdcə sisteminin maliyyə ehtiyatları ilə təmin etməli, ikincisi sahibkarlıq mühitinə olan marağa daha da töhvə verməlidir. Şərti nöqtənin fərqli istiqamətdə hərəkəti ölkədən kapital axınına, vergidən yayınma hallarına və vergi iştirakçılarının qanuna əməl etməməsinə səbəb ola bilər. Formalaşmış vergi sistemi daxili və xarici investisiyanın cəlb olunması, inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yararmalıdır. Bu səbəbdən hər bir ölkənin vergi yükü iqtisadi siyasətin keyfiyyət ünsürüdür. Vergilər və qiymət siyasəti bazar subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri təkmilləşdirməli və mülkiyyətin hər bir formalarının inkişafına yardım etməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergi yükü həmçinin siyasi sabitlik iqtisadi inkişafın bir göstəricisidir. Dövlət ölkədə optimal vergi səviyyəsinə nail olmaqla vergi yükü dərəcəsini aşağı sala bilər. Vergi yükünün dəyərləndirilməsində sonrakı prosesdə şirkətlər bir neçə metoddan istifadə edərək vergitutmanın optimal vəziyyətə gətirilməsinə nail ola bilər. Bunlar əmək müqavilələrinin və digər bazar subyektləri ilə olan müqavilələri vasitəsilə optimallaşdırma, dövlət tərəfindən verilən vergi imtiyazları və güzəştlərdən yararlanma və sairidir. Vergi optimallaşdırılması zamanı müəssisə itkilərin və səmərəliliyin uyğunluğu, hüquqi cəhətdən dolğunluq, neytrallıq, məzmun və formanın uyğunluğu kimi şərtləri ödəyən metodlardan yararlanmalıdır. Vergi yükünün optimallaşdırma metodlarından biri vergi planlaşdırılmasıdır. Vergi planlaması dedikdə dövlət tərəfindən verilmiş güzəştlərdən və təklif olunmuş üsullardan istifadə etməklə vergi yükünün azaldılması başa düşülür.

Metod

Məqalədə əsasən ümumiləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə, təhlil etmək kimi nəzəri metodlardan, eyni zamanda həm empirik, həm də nəzəri metodlardan istifadə edilmişdir. Məqalə məlumatlarını toplayarkən əsasən ikinci əldən məlumat toplama metodlarından və birinci əldən məlumat toplama metodlarından olan istifadə olunmuşdur. Lazım olan məlumatları topladıqdan sonra onları qruplaşdıraraq və analiz edərək Azərbaycanda qiymət və vergi siyasətlərinin qarşılıqlı əsas problemləri və bu problemləri aradan qaldırmaq üçün üsullar tapılmışdır. Həmçinin məqalədə məntiqi, müqayisəli - hüquqi, sistemli analiz və sənədlərin öyrənilməsi metodları istifadə olunacaq, müqayisəli iqtisadi təhlil, analitik təhlil, iqtisadi-statistik, müşahidə və balans metodlarından istifadə ediləcəkdir.

Analiz

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sahibkarlıq mühitinin inkişafına dair müxtəlif fərmanlar imzalamışdır, bu fərmanlar həm şəhər mərkəzlərində, həm də bölgələrimizdə sahibkarlığın inkişafına töhvələr vermişdir. Bu fərmanlarda qeyd olunur ki, dağətəyi və dağ bölgələrdə fəaliyyətdə olan sahibkarlara vergi güzəştləri tətbiq edilməli, texnologiya ilə təminatda güzəştlər olmalı, daha sərfəli faiz dərəcələri ilə kreditlər təklif olunmalı, ümumilikdə həmin sahibkarlar dövlət himayəsinə alınmalıdırlar. Bəzən isə vergidən və dövlət rüsumlarından azadolmalar məqsədəuyğun olur. Bu prosesdə əsasən regionlarda yaşayan əhalinin şəhər və şəhəratrafi zonalara miqrasiyasını qarşısı alınır, ölkədə işsizliyin səviyyəsi aşağı düşdüyü üçün bu sahələrə həm daxili həm xarici investisiya qoyuluşu üçün səmərəli mühit yaradılmalı, qanunvericilik tərəfdən onlara güzəştlər tətbiq edilməlidir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən məhsulu maya dəyərindən daha aşağı qiymətə satılması qadağan olunur, vergi orqanları tərəfindən mənfəəti süni şəkildə aşağı saldıqları üçün cərimə olunurlar, bu səbəbdən müəssisələr əmtəələrini istehlakçıların ödəyə biləcəyi aşağı səviyyəyə salmaq mümkün olmur. Dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşu iqtisadi artıma təkan verən nüanslardandır. Bu səbəbdən də investisiya qoyuluşuna dövlət önəm verməlidir. Investisiya qoyuluşu reqlamentləşdirilmiş meyarlara əsaslanmalıdır, əks halda iqtisadi artıma təkan verə bilməz. İqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənmə metodundan istifadə edərək fiskal və monetar siyasətləri paralel şəkildə həyata keçirməklə sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır. Xarici inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxdıqda görürük ki, sahibkarlıq növündən asılı olaraq vergilər diferensiallaşdırılır. Vergilərin məcmusuna baxsaq istehsal sahələrinə daha aşağı dərəcədə tətbiq olunur, nəinki kommersiya strukturlarına. Bu cür siyasət pul kapitalının istehsal mühitinə axınını stimullaşdırır.

Bütün bunlarla yanaşı, ölkədəki inflyasiyanın qarşısını almaq üçün Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən aparılan monitorinqlən inflyasiyanın daha çox genişlənməsinin qarşısını aldı. Bunlardan inhisarlaşmanın məhdudlaşdırılması, bazarların bölüşdürülməsinin qarşısının alınması, öncədən razılaşdırılmış qiymətlərin tətbiqinin önünün kəsilməsi, rəqabət mühitinin stimullaşdırılmasını misal göstərə bilərik.

Həmçinin, Respublikada gedən iqtisadi siyasətlərdən olan vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri vergidən azadolmalar və vergi güzəştlərinin ən az dərəcəyə çatdırılmasıdır. Bu əməliyyatların əsas məqsədi vergi ödəyiciləri arasında ayrı seçkiliyin azaldılması və rəqabətin stimullaşdırılmasıdır. Həmçinin dünya təcrübəsindən görə bilərik ki,

sadəcə vergiazadolmasından istifadə edərək sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi yetəri səmərə vermir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir pilləsində vergi planlaması vacibdir. Düzgün olan vergi planlaması vergi optimallaşdırılması səviyyəsini artırır. Vergi optimallaşdırılması dedikdə vergilərin sıfır dərəcəyədək endirilməsi deyil, qanunvericiliklə müəyyən olunan minimum həddədək endirilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir müəssisəyə və ya şəxsə tətbiq edilən vergi dərəcəsi onun gəlirini və ya mənfəətini nəzərə alaraq təyin edilməlidir. Bu prinsipə əməl edilmədikdə bazar münasibətləri poulur, vergi ödəyicilərinin sayı azalır, bu da özündə istehsaldakı stimulu azaldaraq məhsul təklifinin səviyyəsini aşağı salır və bərabərində vergidənyayınmaları çoxaldır.

İnkişaf etmiş ölkələrin bazar münasibətlərinə baxsaq, onlarda mənfəət vergisi çox da məşhur vergi hesab olunmur, sahibkarlar artan xərclərini kompensasiya etmək üçün vergini məhsulun maya dəyərində daxil edirlər. Nəticə etibarilə vergi alıcının öhdəsinə düşür və yeni vergi ödəyicisi yaranır. Sahibkarlar isə burada vergi agenti rolunda çıxış edirlər.

Eyni zamanda vergi yükünün bir neçə optimallaşdırma istiqamətləri vardır. Misal olaraq dövryyə meyarlarının differensiallaşdırılmasını fəaliyyət bölmələri üzrə həyata keçirmək, daha sadələşdirilmiş vergi sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, milli vergi sistemimizi beynəlxalq vergi təcrübəsinə uyğunlaşdırmaq, müəssisələrdə vergi yükünün idarə olunması və vergi siyasətini həyata keçirən bölmənin yaradılmasıdır.

Dünyada inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM bölgüsünə baxsaq, elektron avadanlıqlarla, yeni texnologiyalarla reallaşan biliklərin 70-80% olduğunu, həmin ölkələr üçün milli sərvətdə 60-80% hissənin insan kapitalının təşkil etdiyini görə bilərik. Elmi yeniliklərə uyğun vergi sisteminin qurulması vaciblik təşkil edir və bu iqtisadi inkişaf ilə nəticələnir. İnnovasiya yönümlü siyasətin alətləri qeyd etdikdə elmi pedoqoji araşdırmalar üçün yeni avadanlıqların təminatı, innovasiya yönümlü bazar subyektlərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Bunlarla yanaşı dünya təcrübəsində güzəştlərlə bərabər, vergi tətillərinə də rast gəlinir.

Nəzəriyyəyə görə vergi sahəsində islahatlar 2 qrupda həyata keçirilir. 1) Vergitutumanın klassik prinsipləri, 2) fərqli br ölkədə gedən islahatlar zamanı o ölkənin spesifik amillərini qeydə alan prinsiplər daxildir. Elmdə sübut olunmuşdur ki, vergi ödəyicilərinin ümumi gəlirinin 30%-dən çox hissəsinin tutulması səmərəli vergi sisteminə xas olmayan cəhətdir.

Azərbaycanda torpaq və əmlak vergisinə baxsaq, bu sahədə önə qoyulan problemlərdən biri əmlak qiymətlərinin mövcud real bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması yolu ilə vergi bazasına daxil olmaları genişləndirməkdir. Makroiqtisadi tənzimlənmənin bir parçası da vergilər vasitəsi ilə qiymətlərin tənzimləsi prosesidir. Hal-hazırkı vaxtda vergilərin qiymətlərə birbaşa təsirinin və ondan qaynaqlanan nəticələr daimi olaraq göz önündə saxlanılmalıdır. ƏDV, aksiz və digər vergilərin qiymətə daxil olduğu üçün qiymətlərin səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Bazar münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə vergilərin təsiri metodologiyasında olan problemlər aktualıq təşkil etdiyi üçün, dissertasiya işinin nəticələri önəmlilik daşıyır. Ümumiyyətcə qiymətlər və vergilər bir-biri ilə qar sıx əlaqədə olduğu üçün oxşa iqtisadi-sosial vəzilər vardır.

İstehlak bazarında qiymətlərin dəyişməsi haqqında danışsaq, istehlak qiymətlərinin qeydiyyatı ərzaq məhsulları üzrə ayda üç dəfə (on gün intervalı ilə), qeyri-ərzaq məhsulları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə isə aylıq intervalla üçüncü ongünlükdə qiymət qeydiyyatçıları tərəfindən aparılır. Qiymətlərin qeydiyyatı zamanı məhsulun (xidmətin) adına, yerli və ya idxal məhsulu olduğuna, qiymətinə, ölçü vahidinə və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə (markası, modeli, məhsulun tanınmasına imkan verən digər xüsusiyyətlər) dair məlumatlar real vaxt rejimində planşet tipli kompüterlər vasitəsilə Dövlət Statistika Komitəsinin elektron məlumat bazasına birbaşa daxil edilir.

2019-cu ilin yanvar ayında istehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri 2018-ci ilin yanvar ayına nisbətən 1,7 faiz, o cümlədən ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının qiymətləri 0,7 faiz, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 1,2 faiz, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymətləri 3,4 faiz bahalaşmışdır.

Cari ilin yanvar ayında 2018-ci ilin dekabr ayına nisbətən istehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri 0,2 faiz, o cümlədən ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının qiymətləri 0,9 faiz, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 0,2 faiz bahalaşmış, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymətləri isə 0,8 faiz ucuzlaşmışdır.

Qrafik 1: İstehlak qiymətləri indeksi

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

1-ci qrafikdə göstərmək istənilən əsas nöqtə 2012 və 2017-ci illər intervalında istehlak qiymətləri indeksində baş verən dəyişiklikdir. Görünüyü kimi bu dəyişiklik artan istiqamətdə olmuş, 2012-ci ildə 109 olduğu halda 2017-ci ildə 149.5-ə çatmışdır.

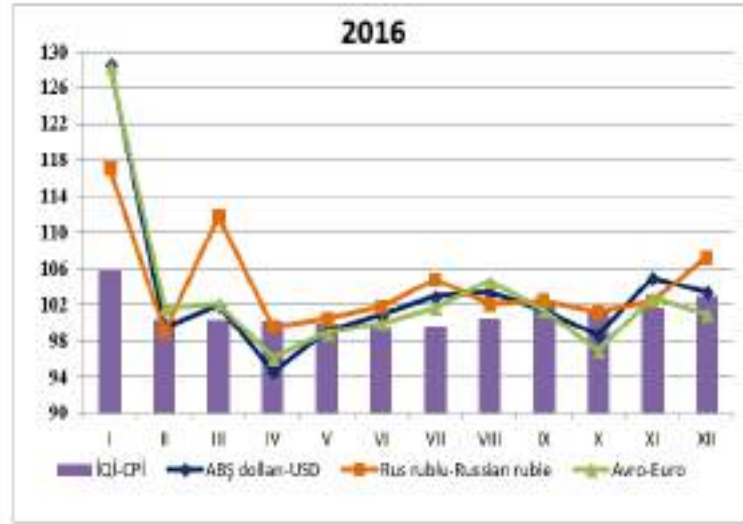
Ötən ilin dekabr ayı ilə müqayisədə cari ilin yanvar ayında düyünün, unun, manna və qarabaşaq yarmasının, makaron məmulatlarının, qoyun və mal ətinin, suda bişmiş kolbasanın, balıq məhsullarının, süd məhsullarının, kərə və bitki yağlarının, limonun, naringinin, bananın, almanın, armudun, heyvanın, narın, kivinin, qozun, fındığın, kələmin, göyərtinin, xiyarın, pomidorun, bibərin, badımcanın, çuğundurun, kartofun, soğanın, şəkər və şəkər tozunun, energetik içkilərin, spirtli içkilərin qiymətlərində bahalaşma, toyuq ətinin, yumurtanın, hissə verilmiş, yarım hissə verilmiş kolbasaların, portağalın, şabalıdın, yerkökünün qiymətlərində isə ucuzlaşma müşahidə olunmuşdur. Digər ərzaq məhsullarının qiymətlərində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

Ay ərzində qeyri-ərzaq mallarından parçaların, geyim və ayaqqabıların, xalça və digər döşəmə örtüklərinin, mebel və ev əşyalarının, minik avtomobilləri və onların ehtiyat hissələrinin, velosipedlərin, paltaryuyan maşınların, soyuducuların, televizorların, planşet tipli kompüterlərin, dəftərxana ləvazimatlarının, kərpicin, nitro və sulu boyaların qiymətlərində bahalaşma, kəsilmiş taxtanın, sementin, yağlı boyaların, mobil telefon və qaz plitələrinin qiymətlərində isə ucuzlaşma müşahidə olunmuşdur. Digər qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

Cari ilin yanvar ayında ötən ilin dekabr ayına nisbətən əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərdən avtomobillərin təmiri, otel və mehmanxanalar tərəfindən göstərilən gecələmə xidmətlərinin, ölkə daxilində istirahət turlarının qiymətləri bahalaşmış, dəmir yolu və hava nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətləri isə ucuzlaşmışdır. Digər ödənişli xidmətlərin qiymətlərində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

Qrafik 2: İstehlak qiymətləri indeksi və manatın xarici valyutalara nisbətə məzənnəsi(2016)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Bir məhsulun qiymətləndirilməsi marketinq strategiyasının ən vacib aspektlərindən biridir. Ümumiyyətlə, qiymət strategiyaları aşağıdakı beş strategiyamı əhatə edir. Ücretli artı qiymətlər - sadəcə xərclərinizi hesablayır və bir marka əlavə edir Rəqabət prinsipi - rəqabət ittihamlarına əsaslanan bir qiymət təyin Qiymətə əsaslanan qiymətləndirmə - müştərinin nə satdığına inandığına əsaslanaraq qiymətə qiymət vermək dəyərdir Qiyməti skimming-yüksək qiymət qoyur və bazar inkişaf edərkən onu aşağı salır Penetrasyon qiymətləri rəqabət bazara daxil olmaq və daha sonra qaldırmaq üçün ucuz qiymət qoyur

Qrafik 3. İstehlak qiymətləri indeksi və manatın xarici valyutalara nisbətdə məzənnəsi(2017)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 2 və 3-də qeyd olunan cədvəllərə müqayisəli şəkildə baxsaq şahidi olarıq ki, istehlak qiymətləri indeksinin dinamikası AZN və USD-də eyni tempdə artıb-azalıb. Euro-da isə 2016 və 2017-ci ilin ortalarında fərqlilik müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ilin May ayında bu göstərici 98 olduğu halda 2017-ci ilin eyni ayında artaraq 103-ə qalxmışdır. Rubla görə ən yüksək göstərici 2017-ci ildə 109, AZN və USD-ə görə ən yüksək göstərici 2016-cı ildə 130 olmuşdur.

Qrafik 4: Kənd təsərrüfatı məhsulları qiymət indeksi

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın dövlətinin perspektivli sahələrindəndir. Kənd təsərrüfatı mallarının keçdiyimiz illərdə qiymət dinamikasına baxsaq, artım tempinin təxminən eyni olduğunu görə bilərik. Hər 2 ildə Avqust ayında qiymətlərin kəskin artımının şahıdı olarıq. Bu da yay aylarında kənd təsərrüfatı mallarına həm tələbatın həm istehsalın artımı ilə əsaslandırılır.

Nəticə və Təkliflər

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin yürütdüyü vergi siyasətinin başlıca məqsədlərindən ölkədəki məqbul infyasiya səviyyəsini saxlamaq, iqtisadiyyatdakı məşğulluq səviyyəsini qaldırmaq, istehsal həcmnin genişləndirilməsini qeyd edə bilərik. Vergi sisteminin formalaşması, vergi növlərinin dəyişdirilməsi, dövlət büdcəsinin vergi vasitəsi ilə maliyyə ehtiyatları ilə təminatı, vergi güzəştərinin, subsidiyaların və imtiyazların verilməsi dövlətin əsas iqtisadiyönümlü yürütdüyü siyasətlərdən olan fiskal siyasətin tərkib hissəsinə daxildir. Bütün bunlarla bərabər dövlət vergi qanunvericiliyinin maximum sadəliyinə çalışmalıdır. Qeyd etməliyik ki, vergi münasibətləri bölüşdürücü xarakter daşdığından ictimai tərəqqi iqtisadi inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Vergi sahəsində islahatların aparılması bazar münasibətlərinin təkmilləşməsi üçün önəmlilik kəsb edir. Təkrar istehsal prosesinin iştirakçıları kimi vergi ödəyicilərinin maraqları qorunmalı, aşağıda qeyd olunan səbəblərdən dolayı vergi islahatları aparılmalıdır. Vergi sisteminin səmərəliliyinin genişləndirilməsi və iqtisadi inkişafın artımına mane olan səbəblərin aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyatlar

<https://www.cbar.az/>

<http://www.taxes.gov.az/>

<https://www.stat.gov.az/>

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

.F.Musayev Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri “Elm”

F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev Vergilər və vergitutma. Dərslik. 2010.

Kazımlı X.H. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı.

"Qiymətləndirmə standartları və normaları, peşəkar qiymətləndiricilərin hazırlanması Qaydaları haqqında"

Nazirlər Kabinetinin qərarı.

Əlavə Dəyər Vergisinin Hesablanması Və Ödənilməsi

Gülsüm İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gul.ibrahimova95@mail.ru

Xülasə

Bildiyimiz kimi dolaylı vergilər inkişaf etmiş keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə, eyni zamanda ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında xüsusi yer tutduğuna və dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbəyi hesab olunduğuna görə onların uçotunun aparılması, uçotun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi labüddür. Azərbaycan Respublikasında dolaylı vergilərin uçotu "Vergi Məcəlləsi", "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Həmin sənədlərdə şirkət və fiziki şəxslərin öz vergi bəyannamələrini hazırlayarkən riayət etməli olduqları xüsusi qaydalar qeyd olunub.

Vergitutma məqsədləri üçün mühasibat hesabatı (müəssisənin müəyyən tarixə aktiv (kapital) və passivlərini (öhdəliklər), göstərən hesabat) və vergi bəyannamələrinin hazırlanmasında vergilərin dəqiq və düzgün uçota alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə tərəfindən vergilərin, o cümlədən dolaylı vergilərin uçotunun düzgün aparılması dövlət orqanları üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəssisələrə vergi ili ərzində mənfəət və zərərlərin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. Müəssisələr büdcə gəlirlərində dolaylı vergilərdən əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olan ƏDV və aksizlər üzrə hesab-fakturaları və hesabatlarının hazırlanmasına, güzəştlərin düzgün tətbiq olunmasına, gəlir və xərclərin, vergitutma bazasının düzgün müəyyən edilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Məlumdur ki, vergi fiskal siyasətin həyata keçirilməsində dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir çünki, bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən azad etmir. İqtisadiyyatın effektiv və səmərəli idarə olunması üçün dövlət güclü və sağlam büdcəyə malik olmalıdır. Büdcənin əmələ gəlmə mənbəyi əsasən vergilər, xüsusilə də dolaylı vergilər olduğuna görə onların uçotunun aparılması, eləcə də hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarət olduqca vacibdir.

Açar sözlər: Vergi, Dolaylı vergilər, ƏDV, Aksiz

Giriş

Dövlət tərəfindən vergilərin hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin ən səmərəli forması onların audit yoxlanmasıdır. Vergilərin audit dedikdə, təkə vergi ödəyicilərinin vergidən yayınması, vergi mənbəyinin gizlədilməsi, mühasibat sənədlərinin qaydada olmaması və onların uçotunun düzgün qurulmaması hallarının aşkar edilməsi deyil, eyni zamanda vergi orqanlarının öz işlərini səmərəli, qərəzsiz, obyektiv şəkildə, qanun və digər nomativ sənədlərə uyğun formada icra olunması nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin qurulması tətbiq edilən uçot qaydalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dolaylı vergilərin uçot və audit bazar iqtisadiyyatında irəliləyən və inkişaf edən bir ölkə kimi respublikamızda aktual bir prosesdir.

Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait yaradılır. Həmin proseslər bu mexanizmlərdən biri və əsası olan vergilərin köməyi ilə tənzimlənir. Müstəqil bir dövlət kimi respublikamızda iqtisadiyyatın idarə edilməsi istiqamətində möhkəm hüquqi bazanın olması təqdirəlayiq bir haldır. Bunun nəticəsidir ki, vergilərin uçot və auditinin aparılmasında dövlət orqanları və vətəndaşların hüquq və öhdəlikləri qanun və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Dolayı vergilərin dövlət büdcəsindəki rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində ƏDV, Aksizlər və Mədən vergisinin norma və dərəcələri, vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri aydın qeyd olunmuşdur.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

ƏDV dolayı vergi olmaqla məhsulun qiymətinə əlavə formasında çıxış edir. Əgər mənfəət vergisi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin, gəlir vergisi işçilərə ödənilən əmək haqqının həcmi azalmasına səbəb olursa, ƏDV isə müəssisənin vəsaitlərinin həcmi azaltmır, çünki o, məhsulun istehlakçısı tərəfindən əmtəənin qiymətində ödənilir. Əlavə dəyər vergisinin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, o, istehsalın və dövriyyənin bütün mərhələlərində yaradılmış və satılmış malların, işlərin, xidmətlərin dəyəri ilə istehsal və dövriyyə xərclərinə aid edilmiş material xərcləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilən əlavə edilmiş dəyərin bir hissəsindən tutulur. Bu vergi hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyəti prosesində yaranan dəyər artımının qanunvericiliklə müəyyən olunmuş kəmiyyətinin dövlət büdcəsinə ayrılan hissəsidir.

ƏDV-nin tətbiqi sferası iqtisadi subyekləri deyil, daha çox iqtisadi əməliyyat və fəaliyyətləri əhatə edir. Buna görə də, ölkənin hüdudlarından kənar satılan mallar, göstərilən xidmətlərin ƏDV üzrə vergitutma obyektinə olub-olmamasını müəyyən etmək üçün vergi qanunvericiliyində ƏDV-nin tutulması prinsipinə diqqət yetirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq praktikada əməliyyatların ƏDV-yə cəlb olunmasının iki prinsipindən istifadə olunur:

- ✓ Mənşə ölkəsi (malların, işlərin və xidmətlərin istehsal olunduğu ölkə) prinsipi;

- ✓ Təyinat ölkəsi (malların, işlərin və xidmətlərin istehlak olunduğu ölkə) prinsipi.

Məqsədəuyğundur ki, mənşə ölkəsi prinsipinə əsasən daxili və ya xarici bazarda təqdim olunmasından asılı olmayaraq, mallar ölkə ərazisində qismən və ya tam təqdim edilibsə, onda həmin əməliyyat ƏDV-yə cəlb olunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, Sovetlər Birliyi dağılıqdan sonra yeni formalaşan müstəqil dövlətlər (Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla) öz aralarında ticarəti mənşə ölkəsi prinsipinə əsaslanan vergi rejimində ƏDV-yə cəlb edirdilər. Bu prinsipə uyğun vergiyə cəlb etmə zamanı vergitutma bazası müsbət ticarət balansına olan ölkələrin xeyrinə hərəkət edir. Digər tərəfdən, postsovet ölkələri ilə ticarətin mənşə ölkəsi prinsipi, yerdə qalan, yəni uzaq xarici ölkələr ilə təyinat ölkəsi prinsipi ilə aparılması daha çox ƏDV-nin iqtisadi mahiyyətinin deformasiyasına gətirib çıxarırdı. Həmçinin, bu halda yalnız ixracın dəyərinin ƏDV üzrə vergitutma obyektini kimi müəyyən olunması baş verir ki, bu da iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş, xüsusilə beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyəti aşağı olan ölkələr üçün demək olar ki, qəbul edilməzdir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 1 yanvar 2001-ci il tarixindən qüvvəyə mindikdən sonar Respublikamızda bu prinsip əsasında vergiyə cəlb etməyə son qoyuldu. Təyinat ölkəsi prinsipinə görə, mallar ölkə daxilində istehlak üçün nəzərdə tutulduğu halda, əməliyyat ƏDV üzrə vergitutma obyektini hesab olunur. Bu prinsip tətbiq olunduqda yalnız ölkə ərazisində istehlak olunan bütün malar (işlər və xidmətlər) ƏDV-yə cəlb olunur. Belə ki, təyinat prinsipi mal, iş və xidmətin ƏDV-yə cəlb olunmasının istehlak ölkəsində aparılması ilə xarakterizə olunur. Bu, beynəlxalq prinsipdir və hər bir ölkəyə öz daxili istehlakını ƏDV-yə cəlb etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də həmin ölkələrə mövcud vəsaitlərin paylanması daha böyük nailiyyətlər əldə etməyə və daha az neqativ nəticələrin yaranmasına şərait yaradır. Tutaq ki, A və B ölkələrinin müxtəlif əmtəə qrupları üzrə ticarət münasibətləri var. A ölkəsi öz ərazisində ƏDV-nin mənşə prinsipini tətbiq edir. B ölkəsi isə təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə edir. A ölkəsi B-yə mal ixrac edərkən həmin malları gömrük məntəqəsində ƏDV-yə cəlb edir. Çünki, mənşə ölkəsi prinsipində ixrac ƏDV üzrə vergitutma obyektidir. B ölkəsi də öz növbəsində idxal olunan mallara ƏDV tətbiq edir. Beləliklə, B ölkəsi ərazisində satılan həmin mallar iki dəfə ƏDV-yə cəlb olunur. Deməli, idxal olunan malların qiyməti hər iki ölkədə tətbiq olunan ƏDV dərəcəsi həcmində artmış olur. Bu da idxal olunan malların yerli bazarlarda realizə olunmasını çətinləşdirir. Belə bir vəziyyətin aradan qaldırılması üçün ölkələr arasında qarşılıqlı razılaşma müqaviləsi imzalanır. Eyni zamanda, çox vaxt belə bir vəziyyətin yaranmaması üçün dünya ölkələrinin əksərində təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bununla əlaqədar beynəlxalq təcrübəni təhlil etdikdə, məlum olur ki, ƏDV tətbiq edilən ölkələrin əksəriyyətində təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə edilir. Azərbaycan qanunvericiliyinə gəldikdə isə ölkəmizdə də dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi təyinat

ölkəsi prinsipindən istifadə olunur. ƏDV-ni digər vergilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də vergi əvəzləşdirilməsi mexanizminin mövcud olmasıdır (Ерофеева В.А., 2005).

Fərdi axırncı istehlakçılarda ƏDV-ni geri qaytarmaq imkanı yoxdur, amma müəssisələr təchizat zənciri çərçivəsində alınan və növbəti mərhələlərə satılan (digər müəssisəyə və ya istehlakçılara) məhsullar və xidmətlər üçün ödənilmiş ƏDV-ni geri ala bilərlər. O cümlədən təchizat zəncirinin hər bir mərhələsində vergi biznes tərəfindən əlavə olunan dəyərin daimi hissəsidir, və verginin yığılması ilə bağlı xərclər dövlətə yox, daha çox bizneslərə düşür. ƏDV ona görə yaradılıb ki, yüksək satış vergiləri onlardan qaçmağa və firıldaqlığa səbəb olurdu. Verginin tənqidçiləri qeyd edir ki, o qeyri-proporsional olaraq aşağı və orta gəliri olan ev təsərrüfatları üçün vergi ağırlığını artırır. Ümumiyyətlə beynəlxalq səviyyədə Əlavə Dəyər Vergisinə regional inteqrasiya çərçivəsində vergi sisteminin inkişafı və transformasiyası baxımından vergi harmonizasiyasının əsas aləti kimi baxılır. Vergi harmonizasiyası vahid Avropa İqtisadi məkanının yaradıldığı zaman yaranmışdı və dövlətlərarası regional əməkdaşlıq zamanı inkişaf etmişdi. Bu qlobal məsələnin həyata keçirilməsi məqsədilə ƏDV-nin və digər dolaylı vergilərin hesablanması və dərəcələrin eyni həddə qəbul edilməsi yolunda işlər aparılır.

ƏDV-ni digər vergilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də vergi əvəzləşdirilməsi mexanizminin mövcud olmasıdır. ƏDV-nin tutulması prosesində vergi əvəzləşdirməsi mexanizmini Cədvəl 1-də əks etdirilən misal əsasında daha aydın başa düşmək olar.

Cədvəl 1. ƏDV-nin tutulması prosesində vergi əvəzləşdirməsi mexanizmi

Məhsul hərəkət mərhələləri	Məhsul alındığı qiymət	Məhsul satıldığı qiymət	ƏDV-nin hesablanmış məbləği	ƏDV-nin əvəzləşdirilən məbləği	Büdcəyə ödənilməli ƏDV
İlkin istehsalçı	-	100	10	-	10
Emal sənayesi	110	200	20	10	10
Topdan satıcı	220	300	30	20	10
Pərakəndə satıcı	330	400	40	30	10
Alıcı	440	-	-	-	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Statistik məcmuə. (2015)

Göründüyü kimi, istehsal-bölüşdürücü zəncirdə hər bir satıcı satış anında alıcıdan bu vergini alır. Əldə edilmiş məbləğdən özünün ödədiyi ƏDV-ni çıxır və qalan məbləği büdcəyə ödəyir.

Son nəticədə ƏDV məhsulun son istehlakçısının üzərinə keçirilir. Dolayı vergi olmaqla ƏDV məhsulun qiymətinə əlavə formasında çıxış edir. Əgər mənfəət vergisi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin, gəlir vergisi işçilərə ödənilən əmək haqqının həcmnin azalmasına səbəb olursa, ƏDV müəssisənin vəsaitlərinin həcmi azaltdır, çünki o, məhsulun istehlakçısı tərəfindən əmtəənin qiymətində ödənilir. Beləliklə, ƏDV-də digər dolayı vergilərdə olduğu kimi verginin subyekti ilə vergi daşıyıcısı üst-üstə düşür.

Məhsul xaricə satıldıqda o, ƏDV-yə sıfır dərəcə ilə cəlb olunduğundan, bu vergi növü həm də ixrac olunan məhsul istehsalının həcmnin artırılmasını stimullaşdırır.

Hər bir satıcı satış anında alıcıdan bu vergini alır. Əldə edilmiş məbləğdən özünün ödədiyi ƏDV-ni çıxır və qalan məbləği büdcəyə ödəyir. Son illər bir çox dövlətlərdə ƏDV üzrə daxilolmaların göstəricisinin yuxarı faizlə (90 faiz) qeydə alınmasına baxmayaraq, bəzi ekspertlərin fikrincə həmin vergi daxilolmasının nəzəri olaraq toplanması ƏDV-nin mümkün ola bilən daxilolma göstəricisinin yalnız 50-60 faizini təşkil edir. Eyni zamanda, bir sıra ixracatçılar ƏDV-ni büdcədən geri qaytara bilmədikləri hallarda, vergidən yayınma məqsədilə müxtəlif üsullardan istifadə edərək büdcəyə külli miqdar da ziyan vururlar. Bu səbəbdən bəzi dövlətlərin ekspertləri ƏDV-nin bu və digər çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması məqsədilə bu tədiyyə üzrə inzibətçılığı daha sadə olan analoji satış vergisi ilə əvəz edilməsini təklif edirlər.

ƏDV-nin ödəyicisi olan bütün hüquqi və fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliklərinə uyğun olaraq mühasibat və vergi uçotunu aparmağa borcludur. ƏDV geniş vergi bazasına malik olan universal vergi növünə aid istehlak vergisidir. ƏDV ödəyicilərinin strukturunda praktiki olaraq bu tədiyyəni stabil qaydada ödəyən hüquqi şəxslər çoxluq təşkil edir.

Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinə əsasən ƏDV vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə təqdim edilmiş elektron vergi hesab-fakturalarına və ya idxalda ƏDV-nin ödənilməyi göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilmişdir.

Respublikada tətbiq olunan ƏDV anlayışı, onun tətbiqi prinsipləri, faiz barədə geniş fikir yürütmək, müzakirələr təşkil etmək mümkündür. Lakin dissertasiya işimizdə məqsəd dolayı vergilərin təmsalında ƏDV-nin uçot və auditi, onun təkmilləşdirmə istiqamətləri, bu istiqamətdə real vəziyyəti şərh edərək, üstün və çətin məqamlara aydınlıq gətirmək, onun tətbiqinin perspektiv üçün səmərəli olması imkanlarını araşdırmaqdır.

Əgər mənfəət vergisi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin, gəlir vergisi işçilərə ödənilən əmək haqqının həcmələrinin azalmasına səbəb olursa, əlavə dəyər vergisi müəssisə vəsaitlərinin həcmi azaltmır, çünki o məhsulun istehlakçısı tərəfindən satılan əmtəənin qiymətində ödənilir. Əlavə dəyər vergisi istehsal və dövriyyə xərclərinə aid edilmir, ödəniş tapşırığı və digər sənədlərdə ayrıca göstərici kimi əks olunur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 164 və 165-ci maddələrinə əsasən ƏDV azad olmalar və “0” dərəcə ilə cəlb edilmə halları və tətbiq ediləcək fəaliyyət növləri də göstərilmişdir. Malların təqdim edilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsi zamanı ƏDV- dən azad olmalar və “0” dərəcə ilə cəlb edilmə hallarına diqqət yetirilərkən dövlətin iqtisadi tərəqqi sahəsində atılan addımların sürətliliyi və nəticəsinin dayanıqlığı, əhalinin sosial yönümlü inkişafı prizmasından atıldığı qabarıq nəzərə çarpır (Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Statistik məcmuə - 2015).

Əlavə dəyər vergisinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası müəssisənin vergitutma məqsədləri üçün satışdan alınan pul vəsaitlərinin necə müəyyənləşdirməsindən aslıdır. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisələr satışdan olan pul vəsaitlərini iki metodla müəyyən edə bilər: “ödəmə üzrə” və “yükləmə üzrə”. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat subyektləri hesabat ili ərzində bu metodlardan yalnız birini seçməli və onu təqvim ilinin sonunadək dəyişə bilməz (A.Kərimov, 2008).

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotunda tətbiq olunan bu metodlar, tətbiq olunma prinsiplərindəki fərqlər nəzərə alınmaqla, nisbətən vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq tətbiq olunan “kassa” və “hesablama” metodları ilə eynilik təşkil edir.

Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmaların uçotu 68 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” hesabının 68/5 №-li “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar” subhesabında və 19 №-li “Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV-si” hesabında aparılır. Malsatanlardan alınmış və dəyəri istehsal (tədavül) xərclərinə aid edilən xammal və materiallar, podratçı təşkilatlar tərəfindən görülmüş işlər, göstərilmiş xidmətlər, habelə kapital qoyuluşları və qeyri-maddi aktivlər üzrə hesablanmış əlavə dəyər vergisinin uçotu 19 №-li “Alınmış sərvətlər üzrə əlavə dəyər vergisi” hesabında aparılmalıdır.

19 №-li “Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV-si” hesabına 19/1 №-li “Kapital qoyuluşları zamanı ƏDV”, 19/2 “Alınmış qeyri-maddi aktivlər üzrə ƏDV”, 19/3 №-li “Alınmış material ehtiyatları üzrə ƏDV-si”, 19/4 “Alınmış azqiymətli və tezköhnələn əşyalar üzrə ƏDV-si” subhesabları açılır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

68 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” hesabı mühasibat uçotu hesablar planının əsas hesablarından olmaqla müəssisə, onun işçi heyəti və təsisçiləri tərəfindən büdcəyə ödənilən bütün vergilər (əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, aksiz, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, mədən vergisi, gömrük rüsumları dövlət rüsumları) üzrə hesablaşmalar haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

68 sayılı hesabın “ƏDV üzrə hesablaşmalar” subhesabının krediti üzrə büdcəyə hesablanmış və ya ödəniləcək, debetində isə həmin vergilər üzrə ödənilmiş məbləğlər və büdcədən əvəzləşdiriləcək (geri qaytarılacaq) ƏDV məbləği əks olunur.

Ümumikdə müəssisədə aparılan təsərrüfat əməliyyatları üzrə büdcəyə ödəniləcək vergi məbləğləri 68 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” hesabının krediti ilə müxabirləşməklə aşağıdakı hesabların debetinə yazılır:

- Dt 46, 47, 48 - satılmış məhsullar, əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və s. aktivlər üzrə alıcılara (sifarişçilərə) təqdim edilmiş və büdcəyə ödənilməli olan ƏDV məbləği;
- Dt 64 - alıcıdan (sifarişçilərdən) alınmış avans məbləğləri üzrə ƏDV məbləği;
- Dt 80 - icarə haqqı, cərimə və s. ödəmələr üzrə ƏDV məbləği;
- Dt 08 - təsərrüfat hesabı qaydasında icra olunmuş tikinti işləri üzrə ƏDV məbləği.

İstehsal məqsədləri üçün alınmış mal-material dəyərlilərinə, habelə dəyəri istehsal (tədavül) məsrəflərinə aid edilən görülmüş iş və göstərilmiş xidmətlərə görə ödənilmiş ƏDV məbləği istehsal və tədavül xərclərinə, kapital qoyuluşları və qeyri-maddi aktivlərin alınması üçün ödənilmiş əlavə dəyər vergisi isə onların balans dəyərinə aid edilmir.

İstehsal (tədavül) xərclərinə aid edilən xammal və materiallar mədaxil edilərkən, işlər və xidmətlər göstərilməsi haqqında sənəd rəsmiləşdirilərkən hesablanmış əlavə dəyər vergisinin məbləği 19 №-li “Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV” hesabının debetində, 60 №-li “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar” hesabının və ya 76 №-li “Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar” hesabının kreditində əks olunmalıdır.

Alınmış materialların dəyəri malsatanlara ödənildikdən sonra istehsal ehtiyatlarına sərf edildikdə, onlara görə malsatanlara ödənilmiş ƏDV məbləği büdcə ilə hesablaşmalara aid edilir. Bu zaman mühasibat uçotunda aşağıdakı yazılış tərtib edilir:

Dt 68 “Büdcə ilə hesablaşmalar”

Kt 19 “Alınmış sərvətlər üzrə ƏDV”

Əgər maddi ehtiyatlar (alınmış mallar) qeyri-istehsal sahələri üçün istifadə edilərsə, bu zaman

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

onların alınması zamanı ödənilmiş əlavə dəyər vergisi xüsusi maliyyələşmə mənbələri hesabına bərpə edilməlidir. Bu əməliyyat 68 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” hesabının “Əlavə dəyər vergisi üzrə büdcə ilə hesablaşmalar” subhesabının krediti və müvafiq maliyyələşmə mənbəni uçota alan hesabın (88) debeti üzrə müxabirləşmə tərtib edilməklə rəsmiləşdirilir.

İndi isə yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıda göstərilən misalların təmsalında nəzərdən keçirək.

Misal 1. Mədxil sənədlərində anbara daxil olmuş parçanın öz dəyəri 100 min manat, əlavə dəyər vergisi isə 18 min manat göstərilmişdir. Bu zaman aşağıdakı mühasibat yazısı aparılmalıdır.

Debet	Kredit	Məbləğ (man)
10 “Xammal və materiallar”	60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	100 000
19 “Alınmış sərəvətlər üzrə ƏDV”	60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	18 000

Həmin parçanın pulu ödənildikdə:

Debet	Kredit	Məbləğ (man)
60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	51 “Hesablaşma hesabı”	118 000
68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”	19 “Alınmış sərəvətlər üzrə ƏDV”	18 000

Misal 2. Kənar təşkilatın hüquqi şəxsə göstərdiyi təmizlik xidmətinə görə 1000 manatlıq (o, cümlədən 180 manat ƏDV) dəyərində ödəniş sənədi mühasibatlığa təqdim olunduqda

Debet	Kredit	Məbləğ (man)
20 “Əsas istehsal”	60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	1000
19 “Alınmış sərəvətlər üzrə ƏDV”	60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	180

Göstərilmiş xidmətin haqqı nağdsız qaydada ödənildikdə aşağıdakı müxabirləşməsi verilməlidir:

Debet	Kredit	Məbləğ (man)
60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”	51 “Hesablaşma hesabı”	1180
68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”	19 “Alınmış sərəvətlər üzrə ƏDV”	180

Mənbə: A.Kərimov: Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı-2008 (20.04.2019)

Bu zaman vergi ödəyici olan müəssisələr dəyəri ödənilmiş və ödənilməmiş mal-materialların uçotunu ayrı-ayrılıqda aparmalıdır.

Ticarət təşkilatları (ictimai iaşə müəssisə daxil olmaqla) daxil olan mallar üzrə ƏDV məbləğini 60 “Mal göndərənələr və podratçılarla hesablaşma” hesabın krediti ilə müxabirləşməklə 41 “Mallar” hesabının debetinə əks etdirirlər .

Satılmış mallar (işlər, xidmətlər) üzrə alıcılara (sifarişçilərə) təqdim edilmiş vergi məbləği mal göndərən (podratçı) tərəfindən müvafiq satış hesablarının (46 “Məhsul (iş, xidmət) satışı”, 47 “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları”, 48 “Sair aktivlərin satışı”) debeti, 68 sayılı hesabın isə krediti üzrə əks etdirilir.

Ticarət təşkilatları malların satış və alış qiymətləri arasındakı fərqə (ticarət əlavəsi və ya güzəştinə) aid olan vergi məbləğini 46 “Məhsul (iş, xidmət) satışı hesabın debetində, 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar” hesabın kreditində göstəririlər.

Sifarişçilərin hesabına alınmış avadanlıqlar üzrə əlavə dəyər vergisi 19 hesabın “Kapital qoyuluşları zamanı əlavə dəyər vergisi” subhesabının debetində və 60, 76-cı hesabların kreditində əks etdirilir. Bu məbləğ satıcılara ödəniləndikdə isə aşağıdakı yazılışlar tərtib edilir:

- 1) Dt 60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”
Kt 51 “Hesablaşma hesabı” (52);
- 2) Dt 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”
Kt 19, subhesab “Kapital qoyuluşları zamanı əlavə dəyər vergisi”

Podratçı təşkilatlar tərəfindən əlavə dəyər vergisi daxil edilməklə görülmüş tikinti quraşdırma işləri həyata keçirilən zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir:

- 1) Dt 01 “Əsas vəsaitlər”
Kt 08 “Kapital qoyuluşları”
- 2) Dt 08 “Kapital qoyuluşları”
Kt 60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”
- 3) Dt 19 “Alınmış sərvətlər üzrə əlavə dəyər vergisi”
Kt 60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”

Yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri ödəniləndikdə isə aşağıdakı müxabirləşmə tərtib olunur:

- 1) Dt 60 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar”
Kt 51 “Hesablaşma hesabı”;
- 2) Dt 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”
Kt 19, subhesab “Kapital qoyuluşları zamanı əlavə dəyər vergisi”

Mühasibat uçotunda xərclərinin uçotu 29 “Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar” hesabında aparılan müəssisələrdə onun nəzdində olan uşaq bağçası, klub, mədəniyyət evi və bu qəbildən

olan digər obyektlərdə tikinti-quraşdırma işləri həyata keçirilən zaman aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir:

- 1) Görülmüş işlər üzrə xərclər silindikdə:
Dt 08 “Kapital qoyuluşları”
Kt 23 “Köməkçi istehsalat”
- 2) Görülmüş işlərə əlavə dəyər vergisi hesablandıqda:
Dt 19 “Kapital qoyuluşları zamanı əlavə dəyər vergisi”
Kt 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”
- 3) Əlavə dəyər vergisi büdcəyə ödənildikdə:
Dt 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”
Kt 51 “Hesablaşma hesabı”
Eyni zamanda
Dt 68/5 “Əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmalar”
Kt 19, subhesab “Kapital qoyuluşları zamanı əlavə dəyər vergisi”

Təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən digər kapital qoyuluşlarına əlavə dəyər vergisi hesablanmır (bu qoyuluşlar üzrə məsrəflər son nəticədə istehsal və tədavül məsrəflərinə aid olduğu üçün).

Alınmış qeyri-maddi aktivlər üzrə əlavə dəyər vergisi ümumi qaydada 19 “Alınmış qeyri-maddi aktivlər üzrə əlavə dəyər vergisi” hesabın debetinə, 60 (76) hesabın kreditində əks etdirilir. Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri ödənildikdən və uçota qəbul edildikdən sonra isə - Dt 60 (76); Kt 51 və eyni zamanda Dt 68; Kt 19 yazılışları verilir (Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ., 2008).

Mallar (işlər, xidmətlər), əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər qeyri-istehsal məqsədləri üçün istifadə edildikdə vergi məbləği 19 sayılı hesabın kreditindən müvafiq maliyyələşdirmə mənbələri uçota alan hesabların debetinə silinir.

Bütün mühasibat registrlərində (jurnal-orderlərdə, mühasibat cədvəllərində, materialların tədarükü və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışı və digər aktivlərin uçotu cədvəllərində) vergi məbləği ayrıca qrafada göstərilməlidir. Hesabat dövrünün (ayın) sonunda büdcəyə ödəniləcək əlavə dəyər vergisi məbləği müəyyən olunur və büdcəyə köçürülür. Verginin büdcəyə ödənməsi əməliyyatı 68 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” hesabının debeti və 51 №-li “Hesablaşma hesabı”nın kreditinə yazılışla uçotda əks olunur.

ƏDV üzrə artıq ödənilmiş vergi, faiz və maliyyə sanksiyası digər vergi, faiz və maliyyə sanksiyalarının ödənilməsi və ya sonrakı öhdəliklər üzrə ödəmələrin hesabına aid edildiyi

hallarda, müəyyən edilmiş növbədənənar vergi yoxlaması yalnız vergi ödəyicisinin ƏDV cəlb edilən əməliyyatları üzrə aparıla bilər.

Büdcəyə vergilərin hesablanması və ödənilməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsinin və digər orqanların qərar və normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Analitik uçot vergilərin növləri üzrə aparılır. Artıq ölkəmizdə xəzinədarlıq sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq büdcəyə ödənilən bütün vergilər yerli xəzinədarlıq idarəsinə köçürülür. Ödənişin təyinatı qrafasında köçürülən verginin adı və hesabat dövrü göstərilir.

Müəssisə ödəyicisi olduğu hər bir vergi üzrə Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu qaydada vergi orqanına hesablanmış və ödənilmiş vergilərin bəyannaməsini (haqq-hesabını) təqdim edir. Eyni zamanda vergi uçot şöbəsində bütün tədiyyəçilərin təqdim etdikləri hesabat və ödəniş sənədlərinə əsasən şəxsi hesab vəərəqəsi tərtib olunur. Mütəmadi olaraq büdcə ilə hesablaşmaların dəqiq uçotunu aparmaqdan ötrü tədiyyəçilər özlərinin mühasibat uçotunda və vergi orqanının şəxsi hesab vəərəqəsində əks olunan göstəricilərin uyğunluğunu yoxlamalıdır.

Nəticə

Bildiyimiz kimi dolayı vergilər inkişaf etmiş keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə, eyni zamanda ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında xüsusi yer tutur və dövlət büdcəsinin stabil gəlir mənbələrindən biridir. Bu baxımdan dolayı vergilərin uçotunun aparılması, eləcə də onların hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə dolayı vergilərin uçot və auditinin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, əsasən ƏDV və aksizlərin iqtisadi mahiyyəti açıqlanmış, onların dövlət büdcə gəlirlərindəki rolu və yeri statistik göstəricilərə əsasən təhlil edilərək müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa, tədqiqat işində aparıcı dolayı vergilərdən olan ƏDV və aksizlərin hesablanması, tutulması və büdcəyə ödənilməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası əks olunmuşdur. Həmçinin vergi orqanları tərəfindən həmin vergilərin audit yoxlanmasının aparılması metodikası geniş formada şərh edilmişdir.

Ədəbiyyatlar

- Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ.(2008) İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı, “Çaşıoğlu”. 272 s.
“Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı” (2006). “Qloballaşan Azərbaycan” Sivil İnkişaf Mərkəzi, Məqalə toplusu, Bakı.
- A.Kərimov (2008) : Mühəsibat uçotu, vergilər. Bakı
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Statistik məcmuə (2015). Bakı.
Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2015). Bakı.
- Ерофеева В.А.(2005) «Аудит: Учебное пособие» М.: Высшее образование.
Бабашкина А.М. (2007) Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi:
www.sc@azstat.org (2019)
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı:
www.azstat.org (2019)
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin rəsmi saytı:
www.taxes.gov.az (2019)
- Azərbaycan Milli Bankının rəsmi saytı:
www.nba.az (2019)

Bank Sferasında Risklərin Qiymətləndirilməsi

Gülşən HEYDƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulshanheydarova@mail.ru

Xülasə

Riskoloji problemlər bəzən təcrid, fərdi, bəzən isə integrativ halda özünü göstərir. Bu isə riskoloji problemə özünəməxsus qaydada yanaşmanı tələb edir. Qərribə də olsa bir sıra hallarda riskoloji problemlərin həllinə mane olan qüvvələr də meydana çıxır. Bu, bir qayda olaraq iqtisadi mənafelelərdən, geopolitikadan və yaxud millətçilik meyillərindən irəli gəlir. İqtisadi mənafelelərin riskoloji problemlərin həllinə mane olması, ona sığır çəkməsi daha çox mafioz qruplarla, bütövlükdə qrup mənafelelərlə bağlıdır. Burada bürokratik əngəllər, formalizm, idarəçilik mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması da özünü göstərir. Əlbəttə, onların riskoloji problemlərin həllinə təsiri müxtəlif istiqamətlərdə olur.

Risk problemi iqtisadi məsuliyyət və risklərin dəqiq nəzərə alınması ilə, həm də bunun idarəetmənin bütün mərhələləri üzrə nəzərə alınması ilə əlaqədardır. Demək, riskoloji problemi iqtisadiyyatın idarəedilməsindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Bu problemə lazımı dərəcədə fikir verilmədikdə iqtisadi sistemlərin riskdən qorunma immuniteti zəif olar. Ona görə də risk probleminin uğurla həlli iqtisadi artım problemi baxımından iqtisadiyyatın optimal keyfiyyətdə özünü təsdiqi cəhətindən son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan risk probleminə yalnız dar çərçivədə deyil, həm də geniş miqyasda yanaşmaq lazımdır.

Risklərin idarə edilməsi bankın biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Tədqiqatı praktik olaraq əsaslandırılmasında obyekt olaraq AccessBankın nümunəsində ümumi strategiyasına uyğun olaraq, risklərin idarə edilməsi strategiyası bankın kreditləşmə fəaliyyətinin inkişafına nail olmaq və eyni zamanda risklərin idarə edilməsi baxımından həyata keçirilən tədbirlərin gücləndirilməsi istiqamətində təhlil qiymətləndirmək aparaq istərdim.

Açar sözlər: Bank, Risk, Qiymətləndirmə

Giriş

Risklərin idarə edilməsini şəyata keçirən strukturlar və onların səlahiyyətləri Riskləri İdarəetmə Komitəsinin əsas funksiyası bank risklərinin idarəedilməsində İdarə Heyətinə köməklik göstərməkdir. Riskləri İdarəetmə Komitəsinin tərkibi İdarə Heyəti üzvlərindən və Risklərin İdarəedilməsi departamentinin rəhbərindən formalaşdırılır. Komitəyə İdarə Heyətinin sədri rəhbərlik edir. Riskləri İdarəetmə Komitəsi risklərin idarə edilməsi məqsədilə bankda mürəciət daxili komitələrin fəaliyyətlərini əlaqələndirir. Komitənin islasları rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirilir və Bankın Müşahidə Şurasına hesabat verilir. Riskləri İdarəetmə Komitəsinin əsas funksiyamı ndan irəli gələn aşağıdakı vəzifə və səlahiyyətlərə malikdir:

- Risklərin idarə edilməsi qaydalarını vaxtaşırı qiymətləndirmək və tələb olunduqda yeniləşdirmək;
- Rəhbərliyə risklərin idarə edilməsini gücləndirmək məqsədi ilə bankın təşkilatı strukturunda

və ya xüsusi vəzifələrin məsuliyyətlərində dəyişikliklərin edilməsi barədə məsləhətlər vermək;

- Risklərin idarə edilməsini gücləndirmək məqsədi ilə İdarə Heyətinə tövsiyələr vermək və bu tövsiyələrin İdarə Heyəti tərəfindən yerinə yetirilməsi barədə Müşahidə Şurasına hesabat vermək.

RİK-nə gündəlik əməliyyat dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə Risktorrn İdarəedilməsi departamenti yaradılmışdır. Risktorrn İdarəedilməsi departamentinə RİK tərəfindən verilən spesifik tapşırıqlar bankun fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Risklərin İdarəedilməsi departamenti Bankın müstəqil struktur bölməsidir.

Bankda bununla uapaşı risklərin azaldılması istiqamətində strateji məsələlər üzrə qərarlar Aktiv və Passivləri İdarəetmə, Kredit, Audit və İT Komitələrində qəbul edilir. Aktiv və Passivləri İdarəetmə Komitəsi maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin təsdiqlənməsi və idarə edilməsi üzrə qərarları müzakirə edir. Kredit Komitəsinin əsas funksiyası Bankın kredit portfelinin idarə edilməsində İdarə Heyətinə köməklik göstərməkdir. Audit Kotkəsi Bankda risklərə nəzarət sisteminin mövcudluğunu və adekvatlığını təmin edən Müşahidə Şurasına və İdarə Edilməsinə köməklik göstərir. İT Komitəsi Bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işinin təmini məsələlərinə dair qərarları müzakirə edir.

Hesabatlıq sistemləri Riskləri İdarəetmə Komitəsinin üzvləri Müşahidə Şurasının dəvəti i lə onun iclaslarında iştirak edir və Müşahidə Şurası qarşısında hesabat verir. Bu hesabatlar aşağıdakıları əhatə edir:

- Makroiqtisadi, bazar, əməliyyat, nüfuz ilə bağlı olan risklər, eləcə də, kredit riskləri daxil olmaqla, lakin bunlarla məhdudlaşmayan tmiqyaslı risklər və onların azaldılması;
- Vank qaydaları ilə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tənzimləyici məhdudiyyətlərin pozulması halları barədə məlumat və onların aradan qaldırılması;
- Maliyyə alətlərinin növü, ödəmə müddətləri, habelə dəyər üzrə investisiyaların təsnifləşdirilməsi;
- Investisiyalar onların bankın balansından silinməsi, yaxud dəyərinin ödənilməsi;
- Əsas vəsaitlər üzrə məlumat, onların bankın maliyyə hesabatlarında əks edilməsi, yaxud satılması;

Metod

Tətqiqat işinin yazılmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Belə ki, bu metodların əsasında sintez və analiz metodları, deduksiya və induksiya metodları, həmçinin də müqayisəli

təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusu hissələrə-fəsilələrə bölünmüş, daha sonra isə sintez metodunun vasitəsilə ayrı-ayrı fəaillər üzrə aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmişdir. İnduksiya metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusunə uyğun iqtisadi faktlar müəyyən edilmişdir. Deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin müəyyən edilmiş iqtisadi faktlar əsasında nəzəri biliklər, eyni zamanda da nəticə və təkliflər müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli təhlil metodlarından da istifadə edilmişdir. Belə ki, dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsillərində müxtəlif müəssisələrin müqayisəli təhlili aparılmış, həmin müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri mənbələrini Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin iqtisadiyyatın kommersiya banklarının bazar riskləri və onların idarə edilməsi menecmentinə dair elmi əsərləri, həmçinin Azərbaycan dövlətinin müvafiq qanunvericilik aktları, normativ sənədləri, qərarları, proqramları təşkil edir.

Analiz

Risqlərin idarə edilməsini gücləndirmək məqsədi ilə Riskləri İdarəetmə Komitəsi İdarə Heyətinə tövsiyələr verir və bu tövsiyələrin İdarə Heyəti tərəfindən yerinə yetirilməsi barədə Müşahidə Şurasına hesabat verir.

Bank mütəmadi olaraq Mərkəzi Banka və Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına hesabatlar təqdim edir. Bu hesabatların tərtibi zamanı bankdaxili mövcud olan LFS proqram təminatının məlumat bazasından birbaşa istifadə olunur.

Risqlərin ölçülməsi sistemləri və metodları Bankın fəaliyyət sferasında miəyyən edilmiş risklərin ölçülməsi sistemləri və metodları risklərin idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Effektiv sistemin qurulması istiqamətində RİK tərəfindən hər bir mövcud və yaxud yeni Bank məhsulu üzrə yarana biləcək risklərin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülür. (Atakişiyev M., Şixəliyeva N., Nurəliyeva R, 2015, s.145)

Risk xəritəsi - Bankda bitin sahələr üzrə risklərin baş vermə ehtimalı və tezliyini əks etdirir. Bu xəritədə Daxili Audit və Risklərin İdarəedilməsi departamentləri tərəfindən hər bir məhsula müvafiq risk səviyyəsi miəyyən edilmişdir.

Stress- testlər maliyyə bazarında baş verə biləcək şoklara qarşı Bankın dayanıqlığını proqnozlaşdırmaq və yaranacaq riskləri dəyərləndirmək məqsədi daşıyır. Stress- testlər müxtəlif fərziyyələr əsasında hazırlanır ki, bura aktiv və passivlərin vəziyyəti, faiz gəlirləri, sərbəst vəsaitlər izləmə faiz dərəcəsinin artması, xarici valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər, gəcikdirilmiş kreditlərin portfəldə imtina dərəcəsinin artması, makroiqtisadi göstəricilərdəki dəyişikliklər və inflyasiyanın artması daxildir. Stress testlərin hazırlanması zamanı müxtəlif ssenarilərdən istifadə olunur ki, bunlara yumşaq ssenari və pessimist ssenarilər daxildir. Bankda kreditlər üzrə stress test hazırlanarkən növbəti dövrə proqnozlaşdırılan dəyişikliklər nəzərə alınmaqla yumşaq ssenari üzrə konservativ olaraq 5% artımla, pessimist ssenari üzrə isə 20% azalma ilə hesablanır. Stress-test aparılarkən seçilən ssenarilərin bank üçün əhəmiyyətliliyi nəzərə alınır və konservativ meyarlarla götürülür. Stress-testlərin nəticələri proqnozlaşdırılan dövrün sonunda yenidən baxılır və faktiki göstəricilərlə müqayisə olunur. Bu zaman yaranan fərqlərin səbəbləri araşdırılaraq tətbiq olunan modellərin nə dərəcədə adekvat olub-olmaması yoxlanılır.

Cədvəl 1. AccessBankın kreditlər üzrə stress-test Faktiki rəqəmlər 30.12.2018 (min .AZN)

	2%-lə təsnifləşdirilm iş	10%-lə təsnifləşdirilm iş	30%-lə təsnifləşdirilm iş	60%-lə təsnifləşdirilm iş	100%-lə təsnifləşdirilm iş	Vaxtı keçmiş kreditlərin
1. Biznes kreditlər	203 080	118	179	222	1 674	2 194
2. İstehlak kreditləri	31 205	8	17	9	35	70
Cəmi	295 091	127	196	232	1 710	2 264
Proqnoz (yumşaq ssenari) 30/12/2011						
	2%-lə təsnifləşdirilm iş	10%-lə təsnifləşdirilm iş	30%-lə təsnifləşdirilm iş	60% b təsnifləşdirilm iş	100%-lə təsnifləşdirilm iş	Vaxtı keçmiş kreditlərin
1. Biznes kreditləri	277 080	112	170	211	1 590	2 083
2. İstehlak kreditləri	32 765	8	16	9	33	66
Cəmi	309 845	120	186	220	1 623	2 149
Proqnoz (pessimist ssenari) 30/12/2011						
	2%-lə təsnifləşdirilm iş	10%-lə təsnifləşdirilm iş	30%-lə təsnifləşdirilm iş	60%-lə təsnifləşdirilm iş	100%-lə təsnifləşdirilm iş	Vaxtı keçmiş kreditlərin

1. Biznes	211 109	142	215	266	2 009	2 632
2. İstehlak	24 964	10	20	11	42	83
Cəmi	236 073	152	235	277	2 051	2 715

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Faiz dərəcəsi riski - aktiv və passivlərdə faiz dərəcəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bankın həyata keçirdiyi faiz dərəcəsi siyasəti bankın aktiv və öhdəliklərinin faiz riskinə həssaslığının nəzərə alınması ilə mütəmadi olaraq aktiv və passivlərin qiymətləndirilməsi yolu ilə aparılır. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin bankın maliyyə göstəricilərinə və ümumi kapitalına təsirini minimallaşdırmaq üçün daim nəzarətdə saxlanılır. Sabit və dəyişkən faizi olan aktiv və passivlərin optimal tarazlığının təmin olunması istiqamətində faiz dərəcələri proqnozlaşdırılır və limitlər müəyyən edilir.

Strateji nöqteyi nəzərdən risklərin idarə edilməsi üçün risklərin həsmi müəyyən edilir, risklərə nəzarət olunma qaydaları formalaşdırılır və səsiyyəvi olaraq bankın hər bir şöbəsinin üzvləşdiyi müəyyən risklər (kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski, likvidlik riski, xüsusi risklər) haqqında ətraflı məlumatlar təsvir edilir. Risklərin idarə edilməsi fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin tənzimlənməsi edilməsi vasitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılması üzrə aparılır. Risklərin qiymətləndirilməsi prosesi bankın tərtib etdiyi risk xəritəsində əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bankda biznes kreditləri üzrə borsalanların qiymətləndirilməsi zamanı borsalanların maliyyə göstəriciləri, kredit tarixi, girov təminatı, kreditin təyinatı, borsalanın biznes fəaliyyətində təsrübəsi, borsalana təsir edən bazar amilləri və xarisi amillər nəzərə alınır. Borsalanların istehlak kreditləri üzrə qiymətləndirilməsi bankdaxili qaydalar və Skoring sistemi üzrə həyata keçirilir.

Kredit riski özündə bank qarşısında kredit öhdəliklərinin üçüncü tərəf tərəfindən yerinə yetirilməməsi riskini əks etdirir. Bu cür əməliyyatlar sırasına aid edilir: (Qeybullayev Q. R, 2015, s.198)

- təqdim olunan və qəbul olunan kreditlər (borclar);
- yerləşdirilmiş və cəlb olunmuş depozitlər;
- qiymətli borc kağızlarının, borc müqaviləsi üzrə təqdim olunan aksiya və veksellərin alınması (qaytarılması) üzrə digər yerləşdirilmiş vəsaitlər;
- uçot vekselləri;
- bank zəmanətləri üzrə benefis sahibinə prinsipaldan alınmamış ödəniş;

- pul tələbi güzəşti (faktoring) əsasında maliyələşmə razılaşmaları üzrə bankın pul tələbləri;
- sövdələşmə üzrə əldə olunmuş hüquqlar üzrə bank tələbləri (tələb güzəşti);
- maliyyə aktivlərinin möhlətli ödənişlə satılması (alınması) sazişləri üzrə bank tələbləri (maliyyə aktivlərinin hazırlığı);
- ödənilmiş akkreditivlər üzrə bankın ödəyicilərdən tələbləri (bağlanmamış ixrac və idxal akkreditivləri hissəsində) ; - maliyyə icarəsi əməliyyatları üzrə bankın lizinq alan tərəfdən tələbləri.

Cədvəl 2. Kredit riskinin növləri və onların idarə olunması spesifikasiyası

İdarəetmə sisteminin elementi	Məhsul	Borclunun riski
Riskin eyniləşdirilməsi	İşgüzar risk faktorlarının aşkar olunması Müddəti keçmiş ödəmələrin meydana çıxması Təminatın vəziyyətində dəyişiklik Kredit-vermə tədbirinin sona çatması üçün əlavə kreditə ehtiyac Limitin və ya kredit xəttinin natamam mənimsənilməsi Məhsullar üzrə faiz fərqinin aşağı düşməsi Valyuta məzənnələrinin arzu edilməz dəyişikliyi və s.	Borclu və onun fəaliyyəti barədə mənfi informasiya Borclunun gəlişi zamanı onun cari fəaliyyətinə dair prinsipial məzəmmətlər Menecer dəyişikliyi Borclunun yarım-firmalarının iflası uğraması Borclunun - fiziki şəxsin – peşə nüfuzunun dəyişməsi İşə götürənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi Borc verən banka etibarın dəyişməsi Digər kreditorlar tərəfindən kreditin təqdim olunmasına imtina və s.
Risk dərəcəsinin qiymət	İşgüzar risk qiyməti Borcun ödənilməsi mənbəyinin qiymətləndirilməsi Əsas borcun və faizlərin ödənilməsi qaydasının qiymətləndirilməsi Açıq valyuta mövqeyinin qiymətləndirilməsi Proqnozlaşdırılan və kifayət edən faiz fərqi müvafiqliyinin qiymətləndirilməsi və s.	Borclu hüquqi şəxsin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi : Maliyyə əmsalları sistemi əsasında Pul axınının analizi yolu ilə Menecment əsasında Xarici mənbələrdən informasiya alınması əsasında, eləcə də müştərinin yoxlanılması yolu ilə Fiziki şəxsin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi: Anketləşdirmə əsasında Skorrinq sistemi əsasında Kredit tarixini öyrənə əsasında Ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri əsasında
Riskin monitorinqi	Bankın ayrı-ayrı məhsullarının monitorinqi üzrə öhdəliklərin bölünməsi Məhsulun kontrol risk göstəriciləri dinamikasının təyin olunması və izlənməsi : Məhsul və xidmətlər qrupu üzrə faiz fərqi Kredit riskinin iqtisadi normativləri Kredit və depozitlərin nisbəti Kredit ssudalarının növləri	Ayrı-ayrı borclular qrupunun risk monitorinqi üzrə bölünməsi Borclunun kontrol risk göstəricilərinin dinamikasının təyin olunması və izlənməsi: Borclunun kredit ödəmə qabiliyyəti üzrə göstəricilər Bir qrup borclu qrupuna təqdim olunan kreditlər üzrə limitlər

	<p>və kredit vasitələri üzrə kredit məhsullarının diversifikasiya dərəcəsi Kreditvermə limitləri və həmçinin kredit əməliyyatları üzrə limitlərə riayət Problemlə ssudalarla iş Ssudalar üzrə ziyanların örtülməsi üçün lazımı miqdarda rezervlərin yaradılması Ssudaların verilməsi, faizin formalaşması üçün kredit proseduruna və fərdi hüquqa dair daxili nizamnamələrin işlənilib hazırlanması</p>	<p>Borcluların fəaliyyət xarakteri, mülkiyyət forması, sahə və regional mənsubiyyəti üzrə diversifikasiya dərəcəsi. Bankın borclulara dair standart tələblərinin işlənilib hazırlanması Təminat, onun differensiasiya fərqi və onun keyfiyyətinə nəzarəti üzrə tələblərin işlənilib hazırlanması</p>
--	---	--

Mənbə: Друкер П.Ф. Рынок: как войти в лидеры. Практика и принципы. М. 2014. с. 41.

Kredit risklərinin kəmiyyətinin təyin olunması sadəcə olaraq ayrı-ayrı müştəri üçün kreditin ödənilməsi ehtimalının hesablanması deyildir. O, həmçinin risklərin spesifik müştəriyə və ya sənayeyə doğru konsentrasiyasını və girovun dəyərindəki dəyişiklikləri əks etdirməlidir. Bu cür məlumatlar bütün kredit portfeli və yaxud ayrı-ayrı kreditlər üzrə risklərin hesablanması məqsədi ilə təhlil edilməlidir.

Kredit risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər hesablanıla bilər:

1) Qabaqcadan ödənilmə riski: bu risk müştərinin və ya əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan zərər riskidir. Bu zaman zərərin ölçüsü qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Qabaqcadan ödənilmə riski, kredit ekvivalentliyi prinsipinə görə ölçülməlidir və riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir.

2) Cari təhlükə: bu əks tərəfin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidənqiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür.

3) Potensial risk təhlükəsi: əks tərəf gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Mükəmməl təcrübəyə əsasən, bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, girov və digər kredit vasitələrini (zəmanətlər, akkreditivlər və s.) nəzərə almaqla, Riskə məruz dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş alternativ təcrübəyə görə, potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçünqiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər.

4) Gözlənilən zərər, mövcud məlumata əsasən bankın üzvləşəcəyi ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin əks tərəfin krediti ödəyə

bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, bankı uzun müddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir.

5) Gözlənilməyən zərər, faktiki zərərin gözlənilən zərərdən yuxarı və ya aşağı olacağı ehtimalını əks etdirir. Gözlənilməyən zərərin səviyyəsi, müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində ən pis kredit zərərinə ölçməklə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində gözlənilməyən zərərləri hasil etmək üçün kifayət risk kapitalının bölüşdürülməsi ilə gözlənilməyən zərər ölçüləri, bankı gözlənilən kredit zərərlərindən xeyli yüksək olan qısamüddətli zərərlərdən qoruyan vasitədir.

6) Hesablaşma riski: əks tərəfdən gözlənilən ödənilməmiş məbləğlərdir ki, burada dəyər artıq bank tərəfindən əks tərəfə göndərilmişdir. Məsələn, hesablaşma riski xarici valyuta əməliyyatları ilə və ya qiymətli kağızların sərbəst təchiz edilməsi zamanı (ödəniş qəbul edilməzdən əvvəlki təchizat) yarana bilər. Spot xarici valyuta əməliyyatları baş verdiyi halda, bu riskin saat qurşağındakı fərqlər, valyutanın ödənilməsi və onun benefisiarının hesabına göndərilməsi zamanı yaranan vaxt fərqlərinə görə meydana çıxması ehtimal edilir.

Cədvəl 3. AccessBank: 30 Dekabr 2017 (min. AZN) Kredit Risklərinin analizi

İqtisadi sektorlar	Kreditlər		Vaxtı keçmiş kreditlər	
	Müştəri sayı	Məbləğ	Məbləğ	Porfeldə çəkisi (%)
Ticarət	28 098	151 717	1312	0,86%
Xidmət	17 683	51 840	107	0,38%
Nəqliyyat	3 524	5 705	62	1,09%
İstehsal	3 623	16 348	231	1,41%
Kənd təsərrüfatı	29 646	30 881	348	0,87%
Tikinti	6	531	0	0,00%
İstehlak kreditləri	36 232	24 963	66	0,26%
İşçi heyətinə	686	6 312	4	0,06%
Digər	3	59	49	83,05%
Cəmi	119 501	297 356	2 269	0,76%

Mənbə: <https://www.accessbank.az/en/>

Kreditlərin riskdərəcəsi üzrə təsnifatı və yaradılan ehtiyatlar- Kreditlər risk dərəcəsi üzrə Mərkəzi Bankın Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması Qaydalarına uyğun təsnifatlaşdırılıb.

Vaxtı keçmiş kreditlər - ödənişləri müqavilədə göstərilən tarixdən 30 təqvim gündən artıq gecikdirilən kreditlərdir. Kreditlər risk dərəcəsi üzrə təsnifatlaşdırılarkən standart və qeyri-standart kreditlərə bölünür.

Standart kreditlərə - "qənaətbəxş" və "nəzarət altında olan kreditlər" aiddir.

Qeyri-standartkreditlərə - "qeyri-qənaətbəxş", "təhlükəli" və "ümitsiz kreditlər" aiddir.

Nəzarət altında olan kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçü onun ,qeyd o!iption dəyər'inin 10 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılır.

Qeyri-qənaətbəxş kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçü onun ,qeyd olunmuş dəyər'inin 30 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılır.

Təşlikəli kreditlər - bankda bu kateqoriyaya aid edilmə kreditlər üçü onun ,qeyd olunmuş dəyərinin 60 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yarana bilər.

Nəticə Və Təkliflər

Beləliklə, bankda risklərin azaldılması izrə prioritet istiqamətlər və aparılan nəzarət tədbirləri aşağıdakı kimidir:

1. Bankda risklərin azaldılması siyasətinə uyğun olaraq risklərin iştahası miəyyən edilir;
2. Risklərin azaldılması istiqamətində miəyyən limitlər təyin olunur və əsasən kredit, likvidlik, bazar riskləri izrə həyata keçirilir. Limitlərin məqsədi risklərin qabaqşadan qarşısının alınması və bank işinin effektivliyinin təmin edilməsidir. Risklərə nəzarət bankın Muşahidə Şurası tərəfindən təsdiqlənən risk limitləri çərçivəsində həyata keçirilir;
3. Bankda risklərin idarə edilməsinə nəzarət hər bir şöbənin daxili qaydalarına və Riskləri İdarəetmə Komitəsinin təlimatlarına uyğun aparılır. Risklərə gündəlik nəzarət Bankın daxili şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. Daxili şöbələrə əməliyyat dəstəyi Bankda mövsud olan Risklərin İdarəedilməsi departamenti tərəfindən həyata keçirilir;
4. Bununla yanaşı Daxili Audit departamenti tərəfindən il ərzində bu istiqamətdə yoxlamalar aparılır;
5. Risklərin İdarəedilməsi departamenti tərəfindən Baş Ofisə filiallardan daxil olan kredit təkliflərinə baxılır və onlara nəzarət baxışları keçirilir; mitəmadi olaraq filiallar tərəfindən verilən kreditlərin monitorinqi keçirilir və zəruri olduqda filiallar üzrə kredit komitələri keçirilir və işin yekunlarına dair hesabat hazırlanır;
6. Erkən xəbərdarlıq sisteminin vasitəsilə bank fəaliyyətində istifadə olunan mixtəlif əmsalların miəyyən edilmiş limitlərə yaxınlaşması nəticəsində yarana biləsək risklər barədə rəhbərliyə məlumatlar verilir və risklərə nəzarət edilir;

7. Aparılan monitorinqlər zamanı müəyyən olunmuş limit səviyyələrinin pozulması aşkarlanarsa bank tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilir və bu sahədəki risklər nəzarətdə saxlanılır;

8. Hər bir risk üzrə təhlillər aparılır və nəticələri barədə Bankın İdarə Heyəti və Müşahidə Şurasına təqdim olunur;

9. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq aktivlər və öhdəliklər üzrə ehtiyatlar yaradılır.

Ədəbiyyat

Atakişiyev M., Şıxəliyeva N., Nurəliyeva R. "Maliyyə menecmenti" dərslik, 2015, s.254.

Azərbaycan Risk Peşəkarları Assosiasiyası (ARPA) Tədqiqat Mərkəzi- "Risk" jurnalı Bakı, 2018

Qeybullayev Q. R. İqtisadi risk nəzəriyyəsinin əsasları firmanın risk şəraitində səmərəli idarə olunmasının əsasları,. Bakı, 2013. 209 s.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabatlar–2012, 2013, 2014, 2015,2016,2017,2018

<https://www.accessbank.az/en/>

Azərbaycanda Maliyyə Sahəsində Çalışan İnsanların İş Doyum Analizi

Gültəkin MEHDİYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

mehdiyevagultekin93@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın aktuallığı. Elmi ədəbiyyata və araşdırmalara nəzər saldıqda bu mövzu 1970-ci illərdən bəri ortaya çıxsada bugünümüzə də öz aktuallığını itirməyib. Azərbaycanda mövcud elmi tədqiqatlara və ədəbiyyatlara nəzər yetirdikdə isə bu mövzuya dair araşdırılma aparılmamışdır. Məhz buna görə də bu araşdırmanın əhəmiyyətliyi Azərbaycan elmi üçün mühimdir. Müxtəlif sahələr üzrə işçilərin iş doyum analizi bütün araşdırmaçılar üçün maraqlı kəsb etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi Azərbaycanda müxtəlif sektorlarda maliyyə sahəsində çalışan işçilər arasında iş doyum analizini etməkdir. Qarşıya qoyulan ən önəmli vəzifələr bu sektorda minimum 450 nəfər arasında Minnesota iş doyum ölçüsünə əsasən anket sorğusu keçirmək və qarşıya qoyulan hipotezlərin doğruluğunu araşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları. Tədqiqatda Minnesota iş doyum ölçüsü Azərbaycan dilinə tərcümə olunub test edilmişdir. Güvənirlik testi (Croanbach alfa dəyəri) ölçülmüşdür. Alınan nəticələr SPSS 25 programına daxil edilərək analiz edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılmasında əsasən son dövr məqalələr, dissertasiya işləri və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə keçirilmiş anket sorğusunun məlumatlarından da analiz qisminin aparılmasında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri. Tədqiqatın aparılmasında Azərbaycan dilində ədəbiyyatın olmaması, mövzunun heç bir sahə üzrə araşdırılmaması.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqatın nəticələrə əsasən yaş və iş yerindəki status (vəzifə) dəyişəni iş doyumunda fərqlilik yaradır. Digər hipotezlər ilə iş doyumunu arasında zəif əlaqə olduğu təsbit edilmişdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycanda bu mövzu üzrə araşdırılma aparılmadığı üçün əldə olunan nəticələrə əsasən müəssisələrə əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir. Həmçinin gələcəkdə bu sahə üzrə tədqiqat işlərinin aparılmasına dair də təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: İş doyumunu, Maliyyə sahəsi, Minnesota ölçüsü, Güvənirlik testi

Giriş

İqtisadiyyatın dayanmadan sürətlə inkişaf etdiyi, qloballaşan bir dövrdə, yüksək rəqabət şəraitində bazarda öz gücü və mövqeyini itirməmək üçün müəssisələrin ən önəm verdiyi faktor insan kapitalıdır. Məhz bu aspektdən baxdıqda müəssisələr üçün işçilərin performans göstəriciləri mühim əhəmiyyət kəsb edir. İşçilərin yüksək performans göstəriciləri onların işinin effektivliyi ilə ölçülür. Hər hansı bir sahədə işçinin effektiv çalışması onun işdən doyum əldə etməsi ilə birbaşa bağlıdır. İşçilərinin effektiv və motivasiyalı çalışan müəssisənin gücü, effektivliyi və bazarda tutduğu mövqə daim inkişaf edəcəkdir.

Bu baxımdan iş doyum analizi hər bir sahə üçün daim aktual olan bir mövzudur. Lakin ölkəmizdə bugünə kimi bu mövzuya toxunulmamış, bu sahədə heç bir araşdırılma aparılmamışdır

Dünya ədəbiyyatına nəzər saldıqda isə bu mövzuya aid bir çox tədqiqatlar və araşdırmalar aparılmış, elmə bir sıra nəzəriyyə və töhvələr verilmişdir. Bu nəzəriyyələrə Herzberq-in “Cüt faktor”, Maslov-un “Ehtiyacların iyerarxiyası”, Wroom-un “Gözləmə”, Locke-nin “Dəyər” nəzəriyyələrini və s. misal göstərə bilərik. Bu nəzəriyyələrə əsasən iş doyumunun mahiyyəti öyrənilmişdir.

Gözləmə nəzəriyyəsi – Wroom-a görə sadəcə ehtiyaclar insanı hərəkət etməyə, işə başlamağa vadar edə bilməz. Digər müxtəlif nəzəriyyələrdə əsasən insanı motivasiya edən işlərə təsir edən faktorları araşdırarkən, gözləmə nəzəriyyəsi isə insanın fərqli xüsusiyyətlərinin motivasiya üzərindəki rolunu araşdırır. (Sultan SAT, 2011: s. 17-18) Fərdi fərqliliklərin motivasiya üzərindəki təsirini araşdıran ən önəmli nəzəriyyələrindəndir. Bu nəzəriyyəyə görə, motivasiya üç amilin məhsuludur. Bu amillər aşağıdakılardır:

Dəyər – işçinin qazanacağı gəlirə və mükafatlara verdiyi dəyəri ifadə edir.

Vasitəçilik – işçinin ona tapşırılan hər hansı bir işi bitirər-bitirməz vəd edilən mükafatı alacağına olan inancını ifadə edir.

Gözlənti – işçinin sərf etdiyi səyin nəticəsində işini yekunlaşdırma biləcəyinə və ya bu işin öhdəsindən gələbiləcəyinə olan inamının qüvvət dərəcəsini ifadə edir.

Bu nəzəriyyə ümumiyyətlə işçinin davranışları haqqında edəcəyi seçim və davranışın nəticələri ilə əlaqəli olanları müdafiə edir.

Cornell Modeli – 1969-cu ildə Smith, Hendall və Hulin tərəfindən yaradılmışdır. Cornell Modelinə görə, iş doyumunu işçinin işdə baş verən müxtəlif hadisələrə qarşı göstərdiyi emosional reaksiyalar, duyğulardır. Bu duyğular işçinin başına gələn müsbət və mənfi hadisələrdən əldə etdiyi fərqli təcrübələrdən qaynaqlanır. Bu modelə görə iş doyumunun ölçülməsində ən önəmli faktor işə görə ödəniş, yüksəlmə imkanları olduğu düşünülür (Smith, Kendall və Hulin, 1969; Ümran Örkün 2011: s. 10).

Elmi ədəbiyyatda aparılan araşdırmalar göstərir ki, analiz müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilə bilər. Minnesota anket sorğusu elə formalaşdırılmışdır ki, iş doyum analizi müxtəlif sahələr üzrə tətbiq oluna bilər. Bu baxımdan nəzəri hissənin praktiki olaraq formalaşdırılması müxtəlif

sahələr üzrə aparılmışdır. Əsasən, ən çox psixoloji olaraq yorğunluq və daha az motivasiya oluna bilən sahələr araşdırmacıların daha çox maraq dairəsində olmuşdur. Çağrı mərkəzi işçiləri, sağlamlıq mərkəzləri, universitet personalları və s. daha çox tətbiq olunan sahələr arasındadır.

Maliyyə sahəsində işin ağırlığını nəzərə alaraq bu sahədə iş doyum probleminin çox olacağı düşünülmüş və bu mövzunun analizi maliyyə sferasında çalışan işçilər arasında aparılmışdır. Tədqiqatımızda iş doyumunu faktorunda cinsiyyət, yaş, təhsil səviyyəsi, ailə vəziyyəti, iş vaxtı, müəssisə, iş yerindəki status və gəlir səviyyəsi dəyişiklərinə əsasən fərqliliyin olub-olmadığı araşdırılmışdır.

Metod

Tədqiqatın metodu müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir. İlk olaraq dünya praktikasında həyata keçirilən bir sıra modellər gözdən keçirilərək analiz olunmuşdur. Modellər arasında ən önəmli hesab olunan Minnesota ölçü sistemi dəyərləndirilmiş və Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq test edilmişdir. Tərcümə olunmuş anket sorğusunun eyni zamanda güvənirlik testindən keçirilmişdir (Croanbach alfa). Bu sorğu 450 nəfər maliyyə sahəsində çalışan insanlar arasında aparılmışdır.

Araşdırmada əsas dəyişkən iş doyumunu götürülmüşdür. İş doyumunu müəyyən etmək üçün “Minnesota Doyum Ölçüsü” seçilmişdir. İnsanlardan şəxsi məlumatların alınması üçün “Şəxsi Məlumat forumu” düzəldilmişdir. Bu forumda cinsiyyət, ailə vəziyyəti, yaş, təhsil səviyyəsi, işlənən saatin miqdarı, işlənən müəssisə, iş yerindəki status və aylıq gəlir ilə bağlı suallar mövcuddur.

İş doyumunu ilə bağlı keçirilən anket sorğusunun cavabları “SPSS 25” proqramından istifadə edərək analiz edilmişdir. (Statistical Programme for Social Sciences) T-testi analizi, Anova analizi, korrelyasiya və reqresiya analizi edilmişdir.

Çalışmada ortaya qoyulacaq əsas hipotezlərimiz aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

H1: Cinsiyyətə görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.

H2: Ailə vəziyyətinə görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.

H3: İş vaxtı dəyişkinə görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.

H4: Yaşa görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.

H5: Təhsil səviyyəsinə görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- H6: İş statusuna görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur.
H7: Gəlirə görə iş doyum səviyyəsi arasında fərqlilik mövcuddur.
H8: Müəssisə dəyişməsinə görə iş doyum səviyyələri arasında fərqlilik mövcuddur

Analiz

Tədqiqatla bağlı keçirdiyim anket sorğusunda 450 nəfər iştirak etmiş və verilmiş sualları tam cavablandırmışlar.

Maliyyə sahəsində işləyən işçilərin yaş, cinsiyyət, ailə vəziyyəti, işlədiyi saatın miqdarı, işlədiyi müəssisənin növü, işdəki statusu, təhsil səviyyəsi və aylıq gəliri üzrə anket sorğusuna görə əldə etdiyimiz məlumatlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Sorğuda iştirak edənlərin şəxsi məlumatlarının statistikasını

Dəyişənlər		N	%
Cinsiyyət	Kişi	220	48,9
	Qadın	230	51,1
Ailə vəziyyəti	Evli	189	42
	Subay	261	58
Təhsil səviyyəsi	Orta	17	3,7
	Natamam	11	2,4
	Tam	48	10,6
	Ali	374	83,3
Yaş	20-30	283	62,9
	31-40	113	25,1
	41-50	40	9,1
	51-60	13	2,88
	60+	1	0,02
İş müəssisəsi növü	Özəl	271	60,2
	Dövlət	149	33,1
	QHT	17	3,8
	İctimai Birlik	13	2,9
İş saatının miqdarı	5-8	188	42
	9-12	213	47
	Sərbəst	49	11
İş yerindəki status	Rəhbər	66	14,6
	Mütəxəssis	384	85,4
Aylıq gəlir	200 Azn-dən az	25	5,6
	200-500 Azn	168	37,3
	600-1000 Azn	153	34
	1000 Azn-dən çox	104	23,1
Toplam		450	100

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Güvənirlik testi. Araşdırmada istifadə olunan ölçülərin mənalı və güvənilir nəticə verə bilməsi üçün ölçülərin güvənirliyini hesablamaq lazımdır. Güvənirlik bir ölçünün xətdən nə dərəcədə asılı olmadığını ifadə edir. Bu araşdırmada dünyada bir çox tədqiqatlarda istifadə olunan Cronbach Alfa güvənirlik testindən istifadə edilmişdir. Analizin nəticəsində aldığımız dəyərin 0 və 1 arasında qiymətləndirərkən, 0,70-dən böyük dəyər alması nəticənin mənalı və güvənilir olması deməkdir. Tədqiqatımızda güvənirlik testinin nəticəsinə əsasən iş doyum ölçüsünün ümumi Cronbach Alfa dəyəri 0,903 səviyyəsində çıxmışdır. Bu nəticəyə əsasən iş doyum ölçüsü yüksək səviyyədə güvənilir ölçü hesab oluna bilər.

Anova analizi. Anova testi ikidən çox qrupların müqayisəsi zamanı istifadə edilir. Bu qruplar arasında fərqliliyin olub-olmadığını araşdırılması üçün istifadə olunur. Araşdırmada 5 ədəd anova testi edilmişdir.

Yaş görə iş doyum səviyyələri arasında əlaqə. Edilən analiz nəticəsində iş doyumunu ilə yaş qrupları cavabları arasında fərqliliyin olmadığı təsbit edilmişdir. Belə ki, nəticələrə əsasən $p=0,416 \geq 0,05$ olduğu üçün iş doyumunu və yaş qrupları arasında heç bir əlaqənin olmadığını deyə bilərik.

Təhsil səviyyəsinə görə iş doyum səviyyələri arasındakı əlaqə. Asılı dəyişən iş doyumunu ilə sərbəst dəyişən təhsil səviyyəsi arasında fərqliliyin olub-olmadığını müəyyən etmək üçün anova analizi edilmişdir. Analizin nəticəsinə görə $p=0,753 \geq 0,05$ olduğu üçün iş doyumunu ilə təhsil səviyyəsi arasında fərqlilik yoxdur.

Müəssisə dəyişəninə görə iş doyum səviyyələri arasında əlaqə. Sərbəst dəyişən olan müəssisə dəyişəni ilə iş doyumunu arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün anova analizi edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, $p=0,503 \geq 0,05$ olduğu üçün müəssisə dəyişəni ilə iş doyumunu arasında əlaqə yoxdur.

Gəlirə görə iş doyum səviyyəsi arasında əlaqə. Sərbəst dəyişən gəlir səviyyəsi ilə asılı dəyişən iş doyumunu arasında əlaqəni öyrənmək üçün anova analizi edilmiş, nəticədə əlaqənin və ya fərqliliyin olmadığı ortaya çıxmışdır. Belə ki, aşağıda analizin nəticəsinə uyğun olaraq verilən cədvələ əsasən $p=0,372 \geq 0,05$ olduğu da bunu təsdiq edir.

İş vaxtı dəyişəninə görə iş doyum səviyyələri arasında əlaqə. İş doyumunu ilə sərbəst dəyişən olan iş vaxtı arasında fərqliliyin hər hansı bir əlaqənin olmasını analiz etmək üçün də anova analizindən istifadə edilmişdir. Analizin nəticəsinə görə $p=0,034 \leq 0,05$ olduğu üçün iş saati ilə iş doyumunu arasında fərqliliyin yəni, əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir.

T- testi analizi. Maliyyə sahəsində çalışan insanların iş doymu ilə cinsiyyət, ailə vəziyyəti və iş yerindəki statusu arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün T- testi analizindən istifadə edilmişdir. Bu araşdırmada 3 ədəd T- testi edilmişdir.

Cinsiyyətə görə iş doym səviyyələri arasında əlaqə. İlk olaraq T-testində iş doymu dəyişəninə görə verilən cavablar arasında qadın kişi dəyişənindən asılı olaraq fərqliliyin olub olmadığını analiz edilmişdir. Analizin nəticəsinə görə $p=0,060 \geq 0,050$ və həmçinin sig 2 – tailed $=0,181 \geq 0,050$ olduğu üçün cinsiyyətə görə verilən cavablar arasında heç bir fərqliliyin olmadığını aşkar edilmişdir.

Ailə vəziyyətinə görə iş doym səviyyələri arasında əlaqə. İkinci olaraq T-testində iş doymu dəyişəninə görə verilən cavablarla ailə vəziyyəti arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün analiz aparılmışdır. Nəticədə iş doymu ilə ailə vəziyyətinə görə verilən cavablar arasında fərqliliyin olmadığını görmüşdür. Nəticəyə görə $p=0,337 \geq 0,05$ və həmçinin sig 2- tailed $=0,835 \geq 0,05$ olmuşdur.

İş statusuna görə iş doym səviyyələri arasında əlaqə. Sərbəst dəyişən iş doymuna görə verilən cavablarla iş yerindəki status (tutduğu vəzifə) arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün T–testi analizi edilmişdir. Analizin nəticəsinə əsasən $p=0,459 \geq 0,05$, sig 2-tailed $=0,410 \geq 0,05$ olduğu üçün iş doymu ilə iş yerindəki status arasında fərqlilik müəyyən edilməmişdir.

Correlations										
		Ümumi iş doymu	Cinsiyətiniz	Ailə vəziyyətiniz	Təhsil səviyyəniz	Yaşınız	İşlədiyiniz müəssisə	İşlədiyiniz saatin miqdarı	İş yerindəki statusunuz (vəzifəniz)	Aylıq gəlir səviyyəniz
Ümumi iş doy.	PearsonCor.	1	-0,063	0,01	0,045	-0,08	-0,025	0	-0,039	0,067
	Sig(2-tailed)		0,181	0,835	0,346	0,09	0,591	0,993	0,41	0,155
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
Cinsiyətiniz	PearsonCor.	-0,063	1	,231**	-,182**	-0,048	0,073	0,048	,160**	-,360**
	Sig(2-tailed)	0,181		0	0	0,306	0,124	0,313	0,001	0
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
Ailə vəziyyətiniz	PearsonCor.	0,01	,231**	1	0,001	-,323**	0,033	0,052	,144**	-,195**
	Sig(2-tailed)	0,835	0		0,98	0	0,48	0,269	0,002	0
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Təhsil səviyyəsi	PearsonCor.	0,045	- ,182**	0,001	1	-,096*	-,102*	- ,179**	0,011	,224**
	Sig(2-tailed)	0,346	0	0,98		0,042	0,03	0	0,808	0
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
Yaşınız	PearsonCor.	-0,08	-0,048	- ,323**	-,096*	1	,340**	,200**	-,178**	,154**
	Sig(2-tailed)	0,09	0,306	0	0,042		0	0	0	0,001
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
İşlədiyiniz mütəssislik	PearsonCor.	-0,025	0,073	0,033	-,102*	,340**	1	,161**	-0,075	-0,053
	Sig(2-tailed)	0,591	0,124	0,48	0,03	0		0,001	0,112	0,26
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
İşlədiyiniz saatın miqdarı	PearsonCor.	0	0,048	0,052	-,179**	,200**	,161**	1	-0,09	0,003
	Sig(2-tailed)	0,993	0,313	0,269	0	0	0,001		0,057	0,949
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
İş yerində status	PearsonCor.	-0,039	,160**	,144**	0,011	-,178**	-0,075	-0,09	1	-,207**
	Sig(2-tailed)	0,41	0,001	0,002	0,808	0	0,112	0,057		0
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
Aylıq gəlir səviyyəsi	PearsonCor.	0,067	- ,360**	- ,195**	,224**	,154**	-0,053	0,003	-,207**	1
	Sig(2-tailed)	0,155	0	0	0	0,001	0,26	0,949	0	
	N	450	450	450	450	450	450	450	450	450
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).										
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).										

Korelyasiya analizi

Korelyasiya analizi iki dəyişən arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün edilən bir statistik analiz növüdür. Korelyasiya analizinin aparılmasında məqsəd sərbəst dəyişən dəyişdikdə, asılı dəyişənin hansı yerdə dəyişdiyini görməkdir. Korelyasiyasının əmsalı (r) ilə göstərilir. -1 ilə +1 arasında dəyişən dəyərləri alır və bu dəyərlər aşağıdakı kimi dəyərləndirilir. (Sultan SAT, 2011, s. 83-84)

0,00 – 0,25 Çox zəif səviyyədə əlaqə

0,26 – 0,49 Zəif səviyyədə əlaqə

0,50 – 0,69 Orta

0,70 – 0,89 Yüksək

0,90 – 1,00 Çox yüksək

Bu araşdırmada asılı dəyişən iş doyumu ilə hipotezlərimizə uyğun olan sərbəst dəyişənlər arasında korelyasiya analizi edilmişdir.

Korelyasiya analizi edildikdən sonra alınan nəticələr aşağıdakılardır.

1. İş doyumu və cinsiyyət arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur. Lakin bu əlaqə zəifdir $r = -0,06$ sig2 failed = 0,18
2. İş doyumu və təhsil səviyyəsi arasındakı əlaqə müsbət yönlüdür. Lakin bu çox zəif əlaqədir. $r = 0,04$ sig2 failed = 0,34
3. İş doyumu və yaş arasında əlaqə neqativ yönlüdür. Amma bu əlaqə çox zəifdir. $r = -0,08$ sig2 failed = 0,09
4. İş doyumu ilə ailə vəziyyəti arasında olan əlaqə isə müsbət əlaqə var. Lakin bu əlaqə çox zəif səviyyədədir. $r = 0,01$ sig2 failed = 0,83
5. İş doyumu ilə işlədiyiniz müəssisə arasında mövcud olan əlaqə neqativ yönlüdür, amma bu çox zəifdir. $r = -0,02$ sig2 failed = 0,59
6. İş doyumu ilə işlədiyiniz saatin miqdarı göstərici arasında olan əlaqə müsbət yönlüdür, lakin bu əlaqə çox zəifdir. $r = 0,00$ sig2 failed = 0,99
7. İş doyumu və iş yerindəki status(vəzifə) arasındakı əlaqə mənfi yönlüdür. Bu əlaqə zəif səviyyədə olmuşdur. $r = -0,03$ sig2 failed = 0,41
8. İş doyumu və aylıq gəlir səviyyəsinə isə mövcud əlaqə müsbət yönlüdür amma çox zəifdir. $r = 0,06$ sig2 failed = 0,15

Regressiya analizi. Araşdırmada sərbəst dəyişənlərin asılı dəyişən üzərindəki önəmi və təsirini müəyyən etmək üçün regressiya analizindən istifadə edilmişdir. Bunun üçün tətqiqatda əsas istifadə edilən liner regressiya tənliyidir. Bu tənlik aşağıdakı kimidir.

$$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7 + a_8x_8$$

Bura da Y-asılı dəyişən olan iş doyumudur. $x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8$ -isə hipotezlərimizə uyğun olaraq sərbəst dəyişənlərdir. Belə ki, x_1 =cinsiyyət, x_2 =ailə vəziyyəti, x_3 =iş vaxtı, x_4 =yaş, x_5 =təhsil səviyyəsi, x_6 =iş yerindəki status(vəzifə), x_7 =gəlir səviyyəsi, x_8 =müəssisənin növünü ifadə edir. (a_1, \dots, a_n – əmsaldır. Bu x_1 – dəyişəndə y-in hansı əmsal üzərində dəyişdiyini göstərir.

Cədvəl 3. Regressiya modelinin açıqlayıcı dəyərləri

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,129 ^a	0,017	-0,001	0,724

Coefficients^a								
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	90,0% Confidence Interval for B	
		B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound
1	(Constant)	3,658	0,371		9,852	0	3,046	4,27
	Cinsiyyətiniz	-0,058	0,075	-0,04	-0,77	0,44	-0,182	0,066
	Ailə vəziyyətiniz	0,001	0,077	0,001	0,014	0,99	-0,125	0,128
	Təhsil səviyyəniz	0,021	0,053	0,02	0,396	0,69	-0,066	0,107
	Yaşınız	-0,094	0,051	-0,103	-1,86	0,06***	-0,177	-0,011
	İşlədiyiniz müəssisə	0,012	0,053	0,012	0,224	0,82	-0,075	0,098
	İşlədiyiniz saatın miqdarı	0,022	0,054	0,02	0,411	0,68	-0,067	0,112
	İş yerindəki statusunuz (vəzifəniz)	-0,075	0,101	-0,037	-0,74	0,46	-0,241	0,091
	Aylıq gəlir səviyyəniz	0,047	0,044	0,057	1,08	0,28	-0,025	0,12

a. Dependent Variable: Ümumiisdoyumu (***) 10)

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Cədvəl 4. Regressiya modelinin açıqlayıcı dəyərləri

ANOVA^a						
Model		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	3,908	8	0,488	0,931	,490 ^b
	Residual	231,312	441	0,525		
	Total	235,22	449			

Mənbə: Müəllifin hesablamaları

Regressiya analizi edilərkən sərbəst dəyişənlərin hər hansı birinin modelə olan təsirini dəqiq bilmədiyimiz üçün buna görə "Enter" metodu seçilmişdir. Hər bir sərbəst dəyişənin modeldəki əmsalını β ilə, sabit dəyəri isə α ilə ifadə edilmişdir. Standartlaşdırılmış regressiya əmsalı (Beta) dəyəri, modeldəki sərbəst dəyişənlərin önəmlik sırasını göstərir. Sərbəst dəyişənlərin modeli birgə olan təsirini korelyasiya əmsalı R, açıqlayıcı əmsal R^2 vasitəsilə göstərilir.

Analiz sonrası aldığımız cədvəllərə nəzər salsaq görürük ki, modelin sabit dəyişəni olan $\alpha=3,658$ dəyəri almışdır. Belə ki, sərbəst dəyişənlərdəki cinsiyyətə aid olan parametrlər $\beta=-0,058$, ailə vəziyyəti $\beta=0,001$, təhsil səviyyəsi $\beta=0,0021$, yaş $\beta=-0,094$, işlədiyi müəssisə $\beta=0,012$, işlədiyiniz saatin miqdarı $\beta=0,022$ iş yerindəki status $\beta=-0,075$, aylıq gəlir səviyyəni $\beta=0,047$ olmuşdur. Sərbəst dəyişənlərin dəyəri sıfır olsa belə iş doyumunun dəyəri 3,658 olacaqdır. Beta dəyərinə baxdıqca isə sərbəst dəyişənlər arasında ən önəmli yaş faktorudur. Sig dəyərinin $\leq 0,1$ götürüldükdə iş doyumunu ilə digər sərbəst dəyişənlər arasında yalnız yaş faktorunun anlamlı əlaqədə olduğunu görürük. Sig və ya $p=0,064$ -dir və sonda yekun tənliyimizi belə yazıb bilərik: $\text{İş doyumunu}=3,658-0,094 \times \text{yaş}$. Bu əlaqə neqativ yönlüdür.

Nəticə və Təkliflər

Nəticələr-Bu çalışma Azərbaycanda maliyyə sferasında işləyən insanların iş doyumunu analiz etmək üçün aparılmışdır. Burada sərbəst dəyişənlərə (cinsiyyət, təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsi, iş yerindəki status, iş vaxtı, ailə vəziyyəti, işlədiyi müəssisə və yaş) görə iş doyumunda yaranacaq fərqliliklər araşdırılmışdır. Analizin sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- Anova analizinin nəticəsində yaşa görə iş doyumunda fərqlilik yaranmadığı məlum olmuşdur. Lakin reqressiya analizində əhəmiyyətlik dəyərinin 10% üzərindən götürüldükdə statistik anlamlı əlaqənin olduğu məlum olmuşdur və bu əlaqə neqativ yönlüdür.
- Təhsil səviyyəsi və iş doyumunu arasında da əlaqə müəyyən edilməmişdir. Korelyasiya analizinin nəticəsinə əsasən əlaqə çox zəifdir və pozitiv (müsbət) yönlüdür. Buna baxmayaraq əlaqə statistik olaraq əhəmiyyətli və anlamlı hesab edilmir.
- İş doyumunu ilə cinsiyyət arasında neqativ əlaqənin olduğu, lakin bu əlaqə statistik mənada anlamlı deyildir.
- Müəssisə dəyişəni iş doyumunda da fərqlilik yaratmamışdır. Lakin korelyasiya analizinə əsasən bu əlaqə neqativ yönlüdür.
- İş vaxtı dəyişəni ilə iş doyumunu arasında əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilmiş və bu əlaqənin müsbət yönlü olduğu nəticəsi əldə edilmişdir.
- Edilmiş analizin nəticəsinə əsasən ailə vəziyyətinə görə iş doyumunda fərqlilik olmamışdır. Ailə vəziyyəti iş doyumunu arasında pozitiv, müsbət yönlü əlaqə vardır.
- Aldığımız nəticəyə əsasən iş doyumunu ilə iş statusu arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur. Amma bu əlaqə statistik baxımdan mənalı hesab edilmir.
- İş doyumunu ilə dəyişəni arasında müsbət yönlü zəif əlaqə var və bu statistik baxımdan mənalı hesab olunmur. Buna səbəb aparılan araşdırmada iştirak edən insanların aldığı əmək haqqının Azərbaycan orta aylıq əmək haqqı civarında hətda yüksək olmasıdır.

Təkliflər- Gələcəkdə bu sahə üzrə ediləcək araşdırmalara təkliflər

1. Gələcəkdə bu sahə üzrə iş doymunu analizi edilərsə daha çox insan arasında analiz edilməsi tutarlı nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxara bilər.
2. Bu analiz maliyyə sahəsi üzrə ümumi aparılmışdır. Gələcəkdə sırf bank sektorunun inkişafı üçün bank sahəsində çalışan insanlar arasında edilə bilər.
3. Azərbaycandakı insanların psixoloji vəziyyəti, iş yerində onlar üçün önəmli olan faktorlar daha dərinləndirilərək fərqli dəyişənlər üzərindən bu araşdırmanı etmək olar.

Nəticələrə əsasən ediləcək təkliflər

1. Maliyyə sahəsində işləyən insanların iş doym səviyyəsini yüksəltmək üçün nəticələrə əsasən iş yerindəki statusun önəm daşdığı və bu yöndən neqativ əlaqə olduğu üçün işçilərin ədalətli bir şəkildə vəzifədə yüksəlmə şansını yaratmaq və görülən işin rəhbər vəzifədə daha məsuliyyətli olduğu üçün işin rəhbər vəzifədə daha məsuliyyətli olduğu üçün motivasiyaedici davranışlarla həvəsləndirmək.
2. Maliyyə sahəsində çalışan işçilər ilə idarəçilər arasında obyektiv, sağlam və güvənli əlaqələr yaradılmalıdır. Çünki idarəçi dəstəyi alan işçinin iş doymunu yüksəlsin və daha effektiv çalışsın. Həmçinin də işində daha məsuliyyətli olar.
3. İş doymunu və yaş arasında əlaqənin mövcudluğunu nəzərə alsaq, işə yeni başlayan gənclərin həvəsi ilə illərlə işləyən təcrübəli işçilərin bilikləri və təcrübələri birləşdirilsə iş doym səviyyəsi artar.
4. İş doymunu motivasiyaedici faktorlarla birbaşa bağlı olduğu üçün il boyu bəlli bir zaman aralığı ilə işçilərin performansına görə onların mükafatlandırılması iş doym səviyyəsini artıracaqdır.
5. İşə olan davamsızlıqlıq, gecikmələr, performans və motivasiyanın aşağı olması iş doymsuzluğunun göstəriciləri ola bilər və mütəmadi olaraq bunlar analiz edilməli həmçinin səbəbləri araşdırılmalıdır.
6. Maliyyə sahəsində mövcud olan beynəlxalq sertifikatlı kurslara və təlimlərə işçilərin göndərilməsində müəssisənin maddi dəstək olması da həmçinin iş doym səviyyəsinə müsbət istiqamətdə təsir edə bilər.

Hər bir sahədə olduğu kimi maliyyə sahəsində də iş doymunu önəmli yer tutur. Çünki, bu işin effektivliyini və inkişafını təmin edən başlıca faktordur. İşindən məmnun olmayan şəxsin peşəsinə olan sevgisi azalacaq, bu da onun cəmiyyətə olan faydasını da azaldacaqdır. Məhz bu səbəbdən dolayı iş doymunun önəmliliyi və analiz edilməsi hər bir sahə üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatlar

- Sultan SAT (2011). Örgütsel ve Bireysel özellikler açısından iş doyumu ile tükenmişlik düzeyi arasındaki ilişki: Alanya'da banka çalışanları üzerinde bir inceleme. Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Adana
- Ümrən Örkün (2011). Tekstil sektörü mavi yaka çalışanlarının yaşam doyumu ve tükenmişlik düzeylerinin iş doyumu tarafından yordanması. Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı. Adana

Azərbaycanda Kiçik Və Orta Biznes Subyektlərinin Formalaşma Xüsusiyyətləri

*Gülüstan ABBASQULUYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulustan.abbas.95@mail.ru*

Xülasə

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının əsasında kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrin fəaliyyəti təşkil edir. Belə ki, ölkənin əsas büdcəsinin formalaşmasında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin də mühim rolu vardır. Bundan əlavə olaraq isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin çoxluğu əhalinin iş yerləri ilə təminatında mühim vasitə hesab olunur. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikası da kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə dəstək proqramları həyata keçirtməklə bu sahənin tənzimlənməsinin, eləcə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qarşısında dayanan bəzi əngəllərin aradan qaldırılmasına köməklik etməklə onların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı ilə əlaqədar strateji hədəflər artıq müəyyənləşdirilib. Belə ki, Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yol xəritəsi KOS-da iqtisadi islahatların və inkişafın qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu sənəd 2020-ci ilədək strateji baxışdan, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Strateji yol xəritəsində 2016-2020-ci illər üçün inkişaf strategiyası və tədbirlər planında yalnız müvafiq dövr üçün strateji məqsəd və hədəflər deyil, eyni zamanda həmin illər ərzində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün müəyyənləşdirilmiş prioritetlər və həmin prioritetlər çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlər qeyd edilib və hər bir tədbirin adı, əsas və digər icraçıları, nəticə indikatorları və konkret icra müddəti əks olunub.

Açar sözlər: Biznes, Kiçik və orta biznes subyektləri, Strateji məqsəd

Giriş

Ümumiyyətlə götürsək, iqtisadi inkişafa daha çox təsir göstərən əsas amillər məhz kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətidir. Çünki dəfələrlə təkrar etdiyimiz kimi, hər bir dövlətin iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyəti üzərində formalaşmışdır. Rəqabət şəraitində iri müəssisələrin nisbətən orta və yaxud da kiçik müəssisələri udması səbəbindən iqtisadiyyatda birmərkəzli sistemlərin formalaşmağı sürətli şəkildə baş verə bilər ki, bu da müxtəlif tipli bazarların inhisarlaşmasına, monopolist bazarların yaranmasına gətirib çıxardır. Monopolist bazarlarda isə məlum olduğu kimi bazar bir şəxsin əlində cəmləşir ki, bu da son nəticə etibarilə qiymətlərin süni şəkildə yaranmasına gətirib çıxardır. Qiymət bazarda tələb təklif əsasında formalaşmadıqca bazarlarda inhisar qiymətləri hökm sürməyə davam edir. Bu baxımdan da hər bir iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq istəyən dövlətlərdə orta və iri sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək dövlət tərəfindən həyata keçirilməkdədir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

“Kiçik biznes” anlayışı adından görüldüyü kimi bazar iqtisadiyyatının subyektləri tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, balaca müəssisələr bir çox vaxt işçilərin say tərkibinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Ümumilikdə isə əsaslı olaraq iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan kiçik biznes kateqoriyasına aid olan subyektləri işçi heyəti, nizamnamə kapitalı, aktivlərin böyüklüyü və dövriyyənin həcmi göstəricilərinə uyğun olaraq, müəyyən edilir. Lakin valyutaların dövrliyində baş verən dəyişikliklər və bir sıra digər səbəblərdən dolayı bölgünün işçilərin sayına görə aparılması daha məqsədəuyğun hesab olunmuşdur.

Bunu da qeyd edək ki, biznesin müxtəlif meyarlara əsasən bölgüsünü hər bir beynəlxalq təşkilat və yaxud da hər bir ölkə özünün müstəqil müəyyənləşdirdiyi əsaslarla həyata keçirir. Məsələn, Dünya Bankının hesabatlarından aydın olur ki, işçi sayı 50 nəfərə qədər olan müəssisələr kiçik biznes müəssisələri hesab olunur.

Avropa Şurasının hesabatlarına istinad etsək isə aşağıdakı xüsusiyyətləri özlərində ehtiva edən müəssisələr kiçik biznes müəssisələri və yaxud da kiçik sahibkarlıq subyektləri hesab olunurlar (R.A.Hill., 2009: səh.602):

- ✓ İşçilərinin sayı 50 nəfərə qədər olanlar;
- ✓ İllik dövriyyəsi 4 milyon ekyu olanlar;
- ✓ Balanlarının məbləği 2 milyon ekyu olanlar.

Azərbaycan Respublikasında isə kiçik biznes müəssisələrini və ya sahibkarlıq subyektlərini işçilərin sayı və illik dövriyyə göstəriciləri əsasında müəyyən edirlər. belə ki, bu meyarlar əsasında:

- ✓ Sənaye və tikintidə işçilərinin sayı 40 nəfərdən və illik dövriyyəsi 200 min manatdan az olan;
- ✓ Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsində işçilərinin sayı 15 nəfər və illik dövriyyəsinin həcmi 100 min manatdan az olan;
- ✓ Topdansatış fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrdə işçilərin sayı 10 nəfərdən və illik dövriyyəsinin həcmi 300 min manatdan az olan;
- ✓ İqtisadiyyatın digər sahələrində fəaliyyət göstərən və işçilərinin sayı 5 nəfərdən və illik dövriyyəsinin həcmi 100 min manatdan az olan müəssisələr kiçik sahibkarlıq subyektləri və yaxud da kiçik biznes müəssisələri hesab olunurlar.

Müəssisələrin həcmi bu və ya başqa sahənin xarakterik xüsusiyyətlərindən, bu sahənin texnoloji vəziyyətindən, eləcə də fəaliyyət sahəsinin səmərəliliyindən asılıdır. Elə sahələr mövcuddur ki, onlar yüksək əmək tutumu və kapitalla, istehsala malik olur. Ona görə də böyük həcmli müəssisələrin yaradılması kiçik bizneslə müqayisədə daha az səmərəlidir.

Kiçik biznesin səmərəli fəaliyyət göstərməsi imkanları iri biznes subyektləri ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Sözügedən həmin üstünlüklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Yerli bazarlara daxın yaxın məsafədə yerləşməsi;
- ✓ İstehlakçıların və ya alıcıların tələbatlarına maksimum dərəcədə uyğunlaşma;
- ✓ İri biznes subyektləri üçün əlverişli və faydalı olmayan xırda partiyalarla məhsul istehsalının təmin edilməsi;
- ✓ İdarəetmənin vahid mərkəzdən həyata keçirilməsi və paralel idarəetmə səviyyələrinin aradan qaldırılması.

Kiçik biznesin fəaliyyəti və bu fəaliyyətin genişləndirilməsi iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasında mühim əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki (R.A.Hill., 2009: səh.602):

- ✓ Kiçik biznes sağlam rəqabət mühiti yaradır;
- ✓ Kiçik biznes fəaliyyəti yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır;
- ✓ Kiçik biznes struktur yenidənqurmasının əsasında dayanır;
- ✓ Kiçik biznes fəaliyyəti istehlak sektorunun genişləndirilməsinə şərait yaradır;
- ✓ Kiçik biznesin uğurlu fəaliyyəti tələbatçılar sektorunun genişləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir;
- ✓ Kiçik biznes fəaliyyəti nəticəsində bazar müxtəlif mallar və xidmətlərlə zənginləşir və onun məntiqi nəticəsi kimi qıtlıq və "eyni məhsul" anlayışları aradan qalxmış olur;
- ✓ Kiçik biznes fəaliyyəti ixrac imkanlarının genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır;
- ✓ Kiçik biznes fəaliyyəti yerli xammal resurslarından səmərəli istifadə olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın möhkəmliliyi və davamlılığı artmış olur. Bir çox nəzəriyyəçilərin fikirlərinə əsaslanaraq, bazar iqtisadi sisteminə keçmiş ölkələrdə kiçik biznes fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi həmin ölkələrdə yeni iqtisadiyyatın formalaşması və ya yeni iqtisadi sistemə inteqrasiya prosesinin əsasında durur.

Kiçik biznesin sürətli inkişafının eyni zamanda da sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Sözügedən həmin sosial-iqtisadi səmərə aşağıdakılarla ifadə olunmaqdadır:

- ✓ Yerli təsərrüfat sferasına asanlıqla adaptasiya olma qabiliyyəti;
- ✓ Kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin böyük azadlığa sahib olması;
- ✓ Qəbul olunmuş qərarların yüksək sürətlə və operativliklə icra edilməsi;
- ✓ İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olduqları dövr ərzində istehsal və idarəetmə xərclərinin az olması;
- ✓ Şəxsin və ya kiçik müəssisə rəhbərinin öz şəxsi fikir və ideyalarının həyata keçirilməsi imkanlarının əhatəli olması;
- ✓ İlkin kapitalla tələbatın aşağı olması;
- ✓ Müştərilərin, istehlakçıların və alıcıların tələbatlarına uyğun olaraq qısa bir zaman kəsiyində məhsulun forma və keyfiyyətində dəyişikliklərin edilməsi imkanlarının mövcud olması;
- ✓ Sahibkar və ya şəxsi kapitalın daha geniş dövrüyyəsi.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə kiçik biznesin əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif meyarlar, əsas xarakterik xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, kiçik sahibkarlığın iqtisadiyyatda oynadığı ən mühim rol kimi məşğulluqda və ümumi daxili məhsulda payı əsas götürülür.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, ölkədə biznes fəaliyyəti, xüsusilə də kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi əhalinin gəlirlərinin artmasında, həyat səviyyəsinin və maddi rifah halının yüksəldilməsində mühim rol oynayır. Eyni zamanda da kiçik biznes fəaliyyətinin təmin edilməsi və inkişaf etdirilməsi bazarların müxtəlif çeşidli mallarla zənginləşməsinə və istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsinə müsbət töhvəsini verir. Hal-hazırda istehsal prosesində baş verən fasiləsiz dəyişikliklər, əhalinin maddi, eləcə də mənəvi tələbatlarının artması biznes fəaliyyətinin inkişafını zəruriyyətə çevirən əsas amil kimi formalaşmaqdadır.

Məlum olduğu kimi ölkəmiz artıq bazar iqtisadiyyatı sisteminə tam keçid etmişdir. Keçid iqtisadiyyatının ilk illərində ölkəmizdə yoxsulluq, mallara, xidmətlərə tələbat yüksək olmuş və əhalinin tələbatının ödənilməsi sahəsində müxtəlif problemlər yaranmışdır. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında biznes fəaliyyətinin inkişafının müstəsna rolu olmuşdur. Son dövrlərdə

əhalinin maddi vəziyyətinin yüksəlməsi, layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması, eləcə də pul gəlirlərinin artmasının və bunun nəticəsində tələbatların ödənilməsinin təmin edilməsi biznes fəaliyyətinin inkişafı sayəsində baş vermişdir.

Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən “2003-2005-ci illər üçün yoxsulluğun azaldılmağı və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuş və həmin sözügedən Dövlət Proqramında biznesin inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritet yönlərindən biri kimi aşkar edilmişdir. Aparılmış düzgün dövlət siyasətinə əsasən ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 2003-cü ildə olan 49 faizdən 2006-cı ildə 29 faizə düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il üzrə illik hesabatında isə yoxsulluğun həddi bir qədər də azalaraq 19 faiz göstərilmişdir (“Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu -1996).

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılmağı və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda elm, təhsil, sosial müdafiə, səhiyyə, ətraf mühitin mühafizəsi və digər bu kimi sahələrdə nəzərdə tutulan tədbirlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyi ölkədə yoxsulluğun azaldılması sahəsində mühüm rol oynamışdır. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi kimi, 01.01.2016-cı il tarixinə ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2008-ci illə müqayisədə təxminən 4 dəfə azalaraq 4,9 faizə enmişdir (T.Ə.Hüseynov, 2005: səh.4).

Kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi eyni zamanda da regionların inkişafında mühim rol oynayır. Belə ki, regionlarda kiçik biznes subyektlərinin yaradılması və ya kiçik biznesin inkişafına şəraitin yaradılmağı təzə iş yerlərinin açılması deməkdir. Bu səbəbdən də kiçik biznesin yaradılması üçün regionlara üstünlük vermək daha məqsədəmüvafiqdir. Belə ki, Bakı şəhəri ilə müqayisədə regionlarda, ayrı-ayrı bölgələrdə işsizlik səviyyəsi daha yüksəkdir. Rayonlarda işsizliyin yüksək səviyyədə olması son nəticədə əhalinin Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə hərəkət etməsi ilə nəticələnir. Son nəticədə isə Bakı və Sumqayıt şəhərlərində demoqrafik vəziyyət yaranır və sosial-iqtisadi problemlər artmağa doğru gedir. Lakin regionlarda kiçik biznesin yaradılması sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına və regionlarda da əhalinin işlə təmin olunması, maddi rifah halının yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı əsasında “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” qəbul olunmuşdur. Həmin proqram keçid iqtisadiyyatı mühitində ölkənin bütün ərazisində işgüzar mühitin yaranmasına, investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmağına, qeyri-neft sektorunun inkişafına, məşğulluğun artırılmağına, yoxsulluğun azaldılmağına və

uzunmüddətli iqtisadi artışı təmin olmasına yönəldilmişdir (H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, və Ə.M.Əhmədov, 2007: səh. 74).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi orta və uzunmüddətli prioritetlərə müvafiq olaraq ölkənin, eyni zamanda onun müxtəlif regionları, bölgələri üzrə əhalinin həyat səviyyəsinin, maddi rifah halının ardıcıl şəkildə yüksəltmək, sosial bərabərsizliyi və yoxsulluğu azaltmaq, iqtisadi artım tempinin yüksəldilməsinin təmin olunmasından ibarətdir.

Sözgedən proqramın qarşısında duran ən mühim vəzifə ölkə əhalisinin məşğulluğunu artırmaq üçün beş il ərzində 600 min əlavə iş yerlərinin açılması olmuşdur. Proqrama əsasən regionlarda və bölgələrdə xeyli sayda kiçik və orta ölçülü müəssisələr tikilib istismara buraxılmış və mövcud müəssisələrin fəaliyyəti bərpa olunmuşdur ki, bunun da nəticəsində 730 mindən artıq yeni iş yerləri açılmışdır (“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 995).

Azərbaycanda kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyət mexanizminin təhlilini apararkən diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri də kiçik və orta biznes subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəricilərinin təhlilidir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta biznes subyektlərinin əsas makroiqtisadi göstəricilərini təhlil etməzdən öncə Azərbaycanda mövcud olan kiçik və orta biznes subyektlərinin sayını illər üzrə təhlil edək.

Hal-hazırkı vəziyyətdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində müəyyən qədər problemlərin olduğu hər birimizə məlumdur. Son dövrlərin statistikasına da nəzər salsaq görərik ki, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı kifayət qədər azalmağa doğru gedir. Belə ki, tədqiq etdiyimiz 2016 və 2017-ci illərin statistik göstəricilərini nəzərdən keçirək. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə edəcəyik [www.stat.gov.az].

Cədvəl 1. Azərbaycan fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı

Göstəricilər	2014			2015		
	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar
Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı	125497	8450	117047	154621	14974	139647

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı	123647	6600	117047	152367	12720	139647
Orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı	1850	1850	-	2254	2254	-
Göstəricilər	2016			2017		
	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar		Hüquqi şəxslər	Fərdi sahibkarlar
Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı	191695	20932	170763	169603	23752	145851
Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı	187598	16835	170763	165386	19535	145851
Orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı	4097	4097	-	4217	4217	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/ - 2018>

Cədvəl 1-dən də aydın olduğu kimi Azərbaycanda 2014-cü ildə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 125497 vahid olmuşdur ki, bunun da 8450 vahidi hüquqi şəxs olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirtmiş, 117047 müəssisə isə fiziki şəxs statusu daşımaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. 2014-cü ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 123647 vahidə bərabər olmuş, orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə 1850 vahid olmuşdur. 2015-ci ildə isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı 154621 vahid olmuşdur ki, bunun da 2254 vahidi orta sahibkarlıq subyektlərinin payına, 152367 vahidi isə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür. 2016-cı ildə Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı 191695 vahid olmuşdur ki, bunun da 187598 vahidi kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı, 4097 vahidi isə orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür.

Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisələrin 20932 vahidi hüquqi şəxs statusunda fəaliyyət göstərmiş, 170763 şəxs isə fiziki şəxs qismində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olublar. 2016-cı ildə kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 16835 vahid, fiziki şəxslərin sayı isə 170763 vahid olmuşdur. 2016-cı ilin göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 2016-cı ildə 4097 vahid olmuşdur, lakin 2016-cı ildə fiziki şəxs statusunda heç bir vahid belə orta sahibkarlıqla məşğul olan olmamışdır. 2017-ci ilin eyni göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə orta və kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların ümumi sayı 12 faiz azalaraq 169603 vahid olmuşdur. Bunun da 165386 vahidi kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə

məşğul olanların sayı, 4217 vahidi isə orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayından ibarət olmuşdur.

Hüquqi şəxs statusunda olan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 19535 vahid, orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə 4217 vahid olmuşdur. Fiziki şəxs statusu altında kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 145851 vahid olmuşdur, lakin fiziki şəxs statusunda orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan olmamışdır. 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayında da azalma müşahidə olunmuşdur. Bunun da əsas səbəbi kimi bazarda mövcud olan rəqabətə tab gətirməyən müəssisələr bazarı tərk etmişdir. Lakin orta sahibkarlıq subyektlərinin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Bunun da əsas səbəbi kimi kiçik sahibkarlıq subyektlərinə rəqabət mübarizəsində qalib gələn müəssisələrin orta sahibkarlıq subyektlərinə çevrilməsini misal göstərmək olar.

Aşağıdakı cədvəldə isə 2014-2017-ci illərdə kiçik və orta biznes subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəricilərinin təhlili verilmişdir.

Cədvəl 2. Kiçik və orta biznes subyektlərinin əsas makro-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2014			2015		
	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Kiçik	Orta		Kiçik	Orta
Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	3157,5	2628,0	529,5	3410,1	3000	410,1
İşçilərin sayı, min nəfər	254,0	85,9	168,1	265,4	125,4	140,0
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat Average monthly nominal wages, manat	302,5	301,2	320,1	322,8	311,5	339,9
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2121,2	1220,6	1000,6	2698,6	1564,8	1133,8
Məhsul buraxılışı, milyon manat	4831,2	3666,1	1165,1	5269,6	3884,7	1384,9
Göstəricilər	2016			2017		
	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Kiçik	Orta		Kiçik	Orta

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	3587,2	2928,0	659,2	3807,6	3051,9	755,7
İşçilərin sayı, min nəfər	281,0	100,9	180,1	290,1	101,9	188,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat Average monthly nominal wages, manat	338,6	322,2	349,1	352,8	331,5	365,9
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	2830,2	1828,6	1001,6	3298,6	2064,8	1233,8
Məhsul buraxılışı, milyon manat	5831,2	4666,1	1165,1	6269,6	4884,7	1384,9

Mənbə: www.stat.gov.az -2018

Cədvəl 2-nin təhlilindən məlum olur ki, 2014-cü ildə kiçik və orta biznes subyektləri üzrə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 3157.5 milyon manat, 2015-ci il üzrə 3410.1 milyon manat, 2016-cı il üzrə 3587.2 milyon manat və 2017-ci ildə isə 3807.6 milyon manat olmuşdur. 2014-cü ildə kiçik və orta biznes subyektlərində çalışan işçilərin sayı 254 min nəfər olmuşdur ki, bunun da 85.9 min nəfəri kiçik biznes subyektlərində çalışan işçilərdən ibarətdir, digər 168.1 min nəfər isə orta biznes subyektlərində çalışan işçilərdən ibarətdir. 2015-ci ildə isə kiçik və orta biznes subyektlərində çalışan işçilərin ümumi sayı 265.4 min nəfər olmuşdur. 2016-cı ilin nəticələrinə nəzər salsaq görərik ki, 2016-cı ildə kiçik və orta biznes subyektlərində çalışan işçilərin ümumi sayı 281 min nəfər, 2017-ci ildə isə 290.1 min nəfər olmuşdur. Kiçik və orta biznes subyektləri üzrə orta aylıq əmək haqqı 2014-cü ildə 302.5 manat, 2015-ci ildə 322.8 manat, 2016-cı ildə 338.6 və nəhayət 2017-ci ildə isə 352.8 manat olmuşdur. 2014-cü ildə kiçik və orta biznes subyektlərində məhsul buraxılışının ümumi həcmi 4831.2 milyon manat, 2015-ci ildə 5269.6 milyon manat, 2016-cı ildə 5831.2 milyon manat və nəhayət 2017-ci ildə isə bir qədər də artaraq 6269.6 milyon manat səviyyəsində olmuşdur

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı ilə əlaqədar strateji hədəflər artıq müəyyənləşdirilib. Belə ki, Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən olunmuşdur [4].

Yol xəritəsində bildirilir ki, əsas fəaliyyət Azərbaycanda KOS subyektlərinə münasibətdə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilərək maliyyə və vergi siyasətinin stimullaşdırıcı təsirinin gücləndirilməsi, maliyyə resurslarına əlçatanlığın artırılması, texniki və informasiya bazasının gücləndirilməsi və KOS subyektlərinin ərazi üzrə optimal yerləşdirilməsi, daxili bazarın qorunması, bazar infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi, zəruri sənədlərin alınmasında “bir

pəncərə” prinsipinin tətbiq edilməsi, bu sahəni təmsil edən subyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin gücləndirilməsi və s. kimi istiqamətlərə yönəldiləcək.

Müəyyən edilmiş strateji hədəflərə nail olmaq üçün təxminən 700 milyon manat investisiya tələb olunur ki, nəticədə 2020-ci ildə iqtisadiyyatda təxminən 1 milyard 260 milyon manat əlavə dəyər və 34 240 yeni iş yerinin yaradılması gözlənilir.

Nəticə

Ölkədə KOS-un inkişafı ilə əlaqədar strateji yol xəritəsində müəyyənləşdirilən strateji məqsədlərə nail olmaq və müvafiq imkanlardan maksimum istifadəni təmin etmək istiqamətində aşağıdakılar strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilib:

- uzunmüddətli perspektivdə KOS-un Azərbaycanın ÜDM-nə təsirini artırmaq məqsədilə ölkədə biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın daha da yaxşılaşdırılması;
- KOS subyektlərinin dayanıqlı şəbəkəsinin yaradılması məqsədilə maliyyələşmə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışın təmin edilməsi;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması və ölkədə istehsal olunan malların beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə KOS-un fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması;
- ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasına və KOS subyektlərinin bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqla, regional bazarlarda keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təklifinin artırılması;
- KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyaların təşviqi, bu sahə ilə bağlı araşdırma və inkişaf fəaliyyətinin gücləndirilməsi.

Ədəbiyyat

H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” 2007.

V.Niftullayev. “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı-2002.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Statistik göstəricilərə dair məlumatları.

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” 06.12.2016-cı il

Sahibkarlar üçün bələdçi.

http://edf.az/ts_general/azl/ksid/downloads/franchising.pdf -2018

www.stat.gov.az - 2018

Korporativ İdarəetmə Və Təşkilati Davranış

Günay ŞIXALIYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulu.esger@mail.ru

Xülasə

Korporativ idarəetmə - biznesin təşkilati-hüquqi formasının idarə olunması, təşkilati strukturların optimallaşdırılması, qəbul olunmuş məqsədlərə müvafiq olaraq kompaniyanın firmalararası və firmadaxili münasibətlərinin qurulmasından ibarətdir.

Effektiv korporativ idarəetmə sistemi daha yaxşı nəzarət və strateji planlaşdırma, əməliyyat risklərinin və məhkəmə çəkişmələrinin azalması deməkdir. Bu sistemin tətbiqi şirkətlərdə şəffaflığı təmin etməklə şirkətlərin beynəlxalq nüfuzunu artırır, investisiyaların cəlb olunmasını asanlaşdırır, cəlb olunan kapital üzrə xərcləri azaldır. Son illər dünya iqtisadiyyatında korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti davamlı olaraq artır. Xüsusilə, inkişaf etmiş qərb ölkələrində baş vermiş irimiqyaslı böhran şirkətləri bu sahəyə diqqət ayırmağa sövq etmişdir.

Əvvəllər investorlar şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliliyini, maliyyə vəziyyətini daha çox diqqət mərkəzində saxlayırdılarsa, hazırda korporativ idarəetmə indeksi daha aktual məsələyə çevrilmişdir və ona görə də investisiya cəlb etməyə çalışan şirkətlər ilk öncə korporativ idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar.

Respublikamızda təşəkkül tapmaqda olan bazar mühiti şəraitində menecmentin müasir problemlərinin tədqiqinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd etməliyik. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu, texnologiyanın sürətli inkişafı, insanların təfəkkürünün dəyişməsi menecment sahəsində də müəyyən problemlər yaratmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda menecmentin mövcud problemlərinin aşkar edilməsi, müəssisələr səviyyəsində təhlil edilib qiymətləndirilməsi və həlli variantlarının axtarılmasıdır.

Açar sözlər: İdarəetmə, Korporativ idarəetmə, Təşkilati davranış, Beynəlxalq inteqrasiya

Giriş

Hər bir ölkənin maddi rifahının gücləndirilməsi, iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyası və sosial, ictimai-siyasi əlaqələrin qurulmasında iştirakı, bütövlükdə ölkənin dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqelərdən birini tutması ilk növbədə həmin ölkənin əmək ehtiyatlarının düzgün və səmərəli şəkildə idarə edilməsindən asılıdır.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında

nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

İdarəetmə sisteminin yaxşı fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün peşəkar rəhbərlik etməyin üç başlıca şərtinə əməl etmək zəruridir (Quliyev T.Ə., 2000):

- bütün tapşırıq və sərəncamlar formalaşdırılmalı, onların yerinə yetirilməsi müddəti və bu iş üçün məsul şəxs müəyyənləşdirilməlidir;

- hər hansı bir tapşırıq və sərəncamın vaxtında yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətə dəqiq nəzarət edilməli, nəzarətdə heç bir güzəştə yol verilməməli və nəzarət idarəetmə texnologiyasının zəruri elementi olmalıdır;

- əhəmiyyətindən asılı olmayaraq yerinə yetirilən hər bir iş rəhbər tərəfindən təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Bütün iradlar dərhal icraçılara deyilməli, yaxşı iş üçün əməkdaşa təşəkkür edilməlidir. Bu üç tələbi dəqiq və müntəzəm yerinə yetirən rəhbər əmin ola bilər ki, onun idarəetmə sistemi istənilən şəraitdə etibarlı fəaliyyət göstərə bilər. Rəhbərlik üslubu dedikdə şəraitin işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilmə formaları başa düşülməlidir. Rəhbərlik üslubu hər bir rəhbərə xas olan metodlar və fəndlər sistemidir. "Üslub" sözü yunan mənşəli sözdür. İlk dövrə bu termin mütləq kağız üzərində yazı yazmanın əsası, sonralar isə "xətt" kimi işlədilmişdir. Bunun əsasında da demək olar ki, rəhbərlik üslubu dedikdə, bir növ menecerin fəaliyyətinin dəsti - xətti başa düşülür. Üslub rəhbər tərəfindən formalaşdırılır və onun idarəetmə manerasını xarakterizə edir. Aşağıda müasir rəhbərlik üslubunun bir sıra əlamətləri verilir. Öz qüvvəsini başlıca məsələnin həllinə cəmləşdirmək zəruriliyi. Bunun üçün bütün işlər əhəmiyyətinə görə təsnifləşdirilməli və bu gün üçün başlıca olan işdən başlamalı, sonra isə ikincisi, üçüncüsü və daha sonrakılar yerinə yetirilməlidir.

Birinci dəfə rəhbərliyin üslub məsələlərinə K.Levim tərəfindən baxılıb. Rəhbərlik üslubunun təsnifatının bir neçə tipi vardır. Ən çox yayılmış tip özündə aşağıdakı 3 növü birləşdirir (Qeybullayev Q., 2000):

- 1) Direktiv (bunu çox vaxt avtoritar üslub adlandırırlar);
- 2) Demokratik;
- 3) Liberal.

Tarixən yaranmış və indiyə qədər praktikada ən geniş yayılmış rəhbərlik tipi avtoritar tipdir. O, ən universal tip sayılır. Avtoritar tip aşağıdakılara əsaslanır (Abbasov İ.M. və Sadıqov R.F., 2013):

- ✓ Rəhbərlər tabeliyində olanlara əmr formasında tapşırıqlar verirlər. Bu zaman işçilərə onlara verilən əmr haqqında heç bir izahat verilmir;
- ✓ Rəhbər işdə əmri verərkən işçilər ilə rəsmi münasibətlərə daha çox üstünlük verir;
- ✓ Rəhbər işçiləri ilə öz arasında sərhəd saxlayır. Ona tabe olanlar bu sərhədi poza bilməzlər;
- ✓ Rəhbər öz qərarlarını tabe olanlara yeritmək üçün kifayət qədər hakimiyyətə malik olmalıdır.

İdarəetmənin avtoritar tipi yaradıcı insanlar üçün xarakterikdir. Bu rəhbərlik üslubunun tətbiqi o vaxt səmərəli ola bilər ki, işçilər bütövlükdə rəhbərliyin tabeliyində olsunlar yaxud da işçilər öz rəhbərlərinə hədsiz dərəcədə inansınlar. Rəhbər isə arxayın olmalıdır ki, onun işçiləri sərbəst fəaliyyət göstərə bilməzlər. Avtoritar üslubun əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, bütün mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət bir nəfər rəhbərin əlində cəmləşir. Müəssisədə gedən bütün işlər barədə ona məlumat verilir. Bu zaman rəhbərin tabeçilikdə olan işçilər ilə əlaqəsi çox məhdudlaşmış olur. Rəhbər təkbaşına qərarlar qəbul edir yaxud ləğv edir. Beləliklə, tabelikdə olanlara təşəbbüs göstərmək imkanları verilmir. Belə rəhbərlərin fikri qəti olur və çox vaxt işçilərlə kobud rəftar edir, əmr formasında danışır, göstəriş verir və heç bir zaman heç kimə xahişlə müraciət etmir. Başqa sözlə desək, onun idarəetmə fəaliyyətinin əsasını əmr və göstərişlər təşkil edir. Avtokratlar üçün ehkamçılıq və düşüncə tərzinin məhdud olması xarakterikdir. Bütün yeniliklər onun tərəfindən ya çox ehtiyatla qəbul olunur, çox vaxt isə ümumiyyətlə qəbul olunmur. Çünki o, idarəetmə işlərində təcrübə olaraq yeni üsullardan istifadə edir. Beləliklə, bütün hakimiyyət avtokratın əlində cəmlənmiş olur. Hətta müşavirə zamanı belə adamların hansı ardıcılıqla oturması ideologiyası onun fikri əsasında formalaşır (iştirakçılar həmişə onun gözü qarşısında olmalıdırlar). İki amil zəminində rəhbər avtokrata çevrilir. Birincisi, o, öz şəxsi keyfiyyətlərinə görə rəhbərlik etdiyi adamlardan geri qalır, ikincisi isə onun rəhbərlik etdiyi şəxslərin peşəkarlıq və ümumi mədəniyyət səviyyəsi aşağı olur. Belə üslubda işləmək işçilərin təşəbbüskarlığının qarşısını alır, hətta bəzən göstərilən hər hansı bir təşəbbüsə görə işçi cəzalandırılır. Bunun nəticəsində də müəssisədə işin effektivliyinin artırılması mümkün olmur. Avtokratın rəhbərliyi altında işləmək çətin olur, bəzən isə rəhbər xoşu gəlmədiyi işçiləri işdən azad edir və bu onun rəhbərlik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Mübahisələrdə onun ən çox sevdiyi söz “Biz səninlə işləyə bilməyəcəyik” olur. Təbii ki, belə şəraitdə işçi öz əməyini qənaətbəxş hesab etmir və onun yaradıcı qüvvəsi öz tətbiq sahəsini lazımınca tapa bilmir. Demokratik rəhbərlik üslubu avtoritar rəhbərlik üslubunun tamamilə əksinədir. Əsl demokratik rəhbər öz işçilərinin səlahiyyətlərini daha sadə və mülayim formada həyata keçirə bilməsini istəyir. O, öz iradəsini işçilərə yeritmir, sadəcə hər hansı bir qərarın

qəbul edilməsində onların da fikrini öyrənir, şəxsi fikirləri bilavasitə təşkilatyönümlü edir, bu isə işə qarşı nəzarətin dərəcəsini artırır. Rəhbər öz işçilərinə inanır, onların fikirləri və əhval-ruhiyyələri ilə maraqlanır, onlarla məsləhətləşir, onların təklif etdiklərindən ən yaxşısını seçməyə çalışır (Yahudov X.M., 2007).

Rəhbərin öz işçilərindən kimi isə cəzalandırmağı çox nadir hallarda baş verə bilər. Bu cür rəhbərlik üslubundan işçilər bütövlükdə razıdırlar və adətən öz rəhbərlərinə kömək göstərmək istəyirlər və hətta ona lazımı vaxtlarda dəstək olurlar. Tədqiqatlar göstərdi ki, avtoritar rəhbərlik üslubunda yerinə yetirilən işlərin həcmi demokratik rəhbərlik üslubunda yerinə yetirilən işlərin həcmindən 2 dəfə çoxdur, ancaq onun keyfiyyəti, orijinallığı, yeniliyi, yaradıcı elementlərin işdə özünü biruzə verməsi aşağı olur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, avtoritar rəhbərlik üslubu daha sadə fəaliyyət növləri ilə izah olunur və kəmiyyət nəticələrinə əsaslanır, demokratik rəhbərlik üslubu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir və burda birinci yerdə keyfiyyət dayanır. Demokratik üslub tərzindən istifadə edən menecer çalışır ki, bir çox məsələlər kollektiv surətdə həll edilsin, sistemativ olaraq işdəki vəziyyət haqqında kollektivə məlumat verilsin və tənqidi mülahizələrə düzgün yanaşılsın. Belə rəhbər öz işçiləri ilə hörmət və xeyirxahlıq münabərtində olub, bir sıra idarəetmə funksiyalarını digər mütəxəssislərə tapşır və işçilərinə inanır. Tələbkar və ədalətli olur. İdarəetmə məsələlərinin reallaşmasında kollektivin bütün üzvləri iştirak edir (İmanov Ə.Ş., 2011).

Demokratik menecer işgüzar müşavirələr keçirərkən adətən işçilərin bir növ mərkəzində olur. Bunun nəticəsində müəssisə qarşısında duran məsələlərin həlli yollarının müzakirəsində tam sərbəstlik təmin olunur. Göründüyü kimi demokrat və avtokrat menecerin tabelikdə olan işçilərə təsir göstərmə metod və qaydaları bir-birindən kəskin fərqlənir. Liberal üslub rəhbərlik üslubunun 3-cü növüdür. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, rəhbər icraçıların qarşısında problemi qoyur, qaydaları müəyyən edir, məhdudiyət şərtlərini verir, özü isə ikinci plana keçir və daha sonra alınmış nəticələri qiymətləndirən məsləhətçi, ekspert kimi çıxış edir. İşçilər qərarların qəbul edilməsində tam sərbəstdirlər və öz işlərinə nəzarət edə bilərlər. Bu cür iş prosesi kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradır, insanlar arasında qarşılıqlı səmimiyyət kimi hissləri aşılrayır və hər şəxsdə özünə qarşı məsuliyyət hissini oyadır. Rəhbər işçilərini lazım informasiya ilə təmin edir, onların fəaliyyətinə qiymət verir, onları öyrədir. Lakin bütün bunlarla yanaşı son qərarı rəhbər özü qəbul edir. Bu tip rəhbərlik üslubunun tətbiqi ən çox elmi tədqiqatlarda, sınaq konstruksiya işlərində yüksək səviyyəli ixtisasçılar tərəfindən həyata keçirilir. Liberal üslubda rəhbərlik edən menecer kollektivin işinə qarışmır və işçilərə tam sərbəstlik verilir. Bunun nəticəsində kollektiv üzvlərinin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətinin aşkar olunması üçün münbit şərait yaradılmış olur. Bu üslubda işləyən rəhbər adətən işçilər ilə hörmətlə rəftar edir, öz rəğbətini itirmək təhlükəsi olduqda əvvəlcə qəbul etdiyi qərarı ləğv edir.

İdarəetmənin əvvəlki paradigması iqtisadi inkişafın Marksist yanaşmasına əsaslanırdı. İstehsal vasitələri üzərində ictimai mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi sistemdə plan istehsalın tənzimləyicisi kimi çıxış edirdi. Sosializmin iqtisadi nəzəriyyəsi bir sıra prinsiplial məsələnin: istehsalın təmərküzləşməsi, dövlət müəssisələrində onun inhisarlaşdırılması, istehsalın ixtisaslaşmasının xalq təsərrüfatının effektivliyinə yönəldilməsi və ölkənin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin qapalılığının reallaşmasının zəruriliyini əsaslandırmışdı. XX əsrin sonlarına yaxın idarəetmə paradigmasının kəskin şəkildə dəyişilməsi bazar - sahibkarlıq iqtisadi münasibətlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Aşağıdakı sxemdə ənənəvi və müasir paradigmanın xarakterik cəhətləri müqayisəli şəkildə verilmişdir (Ələkbərov Ə.H. və İbrahimov F.V., 2004, səh.49)

Cədvəl 1: Ənənəvi və müasir paradigmanın əsas cəhətlər

<i>Ənənəvi paradigma</i>	<i>Müasir paradigma</i>
1. Müəssisə "qapalı" sistemdir. Onun məqsədi, vəzifə və fəaliyyət şəraiti kifayət qədər stabildir. 2. İstehsalın və xidmətlərin miqyasının artması 3. İstehsalın rəşional təşkili, menecmentin əsas vəzifəsi kimi resursların bütün növlərindən effektiv istifadə olunması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi	1. Daxili və xarici amillərin vəhdəti baxımından müəssisənin "açıq" sistem kimi nəzərdən keçirilməsi. 2. Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və istehsalçıların tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənmə. 3. İdarəetmə situasiyalı yanaşma.

Mənbə: Əhmədov V.Q. "Sahibkar-menecment". Bakı-2000

İdarəetmənin başlıca mahiyyəti onun statik vəziyyətdə olması ilə deyil, dinamik vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Əks təqdirdə idarəetmə prosesi həyata keçirilməz. Bu, birinci növbədə, idarəetmə sisteminin vəhdətliyi və idarəetmə sahəsində olan əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası ilə şərtlənir. İdarəetmə elminə aid ədəbiyyatlarda idarəetmə sisteminin aşağıdakı komponentlərdən ibarət olması göstərilir (Əhmədov V.Q., 2000, səh.67):

- a) idarəetmə mexanizmi;
- b) idarəetmə strukturu;
- c) idarəetmə prosesi;
- d) idarəetmə sisteminin inkişaf mexanizmi.

Göründüyü kimi, idarəetmə mexanizmi idarəetmə sisteminin komponentlərindən birini təşkil edir. İdarəetmə mexanizmi özü isə 3 ünsürdən ibarətdir (İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. "Korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) ölçülməsi və hesabatlılığı" layihəsi. Bakı-2008, səh.18):

- 1) idarəetmənin ümumi prinsipləri;
- 2) idarəetmənin müxtəlif funksiyaları;
- 3) idarəetmə sisteminin müvafiq metodları.

İdarəetmə mexanizminin bu üç ünsürü arasında üzvi əlaqə vardır. Hər bir ünsürü ayrılıqda nəzərdən keçirək. Prinsip latın sözü olub, “əsas” deməkdir. İdarəetmə prinsipləri cəmiyyətdə obyektiv fəaliyyət göstərən qanun və qanunauyğunluqların onlara xas olan ümumi cəhətlərinin, xarakterik xüsusiyyətlərinin və əlamətlərinin ümumiləşdirilmiş nəticəsi hesab edilir. İdarəetmə prinsipi dedikdə idarəetmə subyektinin tərəfindən işlənilib hazırlanmış biznesin oyun qaydaları və rəhbər və təbəçilikdə olanların əsas davranış xətti başa düşülür. Bütövlükdə idarəetmə prinsipi idarəetmə sisteminə, idarəetmə prosesinə və idarəetmə strukturuna olan tələbləri müəyyən edir. Bütövlükdə isə, prinsiplər ümumi və xüsusi prinsiplərə bölünür. Ümumi prinsiplərə aşağıdakıları aid etmək olar: Dəyərlərə istiqamətlənmə, yəni təşkilat öz fəaliyyətində ekologiyaya, insan səhhətinə ziyan vuraq məhsullar istehsal etməməli, etik davranışa diqqət etməli və sosial məsuliyyətli olmalıdır. Çox funksiyalıq prinsipi - menecmentin bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir. İntegrasiya prinsipi - təşkilatın bütün bölmələrinin və bütün heyət üzvlərinin fəaliyyətinin koordinasiya edilməsini və bununla da qarşıya qoyulmuş məqsədlərə yönəlməsini nəzərdə tutur. Tətbiq oluna bilmə Xüsusi prinsiplər isə bunlardır (SOCAR - İllik hesabat-2009,2010,2011,2012,2013.):

İdarəetmədə mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmə arasında optimal əlaqələrin yaradılması prinsipi;

- * İdarəetmədə hüquq, vəzifə və məsuliyyətin əlaqələndirilməsi prinsipi;
- * Komandanın vəhdətliyi, birliyi;
- * Təkbəşçilik prinsipi - qərarın bir nəfər tərəfindən qəbulunu nəzərdə tutur;
- * Kollegiyalıq - qərarların qəbulunda möxtəlif səviyyə rəhbərlərinin iştirakını nəzərdə tutur;
- * Kollektivçilik - kollegiyanın növlərində biridir. Bu prinsip daha çox səs çoxluğu ilə qərarların qəbulunu nəzərdə tutur;
- * İdarəetmənin demokratikləşməsi prinsipi. Bu prinsip qərarların qəbulunda bütün heyətin iştirakını nəzərdə tutur;
- * Planlılıq prinsipi;
- * İyerarxiçilik və əks əlaqə prinsipinin gözlənilməsi.

Menecmentin funksiyası - əmək bölgüsündən irəli gələn, idarəetmənin obyektiv məqsəd və vəzifələrinin ümumiliyi ilə xarakterizə edilən, istehsal prosesində və onun idarə edilməsində adamlara məqsədyönlü təsir göstərmək üçün tətbiq edilən xüsusi fəaliyyət növüdür. İstehsalın xarakterinə və istehsal sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə menecmentin funksiyaları əsas (universal) və köməkçi (yardımçı) funksiyalara ayrılırlar. Müasir idarəetmənin əsas funksiyaları aşağıdakılardır (Uzunay V., 2007, səh.84):

- * planlaşdırma;

- * təşkilətmə;
- * motivasiya;
- * nəzarət

Menecmentin bu əsas funksiyaları başlıca olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların idarəedilməsi ilə bağlıdır. Köməkçi funksiyalara misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar (İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. "Korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) ölçülməsi və hesabatlılığı" layihəsi. Bakı-2008, səh. 24):

- * marketing;
- * texniki-texnoloji;
- * maliyyə;
- * kadr;
- * nəqliyyat;
- * enerji təchizatı və s.

Planlaşdırma idarəetmənin ilk, həm də mühüm funksiyası olub, təşkilatın öz qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir.

Planlaşdırma prosesində təşkilatın məqsədi müəyyənləşdirilir və bu məqsədə nail olmaq üçün təşkilat üzvlərinin nə edəcəyi haqqında qərar qəbul olunur. Bu zaman planlar işlənilib hazırlanır. Plan təşkilatın gələcək vəziyyətinin mürəkkəb sosial-iqtisadi modelidir. Plan təşkilatın konkret dövr ərzində keçəcəyi yol xəritəsidir. Təşkilatın iyerarxiyasında tutduqları mövqelərindən asılı olaraq menecerlər müxtəlif planlaşdırma növünü işləyib hazırlayır və reallaşdırırlar. Bu baxımdan planlaşdırmanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: - strateji - taktiki - operativ Strateji planlaşdırma uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın fəaliyyətinə nəzər salmaq, onun ətrafında hansı təmayüllərin müşahidə olunduğunu qiymətləndirmək, rəqiblərin davranışını proqnozlaşdırmaq və s. məsələlərlə bağlıdır. İdarəetmənin orta səviyyəsində taktiki planlaşdırma işlənilib hazırlanır, yəni strateji məqsəd və vəzifələrin əldə edilməsi yolunda aralıq məqsədlər müəyyənləşdirilir. Aşağı idarəetmə səviyyəsində operativ planlaşdırma həyata keçirilir. Hər bir menecer operativ plan əsasında qısamüddətli fəaliyyət taktikasını işləyib hazırlayır. Planlaşdırmanın üç əsas növü ümumi sistemi təşkil edir və bu, ümumi plan və ya biznes plan adlanır. Biznes plan təşkilatın ali inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamaq, kənardan pul vəsaitlərini cəlb etmək və təşkilatın inkişaf planlarının reallaşdırılmasına şəxsi kapitalla malik potensial tərəfdaşları cəlb etmək üçün işlənilib hazırlanır. Biznes planda bir neçə bölmə fərqləndirilir (Root, 2008, s.116):

- 1) məhsul və ya xidmət növü;
- 2) satış bazarının qiymətləndirilməsi və rəqabət;

- 3) marketing startegiyası;
- 4) istehsal planı;
- 5) təşkilati plan;
- 6) risklərin qiymətləndirilməsi və sığorta;
- 7) maliyyə planı və maliyyələşdirmə strategiyası.

İdarəetmənin növbəti başlıca funksiyası təşkilətmədir. Bu funksiyanın məqsədi qəbul olunmuş istehsal planının həyata keçirilməsini təmin etməkdir. İdarəetmə aparatı tərəfindən bu funksiyanın yerinə yetirilməsi istehsal heyətinin fəaliyyətinin məqsədəuyğun təşkilinin təmin olunmasında öz əksini tapır. İdarəetmənin təşkil funksiyası iqtisadi, mənəvi, inzibati təsiretmə yolu ilə həyata keçirilir. Burada işçinin öz əməyinin nəticəsinə görə maddi həvəsləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilətmə funksiyası sistemin bütün elementləri arasında daimi və mütərəqqi əlaqələri müəyyən edir, onların fəaliyyətinin qaydalarını və şərtlərini müəyyənləşdirir. Bu funksiya plan tapşırıqlarının ritmik və nəzərdə tutulan həcmdə yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün xüsusilə vacibdir. Plan tapşırıqlarının vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi idarəetmənin “təşkilətmə” funksiyasının vacib istiqaməti və başlıca məsələsidir. İşin təşkili 3 mərhələyə bölünür: Birinci mərhələ - işin bölüşdürülməsidir. Menecer bütün işi o qədər də böyük olmayan tərkib hissələrə parçalayır. Bunların hər birinin öz vəzifəsi vardır və bir nəfər insan tərəfindən həyata keçirilə bilər. İşin həcmi müəyyən edərkən işçinin ixtisasını nəzərə alaraq çalışmaq lazımdır ki, işçilərdən biri olduqca çox, digəri isə olduqca az iş yerinə yetirməsin (Taylor, 2008, s. 207).

İxtisaslaşmanın böyük üstünlükləri vardır. Bu, işi daha səmərəli bölüşdürməyə və mənfəəti maksimum həddə çatdırmağa imkan verir. Lakin bütün üstünlüklərinə baxmayaraq ixtisaslaşdırma neqativ nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Belə ki, həddən artıq ixtisaslaşdırma işi monoton edir. İkinci mərhələ - məntiqi blokda vəzifələrin qruplaşdırılmasıdır. Əksər kompaniyalarda bir yerdə işləyən iki və daha çox şəxsə ibarət olan qruplar fəaliyyət göstərir. İnsanlar bir şübhədə və bölmədə fəaliyyət göstərdikdə, başqa sözlə qruplar şəklində fəaliyyət göstərdikdə iş daha effektiv olur. Bir sıra kompaniyalarda qruplaşdırma funksional əlamət üzrə həyata keçirilir. Digərlərində isə şübhələr buraxılan məhsul əsasında, coğrafi əlamətlər üzrə formalaşır. Üçüncü mərhələ - işin koordinasiyasıdır. Bu mərhələdə müxtəlif şübhələrin işi koordinasiya edilməlidir. Koordinasiya münaqişələrin qarşısını almağa, onları tənzimləməyə və beləliklə də təşkilatın strukturunu möhkəmləndirməyə imkan verir. Yaxşı fəaliyyət göstərən və yaxşı tənzim edilmiş koordinasiya mexanizminə sonuncu iki funksiyasının, yəni motivasiya və nəzarətin daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək göstərir. Koordinasiya iki yerə bölünür: şaquli və üfüqi. Şaquli koordinasiya dedikdə hesabat verən və təbəçilikdə olan işçilərə nəzarət edən menecerlər başa düşülür. Üfüqi koordinasiya isə bir

idarəetmə səviyyəsindəki əməkdaşların təmasını nəzərdə tutur. Onu da qeyd edək ki, bəzi iqtisadçılar koordinasiyanı menecmentin ayrıca funksiyası kimi qəbul edirlər. İdarəetmənin 3-cü əsas funksiyası motivasiyadır.

Motivasiya dedikdə, insanı müəyyən fəaliyyəti icra etməyə sövq edən hərəkətverici qüvvələrin məcmusu kimi başa düşülür. Motivasiya - insanı fəaliyyətə həvəsləndirən, onun fəaliyyətinin sərhəd və formalarını müəyyən edən, müəyyən məqsədlərin nail olmasına yönələn bu fəaliyyətə istiqamət verən daxili və xarici hərəkətverici qüvvələrin məcmusudur. Motivasiya daxili və xarici olaraq iki yerə ayrılır. Daxili motivasiyada motivlər insanın daxilində yaranır. Belə motivlərə nailiyyətə istiqamətlənmə, işi qurtarmağa cəhd etmə, öyrənməyə can atma, mübarizə arzusu və s. misal ola bilər.

Xarici motivasiyada isə motivlər kənar, xarici təsirlə yaranır. Belə motivasiyalara stimullaşdırma vasitələrini aid etmək olar. Misal üçün, əmək haqqı, davranış qaydaları, mükafatlar və s. Stimullaşdırma həm maddi, həm də qeyri-maddi ola bilər. Təşkilatın planı tərtib edildikdən, strukturası yaradıldıqdan, iş yerləri doldurulduqdan və işçilərin hərəkət motivləri olunduqdan sonra, yerinə yetirilməli olan bir funksiya qalır ki, bu da nəzarət funksiyasıdır. Nəzarətin obyektləri, aparılması müddəti və dəqiq vaxtı artıq planlaşdırma mərhələsində müəyyən edilir. Effektiv idarəetmə nəzarətin strateji planlaşdırma prosesi ilə birləşməsi əsasında yaranır.

Nəticə

Müasir dövrdə bazar münasibətləri şəraitində əmək ehtiyatlarının idarə edilməsi məsələsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin sosial və iqtisadi tələbatlarının ödənilməsində həlledici rola malik olan əmək ehtiyatları ölkənin iqtisadi potensialını müəyyənləşdirir və onun idarə edilməsi ölkənin gələcək inkişaf yolunun seçilməsinə bilavasitə təsir göstərir. Aparılmış elmi-tədqiqat araşdırmalarını ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, əmək ehtiyatları ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının əsasını təşkil edən amillərdən biridir. Çünki insan əməyi və onun əmək fəaliyyətində reallaşdırılması iqtisadi inkişafa səbəb olur.

Ədəbiyyatlar

Abbasov İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı-2013.
Əhmədov V.Q. “Sahibkar-menecment”. Bakı-2000.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Ələkbərov Ə.H., İbrahimov F.V. “Menecment”. Bakı-2004.
- İqtisadi İslahatlar Mərkəzi. “Korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) ölçülməsi və hesabatlılığı ” layihəsi. Bakı-2008.
- İmanov Ə.Ş. “Biznes və menecment”. Bakı-2011.
- Qeybullayev Q. “İdarəçiliyin-menecmentin əsasları”. Bakı-2000.
- Quliyev T. Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı, “Nağıl evi”, 2003, 695 s.
- Quliyev T. Ə. Əməyin sosiologiyası. Bakı, “Maarif”, 2008, 336 s.
- Lomakin V. K. Dünya iqtisadiyyatı (dərslük) // tərcümə. Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2013, 625 s.
- Manafov Q.N. “Sahibkarlıq nəzəriyyəsi”. Bakı-2011.
- Mehbaliyev S. S., İsgəndərov R. K. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2002, 544 s.
- Muradov Ş. M. Azərbaycan SSR-in əmək ehtiyatları. Bakı, “Elm”, 1987, 260 s.
- Muradov Ş. M. İnsan potensialı: Əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, “Elm”, 2004, 660 s.
- Yahudov X.M. “Menecmentin əsasları”. Bakı-2007.
- Uzunay V. “Avrupa Birlighinde ve Türkiye’de Kamu İç Mali Kontrol Sistemi ve Bu Alanda Yapılan Düzenlemeler”. Ankara-2007.
- Root S.J. “Beyond COSO:Internal Control to Enhance Corporate Governance”. New York-2008.
- Taylor D.H. “Auditing: Integrated Concepts and Procedures, Fourth Edition”. New York-2008.
- SOCAR – İllik hesabat-2009,2010,2011,2012,2013.

Marketing Sahəsində Kommunikasiya Vasitələrinin Məcmusu Və Onların Xüsusiyyətləri

Günəş ƏHMƏDOVA
Azərbayca Dövlət İqtisad Universiteti
axmedova2412@mail.ru

Xülasə

İnformasiya dövrün qeyri-müəyyən, dəyişən sürətli xarakter daşması, bazar münasibətləri şəraitində konkret qanunauyğunluqların olmaması və bu zaman gələcək haqqında ümidverici proqnozların irəli sürülməsini mürəkkəbləşdirmiş, iqtisadi subyektlərin bazar konyukturasına uyğun dəyişkən mövqeli rol oynamasına gətirib çıxartmışdır. Tədqiqatın aktuallığı təşkilatın marketing fəaliyyətində kommunikasiyaların yeri biznesin inkişafının mühüm şərtlərindən biri kimi öyrənilmişdir. Araşdırmanın başlıca əhəmiyyəti müştəriyə yönəlmiş müəyyən fəaliyyətin fərqli çalarlardan xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın predmeti təşkilatın marketing kommunikasiyalarının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqatda kommunikasiya vasitələrinin kompleks dəsti cədvəl şəklində göstərilmişdir. Ən ümumi mənada kompleks dəstinin məqsədi ondan ibarətdir ki, sahibkar onu əhatə edən iqtisadi mühitdə marketing fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yarada bilsin, bununla yanaşı özünün işgüzar fəaliyyətinə yenilik gətirir. Bunun sayəsində düzgün operativ marketing fəaliyyətinin son nəticəsi kimi xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi, biznes fəaliyyətilə bağlı yeni ideyaların yaranması, yeni məhsulların və məhsulun yeni istehsal metodlarının kəşf edilməsi, yeni texnologiyaların və səmərələşdirici təkliflərin tətbiqi və s. irəliləyişləri hədəfləyir. Müasir marketing araşdırmaları içərisində sintetik kommunikasiyaların araşdırılmasının kommunikasiya vasitələrinin məcmusunda mühüm bölgü qismində vurğulanmasını xüsusilə qeyd etmək olar. Araşdırmanın nəticəsi qismində şirkətin marketing kommunikasiya vasitələri aşağıdakı xüsusiyyətləri təhlilinin aparılmasını göstərmək olar. Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi kommersion fəaliyyətinin qurulmasında marketing sahəsində kommunikasiya vasitələri məcmusu cədvəl şəkilində göstərilmiş, o cümlədən reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr, satışın stimullaşdırılması, sintetik kommunikasiyalar və birbaşa marketing qruplarına bölünərək tərkibinə daxil olmuş xüsusiyyətlər geniş şəkildə göstərilmişdir.

Açar sözlər: Marketing, Reklam, Kommunikasiya, İctimaiyyətlə əlaqələr.

Giriş

“Kommunikasiya” anlayışının geniş sayda tərifləri mövcuddur. Belə ki, M. H. Meskon, M. Albert, F. Xedouri kommunikasiyanı iki və daha çox insan arasında ünsiyyət, informasiya və bu informasiyanın mənası mübadiləsi kimi qiymətləndirir.

Ayrı-ayrı mənbələrdə kommunikasiyaya bildirilən münasibətlər arasında fərqliliklər vardır. Belə ki, qısa Oksford lüğətində “communicate” ifadəsi “nitq və ya yazı vasitəsilə ötürmək”, müasir iqtisadi lüğətdə isə latın dilində “communicato” sözündən tərcümədə rabitə, ismaric və rabitə vasitələri, informasiya kontaktları olaraq qeyd edilmişdir. Kommunikasiya təşkilat

daxilində qarşılıqlı fəaliyyət sisteminə dinamiklik bəxş etməklə, təşkilatın məqsədilə onun üzvləri olan insanlar arasında əlaqələndirici təbəqə rolunu oynayır.

Marketing kommunikasiyaları, kommunikasiya ismarıcının hədəf auditoriyası tərəfindən birmənalı anlaşılması və müəyyən cavab reaksiyası verilməsinin təmin edilməsi məqsədilə təsərrüfat subyekti, onun fəaliyyəti, əmtəə və ya xidmətləri barəsində məlumatların söylənilən auditoriyaya ötürülməsi prosesidir.

Marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərindən marketing kommunikasiyalarını bazarın təsərrüfat subyektinin mənfəət əldə etmək üçün təşkil etdiyi kommunikasiya prosesi kimi səciyyələndirmək və xüsusiyyətlərini təhlil etmək olar. Buna əsasən qeyd etmək olar ki, marketing kommunikasiyaları özündə, müəyyən hədəf auditoriyasına yönəlik informasiyanın ötürülməsinin kompleks xüsusiyyətlərini birləşdirir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ümumi marketing sahəsində kommunikasiya vasitələrinin məcmusu və onların xüsusiyyətlərindən bəhz olunmuşdur. Marketing sahəsində kommunikasiya vasitələrinin məcmusu və onların xüsusiyyətlərinə uyğun sorğu aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi bankların marketing sahəsində kommunikasiya vasitələrinin məcmusu və onların xüsusiyyətləri araşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Analiz

Marketing kommunikasiyalarının məcmusu

Marketing kommunikasiyaları müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədi daşıyır. Bu vəzifələr kommunikasiya proqramlarının məqsədlərilə uzlaşdırılmalıdır. Son məqsəd – şirkətə məhsulunu satmaqda köməklik göstərmək və beləliklə də biznesi qorumaqdır. Kommunikasiya insanlar arasında ünsiyyətin təşəkkül tapması və fəaliyyətinin daha ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən kompleks sahədir.[1,səh.19]

Kommunikasiya istər bütün marketing subyektlərilə, istərsə də təşkilat daxilində zəruri əlaqələrin qurulması və kontaktların yaradılması və dəstəklənməsi üçün həyata keçirilir.

Kommunikasiyanın səmərəliliyi kommunikasiya prosesində meydana çıxan əngəllərin minimuma endirilməsilə sıx bağlıdır.

Kommunikasiya proseslərinin mürəkkəbliyi, real həyatda təcrübənin aparılmasının qeyri-mümkünlüyü söylənilən proseslərin modelləşdirilməsini şərtləndirir. Bu modelləşdirilməni əmtə və ya xidmətlərin həyat dövrü mərhələləri üzrə aparmaq lazımdır. Belə yanaşma bütün istiqamət və səviyyələri daha geniş miqyasda əhatə etməyə, həmçinin resurslardan maksimal faydalılıqla yararlanmağa imkan verir. [2,səh.139]

Kommunikasiya obyektlər arasında informasiyalı qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutur. Bu obyektlər qismində texniki informasiya avadanlıqları, müəssisə, təsisat və insanlar çıxış edir. Kommunikasiyalara həm fenomen, həm də proses olaraq yanaşılır. Fenomen qismində kommunikasiyalar özündə təşkilat üzvləri tərəfindən onların öhdəsinə qoyulmuş funksiya, prosedur və əməliyyatların icrası zamanı təşkilat çərçivəsində insanlar arasında münasibətlərin müəyyən edilmiş mənəvi-etik normalarını, qayda, təlimat, prinsip, qanunauyğunluq və müddəalarını ehtiva edir.[3,səh.382]

Marketing sferasında kommunikasiya vasitələri dəsti aşağıdakı cədvəldəki kimi təsvir edilə bilər.

Cədvəl .1 Marketing sahəsində kommunikasiya vasitələri məcmusu.

<i>Reklam</i>	<i>İctimaiyyətlə əlaqələr</i>	<i>Satışın stimullaşdırması</i>	<i>Birbaşa marketing</i>	<i>Sintetik kommunikasiyalar</i>
Xarici	Mətbuat konfransları və brifinq	Pulsuz nümunələr	Şəxsi satışlar	Sərgi və yarmarkalar
Mətbu KİV-lərdə	Mətbuat relizləri və bülletenləri	Premiyalar	Birbaşa e-mail (poçt marketingi)	Brendinq
Elektron KİV-lərdə	Ekskursiya və təqdimatlar	Kuponlar	kataloqlar üzrə marketing	Sponsorluq
Poliqrafiya	KİV-də müsahibə, reportaj və məqalələr	Güzəştli qiymətlər	Telefon marketing	İntegrasiya edilmiş marketing kommunikasiyaları
Poçt	Rəsmi hesabat və informasiya xarakterli məktublər	Nümayişlər və əlavə ekspozisiya	Telemarketing	
Əmtəədə	Təbliğat xarakterli broşürlər və şirkətin jurnalları	Müsabiqə, oyun və lotereyalar	İnteraktiv marketing (internet vasitəsilə)	Əmtələrin kreditlə satışı
Tərtibat	Hadisə xarakterli tədbirlər	Əmtələrin sınaqdan keçirmək üçün verilməsi	Pulların zəmanətlə qaytarılması	

Şifahi	Video məhsulların kinoteatr və s. ictimai ərazilərdə nümayişi	Suvenir	Audio məhsulların radioda yayımlanması	Televiziya proqramları
Ekran	Lobbicilik	Mükafatlandırma və hədiyyələr		
Qablaşdırmada	İctimaiyyət qarşısında çıxışlar	Dilərlərin müsabiqələri	Ekoloji cəhətdən təmiz qablaşdırma formaları	
Suvenir	Sosial baxımdan faydalı fəaliyyət	Mədəniyyət sahəsində	Müştərək reklam və həvəsləndirmə	

Mənbə (4): Н. А. Бондаренко, И. О. Демьянова, «Виды маркетинговых коммуникаций», Ученые заметки Тихоокеанский государственный университет, 7-сi cild, № 4, Хабаровск – 2016, səh. 362.

Marketing kommunikasiya vasitələrinin xüsusiyyətləri.

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd edilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, şirkətin marketing kommunikasiya vasitələri aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir:

1. Reklam – konkret məhsul və ya xidmətin təbliğatı məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrinə pullu, qeyri-şəxsi müraciət edilməsi və ya informasiya verilməsidir. [4, səh. 206] Başqa sözlə əmtəə və xidmətlərin təşviqi məqsədilə konkret şəxs tərəfindən ödənilən istənilən kommunikasiya formasıdır. Bəzi reklam növləri, məsələn elektron poçtla birbaşa göndərilən reklam çağırışları konkret fərdə yönləndirilmiş olsa da, reklam müraciətlərinin əksəriyyəti böyük əhali qruplarına hesablanmaqla, radio, televiziya, qəzet və jurnallar vasitəsilə yayılır.

Reklam təşkilatda əmtəə və xidmətlərin təşviqinin bütün və ya ayrı-ayrı aspektləri üzrə peşəkar xidmətləri, bəzənsə marketing xidmətləri göstərməyə qadir olan ixtisaslaşmış sahədir. Nəzərdən keçirilən əlamətdən asılı olaraq tam dövrlü və ixtisaslaşmış reklam agentliklərini ayırd etmək olar.

Tam dövrlü reklam bölməsi aşağıdakı çeşiddə reklam xidmətlərini göstərir:

- reklam edilməsi planlaşdırılan məhsul və xidmətlərin istehlakçılarının, eləcə də mənimsənilməsi nəzərdə tutulan bazarın öyrənilməsi;
- strateji planlaşdırma (məqsədlərin qoyuluşu), bazarın hüdudlarının müəyyən edilməsi, reklam vasitələrindən istifadə büdcəsi və planlarının tərtib olunması;
- reklam vasitələri seçilərkən xərc smetasına dair taktiki qərarların qəbulu, elanların dərc edilmə və yayımlanma qrafiklərinin işlənilib hazırlanması;
- reklamın istehsalı (televiziya və radioda video və audioçarxların, çap şəklində elanların, reklam plakatları və şitlərinin hazırlanması);
- reklamın səmərəliliyinin araşdırılması.

2. Satışın stimullaşdırılması – müəyyən müddətdə əmtəə və ya xidmətin başlanğıc qiymətini yüksəldən və istehlakçıların alıcı fəallığını, eləcə də distribütorun və ticarət heyəti üzvlərinin işini həvəsləndirən müxtəlif marketing fəaliyyəti növləri, məsələn kuponlar, pulsuz nümunələr və s. [5, səh. 46];

3. İctimaiyyətlə əlaqələr – əhalini şüurunda əmtəə haqqında əlverişli təsəvvürlərin yaradılması istiqamətində koordinasiya edilən səylərdir. Bu səylər, əmtəələrin satışı ilə birbaşa bağlı olmayan müəyyən proqramların və fəaliyyət növlərinin dəstəklənməsi yolu ilə reallaşdırılır. Buna misal olaraq, mətbuatda kommersiya nöqtəyi-nəzərindən vacib informasiyanın dərc olunmasını, radio və televiziya pablisitini göstərmək olar.

4. Birbaşa marketing – Bu və ya digər vasitədən istifadə etmədən, şirkətlərin mesajlarını birbaşa istehlakçılara çatdırması birbaşa marketing adlanır. [7] Həmçinin bu istehlakçılara informasiyanın yayılmasının fərqli kanallarından yararlanaraq onları maraqlandıran məlumatları asanlıqla əldə etməklə əmtəələri almağa kömək edən interaktiv marketing sistemidir. Söylənilən sistemdə özündə şəxsi elektron poçta göndərilən ismarıclar, çap kataloqları üzrə sifarişlərdən istifadə və onlayn rejimində kataloqlar üzrə alış-veriş nəzərdə tutulur.

5. Şəxsi və korporativ satış – əmtəəni satmaq məqsədilə bir və ya bir neçə potensial alıcı ilə şəxsi kontaktın yaradılmasıdır. Belə kontaktlara misal kimi, istehsalçı firmanın regional təmsilçilərlə yerli pərakəndə ticarət şirkət və müəssisələri arasında telefon danışıqları, təsadüfi telefon nömrələrinə edilən zənglər, eləcə də telefonla edilən sifarişlər üzrə əmtəələrin satışını göstərmək olar.

Korporativ satışların subyekti korporativ müştərilərdir. Belə müştərilərə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini özündə əks etdirən şəxsi sahibkarlıq strukturları, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, dövlət şirkətləri və ya hökumət xidmətləri də daxil olmaqla istənilən şirkət və təşkilatlar aiddir.

Korporativ satışlar üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- korporativ satışların müştəriləri qismində şəxsi menecer deyil, bir neçə əməkdaş, şöbə, bütün şirkət çıxış edir;
- böyük vaxt tələb edən satış prosesi və müddətləri;
- daimi sifarişçilərlə işi nəzərə almaq zərurəti;
- satışı müşayiət edən böyük sayda sənəd;
- korporativ müştərilərin fəal axtarışı;
- təchizatçı seçimlə bağlı qərar qəbulunun spesifikliyi, tender satınalmaları;
- satışsonrası xidmət və korporativ dəstəyin zəruriliyi və vacibliyi.

Korporativ satışların idarə edilməsində aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- potensial və artıq mövcud alıcılarla daima əlaqə, belə müştəriləri müntəzəm ziyarət etmək, təqdimatlar keçirmək, diler tədbirlərində iştirak təklif etmək və s.;
- hər bir müştərinin dəyişən tələbatlarını daima təhlil etmək və onun tələbatlarını ödəyəcək təkliflər irəli sürmək;
- müştəri şikayətlərilə iş. Buraya şikayətlərin təhlili, əks-argumentlərin, kompromisli həll yollarının hazırlanması və s. aid edilir;
- müştərilərin tədqiqat fəaliyyətinin cəlb edilməsi, bununla da təklif səviyyəsini artıraraq müştərilə yeni təmas nöqtələrinin meydana gətirilməsi.

Korporativ satışlar marketinqi tələbatların təhlili, şirkətin tələbatlarının ödənilməsi yollarının axtarışı məqsədlə həyata keçirilən, son deyil, sırası istehlakçıya yönəldilmiş sənaye marketinqidir. Korporativ satışlarla fiziki şəxslərə satışlar arasında bir sıra mühüm fərqliliklər mövcuddur. Korporativ satışlar müştəri şirkətlə əməkdaşlıq fəaliyyətidir. Bu prosesdə, məhsulu əldə etməyə dair qərarların qəbuluna cavabdeh olan müştəri şirkətlərin əməkdaşlarından ibarət olan bir sıra şəxslər qrupuna marketinq söyləri və satışların menecmenti zəruridir. Korporativ satışlar marketinqinin məqsədi əmtələrin çatdırılması, digər istehsal müəssisələrinə xidmətlər göstərmək, onları əmtələrlə, müşayiətedici xidmətlərlə, əlavə avadanlıqla, sərfiyyat materialları ilə və s. təmin etmək yolu ilə satıcı (təchizatçı) şirkət üçün kommersion sərəsinin əldə olunmasıdır.

6. Ticarəti stimullaşdırmaq üçün xüsusi vasitələr və ya satış yerləri üçün reklam-rəsmiləşdirmə vasitələri – burada marketinq müraciətinin birbaşa satış ərazilərinə çatdırılan və alıcıların alıcıların məhsulları almaq ehtimalını vasitələrdən istifadə nəzərdə tutulur. Belə vasitələrə sərgi və yarımakalar, nümayişlər, güzəştli qiymətlər, ekskursiya və təqdimatlar, KİV-də müsahibə, reportaj və məqalələr, və s. aiddir. Bu kimi vasitələr, xüsusilə də mağazadaxili kuponlar alıcıya əmtəə barədə xatırlatmaqla, şirkətin marketinq müraciətini çatdırır və ya gələcək alış-verişin faydalılığına dair məlumatlandırır.

7. Qablaşdırma – əsas funksiya ilə yanaşı marketinq kommunikasiya müraciətinin yerləşmə yeri qismində çıxış edir. Bu səbəbdən, əmtəə tarasının tərtib olunması ilə həm texnoloq və dizaynerlər, həm də marketinq kommunikasiyalarının planlaşdırılması üzrə mütəxəssislər məşğul olur. Mağazanın alıcısı məhsulu almaqla bağlı qərarını verdiyi zaman qarşısında məhz qablaşdırma üzərində marketinq müraciətini gördüyündən, bu müraciət istehlakçıları inandırma prosesində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

8. Xüsusi suvenirələr – məhsulu istehsal edən şirkət, bu şirkətin ticarət nişanı haqqında xatırlatma rolunu oynayan pulsuz hədiyyələr və s.

9. Sponsorluq – könüllü, təmənnalı maddi yardım və ya digər xidmətlərin göstərilməsidir. [6, səh. 343] Müxtəlif tədbirlər keçirərkən xüsusi münasibətlərin qurulması

hüququ müqabilində şirkətin qeyri-kommersiya təşkilatlara göstərdiyi maliyyə dəstəyidir. Sponsorluq fəaliyyəti şirkətin prestijini yüksəldə və onun fəaliyyətinə dair müsbət təsəvvür formalaşdırma bilər. Sponsorluğa nümunə kimi tennis turnirlərinin keçirilməsinə maddi dəstəyi, yaxud ictimai xeyriyyə fondlarına maliyyə vəsaitlərinin köçürülməsini göstərmək olar.

10. Lisenziyanın təqdim edilməsi – şirkətin ticarət nişanlarından və ya əmtəələrindən istifadə hüququnun satışı praktikasıdır.

11. Servis xidmətlərinin göstərilməsi – marketinq kommunikasiyalarının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, mahiyyəti alıcılara satışsonrası xidmətlərin göstərilməsindən ibarətdir. Servis xidmətləri proqramları müştərilərin cari tələbatlarının ödənilməsinə hədəflənmişdir. Həmçinin satılmış əmtəələrə zəmanətin verilməsi də firmanın satışsonrası dövrdə müsbət imicinin qorunub saxlanması üçün vacib vasitədir.

Marketinq kommunikasiyası sosial aspektdə təşkilat səviyyəsində informasiya, inteqrasiya inandırıcı vasitə və amirlik rolunu oynayır. Müəssisə daxilində işçilər arasında səlahiyyətlərin iyerarxik bölgüsü birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölgü, kommunikasiyalarda müəyyən tələbatları, işçilərin niyyətlərinin ümumişləkliyi və ikitərəfliliyini, kommunikasiya qaydalarının xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Kommersiya biznesi sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların mümkün kombinasiyalı kommunikasiya əlaqələri nəticəsində marketinqin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur:

1. Təşkilatın təklif etdiyi marketinq xidmətin dəyərinin yüksəldilməsi. Burada dəyərin yüksəldilməsilə bağlı aşağıdakı metodlardan istifadə təklif olunur:

a) Təşkilatla müştəri arasında münasibətlərin koordinasiyası
b) Təşkilatın fəaliyyət nəticələrinin, müştərilərin tələbatlarının ödənilmə dərəcəsini əks etdirən göstəricilər əsasında ölçülməsi

c) satış üzrə tərəfdaşlarla birləşmək

2. Təşkilat markasının (əmtəə nişanının) dəyərinin yüksəldilməsi.

3. Müştəri barədə informasiyadan tam fayda əldə edilməsi.

4. Təşkilatın ictimai dairələrdə və əhali arasında yüksək imicinin qorunub saxlanması.

5. Xeyriyyəçilik fəaliyyəti, mədəniyyət və incəsənət sahələrinə maliyyə dəstəyi.

6. Satışın stimullaşdırılması. Satışın həvələndirilməsinə dair əsas qərarlar

aşağıdakılardır:

a) Satışın stimullaşdırılma məqsədinin qoyulması;

b) Satışın stimullaşdırılma vasitələrinin seçimi;

c) Kommersiya təşkilatlarına həvələndirilmə vasitələrinin tətbiqi;

d) İşgüzar tərəfdaşların və ticarət heyətinin həvələndirilməsi metodlarının tətbiqi;

- e) Satışın stimullaşdırılması proqramının işlənilib hazırlanması;
- f) Proqramın ilk öncə sınaqdan keçirilməsi;
- g) Proqramın reallaşdırılması və ona nəzarət.
7. İstehlakçılara özünəxidmət üçün şəraitin yaradılması.
8. Müştərilər arasında maliyyə savadlılığının artırılması.
9. Müştəri şəbəkəsinin seqmentləşdirilməsi və şəxsiləşdirilmiş müştəri təcrübəsinin yaradılması.
10. Standart fəaliyyət tərəfdaşlıqlarının inkişafı.

Nəticə

Xidmət məhsulları bazarında rəqabət gücləndikcə, müştərilərə təklif edilən xidmətlərin keyfiyyət və qiymətlərinə olan tələbləri sərtləşdikcə ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşmağa can atır. Kommersiya təşkilatlarında marketinq fəaliyyəti innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Marketinq fəaliyyətində müasir kommunikasiya vasitələrinin xüsusiyyətlərinin araşdırmaları sayəsində əldə olunan informasiya təşkilatın rəqabət mövqelərinin, güclü və zəif tərəflərinin üzə çıxarılmasına, bəhs olunan regionun müştərilərinin tələbatlarının öyrənilməsinə, xidmətlərinin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə məsrəf strukturunun korrektə olunmasına, diqqətəlayiq bank xidmətlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Ədəbiyyatlar

- Sherry, John F., Jr. and Robert V. Kozinets, "Qualitative Inquiry in Marketing and Consumer Research", New-York – 2001
- Rajeev Batra & Kevin Lane Keller, "Integrating Marketing Communications: New Findings, New Lessons, and New Ideas", Journal of Marketing: AMA/MSI Special Issue, November 2016
- J. William Pfeiffer, "Conditions that hinder effective communication", The Pfeiffer Library Volume 6, 2nd Edition, 1998
- A.T. Məmməfov, Marketinqin əsasları, dərs vəsaiti, Bakı 2007
- A.S. Aşurov, Marketinqin kommunikasiya sistemi, dərs vəsaiti, Bakı 2018
- Oqtay Məmmədli, Şahin Xurşudov, Fazil İsmaylov, Rəhmiyyə İbrahimova, Gülnarə Turabova, Marketinq, dərslik, Bakı 2016.

<http://banco.az/az/news/birbasa-marketing-nedir>

İnkişaf Edən İqtisadiyyatlar Nümunəsində İnformasiya İqtisadiyyatı Və Xarici Ticarət Əlaqələrin Mövcud Problemin Təhlili Və Qiymətləndirilməsi

Həmid ƏSGƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

hamidasgarov@hotmail.com

Xülasə

Elektron hakimiyyətin qurulmasının ilkin şərtlərindən biri ölkədə şəbəkə texnologiyalarından istifadə imkanlarının, mobil telefonlardan istifadənin səviyyəsinin yüksəkliyi nəzərdə tutulurdu. Bu gün respublikamızda istifadə olunan telefon şəbəkəsinin əksər hissəsi elektron qurğularla təmin olunub. Bu isə şəbəkə texnologiyalarının tətbiqinə münbit şərait yaradır. Bütün bunlarla bərabər sürətli İnternetin tətbiqi üçün geniş imkanlara malik simsiz telefonlardan istifadə də inkişaf edir. Yaxın zamanlara qədər İnternet istifadəçilərini sayının aşağı olmasının səbəblərindən biri kimi İnternet xidmətlərinin qiymətinin digər region ölkələri ilə müqayisədə baha olması göstərilirdi. Lakin son zamanlarda respublikamızda İnternet xidmətlərini qiyməti dəfələrlə aşağı salınmışdır. Aydın ki, bu şəbəkə texnologiyalarından istifadənin artmasına və bu xidmətlərin coğrafi ərazi baxımından daha geniş yayılmasına şərait yaradır. Elektron variantın tətbiqinin digər bir şərti texniki vasitələrlə təmin səviyyəsinin yüksəkliyidir. Artıq respublikada həm xarici istehsal, həm də ölkədaxili müəssisələrin istehsalı olan fərdi kompüterlərin sayı kifayət qədər artmışdır. Müxtəlif tədqiqatların aparılması, İKT-ları sahəsində gələcək proqramların əhalinin istək və təklifləri əsasında yaradılması üçün həm İnformasiya Texnologiyaları nazirliyində, həm də Milli Elmlər Akademiyasında xüsusi kompüter mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır. Son illərdə respublikamızda korporativ şəbəkələrin tətbiqinə və yeni şəbəkə texnologiyalarına əsaslanan xüsusi virtual əlaqələrdən istifadəyə diqqət artırılmışdır. Elektron idarəetmə və hakimiyyətin təşkili həm də informasiya texnologiyalarının mahiyyətinin bütün ölkə vətəndaşlarına çatdırılması, onun üstünlüklərinin təbliğini tələb edir. Elektron varianta uyğun yeni dövlət və hökumətin qurulması konsepsiyasının müddəalarında nəzərdə tutulduğu kimi dövlət və hökumətin yeni əsaslar üzərində fəaliyyətini təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: İnkişaf, İnformasiya, İqtisadi

Giriş

Ötən əsrin sonlarından etibarən xüsusi ilə intensivləşən qloballaşmanın doğurduğu şəraiti, iqtisadi idarəetmə və təsərrüfatçılıq mexanizminə olan tələblərin təkamülü baxımından qiymətləndirdikdə ilk mühüm nəticə, liberal təsərrüfatçılıq mexanizminin yüksək səmərəliliyə malik olmasının hamılıqla qəbul edilməsidir. Bu mexanizmin səmərəliliyini şərtləndirən amillər: (İ.K.Musayev, M.N.Əlizadə, A.B.Mahmudov "2016, s105)

- idarəetmənin bütün səviyyələrində, geniş mənada anlaşılan iqtisadi resursların istifadəsində "qarşılıqlı əvəzləmənin" prioritetliyinin təsbit olunması;

- istehsalın beynəlmilləşməsinin (bütün müsbət və mənfi çaraları ilə birlikdə) və iqtisadi fəaliyyətin bütövlükdə virtuallaşmasının dərinləşməsi və adiləşməsi;

- iqtisadi inkişafın “avtonomluğunun” kəskin aşağı düşməsi, yəni səmərəli inkişafın kənar təsirlər olmadan mümkünsüzlüyünün və ya çətinliyinin, inkar olunmaz fakta çevrilməsi və s. kimi amillər aid edilir.

Dünyanın müasir inkişaf mərhələsinin yuxarıda ifadə olunan qiymətləndirmələrinin hər birinin geniş özünü təzahür spektri vardır. Lakin bu spektrlərin genişliyinə rəğmən, indi hətta olduqca müxtəlif sosial-ictimai strukturlu cəmiyyətə, resurs potensialına və inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrin daha yüksək inkişafa nail olunması uğrunda birgə fəaliyyət istiqamətləri mövcuddur. Belə istiqamətlər dünyanın ümumi inkişaf səviyyəsi ilə paralel olaraq çoxalmaqdadır. Lakin ekoloji tarazlığın qorunması, yoxsulluqla mübarizə, hərbi-siyasi münaqişələrin həlli və s. kimi birgə fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, mühüm məsələlərdən biri cəmiyyətin informasiyaya olan tələbatının dolğun və adekvat təmin edilməsidir. Sonuncunun zəruriliyi və mümkünlüyü bir sıra amillərlə, o cümlədən iqtisadi inkişaf səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsi və bu baxımdan, əhalinin hökumətdən və sahibkarlardan gözləntilərinin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, milli iqtisadi qanunvericilikdə şəffaflığın və hesabatlılığın zəruri səviyyəsinin təmin edilməsi və s. ilə şərtlənir.

Fikrimizin daha dəqiq anlaşılması üçün sonuncu amilin daha ətraflı şərh olunmasını məqsəd uyğun hesab edirik. Məsələn, qanunvericilikdə bir sıra müvafiq hüquqi anlayışların verilməməsi və ya dolaşmaq verilməsi, müxtəlif hüquqi normaların formalaşmış və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş anlamlardan fərqli mənalarda təkrarlanması və s. kimi xüsusiyyətlər iqtisadi fəaliyyətin nəticələrində ədalətli rəqabət şəraitinin pozulmasına səbəb olur.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, iqtisadi qanunvericilikdə və ona müvafiq idarəetmədə hüquqi normaların diskresionluluğu (yəni tənzimlənən prosesin müəyyən məqamlarında icraçıların fəaliyyətində geniş diapozonda seçim sərbəstliyinə malik olmaları); yönəldici normaların çoxluğu (bu və ya başqa normaın, xüsusilə qayda və müddətlərin müəyyənləşdirilməsinin digər qanunvericilik aktlarının öhdəsinə buraxılması); koolliziyalı (ziddiyyətli) normaların tətbiqi (eyni halda, müxtəlif mahiyyətli normaların istifadə olunması), mahiyyət etibarlı ilə, digər fəsadlarla yanaşı, müxtəlif idarəetmə səviyyələrində ayrı-ayrı iqtisadi proseslər haqqında asimmetrik informasiyaların yaranmasına səbəb olur.

Metod

İstənilən elmi tədqiqat işinin planlamasında elmi-tədqiqat metodları xüsusi yer tutur. Bu mövzunun tədqiqi üçün istifadə olunacaq metodlar ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin

mövcud inkişaf səviyyəsi və onların inkişafını ləngidən əsas iqtisadi-maliyyə problemlərinin müəyyən edilməsinə, Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin həmin problemlərə təsirinin qiymətləndirilməsinə və əldə ediləcək arqumentlər əsasında mövcud vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin verilməsinə imkanlar verməlidir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq dissertasiyanın yazılmasında aşağıda göstərilən tədqiqat metodlarından istifadə edilməsi planlaşdırılır:

- ✓ sistemli yanaşma;
- ✓ induktiv və deduktiv yanaşma;
- ✓ müqayisəli təhlil;
- ✓ məntiqi ümumiləşdirmə

İşin yazılmasında ilk öncə tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazasının təhlili aparılacaq. Sonra kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı statistik məlumatların, müvafiq normativ-hüquqi aktların müddələrinin təhlili əsasında mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi aparılacaqdır. Bu sahədə mütərəqqi xarici təcrübənin öyrənilməsi və mövcud vəziyyətin SWOT metodu vasitəsilə təhlili əsasında əldə ediləcək nəticələr ölkəmizdə mövcud vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqmətləri barədə təklifləri irəli sürməyə imkan verəcək, sintez metodundan istifadə edilərək alınan biliklərin vahid sistemdə ümumiləşdirilməsi aparılacaqdır.

Əlavə olaraq induksiya və deduksiya yanaşmalarından da istifadə ediləcəkdir. İnduksiya yanaşması ilə ölkəmizdə mövcud olan iqtisadi mühitin kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiri, deduksiya yanaşması ilə isə əksizə, kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin tədqiqi aparılacaqdır.

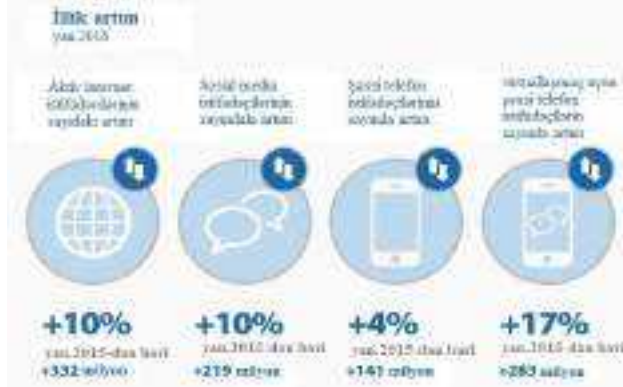
Bunlarla yanaşı, problem üzrə nəzəri qaynaqların təhlili, müqayisə və ümumiləşdirmələr də aparılacaq.

Analiz

E-ticarət sahəsində inkişaf etmiş firmaların böyük qismi ABŞ-da yerləşir. Bu firmalara elektron mühitdə kitab satışı edən və bir çox bazada misal olaraq göstərilən Amazon.com adlı kitab satıcısı, internet üzərindən hissə sənəd alış-satışı xidməti təqdim edən e-trade ən çox ziyarət olunan axtarış sahifəsi olan Yahoo və elektron mühitdə komputer satışı ilə məşğul olan Dell Computer buna misal çəkilə bilər.

Qrafik 1. ABŞ-da 2018-ci il üzrə internet istifadəçilərinin sayındakı artım

Mənbə: <https://tr.vpnmentor.com/blog/abd-ve-duenya-capinda-yili-internet-trendleri-istatistikler-veriler/>
Amazon.com

ABŞ-ın ümumi kitab satışlarının 20%-ini həyata keçirən Amazon.com 1995-ci ilin iyulunda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Şirkət yalnız internet üzərindən kitab satışı etməyi planlamış və günümüzədək fəaliyyətlərini yalnız internet üzərindən həyata keçirir. Yaradıldığı gündən 1997-ci ilə qədər keçən 2 il müddətində Amazon satışlarını 30,66 % artırmışdır. Amazon.com 160-dan çox ölkədən 17 milyondan çox müştəri toplaya bilmişdir. Şirkət məhsul çeşitlərini artırmış, kitabın yanında musiqi və film disklerini də satmağa başlamış, müasir dövrdə isə A-dan Z-ə istənilən məhsulun fərqli çeşitlərini öz ziyarətçilərinə təqdim edir.

Mərkəzi Seattle\ Washington-da yerləşən şirkətin hissə sənədləri, NASDAQ-da AMZN kodu ilə əməliyyatlar həyata keçirilə bilər. Amazon.com-un qısa müddət ərzində qazandığı uğur, ABŞ-da məşhur ənənəvi satış şəbəkəsi olan və satışları zəifləyən digər bir kitab evinin Barnes Noble-nin də internet üzərindən kitab satışına başlamasına təkan vermişdir.

E-trade

Elektron mühitdə hissə sənəd alış-satışı həyata keçirən E-trade 11 iyul 1983-cü ildə yaradılmışdır. 1992-ci ildə ABŞ-nın ən böyük 2 qapalı şəbəkəsi olan America Onlayn və Compuserve adlı şəbəkələrdə Fidelity, Charles Schwab və Quick Reilly adlı vasitəçi təşkilatlardan elektron mühitdə hissə sənəd alış-satışı xidmətləri göstərməyə başlamışdır. 1996-cı ildən isə internetdə xidmət edir. Müştərilərinə elektron poçt vasitəsi ilə məsləhət xidməti də verən E-trade mərkəzi Menlo Park\California adresində yerləşir. Şirkətin hissə sənədləri NASDAQ-da EGRP kodu ilə əməliyyat həyata keçirilir.

CISCO Systems

Cisco sistemləri internetdə hərəkəti idarədən cihazları istehsal edən bir şirkətdir və bu sahədə

bazarın təxmini 85%-inə sahibdir. 116 ölkədə birbaşa və ya dilerlər vasitəsilə satış edən Cisco sistemləri satışların təxmini hamsını internet üzərindən edir. Gündə 50 ilə 75 arası texniki kömək çağırışı alan şirkət müştərilərinə internet üzərindən xidmət göstərir. Şirkət daxili yazışmaların da elektron mühitdə həyata keçirildiyi Cisco sistemləri bütün işləri internet üzərinə daşıyır.

Dell Computer ABŞ-nın ən çox kompyuter satan şirkəti hesab edilir. Satışlarının 30%-i ətrafında mühim bir hissəsini internet vasitəsilə həyata keçirir. DELL-i Dell edən 33 ölkədə 26100 işçiyə çatdıran ən faydalı faktor ancaq bir yanaşmaya cəmləşməsidir: Müştəriyə birbaşa satışı. Bu cəsarətli konsept DELL-i 90-cı illərin ən uğurlu şirkətlərindən biri olmuşdu. DELL birbaşa satış üsulunda müştəriyə çatmada internetin verdiyi imkanları böyük həcmdə istifadə etdi. Dell 1994-cü ildə kompyuter sənayesi daxilində “birbaşa iş modeli” adlanan bir modeli mənimsəyən bir şirkətdir. Bu modeldə distribyutorlar ləğv edilməklə və birbaşa müştərilər ilə və texniki dəstək və istehlak vəsaitləri təminədən şirkətlərlə xüsusi bir şəbəkə vasitəsilə əlaqə yaradılır. Dell-in həyata keçirdiyi strategiyanın əsas nöqtəsi işlərin hər bir hissəsinin intensivləşdirilməsi idi. E-ticarətə başladığı il Dell-in günlük dövriyyəsi 2 milyon dollardan 3 milyon dollara kimi artmışdır. Şirkətin kompyuter şəbəkəsi ilə həyata keçirdiyi satış miqdarı 1998-ci ildən günlük dövriyyə 14 milyon dollar olduğu halda, bu rəqəm 1999-cü ildə 18 milyon dollara qədər yüksəlmişdir.

Avropa ölkələrinin idarəetmə və regional problemlərindən qaynaqlanan fərqli quruluşu, dil və mədəniyyət cəhətdən başqa ölkələri əks etdirməsi, e-ticarət mövzusunda ABŞ-nın rəqabəti qarşısında müəssisələrin əlverişsizliyidir. Məsələn, Fransada Minitel vasitəsi ilə həyata keçirilən ticarət, Avropa ölkələrində internet və e-ticarət projelərinə təsir göstərir.

Avropa Birliyi 1980-cı illərin başlanğıcından bütün Avropanı əhatə edəcək bir şəbəkənin bazasını yaratmaq və bu bazanı təkmilləşdirmək üçün AR-GE kimi proqramlar təşkil edir və EMM sistemlərinə dəstək verir. 1994-cü ildə Avropa Komissiyasının istəyi və informasiya texnologiyaları sektorunda fəaliyyət göstərən böyük şirkətlərin dəstəyi ilə Avropa informasiya bazasını tərəqqi etdirmək üçün 10 mövzuda projelər tətbiq olundu. Bu projelərdən ikisi aşağıda qısaca ümumiləşdirilmişdir.

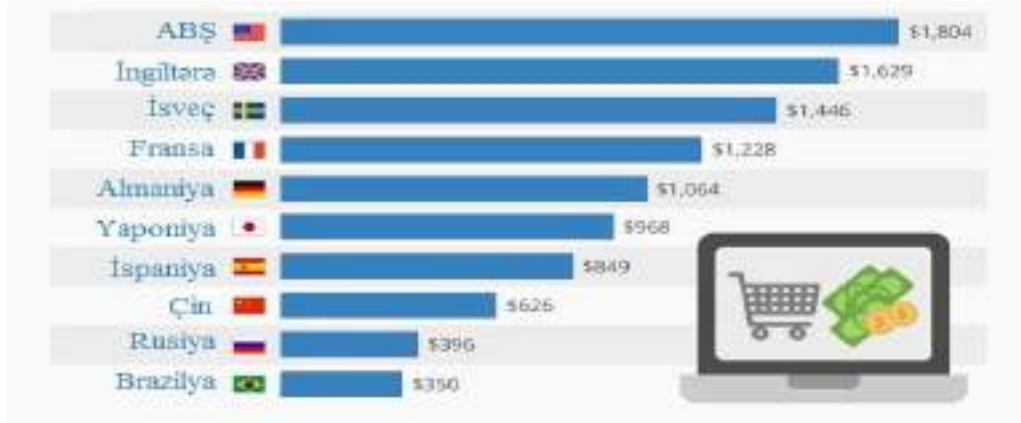
ESPRIT proyeği, e-ticarətin böyüməsi üçün AB içində görülən faydalı işlərdən biridir. Bu proyeği, sürətli və yüksək performanslı əlaqə şəbəkələri üzərindən səs, görünüş və yüksək sıxlıqlı çoxlu mühit informasiyalarının axışına icazə verəcək, o cümlədən elektron mühitdə istehsal və iş müddətlərini də əhatə edəcək əlaqə baza proyeğtidir. Təhlükəsiz və sənədsiz e-ticarət bazası mövzusunda həyata keçirilən Bolero proyeği, o cümlədən səhiyyə, sosial təhlükəsiz və

gömrük mövzusunda AB və milli təşkilatlar arasında inzibati sənəd axışının təmin olunması məqsədidir.

Avropa Komissiyası, e-ticarət mövzusunda işləri istiqamətləndirmək üçün mövzuyu fərqli istiqamətləri ilə ələ alan şirkətlər yaratmış və vəzifələr bölüşdürülmüşdür. AB ölkələri içində də e-ticarət sahəsində projətlər vardır. Avropa Birliyi elektron ticarətin ictimai, iqtisadi və hüquqi aspektləri ilə bağılı nizamlamalar aparır.

Qrafik 2. 2017-ci ildə dünya miqyasında onlayn alış-verişlə məşğul olan şəxslərin adam başına düşən ortalama e-ticarət gəlirinin qabaqcıl ölkələri

Mənbə: <https://tr.vpnmentor.com/blog/abd-ve-dunya-capinda-yili-internet-trendleri-istatistikler-veriler>

İstehlakçının müdafiə olunması mövzusunda Avropa Parlamentinin əməlləri, elektron mühitdə edilən müqavilələrin etibarlılığı və elektron imza ilə əlaqəli layihələrin ABŞ-nın bu mövzuya verdiyi əhəmiyyəti göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu layihədə AB ölkələrindəki e-ticarət tədqiq edilərkən, nümunə kimi Fransa və Almaniya götürülmüşdür.

Fransada 1980-ci illərin başlanğıcında French Telecommunications ilə Fransız hökuməti ilə ortaq olaraq bir təşəbbüs kontekstində telefon abonentlərinə sadə bir ekran və klavyaturadan təşkil edilmiş Minitel adında bir cihaz paylanmağa başlandı.

1994-cü ildə 1,2 milyon Minitel istifadəçisinin Minitel istifadə olunaraq alış-veriş etdiyi ortaya çıxmışdır. Eyni il ABŞ-da 800000 insan interneti istifadə edərək alış-veriş etmişdir. (Mustafa Doğan, *Elektronik Ticaret, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s-50*)

Minitel Fransa üçün elektron məlumat alınması və elektron satın alma mövzusunda əhəmiyyətli

bir təcrübə olmuşdur. Müasir dövrdə Minitel hələ də istifadə olunur. 500-dən çox işçi məşğulluq edən şirkətlərin 95%-i bütün şirkətlərin isə 80%-dən çoxu Minitel istifadəçisidir. Minitel vasitəsilə Fransız istehsalçıların məhsulları satıldığından Fransız iş ətraflarında Minitelin müdafiə edilməsini istəyir.

1994-cü ildən bəri Minitel internet vasitəsi ilə də əldə oluna bilər hala gətirildi. 1997-ci ildə Minitel ilə əlaqəli görülməyəcək yeni işlərin Minitelin internet başqa ölkələr üçün xüsusi bir nümunə olmuşdur. Minitelin uğurlu və zəif olduğu nöqtələr müasir dövrdə belə araşdırma mövzusu olaraq araşdıranların marağını oyatmaqdadır.

Almaniya

E-ticarətdə Amerikan müəssisələrinə görə daha çox bitərəf yaxınlaşan Alman müəssisələrində mühafizəkar anlayışın dəyişməsi. Alman iqtisadiyyatı üçün çox böyük bir strateji üstünlük olacaq.

Booz Allen & Hamilton-nun tədqiqatlarına görə Almaniya e-ticarət potensialının tam olaraq istifadə olunmasında dörd əsas nöqtə vardır (Ugur Cem Özçelik, 2014 s-100):

1. E-ticarət şüurunun və həssaslığının artması və telekommunikasiyada bazanın təkmilləşərək daha az xərc daha çox istifadəçi giriş imkanının təmin edilməsi: ABŞ ilə qarşılaşdırıldığında Almaniya KOBİ-lər e-ticarətin təqdim etdiyi imkanlar mövzusunda lazımi sonluğa malik deyildir. Nəticədə bu ilk planda məlumat çatışmazlığı və Alman KOBİ-lərinin Amerikanlılara nəzərən texnoloji yeniliklərə təmkinli yanaşmalarından qaynaqlanır. ABŞ-a nisbətə daha bahalı olan e-ticarət xidmətlərinin ucuzlaşması müəssisələrin bu sahəyə istiqamətli işlərini artıracaqdır.

2. S həcmində kritik kütlələrə çatma: İnternet vasitəsilə həyata keçirilən kommersiya əməliyyatların müəyyən bir həcmə çatması üçün ABŞ rəsmi mövqeləri e-ticarəti müxtəlif proqramlar kontekstində dəstəkləyir. Məsələn, vergi və gömrük bəyannamələrin elektron mühitdə çatdırılması.

3. Təhlükəsizlik standartları və hüquqi qaydaların tətbiq edilməsi: 7 1997-ci il aprel ayının 7-9 - da Bonn-da həyata keçirilən "KOBİ-lər üçün Global Bazarlar Konfransı"-da danışılan əsas nöqtələrdən biri də e-ticarətdə hüquqi baza, təhlükəsizlik, standartlaşdırma və e-ticarətdə vergitutma təşkil olunmuşdur. Birdən fazla ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisələr üçün açıq və şəffaf bir beynəlxalq vergi sistemi ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisələr üçün açıq və şəffaf beynəlxalq vergi sistemi mövcud deyildir.

4. Ticarət əməliyyatların e-ticarət çərçivəsində yeni təşkil olunması: Alman müəssisələri e-ticarəti indiki xidmətlərin davamında əlavə bir xidmət və fəaliyyətlərin bir davamı olaraq görür. Amerikan müəssisələri isə e-ticarəti fəaliyyət və təşkilatların təkrarən yaradılması üçün

dönüş nöqtəsi olaraq görür və bütün iyerarxik quruluşu e-ticarətin təqdim etdiyi yeni imkanlar çərçivəsində təkrarən təşkil edirlər.

T-Onlayn

Almaniyada Deutsche Telekomun bir servisi olan T-Onlayn istifadəçilərinə Fransadakı Minitel ilə təxmini eyni tarixlərdə kitab kaset və CD satın alma imkanı verdi. İnternet sahəsinin böyüməsi ilə yanaşı T-Onlayn fəaliyyətlərini internet üzərində göstərməyə başladı. Müasir dövrdə də T-Onlayn Almaniyadakı ən böyük İS vəziyyətindədir.

Quelle ve Otto Versand

Almaniyada daha öncələr kataloq ilə satış edən 2 şirkət Quelle və Otto Versand telefon, faks və poçt sifarişi ilə satış həyata keçirmək üçün qurmuş olduqları satış və paylama şəbəkəsini artıq e-ticarət üçün istifadə etməyə başladılar. Hər iki şirkətin də ortaq özəllikləri və təcrübələri var. Təcrübələrin əsas nöqtələri, hər iki şirkətin də fərqli ictimai təbəqələrdən müştərilərə xüsusiləşdirilmiş məhsullar verməsi mövzusunda ixtisaslaşmış olmaları və satdıqları məhsulların tərəfindən çoxunun geyim məhsulları tutur.

Yaponiya da e-ticarət mövzusunda pilot proyektini icra edən ölkələr içərisində ön planda yer almaqdadır. 1994-ci ildə informasiya infrastrukturunu yaratmağa istiqamətli cəhdləri baş tutmuşdur. Eyni zamanda, Yaponiyanın bu istiqamətdə göstərdiyi səyi ölkənin bütün məktəblərinin 100% elektronlaşdırılmasına meyillidir. Yaponiya Beynəlxalq Ticarət və Sənaye Nazirliyi (MITI) 1995-ci ildən bəri haqqında bəhs edilən işlərə böyük bir qaynaq köçürərək, 1995-1997-illərin noyabr ayı arasında ümumi 45 proyektə 32 milyard yen (yapon pul vahidi) sərf edilmişdir. 1995-ci ildə E-Ticarət mühitini İnkişaf etdirmə Komitəsi (Committee on the Improvement for Electronic Commerce), 1996-ci ildə də ECOM (Electronic Commerce Promotion Council of Japan) yaradılmışdır. ECOM nəzdində e-ticarəti fərqli istiqamətlərdən tədqiq edən biri beynəlxalq əməkdaşlıq, bir sıra təşkilatlar və 8-i texnologiya üzərinə olan 14 iş qrupu ilə işlərini sürdürməkdədir. Hələ də qüvvədə 19 test proyektini iştirak almışdır və bu projətlərə Yaponiyanın inkişaf etmiş 350 şirkəti və 7 quruluşu da aid edilmişdir. Bu iş qrupları ölkə miqyasında məlumat və təcrübə paylaşımını özünə məqsəd seçir, e-ticarətin standartlarını müəyyən etməyə cəhd edir. Yaponiya e-ticarətə olduqca təməldən və uzun müddətli yaxınlaşmışdır. Yaponiyada təkmilləşdirilməyə çalışılan üsul, siyasət və texnologiyaların hər biri, qısa müddətdə kağız pul yerinə elektron pulun keçməsinə hədəfləyir. Bu səbəbdən də Yaponiya üçün e-ticarətdə təhlükəsizliyi tərəqqi etdirilməsi, bunun texnoloji və qanuni istiqamətlərinin tədqiq edilməsi ən çox üzərində durulan mövzuların başında gəlməkdədir.

Bu ideala çatmaq üçün gərəkli qanuni nizamlamaların hazırlıqları da yenə ECOM çərçivəsində çalışma qruplarından "Təsdiq Təşkilatları İş Qrupu" (Certification Authority Working Group) tərəfindən həyata keçirilir. Bu qrup ECOM-a üzv təşkilat və quruluşlara paylamaq üçün, e-ticarətdə iştirak edəcək təşkilat və şəxslərin səlahiyyət və öhdəliklərini, onların bir-birləriylə əlaqələrini müəyyən edən, etibarlı e-ticarət üçün bir ön müdiriyyətin də içində saxlayan bir rəhbər dərc etmişdir. Texnoloji cəhətdən etibarlı e-ticarəti təmin etmək üçün isə, İKP (Information Security Protocols) adı altında, daha etibarlı ünsiyyət quracaq protokolların tərəqqi etdirilməsi üçün işlər görülür. Yaponiya elektronik ticarətə dövlət müdaxiləsinin ən alt səviyyədə olmasını amma e-ticarətə xas həllərin mövcud sistemlərlə müvafiq olmasını müdafiə edir. Beynəlxalq İş İş Qrupunun hesabatında, istehlakçıların satın alma meyllərinin və virtual mağazalar beynəlxalq və fərdi kompüter istifadəsinin yayılması ilə tərəqqi edən beynəlxalq (firma-ihtlakçı) e-ticarət əməliyyatlarında prioritetli olaraq əl alınması lazım olan mövzular bu cürdür:

- ✓ Əqli Mülkiyyət (əmtəə nişanı, domain adı),
- ✓ Vergilər (beynəlxalq e-ticarət müəssisələrindəki normalar; qaynaq yeri və məskunlaşma yeri tərfi),
- ✓ Malın paylanması (gömrük əməliyyatları, satış sonrası xidmət),
- ✓ Müəssisə rəhbərliyi (zaman, firma kodu, elektron sənəd, elektron sənədlər, virtual müəssisə, is etiğini).

Yaponiyanın e-ticarət həcmi 2009-ci ildə 33 milyard dollar idi. Bu rəqəmin 2018-ci ildə 56 milyard dollara, 2016-cı ildə isə 62 milyard dollara çatması gözlənilirdi. ABŞ-ın 2015 e-ticarət həcmi 660 milyard dollar, Çinin isə 344 milyard dollar olduğunu nəzərə alsaq, Yaponiyanın e-ticarət sahəsində qərbin olduqca gerisində qaldığını qeyd edə bilərik. (<http://www.internetworldstats.com/stats.htm> 02.06.201709:25).

Avstraliya

Avstraliya OECD dövlətləri arasında, cəmiyyət və şirkətlər daxili kompyuter istifadəsi nöqtəyindən ən yüksək olan ölkələrdən biri hesab edilir. Böyük şirkətlərin 85%-dən çoxu internetdən faydalanarkən orta böyüklükdəki müəssisələrin yarısından çoxu və kiçik şirkətlərin 1\5 interneti, kommunikasiya, informasiya toplama və informasiya transferi üçün istifadə edir. Avstraliya, OECD ölkələri arasında ən təhlükəsiz web səhifələrinə sahibdir. Yer üzərində kompyuter paylanması ikinci, heyətin istifadə etdiyi kompyuter gücü olaraq VIII sırada iştirak edən Avstraliyada e-ticarətin tərəqqisi heç bir şəkildə alış-verişə pul ölçüləriylə məhdudlaşdırılmır. Avstraliya statistik Bürosunun başqa tədqiqatlarına nəzər salındığında, əhali içində internet istifadə etmə nisbəti 32 % ikən, internetə bağlı olan ev nisbəti 18 %-dir. İnternet abunə sayı 1998-ci ildə 2 milyona yaxın olub, (17 milyon əhali içində), təxminlərə görə 2006-cı ildə bu

ədədin 6 milyonu keçəcəyi hesablanır. İnternet istifadəsində Avstraliyadan daha çox olan dövlətlər Kanada, Finlandiya, Norveç, ABŞ və İsveçdir. 232 Zeynep Ersoy, "E-Ticarət və Ticarət Nöqtələri," Ankara: İxracat İnkişafı üçün Marifləndirmə Mərkəzi (İhracatı Gelistirme Etüd Mərkəzi) - Js Sənayesi və Texnologiya Avstraliyada evlərdə və iş yerlərində kompyuter sayının yüksək olması (ABŞ-dan sonra dünya ikincisi), yeni texnologiyaların erkən qəbul olunması, kişilərin yüksək texnoloji vəsaitlər və elm texnologiyaları yaxşı bir inkişaf mühitinə sahibdir.

Misal üçün, bu gün Avstraliya alış-verişdə EFTPOS (elektron kartla alış-veriş) istifadəsində bütün qərb ölkələrindən (ABŞ daxil) irəlidedir. Firmaların, ticarətin irəlidedə təmin edəcəyi üstünlüklər barəsində lazımi informasiyalarının olmaması bu cür ticarətə kafi prioritet vermələrinə əngəl törədir. Təhsil sektorunda Avstraliya, güclü elmi təməli olan və dünya tərəfindən tanınan təcrübəli mühəndis və kompyuter mütəxəssislərinə sahibdir. Bu, təhsil sisteminin bu sahədəki uğurunda qaynaqlanmaqdadır. Avstraliyada hələ də 30.000 şagird universitetlərdə kompyuter və elm texnologiyaları üzrə təhsil alırlar. Universitetlər, yeniliklər edib elm çağına təcrübəli şəxslər verməyi qarşılıqlarına əsas məqsəd qoymuşlar. Müasir dövrdə onlayn alış-veriş, Avstraliya da gedərək həyəcan və populyarizm qazansa da cəmiyyət fəaliyyətlərindən kənar qalmışdır. Avstraliyada E-Ticarət və Elm texnologiyasını tərəqqi elətdirmə söyləri e-ticarətdə Avstraliya hökumət cəhdləri 8 ictimai quruluş arasında paylaşılmışdır. Bu işlərin başqa hissəsi xüsusi sektorla koordinasiya halında görülür. Bu işləri əsasən ixalatçı və ixracatçı firmalar arasında elektron əlaqələrə dönük infrastrukturunu əhatə edir. Hal-hazırda icra edilən və "İdarəçilik yönümlü Xidmətlər Vahidi" tərəfindən əlaqələndirmək təmin olunan ən faydalı proyekt, bütün ictimai tədarük xidmətlərinin e-ticarət mühitinə keçirilməsidir. Bu keçiş, Ali Məhkəmə, Xəzinə və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan siyasi və hüquqi strukturların tərəqqi etdirilməsi işləriylə dəstək görür. Avstraliya hökuməti müəssisə və istehlakçının elm iqtisadiyyatının tərəqqisində effektiv rol oynaya bilməsi üçün firmalarla istənilən yardım və dialoqa açıq bir elastik rəhbərlik edir, Avstraliyanın nümunəvi onlayn dövlət olma səyi bu gün görülən işlərlə qeyd edilir. Dövlət, e-ticarətin əhəmiyyətini anlamış, işlərində istifadə və başqa ölkələrlə əməkdaşlıq üçün iş əhəmiyyətini mənimsəmişdir. Bu haqda, Federal Hökumətin 1998-ci ildə müəyyən etdiyi hədəflərdən bəziləri aşağıda verilir:

- ✓ dövlət xidmətlərinin 2001-ci ilə kimi cəmiyyətə internet ilə göstərilməsinin məqsədləndirilməsi,
- ✓ dövlətə edilən ödənişlərin 2000-ci ilə kimi internet ilə həyata keçirilməsi,
- ✓ müasir dövrdə gəlir vergisi ödənişlərin 85 %-i elektron üsullarla işlənilir.

Federal hökumət ölkə miqyasında e-ticarət istifadəsini və bu cür ticarətə qarşı cəmiyyətin etibarını qorumaq üçün Milli Elektron Təsdiq Şurası (*National Electronic Authentication Council*) yaratmışdır. Bu məclis həm də internetdə aparılan kommersiya əməliyyatların və sazişlərin

dürüslüyünü qorumağı da qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Sinqapur , Malayziya

Sinqapur kimi ölkələr, informasiya çağına ölkələrini başdan aşağı kabellərlə təchiz və köhnə hökumətlərinin əvəzinə, daha açıq sistemlər gətirərək sürətlə daxilolma girişində olan ölkələrdir. Sinqapur, sahəsi təxminən 650 km əhalisi isə 3,5 milyon olan Cənub-Şərqi Asiyada bir ada ölkəsidir. Ölkə, güclü bir istehsal və xidmət sahəsinə və beynəlxalq ticarət əlaqələrinə sahibdir. İxracatçılar, idxalatçılar, nəqliyyat şirkətləri və xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlı 20-dən çox quruluş arasında 1989-cü ildə Sinqapur Şəbəkə Sistemi (ŞŞS) yaradılmışdır. Bu sistem EMM informasiya texnologiyasına əsaslanır. Bir sənəd dəyişik hökumət quruluşlarından ayrı-ayrı icazə alma yerinə EMM tətbiqiylə kompyuter şəbəkəsində tək bir elektron sənəd gəzməkdən, ŞŞS-in yaradılmasından öncə 2-3 gün aparılan əməliyyatlar, 15 - 30 dəqiqə içində bitir. Müasir dövrdə Sinqapur'daki komməriya beyanların 98%-dən çoxu bu sistem yolu ilə edilməkdə və şirkətlərə yükləri sürətlə göndərmək sürətiylə 50% olan xərc qənaətləri gətirmişdir. Məhsuldarlıq artımının isə 20-30% arasında olduğu düşünülür. EMM-nin tətbiq edildiyi Sinqapur limanının dünyada ən intensiv məhsul daşınmasının edildiyi liman olmasının səbəbi də budur. Bir komməriya sənədin elektron olaraq təqdim olunması əksər ölkələrdə qayda halını almışdır. Misal üçün ABŞ, Kanada və bir sıra Avropa Birliyi ölkələrində gömrük bəyanatın 90%-i elektron olaraq təqdim olunmaqdadır.

Çin

Çin Beynəlxalq Ticarət Palatası Rəqəmsal İqtisadiyyat Komissiyası Başçısı Zhen Caiji bir müddət öncə Bejinqdə verdiyi açıqlamada, Çinin digital iqtisadiyyatının böyüklüyünün 22 trilyon 400 milyard yuan olaraq, Yaponiya və İngiltərənin cəmini keçib dünyada ikinci yerdə iştirak etdiyini ifadə etdi. Zhen, böyümə sürətinin ABŞ-ın 2,4 qatına, Yaponiyanın 3 qatına və İngiltərənin də 3,1 qatına bərabər gələn Çin digital iqtisadiyyatının, növbəti illərdə dünyadakı payının daha da çoxalacağını göstərdi.

Çindəki digital iqtisadiyyatın yer üzündə yeni effekt yaratdığına diqqət çəkən Zhen, 3G və 4G internet üçün Çin tərəfindən müstəqil şəkildə tədqiq edilib təkmilləşdirilən TD texniki standartlarının beynəlxalq standartlar olmasını və onlayn alış-veriş saytı Taobao və taksi çağırma tətbiqi Didi kimi platformaların dünyanın inkişaf etmiş müvəffəqiyyətli nümunələrindən olduğunu qeyd etdi .

Zhen Çinin digital iqtisadiyyatının bu anda intensiv formada istehlak sahəsindən istehsal sahəsinə doğru genişləndiyinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın intensiv tərəqqisi ilə birgə Çin iqtisadiyyatının də daha geniş formada qlobal iqtisadiyyatın tərəqqisinə inteqrasiya olduğuna göstərdi.

<http://www.gaziantepusula.com/haber/cin-dunyanin-ikinci-buyuk-dijital-ekonomisi-oldu-haberi-38151.html> 17.05.2017, 16:44).

1999-cu ildə yaradılan e-ticarət şirkəti Alibaba Group, ötən il Wal-mart, keçərək bu anda dünyanın ən böyük pərakəndə şirkəti oldu.

Bu maliyyə ilin axırında şirkət, ümumi bazar dəyərini 3 trilyon yuan (təxminən 476 milyard dollar) olduğunu qeyd etdi. Çox sayda onlayn bazar və alış-veriş saytı işlədən Alibaba internet üzərindən ödəmə, bulud informasiya əməliyyatı və anında mesajlaşma xidmətlərinə də sərmayə qoyur. Yaradıcısı Jack Ma, şirkətinin gələcək 20 il içində 100 milyonluq iş yaradacağını öhdələrinə götürdükələrini qeyd etdi. Alibaba, Jack Ma tərəfindən Hangzhoudakı evində quruldu. Yapon SoftBank-ın Başçısı Masayoshi Son və Goldman Sachs ilk öncə müəssisələr üçün onlayn bir görüşmə yeri olaraq hazırlanan Alibabadakı ilk sərmayəçilərdən bəziləriydi. 2002-ci ildə Ma, iş modelinin mərkəzini eBay və Çinli ortağı olan EachNet kimi saytlarla rəqabət aparmaq üçün dəyişdirməyi təklif etdi. Alibabaya Softbankdan bir pərakəndə bazar nümayəndəsi kimi Taobao.com-u başlatmaq üçün maliyyə təmin olundu. 2014-cü ildə Çində 250 milyon alıcı, bu e-ticarət saytını istifadə edir və Alibaba'nın sifarişləri, Çindəki bütün paket təslimatlarının 60%-indən çoxunu yaratdı. Eyni il, Alibaba, New York birjasında əməliyyat aparılmağa başladı və firmanın dəyəri 20 milyard dollar artaraq 231 milyard dollar oldu (<http://www.ahaber.com.tr/ekonomi/2017/01/23/cinin-e-ticaret-devi-alibaba-dunyanin-en-buyugu-oldu> 17.05.2017, 16:15)

Nəticə və Təkliflər

Nəticə E-ticarətin iqtisadiyyata təsiri, əngəllərin daha az olduğu bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi yaratmasıdır. Bu təsir, əsasən sürətlə inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səbəb olduğu nəticədir. Bu təsirləri 2 cəhətdən nəzərə ala bilərik:

1. Firmalar baxımından faydaları: İnternet sayəsində firmalar müştərilərinə dünyanın hər yerində 7 gün 24 saat xidmət edə bilirlər. İnternetdə virtual mağaza açmağın maya dəyəri real bir mağaza açmağın maya dəyərindən olduqca aşağıdır. Daha sürətli məhsul istehsalı, test edilməsi və müştəri tələblərinin müəyyən edilməsi mümkün olduğundan müştərilərin tələbləri daha tez təmin olunur. Səmərəli məhsul tanıtma, məhdudiyət- siz əlaqə imkanları sayəsində, global istehlakçı şəbəkəsilə firmalar yüksək satış həyata keçirə bilirlər.

2. İstehlakçılar baxımından faydaları: İstehlakçı, evindən, iş yerindən və ya hər hansı bir yerdən internetə qoşularaq zaman və məkan fərqi olmadan, hər zaman hər yerdən alqı-satqı

həyata keçirə bilər. İnternetdə alqı-satqı asan və əyləncəlidir. İstehlakçı, internetdəki bir çox məhsul arasından özünə ən uyğun məhsulu müqayisə ilə seçir və sürətlə satın alma əməliyyatını həyata keçirir.

Ümumiyyətlə e-ticarətin iqtisadi və sosial həyata aşağıdakı kimi təsir edəcəyi düşünülür:

a. Açıq şəbəkədə e-ticarət əməliyyatları, iqtisadi rəqabəti çəxəldir. Bunun nəticəsində, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlar və fərdi müştərilər, digər marketinq üsullarından daha asan və ucuz xərclə ticari fəaliyyətlər həyata keçirə biləcəklər.

b. E-ticarətin gedərək daha çox istifadə edilməsi. Bunun səbəbi, hamının istifadəsinə açıq olan və həmçinin heç bir təşkilata və ya şəxsə aid olmayan internet istifadə edilməsidir.

c. E-ticarət, mal və xidmətlərin istehsalı, paylanması və marketinqi ilə yanaşı hər növ məlumat mübadiləsinə yeni imkanlar açmaqdadır.

d. Mal və xidmət bazarının strukturu e-ticarət ilə dəyişəcəkdir.

e. E-ticarət ilə, satıcı və alıcının şəffaf və ədalətli rəqabətə yaxın bir şəraitdə bir yerə gəlməsinə imkan verilərək, resursların daha səmərəli istifadə edilməsi təmin ediləcəkdir.

f. E-ticarətin, məşğulluğa təsiri də qaçılmazdır.

g. Yeni iş yerləri və savadlı olaraq ifadə edilən – kompüterdən istifadə edə bilən əmək qüvvəsinin formalaşmasına təsir edəcəkdir.

h. İnkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə olan yeni texnologiya ixracı, müəyyən qədər mədəniyyət ixracını da özü ilə gətirəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

- Don Tapscott (1998), “Dijital Ekonomi”, KoçSistem Bilgi ve İletişim Sistemleri A.S. Yayınları, İstanbul.
- Information Week (1998), “Elektronik Ticaret İlişkilerinin Rengini Belirliyor”, Sayı: 15, AD Yayıncılık, Ankara.
- Suleymanov, E “Electronic commerce and IT’s probable effects on Azerbaijan Economy” Application of Information and Communication Technologies, 2009. AICT 2009. International Conference 14-16 Oct. 2009.
- Ugur Cem Özçelik, “İnternet, Bilgi Teknolojilerinin Almanya’daki Gelişimi ve Elektronik Ticaretin Dünya Ticaretine etkileri”; 7GEME’den Bakis Dergisi, 2014 s-100
- Varian, Hal R., “The Information Economy: How Much Will Two Bits Be Worth in the Digital Marketplace?” <http://sims.berkeley.edu/~hal/pages/sciam.htm>.
- Mustafa Doğan, Elektronik Ticaret, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s-50
- <http://www.ahaber.com.tr/ekonomi/2017/01/23/cinin-e-ticaret-devi-alibaba-dunyanin-en-buyugu-oldu>
17.05.2017, 16:15
- <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> 02.06.2017 09:25

Bank Sektorunda Sosial Media Marketingin Rolu

Hökümə AĞAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

hokume96agayeva@gmail.com

Xülasə

Müasir şəraitdə sosial media şəbəkələri həyatımızın mühüm bir hissəsinə çevrilib. Sosial media marketingi rəqəmsal marketingin geniş istifadə olunan elementlərindən biridir. Məhsul və xidmətlərin bazara yeridilməsinin yeni vasitəsi kimi SMM, internet auditoriyasını mənimsəməyə imkan yaradır və brendin tanınılmasını internet məkanında həyata keçirir. Bank sektorunda sosial media marketingin rolu böyükdür. Bank sektorunda marketing fəaliyyətlərinin uğurlu olmasının səbəbi düzgün sosial media marketing planlamasıdır. Sosial medianın gücünü nəzərə alan banklar sosial şəbəkələrin üstünlüklərini düzgün istifadə etməlidirlər. Mövzunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, sosial şəbəkələr vasitəsilə müştərilərdən gələn şərhlər, şikayətlər, təhqidlər asanlıqla şirkətə çatır və onlara vaxtında reaksiya vermək imkanı yaradır. Şirkət məhsulu satmaq üçün lazım olan segmenti seçmək, müştəri məmnuniyyətini ölçmək, onun güvənini qazanmaq kimi mövzularda bir addım öndə olur. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda bank sahəsində sosial media marketing təcrübəsini aşkar etmək, onun rolunu və mövcud olan problemləri aşkara çıxarmaqdır. Tədqiqatın nəticələri bankların sosial şəbəkələri sosial media marketing fəaliyyətində necə istifadə etdiklərini aşkar etməyə yönəldilmişdir. Tədqiqat istifadə olunan statistik göstəricilər "We are social" tərəfindən təqdim edilən göstəricilər əsasında yazılmışdır. Sosial media marketingi yeni bir istiqamət olduğu üçün, ölkəmizdə kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Bu səbəbdən nəzəri hissədə daha çox xaricdə aparılan tədqiqatlara önəm veriləcək. Bu tədqiqatda Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının və sociabakers.com-un statistik məlumatlarına görə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən üç bankın (Kapital bank, Bank of Baku, Unibank) rəsmi Facebook hesablarının təhlili aparılmışdır. Əldə edilən nəticələrə görə Kapital Bank digər banklara görə daha aktiv, sosial media marketingin üstünlüklərini daha yaxşı istifadə edə bilər. Ümumilikdə banklar sosial media marketingindən tam faydalanmırlar və əgər banklar sosial media marketing vasitələrini effektiv şəkildə istifadə edərsə bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə edə bilər.

Açar sözlər: Bank sektoru, Sosial media, Sosial media şəbəkələri, Bank marketingi

Giriş

Sosial media texnologiyasının inkişafı ilə həyatımıza daxil olub, həyatımızın bir parçası halına gəlmişdir. İnsanlar sosial media platformalarından məlumat əldə etmə, sosial əlaqələrin genişləndirmək, təcrübələrini paylaşmaq və boş zamanlarını keçirmək kimi fərqli məqsədlər üçün istifadə edirlər. Son illərdə bazarda rəqabətin kəskinləşməsi, xüsusilə, bank sektoruna güclü təsir etmişdir. Bu səbəblə banklar hədəf auditoriyası ilə kommunikasiya əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün yeni ünsiyyət kanallarından istifadə etmək məcburiyyətində olmuşdurlar.

Sosial media marketingi nədir?

“SMM”- Sosial Media Marketinqin qısaltılmış formasıdır. Sosial media marketinqi ilə məhsulların və ya xidmətlərin sosial media platformalarında reklamını həyata keçirməyə imkan verən rəqəmsal marketinqin bir qoludur. Sosial media marketinqin tətbiqi ilə istənilən şirkət potensial və real müştəriləri ilə əlaqə qura bilər.

Sosial media hər nə qədər marketinq məqsədləri üçün yaradılmamış olsa belə zaman keçdikcə ondan istifadə edənlərin sayının çoxalması və üstünlükləri baxımından şirkətlər sosial medianı marketinq strategiyalarının hazırlanmasında istifadəsinə zərurət yaratdı. Sosial media marketinqi ilə şirkətlər ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrindən əldə edə bilmədikləri bir çox üstünlükləri əldə etmiş oldular. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aiddir:

- Sosial media marketinqi ənənəvi marketinq fəaliyyətinə görə xərc üstünlüyü təmin edir və xərcləri azaldır. Sosial media marketinqində xərclər ənənəvi media ilə müqayisədə çox aşağıdır.
- Ənənəvi marketinqin tətbiqində zaman və məkan fərqliliyindən əldə edilə bilməyən hədəf auditoriyası ilə əlaqənin asanlıqla mümkündür.
- Sosial media marketinqində şirkət öz mesajını heç bir vasitəçidən istifadə etmədən və ödənişsiz olaraq hədəf auditoriyasına çatdırır.

Sosial medianı təməl xüsusiyyətlərinə görə nəzərdən keçirildikdə beş söz ilə ifadə edilir (Mayfield, 2008):

İştirak: Hər kəsin iştirak edə bilməsi və istifadəçilərin paylaşımın hərəkəti açıq olması;

Açıqlıq: Bütün paylaşımaları istifadəçilər şərh edə və bəyənmə bilirlər.

Dialog: Bütün istifadəçilərlə əlaqə saxlamaq mümkündür.

Əlaqə: Məlumatlar və istifadəçilər böyük şəbəkə kimi bir birlərinə bağlıdırlar.

Cəmiyyət: İnsanların bir birlərilə qarşılıqlı əlaqə quraraq bir yerə gəlib cəmiyyət yaratmasını təmin edir.

Sosial Media

21-ci əsr özü ilə şirkətlər üçün imkan və çətinlikləri bir yerdə gətirdi. Şirkətlər Veb 2.0-ın və xüsusilə də, sosial mediada kontent və məlumat yaradan insanların təsirlərinə məruz qalıblar (Berthon, Pitt, Plangger, & Shapiro, 2012). Buna görə sosial medianın gücü şirkətlər tərəfindən tez bir zamanda kəşf edildi. Sosial media günümüzdə şirkətlərin marketinq planının əsas hissəsini təşkil edir. Bazarda rəqabətə tab gətirmək üçün şirkətlər Facebook, İntaqram, Youtube və başqa sosial media platformalarından istifadə edərək sosial media marketinqi fəaliyyətlərini həyata keçirir. Lakin məhdud sayda olan şirkətlər sosial medianın üstünlükləri və onun istifadəsi haqqında tam olaraq bilir (Kaplan & Haenlein, 2010).

Sosial medianın meydana gəlməsi istehlakçılara təqdim edilən məhsul və firmalar haqqında minlərcə insan qrupları bir-birləri ilə bu barədə ünsiyyət qurmağı təmin edir. Digər tərəfdən istehlakçıdan istehlakçıya informasiya mübadiləsi zamanı ortaya çıxa biləcək təhriflərin qarşısını almaq üçün sosial medianı istifadə edərək bunun qarşısını ala bilirlər (Faulds & Mangold, 2009).

İstehlakçılar internetdən məlumat almaq üçün istifadə edirlər; internetdən məhsul barəsində məlumatları toplayır və onları məhsul və xidmətləri satın alarkən istifadə edirdilər. Sosial mediadan isə informasiyanı toplayıb, paylaşmaq və müzakirə etmək üçün istifadə edirdilər. Bu da öz növbəsində şirkətlərə etibarlılığı, satışlarını təmin etməkdə töhfəsini verdi. Lakin bununla belə bir çox şirkətlər hələ də sosial medianın təsiredici gücünün fərqi varmır (Kietzmann, Hermkens, McCarthy, & Silvestre, 2011).

Sosial medianın şirkətlər üçün bir üstün cəhəti də sosial media istifadəçilərinin yaş aralıqlarının olduqca geniş olmasıdır. Sosial media yetkinlər, eləcə də uşaqlar və gənc nəsil tərəfindən də geniş istifadə olunur. Uşaqlar və gənc nəslin nümayəndələri əslində sosial medianı əyləncə məqsədilə istifadə edirlər. Bir çox şirkətin ənənəvi media kanalları vasitəsilə əldə edə bilmədikləri hədəf kütləsi uşaqlar və gənclərə sosial media vasitəsilə asanlıqla kommunikasiya qurula bilər və onlara yönəlik kampaniyalar həyata keçirilə bilər (O'Keeffe & Clarke-Pearson, 2011).

İctimai qurumlar sosial medianın gücünün artmasına laqeyd qalmayıblar. Sosial dövlət anlayışı altında dövlət müəssisələri rəsmi sosial media hesabları açaraq müəssisələrinin şəffaflığını artıraraq hədəf qrupları ilə tək-tək kommunikasiya qurmağa başladılar (Bertot, Jaeger, & Grimes, 2010). Buna ən yaxşı misal xalq arasında elektron hökumət (e-hökumət) olaraq tanınan veb tətbiq etmələrdir ki, bu da sosial media kanalları vasitəsilə daha da geniş yayılmışdır.

Şirkətlər sosial medianı effektiv istifadə etdikdə nəticədə marka sədaqəti də yarada bilirlər. Yəni, sosial media istehlakçılarla tək-tək kommunikasiya qura bilməsi istehlakçıların şirkətlə bağlı suallarının aradan qaldırılmasına, şirkəti daha yaxşı tanınmasına və özlərini şirkətə daha yaxın hiss etmələrinə şərait yaradır (Baird & Parasnis, 2011).

Digər tərəfdən sosial media hədəf kütlə ilə əlaqəsinin genişləndirməsinin mükəmməl vasitə olaraq da bilinir. Bunun üçün şirkətlər sosial media platformalarından markalara aid fan səhifələr yaradır. Firmalar markaları ilə bağlı, video, mesaj, məlumat və elanları bu marka fan səhifələrində paylaşır. Müştərilər bu fan səhifəsini bəyənir və fan səhifəsində marka

haqqında şərhlər edə bilirlər. Yazılan şərhlərə firmalar geribildirim etməklə müştərinin firmaya olan bağlılığını və etibarlılığını artırabilir (Vries, Gensler, & Leeflang, 2012).

Sosial mediada kontentlər və istifadəçilər arasındakı əlaqə dərəcəsi ünsiyyət dərəcəsi (engagement rate) ilə hesablanır. Düsturu aşağıdakı kimidir:

$$\text{Engagement rate} = \frac{(\text{bəyənmə sayı} + \text{şərh sayı} + \text{paylaşma sayı})}{\text{kontent sayı}} \cdot 100$$

izləyici sayı

Azərbaycanda sosial media istifadəçiləri

We are social"-ın verdiyi məlumata görə ölkəmizdə 7,9 mln aktiv internet istifadəçisi var (dünyada 4.021 milyard). Azərbaycanda veb istifadəçilərin 2,7 mln-u aktiv olaraq sosial media istifadəçiləridir (dünyada 3,196 milyard). 2,7 mln aktiv sosial media istifadəçilərindən 1,8 mln-u mobil telefonlarda aktiv sosial media istifadəçisidir. Ölkəmizdə Facebook istifadəçi sayı "2018-ci il üçün 2.7 mln-dur.

Bank sektoru və sosial media marketinqi

Bank marketinqi: hədəf bazarın coğrafi, sosioloji, iqtisadi vəziyyətini müəyyən edib əldə edilən məlumatlara görə bazarın ehtiyacına həll yolu tapmaq, bu həlləri düzgün şəkildə təqdim edilməsi ilə effektiv kommunikasiya əlaqəsini təmin etmək və nəticədə müştəri məmnuniyyətini və bankın rentabelliyinə nail olmaqdır (Seyhan, 2017).

Bankçılıq ən çox müştəri şikayətlərinin qəbul olunduğu və cəmiyyətdə hər bir kəsə təsir edə bilən sektorlardan biridir. Buna görə sosial media banklar üçün olduqca önəmlidir. Banklar sosial medianı müştərilərlə daha yaxşı kommunikasiya qurmaq üçün bir yol olaraq görməli və bu sahəyə böyük əhəmiyyət verməlidir.

Marketinq fəaliyyətini həyata keçirərkən bank sektorunun şirkətləri sosial şəbəkələrin yaratdığı fürsətləri dəyərləndirməyə bilməzdilər. Bu gün üçün sosial media istifadəçilər üçün geniş məlumat bazasına çevrilmişdir. İnsanların sosial media şəbəkələrində paylaşımlarının sayı hər gün artır. Buna görə Facebook, İnstagram və bu kimi sosial şəbəkələri şirkətlər üçün marketinq mühitinə çevrilmişdir.

Sosial mediada var olmaq artıq banklar üçün seçim deyil. Çünki bank aktiv olaraq Facebook, Youtube, və ya fərqli bir sosial media kanallarında paylaşımlar edirsə, istehlakçıların bu kanalları bank ilə danışmaq istədiyinə əmin ola bilərik. Buna görə də bir çox bank müştəriləri məmnun etmək və onlarla kommunikasiyasının möhkəmləndirmək üçün getdikcə sosial mediada daha da aktiv olurlar.

Metod

Tədqiqatda nəzəri, kontent analizi, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların sosial medianı istifadə tezlikləri və məqsədləri barəsində məzmun analizi üsulu ilə tədqiq edilmişdir. Məzmun analizini apararkən müxtəlif internet resurslarından istifadə edilmişdir. Bu resurslar tədqiqatın araşdırılması zamanı sosial media səhifələrinin bəyənmə, şərh, post və s. saylarını və müəyyən statistik göstəriciləri əldə etmək üçün istifadə olunmuşdur.

Analiz

Azərbaycanda hal-hazırda 30 bank fəaliyyət göstərir (Vikipediya, 2019). Araşdırma 30 bankı təmsil edəcək. Araşdırılacaq bankların yaranma tarixləri, filialları, işçi sayları və ümumi aktivləri aşağıdakı cədvəldə ətraflı açıqlanmışdır:

Cədvəl 1. Bankların yaranma tarixi, filialları, işçi sayı və ümumi aktivləri

	Bankın adı	Yaranma tarixi	Filial sayı	İşçi sayı	Ümumi aktivlər
1	Kapital Bank	2000	99	2641	3184,5
2	Bank of Baku	1994	17	692	3998,6
3	Unibank	1992	32	1250	6018,4

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyası-2017

Araşdırmada Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ümumi aktivi, filial sayı və işçi sayı ən çox olan 3 bankın rəsmi sosial media şəbəkələrinin məzmun analizini edərək nəzərdən keçirilmişdir. Əldə edilən nəticələrə görə bu bankların sosial medianı necə istifadə etdikləri müəyyənləşdiriləcək. Araşdırma Facebook üzərindən olacaq. Buna səbəb ölkəmizdə və dünyada ən çox istifadə edilən sosial media şəbəkəsi olmasıdır. Aşağıdakı cədvəldə isə dünyada istifadə olunan sosial şəbəkələrin ardıcılığı verilmişdir:

Cədvəl 2. Dünyada ən çox istifadə edilən sosial şəbəkələr

1.	Facebook	6.	Tumblr
2.	WhatsApp	7.	Instagram
3.	Tencent QQ	8.	Twitter
4.	WeChat	9.	Google+
5.	QZone	10.	Baidu Tieba

Mənbə: <https://makeawebsitehub.com/social-media-sites/>

Araşdırmada Bankların Facebook-da ümumi bəyənmələrinin sayını nəzərdən keçirilmişdir. Nəticələr analiz edildikdə, aşağıdakı Cədvəl 3–də verildiyi kimi ən çox bəyənmə və izləyici sayına görə Kapital Bank üstünlük təşkil edir. Ondan sonra isə Bank of Baku və Unibank bankları qeyd edə bilərik. Bankların izləyici və bəyənmə sayları arasında paralel bir əlaqə olduğu görülür.

Cədvəl 3. Facebook səhifələrinin izləyici sayı

	Bankın adı	İzləyici/Bəyənmə sayı
1	Kapital Bank	470 445/ 470 477
2	Bank of Baku	373 149/373 148
3	Unibank	358 385/358 385

Mənbə: socialbakers.com-un verdiyi məlumata əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu bankların Facebook səhifələrini ümumi nəzərdən keçirdikdə onlardan Kapital bankın ünvan məlumatlarının, Bank of Bakunun tarixi və ümumi məlumatları haqqında bir informasiya yerləşdirmədikləri görsənir (Cədvəl 4). Kapital bankın ünvanın yerləşdirilməməsinin səbəbi kimi hər filialın ayrı Facebook səhifəsi mövcudluğunu göstərə bilərik. Lakin bununla belə əsas biznes səhifəsində ünvan yerinin qeyd edilməməsi mənfəət kimi qarşılır. Bundan əlavə nəzərdən keçirilən hər üç bankda veb sayta yönləndirmə linki mövcuddur. Facebook səhifəsindən digər sosial media platformasına yönləndirmə linki yalnız Bank of Bakuda yoxdur. Kapital bankda twitter və instaqrama keçid linki var. Unibankda isə twitter, instaqram, və youtuba sosial media platformalarına keçid vardır. Son olaraq analiz edilən digər məqam Facebook səhifəsində istifadə edilən xarici dil seçiminin mövcudluğudur. Analiz edilən hər üç bankda xarici dildə heç bir məlumat paylaşılmayıb. Ölkəmizdə çox sayda xarici vətəndaşın yaşadığını nəzərə alsaq Azərbaycanda bankların sosial mediada xarici dil istifadə etməməsi mənfəət kimi qəbul edilə bilər.

Cədvəl 4. Facebook səhifələrinin ümumi xüsusiyyətləri

	Kapital Bank	BankofBaku	Unibank
Bankın tarixi və ümumi məlumatlar	Var	Yoxdur	Var
Əlaqə məlumatları	Var	Var	Var
Ünvan məlumatları	Yoxdur	Yoxdur	Var
Veb-sayta yönləndirmə linki	Var	Var	Var
Digər sosial media platformalara yönləndirmə linkləri	Var	Yoxdur	Var
Xarici dil istifadəsi	Yoxdur	Yoxdur	yoxdur

Mənbə: likealyzer.com-un verdiyi məlumata əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Analiz edilən bankların Facebook səhifələrinin post təhlilin nəticəsində yalnız mətndən ibarət postların olmaması və bankların şəkili postlara üstünlük verdiyini görə bilərik (Cədvəl 5). Ən çox şəkili post paylaşan 87%-lə Bank of Baku-dur. Ən çox video postu paylaşan isə 31%lə Unibank-dır. Bankların rəsmi səhifələrində kontentlərinin çoxu şəkili olmasına səbəbi kimi şəkili postların daha diqqət çəkici olmasını göstərə bilərik.

Cədvəl 5. Facebook səhifələrinin post xüsusiyyətləri

	Kapital Bank	Bank of Baku	Unibank
Mətn	0%	0%	0%
Şəkil	45-89%	53-87%	55-69%
Video	12-21%	8-13%	25-31%
Cəmi	57	61	80

Mənbə: <https://www.boomsocial.com/Sayfakarsilastir>

Sosial media istifadəçilərin bankların Facebook səhifələrindəki paylaşımlara, şərhlərə və şərhlərə verilən cavablarını analizinin nəticəsində . (Cədvəl 6) Banklar tərəfindən edilən ən çox paylaşım Unibank etmişdir. İstifadəçilər tərəfindən edilən ümumi paylaşım sayına baxdıqda isə Kapital bankın öndə olduğu görünür. Bu nəticə onu göstərir ki, Kapital bank digər banklara görə müştərilərini və Facebook səhifəsini daha yaxşı analiz edə bilir. Ən çox şərh sayı isə Kapital bankdır.

Cədvəl 6. Facebook istifadəçilərin səhifələrə paylaşım, şərh sayı 01.01.2019-01.04.2019

	Kapital Bank	BankofBaku	Unibank
Paylaşılan postlar	57	61	80
Bəyənmə sayı	17934	28030	17934
Şərh sayı	5609	1976	2315
Ümumi paylaşım sayı	4750	1230	1135
Ünsiyyət dərəcəsi (engagement rate)	0,2938%	0,1629%	0,943%

Mənbə: <https://www.boomsocial.com/Sayfakarsilastir>

Şərhlərə verilən cavablar isə hər üç bankda eynidir deyə bilərik. Şərhlərdə verilən hər bir suala cavab verilir. Müştərilərə yazılış tərzini standartdır və müştərilər arasında fərq qoyulmur. Səhifələrə yönləndirilmiş suallara cavab vermə tezliyi isə Facebook-un özü tərəfindən təqdim edilən məlumata görə bu aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 7. Bankların cavab vermə tezliyi

Bank adı	Cavab vermə tezliyi
Kapital bank	1 gün ərzində
Bank of Baku	1 gün ərzində

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Unibank	1 gün ərzində
---------	---------------

Mənbə: <https://www.facebook.com/unibank.az/>, <https://www.facebook.com/kapitalbank/>,
<https://www.facebook.com/bankofbaku>

Analiz edilən Facebook səhifələri olan üç bankdan yalnız Bank of Baku ayda bir dəfə canlı yayım açaraq həm məhsulları barəsində danışır həm də müştərilərin suallarına canlı efir vasitəsilə cavab verir.

Nəticə

İnternetin istifadəsinin genişləndiyi və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bank sektorunda özünü xüsusilə göstərir. Son 30 il ərzində tenologiyanın yeniliyi, maliyyə bazarının qloballaşması və maliyyə təşkilatların artımı ölkəmizdəki bankçılıq bazarına təsir edir. Bu inkişaf bankçılıqda rəqabətin kəskinləşməsinə səbəb olur. Bununla da banklar marketing strategiyasını hazırlayarkən rəqəmsal kampaniyalar yaratmağa məcbur oldular. Yəni marketing çərçivəsində baxdıqda banklar sosial mediada var olma mübarizəsini aparmaq zərurətindədirlər. Bu zərurətin səbəbi, bankçılıqda müştərini anlamaq, dinləmək və həmin an ehtiyacını qarşılamaqdır. Banklar sosial medianı effektiv şəkildə istifadə edərək markanın imicinə müsbət təsir edə biləcək və uzunmüddətli əlaqələr qurma yolunda müştəri sədaqətini artırmaq üçün istifadə edə biləcək.

Bu tədqiqatda Azərbaycanın bank sektorunda ən çox izlənən üç bankın (Kapital bank, Bank of Baku, Unibank) dünyada ən çox istifadə edilən sosial media şəbəkəsi olan Facebook hesablarının kontent analizi aparılmışdır. Əldə edilən nəticələrə görə hər üç bankın ortaq nöqtəsi paylaşımlarında mətnlərin çox az olması, və şəkilli postların üstün olması ortaya çıxmışdır. Bununla bankalar, izləyicilərə daha çox açıqlayıcı məlumat verməyi və yadda qalmağı hədəflədiyi nəticəsinə gələ bilərik. Bundan əlavə müştərilərin bankların postlarına yazdığı mənfi rəylər çoxdur. Müştərinin nəyə görə neqativ rəy yazdığını araşdırmaq və problemi həll etmək lazımdır. Çünki həmin neqativ rəy başqaları tərəfindən görülür və brendin imicinə mənfi təsiri ola bilər. Bundan əlavə müştərinin paylaştığı şikayətdən faydalanmaq lazımdır. Həmin şikayət banka mövcud olan problemi görməyə imkan verir. Buna görə baş vermiş problemə görə müştəridən üzr istəmək və bunun birdaha təkrarlanmamasının təminatını vermək lazımdır.

Ədəbiyyatlar

- Baird, H., & Parasnis, G. (2011). From social media to social customer relationship management. *Strategy & leadership*, 30-37.
- Berthon, P., Pitt, L., Plangger, K., & Shapiro, D. (2012). Marketing meets Web 2.0, social media, and creative consumers: Implications for international marketing strategy. *Business horizons*, 261-271.
- Bertot, J. C., Jaeger, P., & Grimes, J. (2010). Using ICTs to create a culture of transparency: E-government and social media as openness and anti-corruption tools for societies. *Government information quarterly*, 264-271.
- Faulds, D., & Mangold, G. (2009). Social media: The new hybrid element of the promotion mix. *Business Horizons*, 357-365.
- Kaplan, A., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 59-68.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business horizons*, 241-251.
- O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 800-804.
- Seyhan, Ö. (2017). Bankacilikta pazarlama bölümlendirilmesi ve ülke uygulamalari.
- Vries, L. D., Gensler, S., & Leeflang, P. (2012). Popularity of Brand Posts on Brand Fan Pages: An Investigation of the Effects of Social Media Marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 83-91.
- Mayfield, A. (2008). B A. Mayfield, What is social media?. Ankara.
https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_banklar%C4%B1n%C4%B1n_siyah%C4%B1s%C4%B1
(26.04.2019)
<https://aba.az/banklar/toplu/>
boomsocial.com (26.04.2019)
<https://makeawebsitehub.com/social-media-sites/> (26.04.2019)
<https://www.facebook.com/unibank.az/> (26.04.2019)
<https://www.facebook.com/kapitalbank/> (26.04.2019)
<https://www.facebook.com/bankofbaku/> (26.04.2019)
<https://digitalreport.wearesocial.com/> (27.04.2019)
likealyzer.com (28.04.2019)

Beynəlxalq Maliyyə Böhranlarının Azərbaycanca Təsirləri Və Həlli Yolları

Hüseyn ƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
huseyn.alizada@mail.ru

Xülasə

Hazırkı dövrdə, gündəmi iqtisadiyyatın real sektorunu ifadə edən istehsal əlaqələri deyil, pul və kapital bazarlarında yaşanan inkişaf və xüsusilə ölkələrin valyutalarının bir-birinə nisbətində dəyərləri, yəni paritetlərdə görülən dalğalanmalar daha çox məşğul edir. Buna görə iqtisadi ədəbiyyatlarda valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə bağlı bir çox müzakirələr var. Beynəlxalq maliyyə sistemi: müxtəlif iqtisadi vahidlər arasında ödənişlərin həyata keçirilməsinə imkan verən funksiyaları yerinə yetirən bütün qurumlar və əməliyyatların cəmidir. Bir ölkənin digər ölkədən borc aldığı və ya borc verən olduğu zaman beynəlxalq pul münasibətləri yaranır. Beynəlxalq maliyyə sisteminin əsas məqsədi, mal, xidmət və aktiv axınlarının ölkələr arasında effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməkdir.

Dünyanın iqtisadi sisteminə nəzər yetirdikdə, əsasən də sərmayənin demək olar ki, hər bir sahədə daxildən xaricə doğru axın dinamikasının artması ölkələrin yerli iqtisadiyyatları arasındakı münasibətləri gücləndirmiş, bir-biri ilə daha da çox əməkdaşlıq yaratmağa stimullaşdırmışdır. Bu mühit, zəif iqtisadiyyata sahib ölkələrin sənayeləşmə vasitəsi ilə güc qazana bilmə təşəbbüslərinin fonunda, cari beynəlxalq maliyyə sisteminə (BVF və DB) tənzimləmə siyasətlərini həyata keçirmək və daha da böyümək imkanı yaratmışdır.

Beləliklə də tədqiqat işində beynəlxalq maliyyə sistemi konsepsiyası, onu formalaşdıran beynəlxalq maliyyə qurumları, həmçinin qlobal maliyyə bazarları, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi təşkilatların dünya maliyyə sisteminə və ölkəmiz iqtisadiyyatına təsiri, beynəlxalq maliyyə sisteminin problemlə dinamikaları fonunda qlobal maliyyə böhranları və Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə sisteminəki rolu tədqiq edilmişdir. İlk öncə beynəlxalq maliyyə sisteminin meydana gəlməsi və tərəqqisi təyin edilmiş, daha sonra isə maliyyə qloballaşması ilə böhranlar arasındakı münasibətlər analiz olunmuşdur.

Açar sözlər: Maliyyə, İnvestisiya, Xarici ticarət, Kredit

Giriş

Maliyyə sektoru bazar mexanizmində həyati əhəmiyyət daşıyır. İnformasiya və resursların toplanmasında və istifadə olunmasında səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılmasını təmin edir, resursları səfərbər edir, riskləri bölüşdürür və yeni layihələr üçün resurslar yaradır. Həmçinin, maliyyə sektoru sərmayə yığımında da mühüm rol oynayır.

Maliyyə sistemi isə satınalma gücünün yığılma edən hissədən investisiya edən və ya son istehlakçıya yönəldiləcək seqmentlərə köçürməsinə təmin edən təşkilatların qarşılıqlı münasibətidir. Müəyyən qurumların və bazarların qarşılıqlı təsiri nəticəsində sektorlar arasında mübadilə edilməsini təmin etməklə müəyyən iqtisadi sistemlərdə həyata keçirilən əməliyyatlardan ibarətdir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Dünyada maliyyə krizisinin tüğyan etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan 2004-2018-ci illərdə bu krizisdən ən az zərərle çıxan, həmçinin inkişaf edə bilən ölkə olmuşdur. Belə ki, həmin illərdə ÜDM 3.3 dəfə, büdcə gəlirləri - 13.6, strateji valyuta rezervləri - 22,5, xarici ticarət dövriyyəsi - 4.7, ölkə ixracı isə 6,2 dəfə artmışdır (www.worldbank.org - 2018).

İnvestisiya hərəkəti - hazırlanan statistikanın yaxın araşdırılması göstərir ki, 2014-cü ildən etibarən 2014-cü ildən etibarən DQİ məbləğində az azalma olsa da, gedən investisiyaların həcmində əhəmiyyətli artım müşahidə olunur. 2015-ci ildə yalnız güzəştli investisiyaların (2,2 milyard ABŞ dolları, 2015- 3,3 milyard ABŞ dolları) ikiqat (50%) artım müşahidə olundu. Nəticədə investisiyaların hərəkət yolu ilə əldə olunan mənfəət məbləği azalma istiqamətində irəliləmişdir.

Bu təhlil bizi müvəqqəti faktorların mövcud vəziyyətdəki fundamental amillərdən daha çox (manatın qiymətləndirilməsinə səbəb olaraq) dəstəkləyici rol oynadığına inanmağa gətirib çıxarır. Yəni (Atilla, 2003):

- ABŞ prezidentinin ticarət məsləhətçisi Peter Navarro "ucuz avro" ilə bağlı şərhləri bazar iştirakçıları tərəfindən gələcəkdə ABŞ hökumətinin potensial "ucuz dollar" siyasətinin bir əlaməti olaraq şərh edilib və nəticədə ABŞ dollarının dəyərsizləşməsinə gətirib çıxardı;

- FED-in 2017-ci il fevralın 1-də keçirilmiş iclasında faiz dərəcəsi artırılmamışdır. Görüşün nəticəsi Azərbaycan əhalisinə bəzi psixoloji dəlillər gətirdi (hər hansı bir faiz dərəcəsinin hər hansı bir dəyişmənin manata nisbətə təsirinə baxmayaraq) və nəticədə dünyanın əsas pul vahidlərinə qarşı ABŞ dolları amortizasiyası;

- Azərbaycanın əsas xarici ticarət tərəfdaşlarının (Gürcüstan, Türkiyə, AB, Rusiya) valyutaları ABŞ dollarına qarşı güclənir;

- Yanvar ayı üzrə büdcə xərclərinin həcmnin azalması nəticəsində dövriyyədə olan manatın həcmi 6,7% azalmışdır. 01 yanvar - 7,86 milyard manat, 01 fevral - 7,33 milyard manat;

- Dövlət orqanları tərəfindən manat baza ilə qiymətli kağızlar, istiqrazlar və səhmlər (Mərkəzi Bank, Maliyyə Nazirliyi) manat likvidlik zəiflədir (15% -ə qədər) yüksək dərəcəsi, təklif olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarlarında təklif və tələbdə müşahidə olunan ilkin elastikliyin əsas səbəblərindən biri, valyuta məzənnəsi üzrə dəyişkənliyin yüksək dərəcəsidir. Xüsusilə, qara bazarda bu dəyişkənlik dərəcəsi yeni tendensiyalar dövründə narahatlıq daha da dərin olur.

Nəticədə qısa müddət ərzində təklif və təkliflərin həcmi kəskin şəkildə dəyişir. Yəni fevral ayının ilk 10 günü ərzində keçirilən hərracların nəticələrinə əsasən tələbat kəskin azalmışdır.

Cədvəl 1. Valyuta hərraclarında tələb və təklif dinamikası

Tarix		Tələb	Tələb/Təklif nisbəti (%)
02.02.2017	35 million	24 million	69%
07.02.2017	35 million	12 million	34%
09.02.2017	35 million	6.5 million	19%

Mənbə: www.stat.gov.az - 2018

Hesabat İnformasiya Agentliyinin məlumatlarından aydın olur ki, son 3 auksionda 105 milyon ABŞ dolları həcmində tədarük olmasına baxmayaraq, yalnız 42,5 milyon ABŞ dolları (40,5 faiz) satılmışdır [bax: cədvəl 1]. Fevralın 9-da keçirilmiş hərrac nəticəsində tələbat 19,5 % -ə bərabər olan 6,5 milyon ABŞ dollarına çatıb (www.stat.gov.az - 2018).

Qeyd edildiyi kimi, yeni bir tendensiyanın ilk günlərində təklif və tələbin elastikliyi yüksək səviyyədədir.

Ən vacib məsələlərdən biri də bu hadisələrin fonunda valyuta bazarlarında qeyri-adekvat davranışın artırılmasıdır. Yəni bəzi banklar sürətlə artan valyuta təchizatı və məzənnə məzənnəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, valyuta satışlarına məhdudiyətlər tətbiq edirlər. Qeyd edək ki, "Azərpoçt" da daxil olmaqla, valyuta bazarlarında daimi iştirak edən 33 bank fəaliyyət göstərir. Bəzi banklar tərəfindən valyuta satışına məhdudiyətlərin tətbiqi ümumi ictimaiyyətin narahatlığını artırır. Banklar da dollarlaşdırma və valyuta€€ məzənnəsi azaldarkən valyuta satışına məhdudiyət qoyur.

Məsələyə toxunan digər bir məsələ, alış və satış arasında ciddi fərkdir. Yəni, artıq qeyd olunduğu kimi valyuta mübadilə qaydalarına edilən dəyişikliklərdən sonra yanvar ayında

valyuta marjası ləğv edilir. Əlbəttə, dəyişkən məzənnə rejiminə keçid halında (qeyd olunmalıdır ki, hazırda azad valyuta məzənnəsi rejiminin tətbiq edilməsi mübahisəlidir), valyuta marjının ləğv edilməsi və oxşar tədbirlərin tətbiqi bazar subyektləri tərəfindən qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən, ölkə daxili bank sektorunun zəif həssaslığı ilə xarakterizə olunur; bir neçə bank öz səhmdarlar tərəfindən idarə olunur; və bazar hegemonyasını nəzərdə tutan qaydaların pozulması var. Bu amillər yuxarıda göstərilən siyasətin həyata keçirilməsinə zərbə vurur. Nəticədə ev təsərrüfatları və iş yerləri ciddi itkilərə məruz qalıblar. Bu gəlir səviyyəsinin azaldılması vəziyyətində arzuolunmazdır.

Mövcud vəziyyətdə manatın məzənnəsi qısa müddətdir və bu yenidən qiymətləndirmə müvəqqəti iqtisadi amillər və inzibati tədbirlərin nəticəsidir. Qısamüddətli valyuta məzənnələrində təklif və təklifin elastikliyi Mərkəzi Bankın siyasətini asanlaşdırır. Eyni zamanda, sərbəst üzən məzənnə rejiminə keçid marjının ləğvi spekulyativ davranışların genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bu, valyuta alımlarında kəskin azalmaya və bazar iştirakçılarının (banklar istisna olmaqla) itkilərin artmasına gətirib çıxardı. Mərkəz Bankı demək olar ki, bir ay əvvəl dəyişkən bir valyutaya keçid elan edilsə də, bir çox iqtisadçılar, dövrüyyənin əsas qaynağı olan dövlət sektoru olduğu üçün praktiki olaraq imkansız olduğunu qəbul edirlər. Buna baxmayaraq, dəyişkən valyuta məzənnəsinin rejim faktoru valyuta bazarının iştirakçılarının davranışlarında müşahidə olunur.

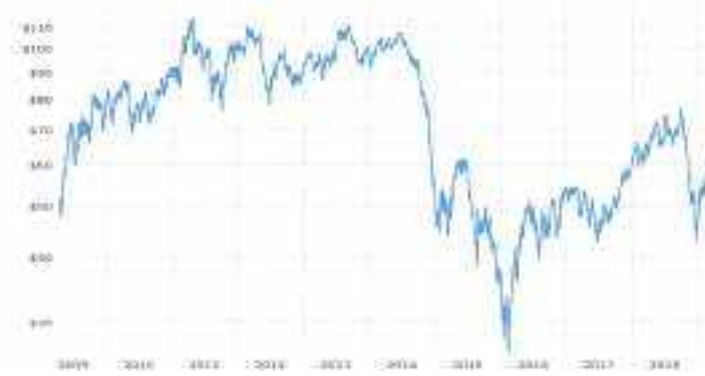
Valyuta bazarlarında son hadisələri təhlil edərək, uzunmüddətli olaraq təbii iqtisadi şərait çərçivəsində manatın yüksəlməsinə baxmayaraq, qısamüddətli yüksəlişdə vətəndaşların, işgüzar və işəgötürənlər üçün risklərin artdığını nəzərə alsaq, bank sektoru. Yəni, proqnozlar və ya xərclər və dövrüyyə dövrüyyəsi dövrləri arasındakı dövrü tənzimləmələrə dair məlumatın olmaması daha ucuza xarici valyutanın satışına gətirib çıxarır. Nəticədə əvvəlki iqtisadi fəaliyyətlərdən əldə edilmiş milyonlarla manat mənfəəti zərərlə çevrilmişdir. Eyni zamanda müşahidələr göstərir ki, bəzi valyuta bazarının iştirakçılarının (bankların) davranışı mövcud vəziyyətə uyğun deyildir.

Başqa sözlə, kəskin azalan tələbi nəzərə alaraq xarici valyuta satışına məhdudiyətlər tətbiq etmək, valyutanın tədarükünü kəskin artırmaq və sürətlə azalmış məzənnə tətbiq etmək məntiqli deyil. 2014-cü ildən sonrakı dövr bank sektoru üçün tənəzzül dövrü sayılır; Buna görə də, mövcud vəziyyətdən maksimum mənfəət əldə etmək cəhdləri təbiidir. Bu xüsusi amil, mövcud qiymətləndirmə dövrünün qısa müddətli ola biləcəyini düşünməyə imkan verir. Ancaq, bununla yanaşı, ölkədə iqtisadi reformlar davam edir, iqtisadiyyatın qeyri-neft sferası, əsasən də aqrar sektor son illərdə dinamik inkişaf edir (Ataşov, 2016: s.25).

Azərbaycanda maliyyə böhranının təsirini əks etdirən əsas göstəricilərdən biri də dünya bazarında xam neft qiymətləri ilə dövlət büdcəsi arasındakı dinamik asılılıqdır. Beləki dünya bazarında neftin qiyməti 2014-cü ildən etibarən azalmağa başlamış və buna müvafiq olaraq da dövlət büdcəsi azalmış və defisit verməyə başlamışdır.

Şəkil 1. Dünya bazarında neftin qiyməti (2009-2018)

Mənbə: <https://www.macrotrends.net/2516/wti-crude-oil-prices-10-year-daily-chart - 2018>

Şəkil 2. Azərbaycanın dövlət büdcəsi indeksi (2010-2018)

Mənbə: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/government-budget - 2018>

Qrafiklərdən aydın olduğu kimi 2014-cü ildə dünya bazarında neftin 1 barrelinin qiyməti geriləməməyə başlamış təxminən (45 \$-a qədər) və 2016-cı il fevral ayı göstəricilərinə əsasən də son illərin ən aşağı dəyərini alaraq 27 \$-ı görmüşdür. Müvafiq olaraq da Azərbaycan dövlət büdcəsi 2014-cü ildən etibarən azalmağa başlamışdır. Beləki 2014-cü il dövlət büdcəsi 1,7 milyon azn azalaraq -0,5 defsitə malik olmuş və 2017-ci il fevral ayında isə ən yuxarı büdcə defsitinə malik olaraq -1,6 əmsalını almışdır.

Görünür ki, neft qiymətlərinin müəyyən səviyyədə transformasiyası ölkənin dövlət büdcəsinə də eyni həddə effekt göstərir. Analizlər onu göstərir ki, neft qiymətləri ilə dövlət büdcəsi

arasında müsbət korrelasiya asılılığı vardır. Yəni neft qiyməti artıb-azaldıqca dövlət büdcəmiz də (profist və defsit) müvafiq olaraq artıb-azalır. Bizim analizdə yalnız iki dəyişənin, yəni ki, dövlət büdcəsi və neft qiyməti arasındakı korrelasiya asılılığı təhlil edildiyinə görə bu həmçinin də ən adi korrelasiya asılılığıdır. Belə çıxır ki, başqa faktorların dövlət büdcəsinə effektləri nəzərə alınmamışdır. Amma, hər bir halda bu 2 dəyişən arasındakı korrelasiya asılılığı yüksəkdir. Belə ki, analizimizin nəticəsinə görə, onlar arasındakı korrelasiya koefsenti 0.96-dır.

Ümumiyyətcə, qeyd olunmalıdır ki, tərəqqiyə gedən yol beynəlxalq maliyyə sisteminə tam inteqrasiyadan keçir. Bunu Cənubi Koreya, Yaponiya, Çin, Tayvan kimi ölkələrin praktikası da sübut edib. Elə bu səbəblə Azərbaycan son 25 ildə ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiya kursunu seçdi və hal- hazırda da bu prosesi inamla davam etdirir.

Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə qurumları ilə münasibətlərinin təməlləri əvvəlki bölmədə qeyd olunduğu kimi 20-ci əsrin sonuncu on illiyindən - müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonrakı dövrdə başlayır. Belə ki ilk dəfə olaraq 1992-ci ildə sentyabrın 18-i tarixində Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) iştirakçısı olmuşdur. Hazırda Azərbaycanın BVF-də kvotası 161,9 milyon SDR və yaxud BVF-nin ümumi kvotasının 0,072%-i, səs hüququ isə 2343 və yaxud ümumi səsərin 0,093%-i həcmindədir[59]. Təbii ki, azad iqtisadi siyasətə sahib bir dövlət kimi ölkəmizin iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək və inkişafı bərpa etmək məqsədilə fondun dəstəyindən istifadə edilməsi çox vacib idi. Bu səbəbdən də fonda iştirakçısı kimi daxil olmağın çox əhəmiyyəti var. BVF-nin Direktorlar Şurası 1992-1995-ci illərdə 15-dən çox fərqli missiyalar vasitəsilə Azərbaycanda gerçəkləşdirilən iqtisadi reformlarla daha yaxın tanış olduqdan və onun təməllərini analiz etdikdən sonra, reformlar xəttinin uyğun mühitə adaptiv olmasını nəzərə alaraq, bütünlükdə bəyənmişdir. Bu stratejik xəttin dəstək görməsinin həyata keçirmək məqsədi ilə Direktorlar Şurası 19 aprel 1995-ci ildə Azərbaycana ilk kredit ayrılması barəsində öz razılığını vermişdir. Bu kredit “Sistemli Transformasiyanın maliyyələşdirilməsi”- “STF” xətti mexanizmi əsasında ayrılmışdır və ümumi həcm 58,7 milyon SDR (təqribən 88 milyon dollar) təşkil etmişdir (www.maliyye.gov.az - 2018).

Ölkənin praktikasında qlobal maliyyə institutlarından əldə edilmiş birinci borc olan “STF” kredit konsepsiyasının təməl missiyası makroiqtisadi sabitliyin yaradılması və sistemli reformların başlanması idi. Kredit 2 mərhələdə gerçəkləşdirilmişdir. 1) 1995-ci ilin apreli - 47 milyon dollar; 2) 1995-ci ilin noyabrı - 44 milyon ABŞ dolları.

“STF” mexanizmi hökumətin 1995-ci ildə iqtisadi inkişafın bərpası üçün önəmli tədbirlərin, həmçinin qiymətlərin sabitləşdirilməsi, inflyasiyanın tempinin azaldılması və bütünlükdə struktur reformlarının başlanması kimi tədbirləri nəzərə alan proqramın reallaşdırılmasını tələb

edirdi. Dövlətin bu minvalla qəbul elədiyi ilk iqtisadi proqramın təməl hədəfləri aşağıdakılar qəbul olunmuşdur (www.worldbank.org - 2019) .

1. Real məcmu daxili məhsulun azalmasının 6%-lə məhdudlaşması;
2. İlin sonuna kimi aylıq inflyasiyanın dinamikasının 2%-ə qədər azaldılması;
3. Cari əməliyyatlar üzrə defisitlərin ÜDM-in 15%-dən artıq olmamasının və Mərkəzi

Bankın xarici rezervlər üzrə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinin təmin oluması.

Makroiqtisadi sabitləşdirmə sferasında dövlət tərəfindən güclü nəzarətin effekti və BVF-nin etdiyi məsləhətlərin və sabitləşdirmə prosesinə verdiyi maliyyə dəstəyi nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər gələcək perspektivdə (konkret olaraq 1996-97-ci illər üzrə) zəmin və vacib rol oynadı. 1995-ci ilin sonuna inflyasiya tempinin stabil qalması, tədiyyə balansının defsitinin azalması bu sferalarda verilən proqnozların özünü doğrultmasını sübut edirdi. Ölkədə baş verən transformasiyaları nəzərə alaraq fond bu uğurları davam etdirmək və perspektiv iqtisadi reformlar proqramını dəstəkləmək məqsədi ilə 1995- ci ildə Azərbaycana “Stand-by” kreditinin ayrılmasına qərar verdi. 95 milyon dollar (Azərbaycanın kvotasının yarısı həcmində) qədərində olan bu vəsaitin ayrılması 5 mərhələ üzrə gerçəkləşdirilmişdir.

Kreditin şərtlərinə əsasən 1996-cı il üçün iqtisadi strateji məqsədlər proteksionist maliyyə siyasətinin davamı, büdcə defsitinin emissiya yolu ilə maliyyələşdirilməsindən imtinası və bank kreditlərinə sərt və ciddi limitlərin qoyulması və nəzarət edilməsi və s. qəbul olunmuşdur. 1996-cı ilin sonuna kimi iqtisadiyyatın artımının tempinin bərpa edilməsi məqsədi ilə özəl (xüsusi) sektorun tərəqqisi, özəlləşdirilməsinin dinamikləşdirilməsi, birbaşa xarici sərmayələrin həcmnin artırılması missiyaları da proqrama daxil edilmişdir.

Bu proqram ümumi büdcə defsitini 1996-cı ildə 3,5%-ə qədər endirməyi qarşısına hədəf qoymuşdur. Bütünlükdə bu proqramın müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması 1986-cı il aprel ayında “stand-by” mexanizmi üzrə 2-ci maliyyə dəstəyinin verilməsinə imkan yaratdı. Bununla da, Azərbaycan BVF-nin 2 cari mexanizmlə kreditin 1995-1996-cı illərdə effektiv qəbul etməklə 3 illik proqram - struktur yenidənqurma layihəsinin maliyyələşdirilməsi imkanı qazandı. Proqram iki fərqli kredit kanalını nəzərdə tuturdu:

Birinci kanal - struktur yenidənqurmanın diversifikativ maliyyə təminatı - ESAF mexanizmi 94,6 milyon SDR və ya 128,2 milyon dollar, ikinci kanal isə - diversifikativ kreditləşdirmə - EEF mexanizmi 58,6 milyon SDR və yaxud 79,4 milyon dollar məbləğində nəzərdə tutulmuşdu.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

BVF ilə Azərbaycan arasında “struktur rekonstruksiyasının diversifikativ mexanizmi və diversifikativ kreditləşmə mexanizmi kontekstində 1997-99-cu illərdə iqtisadi siyasətin təməlləri” isimli sənəd 1996-cı ilində imzalanmış və hər 2 kanal üzrə kredit açılmışdır. Bu proqramın gerçəkləşdirilməsi üçün ənənəvi surətdə bir sıra məqamlar əsasında BVF öz çərçivə limitlərini qoymuşdur. Bu şərtlərə aşağıdakılar daxildir (Azerbaijan-Snapshot-Spring2019.pdf- Azerbaijan Snapshot Spring 2019):

- Qeyri-neft sferasını tərəqqisi üçün ixracatın normativ bazasının sərbəstləşdirilməsi;
- Sərmayə əməliyyatlarının sərbəstləşdirilməsi; dövlət idarəetmə bölməsi defsitinin azaldılması;
- İnflyasiyanın aşağı həddini (illik 5,0 %) saxlamaqla dinamik valyuta kursu ilə dövlət valyuta rezervlərinin qorunması;
- Bütünlükdə 1998-99-cu illər periodunda 9 %-lik ümumi iqtisadi artımın təminatı;
- Büdcə profistinin 1999-cu ildə ÜDM-in 22,5%-nə xərclərin isə 23,4%-nə çatdırılması;
- Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Pensiya sistemini iki mərhələli formasının tətbiqi;
- Bank sisteminin möhkəmləndirilməsi ilə birgə maliyyə bazarının inkişafı, dövlət banklarının yenidənqurulması;
- İri firmaların xüsusişdirilməsinin sürətləndirilməsi;
- Dövlət sektorunu təzə idarəetmə strukturunun formalaşdırılması, təhsil, səhiyyə sisteminin yenidən qurulması;
- Ekoloji balansın qorunması və işğaldan azad olunmuş regionların bərpasının yeni koordinativ mexanizminin unifikasiyası;
- xarici borcların idarə edilməsi və s.

Öz praktikasına əsasən hər il fond üzv ölkələrlə əlaqəli sazişlər üzrə yeni korreksiya edilmiş illik proqramları razılaşıdırır. Bu səbəblə də Azərbaycanla da “1997-98-ci illərdə iqtisadi siyasətin təməlləri”, “1998-99-cu illərdə iqtisadi strategiyanın əsasları” memorandumları imzalanmışdır. Bu memorandumlar üç illik proqramın gedişatını analiz edir və qarşıya qoyulmuş vəzifələr yeni vəziyyətə adaptasiya edilir. Azərbaycanın BVF-dan aldığı kredit təminatı mexanizmləri aşağıdakı cədvəldə daha da aydın əks olunmuşdur.

Cədvəl 2. Azərbaycan-BVF: Kredit sazişi tarixi 02 may 1984-cü ildən 31 mart 2018-ci ilə qədər (Min SDR-lə)

Kreditləşmə mexanizmi	Müqavilə tarixi	Müddət (Son tarix)	Razılaşıdırılmış məbləğ	İstifadə olunmuş məbləğ	Nominal dəyər
Diversifikativ kredit	07.07.2001	05.07.2005	67,590	54,720	16,741
Diversifikativ kredit	21.12.1996	20.03.2000	93,700	81,910	0

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Diversifikativ kredit	21.12.1996	20.03.2000	58,600	53,250	0
Stand-by krediti	18.10.1995	17.10.1996	58,600	58,600	0
Cəmi			278,190	248,360	16,741

Mənbə: www.worldbank.org – 2018

Bütünlükdə BVF ilə ölkənin qarşılıqlı əlaqələri dinamik tempdə inkişaf edir. Bu münasibətlər həmçinin başqa beynəlxalq təşkilatlarla Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri üçün kompas rolunu oynayır. Bunun bariz nümunəsi Dünya Bankı (DB) ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələridir.

Cədvəl 3. Layihələşdirilən maliyyə ödənişləri (mln. SDR-lə)

	2015	2016	2017	2018
Əsas	1.28	0.00	0.00	0.00
Faiz	0.00	0.00	0.00	0.00
Cəmi	1.28	0.00	0.00	0.00

Mənbə: www.worldbank.org – 2018

Qeyd etdiyimiz kimi BVF-nun Azərbaycanla əməkdaşlıq münasibətləri Struktur Tənzimləmə Proqramı (STP) çərçivəsində qurulmuşdur. Əməkdaşlıq münasibətlərinin ilkin qiymətləndirilməsi periodunda fondun Azərbaycanda gerçəkləşdirdiyi proqramların iqtisadi effekti yüksək olmuşdur. Belə ki, BVF-nun maliyyə yardımı ilə reallaşdırılmış struktur tənzimləmə proqramı daxili və xarici tarazlığın balanslaşdırılması və iqtisadi stabilliyin təmin olunmasına töhvə vermişdir. Fond tərəfindən ölkədə aşağıdakı proqramlar gerçəkləşdirilmişdir (Alıber və Kındıberqer, 2010):

- Yoxsulluğun minimalizasiyası və iqtisadi tərəqqi;
- Struktur quruculuğunun çoxaldılması;
- Sistem transformasiyası;
- Əlavə maliyyə təminatı proqramları.

BVF iqtisadi proqramların gerçəkləşdirilməsinin dəstəklənməsinə təqdim olunmuş maliyyə yardımları ilə birgə texniki yardım, monetary və institusional idarəetmə üzrə perspektivin artırılması üzrə ölkədə bir sıra sektorlarda, həmçinin dövlət xərclərinin idarəsi, vergi-gömrük strategiyası və idarəçiliyi, mərkəz bankçılıq, bank nəzarəti, valyuta siyasəti və statistika sferalarında texniki dəstək də göstərmişdir. Azərbaycanda makroiqtisadi analizlər və siyasət, maliyyə proqramlaşdırması, fiskal siyasət və idarə olunması, mərkəzi bank mühasibatlığı və auditori sahələrində fond tərəfindən təmin olunmuş təlimlərdən faydalanılmışdır (Məmmədov, 2012: 25).

BVF mütəxəssislərinin Mərkəzi Banka periodik səfərləri təşkil olunur. Bu səfərlər nəzdində qısamüddətli dövrdə inflyasiya həddini azaltmaq və ortamüddətli dövrdə inflyasiya proqnozlarının stabilləşdirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın yerinə yetirdiyi siyasətlər, ölkənin bank sisteminin həssaslıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, faiz dərəcəsi və məzənnə siyasəti, sterilizasiya və müdaxilə, manatla valyuta bazasının artımı, bank sistemində likvidliyin inkişafı və xarici valyuta rezervlərinin şaxələndirilməsi planları və başqa məsələlər barədə BVF mütəxəssisləri ilə konsultasiyalar aparılır.

BVF ilə əməkdaşlıq indeksində bank auditi çərçivəsinin gücləndirilməsi üçün tənzim edici likvidlik normalarının və normativ aktların analizi, likvidlik tələblərinin təkmili üzrə məsləhətlərin verilməsi, nəzarət praktikası, həmçinin qara pulların yuyulması və terrorizmin maliyyə təminatının önlənməsi, bu sahədə bank müfəttişliyinin gücləndirilməsi, valyuta və məzənnə siyasəti kontekstinin təkmilləşdirilməsi, orta müddətli dövr üçün sərbəst üzən məzənnə rejiminə transformasiya, o cümlədən, Mərkəzi Bankın makroiqtisadi, monetar, real və xarici sektorlar üçün statistik indikatorlardakı kəmiyyət və keyfiyyət kriteriyalarının artırılması və s. məqsədilə BVF ekspertlərinin səfərləri mütəmadi təşkil edilir.

Azərbaycan ilə BVF arasında qeyri qanuni valyuta vəsaitlərinin və ya əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyə ilə təmin edilməsinə qarşı mübarizə (PL/TMM) sahəsində əməkdaşlıq başlanılmışdır. 2014-cü ilin 30 avqust - 4 sentyabr tarixində BVF-nun PL/TMM sektoru üzrə mütəxəssislərindən ibarət heyətinin ölkəmizə ilk səfəri olmuşdur. Həmin səfər nəzdində Azərbaycanda PL/TMM sisteminin tərəqqisi, həmçinin yeni təsis edilmiş Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin tərəqqisinə müvafiq yardımın edilməsi məsələləri ilə bağlı konsultasiyalar aparılmışdır.

Bu səfərin nəticəsi olaraq BVF tərəfindən ölkəmizdə PL/TMM sisteminin tərəqqisi ilə əlaqəli orta müddətli dövr üçün göstəriləcək kömək tədbirləri və başqa əməkdaşlıq prioritetləri barədə saziş əldə olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq, birlikdə əməkdaşlığa aid 2019-2020-ci illəri əhatələyən tədbirlər planı hazırlanmışdır.

BVF ilə cari əməkdaşlıq iqtisadiyyatın bir çox sahələri əsasında aparılır, fərqli dövlət strukturlarının başçıları BVF-nin bölgə və ölkə üzrə nümayəndələriylə tövsiyyə xarakterli görüşlər həyata keçirir. Bu görüşlərdə cari əməkdaşlıq münasibətlərinin mövcud halı və perspektivləri, 2019-cu il və sonrası illər üçün ümumi iqtisadi indikatorlar, perspektiv inkişaf planları, mövcud ilin dövlət büdcəsinin icra edilməsi və 2020-ci il üçün dövlət büdcəsinin parametrləri müzakirə olunmuş, xərclər üzrə effektivliyin artırılması yönündə atılan addımlar qeyd olunmuşdur (www.worldbank.org - 2018). Həmçinin, qeyri-neft sahəsi üzrə büdcə

mədaxili və investisiya proqramı da daxil edilməklə hökumətin ortamüddətli əsas maliyyə hədəflərinə fokuslanılıb, bölgəvi geosiyasi gərginliyin ölkəmizə və eləcə də onun iqtisadi tərəqqisinə ehtimal edilən riskləri və neqativ təsirləri barədə konsulatsiya aparılıb.

Görüşdə, eləcə də gömrük mədaxil həcmində son təmayüllər, tətbiq edilən privilegiyalar, 2019-2020-ci illər üçün müvafiq proqnoz indikatorları və hesablamalar, Azərbaycanın ÜTT-ə qoşulma prosesində hazırkı vəziyyət müzakirə edilmişdir, qarşılıqlı maraq kəsb edən bəzi məsələlər haqqında ətraflı fikir mübadiləsi edilmişdir. BVF-nin hesablamalarına əsasən 2019-cu ildə Azərbaycanda ÜDM-in 1,3 % artımı proqnozlaşdırılır. 2020 və 2023-cü illər üzrə artım proqnozu isə uyğun olaraq 3,6 və 2 % təşkil edir. Azərbaycanın qeyri-neft sektoru 2023-cü ilədək 2 faizdən 3-4 faizədək artacaq. BVF-nun Azərbaycan üzrə missiyasının rəhbəri olan Məhəmməd əl-Qorçunun sözlərinə görə qeyri-neft sahəsinin turizm, nəqliyyat, rabitə və telekommunikasiya kimi sferalarında əhəmiyyətli iqtisadi artım müşahidə olunsa da, lakin tikinti sektorunda dövlət sərmayələrinin azalmasının nəticələri hələ də hiss edilir. BVF tərəfi iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin daha dinamik artımı üçün struktur tənzimləmənin əhəmiyyətini vurğulamaqdadır. Beləki bu tədbirlər qeyri-neft sferasına birbaşa xarici investisiyanın cəlbinə istiqamətlənmiş genişmiqyaslı reformları əhatə etməlidir.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinmişdir ki, ölkəmizin iqtisadi tərəqqisində qlobal maliyyə institutlarının, eləcədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun müstəsna rolu əvəzəilməzdir. Xüsusi ilə də, Azərbaycan kimi keçid vəziyyətində olan dövlətlər üçün bu daha önəmlidir. Tədqiqata əsasən aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

– İcra ilə əlaqəli məsələlərə daha çox fokuslanmaq. Beynəlxalq Valyuta Fondu ölkədə cari layihələrin icrasına fokuslanmalı və yalnız həmin halda yeni projəkləri nəzərdən keçirməlidir ki, cari icra vəziyyəti buna zəmin olsun. Fokus əsasən cari layihələr kontekstində nəticələrə nail olmağa istiqamətləndirilməlidir;

– Yeni layihə seçimi edərkən daha ehtiyatlı olmaq. Misal üçün, Azərbaycan beynəlxalq maliyyə qurumları ilə aqrar sahə və ümumiyyətlə qeyri-neft bölməsi üzrə əməkdaşlığa stimullaşmalı, bu prioritetdə yerli istehsalın təşkil edilməsinə və ixracın artmasına nail olmalıdır;

– Azərbaycan o cümlədən ekoloji layihələrin gerçəkləşdirilməsində maraqlı olmalıdır. Xüsusən də neft ilə çirklənmiş ərazilərin yenidən bərpaı üçün layihələrin maliyyələ təminatında beynəlxalq maliyyə institutlarının diqqətini cəlb etməlidir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

- Atilla, İ. (2003). Dünya Bankası Belgeleri , Cümhuriyyət Qəzeti.
- Alıber, R və Kındlberqer, Ç. (2010). Dünya maliyyə böhranları -İflas, təşviş və maniyalar, Bakı.
- Ataşov, B. (2016). Maliyyə bazarları, Bakı.
- Məmmədov, Z. (2012). Beynəlxalq valyuta - kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pulkredit sistemi, Bakı.
- Quliyev, N və Mahmudov, M. (2011). Beynəlxalq Maliyyə Münasibətləri, Bakı.
- <https://www.worldbank.org/> (2018)

Azərbaycanda Ödəniş Kartlarının Sayının Proqnozlaşdırılması

*Hüseyn XUDAQULİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xudaquliyev96@gmail.com*

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi nağdsız əməliyyatların inkişafının əsas determinantlarını, xüsusilə də nağd ödənişlər əvəzinə debet və kredit kartlarının istifadəsinin iqtisadiyyata olan yararlarını müəyyən etməkdir. Nağdsız ödənişlər inkişaf etmiş ölkələrdə əsas ödəmə alətidir. Azərbaycanda olan nağdsız ödəmələrin mövcud vəziyyətinə öyrənmək və bunun əsasında beynəlxalq təcrübədən də istifadə edərək nağdsız hesablaşmaların inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq ölkədaxilində nağdsız ödəmələrin həcminin artırılmasında böyük rol oynayacaqdır. Gələcək dövrlərdə nağdsız hesablaşmaların artırılması ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcəkdir. Nağdsız ödəmələrin əsas forması ödəniş kartlarından istifadə edərək ödəmə etməkdir. Elektron ödəniş xidmətlərinin təsnifatı aşağıdakı kimidir. Ödəniş kartları (kredit və debet kartları; kredit kartı; debet kartı. Nağdsız ödənişlərin tətbiq edilməsinin faydaları aşağıdakılardır: maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının rahatlığı baxımından nağdsız ödəniş zamanı pul köçürmələrinə ehtiyac qalmır və hətta bankda uzun növbələrdə dayanmaq lazım gəlmir. Səyahət edərkən də istifadə etmək çox asan olacaq. Tibbi-fövqəladə hallarda xüsusilə faydalıdır. Həm də iş saatları ərzində asanlıqla ödəniş etmək mümkündür. Risklərin azalması və şəffaflıq istiqamətində korrupsiyaya, çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə aparmaqda kömək edəcəkdir. Nağdsız iqtisadiyyat vergilərdən yayınmağı azaldır. Eyni zamanda maliyyə sistemində daha çox şəffaflıq gətirir və bu da çirkli pulların yaranmasına mane olur.

Açar sözlər: Nağdsız hesablaşmalar, Ödəniş kartları

Giriş

Müasir dövrdə nağdsız ödəniş sisteminin inkişafı dövriyyə xərclərini və pul emissiyasını azaltmağa imkan verir və bu da öz növbəsində mühüm iqtisadi mənfəətlərə gətirib çıxarır.

Biz son illərdə geniş yayılmış texnoloji inqilaba şahid olduq. Bu inqilab nəticəsində komputer gücünün dəyərindəki azalma ilə bərabər texnologiya və biliklərin daha öncə görülməmiş miqyasda ötürülməsini daha da sürətləndirdi və asanlaşdırdı. Və nəticədə maliyyə və ticarət axınının qloballaşmasını daha da irəli götürməyə imkan verdi. Bu kontekstdə, gündəlik həyatımızda bu dəyişikliyi göstərən ən mühüm göstəricilərdən biri pərakəndə ödəmə üsullarındakı ani inqilab olmuşdur. Artıq bir çox ölkələrdə nağd pul ilə ödəniş etmək vərdişi azalmışdır. Dünyada nağd ödənişlərin hələ müştərilər tərəfindən ənənəvi və geniş şəkildə istifadə olunmasına baxmayaraq, nağdsız ödənişlər sahəsi sürətlə artır. Nağd ödənişlər eyni forma və vəzifələrə malik olsa da, nağdsız ödənişlər daimi inkişaf və təkmilləşdirmə prosesindədir. Pərakəndə ödəniş bazarları kartlar, elektron ödənişlər və digər rəqəmsal

ödənişlər ilə əhatə olunur. İstehlakçıların və sahibkarların ödəmə metodlarındakı geniş seçimi, pul dövriyyəsində əhəmiyyətli artımlara səbəb olur.

Pərakəndə ödənişlərdə nağdsız ödəmə üçün istifadə olunan alətlərə böyük maraq göstərilir. Ödəmə, bir fiziki və ya hüquqi şəxsin borcunu qaytarmaq məqsədi ilə digər fiziki və ya hüquqi şəxsin hesabına borcun dəyərini köçürdüyü zaman meydana gəlir.

Təkmilləşdirilmiş kompüter texnologiyalarının tətbiqi və bankların tənzimlənməsi ötən onillikdə sürətli maliyyə innovasiyasının baş verməsinə səbəb olmuşdur, bu da nağd pul ödənişlərindən başqa müxtəlif ödəniş alətlərinin istifadəsinə səbəb olmuşdur, məsələn, kredit və debet kartları ilə ödəniş etmək mümkün olmuşdur. Lakin pərakəndə satış səviyyəsində nağdsız ödəniş mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsinə təsir göstərən əsas amilləri araşdırmağa az diqqət yetirilmişdir (Łukasz Goczek, Bartosz Witkowski, 2015).

Nağdsız əməliyyatların istifadəsi gündəlik həyatda 1990-cı illərdən etibarən elektron bankın populyarlaşması ilə başladı. 2010-cu ildə rəqəmsal ödəniş metodları bir çox ölkələrdə geniş yayılmışdır. Misal olaraq, "Paypal", "Apple" kimi şirkətlər tərəfindən idarə olunan rəqəmsal portmanat sistemini, elektron kartı və ya smartfondan kontaktsiz ödənişi, elektron hesabı və s. elektron bankçılığa aid etmək olar (Dr. Neetu Kumari, Jhanvi Khanna, 2017). Araşdırmaların bir çoxu göstərir ki, nağdsız ödənişlər bütün dünyada sürətlə artmaqda olsa da, nağd ödənişlərdən istifadə hələ də qalmaqda davam edir. Elektron ödənişlər sistemini tətbiq etməklə iqtisadiyyatı nağdsız iqtisadiyyata gətirib çıxarmaq olar. Nağdsız əməliyyatlar müştərilər üçün etibarlı bir ödənişdir, gəlirləri və satıcının məhsuldarlığını artırır (Premchand A., A. Choudhry, 2015).

Nağdsız ödənişlər ilə bağlı digər tədqiqat istiqamətlərinə elektron pul, SMS ödənişləri və mobil ödənişlər kimi yeni ödəniş texnologiyaları aiddir. Mobil ödəniş araşdırmalarında əsas sənədlərdən biri olan "The Journal of Strategic Information Systems", insanların mobil ödənişlərdən istifadə etməyə hazır olduqlarını öyrənmiş və belə ödəniş texnologiyası film biletləri və ya avtobus biletləri kimi kiçik dəyərli əməliyyatlarla məşğul olduqda faydalı ola biləcəyini ortaya qoymuşdur (Mallat, 2007).

Dünya iqtisadiyyatı nağdsız mühitə keçəndə, ilk dəfə qorxu, qarışıqlıq və narahatlıq doğurdu. Nağdsız iqtisadiyyata doğru hərəkət etmək istəyən ölkələrə aşağıdakı kimi əsaslar lazımdır:

1. Nəzarət: Maliyyə fəaliyyətlərindən düzgün istifadə edilməsi üçün nəzarətin kəskin şəkildə artırılması lazımdır.

2. Maliyyə infrastrukturunun vəziyyəti: Bir ölkənin maliyyə infrastrukturunun vəziyyətinin yaxşı olması, nağdsız iqtisadiyyatın yükünü daşımaq üçün vacibdir. ATM, satış nöqtələri, mobil bankçılıq və s. iqtisadiyyata geniş tətbiq edilməlidir.
3. İnvestisiyalar: Texnologiya maliyyə baxımından ucuz deyil və çox sürətlə dəyişəndir. İnfrastruktur, təhsil, marketing, təhlükəsizlik, şəbəkələrin qorunması istiqamətində yeni texnologiyaların tətbiqi milyard dollarlıq sərmayələr tələb edir ki, buda öz növbəsində investorların əməkdaşlığını labüd edir.
4. Təhlükəsizlik: Təklif olunan və mövcud ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi istifadəçiləri zərərli proqramlardan, hakerlərdən, fırıldaqçılardan, viruslardan və şəxsi məlumatların oğurluqlarından qorumaq üçün artırılmalıdır. Buna görə də, ölkə qanunvericiliyində uyğun olaraq yeniliklər və dəyişikliklər edilməlidir (Okoye P.V.C., Raymond Ezejiqfor, 2013).

Metod

Müşahidətmə, Analiz, Sintez, Eksperiment

Analiz

Elektron ödənişlər internet bankçılığının inkişafı ilə geniş yayılmağa başlamışdır. İlk olaraq elektron ödəniş sahəsində əsas ödəniş vasitələri ödəniş kartları olmuşdur. Son zamanlarda tətbiq olunan elektron ödəniş vasitələri müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına və eyni zamanda xakerlər tərəfindən edilə biləcək müdaxilələrə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Avropa ölkələrinin bəzində (Böyük Britaniya, Türkiyə və Danimarka) ödəniş vasitəsi kimi plastik kartlardan istifadə üstünlük təşkil edir. Bəzi ölkələrdə isə (Almaniya, Hollandiya, Polşa və Finlandiya) alternativ ödəniş vasitələri daha geniş yayılmışdır. Avropa ölkələrində ən populyar alternativ ödəmə metodu “e-wallet” (elektron pul kisəsi)-dir.

Dünyanın bir çox ölkələrində nağdsız ödənişlərin artırılması üçün müəyyən stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülür. Dünyada nağdsız ödənişlərdən istifadə, təmassız kartlarda, mobil ödənişlərdə, elektron ödənişlərdə öncül ölkələr haqqında “Cədvəl 1”-də məlumat verilmişdir.

“Cədvəl 1”-ə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- 1) Kanada nağdsız ödəniş texnologiyalarından ən çox istifadə edən ölkələrdə biridir. Kanadada adam başına ortalama olaraq 2 kredit kartından çox kart düşür.
- 2) İsveç Avropanın ən çox nağdsız alətlərdən istifadə edən ölkəsidir. İsveçdə olan əməliyyatların 59 %-dən çoxu nağdsız şəkildə həyata keçirilir.
- 3) Birləşmiş Krallıqda olan insanların çoxu alternativ ödəniş vasitələrindən xəbərdardır. Onların 47 % -dən çox hissəsi mobil ödənişlər etmək qabiliyyətindədir.
- 4) Fransa dünyada təmassız kartların istifadəsində lider ölkələrdən biridir. Belə ki, Fransada olan kartların 39 %-i təmassız kartlardır.
- 5) Amerika plastik kartların istifadəsində öndə gedən ölkələr içərisindədir. Amerikada yaşayan hər insanda təxminən 3 plastik kart vardır.

Cədvəl 1: Nağdsız ödənişlərdən ən çox istifadə edən ölkələr

Ölkə	Təmassız kartların istifadəsi (%)	Adam başına debet kartları (ortalama)	Adam başına kredit kartları (ortalama)	Nağdsız ödənişlərin miqdarı (%)	Son 5 ildə nağdsız ödənişlərin artımı (%)	Mobil ödənişlərdən xəbərdar olma səviyyəsi (%)
Kanada	26	0.7	2.16	57	16	39
İsveç	25	0.98	1.04	59	13	47
BK	41	1.48	0.88	52	15	47
Fransa	39	0.65	0.1	59	14	38
ABŞ	23	0.94	2.9	45	12	48
Çin	56	3.28	0.33	10	100	77
Avstraliya	39	1.75	1	35	10	39
Almaniya	26	1.25	0.06	33	10	48
Yaponiya	26	3.3	0.67	14	12	27
Rusiya	18	1.35	0.22	4	22	57

Mənbə: "<https://blog.moneyemail.me/worlds-most-cashless-countries/>". Məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

- 6) Çin plastik kartların istifadəsi və elektron ödənişlərin sayına və həcminə görə ən böyük sürətlə artan ölkədir. Təmassız kartların istifadəsi, debet kartlardan istifadə və mobil ödənişlərdən istifadədə dünyada qabaqda gedən ölkədir.
- 7) Avstraliya isə plastik kart istifadəsinə görə 3 yerdədir. Avstraliyada adam başına ortalama olaraq 1.75 kart düşür.
- 8) Almaniya elektron ödənişlərin həyata keçirilməsində, təmassız kartların istifadəsində və mobil ödənişlərdə qabaqda gedən ölkələrdəndir.
- 9) Yaponiyada eyni zamanda təmassız kartların istifadəsində iləridədir. Yaponiyada olan kartların 26 %-dən çoxu təmassız kartlardır.

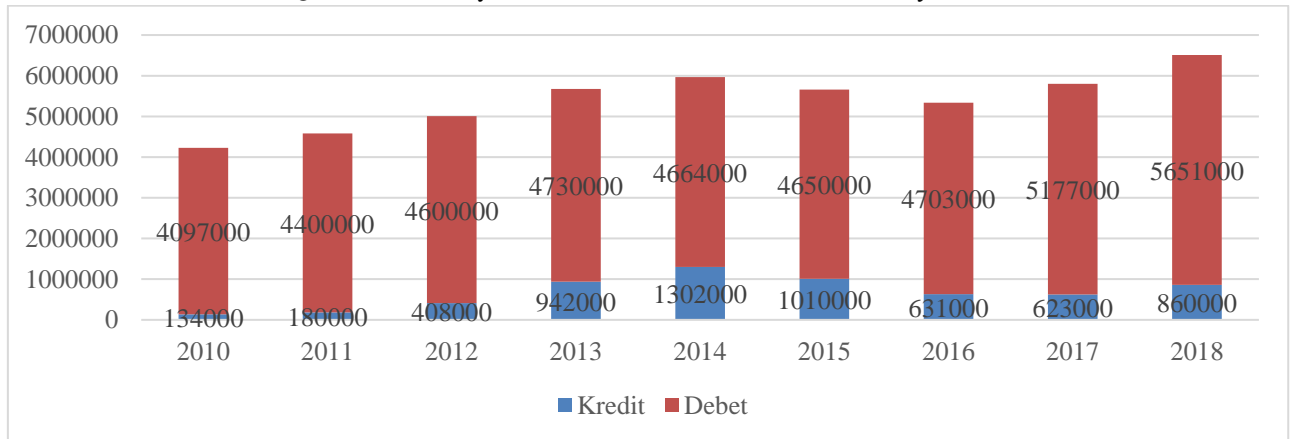

10) Rusiyada bu ölkələr kimi elektron ödənişlərdə, mobil ödənişlərdə öndə gedir. Rusiyada həyata keçən ödənişlərin 57 %-dən çox hissəsini bu kimi ödənişlər tutur

2017-ci ildən etibarən “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. Bu qanuna əsasən Vergi Məcəlləsində müəyyən əlavə və dəyişikliklər edilib. Qanunun qəbul olunmasının və tətbiqinin əsas məqsədi ölkə ərazisində nağd hesablaşmaların nağdsız hesablaşmalar ilə əvəz edilməsini stimullaşdırmaq, eyni zamanda pul dövriyyəsinin iştirakçıları arasında həyata keçirilən hesablaşmalarda və əməliyyatlarda şəffaflıq yaratmaq, vergidən yayınmanın qarşısını almaq və vergilərin vergi hesabatlarında dəqiq əks olunmasını təmin etməkdir. Qanunun icra edilməsi hesablaşmalara və ödənişlərə dövlət nəzarətinin güclənməsi və dövlət büdcəsinə ödənilən vəsaitlərin həcmının artırılması baxımından önəmli əhəmiyyət kəsb edir (https://azertag.az/xeber/Nagdsiz_odenislerin_genislendirilmesi_uchun_elave_tedbirler_gorul_ecek-1110016).

Azərbaycan Respublikasında, nağdsız ödənişlərin əsas alətlərindən olan debet və kredit kartlarının istifadəsinə nəzər salsaq görərik ki, 2010-cu ildə 4231000 ədəd olan kartlar 53.89 % artaraq 2018-ci ildə 6511000 ədəd olmuş və ən yüksək nəticəyə çatmışdır. Kredit kartlarının sayı 2010-cu ildə 134000 ədəd olmuş və 871.64 % artaraq 2014-cü ildə 1302000 ədəd olmuşdur. 2014-cü ildən isə 33.95 % azalaraq 2018-ci ildə 860000 olmuşdur. Debet kartlarını sayı isə 2010-cu ildə 4097000 olmuş və 37.93 % artaraq 2018-ci ildə 5651000 ədəd olmuşdur (Qrafik 1).

Qrafik 1: Azərbaycanda olan debet və kredit kartlarının sayı

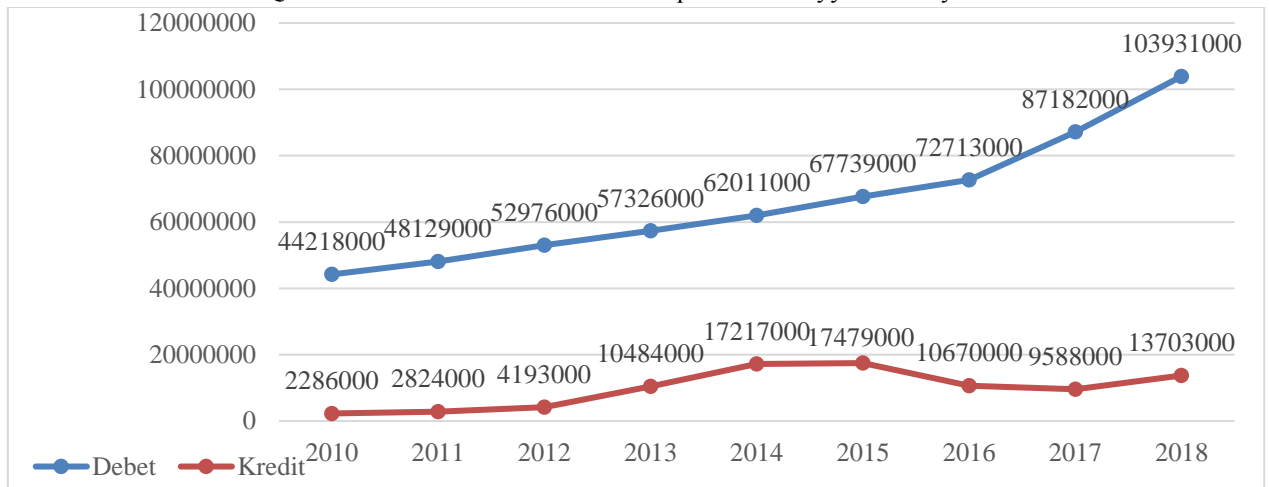
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Kredit və debet kartları ilə aparılan əməliyyatların sayına nəzər yetirsək görərik ki, debet kartlarından 2010-cu ildə 44218000 əməliyyatda istifadə edilmiş və 135 % artaraq 2018-ci ildə

103931000 əməliyyat olmuşdur. Kredit kartlarından isə 2010-cu ildə 2286000 əməliyyatda istifadə edilmiş və 664.61 % artaraq 2015-ci ildə 17479000 əməliyyat olmuşdur. 2018-ci ildə isə 21.60 % azalaraq 13703000 olmuşdur (Qrafik 2).

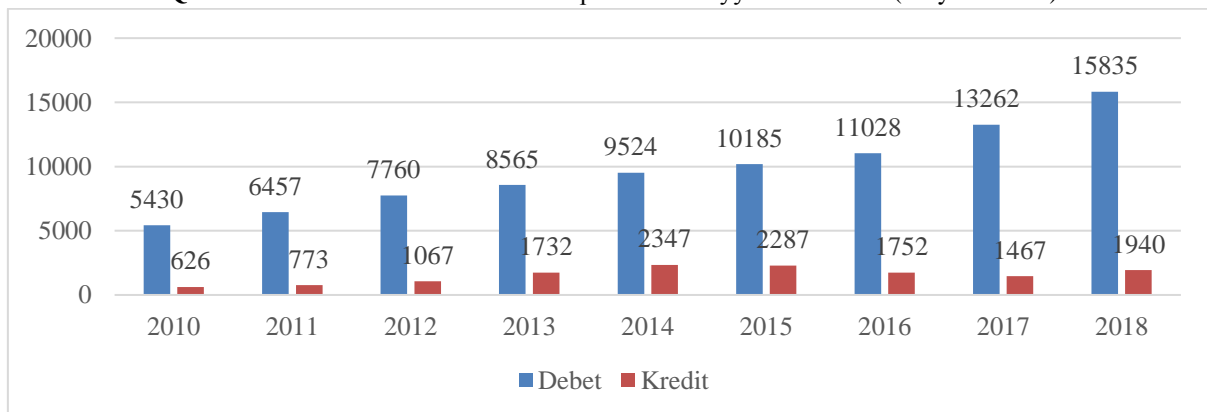
Qrafik 2: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Kredit və debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcminə baxdıqda görürük ki, debet kartlarından istifadə həcmi 2010-cu ildə 5430 milyon manat olmuşdur və 192 % artaraq 2018-ci ildə 15835 milyon manat olmuşdur. Kredit kartlarında isə 2010-cu ildə 626 milyon manat əməliyyat həcmi olmuş və 275 % artaraq 2014-ci ildə 2347 milyon manat olmuşdur. 2018-ci ildə isə 17.34 % azalaraq 1940 milyon manat olmuşdur (Qrafik 3).

Qrafik 3: Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi (milyon manat)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Debet və Kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların hesabatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ödəniş kartlarının sayını gələcək dövrlər üçün proqnozlaşdırmaq. Bunun üçün proqnozlaşdırma üsulu olan “Holt Winter”-dən 95 % etibarlılıq dərəcəsi ilə istifadə etsək Cədvəl 2 –dəki kimi cədvəl alınar.

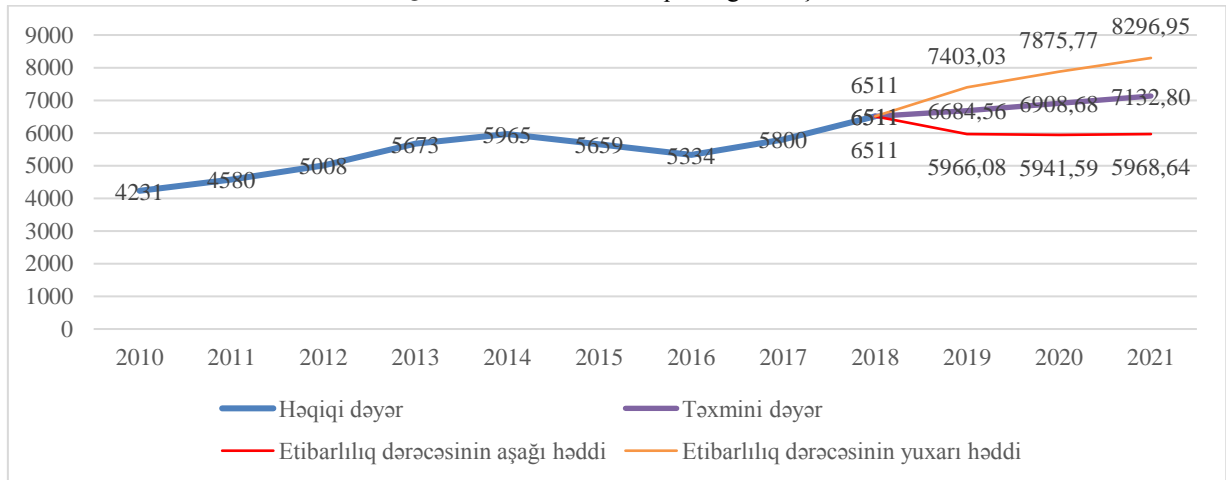
Cədvəl 2: “Holt Winter” üsulu

İllər (x)	Ödəniş kartlarının sayı (milyon ədəd) (y)	Təxmini dəyər (\hat{y})	Etibarlılıq dərəcəsinin aşağı həddi	Etibarlılıq dərəcəsinin yuxarı həddi
2010	4231			
2011	4580			
2012	5008			
2013	5673			
2014	5965			
2015	5659			
2016	5334			
2017	5800			
2018	6511	6511	6511	6511
2019		6684.5567	5966.08	7403.03
2020		6908.6767	5941.59	7875.77
2021		7132.7967	5968.64	8296.95

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hipotetik analiz olan “Holt Winter” analizinə görə isə 95 % etibarlılıq dərəcəsi ilə 2021 –ci ildə ödəniş kartlarının sayı 2018 –ci ilə nisbətən 8.32 % azalaraq aşağı həddinin 5968.64 milyon ədəd və 2018 –ci ilə nisbətən təxminən 27.42 % artaraq yuxarı həddinin 8296.95 milyon ədəd olacağı proqnozlaşdırılır. Bunun qrafik olaraq görünüşü isə Qrafik 4 –dəki kimi olacaq.

Qrafik 4: Cədvəl 2-nin qrafik görünüşü

Mənbə: Verilənlərə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qanunvericilikdə olan müddəalara əsasən nağd hesablaşların sayının məhdudlaşdırılması və məbləğinin azaldılması ödəniş kartlarının istifadəsini artırmışdır. Bundan başqa araşdırmalar göstərir ki, banklar tərəfindən həyata keçirilən stimullaşdırma tədbirləri də nağdsız hesablaşmaların artımında müsbət təsir göstərmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə isə praktiki cəhətdən nağd hesablaşmaları məhdudlaşdırma yolları daha da genişdir. Beynəlxalq təcrübədə mobil bankçılığın və internet bankçılığının artırılmasında da yüksək işlər görülmüşdür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən alınan digər bir nəticə isə bundan ibarətdir ki, nağdsız hesablaşmaların artırılması yalnız insanların iqtisadi vərdişlərini dəyişdirmək və infrastrukturu yaxşılaşdırmaqdan asılı deyildir. Bir çox ölkələrdə nağd hesablaşmalara problem kimi deyil daha çox kölgə (bəyan edilməmiş) iqtisadiyyatının törəməsi kimi baxırlar. Bu səbəbdən də nağdsız hesablaşmaların inkişaf etdirilməsinə əmək münasibətlərində olduğu kölgə iqtisadiyyatı ilə mübarizə kimi baxılması daha məqsədəuyğun olardı.

Araşdırma, analiz və proqnozların aparılması və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsindən sonra nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək məqsədəuyğundur:

1. Bütün kommunal rüsumların və dövlət rüsumlarının yalnız nağdsız şəkildə qəbul edilməsi və ya nağdsız ödənişlər üçün ümumi ödəniləcək məbləğin müəyyən bir hissəsi həcmində güzəşt edilməsi;
2. Fiziki şəxslərin kommersiya banklarında olan depozitləri üzrə faizlərinin nağdsız şəkildə ödənilməsi və nağdsız qaydada istifadə edilməsi;
3. Kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə verilən istehlak kreditlərinin nağdsız şəkildə istifadə edilməsi zamanı kreditin güzəştli faizlərlə verilməsi;
4. Elektron hesablaşmaların stimullaşdırılması üçün kredit və debet kartları vasitəsilə edilən ödənişlərdə bonusların tətbiq edilməsi.

Ədəbiyyatlar

- Dr. Neetu Kumari, Jhanvi Khanna (2017). Cashless Payment: A Behaviourial Change to Economic Growth, International Journal of Scientific Research and Education, volume 5, pages 6701-6710
- Lukasz Goczek, Bartosz Witkowski (2015). Determinants of non-cash payments -Economic Institute Warsaw, Economic Institute Warsaw, NBP Working Paper No. 196

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Niina Mallat (2007). Exploring consumer adoption of mobile payments: A qualitative study, *The Journal of Strategic Information Systems*, Volume 16, Issue 4
- Okoye P.V.C., Raymond Ezejiolor (2013). An Appraisal of Cashless Economy Policy in Development of Nigerian Economy, *Research Journal of Finance and Accounting*, Vol.4, No.7
- Premchand A., A. Choudhry (2015). Future of Payments – ePayments, *International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering*, Volume 5, Issue
- American Bankruptcy Law Journal* (2009). The Effect of Bapcpa On Credit Card Industry Profits and Prices, Vol. 83, No. 1, 2009
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (2019). Elektron Statistik Məlumat Bazası Və Analitik Hesabatlılıq Sistemi
- <https://blog.moneymail.me/worlds-most-cashless-countries/>
- https://azertag.az/xeber/Nagdsiz_odenislerin_genislendirilmesi_uchun_elave_tedbirler_gorulecek-1110016

Devalvasiyanın Azərbaycan Bank Sektoruna Təsiri

Xəyalə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Khayala.aliyeva13@gmail.com

Xülasə

Özəl bankların sayının artmasının bu mövzunun aktuallığını daha da artırdığını düşünürəm. Belə ki, bankların xarici valyuta ilə olan kreditlərinin sayının çox olması bank sektoruna devalvasiyanın kifayət qədər zərbə vuracağını nümunəsidir və bu təsirlərin hansı müsbət və mənfi tərəfləri olduğu bu məqalədə qeyd olunacaq və həll yollarının olub olmaması barədə qeydlər aparılacaqdır. Həmçinin neft bazarında qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində baş verən devalvasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına və bank sektoruna hansı təsirlərin olduğu da məqalədə toxunulacaq mövzulardan olacaqdır. Həmçinin bu məqalədə 2015-ci ildə həyata keçirilmiş və böyük ziyanlara səbəb olmuş devalvasiyanın səbəb və nəticələri müzakirə olunacaqdır. 2015-ci ildə 21 fevral baş verən devalvasiya nəticəsində Azərbaycan bank sektoru demək olar ki, yeni dönməyə başladı. Bank sektorunun rentabelliyyəsinə təsir edən daxili və xarici amillərin araşdırılması da nəzərdə tutulur. Aparılan SWOT analizi zamanı Azərbaycan bank sektorunun güclü və zəif tərəfləri aşkar ediləcək, bank sektorunun devalvasiya nəticəsində qarşı-qarşıya qaldığı risklər müəyyənləşdiriləcəkdir. Tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunan informasiya mənbələrinə Azərbaycan və İngilis dilli müəlliflərin elmi əsərlərindən, jurnal və məqalələrdən, Azərbaycan Banklarının rəsmi saytlarından, Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin, Dünya Bankının rəsmi saytından, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın statistik məlumatlarından, xarici ölkələrin iqtisadi xəbərlərindən, yerli saytlardan, məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Maliyyə İnstitutları, Maliyyə riskləri, Devalvasiya,

Giriş

Ölkə İqtisadiyyatını bank sektoru olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bank elə bir iqtisadi qurumdur ki, əmtəəsi pul olub pul ilə bağlı olan əməliyyatlar - pul emissiyası, pulun alınib-satılması, kreditlərin verilməsi, deposit qoyuluşları, investisiya qoyuluşu kimi bir sıra fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır və ən əsası bank bütün bu həyata keçirilən əməliyyatlar qarşılığında müəyyən dərəcədə faiz əldə edir. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Banklar haqqında Qanuna uyğun olaraq maliyyə bazarının nəzarət orqanlarından, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bank dövlətin mərkəzi bankıdır və onun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, bu Qanun və bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Azərbaycan İqtisadiyyatında həyata keçirilmiş 2 əhəmiyyətli devalvasiyanın bu mövzunu aktual etdiyini düşünürəm. Əsasən də devalvasiyanın ən böyük təsirləri iqtisadiyyatın qan damarları olan bank sektorunda özünü büruzə vermişdir. Mövzunun tədqiqatı zamanı bank sektorunda baş verən dəyişikliklər, rentabelliyyə təsir edən daxili və xarici faktorlar, bank sektorunun real dayanıqlılığı, devalvasiyadan sonrakı maliyyə vəziyyəti ilə öncəki maliyyə vəziyyəti arasındakı fərqlər, devalvasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri araşdırılacaqdır.

Metod

İqtisadçı alimlərin bankların mənfəətliliyi haqda olan fikirlərinin müqayisəli təhlilindən, bankların SWOT analizinin aparılmasından ibarətdir. Azərbaycan bank sektorunun real vəziyyəti araşdırılmış, analiz edilmiş və devalvasiyanın müsbət və mənfi təsirləri qeyd edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi devalvasiyanın bank sektorunda yaratdığı problemləri araşdırmaq və onun həll yollarının verilməsindən ibarətdir.

Analiz

Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra bank sektorunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, nüfuzlu maliyyə institutlarına və beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Müasir bazar iqtisadiyyatında, kommersiya banklarının təklif etdiyi kreditlər nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini maliyyələşdirmək iqtisadiyyatın inkişafında bank sektorunun rolunun əsas göstəricisidir. Bankların təklif etdiyi kreditlər əsasında yeni binaların, məktəblərin, yolların, parkların tikintisi ölkənin infrastrukturunun inkişafını sürətləndirir, müəssisələrin yaradılması daha çox istehsal həcminə və insanların məşğulluğuna gətirib çıxarır ki, bu da dövlət büdcəsinə daha çox vergi daxil olmasına şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, devalvasiyadan əvvəl Azərbaycanda 45 bank fəaliyyət göstərirdi və 15 bankın fəaliyyəti devalvasiyadan sonra dayandırılmışdır. 2015-ci ilin 1-ci yarısına əsasən 45 bankdan 44-ü özəl 1-i dövlət bankı olmuşdur. Ekspertlərin rəylərinə əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatında bankların sayının daha da optimal rəqəmə 20-25 arasına çatdırılacağı müzakirə obyektidir. (Ahmadov and etc, 2015)

Bankın məcmu kapitalının minimum miqdarı 10 (on) milyon manat, 2015-ci il 1 yanvar tarixindən isə 50 (əlli) milyon manat məbləğində olmalıdır. (ARHADR, 2012)

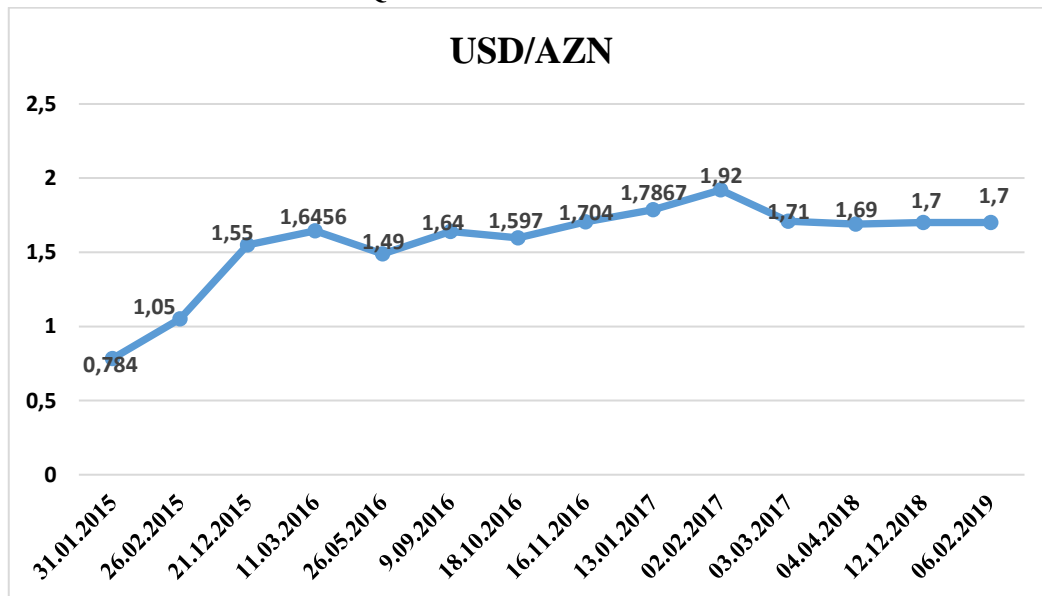

Məlum olduğu kimi neftin qiymətinin 2014-cü ilin ikinci rübündən başlayaraq kəskin sürətdə aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına həmçinin bank sektoruna böyük zərbələr vurdu. Belə ki, 2014-cü ildə xam neftin 1 barelinin qiyməti 100\$ olmuşdur. Bu qiymətin 2015-ci ildə 90\$-a qədər düşməsi maliyyə itkilərinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində 2015-ci ilin fevral ayında manat dollar qarşısında dəyərini itirdi. 1USD=1.043AZN bu da 33.75% devalvasiya deməkdir. Buna baxmayaraq, devalvasiya proqnozlaşdırılan və cari qiymət arasındakı fərqləri kompensasiya edə bilmədi.

Ona görə də dövlət cari fərqləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) təşkil etdiyi valyuta ehtiyatları ilə kompensasiya etməyə çalışırdı. Bu büdcədəki maliyyə defisitini aradan qaldırmağa kömək etməyi üçün 2-ci devalvasiya (21 dekabr 2015-ci il) həyata keçirildi. Bu devalvasiyada isə manatın dollar qarşısında dəyərsizləşmə faizi 50% olmuşdur.

Bəzi banklar devalvasiya nəticəsində bankın kapitalının azalması səbəbilə öhdəliklərini gələcək dövrdə qarşılaya bilməməsini proqnozlaşdırılaraq bağlanma qərarı almışdır. Devalvasiyadan sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi bu siyasət nəticəsində yalnız 26 bankın nizamnamə kapitalının 50 (əlli) milyon manat olduğu aşkar olunmuş və nizamnamə kapitalı 50 (əlli) milyon manatdan az olan kiçik banklar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. 2019-cu il aprel ayının 29-na olan proqnoza əsasən Azərbaycanda 30 bank fəaliyyət göstərir ki, bunun 94%-i özəl bankdır.

Qrafik 1 :USD/AZN Məzənnə

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2019 (<https://www.cbar.az/currency/rates>)

Qrafik 1-də göstərildiyi kimi Mərkəzi Bank tərəfindən dekabr ayında həyata keçirilən devalvasiya nəticəsində manatın dəyəri dollara nisbətdə 1.043-dən 1.56-ə qədər qalxdı bu isə 49.6% demək idi. Manatın dəyəri davamlı olaraq aşağı düşməyə başladı və bu rəqəm 2016-cı il mart ayında maximum həddə 1.64-ə qədər qalxdı. May ayında isə ən aşağı həddi 1.49 oldu bunnan sonra isə İyun ayının Sentyabr ayna qədər 1.49-dan 1.64-ə qədər yenidən yüksəldi. Oktyabrın yarısına kimi dolların dəyərində artım müşahidə olunmadı. 2017-ci ilin fevral ayının 2-də maximum həddə 1.92-ə qalxdı. 2018-ci ildən bu günə kimi isə 1USD=1.70AZN sabit olaraq davam edir.

Devalvasiyanın müsbət nəticələri

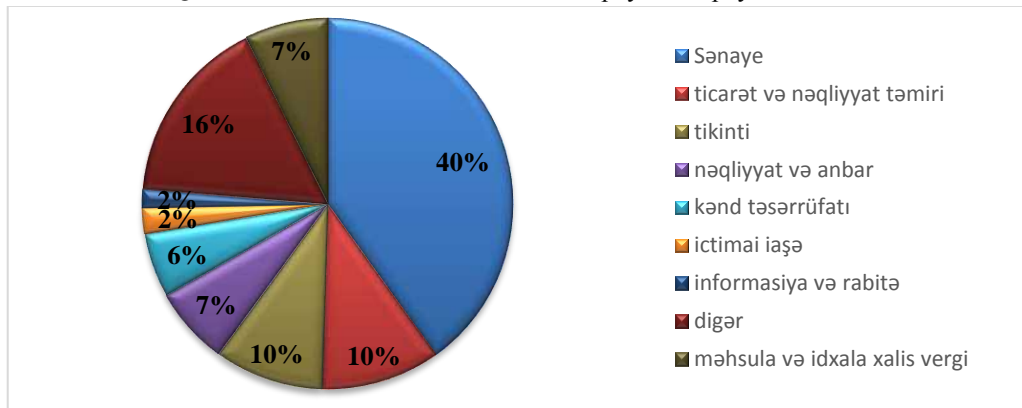
İdxalın azalması. Xarici məhsulların yüksək qiymətləri insanları yerli və ya xarici məhsulların alınması üçün bir seçim qarşısında qoydu. Şübhəsiz ki, insanlar yerli istehsalçıları stimullaşdıran və idxalı azaldılan yerli məhsullar üçün ödəmə etməyə başladılar.

Qeyri-neft sektoru. 2016 cı il yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-un dəyəri 43436,3 milyon manat olmuşdur ki, bunun 28536,2 milyon manatı qeyri-neft sektorundan gəlmişdir. Baxmayaraq ki qeyri-neft sektoru neft sektoru kimi inkişaf etməmişdir. Ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyası istiqamətində aparılan ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına gətirib çıxartdı.

Devalvasiyanın mənfi nəticələri

ÜDM. 2016 cı ildə ÜDM məhsul MB–ın məlumatına əsasən 59987,7 milyon manat olmuşdur bu isə əvvəlki illərə nəzərən 3.8% azalma demək idi. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un dəyəri isə 6223.8 manat olmuşdur.

Qrafik 2 : 2017-ci il ÜDM sahələr üzrə paylanma payı

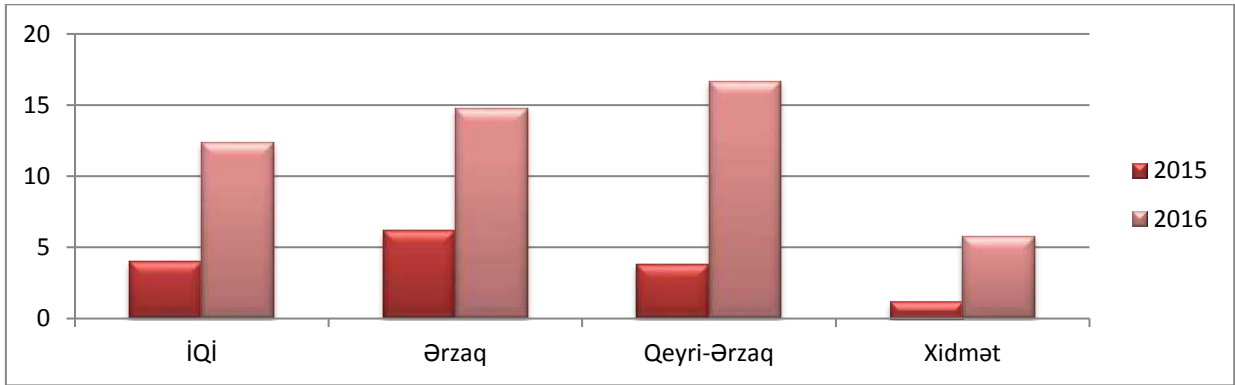

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
(<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3736>)

İnflyasiya. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2016- cı ildə orta illik inflyasiya dərəcəsi 12.4% olmuşdur. İstehlakçı qiymətləri indeksi (İQİ), yəni ərzaq məhsullarında 14.8%, qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərində 16.7%, xidmətlərdə isə illik inflyasiya 5.8% olmuşdur.

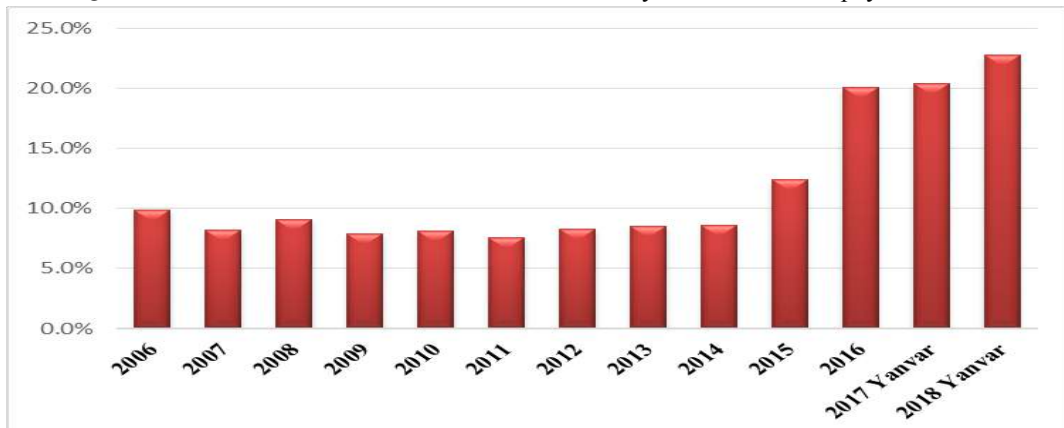
Qrafik 3: Orta İllik İnflyasiya

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Xarici Borc. Azərbaycanın xarici borcları əsasən Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi və digər maliyyə şirkətləri tərəfindən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Azərbaycanda ÜDM-də xarici borcun payının artması iki əsas səbəbdəndir. İlkin səbəb iki kəskin devalvasiyadan sonra milli valyutanın dəyərdən düşməsi, ikincisi isə neftin ixracından gəlirlərin azaldılması sayəsində ölkənin xarici borc tələbi artmışdır. ÜDM yerli valyuta-manatla hesablanır, lakin xarici borc əsasən ABŞ dolları ilə olduğundan devalvasiya Azərbaycan üçün xarici borcun ÜDM-ə nisbətini artırdı.

Qrafik 4: Neft hasilatının artmasından sonra Azərbaycanın xarici borc payı

Mənbə: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Nmem2KlcO5UJ:cesd.az/new/wp->

Həmçinin bank sektorunun SWOT analizini etmək istəyirəm. SWOT analizini edərkən bank sektorunun güclü, zəif tərəflərini, fürsətlər və təhlükələrini aşkar edəcəyəm.

Güclü tərəfləri

- ✚ **Gənc işçi qüvvəsi** - Bank sektorunda çalışanların böyük əksəriyyəti gənc kadrlardan ibarətdir.
- ✚ **Məşğulluq** - Bank sektorunun insanların məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır.
- ✚ **Xidmətin geniş olması** – Müasir dövrdə bank sektoru öz müştərilərinə geniş xidmətlər təklif edir.
- ✚ **Bank sektorunun texnologiya ilə təmin edilməsi** – Bank sektorunda qabaqcıl və inkişaf etmiş texnologiyalar tətbiq olunur. Bankın xidmətləri internet-bank, mobil bankçılıq, avtomatlaşdırılmış bank kabinələri (ATM) kimi ən müasir texnologiyalı vasitələrlə təklif olunur. Bununla yanaşı, bankların online platformaları mövcuddur ki, onlar veb saytlarından başqa online xidmət platformaları da mövcuddur. Beləliklə, texnoloji inkişaf daha sürətli, səhvsiz və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətli həyata keçirilməsinə şərait yaradır.
- ✚ **Ciddi nəzarət** – Bank əməliyyatları Azərbaycan Respublikasının Banklar haqda Qanuna əsasən həyata keçirilir.
- ✚ **İqtisadiyyatla bağlılığı** – Bank sektoru iqtisadiyyatın qan damarları hesab edilir. Bank sektorunun təmin etdiyi kreditlər nəticəsində binaların, məktəblərin, yolların tikintisi ölkənin infrastrukturunu inkişaf etməsinə yardım edir.

Zəif tərəfləri

- ✚ **Kapital məhdudluğu** – Yerli bankların kapital ehtiyatının az olması xarici banklarla rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.
- ✚ **Aşağı gəlirlilik** – Xüsusilə devalvasiyadan sonra bankların aktivlərinin dəyərsizləşdi reytinqləri aşağı düşdüvə kredit əməliyyatları məhdudlaşdırıldı. Bunların nəticəsində maliyyə resurslarının azalmasına gətirib çıxartdı.
- ✚ **Xidmətlərlə bağlı bazarın məhdudlaşdırılması** – Bəzi banklar mobil bankçılıq, investisiya bankçılığı, internet bankçılığı kimi xidmətlər göstərdiklərinə baxmayaraq bu təchizatçılar üçün bazar yaratmaq mümkün olmayıb. Bu xidmətlər inkişaf etmiş ölkələrdə isə geniş paya malikdir.

- ✚ **Neft və qaz sektorundan asılılığı** – Bu sektorun əhəmiyyətli asılılığı böhran dövründə özünü büruzə verdi. Dünya bazarında Azərbaycanın əsas ixrac məhsulu olan neft qiymətlərində azalma, valyuta dəyərində kəskin düşmə, bank sektoruna mənfi təsir göstərdi. Belə olan halda banklardakı aktivlərin keyfiyyətinə, gəlirliliyinə, maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir etdi. Bunun baş verməməsi üçün isə neft amilindən asılılığı azaltmaq lazımdır.
- ✚ **Risqlərin zəif idarə edilməsi** – Bu səbəbdən bir çox bankların lisenziyası ləğv edildi.

Füर्सətlər

- ✚ **Bank sektoruna dövlət dəstəyi** – Hər il Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən auksionlar keçirilir, məsələn 2016 cı il sentayabr ayının 20-də 100 milyonluq istiqraz buraxılışının \$72.4 banklara satılmışdır.
- ✚ **Güclü İqtisadiyyat, güclü bankçılıq** – Əgər İqtisadiyyat güclü inkişaf edərsə, o zaman bank sektoru da inkişaf edir
- ✚ **Fond birjasının canlanması** – Bunu etmək üçün əvvəlcə ölkənin maliyyə bazarını yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bank strukturları əsasən depozitlər üzrə kreditlər verir. Bu əmanətləri istiqrazlar və digər maliyyə alətlərində qiymətləndirə bilirlər.

Təhlükələr

- ✚ **Rəqabət** - İqtisadiyyatın mövcud vəziyyətində banklar öz fəaliyyətlərində güclü rəqabət aparırlar. Rəqabətə tab gətirə bilməyən banklar isə bağlanma qərarı alırlar.
- ✚ **Kredit riski** – Devalvasiyadan sonra bank sektorunda baş verən problemlərdən biri gecikmiş kreditlərdir. Son zamanlarda problemlə kreditlərin payı artmışdır və bəzi bankların zərərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur.
- ✚ **İxtisarlaşma** – Bəzi bankların bağlanması, kiçik bankların böyük banklara birləşməsi nəticəsində bank sektorunda çalışanların əksəriyyəti iş yerlərini itirdi.
- ✚ **Reputasiya riski** - Son illərdə bank sektorunda bankların bağlanması səbəbiylə bu sahəyə güvən azalmışdır. Reputasiyanın itirilməsi nəticəsində, bank hesablarına depozit qoyuluşlarında kəskin enmə müşahidə edildi.

Bankın rentabelliyyəinə təsir edən daxili və xarici amillər. Daxili amillər bankların idarəetmə qərarları və siyasət məqsədlərinə bağlı olan göstəricilər kimi də təsnif edilə bilər. Daxili amillərə (mikroekonomik amillər də adlandırılır) depozitlər, kreditlər, kapital və bankları həcmi misal göstərmək olar. Xarici amillər bankın idarəetmə nəzarətindən kənar olan göstəricilərdir. Onlar bankın fəaliyyətinə və əməliyyatlarına təsir göstərən ekoloji və iqtisadi

şəraitlə bağlıdır. Xarici amillər ÜDM, bazar kapitalizasiyası, rəqabət, inflyasiya, pul siyasəti, faiz dərəcələri, məzənnə rejimi və s. daxil olmaqla makroiqtisadi göstəricilərdən ibarətdir.

Nəticə

Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra bank sektorunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, nüfuzlu maliyyə institutlarına və beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bank sektoru inkişaf potensialını qoruyub saxlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, devalvasiyadan əvvəl Azərbaycanda 45 bank fəaliyyət göstərmiş və 15 bankın fəaliyyəti devalvasiyadan sonra dayandırılmışdır. 2015-ci ilin 1-ci yarısına əsasən 45 bankdan 44-ü özəl 1-i dövlət bankı olmuşdur. Aparılan tədqiqat zamanı məlum oldu ki,

AMB-ı tərəfindən həyata keçirilən devalvasiyanın yalnız mənfi təsirləri olmamışdır, həmçinin iqtisadiyyatda idxalın azalmasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına da təkanlar vermişdir. Bankın rentabelliyyətinə təsir edən xarici amillər nəzərdən keçirdiyimiz zaman ÜDM-nin dolayı yolla bankın mənfəətliliyinə təsir etdiyi aşkara çıxmışdır belə ki, devalvasiya nəticəsində ÜDM-nin 3.8% azalma müşahidə edilmişdir.

Bankın SWOT analizi zamanı isə onun güclü və zəif tərəfləri araşdırıldı və bankların bağlanması rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, kapital məhdudluğu, risklərin zəif idarə edilmə səviyyəsinin aşağı olması kimi səbəblərdən olduğu aşkar edilmişdir.

Ədəbiyyat

Ahmadov, F., Bagirova, U. M., & Akbulayev, N. (2015). Döviz piyasalarındaki stratejik uygulamalar: azerbaycan örneği/strategic applications in foreign exchange markets: the case of azerbaijan. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 7(28), 78.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

İlkin Manafovun devalvasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri haqda, 2015

Hoffman, Paolo Saona (2011), 'Determinants of the Profitability of the US Banking Industry', International Journal of Business and Social Science, Vol. 2 No. 22.

Demirgüç-Kunt, A. and H. Huizinga (1999). “Determinants of commercial bank interest margins and profitability: Some international evidence”. The World Bank Economic Review 13.

<https://www.cbar.az/currency/rates>

<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3736>

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Nmem2KlcO5UJ:cesd.az/new/wp->

Milli İqtisadiyyatın İnkişafı Baxımından Nəqliyyat Sektorunun Beynəlxalq Nəqliyyat Şəbəkəsinə İntegrasiyasının Təmin Olunma Yolları

*Xudaverdi ŞİRƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xudaverdi.sirelizade@gmail.com*

Xülasə

Bu iş nəqliyyat infrastrukturunun və şəbəkələrinin ölkələrin rifah səviyyələrinə təsirini araşdırır. Məlum olduğu kimi, nəqliyyat şəbəkələri ölkələrin iqtisadi strategiyalarını təşkil edən mühüm amildir. Nəqliyyat sistemi mal və xidmət üçün yer və vaxt faydaları yaradır. Ədəbiyyatda nəqliyyat mövzusu, geniş əhatəli istiqamət olan iqtisadi inteqrasiyanın siyasi, sosial, və ekoloji təsirlərə sahib bir parçası kimi ələ alınır. Bu anlayış eyni zamanda, rəqabətçilik səviyyəsində yeni bir mərhələni formalaşdırmaqdadır. Çünki bir cəmiyyətin mal və xidmətlər ilə sərnişinlərin hərəkətliliyini təmin edən nəqliyyat infrastrukturunu həm iqtisadi vəziyyətin, həm də iqtisadi təsirlərin göstəricisidir. Bu təsirlər malların, xidmətlərin və istehsal amillərinin hərəkətliliyinə dair məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəticəsində yaranmış iqtisadi nəticələrdən irəli gələn birləşmə prosesinin əldə olunmasına imkan verildiyini bildirir. Nəqliyyat infrastrukturunu vasitəsi ilə məhsullarda əks etdirilən nisbətən kiçik, lakin qaçılmaz xərclər xidmət uğursuzluqlarında böyük itkilərə çevrilə bilər. Bu baxımdan nəqliyyat infrastrukturunun iqtisadiyyatda bazar iqtisadiyyatının bərqərar olmasını dəstəkləyici bir rolunu olduğu vurğulanmalıdır. Beləliklə, nəqliyyat sistemləri bazanın bərabərliyinin formalaşmasına kömək edir. İndi iqtisadi inteqrasiya, nəqliyyat sistemlərində texnoloji inkişaflarla sərhədlərini daha da genişləndirmək qabiliyyətinə sahibdir. Bu inkişaf fərdlərin və malların, o cümlədən, xidmətlərin hərəkətliliyinə kömək edir. Qıscası, "Via est Vita" yəni, yol həyatdır.

Bu işdə nəqliyyat sistemlərinin rifah səviyyəsi və iqtisadi inteqrasiya arasındakı əlaqələr araşdırılır. Buna əlavə olaraq, işdə nəqliyyat sistemlərinin, Azərbaycan ilə Asiya və Avropa qitəsi arasındakı əlaqələr baxımından əhəmiyyəti də vurğulanır.

Açar sözlər: Nəqliyyat infrastrukturunu, Nəqliyyat şəbəkələri, İqtisadi inteqrasiya, İqtisadi inkişaf

Gömrük Xidməti Və Onun Xarici İqtisadi Əlaqələrin Dövlət Tənzimlənməsindəki Yeri

*İdris MƏHƏRRƏMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
idris9600@mail.ru*

Xülasə

“Gömrük xidməti hər bir dövlətin müstəqilliyinin əsas atributlarından biridir”. Bu fikir Ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevə məxsusdur.

Belə ki, həqiqətən də hər bir dövlət üçün əsas göstərici gömrük xidmətinin lazımı səviyyədə olmasıdır. Gömrük xidməti – gömrük siyasəti və həmçinin bu siyasəti həyata keçirəcək vasitələr: mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsinin qayda və şərtləri, gömrük ödənişlərinin tutulması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və s. kimi xarakterizə edilir. Gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi prinsiplərini nizama salan və rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün mövcud qanunvericiliyə əməl olunmasını təmin edəcək dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hərəkət qaydaları gömrük hüquq normaları adlanır.

Qloballaşma prosesində xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması milli iqtisadiyyatın normal inkişafına təkan verir. Başqa formada desək, səmərəli təşkil edilmiş beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin mövcudluğu hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

İqtisadi terminologiyada kompleks sistem kimi ölkənin xarici iqtisadi sferasının təsviri üçün “xarici iqtisadi fəaliyyət”, “xarici iqtisadi əlaqələr”, “xarici iqtisadi münasibətlər”, “beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” anlayışlarından istifadə edirlər.

Xarici iqtisadi əlaqələr ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı ilə bağlı bütün fəaliyyətin məcmusunu əks etdirməklə yanaşı və bir ölkənin digər ölkələrlə xarici ticarət, xarici kreditləşmə və borclanma, xarici investisiyanın cəlb edilməsi, beynəlxalq istehsal kooperasiyasında iştirak etmək, birgə elmi-tədqiqat proqramlarının həyata keçirilməsi və s. ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Açar sözlər: Gömrük, İqtisadiyyat, Xarici əlaqələr, Dövlət, İnkişaf.

Azərbaycanda İşçilərin Təlim Və İnkişafının Müəssisələrin Səmərəliliyinə Təsiri

İlahə BƏXTİYARLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ilahebextiyarli@yahoo.com

Xülasə

Müasir dövrdə intellektual və yaradıcı işçi bazasına sahib olmaq müəssisənin strateji mövqeyini düzgün təyin etməsinə və gələcək hədəflərinə istiqamətlənərək rəqibləri arasında üstünlük əldə etməsinə imkan yaradır. Lakin, bunu həyata keçirmək üçün şirkətlər günümüzün ən aktual məsələlərindən biri olan insan kapitalının inkişafına böyük diqqət ayırmalıdır. Bu inkişafa nail olmaq üçün atılacaq ən əsas addım təlim və inkişaf proqramlarını illik plana daxil etmək və mütəmadi olaraq həyata keçirməkdir. Buna görə də, tədqiqatın əsas məqsədi bugün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərdə təlim proqramlarının tətbiq səviyyəsini, belə proqramların işçi məmnuniyyətinə təsirlərini, həmçinin, təlim prosesinin necə həyata keçirildiyini müəyyən etmək və çatışmazlıqları aşkar etməklə təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir. Araşdırmanın aparılması üçün İRİE-nin təlim və inkişaf funksiyası ilə əlaqədar ədəbiyyatlar diqqətlə təhlil edilərək lazım olan məlumat toplanılıb sistemləşdirilmiş və mövcud vəziyyətin təhlili metodundan istifadə edilərək 24 sualdan ibarət anket sorğu tərtib edilmişdir. Anket müxtəlif şirkətlərdə fəaliyyət göstərən 50 işçi tərəfindən cavablandırılmışdır. Əldə olunan nəticələrə görə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksər müəssisələrdə işçilərə nadir hallarda təlimlər keçirilir, buna əsas səbəb kimi isə işçilərin performans göstəricilərinin aşağı olması qeyd edilir. Buradan aydın olur ki, şirkətlər üçün kadrların inkişafı deyil, işi düzgün yerinə yetirərək məhsuldarlığı artırmaları daha vacibdir. Lakin, şirkətlər öz fəaliyyətində İR-nin inkişafını əsas götürərək və təlim və inkişaf proqramlarını mütəmadi olaraq kadrların idarəedilməsi siyasətinə daxil edərlərsə, uzunmüddətli dövrdə yüksək fayda əldə edər və nəticədə, işçilərin performans göstəriciləri hər zaman yüksək olar.

Açar sözlər: İnsan resursları, İnsan resurslarının idarə edilməsi, Təlim, İnkişaf

Giriş

Təlim, kadrlara işlə əlaqədar səlahiyyətlərin öyrədilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə şirkətlər tərəfindən planlanmış şəkildə həyata keçirilən tədbirlərin bütünüdür. Bu səlahiyyətlər iş performansının artırılması üçün lazım olan bilik, bacarıq və qabiliyyətləri özündə birləşdirir. (Noe, 2008, s.4)

Təlimdən fərqli olaraq inkişaf, daha çox fərdin bilik və bacarıqlarını, potensialını; öz təcrübələri və ya öz-özünü idarə edərək davamlı öyrənməni həyata keçirməsi yolu ilə təmin etməsi ilə bağlı olan bir anlayışdır. Kadrları inkişaf etdirmək; bir çox müəssisələr üçün təşkilati mədəniyyətin başlıca komponentlərindən biri olub, təşkilat missiyasının vacib hissəsidir. Bu, şirkətin uğur əldə etməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf sadəcə kadrların indiki işi ilə əlaqəli olmayıb, gələcəklə bağlı fəaliyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Ənənəvi olaraq təlim

isə, kadrların hazırkı işlərində performanslarını inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş tədbirləri özündə birləşdirir.

Təşkilatlarda kadrlara verilən təlim proqramlarının təməl məqsədlərini işçilərin məhsuldarlığının artırılması, iş məmnuniyyətinin yüksəldilməsi, məhsul və xidmət keyfiyyətinin artırılması, təşkilati tarazlığın təmin olunması, komanda ruhunun formalaşdırılması, iş qəzalarının azaldılması, təftişin ən aza endirilməsi, ixtisaslı kadr sayının artırılması, işçi dövr nisbətinin aşağı salınması, öyrənmə vaxtının qısaldılması və dəyişikliklərin effektiv idarə olunmasının təmin edilməsi kimi təsnifləşdirmək mümkündür. Təlim proqramları vasitəsilə fərdlərin potensialı aşkar olunur, iş performansı artırılır və bunun nəticəsində karyera inkişafı təmin olunur. (Kaptangil, 2012, s. 25-44)

Müasir dövrdə intellektual və yaradıcı işçi bazasına sahib olmaq müəssisənin strateji mövqeyini düzgün təyin etməsinə və gələcək hədəflərinə istiqamətlənərək rəqibləri arasında üstünlük əldə etməsinə imkan yaradır. Lakin, bunu həyata keçirmək üçün şirkətlər günümüzün ən aktual məsələlərindən biri olan insan kapitalının inkişafına böyük diqqət ayırmalıdır. Bu inkişafa nail olmaq üçün atılacaq ən əsas addım təlim və inkişaf proqramlarını illik plana daxil etmək və mütəmadi olaraq həyata keçirməkdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə şirkətlər hər il büdcədən müəyyən qədər vəsaiti insan resurslarının təlim və inkişaf proqramlarına ayırır. (Ahmadov and Abdulova, 2019)

Son illərdə ölkəmizdə də insan kapitalının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzindədir. Bu, müəssisənin idarədilməsinə də öz müsbət təsirini göstərir.

Metod

Tədqiqatın aparılması üçün lazım olan informasiya anket vasitəsilə əldə edilmişdir. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl müəssisələr, subyektini isə həmin müəssisələrdə işləyən kadrlardır. Tədqiqat məqsədilə 24 sualdan ibarət anket hazırlanmış, işçilərin özləri və fəaliyyət göstərdikləri müəssisələr haqqında, həmçinin, təlimin əhəmiyyəti, müddəti və metodları barəsində sualları əhatə etmişdir. Anket sorğu sosial şəbəkə və e-mail vasitəsilə paylaşılmışdır. Anket müxtəlif şirkətlərdə fəaliyyət göstərən 78 işçi tərəfindən cavablandırılmışdır.

Analiz

Tədqiqat məqsədilə 2019-cu ilin mart-aprel aylarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 110 şirkətə anketi cavablandırması üçün müraciət edilmiş, onlardan yalnız 78-i müsbət cavab vermişdir. Digərləri isə, müxtəlif səbəblərdən (rəhbərliyin icazəsi olmadığı üçün, vaxt olmadığı üçün və s.) sorğuda iştirak etməyiblər. Beləliklə, 78 işçiyə tətbiq edilən anket (əlavə 6.) sorğunun nəticələrinə əsasən aşağıdakı məlumatlar əldə edilmişdir.

Kadrların demoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıığımız zaman görə bilərik ki, sorğu iştirakçılarının əksəriyyəti kişi (52,6%), 25-31 yaş arası (41%), ali təhsillidir (51,3%). Sorğuda həmçinin, 3-6 illik iş təcrübəsinə malik olan respondentlər (24,4%) çoxluq təşkil edir. Onların bir qisminin (29,5%) idarə heyəti qismində fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sorğuda işçi heyəti ilə yanaşı (70,5%) müəssisə rəhbərləri, şöbə müdürləri və s. də iştirak edərək, mövzu haqqında fikirlərini bildiriblər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərdə təlim və inkişaf proqramlarının tətbiq səviyyəsinin ölçülməsi məqsədilə ilk olaraq, təlimlərin keçirilmə müddəti analiz edilmişdir.

“Müəssisənizdə təlimlərin keçirilmə müddəti necədir?” sualına Azərbaycan müəssisələrinin əksəriyyətində (30%) təlimlər qismən, 29,5% -ində nadir hallarda, 28,2%-ində isə tez-tez cavabları verilmişdir. Buna baxmayaraq, nəticələrə əsasən təqribən hər 10 müəssisədən 1-ində təlimlər ümumiyyətlə keçirilmir. Sorğuda iştirak edən kiçik müəssisələrinə təqribən eyni sayda olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, işçi sayı 1-9 olan müəssisələrdə təlimlərin həyata keçirilməsinə elə də əhəmiyyət verilmir.

Sonrakı mərhələdə müəssisələrdə kadrların təlim ehtiyacının müəyyən edilməsi zamanı hansı amillərin əsas götürülməsi təhlil edilmişdir. Bu, cədvəl 10.-də (Əlavə 5.) qeyd edilmişdir.

Cədvəl 10. Sorğuda iştirak edən müəssisələrdə kadrların təlim ehtiyacının müəyyən edilməsində əsas amillər

Kadrların təlim ehtiyacı müəyyən edilərkən hansı amillər əsas götürülür	Say	Faizlə (%)
Performans göstəricilərinin aşağı olması	53	69,7
İş qəzalarının artması	18	23,7
Digər	7	6,6
Ümumi	78	100

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Nəticələrə əsasən əksər müəssisələrdə (69,7%) kadrların təlim ehtiyacı müəyyən edilərkən əsas səbəb kimi performans göstəricilərinin aşağı olması göstərilir. İş qəzalarının artması 23,7%, digər hallar (yeniliklərin tətbiqi, yenilənən sistemlər və qurğuların idarə olunması, iş standartları ilə bağlı təlimlər, biliklərin artırılması, təlimlər keçirilmir) isə 6,6% təşkil edir. Məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, əksər vaxtlarda performans göstəricilərinə əsasən təlimlərin təşkilində səmərəli nəticə əldə olunur. Çünki, işçinin performans göstəricilərinin aşağı olması təlim ehtiyacını doğurur. Bu zaman əsas məsələ, problemi düzgün müəyyən etmək və həlli üçün zəruri tədbirləri yerinə yetirməkdən ibarətdir. Anketin digər sualı isə kadrların təlimlərdə iştirak səviyyəsi müəyyən etmək üçün hazırlanmışdır.

Cədvəl 11: Kadrların təlim proqramlarında iştirakı

Fəaliyyət göstərdiyiniz müəssisə tərəfindən həyata keçirilən təlim proqramlarında iştirak edirsiniz	Say	Faizlə(%)
Tez-tez	35	44,9
Nadir hallarda	27	34,6
İştirak etməmişəm	16	20,5
Ümumi	78	100

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

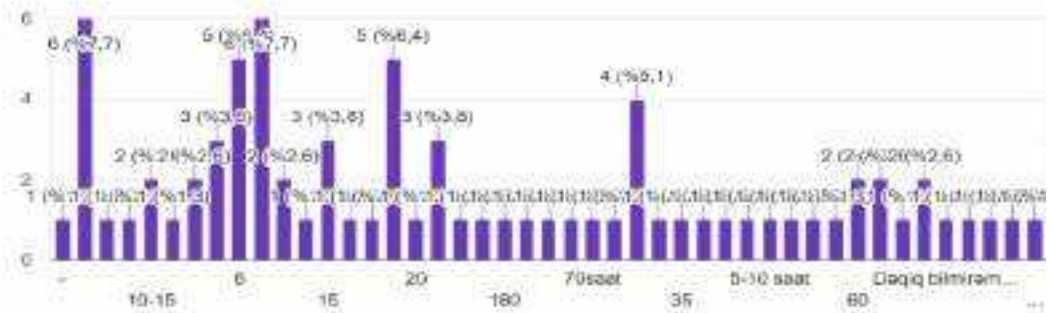
Cədvəl 11. - dən görüldüyü kimi təlimlərdə tez-tez iştirak edənlər ümumiyyətlə iştirak etməyənlərdən təqribən 2 dəfə çoxdur, 34,6% isə nadir hallarda iştirak edir. Tez-tez iştirak edənlərin sayının çox olmasına baxmayaraq, nəticəni qənaətbəxş hesab etmək olmaz, çünki nəticələr bir-birindən cüzi fərqlənir.

Şəkil 1. - də tədqiqatda iştirak edən müəssisələrin il ərzində təlimlərə ayırdığı vaxt təyin edilmişdir.

Şəkil 1: İl ərzində təlimlərin keçirilmə müddəti

15) Siza il ərzində ümumilikdə neçə saat təlim keçirilir?

78 yoxdur

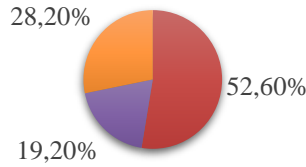
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Şəkil 1. - dən göründüyü kimi təlimə ayrılan illik saatlar müxtəliflik təşkil edir. Hətta, bəzi müəssisələrdə ümumiyyətlə təlimə zaman ayrılmır. Sorğunun nəticələrinə əsasən, il ərzində daha çox ortalama 10 saat təlim keçirilir. Anket sorğunun digər sualı isə təlimçilərlə əlaqədardır (Şəkil 2.).

Şəkil 2: Təlimçilərin seçimi

Təlimçilər əsasən necə seçilir?

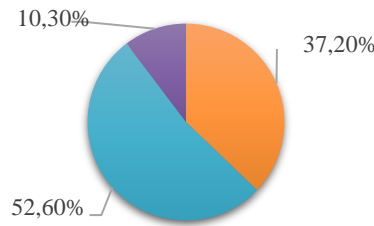
■ Müəssisə daxilindən ■ Xaricdən cəlb olunur ■ Hər ikisinin iştirakı ilə

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Yuxarıda qeyd olunan göstəricilərə əsasən, müəssisələr təlimçiləri seçərkən daha çox (52,6%) daxili resurslara müraciət edir. Bu, vaxta və maddi resurslara qənaət etməyə kömək edir. Əlavə olaraq, 19,2% xaricdən, 28,2% isə hər ikisinin iştirakı ilə seçilir. Təlimin növündən asılı olaraq, bu seçim dəyişə bilər.

Şəkil 3: İstifadə edilən təlim metodları

Hansı təlim metodlarından daha çox istifadə olunur?

■ Rəhbər nəzarəti altında işbaşında təlim ■ İşdən kənar (konfrans, seminar, kurs və s.)
■ Elektron vəsaitlərin köməyi ilə

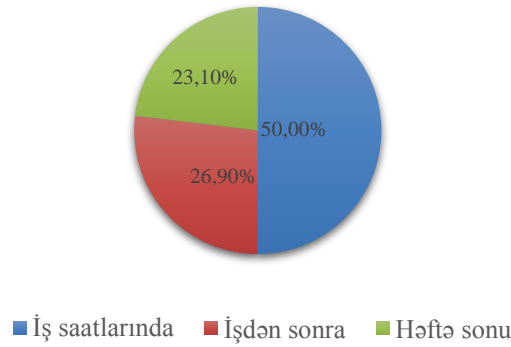
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Göstəricilərə əsasən, elektron vəsaitlərin köməyi ilə həyata keçirilən təlimlər ən az (10,3%) istifadə edilən metoddur. Müasir dövrdə İEÖ – də fəaliyyət göstərən müəssisələrdə texnologiyadan geniş istifadə edilir. Həmçinin, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən şirkətlər də öz fəaliyyətində belə imkanlardan düzgün istifadə edərsə, məhsuldarlıq yüksələr, vaxta və maddi

vəsaitlərə qənaət edilmiş olar. Təlimlərin elektron formada tətbiqindən geniş istifadə daha məqsədəuyğundur. Lakin, ölkəmizdə bu təlim metodundan istifadə səviyyəsi aşağıdır.

Şəkil 4: Təlimlərin keçirilmə vaxtı

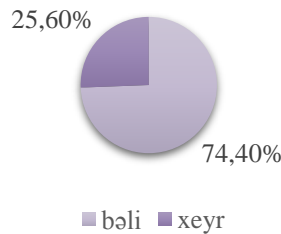

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Şəkil 4.-dən görüldüyü kimi, iştirakçıların yarısının (50%) fikrincə, təlimlər həftə sonu və işdən sonra təşkil edilir. İşdən sonra insanların yorğun və həvəssiz olduqlarını nəzərə alarsaq, bu zaman həyata keçirilən təlimlər (26,9%) effektiv olmayacaqdır. Təlimləri iş saatlarında təşkil edən müəssisələr daha çox məhsuldarlıq əldə edəcəkdir.

Şəkil 5: Təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Fəaliyyət göstərdiyiniz müəssisə
tərəfindən həyata keçirilən təlim
proqramları sistemli şəkildə
qiymətləndirilir mi?

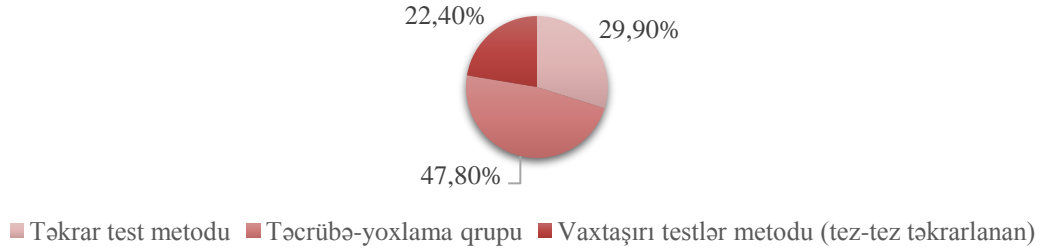
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Tədqiqatın iştirakçılarının əksəriyyətinin (74,4%) fikrinə görə, təlim proqramlarının nəticələri sistemli şəkildə qiymətləndirilir. Digərlərinə görə isə (25,6%) nəticələr qiymətləndirilmir. Yəni, hər 10 nəfərdən 3-ü bu sualı xeyr deyə cavablandırmışdır. Bu nəticə isə qənaətbəxşdir.

Şəkil 6: İstifadə edilən qiymətləndirmə metodları

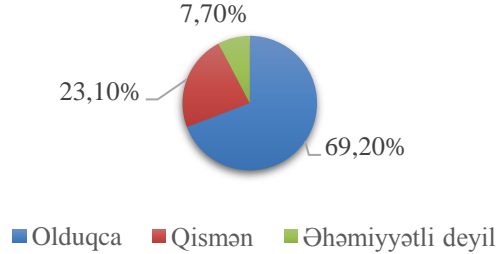
Cavabınız bəlidir, hansı qiymətləndirmə metodlarından daha çox istifadə olunur?

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsasən şəkil 6.-da göstərilən metodlardan istifadə olunur. Bunlardan daha çox istifadə ediləni isə, anket nəticələrinə əsasən təcrübə-yoxlama qrupudur.

Şəkil 7: Təlimin inkişaf üçün əhəmiyyəti

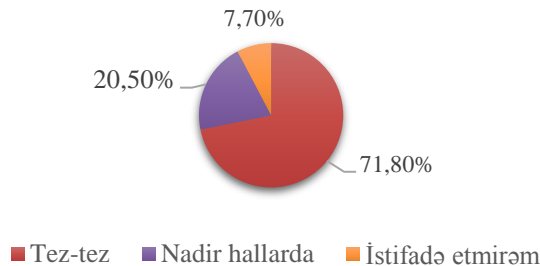

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Respondentlərin 69,2%-i təlimlərin olduqca, 23,1%-i qismən əhəmiyyətli olduğunu, 7,7%-i isə əhəmiyyətli olmadığını düşünür. Negativ fikirdə olanların azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, deyə bilərik ki, belə fikirlərin mövcudluğunun əsas səbəbi, onların fəaliyyət göstərdikləri müəssisələrin təlim və inkişaf proqramlarının mahiyyətini işçilərinə düzgün çatdırmamasıdır.

Şəkil 8: Təlimin işçilərin məhsuldarlığına təsiri

Təlim nəticəsində əldə etdiyiniz bilik və bacarıqları öz işinizdə istifadə edirsiniz mi?

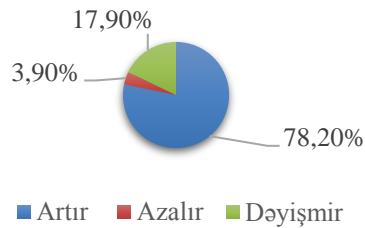

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Sorğuda iştirak edən respondentlərin əksəriyyəti (71,8%) tez-tez təlimdən əldə etdiyi yeni bilikləri öz işinə tətbiq edir. 20,5% öyrəndiklərini nadir hallarda istifadə edir, 7,7% isə ümumiyyətlə istifadə etmir. Əldə edilən biliklərin istifadə edilmədiyi müəssisələrdə keçirilən təlimlər düzgün yerinə yetirilmir. Bunun əsas səbəbi, işçinin yanlış təlimə yönləndirilməsi ola bilər. Bu zaman öyrədilən informasiya iş ilə əlaqəli olmur və ya düzgün öyrədilmir.

Şəkil 9: Təlimin işin səmərəliliyinə təsiri

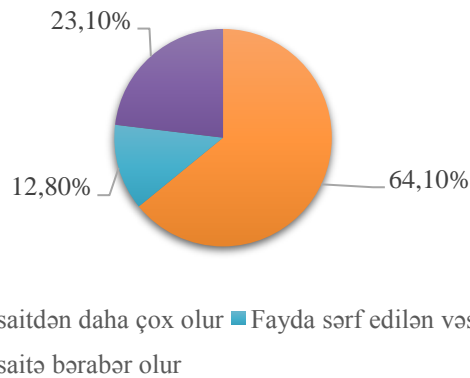
Keçirilən təlim proqramları nəticəsində işin səmərəliliyi necə dəyişir?

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Əksər respondentlərin fikrinə görə, təlim proqramları nəticəsində işin səmərəliliyi artır. Lakin, bu proqramların işin səmərəliliyinə təsir etmədiyini, hətta, səmərəliliyi azaltdığını düşünənlər də var. Aydındır ki, belə fikirdə olan kadrlara düzgün təlimlər keçirilmir.

Şəkil 10: Təlimdən əldə edilən fayda ilə ona çəkilən xərclər arasındakı əlaqə

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Sorğuda iştirak edənlərin 64,1%-i faydanın təlim üçün sərf edilən xərclərdən daha çox olduğunu, bəziləri (23,1%) faydanın xərclərə bərabər olduğunu, yerdə qalanları isə (12,8%) əldə edilən faydanın xərclərdən daha az olduğunu düşünür. Təlim prosesinin düzgün tətbiq edildiyi hər bir şirkətdə əldə edilən fayda daha yüksək olmalıdır.

Nəticə və Təkliflər

Sorğu nəticələrinə əsasən, cavablar bir-birini təkzib edir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatda iştirak edən şirkətlərin timsalında ölkəmizdə təlim proqramlarının planlanması, tətbiqi və qiymətləndirilməsi orta-aşağı səviyyədədir. Ümumilikdə isə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən iri şirkətlərdə təlim proqramlarına daha çox, orta və kiçik müəssisələrdə isə az əhəmiyyət verilir. Belə olduğu təqdirdə isə, kiçik şirkətlər böyüyə bilmir və bazar rəqabətinə davam gətirə bilmədiyi üçün fəaliyyətini dayandırır. Orta ölçülü şirkətlərdə nisbətən, təlimlərə yer ayrılır. Lakin, planlamada problemlər yaranır. Əsasən, xarici təcrübəni özünə prioritet seçən təşkilatlar bu sahədə daha çox inkişaf edib. Belə şirkətlər işçiyə investisiya sərf etməyin uzunmüddətli dövrdə fayda olaraq geri dönəcəyini dərk edir və insan kapitalına böyük əhəmiyyət verir.

Ədəbiyyatlar

- K. Kaptangil, İşlətmelerde İnsan Kaynakları Eğitiminin Çalışanların Performansları Üzerine Olan Etkileri, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı: 2, ss. 25-44, Güz 2012
- Raymond A. Noe, Employee Training & Development, McGraw Hill Irwin, Fourth Edition, 2008, Editor ve çeviren Çetin Canan, Beta Yayınları, İstanbul-2009, s.4
- Çetin Canan ve başkaları, İnsan Kaynakları Yönetimi, 7.Baskı, Beta Yayınları, İstanbul-2018, s.99-100
- Ahmadov, F., & Abdulova, A. (2019). Impact of The Human Resource Department's Career Development Strategy to Companies Competitive Power; Azerbaijan. *JMDMA*, 1(2), 42-48.

Rabitə Müəssisələrində İnvestisiya Qoyuluşunun Uçotu Və Təhlili

*İlahə MAHMUDBƏYLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İlaha.mahmudbayli@mail.ru*

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, azad rəqabət mühitinin yaradılması və yeni investisiyaların cəlb edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə iqtisadiyyatın 11 sahəsini əhatə edən strateji yol xəritələri işlənib hazırlanmışdır. Rabitə sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanan telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi bunlardan biridir. Hal-hazırda ölkəmizdə rabitə sahəsində güclü rəqabət mövcuddur. Bu rəqabət investisiya qoyuluşunun artmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Şirkətlər abunəçilərin sayını artırmaq və telekommunikasiya bazarında liderliyi ələ almaq üçün mübarizə aparır. Son dövrlərdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, ən əsası da xarici investisiyaların sürətli şəkildə artımı şəraitində təbəçiliyindən, mülkiyyət formasından, istehsal sahəsindən və miqyasından asılı olmadan bütün təsərrüfat subyektlərində əsaslı şəkildə investisiya fəaliyyətinin təhlil edilməsinə zərurət yaranmışdır. İnvestisiya layihələrinin düzgün qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi, onların təkmilləşdirilməsi, investisiyaların uçota alınması və təhlili bu sahədə mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən biridir. İnvestisiya qoyuluşu prosesində problemin miqyasını və aktuallığını, riskin mahiyyətini və strukturunu araşdırmaq zərurəti meydana gəlir. İnvestisiya mühitinin təşəkkül tapmasında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

Açar Sözlər: İnvestisiya, İnvestisiyaların Uçotu, Rabitə müəssisələri

Giriş

Əsrin əvvəlində mobil rabitə texnologiyası sahəsində dünya lideri Finlandiyanın transmilli şirkəti olan Nokia şirkəti idi. Lakin daha sonra innovativ texnologiyadan istifadə edən şirkətlər onu dünya bazarında sıxışdırıb çıxarmağa başladılar. 2011-ci ildə Avropada birja bazarlarının açılışında şirkətin səhmləri 9% itki vermiş və ticarət sessiyasının sonunda şirkətin səhmlərinin qiyməti yenə 17,5%, yəni bir səhm üçün 4,74 avro aşağı düşmüşdür. Və böhran vəziyyətindən çıxma bilməyən Nokia şirkəti 2013-cü ildə 7.2 milyard dollara "Microsoft" şirkətinə satılıb. Nokia şirkətinin prezidenti Ziyad Jawabra çıxışını belə sonlandırmışdır: "We didn't do anything wrong, but somehow, we lost". (Biz heçnəyi səhv eləmədik, amma necəsə məğlub olduq). Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, daim yenilənməyən, dəyişməyən və dünyada baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmayan hər bir şirkət üçün bu son qaçınılmazdır, hətta ən kiçik qəbul edilmiş səhv qərar belə şirkətin statusuna baxmayaraq onu məhvinə səbəb ola bilər. Hər bir iqtisadi əməliyyatın, prosesin fasiləsiz şəkildə davam etməsi üçün yetəri qədər iqtisadi ehtiyatlara və istehsal amillərinə

ehtiyac duyulur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, istehsal binasının tikilməsi, həmçinin avadanlıqların quraşdırılmasına ilk öncə vaxt və pul vəsaiti tələb olunur. Beləki, sahibkar hər bir iqtisadi fəaliyyətə başlamaq üçün hər şeydən əvvəl ehtiyatların alınmasına vəsait sərf edərək istehsal amillərini formalaşdırır. Buna görə də iqtisadiyyatda ilk növbədə istehsal prosesinin yerinə yetirilməsi üçün vəsait qoyuluşu zəruri hala çevrilir və nəticədə qoyulmuş vəsaitdən proqnozlaşdırılmış gəlir əldə olunur. İstehsalın həcmünün kapital qoyuluşu hesabına artırılması investisiya adlanır.

İnvestisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi prosesi milli iqtisadiyyatın mərhələlər üzrə inkişaf prosesini əhatə etməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı prosesində investisiyalar əsasən aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilə bilər:

- İnvestorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfatdaxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, fiziki və hüquqi şəxslərin pul yığımları, əmanətləri, qəza və təbii fəlakət nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün sığorta orqanlarının müvafiq ödənişləri və s.);
- İnvestorun borc maliyyə vəsaiti (bank və büdcə kreditləri, istiqrazlar və digər vəsait);
- İnvestorun cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti (əmək kollektivlərinin, vətəndaşların, hüquqi şəxslərin payları və digər haqları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);
- Büdcədən və büdcədən kənar fondlardan investisiya məqsədli ayırmalar;
- Xarici investisiya;
- Müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların əvəzsiz və xeyriyyə haqları, ianələr və s.

Uçot məqsədilə investisiya qoyuluşunun təsnifləşdirilməsi isə aşağıdakı şəkildədir:

1. Daşınmaz əmlaka investisiya qoyuluşu
2. Maliyyə investisiyaları
3. Qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşu
4. Torpaq, tikili və avadanlıqlara investisiya qoyuluşu

Daşınmaz əmlaka investisiyalar (İnvestisiya məqsədli daşınmaz əmlak) dedikdə, müəssisənin gəlir əldə etmək üçün və ya gələcəkdə daha yüksək qiymətə satmaq üçün aldığı əmlakdır. İnvestisiya məqsədli daşınmaz əmlak icarə ödənişlərinin əldə edilməsi və ya kapitalın artırılması və yaxud hər iki məqsəd üçün saxlanılır.

İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri, müəssisənin əsas fəaliyyət növü investisiya mülkiyyəti ilə bağlı olduğu hal istisna olmaqla, müəssisə tərəfindən onun adı fəaliyyətləri ilə bağlı gəlirin

əldə olunması üçün istifadə ediməyən, həmçinin gələcəkdə satış məqsədi ilə saxlanılan aktivdir. (Mühasib.az saytı)

İnvestisiya qoyuluşunun 2 üsulla həyata keçirildiyini bilərəkdən podrat və təsərrüfat üsulu ilə ayrı-ayrılıqda daşınmaz əmlakın uçotuna nəzər yetirək:

Təsərrüfat üsulu ilə investisiya qoyuluşu dedikdə birbaşa müəssisənin özü tərəfdən yerinə yetirilən işlər nəzərdə tutulur. Nümunə ilə baxaq:

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirliyi ATS tikintisi üçün hazır bina alır: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 531-Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borclar. ATS üçün material ehtiyatları alınır: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 201-Material ehtiyatları. Bu ehtiyatların qraşdırılması üçün işçilərin əməyindən istifadə olunur: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 533-Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar; o cümlədən işçilərin fəaliyyəti ilə əlaqədar DSMF və digər vergi öhdəlikləri də ödənilməlidir: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 522-Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər, DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 521- Vergi öhdəlikləri; Bina üçün hesablanan amortizasiya məbləği: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 112-Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri; Həmçinin proqram təminatı üçün də amortizasiya hesablanırsa, bilərəkdən ki, müxəbirləşməsi bu şəkildə veriləcək: DT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması KT 102-Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri. Qeyd etdiyimiz kimi, investisiyanın mülki dəyəri hesabı (121 №-li hesab) müəssisə üçün gəlirin əldə olunması üçün istifadə edilmir və gələcəkdə satış üçün nəzərdə tutulan aktiv rolunu oynayır. NRYTN bu ATS müəssisəsini istifadə etmir və gələcəkdə başqa rabitə müəssisəsinə satmaq üçün saxlayırsa aşağıdakı formada uçota alınır:

DT 121-İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri

KT 113-Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması (531+201+533+522+521+112+102 bu hesabların cəmi məbləği 113 №-li hesabda göstərilir).

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Müəssisənin mülkiyyətində olan binanın dəyərini 350 min manat ilə qiymətləndirək. Bu binanın 250 min manatlıq hissəsində müəssisənin istehsal obyektləri yerləşir və digər 100 min manatlıq hissəsini isə gələn il başqa müəssisəyə icarəyə verəcək. İcarəyə verilən bina

üçün hesablanmış amortizasiya məbləği 20 min manata bərabərdir. Daşınmaz əmlaka investisiyaların köçürülməsi ilkin dəyər metodu ilə bu şəkildə uçota alınır:

1. İcarəyə verilən binanın dəyəri “Daşınmaz əmlaka investisiyalar - Dəyər” hesabına köçürülür: DT 121 “İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri” - “Binaların dəyəri” KT 111 ”Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər” - Tikililər - Dəyər;
2. İcarəyə verilən binanın amortizasiyası “Daşınmaz əmlaka investisiyalar - Amortizasiya” hesabına köçürülür: DT 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Amortizasiya” - “Tikililər – Amortizasiya” 122 “İnvestisiya mülkiyyəti üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri” - “Binalar üzrə yığılmış amortizasiya”.

Maliyyə investisiyaları təşkilatın dövlət və digər qısa və uzunmüddətli qiymətli kağızlara (səhmlərə, istiqrazlara, veksellərə və i.a.) eləcə də başqa təşkilatların, törəmə, asılı cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalına qoyduğu vəsaitlər (investisiyalar) və digər təşkilatlara verilən borcları özündə əks etdirir. Bunların uçotu üçün “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” və “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” hesabları nəzərdə tutulmuşdur.

Maliyyə investisiyaları təşkilatın dövlət və digər qısa və uzunmüddətli qiymətli kağızlara (səhmlərə, istiqrazlara, veksellərə və i.a.) eləcə də başqa təşkilatların, törəmə, asılı cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalına qoyduğu vəsaitlər (investisiyalar) və digər təşkilatlara verilən borcları özündə əks etdirir. Bunların uçotu üçün “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları” və “Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları” hesabları nəzərdə tutulmuşdur.

Digər təşkilatların səhmlərinin alınması faizindən asılı olaraq 3 vəziyyət yarana bilər:

1. Törəmə müəssisələrə investisiya qoyuluşu
2. Asılı müəssisələrə investisiya qoyuluşu
3. Adi investisiya qoyuluşu

Səhmlərin 50% çox alışı müəssisələr arasında ana və törəmə müəssisə münasibətləri yaradır. Və uçotu 183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar” hesabında aparılır. Məsəlçün A şirkəti B şirkətinin səhmlərinin 51%-ni alması nəticəsində A şirkəti ana müəssisə, B şirkəti isə törəmə müəssisə sayılır.

Səhmlərin 20%-50% aralığında alışı müəssisələr arasında ana və asılı müəssisə münasibətləri yaradır. Və uçotu 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar” hesabında aparılır. Səhmlərin 20% qədər alışı adi investisiya qoyuluşu hesab edilir. Və uçotu 183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar” hesabında aparılır.

Məsələn, Bakı Telefon Rabitəsi MMC Azevrotel MMC-nin 51%, Layihə Axtarış Kontorunun 45% və Azəronline şirkətinin 10% səhmlərini almışdır. Əməliyyatların uçotu bu formada olacaqdır:

- 51% səhm alışı-DT 183-“Digər uzunmüddətli investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları;
- 45% səhm alışı-DT 151 “Asılı müəssisələrə investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları;
- 10% səhm alışı- 183-“Digər uzunmüddətli investisiyalar” KT 223-Bank hesablaşma hesabları.

Qeyri-maddi aktivlərin mühasibat uçotunda tanınması isə onların yaradılmasında keçən 2 mərhələdən asılı olaraq fərqli şəkildə uçota alınə bilər.

Rabitə müəssisəsi proqram təminatı yaratmağı qərara alır. İlk mərhələdə tədqiqat mərhələsində aşağıdakı xərclər uçota alınə bilər:

1. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 533-Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar
2. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 522-Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər
3. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 521- Vergi öhdəlikləri
4. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 531-Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borclar
5. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 201-Material ehtiyatları
6. DT 731-Sair əməliyyat xərcləri KT 102-Qeyri-maddi aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya məbləği və qiymətdəndüşmə zərəri.

Göstərilən bu müxəbirləşmələr təcrübə-konstruktor mərhələsi üçün olarsa, DT 103 ilə uçota alınmalı, kredit hissəsi isə eyni hesablar ola bilər. Qeyri-maddi aktiv istismara hazır olduqda 103 sayılı “Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında toplanan məbləğ 101 “Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər” hesabının debetinə silinir: DT 101 KT 103.

Sahibkarlığın maliyyə dayanıqlığı kapitalın səmərəli istifadə olunması sərmayə qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsi və ümumilikdə investisiya fəaliyyətinin uğuru investisiya mənbələrinin seçilməsindən çox asılıdır.

Müəssisənin daxili maliyyə resursları içərisində ən vacibi mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesab olunur. Mənfəət müəssisənin istehsalat fəaliyyəti prosesində formalaşır onun son nəticəsi istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir. Aydın məsələdir ki hər bir müəssisənin əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Kəmiyyətə o hazır

məhsulun mal-materiallar satışından habelə satışdan kənar gəlirlərin xərclərdən çox olmasından alınmış başqa sözlə müəssisənin ümumi gəlirlərinin ümumi xərclərindən çox olan məbləğini ifadə edir, lakin maliyyə resursları mənbəyi kimi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi ümumi gəlir yox onun bir hissəsi yəni vergilər və digər məcburi ayırmalar ödənildikdən sonra yerdə qalan xalis mənfəət qəbul olunur. Bu xalis mənfəət yığım istehlak və ehtiyat fondlarının formalaşmasına yönəldilir. Müəssisənin digər daxili maliyyə mənbəyindən biri də amortizasiya ayırmalarıdır. Onlar əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərin aşınmasının pulla ifadəsidir. Amortizasiya ayırmaları məhsulun maya dəyərində daxil edilir və sonralar məhsul satışından əldə olunan pul hasilatının tərkibində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabına qaytarılmaqla yığım fondunun formalaşmasının daxili mənbəyinə çevrilir. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılması proqnozlaşdırılması və təhlili işlərində investisiyaların ümumi həcmi və xalis investisiyaların həcmi göstəricilərindən istifadə edilir. Ümumi investisiya-hesabat dövründə həyata keçirilən bütün investisiyaların cəmi həcmi xarakterizə edir. Xalis investisiyaların həcmi investisiyaların ümumi həcmində hesabat dövründə amortizasiya ayırmaları məbləğini çıxmaqla müəyyən edilir. İnvestisiya qoyuluşlarının effektivliyini təyin etmək məqsədilə bir neçə variantda hesablamalar aparılan zaman investisiyanın ümumi məbləğində xalis investisiya məbləğinin payının (xüsusi çəkisinin) yüksək olması mənfəətinin xeyli hissəsini investisiya fəaliyyətinə yönəldən müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəlməsini xarakterizə edir. Xalis investisiyaya dair mənfəətin olması müəssisənin iqtisadi potensialının azalmasını özünün mənfəətinin və amortizasiya fondunun bir hissəsinin investisiyaya yönəldiyini göstərir. Xalis investisiya məbləğinin sıfıra bərabər olması investisiyalaşdırmanın ancaq amortizasiya ayırmaları hesabına həyata keçirildiyini və müəssisədə iqtisadi artımın mənfəəti çoxaltmaq üçün iqtisadi bazanın olmamasını göstərir.

Beynəlxalq praktikada investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin təhlilində bir çox metodlardan istifadə edilir. Bu metodlar statik və dinamik metodlar olmaqla 2 yerə ayrılır. Statik metodlar tətbiqetmə prosesində çox sadədir və eyni zamanda qiymətləndirmə işinin ilk mərhələsində investisiyanın effektivliyini aydın şəkildə təsvir etmək imkanı verdiyindən, bu günkü əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu metodlara aiddir:

İnvestisiyanın ödənilməsi müddəti (Payback Period, PP)

İnvestisiya səmərəliliyi əmsalı (Accounting Rate of Return, ARR)

Statik investisiya qiymətləndirmə üsullarında vaxt faktoru nəzərə alınmır və hesablamalar üçün müqayisəli dəyərlər alınır - cari dəyəri və gələcək dəyərdəki mənfəətin miqdarı. Bu isə hesablamaların nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edir.

Dinamik metodlardan istifadə edərkən, mühüm komponentlər gəlir və xərcləri real dəyərlərə yaxınlaşdırmağa imkan verən diskont dərəcələrindən istifadə olunur. Dinamik metodlara aşağıda göstərilənlər aid edilir:

1. Xalis diskontlaşdırılmış gəlir;
2. Xalis cari dəyər (Net Present Value, NPV);
3. İnvestisiyanın rentabelliği indeksi (Profitability Index, PI);
4. Daxili rentabellik norması (Internal Rate of Return, IRR)
5. Modifikasiya edilmiş daxili rentabellik norması (Modified Internal Rate of Return, MIRR);
6. İnvestisiyanın diskontlaşdırılmış ödənmə müddəti (Discounted Payback Period, DPP).

Bu metodlardan istifadə edərkən düzgün metodun tətbiq edilməsi, proqnozların düzgün verilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki son vaxtlara qədər kapital qoyuluşlarının effektivliyinin hesablanması əsasən "istehsal" baxımından edilmiş və maliyyə investorlarının tələblərinə cavab verməmişdir. Buna səbəb ilk növbədə statik metodlarla investisiyaların qiymətləndirilməsi zamanı əsas amil olan vaxt faktorunun nəzərə alınmaması ikinci səbəb isə investisiya layihələrində maliyyə səmərəliliyindən daha çox xərclərin azaldılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün layihələr zamanı maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün layihə zamanı yaranan pulların diskontlaşdırılmasına əsaslanan "dinamik" üsulları tətbiq etmək məsləhət görülmüşdür. Dəyişikliklərlə əlaqədar risklər, faiz dərəcələri nəzərə alınmalı, yəni diskont dəyər ifadəsindən istifadə etmək lazım olduğu göstərilmişdir. Diskontdan istifadə bizə "sabahın pulları bu gündən daha ucuzdur" əsas prinsipini əks etdirməyə imkan verir. Performansın qiymətləndirilməsinin bütün dinamik metodlarının ümumi sxemi əsasən eynidir və əsas götürülür. Planlaşdırma dövrü üçün müsbət və mənfi pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılması (başqa sözlə layihənin həyata keçirilməsinə aid xərclər və gəlirlər) və nəticədə əldə edilən pul vəsaitlərinin hərəkəti balansını müqayisə etməyə imkan verir.

Metod

Məqalənin hazırlanmasında əsasən analiz metodundan istifadə olunmuşdur. Belə ki, əvvəlcə nəzəriyyə haqqında məlumat verilmiş və daha sonra bu nümunələrlə tətbiq olunmuş və bir

qrup predmetlərin öyrənilməsində əldə olunan biliyin digərlərinə tətbiq etməyə imkan verən vahid strukturun yaradılmasına şərait yaranmışdır.

Analiz

Məqalə üzərində işləyərkən həm yerli iqtisadçı alimlərin kitablarından, həm də rus və ingilis kitablarından və internet resurslarından istifadə edilmişdir. O cümlədən, rabitə müəssisələrinə nümunə olaraq, "Bakı Telefon Rabitəsi MMC-nin uçotundan bəzi misallar çəkilmişdir.

Nəticə və Təkliflər

Məlumdur ki, investisiya fəaliyyəti çərçivəsində investor qoyduğu vəsaitin müqabilində mənfəət və ya iqtisadi səmərənin əldə olunmasını gözləyir. Bu səbəbdən investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi kontekstində investisiyaya tələbat maksimum dəqiq hesablanmalı, səmərəli maliyyələşdirmə mənbələri seçilməli, layihə üzrə risklər təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. İntestisiyaların uçotunun effektivliyinin artırılması informasiyanın qruplaşdırılması və təqdim edilməsi metodu ilə baş verir. Və nəhayət qeyd edək ki, ilk fürsətdə uçotun avtomatlaşdırılmış formasına keçmək lazımdır. Uçotun avtomatlaşdırılması vaxta qənaət edir, təsərrüfatda uçot işlərini daha sadələşdirir, mühasibat yazılışlarının və illik hesabatların tərtibində səhvlərin azalmasına gətirib çıxarır. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasını təcridən aparmaq lazımdır. Bunun üçün daha mükəmməl mühasib proqramlarını əldə etmək və istifadə etmək lazımdır. Bütün bunlar, nəinki investisiyaların uçotunu, eyni zamanda müəssisənin ümumilikdə uçot işlərini təkmilləşdirə bilər. Eyni zamanda, düzgün qurulmuş və sistemləşdirilmiş uçot informasiyası istehsalın effektiv idarə edilməsini təmin edər.

Ölkəmizdə daşınmaz əmlaka, nəqliyyat vasitələrinə, qeyri-maddi aktivlərə yetərincə investisiya qoyuluşu həyata keçirilir. Lakin, rəqabətin bu qədər artdığı dövrdə üstünlüyü ələ almağın əsas yolunun insan kapitalına, işçi qüvvəsinə investisiya qoyuluşunun olmasını hesab edirik. Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi bazarı düzgün qiymətləndirməklə yanaşı, həmçinin qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşu məbləğinin də azalmasında böyük rol oynaya bilər. Fikrimizcə, investisiya qoyuluşunda çatışmaz cəhətlərdən birincisi məhz insan kapitalına qoyulan investisiyanın azlığı ilə əlaqədardır. Xüsusilə, rabitə müəssisələrində proqram təminatının hazırlanması üzrə və yaxud internetin ötürülməsi üçün yeni ötürücü

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

qurğuların hazırlanması müəssisədə investisiya qoyuluşundakı xərclərin xeyli azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Və nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı bilavasitə müəssisələrin və təşkilatların investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsi ilə sıx bağlıdır. (M.C.Ataqışiyev, R.N.Nurəliyeva, N.H.Abbasova 2012).

Ədəbiyyatlar

Qəmbər Əliyev İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, Bakı-2008

M.C.Ataqışiyev, R.N.Nurəliyeva, N.H.Abbasova “İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili” dərslik Bakı-2012.

В.П. Попков, В.П. Семенов «Организация и финансирование инвестиций», изд. «Проспект», Москва ,2007г.

Л.Л. Игонина, В.А. Слепова «Инвестиции», изд. «Экономистъ», Москва, 2006г.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu,13 yanvar 1995-ci il.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.

The role of financial statement in the investment decisions of a micro finance institution (MFI)- Suh Collins Suh.

<http://www.privatization.az> saytı

<https://muhasib.az>

<https://finserv.uchicago.edu> (Capitalization Policy: Land, Buildings, Equipment).

<https://www.vsk.az>

www.scientificamerican.com

Sənayenin Sahə Strukturuna Təsir Edən Amillərin İqtisadi Metodlarla Tədqiqi

İlkin HƏMZƏYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ilkin.hamza@gmail.com

Xülasə

Sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi ölkə vətəndaşlarının həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən vacib olan məsələlərdən biridir. Bu məqsədə nail olmaq həm daxili və xarici bazarda milli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin, həm daha çox məhsul istehsalı tələb edən sahələrin və əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi ilə müəyyən edilir. Bu mənada texnologiya dövrü əsasında elmi sahələrin inkişafı vacib strateji vəzifə sayılır ki, bunun da həyata keçirilməsi inteqrasiya və qlobalizasiya proseslərinin gücləndirilməsi ilə çətinləşir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyası texnoloji inkişaf edən ölkələrin strukturuna müvafiq olan sahə strukturunun yaradılması ilə mümkündür, lakin strukturlar arasında uyğunluğun olmaması milli məhsulların əsas kütləsinin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli və davamlı olmadığını şərtləndirir. Mövcud problemin aktuallığı onunla şərtlənir ki, sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması istehsalın texnoloji yenilənməsi və onun dəyişən daxili və xarici şərtlərə uyğunlaşması ilə müəyyən olunan sahə dəyişikliklərinin tezliyi və dərinliyi ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı üçün irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi bu problemin həlli üçün imkan yaradacaq. Belə ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər – yeni iqtisadi sistemin yaradılması, istehsal münasibətlərində kökündən dəyişikliyin edilməsi, hüquqi bazanın yaradılması, iqtisadi islahatların keçirilməsi - bazar iqtisadiyyatının əsasını qoydu. Bununla da iqtisadi dəyişikliklərin növbəti mərhələsinə keçid, onun sahəsinin yenidən qurulması və bunun əsasında iqtisadi artımın yüksəldilməsi üçün qərarlı ön şərtlər yaradıldı. Beləliklə, sənayenin sahə strukturunun yenidən qurulmasının aparılmasına ehtiyac vardır ki, bundan da iqtisadiyyatın gələcək inkişafı asılıdır.

Açar sözlər: Sənaye, Sənayenin sahə quruluşu, İqtisadi metodlar

Azərbaycanda Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının Tətbiqini Təmin Edən Milli Uçot Sisteminin Yenidən Təşkili Strategiyası

*İrada ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
irada.asgerova93@mail.ru*

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına getdikcə daha dərin inteqrasiya olunur, ölkə müəssisələri və firmalarının digər ölkələrin şirkətləri ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı getdikcə genişlənir və dərinləşir. Dünyada biznes üçün vahid normativ-hüquqi mühit formalaşır. Bu cür biznes getdikcə daha çox beynəlmiləl xarakter daşıyır. Müvafiq dünya iqtisadi qurumları və təşkilatları vahid uçot və hesabat standartlarını formalaşdırır. Bunun da başlıca məqsədi uçotun və xüsusən də hesabatın dünya miqyasında unifikasiya və harmonizasiyanı təmin etmək sayılır. Başqa sözlə, ölkənin uçot və hesabat sistemi tədricən beynəlxalq uçot və hesabat sisteminə transformasiya olunur və maliyyə hesabatı sahəsində beynəlxalq standartlara keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn burasındadır ki, kənar istifadəçilər (investorlar, kreditorlar, o cümlədən xarici investorlar, kreditorlar və sair autsayderlər) maliyyə qərarları qəbul edərkən ilk növbədə maliyyə hesabatının informasiyasından istifadə edir.

Mühasibat uçotu üzrə beynəlxalq standartlara keçidlə əlaqədar, görülməli işlərin əhəmiyyətliyini, təxirəsalınmazlığını nəzərə alaraq, yuxanda adı çəkilən və qısa müddət ərzində tələb olunan tədbirlərin icrası Azərbaycan hökuməti və bir sıra beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən, ölkənin müəyyən etdiyi uçot siyasətinin strategiyasına uyğun olaraq müvafiq texniki yardımların ayrılması ilə həyata keçiriləcəkdir.

Beləliklə, respublikada iqtisadi islahatların səmərəli həyata keçirilməsini və ölkəyə investisiya axınının ilbəl artırılmasını təmin edən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının uğurla tətbiqi və yayılması üçün bu sahədə formalaşmış və dünya kapital bazarının tələblərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tədbirləri həyata keçirməklə mövcud olan mühasibat uçotu sisteminin global rekonstruksiyası aparılmalıdır.

Açar sözlər: Maliyyə hesabatı, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları, Milli uçot sistemi

Dövlət Maliyyə Nəzarəti: Problemlər Və Perspektivlər

İsa ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ahmedovisa96@gmail.com

Xülasə

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyənin effektiv idarə edilməsinin zəruri şərti, həmçinin maliyyə-büdcə siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi hesab olunur. Onun məzmunu maliyyə strategiyası və taktikasının uğurla reallaşdırılmasında, maliyyə resurslarının effektiv və məqsədyönlü bölüşdürülməsi və istifadəsində ifadə olunur. Dövlət maliyyə nəzarəti – effektiv maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə reallaşdırılan dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin məcmusunu ifadə edir. Maliyyə sferasında qanun pozuntularının qarşısının alınması, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmasının təmin edilməsi, büdcə vəsaitlərinin səmərəli və məqsədli istifadəsinə nəzarət edilməsi dövlət maliyyə nəzarətinin hazırda başlıca vəzifələri sırasına aid edilir.

Iqtisadi artımın və əhalinin rifahının yüksəldilməsi məqsədilə aparılan islahatların reallaşdırılması, daha da dərinləşdirilməsi üçün mükəmməl dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin mövcudluğu zəruridir. Bu zərurət xüsusilə hazırkı şəraitdə daha kəskin formada hiss edilir. Belə ki, respublika iqtisadiyyatının kövrək stabilliyi, qiymət artımı, büdcə kəsiri, böyük həcmdə pul vəsaitlərinin hər il xaricə axını dövlət maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyətini ikiqat artırır.

Dünyada gedən iqtisadi-maliyyə prosesləri də göstərir ki, səmərəli və fəaliyyət qabiliyyətli dövlət maliyyə nəzarəti ölkənin inkişafı və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm amillərindəndir.

Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə müasir şəraitdə respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyəti nəzərdən keçirilir, maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinə, nəticəliliyinə maneə yaradan problemlər, çatışmazlıqlar qeyd olunur və onun gələcək inkişafının mövcud problemlərin, maneələrin tezliklə aradan qaldırılması və həllindən asılılığı önə çəkilir. Eyni zamanda müasir dövrün reallıqlarına uyğun dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin, fəaliyyətlərin reallaşdırılmasının zəruriliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: Dövlət nəzarəti, Maliyyə nəzarəti

Giriş

Maliyyə idarəetməsi sahəsində dövlət nəzarəti - dövlətin maliyyə resurslarının effektiv idarə edilməsini təmin edən ən təsirli, səmərəli vasitələrdən biridir.

Dövlət maliyyə nəzarəti ümumi nəzarət sisteminin önəmli bir həlqəsi və ya idarəetmə sisteminin başlıca elementlərindəndir (Voronin Y.M., 2005, s.46). Dövlət maliyyə nəzarəti – dövlətin maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasına xidmət edən vacib bir idarəetmə funksiyasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə idarəetməsinin xüsusi funksiyası olmaqla, həm dövlətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının təmin olunmasına istiqamətlənir (Voronin Y.M., 2005, s.46).

Müasir dövrdə dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi ictimai maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin və qanuniliyinin təmin edilməsi hesab olunur.

Dövlət maliyyə nəzarəti yalnız iqtisadiyyatın dövlət sektorunu deyil, həmçinin müxtəlif mülkiyyət formalı təsərrüfat subyektlərini əhatə edir və əsas etibarilə büdcə-vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsinin, büdcə kreditlərinin, dotasiyaların, subsidiyaların məqsədli istifadəsinin, vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin qanuniliyinin yoxlanılması şəklində həyata keçirilir. Müvafiq olaraq dövlət maliyyə nəzarətinin obyekt kimi təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində yaranan, dövlətin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri çıxış edir.

Respublikanın müasir inkişaf mərhələsi iqtisadiyyatın idarə edilməsi sistemində dövlətin rolunun artması, iqtisadi sahədə qanun pozuntuları və korrupsiyaya qarşı mübarizənin güclənməsi meylləri ilə səciyyələnir. Belə bir şəraitdə dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti və rolu obyektiv olaraq artır.

Çünki, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə sferasında neqativ halların, qanun pozuntularının önlənməsi, aşkar edilməsi, aradan qaldırılması yolu ilə dövlətin maliyyə-iqtisadi funksiyalarının uğurla reallaşdırılmasına şərait yaradır, dövlətin pul fondlarından səmərəli istifadəni təmin edir və ən əsası ölkənin stabil iqtisadi inkişafına xidmət edir.

Müasir mərhələdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişafında yeni meyllər müşahidə olunur. Məsələn, dövlət maliyyə nəzarətinin əhatə dairəsi tədricən daralır. O, getdikcə daha çox makroiqtisadi proseslər, yəni ÜDM, pul kütləsi, dövlətin pul vəsaitləri fondlarının təşkili və istifadəsi üzərində yoğunlaşır. Eyni zamanda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əhatə dairəsi genişlənir və məzmunu isə dəyişir.

Metod

Tədqiqatın aparılmasında ümumelmi və xüsusi metodlardan yəni, təsvir və ya empirik metodundan, deduksiya, müqayisəli təhlil, sintez, sistemli yanaşma kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Respublikada son dövrlərdə mütərəqqi və işlək dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülsədə, bu sahədə hələ də bir çox problem və çatışmazlıqlar qalmaqdadır.

Etiraf etmək lazımdır ki, ölkədəki mövcud maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyi, nəticəliliyi hələki qənaətbəxş səviyyədə deyil və bu da onun yenidən qurulmasını, təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Azərbaycanda demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verən və ölkənin maliyyə sisteminin daha səmərəli inkişafına xidmət edən dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması bu sahədə mövcud olan problemlərin, maneələrin tezliklə aradan qaldırılması və həllindən çox asılıdır.

Hazırda respublikanın dövlət maliyyə nəzarəti sistemində mövcud olan problemləri iki qrupa ayırmaq olar:

- ölkədə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən normativ-hüquqi baza ilə bağlı olan problemlər;
- maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətlərindəki nöqsan və çatışmazlıqlarla bağlı olan problemlər.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən normativ-hüquqi baza ilə əlaqədar olan problemlərin ilk sırasında maliyyə nəzarəti üzrə qanunun və ya konsepsiyanın hazırlanmaması dayanır.

Qeyd olunan problemi “Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında” müvafiq qanunun hazırlanması və qəbulu yolu ilə həll etmək mümkündür. Bu qanunun qəbulu maliyyə nəzarətinin məqsəd və vəzifələri, prinsipləri, növləri, təşkilinin forma və metodları, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin strukturu, nəzarət orqanlarının fəaliyyət sferaları, səlahiyyət və hüquqları, dövlət auditinin aparılması və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi qaydaları, eləcə də nəzarət orqanlarının qarşılıqlı əlaqə və koordinasiyası məsələlərinə ümumi yanaşmanın formalaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətli olardı.

Maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazası ilə əlaqədar olan və dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyini azaldan problemlərdən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə nəzərdə tutulan inzibati tədbirlərin lazımi qədər təsirli olmaması, tətbiq edilən cərimələrin

məbləğinin az olması, bəzi istiqamətlər (satınalmalar) üzrə qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə isə ümumiyyətlə hər hansı bir cəza tədbirinin nəzərdə tutulmamasıdır.

Məsələn, AR İnzibati Xətalər Məcəlləsində dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərində maliyyə qaydalarını pozmasına, habelə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlardan, eləcə də məqsədli büdcə fondlarından ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə istifadə etməməsinə, yaxud büdcədən kənar vəsaitlərini müvafiq orqanlarla razılaşdırılaraq təsdiq edilmiş smetaya uyğun xərcləməməsinə, normativdən artıq ştat vahidləri saxlamasına görə (bu əməllər *iki* min manata qədər məbləğdə törədildikdə) onların vəzifəli şəxslərinə *dörd yüz manatdan səkkiz yüz manatadək* məbləğdə cərimə müəyyən edilir (AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi, 2015).

Müqayisə üçün Rusiya Federasiyasının müvafiq qanunvericiliyində anoloji qanun pozuntularına görə dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların vəzifəli şəxsləri iyirmi min rubldan əlli min rubladək (beş yüz iyirmi manatdan min üç yüz manatadək) məbləğdə cərimə edilir (<http://base.garant.ru/12125267/#friends>).

Qazaxıstanın İnzibati Xətalər Məcəlləsində isə büdcə vəsaitlərinin məqsədsiz və qeyri-səmərəli istifadəsinə görə büdcə təşkilatlarının vəzifəli şəxslərinə yüz iyirmi altı min tengedən yeddi yüz əlli yeddi min tengeyədək (alti yüz qırx manatdan üç min səkkiz yüz manatadək) məbləğdə inzibati cərimə müəyyən edilir (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30077180).

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının keçirdikləri nəzarət tədbirlərinin yekunları üzrə aşkar edilmiş nöqsan və pozuntuların 21%-nin büdcə qanunvericiliyinin pozulması, 12,5%-nin vergi qanunvericiliyinin pozulması, 20,2%-nin mühasibat uçotu və hesabatlılıq, 7,7%-nin isə dövlət satınalmaları ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, bu nöqsan və pozuntular üzrə inzibati tədbirlərin sərtləşdirilməsinə, cərimələrin məbləğinin daha da artırılmasına ehtiyac yaranır (AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi, 2015).

Qeyd olunan tədbirlər, dövlət vəsaitlərindən istifadənin effektivliyinin artırılmasına, şəffaflığın və hesablılığının təmin edilməsinə, maliyyə inzibətçiliğinin gücləndirilməsinə və korrupsiya halları ilə daha səmərəli mübarizəyə kömək etmiş olur.

Cədvəl 1. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili problemləri və onların həlli yolları

Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili problemləri	Dövlət maliyyə nəzarətinin problemlərinin həlli yolları
--	---

Struktur	✓ “Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında” Qanunun qəbulu yolu ilə hüquqi bazanın formalaşdırılması ✓ dövlət maliyyə nəzarəti üzrə vahid konsepsiyanın hazırlanması ✓ nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin ümumi standartlarının hazırlanması və tətbiqi ✓ vahid informasiya bazasının yaradılması
✓ dövlət maliyyə nəzarətinin təkilinin normativ-hüquqi bazasının olmaması ✓ dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işində paralelizm ✓ nəzarət orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin zəif olması	
Metodoloji	
✓ nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinin vahid metodologiya və standartlarının olmaması	
İnformasiya	
✓ Aşkar olunmuş nöqsanlar, pozuntular barədə vahid informasiya bazasının olmaması ✓ Təcrübə mübadiləsi baxımından beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin zəif olması	

Mənbə: Cədvəl 1 internet resurslarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə nəzarəti sahəsindəki problem və çatışmazlıqların sırasına maliyyə nəzarəti orqanlarının hazırda nəzarətin keçirilməsinə dair vahid standart və qaydalarının işlənilməsinə və hazırlanmamasını da aid etmək olar.

Məlum olduğu kimi, bu günkü gün dövlət maliyyə nəzarəti sistemi bir çox nəzarət-təftiş orqanlarını özündə birləşdirir və onların da hər birinin xüsusi məqsəd və vəzifələri vardır. Lakin nəzarət orqanlarının və nəzarət olunan təşkilatların müxtəlifliyinə baxmayaraq nəzarət fəaliyyətlərinin məqsədi demək olar ki, eynidir. Bu baxımdan nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi zamanı vahid qaydaların və standartların əsas götürülməsi olduqca vacibdir.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının hər biri hal-hazırda nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsində öz daxili qaydalarını, metodiki və təlimat xarakterli digər sənədlərini əsas götürürlər ki, bu da nəzarət orqanları arasında əlaqəsizliyə, nəzarət fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin, nəticəliliyinin, şüurliliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Ona görə də dövlət maliyyə nəzarəti sistemində nəzarətin keçirilməsinə dair vahid qaydaların, standartların qəbulu nəzarətin planlaşdırılması, keçirilməsi, nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə vahid tələblərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verməklə, məhz yuxarıda qeyd olunan nöqsanların aradan qaldırılmasına da şərait yaradır.

Onu da qeyd etmək ki, dövlət maliyyə nəzarətinin standartlarının hazırlanması zamanı onların tətbiq sahəsini dəqiq müəyyənləşdirmək, eləcə də məcburi və tövsiyyə xarakterli standartları fərqləndirmək lazımdır.

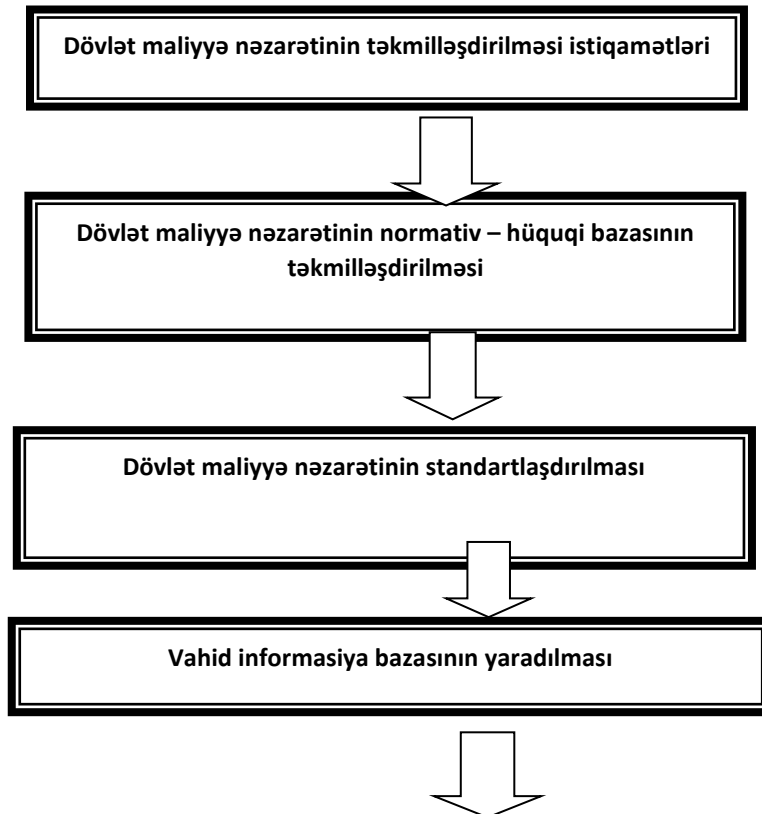

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin vahid standartları kifayət qədər aydın və istifadə üçün rahat olmalı, eləcə də dəqiq iyerarxik quruluşa malik olmalıdır.

Dövlətin maliyyə nəzarəti sistemində vahid standartların, qaydaların hazırlanması və tətbiqi nəzarət orqanlarının inteqrasiyasının güclənməsinə təkan verməklə, maliyyə-büdcə nəzarəti sahəsində ümumi məlumat bazasının yaradılmasına imkan verir, bu isə öz növbəsində dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bütün struktur elementlərinin səmərəli fəaliyyətinə də yardım etmiş olar.

Müasir mərhələdə dövlət maliyyə nəzarətinin problemlərindən bir digəri nəzarət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin zəif təşkili və fəaliyyətlərinin uzlaşdırılmamasıdır. Bu baxımdan dövlətin maliyyə nəzarəti sistemində daxil olan nəzərt qurumlarının hər biri öz fəaliyyətini uyğun şəkildə planlaşdırmaqla, digər orqanlarla birgə əməkdaşlığın qurulmasına çalışmalıdır. Habelə nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərində şəffaflığın və obyektivliyin artırılması, həmin orqanların nəzarətin obyektinə olan dövlət orqanları və təşkilatları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi də zəruridir.

Şəkil 1. Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

**Dövlət vəsaitlərindən və əmlakından istifadənin səmərəlilik
meyarları və göstəricilərinin müəyyən olunması, dövlət**

Mənbə: Şəkil 1 internet resurslarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın maliyyə nəzarəti sistemində tam aradan qaldırılmayan təkrarcılıq və paralel yoxlamalar da maliyyə nəzarətinin effektivliyinə təsir edən və bu sistemdə var olan problemlər sırasına aid oluna bilər. Qeyd etdiyimiz bu problem əsasən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyət dairələrinin, məsuliyyətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyən olunmaması və fəaliyyətlərinin zəif koordinasiya olunmasından qaynaqlanır. Ona görə də bu problemin aradan qaldırılması üçün nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin sərhədləri dəqiqləşdirilməli və hər bir orqanın öz nəzarət sahəsi üzrə məsuliyyəti saxlanılmaqla onların öz aralarında daha sıx əməkdaşlığı təmin edilməlidir.

Beləliklə, ölkənin dövlət maliyyə nəzarəti sistemindəki problemlərin, çatışmazlıqların aradan qaldırılması aşağıdakıları müəyyən etməyə imkan verir:

- ölkədəki mövcud maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyi, nəticəliliyi hələki qənaətbəxş səviyyədə deyil və bunun öz obyektiv səbəbləri vardır;
- demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verən və ölkənin maliyyə sisteminin daha səmərəli inkişafına xidmət edən dövlət maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması bu sahədə mövcud olan problemlərin, maneələrin tezliklə aradan qaldırılması və həllindən çox asılıdır;
- dövlət maliyyə nəzarətinin problemlərinin ilk sırasında maliyyə nəzarəti üzrə qanunun və ya konsepsiyanın hazırlanmaması yer alır;
- dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyini azaldan problemlərdən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə nəzərdə tutulan inzibati tədbirlərin lazımı qədər təsirli olmaması, tətbiq edilən cərimələrin məbləğinin az olması, bəzi istiqamətlər üzrə qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə isə ümumiyyətlə hər hansı bir cəza tədbirinin nəzərdə tutulmamasıdır;
- dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətlərinin zəif koordinasiya olunması, vahid informasiya bazasının yaradılmaması, nəzarətin keçirilməsinə dair ümumi standart və qaydalarının işlənilməməsi, hazırlanmaması, kadr təminatının və hazırlığının qənaətbəxş olmaması və s. müasir mərhələdə ölkənin dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin həlli vacib problemləri sırasındadır və onların aradan qaldırılması nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəticə və Təkliflər

Beləliklə, qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, hazırda respublikanın dövlət maliyyə nəzarəti sistemində həlli vacib olan bir çox problem və çatışmazlıqlar qalmaqdadır və maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəli fəaliyyəti baxımından onların aradan qaldırılması, dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün isə ilk növbədə onun normativ-hüquqi bazasını müasir dövrün tələblərinə uyğun yeniləmək, təkmilləşdirmək, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının vahid informasiya bazasını yaratmaq və bu orqanlar arasında qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək, onların fəaliyyətlərinin uzlaşdırılmasına nail olmaq, dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması prosesini başa çatdırmaq lazımdır.

Eyni zamanda dövlət vəsaitlərindən və əmlakından istifadənin səmərəlilik meyarları və göstəricilərini müəyyən etmək, dövlət xərclərinin effektivlik auditinə keçidini təmin etmək də olduqca vacibdir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif olunan bu istiqamətlərin reallaşdırılması Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin bütöv sistem kimi fəaliyyətini təmin etməyə, eləcə də dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırmağa imkan verəcək, həmçinin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunu daha da gücləndirəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

AR Inzibati Xətlər Məcəlləsi -2015-ci il;

Альбеков З.А. (2014) «Развитие государственного финансового контроля в современных условиях» «Учет и статистика» 4(36), 2014

Нещадим Е.Г., Городнянская К.А. «Актуальные проблемы развития государственного финансового контроля» **Журнал: Молодой учёный** №26 (130) декабрь 2016 г.

Voronin Y.M. “Dövlət maliyyə nəzarəti: nəzəri və təcrübi məsələlər”-M.-2005, s.46;

<http://base.garant.ru/12125267/#friends>

<http://economics.studio/finansistam/soderjanie-znachenie-finansovogo-89582.html>

<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiye-gosudarstvennogo-finansovogo-kontrolya-v-sovremennykh-usloviyax>

<https://moluch.ru/archive/130/36090/>

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30077180

http://www.studyi.ru/economics/finance/topic.php?id=puti_sovershenstvovaniya_finansovogo_kontrolya_v_rossi

Ərzaq Təhlükəsizliyi: Onun Mahiyyəti, Təmin Etmə Metodları Və İnkişaf İstiqamətləri

*İsfəndiyar XASIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
isfendiyar.xasiyev.95@mail.ru*

Xülasə

İnkişaf etməkdə olan beynəlxalq ərzaq ticarətində, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və inkişaf etdirilməsi ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək keyfiyyətə malik olan ərzaqların istehsal edilməsindəki çətinliklər, beynəlxalq ərzaq ticarətinə ciddi şəkildə təsir etmiş və nəticədə, beynəlxalq bazarda satış səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bundan əlavə artmaqda olan dünya əhalisi gələcəkdə ərzaq qıtlığının daha da artmasından xəbər verir. Ərzaq təhlükəsizliyinin nəzər əsaslarında bu məqalədə müzakirə edilmiş və bu sahədə yaradılan mexanizmlər qeyd edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə yaradılan Qida Gigiyenası Qiymətləndirmə Sxeminə və ağırlıq Riskinin Qiymətləndirilməsi Modelinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bundan əlavə, bu məqalədə dünya ərzaq bazarının hal-hazırdakı vəziyyəti analiz edilmiş və ən çox ərzaq qıtlığının mövcud olduğu dünya əraziləri müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasındakı mövcud ərzaq bazarının vəziyyətində analiz edilmiş və onun müəyyən inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda mövcud ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini müəyyən etmək məqsədilə, ölkənin bitkiçilik və heyvandarlıqdakı məhsuldarlığı analiz edilmişdir. Buna görə də, ölkənin son illərdə bitkiçiliyin müxtəlif sahələrində və heyvandarlığın müxtəlif növlərindəki istehsal həcmi analiz edilmiş və bu sahələrdə ciddi inkişafın mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Belə ki, bitkiçilik və heyvandarlıqdakı bu inkişafın ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki mühüm rolunada bu məqalədə qiymətləndirilmişdir. Bundan əlavə, bu məqalədə, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi mexanizminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəyyən təkliflərdə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Ərzaq təhlükəsizliyi, Ərzaq bazarı, Kənd təsərrüfatı məhsulları, Ərzaq standartları

Giriş

İnkişaf edən beynəlxalq ərzaq ticarətində, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın onillikdə, yüksək keyfiyyətə malik olan ərzaqların istehsal edilməsindəki çətinliklər, beynəlxalq ərzaq ticarətinə ciddi şəkildə təsir etmiş və nəticədə, beynəlxalq bazarda satış səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

Qloballaşan beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ərzaq ticarətinə müsbət təsir etmişdir. Beləki, ölkələr arasındakı sərhədlər aradan qalxmış, və nəticədə, məhsulların istehsalına və təmininə daha çox ehtiyac yaramışdır. Dünya ticarəti alıcılarada müsbət təsir göstərmişdir, çünki məhsulların qiyməti aşağı düşmüş və məhsul müxtəlifliyi artmışdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi insanın varlığını davam etdirməsi üçün ən mühüm amillərdəndir. Beləki, hər bir şəxs müəyyən keyfiyyətə sahib ərzaq istehlak etməlidir, çünki ərzağın yoxluğu ölkə daxilində aclığa və ölümə səbəb olur. Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı ilk dəfə Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (ƏKTT) tərəfindən

müəyyən edilmişdir. Bu təşkilata görə ərzaq təhlükəsizliyi bütün şəxslərin həyatlarını sağlam və fəal şəkildə davam etdirməsi üçün vacib olan təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqla təmin edilməsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi riski ərzaqlarda insan sağlamlığına mənfi təsir göstərəcək maddələrin mövcud olmasına və, nəticədə, istehlak edilən ərzaqların insan sağlamlığına təhlükə törətməsinə əsaslanır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzəri-konseptual əsasları

Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı ilk dəfə Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (ƏKTT) tərəfindən müəyyən edilmişdir. Bu təşkilata görə ərzaq təhlükəsizliyi bütün şəxslərin həyatlarını sağlam və fəal şəkildə davam etdirməsi üçün vacib olan təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaqla təmin edilməsidir. Ərzaq istehsalçıları üçün ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər ərzağın istehsal qiymətini daha da qaldırır, istehsalçıların dünya bazarındaki reputasiyasına mənfi təsir göstərir, və nəticədə onların beynəlxalq bazara girişini çətinləşdirir.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması və alıcı rəğbətini qazanmaq üçün qanunverici orqanlar, istehsalçılar, və satışla məşğul olan müəssisələr bu məsələ ilə bağlı yeni qanunlar tərtib edir və ərzaq keyfiyyətini təmin edəcək yeni proqramlar həyata keçirir. Ərzaq təhlükəsizliyinin xüsusiyyətləri bir neçə yolla müəyyən edilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki əsas məqsəd ərzaqla bağlı olan problemlərin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır, çünki bu kimi problemlər insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı tədbirlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsinə əngəl törədən ən vacib amillərdən biri, ölkələr beynəlxalq bazarda lazımı səviyyədə əməkdaşlıq etməməsidir (Roosen J.,2003,6s.).

Ərzaqın keyfiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlər alıcılar üçün ərzaq təhlükəsizliyinin ən əsas dəlilidir. Alıcılara görə ərzaqın keyfiyyətinə zəmin yaradan şərait onun istehsal prosesidir. Əgər istehsal prosesi yüksək standartlara cavab vermirsə, bu ərzağın keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Günümüzdəki ərzaq sənayesində, belə alıcı rəftarına bir neçə hallarda rast gəlinib. Belçikada baş verən dioksin böhranı, alıcıların oqranik məhsullara olan tələbatını artırmış və nəticədə, beynəlxalq ərzaq bazarına mənfi təsir göstərmişdir.

Beynəlxalq bazarda ərzaq ticarətinin həcmi və vacibliyyəti, ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı yeni ölçülərin götürülməsini və effektiv proqramların həyata keçirilməsini zəruri edir. Global bazarda ən çox alınan və satılan ərzaqlarla bağlı risklər daima minimum olmuşdur, çünki insan sağlamlığına təhlükə törədəcək belə ərzaqlar həyata keçirilən ərzaq təhlükəsizliyi proqramları nəticəsində demək olarkı minimum səviyyəyə endirilmişdir. Belə tədbirlərin görülməsinə

baxmayaraq, hələdə ən çox alınan və satılan ərzaq məhsullarında ərzaq təhlükəsizliyi riski mövcuddur.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı görülən tədbirlərə qarşı çıxan qruplar bu kimi tədbirlərin bazar iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdiyini və ticarət səmərəliliyini azaltdığını iddia edirlər. Beləki, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün görülən tədbirlər bu məhsulların beynəlxalq bazarda maneələrlə üzləşməsinə səbəb olur. Hər hansı bir məhsulun xarici ölkənin ərzaq bazarına daxil olması üçün gömrüklərdə müəyyən olunmuş proseslərdən keçməsi, alıcının vaxtında və səmərəli şəkildə lazımı məhsulla təmin edilməsinə əngəl törədir və ərzaq qiymətinin qalxmasına şərait yaradır.

Daha keyfiyyətli və sağlam ərzaq istehsal edən müəssisələr daima alıcıların nəzərində güvənilən şirkətlər olmuş və alıcıların daima həmin şirkətlərdən məhsul almasına səbəb olmuşdur. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı skandallarla əlaqələndirilən şirkətlər isə bazarda ciddi itkilərlə üzləşir, çünki alıcıların bu şirkətlərə olan inamı azalır və onların yerinə başqa şirkətlərin istehsal etdiyi alternativ məhsulların satışı artır. Alimlər ərzaq təhlükəsizliyi risklərinin insan sağlamlığı risklərindən daha az olduğu qənaətindədir. Beləki, ərzaq təhlükəsizliyinin səbəb olduğu xəstəliklərlə müqayisədə xərcəng və ürək xəstəlikləri insanlarda daha çox rast gəlinən sağlamlıq problemləridir (Langsrud S.,2013,88s.).

Ərzağın səbəb olduğu zərərlər və xəstəliklər arasında ən çox rast gəlinən hallar “Kampiblobakteriya” və “Salmonella” kimi patogenlərin səbəb olduğu xəstəliklərdir. Ərzağın istehsalı prosesində düzgün tədbirlərin görülməməsi bu kimi patogenlərin istehlak edilən ərzaq vasitəsilə milyonlarla insanın ölümünə səbəb olması ilə nəticələnir. Buna görə də, insan sağlamlığı üçün təhlükəli olan ərzaqların lazımı tədbirlərin görülməsi vasitəsilə müəyyən edilməsi və beynəlxalq bazara olan çıxışının əngəllənməsi vacibdir.

Müasir beynəlxalq bazarın mövcud olduğu mühitdə, ərzağın səbəb olduğu təhlükələrin həcmi və dərəcəsi keçmiş nisbətdə daha böyükdür. Beynəlxalq bazarın az inkişaf etdiyi keçmiş dövrdə, ərzağın səbəb olduğu sağlamlıq problemləri ölkə daxilindəki ictimai sağlamlıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir və həmin ölkə sərhədi daxilindəki insanlara olan təsiri ilə məhdudlaşır. Lakin, müasir global bazarda, ərzağın səbəb olduğu sağlamlıq problemləri hər hansı bir ərazi ilə məhdudlaşmır və kütləvi şəkildə insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

İstehsal olunan hər hansı bir məhsul beynəlxalq bazarda satılan zaman, həmin məhsulun təsir gücü ölkə sərhəddini keçir və daha çox insanların həyatına təhlükə törədir. Bundan əlavə, ərzağın səbəb olduğu xəstəliklər keçmişdə daha çox yüksək səviyyədəki çirklənmənin səbəbi ilə baş verirdi,

ancaq günümüzdə, ərzaq istehsalının və paylanması və beynəlxalq ticarətin inkişafı nəticəsində, çirkənlənmənin səbəb olduğu ərzaq problemləri azalmışdır.

Ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etmək məqsədilə yaradılan bir neçə mexanizm mövcuddur. Ərzaq Standartları Agentliyinin həyata keçirdiyi ən vacib mexanizmlərdən biri Qida Gigiyenası Qiymətləndirmə Sxemidir, hansı ki ərzaq məhsulları istehsal edən şirkətlərin gigiyena standartlarına uyğun istehsalla məşğul olmasına nəzarət edir və onlarda ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini müəyyən edir. Bu sistemin əsas məqsədi alıcıları müasir gigiyena standartları barəsində məlumatlandırmaq və onlar üçün sağlam və keyfiyyətli istehsalla məşğul olan müəssisələri müəyyən etməkdir .

Qida Gigiyenası Qiymətləndirmə Sxemi aşağıdakı komponentlərə əsasən ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini müəyyən edir və alıcıları gigiyena tələblərinə uyğun istehsalla məşğul olan müəssisələr barədə məlumatlandırır (FSA,2014,88s.):

- Gigiyenik tələblərə uyğun istehsal prosesi (ərzağın hazırlanması, saxlanması, yenidən isidilməsi prosesi)
- İstehsal prosesində istifadə edilən avadanlıqların təmizliyi və vəziyyəti
- Ərzaq təhlükəsizliyi standartlarının həyata keçirilməsi (müəssisə daxilindəki ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən sistemin və yaxudda yoxlanışların mövcud olması)
- Müəssisənin milli ərzaq təhlükəsizliyi standartlarına cavab verməsi

Kanada Ərzaq Yoxlama Agentliyi də özünün xüsusi ərzaq təhlükəsizliyini analiz etmə metodunu yaratmışdır, hansı ki Sağlamlıq Riskinin Qiymətləndirilməsi Modeli adlanır. Bu model ərzaq istehsal edən şirkətlərə ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsini analiz etmək imkan verir. Bu model ərzaq təhlükəsizliyi risklərini müəyyən edərək, ölkə daxilindəki tədbirlərin effektivliyini analiz edir və müəyyənləşdirir. Aşağıdakı komponentlər isə Sağlamlıq Riskinin Qiymətləndirilməsi modelinin əsas mərhələləridir (Canadian Food Agency,2006,120s.):

- Problemin müəyyən edilməsi
- Həmin problemin ərzaq təhlükəsizliyinə olan təsirinin müəyyən edilməsi
- Təhlükənin aydınlaşdırılması
- Problemin səbəb ola biləcəyi nəticələrin aydınlaşdırılması
- Mövcud ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin bu təhlükənin aradan qaldırmaq potensialının dəyərləndirilməsi
- Mövcud sistemin dəyərləndirildikdən sonra həmin təhlükənin səbəb ola biləcəyi problemlərin analiz edilməsi
- Ərzaq təhlükəsizliyi riskinin dərəcəsinin müəyyən edilməsi (aşağı, vacib, kritik səviyyə)

Analiz

Dünya ərzaq bazarının müasir vəziyyəti

Müasir və rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatında ən mühüm problemlərdən biri mövcud əhalinin ərzaqla təminatıdır. 2017-ci ildə dünyada adam başına düşən qida istehlakının aşağı düşməsi və ölkələr arasındakı qida istehlakındakı bərabərsizliyin artması nəticəsində dünyada kifayət qədər qidalanmayan insanların sayı ciddi şəkildə artırmışdır. Belə ki, 2014 və 2017-ci illər arasında dünyada yetərinə qidalanmayan insanların sayı artaraq, ümumi dünya əhalisinin 10.9 faizini təşkil etmişdir. Əgər 2016-cı ildə yetəri qidalanmamadan əziyyət çəkənlərin sayı 804 milyon idisə, 2017-ci ildə bu əhalinin sayı 821 milyona çatmışdır.

Hal-hazırda dünya bazarında əsas məqsəd artan insan sayını nəzərə alaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin etməkdir. Beynəlxalq ticarətin ən əsas sektorlarından biri olan kənd təsərrüfatı dünya əhalisinin keyfiyyətli və sağlam qida ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, artan ərzaq qıtlığının və risklərinin qarşısını almaq üçün kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsas prioritet hədəf halına gəlmişdir. Hər bir ölkənin inkişaf edən kənd təsərrüfatı sahəsi həmin ölkənin öz əhalisini lazımı keyfiyyətdə və miqdarda qida ilə təmin etmə potensialını artırır. 2014-cü illə müqayisədə sadəcə Avropa və Şimali Amerikada qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ciddi şəkildə aşağı olmuşdur, ancaq dünyanın digər regionlarında isə əhalinin keyfiyyətli və yetərli qidaya olan əlçatarlığı səviyyəsi yüksək olmuşdur. Əgər 2014-cü ildə Afrikada kifayət qədər qidalana bilməmədən əziyyət çəkənlər 18.3 faiz təşkil edirdisə, bu göstərici 2017-ci ildə 20.4 faizə qalxmışdır (Cədvəl 1). Bu tarix intervalında, dünyanın digər bölgələrində isə bu göstəricidə düşüş baş vermişdir (Buzby J.C.,2003,2-8s.).

Cədvəl 1: Dünya üzrə əhalinin yetəri qidalanmama göstəricisi (faiz ilə)

	2005	2010	2014	2017
Dünya	14.5	11.8	10.7	10.9
Afrika	21.2	19.1	18.3	20.4
Asiya	17.3	13.6	12.0	11.4
Latın Amerikası	9.1	6.8	6.2	6.1
Şimali Amerika və Avropa	2.5dən daha az	2.5dən daha az	2.5dən daha az	2.5dən daha az

Mənbə:Food and Agriculture (2018)

Dünya ərzaq bazarına nəzər saldıqda 2013 və 2017-ci illər arasındakı qısa vaxt intervalında taxıl, düyü, meyvə, tərəvəz, və ət istehsalında ciddi artımın olduğu müşahidə edilir .Belə ki, təkə buğda istehsalında 2013 və 2017-ci illər arasında 47.4 milyon ton artım müşahidə edilmişdir, hansiki dünya taxıl istehsalındakı artımın ən əsas səbəblərindən biri kimi hesab edilir Bundan əlavə, dünya

bazarında ən ciddi artımın müşahidə edildiyi məhsul ət istehsalındadır. Belə ki, 2013-cü illə müqayisədə dünya ərzaq bazarında ətin istehsalı 6.349 milyon ton artmışdır (Cədvəl 2). Bu kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalındakı artım ərzaq bazarına müsbət təsir edir, çünki dünya ərzaq bazarının istehsal həcmının artması, ərzaq təhlükəsizliyinin inkişaf etməsinə və nəticədə mövcud əhalinin keyfiyyətli və yetəri miqdarda ərzaq ilə təmin edilməsinə şərait yaradır. Lakin, dünya ərzaq bazarında qeyd edilən kənd təsərrüfatı məhsullarındakı artımın ərzaq təhlükəsizliyinə təsir gücü kifayət qədər deyildir, ona görə ki, artmaqda olan dünya əhalisinin ərzağa olan tələbatı hal-hazırdakı artım tempinə uyğun gəlmir. Belə ki, ərzaq istehsalında inkişaf olmasına baxmayaraq, yetəri qidalana bilməyən dünya əhalisinin ümumi faizi artmaqdadır.

Cədvəl 2:Dünya Ərzaq Bazarı (milyon ton ilə)

	2013	2015	2017
Taxıl	2526.5	2540.9	2658.8
Buğda	712.9	734.6	760.3
Düyü	494.4	491.7	506.3
Meyvə	31536	32831	33631
Tərəvəz	997.84	1051.52	1094.3
Ət (kəsilmiş)	84.369	89,170	90.718

Mənbə:United states Department of Agriculture (USDA 2019)

Azərbaycan ərzaq bazarının müasir vəziyyəti

Azərbaycan dövlətinin ən əsas məqsədlərindən biri artmaqda olan ölkə əhalisinin keyfiyyətli və sağlam ərzaq məhsulları ilə təmin etmək və nəticədə, potensial ərzaq qıtlığını ölkə miqyasında əngəlləməkdir. Buna görə də, ölkədə aqrar iqtisadi siyasətin ən prioritet hədəflərindən biri ölkə daxilindəki ərzaq istehsalını kənd təsərrüfatı vasitəsi ilə artırmaq və artmaqda olan əhalini lazımı sayda və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı üçün yüksək potensial mövcuddur. Beləki, ölkə əhalisinin 47% (4.6 milyon insan) kənd yerlərində məskulaşmışlar, və buda ərzaq istehsalı ilə məşğul olan insanların sayının bu ölkədə kifayət qədər çox olması ilə nəticələnmişdir. 2016-cı ildə ölkə əhalisinin 36.4 faizi müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri ilə məşğul olub (“Starteji yol xəritəsi”,2016, səh.27).

Azərbaycanda mövcud olan iqlim müxtəlifliyi bu ölkədə fərqli ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi imkan verir. Beləki, Azərbaycanın cənub bölgəsi, Lənkəran ərazisində müxtəlif sitrus meyvələri, üzüm, taxıl, və çay kimi ərzaq məhsulları yüksək keyfiyyətlə istehsal edilir. Azərbaycanın şimal bölgəsi, Şəki və Zaqatala ərazisində isə qoz, fındıq, tütün, və yemlik taxıl məhsulları yetişir.

Pambıq və meyvə yetişdirilməsi üçün Gəncə, və kartof və bal yetişdirilməsi üçün Gədəbəy bölgələri fermerləri münbit şərait ilə təmin edir. Abşeron və Bakı ətrafı ərazilər isə yerli bazarın tərəvəzə olan ehtiyacını təmin edir. Bundan əlavə, Quba və Xaçmaz ərazisi isə fermerləri meyvə istehsalı üçün əlverişli və münbit torpaq və su ehtiyatı ilə təmin edir (“Starteji yol xəritəsi”, 2016, səh.14). Təkcə bitkiçilik sahəsində əkinə yararlı torpaq sahələrinin artmasının şahidi oluruq. Belə ki, 2012-ci ildə bitki istehsalı üçün toplamda 1647.1 min hektar əkinə yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdısa, bu göstərici 2017-ci ildə 1665.7 min hektara qədər qalxmışdır (Cədvəl 3). Əkin sahələrindəki artım isə birbaşa istehsal səviyyəsinə təsir edir. Bu artımın əsas səbəbi isə texniki bitkilərə olan diqqətin və marağın artması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2012-ci illə müqayisədə texniki bitkilərin istehsalı üçün ayrılmış torpaq sahəsi 2017-ci ildə 3 dəfədən artıq artmışdır. Lakin, digər bitkilərin istehsalı üçün ayrılmış əkin sahələrinin həcmində ciddi düşüş müşahidə edilir. Bu isə dənli və dənli paxlalı bitkilərin, kartof, tərəvəz, və bostan bitkilərinin və yem bitkilərinin ölkədə istehsalına mənfi təsir göstərir. Belə ki, əkinə yararlı torpaq sahəsinin texniki bitkilərə ayrılması bu kimi bitkilərin istehsalı üçün lazımı keyfiyyətdə və həcmdə torpaq sahəsinin olmamasına və nəticədə, bu kimi bitkilərin daxili bazarda azlıq təşkil etməsinə səbəb olur.

Cədvəl 3: Kənd Təsərrüfatı Bitkilərinin Əkin Sahələri (min hektar ilə)

İllər	Cəmi	dənli və paxlalı bitkilər	texniki bitkilər	kartof,tərəvəz və bostan bitkiləri	yem bitkiləri
2012	1647.1	1031.4	48.5	174.5	392.7
2013	1684.2	1074.1	42.2	171.5	396.4
2014	1613.8	1001.4	43.8	165.7	402.9
2015	1585.4	952.1	38.7	166.0	428.6
2016	1628.3	997.5	73.6	163.1	394.1
2017	1665.7	977.2	180.9	151.5	356.1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

Ölkədə son illərdəki ərzaq istehsalına nəzər saldıqda isə ölkədə bitki istehsalında ciddi artımın mövcud olduğu nəzərə çarpır. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı ölkədə ciddi şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərin toplam kütləsi 2955.3 min ton olmuş və bu göstərici 2016-cı ildə artaraq 3065.1 min tona çatmışdır .Belə bir ciddi artımın ən əsas səbəbi isə buğda, arpa, və qarğıdalı istehsalındakı inkişaf ilə əlaqələndirilir. 2011-ci ildə ölkə daxilində istehsal edilən buğdanın toplam çəkisi 1639.8 min ton olmuşdur və bu göstərici 2016-cı ildə 1847.2 min tona qalxmışdır .Arpa istehsalında da həmin tarix intervalında ciddi artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2011-ci ildə toplam arpa istehsalı 600.1 min ton olmuşdur, hansiki 2016-cı ildə artaraq 939.0 min ton olmuşdur. Eyni artım tərzini qarğıdalı istehsalında da rast gəlinir. 2011-ci ildə qarğıdalı istehsalı 152.3 min ton olmuş və artaraq 2016-cı ildə 224.0 min ton təşkil etmişdir. Digər

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

tərəfdən bu tarix intervalında pambıq, tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalında artım müşahidə edilmişdir (Cədvəl 4).

Cədvəl 4 : Bitkiçilik Məhsullarının Növləri Üzrə İstehsalı (Min ton ilə) [10]

İllər	Dənli və Paxlal Bitkilər	Pambıq	Kartof	Tərəvəz	Bostan Məhsulları
2013	2955.3	45.2	992.8	1236.3	429.8
2014	2383.3	41.0	819.3	1187.7	440.9
2015	2999.4	35.2	839.8	275.3	484.5
2016	3065.1	89.4	902.4	1270.6	464.8
2017	2928.8	207.5	913.9	1405.6	438.1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsində ciddi şəkildə inkişaf etmişdir son illərdə. Beləki, inək və camışın sayı 2003 və 2017-ci illər arasında daima stabil şəkildə artmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə inək naxırının sayı 1075714 baş olmuşdur və bu göstərici 2017-ci ildə 1285784 baş inək naxırına qalxmışdır . İnək və camışların sayındakı bu artım birbaşa ölkədə süd istehsalına müsbət təsir edir və nəticədə, əhalini keyfiyyətli və səmərəli süd və süd məhsulları ilə təmin edir. Belə ki, 2003-cü illə müqayisədə ölkədə süd istehsalı 2017-ci ildə ciddi şəkildə artmış və 2024143 ton təşkil etmişdir .

Ölkədə iribuynuzlu mal-qaranın da sayında 2003 və 2017-ci illərdə ciddi artım müşahidə edilmişdir. Əgər 2003-cü ildə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 2241781 idisə, 2017-ci ildə bu say artaraq 2672990 olmuşdur .Mal-qara sayındakı artım ölkədə ümumi ət istehsalına ciddi şəkildə təsir etmişdir. Belə ki, ət istehsalı 2003-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə 131185 ton artmışdır .

Azərbaycanın kənd bölgələri qədim zamanlardan qoyunçuluq ilə məşğul olmuşlar. Buna əsas səbəb isə bölgənin qoyunçuluq üçün yüksək potensiala sahib olması olmuşdur, çünki münbit yaylaq və qışlaqlar kənd təsərrüfatının bu sahəsinin inkişafına böyük təkan vermişdir. 2003 və 2017-ci illər intervalında Azərbaycanda qoyun və keçilərin sayı ciddi şəkildə artmışdır. 2003-cü ildə ölkədə 7280146 baş qoyun və keçi olmuşdur, hansı ki artaraq 2017-ci ildə 8454308 baş qoyun və keçi olmuşdur (Cədvəl 5).

Cədvəl 5: Heyvandarlığın Sahələri Üzrə İstehsal

	2003	2012	2015	2017
İnək və Camışların Sayı	1075714	1289180	1302963	1285784
İribuynuzlu Mal-Qaranın Sayı	2241781	2678152	2708291	2672990

Qoyun və Keçilərin Sayı	7280146	8569421	8677087	8454308
Yumurtanın Sayı	681860	1226711	1552916	1714024
Yun İstehsal (ton ilə)	12086	16210	17020	16040
Ət İstehsalı (ton ilə)	185642	276035	298613	316827
Süd İstehsalı (ton ilə)	1167785	1695588	1924542	2024143

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2018)

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən əsas problemlərdən başlıcası vahid informasiya sisteminin mövcud olmaması ilə əlaqədardır. Beləki, ölkənin ərzaq istehsalı və tələbatı ilə bağlı məlumatların vahid bir sistemdə cəmləşməməsi Azərbaycan Respublikasında bu sahə ilə bağlı olan problemlərin aydınlaşdırılmasına əngəl törədir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sahəsindəki inkişafın ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, əhalinin keyfiyyətli və yetəri sayda kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi ərzaq təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişafı üçün münbit şərait mövcuddur, çünki kənd təsərrüfatı üçün lazımı olan torpaq və iqlim şəraiti mövcuddur. Azərbaycanda son illərdə kənd təsərrüfatının, bitkiçilik, heyvandarlıq, və meyvəçilik və tərəvəzçilik kimi sahələrindəki istehsal artımı, ölkəyə gələcəkdə həm daxili həm də xarici bazarda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamağa şərait yaradır. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətdə mühüm rolu vardır, çünki həyata keçirilən effektiv dövlət proqramları nəticəsində daxili bazarda yüksək keyfiyyətə sahib olan yetəri həcmdə məhsul çıxarılmışdır. Belə dövlət proqramlarından biridə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin yaradılması ilə əlaqədardır. Beləki, agentlik ölkə daxilindəki mövcud məhsulların standartlara uyğunluğunu müəyyən edir və əhalinin keyfiyyətli məhsullara əlyətərliliyini təmin edir. Bundan əlavə, aqrar parkların yaradılması və inkişafı da dövlət tərəfindən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdəndir. Beləki, aqrar parkların mövcudluğu və fəaliyyəti əhalinin ilin bütün fəsillərində kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını təmin edir. Bundan əlavə, aqrar parklar kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərin daha intensiv istehsalla məşğul olmasını təmin edir. Buna görə də, ölkədə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi ilə təmin edilməsində ölkənin mövcud resurslarının və dövlət proqramlarının mühüm rolu vardır. Bu səbəbdən, artmaqda olan ölkə əhalisini ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı görülən tədbirlər nəticəsində daha keyfiyyətli və daha çox miqdarda qida ilə təmin edilməsi mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki müsbət artıma baxmayaraq, hələdə müəyyən inkişaf istiqamətləri mövcuddur. Bunlar isə aşağıdakılardır:

- Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı vahid informasiya portalının yaradılması və bu sahə ilə bağlı bütün məlumatların bir sistemdə inteqrasiyası ən vacib inkişaf istiqamətlərindəndir. Beləki, vahid informasiya sisteminin olmaması ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı mövcud vəziyyətin və problemlərin aydınlaşdırılmasına əngəl törədir. Bu səbəbdən, belə bir portalın yaradılması ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı məlumatların daha qısa müddətdə əldə edilməsinə və təhlil edilməsinə şərait yaradacaqdır.
- Kiçik həcmli torpaq sahələrinin birləşdirilərək irihəcmli təsərrüfat sahələrinin yaradılması digər bir inkişaf istiqamətidir. Beləki, kiçik həcmli təsərrüfat sahələrinə investisiya cəlb etmək və müasir texnologiyaları tətbiq etmək olduqca məhduddur, hansıki ölkənin ümumi istehsal həcmi qısıtlayır. Lakin, kiçik həcmli torpaq sahələrinin irihəcmli təsərrüfat sahələrinə inteqrasiyası ölkənin aqrar sahədəki istehsalına ciddi şəkildə təsir edəcəkdir. Bu səbəblə, kiçik həcmli torpaq sahələrinə sahib olan fermerlərin irihəcmli təsərrüfat sahələrinə inteqrasiyasını sürətləndirmək lazımdır.
- Kənd təsərrüfatını sənayə ilə daha çox əlaqələndirilməsi isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi ilə təmin edilməsi üçün digər bir inkişaf istiqamətidir. Beləki, kənd təsərrüfatında istehsal edilən müəyyən məhsulların sənayedə xammal kimi istifadə edilməsi, bu iki iqtisadi sahənin inkişafı üçün səciyyəvi bir şərait yaradır. Digər tərəfdən, müxtəlif sənaye məhsullarının kənd təsərrüfatında istehsal prosesində işlənməsidə, bu iki iqtisadi sahələrin qarşılıqlı inkişafına şərait yaradır. Bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahəsi daha da əlaqələndirilməlidir, çünki bu iqtisadi sahələrin kooperasiyası ölkədə ərzaq istahsalına və təminatına müsbət təsir göstərir.
- Aqroparkların sayının artırılması və onların bərpa olunan enerji ilə təmin edilməsi də ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin inkişaf istiqamətlərindəndir. Hazırda, ölkədə fəaliyyət göstərən aqroparklarının istehsal və tutum potensialı digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən aqroparkların istehsal və tutum potensialından aşağıdır. Mövcud aqroparklarının həcmi və ərazisinin artırılması ölkə əhalisinin ərzaq təminatına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bundan əlavə, istixanaların bərpa edilən enerji ilə təchiz edilməsidə aqroparkların təbiətə mənfi təsir göstərməsinin qarşısını alacaqdır, beləki hazırda fəaliyyət göstərən istixanalar fosil yanacaq hesabına fəaliyyət göstərir hansıki təbiətə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən, aqroparkların bərpa olunan enerji ilə təmin edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının ekologiyaya mənfi təsirinin qarşısını alacaqdır.

Ədəbiyyatlar

- “Azərbaycan Respublikasında Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının İstehsalına və Emalına Dair Strateji Yol Xəritəsi” (2016) , Bakı –6 dekabr;
- Langsrud S., Granum E. (2013) –“ Food Handling Practice and Knowledge of Food Safety among Norwegian Consumers. *Norwegian School of Veterinary Science*”, 88s.;

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Buzby J.C., Unnevehr B.J.(2003)- “International Trade and Food Safety: Economic Theory and Case Study”., 145s.;
- Roosen, J.(2003) – “Marketing of Safe Food Through Labelling. *Journal of Food Distribution Research*”, 34(3), 6s;
- Wandolo, M.A. (2016) – “Food Safety and Hygiene Practices: A Comparative Study of Selected Technical and Vocational Education and Training and University Hospitality Schools in Kenya”. Kenya -, 223s.;
- FSA.(2014) – “The Food Hygiene Rating Scheme: Guidance for local authorities on implementation and operation: The Brand Standard”., 88s.;
- Canadian Food Inspection Agency (CFIA)(2006). – “Risk Analysis Framework to Address Animal Health, Plant Health and Food Safety Risks within the Canadian Food Inspection”, 120s.;
- Fein S. B., Lando A.D., Levy A.S., Teisl M.F., Noblet C.(2011) – “Trends in U.S. Consumers' Safe Handling and Consumption of Food and Their Risk Perception. *Journal of Food Protection*”, 20s.;
- Adams M. - African Cities. “Bulletin on Food Safety for Health Workers (2003)-*World Health Organization*”, 28s.;
- CDC. - Foodborne illnesses (2005).- “*International Food Safety Consultancy*”., 117s. ;
- Acheson D.(2011) – “Slides on food safety and legislation. *Food Journal*”, 102(6), 21s;

2014-cü İl Maliyyə Böhranının Azərbaycana Təsirinin Azaldılmasında Dünya Bankının Rolu

*İskəndər HACIZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
hacizadeisgender@gmail.com*

Xülasə

Dünya Bankı, 189 üzv ölkəsi, 170-dən çox ölkədəki personalı və 130-dan çox ölkədə şöbəsi olan unikal bir qlobal tərəfdaşlıq olaraq, müasir dünya iqtisadiyyatının prinsiplərini özündə ehtiva edən, xarici yardıma ehtiyacı olan ölkələri kreditlə təmin edən, yoxsulluğun azaldılmasına və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rifahı artırmağa yönəlmiş davamlı həllər üzərində işləyən bir maliyyə təşkilatıdır. Həmçinin bank, bu ölkələrin yerli bazarlarını xarici investora daha da cəlb edici hala gətirməklə beynəlxalq inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə təkan verir. Dünyada təxminən 200 ölkə olduğunu nəzərə alsaq Dünya Bankı Birləşmiş Millətlər Təşkilatından sonra ən böyük qurum hesab edilə bilər. Bankın bu günə qədər həyata keçirdiyi layihə və proqramlar bir çox ölkənin həm iqtisadi həm siyasi sferalarında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hətta təşkilatın müxtəlif dövrlərdə aldığı hər hansı bir qərar belə müxtəlif maliyyə böhranlarının gedişatına təsir göstərə bilmişdir.

Azərbaycanın hal-hazırda qarşı-qarşıya olduğu təməl problem, 2015-2016 iqtisadi şokununun maliyyə sektorunda yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq və milli iqtisadiyyatın gələcəkdə yarana biləcək xarici şoklara qarşı dayanıqlılığını artırmaqdır. Dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi və ardınca gələn devalvasiyalar idxal məhsullarının qiymətini kəskin şəkildə artırmış və manatın etibarlılığının azalması ilə birlikdə investisiya mühiti zərər almışdır. Bu problemlərin həlli və iqtisadi reabilitasiyanın reallaşması üçün isə Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının davamlılığı vacib bir nüans idi. Məhz bu konseptdə Dünya Bankının Azərbaycanda yaranmış son maliyyə krizisi zamanı izlədiyi siyasət, dəstəklədiyi layihələr və inkişaf prioritetləri məqalənin əsas mövzudur.

Açar sözlər: Devalvasiya, Maliyyə sektoru, İqtisadi inkişaf

Giriş

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən Dünya Bankının (DB) üzvüdür. DB ilə Azərbaycanın uzunmüddətli və davamlı əməkdaşlığının təməli ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında liberal bazar iqtisadiyyatı siyasətinin seçilməsi ilə qoymuşdur. Bu əməkdaşlıq müddəti ərzində bank ölkəmizdə 50-dən çox layihəni 3,5 milyard ABŞ dolları həcmində maliyyə dəstəyi ilə təmin etmişdir. Bu layihələr səhiyyə və təhsil sektorlarından tutmuş dövlət sektorunun idarəçiliyi, k/t və infrastruktur kimi müxtəlif sahələri əhatələmişdir. Həmçinin Dünya Bankı Azərbaycan hökuməti ilə struktur islahatlarının reallaşdırılmasında tərəfdaşlıq edir. Hal-hazırda isə ölkəmizdə Dünya Bankı tərəfindən ümumi dəyəri 1,14 milyard ABŞ dolları olan 10 aktiv layihə həyata keçirilir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

(<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/18/world-bank-in-azerbaijan-25-years-of-partnership>).

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 1992-ci ildən bugünə kimi ümum daxili məhsul (ÜDM) göstəricilərinə nəzər salsaq, ölkədə ÜDM-in ən aşağı həddi 1995-ci ildə müşahidə olunmuşdur (3,052 milyard ABŞ dolları). 2010-cu ildən başlayaraq artım tempi sürətlənmiş və nəticədə 2014-cü maliyyə ilində ən yüksək həddinə çataraq ÜDM 75.244 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Daha sonra 2015 və 2016-cı illərdə ÜDM həddində kəskin azalma olmuş, yalnız 2018-ci ilin göstəricilərinə əsasən yenidən artım göstərərək 40,077 milyard ABŞ dolları olmuşdur (<https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart>).

Dünya Bankı, 1944-cü ildə, bir çox ölkənin İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı iqtisadi reabilitasiyaları üçün tələb olunan valyutanın kommersiya bankları tərəfindən qarşılanma bilməyəcəyi düşüncəsi ilə yaradılmışdır. Hal-hazırda isə dünyanın ən böyük inkişaf bankı olaraq, orta və aşağı gəlirli ölkələrə kreditlər, zəmanətlər, risklərin idarə olunması məhsulları və konsultasiya xidmətləri təqdim edərək regional və qlobal problemlərin həllinə çalışır. Bank 189 üzv ölkəyə məxsus bir qlobal inkişaf kooperatividir. Dünyada təxminən 200 ölkə olduğunu nəzərə alsaq, DB, bəlkə də, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı istisna olmaqla, üzvlərinin sayına görə dünyadakı ən böyük beynəlxalq təşkilat hesab oluna bilər (<http://www.worldbank.org>). Dünyanın iqtisadi sisteminə nəzər saldıqda, xüsusilə kapitalın demək olar ki, hər bir sferada daxildən xaricə doğru axın sürətinin artması ölkələrin milli iqtisadiyyatları arasındakı əlaqələri gücləndirmiş, bir-biri ilə daha çox əməkdaşlıq yaratmağa təşviq etmişdir. Bu vəziyyət, zəif iqtisadiyyata malik ölkələrin sənayeləşmə ilə güc əldə edə bilmə səylərinin fonunda, mövcud beynəlxalq sistemə (BVF və DB) tənziqləmə siyasətlərini reallaşdırmaq və daha da inkişaf etdirmək imkanı yaratmışdır.

Bank yarandığı andan bəri, ənənəvi surətdə İEOÖ-in tərəqqisinə təkan olacaq olan layihələr üçün maliyyə təminatı etdiyi kredit sazişləri bu kateqoriya nəzdində dəyərləndirilir. Layihələrin kreditləşdirilməsindəki bu intensivlik, bankı, öz resurslarını borc alan ölkələrin yerli iqtisadiyyatlarının tərəqqisinə töhvə verəcək, davamlı və perspektiv layihələr üzrə istifadə etməyə çalışdığı qədər, qeyd olunan ölkənin kredit qaytara bilmə potensialını da qiymətləndirməyə stimullaşdırmışdır. DB eyni vaxtda həm inkişaf təşkilatı həm də maliyyə qurumu olduğuna görə kredit verəcəyi hər layihə, bankın hər iki şərti aspektində tətminedici olmalıdır.

Metod

Azərbaycanın iqtisadiyyatı və milli valyutası neftin qiymətlərindən çox asılı olduğuna görə dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin iyul ayından başlamış və 2015-ci ildə 47 %-ə qədər azalması ölkə valyutasının məzənnəsinə təsir etməyə bilməzdi. Ancaq Mərkəzi Bank xarici valyuta ehtiyatlarından istifadə edərək məzənnənin sabit qalmasını təmin edə bildirdi. Lakin neftin qiymətinin nə zaman stabilləşəcəyi qeyri müəyyən olduğundan Mərkəzi Bank birazda xarici valyuta itkisinə yol vermək istəmədi və devalivasiya oldu (<https://www.amerikaninsesi.org/a/manart-devalvasiya/3112363.html>). Daha sonra itirilmiş valyuta rezervlərinin yenidən bərpası üçün bir daha devalivasiya olmuş və nəticədə manatın indiki məzənnəsi (1 ABŞ dolları = 1,7 AZN) formalaşmışdır. Aydın məsələdir ki, devalivasiyanın ən məhsuldar iqtisadiyyatlarda belə qısa müddətli dövrdə iqtisadi çətinliklər yaradacağı gözləniləndir. Azərbaycanda bir çox sahənin idxal məhsullarından asılılığı, yerli bazarın zəif inkişafı, məhsul qablaşdırmalarının yetərsizliyi və devalivasiya nəticəsində ölkədən kapital qaçışı kimi nüanslar ölkə iqtisadiyyatında qısamüddətli də olsa böhran vəziyyəti yaratmışdır.

Dünya Bankının timsalında maliyyə böhranına təsirlərin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi istiqamətində tədqiqatın metodologiyası sistemli yanaşma prinsipi əsasında qurulmuşdur. Bundan başqa tədqiqat iki istiqamətdə: ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə doğru aparılmışdır. Tədqiqat zamanı maliyyə münasibətləri sahəsində iqtisadi analizin müxtəlif metodlarından, iqtisadi-statistik metodlardan, müşahidə metodundan, müqayisəli və məntiqi təhlil metodundan, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda 2019-cu il fevral ayı statistikasına əsasən maliyyələşdirilən 52 layihə kreditinin 39-u Xüsusi İnvestisiya Kreditləridir. Bunlardan 4-ü Azərbaycanın DB-dan almış olduğu ilk kreditlər müxtəlif səbəblərdən ən əsas o dövrdəki siyasi və iqtisadi qeyri sabitlik, iqtisadi səriştəsizlik səbəbləri ilə düşmüş statusda 1-i aktiv, qalanları isə sona çatmış layihələrdir (The World Bank in Azerbaijan Country Snapshot).

Cədvəl 1: Azərbaycanda Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən 5 ən iri həcmli Xüsusi İnvestisiya Kreditləri (SIL)

Layihə adı	Tarix		Layihə dəyəri(mln \$)			Sektor
	Başlama	Bitmə	Ümumi	BYİB	BİA	

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Dəmiryol ticarəti və nəqliyyatının asanlaşdırılması	27.06.2013	(aktiv)	220	220	0	Dəmiryol
Magistral 2	17.01.2006	30.01.2015	265	200	0	Kənd və şəhərlər arası yollar
Milli su təchizatı və sanitariyası	14.06.2007	31.12.2016	310	230	0	Su təchizatı, Sanitariya
Magistral 2- əlavə maliyyələşdirmə	28.04.2008	(deaktiv)	505,2	300	0	Kənd və şəhərlər arası yollar
Magistral 2- II əlavə maliyyələşdirmə	24.06.2009	(deaktiv)	218,75	175	0	Kənd və şəhərlər arası yollar

Mənbə : The World Bank in Azerbaijan Country Snapshot

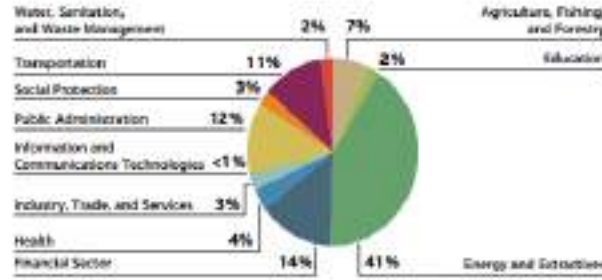
Cədvəl 1-ə baxdığımız zaman Azərbaycanda Dünya Bankının ən iri Xüsusi İnvestisiya Kreditlərinin əsasən infrastruktur sahələrinin inkişafı üçün ayrıldığını deyə bilərik. Bundan başqa kənd təsərrüfatı, energetika, ətraf mühitin müdafiəsi, hüquq və s. kimi sahələr üçün anoloji kreditlər verilmişdir.

Çalxantılı keçən bir iqtisadi dövrün ardından Avropa və Mərkəzi Asiya regionundakı iqtisadi artımın, 2017-cı ildə qeydə alınmış 1,5 % səviyyəsindən, 2018-ci maliyyə ili sonunda 2,5 %-ə qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Bu tendensiyanın 2019-cu maliyyə ilində isə 2,7 %-ə qədər davam etməsi gözlənilir. Neft qiymətlərinin stabilləşərək 1 barel=50 ABŞ dolları olması, regionun şərq hissəsi ölkələrini iqtisadi cəhətdən nikbin bir vəziyyətə gətirmişdir. Lakin qeydə alınan son göstəricilərə əsasən bölgə əhalisinin 6,8 %-i yoxsulluq həddindən aşağıda yaşayır.

2018-ci maliyyə ilində Dünya Bankı Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda 41 layihəni 5,3 milyard ABŞ dolları həcmində kreditlə maliyyələşdirmişdir. Bu məbləğin 4,6 milyard ABŞ dolları BYİB, 0,7 milyard dolları isə BİA tərəfindən qarşılanmışdır. Bölgə, bankın maliyyə resurslarının ən az öhdəliyə malik olduğu region olmaqla birlikdə (13%), həm də digər bölgələrə nisbətdə daha çox inkişaf etdiyinə görə BİA kreditlərinin sayı aşağı səviyyədə formalaşmışdır.

Qrafik 1: Dünya Bankının maliyyə resurslarının Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda sektorlar üzrə bölgüsü

Mənbə : www.worldbank.org

Bankın 2017-ci maliyyə ilində bu region üzrə malik olduğu öhdəliklərin demək olarki yarısı energetika sahəsinə məxsusdur (41 %). Bu cür disbalansın əsas səbəbi isə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən ən iri neft və təbii qaz layihələrinin bu regionda yerləşməsidir. Dünya Bankı ilə Azərbaycan arasındakı əməkdaşlıq əlaqələri yenidən işlənərək Ölkə Tərəfdaşlıq Çərçivəsi (ÖTÇ) proqramı üzərində qurulmuşdur. 2015-2020-ci illəri əhatə edəcək Ölkə Tərəfdaşlıq Çərçivəsi (ÖTÇ) Müdirələr Şurası tərəfindən 21 İyul 2015-ci ildə qəbul olunmuşdur (<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/18/world-bank-in-azerbaijan-25-years-of-partnership>). Proqramın əsas hədəfi ölkənin dayanıqlı, inkluziv və özəl sektorun liderlik etdiyi iqtisadi inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Bank proqram nəzdində iki əsas hədəfə fokuslanmışdır:

1. Dövlət sektorunun idarə edilməsi
2. İqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi

Proqram, Azərbaycanın Sistemətik Ölkə Diaqnostikası tərəfindən dəstəklənməkdə olub, DB-nin ölkənin iqtisadi şəraiti, çətinlikləri və qısa və uzun müddətli problemləri haqqında əhatəli təhlil aparır. Bank bu proqram çərçivəsində Azərbaycanda yaranan maliyyə problemlərinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir sıra addımlar atılmışdır. Hələ devalivasiyalardan öncə Dünya Bankı ölkənin maliyyə təşkilatları islahatlarını dəstəkləmək və maliyyə sektor infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün müəyyən yardımlar göstərirdi. Bank tərəfindən reallaşdırılan “Maliyyə Xidmətləri İnkişaf Layihəsi” (2005-10) nəzdində maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, xüsusilə banklara əlyətərliyin məhdud olduğu regionların faydalanmasına töhfə verilməsi məqsədilə “Azərpoçt”un əməliyyat və maliyyə dayanıqlığı məsələsi hərətərflü surətdə öz həllini tapmışdı. Kapital bazarlarının müasirləşdirilməsi fəaliyyətləri aşağıdakılarla nəticələnmişdir:

- 2015-ci ildə Kapital Bazarları haqqında Qanunun qəbulu;

- Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi üzrə yeni bazanın qəbulu və tətbiqi;
- Qiymətli kağızların ticarəti, nizamlanması, təsdiqi və nəzarəti üçün kapital bazarları üzrə yeni vahid informasiya sistemin qurulması;
- Yeni listing prosedurlarının hazırlanması və qiymətli kağız emitentləri üçün listing məsləhət xidməti proqramının başladılması, kapital bazarları ilə bağlı məlumatlılığın artırılması üçün ölkə səviyyəsində tədris proqramının həyata keçirilməsi.

Yaranan qısa müddətli iqtisadi şoklardan sonra isə, bank, ölkənin bu şoklara cavab verə bilməsi üçün bank “Kapital Bazarlarının Müasirləşdirilməsi” və “Maliyyə Sektorunun Modernizasiyası” layihələri həyata keçirmişdir. Dünya Bankının bu dəstəyi nəticəsində, müasir kapital bazarları və biznes və ev təsərrüfatlarını maliyyələşdirmək üçün yeni maliyyə alətlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Həmçinin maliyyə xidmətləri göstərən dövlət müəssisələrinin, o cümlədən “Azərpoçt”un potensialının gücləndirilməsi məqsədilə investisiya mühiti, təşviqi və siyasəti, kapital bazarlarının islahatı, maliyyə inkluzivliyi, istehlakçıların müdafiəsi, maliyyə savadlılığı, xidmətlərin monitorinq və analizi sahəsində təlim və seminarlar təşkil olunmuşdur. 2018-ci ildə, Dünya Bankı, İsveçrə İqtisadi İşlər Katibliyi (SECO) tərəfindən maliyyələşdirilən “Maliyyə Sektorunun Modernizasiyası Layihəsi 2” çərçivəsində yeni bir texniki yardım layihəsi başlatmışdır. Layihə prioritet olaraq Azərbaycanda maliyyə bazarları üçün qanuni, təşkilati və tənzimləyici çərçivələrin yaxşılaşdırılması, bankın analiz çərçivəsinin gücləndirilməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması və problemlərin həllinin asanlaşdırılmasına çalışmaqdadır. Dünya Bankının ümumilikdə hökumətin həyata keçirdiyi maliyyə və özəl sektorlarla bağlı reformlarının dəstəklənməsi nəticəsində, kapital bazarları haqqında qəbul edilmiş qanun, bazar administratorları üçün yeni tələblər və investorlar üçün iqtisadi zəmanət təmin etmişdir. Investisiya mühitinin əlverişli hala gəlməsi ölkəni xarici investorlar üçün yenidən cəlbedici hala gətirmişdir. Bu sayədə ölkəyə yenidən investisiya axını sürətlənməyə başlamış və dövriyyədə xarici valyutanın həcmi artaraq manatın məzənnəsini möhkəmləndirmişdir. Bütün bu proseslər fonunda, 2016-cı ildə illik inflyasiya 15,6% idisə, bu rəqəm 2018-ci ildə 7,9% -ə enmişdir. Dünyada neft sektorunda yaranan daralma ölkənin qeyri-neft sektoruna müsbət təsir göstərmişdir. Beləki, 2018-ci maliyyə ilinin göstəricilərinə əsasən qeyri-neft sektorunda 2,7 %-lik bir artım müşahidə olunmuş və bu da ölkə iqtisadiyyatının reabilitasiyasına dəstək olmuşdur (<http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview#3>). Bu səbəbdən, Dünya Bankı rəqabətə dayanıqlı qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün hazırda sənaye parkları və digər xüsusi iqtisadi zonalar üzrə tənzimləməni və digər mexanizmləri təkmilləşdirməyə yardım edir.

BMK kiçik və orta müəssisələrə maliyyə vasitəçiliyini artırmaq və gücləndirmək məqsədilə qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləməyə davam edəcək. BMK hal-hazırda lizinq sənayesində həyata keçirilən TY-da diqqətini cəmləşdirəcək ki, sənayenin genişləndirilməsinə, o cümlədən lizinqlə bağlı şəffaf və cəlbedici hüquqi və vergi mühitinin yaradılmasına və ictimaiyyətin məlumatlandırılmasının artırılmasına, habelə icarənin əmələ gəlməsi, sığorta, kredit təhlili, monitorinqi və risklərin idarə edilməsi sahəsində praktiki təlimlərə yardım göstərsin. BMK bu yaxınlarda Mərkəzi Asiya üçün (Azərbaycan daxil olmaqla) lizinq avadanlığına 30 mln. ABŞ dolları ayırmışdır ki, bu məbləğ çərçivəsində yerli maliyyə təşkilatlarına uzun-müddətli kredit xəttlərinin verilməsi planlaşdırılır və İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi ilə əməkdaşlıqda üç illik 2 mln. dollar məbləğində İsveçrə tərəfindən maliyyələşdirilən proqramın tətbiqinə başlamışdır ki, həmin proqramın məqsədi maliyyələşdirməyə çıxışın yaxşılaşdırılması və lizinqin inkişafı nəticəsində iş yerlərinin yaradılmasından ibarətdir. Bu proqram çərçivəsində BMK Azərbaycanda beynəlxalq inkişaf müəssisəsi tərəfindən bağlanmış ilk lizinq əqdlərinə 8 mln. ABŞ dolları məbləğində kreditlər ayırmışdır.

Azərbaycanın uğurları nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Dünya Bankının “Doing Business” hesabatı. Bu hesabat 2004-cü ildən başlayaraq hər il Dünya Bankı tərəfindən dərc olunur. Hesabatın məqsədi dünya ölkələrində biznesin inkişafına təkan verən və ya onu məhdudlaşdıran normativ hüquqi aktları obyektiv qiymətləndirməkdən ibarətdir. Doing Business sahibkarlıq mühitinin tənzimlənməsi və mülkiyyət hüquqlarının qorunması sahəsində kəmiyyət indikatorları təqdim edir və bu indikatorların dünya ölkələrinə və zamana görə müqayisə edilməsinə imkan yaradır. Hesabatlarda müxtəlif ölkələrin il ərzində həyata keçirdiyi islahatlar təsvir olunaraq, bu islahatlar nəticəsində ölkənin əldə etdiyi nəticələr təqdim edilir. Beləliklə də, Doing Business bütün ölkələri hər bir parametrdə aparıcı ölkələrin təcrübəsi ilə tanış etməklə, onlarda islahatların həyata keçirilməsinə zəmin yaratmış olur. Təsədüfi deyil ki, Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan “Doing Business 2017” hesabatında Azərbaycan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində ən islahatçı ölkə elan edilmiş, “Doing Business 2018” hesabatında da ölkəmiz öz mövqelərini qoruyub saxlamışdır.

Nəticə və Təkliflər

Məlum məsələdir ki, hər nə qədər qeyri-neft sektorunun inkişafında irəliləmələr qeyd olunsada, ölkə iqtisadiyyatı və bilavasitə yerli valyuta kursu neftin qiymətindən bir başa aslıdır. Buna görə, Dünya Bankı da öz yatırımlarını enerji sektorunda əsasən bu sahədə fokuslandırmışdır.

Dünya Bankının neft sektoruna dəstəyi xarici özəl investisiyaları və maliyyə yardımlarını neft hasilatı və istehsalına istiqamətləndirmişdir. Həmçinin, bank xüsusi təlimlər və informasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi ilə bu sahədəki institutların perspektivlərini artırmışdır. Belə ki, Dünya Bankı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) yaradılmasına yaxından iştirak etmişdir. 33,8 milyard ABŞ dollarından artıq miqdarda neft gəlirlərinin toplandığı və bu vəsaiti gələcək nəsillərin istifadəsi üçün sağlam sərmayələrə çevirən təşkilat neft sektorunun təməllərindən birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən, neft hasilatının genişləndirilməsi və əlaqəli olaraq ölkənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bu yaxınlarda DB ölkəmizin “Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP)” layihəsində payını maliyyələşdirmək üçün 400 milyon ABŞ dolları kredit ayırmışdır. “Cənub Qaz Dəhlizi” Proqramı nəzdində həyata keçirilən TANAP layihəsi Azərbaycanın Şah Dəniz - 2 qaz yatağından əldə olunan təbii qazın Türkiyəyə və daha sonra Avropaya nəql olunması hədəfini özündə ehtiva edir [3]. Bu layihənin sayəsində Azərbaycanın qaz ixrac bazarları şaxələnməyə və genişlənməyə biləcəkdir. Həmçinin, 2018-ci ildə neftin qiymətində müşahidə olunan artım ölkənin valyuta sisteminin yaxşılaşmasında böyük rol oynamışdır. Neftin qiymətindəki bahalaşma ilə birlikdə Azərbaycanın neft və neft məhsullarının ixracından olan gəliri 50 % artmışdır. Neftin qiymətindəki bu artımın da səbəbkarlarından biri olaraq Dünya Bankı göstərilə bilər. Belə ki, Dünya Bankı 2018-ci il Fransada keçirilən “One Planet Summit” proqramında artıq 2019-cu ildən etibarən neft və təbii qaz investisiya layihələrini dəstəkləməyəcəyini açıqlamışdır (<http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview#3>). Doğrudur, onsuzda dünyada hər il edilən neft və təbii qaz investisiya qoyuluşlarında Dünya Bankının payı 0,4 % təşkil edirdi. Lakin Dünya Bankı hər-hansı bir təşkilat deyildir. Bu qərar önəmli bir siyasi qərardır və neftin qiymətinə də təsirsiz ötüşə bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, DB-nin hal-hazırda dəstəklədiyi 3 əsas neft-qaz layihəsi vardır. Bu layihələrdən birincisi təxmini layihə dəyəri 1,5 milyard ABŞ dolları olan İraqdakı neft və təbii qaz yataqlarında istehsalın genişləndirilməsidir. İkinci layihə 800 milyon ABŞ dolları dəyərində TAP layihəsidir. Bir digər layihə isə Ukraynadadır. Ukrayna enerji ehtiyacının böyük bir hissəsini bir ölkədən alır və mənbələrini diversifikasiya etməyə çalışır. Lakin yeni qərarla, bu da məhdudlaşdırılacaqdır. Eləcə də, bu addımla Dünya Bankı İraqdakı layihənin ölkəyə iqtisadi töhfəsinə maneə törətmiş oldu. TAP layihəsi üçün də mənfəət siqnallarının olduğu qeyd olunmalıdır. Ancaq, əlavə maliyyələşdirilməsi 4,5 milyard ABŞ dolları olacaq TAP layihəsi üçün görüşmələr hələ də davam edir. Göründüyü kimi, bu qərar həm iqtisadi, həm də siyasi nöqtəyi nəzərdən çox önəmli qərar olmaqla birlikdə neftin qiymətində bahalaşmanı yaradan səbəblərdən biridir və bank bu addımla dolaylı yolla belə olsa Azərbaycanda iqtisadi mühitin yaxşılaşdırılmasına xidmət etmişdir.

Müəyyən bir tarixi amillər əsasında və yenə də müəyyən ehtiyacların təzahürü kimi yaradılan Dünya Bankı, indiki dövrdə demək olar ki, bütün siyasi, iqtisadi və dövlət idarəçiliyi ilə bağlı müzakirələrin mərkəzində rol almaqdadır. Təşkilat bəzi dairələr tərəfindən Beynəlxalq Xeyriyyə Təşkilatı kimi görülməkdə, hətta az inkişaf etmiş ölkələrin inkişafı üçün lazım olan maliyyə vəsaitinin tək mənbəyi qismində də çıxış etməkdədir. Bununla belə bir başqa aspekt, təşkilatı öz fəaliyyətləri ilə bütün dünyanın neoliberal ideologiyasının tələbləri əsasında yenidən formalaşmasına öz töhfəsini verən qurumlardan biri olaraq təqdim etməkdədir. Lakin, şübhəsiz olan tək şey, Dünya Bankının “zəif inkişaf etmiş ölkələr dünyası” üçün çox önəmli olduğudur.

Getdikcə öz əvvəl ki, iqtisadi gücünü bərpa etməkdə olan Azərbaycan iqtisadiyyatının 2019-cu ildə 1,8% artım göstərəcəyi təxmin edilir. Xüsusilə, orta müddətli dövrdə təbii qaz istehsalının genişlənməsinin iqtisadi böyüməni sürətləndirməsi gözlənilir. Çünki Şah Dəniz-2 yatağından Avropaya təbii qaz nəql edəcək əsas boru kəməri 2019-cu ilin sonuna yaxın fəaliyyətə başlayacaqdır. OPEK müqaviləsi 2019-cu ilin sonuna qədər uzadıldığından, ölkədə xam neft istehsalında azalma gözlənilmir. Bundan əlavə, 2019-cu il üzrə neftin orta qiyməti 2018-ci ilə nəzərən bir qədər də yüksək olacaq. Həmçinin, 2019-cu ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payının bir az da artması gözlənilir. Lakin buna baxmayaraq, qeyri-neft sektorunda artım bank sektorunun uzunmüddətli reabilitasiya prosesi və zəif biznes mühiti ilə əlaqədar olaraq aşağı tempdə olacaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycanda devalvasiya: səbəb və nəticələr <http://www.xalqgazeti.com/az/news/economy/66718>
- 2018-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3736>
- Dünya Bankı Azərbaycanda-25 illik əməkdaşlıq
<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/18/world-bank-in-azerbaijan-25-years-of-partnership>
- Manatın devalvasiyası arxasında duran səbəblər [Təhlil] <https://www.amerikaninsesi.org/a/manart-devalvasiya/3112363.html>
- The World Bank in Azerbaijan Country Snapshot
<http://pubdocs.worldbank.org/en/206521507810617356/Azerbaijan-Snapshot-Fall2018.pdf>
- Dünya Bankasının Kararı Bazı Enerji Projelerini Olumsuz Etkileyebilir
<http://www.milliyet.com.tr/dunya-bankasinin-karari-bazi-enerji--yerelhaber-2478407/>
- <http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview#3>
- <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart>
- http://projects.worldbank.org/search?lang=en&searchTerm=&countrycode_exact=AZ
- <http://www.worldbank.org>

Yerli Özünüidarəetmə Orqanlarında Maliyyə Qaynaqlarının Artırılmasında İnnovativ Yeniliklərin Rolu

İsmayıl ABBASOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ismabbasov@hotmail.com

Xülasə

70-ci illərin ortasından başlayaraq informasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələsinin sürətlənməsi, 80-ci illərin başından isə mikro və şəxsi kompyuterlərin geniş istifadəsi ilə artıq texnologiya həyatımızın bir parçası olmağa başladı. 1994-cü ildən internetdən elektron kommersiya məqsədi ilə istifadə edilməsi ilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) qloballaşması, sürətli inkişaf etməsi dövlət idarəçiliyində e-hökumət, e-vətəndaş, e-bələdiyyə kimi anlayışlar ortaya çıxmağa başladı.

Əgər 20-30 il bundan əvvəl hər hansı bir sənədi əldə etmək, hər hansı xidmətdən yararlanmaq üçün bir neçə yerə müraciət etmək, xeyli sayda sənədləşmə işi ilə məşğul olmaq, günlərlə bəzən də aylarla növbə gözləmək lazım gəlirdisə, dövlət idarəçiliyində elektron hökumətin, elektron bələdiyyənin yaradılması bu problemə demək olar ki, bir anda son verildi. Belə ki, sürətlə dəyişən və inkişaf edən İKT vasitələrinin təsiri ilə daha müasir və daha rəasional bir dövlət idarəçiliyinə keçirilməyə başlandı. Elektron hökumətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daha yaxşı hökumət, demokratik, operativ idarəçiliyə nail olmaq üçün informasiya texnologiyaları, xüsusilə internetdən istifadə edilməsidir.

Ölkəmizdə bələdiyyələrin ötən müddət ərzindəki fəaliyyətləri göstərir ki, ölkədə səmərəli yerli özünüidarəetməni həyata keçirmək üçün bələdiyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinə çox ehtiyac vardır. Müasir dövrdə ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilən İKT cəmiyyətin inkişafına ciddi təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bu texnologiyalar ölkə və biznes idarəçiliyində bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etməkdədir.

İKT eyni zamanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının da ən vacib resurslarından hesab olunur və bunu tətbiq etməklə yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin təşkilində, bələdiyyələrin məlumat bazasının işlənilib hazırlanmasında və son nəticədə bələdiyyə idarəçiliyində səmərəliliyin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: Elektron bələdiyyə, Bələdiyyə maliyyəsinin təkmilləşməsi, Bələdiyyə saytları, Bələdiyyə idarəçiliyində innovativ yeniliklər

Giriş

Texnologiyanın daim artan inkişafı nəticəsində şəffaflığın, operativliyin, vaxta qənaət baxımından bütün idarəetmə proseslərində elektronlaşma olduğu kimi YÖİ orqanlarında da e-bələdiyyə anlayışı meydana çıxmışdır. E-bələdiyyə anlayışını e-dövlətin əhəmiyyətli bir parçası olaraq düşünəlməlidir. E-bələdiyyə təməl olaraq texnoloji yeniliklərdən və internetdən istifadə edilməsi yolu ilə operativ, şəffaf, dəqiq və səhih informasiya bazasını yaradaraq, bu məlumatların xalqa təqdim edilməsidir. E-bələdiyyə, zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan

bələdiyyələrin internet üzərindən təqdim etdiyi xidmətlərə, məlumatlara çatmasıdır. E-bələdiyyənin əsas məqsədi, vətəndaşlara daha keyfiyyətli, sürətli məlumatlandırması və daim xidmət edilməsi və onlara daha da yaxın olmaqdır. E-bələdiyyəçilik anlayışı ilə bələdiyyələr, böyük yerli kütləyə çataraq və bələdiyyə xidmətlərinin sürətli və asanlıqla təşkil edilməsi, planlanan qərarlar, gəlir və xərclərin hesabatı, xülasə bələdiyyələrə aid demək olar ki, bütün informasiyaları veb sayt üzərindən yayımlayıb, yerli əhaliyə açıq, şəffaf, 7/24 saat onlara xidmət edilməsi üçün atılmış bir addımdır.

YÖİ orqanlarının elektronlaşması üçün ilk öncə İKT mühiti yaradılmalıdır. Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin İKT mühitinin yaradılmasını aşağıdakı prosesləri təşkil edir:

- Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin kompüterləşdirilməsi;
- Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin lokal şəbəkəyə malik olması;
- İnternet şəbəkəsinə çıxışın təmin edilməsi;
- Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin standart elektron poçt ünvanının olması;
- İnternet şəbəkəsindən istifadə zamanı informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- İKT üzrə müvafiq struktur bölmənin mövcudluğu və bu sahədə mütəxəssislərə malik olması.

Qısa şəkildə izah edə bilərik ki, e-bələdiyyəçiliyin tətbiq edilməsi, elektronlaşmağa keçid etməkləri üçün ilk öncə bələdiyyələrin tam kompüterləşməsi, veb saytlarının yaradılması, komputer proqramlarının tətbiqi həyata keçirilməli, bələdiyyələrdə sənəd dövriyyəsinin və kommunal xidmətlərin elektronlaşması, bu sahədə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi prosesləri tam başa çatdırılmalıdır. (<http://www.e-qanun.az/framework/12852>)

Cədvəl 1: Klassik YÖİ ilə e-bələdiyyənin müqayisəsi

Klassik YÖİ	E-bələdiyyə
Alınan qərarların paylaşılmaması	Alınan qərarların onlayn paylaşılması
Uzun və növbəli iş prosesi	Sürətli və operativ proses
Yalnız rəsmi iş günlərində xidmət	7/24 saat xidmət və məlumat mübadiləsi
Səlahiyyətli şəxslərə müraciət etmə əngəlləri	Birbaşa onlayn müraciət etmə
Bürokratik əngəllər	Birbaşa iştirak
Gələcək planların gizliliyi	Gələcək planların paylaşılması
Gəlir və xərclərin, hesabatların gizliliyi	Məlumatların hər kəsə açıq paylaşılması

Mənbə: Aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 1-də aydın olur ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə olunması effektiv və operativ iş proseduru, şəffafllıq, qərar

qəbulunda çeviklik bələdiyyə idarəçiliyində böyük imkan yaradır. Ümumiyyətlə beynəlxalq təcrübədə e-bələdiyyəçiliyin tətbiq edilməsinin faydalarını aşağıdakılarla sıralaya bilərik:

- Vətəndaşların tələb və şikayətlərinə qısa bir zaman ərzində cavab verilməsi;
- Vətəndaşların tələb və şikayətlərini daha rahat bir şəkildə, yəni onlayn müraciət edə bilməsi;
- İdarəetmə qərarlarının şəffaflıq, hesabatlılıq prinsipi ilə hər kəsə açıq şəkildə paylaşılması və daha demokratik bələdiyyə idarəçiliyin tətbiq edilməsi;
- Bələdiyyə-vətəndaş münasibəti arasındakı zaman və məkan əngəllərinin ortadan qalxması və məmurluğun artması;
- Yerli sakinlərin bələdiyyələrə olan etibarın yüksəlməsi;
- Vətəndaşların bələdiyyə fəaliyyətinə və müstəqil şəkildə daha aktiv qoşula bilməsi və demokratikləşmə anlayışının yerli idarəetməyə yayılması;
- Yuxarı instansiyalarla bələdiyyələr arasında effektiv bir onlayn informasiya mübadiləsinin formalaşması;
- Vətəndaşlara verilən xidmət keyfiyyətinin daha da artması;
- Vətəndaşların internet vasitəsi ilə öz işlərinin sərbəst görməsi nəticəsində bələdiyyədə çalışanların iş yükünün azalması və zamana qənaət olunması;
- Xidmətdə zaman və məkan məhdudiyətinin ortadan qalxması, internetdə təqdim edilən bələdiyyə xidmətlərinə 24/7 saat faydalana bilməsi;
- Bələdiyyə fəaliyyətinin, alınan qərarların, görülməli işlərin, planlaşdırılan layihələrin, gəlir və xərclərin hesabatları və s.. asanlıqla izlənilə bilməsi.

2015-ci ilə kimi yerli vergilər bələdiyyə vergi müfəttişləri tərəfindən yerli sakinlərə qəbz verməklə ödənişi nəğd şəkildə qəbul edirdilər. Bu kimi hallarda çoxlu sayda korrupsiya halları, idarəetmədə qeyri-şəffaflıq, vətəndaşlara dəyərindən çox vergi tətbiq edilməsi, ödənişlərin bir qismi büdcədən yayınma halları və s. neqativ hallar baş verirdi. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” AR-nın 2015-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən qanununda bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, həmin qanunun 12.3 maddəsində qeyd olunur ki, yerli vergi və ödənişlərin ödənilməsi nəğd şəkildə deyil, yalnız onlayn olaraq banklar, poçt rabitəsinin milli operatoru və nağdsız ödəmə vasitələri ilə həyata keçirilməlidir. (<http://e-qanun.az/framework/28234>)

Belə olan halda yerli vergilərin qəbulu “əldən-ələ” deyil, onlayn şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Nəticədə isə yerli vergi və rüsumların qəbul edilməsi üçün bələdiyyələrin nağdsız ödəmə resurslarını təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yarandı. Nağdsız ödəniş dedikdə, puldan istifadə etmədən pul vəsaitlərinin bir bank hesabından digər bank hesabına köçürülməsi vasitəsilə

həyata keçirilən bir onlayn hesablaşmadır. Ölkəmizdə nağdsız ödənişlərin sürətləndirilməsi və inkişafında iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, ölkəmizdə rayon, kənd və şəhər bələdiyyələrində ödənişlərin qəbulu əsasən üç şəkildə həyata keçirilir.

- Yalnız bank hesabı vasitəsi ilə ödənişlərin qəbulu;
- Həm bank hesabı, həm də onlayn ödəmə sistemləri vasitəsilə ödənişlərin qəbulu
- Ödənişlərin hələ də köhnə üsulla, yəni nəğd şəkildə qəbulu (xüsusilə kənd və rayon bələdiyyələrində)

Yerli sakinlərə ən yaxın və demokratik bir idarəetmə sistemini özündə daşıyan YÖİ orqanların ən əsas vəzifəsi vətəndaşların məsələlərini həll etmək, onlara daha yaxın olmaqdır. Seçki yolu ilə vəzifəyə gəldiklərinə görə təkrar vəzifəyə gəlmələri üçün yerli xalqın məmnuniyyətini yüksək tutmalıdırlar. Buna görə də e-bələdiyyəçiliyin yerli idarəetmədə tətbiq edilməsinin ən faydalı tərəfi məhz bələdiyyə-vətəndaş münasibətlərinin möhkəmlənməsinə birbaşa təsir göstərir. Bələdiyyə öz fəaliyyətini daha effektiv tətbiq edə bilməsi üçün maliyyə qaynaqlarının təkmilləşməsindən asılıdır. Maliyyə qaynaqlarının artmasında bələdiyyə-vətəndaş məmnunluğunun əhəmiyyəti olduqca vacib məsələlərdən biridir və yerli əhalinin vergiləri vaxtında ödəməsinə cəlb etmək üçün bələdiyyə orqanlarına güvənin artması çox önəmlidir. Çünki bələdiyyələrin fəaliyyəti bir çox vətəndaşlarda bələdiyyənin nə funksiya daşdığını, vergiləri niyə ödəmək istədiklərini, onlara etibar edilməlidirmi sualları doğurmaqdadır. Nəticədə, bu kimi sakinlər vergi ödəməkdən boyun qaçırır, bələdiyyələrə orqanlarını yalnız “torpaq satan qurum kimi” tanıyır və vergi müfəttişlərinə etibarsız insanlar kimi yanaşırlar. Bu kimi suallara cavab vermək, nüansları ortadan qaldırmaq üçün daim maarifləndirmə işləri aparmalı, əhalinin güvənin artması istiqamətində xeyli sayda işlər aparılmalıdır. Beynəlxalq təcrübədə bu kimi problemlərə qarşı ilk addım kimi şəffaf idarəçilik və hesabatlılıq iş prinsipini tətbiq etməkdədirlər. Şəffaf idarəçilik və hesabatlılıq iş prinsipi dedikdə, əsasən ilkin olaraq bələdiyyə orqanlarının aldığı qərarları, gələcək planları, gəlir və xərcləri əks etdirən hesabatları, iştirak etdiyi layihələri, bir sözlə bütün idarəçilik proseslərini vətəndaşlarla bölüşməsi kimi başa düşülür. Bu hesabatlılığı isə bələdiyyələr öz rəsmi veb saytları, sosial şəbəkələrdən və KİV vasitəsi ilə paylaşirlar.

Metod

Məqalədə müəllif tərəfindən şəxsi araşdırma nəticəsində ortaya çıxan məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Araşdırma əsasən internet axtarış sistemindən (google.az), yerli mediadan,

qəzətdən və stasionar ödəniş sistemlərindən məlumatlar əldə edilmişdir. Bu məqələnin əsas məqsədi, ölkə üzrə olan bütün bələdiyyələrin innovativ yeniliklərdən nə dərəcədə istifadə etdiyini, hansı fayda əldə etdiklərini, nə kimi problemlərlə qarşılaşdıklarını əks etdirmək və ən əsası müqayisələr aparmaqdır. Məqələdə qeyd edilən bələdiyyələrin mövcud veb-saytı və onlayn stasionar ödəniş sistemlərinin araşdırmaları, 10 iyun 2019-cü ilə kimi mövcud olan məlumatları əks etdirməkdədir.

Analiz

Bələdiyyələrin yaranmasından ötən 18 ildə texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bələdiyyələr tədricən e-bələdiyyə idarəçilik sisteminə keçid etməyə başladı. Əsasən son 5 ili nəzərə alsaq, ölkəmizdə bələdiyyələr öz imkanları və resursları hesabına innovativ yeniliklər tətbiq etməyə başlamışlar. Kifayət qədər uğurlu alınıb, alınmasına baxmayaraq ən azı e-bələdiyyəçilik yolunda bu kimi innovativ yeniliklərə açıq olmağı, öz maliyyə imkanları hesabına nələrsə etməyə cəhd etməyi müsbət dəyərləndirmək olar. Araşdırmalar, analizlər, müqayisələr nəticəsində ölkə üzrə qabaqcıl innovativ yeniliklərə açıq bələdiyyələri yəqin edə bilərik. Təbii ki, bu innovativ yeniliklər maliyyə qaynaqlarının artırılmasında, bələdiyyə-vətəndaş münasibətlərinin möhkəmlənməsində atılan addımlardır.

Ölkəmizdə bələdiyyələrin tətbiq etdiyi onlayn ödəmə sistemləri ötən müddətlə müqayisədə qisməndə olsa qənaətbəxş qəbul etmək olar. Lakin, cədvəl 2-də görüldüyü kimi vəziyyət ürək açan şəkildə deyildir. Belə ki, ölkəmizdə əsas tətbiq edilən və daha geniş istifadə olunan “milliÖn”, “eManat”, “easyPay” onlayn ödəmə sistemləri vasitəsilə yerli vergilərin ödənişini həyata keçirmək mümkündür. Lakin bu sistemlərdən ölkə üzrə 1607 bələdiyyədən yalnız 40-a yaxın bələdiyyə istifadə etməkdədir. Digər bələdiyyələrin bu onlayn ödəniş sistemində qoşulması üçün ilk öncə vergi ödəyicilərin ümumi datası yığılmalıdır. Hansı ödəyici hansı vergi növünü ödəyəcəyini, ödənişin həcmi müəyyənləşdirilməli, bir sözlə sənədlərdə olan məlumatları elektronlaşması prosesi başa çatmalıdır. Bələdiyyənin sərhədləri və bələdiyyə ərazində olan bütün vergilərin növü ən azı 70 faiz təyin edilməli, zamanla isə digər 30% data yığıldıqca sistemə daxil edilməlidir. Belə olan halda onlayn ödəniş sistemindən tam şəkildə tətbiq edilə bilər.

Cədvəl 2. milliÖn, eManat və easyPay onlayn ödəmə sistemlərində mövcud olan bələdiyyələr

milliÖn	<p>Bakı şəhəri üzrə: Nizami bələdiyyəsi, Nəsimi bələdiyyəsi, Yasamal bələdiyyəsi, <i>Səbail rayon bələdiyyəsinə məxsus olan:</i> Səbail və Badamdar bələdiyyələri; <i>Binəqədi rayon bələdiyyəsinə məxsus olan:</i> Biləcəri, Xocəsən, Rəsulzadə, Binəqədi rayon və Binəqədi qəsəbə bələdiyyələri; <i>Xəzər rayon bələdiyyəsinə məxsus olan:</i> Mərdəkan bələdiyyəsi; <i>Qaradağ rayon bələdiyyəsinə məxsus olan:</i> Lökbatan, Korgöz, Qobustan, Müşviqabad, Ələt, Sahil bələdiyyələri; <i>Sabunçu rayon bələdiyyəsinə məxsus olan:</i> Nardaran bələdiyyəsi</p> <p>Rayonlar üzrə: Gəncə şəhərinə məxsus olan: Nizami və Kəpəz bələdiyyələri; Yevlax, Zaqalata, Qəbələ, Şəmkir, Qax, Kürdəmir və Lənkəran bələdiyyələri</p>
eManat	Nəsimi, Bakıxanov, Nizami, Yasamal, Sabunçu, Xırdalan, Pırşağı, Biləcəri, Zabrat, Bilgəh, Balaxanı, Maştağa, Kürdəxanı, Xocəsən bələdiyyələri
easyPay	

Mənbə: Yerli stasionar ödəniş sistemindən məlumatlar əldə edilərək müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2-də görüldüyü kimi qeyd edilən bələdiyyələrin sakinləri vergi və ödənişlərini onlayn şəkildə heç bir vaxt məhdudluğu olmadan 24/7 bələdiyyələrin vergi və ödənişlərini ödəmək imkanına malikdirlər. Məhz bu onlayn ödəniş sistemləri ölkəmizdə klassik bələdiyyə idarəçiliyindən e-bələdiyyə idarəçilik sisteminə keçid oldu. İlk dəfə olaraq e-bələdiyyəçilik sistemində keçidi “eManat” sistemində qoşulmaqla Nəsimi bələdiyyəsi olmuşdur. Daha sonradan bu bələdiyyənin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Bakıxanov, Sabunçu, Yasamal, Kürdəxanı, Maştağa, Xırdalan, Zabrat, Nizami, Pırşağı, Biləcəri, Balaxanı, Xocəsən və Bilgəh bələdiyyəsi bu sistemdən istifadə etməyə başlamışlar. Sistemə qoşulduqdan sonra əvvəlki müddətlə müqayisədə bələdiyyələrin büdcə gəlirləri 3-5 min manat artım baş vermişdir. Ödəniş sistemlərində əsasən əmlak vergisi, torpaq vergisi, icarə haqqı, dayanacaq xidmətləri üzrə ödəniş, könüllü ianə ödənişləri mövcuddur. Ən çox ödəniş növü Nəsimi bələdiyyəsində mövcuddur.

Ölkə üzrə bələdiyyələrin veb saytlarını araşdırma etdikdə məlum oldu ki, bu tələbləri ödəyən 1-2 bələdiyyə saytını çıxarmaqla digər bələdiyyə saytları bu tələbləri ödəmir. Tədqiqatlar zamanı ölkəmizdə bələdiyyələrin toplamda 16 domenə rast gəlinmişdir. Digər bələdiyyələrin bir qismi veb sayt istifadəyə vermiş və müəyyən müddətdən sonra fəaliyyəti dayandırmış, bir qismi isə yalnız domen qeydiyyatını həyata keçirmiş və heç vaxt veb sayt istifadəyə verməmişdir. Ölkə üzrə bələdiyyələ saytlarının araşdırma etdikdə toplam 16 internet adına, yəni domenə rast gəldi. Onlardan 8-i rayon bələdiyyələrinə, 8-si isə Bakı bələdiyyələrinə məxsusdur.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 3. Bakı ətrafı və rayon bələdiyyələrinin mövcud olan veb saytları və onların faktiki durumu

№	Domen adları	Veb saytların analizi
1	www.sumqayit-bl.gov.az	Sumqayıt bələdiyyəsinin saytı aktivdir və daim yeni məlumatlarla yenilənir. Saytda mütəmadi olaraq bələdiyyənin bütün fəaliyyətini əks etdirən hesabatlar paylaşılır.
2	www.belediyye.sheki.org	Sayt işləmir.
3	www.nizami.bel.az	Gəncə şəhər Nizami rayon bələdiyyəsi ölkə üzrə ən müasir tələblərə cavab verən veb saytdır. Saytın ümumi dizaynı və digər texniki göstəricilər bunu deməyə əsas verir. Lakin, sayt istifadəyə verilsə də, orada olan məlumatlar daxil edilməmişdir.
4	www.siyezen-bl.gov.az	Sayt fəaliyyət göstərsə də, ən son yenilənmə 2016-cı ildə olmuşdur
5	www.sirvanbelediyyesi.com	Sayt işləmir.
6	www.mingechevir-belediyye.az	Bakı bələdiyyələrindən savayı şəhər və rayonlar arasında ən aktiv veb sahifələrindən biridir. Hər nə qədər saytın dizaynı və strukturu 2012-ci ildən bu yana olsa da, mütəmadi olaraq yeni məlumatlar daxil edilir.
7	www.ismayilli-bl.gov.az	Daim yenilənən saytda ümumi informasiyalar verilmişdir. Saytda 2013,2014,2017,2018-ci illərdən başqa heç bir hesabat haqqında məlumata rast gəlinmir.
8	www.xachmaz-bl.gov.az	2013-cü ildən sayt fəaliyyət göstərir və saytın idarəsi Xaçmaz bələdiyyəsi mətbuat katibliyi tərəfindən həyata keçirilir. Saytda ən son xəbər paylaşımı 2014-cü il iyulun 18-də olmuş və o müddətdən bəri saytda yenilənmə işləri aparılmır.

Mənbə: İnternet axtarış sistemindən data yığılaraq müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 4. Bakı bələdiyyələrinin mövcud olan veb saytları və onların faktiki durumu

№	Domen adları	Veb saytların analizi
1	www.yasamalbelediyyesi.az	2015-ci ildən bu yana aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Sayt, mütəmadi olaraq görülən işlər, tədbirlər haqqında məlumatlarla yenilənir. Saytda rüblük və illik hesabatlar yerləşdirilməmiş, yalnız ümumi məlumatlar daxil edilmişdir.
2	www.nesimibelediyyesi.az	Nəsimi rayon bələdiyyəsi digər saytlarla müqayisədə ən innovativ, ən interaktiv sayt kimi ilk pilləyə yerləşdirmək olar. İstər saytın vizuallığı, istər informasiyaların dolğunluğu, istərsədə ölkə üzrə ilk dəfə olaraq sayt daxilində onlayn ödəmə sisteminin mövcudluğu bu fikrə əsas verir. Belə ki, stasionar ödəniş sistemlərindən başqa vətəndaşlar saytın “onlayn vergi ödənişi” bölməsinə daxil olaraq əmlak vergisi, torpaq vergisi, mehmanxana ödənişi və dayanacaq ödənişlərini uyğun bölmələrə məlumatları daxil edərək plastik kart vasitəsilə (mastercard və visa) ödənişi həyata keçirə bilərlər. Növbəti ilk yenilik isə rayon bələdiyyə sədrinə onlayn şəkildə müraciət etmək mümkünlüyüdür. Saytda bələdiyyə haqqında daha dolğun və ətraflı məlumatlar əks olunmuşdur.
3	www.xetaibelediyyesi.com	Domen, 10.05.2015-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş və ən son yenilənmə isə 10.06.2018-ci il tarixində olmuşdur. Müqayisə apardıqda ölkə üzrə ən yaxşı veb saytı olan bir necə bələdiyyələrdən biridir. Daim yenilənməkdə olan saytda, dolğun informasiyalar əks olunmuşdur. Saytda, bələdiyyənin rekvizitləri (VEÖN, bank hesabı), qəbul günləri, bələdiyyənin ünvanı, əlaqə və e-mail ünvanı qeyd olunmuşdur.

4	www.narimanovbelediyyesi.az	Saytda mütəmadi məlumat xarakterli informasiyalar paylaşılmaqdadır. 2016,2017,2018-ci illərin 3,6,9 və illik hesabatları paylaşılmışdır.
5	www.belediyye.az/resulzade	Bələdiyyə.az domeni altında Binəqədi rayon Rəsulzadə bələdiyyəsi sadə bir sayta malikdir. Bu saytda əsasən informasiya xarakterli məlumatlar, yəni bələdiyyənin strukturu, bələdiyyə haqqında, iştirak etdiyi tədbirlər, qoşulduğu layihələr və s. haqqında məlumatlar paylaşılır.
6	www.qobu.belediyye.com	Sayt işləmir.
7	www.bakixanovbelediyyesi.az	Sayt işləmir.
8	www.nizamibelediyyesi.az	Sayt işləmir.

Mənbə: İnternet axtarış sistemindən data yığılaraq müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Müasir dövrdə xüsusilə sosial şəbəkələrin inkişafı ilə müasir mobil telefona və internetə sahib olan istifadəçilər kompyuterdən daha çox telefonla zaman keçirirlər. Bunun əsas səbəbi qısa zaman kəsiyində, harada olmasından asılı olaraq istər informasiya mübadiləsi aparmaq, istər onlayn ödənişləri yerinə yetirmək, istərsə də digər texniki maraqlarını mobil tətbiqlər üzərindən həyata keçirirlər. Bu həm zaman, həm də maddi baxımdan çox əlverişli mexanizmdir. Bu baxımdan bütün qurumlarda olduğu kimi dövlət idarəçiliyində də mobil tətbiqlərdən istifadə etmək marağındadırlar. Ölkəmizdə e-dövlətin inkişaf mərhələsi ötən 5 ildə daha da sürətlənmişdir. Təbii ki, ilk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bütün bələdiyyələrin veb saytların kifayət qədər inkişaf etməməsi, vahid “bir pəncərə” prinsipi altında fəaliyyət göstərmədiyi, onlayn ödənişlərin tam formalaşmadığı bir zamanda bələdiyyə idarəçiliyində mobil tətbiqlərin istifadə olunmasını gözləmək olmazdı. Lakin, “hesab.az” mobil tətbiqi vasitəsi ilə onlayn şəkildə yerli vergiləri zaman və məkandan asılı olmadan plastik kart (Visa, MasterCard) vasitəsilə ödəmək mümkündür. Hələ ki, Binəqədi rayon bələdiyyəsi, Nəsimi rayon bələdiyyəsi, Suraxanı rayon Qaraçuxur bələdiyyəsi və Yasamal bələdiyyəsinin sakinləri bu xidmətdən yararlı bilirlər. (<http://goldenpay.az/Pay.html>)

Texnologiyanın inkişaf tempində beynəlxalq təcrübədə ödənişlərin onlayn şəkildə qəbulu əsasən aşağıdakılar tərəfindən tətbiq olunmaqdadır:

- Mobil telefon və planşetlər üçün yazılmış xüsusi ödəniş tətbiqləri;
- Veb saytlar vasitəsi ilə ödənişlərin onlayn qəbulu;
- Ticarət mərkəzlərində, mağazalarda, ictimai-iaşə obyektlərində, bir sözlə insanların sıx olduğu məkanlarda yerləşdirilən stasionar ödəniş sistemləri (e-manat, milliÖn, easyPay və s.);
- POS-terminallar vasitəsilə ödənişlərin onlayn qəbulu;

Bələdiyyələrin yaranmasından ötən 18 ildə texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bələdiyyələr tədricən e-bələdiyyə idarəçilik sisteminə keçid etməyə başladı. Əsasən son 5 ili nəzərə alsaq

Ölkəmizdə bələdiyyələr öz imkanları və resursları hesabına innovativ yeniliklər tətbiq etməyə başlamışlar. Kifayət qədər uğurlu alınıb, alınmasına baxmayaraq ən azı e-bələdiyyəçilik yolunda bu kimi innovativ yeniliklərə açıq olmağı, öz maliyyə imkanları hesabına nələrsə etməyə cəhd etməyi müsbət dəyərləndirmək olar.

Ölkə üzrə bələdiyyə idarəçiliyində e-bələdiyyəçilik istiqamətində edilən yeniliklərdən biri ölkə üzrə ilk dəfə olaraq 2015-ci ildə Nizami rayon bələdiyyəsinin tətbiq etdiyi pos-terminal vasitəsi ilə ödənişlərin onlayn qəbul edilməsidir. Bələdiyyə ərazisində yaşayan yaşlı və xəstə yerli vergi ödəyiciləri tərəfindən mənzillərini tərk etmədən pos-terminal vasitəsilə ödəniş mümkünlüyüdür. Nizami rayon bələdiyyəsinin Atabankdan müqavilə yol ilə aldığı və vergi müfəttişlərinə təqdim edilən yeddi ədəd pos-terminal vasitəsilə hər bir rayon sakini əməkhaqqı, təqaüd və digər kartlar vasitəsilə bələdiyyə rüsum və vergilərini nəğdsiz şəkildə həyata keçirirlər. Vergi müfəttişləri tərəfindən bildirişləri paylayan zaman belə bir vasitə ilə ödəniş etməyin mümkünlüyü sakinlərə izah edilir və zərurət yarandığı hallarda proses yerində həyata keçirilir. Bu yeniliyi tətbiq edən Nizami bələdiyyəsi pos-terminal vasitəsilə ay ərzində beş min manata yaxın vəsait toplaya bilmişlər.

<http://belediyye.info/new/details/nizami-belediyyesi-daha-bir-yeniliye-imza-atib--399.htm>

Nəticə və Təkliflər

Bələdiyyələrin yaranmasından 18 il ötməsinə baxmayaraq hələ də ölkə səviyyəsində tam müstəqil quruma çevrilməmişdir. Bələdiyyələrin inkişaf etməsi üçün ilk öncə bələdiyyə institutuna baxış dəyişməlidir. Həm cəmiyyətin özü tərəfindən, həm də qərar qəbul edilən qurumlar tərəfindən bələdiyyələrin bu statusuna baxış dəyişməlidir. Yəni bələdiyyələr bir hakimiyyət qurumu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxış dəyişərsə, o zaman uyğun islahatların aparılması mümkün olar. Bələdiyyələrə konkret səlahiyyətlər verilməlidir və həmin səlahiyyətlərin həyata keçirilməsini təmin edə biləcək dayanıqlı maliyyə mənbələri olmalıdır. Maliyyənin yüksək olması, bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması, bələdiyyənin qeyri-şəffaf sektor kimi deyil, ciddi, perspektivli, prestijli, innovativ və inkişafa yönü sektor kimi cəmiyyət arasında nüfuz qazanması bələdiyyə orqanlarına tələbatın artmasına yol açacaqdır.

Araşdırmalar nəticəsində ümumi bir nəticəyə gəlmək olar ki, innovativ maliyyə qaynaqlarının artırılmasına birbaşa təsir göstərir. Adicə onlayn ödəmə sistemlərini vasitəsi ilə yerli vergilərin qəbulu əvvəlki illərlə müqayisədə bələdiyyə gəlirlərinin artması müşahidə olur. İnnovativ yeniliklərin tətbiq edilməsi üçün maliyyə qaynaqlarının zəifliyi göstərilə bilər, lakin ən əsası

məhdud imkanlarla yeniliklərə açıq olmaq və innovativ düşünə bilməkdir. Bunun üçün yeniliklərə açıq olan gənc kadrları, bələdiyyə qulluqçuları, rayon və şəhər aktiv gəncləri bir layihədə cəmləşdirmək olar. Məsələn, bələdiyyənin sadə, informasiya xarakterli veb saytın ərəsəyə gəlməsi bir dəfəlik ödənişlə toplam 350-500 manat təşkil edir. Əslində veb saytın hazırlanması, datanın toplanması, kontentin işlənilməsi və s. texniki məsələləri bir layihə altında ərəsəyə gətirmək mümkündür. Şəhər və rayonun aktiv gənclərini, tələbələrini şərti adı olaraq “bələdiyyənin inkişafı namini” iyul-avqust ayında 2 aylıq layihə tərtib edərək, onları layihədə birləşdirərək veb saytı istifadəyə vermək olar. Layihənin sonunda bütün iştirakçılara bələdiyyə sədri tərəfindən sertifikatlar, qiymətli hədiyyələr vermək olar. Həmçinin bu layihənin təcrübələrini digər bələdiyyələrlə bölüşərək zəncirvari şəkildə ölkə üzrə e-bələdiyyənin inkişafında iri addımlar atıla bilər. Bunun üçün belə layihələri yarada biləcək gənc bələdiyyə qulluqçularını işə götürmək olar və bələdiyyə strukturunda gəncləşdirmə siyasəti həyata keçirilə bilər. Cədvəl 2-də məlum olduğu kimi yerli vergilərin onlayn ödənişi həyata keçirmək üçün 1607 bələdiyyədən yalnız 40-a yaxın bələdiyyələrin sakinləri yararlına bilirlər. Digər bələdiyyələrin bu onlayn ödəniş sisteminə qoşulması üçün ilk öncə vergi ödəyicilərin ümumi datası yığılmalıdır. Hansı ödəyici hansı vergi növünü ödəyəcəyini, ödənişin həcmi müəyyənləşdirilməli, bir sözlə sənədlərdə olan məlumatları elektronlaşması prosesi başa çatmalıdır.

Nəticə bunu qeyd etmək istərdim ki, ölkə səviyyəsində e-bələdiyyənin inkişafı üçün xüsusi qərarlar verilməli, dövlətin e-bələdiyyənin təkmilləşməsi istiqamətində əlavə olaraq dövlət büdcəsindən maliyyə yardımı ayrılmalıdır. Düşünürəm ki, yaxın 5 il ərzində bu istiqamətdə böyük ölçüdə addımlar atılacaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Ali Acılar, (2012). Küçük şehir belediyelerinde web sitesi ve e-belediye kullanımı: Bilecik belediyesi örneği, Bilecik Üniversitesi, ss. 125-142
- Henden B, Henden R, (2012). Yerel yönetimlerin hizmet sunumlarındaki değişim ve e-belediyeçilik, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 48-66
- <http://e-qanun.az/framework/28234>
- <http://www.e-qanun.az/framework/12852>
- <https://gov.az>
- <https://e-gov.az>
- <https://belediyye.info>
- <https://xeberler.az>
- <https://google.az>
- <http://goldenpay.az/Pay.html>

Azərbaycanda Ərzaq Təhlükəsizliyinin Təmini

İsmayıl ASLANOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ismayil-aslanov@bk.ru

Xülasə

Aqrar sektorun önəmli bölmələrindən olan kənd təsərrüfatı insanların ərzaqla təmin edilməsində və ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayır. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Çünki yaxın dövr ərzində dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət artımı ərzaq məhsullarının da qiymətinin artmasına səbəb olur. Ölkə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca həll yolu kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı, məşğulluğun artmasına eyni zamanda qida sənayesi üzrə xarici dövlətlərdən asılılığın aradan qaldırılmasında önəmli rol oynayır. İdxal olunan məhsulların yerli bazarlarda satışı məhsul qiymətinin artmasına təsir göstərdiyinə və əhalinin tələbatını tam ödəmədiyinə görə yerli istehsalın artırılması hesabına ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq məqsədə uyğundur. Ərzaq təhlükəsizliyində istehsalı artırmaq üçün intensiv təsərrüfat formasına keçid və müasir texnika və texnologiyanın üstünlüklərindən faydalanmaq lazımdır. Həmçinin aqrar bölməyə investisiyaların qoyulması onun konkret gəlir gətirən və məhsul istehsalını artıran sahəsi üzrə olmalıdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması kənd təsərrüfatında güclü inkişaf etmiş emal sənayesi və kommertiya infrastrukturunun olması və xarici ölkələrlə aktiv ticarət əlaqələri gücləndirə bilər. Bu əsasən ixrac yönümlü siyasəti ilə əlaqəli olaraq bilavasitə emal sənayesinin inkişafını nəzərdə tutur. Müəyyən bir bölgə üzrə ərzaq təhlükəsizliyi daimi, müvəqqəti və potensial olmaqla təsnifləşdirilir. Daimi ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin zəif inkişaf etməsi, aqrar-sənaye biznesi üçün əlverişli şəraitin olmaması, xarici ticarət əlaqələri zamanı satmaq və ya dəyişmək üçün məhsul olmadıqda baş verir. Müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyi müxtəlif səbəblərə görə ərzaq qıtlığı yaranıqda, məhsuldarlıq aşağı düşdükdə, yanacaq enerji resurslarının qiymətinin qalxması zamanı əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduqda, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli olmayan hava şəraitinin yaranması, inflasiya baş verdikdə işsizliklə əlaqəli əhalinin gəlirləri azaldıqda yaranır. Potensial ərzaq qıtlığı isə ölkənin ərzaq təminatı xarici bazardan asılı olduqda, ticarət müharibəsi, embarqo, sanksiyalar qoyulan zaman özünü göstərir. Bu baxımdan məqalənin mövzusunun seçilməsi aktuallığı ilə fərqlənir.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, Ərzaq təhlükəsizliyi, Emal sənayesi, Daimi, Müvəqqəti, Potensial təhlükəsizlik

Ölkənin Ərzaq Təhlükəsizliyinin Təmin Edilməsində Əhalinin Ərzaqla Səmərəli Təminatı Başlıca Şərt Kimi

İsmayıl ƏMİRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e.ismayil1996@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın Milli təhlükəsizliyin vacib elementlərindən biri olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet məsələlərindən biridir. Vətəndaşın yüksək keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək, bu sahədə yüksək və davamlı inkişafa nail olmaq, ölkə üçün zəruri həcmdə ərzaq ehtiyatı yaradaraq müasir tələblər səviyyəsində onu idarə etmək hazırki dövrün tələblərindən hesab olunduğundan ərzaq bazarının tədqiqi və onun inkişaf meyillərinin müəyyən edilməsi aktual olaraq qalır.

Bu yöndən çıxış edərək məqalədə ölkənin ərzaq bazarının son on ildə vəziyyəti təhlil edilmiş, onun konkyunkturu öyrənilmiş və tənzimlənməsi məsələləri araşdırılmışdır. Burada bazar mexanizminin əsas ünsürləri (təklif, tələb və qiymət) statistik cədvəllərin köməyi ilə təhlil olunmuş, ərzaq istehsalı, idxalı, ixracı və eyni zamanda onların son on ildə inkişaf dinamikası göstərilmişdir. Bazar tarazlığının təmin edilməsində yaranan problemlər üzə çıxarılmışdır. Aparılmış təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, ölkə əhalisinin ərzaqla təmin edilməsində əsas sahə olan ərzaq məhsulları istehsalının həcmində artım dinamikasının müşahidə olunmasına baxmayaraq hələ də idxalın payı çox yüksəkdir və əhalinin alıcılıq qabiliyyətində bəzi problemlər mövcuddur.

Məqalədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi kontekstindən yanaşılaraq ərzaq bazarının tənzimlənməsinə dair dövlət tərəfidən qəbul edilmiş Proramaların icrası məsələlərinə də toxunulmuşdur. Burada ərzaq bazarının qorunmasında qida təhlükəsizliyinin də təmin edilməsi başlıca məsələ kimi önə çəkilmiş, bu sahədə mövcud problemlər tədqiq edilmiş və bu problemlərin aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Məqalənin sonunda nəticə verilmiş və tövsiyə xarakterli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Ərzaq təhlükəsizliyi, İstehsal, İdxal, Qida təhlükəsizliyi

Kriptovalyutalar Və Bitcoin

*İsmət AĞAYAROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ismet1995@bk.ru*

Xülasə

Kriptovalyutalar mərkəzi hakimiyyətlə əlaqələndirilməyən və kriptoqrafik sistemlər ilə təmin edilən internet və e-ticarətin inkişafı ilə dünyada istifadə olunan valyutalardır. Son illərdə kriptovalyutalarda əhəmiyyətli inkişaf olmuştur. Bu valyutalar arasında Bitcoin bazar həcminə, istifadəçi sayına, firma və şirkətlər tərəfindən ödəniş vasitəsi olaraq qəbul edilməsinə görə fərqlənir. Bitcoinə fərqləndirən ən böyük xüsusiyyət hər hansı bir dövlət və ya mərkəzi bank kimi üçüncü tərəfə ehtiyac olmadan, alıcı və satıcı arasında rəqəmsal sahədə alınıb-satılmasıdır. Bu gün, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrdə, kağız puldan istifadə hər gün azalır və xərclər əsasən rəqəmsal valyuta ilə həyata keçirilir. Bu prosesin başında olmasına baxmayaraq, Bitcoin kimi digər kriptovalyutalara artan təsir və yüksək tələbat onları alternativ bir valyuta kimi çıxış etməyə imkan verir. Bu prosesin sonunda, Bitcoin gələcəkdə istifadə edilməsə belə, yeni pul sistemində kriptovalyutalar və blockchain texnologiyası mühüm rol oynayacaqdır. Məqalədə Bitcoin və digər kriptovalyutaların mövcud vəziyyəti, müsbət və mənfi cəhətləri, gələcək potensialının və onların dünya iqtisadiyyatına təsirinin öyrənilməsinə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Elektron pul, Kriptovalyutalar, Bitcoin, Blockchain

Giriş

Blockchain texnologiyası rəqəmsallaşdırma prosesi ilə həyatımıza daha sıx bir şəkildə daxil olmağa başladı. Qlobal səviyyədə insanların kriptovalyutalar haqqında məlumatlar barəsində Bitcoinin olduqca əhəmiyyətli bir yeri var ki, onun arxasında da blockchain texnologiyası iştirak etməkdədir. Bitcoin və digər kriptovalyutalar kifayət qədər dərin bir bazara malik olmaqla və yüksək gəlir təmin etməklə birlikdə spekulativ istifadəyə açıqdır. Bundan əlavə, çirklə pulların yuyulması və qeyri-qanuni əməliyyatlar üçün də istifadə edilməyə uyğun olmaları onları müstəqil etdiyi qədər asılı da etməkdədir. Bir çox ölkələr tənzimləmə vasitəsilə kriptovalyutaları məhdudlaşdırırlar, digərləri isə bu dəyişikliyi yaxından izləyir və onların statusu ilə bağlı qanunvericilik təmin edirlər.

Bu analizdə Bitcoin və digər kriptovalyutaların mövcud vəziyyəti, müsbət və mənfi cəhətləri, gələcək potensialının və onların dünya iqtisadiyyatına təsirinin öyrənilməsinə araşdırılır. Bundan əlavə kriptovalyutalar içərisində həm bazar dəyəri, həm də istifadə və investisiya vasitəsi olması etibarilə Bitcoinə analiz edərək, kriptovalyutaların infrastrukturunu meydana gətirən blockchain texnologiyasının gətirdiyi böyük çevrilməyə diqqət çəkilməkdədir.

Kriptoalyutaların çıxışı ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər var. Bunlar arasında ən çox diqqət çəkiləni son yaşanan maliyyə böhranından sonra mərkəz banklara və maliyyə təşkilatlarında baş verən böhrandır. 2008-ci ildə baş verən qlobal maliyyə böhranı dünya maliyyə sistemində bir çox dəyişməyə səbəb olmuşdur. Bu böhranda birjalar, maliyyə təşkilatları və şirkətlər iflasa gəlmiş, böyük banklar batmışdır. Amma hər şeydən əvvəl, insanların maliyyə sektoruna dair fikirləri dəyişdi və banklara olan etibarları ciddi şəkildə ziyan gördü. Maliyyə bazarlarının iflasından sonra ortaya çıxan Bitcoin maliyyə sisteminin güclü ehtiyat pul vahidlərinə (dollar və avro) alternativ bir model olaraq təqdim edilmişdir.

Qlobal böhran baş verdikdən sonra kriptoalyuta olan Bitcoin ilk dəfə Satoshi Nakamoto tərəfindən yazılan “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System” adlı məqalədə ortaya çıxmışdır (Dilek, 2018: s. 32). Bu məqalədə şifrələnmə əsasında iki tərəfin birbaşa əlaqəli olduğu bir elektron ödəniş sistemi olan Bitcoin kriptoalyutası təsvir edilmişdir. Bitcoin banklar tərəfindən təqdim edilən vasitəçilik xidmətlərini tənqid etməkdə və elektron ticarətin yüksələn trendini nəzərə alaraq, ticarətin reallaşması üçün banklara ehtiyac olmadığını vurğulamışdır. Bundan başqa onecoin, ethereum, steem, ripple, litcoin kimi kriptoalyuta növləri də geniş yayılmışdır.

Elektron pulların nağd pullardan üstünlüklərini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar (Yüksel, 2015: s. 173-220):

- ❖ əla bölünür və birləşdirilir – ödəniş zamanı pulun qalığını qaytarmağa ehtiyac olmur;
- ❖ yüksək yığıcılıq – məbləğin həcmi pulun ölçü və çəkisi ilə əlaqəli deyil;
- ❖ emissiya dəyərinin çox aşağı olması – pul çap etməyə, metal, kağız, boya və s. istifadəsinə ehtiyac olmur;
- ❖ nağd pullardan fərqli olaraq elektron pulların fiziki mühafizəsi daha sadədir;
- ❖ təhlükəsizlik – oğurlanmadan, saxtalaşdırılmadan, nominalın dəyişdirilməsindən və s. qorunması (müdafiəsi) kriptoqrafiya və elektron sistemlər ilə təmin edilir.

Üstünlüklərdən əlavə isə elektron pullarda müəyyən qədər çatışmazlıqlar var. Bu çatışmazlıqlara aşağıdakılardır (Yüksel, 2015: s. 173-220):

- ❖ qaydaya salınmış hüquqi tənzimlənmənin olmaması – bir çox ölkələr elektron pullara birmənalı münasibətini hələ də müəyyən etməyiblər;
- ❖ nağd pulda olduğu kimi, elektron pul daşıyıcılarının fiziki məhvi zamanı sahibin pul vəsaitini bərpa etmək mümkün olmur;
- ❖ tanınması yoxdur – xüsusi elektron qurğu olmadan bunun nə olduğunu, məbləğini və s. müəyyən etmək asan və tez olmur;
- ❖ pulun bir hissəsini birbaşa bir ödəniş edəndən digərinə ötürülməsi mümkün deyil;

- ❖ elektron pul sistemlərini qoruyan kriptografik mühafizə vasitələrinin uğurlu istismarının uzun tarixi hələ ki, yoxdur;

Bitcoin ilə 2009-cu ildə təqdim edilən Blockchain texnologiyası böyük bir inqilab olaraq görülür. Blockchain kriptografik elementlər ilə bir-birinə bağlı olduğu daim böyüyən verilənlər bazasıdır. Mərkəzi sistemə malik olmasa da, məlumat sistemə inteqrasiya olunmuş istifadəçilər tərəfindən saxlanılır. Şifreli proses izlənməsini təmin edən verilənlər bazası olan Blockchain, (Distributed Ledger Technology) DLT kimi müəyyən edilir. Blockchain texnologiyasıyla kriptovalyutalar iki tərəfin ehtiyac duyduğu vastiçənini ortadan qaldıraraq yerinə riyazi həssaslığı olan bir texnologiya gətirməkdədir. Kriptovalyutaların və onun infrastrukturunun işləməsini təmin edən Blockchain texnologiyası vasitəçilik tələb etmədən və şəffaf olması ilə birlikdə yüksək təhlükəsizlik təmin edir.

Blockchain, prosesin sürətləndirilməsi, xərclərin azaldılması, təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılması və əməliyyatlarının asanlaşdırılması kimi istifadəçilərə fayda baxımından böyük potensiala malikdir. Blockchain texnologiyası fərdi istifadəçilərə rəqəmsal şəxsiyyət üzərində bir nəzarət imkanı təmin etməkdədir. Buna görə qlobal açıq hesab kitabçası olan blockchain yalnız kriptovalyutaların istehsalında deyil, idarəetmə və saxlama üçün bir çox müxtəlif sahələrdə də istifadə olunur.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, kriptovalyutalar, blockchain texnologiyası və bitcoin haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Bitcoin və digər kriptovalyutaların mövcud vəziyyəti araşdırılmaqla əldə olunmuş nəticə, analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Bitcoindən istifadənin müsbət və mənfi cəhətləri və gələcək potensialının müəyyən edilməsi olmuşdur. Həmçinin tədqiqat işində Bitcoin ilə altcoinlərin bazar dəyərində görə müqayisəli təhlili də aparılmışdır.

Analiz

Blockchain texnologiyası ən çox seçilən kriptovalyuta vahidi olan Bitcoin ilə birlikdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Yaradıldığı gündən bu günə kimi həm əməliyyat həcmi, həm də bazar dəyəri baxımından dəyər qazanaraq, Bitcoin son illərdə fenomen halına gəlmişdir.

Bitcoin ümumiyyətlə hökumətlərdən müstəqil, şifrələnməyə sahib rəqəmsal bir dəyər olaraq təsvir edilməkdədir.

Buna görə Bitcoin digər valyutalardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır (Sönmez, 2014: s. 14):

- ❖ Mərkəzi orqana bağlı olmaması;
- ❖ P2P texnologiyası ilə işlənməsi;
- ❖ Rəqəmsal mühitdə hazırlanması və istifadəsi;
- ❖ Təchizat üzrə limitə malik olması;
- ❖ Kompüter alqoritmləri ilə hazırlanmış mürəkkəb bir məhsul olması;
- ❖ Prosesi təsdiqləmək üçün təxminən 10 dəqiqə çəkməsi;
- ❖ Bitcoin hesablarının heç bir ictimai və ya özəl şirkəti tərəfindən sığortalanmaması.

Kriptovalyutalar pul vahidi şəklində təyin olunan rəqəmsal formada əməliyyat xərclərinin çox aşağı olması və əməliyyatların olduqca sürətli inkişafına imkan verən həm transfer, həm də investisiya vasitəsi olaraq görülməkdədir. İnsanlar pullarını rahat, ucuz və təhlükəsiz şəkildə köçürmək istədikləri üçün bu cür rəqəmsal valyutalara tələb artır. Bu kriptovalyutalara nümunə olaraq, bazar dəyərinə görə seçilən 10 kriptovalyutayı aşağıdakı Cədvəl 1-də göstərmək olar.

Cədvəl 1. Bazar dəyərinə görə seçilən kriptovalyutalar

Kriptovalyutalar	Simvol	Ümumi Bazar Dəyəri (Dollar)	Cari Dəyər	Günlük ortalama dəyər (Dollar)	Kriptovalyuta dəyər (%)
Bitcoin	BTC	133,925,007	7,947,6	11,792,800	35,36
Ethereum	ETH	78,235,387	802,71	5,315,660	20,66
Ripple	XRP	30,129,548	0,772	1,907,880	7,96
Bitcoin Cash	BCH	16,426,880	968,91	596,955	4,34
Cardano	ADA	9,780,183	0,377	1,246,710	2,58
Litecoin	LTC	8,166,372	148,19	922,754	2,16
Neo	NEO	7,401,810	113,87	724,572	1,95
Stellar	XLM	6.884,729	0,373	418,426	1.82
Eos	EOS	5,515,333	8,44	1,184,200	1,46
Nem	XEM	5,400,438	0,600	74,682	1.43

Mənbə: <https://setav.org/assets/uploads/2018/02/231.-Bitcoin.pdf> (03.02.2018)

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi, 2018-ci ildə ümumi bazar dəyərlərinə görə seçilən 10 güclü kriptovalyuta göstərilmişdir. Bütün xüsusiyyətlərə görə Bitcoin daha çox seçilir. Belə ki, ümumi bazar dəyəri 133 milyon, cari dəyəri isə 7 milyon dollar olmaqla, kriptovalyuta bazarının 35%-ni təşkil etmişdir. Bitcoin sonrasında inkişaf etdirilmiş Ethereum, Ripple,

Bitcoin Cash və Litecoin kimi bir çox müxtəlif rəqəmsal valyutalar ortaya çıxmışdır. Ümumi bazar dəyərində görə 78 milyon, cari dəyəri isə 802 min dollar olan Ethereum kriptovalyutada bazarın 20%-ni təşkil etməklə ikinci yerdədir.

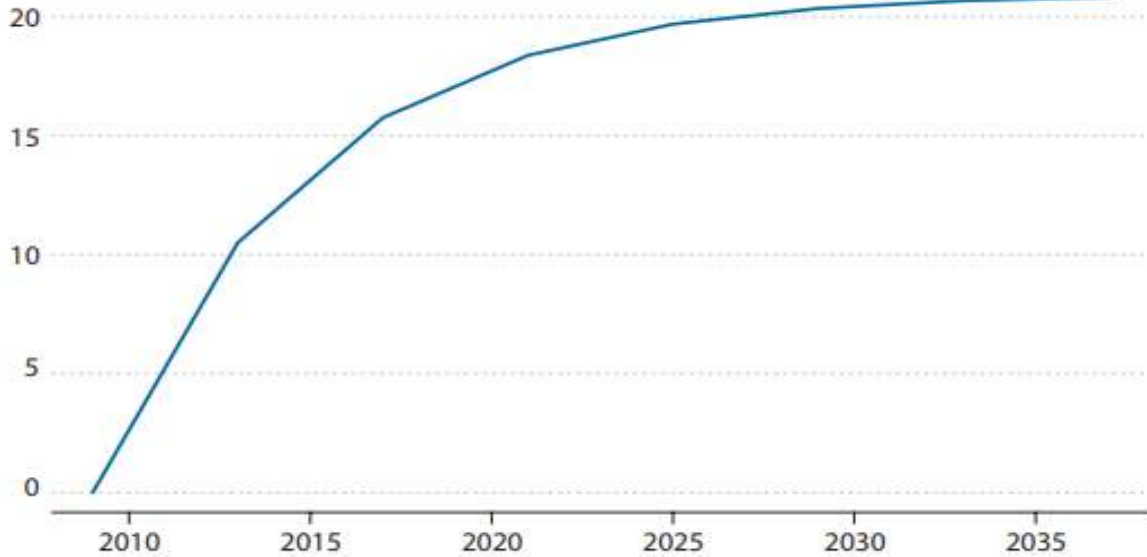
Cədvəldə verilmiş bu kriptovalyutalar “Altcoin” kimi müəyyən edilir, çünki onlar Bitcoindən sonra hazırlanmışdır. Yüzlərlə altcoin var və hər keçən gün daha artmaqdadır. Çoxu Bitcoin-in əməliyyat sürəti, kommutasiya üsulu və ya hash alqoritmi kimi yalnız kiçik bəzi xassələrini dəyişdirir. Bu coinlərin çoxu uzun müddət ayaqda qala bilməz. İlk altcoinlərdən biri olan Litecoin istisnadır. Bitcoindən fərqli bir hash alqoritmi istifadə etməklə yanaşı Litecoin, çox daha yüksək pul vahidi sayına malikdir. Bu səbəblə Litecoin özünü “Qızıl Bitcoin qarşısında gümüş” kimi təqdim edir.

Bəzi altcoinlər, Bitcoin-in təqdim etmədiyi bəzi faydalı xüsusiyyətlərlə sınaqlar apararaq yeniliklər yaradır. Məsələn, Darkcoin tamamilə anonim əməliyyatlar üçün bir platforma yaratmağa ümid edir; Bitshares, özünü “Wall Street-in ədalətli bir versiyası” kimi təsvir edir və Ripple istifadəçilərin pul vahidləri ilə asanlıqla ödəniş etmək üçün istifadə edəcəkləri bir protokol kimi xidmət verir. Hətta Counterparty və Mastercoin kimi bəzi altcoin ekosistemlər, platformalarını təminat almaq üçün Bitcoin blok zəncirini istifadə edir. 2018-ci ilin sonu etibarilə 1506 kriptovalyuta var. Onların sadəcə 7467-si bazarda əməliyyatlar aparır. Ümumi bazarın kapitallaşdırılması 612 min 925 milyard, bir gün üçün ticarət həcmi 31 min 416 milyard dollar olmuşdur.

Bitcoin kriptovalyuta bazarında ən böyük valyutadır və qısa olaraq BTC-kimi istifadə edilir. Bitcoinin ən kiçik vahidi “Satoshi” olaraq bilinir və 100 milyon Satoshi 1 BTC (1 sathoshi = 0,00000001 Bitcoin) olaraq hesablanır. Bitcoin asan istifadə edilə və tez satıla bilər. Bitcoinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti dollar və ya avro kimi standart etibarlı pul vahidlərinə nisbətən bir qrup, şirkət, mərkəzi hökumət tərəfindən deyil, bir proqram alqoritmi ilə nəzarət edilməsidir. Bitcoin Blockchain infrastrukturunun istifadə olunduğu kriptovalyutalarından biridir. Kriptovalyutaların ən güclü mövqeyi olan Bitcoin 21 milyon ilə məhdudlaşır. Bunu Qrafik 1-də aydın şəkildə görmək mümkündür.

Qrafik 1. Tədavüldə olan Bitcoinin miqdarı

Mənbə: <https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2018/01/10/a-short-introduction-to-the-world-of-cryptocurrencies.pdf> (10.01.2018)

Bitcoin 2009-cu ildə yaranmışdır. 2010-cu ildə bazara daxil olduqda onun dəyəri 0.07 dollar idi. 2011-ci ilin başına qədər maksimum 1 dollardan bazarda əməliyyat görən Bitcoin 2012-ci ildə 13 dolları keçmiş, 2013-cü ildə 266 dollara çatmışdır. Bu artımları aşağıdakı Qrafik 2-də aydın şəkildə görmək mümkündür.

Qrafik 2. Bitcoin dəyəri buraxılmış gündən (dollar)

Mənbə: <https://www.worldcoinindex.com/coin/bitcoin> (25.04.2019)

Qrafik 2-də görüldüyü kimi, 2016-cı ildə bitcoin 960 dollar olmaqla, çox böyük bir yüksəliş göstərərək 2017-ci il ərzində 20 min dollar səviyyəsinə çatmışdı. Bitcoinin bu yüksəlişi bir çox insanın öz investisiyalarını kriptovalyutalara istiqamətləndirməyə səbəb oldu. Kripto valyutalarına keçid nəticəsində, Bitcoin üçün tələb artdı və buna uyğun olaraq, onun bazar həcmi və qiyməti də sürətlə artdı. İndi isə bitcoinin dəyəri 2017-ci ildən 2018-ci ilə qədər aşağı düşsə də, 2019-cu ildən artmağa meyli olmuşdur. Onun bazar dəyəri 5150 dollar olmaqla, 8780 manat təşkil edir.

Bitcoin ticarətinin əsas hissəsi Yaponiya və ABŞ valyutalarında həyata keçirilir. Bunu aşağıdakı Cədvəl 2-də aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 2. Bitcoin əməliyyatında ən çox istifadə olunan valyutalar

Valyutalar	Ümumi əməliyyat həcmi (%)	Bitcoin
Yapon Yeni	46,59	492.811,58
ABŞ dolları	32,58	344.644,41
Avro	8,61	91.130,63
Kore vonu	5,89	62.269,24
Avstraliya dolları	1,97	20.826,17
İngiltərə funt sterlinq	0,77	8.110,84
Rus rublu	0,53	5.639,15
Polşa zlotu	0,40	4.234,07
Braziliya realı	0,36	3.851,24
Türk lirəsi	0,34	3.577,37

Mənbə: <https://www.coinhills.com/market/currency/> (31.12.2018)

Cədvəl 2-də görüldüyü kimi, Bitcoin əməliyyatlarında istifadə edilən 10 valyutalar göstərilmişdir. Burada Yapon Yeni 46.5%, ABŞ dolları 32.5%, Avroya 8.6%, Koreya isə 5.8% nisbətində olduğunu göstərilmişdir. Cədvəldə, həmçinin Türk lirəsinin əməliyyatlar baxımından ilk onluqda olduğu görülür. Bitcoin ticarətinin TL ilə payı təxminən 4 min-ə çatmışdır.

Bitcoində valyutaların ən böyük faydası onun yüksək əməliyyat sürəti, məlumat təhlükəsizliyi və vasitəçilər üçün elektron transfer vasitəsi olaraq aşağı xərci olmasıdır. Beynəlxalq bir pul transferi təxminən dörd gün davam edərkən, Bitcoin bu əməliyyatı saniyəyə indirir. Bu pul yalnız bildiyimiz kimi ekranda görünən rəqəmlərdən ibarətdir.

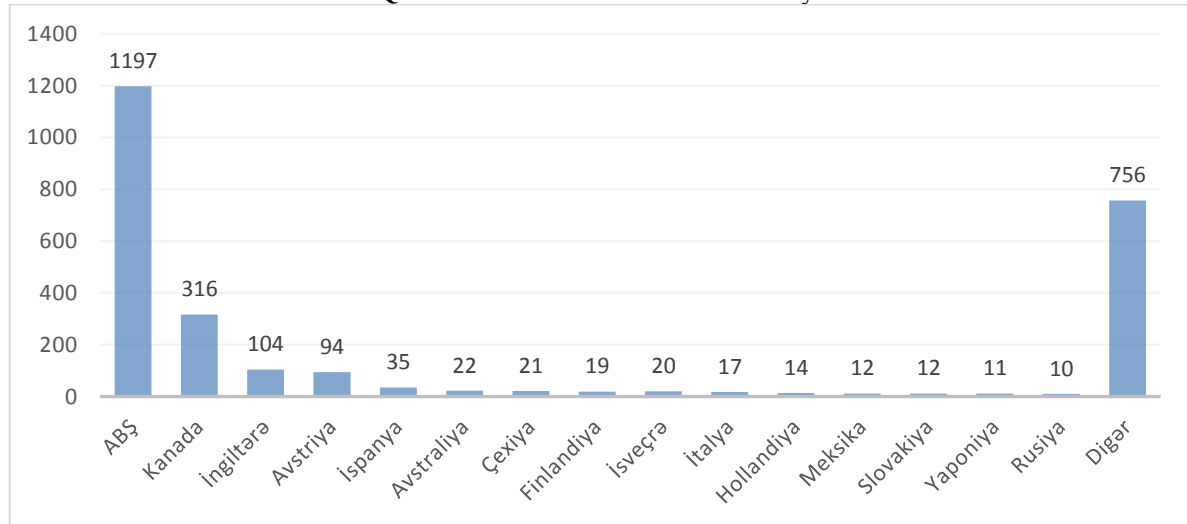

Bitcoindən istifadə həm internet, həm də alqı-satqıda geniş yayılmışdır. Bitcoin ATM-lərinin və Bitcoin qəbul edən müəssisələrin sayı gündən-günə artmaqdadır. Bitcoindən E-Bay, Amazon, Dell, Microsoft, Subway, Tesla və Bloomberg kimi şirkətlər ödəniş vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bitcoin rəqəmsal bir valyuta halına gəlcə, dünyanın müxtəlif ölkələrindəki bankomatlarla da xidmət göstərir. 2018-ci ilin sonuna kimi dünyanın 61 ölkəsində 1963 Bitcoin bankomatu var və 11000-dən çox biznes Bitcoin ödəniş aləti kimi istifadə edir. ATM-də Bitcoin ilə yanaşı bəzi altcoinlər də xidmət edir və bunların nisbəti təxminən yüzdə 35%-dir. Bu altcoinlərə məsələn, Litecoin 32%, Ether 14%, Dash 8% və Bitcoin Cash 5% göstərmək olar.

Bitcoin ATM-lərin 15 ölkə üzrə sayı aşağıdakı qrafikdə aydın şəkildə göstərilmişdir.

Qrafik 3-də görüldüyü kimi Bitcoin xidmətləri göstərən ATM-lərin təxminən 60% -i ABŞ-da yerləşir. ABŞ-da 1197, Kanadada 316, Böyük Britaniyada 104, Avstriyada 94 bankomat və adı çəkilən 15 ölkədən başqa digər ölkələrdə isə cəmi 756 bankomat vardır. Qitələrə görə, bankomatları qruplaşdırsaq, Şimali Amerika 75%, Avropa 20% və Asiyanın payı isə yalnız 2.4%-dir.

Qrafik 3. Ölkələr üzrə Bitcoin ATM sayı

Mənbə: <https://coinatmradar.com/> (31.12.2018)

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirsək, kriptovalyuta texnologiyasının müsbət və mənfi cəhətlərini görmək mümkündür (Kaplanhan, 2018: s. 105-123):

Müsbət cəhətlər:

- ❖ Mərkəzin olmaması, səlahiyyət və vasitəçiliyin olmaması, aşağı xərclər və sürətli işləməsi;

- ❖ Əməliyyatların bir çox fərqli tərəfindən nəzarət olunması, sistemdə saxtakarlıq edilməsi ehtimalının aşağı olması;
- ❖ İnflyasiyaya məruz qalmamaq;
- ❖ Bitcoin kimi kriptovalyutalar borc deyil, dəyər daşıyıcıdır. Belə ki, bank hesablarındakı pullar bir növ borc sənədidir. Hesab bir bankın müştərisinə olan borcunu təmsil edirsə, bitcoin bu borcu təmsil etmir. Bank və dövlətin hesablar üzərində nəzarəti olsa da, kriptovalyutalar üzərində heç bir idarəsi yoxdur və orada edilən əməliyyatlara maneə törədə bilməz, edilən əməliyyatları geri ala bilməzlər.
- ❖ Transfer ödənişləri digər alətlərlə müqayisədə çox aşağıdır.

Mənfi cəhətlər:

- ❖ Yeni bir sahə olan blockchain texnologiyasının hər hansı bir qanuni statusu olmaması, bir çox müəssisənin istifadə etməməsinə səbəb olması;
- ❖ Mərkəzi verilənlər bazasının olmadığı üçün şəbəkə istənilən vaxt milyonlarla müxtəlif yerlərdə fəaliyyət göstərir. Bunun üçün ciddi emal gücü lazımdır. Yəni çox yüksək miqdarda elektrik tələb olunur.
- ❖ Blokchain şəbəkəsindəki əməliyyatların əksəriyyətinin təsdiqi ləğv olunduğu üçün bir istifadəçi və ya qrup geniş işləmə gücünü istifadə etməklə, manipulyasiya edərək şəbəkə üzərində bəzi məlumatların dəyişdirilməsinə imkan verməsi;
- ❖ Texnologiya çox yeni olduğu üçün gözlənilməz proqram xətalı kiber hücumlara gətirib çıxarır və xüsusilə Open Blockchain platformlarındakı bu çatışmamazlıqlar aşkar edildiyi halda ciddi iqtisadi itkilər baş verə bilər.

Nəticə və təkliflər

Satoshi Nakamoto adını istifadə edən şəxs və ya qrup tərəfindən 2008-ci ildə icad edilən Bitcoin, internet mühitində üçüncü tərəfə ehtiyac olmadan olduqca aşağı xərcdə dünyanın istənilən yerində istənilən zamanda dəyər transferini təyin sistem olaraq təyin olunmuşdur. Son illər ərzində biz Bitcoinin istifadəsini artdığını və dünyada 1000-dən çox yeni kriptovalyutalarının istehsal edildiyini görürük. Bununla yanaşı, 2017-ci ilin əvvəlində 1000 dollardan az olan Bitcoinin qiyməti, 2017-ci ilin dekabrında 20 min dollar səviyyəsinə qədər artdı. Bitcoin təxminən 200 milyard dollarlıq bazar dəyəri və 13,5 milyard dollarlıq gündəlik əməliyyat həcmi ilə korporativ və fərdi investorlar üçün yeni bir investisiya vasitəsi kimi əlamətdar bir mövqeyə gəldi. Hal-hazırda dünyada bir çox şirkətlər (E-Bay, Amazon, Dell, Microsoft, Subway, Tesla və Bloomberg) Bitcoindən ödəniş vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Bitcoinin xüsusi olaraq görüldüyü kimi, kriptovalyutaların hüquqi bir statusun olmaması və qeyri-qanuni əməliyyatlar üçün istifadə edilməsinə baxmayaraq, alternativ ödəniş vasitəsi kimi sürətli, aşağı xərcəli və daha az risklidir. Mərkəzi orqanın nəzarəti altında olmayan və şifrələr vasitəsilə həyata keçirilən kriptovalyutaların istehsalını və infrastrukturunu meydana gətirən texnologiyalara böyük investisiyalar edilməkdədir. Kriptovalyutalarının həm investisiya vasitəsi, həm də valyuta kimi böyümə trendini qoruya bilməsi ehtimalı yüksəkdir. Bu baxımdan, kriptovalyutalar geniş yayılmışdır və transfer vasitəsi olmağına əlavə, alternativ investisiya vasitəsi və valyuta olma potensialı mövcuddur.

Ədəbiyyat

- Hepkorucu, S. Genç (2017). “Finansal Varlıq Olarak Bitcoin’in İncelenmesi ve Birim Kök Yapısı Üzerine Bir Uygulama” *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı 2, s. 53
- A. Narayanan, J. Bonneau (2016). “Bitcoin and Cryptocurrency Technologies”, s. 308
- A. Çarkacıoğlu (2016). “Kripto-Para Bitcoin”, s. 84
- B. Aslantaş Ateş (2016). “Kripto Para Birimleri, Bitcoin ve Muhasebesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 7, s. 349-366
- D. Tapscott, A. Tapscott (2017). “Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money”, s. 347
- M. Gates (2017). “Blockchain: Ultimate guide to understanding blockchain, bitcoin, cryptocurrencies, smart contracts and the future of money”, s. 125
- M.B. Öztürk, H. Arslan (2018). “Yeni Bir Hedge Enstrmanı Olarak Bitcoin: Bitconomi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* sayı 11, s. 217-232
- P. Vigna ve M.J. Casey (2017). “Kriptopara Çağı”, s. 480
- Ş. Dilek (2018). “Blockchain Teknolojisi ve Bitcoin”, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, sayı 231, s. 32
- Y. Gültekin, Y. Bulut (2016). “Bitcoin Ekonomisi: Bitcoin Eko-Sisteminden Doğan Yeni Sektörler ve Analizi”, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, s. 82-92
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/230763> (2015)
- https://www.wilmingtontrust.com/repositories/wtc_sitecontent/PDF/The-ABCs-of-bitcoin.pdf (2017)
- <https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2018/01/10/a-short-introduction-to-the-world-of-cryptocurrencies.pdf> (01.10.2018)
- https://www.researchgate.net/publication/324149533_Kripto_Paranin_Turk_Mevzuati_Acisindan_Degerlendiril_mesi_Bitcoin_Ornegi (fevral 2018)
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/466574> (avqust 2018)
- <https://dergipark.org.tr/download/article-file/620428> (7.01.2018)
- <https://dergipark.org.tr/fesa/issue/39807/422113> (09.05.2018)
- <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/518083> (06.06.2018)

Azərbaycanda Böyük Dördlük Audit Şirkətlərinin Audit Keyfiyyəti

Kamran ƏLİZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

alizadah.kamran@gmail.com

Xülasə

PwC, EY, KPMG və Deloitte-in keçmiş tarixinə nəzər yetirsək, zənginlik, güc və uğur hekayələrinə şahid olmuş olarıq. Bir çox yollarla Big Four audit və mühasibatlıq şirkətləri digər şirkətlərin işləməsi, resursları idarəetməsi, yatırım etməsi və idarə olunması proseslərinə təsir göstərmişdir. Bu şirkətlər ictimaiyyətdə bir çox ləqəblərlə tanınmışlar: Kapitalizmin yüksək kahinləri; Suveren dövlətlərdən daha güclü; İctimai maraqların keşikçiləri; İnstitusional oliqopoliya və s. Böyük Dördlüyün hər biri korporativ uğur və dram nümunəsidir. Kommersiya uğurunun rəngli rəsmləri altında həm də etik güzəştlər, peşmanlıq, uğursuz təşəbbüslər, etibarsız mənfəətlər, siyasi yontəmlər durur. Boz və prestijin yoxsul olduğu bir sahədə Böyük Dördlük öz sahəsinin parlaq və müvəffəqiyyət hekayələri olan qlamur sakinləridir. 2011-ci ildə ümumi gəlirləri 100 milyard ABŞ dolları məbləğində vurğulandı. O zamandan bəri ümumi gəlir daim yüksələn xətlə artmış və 2016-cı ildə 130 milyard ABŞ dollarını üstələmişdir. Həmin ildə, 2017-ci il Oscar'larındakı üzücü bir hadisədən öncə PwC, Disney, Nike və Lego ilə birlikdə dünyadakı ən güclü on marka arasında yer aldı. Böyük Dördlük audit şirkətlərinin Azərbaycanda fəaliyyətinə nəzarət, dövlət tənzimlənməsini təmin etmək, normativ aktların layihələrini, tədbirlər sistemini hazırlamaq, təsərrüfat subyektlərinin və auditor təşkilatlarının mənafeələrini müdafiə etmək vəzifələrini Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası həyata keçirir ki, Palata müstəqil maliyyə nəzarəti orqanıdır. Auditorlar Palatasının əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədilə respublikada auditor xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Böyük Dördlük, Audit, Xidmət Keyfiyyəti, Trend Analiz

Giriş

Böyük Dördlük birləşimi dedikdə dünyanın dörd ən nəhəng audit şirkəti nəzərdə tutulur: PriceWaterhouseCoopers, Deloitte, Ernst & Young və KPMG. Onlar tərəfindən audit xidmətləri ilə yanaşı həm də konsaltinq xidmətləri təklif olunur.

Böyük Dördlük şirkətlərinin heç biri tək şirkət deyil, əksinə peşəkar xidmət şəbəkələrinə daxildir. Şəbəkələrə daxil olan hər bir şirkət resursları müstəqil idarəetməyə və müstəqil idarə olunmaya sahibdir, hansı ki digər şirkətlərlə bir şəbəkəyə daxil olmaqda əsas məqsəd ümumi ad, marka və keyfiyyət standartlarını bölüşmək məqsədlərini daşıyır. Hər bir şəbəkə şəbəkənin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün bir qurum yaratmışdır. KPMG şəbəkəsini koordinasiya edən qurum Hollandiyada, digər Deloitte, PwC və EY şirkətlərini koordinasiya edən qurum isə İngiltərədə yerləşən məhdud məsuliyyətli qurumdur. Bu qurumlar özlüyündə

xarici peşəkar xidmətlər göstərmir, digər şirkətlərə sahib deyillər və onlar üzərində nəzarət etmək kimi səlahiyyətləri yoxdur. Bu koordinasiya qurumları sanki hüquqi sahədə yaranan hüquq firmalarına bənzəyirlər. KPMG və EY şəbəkələri üzrə mövcud koordinasiya qurumları aşağıdakı formada təsnifləndirilib (D. Skinner, 2012).

Əksər hallarda Böyük Dördlük şəbəkələrinə daxil olan şirkətlər bir ölkədə fəaliyyət göstərirlər və həmin ölkədə tənzimləyici mühitin vəzifələrini yerinə yetirmək üçün qurulur. 2007-ci ildə KPMG 4 üzv şirkətinin İngiltərə, Almaniya, İsveçrə və Lixtenşteyndə yerləşən şirkətlərin birləşərək vahid şirkət yaratmasını rəsmi elan etdi.

Həmçinin Ernst & Young (EY) şəbəkəsinə onun 4 bölgəsini idarə edən 3 ayrı hüquqi şəxs daxildir: Amerika; EMEIA (Avropa, Orta Şərq, Hindistan və Afrika) və Asiya-Sakit Okean bölgəsi. Qeyd etmək olar ki, EY-ın xidmət şəbəkəsinə daxil olan Yaponiya hüquqi idarəetmə subyekti olaraq ayrıca bölgə sayılmır. Bu hüquqi qurumlar yerli şirkətlər tərəfindən müvafiq sahələr üzrə yerinə yetirilən xidmətləri koordinasiya edir, lakin yerli müəssisələrdə xidmət göstərmirlər və ya mülkiyyətə sahib deyillər.

Metod

Məqalənin yazılmasında aparılan tədqiqatlar zamanı müqayisəli təhlil, induksiya, deduksiya, sintez, analiz və bir neçə metodlar tətbiq edilmişdir. Böyük Dördlük şirkətlərinin beynəlxalq müstəvidə fəaliyyəti və Azərbaycanda aparılan fəaliyyət istiqamətləri üzrə tədqiqat aparılmış, ölkə daxilində və ölkələrarası şəbəkələrin göstərilən audit xidməti üzrə keyfiyyət fərqlilikləri müqayisə olunmuş və ümumi nəticələr qeyd olunmuşdur.

Analiz

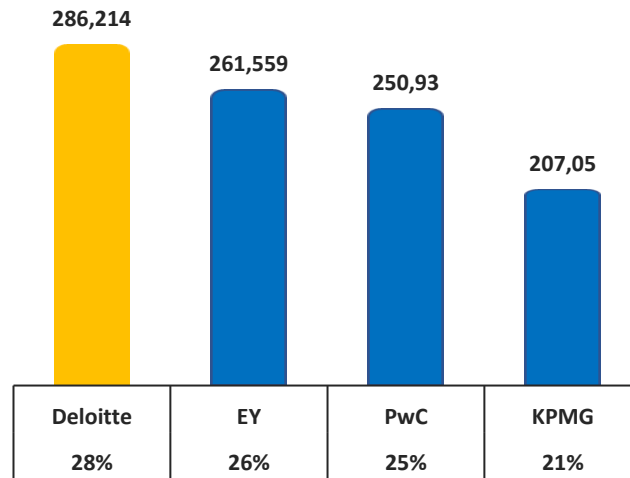
Bir zamanlar nəhəng firmaların sayı səkkiz idi və onlar birlikdə "Böyük səkkizlik" adlanırdı. 1989-cu ildə "Deloitte, Haskins and Sells" və "Touche Ross" birləşdi, yeni yaranan kompaniya isə "Deloitte & Touche" adlandı və elə həmin zaman "Ernst & Whinney" və "Arthur Young" birləşərək "Ernst & Young" şirkətinin təməlini qoydu.. Beləliklə "Böyük Səkkizlik" bundan sonra "Böyük Altılıq" ilə əvəzləndi. 1998-ci ildə kompaniyaların sayı növbəti dəfə azaldı: "Price Waterhouse" və "Coopers & Lybrand" birləşdi və bundan sonra yeni yaranan şirkət "PricewaterhouseCoopers" adı ilə tanındı. Nəhayət beşliyin dördlüyə çevrilməsi 2002-ci ildə

baş tutdu: Arthur Andersen müştərilərini kütləvi şəkildə və çox sürətlə itirirdi. Nəticədə kompaniya fəaliyyətini tamamı ilə dayandırdı (S. Kells, I. Gow, 2018).

Dünya üzrə podratçıları nəzərə almadan təxminən 1 milyon əməkdaşa sahib olan Böyük Dördlük şirkətləri dünyanın ən böyük işəgötürənlərindən biridir. Rusiya ordusunda aktiv hərbiçi sayından çox əməkdaş bu şirkətlərdə çalışır. Böyük Dördlük şirkətlərində bir zamanlar işləyən əməkdaşların sayı isə olduqca çoxdur. Onlardan bir çoxu indi digər peşəkar xidmət şirkətlərində, hökumət və sənaye qurumlarında aparıcı mövqələrdə, yüksək vəzifələrin sahibləridir. Öz işlərində Böyük Dördlük tərzində və ya bu tərzə qarşı əsas reaksiya şəklinə fəaliyyət göstərirlər (A. Arens, R. Elder, M. Beasley, 2016).

Qrafik 1. 2018-ci ildə Böyük Dördlük mühasibat və audit şirkətlərində işçi sayı

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/250503/big-four-accounting-firms-number-of-employees/>
(31.12.2018)

Deloitte Touche Tohmatsu, və ya sadəcə "Deloitte" kimi tanınan şirkətin əsası 1845-ci ildə William Deloitte tərəfindən qoyulmuşdur. Şirkət indiki vəziyyətini alana qədər bir neçə şirkətlə birləşmiş və hətta dəfələrlə yenidən qurulmuşdur. Lakin dəyişməyən dəyərlər, keyfiyyət və brendinq oldu. Hazırda dünyanın ən uğurlu şirkətlərindən sayılan Deloitte 270 min çalışanla, xidmət göstərir və təxminən 39 milyard dollar yaxın illik gəlirə sahibdir. 150 ölkədə müştərilərinə xidmət göstərən Deloitte FinTech sahəsində də mühüm addımlar atmışdır.

Deloitte Azərbaycan Deloitte CIS Holdings Limited ("Deloitte MDB") müəssisəsinə daxildir və Deloitte Touche Tohmatsu Limited şəbəkəsinin üzv şirkətidir. "Deloitte" qlobal olaraq

müstəqil üzv şirkətlərdə müştərilərə audit, maliyyə, risk, vergi üzrə məsləhət xidmətləri, konsaltinq və digər əlaqəli xidmətlər göstərərək on minlərlə peşəkarın əməkdaşlıq etdiyi bir markadır. Bu şirkətlər Böyük Britaniyanın qanunvericiliyi əsasında qeydiyyatdan keçərək zamanətlə məhdudlaşdırılmış Deloitte Touche Tohmatsu Limited (“DTTL”) şəbəkəsinin üzvləridir. Hər bir DTTL üzvü konkret coğrafi ərazilərdə xidmətlər təqdim edir və fəaliyyət göstərdiyi ölkənin və ya ölkələrin qanunvericiliyinə və peşə qaydalarına tabe olur. Hər bir DTTL üzvünün strukturu yerli qanunvericilik, normativ aktlar, qəbul edilmiş təcrübə və digər amillər əsasında qurulur və törəmə müəssisələr, filiallar, digər əlaqəli müəssisələr vasitəsilə müvafiq ərazidə peşəkar xidmətlərin göstərilməsini təmin edir. DTTL üzv şirkətlərinin heç də hamısı eyni xidmətlər göstərmir və dövlət mühasibat uçotunun qaydalarına və müddəalarına uyğun olaraq müştərilərin təsdiqlənməsi üçün müəyyən xidmətlər olmaya bilər. DTTL və hər bir üzv şirkət ayrı-ayrılıqda hüquqi şəxslər və müstəqil müəssisələrdir və biri digəri qarşısında hər hansı bir öhdəliyə malik deyil. DTTL və hər bir üzv şirkət yalnız öz hərəkət və səhvlərinə görə cavabdehdir. DTTL (“Deloitte Qlobal”) müştərilərə xidmətlər göstərmir.

PwC Azərbaycan 1995-ci ildən etibarən ölkədə müştərilərə xidmət göstərir. 10 əməkdaşla fəaliyyətə başlayan PwC Azərbaycan hal-hazırda 140-dan artıq əməkdaş, üç partnyor – tərəfdaş, və altı ölkədən seçilmiş mütəxəssislərdən ibarət bir qrupla fəaliyyət göstərir. PwC Azərbaycan biznes qurumları, dövlət orqanları və ictimai birliklərlə onlara mənfəət gətirəcək 150 ildən artıq qlobal səviyyədə yığılmış təcrübə və praktikalarının toplanıldığı xidmət üsulları ilə əməkdaşlıq edir. Şirkət müştərilərin daim artan gözləntilərini qarşılamaq üçün inkişaf etdirilən geniş xidmətlər spektrini təklif edir. Xidmətlərin bu genişliyi bu günə qədər Azərbaycandakı ən böyük və ən texniki cəhətdən çətin layihələrin bir qismini uğurla başa vurmağa imkan verib. PwC Azərbaycan Azərbaycanda investisiya imkanlarının araşdırılmasında və istifadə olunmasında geniş imkanlar təklif edir.

EY audit, vergi, əməliyyatlar və məsləhət xidmətləri sahəsində qlobal liderlərdən biridir. EY dünyada 248.000 əməkdaşla müxtəlif şirkətlər, o cümlədən qlobal şirkətlər və qeyri-hökumət təşkilatlarına xidmət göstərir. Bir neçə şirkət belə bir qlobal təsir və peşəkar kollektivlə öyünə bilər. EY 1989-cu ildə Moskvada filial ofisin açılması ilə Rusiyada və MDB-də fəaliyyət göstərən ilk beynəlxalq peşəkar xidmətlər şirkətidir. Bu gün MDB ölkələrindəki ən geniş müştəri şəbəkəsinə sahib qlobal məsləhət şirkəti olan EY-ın səkkiz ölkədə fəaliyyət göstərən 20 ofisində 4500 əməkdaş çalışır. MDB ölkələri daxilində 5000-dən çox müştəriyə xidmət göstərilir (www.ey.com/az, 2018).

KPMG Azərbaycanda 1998-ci ildən fəaliyyət göstərir və əsas prinsip olaraq beynəlxalq şəbəkənin qlobal intellektual kapitalını yerli mütəxəssislərin praktiki təcrübəsi ilə birlikdə

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

tətbiq edilməsini götürür. KPMG, audit, vergi və məsləhət xidmətləri təqdim edən müstəqil üzv firmaların global şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərir. Müştərilərlə sıx əməkdaşlıq edərək, riskləri azaltmağa və imkanları öyrənməyə xidmət göstərir. Üzv firmalarının müştərilərinə işgüzar korporasiyalar, hökumətlər və dövlət sektoru təşkilatları və qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir. Onlar KPMG ilə yüksək sifarişli peşəkar qabiliyyətlərə, sənaye fikirlərinə və yerli məlumatlara əsaslanan davamlı xidmət standartlarına sahib şirkət olmasından dolayı əməkdaşlıq edirlər. KPMG-yə üzv firmalar 155 ölkədə mövcuddur. Bir araya gəldikdə bir sıra xidmət sahələri üzrə 162000-dən çox əməkdaşla beynəlxalq xidmət göstərilir. Peşəkar işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsi KPMG-in əsas məqsədlərindən biridir. KPMG bazarların etibarlılığını və sosial məsuliyyətini gücləndirən bir neçə islahatlara dəstək verir (home.kpmg.com/az, 2018).

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının əsas məqsədi respublikada auditor xidməti işinin təşkili və inkişafında ölçülərin reallaşdırılması və onun fəaliyyətinin mövcud qanunvericiliyə uyğun təkmilləşdirilməsi, dəqiq və mötəbər maliyyə idarəçiliyinin dəstəklənməsi və mülkiyyətçiliyin nümunəsinin bütün idarəçi müstəqil subyektlərində tətbiq olunmasına münbit zəmin yaratmaqdır. Auditorlar Palatasının son illik hesabatına əsasən qeyd etmək olar ki, 2017-ci il ərzində 45 sərbəst auditorun, 77 auditor təşkilatının (o cümlədən 2 xarici auditor təşkilatının filial və nümayəndəliyi) və 15 xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatı) auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ olmuşdur. 45 sərbəst auditor və 77 auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Təqdim edilmiş hesabatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 53 626 060 manat məbləğində 4826 müqavilə bağlanmışdır. Bağlanmış müqavilələrin xüsusi çəkisi böyük dördlük üzrə sayına görə 10,8% və məbləğinə görə 68,2%, xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə sayına görə 10,1% və məbləğinə görə 19,4%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 55,7% və məbləğinə görə 8,3%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 23,4% və məbləğinə görə 4,1% təşkil etmişdir. 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 3540-dan 4826-ya qədər, yəni 1286 ədəd və ya 36,3% artmış, məbləği isə 56 862 165,5 manatdan 53 626 060,2 manata qədər, yəni 3 236 105,3 manat və ya 5,7% azalmışdır (www.audit.gov.az, 2012-2018).

Cədvəl 1. Auditor xidməti həcmnin təhlili (min manatla)

	2012	2013	Otan il ilə müqayisə (artma/ azalma)	2014	Otan il ilə müqayisə (artma/ azalma)	2015	Otan il ilə müqayisə (artma/ azalma)	2016	Otan il ilə müqayisə (artma/ azalma)
Xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri üzrə	13853,9	27047,1	↑	27661,7	↑	30580,3	↑	34760,9	↑
Xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə	10658,2	7482,5	↓	6399,9	↓	5702,7	↓	8415,4	↑
Yerli auditor təşkilatları üzrə	2817,3	2741,9	↓	2923,5	↑	3013,8	↑	3145,8	↑
Sərbəst auditorlar üzrə	1573,5	1888,4	↑	1679,0	↓	1304,5	↓	1384,7	↑
CƏMİ	28902,9	39139,9		38664,1	↓	40001,3	↑	47700,8	↑

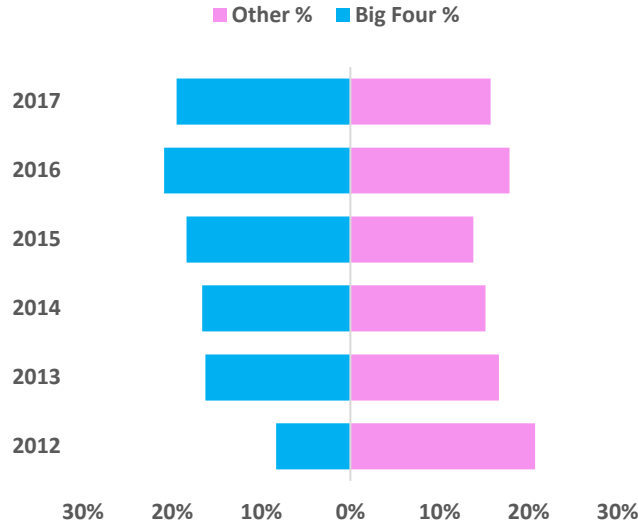
Mənbə: http://audit.gov.az/uploads/Hesabat_illik_2017.pdf (23.02.2018)

O cümlədən:

- böyük dördlük üzrə müqavilə sayı 575-dən 523-ə qədər, yəni 52 ədəd və ya 9,0%, məbləği 40 523 293,1 manatdan 36 555 480,3 manata qədər, yəni 3 967 812,8 manat və ya 9,8% azalmışdır;
- xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə müqavilə sayı 446-dan 485-ə qədər, yəni 39 ədəd və ya 8,7% artmış, məbləği 10 605 935,3 manatdan 10 393 341,9 manata qədər, yəni 212 593,4 və ya 2,0% azalmışdır;
- yerli auditor təşkilatları üzrə müqavilə sayı 1531-dən 2688-ə qədər, yəni 1157 ədəd və ya 75,6%, məbləği isə 3 905 117 manatdan 4 463 225 manata qədər, yəni 558 108 manat və ya 14,3% artmışdır;
- sərbəst auditorlar üzrə müqavilə sayı 988-dən 1130-a qədər, yəni 142 ədəd və ya 14,4%, məbləği isə 1 827 820 manatdan 2 214 012 manata qədər, yəni 386 192 manat və ya 21,1% artmışdır.

Qrafik 2. Azərbaycanca icra olunan müqavilə dəyərində görə trend analiz (2012-2017)

Mənbə: audit.gov.az (AP-nin fəaliyyəti barədə illik hesabatlar 2012-2017)

2017-ci il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 43 866 557 manat məbləğində 3632-si yerinə yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı 2663-dən 3632-yə qədər, yəni 969 ədəd və ya 36,4% artmış, məbləği 47 706 104 manatdan 43 866 557 manata qədər, yəni 3 839 547 manat və ya 8,1%, orta məbləği isə 17 914 manatdan 12 077 manata qədər, yəni 5 836 manat və ya 32,6% azalmışdır.

O cümlədən:

- böyük dördlük üzrə yerinə yetirilmiş müqavilə sayı 485-dən 436-ya qədər, yəni 49 ədəd və ya 10,1%, məbləği 36 211 070,0 manatdan 32 451 111,3 manata qədər, yəni 3 759 958,7 manat və ya 10,4%, orta məbləğ isə 74 662,0 manatdan 74 429,1 manata qədər, yəni 232,9 manat və ya 0,3% azalmışdır;
- xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə yerinə yetirilmiş müqavilə sayı 290-dan 325-ə qədər, yəni 35 ədəd və ya 12,1% artmış, məbləği 6 965 275,0 manatdan 6 114 795,3 manata qədər, yəni 850 479,7 manat və ya 12,2%, orta məbləğ isə 24 018,2 manatdan 18 814,7 manata qədər, yəni 5 203,5 manat və ya 21,7% azalmışdır;
- yerli auditor təşkilatları üzrə yerinə yetirilmiş müqavilə sayı 1048-dən 1889-a qədər, yəni 841 ədəd və ya 80,2%, məbləği 3 145 370 manatdan 3 430 339 manata qədər, yəni 284 969 manat və ya 9,1% artmış, orta məbləğ isə 3 001 manatdan 1 815 manata qədər, yəni 1 186 manat və ya 39,5% azalmışdır;
- sərbəst auditorlar üzrə yerinə yetirilmiş müqavilə sayı 840-dan 982-yə qədər, yəni 142 ədəd və ya 16,9%, məbləği 1 384 389 manatdan 1 870 312 manata qədər, yəni 485 923 manat və ya

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

35,1%, orta məbləğ isə 1 648 manatdan 1 904 manata qədər, yəni 256 manat və ya 15,6% artmışdır (www.audit.gov.az, 2012-2018).

2017-ci ildə Palata tərəfindən "Azərbaycanda auditor xidməti bazarının təhlili" mövzusunda geniş tədqiqat işi aparılmış və plan-proqramın 2-ci "Auditor xidməti bazarının ölkənin ümumi iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisəli təhlili" bölməsinin "Ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə olunması" bəndinə uyğun olaraq son 5 ilin göstəricilərini və müqayisəli dinamikasını əks etdirən cədvəl hazırlanmışdır. (Cədvəl 2)

Cədvəl 2. Ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə olunması

	2012	2013	2014	2015	2016
Göstərilmiş auditor xidməti (min manatla)	28903	39140	38664,1	40601,1	47706,8
Ümumi daxili məhsul ÜDM (min manatla)	54743,7	58182	59014,1	54352,1	59987,7
Qeyri-neft ÜDM (min manatla)	26165,4	29862,8	33039,2	34500,9	36786,0
Əsas kapitala investisiya (min manatla)	15407,3	17850,8	17616,6	19067,8	14803,4
Əhalinin nominal gəlirləri (min manatla)	34723,9	37555,5	39360,7	41738,6	45395,1

Mənbə: http://audit.gov.az/uploads/Hesabat_illik_2017.pdf (23.02.2018)

Həmin bölmənin " Auditin ümumdaxili məhsula təzyiqlik dinamikası" bəndinə uyğun olaraq son 5 ilin göstəricilərini və müqayisəli dinamikasını əks etdirən cədvəl və diaqramlar hazırlanmışdır. (Cədvəl 3)

Cədvəl 3. Auditin ümumdaxili məhsula təzyiqlik dinamikası

İllər	Ümumi daxili məhsul ÜDM (min manatla)	Göstərilmiş auditor xidməti (min manatla)	Göstərilmiş auditor xidmətinin ÜDM-dəki hissəsi
2012	54743,7	28903	0,0005
2013	58182	39140	0,0007
2014	59014,1	38664,1	0,0006
2015	54352,1	40601,1	0,0007
2016	59987,7	47706,8	0,0008

Mənbə: http://audit.gov.az/uploads/Hesabat_illik_2017.pdf (23.02.2018)

Azərbaycanda Böyük Dördlük şirkətlərinin xidmət keyfiyyətlərinin analizi zamanı yaşanan bir sıra problemlərdən nümunə gətirmək olar. Belə ki, dünyanın ən məşhur auditor şirkətlərindən biri, «Böyük Dördlü»yə daxil olan KPMG şirkətinin Azərbaycandakı ofisinin adı təqribən iki ilə yaxındır ki, ölkənin iki məşhur bankı olan «Bank Standard» və «Texnikabank»ın bağlanması ilə bağlı prosesdə hallanır. Həmin banklar üçün audit hesabatını KPMG şirkəti hazırlamışdı. Ona görə də bəziləri, o cümlədən «Bank Standard»ın Kreditorlar Komitəsi şirkəti düzgün olmayan hesabat hazırlamaqda və nəticədə bankın müştərilərini dolayısı ilə aldadılmasında və onları zərərə salmaqda ittiham edirlər. Bununla bağlı məhkəmədə iddia da qaldırılmışdı. KPMG rəsmi olaraq rəsmi saytında açıqlama vermişdir: “KPMG Azərbaycan şirkətinin (“KPMG”) potensial maraqlar toqquşması ilə bağlı son iddialarla əlaqədar olaraq, KPMG təsdiq edir ki, 2016-cı ilin dekabr ayında “Bank Standard” KB QSC-yə peşəkar xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı tətbiq olunan audit müstəqilliyi qaydalarının pozulması və ya hər hansı maraqların toqquşması halı mövcud deyildir.” Bununla əlaqədar, Auditorlar Palatası bu məsələ ilə bağlı yoxlama aparmış və KPMG Azərbaycan tərəfindən Banka təqdim olunmuş peşəkar xidmətlərlə əlaqədar, tətbiq olunan qanunvericilik və standartlara əsasən uyğunsuzluq-pozuntu halı aşkar etməmişdir.

Nəticə

Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan audit, zəruri infrastruktur sahəsi kimi ictimai-iqtisadi baxımdan xüsusi rol oynamaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadiyyatın inkişafında auditin rolunun artırılması üzrə imzaladığı fərman və sərəncamlarından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsi və onun normativ hüquqi bazasını təkmilləşdirmək, ölkədə auditor xidməti bazarının mövcud vəziyyətini öyrənmək, bu sahədə gedən prosesləri təhlil etmək, xidmətin inkişaf problemlərini müəyyənləşdirmək və auditor xidmətinin inkişafı üzrə kompleks tədbirlər hazırlamasına, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər auditor xidmətinin təşkilinin müasir tələblər baxımından təmin olunmasına, onun inkişaf istiqamətlərinin elmi-praktik cəhətdən əsaslandırılmasına təkan verməkdədir. Bu baxımdan, auditin müstəqil bir sahə kimi tədqiqi, onun problemlərinin öyrənilməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Ölkə prezidentinin imzaladığı 2004-cü il 3 sentyabr tarixli «Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006-cı illər)» və həmin proqramın davamı olaraq, 2007-ci il 28 iyul tarixli «Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya», 2011-ci il 13 aprel tarixli məcburi

auditdən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa və Azərbaycan Respublikasının «İnzibati Xətalər Məcəlləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə», 2012-ci il 5 sentyabr tarixli «Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı»nın və «Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı»nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamları, 2005-ci il 16 noyabr tarixli «Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il dövlət büdcəsi haqqında» və 2007-ci il 22 may tarixli «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə fərmanları onun aktuallığını daha da artırır. Xüsusilə, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu xidmət sahəsinin özünün inkişaf problemlərinin öyrənilməsi, bu istiqamətdə təhlillər aparılmasını zəruri edir.

Ədəbiyyatlar

- Douglas J. Skinner, Suraj Srinivasan (2012). Audit Quality and Auditor Reputation: Evidence from Japan, s. 12 – 36
- Lisa Tilis (2005). Audit Quality and Risk Differences Among Auditors, s. 8 – 20
- Stuart Kells, Ian Gow (2 Apr 2018). The Big Four: The Curious Past and Perilous Future of the Global Accounting Monopoly, s. 105 - 132
- Jim Peterson (2015). Count Down: The Past, Present and Uncertain Future of the Big Four Accounting Firms s. 61 - 86
- Al Arens, Randy Elder and Mark S. Beasley (2016). Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach 16th edition s. 43 - 55
- Maire Loughran (2010). Auditing for Dummies s. 210 - 215
- William F Messier Jr, Steven M. Glover Associate Professor, Douglas F. Prawitt Associate Professor (2016). Auditing & Assurance Services: A Systematic Approach 10th Edition s. 162 - 173
- www.audit.gov.az (2012-2018)
- www.pwc.com/az (2018)
- www.ey.com/az (2018)
- www2.deloitte.com/az (2018)
- home.kpmg.com/az (2018)
- www.statista.com (2012-2018)

Neft Emali Müəssisələrində Əməyin Ödənilməsinin Müasir Vəziyyəti

Kamran HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamran_55_2013@mail.ru

Xülasə

İş verənlə işə qəbul edilən, yəni sahibkarla muzzdlu işçi arasındakı münasibətlər yalnız bazar sferası ilə məhdudlaşmır. İş qüvvəsinin dəyəri və yaxud bəzi iqtisadçıların ifadəsi ilə desək əmək xidmətinin qiyməti həm əmək bazarı, həm də müəssisə daxilində müəyyən edilir, reallaşdırılır. Burada işçinin əmək fəaliyyəti, konkret əmək töhfələri müvafiq əmək haqqı, əməyin ödənilməsi qaydasında qarşılıqlı şəkildə ölçülür, həm əmək ölçüsü, həm də əməyin ödənilməsi ölçüsü bir-birinə uyğunlaşdırılır. Hansı iqtisadi sistem olursa olsun, istər işçi və istərsə də sahibkar, iş verən əmək sərfi və onun səmərəli nəticələri ilə maraqlı olmalıdır. Həmin maraq özünü, ilk növbədə, əməyin ödənilməsi qaydasında, sistemində göstərir. Bazar sistemi şəraitində ayrı-ayrı ölkələrdə əməyə görə əmək haqqının verilməsi işçinin hər bir iş yerindəki hüddud məhsuldarlığını, işin nəticələrini və əmək sərfini nəzərə almaq qaydasında verilir. Bir sıra hallarda əməyə görə bölgü qaydaları mülkiyyətə görə bölgü ilə əlaqələndirilir. İnsanın özünə peşə seçməsi və ya işə girməsinin əsas səbəblərindən biri, sözsüz ki, əmək haqqıdır. Adətən əmək haqqı pulla ifadə olunur. Lakin pul ekvivalenti əmək haqqının yeganə ifadəsi deyil. Bir çox hallarda real əmək haqqı da nəzərdən keçirilir. Real əmək haqqı nominal əmək haqqı hesabına əldə edilə bilən mal və xidmətlərin miqdarıdır, beləliklə, o, nominal əmək haqqının “alıcılıq qabiliyyəti” deməkdir. Nominal əmək haqqından fərqli olaraq real əmək haqqı alınan mal və xidmətlərin qiymətindən də asılıdır.

Açar sözlər: Əməyin ödənilməsi, Neft müəssisələri, Əmək haqqı

Giriş

Sosial-iqtisadi kateqoriya kimi əmək haqqına işçi və işəgötürən üçün onun rolu və əhəmiyyəti baxımından yanaşılmasını tələb edir. İşçi üçün əmək haqqı onun şəxsi gəlirinin başlıca və əsas maddəsi, özünün və ailə üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılması vasitəsidir. Əməyin nəticələrinin yaxşılaşdırılması hesabına alacağı mükafatın ölçüsünün artırılması üçün əmək haqqının stimullaşdırıcı rolu məhz bununla əlaqədardır. İşəgötürən üçün isə işçinin əmək haqqı istehsal xərclərini əks etdirir və o, həmin xərclərin məhsul vahidinə düşən hissəsinin minimallaşdırılması üçün çalışır. Əmək haqqı təkrar istehsal və motivasiya funksiyalarını yerinə yetirir, çünki o, əməyin ödənilməsi formasıdır və müəssisənin işçiləri üçün mühüm stimuldur. Müəssisədə əmək haqqının təşkili mexanizmi bilavasitə iş qüvvəsi qiymətinin əmək haqqına çevrilməsi prosesini əks etdirir. Əmək haqqının əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsi məhz bunun müasir bazar həqiqətlərinə nə dərəcədə uyğun gəlməsindən asılıdır. İşçinin və işəgötürənin maraqları arasında kompromis əmək haqqının təşkili ilə əldə edilir ki, bu da bazar iqtisadiyyatının iki hərəkətverici qüvvəsi arasında sosial əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına şərait yaradır. Əmək haqqının kəmiyyəti təkcə işçinin ala biləcəyi ilə müəyyən olunur.

Daha doğrusu, pulun alıcılıq qabiliyyəti nominal və real əmək haqqının nisbəti ilə müəyyən olunur.

Nominal əmək haqqı müəyyən dövrdə işçilərə onların əməyinə görə hesablanmış və verilmiş əmək haqqıdır. Real əmək haqqı isə nominal əmək haqqı hesabına işçinin əldə edə biləcəyi malların və xidmətlərin kəmiyyətini əks etdirir. Real əmək haqqı nominal əmək haqqının “alıcılıq qabiliyyəti”dir. Deməli, real əmək haqqı nominal əmək haqqının kəmiyyətindən, eləcə də alınacaq malların və xidmətlərin qiymətindən asılıdır.

Əməyin ödənilməsi sahəsində müəssisənin siyasəti aşağıdakı amilləri müəyyən olunmalıdır:

- Müəssisənin maliyyə vəziyyəti;
- Regionda işsizliyin səviyyəsi;
- əmək haqqı sahəsində dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsi;
- həmkarlar ittifaqlarının və işəgötürənlərin birliklərinin təsiri.

Müəssisədə əmək haqqının təşkili aşağıdakıları əhatə edir:

1. Əsaslandırılmış əmək normalarının (vaxt norması, hasilat norması, xidmət norması, işçilərin sayı norması, idarəolunanlıq norması) müəyyən edilməsi.
2. Tarif sisteminin hazırlanması.
3. Əməyin ödənilməsi formalarının və sistemlərinin müəyyən edilməsi.
4. Əmək haqqı fondunun əmələ gəlməsi. Əmək normaları ayrı-ayrı əmək növləri arasında optimal nisbətlərin müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Onlar konkret işlərin yerinə yetirilməsi üçün əmək məsrəflərinin kəmiyyətə obyektiv qiymətləndirilməsi üçün lazımdır.

Metod

Tədqiqat işinin yazılmasında qiymətləndirmə, analiz, empirik, qarşılaşdırma-müqayisə, analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Hər bir müəssisədə əsas istehsal amilləri kimi əmək vasitələri, əmək cisimləri və kadrlar çıxış edir. Bu amillər içərisində kadr potensialı əsas apancı rola malikdir. İstehsal prosesinin aparılması müəssisədə istehsal vasitələrindən hansı vəziyyətdə istifadə edilməsi və bütövlükdə müəssisənin nə dərəcədə səmərəli fəaliyyət göstərməsi məhz kadr potensialından asılıdır. Ona görə də hər bir müəssisədə aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün səmərəli kadr siyasəti işlənib

hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir (M.Ə. Əliyev, A.G. Hüseynov, K.S. Kərimov, Ü.Y. Hüseynova, 2016, s.123):

- sağlam və jmkəsək iş qabiliyyətinə malik olan kollektiv yaratmaq;
- müəssisənin işçilərinin ixtisas səviyyəsini yüksəltmək;
- ixtisas səviyyəsi, yaş qrupu üzrə optimal əmək kollektivi quruluşunun yaradılması;
- rəhbər işçilərin yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin təmin edilməsi.

Hər bir müəssisədə kadr siyasəti özünə aşağıdakıları daxil edir:

- 1) kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi;
- 2) kadr hazırlığı və onların fasiləsiz öyrədilməsi;
- 3) formalaşmış istehsal sistemində uyğun olaraq kadrların yerləşdirilməsi;
- 4) əməyin həvəsləndirilməsi
- 5) əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi
- 6) müəssisədə kadrlar üçün daha səmərəli əmək şəraitinin yaradılması.

Müəssisənin işinin texniki-iqtisadi göstəriciləri kadr- lann ixtisas səviyyəsindən və onlardan səmərəli istifadə edilməsindən, onların bilik səviyyəsindən, peşə hazırlığından və yaradıcılıq fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Yalnız sabit əmək kollektivi bazar şəraitindən qarşıya qoyulan tapşırıqları yerinə yetirməyə və yüksək son nəticələr əldə etməyə qadirdir. Buna görə, kadrların peşə bacarıqlarının, ümumtəhsil və mədəni səviyyəsinin davamlı artırılmasına qayğı göstərilməli, işçilər onların kvalifikasiyasını və istehsalatın maraqlarını nəzərə alaraq yerləşdirilməlidirlər. Yeni şəraitdə rəhbər kadrlara qarşı xüsusi tələblər irəli sürülür. Onlar yüksək iş keyfiyyətlərinə malik olmalı, möhkəm kollektiv yaratmağı bacarmalıdırlar. Müasir rəhbər işçi yüksək peşəkarlığa malik olmalı, idarəçilik və psixologiya elminin əsaslarını bilməli, onun gələcəyi görməyə və səmərəli təsərrüfatçılıq etməyə imkan verən iqtisadi təfəkkürü olmalıdır.

Kadrların neft və qaz sənayesinin artan tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə rəhbər işçilər, mütəxəssislər və qulluqçular attestasiyadan keçməlidirlər. Attestasiyanın nəticələrinə görə rəhbər işçi işçilərin vəzifədə, rütbədə və kvalifikasiya kateqoriyasının irəliləməsi və ya geriləməsi, baza əmək haqqının artırılması və ya azaldılması və ya baza əmək haqlarına əlavələrin ləğv edilməsi və ya vəzifədən azad edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər.

Neft və qaz sənayesi müəssisələrinin fasiləsiz mükəmməl texnika ilə təchiz edilməsi və istehsalata yeni fəhlələrin və mütəxəssislərin cəlb olunması işçilərin elmi-texniki və iqtisadi təhsilinin genişləndirilməsi və yaxşılaşdırılması, onlardan elmi rəhbərlik metodikasını mənimsəməyi, kompüter texnikasından daha geniş istifadə edilməsini tələb edir (Qasimov.F.H., 2006, s.134).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün kadrların təlimi və yenidən hazırlanması tələb olunur. Bu məqsədlə, rəhbər işçilər və mütəxəssisləri üçün ixtisasartırma institutu yaradılmış, ali məktəblər nəzdində ixtisasartırma fakültələri təşkil edilmişdir. Fəhlələr üçün kurslar sisteminin, tədris kombinatlarının və digər təlim formalarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Hal-hazırda, ölkəmizdə idarə rəhbərlərinin hazırlanması, onların ixtisasının artırılması üzrə geniş təhsil müəssisələri, kurslar və seminarlar şəbəkəsi yaradılmışdır.

Kadrlara olan tələbatın hesablanması üçün planlaşdırma dövründə kadrların təbii azalması və kadrlara olan tələbatın ödənilməsi mənbələri (kənardan işə götürmə, peşəni dəyişmə, kadrların hazırlanması) göstərilir. Kadrlar balansı kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması (təkmilləşdirilməsi) planının işlənməsi üçün əsas materialdır.

Yeni fəhlə kadrların hazırlanması təlim mərkəzlərində, daima fəaliyyət göstərən kurslarda və məktəblərdə həyata keçirilir. Bundan başqa, fərdi və briqada təlim forması mövcuddur ki, burada şagirdləri ştata qəbul edib onları öyrətmək üçün səriştəli fəhləyə təhkim edirlər. Fəhlə bunun üçün əlavə haqq alır. Fəhlələrin ixtisasının artırılması müxtəlif təlim formaları vasitəsilə həyata keçirilir. Fəhlələr daha yüksək dərəcələr alır, qabaqcıl iş üsullarına yiyələnir, ikinci və ya əlaqədar peşə əldə edirlər və s.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin planlaşdırılması planlaşdırılan daşınmanın həcminə və məhsulun saxlanması, yeni texnikanın tətbiqi üzrə tədbirlərin işlənilməsinə, hazırlanmasına, texnologiyalara, avtomatlaşdırma vasitələrinə, əməyin və istehsalın elmi təşkilinə çəkilən xərclərin azaldılması üçün ehtiyatların axtarılmasına əsaslanmalıdır. Boru kəməri nəqliyyatında texniki tərəqqi əsasən nəqliyyat işinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərcləri azaltmaqla yanaşı sistemlərin daşıma qabiliyyətinin və etibarlılığının artırılması, o cümlədən, istehsal obyektlərinə xidmət göstərilməsi ağırlığının azaldılması ilə əlaqədardır. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının mühüm ehtiyatlarından biri növbədəxili və gün ərzində boşdayanmaların aradan qaldırılmasına, qeyri-istehsal iş vaxtı sərfinin azaldılmasında, inzibati-idarəetmə heyəti sayının azaldılmasına, nəqliyyat və neft-qazın saxlanması sistemlərinin yardımçı bölmələrində işçilərin sayının azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlərin işlənilməsinə hazırlanmasıdır (Abdullayev Z.S., Abbasov A.B., 2000, s.230).

Əmək haqqı sahəsində aparılan siyasət müəssisənin idarə edilməsinin əsas hissəsi olub işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsinin ən mühüm həvəsləndirici aləti kimi çıxış edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmək haqqının mahiyyətini açıqlayan, hamı tərəfindən vahid qəbul edilmiş tərfi mövcud deyildir. Ona görə də onların bəzilərini nəzərdən keçirək.

Əmək haqqı - milli gəlirin pul formasında bir hissəsi olub sərf edilən əməyin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə bölüşdürülən və işçilərin şəxsi tələbatını ödəyən vəsaitin məbləğidir.

Əmək haqqı - işçiyə özünün maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün əməyin kəmiyyəti, daha doğrusu, onun iş qüvvəsinin dəyəri və keyfiyyəti müqabilində ictimai məhsuldan ayrılan və pul ifadəsində verilən hissədir.

Əmək haqqı - məhsulun istehsal və satışma çəkilən xərclərin bir hissəsi olub işçilərin əməyinin ödənilməsinə sərf edilən vəsaitdir.

Əmək haqqı« - işçilər tərəfindən əməyin yerinə yetirilməsi üçün onlara hesablanmış və pul formasında ödənilmiş vəsaitin məbləğidir. Əmək haqqının qeyd edilən hər bir müəyyənliyi onun mahiyyətini bu və ya digər səviyyədə açıqlamağa imkan verir, çünki onlar bir-birini tamamlayır (Бертакова Ю.В., 2008, s.210).

Əmək haqqının minimal, nominal və real əmək haqqı növləri fərqləndirilir. Minimal əmək haqqı-iş verən tərəfindən mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilən əmək haqqı səviyyəsindən aşağı səviyyədə təyin etmək hüququ olmayan əmək haqqıdır. Bu əmək haqqı, ölkədə olan qanunvericilik aktları əsas kimi qəbul edilərək əmək məcəlləsinə görə müəyyən edilir.

Nominal əmək haqqı-müəyyən dövr ərzində işçinin sərf etdiyi əməyin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmaqla ona hesablanmış və ödənilmiş əmək haqqıdır.

Real əmək haqqı-işçiyə verilmiş nominal əmək haqqı hesabına onun aldığı məhsul və xidmətlərin miqdarıdır. Daha doğrusu real əmək haqqı nominal əmək haqqının “alıcılıq qabiliyyətidir”.

Əmək haqqı bir neçə funksiyanı yerinə yetirir ki, onlara da aşağıdakılar aiddir.

- həvəsləndirici
- sosial;
- uçot.

Həvəsləndirici funksiya işçilərin istehsalın inkişafındakı marağının yüksəldilməsinə yönəldilir. Öz növbəsində, müəssisə işçilərinin motivasiyasına əmək təminatı və şəraiti, əməyin təşkili və ödənilməsi, işdə irəliləmə imkanları və s. də bilavasitə təsir göstərir (Юсупов Р.М., 2009, s.15).

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Sosial funksiya sosial ədalət prinsipinin reallaşdırılmasına imkan yaradır. Uçot funksiyası isə canlı əməyin məhsulun qiymətinin yaradılması prosesində iştirak dərəcəsini, onun ümumi istehsal xərclərindəki payını xarakterizə edir. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin ümumi səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılı ola bilər:

- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən;
- müəssisənin kadr siyasətindən;
- həyat dəyərindən (istehlak səbəbindən);
- regionda, vilayətdə, müvafiq peşələrə yiyələnmiş işçilər arasındakı işsizlik səviyyəsindən;
- həmkarlar ittifaqlarının, rəqiblərin, dövlətin və b.-nin təsirindən.

Əməyin ödənilməsinin mövcud formalarının müxtəlifliyi içərisindən (tarif sistemi, tarifsiz sistem və onun bir növü olan kontrakt sistemi) hər bir müəssisə konkret istehsal şəraitinə (buraxılan məhsulun xarakterinə, konkret texnoloji prosesə, idarəetmə səviyyəsinə, satış bazarına və s.) daha yüksək dərəcədə uyğun olan variantı seçir.

Cədvəl 1. Ödəniş növlərinə görə sənayedə əmək haqqı fondunun tərkibi, yekuna nisbətən, faizlə

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Əmək haqqı fondu	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Pul şəklində əmək haqqı - cəmi	99.9	99.9	99.8	99.9	99.9	100	100	100	100
işəməz qiymətləndirmələr, tarif dərəcələri, vəzifə maaşları ilə yaxud əldə edilən gəlirdən mənfəətdən paylarla ödəmələr	86.9	86.0	85.1	86.4	84.9	83.8	84.6	86.2	85.0
işlənilməmiş vaxta görə ödəmə	5.0	4.3	4.1	4.3	6.8	5.8	5.9	6.2	6.8
ondan məzuniyyətə illik əlavə ödəmələr	4.0	3.7	3.7	3.5	5.7	5.0	5.3	5.7	6.5
məqsədli daxilolmalar və xüsusi təyinatlı vəsaitlər hesabına istehsalatın nəticələrinə görə ödənilən mükafatlar	0.1	0.2	1.1	1.1	1.2	1.2	1.1	1.2	1.3
ilin yekunlarına görə mükafatlar	0.3	0.1	0.4	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3
uzun müddətli işə görə mükafatlar	0.6	0.2	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.2
sair ödəmələr	7.0	9.1	8.9	7.8	7.9	8.7	8.0	6.0	6.4
Natura formasında əmək haqqı	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi, stat.gov.az

Ən geniş yayılmış variant, *tarif hissəsinin* əməyin ödənilməsinin Vahid Tarif Cədvəlinə (VTC) uyğun hesablanma biləcəyi variantdır. Müxtəlif müəssisələrdə VTC-nin tətbiqi 1-ci dərəcəli tarif normalannın artması prinsiplərinə, müxtəlif kateqoriyalı işçilərin bu və ya digər dərəcəyə aid edilməsinə görə fərqlənir. 1-ci dərəcəli tarif norması dövlətin sosial təminatı olan minimal əmək haqqına bərabər ola bilər, regional xüsusiyyətlərdən və müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq ondan kənarlaşa bilər (Бертракова Ю.В., 2008, s.256).

Tarif sistemi əməyin müxtəlif konkret növlərini, onların mürəkkəbliyini və icra olunma şəraitini, başqa sözlə, əməyin keyfiyyətini nəzərə almaqla, müqayisə etmək imkanı verir. O, aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir:

- iş kateqoriyasını və müəssisənin ixtisaslaşdığı sahəni nəzərə almaqla, əməyin ödənilməsindəki fərqləri müəyyən edən tarif cədvəli;
- vaxt vahidinə (gün, saat) görə sadə əməyin (1-ci dərəcəli) ödənilməsinin mütləq həcmi təyin edən tarif normaları;
- müxtəlif iş növlərinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq qruplaşdırılan tarif-ixtisas məlumat kitabçaları;
- əmək haqqına müxtəlif təbii-iqlim şəraitlərində (regionlarda) həyat dəyərinə görə fərqləri kompensasiya edən regional artımlar (əmsallar);
- tarif normalanna peşələrin uyğunlaşdırılması, xidmət zonalarının genişləndirilməsi, iş vaxtından artıq iş, bayram və istirahət günlərində iş, zərərli iş, ikinci və üçüncü növbəli işə görə əlavələr və artımlar;
- muzzla və zəruri sosial təminat əsasında işləyən şəxslərə verilən və qanunvericilik əsasında müəyyən edilmiş minimal əmək haqqı.

Müəssisədə əməyin ödənilməsinin tarif sistemləri müxtəlif tarif cədvəlləri əsasında qurulur. Əmək institutu tərəfindən dövlət sektoruna aid idarə, təşkilat və müəssisələr üçün 18-dərəcəli VTC diapazonu əsaslandırılmışdır. YEK (Yanacaq-Energetika Kompleksi) sahələri üçün vahid tarif sisteminin işlənməsi 19-22-dərəcəli tarif cədvəli əsasında həyata keçirilir (Süleymanov. Q.S., 2007, s.85).

Bu tarif cədvəli vahid tarifqoyma və fəhlələrin, qulluqçuların əməyinin dərəcələrə görə ödənilməsi şkalasıdır. O, müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin fəhlədən tutmuş yüksək səviyyəli rəhbərə kimi bütün işçi qruplarının əhatə edir. VTC-də bütün peşələr və vəzifələr yerinə yetirilən işlərin (funksiyaların) ümumilik əlamətinə görə qruplaşdırılır.

Vahid tarif cədvəli əsasında işləmiş işçilərin əməyinin ödənilməsinin yeni sistemi vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək və eyni dərəcədə mürəkkəbliyə malik əməyə görə bərabər ödənişi yerinə yetirmək imkanı verir, başqa sözlə, əmək haqqının təşkilinin

mükəmməlləşdirilməsinə alternativ yanaşmanın həyata keçirilməsini mümkün edir. Bütün kateqoriyalara aid işçilərin əməyinin vahid, qarşılıqlı əlaqələndirilmiş ödəniş sistemi təmin edilir, birinci dərəcəli tarif normalarında istənilən dəyişiklik zamanı, əməyin ödənilməsinə nisbətər fəhlələrin və qulluqçuların əməyinin çətinliklərinə görə təmin edilir, müxtəlif mürəkkəbliyə və kvalifikasiyaya malik əməyin ödənilməsinə bərabərliyi aradan qaldırılır, ixtisaslı işçilərin əməyinin yüksək ödənişinə artırıcı əmsalları qabaqcadan müəyyən edilməsi yolu ilə müəyyən zəmanətlər təmin edilir (M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli, 2012, s.255).

Sənaye müəssisələrində əmək haqqının düzgün təşkili və tənzimlənməsi üçün əsasən onun 2 forması-vaxtamuzd və işəmuzd formaları tətbiq edilir. Əməyin ödənilməsinin vaxtamuzd formasında əmək haqqı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Theta_h = t_n T$$

burada, t_n - müvafiq dərəcəyə malik işçinin saat hesabı tarif maaşı, manat;

T - istehsalatda faktiki işlənmiş vaxt, saat.

Vaxtamuzd ödəniş sistemində faktiki işlənmiş vaxta görə tarif cədvəli üzrə əmək haqqından əlavə, müəyyən edilmiş mükafatlandırma göstəricilərinin və şərtlərinin yerinə yetirilməsinə görə mükafat ödənişi nəzərdə tutulur. Əməyin bu cür ödəniş sistemi neft və qaz sənayesi müəssisələrində daha çox istifadə olunur.

Əməyin işəmuzd ödənilməsi qaydasında işçilərə əmək haqqı yerinə yetirilmiş işin və ya hazırlanmış məhsulun hər vahidinə görə qabaqcadan müəyyən edilmiş tariflər üzrə əlavə edilir. Əməyin işəmuzd ödənilməsi qaydası hər şeydən öncə, işin həcm, kəmiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır. Bu səbəbdən, o, əl və maşın-əl əməyinin üstünlük təşkil etdiyi istehsalat sahələrində tətbiq olunur. Məhz bu şəraitlərdə, istehsal olunan məhsulun kəmiyyətini və keyfiyyətini nəzərə almaq, istehsal həcmimin genişlənməsini və müəyyən edilmiş əmək normalarının əsaslandırılmasını təmin etmək mümkündür. İşəmuzd əmək haqqı formasının aşağıdakı hallarda tətbiqi daha məqsədəuyğundur (M.Ə. Əliyev, A.G. Hüseynov, K.S. Kərimov, Ü.Y. Hüseynova, 2016, s.123):

- işin bilavasitə mövcud işçidən və ya briqadadan asılı olan kəmiyyət göstəricilərinin mövcudluğu halında;
- işçilərin yerinə yetirilən işlərin məhsuldarlığını və həcmi artırmaq imkanı olduğu halda;
- mövcud sahədə işçilərin gələcəkdə məhsulun keyfiyyətinin və yerinə yetirilən işlərin həcmimin artırılmasına stimulaşdırılması zəruri olduqda;
- yerinə yetirilən işlərin həcmimin (keyfiyyətinin) dəqiq uçuotu mümkün olduğu halda;

- texniki cəhətdən əsaslandırılmış əmək normalarının tətbiqi mümlcün olduğu halda.
Birbaşa fərdi işəməzd sistemdə işçinin əmək haqqı aşağıdakı düstur əsasında təyin oluna bilər:

$$\Theta_h = n P_i$$

burada, n - məmulatların sayı;

P_i - hazırlanmış məhsul və ya iş vahidinin qiyməti.

İşəməzd-mükafatlı sistemində işəməzd işçiyə və ya işçi briqadasına birbaşa işəməzd qiymətlər üzrə əmək haqqından əlavə, mükafatlandırma barədə qanunda nəzərdə tutulan müəyyən edilmiş kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə və ya artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinə görə mükafat ödənilir.

İşəməzd-mükafatlı sistemində, müəyyən edilmiş nonna çərçivəsində hazırlanmış məhsul adı qiymətlərlə, bu normanı aşan məhsul isə yüksək qiymətlərlə ödənilir.

Neft və qaz sənayesi müəssisələrində işəməzd əmək haqqı forması təmir işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı köməkçi təsərrüfatlarda istifadə oluna bilər.

Rəhbər işçilərin əməyinin ödənilməsi onlar üçün ştat cədvəlinə əsasən müəyyən edilmiş məvaciblə və mövcud mükafatlandırma sistemində müvafiq olaraq həyata keçirilir. Öz xarakterinə görə o, vaxtamuzd-ödəniş sistemində yaxındır, yalnız bircə fərqlə, belə ki, tarif norması (gündəlik və ya saat- hesabı) əvəzinə aylıq və ya illik məvacib mövcuddur. Müəyyən edilmiş mükafatlandırma göstəriciləri və şərtləri bu işçilərin əməyinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini eləcə də, həmin şəxsin işlədiyi bölmənin təyinatını nəzərə alır (M.Ə. Əliyev, A.G. Hüseyinov, K.S. Kərimov, Ü.Y. Hüseynova, 2016, s.123).

Bütün işçi kateqoriyalarına əmək haqqı ödənilməsinin başlıca mənbəyi əmək haqqı fondudur. *Əmək haqqı fondunun* (ƏHF) planlaşdırılmış həcmi müxtəlif üsullarla müəyyən edilə bilər.

Cədvəl 2. Ödəniş növlərinə görə sənayedə əmək haqqı fondunun tərkibi, yekuna nisbətən, faizlə

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Əmək haqqı fondu	100	100	100	100	100	100	100	100
Pul şəklində əmək haqqı -cəmi	99.9	99.8	99.9	99.9	100	100	100	100
işəməzd qiymətləndirmələr, tarif dərəcələri, vəzifə maaşları ilə yaxud əldə edilən gəlirdən mənfəətdən paylarla ödəmələr	86.0	85.1	86.4	84.9	83.8	84.6	86.2	85.0
işlənilməmiş vaxta görə ödəmə	4.3	4.1	4.3	6.8	5.8	5.9	6.2	6.8
ondan məzuniyyətə illik əlavə ödəmələr	3.7	3.7	3.5	5.7	5.0	5.3	5.7	6.5

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

məqsədli daxilolmalar və xüsusi təyinatlı vəsaitlər hesabına istehsalatın nəticələrinə görə ödənilən mükafatlar	0.2	1.1	1,1	1.2	1.2	1.1	1.2	1.3
ilin yekunlarına görə mükafatlar	0.1	0.4	0,2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3
uzun müddətli işə görə mükafatlar	0.2	0.2	0,1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.2
sair ödəmələr	9.1	8.9	7,8	7.9	8.7	8.0	6.0	6.4
Natura formasında əmək haqqı	0.1	0.2	0,1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi, stat.gov.az

Birbaşa hesablama metodu daha çox istifadə olunur:

$$\partial HF = N_s \partial H_o$$

burada, N_s - işçilərin planlaşdırılmış orta siyahı sayı;

∂H_o - bir işçinin planlaşdırılmış müddətdə əlavə və üstəlik ödənişlər nəzərə alınmaqla orta əmək haqqı.

Bu metodun köməkliyi ilə ümumi əmək haqqı fondu istər bütövlükdə müəssisə üzrə işləyənlərin sayma və onların əmək haqqına əsaslanaraq, istərsə də, ayrıca işçi kateqoriyalarına və qruplarına görə nəzərdə tutula bilər.

Əmək haqqı fonduna aşağıdakılar daxildir:

- işlənmiş vaxta görə ödəniş;
- işlənməmiş vaxta görə ödəniş;
- birdəfəlik həvəsləndirici ödənişlər;
- qidalanmaya, yaşayış yerinə, yanacağa görə ödənişlər.

İşlənmiş vaxta görə ödənişə daxildir:

- 1) tarif normaları və maaşın üzrə, eləcə də, işəməz qiymətlər üzrə əmək haqqı;
- 2) natural ödəniş şəklində verilən məhsulun dəyəri;
- 3) mükafatlar və digər mükafatlandırıcı ödənişlər;
- 4) peşə ustalığına, peşəkərin və vəzifələrin məharətlə uyğunlaşdırılmasına görə tarif maaşlarına stimullaşdırıcı əlavələr;
- 5) iş rejimi və əmək şəraiti ilə əlaqədar kompensasiya ödənişləri və s (Abdullayev Z.S., Abbasov A.B., 2000, s.230).

İşlənməmiş vaxta görə ödəniş:

- 1) illik və əlavə məzuniyyətlərin;
- 2) yeniyetmələrin güzəştli saatları;

- 3) işçinin günahı üzündən baş verməyən boşdayanmalann;
- 4) məcburiyyət üzündən işə çıxmamama hallannın (proqullar) və s. ödənilməsidir. Birdəfəlik həvəsləndirici ödənişlərə daxildir: 1) birdəfəlik mükafatlar;
- 2) il ərzindəki işin yekunlarına görə ödəniş və uzun müddət xidmətə (iş stajına) görə ödəniş;
- 3) hamıya və ya işçilərin əksəriyyətinə verilən maddi yardım;
- 4) istifadə olunmamış məzuniyyətə görə pul kompensasiyası;
- 5) işçilərə həvəsləndirmə qismində pulsuz verilən səhmlərin dəyəri və ya səhmlərin əldə edilməsinə güzəştlər və b.

Nəticə

Əməyin tariflər və maaş üzrə ödənilməsi və stimullaşdırılması şəraitində bərabərçilikdən yaxa qurtarmaq, ayrıca işçinin və bütün kollektivin maraqları arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq xeyli çətindir. Bununla əlaqədar olaraq, tarif hissəsi, əlavələr, ödənişlər və mükafatlar bölüşdürmə üsulu ilə, əmək haqqının tarifsiz tənzimlənməsi adlanan üsuldən istifadə etməklə nəzərdə tutula bilər ki, bu halda, hər bir işçiyə onun əmək sərfinə müvafiq ödənişlərin məbləği onun bütün kollektiv tərəfindən qazanılmış əmək haqqı fondundakı payını təşkil edir.

Müxtəlif müəssisələrdə hər işçinin əmək haqqı həcmi təyin edən göstəricilərin sayı eyni deyildir. Adətən tarifsiz əmək haqqı sisteminin tətbiqi anında işçiyə əmək kollektivi tərəfindən verilmiş kvalifikasiya səviyyəsi əmsalı; ödənişin həyata keçirildiyi müddətdə işçiyə əmək kollektivi tərəfindən verilmiş, cari fəaliyyət nəticələrində əmək payı əmsalı; müəyyən müddətdə işlənmiş iş vaxtının miqdan nəzərə alınır. Göstəricilərin həddi həm genişləndirilə bilər (əmək sərfi əmsallarının tətbiqi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və s. hesabına), həm də hətta bir göstərici qədər, məsələn, kvalifikasiya səviyyəsi əmsalına və ya işlənmiş vaxt miqdarına görə məhdudlaşdırıla bilər.

Tətbiq olunan göstəricilərin sayından asılı olaraq, tarifsiz ödəniş sisteminin və əməyin stimullaşdırılmasının müxtəlif modelləri mövcuddur. Bu modeldə üç amildən istifadə olunur:

- işçinin kvalifikasiya səviyyəsi;
- əməkdə iştirak əmsalı (ƏİƏ);
- faktiki işlənmiş vaxt.

Bu sistemə görə, müəssisənin rəhbərindən tutmuş fəhləsinə kimi bütün işçilərinin əmək haqqı işçinin və ya bütün müəssisənin, yaxud ayrıca bölmənin əmək haqqı fondundakı payıdır. Bu şəraitdə hər bir işçinin faktiki əmək haqqı həcmi göstərilən amillərdən asılıdır.

Müəssisənin işçisinin kvalifikasiya səviyyəsi əmək kollektivinin bütün üzvləri üçün müəyyən edilir və işçinin əvvəlki dövrə görə faktiki əmək haqqının müəssisədə həmin dövr üçün yaranmış minimal əmək haqqı səviyyəsinə bölünməsindən fərqli şəkildə təyin edilir.

5-6-cı dərəcələrə malik işçinin öz gələcək inkişafı üçün daha perspektivlərə, deməli, əmək haqqına da malik olmadığı tarif dərəcələri sistemindən fərqli olaraq, kvalifikasiya səviyyələri sistemi daha ixtisaslaşmış əməyin maddi baxımdan stimullaşdırılması üçün böyük imkanlar yaradır. İşçinin kvalifikasiya səviyyəsi onun bütün əmək fəaliyyəti ərzində yüksələ bilər.

Mütəxəssislərin və ya işçinin müvafiq kvalifikasiya qrupuna daxil edilməsi məsələsi işçinin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əmək kollektivi şurası tərəfindən həll edilir.

Ədəbiyyat

- Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000, 490 s.
- M.Ə. Əliyev, A.G. Hüseynov, K.S. Kərimov, Ü.Y. Hüseynova Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. «Letterpress» Nəşriyyat evi. 2016. səh. 553.
- M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli. "Korporativ idarəetmə". Bakı, 2012
- Qasımov.F.H. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2006
- Süleymanov. Q.S. İnnovasiya prosesinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti., B., 2007, 105 s.
- Вертакова Ю.В. Управление инновациями: теория и практика: учебное пособие. М.: Эксмо, 2008. 432 с.
- Юсупов Р.М. Информатизация как фактор инновационного роста экономики // Экономика и управление, 2009, № 10, ст. 5-10.

Təhsilin Beynəlxalq Rəqabətqabiliyyətliliyinin Yüksəldilməsi

*Kənan DADAŞOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kdadashov@ada.edu.az*

Xülasə

Müasir dövrimüzdə təhsilin bilavasitə iqtisadiyyatla əlaqələnməsi və ölkənin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etməsi, təhsilə olan qayğının daha da müstəsna hala gətirir. Təsadüfi deyil ki, inkişaf etmiş ölkələrin ali təhsil sistemi beynəlxalq standartların ən yüksək pilləsindədirlər. Bazara uyğun, effektiv və faydalı insan kapitalının formalaşması üçün təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara cavab verməsi və xarici arenada rəqabətə davamlı olması vacib amildir. Bu məqsəd ilə Azərbaycanda indiyinə kimi atılmış addımlar və bundan sonra planlaşdırılan proqramlar bu məqalədə müzakirə olunacaq. 2007-2015-ci il dövlət proqramı çərçivəsində xarici ölkələrdə təhsil almış gənclərin nəticələrinin müqayisə olunaraq təhlil edilməsi, "Sabah" qruplarının beynəlxalq rəqabətli təhsilin inkişafında rolu, bir çox Azərbaycan universitetinin xarici universitetlərlə əməkdaşlıq quraraq ikili diplom və ya mübadilə proqramlarının təşkil olunması kimi önəmli faktorlardan söz açılıb. AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS-in nəzdində açılmış Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin ölkə bazarına uyğun kadrların yetişdirilməsi və onların beynəlxalq standartlara da cavab verməsində iştirakı qeyd olunub. ADA məktəbinin açılmasının həm ali, həm də orta məktəb təhsil standartlarına hansı dəyişikliklərin gətirəcəyini və bu dəyişiklərin hansı yöndə təsir göstərəcəyini barədə təhliləri tapa bilərsiz məqalənin içəriyində. Həmçinin 2019-2023 dövlət proqramının hansı yöndə Azərbaycan təhsilinə fayda verəcəyini və ümumiyyətlə növbəti illərdə təhsilin rəqabət davamlılığını artırmaq üçün hansı kimi addımların atılmasının zəruri olmağı aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: Təhsil, BMDM, ADA

Giriş

Ali təhsilin beynəlxalq ölçüsü ilə bağlı artan maraq, rəqabət qabiliyyətinin ali təhsilin inkişafında necə böyük rol oynayacağına dair bir neçə nəzəriyyəyə gətirib çıxarır. Bele olan halda beynəlxalq arenada rəqabət aparmaq üçün ali təhsil gərək beynəlmilləşsin (internationalize). Anlayışlar və yanaşmaların çoxluğunu nəzərə alaraq, beynəlmilləşmənin müxtəlif mənalara malik olsa da, bu yalnız multikulturalizmin öyrənilmiş bir fenomenin konteksti deyil, eyni zamanda dinamik təkamülü zənginləşdirən fərqli bir yanaşmar.

Hər hansı bir ölkədə dövlət və universitet səviyyədəsində ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması təhsil sisteminin əsas funksiyaları çərçivəsində mədəniyyətlərarası və ya qlobal aspektin inteqrasiya prosesi kimi başa düşülə bilər. Təhsilin beynəlmilləşdirilməsi, beynəlxalq komponentin bir universitetin bütün funksional sahələrinə aktiv şəkildə daxil olması prosesidir. Yəni, təhsil fəaliyyəti ilə yanaşı, tədqiqat və hətta idarəyə də təsir göstərir.

Ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması mədəniyyətlərarası və beynəlxalq ölçüləri birləşdirir, hansıki həm tədqiqat həm də tədris prosesinə birbaşa təsir göstərir. Müxtəlif beynəlxalq kontekstdə yeni texnologiya, bilik, insan, dəyər və ideyalardan istifadə etməyi tələb edən təcrübələri özündə birləşdirir. Hər bir mədəniyyətin millətin tarixi nəticəsində fərqli şəkildə təsirləndiyindən, ənənələr və mədəniyyət heterojendir. Buna görə də, hamar beynəlxalqlaşma prosesi üçün ali təhsil sahəsindəki birləşmə və uyğunlaşma tələb olunmalıdır.

Beynəlxalqlaşmanın üstünlükləri arasında ali təhsilin əlçatan olması, biliklərin universallaşdırılması, beynəlxalq keyfiyyət standartlarının yaranması və ali təhsildə yüksək innovasiyanın inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi daxildir. Beynəlxalqlaşma tədqiqatçıların müxtəlif ölkələrdən qarşılıqlı əlaqələrinin genişləndirilməsi və onların imkanlarını artırmaqla ali təhsildə elmi tədqiqatların effektivliyinə kömək edir. Akademik mübadilələr tədqiqat nəticələrinin daha geniş və tez yayılmasını asanlaşdırır. Beynəlxalqlaşma digər bir üstünlüyü, müxtəlif tədqiqat institutlarının birgə tədqiqat işləri vasitəsilə xərc imkanlarının artırılmasıdır. Ali təhsilin xaricində beynəlxalqlaşma tələbələrin beynəlxalq mübadilə proqramlarında iştirak edən ölkələri arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Beynəlxalq tədris proqramı əslində beynəlxalq səviyyəli ali təhsil sistemlərinin ən vacib aspektidir. Belə tədris proqramları və təhsil kurslarını planlaşdırmada effektiv olan elmi yanaşmalar, metodikalar və strategiyalardan istifadə edir, bundan əlavə, bu tədris proqramları da mədəniyyəti və biliklərinin məzmununu təhlil edir və dil, mədəniyyət və tarix öyrətməklə yanaşı, digər xalqlar xüsusiyyətlərini də öyrənməyə imkan yaradır.

Metod

Bu tədqiqat keyfiyyət analizi və induktiv metoddan istifadə edən müqayisəli bir tədqiqatdır. Sistemik kontekstlərin təhlili və müqayisə edilməsi, nəticələrin, müşahidələrin, müsahibələrin və kontekstlərin tərtib edilməsi üsulları daxildir. Induktiv metodun istifadəsində ilk növbədə əlaqələr və tapıntılar tədqiq edilir, sonra yekun nəticələr verilir. Beləliklə, məlumatlar ilk növbədə Google, Yahoo, Jstor, Google Scholars axtarış portalları vasitəsilə toplanmış və əldə edilmişdir. Bundan başqa məqalələr, elektron kitabxana mənbələri və seçilmiş ölkələrdə ali təhsilin tədrisinin beynəlxalqlaşdırılmasına aid məlumat bazasından istifadə edilmişdir. Araşdırmanın ədəbiyyatını, seçilmiş ölkələrin universitetlərinə aid olan məlumatları nəzərdən keçirdikdən sonra, bu ölkələrin, o cümlədən ABŞ, Kanada və Avstraliya ali təhsilin

beynəlxalqlaşdırılması və tədris metodları üçün strategiyaları, planları və fəaliyyəti müqayisə edilmiş və təhlil edilmişdir.

Analiz

Azərbaycanda təhsilin beynəlxalq rəqabətini yüksəltmək və təhsili beynəlxalqlaşdırmaq üçün digər ölkələrin nümunələrinə baxıb müqayisəli təhlil edəcəyik və nəticə olaraq hansı üsullarla Azərbaycanda bu sahəni inkişaf elətdirməyin mümkün olmağına baxacağıq.

3.1. ABŞ-da ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması

Beynəlxalq məzmunu tədris planlarına çevirmək:

Amerika Beynəlxalq Mədəniyyətlərarası Birliyin məlumatına görə, beynəlxalq təhsil biliklərin artırılması və xalqların mədəniyyəti ilə tanışlıq kimi beynəlxalq problemlərin dərk edilməsi üçün ən yaxşı yoldur.

Bundan əlavə, beynəlxalq məzmunun mövcud kurslara integrasiya edilməsi müsbət dəyər və mövqelərin formalaşmasına, eləcə də, tələbələrin müxtəlif insanlar, sistemlər, mədəniyyətlər və fərqli millətlər barədə olan dünya görüşlərinin artırılmasına təkan verə bilər. Bu cür imkanlar tələbələrə öz mədəniyyətlərinin mövqeləri və daha geniş beynəlxalq məzmununda işləyən hipotezlər arasındakı kiçik fərqi dərk etməyə imkan verir (Beynəlxalq Mədəniyyətlərarası Təhsil üzrə Amerika Şurası, 2006). Green (2005) bildirir ki, tələbələr həm kampus, həm də siniflərdə praktik bacarıq və beynəlxalq biliklər əldə etməlidirlər. Başlıca beynəlxalq təlim kursları universal və beynəlxalq mövzularda olan dərsləri, xarici dillərin öyrənilməsini və ya tam olaraq beynəlxalq olmayan, lakin beynəlxalq məsələləri özündə cəmləşdirən kursları əhatə edir. Buna görə, beynəlmilləşdirmənin əsas məqsədi mövcud tədris proqramlarına beynəlxalq yanaşmanın təşviqi yolu ilə dünya ictimaiyyətində mövqeyə nail olmaq üçün müxtəlif mədəni fikirlər ilə tələbənin bilik və bacarıqlarının inkişafı kimi ifadə edilmişdir. Amerika tələbələri üçün beynəlxalq təhsilin aşılmasında sinif otaqlarının əsas yer olduğunu bildirir (Hayward, 2000).

3.2. Kanadada ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması

Beynəlxalq tələbələrin təlimi:

Kanada Universitet və Kollecləri Assosiasiyasının beynəlmilləşdirilmə mövzunu öyrənməyə başlamasının əsas səbəbi və əsaslandırılması bilikli və məlumatlı tələbələrin yetişdirilməsi idi. Beləliklə, beynəlxalq tədrisin universitetlərdə tətbiq olunmasının strateji prioritet hesab olunması təbii haldır.

Kurikulumun beynəlmilləşdirilməsi Kanada tələbələri üçün beynəlxalq bacarıq və mövqelərinin inkişaf etdirilməsi üçün bir vasitədir (Kanada Universitet və Kollecləri Assosiasiyası, 2000). Kanadadakı York Universitetinin beynəlxalq şöbəsinin rəhbəri Şubert (2009) bildirir ki, xarici dil öyrənmək tələbərin xarici ölkələrdə işə cəlb olunması, eləcə də, Kanadada çoxmədəniyyətli vətəndaşlara xidmət etməsi üçün qiymətli bir bacarıqdır (KUKA, 2000). Xarici dilləri bilən və beynəlxalq təcrübəyə malik olan Kanada və beynəlxalq akademiya üzvlərini işə cəlb etmək hər bir universitet üçün əvəzolunmaz bir dəyərdir.

Akademik üzvlərini beynəlmilləşdirilmək üçün universitetlər xarici ölkələrdə tədqiqat imkanlarını artırma və ya tələbələrini yeni təhsil texnologiyalarından istifadəyə sövq etməklə onlarda dünya ictimaiyyətinin problemlərini təhlil və həll etmək üçün lazımı bilik və bacarıqlarının inkişafına şərait yarada bilərlər. Tədris proqramının beynəlmilləşdirilməsi beynəlxalq tələbələr üçün universitetlərdə uyğun bir tədris prosesi təmin edir və Kanadalı tələbələrə öz ölkələrində universal bacarıqlarını və münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün zəmin yaradır (KUKA, 2000).

3.3. Avstraliyada ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması

Qloballaşmış yerli tədris planı:

Avstraliyanın beynəlxalq və digər yerli kurikulumları asarsındakı əlaqə göstərir ki, beynəlmilləşdirilmə qlobalizasiya qarşı çevik reaksiya vermə prinsipidir. Hər hansı bir beynəlxalq proqram uyğun bir yerli proqramla birləşdirilməli və beynəlmilləşdirilmə beynəlxalq və yerli vəziyyətə uyğun olaraq yerinə yetirilməlidir (Galligan, 2008).

Mədəni və qlobal məsələlərdə nəzəri və praktiki əsasların yaradılması tələbələrin bacarıqları ilə bağlıdır. Buna görə də, məzunların bilik dərəcəsinin keyfiyyətini ölçülməsinə görə yaradılmış meyar üçün bir nümunə olması icbaridir (qlobal vətəndaş və mədəni savadlılıq daxil olmaqla). Bacarıq və mədəniyyət savadlılığı müxtəlif səviyyələrdə olan kurslar və proqramlarla həyata keçirilə bilər. Tələbələr üçün imkanları təmin etmək üçün aşağıdakı mövzular effektivdir:

- mədəni və yerli məsələləri başa düşmək
- müxtəlif beynəlxalq məsələləri aydınlaşdırmaq
- müxtəlif qruplar, mədəniyyətlər, insanlar və fərqli dəyərləri başa düşmək
- tədris-təhsil planlarının dəyişdirmək və onların uyğunlaşma qabiliyyətini nəzərə almaq
- tədris proqramının şəffaf şəkildə inteqrasiyası üçün müəyyən mənbələrə istinad etmək
- proqramları və kursları nəzərdən keçirmək və idarə etmək

Avstraliyada tədrisin beynəlxalqlaşdırılması aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

Kurs və proqramlarda kurikulumun beynəlxalqlaşdırılması, digər universitetlərin qiymətləndirməsi, hər bir kollecdən nümunələrlə bir sıra beynəlxalq tədris planı hazırlama, digər universitetlərdən nümunələr hazırlama və veb-saytların yaradılması, kurs səviyyəsində, mədəni biliklər ilə bağlı seminarlar daxil olmaqla, peşəkar proqramların hazırlanması.

3.4 Azərbaycan ali təhsilin beynəlxalqlaşdırılması

Azərbaycanda bu proses hələdə inkişaf etməkdədi. Bir çox universitetlərdə hələ beynəlxalq akkreditasiyası olmaması, xarici tələbələrin azlığı, ikili proqramların mövcud olmaması ölkədəki ali təhsilin beynəlxalq rəqabət üçün hələ tam hazır olmadığını deyir. UNEC, ADA, BMU kimi universitetlərdə artıq ikili diplom proqramları, tələbə mübadilələri, beynəlxalq standartlara cavab verən resursların təminatı kimi bir sıra məsələnin həlli öz yolunu tapıb. Həmin universitetlərin Almaniya, İtaliya, Yaponiya, İsvəçrə kimi inkişaf etmiş ölkələrin universitetləri ilə qarşılıqlı müqavilə imzalamışdılar və nəticə olaraq hər il yüzlərlə tələbə xaricə gedib, orda təhsil almaq imkanı qazanır. Eyni zamanda pedaqoji heyətlər də bir sıra training, konfrans üçün daim xarici ölkələrə səyahət edə bilər. Xarici tələbələr cəlb edilməsi üçün xüsusi təqaüd proqramları da mövcuddur.

Nəticə Və Təkliflər

Beləliklə fərqli ölkələrdəki beynəlxalq ali təhsil təcrübələri müqayisə olundu və onların üstün cəhətləri qeyd olundu. Həmin strategiyaların Azərbaycan təhsilinə necə şamil oluna biləcəyini nəzərdən keçirək.

- Beynəlxalq ekspertlərin əməkdaşlığına dəvət edilməsi. Onlar təhsil proqramları üzrə mütəxəssis ola bilər və ya təşkilatın inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında iştirak edə bilər.
- Beynəlxalq rəqabət kimi bir elementin inkişafı. Bu vasitə yalnız müəllim heyətinə deyil, eyni zamanda təhsil prosesinə cəlb ediləcək hər kəsə aiddir.
- Beynəlxalq təhsil bazarında təhsil müəssisəsinin təşviq edilməsi üçün peşəkar bir birlik və ya şəbəkə fəaliyyətinə daxil edilməsi.
- Beynəlxalq reytinglərdə iştirak.
- Ölkədə və xaricdəki digər təhsil müəssisələri ilə birlikdə müxtəlif təhsil layihələrinin inkişafı.
- Xarici tərəfdaşlarla tədqiqat proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi.

- Beynəlxalq akkreditasiyanın alınması. Beynəlxalq standartlara əsaslanan keyfiyyətli təhsilin sertifikatlaşdırılması.

Beynəlxalqlaşdırılmış tədris proqramı müxtəlif mədəniyyətlərin ifadə və planlaşdırma imkanları olduqda praktiki və səmərəli ola bilər. Millətlərin hüquq və dəyərlərinə hörmətlə yanaşarkən, tələbələrini dünya bazarına hazırlayır, dünyanın aktual vətəndaşlarını beynəlxalq səhnələrdə iştirak etmək üçün təşviq edir və effektiv ünsiyyət bacarıqlarını, problemlərin həlli bacarığını və fəlsəfi ruhunu inkişaf etdirir. Azərbaycan bu proses hələ inkişaf etməkdədir. Ölkədəki bir sıra universitetlər artıq dünya bazarına uyğun, rəqabətə davamlı məzunlar yetişdirməkdədir. Bu prosesin sürətlənməsi və daha da yüksək həddə çatdırılması üçün yuxarıda qeyd olunan təkliflər ölkədəki ali təhsilə şamil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

- American Council on International and Intercultural Education, (2006). "National/state/ regional global education consortia"
- Association of Universities and Colleges of Canada (AUCC), (2000). Report on Internationalization at Canadian universities, P.47. Bell, M. E. (2008). "Internationalization of the curriculum in higher education through study a bread and global Learning", PHD thesis. The University of Wollongong.
- Delvin, M. (2008). "An international and interdisciplinary approach To curriculum: The Melbourne model", Center for The Study of Higher Education The University of Melbourne Australia, U21 Conference Glasgow.
- Hayward, F. M. (2007). "Internationalization of higher education in the developing and emerging countries: A Focus on transnational higher education in Asia"
- Galligan, L. (2008). "Internationalization of the Curriculum. University of Southern Queensland. Learning and Teaching Support Unit"
- <http://fb.ru/article/193211/internatsionalizatsiya-obrazovaniya---eto-instrumentyi-upravleniya-protssom-internatsionalizatsii-v-obrazovanii>
- unec.edu.az
ada.edu.az

Şirkətlərdə Strateji İdarəetmənin Əhəmiyyəti Və Tətbiqinin Üstünlükləri Və Faydaları

***Kənan MƏMMƏDOV**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Kenan.memmed14@mail.ru*

Xülasə

Dəyişən bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkətlər öz fəaliyyətlərini davam etdirməkləri üçün mövcud vəziyyətlərini daim nəzarət altında saxlamalı və yeni tarazlıq hallarına hazır olmalıdırlar. Dünya iqtisadiyyatının sürətli və daimi dəyişməsi bütün sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və qısa müddətdə mövcud məqsəd və strategiyaları qeyri-adekvat hala gətirir. Mövcud şəraitdə şirkətlərin fəaliyyətlərinin davam etdirə bilməsi, bazar tələbini yerinə yetirməsindən, rəqabətqabiliyyətliliyindən, daha çevik olmasından və dəyişən şərtlərə daha çevik cavab verə bilərək mövcud vəziyyətə asanlıqla uyğunlaşa bilməsində asılıdır. Strateji idarəetmə eyni zamanda ətraf mühitin qarışıqlıqlarını və dəyişikliklərini idarəetmək bacarığıdır. Bu mənada, strateji idarəetmə, gələcəyi gözləmək yerinə, gələcəyi öncədən görmək, gələcəyi istiqamətləndirmək və gələcəyi idarə etmək deməkdir. Bu isə, təşkilatların çox sürətli dəyişən şərtlərdə improvizasiya kimi çıxış edə biləcəyi şəkildə idarə edilməsini tələb edir. Biznesin davamlılığı onu idarə edənlərin müəssisəyə uzun dövrdə həyatını davam etdirə bilmək qabiliyyətləri qazandırmasına, yəni qaynaqları təsirli və məhsuldar olaraq istifadə edilməsini təmin edə biləcək analiz, qərar və tətbiq qabiliyyətlərinə, qısaca "strateji idarəetmə" bacarıqlarına bağlıdır. Azərbaycan daxilində Strateji idarəetmə təcrübələri daha yeni tətbiqə qoyulduğu üçün az qala yalnız güclü müəssisələrdə mövcuddur və hələ tətbiqlərdə tənzimləmələr və inkişaf üzərində çalışmaqdadır. Azərbaycan reallıqlarını nəzərə alsaq ölkə daxilindəki şirkətlərin strateji baxımdan idarə edilməsində ölkənin və dünyanın mövcud iqtisadi göstəricilərinin kifayət qədər mühüm rol oynadığını bildirmək lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatında şirkətlərin strateji idarəetmə tətbiqlərinin inkişafı və yaradacağı faydaları artırmaq məqsədi ilə dövlət miqyasında həyata keçirilən Strateji yol xəritəsi istər dövlət, istərsə də özəl sektorun orta və uzunmüddətli strateji inkişafına yönəldilmiş fəaliyyət proqramıdır. Ölkə tərəfindən özəl şirkətlərin strateji inkişafına yönəldilmiş bu fəaliyyət özəl sektoru ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi roluna qaldırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Açar sözlər: Stratejiya, Strateji idarəetmə, Ölkə strategiyası.

Giriş

Qloballaşan və sürətlə inkişaf edən dünyada iqtisadiyyatın bütün sahələri dəyişdiyi kimi şirkətlərin strateji idarəetməsidə dəyişir və inkişaf edir. Mövcud şəraitdə şirkətlərin fəaliyyətlərinin davam etdirə bilməsi, yerləşdiyi ətraf mühitin şərtlərini bilməsindən, bazar tələbini yerinə yetirməsindən, özlərinin rəqib şirkətləridən fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsindən, daha çevik olmasından və dəyişən şərtlərə daha çevik cavab verə bilərək mövcud vəziyyətə asanlıqla uyğunlaşa bilməsində asılıdır. Strateji idarəetmə eyni zamanda ətraf mühitin qarışıqlıqlarını və dəyişikliklərini idarəetmək bacarığıdır. Bu mənada, strateji idarəetmə, gələcəyi gözləmək yerinə, gələcəyi öncədən görmək, gələcəyi

istiqamətləndirmək və gələcəyi idarə etmək deməkdir. Bu isə, təşkilatların çox sürətli dəyişən şərtlərdə improvizasiya kimi çıxış edə biləcəyi şəkildə idarə edilməsini tələb edir. Strateji idarəetmə baxımdan, ətraf mühitin qiymətləndirilməsi və gələcəyi görmək qabiliyyətinə malik olan müəssisələr bütövlükdə ümumi məqsəd və tutarlılıq təmin edir. Bu yolla, müəssisələr öz fəaliyyətlərini planlaşdıraraq, müəyyən bölmələrə köçürərək özlərini daha yaxşı qiymətləndirərək bir çərçivə yaradırlar. Strateji idarəetmə, öncədən təyin edilmiş və ya sonradan nəzərdən keçirilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün effektiv strategiyaları inkişaf etdirməklə nəticələrin həyata keçirilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə olunması üzrə bir sıra qərarlar; planlaşdırma, təşkil etmək, kadr hazırlamaq, idarə etmək və idarə etmək üçün anlayışlar, üsullar, yanaşmalar və prinsiplər formalaşdırır. Hər hansı fəaliyyət sahəsində mövcud olmasından asılı olmayaraq strateji idarəetməyə sahib olmayan bir şirkət məqsədlərini açıqca və dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilməz, məqsədləri müəyyənləşdirmək üçün lazımi hesablamaları həyata keçirə bilməz və nəticə etibarlı ilə yeni bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşa bilməyərək inkişafdan geri qalar. Strateji idarəetmənin mövcud olmadığı şirkətlərdə resurslar məqsədyönlü və qənaətcil şəkildə istifadə edilməzdir.

Metod

Məqalədə əsasən statistik metodlardan və məqalə ilə bağlı dərc olunmuş elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat obyektini kimi Maliyyə nazirliyi hesabatlarında, strateji yol xəritəsi ilə bağlı hesabatlardan, Dövlət statistika nazirliyi kimi qurumlardan eyni zamanda internet resurslarından da istifadə edilmişdir.

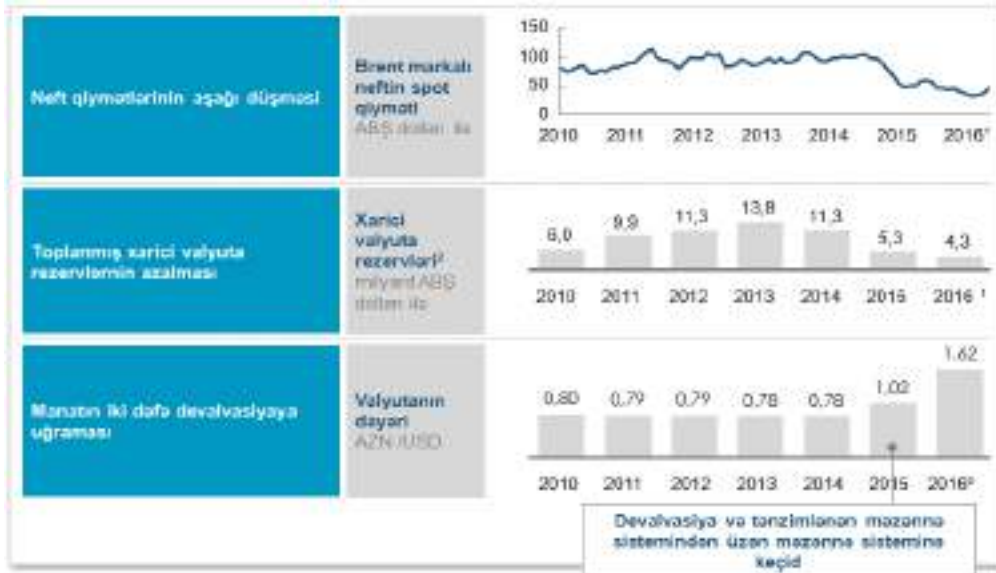
Analiz

Azərbaycan daxilində Strateji idarəetmə təcrübələri daha yeni tətbiqə qoyulduğu üçün az qala yalnız güclü müəssisələrdə mövcuddur və hələ tətbiqlərdə tənzimləmələr və inkişaf üzərində çalışmaqdadır. Azərbaycan reallıqlarını nəzərə alsaq ölkə daxilindəki şirkətlərin istər korporativ istərsədə strateji baxımdan idarə edilməsində ölkənin və dünyanın mövcud iqtisadi göstəricilərinin kifayət qədər mühüm rol oynadığını bildirmək lazımdır. Bu baxımdan əgər Azərbaycan şirkətlərində strateji idarəetmənin mövcud vəziyyəti və ümumi çərçivəsini araşdırmaq lazım gələrsə ilk öncə ölkənin mövcud iqtisadi vəziyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. İqtisadiyyatı əsasən neft sektoru üzərində formalaşan Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti dünya miqyasında baş verən son global proseslərlə əlaqədar olar kəskin dəyişikliklərə uğramışdır. Ölkə valyutasının dəyərdən düşməsi bir sıra yerli və xarici şirkətlərin strateji və

korporativ baxımdan idarə edilməsində bir sıra çətinliklərə səbəb olmuş, bu da özünü işçi heyətinin ixtisarından tutmuş mövcud bazarların tərki edilməsini qədər bir çox sahədə göstərmişdir. Şirkətlərin strateji idarəetmələrinin mövcud vəziyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olan ölkənin iqtisadi vəziyyətini dəyişdirən amilləri aşağıdakı qrafikdə göstərmək olar.

Cədvəl 1: Ölkə iqtisadiyyatına təsir edən amillər.

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, "Ekonomist" jurnalının analitika şöbəsi, Maliyyə Nazirliyi.

Devalvasiyadan sonra başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında sabitləşən və get-gedə inkişaf edən iqtisadi vəziyyət şirkətlərdə strateji idarəetmə baxımından müsbətə doğru dəyişikliklərə səbəb oldu. İqtisadiyyatı neft və qaz istehsalından asılı olan Azərbaycanın daxili iqtisadi vəziyyətinin sabitləşməsində və inkişafında ölkənin uzun müddətli strateji planlaşdırma proqramında öz müstəsna rolu olmuşdur.

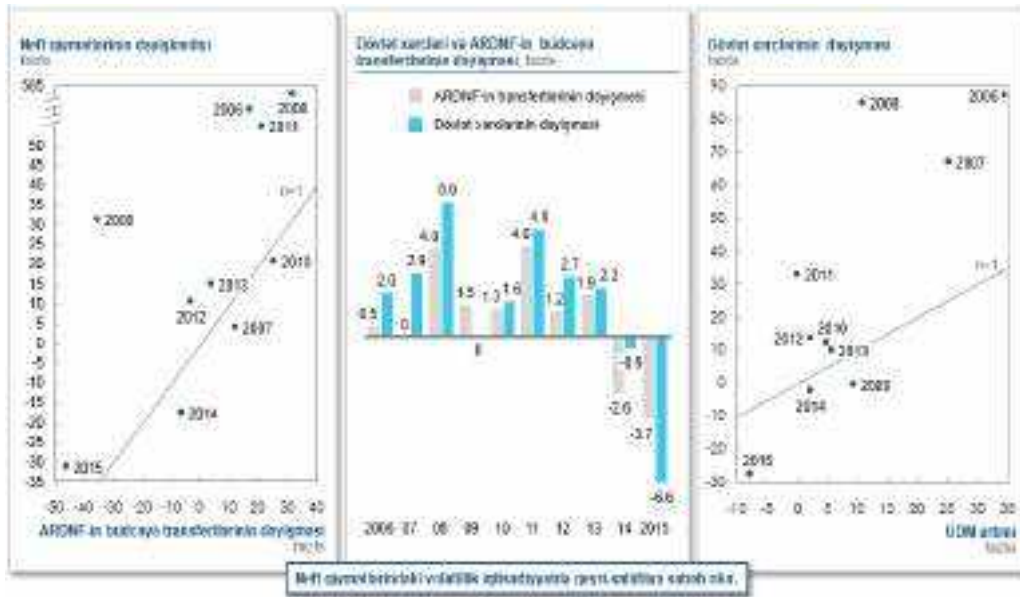
Ölkə daxilində olan şirkətlərdə strateji idarəetmənin mövcud vəziyyətini və ümumi çərçivəsini qiymətləndirərkən burda bir çox şirkətləri (Paşa holding, Socar, Milli bank və s.) kimi şirkətləri təhlil etmək olar.

Yarandığı dövrdən etibarən ölkə iqtisadiyyatında özünə məxsus yeri olan Socarın strateji idarəetmə fəlsəfəsinə nəzər salsaq şirkətin ölkə daxilində öz fəaliyyətini inkişaf etdirərək, ölkə xaricində genişlənməyi və yeni müəssisələr formalaşdırmağı özünə missiya kimi qəbul etdiyini aydın görmək mümkündür. Buna misal olaraq şirkətin ölkə xaricində formalaşdırıldığı

Socar energy Georgia MMC şirkətini , eyni zamanda neft qaz istehsalını artırmaq məqsədi ilə formalaşdırılan TANAP, Cənubi qaz dəhlizi kimi layihələri və eyni zamanda şirkətin son illərdə türkiyədə formalaşdırdığı “Star” layihəsini göstərmək olar. Socarın ölkə iqtisadiyyatına təsirini aşağıdakı qrafiklə göstərmək mümkündür.

Cədvəl 2: Neftin qiymətindəki dəyişənliyin və ARDNF-in transfertlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, Dünya bankı

Azərbaycan bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi ilə tanınan PAŞA holdingin özünə xas strateji idarəetmə fəlsəfəsinə malikdir. Şirkətin təməl strateji idarəedilmə fəlsəfəsinə aiddir.

1. Portfeldə kapital səmərəliliyinin təmin edilməsi və gücləndirilməsi
2. Gəlir və xərclərin qarşılıqlı təsirinin daha sistemli idarə olunması
3. Təməl imkanların (Risk, İnformasiya Texnologiyaları və İnsan Resursları) və rəhbərliyin gücləndirilməsi.

Şirkətin digər strateji idarəetmə düşüncəsinə aiddir:

1. Sistemin davamlı inkişaf etdirilməsi və pərakəndə bankçılıq sahəsində gəlirlərin artırılması.
2. Topdansatış (Wholesale) Bank sektorunda mənfəətliliyin artırılması
3. Sığorta sahəsində LR azaldılması və bazar payının qorunması
4. Həyat sığortasının keyfiyyətinin yüksəlməsində nəzarətin təmin edilməsi
5. Türkiyə və Gürcüstanda güclü təşkilatlar yaratmaq (bankçılıq sahəsində).

Ölkə iqtisadiyyatında şirkətlərin strateji idarəetmə tətbiqlərinin inkişafı və yaradacağı faydaları artırmaq məqsədi ilə dövlət miqyasında həyata keçirilən Strateji yol xəritəsi istər dövlət, istərsədə özəl sektorun orta və uzunmüddətli strateji inkişafına yönəldilmiş fəaliyyət proqramıdır. Ölkə tərəfindən özəl şirkətlərin strateji inkişafına yönəldilmiş bu fəaliyyət özəl sektoru ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi roluna qaldırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Şirkətlərin strateji inkişafına istiqamətlənmiş dövlət səviyyəli proqram olan Strateji yol xəritəsi özündə bir neçə inkişaf mərhələlərinin fərqləndirir. Ölkə iqtisadiyyatı üzrə 2020-ci ilədək olan strateji baxış konsepsiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının öncəliklə ölkə xarici şokların yaradacağı mənfi təsir nəticəsində formalaşmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qısamüddətli zaman kəsiyində stabilləşməsinə, ortamüddətli zaman kəsiyində budaqlanma və yeni təkan verici amillər hesabına inkişaf xəttinin formalaşmasına və müddətin sonunda isə dünya iqtisadiyyatına dahada dərinlən inteqrasiya edərək rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

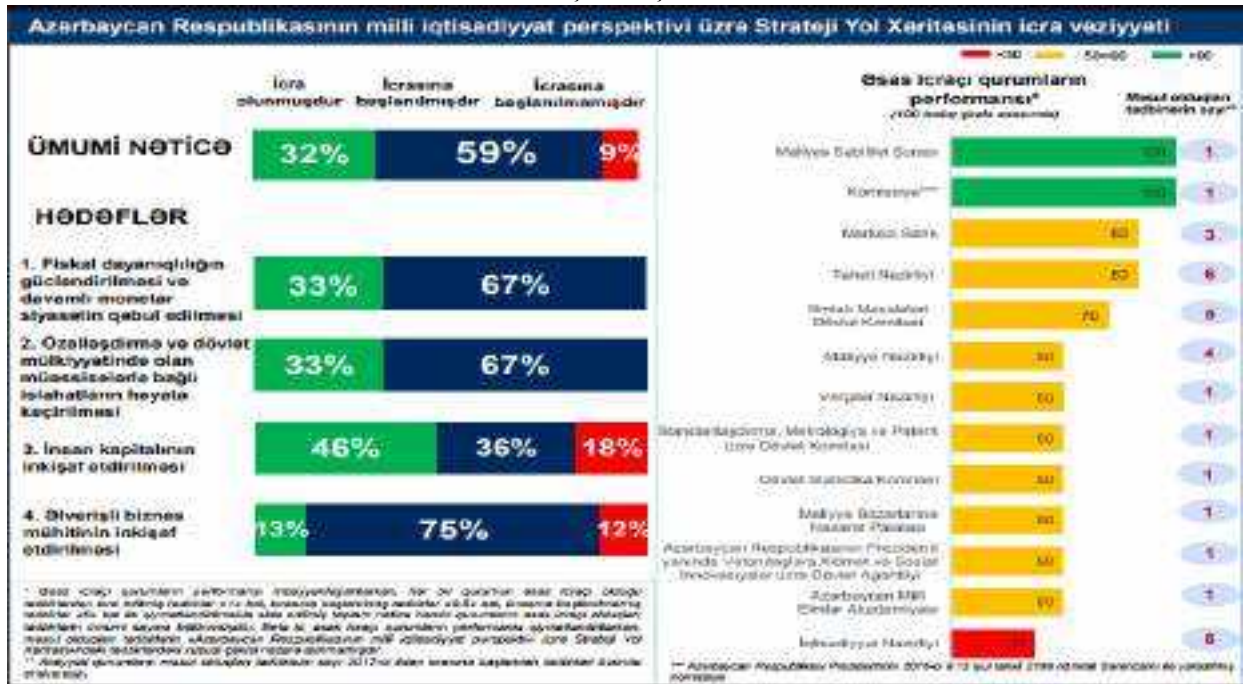
2020-ci ilədək olan strateji baxış bu və sonrakı dövrlər üçün şirkətlərin strateji inkişafı baxımından ölkə iqtisadiyyatının təməlini formalaşdıracaqdır. 2020-ci ilədək olan strateji baxış konsepsiyası eyni zamanda şirkətlərin ölkə və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsini özündə ehtiva edir. Bu məqsədlə strateji baxışa əsasən ölkə rəhbərliyi tərəfindən yeni yaradılmış şirkətlərin qeyri neft-qaz sektoru sahəsində inkişafı üçün müxtəlif dövlət səviyyəli tədbirlər həyata keçirilir. 2016-2020-ci illəri əhatə edən Strateji Yol Xəritəsinin birinci mərhələsinin tətbiqi zamanı sosial faktorlar dəyərləndiriləcək, yeni iş yerlərinin formalaşdırılması ilə bərabər, müasir tələblərə cavab verən təhsil və səhiyyə sektorlarında göstərilən xidmətlərin inkişafına dəstək verən genişmiqyaslı sistemin inkişafı, kommunal təsərrüfat fəaliyyətlərinin inkişafı və həyata keçirilən sosial yardım sistemlərinin reabilitasiyaya inteqrasiyasının təmin edilməsi ilə yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsinə səylər göstəriləcəkdir. Ölkənin 2025-ci ilə kimi iqtisadiyyat üzrə formalaşmış uzunmüddətli dövrü əhatə edən baxış istiqaməti dayanıqlı inkişaf pilləsinə daxil olmuş ölkə iqtisadiyyatının bütün iştirak edən tərəflərin qarşılıqlı əməkdaşlığı şəraitində daha çox fayda formalaşdırmaqla rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaqdır. Buda özünü makroiqtisadi sahədə sabitlik, yaxşılaşdırılmış biznes şərtləri və özəl sektora investisiyaların qoyuluşu stimullaşdırıcı və asanlaşdırıcı amillərlə özünü biruzə verir. Makroiqtisadi sahədə sabitlik daha geniş şaxələndirilmiş və sabit iqtisadiyyatın təməlini davamlı makroiqtisadi sahədə sabitlik təşkil edir. Yaxşılaşdırılmış biznes şərtləri və özəl sektora investisiyaların qoyuluşu 2025-ci ilə kimi Azərbaycanda müasir texnika və texnologiyalara, bazarlara və maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları yaradan rəqabət şəraiti yaradılacaqdır. Yerli dövlət və özəl şirkətlərin canlanmasına və xarici maliyyə investisiyalarının beynəlxalq standartlarına uyğun fəaliyyət həyata keçirmələrinə imkan yaradacaq biznes mühiti formalaşdırılacaqdır. Ölkənin 2025-ci ildən

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

sonrakı dövrü əhatə edən hədəfi rifah halının yüksəldilməsini və insanların inkişaf səviyyəsinin ən yuxarı həddə qaldırılmasına şərait yaradan və yüksək səviyyəli texniki və texnoloji tərəqqiyə və iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinə əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat formalaşdırmağı nəzərdə tutur. Ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi rolunu oynayacaq və özəl şirkətlərin inkişafına istiqamətlənmiş strateji yol xəritəsinin geridə qoyduğumuz dövr ərzində müxtəlif sektorlar tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsi olduqca önəm kəsb edən amildir. Bununla bağlı olaraq müxtəlif qarşaya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilə bilmə dərcələrinə görə əldə edilmiş statistik məlumatları nəzərinizə çatdırıram.

Cədvəl 3: Strateji yol xəritələrinin 2017-ci ilin 6 ayı üzrə icra vəziyyətinin monitoring və qiymətləndirilməsi üzrə ümumiləşdirilmiş nəticələr

Mənbə: [Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, https://afn.az/iqtisadiyyat/63113-yarimillik-monitoring-ve-qiymetlendirme.html](https://afn.az/iqtisadiyyat/63113-yarimillik-monitoring-ve-qiymetlendirme.html)

Məqaləyə uyğun olaraq Azərbaycanın SWOT analizi aparılmış və strateji idarəetmənin tətbiqi üçün mövcud imkanlar müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır. Ölkənin güclü tərəflərinə gəlincə bura :

- Strateji baxımdan önəmli coğrafi zona
- İctimai-sosial sahələrə daim göstərilən dövlət qayğısı və ölkədə hökm sürən siyasi sabitlik

- Əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin şəffaflığının təmin edilməsi .Bura ASAN xidmət mərkəzlərini misal göstərmək olar.
- Sahibkarlığın formalaşmasına və sürətli inkişafına , iqtisadiyyatın genişlənməsinə və investisiya yatırımlarının artmasına yönəldilmiş dövlət dəstəyi.
- Önemli enerji və beynəlxalq nəqliyyat sahələri üzrə tenderlərdə iştirak
- Ümumi dövlət borclanmasının ,işsizlik və inflyasiya səviyyəsinin orta səviyyədə olması aiddir.

Ölkənin zəif tərəflərinə gəldikdə isə bura:

- İqtisadiyyatın və ölkə xaricinə xammal ixracının zəif budaqlanması.
- Ölkə iqtisadiyyatının əsasən neft –qaz istehsalı üzərində formalaşması
- Müəssisələrdə həyata keçirilən kooperativ idarəetmənin lazimi səviyyədə olmaması
- Dünya bazarında baş verən dəyişikliklərin ölkə iqtisadiyyatına təsiri
- Həyata keçirilən investisiya yatırımında dövlətin payının özəl şirkətlərə nisbətən yüksək olması.
- Qeyri rəsmi göstəricilərə əsasən rəsmi olmayan məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması
- İnsan resurslarının inkişafı üzrə zəif coğrafi mövqe.

Ölkənin imkan potensialına gəldikdə isə bura:

- Dünyavi dəyərlərə inteqrasiya,iqtisadiyyatın genişlənməsi imkanları
- Əcnəbi biznesmenlərə əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması
- Məşğulluqda özəl sektorun formalaşma rolunun artması və s. aiddir

Ölkə iqtisadiyyatının təhlükələrinə gəldikdə isə bura:

- Regionda mövcud olan siyasi gərginliyin yüksəlməsi
- Dövlət xərclərinin artması
- Neft – qaza əsaslanan iqtisadiyyatda təbii ehtiyat bazasının tükənməsi və yeni yaradılmış biznes sahələrinin bu itkini qarşılamaıdır
- Əhali gəlirlərinin aşağı qruplu səviyyəyə düşməsi aiddir

Nəticə

Dəyişən və sürətlə inkişaf edən dünya iqtisadiyyatında Azərbaycan şirkətlərinin strateji idarəetmə baxımından faydalarının formalaşması üçün dövlət tərəfində həyata keçirilən “Strateji yol xəritəsinin” çatışmayan və həlli mümkün olan bir neçə tərəfləri mövcuddur. 1) Qurumlararası mövcud koordinasiya və təşkilati əməkdaşlıq qənaətbəxş ölçüdə deyildir , 2) Qurumların cari fəaliyyətlərinin Strateji Yol Xəritəsi üzrə tədbirlər ilə əlaqələndirilməsi

qənaətbəxş ölçüdə deyildir. Bu sadalanan problemlərin həlli üçün tövsiyələrə 1) Strateji Yol Xəritəsində planlaşdırılmış tədbirlərin effektiv şəkildə icrası məqsədilə lazımi qurumlar tərəfindən əlaqəli fəaliyyətin təşkili istiqamətində addımlar atıla bilər. 2) Ekoloji cəhətdən təmiz olan alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi ilə əlaqədar işlər sürətləndirilə və bilər. Strateji yol xəritəsinin maliyyə bazarı baxımından nəticə və tövsiyələrinə gəldikdə isə : 1) Xarici investisiyaların cəlbə istiqamətində lazımi qədər sistemli iş aparılmamışdır. Belə ki, mövcud iqtisadi şərtlər daxilində qanunvericiliyin təhlili və xarici investorların maraq dairələrinin daha yaxşı nəzərə alınması məqsədi ilə dəyişikliklərin layihəsi hazırlanmamışdır. 2) Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyinin yüksəldilməsi və beynəlxalq aləmdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yüksəldilməsi ilə bağlı bir sıra qanunvericilik layihələrində dəyişiklik edilsə də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 2 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli 2199 nömrəli Sərəncamının həyata keçirilməsinə dair Tədbirlər Planı”nda (bundan sonra – Tədbirlər Planı) nəzərdə tutulmuş bütün istiqamətlər üzrə islahat tədbirləri başa çatdırılmamışdır. Bununla bağlı təkliflər isə 1) İnvestisiya məsələləri ilə əlaqədar təhlillər aparıla, dövlət-özəl müəssisələrin tərəfdaşlığının daha da inkişaf etdirilməsi, infrastrukturun inkişafına özəl sərmayənin cəlb edilməsinin stimullaşdırılması istiqamətində Strateji Yol Xəritəsinin tədbirlərinə uyğun olaraq işlər sürətləndirilə bilər. 2) Tədbirlər Planında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası istiqamətində işlər tezləşdirilə bilər. 3) Rəqabət məəcəlləsinin qəbulu və institusional islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində işlər sürətləndirilə bilər.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi

Erol Eren, Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, 2018

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti – idarəetmə, hesabatlılıq, şəffəflilik (Baku 2018)

Şahbazov K., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. və b., Menecment, Bakı-2005

<https://afn.az/iqtisadiyyat/63113-yarimillik-monitorinq-ve-qiymetlendirme.html>

http://pasha-holding.az/tr/strategy/shareholders_aspirations.html

https://www.academia.edu/35543401/2003_stratejik_yonetim_yard%C4%B1mc%C4%B1_ders_kitab%C4%B1.pdf

[pdf](#)

Azərbaycanda İşsizlik Səviyyəsinin Proqnozlaşdırılması

Könül YUSİFLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

konulngdl@gmail.com

Xülasə

Proqnozlaşdırma qabaqcadan xəbər vermək deməkdir və yaxınlaşan gələcək vəziyyətlərin baş vermə ehtimalları əhəmiyyətli dəyişənlərin bilinən keçmiş göstəricilərinə əsaslanır. Gələcək işsizlik səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi çox vacib bir məsələdir. Bu göstərici iqtisadçılara gələcək iqtisadiyyat haqqında fikir əldə etmək üçün kömək edir. Həmçinin dövlət də bu məlumatları qərarvermə və siyasi məsələlər üçün çox istifadə edir. Ümumi mənada proqnozlaşdırma, prioritetlərin seçilməsi, milli və müəssisə səviyyəsində strateji və taktiki qərarların qəbul edilməsi üçün planlaşdırma dövründə sosial-iqtisadi, innovasiya və texnologiya, ətraf mühit və ərazi inkişafının əsas amil tendensiyasıdır. Məşğulluğa yönəlmiş ümumi dövlət siyasətinin inkişafı və qiymətləndirilməsi üçün məşğulluq və işsizliyin gələcək vəziyyətləri qədər onların mövcud səviyyələri haqqında etibarlı, düzgün məlumatlara ehtiyac vardır. Bu məlumatlar əmək qabiliyyətinin potensialının forması, qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir və bu səbəbdən sosial-iqtisadi siyasətin strategiyasının hazırlanmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Həmçinin, bu məlumatlar rəşional məşğulluq strukturunu kütləvi işsizliyin xəbərdarlığı ilə, əmək və iş arasında balansın əldə olunması ilə, yeni iş yerlərinin yaradılması və mövcud iş yerlərinin səmərəliliyinin artırılması ilə təmin edir.

Məşğulluğun və işsizliyin proqnozlaşdırılmasının əsas vəzifələri regionda və ölkədə məşğulluq və işsizlik strukturunu formalaşdıran tendensiyaların təhlili, məşğulluq və işsizliyi müəyyən edən əsas amillərin müəyyən edilməsi, fərdi sosial-demoqrafik qrupların əhalisinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının sosial cəhətdən zəif qrupların qorunmasını təmin etmək imkanları, işsizlik alternativlərinin inkişafı və məşğulluq strukturunda yeni tendensiyaların qabaqcadan təxmin edilməsi, məşğulluq və işsizliyin kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması variantları. kimi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: İşsizlik, Məşğulluq, Proqnozlaşdırma

Giriş

İşsizlik problemi müasir cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Bu məsələ ölkədə yaşanan sosial-iqtisadi vəziyyəti təsvir edir. Məşğulluğun tərifı və növləri barədə bir sıra fikirlər var.

Məşğulluq əhaliyə aid olan fəaliyyətlərin şəxsi ehtiyacları və cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin etmək üçün müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə, zaman qazanılmış məşğulluq, gəlir və mövcud qanunvericiliyə zidd olan vətəndaşların olmasıdır.

İşsizlik – hər hansı bir fəaliyyəti olmayan, şəxsi və sosial ehtiyaclarını təmin edən və qanunvericiliyə zidd olmayan əhalinin sosial-iqtisadi statusudur. İşsizlik ümumi olaraq iqtisadi rifah dövrü ərzində düşür, tənəzzül dövründə yüksəlir və vergi mənfəətinin azalması və mülki

məsuliyyətin xalis xərclərinin artması kimi ailənin maliyyələşdirilməsi üçün əhəmiyyətli təzyiqlər yaradır. Bu göstərici hər bir ölkə üçün çox vacib bir makroiqtisadi göstəricidir. Dövlət iqtisadi planları planlaşdırmaq üçün gələcək dərəcələri proqnozlaşdırmağa çalışır.

İşsizlik dərəcəsi əmək qabiliyyətli olan, ölkənin əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddini ötmüş, lakin işləməyən və fəal şəkildə iş axtaran əhəlinin göstəricisidir. İstehsalat və xidmət sahələrinin bağlanması və yeni iş yerlərinin olmaması ölkədə işsizliyə səbəb olur. Sosial-iqtisadi problem olaraq bu, məşğulluqda dəyişikliyin makroiqtisadi göstəricisidir.

Ümumi olaraq işsizlik əmək tələbinin təklifdən daha az olduğu bir vəziyyət kimi təyin olunur. İşsizlik dərəcəsi 4 faiz və ya daha az olarsa, bu, iqtisadiyyatın tam məşğulluq şəraitində olduğunu göstərir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına görə, işsizlər - 16 yaş və yuxarı şəxslər, aşağıdakı vəziyyətlərdə hesab olunur:

- 1) Hər hansı bir iş ilə və ya başqa gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmayan;
- 2) İş axtarışında, yəni dövlət və ya kommərsiya məşğulluq xidmətinə və ya müstəqil iş axtarışında olan;
- 3) İşə başlamağa hazır vəziyyətdə olan;
- 4) Məşğulluq xidmətləri tərəfindən təlim keçmiş;
- 5) Tələbə, əlillər, təqaüdcülər, amma iş axtarışında olan və işə başlamaq üçün də hazır olan.

Fərqli işsizlik növləri vardır. Fərqli səbəblər bir iş yerindən digərinə dəyişməyə səbəb olur.

Friksion işsizlik: Friksion işsizlik ir iş dəyişimi dövründə baş verir. Hər hansı bir ölkə üçün tam məşğulluq səviyyəsinin qeyri-mümkün olduğunu irəli sürən bir düşüncə var, çünki davamlı olaraq iş yerlərini dəyişən insanlar olacaq.

Tsiklik işsizlik: Tsiklik işsizlik tələbin azalması nəticəsində insanların işlərini itirməsi zamanı yaranır.

Mövsümi işsizlik: Mövsümi işsizlik müxtəlif sənayelərin iş vaxtları səbəbindən baş verir. Yalnız ilin bir müddətində fəaliyyətdə olan xüsusi sənayelər var.

Tədqiqatın mövzusunda ən təməl istifadə olunacaq metod hərəkətli orta metod növlərindən biri olan çəkili hərəkətli orta metodudur.

Çəkili hərəkətli orta sadə hərəkətli orta səviyyədən fərqlidir. Adından gördüyümüz kimi, bu üsulda əhəmiyyətli hissə çəkilərin istifadə olunmasıdır.

Ağırlaşdırılmış hərəkətli orta hesabla il fərqli aralıqlarla hesablanıla bilər. Tənliklər vasitəsilə bir neçə il üçün göstəriciləri proqnozlaşdırmağa kömək edir. Hər ilki məlumatlar müxtəlif çəkilərlə vurulur. Ağırlıqlar, məlumatların başqaları arasında əhəmiyyətini göstərir. Ümumiyyətlə sonuncu real məlumatlara yaxın olan məlumatlar başqalarına nisbətən daha böyük çəki alır. Bu metodda verilənlər çəkiləndirildiyi üçün digər metodlardan dəqiqliyinə görə fərqlənir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, Azərbaycanda işsizlik problemləri göstərilmişdir. Tədqiqat prosesində sistemli-struktur, induksiya və deduksiya, analiz və sintez kimi metodlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi 2019-cu il üçün Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin dünya üzrə çox sınılanmış metodlardan biri olan çəkili hərəkətli orta metodunu istifadə edərək proqnozlaşdırmaqdır. Mövcud proqnozlaşdırma texnikaları üçün müxtəlif metodlar mövcuddur, bu metod da ən məşhurlardan biri sayılır.

Bu yolla Azərbaycanda işsizlik problemləri, bu problemin arxasında duran əsas səbəblər də müəyyənləşdiriləcək. Tədqiqatın nəticəsindən asılı olaraq bəzi görülə biləcək tədbirlərin araşdırılması da nəzərdə tutulur. Əsas məqsəd digər metodların istifadəsi zamanı yol verilə biləcək xətalara minimum səviyyəyə endirməkdir. Tədqiqat yalnız 2019-cu il deyil, eyni zamanda qarşıdakı bir neçə ili proqnozlaşdırmağa kömək edəcək.

Analiz

Cədvəl 1. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

İLLƏR	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi fəal əhəlinin sayı - min nəfər	4757.8	4840.7	4915.3	5012.7	5073.8
Məşğul əhəlinin sayı - min nəfər	4521.2	4602.9	4671.6	4759.9	4822.1

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:					
dövlət	1169.4	1178.2	1176.1	1171.4	1158.4
qeyri-dövlət	3351.8	3424.7	3495.5	3588.5	3663.7
İşsiz əhalinin sayı, min nəfər	236.6	237.8	243.7	252.8	251.7
Məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	36206	28690	28877	32972.0	38481
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	636	1613	1543	1857.0	6974
İqtisadiyyatda məşğul olan qadınların sayı - min nəfər	2183.7	2226.8	2263.4	2294.2	2319.3
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı) – min nəfər	1514.0	1519.7	1502.5	1514.3	1525.0
Muzzla çalışan işçilərin orta aylıq əməkhaqqı) – manat	425.1	444.5	466.9	499.8	528.5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

2018-ci il avqustun 1-i vəziyyətinə ilkin məlumatlara əsasən, Azərbaycanda iqtisadi fəal əhalinin sayı 5 milyon 120,8 min nəfər olub və onlardan 4 milyon 869,2 min nəfərini məşğul əhali təşkil edib.

Dövlət Statistika Komitəsindən AZƏRTAC-a bildiriblər ki, cari il iyulun 1-i vəziyyətinə muzzla işləyənlərin sayı 1 milyon 546,2 min nəfər, o cümlədən iqtisadiyyatın dövlət sektorunda 885,7 min nəfər, qeyri-dövlət sektorunda isə 660,5 min nəfər olub. İqtisadiyyatın neft sektorunda 33,7 min nəfər, qeyri-neft sektorunda isə 1 milyon 512,5 min nəfər çalışıb.

Müəssisə və təşkilatlarda muzzla çalışan işçilərin 23,8 faizi məhsul istehsalı sahələrində, o cümlədən 7,2 faizi tikintidə, 6,8 faizi emal sənayesində, 3,3 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində, 2,6 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı, 2,2 faizi mədənçıxarma sənayesində, 1,7 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələrində məşğul olub. Xidmət sahəsində işləyənlərin 21,4 faizi təhsil, 18,8 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 8,5 faizi əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, 7 faizi dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 4,6 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,5 faizi istirahət, əyləncə və incəsənət, 3,4 faizi peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 1,8 faizi inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi, 1,6 faizi informasiya və rabitə, 1,6 faizi maliyyə və sığorta fəaliyyəti, 1,5 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,5 faizi daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar və 1 faizi digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi sahələrində işləyib.

Cədvəl 2. Əmək ehtiyatları

	2013	2014	2015	2016	2017
Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı	6102.6	6150.3	6198.7	6207.0	6262.2

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər	128.1	134.5	137.2	143.4	145.9
Cəmi	6230.7	6284.8	6335.9	6350.4	6408.1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

İkinci rübün sonuna ölkə ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün verilmiş və müddəti uzadılmış iş icazələrindən qüvvədə olanlara malik olan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı 2 min 334 nəfər olub.

Bu şəxslərdən 33,3 faizi tikintidə, 30,2 faizi mədənçıxarma sənayesində, 8,6 faizi emal sənayesində, 6,1 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə, 5,2 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 3,6 faizi təhsil və 13 faizi digər sahələrdə məşğul olmaq üçün iş icazələrinə malik olub.

Yanvar-iyun aylarında bir işçiyə düşən orta aylıq işlənmiş iş saatlarının miqdarı 148 saat təşkil edib.

Avqustun 1-i vəziyyətinə məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən ölkə üzrə rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı 36,1 min nəfər olub, onların 37,1 faizini qadınlar təşkil edib. İşsizlikdən sığorta ödənişinin orta məbləği 273,9 manat olub.

2018-ci ilin sonuna ölkə ərazisində 5 min 48 nəfər əcnəbi haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olub. Onların 32,1 faizi mədən sənayesində, 30,6 faizi tikintidə, 9,9 faizi emal sənayesində, 6 faizi təhsil, 4 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə, 3 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 3 faizi əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, 11,4 faizi digər sahələrdə çalışıb.

2019-cu il fevralın 1-nə iqtisadi fəal əhalinin sayı 5 milyon 130,3 min nəfər olub, onların 4 milyon 876,4 min nəfərini məşğul əhali təşkil edib. Novator.az-ın məlumatına görə, Dövlət Statistika Komitəsi yanvarın 1-nə muzzdla işləyənlərin sayını 1 milyon 548,9 min nəfər göstərir. Qeyd olunur ki, iqtisadiyyatın neft sektorunda 34,2 min nəfər, qeyri-neft sektorunda 1 milyon 514,7 min nəfər çalışıb.

Fevralın 1-nə məşğulluq xidməti orqanlarında 19,9 min nəfər işsiz qeydiyyatdan keçib. İşsizlikdən sığorta ödənişinin orta məbləği 216,7 manat olub.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Dövlət Statistika Komitəsi bildirir ki, 2018-ci ildə 127,4 min daimi iş yeri açılıb, 41,1 min iş yeri bağlanıb.

İndi isə 2019-cu il üçün Azərbaycanda işsizlik səviyyəsini çəkili hərəkətli metodu ilə proqnozlaşdırmaq.

Doğru proqnozlaşdırma üçün real məlumatlara ehtiyac vardır. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bir neçə proqnozlaşdırma üsulu var, lakin 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün biz çəkili hərəkətli orta üsuldən istifadə edəcəyik. Proqnozlaşdırma prosedurlarında 3 növ hərəkət intervalları istifadə ediləcək. Bu intervallar 2, 3 və 4 illik dövrlər olacaqdır. Həmçinin müxtəlif növ çəkilər yoxlanılacaq.

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = w1 * il_{x-1} + w2 * il_{x-2}$$

Bu tənlik 2 illik intervalda çəkili hərəkətli orta hesablamaları göstərir. $w1$ və $w2$ hər bir ilin çəkilərini göstərir. Əgər 3 il müddətini seçsək, tənlik aşağıdakı kimi olacaq:

$$\text{Proqnoz}_{il\ x} = w1 * il_{x-1} + w2 * il_{x-2} + w3 * il_{x-3}$$

Tənliklərə əsasən, proqnoz dərəcələrinin cədvəli aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 3: Azərbaycanda real və proqnozlaşdırılan işsizlik səviyyəsi (2008-2018)

İllər	İşsizlik dərəcəsi	2 illik çəkili hərəkətli orta	3 illik çəkili hərəkətli orta	4 illik çəkili hərəkətli orta
2008	5,90%	6,40%	6,57%	7%
2009	5,70%	6,03%	6,15%	6%
2010	5,60%	5,77%	5,87%	6%
2011	5,40%	5,63%	5,68%	6%
2012	5,20%	5,47%	5,52%	6%
2013	5,00%	5,27%	5,33%	5%
2014	4,90%	5,07%	5,13%	5%
2015	5,00%	4,93%	4,98%	5%
2016	5,00%	4,97%	4,97%	5%
2017	5,00%	5,00%	4,98%	5%
2018	5,00%	5,00%	5,00%	4,98%

Mənbə: Cədvəl müəllifin əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir

2, 3 və 4 il aralığında bütün çəkili hərəkətli ortalamaların hesablamalarından sonra cədvəl yaranır. 2 il aralığında tənlikdə istifadə edilən çəkilər $1/3$ və $2/3$, 3 illik dövrdə çəkilər $1/6$, $2/6$

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

və 3/6, və ən sonda 4 il aralığında çəkilər 1/10, 2 / 10, 3/10, 4/10 kimi istifadə olunur. Daha əvvə qeyd edildiyi kimi, müxtəlif çəkilər istifadə edilə və yoxlanıla bilər.

Cədvəldə gördüyümüz kimi, 2 illik interval ilə proqnozlaşdırılan dərəcələr real dərəcələrə digərləri ilə müqayisədə daha çox oxşardır. Məsələn, real dərəcə 2010-cu ildə 5,60%, proqnoz dərəcəsi isə 2 il aralığında 5,77%, 3 illik müddətdə 5,87, 4 illik intervalda isə 6% təşkil edir. Ancaq bəzi illərdə 3 illik və 4 illik interval ilə proqnozlaşdırılan dərəcələr 2 illik dövrə nisbətən daha çox real məlumatlara bənzəyir. Beləliklə, müşahidə vasitəsi ilə hansı yolun daha yaxşı olduğunu müəyyən etmək çətindir.

Dissertasiya işinin məqsədi çəkili hərəkətli orta hesablaması ilə Azərbaycanda işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmaq olmuşdur. Əvvəlcə bütün real statistik məlumatları götürdük və bu üsulu real dərəcələrə tətbiq etdik. Bütün bu hesablamalardan sonra 2019-cu ildə işsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırma bilərik. Düzgün proqnozlaşdırma üçün bizə əvvəlki ilin real dərəcəsi lazımdır. Buna görə də, 2020-ci ildəki işsizlik dərəcəsini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Çünki, 2019-cu ilin real dərəcəsini bilmirik. Əvvəlcə 2 illik aralıq tətbiq olunacaq və hesablama bu şəkildə olacaq:

$$P. D. 2019 = 2/3 * 5,00\% + 1/3 * 5,00\%$$

P.D – Proqnoz Dərəcəsi

Bu tənlikdə 2/3 və 1/3 çəkilərdir və hər iki 5,00% 2018 və 2017-ci ildəki real işsizlik nisbətini göstərir. 2 illik intervala əsasən, 2019-cu ildən 2 il əvvəlki hallar nəzərə alınmalıdır.

Daha sonra 2019-cu il üçün 3 illik aralıq hesablanmalıdır. Hesablama bu şəkildə olacaq:

$$P. D. 2019 = 3/6 * 5,00\% + 2/6 * 5,00\% + 1/6 * 5,00\%$$

Yenə 3/6, 2/6 və 1/6 çəkilərdir. 5,00%, 5,00% və 5,00% isə 2018,2017 və 2016-cı il üçün real işsizlik nisbətidir.

Son olaraq 4 illik interval aşağıdakı kimi hesablanacaq:

$$P. D. 2019 = 4/10 * 5,00\% + 3/10 * 5,00\% = 2/10 * 5,00\% + 1/10 * 5,00\%$$

2019-cu ilin proqnoz dəyərlərini göstərən yekun cədvəl isə aşağıdakı kimi göstərilir:

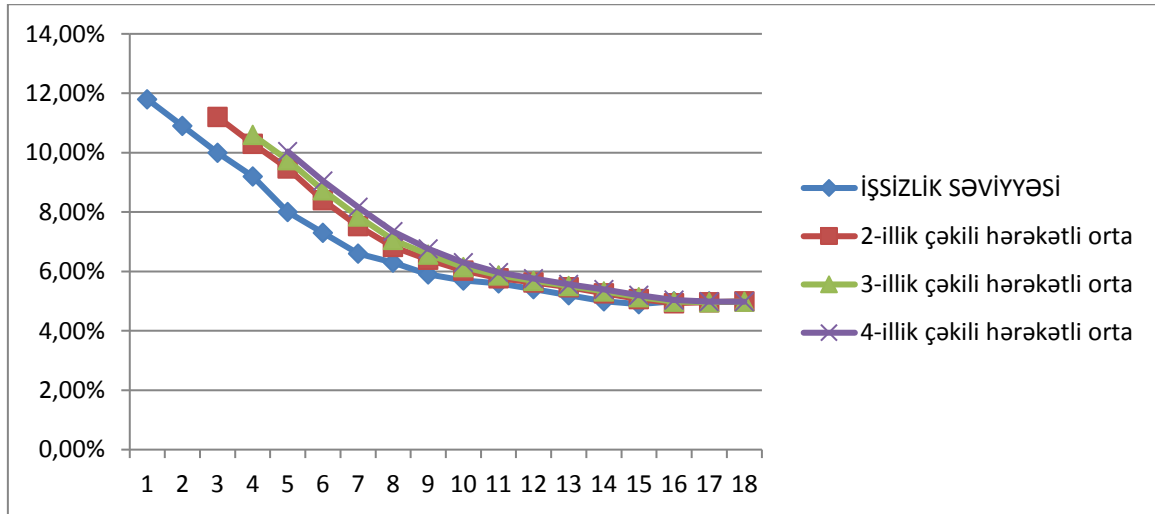
Cədvəl 4: 2019-cu il üçün proqnozlaşdırılan işsizlik dərəcəsi

İLLƏR	İŞSİZLİK DƏRƏCƏSİ	2-illik çəkili hərəkətli orta	3-illik çəkili hərəkətli orta	4-illik çəkili hərəkətli orta
2014	4,90%	5,07%	5,13%	5%
2015	5,00%	4,93%	4,98%	5%
2016	5,00%	4,97%	4,97%	5%
2017	5,00%	5,00%	4,98%	5%
2018	5,00%	5,00%	5,00%	4,98%
2019	5,00%	5,00%	5,00%	5,00%

Mənbə: Cədvəl müəllifin əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir

2019-cu il üçün işsizliyin proqnozlaşdırılması 3 yolla hesablanır. Bütün 3 yol 2019-cu ildə təxminən 5,00% olacaq.

Qrafik 1: Proqnozlaşdırılan və orijinal tendensiya

Mənbə: Qrafik müəllifin əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir

Bu proqnozlaşdırmanın qrafik nəticəsidir. Qrafikdə göstəriləndiyi kimi, tendensiyalar bir-birinə çox yaxındır. Xüsusilə son illər üçün nəzərdə tutulan tendensiyalar orijinal olanlarla eynidir. Beləliklə, göstərilən qrafik 2019-cu ilə dair proqnozlaşdırılan məlumatların təxminən doğru olacağını sübut edir.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatda çəkili hərəkətli ortalama metodunu istifadə edərək işsizlik dərəcəsinin hesablanması göstərilmişdir. Əvvəlcə ümumilikdə Azərbaycanda məşğulluq və işsizlik problemləri təsvir

edilmişdir. Daha sonra çəkili hərəkətli orta metodu haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu metod tez-tez istifadə olunan metodlardan biridir. Real məlumatlar istənilən göstəricinin proqnozlaşdırılmasından əvvəl məlum olmalıdır. Azərbaycanda işsizlik dərəcələrinin rəsmi məlumatlarına əsasən 2019-cu ilədək proqnozlaşdırma metodu tətbiq edildi. 3 fərqli intervallar və çəkilər vasitəsilə 2019-cu il üçün proqnozlaşdırma nəticələrin müqayisə edilməsinə və düzgün təhlil olunmasına kömək etdi. Müxtəlif aralıqlarla və çəkilərlə çəkili ortalamaların hesablanması sonra, ən yaxşı nəticə müqayisə edilməli və seçilməlidir. Bu vəziyyətdə hansı yol ən optimaldırsa biz onu seçməliyik. Bunu müəyyən etmək üçün Kök Orta Kvadrat Xətası hesablanmalıdır. Bu metod proqnozlaşdırılan dəyərlərin real dəyərlərdən fərqli olduğunu göstərir. Onun hesablanması üçün xüsusi bir tənlik mövcuddur. Bu tənlikdən istifadə edərək bu nəticəyə gəlinmişdir ki, 2 illik intervalın proqnozlaşdırılmasında daha az risk vardır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, 2019-cu ildə 5% işsizliyin olacağı barədə qərar verə bilərik.

Ədəbiyyat

- Ramiz Rəhmanov, Asif Qasımov və Gülzar Tahirova (2016). Azərbaycanın əmək bazarı. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.
- Alan L. Montgomery , Victor Zarnowitz , Ruey S. Tsay & George C. Tiao (1998) Forecasting the U.S.Unemployment Rate, Journal of the American Statistical Association, 93:442, 478-493
- <https://www.stat.gov.az/source/labour/> (2018)

Ölkə Səviyyəsində İnsan Resurslarından İstifadənin Tənzimlənməsi Mexanizmləri

Qəhrəman PİRİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qpiriye95@gmail.com

Xülasə

Qloballaşma adı altında dünyada gedən dəyişikliklər, peşəkar və yaradıcı insanların sosial-iqtisadi inkişafa və ölkələrarası rəqabətə təsiri nəzərə alınaraq yerdəyişməsi, nəticədə beynəlxalq səviyyədə miqrasiya təmplərinin artması, bilik cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlar insan resurslarının idarəedilməsi üzrə olan bütün nəzəri yanaşmaların və əməli tədbirlərin yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir. Məqalədə ölkə səviyyəsində insan resursları və potensialının idarə edilməsi istiqamətində görülən işlərin təhlilini aparmaqla yanaşı, insan resurslarının səmərəli istifadəsini təmin edəcək tənzimləmə mexanizmlərinin müəyyən edilməsindən bəhs olunur. Bunun üçün də insan resurslarından istifadəyə və onun inkişafına təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi, onun strateji planlaşdırılması və səmərəli idarə edilməsi metodlarının təyin edilməsi, mövcud vəziyyətinin təhlilini aparmaq, iqtisadi səmərəliliyin artırılması üçün insan resurslarının rəşional istifadəsinin təşkilində mövcud problemlərin təhlilini vermək və onların aradan qaldırılması istiqamətində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq tövsiyələr hazırlamaq əsas vəzifələrdəndir. Məqalədə sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, dinamika, statistik təhlil üsul və metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı son iyirmi ildə dünya miqyasında insan potensialının artırılması üçün «insan sərmayəsi» düşüncəsinin formalaşması, insanlarda axtarılan keyfiyyətlərin dəyişməsi, insan resurslarının idarə edilməsində inzibati, iqtisadi, sosial-psixoloji üsullarla yanaşı yeni innovasiya əsaslı idarəetmənin tətbiqinə dair yanaşmalara baxılmışdır. İşçi qüvvəsinin düzgün istiqamətləndirilməsi və fəaliyyəti müddətində maksimum səmərə verməsi üçün biliyin artırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: İnsan resursları, İdarəetmə, İşsizlik, Kadr, İnkişaf

Giriş

İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemi və mexanizmlər, inkişafı istiqamətləri və onun aspektləri və iqtisadiyyatın inkişaf sürətinin artırılmasına təsirləri daim bir çox alim və tətqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Gregor, Maslou, Stephen P. Robbins, L.Gratton, M. Armstrong, T.Vatson, L.Harris, J.Leopold, Levent Şahin, Ömer Faruk Ünal, Nuri Tortop, Lucy Adams, Linda Holbeche, Susan Scott, Kostin L.A., Genkin B.M., İlyina L.O., A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, Ş.Muradov, İ.N.Alıyev, Ə.X.Nuriyev, N.İmanov, M.Q.Meybullayev, İ.A.Kərimli, T.Ə.Quliyev, S.İ.Səfərov, A.Ş.Şəkərəliyev, R.Muradov və digərlərinin bu sahədə xidmətləri böyükdür və onlar insan amilinin vacibliyi, insan resurslarının idarə edilməsi strategiyaları və effektiv idarə edilməsi üçün lazım olan tədbirlərin öyrənilməsi, tətbiq edilməsi ilə bağlı mühüm tədqiqatlar həyata keçirmişlər.

Düzgün şəkildə aparılan insan resurslarından istifadə siyasəti ölkədə əmək məhsuldarlığının çoxalmasına və ölkə səviyyəsində gəlirlərin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Əmək məhsuldarlığı dedikdə səmərəli iş nəzərdə tutulur. Ölkə ərazisində bütün müəssisə və iş yerlərində kadrların seçimi, onların əmək fəaliyyətlərinin inkişafı və yaxşılaşdırılması, düzgün qiymətləndirilməsi ölkəmizdə ictimai əmək təşkilinin inkişafının nəticəsidir. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə iqtisadiyyatımızda tələbatlar dəyişmişdir və buna görə də insan resurslarının idarə edilmə strategiyasının yaranmasına da səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bir çox ölkələrdə olan işsizlik problemi yoxdur. Bələki, ölkəmizdə işsizlik 5% təşkil edərək bir çox inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə işsizlik və yoxsulluq problemi daha aşağı səviyyə ilə səciyyələnir. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin yeritdiyi uğurlu sosial və iqtisadi siyasət nəticəsində əmək bazarının stabilliyi qorunmuş, işsizlik və yoxsulluğun artmasının qarşısı alınmışdır. Qeyri-neft sektoruna da göstərilən diqqət yeni iş yerlərinin, istehsalat və xidmət sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Lakin, ölkə səviyyəsində dövlət strukturlarında və eləcə də digər sektorlarda, respublikamızın bölgələrində bir sıra insan resurslarının idarə edilməsi problemləri vardır ki, hal-hazırda onların həlli üçün müəyyən tədbirlər yerinə yetirilməlidir.

Metod

Araşdırma aparılarkən sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, dinamika, statistik təhlil üsul və metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndiyi bir şəraitdə minimum əmək və vaxt sərfi ilə maksimum gəlir əldə etmək prinsipinin yüksəlməsi işçi qüvvəsinin keyfiyyəti baxımından iş vaxtı fondundan səmərəli istifadə problemini qarşıya qoymuşdur. Çünki, iş vaxtıdan səmərəli istifadə etmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul vahidinin dəyərinin aşağı düşməsi, asudə vaxtın çoxaldılması ilə sıx əlaqədardır. Bunlar isə öz növbəsində əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca şərtlərindəndir. Kadr hazırlığında iş vaxtına qənaət prinsipinin nəzərə alınması əsas və dövrüyyə fondlarından, maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə və ən əsası iş qüvvəsinə olan əlavə tələbatı artırmış olur. Bazar münasibətləri şəraitində kadr hazırlığında dövlət tərəfindən planlı qaydada idarəetmənin aradan qaldırılması əmək bazarında tələb və təklifin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu zaman işçi qüvvəsinə olan tələbə təsir edən amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. İşçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinə malik olması, onun ETT-nin nailiyyətləri ilə tanışlığı və əvvəlki illərdən fərqli olaraq intellektual səviyyəsinin

yüksəkliyi belə amillərdən hesab olunur. İşçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinə malik olması, onun ETT-nin nailiyyətləri ilə tanışlığı və əvvəlki illərdən fərqli olaraq intellektual səviyyəsinin yüksəkliyi belə amillərdən hesab olunur. Əhalinin təhsil səviyyəsi ölkəmizin işçi qüvvəsinə təsir göstərən amillərdəndir

Azərbaycanda hal hazırda çox güclü şəkildə işsizlik problemi demək olar ki, yoxdur. Amma buna baxmayaraq əmək bazarında keyfiyyət problemi var, insan resursları iqtisadiyyat tələblərinə tam olaraq cavab vermir və bununla yanaşı bir sıra problemlər də vardır ki, mütləq şəkildə həll olunmalıdır. Bu problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, hər hansı bir ixtisas və ya sahə üzrə kadr ehtiyatı həddindən artıq çoxdur, lakin digər bir sahə kadr çatışmazlığı problemi ilə üz-üzə qalmaqdadır. Elə bu səbəbdəndir ki, hal hazırda da Azərbaycana xaricdən əmək ehtiyatlarının gəlməsi davam etməkdədir. Əvvəlcədən planlaşdırılmamış insan resursları hər bir ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir edə bilər, əmək ehtiyatlarının azalmasına və gəlir səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də hal-hazırda bütün iri şirkətlərdə və müəssisələrdə kadr siyasəti və onun inkişafı ən mühüm və ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. İnsan resurslarının planlaşdırılmasında əsas üç hədəf nəzərdə tutulur ki, buna doğru yer, doğru zaman və doğru insandır. Ümumi insan resurslarında planlaşdırmanın əsas devizi “ən pis plan, plansızlıqdır” olaraq göstərilir. İnsan resurslarının planlaşdırılması təşkilatın məqsəqlərini məhsuldar bir şəkildə reallaşdırmaq üçün uyğun yer və zamanda, uyğun say və xüsusiyyətdə işçi məhsuldarlığının əldə edilməsinə istiqamətlənmiş şüurlu bir fəaliyyətdir. İnsan resursları ehtiyacının həm keyfiyyət həm də kəmiyyət cəhətdən təxmini insan resursları planlaşdırılması funksiyasının görəcəyi işlər arasındadır.

İnsan resurslarının planlaşdırılması müddəti:

- İnsan resurslarının təhcizatının müəyyənləşdirilməsi
- İnsan resurslarının tələbinin müəyyənləşdirilməsi
- İnsan resursları təhcizat və tələbinin müəyyən olunması

İnsan resurslarının təhcizatının müəyyənləşdirilməsində təşkilat cədvəli və iş təsviri, ümumi əmək inventarı, əmək bacarıqları inventarı, kadr dəyişikliyi dərəcəsi, davamlılıq dərəcəsi kimi aspektlər əsas rol oynayır. Ümumi əmək inventarı gələcək işçi qüvvəsi hərəkətlərini müəyyən etmək üçün mövcud işçi qüvvəsinin miqdarı və keyfiyyəti baxımından araşdırılmasıdır. Əmək qabiliyyətinin dərəcəsi müəyyən bir dövrdə işdən çıxan işçilərin sayının yüzdə biri olaraq hesablanır. Davamlılıq dərəcəsi işə gəlməyən proqramlaşdırılmış personalın işə gəlməmə vəziyyətidir.

İnsan resurslarının tələbinin müəyyənləşdirilməsi bəzi tələblərdən ibarətdir:

- Real işçi tələbləri: görülməsi lazım olan işin yerinə yetirən insan resurslarının miqdarıdır. Hazırda olan işçi miqdarı ilə olması lazım olan işçi miqdarının bərabərləşdirilməsidir.
- Ehtiyat işçi tələbi: davamiyyətdən irəli gələn tələbi yerinə yetirmək üçün kadr tələbi müəyyənləşdirilir.
- Əlavə işçi tələbi: müxtəlif səbəblərdən işdən çıxanlardan yaranan tələbdir. Kadr dəyişikliyi dərəcəsi bunun üçün önəmli mənbədir.
- Yeni işçi tələbləri: yeni investisiyalar, yeni texnologiyalar, istehsal və ya satış artımı, təşkilati struktur dəyişikliyi zamanı ortaya çıxan yeni işçi tələbidir.

Ümumiyyətlə insan resursları planları deyilən zaman təhcizat və tələb qarşılaşdırılması anlaşılır. Təhcizat artıqlığında və ya tələb artıqlığında insan resursları planları fərqli qərarlar qəbul edir.

İnsan resurslarında işə alma müddətində iki fərqli mənbələrdən istifadə edilir. Bu daxili və xarici mənbələrdir. Daxili və xarici mənbələrdən yenə işçi alınan zaman müsbət və mənfi aspektlər ortaya çıxır.

Daxili mənbələrə şirkət daxilində olan işçilərdən olan müraciətlər əsasında vəzifə dəyişikliyi edilir. Daxili mənbədən alınan işçinin müsbət tərəfi şirkətdə yüksəlmə ehtimalı, motivasiya, şirkətdaxili mədəniyyət birliyi və şirkətə bağlılıqdır. Daxili mənbədən işçi alma zamanı ortaya çıxacaq mənfi tərəflərə isə eyni pozisiyaya edilən bir neçə müraciətlərdən seçilən namizəddən başqa digər namizədlərin motivasiyasının aşağı düşməsidir.

Xarici mənbələr, yeni dəyişiklik, inkişaf, şöbə yaradılması ilə fərqli ixtisaslı insanlara olan ehtiyac, psixoloji səbəblərlə yeni iştirakın yüksək motivasiya olacağı ideyası, müxtəlif düşüncə strukturlarının təşkilinə yeni fikirlər və ölçülər əlavə etmək imkanı və daha rahat şərtlərlə işçi tapmaq kimi müsbət tərəfləri vardır. Dövlətin ən böyük sərmayəsi insandır. Çünki hər bir dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial rifahi ölkə vətəndaşlarından asılıdır. Məhz buna görə də, insan kapitalı anlayışı yaranmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrə nəzər salsaq, işçilərinin fərdi inkişafı üçün nə qədər çox kapital qoyulduğunu görürük. İnsanların inkişafı ölkənin təhsil sistemindən və iş yerində İnsan Resurslarının düzgün və səmərəli idarə olunmasından asılıdır. İnsan Resurslarının inkişafı üçün işə götürülən insandan əmək fəaliyyəti müddətində maksimum performans əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən təlimlər önəmlidir. Məhz buna görədir ki, son zamanlar yerli və beynəlxalq kurs və seminarlara maraq kifayət qədər böyükdür.

İnsan Resurslarının inkişafında ən önəmli faktor təhsildir. Təhsilə lazımı önəm verməyən müəssisələrdə işçilərin müvəfəqiyyətinin və iş səmərəliliyinin artırmaq və ya güclü rəqabət olduqda həmin müəssisə və təşkilatın rəqabət aparmaq qabiliyyəti çox azdır. Həyata keçən texnoloji dəyişikliklər nəticəsində insanların yeni müasir avadanlıqlarla işləyə bilməsi də məhz əldə olunan yeni bilik və praktiki təcrübələrdən asılıdır.

Tanınmış, yüksək gəlirli şirkətlərə nəzər yetirsək, İnsan Resursları departamentinin şirkətin onurğa sütunu olduğunu görürük.

İnsan Resurslarının həyata keçirdikləri təlimlərin məqsədi:

- İşçiyə vəzifələrinə uyğun bacarıq, bilik və davranışların qazandırılması
- Müəssisələrdə meydana çıxan xətaların qarşısını almaq
- Məhsul və xidmət keyfiyyətinin artırılması
- Personalın işdən çıxma sayının azaldılması
- Personalın yeniliklərə uyğunlaşma vaxtının qısaldılması

Personalın özünəgüvən hissəsinin və motivasiyasının yüksəldilməsi Respublikamızın bir çox bölgələrində əmək ehtiyatlarının çatışmazlığı problemi vardır, bəzilərində isə bunun əksinə olaraq insan resurslarının artıqlığı müşahidə olunmaqdadır. Əmək ehtiyatlarına ölkənin demoqrafik vəziyyətinin də böyük təsiri vardır. Son zamanlarda nəyinki dövlət, eləcə də özəl sektorların da üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biri də insan resurslarının çatışmazlığıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə insan kapitalının yetişib formalaşmasında, yüksək ixtisaslı və peşəkar kadrların hazırlanmasında beynəlxalq təlim mərkəzlərinin, müəssisələrin təşkil etdiyi təcrübə proqramlarının və ölkəmizdəki bəzi ali məktəblərin rolu çox yüksəkdir. Müxtəlif sektorlarda mütəxəssislərin kasadlığı və mövcud problemlər ölkəmizdə vətəndaşların formalaşmasında ən mühüm və vacib problemlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkəmizdə də bir çox yerli və xarici təşkilatların təlimləri kadrların hazırlanmasında yüksək təsir göstərmişdir, lakin yalnız bununla kifayətlənmək doğru addım olmaz. Ölkəmizdə praktiki cəhətdən yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaq üçün ali məktəblərdə qazanılan nəzəri biliklər tam kifayət etmir, ona görə də kadrlar bu təşkilatlarda və müəssisələrdə işləyə-İşləyə yüksək səviyyəli mütəxəssislərə çevrilirlər. Sözsüz ki, buna qısa müddətdə deyil, bu sahədə uzun fəaliyyətdən sonra nail olunur.

Lakin, elə müəssisələr də mövcuddur ki, burada stabil layihələrin mövcud olmaması, maliyyə sahəsində çatışmazlıqlar, işlərin qeyri-bərabər paylanması, dəyərləndirilməsi və digər səbəblər burada dayanıqlı insan resurslarının olmamasına gətirib çıxarır. Araşdırmalara görə son zamanlarda ölkəmizdə nüfuzlu, öz sahəsində mütəxəssis və yüksək ixtisaslı kadrların yetişməsinə baxmayaraq, qeyd olunan səbəblərdən onların çatışmadığı müşahidə olunur.

Buradan da bu nəticəyə gələ bilərik ki, öz təhsillərini uğurla başa vuran gənclərimiz üçün onların elmi-praktiki təcrübələrə yiyələnmələri üçün şərait yaradılmalı, müvafiq tədbirlər seçilməli və təcrübə imkanları yaradılmalıdır. Demək ki, insan kapitalının inkişafı və formalaşması öz gücü ilə formalaşmış inkişaf etməkdə çox çətinlik çəkməkdədir. Ona görə də bu sahə üzrə çox ciddi və mühüm islahatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Özəl şirkətlər, dövlət qurumları və ümumilikdə bütün təşkilatlar insan kapitalının inkişafı və müəssisələrin daxilində insan resursları departamentinin formalaşmasına nəzər yetirməli və onların da inkişafına təkan verməkdə vasitəçi olmalıdırlar. Bütün müəssisə və təşkilatlar çalışmalıdırlar ki, onların işçilərinin çalışdıqları qurum onlar üçün həm bilik, həm təcrübə məktəbi, həm də gəlir mənbəyi olsun. Bu təşkilatlarda fəaliyyətə başlayan kadrların yüksək ixtisaslı mütəxəssis və öz sahələrində peşəkar bir kadrə çevrilməsində şirkətlərin fəaliyyətləri əhəmiyyətli yer tutur. Bu həm onların işçilərinin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, müəssisələrin özlərinə də böyük miqdarda mənfəət gətirmək üçün atılan addımlardır. İstər dövlət qurumları olsun, istərsə də özəl sektor üçün boşluqların mövcudluğunu qeyd edə bilərik. Bu problemləri analiz edərək müəyyən başlıqlar altında nəzər yetirsək görürük ki, işə qəbul zamanı düzgün olmayan tələblər, işçinin işə uyğun olub-olmamasını yoxlamaq üçün seçilmiş kriteriyaların düzgün olmaması, işə alınan işçinin qəbul olduğu pozisiya və ümumilikdə işə şirkətin fəaliyyəti, missiyası və müəssisə dəyərləri ilə tanış edilməməsi, performansın qiymətləndirilməsinin düzgün yerinə yetirilməməsi ən başlıca və vacib problemlərdəndir. Həmçinin işə qəbul proseslərinin təşkilində də bir sıra məsələlər vardır ki, hər zaman onlara diqqət yetirilməlidir. İşçinin müəssisə ilə münasibəti və əlaqələri, şirkət haqqında tam və dolğun məlumatlara sahib olması, şirkətin əsas hədəf və məqsədlərini bilməsi, eyni zamanda özünün də gələcəkdə inkişafı üçün əsas məqsədlərinə diqqət yetirilməsi önəmlidir.

Hazırda informasiya texnologiyalarının və insan resurslarının idarə olunması (İRİO) məsələlərinin kəşiməsində çoxlu sayda informasiya sistemləri, proqram məhsulları vardır ki, bunlar kadrların idarə olunması, məvacibinin hesablanması və ödənilməsi, tabel uçotu və sənəd dövriyyəsi sahəsində biznes-prosesləri avtomatlaşdırmağa və təkmilləşdirməyə, optimal idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına imkan verir. Belə proqramlar insan resurslarının idarə olunmasının aktual problemlərinin həlli və fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri üzrə biznes proseslərin optimallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram məhsulları qrupuna daxil olan kompleks informasiya sistemlərindən biri kadrların idarə olunması modullarıdır. Belə modullar həm kompleksin tərkibində (məsələn, Enterprise Resource Planning (ERP) sistemləri), həm də avtonom istifadə oluna bilirlər. Kadrların uçotu və əmək haqqının hesablanması üçün standart proqramlardan başqa, bu sistemlər həm də kadr menecmentinin bütün elementlərini: seçilməsi (yığılması), təlimi, qiymətləndirilməsi, motivasiyası və s. dəstəkləyir. Bu cür sistemlərə misal olaraq SAP (Almaniyada 1972-ci ildə yaradılıb, illik

dövriyə 14 milyarddan çoxdur), Qartner (ABŞ), BAAN (Niderland, 2003-cü ildə yaradılıb), Scala (İsveç, 1978-ci ildə yaradılıb), Navision (Danimarka, 1983-cü ildə yaradılıb; Norveç, Almaniya, İspaniya, İngiltərə, ABŞ-da istifadə olunur) və s. göstərmək olar. Belə sistemlərin ölkəmizdə tətbiqi insan resurslarının idarə edilməsi işini daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə xidmət etmiş olar.

Nəticə

Beləliklə, öz fəaliyyətini əsasən uçot və işçilərin işə qəbulu və azad edilməsi üçün lazım olan sənədlərin tərtib edilməsi funksiyaları ilə bitmiş hesab edən ənənəvi kadrlar şöbəindən fərqli olaraq müəssisə heyəti ilə mükəmməl işin aparılmasının təşkili, bu xidmət sahəsinin formalaşdırılmasına tamamilə yeni bir yanaşma tələb olunur. Bazar münasibətləri şəraitində kadr hazırlığında dövlət tərəfindən planlı qaydada idarəetmənin aradan qaldırılması əmək bazarında tələb və təklifin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu zaman işçi qüvvəsinə olan tələbə təsir edən amillər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ölkədə baş verən iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar istehsal müəssisələrində fəaliyyətin dayanması, iş yerləri ilə işçi qüvvəsinin sayı arasında qeyri-mütənasibliyin mövcudluğu, mövcud iş yerlərində çalışan işçilərin peşə və ixtisaslarındakı fərqlər kadr hazırlığının düzgün qurulmasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, işçi qüvvəsinin tələb və təklifinin düzgün müəyyən edilməməsi ilə yanaşı gənclərdə peşə təhsilinə marağın kifayət qədər yüksək olmaması son illərdə kadr hazırlığında özünü göstərmişdir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq bazar münasibətləri şəraitində kadr hazırlığında aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

- Ölkədə kadr hazırlığı siyasəti yenidən işlənib hazırlanmalı və burada əmək bazarında tələb, təklif nəzərə alınmalıdır.
- Ölkənin mövcud və inkişaf etməkdə olan müxtəlif sahələrin işçi qüvvəsinə tələbatı düzgün müəyyən etməlidir.
- Kadr hazırlığında dünya dövlətlərinin təcrübəsi əsas götürülərək hazırlanan işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti artırmalı, ETT-nin nailiyyətləri nəzəri və təcrübi biliklərlə tədris olunmalıdır.
- İş vaxtından səmərəli istifadə olunması prinsipi kadr hazırlığında əsas şərt kimi nəzərə alınmalıdır.
- Gənclərdə peşə təhsilinə marağı artırmaqla peşə təhsilinin dövlət və özəl maliyyələşməsinin təmini təkmilləşdirilməlidir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

- Əliquliyev R.M. “Elmi kadr hazırlığı”. Bakı, İnformasiya texnologiyaları 2009.
- T.Y.Bazarov, B.L.Yeremin. “Heyətin idarə edilməsi”.2012
- Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, məşğulluq və işsizliyin elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2001.
- Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, Bakı, 2001
- Analoui, F. (2007). Strategic Human Resource Management. Thomson, Australia.
- Armstrong, M. (2003). A Handbook of Human Resource Management Practice. Kogan Page, London, UK.
- Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B. and Wright, P. M. (2007). Fundamentals of Human Resource Management, McGraw Hill, London, UK.
- Baird, L. and Meshoulam I. (1988). Managing Two Fits of Strategic Human Resource Management, Academy of Management Review, 14:1308-332

Azərbaycan Sənayesinin Sahə Quruluşunun Müasir Vəziyyəti

Qəmər QULİYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

qemer0308@mail.ru

Xülasə

Sənaye - ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Əsasən yanacaq və energetika, kimya, maşınqayırma, metallurqiya, yeyinti, yüngül və digər sənaye sahələrini özündə birləşdirən bu vacib sahə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində ötən əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan genişmiqyaslı, köklü islahatlar nəticəsində 1995-2008-ci illərdə sənaye sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. 1994-cü ilin 20 sentyabrında neft və qaz hasilatı sənayesində birgə fəaliyyətlə bağlı dünyanın inkişaf etmiş ölkələrini təmsil edən iri şirkətlərlə bağlanan müqavilələr neft və qaz sənayesinin sürətlə inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Qeyd edək ki, hasilat sənayesi ilə yanaşı emal sənayesi də inkişaf edir.

Bütün bunlar sənayedə işgüzar fəallığın artmasına, kiçik sahibkarlığın inkişafına güclü təkan vermişdir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən "açıq qapı" siyasətinin nəticəsidir ki, xarici və müştərək müəssisələrinin sayı 3 dəfə artmışdır. Yeni formalaşan təsərrüfat strukturlarının nəzərə çarpacaq dərəcədə artması, kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və dinamik inkişafı, fiziki şəxslərin sahibkarlıqla məşğul olması qeyri-dövlət sektorunun rolunun getdikcə artması ilə müşayiət olunur. Məqalədə sənayenin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Təhlili nəticəsində əldə olunan yeniliklər Azərbaycanda sənayenin sahə quruluşunun müəyyən olunmasında və eləcə də sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiq edilməsinə imkan yaradacaqdır. Eyni zamanda da qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafı və eləcə də qeyri-neft sahələri daxilində sənayenin sürətli inkişafı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşdırılmasını aradan qaldıracaqdır. Bu səbəbdən də tədqiqat işinin təhlili nəticəsində əldə olunan elmi-yeniliklər praktiki cəhətdən mühim əhəmiyyətə malikdirlər.

Açar sözlər: Sənayenin sahə quruluşu, Neft-qaz sənayesi, Investisiya, Qeyri-neft sektoru, Sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda Bank Olmayan Kredit Təşkilatlarında Korporativ İdarəetmə Sistemlərinin Tətbiqi

*Laçın MAHMUDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mahmudova.lacin@gmail.com*

Xülasə

Korporativ idarəetmə, makroiqtisadi siyasətlər və məhsul və faktor bazarlarında rəqabət daxil olmaqla şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi daha geniş iqtisadi kontekstin bir hissəsidir. Korporativ idarəetmənin strukturu həmçinin hüquqi, tənzimləyici mühitdən asılıdır. Əlavə olaraq, biznes etikası və şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətlərin ekoloji və ictimai maraqlarının tanınması kimi faktorlar da şirkətin uzunmüddətli müvəffəqiyyətinə təsir göstərə bilər.

Korporativ idarəetmə həmçinin şirkətin məqsədlərini müəyyən etmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün şuraya və menecmentə lazımı stimulyar yaratmalı və effektiv nəzarəti asanlaşdırmalıdır. Effektiv Korporativ idarəetmənin ayrıca bir şirkət tərkibində və yaxud ümumilikdə iqtisadiyyatda mövcudluğu bazar iqtisadiyyatın düzgün işlənməsi üçün zəruri olan etibarın yaranmasına kömək edir. Nəticədə kapitalın cəlb edilməsi xərcləri azalır və şirkətlər öz resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə çalışır və beləliklə artım səviyyədə saxlanılır. Korporativ idarəetməyə həmçinin idarəetmə sisteminin iştirakçıları arasında olan münasibətlər təsir göstərir. Fiziki şəxslər, ailə şirkətləri, blokləşdirilmiş birliklər və yaxud holdinq şirkəti və ya səhmlərinə qarşılıqlı olan digər şirkətlər qismində təmsil olunan nəzarət paketinə sahib olan səhmdarlar korporativ davranışa çox böyük təsir göstərə bilər. Bəzi ölkələrin bazarlarında investorlar səhmlərin sahibləri kimi korporativ idarəetmədə səsə malik olmaları barədə tələblərini getdikcə artırır. Fərdi səhmdarlar adətən idarəetmə hüquqlarından istifadə etməyə çalışmışlar, lakin onlar nəzarət paketinə sahib olan səhmdarların və menecmentin ədalətli olmalarında çox maraqlıdır. Kreditorlar bir çox idarəetmə sistemlərində mühüm rol oynayır və korporativ fəaliyyətə kənardan nəzarət edirlər.

Hökumətlər korporativ idarəetmənin ümumi və hüquqi strukturlarını yaratdığı halda, işçilər və digər maraqlı tərəflər müəssisələrin uzunmüddətli müvəffəqiyyət qazanmasında və fəaliyyətin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: BOKT, Korporativ idarəetmə, İnsan resursları, Korporativ mədəniyyət

Giriş

Korporativ idarəetmə sistemi şirkətin idarə edilməsi və ona nəzarət üçün nəzərdə tutulmuş struktur və proseslərdən ibarət olub, əsas məqsədi şirkətlərdə ədalət, şəffaflıq və qarşılıqlı cavabdehliyi təsviq etməklə davamlı inkişafa nail olmaqdır. Korporativ idarəetmənin əsas funksiyası - mülkiyyətçilərin, başqa sözlə, korporasiyanı təsis edənlərin maraqları çərçivəsində korporasiyanın işinin təmin olunmasıdır. Korporativ idarəetmə çərçivəsində sahibkarlar arasındakı münasibətlər vasitəçilik əlaqəsi ilə tənzimlənir.

Korporativ idarəetmənin əsas prinsiplərinin şirkətlər tərəfindən nə dərəcədə yerinə yetirilməsi investisiyaya dair qərarların qəbulu üçün çox mühüm və getdikcə artan bir faktordur. Korporativ idarəetmə təcrübələri və investisiyaların getdikcə artan beynəlxalq xarakteri arasında olan əlaqələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Kapitalın ölkələrarası axını şirkətlərin daha böyük investorlar birliyindən maliyyələşdirmə cəlb etmək imkanlarını artırır. Əgər ölkələr qlobal kapital bazarların üstünlüklərindən tam faydalanmaq və uzunmüddətli "səbrli" kapitalı cəlb etmək istəyirlərsə, onların korporativ idarəetmə mexanizmləri etibarlı, hər yerdə qəbul olunan və beynəlxalq prinsiplərə uyğun olmalıdır. (Bayramov, 2011: s. 12). Hətta əgər şirkətlər əsas etibarilə xarici mənşəli kapitaldan asılı deyilsə, qabaqcıl korporativ idarəetmə təcrübələrinin tətbiqi yerli investorların etibarını artıracaq, kapitalın cəlb edilməsi xərclərini azaldacaq, maliyyə bazarların yaxşı işləməsinə kömək edəcək və nəticədə daha davamlı investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edəcəkdir.

Korporativ idarəetmə:

1. Korporativ sahibin məqsəd və strategiyaları və onların həyata keçirilməsi mexanizmləri milli sosial-iqtisadi maraqlara, ümumilikdə qəbul edilmiş hüquq normalarına və əxlaqına zidd olmamalıdır.
2. Bu strategiyalar müəlliflərin sahibkarların nəzarəti altında peşəkar hərəkətləri ilə həyata keçirilir.
3. Korporativ idarəetmə subyektlərinin iqtisadi davranışı enerji əldə etmək üçün əmlak münasibətləri və korporativ ierarxiya baxımından optimallaşdırılmalıdır. Effektiv korporativ idarəetmə modelinin biznesin səmərəliliyinin artırılması və investisiya cəlbediciliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini söyləmək yalan olmazdı. Hər bir biznes sahibi müvafiq korporativ idarəetmə modelinin seçilməsinə ehtiyac duyur. (<https://banco.az>)

Korporativ idarəetmə sisteminin əsas vəzifələrindən biri "agent problemi" ni həll etməkdir, yəni həm sahiblərinin, həm menecerlərin maraqlarını balanslaşdırmaq üçün belə bir sistem yaratmaq, həm də sahibkarların mənaflərində öz səlahiyyətlərini və resurslarını effektiv idarə etməyə yönəldir.

Beləliklə, korporativ idarəetmə əslində "çək və balans" sistemidir.

Metod

Bank olmayan kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə əsas göstəricilərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat obyektini Bank Olmayan Kredit Təşkilatlarında idarəetmədir. Bank olmayan kredit təşkilatlarında korporativ

idarəçilik sisteminin qurulması zamanı hesabatların hazırlanmasında istifadə edilən statistik təhlil metodları, o cümlədən, müqayisəli təhlil, meyllərin təhlili, retrospektiv yanaşma kimi metodları əsas götürərək ilkin modelləşdirmə də bu metodlarla aparılacaq. Bu metodlardan istifadə edilməkdə əsas məqsəd onların statistik məlumatlarla nəticələrinin dolğun olması, həmçinin müqayisəvi yanaşma ilə həm keçmiş nəticələrin, həm də aparıcı tarixi nümunələr üzərindən aydın fərqləri görə bilməkdir.

Analiz

Korporativ idarəetmə şirkətin icra orqanları, idarə heyəti, səhmdarlar və digər maraqlı tərəflər arasında münasibətlərin sistemini əhatə edən konsepsiya kimi təsvir edilir.

Korporativ idarəetmə subyektləri korporasiyanın rəhbər orqanları və ya vəzifəli şəxslərdir.

Korporativ idarəetmə ilə kompaniya fəaliyyətinin səmərəliliyini əlaqələndirən kifayət qədər tədqiqatlar mövcuddur. Bununla yanaşı, korporativ idarəetməni daxil etmək üçün fərqli stimullar da vardır. Korporativ idarəetmənin yüksək standartları - xarici kompaniyaların potensial tərəfdaşlara məcburi tələbləridir. Harvard biznes məktəbinin professoru Pol Qompers 1500 korporasiyanın fəaliyyətinin tətqiq edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, korporativ idarəetmənin yüksək standartlarını tətbiq edən kompaniyada səmərəlilik və kapitallaşma göstəriciləri digər firmalardan yüksəkdir. Səmərəli korporativ idarəetmə kapitalın dəyərini azaldır.

İƏİT-ın Korporativ İdarəetmə Prinsipləri 1999-cu ildə İƏİT ölkələri Nazirləri tərəfindən təsdiq olunmuş və o vaxtdan etibarən bütün dünyada dövlət orqanları, investorlar, şirkətlər və başqa maraqlı tərəflər tərəfindən beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdur. Onlar korporativ idarəetmə proqramını təkmilləşdirmiş və təşkilatın üzvü olan və olmayan ölkələrin qanunverici və tənzimləyici təşəbbüsləri üçün xüsusi qaydalar (rəhbərlik) təklif etmişlər. Maliyyə Sabitliyi Forumu bu Prinsipləri etibarlı maliyyə sistemləri üçün 12 standartlardan biri kimi müəyyən etmişdir. Bu Prinsiplər İƏİT-ə daxil olan və olmayan ölkələr arasında geniş əməkdaşlıq proqramı üçün özül yaradır və Dünya Bankı/BMK-nın Standartlara və Məcəllələrə Riayət edilməsi üzrə Hesabatlarının (SMRH) korporativ idarəetməyə aid hissəsinin hazırlanmasında əsas (təməl) kimi istifadə edilir.

Hazırkı Prinsiplər İƏİT üzvü olan və olmayan ölkələrin təcrübələrini və baş vermiş son hadisələri nəzərə alaraq müfəssəl surətdə təhlil edilmişdir. Hal-hazırda dövlət orqanları

korporativ idarəetmənin maliyyə bazarların sabitliyinə, investisiyaların cəlb olunmasına və iqtisadiyyatın inkişafına etdiyi köməyi haqqında daha çox xəbərdardırlar. (<https://www.ifc.org>) Şirkətlər qabaqcıl korporativ idarəetmənin onların rəqabətli olmaqlarına necə kömək edəcəyini daha yaxşı başa düşürlər. İnvestorlar xüsusilə birgə investisiya institutları və etibarlı şəxs (fidusiər təşkilat) qismində çıxış edən pensiya fondları qabaqcıl korporativ idarəetmə təcrübələrinin həyata keçirilməsini təmin etməkdə və bununla öz investisiyalarının dəyərini qoruyub saxlamaqda xüsusi rol oynadıqlarını dərk edirlər.

Bugünkü iqtisadiyyatda, korporativ idarəetməyə olan maraq ayrı-ayrı şirkətlərin fəaliyyətində səhmdarların maraqlarından üstün tutulur. Bizim iqtisadiyyatımızda şirkətlər əsas rol oynadığına görə və biz şəxsi depozitlərin idarəedilməsində və təqaüd üçün ayrılan vəsaitlərin qorunmasında əsasən özəl sektorun institutlarına arxalandığımızı görə, qabaqcıl korporativ idarəetmə əhəlinin geniş və artmaqda olan kütləsi üçün əhəmiyyətlidir.

Hal-hazırda şirkətlərin strukturunda mövcud olan “İnsan Resursları Şöbəsi”nin fəaliyyəti çox vaxt heyətin şəxsi işlərini idarə etməklə məhdudlaşır. Eyni zamanda, bu şöbənin funksiyalarına mükafatlandırma, performans qiymətləndirmə və karyera idarəsi kimi yeni məfhumlar da daxil olmağa başlamışdır.

Müasir dövrdə bir çox şirkətlər rəqabətdə uduzmamaq üçün insanı idarə edilməli olan bir resursdan çox, investisiya qoyulması lazım olan bir amil kimi görməyə başlamışlar ki, bu düşüncə tərzini İnsan Resursları Şöbəsinin şirkətin əsas struktur bölmələrindən birinə çevrildiyini təsdiq edir.

“Merkuri” bank olmayan kredit təşkilatı Azərbaycan Respublikasında təsis edilmişdir və bu ölkədə fəaliyyət göstərir. Təşkilat 01 fevral 2013-cü il tarixindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (“ARMB”) tərəfindən verilmiş lisenziya əsasında fəaliyyət göstərir.

Hazırkı maliyyə hesabatları, binalar və avadanlıqlar, investisiya mülkiyyəti, satıla bilən maliyyə aktivləri və ticarət üçün maliyyə aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi istisna olmaqla, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (“BMHS”) uyğun olaraq ilkin dəyər prinsipinə əsasən hazırlanmışdır. Qeyd olunan maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə edilən əsas uçot prinsipləri aşağıda göstərilir. Həmin uçot prinsipləri başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda, bütün dövrlərə müvafiq şəkildə tətbiq edilmişdir.

“FinEx Kredit” BOKT ASC (“Təşkilat”) 2013-cü ildə təsisçilər tərəfindən ənənəvi bankçılıq sistemi vasitəsi ilə kredit əldə etmək imkanı olmayan fərdi sahibkarlara davamlı kredit xidməti

göstərmək məqsədi ilə təsis edilmişdir. Təşkilat fiziki şəxslərə kredit verməklə onların fəaliyyətlərinin böyüməsi və iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması yolu ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına köməklik göstərir.

Aktivin və ya öhdəliyin ədalətli dəyərini müəyyən edərkən Təşkilat mümkün dərəcədə bazarda müşahidə edilə bilən informasiyalardan istifadə edir. Əgər aktivin və ya öhdəliyin ədalətli dəyəri müəyyən oluna bilmirsə, Təşkilat müşahidə edilə bilən məlumatların istifadəsini maksimumlaşdırır və müşahidə edilə bilən məlumatların istifadəsini minimumlaşdırır (oxşar əməliyyatlar üçün qiymətləri, diskontlaşdırılmış pul vəsaitləri hərəkətinin təhlilini və ya emitentin xüsusi hallarda opsiyon qiymət qoyma modelini əks etdirən müqayisəli bazar yanaşmasının istifadəsi) qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə edir. İstifadə olunan məlumatlar bazar iştirakçılarının nəzərə aldığı aktiv/öhdəliyin xarakteristikalarına uyğundur.

Korporativ mədəniyyət - kompaniyanın dəyərlərini, qarşılıqlı əlaqələrinin üslubunu, mühitini müəyyənləşdirir.(Əliyev, Həmidov, 2010: 8-10).

Korporativ davranış məəcəlləsinin qəbul olunması ilə səhmdar cəmiyyətlərin təcrübəsinin ilk planında etik normalar və mənəvi prinsiplər büruzə verdi.(Həsənov,2018: s. 45) Korporativ münasibətlərə tətbiq olunmaqla, bu etik tələblər bəzi xüsusiyyətlərə malik olur. Bu onunla əlaqədardır ki, qeyd olunan sahədə müxtəlif tərəflərin maraqları toqquşur.

Peşəkar etika - sahibkarlıq fəaliyyətinin norma və mənəvi prinsiplərinin məcmusu, biznesin əsasını təşkil edən “oyun qaydaları”dır ki, bu qaydalarsız o problemlə, riskli və ehtimal olunmayan hesab olunur. Peşəkar etika - səhmdarlar, direktorlar şurası, menecerlər, kompaniya əməkdaşları və kompaniyanın digər ma-raqlı üzvləri: malsatanlar və xidmət göstərənlər, distribyutorlar, satıcılar, son istehlakçılar, yerli əhali və hakimiyyət orqanları arasındakı mürəkkəb münasibətlər sisteminin tənzimlənməsinin mühüm amilidir.

Effektiv korporativ idarəetmə strukturunun yaradılmasını təmin etmək üçün,bütün bazar iştirakçılarının öz şəxsi sazişli münasibətlərini qurduqları zaman etibar edə biləcəkləri hüquqi,tənzimləyici təməlin yaradılması zəruridir.Belə korporativ idarəetmə strukturu ölkənin xüsusi şəraiti,tarixi və adətindən irəli gələn qanunvericiliyin,qaydaların,özünü-idarəetmə üsullarının,könüllü öhdəliklərin və biznes təcrübələrinin elementlərini daxil edir.Buna görə də qanunvericiliyin,qaydaların,özünü-idarəetmənin,könüllü standartların bu sahədə istənilən qarışıqı ölkədən ölkəyə fərqlənir.Yeni təcrübələr toplandıqca və biznes şəraiti dəyişdikcə,bu strukturun formasının da nizamlanması lazım gələ bilər. (Mülayim, 2006: s. 34)

Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatında korporativ idarəetmə qurumlarının yaranması və onların sonrakı təkamülü bazarın inkişafı proseslərində hər zaman reaksiya şəklində baş verib. İqtisadiyyatları keçid vəziyyətində olan ölkələrdə bazar “sıfırdan” başlayaraq qurulmalıdır. Roman Fridman və Ancey Rapaçinskinin göstərdiyi kimi, bu tələb “Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının dəyişdirilməsinə ciddi sistem maneələri törədən təbii paradoksa gətirib çıxarır:

-Öz-özünə fəaliyyətdə olan bazara keçid prosesinin ən əsas ünsürü bazar qüvvələri ilə yaradıla bilməz”. Bazar mexanizmlərini hərəkətə gətirməyə kifayət qədər imkanı olan yeganə qüvvə elə bazar qüvvələrini devirməli olduğu qurum, dövlətin özüdür.

Qlobal təcrübədən də belə nəticəyə gəlmək olur ki, korporativ idarəetmə rəqabət mühitinin yüksək inkişaf etdiyi müəssisə və təşkilatlar üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu onların idarə qabiliyyətini çevikləşdirir, investisiya fəaliyyətini gücləndirir, həmçinin, maliyyə imkanlarını artırır. Dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən ölkələrdə yerli şirkətlərin beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, idxalatçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevrilmək, ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırmaq istiqamətində aparılan dövlət siyasətini daha səmərəli təşkil etmək məqsədilə korporativ idarəetmə institutları yaradılır.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün korporativ fəaliyyət vacibdir. Bunun üçün ən əlverişli və korporativ fəaliyyətə ehtiyacı olan sahə kənd təsərrüfatıdır.

Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. (<https://economy.gov.az>)

Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və müvafiq resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahə üzrə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir.

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı fərdi təsərrüfatçılıqdan ibarət olduğu üçün texnika-texnologiya, müasir üsullardan istifadə edilməsi mümkündür. Bu da kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını aşağı salır və bu sektorun inkişafını ləngidir. Bunun üçün bu sektorda korporativ fəaliyyətin yaradılması məqsədə uyğun hesab edilir.

Nəticə və təkliflər

Təkmilləşmiş korporativ idarəetmə Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirən əsas üsürlərdən biridir.

Sağlam korporativ idarəetmə sistemi investorların səhm bazarına etimadı artıraraq, həm xarici həm də yerli investoların korporativ sektora investisiyaları cəlb etməklə özəl sektorun inkişafına təkən verir. Təkmilləşdirilmiş korporativ idarəetmə Azərbaycanın iqtisadi inkişafına xidmət edir.

2018-ci ilin yanvar ayında ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,0 faiz artaraq 6049,5 milyon manat təşkil etmişdir.

ÜDM istehsalının 48,4 faizi sənayenin, 9,6 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 6,0 faizi tikintinin, 6,5 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,7 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,5 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,5 faizi informasiya və rabitə sahələrinin, 15,8 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,0 faizini təşkil etmişdir.

İqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsində istehsal olunmuş əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,9 faiz artmış, neft bölməsində isə 0,5 faiz azalmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 618,5 manata bərabər olmuşdur.

Cədvəl 1: ÜDM artımı (2014-2018)

2014	2015	2016	2017	2018
54 milyard 352,1 milyon manat	58 milyard 977,8 milyon manat	59 milyard 987,7 milyon manat	70 milyard 135,1 milyon manat	79 milyard 797,3 milyon manat

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

Yüksək səviyyədə təşkil edilmiş korporativ idarəetmə şirkətlərin fəaliyyətini genişləndirir, onların xarici kapitalla çıxışını artırmaqla iqtisadiyyatın davamlı inkişafına kömək edir. İnkişaf edən ölkələrdə dövlət və elm adamlarının korporativ idarəetmə məsələlərində diqqəti əsasən, korporativ idarəetmənin şirkətlərin yerli və qlobal kapitalla çıxış imkanının artırılmasında mümkün rolu üzərində cəmlənmişdir. Lakin kapitalla çıxış zərurətindən asılı olmayaraq, korporativ idarəetmənin yaxşı təşkili daha məhsuldar fəaliyyətlə nəticələnir. (Əliyev, Həmidov, Hüseynli: s. 23-26)

İnkişaf etmiş idarəetmə strukturları və prosesləri şirkət daxilində qərarların qəbulu prosesini təkmilləşdirir, baş idarəetmə heyətin dəyişdirilməsi üçün effektiv planlaşdırmanı təmin edir, fəaliyyət növündən və maliyyə mənbələrindən asılı olmayaraq şirkətlərin davamlı inkişaf imkanını artırır. İdarəedilməsi yaxşı təşkil olunmuş şirkət öz səhmdarları və digər maraqlı tərəflər (məsələn, əməkdaşlar, kreditorlar, müştərilər və geniş ictimaiyyət) qarşısında məsuliyyət daşıyır və şəffaflığı təmin edir.

Nəticədə, korporativ idarəetmə nöqtəyi- nəzərindən yaxşı təşkil edilmiş şirkət həmçinin, digər aspektlərdə, məsələn, ətraf mühit və sosial sahələrdə inkişaf etmək imkanına malikdir. Gənc demokratik ölkələrin (və onlara yardım söyləri göstərən qərbdəki yeni müttəfiqlərinin) əsas diqqətinin ən əvvəl dəyişikliklərin ictimai münasibətlərə aid olan aspektlərinə yönəldilməsi təəssüflər doğurur. Onlar özəl sektorun təşəkkülü məsələlərinə az diqqət ayırırlar. Mərkəzi və Şərqi Avropanın gənc demokratik dövlətləri öz iqtisadiyyatlarının mühüm hissəsinin özəlləşdirilməsi işində yaddaqalan uğurlara nail olub və hal-hazırda çoxmilli korporasiyaların əksəriyyətindən kapital oraya yönəlib.

Azərbaycanda dövlət müəssisələrinə diqqət çox vacibdir, çünki bu müəssisələr Azərbaycanın iqtisadiyyatında və cəmiyyətində aparıcı rol oynayır. (telekommunikasiya, neft, qaz, elektrik enerjisi, nəqliyyat və bank işi). Korporativ idarəetmə və menecment Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin aparılması üsuluna görə zəifdir, xüsusilə ona görə ki, üstünlük strateji investisiya qoyuluşuna deyil, işçilər tərəfindən səhmlərin alınmasına verilmişdir. Bu kimi təşkilatların korporativ idarəedilməsi bütün iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabət üçün mühümdür.

Korporativ idarəetmə həqiqətən şirkətlər üçün kapital bazarlarına çıxışını asanlaşdırır bilər. Korporativ idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən yaxşı təşkil edilmiş şirkətlər səhmdarların hüquqlarını pozmayaraq gəlir gətirmək imkanına malik olmaları ilə etibarlılıqlarını nümayiş etdirir və investisiyalar üçün yaxşı tərəfdaş kimi qiymətləndirilir. Qabaqcıl korporativ

idarəetmə məlumatların şəffaflığı və asanlıqla əldə edilə bilməsi, səmərəliliyi, vaxtında verilməsi, bütövlüyü və dəqiqliyi prinsipinə əsaslanır. (<https://www.oecd.org>)

Cəlb olunan kapital üzrə xərclərin azaldılması şirkətin dəyərinin artırılmasına ekvivalent olması həm nəzəri, həm də təcrübi tədqiqatlar baxımından sübut olunmuşdur.

Bundan əlavə, şirkətin qiymətləndirməsində müsbət imicin və qudvilin böyük rol oynaması məlum bir faktdır. Maliyyə uçotu baxımından qudvil şirkətin alış məbləğinin onun xalis aktivlərinin ədalətli dəyərindən artıq olan hissəsidir. Bu, bir şirkət tərəfindən başqa şirkəti almaq üçün ödənilən əlavə məbləğdir

Korporativ idarəetmə strukturu bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətə və bazarın hərtərəfli inkişafına təsiri və bazar iştirakçılarına yaratdığı stimullar şəffaf və səmərəli bazarların təşkili nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Korporativ idarəetmə şirkətlərin istiqamətləndirilməsi, nəzarəti işində struktur və prosesləri əhatə edir. Korporativ idarəetmə rəhbərlik, müşahidə şurası, nəzarət paketinə sahib olan səhmdarlar, azlıq təşkil edən səhm sahibləri və digər maraqlı tərəflər arasında münasibətləri tənzimləyir.

Ədəbiyyat

- Əliyev, M., Həmidov H. (2010). “Beynəlmiləl korporativ mədəniyyət mümkündürmü?”, Sahibkarlıq və elm jurnalı, №5 s. 8-10
- Bayramov A. (2011). “Biznes və menecmentin əsasları”, s. 180
- Əliyev M., Həmidov H., Hüseynli A. (2011). “Korporativ idarəetmə”, s. 484
- Həsənov, S. (2018). “Korporativ hüquq”, s. 328
- Mülayim, Z. (2006). “Kooperativçilik, Yetkin Yayınları”, s. 503
- <https://www.oecd.org> (12.06.2016)
- <https://economy.gov.az> (03.04.2017)
- <https://banco.az> (01.06.2016)
- <https://www.ifc.org> (2015)
- <https://www.stat.gov.az> (2018)

Azərbaycanda Kiçik Və Orta Sahibkarlıq Müəssisələrinin Maliyyələşdirilməsi Məsələləri

*Lalə MUSAZADƏ
Azərbayca Dövlət İqtisad Universiteti
musazada.lala1@gmail.com*

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ən başlıca struktur komponentlərindən biri sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin mənfəət əldə etməsi məqsədilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmət göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Müasir dövrdə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində aparıcı sahələrdən biridir. Belə ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının yeni iş yerlərinin yaranmasında, texnologiya və texniki vasitələrin tətbiqində, xarici ticarətin inkişafında, inteqrasiya prosesinin sürətlənməsində, istehsalın və satışın artmasında, işsizlik probleminin aradan qaldırılmasında və s. məsələlərin həllində mühüm rol oynaması bu fəaliyyət növünün geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Sahibkarlığın inkişafında əsas məsələlərdən biri onun maliyyələşdirilməsidir. Maliyyə bazasının təşkil edilməsinin ən sadə və etibarlı variantı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin öz vəsaitlərini və cəlb edilmiş vəsaitləri bu və ya digər formada öz fəaliyyətinin inkişafına yönəltməsidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında bu məsələ ilə bağlı problem ondadır ki, yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlar kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinə malik olmurlar. Nəticədə isə yeni biznes fəaliyyətinə başlayan sahibkarların “biznes dövrü” uzunmüddətli olur.

Məqalədə, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının müasir vəziyyəti, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin iqtisadi mexanizmləri və əsas istiqamətləri tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi məsələləri araşdırılmış, Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində baş verən proseslər tədqiq edilərək, qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri, Dövlət, Maliyyələşdirmə mexanizmləri

Azərbaycanın Xəzər Sahili Ərazilərində Sağlıq Turizminin İnkişaf Perspektivləri

*Lamia XUDİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xudiyeva.lamie@gmail.com*

Xülasə

Turizm iqtisadiyyatda elə bir sahədir ki, buraya çox böyük investisiyalar yatırmadan belə böyük gəlirlər əldə etmək mümkündür. Burada əsas amillərdən biri ölkənin zəngin rekreasiya turizm ehtiyatlarına sahib olmasıdır. Mövzumuz sağlıq turizmidir və dünya ölkələrində də günbəgün inkişaf edən sağlıq turizmi bazarında Azərbaycan da az sayda olsa da, turist qəbul edir. Bizim əsas məqsədimiz bu bazarda payımızı artırmaq, həm turistləri, həm də onların qaldıqları gün və xərclədikləri məbləği artırmaqdır. Təbii ki, bunun üçün sağlıq turizmi xidmətlərini yüksək səviyyəyə çatdırmalıyıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan böyük rekreasiya ehtiyatlarına sahibdir. Burada biz Xəzər sahili bölgələrə nəzər yetirsək, mineral suların yayılmasına görə iqtisadi rayonları belə qruplaşdırma bilərik: Abşeron, Aran, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara.

Azərbaycandakı müxtəlif mineral su növlərinin müalicə xüsusiyyətləri çox qədim zamanlardan məlum olmuşdur. O zamanlar əhali dərmanlardan istifadə etmədilər. Qədim insanlar suya, havaya və işığa əsas müalicə vasitəsi kimi baxırdılar. Onlar Azərbaycan ərazisində çoxlu miqdarda müxtəlif tamlı, rəngli, temperaturu və eyni zamanda olduqca dəyərli müalicəvi xüsusiyyəti olan mineral su bulaqlarından istifadə edirdilər. Bunu sübut etmək üçün deyə bilərik ki, bu sular ətrafındakı daşlardan çapılmış hovuzlar indiyə qədər qalmaqdadır.

Bu zəngin ehtiyatlarımız arasında Quba-Xaçmaz rayonunda yerləşən, tərkibi Naftusiyaya suyunu çox bənzəyən Qalaaltı suyu, Masallıda İstisu xüsusi ilə seçilir. Qeyd edək ki, Qalaaltı suyunu yaxın ərazidə eyniadlı otel fəaliyyət göstərir, yaxınlığından nəqliyyat xətləri keçir. Lakin təəssüf ki, bu potensialımızdan tam istifadə edilmir, müxtəlif yaş və zövqdə turistlərin fərqli tələblərinə uyğun xidmət təşkil edilməyib, yerləşmə, qidalanma, əyləncə mərkəzləri az saylıdır.

Regiondakı və dünyadakı sağlıq turizmi üzrə qabaqcıl ölkələrin inkişaf təcrübələri, ölkəmizlə müqayisəsi və tətbiqi imkanları məqalədə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: rekreasiya ehtiyatları, mineral sular, sağlıq turizmi

Giriş

Sağlıq turizmi son illərdə xəstələrin müalicə üçün müəyyən ərazilərə üz tutması ilə getdikcə inkişaf edən bir sahəyə çevrilmişdir. Sağlamlıq turizmi – sağlamlıq, qulluq, müayinə, müalicə xidmətlərindən faydalanmaq üçün turistlərin başqa bir ölkəyə (regiona) səyahətini özündə cəmləyir. Bu şəxslər öz yaşadıkları regionda istədikləri xidmətin olmaması, bahalı olması, yaxud xidmətdən yararlanmaq üçün müəyyən müddə gözləməli olması kimi səbəblərə görə başqa ölkəyə üz tuturlar. Azərbaycanın bu cəhətdən zəngin ehtiyatları, sağlıq turizmi üçün mineral su ehtiyatları olsa da, statistikaya nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, azərbaycanlılar sağlıq xidmətlərindən faydalanmaq üçün bir çox hallarda qonşu ölkələrə (İran, Türkiyə), bəzən isə

müxtəlif sağılıq turizmi xidmətləri ixtisaslaşmış ölkələrə (İsrail kimi) üz tuturlar. Bunun da ölkədən valyuta axınına səbəb olduğu açıq aydın görünür.

Başlıca məqsədimiz ölkəmizin yerli potensialını düzgün dəyərləndirmək, spesifik xüsusiyyətləri üzrə bölgələrimizdə müvafiq ixtisaslaşmış turistik fəaliyyətləri təşviq etməkdir. Xəzər sahili bölgələrimizdə rekreasiya ehtiyatları arasında mineral sularımız vacib rol oynayır.

Əsasən şimaldan cənuba Quba-Xaçmaz, Abşeron, Aran, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonları ərazini əhatə edən bu region mineral sularla olduqca zəngindir. Hər bir iqtisadi rayon üzrə rekreasiya ehtiyatlarımızı və sağılıq turizmi üçün əhəmiyyətini açıqlayaq:

Quba-Xaçmaz

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu mühüm kurort-sanatoriya regionlarından biri olmaqla zəngin təbii-rekreasiya ehtiyatlarına malikdir. Siyəzən rayonunda Qalaaltı mineral suyu əsasında kurort fəaliyyət göstərir. Neft (Siyəzən), çınqıl, qum, gil, mineral sular (Qubada Xaltan, Cimi, Xaşı, Siyəzəndə Qalaaltı) var. Azərbayacanda ən cox neft qaz çıxarılan rayonlardan biri Siyəzəndir. Orta Dağlığın istirahət və balneoloji imkanları turizmin inkişafına geniş imkan yaradır. Nabran-Yalama kurort zonası respublika əhəmiyyətli turizm bazasıdır.

Abşeron

Abşeron yarımadası kurortlar qrupu rayonu respublikamızda məşhur kurort guşəsidir. Təxminən 53 kilometr dənizin içərisinin doğru irəliləyən bu yarımadaanın cahili başdan-başa gözəl çimərliklərlə əhatə olunmuşdur. Abşeron yarımadası iqliminə görə subtropik iqlimə çox yaxındır. Burada isti yay, günəşli payız, mülayim qış keçir, yazı nisbətən qısa olur. Abşeron qumlu sahilləri və təkə dənizi ilə şöhrət tapmamışdır. Burada çoxlu şəfa bulaqları qaynayı. Suraxanı, Sabunçu və Şıx burnunda çıxan mineral sular böyük müalicə əhəmiyyətinə malikdir. Tərkibində yod, brom və böyük müalicə təsiri gücünə malik çoxlu başqa maddələr olan mineral suları Abşeronu daha da şöhrətləndirmişdir.

Aran

Babazənən mineral bulağı – Cənub-şərqi Şirvan düzündə, eyniadlı dağda, Babazənən dağında yerləşdiyi üçün adını da həmin dağdan almışdır. Bir çox tədqiqatçılara görə, burada əsasən qadın xəstəlikləri müalicə olunduğu üçün bulaqlar Babazənən (qadın piri) adı ilə tanınır.

Babazənən bulağının suyu isti və kükürlüdür. Yerli əhali tərəfindən müalicə üçün istifadə edilir. Bulaqdan dəri xəstəliklərinin ən yaxşı dərmanı olan rədonlu su axır. Bulaqdan axan su aşığı hissədə göl yaradıb.

Lənkəran-Astara

Lənkəran bölgəsi mineral sularla xeyli zəngindir (termal və soyuq sular). Onlar azot və metan tərkibli. Bölgədə 157 mineral su mənbəyi mövcuddur: Astaranın İstisu kəndində, Lənkəranın İbadisu, Haftoni kəndlərində, habelə Masallının Qəriblər kəndində və s.

Gördüyümüz kimi Xəzər sahili zonada mineral su ehtiyatlarımız olduqca çoxdur. Lakin istər yerli əhali tərəfindən, istər əcnəbi turistlər tərəfindən kifayət qədər tanınmır və potensialdan yetərincə istifadə etmirik.

Burada əsas diqqət çəkən məqamlardan biri Qalaaltı mineral su ehtiyatımızdır ki, Şabran rayonu ərazisində yerləşir.

Naftusiya mineral suyunun müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında çoxdan məlumatlar var idi- onun müalicəvi effekti haqqında ədəbiyyatda olan ilk xatırlamalar 1578 illərə aiddir. Onun bir tək adı çox məna kəsb edir- o neft mənbəli yüksək miqdarda üzvi maddələr tərkibli yeganə müalicəvi sudur. Naftusiya adını birçoxları Truskavets kurortu ilə əlaqələndirir. Lakin uzun illər istifadə nəticəsində Truskavets suyunun ehtiyatları və orqanik tərkibi tükənmişdir. Ancaq bir çox adama məlum deyil ki, Truskavets ilə yanaşı, mineral müalicəvi suyun başqa mənbələri də mövcuddur, məsələn Azərbaycanda olan Qalaaltı kurortu. Belə ki, Şabran şəhərinin 20 kilometrliyində Qalaaltı kəndinin üstündə dağətəyi meşələrdə 1969 cu ildə müalicəvi suyun yeni mənbəyi aşkarlanmışdır. Bu mənbəyin Naftusiyası dəfələrlə üzvü maddələrlə daha zəngindir, bu da ki, bölgə suyun müalicəvi göstəricisinin müəyyənedici xüsusiyyətidir. Qalaaltı suyunu ancaq mənbədən içmək olar, çünki su daşınmaya və saxlanılmaya uyğun deyil (tərkibində uçucu üzvi birləşmələrin olması səbəbiylə). Azminerallaşdırılmış Qalaaltı suları tərkibində üzvi maddələr ehtiva edir. Buraya fenollar kimi efirdə həllolunan üzvi birləşmələr, karbohidro-genlər, uçucu üzvi turşular, humin maddələri daxildir. Az miqdarda suyun tərkibində karbon qazı, hidrogen-sulfid, xlor, natrium, kalium, dəmir, mis vardır. Qalaaltı suyuna məxsus xüsusiyyətlərindən, tərkibində olan karbohidrogen oksidləşdirici, disulfidləşdirici və tion mirkoorqanizmlərin olmasını göstərmək olar, hansılar ki, suyun tərkibindəki üzvi maddələrə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından təsir göstərir.

Sanatoriyada müalicə Qalaaltı kəndi ərazisindən çıxan təbii sularla aparılır. Yerlilər müalicə əhəmiyyətli bu suya “Naftsu”, yəni neftli su deyirlər. “Naftsu” kəskin qoxusu və dadı ilə seçilir. Qeyd edək ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda - 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial həyatında baş verən proseslər kurort kompleksinin təşkili, idarə edilməsi, maliyyələşdirilməsi, insanların istirahətinin, müalicəsinin və sağlamlaşdırılmasının təşkili, kurort texnologiyalarının tətbiqi, kadr təminatı sahəsinə təsirsiz ötürülməmişdir. Nəticədə mərkəzləşdirilmiş kurort kompleksinin və sanatoriya-kurort xidmətlərinin ümumdövlət sisteminin ahəngdar fəaliyyəti pozulmuşdur. Bu kompleksə olduqca böyük zərər Ermənistanın

Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində vurulmuşdur. Azərbaycanın 20 faiz ərazisi işğal olunmuşdur. Həmin ərazilərdə nadir təbii xüsusiyyətlərə malik kurort yerləri dağıdılmış, daimi yaşayış yerlərindən didərgin düşmüş soydaşlarımız sovet dövründə inşa edilmiş sanatoriya-kurort müəssisələrindəki pansionat və istirahət evlərində müvəqqəti məskunlaşdırılmışdır.

Metod

Araşdırma zamanı tədqiqatçıların Azərbaycanın mineral su ehtiyatları barədə verdikləri nəzəri bazadan istifadə edilmiş, onlardan istifadə səviyyəsi analiz edilmiş, statistik göstəricilər əsasında mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir. Həmçinin müqayisə metodu vasitəsi ilə regionda və dünyada oxşar təbii ehtiyatlara sahib və sağlq turizmi üzrə seçilən ölkələrin turizm iqtisadiyyatı nəzərdən keçirilmiş və ölkəmizdə sağlq turizminin inkişaf etdirilməsi yolları təhlil edilmiş, tərəfimdən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Analiz

Ölkədə dəniz turizmi potensialının kifayət qədər istifadə edilməməsini bir problem kimi qiymətləndirmək üçün onun fəsadlarını qeyd etmək yerinə düşər:

- Daha az turist cəlbi;
- Yerli əhalinin xaricə üz tutması;
- Valyutanın xaricə axını;
- Ölkə əhalisi üzrə məşğulluqda bu sahənin çox kiçik yer tutması;
- ÜDM-də sağlq turizm gəlirlərinin gözləniləndən daha az olması və s.

Fəsadları aradan qaldırmaq üçün ölkəmizdə sağlq turizmində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1.Sağlamlıq turizmi çərçivəsində təbliğat və marketinq fəaliyyətlərinin təşviqi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sağlamlıq turizmi üzrə ölkə tanıtımının yeterincə təşkil olunmaması ölkədə sağlamlıq turizminin inkişafına mane olan səbəblərdəndir. Məsələn, təbliğat və marketinq fəaliyyətinin lazımı səviyyədə qurulmaması müalicə üçün əhəmiyyətli olan Naftalan neftindən yetərincə istifadə edilməməsinə gətirib çıxarır. “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 1.3. bəndində də qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda sağlamlıq turizminin inkişafı üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadə

edilməsi lazımdır. Kurortların inkişafı sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi əsas istiqamətlərdən biridir. Bunun üçün beynəlxalq təcrübələr araşdırılmalı və uyğun gələn strategiyalar ölkəmizə tətbiq edilməlidir.

Tarixi gedişata nəzər saldıqda biz qeyd etdik ki, 90-cı illərə qədər Azərbaycan sovet məkanında müəyyən qədər sağlıq turizmi ölkəsi kimi tanınırdı. Lakin müstəqillik qazandıqdan sonra ölkələrarası əlaqələrin qırılması Azərbaycanı öncəki kimi turistik bölgə olmaqdan çıxardı. Eləcə də, yeni müstəqillik qazanmış, müharibə şəraitində olan, həmçinin həm türk dövlətləri, həm də Avropa ölkələri ilə əlaqələrin olduqca zəif olduğu vəziyyət meydana gəldi. 2000-ci illərin əvvəlindən etibarən istər hüquqi, istər iqtisadi cəhətdə işlər görülsə də, ölkəmiz hələ də sağlıq turizmi üçün öz məşhurluğunu regionda və dünyada tam olaraq qazana bilməyib. Burada təbii ki, tanıtımın, təbliğatın rolu böyükdür. Azərbaycanın sağlıq turizmi ölkəsi kimi tanıtılmasında istər ənənəvi marketing, istərsə də rəqəmsal marketing üsullarından istifadə edilməli, ölkəyə daha çox turist cəlb edilməsinə çalışılmalıdır.

Bununla bağlı tədbirlər:

- Ölkəmizin istər istifadə olunan, istərsə də hələ də potensial olaraq qalmaqda olan rekreasiya-kurort ehtiyatları olduqca böyük olsa da, çox az tanınır. Mümkün qədər rəqəmsallaşan dünyada biz özümüzü "Made in Azerbaijan" brendi kimi – yenicə qəbul olunmuş "Take another look" sloqanı ilə tanıtmağa çalışmalıyıq. İnternetdə, sosial şəbəkələrdə "Azərbaycanda turizm" və qonşu ölkələr "Türkiyə, Gürcüstanda turizm" başlıqlı sadə araşdırma etdikdə Azərbaycan üzrə nəticələr olduqca az olur. Həmçinin sağlıq turizmi obyektlərimiz, məkanlarımız müasir dünya ilə ayaqlaşmağa, trendlərə uyğunlaşmağa yetərinə həvəsli deyil. Lakin gerçək budur ki, məcraları aşan, zaman, məkan demədən virtual olaraq asanlıqla bizə məlumat çatdıran internet vasitəsi ilə biz az xərclə çox geniş kütləyə çata bilərik. Məhz bu səbəbdən sağlıq turizmində marketingə, bazar araşdırmasına, marketing strategiyasına böyük yer verilməlidir.
- Biz sağlıq turizminə imkan verən ərazilərin tanıtımı üçün işlər görməliyik: video çarxların hazırlanması, influencerlərin buraya dəvət olunması, bəzi hallarda məşhur ifaçılar, böyük pərəstiş ordusu olan şəxslərlə festivalların təşkili, "Məhz hansı amillərə görə (rekreasiya ehtiyatlarımızın sağlamlığa faydaları, təmizlik, xidmət, qiymət və s.üzrə) ölkəmizə üz tutmalıdırlar?" suallarına cavab verəcək info materialların hazırlanması gərəkdir. Bunlarla yanaşı, xarici ölkələrin turizm agentliyi çalışanlarını həm Bakı, həm də digər Xəzər sahili bölgələrimizdə yerləşən sağlıq turizmi obyektlərinə info turlara cəlb edə bilərik.
- Bunlarla yanaşı informasiya xarakterli broşuraları, flayerləri biz qonşu ölkələrlə sərhəd keçid məntəqələrində, hava limanlarında yerləşdirməklə turist cəlb edə bilərik. Qeyd

edək ki, bu informasiya materialları Türkiyə-Gürcüstan sərhədində Batumi çirməliklərini, Botanika bağını, muzeyləri və s. kimi məşhur yerləri özündə əks etdirən, həmçinin yanında xəritələrdə də yerləşdirilmiş stendlərdə nümayiş olunurdu. Bu təcrübəni həm quru yollarında, həm də hava limanlarında aktiv tətbiq edə bilərik.

- Tanıtım və təşviqat işləri sadəcə Xəzər sahili əraziləri deyil, həm də sahildən 1-3 saatlıq məsafədə yerləşən turistik, əyləncəli, tarixi, sağlamlıq-kurort məkanları əhatə etməlidir. Bu cür tanıtımlar turistlərin baş çəkdiyi sanatoriya, hotel, hostel, restoranlarda yerləşdirilməlidir. O məkanlara gediş yolları, xəritələri və s.məlumatlar elanlarda müxtəlif dillərdə əks olunmalıdır.
- Tanıtımda, ölkəyə ilk dəfə gələn turistin ölkə barəsində ətraflı məlumat əldə etməsində dünyagörüşlü və ölkəmiz barədə dərinlən bilən və məlumatları əcnəbi dillərdə daha dolğun, ətraflı şəkildə turistə təqdim edəcək bələdçilərdən faydalanmalıyıq. Turist səfər boyunca həm dolğun məlumatlandırılmalı, həm də xoş təəssüratla ayrılmalıdır ki, yenidən buraya səfər üçün səbəb və kəşf edəcəyi məkanlar olsun.

2. Sağlq turizminin əsas obyektlərində qiymət və xidmət keyfiyyəti arasında uyğunsuzluğun olması. Belə ki, yeni cücərməkdə olan turizm sahəsi hələ də tam olaraq sistemləşməyib deyə qiymətlər yüksək, xidmətin, məhsulun isə keyfiyyəti aşağıdır.

Bu səbəbə töhvə verən amillər:

- Rəqabətqabiliyyətli mühitin olmaması;
- Ölkəmizdə beynəlxalq standartların düzgün tətbiq edilməməsi;
- İxtisaslı kadrların azlığı və s.

Qeyd edək ki, bu səbəbdən doğan nəticələr özünü turistlərin sayında, ölkədə qaldıqları gün sayında və növbəti illərdə yenidən ölkəmizə səfərlərinin sayında göstərir.

Məlumat üçün bildirək ki, ölkəmizə gələn turist sayına görə bu ölkələr öndədir: 1) BƏƏ (5,009 nəfər), 2) Rusiya (1985 nəfər), 3) Səudiyyə Ərəbistanı (1964 nəfər), 4) İran (1780 nəfər), 5) İsrail (584 nəfər). Gecələmə sayına görə lider ölkələr bunlardır: 1) BƏƏ (28521 gün), 2) İran (21952 gün), 3) Rusiya (7229 gün), 4) Səudiyyə Ərəbistanı (5897 gün), 5) İsrail (2568 gün). Statistika nəzər salsaq, 2014-cü ilə nisbətə bu ölkələrdən gələn turist sayı dəfələrlə artmışdır.

Sağlamlıq turizmi kimi gəlirli sahənin ölkəmizdə kifayət qədər inkişaf edə bilməməsinin səbəblərindən biri də qiymətlərin keyfiyyətə uyğun olmamasıdır. Müalicə mərkəzləri, sanatoriya və otellərdə qiymətlər keyfiyyətə və eyni zamanda yerli əhalinin gəlir səviyyəsinə uyğun deyil.

Qiymətlərin baha olması xarici turistlərin öz ölkələrinə yaxın ya eyni qiymətdə olan, ya da daha ucuz olan ölkələrə getməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də demək olar ki, ölkəmizdəki müalicə mərkəzlərinə gedənlər yerli əhəlidir. Xarici turistlərin sayı çox azdır.

Beynəlxalq ölkələrin qiymət fərqlərinə baxsaq, məsələn, Naftalanda edilən müalicənin qiyməti Rusiyanın Mineralniye Vodı şəhərindəki sağlamlıq turizm obyekti ilə eynidir. Buna görə də həm Rusiya, həm də ona yaxın ölkənin vətəndaşları Mineralniye Vodını seçir. Amma bunu qeyd etmək lazımdır ki, ilk olaraq Naftalan nefti və digər müalicəvi mənbələrimizin keyfiyyəti bəlkə də həm Mineralniye Vodı, həm də digər ölkələrdəki müalicəvi mənbələrdən daha keyfiyyətlidir. Lakin qiymətin baha olması bəzən bu keyfiyyəti görmək imkanı yaratmır. 1-3 ulduzlu otellərin az olması və 5 ulduzlu otellərdə qiymətlərin baha olması xarici turist axınına mənfəət təsir edir. Məsələn, ABŞ-da daha çox ulduzlu otellər daha çox vergi ödəyir. Buna görə bu ölkədə 2-3 ulduzlu otellər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda bizim ölkə ilə müqayisədə qonşu Gürcüstanda olan qiymətlər daha aşağı səviyyədədir. Qiymətlər uyğun olarsa, bu sahədən daha çox gəlir əldə edə bilərik. Digər ölkələrin sağlamlıq turizmindən əldə etdiyi gəlirlərə diqqət yetirsək, Türkiyənin 2023-ci ilə qədər gəlir hədəfi 20 milyard dollar civarındadır. Ölkə olaraq dünya səviyyəsində reallaşdırılan sərqi və təqdimatlar ilə müvəffəqiyyət qazanan Türkiyə, müalicə məqsədilə gələn turist sayında da keçən ilə nisbətə 2 faiz artım göstərmişdir. Rusiyanın Səhiyyə və Turizm nazirliklərinin hesablamalarına görə, Federasiyanın sağlamlıq turizmi bazarı 13 milyard rub dəyərindədir.

3. Sağlamlıq mərkəzlərinin sayının az olması. 1987-2016-cı illər üzrə inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, bu dövr ərzində həm müəssisələrin sayı (132-dən 68-ə), həm də onlardakı yerlərin sayı (28,6 mindən 9,8 minə qədər) xeyli azalmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin son illərdəki göstəricilərinə görə, 2017-ci ildə müəssisələrin sayı 65, 2018-ci ilin əvvəlində isə 61 olmuşdur. Eyni zamanda yerlərin sayı qeyd olunan illər üzrə müvafiq olaraq 9,6 min və 9 min olmuşdur. Kurort-sanatoriya müəssisələrində çarpayılıq fondu mövcud tələbatı ödəmir. 1990-cı illərin iqtisadi və sosial böhranı kurort zonalarının inkişafına olduqca mənfəət təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində çoxlu rekreasiya və kurort müəssisələrinin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Eyni zamanda 2 mindən artıq çarpayılıq olan müəssisələr fəaliyyətini dayandırmışdır. Sanatoriya-kurort müəssisələrinin böyük əksəriyyətində qaçqın və məcburi köçkünlər yerləşdirilmişdir. Onlar sovet dövründə inşa edilmiş sanatoriya-kurort müəssisələrindəki çarpayılıq fondunun təxminən 50 faizi nisbətində ölkənin müxtəlif ərazilərində yerləşən sanatoriya, pansiyon və istirahət evlərində məskunlaşdırılmışdır. 6 fevral 2009-cu il tarixində təsdiq edilmiş “Azərbaycanda kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın 2.2.2. bəndində sanatoriya-kurort müəssisələrində məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin mərhələlərlə yeni salınan qəsəbələrə köçürülməsi üçün zəruri tədbirlərin

görülməsi qeyd olunmuşdur. Lakin hal-hazırda da 8,5 mindən çox məcburi köçkün ailəsi respublikanın əsas kurort və turizm mərkəzlərində yaşayır. Bunların nəticəsində müəssisələrin sayı azalmaqla yanaşı, bu müəssisələrdə istirahət edən və müalicə olunanların da sayı azalmışdır. 1987-ci ildə sanatoriya-kurort müəssisələrində istirahət və müalicə olunanların sayı 645 min nəfərə çatırdısa, 2007-ci ildə bu rəqəm cəmi 31,5 min nəfər olmuş, 2016-cı ildə isə 11450 nəfərədək azalmışdır. Bu isə 1987-ci illə müqayisədə 60 dəfəyədək azalma deməkdir. Müalicə ilə məşğul olan pansionat və sanatoriyaaların sayı 27 vahid azalmışdır.

Kadr potensialının müasir bazarın tələblərinə cavab verə bilməməsi. Doğrudur, son illərdə turizm ixtisası üzrə kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Lakin buna baxmayaraq, hələ də bir sıra turizm obyektlərində ixtisaslı kadrların çatışmazlığı müşahidə olunur.

Mövcud turizm infrastrukturunun turistlərin maraqlarına tam cavab verə bilməməsi. Məsələn, Qalaaltı, İstisuda turistlər üçün cəlbedici yerlərin, o cümlədən əyləncə obyektlərinin tikintisi və onların yerləşdirmə obyektləri üzrə genişləndirilməsi istiqamətində işlər sürətli şəkildə aparılır.

Yeni sağlamlıq mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyətlərin zəifliyi. Xüsusilə bölgələrdə kifayət qədər potensial olmasına baxmayaraq, yeni sağlamlıq mərkəzlərinin təşkilinə investisiya qoyuluşu azdır. Bu eyni zamanda dövlət və özəl sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqənin zəif olmasını göstərir.

4. Sağlamlıq turizmində fəaliyyət göstərən müəssisələrin insan resurslarının təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizdə sağlamlıq turizmi imkanlarının tam inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri də kadr təminatının müasir bazarın tələbatını ödəməməsi və beynəlxalq standartlara uyğun olmamasıdır. Sağlamlıq turizmi müəssisələrində bu turizm növü ilə əlaqəli olan işçi heyəti müasir bazarın tələbatlarını ödəməlidir. Çünki sağlamlıq turizmi ilə əlaqəli çalışan mütəxəssislər bu işi tam bilmədiyi zaman keyfiyyət aşağı olur. Bunun nəticəsində sağlamlıq müəssisələrində müalicə üçün gələn turistlər aşağı keyfiyyəti gördüyü zaman növbəti seçimləri arasında bu müəssisə olmur. Eyni zamanda tanıtımın bir növü olan müştərinin ətrafındakı insanlara tövsiyə etməsi prosesi də zəifləyir. Digər sağlamlıq turizmi inkişaf edən ölkələrdə bu sahədə daha təcrübəli mütəxəssislər yetişdirilir. Bunun üçün onlara əlavə ixtisasartırma kursları təşkil edilir və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və öyrənmə tədbirlərində iştirakı təmin edilir. “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 2.4.1. bəndində sanatoriya-kurort müəssisələrində çalışan həkim, orta tibb işçiləri və digər

xidmət personalı üçün ixtisasartırma kurslarının təşkili bəndi var. Lakin buna baxmayaraq, hələ də bu xidməti göstərən personal heyətində çatışmazlıqlar mövcuddur.

Digər bir səbəb isə sağlamlıq turizmi bölgələrində həmin bölgənin sağlamlıq turizmi imkanlarını göstərmək üçün daha təcrübəli bələdçilərin olmamasıdır. Məsələn, sağlamlıq turizmi bölgəsinə gələn və orada müalicə alan insan müalicə günlərindən əlavə, qalan günlərdə həmin bölgəni gəzmək istəyir. Bu zaman isə həmin bölgəni yaxşı tanıyan, nitqi gözəl olan və bölgəni tam tanıdan bilən bələdçi və tərcüməçilər problemi ortaya çıxır. Regionlarımızda xarici dildə danışa bilən, eyni zamanda müasir bazarın tələblərinə cavab verən tərcüməçi və bələdçilər çox az saydadır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının 3.6. bəndində Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə turizm və rekreasiya zonalarında Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin nəzdində turizm üzrə ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin (peşə məktəbləri və peşə liseyləri) yaradılması və bu məqsədlə müvafiq torpaq sahəsinin və əmlakın ayrılması ilə bağlı tədbirlər görülməsi qeyd edilmişdir.

Lisenziasız bələdçi, tərcüməçi və təlimatçıların fəaliyyət göstərməsi də bu sahədə problemlərə gətirib çıxarır. Beynəlxalq təcrübədə bu məsələyə fərqli yanaşma var. Məsələn, Ukrayna, Rusiya və İtaliyada lisenziasız işləyən təlimatçılar cərimə edilir. Bu təcrübədən yararlanaraq bizim ölkədə də xüsusi lisenzialı tərcüməçi və bələdçilər yetişdirilə bilər.

Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, öncələr dünya ölkələrində turistlər səyahət zamanı <https://www.booking.com/> kimi otel sifariş saytlarına üstünlük verirdilərsə, son illərdə isə <https://www.airbnb.com/>, <https://www.couchsurfing.com/> kimi platformalara da yönəlirlər. Turistlərin cəlb olunması, onların ölkəmizə gəlişinin təşviqi, milli, mədəni, tarixi, kurort, istirahət məkanlarımızla tanışlığı üçün həm əhali, həm turizm yerləşmə obyektləri müasir internet platformalarında aktiv fəaliyyət göstərməlidirlər.

Nəticə Və Təkliflər

Son 5 illik dövrdə ölkədə sağlamlıq turizminə diqqət artsa da, biz hələ də dəniz turizmi ölkəsi kimi yaxşı tanınmırıq. Qonşu ölkələrdə tanıtım, ölkəyə gəliş-gedişin asanlaşdırılması, xidmət və qiymət səviyyəsinin bir-biri ilə tutuşması, sahilə yaxın ərazilərdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, yeni turizm ərazilərinin və alternativ turizm növlərinin təbliği Azərbaycanın sağlamlıq turizmi üzrə ixtisaslaşmış ölkələrdən birinə çevrilməsinə kömək edəcəkdir.

Bu yolda təklif etdiyim tədbirləri qiymətləndirdikdə 1, 2 və 3 sayılı tədbirlərin həyata keçirilməsi nisbətən daha tez reallaşdırıla bilər. Baxmayaraq ki, böyük maliyyə tələb edir, amma dövlətin bu sahəyə ayırdığı diqqət də öz töhfəsini verəcəkdir.

4 sayılı tədbirimizdə qeyd etdiyimiz ixtisaslı kadrlar isə nisbətən zaman alacaqdır. Müvafiq ixtisasların təhsil müəssisələrində açılması, ixtisasartırma kursları 5 il müddətinə faydasını göstərəcəkdir. Hələlik qısamüddətli dövrdə xarici mütəxəssisləri sağlq turizminə cəlb etməklə inkişaf əldə etmək olar.

Bunlarla yanaşı sahibkarların da sağlq turizminə maraq göstərməsi, investisiya yatırması üçün müəyyən qədər məlumat xarakterli görüşlər, sahibkarlara yeniliklərdən, trendlərdən xəbər edəcək tədbirlər, fəaliyyətlər həyata keçirilməsi zəruridir.

Görülən işlərin mütəmadi yoxlanması, qiymətləndirilməsi, qonşu və sağlq turizmi üzrə bizə rəqib ölkələrin göstəriciləri ilə mütəmadi müqayisələr aparılması, gərəkli halda müdaxilələr edilməsi, təkliflər verilməsi, potensial ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə üzrə təlimatlar verilməsi, şəffaf qiymətləndirmə və güzəştlər edilməsi kimi islahatlar səmərəsini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016.
“Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 2016- cı il 1 sentyabr tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. http://e-C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf.
http://www.eqanun.az/alpdata/framework/data/16/c_f_16143.htm
“Azərbaycan kurortları” Dövlət Proqramı haqqında 2007-ci il 27 fevral tarixli sərəncam.
6 fevral 2009-cu il tarixində təsdiq edilmiş “Azərbaycanda kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”. [https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%20Soltanova%20H%20\(2015\)%20Az%C9%99baycan%20Respublikas%C4%B1nda%20Turizm%20v%C9%99%20Onun%20Inki%C5%9Faf%C4%B1%20Az%C9%99baycan%20Respublikas%C4%B1%20T%C9%99hsil%20Nazirliyi%20\(2015\)%20Bak%C4%B1%20D%C9%99vl%C9%99t%20Universiteti.pdf](https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%20Soltanova%20H%20(2015)%20Az%C9%99baycan%20Respublikas%C4%B1nda%20Turizm%20v%C9%99%20Onun%20Inki%C5%9Faf%C4%B1%20Az%C9%99baycan%20Respublikas%C4%B1%20T%C9%99hsil%20Nazirliyi%20(2015)%20Bak%C4%B1%20D%C9%99vl%C9%99t%20Universiteti.pdf), s.476.
Tontuş. H.Ö. (2018), Sağlq Turizmi Tanıtımı və Sağlq Hizmetlerinin Pazarlanması İlkeleri Üzerine Değerlendirme, “Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi”, s. 67-88.
Travel & Tourism Economic Impact 2018 Azerbaijan, World Travel & Tourism Council,
“Azərbaycanda turizm”. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuəsi. Bakı, 2017. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
<https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2018/azerbaijan2018.pdf>.

Azərbaycanda Auditin İnkişafı: Analitik Baxış Və Qiymətləndirmə

*Lamiyə ABDULLAZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
lamiye.abdullazade@gmail.com*

Xülasə

Yetmiş ildən artıq Sovet İttifaqına bağlı olmuş Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan edib demokratik idarəetmə formasına keçdikdən sonra milli iqtisadiyyat bazar prinsiplərinə əsasən formalaşmış, özəl sektorun formalaşması və yeni mülkiyyət formalarının yaradılması ölkədəki maliyyə nəzarət sistemini də dəyişdirmişdir. Bu zərurət eyni zamanda inzibati-əmr sisteminin təftiş və nəzarət üsullarının yeni iqtisadi sistemdə təsirini itirməsindən irəli gəlmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan Respublikasında baş verən iqtisadi islahatlar, xəzinədarlıq sisteminin qurulması, iqtisadi sahədə Dövlətin inzibati orqanlarının səlahiyyətləri və fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması və dövlət orqanlarının səlahiyyətləri xaricində yoxlamaların qadağan edilməsi ölkədə beynəlxalq tələblərə cavab verən audit sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün lazımı mühit yaratmışdır.

Azərbaycanda auditin qısa müddət ərzində təşəkkülü və inkişafı ilə yanaşı, milli auditin sistemin bəzi məsələlər hərtərəfli öyrənilməli və yüksək səviyyədə öz həllini tapmalıdır. Belə məsələlərə, auditin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, auditor məsuliyyətinin artırılması, auditor kadrlarının hazırlanması və ixtisasartırma sisteminin təşəkkülü üzrə zəruri tədbirlərin görülməsi, auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, audit sistemində tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər daxildir.

Audit bəlkə də yeganə sahədir ki, keyfiyyətsiz xidmət göstərilməsində auditor ilə sifarişçinin (təsərrüfat subyektinin) maraqları üst-üstə düşə bilər. Auditor xidmətinin tənzimlənməsi, auditin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi və ümumilikdə audit sisteminin təkmilləşdirilməsi aktual mövzu sayılır və bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu araşdırmada Azərbaycanda auditin nəzəri və struktur baxımından inkişafı nəzərdən keçirilir. Daha sonra 2011-2014-cü illər üzrə audit bazarının əsas göstəricilərinə dair müqayisəli məlumatlar verilmişdir. Nəhayət, ölkədə auditin inkişafına mane olan amillər qeyd olunmuş və buna görə bəzi həll yolları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: Audit, Auditin Hüquqi Əsasları, inkişaf, Audit bazarı

Giriş

1990-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməyə başlayan milli azadlıq mübarizəsi tamamilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulmasına gətirib çıxardı. Sonra ölkədə bazar iqtisadiyyatının inkişaf prinsipi qəbul olunmuşdur. İqtisadi idarəetmə modelində bu dəyişikliklər, ölkənin iqtisadiyyatını bazar prinsipləri ilə formalaşdıraraq, əmlakın müxtəlifliyini, sahibkarlığın inkişafını və yeni müəssisələrin formalaşmasını təmin etmişdir. Bu dəyişiklik iqtisadiyyatda və müəssisələrdə beynəlxalq standartlara uyğun yeni idarəetmə və nəzarət sistemlərinin yaradılmasını zəruri etmişdir.

Sovet Sosialist Respublikalarının bütün üzv dövlətlərindəki kimi, Azərbaycanda yaradılmış idarəetmə sistemi inzibati idarəetmə prinsipinə əsaslanır və bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş və effektiv nəzarətinin inkişafına ciddi maneələr yaratmışdır.

1980-ci illərin sonunda, 1990-cı illərin əvvəllərində Sovet Sosialist Respublikaları Birliyinin bir çox hissəsində nəzarəti təmin etmək üçün bəzi cəhdlər edilmişdi. Bu təşəbbüslər nəticəsində 1987-ci ildə ilk audit təşkilatı - "Inaudit" cəmiyyəti yaradılıb. Şirkətin səhmdarları arasında Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Bankı, bir sıra digər banklar, nazirliklər və xarici qurumlar iştirak edirdilər.

1989-cu ildə Maliyyə Nazirliyi, Ticarət və Sənaye Palatası və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Moskvada fəaliyyət göstərən şirkətlərdə maliyyə hesabatları, maliyyə idarəetməsi və audit məsələləri üzrə ilk seminar təşkil etdi. Bu və sonrakı seminarlar və konfransların əsas mövzusu beynəlxalq maliyyə hesabat sisteminə keçid və müasir idarəetmə metodu olan auditlə bağlı idi. Seminardan sonra Sovet Sosialist Respublikaları Birliyinin bir çox böyük universitetlərində mühasib və auditor heyətini beynəlxalq şərtlərə uyğun hazırlamaq və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən bəzi şirkətlərin peşə səriştəliliyini qazanması üçün işə başlanmışdır.

1989-1991-ci illərdə, xüsusən Moskva və Sankt-Peterburqda bir çox auditor şirkəti yaradılmışdır. Bu dövrdə xüsusilə ölkədə audit fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan beynəlxalq audit şirkətləri ilə əməkdaşlıq edilmişdir. Bu məqsədlə Moskvada "Ernst & Young" beynəlxalq audit şirkəti ilə müştərək audit şirkəti yaradılmış, sonra ölkədə bir çox beynəlxalq auditor şirkətlərinin filialları açılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etməyə və bu inkişafı təmin edəcək hüquqi və metodoloji bazanın formalaşmağa başladığı bu dövrdə maliyyə əməliyyatlarının kafi dərəcədə olmadığı müşahidə olunmuşdur. Bu vəziyyət peşəkar mühasiblərin və auditorların formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Moskva və Sankt-Peterburqda olan bu inkişafdən sonra Azərbaycanda da peşə sahiblərinin səriştəlilik qazanması və audit xidmətinin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə fəaliyyətə başlanmışdır. Auditin inkişafı üçün qanuni tənzimləmələr haqqında aşağıdakı bölmədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Metod

Məqalədə sistemli təhlil, konseptual yanaşma, müqayisəli qiymətləndirmə metodu kimi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Azərbaycanda mühasibat auditinin yaranması və inkişafı

Azərbaycanda mühasibat uçotunun formalaşdırılması ölkənin müstəqilliyi, onun bazar iqtisadiyyatına keçməsi və iqtisadi təşkilatların iqtisadi və maliyyə fəaliyyəti üzərində iqtisadi nəzarət sisteminin yenidən qurulması ilə bağlıdır. Ölkədə auditlə əlaqədar ilk tənzimləmə 31.07.1991 tarixində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə bağlı "Auditor Mərkəzinin" qurulmasıyla edilmişdir. Mərkəzin vəzifəsi nazirliklər, müəssisələr, kooperativlər və tənzimləyici qurumların tələbi ilə razılaşmaqla, qarşılığının ödənilməsi şərtilə təftiş və nəzarət funksiyalarını reallaşdırmaq və müəssisə mexanizminin inkişaf etdirilməsiylə əlaqədar metodik və praktik dəstək təmin etmək olaraq təyin olunmuşdur (Rzayev, 2006: 317). Bu tənzimləməni 27.03.1992 tarixində mülkiyyət forması müxtəlifliyinin inkişaf etdirilməsi, audit şirkətləri və auditorların fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsini məqsəd qoyan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə ölkədə Maliyyə Nazirliyinin əsasında Lisenziya Komissiyasının yaradılması izləmişdir. Audit şirkətlərinin nizamnamələri Audit Mərkəzində qeydə alınmış mərkəzin əsas fəaliyyət mövzusu vergi qanunlarına riayət olunmasının araşdırılmasıdır.

1994-cü ildə Azərbaycanda peşəkar auditor xidmətinin təşkili ilə bağlı konkret addım atıldı. Ölkədə beynəlxalq tələblərə uyğun nəzarət sisteminin yaradılması istiqamətində böyük əhəmiyyət daşıyan qanuni tənzimləmələr bu dövrdən etibarən edilməyə başlamışdır (Məmmədov, 2006: 128). Bu baxımdan 16.09.1994 tarixində qüvvəyə minən "Auditor xidməti ilə Əlaqədar" Azərbaycan Respublikası Qanunu böyük əhəmiyyət daşımaqdadır (Abbasov, 2011: 18). 2011-ci ildə bu qanuna əlavə və düzəlişlər edilmiş və bu günün şərtləri ilə uyğunlaşdırılmışdır. Qanun, 5 bölmə və 20 maddədən ibarət olub Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin yaradılması şərtlərini, icra edilməsinin qanuni təməlini, auditor vəzifələrini, hüquqlarını və məsuliyyətini təyin etmiş və sahibkarların də hüquqlarını müdafiə edən müstəqil maliyyə nəzarət sisteminin yaradılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Qanuna əsasən, audit xidməti fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini, audit fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün layihələrin hazırlanmasını, dövlətin, auditorların və müəssisələrin hüquqlarını qorumaq, fəaliyyətini Auditor Xidməti Qanunun tələblərinə uyğun olaraq idarə etmək məqsədi ilə

Auditorlar Palatasının yaradılması qərara alınmışdır. Auditorlar Palatası 04.04.1996-cı il tarixindən etibarən yaradılmış və ölkədə audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi fəaliyyətinə başlamışdır (Qənizadə və Namazəliyev, 2001: 46). Auditorlar Palatasının əsas vəzifəsi müəssisələrin maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun düzgünlüyünü təmin etmək və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq audit fəaliyyətini hazırlamaq məqsədi ilə ölkədə audit xidmətini tənzimləməkdir. Auditorlar Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir (Yaqubov, 2004: 10):

- Azərbaycanca auditor xidməti fəaliyyətini təşkil etmək,
- Ölkədəki müstəqil auditor və audit şirkətlərinə lisenziya vermək və onların fəaliyyətlərini "Auditor xidməti ilə Əlaqədar" Qanuna uyğun olaraq təşkil etmək,
- Müstəqil auditorlar və audit şirkətlərini qeydiyyatdan keçirmək,
- Ölkədə auditor xidmətinə icazə verən lisenziyanı almaq üçün tələb olunan şərtləri müəyyən etmək,
- Ölkədə audit xidmətlərini yerinə yetirməklə bağlı lisenziyanı almaq üçün heyəti müəyyənləşdirmək,
- Auditor rəyi, müstəqil auditor və auditor şirkətlərinin hesabat formalarının Azərbaycan

Respublikasının Mülki Qanununa uyğun olaraq onların maliyyə hesabatları və mühasibat uçotu qaydalarına uyğun hazırlanması və təsdiq edilməsi,

- Audit xidmətinin metodları və formaları ilə bağlı normativ sənədlərin hazırlanması, milli və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq tövsiyələr hazırlamaq,
- Audit olunan şirkətlərin müstəqil auditorların və auditor şirkətlərinin ölkənin qanunvericiliyinə uyğun peşə bacarıqları ilə bağlı şikayətlərini qiymətləndirmək,
- Yenidən audit aparmaq (Rəhimova, 2007: 18).

Auditorlar Palatasının funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün Dövlət nümayəndələrinin yanında dörd böyüklərin (Price Waterhouse Coopers, Ernst & Young, Deloitte Touche Tohmatsu və KPMG) də nümayəndələrindən ibarət olan bir şura yaradılmışdır. Bu şura, auditlə əlaqədar qlobal mövzular, aktual problemlər, normativ sənədlər və yoxlamanın keyfiyyətinə nəzarət edilməsi kimi mövzuları nəzərə alaraq mühüm qərarlar qəbul etməkdədir (Dadaşov, 2014: 62).

Auditorlar Palatası reallaşdırdığı vəzifə və funksiyaların yanaşı bir çox əhəmiyyətli dövlət proqramlarını da yerinə yetirir. "Milli Fəaliyyət Planı" və "2012-2015 illəri əhatə edən korrupsiyaya mübarizə əlaqədar Plan" ölkədə yoxlamanın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən proqramlar arasındadır. Müvəffəqiyyətli bir şəkildə tamamlanmış olan bu proqramların ardından Auditorlar Palatası beynəlxalq təcrübəni əsas götürərək "2012-2020 illərini əhatə edəcək İnkişaf Layihəsini" təsdiq etmişdir. Layihə qrupuna Auditorlar Palatası işçiləri, dörd

böyüklər və digər yoxlama şirkətləri nümayəndələri və bəzi müstəqil auditorlar daxil edilmişdir. İnkişaf Layihəsi auditlə bağlı hüquqi bazanın hazırlanması, müstəqil audit problemlərinin müəyyən edilməsi, əlaqəli tərəflərin maraqlarını nəzərə almaq, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə, auditorun müstəqilliyini və peşəkar biliklərini artırmaq kimi məsələləri əhatə edir (Bayramov, 2013, 52). Azərbaycanda Auditorlar Palatası tərəfindən verilən lisenziyaya malik olan kifayət qədər iş təcrübəsi olan auditorlar audit fəaliyyətini həyata keçirə bilərlər (Abbasov, 2015: 26). Maliyyə hesabatlarının auditi yalnız auditorlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Audit, səhvləri aradan qaldırmaq üçün audit edilən şirkətin auditor tərəfindən maliyyə nəticələrinin müstəqil olaraq Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına və Beynəlxalq Mühəsibat Standartlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirən və auditor tərəfindən rəy vermə fəaliyyətidir. Audit məcburi və könüllü audit olmaqla ikiye bölünür. Qanunvericiliyə əsasən illik maliyyə nəticələrini dərc etdirməli olan şirkətlər üçün qanunvericilik orqanının qərarına əsasən həyata keçirilən audit məcburi audit və digər hallarda könüllü auditdir. Azərbaycanda məcburi audit edilən şirkətlər aşağıdakı kimi verilə bilər (Auditor Xidməti haqqında Qanun, m.5):

- a. Sosial olaraq əhəmiyyətli təşkilatlar,
- b. Maliyyə hesabatlarının verildiyi tarixdə, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş illik gəlir, işçilərin orta sayı və balans məbləği kimi göstəricilərdən ikisinin müəyyən olunan hüquqi məhdudiyyəti keçməsi halında;
 - Konsolidasiya olunmuş şirkətlər,
 - Təbii inhisarlar,
 - Siyasi partiyalar,
 - Maliyyə və sənaye qrupları,
 - Qanunla təyin olunan şirkətlər.

Azərbaycan Respublikasında audit bazarının inkişafı ilə bağlı məlumatlar aşağıdakı bölmədə verilmişdir.

2011-2012-ci illərdə Azərbaycanda mühəsibat auditinin inkişafının əsas göstəriciləri

Ölkədə auditin inkişafı və audit ilə bağlı tənzimləmələr xüsusilə 2012-ci ildən Auditorlar Palatası tərəfindən diqqətəlayiq bir mövzu halına gəlmişdir. Bunun səbəbi 2010-2011-ci illər üzrə audit razılaşmalarının sayında azalmanın qeydə alınması olmuşdur. Yoxlama razılaşmaları sayındakı bu azalma dünyada yoxlamaya olan inamın azalması, təqdim edilən xidmətin keyfiyyətinin aşağı düşməsi və bir çox şirkətin maliyyə şəffaflığı mövzusunda laqeydliyi kimi ünsürlər səbəb olaraq göstərilə bilər. Son illərdə ölkədə audit xidmətinin tərkib hissəsi olan məsləhət xidmətləri göstərən hüquqi şəxslərin sayı artmışdır. Xüsusilə son 5 ildə xarici

investisiya şirkətlərinin artması, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və mühasibat uçotunun aparılması üçün qismən yeni konsaltinq şirkətlərinin xidmətindən istifadə olunmuşdur. Son illərdə bir çox xarici investisiyalı audit şirkəti yalnız konsaltinq xidmətləri göstərən tərəfdaşlıq qurmaqda və məsləhət xidmətlərini şəriklərinə təhvil verməkdədir. Bu tərəfdaşlıqların Auditorlar Palatasına hesabat təqdim etməsi məcburiyyətinin olmaması isə daha əvvəl audit təşkilatları tərəfindən Auditorlar Palatasına verilmiş hesabatlara daxil edilmiş göstəricilərin statistik məlumatların xaricində qalmasına səbəb olur (Azərbaycan Respublikasında Auditor Xidmətinin İnkişafı üzrə Auditorlar Palatasının Hesabatı, 2013: 46).

2012-ci ildə Auditorlar Palatası tərəfindən 3 hüquqi və 11 fiziki şəxsə yeni lisenziyalar təqdim edilmiş və 8 hüquqi və 13 fiziki şəxsin lisenziyasının etibarlılıq müddəti uzadılmışdır. 2012-ci ildə 3.575.284.410 manat ilə 3.737 auditor müqaviləsi bağlanmışdır. Statistik göstəricilərinə görə xarici audit şirkətlərinin filial və nümayəndəliklərinin bağladığı müqavilə sayı 8.16% , məbləğə görə 40.12%; xarici investisiyalı audit şirkətlərinin bağladığı müqavilə sayına görə 15.09%, məbləğə görə 44.25%; yerli audit şirkətləri bağladığı müqavilə sayına görə 36.55%, məbləğə görə 9.73% və müstəqil auditorların bağladığı müqavilə sayına görə 40.20%, məbləğə görə 5.90%-dir. 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə bağlanmış audit müqavilələrinin sayı 258 və ya 7.42%, məbləği 79204523 manat və ya 28.46% artmışdır. 2012-ci ildə müqavilələrdən 2.890.302.464 manat məbləğində 3.155 ədədi icra edilmişdir. Qeyd edək ki, 2012-ci ildə həyata keçirilən sazişlərin sayı 2011-ci illə müqayisədə 286 ədəd və ya 9.97% artmış, məbləğdəki artımın isə 789.760.774 manat və ya 37.60% olduğu müşahidə edilmişdir.

Auditor heyətinin beynəlxalq standartlara uyğun inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanda təhsil səviyyəsinin artırılması Auditorlar Palatası tərəfindən vurğulanmış məsələlərdən biridir. 2012-ci ildə auditor olmaq üçün tələb olunan lisenziya sertifikatının etibarlılıq müddəti bitdikdən və audit fəaliyyətini həyata keçirməkdən ötrü iki mərhələli imtahan keçirilmişdir. 28.07.2012 və 04.08.2012-ci il tarixlərində keçirilən imtahanlara lisenziya etibarlılıq müddəti bitmiş 1 nəfər və ilk dəfə auditor olmaq üçün müraciət edən 3 nəfər, 15.12.2012 və 22.12.2012-ci il tarixlərində keçirilən imtahanlara lisenziya etibarlılıq müddəti bitmiş 2 nəfər və ilk dəfə auditor olmaq üçün müraciət edən 1 nəfər iştirak etmiş və müvəffəqiyyət göstərmişdir.

2012-ci ildə Auditorlar Palatası tərəfindən peşə inkişaf kursları təşkil edilmiş və onları müvəffəqiyyətlə başa vuran 11 nəfər imtahandan azad edilmiş və beş illik lisenziya verilmişdir.

2012-ci ildə 3 sentyabr - 12 oktyabr, 15 oktyabr - 30 noyabr, 13 oktyabr və 1 dekabr tarixləri arasında isə peşə hazırlığı kursları təşkil olunmuşdur. İmtahana 139 nəfər qatılmış, lakin 113 nəfər müvəffəq olmuşdur.

2011-2012-ci illəri əhatə edən audit müqavilələrinin sayı və məbləği ölkədə auditor imtahanından keçmiş, müvəffəqiyyətli olmuş və imtahandan azad edilmiş və peşəkar ixtisas imtahanında müvəffəqiyyət qazanmış şəxslərin sayı barədə məlumat verildikdən sonra 2012 və 2013-cü illər üzrə göstəricilərin araşdırılması məqsədəuyğundur.

2012-2013-cü illərdə Azərbaycanda mühasibat auditinin inkişafının əsas göstəriciləri

Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanan hesabatda əsasən, 2013-cü ildə 452,116,103 manat məbləğində 3,793 audit razılaşması imzalanmışdır. Xarici şirkətlərin filial və nümayəndəlikləri ilə imzalanmış müqavilə sayı 16.3%, məbləği 66.4%; xarici investisiyalı audit şirkətlərinin bağladığı müqavilə sayı 9.1%, məbləği 20.8%; yerli audit şirkətlərinin imzaladığı müqavilə sayı 33.5%, məbləği 7.2%; müstəqil auditorlarla imzalanmış müqavilə sayı 41.1% və məbləği isə 5.6% təşkil etmişdir. (Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2012-ci ilə aid Hesabatı, 2014).

2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə bağlanılan müqavilə sayı 3737-dən 3793-ə yəni, 56 ədəd və ya 1.5%, məbləğ olaraq isə 357528441 manatdan 452116103 manata başqa sözlə, 94587662 manat və ya 20.9% artmışdır.

2013-cü ildə imzalanmış müqavilələrdən 3,914,004,418 manat məbləğində 3 293 ədədi icra edilmişdir. Qeyd edək ki, 2012-ci illə müqayisədə yerinə yetirilən müqavilələrin sayı 3,155-dən 3,239-dək, yəni 138 ədəd və ya 4,4%, müqavilə üzrə məbləğ 2,890,302,464 manatdan , 391,404,418 manata, yəni 1.023.701.954 manat və ya 35.4% artmışdır.

Müstəqil auditorlar və audit şirkətləri rəsmi qeydiyyatdan sonra 5 illik lisenziyaya əsasən fəaliyyət göstərirlər. 2013-ci ildə Auditorlar Palatası 9 hüquqi və 8 fiziki şəxsə yeni lisenziyalar təqdim etmiş və 13 hüquqi və 15 fiziki şəxsin lisenziyasının etibarlılıq müddəti uzadılmışdır. 31.12.2013-cü il tarixinə qədər ölkədə 40 müstəqil auditor, 55 auditor şirkəti və 3 xarici auditor şirkəti fəaliyyət göstərmişdir.

24.08.2013 və 31.08.2014-cü il tarixlərində keçirilmiş imtahanda lisenziya etibarlılıq müddəti bitmiş 3 nəfərdən 2-si, auditor ola bilmək üçün müraciət edən 8 nəfərdən 8-i müvəffəq olmuşdur. 14.12.2013 və 21.12.2013 tarixlərində keçirilmiş imtahanlara auditor olmaq məqsədilə müraciət edən 4 nəfərdən 2-si və lisenziya sertifikatının qüvvədə olma müddəti başa çatdığına görə müraciət edən 6 nəfərdən 6-sı müvəffəq olmuşdur. (İl ərzində imtahanda iştirak edən 21 nəfərdən 18-i müsbət nəticə göstərmişlər).

2013-ci ildə Auditorlar Palatası tərəfindən təşkil edilən peşə inkişaf kurslarında iştirak edən və

bu kursları müvəffəqiyyətlə tamamlayan və bütün seminarlara qatılan 10 nəfər auditor imtahanından azad edilmiş və 5 illik lisenziya əldə etmişdir.

2 sentyabr-11 oktyabr, 14 oktyabr-29 noyabr tarixlərində peşə inkişaf kursları təşkil edilmiş və 12 oktyabr-30 noyabr tarixlərində isə 2 imtahan keçirilmişdir. İmtahanda 133 nəfər iştirak etmiş və 112 nəfər müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Azərbaycanda 2012-2013-cü illərdə icra edilən audit müqavilələrin sayı və məbləği, audit imtahanında iştirak edən, müsbət nəticə göstərən və imtahanından azad edilmiş şəxslərin sayı və peşə səriştəliliyi imtahanında müvəffəqiyyət göstərmiş şəxslərin sayı haqqında məlumat verdikdən sonra 2013-2014-cü illər üzrə göstəriciləri müqayisə edək.

2013-2014-cü illərdə Azərbaycanda mühasibat auditinin inkişafının əsas göstəriciləri

Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanan hesabatda görə, 2014-cü ildə 43 müstəqil auditor və 56 auditor şirkəti fəaliyyət göstərmiş, illik hesabatda 466.981.575 manat ilə 3.487 audit sazişi imzalanmışdır. Xarici audit şirkətlərinin filial və nümayəndəliklərinin imzaladığı müqavilələrin sayı 20.3%, məbləği 68.9%; xarici investisiyalı audit şirkətlərinin bağladığı müqavilələrin sayı 11.9%, məbləği 18.9%; yerli audit şirkətlərinin bağladığı razılaşmaların sayı 28.6%, məbləği 7.3%; müstəqil auditorların imzaladığı sazişlərin sayı 39.2%, məbləği isə 4.9% olmuşdur. (Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2012-ci ilə aid Hesabatı, 2015).

2014-cü ildə 2013-cü ilə müqayisədə edilən müqavilələrin sayı 3,793-dən 3,487-ə, yəni 306 ədəd və ya 8,1% -dək azalmış, məbləği isə 14,865,472 və ya 3,3% artmışdır.

2014-cü ildə ölkədə fəaliyyət göstərən xarici auditor şirkətlərinin filialları tərəfindən edilən razılaşmaların sayı 2013-cü illə müqayisədə 15,5%, razılaşma miqdarı 7,4% artmışdır. 2014-cü ildə xarici investisiyalı audit şirkətləri tərəfindən edilən razılaşmaların sayı 2013-cü ilə nisbətən 0,2%, razılaşma miqdarı 11,1% azalmışdır. 2014-cü ildə yerli auditor şirkətləri tərəfindən edilən razılaşmaların sayı 2013-cü ilə nisbətən 17,3% azalmış və müqavilə miqdarı 22,3% artmışdır. 2014-cü ildə müstəqil auditorlar tərəfindən imzalanmış müqavilələrin sayı 2013-cü illə müqayisədə 12,3%, razılaşma miqdarı 9,9% azalmışdır.

2014-cü ildə imzalanmış müqavilələrdən 386.641.552 manat məbləğində 2.995-i icra edilmişdir. Qeyd edək ki, 2014-cü ildə 2013-cü ilə 2013-cü illə müqayisədə həyata keçirilən müqavilələrin sayı 3,293-dən 2,995-ə, yəni 298 ədəd və ya 9.1%, məbləği isə 391400442 manatdan 386641552 manata, yəni 475889 manat və ya 1.2% azalmışdır.

Ölkəmizdə 28.06.2014 və 05.07.2014 tarixlərində reallaşdırılmış iki mərhələli auditor imtahanında lisenziya etibarlılıq müddəti bitmiş 1 nəfər və auditor olmaq üçün müraciət etmiş 10 nəfər uğur qazanmışdır. "Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti göstərmək üçün lisenziya sənədinin etibarlılıq müddətinin bitməsi ilə bağlı keçiriləcək imtahana dair" qərara əsaslanaraq lisenziya sənədi etibarlılıq müddəti bitmiş 9 nəfər imtahandan azad edilmişdir. 20.12.2014 və 27.12.2014-cü il tarixlərində keçirilmiş imtahanlarda auditor olmaq üçün müraciət etmiş 6 nəfərin hamısı uğurlu nəticə göstərmiş, lisenziya şəhadətnaməsinin etibarlılıq müddəti bitmiş 2 nəfərdən 1-i kəsilmiş, digəri isə imtahanda iştirak etməmişdir. Bundan savayı "Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyəti göstərmək üçün lisenziya şəhadətnaməsinin etibarlılıq müddətinin bitməsi ilə bağlı təşkil ediləcək imtahana dair" qərara əsaslanaraq lisenziya sənədi etibarlılıq müddəti bitmiş 10 nəfər imtahandan azad edilmişdir.

2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə Auditorlar Palatası tərəfindən təşkil olunan peşə inkişafı kurslarına qatılan və bu kursları müvəffəqiyyətlə başa vuran 19 auditor imtahandan azad edilərək 5 illik lisenziya almışdır.

1 sentyabr - 10 oktyabr, 13 oktyabr - 25 noyabr tarixləri arasında Auditorlar Palatası auditorlar üçün peşə inkişaf kursları təşkil etmişdir. Kursun sonunda, 11 Oktyabr və 29 noyabr tarixlərində imtahan təşkil edilmiş, imtahana 135 nəfər qatılmış, 22 nəfər çıxış etməmiş, 112-si uğurlu nəticə göstərmiş 23 nəfər isə kəsilmişdir.

2011-2014-cü illərdə auditor xidmətlərinin sayı və məbləğinin artması müşahidə olunmuşdur. Yalnız 2014-cü ildə bu göstərici bir az azalmışdır. Ölkədə auditin davamlı inkişafı və böyük kütlələrə çatdırılması arasında optimal balans var. Auditor xidmətlərinin sayının və məbləğinin artırılması ilə düz mütənasib olaraq ölkədə ümumi daxili məhsul və investisiyalarda da artım müşahidə olunmuşdur.

Audit bazarının əsas göstəriciləri haqqında məlumat verdikdən sonra ölkədə auditin inkişafına mane olan problemləri araşdırmaq faydalı olardı.

Azərbaycanda auditin inkişafında qarşıya çıxan problemlər

Son illərdə Azərbaycanda audit sahəsində hüquqi tənzimləmə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma səylərinə baxmayaraq, auditin inkişafına mane olan bir sıra mühüm problemlər mövcuddur. Bu problemlərin əsası qanunvericilikdəki boşluqları və çatışmazlıqlardır. Qanunvericiliyə əsaslanan problemlər aşağıdakı kimi verilə bilər (Novruzov, 2013: 17):

- Beynəlxalq Audit Standartları və Mühəsiblər üçün Etika Kodeksinin tətbiq edilməsinin qanunvericilikdə göstərilməməsi,

- Audit şirkətinin yaradılması zamanı ən azı bir lisenziyalı auditorun şirkətdə fəaliyyət göstərməsinə dair tələbin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmaması,
- Məcburi audit etdirmək məcburiyyətində qalan şirkət rəhbərlərinin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyətinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmaması,
- Rüşvətخورluğa qarşı mübarizədə auditorların məsuliyyətinin qanunvericilikdə öz əksini tapmaması,
- Auditorlar Palatasının illik hesabatının ictimaiyyətə açıqlanması ilə bağlı məsələnin göstərilməməsi,
- Auditor rəyi ilə icbari audit nəzərdə tutulan şirkətlərin maliyyə nəticələrinin dərc edilməsi məsələsinin qanunvericilikdə olmaması,
- Auditorların tənzimləmə və nəzarət səlahiyyətinə malik olan təşkilatlarla münasibətlərinin bazada əks etdirilməməsi,
- Auditorlar və audit komitələri arasındakı münasibətlər haqqında müddələrin qanunvericilikdə öz əksini tapmaması.

Auditorlar Palatası tərəfindən aparılan sorğular nəticəsində ölkədə məcburi audit aparmalı olan şirkətlərin audit səviyyəsinin aşağı olması müəyyən edilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq məcburi audit təşkil edilməməsinin aşağıdakı səbəbləri göstərilmişdir (Gülməmmədov, 2012: 96):

- Maliyyə hesabatlarının və maliyyə nəticələrinin təqdim olunmasında boşluqlar,
- Şirkət rəhbərlərinin maliyyə hesabatlarının şəffaflığını təmin edilməsində qanunvericiliyə riayət etməmələri,
- Audit xidmətinin keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması,
- Auditlə bağlı təbliğat və təşviqat işinin aparılmaması (Novruzov, 2011:22),
- Audit xidmətinin benefisiarları tərəfindən auditə etibar edilməməsi,
- Şirkətlər tərəfindən auditin yararlılığının qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirilməsi (Audit məsələləri üzrə Auditorlar Palatasının Hesabatı, 2014: 5).

Şirkətlərin auditedən yayınmağının əsas səbəbi maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasındakı boşluqlardır. Statistika görə, ən çox audit xidmətindən bank və sığorta təşkilatları istifadə edir. İkinci yerdə səhmdar cəmiyyətləri və xarici investisiya müəssisələri var. Banklar və sığorta şirkətləri beynəlxalq əməliyyat sisteminə uyğun fəaliyyət göstərir və maliyyə nəticələrini Mərkəzi Banka və Maliyyə Nazirliyinə təqdim edirlər. Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi auditor rəyi olmadan bankların və sığorta şirkətlərinin maliyyə nəticələrini qəbul etmir. Xarici investisiyalı şirkətlərin audit dərəcəsi 20-30% təşkil edir. Xarici investisiyalı şirkətlərin rəhbərləri auditedən daha çox məlumatlı olduqları və bu şirkətlərin mərkəzə təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının auditor tərəfindən yoxlanılması tələb olunduğu üçün, bu şirkətlərin audit dərəcələri digər şirkətlərlə müqayisədə nisbətən yüksəkdir. Ən aşağı yoxlama dərəcəsi olan

şirkətlər limited şirkətlərdir (2-6%). Bunun səbəbi limited şirkətlərin maliyyə nəticələrini yalnız təsisçilərə təqdim etməsi və dövlət qurumlarına heç bir hesabat təqdim etməsi məcburiyyətinin olmamasıdır (Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatasının Auditor Xidmətinin İnkişafı üzrə Hesabatı, 2013: 19).

İcbari auditə məruz qalan şirkətlərin auditdən yayınmalarına mane olmaq üçün İnzibati Xətalər Məcəlləsinə "İcbari auditdən yayınma" maddəsi əlavə edilmiş və bu maddəyə əsasən auditdən yayınan fiziki şəxslərə 300 manatdan 600 manatadək, hüquqi şəxslərə isə 1500 manatdan 2500 manatadək cərimələr tətbiq olunur (Novruzov, 2012:20).

Yuxarıda göstərilən məlumatlara əsasən, 2011-2014-cü illər arasında 98 auditor lisenziya almışdır. Rəqəmin aşağı olması ölkəmizdə auditor peşəsinə olan marağın az olduğunu göstərir. Qərb ölkələrinə nisbətən Azərbaycanda auditor imtahanının daha asan olmasına baxmayaraq (Qərb ölkələrində çoxmərhləli imtahan sistemi mövcuddur) imtahana müraciət edən şəxslərin sayı olduqca aşağıdır.

Ölkədə son illərdə yerli yoxlama şirkət sayının artmasına baxmayaraq xarici audit şirkətlərinin şöbə və nümayəndəliklərinə yerli yoxlama şirkətlərinə nisbətən daha çox üstünlük verilir. Bu vəziyyət auditin inkişafına mənfi təsir göstərir. Yerli audit şirkətlərinin sayındakı artımdan çox işçilərin peşə səriştəliliyinə, professionallığına və təhsil səviyyəsinin artırılmasına ehtiyac vardır. Bəzi yerli auditor firmalarının mənfi imici səbəbindən yerli auditor firmalarına olan etibarlıq qismən sarsılmış, nəticədə böyük şirkətlər, xarici sərmayələri cəlb etmək istəyən şirkətlər yoxlama aparmaq məsələsində üstünlüyü xarici şirkətlərə verirlər. (İsmayılbəyli, 2014:26). Xarici investisiya cəlb etmək istəyən şirkətlərin xarici audit şirkətlərini (xüsusilə dörd böyüklər) seçmələrinin bir səbəbi bu şirkətlərin yoxlamaları 90% Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun olaraq və altı aylıq perodlarla həyata keçirmələridir. (Abubəkirova, 2014: 29).

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın və xüsusilə də sahibkarlığın inkişafına töhvəsini artırmaq məqsədi ilə auditə daha geniş yer verilməsi, müəssisələrə iqtisadi strategiyayla əlaqədar təklif və tövsiyələr edilməsi və optimallaşdırılması problemləriylə əlaqədar informasiyalar da audit anlayışına əlavə olunmalıdır. Audit ilə bağlı tənzimlənmədə beynəlxalq praktikada istifadə olunan əməliyyatların forma və metodlarının həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Auditlə əlaqədar qanuni boşluqların aradan qaldırılması, hüquqi

bazanın yenidən qurulması audit fəaliyyətinin inkişafını müəyyənləşdirir. Auditin inkişafını təmin edəcək elementlər aşağıdakı kimi verilə bilər:

- Audit haqqında bütün müəssisələri məlumatlandırmaq,
- İcbari audiddən yayınmağa qarşı inzibati və maliyyə sanksiyalarının tətbiqi, bu məsələlər üzrə effektiv və daimi nəzarət mexanizmlərinin yaradılması,
- Auditorlar Palatasının üzvləri və auditorlarının bilik səviyyəsini artırmaq üçün zəruri kursların təşkil edilməsi,
- Auditorların etik qaydalara riayət etməsinin yoxlanılması,
- Auditor və audit şirkəti arasında korrupsiyanın qarşısının alınması.

Ölkəmizdə haqsız rəqabət və audiddə inhisarçılığa qarşı əhatəli üsulların tətbiqinə ehtiyac vardır. Audit qiymətinin tələb və təklifə görə təyin edilməsi mexanizmi həmişə kifayət qədər yaxşı nəticə vermir. Audit qiymətini bu baxımdan tənzimləməyə əvəzinə, auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycanda dörd böyüklərə daxil olmayan digər auditor şirkətlərinin gücləndirilməsi, bu şirkətlərdə auditorların rolu artırılması və şirkətlərin idarəetmə strukturlarının genişləndirilməsi bu şirkətlərin etibarsızlığının aradan qaldırılmasında təsirli bir addım olacaqdır. Eyni zamanda, yerli audit şirkətləri beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər.

Araşdırdığımız dövrdə (2011-2014) ölkədə audit müqavilələrinin sayında daim artım müşahidə edilmişdir. Son illərdə Azərbaycanda audit intensiv (xidmətlərin sayını artırmaqla) inkişaf etmişdir. Ancaq ölkə üçün xidmətlərin sayının artırılması ilə xidmətin daha çox kütlələri əhatə etməsi arasında optimal balansın təmin edilməsi vacibdir. Bu baxımdan müəssisələrə və sahibkarlara auditin vacibliyi və zəruriliyi barədə təlimlər və seminarlar təşkil etmək faydalıdır.

Ədəbiyyatlar

- A.Abbasov (2011), İdarəetmənin Təşkili və Biznesin İdarə Edilməsi, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı.
- Q.Abbasov (2015), Mühəsibat, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı.
- S.Abubəkirova (2014), "Təhlükəsizliyə Nəzarət", World Economics Jurnalı, Sayı 6, s. 29-33.
- Azərbaycan Respublikası Auditor Xidməti ilə bağlı Qanun, 2011.
- Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2012-ci ilə aid Hesabatı, 2013.
http://www.audit.gov.az/uploads/Palata_Hesabat_2012.pdf
- Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2013-ci ilə aid Fəaliyyət Hesabatı, 2014.
http://www.audit.gov.az/uploads/Palata_Hesabat_2013.pdf
- Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2014-ci ilə aid Fəaliyyət Hesabatı, 2015.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

http://www.audit.gov.az/uploads/Palata_Hesabat_2014.pdf

Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişafı ilə əlaqədar Auditorlar Palatasının Hesabatı: 2012-2020, 2013. http://www.audit.gov.az/uploads/Palata_Hesabat_2013.pdf

Q.Bayramov (2013), "Azərbaycanda müstəqil auditin inkişafı", Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktiki simpozium, 26 aprel 2013, s. 46-53, Bakı.

Auditorlar Palatasının auditin hazırkı məsələləri üzrə hesabatı, 2014.

R.Qənizadə - Y.Namazəliyev. (2001), Audit, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı.

S.Gülməmmədov (2012), "Azərbaycanda Auditin İnkişafının Müasir Problemləri", "Bugünkü Şərtlərdə Şəffaflığın Artırılmasında Auditin Rolu" adlı Beynəlxalq Elmi-Praktiki Simpozium Kitabı, 15-16 mart, s. 95-100, Bakı.

H.İsmayılbəyli (2014), "Dünya Tarixində Audit: Müstəqillik və Obyektivlik", World Economics Jurnalı, Sayı 6, ss. 23-27.

Y.Məmmədov (2006), Azərbaycan Respublikasında Audit Xidmətinin Yaradılması və İnkişaf Perspektivləri, Elm Nəşriyyatı, Bakı.

V.Novruzov (2012) "Azərbaycanda Audit: Yaradılmasından Beynəlxalq Standartlara doğru", Mühəsiblər və Auditorların III. Avrasiya Forumu Kitabı, s. 16-32, Bakı.

V.Novruzov (2013), "Azərbaycanda audit", Finansist jurnalı, noyabr sayı, s.1219.

V.Novruzov (2011), "Yeni iqtisadi-maliyyə mühitində auditin rolu və əhəmiyyəti", "Bugünkü auditim aktual problemləri" adlı Polşa-Azərbaycan Elmi-Praktiki Simpoziumu Kitabı, 27-28 yanvar, s. 20-27, Bakı.

Ş.Yaqubov (2004), Azərbaycan Auditı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının nəşri, Bakı.

Azərbaycanda Aparılan İdxal-İxrac Əməliyyatlarında Qiymətlərin Əmələ Gəlmə Mexanizmi

*Lamiyə MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
lamiya.m.va@mail.ru*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada idxal-ixrac qiymətlərinin formalaşması məsələləri təhlil olunur. İdxal və ixrac əməliyyatları beynəlxalq ticarət əlaqələri ilə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, ixrac və idxal əməliyyatları yalnız ticarət fəaliyyəti əsasında aparılan əməliyyatlardır. İdxal əməliyyatları dedikdə, ölkənin başqa ölkələrdən məhsul idxal etməsi başa düşülür. İxrac əməliyyatları dedikdə isə, dövlətin başqa ölkələrə öz mal və xidmətlərini satması deməkdir. İxrac əməliyyatları özündə əmtənin gəminin göyertəsinə çatdırılması və yüklənmə limanında malın gəminin tutacağından göyertəsinə keçirilməsi ilə əlaqədar xərcləri əks etdirən FOB (free on board – franko göyertədə) qiymətləri əsasında hesablanır.

İdxal əməliyyatlarının hesablanması özündə FOB şərtləri ilə yanaşı yükün sığortalanması ilə bağlı xərcləri əks etdirən CIF (cost, insurance, freight – dəyər, sığorta, fraxt) qiymətləri əsasında əks etdirilir.

Azərbaycanda ixrac potensialından səmərəli istifadələrinin aşkar edilməsi, ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsi və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı baxımından əsaslandırılması ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir. İxrac potensialının kəmiyyətə qiymətləndirilməsi əksər ölkələrdə aparılır. İdxal və ixrac əməliyyatlarına nəzarət idarəsinin ərazisi gömrük ərazisidir.

Məqalədə 2007-2018-ci ili əhatə edən proseslər təhlil olunmuşdur. Məqalədə xarici ticarət dövriyyəsinə, orta illik xam neft qiymətlərinə, Azərbaycanda xarici ticarət balansını əks etdirən cədvəllər təhlil olunmuşdur. Burada analiz, sintez, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Məqalənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işinin nəticələri daxili bazarın formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün qiymət mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Daxili bazarın qorunması məqsədilə aparılan tədbirlər qiymətlərin tənzimlənməsi üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: İdxal əməliyyatları, İxrac əməliyyatları, Qiymətlərin əmələ gəlmə mexanizmi

Kənd Təsərrüfatı Sektorunda Sahibkarlar Üçün İmkanlar Və Dayanıqlı Sahibkarlıq Mühitinin Formalaşdırılması

*Leyla MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mammadovaleyla66@gmail.com*

Xülasə

Kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyalı sahibkarlıq dedikdə daha az maliyyə və daha az əmək resursları sərf etməklə daha çox səmərəliliyə nail olmaq deməkdir. Bu sahə hal hazırda neft sektorunda olan axsamalardan sonra yenidən dövlətin diqqət mərkəzində olan strateji sahələrdən biridir. Demək olar ki, aqrar sektorun inkişaf etməsi ölkə əhalisinin bu sahəyə olan tələbatının ödənilməsində kifayət edir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı və fəaliyyətində iqtisadi vasitələrin tənzimlənməsində müəyyən problemlər yaranmışdır. Belə ki, iqtisadi vasitələrin (büdcə, sığorta, qiymət və.s) ayrı-ayrı, birinin digərində olan təsiri nəzərə alınmadıqda tətbiq edilməsi, müsbət nəticələr verməmişdir. Kənd təsərrüfatı sektorunda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün təsərrüfatların kreditə olan tələbatları, əhali alıcılıq qabiliyyəti, minimum istehlak xərcləri, büdcə və.s kimi məsələlərin uyğunluğu gözlənilməlidir. Kənd Təsərrüfatı Sahibkarlığı əsasən müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi və istehsalı ilə bağlı ola bilər. Kənd təsərrüfatı sahibkarlarının özlərini birləşdirən ərazilərin nümunələri arasında süd, meşəçilik və bağçılıq nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq növündən asılı olmayaraq, hər biri arasında ümumi bir əsas məqsəd var və bu, layiqli bir mənfəət qazanır. Sahibkarlar tək işləməyi və qazanclarını onlarla birlikdə saxlamalı və ya bir qrupun bir hissəsi ola bilərlər. Bir komandanın tərkibində olanlar adətən orta və böyük ölçülü müəssisələr yaratmaq üçün birləşirlər. Sahibindən asılı olmayaraq, hər bir sahibkar öz fəaliyyətinə başlamaq üçün sərmayə lazımdır. Başlangıç kapital adətən banklardan, investorlardan və ya sahibkarlardan gəlir. Ancaq sahibkar öz pulunu istifadə etməlidir. Bir komanda olsaydı, bütün sahibkarlar müəssisəyə pul yatırırırlar. Sahibkarların tələbləri:

Banklar yalnız pulları geri verməyi tələb edir. Bu, adətən, sahibkarlara böyük azadlıq verir, çünki onlar yalnız geri ödəmə ilə bağlıdırlar. Bir çox investor, gəlirlərin bir hissəsini periodik olaraq almalarını tələb edir. Ancaq bəzi investorları yalnız qazancın faizini tələb etmir, həm də biznesdə əhəmiyyətli nəzarət tələb edirlər. Bu, müəssisənin əsas məqsədlərini dəyişdirə bilər və təsisçiyə müəssisənin genişləndirilməsi və inkişafı üçün böyük azadlıq vermir. Sahibkarlığın ən böyük faydası iqtisadiyyatın inkişafıdır. İqtisadiyyata olan fayda dərəcəsi, həmçinin, rezident ölkənin inkişaf etdirildiyini və ya inkişaf etdiyinə bağlıdır. Sahibkarlıq da yeni iş imkanları açır. Statistika əsasən, hər bir yeni işə başlamaq üçün təxminən üç iş açılır. Yeni iş yerləri ilə işsizliyi azaltmaq və yoxsulluğun azaldılması. Bir sahibkarın gərəyi bazar da yenilikləri səbəbiylə inkişaf edir. Yəqin ki, bir qrup sahibkarlar avtomobil istehsalında yanacaq səmərəliliyinin artırılmasına imkan verən yeni bir cihaz yaratdılar. Sahibkarlar yalnız əhəmiyyətli bir mənfəət qazandırmır, ətraf mühitə kömək edir və sənaye və bazarın inkişaf etdirirlər.

Açar sözlər: İnnovasiyalı sahibkarlıq, Kənd təsərrüfatı, Dayanıqlı inkişaf

Azərbaycanda İş Qəzalarına Qarşı Mikro Səviyyədə Mübarizə : Socar Timsalında

Leyla RZALI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rzalileyla96@gmail.com

Xülasə

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) iş qəzasını; "Müəyyən bir zərərə ya da zədəyə səbəb olan, gözlənilməyən və əvvəldən planlaşdırılmamış bir hadisədir." şəklində ifadə etməkdədir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) iş qəzasını; "Əvvəldən planlaşdırılmamış, daha çox fərdi yaralanmalara, maşınların, vasitə və vəsaitlərin zərərə uğramasına, istehsalın bir müddət dayanmasına gətirib çıxaran bir hadisədir." şəklində tərif verərək, iş qəzasının iqtisadi ölçüsünə daha çox vurğu etməkdədir. Avropa Statistika Ofisi isə iş qəzasını, "İş prosesində fiziki və ruhi cəhətdən zərərə səbəb olan hadisələrdir." şəklində ifadə etməkdədir. BƏT-in məlumatlarına görə dünyada hər on beş saniyədə bir işçi iş qəzaları və ya peşə xəstəlikləri səbəbi ilə həyatını itirməyə davam edir. Bu, ildə 2,3 milyon işçinin həyatını itirməsi anlamına gəlir. Bu işin məqsədi Azərbaycanda neft şirkətlərində baş verən iş qəzalarının səbəblərini araşdırmaq və iş qəzalarından qaynaqlanan problemləri araşdırmaqdır. Məqalədə təhlil olunan məlumatlar ILO, ÜST, SOCAR"ın rəsmi saytıdan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytında, iş qəzaları ilə bağlı yazılmış kitablardan və qəzetlərdən əldə edilmişdir. Bu məlumatlarda Azərbaycanda iş qəzalarının səbəblərinin, nəticələrinin araşdırılmasına və statistik məlumatların əldə edilməsini mümkün etməkdədir. Bundan əlavə, iş qəzalarının səbəbləri araşdırılmış aradan qaldırılması yolları, dünya təcrübəsində iş qəzalarının qarşısının alınması, qəza sonrası itkilərin azaldılması üçün tətbiq üsulları haqqında təkliflər irəli sürülmüşdür. Dərin tənqidi ədəbiyyat araşdırılması edilmişdir.

Açar sözlər: İşçi, İş qəzası, SOCAR

Giriş

Dünya üzərində hər il milyonlarla insan ölümcül xarakterli iş qəzaları və peşə xəstəlikləri nəticəsində həyatlarını itirməkdədir. İş qəzalarının əhəmiyyətli bir nisbəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ortaya çıxmaqdadır. Pakistanda bir fabrik işçi- sinin iş qəzası nəticəsində ölmə ehtimalı Fransadakı bir işçidən səkkiz qat daha çoxdur. Bununla birlikdə, iş qəzası dərəcələri yalnız ölkədən ölkəyə görə deyil, eyni zamanda sektorun quruluşuna və təşəbbüsün ölçüsünə bağlı olaraq da müxtəliflik göstərə bilər.

Elm və texnologiya sahəsində yaşanan inkişaf və yeni enerji mənbələrinin tapılması istehsal prosesini gedərək daha kompleks bir hala gətirməkdədir. Bunun nəticəsində isə iş qəzaları və peşə xəstəlikləri baxımından yeni risklər ortaya çıxmaqdadır.

İş qəzası ya da peşə xəstəliyinə məruz qalan işçilər iş gücünün hamısını və ya bir qismi davamlı ya da müəyyən müddətlə itirə bilər. Hamısı bir yana, bu işçilər iş qəzası və peşə xəstəliyi

nəticəsində həyatını itirə bilir . İş qəzası və ya peşə xəstəliyi işçinin əvvəlcə özünə ciddi zərər verməkdədir, bununla yanaşı işçinin baxmaqla öhdəçilikli olduğu insanların da yaşamaları üçün lazımi olan dəstəkdən məhrum qalmalarına səbəb olmaqdadır.

İş yerində meydana gələn bir iş qəzası ya da peşə xəstəliyi işçi üçün olduğu qədər işəgötürən üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. İşəgötürənlər, iş qəzası və peşə xəstəlikləri nəticəsində ciddi maliyyə yüklərlə qarşı-qarşıya qala bilir.

İş qəzası mövzusunda, müxtəlif təşkilat və quruluşlar tərəfindən edilmiş bəzi təriflər mövcuddur. BƏT iş qəzasını; "Müəyyən bir zərərə ya da zədəyə səbəb olan, gözlənilməyən və əvvəldən planlaşdırılmamış bir hadisədir." şəklində ifadə etməkdədir. ÜST iş qəzasını; "Əvvəldən planlaşdırılmamış, daha çox fərdi yaralanmalara, maşınların, vasitə və vəsaitlərin zərərə uğramasına, istehsalın bir müddət dayanmasına gətirib çıxaran bir hadisədir." şəklində tərif verərək, iş qəzasının iqtisadi ölçüsünə daha çox vurğu etməkdədir. Avropa Statistika Ofisi isə iş qəzasını, "İş prosesində fiziki və ruhi cəhətdən zərərə səbəb olan hadisələrdir." şəklində ifadə etməkdədir. İş qəzası mövzusunda tərifləri çoxaltmaq mümkündür. Bununla birlikdə, təriflərdən də aydın olacağı üzrə iş qəzası deyildiyində nə başa düşülməsi lazım olduğu mövzusunda xüsuslar aşağı yuxarı bənzərdir.

Azərbaycanda əməyin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik dəyişiklikləri XX əsrin əvvəllərində başlamış, bu sahədə ilk tənzimləmələr 1903-ci ildə "İstehsalatda iş qəzalarına görə işəgötürənlərin öhdəliyi haqqında" və 1912-ci ildə "İş qəzalarından və peşə xəstəliklərdən işçilərin sığortası haqqında" qanunlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əməyin mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Əmək Məcəlləsi, digər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu müvafiq beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) və Beynəlxalq Sağlamlıq Təşkilatının (ÜST) iş təhlükəsizliyi və sağlamlığı ilə bağlı bir sıra razılaşmalar və tövsiyələri təsdiq edib və müdafiə edib.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən bəri ILO-nun tam üzvü olmuşdur. Son dövrdə Azərbaycan Respublikası ilə BƏT arasında işgüzar əlaqələr, əmək münasibətləri, məşğulluq, təhlükəsizlik və qorunması, əməyin qanunvericiliyinin inkişafı sahəsində əməkdaşlığın davamlı genişləndirilməsi ilə müşahidə olunan aktiv əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət qurumlarının nümayəndə heyətləri müxtəlif ölkələrdə əmək, məşğulluq, əməyin mühafizəsi, təhlükəsizlik və sosial təminat məsələləri ilə bağlı məsələlər üzrə keçirilən görüşlər,

seminarlar, təlimlər, konfranslar və digər tədbirlərdə iştirak edirlər. Eyni zamanda, BƏT-in nümayəndələri müxtəlif illərdə Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfərlər etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin 6-cı bəndinə uyğun olaraq "hər kəs, etibarlı və sağlam iş" haqqı vardır. İşçilər təhlükəsiz və sağlam iş mühitində çalışma haqqına malikdir və əmək normativ hüquqi icraların tələbləri, peşə təhlükəsizlik normaları, standartları, qaydaları fərdlər və hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, iş qəzaları və onların təsirləri araşdırılmışdır. İş qəzaları ölkəmizdəki ən böyük neft şirkətlərindən biri olan SOCAR-ın timsalında mikro şəkildə araşdırılmış, görülən tədbirlər və buna rəğmən baş verən qəzalar haqqında məlumatlar verilmişdir.

Analiz

SOCAR-ın müəssisələrində sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması, istehsalat sahələrinin, iş yerlərinin, binaların müasir standartları tələblərinə uyğun səviyyədə yenidən qurulması, qəzaların, peşə xəstəliklərinin, istehsalat xəsarətlərinin qarşısının alınması üzrə qabaqlayıcı tədbirlərin yerinə yetirilməsi sahəsində əsaslı işlər görülmüşdür. Mürəkkəb texnoloji proseslər icra edilən qurğuların, mexanizmlərin və avadanlıqların təhlükəsiz istismarını təmin etmək və istismara yararlığını müəyyən etmək məqsədilə davamlı olaraq bu avadanlıq və qurğuların böyük əksəriyyəti texniki ekspertizadan keçirilmiş, onların dövrü sınaq işləri həyata keçirilmişdir. Texnoloji proseslərdə təhlükəsiz iş üsullarının tətbiq edilməsi və insan əməyinin yüngülləşdirilməsi məqsədilə bir çox istehsalat sahələrində müasir tələblərə cavab verən avtomatik nəzarət ölçü sistemlərinin müəssisələrdə quraşdırılaraq istismara verilmişdir. Ümumilikdə 2017-ci ildə SOCAR-ın müəssisələrində iş şəraitinin sağlamlaşdırılması və yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə 15165551 manat vəsait sərf edilmişdir.

SOCAR-da çalışan işçilərə təhlükəsiz iş üsullarının öyrədilməsi istiqamətində işlər davamlı həyata keçirilir. 2017-ci ildə Azərbaycan Dövlət Əməyin Mühafizəsi və Təhlükəsizlik Texnikası Elmi-Tədqiqat İnstitutu tərəfindən Sağlamlıq və Əməyin Təhlükəsizliyi İdarəsinin və Şirkətin digər aidiyyəti üzrə sahələrinin mütəxəssisləri ilə birgə "Dəlğic işlərinin təhlükəsiz

yerinə yetirilməsi və dalğıcıların tibbi təminatı üzrə vahid Qaydalar”ının işlənməsi sonlandırılmış və “Qaydalar” nəşr olunaraq istifadə edilməsi üçün SOCAR-ın müəssisələrinə təhvil verilmişdir. Müəssisələrdə yeni hazırlanmış qaydaların işçilərə öyrədilməsinə və Qaydaların tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilən işlərə nəzarət təmin edilmişdir.

SOCAR-ın dəniz obyektlərində yerləşən istehsalat sahələrində çalışan işçilərin dəniz hidrotexniki qurğularının xilasetmə qayıqları və sallarla, fərdi və kollektiv xilasetmə vasitələri ilə təmin edilməsinə və bu vasitələrin istismara yararlı vəziyyətdə saxlanılmasına davamlı şəkildə nəzarət edilir. Platformadakı xilasetmə vasitələrindən düzgün və sərbəst istifadə etmə qaydalarının, o cümlədən dənizdə çalışan işçilərə fəvqəladə hallarda dənizdə sağ qalma üsullarını öyrədilməsi məqsədi ilə 2017-ci ildə Dənizdə insan həyatının mühafizəsi üçün təlim mərkəzində bu sahələr üzrə kurslar təşkil edilmişdir. “Üzən qazma qurğularının və stasionar dəniz platformalarının heyətləri üçün təhlükəsizlik üzrə tanışlıq, ilkin hazırlıq və təlimat” kursunda 1709 nəfər, “Üzən qazma qurğularının və stasionar dəniz platformalarının heyətləri üçün növbətçi qayıqlar, sürətli olmayan növbətçi qayıqlar, xilasedici qayıqlar və sallar üzrə mütəxəssis hazırlığı” kursunda üzrə 220 nəfər, “Dənizdə Təhlükəsizlik Texnikasının Əsasları və Fəvqəladə Hallar Şəraitində Hazırlıq üzrə Təlim” (BOSIET) kursu üzrə isə 385 nəfər işçi təlimlər keçərək bu kurslara müvafiq sertifikat və vəsiqə almışlar.

Davamlı olaraq Güclü qasırğaların və digər təbii fəlakətlərin təsiri nəticəsində baş verə biləcək yanğınların, bədbəxt hadisələrin və qəzaların qarşısının alınması məqsədi ilə yerlərdə işçilərlə təlimlər keçirilir, istehsalat obyektlərindəki texnoloji avadanlıq və qurğuların, elektrik xətlərinin, boru xətlərinin, hidrotexniki qurğuların və s. vəziyyəti yoxlanılır, onların davamlı və yararlı vəziyyətdə saxlanılması üçün müvafiq tədbirlər görülür. Uzun müddət istifadə olunan və korroziya nəticəsində yararlılığı azalmış bir çox dəniz özüllərində, estakadalarda və estakadayanı meydançalarda əsaslı təmir-bərpa işləri aparılaraq onlar təhlükəsiz və sağlam vəziyyətə gətirilmişdir. Bir sıra istehsalat sahələrində yenidənqurma işləri həyata keçirilmiş, təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməyən müəssisələr tələblərə uyğunlaşdırılmış və ya ləğv edilir. SOCAR-ın neftqazçıxarma obyektlərində qurğu, avadanlıq və tikililərin uzun müddət istifadədə olduğunu nəzərə alaraq yuxarıda sadalanan işlər daim görülür.

Partlayış-yanğın təhlükəli istehsalat sahələrinin təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilərək dəniz özüllərində istismar quyularının quyuağzında yerləşdirilmiş pnevmatik siyirtmələrin yeni tipli hidravlik siyirtmələrlə dəyişdirilməsi, yüksək qaz faktoru ilə istismara verilən quyuların daha müasir tipli quyudaxili avadanlıqlarla təmin olunması və onların avtomatik idarəetmə sistemində qoşulması üçün tədbirlər görülmüşdür.

2017-ci il ərzində İstehsalat sahələrində yanğınların, qəzaların, bədbəxt hadisələrin baş verməsinə və peşə xəstəliklərinin yaranmasına səbəb ola biləcək risklərin aşkar edilməsi, onların ləğv edilməsi və ya minimuma endirilməsi məqsədilə SOCAR-ın baş ofisinin Sağlamlıq və Əməyin Təhlükəsizliyi İdarəsi, SOCAR-ın Əməyin təhlükəsizliyi üzrə mütəmadi fəaliyyət göstərən komissiyası tərəfindən ayrı-ayrı istehsalat obyektlərində, xüsusilə də dəniz sahələrində mütəmadi olaraq yoxlamalar edilmişdir. Bu məqsədlə 2017-ci il ərzində SOCAR-ın 5 müəssisəsinin 11 tabeli təşkilatının 180-dən çox istehsalat obyektində əmək şəraitinin vəziyyəti yoxlanılmışdır. Aparılan yoxlamalardan sonra istehsalat sahələrində 337 təhlükəsizlik qayda pozuntusu və digər nöqsanlar tapılmışdır ki, bunların da aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülmüş və aşkar edilən nöqsanların böyük əksəriyyəti aradan qaldırılmışdır.

2017-ci il ərzində Sağlamlıq və Əməyin Təhlükəsizliyi İdarəsi tərəfindən istehsalat sahələrinin tikintisi və yenidən qurulması zamanı layihə sənədlərinin əməyin mühafizəsi və sanitariya-texniki normalara uyğunluğuna və nəzərdə tutulan işlərin təhlükəsizlik qaydalarının, standartların tələblərinə uyğun həyata keçirilməsinə nəzarət edilmişdir. Bu məqsədlə daimi olaraq tikinti-quraşdırma işləri aparılan istehsalat obyektlərində monitorinqlər edilmiş, tapılmış uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üzrə lazimi tədbirlərin görülməsi nəzərdə saxlanılmışdır.

Həyata keçirilmiş tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanda baş verən ən böyük qəzalar əsasən neft sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərimizdən biri olan SOCAR-a aid olan platformalarda baş vermişdir.

Ölkəmizdə ən böyük iş qəzası tikinti və neft emalı sahələrində baş vermişdir. 2015-ci ildə Günəşli sahəsində 10 nömrəli Dərin dəniz gəmisində güclü yanğın baş verib. 2015-ci ilin mart ayında Binəqədi şəhərində baş verən dəhşətli yanğın nəticəsində 15 nəfər öldü. 2016-cı ilin dekabrında Xəzər dənizində 41 metr / saniyədə güclü külək Azeneft PU Neft və Təbii qaz Stansiyası NN Nərimanov Neft və Təbii qaz İstehsalat İdarəsinin sağ və sol hissəsində təxminən 150 metr şimal küləyi ilə nəticələnmiş və 10 nəfər itkin düşmüşdür.

Mediada və Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı hesabatında izah edildiyi kimi 2015-ci il 4 dekabr hadisələri belə idi.

Küləyin sürəti saniyədə 38-40 m-ə yüksəlib, dalğaların hündürlüyü 8 m-dən 9-10 m-ə qədər artmışdır. Təxminən 17.40-da platformadan axan bir sualtı qaz borusu qırıldı. Bu borudan qaçan bir qaz patlaması oldu və nəticədə yanğın çıxdı. Tezliklə platformada neft və qaz quyularına yayıldı.

Fırtına davamlılığına görə, yanğınsöndürmə və xilasetmə gəmiləri, Socar (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti) istehsalat bölməsi olan Azneft tərəfindən idarə olunan platformaya çıxıb bilmədi.

Avadanlıqda 63 işçi var idi; Çox platformanın şimal tərəfində evakuasiya edilib və iki qayığa mindi. Neft İşçiləri Hüquqları Təşkilatı, evakuasiya platformasında məsul olanlar tərəfindən həyata keçirilən formanın təhlükəsizlik təhsili və maarifləndirmə əskikliyinə olduğunu göstərdiyini bildirdi.

Hər iki gəminin kabellərində dəniz səviyyəsindən təxminən 10 metr aşağıya endirildi: fırtına nəticəsində platformaya vurulmaqdan qorxaraq suya endirilməməsinə qərar verildi.

Qayıqlardan biri küləklə partladı və platformanın dəstək ayağı arasında sıxışdı. Fırtına sakitləşdikdən sonra həyatları qurtuldu.

Digər gəmini tutan kabellər qopdu. Təchizatın yan tərəfinə çarpmış və parçalara ayrılmışdı.. Gəmidə olanlar suya atıldı.

Qurtarma gəmiləri, hələ də davam edən fırtınanın gücü ilə geri çəkildi, yalnız sudan üç adam çəkməyi bacardı; biri dərhal öldü.

Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı, 12 ölü və 19 yaralı olduğunu təsbit etdi. Hökumət və ya Socar tərəfindən nəşr olunan qurbanların rəsmi siyahısı yoxdur. 501, neft sahəsindəki Neft Daşları - o gündə ölənlərin ümumi sayı 34 idi.

Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı faciə ilə bağlı öz araşdırma aparmış və onu 24 fevral 2016-cı ildə nəşr etmişdir. Təşkilat aşağıdakı nəticəyə çatdı:

- İşçilər fəlakətdən bir gün əvvəl boru kəməmindən qaz sızıntısı olduğunu bildirdilər. "28 May" neft-qaz istehsalat şöbəsinin menecerlərinə istehsalın dayandırılmaması barədə deyilmişdi - bununla, qəza baş verəndə olacaq itkilər minimuma endirilə bilərdi.

- Azərbaycanda fırtınalı hava şəraitində insanların sayının azaldılması üçün hüquqi tələblər yerinə yetirilməyib. Yanğının baş verdiyi zaman qurğuda olan 63 nəfərdən 15-i tikinti və qazma qurğusunun üzvləri olub - Əmək Məcəlləsinə görə platformalarda tikinti, quraşdırma və sökülmə işləri fırtınalı hava zamanı dayandırılmalıdır - bu qanunların pozulması halıdır.

- Platformada beş işçi də daxil olmaqla digər qeyri-əsaslı işçilər də var idi. Bölmənin rəhbərləri cəmiyyətə və öldürülən, itkin düşmüş neft işçilərinin ailələrinə izah etmək

məcburiyyətindədirlər: qasırğa haqqında məlumat almışdırsa, niyə onları göndərmişlər? ".Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı deyir.

- Azərbaycan qanunvericiliyində qeyd olunur ki, 8 və ya daha çox şiddətli fırtınalarda, istehsalın əksər növləri dayandırılacaq və fırtınalarda 10 və ya daha çox nəqliyyat vasitəsinin yuyulması və soyudulması istisna olmaqla bütün işlər dayandırılmalıdır. Bu baş vermədi.

- Evakuasiya zamanı bir çox işçi bir xilasətmə vasitəsi geyinməmişdi. Mirvari Gharamanli, bunun hadisə yerindəki foto dəlillərlə və xəstəxanalarda xilas olan kəslərlə etdiyi görüşlərlə təsdiq edildiyini söylədi.

- Neftçilərin Hüquqlarını Müdafiə Təşkilatı : "Təhlükəsizlik qaydaları ciddi şəkildə pozuldu"; Birbaşa məsuliyyət "28May " neft-qaz istehsalı bölməsinin rəhbərləri, kompleks qazma təhlükəsizliyi, nəqliyyat şöbəsi, Caspian Catering Service və başqaları tərəfindən həyata keçirilir.

- "Xilasətmə əməliyyatı zamanı neft işçiləri lazımı qaydada təlimatlandırılmadı" (Hesabatda deyilir ki, bəzi sənaye mütəxəssisləri evakuasiya etməyə çalışırlar və işçilərin platformada yaşaması üçün daha yaxşı bir şansa malik olduqlarını düşünürlər, digər ekspertləri bunu müzakirə edirlər)

2017-ci ildə SOCAR-ın tabeliyində olan istehsalat sahələrində 10 bədbəxt hadisə baş vermişdir ki, bu qərarlardan 4 ölümlə nəticələnmişdir. Ölümlə nəticələnən 4 iş qəzası "Azərikimya" İB-də, "Azneft" İB-də, "Neftqaztikinti" trestində və "Kompleks qazma işləri" trestində olmuşdur. Xəsarətlə nəticələnən hadisələr "Neftqaztikinti" trestində (1 hadisə), "Azneft" İB-də (3 hadisə), "Kompleks qazma işləri" trestində (1 hadisə), "Azərikimya" İB-də (1 hadisə) baş vermişdir. Baş vermiş iş qəzalarının təhqiqat materialları əsasında bu bədbəxt hadisələrin baş vermə səbəbləri araşdırılmış, hadisələrdə insan amilinin və başqa faktorların təsiri qiymətləndirilərək təhlil edilmiş, bu kimi iş qəzalarının gələcəkdə təkrar baş verməməsi üçün lazimi tədbirlər görülmüşdür. İstehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisələrdə təqsirli işçilər intizam məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar. 2017-ci il ərzində bədbəxt hadisələrə yol verdiklərinə və təhlükəsizlik qaydalarını pozduqlarına görə müəssisə və idarələrin əmrləri ilə 1031 işçi intizam məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

SOCAR-da çalışan işçilərin istehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə nəticələnən hallardan icbari sığorta olunması mövcud qanunvericiliyin tələbləri əsasında şirkət tərəfindən həyata keçirilir. SOCAR və onun müəssisələri ilə "Paşa Həyat Sığorta" ASC arasında imzalanmış müqavilələr əsasında

istehsalatda baş vermiş bədbəxt hadisə nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya ölüm hadisələri zamanı zərərçəkənlərə və ya vəfat edənlərin ailə üzvlərinə sığortaçı şirkət tərəfindən müvafiq ödənişlər həyata keçirilir.

SOCAR-ın istehsalat sahələrində və müəssisələrində sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılmasına, yerinə yetirilən işlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və əməyin mühafizəsi üzrə işlərin təşkilinə daimi nəzarət olunur.

Nəticə

Azərbaycanda iş qəzalarını incələdikdə məlum oldu ki, başlıca problemlər təhlükəsizliyin təmin edilməməsi, əvvəlcədən qəzaların görülmə bilməməsi, iş zamanı əməyin qorunması üçün lazımlı əşyaların istifadə edilməməsi və ya istifadə edilməsi ilə əlaqədar məlumatların olmaması, qəza zamanı ediləcək ilk xilas olma üsulları ilə əlaqədar məlumatların az olmasıdır.

İş qəzalarının qarşısını almaq və Azərbaycanda qəzaların sayının azaldılması üsullarından əlavə, bəzi yeni üsullarda da edilə bilər:

- Öz hüquqlarını bilməsi üçün bütün ölkənin ərazisində işçilərə və işəgötürənlərə müntəzəm olaraq pulsuz təlim verilməlidir;
- İşəgötürənlər işçini müntəzəm olaraq işə götürərkən pulsuz təlim keçirməlidirlər və sonra iş yerinə göndərməlidirlər;
- Müsahibələr ölkənin hər bir şəhərində işəgötürənlərlə aparılmalıdır və işçilərin qarşısında məsuliyyətləri göstərilməlidir;
- İşçilər işə başlamazdan əvvəl əmək müqavilələrini tələb etməlidir, müqaviləsiz işə başlamalı və müvafiq dövlət qurumlarını məlumatlandırmalıdır;
- İşəgötürənlərin işçilərinin təhlükəsizliyini təmin etmə (lazımı qoruyucu avadanlıq, aparat, stimullaşdırıcı plitələr)
- İş qəzaları baş verdikdə nə etməli olduğuna dair işçilər və işəgötürənlər məlumatlandırılmalıdır; və b

İşçilər və işəgötürənlər özlərinə düşənləri bilirlər və bunu doğru zamanda edirlərsə, iş qəzalarının nisbəti azalır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi (Əmək hüququ)

Callahan, D (1973) The Who Definition of Health. The Hasting Centre Studies. 1(3), 77-87, s.77

Məqalə <https://libcom.org/news/break-silence-azerbaijan-oil-workers-deaths-04082016>

Dünya Əmək Təşkilatının (BƏT) rəsmi veb saytı - www.ilo.org

Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyinin rəsmi saytı; Azərbaycan Respublikası və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı; <http://un.mfa.gov.az/az/content/44>

Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyinin rəsmi saytı; Azərbaycan Respublikası və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı; <http://un.mfa.gov.az/content/43>

Azərbaycan Respublikası Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi; www.mlsp.gov.az

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı <https://www.stat.gov.az>

SOCAR”ın rəsmi saytı <http://www.socar.az/socar/az/home/>

Daşınmaz Əmlakın İcbari Sığortası, Problemləri Və Həlli Yolları

Ləman ABBASOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

leman.abbasovaa85@mail.ru

Xülasə

Son dövrlərdə sığorta işinə maraq xeyli artmışdır. Əmlakın Sığortası sığorta olunanın əmlakının müdafiə sahəsində münasibətləridir. İcbari sığorta qanunun qüvvəsilə həyata keçirilən sığortadır. Bazar münasibətlərinin inkişafı dövründə yüksək dəyərə malik olan obyektlər getdikcə həyatımızda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu obyektlər sırasında mərkəzi yerlərdən birini sabit dəyərin artması tendensiyasına malik olan daşınmaz əmlak tutur, bu da “daşınmaz əmlakın” belə obyekt kimi təyin edilməsi zamanı ayrılmaz əlamətidir. Daşınmaz əmlakın icbari sığortası daşınmaz əmlakın zəlzələ, yanğı, daşqın və ya digər səbəblərə görə zədələnməsi, məhv olması, yaxud hər hansı bir hadisə nəticəsində itkisi ilə bağlı dəyən ziyanın əvəzinin ödənməsi məqsədilə tətbiq olunur. Bu hadisələr nəticəsində zədələnmiş və yaxud məhv olan əmlakların bərpasına külli miqdarda vəsait tələb olunur. Bu da öz növbəsində vətəndaşlara, o cümlədən, sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan kəslərə maliyyə problemi yaradır. Yalnız əvvəlcədən yaradılmış maddi ehtiyatların olması bu və ya digər arzuolunmaz nəticələrin baş verdiyi zaman insanın normal həyat fəaliyyətinin təminatıdır. Daşınmaz əmlakın icbari sığorta problemi, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyində daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə faktiki münasibətlər kifayət qədər tənzimlənməmişdir və bu sığorta sahəsini inkişaf etdirəcək hüquq formaları lazımi dərəcədə yaradılmamışdır.

Açar sözlər: Sığorta, İcbari Sığorta, Daşınmaz Əmlakın Sığortası

Giriş

Sığorta istehsal münasibətlərinin ən zəruri elementlərindən biridir. Sığorta ictimai istehsal prosesində yaranan maddi itkilərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlıdır. Sığortanın ilkin formalarının yaranması ta qədim zamanlara dayanır. Azərbaycanda sığortanın meydana gəlməsi XIX əsrin ortalarından, daha dəqiq desək, 1848-ci ildə Bibi-heybətdə ilk neft quyusunun qazılmasından formalaşmağa başlayıb.

Metod

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o mövcud mülki qanunvericiliyə əsasən dövlət hüququ və nəzəriyyəsinin, iqtisad elminin nailiyyətlərini nəzərə almaqla mülki hüquq elminin müddəaları əsasında daşınmaz əmlakın icbari sığortasının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin kompleks tədqiqatlarından biridir.

Analiz

Sığorta ona görə mövcuddur ki, bizim təhlükəsizliyə ehtiyacımız var. Biz həm evə sahib olmaq, avtomobil idarə etmək, mal satmaq, fabriklər tikmək, gəmilərə, təyyarələrə sahib olmaq, xəstələndə müalicə almaq istəyirik, həm də maliyyə cəhətdən risklərə məruz qalmaq istəmirik. Sığorta bizə can rahatlığı verir, bizi böyük maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması ilə məşğul olmaqdan azad edir, hətta bəzi hallarda iflasın qarşısını almağa kömək edir.

Sığorta dəymiş zərərlərin kompensasiya edilməsi ilə bağlı olub sığorta olunanların əmlak maraqlarının qorunması vasitəsidir. Sığorta - müəssisə və təşkilatlara dəyən fəvqəladə və digər zərərin ödənilməsi və ya vətəndaşlara maddi yardımın göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan məqsədli sığorta fondlarının pul vəsaitlərinin formalaşması gedişatında iştirak edən şəxslər arasında olan qapalı bölüşdürücü münasibətlərin xüsusi bir məğzi kimi çıxış edir. (Abbasov İ. Həsənov İ., 2013 səh. 6)

İcbari sığorta fiziki şəxslərin istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortalayır. Bu sığorta növü əhəmiyyətli hesab olunan sahələrdə çalışan şəxslərə dəyəcək maddi və fiziki zərərlərlə bağlı risklərin azaldılması üçün nəzərdə tutulan sığorta növüdür. Bu sığorta ilə bağlı şərtlər də qanunvericilikdə müəyyən edilib.

İcbari sığortanın aşağıdakı növləri var:

1. Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası
2. Daşınmaz əmlakın icbari sığortası
3. Daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətinin icbari sığortası
4. Sərnəşinlərin icbari fərdi qəza sığortası
5. İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta.

Tez-tez baş verən, ən riskli hesab olunan və bununla da bir gün ərzində bir şəhərdə onlarla insanın həyatı və əmlakı üçün risk mənbəyi olan avtonəqliyyat vasitələrindən istifadə nəticəsində başqa şəxslərə vurula biləcək zərərlərin sığortalanması demək olar ki, bütün dünyada məcburidir. Məburiliyi, həmçinin əsas şərtləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulan sığorta növləri icbari sığortalar hesab edilir. (İcbari sığorta haqqında qanun 2011)

Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası mexaniki avtonəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadəsi nəticəsində fiziki

şəxslərin sağlamlığına, həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına vurduğu zərərlərin əvəzinin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir. Sözügedən “İcbari sığorta” müqaviləsi 3-cü şəxslərin xeyrinə bağlanmış müqavilə sayılır. Belə ki, baş verən hər hansı yol-nəqliyyat hadisəsi və ya digər sığorta hadisəsi baş verdikdə, “İcbari sığorta” müqaviləsinə istinadən 3-cü şəxslərə (faydalanan şəxslər) dəymiş zərərin əvəzini müvafiq sığorta şirkəti ödəməyə borcludur.

Sərnişinlərin icbari fərdi qəza sığortası sərnişin daşımaları xidmətini həyata keçirən hava, su, dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatı vasitələrində olan sərnişinlərin həyatına və sağlamlığına sığorta hadisəsi nəticəsində zərər dəyməsinə görə sığorta təminatının verilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir. Sərnişinlərin nəzərdə tutulmuş qaydada fərdi qəza sığortası icbaridir.

Nəqliyyat vasitəsi sərnişin daşıma xidmətini yerinə yetirməsi ilə əlaqədar hərəkətdə olarkən və ya bu məqsədlə dayanacaqlarda olarkən sığorta olunmuş sərnişinin nəqliyyat vasitəsində olduğu müddət ərzində nəqliyyat vasitəsinin istismarı ilə əlaqədar onun bədən üzvlərinin, toxumalarının zədələnməsi nəticəsində yüngül və ya ağır xəsarət alması. əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirməsi, yaxud ölməsi faktı sığorta hadisəsi hesab edilir. (Sərnişinlərin icbari sığorta müqaviləsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında)

Hal-hazırda, bazarın ən aparıcı sığorta növlərindən biri kaskoavtomobil sığortasıdır. Avtomobil sığortalarının xüsusi inkişaf etməsinin səbəbi banklar vasitəsilə avtomobillərin kreditləşdirilməsidir. Kredit zamanı banklar girov predmeti olan avtomobillərin mütləq sığortalanmasını əsas şərt kimi irəli sürürlər. Bu da avtomobil sığortalarının inkişafına imkan verir.

Əmlak sığortası münasibətləri sistemində daha ümumi problemlərdən birini də nəqliyyat risklərinin sığortası tutur.

Tam formada olan sığorta – sığorta olunmuş nəqliyyat vasitəsinin, insanların və üçüncü tərəfin əmlakının zədələnməsi nəticəsində yaranan zərərin sığortaçının ödənilməsini nəzərdən keçirən daha geniş şəkildə olan sığorta təminatıdır.

Xüsusiyyətinə görə əmlak sığortası yangından sığorta, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sığortası, dəniz sığortası, hava sığortası, kosmik sığorta, bank sığortası və digər sığortalara bölünür. (Ермаков С. В. 2010. с. 55)

Daşınmaz əmlakın icbari sığortası daşınmaz əmlakın yanğıın və ya digər hadisələr nəticəsində zədələnməsi, məhv olması, yaxud hər hansı formada itkisi ilə bağlı dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq olunur.

Yaşayış evləri və mənzillərin icbari sığortası bu hadisələr nəticəsində mənzil sahiblərinə sığorta məbləğləri çərçivəsində sığorta ödənişlərinin verilməsini təmin edir. Dəyən zərərin həcmi bu məbləğdən artıq olanda əlavə kompensasiya dövlət tərəfindən ödəniləcək. Amma dövlət yalnız o əmlak sahiblərinə kompensasiya ödəyəcək ki, onlar əmlaklarını icbari sığorta etdirmiş olsunlar. (Azərbaycan.- 2015. S.4)

Yaşayış yerlərinin, evlərin və mənzillərin icbari sığortası onların konstruktiv elementlərinə, otaqlarına, o cümlədən şüşələr də daxil olmaqla qapı və pəncərə konstruksiyalarına, su, kanalizasiya və qaz təchizatına, habelə istilik sisteminə aid borulara, rabitə, elektrik və digər naqillərinə, bəzək elementlərinə, o cümlədən bütün növ xarici, yaxud daxili mala və suvaq işlərinə, divar, tavan və döşəməyə dəyən zərərlərə təminat verir.

Nazirliyin təsdiqlədiyi "Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə sığorta tariflərinin müəyyənləşdirilməsi Qaydası"na əsasən, digər daşınmaz əmlakın icbari sığortası üçün sığorta tarifləri onların qiymətləri və istifadə olunduğu fəaliyyət növlərinin hansı risk qruplarına aid olmasından asılıdır.

Məlum olduğu kimi, daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə hüquqi münasibətlərin yaranmasının əsası müqavilədir. Son illərdə müqavilənin əhəmiyyəti məhz onun tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin yeganə tənzimləyicisi olması ilə əlaqədar olaraq xüsusilə artmışdır.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə münasibətlərin inkişafının perspektivliyinə baxmayaraq konkret müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi çox vaxt, ilk növbədə, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməməsi ilə şərtləndirilən müəyyən çətinliklərə səbəb olur.

Daşınmaz əmlakın hüquqi şəxslər üçün icbari əmlak sığortası yalnız dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan daşınmaz əmlak barəsində qanunla müəyyən edilə bilər. (Xudiyev. N.N. 2003 s. 146)

Daşınmaz əmlakın məhv olması və zədələnməsi ilə əlaqədar zərərin müəyyən edilməsi zamanı əmlakın xilas etmə və daşınması ilə bağlı çəkilən xərclərdə nəzərə alınır.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə sığorta haqqının məbləği əmlakın təyinatından və xüsusiyyətindən asılı olaraq faiz dərəcəsi ilə ifadə olunan tariflərin sığorta məbləğinə tətbiq edilməsi ilə müəyyənləşdirilir: “Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə sığorta tarifləri Maliyyə Nazirliyinin 6 dekabr 2011-ci il tarixli, Q-01 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə sığorta tariflərinin müəyyənləşdirilməsi” Qaydası əsasında hesablanır. Qaydaya görə, yaşayış evləri və mənzillər üçün sığorta tarifi 0,2 % müəyyən edilir. (www.sigorta.maliyye.gov.az)

Daşınmaz əmlakın sığortası ilə bağlı mübahisə və iddialar məhkəmə tərəfindən baxılır. Daşınmaz əmlakın icbari sığorta təminatına daxil olan risklər:

- Yanğın və ya ildırımın düşməsi
- Elektrik naqillərində baş tutan qısaqapanma
- Nəqliyyat vasitəsinə ziyanın dəyməsi
- Su, istilik və kanalizasiya kəmərinin və yaxud yanğını söndürmə sisteminin qəzası
- Subasma, hər hansı predmetin və yaxud onun hissələrinin düşməsi, atılması
- Buxar qazanların, maşınların və yaxud digər oxşar qurğuların partlayışı
- Təbii fəlakət
- Üçüncü şəxslərin hərəkətlərinin nəticəsində əmlaka zərərin dəyməsi.

Daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin sığortası icbari olan əmlak dedikdə, hüquqi şəxslərin öz fəaliyyətini, o cümlədən, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün istismar etdiyi daşınmaz əmlak olan binalar, tikililər, qurğular, sahələr başa düşülür. (İbrahimov E. Hüseynov M. Məmmədova A. 2015. s.340)

Müasir mərhələdə əmlak sığortası getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmlak sığortası bu gün Azərbaycanda ən geniş yayılan və tətbiq edilən qeyri-həyat sığorta növüdür. Qanunvericiliyə əsasən sığorta hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakına aid edilir. Əmlak və əmlak marağı naminə sığorta edilmiş risklər növlərinə görə müxtəlifdir. Əksər hallarda əmlak yanğın, daşqın, zəlzələ, qəza, partlayış və s. kimi hadisələrə məruz qalır.

Əmlak sığortasını ən geniş yayılmış növləri bunlardır: müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, vətəndaşların əmlakının sığortası; yüklərin sığortası; yanğın əleyhinə sığorta; təyyarələrin, dəniz gəmilərinin sığortası; bank sığortası və digər sığorta.

Əmlak üzrə sığorta obyektı dedikdə, əmlak marağı və əmlakın özü başa düşülür. Əmlak və ya əmlak marağı naminə sığorta edilmiş risklər növlərinə görə müxtəlifdirlər. Əksər hallarda əmlak yanğı, daşqın, zəlzələ, qəza, partlayış və s. kimi hadisələrə məruz qalır. (Xudiyev. N.N. 2013 s. 155)

Hüquqi şəxslərin əmlak sığortası təsərrüfat subyektlərinin növlərinə görə ayrılır: sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti müəssisələri.

Respublikamızda əmlak sığortasının ən mühüm sferalarından biri də kənd təsərrüfatı sığortası hesab olunur. Kənd təsərrüfatı sığortası bu istehsal sahəsinin bütün hissələrini əhatə edir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzdərili vəhşi heyvanlar, arı, həmçinin kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və s. əmlak sığortasının obyektləridir. Kənd təsərrüfatında əmlakın sığortasının subyektləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, sığorta sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən sığortaçılar, sığortalılar və sığorta müqavilələrindən irəli gələn vəəfələri həyata keçirən digər hüquqi və fiziki şəxslərdir. (İbrahimov E. Hüseynov M. Məmmədova A. 2015. s.257)

Sığortanın bu sahəsində məqsəd kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əmlakının təbii fəlakətdən və bədbəxt hadisələrdən sığortasında dövlətin iştirakı təmin olunmaqla, aqrar sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaq və sığortalılara sığorta hadisələrindən dəyən zərərin ödənilməsinə verilən zəmanətin iqtisadi əsaslarını gücləndirməkdir.

Ölkəmizdə əmlak sığortasının icbari olmasına baxmayaraq, bu sahə olduqca zəif inkişaf edib. Çünki, bu sahədə cəza tətbiqi nisbətən zəifdir. Təəssüflər olsun ki, ölkədə əmlak sığortası ilə əlaqədar məsələlərə bir qədər soyuq yanaşılır. Lakin İnzibati Xətalər Məcəlləsində konkret normalar təyin edilib. Qanuna görə əmlakını sığorta etdirməyən şəxslər mütləq cəzalandırılır. Amma bu qaydalar ölü qayda olaraq qalır. Əmlakın icbari sığortasının insanlar arasında geniş yayılmamasının səbəblərindən biri də sığorta bazarında daha az paya malik olmağıdır. Fikrimcə, məsələnin həlli üçün aidiyyəti qurumlar inzibati qaydalardan istifadə etməklə cərimələrin miqdarını artırmalıdır. Yalnız bundan sonra əhalini əmlak sığortasına cəlb eləmək olar.

Əhalinin sığorta biliyinin az olması onlara sığortanın verdiyi üstünlüyü müəyyənləşdirməyə imkan vermir. İkincisi, əhalinin sosial vəziyyətinin aşağı olması da sığortanın inkişafına mane olan amillərdəndir. Üçüncüsü, sığorta şirkətlərinə olan inamsızlıqdır. Bir sıra hallarda sığorta şirkətlərinin işini düzgün qurmaması, öhdəliklərini tam yerinə yetirməmələri onlara qarşı

inamsızlıq yaradır ki, bu da onların xidmətindən imtinaya səbəb olur. Qanunvericilik daşınmaz əmlakın icbari sığortasını nəzərdə tutsa da, icbari sığortanın tətbiqi hələ də gözlənilən nəticəni vermir. Bunun əsas səbəbi “İcbari sığortalar haqqında” Qanunun lazımı qaydada tətbiq edilməməsi və daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatında mövcud olan problemlərin həllini tapa bilməməsidir. Qanuna görə, dövlət qurumları və bələdiyyələr tərəfindən sökülməsi nəzərdə tutulan, tikintisi başa çatmayan, qəzalılı vəziyyətdə olan və icazə verilməyən yerlərdə inşa edilmiş daşınmaz əmlaklar icbari sığortaya cəlb olunmur. Təsəvvür edin ki, hazırda yüz minlərlə evin sənədi yoxdur. Bu evlərin bir hissəsi tikintisi başa çatmayan hesab olunur. Xüsusilə də MTK-lar tərəfindən tikilən və təhvil verilməyən binalar kifayət qədər çoxdur. Həmin evlər icbari sığortadan kənar qalır. Evlərin bir hissəsi icazə verilməyən yerlərdə inşa edildiyindən belə evlər də qanunun tətbiq dairəsinə düşürlər. Bunun üzərinə saylarının az olmasına rəğmən, sökülməsi nəzərdə tutulan və qəzalılı vəziyyətdə olan evləri də gəlsək, bu halda böyük həcmdə evlərin sığortadan kənar qaldığının şahidi olarıq”.

Digər çatışmazlıq sığortalanan evin dəyəri ilə bağlıdır. Çünki mövcud qanunvericiliyə əsasən, bahalı evlə ucuz evlər arasında fərq qoyulmur: “Belə çıxır ki, məsələn, Bakı şəhərində sığorta hadisəsi baş vermiş 100 min manatlıq ev üçün ən yaxşı halda 25 min manat sığorta məbləği ödəniləcək. Bazar dəyərləri arasında ən azı 10 dəfə fərq olan evlərə eyni sığorta haqqının tətbiqi ədalət prinsipini pozmaqla yanaşı, dəymiş zərərin əvəzinin tələb olunan həddə ödənilməsini məhdudlaşdırır. Belə çıxır ki, bahalı ev sakinləri əlavə olaraq könüllü şəkildə evlərini sığortalamalıdır”. Əksər ölkələrdə evlərin icbari sığortası geniş yayılmayıb: “Evlərin icbari sığortası, əsasən ipoteka kreditləşməsi zamanı tətbiq edilir. Dünya təcrübəsində icbari sığortanın tətbiqinin dəqiq meyarları mövcuddur. İcbari sığorta o zaman tətbiq edilir ki, sığorta şirkətləri az rentabelli olması səbəbindən konkret riskləri sığortalamaqda maraqlı deyillər, sığortanın dəyəri çox bahadır, sığorta şirkətləri sığortalanması nəzərdə tutulan risklərin ağırlığını düzgün qiymətləndirmir”.

Təəssüflər olsun ki, ölkədə əmlak sığortası ilə əlaqədar məsələlərə bir qədər soyuq yanaşılır. Lakin İnzibati Xətalər Məcəlləsində konkret normalar təyin edilib. Qanuna görə əmlakını sığorta etdirməyən şəxslər mütləq cəzalandırılır. Amma bu qaydalar ölü qayda olaraq qalır.

Məcburi əmlak sığortası qaydalarına əməl edilməməsinə verilən cərimə avtomobillərdən daha azdır. İnzibati Xətalər Məcəlləsi əmlak sığortasından kənarlaşdırmaq üçün cəza nəzərdə tutulan cərimə baxılır, lakin hələ də müvafiq tənzimləmə mexanizmi yaranmamışdır. Bütün bu məsələlərlə bağlı bəzi təkliflər artıq Maliyyə Monitorinqi Palatasına göndərilmişdir. Bu istiqamətdə fəal işlər aparılır.

Əmlakın icbari sığortasının insanlar arasında geniş yayılmamasının səbəblərindən biri də sığorta bazarında daha az paya malik olmağıdır. Fikrimcə, məsələnin həlli üçün aidiyyəti qurumlar inzibati qaydalardan istifadə etməklə cərimələrin miqdarını artırmalıdır. Yalnız bundan sonra əhalini əmlak sığortasına cəlb etmək olar.

İnsanların sığorta haqqında məlumatsızlığı bazar inkişafına mənfi təsir edən problemlərdəndir. Eləcə də, sığorta müqaviləsi imzalayan insanların bir çoxu imzaladıqları müqavilənin mətnilə tanış olmuş olur və müqavilə əsasında hüquq və vəzifələrini aydın formada bilmirlər. Bu zaman hər hansı bir hadisə baş verərsə müqavilənin şərtinə əsasən bu şəxslərə sığorta haqqı ödənilmədikdə, onlar az qala bu hadisəni sığorta şirkətləri tərəfindən dələduzluq kimi anlayırlar və öz təcrübələrini digər şəxslərlə bölüşürlər. Nəticə olaraq bəzi şəxslərdə sığorta şirkətlərinə inamsızlıq yaranır. Sığorta şirkətlərinin reklamı, müştərilərin maarifləndirilməsi zəifdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi əhalinin məlumatlandırılması üçün bir sıra mühüm addımlar atmalıdırlar.

Digər bir problem isə sığorta ödənişlərinin verilməsindədir. Bəzi hallarda şirkətlər əmlakını sığorta etdirən şəxsləri yubadır. Bəzən də həmin şəxsdən bir neçə sənəd tələb edib, bu sənədləri toğlamağı istəyirlər. Bu da özlüyündə kifayət qədər vaxt alır. Ona görə də bu mexanizm normal fəaliyyət göstərmir. Bu halda şəxs əmlakını sığorta etdirməkdə maraqlı olmur. Amma hazırda bu sahənin perspektivləri xeyli genişdir. Fikrimcə bu istiqamətdə müəyyən normalar təsdiq olunmalıdır. Dövlət idarələrinin və təşkilatların qanuna əsasən daşınmaz əmlakın icbari sığortası aparılmalıdır. Ancaq bu çox az bir faiz təşkil edir. Bu məsələdə rol oynayan əsas cəhət əhalinin maarifləndirilməsidir. İnsanlar əmlak sığortası barədə geniş informasiyalara sahib olmalıdır.

Nəticə

İcbari sığorta – vətəndaşların sosial maraqlarının və dövlət maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə icbari sığorta qanunları əsasında həyata keçirilir.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortasının əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Qanun bütövlükdə hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus tikililərin, yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinin, yaşayış evləri və binalarının, mənzillərin, habelə siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilən dövlət əmlakının icbari sığortasını tələb edir.

Daşınmaz əmlakın icbari sığortasının əsas problemlərindən biri ölkəmizdə sığorta mədəniyyətinin aşağı həddə olmasıdır. Bir çox insanlar hələ də Sovet zamanından miras qalan düşüncə ilə sığortanın ancaq formal xüsusiyyət daşdığını və nahaq yerə pul vermək kimi düşünülür. Amma bu vəziyyət sığorta bazarının genişlənməsi işinin xeyrinə dəyişməkdədir. Lakin sığorta mədəniyyətini insanlara aşılamaqla sığorta sisteminə müsbət düşüncənin yaranmasına kömək edər.

Azərbaycanın sığorta bazarının davamlı inkişafı və dünya bazarında tanınması üçün daha səmərəli və ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Gözlənilməz təbii fəlakətlər, müxtəlif sferalarda baş verə biləcək qəzalar və bədbəxt hadisələr nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatına, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların əmlakına və əmlak mənafeələrinə vurula biləcək zərərlərin ödənilməsinin təmin edilməsi, bu məqsədlərə büdcə xərclərinin azaldılması, eləcə də sığorta işinə nəzarətin gücləndirilməsi və sığorta sahəsində mövcud çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

Abbasov İ. Həsənov İ. “Sığorta işinin təşkili”. Bakı-2013

Azərbaycan.- 2015.- 5 dekabr.- S.4.

İbrahimov E. Hüseynov M. Məmmədova A. “Sığorta işi üzrə praktikum”. Bakı-2015

İcbari sığorta haqqında qanun 2011

Sənişinlərin icbari sığorta müqaviləsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında

Xudiyev. N.N. “Sığorta”. Bakı: “Azərənəşr”. 2003.

Xudiyev. N.N. “Sığorta işinin təşkili”, Bakı. 2013.

Ермасов С. В. «Страхование. учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим специальностям». Москва. 2010

<http://www.sigorta.maliyye.gov.az>

Beynəlxalq Kommersiya Fəaliyyətinin Tənzimlənməsinin Əsas İstiqamətləri

*Ləyaqət HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
leyaget.hesenzade.94@gmail.com*

Xülasə

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi dünya təsərrüfatının inkişafının aparıcı meyllərini təşkil etmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələr - əməyin beynəlxalq bölgüsünün bir nəticəsinə çevrilmişdir. Özünün funksional əlamətlərindən asılı olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin aşağıdakı əsas formalarını qeyd etmək olar: xarici ticarət, elmi-texniki əməkdaşlıq və kooperasiyalaşdırma. Xarici iqtisadi əlaqələrin ən əsas forması kimi xarici ticarət çıxış edir. Beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti ölkənin xalq təsərrüfatının inkişafının və iqtisadi vəziyyətinin sabitləşməsinin ən bacib amilinə çevrilir. Hazırkı dövrdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin elə bir sahəsi yoxdur ki, həmin sahə xarici iqtisadi fəaliyyət sferasına cəlb olunmamış olsun. Bu mövzu məhz buna görə öz aktuallığı ilə fərqlənir və çoxlu sayda müəssisələrin beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinə cəlb olunması nəticəsində onların yolunda bu fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı olan müxtəlif səpkidə problemlər yaranır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət nizamlanması özündə həmçinin gömrük-tarif nizamlanmasını, qeyri-tarif nizamlanmasını və yaxud ixracat və idxalatın kəmiyyətə məhdudlaşdırılmasını, valyuta, maliyyə və kredit nizamlanmasını, ixracat nəzarətinin həyata keçirilməsini də cəmləşdirir.

Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin hüquqi tənzimlənməsi Mülki Məcəllə, Gömrük Məcəlləsi, valyuta nizamlanması və valyuta nəzarəti, beynəlxalq kommersiya arbitrajı, gömrük tarifləri, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət nizamlanmasını özündə əks etdirən qanunvericilik aktları, bu fəaliyyət üzrə ölkə Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə digər qanunvericilik aktları, həmçinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri və beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin bir neçə metodları mövcuddur ki, bunlardan: inzibati; gömrük-tarif; iqtisadi metodları və təşkilati-hüquqi metodları xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: İnkoterms, Transmilli hüquq, Subhüquq, Formulyar hüquq, lex mercatoria

Giriş

Respublikamızda beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin müasir inkişaf mərhələsi əvvəlki illərdə mövcud olan forma və metodların kökündən dəyişilməsi ilə bağlıdır. Müstəqillik əldə olunmamışdan əvvəlki illərdə müəssisələrin xarici iqtisadi əməkdaşlıqda iştirak etməsi xeyli çətin bir iş idi və bütün bu proseslər mərkəzləşdirilmiş qaydada vahid bir mərkəzdən idarə olunurdu. Hazırkı dövrdə isə dövlət və yaxud xüsusi sektora aidiyyətindən, təşkilati formasından, əmlakının ölçüsündən, fəaliyyət dairəsindən, mülkiyyətin tərkibindən asılı olmayaraq bütün müəssisələr beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda fəal surətdə iştirak etmə hüququna malikdirlər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin nizamlanması və ona ümumi rəhbərliyin edilməsi bir qayda olaraq hökumət tərəfindən həyata keçirilir və bu da xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan məsələlər üzrə idarəetmə aktları, nazirlik və idarələrin xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, hökumətlərarası danışıqların aparılması və müqavilələrin bağlanması vasitəsilə həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin nizamlanmasında mühüm rollardan birini Mərkəzi bank oynayır: onun tərəfindən banklararası sazişlər bağlanılır, digər dövlətlərin milli və yaxud mərkəzi bankları, beynəlxalq banklar və digər maliyyə-kredit müəssisələri ilə münasibətlərdə dövlətin mənafeələrini təmsil edir. Qeyri-dövlət təşkilatlarından xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafına və onun həyata keçirilməsinə daha çox təsir göstərənlərdən biri də ticarət-sənaye palatalarıdır. Ticarət-sənaye palataları bir qayda olaraq, qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya ictimai təşkilatı olmaqla müəssisələrin və sahibkarların birliyini təmin edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin nizamlanmasına özünün aktiv təsirini Ticarət-sənaye palatalarının nəzdində yaradılmış Beynəlxalq kommersiya arbitraj məhkəməsi (BKAM), Münsiflər məhkəməsi, Dəniz arbitraj komissiyası, Dispaşerlər assosiasiyası (ing. AAA - Association of Average Adjusters, dənizdə hadisələrin, gəmi qəzaları zamanı ümumi qəzaların baş verməsini müəyyən edən təşkilat) da göstərirlər.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri araşdırma metodundan istifadə etməklə beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətləri təhlil olunmuş və bu sahədə müasir dövrün çağırışları nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiq olunan məsələ üzrə elmi ədəbiyyatda və İnternet məkanında olan fikir və mülahizələrin təhlili aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir.

Analiz

Beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, həmin fəaliyyətin maliyyə, valyuta, kredit, gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsini, ixracat üzərində nəzarətin təşkil olunmasını, idxal və ixrac olunan malların sertifikatlaşdırılması sahəsində siyasətin müəyyən olunmasını özündə cəmləşdirir. Tənzimlənmənin bütün bu istiqamətləri bir qayda olaraq mövcud qanunvericiliyə əsaslanırlar.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyəti dünya üzrə mövcud olan təsərrüfat əlaqələrinin əsas formalarından biridir. Öz inkişaf dinamikasına və dəyər göstəricilərinə görə bu fəaliyyət növü dünya istehsalının, kapitalın hərəkətinin və xarici iqtisadi əlaqələrin digər növlərinin artım templərini üstələyir ki, bu da müasir dünya iqtisadiyyatının ən vacib xarakteristikalarından biridir.

Kommertiya fəaliyyətinin dünya iqtisadiyyatında rolunun artması, həmçinin onun intensiv inkişafı obyektiv olaraq qloballaşma prosesi ilə və çox sayda dünya ölkələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı asılılığının güclənməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Dünya əmtəə mübadiləsinin intensivləşməsinə beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında olan əhəmiyyətli irəliləyiş də mühüm imkan yaratmışdır.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətində baş verən ticarət mübadiləsi sferasında beynəlxalq rejimlər və beynəlxalq sazişlər Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində işlənib hazırlanmışdır ki, bu təşkilat da öz növbəsində çoxtərəfli müqavilələr bazasında fəaliyyət göstərərək bütün dünya ticarəti üzrə əsas prinsipləri və qaydaları müəyyən etmişdir. ÜTT-nin fəaliyyəti idxalat-ixracat əməliyyatlarının liberallaşdırılmasına və o cümlədən, tarif və qeyri-tarif maneələrinin aşağı salınmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət siyasətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşdırılması, onlar arasında beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin canlandırılması nəticəsində beynəlxalq ticarət mübadiləsi daha da artmış və bərqərar olmuşdur. Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin daha sürətli inkişafına informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya vasitələri sferasında baş vermiş inqilab da əhəmiyyətli dərəcədə təsirini göstərmişdir.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin inkişaf etməsinin vacib amillərindən biri də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət sazişləri sistemlərinə əsasən idxal olunan materiallardan və komponentlərdən hazırlanmış sənaye mallarının reeksportunun əhəmiyyətli dərəcədə artımı ilə bağlıdır.

Ticarətin coğrafi bölüşdürülməsində də müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. İnkişafda etməkdə olan ölkələrin ticarəti daimi olaraq artmaqda davam edir, daha çox isə yeni sənaye ölkələrindən daxil olan mal axınlarının həcmi yüksək tempə artmaqdadır. Çinin, Hindistanın və Braziliyanın xarici ticarəti dinamik inkişafdadır, bu isə onları dünyanın ən iri ticarət ölkələri siyahısına daxil olmalarına imkan vermişdir (cədvəl1).

Cədvəl 1: Dünya ticarəti üzrə 2017-ci il üzrə idxalat və ixracatın həcmələri

	İdxalat/İmport		İxracat/Eksport	
	mlrd.ABŞ dolları	xüsusi çəki, %	mlrd.ABŞ dolları	xüsusi çəki, %
Bütün dünya üzrə cəmi	18000	100	17779	100
Avropa Birliyi	2244	12.5	2259	12.7
ABŞ	2409.5	13.4	1546.7	8.7
Çin Xalq Respublikası	1841.9	10.2	2363.3	13.1
Qonqkonq	589.9	3.3	550.3	3.1
Hindistan	447.2	2.5	298.4	1.7
Braziliya	157.5	0.9	217.8	1.2

Mənbə: (<https://knoema.ru/atlas/topics>)

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi Çin Xalq Respublikasının (Qonqkonqla birlikdə), Hindistanın və Braziliyanın payına dünya idxalatının 16,9%-i, ixracatının isə - 19,1%-i düşür.

Dünya ticarətinin strukturunda baş verən dəyişikliklər beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin tərkibində informasiya texnologiyaları və rabitə vasitələri xidmətlərinin xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli artımına və eyni zamanda xammal malları və kənd təsərrüfatı məhsulunun payının azalmasına gətirib çıxarmışdır. Dünya İnkişafı İndikatorlarından (World Development Indicators) yüksək texnoloji məhsulların ixracatına görə Çin və yüksək inkişafda olan digər ölkələr (Sinqapur, Cənubi Koreya, Malayziya) birinci onluq siyahısında dirlər (cədvəl 2).

Cədvəl 2: Yüksək texnoloji məhsulların 2016-cı il üzrə idxalatının həcmələri, mlrd.ABŞ dolları

	2016	2015	2010	2000	1990
1. Çin Xalq Respublikası	496.0	549.8	406.1	41.7	-
2. Almaniya	189.6	185.6	158.5	85.5	42.5
3. ABŞ	153.2	154.3	145.9	197.5	89.5
4. Sinqapur	126.3	131.0	127.0	73.9	15.0
5. Cənubi Koreya Respublikası	118.4	126.5	121.5	54.3	10.9
6. Fransa	103.8	104.3	99.7	58.8	26.9
7. Yaponiya	92.9	91.5	122.1	128.9	66.7
8. Böyük Britaniya	68.3	69.4	60.2	71.7	34.6
9. Malayziya	55.6	57.3	59.3	47.0	6.1
10. İsveçrə	54.9	53.3	42.7	15.9	9.3

Mənbə: (<https://knoema.ru/atlas/topics>)

Buna baxmayaraq, dünya mal dövriyyəsinin böyük bir hissəsi - ixracat-idxalat əməliyyatlarının üçdə bir hissəsi – sənaye cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı ölkələrin (ABŞ, Almaniya, Yaponiya) payına düşür və dünyanın ən iri ticarət ölkələrinin siyahısında Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, Niderland, Belçika kimi ölkələr aparıcı yerləri tuturlar.

Beləliklə, beynəlxalq ticarətin və həmçinin beynəlxalq kommersiya fəaliyyətinin aşağıdakı müasir inkişaf tendensiyalarını (meyllərini) ayırmaq olar:

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

1. Beynəlxalq ticarətin dinamikası yüksək inkişaf tempi ilə xarakterisə olunur.
2. Xarici ticarətin ümumi artımına baxmayaraq, onun ayrı-ayrı ölkələr və regionlar üzrə dinamikası bir-birindən fərqlənir.
3. Xarici ticarət, ölkənin daxili təsərrüfatının ümumi templəri ilə müqayisədə daha tez templərlə artır.
4. Bir çox ölkələrin ixracat və idxalat kvotaları artmışdır.
5. Dünya ticarətinin coğrafi konfigurasiyası müharibədən sonrakı dövrdə özünün assimetrikliyi ilə xarakterizə olunur.
6. Beynəlxalq ticarətin əsas axını inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarətinin payına düşür.
7. Dünya ticarətinin əmtəə strukturu da dəyişməkdədir:
 - beynəlxalq mal dövriyyəsinə cəlb olunan malların axını diversifikasiya olunur (şaxələnilir);
 - beynəlxalq ticarətdə hazır məmulatların xüsusi artmaqdadır;
 - kimya məhsulları ilə satışın həcmi artmaqdadır;
 - xammal malları, yanacaq və həmçinin ərzaqla beynəlxalq ticarətin payı azalmaqda davam edir.

Cədvəl 3: Müxtəlif iqtisadiyyatlar və ölkələr üzrə mallarla xarici ticarət, milyard ABŞ dolları ilə

	İxracat		İdxalat	
	2011	2016	2011	2016
Bütün dünya üzrə	18339	15986	18416	16150
İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar	7899	6988	7342	6591
İnkişaf etməkdə olan ölkələr: Afrika	611	349	567	494
İnkişaf etməkdə olan ölkələr: Amerika	1111	886	1097	932
İnkişaf etməkdə olan ölkələr: Asiya və Okeaniya	6178	5754	5678	5166
Keçid iqtisadiyyatı (tranzit) iqtisadiyyatları	811	448	587	376
İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar	9629	8550	10486	9183
Seçmə qrup ölkələr üzrə				
İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, Çin də daxil olmaqla	6001	4891	5599	5003
İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, LDCs də daxil olmaqla	7697	6841	7133	6373
LDCs	203	147	209	218
LLDCs	221	141	186	176
SIDCs (UNCTAD)	24	15	36	34
HIPCs (IMF)	119	101	154	159

BRICS	3086	2904	2893	2374
G20	10909	9691	11442	9844

Mənbə: (UNCTAD. Handbooks of statistics. 2017. https://unctad.org/tdstat42_en.pdf)

Cədvəl 3-ə nəzər yetirsək görürük ki, bütün dünya üzrə ixracat və eləcə də idxalatın həcmələrində inkişaf etmiş ölkələrin həcmələri və payı hələ də yüksək olaraq qalmaqdadır. Belə ki, 2011-ci ildə bu göstərici ixracat üzrə - 52.5%, 2016-cı ildə isə 53.5%, idxalat üzrə 2011-ci ildə və həmçinin 2016-cı ildə eyni bir rəqəm - 56.9% təşkil etmişdir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların dünyada payı ixracat üzrə 2016-cı ildə - 43.7%, keçid iqtisadiyyatı ölkələri üzrə - 2.8% təşkil etmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, bu göstərici inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üzrə yüksək olsa da, dinamikada onun aşağı düşmə tendensiyası nəzərə çarpır. 2006-cı ildə bu göstərici ixracat üzrə: inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üzrə - 58.9%, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üzrə isə - 37.4% olmuşdu, yəni inkişaf etmiş iqtisadiyyatların payı 2% aşağı düşmüş, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üzrə isə xüsusi çəki 6.3% artmışdır.

Digər tərəfdən, cədvəl 3-ün məlumatları görürük ki, dünya üzrə ixracat və idxaltda əsas inkişaf etmiş ölkələrin (G20) həcmələrinin və payının yüksək olmasına baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar günü-gündən güclənməkdədirlər. O biri tərəfdən də, ən az inkişaf etmiş ölkələrin, LDCs (least developing countries, 47 ölkə), dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrin, LLDCs (landlocked developing countries 32 ölkə, Azərbaycan da daxil olmaqla), inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlərinin SIDCs (small island developing states, UNCTAD-ın təsnifatı ilə, 57 dövlət), çox iri borcları olan kasıb ölkələrin, HIPC (heavily indebted poor countries, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (İMF) təsnifatı ilə, 37 ölkə) həcmələri və payları hələ də aşağıdır.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin global mal (əmtə) dövriyyəsinin axınları əsasən «Şimal-Şimal» ticarəti istiqamətində gedir. Belə ki, 2016-cı ilin məlumatlarına əsasən təqribən 15,8 trilyon ABŞ dolları təşkil eləyən ümumi qarşılıqlı dövriyyənin 37%-i (üçdə birindən də çox hissəsi), yəni 5,8 trilyon dolları məhz bu istiqamətin payına düşür ki, bu istiqamətdə əsasən müxtəlif səviyyədə olan inkişaf etmiş ölkələr çıxış edirlər (şəkil 1). «Cənub-Cənub» ticarəti istiqaməti üzrə, yəni inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı (tranzit) ölkələrin qarşılıqlı mal dövriyyəsinin həcmi 4,3 trilyon dollar, yəni ümumi dövriyyənin dördüdə birindən çoxu (27%) təşkil etmişdir. Şimal və Cənub istiqamətləri arasında qarşılıqlı mal mübadiləsi həmin ildə 5,7 trilyon dollar (36%) olmuşdur (UNCTAD. Handbooks of statistics. 2017. https://unctad.org/tdstat42_en.pdf).

Şəkil 1: Global ticarət axınları 2016-cı il üzrə

Şimal-Şimal US\$ 5,8 trilyon (37 faiz)	Şimal və Cənub US\$ 5,7 trilyon (36 faiz)
Cənub-Cənub US\$ 4,3 trilyon (27 faiz)	

Mənbə: UNCTAD. Handbooks of statistics. 2017. https://unctad.org/tdstat42_en.pdf

Beləliklə, Azərbaycan XXI əsrdə öz iqtisadiyyatının artmaqda olan açıqlığı şəraitində özünün iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması problemi ilə üzləşmişdir. Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi təkcə himayə edilməsini və həvəsləndirməni deyil, həmçinin milli maraqların təmin olunmasına nəzarətin, iqtisadi təhlükəsizliyin təşkil olunmasını nəzərdə tutur.

Qloballaşma və beynəlmilləşdirmə proseslərinin təsiri altında beynəlxalq kommertiya sövdələşmələrinin və əməliyyatlarının normativ nizamlanma sisteminin təkamülü baş verir. Bu zaman hüquqi dövlət tənzimçiləri ilə yanaşı trans sərhəd ticarət münasibətlərinin nizamlanmasının qeyri-dövlət mexanizmləri meydana çıxır. Xüsusi rolu da özlərinin yaranması ilə dövlətlə heç bir əlaqəsi olmayan nizamlayıcılar oynayırlar ki, bunlar da beynəlxalq biznes-birliklərinin normativ yaradıcılığı ilə bağlı olan fəaliyyətlərinin nəticəsi kimi formalaşırlar.

Beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyən edərkən burada dövlətin strateji inkişaf istiqamətində oynadığı rolu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Lakin bu, heç də xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində dövlətin inhisarına qayıtma kimi qələmə verilə bilməz, əksinə, söhbət ancaq dövlətin təşkilədicisi və nəzarətedici funksiyalarının möhkəmləndirilməsindən gedə bilər.

Hazırda kompleks beynəlxalq ticarət normativ sistemi kimi meydana çıxmış normativ tənzimləyicilərin münasibətlərinin strukturunda əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşmə izlənilir. Bunun tərkibində iki əsas normalar bloku ayrılır:

1) beynəlxalq ticarət münasibətlərinin ayrı-ayrı seqmentlərinə xidmət göstərən müxtəlif sistemli və sahəvi mənsubiyyətli hüquqi normalar (əsasən kolliziya-hüquq normaları (mənafe toqquşmaları ilə bağlı olan), həmçinin ayrı-ayrı maddi-hüquqi normalar;

2) beynəlxalq ticarət münasibətlərini nizamlayan qeyri-hüquqi normalar («transmilli hüquq», «subhüquq», «formulyar hüquq», lex mercatoria və s.).

Bu cür yanaşma zamanı dövlətin və ya onun orqanlarının norma yaradıcılığının və yaxud hüquqi tətbiq fəaliyyətinin nəticələri ilə (məsələn, beynəlxalq müqavilə və yaxud milli qanunvericilik normaları, dövlət məhkəmələrinin qərarları və s.) müqayisədə, işgüzar dövriyyənin öz iştirakçıları və yaxud onları birləşdirən təşkilatlar arasında yaranan vəziyyətləri (adi qaydalar, müqavilə şərtləri, arbitraj praktikası) bir-birindən ayırmaq lazımdır. Bunlara aşağıdakıları aid eləmək olar:

- qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən kodlaşdırılan vahid tipli qaydalar toplusu (İnkoterms, Sənədli akkreditivlər və inkasso üzrə unifikasiya olunmuş qaydalar kimi);
- ticarət assosiasiyaları tərəfindən işlənib hazırlanmış ayrı-ayrı mal növlərinə aid nümunəvi kontraktlar;
- gəmilərin fraxtlanması (icarəyə götürülməsi) üzrə nümunəvi (oxşar) müqavilələr,
- dəniz ticarəti daşınmalarında istifadə olunan agent sazişlərinin və digər müqavilələrin nümunələri (gəmi sahiblərinin assosiasiyası və digər təşkilatlar tərəfindən işlənib hazırlanır);
- davranış kodeksləri (Beynəlxalq ticarət palatası tərəfindən hazırlanmış Beynəlxalq reklam praktikası kodeksi və Beynəlxalq franşiza assosiasiyası tərəfindən hazırlanmış Franşiza sənədlərinin yerinə yetirilməsi zamanı davranış kodeksi);
- adi qaydalar;
- əvvəlcədən qoyulmuş qaydalar və adətlər;
- beynəlxalq kommersiya arbitrajı praktikası və s.

Elmi məkanda öz mənşəyinə görə qeyri-dövlət xarakteri daşıyan normalar konqlomeratı müxtəlif cür adlandırılır: («transmilli» və yaxud «kvazi-beynəlxalq» hüquq, «paraleqal hüquq sistemi» («paraleqal hüquq»), «yaşıl hüquq», «direktiv hüquq», «deklarativ hüquq», «proqramlaşdıran hüquq», «qeyri-mükəmməl hüquq» və s.

Bu cür səpkidən olan sənədlər bir qayda olaraq, ümumi olaraq hamı tərəfindən beynəlxalq kommersiya fəaliyyətində qəbul olunmuş ticarət adət-ənənələrinin özünün mövcudluğuna heç bir təsir göstərmirlər. Eyni zamanda isə adət-ənənənin yazılı şəkildə təsbit olunması, onların adi qaydalara çevrilməsinə gətirib çıxarır.

Belə bir aktlardan biri, Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən işlənib hazırlanmış ticarət terminlərinin şərhli üzrə Beynəlxalq qaydalardır (International Rules for the Interpretation of Trade Terms), və yaxud qısaca olaraq. İnkoterms (Incoterms). Bu qaydalar beynəlxalq alqı-

satqı müqavilələrinin bağlanması zamanı istifadə olunan və bütün dünyada geniş tətbiq olunan vacib sənədlərdən biridir. Hazırda demək olar ki, heç bir müqavilə İnkotermisin müəyyən termininə istinad olunmadan həyata keçirilmir. İnkotermis hazırda ticarət adət-ənənələri (beynəlxalq ticarət adət-ənənələri) toplusu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

İnkotermis özünəməxsus struktura malikdir və normaların bu cür yerləşməsinə heç bir digər sənəddə görmək mümkün deyildir. Belə ki, 2010-cu il redaksiyasında sonuncu İnkotermis özündə 11 termini cəmləşdirir ki, bunlar da 2 qrupa bölünürlər: 1) birinci qrup yeddi termindən ibarət olmaqla, onlar seçilmiş daşınma üsulundan və bir və yaxud bir neçə nəqliyyat növünün istifadə olunmasından asılı olmayaraq istifadə olunurlar (EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, və DDP terminləri); 2) ikinci qrupa ancaq dəniz və daxili su nəqliyyatı üçün nəzərdə tutulan terminlər daxil edilmişdir; bu zaman malın göndərildiyi və alıcı tərəfindən malın daşındığı məntəqə limanlardan ibarətdirlər (FAS, FOB, CFR və CIF terminləri). Hər bir 11 bazis göndərmə şərtlərində satıcı ilə alıcının öhdəlikləri göstərilmişdir. Bu cür məzmunu malik olmaqla, özünün struktur xüsusiyyətlərinə və fərdiliyinə görə bu sənəd – unikal, bənzərsiz bir sənəd kimi qəbul oluna bilər.

İndiki şəraitdə beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi yeni bir istiqamətdə öz reallaşmasını tapıb ki, bu da İnternet texnologiyalarından istifadə olunmasına daha çox diqqət yetirilməsi və bu beynəlxalq kommertiya fəaliyyətinin daha çox virtual səviyyəyə keçməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar öz təzhürünü ilk növbədə, işgüzar kommertiya əməliyyatlarının keçirilməsi zamanı məlumatların ötürülməsi və mübadiləsi zamanı qlobal elektron şəbəkələrindən istifadə olunması ilə bağlı olan məsələlərdə göstərir.

Nəticə

Müasir mərhələdə beynəlxalq ticarət siyasətində qlobal dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər yeni internet free trade konsepsiyasına və free-inter trade siyasətinə keçidlə bağlıdır. Bu da yeni qaydaların sistemləşdirilməsinin, tənzimlənməsinin, yeni qaydaların işlənilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır ki, bütün bunlar öz növbəsində ənənəvi beynəlxalq ticarətin texnoloji internet beynəlxalq ticarətə istiqamətlənməsinə imkan yaradacaqdır.

Bu cür siyasətin formalaşması beynəlxalq virtual internet-ticarətin inkişafı ilə şərtləşəcəkdir və bu yolda çoxlu sayda maneələr yaranacaqdır ki, onları dəf etmək lazım gələcəkdir. Müasir mərhələdə bu cür maneələr: alış zamanı vergi dərəcələrinin qaldırılması (müəyyən məbləğdən yuxarı olan), çatdırılma müddətlərində məhdudiyətlər, malların çatdırılmasının yüksək

məbləği, elektron kisələrin elektron qaydada sındırılması ilə bağlı olan kiberfırılacaqılıqlar, internet-mağazalar tərəfindən malların və xidmətlərin vicdansız satışı və s. ilə bağlıdır. İnternet vasitəsilə ticarət müəyyən növlərdən olan cinayətlərin və fırıldaqların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, hökumətlər vergi bazasının eroziyası və transfert qiymətyaranma ilə məyus ola bilərlər.

«Elektron ticarətin ekosisteminin» - amillər sisteminin, institutların və infrastrukturun, effektiv elektron ticarət üçün zəruri olan yaradıcı mühitin, - dəyişilməsi nəticəsində hazırki dövrdə bu maneələrin çoxunu dəf etmək mümkündür.

Beynəlxalq təşkilatlar, ö cümlədən, ÜTT, nəhəng internet-riteylər və başqaları üçün isə bu, yeni sazişlərin yaradılması, virtual beynəlxalq ticarətin etik kodeksinin işlənilib hazırlanması deməkdir.

Ədəbiyyatlar

- Dunning, J. H. The eclectic paradigm of international production: a restatement and some possible extensions / J. H. Dunning // *Journal of International Business Studies*. - 1988. - Vol. 19, № 1. - P. 1-31
- Бахрамов Ю.М., Глухов В.В. (2010) «Организация внешнеэкономической деятельности. Особенности менеджмента»: Учебное пособие. – Серия «учебники для вузов. Специальная литература», СПб.: Изд-во «Лань» - 448 стр.
- Грачёв Ю.Н. (2010) «Внешнеэкономическая деятельность. Организация и техника внешнеторговых операций». Учебно-практическое пособие. Библиотека журнала «Внешнеэкономический бюллетень», М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез» - 592 стр.
- Обойн М. «Международная торговля в период глобального экономического кризиса» // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 5. - 2012.- № 3, стр.76
- Свиных В.Г. (2005) «Таможенно-тарифное регулирование внешне-экономической деятельности и таможенная стоимость». Учебник, М. Экономика - 271 с.
- UNCTAD. Handbooks of statistics. 2017. https://unctad.org/tdstat42_en.pdf
<https://knoema.ru/atlas/topics>

“Bank və Kredit Təşkilatlarında Risklərin Sığortasının Perspektivləri, Dünya və Azərbaycan Reallığı”

***Mahizər SƏFƏROVA**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mahizarsafarova@gmail.com*

Xülasə

Risklərin sığortalanması, qiymətləndirmənin və idarəetmənin davamlı ardıcıl prosesidir. Buna görə risklərin sığortalanması; riskin təyin olunmasına, analiz edilməsinə, qiymətləndirilməsinə və izlənilməsinə bağlı rəhbərlik siyasətinin, proseslərinin və tətbiqlərinin sistemə bir bütünü şəklində təyin etmək mümkündür. Riskin qiymətləndirilməsindən sonra riskin sığortalanması üçün istifadə olunacaq alət barədə qərar qəbul edilməlidir.

Risklərin sığortalanması bankda müstəqil bir vahid olması faktı araşdırma nəticəsində ortaya çıxan vacib amillərdən biridir. Risklərin sığortalanması digər strukturlar tərəfindən inzibati məsələlərə müdaxilə etməməsi və riskin sığortalanmasının müəyyən bir vahid kimi tətbiq etdiyi qaydalar, sanksiyalar risklərin sığortalanmasının effektivliyini və bankın uğurunu artırır.

Bankın risklərin sığortalanmasında qiymətləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan üsullar və bu işi görən kadrlar bu sahədə məlumatlı və təcrübəli olmalıdır. Risk rəhbərliyində təyin olunan strategiyalar, hədəflənən mövqə istiqamətində olmalıdır.

Banklarda risklərin sığortalanmasının perspektivliyinə və müvəffəqiyyətinə təsir göstərən ən vacib amillərdən biri, risklərin sığortalanmasının dəyişikliyə və inkişafa açıq olması, texnoloji inkişafı davamlı təqib etməsi, tətbiqlərində şəffaf davranması və prosedurların effektivliyə uyğun olaraq həyata keçirilməsi, qərarların bəzi strukturlarının qərarlarına təsir edə biləcək quruluşa malik olmasıdır.

Ümumiyyətlə, risklərin sığortalanması Azərbaycanın bank sistemində olduğu nöqtə risklərin təsbit edildiyi, ölçülə bildiyi və izlənilməsi mərhələlərdir. Araşdırmaların nəticələrinə görə, risklərin qiymətləndirilməsi nəticələrinin və risklərin sığortalanması funksiyalarının proqnozları bankların qərar qəbuletmə prosesində hələ effektiv olaraq istifadə olmamışdır. Risklərin sığortalanması funksiyası bankların həyatında zəruri hala çevrilə bilər, onların həyatının bir hissəsi ola bilər, bu funksiyaların mahiyyətinin artırılması üçün bütün işçilər tərəfindən, xüsusilə də yuxarı rəhbərlik tərəfindən qəbul edilərək və risk mədəniyyətini təşkilati mədəniyyətə uyğunlaşdırmaqla mümkünlüyü təklif olunur.

Açar sözlər: Bank riskləri, Bank, Kredit təşkilatları

Giriş

Risk anlayışı, ümumiyyətlə itirmək və zərər görmək ehtimalını ifadə edən bir anlayış olaraq istifadə olunur. Banklar və kredit təşkilatları, fondların təklif və tələbini müqayisə etməklə mühüm transfer funksiyasını icra etdiyinə görə, digər biznes növləri ilə müqayisədə daha çox risk ehtimalı ilə fəaliyyət göstərilir. Banklarda və kredit təşkilatlarında məqsəd, risk və likvidlik ehtiyacını nəzərə alaraq uzunmüddətli mənfəət potensialını optimallaşdırmaqdır, bu baxımdan xüsusilə risk faktoru bank sisteminin və kredit təşkilatlarının mühüm hissəsi hesab

edilə bilər (Thomas və Weston, 1988). Risk konsepsiyası maliyyə itkisinin və ya biznesin itkisinə yol açan iqtisadi faydanın azalma ehtimalı ilə bağlıdır (Anderson, A., s.114).

Dünyada və Azərbaycanda risk amillərinin səbəbləri araşdırıldığında, iki şəkildə qiymətləndirilə bilər. Birincisi, risklərin səbəblərini aradan qaldıran siyasətin izlənilməsi yəni aktiv risklərin idarə olunması, ikincisi isə ortaya çıxan risklərin nəticələrini aradan qaldıracaq siyasəti izləmək məqsədi ilə passiv risk idarəetməsi kimi müəyyən edilə bilər. Risklərin idarə edilməsi müasir bank və kredit təşkilatları üçün mühüm bacarıqlardan biridir. Risk prosesində bankların və kredit təşkilatlarının qarşılaşdıqları riskləri nəzərə almadan hərəkət edən banklar ilə effektiv və effektiv bir risk idarəetmə siyasətinə malik olan banklar arasında, risk müddətinin müvəffəqiyyətli və müvəffəqiyyətsiz şəkildə başa çıxılması baxımından kəskin fərqlər var (Kazımlı X., s. 3).

Bank və kredit təşkilatları risklərinin sığortalanması

İqtisadi mənada sığorta anlayışı; bilinməyən, lakin toplanıla bilən risklərdən yaranan itkiləri minimum səviyyəyə salmaq üçün yaranacaq pul tələbi üzrə ehtiyatın təmin edilməsidir. Hüquqi baxımdan isə ; Xüsusi bir hadisənin baş verməsi halında, bu hadisənin mənfi nəticələrini və təsirlərini aradan qaldırmaq üçün bir xidmət vədi verməkdir.

Sığorta: Riskləri azaltmaq və risklər zamanı baş verən itkiləri aydınlaşdırmaq üçün qurulmuş bir ictimai qurumdur. Sığorta müəyyən bir təhlükə altında olan müəyyən risklərin bir sıra oxşar vahidlərinin hamısı kimi yarana biləcək zərərləri ödəmək üçün bir araya gətirilməsi kimi də ifadə edilə bilər.

Bankların və kredit təşkilatlarının daxilində böyük miqdarda depozitlər və əmanətlər mövcuddur. Bu səbəbdən əmanətlərinin risk sığortası bank sistemində çox vacibdir. Bankların və kredit təşkilatlarının risklərinin sığortalanması bank sistemindəki əmanətçilərin təhlükəsizliyini təmin etməklə və pul vəsaitlərinin artırılması yolu ilə makroiqtisadi tarazlıqlara müsbət təsir göstərək əmanətçilərin bank sistemində yatırımlarının çoxalmasına səbəb olur.

Risklərin sığortası, bəzi banklar öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə zərərlərin təsirlərinin minimuma endirilməsini təmin edən bir tənzimləmə kimi ortaya çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, riskləri birdəfəlik aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Ancaq riskin müəyyən dərəcədə qorunması mümkündür. Davranış baxımından riskdən qorunmaq üçün aşağıdakı üsullar vardır:

- Riskdən çəkinmək: Hər hansı bir mənada müəyyən bir riskdən uzaq durmaq mənasını ifadə edir.

- Riskin azaldılması: Riskə məruz qalma ehtimalını azalmağı ifadə edir.
- Riskin ötürülməsi: ötürülməsi lazım olan riskin müəyyən bir ödəmə qarşılığında tamamilə və ya qismən başqasına ötürür.

Ümumilikdə, risklərin sığortası sistemi kiçik əmanət sahibləri, banklar və ya pul sistemi haqqında daha az məlumat sahibi olan əmanət təşkilatlarının saxladığı depozitlər üçün yaranabiləcək risklərin qismən və ya hamısının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir sığorta sistemidir [www.e-qanun.az].

Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən banklar və kredit təşkilatları bir çox səbəblərdən risk sığortasına sığortasına müraciət edə bilirlər. Onlar ictimai asayışı və maliyyə sabitliyini qorumaq, əmanətlərin artırılmasını və iqtisadi inkişafa dəstək vermək üçün sığortalanmış depozitlərin dərhal ödənilməsi, bankın törətməmələrinin qarşısının alınması və yayılması üçün müştərilərin müdafiəsini təmin edir. Ümumiyyətlə bank və kredit təşkilatları risklərinin sığortası, şəxsi əmlakın fəvqəladə hadisələrdən, yanğın və ya digər baş verəbiləcək risklərdən, bank işçilərinin dələduzluğu risklərindən, pul və pul ilə bağlı olan sənədlərin saxtalaşdırılması risklərindən sığortası sinifə aiddir.

Risklərin sığortlanmasında sığortaçı şirkət kimi Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki qanunvericiliyinə uyğun və Nizamnamə kapitalı əsasında fəaliyyət göstərən və müvafiq olaraq müəyyən bir lisenziyaya malik olan ASC “Standard Insurance” Sığorta Şirkəti fəaliyyət göstərir.

Banklarda və kredit təşkilatlarında baş verə biləcək risklərin təhlili, sığorta təftişində sığortaçı və ya sığortaçıların yaratdığı risklərin müəyyən edilməsi və təfsiridir. Risk təhlili uzun və ətraflı bir prosesdir. Risk təhlillərində sığortalı aktivlərə təhlükə yarada biləcək və bu aktivlərə təsir göstərə biləcək bütün təhdidlər açıqlanır (Geoff Kates. Risk management systems 2000, s.73). Risklərin idarə edilməsi, risk analizi nəticəsində ortaya qoyulan riskləri önləmək və ya azaltmaq məqsədi ilə uyğun, səmərəli tədbirlərin görülməsi prosesidir.

Qlobal maliyyə böhranın bank risklərinə təsiri

Maliyyə böhranı iqtisadiyyatda olan bankların və şirkətlərin əksəriyyətinin iflas olmağa başlayacağı və ya iflas olmaqdan qorxduğu bir vəziyyət kimi ifadə edilə bilər. Ölkədəki maliyyə böhranı digər ölkələrə yayıla bilər. Bu xüsusiyyət maliyyə böhranlarının ötürülməsi və yayılması təsiri adlanır. Maliyyə böhranı yalnız ölkə iqtisadiyyatına təsir edir, həm də digər ölkələrə yayılır. Maliyyə böhranları iqtisadi artım və sabitliyə mənfi təsir göstərmişdir.

Qlobal maliyyə böhranının ÜDM-yə təsir etməsi dolayı ilə bank risklərində təsir edir. Azərbaycan da artan büdcə kəsirlərini və tədiyyə qabiliyyətinin dayanaqlığını təmin etmək məqsədi ilə öz milli valyutasını devalvasiya etmişdir. Statistik məlumatlara əsasən görmək olar ki, Azərbaycan müstəqillik qazandığı dövrdən 2015-ci ilədək ÜDM-nin həcmi hər əvvəlki ilə nisbətən daha da artmışdır. Yalnız 2009-cu ildə Qlobal Maliyyə Böhranı səbəbindən bir əvvəlki ilə nisbətən ümumi istehsal olunan ümum daxili məhsulun miqdarı azalmışdır. Aşağıdakı cədvəldə son on il ərzində ÜDM-nin artımı təsviri edilmişdir.

Mənbə: <http://caspijanbarrel.org/az/2016/02/2015-ci-il-az-rbaycan-iqtisadiyyatının-neft-d-n-asililiq-numun-si-kimi-hesabat/>

Cədvəldən də görüldüyü kimi, on il ərzində ÜDM-nin artımı müşahidə olunmuşdur. 2005-2008-ci illər arasında ÜDM üç dəfəyə yaxın artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında 2012-ci ildən sonra qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı əhəmiyyətli sektora nisbətən böyük olmuşdur və bu vəziyyətin davamlı olması müsbət haldır.

Bəzi hesabatlarda xüsusilə sistemə əhəmiyyətli malik olan banklar, maliyyə risklərinə qarşı mübarizə aparıldığı göstərilir. Son 5 illik dövrdə banklarda cəzaların, razılaşma və digər xərclərin ən az 51%-i və ya 1 milyard dollar itirməsinə səbəb olduğu vurğulanır. 6% -i isə ən az 20 milyard dollar zərərin olduğunu göstərir.

Son illərdə dünyada baş verən maliyyə böhranının maliyyə bazarında bank risklərinə təsiri artmışdır. ABŞ və Avropanın maliyyə bazarında ən əhəmiyyətli sayılan banklarda və maliyyə sistemində baş verən böhran bank sektoruna və demək olar ki, bütün sektora yayılmışdır. Bu qlobal böhranın təsiri ilə bütün ölkələr tənəzzül yaşamışdır. Maliyyə sektorundakı böhranın böyüməsi banklarda risklərin idarə edilməsi məsələsinin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur.

Bankların balansının strukturu və quruluşuna görə, kredit riski bankların məruz qaldığı ən mühüm risk növüdür. Son dövrlərdə sürətlənmiş mənfəət marjlarının daralması, maliyyə qurumları arasında rəqabətin artması və son illərdə sürətlə inkişaf edən geniş müştəri iflasları

son üç onillikdə kredit riskinin ölçülməsində istifadə olunan metodların mürəkkəbliyinə səbəb olmuşdur. Kredit riskini modelləşdirmək üçün istifadə olunan dörd əsas yanaşma vardır: kovaryans modeli, aktuar model, merton əsaslı simulyasiya modeli və makroiqtisadi default model.

Metod

Problemin tədqiq edilib öyrənilməsi prosesində təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, sistemli yanaşma metodu, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə materialların qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və analiz-sintez üsullarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

Maliyyə mexanizmlərindəki risklər üçün əsas tədbirlər əsasən bank sistemində yönəlmişdir. Bankların milli və beynəlxalq tənzimləmə orqanlarının mərkəzində olması səbəbi ilə aşağıdakılardır:

- maliyyə sistemindəki ağırlıqları, yəni daha çox olmaları
- sistematik riskdən asılı olaraq böhrana səbəb olma potensialı
- yığımların iqtisadi inkişafa keçirilməsi üçün vasitəçilik.

Azərbaycanın maliyyə sistemində banklar çox böyük bir paya malikdir və onların funksiyalarından asılı olaraq hər birinin iqtisadiyyatda çox önəmli yeri vardır.

Risklərin qarşısının alınmasında qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi risklərin vacib olduğunu və proaktiv bir proses olduğunu göstərir. Bu səbəbdən banklar riskləri azaltmaq üçün strategiyalar və planlar hazırlamalıdır. Risklərin qarşısının alınmasında qabaqlayıcı tədbirlərin müvəffəqiyyəti ilə əlaqəli əsas anlayışlardan biri risk mədəniyyətidir.

Araşdırmalar nəticəsində risklərin sığortalanması üzrə dünya təcrübəsi və kapital bazarları şirkətlərinin ümumi strategiyalarının, risklərin sığortalanmasının və dünya təcrübəsindən istifadənin bəzi perspektivləri ortaya çıxmışdır. Bunlar:

- Banklar və kredit təşkilatları bir çox tənzimləyici orqanın təsir dairəsinə daxil olur və artan tələblərə cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Təşkilatların qarşılaşdıqları digər bir problem tənzimləyicilərin nəzarət mühitlərində, risk qiymətləndirmələrində, sistemlərində bir viziona

malik olması və bu qurumlar üçün birinci dərəcəli fəaliyyətlərlə üfüqi bir perspektiv inkişaf etdirməkdir.

- Təminatların formal həyata keçirilməsindən əvvəl çatışmazlıqlar hazırlanmasını və fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi imkanlarını hazırlayır.
- Təşkilatın biznes modelinə uyğun olan qaydaları və qanunları müəyyənləşdirir.
- Gələcəyə dair risklərin sığortalanması üçün tələb oluna biləcək sahələrdə təhlükəsizlik proqramları həyata keçirilir.
- Risklərin idarə edilməsi və uyğunluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təşkilatın dəyişən tənzimləyici mühitdə müasir səviyyədə qalmağını təmin edir.
- Təcrübəçi kadrların təhsili və işə götürmə təcrübəsi və ya birgə istifadəsi ilə işçi qruplarının yaradılmasını effektiv şəkildə təmin edir.
- Risk sığortasına bağlı məsələlərin, prosedurların və nəzarət mühitinin aktuallığını qiymətləndirir.

Dünya təcrübəsində siyasi, tənzimləyici və hüquqi orqanlar, eləcə də media, banklar və kredit şirkətləri şirkət daxilində etika və davranış ilə bağlı çatışmazlıqları və problemləri vurğulamağa davam edirlər.

Banklarda əmanətçilərdən toplanan əmanətlərin mühafizəsi üçün tarixi prosesdə bir çox sistemlər istifadə edilmiş və hazırda hər bir ölkədə öz xüsusi strukturlarına və ehtiyaclarına uyğun olaraq yaranan təcrübə var. Təcrübəyə və yeni ehtiyaclara görə yeni strategiyalar hazırlanmasına baxmayaraq, əmanətlərin müdafiəsi üçün bu gün 5 müxtəlif variant vardır. Bunlar:

- Əmanətlərin qorunmasını açıq şəkildə rədd edərək bazar intizamına güvən
- İflas halında əmanət sahiblərinə üstünlük verilməsi
- Qeyri-müəyyən sığorta əhatəsi
- Gizli zəmanət,
- Açıq zəmanət,

Nəticə Və Təkliflər

Nəticə olaraq, göstərilən risklər və bankların əlində olan fürsətlər bankların risklərin sığortalanması proseslərinin bankın gəlirliliyini təmin etmək və davamlı inkişafını təmin etməsi baxımından vacibliyini göstərir. Yaşadığımız global maliyyə böhran bankların sahib olduğu risklərin təsirinin yol açma biləcəyi ziyanlar göz önünə alınaraq çox yaxşı qiymətləndirilib, riskləri minimuma endirəcək şəkildə strategiyaların yaradılması lazım olduğunu ortaya qoyma qdadır. Risklərin sığortalanması banklar üçün həyata keçirilməli olan

bir fəaliyyət olmamaqla yanaşı, maliyyə təcrübəsini tələb edən və diqqətlə həyata keçirilməsi tələb olunan bir fəaliyyət sahəsidir. Bankçılıqda daxili nəzarət fəaliyyətinin olması bank sektorunun qarşı-qarşıya qaldığı risklərə qarşı istifadə olunan risk modellərindəki məlumatların uyğunluğu, yetərliyi, güvənirliyi və zamana uyğunluğu ilə modelin qiymətləndirmə sistemləri xüsuslarında yoxlama edərək üst rəhbərliyə əlavə dəyər təmin etmiş olması, risk rəhbərliyində yeni bir anlayışı ortaya qoyması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Daxili auditorların isə daxili audit fəaliyyətinin effektiv və əlavə dəyərini təmin etmək üçün maliyyə məsələlərində kifayət qədər məlumat və təcrübəyə malik olması gözlənilir.

Risqlərin sığortalanmasına təsir göstərən mühüm amillər; riskin effektivliyi, monitorinqi və idarə edilməsinin hansı dərəcədə effektiv olmasıdır. Bu zaman risklərin verilənlər bazalarının etibarlılığı və yetərliyi, risk hesablamada istifadə edilən statistik üsulların uyğunluğu və hesabların sağlam mənbədən olması, bütün bu tətbiqlərin “feed-back” mexanizmindəki sənədləşmələrdəki müvəffəqiyyətinin əhəmiyyətli nöqtələrini göstərməkdədir. Risklərin çox yaxşı təqib edilməsi bankın risklərini sığortalaması müvəffəqiyyətinin artırılması üçün vacibdir.

Araştırmada müşahidə olunan digər mühüm nəticələr risklərin sığortalanmasının müvəffəqiyyəti ilə əlaqəli kadr faktorudur. Risk idarə heyəti; kifayət qədər risk sığortasının tələb etdiyi xüsusiyyətlərə malik olmalı, aldıkları təlimlər vasitəsilə öz təcrübələrini və biliklərini inkişaf etdirə bilən işçilər olmalıdır. Bundan əlavə, bankın prosedurları və qaydaları kadrların işinə mane olmur. Kadrların işi zamanı istifadə ediləcək materiallar, kommunikasiya vasitələri və s. kimi faktorlar işi daha səmərəli etmək üçün tam şəkildə qarşılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Kadr ehtiyatları etibarlı olmalıdır.

Bank və kredit təşkilatlarında risklərin sığortalanmasının ümumi dəyərləndirilməsi olaraq aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- Risklərin effektiv sığortalanması üçün güclü kapital olmalıdır.
- Korporativ idarəetmə təcrübələrində şirkət daxilində ən yaxşı yanaşmanın qəbul edilməsi risklərin sığortalanması funksiyasını müstəqil və daha güclü edə bilər.
- Risklərin sığortalanması strateji bir funksiyadır və təşkilatın gələcəkdə risklərin qarşısını almaq üçün, həmçinin dəyər yaratmaq üçün həyata keçirilməlidir.
- Riskləri sığortalamadan əvvəl onu dəqiq müəyyənləşdirməli, ölçməli, analiz və ya təhlil etməlidir.
- Risklərin sığortalanması əsasında əməliyyat risklərinin qabaqcadan müəyyən edilməsi və onun qarşısının alınması tədbirləri həyata keçirilməlidir.

- Əsas prinsip olaraq, risk sahələri üçün hesabat mexanizmlərinin yaradılması və bərabərlik səviyyəsinə uyğun olmalıdır.
- Risk sığortalanmasında istifadə edilən üsullar və yanaşmalar getdikcə daha mürəkkəbləşərək çətinləşir və buna görə də bu sahə üzrə ali məktəblərdə bir ixtisas yaradılması məqsədə uyğun hesab edilir.
- Risklərin sığortalanmasında müxtəlif risklərin idarə olunması şirkətlər qrupuna bu gün inkişaf etdirməsi üçün ən vacib olan məsələlərdən biri olması ilə bağlı şirkət çalışanları maarifləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı – 1995;
- Abdullayev Ş.Ə. “Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası” - Bakı, 2000;
- “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı – 2004;
- Bağirov M.M. “Bank və bank əməliyyatları” (Ali məktəblər üçün dərslik) - Bakı, 2007;
- Kazımlı X., Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi”. Bakı, “İqtisad Universiteti” – 2011, 187 s.;
- Kazımlı X., “Qiymətləndirmənin əsasları”. Bakı, 2008;
- “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar” (2010). Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Pr. №24.;
- Məmmədov Z. “Pul, kredit və banklar” (Dərslik). Bakı, 2006;
- Bəşirov R.A. “Bank işi” - Bakı, 2007;
- Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
- Valyuta Tənzimi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Kredit İttifaqları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması haqqında Qaydalar
- Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu// Elmi redaktor: Z.F.Məmmədov. Bakı: Qanun, 2009. - 1092 s.
- Bağirov M. Bank işi. Bakı, 2003
- Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar, qiymətli kağızlar və valyuta. Suallara cavab. Bakı: Nasir, 2005. 200 c.
- Richard A.B., Stewart C. M., Franklin A. Principles of Corporate Finance, McGraw Hill International Edition, 2008;
- Saunders, A. Financial Institution Management. McGraw-Hill Higher Education, Third Edition, 1999
- Frank Night. Risk, Uncertainty and profit, 1921
- Geoff Kates. Risk management systems 2000. Risk Professional, #2/1 February 2000. London Informa Group, 2000. p.19-31.
- www.cbar.az
- www.e-qanun.az
- www.maliyye.gov.az
- www.iqtisadiislahat.org
- www.economy.gov.az
- www.nba.az

Tibbi Sığorta Anlayışı

*Mahmud İSMAYILZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ismayilzada95@mail.ru*

Xülasə

İnsanlar həm özlərini, həm də mülkiyyətlərini, bir sözlə maddi və mənəvi maraqlarını müdafiə etmək səbəbindən sığorta adlanan ümumi bir vasitə yaratmışdılar. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sığortanın əsası insanların şəxsi mülkiyyətinin yaranmasından meydana çıxır.

Orta əsrlərdə sığorta işi bir institut kimi formalaşaraq yaranmışdı. Bazar iqtisadiyyatı mühitində dünyanın qabaqcıl ölkələrində sığortasız heç bir kommertiya müqaviləsi imzalanmır, heç bir firma fəaliyyət göstərmir. Bu ölkələrdə hər bir vətəndaşın, şəxsin əmlakı, yaşanı, səhhəti ilə bağlı olan sığorta şəhadətnaməsi vardır. Müasir dövrdə respublikamızda sığortaya maraq artmaqdadır. Sığortaya müxtəlif baxışların mövcud olmasından asılı olmayaraq zəruri olan odur ki, sığorta edilən şəxs sığorta ödənişi, yəni iqtisadi təzminatını almaq şansını əldə edir. Sığorta şəhadətnaməsi sığorta edilən insanın həyatında meydana çıxacaq təhlükələri istisna etmir, lakin mənfi nəticələrin qarşısını alıb qoruyur. Sadə dillə desək, sığorta dəymiş zərərlərin kompensasiyasının ödənilməsi ilə əlaqədar olub, sığorta olunan insanın əmlak maraqlarının qorunması vasitəsidir.

Sığortanın növləri və formaları müxtəlifdir. Azərbaycan Respublikasının “Sığorta haqqında” Qanununa görə sığorta iki başlıca hissədən: həyat və qeyri-həyat sığortası sahələrindən ibarətdir.

Qeyri-həyat sığorta sahəsi könüllü sığorta növlərindən biri də tibbi sığortadır. Tibbi sığorta – sığorta edilən insanın sığorta sazişində müəyyən olunmuş xəstəliyə düçar olmasına əsasən müayinə və müalicə edilməsinə əsasən tibb müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərlə, həm də dərman vasitələrinin alınması ilə bağlı ortaya çıxan xərclərin kompensasiyasının bütöv və ya yarısının ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Açar sözlər: Tibbi sığorta, Səhiyyə, Müqavilə, Dövlət

Giriş

Sığorta – şəxslərin əmlakı, yaşanı, səhhəti, mülki məsuliyyəti, həm də hüquqi normativdə qadağan edilməmiş fəaliyyəti, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq ilə əlaqədar olan əmlak maraqlarının müdafiəsi sferasında riskin yönləndirilməsinə yaxud hissələrə ayrılmasına əsaslanan münasibətlərin məcmuudur.

Sığorta iqtisadi baxımdan dəymiş zərərdən qorunmaq vasitəsidir. Risklərin idarə olunması formasıdır, əsasən şərti və ya qeyri-müəyyən zərərin riskindən qorunmaq üçün istifadə olunur.

Sığorta edən müəssisə sığortalıya zərər dəyən zaman əvəz ediləcək şərtləri ətraflı şəkildə əks etdirən sığorta müqaviləsi adlanan müqavilə verir. Sığortalı sığortacı tərəfindən

sığorta sazişində qeyd olunan əhatə dairəsinə görə ödənilən məbləğ sığorta kompensasiyası adlanır.

Sığorta sahəsində ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar, digər formada, sığorta şirkətləri sığorta olunan şəxslərin sığorta haqlarından (kompensasiyalarından) yaranan, sığorta fəlakəti zamanı sığorta olunana dəymiş ziyanın ödəniş edildiyi sığorta fondunun köməyilə fiziki və hüquqi insanların əmlak maraqlarının qorunması ilə bağlı olan ödənişləri edir (Kərimov, 2000:s.78).

Ümumiyyətlə, sığorta istehsal münasibətlərinin vacib elementlərindən birini təşkil edir. Bu, istehsal prosesində maddi zərərin ödənilməsi ilə sıx bağlıdır və normal, diskret və daimi təkrar istehsalın başlıca şərtlərindən sayılır. Sığorta xidmətləri sığorta sektorunda formalaşır. Sığorta sektoru pul münasibətlərinin başlıca sahəsidir və burada alqı-satqı obyektini kimi özünəməxsus xidmət – sığorta müdafiəsi, təklif və ona olan tələbi əsas götürən pul münasibətləri şəklində özünü göstərir.

Sığorta könüllü və icbari şəkillərdə reallaşdırılır. Könüllü sığorta sığorta edən ilə sığorta olunan arasında saziş ilə aparılır. Sığortanın həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərini və formalarını müəyyənləşdirən könüllü sığorta forması sığortaçı tərəfindən sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Sığortanın dəqiq şərtləri sığorta sazişinin imzalandığı an meydana çıxır. İcbari sığorta qanunun qüvvədə olması ilə reallaşdırılan sığortadır.

Metod

Analiz, Sintez, Sistemli Əlaqəlilik, Müqayisəli Təhlil.

Analiz

Azərbaycan Respublikasının “Sığorta haqqında” Qanununa görə sığorta iki başlıca hissədən: həyat və qeyri-həyat sığortası sahələrindən ibarətdir.

Tibbi sığorta – sığortalının səhhəti, sağlamlığının, əmək qabiliyyətinin qocalığa və ya əlilliyə görə bütöv və ya qismən itirilməsi halları üçün həyata keçirilən sığortadır. Tibbi sığorta üzrə sazişin müddəti bitdikdə yaxud sığorta hadisəsi meydana çıxan zaman sığorta məbləği sığorta sazişində müəyyən olunmuş formada və şərtlərlə sığortaçıya yaxud da onun varisinə verilir.

Tibbi sığorta sazişləri uzun müddətə imzalanır və bu müddətdə meydana gəlmiş inflyasiya sığorta olunana təminatın verilməsinə maneə ola bilər. Bu cəhətdən sığorta şirkəti öz fəaliyyətini elə planlaşdırır ki, sığorta sazişləri üzrə qəbul etdiyi vəzifələri saziş ilə xarakterizə olunmuş kriteriyalar səviyyəsində reallaşdıra bilsin (Xudiyev, 2003:s.8).

Bu gün önəmli yerlərdən birini tutan qeyri-həyat sığortası sahəsi könüllü sığorta növlərindən biri olan tibbi sığorta barədə danışacağıq. Sığorta edilənin sığorta sazişində qeyd olunmuş xəstəliyə düçar olmasına görə müayinə və müalicə edilməsinə əsasən tibb müəssisələrinin verdiyi xidmətlərlə, həm də dərman vasitələrinin alınması ilə bağlı meydana gələn xərclərin kompensasiyasının tam yaxud qismən ödəniş edilməsi tibbi sığorta adlanır.

İnsan həyatının sağlamlığı, onun təhlükəsizliyi kimi hallar tibbi sığortada əsas amildir. Tibbi sığorta əsas sığorta sahəsi kimi bu gün inkişaf etməkdədir. Tibbi sığorta əhalinin sağlamlıq mənafeələrinin sosial müdafiəsi formasıdır.

Tibbi sığortanın əsasında potensial tibb xidmətlərindən istifadə üçün istehlakçılar tərəfindən daimi olaraq haqqın ödənilməsi hesabına yaranacaq xərclərin əvəzinin ödənilməsi əsası dayanır. Sığorta olunanlardan yığılmış məbləğ (sığorta haqları) hesabına zəmanətli tibbi yardımın və profilaktik tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, sığorta hadisəsinin meydana gəldiyi zamanda ödənilməsi tibbi sığortanın başlıca məqsədidir.

Tibbi sığorta sistemində icbari sığorta dövlət sosial sığortasının mühüm tərkib hissəsidir. İcbari sığortanın iqtisadi-təşkilati və hüquqi əsasında aşağıda qeyd olunan prinsiplər dayanır:

- ❖ icbari və çox əhatəli xüsusiyyəti;
- ❖ dövlət zəmanətli tibbi yardımın pulsuz alınması;
- ❖ sosial haqq və ictimai birlik (Xankişiyev, 2005: s.12).

İcbari tibbi sığorta məqsədli fondun meydana gəlməsinə şərait yaratmaqla müəyyən olunmuş baza həcmində əhalinin tibbi yardım almasına zəmanət verir. Tibbi sığorta icbari və könüllü şəkildə aparılır.

Tibbi sığorta çox sayda insan üzərində riskin yayılması, tibbi xərclərə məruz qalan bir şəxsin riskinin tamamını və ya bir qismini əhatə edən bir sığorta növüdür. Sığortaçı sağlamlıq və səhiyyə sisteminin risk xərcləri üzrə ümumi riskini qiymətləndirməklə bir sığortaçı sığortada nəzərdə tutulan sağlamlıq müavinətlərinin ödənilməsinə təmin etmək üçün aylıq müavinət və ya əmək haqqı vergisi kimi gündəlik maliyyə quruluşunu inkişaf etdirə bilər. Sığorta qeyri-kommersiya müəssisəsi kimi mərkəzi bir təşkilat tərəfindən idarə olunur.

Tibbi sığorta iqtisadiyyatda özünəməxsus funksiyalar icra etməsi ilə sıx əlaqəli olan maliyyə münasibətlərinə aid edilir. Bazar iqtisadiyyatının təsərrüfatçılıq cəhətdən müstəqil subyektləri, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinə şərait yaratmaq üçün iqtisadi əlaqələr sistemində, ixtisaslaşmış yenidən bölgü münasibətlərini səciyyələndirən sığorta müdafiəsinə hər an ehtiyac duyurlar.

Təsərrüfat subyektlərinin əmlak mənafeləri deyən zaman, hər şeydən öncə, əmlaka sahib olmaq, sərəncam vermək və istifadə etmək sahəsində, həmçinin bunlarla əlaqədar olan mülki məsuliyyəti, müxtəlif gəlir mənbələri ilə əlaqədar əmlak maraqları nəzərdə tutulur. Təsərrüfat subyektinin əmlak mənafeələrinə ziyan vurulması, onun əmlakının yox olmasında və yaxud qismən zədələnməsində, gözlənilməyən maliyyə vəzifələrinin meydana gəlməsində və ya gəlirin (mənfəətin) itirilməsində öz dəqiq ifadəsini tapır.

Təsərrüfat subyektlərinin əmlak mənafeələrinə ziyan dəyməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər: əmlak sahibinin öz səhlənkarlığından tutmuş ta həqiqi gözlənilməz hadisələrədək. Belə gözlənilmədən baş verən hadisələr sahibinin əmlak mənafeələrinə zərər yetirə biləcək risklər adlandırılır. Kapitalın yeni istehsala investisiyası ilə sıx bağlı olan və qazanc əldə olunması (və ya edilməməsi) ilə əlaqədar sahibkarlıq risklərini, ticarət, maliyyə və s. əməliyyatların aparılması zamanı tərəfdaşlar arasında meydana gələn təsərrüfat fəaliyyətilə əlaqədar riskləri və nəhayət, təsərrüfat subyektlərinin iradəsindən asılı olmayan bədbəxt hadisə xüsusiyyəti daşıyan hallarla əlaqədar olan sığorta risklərini bir-birindən ayırmaq zəruridir.

Aydındır ki, hər bir təsərrüfat subyekti, ona dəyən ziyanın əvəzlənmə mənbəyində maraqlıdır. Bu da başlıca olaraq xüsusi sığorta marağının apriori olmasını şərtləndirir. Belə subyekt nadir hallarda qeyri - səmərəli hallarda ona dəymiş zərərlərə qarşı sığorta müdafiəsində həmişə maraqlıdır.

Tibbi sığorta məhz iqtisadi fəaliyyətin xüsusi növüdür. Bu vaxt sığorta olunanlar arasında risklərin bölgüsü deyəndə, faktiki olaraq, sığorta fondunun meydana gəlməsi yolu ilə dəyən ziyanın ödənilməsində birlikdə iştirak nəzərdə tutulmalıdır. Bu bölgüdə başlıca meyar kimi sığortaçıya sığorta etdirən tərəfindən zamanında sığorta haqlarının köçürülməsi çıxış etməlidir. Onsuz yenidən bölgü prosesini təşkil etmək mümkün olmazdı. Ancaq bu heç də, sığorta tədiyyələrinin kifayət etmədiyi halda, sığorta təşkilatını dəymiş zərərlərin ödənilməsi məsuliyyətindən azad etmir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi bir növü olan sığorta fəaliyyəti, sığortaçının həm sığorta fondu, həm də xüsusi mənbələri hesabına dəyən zərərlərin mütləq ödənilməsini və kompensasiya

etməsinə özündə birləşdirir. Tibbi sığorta sığorta olunanların – onların fəaliyyəti ilə bağlı olan sığorta risklərinin paylaşdırılması üsulu ilə sığorta müdafiəsinin təşkilatçısı vəzifəsini icra edir. Belə paylaşdırma yalnız təsadüfi hallar səciyyəsi daşıyan risklərə aid edilə bilər. Bu cür risklər həm təsadüfi, həm də ehtimallı hadisələri əhatə etməlidir.

Sığorta hadisəsinin təsadüflə əlaqədar olması tələb edir ki, sığortaya qəbul edilən risklər məcbusundan baş verilməsi həqiqi və nisbi olmayan hadisələrə nəzər etsin. Məsələn, 31 dekabrın, Qurban bayramının gəlməsini, günəşin çıxması və yaxud qaranlığın düşməsi hadisələrinin sığortaya qəbul edilməsini təsəvvür belə etmək qəliz və anlamsızdır. Eyni zamanda, potensial risk, keçmiş təcrübənin real məlumatlarına əsaslanan bəzi ehtimal xarakterinə də malik olmalıdır. Belə xarakterik məlumatların olmaması, gələcəkdə hadisənin baş vermə ehtimalının dəqiqləşdirilməsini mümkünsüz edə və bununla da onun törədəcəyi maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsində, sığorta olunanlara dəymiş zərərin bölüşdürülməsində çətinlik törədə bilər.

Tibbi sığorta işinin aparılması təcrübəsi bu cür münasibətlərin çox optimal bir şəklini meydana çıxarmışdır: ixtisaslaşmış təşkilat (sığortaçı) sığorta olunanların pay haqları hesabına sığorta fondu yaradır və onlara dəyən zərərləri sığorta ödənişləri ilə təmin edir.

Məlum olmuşdur ki, çağdaş zamanda da inkişaf etməkdə olan sığorta bazarında dövlət sığortası hələ uzun zaman boyunca başlıca yerlərdən birini tutacaqdır. Sığortanın, sığorta fondu vəsaitlərinin təmərküzləşməsinə olan meyli sığorta işinin təşkilinin başlıca prinsiplərindəndir. Bu prinsip qeyri - dövlət sığorta təşkilatlarının hər biri üçün əsas olmalıdır. Ona görə ki, uzunmüddətli və itkisiz sığorta fəaliyyətinə zəmanəti elə bu prinsip verir. Sığorta kateqoriyasından, ictimai istehsalın sığorta müdafiəsi məqsədilə istifadə olunmasına imkan verən obyektiv iqtisadi zərurət, təsərrüfat həlqələrinin və vətəndaşların ailələrinin əmlak mənafeələrinin müxtəlifliyinə söykənir.

Dövlət xalq təsərrüfatının inzibati metodla idarə olunması və eləcə də maliyyə ehtiyatlarından geniş şəkildə təsərrüfatlar və ərazilər arasında məqsədli istifadə olunması imkanından məhrum olduqda, zərərin daha əlverişli şəkildə ödənilməsi onun təsərrüfatlar arasında bölüşdürülməsi metodu hesab olunur.

Sovet vaxtı ümumxalq dövlət mülkiyyətinin hökmranlığı ilə bağlı olduğundan, sığortanın istifadə olunmasına tələbat yaratmır və bu da sığortanın fəaliyyət sahəsini kolxoz-kooperativ, vətəndaşların şəxsi mülkiyyəti və onların ailə maraqları ilə məhdudlaşdırılmasına gətirib

çıxarırdı. Modern dövrdə isə mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi müxtəlif risklərin və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının sığorta olunmasına geniş şərait yaradır.

Tibbi sığorta riski, zərərçəkən təsərrüfatlara pul yardımının göstərilməsi üzrə sığortanın əsas təyinatı ilə əlaqədar olduğundan, risklilik funksiyası başlıca funksiyalardan biri sayılır. Məhz risklilik funksiyasının fəaliyyəti nəticəsində dəyərin pul formasının məbləği, planlaşdırılmamış, gözlənilməz sığorta hadisələrinin ortaya çıxması ilə sıx bağlı olaraq, sığorta iştirakçılarının arasında bölüşdürülür. Xəbərdar edici funksiya, tibbi sığorta riskinin azadılması üzrə tədbirlərin, sığorta fondunun vəsaitlərinin bir hissəsi hesabına maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur. Həyat sığortası növlərində sığorta kateqoriyası, məsələn, şərtləşdirilmiş sığorta məbləğinin ömürlük sığorta müqaviləsi üzrə toplanması zamanı kredit kateqoriyasına yaxınlaşır. Həyatın, sağlamlığın sığorta olunması vasitəsilə pul məbləğinin qənaətlə toplanması, ailə gəlirinin sığorta müdafiəsinə olan ehtiyacı ilə əlaqəlidir. Həmçinin, sığorta, əmanət funksiyasına da malik ola bilər.

Tibbi sığortanın nəzarət funksiyası, sığorta fondu vəsaitlərinin məqsədli şəkildə formalaşması və bu vəsaitlərdən məqsədli şəkildə istifadə olunmasına əsaslanır. Bu funksiya yuxarıda sadalanan üç özünəməxsus funksiyaların fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir və onlar ilə eyni zamanda konkret sığorta münasibətləri və sığorta şəraitində təzahür olunur.

Nəzarət funksiyasına müvafiq olaraq, qanunvericilik və instruktiv sənədlərə əsasən, sığorta əməliyyatlarının qanunauyğun şəkildə icra olunması üzrə maliyyə sığorta nəzarəti reallaşdırılır. İctimai istehsalatın fasiləsizliyinin, daimiliyinin və balanslılığının təmin olunmasında tibbi sığortanın rolu onun həyata keçirilməsinin son nəticəsində:

- tibbi sığortanın tətbiqi sahəsinin optimallaşdırılmasında;
- tibbi sığorta əməliyyatlarının inkişaf göstəricilərində;
- gəlirlə zərər və itkilərin tam şəkildə ödənilməsində;
- tibbi sığorta birliklərinin investisiya fəaliyyətində sığorta fondunun sərbəst vəsaitlərinin müvəqqəti şəkildə iştirak etməsində;
- ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tibbi sığorta gəliri və digər təsərrüfat əməliyyatlarından alınan gəlir hesabına tamamlanmasında özünü biruzə verir.

Nəticə

Sığorta istehsal münasibətlərinin zəruri komponentlərindən biridir. O başlıca olaraq ictimai istehsal prosesində yaranan maddi zərərlərin qarşılığının ödənilməsi ilə sıx bağlıdır. Nümunəvi

yenidən istehsal prosesinin önəmli meyarlarından biri istehsalın davamlılığıdır. Əgər ictimai istehsal prosesi təbiət qüvvələrinin və başqa riskli hadisələrin mərkəzində durursa, bu zaman cəmiyyət üçün bu cür hallardan zərər görməmək məqsədilə öncədən tədbirlərin alınması mühümdür. Ona görə ki, ictimai istehsal riskli xüsusiyyət daşıyır. Bu risk birinci halda, insanlar və təbiətin məhvəedici qüvvələri arasındakı ziddiyyətlərdə özünü biruzə verir. Bu cür hadisələr insan iradəsindən asılı olmadan yaranır və onların mənfi nəticələrini yox etmək səbəbilə sığorta müdafiəsindən istifadə edilir. Bu, birinci növbədə, ictimai istehsalın sığortalanması və yaxud müdafiəsi şəklində özünü göstərir.

İqtisadi məfhum olan tibbi sığortanın iqtisadi mahiyyəti məhz maliyyə kateqoriyasının əsas elementi olmasında ifadə olunur. Bununla bərabər, maliyyə ümumiyyətlə, mənfəətin və ödənişlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü ilə bağlıdırsa, onda sığorta təkcə təkrar bölgü əlaqələrini özündə birləşdirir.

Tibbi sığorta maliyyə kateqoriyası ilə qarşılıqlı formada sıx bağlı olan iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyə sektorunda olduğu kimi, tibbi sığorta da pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə və həmçinin pul vəsaitinin hissələrə ayrılması prosesində iştirak edən müəyyən məqsədli fondların vəsaitlərinin ortaya çıxarılması və istifadəsi üçün mühüm olan məbləğə əsaslanır. Bununla bərabər sığorta sahəsi üçün maddi və başqa zərərlərin ödənilməsi üçün müəyyən edilən mənfəət və əldə edilmiş pul vəsaitinin hissələrə ayrılması ilə əlaqədar olan iqtisadi əlaqələr də səciyyəvidir. Elə bu cəhətdən sığorta, pul şəklində olan dəyərin fərz edilən dövriyyəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan sığorta sahəsinin, xüsusilə tibbi sığortanın inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. sığorta sisteminin inkişafına dövlət tərəfindən diqqət və qayğının gücləndirilməsi;
2. tibbi sığortanın səhiyyə sistemi ilə əlaqəsinin genişləndirilməsi;
3. məcburi (icbari) tibbi sığorta sahəsinin təkmilləşdirilməsi;
4. tibbi sığorta sahəsində daim islahat və kampaniyaların həyata keçirilməsi və s.

Ədəbiyyat

- Hüseynov, M.C. (2010). Sığorta işi, Bakı, Elm mətbəəsi.
Kərimov, A. (2000). Sığorta, Bakı, ADİU mətbəəsi.
Xankişiyev, B.A., Abdullayev, P.N. (2004). Sığorta işi, Bakı, Adiloğlu mətbəəsi.
Xankişiyev, B.A. (2005). Sığorta hamı üçün, Bakı, ADİU mətbəəsi.
Xankişiyev, B.A. (2006). Sığorta fəaliyyətinin əsasları, Bakı, Adiloğlu mətbəəsi
Xudiyev, N.N. (1993). Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, Bakı: Azərnaşr mətbəəsi .
Xudiyev, N.N. (2003). Sığorta işi, Bakı, Adiloğlu mətbəəsi.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Frelstein, P. J. (2005). Health Care Economics, England, Thomson Press.

Diaqram 1: Tibbi sığorta ilə məşğul olan şirkətlərdən ilk beşliyi tutan sığorta şirkətləri

Mənbə: http://kreditplaza.az/az/eco_az_news (01.11.2018)

Azərbaycanda Turizm Məhsulunun Rəqabət Qabiliyyətinin Təhlili Və Artırılması Yolları

Malik MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Malik.memmedov.1993@gmail.com

Xülasə

İqtisadiyyatın əsas qollarından biri olan turizm sahəsi hər bir ölkə üçün maraq cəlbədən sahədir. İstər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı istərsə də ölkənin beynəlxalq səviyyədə tanınması baxımdan turizm sahəsinin əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də ölkələr turizm sahəsinə xüsusi diqqət ayıraraq bu sahədə davamlı inkişafı hədəfləyirlər. Turizm sahəsi həmçinin yüksək gəlirliliyi ilə digər sahələrdən fərqlənir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet hesab edən ölkəmiz son dövrlərdə turizm sahəsi ilə bağlı ciddi addımlar atmışdır. Xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda turizm sahəsi inkişaf etməyə başlamışdır. 2011-ci ilin “Turizm ili” elan olunması, Turizm Universitetinin fəaliyyətə başlaması, Bakıda və regionlarda otellərin sayının artması turizm sahəsində həyata keçirilən siyasətin mühüm tərkib hissələridir. Bundan başqa turizm sahəsinin inkişafı ilə bağlı ölkə rəhbərliyi tərəfindən dövlət proqramların icra edilməsi də ölkədə turizm fəaliyyətinə təkan vermişdir. Mövcud turizm məhsullarını təhlil edərək onları təkmilləşdirmək, yeni turizm məhsulları yaratmaq və bazara təqdim etmək ölkədə turizm fəaliyyətinin inkişafı üçün fəaliyyət göstərən bütün qurumlara maraqlıdır. Lakin, hələ də regionlarda olan turizm potensialından səmərəli istifadə edilmir. Bunun səbəblərinin araşdırılması, yeni turizm imkanlarının kəşf edilməsi daim araşdırma mövzusu olmalıdır. 2018-ci ildə ölkədə turizm məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu fəaliyyətə başladı. Hər 2 qurumun fəaliyyətinin əsas istiqaməti turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılmasından ibarətdir.

Məqalədə Azərbaycanda turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin təhlili və inkişafı üçün bu sahəyə dövlətin dəstəyi, dövlətin müəyyən etdiyi prioritet istiqamətlər, turizm marketinqi kimi məsələlər ətrafı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Turizm məhsulu, Rəqabət, Araşdırma, İqtisadiyyat

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrindən biri olan turizmin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. İstənilən ölkənin inkişafında, regionunda tanınmasında turizm sahəsinin rolu böyükdür. Turizm sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri hesab edilir. (Бородин В, 2011, s 22)

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkəmizdə əsas istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Bu inkişafın davamlı və artan tempdə davam etməsi üçün turizm potensialından maksimum istifadə etmək lazımdır. Buna görə də ölkəmizin inkişafı üçün bu sahənin araşdırılması zəruridir.

Azərbaycanda turizm sahəsində infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, qanunvericilik bazasının

təkmilləşdirilməsi, regionlarda turizm potensialından istifadə üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, tələbata uyğun turizm məhsullarının təqdim edilməsi məqsədilə 2016-cı ilin 1 sentyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” müvafiq qurumlara bir sıra tapşırıqlar verdi. Hansı ki, bu tapşırıqlar ölkədə turizmin inkişafına ciddi töhvə verə biləcək və bu sahədə inkişafın daha da intensiv getməsinə şərait yaradacaq tapşırıqlar idi.

2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının keçirildiyi illərdə ölkəmizdə turizmin inkişafına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, turizm sahəsi yüksəliş dövrü keçirib. Xüsusilə devalvasiyaya qədər ki, dövrdə bu inkişaf kifayət qədər nəzərəçarpan olmuşdur. 2010-2015-ci illərdə ölkəmizdə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı ortalama ildə 4,5%, bu sahədə məşğulluq səviyyəsi 6%, istirahət məqsədilə gələn xaricilərin sayında isə 8,5% artım müşahidə olunmuşdur (2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına aid Dövlət Proqramı).

Azərbaycanın turizm sənayesinin rəqabət apardığı əsas yerlər Şimali Qafqazda yerləşən turizm müəssisələri, Türkiyənin Aralıq dənizi sahilində olan turizm mərkəzləri və Rusiyanın Qara dəniz sahilində yerləşən mərkəzlərdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, turizm xidmətlərindən faydalanmaq istəyən orta gəlirli Azərbaycan vətəndaşları istirahət və əyləncə məqsədi ilə Türkiyəyə, müalicə üçün isə Rusiya bazarlarına müraciət edirlər. Bunlarla yanaşı digər alternativlər də mövcuddur. Bunlara Gürcüstan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran və.s aid etmək olar. Belə olan halda müştəri segmentlərini müəyyən edərkən həm daxili turistlər həm də Rusiya və digər MDB dövlətlərinin vətəndaşları nəzərə alınmalıdır. Burada etnik azərbaycanlıların xüsusilə turist kimi ölkəyə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Rəqabət mühitinin bu səviyyədə olduğunu nəzərə alsaq ölkəmizin uğurlu nəticələri əldə etməsi üçün dayanıqlı və strateji əhəmiyyətə malik turizm siyasətinin olması labüddür. Müasir dövrdə turistlər getdikləri ölkələrdə əsasən gigiyena, keyfiyyətli xidmət, təhlükəsizlik kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu məsələlərə diqqət etməyəndə keyfiyyətli və rəqabətə davamlı turizm məhsulları ortaya çıxmır. Bu baxımdan ölkəmizdə turizm məhsullarının rəqabətqabiliyyətilik baxımından araşdırılması üçün bəzi istiqamətlər təhlil edilmişdir. Həmin istiqamətlərlə bağlı bu bölmədə xüsusi məlumatlar veriləcəkdir.

Təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərini araşdıran zaman məlum olur ki, ölkəmiz müharibə şəraitinin olmasına baxmayaraq turizm sektorunun inkişafını (həmçinin qeyri-neft sektorunun) prioritet seçən və bunu bütün dünyaya açıqlayan bir ölkədir. Mahiyyət etibarilə müharibə elə bir faktordur ki, ölkənin təhlükəsizliyi baxımdan ziddiyyət təşkil edir. Amma yüksək səviyyədə turizm xidmətləri təklif edən və oxşar situasiyaya malik olan ölkələr də yox deyil. Belə ki, bu

tip ölkələrə İsrail, Türkiyə və İspaniyanı aid etmək olar. Bu ölkələrdə də təhlükəsizlik ciddi təhdidlərdən biri hesab edilir. Amma buna baxmayaraq bu ölkələrdə turizm dünya səviyyəsində ən inkişaf etmiş bölgələrdən hesab edilir. Heç şübhəsiz belə bir uğurun əldə edilməsində həmin dövlətlərin təhlükəsizlik orqanlarının ciddi rolu olub. Çünki həmin ölkələrə gələn turistlər ölkədə təhlükəsizlik şəraitinin tam yaradıldığından əmin olublar. Ona görə də bu ölkələrə gəlməkdən çəkinmirlər. Bundan əlavə adları çəkilən ölkələrdə polislər turistlərə, onların istirahətinə təhlükəsizlik üçün yersiz müdaxilə etmirlər. Ölkəmizdə baxmayaraq ki, insanların həyat təhlükəsizliyi üçün təhdidlər aşağıdır amma polislər yenə də təhlükəsizlik üçün insanları istirahətdən ayırırlar. Bu da istər-istəməz turistlərdə narahatçılıq yaradır. Bunun üçün də polislərlə turistlərin kontaktlarının azaldılması üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir.

Ölkəmizdə əmin-amanlığın və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin müsbət nəticəsi Dünya İqtisadi Forumunun (World Economic Forum) Turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksində öz əksini tapmışdır. Belə ki, ölkəmiz mühafizə və təhlükəsizlik sahəsində 136 ölkə arasında 35-ci yeri tutmuşdur. Rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərini alt indekslərə görə təhlil edən zaman nəticələri daha aydın müşahidə etmək olur. 2007-ci ildə ölkəmiz bu indeks üzrə 38-ci yeri (133 ölkə arasında) tutmuşdur. 10 il sonra tədbirlərin davamlı və sistematik şəkildə həyata keçirilməsi nəticələrin daha da yüksəlməsinə və ölkəmizin bu indeks üzrə layiqli yeri tutmasına səbəb olmuşdur. (<https://www.weforum.org/reports>)

2018-ci il üzrə nəticələri təhlil edərkən görürük ki, ölkəyə gələn turistlərin sayında artım müşahidə olunub. Belə ki, Yanvar-Noyabr arasında 195 ölkədən 2633,5 min turist ölkəmizə gəlmişdir. Bu müddətdə Körfəz ölkələrindən gələnlərin sayı çox olmuşdur. 518,1 min nəfər Körfəz ölkələrindən ölkəmizə turizm məqsədilə gəlib (<https://www.stat.gov.az/source/tourism>).

2018-ci ildə bu sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün görülən əsas işlərdən biri də Azərbaycan Turizm Bürosunun fəaliyyətə başlamasıdır. Həmin büro açıqlayıb ki, növbəti 4 ildə (2023-ci ilə qədər) ölkəyə gələn turistlərin sayını 2 dəfə artırmaq əsas məqsədlərdən biridir. Bundan başqa 2023-cü ilədək ölkənin turizm strategiyası əsas 9 istiqamət üzrə fəaliyyət göstərəcək. Bu istiqamətlər sırasına texnologiya və innovasiya, təhsil, turizm təcrübəsi, marketing, kommunikasiya və brend daxildir.

Azərbaycanda turizm sahəsinin, məhsullarının inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli dövrdə müəyyən edilən əsas strateji hədəflər aşağıdakılardır:

1. Xarici turistləri ölkəmizə daha çox cəlb edərək paytaxt Bakının turizm potensialından tam istifadə edilməsi;

2. Turizm sahəsinin və məhsulunun inkişafı üçün Azərbaycanda əlverişli mühitin formalaşdırılması;
3. Regionlarda turizm növlərinin inkişafının təmin edilməsi (regional və yerli turistlər üçün);
4. Turistlərin məmnunluq səviyyələrini yüksəltmək üçün milli turizm keyfiyyəti sisteminin formalaşdırılması. (“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı)

Ölkəmizdə sağlamlıq turizmi sahəsində yüksək potensial var. Buna görə də bu sahəyə sərmayələrin qoyulması və xüsusi diqqətin ayrılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Naftalan bölgəsində sağlamlıq turizminin daha da inkişaf etməsi, bu sahədən əldə edilən gəlirlərin daha da artırılması üçün bir sıra silsilə tədbirlər həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlərə misal olaraq:

- Turizm müəssisələrində xidmət səviyyəsi artırılmalı;
- Təcrübəsi və təhsili yüksək olan işçi heyəti cəlb edilməli. Buna görə işçilər üçün dayanıqlı motivasiya sistemi qurulmalı;
- Müasir standartlara cavab verən turizm müəssisələrinin sayı artırılmalı;
- Sağlamlıq turizmi sahəsində uğur qazanmış ölkələrin təcrübəsi Naftalanda tətbiq edilməli;
- Bu zonanın tanınması üçün reklam strategiyası hazırlanmalı və həyata keçirilməli;
- Naftalan ərazisinə turlar təşkil edilməli;
- Xarici ölkədə fəaliyyət göstərən turoperatorlar ilə əlaqə yaratmalı və turist axınının artmasına şərait yaradılmalıdır.

Metod

Tədqiqatın hazırlanması zamanı qruplaşdırma və müqayisəli statistik təhlildən, məlumatların ümumiləşdirilməsindən və SWOT təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi turizm sahəsinin ümumi olaraq təhlil edilməsi, rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərinin araşdırılması, ölkəmizdə bu sahə ilə bağlı mövcud vəziyyətin öyrənilməsi və Azərbaycanda bu sahədə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması yollarının müəyyən edilməsidir.

Analiz

Məqalədə analiz metodlarında uyğun olaraq SWOT təhlili aparılmış və nəticəsi cədvəl 1-də əks olunmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə SWOT analizi aparılaraq ölkəmizdə turizm bazarının güclü və zəif tərəfləri, imkan və təhlükələri araşdırılmışdır. (Cədvəl 1)

Cədvəl 1: Turizm bazarının SWOT analizi

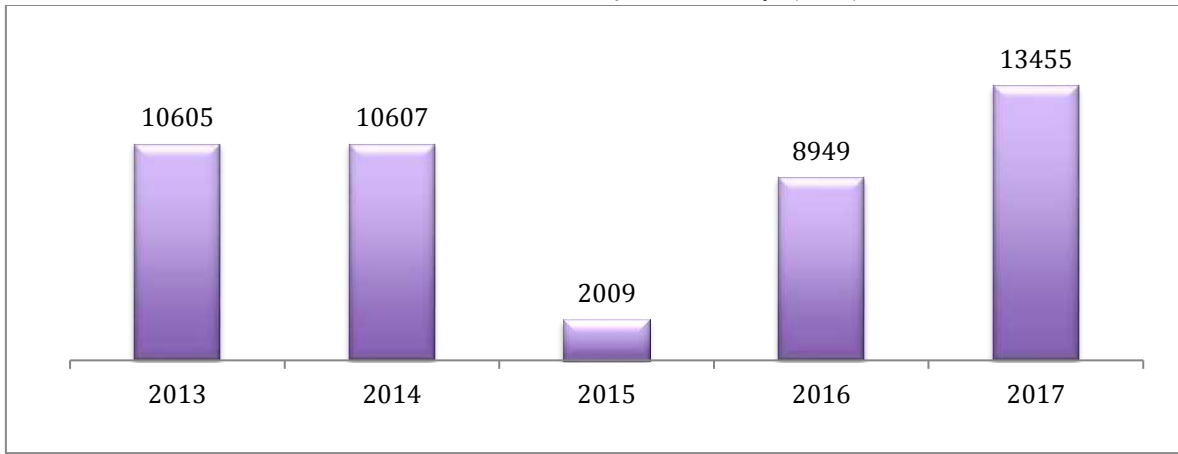
Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<p>1. Turizmin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin göstərilməsi; 2. Ölkəmizin qədim tarixə və zəngin mədəni abidələrə sahib olması; 3. Əlverişli coğrafi mövqeyin və füsunkar təbiətin olması; 4. Müvafiq xidmət infrastrukturlarının olması (mehmanxanalar, konfrans zalları və.s); 5. Ölkənin məkan baxımından uyğun coğrafi mövqedə yerləşməsi. Yəni Asiya, Yaxın Şərqlə və Avropa regionuna yaxın olmaq; 6. İqtisadi sahələr arasında dövlət tərəfindən turizm sahəsinin prioritet sahələrdən biri kimi qəbul edilməsi; 7. İrimiqləşmiş, beynəlxalq tədbirlərin təşkilində təcrübəli olması. Məsələn, Avropa və İslam oyunları.</p>	<p>1. Ekologiyanın mühafizəsi istiqamətində müəyyən çatışmazlıqların olması; 2. Turizm infrastrukturunun əsasən paytaxt Bakıda cəmlənməsi; 3. Sahə üzrə kadrların yetişdirilməsinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından mövcud əmək bazarının tələblərinə tam cavab verə bilməməsi; 4. Regionlarda müxtəlif xarici dillərdə səliss danışan şəxslərin sayının nisbətən az olması; 5. Ölkənin PR (Public Relations – İctimaiyyətlə əlaqələr)-nin kifayət qədər sistemli təşkil edilməməsi; 6. Xarici dövlətlərdən ölkəyə gələn vətəndaşların gömrük məntəqələrindən sürətli şəkildə ölkəyə daxil olmalarının tam təmin edilməməsi; 7. Bölgələrdə turizmle bağlı informasiya mərkəzlərinin az olması; 8. Avtomobil nəqliyyatı istisna olmaqla digər nəqliyyat vasitələrinin (dəmiryol, su yolu və.s) regionlara səyahət üçün tam yetərli olmaması; 9. Turizm bazarı ilə bağlı müvafiq təhlillərin edilməsi üçün statistikanın kifayət etməməsi; 10. Xaricdən gələn turistlərlə sorğuların aparılmaması. Yəni onların məmnunluq səviyyəsinin ölçülməsi ilə bağlı monitorinqlərin həyata keçirilməməsi.</p>
İmkanlar	Təhlükələr
<p>1. Turizm sahəsilə bağlı yeni xidmətlərin yaradılması həmin xidmətlərin inkişaf etdirilməsi; 2. Kadrların peşəkarlığının artırılması; 3. Ölkəmizin Naxçıvanda duz dağ, Naftalanda neft kimi qiymətli sərvətlərə malik olması; 4. Xarici həmçinin yerli turistlərin səyahət imkanlarına daha asan şərait yaradılması; 5. Dövlət-özəl sektorunun əməkdaşlığı ilə özəl sektorun turizmin inkişafına daha çox dəstək göstərməsi; 6. Son dövrlərdə turizmin inkişafı üçün xüsusi qurum olan Dövlət Turizm Agentliyinin fəaliyyətə başlaması; 7. Bu sahə üzrə xaricdə təhsil alan tələbələrin ölkəyə qayıtması və turizm sektorunda iş fəaliyyətinə başlaması.</p>	<p>1. Ölkəmizin geosiyasi mövqeyi ilə əlaqədar meydana gələ biləcək təhlükələr; 2. Qonşu ölkələrdə turizm sahəsində intensiv inkişafın müşahidə edilməsi. Xüsusilə Gürcüstan və Türkiyədə.</p>

5 ilin statistikasına nəzər yetirsək müşahidə edə bilərik ki, 2017-ci ildə ölkəyə gəlmiş turistlərin

sayı ciddi şəkildə artmışdır (13455 nəfər). 2015 və 2016-cı ilin statistik göstəriciləri 2013 və 2014-dən aşağı olsa da bu statistika 2017-ci ildə müsbətə doğru dəyişmişdir. 2013-2017-ci illərdə ölkədə qəbul edilmiş turistlərin statistikasına aşağıdakı cədvəldə detallı göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Qəbul edilmiş turistlərin sayı (nəfər)

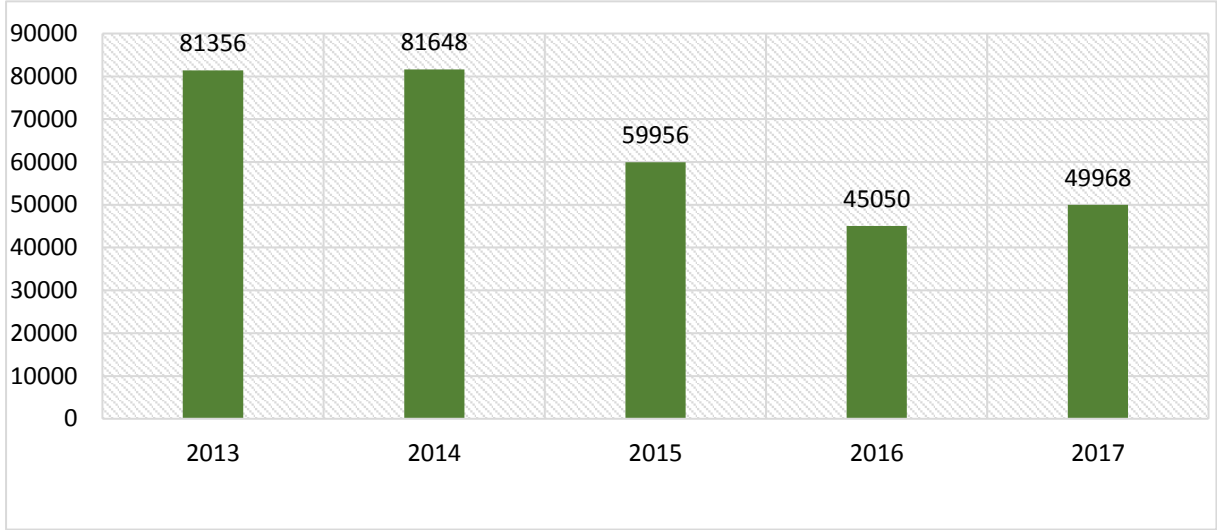

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism>

Həmin illərdə ölkədən xaricə gedən (göndərilmiş) turistlərin statistikasına baxdıqda isə 2015-ci ildən başlayaraq azalma müşahidə edilir. Buna əsas səbəb həmin ildə manatın 2 dəfə devalvasiyaya uğramasıdır. Devalvasiya nəticəsində əhali öz xərclərini optimallaşdırmağa başladı. Belə olan halda istirahət üçün ayrılan xərclər aşağı düşdü. Həmçinin əhalinin alıcılıq qabiliyyətində azalma oldu. Bütün bunlar hamısı 2015-ci ildə statistikanın 81648-dən 59956-a düşməsinə səbəb oldu. Devalvasiyadan sonrakı illərdə də bu statistika da azalma davam etmişdir. 2017-ci ilin nəticələri 2016-ı ilə müqayisədə nisbətən yüksək olmuşdur. Amma istənilən halda son illərin nəticələri devalvasiyadan öncəki illərin nəticələri ilə müqayisədə çox aşağıdır. Bu məsələ ilə bağlı detallı statistika aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3: Göndərilmiş turistlərin sayı (nəfər)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

Nəticə

Ümumilikdə əldə edilən nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda turizm potensialı kifayət qədər olsa da bu potensialdan tam istifadə olunmur. Bu isə iqtisadiyyat və ölkənin imici üçün heç yaxşı deyil. Həmçinin turizm məhsullarının tanınması istiqamətində atılan addımlar sistemlidir. Məsələn, yalnız xarici telekanallarda reklamlar verərək turizm məhsullarını tanımaq olmaz. Başqa bir məsələ isə turizm məhsullarının tərkibinin nisbətən zəif olmasıdır. Məsələn, qonşu Gürcüstanda turistlər üçün sərfəli paketlər hazırlanır və təqdim edilir. Yəni turizm üçün gələn müştəri əlavə dəyərlər qazanır. Azərbaycanda isə bu sahədə hələ də boşluqlar var. Bir digər nəticə isə Naftalan neftinin dünyaya tanıtılması üçün sistemli işin aparılmasının vacibliyindən ibarətdir. Bu təbii sərvət ölkəmizin turizminə ciddi təkan verə bilər. Bu baxımdan müalicə istiqamətli bu turizm mərkəzinin tanınması üçün ciddi plan hazırlanmalıdır. Bundan əlavə Azərbaycanın bəzi rayonlarına turizm üçün investisiya ayrılır. Məsələn, Tovuz rayonundan turizmdən istifadə aşağı səviyyədədir. Halbuki rayonun turizm baxımdan çox əlverişli imkanları var.

Nəticələrdən ortaya çıxan problemlərin həlli üçün aşağıdakı həll variantları təklif edilir:

- Naftalan sanatoriyasının dünyaya tanıtılması istiqamətində iş aparılsın. Məsələn, hansısa məşhur bir şəxs Naftalana dəvət edilə bilər. Hansı ki, bu şəxsin geniş izləyici hədəf kütləsi olmalıdır. Məsələn, turizm sahəsində tanınmış bir bloqer gəlib Naftalan barədə öz izləyicilərinə

məlumat verə bilər. Bu Naftalanı tanıtmək üçün atıla biləcək addımlardan yalnız biridir. Dövlət Turizm Agentliyi bu barədə ətraflı plan hazırlayıb həyata keçirməlidir;

- Turizm məhsullarının tərkibi region dövlətlərinin səviyyəsinə çatdırılsın. Xüsusilə Gürcüstan və Türkiyə modelləri təhlil edilsin və ölkəmizdə olan turizm məhsulları buna uyğun hazırlanıb bazara təqdim edilsin. Yəni turistlər ölkəmizə gələn zaman əlavə dəyərlər qazana bilsin;
- Regionların turizm potensialı üçün dövlət büdcədən əlavə vəsait ayırsın. Hər il bir rayona xüsusi diqqət ayrıla bilər. Məsələn, “Tovuz rayonunda turizm infrastrukturunun qurulması üçün müəyyən vəsait ayrılısın” başlığı altında dövlət turizmin regionlarda genişlənməsinə və yeni turizm məhsullarının yaranmasına səbəb olar. Həmçinin belə olan zaman region dövlətləri ilə də rəqabət aparmaq asan olur.

Ədəbiyyat

“Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı;

2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına aid Dövlət Proqramı;

Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU – nəşr mətbəəsi, 2013;

“Turizmin Əsasları” – İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva, Bakı-2007 Mars- Print nəşriyyatı;

Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri, Bakı 2009;

Aliyev Akın, Mustafa Yaşar Şimşek, Adnan Akın. Turizm sektorunun ekonomidəki yeri və önemi // Akademik Araşdırmalar və Çalışmalar Dergisi

Бородин В. В. Экономика туризма. Москва: ФОРУМ, 2011;

Charles R.Goeldner, J.R.Brent Ritchie “Tourism Principles, practices, nphilosophies” Ninth editions, John Wiley & Sons, Inc. 2011.

www.stat.gov.az/source/tourism/

<http://www.anl.az/down/meqale/ses/2010/iyul/127204.htm>

https://az.trend.az/news_print.php?news_id=2995401

[https://www.weforum.org/reports.](https://www.weforum.org/reports)

Heyətin Fəaliyyətinin Qiymətləndirilməsi

*Maral ALIŞOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
maral.alishova@gmail.com*

Xülasə

Uğurlu işçilər uğurlu şirkətlər deməkdir : Buna görə də, işçinin işinin və bununla da təşkilatın müvəffəqiyyətinin yüksək olmasını təmin etmək üçün heyətin fəaliyyətinin idarə edilməsi düzgün qurulmalıdır və buna nəzarət edilməlidir. Ən effektiv və ən müvəffəqiyyətli müəssisələr, işçilərini motivasiya etməyi, öyrədir inkişaf etdirməyi və mükafatlandırmağı, onların inkişafından maksimum dərəcədə mənfəət əldə etməyi bilən, insan resurslarının idarə edilməsinin əhəmiyyətini bilən təşkilatlardır. İnsan kapitalının bu önəminin üzə çıxmasının tarixi uzaq olmasa da artıq ciddi inkişaf pilləsinə keçib. Hazırda ölkəmizdə biznes qurumları insanların strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq insan resurslarının idarə olunmasına daha çox əhəmiyyət verməyə başlamışlar. Onlar işçilərin seçilməsi, təlim və inkişafı, xüsusilə də fəaliyyətin qiymətləndirmə məsələlərinin həllində müasir metodlarından istifadəyə meyl edirlər. Bu inkişaf praktikadan- akademik dairələrə doğru yönəlmiş, insan resursları idarəçiliyinin elmi araşdırmalarına təkan vermişdir. Universitetlərdə İnsan resurslarının idarə edilməsi şöbələrinin və ya proqramların açılmasından əlavə, insan resurslarının idarəedilməsinin bütün funksiyaları doktorluq, magistr dissertasiyası, sənədləri və məqalələrində daha çox müzakirə olunur və insan resurslarının idarə olunması kitabları nəşr olunur. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi bir işçinin potensialının, işdəki davranışlarının digər işçilərlə qarşılaşdırılaraq ölçülməsi prosesidir. İl ərzində 1-2 dəfə həyata keçirilir, və sistemə, ədalətli və sərt bir prosesdir. “Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi” prosesində əsas məqsəd insan resurslarının hazırkı iş fəaliyyətini qiymətləndirmək, heyəti inkişaf etdirmək və cari və gələcək dövr üçün bir sıra idarə etmə qərarları verməkdir. Bu qərarlara işçilərin mükafatlandırılması, cərimə olunması, cəzalanması, tərifi namə alması, vəzifəsində dəyişikliklərə qərarların verilməsi və əməkhaqqında ediləcək dəyişikliklər və s. kimi qərarlar daxildir. Bu qərarlar fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesinin nəticəsi olaraq verilir və işçiləri işində məsuliyyətli davranmağa daha da həvəsləndirir və ya məcbur edə bilər.

Açar sözlər: Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, Heyətin fəaliyyəti, Tabeliyində olan şəxslər, İnsan resurslarının idarə olunması

Giriş

Müəssisələr üçün təhlükəli və güclü rəqabət mühitində uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün əsas şərt kreativ, ixtisaslı, çevik, davamlı özünü inkişaf etdirən, dəyişikliyə açıq, bilik yaradan və məlumat paylaşan insan resurslarına malik olmaq və onu idarə etməkdir. Buna da yaxşı təşkil olunmuş insan resursları idarə edilməsiylə nail olmaq mümkündür. İşə qəbul mərhələsində qiymətləndirilən şəxs mütəmadi olaraq xüsusi məqsədlər üçün (vəzifəsini ləqincə yerinə yetirirmi?, ondan işə qəbul mərhələsində nəzərdə tutulan gözləntiləri nə qədər doğruldur?, yenidən təlim keçməsinə ehtiyac varmı? Və s.) yenidən qiymətləndiriləcəkdir. İşə qəbul edildikdə, şəxs onun malik olduğu bilik, bacarıq və qabiliyyət baxımından, eləcə də

gözlənilən gələcək xüsusiyyətlərini qiymətləndirilir. Qiymətləndirmənin qiymətləndiriləcəkdir. İşə qəbul edildikdə, şəxs onun malik olduğu bilik, bacarıq və qabiliyyət baxımından, eləcə də gözlənilən gələcək xüsusiyyətlərini qiymətləndirilir. Qiymətləndirmənin sonrakı mərhələlərində iş yerində işin icrası araşdırılır. İşçinin öz vəzifəsini necə yerinə yetirəcəyi 3 amildən asılıdır bunlardan birincisi işçinin vəzifəsinə uyğun bilik və təcrübəsi, ikincisi bu işi görə bilməsi üçün lazım olan maşın və avadanlıqlar üçüncüsü isə işçinin bu işi görməyə olan həvəsi, istəyi və ya göstərdiyi çalışqanlıq. Bu üç amil birlikdə görülməli olan işi daha effektiv hala gətirir. İşin daha səmərəli təşkil olunması isə hazırkı dövrdə müəssisələrin qarşısındakı ən böyük məqsədlərdən biridir, bu da öz növbəsində rəqabət mühitinin kəskinləşməsiylə əlaqədar olaraq müəssisələrin məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini aşağı salmadan maya dəyərini minimumlaşdırmağa səy göstərməsindən əmələ gəlmişdir.

Metod

Tədqiqat işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra hissələrə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu hissələr iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir. Tədqiqat işinin yazılmasında həmçinin də müqayisəli təhlil metodundan da istifadə edilmişdir.

Analiz

1900-cü illərin əvvəllərədək işçilər üçün heç bir fəaliyyəti qiymətləndirmə aparılmadı. Məhsuldarlıq və işçi məmnuniyyəti kimi konsepsiyalar insan tarixinin bu dövrünə qədər istifadə edilməmişdir. 1920-ci ildə Elton Mayo, işçilərin məmnunluğu və məhsuldarlığı arasında əlaqəni araşdırarkən performansın qiymətləndirilməsində ilk addımı atdı. O göstərdi ki, işçilərin məmnunluğu və məhsuldarlığı arasında düz mütənsib asılılıq var, bu araşdırma sonralar fəaliyyətin qiymətləndirməsiylə bağlı araşdırmaların əsası oldu. Barutçuğlyaya görə fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi var :

1. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin idarəedici məqsədi: Burada qiymətləndirmə əmək haqqının artırılması və ya azaldılması, vəzifənin artırılması, aşağı salınması, və ya tamamilə dəyişdirilməsi, işdən azad etmə və s. kimi idarə edici məqsəd daşıyır.
2. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin Heyətin inkişafına yönəlmiş məqsədi: burada işçilərin qiymətləndirilməsi, karyera planlaması, təlim proqramlarına yönləndirmək, konsaltinq, idarəetmə kimi karyera inkişafına kömək edə biləcək metodologiya yönləndirmə məqsədi daşıyır
3. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin Tədqiqat məqsədi: burada əsas məqsəd heyət barədə məlumat toplamaq və bunu araşdırma üçün sərf etək nəzərdə tutulur, beləki, burada işçinin mənuniyyəti, məqsədin müəyyənləşdirilməsi kimi kriteriyaların fəaliyyətə təsirini araşdırmaq, mənfi və müsbət təsirləri üzə çıxarmaq, müsbət təsir göstərən kriteriyaların saxlanması, mənfi təsir göstərənlərin isə yaxşılaşdırılması və ya ləğv edilməsidir

Ümumilikdə əsas məqsəd mükafatlandırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Fəaliyyətin idarə olunmasının əsas məqsədləri:

- İşçilərin işinin düzgün qiymətləndirilməsi
- Qiymət standartlarını müəyyənləşdirilməsi
- Müvəffəqiyyəti mükafatlandırmaq, irəlilətmənin müəyyənləşdirilməsi
- Bir işçinin səmərəli və ya səmərəsiz işləməyini müəyyən edə bilmək
- İşçinin təlim ehtiyaclarını müəyyən etmək
- Menecer və işçi arasındakı əlaqəni artırmaq
- İşçinin qabiliyyətindən xəbərdar olmaq və komanda işini təşviq etmək
- İşçilərə rəy verməklə çalışanlara fəal rəy vermək
- İdarəçilərə özlərini qiymətləndirməyə imkan vermək
- fəaliyyəti artırılması

Əlavə məqsədlər isə müəyyən bir dövrdə işçilərin real uğurlarını və gələcək üçün inkişaf potensialını müəyyənləşdirməkdir. Bundan sonra alınan nəticələr işçilər barədə müxtəlif qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Bu qərarlara aşağıdakılar adiddir:

- İnsan Resurslarının Planlaşdırılması: Təşkilatların məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb olunan xüsusiyyətləri və işçi heyətinin sayını müəyyən etmək. Bu istiqamətdə təşviq və bölünmə dəyişikliklərinə dair qərarları müəyyən etməklə insan resurslarının planlaşdırılmasına kömək edir.

-Payment-Əmək haqqı İdarəetmə: fəaliyyətin qiymətləndirilməsi nəticələrinə dair qərarlarda fərdi məhsuldarlığın fərqi, əmək haqqının müəyyənləşdirilməsində effektiv olduğu sistemlərdə, əmək haqqı artımı və digər maliyyə mükafatları tətbiq olunur.

- İşçilərin Təlim / İnkişaf ehtiyaclarının müəyyən olunması: fəaliyyəti qiymətləndirmə sistemi müvafiq işçinin təlim ehtiyacları haqqında çox dəyərli məlumatları göstərir.

İşdən ayrılma qərarı: Müvəffəqiyyətli və müvəffəqiyyətsiz işçilər bərabər fərqlənir, müvəffəqiyyətli olanlara mükafat verilir və ya müvəffəqiyyətsiz olanları işdən azad etmə haqqında qərar verilir.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin heyət üçün digər faydaları da var ki , bunlar aşağıdakılardır:

- işçilər onlardan nə gözlədiyini, fəaliyyətlərini necə qiymətləndirdiklərini öyrənir
- təkmilləşdirilməli olan, güclü və zəif xüsusiyyətlərini tanıyır
- onların müəssisə daxilində rol və məsuliyyətlərini yaxşı başa düşür
- fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəticəsində aldıkları rəy onların iş məmnuniyyətini və özünə inamı artırır

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin rəhbərlik (administratorlar) üçün aşağıdakı faydaları da var

- Planlaşdırma və nəzarət funksiyaları daha təsirli olur
- Tabeliyinə olan şəxslərlə idarəedicilər arasındakı əlaqələr daha effektiv hala gəlir.
- Tabeliyində olan şəxsləri qiymətləndirərkən ümumi təşkilatın güclü və zəif tərəflərini tanıyırlar.
- İdarəetmə asanlaşır.
- İdarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və asanlıqla bu bacarıqları tətbiq edə bilər.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin müəssisə üçün faydaları

- müəssisənin səmərəliliyi və rentabelliği artır,
- Xidmət və istehsal keyfiyyəti yaxşılaşdırılır.
- Təhsil ehtiyacları və büdcələri daha asan və dəqiq müəyyən edilir.
- HR Planlaşdırma üçün lazım olan məlumatlar daha etibarlı şəkildə əldə edilir.
- Fərdi şəxslərin inkişaf potensialı daha dəqiq müəyyənləşdirilir.

Fəaliyyəti idarəetmə sistemində qiymətləndirmə sistemi təşkilatların rəhbərliyi və insan resursları siyasətinə əsasən şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən seçilmiş qiymətləndirmə üsulu ilə müəyyən edilir. Lakin qiymətləndirməni aparan şəxs və ya şəxslər kifayət qədər vaxt və çıxışlar üçün müşahidə etmək bacarığı barədə lazımı qənaət əldə edə bilsinlər. Eyni zamanda qiymətləndirməni aparacaq şəxslər yüksək təhsil səviyyəsinə malik olmalı və qiymətləndirmə zamanı öz işini yerinə yetirmək marağından başqa digər maraqları olmamalıdır ki , qiymətləndirmə daha şəfəf keçsin.

Qiymətləndirmə növləri

- Rəhbərlik tərəfindən aparılan qiymətləndirmə
- Öz özünü qiymətləndirmə
- İş yoldaşları tərəfindən qiymətləndirmə
- Müştərilər tərəfindən qiymətləndirmə
- Tabe olan şəxslər tərəfindən qiymətləndirmə

Fəaliyyət Qiymətləndirmə Metodları:

1. İşçilərarası müqayisəyə əsaslanan yanaşma

Bu üsul da qiymətləndirilənlərin bir-biri ilə müqayisə edilməsinə əsaslanır. Məsələn; təşviq edilə bilən, bir işə ən uyğun namizəd olan və s. İşçilərin müvəffəqiyyət səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

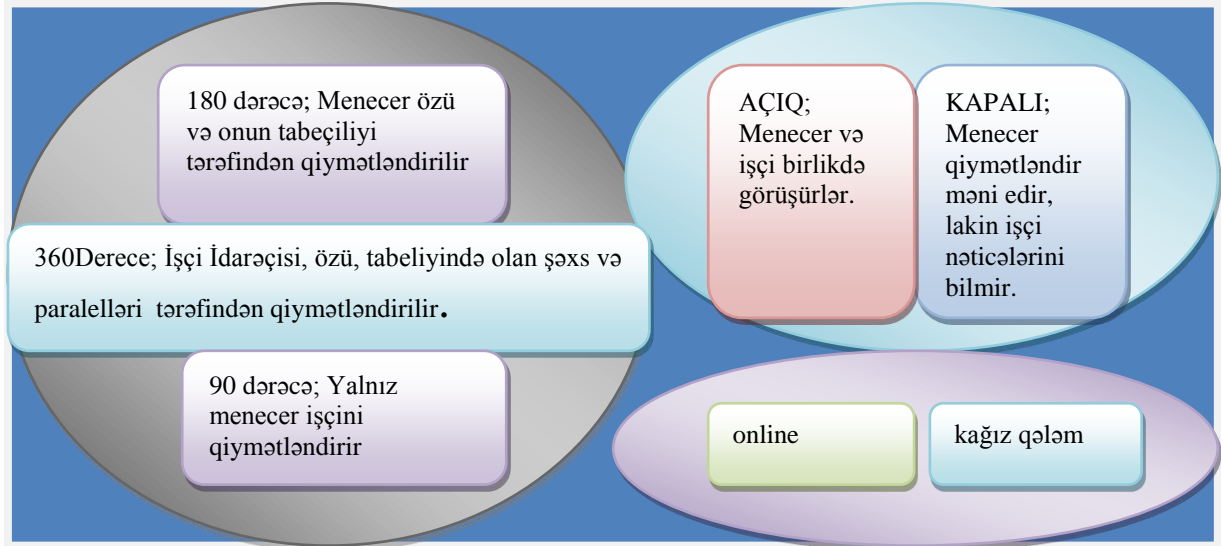
2. Sıralama metodu

Tabeliyində olan şəxslərin qiymətləndiricilər tərəfindən tabeliyindəki ən yaxşı / ən müvəffəqiyyətli / ən pis / ən pis sıralaması ilə baş verir. Bu gün istifadə sahəsi çox məhduddur.

3. Məcburi paylanma metodu

Bu üsulda qrup, normal tezlik paylanmasına görə sıralanır. Normal paylamaya görə, qrupun 10% -i çox yaxşıdır, 10% -i çox pis, 20% -i yaxşıdır, 20% -i pis, 40-ı normaldır.

Qiymətləndirmə metodları;

Qiymətləndirmədəki qeyri dəqiqliklər:

- Xüsusi qiymətləndirmələrə / ballara yönləndirmə

İşçilər heçdə həmişə eyni nəticəni göstərmirlər , yəni müəyyən ehtimalla səhvlərə yol verir buna görə də dəqiq ballara yönləndirilmiş qiymətləndirmələr bəzi hallarda qeyri dəqiqliyi ifadə edir

- Yaxın keçmişdəki hadisələrdən təsirlənmək

Dövr başındakı hadisələri xatırlamaqda çətinlik çəkən ya da unudan idarəçi, dəyərləndirmələrində yaxın keçmişdəki hadisələri təməl alacaq. Bu da ümumi qiymətləndirməni qeyri dəqiq edir

-ön yargılı davranmaq

Qiymətləndirici və qiymətləndirilən arasında əvvəllər baş vermiş hadisələrə görə nəticə çıxarmaq

- Vəzifənin Təsiri

Təşkilatdakı əhəmiyyətli qəbul edilən iş və pozisiyalarındakı şəxsləri yüksək, əhəmiyyətsiz qəbul etdiklərini isə aşağı qiymətləndirmək.

- Hale təsiri

Qiymətləndiricinin, tabeliyində olan şəxsin fəaliyyətindəki bir-birindən müstəqil və diqqətə çarpan xüsusiyyətlər arasındakı fərqlilikləri görə bilməməsi və bu istiqamətdə səhv qiymətləndirmə etməsi anlamına gəlir.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin kriteriyaları müəssisənin formatına , işçinin gördüyü işin məzmununa görə fərqlənir lakin biz onlardan bir neçəsini ümumi olaraq göstərə bilərik

-Müəssisənin daxili qaydalarına əməl etmə: Müəssisə daxilində yazılı və ya şifahi forma və ya Korporativ mədəniyyət çərçivəsində özbaşına qurulan qaydalara uyğunlaşma qabiliyyəti

- Komanda işləmək bacarığı: Gündəlik iş həyatında iş zamanı əməkdaşlıq, ortaq məqsədlərə nail olunması üçün kollektivlə komanda şəklində işləmək bacarığı

- Stress altında işləmək: işin intensivliyi, idarəetmə təzyiqi, iş yoldaşlarının və ya müştərilərin təzyiqi və s. səbəblərdən, münasibətlərdən qaynaqlanan stres altında soyuqluğu qoruyaraq işləmək, stresli vaxtlarda bunu biruzə verməmək

- Öyrənmə və özünü davamlı inkişaf etdirmək: İşinizin bir hissəsi olaraq, sizə lazım olan bacarıqları qazanmaq üçün araşdırma aparmaq, özünü inkişaf etdirmək üçün imkanları qiymətləndirmək, iş yerlərində tətbiq etmək lazımdır.

- Biznes intizamı: Fərdlərin vəzifələri və məsuliyyətlərini yerinə yetirmək istəmələri, ətrafdakı davranışı və intizamı əks etdirir

-İşə gecikməmək: Bu işçi intizamının bir hissəsidir

- Texnologiya mərkəzli iş prinsiplərinə uyğunluq: Texnoloji alətlərin və avadanlıqların istifadəsi sahələrinin əksəriyyətində geniş yayılmış istifadəsi səbəbiylə dəyişən və inkişaf edən məlumat və mexaniki sistemləri təqib qabiliyyəti
- Ünsiyyət bacarıqları: Telefonla ünsiyyət qurma bacarığı (Telefonla ünsiyyət zamanı səs tonu), Yazılı ünsiyyət qabiliyyəti (imza, format və bədii ədəbiyyat), Bədən dili ilə ünsiyyət qurma qabiliyyəti (daxili və ya bədən xaricində bədən dili), müvəffəqiyyət səviyyəsi
- Dürüstlük və etibarlılıq: Gündəlik həyatda, iş həyatında və müəssisəxarici əhatəylə qurduğu ünsiyyət zamanı etibarlılıq sərgiləmək
- Açıqlıq: işçinin işinin keyfiyyət səviyyəsinin rəhbərlik tərəfindən izlənməsi məqsədi ilə sistemli və obyektiv yazılı və ya şifahi hesabat vermək istəyi
- Xarici görünüş: Həmkarlarına nümunə göstərmək üçün təmiz, yaxşı saxlanılan və diqqətli bir kostyum
- Məsuliyyətin alınması: müəssisə daxilində üzərinə düşən işlərdən əlavə məsuliyyət götürmək, bunu nümunəvi şəkildə başa çatdırmaq və bununla da iş yoldaşlarını həvəsləndirmək, onlara nümunə olmaq
- Verilmiş tapşırıqların öhtəsindən gəlmək istəyi və bacarığı: işçiyə verilən tapşırıqları bir motivasiya ünsürü olaraq başa düşməsi və buna uyğun reaksiya göstərməsi istəyi
- Gördüyü işi mənimsə göstəricisi: Vəzifəsindən asılı olmayaraq, etdiyi işə hörməti, sevgiyi, və təcrübəsi
- Tədris və təlim: Həmkarlarla birlikdə çalışdığı məqsədinə daha sətətli çatmaq üçün biliklərini həmkarlarla bölüşmək səyi

Nəticə

Bir çox baxışa görə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi qeyri şəffaf prosesdir, belə ki, bu zaman bir işçi həmişəkindən daha çox canfəşanlıq göstərə, digər bir işçi isə yoxlamalardan narahat olub işini laiqincə yerinə yetirməz və qeyri bərabərlik, haqsızlıq meydana gələ bilər. Lakin bu baxış özünü bütün araşdırmalarda doğrultmur, baş verən qeyri bərabərlik özünü bərabərliyə nisbətən çox az biruzə verir. Eyni zamanda qeyri bərabərliyin yaranmaması üçün fəaliyyətin qiymətləndirilməsi düzgün qurulmalıdır qiymətləndirməni həyata keçirən şəxsin seçilməsindən tutmuş işçilərlə münasibətlərin qurulmasına qədər. Bu, nəticənin şəffaf olmasının əsas şərtidir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

<https://kolayik.com/blog/performans-degerlendirme-nedir>

<https://kolayik.com/ikutuphane/performans-degerlendirme/performans-yonetimi-nedir>

<https://ibrhmyrm.wordpress.com/2016/11/19/insan-kaynaklari-yonetimi-performans-degerlendirme/>

<http://ikmania.blogspot.ru/2016/03/performans-degerlendirme-yonetimi.html>

<http://banker.az/fəaliyyətin-qiymətləndirilməsi-uzrə-mutəxəssis-unibank/>

http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/78_00_00_0de50.pdf

<https://kolayik.com/ikutuphane/performans-degerlendirme/performans-degerlendirmenin-hukuki-dayanagi>

M.Əliyev, H.Həmidov insan resurslarının idarə edilməsi BAKI 2002

Azərbaycan Təhsil Sistemi və İnsan Kapitalının İnkişaf Səviyyəsinin İnkişaf Etmiş Ölkələrlə Müqayisəli Təhlili

*Maya QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
maya.qocayeva@mail.ru*

Xülasə

Təhsil elə bir vasitədir ki, onunla insanların keçmişi, bugünü və gələcəyi birləşir. Təhsil sistemləri təhsilin inkişafında olduqca vacib rol oynayır. Dünyada bir-birindən fərqlənən onlarla təhsil sistemləri mövcuddur. Hər birinin özünə xas cəhətləri vardır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində təhsil çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Ancaq elə ölkələr də var ki, məsələn Afrika ölkələri, Əfqanıstan, İraq və s. burada təhsil nəinki inkişaf edir, irəliləyən zamanla daha da zəifləyir. Bu ölkələrin ümumi ortaq cəhəti aşağı səviyyədə olan iqtisadiyyat, müharibə, aclıq və bu kimi səbəblərdir.

Təhsil, təlim-tərbiyə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmaqla onun siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir, yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini formalaşdırır. Ona görə də, hər bir suveren dövlət təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

İnsan kapitalı dedikdə, insanın cəmiyyətdə özünü tam realizə etmək və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etmək üçün insanın biliyinin, bacarığının, əlaqələrinin, peşəkarlığının cəmi başa düşülür.

İnsan kapitalı - şəxsin gələcəkdə peşə fəaliyyəti zamanı gəlir gətirə biləcək istedad və qabiliyyətlərinə hazırda qoyulan sərmayələrin cəmidir. Məsələn, bir neçə misal göstərək. Kiminsə elmə həvəsi varsa, o şəxs təhsilini davam etdirməli, ona sərmayə yatırmalıdır. Hətta, onun hər hansı bir kitaba sərf etdiyi maliyyə də insan kapitalına yönəldilən sərmayədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövlət qabiliyyətli olan şəxslərin obyektiv imtahanlardan keçməsindən sonra müəyyən tələb olunan həddi keçmələri nəticəsində onların təhsillərini davam etməsinə şərait yaradır. Bu təhsilin bütün mərhələlərində mümkündür.

Açar sözlər: Təhsil, Təhsil sistemi, İnsan kapitalı.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini qazandıqdan sonra bütün sahələrdə o cümlədən ölkənin ali və ümumtəhsil sistemində ümumi inkişaf prosesi özünü göstərdi. Bu sektorda həyata keçirilən lazımi tədbirlər, imzalanmış sərəncam və fərmanlar təhsilin inkişafı prosesini sürətləndirmişdir.

Təhsilin inkişaf uğurlarına misal olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın mövqeyi dünya təhsil bazarında və bir sıra nüfuzlu beynəlxalq reytinglərdə xeyli dərəcədə artıb.

Bütün təhsil pillələrində innovativ təlim metodologiyasının və müvafiq resursların yaradılması məqsədilə müsabiqə mexanizminin hazırlanması və müsabiqələrin keçirilməsi insan kapitalının inkişafı üçün vacibdir. Əlavə təhsil sahəsində keyfiyyətin yüksəldilməsi və rəqabət mühitinin

formalaşdırılması üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əlavə təhsil verən müəssisələrin potensialının gücləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi dəstəklənəcəkdir.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Elmin inkişafı yüksək keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasında, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, əmək məhsuldarlığının artırılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda elmin inkişafı, elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqatların nəticələrinin istehsala tətbiqinin təşviqi ilə bağlı tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi inkişafı cari əsrin əvvəllərində insan faktorunun artan rolu ilə səciyyələnir. İnsan resursları müasir dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artım, yəni iqtisadiyyatın inkişafının təminatında keyfiyyət parametrlərinə və rəqabətli üstünlüklərə nail olmaqda müəyyənədiçi rol oynayır. XXI əsrdə bu inkişafın perspektivləri bilik daşıyıcısı kimi insan kapitalı ilə birbaşa əlaqələndirilir.

Sürətli irəliləmə, kompüter və robotların kütləvi paylanması, telekommunikasiya və digər inqilabi texniki irəliləyişlər, əsas elementi təhsilə və peşəkar təlimə böyük investisiyaların zəruriliyinə əsaslanan "insan kapitalı" konsepsiyasının ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. "Kapital" anlayışı orijinal mənada sosial inkişafın hər hansı bir prosesində əsas, ən vacib, kapital deməkdir. Bir insan əmək hesab edilə bilər və kapital kimi qiymətləndirilə bilər. İnsan funksiyaları və əməlləri icra edir və belə insanların lazımlı sayı həqiqətən güc deməkdir, lakin müəyyən bir fərdiliyi, intellekti, psixologiyası, bir qrupa uyğun olan insan əmək gücündən çox daha fərqli şeydir.

Alimlər, müxtəlif elmi sahələrin nümayəndələri "insan kapitalı" konsepsiyasını müxtəlif şərh edirlər. Beləliklə, fəlsəfi kontekstdə "insan kapitalı" həyat bacarıqları, praktiki təcrübə, təlim və təhsil əldə etmək prosesində yaranan bir mənəvi faydalar qrupudur. Psixoloji elm insan kapitalını bilik və davranış baxımından ortaya çıxan bir sıra bacarıq, bilik, vərdiş kimi qiymətləndirir. Pedaqoji elmdə insan kapitalı təhsil və tərbiyə yolu ilə insanlarda təcəssüm edilən bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin birləşməsi kimi qeyd olunur. "İnsan kapitalı" konsepsiyasının müxtəlif şərhələrini və təriflərini təhlil etməklə belə nəticəyə gələ bilərik: bütün bu təriflərin bir əsası vardır - bilik, bacarıq və vərdiş şəklində təhsil. Onsuz simvolik sərmayə yığmaq və tarixi inkişafın nəticəsi olaraq həyat tərzini mənimsəmək və daha çox gəlir əldə etmək mümkün deyil.

Görünür ki, Azərbaycan cəmiyyəti insan kapitalının inkişafı və cəmiyyətin rifahı üçün universitetlərin rolunun vacibliyini tam olaraq anlama bilməmişdir. Yeni iqtisadiyyatda yalnız bazar mexanizmləri deyil, həmçinin dövlət siyasəti də insan kapitalının toplanmasının hərəkətverici qüvvəsidir. Eyni zamanda, dövlətin elmi və təhsil kapitalının inkişafına etdiyi tənzimləyici təsir xüsusi keyfiyyətə malikdir.

Bu baxımdan bir sıra problemlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1. Elm və təhsilə sərmayələrin yetersizliyi. Son 20 il ərzində Azərbaycanda mədəniyyət, təhsil və elm sahələrinə sərmayələr dünya üzrə ən aşağı səviyyədədir.

2. Təbiət elmləri tədrisinin keyfiyyətinin pisləşməsi, tələbə və magistrantların təlim səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxardı. Son on beş ildə təhsil müəssisələrinin və ixtisasların sayının artması təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, gənclərin xaricə getməsinə və insan kapitalına sərmayələrin azalmasına gətirib çıxardı. (Каверзин, 2009) İqtisadi sənayenin əsas göstəriciləri və elmi və təhsil mühitinin ləng inkişafı gələcəkdə ali təhsildə maliyyə cəlbədiciliyinin azalmasına səbəb ola bilər.

G. Beckerin sözlərinə görə, insan kapitalına qoyulan investisiyalar bütün ömrü böyü həyata keçirilir, insanın doğumundan ölümünə qədər. Bunlara ilk növbədə, təhsil xərcləri, sağlamlığın qorunması, iş yerinin dəyişməsi ilə bağlı miqrasiya daxildir. "İnsan kapitalına edilən sərmayələr iqtisadi inkişafa yardım edən əsas amildir". XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində olan statistikaya əsasən. S. Strumilin təhsilin müxtəlif səviyyələrdə dövlət büdcəsinə və işçi büdcəsinə verdiyi töhfəni nəzərə alaraq təhsil amillərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsini vermişdir. S.Strumilin təhsilin xərclərini qazancın itirilməsi yolu ilə müəyyənləşdirib, bütövlükdə fərd və cəmiyyət üçün təhsilin rentabelliğini hesablayırdı.

Müasir şəraitdə insan kapitalı cəmiyyətin əsas dəyəri, səhmi kimi qəbul olunur. İnsan kapitalına sərmayələr adətən gələcəkdə sahibinə daha yüksək gəlir təmin edir. İnsan kapitalına sərmayə qoyuluşları həcm, uzunmüddətlik və inteqral xarakterinə görə iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edir. İnsan kapitalı daşıyıcısından ayrılmazdır, onun istifadəsi və birbaşa gəlir əldə edilməsi şəxsin özü tərəfindən idarə olunur. İnsanda gəlir yaratmaq qabiliyyətinin ölçüsü olaraq insan kapitalı təhsil və iş fəaliyyətində əldə edilən genetik cəhətdən təyin edilmiş xüsusiyyətləri və qabiliyyətləri (ilk növbədə bilik və təcrübə, habelə peşəkar qabiliyyətə hazırlıq və qabiliyyət) birləşdirir.

Beləliklə, ən mühüm komponentlərdən biri olan bilik, təhsil səviyyəsi insan kapitalının həcminə ən böyük təsiri göstərir. Hələ əvvəlki dövrlərdən etibarən təhsil milli məsələ olmuşdur. Azərbaycan hökuməti keçid dövrünün mənfi təsirlərini azaltmaq üçün müəyyən tədbirlər görür, baxmayaraq ki, təhsil sahəsində hələ də problemlər vardır.

“İnsan kapitalı” terminini ilk dəfə elmə Teodor Şults gətirmişdir. Lakin bu termin daha sonralar da təkamül etmiş və Heri Bekker tərəfindən əhaatəli tədqiq olunmuşdur. Heri Bekker insan kapitalı ilə əlaqədar tədqiqatlarında sübuta yetirmişdir ki, indan fəaliyyətinə effektiv iqtisadi baxışın formalaşdırılması kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən məsələdir (İmanov, 2016: 56). Teodor Şults öz tədqiqatlarında belə hesab edirdi ki, insan kapitalı insana sərf edilən investisiya ilə ölçülür. Lakin Heri Bekker öz tədqiqatlarında sübuta yetirdi ki, insan kapitalına insana sərf edilmiş investisiya kimi baxmaq bu anlayışın mahiyyətinin tam ifadə olunmasının və eləcə də bu anlayışın genişliyinin qarşısını alır. Belə ki, Heri Bekker hesab edirdi ki, insan kapitalı insana sərf edilmiş investisiya ilə yanaşı, həmçinin də insanın istehlak xərcləri, o cümlədən də ailəsinə çəkilən xərclər, təhsil və səhiyyə xərcləri, eləcə də insanların mədəni tələbləri də aid edilməlidir. Müasir dövrdə isə insan kapitalının tərkib hissəsi kimi qeyd olunan bu xərclərə dövlət xərclərini də əlavə edirlər.

Bəzən deyirlər ki, “insan kapitalı” yalnız təhsillə bağlıdır. Amma zənnimizcə, bu fikir düzgün deyildir. Düzdür, “insan kapitalı” özünü daha çox təhsildə göstərir, amma bu o demək deyildir ki, o yalnız təhsillə bağlıdır. Belə bir misala nəzər yetirsək bunu daha aydın görürük. Kimsə təhsilini hər hansı bir səbəbdən davam etdirmək istəmir və onun idmana daha çox marağı var. O şəxs gələcəkdə bu sahədən pul qazanmaq istəyir. Deməli, həmin şəxsin daha az yaşlarından idmana sərf etdiyi hər bir saati ona gələcəkdə gəlir gətirəcəksə, bu onun “insan kapitalı”na qoyduğu sərmayədir. Hətta həmin şəxsin idman paltarını almaq üçün xərclədiyi pul da insan kapitalına yönəldilən sərmayədir. Düzdür, daha yaxşı olardı ki, idmanla məşğul olan şəxs müvafiq sahə ilə bağlı təhsil alsın, amma təhsil almadan da idmanda uğur qazanan yüzlərlə

insanlar vardır. Bu rəssama da aiddir, yazıçıya da, tərcüməçiyə də, müasir dövrdə ən çox tələb olunan peşələrdən biri olan “kömpüter ustası”na da.

Bəs “insan kapitalı” necə qazanılır? Hə, məsələnin ən əsas hissəsi də elə buradır. “İnsan kapitalı”na sərmayələr illərlə qoyulur. Həmin sərmayələr ki, toplaşaraq cəm halında gəlir gətirmək qabiliyyətinə malik olurlar. Əgər elmi ədəbiyyatlara müraciət etmiş olarsaq, görürük ki, “insan kapitalı”nın peşəkarlıq fəaliyyəti zamanı iş fəaliyyətinə yardım edən peşə vərdişlərinin, texnika ilə davranmaq bacarıqlarının və müvafiq ixtisas üzrə biliklərin toplusu olduğunu görürük.

Bir şəxs “insan kapitalı”na sərmayə yatırması üçün ilk öncə, həmin şəxs gələcəkdə hansı peşənin yiyəsi olmasını seçməsi vacibdir. Çünki konkret məqsəd təyin edildikdən sonra, həmin məqsədə gedən yolda əldə edilməsi lazım olan hər bir hədəfə nail olmaq olar. Konkret məqsəd bəlli olduqdan sonra, o məqsədə gedən yol və həmin yolda olan hədəflər müəyyən edilməli və çətinliklərə nəzər salınmalıdır. Bunun üçün seçilmiş məqsəd üzrə ətrafdakı insanlarında fikirlərini öyrənmək və müvafiq məsləhətlər almaq lazımdır. Bu işdə həmin sahənin mütəxəssislərinin məsləhətləri də yardıma çatacaqdır. Amma yaxşı olardı ki, son qərarı “məqsəd sahibi” versin (Cathie, 2000: s.88).

Yeri gəlmişkən bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dövlətin “insan kapitalı”na qayğısı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “İnsan kapitalı”nın reallaşdırılması üçün müvafiq infrastrukturun olması da vacibdir. Hazırda Azərbaycanda neftdən gələn gəlirlərin “insan kapitalı”na yönəldilməsi prosesi baş verir. Bunu konkret olaraq yeni məktəb binalarının tikilib istifadəyə verilməsi, ölkə üzrə bütün kitabxanaların geniş çeşidli kitablarla təmin edilməsi, yeni təhsil standartlarının müəyyən edilməsi, daha bilikli və qabiliyyətli insanların ali təhsilin istənilən mərhələlərində ödənişsiz təhsil alması və onlara təqaüdlərin verilməsi, xaricdə təhsillərini davam etdirmək istəyən şəxslər üçün imkanların yaradılması kimi mühüm göstəriciləri misal göstərmək olar (İmanov, 2016: 14).

Yuxarıdakı, misallardan görürük ki, “insan kapitalı” yalnız təhsillə bağlı deyil. Kiminsə təhsil almağa həvəsi, marağı, qabiliyyəti yoxdursa, o icbari təhsilini başa vurduqdan sonra konkret peşəyə yiyələnərsə, daha səmərəli olar. Səmərəli, bəli, səmərəli.. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, təhsil alanların sayı nə qədər çox olarsa, bu həmin ölkə üçün daha effektivdir. Bəli, effektivdir. Səmərəli insanlar vaxtlarını hədəf yerə sərf etməyən, hər dəqiqələrinin qiymətini bilən və bu vaxtdan daha çox faydalanmağa çalışanlardır. Bütün bunların effekti isə özünü qarşıya qoyulmuş məqsədin, son nəticənin hansı dərəcədə uğurlu alınmasından ibarətdir. Məhz,

həmin insanların çox olduğu ölkələr daha tez və hərtərəfli inkişaf edir, onların iqtisadiyyatı daha da canlanır və insanların həyat şəraiti daha da yaxşılaşır.

Ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün innovativ modellərin işlənilib hazırlanması, ali təhsil müəssisələrində əlavə təhsil üzrə strukturların yaradılması, ixtisasartırma təhsilinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması mexanizminin hazırlanması və tətbiqi təşviq olunacaqdır. Bundan başqa, yeni kurikulumlara və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan metodik vəsaitlərin, didaktik materialların, təlim vasitələrinin hazırlanmasını stimullaşdıran müsabiqə və qrant mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlı təşəbbüslər dəstəklənəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası təhsil sektoru göstəriciləri digər ölkələrlə müqayisə edildikdə bir sıra maraqlı faktlarla rastlaşırıq. İlk öncə təhsil sahəsinə sərf olunan maliyyə xərclərini müqayisə edək. Belə ki, ABŞ ibtidai və orta təhsildə hər bir tələbəyə 12000\$, kollec, texniki məktəblər və universitetlərdə bir tələbəyə 25000 \$ pul sərf olunur. İsveçrə, Norveç və Lüksemburqda ortalama \$19,050 vəsait sərf olunur. İsveçrə ali məktəblərə sərf olunan xərclər baxımından ABŞ-a çox yaxındır. Ali məktəblərə çəkilən xərclər onların fəaliyyətinin maliyyələşdirmə sxeminin dəyişməsi ilə əlaqəli olaraq dəyişir.

Təhsil və elm sahəsində infrastrukturun təkmilləşdirilməsi bu sahələrin daha effektiv fəaliyyətinə təsir göstərə, insan kapitalının formalaşması və ondan istifadənin səmərəliliyini yüksəldə, innovasiyalara əsaslanan inkişafı təmin edə bilər. İKT bilikləri insan kapitalının formalaşmasında və istifadəsində həlledici amillərdən biridir. Müasir məktəblərin və universitetlərin yaranması, araşdırma və təkmilləşdirmələrin aparılması, istehsal və xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə İKT texnologiyaları ilə bağlıdır.

Hazırda ölkədə internetə çıxışı olmayan regionlar, məkanlar və məktəblər vardır. Yaxın və ortamüddətli perspektivdə ibtidai təhsildən başlayaraq, orta təhsilin bütün pillələrində İKT biliklərinin şagirdlərə aşılması, qlobal informasiya məkanından səmərəli istifadə etmələri üçün maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi dəstəklənəcəkdir. Orta məktəblərdə elektron kitabxanaların, intellektual oyunların yaradılması təşviq ediləcəkdir. İnternet resurslarından məqsədyönlü istifadə etmək üçün maarifləndirmə tədbirləri həyata keçiriləcəkdir.

Elm, təhsil və istehsal sahələrində maddi-texniki bazanın müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması təhsildə pedaqoji və tədris fəaliyyətinin normal işləməsini, elmi tədqiqatların aparılmasını, sınaqdan keçirilməsi və tətbiqini, “elm-istehsal-bazar” əlaqələrinin

optimallaşdırılmasını təmin edəcək, köməkçi xarakterə malik qurumların yaradılması təşviq ediləcəkdir. Bu işə təhsil, elm və istehsal siyasətini hazırlayan və həyata keçirən idarəetmə orqanlarının koordinasiyasını daha effektiv edəcəkdir.

Azərbaycanda aparılan davamlı iqtisadi islahatların tərkib hissəsi kimi, əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşu davam etdirilir. Bu məqsədlə, yaxın və uzaq perspektivdə təlim və tənzimləyici dəyişikliklərə nail olmaq istiqamətində mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi, istehsalın həcmının və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, innovasiyaların əlavə dəyər yaradan sektorlara tətbiq edilməsi və uyğunlaşdırılması vacib amillərdəndir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin universitetlərinin Azərbaycan universitetlərdən təhsil və təcrübə baxımından bir neçə dəfə üstün olduğu məlumdur. Lakin bunu bütün sahələrə aid etmək olmaz. Neft-qaz sənayesi ilə bərabər bir neçə sahə var ki, Azərbaycan universitetləri kifayət qədər yüksək reytingə və təcrübəyə malikdir. Norveç, Almaniya, Fransa və Çexiyanın ən məşhur universitetləri Azərbaycan əksər universitetlərindən daha az ödəniş tələb və ya tamamilə ödənişsizdir (Aktan, 2014: 22).

Buna baxmayaraq ölkələrdəki təhsilin keyfiyyəti və reytingi dünyanın ən qabaqcıl yüz universitetinə rəhbərlik edir. Azərbaycanlıların bəzi ixtisaslar üzrə təhsil almaları üçün Təhsil Nazirliyi tam maliyyə dəstəyi verir. Deməli Azərbaycanlılar öz imkanları çatmayan universitetlərdə belə bu imkandan yararlana bilirlər. Türkiyə universitetləri də Azərbaycanlıların ən çox istiqamət aldığı ölkələrdəndir (Mənkü, 2010: 36).

Bununla belə DIM testi vasitəsi ilə və şəxsi müraciət ilə Türkiyənin tanınmış universitetlərində təhsil almağa dəyər. Tibb sahəsi, mühəndislik, kompyuter elmi və digər önəmli sahələr tələbələrin Türkiyədə oxumaq üçün üstün tutduğu ixtisaslardır. Hər bir dövlət, daha dəqiq universitet müəyyən sahəyə görə çox məşhurdur. Ona görə də seçim edərkən universitetin adına görə məşhur olmağına deyil, onun sizin üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğuna baxmaq lazımdır. Əgər hər hansı ixtisas Azərbaycanda rahatlıqla alına bilən ixtisasdırsa, onun üçün xaricə getməyə dəyməz və ya buna görə dövləti ziyana salmaq məsləhət deyil. Azərbaycana lazım olan ixtisaslara maraq bugünkü gənclərin əsas protiteti olmalıdır. Kompyuter elmi, dəqiq elmlərin mühəndisliyi, müəyyən neft-qaz sahəsinə aid olan xüsusi ixtisaslar dövlət üçün daha maraqlı ola bilər. Çünki bu ixtisaslara Azərbaycanda güclü ehtiyac var. Bundan əlavə Təhsil Nazirliyi Azərbaycanı xaricdə güclü təmsil edə biləcək insanlara da müəyyən ixtisaslar üzrə humanitar da olsa təhsil almaqlarında maraqlı ola bilər (Aktan, 2005: 54).

İnsan kapitalı əmək məhsuldarlığının artırılmasında, dayanıqlı iqtisadi artımda, istehsal və xidmət sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində və ölkənin global bazarlara inteqrasiyasında həlledici rol oynayır (Donelly, Gibson və Ivancevich, 2016: 136). Buna nail olmaq üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, təlimlər vasitəsilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində fasiləsizliyin təmin edilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, şirkətlərin araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur. Bunu əsas tutaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənəcəkdir. Bu, iki səviyyədə təmin ediləcəkdir: (Aktan, 2005: 55).

1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi;

2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir və iqtisadi artımda intellektual əmək üstün xüsusi çəkiyə malikdir. Azərbaycanda da ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə insan kapitalının formalaşdırılması və ondan səmərəli istifadə əsas prioritet hesab edilir və bu istiqamətdə təşəbbüslər dövlət tərəfindən dəstəklənir. Ötən illər ərzində insan kapitalının inkişafı ilə bağlı tədbirlər müəyyən edilərək icra olunmuş və hazırda icra olunan bir sıra strategiya, dövlət proqramları və konsepsiyalarda da öz əksini tapmışdır. İnsan kapitalının formalaşmasında əsas rol oynayan təhsil işçilərinin, müəllimlərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması və müəllimin nüfuzunun artırılması istiqamətindəki təşəbbüslər dəstəklənəcəkdir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na uyğun olaraq, ölkədə 12 illik ümumi təhsilə mərhələli keçidin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. 12 illik təhsil ümumi təhsilin son iki ilində təmayülləşməni nəzərdə tutur. Təmayülləşmə peşə-ixtisas təhsili və ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsini yüksəldəcək, əmək bazarına daxil olan gənclərin işsizlik riskindən qorunmasına kömək edəcək, Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyasını sürətləndirəcəkdir.

Azərbaycanda bundan sonra da təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, şagirdlərin dərslər vəsaitləri ilə təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyətlər davam etdiriləcəkdir. İlk peşə və orta ixtisas təhsili insan kapitalının formalaşmasında, eləcə də insan kapitalına

investisiya qoyuluşunda əhəmiyyətli rol oynayır. İlk peşə və orta ixtisas təhsilinin inkişafı iqtisadi artım, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əlavə dəyərin yaradılması, əmək bazarında tələb və təklifin uzlaşdırılması, məşğulluğun təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də XXI əsrdə sürətlə yeniləşən texnologiya və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni peşə və ixtisasların yaranması ilk peşə-ixtisas təhsili və təlimlərinin əhəmiyyətini daha da artırır. Bu baxımdan, ilk peşə və orta ixtisas təhsili ölkənin strateji yol xəritəsinin bir hissəsi kimi təşviq edilir.

Aparılan dövlət siyasətinə uyğun olaraq təhsilə ayrılan dövlət xərcləri yalnız son beş ildə 1,3 dəfə artmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2010-cu il üzrə İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən, 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycan 34 pillə irəliləyərək 169 ölkə arasında 101-ci yerdən 67-ci yerə yüksəlmiş, “orta insan inkişafı” qrupundan “yüksək insan inkişafı” qrupuna daxil olmuşdur (Donelly, Gibson və Ivancevich, 2016: s.136).. Azərbaycan iqtisadi inkişaf tempini sürətləndirərək yoxsulluğun azaldılması və orta ömür uzunluğu göstəricisinin artması baxımından böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bununla yanaşı, aparıcı beynəlxalq təşkilatların statistik təhlilləri Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq rəqabətə davamlılıq göstəricilərinin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən ali təhsil müəssisələrinin reyting səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri olduğunu göstərir.

Nəticə Və Təkliflər

“İnsan kapitalı” şəxslərin gələcək peşə fəaliyyətlərində istifadə olunacağı üçün “insan kapitalı”nın qazanılmış olmasını və onun həmin şəxsə tərənnüm edilməsini göstərən sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsillərini davam etdirənlər üçün birinci növbədə diplom və ya digər yöndə irəliləyənlər üçün birinci növbədə müvafiq sənədin olunması vacibdir. Eyni zamanda sertifikat (şəhadətnamə), fəxri fərman, təşəkkürnamə, təcrübə üzrə rekomendasiyalar da “insan kapitalı”nın həmin şəxsə tərənnüm etməsi ilə bağlı təsdiqedicə sənəd formasında çıxış edir. Bu cür sənədlər nə qədər çox olarsa, həmin şəxsin insan kapitalına daha çox sərmayə yatırdığı düşünülür. Müvafiq istiqamət üzrə təcrübənin olması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, “insan kapitalı” qazanılması vacib olan ən dəyərli nailiyyətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gənclər “insan kapitalı”na sərmayələr qoymasını üçün, öz məqsədlərini daha düzgün müəyyənləşdirmək üçün və səhv addımlardan qaçınmaq üçün düzgün qərar verməlidirlər. Düzgün qərar vermək üçün ilk növbədə öz məqsədlərini müəyyən etməli, valideynləri başda olmaqla ailə üzvləri, yaxın dostları, müəllimləri, istədikləri sahənin peşəkarları və məsləhət ala

biləcəkləri, özləri üçün ideal olan digər insanlardan məsələhət almalıdırlar. Lakin bir məsələnin önəmi böyükdür ki, nə qədər çox insandan məsləhət alsalar da, son qərarı özləri verməlidir, çünki yaşadıkları həyat onlarıdır və sərbəst qərar qəbul etməyin özü də bir növ insan kapitalının inkişafıdır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, aparılmış müqayisə və təhlillər bunu göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasının adiyəti qurumları digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsinə də böyük dəstək verir, yeniliklərin bu sahədə tətbiqinə çalışırlar.

Ədəbiyyat

- Aktan, C.C. (2005). Değişim çağında yönetim, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Aktan, C.C. (2008). Stratejik yönetim ve stratejik planlama, *Çimento İşveren Dergisi*, 22(4), 4–21.
- Bakioğlu, A., Göçmen, G. (2013). Eğitim sistemi. Ayşen Bakioğlu (Ed.), Karşılaştırmalı eğitim yönetimi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Cathie, J.M. (2000). Stuck in Neutral: Business and the Politics of Human Capital Investment Policy.
- Donnelly, J.H., Gibson, J.L and Ivancevich M. (2016). Organizations: Behavior, Structure, Processes, McGraw-Hill/Irwin, New York.
- İsmixanov, M.A., Bəxtiyarova R.Ə. (2016). Ali məktəb pedaqogikası Mühazirə kursu, ADPU nəşriyyatı, Bakı.
- İmanov, K. (2016). Əqli mülkiyyət və insan kapitalı, Bakı.
- Kennedy, B., Manise, J. and Montgomery, S. (2008). Report and recommendations for education policy leaders.
- Menkyu, Q. (2010). Ekonomiksin əsasları, Bakı.
- Княев Е.А., Клев А.К. (2008). Стратегическое управление международно-ориентированного классического университета: Учеб. Пособие, М.: РУДН.
- Mukhtarov, S., Mammadov, I., & Hamidov, H. (2019). THE IMPACT OF GOVERNMENT EDUCATION EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 426-434.

Dünya Təcrübəsində Bütçə Kəsirinin Örtülməsi Üsulları Və Azərbaycan Reallığına Tətbiqi

Mədət CABBAROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

medetcabbarov@gmail.com

Xülasə

Dövlət bütçə kəsirlərini aradan qaldırmaq üçün və ya bütçə kəsirini azaltmaq üçün müxtəlif yollardan, vasitələrdən istifadə edir. Həm bütçə kəsirinin ortaya çıxması həm də bütçə kəsirlərini maliyyələşdirmə vasitələri ölkə iqtisadiyyatına makro səviyyədə təsir edir. Bu vasitələrin bəziləri ölkə iqtisadiyyatını zəiflədə, bəziləri isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır. Tədqiqatın məqsədi bu vasitələrdən hansıların ölkə iqtisadiyyatına mənfi, hansıların müsbət təsir göstərməsini araşdırmaqdır. Bu gün inkişaf edən və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas problemlərindən biri olan Bütçə kəsirləri müxtəlif səbəblərə əsaslanır. Xüsusilə II. Dünya müharibəsi sonra bərpa, sosial xidmətlər, inkişaf və buna bənzər xərclər bütçə kəsirlərini artırdı. Bu kəsirin necə bağlanacağı hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Bütçə kəsirini maliyyələşdirmək üçün dövlətlər bir çox vasitələrdən istifadə edir. Bunlar vergiləri artırmaq, daxili və xarici borclanma, özəlləşdirmə istifadə edilməkdədir. Bu üsullar bütçə kəsirini maliyyələşdirsədə iqtisadiyyata təsiri baxımından fərqlilik gösdərir. Hər zaman olduğu kimi bu gündə ölkələr bu vasitələrin ən optimalını seçərək iqtisadi inkişafa nail olmaq isdiyirlər Azərbaycanın bütçə kəsirlərini maliyyələşdirmək üçün seçdiyi yollar və makroiqtisadi təsirləri müqayisə ediləcək.

Açar sözlər: Bütçə, Bütçə kəsiri, Vergi

İnkişaf Etmiş Ölkələrdə Sosial Yönlü Xərc Strategiyalarının Müqayisəli Təhlili

*Məftun QUBADZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
meftun.qubadzade.95@mail.ru*

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasət vasitəsi ilə əhalinin əmlak sahəsində olan bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına və əhalinin bütün təbəqələri üçün eyni sosial şərtləri təmin edən sosial ədalət prinsipləri reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Dövlətin sosial siyasəti əhalinin həyat fəaliyyətlərinin sosial - iqtisadi şərtlərini tənzimlənməsinə yönələn tədbirlər toplusudur. O, gəlirlərin bölgüsündə mövcud olan bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, bazar iqtisadiyyatında gəlirlər və mülkiyyət sahəsində yaranmış olan fərqlərin azaldılmasına, iqtisadi fəaliyyətin tərəfərləri olan iştirakçılar arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Dövlət büdcəsinin sosial yönümlü xərc siyasətinin əsasını dövlətin iqtisadi rifahın yüksəldilməsi təşkil edir. Dövlət büdcəsinin sosial yönümlü xərclərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən siyasət sosial strategiyanın əsasıdır.

Sosial yönümlü xərclərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq qəbul edilmiş, qəbul edilməkdə olan və həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, həmçinin sosial yönümlü xərclərə dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş öhtəliklərin icrası ölkədə qeyri - neft sektorunun davamlı inkişafına, bu sahədə kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına təkan vermişdir. Görünür ki, bu səbəbdən də dövlətin sosial yönümlü xərclərinin tənzimlənməsi çox mühüm əhəmiyyətlidir.

İstənilən bir ölkənin əsas istəyi sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək və oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii iqtisadi resurslardan kifayət qədər səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın tarazlı və davamlı inkişafına, infrastrukturun müasirləşdirilməsinə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bölgələrdə yaşayan vətəndaşların zəruri arzu və istəkləri, eləcə də onları illərdən bəri narahat edən, qayğılandırıcı sosial problemlərin həlli dədəlgünlüğü ilə inkişaf etmiş ölkələrin diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər: Sosial siyasət, İslahat, İnkişaf

Giriş

Dövlətin sosial yönümlü xərclərinin və sosial fəaliyyət sferasının əsas istiqamətlərini və tərkib hissəsini təşkil edən təhsil, elm, səhiyyə, sosial müdafiə, sosial təminat, ictimai mədəni tədbirlər, mədəniyyət və incəsənət, idman, gənclər siyasəti və s. qeyri - istehsal sferasına daxil olmaqla bu sahələrdə maddi istehsal baş verməsə də, maddi istehsalın inkişafına fəal təsir göstərir. Ona görə də sosial - mədəni sahələrin, sosial infrastrukturun daim inkişaf etdirilməsinə dövlət böyük əhəmiyyət verir.

Əhalisinin hər bir fərdinin firavan həyat səviyyəsini təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan inkişaf etmiş ölkələr fəaliyyətini yalnız sosial müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşdırmır, bütün sahələrdə kompleks islahatların aparılmasına, o cümlədən infrastruktur layihələrinin gerçəkləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Dövrümüzdə hər bir cəmiyyətin məqsədləri sırasında təhsil ən vaciblərindən birini təşkil edir. Dövlətlər və cəmiyyətlərin inkişaf reytingində təhsilin öz yeri vardır. Son dövrlərdə ölkələrin ümumi inkişaf səviyyəsi ildənildə qiymətləndirilərkən başlıca meyarlardan təhsil səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da təsadüfi deyildir.

Əhali hər bir dövlətin başlıca sərvətidir və hər hansı sahədə aparılan inkişaf siyasəti məhz əhaliyə xidmət etməlidir. Bu, insan inkişafı konsepsiyasının əsasıdır. İnsan inkişafı insanları və onların həyatının keyfiyyətini ali tutan, müxtəlif sahələrdə seçimlərin, imkanların və bacarıqların genişləndirilməsini təbliğ edən, eləcə də sülh və təhlükəsizlik, ədalət və ləyaqət, sağlamlıq və təhsil kimi ümumi dəyərləri ön plana çəkən çoxşaxəli bir konsepsiyadır.

Metod

Analiz, Sintez, İnduksiya, Müqayisəli Təhlil.

Analiz

İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan və İrlandiya orta inkişaf etmiş ölkələr, qalanları isə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə aid edilir. Orta inkişaf etmiş ölkədə adam başına düşən milli gəlir 5 - 10 min, yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə isə 17 - 30 min dollar təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr daimi olaraq inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnilir. Sosial və iqtisadi baxımdan hər bir ölkənin inkişafı yüksək səviyyədə olmalıdır. Belə ki, bu cür ölkələr sosial strategiyalarını həyata keçirirlər.

“Strategiya” sözü yunanca “sərkərdə mədəniyyəti” deməkdir. Subyektin məqsədinə çatması üçün düşünülmüş planlı fəaliyyət modeli strategiya adlanır. Strategiyanın məzmununa fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq məntiqi qərarlar toplusu daxildir.

İnkişaf etmiş ölkələr son iqtisadi göstəricilərinə görə dünyanın başqa ölkələrindən olduqca üstün və öndədirlər. Misal üçün, bu cür ölkələrin əhalisinin adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun həcmi dünya üzrə adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun orta qiymətindən beş dəfə çoxdur. 1990 - cı illərdə inkişaf etmiş ölkələrin dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi daha da yaxşılaşmışdır. Bu iki amilin birincisi, məhsuldar qüvvələrin strukturunda baş vermiş mütərəqqi dəyişikliklərin təsiri nəticəsində, ikincisi, Şərqi Avropa ölkələrinin dünya təsərrüfat sistemindəki xüsusi çəkisinin azalması nəticəsində baş vermişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təbiətin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin səmərəliliyi əhalinin orta ömür müddətinin artması, ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı beynəlxalq statistik məlumatlarla təsdiq olunur. Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, dövlətin sosial - iqtisadi inkişafı sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti təkcə bu və ya digər ölkənin sosial yönümlü problemlərinin mahiyyətini daha dərinlən başa düşmək deyil, həm də onların həlli qaydalarını mənimsəyərək müasir dövrün tələblər baxımından yerli şəraitdə istifadə etmək imkanlarını da araşdırmaqdan ibarətdir.

Danimarkanın sosial yönümlü inkişafının xərc strategiyasının əsasında innovasiya dayanır. Ölkə innovativ yolla bütün regionlarda iqtisadi inkişafı təşviq etmək məqsədilə bir sıra təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Danimarkanın innovativ siyasəti “İnkişaf, Yenilik və Birlik” (Progress, Innovation and Cohesion) adlanır.[Əliyev, Qasımov, 2012: s. 77]

Danimarka hökumətinin iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün önəm verdiyi məsələlərdən biri də mərkəzi hökumətin bəzi strukturlarının və müxtəlif qurumların regionlara köçürülməsi, beləliklə böyük şəhərlər xaricində regionlarda da yüksək səhiyyə, təhsil, məşğulluq və investisiya xidmətlərinin təmin edilməsidir.

Hər bir ölkənin əsas qayəsi xərc strategiyasında sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək və oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii iqtisadi resurslardan kifayət qədər səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın tarazlı və davamlı inkişafına, infrastrukturun müasirləşdirilməsinə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Norveç, Danimarka, Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərədə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə əlavə tədbirlər görməkdədir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait artırılmışdır. Növbəti beş ildə bu ölkələr tərəfindən bu sahəyə xərclənəcək ümumi məbləğ təxminən 4,5 milyard Amerika dolları hesabına ölkədə 65 təhsil proqramı icra olunacaq.

Bu xərclər nəticəsində əldə olunan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

Təhsil sahəsinə ayrılan xərclər nəticəsində:

- Təhsil sisteminin köklü şəkildə dəyişməsinə gərçəkləşdirmək;
- Hər bir vətəndaşın keyfiyyətli təhsil almasını gərçəkləşdirmək;
- Təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin artırılmasını gərçəkləşdirmək;
- Geniş dünyagörüşünə malik şəxslərin yetişdirilməsini gərçəkləşdirmək;
- Elmi yaradıcılığın inkişaf etdirilməsini gərçəkləşdirmək və s.

[Muradov, 2006, № 1.]

Yuxarıda qeyd edilən ölkələrdə səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər hesabına əldə olunan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Yeni xəstəxanaların tikilməsinə və təmir edilməsinə başlanılması ilə həm məşğulluğun, həm də səhiyyənin daha da inkişafına nail olunması;
- ✓ Güclü tibbi kadr potensialının artırılmasına nail olunması;
- ✓ Tibb müəssisələrinin ən yeni tibbi avadanlıqlarla təchiz olunması;
- ✓ Səhiyyənin maddi - texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə nail olunması;
- ✓ Yoluxucu xəstəliklərə qarşı sanitariya maarifi işinin aparılmasına nail olunması və s.

Sosial təminatla ayrılan vəsaitlər hesabına əldə olunan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Əhaliyə müavinətlərin ödənilməsi ilə onların rifah səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olunması;
- Əhaliyə doğuma və əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə müavinətlərin ödənilməsi ilə sosial təminatın həyata keçirilməsinə nail olunması;
- Əhaliyə pensiyaların verilməsinin daha da artırılması ilə rifahın yüksəldilməsinə nail olunması;
- Əmək haqqının artırılması ilə yanaşı olaraq əhaliyə əlavə kompensasiya verilməsinə nail olunması və s.

Almaniyada dövlətin sosial siyasəti əhalinin sosial müdafiəsi, təhsili, əhalinin sağlamlığının qorunması, gənclər siyasəti və əhalinin digər ictimai - mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi sahəsində fəaliyyətini əhatə edir. Müasir dövrdə əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi, təhsilin, səhiyyənin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların sosial müdafiəsinin və sosial təminatının gücləndirilməsi, cəmiyyət üzvlərinin mədəni tələbatının daha dolğun ödənilməsi dövlətin mühüm funksiyası hesab olunur.

Dövlətin sosial siyasətinin və sosial fəaliyyət sferasının əsas istiqamətlərini və tərkib hissəsini təşkil edən təhsil, elm, səhiyyə, sosial müdafiə, sosial təminat, ictimai mədəni tədbirlər, mədəniyyət və incəsənət, idman, gənclər siyasəti və s. qeyri -istehsal sferasına daxil olmaqla

bu sahələrdə maddi istehsal baş verməsə də, maddi istehsalın inkişafına fəal təsir göstərir. Ona görə də sosial - mədəni sahələrin, sosial infrastrukturun daim inkişaf etdirilməsinə dövlət böyük əhəmiyyət verir.

Almaniyada indiki şəraitdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasəti əhalinin sosial xidmətlərə olan ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməklə təhsilin, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin, digər sosial - mədəni tədbirlərin inkişaf etdirilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi məqsədlərinə dövlət büdcəsindən hər il böyük məbləğdə vəsait ayırır.

Ötən illərdə Almaniyada regionların sosial yönümlü icrasına istiqamətlənən investisiyaların həcmi 6,8 milyard manat təşkil etmiş, yalnız 2008 - ci ildə bu məqsədlə 2 milyard manat vəsait xərclənmişdir. İqtisadiyyatın saxələndirilməsi və qeyri - neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilmiş əməli tədbirlər nəticəsində qeyri - neft sektoruna qoyulan investisiyalar 5 ildə 6,2 dəfə artmış, onun xüsusi çəkisi 2003 - cü ildəki 26,8 faizdən 2008 - ci ildə 69 faizə yüksəlmişdir.

Sosial - iqtisadi inkişafına istiqamətlənən yeni dövrün tələblərinə cavab verən infrastrukturun yaradılması yolu ilə insan resurslarının inkişafıdır. Hər bir vətəndaşın firavan həyat səviyyəsini təmin etməyi ali məqsəd kimi qarşıya qoyan inkişaf etmiş ölkələr fəaliyyətini yalnız sosial müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşdırmır, bütün sahələrdə kompleks islahatların aparılmasına, o cümlədən infrastruktur layihələrinin gerçəkləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Almaniyada səhiyyə xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idmanın inkişafı məqsədilə 16 yeni xəstəxana, 42 ambulatoriya - poliklinika, 42 özəl tibb müəssisəsi, 8 diaqnostika mərkəzi, 19 feldşer məntəqəsi, 18 olimpiya - idman kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. 15 olimpiya - idman kompleksinin və 9 diaqnostika mərkəzinin tikintisi davam etdirilir.

Almaniyanın sosial yönümlü xərc siyasəti məhz səhiyyə ilə əlaqədardır. Alman əhalisinin böyük hissəsi dövlət tibbi sığorta şirkətləri tərəfindən sığortalanıb. Ölkədə tibb sığortası bütün əmək qabiliyyətli əhali üçün məcburidir. Sığorta haqlarının ölçüləri sığortaya məruz qalanının ümumi sağlamlığının vəziyyətindən, cinsiyyətindən və yaşından asılı olaraq dəyişir. (Qasımov, 2012: s. 92)

Bir çox Qərbi Avropa dövlətləri özəl təhsili tam qəti şəkildə məhdudlaşdırmasalar da, Norveç və İsveç kimi dövlətlər əsasən dövlət təhsilinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə istiqamətlənirlər. Orada şagirdlərin cəmi 1 - 2% - i özəl məktəblərdə oxuyurlar. Bu özəl məktəblər dövlətin ciddi nəzarətindədir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında əvvəllər uşaqların

yaxınlıqda yerləşən məktəblərə verilməsi üstünlük təşkil etsə də, hazırda məktəbin yerinin və tipinin seçimi valideynlərdən asılıdır. Bundan əlavə, ailənin özəl məktəblərdə təhsil xərclərinin azaldılması məqsədilə Amerika hökuməti xüsusilə, yüksək gəlirə sahib olmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış istiqrazlar buraxır.

Başqa ölkələrdə də belə təcrübə mövcuddur. Həmçinin, təhsilin inkişaf istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması, planlaşdırma və s. ilə bağlı məsələlər də dövlət siyasəti sahəsinə daxildir. Burada ciddi problemlərdən biri odur ki, müasir şəraitdə təhsil sahəsində milli siyasətin işlənilib hazırlanmasına ayrılan vaxt əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşır. N.Stromkvist və K.Monkmanm qeyd etdiyi kimi, əgər əvvəllər bu dövr 4 - 5 illə ölçülürdüsə, indi təhsil sahəsindəki proqramlar meydana gəlir və 11-12 aydan sonra “ölür”. Bununla əlaqədar olaraq, dövlətlər qarşısında beşillik müddətə hesablanan “strateji planlaşdırmadan” baş verən dəyişikliklərə - “daimi çevik reaksiyaya” keçmək vəzifəsi durur.

Bir çox dövlətlərdə təhsil sahəsində siyasət şəxsiyyətin öz biliyini inkişaf etdirməsinin genişlənməsinə, müxtəlif həyat şəraitlərinə insanın adekvat oriyentasiyasını təmin edən dünyanın mənzərəsinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir. Təhsilin planlaşdırılması zamanı bir çox ölkələr bütün həyat boyu onun fasiləsizliyinə daha böyük diqqət yetirirlər.

Təhsil siyasətinin müəyyənləşdirilməsi dövlətin mühüm vəzifələri ilə şərtlənir. Bu vəzifə, özündə təkə bu və ya digər fənnə dair biliklərin cəmini deyil, ümumilikdə təhsilə maraq oyatmağa istiqamətlənmiş belə desək, “həvəsləndirici” dərslərlərin yaradılması ilə təhsilə həvəsin artırılmasıdır.

Avropada Boloniya prosesinin inkişafı təhsilin əsasən regionlarda desentralizasiya edildiyi başqa dövlətlərdə (xüsusilə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında) təhsil məkanının birləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin qoyuluşunu stimullaşdırdı. Bu, Avropa təhsil sisteminin dünyanın digər ölkələrinin və regionlarının təhsil sistemlərinin, ali və orta təhsil sistemlərinin, eləcə də təşkilatların tələblərinin və normaların toqquşmasına səbəb olacaq.

Həyata keçirilmiş tədbirlərin mahiyyəti və konseptual məzmunu iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və sərbəst bazar prinsiplərinin dərinləşdirilməsindən ibarət olmuş, nəticədə sahibkarların ümumi daxili məhsuldakı xüsusi çəkisi 85 % - ə çatmışdır. Dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi ilbəl artırılmış, 7 min investisiya layihəsinə 324 milyon manat kredit verilmişdir. Bu layihələrin 87 % - i, kreditlərin isə 70 % - i regionların payına düşür. Hazırda aqrar sektor, sənaye, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri - dövlət bölməsinin payı 70 - 99 %

arasında dəyişir. Sahibkarlar yeni iş yerlərinin açılması prosesində, habelə büdcə gəlirlərinin yarından çoxunun formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. (Ahmadov and etc, 2019)

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən sosial islahatların əsas istiqamətləri əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və paralel olaraq sosial müdafiəsi məsələlərində ünvanlılıq prinsipinə üstünlük verilməsi, aztəminatlı ailələrin pensiya və müavinət təminatının yaxşılaşdırılması, onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradılmasından ibarətdir.

Sosial islahatların uğurla aparılması bu sahədə yeni, əhalinin sosial müdafiəsində keyfiyyətə fərqli yanaşma və ənənəvi metodların təkmilləşdirilməsi baxımından müvafiq qanunvericilik aktlarının və dövlət proqramlarının qəbul olunmasını lazımı hala gətirmişdir.

Təcrübə göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı seçmiş bir çox dövlətdə sosial müdafiə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin bir çoxunda təhsil, səhiyyə və digər sahələr dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşmir. Eyni zamanda dövlət əhalinin sosial problemlərini əsas götürərək milyardlarla dollar tələb edən infrastruktur layihələrini dəstəkləmir.

Bu gün Yaponiyada enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində qarşıya qoyulan vəzifələr uğurla icra edilir. Bir sözlə, inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəinki bölgələrin, ümumilikdə ölkənin inkişafında bir dönüş nöqtəsi olmuş, aparılmış möhtəşəm quruculuq və abadlıq işləri bütün şəhər, rayon və kəndlərin simasını tanınmaz dərəcədə dəyişərək, regionlarda əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşmasına böyük töhfə vermişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin sosial inkişaf yönümlü xərc siyasəti aşağıdakı cədvəl vasitəsilə verilmişdir.

Cədvəl 1: İnkişaf etmiş ölkələrin sosial inkişaf yönümlü xərc siyasəti.

Dövlət büdcəsinin xərcləri	16.822,0 \$
Təhsil xərcləri	1.665.378\$
Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi (%-lə)	9,9
Səhiyyə xərcləri	756.990\$
Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi (%-lə)	4,5
Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	2.456.012\$
Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi (%-lə)	14,6
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi	672.880\$
Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi (%-lə)	4

Mənbə: Şəkəraliyev A, Əliyev A. "İnkişaf etmiş ölkələrin dünya iqtisadiyyatında tutduqları mövqe" dərslisi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. (2018 - cı il)

Yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, hər bir inkişaf etmiş ölkə sosial siyasətini məhz təhsil, səhiyyə və sosial təminat üzrə aparır. Belə ki, bu sahələrin inkişafı birbaşa olaraq iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir. Bu sahələrin inkişaf etməsi üçün ayrılan vəsaitlər nəticəsində inkişafa nail olunmuşdur. Ən çox vəsait ayrılan sahə isə təhsildir. Bunun əsas səbəbi isə ölkədəki rifahı yüksəltmək, avamlığı, cahilliyi aradan qaldırmaqdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsilə çəkilən xərclərinin göstəricisini xüsusilə qeyd etmək olar. Təhsilə çəkilən xərclərin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər xüsusi şəkildə nəzərə alınmalıdır:

- ✓ Təhsilə çəkilən xərclərin təhsilin bütün mərhələləri üzrə bölgüsü;
- ✓ Təhsil mərhələləri üzrə adam başına təhsil alana düşən xərclər;
- ✓ Adam başına təhsil alana düşən xərclərin adambaşına ümumi milli gəlir göstəricisinə nisbəti;
- ✓ Təhsilə çəkilən ümumi xərclərin ümumi milli gəlirə nisbəti;
- ✓ Təhsil üzrə cari xərclərin ümumi təhsil xərclərində xüsusi çəkisi;
- ✓ Ayrı - ayrı maliyyə mənbələri üzrə təhsilə çəkilən xərclərin ümumi təhsil xərclərində xüsusi çəkisi.

Nəticə Və Təkliflər

Dövlətin iqtisadi və sosial baxımdan tənzimlənmə mexanizmləri istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərilməsi sosial siyasətin zəruri prinsipləri kimi qarşıya çıxır.

Sosial sferada dövlətin apardığı islahatlar sosial zəmində qurulur. Belə ki, sosial siyasət dövlətin hər vətəndaşının, hər bir üzvünün işsizlik problemini həll etməyə yönəlmişdir. Qloballaşma dövründə sosial siyasət prosesi yeni məna kəsb etməyə başlamışdır. Standart proqramlar əsasında sosial siyasət həyata keçirilir. İslahatların aparılması ilə əlaqədar olaraq sosial siyasətlər ölkələrin yoxsulluq əleyhinə mübarizəsini nümayiş etdirir.

Dövlətin sosial fəaliyyətinə bir sıra məsələlər aid edilir. Belə ki, bu məsələlər yalnız insanın yaşayışını yaxşılaşdırmağı nəzərdə tutmur. Həmçinin insanlarda yaxşı sosial keyfiyyətlərin formalaşdırılıb təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Sosial keyfiyyətlərə intizamlılıq, dürüstlük, əməksevərlik, ən başlıcası isə vətənpərvərlik aiddir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün əlbəttə ki, dövlət müəyyən qədər vəsait ayırır. Bu vəsait hesabına siyaətin düzgün bölüşdürülərək həyata keçirilməsi dövlətin və vətəndaşlarının rifahına

səbəb olur. Elə bu baxımdan da qəbul olunmuş proqramlar və sərəncamlarda büdcədən ayrılan vəsaitlər qeyd olunur. Bu vəsaitlərin böyük hissəsi sosial müavinət, sosial müdafiə, təhsil və səhiyyəyə ayrılır.

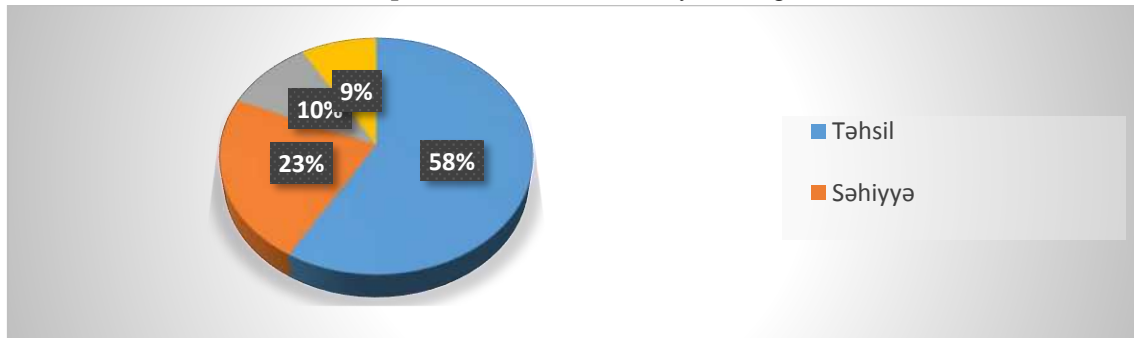
Sosial siyasətin inkişaf mexanizmləri çoxdur. Sosial siyasət inkişaf prosesində başlıca meyar kimi qiymətləndirilir. Çünki hər bir ölkənin iqtisadiyyatı onun sosial siyasətinin üzərində qurulmuşdur.

Dövlətin həyata keçirmiş olduğu sosial siyasətlə bağlı dövlət proqramları, aparılan islahatlar araşdırılmışdır. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir vətəndaşın inkişafında dövlət sosial siyasəti tək şəkildə deyil toplu halında həyata keçirməlidir. Bu işdə vətəndaşların da rolu əvəzsizdir.

Sosial siyasət ilə bağlı aşağıdakı təklifləri verməyi zəruri hesab edirəm:

1. Sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün tez-tez monitorinqlərin həyata keçirilməsi;
2. Sosial müavinət və pensiyaların hər ay müntəzəm artırılması;
3. Təhsilə ayrılan vəsaitin ikiqat artırılması;
4. Səhiyyənin maddi-texniki bazasının daha da təkmilləşdirilməsi üçün xaricdən avadanlıqların gətirilməsi;
5. Yaşlıların və əlillərin ödənişsiz tibbi müayinə və müalicə almaları və s.

Diaqram 1: Dövlətin sosial siyasətlə bağlı xərclər

Mənbə: Müəllif hesablamaları (2018-ci il)

Ədəbiyyat

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009 - 2013 - cü illərdə sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 4 aprel, 2009, №80.

Azərbaycan Respublikasının 2009 - 2013 - cü illərdə sosial - iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Atakişiyev M. C. Azərbaycan 2020: milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəli yüksəlişin problemləri. Bakı, 2012.
Əliyev A.Ə., Qasımov N.Ə. Azərbaycanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri.
Bakı, 2012.

Əsgərov Ə.X. Sosial siyasət və sosial ədalət. Bakı, 2008.

Nağıyev Ə.T., Mütəllibova V.A. Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri. Bakı: Səda, 2013.

Rəhmanov F. P. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. Bakı: Gənclik, 2012.

Muradov A.N. Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında təhsilin rolu // AMEA - nın xəbərləri. 2006, № 1

Ahmadov, F., Huseynli, A., & Zeynalova, U. (2019). Comparative analysis of the current situation and development prospects of the former Soviet Union Republics in the social business. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 1453-1461.

Dəniz Nəqliyyatının Dünya Ticarətində Rolunun Artırılması İstiqamətləri

*Məhəmmədsadiq HACIQƏDİRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mhaciqedirli@gmail.com*

Xülasə

Dünya ticarəti bəşəriyyətin tələbatları, həyat səviyyəsi və rifahı üçün əvəzolunmaz bir amildir, dünya ticarətinin əvəzolunmazı isə maddi-texniki sektorudur. Maddi-texniki sektor müştəri istək və ehtiyaclarına uyğun olaraq istehsal nöqtəsindən istehlak nöqtəsinə, xammal, yarı məhsul, son məhsul ilə bağlı məlumatın səmərəli və təsirli bir şəkildə axını və toplanmasıdır. Yəni daşıma, saxlama, paylama, baza rəhbərliyi kimi paylama ərzində həyata keçirilən və məhsula əlavə dəyər təmin edən bir-birilə əlaqəli koordinasiya edilməsi gərəkən funksiyaları əhatə edir. Bu halda Loqistika üçün idarə edilməsi lazım olan bir proses demək olar. Bu proses içərisində, daşıma prosesi nəqliyyat sistemləri ilə həyata keçirilir. Nəqliyyat sistemləri içində, çox uzun, qitələrarası məsafələrdə, böyük həcmərdə ən ucuz yük nəqliyyatı kimi dəniz yolu nəqliyyatı yeganə variantdır. Ölkələrin davamlı iqtisadi dinamizmi, nəqliyyatın ölkə içərisindəki tədbirinə, formasına və özünü yeniləmə gücünə bağlıdır. Bunun üçün sektorun yaxşı analiz edilməsi, problemlər və həll yollarının müəyyən edilməsi, tələblərin ortaya qoyulması və ödənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dəniz yolu ilə nəqliyyat ucuz olmaqla yanaşı, çoxlu miqdarda və həcmdə yüklərin uzun məsafəyə daşınmasında çox əlverişli nəqliyyat növüdür. Dəniz yolu çatdırılmasında kütləvi daşıma tutumu maksimum səviyyədədir, bu səbəbdən daşımanın vahid maya dəyəri aşağıdır. Yüksək təhlükəsizlik imkanlarına malik olan bu sistem həmçinin enerji istehlakı baxımından digər daşıma üsullarına görə orta səviyyədədir. Digər üsullara görə reallaşma müddəti uzun olsa da, qitələrarası nəqliyyatda böyük həcmdə yüklərin daşınması və iqtisadi cəhətdən əlverişli olması çox böyük üstünlük kimi qarşımıza çıxır

Açar sözlər: nəqliyyat, dəniz nəqliyyatı, DWT

Giriş

Dəniz nəqliyyatı bütövlükdə əmək qabiliyyətinin beynəlxalq bölgüsünün inkişafında maddi amil kimi mühüm rol oynayır və bu, dövlətlər arasında dünya istehsalının və əmtəə dövriyyəsinin artımını müəyyənləşdirir. Buna görə, hər bir ölkənin xarici ticarətin müstəqilliyini xarici tonnajdan və yük bazarının şərtlərindən təmin etmək məqsədilə gəmilərlə mallarını nəql etmək arzusu olduqca təbiidir. Milli donanmaların inkişafı yalnız yük gəmilərində valyutaya qənaət edilməsinə deyil, eyni zamanda dəniz nəqliyyatı xidmətlərinin ixracına və xarici valyutada əhəmiyyətli gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu, öz növbəsində, idxalın artmasına və beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək edir.

Nəqliyyatda istehsal fəaliyyətinin beynəlxalq təbiəti elmi və texnoloji inkişafın, əmək bölgüsünün, ixtisaslaşmanın, əməkdaşlığın, rəqabətin, bazar mexanizminin işlənməsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Gəmiçiliyin əhəmiyyətli bir xüsusiyyəti, bir çox sənaye sahələri ilə (nəqliyyatın digər növləri daxil olmaqla) daimi əlaqəsidir. Nəticəsi digər sənaye sahələrində baş verən dəyişikliklərə tez uyğunlaşmaq ehtiyacıdır. Sənayedə və kənd təsərrüfatında elmi və texniki irəliləyişə texnoloji və texniki nəqliyyat vasitəsi ilə müvafiq nəqliyyat vasitəsi ilə çatdırılır. Nəticədə, yüklərin daşınması üçün təqdimatın ən sonları da daxil olmaqla, dəniz nəqliyyat vasitələrinin hər cür mallara çatdırılmasına mane olur.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Dünya təsərrüfat sistemində dəniz nəqliyyatının rolu olduqca böyükdür. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində dəniz nəqliyyatı qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynadığından, beynəlxalq iqtisadi əlaqələri dəniz nəqliyyatının iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dəniz nəqliyyatı vahid nəqliyyat sistemində digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə (boru kəməri istisna olmaqla) ən ucuz nəqliyyat növüdür.

Hazırda dünya təsərrüfatında dəniz nəqliyyatının orta illik artım tempi 1% təşkil edir. Bu, dünya üzrə təxminən hər il 1200 ədəd gəmi artımıdır. Belə ki, 2006-cı ildən başlayaraq dünya ölkələri üzrə gəmilərin sayı 98269-dan 120000-ə çatmışdır. Dünya üzrə gəmilərin ümumi tonnaajı 1,056 milyard dedveytdən (DWT) 1,5 milyard DWT-ə (Dedveyt gəminin tam faydalı yükünün ağırlığı deməkdir. Buraya yük, sərnişinlər baqaj ilə, yanacaq ehtiyatı, yağ, şirin su, ərzaq və ekipaj üzvlərinin baqajı ilə ağırlıq ehtiyatları daxildir.) çatmışdır. Proqnozlara görə, bu artım gəmilərin artım tempinə və beynəlxalq ticarətin tələbinə uyğun olaraq 2026-cı ilədək 1,9 milyard DWT-ə çatacaqdır. Dünyada ticarət gəmilərinin sayı 41110 ədəd təşkil edir

(Q.Qurbanov, 2016). Beynəlxalq ticarət yük dövriyyəsinin 75%-dən çoxu dəniz nəqliyyatının payına düşür. Dünya dəniz ticarətinin həcmi 1950-ci ildə 500 milyon ton olduğu halda, hazırda 18 dəfə artaraq 9 milyard tona çatmışdır. Daşınan yüklərin yarısından çoxu neft və neft məhsullarıdır.

Hazırda ABŞ, Almaniya və Yaponiyanın əhalisinin sayı dünya əhalisinin 9%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq, ixrac olunan neft məhsullarının 80%-i həmin ölkələrə idxal olunur. ABŞ hərbi dəniz donanmasının sayına və gücünə görə dünya dövlətləri arasında 1-ci yerdə olmasına baxmayaraq, ticarət gəmilərinə görə ÇXR öndədir. Son dövrlərdə yük gəmiləri, gəmi qrupları arasında sərnəşin daşımada sonra 2-ci yerdə durur. (Sərnəşin gəmiləri-41%, yük gəmiləri-38%) İqtisadiyyatın qloballaşması dünya ticarət iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatının rolunun artmasını, yük və sərnəşin daşımalarında tələb olunan gəmilərin Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşmasını tələb edir. Dünya dəniz ticarətində son dövrlərdə dünya təsərrüfatında neftlə yanaşı, maye qazların, o cümlədən mayeləşmiş təbii qaz və mayeləşmiş neft qazının daşınılmasının həcmi də xeyli artmışdır. Dənizlə daşınan mayeləşmiş təbii qazın miqdarı təxminən 75 milyon tondur. Bu daşımalarda dəniz nəqliyyatının rolu olduqca böyükdür. Belə ki, beynəlxalq ticarət yük dövriyyəsinin 80%-dən çoxu onun payına düşür. Dəniz nəqliyyatının fəaliyyəti beynəlxalq ticarətin həcmindən, coğrafiyasından, əmtəə strukturundan son dərəcə asılıdır və bu asılılıq onun inkişafına, fəaliyyətinin təşkilinə həlledici təsir göstərir.

Beynəlxalq ticarətlə dəniz nəqliyyatı arasındakı üzvi əlaqələr beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərlə adekvat olaraq dəyişilməyə məruz qalır. Bu dəyişikliklər daşımalara təqdim edilən məhsullarda, onların nəqliyyat xarakterlərində əks olunur. Dünya ticarəti yük dövriyyəsinin həcmnin artması ilə yanaşı, onun strukturunu da daim dəyişir. Daşımalara təqdim edilən məhsulların təxminən 70%-i istehlak üçün hazır mallar, 30%-i isə istehsal üçün hasilat sənayesinin və kənd təsərrüfatının payına düşən xammal məşəli mallar təşkil edir.

Hazırda ümumdünya yük dövriyyəsidəki tələbat təyinatlı məhsulların növləri 20 milyondan çoxdur. Beynəlxalq yük axınlarının coğrafi bölgüsündə ilk növbədə iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrin artan tempə inkişafını qeyd etmək lazımdır. Ümumdünya yük dövriyyəsinin təxminən 60 faizə yaxını bu ölkələrin payına düşür. Daşımalara təqdim edilən yüklərin orta illik miqdarı 5 milyard tondan çoxdur. Dəniz daşımalarına təqdim edilən yüklərin yarısını bu daşımaların həyata keçirilməsində xam neft və neft məhsulları təşkil edir. Xəzər sektorunda respublikamızın dəniz nəqliyyatının rolu olduqca böyükdür.

Qədim Neft ölkəsi olan Azərbaycanda dünyada ilk dəfə olaraq neftin dənizdə çıxarılmasına başlanmış və Xəzərin Azərbaycan sektorunda, “Gürqan-dəniz”, “Pirallahı”, “Çilov” adası kimi yataqların mənimsənilməsinə başlanılmışdır. 7 noyabr 1949-cu ildə açıq dənizdə sahildən 40 km və Bakıdan 90 km aralı Neft Daşları yatağının aşkar edilməsi Azərbaycanı və Xəzəri bütün dünyada məşhur etdi. 1970-ci illərin sonu, 1980-ci illərin əvvəllərində dənizin 80-350 metr dərinliklərində indi adları bütün dünyada məşhur olan “Azəri”, “Çıraq”, “Kəpəz” və hazırda ARDNŞ neftinin 60 faizdən çoxunu verən “Günəşli” kimi yataqlar aşkar edildi.

20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın 8 ölkəsindən 11 iri neft şirkəti ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında, sonradan “Əsrin müqaviləsi” adını almış Sazişin imzalanması həyata keçirildi. Bu sazişdən sonra respublikamızın iqtisadiyyatı tənəzzül dövründən çıxaraq dinamik inkişaf yoluna qədəm qoymuş, dünya dövlətləri arasında makroiqtisadi göstəricilərinə görə, 2014-cü ildə 38-ci yerə çıxmışdır. Bütün bu göstəricilərin formalaşmasında balansında 300-ə qədər müxtəlif təyinatlı o cümlədən, sualtı borudüzən, sualtı qaynaq işləri, sualtı dalğıcı işləri, sualtı elmi-tədqiqat işləri aparan, təchizat-yedək işlərini həyata keçirən, dəniz obyektlərinin mühafizəsini aparan “VİXR” tipli, həmçinin dənizçilərin daşınmasını təmin edən “G.Əsədov” və “S.Orucov” tipli sərnişin və s. gəmiləri olan “Xəzər Dəniz Neft Dononması”nın çox böyük rolu olmuşdur. Gəmilərimiz, həmçinin Xəzərin Azərbaycan sektorunda fəaliyyət göstərən əməliyyat şirkətlərinə (ABƏŞ və BP Şahdəniz) və onların podratçılarna (Mak Dermot, Saypem və s.) xidmət göstərirlər. ABƏŞ və BP Şahdəniz şirkətlərinə birbaşa uzunmüddətli icarəyə verilən “İ.Hüseynov” borudüzən, “Azərbaycan” kran, “T.İsmayılov” dalğıcı və “STB-1” gəmiləri xüsusi çəkiyə malikdirlər. Gəmilərimiz dənizdə neft-qaz hasilatı, beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, sularda dövlət sərhədlərimizin qorunmasında da mühüm rol oynayır (Baxşəliyev, 2017).

Bütün bunlar dövlətimizin iqtisadi və siyasi qüdrətinin güclənməsində, respublikamızın dəniz nəqliyyatının müstəsna rolunun olduğunu sübut edir. Milli iqtisadiyyatımızın daha da inkişaf etməsi, dəniz gəmiçiliyi sahəsində yerli və beynəlxalq daşımaların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin və tranzit potensialının daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması bir daha ölkə başçısının dəniz nəqliyyatına göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsidir. Hazırda respublikamızda Azərbaycan bayrağı altında 481 ədəd üzən gəmi vardır.

Azərbaycan dəniz gəmiçiliyinin və dəniz ticarətinin çox qədim tarixi vardır. Qədim tarixi mənbələrin və antik müəlliflərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, əvvəlcə Makedoniyalı

İsgəndər, sonra isə Selevki çarı I Nikator Xəzər dənizini öyrənmək, orada hərbi və ticarət donanması yaratmaq məqsədilə müəyyən cəhdlər göstərmişdir. E.ə. III əsrdə Selevkilər dövlətinin Xəzər dənizində eskadrası olmuşdur.

Antik dövrün Xəzər dənizini öyrənməklə məşğul olmuş alim və səyahətçilərin maraqlı fikir və fərziyyələri əsasında demək olar ki, özünün çoxəsrlik tarixi ərzində Xəzərin bir çox adı olmuşdur. Bəzi mənbələrdə bu adların sayı 40, bəzilərinə 70, bəzilərinə isə 1000-ə yaxın göstərilir. Həmin adlar adətən onun sahilində məskunlaşmış əhalinin, böyük tayfa birliklərinin adına, ya da sahilyanı zolaqda yerləşən vilayət, ölkələrin adlarına görə verilirdi. Bu baxımdan Xəzərin Nikan, Abeskun, Xəzər, Xvalinsk, Kaspi, Pontiq, Kimmerik, Sarmat, Xorasan, Tabasaran, Mazandaran, Göy, Ağ dəniz, Rus, Bakı, Dərbənd və s. kimi adları bununla bağlı olmuşdur. Adlar içərisində yalnız Xəzər və Kaspi tarixi və coğrafi hüquq qazanaraq indiyə kimi qalmışdır.

Bu baxımdan Xəzər dəniz nəqliyyatının tarixi eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərə gedib çıxır. Hələ o zamanlarda insan dənizi öyrənmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etməyə ehtiyac olduğunu duymağa başlamışdır. İlk dəniz nəqliyyatı vasitəsi küləklərlə idarə olunan qayıqlar olmuşdur. (Trend.az, 2015).

Zəngin neft və qaz sərvətlərinə malik olan Azərbaycan bütün dünyada neft diyarı, Odlar Diyarı kimi tanınmışdır. Hələ 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yataqlarında qazılmış quyudan neft fontan vurmuş və bu hadisə neftin sənaye üsulu ilə çıxarılmasının başlanması kimi tarixə düşmüşdür. XX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın neft sənayesi sürətlə inkişaf etmiş, olduqca güclü istehsal bazarları və elmi mərkəz yaradılmışdır. Azərbaycan İkinci Dünya Müharibəsi illərində Sovet İttifaqında çıxarılan neftin 75%-ni verməklə cəbhəni yanacaq təmin edərək faşizm üzərində tarixi qələbənin əldə edilməsində böyük rol oynamışdır.

Ölkəmizin ən böyük nailiyyətlərindən biri də dəniz neft-qaz yataqlarının kəşfi və işlənməsidir. 1949-cu ildə, sahilədən 100 km məsafədə, o zaman üçün ümumxalq işi sayılan Neft Daşlarında dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft hasil olunurdu.

“Neftçilər Günü” peşə bayramının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında deyilir: “1970-1980-ci illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı dəniz özülləri

zavodu tikilmişdir. Bununla yanaşı, neft emalı, neft-kimya sənayesi və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur” (Trend.az, 2015).

Bu baxımdan dəniz nəqliyyatı neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm amillərdən biri olmaqla tarixən yüklərin daşınmasında əsas amil və iqtisadi cəhətdən mühüm vasitə olmuşdur. Neft strategiyasının həyata keçirilməsində dəniz nəqliyyatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və yeniləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə sahənin maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsi istiqamətində real tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, müstəqillik illərində, xüsusən 1994-cü ildə Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin 17 gəmisində İsveçin “Şip mocet” firmasının müasir sputnik naviqasiya sistemi quraşdırılmış, 10 gəmi kompüterlərlə təchiz edilmiş, gəmilərə fototeleqraf sistemi qoyulmuş, həmçinin İsveçin “Nord kontrol” firmasından gəmi sürücülərinin peşə hazırlığının artması üçün müasir məşq avadanlığı alınmışdır.

“C.Cabbarlı”, “Qəhrəman Hacıyev”, “M.Müşfiq”, “Muğan” gəmiləri “Kastivin-Xyus” firmasının, “Q.Qarayev”, “Merkuri-1”, “Merkuri-2” gəmiləri isə ən müasir radiologiya sistemi ilə təchiz edilmişdir. Lakin bununla bərabər, donanmanın yeni gəmilərlə təchizi çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Müstəqillik illərində yalnız 2 gəmi alınmışdır. Belə ki, nəqliyyat donanması 1994-cü ildə Rusiyadan alınmış yük tutumu 4 min ton olan 1 ədəd quru yük gəmisi ilə və 1998-ci ildə isə yük tutumu 2 min ton olan 2 ədəd yanacaqdoldurma gəmisi ilə yeniləşdirilmişdir. Son dövrdə neft müqavilələri, “Qədim İpək Yolu”nun fəaliyyətə başlaması neft strategiyasının inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar açmışdır.

Dəniz nəqliyyatının idarəçiliyində yeni iqtisadi münasibətlərə keçid şəraitində idarəçiliyin iqtisadi, texniki, təşkilati-hüquqi məzmununda baş verən dəyişikliklərdən belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, müstəqillik illərində bu sahədə bir sıra dəyişikliklər olmuşdur: Dəniz nəqliyyatı respublikanın tabeçiliyinə keçmiş, iqtisadi müstəqilliyə nail olmuşdur. MDB ilə qırılmaz əlaqələr yeni əsaslar, ikitərəfli müqavilələr əsasında bərpa edilmiş, respublikanın strateji maraqlarına uyğun dünyanın bir çox ölkələri ilə bu sahədə əməkdaşlıq müqaviləsi bağlanmış və Azərbaycan dəniz nəqliyyatı beynəlxalq dəniz təşkilatının üzvü olmuşdur (Azərtac, 2018).

Ümumiyyətlə, müstəqilliyimizin ilk illəri respublikamız üçün mürəkkəb bir dövr olmuş, digər sahələr kimi dəniz nəqliyyatında da yükdaşıma tempi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Lakin 1993-cü ildən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ölkə daxilində siyasi sabitliyin yaradılması, uğurlu xarici siyasət, neft müqavilələrinin bağlanması, nəqliyyat dəhlizinin işə düşməsi, dünya ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsi, digər sahələr kimi dəniz nəqliyyatının fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş, yük daşıma sahəsində olan geriliklər

aradan qaldırılmış, sabitləşmə və iqtisadi yüksəliş dövrü başlamışdır. 1993-cü ildə yük daşınması 8 mln. 178 min tona çatmış, yaxud ötən illəkilərdən təqribən 1,3 dəfə çox yük daşınmışdır. Dəniz nəqliyyatının xalq təsərrüfatının inkişafındakı əsaslı yerini göstərən amillərdən biri də respublikanın ümumi yük dövriyyəsində onun iştirak səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Yük dövriyyəsinin artması xalq təsərrüfatı sahələrinin xammal ehtiyatı ilə təchiz edilməsi, ritmik fəaliyyət deməkdir. Həmin dövrdə ümumi yük dövriyyəsində dəniz nəqliyyatının xüsusi çəkisi artmışdır.

Dəniz nəqliyyatının xalq təsərrüfatındakı mühüm yerini göstərən cəhətlərdən biri də onun "Qədim İpək Yolu"nun fəaliyyətindəki rolu, Azərbaycanın Qafqaz regionundakı mühüm strateji mövqeyə çevrilməsindəki əhəmiyyəti ilə izah edilir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Avropa ilə Asiya qitəsi arasında böyük körpüdür. Dəhlizin dəniz hissəsində yükdaşımının həcmi xeyli artmışdır. Belə ki, əgər 1996-cı ildə dəhliz 766 min ton yük daşınmışdırsa, 1997-ci ildə bu göstərici 2,1 mln tona çatmış, yaxud 3 dəfədən çox olmuşdur. 1998-ci ildə təkcə 11 ay ərzində isə dəhlizin dəniz hissəsi ilə gəmi bərələrlə 17,484 vaqon yük daşınmışdır ki, bu da 1997-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3 min vaqon çoxdur.

Göründüyü kimi, nəqliyyat dəhlizində yükdaşımının artması respublikanın iqtisadi potensialının yüksəlməsində, xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. 1996-cı il dekabrın 15-də Odessada Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna arasında Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyət göstərməsi barədə, 1996-cı ilin mayında isə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan respublikaları arasında tranzit daşımaların tənzimlənməsi haqqında sazişlər imzalanmışdır. (Azertac, 2018) Bu baxımdan 1998-ci ilin sentyabrında tarixi "İpək yolu"nun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransı bir daha xatırlamaq olar. Bu tədbirdən sonra çox vacib məsələlərdən biri Azərbaycanla Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə respublikaları arasında dəniz yolları ilə yük daşınması bazarının formalaşdırılmasına dair müqavilələrin bağlanması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1998-1999-cu illərdə Azərbaycan nəqliyyat gəmiləri ilə daşınan yüklərin həcmi 5 il əvvəlki həcmdən təxminən 1,5 dəfə çox olmuşdur.

Hazırda Xəzər gəmiçiliyi dünyanın bir çox şirkətləri ilə yaxından əməkdaşlıq edir. Gəmiçilik beynəlxalq dənizçilik təşkilatında (İ.M.O.) respublikamızı layiqincə təmsil edir. Hazırda xarici sulara üzən 24 gəmimiz dünyanın 135 limanına yük daşıyır. Ümumiyyətlə, 2001-ci ilin son aylarına qədər Azərbaycan dünyanın təxminən 114 ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi saxlayırdı. Bu ölkələrə ixrac-idxal əməliyyatının ümumi həcmi 2206.3 milyon dolları təşkil etmişdir. 2000-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 13 faiz, o cümlədən ixrac 20,9 faiz, idxal isə 1,4 faiz artmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən,

xarici ticarət əlaqələrinin 80,6 faizi xarici ölkələr, 19,4 faizi MDB ölkələri ilə aparılmışdır ki, bunun da 5,5 faizi su nəqliyyatı vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi, siyasi sabitliyin qorunub saxlanması Xəzər gəmiçiliyinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan Xəzər Gəmiçiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən “Ticarət gəmiçiliyi məsələsi haqqında” qanun qəbul etməsi gəmiçiliyin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xəzər Gəmiçiləri dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin artması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. 2001-ci ildə Xəzər dənizçiləri Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində tankerlərlə 6 min. 63 min ton, gəmi bərələrlə 1 min. 904 min ton yük daşımışlar. Xəzər dənizçiləri yüklərin daşınması sahəsində xərclərin aşağı salınmasına nail olmuşlar. Görülən tədbirlər nəticəsində bir ton yük daşımının maya dəyəri 2001-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 12,5% aşağı düşmüş, əmək məhsuldarlığı 20% artmışdır.

Azərbaycan Xəzər Gəmiçiliyi idarəsinin beynəlxalq əlaqələri də genişdir. Son illərdə Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi ali beynəlxalq konvensiyaya imza atıb. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının, Baltik Beynəlxalq Dəniz Komitəsinin, Qara Dəniz Dövlətləri Gəmi sahibkarları Beynəlxalq Assosiasiyasının və Gəmilərin Beynəlxalq sığorta Klubunun üzvü olmuşdur. Gəmiçiliyin inkişafı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərə görə Azərbaycan 2001-ci ilin mayında yaxşı dənizçilik ölkəsi sayılmış və İMO-nun “Ağ siyahısına” daxil edilmişdir. Bir sıra ölkələrlə dənizçilik üzrə işgüzar əməkdaşlığın genişlənməsi üçün müvafiq sazişlər imzalanmışdır (Karavaev, 2018: 68).

Ulu öndər Heydər Əliyev 1998-ci il sentyabrın 5-7-də Qədim İpək Yolunun bərpasına həsr edilmiş beynəlxalq konfransdakı nitqində bu yolun siyasi və iqtisadi əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: “Tarixi Böyük İpək yolunun bərpası yeni-yeni ölkələrin və regionların ona cəlb edilməsi, xalqlarımızın yaxınlaşması və qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi, yeni dövlətlərin istiqlaliliyyətinin və suverenliyinin möhkəmlənməsi, bu dövlətlərdə demokratik islahatların, bazar islahatlarının uğurla aparılması üçün güclü təkan verəcək. Hamı üçün sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək göstərəcəkdir”.

Böyük İpək Yolunun bərpasında bu yolun ən intensiv xətlərindən biri respublikamızın sərhədlərini şərqdən-qərbə (TRASEKA) və cənubdan-şimala doğru kəsərək keçir. Əhəmiyyətli ticarət yolları ilə əhatə olunan marşrutlar üzrə Çin-Avropa, Mərkəzi Asiya-Avropa, Mərkəzi Asiya-Qara Dəniz, İran-Rusiya, İran-Qara Dəniz, Rusiya-Hindistan ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün əsas infrastruktur layihələrinin və Ələt limanının istifadəyə verilməsi ticarətin həcmünün

artmasında və Azərbaycanın vacib regional logistika mərkəzinə çevirilməsində müəyyən tədbirlərin görülməsini labüd edir.

Qitə nəqliyyatında dəniz nəqliyyatına alternativ yoxdur. Bu baxımdan, bu cür nəqliyyata beynəlxalq ticarətdə xüsusi diqqət yetirilir.

Bununla yanaşı, gəmilərin aşağı sürəti, hava şəraitindən asılılıq, limanlarda terminalların tutumunun məhdudlaşdırılması və s. kimi mənfi cəhətləri də var.

Nəqliyyat xidmətləri malların ticarətinin səmərəliliyinin və rəqabət gücünün təmin edilməsində böyük rol oynayır. Lakin, onlar valyuta mənfəətinin mühüm müstəqil mənbəyidirlər. Nəqliyyat, hərəkətli material obyektlərində ixtisaslaşır. Onun funksiyaları reproduksiya prosesində istehsal resurslarını birləşdirmək, onların əldə olunmasını və hazır məhsullarını bazarda təmin etməkdir. Xarici ticarət əlaqələrində malların və xidmətlərin ticarətinin sıx əlaqəsini əks etdirən nəqliyyatın rolu parametri "nəqliyyat komponenti" kateqoriyasıdır - yükün (nəqliyyat xərcinin) nəql olunan yükün dəyərinə nisbəti. Eyni zamanda, nəqliyyat uzun müddətli investisiya dövrü olan iqtisadiyyatın enerjisi və maddi-intensiv bir sektorudur və buna görə də dünyanın əsas fondlarının təxminən 20% -ni təşkil edir və bu, ÜDM-in formalaşmasına nəzərəçarpan təsir göstərir. Azərbaycanlı iştirakçıların xarici iqtisadi fəaliyyətində xarici ticarətin səmərəliliyinin artması Azərbaycan nəqliyyat və ekspeditor təşkilatlarının göstərdiyi keyfiyyətli nəqliyyat xidmətləri ilə bağlıdır.

Yüklərin daşınması texnologiyası dəniz nəqliyyatının dünya ticarətində rolunu artırma bilər. Texnologiya işi yerinə yetirən ardıcılıq, üsul və vasitələrdir. Dəniz yük daşınması texnologiyası dəniz nəqliyyatının istismarı ilə bağlı bütün bir elm sahəsidir. Nəticədə, malların daşınması texnologiyası, sənaye intizamı kimi malların yüklənməsi, təhlükəsiz daşınması və boşaldılması ilə bağlı demək olar ki, bütün məsələləri nəzərdən keçirir (Karavaev, 2018: 71).

Yalnız malların xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq. Dəniz daşınması prosesində ortaya çıxan və ekoloji şəraitdən asılı olaraq müxtəlif yollarla özünü nümayiş etdirən malların xüsusiyyətləri və xüsusiyyətləri haqqında dərin bilik, həmçinin bir sıra digər amillər nəqliyyat texnologiyasının əsasını təşkil edir. Buna görə də, bu xüsusiyyətlər və xüsusiyyətlər haqqında dəqiq məlumatlar hər bir xüsusi gəmi üçün yükün qəbulu və tərkibini, gəminin yük sahələrində yerləşdirilməsini, istilik və hava və hava mübadilə rejimlərinin qurulmasını, yük əməliyyatlarının təşkilini və yük əməliyyatlarının təşkili ilə bağlı məsələləri düzgün həll etməyə imkan verir.

Mallar daşınması üçün verildiği andan yeni bir hala çevrilir - bir yük olur. Daşıma üçün yükün bir kateqoriyasına bir məhsul gətirərkən, onun bir sıra əmtəə xüsusiyyətləri (istehlakçı xüsusiyyətləri) dəyərini itirir, lakin yükün nəqliyyat xüsusiyyətlərini öyrənmək və hesablamaq lazımdır. Yükün nəqliyyat xarakteristikaları yükün xüsusiyyətlərini müəyyən edən bütün xüsusiyyətləri və onun yüklənmə və saxlama şərtlərini birləşdirir. Yükün nəqliyyat xüsusiyyətləri konsepsiyasına ilk növbədə həcm-kütləvi xüsusiyyətləri, saxlama rejimi, fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri, qablaşdırma və qablaşdırma xüsusiyyətləri, eləcə də bəzi kommersiya xüsusiyyətləri daxildir. Malların nəqliyyat xüsusiyyətləri qarşılıqlı olaraq nəqliyyat texnologiyasına aiddir. Son onilliklərdə nəqliyyat üçün malların təqdimat forması donanmasının ixtisaslaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Hazırda onlar ümumi yüklərin daşınması üçün (taxta, pambıq) yalnız tankerlər, soyuducu gəmilər və gəmilər qurur, lakin əsaslı olaraq yeni ixtisaslaşdırılmış gəmilərin bir sıra seriyası - avtomobil daşıyıcıları, konteyner gəmiləri, yüngül daşıyıcılar, taxta çiplərinin daşınması üçün daşlar, sellüloz konsentratları, qazlar və kimya məhsulları daşıyıcıları qurulmalıdır.

Yükü daşınabilən hala çevirmək üçün, o, dəniz daşınması şərtləri üçün kifayət qədər güclü olmalı və malların yüklənmə nöqtələrinə köçürülməsinə qarşı, asan, ucuz və həcmcə minimal bir qabda qablaşdırılmalıdır. Azərbaycanda yükün tarifi sinifinin qurulmasına və yük xərcinin təyin olunmasına xidmət edən bütün növ nəqliyyat növləri üçün malların bir təsnifat və tarif nomenklaturu yaradılmışdır. Ancaq indi müqavilə əlaqələri əsasında ödənilir (Lukyanoviç, 2009: 91).

Tarif nomenklaturasında əsasları malların bölünməsi:

- mənşə - kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları;
- fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlər - sürətlə və davamlıdır;
- nəqliyyat texnologiyası - quru və həcmli;
- daşınma üçün təqdimat forması - paketli, toplu, toplu və s.

Daşıma təsnifatı nəqliyyat üçün təqdim edilən bütün malların çeşidini əhatə edir. Bu, nəqliyyatın və nəqliyyat işlərinin təşkili prosesinin müxtəlif tələblərini nəzərə alır. Müxtəlif qrupların birləşməsi mümkün olan ümumi xüsusiyyətlər çox fərqlidir, buna görə malların bir neçə təsnifatı vardır. Yükün xüsusiyyətlərini bilmədən, gəminin müəyyən bir səyahət üçün uyğunluğunu, yükün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulan gəmi texniki vasitələrindən düzgün istifadə etmək qərarına gəlmək mümkün deyildir. Nəhayət, malların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müştərilərlə ticarət-hüquqi münasibətlərin düzgün həlli üçün vacibdir; xüsusilə yüklərin çatdırılmasının qeyri-kafi olduğunu göstərən əlamətləri bilmək və

ya ən azı onun nəqlində şübhə doğurduqda, yük daşıyıcıya müvafiq sifariş vermək və bununla daşıyıcının maraqlarını müdafiə etmək mümkündür.

Son illərdə malların təhlükəsiz daşınması problemi həm donanmanın praktiki fəaliyyətində, həm də elmi araşdırmalarda əhəmiyyətli dərəcədə önəmli olmuşdur. Trafik artımına gəldikdə, dəniz nəqliyyatında yeni növ malların ortaya çıxması ilə əlaqədar, daşımalar metodları, əhəmiyyətli sayda müxtəlif yüklər üzərində ciddi tədqiqatlar aparmaq üçün təcili ehtiyac var. Malların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların daşınması qaydaları ilə yanaşı, malların daşınması zamanı malların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş gəminin texniki vasitələrini bilmək vacibdir ki, onları effektiv şəkildə istifadə etsinlər.

Dünya iqtisadiyyatının dəniz sektorlarının, xüsusilə də dəniz nəqliyyatının müasir inkişafı, bir çox dövlətin ümumi xarici və xarici iqtisadi siyasətinin bir hissəsi kimi, fəal və məqsədyönlü bir dənizçilik siyasəti aparmasına səbəb olmuşdur.

Dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən dəniz siyasətinin vəzifələri müvafiq hüquqi normaların inkişafını tələb etdi. Bir zamanlar bu, dəniz qanununa dair konvensiyaya səbəb oldu. Müxtəlif dövlətlərin və onların qruplarının siyasi meylləri arasında ciddi ziddiyyətlərin mövcudluğu müasir beynəlxalq dənizçilik qanununun inkişafında ziddiyyətli tendensiyaları müəyyənləşdirir. Okeanlarda aparılan işlər ən çox istehsal prosesləri ilə əlaqələndirilir və müəyyən maddi nəticələr əldə etmək məqsədi daşıyır. Bu cür fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı mülkiyyət münasibətləri, əsasən, mülki hüquq normaları ilə idarə olunan iştirakçılar arasında, habelə onların və digər şəxslərin arasında yaranır. Müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları və təşkilatları tez-tez bu əmlak münasibətlərində iştirak edirlər. Belə hallarda, bir dövlətin hüquqi normaları ilə aralarında yaranmış münasibətlərin tənzimlənməsi çətin olur və bəzən qeyri-mümkündür, xüsusilə də bu münasibətlər yüksək dənizlərdə baş verən hadisələrə əsaslanır. Fərdi dövlətlərin qanunvericiliyinə tətbiq olunmağa çalışarkən, bu, qanunların toqquşmasına səbəb olur.

Buna görə də, beynəlxalq dəniz hüququ hüququ çərçivəsində mülkiyyət əlaqələrinin tənzimlənməsi vahid mülki-hüquqi normaların və ya tətbiq olunan milli qanunvericiliyə istinadən qanunların toqquşması qaydalarının köməyi ilə həyata keçirilir. Birləşmiş mülki hüquq və qanunların toqquşması mübahisəli məsələlərin vahid həllini əldə etmək və qanunların toqquşmalarından qaçınmaq üçün bağlanmış müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə əks olunur. Mülki hüququn, qanunların toqquşmasının və bəzi hallarda dənizçilik fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən mülki prosessual qaydaların hamısı dənizin beynəlxalq fərdi hüququdur (<https://lcmg.ru>).

Malların daşınması müqaviləsi sənaye ilə kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarət arasındakı əlaqəni təmin edən ən vacib biznes müqavilələrindən biridir. Malların daşınması müqaviləsinin tərəfləri daşıyıcı və yük daşıyıcılarıdır. Mallarla dəniz daşıma müqaviləsi iki növdür: malların daşınması üçün nizamnamə və malların daşınması üçün müqavilə konteynerə görə. Bir xəttli donanma əməliyyat sistemində, gəmilər müəyyən nöqtələrə zəng edərək müəyyən istiqamətlərdə müntəzəm olaraq planlaşdırılmış gedişlər həyata keçirirlər. Yükün müntəzəm xətlərin gəmilərindən birinə göndərilməsini təklif edərək, konasament (yük daşıyan) şirkəti özünün elan etdiyi şərtlərlə yükün daşınması üçün müqavilə bağlamağa borcludur. Belə müqavilə ictimai müqavilə kimi təsnif edilməlidir. Məhsulların xətti daşınması dənizlə daha mütərəqqi və rahat nəqliyyatdır. Tramp gəmiləri, hər bir xüsusi vəziyyətdə dənizlə daşınma müqaviləsi ilə müəyyən istiqamətdə gedişlər həyata keçirir. Onlar cədvəl ilə işləyirlər. Hər cür səyahət üçün bu gəmilərdə yüklərin daşınması şərtləri tərəflər arasında razılaşdırılır və nizamnamədə müəyyənləşdirilir. Həmin iki növ malların daşınması müqavilələrinin şərtlərinin işlənilib hazırlanması və tərtib edilməsi proseduru fərqlidir.

Çarterin bağlanması ilə tərəflərin nəqliyyat şərtlərini müzakirə etmək və razılaşmaq imkanı var. Tipik pro forma nizamnaməsinin mövcudluğu tərəflərin iradəsi ilə müəyyən bir müqavilənin şərtlərini fərdiləşdirməyi istisna etmir. Yükün daşınma müqaviləsinin məzmununu konkret bir xəttin birtərəfli qaydada müəyyənləşdirilmiş iş şəraiti ilə müəyyən edilir. Sənişin gedişlərini həyata keçirən gəmilərin tərkibini, müəyyən limanların və xəttin mövcud tarifləri arasındakı hərəkət cədvəlini elan edərək, yük sahiblərini müəyyən şərtlərlə yüklərin daşınması üçün müqavilə bağlamağa dəvət edir. Bu vəziyyətdə yük sahibi yalnız təklif olunan şərtlərə razı ola bilər və ya razılaşa bilməz. (N.V. Lukyanoviç, 2009: s.108)

Çarter və konasament nisbətini nəzərdən keçirək. Çarter tərtib olunmayan zaman yük göndərərək xətti daşıma məsələsi ümumiyyətlə qaldırıla bilməz, çünki xətti daşımalar konasament əsasında həyata keçirilir. Tramp nəqliyyatına görə nizamnamə ilə yük daşıyıcısı arasındakı əlaqə daha da çətin olur. İki sənədin mövcudluğu: yükün daşınma müqaviləsinin iki növü və yükün qəbul edilməsini təsdiq edən bir daşınma bəyannaməsi şəklində nizamnamə, bu sənədlərin həcmi məhdudlaşdırmaq məsələsini qaldırır. Daşınma müqaviləsinin tərəflərindən biri alıcıya zidd olduqda, onların arasında olan münasibətlər nizamnamə ilə tənzimlənir. Yükəndərən həmişə malların daşınması müqaviləsinin tərəfi deyil və onunla əlaqələr bir konasament ilə idarə olunur, lakin əgər konasament nizamnaməyə istinad edirsə, onda yükləmənin şərtləri alıcı üçün məcburidir. Nizamnamənin hansı şərtləri ilə müraciət edildikdə, konkret sənədə daxil edilməli və üçüncü tərəf (alıcı) üçün məcburi olmalıdır, məhkəmə və arbitraj praktikası aşağıdakı hallar nəzərə alınmalıdır:

- yükləmə sənədinin məzmununu müəyyənləşdirmək;

- konstruktiv sənədin tərkibində nizamnamənin müddəalarını və şərtlərini müəyyənləşdirmək;
- nizamnamənin müddələrinin konvensiyanın şərtlərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək.

Ticarətin dəniz yolu praktikasında, əsasən təhlükəsiz nəqliyyatın bütün iddiaları malların tramp nəqliyyatında baş verir.

Malların daşınması malların daşınma müqaviləsi – çarter ilə həyata keçirilir. Çarteri gəminin fraxt edilməsi adlandırmaq daha doğru olardı. Tramp daşınması üçün çarter müqaviləsinə (nizamnaməsinə) əlavə olaraq, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirən bir konasament istifadə olunur:

1. daşınma müqaviləsinin bağlanması haqqında şəhadətnamə;
2. daşıyıcının alınması;
3. bir baş sənədi (təhlükəsizlik) və ayrıca müzakirə sənədi. Çarter üzrə daşınma müqaviləsi bağlanarkən tərəflər bütün şərtləri müzakirə edirlər. Yükləmə bürosu daha mürəkkəbdir. Bu mərhələdə yüklərin daşınması qaydalarını tənzimləyən üç konvensiya mövcuddur, yəni üç hüquqi rejim mövcuddur. Yük, Visby qaydalarına qoşulmuş bir ölkəyə yüklənsə və Hamburg qaydalarını təsdiq edən bir ölkədə boşaltılırsa, ziddiyyətlər ortaya çıxır. Bu sual, hazırda beynəlxalq dəniz nəqliyyatında həll edilmir və ətraflı nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Beynəlxalq dənizçilik hüququ, yük daşıyıcısı haqqında vahid beynəlxalq qaydalara uyğun həll olunmalıdır (Vinnikov, 2001: 89).

Nəticə Və Təkliflər

Dəniz ticarət donanması sabit iqtisadi münasibətləri təmin etmək və nəticədə xarici ticarətin müstəqilliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur; Dəniz donanmasının əsas və ya hətta tək nəqliyyat növü olduğu iqtisadi rayonların normal həyat şəraiti; xüsusilə böyük bir yük dövriyyəsi ilə gəmiçilik ölkələrinin valyuta və ödəniş balansının intensivləşdirilməsi; gəmilərin səfərbərlik hazırlığını və potensial iqtisadi və siyasi global böhran vəziyyətlərində effektiv kömək göstərilməsini ehtiva edən mühüm dəniz nəqliyyatı kommunikasiyalarını düzgün səviyyədə saxlamağa kömək edir.

Son on il ərzində liberallaşdırma bütün dünyada iqtisadi siyasətin leytmotividir. Həqiqətən, bütün hökumətlər iqtisadi fəaliyyətdə özəl müəssisələrin rolunu genişləndirmək üçün ciddi addımlar atmışlar.

Dəniz nəqliyyatının liberallaşdırılması prosesi əsasən makroiqtisadi səviyyədə islahatların nəticəsidir. Liberallaşdırmaya dair ümumi meyl əsasən büdcə gəlirlərinin azalması, əhəmiyyətli miqdarda xarici borc və yüksək inflyasiya şəraitini əhatə edən əlverişsiz iqtisadi vəziyyətin nəticəsidir.

Daha sonra liberallaşdırma, dəniz nəqliyyat xidmətləri bazarları daxil olmaqla, davam edəcəkdir. Bir çox ölkələr liberallaşmanın əsas prinsiplərini həyata keçirmək üçün müvafiq tədbirlər görmüşlər; Ancaq bir çoxları liberallaşmanın bəzi formalarının mənfi nəticələrə gətirib çıxara biləcəyindən və milli donanma vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyindən narahatlıq edirlər.

Dəniz ticarəti çətin vəziyyətdə olan Azərbaycan üçün, dəniz nəqliyyat xidmətləri bazarının liberallaşdırılması və ən əvvəl, bazarın açıqlığı, Azərbaycan bayrağı altında gəmilərin fəaliyyət göstərdiyi gəmiçilik şirkətlərinin donanmalarının qeyri-rəqabətliyi nəzərə alınarsa, xarici gəmiçilik şirkətlərinin faktiki ələ keçirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

- Vaxşəliyev, R. (2017). Dəniz nəqliyyatının iqtisadiyyatı, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, ADDA-nın nəşriyyatı.- 125 s.
- Qurbanov, Q. (2017). Azərbaycanda dəniz nəqliyyatı: problemlər, perspektivlər. “Respublika” qəz., Bakı.
- Винников, В. (2001). Экономика предприятия морского транспорта (экономика морских перевозок): Учебник для вузов водного транспорта. - 2-е изд., перераб. и доп. Одесса, Латстар. -416 с.
- Лукьянович, Н. (2009). «Морской транспорт в мировой экономике» учебное пособие. М.: «Моркнига».
- Караваяев, А. (2018). Азербайджан в международных транспортных коридорах. Мир перемен, № 1, с.65-78. Бакинский международный морской торговый порт повышает транзитную способность стран региона https://azertag.az/ru/xeber/Bakinskii_mezhdunarodnyi_morskoi_torgovyi_port_povyshaet_tranzitnyuyu_sp_osobnost_stran_regiona-1202353. (Tarix: 09.10.2018)
- Международные грузоперевозки. [Интернет-ресурсы: <https://lcmg.ru>
<https://az.trend.az/azerbaijan/society/2410724.html>

SOCAR-da İnsan Resurslarının Təlimi və Karyera İnkişafının Təşkilinə dair Araşdırma

*Məhsəti MAHMUDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mehsetiomer@gmail.com*

Xülasə

Hər bir şirkətin davamlı inkişafa nail olması prosesində insan resursları əhəmiyyət daşıdığı üçün, şirkətin kadr potensialının təlim və karyerasının inkişaf etdirilməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Çünki savadlı kadr hər bir şirkəti gələcəyə aparar. Bu baxımdan tədqiqatın mövzusu əhəmiyyət daşıyır.

Məqalənin mövzusunda insan resurslarının idarə olunmasında təlim və karyera inkişafının təşkili məsələlərini araşdırmaq və bu məsələləri insan resurslarının idarə olunması sahəsində inkişaf etmiş şirkətlərdən biri olan SOCAR timsalında təhlil etmək məqsədilə müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, hər bir şirkət (kiçik, orta, böyük) istənilən halda insan resurslarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Savadlı, bacarıqlı işçiləri olan şirkət daim inkişaf edəcək, dünyaya inteqrasiya imkanlarını artıracaqdır. Ona görə də insan resurslarının dünyada baş verən yenilikləri yerində və zamanında öyrənməsi üçün təlim və karyera inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Menecerlər təşkilatda ən qiymətli qaynağın insan olduğu düşüncəsi ilə hərəkət etməlidirlər və təşkilatın məhsuldarlığının insan resurslarının idarə edilməsində əldə olunan uğurdan asılı olduğunu unutmamalıdır. Təşkilatın məqsədləri yerinə yetirilirsə, fərdi tələblər və gözləntilər də təmin edilməli və nəzərə alınmalıdır. İşçilər yalnız maddi deyil, həm də mənəvi mükafatlarla da motivasiya edilməlidirlər. Əksər fərdlər üçün karyera uğurlarının maddiyyatdan daha vacib olduğunu müəssisələr diqqətdə saxlamalıdır. Effektiv karyera idarəetməsi ilə işçilər motivasiya edilə bilər və onların performansını artırıla bilər. Şirkətlər buna görə də işçilərinin daim təhsilləndirilməsində və karyera inkişafında maraqlı olmalıdırlar.

Nəticələrin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, təlim və karyera inkişafı vasitəsilə insan resurslarının idarə olunması prosesini optimallaşdırmaq və bununla da işin keyfiyyətini artırmaq olar.

Açar sözlər: insan resursları, təlim, karyera, idarəetmə, SOCAR

Giriş

İnsan resurslarının idarə edilməsi rəhbərliyin ehtiyac duyduğu insan resurslarını təmin etmək istiqamətində fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır. İnsan gücünə olan tələbat nəzərə alınır. Planlaşdırma, izləmə və nəzarət fəaliyyətləri burada daha çox əhəmiyyət kəsb edir. İnsan resurslarıyla əlaqədar meydana çıxan problemlərin həll edilməsində məsuliyyət daşıyan şəxslər rəhbər işçilərdir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi iş həyatını qanəedici bir səviyyəyə çatdırmaq, keyfiyyət və məhsuldarlığın yüksəlməsinə nail olmaq üçün tələb olunan işçilərin işə götürülməsi, adaptasiyası, inkişaf etdirilməsi, «motivasyon» kimi fəaliyyətlərin məcmusudur. Hər bir şirkət (kiçik, orta, böyük) istənilən halda insan resurslarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Savadlı, bacarıqlı işçiləri olan şirkət daim inkişaf edəcək, dünyaya inteqrasiya imkanlarını artıracaqdır.

Ona görə də insan resursların dünyada baş verən yenilikləri yerində və zamanında öyrənməsi üçün təlim və karyera inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şirkətlər buna görə də işçilərinin daim təhsilləndirilməsində maraqlı olmalıdırlar.

Metod

Tədqiqat zamanı sorğu (anket), korelyasiya, reqressiya metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını dərslilər və internet resursları təşkil edir.

Analiz

SOCAR-da insan resurslarının idarə edilməsi prosesinin tarixi inkişafı

Yeni neft strategiyasının tərkib hissəsi olan “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində ilkin neftin çıxarılması Azərbaycanda neft hasilatının sürətli inkişafına dəstək vermiş və ölkəmizin siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda həm ölkə daxili, həm də ölkəmizin həudlarından kənarında həyata keçirilən bir sıra irimiqyaslı layihələrin ən yüksək səviyyədə icrası ilə əlaqədar olaraq, təbii ki, ilk növbədə ixtisaslı kadrlara ehtiyac var idi. İnsan resurslarının idarə edilməsi sisteminin SOCAR üzrə tətbiqi çox riskli və məsuliyyətli addım idi. Dövlət sektorunda ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi olan SOCAR bu çətin və şərəfli vəzifəni öz üzərinə götürdü. SOCAR-da “Həyətin idarə edilməsi” sistemindən “İnsan resurslarının idarə edilməsi” sistemə keçid zərurətdən doğan bir qərar idi ki, bu iş böyük zəhmət, hər şeydən öncə isə rəhbərlik tərəfindən hərtərəfli dəstək gözləyirdi. (Bəkirli, 2016: s.25) Uğurlu neft-qaz strategiyası sayəsində SOCAR investisiyalar cəlb edən şirkətdən daxildə və xaricdə kapital qoyan bir təşkilata çevrildi və qlobal rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərmək üçün çevik idarəetmə sistemə və yüksək ixtisaslı, güclü motivasiyaya malik insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin tətbiqinə ehtiyac yarandı. Nüfuzlu beynəlxalq audit şirkətlərinin tövsiyələri əsasında iki pilləli idarəetmə sistemindən bir pilləli sistemə keçid hədəf olaraq qarşıya qoyulmuşdu. Nəhayət, SOCAR-ın beynəlxalq neft-qaz və neft-kimya şirkətinə çevrilməsi üçün zəruri amillərdən biri olan rəqabət qabiliyyətli insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin yaradılması, səriştəli insan kapitalının formalaşması məqsədi SOCAR prezidentinin 28 aprel 2011-ci il tarixli müvafiq əmri ilə şirkətin Baş ofisinin strukturunda İnsan Resursları Departamenti (İRD) yaradıldı (http://anl.a.z/down/meqale/iki_s_ahil/2014/oktyabr/395016.htm - 2018).

Azərbaycanın ən böyük dövlət şirkəti olan SOCAR İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemini tətbiq edən ilk dövlət müəssisələrindən biri oldu. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi sisteminin tətbiqinə ilk növbədə SOCAR-ın İnsan Resursları Departamentindən başlandı və departamentdə işləyən bütün mütəxəssislər müsabiqə yolu ilə işə qəbul edildi. İnsan Resursları Departamenti yaradılarkən onun qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri SOCAR üzrə işə qəbul prosesinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və şəffaf şəkildə təşkili idi və departament bu işin öhdəsindən layiqincə gəldi. Şirkət müvafiq vakansiya üzrə iddialı olan dinindən, irqindən və əqidəsindən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşına müsabiqədə iştirak etmək və tələb olunan bilik və bacarığına uyğun olaraq SOCAR-də işə qəbul olunmaq şansını verir.

SOCAR-da İnsan Resursları Funksiyalarının Transformasiya Proqramı çərçivəsində insan resurslarının təlim və karyera inkişafı məsələləri

Son zamanlar informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafının təsiri nəticəsində bir çox sahələrdə layihələr keçirilir. Belə layihələrdən xüsusilə diqqətə cəlbə də SOCAR-da həyata keçirilən və Azərbaycanda həm həcmi, həm mürəkkəbliyi, həm də səmərəlilik səviyyəsinə görə fərqlənən “İnsan Resursları Funksiyalarının Transformasiya Proqramı” layihəsidir. Bu layihənin əsas məqsədi insan resurslarının idarə edilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, mütəxəssislərin inkişafı və qorunması üçün fundamental mənbəyin yaradılmasının təmin edilməsidir. Eyni zamanda SOCAR-da insan resurslarının idarə edilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması biznesin keyfiyyətini yüksəldir. Bu məqsədlə özündə önəmli məsələləri əks etdirməklə əsas istiqamətlər olan “Səriştəliliyin idarə edilməsi”, “Effektivliyin idarə edilməsi”, “Təlim və inkişafın idarə edilməsi” və “İşə qəbul, yerləşdirmə və adaptasiyanın idarə edilməsi” tərkib hissələrinin avtomatlaşdırılıb inteqrasiya edilərək sistemli şəkildə idarə olunması layihənin məqsədini təşkil edir.

Socar davamlı inkişaf etməni təmin etmək üçün şirkətdə fəaliyyətdə olan əməkdaşları nəzərə alaraq “İnsan Resursları Funksiyalarının Transformasiya proqramı” layihəsinin həyata keçirilməsini təşkil edir. Bölmə rəhbərləri də daxil edilməklə bütün əməkdaşları əhatə edən layihə əməkdaşların öz hədəfləri ilə şirkətin hədəflərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması ilə bərabər, onların karyeralarının sistemli inkişafı üçün əməliyyatların həyata keçirilməsini də hədəf seçmişdir. Layihənin əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır:

1. Səriştəliliyin idarə edilməsi- burada məqsəd personalın bilik və bacarıqlarının şirkətin tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsindən ibarətdir;
2. Fəaliyyətin effektivliyi - burada işçilər üçün ayrıca hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi əsas məqsəddir;

3. İşə qəbulun idarə edilməsi - Bura əsas vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və o vəzifələrə davamçıların hazırlanması prosesi aiddir. Həmçinin, burada yaxşı nəticə göstərən personalın karyera imkanlarının artırılması da nəzərdə tutulmuşdur;
4. Təlim və inkişafın idarə edilməsi- Burada layihənin əsas məqsədi əməkdaşların təlimə olan ehtiyaclarını müəyyənləşdirərək, onların fəaliyyətlərinin və fərdi keyfiyyətlərinin də nəzərə alınması ilə, hər bir işçi üçün inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Məlum məsələdir ki, layihənin, ümumilikdə, səmərəliliyi onun ayrı-ayrılıqda hər bir mərhələsinin effektivliyindən asılıdır. Bəhs etdiyimiz layihənin tam tətbiqindən sonra qeyd etdiyimiz məqsədə nail olunması hazırkı mərhələdə SOCAR əməkdaşları üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, digər proseslərin birbaşa iştirakçısı və icraçısı olan rəhbərlikdən tutmuş fəhlə kateqoriyasına qədər bütün işçi personalın səriştəlilik göstəriciləri digər fəaliyyətlərin və uğurun açarı kimi, layihənin başlıca məqsədi olan heyətin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi, peşəkar işçilərin inkişafı və saxlanılmasında əsas meyardır. Məhz bu səbəbdən layihədə xüsusi önəm kəsb edən "Səriştəliliyin idarə edilməsi" prosesi heyətin həm davranış, həm də funksional baxımdan obyektiv olaraq qiymətləndirilməsini təmin etməklə ümumi səviyyənin yüksəlməsinə zəmin yaradır. Bu da effektivliyin qiymətləndirilməsi zamanı daha yüksək göstəricilərə nail olmaq üçün zəruridir. Səriştəliliyin düzgün idarə edilməsi heyətin təlim ehtiyaclarının da keyfiyyət və zaman baxımından düzgün müəyyənləşdirilərək təşkil və təmin edilməsində müsbət rol oynayır. Səriştəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar kimi, SOCAR üzrə hazırlanmış və rəhbərlik tərəfindən təsdiqlənmiş vəzifə standartları götürülür. Eyni zamanda, etik davranış, dürüstlük, şifahi özünüifadə, məsuliyyət, peşəkarlıq və qaydalara riayət etmək kimi altı əsas səriştəlilik meyarları bütün işçilərə şamil edilməklə rəsmiləşdirilmişdir. Qiymətləndirmənin obyektivliyi və şəffaflığı, müvafiq qeydlərin aparılması, əks əlaqənin təmin olunması, hesabatlılığın reallaşdırılması, həmçinin karyera inkişafı və müvafiq təlim ehtiyaclarının həyata keçirilməsi işçilərdə məsuliyyət hissinin daha da artırılmasına, habelə özlərini daim inkişaf etdirməyə ruhlandırır. Rəhbər işçilərin və daha üst rəhbərliyin tövsiyyə etdiyi şəxslərin 360 dərəcə qiymətləndirilməsi bu prosesin əhəmiyyətini daha da artırır. Layihə çərçivəsində SOCAR-ın əsas strukturlarının və proseslərinin fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə yüksək əhəmiyyətli vəzifələrin müəyyənləşdirilərək, davamçıların seçimi və fərdi inkişaf planlarının hazırlanaraq həyata keçirilməsi insan resurslarının idarə edilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsini reallaşdırır.

Bütün bunlarla yanaşı, prosesin təyinatı - işçilər qarşısında şirkətin strateji məqsədlərinə uyğun fərdi və qrup məqsədlərinin qoyulması, əsas səmərəlilik göstərici vasitəsilə bu məqsədlərə nail olunmasına nəzarət, işçilərin təlimi, karyera inkişafına və mükafatlandırılmasına

differentiaslaşdırılmış yanaşmanın həyata keçirilməsidir. Bu zaman SOCAR-da maksimum səmərəliliyi təmin etmək məqsədilə müntəzəm qiymətləndirilmənin nəticələri əsas götürüləcəkdir. Aydındır ki, səriştəlilik və effektivlik göstəriciləri arasında bir mütənasiblik olmalıdır ki, bu da proseslərin səmərəliliyini təmin etsin.

Elə bir zamanda yaşayırıq ki, elmin, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompüter texnologiyalarının davamlı və çevik inkişafının bütün sahələrə və insanlara təsirinin şahidi və iştirakçısıyıq. Bu baxımdan, çevik olmaq, zamanın tələblərinə uyğunlaşmaq, öz potensialımızı reallaşdırmağı bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşdirməyə hər zaman cəhd etməli və bunun üçün münbit şərait yaratmalıyıq. (Aston, 2002: 6)

SOCAR həyata keçirdiyi layihənin “Təlimlərin idarə edilməsi” prosesi məhz təlim tədbirlərinin keçirilməsi və şirkətin strateji və əməliyyat məqsədlərinə uyğun olaraq səriştəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş zəruri alətləri özündə ehtiva edir. Eyni zamanda, biznes-proses təlim ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, tədris tədbirləri və təlim resursları kataloqunun idarə edilməsi, təlim büdcəsi və planının formalaşdırılması, daxili və kənar təlimin təşkili və keçirilməsi, təlimin nəticələrinə yekun vuran tədbirlərdən ibarətdir. Burada əsas prinsip təşkil edilən təlimlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin daha əvvəl qeyd etdiyimiz səriştəliliyin və səmərəliliyin idarəedilməsində xüsusi rolu vardır ki, bu da daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

Xüsusilə vurğulamaq istərdim ki, təlimə ehtiyac duymayan heyət üzvü yoxdur və bu proses çoxşaxəli olmaqla davamlı şəkildə təşkil və təmin edilməkdədir. Səriştəyə uyğun müəyyən təlimlər vardır ki, onların sabit şəkildə keçirilməsi hər zaman zəruridir. Bu təlimlər əsasən davranış, sağlamlıq, əməyin və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı təlimlərdir. (Ahmadov and Abdulova, 2019)

Yuxarıda söhbət açdığımız proseslərlə yanaşı, SOCAR-da artıq 2011-ci ildən start verilmiş və davamlı olaraq inkişaf etdirilən və “SAP HR” Transformasiya layihəsinin tətbiqi ilə prosesləri daha da təkmilləşdirən heyətin seçilməsində əsas məqsəd mövcud vakansiyalar əsasında vəzifə və peşə standartlarında nəzərdə tutulmuş davranış və funksional səriştəliliklərə malik namizədlərin seçilməsi, habelə, ümumilikdə, bu prosesdə obyektivlik və şəffaflığın təmin edilməsidir. Heyətin doğru seçimi müvafiq təlimlər keçmiş səriştəli işçilərin səmərəli fəaliyyət göstərəcəklərini təmin edir.

Layihədə diqqətçəkən amillərdən biri də insan resurslarının idarə edilməsində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən mükafatlandırmanın idarə edilməsi prosesidir. Burada məqsəd

işçilərin əməyinin ödənilməsinin ədalətliyini təmin etmək üçün hədəflərə nail olma nəticələrinə əsasən, mükafatlandırmanın həyata keçirilməsi ilə motivasiya səviyyəsinin və şirkətin əmək haqlarının əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir.

Araşdırmanın məqsədi

İnsan resurslarının idarə olunmasında təlim və karyera inkişafının təşkili məsələlərini araşdırmaq və bu məsələləri insan resurslarının idarə olunması sahəsində inkişaf etmiş şirkətlərdən biri olan SOCAR təmsalında təhlil etməkdir.

Araşdırmanın əhəmiyyəti

Təlim və karyera inkişafı vasitəsilə insan resurslarının idarə olunması prosesini optimallaşdırmaq və bununla da işin keyfiyyətini artırmaq olar. Bu tədqiqat işində də məsələ ilə bağlı məsləhətlər verilməyə çalışılmışdır.

Araşdırmanın hipotezləri

H1: Keyfiyyətli təlimlə insan resurslarının idarə olunması arasında müsbət əlaqə vardır.

H2: Təlim üçün rəhbərlik dəstəyi ilə insan resurslarının idarə olunması arasında müsbət əlaqə vardır.

H3: Təlim üçün iş yoldaşlarının dəstəyi ilə insan resurslarının idarə olunması arasında müsbət əlaqə vardır.

H4: Təlim və karyera proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası ilə insan resurslarının inkişafı arasında müsbət əlaqə vardır.

H5: Təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və insan resurslarının inkişafı arasında müsbət əlaqə vardır.

H6: Tətbiq olunan təlim fəaliyyəti ilə karyera inkişafı arasında müsbət əlaqə vardır.

Araşdırmanın əhatə dairəsi və ehtimalları

Araşdırmanın əhatə dairəsini SOCAR şirkəti və orada işləyən müəyyən sayda işçilər təşkil edir. Əsasən araşdırmada 154 nəfər işçiyə anket vərəqəsi paylanmışdır. Onlardan 108 nəfərinin cavabları əldə olunmuşdur. Bu da əsas kütlənin 70 faizini təşkil edir.

Araşdırmanın modeli və dəyişənləri

Araşdırmanın aparılma modeli sorğu (anket) vasitəsilədir. Bu zaman insan resursları ilə təlim və karyera arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün korelyasiya, reqressiya analizlərindən istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın tədqiqat obyektı və predmeti

Araşdırmanın tədqiqat obyektı “SOCAR”, predmeti isə insan resurslarının idarə edilməsində təlim və karyera inkişafının təşkili məsələlərini öyrənməkdir.

Məlumatlar, onların ölçülməsi və toplanması

İnsan resursları və təlim və karyera arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün korelyasiya, təlim və karyera inkişafının insan resurslarının idarə edilməsinə təsirini öyrənmək üçün isə reqressiya üsulundan istifadə edilmişdir.

Təhsil və karyera fəaliyyətinin ölçüləri olaraq qəbul edilən təlim imkanları, təlim üçün qəbul edilən rəhbərlik dəstəyi, təlim üçün qəbul edilən iş yoldaşlarının dəstəyi, təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası, təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və təlim ilə bağlı karyera gözləntilərinə dair faizlər, standart yayınmalar və riyazi orta ölçüləri aşağıdakı cədvəllərdə təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1: Təhsil və karyera fəaliyyətinin ölçülərinə dair standart yayınmalar və riyazi orta ölçüləri

Təlim və karyera fəaliyyətləri	Standart yayınma	Riyazi orta
təlim imkanları	0,80	3,10
təlim üçün qəbul edilən rəhbərlik dəstəyi	0,92	3,73
təlim üçün qəbul edilən iş yoldaşlarının dəstəyi	0,61	3,62
təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası	0,83	4,16
təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar	0,81	3,82
təlim ilə bağlı karyera gözləntiləri	0,91	3,44

Mənbə: müəllif tərəfindən keçirilən anket sorğuya əsasən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dəki riyazi orta qiymətlərinə baxdıqda, təlim və karyera fəaliyyətinin ümumi hesablamasının 3,67 olduğu, həmçinin ölçülər arasında 4,16 riyazi orta ilə ən yüksək orta təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası, ən aşağı riyazi orta isə 3,10 ilə qəbul edilən təlim imkanlarının olduğu görünür.

Cədvəl 2-də görüldüyü kimi, Pearson korelyasiya təhlili nəticəsində, təlim və karyera fəaliyyətinin ölçüsü olan təlim imkanları ilə insan resurslarının idarə olunması arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H1-i təsdiqləyir. Bənzər şəkildə Təlim üçün rəhbərlik dəstəyi ilə insan resurslarının idarə olunması arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H2-ni təsdiqləyir. Eyni zamanda təlim üçün iş yoldaşlarının dəstəyi ilə insan resurslarının idarə olunması arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H3-ü

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

təsdiqləyir. Həm də təlim və karyera proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası ilə insan resurslarının inkişafı arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H4-ü təsdiqləyir. Digər göstəriciyə görə təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və insan resurslarının inkişafı arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H5-i təsdiqləyir. Son olaraq tətbiq olunan təlim fəaliyyəti ilə karyera inkişafı arasında 0,01 mənalılıq səviyyəsində müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu H6-nı təsdiqləyir.

Cədvəl 2: Dəyişənlər arasındakı korelyasiya dəyərləri

	Orta	Yayı.	1	2	3	4	5	6	7
Təlim imkanları	3,10	0,80	1						
Təlim üçün rəhbərlik dəstəyi	3,73	0,92	,536**	1					
Təlim üçün iş yoldaşlarının dəstəyi	3,62	0,61	,281**	,552**	1				
Təlim və karyera proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası	4,16	0,83	,282**	,543**	,563**	1			
Təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar	3,82	0,81	,383**	,512**	,583**	,761**	1		
Təlimlə bağlı karyera gözləntiləri	3,44	0,91	,265**	,425**	,496	,597**	,736**	1	
Təlim və karyera (cəmi)	3,67	0,63	,566**	,781**	,741**	,835**	,887**	,786**	1
İnsan resurslarının idarə edilməsi	3,96	0,76	,429**	,486**	,498**	,713**	,647**	,415**	,695**

** Korelyasiya 0.01 səviyyəsində mənalıdır. (2-tailed)

Mənbə: müəllif tərəfindən keçirilən anket sorğuya əsasən tərtib edilmişdir.

Həmçinin, təlim və karyera fəaliyyətləri ayrı ölçüdə, insan resurslarının idarə edilməsi də ayrı bir ölçüdə toplanaraq, bu iki dəyişən arasındakı əlaqə təhlil edildikdə, təlim və karyera fəaliyyətləri ilə insan resurslarının idarə edilməsi arasında ($r=0,694$, $p<0,01$) müsbət istiqamətli və mənalı bir əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu nəticələrdən hərəkət edərək deyə bilərik ki, təlim və karyera fəaliyyətləri artdıqca, insan resurslarının idarə edilməsi səviyyəsinin də artacağı ifadə edilə bilər. Korelyasiya təhlili nəticələrinə görə altı hipoteza da qəbul edilmişdir. Təlim və karyera inkişafının insan resurslarının idarə edilməsinə təsirini müəyyən etmək üçün edilən sadə reqressiya analizinin nəticələri cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3: Təlim və karyera inkişafının insan resurslarının idarə edilməsinə təsirini müəyyən etmək üçün reqressiya analizinin nəticələri

Asılı olmayan dəyişənlər	β	Standart xəta	t dəyəri	Sig.	Dözümlülük	VIF
Təlim imkanları	0,217*	0,074	2,793*	0,007	0,669	1,498

Təlim üçün rəhbərlik dəstəyi	-0,021	0,076	-0,222	0,827	0,487	2,058
Təlim üçün iş yoldaşlarının dəstəyi	0,102	0,106	1,193	0,237	0,561	1,787
Təlim və karyera proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası	0,523*	0,094	5,135*	0,000	0,389	2,579
Təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar	0,256*	0,112	2,169*	0,034	0,288	3,466
Təlimlə bağlı karyera gözləntiləri	-0,179	0,078	-1,914	0,058	0,461	2,173

Mənbə: müəllif tərəfindən keçirilən anket sorğuya əsasən tərtib edilmişdir.

Təlim və karyera fəaliyyətinin ölçülərinin insan resurslarının idarə edilməsi üzərindəki təsirini müəyyən etmək məqsədilə reqressiya təhlili aparılmışdır. Qəbul edilən təlim imkanları, təlim üçün rəhbərlik dəstəyi, təhsil üçün iş yoldaşlarının dəstəyi, təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası, təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və təlim ilə bağlı karyera gözləntiləri şəklində sadalanan təlim və karyera fəaliyyətinin ölçüləri müstəqil dəyişən kimi daxil olduqda, təlim imkanları (0,217), təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası (0,523) və təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar (0,256) ölçülərinin insan resurslarının idarə edilməsinə müsbət istiqamətli təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. İnsan resurslarının idarə edilməsinin səmərəli təşkil olunması müəssisənin digər şöbələri ilə qarşılıqlı əlaqələrdən asılıdır. Ümumən, təşkilatların bütün fəaliyyətlərinin əsas qayəsi insandır. Ona görə də idarəçilər tərəfindən insan resursları ilə bağlı verilən hər hansı bir qərar bütün sahələrə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.
2. Bir müəssisənin insan resurslarının qarşısında duran ən vacib problemlərdən biri bu məsələyə kifayət qədər diqqətin yetirilməməsidir. Bununla belə, insanları idarə etmək xüsusi bilik, bacarıq və mexanizmlər tələb edir. Belə ki, bu işçilərin şəxsi əlaqələri əsnasında deyil, işlə bağlı olmalıdır. Təəssüf ki, yerli müəssisələr çox vaxt buna laqeyd yanaşırlar. Təşkilatın digər vacib problemi insan resurslarının idarə edilməsinə olan zərurətə diqqətin az olması və ya tamamilə məhəl qoyulmamasıdır. Buna baxmayaraq, kadrların idarə olunması zəruridir. Bu mövzuda açıq bir siyasət qəbul olunmalıdır. Müasir idarəetmənin ən ciddi çatışmazlıqlarından biri də təşkilatın işçilərdən ayrılıqda gözdən keçirilməsidir.
3. Yaxşı bir karyera idarə edilməsi şəffaf, qərəzsiz və dəstəkləyici, həm də ədalətli olmalıdır. Karyera imkanları və fürsətləri hər kəsə təmin edilməlidir və karyera kanalları bütün işçilər

üçün açıq olmalıdır. Karyera qurma imkanları təşkilatın heyətini cəlb etməklə yanaşı, təşkilata ixtisaslı insanları da cəlb edəcəkdir. Karyera addımları üçün tələb olunan qabiliyyətlər əvvəlcədən təyin olunmalı və təşkilatın karyera addımları üçün istifadə olunacaq fərdi məlumatlar realist və dəqiq olmalıdır. Karyera idarəetməsi prosesində subyektiv qiymətləndirmələrdən qaçmaq lazımdır.

4. Azərbaycanın ən böyük dövlət şirkəti olan SOCAR İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemini tətbiq edən ilk dövlət müəssisələrindən biri oldu. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi sisteminin tətbiqinə ilk növbədə SOCAR-ın İnsan Resursları Departamentindən başlandı və departamentdə işləyən bütün mütəxəssislər müsabiqə yolu ilə işə qəbul edildi.

5. İnsan kapitalını özünün ən dəyərli aktivi hesab edən SOCAR personalın inkişafına qoyulan investisiyaları öz gələcəyinə qoyulan investisiyalar kimi qəbul edir. Şirkət işçilərin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını daim diqqət mərkəzində saxlayır, personalın peşəkar inkişaf imkanlarını və karyera yüksəlişini öz fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən hesab edir.

6. SOCAR-da insan resurslarının idarə edilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması biznesin keyfiyyətini yüksəldir. Bu məqsədlə özündə önəmli məsələləri əks etdirməklə əsas istiqamətlər olan "Səriştəliliyin idarə edilməsi", "Effektivliyin idarə edilməsi", "Təlim və inkişafın idarə edilməsi" və "İşə qəbul, yerləşdirmə və adaptasiyanın idarə edilməsi" tərkib hissələrinin avtomatlaşdırılıb inteqrasiya edilərək sistemli şəkildə idarə olunması layihənin məqsədini təşkil edir.

7. Pearson korelyasiya təhlili nəticəsində, təlim və karyera fəaliyyətinin ölçüsü olan təlim imkanları, təlim üçün rəhbərlik dəstəyi, təlim üçün iş yoldaşlarının dəstəyi, təlim və karyera proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası, təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və təlimlə bağlı karyera inkişafı ilə insan resurslarının idarə olunması arasında müsbət istiqamətli əlaqə olduğu aşkar edilmişdir.

9. Həmçinin, təlim və karyera fəaliyyətləri ayrı ölçüdə, insan resurslarının idarə edilməsi də ayrı bir ölçüdə toplanaraq, bu iki dəyişən arasındakı əlaqə təhlil edildikdə, təlim və karyera fəaliyyətləri ilə insan resurslarının idarə edilməsi arasında müsbət istiqamətli və mənalı bir əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Bu nəticələrdən hərəkət edərək deyə bilərik ki, təlim və karyera fəaliyyətləri artdıqca, insan resurslarının idarə edilməsi səviyyəsinin də artacağı ifadə edilə bilər.

10. Təlim və karyera fəaliyyətinin ölçülərinin insan resurslarının idarə edilməsi üzərindəki təsirini müəyyən etmək məqsədilə reqressiya təhlili aparılmışdır. Qəbul edilən təlim imkanları, təlim üçün rəhbərlik dəstəyi, təhsil üçün iş yoldaşlarının dəstəyi, təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası, təlimdən gözlənilən fərdi qazanclar və təlim ilə bağlı karyera gözləntiləri şəklində sadalanan təlim və karyera fəaliyyətinin ölçüləri müstəqil dəyişən kimi daxil olduqda, təlim imkanları, təlim proqramlarındakı öyrənmə motivasiyası və təlimdən

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

gözlənİLƏn fƏrdİ qazanclar ölçülƏrinin insan resurslarının idarə edilmƏsinə müsbət istiqamətli təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

Bəkiri, 2016: s.25

Aston, 2002: 6

http://anl.az/down/meqale/iki_sahil/2014/oktyabr/395016.htm - 2018)

Ahmadov, F., & Abdulova, A. (2019). Impact of The Human Resource Department's Career Development Strategy to Companies Competitive Power; Azerbaijan. *JMDMA*, 1(2), 42-48.

İpoteka Kreditləri Beynəlxalq Təcrübədə

*Məmmədağa MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
m.mamed200@gmail.com*

Xülasə

Beynəlxalq təcrübəyə diqqətlə baxsaq onlardan daha çox inkişaf etmiş iki modelin şahidi ola bilərik. "Avropa" modeli və "Amerika modeli".

İpoteka kreditləşməsində ABŞ modeli Sekuritizasiya modelində ipotekaya görə verilən kredit, qiymətli kağız olan ipoteka kağızı hesab olunur.

Avropa modelinin özünəməxsusluğu insanların pul yığımlarının ümumi problem olan evsizliyin həllinə yönləndirilməsi və mahiyyəti isə güclərin birləşdirilməsi prinsipinə söykənir. Buda öz növbəsində çox effektiv bir metoddur. Artıq illərdirki, bu metod Avropada öz sözünü deməkdədir. Bu zaman tətbiq olunan qayda ondan ibarətdir ki, ev almaq üçün vəsaiti kifayət etməyən insanlar imkanlarını birləşdirir və növbə ilə bu problemi həll edirlər. Problemin bu üsulla həlli ikinci dünya müharibəsindən sonra Avropada daha da genişləndi və tikinti əmanət banklarının yaranması prosesi daha da sürətləndi. Ümumiyyətlə bu model ilk dəfə olaraq İngiltərədə tətbiq edilib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki inkişaf etmiş model Azərbaycana praktiki cəhətdən xeyir verə biləcək bir modeldir. Bunun tətbiqi vasitəsilə ölkəmizdə bu sistemi inkişaf etdirə bilərik. Bu sistemin inkişafı nəticəsində ölkəmizdə bir çox sahələrdə inkişafı başlanacaqdır.

Təbii ki, Azərbaycan "İnkişaf Etməkdə olan Dövlət"lər sırasına daxil olduğundan "İnkişaf Etmə Dövlətlər" sırasına daxil olan dövlətlərdən müyyən praktikaları öyrənməlidir.

Açar sözlər: İpoteka, Avropa modeli, ABŞ modeli.

Giriş

Bildiyimiz kimi, ipoteka kreditlərinin verilməsində əsas məqsəd insanların yaşam şərtlərini inkişaf etdirmək, sosial problemlərə ədalətli həll yolunu müəyyən etmək və vətəndaş-dövlət münasibətlərində birincinin təbii haqlarına dəstəyi ifadə etməkdir. Məhz bu prizmadan yola çıxaraq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq vəhşi kapitalizmin zamanla daha yumşaq və sosial formaya doğru dəyişməsi ipoteka kreditlərinin inkişafına təkan verdi. Ötən əsrin 30-cu illərində dünya iqtisadiyyatında və o cümlədən ABŞ-da baş verən dərin iqtisadi depressiya və daha sonrakı dövrdə Avropada infrastrukturun məhvi ilə nəticələnən global müharibə nəticədə yaşam şərtlərini ciddi şəkildə ağırlaşdırdı və daşınmaz əmlak bazarı çökdü. Belə bir şəraitdə dövlət ilk növbədə daşınmaz əmlak bazarındakı qarışıqlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə hüquqi bazanı möhkəmləndirdi. Beləliklə, ilk dəfə Qərbi Avropa dövlətləri ipotek etdirilmiş daşınmaz əmlakın kreditor təşkilat tərəfindən satılmasını qadağan etdi. İpotek etdirilmiş əmlak yalnız məhkəmə qərarı ilə satıla bilərdi.

ABŞ modeli

Daha sonra isə ABŞ konqresi Milli İpoteka İttifaqı (“Fannie Mae”), Mənzil İpoteka Kredit Korporasiyası (“Freddie Mac”), Dövlət İpoteka Kredit Birliyi (“Genni Mae”) kimi təşkilatların təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etdi ki, sonradan bu təşkilatlar ikinci ipoteka bazarının yaranmasında və inkişafında ciddi rol oynayır. Yaradılan hüquqi baza və atılan addımlar nəticəsində dövlət bu sahəyə nəzarəti öz üzərinə götürmüş oldu. Ümumiyyətlə isə ABŞ-da ilk yığım cəmiyyəti 1831-ci ildə yaradılan “Oxford Provident Building Association” hesab edilir. Beləliklə, yaranmış şərait dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən ipoteka siyasətinin strateji əhəmiyyətini daha da artırdı. Hazırda isə ipoteka kreditləşməsi hökumətlərin sosial siyasətində indiqator rolu oynayır. Günümüzdə, dünyada ipoteka sisteminin iki təkmilləşmiş modeli mövcuddur. 1. Sekuritizasiya (Amerikan) 2. Sosial (Avropa) İpoteka kreditləşməsində ABŞ modeli Sekuritizasiya modelində ipotekaya görə verilən kredit, qiymətli kağız olan ipoteka kağızı hesab olunur. Bu halda ipoteka kağızı borcun təminatçısı kimi çıxış edir və eyni zamanda borc alanın borc verən qarşısında öhdəliyini təsdiq edən hüquq sənəd hesab olunur. İpoteka kağızı likvid maliyyə aləti olaraq sahibi tərəfindən təkrar bazarda satıla bilər. Amerikan modeli ikipilləli maliyyələşmə sisteminə malikdir və eyni zamanda faiz dərəcələri maliyyə bazarındakı qiymətlərdən asılı olaraq dəyişkən xarakterli olur. İkinci bazardakı qurumlar “Federal National Mortgage” (FNMA) və “Government National Mortgage Association” kimi dövlət qurumları ilə birlikdə vahid bir sistem formalaşdıraraq yatırım edənlərə öz hissələrini satırlar. ABŞ-da ipotekaya əsaslanan kredit bazarı bir-biri ilə əlaqədar olan iki hissəli şəkildə fəaliyyət göstərir. İlkin bazarda kredit verən təşkilatlar, o cümlədən ipoteka krediti verən təşkilatlar, əyalətlərə aid və yerli əmlak maliyyələşdirilməsini təmin edən təşkilatlar, kredit təşkilatları, kommertiya bankları, yığım cəmiyyətləri, kredit birlikləri, həyat sığortası təşkilatları, investisiya bankları, ipoteka kredit bankları, daşınmaz əmlak investisiya ortaqlıqları, şəhər əmlak xidməti təmin edən təşkilatlar əsas aktyorlar hesab edilir. Bu təşkilatlar, inşaat kreditləri, torpaq kreditləri, körpü kreditlər, davamlı maliyyələşdirmə kreditləri kimi kreditləri təmin etməkdədirlər. Bu tip təşkilatlarda əməliyyatların riskinə nəzarət edən və təşkil edən dövlət qurumlarının o cümlədən, Federal Əmlak İdarəsi, Şəhər Əmlak Xidmətləri və əmlak qiymətləndirmə idarələrinin ekspertləri var. Qeyd etdiyimiz dövlət qurumları verilən kreditin geri dönüşünü təminat altına almaqdadır. İkinci bazarda ipoteka kreditini daşınan qiymət halına çevirən və zəmanət təmin edən FNMA, GNMA və FHLMC kimi xüsusi təşkilatlar var. Bu mərhələdə sərmayə bazarı təşkilatı, rating təşkilatları, Milli Sığorta Brokerlər Birliyi (NAIC, National Association Insurance Commission) fəaliyyət göstərir. Birinci bazarın fəaliyyətin qısaca olaraq aşağıdakı kimi sıralamaq olar: Kredit məhsulu və onun qiyməti təyin edilir bazara təqdim olunur; Bazara yeni kredit məhsulu çıxarılır; Kredit üçün daşınmaz əmlaka qiymət təyin olunur; Kredit müqaviləsi ilə əlaqədar təsdiq olunmuş sənədlər bir araya gətirilir; Krediti təsdiq və ya rədd edirlər; İpoteka kredit müqavilələrini qiymətləndirirlər; Kreditin

maliyyələşdirilməsi üçün resuslar tapırlar; İkinci bazarda mövcud kredit məhsulunu satırlar; Kredit ödəmələrini toplayıb geri ödəyirlər. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ipotekaya söykənən mənzil kreditini verən təşkilatlar ikinci bazarda aşağıdakı dörd istiqamətdə fəaliyyət göstərir. - Bütün ipoteka kreditlərini bir portfel altında yığaraq mühafizə edir; - İpoteka kreditlərini satır; - İpoteka kreditlərini ipotekaya söykənən qiymətli kağızlara və ya səhmlərə çevirir; - Verdiyi ipoteka kreditlərini ipotekaya əsaslanan istiqrazlara çevirir. Əgər təşkilat dördüncü yolu seçərsə öz kredit müqavilələrini investisiya bankları vasitəçiliyi ilə və ya xüsusi plasmanlar (private placement) şəklində sərmayəçilərə satır. Əgər bank öz məhsulunu qiymətli kağızlara çevirmişsə bu kağızları ya yuxarıdakı bölmələrdə qeyd edilən GNMA, FHLMC və ya FNMA vasitəçiliyi və zəmanəti altında və ya öz adı altında sərmayə bazarlarında çalışan dillər və ya FNMA / FHLMC -nin satış masaları vasitəsiylə yatırımcıya satır. İlk iki yolu seçənlər kreditlərini bir paket halına salaraq ya birbaşa yatırımcıya yaxud FNMA-ya satır. Digər yol isə, kredit paketlərinin xüsusi Plasma yaxud dillər vasitəsiylə sərmayəçilərə satılır. ABŞ qanunvericiliyində ipoteka kreditinin məbləği üçün yuxarı hədd müəyyən edilməyib. Lakin, banklar tərəfindən əmək haqqı və digər dayanıqlı gəlirlər nəzərə alınaraq vətəndaşın ödəmə qabiliyyəti qiymətləndirilir və buna uyğun olaraq yuxarı hədd müəyyən edilir. Digər məqam isə odur ki, ipoteka krediti vətəndaşa yalnız bir dəfə deyil dəfələrlə verilə bilər. Belə ki, vətəndaşın ödəmə qabiliyyəti imkan verirsə bir neçə dəfə və yaxud da paralel olaraq ipoteka götürmək hüququndan istifadə edə bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda ipoteka kreditləşməsində ABŞ modeli tətbiq edilir. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi ABŞ-da kreditlər 3-4 faizlə verildiyi halda ölkəmizdə bu göstərici 4-12% olaraq müəyyən edilib. 4% sosial ipoteka şərtlərinə daxil edilir ki, bu da xüsusi status tələb edən haldır. Sıradan vətəndaşlar isə yalnız 8%-lik şərtədən yararlı ola bilər. ABŞ-da isə qeyd edilən şərtlərdən istənilən ölkə vətəndaşı yararlı ola bilər. Digər tərəfdən Azərbaycanda kreditin yuxarı həddi 50 min manat müəyyən edilib ki, bir çox hallarda bu vəsait normal yəni, vətəndaşın mənzil problemini uzunmüddətli olaraq həll edilməsində problem yaradır. Çünki, daşınmaz əmlak bazarında qiymətlər kredit üçün müəyyən edilmiş yuxarı həddən ciddi şəkildə çoxdur. Bunlardan başqa Azərbaycanda ipoteka kreditlərinin maliyyələşməsi dövlət tərəfindən həyata keçirildiyi üçün adətən vəsait çatışmazlığı hiss edilir və vətəndaşların istənilən vaxt ipoteka krediti almaq imkanı olmur. Bu isə bir növ səmərəlilik indeksini aşağı salır və bir sıra hallarda isə kənar ödənişlərin tələb edilməsi üçün stimül yaradır. Lakin, ABŞ-da 2008-ci ildə baş verən böhran zamanı yaranan qısa fasilədən başqa ipoteka kreditlərinin maliyyələşdirilməsində limit və ya vaxt məhdudluğu yoxdur. Buna əsas səbəb isə ölkədə normal maliyyə münasibətlərinin formalaşdırılması və ipoteka kreditləşməsində əsas aktyorların özəl sektor təmsilçiləri olmasıdır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ipoteka siyasəti ABŞ daşınmaz əmlak bazarının ana xətti hesab edilir. Bu siyasət həm vətəndaşların sosial tələblərini yerinə yetirir və həm də tikinti və digər sub

sektorların fəaliyyətlərini koordinasiya edir. Sonda ABŞ ipoteka şərtlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla ümumi mənzərəni daha dolğun təsvir etmiş olarıq:

- İpoteka kreditinin müddəti 30 il;
- Hazırda ipoteka kreditlərinin faiz dərəcələri 3%-4%;
- İpoteka kreditinin məbləği üçün son hədd yoxdur;
- Son aylıq ödəniş tarixi üçün müəyyən edilmiş yaş həddi 75;
- İpoteka kreditinin məbləği əmlakın 80%-90%-i qədər olur;
- Alınmış əmlak kreditin son aylıq ödəniş tarixinədək girovluqda qalır;
- ABŞ-ın istənilən vətəndaşı ipoteka krediti ala bilər;
- İcbari sığorta tələb edilir;
- İpoteka kreditlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 69.4%. Hazırda ABŞ-da ipoteka ilə əmlak alqı-satqısı ümumi dövriyyənin 90%-ni təşkil edir.

İpoteka kreditlərinin daha geniş təşəkkül tapması isə XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bir az daha daha dəqiq qeyd olunsaydı, ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-da yaşanan dərin iqtisadi böhran bu ölkədə dövlətin iqtisadi aktivliyini artırmaq, tikinti sektorunu və digər sub sektorları canlandırmaq, maliyyə bazarına birbaşa dəstək vermək və ən əsası isə vətəndaşların dərinləşən sosial problemlərinə yardımçı olmaq məqsədi ilə ciddi ipoteka siyasəti həyata keçirməyə başlayır. Təsadüfi deyil ki, hazırda dünyada daha geniş yayılmış iki ipoteka modeli varsa, bunlardan biri Anqlo-ABŞ ipoteka modeli hesab edilir. İlk olaraq, dövlət vəsaitlərinin bu sahəyə cəlb edilməsi və dövlət ipoteka banklarının yaradılmasına baxmayaraq, daha sonrakı dövrlərdə bu sahənin özəlləşdirilməsi prosesi həyata keçirilib ki, bu da sektorda rəqabətin güclənməsinə, maliyyə mənbələrinin artırılmasına və qiymətli kağızlar bazarında canlanmaya səbəb olub.

Avropa modeli

Avropa modeli və Avropa ölkələrində ipoteka kreditləşməsi İpoteka kreditlərinin Avropa modeli haqqında qısa olaraq tədqiqatın əvvəlində məlumat vermişik. Qeyd etdiyimiz kimi ipoteka kreditləşməsinin Avropa modelinin özünəməxsusluğu insanların pul yığımlarının ümumi problem olan evsizliyin həllinə yönləndirilməsi və mahiyyəti isə güclərin birləşdirilməsi prinsipinə söykənir. Bu zaman tətbiq olunan qayda ondan ibarətdir ki, ev almaq üçün vəsaiti kifayət etməyən insanlar imkanlarını birləşdirir və növbə ilə bu problemi həll edirlər. Problemin bu üsulla həlli ikinci dünya müharibəsindən sonra Avropada daha da genişləndi və tikinti əmanət banklarının yaranması prosesi daha da sürətləndi. Ümumiyyətlə bu model ilk dəfə olaraq İngiltərədə tətbiq edilib. Hazırda isə tikinti əmanət bankları bir çox ölkələrdə ipoteka kreditləşməsinin əsas aparıcı istiqaməti hesab edilir ki, bu da dövriyyəyə vəsait cəlb edilməsinin

ən optimal variantı hesab edilir. İpoteka kreditləşməsinin Avropa modeli Almaniya, Danimarka, Avstriya, Çexiya, Macarıstan kimi ölkələrdə uğurla icra edilib. Avropa modeli özündə daha çox Alman və Danimarka təcrübəsini özündə əks etdirir. Almaniya bu üsula 1885-ci ildən etibarən müraciət edib. Alman modeli tikinti-yığım formasından ibarətdir və bu modelin ən yaxşı tətbiq olunduğu ölkələrdən biri hesab olunur. Buna praktikada Tikinti Yığım Bankları və ya Tikinti Yığım müqaviləsi də deyilir. XIX əsrdən etibarən isə model daha da təşəkkül tapmağa başlayıb və digər ölkələrə də yayılıb. Nəticədə 1914-cü ildə “Foundation of the World Organisation International Union for Housing Finance” (IUHF), 1947 – ci ildə “Foundation of the central office of the public bauparkassen of Germany”, 1948-ci ildə “Foundation of the Association of Private German Bauparkassen” (VdPB) və 1962 –ci ildə isə “Formation of the European Federation of Building Societies” yaradılmışdır.

Bundan əlavə bir sıra Avropa ölkələrində inşaat əmanət kassaları geniş yayılmışdır ki, burada da vətəndaşların əmanətləri, borc götürənlərin ödənişləri və dövlət premiyaları toplanılır. Bu kassalar çox əhəmiyyətli ipoteka krediti alətinə çevrilmişlər. Əgər belə bir kassanın əmanətçisi 5-7 il müddəti ərzində ona aylıq olaraq sabit miqdarda yatırımlar edərsə, onda həmin müddətin başa çatması ilə yaşayış krediti əldə edə bilər. Müqavilədə razılaşdırılmış müddət ərzində, əmanətçi krediti ödəməlidir (bir qayda olaraq müddət 12 ildən çox olmur). Faiz dərəcələri isə ildə 5-6% təşkil edir. Dövlət isə, öz növbəsində inşaat-əmanət kassalarının əmanətçilərinə kömək etməyə çalışır –ya onlara birbaşa pul dotasiyaları ayırır, ya da vergi yükünün həcmi azaldır. İqtisadçıların hesablamalarına əsasən hazırda hökumətin öz vətəndaşlarına kömək məqsədi ilə ödədiyi hər 1 avro, 2,8 avro kimi vergi şəklində geri qayıdır.

Quldarlıq quruluşunun dağılması ilə ipoteka institutu bir neçə əsr tətbiq edilmədi. Bu institut orta əsrlərdə Avropa qanunvericiliyinə yenidən geri qayıtdı. XIV əsrdə Almaniya, XVI əsrdə Fransada qeyri-qanuni olaraq tətbiq edilməyə başlandı. Artıq XVII əsrin sonlarında Qərbi Avropada xüsusi qanunvericilik hazırlandı. Bu qanunla mülkiyyətçilərin daşınmaz əmlaka olan hüquqları nizamlanırdı.

Qərbi Avropada ipoteka haqqında qanunvericilik iki əsas müddəanı nəzərdə tuturdu:

1. İpoteka kreditləri ancaq daşınmaz əmlaka tətbiq olunmağa başladı;
2. Girov qoyulmuş əmlak kreditorun özü tərəfindən deyil, məhkəmənin iştirakı ilə (Əliyeva. 2017 : s. 1-2)

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə etməklə beynəlxalq təcrübədə İpoteka krediti əməliyyatları haqqında ətraflı məlumatlar verildi. Avropa və Amerika metodlarının işləmə

prinsipini, onların müsbət və mənfi cəhətlərini oxşar və fərqli cəhətləri haqqında məlumatlar verildi. Bu xarici praktikanın Azərbaycan üçün verə biləcəyi töhvələrdəndə qısaca məlumat verildi. Xarici təcrübəyə və bu təcrübənin ölkəmizə tətbiqi nəticəsində yarana biləcək inkişaf haqqında şifahi sorğu aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Təcrübənin əsas məqsədi İpoteka kreditinin beynəlxalq praktikasını öyrənmək və ölkəmizə tətbiq etmək olmuşdur. Kitab və internet resurslarından İEO – lərin İpoteka bazarı ilə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Analiz

Beynəlxalq təcrübədə İpoteka kreditlərinin əsas mahiyyəti və ondan gözlənilən gözləntilər insanların evsizlik problemlərini həll etməkdir. İpoteka kreditinin inkişafı ilə evsizlik problemlərinin həlli-dolayı yolla digər sektorlarında necə inkişaf etdirdiyini özündə ehtiva etdirir. Məsələn İpoteka kreditlərinin hərəkəs üçün əlçatanlığı ilə insanların bu kreditə olan təlabatı artacaqdır. Bununlada mənzil – tikinti sektoru inkişaf edir və yeni iş yerləri açılır, buda öz növbəsində əhalinin gəlirlərini artırır. Təkrarən gəlirləri artmış əhalinin təlabatıda artır. Bu periodik sistem ölkənin iqtisadiyyatını sürətli şəkildə inkişaf etdirir.

Cədvəl 1.1 İpoteka kreditlərinin verilməsi şərtləri

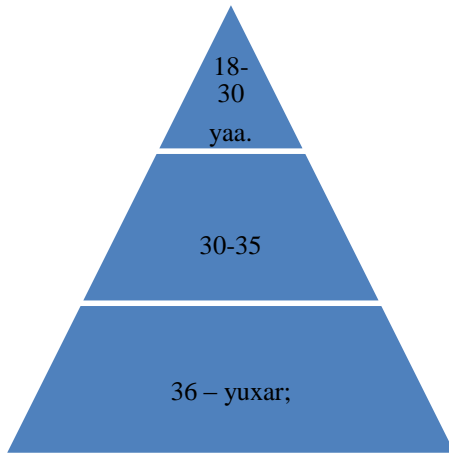
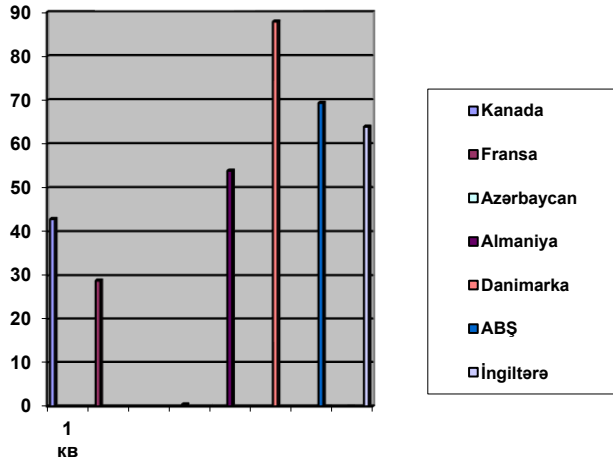
Şərtlər		Güzcəstli ipoteka kreditləri
Maksimal məbləğ	50.000 AZN	50.000AZN
Maksimal müddət	25 il	30 il
İlkin ödəniş	20%	15%
Maksimal illik faiz dərəcəsi	8%	4%

Mənbə: AİF-in rəsmi saytı, <http://amf.az/az/view/pages/10/> kreditin-verilməsi-şərtləri(09.01.2018)

Cədvəl 1.2 Azərbaycanda və ABŞ da verilən ipoteka kreditləri şərtlərinin fərqli xüsusiyyətləri

Şərtlər	Azərbaycan	ABŞ
İpoteka kreditinin müddəti	25 il	30 il
Maksimal məbləğ	50.000AZN	Limit yoxdur
İpoteka kreditinin faiz dərəcələri	4-8%	3-5%
Son aylıq ödəniş tarix üçün müəyyən edilmiş yaş həddi	Pensiya yaş həddi - 65	75
İpoteka krediti məbləği əmlakın	80% - dən çox olmamalı	80%- 90% aralığı

Mənbə: R.Həsənov, MA, G.İsmayılova, MSc, F.Bayramov – “Azərbaycan ipoteka sistemi: Real vəziyyətin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, Bakı-2013

İpotekadan istifadə edənlərin yaş qrupları üzrə bölgüsü (%)

Nəticə

Bundan əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi ipoteka siyasəti dövlətin sosial siyasətinin bir parçası olmaqla vətəndaşların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən alət hesab edilir. Əlbəttə ki, bu hal prosesin sürətini azaldır, vətəndaşın qarşısında süni maneələrin yaranmasına şərait yaradır və əksər hallarda isə əlavə xərclərə yol açır. İpoteka kreditindən istifadə etmək qanunvericiliyə uyğun olaraq vətəndaşın təməl haqqı hesab edilir. Buna baxmayaraq kredit üçün müraciət etdikdə vətəndaşdan ailəsində olan yetkinlik yaşına çatmış və çatmamış hər kəsin sənədləri təsdiq edilmiş formada tələb edilir və yaxud da vətəndaşdan güzəştli kateqoriyaya aid olduğunu təsdiq edən sənəd tələb edilir.

Yuxarıda qeyd olunan cədvəl və qrafiklərə nəzər yetirdikdə Azərbaycan ipoteka bazarının heçdə evsizlik problemləri yaşayan hər kəs üçün əlçatan olmadığını görürük. Düşünürəmki, aşağıda qeyd etdiyim bəzi təkliflərlə və bu təkliflərin Azərbaycan ipoteka bazarına praktiki tətbiqi ilə bu problemin həlli yolunda bir cığır açmış olar. Bu bazarın inkişafı dolay yolla digər bazarlarında inkişafına mütləq şəkildə zəmin yaradacaqdır. Bununlada ən önəmli olan ölkə iqtisadiyyatında bir irəliləyişin şahidi ola bilərik.

Bu - əhali qarşısında süni maneələr yaradan problemlərin həlli olaraq təklif etmək olarki, Azərbaycana Avropa modelini tətbiq edək. Bu modelin tətbiqindən öncə əhali arasında bir təlimatlandırma prosesi aparılmalıdır- Məsələn əhalini arasında birlik yaranmalıdırki, ev almaq üçün vəsaiti kifayət etməyən insanlar imkanlarını birləşdirir və növbə ilə bu problemi həll edirlər. Hər bu prosesdə iştirakçı olan vəsaitçilər buna görə əlavə faiz verilməklə həvəsləndirilsin. Neft sektorundan gələn gəliri İpoteka kreditlərinə yönəldmək. Bu yolla gəlirlərin daha çox hissəsini İpotekaya yönəldərək bu sahədə olan durumu dahada inkişaf etdirmək olar. Bu vasitə ilə yaranan inkişaf İpoteka faizlərinə aşağı düşməsinə zəmin yaradacaq. Daha çox uğurlu ipoteka əməliyyatı həyata keçirən bankların dövlət tərəfindən mükafatlandırılması. Düzdür dövlətin bazara təsiri maksimum dərəcədə azaldılmalıdır amma Azərbaycanın İpoteka bazarının real durumuna görə bu vasitənin qısa vaxt kəsində bu sahədəki banklar arasındakı gələcək rəqabəti dahada qızıdırar. Bununlada İpoteka faizlərindəki düşüşlərin tələbatın isə artımının şahidi olarıq.

Ədəbiyyat

- Əliyeva.A (2017) "İpoteka müqaviləsinin mahiyyəti. İpoteka müqaviləsi ilə bağlı nələr bilmək vacibdir?" *Ayna Hüquq Jurnalı sayı 20 ss.1-2*
- Həsənov.R, İsmayılova.G, Bayramov.F (2013) Azərbaycanca ipoteka sistemi: Real vəziyyətin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı 2013

www.cesd.az

<http://mcgf.az/menu/48>

<https://www.cbar.az/>

<https://www.stat.gov.az/>

<http://abtc.az/home/>

İnsanların düşüncə tərzinin maliyyə bazarlarının inkişafına təsiri

Məsumə TALİBOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

talibovamesume@gmail.com

Xülasə

İnvestisiya anlayışı hələ kapitalizmin yeni yarandığı zamanlardan formalaşmışdır. Bu anlayış makroiqtisadi ekosistemin strateji komponentidir. İnvestisiyaların həcmi birbaşa milli gəlirin həcminə, bundan irəli gələrək sosial rifaha, məşğulluğa və digər iqtisadi göstəricilərə təsir edir. Ümumən bu anlayış ölkənin rifahına birbaşa təsir göstərən faktor olaraq hər bir ölkənin iqtisadi-siyasətinin başlıca prioriteti olmaqdadır. Qiymətli kağızlar bazarı, bank depozitləri, qızıl, əmlak və sairə müxtəlif investisiya istiqamətləri mövcuddur. İnvestorlar hər zaman öz vəsaitlərini daha çox mənfəət əldə etmək, təhlükəsiz, sabit gəlirli qazanca sahib olmaq məqsədi ilə investisiya olaraq yatırırırlar. Bu araşdırma işində Azərbaycanın Bakı şəhərində sorğunun aparılması yolu ilə investisiyaların müxtəlif növləri və yolları, eləcə də 60 respondentin investisiya qərarlarına təsir edən amillər öyrənilmişdir. Eyni zamanda, fərdi investorlar arasında özünü qiymətləndirmə testindən istifadə edərək, üstünlük təşkil edən investisiya istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Əhalinin maliyyə savadlılığının maliyyə bazarlarının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə maliyyə savadlılığının dərəcəsi ölçülmüşdür. Bununla da maliyyə savadlılığına təsir edən faktorlar nəzərdən keçirilmiş, sakinlərin investisiya ilə bağlı anlayışları, onların təcrübələrinə əsasən investisiya obyektlərinin üstünlük dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, investisiya məlumatlılıq səviyyəsi və gender fərqliliyi arasında əlaqənin olmaması, gəlirlilik səviyyəsi arasında isə əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olması hipotezlərin x2 modeli vasitəsilə test edilməsi nəticəsində isbat edilmişdir. Sorğu vasitəsilə investorların gəlirlərinin hansı hissəsinin investisiya məqsədi ilə xərcləndiyi də təhlil edilmişdir. Bundan başqa, investisiya fəaliyyətini stimullaşdıran, investorları öz yığınlarını investisiya olaraq yatırıma cəlb edən müxtəlif faktorlar, investisiya istiqamətlərində önəm verdikləri xüsusiyyətlər də analiz edilmişdir.

Açar sözlər: İnvestisiya, Maliyyə bazarları, Maliyyə savadlılığı

Giriş

İnvestisiya anlayışı hələ kapitalizmin yeni yarandığı zamanlardan formalaşmışdır. Bu anlayış makroiqtisadi ekosistemin strateji komponentidir. İnvestisiyaların həcmi birbaşa milli gəlirin həcminə, bundan irəli gələrək sosial rifaha, məşğulluğa və digər iqtisadi göstəricilərə təsir edir. Ümumən bu anlayış ölkənin rifahına birbaşa təsir göstərən faktor olaraq hər bir ölkənin iqtisadi-siyasətinin başlıca prioriteti olmaqdadır. Qiymətli kağızlar bazarı, bank depozitləri, qızıl, əmlak və sairə müxtəlif investisiya istiqamətləri üzrə investorlar hər zaman öz vəsaitlərini daha çox mənfəət əldə etmək, təhlükəsiz, sabit gəlirli qazanca sahib olmaq məqsədi ilə investisiya olaraq yatırırırlar.

İnvestisiya seçimi zamanı daim yüksək faizli mənfəət əldə etmək istəyinə baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı ölkələrində maliyyə alətləri haqqında biliklərin aşağı

səviyyədə olması və şirkətlərdə sahiblik düşüncə tərzinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkələrdə maliyyə və kapital bazarlarının inkişafının inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha zəif artım tendensiyası nümayiş etdirməsinə səbəb olur.

Maliyyə bazarlarının inkişafı və bazar fərdlərinin potensialının artırılması Azərbaycanın orta və uzunmüddətli strateji inkişaf konsepsiyası çərçivəsində müəyyən edilmiş prioritet istiqamətlərdən biridir. Belə ki, maliyyə sektorunun mütəxəssisləri və maliyyə xidmətləri istehlakçılarının zəruri bilik və bacarıqlarının artırılması maliyyə sisteminin dinamik inkişafına, uzunmüddətli dayanıqlılığının təmin edilməsinə təkan verə bilər. Bu baxımdan, maliyyə sektoru üzrə insan resurslarının bilik və bacarıqlarının daha da artırılması, maliyyə təhsilinin mövcud vəziyyətə və sektorun spesifik tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruridir.

Azərbaycanda maliyyə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının təmin edilməsi və maliyyə savadlılığının artırılması ilə bağlı son dövrlərdə çoxsaylı işlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin (SYX)” maliyyə bazarlarının inkişafına və maliyyə bazarı iştirakçılarının bilik və bacarıqlarının artırılmasına həsr olunmuş iki strateji hədəfi (2-ci və 5-ci strateji hədəf) məhz bu istiqamətdə ehtiyac duyulan bütün islahatları özündə ehtiva edərək önəmli tədbirlərin icrasına təkan vermişdir (http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/SYX/strateji_yol_xeritesi_maliyye_xidmetlerin_inkishafi_15122016.pdf, n.d.)

Bu istiqamətdə “Maliyyə bazarı iştirakçılarının bilik və bacarıqlarının artırılması” adlı 5-ci hədəf üzrə müəyyən edilmiş 6 tədbir nəticəsində müsbət nəticələrin əldə olunduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Strateji Yol Xəritəsinin monitoring və qiymətləndirmə Hesabatında 100% icra nəticəsi təsbit olunmuşdur. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bank tərəfindən ölkə əhalisinin iqtisadi və maliyyə sahəsində maarifləndirilməsi məqsədilə Maliyyə Savadlılığı Portalı (www.bizimpullar.az) və Virtual Təhsil Platforması (edu.cbar.az) yaradılmışdır. Eyni zamanda, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Platasının nəzdində Maliyyə Bazarları üzrə Təlim Mərkəzi yaradılmış, emitentlərin marifləndirilməsi və konsaltinq xidmətlərinin təmin olunması məqsədi ilə Bakı Fond Birjası tərəfindən “Listinq Məsləhət Proqramı”na start verilmiş və ödənişsiz əsaslarla məsləhət xidmətləri göstərilmişdir. SYX üzrə digər tədbirlər sırasında olan maliyyə savadlılığının artırılması üzrə tədbirlər planı və pilot layihələrin icrasına isə 2018-ci ildən start verilmişdir. (http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/SYX/2017/8_Maliyye_opt.pdf, n.d.)

Qeyd edildiyi kimi, bu istiqamət üzrə indiyədək kifayət qədər əhəmiyyətli institusional islahatlar aparılmış, istehlakçıların hüquqlarının effektiv müdafiə mexanizmlərinin formalaşdırılmasında və əhalinin maarifləndirilməsində irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bununla belə, maliyyə xidmətləri sektorunun inkişafı, maliyyə vasitəçiliyinin dərinləşməsi, maliyyə sektoru və istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi öz növbəsində maliyyə xidmətləri istehlakçıların maraqlarının qorunmasını və maliyyə savadlılığının daha da artırılmasını zəruri edir.

Maliyyə bazarı alətləri, maliyyə sektoru və iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcud durumunun təhlil edilməsi məqsədilə aparılmış bu tədqiqat zamanı əhalinin maliyyə savadlılığı dərəcəsinin müxtəlif aspektlərdən asılı olaraq maliyyə bazarlarının inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu qiymətləndirmə nəticəsində maliyyə savadlılığına təsir edən faktorlar nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycanda, xüsusən də paytaxtda sakinlərin investisiya ilə bağlı anlayışları, onların müxtəlif sahələr üzrə investisiya seçimlərinin üstünlük dərəcələri müəyyən edilmişdir.

60 respondent üzrə aparılmış sorğu məlumatlarına əsaslanaraq həyata keçirilmiş təhlil nəticələri onu deməyə əsas verir ki, investisiya məlumatlılığı ilə gender mənsubiyyəti arasında heç bir əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqə mövcud deyildir. Bunun əksinə olaraq, əhalinin gəlirlilik səviyyəsindən asılı olaraq investisiya seçimlərinin təkmillik səviyyəsi arasında əhəmiyyətli dərəcədə asılılıq müşahidə olunur.

Bununla yanaşı, aparılmış tədqiqat zamanı investorlar tərəfindən gəlirlərin hansı hissəsinin investisiya məqsədi ilə xərcləndiyi təhlil edilmiş, investisiya fəaliyyətini stimullaşdıran, investorları öz yığımlarını investisiya olaraq yatırım etməyə cəlb edən müxtəlif faktorlar, investisiya istiqamətlərində önəm verilən xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilmişdir.

Tətbiqi araşdırmanın sonrakı tərkib hissəsi göstərilən ardıcılıqla təqdim edilmişdir. Bundan sonrakı bölmə təhlil boyunca istifadə olunmuş məlumat bazası və empirik tədqiqat metodologiyası haqqında müvafiq məlumatları özündə əks etdirir. Bölmə 3 maliyyə savadlılığının maliyyə bazarlarının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılmış təhlil üzrə əldə edilmiş nəticələrin təfsirini təqdim edir. Bölmə 4 isə sözügedən istiqamətdə aparılmış araşdırma nəticələrinin müzakirəsini yekunlaşdırır.

Metod

Tədqiqat zamanı istifadə edilmiş məlumat bazası aparılmış sorğu nəticəsində 60 respondent tərəfindən təqdim edilmiş cavablar əsasında toplanmış məlumatlara uyğun olaraq formalaşdırılmışdır. Tədqiqat işində əsasən statistik təhlil metodlarından empirik surətdə istifadə olunmaqla, ümumi olaraq insanların investisiya fəaliyyəti barədə məlumatlılığı, investisiya qərarlarının və seçimlərinin *gender fərqliliyi və aylıq gəlirlərin həcmində* əsasən necə dəyişdiyi sorğu vasitəsilə təhlil olunmuşdur. Belə ki, insanların investisiya fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlılığına təsir edəcək bu iki faktor hipotez olaraq χ^2 testi vasitəsilə təhlil edilmiş və müvafiq nəticələr çıxarılmışdır. Analitik olaraq adıçəkilən faktorlar üzrə toplanmış sorğu məlumatları aşağıda təqdim edilmiş formula əsasında hesablanmışdır:

$$\chi_c^2 = \sum \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

Burada “c” χ^2 distribusiyası üzrə azadlıq dərəcəsinə, “O” müşahidə olunan (observed) qiymət vahidini, “E” isə ehtimal olunan və ya gözlənilən qiymət vahidini özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı, araşdırma zamanı investisiya yatırımlarına ayırmalar, investisiya məqsədləri, investisiya üsullarının seçilməsinə təsir edən faktorlar və ən çox üstün tutulan investisiya istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədlə *statistik müqayisə metodundan* istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi insanların maliyyə savadlılığına təsir edən faktorların müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə savadlılığın artırılması tədbirlərinin daha effektiv və differensiallaşdırılmış şəkildə tətbiqinə töhfə verməkdən ibarətdir.

Analiz

Qiymətli kağızlar bazarının ən son statistik göstəricilərinin dinamikasını nəzərdən keçirdikdə (bax, Cədvəl 1) qeyd etmək olar ki, bazarda pozitiv kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri qeydə alınmışdır. Belə ki, ümumi olaraq qiymətli kağızlar bazarında **2018-ci il üçün 56% artım** müşahidə edilmişdir. Sözügedən dövr ərzində ümumi olaraq qiymətli kağızların ilkin bazarında 75%, təkrar bazarında isə 36% artım qeydə alınmışdır.

Ayrı-ayrılıqda alt komponentlərə nəzər yetirdikdə, dövlət qiymətli kağızlar bazarının ümumi olaraq 2 dəfədən çox, törəmə maliyyə alətləri bazarının isə 41% artmış olduğu müşahidə edilir.

Rekord artım repo və əks repo əməliyyatlarının statistikasında qeydə alınmışdır. Belə ki, 2017-ci il ilə müqayisədə 2018-ci ildə göstəricilər 12 dəfə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilər 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə də 25 dəfə artım nümayiş etdirmişdir. Yeganə mənfi rəqəmlər korporativ qiymətli kağızlar bazarında qeydə alınmışdır. Ümumi olaraq sözügedən bazar ötən il ilə müqayisədə 40% geriləmiş, həm ilkin, həm də təkrar bazarda azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin korporativ qiymətli kağızlar bazarında 2017-ci ildəki geriləmənin 58% təşkil etdiyini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə bu tendensiya nisbətən azalmışdır. Korporativ qiymətli kağızlar bazarında əqdlərin həcmində azalmanın başlıca səbəbi isə korporativ istiqrazların azalmasıdır. Belə ki, 2018-ci ildə korporativ istiqrazlar ötən il ilə müqayisədə 22% azalaraq 1.3 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bunun səbəbi isə 2017-ci ildə dövlət əhəmiyyətli layihələrin yerli qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə maliyyələşdirilməməsidir. Lakin 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildəki geriləmə faizi 79% qeydə alınmışdır. Bunu nəzərə alaraq, geriləmə dərəcəsinin azaldığını qeyd etmək olar.

Cədvəl 1. Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının detallı statistikasını

	2017		2018		Məbləğ üzrə fərq
	Əqd sayı	Məbləğ (AZN)	Əqd sayı	Məbləğ (AZN)	
KORPORATİV QIYMƏTLİ KAĞIZLAR					
<i>İlkin bazar</i>	2948	3,659,905,187	3613	2,196,000,000	-40.00%
<i>Təkrar bazar</i>	167	2,267,877,497	220	1,326,900,000	-41.49%
	2781	1,392,027,691	3398	869,100,000	-37.57%
DÖVLƏT QIYMƏTLİ KAĞIZLARI					
<i>İlkin bazar</i>	1096	6,066,555,138	1725	13,340,500,000	2.2 dəfə
<i>Təkrar bazar</i>	998	5,980,256,709	1416	13,081,000,000	2.2 dəfə
	98	86,298,429	309	259,500,000	3 dəfə
TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ	83939	5,940,130,521	106383	8,406,500,000	41.52%
REPO/ƏKS- REPO	51	51,551,163	335	611,800,000	12 dəfə
QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI	88034	15,718,142,010	112061	24,554,800,000.00	56.22%
<i>İlkin bazar</i>	1165	8,248,134,206	1636	14,407,900,000	74.68%
<i>Təkrar bazar</i>	86869	7,470,007,804	110425	10,146,900,000	35.84%

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət palatasının 2017-2018-ci il məlumatlarına əsasın müəllif tərəfindən hazırlanmışdır: <https://www.fimsa.az>

Qiymətli kağızlar bazarında artımı müəyyənləşdirdikdən sonra bu artımda təsirə malik olan maliyyə savadlılığının və ya insanların investisiya sahəsində məlumatlılığının daha detallı təhlil

edilməsi məqsədi ilə respondentlər arasında keçirilmiş sorğu vasitəsilə əldə edilmiş məlumat bazası çərçivəsində aşağıdakı hipotezlər irəli sürülərək χ^2 testi vasitəsilə təhlil edilmişdir:

Hipotez № 01: İnvestisiya məlumatlılığı ilə gender mənsubiyyəti fərqliliyi arasında heç bir əhəmiyyətli qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi mövcud deyil.

Cədvəl 2. İnvestisiya məlumatlılığı və gender mənsubiyyəti

Cins	Məlumatlılıq	Məlumatsızlıq	Cəm	Faiz
Kişi	29	8	37	78.37%
Qadın	15	8	23	65.22%
Cəmi	44	16	60	73.33%

Qeyd: Sətirlərin sayı (r=2), sütunların sayı (c=2)

Cədvəl 3. χ^2 Testi

M	E	(M-E)	(M-E) ²	(M-E) ² /E
29	27.133	1.867	3.486	0.1285
08	9.867	-1.867	3.486	0.3533
15	16.867	-1.867	3.486	0.2067
08	6.133	1.867	3.486	0.5684
			Cəm	1.2569

Qeyd: M- (müşahidə olunan), E- (ehtimal olunan)

$$fe(1, 1) = (37 \times 44)/60 = 27.133$$

$$fe(2, 1) = (23 \times 44)/60 = 16.867$$

$$fe(1, 2) = (37 \times 16)/60 = 9.867$$

$$fe(2, 2) = (23 \times 16)/60 = 6.133$$

Azadlıq dərəcəsi: $r=2, c=2 \Rightarrow v = (r-1)(c-1) \Rightarrow v = (2-1)(2-1) \Rightarrow v = 1$

Hesablanan χ^2 statistik qiymət vahidi (1.2569) 95% əminlik intervalında (0.05) p-vahidi ilə uyğunluq dərəcəsi üzrə qiymət vahidindən aşağıdır (3.841). Bu səbəbdən nəzərdə tutulan hipotez təsdiq edilir.

Nəticə: Test nəticələri nümayiş etdirir ki, həqiqətən də gender mənsubiyyəti fərqliliyi və investisiya məlumatlılığı arasında əhəmiyyətli qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi mövcud deyil.

Hipotez № 02: İnvestisiya məlumatlılığı və insanların gəlir səviyyəsi arasında heç bir əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqə mövcud deyil.

Cədvəl 4. İnvestisiya məlumatlılığı və insanların gəlir səviyyəsi

Sıra	Gəlir səviyyəsi	Məlumatlılıq	Məlumatsızlıq	Cəmi
1.	0-180 AZN	1	2	3
2.	180-450 AZN	4	7	11
3.	450-1000 AZN	24	5	29
4.	1000-5000 AZN	14	2	16

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

5.	5000+ AZN Cəmi	1 44	0 16	1 60
----	--------------------------	----------------	----------------	----------------

Qeyd: Sətirlərin sayı (r=5), sütunların sayı (c=2)

Cədvəl 4. χ^2 Testi

M	E	(M – E)	(M – E) ²	(M – E) ² /E
1	2.2	-1.2	1.44	0.65
2	0.8	1.2	1.44	1.80
4	8.06	-4.06	16.48	2.05
7	2.93	4.07	16.56	5.65
24	21.27	2.73	7.45	0.35
5	7.73	-2.73	7.45	0.96
14	11.73	2.27	5.15	0.44
2	4.27	-2.27	5.15	1.21
1	0.73	0.27	0.07	0.10
0	0.27	-0.27	0.07	0.27
			Cəmi	13.48

Qeyd: M- (müşahidə olunan), E- (ehtimal olunan)

$$fe(1, 1) = (3 \times 44) / 60 = 2.2$$

$$fe(4, 1) = (16 \times 44) / 60 = 11.73$$

$$fe(1, 2) = (3 \times 16) / 60 = 0.8$$

$$fe(4, 2) = (16 \times 16) / 60 = 4.27$$

$$fe(2, 1) = (11 \times 44) / 60 = 8.06$$

$$fe(5, 1) = (1 \times 44) / 60 = 0.73$$

$$fe(2, 2) = (11 \times 16) / 60 = 2.93$$

$$fe(5, 2) = (1 \times 16) / 60 = 0.27$$

$$fe(3, 1) = (29 \times 44) / 60 = 21.27$$

$$fe(3, 2) = (29 \times 16) / 60 = 7.73$$

Azadlıq dərəcəsi: $r=5, c=2 \Rightarrow v = (r-1)(c-1) \Rightarrow v = (5-1)(2-1) \Rightarrow v = 4$

Hesablanan χ^2 statistik qiymət vahidi (13.48) 95% əminlik intervalında (0.05) p-vahidi ilə uyğunluq dərəcəsi üzrə qiymət vahidindən aşağıdır (9.488). Bu səbəbdən nəzərdə tutulan hipotez təkzib edilir.

Nəticə: Test nəticələri nümayiş etdirir ki, insanların gəlirlilik səviyyəsi və investisiya məlumatlılığı arasında əhəmiyyətli qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi mövcuddur.

Hipotezlərin test edilməsindən əldə olunan nəticələrə əsasən bazar istehlakçılarının məlumatlılığının, bununla əlaqəli olaraq da investisiya qərarlarının və qiymətli kağızlar bazarındakı aktivlik dərəcələrinin onların kişi və ya qadın olmasından asılı olaraq deyil, aylıq gəlirlərindən asılı olaraq dəyişməsi təsbit olunmuşdur. Belə ki, yüksək gəlir səviyyəsinə malik bir şəxs bu vəsaitləri xərcləməyə, sərmayə qoymağa təbii olaraq daha çox hazırdır və bazarda mövcud olan müxtəlif mənbələr və investisiya imkanları barədə daha çox məlumat əldə etməyə

meyllidir. Bu da potensial investorların hədəflənməsi və məhz o kütlənin məlumatlılığının daha da artırılması baxımından önəmli göstərici olaraq qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqat çərçivəsində sorğu vasitəsilə investorların gəlirlərinin hansı hissəsinin investisiya məqsədi ilə xərcləndiyi də təhlil edilmişdir. Cədvəl 6-da investorlar investisiyaya yatırılan məbləğlərinin ümumi gəlirlərindəki faizlə payına görə 5 kateqoriya üzrə təsnif edilmişdir:

Cədvəl 6. Investisiya yatırımlarına ayırmalar

Yatırım dərəcəsi	Respondentlərin sayı	Faiz
10% - 20%	13	22%
21% - 30%	22	37%
31% - 40%	13	22%
41% - 50%	9	15%
50%-dən çox	3	5%
Cəmi	60	100%

Mənbə: Sorğu

Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi əksər investorlar (37%) öz gəlirlərinin 21-30%-ni investisiya fəaliyyəti məqsədi ilə ayırır. Bunlar əsasən uzun müddət bu fəaliyyətlə məşğul olan investorlardır. 10-20% və 31-40% gəlirini yatırım edən şəxslər ayrı-ayrılıqda respondentlərin 22% təşkil edərək klaster üzrə orta segmenti formalaşdırırlar. Bu tip investorlar yeni fəaliyyətə başlamış şəxslərdir, hansı ki, ya riskin minimallaşdırılması baxımından daha kiçik rəqəmləri seçir, yaxud təcrübə azlığından böyük risklərə girərək gəlirinin əhəmiyyətli qismini investisiya olaraq yatırım edir. Digər yüksək faizli investorlar bu sahədə yetərincə təcrübəyə sahib, peşəkar investorlar, və ya risk etməyi sevən nadir şəxslərdir. Gəlirlərinin 50%-dən çoxunu yatırım edən, risk etməyə meyli investorlar əsasən “Vençur” və “Mələk” investorlar hesab olunurlar. Bu şəxslər əsasən yeni layihələrə, startaplara investisiya yatıraraq onların maliyyə tələblərinin 50%-ni öhdəliklərinə götürürlər.

İnvestisiya fəaliyyətini stimullaşdıran, investorları öz yığımlarını investisiya olaraq yatırım etməyə cəlb edən müxtəlif faktorlar mövcuddur. Məşhur amerikalı investor, sahibkar və yazıçı Robert Kiyosaki investisiyanın məqsədlərinin maliyyə axını, kapitalın artımı, amortizasiya və vergidən azad mənfəət əldə etmək olduğunu hesab edir. Bu faktorlar düşüncə tərzini, həyat səviyyəsi, ictimai mühit və sairə faktorlardan asılı olaraq dəyişir. Sorğu çərçivəsində respondentlərin bu istiqamətdə fikirləri öyrənilmiş və nəticələr Azərbaycanda investorların investisiya fəaliyyətinin əsas məqsədlərinin nələr olmasına dair fikir formalaşdırmağa səbəb olmuşdur.

Cədvəl 7. Investisiya məqsədləri

Sıra	Faktorlar	Respondentlərin sayı	Faiz
1.	Gələcək təhlükəsizlik	49	24.38%

2.	Mənfəət	54	26.87%
3.	Likvidlik	22	10.95%
4.	Kapitalın qiymətləndirilməsi	22	10.95%
5.	Övladların gələcəyi	48	23.88%
6.	Digər	6	2.99%
	Cəmi	201	100%

Qeyd: Bəzi respondentlər bir cavabda bir neçə üsul qeyd etdiyi üçün cavabların sayı respondentlərin sayından çoxdur.

Nəticələrə əsasən qeyd etmək olar ki, investisiya fəaliyyətinə stimül verən əsas faktor mənfəət əldə etmə istəyi, bunun daha gələcəyə yönəlmiş forması olaraq gələcək təhlükəsizlik və övladların gələcəyi faktorları əsas seçimlərdən olmuşdur. Xüsusən ölkəmizdə övladların sadəcə təhsilində deyil, gələcək yaşayışlarında da valideynlər tərəfindən böyük dəstəyin göstərilməsi səbəbindən bu faktorun nəticələrdə də dominantlıq təşkil etməsi təsadüfi deyil.

Cədvəl 8. Investisiya üsullarının seçilməsinə təsir edən faktorlar

Sıra	Faktorlar	Respondentlərin sayı	Faiz
1.	Təhlükəsizlik	54	26.34%
2.	Likvidlik	30	14.63%
3.	Vergi yığımları	33	16.10%
4.	Diversifikasiya	23	11.22%
5.	Əlverişlilik	35	17.07%
6.	Anlaşıqlılıq	30	14.63%
	Cəmi	205	100%

Qeyd: Bəzi respondentlər bir cavabda bir neçə üsul qeyd etdiyi üçün cavabların sayı respondentlərin sayından çoxdur.

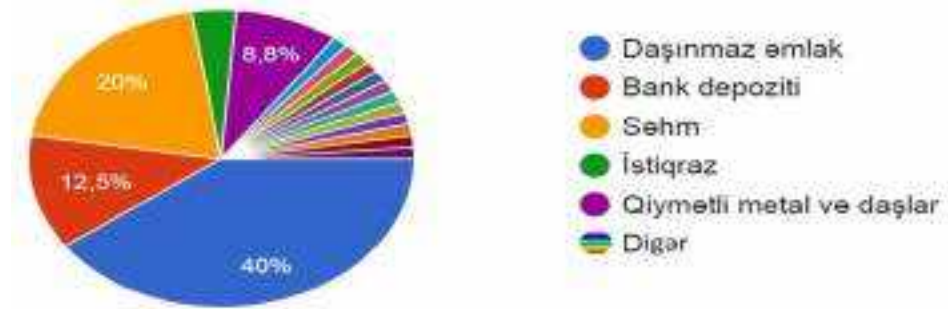
İnvestorların seçiminə təsir edən faktorlara gəldikdə isə ehtimal olunan risk faktorunun sorğu çərçivəsində üstünlük təşkil etdiyi təsbit olunmuşdur. Belə ki, respondentlərin 26.34%-i investisiya seçimlərində risklərin az olmasına diqqət yetirir. Əlverişli seçimlər variantını qeyd edən investorlar əsasən mənfəətin yüksək olmasını üstün tuturlar. Vergilərin az olması da daha çox qazanc əldə etmək anlamını daşıyır. Daha likvid və anlaşılan sahələrə yatırım etmək isə investorun həm maddi, həm də mənəvi olaraq rahatlığını təmin edən göstəricilərdir.

Daha dəqiq hansı istiqamətlərdə investisiya yatırımlarına üstünlük verilməsi Qrafik 1-də əks olunmuşdur. Qrafikə əsasən aydın görünür ki, Azərbaycanda ən çox investisiya yatırımları məqsədi ilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən seçilən sahə məhz daşınmaz əmlak bazarıdır. 40% respondent ilk olaraq bu istiqamətə maliyyə yatırmağı üstün tutduqlarını qeyd ediblər. Bunun başlıca səbəbi isə bu bazarda risklərin daha az olmasıdır. Likvidliyin və mənfəətin digər seçimlərə nisbətən az olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda maliyyə savadlılığının yetərli səviyyədə olmaması investorların daha az biliklərin tələb olunduğu daşınmaz əmlak bazarına cəlb edilməsinə stimül yaradır. Maliyyə bazarlarının inkişafında mövcud digər problemlər də

bu bazarın seçilməməsində böyük təsirə malik olsa da, zənnimcə, ən başlıca səbəb məhz məlumatlılıq, bundan irəli gələrək də daha az riskli və asan gəlir mənbələrinin üstün tutulmasıdır.

Qrafik 1. Ən çox üstün tutulan investisiya istiqamətləri

Mənbə: Sorğu nəticəsində müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Respondentlərin cavabları nəticəsində səhmlər, bank depozitləri və qiymətli metal və daşlara investisiyalar ardıcıl olaraq sıralanmışdır. Bir zamanlar daha çox yatırım üçün seçilən istiqrazlar isə artıq seçimlər sırasında adıçəkilən investisiya istiqamətlərindən sonra qeyd olunmuşdur.

Nəticə

Tədqiqat zamanı Bakı şəhərinin 60 respondentinin maliyyə savadlılığı və investisiya ilə bağlı müxtəlif fikirləri araşdırılmışdır. Nəticələr investorların 73.30%-nin investisiya fəaliyyəti haqqında məlumatlı, 26.70% -nin isə məlumatlı olmadığını nümayiş etdirmişdir.

Əldə edilmiş nəticələr, eyni zamanda, onu deməyə əsas verir ki, gender mənsubiyyəti fərqliliyi və insanların investisiya məlumatlılığı səviyyələri arasında əhəmiyyətli qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi mövcud deyil. Uyğun olaraq, qadın respondentlərin 65.22%-i, kişi respondentlərin isə 78.37%-i investisiya fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlıdır.

İnsanların gəlirlilik səviyyəsi və investisiya məlumatlılığı arasında isə qarşılıqlı asılılıq əlaqəsi əhəmiyyətli xarakter daşımaqdadır. Belə ki, nisbətən daha yüksək gəlirlilik səviyyəsində olan insanlar investisiya fəaliyyəti haqqında daha az gəlirlilik səviyyəsində olan respondentlərə nisbətən daha çox məlumatlıdır.

Tədqiqat nəticəsində respondentlər tərəfindən aylıq maaşın ortalama 20%-nin investisiya fəaliyyətinə xərcləndiyi, eyni zamanda, təhlükəsizliyin investorların investisiya qərarlarında nəzərə alınan ən mühüm faktor olduğu müəyyən edilmişdir.

Bununla yanaşı, investorların investisiya yatırımları edərkən əsas hədəfinin qazanc və gələcək üçün təhlükəsizliyi təmin etmək olduğu əldə edilmiş nəticələr çərçivəsində müəyyən edilmişdir. Bu iki faktor, müvafiq olaraq, nəticələrin 26.87% və 24.38%-ni təşkil edir.

Tədqiqat nəticəsində, eyni zamanda, daşınmaz əmlak sahəsinin nəticələrin 40%-nə malik olmaqla Azərbaycanda investisiya yatırımlarının əsas istiqaməti olduğu müəyyən edilmişdir.

Aparılmış təhlil nəticəsində açıq şəkildə aydın olur ki, maliyyə sektorunun və biznes mühitinin inkişafı, qiymətli kağızlar bazarının canlandırılması və bütün bunların nəticəsində də ümumi olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafının stimullaşdırılması istiqamətində vətəndaşların maliyyə savadlılığı çox böyük təsirə malikdir. Məhz bu səbəbdən maliyyə savadlılığının səviyyəsinin yoxlanılması, bu göstəricilərə təsir edən müxtəlif faktorların nəzərdən keçirilməsi ölkədə maliyyə savadlılığın artırılması istiqamətində diqqət yetirilməli məqamları üzə çıxarmaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edilənləri və əldə edilmiş nəticələri nəzərə alaraq, ölkənin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması məqsədi ilə kapital bazarlarına dair məlumatlılığın və maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərin intensivləşdirilməsi, potensial emitentlərin və investorların bazar haqqında biliklərinin artırılması, sahiblik düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi istiqamətində təşviqat xarakterli tədbirlərin görülməsi tövsiyyə olunur.

Ədəbiyyat

Sancheti, D.C., & Kapoor, V.K. 2009. Statistics, Theory, Method and Application. New Delhi : Sultan Chand & Sons.

<http://www.economics.soton.ac.uk/staff/aldrich/1900.pdf>

<http://practicalcryptography.com/cryptanalysis/text-characterisation/chi-squared-statistic/> (2002)

<http://fmtc.az/en/>

http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/SYX/2017/8_Maliyye_opt.pdf

“ABAD” Sahibkarlığın İnkişafında Model Kimi

Mətin HƏSƏNOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

metinhesenov12@gmail.com

Xülasə

Məqalədə ölkəmizin milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində, sahibkarlığın fəaliyyətinin rolundan (sahibkarlıq anlayışından), bununla bağlı olaraq dünya təcrübəsində bu sahədə ailə şirkətlərinin (biznesinin) rolundan, ailə şirkətlərinin ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatındakı payından, bu sahəyə verilən dövlət dəstəyin bir forması kimi “ABAD” publik hüquqi şəxsin fəaliyyətinin araşdırılmasından və bu fəaliyyətin nəticəsində əldə olunmuş uğurlardan (2017-ci və 2018-ci illər üzrə “ABAD”-ın daxilolmalarından, iqtisadi coğrafi rayonlar üzrə, gender tərkibi üzrə, fəaliyyət sahəsi üzrə, yaradılma formasına görə), “ABAD”-ın fəaliyyət prinsiplərindən, fəaliyyət istiqamətlərindən, “ABADÇI”-lara göstərilən xidmətlərdən, onlara verilən dəstəkdən, tarixi mədəni irsimizin qorunub saxlanılmasında, onun gələcək nəsillərə ötürülməsində və eyni zamanda dünyaya tanıtılmasında “ABAD”-ın rolundan, habelə kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa təsir edən əsas amillərdən, yəni maliyyə resurslarına sərəfəli və səmərəli çıxışının təmin edilməsi, Azərbaycanda KOS subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxışında yaranan çətinliklər, bu göstəricilərin xarici ölkələrlə müqayisəsi və daxili maliyyə mənbələrinin əldə edilməsində yaranan çətinliklərdən, mövcu qanunvericilik bazası və onun çatışmazlıqları, dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı əməkdaşlığından, ailə şirkətlərinin ÜDM-dəki payından, mövcud problemlərlə mübarizə üsullarından, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il 1130 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”-nə uyğun olaraq dövlətin bu sahədə gələcəkdə görəcəyi işlərdən, qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən, hədəflərdən danışılmışdır.

Açar sözlər: ABAD, Ailə biznesi, Sahibkarlıq, KOS

Giriş

Sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərinin şəxsi gəlir və ya mənfəət əldə etməyə yönəldilən, öz riski və öz əmlak cavabdehliyi ilə həyata keçirilən müstəqil təşəbbüskar təsərrüfat fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətlə məşğul olanlara isə sahibkar deyilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti nə, nə üçün, kimin üçün istehsal etmək, təsərrüfat qanunlarının qəbul olunması, məhdud resurslardan istifadənin daha mütərəqqi üsullarının axtarılıb tapılması, az xərclə və keyfiyyətli məhsul istehsalı, yeni xidmət üsullarını tapılması, satışın səmərəli təşkili, istehlakçıların araşdırılması, rəqiblərin hərtərəfli öyrənilməsi və s. ilə bilavasitə bağlıdır.

Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdəki söz sahibi müəssisələrin əksəriyyəti ailə şirkətləridir. Birləşmiş Ştatlarda 18 milyondan çox müəssisə fəaliyyət göstərir ki, bunların 90 faizindən çoxu ailə şirkətidir. Dünyadakı 500 ən böyük şirkətin isə üçdə biri ailə şirkətidir.

Cədvəl 1: Dünyadakı Ailə şirkətlərinin ölkə iqtisadiyyatında yeri

Ölkə	Ailə şirkətinin Ölkədəki bütün müəssisələrə nisbəti	Ölkə ÜDM-dəki payı	Ölkədəki məşğulluqda payı
İtaliya	95%	-	-
A.B.Ş.	90%	%30-60	60%
Almaniya	80%	66%	75%
Meksika	80%	-	-
Avstraliya	75%	-	50%
Çili	75%	-	-
İspaniya	71%	-	-

Mənbə: Bellet, W. (Nov. 1996). “The Family Connection”

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi dövlətin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biridir. Bu məqsədlə, həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) inkişaf etdirilməsi xüsusi yer tutur. Dünya təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, sahibkarlığın və eyni zamanda iqtisadiyyatın inkişafında ailə şirkətləri xüsusi yer tutur. Azərbaycanda KOS-un və bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün güclü potensial və geniş imkanlar mövcuddur. Bunun üçün ümumi biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının daha sərfəli və effektiv təşkil edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yerli və xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi, bacarıqlı və ixtisaslı kadr təminatının yaradılması atılmalı olan vacib addımlardandır. Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri də şübhəsiz ki, “ABAD” publik hüquqi şəxsin yaradılması olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin (ASAN xidmət) tabeliyində “ABAD” publik hüquqi şəxs, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə yaradılıb. Fərmana əsasən, “ABAD” (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vətəndaşların fəal iştirakını, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını və rəqabətqabiliyyətli ailə təsərrüfatlarının formalaşdırılmasını dəstəkləmək məqsədilə yaradılmışdır. “ABAD”-ın fəaliyyət istiqamətləri, əsas hüquq və vəzifələri onun nizamnaməsinə əsasən müəyyən olunur. “ABAD” ailə biznesi üzrə brendləşmə, müştəriyə və tələbata yönümlülük, keyfiyyət, vahid yanaşma, innovasiya prinsipləri və iqtisadi sahədə qabaqcıl digər beynəlxalq prinsip və standartlar nəzərə alınmaqla fəaliyyət göstərir.

Metod

Bu baxımdan, ailə biznesinin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində və bunun nəticəsində dolayı olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun araşdırılması, dəyərləndirilməsi bununla bağlı olaraq iqtisadi tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın başlıca metodu GZİT təhlilə, başqa sözlə, iqtisadiyyatın güclü tərəflərinin, zəif tərəflərinin, imkanlarının, təhlükə və təhdidlərin qiymətləndirilməsinə, sistemli yanaşmaya, müqayisəli təhlilə və ekspert metoduna əsaslanmışdır. Məqalənin yazılışında, habelə statistik qruplaşdırma prinsipləri nəzərə alınaraq tədqiqat aparılmışdır.

Analiz

“ABAD” mərkəzləri tərəfindən dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən ailə bizneslərinə dəstək layihələri həyata keçirilir. “ABAD” mərkəzləri həmçinin ailə təsərrüfatlarına biznes-planlaşdırma, marketing, brendinq və dizayn, maliyyə-mühasibat, hüquqi yardım xidmətləri göstərir. İstehsal olunmuş məhsulların “bir pəncərə” prinsipi üzrə sertifikatlaşdırılması, logistika işinin və satışların təşkili “ABAD” tərəfindən həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində istehsal olunmuş məhsulların üzərində istehsalçı ailənin brendi ilə yanaşı, məhsulun “ABAD”ın nəzarəti altında hazırlandığını göstərən müvafiq nişan yerləşdirilir.

Fəaliyyətinin üçüncü ilində olmasına baxmayaraq, ABAD tərəfindən böyük işlər görülmüşdür. Aşağıdakı cədvəllərdə 2017-ci və 2018-ci illər ərzində ABAD-ın kommersiya fəaliyyəti haqqında məlumatlar qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 1: ABAD-ın 2017-ci il üzrə kommersiya fəaliyyəti üzrə daxilolmalar(manatla)

	Satış həcmi	ABAD-çılara köçürülən	ABAD-a qalan
Satış mənbələri			
Etno-butiklər	330595.25	246179.11	118433.68
Bravo	3167.54		
Korporativ sifarişlər(digər)	30850		
Cəmi	364612.79		

Mənbə: “ABAD” publik hüquqi şəxs.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

“ABAD” dövlətə məxsus bir qurumdur. Belə bir təcrübənin nəyinki ölkəmizdə hətta dünya təcrübəsində də ilk olmasına baxmayaraq, cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi kifayət qədər böyük daxilolmalar olmuşdur. Dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı sahəsində çalışan ailələrə dəstək çərçivəsində “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qorğunda, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanında, Bakı Dəmiryolu vağzalının ərazisində, Şamaxının Dəmirçi kəndində, Qəbələ rayonu Durucu kəndi “Tufandağ” dağ-xizək kurortunda “ABAD” sərqi-satış mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

“ABAD” yeni bir model olmasına baxmayaraq fəaliyyətinin ikinci ilində daha yüksək nəticələr əldə etmişdir.

Cədvəl 2: ABAD-ın 2018-ci il üzrə kommersiya fəaliyyəti üzrə daxilolmalar (manatla)

Satış mənbələri	Satış həcmi	ABAD-çılara köçürülən	ABAD-a qalan
Etno-butiklər	837668.59	705347.01	260472.77
Bravo	44487.11		
Korporativ sifarişlər (digər)	83664.08		
Cəmi	965819.78		

Mənbə: “ABAD” publik hüquqi şəxs.

Verilən hər iki cədvələ nəzər salsaq, fəaliyyətinin birinci ili ilə müqaisədə 2018-ci ildə satış həcmnin təqribən 3 dəfəyə yaxın artdığını şahidi oluruq. Nəzərə alsaq ki, 2 il ərzində satış həcmi təqribən milyona yaxın olmuşdur, bu kifayət qədər böyük göstəricidir. Görülən işlər nəticəsində “ABAD” tərəfindən dəstək nəticəsində hazırlanmış məhsullardan bəziləri ölkə başçısının rəsmi səfərlərində hədiyyə etdiyi əşyalara daxil edilmişdir.

2019-cu ilin yanvar ayının məlumatlarına əsasən ölkəmizdə 332 ABAD-çı fəaliyyət göstərir və onların sayı günü gündən artmağa davam edir. Aşağıdakı cədvəldə iqtisadi coğrafi rayonlar, gender tərkibi, fəaliyyət növü və s. üzrə ABAD-a aid məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3: İqtisadi coğrafi rayonlar üzrə ABAD-çıların sayı

İqtisadi coğrafi rayonlar	Qida məhsulları		Sənətkarlıq		Digər	İqtisadi coğrafi rayonlar üzrə cəmi	Kişi	Qadın
	MMC-lər	Fiziki şəxslər	MMC-lər	Fiziki şəxslər				

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Abşeron	6	6	4	182	2	200	44	147
Lənkəran		11		13		24	16	8
Şəki-Zaqatala	2	13		24	1	40	23	14
Aran		1		10		11	6	5
Dağlıq-Şirvan		7		18		25	16	9
Gəncə-Qazax				8		8	6	2
Yuxarı Qarabağ				3		3	2	1
Quba-Xaçmaz	1	3	1	15		20	8	10
Naxçıvan MR				1		1	1	
CƏMİ	9	41	5	274	3	332	122	196

Mənbə: “ABAD” public hüquqi şəxs

Cədvəldən də aydın olduğu kimi, demək olar ki, hər bir iqtisadi rayon üzrə ABAD-çılar fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi, ABAD həmçinin qadın sahibkarlığının inkişafında da xüsusi yer tutur. Ümumilikdə 332 ABAD-çının 196-sı qadınların payına düşür. Həmçinin burada sənətkarlıqla məşğul olanları da xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Hansı ki, həmin sənətkarların yaratdıqları məhsulların bir çoxu tarixi mədəni dəyərlərimizi qorumasında və onların gələcək nəsillərə ötürülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. ABAD-ın fəaliyyəti nəticəsində həmin məhsullar brendləşir və bazarda özünə yer tutur. İstehsal olunan məhsulların həm yerli, həm də beynəlxalq standartlara (İSO) uyğun olmasına xüsusilə diqqət yetirilir. Müvafiq sertifikatların aidiyyəti qurumlardan alınmasında “ABAD”çılara köməklik göstərilir.

Nəticə

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti hər bir ölkə üçün əvəzsizdir. Onlar iri müəssisələrin buraxa bilmədiyi məhsulları və ya məhsulların buraxılması üçün lazım olan hissələri istehsal edirlər, müxtəlif xidmətlər göstərirlər, kiçik pərakəndə ticarətçidirlər, iş yerləri məhdud olan yerlərdə işsizliyi qismən aradan qaldırırlar, istehlakçıları məhsulla təmin edirlər, vergi ödəməklə büdcənin gəlirini atırırlar, əhalinin müəyyən hissəsinin gəlir yeridirlər, iri müəssisələrə nisbətən çevikdirlər - bir sözlə ümumi həyat səviyyəsinin yüksəlməsində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayirlər.

Yeni bir təcrübə olmasına baxmayaraq “ABAD” hər keçən gün yeni-yeni uğurlar əldə edir. Lakin, “ABAD” təcrübəsinin daha da inkişaf etdirilməsi və onun fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi üçün ona mane olan amillərin aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə “ABAD”-ın və KOS subyektlərinin fəaliyyətinə mane olan bir sıra amillərə də nəzər salmaq lazımdır. Burada qeyd olunmalı əsas amillərdən biri qanunvericilik bazasıdır. Beləki, hər bir dövlətin əsas məqsədlərindən biri mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına nail olmaqdır. Əks halda, həm dövlət, həm də özəl sektorda fəaliyyət göstərən müxtəlif qurumların fəaliyyətində, eləcə də dövlətin müəyyən etdiyi hədəflərə çatmaqda çətinliklərin yaranması labüddür.

KOS subyektlərinin maliyyə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışının təmin edilməsi onların fəaliyyətinə birbaşa təsir edən əsas amillərdəndir. Bununla belə, Azərbaycanda KOS subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxışında müəyyən çətinliklər mövcuddur və daxili maliyyə mənbələrinin məhdudluğu KOS subyektlərinin xarici maliyyə bazarlarından asılılığını artırır. Lakin xarici maliyyə bazarlarından da maliyyə resurslarının cəlb edilməsi bir çox səbəblərdən yerli KOS subyektləri üçün asan olmur. Məlumatların azlığı, texniki problemlər, xarici resursların bahalığı KOS subyektlərinin daha çox daxili imkanlara üstünlük vermələrinə səbəb olur. Aşağıdakı şəkildə Azərbaycanda fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə bazarlarına çıxış imkanları digər ölkələrlə müqayisəli olaraq əks verilmişdir.

Şəkil 1 . Azərbaycanda maliyyə bazarlarına çıxış (ÜDM-də payı, faizlə)

	Ozal sektora daxili kredit	Səhm əməliyyatlarının həcmi	İstiqraz əməliyyatlarının həcmi
Qərbi Avropa ¹	107	67	61
Türkiyə ²	75	50	26
Şərqi Avropa ³	71	11	-0
Rusiya ⁴	59	12	12
Qazaxıstan ⁵	34	2	4
Azərbaycan ⁶	20	1	7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi

Cədvəldən də aydın olduğu kimi verilən digər ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdə bu imkanlar olduqca aşağıdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar iri korporasiyalarla müqayisədə

KOS subyektlərinə kredit ayırmağa daha az meyillidir. Bunun əsas səbəbi KOS subyektlərində risk profilinin daha yüksək, kreditlərin qaytarılması göstəricisinin daha aşağı olmasıdır. KOS subyektlərinə kreditlərin ayrılmasına belə yanaşma Azərbaycanda KOS-un, başqa sözlə, real iqtisadiyyatın əsas hissəsinin daha sürətlə inkişafına mane olur. Hazırda Azərbaycanda KOS subyektlərinin kredit müraciətlərinə imtina səviyyəsi yüksəkdir. Məsələn, 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı sahəsində kredit müraciətlərinin dördü birinə imtina cavabı verilmişdir. Bundan başqa, mikrobiznes subyektlərinin kredit müraciətlərinin 36 faizinə banklar kredit verməkdən imtina etmişdir. Bankların kredit müraciətlərinə mənfi cavab verməsi göstəricilərinin belə yüksək olmasının səbəbləri müxtəlifdir. KOS subyektlərinin inkişafı lazımı istedad və bacarıqlara malik müvafiq işçi ehtiyatının yaradılmasından, eləcə də mövcud idarəetmə təcrübələrinin inkişaf etdirilməsindən birbaşa asılıdır. KOS subyektlərinin mövcud işçi qüvvəsinin maliyyə biliklərinin və biznesi idarəetmə bacarıqlarının artırılmasına ehtiyac vardır. Bu bilik və bacarıqlar strateji planlaşdırma, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və digər əsas biznes fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi baxımından çox böyük önəm daşıyır. Dünya Bankının apardığı təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda müxtəlif sənaye sahələri üzrə fəaliyyət göstərən KOS subyektlərində biznesin idarə edilməsi və maliyyə hesabatlarının hazırlanması üzrə bir sıra bacarıqların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

“ABAD publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində “ABAD” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 23 sentyabr tarixli 1047 nömrəli Fərmanı.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi

<http://abad.gov.az/>

Bellet, W. (Nov. 1996). “The Family Connection”

Dövriyyə Kapitalının İdarə Edilməsinin Müəssisənin Mənfəətliliyinə Təsiri

*Mirbəhruz HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mirbahruz95@gmail.com*

Xülasə

Dövriyyə kapitalı müəssisələrin əmlakı hesab edilir və onların balansının aktivində əks olunur. Dövriyyə kapitalı materialların və pul vəsaitlərinin cəmi kimi təsəvvür edilir, istehsal prosesində bir dəfə iştirak edir və hazırlanan məhsula öz dəyərini tamamilə keçirir. Dövriyyə kapitalının mövcudluğu müəssisədə istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinə, məhsulun istehsalı və reallaşdırılmasına imkan yaradır. Müəssisələrin gələcək fəaliyyəti onların dövriyyə kapitalı ilə nə dərəcədə təmin edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dövriyyə kapitalının çatışmazlığı təkrar istehsalın gedişinə mane olur, müəssisədə maliyyə çətinliyi əmələ gətirir. Dövriyyə kapitalının artıqlığı isə onun dövriyyə sürətinin azalmasına, vəsaitin dövriyyədən yayınmasına və rentabelliğin aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də istehsal prosesində dövriyyə kapitalına olan tələbatın düzgün müəyyən edilməsi, istehsalın bu vəsaitlərlə lazımı dərəcədə təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir şəraitdə ən aktual məsələ dövriyyə kapitalının mahiyyətinin müəyyən edilməsidir, çünki indiyə kimi bu məsələ ilə əlaqədar müasir ədəbiyyatlarda ümumi qəbul edilmiş yekdil fikir mövcud olmamışdır. Qeyd edilən kimi dövriyyə kapitalının ayrılmaz xassəsi onların fasiləsiz hərəkətidir, çünki dövretmə o vaxta qədər normal baş verir ki, onların müxtəlif fazaları aramsız bir - birinə keçir. Eyni zamanda da dövriyyə kapitalının mövcudluğunun müəyyən edilməsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində, dövretmənin mərhələləri üzrə yerləşdirilməsində onun təhlili, kreditin verilməsində və onun təmin edilməsinin yoxlanılmasında daimi müəyyən tarixə dövriyyə kapitalının qeyd edilməsi zəruriliyi meydana gəlir. Beləliklə dövriyyə kapitalının mahiyyətinin tam açıqlanması onun bərabər surətdə həm statik, həm də dinamik aspektlərdə təhlilini tələb edir. Dövriyyə kapitalına hərəkət aspektində baxılması və qeydə alınması o vəziyyətdən əmələ gəlir ki, dövretmə prosesi daimi hərəkətdədir, eyni zamanda dövretmənin müəyyən mərhələlərində dövretmə, kapitalın müəyyən müddətdə qeydə alınmasını şərtləndir.

Açar sözlər: Dövriyyə kapitalı, Dövriyyə kapitalının idarə edilməsi, Rentabellik

Giriş

Dövriyyə kapitalı vahid kateqoriyadır və ümumi qəbul edilmiş praktikada normativ sənədlərdə və iqtisadi ədəbiyyatlarda öz əksini tapır. Bu zaman bir tərəfdən dövriyyə kapitalının özünü, digər tərəfdən onun formalaşdırılmasının maliyyə-kredit mənbələrini fərqləndirmək lazımdır. Dövriyyə kapitalının idarə edilməsi maliyyə-kredit mexanizminin istifadə edilməsi prosesində həyata keçirilir. Məlumdur ki, maliyyə-kredit mexanizmi dövriyyə kapitalının formalaşdırılmasının maliyyə və kredit mənbəyidir. Həmin mənbələrin hərəkətini idarə edərək müəssisə materiallarının, bitməmiş istehsalın, məhsulların reallaşdırılması sisteminə təsir edir.

Dövriyyə kapitalı müəssisəsinin cari və əsaslı xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün əsas mənbə olub, dövriyyə materialları və maliyyə aktivlərinə bölünürlər. (Əhmədov M.A., 2017, N:6, 52-56)

Müəssisəsinin dövriyyəsinə daimi hərəkətdə olan dövriyyə kapitalı istehsal prosesində əmələ gələn hazır məhsulun reallaşdırılmasından alınan gəlirin daxil olması vaxtına qədər məhsulun istehsalına və reallaşdırılmasına müəssisənin xərclərinin avansvermə maliyyələşdirmə mənbəyi olur. Bununla belə dövriyyə kapitalı özünün ən mühüm funksiyasını - istehsal funksiyasını - istehsal prosesinin fasiləsiz pulla təmin edilməsini yerinə yetirir. Dövriyyə kapitalı əsas maliyyə kateqoriyası olaraq, istehsal sferasına və beləliklə ölkənin pul tədaviyələrinə əhəmiyyətli təsir göstərərək, özünün ikinci funksiyasını (ödəmə hesablaşma) yerinə yetirir. (Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.A., 2013, s.365)

Göstərilən funksiyaların həyata keçirilməsi müəyyən şərtlərin olması ilə əlaqədardır. İstehsal funksiyasının yerinə yetirilməsi istehsal sferasına qoyulan maliyyə resurslarının kəmiyyətinin iqtisadi əsaslandırılmasından, habelə istehsal prosesinin təşkili dərəcəsi və onun ritmikliyindən asılıdır. İstehsalat qoyulan vəsaitlərin məbləği xammalın və materialların alınmasından və hazır məhsulun istehsalının qurtarılmasına qədər olan dövrdə bütün mərhələlərdə xərclərin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər olmalıdır. Bu şərtlər müəssisənin xüsusi dövriyyə kapitalına olan tələbatının normalaşdırılması yolu ilə təmin edilir. Bütün mərhələlərdə istehsal prosesinin ritmikliyinə ciddi riayət edilməlidir, çünki hər hansı bir mərhələdə ritmikliyin pozulması (zəruri materialların daxil olmasının gecikdirilməsi, bitməmiş istehsal dövrünün uzunluğu və s.) dövriyyə kapitalının dövr etməsinə və funksiyaların yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Metod

Tədqiqat işinin yazılmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Belə ki, bu metodların əsasında sintez və analiz metodları, deduksiya və induksiya metodları, həmçinin də müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusu hissələrə-fəsilələrə bölünmüş, daha sonra isə sintez metodunun vasitəsilə ayrı-ayrı fəsilələr üzrə aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmişdir. İnduksiya metodunun köməkliyi ilə dissertasiya işinin mövzusunə uyğun iqtisadi faktlar müəyyən edilmişdir. Deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin müəyyən edilmiş iqtisadi faktlar əsasında nəzəri biliklər, eyni zamanda da nəticə və təkliflər müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli təhlil metodlarından da istifadə edilmişdir. Belə ki, dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsilələrində müxtəlif

müəssisələrin müqayisəli təhlili aparılmış, həmin müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasını maliyyə menecmenti sahəsində yerli və xarici nəzəriyyəçilərin ədəbiyyatları, məqalələr, eyni zamanda da bu sahədə hazırlanmış elmi çıxışlar təşkil edir. Dissertasiya işinin yazılmasında internet informasiya ehtiyatlarının da məlumatlarından kifayət qədər istifadə olunmuşdur.

Analiz

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye təyinatlı üç səhmdar cəmiyyətlərinin: “Səhliyalı” Abşeron Kiçik Müəssisəsi, Göyçay Süd Səhmdar Cəmiyyəti və Naxçıvan Yeyinti Məhsulları Sənaye Kompleksinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarından istifadə edərək onlarda maliyyə menecmentinin təşkilinin müasir vəziyyətini təhlil edək.

Cədvəl 1: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin balans əqreqlərinin strukturu, min manat (2015-2018-ci illər)

Balansın maddələri	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		“Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Dövriyyə kapitalı	333,5	476,7	286,8	297,5	325,3	423,3
Əsas kapital	56,0	103,1	100,4	119,0	130,1	169,3
Xüsusi kapital	81,9	203,5	143,4	200,4	258,8	326,2
Pul vəsaitləri	103,4	143,0	114,7	129,0	81,3	105,8
Öhdəliklər	295,6	376,3	243,8	226,1	125,6	163,4
o cümlədən:						
uzunmüddətli öhdəliklər	-	-	154,9	-	-	-
qısamüddətli öhdəliklər	198,1	124,2	80,5	74,6	125,6	163,4
Sair Öhdəliklər	110,1	252,1	M	151,5	103,5	145,3
Məhsul satışından gəlir	1591,3	1973,6	573,6	2082,5	2602,4	2751,5
İstehsal xərcləri	335,4	1263,1	372,8	1457,8	1665,5	1595,9
Mənfəət	187,9	179,3	101,8	273,7	494,5	522,8

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, səhmdar müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin artması meylli müşahidə olunur. Bərabər bazar münasibətləri

şəraitində işləmələrinə baxmayaraq səhmdar cəmiyyətləri öz maliyyə vəsaitlərini müxtəlif cür idarə edirlər. Maliyyə menecmentinin təşkilinə cəmiyyətlərin fərqli yanaşmaları xüsusi kapital və borc kapital arasındakı nisbət ilə müəyyən edilir.

“Səhliyalı” Abşeron Kiçik Müəssisəsi, “Azər” Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi ilə müqayisədə öz fəaliyyətində borc kapitalından daha çox istifadə etmişdir. Daha doğrusu, 2015-2018-ci illərdə “Səhliyalı” Abşeron Kiçik Müəssisəsinin ümumi kapitalında borc kapitalın xüsusi çəkisi 70,6 faiz, Azər” Süd Zavodu 57,2 faiz və Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksində 44,2 faiz təşkil etmişdir. Eyni zamanda səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın mütləq həcmi və xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə xeyli artmışdır. Bu mütərəqqi hal məhsulun satışından alınan mənfəətdən cəmiyyətlərin inkişafına xeyli vəsaitin ayrılmasına imkan vermişdir.

Cədvəl 2: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin kapital strukturu (2015-2018-ci illər)

	“Səhliyalı” Abşeron Kiçik Müəssisəsi		“Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Ümumi kapital o cümlədən:	389,5	579,8	378,2	416,5	455,4	592,6
xüsusi kapital	81,9	203,5	143,4	200,4	258,8	326,2
borc kapital	307,6	376,3	243,8	216,1	196,6	266,4

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Borc kapitalın olması çox vaxt müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi öhdəlikləri 2015-ci ildə 295,6 min manat və 2018-ci ildə 376,3 min manat, Azər Süd Zavodunun öhdəlikləri müvafiq olaraq 243,8 və 226,1 min manat və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin öhdəlikləri 125,6 və 163,4 min manat olmuşdur. Praktikada müəssisənin ödəməqabiliyyətli mühasibat balansının likvidlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Təhlil göstərir ki, 2015-2018-ci illərdə “Səhliyalı” Abşeron müəssisəsinin ümumi likvidlik əmsalı nisbətən aşağı olmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl debitor və kreditor borcları arasında nisbətən optimal səviyyədən xeyli aşağı olması ilə izah edilir. Lakin bununla belə 2018-ci ildə təhlil olunan hər üç müəssisə üzrə ümumi likvidlik əmsalı, borcların ödənilmə əmsalı və cari likvidlik əmsalı normativdən xeyli yüksək olmuşdur. Müəssisənin likvidlik əmsalı onun maliyyə-təsərrüfat

fəaliyyətinin nəticələrindən bilavasitə asılıdır. Xüsusi və borc vəsaitlərin nisbəti optimal səviyyədən aşağı olan müəssisələr kredit təşkilatları üçün riskli sayılırlar.

Cədvəl 3: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin mühasibat balansının likvidlik əmsalı (2015-2018-ci illər)

Əmsallar	Normativ	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
		2015	2018	2015	2018	2015	2018
	≥ 1	0,60	1,40	1,2	1,3	1,6	1,6
Ümumi likvidlik əmsalı	≥ 1	0,04	0,05	0,12	0,23	0,5	0,5
Debitor və kreditor borclarının nisbəti	≥ 2	1,7	3,8	3,6	4,0	2,6	2,6
Borcların örtülmə əmsalı	$\geq 0,3$	0,5	1,2	1,4	1,7	0,6	0,6

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstərici rentabellik göstəricisidir.

Təhlil göstərir ki, 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə təhlil olunan hər üç müəssisə üzrə satışın və səhmdar kapitalın rentabelliği xeyli yüksəlmiş, borc kapitalın və xüsusi kapitalın rentabelliği isə əksinə aşağı düşmüşdür.

Biznes fəaliyyətinin səmərəliliyi müəssisənin işgüzar fəallığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisənin işgüzar fəallığı kəmiyyət və keyfiyyət meyarları sisteminin köməyi ilə ölçülür. Kəmiyyət meyarı satış bazarlarının genişliyi, müəssisənin işgüzar reputasiyası və rəqabət qabiliyyəti, hazır məhsulun alıcılarının və malməndərnlərin daimi mövcudluğu ilə ifadə olunur. Keyfiyyət meyarı isə hazır məhsulun, əmtəənin, işin və xidmətlərin, mənfəətin və borc kapitalın həcmi ilə xarakterizə edilir.

Cədvəl 4: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi üzrə rentabellik göstəriciləri (2015-2018-ci illər)

Əmsallar	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Satış rentabellik əmsalı	0,05	0,30	0,05	0,07	0,19	0,19
Ümumi kapitalın rentabellik əmsalı	20,4	10,2	7,4	34,2	22,0	16,9

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Səhmdar kapitalın rentabellik əmsalı	0,60	0,63	0,20	0,70	1,40	1,40
Borc kapitalın rentabellik əmsalı	0,26	0,16	0,20	0,73	0,47	0,35
Xüsusi kapitalın rentabellik əmsalı	0,60	0,29	0,10	0,64	0,41	0,33

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 5: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi üzrə aktivlərin dövriyyəsi (2015-2018-ci illər)

Əmsallar	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Satışdan gəlirin qeyri-mobil aktivlərin məbləğinə nisbəti	76,4	19,1	-	-	20,0	13,0
Satışdan gəlirin mobil aktivlərin məbləğinə nisbəti	4,8	4,1	2,0	7,0	8,0	8,5
İşgüzar fəallıq əmsalı	4,5	3,4	1,5	5,0	5,7	4,3

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Satışdan alınan gəlirin mobil aktivlərin məbləğinə nisbəti biznes fəaliyyətində illik dövriyyənin və şərti-daimi xərclərin həcmi, habelə vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətlənməsini xarakterizə edir. Təhlil olunan müəssisələr üzrə işgüzar fəallıq əmsalının müqayisəsindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dayanaqlı vəziyyəti yüksək olduğuna görə “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi daha cəlbedicidir. Hərçənd, işgüzar fəallıq əmsalı dəyişkəndir. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, əgər satışdan alınan gəlirin qeyri-mobil aktivlərin məbləğinə nisbəti 2018-ci ilin səviyyəsində saxlanılarsa, onda Abşeron Müəssisə üzrə işgüzar fəallıq əmsalı gələcəkdə arta bilər. Eyni zamanda əgər müəssisənin rentabelliği yüksəkdirsə, onda borc vəsaitləri cəlb etməklə xüsusi vəsaitlərin həcmi artırmadan əlavə mənfəət almaq mümkündür.

Biznes fəaliyyətinin təşkili prosesində çoxlu sayda müxtəlif növ risklər baş verir. Onlardan istehsal (əməliyyat) və maliyyə riskləri kommersiya təşkilatları və səhmdar cəmiyyətləri üçün daha səciyyəvidir. Müəssisələrin balansında maddi resurs potensialı iki bölmədə: aktivlər (əmlak) və onların yaranma (maliyyələşdirmə) mənbələri şəklində göstərilir ki, bu da

sözügədən risklərin aydın dərk edilməsinə, başa düşülməsinə imkan verir.(Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.A., 2013, s.365)

Əməliyyat riskli biznesin sahə mənsubiyyəti və müəssisə aktivlərinin strukturu ilə əlaqədar olub regional xüsusiyyətlər, bazar konyukturu, milli adət ənənələr, infrastruktur və digər amillərin təsiri nəticəsində yaranır. Maliyyələşmə mənbələrinin strukturu ilə şərtlənən risk maliyyə riski adlanır. Bu zaman əsas diqqəti pul vəsaitlərinin hara xərclənməsinə deyil, vəsaitin hansı mənbələrdən alınmasına və həmin mənbələr arasındakı nisbətə yönəltmək lazımdır.(Kızılgöl Ö., İşgüden B., 2015, s.214)

Xüsusi kapitalı kifayət qədər olmayan şirkət çox vaxt xarici investisiyaların cəlb edilməsi məcburiyyətində qalır. Əgər borc kapitalın alınması faktı düzgün əsaslandırılırsa, onda müəssisə üçün borclu vəziyyətdə fəaliyyət göstərmək daha faydalıdır. Belə ki, borc vəsaitləri cəlb etməklə sahibkar pul vəsaitlərinin axınına nəzarət etmək imkanı əldə edir. Bu zaman cəlb edilmiş pul vəsaitlərindən effektiv istifadə olunmasını təmin etmək üçün müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin daha səmərəli təşkil edilməsi vacibdir.

Maliyyə riskinin səviyyəsi baxımından öz fəaliyyətini xüsusi kapitalı vasitəsilə həyata keçirən şirkət və məcmu kapitalının 90 faizini bank kreditləri (borc kapital) təşkil edən şirkət arasında fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Sahibkarlıq risklərini şərtləndirən amillərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi müəssisənin fəaliyyəti kontekstində maliyyə nəticələrinin, yəni mənfəətin bəzi göstəricilərinin təhlili əsasında həyata keçirilir. Mənfəət investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması, təsisçilər və səhmdarların müəssisəyə qoyduqları kapitaldan gəlir əldə edilməsi mənbəyidir. Mənfəət iki komponentlə: gəlir və istehsal xərcləri vasitəsilə müəyyən edilir. Əgər birinci komponent bilavasitə bazardan asılıdırsa, ikinci komponent müəssisədaxili fəaliyyətin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə məruz qalır. Deməli, müəssisənin aktivləri və passivləri barədə qəbul edilmiş qərar həm istehsal xərclərinin tərkibinə və strukturuna, həm də risklərin səviyyəsinə təsir göstərə bilər. (Kızılgöl Ö., İşgüden B., 2015,s.226)

İstehsal və maliyyə xarakterli məsrəflər əvəz edilən deyil, ancaq həmin növ məsrəflərin hər birinin ayrıca miqdarını və istehsal xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək və

idarə etmək mümkündür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin mühüm komponenti olan məsrəflərin (xərclərin) idarə olunması vacibdir və son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi kimi xalis mənfəət maliyyə resurslarından necə səmərəli istifadə olunmasından, yəni pul vəsaitlərinin hara yönəldilməsindən, onların alınma mənbələrindən və strukturundan bilavasitə asılıdır. Bu asılılıq ilk növbədə əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcmində və strukturunda, həmçinin onlardan effektiv istifadə olunmasında öz əksini tapır.

Məhsulun maya dəyəri onun istehsalı və satışına çəkilən xərclərin məcmusu olub təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir. Məhsulun maya dəyərinin əsas elementləri istehsal xarakterli dəyişən və şərti-daimi xərclərdir, onların arasındakı nisbət müəssisənin seçdiyi texniki və texnoloji siyasətlə müəyyən edilir. Maya dəyərinin quruluşunun dəyişməsi mənfəətin məbləğinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əsas kapitalla investisiya qoyuluşu şərti-daimi xərclərin artması və dəyişən xərclərin isə azalması ilə müşayiət olunur. Lakin bu xərclərin arasındakı asılılıq qeyri-xətti xarakter daşıyır ki, bu da şərti-daimi və dəyişən məsrəflərin optimal şəkildə əlaqələndirilməsini xeyli çətinləşdirir. Şərti-daimi və dəyişən məsrəflər arasında qarşılıqlı əlaqə istehsal (əməliyyat) leverec məfhumu ilə xarakterizə edilir.

Əgər istehsal xarakterli şərti-daimi xərclərin məcmu xərclərin tərkibində xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, onda müəssisədə istehsal leveridjin səviyyəsi də yüksəkdir. Belə şəraitdə istehsalın həcmimin hətta cüzi miqdarda dəyişməsi mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola bilər, çünki istənilən halda müəssisədə istehsal xarakterli daimi xərclər olmalıdır.

Beləliklə, əməliyyat leverecin dəyişməsi ilə şərtlənən faiz və vergi ödəmələrinə qədər mənfəətin dəyişməsi kəmiyyətə istehsal riskini ifadə edir. Əməliyyat levericin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, müəssisədə istehsal riskinin səviyyəsi də bir o qədər yüksək olar,

Əməliyyat leverecin səmərəsi onunla şərtlənir ki, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üzrə bütün tədbirlər iqtisadi cəhətdən faydalıdır, daha doğrusu yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi müəssisəyə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir. Əgər investisiyalaşma obyektini düzgün seçilibsə, ona qoyulan vəsait tezliklə ödənilir və sahibkar əlavə gəlir əldə edir.

İnvestisiyalaşdırmanın prioritet istiqamətlərinin düzgün seçilməsi və müəssisənin texniki silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi həm müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün, həm də sahibkarın strateji marağının ödənilməsi üçün faydalıdır. Əməliyyat leverecinin yüksəldilməsi əlavə gəlir gətirən, yüksək riskli tədbirlərin hərtərəfli əsaslandırılmasını tələb edir.

Beləliklə, əməliyyat leverecinin müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasında rolu və əhəmiyyətini tezis şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- ümumi cari xərclərin tərkibində istehsal xarakterli şərti-daimi xərclərin xüsusi çəkisinin çox 'böyük olması əməliyyat leverecinin səviyyəsinin yüksək olmasını xarakterizə edir;
- müəssisənin texniki silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi əməliyyat leverecinin və ona uyğun istehsal riskinin artması ilə müşayiət olunur;
- əməliyyat riskinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal xarakterli şərti-daimi xərclər cari gəlirlərin rəqətmə mənbəyi kimi maddi-texniki bazanın seçilməsi ilə müşayiət olunur. Deməli, bu mütləq gəlirlə nəticələnməlidir, əgər seçim səhvdirsə cari gəlir xərci ödəmək üçün kifayət etmir;
- əməliyyat leverecinin səviyyəsi yüksək olan şirkətlər üçün istehsalın həcmi-nin cüzi dəyişilməsi istehsal xarakterli şərti-daimi xərclərin qaçılmaz olması ucbatından mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsinə səbəb ola bilər;
- əməliyyat levereci nisbətən yüksək olan şirkətləri investorlar, kreditörlər daha riskli sayır və onlara az maraq göstərirlər.

Yuxarıda göstərilən fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, əməliyyat leverecini qiymətləndirməyi və idarə etməyi bacaran sahibkar öz fəaliyyətində uzun müddət uğur qazana bilər.

Cədvəl 6: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi üzrə maliyyə leveridji (2015-2018-ci illər)

Əmsallar	Normativ	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
		2015	2018	2015	2018	2015	2018
Xüsusi vəsaitlərlə təminatmə	≥ 0,1	0,17	0,22	0,35	0,37	0,40	0,41
Xüsusi kapitalın ümumi borclara nisbəti	≥ 1,0	0,23	0,40	0,59	0,89	1,13	1,06

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Vəsaitlərin manevretmə əmsalı	≥ 0,2	0,40	0,74	0,72	0,75	0,61	0,62
Avtonomiya əmsalı	≥ 0,5	0,35	0,35	0,37	0,48	0,56	0,51
Vəsaitlərin mobillik əmsalı	≥ 0,5	15,9	4,6	2,9	2,3	2,5	2,0
Maliyyə alətinin çiyini	-	2,5	1,8	1,7	1,1	0,9	1,0
MLE	-	30,0	7,8	4,3	24,9	12,1	9,1

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Maliyyə alətinin çiyini maliyyə asılılığı əmsalı adlanır. Bu əmsalın yüksək olduğu müəssisələrə banklar böyük ehtiyatla kredit verirlər, öz riskini ödəmək üçün kreditorlar faiz dərəcəsini artırmaq məcburiyyətində qalırlar.

Maliyyə riskini qiymətləndirmək üçün maliyyə leverecin gücü tətbiq edilir. Bu göstərici borc vəsaitləri üzrə faizin müəssisənin mənfəətinə nə dərəcədə ciddi təsir göstərməsini kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir. Əgər müəssisə borc vəsaitlərindən istifadə etmərsə, onda maliyyə leverecin gücü vahidə bərabərdir, digər hallarda isə vahiddən böyük olur. Maliyyə leverecin təsir gücü nə qədər yüksək olarsa, müəssisənin maliyyə riski də bir o qədər yüksək olar.

Seçilmiş tədbirlərdən asılı olaraq maliyyə leverecini müxtəlif üsullarla qiymətləndirmək olar. Bu indikatorun idarə edilməsi firmanın inkişaf strategiyasının elementidir, iqtisadi potensialın strateji xarakteristikasıdır.

Maliyyə levereci nəzəri cəhətdən sıfıra bərabər ola bilər. Bu zaman şirkət öz fəaliyyətini xüsusi kapitalı, yəni mülkiyyətçilərin təqdim etdikləri kapital və mənfəətdən investisiya qoyuluşu üçün ayrılan vəsait hesabına maliyyələşdirir. Həmin şirkət çox vaxt maliyyə cəhətdən asılı olmayan şirkət hesab edilir. Borc kapitalı cəlb edən şirkət isə maliyyə levereci yüksək olan, yaxud maliyyə cəhətdən asılı olan şirkət sayılır.

Maliyyə leverecin pozitiv potensialı (effekti) onunla müəyyən edilir ki, borc kapital xüsusi kapitaldan ucuz başa gəlir. Maliyyə leverecin neqativ potensialı (effekti) isə onunla müəyyən edilir ki, borc kapitalın faiz ödənişi məcburidir, səhmdarlara mənfəətdən dividend verilmir.

Cədvəl 7: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi üzrə əməliyyat və maliyyə leveridjinin birgə səmərəsi (2015-2018-ci illər)

Əmsallar	“Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi		Azər” Süd Zavodu		“Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksi	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Əməliyyat leveridjinin gücü	11,6	5,9	2,7	4,9	1,9	2,2
Maliyyə leveridjinin gücü	4,8	4,1	2,0	7,0	8,0	7,5
Əməliyyat leveridji və maliyyə leveridjinin birgə səmərəsi	55,7	24,2	5,4	34,3	15,2	16,5

Mənbə: “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsi, «Azər» Süd Zavodu və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksinin statistik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Maliyyə menecmentinin səmərəli təşkili üçün əməliyyat levereci və maliyyə leverecinin birgə səmərəsinin hesablanması vacibdir. Əməliyyat levericinin gücünü maliyyə levericinin gücünə vurmaq yolu ilə onların birgə səmərəsi hesablanılır. Əməliyyat levereci və maliyyə leverecinin birgə səmərəsi səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı məcmu riskləri qiymətləndirməyə imkan verir, habelə satışın həcmində bir faiz dəyişməsi zamanı bir səhmə düşən xalis mənfəətin həcmində dəyişməsi faizini ifadə edir.

Təhlil göstərir ki, “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsində əməliyyat maliyyə levericinin səmərəsi 2015-ci ildəki 55,7-dən 2018-ci ildə 24,2-yə qədər aşağı düşmüşdür, “Azər” Süd Zavodunda isə əksinə 5,4-dən 34,3-ə və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye Kompleksində 13,2-dən 16,5-ə qədər artmışdır. Deməli, “Səhliyalı” Abşeron Müəssisəsinin maliyyə fəaliyyətində artıq böhran vəziyyətinin baş verməsi meylə müşahidə olunursa, “Azər” Süd Zavodunun və “Karmen” Qida Məhsulları Sənaye maliyyə fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması barədə aydın təsəvvür yaradır.

Nəticə Və Təkliflər

Beləliklə, əgər dövriyyə kapitalına onun qeydə alınması nöqtəyi - nəzərdən baxsaq onda dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının dəyəri pul ifadəsində təsəvvür edilir, həmçinin müəssisədə istehsal prosesinin fasiləsizliyini və reallaşdırılmasını təmin etmək üçün zəruridir.

Dövriyyə kapitalı vahid kateqoriyadır və ümumi qəbul edilmiş praktikada normativ sənədlərdə və iqtisadi ədəbiyyatlarda öz əksini tapır. Bu zaman bir tərəfdən dövriyyə kapitalının özünü, digər tərəfdən onun formalaşdırılmasının maliyyə-kredit mənbələrini fərqləndirmək lazımdır.

Dövriyyə kapitalının formalaşmasının qanunauyğunluğuna baxaq, birincisi, materiallar, konstruksiyalar, detallar, yanacaq, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, debitor borcu pul vəsaitləri ehtiyatları növündə çıxış edən dəyər kimi, ikincisi, onların formalaşmasını təmin edən mənbələr kimi çıxış edir.

Beləliklə, şərh edilən metodiki və praktiki yanaşmalar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyi cari aktivlərin və passivlərin operativ və kompleks şəkildə idarə edilməsi üzrə seçilmiş siyasətdən asılıdır. Həmin siyasət yumşaq, elastik və uyğunlaşan olmaqla, cari aktivlərin xüsusi çəkisinin artmasına təminat yarada bilər. Aktivlərin rentabelliyyəsinə - satışın rentabelliyyəsinin artırılması hesabına və yaxud dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin yüksəldilməsi hesabına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

- “Qloballaşma və müasir iqtisadi inkişaf” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu, Bakı, «Nurlan», 2014. s.343
- Ataşov B.X., Novruzov N.A, İbrahimov E.A, Müəssisənin maliyyəsi, Bakı, «Kooperasiya» nəşriyyatı 2013, s.365
- Əhmədov M.A. “Maliyyə menecmentinin müasir problemləri”, Maliyyə və Uçot jurnalı, Bakı, 2017, N:6, 52-56
- Kızılgöl Ö. ve İşgüden B., “Bir işlətmenin ekonomik faaliyyətinin analizi. Ders Kitabı ”- T: Infra 2014 s.226

Azərbaycanda Sənayenin İnkişafında Sənaye Məhəllələrinin Rolu

*Mir Taleh QƏHRƏMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Jtaleh@outlook.com*

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti iqtisadiyyatımızın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsini, o cümlədən də, yüksək texnologiyalar əsasında sənayenin dinamik inkişafı və şaxələndirilməsini nəzərdə tutur. Uğurla həyata keçirilən sözügedən siyasətin nəticəsi kimi, son illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində müxtəlif təyinatlı və növlü yüklərlə sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, minlərlə yeni və daimi iş yerləri yaradılmışdır. Ölkədə rəqabətdavamlı sənaye məhsullarının istehsalını genişləndirmək məqsədilə hazırda sənaye parklarının yaradılması istiqamətində də güclü iş aparılır. Həmin istiqamətdə qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, onun ölkəmizdə tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qurulan sənaye məhəllələri adətən ölkədən-ölkəyə fərqlənərək 5 hektar ilə 300 hektar arasında dəyişir.

Ölkəmizdə sənaye məhəllələrinin yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 sayılı Fərmanı ilə müəyyən olunmuşdur. Sənaye məhəlləsinin yaradılmasında əsas məqsəd sənaye və xidmət sahələrində faaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların inkişafı üçün əlverişli şəraitlə təmin edilmə və əhalinin istehsal, həmçinin, xidmət sahəsində məşğulluğunun artırılmasıdır. Prezidentin müvafiq Fərmanına əsasən, sənaye məhəlləsi - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan infrastruktur malik, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsal və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən bir ərazidir. Sənaye məhəllələri istehsalat prosesinin təşkilində infrastruktur xərclərinin azaldılması, kooperasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi, kiçik-orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və s. kimi məsələlərin həlli baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Sənaye məhəlləsi, Qeyri-neft sektoru, Diversifikasiya, Sənaye parkı, İnvestisiya

Giriş

Qloballaşan dünyada iqtisadiyyatda yeni-yeni tendensiyalar meydana gəldikcə və təcrübədə özlərini təsdiq etdikcə bu təcrübələrdən faydalanmaq istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələr həmin mütərəqqi təcrübələri öz milli situasiya, şərait və iqtisadiyyatlarına uyğunlaşdırır və daha da inkişaf etdirirlər. Dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya prosesləri gücləndikcə yaranan yeni tendensiyaların dünya birliyi üzvü olan əksər ölkələrin siyasi və iqtisadi həyatlarına yol tapması da qaçınılmaz olur. Bu baxımdan sənaye məhəllələrinin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında “sənaye parkı” və ya “sənaye məhəlləsi” şəklində işlədilən bu termin hər hansı bir ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün ayrılmış, xüsusi avadanlıqlar və infrastruktur ilə təchiz edilmiş xüsusi zona-ərazilər nəzərdə tutulur. Dünyada sənaye məhəllələrinin və ya sənaye parklarının ən geniş nümunələrinə, əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə rast gəlinir, lakin bununla birlikdə, sözügedən tendensiya həmçinin qeyri-neft sektorunu inkişaf

etdirmək və ümumdaxili məhsulda qeyri-neft sektorundan daxilolmaların sayını artırmaq istəyən sabiq və cari neft ölkələrində də sözügedən tendensiya müşahidə olunur. İqtisadiyyatı şaxələndirmək və iqtisadi təmərkləşmənin və ya hansısa bir sektordan birmənalı şəkildə asılığını azaltmaq hazırda dünya iqtisadiyyatında ən böyük çağırışlardan biridir, çünki əks təqdirdə qeyd edilən defisiti yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatlarını hazırda olmasa da, yaxın gələcəkdə böhran və inflyasiya gözləyə bilər.

Metod

Tədqiqat işində dünya ölkələrinin real təcrübələri əsasında sənaye məhəllələrinin yaradılmasının səmərəliliyinin göstərilməsi üçün müşahidə və analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Eləcə də ölkəmizdə yaradılan sənaye məhəllələrinin qarşılıqlı müqayisəsi və fəaliyyətlərinə ümumi baxış ilə bağlı müddəalar yer almışdır.

Analiz

Dünyada ərazi, həcm və infrastrukturuna görə ən nəhəng sənaye məhəllələri arasında BƏƏ-də yerləşən “Xəlifə” Sənaye Zonasını ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. “Xəlifə” Sənaye Zonasının 2030-cu ilə qədər neft əsaslı iqtisadiyyata malik olan BƏƏ-nin milli iqtisadiyyatını diversifikasiya etməsində əsas rol oynayacağı gözlənilir. Sözügedən Sənaye Zonası xarici investorları ölkəyə cəlb etmək üçün olduqca münasib bir yoldur. Hazırda tikintisi yekunlaşmaq üzrə olan Sənaye Zonası dünyada ərazicə ən böyüyü olmaqla birlikdə, xeyli sayda yeni iş yerlərinin yaradılması yolu ilə BƏƏ-nin iqtisadiyyatında müstəsna rol oynayacaq.

Qərbi Kanadada yerləşən “Alberta Sənaye Məhəlləsi”ndə əsas diqqət kimya, neft-kimya, neft və qaz sənayələrində ən son texnologiyaların iştirakı ilə inkişafa nail olmağa və ölkə iqtisadiyyatına töhfə verməyə yönəlmişdir. Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən “Kral Abdullahın İqtisadiyyat Şəhərciyi” isə kral Abdullah bin Əbdüləzizin meqalayihələrindən biri hesab olunur, bu sənaye şəhərciyinin ölkənin neftdən asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacağı proqnozlaşdırılır. Digər nəhəng sənaye parkı yenə Qərbi Kanadada yerləşən “Nisku Sənaye Parkı”dır ki, onun əsası hələ 1972-ci ildə qoyulmuşdur. Hazırda 6000 işçinin əməkdaşlıq etdiyi Sənaye Parkı ölkə iqtisadiyyatına töhfələr verməkdə davam edir. ABŞ-da yerləşən “Tahoe Reno Sənaye Mərkəzi” isə ölkənin ən böyük sənaye parkıdır və burada 160-dan çox şirkət fəaliyyət göstərir.

Ümumilikdə, qeyd olunan müsbət təcrübələr göstərir ki, sənaye məhəllələri (parkları) iqtisadiyyatın diversifikasiyasında özünəməxsus müsbət rol oynayırlar və onların tətbiqi ölkə iqtisadiyyatının təmərküzləşməsinin qarşısını almaqla sənayeni inkişaf etdirir. Neftdən asılı ölkə olan Azərbaycan bu kimi təcrübələrdən necə yararlanı bilər? Ümumilikdə, ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və sənayenin (qeyri-neft sektorunun) inkişaf etdirilməsində sənaye məhəllələri təcrübəsinin tətbiqi hansı dərəcədə effektiv hesab oluna bilər və cari vəziyyət nədən ibarətdir?

Azərbaycan Respublikasının ən ali rəhbərliyi səviyyəsində də dəfələrlə vurğulandığı kimi, artıq Azərbaycan da digər həmkar dövlətləri kimi “post-neft” erasına qədəm qoymuşdur və iqtisadiyyatın diversifikasiyası və neftdən asılılığı azaltmaq üçün sənayenin inkişaf etdirilməsi zəruridir, bu isə öz növbəsində sənaye məhəllələri və parklarının salınmasını şərtləndirir. Respublikamızın dövlət siyasəti iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsini, o cümlədən də, yüksək texnologiyalar əsasında sənayenin dinamik inkişafı və şaxələndirilməsini nəzərdə tutur. Uğurla həyata keçirilən sözügedən siyasətin nəticəsi kimi, son illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində müxtəlif təyinatlı və növlü yüklərlə sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, minlərlə yeni və daimi iş yerləri yaradılmışdır. Ölkədə rəqabətdavamlı sənaye məhsullarının istehsalını genişləndirmək məqsədilə hazırda sənaye parklarının yaradılması istiqamətində də güclü iş aparılır [1]. Həmin istiqamətdə qabaqcıl beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, onun ölkəmizdə tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qurulan sənaye məhəllələri adətən ölkədən-ölkəyə fərqlənərək 5 hektar ilə 300 hektar arasında dəyişir.

Ölkəmizdə sənaye məhəllələrinin yaradılması Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 sayılı Fərmanı ilə müəyyən olunmuşdur. Sənaye məhəlləsinin yaradılmasında əsas məqsəd sənaye və xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların inkişafı üçün əlverişli şəraitlə təmin edilmə və əhalinin istehsal, həmçinin, xidmət sahəsində məşğulluğunun artırılmasıdır. Prezidentin müvafiq Fərmanına əsasən, sənaye məhəlləsi - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan infrastrukturaya malik, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsal və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən bir ərazidir [2]. Sənaye məhəllələri istehsalat prosesinin təşkilində infrastruktur xərclərinin azaldılması, kooperasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi, kiçik-orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və s. kimi məsələlərin həlli baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Prezidentin 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 sayılı Fərmanına əsasən, sənaye məhəllələrinin fəaliyyətinin ümumi təşkili və tənzimlənməsi “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” adlanan Açıq

Səhmdar Cəmiyyətinə həvalə edilmişdir. Sözügedən istiqamətdə Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin əsas fəaliyyəti sənaye məhəllələrində sənaye istehsalının, müvafiq xidmət sahələrinin təşkili üçün zəruri infrastruktur və biznes şəraitini yaratmaq, sənaye məhəllələrində sənayeləşmə siyasətinin icrasın zamanı əsas vasitələrdən birinə çevirməkdir.

Sənaye məhəllələrinin fəaliyyətinin təşkil olunması, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sənaye məhəllələrində məhsul istehsal etməsi və xidmət göstərməsi üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır. Bunlar torpaq sahəsi və tikililərin icarə haqqının aşağı hədlə müəyyən edilməsi, güzəştli kreditlər verilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün xidmətlərin təşkili kimi məsələləri əhatələyir.

Sənaye məhəlləsi üçün nəzərdə tutulmuş dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahəsi idarədən təşkilatın daimi istifadəsinə o torpaq sahəsini icarəyə vermək hüququ ilə ayrılır və sadəcə sənaye məhəlləsinin fəaliyyəti məqsədi ilə istifadə edilə bilər. Sənaye məhəlləsinin ümumi ərazisində torpaqlar sənaye məhəlləsi iştirakçılarında sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair imzalanmış müqavilənin tarix və müddətinə uyğun olaraq icarəyə verilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 sayılı Fərmanına əsasən “Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin layihəsi hazırlanmış və təsdiq edilməsi üçün aidiyyəti üzrə təqdim edilmişdir. “Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə” dövlətimiz tərəfindən sənaye məhəllələrinin yaradılması, idarə olunması və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsilə bağlı məsələlərinin tənzimlənməsini əhatə edir [3]. Ölkədə ilk sənaye məhəlləsi hesab olunan Neftçala Sənaye Məhəlləsi Prezidentin 2 fevral 2015-ci il tarixli, 1012 sayılı Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Hal-hazırda Neftçala Sənaye Məhəlləsində 9 iştirakçı-tərəf qeydiyyatdan keçmişdir. Təklif edilən layihələrin icrası məqsədi ilə 45 milyon manatdan çox investisiya ayrılmışdır. Hal-hazırda 225 nəfər işçinin çalışdığı Sənaye Məhəlləsində rezidentlər tam gücləri ilə fəaliyyətə başladıqdan sonra 500-ə qədər işçi çalışacaqdır. Avtomobil və ehtiyat hissələrinin istehsal edilməsi layihəsi ilə bağlı olaraq, “Azevrocar” MMC, “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” ASC və İranın “Khodra” şirkətləri arasında minik avtomobilləri və ehtiyat hissələrinin birgə istehsalatının həyata keçirilməsinə dair 21 aprel 2016-cı il tarixində Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır və bu layihənin icrası nəticəsində istehsal olunacaq “Runna”, “Samand”, “Soren”, “SAİPA X200 (TİBA)”, “Tondar SR (Renault)”, “Peugeot”, “Dena” modeli minik avtomobillərinin həm ölkə daxilində satılması, həm də ixrac olunması nəzərdə tutulur [5].

Eyni zamanda Prezidentin 13 iyun 2016-cı il tarixli, 2115 sayılı Sərəncamı ilə Masallı Sənaye Məhəlləsi də yaradılmışdır. Müvafiq Sərəncamla verilmiş tapşırıqların icrasına başlanılmaqla, Sənaye Məhəlləsinin tikinti işləri tam yekunlaşdırılmışdır. Masallı Sənaye Məhəlləsinə sahibkarlar böyük maraq göstərməkdədirlər və onlar tərəfindən icra edilməsi üçün ümumi dəyəri 33 milyon manatdan çox olan 33 layihə və təklifləri (600-a yaxın iş yerinin açılmasını nəzərdə tutur) “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti”nə təqdim olunmuşdur.

İlkin olaraq, Sənaye Məhəlləsində ümumi dəyər 7,1 mln. manat olan 9 layihənin icrasına başlanılması planlaşdırılır. 229 yeni iş yerinin yaradılacağı bu layihələrdən 4-ü mebel istehsalı, digərləri isə plastik məhsullar, metal məmulatlar, tikinti materialları, kabel istehsalı və həmçinin dulusçuluq məmulatı istehsalı sahələrini əhatə edir [4].

Ölkəmizdə sənaye məhəllələrinin yaradılması, sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi qarşıda duran prioritet vəzifələrdəndir. Prezidentin 25 iyul 2017-ci il tarixli, 3127 sayılı Sərəncamı ilə Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi yaradılmışdır. Sənaye Məhəlləsində ümumi dəyəri 44 mln. manat olan 7 layihənin icrasının nəticəsi olaraq 870-dən çox yeni iş yerinin yaradılması planlaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 noyabr 2017-ci il tarixli, 3406 sayılı Sərəncamı ilə yaradılan Sabirabad Sənaye Məhəlləsinin təşkil edilməsi istiqamətində də işlər uğurla aparılmışdır. Belə ki, hal-hazırda Sənaye Məhəlləsinin tikintisi məqsədilə müvafiq layihə və smeta sənədlərinin hazırlanması yekunlaşmışdır

İndi isə gəlin, hər bir sənaye məhəlləsinin portfelinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Neftçala Sənaye Məhəlləsi

Neftçala Sənaye Məhəlləsinin idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir.

Neftçala Sənaye Məhəlləsinin ərazisi 10 hektar təşkil edir.

İştirakçılar:

Neftçala Sənaye Məhəlləsində hazırda 9 iştirakçı qeydiyyatdan keçmişdir:

"Azevrocar" MMC

Azərbaycan-İran birgə müəssisəsinin illik istehsal gücü 10 min avtomobildir. Müasir texnologiyalar, avadanlıq və mexanizmlər əsasında qurulacaq zavodda "Runna", "Samand", "Soren", "Dena", "Peugeot-206", "Peugeot-207", "Renault-Tondar", "Renault-Pickup" kimi

avtomobil modelləri istehsal ediləcək. Layihənin ümumi investisiya dəyəri 24 milyon manat təşkil edir. Müəssisəyə İnvestisiya Təşviqi Sənədi verilmişdir. Müəssisədə 300 nəfər işlə təmin ediləcək. Zavodun 2018-ci ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılır.

"Kəhf" MMC

İllik istehsal gücü 25 min ton olan balıq yemi istehsalı müəssisəsində balıq yemi ilə yanaşı, gələcəkdə mal-qara üçün və digər növ yemlərin istehsalı da nəzərdə tutulur.

Müəssisənin yaradılmasına 12 milyon manat investisiya yönəldilib. İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına müəssisəyə 5,9 milyon manat məbləğində güzəştli kredit ayrılıb. Müəssisəyə İnvestisiya Təşviqi Sənədi verilmişdir. Müəssisədə 26 nəfər işlə təmin ediləcək.

"Metak" MMC

İllik istehsal gücü 2 milyon tara olan müəssisəyə 1,35 milyon manat investisiya qoyulub. Müəssisədə plastik məmulatlar, o cümlədən kənd təsərrüfatı təyinatlı taralar istehsal ediləcək. Müəssisəyə İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına 600 min manat güzəştli kredit verilib. "Metak" MMC-yə, həmçinin İnvestisiya Təşviqi Sənədi də təqdim edilib. Müəssisənin məhsulları kənd təsərrüfatında qablaşdırmaya olan tələbatın ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

"Gilan PİVOT" MMC

İnvestisiya dəyəri 1 milyon manat, illik istehsal gücü 60-80 suvarma sistemi olan "Gilan PİVOT" MMC müasir texnologiyalar əsasında dairəvi suvarma sistemləri istehsal edəcək. Müəssisədə 15 nəfərin işlə təmin olunması planlaşdırılır. Müəssisə 2018-ci ildə fəaliyyətə başlayacaq.

"Toğrul-2008" MMC

100 min manat investisiya hesabına yaradılan "Toğrul-2008" MMC-də illik istehsal gücü 360 ton polietilen suvarma boruları istehsal edilir. İstehsal olunan məhsul ətraf rayonlarda fermerlərin bu sahədə ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir.

"Providence Limited" MMC

80 min manat investisiya dəyəri olan "Providence Limited" MMC modul tipli məktəb binalarının quraşdırılması ilə məşğul olur. Müəssisə 15 nəfər işçi heyəti ilə fəaliyyət göstərir. Modul tipli məktəblərin digər üstünlüyü budur ki, qəzalı vəziyyətdə olan təhsil müəssisələrində təmir-tikinti işləri aparılarkən tədris prosesi dayandırılmır və bu məqsədlə müvəqqəti olaraq səyyar məktəb quraşdırılır.

"Azproduct" MMC

1,7 milyon manat investisiya dəyəri olan "Azproduct" MMC müasir texnologiyaların tətbiqi ilə balıq emalı və konservləşdirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərəcək. İstehsal sahəsində ildə 7 milyon şərti banka konserv və 500 ton soyudulmuş təzə balıq istehsalı nəzərdə tutulur. Müəssisəyə İnvestisiya Təşviqi Sənədi təqdim edilmişdir. İstehsal sahəsində 40 nəfər işlə təmin ediləcək.

"Sun Rise Production" MMC

İnvestisiya dəyər 619 min manat olan "Sun Rise Production" MMC -də kağız stəkanlar və hazır içkilər istehsal olunacaq. Müəssisəyə İnvestisiya Təşviqi Sənədi təqdim edilmişdir.

"Petroqeoaz" MMC

2.4 mln manat investisiya dəyəri olan "Petroqeoaz" MMC kənd təsərrüfatı avadanlıqları və metal konstruksiyaları istehsal edəcəkdir. Müəssisənin illik istehsal gücü 1200-1800 ton metal konstruksiya olacaqdır. Müəssisə 21 nəfər işçi heyəti ilə təmin olunacaqdır.

Neftçala Sənaye Məhəlləsində sahibkarlar üçün zəruri infrastruktur yaradılmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iştirakı ilə 24 sentyabr 2017-ci il tarixində ilk sənaye məhəlləsi olan Neftçala Sənaye Məhəlləsi istifadəyə verilmişdir.

Masallı Sənaye Məhəlləsi

Masallı Sənaye Məhəlləsinin idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. Masallı Sənaye Məhəlləsinin ərazisi 10 hektar təşkil edir. İlk mərhələdə mebel, dam örtükləri və aksesuarları, dəmir məmulatları, döşək, taxta emalı və məmulatları istehsalı, taxta evlərin hazırlanması ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri tərəfindən 5 milyon 230 min manat dəyərində 10 layihə təqdim edilib. Artıq reallaşdırılan bu layihələr çərçivəsində 200 yeni iş yeri yaradılıb. Masallı Sənaye Məhəlləsində tikinti-quraşdırma, o cümlədən bütün zəruri infrastrukturun qurulması işlərinin birinci mərhələsi başa çatdırılıb, hazırda son tamamlama işləri həyata keçirilir.

Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi

Hacıqabul Sənaye Məhəlləsinin idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir.

Hazırda Hacıqabul Sənaye Məhəlləsində ümumi dəyəri 44,0 mln. manat 7 layihənin icrasını həyata keçirəcək sahibkarlıq subyektinə sənaye məhəlləsinin iştirakçısı statusu verilməsinə dair

qərar qəbul olunmuşdur. Hacıqabul Sənaye Məhəlləsində ilkin mərhələdə yüksək standartlara cavab verən və ümumi sahəsi 6100 m² olan 4 istehsal sahəsi, 937,8 m² sahəsi olan ikimərtəbəli inzibati bina, eləcə də texniki və köməkçi binalar istifadəyə veriləcək. Hazırda isə sənaye məhəlləsinin müvafiq infrastrukturla təmin edilməsi və burada fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinin istehsal prosesi zamanı tələb olunan elektrik enerjisi, su xətti, qaz və fiber-optik kabelinin çəkilişi ilə bağlı tədbirlər görülür. Hacıqabul Sənaye Məhəlləsində sahibkarlara mühasibatlıq, hüquqi məsləhət, bank və sığorta, poçt və internet, logistika və s. xidmətlər təqdim olunacaq. Sənaye Məhəlləsində həmçinin yeməxana, tibb məntəqəsi fəaliyyət göstərəcək.

Sabirabad Sənaye Məhəlləsi

Sabirabad Sənaye Məhəlləsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 27 noyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. 28 dekabr 2017-ci il tarixində Dövlət başçısının iştirakı ilə Sabirabad Sənaye Məhəlləsinin təməlqoyma mərasimi olmuşdur.

Sabirabad Sənaye Məhəlləsinin idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. 20.3 ha ərazidə yaradılacaq məhəllədə yun tədarüku, pambıq təmizləmə, taxta və plastik məmulatlar, tikinti materiallarının istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahələrində layihələr həyata keçiriləcək, Logistika Mərkəzi yaradılacaq.

Sabirabad Sənaye Məhəlləsində ilkin mərhələdə yüksək standartlara cavab verən ümumi sahəsi 7605 m² olan 3 istehsal sahəsi, 1060 m² sahəsi olan ikimərtəbəli inzibati bina, eləcə də texniki və köməkçi binalar tikilərək sahibkarların istifadəsinə veriləcək. Hazırda isə sənaye məhəlləsinin müvafiq infrastrukturla təmin edilməsi və burada fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq subyektlərinin istehsal prosesi zamanı tələb olunan elektrik enerjisi, su xətti, qaz və fiber-optik kabelinin çəkilişi ilə bağlı müvafiq tədbirlər görülür.

Nəticə

Sənaye məhəllələrinin fəaliyyətinin təşkil olunması, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sənaye məhəllələrində məhsul istehsal etməsi və xidmət göstərməsi üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır. Bunlar torpaq sahəsi və tikililərin icarə haqqının aşağı hədlə müəyyən edilməsi, güzəştli kreditlər verilməsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün xidmətlərin

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

təşkili kimi məsələləri əhatələyir. Yeni-yeni sənaye məhəllələrinin yaradılması ilə milli iqtisadiyyatın strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin olacağı proqnozlaşdırılır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan regionları. Statistik məcmuə. Bakı, 2017;

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” 288 sayılı Fərmanı (8 oktyabr , 2014-cü il);

“Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin Qərarı (13 may, 2015-ci il);

www.anfes.gov.az;

www.smb.gov.az.

<http://sahibkar.economy.gov.az/index.php/sahibkarlar-n-maarifl-ndirilm-si/12-senaye-mehelleleri>;

http://senaye.gov.az/az/senaye_zonalari/mehelleler

Azərbaycan Respublikasını Gömrük Rəsmiləşdirilməsinin Təkmilləşdirməsi Nəticəsində Ticarətin Sürətləşməsi və Beynəlxalq Ticarət Payının Artması

Murad ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

murad.ahmedli.2015@mail.ru

Xülasə

Beynəlxalq ticarətdə gömrük rəsmiləşdirilməsinin effektivliyi ölkənin böyük bir nümunəsi üçün məlumatlardan istifadə edilməklə araşdırılır. Gömrük rəsmiləşdirilməsinin inkişafı malların ixrac və idxalı ilə müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli bir əlaqə meydana çıxarır. Xüsusilə istehsalın qloballaşmasına, istehsal proseslərinin vaxtında yerinə yetirilməsi və e-ticarətdə artımlara cavab olaraq gömrük sənədləşdirilməsinin necə inkişaf etdiyini təsvir edir. Ölkələr gömrük sənədləşməsinə asanlaşdırmaq və şəffaflığın artırılması üçün onlayn tək pəncərə sistemlərinin istifadə etməklə, sərhəd keçid məntəqələrində gömrük rəsmiləşdirilməsini sürətləndirmək üçün "etibarlı ticarətçi" proqramlarının qəbul edilməsi və risk qiymətləndirmə vasitələri; regional ticarət tərəfdaşları arasında gömrük rəsmiləşdirilməsinə uyğunlaşdırılmasına dair səylər göstərilir. Ölkənin dünya ticarətindəki mövqeyinə təsir göstərmişdi. Məlumat elektrondırsa, fərdi məlumat elementləri yalnız bir dəfə təqdim edilməlidir. Tək pəncərə qeyri-tarif ticarət maneələrini azaltmaq və ticarət ictimaiyyətinin bütün üzvlərinə dərhal faydalar təqdim etmək məqsədilə ticarətin asanlaşdırılmasına dair konsepsiyaların tətbiqidir. Effektiv gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi, malların beynəlxalq ticarətini asanlaşdırmaq üçün vacib olan digər sektorlar arasında, logistika xidmətlərinin bir hissəsidir və səmərəsiz gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi ölkənin ticarətinin artmasına mane ola bilər. Dünya Gömrük Təşkilatının və Dünya Ticarət Təşkilatının Ticarətin asanlaşdırılması üzrə "bir pəncərə" çərçivəsində razılıq. Həmçinin Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin keçirdiyi layihələr gömrük sektorunda ticarətin asanlaşdırılması və beynəlxalq ticarət payını artırma bilər

Açar sözlər: Gömrük rəsmiləşdirilməsi, Ticarət asanlaşdırılması, Beynəlxalq ticarət

Giriş

Gömrük rəsmiləşdirilməsi ticarət iştirakçıları olan ixracatçılar və idxalçıların vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün çox göstərdiyi bir sahədir. Gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarını asanlaşdırmaq və xarici ölkələrlə ticarətin təşviq edilməsi üçün siyasət edənlərin güclü iradəsi və müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Başqa sözlə, ixrac və idxal gömrük rəsmiləşdirilməsinin prosedurlarında heç bir yaxşılaşma olmazsa, Azərbaycan ilk növbədə xarici ölkələrlə ticarətdə rəqabət edə bilməz. Gömrük rəsmiləşdirilməsinin prosedurları yaxşılaşmadığı təqdirdə, ticarət payının artması sahədə ölkənin etdiyi səylər və vəsait mənbələri sistemi boşa çıxacaqdır. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda mövcud gömrük rəsmiləşdirilməsi vəziyyətini tanımaq, problemləri təhlil etmək və Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün ümumi prosedurun təkmilləşdirilməsi üçün fikir təklif etməkdir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ümumi Azərbaycan Respublikasının gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının ölkələrlə müqayisəli statistik göstəriciləri təkmilləşdirilməsi nəticədə beynəlxalq ticarət payının artması qeyd edilmişdir. Ölkənin hansı gömrük rəsmiləşdirilməsi haqqında olan layihələri qeyd olunub və onların təkmilləşdirilməsi göstərilmişdir.

Analiz

Azərbaycan Respublikasının istehsal yeri olaraq çox yaxşı coğrafi mövqeyi, torpaq dəyəri, əmək keyfiyyəti, cəmiyyətin sabitliyi və hökumət siyasəti olması onun beynəlxalq arenada tanınmasına şərait yaratmışdır. Coğrafi mövqeyinin yaxşı olması cəhətdən ölkəmizin onun beynəlxalq dəhlizlər qovşağında yerləşməsi beynəlxalq yükdaşımalarda iştirakının vacibliyini söyləyir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının həyata keçirərkən gömrük prosedurlarının əhəmiyyətliyi də nəzərə alınmalıdır. Belə ki ölkəmizdə ilə beynəlxalq ticarətdə idxal və ixrac üçün gömrük rəsmiləşdirilməsi 2-3 gün vaxt ala bilər.

Gömrük rəsmiləşdirilmə prosedurlarını asanlaşdırmaq və xarici ölkələrlə ticarəti təşviq etmək lazımdır. Azərbaycan Avropa və Asiya bazarlarının ticarət zamanı üçün tranzit rolunu oynayır. Ölkənin bu coğrafi mövqedə olması onun xarici ticarət iştirakçıları üçün bu ölkəyə sərmayə qoyulmasını və ticarət fəalliyətlərini daha da genişləndirməyə imkan verir. Ancaq ölkənin gömrük infrastrukturunda olan çatışmazlıqlar buna imkan verdiyini deyə bilərik.

Ölkəmizin beynəlxalq ticarət beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin ən vacib xüsusiyyəti daxil olan yüklərin idxalının vaxtının qısdılmasıdır. Beləliklə, gömrük rəsmiləşdirilməsi sisteminin kəskin dəyişməsi və modernləşdirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və ölkənin ümumi ticarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün vacibdir.

Əsas gömrük rəsmiləşdirilməsində təkmilləşdirmə kütləvi maliyyə investisiyalarını tələb etməyən, daha çox struktur islahat tələb edən real inkişafdır demək olar. Məsələn, fikirlərdən biri, xarici ticarət zonasında olan sənaye sahələrinə və ya gömrük idarəsi ilə etimadlıq göstərən quran xüsusi şirkətlərə üstünlük verilməsi proseduruna imkan verməkdir. Xarici investisiyalı şirkətləri azad ticarət zonasına çevirən ölkələrin əksəriyyətində asanlıqla gömrük prosedurları üçün vergi və vəzifə istisnalarından faydalanmağa imkan verir.

Azərbaycanda daşınan yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsində mövcud olan problemləri nəzərdən keçirək.

1. Yüklərin idxal və ixrac prosesində gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı vaxtın çox olması
2. Yüklərin sənədləşdirilməsi zamanı alınan məbləğin yüksək olması.
3. Gömrük rəsmiləşdirilməsində yük daşımalar zamanı daha çox sənədin tələb olunması
4. Həmçinin gömrük orqanlarında olan vergi toplanmalar gömrük sənədləşdirilməsi zamanı.

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac olunan yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsi və vaxt alınmasına görə həm qonşu ölkələrdən həmdə ki inkişaf etmiş ölkə olan İsveçin göstəricilərindən geri qalır. Bu səbəb isə ölkədə ticarətin sürətlənməsi mane olan səbəblərdən biridir.

Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikası ilə qonşu ölkələri müqayisə etmək olar.

Table 1. Trading across borders

Countries	Rankings	Time to export Documentary compliance and Border Compliance	Cost to export Documentary compliance and Border Compliance	Time to import Documentary compliance and Border Compliance	Cost to import Documentary compliance and Border Compliance
Azerbaijan	84	33 and 17 hours	250\$ and 214\$	33 and 14 hours	200\$ and 300\$
Georgia	43	2 and 6 hours	0 and 112\$	2 and 15 hours	189\$ and 396\$
Sweden	18	1 and 2 hours	40\$ and 55\$	1 and 0 hour	0 and 0
Turkey	42	4 and 16 hours	55 \$ and 358 \$	3 and 11 hours	80\$ and 46\$

Mənbə: http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf.

Böyük miqyaslı təkmilləşdirilmə işləri görmək olar.

Tam və geniş miqyaslı təkmilləşdirilməsi aşağıdakıları tələb edə bilər:

- Ticarətçilər, gömrük və digər vəzifələr arasında əməkdaşlıq üçün çərçivənin hazırlanması,
- Bütün maraqlı tərəflərə (məsələn, yükötürənlər, marşrutlar, gəmi agentləri, anbar operatorları, port operatorları, okean daşıyıcıları) məlumat verə bilmə imkanı verən məlumat bazasının yaradılması.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı isə tək pəncərə sisteminin və yaşıl dəhliz layihəsinin daha inkişaf etdirilməsi ölkədə gömrük idarələrində olan bu problemi aradan qaldıra bilər.

Tək pəncərə sistemi ticarətin asanlaşdırılmasıdır . Beynəlxalq ticarətin sadələşdirilməsi məqsədi ilə gömrük orqanları ən az vaxtda "bir pəncərə" prinsipi əsasında mümkün olan dövlət sərhəd qəsəbələrində malların müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş baytarlıq, fitosanitar və digər nəzarət üsullarını həyata keçirirlər. Gömrük orqanları və digər dövlət orqanları risklərin azaldılması, beynəlxalq ticarət zamanətinin fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, xarici ticarət üçün şəraitin asanlaşdırılması, digər ölkələrin gömrük və digər səlahiyyətli səlahiyyətli dövlət orqanları arasında informasiya mübadiləsini məqsədlə gömrük sərhədindən keçirilmiş gömrük ərazisinə malların və nəqliyyat vasitələrinin gəlməsi, gedişi və tranzitinə dair müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirir.

Gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrini hərəkətinin həyata keçirmək üçün azad sistemlərinin tətbiqi. Gömrük sərhəd qapılarında malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün mal və nəqliyyat vasitələrinə keçid üçün gömrük "yaşıl", "mavi", "sarı" və "qırmızı" dəhlizlər tətbiq edilir ərazi idxal bəyannaməsi əsasında aparılır. Tək pəncərə sisteminin tətbiqi beynəlxalq yükdaşım iştirakçılarının nizamnamə sənədlərini bir yerə və ya birdəfəlik təqdim etməyə imkan verir. Bu sənədlər adətən gömrük sənədləşdirilməsində gömrük bəyannamələri, idxal sənədləri və ixrac sənədləri və digər sənədləri, məsələn, mənşə sənədləri və kommersiya fakturalarıdır. Müstəqil Pəncərə müxtəlif hökumət rəsmiləri ilə iş aparan beynəlxalq yükdaşıma şirkətləri üçün sərhədlərarası boşluqların və yüklərin daşınmasına icazə vermək istəyən ticarətlər üçün vaxt və qiymətlərə qənaət edir. Ənənəvi Tək Ön Pəncərə mühitində yük daşıyıcı iştirakçıları idxal və ixrac proseslərini tamamlamaq üçün lazımı sənədləri, icazələri və icazə almaq üçün idxal və ya ixracatda iştirak edən hər bir dövlət qurumunu ziyarət etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha çevik və şəffaf həyata keçirilməsi və məmur-vətəndaş münasibətlərinin müasir idarəçilik prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə gömrük orqanlarına əvvəlcədən elektron formada qısa idxal bəyannaməsini təqdim etmək yolu ilə malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün "Yaşıl dəhliz" və beynəlxalq təcrübədə mövcud olan digər buraxılış sisteminin yaradılmasını təmin edəcək.

Bu gün bütün gömrük-sərhəd keçid məntəqələrində gömrük nəzarəti ən müasir avadanlıqlarla həyata keçirilir, sərhəd-keçid məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətini artırmaq məqsədilə yeni layihələr gerçəkləşdirilir. Bu baxımdan malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün "Yaşıl Dəhliz" buraxılış sisteminin tətbiqi xüsusi önəm daşıyır.

2019-cu ilin fevralın 01 tətbiq olunan "Yaşıl Dəhliz" buraxılış sisteminin məqsədi qanunvericiliyə riayət edən xarici ticarət iştirakçıları üçün daha əlverişli şərait yaratmaq, biznesin dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyini artırmaq, könüllü riayət mədəniyyətini formalaşdırmaq, risk qiymətləndirilməsi və gömrük auditini əsasında gömrük nəzarətini və rəsmiləşdirilməsini daha çevik və şəffaf həyata keçirməklə fiziki gömrük yoxlamalarını minimuma endirmək, ölkənin ixrac potensialını gücləndirmək, məmur-sahibkar münasibətlərini müasir idarəçilik prinsiplərinə uyğun olaraq inkişaf etdirmək və mövcud resurslardan daha optimal istifadəni təmin etməkdir.

“Yaşıl Dəhliz” buraxılış sisteminin imkanlarından yararlanan iş adamları mal və nəqliyyat vasitələri gömrük ərazisinə gətirilmədən öncə birbaşa öz ofislərindən və ya internetə çıxışı olan hər hansı məkandan qısa idxal bəyannamələrini elektron qaydada təqdim etməklə risklərin idarə olunması sisteminin tətbiqi ilə idxal etdikləri mal və nəqliyyat vasitələrini anbarlarına apara bilərlər. Bu işə vaxt itkisinin, əlavə xərclərin, məmur-vətəndaş təmasının aradan qaldırılmasına, ticarətin asan və sürətli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verəcək.

Gömrük rəsmiləşdirilməsində yaşıl dəhliz sisteminin işləməsi Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasına səbəb olacaqdı.

Cədvəl 2. Azərbaycanın xarici ticarətin gömrük statistikasının əsas göstəriciləri 2018.

Göstəricilər	Min ABŞ dolları ilə	Milyon ABŞ dolları ilə	İxracın və idxalın xüsusi cəkisi faizlə
Xarici ticarət dövriyyəsi	30 923 602.59	30 923.60	100.0
İxrac	19 458 632.51	19 458.63	62.92
İdxal	11 464 970.08	11 464.97	37.08
Xarici ticarət saldosu	7 993 662.43	7 993.66	-

Mənbə: <http://customs.gov.az/>

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi 2018-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 31 milyon dollara yaxın olmuşdu. Yaşıl dəhliz sisteminin qurulması ilə növbəti illər ərzində bu göstərici daha da yaxşılaşaca. Bu dəhlizin qurulması ölkəmizin ixrac potensialını gücləndirərək onun beynəlxalq ticarətdə payının artmasına səbəb olacaqdı. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanlarında gömrük rəsmiləşdirilməsinin daha da tez olması əlavə dəhlizlər qurula bilər.

Gömrük orqanlarında VAIS-in tətbiqinin əsas məqsədi "kağızsız texnologiya" əsasında aşağıda göstərilən məsələlərin həllinə nail olmaqdır: dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə elektron üsullarla nəzarət edilməsi də gömrük layihələrdən biri hesab olunur. Bu sistemin tətbiqində gömrük

rüsumlarını və yığımlarını elektron qaydada həyata keçirməyə imkan verəcək. Bunun nəticəsində gömrükdə yüklərin idxalı və ixrac prosesində rəsmilləşdirmədə az vaxt tələb olunacaq. Bu isə ölkədə xarici ticarətin daha sürətləşməsi və ölkənin ticarətinin artmasına səbəb olacaq.

Nəticə

Bu tədqiqat Azərbaycan Respublikasında gömrük rəsmilləşdirilməsi islahatları haqqında üzrə mövcud ədəbiyyatı ümumiləşdirir, bu islahatın əsaslarını, metodlarını və nəticələrini anlayır və bir neçə təcrübəsini vurğulayır. Azərbaycan Respublikası Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasada, onun prinsiplərinin əməl edərək gömrük rəsmilləşdirilməsi proseslərində inkişafa nail olur və ölkənin ticarətinin sürətləşdirir və onun beynəlxalq arenadakı ticarət payının artmasına səbəb olur. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikası ilə başqa ölkələrlə sərhəddə ticarətdə gömrük rəsmilləşdirilməsində haqqında müqayisəli təhlil aparılaraq gömrükdə hansı problemlərin olduğu qeyd olunur. Bu tədqiqat göstərir ki, zəngin və yoxsul ölkələr arasında gömrük prosedurlarında aparmaq qabiliyyətində aydın bir fərq var. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi olmamız yaxşı infrastrukturamıza olmağına mane olur. Ölkəmizdə infrastruktur çatışmazlığına və hüquqi şəffaflığın olmamasına baxmayaraq vahid elektron gömrük pəncərəsini yaradıblar. Ölkəmizin gömrük rəsmilləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə layihələr keçirilərk ölkənin ticarətin asanlaşdırılmasına və beynəlxalq ticarət payının artmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT) 'Case Studies on Implementing a Single Window' 2005

The study on multimodal transport and logistics system of the eastern mediterranean region and master plan United States International Trade Commission Journal of International Commerce and Economics 2017

José Espinoza Trade Facilitation: Implementation of the "Advanced Customs Clearance System" 2011

http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf

<http://customs.gov.az/>

Azərbaycan Respublikasında Kənd Turizminin İnkişaf Perspektivləri

*Murad ƏLƏKBƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
murad_alekberov@mail.ru*

Xülasə

Azərbaycanda kənd turizminin inkişafını mümkün edən faktorlar araşdırılmış, Azərbaycanda kənd turizminin problemləri geniş aspektdən təhlil olunmuş, kənd turizminin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübəsi və faydalanma imkanları tədqiq olunmuşdur. həmçinin Azərbaycanda kənd turizmi baxımından perspektivli sayılan bölgələr xarakterizə olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublikasının regionlarının və bütövlükdə ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri dünyada baş verən iqtisadi böhran, dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi, valyuta məzənnəsindəki qeyri stabillikdir. Ölkədə turizmi o cümlədən kənd turizmini inkişaf etdirmək və turistlərin cəlb edilməsi üçün ölkə ərazisində yalnız iqlim şəraiti, təbiət, flora və fauna kimi resurslar deyil, həmçinin tarixi əhəmiyyətli mədəniyyət abidələri də mövcuddur. Respublikamız böyük turizm potensialına malik olsa da onun çox cüzi hissəsindən istifadə olunur. Hazırda regionların və bütövlükdə ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri dünyada baş verən iqtisadi böhran, dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi, valyuta məzənnəsindəki qeyri stabillikdir. Sözügedən faktorlar ölkənin iqtisadiyyatına və dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Belə bir vəziyyətdə turizmin inkişafı, xarici turistlərin cəlb edilməsi, xarici valyutanın ölkəyə daxil olmasını təmin edir. Turizmin inkişafı istiqamətlərini nəzərdən keçirərkən kənd turizminin inkişafına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, kənd turizminin inkişafı üçün digər turizm növlərindən daha az maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu isə mövcud şəraitdə əsas üstünlüklərdən biridir. Kənd turizminin potensialının vəziyyəti daima xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində dəyişir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan Respublikasının kənd turizminin potensialı mütəmadi olaraq dəyərləndirilməli, ehtiyatlar aşkarlanmalı və turizmin inkişaf proqramlarında əksini tapmalıdır.

Açar Sözlər: Turizm, Kənd turizmi, İnkişaf

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə hər bir dövlətin strateji hədəfi iqtisadi diversifikasiya- siyaya nail olmaq və bu istiqamətdə mümkün olan bütün imkanlardan maksimum səmərə ilə istifadə etməkdən ibarətdir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, davamlı inkişafın əsas meyarı bir sahənin deyil daha çox sektorun müvazinətli inkişafını reallaşdırmaq prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Son illər respublikamızda neft sektoruna alternativ sahələrin inkişafını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən iri miqyaslı layihələri bu aspektdən qiymətləndirmək lazımdır. 2008-2018-ci illər ərzində sənaye, kənd təsərrüfatı və turizmin inkişafını istiqamətində reallaşdırılan dövlət proqramlarını da bu baxımdan vurğalmalıyıq. Xüsusilə turizm sahəsinin potensial imkanları arzuolunan hədəflərin reallaşdırılması istiqamətində həlledici önəm ərz edir. Sahənin inkişafının digər mühüm

əlamətlərindən biri də onun iqtisadiyyatın digər strateji sahələrinin inkişafı üçün də oynadığı mühüm roldur.

Hazırda turizmin inkişafı istiqamətlərini nəzərdən keçirərkən kənd turizminin potensialına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, kənd turizminin inkişafı üçün digər turizm növlərindən daha az maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu işə mövcud şəraitdə əsas üstünlüklərdən biridir. Kənd turizminin potensialının vəziyyəti daima xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində dəyişir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan Respublikasının kənd turizminin potensialı mütəmadi olaraq dəyərləndirilməli, ehtiyatlar aşkarlanmalı və turizmin inkişaf proqramlarında əksini tapmalıdır. Məlumdur ki, iqtisadi yüksəliş və çiçəklənmə öz potensialını sistemətiq olaraq müəyyən edən və inkişaf etdirən regionlara xasdır. Kənd turizm potensialının qiymətləndirilmə metodikasını regional turizmin inkişaf proseslərinin nizama salınma problemlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun əsasını turizm regionunun xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir ki, bu da turizm regionunun müasir iqtisadi şəraitə uyğunlaşma dərəcəsini qiymətləndirməyə və onun inkişafının məqsədyönlüyünü əsaslandırmağa imkan verir. Regional və kənd turizminin inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edir. Regionun infrastrukturun formalaşdırılması üçün əlverişli şərait yaranır. Bütün bunlar, əlbəttə, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Proqramının və yoxsulluğun aradan qaldırılması Proqramının əsas müddəalarına cavab verir. Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, ölkəmiz böyük turizm potensialına malik olmasına baxmayaraq onun çox cüzi hissəsindən istifadə olunur. “Hazırda Azərbaycan Respublikasının regionlarının və bütövlükdə ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu fakt müasir iqtisadi şəraitə uyğun olaraq ölkənin mövcud potensialının qiymətləndirilməsi və istifadəsinə yanaşmanın təkmilləşdirilməsini tələb edir.” (Soltanova H., 2015. səh.44)

Kənd yaşıl turizmi regionların inkişafı baxımından iki əsas sahəni özündə cəmləşdirir: kənd təsərrüfatı və turizm. Bu sahələr birlikdə birbaşa və dolayısı ilə yerli insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından, hər iki sektorda yeni biznes yaratmaq üçün mövcud potensialı və ehtiyatları birləşdirir. Turizmin ümumdünya meylinin müəyyənləşdirilməsi çərçivəsində kənd turizminin gələcəkdə böyük perspektivlərə malik olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Turizm sənayesində kənd turizminin yeni növ turist məhsulu olduğundan dünya turizm bazarında rəqabətə davamlı turizm məhsulu kimi formalaşmasına geniş imkanlar vardır. Bu imkanların reallaşması hər bir ölkənin milli və regional səviyyədə müəyyən etdiyi turizmin inkişaf strategiyasından asılıdır. Belə bir fəaliyyətlə bağlı müxtəlif regionlarda fərqli problemlər ortaya çıxıb bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd turizminin vəziyyəti və təsiri ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Kənd turizmində tətbiq edilmiş səmərəli marketing realizasiyası qeyri mümkün sayılan nəticələrə nail olmağa şərait yaradır. Əlbəttə ki, buna nail

olmaq kənd turizmində müştərilərə təklif olunan müxtəlif növlü məhsulların və xidmətlərin özəl və ictimai sektordakı təşkilatların vasitəsilə çatdırılması zamanı mümkündür. Hər iki halda, kənd turizmində məhsul və xidmətlərin belə formada yayınlanması və bölüşdürülməsi kənd turizminin marketinq məsələlərində hələ də çətinliklərin olduğundan xəbər verir. Başqa sözlə, bunun səbəbi kənd turizmində məhsulun və xidmətlərin fiziki və insani komponentlərin həyata keçirildiyi zaman sistemli və ardıcıl təşkilatçılığın olmamasıdır. Marketinq və düzgün idarəetmə mexanizmində kənd turizminin müxtəlif elementlərinin mövcud təlabata və potensial alıcıların ehtiyaclarına uyğun gəlməsi vacibdir. Bu sahədə araşdırma aparən ingilis alimi Midltonun turizm marketinqi haqqında ümumilikdə irəli sürdüyü fikri elə idi: “İdarəetmənin həlli olmadan heç bir avtomatika..eyni adlı mülkiyyətçilərlə heç də çox olmayan turizm məhsulunun komponentləri arasında ahənglik yoxdur.” Kənd turizm marketinqində müsbət nəticələrin olması kənd turizm məhsulunun perspektiv baxımından fərqliliyi vacibdir.” (Nazmi Konak., 2006. səh.8) Bu, əsasən təşkilatın cəlb olunma səviyyəsindən, onların biznesə münasibətindən və müştərilərin tərkibindən asılıdır. Bu, əsasən təşkilatın cəlb olunma səviyyəsindən, onların biznesə münasibətindən və müştərilərin tərkibindən asılıdır. 1970-ci illərdə Midlton turizm məhsulunun marketinqi ilə əlaqədar, bu sahədə qənaətbəxş nəticələr əldə edəcək, təşkilatlarında iki əsas istiqaməti müəyyən etmişdir. Birincisi, marketinq müştərinin evdən çıxana qədər ora qayıdana qədər istifadə etdiyi bütün elementlərdən ibarət olan ümumi turizm məhsulunda maraqlıdır. Kənd və qeyriturizm məhsulu kontekstindən asılı olmayaraq yerli, regional və milli turist təşkilatları tərəfindən adi bir perspektiv kimi turizm elementlərindən istifadə etmək qəbul edilmişdir. İkincisi isə marketinq nəqliyyat, əyləncə, yerləşdirmə və vasitələrdən istifadə turizm məhsulu kimi cəmləşdirərək, hazır olan məhsulun satış istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Bu iki yanaşma perspektiv başlanğıc kimi, kənd turizm məhsulunun əsasını təşkil edir. Bu gün turizm başqa sənaye sahələrindən fərqli olaraq, marketinq təcrübəsini tətbiq etməkdə bir qədər geri qalır. Bir az tarixə nəzər salsaq görərik ki, istehlakçının ehtiyacları, istəkləri və turizm məhsulunun mənimsənilməsi təkcə planlaşdırma və idarəetmə prosesi deyil, bu intuiativ mülahizələrə və fərziyyələrə əsaslanmalıdır. “Kənd turizmində dövlət səviyyəsində müqavilələr bağlamaq, turizm infrastrukturunun yaradılması, işsizliyin aradan qaldırılması başlıca vasitələrdəndir. Bu sektor çox geniş əhatəli bir sahədir. Yəni burada nəqliyyat iaşə xidmətləri, kommunikasiya xidməti və s. sahələri yaxşılaşdırıla bilər.” (Дурович А.П., və başqaları. 2003. səh.104) Ölkəmizdə aparılan sosial-iqtisadi islahatlar turizmin inkişafına mühüm təsir etmişdir. Turizm fəaliyyətinin ərəzi təşkili ərəzinin təbii-rekreasiya sərvətlərinin mövcudluğu şəraitində mümkün olur. Qeyd etmək lazımdır ki, turizm özü kifayət qədər gənc bir biznes sahəsidir və onun dünya üzrə dinamik inkişafı keçən əsrin ikinci yarısından başlayır. Azərbaycanda isə beynəlxalq turizmin və onun ən sərfəli növü olan gəlmə turizmin inkişafı müstəqilliyin əldə olunması ilə başlayır. Neft müqavilələrinin bağlanması ilə ölkəmizə iqtisadi cəhətdən ən sərfəli

turistlərin işgüzar turistlərin axını başlanmışdır. Bütün bu amillərin təsiri ilə bizim regionda da beynəlxalq turizmin inkişaf edib öz layiqli yerini tutacağı qənaətinə gəlmək mümkündür. Ancaq turizmin dövlət əhəmiyyəti, turizm xidmətinə olan beynəlxalq səviyyəli norma və tələblər bu sahədə tənzimləmə tədbirlərini zəruri etməkdir. Regionların iqtisadiyyatı ölkə iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. Ölkə iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər regionların inkişaf dinamikasına təsirsiz ötürmüşür. Turizmin inkişafı potensialının 50%-i regionlarda olan siyasətlə əlaqəlidir. Regionlarda kənd turizminin inkişafı regionun iqtisadi sosial inkişafı üçün müsbət göstəricidir. Kənd turizminin inkişafı kənd sakinləri üçün əlavə gəlir mənbəyi olmaqla işsizliyin müəyyən qədər aradan qaldırılması imkanı da yaratmış olur. Kənd ərazilərində turistlərə ev sahibliyi etmək istəyən kənd sakinlərinin sayı az deyil. Bu həm xalqımızın qonaqpərvərliyi ilə həm də turizmin əlavə gəlir gətirməsi ilə bağlıdır. Lakin kəndlərin, xüsusi ilə də magistral yollardan kənarda yerləşən ərazilərin kənd turizmi sahəsinə daxil olması və turistlərin həmin ərazilərə cəlb edilməsi üçün reklam və turagentliklərə ehtiyac duyulur.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ümumilikdə kənd turizminin mövcud imkanları və onun inkişafına təsir edən amillər araşdırılmışdır. Kənd turizminin ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına olan tövholəri müəyyənləşdirilərək, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi kənd turizminin mövcud potensialından düzgün istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. İnternet resurslarından istifadə edərək kənd turizminin inkişaf istiqamətləri bu sahə üzrə ixtisaslaşmış dövlətlərin ölkəmizin potensial imkanları ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

Kənd turizminin inkişafından əsas gözlənilən neft dövründən sonra ölkə iqtisadiyyatında prioritet qəbul olunmuş sahələrdən biri kimi turizmin imkanlarının artırılması ilə ölkəmizə valyuta axınının alternativlərini artırmaqdan ibarətdir. Kənd turizminin mədəniyyət və ekologiya baxımından da əhəmiyyəti böyükdür. Kənd yaşayış məskənlərinin inkişafı, onların iqtisadi və sosial bazasının möhkəmləndirilməsi, əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsində kənd turizminin üstünlükləri və imkanları genişdir. Turizm təsərrüfatının fəaliyyətlərinin başlıca iqtisadi əhəmiyyətindən biri kənd yerlərində daimi və il boyu fəaliyyət göstərən əlavə gəlir mənbəyinin yaradılmasından və kəndlərdə iş yerlərinin açılmasından ibarətdir. Nəticədə kənd yerlərində yoxsulluq səviyyəsi aşağı düşəcək, əhalinin rifah halı yüksələcək və şəhərlərə

miqrasiyanın qarşısı müəyyən qədər alınacaq. Bu təsərrüfat sahəsinin fəaliyyəti ilə kənd əhalisi istehsal etdikləri məhsulların satışı üçün yeni bazarlar əldə edəcəklər.

Cədvəl 1: Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər

	2010	2014	2015	2016	2017	2017-ci ildə 2016-cu ilə nisbətən %-lə
Turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı, nəfər	36 899	41 886	49 449	43 477	46 837	126,9
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	-	2 404,20	2 437,3	2 746,1	3 151,0	-
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	-	4,1	4,5	4,3	4,5	x
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	949,2	2 204,00	1 063,9	363,0	267,3	28,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
<https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (2019)

Nəticə Və Təkliflər

Hesab edirəm ki, respublikamızda kənd turizminin potensialından tam olaraq səmərəli istifadə etmək üçün aşağıdakı məsələlər həlli prioritet təşkil etməlidir:

- yerli və xarici investitorları bu sahəyə cəlb etmək üçün təşviq mexanizmləri hazırlanmalıdır;
- kənd turizminin potensialı yüksək olan rayonlarda infrastruktur təminatı yaxşılaşdırılmalıdır;
- dünya təcrübəsində olduğu kimi respublikamızın regionlarında 2, 3 və 4 ulduzlu mehmanxanaların və pansionatların sayının artırılmalıdır;
- qiymət amilinə ciddi nəzarət edilməlidir;
- kənd turizmi üçün potensialı yüksək olan rayonlarda yerli əhalinin marifləndirilməsi tədbirlərinin gücləndirilməlidir ;
- turizm sektoru ilə əlaqəli sahələrdə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməlidir və s.

Ədəbiyyat:

İlqar Hüseynov və Nigar Əfəndiyeva “Turizmin əsasları”, dərslik, Bakı 2007. 442 səh.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Soltanova Həbibə “Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı” , Bakı 2015. 475 səh.

Nazmi Kozak, “Turizm Pazarlaması” Ankara-2006, Detay Yayıncılık. 289 səh.

Vüqar Bayramov, Leyla Əliyeva və Xalid Mikayılov “ CESD Policy Report on Tourism Sector in Azerbaijan” ,
Bakı 2011.

Дурович А.П., Кабушкин Н.И. Сергеева Т.М. и др. Организация туризма. 2003. 632 сәh.

www.stat.gov.az

Kommersiya Müəssisələrində Tətbiq Edilən İnnovasiyalı Xidmətin Əsas Xüsusiyyətləri

*Murad KRIMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
krimov_murad@mail.ru*

Xülasə

Qloballaşan müasir iqtisadiyyatın inkişaf meyilləri iqtisadi sistemin modernləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını təmin edən innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin vacib olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, innovasiya prosesləri bütün təsərrüfat sistemlərini əhatə etməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı sahələrdə öz xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Bu baxımdan da əsas diqqəti çəkən yerində durub saymayan, ticarət sferasıdır. İnkişaf edən ticarət müəssisələri bir sıra dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnir: yeni xidmətlər meydana gəlir, qiymətin əmələ gəlməsinin yeni metodları yaranır, yeni satış metodları və kanalları vasitəçilərlə yeni hüquqi münasibətlər formalaşır, personalları idarəetmənin yeni üsulları, əməyin avtomatlaşdırılmasının yeni vasitələri tətbiq edilir və s.

Məqalədə ticarət sektorunda tətbiq edilən innovasiyaların spesifik xüsusiyyətləri geniş şəhr edilmişdir. Burada, ticarətdə tətbiq edilən innovasiyaların tiplərinin (radikal, addımlı, sosial, texniki, inqilabi, lokal, memarlıq), innovasiyaların sistemləşdirilməsinin digər üsullarının xarakteristikası verilmiş və qarşılıqlı müqayisəsi aparılmışdır. Burada innovasiyanın baş verirdiyi məkandan asılı olaraq da növləri olan eksternal və internal innovasiyalar ayırd edilir.

Məqalədə ölkədə da innovasiyalı xidmətləri tətbiq edən ticarət müəssisələri ilə yanaşı həm də, innovasiyanı tətbiq etməyən ticarət müəssisələrinin qarşılaşdığı problemlər də öz əksini tapmış və onun təsnifləşdirilməsi aparılmışdır. Bu problemlərin yaranmasının əsas səbəbləri kimi ölkədə innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədin olmaması, innovasiya fəaliyyətini maliyyələşdirmə mexanizminin hələ də inkişaf etməməsi və s. göstərilmiş, aradan qaldırılması üçün bəzi tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: İnnovasiya, Ticarət sektoru, Ekstrenal, İnternal, Vending

Ölkənin Sosial-İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasında İqtisadi Təhlükəsizliyin Göstəricilər Sistemi

Murad MƏLİKOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

murad_melikov95@mail.ru

Xülasə

Dünya müharibələrinin bitməsindən sonra hərbi təhlükəsizlik yerini fərqli təhlükəsizlik növlərinə buraxmışdır. Prioritet təhlükəsizlik növlərindən biri də iqtisadi təhlükəsizlikdir. Texnologiyanın, kommunikasiya və nəqliyyatın inkişafı ilə qloballaşan dünyamızda bir yandan risklərin və təhlükələrin artması, digər tərəfdən isə risk və təhlükələrin şəkil dəyişdirməsi iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının ön plana çıxarmışdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyin çox vacib tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizlik müəyyən meyarlar və göstəricilər sistemi çərçivəsində reallaşır. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkə üçün müstəqilliyin təmini, iqtisadi inkişafın davamlılığı və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün vacib şərtidir. Bu baxımdan məqalədə iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri, ölkəmizdə bu göstəricilərin səviyyəsi və tarixi inkişaf yolu araşdırılmışdır. Məqalədə ilkin olaraq iqtisadi təhlükəsizliyin göstəricilər sisteminin nəzəri metodoloji əsasları yazılmışdır. Daha sonra isə ölkəmiz üçün iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilər sisteminin əsas göstəriciləri analiz edilmişdir. Bu göstəricilərdən alıcılıq qabiliyyəti pariteti, insani inkişaf indeksi və ümumi daxili məhsulun artım tempi əsas olaraq əl alınmışdır. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti ölkələr arsındakı qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki fərqi aradan qaldıraraq, fərqli valyutaların satın alma güclərini bərabərləşdirən bir paritetdir. İnsani inkişaf indeksi insanların rifah səviyyəsini göstərir və BMT-nin inkişaf proqramı tərəfindən hesablanan bir indeksdir. Ümumi daxili məhsulun artım tempi isə əvvəlki illər ilə nisbətdə ümumi daxili məhsulun necə dəyişdiyini müəyyən edən bir göstəricidir. Araşdırma zamanı yerli və xarici statistik məlumat bazalarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: İqtisadi təhlükəsizlik, İqtisadi inkişaf, Alıcılıq qabiliyyəti pariteti, İnsani inkişaf indeksi

Giriş

Azad ticarətin, ölkənin iqtisadi inkişafının, dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsinin əsas şərtlərindən biri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

İqtisadi təhlükəsizlik müəyyən meyarlar və göstəricilər sistemi çərçivəsində reallaşır. İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları dedikdə, iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini əks etdirən əlamətlər baxımından iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi anlaşılır. İqtisadi təhlükəsizliyin meyarları isə özündə aşağıdakıların qiymətləndirilməsini birləşdirir :

- Ölkənin iqtisadi resurs potensialı və onun inkişaf imkanları
- İqtisadiyyatın rəqabətliyi
- Sosial-iqtisadi sabitlik
- İqtisadi resurslardan (əmək, kapital vs) istifadə səviyyəsinin daxili və xarici təhlükələr zamanı minimum qəbul edilən səviyyədə olması

İqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri haqqında isə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi ədəbiyyatlarda iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır(Vəliyev, 2010: s 19 – 20):

- İqtisadi artım
- Büdcə kəsri
- Dünya iqtisadiyyatında ölkənin mövqeyi
- Kölgə iqtisadiyyatı
- İnflyasiya tempi
- İşsizlik dərəcəsi
- Həyat səviyyəsi və keyfiyyəti

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı olaraq aşağıdakı göstəricilərin müqayisəsi aparıla bilər :

- Dövlət borcunun ümumi daxili məhsula və büdcə gəlirlərinə nisbəti
- Xarici borcların daxili məhsula və büdcə gəlirlərinə nisbəti
- Yoxsulluq səviyyəsi
- İnsanların orta yaşayış müddəti
- Ərzaq mallarının idxalının ümumi ərzaq istehsalına nisbəti
- İdxalatın ümumi daxili məhsula nisbəti

Bu göstəricilərin müqayisəsi isə iqtisadi təhlükəsizlik probleminin mahiyyətini dərk etməyə imkan verə bilər.Həmçinin iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri cədvəl 1-də verilən formada təsnifləşdirilə bilər(Eyvazov, 2013: s 21.).

Cədvəl 1. İqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin təsnifatı

İqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri				
Təsnifat əlamətləri				
İqtisadi təhlükəsizlik obyektinin səviyyəsinə görə	Göstəricilərin əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə	Təhdid fəaliyyəti və onun proqnozlaşdırılması dövrünə görə	İqtisadiyyata təsir istiqamətinə görə	Təhdidlərin tərkibinə, onların təsirindən ehtimal olunan ziyanın miqyasına görə
<ol style="list-style-type: none"> 1. Makroiqtisadi səviyyə 2. Mezo səviyyə 3. Mikroiqtisadi səviyyə 4. Ailənin və şəxsiyyətin səviyyəsi 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ümumi makroiqtisadi göstəricilər 2. Baza makroiqtisadi göstəricilər 3. Xüsusi iqtisadi göstəricilər <ol style="list-style-type: none"> 3.1. İstehsal 3.2. Sosial 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Taktiki (cari və orta müddətli) 2. Strateji (uzun müddətli) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Daxili <ol style="list-style-type: none"> 1.1. İqtisadi xarakterli 1.2. İnstitusional xarakterli 2. Xarici 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Miqdar 2. Keyfiyyət

Ümumi olaraq isə iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini 4 başlıq altında birləşdirə bilərik:

1. İqtisadi inkişaf göstəriciləri – Alıcılıq qabiliyyəti pariteti, adam başına düşən ÜDM, iqtisadi artım, insan inkişafı indeksi və s.
2. Ölkənin təbii-resurs, istehsal, elmi-texniki potensialını əks etdirən göstəricilər.
3. İqtisadi təhlükəsizliyə daxili və xarici təhdidlərin minimuma endirilməsi üçün dövlət müdaxiləsi
4. Regionların elmi potensialının mühafizə olunması (ümumi istehsalda elmə çəkilən xərclərin payı, elmtutumlu sahələrdə işləyənlərin sayı)

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti. İnflyasiyanın müxtəlif templəri valyuta məzənnələrinin iki cür dalğalanmaya səbəb olur. Birinci hal ixrac və idxal qiymətləri nisbətinin dəyişməsi nəticəsində meydana çıxan effekte aiddir. Bir ölkədə istehsal edilən əmtəələrin qiyməti digər bir ölkədə istehsal edilən həmin əmtəənin qiyməti ilə müqayisədə qalxdıqda, həmin əmtəənin istehlakçıları bu əmtəəni başqası ilə əvəz etməyə cəhd göstərir, bu isə valyutaya olan tələbi azaldır.

İnflyasiya templəri fərqlərinə cavab olaraq valyuta məzənnələrinin dəyişməsində meydana gələn digər bir hal isə valyuta məzənnələrinin gözlənilən dəyişilməsidir. Belə ki, bir ölkədə qiymət digər ölkədəki qiymətlərlə müqayisədə qalxdıqda, xarici valyuta portfeli saxlayanlar və möhtəkirlər valyutaların qiymətinin enəcəyini, yəni onun alıcılıq qabiliyyətinin düşəcəyini gözləyərək onlardan xilas olmağa çalışır və bununla da həmin valyutanın devalvasiyasına səbəb olurlar.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzəriyyəsi inflyasiyanın fərqli templərinin valyuta məzənnələrində bir-birini əvəzləyən dəyişilmələrə səbəb olacağını qabaqcadan göstərir. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti ölkələr arsındakı qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki (inflyasiya) fərqi aradan qaldıraraq, fərqli valyutaların satın alma güclərini bərabərləşdirən bir paritetdir. Bu paritetin sayəsində ölkələr arasında rifah səviyyəsi, iqtisadi inkişaf həmçinin iqtisadi təhlükəsizlik haqqında fikir söyləmək mümkündür.

İnsani inkişaf indeksi. İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) — 1990-cı ildən etibarən hər il BMT-nin İnkişaf proqramı tərəfindən nəşr edilən "İnsan İnkişafı Hesabatı"nda dünya ölkələrində əhalinin rifahını əks etdirən göstəricidir.

Adam başına düşən ÜDM. Adam başına düşən ÜDM müəyyən müddət ərzində ölkə daxilində istehsal olunmuş son əmtəə və xidmətlərin bazar dəyərinin (ÜDM) əhalinin sayına nisbətini göstərir. Başqa sözlə əhali üçün orta gəlir göstəricisidir. Lakin burada gəlirlərin necə bölündüyü, yəni bərabər yoxsa qeyri-bərabər bölündüyünü görmək mümkün olmadığı üçün buna əsasən əhalinin rifahı haqqında fikir söyləmək mümkün olmur.

Metod

Araşdırma statistik məlumatların toplanması və analiz edilməsi metodu ilə aparılmışdır. Məlumatlar isə yerli və xarici rəsmi saytların statistik informasiyaları əsasında toplanmışdır. Araşdırmanın əsas məqsədi ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərini analiz etmək və hazırdakı vəziyyətini müəyyənləşdirməkdir.

Analiz

Beynəlxalq səviyyədə araşdırılan insan inkişaf indeksinə (human development index) əsasən 1996-cı ildən bəri ölkəmizdə insanların həyat səviyyəsi daim yaxşılaşmağa doğru getmişdir.

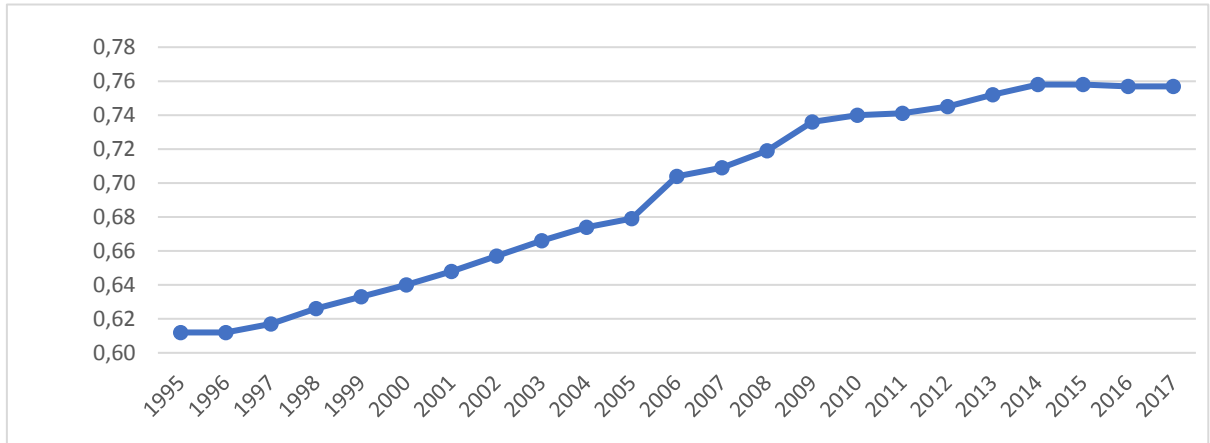
Hal-hazırda isə insan inkişafı indeksinin 2018-ci il hesabatına əsasən 189 ölkə arasında ölkəmiz 80-ci sıradadır. Ölkələr dörd parametr üzrə qiymətləndirilir:

1. Orta ömür müddəti
2. Adambaşına düşən ÜDM həcmi
3. Təhsilin nəzərdə tutulan müddəti
4. Təhsilin orta müddəti

Azərbaycanda insan ömrünün orta uzunluğu 72,1 il, ömür müddətində təhsilin orta uzunluğu 12,7 ildir. Onun 10,7 ili məktəb illərinin payına düşür. Əhalinin adambaşına düşən ÜDM-i 15,6 min dollar dəyərləndirilir.

Dünya ölkələri insani inkişaf səviyyələrinə görə çox yüksək, yüksək, orta və aşağı səviyyələrə bölünür. Ölkəmiz isə yüksək insani inkişaf səviyyəsinə sahib ölkələr içərisində yer alır. Hansı ki, burada Türkiyə, İran, Meksika, Braziliya, Çin və sair kimi ölkələr yerləşib. Şəkil 2.2 – də isə insan inkişaf indeksinin ölkəmiz üçün inkişaf tempi verilmişdir.

Qrafik 1. İnsan inkişafı indeksi

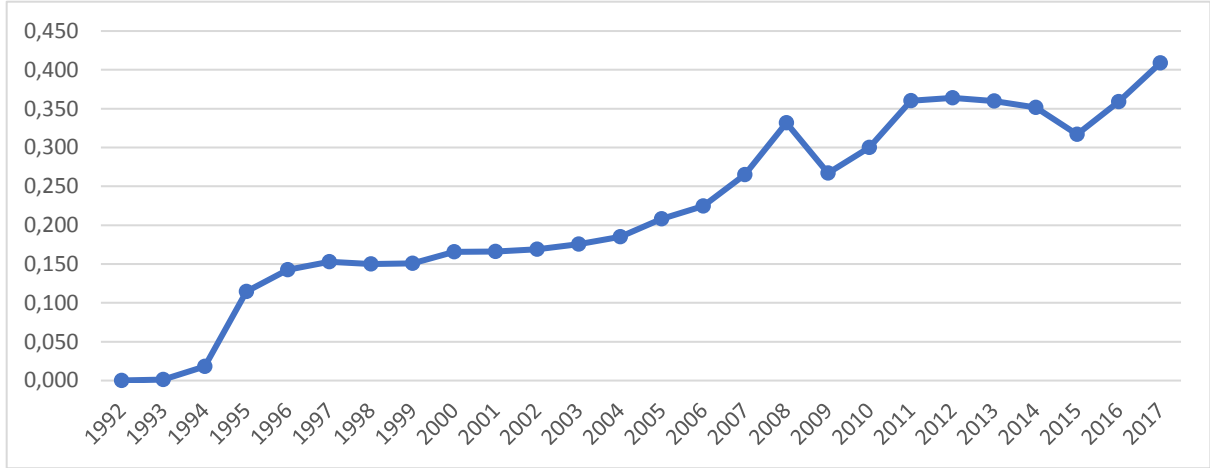

Mənbə: İnsan inkişafı indeksinin rəsmi saytı. <http://hdr.undp.org> (15.04.2019)

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti baxımından isə dünya bankının verdiyi göstəricilərə əsasən milli valyutamızın alıcılıq qabiliyyəti stabil olmuş və son illərdə müsbət artım qeydə alınmışdır. Əlbəttə şəkil 2.3-də böhran dövründə(2008) və devalvasiya(2015) zamanı milli valyutamızın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşdüyü də görünür.

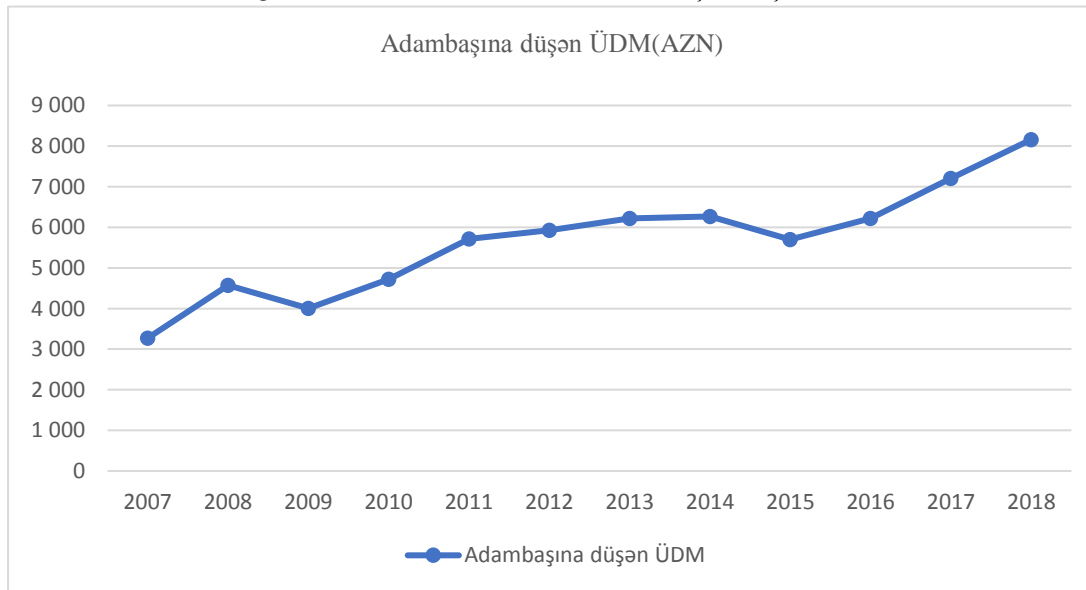
Qrafik 2. Azərbaycan üçün alıcılıq qabiliyyəti paritetinin tempi

Mənbə: Dünya bankının rəsmi saytı. <https://data.worldbank.org> (15.04.2019)

Adambaşına düşən ÜDM statistikasına baxdıqda isə ölkəmizdə bu göstəricinin daim artdığını müşahidə edə bilərik. 2008-2009 və 2015-2016 ci illərdə adam başına düşən ÜDM-də bir geriləmə müşahidə olunmuşdur. Bunun da səbəbi dünya da baş verən böhranların ölkəmizə təsiri və mərkəzi bankın devalvasiyaya getməsi olmuşdur.

Qrafik 3. 2007-2018-ci illər üzrə adambaşına düşən ÜDM

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsinin rəsmi saytı. www.stat.gov.az (20.02.2019)

Statistika komitəsinin rəsmi saytlına əsasən 2018-ci ildə ölkə daxilində istehsal edilmiş ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 1,4 faiz artaraq 79797,3 milyon manata çatmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 8126,2 manat, yaxud 4780,1 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2007 – ci ildən bəri adam başına düşən ÜDM statistikasına baxdıqda, onun ortalama olaraq hər il 10% artığını müşahidə edirik. Yalnız devalvasiya zamanı (2015-ci ildə) ötən illə müqayisədə 9% geriləmə müşahidə edilmişdir. Lakin daha sonra 2016-cı ildə 9%, 2017-ci ildə 13% və 2018-ci ildə 16% artım müşahidə edilmişdir.

Nəticə

Müasir dövrdə qloballaşan dünya iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik probleminin ön plana çəkilməsi obyektiv bir zərurətdir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, ölkə daxilində siyasi sabitliyin təmin olunduğu şəraitdə belə iqtisadi sahələr ilə bağlı xarici təhlükələr azalmır. Çünki xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq maliyyə bazarı, dünya ticarəti, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti genişləndikcə, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək problemləri də mürəkkəbləşir. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. Ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin də bilmək üçün iqtisadi təhlükəsizlik də təmin olunmalıdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi, ilk növbədə dövlətin müstəqilliyinin qorunması üçün vacibdir. İqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyən ölkə müstəqil dövlət sayıla bilməz. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunduğu şəraitdə ölkə davamlı və keyfiyyətli inkişafa, əhalinin rifahına, sosial-iqtisadi inkişafa nail ola bilər. Çünki dünya iqtisadiyyatında baş verən, baş verəcəyi ehtimal olunan proseslərin təhlilindən çıxarılan mühüm nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, heç bir xarici dövlət, beynəlxalq təşkilat, xarici investor başqa ölkəyə maraqsız kömək etmir. Hər belə köməyin arxasında mənafeələr durur. Ona görə də hər bir xarici köməyin milli mənafeələr, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu gün beynəlxalq maliyyə təşkilatları dünyanın bir çox ölkələrində islahatlarla bağlı proqramlar həyata keçirir, hökumətlərə tövsiyələr verirlər. Bununla belə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünyanın bir çox məşhur politoloqları, iqtisadçıları, dövlət xadimləri bu köməklərin heç də həmişə həmin ölkələr üçün yaxşı nəticələr vermədiyini dünyanın ən yüksək tribunallarından cəsarətlə söyləyirlər.

Bütün ölkələr üçün keçid dövrünün ilkin mərhələsində iqtisadiyyatın strukturunun dağılması, maliyyə sabitliyinin ciddi formada pozulması, sosial sferada vəziyyətin kəskinləşməsi, insanların həyat səviyyəsinin pisləşməsi, istehsal sahələrinin tənəzzülü, ölkənin daxili və xarici iqtisadi əlaqələrinin pozulması və s. hallar xarakterikdir. İlk illərdə aparılan siyasət nəticəsində

isə dövlətin iqtisadi sferada rolu azalmışdır. Bu da yenicə müstəqil olmuş dövlət üçün iqtisadi təhlükəsizliyin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Daha sonrakı illərdə dövlətin apardığı siyasətin dəyişməsi özünü iqtisadi artımda, iqtisadi inkişafda, alıcılıq qabiliyyəti paritetində, insani inkişaf indeksində özünü müsbət tərəfdən göstərmişdir.

Hazırda Azərbaycanın milli mənafeyi regionlarda son əmtəə və xidmətləri istehsal edən yüngül və yeyinti sənaye firmalarının tikilməsini tələb edir. Belə yanaşma regionların sosial-iqtisadi problemlərini həll edər, daxili bazarı xarici təhlükədən xilas edər. Bu da Azərbaycanın öz vətəndaşlarını ərzaqla təmin etmək imkanı olduğu halda, xarici ölkələrdən kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazara idxalını tədricən azaltmış olar. Buna görə də Azərbaycan dövləti investisiya siyasətini təkmilləşdirməklə, onları istehlak məhsulları istehsal edən sahələrə, ən çox isə aqrar bölməyə yönəltmək üçün konkret tədbirlər həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Bu tədbirlər isə Azərbaycan dövlətinin müasir mərhələdə apardığı siyasətə əsaslanır. Azərbaycan dövləti onun milli maraqlarına, davamlı və keyfiyyətli inkişafına xidmət edən müstəqil siyasət yeridir ki, bu da ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumən bu göstəricilərin əsasında deyə bilərik ki, ölkəmizdə getdikcə iqtisadi təhlükəsizlik baxımından münbit şərait yaranır. Bunun təsiri ilə isə iqtisadi inkişaf və iqtisadi artımda əsasən irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Təklif olaraq ölkəmizdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və xüsusilə də qeyri-neft sənayesinə diqqətin yönəldilməsi ölkənin həm iqtisadi təhlükəsizliyini həm də iqtisadi inkişafını daha da gücləndirər və davamlı olmasını təmin edə bilər. Respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyini artırmaq üçün digər sektorlarda effektiv və davamlı inkişaf əldə etməlidir. Bunun üçün isə aşağıdakıları təklif edərdim:

- Ölkəmizdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bunun üçün isə vergi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə və haqsız rəqabət hallarının minimuma endirilməsinə çalışmaq lazımdır
- Qeyri-neft sənayesinə diqqətin yönəldilməsi ölkənin həm iqtisadi təhlükəsizliyini həm də iqtisadi inkişafını daha da gücləndirər və davamlı olmasını təmin edə bilər.
- Turizm sahəsi üzrə Azərbaycanın mövcud potensialından istifadə edilməlidir. Hər nə qədər Ümumdünya Ticarət Təşkilatı(ÜTT) subsidiyaların azaldılmasının tərəfdarı olsa da, mövcud şəraitdə qeyri-neft və turizm sahəsinin inkişafı üçün sahibkarların dövlət dəstəyinə ehtiyacı vardır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

- Eyvazov E. “Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik sisteminin formalaşması problemləri”, İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Naxçıvan: 2013, s 154
- Vəliyev P.A. “İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında onun rolu”, İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı: 2010, s 124
- Dövlət statistika komitəsinin rəsmi saytı <https://www.stat.gov.az/>
- İnsan inkişafı indeksinin rəsmi saytı <http://www.hdr.undp.org>
- Dünya bankının rəsmi saytı <http://www.worldbank.org>

Azərbaycan Respublikası Büdcəsinin Gəlirləri, Xərcləri Və Onun Formalaşmasında Neft Fondundan Ayırmaların Rolu

*Müsfıq MUSTAFAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
mmusfiq13@gmail.com*

Xülasə

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımı miqdarda maliyyə vəsaitini səfərbərliyə almalı və istifadə etməlidir ki, bu da əsasən büdcə vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsi zamanı dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsilə tənzimlənir.

Maliyyə-büdcə siyasəti – hər bir konkret tarixi dövrdə cəmiyyətin idarə edilməsi, iqtisadi-sosial və siyasi vəzifələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və məqsəda uyğun istifadəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsinin əsas maliyyə planıdır.

Dövlət büdcəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Dövlət maliyyəsinin növbəti həlqəsi büdcədən kənar məqsədli dövlət fondlarıdır. Büdcədən kənar fondlar həm sosial, həm də istehsal xarakterli olurlar. Büdcədən kənar fondlar ciddi təyinatla malikdir. Onların yaradılmasında başlıca məqsəd əhaliyə sosial xidmətin genişləndirilməsi, infrastruktur sahələrin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin edilməsi və s. ibarətdir.

Dövlət büdcəsi dövlətin başlıca gəlir və xərclərini özündə birləşdirir.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafının təmin edilməsində mühüm alətdir. Onun köməyi ilə dövlət milli gəlirin bölüşdürülməsini təmin etməklə, ictimai istehsalın strukturunu dəyişdirir, təsərrüfatçılığın nəticələrinə təsir edir.

Açar sözlər: Büdcə, Büdcə gəlirləri, Neft fondu, Büdcə xərcləri

Giriş

Büdcə sözü ingilis mənşəli “budget” sözündən götürülüb çanta, torba anlamlarını özündə birləşdirir. XVIII əsrdən başlayaraq maliyyə kateqoriyası kimi lüğətə daxil olmuş, xəzinə sözünə yaxın mənə ifadə edir.

Büdcə - Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Büdcə vasitəsilə dövlət və bələdiyyə orqanları öz üzərilərinə düşən vəzifə və funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, dövlət büdcə vəsaiti hesabına idarəetmə aparatını və ordunu saxlayır, sosial-mədəni tədbirləri həyata keçirir, iqtisadiyyatı tənzimləyir və inkişaf etdirir.

Büdcə dövlətin və bələdiyyələrin əsas maliyyə planı olmaqla, dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarına onların fəaliyyətini yerinə yetirməyə imkan verir. Dövlətin maliyyə vəziyyəti öz əksini dövlət büdcəsində tapır. Eyni zamanda ölkənin vergi siyasəti bu büdcəyə əsaslanaraq tərtib olunur. Büdcə ölkədə milli gəlirin və Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) yenidən bölgüsünü həyata keçirir, pul vəsaitləri fondlarının xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini həyata keçirir.

Metod

Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil və ümumiləsdirmə, sistemli-struktur və sistemli-funksional, analiz və sintez, induksiya və deduksiya və s. kimi metodlar və prinsiplərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Analiz

Büdcə gəlir və xərc hissələrindən ibarətdir. Dövlət büdcəsi gəlirləri – qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin, rüsumların, digər ödənişlərin və daxilolmaların məcmusudur (“Büdcə sistemi haqqında” qanun). Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsi “Büdcə sistemi haqqında qanuna əsasən- cari gəlirlər, dövlət rüsumları, birdəfəlik rüsumlar və gömrük rüsumları, əsas vəsaitlərin və ya dövlət ehtiyatında olan malların satışından gəlirlər, daxili və xarici mənbələrdən alınan qrantlar və transfertlər, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər daxilolmalardan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirləri diaqram 1-də göstərilən mənbələr hesabına formalaşır və 2017-ci ilin statistikasına əsasən bu nisbətdə bölünmüşdür.

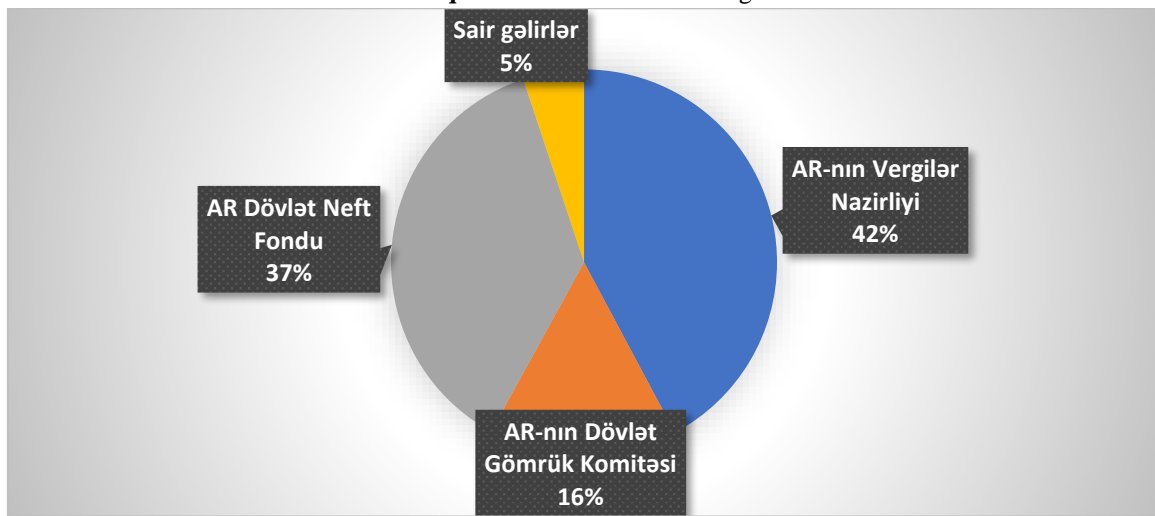
Dövlət büdcəsi xərcləri - büdcə təsnifatına əsasən müəyyən edilən xərclərdir. Büdcə təsnifatına əsasən dövlət büdcəsinin xərcləri funksional, iqtisadi və inzibati xərclər üzrə təsnifləşdirilir.

“Büdcə sistemi haqqında” qanunun 10.1-ci maddəsinə əsasən dövlət büdcəsinin xərclərinə daxildir: cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial

müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr; əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması; kreditlər üzrə borclar, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı.

Diaqram 1. Dövlət büdcəsinin gəlirləri

Mənbə: “Dövlət büdcəsi. Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində rolu” mövzusu üzrə təlim materialı

2017-ci il ərzində dövlət büdcəsi xərclərinin 10 921,1 milyon manatı və ya 62,1 faizi cari xərclərə, 5 153,5 milyon manatı və ya 29,3 faizi əsaslı xərclərə, 1 513,6 milyon manatı və ya 8,6 faizi dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmişdir. Dövlət büdcəsi xərclərinin 38,0 faizi və ya 6 690,8 milyon manatı sosial təyinatlı xərclərin (əməyin ödənişi fondu, təqaüd və sosial müavinətlər, dərman və ərzaq xərcləri) maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da 2016-cı illə müqayisədə 453,7 milyon manat və ya 7,3 faiz çoxdur.

Dövlət büdcəsinin kəsiri 1 077,8 milyon manat və ya təsdiq olunan yuxarı həddən 97,2 milyon manat az olmuşdur.

Bundan başqa büdcənin gəlir mənbələrinə cədvəl 1-də göstərilən kateqoriyalar üzrədə daxil olmalar mövcuddur.

Cədvəl 1. Büdcə daxilolmalarının təsnifatı

	Vergilər milyon manatla	Verginin cəmi büdcə gəlirlərində payı, %-lə	Verginin ÜDM-də payı, %-lə
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	957,0	6,6	1,6
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	1821,6	12,5	3,2

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Əlavə dəyər vergisi	2326,0	16,0	4,0
Aksiz	532,0	3,7	0,9
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	159,2	1,1	0,3
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	50,0	0,3	0,09
Mədən vergisi	107,2	0,7	0,2
Yol vergisi	87,0	0,6	0,15
Dövlət rüsumları	105,0	0,7	0,2
Gömrük rüsumları	348,0	2,4	0,6

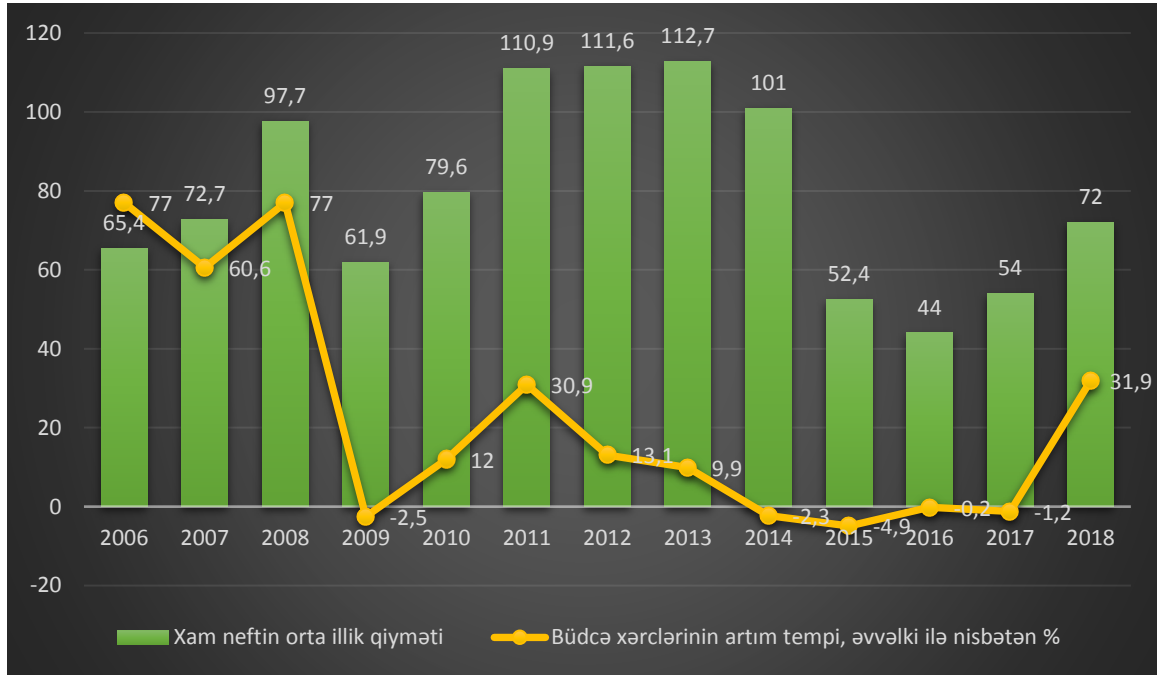
Mənbə: <http://www.budget.az/main?content=519>

Azərbaycan Respublikası büdcəsinin gəlirlərinin bir hissəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNŞ) ayırmaları hesabına formalaşır. Bildiyimiz kimi neft qiymətlərinin dünya bazarındakı volatilliyi səbəbindən ARDNŞ-dən büdcəyə edilən ayırmalarında həcmi dəyişənlik göstərir. Qrafik 1-dən də görüldüyü kimi xam neftin orta illik qiyməti ilə büdcə xərclərinin artım tempi arasında sıx əlaqə mövcuddur.

2006-2008-ci illərdə neft qiymətləri 50%-dək yüksəlmişdi şəraitdə Azərbaycanda büdcə xərclərinin illik artım tempi 60-77% intervalında dəyişib. 2009-cu ildə neftin qiymətlərində 50%-dək azalma büdcə xərclərinin 2.5% ixtisarı ilə nəticələnib. 2010-2013-cü illərdə yenidən neftin qiymətinin 50%-dək artımı büdcə xərclərinin 10-30% intervalında illik artımı ilə müşahidə edilib. Nəhayət, neft bazarında ən son böhran illərində - 2015-2017-ci illərdə dünya birjalarında neftin 2 dəfədən çox ucuzlaşması büdcə xərclərinin 1.2-5% intervalında azalmasına gətirib çıxardı. 2018-ci ildə neftin orta qiymətinin yenidən 50% ətrafında yüksəlməsi büdcə xərclərinin 30%-dən çox artımını şərtləndirdi. Beləliklə, məhdudlaşdırıcı fiskal qaydaların, eləcə də nəticəli büdcə mexanizmlərinin effektiv xərcləmələr üçün hesabatlılıq mühitinin yoxluğu şəraitində qiymət-xərc spirali protsiklik büdcə siyasətinin hərəkətverici amilinə çevrilib.

Qrafik 1. Xam neftin orta illik qiymətiylə büdcə xərclərinin artım tempi arasında əlaqə

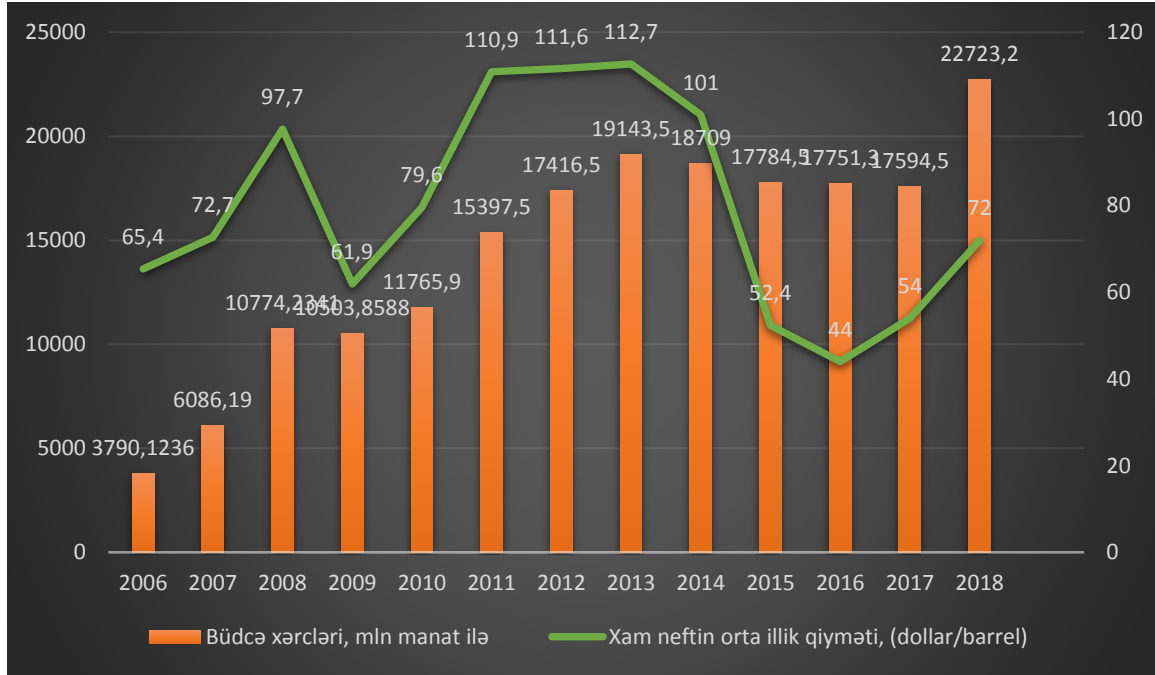
Mənbə: http://eurasiahub.khazar.org/pdf/AZ_Fiskal_Qaydalar.pdf

Bir fakta da diqqət yetirmək çox önəmlidir: ötən əsrin 90-cı illərindən 2000-ci illərin ortalarında Azərbaycan hökuməti həddən artıq məhdud büdcə imkanlarına malik olmaqla yanaşı, daimi büdcə defisiti problemi ilə üzləşib. 1995-2003-cü illərdə ölkədə adambaşına büdcə xərcləri 50-150 ABŞ dolları, büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 15-20% intervalında dəyişib. Həmin zaman kəsiyində bütün illər ərzində dövlət büdcəsinin xərcləri gəlirlərini üstələyib və hökumət büdcə defisitini qapatmaq üçün həm daxili, həm də xarici mənbələrdən borclanmaya gedib. Xüsusilə də 1995-2000-ci illərdə büdcə kəsiri kifayət qədər yüksək olub və defisit ÜDM-ə nisbəti 2-5% aralığında dəyişib.

Yalnız 2005-ci ildən başlayaraq ölkəyə böyük neft pullarının axını (həm hasilatın, həm də qiymətlərin paralel olaraq kəskin artımı sayəsində) büdcə xərclərinin kəskin artımı ilə yanaşı “kəsirsiz büdcə” formalaşdırmaq üçün əlverişli imkanlar yaratdı. 2005-2014-cü illərdə ayrı-ayrı illərdə dövlət büdcəsi çox da böyük olmayan məbləğdə (ÜDM-nin 0.2-0.8% intervalında) defisitlə, icmal büdcə isə daima profisitlə icra edilmişdi. 2005-ci ildən etibarən büdcə xərclərinin kəskin artımını xərcləmələrin mütləq göstəricilərindən aydın görmək olur.

Qrafik 2. Bütçə xərclərinin məbləği (mln manat) və xam neftin dünya bazarında orta illik qiymətləri (dollar/barrel)

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

2005-2014-cü illərdə bütçə xərclərinin məbləği 9 dəfədən çox artaraq 2 mlrd. manatdan 19.1 mlrd. manata çatmışdır. Lakin həm 2008-ci ildə global iqtisadi böhran və onun ardınca neftin qiymətlərinin kəskin azalması, həm də 2015-2016-cı illərdə yenidən xam neftin sürətlə ucuzlaşması hökuməti bütçənin icrasında çağırışlarla üzləşdirdi.

İqtisadi artımın xərc artımı ilə uzlaşdığı şəraitdə maliyyə sistemi xarici şoklara qarşı daha dayanıqlı olur. Xüsusilə də iqtisadi resurslardan asılı olan ölkələrdə qeyri-resurs sektorunun yaratdığı əlavə dəyərin artım tempi xərcləmələrin artımını üstələdikdə, bütçə sisteminin təbii resurslardan kənarında gəlir formalaşdırmaq potensialını gücləndirir, belə şəraitdə xarici şokların təsirlərini qeyri-resurs gəlirləri hesabına yumşaltmaq daha asan olur.

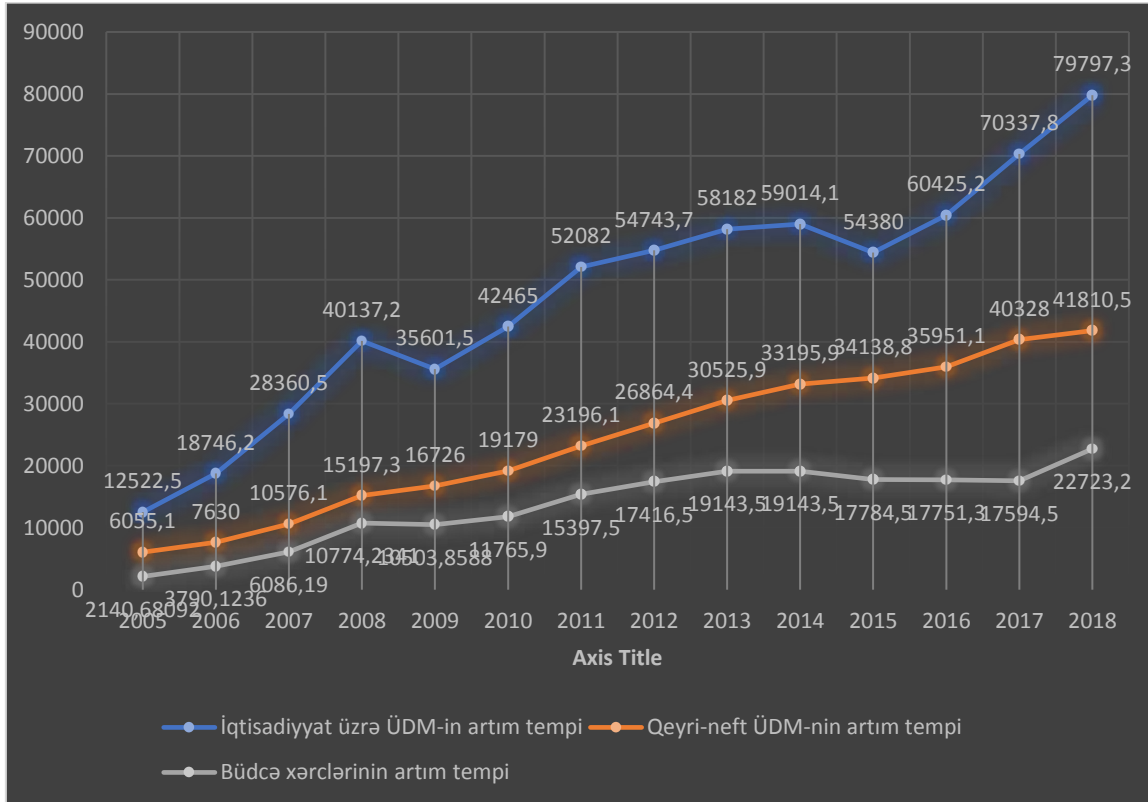
Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, böyük neft gəlirlərinin axını dövründə iqtisadiyyatın artım (böyümə) tempi bütçə xərclərinin artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalıb.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, 2014-cü ilədək olan dövrdə 2009-cu il istisna olmaqla bütün illərdə bütçə xərclərinin artımı iqtisadi artım tempini kəskin fərqlə üstələyib. Belə ki, 2005-2013-cü illərdə iqtisadi artım tempi 0.1%-34.5% intervalında dəyişdiyi halda, bütçə xərclərinin

artımı 9.9-77% aralığında olub. Xüsusilə də 2005-2008-ci illərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun böyümə tempi ilə büdcə xərclərinin artım səviyyəsi arasında fərq daha böyük olmuşdu. Yalnız 2014-2017-ci illərdə neftin qiymətinin aşağı olduğu mərhələdə hökumətin büdcə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar etməsi nəticəsində maliyyə və real sektora aid artımlar arasında kəskin disbalansın aradan qalxması baş vermişdir.

Qrafik 3. İqtisadiyyatın və büdcə xərclərinin artım tempi (mln. manatla)

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Son illərdə Neft Fondunun yığım funksiyasının əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi və bu tendensiyanın getdikcə daha da dərinləşməsi fiskal məhdudiyyətlərin tətbiqini zəruri edən ikinci mühüm amil kimi nəzərdən keçirilə bilər. Əslində büdcə xərcləmələrinin sürətli artımının da əsas mənbəyi rolunda Neft Fondunun transfertləri çıxış edib. Büdcə ehtiyacları hesabına Neft Fondundan xərcləmələr onun yığımlarını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyib. 2005-2017-ci illərdə Dövlət Neft Fonduna 121.6 mlrd. manat vəsait daxil olub ki, ondan 90.1 mlrd. manatı və ya 74.1%-i xərclənib, 30.5 mlrd. manatı yaxud 25.9%-i isə yığma yönəldilib. Neft Fondunun xərclənən vəsaitlərinin 77.4 mlrd. manatı və ya 86%-i dövlət büdcəsinə transfert

olaraq köçürülüb, yerdə qalan hissəsi isə Fondun öz xəttilə müxtəlif layihələrin icrasına sərf edilib.

Azərbaycanda büdcə gəlirlərinin neft-qaz ixracından kəskin asılılığının aradan qaldırılması zərurəti büdcə qaydalarının tətbiqini hökumət üçün qaçılmaz edən əsas səbəblərdən biridir. Resurs gəlirlərindən asılılıq səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, ölkənin büdcə sisteminin dünya xammal bazarlarındakı dövrü qiymət şoklarına həssaslığı daha da artır.

2005-ci ildə dövlət büdcəsinin neftdən asılılıq səviyyəsi cəmi 33.7% idisə, artıq 2012-2014-cü illərdə həmin göstəricinin səviyyəsi 73-74%-ə qədər yüksəlmişdi. 2015-2017-ci illərdə isə əvvəlki dövrə nisbətən xam neftin 2 dəfəyədək dəyər itirməsi və neft sektoru vasitəsilə daxilolmaların da adekvat miqyasda azalması nəticəsində neft gəlirlərinin büdcədə xüsusi çəkisi aşağı düşdü. Son 3 ildə neft sektorunun büdcədə payı 50% ətrafında qərarlaşıb. Resurs ölkələri ilə bağlı araşdırmaların gəldiyi ümumiləşdirilmiş nəticə budur ki, büdcənin təbii resurslardan asılılıq səviyyəsi 25%-i ötürsə, bu yüksək asılılıq hesab edilir. Bu baxımdan Azərbaycanda hökumətin sərəncam verdiyi maliyyə resursları baxımından resurs gəlirlərindən yüksək asılılığı mövcuddur. Öz növbəsində bu asılılığın birbaşa mənbəyi Dövlət Neft Fondunun resurslarıdır. Belə ki, 2009-2017-ci illərdə dövlət büdcəsinin məcmu neft gəlirlərinin orta hesabla 75-76%-ni Fondun transfertləri, cəmi 24-25%-i isə yerli və xarici neft şirkətlərinin vergi öhdəlikləri hesabına formalaşmışdır.

Şübhəsiz ki, son 15 ildə Azərbaycanın qısa fasilələrlə bir neçə dəfə hər xarici şoklarla üzləşməsi və həmin mərhələlərin heç birində büdcə qaydalarının olmaması nəticəsində iqtisadiyyatın sərbəst sarsıntılardan yayına bilməməsi hökuməti böhranlardan dərs çıxarmağa məcbur etdi və 2016-cı ildə qəbul edilən Yol Xəritəsində anoloji qaydaların hazırlanmasının vacibliyi bəyan olundu. Beynəlxalq təcrübələr də göstərir ki, dayanıqlı maliyyə sisteminin yoxluğu bütövlükdə iqtisadiyyat üçün risklərin əsas mənbəyidir və iqtisadiyyat şaxələnmə sayəsində həmin risklərdən sığortalanmaq imkanı qazanmalıdır.

Nəticə Və Təkliflər

Dövlət neft fondunun ehtiyat vəsaitlərinin formalaşma bilməsi və lazım gəldikdə bu vəsaitin bir hissəsinin müəyyən olunmuş sahələrə yönəldilməsi üçün neft qiymətlərinin ən azı 55 ötdüyü şəraitdə mümkündür. Neft gəlirlərinin dəyişkənliyi fonunda dövlətin yürütdüyü protsiklik büdcə siyasəti ehtiyat vəsaitlərin toplanmasını arxa plana atdığı üçün büdcə siyasətinin kontrtsiklik formasına keçid daha məqsədə uyğun olacaqdır. Eyni zamanda təklif olunan yeni

büdcə qaydalarının neftdən asılılığı böyük ölçüdə azaltması labüddür. Neft gəlirlərinin xərclənə bilən hissəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün təklif olunan formula milli valyutanın məzənnəsindən birbaşa asılıdır. Çünki neft-qaz gəlirləri əsasən xarici valyutada əldə edilir, həmçinin dövlət borclarının əhəmiyyətli hissəsi xarici valyuta ilə formalaşır, lakin büdcə göstəriciləri milli valyuta ilə tərtib edilir. Nəticə etibarlı ilə xərclənə bilən neft gəlirlərinin həcmi manatın məzənnəsindəki dəyişmələrdən asılı vəziyyətə düşəcək, həm xərclərin müəyyənləşdirilən limit çərçivəsində saxlanması, həm də neft-qaz gəlirlərinin büdcədə payını optimal və proqnozlaşdırılan səviyyədə saxlanması çətinlik yaradacaq. Dövlət borclarının təsnifatı xərclənə bilən neft gəlirlərinin real həcmində müəyyən edilməsi baxımından etibarlı şəkildə qurulmalıdır. Büdcədən ayrımaların işlərin vacibliyə dərəcəsinə görə qruplaşdırılması xərclərin daha effektiv sərəmə verməsi üçün faydalı ola bilər. Həmçinin büdcəni daimi ictimai nəzarət altında saxlayan vətəndaş cəmiyyətlərinin və beyin mərkəzlərinin müstəqil fəaliyyətinə hərtərəfli şəraitin yaradılmasına, hökumətin onlarla əməkdaşlığa tam açıq olmasına ehtiyac var. Nəticə əsaslı büdcə mexanizminin tətbiqinə keçid başlanması, büdcədən vəsait alan bütün qurumların fəaliyyətinin nəticələrini ölçməyə imkan verəcək kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin büdcə planmasında istifadəsinə keçidin təmin edilməsi də büdcə xərclərinin azaldılmasında müsbət faktor kimi çıxış edə bilər. Eyni zamanda büdcə hesabına dövlət şirkətlərinin borclarının qaytarılması üçün sərt hüquqi məhdudiyətlər müəyyənləşdirilə bilər. Son nəticə olaraq görülməsi mümkün olan bu tədbirlər vasitəsi ilə büdcə xərclərinə daha optimal nəzarət formalaşdırıla və xərclərin azaldılmasına paralel olaraq neft fondundan ayrımaları aşağı salaraq büdcənin neftdən və xarici təsirlərdən asılılığına müsbət anlamda təsir edə bilər.

Ədəbiyyat

Qarayev İmran Əliyər oğlu “Dövlət büdcəsi. Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində rolu” mövzusu üzrə təlim materialı, Avrasiya Həsarat Sənayesi Bilik Mərkəzi “Azərbaycanda fiskal qaydanın tətbiqinə start verildi” adlı analitik sənəd.

Zaur Vəliyev “Dövlət büdcəsi” s. 40, s. 118, F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbliyev, Z.H.Rzayev “Vergilər və vergitutma”, s. 384, s. 400

<https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMTIvMjIvOHd1NmksaTUzaV9RQU5VTI9CVURDRV8ucGRmI1d?sha=ab18e8fc118dff25>

<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika>

<http://www.budget.az/main?content=327>

<http://maliyye.gov.az/news/5331/2019-cu-ilin-birinci-rubunde-dovlet-budcesinin-icrasina-operativ-dair-melumat>

<https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators>

<http://cesd.az/new/?tag=manatin-dollar-kursu&lang=az>

<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-42202240>

Azərbaycan Maliyyə Bazarlarında Qiymətin Əmələ Gəlməsi Məsələləri

Müəffiq RZAZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Email: rzazade9635@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın aktualığı. Hazırda əhəmiyyətli problemlər maliyyə bazarlarında həll olunur. Lakin, ölkəmiz üçün bu qədər önəmli olmasına baxmayaraq, digər ölkələrlə müqayisədə çox zəif inkişaf etmişdir. Maliyyə bazarlarında qiymət əmələgəlməsi məsələləri mövzusu dünya ölkələrində dərinəndən araşdırılmasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu mövzu ilə əlaqəli tədqiqat yoxdur. Elə bu səbəbdən ötrü də bu araşdırma ölkə üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın məqsədi və vəzifələri hazırki dövrdə maliyyə bazarlarında qiymət əmələgəlməsinin nəzəri əsaslarını açıqlamaqdan, Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarlarındakı hal-hazırki durumunu geniş şəkildə təhlil etmək, onların faydalılığını qiymətləndirmək, iqtisadi yüksəlişə maliyyə bazarlarının təsirlərini yaxşılaşdırmasına aid nəzəri cəhətdən əsaslanmış tövsiyələr tərtib edib hazırlamaqdan ibarətdir...

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, o cümlədən şamdan qrafiki metodundan geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazası mövzu ilə əlaqədar azərbaycanlı, rus və eləcə də, ingilis iqtisadçı alimlərinin əsərlərindən, bunlarla yanaşı, maliyyə bazarları, həmin bazarlarda qiymət əmələgəlməsi və birja ticarəti ilə əlaqəli qaydaları özündə əks etdirmiş beynəlxalq təcrübəli, respublika daxili qərarlar, normativ hüquqi aktlar, qaydalar və mövzünü ilə əlaqədar internet mənbələrindən təşkil olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyətləri. Azərbaycan dilində ədəbiyyatın olmaması, mövzunun heç bir sahə üzrə araşdırılmaması.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqatın sonunda Azərbaycanın maliyyə bazarlarında qiymət əmələgəlməsində primitiv üsullardan istifadə və sığorta bazarlarında vəziyyətin gərgin olması müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Respublikamızın alimləri bu mövzu üzrə araşdırılma aparılmaqları üçün əldə olunan nəticələrə əsasən müəssisələrə əhəmiyyətli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Maliyyə bazarları, Şamdan qrafikləri, qiymət əmələgəlməsi.

Giriş

Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının digər bazarlarında olduğu kimi maliyyə bazarlarında da qiymət əmələ gəlməsi prosesi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Satışa çıxması planlaşdırılan məhsulun ilk öncə dəyəri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında qiymət əmələ gəlməsi prosesi həddən artıq çətin, mürəkkəb və bir o qədər də kompleks bir prosesdir. Bu tip bazarlarda qiymət əksər hallarda tələb və təklif qanununa əsaslanaraq əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar

bazarında “qiymət” dedikdə , mənfəət əldə edilməsi məqsədilə , emitent tərəfindən çəkilmiş bütün növ xərclərin kəmiyyət göstəricisi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında qiymətlər müxtəlif formada əmələ gəlir .

1) İlk bazarlarda qiymət ilk dəfə satışa çıxarılması planlaşdırılan müəssisə (sahibkar) tərəfindən müəyyən edilir. Bu tip bazarlarda qiymətlər subyektiv amillərdən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının ilkin bazarlarında subyektiv amillər dedikdə , qiymətli kağızları satışa çıxaracaq sahibkarın bu qiymətli kağızlar üzərindən əldə etmək istədiyi məbləğ nəzərdə tutulur . Əgər həmin məbləğ yüksəkdirsə , sözü gedən sahibkarın bu qiymətli kağızı satmaq ehtimalı azalır. Həmin sahibkar bu qiymətli kağızı yüksək qiymətə satmaq istəyirsə , onda bunu hərrac vasitəsilə satması bu qiymətli kağızın satışı imkanını artırır.

2) Təkrar bazarlarda qiymətləndirmə proseduru həyata keçirilərkən iqtisadi qiymətləndirmə modellərindən istifadə olunur. Belə ki , təkrar satışa çıxarılması nəzərdə tutulan qiymətli kağızlara olan tələb və təklif müəyyənləşdirilir və onların tarazlıq nöqtəsində bazar qiyməti formalaşır . Sahibkarlar mənfəət əldə etmək məqsədilə həmin qiymətdən yuxarı satmağa çalışırlar .

Azərbaycan Respublikası ərazisində buraxılan istiqrazların qiyməti tam ədəd və vergüldən sonrakı dörd rəqəmə qədər yuvarlaqlaşdırılaraq yazılır. İstiqrazın qiyməti çox vaxt pul vəsaitinin hazırki ana qədər azalmış dəyəri formasında göstərilir. Beləliklə, istiqrazın qiyməti anuitetin hazırki dəyərini və bununla yanaşı birdəfəlik ödənilməli olan nominal dəyərin məbləğini göstərir.

Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasında hərraclarda satılan qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi prosesində müxtəlif terminlərdən və qaydalardan istifadə olunur.

1) Orta ölçülmüş qiymət – respublikamızda hərraca yerləşdirilmiş olan istiqrazların hasilatının nominal dəyəri üzrə həcminə bölünərək 100-ə vurulması ilə tapılır .

2) Dövlət istiqrazları hərracında bazarda həmin istiqrazlara olan təklif nəzərə alınaraq (qeyri-real qiymətlə verilmiş istiqraz sifarişləri nəzərə alınmadan) istiqrazların kəsmə qiyməti Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təyin edilir. Kəsmə qiymət dedikdə , istiqrazın minimum satış qiyməti nəzərdə tutulur. Kəsmə qiymət dövlət istiqrazlarının hərracı zamanı investorların təklif etdiyi rəqabətli sifarişlər əsasında müəyyən olunur.

3) Rəqabətli sifariş investorların almaq istədiyi istiqrazların sayını və qiymətini göstərməklə Maliyyə Nazirliyinə etdiyi təklifdir. Rəqabətli sifariş hərrac zamanı müəyyən edilmiş kəsmə qiymətdən aşağı olmadıqda təmin edilir.

4) Qeyri-rəqabətli sifariş isə hərrac zamanı rəqabətli sifarişlərin orta ölçülmüş qiyməti ilə sifarişdə göstərilən pul vəsaiti məbləğində investorların Maliyyə Nazirliyinə etdiyi

təklifdir. Yəni, rəqabətli sifarişdə say və qiymət göstərilir, misal üçün, investor 100 ədəd 86.42 AZN (məbləğ 8642 AZN) qiymətlə sifariş verir və həmin investor rəqabətli sifarişin məbləğinin (məbləğ 8642 AZN) maksimum 20%-i həcmində qeyri-rəqabətli, yəni, qiymət və say göstərmədən ümumi məbləği göstərməklə sifariş verə bilər: $8642 * 20\% = 1728.4$ AZN. Yəni, həmin investor maksimum 1728.4 AZN dəyərində qeyri-rəqabətli sifariş verə bilər. Sifarişlər təmin olunan zaman ilk olaraq qeyri-rəqabətli sifarişlər təmin edilir .

5) Nominal qiymətləndirmə - Qiymətli kağızın dəyərini göstərmək üçün qeyd olunan qiymətdir.

Nominal qiymət dedikdə qiymətli kağızın, kağız pulun, yaxud sikkənin üzərində göstərilən dəyəri, ilkin dəyəri nəzərdə tutulur. Qiymətli kağızın nominal dəyəri, adətən, onun bazar dəyərindən fərqli olur. Bazar dəyəri nominal dəyərdən yuxarı olan qiymətli kağızlar ajio, əks halda isə disajio adlanır. Bir sıra ölkələrdə qiymətli kağızların nominal dəyəri göstərilmədən emissiya oluna bilər.

Nominal dəyərsiz səhmlər - heç bir nominalı olmadan buraxılan səhmlərdir. Nominal dəyər təmsil etdikləri satış dəyərində və ya baza aktivlərinə heç bir aidiyyəti olmayan səhmlərin nominal və ya üzərində göstərilən dəyəridir.

Səhmin dəyərinin nominal dəyərdən aşağı düşməsi kimi xoşagəlməz hallarda nominal dəyərli səhmlər səhmdarlara qarşı məsuliyyətin yaranması imkanının qarşısını alır.

Nominal faiz dərəcəsi - inflyasiya nəzərə alınmadan hesablanmış cari faiz dərəcəsinə deyilir. Inflyasiya nəzərə alındıqda nominal faiz dərəcəsinə real faiz dərəcəsinə əldə etmək olar:

$$(1 + r)(1 + i) = (1 + R)$$

Burada - R – nominal faiz dərəcəsi , r – real faiz dərəcəsi , i isə inflyasiya səviyyəsidir . Fərq müqavilələri onların əldə edilən əsas aktivin eyni qiyməti ilə qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə fyuçers və ya opsiya və digər törəmələrlə müqayisədə olduqca dəqiqdir. Fərq müqavilələri , əsasən aktivin dəyərini mükəmməl şəkildə təqib edəcəkdir.

Bir fərq müqaviləsinin əsas aktivini pay, indeks, valyuta, əmtəə və ya digər ola bilər. Fərq müqavilələrin qiymətləndirilməsi üçün ayrı-ayrı formul yoxdur, qiymətləndirmə üsulları əsas götürülmüş aktivin özünü təhlil edilir.

Beləliklə, səhmdar hər bir səhm üzrə 20 manat məbləğində ticarət edərsə, fərq müqaviləsində də eyni səviyyədə ticarət ediləcək..

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fərq müqavilələrinin iki növündən geniş istifadə olunur:

1) Əmtəə əsaslı fərq müqavilələri adından da göründüyü kimi , əmtəə üzərindən həyata keçirilən fərq müqavilələridir. Onların qiymətləndirilməsi zamanı CFD brokerləri müəyyən etdikləri qiyməti əmtəə bazarlarına təklif edir. Baxmayaraq ki , digər CFD növündə qiymətlər bazar və ya spot qiymətləri əsasında sadəcə alətin özündən asılı olaraq formalaşırdısa , artıq bu növ fərq müqavilələrində müqavilədə göstərilən son tarixdə böyük rol oynayır. Bu tarix nə qədər uzaqda olarsa , həmin dövrə qədər yarana biləcək risklərdə qiymət müəyyən edilərkən nəzərə alınır.

2) Valyuta əsaslı fərq müqavilələrində alıcı və satıcı arasındakı münasibətlər dövlət tərəfindən tənzimlənir. Bu onu alıcı və satıcı tərəfində yarana biləcək risklərdən qoruyur. Bu da həmin müqavilənin daha güvənilən olmasını təmin edir.

Müasir şəraitdə, valyuta məzənnəsi istənilən bazar qiyməti kimi, təklif və tələbatın təsiri altında formalaşır. Dövr bazarında tədarükün bərqərar olması bazarın məzənnəsinin balans səviyyəsinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Buna da "fundamental balans" deyilir

Xarici valyutaya olan tələbatın həcmi aşağıdakılarla müəyyən edilir:

1. malların və xidmətlərin idxalında ölkənin ehtiyacları,
 2. bu ölkənin turistlərinin xarici ölkəyə səyahət xərcləri
 3. xaricdə investisiya layihələrini həyata keçirmək üçün sakinlərin təklifləri
- səbəbindən xarici maliyyə aktivlərinə və xarici valyutaya olan tələbat.

Xarici valyuta məzənnəsi nə qədər yüksəksə, ona tələbat aşağı olur , əksinə xarici valyuta məzənnəsinin aşağı olması, bunun üçün tələbatın nə qədər böyük olduğunu göstərir. Xarici valyutanın yerli səviyyəyə nisbətən daha yüksək olması valyuta bazarının milli subyektlərinin sayının daha az olmasına baxmayaraq, ona xarici valyutada təklif etməyə hazırdır və əksinə milli valyuta məzənnəsinin xarici valyutaya nisbətən aşağı olması milli bazarın subyektlərinin sayının daha çox xarici valyuta almağa hazırdır.

Azərbaycan Respublikasının sığorta bazarında qiymətlər iki mərhələdə müəyyənləşdirilir

- İlk öncə riskin baş vermə ehtimalı qiymətləndirilir. Bunun üçün də sığortaçının müəyyən informasiya bazasına ehtiyac vardır. Həmin bu informasiya bazası nə qədər böyük olsa qiymətləndirmə daha dəqiq olar. Məsələn müəssisə 100 səhmini sığortalayır və son dövrdə bu tip səhmdə 2 sığorta hadisəsi baş vermişsə

$$2/100*100\% =2\%$$

- Daha sonra sığorta ödənişinin qiyməti hesablanır . Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur :

$$I=P \cdot R$$

Burada I -sığorta ödənişi , P - sığorta hadisəsinin qiyməti , R - isə bu hadisənin baş vermə ehtimalıdır.

Metod

Şamdan qrafiki- və ya Yapon şamdamı qrafiki qiymətli kağızlar , valyutalar və törəmə maliyyə alətlərinin qiymətlərində baş verən dəyişikliklərin əks olunduğu maliyyə qrafikidir. Bir şamdan qrafikini qurmaq üçün, göstərmək istədiyiniz hər bir müddət üçün açıq, bağlı , yüksək və aşağı qiymətlərin əks olunduğu məlumat toplunuz olmalıdır. Şamdanın içi boş və dolu hissəsi olan hissəsinə "bədən" (və ya "əsl bədən") deyilir. Bədənin yuxarı və aşağı uzun incə xətləri yüksək və aşağı aralığını təmsil edir və "kölgələr" adlanır (və ya "çubuqlar", "quyruq"). Yüksək qiymətlər yuxarıdakı kölgə üstü və aşağı qiymətlər isə aşağıdakı kölgənin alt tərəfindən qeyd olunur. Əgər səhm açılış qiymətindən yüksək satılarsa , boş şamdan çəkilir ki , burada bədənin aşağı hissəsi açılış qiymətini , yuxarı hissəsi isə yekun qiyməti əks etdirir.

Yox əgər , səhm aşağı qiymətə satılarsa , dolu şamdan çəkilir . Burada bədənin yuxarı hissəsi açılış qiymətini , aşağı hissəsi isə yekun qiymətini əks etdirir.

Bu qrafik digər qrafiklərə nisbətən qiymətlər və bazardakı vəziyyət haqqında daha aydın təsəvvür yaradır. Bu qrafik sayəsində nəinki aktivlərin qiymətini , bununla bərabər hansısa bir aktivə investorların marağının yüksək olub-olmamasını da müəyyən etmək olur.

Analiz

Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi , Azərbaycan Respublikasında da , dəyişkən sosial-iqtisadi şəraitdə yaranan adekvat təsirlər Respublikanın qiymətli kağızlar bazarında da qiymətlərin dinamikasına müxtəlif təsirlər edirlər . Elə buna görə də , qiymətli kağızlar bazarında qiymətlərin formalaşmasına olan əsas təsirlər aşağıda olduğu kimi qruplaşdırılmışdır :

- 1) Faiz dərəcələrinin dəyişməsi – bu faktor səhmlərin qiymətlərinə , bununla yanaşı onların gəlirliliklərinə təsir edən səbəblərdəndir. Belə ki , faiz dərəcələri yüksəldikdə qiymətli kağızların təkrar bazarına mənfi təsirlər göstərəcəkdir və beləliklə istehlakçılara , onların biznes fəaliyyətinin və investorların gəlirliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır .

Məs : Təsəvvür edək ki , hər hansı bir azərbaycanlı bir investordan uzunmüddətli uzunmüddətli , etibarlı və yüksək keyfiyyətli olan bit istiqrazı vardır. Bu istiqrazında illik olaraq sabit 6 %-li gəlir əldə edir . Lakin gözlənilmədən Azərbaycan ərazisində faizlər illik 6 % -dən 8 %- ə yüksəlmişdir. İntestor 1000 manata illik 60 manat ($1000 \times 6 \div 100 = 60$) gəlir əldə edərsə . artıq 750 manatı illik 8 % - li əldə etməli olacaqdır. Bu da o deməkdir ki , həmin investordan 250 manat ($1000 - 750 = 250$) itirmişdir. Başqa bir tərəfdən baxsaq , əgər bu investordan həmin istiqrazı təkrar bazarda satmaq istəsə , sata bilməyəcək . Bunun da səbəbi odur ki , həmin bazarlarda tələb artıq illik 8 % - li qiymətli kağızlara yüksək olmuşdur.

Başqa bir tərəfdən hər hansı bir şirkətin faizli borcları varsa , bu şirkətə faizlərin artması mənfi təsir göstərəcəkdir. Faiz dərəcələrinin artması şirkətin borc pulunun dəyərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu da şirkətin artım qabiliyyətini ,habelə rentabelliğini məhdudlaşdıracaqdır. Əgər hər hansı bir şirkətin mənfəət nisbəti azalmışdırsa , bu , həmin şirkətin səhmlərinin qiymətinin azalmasına səbəb olur.

2) Maliyyə təsirləri : Maliyyə təsirləri sözü gedən səhmin məxsus olduğu şirkətin maliyyə- idarə sistemi ilə bağlı təsirlərdir.

Məs : Azərbaycan ərazisindəki hər hansı bir şirkət zərərlə üzləşərsə və daha da pis halda iflas etmək təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya gələrsə , belə olan halda həmin şirkətə yatırılmış investisiyalarda müflis olmaq ehtimalı ilə qarşılaşır. Beləliklə , şirkətin səhmlərinin qiyməti ucuzlaşacaqdır.

3) Vergilər : Vergilər yüksək olduqda , səhmlərə mənfi təsir göstərir və qiymətlərinin azalmasına gətirib çıxarır.

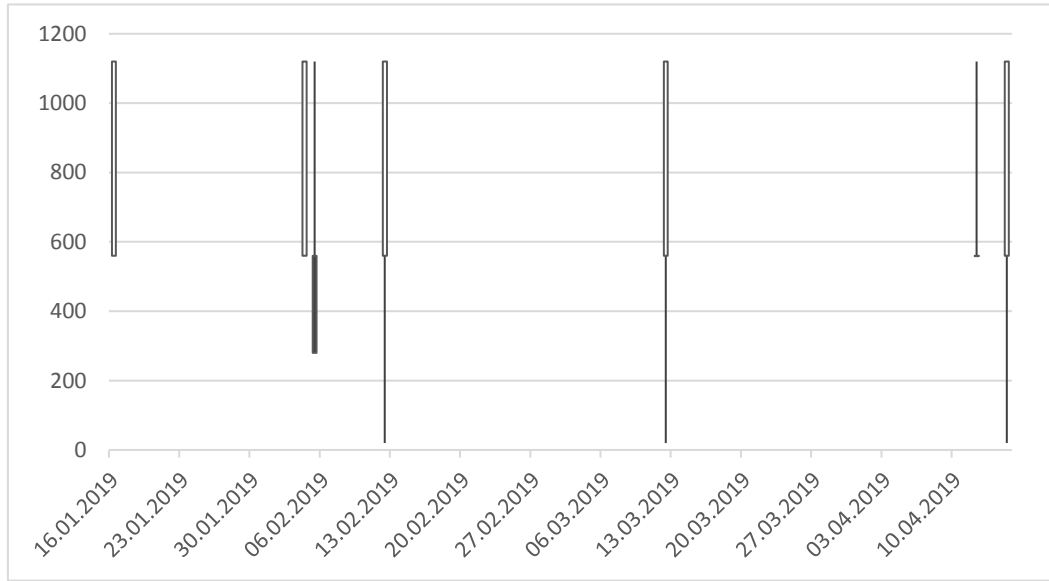
4) Sosial-iqtisadi dəyişikliklər: Buna misal olaraq 2015-ci ildə iki dəfə baş vermiş devalvasiyanı göstərmək olar. Belə ki , bu devalvasiyaların nəticəsində qiymətli kağızlar bazarında qiymətlər kəskin şəkildə dəyişmiş və bu da qiymətli kağızlar bazarına çox böyük mənfi təsirlər göstərmişdir.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında səhm ticarətində qiymətlərin vəziyyətini anlamaq üçün bizə sadəcə bir ASC-nin şamdan qrafikində təsvir olunmuş səhm qiymətlərinə nəzər salmaq kifayətdir. European Tobacco-Baku ASC səhm bazarında səhmləri ən çox və ən yüksək qiymətə satılan bir açıq səhmdar cəmiyyətdir. Lakin bu tipdə bir qrafik “sağlam” deyil. Qiymətlər demək olar ki, sabitdir və ya açılış qiyməti ilə satış qiyməti arasında fərqlər çox böyükdür. Bu yalnız həmin açıq səhmdar cəmiyyətinə aid deyil Bundan başqa, Kapital Bank ASC, Ağstafa Toxuculuq ASC, Texuniversal ASC, Azəraqartikinti ASC və digər səhmləri çox və yüksək qiymətə satılan şirkətlərə də aiddir. Səhm qiymətləri aşağı olan şirkətlərdə də vəziyyət demək olar ki , eynidir. Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında səhm satışı ilə məşğul olan şirkətlərin içərisində düzgün qayda qiymətləndirmə aparən şirkət demək olar ki ,

yoxdur. Bu bazarlarda qiymətlərin hər gün dəyişən olması daha münasibdir. Bu da səhm bazarımız gündən-günə inkişaf etsə də , dünya ölkələrindən çox-çox geridə qalmasının səbəblərindən biridir.

Qrafik №1 : European Tobacco-Baku ASC-nin təkrar bazarda satılan səhmlərinin şamdan qrafikində təsviri.

Mənbə: BFB-nin 03.01.2019-18.04.2019 arası bağlanmış müqavilələr haqda hesabatı

Ölkəmizin maliyyə bazarlarında olan problemlər sadəcə qiymətli kağızlar bazarı ilə yekunlaşmır. Azərbaycanın sığorta bazarlarında da vəziyyət yarandığı gündən pis vəziyyətdədir. Müəyyən illərdə bu sahə üzrə inkişaf baş vermişdirsə də , ümumilikdə inkişaf faizi olduqca aşağıdır. Bunun səbəblərini izah etmək üçün 2019-cu ilin mart ayında “Diqlas” ticarət mərkəzində baş verən yanğının nəticələrinə baxmaq lazımdır. Beləki, yanğından sonra aydın olmuşdur ki, mağazaların demək olar ki, heç birinin sığortası yoxdur. Bunun səbəbi mağaza sahiblərindən soruşulduqda isə məlumatlarının olmadığı demişlər və dəyən zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsinə tələb etmişlər. (Akifqızı, 2019).

Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarının inkişafının bilavasitə qiymətlərlə əlaqəsi vardır. Belə sığorta haqları nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər insanların marağı çox olar. Bunu izah etmək üçün isə 2011-ci ildə avtomobil sığortasına edilən dəyişikləri misal göstərmək olar. Həmin il qədər sığorta haqqı cəmi 10 AZN idi. Qiymətin aşağı olması sürücüləri rahatlıq idi. Onlara başdövşü olaraq, sadəcə onları polislər saxladıqda , onlara göstərəcəkləri bir şəhadətnamənin olması vacib idi. Sürücülər bu ödənişlərin onlar üçün olan xeyirlərinin nədən ibarət olduğu haqda fikirləri belə yox idi. Lakin 2011-ci ildə qiymətlər birdən-birə 50 AZN-yə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

yüksəldikdə, artıq bu sığortanın onlara nə üçün lazım olduğunu, bu sığorta vasitəsilə qəza halında qarşı tərəfə dəymiş ziyanı ödəyə biləcəklərini öyrənmiş oldular. Bu halda dolayısı olaraq ilk nümunədə də, mövcud olan sığorta bazarlarının ilə bağlı ən böyük problemə – marifləndirmə probleminə bir nümunədir.

Sığorta bazarının həcmi 2010-cu ilin yekunu üçün 200 milyon manat olmasına baxmayaraq avtomobil sığorta haqqı yüksəldilməsindən sonra bu məbləğ yüksəlməyə başladı və 3 il sonra – 2013-cü ildə 405 milyon manatı ötdü. 2016-cı ildən sonra isə bu məbləğ 485 milyonu keçmişdir.

Cədvəl №1 Azərbaycan sığorta bazarının həcmi dinamikası

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Həyat sığortası (mln. manatla)	23	36.8	68.7	105	116.5	146.5
Qeyri-həyat sığortası (mln. manatla)	190	305.7	337	324.2	326.4	339.2
Cəmi:(mln. manatla)	213	342.5	405.7	429.2	442.9	485.7

(Mənbə: marja.az)

Sığorta bazarına mənfi təsir göstərən amillərə Mərkəzi Bankın 2014-cü ilin əvvəlində banklarda avtomobil kreditləməsinin şərtlərinə yenidən baxılması ilə əlaqədar verilmiş qərarı misal kimi götürmək olar. Bu qərar ilə avtomobil krediti üzrə ilkin ödənişin artırılması ilə bu kredit hər kəsin yox, məsuliyyətli və ciddi müştərilərin əldə etməsi mümkün oldu. "AZSIĞORTA" ASC-nin Direktorlar Şurasının sədri olan Viladi Maniyevin yerdiyi məlumatla əsasən 2017-ci ilin ilk 8 ayında KASKO sığortası üzrə yığımların ümumi həcmi öncəki ilin ilk 8 ayı ilə müqayisə edildikdə 6 faiz düşüşün yaşandığı müəyyən edilib (day.az, 2017)

Ölkəmizin sığorta bazarının inkişafına mənfi təsir edən amillərdən biri də 2015-ci ildə iki dəfə baş verən devalvasiyadır. Belə ki, həmin ilin fevral ayında baş verən ilk devalvasiyadan sonra, xarici valyutada kreditləri olan müştərilərlə yaranan ciddi gecikmələr nəticəsində banklar bütün növ kreditlərdə məhdudiyətlər etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu da öz növbəsində sığorta paketlərinin satışı həcmi aşağı saldı. Bu da azmış kimi, elə həmin ilin dekabr ayında ikinci devalvasiya baş verdi. Həmin devalvasiya işləri daha da çətinləşdirdi. Beləliklə, banklarla sığorta bazarının ortaqlıq münasibətlərinə ciddi dərəcədə mənfi təsirlər baş verdi.

Cədvəl №2 Sığorta bazarının son 3 ildəki həcmi

	2016	2017	2018
Hesablanmış sığorta haqları	486074279.23	556866578.60	727954100
Sığorta ödənişləri	273250615.92	257109597.44	240333500

(Mənbə: Azərbaycan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının hesabatları)

Sığorta fəaliyyətinin uğurlu nəticəsinin əsas təsiredici amillərindən biri tarif dərəcələrinin doğru və reallığı əks etdirən şəkildə olmasıdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin böyük əksəriyyəti mənfi balansla fəaliyyət göstərir. Bununda ən böyük səbəbi həyat sığortası üçün təyin olunmuş sığorta haqlarının çox aşağı olmasıdır. Bununda nəticəsində sığorta şirkətlərinin çoxu onlara böyük şirkətlərdən gələn həyat sığortası müraciətlərini qəbul etmir və ya mövcud olan müqavilələrini pozurlar. Hətta ən pis hallarda mənfi balansla işləməyə dözməyib lisenziyalarını belə itirirlər. Sığorta şirkətləri ilə bağlı geniş yayılan meyllərdən biri sığorta hadisəsinin qiymətləndirilməsi zamanı sığorta şirkətləri tərəfindən sığorta ödənişinin kəskin şəkildə aşağı qiymətlərlə göstərilməsidir. Çünki, ölkə qanunvericiliyinə, əsasən, imzaladıqları hər hansı bir sığorta anlaşmasının dəyəri həmin sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalının miqdarı ilə əlaqədar məhdudlaşdırılmasıdır.

AR-da çalışan sığorta şirkətləri 2019-cu hesabat ilinin ilk ayında 88200000 dəyərində sığorta haqları əldə olunub, 17200000 manat dəyərində isə sığorta ödənişləri həyata keçirilib. Bu da o deməkdir ki, bu ötən illə müqayisədə 6.6% çoxdur.

Könüllü sığorta bazarı bazarında hesablanmış haqlar 72600000 manat, hesablanmış ödənişlər isə 10800000 manat olmuşdur. İcbari sığorta bazarında hesablanmış haqlar 15600000 manat, hesablanmış ödənişlər isə 6400000 manat olaraq müəyyən edilmişdir.

Həmin ay ərzində sığorta bazarı segmenti üzrə hesablanmış məcmu sığorta haqlarının könüllü olaraq müəyyən olunmuş hissəsi 82.3 faiz, icbari sığorta növlərinin payına isə 17.7%-i düşmüşdür. Sığorta ödənişlərini nəzərdən keçirdikdə isə 62.8 faiz hissəsi könüllü, 37.2 faiz icbari sığorta növləri hesabına əmələ gəlmişdir (Heydərov, 2019)

Nəticə Və Təkliflər

Nəticələr- Azərbaycanın maliyyə bazarları və həmin sahədə qiymət əmələgəlməsi ilə əlaqəli olan bu məqalədə aparılan analiz əsasında aşağıdakı nəticələr müəyyən edilmişdir:

- Qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi zamanı köhnə və sadə üsullardan istifadə olunur.
- Dövlət əhəmiyyətli müqavilələrin müqavilələrin qiymətli kağızlar vasitəsilə aparılması azalmışdır.
- Devalvasiyanın mənfi təsirlərinin bəziləri hələdə aradan qaldırılmamışdır.

- Ümumilikdə maliyyə bazarları, onun fəaliyyəti, faydaları və xüsusilə də, qiymətləndirmə sahəsi ilə bağlı maarifləndirmənin zəifliyi
- Sığorta paketlərinin qiymətinin aşağı olması
- Sığorta paketlərinin əhəmiyyətli növlərinin könüllü olması
- Bankların sığorta paketlərinin satışının azalması

Nəticələrə əsasən ediləcək təkliflər

1. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün dünya standartlarına uyğun qiymətləndirmə metodlarında istifadə edilməsinə başlanması
2. Qiymətli kağızlar bazarında yenidən dövlət əhəmiyyətli müqavilələrin aparılmasının bərpası
3. Ölkə ərazisindəki təhsil ocaqlarında, müəssisələrdə, şirkətlərdə, banklarda və digər iş yerlərində maliyyə bazarları, onların fəaliyyəti, xüsusilə də sığorta bazarı və onun faydaları, sığorta müqaviləsindən hansı hallarda istifadə edə bilmələri mövzusunda maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi
4. Sığorta paketlərinin qiymətlərinin yüksəldilməsi
5. Fərdi qəza və tibbi sığorta paketlərinin məcburi olması

Maliyyə bazarlarında qiymətin əmələ gəlməsi həmin bazarların digər seqmentlərindən daha çox önəm kəsb edir. Çünki, bu seqment onun bütün seqmentlərinin fəaliyyətini tənzimləyir, onun inkişafına zəmin yaradır. Qiymətləndirmə düzgün aparılmadıqda, bu hətta maliyyə bazarlarının süqutuna belə gətirib çıxarda bilər. Elə buna görə də maliyyə bazarlarında qiymətin əmələ gəlməsi və onun analiz edilməsi bütün maliyyə bazarlarının növləri üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

- <https://fins.az/birja/930035/dovlet-istiqrazlarinin-kesme-qiymeti-nedir-ve-nece-hesablanir.html> (2017)
- <https://www.fimsa.az/az/statistics> (2017)
- <https://news.day.az/azerinews/946138.html> (30.10.2017)
- <http://marja.az/news/3911> (2017)
- <https://bfb.az/eqdler-ve-kotirovkalar/> (29.04.2019)

Milli İqtisadiyyatda Turizm Sektorunun Yeri, Turizm Sektorunun İqtisadi Əhəmiyyəti

*Nadir HƏSƏNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nadir-hs@mail.ru*

Xülasə

”Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda turizm belə tərif edilir: Turizm- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtilə istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələridir (səyahətləridir).

Elmi ədəbiyyatlarda turizm anlayışının tərifinin müxtəlif təsvirləri mövcuddur. Bern universitetinin professorları V.Xunziker və K.Karl turizm termininin ilk və dəqiq tərifini vermişdilər və bu tərif turizm üzrə elmi ekspertlərin beynəlxalq assosiasiyası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu alimlər turizmi belə tərif edirlər: Turizm- mənfəət əldə edilməsilə əlaqəsi olmayan, insanların səyahəti nəticəsində meydana gələn və onların daimi yaşayış yerlərinə gedib çatmasınadək qarşılıqlı əlaqələr və hadisələrdir.

1981-ci ildə Madriddə keçirilən Ümumdünya Turizm Konfransında turizm belə tərif edilmişdir: Turizm- aktiv istirahətin növlərindən biridir, bir çox regionları və ölkələri tanımaq üçün və bir sıra ölkələrdə idman elementlərini birləşdirməklə səyahətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, turist səfərləri o vaxt baş verir ki, zaman (bir gündən artıq) və məkan (başqa yerə getmək) meyarlarına əməl olunsun. 1989-cu ildə turizmə dair Haaqa deklarasiyasında turizmin tərfi belə verilmişdir: Turizm- insanların yaşadığı və işlədiyi yerdən sərbəst şəkildə yerdəyişməsidir, həmçinin bu yerdəyişmə nəticəsində meydana gələn tələbatların ödənilməsi üçün yaradılmış xidmətlər sferasıdır.

Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən turizm qarşılıqlı münasibətlərin və xidmətlərin məcmusudur, kommersiya, peşə səbəblərlə bağlı olmayan, səyahət edən tərəfindən müvəqqəti və könüllü olaraq yaşayış yerinin dəyişdirilməsidir. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən turizm ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrlə, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə əlaqəsi olan iri iqtisadi sistemdir, həmçinin turizm əmtəə və xidmətlərini istehsal və realizə edən iqtisadi fəaliyyət sferasıdır.

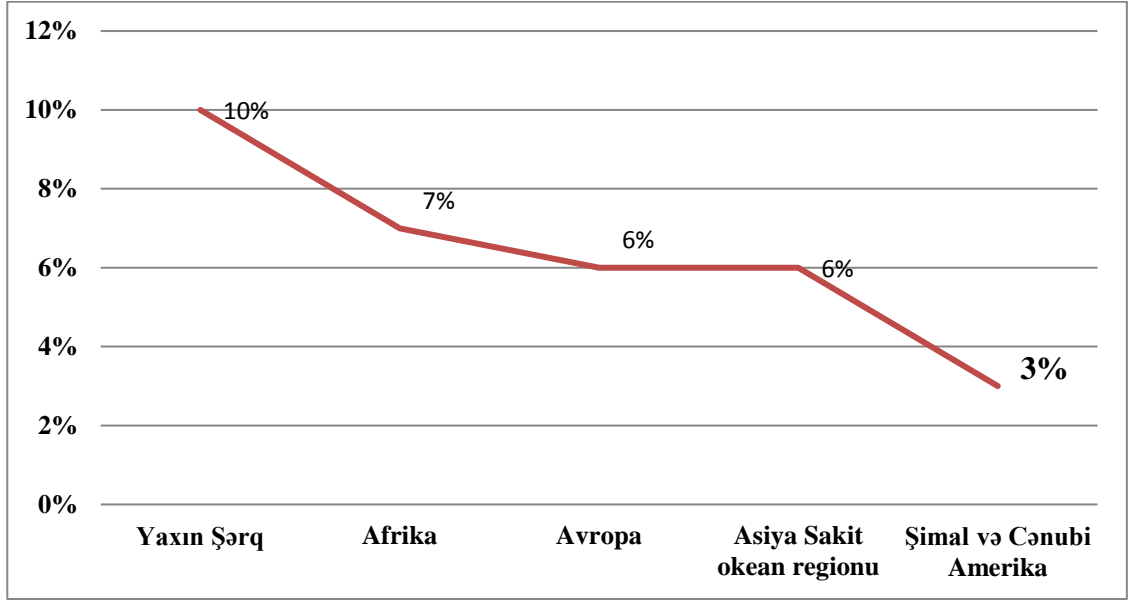
Açar sözlər: Turizm, İqtisadiyyat, Təhlil

Giriş

Bəşəriyyətin müasir inkişafı mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsilə və turizmin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına əsasən 2018-ci ildə beynəlxalq turist gəlmələrinin sayı 1,4 mlrd. təşkil etmişdir, bu isə 2017-ci illə müqayisədə 6% artım deməkdir. 2018-ci ildə dünya makroregionları üzrə gəlmə turizmin kəmiyyət artımı cədvəl 1-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 1: 2018-ci ildə dünya makroregionları üzrə gəlmə turizmin kəmiyyət artımı, %

Mənbə: www.megagazeta.ru (23.01.2019)

İxrac qabiliyyətinə görə turizm sektoru dünya ixracında liderlik edən neft emalı və avtomobil istehsalı sahələrindən geri qalır. Bu sahələrin dünya ixracında xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 11,6% və 8,6% təşkil edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozlarına əsasən 2020-ci ildə turist səfərlərinə çıxan insanların sayı 1,6 milyard təşkil edəcək və turizmdən gələn dünya gəlirlərinin məbləği 2 trilyard ABŞ dollarına çatacaqdır. Turizm industriyasının sürətli inkişafı çox sayda beynəlxalq təşkilatların yaranmasına səbəb olmuşdur. Qərbin bir çox inkişaf etmiş ölkələri (İsveçrə, Avstriya, Fransa və s.) öz rifahlarının əhəmiyyətli hissəsini turizmdən gələn gəlirlər hesabına qurmuşdular.

Turizmin intensiv inkişafı XX əsrin ikinci yarısından başladı, məhz bu dövrdə texnika, texnologiya, ictimai münasibətlər sürətlə inkişaf edirdi və dünya bazarında xidmət sferası öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başlamışdı. Məlumdur ki, turizm biznesi xidmət sferasına aiddir.

Turizm industriyası çox spesifik bir iqtisadi sahədir, o, özündə maddi və qeyri-maddi əmtələri (xidmətləri) istehsal edən müəssisələri birləşdirir. Turizm industriyasının fəaliyyəti siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji və digər faktorların təsirlərindən çox asılıdır. İqtisadiyyatın spesifik bir sferası olaraq turizm təbiətin təsirindən çox asılıdır. Turizm müəssisələrinin fəaliyyətində mövsümlilik faktoru əsas və müəyyənedici faktorlardan hesab edilir.

Bir çox ölkələrdə ÜDM formalaşmasında, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində, xarici ticarət balansının aktivləşdirilməsində turizm sferasının böyük əhəmiyyəti vardır. Turizm sektoru milli iqtisadiyyatın əsas sahələri hesab edilən nəqliyyata, rabitəyə, kənd təsərrüfatına, tikintiyə və əmtəə istehsalına güclü təsir edir, yəni sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində aparıcı mövqeyə malikdir.

Turizm sferası əməktutumlu bir sferadır, buna görə də bu sferada, əsasən, ixtisası olmayan insanlar çalışırlar. Lakin bu, o demək deyil ki, turizm sferasında yüksək ixtisaslı əməkdən istifadə edilmir.

Turizmin inkişafına elmi-texniki tərəqqi, insanların həyat keyfiyyətinin artırılması, məzuniyyətlərin, sərbəst vaxtın çox olması təsir edir. Müasir turizm bazarının əsasını həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından işçilərin ödənişli məzuniyyətləri təşkil edir. Son zamanlar turizm sektorunda işgüzar səfərlər, pensiya yaşında olan insanların səyahətləri sürətlə artır.

Son illərin təhlilləri göstərir ki, istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişafda olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında turizm sektorunun rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür, o cümlədən də, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına turizm sektorunun təsirləri yaxşı mənada artır.

Ölkənin iqtisadi həyatında turizm sektoru insanların, bütövlükdə isə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir, mikroiqtsadi və makroiqtisadi səviyyələrdə gəlir mənbəyi hesab edilir. Turizim milli iqtisadiyyatın inkişaf etmiş sektoru olaraq bir çox ölkələrin əsas gəlir mənbəyidir və turizm sektoru bu ölkələrin iqtisadi inkişafına və beynəlxalq əməkdaşlığına çox böyük təsir edir. Eyni zamanda turizm milli iqtisadiyyatın bir sıra əsas sahələrinin inkişafına (nəqliyyat, rabitə, əmtəə istehsalı, tikinti, kənd təsərrüfatı və s.) təsir edərək sosial-iqtisadi inkişafın katalizatoru rolunda çıxış edir.

Məqalənin yazılması metodları. Məqalənin yazılmasında qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün təhlil, sintez, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə, statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Analiz

Turizm iqtisadiyyatın elə bir sferasıdır ki, onun tədqiqi və inkişafı milli iqtisadiyyatın prioritet (əsas) məsələsinə çevrilmişdir. Turizmə XX əsrin fenomeni adı verilmişdir, çünki onun kütləvi

xüsusiyyəti siyasətə, iqtisadiyyata, sosial sferaya və mədəniyyətə aktiv formada təsir edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) turizm industriyasını dünya iqtisadiyyatının ən böyük və dinamik industriyası kimi bəyan etmişdir, çünki turizm industriyasının payına dünya ÜDM 10%-i düşür, 2016-cı ildə təkcə Avropada beynəlxalq turizmdən əldə edilən gəlir 450 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir, 2017-ci ildə isə Avropa regionuna 671 mln. beynəlxalq turist gəlməsi qeydə alınmışdır. 2016-2025-ci illəri əhatə edən dövrdə hava daşımaları sferasının rəqəmsal texnologiyalara keçməsi nəticəsində turizm industriyasının həcmi gözlənilməli kimi 305 mlrd. ABŞ dollarınadək artacaqdır (Avropa üçün BTT komissiyası 63-cü iclası 2018).

Turizmin müasir dünyaya təsirinin qiymətləndirilməsi, turizm haqqında elmin məcrasında formalaşır, onun predmeti digər elmlərin predmetilə əlaqədə olur. Lakin məhz iqtisadi elm turizm sferasının idarə edilməsi metodlarını və inkişafını yaradır və təkmilləşdirir. Müasir mərhələdə bütün dünyada turizm haqqında elm əsas anlayışların, inkişaf perspektivinin, idarəetmə üsul və vasitələrinin dərk edilməsi mərhələsini yaşayır.

Turizm nəinki ölkənin milli iqtisadiyyatında, regionun və şəhərlərin təsərrüfat həyatında, həmçinin dünya iqtisadiyyatında əsas mövqelərdən birini tutur. Turizmin inkişafı inteqrasiya və beynəlxalq ixtisaslaşma proseslərinin dərinləşməsinə səbəb olur. Müasir iqtisadi şəraitdə ticari, mədəni, elmi-texniki əlaqələr vasitəsilə ölkələr arasında inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi turizmin inkişafına təsir edir. Məlumdur ki, turizm sosial-iqtisadi proses olaraq iqtisadi əlaqələrin bazar aspektlərini (baxış) və cəmiyyətin inkişafının sosial məqsədlərini özündə birləşdirir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin sferası kimi turizm böyük əhəmiyyətə malikdir və bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır:

1. Müasir şəraitdə turizm dünya təsərrüfatının aparıcı sektorlarından birinə çevrilmişdir.
2. Turizm dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarında ən çox gəlir verən sektorlardan biridir.
3. Turizm insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir, həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə gəlir mənbəyi hesab edilir.
4. İnkişaf etmiş ölkələrin əksər vətəndaşları öz istirahətlərini ölkələrindən kənarında keçirirlər, bu isə güclü turizm industriyasının qurulmasına gətirib çıxarmışdır.
5. Bir sıra zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün turizm xarici valyuta axınının əsas mənbəyidir və bu vəsaitləri onlar sosial problemlərin həllinə və iqtisadi artıma sərf edirlər.
6. Bir çox ölkələrdə turizm sferasında məşğul olanların sayı iqtisadiyyatın digər sahələrində çalışan işçilərin sayı ilə müqayisə olunur.

7. Əlavə iş yerlərinin yaradılmasında turizm əsas sektorlardan biri kimi çıxış edir, həmçinin yolların və mehmanxanaların tikintisini sürətləndirir, bütün növ nəqliyyat vasitələrinin inkişafını stimullaşdırır.

8. Turizm ölkələrin və regionların milli mədəniyyətlərinin və milli sənətkarlıq sahələrinin qorunmasını dəstəkləyir. Hal-hazırda turizm sektoru dünya iqtisadiyyatında və bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında aparıcı mövqeyə malikdir, çünki o, nəinki inkişaf etmiş iqtisadi kompleksdir, həmçinin iqtisadi artımın sürətləndiricisidir.

Turizmin sürətli inkişafı ticarətin, məişət xidmətinin, istehsalın, nəqliyyatın inkişafına səbəb olur. Məlumdur ki, müasir şəraitdə turistlərin tələbat səviyyəsi daim artır və turistlərin tələbatlarının ödənilməsində əmtəə və xidmətləri istehsal edən sahələrin tədqiqi vacibdir, çünki bu sahələr turizm bazarını maksimum şəkildə təchiz edir.

9. Turizm industriyası iri və sərbəst təsərrüfat kompleksidir, müəssisə və sahələrdən ibarətdir və onların əsas funksiyası turistlərin müxtəlif növ əyləncə və istirahət tələbatlarını ödəməkdir. İnsanların fiziki və psixoloji qüvvələrinin bərpa edilməsi üçün turizm industriyası müxtəlif növ rekreasiya resurslarını istifadə edir və onları istehlak üçün hazırlayır, deməli turizm istehsalın və istehlakın vahid prosesi kimi özünü təqdim edir (M.A.Morozov, N.S.Morozova, Q.A.Karpova, L.V.Xoreva-2014).

Hətta dünya iqtisadi böhranları dövründə turizm inkişaf meylini qoruyur və müasir postindustrial cəmiyyətdə onun rolu daim artır. Əhalinin həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində milli turizm sektorunun vəziyyəti əsas indikatorlardan biri hesab edilir. Dünya praktikasından məlumdur ki, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün turizm əlçatan olarsa, dövlət turizm fəaliyyətindən daha çox gəlir əldə edər və ölkə əhalisinin rifahı daha yüksək olar. İctimai rifahın yüksək səviyyəsi və əhalinin sərbəst vaxtının çox olması (turizmin inkişafının iki əsas şərti) iqtisadi inkişafın yüksək tempi ilə əlaqədardır, buna görə də turizmin yüksək inkişaf səviyyəsi ilk növbədə milli iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. İnkişafda olan ölkələrdə daxili turizm yüksək tempə inkişaf edir, çünki daxili turizm yerli əhalinin məşğulluq və infrastrukturun inkişafı vasitəsi, həmçinin xidmət sferasında gəlir multiplikatoru hesab edilir.

Əgər ölkədə turizm sektoru milli iqtisadiyyatın digər sahələrilə paralel və qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərsə, bu, artıq turizm sektorunun iqtisadi səmərəliliyi deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin milli iqtisadiyyatına turizm sektorunun müsbət təsiri o halda baş verir ki, turizm sektoru hərtərəfli inkişaf edir, yəni ölkənin milli iqtisadiyyatını xidmət iqtisadiyyatına çevirmir və digər sahələrin inkişafına ziyan vurmur.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Qəbul edən ölkənin milli iqtisadiyyatı üçün giriş turizmi daha əlverişli hesab edilir, çünki onun fəaliyyəti pul axınıni təmin edir. Turizm fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər regionların iqtisadi inkişafını stimullaşdırır. Ölkəyə gələn turistlər müxtəlif əmtəə və xidmətlərə dair istehlak tələbini irəli sürürlər. Turist axınlarının artmasında suvenir məhsullarına, yerli sənətkarlıq məmulatlarına dair tələbat yüksəlir. Son illərin statistik təhlilləri göstərir ki, respublikamızda gəlmə turizmin həcmi artır, əgər 2016-cı ildə ölkəmizə 2044 mln. nəfər turist gəlmişdirsə, artıq 2018-ci ildə bu rəqəm 2605 mln. nəfərə çatmışdır, bu isə 561 min nəfər (27%) artım deməkdir. Dünya turizm bazarında Azərbaycanın milli turizm sektorunun imicinin yüksəlməsi və ölkəmizin cəlbediciliyinin artması nəticəsində 2018-ci ildə ölkəmizə həm inkişaf etmiş ölkələrdən, həm də inkişafda olan ölkələrdən turistlər gəlmişdir Qeyd olunan məlumatlar cədvəl 2-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 2: Ölkələr üzrə gələn turistlərin sayı

Ölkələr	Gələn turistlər, nəfər	Ölkələr	Gələn turistlər, nəfər
ABŞ	16 868	Yaponiya	5 085
Almaniya	16 598	Küveyt	29 296
Belarus	12 441	Moldova	3 442
Bəhreyn	11 228	Niderland	5 703
BƏƏ	92 432	Oman	24 046
Böyük Britaniya	27 681	Özbəkistan	17 226
Cənubi Koreya	7 728	Pakistan	38 250
Çin	15 148	Qazaxıstan	34 269
Fransa	7 524	Qətər	12 249
Gürcüstan	531 184	RF	792 026
Hindistan	38 465	Türkiyə	267 596
İraq	64 341	Türkmənistan	25 220
İran	225 692	Ukrayna	52 571
İsrail	37 387	Digər ölkələr	183 125
İtaliya	10 494		
CƏMİ:2605315			

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/labour/> (2018)

Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, İran, BƏƏ, İraq, Ukrayna, Hindistan, Pakistan və İsraildən ölkəmizə gələn turistlərin sayı daha çoxdur.

Turist tələbatlarının artması infrastruktura kapital qoyuluşlarının, əmtəə və xidmətlərin istehsalının həcmnin artımına səbəb olur, bu isə iqtisadi aktivliyin birinci əlaməti hesab edilir. Bünövrəsi turizm sektoru tərəfindən qoyulan artım impulsu milli iqtisadiyyatın digər sahələrinə halqa formasında ötürülür. Milli iqtisadiyyatın sahələrində investisiya fəaliyyəti aktivləşir, yeni

iş yerləri yaradılır, ticarət dövriyyəsi genişlənir və bunun nəticəsində gəlir mənbələri çoxalır. Əldə edilən gəlirlərin bir hissəsi, hansı ki, artır, vergi və digər məcburi ödənişlər formasında büdcəyə daxil olur. Bundan başqa dövlət büdcəsi idxal gömrük rüsumları hesabına da zənginləşir. Yığılan vəsaitlər turist axınlarının maliyyələşdirilməsinə, turizm sferası üçün kadrların hazırlanmasına və texnologiyanın inkişafına yönəldilə bilər.

Giriş turizminin çıxış turizmdən üstün olması və daxili turizmin yüksək tempə inkişafı imkan verir ki, aktiv turizm balansı formalaşsın. Aktiv turizm balansı milli iqtisadiyyata müsbət formada təsir edir. Aktiv turizm balansının formalaşmasının vacib şərtləri aşağıdakılardır:

1. Milli iqtisadiyyatın vacib sahəsi kimi turizm sektorunun fəaliyyət göstərməsi.
2. Ölkənin turizm sektorunun inkişaf etdirilməsində milli strategiyanın hazırlanması.

Bu strategiya milli layihələrdə əks olunmalıdır. Turizmin inkişafında nəinki müsbət, həmçinin mənfi nəticələrin olması da mümkündür. Bütün bunlar aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 3: Turizmin inkişafının nəticələri

Müsbət nəticələr	Mənfi nəticələr
İqtisadi nəticələr.	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın genişləndirilməsi. 2. Yerli resurslardan istifadə etmək. 3. Xarici kapitalın cəlb edilməsi və xarici valyutada gəlirin əldə edilməsi. 4. Yerli sahibkarlığın inkişafı. 5. Əmtəə və xidmətlərin milli istehsalında struktur dəyişikliklər. 6. İşlə təmin olunanların sayının artması. 7. Dövlət büdcəsinə vergilərin daxil olması. 8. Şəxsi gəlirlərin artması. 9. Regional disproporsiyaların balanslaşdırılması. 10. Xaricdə ölkənin iqtisadi imicinin yaradılması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xarici valyutanın axması. 2. İdxalın artması. 3. Ənənəvi məşğulluq sferasından axının güclənməsi. 4. Mövsümi məşğulluq. 5. İnflyasiya. 6. Xarici şirkətlər tərəfindən səlahiyyətlərin ələ keçirilməsi. 7. Siyasi, beynəlxalq iqtisadi vəziyyətdən, dəbdən asılılıq. 8. İqtisadi tənəzzüllərin yaranması və balanslaşdırılmamış inkişaf.
Sosial-mədəni nəticələr.	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Sosial, dil, sinfi, dini maneələrin sınıması. 2. Təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi. 3. İncəsənət əsərlərinin və ənənələrin qorunub saxlanması. 4. Məlumatlara rahat daxil olma. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Yerli əhəlinin neqativ münasibəti. 2. Mədəniyyətin, dinin və incəsənətin kommersiyalaşdırılması. 3. Sosial narazılığın artması. 4. İctimai strukturda dəyişikliklər.
Ekoloji nəticələr.	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Milli parkların və qoruqların yaradılması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ətraf mühitin çirklənməsi. 2. Landşaftın korlanması. 3. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının dövriyyədən çıxarılması.

Mənbə: M.A.Morozov, N.S.Morozova, Q.A.Karpova, L.V.Xoreva-2014

Turizmin inkişafında ekoloji nəticələr istənilən ölkədə meydana gələ bilər. Turizm sektorunun ilkin inkişaf mərhələsində ekoloji nəticələr əhəmiyyətsiz ola bilər. Lakin sonradan obyektlərin məhv olması təhlükəsi yarana bilər (bu obyektlərdən ötrü turistlər bu ölkəyə turist səfərləri edirlər). Lakin yaxşı planlaşdırılan və effektiv idarə olunan turizm mərkəzləri ətraf mühitə mənfəət təsirləri məhdudlaşdırıla bilər.

Turizm mədəniyyətə ikili təsir göstərir. Bir tərəfdən onun qorunub saxlanılmasına köməklik edir, digər tərəfdən isə mədəniyyətin əsaslarından məhrum olmasına səbəb ola bilər. İnkişafda olan ölkələrin yerli cəmiyyəti öz dinlərinə və mədəniyyətlərinə ziyan vurmamaq şərti ilə turistlərin sifarişlərinə uyğunlaşsınlar, eyni şərait yaradılır ki, yerli əhalinin şəxsi həyatlarına müdaxilə etməmək şərti ilə, onların həyat tərzini turistlərə nümayiş etdirilir.

Turizmin sosial-iqtisadi nəticələrini qiymətləndirmək üçün istehlakçılar və turizm xidmətlərini istehsal edənlər haqqında, turizm tələbinə təsir edən faktorlar və bu təsirlərin xüsusiyyətləri haqqında, həmçinin turizm sferasında mövcud olan tendensiyalar haqqında geniş həcmli məlumatların olması zəruridir. Əlavə olaraq turizm sektoruna xas olan aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

1. Alqı-satqının əsas predmeti turizm xidmətləri hesab edilir, hansılar ki, kompleks xarakterinə malikdirlər.
2. Turizm xidmətlərinə dair tələbatın xüsusiyyətləri (istehlakçıların müxtəlifliyi, hansılar ki, maddi imkanlarına, yaşlarına və məqsədlərinə görə fərqlənirlər; yüksək elastiklik və s.).
3. Turizm xidmətlərinə dair təklifin xüsusiyyətləri (turizmdə əmtəə və xidmətlər ikili xüsusiyyətə malikdirlər- təbii resurslar və insan tərəfindən yaradılan resurslar; sahənin yüksək fond tutumu; təklifin yüksək qeyri-elastikliyi).
4. Alıcı və satıcıdan başqa turizm bazarında çoxlu sayda vasitəçilərin olması (bu vasitəçilər tələb və təklif arasında əlaqəni təmin edirlər (M.A.Morozov, N.S.Morozova, Q.A.Karpova, L.V.Xoreva-2014).

Yuxarıda yazılanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, turizm ölkənin milli iqtisadiyyatında, regionun, şəhərlərin təsərrüfat kompleksində, həmçinin dünya təsərrüfat sistemində mühüm yer tutur. Turizmin inkişafı inteqrasiya və beynəlxalq ixtisaslaşma proseslərini dərinləşdirir. Ölkənin milli iqtisadiyyatının iri sektoru kimi turizm sektoruna ciddi diqqət yetirilməlidir, çünki o, cəmiyyətin iqtisadi və sosial proseslərinə təsir edir. Hal-hazırda milli turizm sektorunun iqtisadi inkişaf dərəcəsi ölkənin ÜDM və büdcənin gəlirlər hissəsindəki payı ilə qiymətləndirilir. Turizm spesifik bir sferadır, iqtisadi faydası və sosial rolu bir-birini tamamlamalıdır, yəni turizm yüksək rentabelli olmalıdır ki, öz sosial rolunu uğurla yerinə yetirsin.

Nəticə

Milli iqtisadiyyat nəinki sənayeni, ticarəti və digər sahələri, həmçinin turizm sektorunu da özündə birləşdirir. Milli iqtisadiyyatın bu sektoru daim artır və yaxşı da gəlir verir. Turizm biznesinin uğurlu olması üçün aşağıda qeyd edilən elementlərin olması vacibdir:

1. İri investisiyalar.
2. Yeni texnologiyalar.
3. İxtisaslaşdırılmış kadrlar.
4. Turizm resursları.

Milli iqtisadiyyatda turizmin iqtisadi funksiyalarından ən vacibi onun iqtisadi gəlirliliyidir. Turizm sektoru infrastruktur elementlərinin (mehmanxanalar, ictimai iaşə müəssisələri, ticarət müəssisələri) inkişafına təkan verir. O, vergilər hesabına büdcənin gəlir hissəsinin qabaqcadan artımını müəyyən edir, vergilər birbaşa (vizaya dair ödənişlər, gömrük rüsumları) və ya dolayısı (işçilərin əmək haqqısının artırılması gəlir vergisinin artımına səbəb olur) olur. İntestisiyaların və xarici valyutanın cəlb edilməsində turizm sektorunun geniş imkanları vardır. Turizmin digər əsas funksiyasından biri də iqtisadiyyatın diversifikasiyasıdır. İqtisadi diversifikasiya nəticəsində yaranan yeni sahələr turizm industriyasına xidmət göstərir, əhali gəlirlərinin artımını təmin edir və əhalinin rifah səviyyəsini yüksəldir.

Müasir turizm industriyası dünya təsərrüfatının irəlidə gedən sahələrindən biridir. Turizm həm sərbəst iqtisadi fəaliyyət kimi, həm də sahələrarası kompleks kimi baxmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrdə turizm gəlirlərinin həcminə görə dünyada üçüncü sahə olmuşdur.

Turizm sektorunun iqtisadi nöqteyi-nəzərdən cəlbediciliyi qoyulan vəsaitlərin tez çıxarılmasından və sərbəst dövrəli valyutada gəlirlərin əldə edilməsindən ibarətdir. Bir çox ölkələrdə turizm sektoru milli iqtisadiyyatın ilk üç aparıcı sahələrin sırasında, çünki turizm sektoru bir sıra iqtisadi məsələlərin həllində uğurla iştirak edir:

1. Ölkənin ÜDM artırır.
2. Yerli gəlirləri artırır.
3. Yeni iş yerləri yaradır.
4. Turizm mərkəzlərində sosial və istehsal infrastrukturunu inkişaf etdirir.
5. Turist xidmətlərinin istehsalı ilə əlaqədar olan bütün sahələri inkişaf etdirir.
6. Milli sənətkarlıq fəaliyyətini aktivləşdirir və mədəniyyəti inkişaf etdirir.
7. Yerli əhalinin həyat səviyyəsinin artımını təmin edir.
8. Valyuta daxilolmalarını artırır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

- Тайгибова Т.Т., статья-«Влияние индустрии туризма на экономику страны и социально-культурную сферу». Материалы международной научной конференции." Актуальные вопросы экономических наук"- РФ Уфа, октябрь 2011 г.- стр. 125-128.
- М.А.Морозов, N.S.Морозова, Q.A.Карпова, L.V.Хорева-Туризм iqtisadiyyatı-Moskva 2014, səh. 27-35.
- Авропа üçün БТТ komissiyası 63-cü iclası, Прага, Çexiya Respublikası. Bənd 8 CEU/63/8 Madrid, May 2018.
- <https://metagazeta.ru/business /mirovoy-turizm-v-2018-godu-vyros-na-6/>
- <https://www.stat.gov.az/source/labour/> (2018)

Vergi Sisteminin Optimal Strukturunun Qurulmasında Birbaşa və Dolay Vergilərin Nisbəti

Nadir İBRAHİMLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ibrahimlinadir96@gmail.com

Xülasə

Dövlət tərəfindən vergilərin hesablanması, tutulmasının düzgünlüyü və vaxtında büdcəyə ödənilməsi üzərində nəzarətin ən səmərəli forması onların audit yoxlanmasıdır. Vergilərin auditi dedikdə, təkə vergi ödəyicilərinin vergidən yayınması, vergi mənbəyinin gizlədilməsi, mühasibat sənədlərinin qaydada olmaması və onların uçotunun düzgün qurulmaması hallarının aşkar edilməsi deyil, eyni zamanda vergi orqanlarının öz işlərini səmərəli, qərəzsiz, obyektiv şəkildə, qanun və digər nomativ sənədlərə uyğun formada icra olunması nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin qurulması tətbiq edilən uçot qaydalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dolay vergilərin uçot və audit bazar iqtisadiyyatında irəliləyən və inkişaf edən bir ölkə kimi respublikamızda aktual bir prosesdir. Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait yaradılır. Həmin proseslər bu mexanizmlərdən biri və əsas olan vergilərin köməyi ilə tənzimlənir. Müstəqil bir dövlət kimi respublikamızda iqtisadiyyatın idarə edilməsi istiqamətində möhkəm hüquqi bazanın olması təqdirəlayiq bir haldır. Bunun nəticəsidir ki, vergilərin uçot və auditinin aparılmasında dövlət orqanları və vətəndaşların hüquq və öhdəlikləri qanun və digər hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Dolay vergilərin dövlət büdcəsindəki rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində ƏDV, Aksizlər və Mədən vergisinin norma və dərəcələri, vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri aydın qeyd olunmuşdur.

Respublikamızın neft-qaz ölkəsi olduğunu nəzərə alsaq mədən vergisinin uçot və auditinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görürük. Bu baxımdan dolay vergilərin uçot və audit eyni zamanda onların təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması respublikamızda aktual bir mövzudur.

Açar sözlər: Vergi, Vergi sistemi, Birbaşa vergilər, Dolay vergilər

Giriş

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin qurulması tətbiq edilən vergilərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergilər müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təsnifatlandırılır ki, bunlardan da əsas hesab olunan tutulma üsuluna görə təsnifləndirmanın üzərində dayanaq.

Tutulma üsuluna görə vergilər birbaşa və dolay vergilərə ayrılırlar. Maddi sərvətləri toplanması prosesində vergi ödəyicilərinin gəlir və əmlakından bilavasitə tutulan vergilər birbaşa vergilərdir və bu vergilərin dəqiq məbləği məlumdur. Dolay vergilər isə əmtəə, iş və xidmətin qiymətindən tutulan və qiymətlərin üzərinə dövlət tərəfindən qoyulan əlavə kimi tətbiq olunan vergilərdir. Dolay vergilərə əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi və mədən vergisi aid edilir. Tutulma obyektinə görə dolay vergilər:

- ✓ dolayı universal;
- ✓ dolayı fərdi vergilər;

Məsələn, əlavə dəyər vergisi dolayı universal vergi hesab olunur. Yəni bu vergi qanunvericiliklə tətbiq olunması qadağan edilməyən bütün məhsullara, işlərə və xidmətlərə tətbiq edilir. Aksiz vergisi isə dolayı fərdi vergi hesab olunur. Çünki bu vergi fərdi qaydada xüsusi müəyyən olunmuş mal və xidmətlərə tətbiq edilir.

Birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı nisbət ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Çünki dolayı vergilər üzrə daxilolma vergi aparatının inkişafını tələb etmir. Azərbaycan iqtisadiyyatında hər il növbəti inkişaf səviyyəsinə nail olduqca, ümumi vergi daxilolmalarında dolayı vergilər üzrə daxilolmaların xüsusi çəkisi tərs mütənəsb qaydada azalır. Birbaşa vergilər bir qayda olaraq fərdi qazanc və mülkdən ödənilən vergi sayılır, dolayı vergilərin əksəriyyəti isə real vergilər sayılır. İri məbləğdə pul vəsaitlərinin yığılması məqsədi daşıyan dolayı vergilər, dövlət xəzinəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının doldurulmasında son dərəcə dayanıqsızlığı ilə fərqlənir. Dolayı vergilər üzrə daxilolmalar təsərrüfat dövriyyələrinin həcmi ilə müəyyən olunduğuna görə sənaye, ticarət və xidmət sferasında işgüzar fəallığın artması və ya azalması amilindən asılı olaraq dəyişir. İqtisadi fəallığın aşağı olduğu dövlətin daha çox maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olduğu bir vaxtda dolayı vergilər üzrə daxilolmalar azalır.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Vergilərə vergi ödəyiciləri ilə dövlət büdcəsinin qarşılıqlı maliyyə münasibətləri kimi baxmaq olar. Bu zaman maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsində konsentrasiyası baş verir. Vergi sistemi isə bu prosesi onun vəzifə, forma, üsul və prinsiplərini müəyyən etməklə inkişaf etdirir və konkretləşdirir.

Dövlət tərəfindən təyin edilən və dövlət büdcəsinin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması məqsədini güdən vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlər, həmçinin onların yığılmasının forma, üsul və prinsipləri vergi sisteminin əsasını təşkil edir.

Vergi sistemləri vergilərin sayı, növü və strukturu, tutulma üsulları, dərəcələri və s.-dən asılı olaraq bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənirlər. Buna görə də praktikada onlara çoxsaylı milli xüsusiyyətlərə malik müxtəlif formalarda rast gəlinir. Vergi sistemi ayrıca olaraq götürülmüş bir ölkədə onu bilavasitə formalaşdıran əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqəli məcmusudur. Bu elementlər aşağıdakılardır (Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ., 2008).:

- Vergi qanunvericiliyi sistemi və prinsipləri;
- Vergi siyasətinin prinsipləri;
- Vergilərin təyin edilməsi qaydaları;
- Vergilərin növləri və elementləri;
- Vergilərin büdcə üzrə bölüşdürülməsi qaydası;
- Vergi orqanları sistemi;
- Vergi nəzarətinin forma və üsulları;
- Vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları.

Vergi sistemi müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlərin məcmusundan ibarətdir.

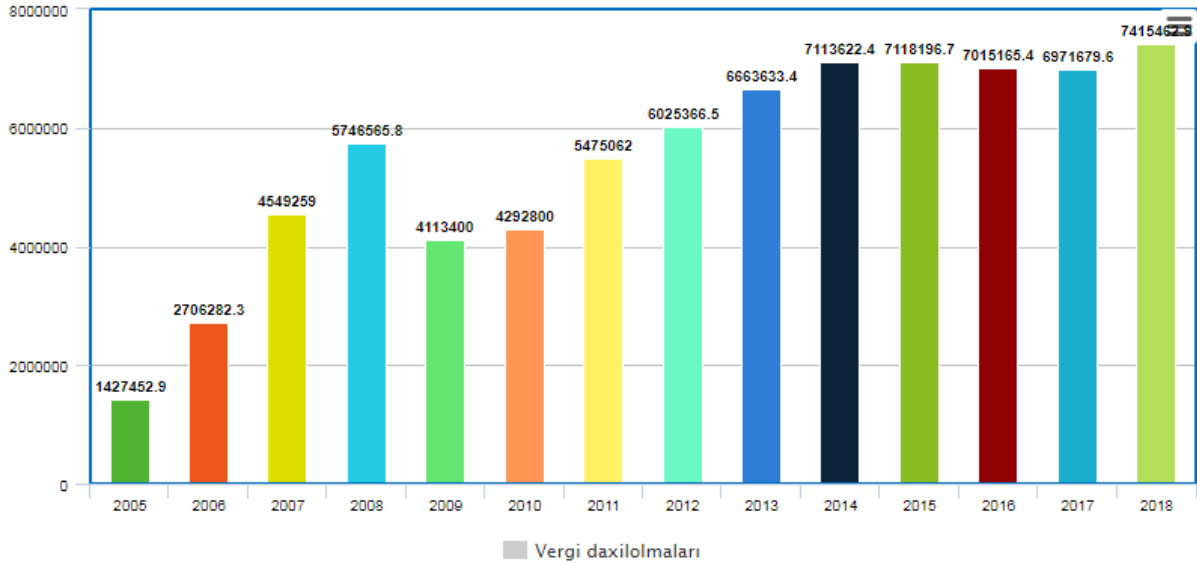
Ümumi olaraq Avropa İttifaqına daxil olan və digər ölkələrin vergi sistemlərini təhlil edərək, nəticəyə gəlmək olar ki, mütərəqqi vergi sistemi aşağıdakı əsas 5 prinsipə cavab verməlidir (Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ., 2008).:

- Bərabərlik - vergi sistemi bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər və ədalətli olmalıdır, nəticədə eyni şəraitdə olan vergi ödəyiciləri üçün eyni vergilər tutulmalıdır və eyni əməliyyatlardan da eyni qaydada vergi alınmalıdır.
- Sadəlik - vergi sistemi mümkün qədər sadə olmalıdır ki, vergi ödəyicilər öz öhdəliklərini asan başa düşüb vergiləri vaxtında və tam ödəsinlər və eyni zamanda vergi orqanların inzibati xərcləri və vergi nəzarətdə çətinliklər azalsın.
- Kafilik – vergi sistemi dövlət büdcəsini kifayət qədər və qabaqcadan məlum olan gəlir mənbələri ilə təmin etməlidir.
- Səmərəlilik - vergi sistemi səmərəli olmalıdır və ölkənin iqtisadiyyatında məhsul və xidmətlərin istehsal həcmünün artmasının qarşısını almamalı və ya azaltmamalıdır.
- Rəqabət qabiliyyəti - digər ölkələrin vergi sistemlərinə dair milli vergi sistemi rəqabət qabiliyyətli olmalıdır, ona görə ki uzun müddətli, davamlı və real iqtisadi inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılmasını və artımını təmin edən sistem olmalıdır.

Mövzu haqqında geniş təhlil aparmazdan öncə büdcənin illər üzrə Vergilər Nazirliyinin xətti vasitəsilə daxilolmalar ilə tanış olaq:

Qrafik 1. Vergi daxilolmaları

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, www.taxes.gov.az

Qrafikdən müşahidə etdiyimiz kimi vergi daxilolmaları hər il arta-artı davam edir. Göstəricilərə baxdıqda ilkin olaraq onu deyə bilərik ki, bu qrafik biznes mühitinin mütəmadi inkişafını özündə əks etdirir. Ölkəmizdə iqtisadi sahədə aparılan islahatlar biznes mühitinin gəlirlərinin artmasına, iqtisadiyyatımızda inkişafa və həmçinin büdcənin gəlirlər hissəsinin vergi daxilolmalarında artıma gətirib çıxartmışdır.

2008-ci ildə vergi daxilolmaları əvvəlki illərə münasibətdə artmağına baxmayaraq növbəti ildən daxilolmalarda baş verən kəskin düşüşün səbəbi 2008-2012-ci illər arasında baş verən qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı olmuşdur. Bu böhran ilk öncə bir sıra inkişaf etmiş ölkədə özünü biruzə vermişdir. Lakin sonradan gedən iqtisadi proseslərin nəticəsində qlobal səviyyəyə keçid etmişdir. Böhranın təsirləri ölkəmizdən yan keçməmişdir. 2009-cu ildə artıq vergi gəlirləri kəskin dərəcədə azalmışdır. Daha ətraflı analiz aparsaq deyə bilərik ki, 2008-ci ildə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 2862.3 mln manat olmuşdur. Lakin növbəti il bu rəqəm 1329.2 mln manat olmuşdur. Təqribən 46 %-lik kəskin azalma müşahidə olunmuşdur. Gəlir vergisi üzrə isə 627.2 mln manatdan 581.9 mln manata düşmüşdür. Burada 8 % miqdarında azalma olmuşdur. Torpaq vergisi üzrə dəyişiklik çox olmamışdır. 30.6 mln manatdan 26.2 mln manat, 15%-lik azalma müşahidə edilmişdir. Lakin Əmlak vergisi demək olar ki, 58%-ə qədər azalma olmuşdur. 112.9 mln manatdan 66.2 mln manata düşmüşdür.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran şirkətlərin birbaşa tutulan vergilərinə öz təsirini göstərmişdir. Lakin dolayı vergilər baxımından daha fərqli nəticələr müşahidə edilmişdir. Beləki, 2008-ci ildə əlavə dəyər vergisi 1910.9 mln manat olmuşdursa növbəti il bu məbləğ 2012.8 mln manata bərabər olmuşdur. Bu da əlavə dəyər vergisinin ötən ilə nisbətən 6 % atımı deməkdir. Aksizlər üzrə isə vergi daxilolmaları demək olar ki, bərabər məbləğdə olmuşdur. Təqribən 1%-ə yaxın azalma yəni 486.5 mln manatdan 485.1 mln manata düşmüşdür.

Apardığımız analizdən aydın olduğu kimi qlobal maliyyə-iqtisadi böhran tam olaraq biznesə öz təsirini göstərmiş, hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Dolayı vergilər baxımından isə əhalinin istehlakında azalma müşahidə olunmamış, əksinə artım öz əksini tapmışdır.

2009-cu ildən sonra iqtisadiyyatımız görülən tədbirlər nəticəsində stabilliyin qorumuş və vergi daxilolmaları böhranın davam etdiyi illərdə artı-aşağı davam etmişdir.

Qrafikdən də gördüyümüz kimi 2015-ci ildə devalvasiyanın baş verməsi vergi daxilolmalarında 2009-cu ildən başlayan davamlı artım nisbətini pozmuşdur. Buna baxmayaraq 2014-cü ilin vergi daxilolmalarına nəzərən həmin ildə 0.6% həddində çoxalma müşahidə olunmuşdur. Devalvasiyanın gətirdiyi çətinliklər sayəsində növbəti 2 il ərzində əvvəlki ilə nisbətə müvafiq olaraq 1.44 % və 0.62 % azalmışdır. Dolların 0.78 AZN məzənnəsinə münasibətdə 218 % - lik artıma nisbətə vergi daxilolmaları cüzi miqdarda azalmışdır.

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) dövlət büdcəsinin gəlirlərində və Vergilər Nazirliyinin xətti ilə toplanan vergilərin məbləğində əhəmiyyətli hissəyə malikdir. Belə ki, ƏDV 1996-cı ildən etibarən vergi daxilolmalarında mənfəət vergisini üstələməyə başlamışdır. 2005-ci ildən həcmində əhəmiyyətli dərəcədə böyümə başlamış, 2007-ci ildən isə milyard manatı keçməyə başlamışdır. Hal hazır ki, dövrdə isə dövlət büdcəsinin gəlirlərində 1-ci yerdə qərarlaşmışdır. ƏDV gəlirlərinin təmin edilməsində mühüm rol daşımaqla bərabər iqtisadiyyata nəzarət etmək kimi rolu özündə birləşdirmişdir. Buna görə də Avropa dövlətlərinin bir çoxunda iqtisadiyyata olan nəzarəti güclü qılmaq və kölgə iqtisadiyyatının əhatə dairəsini aşağı salmaq məqsədi ilə ƏDV-nin dərəcəsi müntəzəm olaraq aşağı həddə doğru salınmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yenə də Avropa ölkələrinin bir çoxunda ƏDV-nin dərəcələri ölkəmizdən yüksəkdir.

Dolayı vergilərin ən böyük nöqsanlarından biri onun dövlətin fiksəl tələbatlarına görə qeyri-elastic olmasıdır. Dolayı vergilərin dərəcələrini qaldırmaqla və yığım şərtlərini kəskinləşdirməklə dövlətin büdcə gəlirlərinin gözlənilən artımına həmişə nail olmaq mümkün olmur. Dolayı

vergitutma mexanizmi iqtisadiyyatdakı maliyyə gərginliyini artırır, istehsalı və əmtəə dövriyyəsinə sıxışdırır, sahibkarlığın inkişafına mane olur (Bağırov D.A., 2006: s.25).

Dolayı vergilər təsərrüfat subyektlərindən onların fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılı olmayaraq tutulur. Dolayı vergilər bilavasitə istehlakçının xərclərinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi üçün, bu cür vergilərin, xüsusi ilə də ƏDV-nin təhlilinə vətəndaşın güzəranına təsiri müstəvisində daha ciddi yanaşılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində tətbiq edilən vergilər içərisində dolayı vergi statusuna sahib olan əlavə dəyər vergisi, aksizlər və mədən vergisi üzərində dayanaq. Öz mahiyyətinə görə ƏDV vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə Vergi Məcəllənin müddəalarına uyğun olaraq verilən hesab-fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərkdir. Bu vergi növü üzrə vergitutma obyektini kimi işə malların satışı, istehsal və qeyri-istehsal xarakterli xidmətlərin dəyəri əsas götürülür.

Dolayı vergilər içərisində ƏDV-dən sonra geniş tətbiq sahəsinə malik olan vergi növü aksizlərdir. İqtisadi mahiyyətinə görə aksizlər bir tərəfdən, yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədilə çıxış edirsə, digər tərəfdən, sosial cəhətdən zərərli malların istehlakının məhdudlaşdırılmasında dövlət üçün iqtisadi tənzimləmə aləti rolunu oynayır. ƏDV kimi aksizlər də əmtəənin qiymətini artıran dolayı vergi hesab olunur və buna görə də istehlakçı tərəfindən ödənilir. Aksizlərin tətbiqi ilk baxışda ƏDV-ni xatırlatsa da, yəni məhsulun qiymətinə əlavə formasında çıxış etsədə, onların ƏDV-dən fərqli, özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Düzdür hə iki vergi növünün tətbiq sahəsi istehlak mallarının üzərinə düşür və faktiki olaraq hər iki verginin ödəyicisi istehlakçılardır.

Ümumilikdə işə həm ƏDV, həm də aksizlər nəticə etibarilə qiymət formalaşdırıcı bir komponent kimi çıxış edir. Aksizlərin çox az sayda məhsullara tətbiq edilməsi, bu vergi növünün iqtisadi inkişafda o qədər də aparıcı rol oynamadığını göstərir və faktiki olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün çoxda mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aksiz- aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən vergidir.

Dolayı vergilər qrupuna aid edilən digər bir vergi növü mədən vergisidir. Düzdür, bəzi iqtisadçılar mədən vergisini birbaşa vergi kimi göstərməyə çalışırlar. Fikrimizcə, mədən vergisi ƏDV və aksizlər kimi dolayı vergidir. Çünki, dolayı vergilər malın, işin və ya xidmətin üzərinə əlavə kimi çıxış edir və onların qiymətini artırır. Bildiyimiz kimi nə mənfəət vergisi, nə gəlir vergisi, nə də digər birbaşa vergilər bilavasitə qiymət artırıcı rolunu oynamır. Mədən vergisi işə məhz dolayı

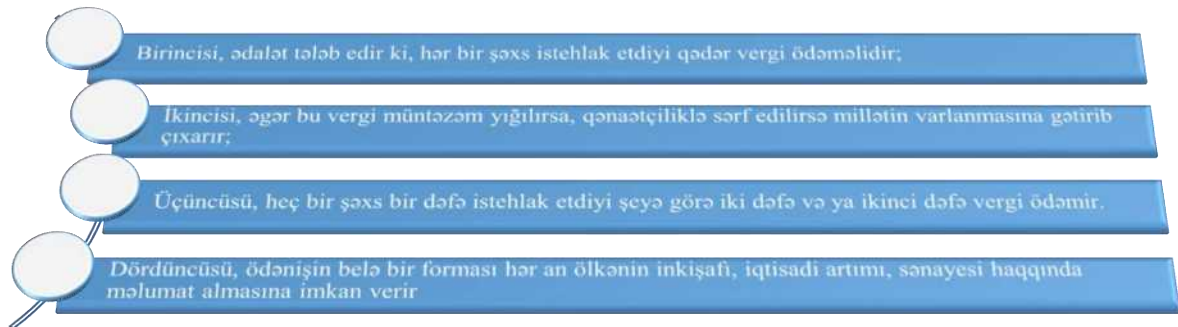

fərdi vergi olaraq xüsusi təyinatlı faydalı qazıntılara tətbiq edilir, deməli həmin faydalı qazıntıların qiymətinə əlavə kimi çıxış edir və onların qiyməti artırır. Zənnimizcə, ölkəmizdə mədən vergisi üçün geniş vergitutma obyekti mövcuddur və bu vergi növü üzrə büdcə gəlilərinə daxilolmaların artımına yaxın illərdə nail olmaq olar.

Dolayı vergilər içərisində həmçinin ixracat vergisini, gömrük rüsumlarını və nəqliyyat vergisini də göstərmək olar (F.Ə. Məmmədov, və d. 2006).

Əmək dəyər nəzəriyyəsinin müəllifi, məşhur ingilis iqtisadçısı U.Petti özünün “Vergilər və yığımlar haqqında” traktında dolayı vergitutmanın üstünlükləri haqqında yazmışdı.

Sxem 1. Dolayı vergilərin üstünlükləri

Mənbə: Петти У., Смит А., Рикардо Д. Антология экономической классики. М.: «Экономключ» materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Vergitutmanın təcrübəsi onun nəzəriyyəsi ilə birgə inkişaf etmişdir. Belə ki, 1769-cu ildə Fransanın dövlət xadimi Abbat Terre dolayı vergilərə üstünlük verərək dolayı vergilərin diferensiallaşdırılmasını məqsəduyğun hesab edirdi: “İlkin tələbat malları (taxıl) vergidən azad olunmalıdır, heyvanlar çox cüzi vergiyə cəlb olunmalıdır, çaxır nisbətən çox, kobud parçalar çox az, zinət əşyaları çox yüksək və s.”

Müasir şəraitdə birbaşa vergilər üzrə daxilolmaların artması müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki, birbaşa vergilər üzrə daxilolmalar artırsa, deməli hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri də artır. Bu isə həm sosial, həm də iqtisadi inkişaf deməkdir. Görünür ki, dolayı vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və budcə gəlirlərinin artımı məhz vergi daxilolmalarının artımından asılıdır. Lakin burada belə bir məsələyə diqqət yetirilməlidir: vergi daxilolmalarının artımı vergi yükünün ağırlaşdırılması hesabına baş verməməlidir.

Fikrimizcə, dolayı vergilər üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətində deyil, dolayı vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatlar aparılmalı, ilk növbədə regionlarda vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yaymma halları aradan qaldırılmalı, inflyasiyanın qarşısını almaq şərtilə və vergi yükü ağırlaşdırmadan səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Bütçə gəlirlərinin tərkibində vergilər üzrə daxilolmaları, onların da tərkibində dolayı vergilər üzrə daxilolmaları təhlil edərək qiymətləndirmək daha effektiv nəticə verərdi. Bunun üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Göründüyü kimi, vergi daxilolmaları dinamik sürətlə inkişaf edir və vergi daxilolmalarının tərkibində dolayı vergilər xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir (Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ., 2008).

Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi vergi siyasətidir. Vergi siyasəti dövlətin və cəmiyyətin ayrı - ayrı sosial qruplarının maliyyə ehtiyaclarının təmin olunması, həmçinin milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanan və həyata keçirilən iqtisadi və hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Vergi siyasəti dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla, ölkədə bazar münasibətlərinə keçirilməsində, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasında, iqtisadiyyatın inkişaf etməsində və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergi siyasətinin bu tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilməsi, onun nəzəri-metodoloji əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini, müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini, aparılan iqtisadi islahatların aparıcı qüvvəsi kimi iqtisadiyyatın hazırkı strukturunu və beynəlxalq standartlara uyğun qurulmasını tələb edir. Bu gün vergitutmanın bütün sahələrinin tədqiqinə və dərinlən öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Yalnız bütün vergi nəzəriyyələri dərinlən öyrənilməkdən, bu sahədə iqtisadçıların fikirləri araşdırıldıqdan sonra vergi sahəsində inkişafa nail olmaq olar (M.H. Смагина, 2009: 130).

Müasir şəraitdə vergi siyasətinin əsas məqsədi bütçə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının inkişafını sürətləndirmək, əlverişli investisiya mühiti yaratmaq və sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Hazırda həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqaməti vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergi məkanının, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fərdi sahibkarlar arasında vergi yükünün ədalətli tarazlığının qorunması, iqtisadiyyata investisiya qoyulmasının stimullaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün şəffaf mühitin formalaşması və bunların nəticəsi kimi əhəlinin sosial rifah halının yüksəldilməsidir. Vergi siyasəti həyata keçirilən zaman iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı vergi dərəcələri, vergitutma bazası, vergi güzəştləri və digər bu kimi alətlərinköməyi ilə reallaşdırılır.

Adətən dövlət istənilən prosesə təsir göstərmək üçün bir sıra metodlardan istifadə edir ki, bu da vergi islahatları vasitəsilə həyata keçirilir. İstənilən vergi növü sahəsində azadolma və güzəştlərin tətbiqi birbaşa tənzimlənən və ya stimullaşdırma prosesinə təsir edir. Son illərdə Vergi məəcəlləsində edilən əsaslı dəyişiklər əsasən vergi ödəyicilərinin yükünün yüngülləşdirilməsi istiqamətində edilən dəyişikliklərdir ki, bunun da cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət və mənfəət təsirlər də mövcuddur.

Hazırda isə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, modernləşdirilmiş istehsal-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artım üçün şərait yaradılması, vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının maksimum qorunması, vergi yükünün optimal səviyyədə azaldılması, dövlət vergi xidməti orqanlarının əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması, sahibkarlıq və investisiya fəallığını təsdiq edən, sadə və vegi ödəyicisi tərəfindən daha tez başa düşülən vergi sisteminin yaradılması, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin praktiki cəhətdən rahat olması və minimum inzibati xərclər cəlb etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması prinsipləri üzrə aparılır (www.taxes.gov.az - 2018)

Nəticə

Fikrimizcə, dolayı vergilərin uçot və auditinin aparılması sahəsində aşkara çıxarılmış nöqsan, çatışmamazlıqlar və neqativ tendensiyaların aradan qaldırılması, onun beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə, aşağıdakı tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi mövcud vergi sisteminin daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmış olar. İlk növbədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış elə optimal vergi dərəcələri tətbiq etmək lazımdır ki, onlar həm büdcəyə vergi daxilolmalarını təmin etmiş olsun, həm də sahibkarları öz vəsaitlərini (kapitalını) istehsalın inkişafına yönəltməyə stimullaşdırsın.

İqtisadiyyatın və istehsalın inkişafını stimullaşdıran vergi dərəcələrinin aşağı salınması yeni yaradılmış müəssisələr və onların mənfəətinin artması hesabına büdcə daxilolmalarının həcmində artmasına imkan verir ki, bununlada vergi dərəcələrinin aşağı salınmasından dəyən zərəri kompensasiya etmiş olar və eyni zamanda vergidən yayınma hallarını azaltmağa imkan verir. Belə ki, sahibkarlar öz gəlirlərini gizlətməkdə və belə faktların aşkar edildiyi hallarda cərimə sanksiyaları ödəməkdə deyil, əksinə vergiləri aşağı dərəcələr üzrə tam həcmdə ödəməkdə maraqlı olurlar.

Mühasibat uçotunun hesablar planında əlavə dəyər vergisini uçota almaq üçün 19 saylı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Təlimata uyğun olaraq dəyəri malsatanlara ödənilmiş mal-material qiymətliləri üzrə ƏDV məbləği 19 saylı hesabın kreditindən 68 saylı hesabın “ƏDV üzrə büdcə ilə hesablaşmalar” subhesabına silinməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində malsatanlara satılacaq malların (məhsulların, işlərin, xidmətlərin) dəyəri bir qayda olaraq əvvəlcədən ödənilir. Belə olan halda fikrimizcə, malsatanlara ödənilmiş vergi məbləğinin birbaşa 68 saylı hesabın debetinə əks olunması daha məqsədəuyğundur.

Bu məqalədə dolayı vergilərin uçot və auditinin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, əsasən ƏDV və aksizlərin iqtisadi mahiyyəti açıqlanmış, onların dövlət büdcə gəlirlərindəki rolu və yeri statistik göstəricilərə əsasən təhlil edilərək müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa, tədqiqat işində aparıcı dolayı vergilərdən olan ƏDV və aksizlərin hesablanması, tutulması və büdcəyə ödənilməsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası əks olunmuşdur. Həmçinin vergi orqanları tərəfindən həmin vergilərin audit yoxlanmasının aparılması metodikası geniş formada şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat

- A.Kərimov (2008) : Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Statistik məcmuə (2015). Bakı.
Rzayev Z.H. və Xəlilov Ş.İ.(2008) İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı, “Çaşıoğlu”. 272 s.
“Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı” (2006). “Qloballaşan Azərbaycan” Sivil İnkişaf Mərkəzi, Məqalə toplusu, Bakı.
Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2015). Bakı.
Ерофеева В.А.(2005) «Аудит: Учебное пособие» М.: Высшее образование.
Бабашкина А.М. (2007) Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика.
Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı: www.fin.gov.az (2019)
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı: www.azstat.org (2019)
Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin rəsmi saytı: www.taxes.gov.az (2019)
Azərbaycan Milli Bankının rəsmi saytı: www.nba.az (2019)

Dünya Maliyyə Qloballaşmasının Azərbaycanca Təsiri

Nadira YUSİFOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nadira.yva@mail.ru

Xülasə

Hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir tərif olmamasına baxmayaraq qloballaşma 1990-cı illərdən sonra geniş müzakirə mövzusu olmuşdur. Hətta demək olarkı Dünya bu gün vahid bir iqtisadiyyata malikdir. Xüsusilə də, qloballaşmanın maliyyə bazarlarına təsirləri çox dərin olmuşdur. Texnoloji inkişafın təsiriylə maliyyə bazarları qloballaşmış və vahid bir maliyyə bazarının filialları olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Maliyyə qloballaşmasına səbəb olan digər vacib bir faktor olan tənzimləmələrin azaldılması bu bazarları böhranlara qarşı həssas etmişdir. Bazarların inteqrasiyası dünya səviyyəsində böhranların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bir yandan ölkələrin özünəxas struktur problemləri, bir tərəfdən, qlobal maliyyə əlaqələrinin yeni dinamikaları, 1980-ci illərdən bəri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ciddi borc yükü problemi yaratmışdır. İstər, bu ölkələrdəki xarici borcların əldə etdiyi ölçülər, istərsə də onların strukturu, effektiv xarici borc idarəçiliyini bu ölkələr kontekstində zəruri hala gətirmişdir. Həmçinin, ölkəmizdə bu istiqamətdə söylərin son illərdə intensivləşməyə başlaması müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanın hazırda qarşı-qarşıya olduğu təməl problem, 2015-2016 iqtisadi şokunun maliyyə sektorunda yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq və milli iqtisadiyyatın gələcəkdə yarana biləcək xarici şoklara qarşı dayanıqlılığını artırmaqdır. Dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi və ardınca gələn devalvasiyalar idxal məhsullarının qiymətini kəskin şəkildə artırmış və manatın etibarlılığının azalması ilə birlikdə investisiya mühiti zərbə almışdı. Bu problemlərin həlli və iqtisadi reabilitasiyanın reallaşması üçün isə Azərbaycanın xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının davamlılığı vacib bir nüansdır. Məhz bu konseptdə maliyyə qloballaşmasının Azərbaycanca son dövrlərdəki təsiri və bu zaman dilimində izlənən siyasət və inkişaf prioritetləri məqalənin əsas mövzudur.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, Xarici investisiya, Xarici ticarət, Qeyri-neft sektoru, ÜDM

Giriş

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra təməl xarici iqtisadi prioritetlərdən biri qlobal maliyyə, kredit və iqtisadi təşkilatlar ilə münasibətlərin intensivləşməsidir. Son dövrlərdə bu sferada xeyli işlər görülmüşdür. 1992-ci ildən etibarən Azərbaycan, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), İslam İnkişaf Bankı (İİB) və Asiya İnkişaf Bankı (AİB) daxil olmaqla, bir sıra bütün nüfuzlu beynəlxalq qurumlara üzv olmuşdur.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 1992-ci ildən bu günə kimi Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) göstəricilərinə nəzər salsaq, ölkədə ÜDM-in ən aşağı həddi 1995-ci ildə müşahidə olunmuşdur (3,052 milyard ABŞ dolları). 2010-cu ildən başlayaraq artım tempi sürətlənmiş və nəticədə

2014-cü maliyyə ilində ən yüksək həddinə çataraq ÜDM 75.244 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Daha sonra 2015 və 2016-cı illərdə ÜDM həddində kəskin azalma olmuş, yalnız 2017-ci ilin göstəricilərinə əsasən yenidən artmağa başlayaraq 40,077 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qloballaşma Azərbaycana çoxlu uğur gətirə bilər. Neft, qaz və digər təbii sərvətlərin olması baxımından olduqca zəngin olan ölkəmiz üçün qloballaşma prosesində beynəlxalq layihələrdə iştirak etmək, transmilli şirkətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıqlara imza atmaq, ölkəyə kapitalın axını artırmaq, beynəlxalq turizm sisteminə inteqrasiya olunmaq və ondan istifadə etmək və s. amillər ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına xeyli şərait yaradır. Ancaq qloballaşmanın gətirdiyi müvəffəqiyyətin əksinin də baş verməsi mümkün haldır. Əgər bir proses lokallıqdan çıxarsa və ya qloballaşarsa, belə olan halda onun xeyir gətirməsinin və ziyan vurmasının miqyası da qlobal xarakter almağa başlayar. Bu prosesin daha da güclənməsi milli şirkətlərin sıxışdırılması da daxil olmaqla, dünyada qlobal cinayətlərin baş verməsi, qlobal mənəvi və mədəni dəyişikliklərin getməsi üçün köməkçi rolunu oynayır. Narkomaniya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlıq, iri mafiyaların fəaliyyəti, beynəlxalq terror hərəkətləri buna misal ola bilər. Buna görə də Azərbaycan Respublikası siyasi, iqtisadi və mədəni dayanıqlılıq strategiyası işləyib hazırlamalıdır. Maliyyə qloballaşması ölkələrə geniş təsir potensialına malik bir prosesdir. Bu minvalla da qloballaşma Azərbaycan üçün geniş üfüq və perspektivlər açar. Təbii resurslar aspektindən kifayət qədər zəngin olunması səbəbiylə beynəlxalq layihələrə qoşulmaq, xarici sərmayə qoyuluşlarını stimullaşdırmaq, böyük şirkətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıqlar aparmaq, beynəlmilləl turizm sferası ilə bütünləşərək, ondan yararlanmaq və s. kimi amillər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı aspektindən şərait yaradır. Lakin hər bir şeydə olduğu kimi qloballaşmanın da mənfi yönələri vardır. Lokallıqdan qloballaşmaya doğru gedən yolda mənfəət qədər zərərində miqyası qlobal olacaqdır. Buna səbəbdən, Azərbaycan Respublikası iqtisadi, siyasi və mədəni davamlılıq strategiyası işləyib hazırlamalıdır.

Metod

Məqalədə maliyyə qloballaşmasının ölkəmizə təsiri üçün beynəlxalq təcrübə araşdırılmışdır. Maliyyə qloballaşmasının avtomatlaşdırılmış qiymətləndirilməsi üçün metod təklif edilmişdir. Bu məqsədlə ilkin ekspertizanın avtomatlaşdırılması üçün alqoritm işlənmişdir. Bu məqsədlə mətnlərin semantik yaxınlığını müəyyənləşdirməyə imkan verən mətnlərin intellektual analizi texnologiyası tətbiq edilir. Təklif edilən metod və ekspert qiymətləndirilməsi arasındakı uyğunluğu təyin etmək üçün qiymətləndirmə verilmişdir.

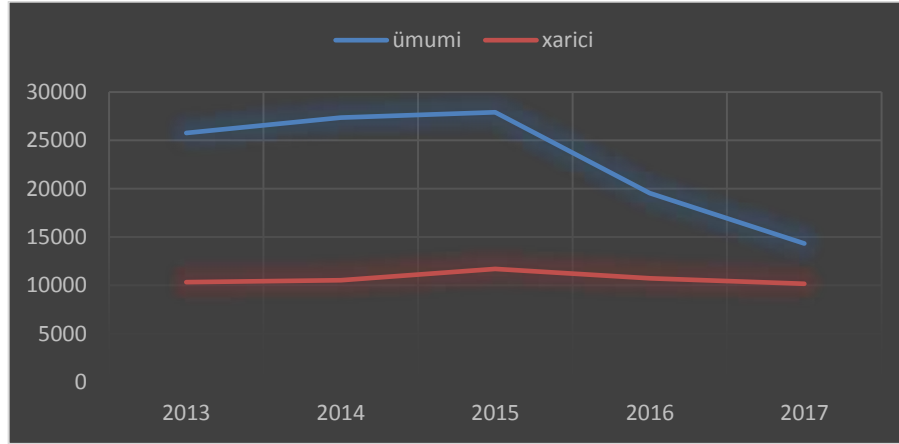
Analiz

Azərbaycanın iqtisadiyyatı və milli valyutası neftin qiymətlərindən çox asılı olduğuna görə dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin iyul ayından başlamış və 2015-ci ildə 47 %-ə qədər azalması ölkə valyutasının məzənnəsinə təsir etməyə bilməzdi. Ancaq Mərkəzi Bank xarici valyuta ehtiyatlarından istifadə edərək məzənnənin sabit qalmasını təmin edə bilmişdir. Lakin neftin qiymətinin nə zaman stabilləşəcəyi qeyri-müəyyən olduğundan, Mərkəzi Bank bir az da xarici valyuta itkisinə yol vermək istəmədi və devalvasiya baş verdi. Daha sonra itirilmiş valyuta ehtiyatlarının yenidən bərpası üçün bir daha devalvasiya olmuş və nəticədə manatın indiki məzənnəsi (1 ABŞ dolları = 1,7 AZN) formalaşmışdır. Aydın məsələdir ki, devalvasiyanın ən məhsuldar iqtisadiyyatlarda belə qısa müddətli dövrdə iqtisadi çətinliklər yaradacağı gözləniləndir. Azərbaycanda bir çox sahənin idxal məhsullarından asılılığı, yerli bazarın zəif inkişafı, məhsul qablaşdırmalarının yetersizliyi və devalvasiya nəticəsində ölkədən kapital axını kimi nüanslar ölkə iqtisadiyyatında qısamüddətli də olsa böhran vəziyyəti yaratmışdır. Bu səbəbdən, dünyada irəliləyən proseslərin oyunçusu kimi Azərbaycana da maliyyə qlobalaşması təsirini göstərmişdir.

Ölkədə kapital qoyuluşları getdikcə artmağa başlamış və bu proses iqtisadiyyata pozitiv effekt göstərməyə başlamışdır. Son iki onillik ərzində Azərbaycan gənc demokratik dövlətdən Cənubi Qafqaz regionundakı böyük bir güc mərkəzinə keçid etmişdir. Bu keçid, əsasən, neft və təbii qazdan əldə olunan gəlirlərin kapitalizasiyası hesabına baş vermişdir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasına birbaşa xarici investisiya axınları əsasən enerji sektoruna yönəldilmişdir. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD) tərəfindən nəşr olunan 2018 Dünya İnvestisiya Hesabatına əsasən, Azərbaycan 2017-ci ildə ümumi investisiya kapitalını əvvəlki illə müqayisədə 36 % artıraraq 2,8 milyard ABŞ dollarına çatdırmışdır. 2017-ci ilin yekunları üzrə birbaşa xarici investisiyanın ümumi həcmi 29,5 milyard ABŞ dolları (ÜDM-in 76,6 %-i) təşkil etmişdir [2]. Azərbaycan hökumətinin əsas prioritetlərindən biri ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmək və xarici investorları, xüsusilə aşağıdakı sahələrdə - kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və informasiya/kommunikasiya texnologiyalarına cəlb etmək olmasına baxmayaraq, hələ də xarici investisiyanın ən böyük payı neft-qaz sektoruna yönəldilmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Şəkildən görüldüyü kimi, 2012-2016-cı illərdə Azərbaycanda qoyulan investisiyaların həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2012-ci ildə 25.777,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş ümumi investisiya həcmi, 2014-cü ildə pik həddə çatsa da (27.907,5 milyon ABŞ dolları), 2016-cı ildə 2012-ci il göstəricisi ilə müqayisədə 45,5 % azalaraq 14.329,5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir (stat.gov.az). Maraqlısı budur ki, ölkəyə qoyulan xarici sərmayə qoyuluşlarında elə də böyük artıb-azalma olmamış, 2012-ci ildə 10.314,0 milyon ABŞ dolları olan xarici investisiyanın həcmi, 2016-cı ildə cüzi azalma göstərərək (0,015 %) 10.161,1 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Bu təzadlı asılılığın yaranmasının əsas səbəbi Azərbaycanda 2015-ci ildən bəri manatın 2 dəfə devalvasiyası ilə bağlı olaraq yaranmış məzənnə fərqi və xaotik iqtisadi vəziyyətdir. Çünki dollara nəzərən 1,5 dəfə ucuzlaşan Azərbaycan manatı daxili investisiya qoyuluşlarının dollar indeksində azalmış kimi görünməsinə səbəb olmuşdur. Lakin xarici investisiya qoyuluşları xarici valyutalarla aparıldığı üçün həcmində kəskin azalmalar müşahidə edilməmiş, əksinə real qiymət indeksi baxımından dolların manat qarşısında güclənməsi ilə daha çox dəyərli hala gəlmişdir. Əslində manatın devalvasiyası xarici investorları stimullaşdırmalı və xarici investisiya miqdarı əyrisini ümumi investisiya həcmi əyrisinə yaxınlaşdırmalı olsa da, bu proses baş verməmişdir. Əksinə ümumi investisiya həcmi düşərək xarici investisiya əyrisinə yaxınlaşmışdır (qrafik 1). Hazırda xarici sərmayə qoyuluşları ümumi investisiyaların 70,9 %-ni təşkil edir və bu pozitiv bir göstərici olaraq dəyərləndirilə bilər (2017-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı). Lakin ölkədəki ümumi investisiyanın həcmi azdır və bu artırılmalıdır. Bu isə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir.

Azərbaycana sərmayə qoyuluşları zamanı onların strukturuna nəzər salsaq neft sektorunun sarsılmaz üstünlüyü müşahidə olunur. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının monotonluğu ilə bağlı digər

bir göstəricidir. Əslində iqtisadiyyatın əsasən neft gəlirləri üzərində qurulması təməl problem deyil. Çünki dünya praktikasında heç də diversifikativ iqtisadiyyata malik olmadan iqtisadi artım göstərə bilən ölkələr var. Burada əsas problem neft gəlirlərinin yenidən kapitalizasiyası zamanı yol verilən nöqsanlardır.

Cədvəl 1. Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici sərmayələrin strukturu (mln. ABŞ dollar)

	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi xarici sərmayə	10314	10541	11698	10719	10161
Maliyyə kreditləri	3135,6	2655,9	1880,5	2210,1	2297,9
Neft sektoruna	4287,7	4935,3	6730,6	6622,6	5717,5
Birgə və xarici sərmayəli şirkətlər	1094,4	1041,1	1318,4	860,3	1806,3

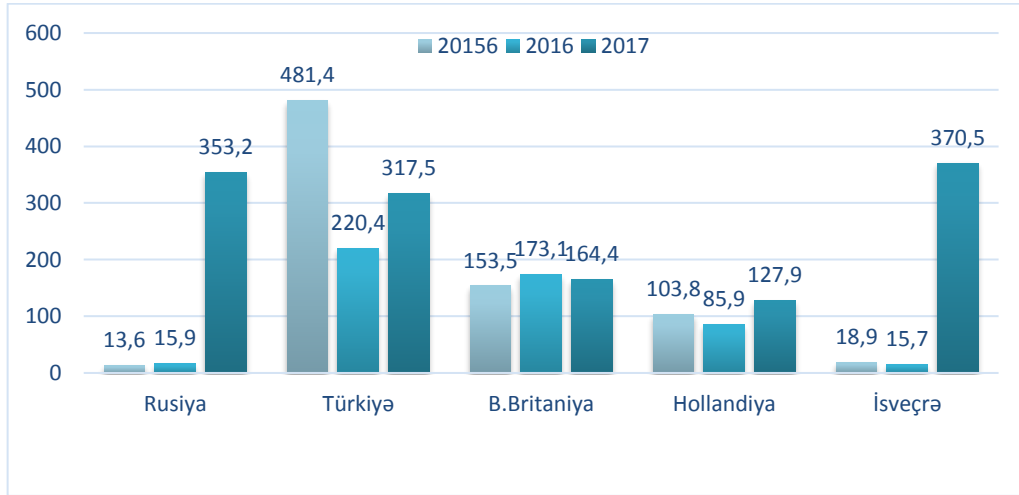
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Cədvəl 1-də müşahidə edildiyi kimi, 2016-cı ildə neft sənayesinə 5617,5 milyard ABŞ dolları həcmində xarici sərmayə yatırılmış və həmçinin 2197,9 milyon ABŞ dolları maliyyə kreditləri cəlb olunmuşdur ki, bu da ümumən qeyri-neft sferasında ayrı-ayrı sektorların tərəqqisinə sərf olunmuşdur. Maraqlıdır ki, iqtisadiyyatın hər bir sahəsində inkişaf gedir və xarici kapital qoyuluşlarının da həcmi ildən-ilə dinamik şəkildə artsa da, maliyyə kreditləri artmır. Bunun təməl səbəbi, 1995-1996-cı illər və sonrakı bir neçə il ərzində dövlətin infrastruktur məsələləri ilə əlaqəli, iqtisadiyyatın bir çox prioritet sferaları ilə bağlı vacib və strateji xarakterli layihələri maliyyə ilə təmin etmək imkanının məhdudiyətli olması səbəbindən, o dövr üzrə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri müstəsna xarakterə malik idi. Hazırda isə ölkəmiz neftdən külli-miqdarda mənfəət qazanır və bu gəlirlər Dövlət Neft Fondunda yığılır. Artıq bir çox strateji xarakterli layihələrin büdcə gəlirləri və Neft Fondu vəsaitlərinin hesabına yerinə yetirilməsi perspektivləri açılmışdır. Dövlət fərqli sahələrdə bu potensialdan istifadə edir. Bu aspektdən də maliyyə təşkilatlarından cəlb edilən kredit yükünün artırılmasına ehtiyac yoxdur. Lakin bununla belə, bu təşkilatlar ölkəmiz üçün strateji xüsusiyyətli tərəfdaş kimi öz əhəmiyyətini qorumaqdadır.

Son illərə kimi Azərbaycana edilən xarici investisiyalar konseptində ən çox paya malik ölkə kimi Türkiyənin adını çəkmək olardı. Azərbaycanda 2.500-ə qədər Türk şirkəti fəaliyyətdədir ki, bu da ölkədəki xarici şirkətlərin 35%-dən artığını təşkil edir. Azərbaycanda reallaşdırılan layihələrin çoxunda Türkiyə şirkətləri podratçı kimi də iştirak edir.

Qrafik 2. Xarici ölkələrin Azərbaycana investisiya qoyuluşları

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Şəkildən görüldüyü kimi, 2016-cı ildə Rusiya şirkətlərinin ölkənin qeyri-neft sahəsinə sərmayə qoyuluşları 23 dəfə, 363 milyon ABŞ dollarınadək artmışdır. Həmçinin İsveçrə də, Rusiya və Türkiyə ilə birlikdə 2016-cı il Azərbaycanın qeyri-neft sahəsinə sərmayə qoyuluşu reallaşdırmış təməl xarici investorların ilk üçlüyünə daxil olmuşdur. Belə ki, İsveçrə şirkətləri ölkənin qeyri-neft sahəsinə 370,5 milyon ABŞ dolları (23,6 dəfə çox), Türkiyə şirkətləri isə \$307,5 mln. (+39,5%) məbləğində investisiya qoyulmuşdur. İsveçrə indiyə kimi Azərbaycana 740 milyon ABŞ dollarına yaxın, Azərbaycan isə İsveçrəyə 1,2 milyard ABŞ dolları investisiya qoyuluşu yerinə yetirmişdir (stat.gov.az). Eyni zamanda 2017-ci ildə ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi 245 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 42 %-dən çox artım mənasına gəlir. 2018-ci ildə İqtisadiyyat Nazirliyinin İsveçrəyə istiqamətlənmiş ixrac missiyası kontekstində keçirilən görüşlərdə ölkəmizin fındıq məhsullarının İsveçrəyə ixracı ilə bağlı ilkin sazişlər əldə olunmuşdur. Qeyd etməliyəm ki, bu sektorda respublikamızın perspektivi böyükdür və ölkəmiz əhəmiyyətli fındıq ixracatçılarındandır.

Maliyyə qloballaşmasının ölkəmizə təsiri tək ölkəyə cəlb olunan investisiya portfeli ilə bitmir. Həmçinin qloballaşma nəticəsində ölkə şirkətləri də xarici ölkələrdə öz investisiya portfellerini formalaşdırmağa başlamışlar. Bu isə ÜMM aspektindən çox vacibdir. 2018-ci il martın 31-ü üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) investisiya portfeli coğrafi ərazilər baxımından: Avropa-41,88%, Asiya-Sakit Okean-24,55 %, Şimali Amerika- 25,65 %, Avstraliya-Yeni Zelandiya- 2,45 %, Yaxın Şərq - 0,06 % və qalan 5,37 % - i isə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının payına düşəcək şəkildə bölünmüşdür.

Şəkil 1. ARDNF-nin sərmaye portfelinin coğrafi bölgələr üzrə bölgüsü (31.03.19 tarixinə)

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, www.oilfund.az

ARDNF-nin investisiya portfelini ölkələrin inkişaf səviyyələrinə görə təsnifində isə 69,5 %-i İEÖ, 25,13 %-i İEÖÖ, qalanını isə beynəlxalq maliyyə təşkilatları təşkil edir.

Şəkil 2. ARDNF-nin sərmaye portfelinin ölkələrin inkişaf səviyyəsi üzrə bölgüsü (31.03.19 tarixinə)

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, www.oilfund.az

ARDNF-nin sərmaye portfelinin təxmin edilə bilən ümumi dəyəri 2018-ci ilə qədər 60,67 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

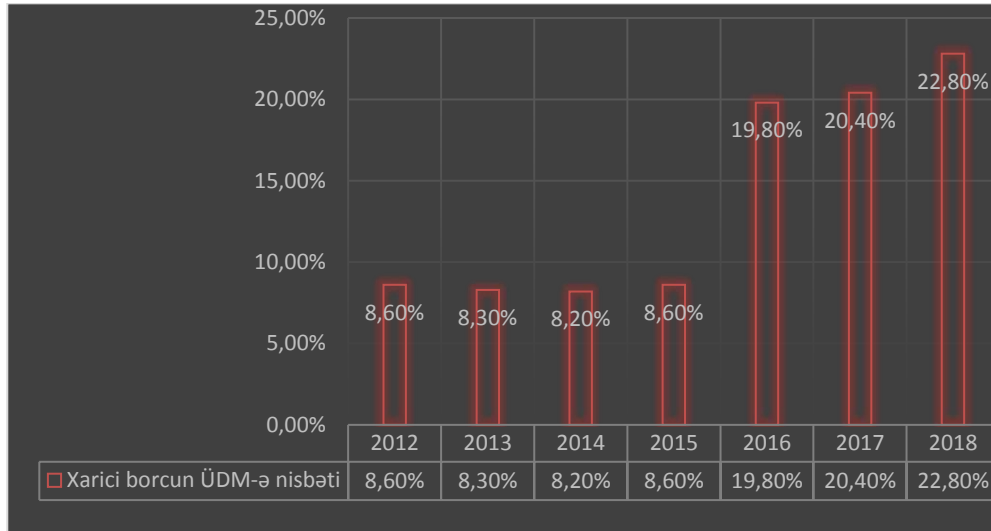
ARDNF-nin kapital portfelinin bazis valyutası ABŞ dollarıdır. Kapital portfelinin ümumi dəyərinin ən azı 90 %-nin beynəlxalq kredit agentliklərinin vermiş olduğu kredit reytingi "A" ("Standard & Poor's", "Fitch") və yaxud "A2" ("Mody's") dərəcələrindən az olmayan ölkələrin pullarında ifadə olunan aktivlərdə olması şərti ilə fondun kapital portfelinin ümumi dəyərinin 50 %-i ABŞ dolları ilə ifadə edilən aktivlərə; 35 %-i avro ilə ifadə edilən aktivlərə; 5 %-i

Britaniya funt sterlinqi ilə ifadə olunan aktivlərə; 10 %-i isə başqa valyutalarda ifadə edilən aktivlərə yerləşdirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında 2018-ci il göstəricilərinə əsasən, ölkənin xarici dövlət borcu 9,398,4 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Manat indeksindən bu, təqribən 16 milyard həcmindədir. Ölkənin cari borcu ÜDM-nin 22,8 %-i deməkdir. Həmçinin, adambaşı xarici dövlət borcunun miqdarı 2017-ci il ilə müqayisədə 32 % artaraq 944,5 ABŞ dolları olmuşdur ki, bu kifayət qədər ciddi göstəricidir.

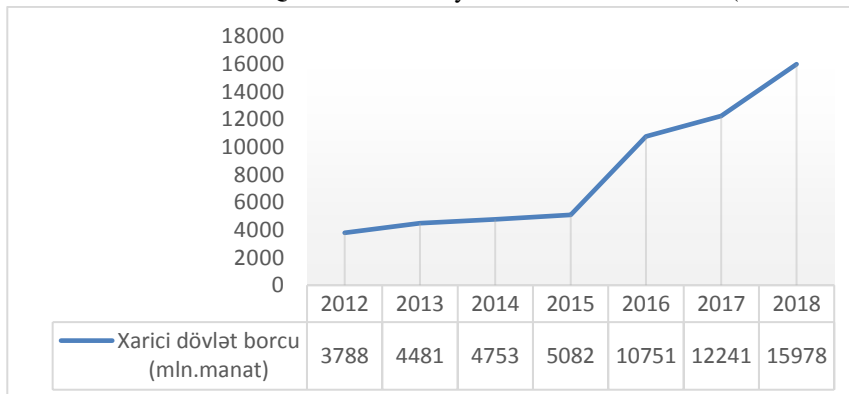
Qrafik 3. Azərbaycanca xarici borc/ÜDM nisbəti (2012-2018)

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Qeyd olaraq, xarici dövlət borcu özündə qlobal maliyyə institutlarından maliyyələşmə proqramları və infrastruktur layihələri üçün cəlb olunmuş kreditləri, eyni zamanda qlobal maliyyə bazarlarına qoyulmuş qiymətli kağızları ehtiva edir.

Qrafik 4. Azərbaycanda xarici borc həcmi (2012-2018)

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Diaqramlar bizə göstərir ki, 2015-ci ildən etibarən Azərbaycanın xarici borc yükü kəskin şəkildə artmağa başlamışdır. Bəs bu borc yükü nədən irəli gəlir? Borclar əsasən DB, AİB, İİB, AYİB, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi (YBƏA) və digər təşkilatlardan 10 illik (57,3%), 10-20 illik (38,8%) və 20 ildən artıq müddətə (3,9%) cəlb olunmuşdur [52]. Kreditlərin 32,1%-i isə sabit dərəcə ilə götürülmüşdür. Xarici dövlət borcu ABŞ dolları (76,7%), avro (11,8%), Yapon yeni (2,4%) və digər valyutalar vasitəsi ilə cəlb edilmişdir [52]. Borcların alınmasında əsas prioritet iqtisadi reformlar proqramlarının dəstəklənməsi, infrastrukturun bərpa və yenidənqurulması, eləcə də yol inşası, regionların su təminatının yaxşılaşdırılması, dəmiryol nəqliyyatı xidmətlərinin tərəqqisi və s. olmuşdur.

Düşünürəmki 2016-cı ildəki dövlət borcunun artımı ilə 2018-ci il borc artımını eyniləşdirmək olmaz. 2016-cı ildə əsas problem manatın devalvasiyası ilə bağlı olmuş və uzun illərdir davam iqtisadi artım tempi tsiklin pik nöqtəsinə çataraq enişə keçmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı və manatı dünya bazarında neft qiymətlərindən asılı olması dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin iyulundan 2015-ci ildə 48%-ə qədər azalması yerli valyuta kursuna təsir etməyə bilməzdi. Amma Mərkəzi Bank bu dövrdə, xarici valyuta ehtiyatlarını işlədərək kursu stabil saxlaya bilsə də, bu dövlət borclarını artırmışdır. Daha sonra ard-arda gələn devalvasiyalar manatı zəiflətməmiş və xarici borcların ödəmə potensialını sarsıtmışdır. Məhz 2016-cı il borc artımının arxasında duran əsas nüans fikrimcə budur. Lakin 2018-ci ildə dövlət borcunun gözləniləndən nisbətən çox artması hələki 2016-cı il borc artımı qədər iqtisadiyyata neqativ təsir edə bilməz, çünki səbəblər fərqlidir. Burada borc artımı Azərbaycan Beynəlxalq Bankının (ABB) yenidən strukturlaşdırma proqramı ilə bağlıdır və ölkənin kredit reytinginə elə də təsir etməyəcəkdir. Beləki, ABB özəlləşdirməyə getməlidir və bu prosesdən öncə sağlamlaşdırma tədbirləri reallaşdırılmalıdır. Bu səbəbdən, prosesin həyata keçməsi üçün 4099,5 milyon manat vəsait ayrılmağa məcbur olunmuş və bununla əlaqədar olaraq dövlət borcu artmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki bankın sağlamlaşdırılması beynəlxalq maliyyə sferasında ölkə reytinginə müsbət effekt göstərəcəkdir.

Nəticə Və Təkliflər

2018-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı ticarətin əlverişli şərtləri və neft hasilatını stabilləşdirməklə dəstəklənmişdir. 2015-ci il üzrə amortizasiyanın təsirləri azaldılıb, 2018-ci ilin birinci yarısında illik inflyasiya 2,3% təşkil etmişdir. Elə də yüksək olmasına baxmayaraq bu göstərici baxmayaraq, məşğulluq artımına müsbət təsir göstərmişdir. İqtisadi

böhranın yaşandığı 2016-cı ildə müşahidə edilən kiçik artımdan sonra yoxsulluq səviyyəsinin 2018-ci ilə qədər azalması gözlənilirdi. Lakin, Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları - Rusiya, Türkiyə və İranda iqtisadi fəaliyyətin yavaşlaması gözlənilir ki, bu da Azərbaycanın qeyri-neft ixracına tələbatın təsirinə məruz qala bilər və öz növbəsində valyuta məzənnəsinin təzyiqini artırmağa imkan verə bilər. Azərbaycan bazarının etibarlılığını azaldır ki, bu da gələcəkdə dövlət borclarının kəskin artımına gətirib çıxara bilər. Ölkə daxili əsas risk isə struktur islahatlarının həyata keçirilməsində və tam olmayan makro-maliyyə siyasətinin çərçivəsindəki yavaşlamadır. İş mühitini yaxşılaşdırmaq üçün struktur islahatlar, dövlətin iqtisadi itkisini azaltmaq və Azərbaycanın yeni inkişaf modelinə keçməsi üçün qanunun aliliyinin artırılması vacibdir.

Son iki illik periodda Azərbaycanın xarici borclanma dinamikası nəzərə çarpacaq həddə artmışdır. Bu trend davam edərsə, ölkənin xarici borcu 2021-ci ilə kimi beynəlxalq praktikaya əsaslanaraq ÜDM-ə yaxınlaşacaq. Həmçinin ölkəmiz Avropa İttifaqına belə üzv deyildir, buna görə də ölkənin çətin bir dövrdə yardım istəyəcəyi heç kim yoxdur.

Ədəbiyyat

Azərbaycanda devalvasiya: səbəb və nəticələr <http://www.xalqgazeti.com/az/news/economy/66718>

Azərbaycanın xarici borc yükü artır (araşdırma) <http://banco.az/az/news/azerbaycanin-xarici-borc-yuku-artir-arasdirma>

2017-ci ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3736>

Dünya Bankı Azərbaycanda - 25 illik əməkdaşlıq <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/09/18/world-bank-in-azerbaijan-25-years-of-partnership>

Manatın devalvasiyası arxasında duran səbəblər [Təhlil] <https://www.amerikaninsesi.org/a/manart-devalvasiya/3112363.html>

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: www.stat.gov.az

<http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview#3>

<https://data.worldbank.org/country/azerbaijan?view=chart>

Ölkə İqtisadiyyatının və Onun Aparıcı Sahəsi Olan Sənayenin Mövcud Vəziyyəti

*Nahid KİŞİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nahid.kishiyev96@mail.ru*

Xülasə

Məqalənin mövzusu ölkə iqtisadiyyatı və onun aparıcı sahəsi olan sənayenin mövcud vəziyyətidir. Giriş olaraq, ölkə müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən müasir dövrə qədər olan vəziyyətin təhlili verilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının bünövrəsi sayılan Əsrin müqaviləsi imzalanmasına toxunulmuş və bununla əlaqədar olaraq, neft strategiyası işlənib hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyatda əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri qeyd olunmuşdur. 1997-ci ildə ilk neft hasil edilmiş və 1999-cu ildə ilk neft ixrac olunmuşdur. 2000- illərdə isə artıq neft sektoru yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. 2015-ci ildə baş tutan devalvasiyadan sonra neftin qiyməti kəskin çəkildə aşağı düşmüş və nəticə etibarilə dövlət ölkə sənayesinin digər sektoru olan qeyri-neft sektorunun inkişafına böyük diqqət ayırmışdır və bununla əlaqəli olaraq hökumət tərəfindən irimiqyaslı layihələr, dövlət əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir və hal-hazırda davam etdirilir. Araşdırma zamanı bir sıra metodlardan istifadə edilmiş və internet resurslarına istinadlar olunmuşdur. Tədqiqat işində analizə geniş yer ayrılmış və ölkə iqtisadiyyatı və onun sənayesinə dair təhlillər verilmişdir. Bu təhlil zamanı istifadə olunmuş ən mühüm göstərici Ümumi Daxili Məhsul olmuşdur. Bu makroiqtisadi göstərici vasitəsi ilə sənayenin ayrı-ayrı sahələrinə dair məlumatlar əks edilmişdir. O cümlədən, neft və qeyri-neft sektorunun son illərdəki vəziyyəti müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi də mühüm məsələ hesab olunur və tədqiq olunmuşdur. Ölkə sənayesinin dörd sahəsi təhlil edilmiş və sonda nəticə və təkliflər verilmişdir.

Açar Sözlər: Ölkə iqtisadiyyatı, Neft sektoru, Qeyri-neft sektoru, ÜDM

Giriş

Azərbaycan uzun dövrdə Sovetlər birliyinin tərkibində olması, onun iqtisadiyyatının keçmiş SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq, ölkə iqtisadiyyatının strukturu tamamilə həmin birliyin iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq formalaşmışdır.

1991-ci ildə ölkəmiz müstəqillik əldə etdi və yeni bir dövr başladı. Təbii olaraq yeni müstəqil olan ölkənin qarşısında çox mühüm əhəmiyyətə malik vəzifələrin yerinə yetirilməsi dayanırdı. Əvvəlcə, Azərbaycan müstəqil dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya edən, müasir bazar prinsipləri əsasında qurulmuş milli iqtisadiyyatını formalaşdırmalı idi. Ölkəmizin kifayət qədər zəngin resurslara malik olması neft-kimya sənayesinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Digər tərəfdən də ölkəmizin iqlim şəraitində olması turizmin, geniş məhsuldar torpaqların mövcudluğu kənd təsərrüfatının inkişafına zəmin yaratmışdır. İlk olaraq milli iqtisadiyyatda əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasına ehtiyac duyulurdu. Bu dəyişikliklərin

reallaşdırılması üçün güclü hüquqi baza formalaşdırılmalı idi və dövlət bu məqsədlə normativ və qanunvericilik aktları qəbul etməyə başladı. Buna paralel olaraq, müəssisələr tərəfindən əldə edilmiş valyutaların məcburi qaydadada satılma tələbi aradan qaldırıldı, xarici ticarət fəaliyyəti və qiymətlər liberallaşdırıldı, sərt maliyyə və monetar siyasət tətbiq olundu, həm qanunvericilik, həm vergi, həm də gömrük sahəsi təkmilləşdirildi, xarici investorların cəlb edilməsi üçün iqtisadi və hüquqi şərait yaradıldı.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf olunması üçün həyatə keçirilmiş uğurlu addımlardan biri, məhz xarici investorlar üçün də yüksək dərəcədə cəlbediciliyə malik olan ölkənin zəngin neft və qaz resurslarının diqqət mərkəzinə gətirilməsi oldu. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını dirçəltmək, ölkə iqtisadiyyatının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün həyatə keçirilən düşünülmüş bir strategiya idi və bu strategiyada neft faktoruna üstünlük verildi. Neft siyasəti ölkənin ümumi inkişaf strategiyasını, hüquqi demokratik cəmiyyətin prinsiplərilə əlaqələndirildi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, milli mənafeələr, xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində zəruri kompleks tədbirlər həyatə keçirildi.

1994-cü il 20 sentyabr tarixində Gülüstan sarayında “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişi, yəni “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması milli iqtisadiyyatın çox mühüm inkişaf xəttini müəyyən etdi. Bu sazişə əsasən ilk neft hasilatı 1997-ci ildə və ilk neft ixracı 1999-cu ildə baş tutdu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri fəaliyyətə başladı və Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəməri istismara verildi və nəticədə ölkəmiz dünya bazarına neft və qazını çıxarmaq imkanını əldə etmiş oldu. Bu kontrakt nəticəsində xarici şirkətlər və investorlar cəlb edildi və bu işə milli iqtisadiyyatın inkişafında, xüsusilə də neft sənayesinin inkişafında çox böyük rol oynadı. Bütün nu məsələlər iqtisadi artımında yüksəlməsinə səbəb oldu.

2000-ci ildən başlayaraq ölkənin neft sektorunda çox böyük canlanma baş verdi, mühüm sıçrayış baş tutdu. Əsasən də bu sıçrayış yeni neft yataqlarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə neft hasilatının artması və bu dövrdən başlayaraq neftin qiymətinin əvvəlki illərlə müqayisədə artması ilə əlaqədar idi. Yuxarıda qeyd etdiklərimizin nəticəsi olaraq, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının strukturunda neft hasilatının payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Müasir dövrdə ölkəmizdə həyatə keçirilən iqtisadi-siyasətin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Aydındır ki, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, milli sərvətin artırılması iqtisadi artımın hesabına təmin edilir. Qeyd edək ki, iqtisadi artım gəlirlərin artmasına, bu işə daha da yüksək

istehlaka səbəb olur, başqa sözlə ifadə etsək əhalinin alıcılıq qabiliyyəti artır və bu isə öz növbəsində yüksək həyat səviyyəsini təmin edir.

Qeyd edək ki, qeyri-neft sənayesinin ənənəvi istehsal sahələrinin (elektrotexnika, metallurgiya, yeyinti-yüngül sənayesi, kimya sənayesi, maşınqayırma və digərləri) inkişaf etdirilməsi və ixrac imkanlarının artırmaqla yanaşı, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin qurulmasında dəstəklənəcəkdir. Təbii ki, ölkədə ixraca yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafının məqsədləri vardır, əsasən dövlət və özəl sektorun investisiya əməkdaşlığı inkişaf edəcəkdir, o cümlədən bu sektora həm yerli, həm də xarici investorların diqqətinin cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq ediləcəkdir. Həmçinin konsepsiya çərçivəsində turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verən, bu standartlara cavab verən turizm xidmət sahələrinin dövrüyyəsinin genişləndirilməsi və bu sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində tədbirlər toplusunun reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Metod

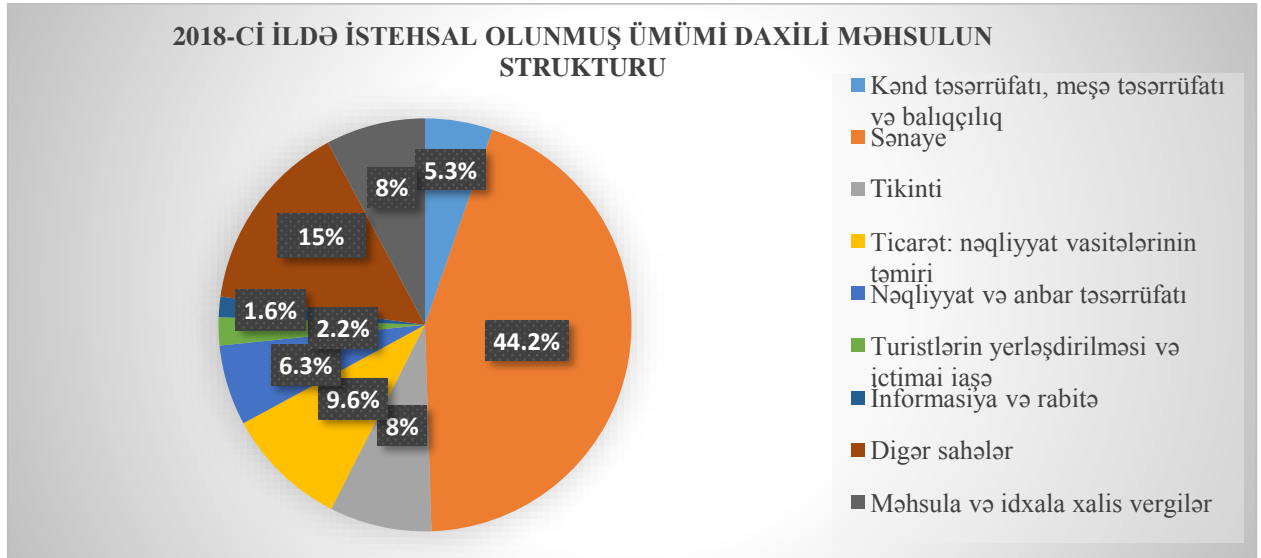
Tədqiqat zamanı nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının və onun aparıcı sahəsi olan sənayesinin mövcud vəziyyəti təhlili zamanı bir çox statistik məlumatlardan istifadə olunmuş, müvafiq sorğular, təhlillər aparılmış və nəticə sintez-analiz olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi ölkə iqtisadiyyatının və onun aparıcı sahəsi olan sənayesinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat zamanı internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Ölkə iqtisadiyyatının və onun sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili zamanı istifadə olunan ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən biri Ümumi Daxili Məhsuldur.

Qrafik: 2018-ci ildə istehsal olunmuş ÜDM-un strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərinə əsasən hazırlanmışdır

ÜDM-un 44,2% sənayedə, 9,6%-i ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmir sahələrində, 8%-i tikintidə, 6,3%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,2% turist yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,6% informasiya və rabitə sahələrində, 5,3% kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı, 15% isə digər sahələrdə istehsal olunmuşdur, məhsula və idxala xalis vergilər isə ÜDM-in 7,8%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən 2018-ci ildə ölkə rezidentləri tərəfindən istehsal olunan ÜDM əvvəlki il ilə müqayisədə 1,4% artaraq 79797.3 milyon manata çatmışdır. Həmçinin 2018-ci ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunmuş əlavə dəyər 1,8 faizdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici neft sektorunda isə 0,65 artmışdır.

Cədvəl 1. Neft və qeyri-neft sektorunda ÜDM nisbəti 2017-2018-ci illər

	2018	2017	2018-ci ilin 2017-ci ilə nisbətən, faizlə
Ümumi Daxili Məhsul	79797,3	70135,1	101,4
o cümlədən: neft sektoru	33126,0	26073,2	100,6
qeyri-neft sektoru	46671,3	44061,9	101,8

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl əsasən 2017-ci ildə ÜDM 70135,1 milyon manat, 2018-ci ildə isə 79797,3 milyon manat olmuşdur və bu 9962,2 milyon manat artım deməkdir. Həm 2017, həm də 2018-ci ildə ÜDM-un formalaşmasında qeyri-neft sektorunun payı yüksək olmuşdur. Müqayisə etdikdə görə bilərik ki, neft sektorunda 7052,8 milyon manat, qeyri-neft sektorunda isə 2609,4 milyon manat artım olmuşdur. 2018-ci ilin 2017-ci ilə nisbətə Ümumi Daxili Məhsul 101,4% olmuşdur və müvafiq olaraq bu göstərici neft sektoru üçün 100,6%, qeyri-neft sektoru üçün isə 101,8% olmuşdur.

Cədvəl 2. Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin strukturu, (fəaliyyət növləri üzrə), ümumi yekuna nisbətən, faizlə

	2013	2014	2015	2016	2017
Bütün sənaye	100	100	100	100	100
Mədəncixarma sənayesi	67,9	77,9	84,1	86,2	79,4
Emal sənayesi	11,9	8,4	5,7	4,3	6,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	6,5	5,5	3,3	3,7	8,2
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	13,7	8,2	6,9	5,8	6,2

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl əsasən, sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların həcmində mədəncixarma sənayesinin payı qeyd olunan illərdə yüksək olmuşdur və son 4 ildə 11,3% artım müşahidə olunmuşdur və digər sənaye sahələrində müvafiq olaraq 5,7% azalma, 1,7% artım və 7,5% azalma müşahidə olunur. Son 2 ilin müqayisəsində mədəncixarma sənayesində 10,2%, emal sənayesində 1,9%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 4,5%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesində isə 0,4% artım müşahidə olunur.

Sənaye müəssisələri və bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar tərəfindən 2018-ci ildə 47,7 milyard manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 1,5 faiz çox sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Sənayenin qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 9,1 faiz artmışdır. Sənaye məhsulunun 73,0 faizi mədəncixarma sektorunda, 22,2 faizi emal sektorunda, 4,1 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda, 0,7 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda istehsal olunmuşdur.

Mədəncixarma sektorunda əmtəlik qaz hasilatı 5,8 faiz artmış, neft hasilatı isə 2017-ci ilin səviyyəsində qalmışdır.

Emal sektorunda avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı 31,0 dəfə, bütün məmulatlarının

istehsalı 2,7 dəfə, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 2,5 dəfə, mebel istehsalı 2,1 dəfə, poliqrafiya məhsullarının istehsalı 82,1 faiz, toxuculuq sənayesi məhsullarının istehsalı 42,4 faiz, tikinti materiallarının istehsalı 26,3 faiz, dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı 23,3 faiz, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı 14,0 faiz, içkilərin istehsalı 12,2 faiz, metallurgiya sənayesi məhsullarının istehsalı 11,4 faiz, ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı 9,5 faiz, kimya sənayesi məhsullarının istehsalı 1,4 faiz, kağız və karton istehsalı 0,5 faiz artmış, kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı 2,5 faiz, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri işləri 14,7 faiz, əczaçılıq məhsullarının istehsalı 15,1 faiz, maşın və avadanlıqların istehsalı 19,1 faiz, hazır metal məmulatlarının istehsalı 27,4 faiz, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı isə 67,3 faiz azalmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda istehsalın həcmi 7,0 faiz, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda isə 3,7 faiz artmışdır.

İstehsal edilmiş sənaye məhsulunun böyük hissəsi istehlakçılara göndərilmiş, əvvəlki dövrlərdə yaranmış ehtiyatlar da nəzərə alınmaqla sənaye müəssisələrinin anbarlarında 01 yanvar 2019-cu il vəziyyətinə 458,6 milyon manatlıq hazır məhsul olmuşdur.

2018-ci ilin yanvar-iyun aylarında sənayedə istehsal olunmuş malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi (ümumi buraxılış) 23 820,6 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 1,0% artmışdır.

Neft sənayesi 18 655,3 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0,2% azalmışdır.

Qeyri-neft sənayesi isə 5 165,3 milyon manat təşkil etmiş və ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8,8% artmışdır. Bu artım əsasən avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı (16,6 dəfə), tütün məmulatlarının istehsalı (3,4 dəfə), mebellərin istehsalı (2,0 dəfə), elektrik avadanlıqların istehsalı (84,1%), hazır metal məmulatların istehsalı (64,1%), toxuculuq sənayesi (64,1%), tikinti materiallarının istehsalı (34,0%), metallurgiya sənayesi (15,0%) geyim istehsalı (10,3%) sahələrində müşahidə olunmuşdur. Müasir dövrdə ölkəmizdə həyatə keçirilən iqtisadi-siyasətin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Aydındır ki, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, milli sərvətin artırılması iqtisadi artımın hesabına təmin edilir. Qeyd edək ki, iqtisadi artım gəlirlərin artmasına, bu isə daha da yüksək istehlaka səbəb olur, başqa sözlə ifadə etsək əhalinin alıcılıq qabiliyyəti artır və bu isə öz növbəsində yüksək həyat səviyyəsini təmin edir. Toxuculuq sənayesi, geyim, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində 339,9 milyon manat dəyərində məhsul istehsal edilmiş, 2017-ci illə müqayisədə toxuculuq sənayesində 42,4

faiz, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalında 23,3 faiz artım, geyim istehsalında isə 1,7 faiz azalma müşahidə olunmuşdur.

Kimya sənayesi, ərzaçılıq məhsullarının, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı sahələrində 777,8 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş, 2017-ci illə müqayisədə məhsul buraxılışı rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalında 14,0 faiz, kimya sənayesində 1,4 faiz artmış, ərzaçılıq məhsullarının istehsalında isə 15,1 faiz azalmışdır.

Əsas kimya məhsullarından yod istehsalı 6,7 faiz, metanol istehsalı 28,0 faiz, izopropil spirti istehsalı 38,7 faiz azalmış, propilen istehsalı 55,9 faiz, azot istehsalı 39,6 faiz, oksigen istehsalı 34,6 faiz, lak-boya məmulatlarının istehsalı 30,5 faiz, etilen istehsalı 3,0 faiz artmışdır. Rezin və plastik kütlə məmulatlarından bərk polipropilen boruların istehsalı 47,3 faiz, butullar, butulkalar və tutumu 2 litrdən çox olmayan oxşar plastik məmulatların istehsalı 60,0 faiz, məsaməli polistirol lövhələr və zolaqların istehsalı isə 61,4 faiz artmışdır.

Metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatlarının istehsalı sahələrində 2018-ci ildə 683,4 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuş, metallurgiya sənayesində 11,4 faiz artım, hazır metal məmulatlarının istehsalı sahəsində 27,4 faiz azalma müşahidə olunmuşdur. İl ərzində sahə üzrə 309,3 min ton (28,9 faiz çox) armatur, 787,7 ton (10,1 faiz çox) alüminium çubuqlar, millər və profillər, 1 329,4 ton (9,8 dəfə çox) mayelər üçün çənlər, sisternlər istehsal edilmişdir.

Kompüter, elektron və optik məhsulların, elektrik avadanlıqlarının istehsalı sahələrində 293,4 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuş, 2017-ci illə müqayisədə kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı 2,5 faiz azalmış, elektrik avadanlıqlarının istehsalı isə 2,5 dəfə artmışdır. 2017-ci illə müqayisədə 1 kV-dan çox gərginlik üçün elektrik cərəyanı naqillərinin istehsalı 62,5 faiz, güc transformatorlarının istehsalı 14,6 faiz artmış, məişət soyuducularının istehsalı 31,2 faiz azalmışdır.

Maşın və avadanlıqların, sair nəqliyyat vasitələrinin, avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı sahələrində 282,0 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş, 2017-ci illə müqayisədə avtomobil istehsalı 31,0 dəfə artmış, maşın və avadanlıqların istehsalı 19,1 faiz, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı isə 67,3 faiz azalmışdır. İl ərzində məişət kondisionerlərinin istehsalı olmamış, bununla yanaşı 1 303 ədəd traktor, 973 ədəd minik avtomobili istehsal olunmuş, manca naq dəzgahlarının istehsalı 2,2 dəfə, ştanqlı quyu nasoslarının istehsalı 1,2 faiz artmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda 2018-ci il ərzində 1954,1 milyon manat dəyərində məhsul istehsal olunmuş və xidmətlər göstərilmiş, 2017-ci illə müqayisədə 7,0 faizlik artım müşahidə olunmuşdur. Su təchizatı, tullantıların

təmizlənməsi və emalı sektorunda istehsal edilmiş məhsulların həcmi 3,7 faiz artaraq 313,8 milyon manat təşkil etmişdir.

Sənaye məhsulunun 72,0% mədənçıxarma, 23,4% emal, 4,0% elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,6% işə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı bölmələrində istehsal olunmuşdur.

Nəticə

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində ilkin olaraq neftin çıxarılması Azərbaycanda neft hasilatının inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkəmizin siyasi və iqtisadi müstəqilliyin inkişafına imkan yaratmışdır. Ötən illərdə neft strategiyasının çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər ölkəmizin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Yeni neft strategiyası ilə əlaqədar olaraq, Qərbin qabaqcıl texnika və texnologiyaları Azərbaycana gətirilmişdir. Toplanan gəlir cari sosial ehtiyacların ödənilməsinə sərf olunmuşdur. Son illərdə ÜDM-un xüsusi çəkisinin artması, əsasən qeyri-neft sektorunda bunun müşahidə olunması, ölkə iqtisadiyyatının və onu sənayesinin inkişafının əsas meyarıdır. Bunun əsas səbəbi ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun gözlə görünə biləcək səviyyədə artmasıdır. Həmçinin sənayedə əsas kapitalla qoyulan investisiyaların həcmində mühüm irəliləyişlər aşkar edilmişdir. Dövlət daima sahibkarlıq fəaliyyətinə diqqət, qayğı göstərmişdir və nəticədə sənaye sahəsində 47,7 milyard manat məhsul istehsal edilmişdir. Dünya bazarında neftin qiymətinin azalması nəticəsində Azərbaycanda davamlı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə qeyri-neft sektorun inkişafına mühüm təkan verilmişdir.

Ədəbiyyat

Əliyev T, Abbasov İ.(2017). Qeyri-neft sənayesinin inkişafı.
stat.gov.az

Tədiyyə Balansının Tənzimlənməsində Dövlətin Özəl Sektorla Qarşılıqlı Əlaqəsinin Rolu. İnformasiya Öhdəliyi.

*Nahid MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
memmedzadenahid@gmail.com*

Xülasə

Dövlət və biznes qurumları bir çox istiqamətdə qarşılıqlı əlaqədədirlər və bir-birinə bağlıdırlar. Həm planlı, həm də bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu əlaqənin yaxşılaşdırılması və möhkəmlənməsi mühüm stratejik addım kimi qəbul olunur. Davamlı və artan iqtisadi artımı təmin etmək üçün hökumət biznes qurumları üçün uyğun şərait yaratmağa çalışmalıdır. Təşkilatlar hökumətlərin qanunlarına riayət etməlidirlər ki, biznesləri səmərəli şəkildə idarə edə bilsinlər. Biznesin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək, hökumətlərin məqsədi isə iqtisadi sabitliyin və böyümənin təmin olunmasıdır. Fərqli olmalarına baxmayaraq hər iki məqsəd bir-birindən asılıdır. Bunun üçün hökumət, təşkilat və ya müəssisələr müxtəlif məsələlər üçün hər zaman bir-birilərinə təsir edir və bir-birini inandırmağa çalışırlar. İqtisadiyyatın və xalqın rifahı üçün hökumət və biznes arasında balanslı bir əlaqə tələb olunur. Bildiyimiz kimi tədiyyə balansı ölkələrin xarici dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən ümumiləşdirici göstəriciləri ifadə etdirir. Tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması istiqamətlərindən biri də yerli istehsalın sürətlənməsi, rəqabətqabiliyyətli, dünya bazarına çıxarıla biləcək məhsulların ölkədə istehsal olunmasıdır. Dövlətin əsas iqtisadi maraqlarından və vəzifələrindən biri yerli bazarı inkişaf etdirib, ölkənin ixrac potensialının artırılması və xarici investorların da cəlb olunmasıdırsa, qeyd etdiyimiz əlaqə - dövlət və özəl sektor arasında mühüm xarakter daşmalıdır. Azərbaycanda bu əlaqənin gücləndirilməsi üçün xüsusən son dövrlərdə önəmli addımlar atılmağa başlanmışdır. Bu əlaqələrdən ən mühümlərindən biri də dövlət və özəl sektor arasında əlçatan, operativ, effektiv informasiyanın təmin olunmasıdır.

Açar sözlər: İnformasiya, Tədiyyə balansı, İnvestisiya

Giriş

Dövlətin və özəl sektorun, sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, dövlətin bu prosesdə aktivlik göstərməsi makroiqtisadi inkişafı sürətləndirən əsas amillərdən biri kimi qeyd olunmalıdır. Ümumilikdə qruplaşdırsaq, dövlətin və özəl sektorun öhdəliklərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik. Dövlətin özəl sektor qarşısında, özəl sektorun, sahibkarlıq subyektlərinin isə dövlət qarşısındakı öhdəliklərini qeyd edək. Özəl sektorun dövlətə qarşı gözləntilərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

Vergilərin mütəmadi ödənilməsi

Vergilər hökumət üçün əsas gəlir mənbəyidir. Hər bir iş adamı satış, gəlir və mənfəət üzərindən müntəzəm vergilərin ödənilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Üstəlik, işəgötürən olaraq gəlir

vergisini işçilərin əmək haqqından çıxarmaq və dövlət xəzinəsinə həvalə etmək vəzifəsini də burada qeyd edək.

Könüllü Proqramlar

Hökumətin biznesdən başqa bir gözləntisi, biznes şirkətlərinin müxtəlif proqramlar ilə bağlı könüllü əsaslarla Hökumət orqanları ilə əməkdaşlıq etməsidir. Korporativ sosial məsuliyyət çərçivəsində xüsusən ölkədəki böyük sahibkarlıq subyektlərindən aşağıdakı istiqamətlərdə gözləntilər formalaşır. Bunlar sosial rifah proqramlarına sponsorluq, mədəni inkişaf, ətraf mühitin mühafizəsi, təhsilin təşviqidir.

İnvestisiyaların edilməsi. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və son texnologiyaların cəlb olunaraq, rəqabətqabiliyyətli sahələrin yaradılması və ixrac potensialının artırılması da əsas gözləntilərdən biridir.

Qanunlara riayət etmək.

Qanunlar cəmiyyətin istəklərini əks etdirir. Qanunlar fərdlərin bir-biri ilə və cəmiyyətlə davranışlarını nəzarət edir. Ölkə mühitində qanunlara əmək olunması, xüsusilə korrupsiyadan uzaq durub, ölkədəki qanunvericiliyin rəhbər tutulması, dövlətin sahibkarlıq subyektlərindən əsas gözləntilərindən biridir.

Dövlətin özəl sektora qarşı öhdəliklərini isə aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq: (David Coen 2016. "Business and Government", s. 155-156)

Siyasi İnstitutlar

Hökumət, biznes sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən qanunların hazırlanması üçün məsuliyyət daşıyır. Bunlara müxtəlif iqtisadi və biznes qanunları daxildir: Qanunların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Hökumətin məsuliyyəti. Bundan əlavə, Hökumətin biznes şirkətləri, fərdlər və ya Hökumət orqanları arasında olan mübahisələrin həll edilməsi üçün müvafiq məhkəmə sisteminin təmin edilməsi məsuliyyətini də qeyd edə bilərik.

Dinc bir atmosferin təmin edilməsi

Hökumət ölkədə qanun və qaydada vəziyyətin qorunub saxlanmasına və şəxslərə və onların mülkiyyətinə müdafiəsi təmin edir. Dinc bir atmosfer olmadığı təqdirdə müvəffəqiyyətli bir iş edilə bilməz.

Pul və kredit sistemi

Hökumət, əməliyyat əməliyyatları həyata keçirilə biləcək bir pul və kredit sistemini təmin etməlidir. Bundan başqa, Hökumətin pul və kreditin tənzimlənməsi və digər valyutalar üzrə pul dəyərini qorumaq üçün məsuliyyəti.

Balanslı İnkişaf

Hökumət balanslaşdırılmış regional inkişaf, tam məşğulluq və sabit iqtisadiyyatın olması üçün məsuliyyət daşıyır. Hökumət bunların hamısı üçün imkan və imkanlara malikdir; tək tələb resursların optimal istifadəsidir.

Əsas infrastrukturun təmin edilməsi

Hökumətin banka, maliyyə, nəqliyyat, enerji, təlim keçmiş kadrların, anbarların və sair mülki şəraitin təmin olunmasını əhatə edən əsas infrastrukturun təmin edilməsi məsuliyyət daşıyır.

İnformasiyanın ötürülməsi və operativliyinin təmin olunması:

Özəl sektor üçün faydalı olan məlumatları təmin etmək mərkəzi, dövlət və yerli hökumətlərin məsuliyyətidir. Bu məlumat, ümumiyyətlə iqtisadi və biznes fəaliyyəti, biznesin xüsusi istiqamətləri, elmi və texnoloji inkişaf və biznes evlərinə maraq göstərən digər bir çox şey haqqında ola bilər.

Texnologiyanın ötürülməsi:

Hökumətin başqa bir məsuliyyəti, hökumətin təsis etdiyi tədqiqat qurumları tərəfindən hər hansı kəşflər özəl sənayelə ötürülməlidir ki, bunlar kommersiya istehsalında istifadə edilə bilər.

Lisenzialaşdırma və yoxlamalar:

Hökumət idarələri keyfiyyəti təmin etmək və qeyri-standart malların satılmasını qadağan etmək üçün özəl biznes evlərini yoxlamalıdır. Bundan başqa, Hökumət müxtəlif və faydalı biznes fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün səlahiyyətli müəssisələrə lisenziyalar verməlidir.

Ümumiləşdirdikdə isə, biznesin dövlətin ideologiyalarına tam inamı olması lazım olduğunu söyləyə bilərik. Eyni şəkildə, dövlətin özəl sektorda biznesə qarşı heç bir inamsızlığı olmamalıdır. Dövlət və biznes arasındakı boşluqların aradan qaldırılmalıdır. Dövlətlə biznes arasındakı əlaqələrin yaxınlaşdığı Yaponiyadan bir dərs öyrənməliyik ki, Yaponiya iqtisadiyyatının bütün işlərinin bəzən "Yaponiya İnkişafı" adlandırılır.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı əlaqəsi qeyd edilmişdir. Beynəlxalq qurumların ən son məlumatları tətbiq olunmuş, Azərbaycan üçün verilən ən son hesabatlar araşdırılmışdır. Bütün bu məlumatlar toplanaraq, nəticələr analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi dövlət və özəl sektor arasında olan əlaqənin gücləndirilməsi, informasiya axınının gücləndirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq və bu istiqamətə töhfə verməkdir.

Analiz

Xarici investorların qeyri-neft sektoruna cəlb olunması ölkəmizin IV regionların sosial - iqtisadi inkişaf proqramında əsas diqqət olunan məqamlardan biri oldu. Bu istiqamətdə işlərin aparılması, xarici investorların Azərbaycanda yaradılan investisiya mühiti haqqında daimi olaraq bilgiləndirilib, investorların bu sahələrə cəlb olunması prosesi də, məsul qurumların önündə dayanan əsas istiqamətlərdən biri kimi qarşıya qoyuldu. Bu istiqamətdə toxunmaq istədiyim önəmli addımlardan biri də, yuxarıda da qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən biri olan İnformasiyanın tam və operativ təmin olunması, əlçatanlığının təmin olunmasıdır.

Ölkəmiz World Bank doingbusiness 2019 sıralamasında 25-ci pilləyə qədər yüksəlmişdir.

Qrafik 1. 2019-cu il Doing Business tərəfindən ölçülmüş üç və ya daha çox ərazidə ən yaxşı şəkildə inkişaf edən 10 iqtisadiyyat.

Alghanistan	167	+10.64	✓			✓	✓	✓			✓
Djibouti	99	+8.87	✓			✓	✓	✓			✓
China	46	+8.64	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
Azerbaijan	25	+7.10		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
India	77	+6.63	✓	✓	✓	✓			✓	✓	
Togo	137	+6.32	✓	✓	✓	✓			✓		✓
Kenya	61	+5.25				✓	✓	✓	✓		✓
Côte d'Ivoire	122	+4.94	✓	✓			✓		✓		✓
Turkey	43	+4.34	✓	✓			✓		✓	✓	✓
Rwanda	29	+4.15	✓		✓	✓	✓			✓	✓

Mənbə: <http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>

Qrafikdə son nəticələrə görə, 3-dən çox istiqamətdə inkişafa nail olan və əlverişli biznes mühitin yaradılması üçün ciddi islahatlar edən ölkə olaraq Azərbaycan 7.1 xal artım ilə

dəyərləndirilərək, bu sahədə 25-ci pilləyə qalxmışdır. Bütün bunlar ölkəmizin önünə önəmli vəzifələr qoyaraq, ilk 10-luğa doğru qalxaraq, islahatların davam etdirilməsini tələb edir.

Doingbusiness 2019 hesabatına əsasən Azərbaycanda aşağıdakı irəliləyişlər qeydə alınmışdır:

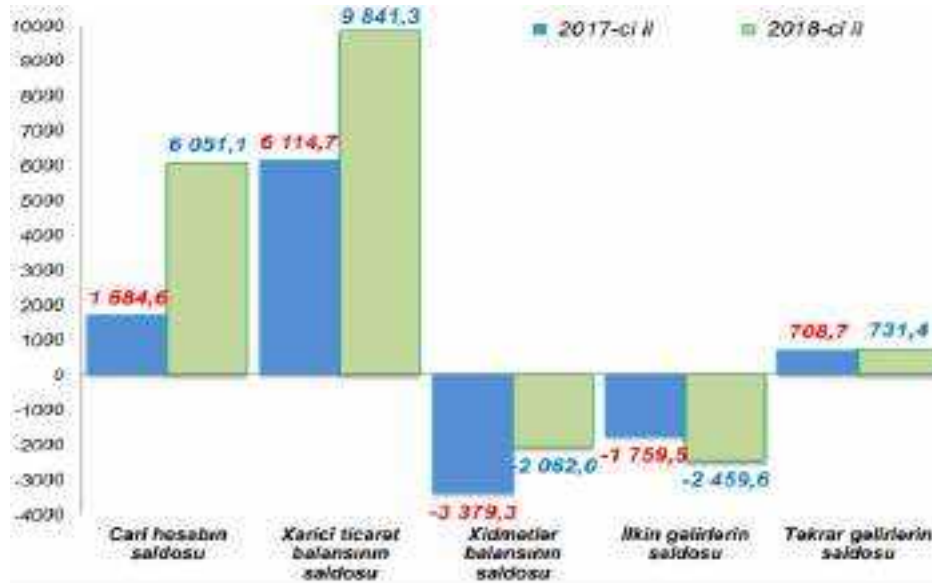
Tikinti icazələri: Azərbaycan tikinti icazəsi prosesini asanlaşdırdı, çünki tikinti icazələri artıq Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin bir pəncərəsi ilə əldə edilir. **Elektrik əldə edilməsi:** Azərbaycan şəbəkə infrastrukturuna investisiya qoyaraq və elektrik kəsintilərini nəzarət etmək üçün bir milli tənzimləyici quraraq elektrik təchizatının etibarlılığını yaxşılaşdırdı. Bir pəncərə quraraq, Azərbaycan daha sürətli və daha az qiymətli elektrik enerjisi əldə edib. **Əmlakın qeydiyyatı:** Azərbaycan ərazi idarəetmə sisteminin şəffaflığını artıraraq əmlak qeydiyyatını asanlaşdırır. **Kredit əldə etmək:** Azərbaycan funksional təminatlı əməliyyatlar sistemini həyata keçirən yeni təmin edilmiş əməliyyatlar haqqında qanunu və dözümsəvərlik qanununu tətbiq edərək kreditə çıxış imkanlarını gücləndirdi, girov kimi istifadə edilə bilən aktivlərin həcmi genişləndirdi. Azərbaycan həmçinin vahid, müasir və xəbərdarlıqlı girov reyestrini yaratdı və yeni kredit bürosunun yaradılması ilə kredit məlumatlarına çıxışı artırdı.

İnvestorlarının qorunması: Azərbaycan azlıqlı investorların qorunmasını gücləndirdi və səhmdarların hüquqlarını və əsas korporativ qərarlardakı rolu artıraraq, mülkiyyət və nəzarət strukturlarını aydınlaşdırdı və daha böyük korporativ şəffaflığı tələb etdi. **Vergilərin ödənilməsi:** Azərbaycan elektron faturalandırmayı (e-faktura) və sosial təminat töhfələri üçün vahid vergi bəyannaməsini təqdim etməklə vergiləri asanlaşdırdı və korporativ gəlir vergisi verilməsi üçün onlayn platforma genişləndirdi. **Sərhədlər üzərində ticarət:** Azərbaycan elektron gömrük prosedurlarının təkmilləşdirilməsi və "yaşıl dəhliz" qapı sistemini tam şəkildə həyata keçirməklə sərhədlər üzərində sürətli ticarət aparmışdır. **Ödəmə qabiliyyəti:** Azərbaycan imtiyazlı əməliyyatlardan qaçınmaqla vergi ödəmə qabiliyyətini asanlaşdırdı. **İşgötürənlər:** Azərbaycan artıq işdən azad olunma və işdən çıxma ödənişləri üçün xəbərdarlıq dövrünə aid qaydaları dəyişib.

O cümlədən 2018-ci il yekun tədiyyə balansına nəzər saldıqda, xüsusən xarici ticarət balansına diqqət etməliyik. Bu istiqamətdə irəliləyişlər hiss olunmağa başlanılmışdır ki, nöbəti illərdə də qarşıda dayanan əsas vəzifə xüsusən qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və bu sahədə olan defisit aradan qaldırılmasıdır.

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikası tədiyyə balansı 2018

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>

2018-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 31.7 mlrd.\$ təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 17.4 mlrd.\$ həcmində yaranmış profisit qeyri-neft sektoru üzrə 7.6 mlrd.\$-lıq kəsiri bağlamış və nəticədə xarici ticarət balansında 9.8 mlrd.\$-lıq profisit yaranmışdır. 2018-ci ildə Azərbaycanın dünyanın 185-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 12%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 88%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür.

Gördüyümüz kimi, xüsusən son ildə görülən işlərin həcmi artırılmış və Azərbaycan şəffaf, etibarlı və rahat investisiya mühitinin yaradılması üçün önəmli addımlar atmışdır. Bu istiqamətdə Həyata keçirilən tədbirlərin, son dövrlərdə yaradılan yeni qurumların qarşısındakı önəmli məsələlərdən biri də məhz informasiyanın doğru şəkildə təminatıdır. Beynəlxalq bazarda bu imkanların sürətli şəkildə çatdırılması məsələsi də, ən qısa zamanda qarşıya qoyulan addım olduğunu düşünürəm.

İnformasiyanın çatdırılması istiqamətində hazırda bəzi məsələlərin üzərində dayanıb, problemləri qeyd etməliyik.

İqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən əsas qurumların xüsusən xarici investorlar üçün bölüşdükləri məlumatların, statistikaların davamlı olaraq yenilənməməsi.

İnvestisiyalar, ölkə iqtisadiyyatı haqqında ən son və ən ehtiyac olunan bilgiləri bölüşən hər hansı vahid, mərkəzləşdirilmiş subkektin olmaması. Bu məlumatların parçalanmış şəkildə fərqli dövlət qurumları tərəfindən təmin edilməsi.

Doingbusiness, investment in Azerbaijan açar sözləri global axtarış sistemlərində axtarıldıqda hər hansı qurum və yaxud ölkəmiz haqqında ən son bilgilərin asan əldə oluna bilməməsi. Axtarış nəticələrinin effektiv olmaması.

Son dövrdə həyata keçirilən islahatların, qanunlardakı yenilik və dəyişikliklərin, yaradılan qurumların ən yeni informasiyaları lazımi subyektlərə qısa zamanda ötürüb, bu əlaqəni gücləndirən mərkəzləşdirilmiş sistemin yaradılması.

Nəticə

Bu istiqamətdə işlərin aparılması və "informasiyanın gücü"ndən faydalanaraq, iqtisadiyyatımızın bir çox sahələrini, o cümlədən də qeyri neft sektorumuza qoyulan investisiyaları artırma biləri.

Azərbaycanda investisiya mühitini göstərən, investorlar üçün bələdçilik edən, onları istədikləri zaman yerli nümayəndələrə suallarını verə biləcəkləri, araşdırmalar edərək, yerli mühitdə xarici investorlar üçün yaradılan imtiyazlardan məlumatlara biləcəkləri vahid platformanın yaradılması. Xarici təcrübədə bu istiqamət dünyanın əksər ölkələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu qurum bəzi ölkələrdə sərbəst agentlik kimi, bəzi dövlətlərdə isə dövlətin öz rəsmi qurumu kimi fəaliyyət göstərir. Əsas vəzifəsi isə, ölkə haqqında ən vacib məlumatları detallı şəkildə investorlar üçün təqdim edib, istənilən zaman əlaqə yarada biləcəkləri dəstəkçi rolunu oynamaqdır.

Platformanın rəqəmsal alətlərdən istifadə olunaraq, internet üzərindən xarici bazarda reklam olunması. Və bütün media kanallarında təmsil olunması.

Yuxarıda qeyd etdiyim qardaş Türkiyə təcrübəsi və dünya təcrübəsinə nəzər salsaq, investisiya təşviqi qurumları bütün media kanallarında aktiv təmsil olunur və ən son rəqəmsal alətlərdən faydalanaraq, investorlar üçün əlçatanlığı təmin edirlər.

Şəkil 1. Invest in Turkey. Türkiyə Təcrübəsi

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Mənbə: <http://www.invest.gov.tr>

Həyata keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə #doingbusinessazerbaijan sloqanlarının və ya bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən qurumun da reklam olunması.

Geniş büdcələr ayrılan və ölkəmizdə həyata keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə #doingbusinessAzerbaijan istiqamətində işlərin görülməsi vacib xarakter daşıyır. Çünki bu məsələ hazırda iqtisadiyyatımızın, xüsusən qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması yolunda qarşımıza qoyulan əsas vəzifələrdən biridir və hər bir fürsəti dəyərləndirməyimiz lazımdır.

Ölkədə yeni yaradılan Kiçik və Orta biznesin İnkişafı Agentliyinin qısa müddətdə gördüyü işlər təqdirəlayiqdir. İnformasiyanın operativ təmini və sahibkarlara dəstək olan və onlar üçün xidmət göstərən bu qurum ölkənin bütün regionlarına yayılmağa başlayıb. Bu istiqamətdə qeyd etmək istədiyim əsas məqam G2B və B2B xidmətlərini mərkəzdə cəmləyən vahid məkanın yaradılmasının sürətlənməsi və ən qısa zamandan etibarən kiçik və orta sahibkarların işini asanlaşdırmaqdır.

Asan xidmətin tərkibində ayrıca olaraq Ölkədəki qurumların fəaliyyətini vətəndaşlarla bölüşən "Asan məlumat" mərkəzinin yaradılması.

Bu qurum sırf sahibkarlıq subyektləri üçün ayrı bir qurum kimi də yaradıla bilər. İstər biznes mühiti, reklam fəaliyyəti, qanunlar və digər istənilən lazımi informasiya üçün naviqator rolunu oynayan mərkəzin yaradılması əhəmiyyətli xarakter daşıyır deyə düşünürəm. Bu istiqamət 4-cü bənddə qeyd olunan vahid mərkəzləşdirilmiş sistemin tərkib hissəsi kimi də çıxış edə bilər.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyat

David Coen(2016).“Business and Government”, s. 155

<http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>

[http://projects.worldbank.org/search?lang=en&searchTerm=&countrycode_exact=AZ](http://projects.worldbank.org/search?lang=en&searchTerm=&countrycode_exact>AZ)

<https://www.investslovenia.org/business-environment/>

<http://smb.gov.az/nav/kob-evlri>

<https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>

<https://www.theguardian.com/business/2016/jan/04/why-strong-ties-between-business-and-government-matter-r-and-d>

<https://www.weforum.org/press/2019/01/world-economic-forum-technology-governance-network-expands-to-more-than-100-organizations-five-g7-nations/>

Ailə Biznesi Üzrə Dünya Ölkələrinin Təcrübəsi

Narınqül MIKAYILZADƏ

Magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

narin.mika14@gmail.com

Xülasə

Biznesin məqsədi sadəcə mənfəət əldə etmək deyil, həmçinin müştəri ehtiyaclarını düzgün ödəməklə müəyyən reputasiyaya sahib olmaqdır. Bugün ailə şirkətlərinin çoxlarının apardıqları biznesə bağlı olmaları, işin daha düzgün getməsinə imkan yaradır. Ailə şirkətlərinin bir sıra üstün cəhətləri vardır. Birincisi, biznesin stabil olmasıdır. Ailə şirkətləri biznes aparılmasında kredit anlayışına görə digər şirkətlərlə müqayisədə daha ehtiyatlı olurlar. Bu nöqtəyi nəzərdən ailə şirkətləri stabil maliyyə imkanlarına malik olur və düzgün xətlə kişaf edirlər. Belə şirkətlər çox az hallarda müflisləşmə ilə rastlaşır. İkincisi, idarəetmə qərarlarında qətiyyət və operativlikdir. Korporativ şirkətləri idarə edən menecerlər hər hansısa bir qərarın verilməsi üçün daha bürokratik davranırlar. Bunun əsas səbəbi atılan addımlara görə səhmdarların razılığını almağın vacibliyi və əlbəttə ki, qətiyyətsizlikdir (bunlar menecerlər üçün xas olan bir xüsusiyyətdir). Təbii ki, ailə şirkətləri bu cəhətdən həm operativ, həm də risklərə tez gedən olurlar. Üçüncüsü, şirkətin dəyərlərinin yaradılmasıdır. Ailə şirkətlərində şirkəti idarəetmə məntiqi şirkətə məxsus fəlsəfənin üzərində aparılır. Başqa sözlə desək şirkət sahibləri demək olar ki, bir xasiyyətli adamlar olurlar və bu biznesdə ən vacib üstünlüklərdən olan daimilik yaradır.

Ailə biznesi ölkədə orta səviyyənin formalaşmasında çox önəmli bir funksiya daşıyır. Eyni zamanda biznes elita formalaşdırır. Bugün Avropa ölkələrində ailə biznesləri çox güclüdür. Almaniyada orta ölçüdə olan şirkətlərin 75%-i ailə şirkətləridir və ildən-ilə bu şirkətlər öz satış potensiallarını artırırırlar.

Açar sözlər: Biznes, Ailə biznesi, Biznes-elita, Korporativ şirkət

Giriş

Biznesin məqsədi sadəcə mənfəət əldə etmək deyil, həmçinin müştəri ehtiyaclarını düzgün ödəməklə müəyyən reputasiyaya sahib olmaqdır. Bugün ailə şirkətlərinin çoxları apardıqları biznesə bağlı olmaları, işin daha düzgün getməsinə imkan yaradır. Ailə şirkətlərinin bir sıra üstün cəhətləri vardır.

Birincisi, biznesin stabil olmasıdır. Ailə şirkətləri biznes aparılmasında kredit anlayışına görə digər şirkətlərlə müqayisədə daha ehtiyatlı olurlar. Bu nöqtəyi nəzərdən ailə şirkətləri stabil maliyyə imkanlarına malik olur və düzgün xətlə inkişaf edirlər. Belə şirkətlər çox az hallarda müflisləşmə ilə rastlaşır.

İkincisi, idarəetmə qərarlarında qətiyyət və operativlikdir. Korporativ şirkətləri idarə edən menecerlər hər hansısa bir qərarın verilməsi üçün daha bürokratik davranırlar. Bunun əsas səbəbi atılan addımlara görə səhmdarların razılığını almağın vacibliyi və əlbəttə ki,

qətiyyətsizlikdir (bunlar menecerlərə xas olan bir xüsusiyyətdir). Təbii ailə şirkətləri bu cəhətdən həm operativ, həm də risklərə tez gedən olurlar.

Üçüncüsü, şirkət dəyərlərinin yaradılmasıdır. Ailə şirkətlərində şirkəti idarəetmə məntiqi şirkətə məxsus fəlsəfənin üzərində aparılır. Başqa sözlə desək şirkət sahibləri demək olar ki, bir xasiyyətli adamlar olurlar və bu biznesdə ən vacib üstünlüklərdən olan daimilik yaradır.

Ailə biznesi ölkədə orta səviyyənin formalaşmasında çox önəmli bir funksiya daşıyır. Eyni zamanda biznes elita formalaşdırır. Bugün Avropa ölkələrində ailə biznesləri çox güclüdür. Almaniyada orta ölçüdə olan şirkətlərin 75%-i ailə şirkətləridir və ildən-ilə bu şirkətlər öz satış potensiallarını artırır.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi həyatda söz sahibi şirkətlər ya ailə şirkətidir, ya da ailə şirkəti kimi kommersiya həyatına atılmış şirkətlərin davamıdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında sayılan 18 milyonu aşan müəssisə fəaliyyətini davam etdirir və bunların 90%-dən çoxu ailə şirkətidir. Ən böyük 500 firmanın üçdə biri ailə şirkətidir.

Ailə şirkətlərinin həyat mərhələsinin çox qısa olduğu və üçüncü nəsə çətin çatdığına diqqət yetirdikdə, Cədvəl 2-də olan ailə şirkətlərinin əsrlərdir fəaliyyətini davam etdirdiyini görmək çox təsirlidir. Dünyanın ən qədim ailə şirkətləri arasında yer alan şirkətlər, mülkiyyəti həmişə ailə içində saxlamışdır. Bu şirkətlərin hamısı əsrlər boyu, yaradıldıqları tarixdən etibarən indiki zamana qədər çox fərqli dövlətlər, millətlərin hakimiyyətinə əsaslanmış və fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

Dünyanın ən böyük 200 şirkəti, 22 ölkə arasında dağılmışdır və hazırda həmin şirkətlər müxtəlif formada olan şirkət xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Bir çoxu öz ölkələrində fəaliyyət sahələri ilə ölkə iqtisadiyyatını qura biləcək səviyyədədir və bununla yanaşı ölkə sərhədlərini aşmışlar. Dünyanın ən böyük 200 ailə şirkətinin 99-u ABŞ-dan, 17-si Fransadan, 16-sı Almaniyadandır. Yalnız 7 ABŞ Şirkəti ilk 25 sıralamasında yer alır.

Cədvəl 1. Dünya Ailə Şirkətlərinin Ölkə İqtisadiyyatları içərisindəki yeri (2017-ci il üzrə)

Ölkə	Ailə şirkətinin ölkədəki bütün şirkətlərə nisbətən faizi	Ölkənin ÜDM daxilində faizi	Ölkədəki ümumi işçi sayına görə faizi
İtaliya	90 %	-	-
ABŞ	90 %	30-60 %	60 %
Almaniya	80 %	66 %	75 %
Meksika	80 %	-	-
Avstraliya	75 %	-	50%
Çili	75 %	-	-
İspaniya	71 %	-	-
İngiltərə	-	-	50 %
Türkiyə	90 %	-	-

Mənbə: <http://www.retailer.net/sectorler/bankacilik/dunyanin-en-buyuk-aile-sirketleri/> -2018

Bir çox tədqiqatçı, Uzaq Şərq Asiya mədəniyyətinin monolit tipli olduğunu deməklə yanaşı, son əsrdə iş dünyasında göstərdikləri bir çox texnoloji uğurları müsbət dəyərləndirməkdədir. Uzaq Şərqi Asiya şirkətlərinin bu uğurlarında, mədəniyyətlərinə xas ənənəvi dəyərləri əhəmiyyət kəsb edir (Yaponiyada “ie”, Çində “chia” olaraq keçir). Ailəçilik anlayışı, iş anlayışı içində uğurla inteqrasiya olmuş, ailədəki iyerarxiya, hakimiyyət qəlibləri, vəzifə əlaqələri təşkilati rollara uyğunlaşmış, ailədəki harmoniya, birlik, bağlılıq və duyğusal məsuliyyət çalışanlar arasında qəbul edilmişdir. Sektorlararası fərqlilik olsa bele, Uzaq Şərq ölkələri arasında yer alan Koreya, Tayvan, Sinqapur və Yaponiyada ailə şirkətlərinin iqtisadiyyatlarda dominant olduğu görülməkdədir.

Cədvəl 2. Dünyanın ən böyük ailə şirkətləri (2017-ci il üzrə)

Şirkət adı	Ailə adı	Ölkə	Fəaliyyət sahəsi	Şirkət gəliri (milyard \$)
Novartis	Sandoz	İsveçrə	Tibb	279
Roche.	Hoffman-Oeri	İsveçrə	Tibb	254
Walmart	Waiton	ABŞ	Pərakəndə	241
Facebook	Zuckerberg	ABŞ	İnformasiya texnologiyası	225
Anheuser Busch	Lemann	Belçika	İçki	197

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Oracle	Ellison	ABŞ	İnformasiya texnologiyası	192
Samsung Electronics	Lee	Cənubi Koreya	İnformasiya texnologiyası	174
Volkswagen	Piech-Porsche	Almaniya	Avtomobil	120
Kinder Morgan	Kinder	Almaniya	Enerji	99
Nike	Knight	ABŞ	İdman geyimləri və aksesuarları	88

Mənbə: <http://www.retailer.net/sectorler/bankacilik/dunyanin-en-buyuk-aile-sirketleri/> - 2018

Koreya iqtisadiyyatında çox mühüm yer tutan - Samsung, Hyundai, Lucky Star və Daewoo (dörd böyüklər “chaebols”) ailə şirkətləri olub, təkcə ABŞ-da cəmi 100 milyard dolların üzərində dövrüyyəyə malikdir. Bu dörd nəhəng şirkət, avtomobil istehsalı, gəmiqayırma, aviasiya sənayesi, elektronika və tikinti sektorlarında dünyanın ən böyük ailə şirkətləri arasında yer alır. Tayvanın “Formosa Plastics” şirkəti, dünyanın ən böyük polivinil xlorid istehsalçısı olmaqla yanaşı, Evergreen Corporation da dünyanın ən böyük gəmi konteyner nəqliyyatı şirkətidir. Hər ikisi də ailə şirkətidir. Honq Konqun ən məşhur ailələri, Kardoorie, Y.K. Poo, Li Ka-Shing və Sinqapurdan Li ailəsi, dünyanın ən mühüm səhmlərini, alqı-satqı şirkətlərini öz nəzarətləri altında saxlayırlar.

Yaponiyada isə, Yapon sənayesinin göz bəbəyi olan avtomobil emalı, elektrotexnika, kimya sektorlarında isə çox az sayda ailə şirkətinə rast gəlinir (Toyota, Suntory, Bridgestone Tires). Ailə şirkətləri Yaponiyada əmlak (Kokudo Keikaku, Tongensha, Heiwa, Marugen), tikinti (Kajima, Ohbayashi-gumi), yeyinti (Yamasaki Baking, Ezaki Glico) sektorlarında fəaliyyət göstərir. Ailəçilik anlayışı, Uzaq Şərq ailə şirkətlərində ümumi bir qəlib nümayiş etdirərkən, daha dərinə getdikdə hər bir ölkədə fərqli formada ortaya çıxmaqdadır. Ən mühüm fərqlər, nəsildən nəslə keçiddə görünür.

Çində atanın ölümündən sonra, ailə şirkətinin rəhbərliyi ilə birlikdə şirkətin bütün mal varlığı ailədəki ən böyük oğulun mülkiyyətinə keçir. Ailəyə aid mal varlığı isə, ailədəki oğlan uşaqları arasında bərabər olaraq bölüşdürülür.

Ən böyük oğlan uşaq, artıq həm şirkətin, həm də ailənin başçısıdır. Yaponiyada ən böyük oğlan uşağı atadan sonra əmlakın böyük hissəsinə sahib olur. Ailə, Yaponiyada ağaca bənzədilərək, ən böyük oğlan uşağı “ağacın kökü”, digər oğlan uşaqları “ağacın budaqları” adlandırılır. Artıq güc tamamilə ən böyük oğlan uşağın əlində cəmləşir və ailəsinin şərəfini qorumaq, ailənin nüfuzunu davam etdirməkdən cavabdeh olur. Burada ən vacib sual, “ən böyük oğlan uşaq

şirkəti uğura aparıb davam etdirə biləcəkmı”. Yaponiyada aparılan bir tədqiqatda 1948-ci il, əvvəli üç nəsildir davam edən ailə şirkətləri 1948-dən sonra 75% daha da böyüyərək uğura imza atmışdılar. (Fleming, Q. J. 2000: s. 20)

Çində baş verən maraqlı bir hadisə, ənənəvilinin bəzi hallarda getmədiyinə diqqət göstərir. Y.K. Pao, dünyanın ən böyük gəmi nəqliyyatı şirkətlərindən birinə malikdir (Honq-Honqun World-Wide Shipping Group şirkətinə məxsusdur) və onun dörd qızı var. Pao ölümündən sonra şirkəti dörd hissəyə bölərək qızlarına bərabər şəkildə təhvil verməyi planlaşdırır. Ancaq, şirkətləri qızları deyil, kürəkənləri idarə edəcəkdir. Hər şeyə baxmayaraq mədəniyyət nə qədər inkişaf etsə də, müasir Şərq ailə şirkətlərində “menecer” mövqeyində qız uşaqlarını görmək arzu edilmir.

Çində ailə şirkətlərində “ailədən başqa kimsəyə əsla güvənmə” prinsipi çərçivəsində ali rəhbərliyin heç bir halda peşəkar bir rəhbərə verilmədiyi müşahidə edilirkən, Yaponiyada tam əksi keçirilməkdədir. Yəni ailə şirkətlərində peşəkar menecerə geniş səlahiyyətlər verilir. Yaponiyada peşəkar menecerə verilən önəm, 18-ci əsrdə meydana gələn və “banto” adı verilən kasta sisteminin (“kasta” termini portuqalca olub, “saf soy” anlamındadır və təbəqə ayrılıqlarına dayanır) davamı kimi qiymətləndirilir. Bu idarəçilik ənənəsi Tokugawa dövrünə qədər uzanır. Tacir ailələrdə, köməkçilərin iş alınması və onların öyrədilməsi, yetişdirilməsi çox geniş olub, zaman içində təşkilati bir şəxsiyyət xüsusiyyəti almışdır. Kiçik yaşlarda oğlan uşağı, tacir ailəyə yaxın bir dost tövsiyəsi ilə işə götürülür, sənətkarlıq və ticarət (“deshi”) öyrədilir, təhsilini uğurla başa vurduqdan və on səkkiz yaşına çatdıqdan sonra “tedai” sifətilə həmin tacir ailədə işə düzəlib, burda işləməyə başlayır (Habbershon, T. G., 2001).

Həmin uşaqlar artıq həyatının sonuna qədər bu tacir ailənin yanında çalışacaqdır. Aralarında ən ağıllı və istedadlıları “banto” olaraq adlandırılan rəhbər vəziyyətinə gətirilir. Banto olan oğlan uşağı ailənin qızı ilə evlənərək ailənin əsas üzvü olur. Mitsubişi kimi ailə şirkətləri araşdırılarkən, qərb təhsili görmüş, istedadlı “banto” qadına rast gəlinir və onlar ailə üzvü kimi də hörmət görürlər.

Avropa Şurasına üzv olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin təxminən 80%-i ailə nəzarəti şirkətlərindən ibarətdir. Bunların bir qismi çox böyük olmaqla (Fiat, BMW, Lego, Tetra-Pak, Mark Rich, Sainsbury, Ginnes, Benetton.v.b) bərabər güclü soyadlarını beynəlxalq biznes dünyasında da görkəmli yer tutması üçün çalışmışdılar. Ancaq bu böyük ailə şirkətlərinin yanında Avropada ailə şirkətlərinin çox uğurlu olduğunu söyləmək təəssüf ki, o qədər də mümkün deyildir. Şərqi Avropa ölkələrində baş verən mürəkkəblik, Qərbi Avropa ailə şirkətlərinin səssiz yüksəlişinə kölgə salır və təsirləri mənfi olaraq öz əksini tapır. Sovetlər

İttifaqının sosializm irsi, bütün Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatlarının iflasına yol açdığı kimi, sahibkarlıq ruhunun da yox olmasına səbəb olduğu müşahidə olunmuşdur. İşin maraqlı tərəfi, qərbi Avropa ölkələri bazar iqtisadiyyatlarından mərkəzi sistemə keçməyi təcrübə ediblər, ancaq əksi mövzusunda nə etmələri lazım olduğunu bilmirlər. Burada müşahidə edilən, ləng inkişaf edən bir prosesdə olsa da, Şərqi Avropa ölkələrinin sərbəst təşəbbüslərə yönələrək ailə şirkətlərini yaratmasıdır.

Berlin divarının yıxılmasından bu yana yalnız keçmiş Şərqi Almaniyada 300 mindən çox özəl şirkət yarandığı və qeydiyyatla alındığı müəyyən olunmuşdur. “STRATOS”ın (Strategic Orientations of Small-and Medium Sized Enterprises) Avropada səkkiz ölkə (Avstriya, Belçika, Almaniya, Finlandiya, Fransa, İngiltərə, Norveç və İsveçrə) 1132 ailə şirkəti çərçivəsində apardığı araşdırma tapıntıları tədqiq olunduqda, ailə şirkətlərinin qapalı sistem xüsusiyyətini qoruyub saxladığı məlum olmuşdur.

Rəhbərlik həmişə ailədə olmalı, ailə ənənəsi qorunmalı və əməliyyat fəaliyyətlərində ailənin mənfəətləri ön planda yer almalıdır. Ailə şirkəti rəhbərləri, bazarda aparıcı olmaqdan ziyadə ardıcıl olmağı üstün tuturlar. Bunun da ən mühüm səbəbi, ailə şirkətlərinin çoxunun risk almaqdan imtina etmələridir. Avropa ailə şirkətləri rəhbərləri strateji qərar çıxarma mərhələsində mühafizəkar mövqe nümayiş etdirirlər. Beynəlxalq bazarlara girməkdə tərəddüd edərkən, mövcud vəziyyətlərinin dinamikasının pozulma ehtimalından da son dərəcə narahat olurlar. Böyümə qərarı verərkən, riski minimuma endirməyi qarşısına məqsəd qoyur, çox inkişafın vacibliyinə inanmırlar. Ən önəmli meyar, davamlılığın təmin olunması və ailənin mülkiyyətinin qorunmasıdır.

Orta və Cənubi Amerika ölkələrində, iqtisadiyyatlar “grupos” olaraq adlandırılan böyük ailə şirkətlərinin suverenliyi altındadır. Bu şirkətlərin rəhbərliyində olan ailələr çox güclü, bir-birinə bağlı və ölkələrinin talelərinə istiqamət verə biləcək qədər təsirə malikdirlər. Lansberg və Perrow (1991) tərəfindən doqquz Cənubi Amerika ölkəsi və iyirmi beş ailə şirkətini əhatə edən bir araşdırma, Cənubi Amerika ölkələrindəki ailə şirkətlərinin xarici bazarlara girmək üçün ehtiyatlı davrandıqlarını müəyyən etmişdir. Bunun başlıca səbəbləri, Cənubi Amerika ölkələrində müşahidə olunan, yüksək xarici borc, davamlı keçirilən və gündəmdə olan devalvasiya, infilasiya və xarici sərmayəçilərin hökumətlərlə investisiya etmələrinin qarşısının alınmasıdır. Digər tərəfdən, Cənubi Amerika bazarı, öz içində özünəməxsus bir dinamikaya malik olub, sürətlə böyüyən 500 milyon əhalili bir iqtisadi bölgə xüsusiyyətinə malikdir (King, S., Solomon, G. T., Lloyd, W. F., 2001: s.162).

Cənubi Amerika ailə şirkətlərinin Şimali Amerika və Avropa mədəniyyətlərindən əziyyət çəkdiqləri müşahidə olunmuş, tarixi və mədəni təcrübələrini İspaniya, Portuqaliya və Afrikada yaratmışdırlar. Katolik kilsənin gücü ictimai mənada ailə fərdləri üzərində çox təsirlidir. Sosial sinif ayrısı seçkiliyi çox dəqiq xətlərlə ayrılmış olub, güclü ailə şirkəti sahibi olan insan həm ailəsinin, həm də alt sosial-iqtisadi sinifdəki cəmiyyətin lideri vəzifəsini yerinə yetirir. Ailə şirkəti anlayışı, Cənubi Amerika ölkələri üçün yeni bir hadisədir. Bir çox ölkədə “grupos” qadının birinci və ikinci nəsil tərəfindən idarə olunduğu görünür. Məsələn, Venesuelada şirkətlərin 80%-i 1960-cı illərdən sonra qurulmuş, hazırda qurucu müdir tərəfindən idarə olunduğu müəyyən olunmuşdur. Avropa və Şimali Amerika ailə şirkətləri ilə müqayisədə, Cənubi Amerika ölkələrinin rəqabətdə çox zəif olduğu və əhəmiyyətli ticari məhsulların (qəhvə, şəkər, neft) bir və ya iki şirkətin suverenliyi altında olduğu başa düşülmüşdür. Şirkətlər adətən “sənətkarlar” kimi iş həyatına başlayır, bir məhsul ilə bazarda söz sahibi olub, ikinci bir məhsulla təkrar bazarda yer tapmağa çalışırlar.

Ailə şirkətlərində kapital həmişə ailədən əldə edilir, çox az da olsa, bank kreditlərindən istifadə olunduğu da görülməkdədir. Cənubi Amerika ailə şirkətlərinin, kosmopolit xarakterlərinə görə ABŞ və Avropa şirkətlərində uğurlu olmuş məhsulları uyğunlaşdırmağa çalışanda maraqlı nəticələri görmək olar. Buna misal olaraq, iyirmi dörd saat xidmət göstərən ATM cihazlarının tətbiqi aparılmış ancaq müştəri kompüter istifadə etməyi bilmədiyinə görə bank iyirmi dörd saat bir əməkdaş ATM pəncərəsində bank əməliyyatlarını aparması üçün tapşırıq vermişdir. Buna bənzər nümunələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Son illər müşahidə olunan inkişaf, ikinci nəsilin xaricdə təhsil alması, ailə şirkətlərini böyütmək və yeni birgə təşəbbüslər mövzusunda cəsarətləndirmək üçün işlərə üstünlük verməsidir.

Uşaqlar ABŞ və Avropanın ən məşhur universitetlərində təhsil almaqla, təhsillərini başa vurduqdan sonra ailə şirkətində işləri gözlənilir. “Grupos”ların mühüm bir xüsusiyyəti də, mümkün olduğu qədər çox uşaq sahibi olmaq və ailə bağlarını “tayfa” kimi qüvvələndirməkdir. Belə ki, üçüncü nəsilə, bəzi ailələrdə 50 qohum olduğu görülmüşdür. Ailəyə bağlılıq ən mühüm dəyərdir. Cənubi Amerika ölkələrində, sosial-iqtisadi siniflər arasındakı uçurum, zəngin ailə üzvlərini zaman-zaman təcavüzə qarşı hədəf kimi qarşımıza çıxarır. Buna qarşı bir tədbir almaq səyi içində olan ailələr, sıx təhlükəsizlik tədbirləri altında eyni mənzillərdə yaşayır və ya eyni sıralarda oturur, eyni binada çalışır və hətta tətillərə birlikdə çıxırlar. Cənubi Amerika ali təbəqə ailələri iki qrup altında araşdırılır. İlk qrup, “Vadinin Sahibləri” (The Owners of the Valley) olaraq adlandırılan, əcdadları müstəmləkə dövründə Avropadan gələn zadəgan adlandırılan varlı ailələrdir (Manikutty, S., 2000: s.13).

Digər qrup isə, yenə Avropadan qaçqın kimi gəlmiş, zaman içində istedadları ilə iş dünyasında müvəffəqiyyətə çatmış və ilk qrup içində özünü zorla da olsa qəbul etdirmiş ailələrdir. Xüsusilə ikinci qrup ailələr, Vadinin Sahiblərinin müəyyən etdiyi qaydalar çərçivəsində iş dünyasında hərəkət etmək məcburiyyətindədir. Ailənin biznes uğursuzluğu, bütün ailənin şərəfini alçaltmaq mənasını daşdığı üçün, hiss edilən təzyiq inanılmaz ölçülərdə özünü göstərir. Bir başqa maraqlı tapıntı da, nəsilədən nəslə keçid problemini ortaya qoyur. Çox sıx görülən bir vəziyyət, bacı qızının dayısından yaşca böyük və təcrübəli olması, irs və rəhbərlik dövrü əsas məsələ olduqda çıxan münaqişə məsələsinin mürəkkəbləşməsidir. Hər iki tərəf güc üçün mübarizə edir, ortaya çıxan gərginlik isə ailə şirkətinə mənfi təsir göstərir. Ailə və şirkət, heç vaxt bir-birindən fərqli düşünmür.

ABŞ-dan məhsuldarlığı artırmaq üçün gələn dünyanın aparıcı məsləhət firması Cənubi Amerikalı ailə şirkətinə ilk olaraq mütləq heç bir iş görməyən yaşlı ailə üzvlərinin işlərinə son vermələrini, yerlərini yaxşı təhsil almış gənc istedadların işləmələrini təklif etmişlər. Təklif üzərində ailə hakimiyyəti çox hiddətlənmiş, bunun heç vaxt mümkün olmayacağını bu mövqedə olan bir məsləhət firması ilə işləmək istəmədiklərini bildirmişlər. Cənubi Amerika ölkələrində, oğlan uşaq və nəvələrin ailə şirkətlərində idarəçilik mövqeyində işləri gözlənilir. Başqa bir ailə şirkətinə daxil olan uşaqlar heç vaxt işə götürülmür.

Türkiyədə keçmiş gerilərə uzanan köklü təşəbbüslərə çox nadir rast gəlinməsi, bu vəziyyətin səbəbləri barəsində mühakimə etməyə əsas verir. Avropada, Amerikada yaşı 100-200 ili keçən çox sayda irili-xırdalı firmaya rast gəlmək mümkündür. İllərlə əvvəl kiçik bir sexdə işə başlayan və günümüzdə üçüncü, dördüncü nəsillərə, dünya miqyasında ölçülərə çatan firmalara rast gəlinir. Türkiyədə isə bu şəkildə bir inkişaf meyli göstərən firma yoxdur. Türkiyə miqyasında böyük qəbul ediləcək firmaların da keçmiş ancaq 60-70 il qədər geriyyə aparır. 100 ilini bitirmiş şirkətlər isə əsasən kiçik miqyaslarda qalmış, böyüyə bilməyiblər. 18 Yanvar 1990-ci il tarixli Dünya qəzetinin "Əsrlik Şirkətlər" adlı əlavəsində verilən 200 ilini bitirmiş Türk firmaları, Cağaloğlu Hamamı (1741), Əli Mühitdin Hacı Bəkir (1777) və Çukurova Yeyinti Sənayesidir (1783). 100 ili keçmiş şirkətlərdən bəziləri; Abdulla Əfəndi Restoranı (1888), Güllüoğlu (1885), Hacı Şakir (1887), İsgəndər Kababçı (1867), Komilli (1878), Konya (1897), Quru Kahveci Mehmet Əfəndi Məmulatları (1871), Pera Palas (1888), Tuzcuoğlu (1893), Vəfa Bozacısı (1876), Hacı Bəkir Lokum və Əqidə Şəkərləri (1877), Dağılanlar Halvaçılıq (1883), Teksima Tekstil (1893). Bu şirkətlər dördüncü nəslə keçmişlər.

1923-ci ildə fəaliyyətə başlayan Kamil Qoç tərəfindən yaradılan Kamil Qoç Avtobusları və Əyyub Səbri Tuncer tərəfindən yaradılan Əyyub Səbri Tuncer Odekolon da üçüncü nəslin idarəçiliyində yer aldığı görünür. Üçüncü nəslin idarəçiliyində olan digər şirkətlər, 1926-cı ildə

Nihad Kutman tərəfindən fəaliyyətə keçirilən Doluca Şərabları, 1926-ci ildə Əhməd Əmin Yılmaz tərəfindən əsas qoyulan Tatko, 1927-ci ildə Abdulla Tahincioğlu tərəfindən yaradılan Şəhər Qida Maddələri Sənaye və Ticarət, 1942-ci ildə Hacı Ömər Sabancı tərəfindən yaradılan Sabancı Holding və 1950-ci ildə Nuri Etibar tərəfindən yaradılan Yeni Qaramürsəl Mağazaları sayıla bilər. Digər böyük qruplardan Eczaçıbaşı, Enka, Boyner və Şəfaq ikinci nəsil hakimiyyətin fəal rol aldığı bir dövrdədir (Yakupogulları, C., 2001: s.263).

Türkiyədə qurulan müəssisələrin böyük əksəriyyətinin həyat müddəti, sahibkarın həyat müddəti məhdud qalır. Şirkətin təsisçisi vəziyyətində olan və onu kiçik bir miqyasdan başlayaraq addım-addım böyüdən, bir həyat müddəti üçün böyük uğur qəbul ediləcək səviyyəyə çatdıran müəssisə sahibi, əsərini ikinci nəsillə, yəni oğlanlarına, qızlarına və ya kürəkənlərinə buraxanda, başqa bir ifadə ilə müəssisəni yaradıb böyüdən adam öldə, firmanın həyat müddətinə adətən son qoyulur. Bu halda müəssisə ya fəaliyyətinə son verir, ya əl dəyişdirməkdə və ya oğullar və kürəkənlər arasında bölüşdürülərək təkrar başlanğıc mərhələsinə qaytarılır. Təkrar kiçik ölçülərə qaytarılması isə yaradıcı insanın əldə etdiyi uğurları sıfırlamaqla, müəssisənin çıxışına mənfi təsir göstərir. Halbuki, eyni uğur prosesini ikinci nəsildə davam etdirsə, müəssisənin rəqabət qabiliyyəti iki nəsil ərzində dünya bazarlarında rəqabət edilə bilən səviyyəyə çata bilər. Türkiyədə bunun nümunələri az da olsa mövcuddur. 1930-cu illərdə qurum formasına gətirilməmiş, ailə şirkəti kimi qalmış bir şirkətin həyat müddəti üçün dörd nəsillik bir müddət nəzərdə tutularkən, bəzi müəssisələrdə bu müddət adətən yalnız bir nəsillə məhdud qalır. Türkiyədə müəssisə yaradan insanlar adətən gələcək təhsil imkanlarından istifadə etməmişlər. Müxtəlif səbəblərdən, həyata kiçik yaşda atılmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu səbəblə gələcək təhsil imkanı olmamış, işləmək məcburiyyətində qalmışlar. Dil bilgiləri də az olmuşdur. Bu cür çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün həyatlarının heç bir mərhələsində vaxt tapa bilməmişlər. Lakin yaratdıqları müəssisəni müəyyən bir böyüklüyə gətirdikləri zaman bu qüsurların mənfi nəticələrini acı şəkildə görməyə başlayırlar. Çünki, yaratdıqları müəssisə böyüdükcə, özlərinin dəzgah arxasından ayrılıb vaxtlarını daha çox inzibati işlərə ayırmaları lazımdır. Hasilat işləri yanında, ölkə içi və ölkə xaricində işgüzar görüşləri, banklarla və dövlət orqanlarıyla əlaqəyə girməsi zərurətləri ortaya çıxır. Bu mərhələdə, müəssisə sahibi çatışmazlığını görür. Qüsurlarını kompensasiya etmək üçün isə, artıq vaxtı yoxdur. Müəssisə sahibi nöqsanlarının qarşısını ala bilər, amma uşaqlarında bu nöqsanların olmaması üçün lazımı tədbirlər görməyə çalışır. Uşaqlarını ən yaxşı məktəblərdə öyrətməyə, yaxşı bir və ya bir neçə dil öyrənməsini təmin etməyə çalışır. Lakin, bu imkanlar içində böyüyən uşaq istismara qarşı biganə qalır. Bu vəziyyət, ölkəmizdəki bir neçə böyük şəhər xaricində qalan yerlərdə yaradılan müəssisələr üçün daha da dəhşətli olur. Gələcəkdə müəssisənin başına keçməsi düşünülməmiş və bu məqsədlə yetişirilən gənclər, peşəkar menecer və ya dövlət məmuru kimi böyük şəhərlərdə

qalmağı üstün tutur. Bu seçimdə böyük şəhərdən və ya xaricdən gələn adamın da təsiri olur. Nəticə olaraq, müəssisənin ömrü bir nəsildən digərinə ötürülməməkdədir.

Nəticə

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas forması kimi hesablanan ailəvi biznesin əsas təyinin təməlinə belə bir ideya qərarlaşıb ki, ailəvi biznes xüsusi sosial qrupun çərçivəsində - ailə və onun bütün üzvləri daxil olmaqla – bütün ailə üzvlərini və həmçinin öz istehsalını da maddi vəsaitlərlə təmin edən aktiv, təşəbbüslü, progressiv bir çox iqtisadi fazalara malik olan sahibkarlıq fəaliyyətidir.

2. Ailəvi sahibkarlıq cəmiyyətdə və ölkə daxilində stabil siyasi və iqtisadi vəziyyəti təmin edir, gələcəyə tərəf istiqamətləndirilən müsbət və effektiv olan biznes mühitini formalaşdırır. Ailəvi sahibkarlıq ölkə əhalisinin təşəbbüskarlığını, intellektini, bacarığını nümayiş etdirmək üçün zəruri bir sistemdir və bu sistem mövcud olmasa iqtisadiyyatın səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi ya çox çətin bir hala çevirilir və yaxud təmənilə aradan qaldırılır.

3. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatçıları iddia edirlər ki, ailəvi biznes iqtisadiyyatın yeniliçilik potensialının inkişafına, yeni istehsalat və sahibkarlıq formalarının tətbiq olunmasına və həmçinin maliyyələşdirmə məsələlərinin həll olunmasına dair xüsusi şəraitlər yaradır.

4. Bizim ölkədə ailəvi biznesin inkişaf etməsi üçün kifayət qədər vəsait və ehtiyat mənbələri var. Bu resurslar əsasən xırda ev xidmətləri ilə, pərakəndə satışla və ictimai qidalanma ilə təmsil olunublar. Bu resursların və ehtiyatların düzgün şəkildə istifadə olunması ilkin növbədə rəşional siyasətə və peşəkar idarəçilik qabiliyyətindən asılıdır.

5. Ailə müəssisələrinin uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərməsi ilkin növbədə onunla bağlıdır ki, ailə üzvləri öz biznesini təkcə pul qazanma mexanizmi kimi yox, həmçinin keçmiş nəsillərdən qalan ailə adət-ənənəsi kimi nəzərdən keçirirlər.

6. Çində ailə şirkətlərində “ailədən başqa kimsəyə əsla güvənmə” prinsipi çərçivəsində üst rəhbərliyin heç vaxt peşəkar bir rəhbərə etibar etmədiyi müşahidə edilərkən, Yaponiyada tam əksi keçirilməkdə, ailə şirkətlərində peşəkar menecerə geniş səlahiyyətlər verilir.

Ədəbiyyat

Fleming, Q. J. Keep the Family Baggage Out of the Family Business: Avoiding the Seven Deadly Sins that Destroy Family Businesses. Simon and Schister, New York. 2000

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Habbershon, T. G., Williams, M., Macmillian, I. C. A Unified Systems Theory of Family Firm Performnace. Theories of the Family Business Enterprise: Establishing a Paradigm for the Field. Conference, University of Alberta, Edmonton, September. 2001
- Yakupoğulları, C. Aile Şirketlerinde Çatışma ve Çözüm Yolları. Yüksek Lisans Tezi; Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı. 2001
- King, S., Solomon, G. T., Lloyd, W. F. Issues in Growing a Family Business: A Strategic Human Resource Model. Journal of Small Business Management, 39 (1). 2001
- Manikutty, S. Family Business Groups in India: A Resource Based View of the Emerging Trends. Family Business resursları Review, 13 (4), December. 2000
- Günver B. (2002) Aile İşletmelerinin Yapısı ve Geleceği. T.C. İstanbul Kültür Sitesi Univer Yayınları, 18: 17
- Rogoff E.G. (2003) Girişimcilik ve aile işletmeciliğinde gelişen araştırmalar: aileyi girişimcilik ateşini besleyen oksijen olarak tanımak. İş Girişimcilik Dergisi. 18 (5)
- <http://www.retailer.net/sektorler/bankacilik/dunyanin-en-buyuk-aile-sirketleri/> - 2018

Azərbaycan İqtisadiyyatında Neftin Rolu

Natiq HƏSƏNLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

natiqhesenli707@gmail.com

Xülasə

Neft, Yer kürəsində ən mühüm təbii enerji ehtiyatlarından sayılır. Neft elektrik enerjisinin əldə edilməsi və nəqliyyat vasitələrində yanacaq kimi istifadə edilir. Bundan əlavə neft kimya sənayesində süni materialların və başqa məhzulların alınmasında istifadə edilir. Buna görə də, o həm də "Qara qızıl" adlanır.

Neft-qaz sıralı karbohidrogen yataqlarına yerin min, 2 min metrdən 5-6 min metrə qədər dərinliklərində rast gəlinir. Adətən, bu dərinlik 1000-3000 metr təşkil edir. Yer səthinə yaxınlaşdıqca atmosfer sularının və bakteriyaların təsiri altında neft deqradasiyayaməruz qalır (biodeqradasiya) və qatılaşır. Kimyəvi tərkibinə görə neft təbii qaza və asfalta yaxındır. Bu səbəbdən də çox vaxt bu maddələr ümumilikdə petrolitlər də adlanırlar.

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq inkişaf edən və Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rolunu oynayan sahə. Neft sənayesi əsas etibarilə Bakı ətrafında cəmləşib.

Ölkədə əsl neft bumu XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə Rotşild və Nobel qardaşları, eləcə də Rusiya imperiyasının neft sənayeçiləri Bakı nefti sayəsində inkişaf edirdi. Sonra isə neft yataqlarının işlənməsi və hasilatı məsələlərinə Moskvada oturan Partiya funksionerləri rəhbərlik edirdilər.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 90-cı illərin əvvəllərində bir çox çətinliklərlə üzləşmişdir. SSRİ-nin keçmiş respublikaları ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin qırılması, respublika ərazisində qeyri-sabitliyin mövcud olması, maliyyə və texniki təchizatın sifra enməsi neft və qaz sənayesinin ağır böhran vəziyyətinə salmışdır. Bütün bu çətinliklər maliyyə, texniki və digər problemlər aşkar edilmiş "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" kimi yataqların işlənməsinə imkan vermirdi. Neft sənayesində yaranmış çətin vəziyyətdən çıxmaq və ölkəmizin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi üçün iki variantdan birini seçmək lazım idi. Ya 15-20 il ölkəmizin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin əlverişli olmasını gözləmək, ya da xarici neft şirkətlərini dəvət etmək lazım idi.

O dövrdə Azəri-Çıraq-Günəşli (dərin sulu hissəsi) yataqlarının işlənməsi üzrə xarici şirkətlərlə danışıqlara başlandı. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Azəri-Çıraq-Günəşli (dərin sulu hissəsi) yataqlarının işlənməsi üzrə dünyanın 7 ölkəsinin 11 məşhur neft şirkəti ilə "Məhsulun Pay Bölgüsü" sazişi – "Əsrin müqaviləsi" imzalandı.

Açar sözlər: Neft sənayesinin tarixi, İqtisadi həyatda neftin rolu, Neftə qoyulan sərmayə

Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonunda Qida Sənayesinin İnkişafına Təsir Edən Amillərin Qiymətləndirilməsi

*Nənaxanım MƏSİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nanakhanim.masimli@gmail.com*

Xülasə

Bu gün müasir dünya təcrübəsində regional iqtisadi siyasət dövlətlə regionlar və regionların öz aralarında münasibətlərini əks etdirməklə bütövlükdə və regional baxımdan ölkənin iqtisadi inkişafının idarə olunması fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Ölkənin iqtisadi siyasəti ilə regional siyasəti bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır. Belə ki, iqtisadi siyasət inkişafın qarşıya qoyulmuş məqsədinə çatmaq yolunda yaranan problemlərin həllinə, ölkənin və onun hər hansı hissəsinin rifahının təmin olunmasına istiqamətlənirsə, regional siyasət ərazi inkişafının məhz yuxarıda ifadə olunan məqsədlərə yönlü idarə olunmasına xidmət etməlidir. Bütün bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələrin inkişaf təcrübəsi də təsdiq edir ki, regionların inkişafına nail olmadan ölkə iqtisadiyyatını gücləndirmək, eləcə də məhsuldar qüvvələri təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Hazırda regional siyasətin formalaşdırılması və regional inkişafın əsaslarının işlənilib hazırlanması milli iqtisadiyyatın pozitiv və tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etməyin başlıca istiqamətidir. Dünya təcrübəsi də sübut edir ki, idarəetmə və inkişaf tədbirlərinin əvvəlcədən qəbul edilmiş, mövcud şəraiti nəzərə alan və elmi cəhətdən hərtərəfli əsaslandırılmış normativ sənədlərin tələbləri əsasında reallaşdırılması uzunmüddətli və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bunlar isə regional inkişaf sahəsində dövlət tənzimləməsinin, yəni iqtisadi proseslərə dövlətin mümkün müdaxiləsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir. Məhz bu inkişafın təmin edilməsinin hüquqi tədbirlər sisteminin əsasını təşkil edən məqsədli dövlət proqramlarının əhəmiyyəti böyükdür. Dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin son məqsədi əhlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

Açar sözlər: Regional siyasət, Qida sənayesi, Regional inkişaf, Dövlət proqramları, Dayanıqlı inkişaf

Giriş

Hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən ən mühüm amillərdən biri də regionların davamlı və tarazlı inkişafına nail olunması ilə bağlıdır. Belə ki, bu regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi birbaşa olaraq dövlətin həyata keçirdiyi milli iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi çıxış edən regional iqtisadi siyasətin səmərəliliyindən düz mütənəsb asılıdır. Bu gün dövlət tərəfindən regionların sosial – iqtisadi inkişafına yönəlmiş çoxlu sayda dövlət proqramları işlənilib hazırlanmış və hal-hazırda da reallaşdırılmaqdadır ki, bu proqramlar da regional inkişafın və bu inkişafa yönəlmiş dövlət siyasətinin hüquqi əsasını təşkil etməkdədir. Regional iqtisadi inkişaf proqramları hazırlanarkən xarici bazara daha çox rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarılması, əhalinin sosial problemlərinin həlli, yerli məhsullar hesabına tələbatın ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, regionların istehsal potensialından səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın regiondaxili sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşməsi ön plana

çəkilib. Dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin son məqsədi əhlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Hər bir ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi respublikanın iqtisadiyyatının inkişafının və səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. Çünki, iqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olarsa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Rifah səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır, milli gəlirin, milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi onun tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. Regionlarda sosial sferanın inkişafının təmin edilməsi və bu sahələrdə davamlı inkişafa nail olunması hər bir dövlətin əsas vəzifələri sırasında dayanan məsələlərdəndir.

Metod

Tədqiqat işinin əsasını regionların inkişafının təmin edilməsində regional inkişafı ilə bağlı yaranan iqtisadi və idarəetmə münasibətlərində hüquqi tənzimləmə mexanizmi kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti, yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat işinin obyektini isə Azərbaycan Respublikasının regionları və iqtisadi rayonları, ölkədə regionların təsərrüfat kompleksləri, regionların sosial – iqtisadi inkişafı ilə bağlı digər proseslər təşkil edir. Beləliklə, ölkənin davamlı və tarazlı inkişafına yönəldilmiş bu proqramın icrasına başlanılması ilə Azərbaycanda regional inkişafın təməli qoyulmuş, bölgələrdə iqtisadi fəallıq xeyli dərəcədə canlanmış, insanlarda təşəbbüskarlıq hissi güclənmişdir. Son illərdə, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci dövlət proqramının icrası, həmçinin 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasına başlanılması ilə ölkəmizin davamlı və tarazlı inkişafı yeni, daha sürətli mərhələyə qədəm qoymuşdur.

İşin nəzəri və metodoloji əsasını regional iqtisadi inkişaf və regionların inkişafının zəruriliyi, regionların inkişafının təmin edilməsinin hüquqi mexanizmi və əsası kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti ilə bağlı iqtisadçı alimlərin müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları araşdırmaları təşkil edir. Bu elmi araşdırmada kompleks təhlil, dialektika, müqayisə, monitoring, ekspert qiymətləndirilməsi, proqram-məqsədli yanaşma, məntiq, tarixi yanaşma, statistik metodlar tətbiq edilmişdir. Beləliklə, tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin materialları, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin geniş statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin qanun və normativ aktlar, hökumətin qərarları, Prezident sərəncamları və ölkədə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı iri şirkətlərin məlumatları və hesabatları tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar, beynəlxalq

təşkilatların işçi materialları və sənədləri və normativ materiallar, bir sıra konfransların sənədləri təşkil etmişdir.

Analiz

Şəki-Zaqatala regionunda sənayenin inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlili, öyrənilməsi, müasir dövrdə bu regionun ixtisaslaşdığı sənaye sahələri, idxal və ixracın səviyyəsi, ölkə iqtisadiyyatına maddi qatqısı, ölkə əhalisinin tələbatının ödənilməsini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, Azərbaycanın şimal-qərbində - Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşən, Azərbaycan Respublikasının zəngin bölgələrindən sayılan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Balakən, Qax, Şəki inzibati rayonlarının ərazisini əhatə edir. Ölkə iqtisadiyyatına verdiyi tövhiələr içərisində, kükürd kolçedanının 90%-i, mis ehtiyatlarının hamısı, sinkin 99%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Həmçinin, Qafqaz regionun ən iri polimetal yataqlarından olan Filizçay yatağı bu rayonun ərazisində yerləşir. Region ərazisinin 27%-ni meşə massivləri təşkil edir. Rayon iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Hətta, ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının əmək bölgüsündə rayon çayçılıq, gülçülük, çəltikçilik, meyvəçilik, taxılçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, üzümçülük, qoyunçuluqla təmsil olunur. Lakin, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun sənayesi nisbətən zəif və birtərəfli inkişaf etmişdir. Çünki, ölkə üzrə sənaye məhsulunun ancaq 3%-dən bir az çoxu bu rayonun payına düşür. Lakin iqtisadi rayonun sənayesi əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Məhz, bu sahələr iqtisadi rayonun sənaye məhsulunun 95%-dən çoxunu verir. Beləliklə, Şəki-Zaqatala regionu ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm yer tutur. Lakin, ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında sənayenin inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili dedikdə, ölkəmizin iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə bölüşdürülməsi və ixtisaslaşdırılması, bugünkü regional siyasətin və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının məqsədi və vəzifələri müəyyən edilərkən ölkə iqtisadiyyatının və hər bir regionun ayrı-ayrılıqda mövcud vəziyyəti, sosial şəraiti, iqtisadiyyatın sabitləşməsi şəraiti başa düşülür. Belə ki, bazar strukturlu təsərrüfat formalarının inkişafı səviyyəsinə görə regionlar arasında böyük fərq, xarici kapitalın, elmi-texniki və kənd potensialının, qabaqcıl texnologiyanın axınının sürətlənməsinə baxmayaraq dövlət ayrı-ayrı regionlarının tələbatlarının müxtəlifliyinin hələ də mövcudluğunu nəzərə alaraq bununla bağlı müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasını gələcək məqsədli proqramlarda, investisiya layihələrində nəzərə almalıdır. Bu cür şəraitdə dövlətin səmərəli regional siyasətin reallaşmasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin artırılması üçün aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

- regionların özünü təmin etmə və iqtisadi asılılıq səviyyəsi müəyyənləşdirilməli,

- büdcə vəziyyətinə görə donor və asılı regionlar üçün ayrı inkişaf konsepsiyası formalaşdırılmalıdır;
- respublikanın bütün inzibati və iqtisadi rayonlarının öz daxili istehsal, elmi-texniki və kadr potensialından səmərəli istifadəsi imkanları müəyyən edilməli, mövcud problemlər aşkarlanmalı və konkret regionların iqtisadiyyatlarının sabitləşməsi, dirçəliş və inkişaf proqnozları, strateji, indeqativ plan və məqsədli proqramları işlənilib hazırlanmalıdır;
- maddi, maliyyə, kadr və elmi-texniki resursların inkişaf səviyyəsi nisbətən aşağı olan, təbii-iqlim şəraiti pis olan depressiv iqtisadi rayonlar təyin edilməklə onlara dövlət tərəfindən xüsusi sosial-iqtisadi diqqət yetirilməlidir;
- regional investisiya, maliyyə, kredit, qiymət və vergi siyasətinin prinsiplial əsaslarını işləyib hazırlamaqla onlar arasında əlaqəni nəzərə alaraq qarşılıqlı həyata keçirilməlidir;
- dövlət regional təsərrüfat komplekslərinin inkişafı, regionda dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin öz arasında və bu müəssisələrlə özəl müəssisələr arasında münasibətlər sahəsində dövlət tənzimlənməsindən istifadə olunmasının prinsiplial əsaslarını elmi cəhətdən əsaslandırmaqla tənzim və idarə olunması mexanizmini işləmək;
- vergi, kredit, amortizasiya ayırmaları tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqindən öncə onların hansı nəticələr verəcəyini müəyyən etməli və lazım gəldikdə iqtisadi əlverişli mühiti formalaşdırmaq lazımdır;
- azad iqtisadi zonaların yaranmasının mümkünlüyünü təyin etməklə bu sahədə dövlət siyasətini formalaşdırmaq;
- təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji təhlükəsizlik üzrə regional tədbirlər planını həyata keçirmək.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda son zamanlar məhsuldar qüvvələrin dirçəlməsi özünü əhəmiyyətli dərəcədə büruzə verir. Regionda ilk növbədə iqtisadiyyatın, xüsusən sənayenin ənənəvi sahələri bərpa edilməklə yanaşı, yeni istehsal növləri inkişaf etdirilir.

Ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar, regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlər, sahibkarlığın inkişafı sahəsində görülən işlər öz müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda ümumi məhsul buraxılışının həcmi son 9 ildə 3.6 dəfə artmışdır. Ölkədə ümumi məhsul buraxılışında artımın 3.5 dəfə olduğunu nəzərə alsaq iqtisadi rayon üzrə həmin göstərici demək olar ki, eynidir. Ölkənin ümumi məhsul buraxılışında Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun payı 2018-ci ildə 1.63 faiz olmuşdur. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ümumi məhsul buraxılışında sənayenin payı 2013-cü ildə 5 faizə, 2018-ci ildə 8.8 faizə, kənd təsərrüfatının payı isə müvafiq olaraq 63 faizə və 43.4 faizə bərabər olmuşdur. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə ümumi məhsul buraxılışında

sənaye məhsulunun həcmi 8.81 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü illə müqayisədə 2018-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi 12.3 dəfə artmışdır.

İqtisadi rayona daxil olan şəhər və rayonların büdcəsinin vəsaiti onun sosial-iqtisadi vəziyyətinin və əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Son illərdə iqtisadi rayonun büdcə xərcləri əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Şəki yeyinti kombinatı və şərab zavodları, Qəbələ, Qax, Balakən, Nic meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq və qızılgül yağı zavodu, çay fabriki, Şəki ət kombinatı yeyinti sənayesinin əsas müəssisələridir. "Gilan Qəbələ Konserv Zavodu" MMC-nin Qəbələ limonad zavodu, "Aqroinvestkom" MMC-nin Şəki şərab zavodu, Qaxda "Kapital-N" firmasının mineral və süfrə suyu istehsalı müəssisəsi, Qəbələdə meyvə-tərəvəz saxlamaq üçün tikilmiş soyuducu anbar və meyvəçəşidləmə sexi, Zaqatala süd emalı zavodu, İsmayilli rayonunun Hacıhətəmli kəndində fəaliyyət göstərən 200 ton 22 illik istehsal gücünə malik "Monolit" MMC-nin "İsmayilli şərab-2" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, "Aqrovest" MMC tərəfindən Zaqatala rayonunda inşa edilən fındıq məmulatları istehsalı zavodu fəaliyyətə başlamışdır. Bundan başqa, yerli tələbatı ödəyən çörəkbişirmə, şərq şirniyyatı, spirtsiz içkilər istehsal edən kiçik müəssisələr də fəaliyyət göstərir.

Son illər respublikanın bütün regionlarında sərirləşdirici içkilər və meyvə şirələri istehsalına sahibkarlıq subyektlərinin təşəbbüs göstərdikləri hiss olunmaqdadır. Əsasən, respublikanın ən böyük şirə istehsal edən Gilan Holdinqin Qəbələ konserv zavodu bu regionda yerləşir. Həmçinin, Şəki, Zaqatala və Qaxda istehsal sahələri fəaliyyət göstərən "İntertobacco" müəssisəsi 2006-cı ildə yaradılıb və indiyədək bir sıra iqtisadi uğurlara imza atıb. Şirkət öz məhsullarını xarici ölkələrə ixrac edir. "İnter-Tobacco" MMC-nin Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarında fəaliyyət göstərən tütün istehsalı və emalı məntəqələrinə bu günədək fermer təsərrüfatlarından 745 ton "Virciniya" növlü yaşıl tütün kütləsi daxil olub. Mövsümün əvvəlindən indiyədək isə bu emal məntəqələrində 58 ton quru tütün istehsal edilib.

"Oğuz Qarğıdalı Emalı Məhsulları Kompleksi" ən müasir texnoloji avadanlıq və yeni istehsal sahələri ilə təchiz edilmiş müəssisədir. Burada istehsal edilən qlükoza, fruktoza, quru nişasta qida sənayesi sektorunda, kəpək, qarğıdalı qırıntısı heyvandarlıq, quşçuluq və balıqçılıqda istifadə olunur.

Yerli brend olan "Balxurma" da sərğidə ilk dəfədir iştirak edir. Müəssisə SOCAR-ın və regionlarda ailə təsərrüfatına yardım məqsədilə "ASAN xidmət" in nəzdində yaradılan "ABAD"

mərkəzinin dəstəyi ilə qurulub. “Balxurma” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin Balakən rayonunun Katex kəndində yeni fəaliyyətə başlayan meyvə və giləmeyvələrin quru və yarımquru emalı müəssisəsi cari mövsümdən etibarən daxili və xarici bazarlara qablaşdırılmış formada yüksəkkeyfiyyətli məhsullar çıxaracaq.

Balakən xurmasının dadına, növlərinə, keyfiyyətinə görə digər rayonlarda yetişən xurmadan fərqlənir. Hazırda rayonda mövcud xurma bağlarının ümumi sahəsinin 843 hektar təşkil edir ki, 2017-ci ildə rayonda 15 min tondan çox xurma istehsal olunub. Sovetlər dövründə isə bu göstərici 25 min ton təşkil edirdi. Xatırladaq ki, ötən ilin sentyabrında Moskva şəhərində keçirilən "WorldFood Moscow" Beynəlxalq Ərzaq Sərgisində "Made in Azerbaijan" vahid ölkə stendində öz təbii və keyfiyyətli məhsulları ilə ziyarətçilərin və sərgi təşkilatçılarının diqqətini cəlb edən "Balxurma" 2017-ci ilin məhsulu nominasiyası üzrə qızıl medala layiq görülüb.

Dövlət başçısının imzaladığı bir sıra Dövlət Proqramları, ilk növbədə regionların tarazlı, dinamik inkişafını, qeyri-neft sektorunun möhkəmləndirilməsini, infrastrukturun yeniləşdirilməsini təmin edən 11 fevral 2004-cü il tarixdə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər) rayonun aqrar, sənaye tikinti və xidmət sahələrinin daha da inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Bu proqram qəbul edildikdən sonra rayonun iqtisadi göstəriciləri ildən-ilə artmış, iqtisadi potensialın səmərəli istifadəsinə nail olunmuş, sahibkarlığın inkişafı daha da sürətlənmiş, yerli istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və genişləndirilməsi, iqtisadi və sosial-mədəni infrastruktur obyektlərinin yenidən qurulması, yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Həmçinin qeyd etdiyimiz kimi cari ildə imzalanmış 2019-2023-cü illəri əhatə edən yeni bir dövlət proqramı da digər iqtisadi rayonlar kimi, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunu da əhatə edir və öncəki dövlət proqramı ilə eyni mövzunu əhatə edir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu aqrar sənaye rayonudur və istehsal olunan məhsulun 60 faizi kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşür. Taxılçılıq, tərəvəzçilik, gülçülük, çayçılıq, tütünçülük, heyvandarlıq sahələri aqrar sektorun ən çox əmək tutumlu sahələri hesab edilir.

Təkcə Zaqatala rayonunun ümumi əkin strukturunun 38 faizi taxıl, 20 faizi yem bitkiləri, 28 faizi bağçılıq məhsulları istehsalı məqsədi ilə istifadə olunması göstərir ki, ərazidə buğda, arpa, qarğıdalı, fındıq, şabalıd əkinləri ilə yanaşı maldarlıq sahəsi də inkişaf etmişdir. Rayonun təsərrüfatlarında il ərzində orta göstərici olaraq 18 min ton payızlıq taxıl, 23 min ton dən qarğıdalı, 12 min kartof, 17 min ton tərəvəz, 23 min ton meyvə-fındıq, 800 ton diri çəkiddə ət, 38 min ton süd, 13 milyon ədəd yumurta istehsal olunur.

Sənaye və tikinti rayon iqtisadiyyatının aparıcı sahələridir və istehsal olunan məhsulun 35 faizi bu sahələrin payına düşür. Rayonda findıq ləpə, fermentləşdirilmiş tütün, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, quru çay, gül yağı, çörək və çörək məmulatı, qoz və gül mürəbbələrivə digər sənaye məhsulları istehsal olunur.

Son illərdə rayonda bəzi sənaye müəssisələri-o cümlədən "Çay" MMC, "Azərsun" MMC, Gül emalı zavodu, Danaçı kəndində mövcud kərpic sexi istehsal fəaliyyətlərini bərpa etmiş, "Drujba" MMC, "Aqro-vest" MMC, Beton məmulatları zavodu yaradılmış, rayonun Əliabad qəsəbəsində, Mosul və Yuxarı Tala kəndlərində findıq emalı, Əli Bayramlı, Dombabinə, Muğanlı, və Danaçı kəndlərində çörəkbişirmə sexləri, "Naib-bulaq", "Ləzzət", "Pəri Qala", "Ağ bulaq" mineral su istehsalı sexləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Tütünçülüyn inkişafı üçün rayonda "İnter Tabacco" MMC tərəfindən illik istehsal gücü bir növbəli iş rejimində 3000 ton olacaq tütün emalı zavodu tikilir və yaxın vaxtlarda tikintisi başa çatacaqdır. "Gilan" MMC tərəfindən tikilən və gündəlik istehsal gücü 20 ton olan süd emalı zavodunda tikinti işləri davam edir.

Rayonda yetişdirilən əsas kənd təsərrüfatı bitkilərin bunlardır:buğda, arpa, qarğıdalı, paxlalı bitkilər, tütün, günəbaxan, kartof, tərəvəz, bostan, yonca, yaşıl çay, findıq, qazanlıq gülü.

Rayonun fermer təsərrüfatlarında-59445 baş iri buynuzlu mal(o cümlədən inək və camışlar 28318 baş) qoyun keçilər-167792 başa çatmışdır ki, bu da 2007-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən iri buynuzlu mal-qara 533 baş, o cümlədən inək və camışlar- 430 baş, qoyun keçilər 636 baş artmışdır.

Rayonda 2003-cü ildən mal-qaranın cins tərkibinin və damazlıq işinin yaxşılaşdırılmasında, qısırlığın aradan qaldırılmasında, təbii cütləşmə vasitəsi ilə yayılan xəstəliklərin qarşısının alınması məqsədi ilə inək, camış və düyələr arasında süni mayalama tədbirləri aparılır. Qeyd olunan tədbirlərin aparılması üçün müasir tələblərə cavab verən süni mayalama avadanlıqlarından istifadə olunur. Rayonda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsini Hollandiyalı mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış 11 nəfər süni mayalama texnikləri tərəfindən aparılır. Süni mayalama texnikləri fermerlərin sifarişinə uyğun olaraq yüksək məhsuldar ətlik-südlük, südlük-ətlik cinslərin toxumundan istifadə edirlər. Yuxarıda qeyd olunan müddət ərzində 5000 başdan yuxarı inək, camış və düyələr süni yolla mayalandırılmış və 3000 başdan çox bala alınmışdır. Yüksək məhsuldar cinslərdən alınmış inəklərin süd məhsuldarlığı laktasiya dövründə 5000-6000 kq təşkil edir.

Heyvanların süni yolla mayalanmasına tələbat fermerlər tərəfindən ilbəl artmaqdadır. İqtisadi rayonda fəaliyyət göstərən süni mayalama texniklərinin fəaliyyəti nəticəsində Zaqatala rayonu Respublika səviyyəsində keçirilən tədbirlərdə ən qabaqcıl rayonlarından biri olmaqla pul mükafatı ilə qiymətləndirilmişdir. Rayonda 4 özəl damazlıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. İqtisadi rayonun fermer təsərrüfatlarında quşçuluğun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar Zaqatala şəhərində rayonun Əliabad qəsəbəsində, Bəhmətli, Danaçı kəndlərində inkubator-quşçuluq stansiyaları fəaliyyət göstərir.

Zaqatala inkubator quşçuluq stansiyası tərəfindən yeni məhsuldar, xəstəliklərə davamlı quş cinslərinin yumurtası Bakı, Siyəzən və Kürdəmir quşçuluq fabriklərindən gətirilir. Fermer təsərrüfatlarının sifarişinə uyğun olaraq inkubator quşçuluq stansiyası Ukrayna Respublikasının quşçuluq fabrikləri ilə müqavilə əsasında yüksək məhsuldar ətlik cinslər gətirilərək damazlıq kimi istifadə olunur.

Hazırda iqtisadi rayonun ərazisində Ağ rus, Serabrist, Broiler və yerli qarışıq ətlik-yumurtalıq quş cinsləri vardır. Fərdi təsərrüfatlarda hər il 500 min başa yaxın cücə bəslənilir. Hal-hazırda 247 min baş ətlik- yumurtalıq istiqamətində quşa xidmət göstərilir. İqtisadi rayonlar üzrə sahibkarlıq subyektlərinin sözü gedən istehsal sahəsinin genişləndirilməsi yaxud təşkili yönümlü Fonda daxil olan kredit müraciətlərinin dinamikasında artım müşahidə edilir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun zəngin kənd təsərrüfatı, güclü turizm və yüngül sənaye potensialının mövcud olduğunu nəzərə alaraq bu sahələrin inkişafına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, sənaye sahələrinin, xüsusilə Şəki-Zaqatala regionunda qida sənaye sahəsinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri və praktiki məsələlərinin kompleks tətbiq edilməsi, regionda bu sahənin inkişafına yönəldilmiş effekti layihələrinin reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunması və bu istiqamətdə dövlətin rolunun elmi cəhətdən əsaslandırılması gələcəkdə regionun sənayesinin daha da inkişafına təkan verəcəkdir.

Nəticə

Belə qənaətə gəlmək olar ki, tarixi baxımdan regional inkişafın idarə olunmasına zərurət regionlar arasında kəskin fərqlərin əmələ gəlməsi ilə, regional bərabərsizliyin meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur. Hazırki dövrdə isə regional inkişafın idarə olunmasının başlıca məqsədi əhalinin yüksək həyat keyfiyyətinin təmin olunması, indiki və gələcək sakinlər üçün əlverişli həyat fəaliyyəti mühitinin formalaşdırılması, artıq yaxın gələcəkdə inkişaf amilinə çevriləcək

əsas innovasiya strukturlarının yaradılması ola bilər. Bu baxımdan son dövrlərdə regionların sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərini ifadə etmək üçün məqsədlərin, vasitələrin və fəaliyyət nəticələrinin optimal əlaqələndirilməsi kimi xarakterizə olunan “dayanıqlı regional inkişaf” termini istifadə olunur ki, dayanıqlı regional inkişaf - ərazinin potensialının dinamik olaraq artırılması, iqtisadi agentlərin geniş təkrar istehsalə motivləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və bu əsasda gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə altında qoymamaq şərti ilə tədricən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesidir.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»(2004-2008-ci illər)
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”
- "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı";
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun pasportu, Bakı-2015
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə,prioritet istiqamətlər, 2009-cu il 08 may.
- “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”;
- “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (2003- 2005-ci illər)
- “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı” (20012-2015-ci illər)
- «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı «Azərbaycan» qəz. Bakı, 2015, 24 yanvar

Ticarətdə Auditin Təşkili Və Onun Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

*Nərmin EYVAZLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
narmin422@gmail.com*

Xülasə

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrdə qanunvericilik aktlarının tələblərinə riyaət edilməsi, qoyulan normaların və beynəlxalq standartların icra edilməsində xüsusi nəzarətin olması, eyni zamanda maliyyə fəaliyyətində yol verilən pozuntu hallarının aşkara çıxarılması prosesi xüsusi diqqət yetirilməli olan məsələlərdən hesab olunur. Qanun pozuntularının qarşısının alınması, müəssisələrin beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsi məqsədinə nail olmaq üçün audit fəaliyyəti dürüst və obyektiv şəkildə icra edilməlidir. Bu məqsədlə müstəqil auditor və ya audit xidməti təqdim edən təşkilatlar kifayət qədər elmi və eyni zamanda praktiki biliyə malik olmalıdır. Bu baxımdan auditor fəaliyyətinin düzgün təşkili və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri böyük aktualıq kəsb edir.

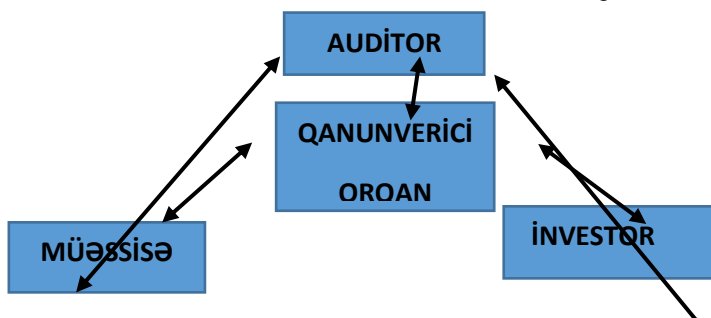
Açar sözlər: Audit, Ticarətdə audit, Auditin təkmilləşdirilməsi

Giriş

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrdə qanunvericilik aktlarının tələblərinə riyaət edilməsi, qoyulan normaların və beynəlxalq standartların icra edilməsində xüsusi nəzarətin olması, eyni zamanda maliyyə fəaliyyətində yol verilən pozuntu hallarının aşkara çıxarılması prosesi xüsusi diqqət yetirilməli olan məsələlərdən hesab olunur. Qanun pozuntularının qarşısının alınması, müəssisələrin beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsi məqsədinə nail olmaq üçün audit fəaliyyəti dürüst və obyektiv şəkildə icra edilməlidir. Bu məqsədlə müstəqil auditor və ya audit xidməti təqdim edən təşkilatlar kifayət qədər elmi və eyni zamanda praktiki biliyə malik olmalıdır. Bu baxımdan auditor fəaliyyətinin düzgün təşkili və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri böyük aktualıq kəsb edir.

Audit fəaliyyətində yaranan münasibəti qrafik şəkildə ifadə etsək:

Şəkil 1. Müxtəlif orqanların bir-biri ilə əlaqəsi

Belə ki, auditor müəssisəni gəlir mənbəyi olaraq görür, şirkət auditorun müsbət rəy verəcəyinə, investor auditorun ədalətli qiymətləndirmə aparacaq dürüst rəy verməsinə inanır, eyni zamanda investor müəssisəni auditorun rəyinə əsasən qazanc mənbəyi olaraq qiymətləndirir və müəssisələr investorları maliyyələşmə mənbəyi olaraq görür. Bu münasibətlərin nəzarət altında olması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Güclənən böhranlar, iflaslar, ixtisarlar, yüksək məbləğlərdə vergi cərimələri auditorların verdikləri hesabatları sual altına salır. Bütün bu hadisələr bütün bazar iştirakçılarında, və bütünlüklə cəmiyyətdə belə bir sualın yaranmasına səbəb olur: Nəyə görə auditorların müsbət rəy verdikləri, fəaliyyətlərində heç bir qüsurları aşkarlaya bilmədikləri, müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən qurumların fəaliyyətində sonradan çox ciddi qüsurlar, güclü fırıldaqçılıq və hətta korrupsiya halları özünü büruzə verir, auditor tərəfindən fəaliyyəti ilə bağlı müsbət rəy əldə edilməsindən qısa bir müddət ərzində şirkətlər müflisləşir, iflasa uğrayır və vergi orqanları tərəfindən yüksək məbləğdə cərimə olunur?

Bütün bu hadisələrə səbəb kimi əvvəla auditin ənənəvi prinsiplərindən yüksək səviyyədə olması gözlənilən müstəqillik prinsipinin pozulması durur. Bu prinsipin pozulması, fəaliyyətində müxtəlif səviyyələrdəki qüsurlar, maliyyə xətaləri və vergi üzrə borclardakı xətalərin görməməzliyə gəlinməsi, son nəticədə auditin digər önəmli bir prinsipinin, obyektivliyin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bunların ardıcılığı ilə, bütün bu hallar auditin aparılması fəaliyyətində maraqlı olan əsas tərəfləri, investorları, səhmdarları, kreditörleri, ən nəhayət, dövləti və dolayısı ilə bütövlükdə bütün cəmiyyəti yanlış qərarların alınmasına sürükləyir.

Hal hazırda Auditorlar Palatasının auditin təşkili sahəsindəki rolu danılmazdır. Onlar tərəfindən son illər ərzində aparılmış sorğulardan aparılan auditlərin keyfiyyətindən razı olanlar olsa belə, onların bir hissəsi audit barədə aşağıdakı şikayətləri bildirmişlər.

1. Qanunvericilik tələblərinə riayət edilmir.
2. Auditorun peşəkarlığı, səriştəliliyi kifayət səviyyədə deyil.
3. Auditor yoxlama apararkən əhəmiyyətli nöqsanları aşkar edə bilmir.
4. Auditor müqavilədə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri tam həcmdə icra etmir.
5. Auditor obyektivlikdən uzaq davranır və qərəzli mövqe tutur
6. Verilən rəy subyektin fəaliyyəti haqqında dolğun informasiya vermir.
7. Məxfiliyə əməl edilmir.

Bütün bu tip rəylər auditin iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətli roluna uyğun olaraq, auditin inkişafına daha fərqli yanaşmanı tələb edir. Bu mənada auditə onun ənənəvi rolu kimi qəbul edilmiş

mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünün təminatı aləti kimi yox, bu hesabatlılığın daha çox keyfiyyət kontroli şəklində aparılması aktual məsələyə çevrilmişdir. Yekun olaraq indiki şəraitdə audit təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə, onların fəaliyyətinin təhlilinə və eyni zamanda inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsinə öz töhfəsini verməlidir. Bunlardan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, auditin təsdiqetmə rolundan daha çox, analitik rolundan daha çox faydalanmaq gərəkdir.

Metod

Ticarət təşkilatlarında audit xidməti necə təşkil olunmalıdır?

Son zamanlar ticarət sahəsinin əhəmiyyəti və onun cəmiyyətimizi təmin etmə səviyyəsindəki rolu getdikcə artır. Belə bir inkişafıla bağlı olaraq da, ticarət müəssisələrinin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin dürüst şəkildə təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu səbəbdən ticarət müəssisələrində maliyyə nəticəsinin auditinin aparılmasına xüsusi yanaşmaq lazımdır.

Audit xidməti ticarət müəssisələrində sərbəst auditor və ya auditor təşkilatı tərəfindən yoxlamanın məzmununu, aparılması müddətini, xidmətlərin əhatə olunma miqyasını, ödəniş məbləğini və qaydalarını, həmçinin tərəflərin məsuliyyətini nəzərdə tutan müqavilə əsasında beynəlxalq audit standartlarına əsasən göstərilir.

Sifarişçi auditor öz öhdəliklərini tam və keyfiyyətli şəkildə yerinə yetirməli və eyni zamanda, bütün lazımı şəraiti yaratmalıdır.

Beynəlxalq audit standartları (BAS) uyğun maliyyə hesabatlarının qanunvericiliyə uyğun tənzimlənməməsinə səbəbi ilə yaranmış təhrifləri aşkarlamaqda auditorlara yardım etmək üçün yaradılmışdır. Halbuki auditor bu uyğunsuzluğun qarşısının alınması üçün məsul deyildir. Auditor öz müştərisindən, eyni zamanda bu işlə maraqlı olan hər hansı bir üçüncü tərəfdən asılı deyildir və olmamalıdır.

BAS 300 (Maliyyə hesabatlarının auditinin planlaşdırılması standartı) əsasən, maliyyə hesabatlarının audit zamanı auditorun bütünlüklə əsas məqsədləri maliyyə hesabatlarını əhəmiyyətli təhriflərdən azad olmasına, cinayətkarlıq və əhəmiyyətli xətlərin olub olmamasına, şirkətin hesabatlarının uyğun maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə bağlı standartlara cavab verməsinə əminlik yaratmaqdan ibarətdir.

Auditor audit riskini minimum səviyyəyə gətirmək üçün uyğun audit sübutları əldə edərək əminlik yaratmalıdır. Audit riskləri elə bir risklərdir ki, auditora maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edildiyinə dair şübhə yaradır. Əhəmiyyətli təhriflərin olması ilə bağlı risklər peşəkar mühakimə yolu ilə auditorlar tərəfindən aşkarlanır.

BAS 250 əsasən (Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı qayda və qanunların nəzərə alınması barədə standart) müəssisənin maliyyə hesabatlarının və maliyyə fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğun olmasına görə şirkətin menecerləri məsuldur. Qanunvericiliyə riayət edilməmə dedikdə, müəssisə tərəfindən bilərək və ya bilməyərək əməl edilməli olan qaydalara və qanunlara riayət etməmə və ya onların yanlış icra edilməsi başa düşülür.

BAS 315-ə (Müəssisə və onun mühitinin öyrənilməsi və əhəmiyyətli səhvlər riskinin qiymətləndirilməsi standartı) uyğun olaraq auditor audit edilən müəssisə və onun mühiti haqqında qanunvericiliyə riayət edilmə baxımından aşağıdakı suallara əsasən məlumatlar əldə etməlidir;

- a) müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektordakı normalar və standartlar hansılardır?
- b) müəssisə həmin standartlara və normaqlara əsasən hansı formada fəaliyyət göstərir?

Hər bir iqtisadi subyektin (audit edilən) fərdi xüsusiyyətləri və iştirak edən mütəxəssislərin şəxsi bacarığı nəzərə alınmaqla audit yoxlamasının strategiyası hazırlanmalıdır ki, buraya daxildir:

- ◆ müştərinin fəaliyyəti haqqında toplanmış informasiyaların öyrənilməsi;
- ◆ riskin və daxili nəzarətin səmərəliliyinin öncədən qiymətləndirilməsi;
- ◆ uqotun ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanılmasının dərinliyinin, mahiyyətinin və davamiyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Auditor yoxlamasının strategiyasının qurulmasının əsas məqsədlərindən biri audit fəaliyyəti üçün ən səmərəli yollarının seçilməsidir və bu auditorun təcrübəsindən və peşəkarlığından, auditor firmasının müştəri ilə əməkdaşlıq müddətindən, audit prosesində həll ediləcək məsələlərin xarakterindən və digər amillərdən asılıdır.

Auditor yoxlamasının strategiyası auditor tərəfindən yazılı formada hazırlanmış plan şəklində olmalı və BAS 210 əsasən (Audit tapşırığının şərtləri standartı) strategiyaya aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- Audit fəaliyyətinin məqsədi və miqyası
- Auditorun məsuliyyəti
- Menecerlərin məsuliyyəti

- Maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün uyğun maliyyə hesabatının standartının müəyyənləşdirilməsi
- Proqnozlaşdırılardan fərqli vəziyyətlərin yaranması barədə bəyanatlar

Eyni zamanda auditor zəruri testləri və onların nümunələrini qabaqcadan hazırlamalı, audit xidmətinin yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin qiymətləndirilməsini həyata keçirməli, yoxlamanın başlanması müddətinə qədər bütün əsas məsələlər üzrə müştəri ilə qarşılıqlı anlaşma əldə etməlidir.

Auditor yoxlamaya başlamazdan əvvəl xəbərdar olmalıdır;

- Subyektin sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri
- Subyektin məqsədləri və onun əsas missiyası
- Subyektin nəzarət sistemi
- Subyektin fəaliyyət göstərdiyi biznes mühiti
- Subyektin rəqibləri qarşısında biznes mövqeyi

Analiz

Audit işini planlaşdırmadan əvvəl hazırlıq mərhələsində müştəri ilə əməkdaşlığın məqsəduyğunluğu haqqında qərar verilməli, müəssisənin auditor xidmətindən istifadə etmə məcburiyyəti olma halı olarsa, bu barədə səbəblər araşdırılmalı, auditor xidmətinin icrası üçün ştat formalaşdırılmalı və müştəri ilə müqavilə bağlanmalıdır. Auditor müştərinin fəaliyyətinə təsir göstər biləcək bütün xarici və daxili amilləri araşdırmalı və diqqətlə öyrənməlidir. Müəssisə haqqında ümumi informasiya əldə edilməsi irəlindəki zaman üçün auditora hesabatların dürüstlüyü haqqında rəyin əsaslandırılması baxımından çox böyük önəm daşıyır. BAS 200 (Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və onu tənzimləyən ümumi prinsiplər barədə standart) əsasən auditor öz fəaliyyətini aşağıdakı prinsiplərə əsasən icra etməlidir:

1. Düzgünlük
2. Obyektivlik
3. Peşəkar səriştəlilik və dəqiqlik
4. Konfidensiallıq (məxliliyin qorunub saxlanması)
5. Peşəkar davranış

Auditorun peşəkar mühakimə irəli sürməyi bacarmalıdır. Bu hallara daxil edilə bilər:

1. əhəmiyyətlik və audit risklərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı;

- 2.audit prosedurunun icrasının və eyni zamanda audit sübutlarının əldə olunmasının Beynəlxalq Audit Standartlarına cavab verdiyini müəyyənləşdirən zaman;
3. uyğun audit sübutlarının əldə edilib edilməməsi, qoyulmuş məqsədlərə nail olma baxımından əlavə fəaliyyətlərə ehtiyacın olub olmamasını aşkarlayan zamanı;

Auditor və ya auditor təşkilatı tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi auditor rəyinin təhvil-qəbul aktı ilə müəyyən olunur. Auditor rəyi müəyyən olunmuş forma əsasında tərtib edilir. Müəssisə rəhbərliyi auditin aparılması üçün zəruri olan bütün sənədləri registrləri və hesabatları auditora təqdim etməli və eyni zamanda onların düzgünlüyünə görə məsuliyyət daşıyırlar və auditorun sorğusuna dair yazılı və şifahi izahatlar verməyə borcludurlar.

Nəticə

Ticarət müəssisələrində auditin inkişafı məsələlərində aşağıdakı tövsiyələrin icrası ilə auditin inkişafı müşahidə edilə bilər;

- 1) ticarət müəssisələrində auditin iqtisadi-maliyyə şəraitində rolu və əhəmiyyəti, xüsusi ilə tövsiyyə xarakterli əməliyyat olması məsələləri tam dərk edilməli;
- 2) ticarət müəssisələrinin audit zamanı müxtəlif tərəflərin maraqlarının uzlaşdırılması tam təmin edilməli;
- 3) audit üzrə nəzarətin digər bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqələri və səlahiyyət bölgüsü üzrə təkliflər irəli sürülməli;
- 4) auditin inkişafında metodoloji baza xüsusi aktualıq təşkil edir. Auditin metodoloji bazasının təşkili və inkişafında beynəlxalq standartların tətbiqi inkişaf etdirilməli.
- 5) Auditin təşkili və inkişafı üçün kadrların hazırlanması və onların peşə-ixtisas səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi çox mühüm məsələlərdəndir.
- 6) Auditin bütün fəaliyyət prosesində fəal iştirakı əsas götürülməklə, onun bilavasitə daha yüksək və neytral mövqedən çıxış etməsinə, xüsusilə Müşahidə Şurasının tutduğu status səviyyəsinə malik olub, İdarə Heyətindən, idarəetmə strukturundan asılı olmamasına, müstəqillik prinsipinin qorunub saxlanmasına xüsusi olaraq üstünlük vermək zəruridir.
- 7) Auditor rəy verdiyi müəssisədə vergi orqanlarının cərimə tətbiq etməsi həmin auditor təşkilatları üçün imicin itməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də auditor ticarət müəssisəsinin gəlirin və xərcin müəyyənləşdirilməsinin hansı metodundan (kassa və ya hesablama metodlarından) istifadə etməsi, ödədiyi bütün vergilər barədə dəqiq məlumatlar toplamalı və hər bir vergi növünün necə yoxlanılacağını müəyyənləşdirməlidir. Ticarət müəssisəsinin ödədiyi bütün əsas vergilər üzrə hesablamların düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün testlər tərtib edilməlidir.

Hər bir verginin hesabat dövründəki dövriyyəsi (ilin əvvəlinə qalıq, dövriyyə məbləğləri, ilin sonuna qalıq əks etdirilməklə) araşdırılmalı və mühasibat uçotunun məlumatları ilə tutuşdurulmalıdır. Hər bir vergi üzrə riyazi hesablamaların düzgünlüyü yoxlanılmalıdır. Auditor dövlət vergi orqanları tərəfindən hesabat dövründə aparılmış yoxlamaların nəticələri barədə aktla tanış olmalı, göstərilmiş nöqsan və çatışmazlıqların hesabatlarda necə əks etdirildiyi və aradan qaldırılıb-qaldırılmadığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Vergi orqanları ilə yazışmalar və tərtib edilmiş üzləşmə aktları ilə tanış olmaq, vergi borclarının qarşılıqlı əvəzləşdirilməsi hallarına xüsusi diqqət yetirmək, vergilərin hesabat göstəricilərinə uyğun olduğuna əmin olmaq lazımdır. Hesablanmış vergilərin mühasibat uçotunda mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə əks etdirildiyi, vergi dərəcələrinin düzgün tətbiq edildiyi yoxlanılmalıdır. Daha çox əhəmiyyətli olan vergi öhdəlikləri üzrə nəzarət testləri hazırlanmalıdır. Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) üzrə təqdim edilmiş və ya alınmış vergi hesab-fakturalarının mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün əks etdirildiyi, aylıq bəyannamələrin vaxtında və düzgün təqdim edildiyi yoxlanılmalıdır. Satış əməliyyatlarının auditi zamanı tətbiq edilmiş prosedurların nəticələrindən ƏDV və mənfəət vergisinin auditi zamanı istifadə edilməlidir. Vergilər hesablanarkən tətbiq edilən güzəştlərin mövcud qanunvericiliyə əsasən həyata keçirildiyi yoxlanılmalıdır. Baş kitaba və ilkin sənədlərə əsasən, aylar üzrə vergilərin hesablanması və ödənilməsi haqqında məlumatlar əldə edilməli, vergilər üzrə vaxtı keçmiş və ya gecikdirilmiş ödənişlərin olmadığı yəqinləşdirilməlidir. Vaxtı keçmiş, gecikdirilmiş ödənişlər, hesabatlarda düzgün əks etdirilməmiş vergilər üzrə yarana biləcək cərimə və maliyyə sanksiyalarının təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsiri ehtimalı araşdırılmalı və bu barədə rəhbərliyə məlumat verilməlidir.

8) İdarəetmə strukturunun düzgün şəkildə təşkili auditora əminlik yaradır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bu struktur aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

- idarəetmə strukturu istifadə olunan bütün resursların, vəsaitlərin optimal koordinasiyasına və nəzarətinə nail olunmaqla fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini təmin etməlidir;
- idarəetmə strukturu investisiya və istehsal məsrəflərinin təsnifatının müəyyənləşdirilməsinə və xərclərin hər bir bölmələr üzrə məqsədəuyğun bölgüsünün formalaşdırılmasına nail olmalıdır.

9) Müəssisədə sisteminin formalaşmasında inkişaf etmiş ölkələrin mütərəqqi təcrübəsindən istifadə olunması gərəklidir. Müəssisə sisteminin düzgün təşkil edilməsi onun əməliyyatlarının düzgün formada icra edilməsi ilə müsbət yönlü bağlılığı danılmazdır. Belə ki, struktur təşkilində müvafiq mərhələlər mühüm amil kimi götürülməlidir:

- müəssisənin fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin konkretlik baxımından formalaşması;
- müəssisədə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün funksiyaların müəyyənləşdirilməsi.
- idarəetmə funksiyalarının qruplaşdırılması və onların qarşılıqlı əlaqələliyinin təmin olunması;

- konkret funksiyaların həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyan struktur bölmənin yaradılması;
- bütün növ fəaliyyətin, görülən müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırılması və təhlili;
- fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı işçi heyətinin müəyyənləşdirilməsi və təlimi ilə bağlı proqramların hazırlanması.

Ədəbiyyat

- <http://psc.az/Kitabxana/Audit%20-%20Bak%C4%B1%20biznes%20universiteti.pdf> (01.04.2019)
- <https://www.wikiaccounting.com/list-types-audit-level-assurance/> (01.04.2019)
- Auditor fəaliyyəti haqqında qanun layihəsi, Bakı 2014
- <http://muhasib-az.narod.ru/kitab/sertifikat/cipa/audit.pdf> (11.04.2019)
- <http://e-qanun.az/framework/34909> (10.04.2019)
- <https://vergiler.az/news/articles/1905.html> (10.04.2019)
- <http://banco.az/az/news/likvidlik-ve-gelirlilik-emsallari-hansidir-hesablanma-qaydasi-necedir> (11.03.2019)
- Bədəlov Qəşəm Allahyar, “Auditin əsasları” müəzirlər toplusu
- <https://skemman.is/bitstream/1946/14451/1/Is%20the%20EU%20going%20too%20far.pdf> (11.03.2019)
- <http://www.audit.gov.az/index.php?type=content&subid=73&cid=73> (01.04.2019)
- Kiçik və orta müəssisələrin auditində Beynəlxalq Audit Standartlarının tətbiqinə dair təlimat,1-ci cild,2-ci cild.(IFAC.org)
- Vahid Novruzov, Audit üzrə qanunvericilik və normatik sənədlər toplusu,Bakı 2013,Nağıl evi,-216 səh
- Daxili audit:Reallıqlar və perspektivlər,beynəlxalq konfrans materialları, Bakı-2012,Nağıl evi,90 səh
- Şəffaflığın artırılmasında beynəlxalq maliyyə hesabatları və audit standartlarının tətbiqi problemləri,Bakı-2012-196 səh
- Daxili audit haqqında qanun layihəsi- <http://e-qanun.az/framework/13241>(20.04.2019)
- Mühasibat uçotu haqqında qanun, <http://e-qanun.az/framework/5458>(20.04.2019)

Azərbaycanda Reklam Bazarının Müasir Vəziyyətinin Tədqiqi Və İnkişaf Perspektivləri

*Nərmin USUBOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
usubova_narmin94@mail.ru*

Xülasə

ETT əsərində reklam gündəlik həyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilib və reklamın şirkətlər üçün böyük mənfəət gətirməsi danılmaz faktır. İnsanların psixologiyasına təsir göstərmək, onlarda məhsul və xidmətlərə qarşı tələb yaratmaq, düzgün prioritetlər qurmaq baxımından reklamların zəruriliyi şübhə doğurmur.

Müasir inkişaf mərhələdə hər gün reklama təzyiqi artır və böyük pullarxərclənir. Reklam əsasən həyat tərzimizi müəyyənləşdirir, qaçınılmaq olmaq bizim düşüncələrimizə, ətrafımıza olan münasibətimizə təsir göstərərək biznes fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Tədqiqat işində ölkəmizdə reklam bazarının müasir vəziyyəti araşdırılmış, bu sahədə mövcud olan problemlər təhlil edilərək, həllinə dair bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Reklam, Reklamın inkişafındakı problemlər, İqtisadiyyat, Müəssisə, Mənfəət

Giriş

Müəssisə və onun məhsulları haqqında lazımi məlumatları yaymaq və onlar üçün davamlı tələbat yaratmaq asan deyil. Bunun üçün çox vaxt və təlim tələb olunur. Ancaq doğru istiqamətdə hərəkət edərsənsə nəticələrinin ortaya çıxması yavaş olmaz: dövrüyyənin artması, təşkilatın müsbət imicinin yaranması və məhsula etibarın gücləndirilməsi.

Təbii ki, bütün bunlara nail olmaqda reklam əvəzəlməz vasitədir. Reklam istehlakçı təcrübəsini qazanmağa imkanı verir. Bu, biznesin elementlərindən biri deyil, həm də real ticarət sənəti kimi təhlil edilə bilər. Reklam şirkətə hərtərəfli təsir göstərir. Yeni texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır, mal və xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsinə yardım edir, idarəetmə metodlarından istifadənin və həyata keçirilməsinin stimullaşdırılmasına və istehsalın keyfiyyətinin idarə edilməsi üzrə son üsulların tətbiqinə stimul verir. Rəqabət arzusu təşəbbüskarları öz şirkətlərindəki reklamları öyrənmək və həyata keçirmək üçün "itələyir", bu da onu düzgün istifadə etməklə istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə və bununla da şirkətin mənfəətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur.

Zaman keçdikcə bazar münasibətləri sistemi daha da inkişaf edir, bu da sivil məhsul və xidmət bazarlarının daha keyfiyyətli və rəqabətə davamlı məhsullarla təmin edilməsinə şərait yaradır. Belə bir mühitdə təsərrüfat subyektləri üçün müasir satış üsulu hesab edilən reklam xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrümüzdə isə reklam müəssisələrin uğurlu fəaliyyət göstərməsi

üçün lazım olan ən vacib vasitələrdən birinə çevrildi və hazırda ictimai istehsalın gedişinə təsir edən mühüm faktor kimi çıxış edir.

Reklam fərqli istehlakçıların tələbatlarının formalaşdırılması və stimullaşdırılmasını yerinə yetirərək marketinqlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olur. Reklamın qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi ölkə iqtisadiyyatının bütün investisiya mühitini tam dəqiqliklə və qısa bir zamanda tənzimləyən vasitə kimi dəyərləndirilməsiylə şərtləşir. Belə olduğu halda firmalarda satış üzrə reklam fəaliyyətinin təşkil edilməsi çox aktual olan məsələdir. Biznes mühiti rəqabətli olduğundan, hər bir işə görə qabaqcıl strategiya hazırlamaq vacibdir. Ümumiyyətlə, reklam sektorunda düzgün hazırlanan strategiya uğura gedən yollardan biridir.

Reklam siyasətlə birbaşa bağlıdır. Beləki reklam diş məcununun alınmasını stimullaşdırmaqla yanaşı, siyasi bir namizədin seçilməsini də müəyyənləşdirir. Nəticədə, ölkənin siyasi inkişafına və ictimai həyatına da müəyyən təsir göstərir. Reklamın rolu cəmiyyətimizdə çox vacibdir. Elmi və texniki tərəqqi sürətinin arxasında qalmayan reklam gün keçdikcə daha peşəkar şəkildə təşkil edilir və daha keyfiyyətlə həyata keçirilir

Metod

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını ölkəmizin iqtisadçılarının, bir sıra müəlliflərin, alimlərin son illərdə reklam sektorunda apardıqları fundamental və tətbiqi tipli tədqiqatların, araşdırmaların əsas müddəaları və nəticələri təşkil edir. Problemin nəzəri hissəsinin işlənilib hazırlanması zamanı iqtisadi – statistik, sistemli yanaşma, iqtisadi – riyazi, situasiyalı təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, eyni zamanda son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında kommersion fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini əks etdirən geniş statistik materialların təhlilinə xüsusi diqqət yönəldilmişdir.

Analiz

Ölkəmizdə reklam bazarında vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyil. Fikrimcə, respublikamızda reklam anlayışı tam başa düşülmür. Belə ki, bu bazarda rəqabət yox səviyyəsindədir. Azərbaycanda reklam bazarında olduqca böyük problemlər var. Problemin araşdırılmasına isə ən başdan başlayaq. Əslində, ölkəmizdə brendlər tam olaraq yaranmayıb ki, onların düzgün şəkildə reklamı olsun. Məsələn, elə kənd təsərrüfatı məhsullarını götürək hansı ki, günümüzdə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarımız ilə dünya bazarına çıxırıq. Diqqət eləsək görürük ki, bu

məhsulların əslində brend olaraq hər hansısa bir reklamı yoxdur. Bir şirkətin brend olması üçün reklama, bunun üçün isə maliyyə dəstəyinə ehtiyacı var. Hazırkı dövrdə ÜTT-a üzv olmaq istəyirik, amma burada fikirləşməliyik ki, bəs biz buna nə dərəcədə hazırıq və ən əsası hansı brendlərlə dünya bazarına çıxacağıq.

Ölkələrin çoxunda reklam sahəsi yüksək tempə inkişaf edir. Azərbaycanda isə əsas problem reklama ayrılan məbləğ ilə bağlıdır. Qonşu ölkə Türkiyədə 30 saniyəlik bir reklam çarxına ayrılan büdcə 700 min dollar olmuşdur. Bu reklamda Barış Manço iştirak etmişdir. Digər bir nümunəyə baxsaq, Coca-Cola şirkəti öz reklamı üçün Azərbaycana 15 il bundan əvvəl 500 min dollar məbləğ ayırmışdı. O dövrdə bizdə həmin reklamın çəkilməsinə lazım olan texniki imkanımız yox idi. Bu səbəbdən də reklamın çəkilişi Türkiyəyə həvalə olundu. Nəticədə təklif edilən məbləği Türkiyə qazandı. Texniki vəsaitlər indiki vaxtda da ölkəmizdə arzu etdiyimiz kimi deyil. Müasir dövrdə dünyada reklam kino kimi çəkilir və insan onu izləyən zaman həqiqətən zövq alır, dincəlir. Bu gün diqqət yetirsək görərik ki, reklam bazarının mahiyyəti tamamilə dəyişmişdir. Reklam bazarı daha çox internet reklamları üzərində cəmləşib. İnternet məsafə anlayışını yox etdi və reklam istənilən ölkə üçün əlçatan oldu. Respublikamızda reklam işi ilə bağlı fəaliyyət göstərən şirkətlər 1994-cü ildən başlayaraq yavaş-yavaş reklam məkanında görünməyə başladı. "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra ölkəmizə böyük maraq yarandı. Buda öz növbəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verdi və məhz 1995-1997-ci illərdə reklam sahəsində yüksək nailiyyətlər qazanılıb. Beləki sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı birbaşa ticari reklamlara təsir etdi və onun həcmi 80 faizə yüksəldi. Elə həmin dövrdə də "Reklam haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" da qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul edilməsi reklam fəaliyyətinin inkişafına səbəb oldu. Azərbaycanda reklamın formalaşması və inkişafının ilk mərhələsində reklam özünün ən yüksək dövrünü keçib. 2004 - 2013 - cü illər isə ikinci mərhələ başlamış və reklam bazarında yavaş-yavaş inkişafa doğru irəliləmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın reklam bazarının təhlilini apardığımız zaman ölkəmizin reklam bazarının ümumi həcmnin 2017-ci ildə 252 milyon dollardan yüksək olduğuna diqqət etsək, qeyd etmək lazımdır ki, hər il dünyada reklama qoyulan investisiyanın artımına görə Azərbaycan 3-cü, MDB məkanında isə Rusiyadan sonra 2-ci yeri tutur. Amma buna baxmayaraq, ölkəmizdə bu bazarın inkişafına mənfi təsir edən, reklam fəaliyyətinin keyfiyyətinin gündən-günə yüksəlməsinin qarşısını kəsən bir çox amillər mövcuddur. (Aşurov A.S. 2018, səh. 69-73). Hazırda Azərbaycanda bu sahədə 100-ə yaxın şirkət fəaliyyət göstərir. Lakin, bu şirkətlərin çox hissəsi öz müştərilərinə yalnız çap xarakterli reklam xidmətləri təklif edirlər. Sırf kreativ fəaliyyətlə məşğul olan reklam şirkətləri demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Cədvəl 1: Azərbaycanın televiziya kanallarının reklam dövriyyəsi.

s/n	TV kanalı	% nisbəti ilə reklam cəlbi
1	ATV	37%
2	Xəzər	26%
3	Space	11%
4	Lider	3%
5	İTV	2%

Mənbə: www.marketermehherrem.com Azərbaycanın televiziya kanalları və onların reklam dövriyyəsi(13.03.2017)

Televiziya reklamlarından daha çox Procter, Scharzkopf, Coca-Cola, Mars, Bakcell, Dellora, Azerfon, Azersun Holding kimi şirkətlər istifadə edir.

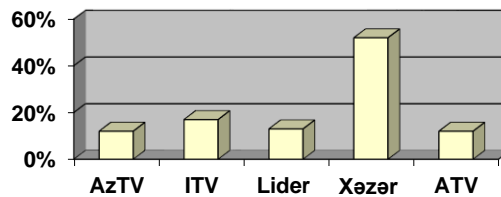
Cədvəl 2: Azərbaycanın radio kanalların illik reklam dövriyyəsi.

s/n	Kanallar	% - lə reklam cəlbi
1	Radio 106.3 FM	23,7%
2	Radio 102 FM	17,5%
3	Radio Burc	16,7%
4	Radio 106 FM	11,9%
5	Radio Araz FM	10,2%
6	Radio 103 FM	8,9%
7	Radio Avto FM	5,0%
8	Radio Media FM	3,2%
9	Radio Antenn FM	1,2%
10	Radio 104 FM	0,9%
11	Radio 90 FM	0,5%
12	Radio Lider	0,3%

Mənbə: www.marketermehherrem.com Azərbaycanın radio kanalları və onların reklam dövriyyəsi (13.03.2017)

Radio reklamlarından daha çox FAB, Xətai klinikası, Mətanət A, Kapital Bank, Azercell, Vital, Coca-Cola, Bank of Baku, Azerfon, Kaspi Təhsil Mərkəzi, Music Gallery, Bakcell, Yeni Həyat, Azersun Holding kimi şirkətlər istifadə edirlər.

Qrafik 1. Televiziyalarda reklam qiymətlərinin artım göstəriciləri

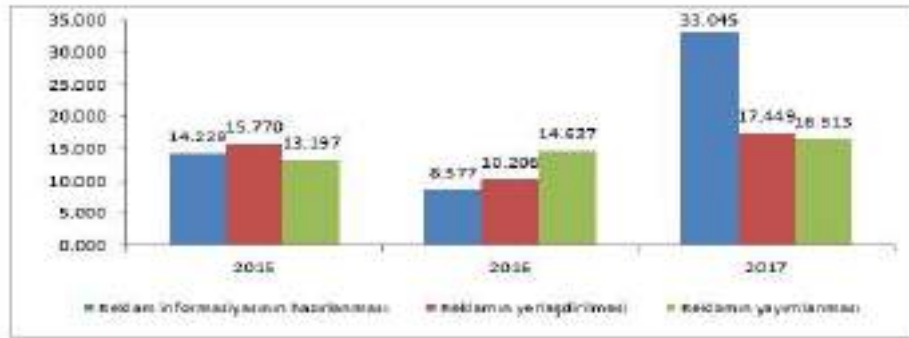
Mənbə: www.marketermehherrem.com (2017)

2016-cı ilin yanvar ayının reklam qiymətləri 2017-ci ilin eyni ayı ilə müqayisədə televiziya reklamı üzrə orta hesabla 15 % artıb. Müvafiq olaraq kanallar üzrə Xəzər TV-52%, İTV-17%, Lider-13%, ATV, AzTV-12% artım olub, digər kanallarda qiymətlər dəyişməyib.

2017-ci ildə məhsulun satışından və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlir 2,1% artaraq 44,4 milyon manat təşkil edib. 2014-ci ildə reklam gəlirləri 72,5 milyon manat olduğu halda devalvasiyanın təsiri nəticəsində 2015-ci ildə 62,9 milyon manata, 2016-cı ildə isə 43,5 milyon manata qədər azalmışdı.

Qrafik 2. 2015-2017-ci illərdə reklam gəlirlərinin strukturu, milyon manatla

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-economy-of-azerbaijan-in-2017-comprehensive-analysis/>

Qrafik 2-də görüldüyü kimi reklam sahəsində qazanılan gəlirlərin 13,2 milyon manatı reklam informasiyasının hazırlanmasından, 14,6 milyon manatı reklamın yerləşdirilməsindən, 16,5 milyon manatı reklamın yayımlanmasından əldə olunub. 2016-cı illə müqayisədə reklam informasiyasının hazırlanmasından (16,3%) və reklamın yayımlanmasından (5,4%) əldə olunan gəlirlər azalıb, ancaq reklamın yerləşdirilməsindən gəlirlər (43,3%) artıb. Reklamın yayımlanmasından əldə olunan gəlirlərin azalmasına səbəb küçədə və yol ətrafı zonalarda yayımlanan reklamın artmasına (2,3 dəfə) rəğmən ictimai nəqliyyat vasitələrində (15,2%) və kütləvi informasiya vasitələrində (56,9%) yayımlanan reklamın ötən il kəskin azalmasıdır. Kütləvi informasiya vasitələrində yayımlanan reklam gəlirləri televiziya da 57%, radioda 53%, internetdə 71,7%, qəzet və jurnallarda 70% azalıb. 2017-ci ildə reklam fəaliyyətindən gəlirlər artsa da reklam xidmətlərinin yerinə yetirilməsinə dair bağlanmış müqavilələrin sayı azalaraq 6245-dən 5469-a düşüb.

Nəticə Və Təkliflər

Reklam bazarının inkişafının gecikməsinin səbəbi yeni qanunun olmaması idi. Köhnə qanun 1997-ci ildə ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə qüvvəyə minmişdir. Hər gün

dəyişən və yenilikləri tələb edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir tələblərlə uyğunlaşan qanunun olmaması reklam bazarına mənfi təsir göstərən səbəblərdəndir. Təbii ki, reklam bazarını inkişaf etdirmək üçün tələb olunan şərtlərin içərisində müasir dövrlə ayaqlaşan hüquqi bazanın olması zəruridir. Məhz elə buna görə də 2015-ci il 15 may tarixində Prezident İlham Əliyev cənabları yeni qanun imzaladı. Köhnə qanundan fərqli olaraq bu qanun quruluşuna görə daha geniş, eləcə də məzmun baxımından daha əhatəlidir.

Ölkəmizin reklam sahəsində geri qalmasının digər bir səbəbi isə ixtisaslı kadrların olmamasıdır. Reklam qrup işidir. Bu qrupda olan mütəxəssislər isə öz işlərində peşəkar olmalıdırlar. Eyni zamanda reklamlarımızın baxımsız olmasının səbəbi kreativliyin olmaması, mövcud olan reklamların sadəcə tərcümə olunaraq təqdim olunmasıdır. Səsləndirmənin aşağı səviyyədə olması, reklama çəkilən aktyor və aktrisələrimizin öz obrazlarının öhdəsindən yetərinə gəlməməsi reklamlarımızın effektiv olmasına maneə törədən səbəblərdəndir. Mənim fikrimə görə, ölkəmizdə reklama çəkiləcək yerli kadrlar hazırlanmalıdır. Çünki hazırda reklamların uğurlu olması üçün lazimi aktyorlar yoxdur. Problemi aradan qaldırmaq üçün bu sahə üzrə xaricdən mütəxəssislər ölkəmizə gətirilməlidir ki, yerli kadrlar yetişdirilsin. Reklamları çəkən rejissorların qeyri-peşəkar olması keyfiyyətsiz reklamların yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən reklam bazarında fəaliyyət göstərən agentliklərdə rəhbərliyin, eyni zamanda işçilərin bu sahə üzrə ixtisaslaşması və peşəkar olması üçün müxtəlif seminarların keçirilməsi zəruridir. Bütün bunlarla yanaşı, bu sahəyə yüksək səviyyəli texnologiyaların cəlb olunması mütləqdir. Reklamlarda qeyd etdiyimiz kimi səsləndirmədə olan problem yəni danışmaların çox süni alınmasına səbəb səsləndirənlərin mətnləri kağızdan oxumasıdır. Yəni onlar yazılanların mahiyyətini dərk etmədən sadəcə kağızda nə yazılıb onu oxuyurlar.

Respublikamızda bu sahədə mövcud olan ən əsas çatışmazlıqlardan biri də sosial reklama çox az yer verilməsi hesab edilə bilər. Ölkəmizdə reklamdan söhbət gətdikdə onun yalnız kommersiona tərəfi düşünülür. Halbuki sosial reklamlar cəmiyyətimizdə mövcud olan bir çox problemlərin həll olunmasında, eyni zamanda cəmiyyətin maariflənməsində əsas alətlərdəndir. Bu cür reklamların nəticəsində insanların həyata baxışı, problemlərə yanaşma tərzi dəyişməkdədir. Buna görə də, sosial reklamların sayı artmalıdır.

Reklam bazarını inkişaf etdirmək kollektiv bir işdir. Bu da o deməkdir ki, bu işdə reklamverici, reklam istehsalçısı, reklam agentliyi həmçinin media bir yerdə çalışmalıdırlar. Bunlar olmazsa reklam bazarında olmaz. Bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün bununla yanaşı reklamvericinin reklama ayırdığı maliyyə də əsasdır. Təbii ki, şirkət reklama vəsait ayırmamışdan əvvəl, məhsuluna çəkdiyi xərci, eyni zamanda gəlirlərini hesablayır və yalnız bundan sonra bu

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

məhsulun reklamına vəsait ayırır. Marketoloqlar isə reklamı harada yerləşdirməyin daha çox cəlbedici olacağını tədqiq edirlər. Buradan aldığımız nəticəyə görə reklam işi əslində kollektiv bir işdir və belə sistemi yaratmağa nail ola bilsək reklam bazarının inkişafından bəhs etmək olar.

Ədəbiyyat

- Aşurov A.S. Bakı, “İqtisad universiteti” nəşriyyatı 2018, Marketinqin kommunikasiya sistemi. Dərslik. s.69-73
<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-economy-of-azerbaijan-in-2017-comprehensive-analysis/> (2017)
<https://www.google.az/webhp?sourceid.=chrome-instant.> (2017)
<https://marketingwit.com.> (2017)
www.kayzen.az. (2017)
www.iqtisadiyyat.net. (2017)
www.marketermehherrem.com. (13.03.2017)

Dəniz Nəqliyyatının Dövlət Tərəfindən Tənzimlənməsi

*Nicat ABBASZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ngabbasov96@mail.ru*

Xülasə

Məqalədə dövlət tənzimlənməsinin rolu müəyyənləşdirilmişdir. Xarici ölkələrdə və ölkəmizdə dəniz nəqliyyatının inkişafına şərait yaradacaq qanunların təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Dəniz nəqliyyatının dövlət tənzimlənməsində fərdi sahibkarlığı məhdudlaşdıran mövcud maneələrin aradan qaldırılması, fərdi qənaətlərin artmasına mane olmaq və digər faktorlara aydınlıq gətirilmişdir. Araşdırma mövcud problemlər müəyyənləşdirilmiş, onların aradan qaldırılması məqsədilə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Respublikamızda dəniz nəqliyyatı sahəsinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən xüsusi əhəmiyyətli zəruri və önəmli işlərdən biri olan mövcud maddi-texniki bazadan daha səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə dəniz nəqliyyatı sahəsi üzrə milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərdir. Ölkəmizin tranzit potensialının gücləndirilməsi məqsədilə donanmanın yenilənməsi və müasir tələblərə cavab verən yeni gəmilərin tikintisi daim diqqət mərkəzində saxlanılır və bu məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşılır. Dəniz donanmasına malik keçmiş sovet respublikalarının bir çoxunda donanmalar qayğısızlıq və nəzarətsizlik üzündən, demək olar ki, dağılıb. Ölkəmizdə isə iqtisadiyyatın strateji cəhətdən mühüm sahələrindən biri olan dəniz nəqliyyatı üzərində nəzarət saxlanılıb. Hazırda donanmada sərnişin bərələri, "Ro-Ro" tipli gəmilər, neft tankerləri, quru yük gəmiləri, boru kəməri çəkən, elmi-tədqiqat, qəza- xilasetmə, yedək və dalğıcı gəmiləri, torpaqqazan, həmçinin analoqu olmayan iritonnajlı kran gəmiləri mövcuddur. Dövlət müəssisələrinin əsas növləri dövlətin tərkibinə daxildir və onlar icra hakimiyyəti orqanının strukturunun bir hissəsini təşkil edir və iqtisadiyyatın milliləşdirilmiş sektorunun əsasını təşkil edən muxtar dövlət mülkiyyətidir. Səhmlərinin dövlətə məxsus hissəsi və ya hissəsi olan səhmdar cəmiyyətlər şəklində təşkil edilən qarışıq müəssisələr var. Lakin, bu şirkətlər yalnız dövlət səviyyəsində yüksək səviyyədə şərtlərlə təsnif edilə bilər, çünki burada dövlətin kapitalda iştirakı reproduksiya prosesinin məqsəd və mexanizmlərində dəyişikliklərlə müşayiət olunmur.

Açar sözlər: Dəniz nəqliyyatı, dəniz iqtisadiyyatı, bazar, tələb, təklif.

Giriş

Dəniz nəqliyyatı dünya iqtisadiyyatında xüsusi istehsal fəaliyyəti ilə bərabər, kapital istehlakçısı, sənaye məhsuluna və sifarişçiyə xidmət funksiyalarını da yerinə yetirərək dəniz ticarətinin artımına səbəb olmaqla dünyanın istənilən regionunda yaranan iqtisadi-siyasi dəyişikliklərə daha tez cavab verir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və dünya iqtisadi əlaqələri, dünya mühitinin yaxınlaşmasını stimullaşdırmaqla, iqtisadi əlaqələrin müxtəlif ölkələr arasında genişlənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq əlaqələrin 80%-ni beynəlxalq ticarət təşkil edir. Fiziki həcminə görə dünya ticarətinin 80%-i dəniz nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə beynəlxalq ticarətin 90%-i dəniz nəqliyyatının payına düşür.

Dəniz ticarəti büdcəyə çoxlu valyuta gəlirini təmin edir və ölkənin xarici ticarət ödənişinin balansını müəyyənləşdirir. Bununla birlikdə, dəniz nəqliyyatı dövlətin xarici siyasətinin strateji və iqtisadi vasitəsindən biridir.

İqtisadiyyata ,o cümlədən, dəniz nəqliyyatına olan müdaxilənin həcmi xüsusi tarixi və siyasi faktorlar ilə müəyyən edilir. Lakin bu hadisə haqqında bütün ölkələr üçün eyni iqtisadi səbəblər var. Bunlar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsalın inhisarlaşması və dünya kapitalist iqtisadiyyatın beynəlxalqlaşdırılması, elmi və texnoloji inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur. Dövlət dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsində əsas məqsəd kimi onun iqtisadiyyatda oynadığı rol götürülür. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində əsas vasitələrdən biridir. Bəzi ölkələrdə ödəmə balansında xarici valyuta gəlirinin əsas mənbələrindən biridir. Hökumətlər dəniz nəqliyyatına da çox diqqət yetirirlər, çünki onun fəaliyyəti ölkənin hərbi-strateji maraqlarını təmin edən xarici siyasət vasitələrindən biri kimi xidmət edir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə edilməklə dəniz nəqliyyatında dövlət tənzimlənməsinin rolu müəyyənləşdirilməklə dəniz nəqliyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində ölkənin dünya nəqliyyat sistemində inteqrasiyasının formalarından biri olan dəniz nəqliyyat xidmətlərinin optimal ixracının təmin olunmasında dövlət dəstəyi vacibliyi vurğulanmışdır. Dəniz nəqliyyatının dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri üçün qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmüş işlər də xüsusi qeyd edilmişdir.

Analiz

Dəniz nəqliyyatı xarici əlaqələri və xarici ticarətin reallaşması üçün güclü bir üsuldur. Bu sahə büdcəyə çoxlu valyuta gəlirini təmin edir və ölkənin xarici ticarət ödənişinin balansını müəyyənləşdirir. Bununla birlikdə , dəniz nəqliyyatı dövlətin xarici siyasətinin strateji və iqtisadi vasitəsindən biridir.

Buna görə bütün inkişaf etmiş dəniz qüvvələri müxtəlif dövlət fəaliyyət növlərini əhatə edən gəmiçilik ticarətinin dövlət tənzimlənməsinin kifayət qədər dərin siyasətini həyata keçirir:

- Dənizçilik ticarətinin qanuni əsaslarının qurulması;
- Dəniz donanmasının texniki və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- Daşınma sahəsində dövlət sahibkarlığı;
- Milli bayraq altına üzən gəmilərdə daşınan yüklərin saxlanması;
- Yerli gəmi sahiblərini qorumaq üçün protekaionist tədbirlər;
- Donanma tikintisində güzəştli kredit və s.

İqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin artırılması, bir çox ölkədə bazar iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətinin xüsusiyyətidir. İqtisadiyyata, o cümlədən, dəniz nəqliyyatına olan müdaxilənin həcmi xüsusi tarixi və siyasi faktorlar ilə müəyyən edilir. Lakin, bu hadisə haqqında bütün ölkələr üçün eyni iqtisadi səbəblər var. Bunlar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsalın inhisarlaşması və dünya kapitalist iqtisadiyyatın beynəlmiləşdirilməsi, elmi və texnoloji inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur. Dövlətin dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsində əsas məqsəd kimi onun iqtisadiyyatda oynadığı rol götürülür. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində əsas vasitələrdən biridir. Bəzi ölkələrdə ödəmə balansında xarici valyuta gəlirinin əsas mənbələrindən biridir. Hökumətlər dəniz nəqliyyatına da çox diqqət yetirirlər, çünki onun fəaliyyəti ölkənin hərbi-strateji maraqlarını təmin edən xarici siyasət vasitələrindən biri kimi xidmət edir. Dövlət tənzimləməsinin əsas məqsədi, gəmiçilik şirkətlərin yüksək gəlir əldə etməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq istəyidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin müxtəlif ölkələrdəki dəniz nəqliyyatına təsiri eyni səviyyədə inkişaf etmir və müxtəlif formalara malikdir.

Dövlətin gəmiçiliyə qarışmasının bir neçə səbəbi var:

- 1) Dövlət xüsusi iqtisadi və siyasi dəyəri olan və xüsusi kapitalın zəif gəlir gətirən daşımalarda öz donanmasından istifadə edir;
- 2) Hökumətlər dəniz nəqliyyatına da diqqət yetirirlər, çünki onun fəaliyyəti hərbi-strateji maraqlarını təmin edən xarici siyasət vasitələrindən biri kimi xidmət edir;
- 3) Dövlət nəzarətli donanmalar xüsusilə hərbi və strateji məqsədlər üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Digər səbəb əsasən inkişaf etmiş ölkələrə aiddir ki, tonajın böyük bir hissəsi dövlətin yoxlanışı altında olan şirkətlərə xasdır. Dövlət monopoliya tənzimlənməsi aşağıdakı əsas formalarda fəaliyyət göstərir: dövlət sektorunun saxlanması, özəl sektorun subsidiya edilməsi, imtiyazlı vergi siyasəti, iqtisadi tənzimləmə üzrə qeyri-maliyyə üsullarından istifadə.

Dənizçilik və digər kredit və maliyyə metodlarından əlavə, dəniz nəqliyyatı üçün bir sıra dövlət dəstəyi formaları mövcuddur. İqtisadi ədəbiyyatda daha çox aşağıda qeyd edilənlər fərqləndirilir:

- 1) limanlarda milli gəmilərin imtiyazlı preferensialı;
- 2) yüklərin qeydiyyatı və yük seçimi;
- 3) valyuta mübadiləsinin idarə edilməsi.

Bütün bu tədbirlər ölkənin limanlarına, milli gəmilərə xidmət etmək üçün daha yaxşı şərait yaratmağa yönəlib. Lakin, bu siyasət özündə perspektiv təhlükəsini gizlədir. Nəticə mənfəət ola bilər, çünki bu cür siyasətin qısa müddətli faydaları xarici ölkələrin həyata keçirdiyi qarşıya qoyulan tədbirlər, məsələn, müəyyən bir ölkənin donanmasına nisbətən yüksək naviqasiya dərəcələri və bənzər prosedurlar əks təsirlə dayandırılı bilər. Yüklərin və yükün preferensiasının qorunması milli daşıyıcılar üçün mümkün qədər çox ölkənin dəniz ticarət həcmi qoruyub saxlamağı nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə yük daşınması, donanmaların qlobal yük bazarında yükün mübarizəsində rəqabətə yaramayan ölkələrdə tətbiq olunur.

Yük imtiyazını və yükün saxlanılmasını fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır. Birincisi, dövlət milli xarici ticarət mallarını daşdıqda öz gəmilərinin fəaliyyəti üçün ən yaxşı şərait yaradan müxtəlif iqtisadi və qeyri-iqtisadi tədbirləri görülür. Eyni zamanda formal olaraq, bu mallarla rəqabət edə bilən gəmilər kənarlaşdırılır. Eyni zamanda, yüklərin daşınması xarici ticarət xidmətlərinin göstərilməsində xarici gəmilərin kənarlaşdırılmasının inzibati formasıdır. Bəzi ölkələr milli donanma üçün yüklərinin böyük hissəsini qoruyurlar, amma bir qayda olaraq, bu pay 50-60% -dir. Kabotaj yük daşımaları yüklərin saxlanılmasının bir hissəsidir. Bəzi ölkələrdə onlar yalnız milli gəmilər üçün qorunur, digərləri isə xarici gəmilər müəyyən şərtlər altında, məsələn, qarşılıqlı əsasda malların daşınmasına iştirak etmək hüququna malikdirlər. Milli donanma üçün kabotajın qorunması proteksionizm formasıdır, baxmayaraq ki, beynəlxalq ticarətdə yük kotirovkasından daha az tənqid olunur.

Saxlanılma müəyyən bir daşımanın hissəsinə və ya onların ümumi həcmində yer alır. Məsələn, ABŞ-da xarici ölkələrə yardım proqramı ilə nəql edilən yüklər ya tamamilə Amerika gəmilərinə aiddir və ya qəbul edən tərəf ilə paylaşılır. Hərbiyə aid yüklər hər zaman milli gəmilərə aid olur. ABŞ-da yükün milli daşımalara aid olmasına xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sifariş siyasəti ölkənin donanmasının fəaliyyətini tənzimləyən 1916 və 1936-cı illərin qanunlarına əsaslanır. Milli daşıyıcıya strateji hesab edilən kütləvi yükün 100% verilmişdir. Eyni zamanda, kütləvi yükün əhəmiyyətli bir hissəsi "rahat" bayraq altında üzən Amerika gəmiləri, eləcə də başqa ölkələrin gəmiləri tərəfindən daşınır. Bundan əlavə, qanunlar neftin nəqlində tətbiq edilmir. ABŞ-da, qanuna uyğun olaraq, kabotaj daşıma yalnız ABŞ-da inşa edilmiş və ABŞ bayraqları altında qeydə alınmış ABŞ vətəndaşlarına məxsus gəmilərdə həyata keçirilə bilər.

Federal Dəniz Administrasiyası (FMA) ABŞ-da idarənin tənzimlənməsi üçün bir təlimatçı rolunu oynayır, onun nəzarəti altında, vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq, ölkədə malların daşınmasına aid bütün daşıyıcılar vardır. FMA-nın yurisdiksiyası həmçinin Amerika xarici ticarətinə xidmət göstərməklə məşğul olan konfranslarda da yayılır. FMA maliyyə razılaşmaları

daxil olmaqla fəaliyyətlər barədə hesabat verməsini tələb edə bilər və razılaşma şərtlərini müəyyən etmək üçün razılıq olmadan kirələmə pulunun dərəcələrini artırmağı qadağan edə bilər. Xarici şirkətlər də daxil olmaqla gəmiçilik şirkətlərinin ticarət sənədlərinin yoxlanılması FMA-nın nəzarətindədir.

İtaliyada ictimai nəqliyyat şirkətləri təyin olunan istiqamətlərdə müntəzəm olaraq xidmət göstərməlidirlər və sabit nöqtələrlə və çağırış limanları ilə təmin edilməlidirlər. Dəniz Donanmasının 13 iyun 1984-cü il tarixli fərmanı ilə ikitərəfli ticarətin 50% -i milli gəmi sahibləri üçün ayrılmışdır. İspaniyada 23 May 1986-cı il tarixli kral fərmanına əsasən, milli donanma tütün, taxıl və taxıl ərzaqlarını, qəhvə, pambıq məhsullarını, həmçinin neft və bitum materiallarının 90% -ni idxal edib. Norveçdə dövlət ölkənin vətəndaşlarının səhmlər üzrə milli gəmiçilik şirkətinin payının ən azı 60% -nə sahib olmasını, gəmilərin idxalını, yəni valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Dövlət həmçinin texniki standartlar təyin edir və ekipaj üzvlərinin işə alınmasını tənzimləyir.

1980-ci illərdə bəzi Avropa İttifaqı ölkələri xarici ölkələrin gəmiçilik siyasətinə qarşı mübarizə üçün inzibati və hüquqi tədbirlər görürdü (Hollandiya - 1982, Fransa - 1983, Almaniya, Belçika - 1984, Böyük Britaniya - 1985 -1986). Əsasən bu tədbirlər xarici ölkələrin nəqliyyatın qeydiyyatı və bölüşdürülməsi, tarif dərəcələrinin tənzimlənməsi, fərqli vergi tənzimlənməsi və xarici gəmi sahiblərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif yollarla təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyətlərə yönəldilmişdir. Dövlət öz xarici ticarətinə görə xarici daşıyıcılardan rəqabəti müvəffəqiyyətlə aradan qaldıra bilər. Demək olar ki, bütün ölkələr valyuta xariclərini azaltmağa çalışırlar. Xarici valyutanın mövcudluğunu məhdudlaşdıran və ya digər oxşar tədbirləri istifadə edən ixrac və idxal lisenziyalarının tətbiqi ilə dövlət öz əcnəbilərini və ya ixracatçıları öz mallarını daşımaq üçün yalnız öz ölkələrinin gəmilərindən istifadə etməyə məcbur edə bilər. Xətti konfransların beynəlxalq tənzimlənməsi. 1974-cü ildə konvensiya daşımada beynəlxalq tənzimləmə vasitəsi kimi xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulan xətti konfranslar üçün Konvensiya Kodeksi haqqında konvensiyanın qəbul edilməsindən sonra bəzi ölkələr milli xətti nəqliyyatın qanunvericiliklə tənzimlənməsini gücləndirmişdir. 1983-cü ildə Almaniyanın Federal Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, Konvensiyaya qoşulmuş ölkələrdəki yük daşıyan şirkətlər, yükgöndərən təşkilatlar, yükgöndərənlərin nümayəndələri Konvensiyaya qoşulan ölkələrdə xətti nəqliyyat həyata keçirirlər. Bu da Kodeks Konvensiyasının müddəalarından federal iqtisadiyyat naziri ilə razılığa gəldikdə qarşılıqlıq prinsipinin pozulduğunu qərara alır. Bundan əlavə, 1984-cü ildə Alman hökuməti Kodeks Konvensiyasının qüvvəyə minməsi ilə bərabər olan xarici ticarət qanunvericiliyindəki dəyişiklikləri, eləcə də gəmiçilikdə dempinq siyasətinə qarşı mübarizə zərurətini təqdim etdi. Bunun nəticəsində qanunvericilikdə xarici şirkətlərin Almaniyanın limanlarında açılması və istismarına mane olan

əlavə tələblər, habelə xarici gəmilərin nizamlanması nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusilə, bunun üçün ölkənin səlahiyyətli orqanlarından icazə tələb olunur. Beləliklə, Almaniya, əgər ölkənin yüklərin daşınması tələbi ilə əlaqədar olaraq daşınmalarda iştirakının məhdudlaşdırılması və ya tədbirləri tətbiq edilməsi, bu qanuna müraciət edərək, xətti göndərmədə öz maraqlarını milli bayrağı altında qorumağa çalışır və yükləmə - boşaltma üçün icazə verilməsi, habelə malların alınmasını qoruyur. Bu qanunlar bir çox inkişaf etmiş kapitalist dövlətlərdə, xüsusilə Danimarka, İsveç, Norveç, Almaniya, İtaliya, Belçika, Böyük Britaniya və Fransada qəbul edilmişdir. İnkişaf edilmiş kapitalist ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin yenidən qurulmasının tərkib hissəsi dövlət sektorunun miqyasının məhdudlaşdırılması və ya hətta azalması olmuşdur. Büdcə sistemi vasitəsilə sosial məhsulun yenidən bölüşdürülməsi miqyasını azaltma cəhdləri ilə yanaşı, bir çox ölkələr dövlət mülkiyyətini məhdudlaşdırmaq və fərdi şəxslərə satmaq üçün tədbirlər görürlər.

Dövlət müdaxiləsinin əsas məqsədi fərdi sahibkarlığı məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılması, fərdi qənaətlərin artmasına mane olmaq və bazar mexanizmini məhdudlaşdırmaqdır. Bu fikirlər əsasən dövlət və biznes arasında əlaqələrin yenidən qurulması strategiyasını müəyyənləşdirir. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrdə dəniz nəqliyyatının dövlət tənzimlənməsinin inkişafının təhlili göstərir ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti dövlətin dəniz nəqliyyatında təkrar istehsal prosesinin vacib bir hissəsinə çevrilib və dəniz nəqliyyatı xidmətləri bazarında milli kapitalın mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Dövlət tənzimlənməsinin vacib bir aspekti digər ölkələrin göndərmə müəssisələri ilə rəqabət mübarizəsində milli marşrutlu monopoliyaların mövqeyini gücləndirməyə və bununla da beynəlxalq yük bazarına təsirlərini gücləndirməyə cəhd göstərə bilər. Dövlət hər hansı bir ölkədə dəniz nəqliyyatının inkişafını stimullaşdırmaq üçün gördüyü tədbirlər, xüsusən də dəniz nəqliyyatı və gəmiqayırma sənayesində artıq istehsal qabiliyyətinin yaranmasını sürətləndirən öz milli donanmalarını gücləndirməyə səbəb olur. Buna görə, beynəlxalq ticarət sahəsində iqtisadi artım və durgunluğun ümumi bir yavaşlama dövründə, dəniz tonajına olan tələbat və onun tədarükü arasındakı nisbət artır.

Dəniz tacirlərinin gəmiçiliyi dövlət tənzimlənməsidir, əsasən Avropa İttifaqı daxilində iqtisadi inteqrasiya prosesi ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, inteqrasiya birliyi çərçivəsində tacir donanmanın müvafiq inkişafını təmin etmək üçün dövlətin artan tələbləri var, digər tərəfdən, dövlətlərarası inteqrasiya qruplaşmalarının yaranması dəniz nəqliyyatının beynəlxalq dövlət tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması məsələsini qaldırır və bu, fərdi ölkələrdə dəniz nəqliyyatının dövlət tənzimlənməsi bərabərləşdirir.

Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının dövlət tənzimlənməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 aprel 2001-ci il tarixli 697 sayılı Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dəniz Administrasiyası yaradılıb.

“Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə Administrasiya Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Dövlət Dəniz Agentliyi kimi Nazirliyin strukturuna daxil edilib. Agentlik Azərbaycan Respublikası ərazisində dəniz nəqliyyatı sahəsində müəyyən edilmiş qaydada dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası 15 may 1995-ci il tarixindən Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının (BDT) üzvüdür. NRYTN yanında Dövlət Dəniz Agentliyi Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir, təşkilatın iclaslarında, şuralarında və assemblyalarında yaxından iştirak edir. Agentliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində liman nəzarətini və Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında üzən gəmilərə münasibətdə bayraq nəzarətini həyata keçirmək;
- Dəniz üzgüçülüynün təhlükəsizlik sistemini təşkil etmək və Azərbaycan Respublikasının ərazisində dəniz üzgüçülüynü qaydalarına nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində dəniz üzgüçülüynündə bələdçi xidmətinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində gəmilərin üzmə rejimini təşkil etmək və həmin rejimə riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək;
- Dənizdə insan həyatının və dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada öz səlahiyyətləri daxilində, tədbirlər görmək;
- Qanunvericiliklə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş hallarda və qaydada, dənizdə batmış üzmə vasitələrinin (əmlakı ilə birlikdə) çıxarılmasını təşkil etmək və onun mühafizə olunması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirmək;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında üzən gəmilərin (kiçik həcmli gəmilər istisna olmaqla) dövlət qeydiyyatını və dövlət reyestrini aparmaq, habelə gəmi sənədlərini vermək;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası dəniz registrinin fəaliyyətini tənzimləmək, habelə Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təsnifat cəmiyyətlərinin fəaliyyət göstərməsinə razılıq vermək və onların fəaliyyətinə nəzarət etmək;

- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gəmilərə çağırış siqnallarının, gəmi radiostansiyasının fərdi çağırış nömrələrinin və gəmi peyk rabitə stansiyasının identifikasiya nömrələri daxil olmaqla, müvafiq sənədlərin verilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək;
- Gəmilərin saxlanılmasına və istismarına dair texniki tələbləri və qaydaları hazırlamaq və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təsdiq etmək;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dənizçi pasportlarının, dənizçilik rütbələrinin verilmə qaydalarının layihələrini hazırlamaq və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etmək, dənizçilərə ixtisas şəhadətnamələri (diplomları) və dənizçi pasportları vermək;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada limanlar, liman məntəqələri və yükəşirmə terminalları daxil olmaqla, dəniz nəqliyyatı obyektlərinin tikintisinə icazə vermək;
- Mülkiyyət növündən və milli mənsubiyyətindən (Dövlət bayrağından) asılı olmayaraq, gəmilərdən və obyektlərdən neft və neft məhsullarının və digər zərərli maddələrin dənizə axıdılmasının qarşısının alınması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görmək;
- Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizinin axtarış-xilasetmə məsul sektorunda Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin dəniz və aviasiya qəza- xilasetmə xidmətləri tərəfindən dənizdə qəzaya uğramış insanların axtarışı və xilas edilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada öz səlahiyyətləri daxilində iştirak etmək;
- Gəmi və dəniz nəqliyyatının digər obyektləri ilə kriptografik rabitənin təşkilində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada iştirak etmək. Dəniz nəqliyyatı sahəsində qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmüş işlər də xüsusi qeyd edilməlidir. Xatırladıq ki, Avropa İttifaqı tərəfindən Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Alətinin Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dəniz Administrasiyasında 2 il müddətində “Azərbaycan Respublikasında dəniz üzgüçülüynün təhlükəsizliyinin və mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi haqqında Tvinning layihəsi” həyata dəniz mühitinin keçirilib. Qeyd edilən layihə çərçivəsində Avropa İttifaqı təcrübəsi və qanunvericiliyi nəzərə alınmaqla hazırlanmış “Dəniz limanları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinin “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununun 48-ci maddəsinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinə təqdim edilib. Qeyd olunan qanun 18 aprel 2014-cü il tarixində Milli Məclis tərəfindən qəbul olunub. 7 fəsil və 29 maddədən ibarət olan adıçəkilən qanun Azərbaycanın dəniz limanlarında ticarət gəmiçiliyindən yaranan münasibətlərin tənzimlənməsini, limanların inşası, açılması, bağlanması qaydalarını, limanlarda fəaliyyətin həyata keçirilməsini, o cümlədən xidmətlərin göstərilməsi, habelə limanlarda fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsaslarını müəyyən edən normativ müddəaları özündə ehtiva edir. Həmçinin bu çərçivədə administrasiya tərəfindən hazırlanmış 9 layihədən

artıq 7-si (“Azərbaycan Respublikasının Dəniz Limanları Reyestrinin aparılması Qaydası”, “Gəmi agenti haqqında Əsasnamə”, “Limanlarda gəmi agenti tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi üçün sertifikatın forması, qüvvədə olma müddəti, verilmə və ləğv edilmə Qaydası”, “Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında üzmə Qaydaları”, “Limanlarda qanunsuz müdaxilə aktı zamanı təhlükəsizliyin təmin edilməsi Qaydası”, “Limanın və limanın infrastruktur obyektlərinin mühafizəsi Qaydası” və “Dəniz terminalının operatoru tərəfindən realizə olunan yükün və ona görə hesablaşmaların uçotu Qaydası”) təsdiq olunub. Eyni zamanda adıçəkilən Tvinninq layihəsi çərçivəsində dəniz üzgüçülüynün təhlükəsizliyi üzrə Azərbaycan qanunvericiliyinin “Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına dair Beynəlxalq Konvensiya”ya uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm sənədlər işlənilib hazırlanıb. Dəniz Üzgüçülüynün Təhlükəsizliyi Mərkəzinin yaradılması Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların tələblərinin yerinə yetirilməsinə və gəmilərin nəzarət yoxlaşmasının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq daha səmərəli və effektiv həyata keçirilməsinə xidmət göstərməkdədir. Dünya ticarət məhsullarının 80 faizdən artıq hissəsinin təhlükəsiz, maddi cəhətdən sərfəli və ətraf mühitə daha az mənfi təsir göstərməklə daşınması məhz dəniz nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan 1995-ci ilin may ayında Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına tam səlahiyyətli üzv qəbul olunub. BMT-nin nüfuzlu orqanı olan Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına üzv dövlətlərin sayı hazırda 172-dir. Ölkəmiz bu sahədə çoxtərəfli əməkdaşlıq fəaliyyətini təkcə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə deyil, həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Avropa Dəniz Təhlükəsizliyi Agentliyi, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq və regional qurumlarla da inkişaf etdirməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyinin tənzimlənməsi “Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi” ilə həyata keçirilir. Bu qanun 2001-ci il 22 iyun tarixindən qüvvədədir. Həmin qanunu 5-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycanda Azərbaycan Respublikasında ticarət gəmiçiliyinə dövlət nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik dövlət nəzarətini aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirir:

- ticarət gəmiçiliyinə dair Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və ticarət gəmiçiliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət olunmasına;
- gəmilərin təhlükəsiz hərəkətinin idarəetmə sisteminə;
- dəniz yollarının və dəniz yollarında qurulmuş texniki naviqasiya vasitələrinin vəziyyətinə;
- gəmilərin dövlət qeydiyyatına və gəmilərə olan hüquqlara;
- dəniz bələdçi xidmətinə və dəniz limanlarında gəmilərin hərəkətini idarəetmə sisteminə;

- xilasetmə xidmətinə və onun digər xilasetmə xidmətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinə;
- dəniz mühitinin mühafizəsinə.

Dəniz nəqliyyatının dövlət tərəfindən idarə edilməsi və dövlət nəzarəti bu qanunun vasitəsilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına yönəldilmiş, Azərbaycanı inkişaf etmiş dövlətlər sırasına çıxartmaq iqtidarını özündə ifadə edən tarixi bir sənəd kimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti- nin 29 noyabr 2011-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanması barədə sərəncamı qeyri-neft sektorunun, o cümlədən dəniz nəqliyyatının inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müvafiq Konsepsiyasının hazırlanması barədə” Prezident İlham Əliyevin sərəncamının əhəmiyyəti öz tarixiliyi və zərurəti baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanması barədə” Prezident İlham Əliyevin Sərəncamının əhəmiyyətini qeyd edərkən, akademik Ramiz Mehdiyev qeyd etmişdir ki, bu sənəd ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə bağlıdır. Yeni inkişaf mərhələsinin əsas xüsusiyyəti qarşımızda duran məqsədlərin daha yüksək səviyyəli, çoxşaxəli olması və zamanın çağırışlarının nəzərə alınması ilə bağlıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ciddi elmi əsaslara söykənən ən müasir idarəetmə üsullarının tətbiqi tələb edilir, strateji yanaşmaların daha uzunmüddətli dövrü əhatə etməsi zərurəti yaranır. Konsepsiyanın əsas istiqamətlərindən biri kimi o, ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun tərkibində və dövlət büdcəsinin formalaşmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi, mövcud resurslardan və əlverişli coğrafi mövqedən istifadə olunmaqla Azərbaycanda tranzit ticarətindən yüksək gəlir əldə edilməsi məqsədi ilə nəqliyyat sektorunun, o cümlədən dəniz nəqliyyatının inkişafını Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının tələbləri səviyyəsində təmin edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Nəticə Və Təkliflər

Dəniz nəqliyyatı dünya ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin və əmtəə mübadiləsinin inkişafında mühüm rol oynayır. Vahid nəqliyyat sistemində qədim tarixi ilə fərqlənən gəmiçilik, uzun müddətdir ki, milli maraqları aşaraq beynəlxalq miqyas almış, beynəlxalq əmək bölgüsündə maddi xarakter daşımaqla dünya istehsalının və əmtəə mübadiləsinin artımına səbəb olmuşdur. Ona görə də milli donanmaya sahib olan ölkələr yükdaşımaları özlərinə məxsus gəmilərlə həyata keçirməyə çalışırlar. Bu cür ölkələrdə milli donanma inkişaf edərək, daşıma xərclərinə qənaət hesabına, dəniz nəqliyyat xidmətlərinin ixracından əldə olunan xarici valyutanın artımına səbəb olaraq, beynəlxalq dəniz ticarətinin həcmi artıracaqdır. Dəniz

nəqliyyatına böyük investisiyalar yatırmaqla infrastrukturunu möhkəmləndirən ölkəmiz regionda əlverişli logistik bağlantı yaradır. Xüsusən də dəniz nəqliyyatı sisteminin müasirləşdirilməsi Azərbaycanı Avrasiya məkanının ən mühüm nəqliyyat-tranzit qovşaqlarından birinə çevirib. Dəniz nəqliyyatının inkişafı ölkən xarici iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol malik olduğundan bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlət dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsi siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Dənizçilik ticarətinin qanuni əsaslarının qurulması;
- Dəniz donanmasının texniki və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Daşınma sahəsində dövlət sahibkarlığı;
- Milli bayraq altına üzən gəmilərdə daşınan yüklərin saxlanması;
- Yerli gəmi sahiblərini qorumaq üçün proteksionist tədbirlər;
- Donanma tikintisində güzəştli kredit və s.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində ölkəmizin dünya nəqliyyat sistemə inteqrasiyasının formalarından biri olan dəniz nəqliyyat xidmətlərinin optimal ixracının təmin olunmasında dövlət dəstəyi vacibdir. Bunun üçün də dəniz nəqliyyatı sahəsində qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmüş mühüm işlər görmək vacibdir. Dövlət dəniz nəqliyyatının tənzimlənməsində əsas məqsəd kimi onun iqtisadiyyatda oynadığı rol götürülür. Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində əsas vasitələrdən biridir. Bəzi ölkələrdə ödəmə balansında xarici valyuta gəlirinin əsas mənbələrindən biridir. Hökumətlər dəniz nəqliyyatına da çox diqqət yetirirlər, çünki onun fəaliyyəti ölkənin hərbi-strateji maraqlarını təmin edən xarici siyasət vasitələrindən biri kimi xidmət edir. Dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədi, gəmiçilik şirkətlərin yüksək gəlir əldə etməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq istəyidir. Bu şəraitin təmin olunması ölkəyə valyuta axının artırmaq və iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edəcəkdir.

Ədəbiyyat

- “Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi” Azərbaycan Respublikası Qanunu Bakı şəhəri, 22 iyun 2001-ci il N.146 IIQ.
- Ələsgərov A.K., Haqverdiyeva S.H. (2013). Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf problemləri // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, № 1.s.21-27.
- Əliyev Ç.M., Yadigarov T.A. (2015) Azərbaycan xarici iqtisadi əlaqələr sistemində dəniz nəqliyyatının rolu, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Elmi əsərləri.
- Məhərrəmov A. M., Aslanov H.H. (2008). Xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. 400 s.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Orucov A.S., Yadigarov T.A. (2014). Dəniz nəqliyyatının iqtisadiyyatı, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADDA-nın nəşriyyatı ,
- Orucov A.S., Yadigarov T.A. (2013). Azərbaycan dövlətinin iqtisadi si- yasətinin davamlı inkişafa təsiri və onun təkmilləşdirilməsi // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, №3 s.115-119
- Kərimov C., Gənciyev G. (2001). Dünya iqtisadiyyatı, 450 s
- Лимонов Э. Л. (2000). Внешнеторговые операции морского транспорта и мультимодальные перевозки. СПб.: ИЦ «Выбор». -411 с.
- Милославская С. В. Плужников К. И. (2001). Мультимодальные и интермодальные перевозки: Учеб. пособие. М.: РосКонсульт. - 368 с.
- В. Г. (2000). Фрахтовые операции во внешней торговле: Учебное пособие. М.:1. РосКонсульт. 256 с
- <http://www.ardda.gov.az/>
- <https://www.asstra.com>
- <http://acsc.az/>

Yeni İqtisadi Reallıqlar Şəraitində Dövlətin Antiinflasiya Siyasətinin Reallaşması Mexanizminin Təkmilləşdirilməsinin Prioritetləri

Nicat ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nicat.m.aliyev1@gmail.com

Xülasə

Hər hansı bir dövlətin antiinflasiya siyasətində kompleks yanaşma başlıca üsul olsa da, konkret şəraitdə dövlətin antiinflasiya siyasəti hal-hazırkı reallıqlardan yaranan tələbləri də nəzərə almalıdır. Baxdığımız tədqiqat işində böhranla mübarizənin beynəlxalq təkmilləşdirmə mexanizmləri təhlil olunmuşdur. Pul kanallarının pul kütləsi ilə ifrat şəkildə dolması nəticəsində əmtəə qiymətlərinin artımına gətirən inflasiya iqtisadi fenomen kimi XX əsrdə yaranmışdır, baxmayaraq ki, qiymət artımları daha əvvəllər, müharibə dövrlərində də mövcud olmuşdur. İnflyasiya terminin özü milli pul sisteminin xırılanmayan kağız pullara kütləvi keçidi ilə bağlı olaraq yaranıb. İlk mənada inflasiyanın mənası kağız pulların ifrat dərəcədə olması və bununla əlaqədar olaraq onların qiymətdən düşməsi ilə bağlı oldu. İnflyasiya bazar iqtisadiyyatının daimi elementi olaraq qlobal xarakter almağa başlamışdır. Əmtəə istehsalının sürətli artımı, onun strukturun mürəkkəbləşdirilməsi, qiymət sisteminin və pul köçürmələrin universallaşması inflasiya problemini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Məqalədə dövlət xərclərinin artması və dövlət büdcəsinin kəsrinin inflasiyanın səviyyəsinə təsiri də təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Antiinflasiya siyasəti, Maliyyə böhranı.

Giriş

İndiki dövrdə yaranan qlobal maliyyə böhranı demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrin hamısında, o cümlədən Azərbaycanda da infilyasiya yaradan faktor, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə təkan verdi. Məsələn burasındadır ki, əksər zamanlarda çağdaş dövrümüzə müxtəlif ölkələrdə yaranan böhran hallarını müəyyən klassik nəzəriyyələr baxımından təyin etmək mümkün deyildir. Bu ona görədir ki, indiki qlobal kapital böhran dünya iqtisadiyyatında müasir xarakteristikalar, görünüşlər əmələ gətirdi. Böhran ilə əlaqədar adı çəkilən bir ölkədə daha təsirli antiinflasiya siyasətini tərtib etmək məqsədilə böhranı yaradan cəhətlər, faktor, təfsirlər müəyyən qaydaya uyğun şəkildə analiz edilməli, qiymətləndirilməli, və nəhayət antiinflasiya siyasəti tərtib edilməlidir. Həmçinin hər hansı bir ümumi götürülən şəraitdə hər ölkəyə məxsus iqtisadi antiinflasiya siyasəti inteqrasiya dərəcəsi, ümumilikdə kapital (maliyyə), pul-kredit vahidlərinin inkişaf dərəcəsi, o cümlədən quruluş məsələləri diqqətə alınaraq müəyyən qərarlar qəbul edilməlidir.

Aydındır ki, vahid şəkildə böhran (infilyasiya) məcmu istehsal və istehlak arasında tədavüldə pul miqdarı (kütlə) ilə pula yaranan tələb nəticəsində təyin edilir. Ancaq eksperiment müəyyən edir ki, son zamanlar müxtəlif ölkələrdə yaranan böhran halları yalnız monetar faktorlara təyin

olunmur, eyni zamanda onun xüsusiyyətlərinə böyük həcmdə daxili və xarici, subyektiv, o cümlədən obyektiv faktorların da təsiri danılmazdır. Deyilənlərin hər birinə diqqət yetirilərək hər hansı dövltə antiinflyasiya siyasəti yaradılarkən reallaşma vahidinə də diqqət yetirilməlidir.

Metod

Tədqiqat işinin yazılışında sintez, analiz, müqayisəli statistik təhlil, indeks, ekspert metod və vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

Analiz

Əksər hallarda İnflyasiyanı mövcud əmtəə kütləsi şəraitində həddindən artıq çox pul kimi şərh edirlər. Lakin İnflyasiya daha mürəkkəb bir proses nəticəsində baş verir. Hər şeydən əvvəl İnflyasiya qiymətlərin ümumi səviyyəsinin davamlı artımıdır. Əmtəələrin ayrı-ayrı növlərinin qiymətləri daha sürətlə arat bilirlər. Əgər bəzi növ əmtəələrin qiymətlərinin artımı digər əmtəələrin qiymətlərinin aşağı enməsi ilə müşayiət olunarsa, bu, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişilməz qalması ilə nəticələnə bilər.

Beləliklə, İnflyasiya - kifayət qədər uzun müddət ərzində mövcud olmuş əvvəlki normal səviyyəyə nisbətən qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsini göstərir. Başqa sözlə desək İnflyasiya - pul tədavülü kanallarının alıcılıq qabiliyyəti getdikcə aşağı düşən kağız pullarla dolması, təbii təzahür forması isə qiymətlərin aortımıdır. İnflyasiyanın ilkin əlamətləri pulların geniş yayılması ilə təzahür etməyə başlamışdır. İnflyasion proseslər, adətən pul kütləsinin dövriyyədə kəskin artımı müşayiət edildikdə özünü daha qabarıq göstərir. XVI əsrdə Qərbi Avropada qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnən qiymətlərin artım səviyyəsinin orta illik tempi 1-2% təşkil edirdi. O dövrdə İnflyasiyanın bu səviyyəsi uzun müddət davam etmişdir. Bundan əlavə dövlətin əmtəə-pul münasibətləri sferasına müdaxiləsi səviyyəsiindən asılı olaraq İnflyasiya açıq formada da baş verə bilər. Bu zaman İnflyasion proseslər qiymətlərin ümumi səviyyəsinin müvafiq artımı formasında tozahür edir. Gizli formada isə qiymətlər dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və nisbətən stabil səviyyədə saxlanılır. Belə bir şəraitdə İnflyasiya özünü əmtəə qıtlığı və məhsulların keyfiyyətini aşağı düşməsi formasında göstərir (May B., Улюкаев А., 2014).

Dövlətin inflyasion prosesləri idarə etməsi səviyyəsindən asılı olaraq idarə edilən və idarə olunmayan İnflyasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Əhatə dairəsindən asılı olaraq isə İnflyasiya regional, milli və dünya İnflyasiyasına bölünür. Ölkə iqtisadiyyatının qiymətlərin artım tempinə uyğunlaşma səviyyəsindən asılı olaraq balanslaşdırılmış və qeyri-balanslaşdırılmış İnflyasiya mövcuddur. Balanslaşdırılmış İnflyasiya şəraitində qiymətlər digər makroiqtisadi göstəricilərin 70 dəyişikliklərinə müvafiq olaraq az və stabil surətdə artır. Qeyri-balanslaşdırılmış inflyasiya şəraitində isə iqtisadiyyat dəyişilən şəraitlərə uyğunlaşa bilmir. Hal-hazırda beynəlxalq aləmdə İnflyasiyanın təbiətini və yaranma səbəblərini aydınlaşdırmağa cəhd edən çoxlu nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan siyasi və iqtisadi nəzəriyyələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İqtisadi nəzəriyyələr özləri də pul nəzəriyyəsinə və qeyri-pul nəzəriyyəsinə bölünür. Siyasi nəzəriyyələr İnflyasiyanın yaranma səbəblərini müharibələr, milliləşdirmə amillərlə əlaqələndirirlər. İnflyasiya mürəkkəb iqtisadi prosesdir və müxtəlif formalarda özünü büruzə verir (Буторина О. В., 2012).

Qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq miqyasda maliyyə pul-kredit siyasətini, xarakterini, dinamikasını və onları müəyyən edən amil və şərtləri kəskin defarmasiyaya uğratdı. Bu proses eynən özünü inflyasiyanın yaranma səbəblərində və ayrı-ayrı ölkələrdə reallaşdırılan antiinflyasiya siyasətinin xarakterində özünü göstərdi. Belə ki, 2008-ji ildən dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranı yaranma səbəblərinə görə, təsir dərəcəsinə görə və aradan qaldırılması yolları, vasitələri, mexanizmləri, məlum klassik və hətta müasir nəzəriyyələrlə izah etmək çətin oldu. Bu baxımdan hər bir ölkə mövjud yeni iqtisadi reallığa uyğun olaraq maliyyə-kredit, büdcə mexanizminin təkmilləşdirilməsi prinsiplərinin optimallığını tapmağa böyük səylər göstərirdi. Bütün bu qeyd olunanlar bütünlükdə ölkələrdə müəyyənləşdirilən antiinflyasiya siyasətinin xarakterinə də tam aid etmək olar.

Birincisi, təhlil göstərdi ki, qeyd olunan mərhələdə inflyasiya prosesləri, birincisi daha çox subyektiv amillərlə şərtlənirdi, ikincisi, dünya qiymətli kağızlar bazarında tələb və təklifin acatac tələb nəticəsində dəyişməsi bu prosesə güclü təsir göstərirdi (S.Bağirov., 2013).

Üçüncüsü, qısa bir zaman kəsiyində, dünya bazarında neftin qiymətinin 3 dəfədən çox yüksəlməsi və sonradan ondan da çox aşağı düşməsi milli iqtisadiyyatların maliyyə, pul-kredit tarazlığına, iqtisadi inkişafın artım dinamikasına və xarakterinə güclü təsir göstərirdi. Belə bir şəraitdə inflyasiyanın proqnozlaşdırmaq və mümkün qədər həmin halları nəzərə alaraq perspektiv dövr üçün effektiv antiinflyasiya siyasəti formalaşdırmaq çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Bu baxımdan müasir dövrdə yaxın perspektiv üçün antiinflyasiya mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən iqtisadi inkişafın mövjud vəziyyəti, mümkün ola biləcək dəyişikliklər, iqtisadi konyukturanın xarakteri nəzərə

alınmalıdır. Bu zaman Mərkəzi bank ölkənin makroiqtisadi göstərijilərini, balansını, xüsusən tədiyyə balansını sistemli təhlil edərək dəyərləndirməli və mümkün ola biləcək meylləri müəyyənləşdirməlidir.

Ölkənin maliyyə ehtiyatları, valyuta resursları nəzərə alınaraq nəticələr çıxarılmalıdır. Eyni zamanda ölkədə yaxın vaxtlarda reallaşdırılması nəzərdə tutulan böyük layihələr dəyərləndiriləmsi də zəruri şərtlərdəndir. Perspektiv üçün antiinflsiya siyasəti təkmilləşdirilərkən fiskal mexanizmin təsir vasitələrindən mövjud reallıqlar nəzərə alınaraq çox obyektiv yanaşılaraq nəticə çıxarmalıdır. Bu zaman tənzimləmə effektinin nəzərə alınması çox vacibdir. Təhlil göstərir ki, sosial-iqtisadi proseslərin multiplikator effektini nəzərə almadan gələcək dövr üçün səmərəli antiinflsiya siyasəti reallaşdırmaq çətindir. (2) Perspektiv dövr üçün antiinflsiya mexanizminin təkmilləşdirilməsində sosial-iqtisadi proseslərin obyektiv informasiya bazasının olması çox vacib və zəruri şərtlərdəndir. Perspektiv dövr üçün səmərəli antiinflsiya siyasətinin reallaşdırılmasında qiymətlərin kəskin dəyişilməsinə yol verilməməlidir. Çünki, bu psixoloji bir amil və vasitə kimi son nəticədə tələb və təklifin nisbətində neqativ təsir göstərə bilər.

Antiinflsiya mexanizminin təkmilləşdirilməsində effektiv faiz dərəcəsinin mübadilə kursunun müəyyənləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına fəal müdaxilə olur, əməliyyatların böyük əksəriyyəti xarici valyuta ilə maliyyələşdirilir, ona görə də onların dəyişməsi antiinflsiya tənzimlənməsinin xarakterində öz əksini göstərir. Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına fəal qovuşduğu bir şəraitdə xarici bazarlarda qiymətlərin artmasının ölkə daxilində neqativ təsirini yumşaltmaq məqsədilə qiymətlərin tənzimlənməsi bəzi hallarda sığortalanması, zəruridir. Bu zaman dövlət valyuta məzənnəsini saxlamağa daha çox diqqət yetirməlidir. Əgər nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın 2015-ci ildə 34,5 milyardlıq ticarət dövriyyəsinin 9,5 milyardı idxaldan ibarətdirsə, onda idxalın antiinflsiya xarakterinə neçə güclü təsir göstərə biləcəyi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Həm də bu idxalın böyük hissəsi istehlak və ərzaq mallarından ibarətdir ki, o da onların qiymətin dəyişməsi inflsiya yaradan bir amil kimi yadda saxlanmalıdır. Bu məqsədlə dövlət valyuta kursunu saxlamaq üçün 3 istiqamətdə güclü antiinflsiya siyasəti yeridir (Zahid Məmmədov, 2015).

Birincisi, Azərbaycanın Mərkəzi Bankı ölkənin valyuta ehtiyatından manatın məzənnəsini saxlamaq üçün dövriyyəyə fəal müdaxilə edir, açıq valyuta əməliyyatlarında iştirak edir.

İkincisi, dövlət Mərkəzi Bankın məjburi ehtiyatlarını da tənzimləmək yolu ilə valyuta məzənnəsini stabilləşməyə cəhd edir.

Üçüncüsü isə, Mərkəzi Bank valyuta bazarında alıcı və satıcı subyekti kimi iştirak etməklə kursu stabilləşdirməyə cəhd edir.

Bu bir başa müdaxilə ilə yanaşı dövlətin antiinflasiya siyasətində Mərkəzi Bank və eləcə də Dövlət Neft Fondu dolaylı yolla da fəal iştirak edir.

Birincisi, onlar yeni texnika-texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq və modernləşdirməklə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin və təklifi artırır ki, bu da son nəticədə idxalı müəyyən dərəcədə əvəzləməyə yardım edir.

İkincisi, dövlət bölməsinin xüsusən, onun ayrı-ayrı prioritet sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi son nəticədə antiinflasiya tədbiri kimi də dəyərləndirilə bilər.

Əlbəttə, bütün bu deyilənlər yanaşı müasir dövrdə dövlətin antiinflasiya siyasətində qiymətlərin tənzimlənməsi, xüsusən tarif Şurası vasitəsilə inhisarçı subyektlərin məhsul və xidmətlərinə qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi çox güclü antiinflasiya siyasəti kimi xüsusi qeyd olunmalıdır. «Milli iqtisadiyyat və onun əsas sektorlarının strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri»ndə milli iqtisadiyyatın bütünlükdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, idxalı əvəzləyən sahələrin üstün inkişafı yaxın gələcək üçün ölkənin antiinflasiya siyasətində görünür həlledici istiqamətlərdən biri olacaqdır (İ.İsayev, 2015).

Hazırda İnflyasiyanın aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

- Tələb İnflyasiyası;
- Xərc İnflyasiyası.

Qeyri-pul nəzəriyyələri içərisində biz təklif nəzəriyyəsinə daxil olan xərc İnflyasiyası nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirək. Sənayecə daha sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmək haqqı istehsal məsrəflərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq bunu İnflyasion prosesin güclənməsinə şərait yaradan əsas amil hesab etmək olmaz. Daha dəqiq desək, əmək haqqı inflyasion proseslərin güclənməsinə dolayısı ilə təsir göstərə bilər. Belə ki, müəssisə və təşkilatlar istehsalı genişləndirdikdə əmək haqqının səviyyəsi də artır ki, bu da öz növbəsində qiymətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Bu zaman İnflyasiyanın səviyyəsi yüksəlməyə başlayır, çünki, İşçilər öz əmək haqlarının artmasını tələb edirlər. Bu vəziyyəti əmək haqqı-qiymətlər arasında zəncirvari əlaqə də adlandırılır. Belə bir şəraitdə, yəni əmək haqqı sürətlə artmağa başladığında bu prosesi nəzərdə

saxlamaq çox çətin olur və fintiinflasyon siyasət cəmiyyətdə yaxşı qarşılanmayan bir tədbir-əmək haqlarınınm dondurulmasma da gətirib çıxara bilər. İndi isə belə bir şəraitin yaranması mexanizmini açıqlamağa çalışaq.

Dayanıqlı İnflyasiyanın yaranmasının ilkin amiiii kimi məcmu tələbin artması çıxış edir. Bu zaman məcmu tələb iqtisadiyyatın istehsal imkanlarından artıq olur. Məcmu tələbin bu cür artımı ilkin dövrlərdə əmtəə və xidmətlərin satış həcmiminin artması formasında özünü göstərir. Satışın həcmiminin artması ilə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların ehtiyatları məhdudlaşmağa başlayır. Müəssisə və loşkilatlar belə bir vəziyyətə istehsalın genişləndirilməsi və istehsal proseslərinin sürətləndirilməsinə daha çox diqqət verirlər. Qiymətlər deyil, istehsalın həcmi qısa müddətli dövrlərdə tələbin dəyişilməsinə uyğunlaşdırlır. Bu hal ona görə baş verir ki, əvvəla, müəssisə və təşkilatlar ilk dövrlərdə tələbin artmasının daimi ya müvəqqəti hal olduğunu müəyyənləşdirə bilmirlər (V.Zeynalov., 2012).

Qiymətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi isə kifayət qədər mürəkkəb bir proses olduğu üçün, qiymətlər adətən, müqavilələr əsasında təyin edilir, üçüncüsü isə istehsalın inhisarçılığı şəraitində qiymətlərin dəyişdirilməsi bazar münasibətləri sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır. Xərclərin İnflyasiyası istehsalat xərclərinin artması nəticəsində qiymətlərin urtması deməkdir. Xərclərin qalxmasmm muhtəlif səbəbləri var. Ölkə daxili qiymətlərin (bütün növ qiymətlərin) dünya qiymətləri səviyyəsinə çatdırılması, əmək haqlannm qaldırılması, monopolist firmalar tərəfindən qiymətlərin aşağı lahnması və s. -dir. Əmək haqlannm qaldırılması inflyasiyanı meydana çıxanır. İri həmkarlar İttifaqı xərclərin müəyyən hissəsini təşkil edən əmək haqqının boyuk həcmdə trılmasının tələb edir və nail olurlar. Onlar həmçinin həmkarlar ittifaqının üzvü olmayan fəhlələrində əmək haqqının yeni standartlanm müəyyən etmiş olurlar. Əgər bütün ölkə miqyasında əmək haqqının artması hər-hansı bir əks təsir faktorla (məsələn: bir saatda buraxılmış məhsul həcmiminin artması) tarazlaşdırılmırsa, onda məhsul vahidinin istehsalına xərclər artır. İstehsalçılar belə hallarda bazara Çıxarılan mal və xidmət istehsalatının ixtisan ilə cavab verirlər.

Dəyişməz tələbat şəraitində təkliflərin bu cür azalması qiymətlərin səviyyəsinin artmasına gətirir. Beləliklə, əmək haqqının artması qiymətlərin artmasına, qiymətlərin artması isə əmək haqqının artmasına səbəb olur və s. «Qiymət - əmək haqqı» spirali əmələ gəlir. Spiralın ikinci nöqtəsini dövlət büdcəsinin xərcləri təşkil edir. Sabitləşdirici proqramlar çərçivəsində hökumət öz xərclərinin azaldılmasına getməyə məcburdur və bununla son tələbatı azaldır. Bu isə öz novbəsində istehsalatı daha da azaldılmasma və sonrakı vergi daxilolmalarının azaldılmasma gətirib çıxanır. Spiralın üçüncü nöqtəsini monopolist firmalar tərəfindən bazarda qiymətlərin kəskin aşağı salınması yolu ilə kiçik istehsalçıların bazardan sıxışdırılıb çıxarılması təşkil edir.

Sonra isə onlar bazarda nisbətən yüksək qiymətlər diktə edir ki, bu İnflyasiyanın bir mənbəyidir. Uzunmüddətli nisbi sabitlik dövründən sonra 1500-cü ildən başlayaraq Avropada Amerikadan gələn qızıl və gümüş axını nəticəsində qiymətlər səviyyəsi sürətlə qalxmağa başladı. Təxminən 1600-cü ilə kimi qiymətlər 3-5 dəfə artmışdır (M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn, 2011).

İqtisad elminin klassikləri bu dövrü qiymətlər inqilabı dövrü adlandırmışlar. Sonralar İnflyasiya dəfələrlə, xüsusilə-böyük siyasi, hərbi, iqtisadi və ictimai sarsıntılar, təbii bəlalər dövrlərində əmələ gəlmişdir. Lakin 20 əsrə qədər İnflyasiya heç vaxt daimi səciyyə almamışdır. Əvvəlcədən də qeyd edildiyi kimi İnflyasiya kağız pulla bağlı bir problem olduğu üçün onun ilk cüvətiləri kağız pulun meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir. Xatırladaq ki, mənbələrdə pulun meydana gəlməsi çox qədim dövrləri əhatə edir. Tarixçiləm yazdığına görə ilk dəfə pul gümüş formada Qədim Yunanıstanda, Afinada meydana gəlmişdir. Sonradan Roma imperiyasında da Avqust tərəfindən qızıl, gümüş və mis pulların dövriyyəyə buraxılması məlumdur. Lakin bu pullar metal olduğu üçün İnflyasiyaya uğramırdı. İqtisadçı-tarixçilərin araşdırmalarına görə ilk kağız pul Çində meydana gəlmişdir və İnflyasiyanın yaranma mərkəzi də bu ölkədir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində bütün dünya ölkələrində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə yanaşı müvafiq himayədar siyasətin yeridilməsi kəskin aktuallaşdı. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti də daxili bazarı qorumaq, milli istehsalı stimullaşdırmaq məqsədi ilə çox ciddi addımlar atır, tədbirlər görür. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xeyli vaxtdır ki, ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaqla bağlı danışıqlar prosesində iştirak edir. Orada, yaranan mühüm problemlərdən biri ölkəmizdə aqrar sektora, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyinin olması ilə bağlıdır. Çünki, onlar belə hesab edir ki, Azərbaycan dövləti bu sahələr subsidiyalar, yardımlar, Güzəştlər və digər köməklik göstərməklə aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətini artırır ki, bu da «onların rəqabət qabiliyyətini artırır». Bununla belə, ölkə prezidenti son çıxışlarında aqrar sahənin inkişafı üçün «Aqrarlizinq», «Aqrmarketinq», «Milli sahibkarlığa yardım fondu» və s. kanallar vasitəsilə kənd təsərrüfatının inkişafına güclü təsir göstərir.

Əlbəttə, təcrübə göstərir ki, qeyd olunan bütün bu antiinflyasiya tədbirlərinin səmərəli reallaşdırılması ölkədə müvafiq rəqabət mühitinin yaradılmasından çox asılıdır. Əslində effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması antiinflyasiya siyasətinin tərkib bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu öz növbəsində kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını və bu sahənin stimullaşdırılmasını tələb edir, ikinjisi inhisarçılığın aradan qaldırılması tədbirlərinin gücləndirilməsini, üçüncüsü korrupsiya, bürokratiya hallarının minimuma endirilməsi, dördüncü, vergi və gömrük sistemində obyektivliyin və şəffaflığın

artırılması, ən başlıcası isə dövlətin antiinflasiya tədbirlər sistemində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin normativ-hüquqi bazasının dəyişən tələbata və şəraitə adekvat olmasını tələb edir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin bütün istiqamətləri kimi, o cümlədən antiinflasiya siyasəti, antiinhisar siyasəti, sahibkarlığa yardım tədbirləri şəffaf olmalıdır və bütün bazar subyektləri üçün onların yerinə yetirilməsi istisnasız bir şərt olmalıdır. Bu baxımdan ölkə prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixdə «Milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarının inkişafının strateji yol xəritəsi»ndə irəli sürülən prinsipial müddəaları və istiqamətlərin əməli jəhətdən səmərəli reallaşdırılması fikrimizcə, yaxın gələcək üçün ölkəmizdə reallaşdırılan antiinflasiya siyasətinin həlledici istiqaməti olmalıdır.

Nəticə və Təkliflər

Əldə olunan təhlil müəyyən edir ki, son zamanlara qədər ölkə ərazisində anti-inflasiya tədbirlər sistemi çərçivəsində monetar nizamlamaya daha çox müraciət edilmişdir. Təhlil zamanı müəyyən olunmuşdur ki, qlobal maliyyə böhranı, həmçinin onun yartadığı sosial-iqtisadi hallar, nəticələr günümüzdə monetar yolla anti-inflasiya siyasətinin aparılması hər zaman təsirli olmur. Bu səbəblə son 2 il ərzində dövlətimiz sərt fiskal nizamlama siyasətini sürdürür. Odur ki, dövlətimiz büdcədə gəlirlərin təkmilləşməsinə daha ciddi, sərt şəkildə nəzarət etməklə yanaşı, xəritələrin istiqaməti, həmçinin istifadənin şəffaflığına xüsusi diqqət edir.

Monetar tədbirlər zamanı pulun tənzimlənmə, nizama salınması işi dövriyyədəki tələblərə müvafiq olaraq aparılmalı, bir sıra xarici ölkələrdə olduğu kimi məcmu tələbin ən tez şəkildə nizamlanmasını sürdürən mexanizm yaratmalıdır. İnkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələrdə olduğu kimi, güclü maliyyə bazası yaradılmalıdır. Bununla da dövriyyədən əlavə pul götürülərək iqtisadiyyatın sahələri arasında daha da səmərəli şəkildə bölünür, həmçinin monetar tədbirlərdə ötürmə kanalındakı fəaliyyətdə müsbət effekt əmələ gətirir.

Ədəbiyyatlar

M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn —İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları I Bakı 2011

V.Zeynalov. “Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti”. Bakı-2012

Буторина О. В. , “Антикризисная стратегия Европейского союза: ближние и дальние рубежи” , Политика. № 3. , 2012, с.13.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- May B., Улюкаев А. : “Глобальный кризис и тенденции экономического развития”, "Вопросы экономики",
Министерство экономического развития Российской Федерации, 2014. <http://economy.gov.ru>
- Zahid Məmmədov Pul, Kredit və Banklar 2015
- S.Вағиров. “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?”. Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu. Bakı-2013
- İ.İsayev. “Manatın devalvasiyası məqsəduyğun addımdır”. Məqalə. Bakı-2015

Dövlətin Fiskal Tənzimlənmə Mexanizminin Müasir Vəziyyətinin Təhlili

*Nicat KAMİLLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamilli.nijat@gmail.com*

Xülasə

Müasir şəraitdə həyata keçirilən fiskal siyasət konsepsiyasının məqsədi istehsalın tərəqqisi əsasında əhalinin yaşam səviyyəsinin daha da yaxşılaşması, ictimai istehsalın əlverişliliyinin intensiv artımını tətbiq etmək olmalıdır. Müasir maliyyə strategiyası ayrı-ayrı mülkiyyət formalarının, bazar əlaqələrinin tərəqqisi, əmtəə, iş qüvvəsi və kapital bazarının eyni hüquqlu fəaliyyəti əsas götürülməklə tərtib edilir. İqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin mühüm üsulları bunlardır: vergi qoyma, maliyyə sərəvətləri ilə manevr etmə, maliyyələşdirmə, maliyyə bazarı və s. Dünya praktik fəaliyyəti bu üsulların çevik və əlverişli olduğunu sübut edir. Modern dövrün fiskal siyasət maliyyə strategiyasının və mövcud iqtisadi mühitin tələblərinə müvafiq olaraq tərtib edilir. Azərbaycan Respublikasında mürəkkəb iqtisadi və maliyyə mühitində istehsalın əlverişliliyinin zəiflədiyi bir vaxtda təsərrüatların maliyyə sağlamlaşdırılması üçün kompleks tədbirlər sistemi tərtib edilmişdir. Birinci və vacib hesab edilən tədbir azad sahibkarlıq fəaliyyətinin tanınmasıdır. Ayrı-ayrı təsərrüfatçılıq formalarının tətbiqi rəqabətin tərəqqisinə imkan yaradır. Təşəbbüskarlığa, ictimai ehtiyacın qarşılınmasına, sərəvətlərin müdafiəsinə, texniki bazanın və məhsul çeşidinin yenilənməsinə, işçi kollektivinin sosial problemlərinin çözülməsinə yardım edir. İqtisadiyyatın üzvü quruluşunun təkar qurulması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fiskal siyasətin inkişaf etməsinin mühüm istiqamətlərini dövlətdə sosial-iqtisadi tərəqqinin dinamikasına, onun strukturuna və dəyişmə meyllərinə müvafiq olaraq vacib olan pul axınının tapılması və onun əlverişlilik dərəcəsinin artması metodları, tədbirləri və normativ hüquqi bazası əhatə edir.

Açar sözlər: Fiskal, İqtisadi tənzimlənmə

Giriş

Hal-hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla bərabər, eyni zamanda planlı iqtisadiyyatın bəzi xüsusiyyətləri də nəzərə alınır və yenidənqurmada əsas diqqət bazar infrastrukturunun qurulmasını və təsərrüfat fəaliyyətinin liberallaşdırılmasına verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, güclü makroiqtisadi qeyri-tarazlıq və disproporsiyalar şəraitində qərbin tənzimlənmə metod və sxemlərinin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Buna görə də müasir şəraitdə ictimai istehsal sahəsində maliyyə sisteminin əsas məqsədi stabil iqtisadi artımın zəruri şərti kimi maliyyə tarazlığının təmin edilməsi çıxış edir. Fikrimizcə, təkrar istehsal prosesində mövcud olan disproporsiyaların aradan qaldırılması, balanslaşdırılmış iqtisadi artım üçün şəraitin yaradılması və maliyyə axınlarının səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər öz həllini hələ də tam tapmamışdır. Bu, əsasən qarışıq iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi münasibətlərinin əsas olam maliyyə potensialının kifayət qədər tədqiq edilməməsi və onun təhlili və proqnozlaşdırılması metodologiyasının təkmilləşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Adətən,

iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində pul axınları pul-kredit, büdcə-vergi, amortizasiya, sığorta və digər mexanizmlərn fəaliyyəti ilə tənzimlənilir. Nəzərə alsaq ki, pul axınlarının əsasını ölkənin vahid pul dövriyyəsi təşkil edir, onda bazar münasibətlərinə keçid şəraitində pul dövriyyəsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması bazar mexanizminin və iqtisadi idarəetmə metodlarının tətbiq edilməsinə şərait yaradan əsas amillərdən birinə çevrilir. Bu zaman maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi də vahid pul dövriyyəsi çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılacaq və onun əsasında həyata keçiriləcəkdir. İqtisadiyyatımızda əldə edilmiş nailiyyətlər içərisində aparılan iqtisadi islahatların avanqardı kimi çıxış edən fiskal siyasəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Maliyyə sisteminin istehsalı təkcə hökumətin fiskal siyasətini deyil, bu sistemin daxili strukturunu da əhatə etməlidir. (Paşayev T.Ə.2016,s.68-83)

Dövlətin maliyyə sistemi məhsuldar qüvvələrin inkişafının sürətlənməsinə, ictimai istehsalın strukturunun dəyişdirilməsinə, kapitalın mərkəzləşdirilməsinənin gücləndirilməsinə təsir göstərir. Maliyyə vasitəsilə məhsuldar qüvvələr elə bir inkişaf səviyyəsinə çatır ki, artıq insanların iqtisadi və sosial həyatlarının yeni ictimai formalarına keçid zərurəti yaranmaqla daha da inkişaf edir.

Maliyyə sistemi müəyyən zaman müddətində pul dövriyyəsi və dövriyyədəki pulun həcmnin müəyyənəlməsi, pul vəsaitlərinin müxtəlif funksiyalı, mahiyyətli fondlara cəlb və istifadəsinin idarə edilməsi prosesidir. Maliyyənin belə açıqlanması maliyyənin bütövlükdə məhsul axınlarını tamamlayan, mübadiləni asanlaşdıran pul dövriyyəsi olduğunu göstərir. Maliyyə mərkəzi bankların, dövlətin kredit və büdcə siyasətinin yardımı ilə yaranan pul vəsaitlərinin məcmu həcmidir. Maliyyə müxtəlif fondlara- dövlət büdcəsi, fərdi kommertiya lahiyələri fondu, bank sektoru və s. cəlb edilən, istifadə edilən pul vəsaitləridir. Maliyyə- pul və pul fondları ilə bağlı bu və başqa proseslərin idarə edilməsidir. (Əliyeva F. 2014, s.279-287)

Maliyyə mürəkkəb struktura malik bir sistemdir. “Sistem” hər bir hissəsi bütövlüyünü xarakteristikasına öz töhfəsini verən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrdən ibarət müəyyən bir parçadır. Maliyyə sistemi müxtəlif elementlərdən, yəni alt sistemlərdən ibarətdir. Maliyyə sferası müxtəlif pul fondlarından, pul vəsaitlərinin müxtəlif istiqamətlər üzrə hərəkətindən, pul vəsaitlərinin müxtəlif lahiyələrə sərfindən və s. ibarətdir. Həm də bütün bu proseslər qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, uçot dərəcələrinin aşağı salınması ilə kredit həcmnin, eyi zamanda, dövriyyədəki pul həcmnin artımını şərtləndirir. “Maliyyə sistemi pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusudur”. Belə ki, bir çox hallarda- maliyyə sistemi dövlət və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin məcmusu, yaxud banklar, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin məcmusu kimi xarakterizə edilir. Beləliklə, maliyyə sistemi dörd böyük alt

sistemdən - ev təsərrüfatlarının maliyyəsi, dövlət maliyyəsi və müəssisə maliyyəsindən ibarətdir.(Erkam, Serkan, 2010.s.115)

Maliyyə sisteminin formalaşması və yenidən qurulması üzrə kompleks tədbirlər sistemi vasitəsilə aparılan islahatlar kapital yığıma və iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər. İqtisadiyyatda təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə tam həcmli investisiyalaşdırmanın həyata keçirilməsi investisiya siyasətinin işlənməsini tələb edir. Bunun əsas aspektlərindən birini iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi təşkil edir.(Həsənlı M.X. 2016.s. 67-70)

Maliyyə sisteminin təsiri sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə, xalq təsərrüfatının digər sahələrində texnologiyaların təkmilləşdirilməsi və artım templərinin sürətlənməsinin stimullaşdırılması proseslərində özünü göstərir. Maliyyə, həmçinin, cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olan işçilərin formalaşdırılmasında və ixtisaslarının artırılmasında da fəal iştirak edir. Bu iştirak öz əksini kadrların hazırlanması proseslərinin təkmilləşdirilməsi və onun fəaliyyət göstərmələrinin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi, sosial, tibbi və pensiya təminatının artırılmasında tapır. Bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyənin qurulmasının və inkişafının əsas tendensiyalarını bir-birindən ayırmaq imkanı var. Keçid şəraitində maliyyə münasibətlərinin inkişafının ümumi istiqamətlərinə ilk növbədə maliyyədən istifadəyə klassik yanaşmanın formalaşdırılması, əhali qruplarının maraqlarının qorunması kimi sosial müdafiəsi aiddir.

Metod

Tədqiqatın metodoloji bazasını Azərbaycan Respublikası hökumətinin Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” qərar və qətnamələri, Milli Məclisin qərarları, müzakirə materialları, büdcə, maliyyə və vergi orqanları rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislərin iqtisadiyyat, maliyyə siyasəti və pul dövriyyəsinə aid təklif və tövsiyələrindən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılışında bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçı alimlərin, monoqrafiya və məqalələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin gedişində bir sıra iqtisadi təhlil, statistika, uçot və nəzarətdə istifadə edilən metodlar tətbiq edilmişdir. Bunlar sistemli və müqayisəli təhlil, seçmə və kütləvi müşahidə, orta kəmiyyət, indeks, faiz və promil analiz və sintez və bu kimi bir sıra təhlil və elmi araşdırma metodlarından ibarətdir.

Analiz

Dövlət büdcəsi ölkədə sosial-iqtisadi siyasətin aparılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə vahid maliyyə, tam şəkildə vahid iqtisadi siyasətin aparılması mümkün olur.

Büdcə xərcləri fiskal siyasətin təşəkkül etməsində xüsusi rola malikdir. Büdcə tərtib ediləndə ölkənin yerinə yetirəcəyi vəzifələr, bu vəzifələri icra etmək təşkilatlar və həmin təşkilatların hamısında vəsaitlərin istifadə olunacağı konkret istiqamətlər üzrə xərclər təyin edilir və planlaşdırılır. Yəni, əvvəlcə ölkənin il ərzində əsas vəzifələri funksional istiqamətlər üzrə qruplara ayrılır, daha sonra bu vəzifələr dövlət idarələri arasında paylaşıdırılaraq bu prosesdə vəzifələrin icrasından ibarət olan, məsuliyyət daşıyan qurumlar, konkret iş və tapşırıqları yerinə yetirən idarə və şirkətlər təyin edilir və daha sonra dəqiq xərclər üzrə bir il ərzində büdcədən ayrılacaq vəsaitin həcmi müəyyənləşdirilir.

Büdcə işinin əlverişli şəkildə təşkil edilməsi, o cümlədən bütün dövrlərdə vahid metodoloji yanaşmanın və doğru şəkildə əlaqələndirilmənin həyata keçirilməsi məqsədilə istənilən dövlətdə vahid büdcə təsnifatı tərtib edilir. Ölkəmizdə “Vahid büdcə təsnifatı” Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il oktyabr ayının 6-sı verilən qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. (Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı: Bakı şəhəri, 6 oktyabr 2004-cü il, № 149).

Büdcə xərclərinin siniflərə ayrılması büdcə xərclərinin qanunvericiliyə müvafiq olaraq ayrı-ayrı prinsiplər üzrə qruplaşdırılması prosesi kimi başa düşülür. Büdcə xərcləri funksional, inzibati, iqtisadi prinsiplər üzrə qruplara ayrılır.

Aydındır ki, dövlət ölkənin müdafiəsini həyata keçirmək üçün ordu saxlayır və onu maddi-texniki alətlərlə təmin edir; qanunlar irəli sürür, onlara riayət olunmasına nəzarət edilir; əhalinin sosial müdafiəyə tələbatı olan təbəqəsinə lazımi dəstək göstərilir; əhaliyə dövlət hesabına təhsil və səhiyyə xidmətləri göstərir; ölkənin iqtisadi tərəqqi səviyyəsini mütəmadi olaraq nəzarətdə saxlayır və s. vəzifələri icra edir. Dövlət büdcəsinin vəsaitləri qeyd etdiyimiz vəzifələrin icrasına xərclənir.

Fiskal siyasətdə xərclərin tərkibində sosial sfera xərcinin, investisiya və əsaslı xərclərin xüsusi çəkisi çoxalmış, dövlət büdcəsi və yerli büdcələr arasında, o cümlədən sosial büdcəsi ilə başqa büdcənin kənar fondları əsasında qarşılıqlı əlaqələr üzərində qurulmuşdur. Hər il üzrə büdcə xərcləri funksional və köməkçi bölmələr üzrə bölünərək dövlət büdcəsi barəsində olan qanunda

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

göstərilir. Beləliklə, 2010-2017-ci il üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional strukturu bu cür olmuşdur:

Cədvəl 1. 2010-2017-ci illər üzrə Dövlət büdcəsi xərclərinin funksional istiqamətlər üzrə göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017***
<i>o cümlədən:</i>								
İqtisadiyyata	4889,8	6803,4	6960,6	8207,6	7598,6	6408,7	4123,0	4384,3
Təhsil	1180,7	1268,4	1453,3	1437,6	1553,8	1605,1	1754,3	1742,7
Səhiyyə	429,3	493,3	609,3	618,8	665,4	708,2	702,4	704,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	1123,1	1495,3	1769,6	1750,4	1971,3	1857,2	2645,3	2350,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	168,3	189,8	240,7	274,8	294,1	272,4	687,5	253,4
Elm	92,7	106,2	116,6	117,1	124,3	113,2	110,3	109,7
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	668,4	710,2	929,3	1049,1	1103,5	1105,7	1117,2	1177,8
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	303,1	281,8	342,4	349,2	449,6	430,9	470,2	552,3
Sair xərclər	2910,2	4048,7	4994,6	5338,5	4948,3	5283,0	6140,3	6253,3
Xərclər-cəmi	11765,8	15397,4	17416,4	19143,6	18709,1	17784,5	17751,4	17538,1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Fiskal siyasətin bəhrəsi olaraq ölkəmizin iqtisadiyyatında 1996-cı ildən bəri müşahidə edilən artım 2000-ci illərdə də nəzərə çarpmışdır. Milli gəlir 2012-ci ildə 2,3 faizlik bir artım tempi ilə 67,4 milyard dollar, 2013-ci ildə 73,6 milyard dollar, 2014-ci ildə 75,3 milyard dollar, 2015-ci ildə isə 30 faizlik kəskin azalma ilə 53,0 milyard dollar səviyyəsində gerçəkəşdirilmişdir.

ci ildə 5,7 faizlik artım tempinə çatan ölkəmizin iqtisadiyyat sahəsinin böyüməsi, 2014-cü ilin I yarısında ləngimə göstərərək 3 faiz, 2015-ci ildə isə 1,2 faiz səviyyəsində gerçəkləşmişdir. Bu

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

azalmanın səbəbi iqtisadiyyatı böyük nisbətdə neft və təbii qaz istehsalına və ixracatına əlaqədar olan AR-nın, dünya satış mərkəzlərində neft qiymətlərinin intensiv şəkildə azalması nəticəsində alınan devalvasiya qərarıdır.

Ölkə iqtisadiyyatı 2016-cı ildə 3,7 faiz nisbətində azalmış, 2017-ci ildə təkrar müsbət irəliləməyə keçərək 0,06 faiz artım müşahidə edilmiş, 2018-ci ildə sabit qiymətlərə görə 3 faiz nisbətində, 2019-cü ildə isə 3,8 faiz nisbətində artım gözlənilir.

Neft qiymətlərinin yüksək olduğu dövrdə intensiv şəkildə tərəqqi edən və parlaq bir dövr yaşayan ölkəmiz, 2014-cü ilin ortalarında nəzərə çarpan neft qiymətlərindəki azalmadan ən çox təsirlənən dövlətlərin başında gəlir. Gəlirlərin azaldığı bir il ərzində 100% artan devalvasiyalar hesabına risklərin azalması və mütəmadi tərəqqinin həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri olan çoxşaxəli islahat hazırlığına başlanılmışdır. İlk dövrlərdə, gömrüklər, tranzit keçid, bankçılıq və vergi sistemi ilə istehsal və ixracat təşviqlərində bunun əks olunmaları nəzərə çarpır.

Cədvəl 2. Azərbaycan Manatı - ABŞ dolları məzənnələri (2012-2018)

TARİX	DOLLAR	MANAT
31.12.2012	1\$	0,7840
31.12.2013	1\$	0,7842
31.12.2014	1\$	0,7834
21.02.2015	1\$	1,0600
21.12.2015	1\$	1,6500
31.12.2015	1\$	1,5694
30.12.2016	1\$	1,7708
29.12.2017	1\$	1,7001
28.03.2018	1\$	1,7000

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Ölkəmizin iqtisadiyyatı son on ildə, əsasən də 2009-cü ildə daha çox inkişaf etmiş, böhran nədəniylə global iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən çətin keçən bu ildə yer üzündə ÜDM üzrə ən çox inkişaf edən ölkə olaraq 9,4 faiz artım olmuşdur. 2010-cu ildə 4,8 faiz; 2011-ci ildə 0,8 faiz və 2012-ci ildə 2,3 faiz nisbətində artım olmuşdur. Ölkəmizin 2013-cü ildə 5,7 faiz nisbətində gerçək artım göstərməsinin mühüm səbəbi isə dağ-mədən sektorunun təkrarən yüksəlməsidir. 2015-ci ildə neft qiymətlərində azalma olsa da 1,2 faiz artım gerçəkləşmiş, ancaq 2016-cı ildə ciddi şəkildə azalmış və 2017-ci ildə təkrarən artım olmuşdur. (<https://www.stat.gov.az/>)

Cədvəl 3 Azərbaycanın Əsas İqtisadi Görünüşü (2010-2017)

İL	ÜDM	Adambaşına	Artım	İnflyasiya	İxracat	İdxalat (mlrd)
----	-----	------------	-------	------------	---------	----------------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	nominal (mlrd \$)	düşən gəlir (\$)	dərəcəsi (%)	dərəcəsi (%)	(mlrd \$)	
2010	52,9	5932,0	14,8	5,6	21,5	6,5
2011	65,9	7275,0	110,6	5,5	26,5	9,7
2012	69,6	7595,3	12,3	-0,2	23,8	9,6
2013	74,2	7967,4	115,7	3,6	24,0	10,6
2014	75,2	7980,8	12,0	-0,2	21,7	9,18
2015	53,0	5571,5	111,2	7,6	12,6	9,23
2016	37,9	3938,6	1-3,2	12,5	13,6	8,48
2017	40,8	41875,3	110,6	14	13,7	8,76

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika komitəsinin və Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi saytlarından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Ölkədəki yoxsulluq səviyyəsi 2005-ci ildə 29,4 faiz təşkil edərkən, müasir dövrdə bu göstərici 5,8 faiz olmuşdur.

2015-ci ildə adambaşına düşən gəlir Azərbaycan manatında yaranan devalvasiyanın təsiri ilə azalaraq 5572 dollar, 2017-ci ildə isə 4176 dollar olaraq gerçəkləşmişdir. 2015-ci ildə inflyasiya 7,9 faiz səviyyəsində ikən 2017-ci ildə 14 faizə yüksəlmişdir.

Fiskal siyasət elmi əsaslarla əlverişlilik, sosial ədalət, qütbləşmənin azalması, təşəbbüskarlıq, maraq prinsipi ilə həyata keçirilir. Bu prinsiplərlə həyata keçirən iqtisadi və sosial vasitələrə investisiyanın yatırılması, dövlət büdcəsinin prioritetliyi, antiinhisar fəaliyyəti gəlirlərinin çoxalmasına təkan vermək və sosial təminatı təmin edən vasitələr ilə gerçəkləşir. Bu vasitələrə ÜDM, onun dəyəri, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, investisiyanın sahə və ərazi strukturu, o cümlədən əmək haqqı sistemi, sahibkarlıq gəlirləri daxildir. Maliyyə sərvətləri ÜDM artdıqca artır. Onun tərkibində daxili imkanların xüsusi çəkisi çoxdur. Maliyyə sərvətlərinin təşəkkül etməsində təsərrüfatın təşkili, onun əlverişliliyi maddi sərvətlərin bazar ehtiyacına müvafiq istehsala cəlb olunması fəallığı amil olaraq təsir göstərir. (Namazova C. 2014s. 37)

Fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri qanunvericilikdə dövlət maliyyəsinin himayəçilik rolunun üstün artması ilə təmin edilir. Dövlətin və qeyri-dövlət sahəsinin maliyyə sərvətlərinin artırılması üçün onların bazar ehtiyacına müvafiq məhsul və xidmət istehsalını stimullaşdıran investisiya, kredit, vergi və sosial ödəmələr siyasətinin inkişaf etdirilməsi təklif edilir.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycan iqtisadiyyatında konseptual tərəqqi istiqamətlərinin mühüm cəhətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri araşdırma nəticəsində vermək olar:

- Respublika ərazisində olan pul-kredit, sosial müdafiə tədbirləri üçün vacib olan təminatlar, tərəqqi, bazarın müdafiə edilməsi və əhalinin rahatlığı üçün zəruri olan optimal ölçüdə və mənbələr üzrə artan, təşəkkül edən proses kimi idarə olunur.
- Əhalinin ehtiyacının qarşılınması, onun əmək prosesində yenidən istehsalı və iş qüvvəsi kimi stimullaşdırılması üçün gəlirlərin artırılması üsulları və alıcılıq bacarığının yüksəldilməsi üçün inflyasiyanın artması ilə bərabər mühüm tələbatlar üçün gərəqli xərclər arasında tarazlı tərəqqi qanunauyğunluğu nizamlanmalıdır;
- İnvestisiya siyasəti fiskal siyasətin əsasında yaranır və təşəkkül edir, maliyyə imkanının istifadəsinin prioritet istiqamətlərini təmin edir, optimal kapital qoyuluşu yeni ofislərin açılmasına, iqtisadi artımın intensivləşməsinə və dövriyyədə olan vəsaitlərin ümumi tutumunun onun sahə və ərazi strukturunun 38 inkişaf etməsinə, o cümlədən investisiya ilə istehlak arasında optimal nisbətlərin təmin olunmasına imkan yaratmalıdır.

Maliyyə sərvətlərinin artırılması üçünə pula olan tələbat iqtisadi tərəqqi ilə əlaqədar təmin edilməli, kredit resursları əlverişli şəhələrə yönəldilməli, kiçik biznes və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün imkan yaradan maliyyə lizinqi, kredit ittifaqları faiz siyasəti yolu ilə sahibkarlığın və bölgələrin maliyyə şəraiti yaxşılaşdırılmalıdır.

Ölkəmizdə olan maliyyə sərvətlərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi üçün əmanətlərin zəmanəti bütün təsərrüfat formaları üzrə mənfəətin uçotu və istifadəsinin leqallaşdırılması, ölkədən pul axınının əngəllənməsi tədbirləri üçün yerli istehsalın stimullaşdırılmasına şərait yaradılmalıdır. Müasir şəraitdə AR-da regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinin sürətlənməsi konsepsiyası baxımından kiçik biznes fəaliyyətini stimullaşdıran kreditlərin verilməsi, girov problemlərinin sadələşdirilməsi və bank fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində korporativ idarəetmə prinsiplərinin və inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına büdcə kəsirinin, dotasiyanın, yatırımların təşviqi, sahə və ərazilərin təsərrüfat fəaliyyətinin növləri üzrə dövlət büdcəsindən götürülən vəsaitlərin planlaşdırılması və istifadəsinə nəzarət ciddi olmalıdır.

Başqa ölkələrdən əldə edilən kreditlər, xarici borclar üzərində nəzarətin artması üçün yerli mənafeləri təmin edən stimullar yaradan mənfəət gəlirləri, pay bölgüsü və borc faizi üzərində qanunvericiliklə ölkədə uyğun icra idarələrinin və yerli mənafeələrin uzlaşması təmin edilməlidir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi beynəlxalq prinsiplər və standartları özündə birləşdirməklə bərabər özünün bəzi xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı: Bakı şəhəri, 6 oktyabr 2004-cü il, № 149
- Əliyeva F. (2014) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə-kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri / Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu), 1 hissə. Bakı; Elm, s. 279-287.
- Həsənlı M.X. (2016.)Büdcə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nizamlaşdırılmasına təsiri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) Bakı: Elm, №1 s. 67-70.
- Namazova C. (2014)Dövlət büdcəsi: iqtisadi siyasətin səmərəlilik göstəricisidir. //Vergi Xəbərləri, №11, s. 37.
- Paşayev T.Ə. (2016) Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və büdcə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, №1, s.68-83.
- Erkam, Serkan (2010), Maliye Politikalarının Etkinliđi: Teori ve Bir Uygulama, T.C. Maliye Bakanlıđı Strateji Geliřtirme Bařkanlıđı, Yayın No: 2010/407, Ankara.s.115
<https://www.stat.gov.az/>

Dünya Maliyyə Böhranlarının Xüsusiyyətləri və Azərbaycan İqtisadiyyatına Təsiri

Nicat RZAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nicat.rzayev111@gmail.com

Xülasə

Təkamül inkişafın dialektik qanununa görə, iqtisadi artım tempi öz dinamikasına görə bərabər deyil, bir birinin arxasınca gedən artma və enmələrlə xarakterizə olunur. Yəni fasiləsiz iqtisadi artım prosesi tsiklik təzahür etməklə ardıcıl dörd mərhələdən keçir. Bu mərhələlər pik (çiçəklənmə), sıxılma-daralma (reçessiya), alt (depressiya) və bərpa vasitəsilə genişlənmədir ki, məcmu şəkildə işgüzar və iqtisadi tsikl adlanır. Reçessiyanın başlanğıc mərhələsi böhran vəziyyət, reçessiyanın və depressiyanın fazaları isə böhran adlanır. Tsiklik artımın qanunauyğunluğunu bilərək qeyd etmək olar ki, böhran - bu təsadüf deyil, mövcud zərurətdir ki, onu proqnozlaşdırmaq, diaqnozlaşdırmaq lazımdır, lakin onu heç bir halda inkar etmək olmaz. İşgüzar tsikl fazasının identifikasiyası üçün iqtisadi təhlildə resursların məşğulluq həcmi, ümumi məhsul həcmi və qiymət səviyyəsi kimi göstəricilərdən istifadə tövsiyyə olunur. "Çiçəklənmə" fazası ÜDM-in yüksək artım tempi, resursların tam məşğulluğu və qiymətlərin qalxması ilə xarakterizə olunur. Böhran vəziyyətinin əsas simptomu resursların tam məşğulluğu halında işgüzar fəallığı zəifləyir, bir müddət təkrar istehsal tempi azalmır, sonra isə reçessiya dönüş fazası başlayır. Ona sıxılma xarakterikdir ki, bu halda resurslar, ümumi məhsulun həcmi, məşğulluq azalır, qiymətlər yüksək olaraq qalır. Reçessiya artıq depressiyaya keçir ki, bu proses məşğulluğun və istehsalın minimum səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Depressiya fazasının gedişatı xarakteri və ondan çıxış daha çox dövlətin siyasətindən və iqtisadiyyatın həyat tsikli mərhələsinin uzunluğuna təsir vasitəsilə siyasi iradədən asılıdır. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi azad ərazilərində yaranan böhran təzahürlərinin təhlili bir sıra nəzəriyyələrin irəli sürülməsinə imkan verir. Bu nəzəriyyələr böhranların yalnız yaranmasını izah etmir, həmçinin dövləti böhranların qarşısının alınması və zəiflədilməsi üzrə müxtəlif mexanizmlərlə silahlandırdı.

Açar sözlər: Böhran, Reçessiya, Depressiya

Giriş

Məlumdur ki, maliyyə böhranları hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini köklü sürətdə sıradan çıxara biləcək neqativ prosedir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən maliyyə böhranları ayrı-ayrı ölkələrin dünya maliyyə sisteminə inteqrasiya dərəcəsiindən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə təsir edir. Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq artıq müəyyən dərəcədə inteqrasiya dövrü yaşayır. Lakin 2008-ci il ABŞ maliyyə-ipoteka böhranı göstərdi ki, biz hələ dünya maliyyə sisteminə güclü intrqrsiay etməmişik. Demək olmaz ki, bəhz buna görə də maliyyə böhranı Azərbaycandan yan keçdi. Ölkədə maliyyə ehtiyatı resurslarının olması ölkəni bu cür böhranlardan sığortalaya bilər. Bu kimi mühüm məsələlər araşdırmanın əhəmiyyətini təsdiq edir.

Bu baxımdan dünyada baş verən maliyyə böhranları, onların xüsusiyyətləri və ölkə iqtisadiyyatına onun təsiri məsələləri araşdırılmışdır.

Bunun üçün tədqiqatda tərəfimizdən böhran növləri, onun əsas simptomları, onun müsbət və neqativ cəhətlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə böhranlarının baş verməsi nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr və fərdlər bu prosesdən yaralanaraq iqtisadi vəziyyətini daha da yüksəltməyə nail olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada gedən müəyyən maliyyə çətinlikləri və neftin dünya bazarında qiymətinin kəskin düşdüyü bir dövrdə Azərbaycan Respublikası yaxşı makroiqtisadi göstəricilər sərgiləyir, dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranlara baxmayaraq inkişaf etməkdə davam edir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, Dünya maliyyə böhranlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmış və araşdırılmışdır. Eyni zamanda nəzəri tədqiqat metodlarından araşdırma, müqayisə, və sistemləşdirmə kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın məqsədi dünya maliyyə böhranı onu ötmək üçün bütün ölkələrin birgə koordinasiyalı fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyini özündə əks etdirir. Həmçinin, internet resurslarından xarici ölkələr ilə Azərbaycan respublikasının göstəriciləri arasında müqayisələr olunmuşdur.

Analiz

Dünya miqyasında maliyyə-kredit sistemini silkələyən sonuncu hadisəni Moçalova L.A. pul-kredit sferasında qeyri-tarazlıq və uzun dalğalar eqzogen nəzəriyyələr mövqeyindən izah edir. Pul-kredit sferasında qeyri-tarazlıq nəzəriyyəsinə görə əmtələrə tələb istehlak xərcləri ilə müəyyən edilir, buna görə də istehlak xərclərinin məcmusu pul kütləsinin dəyişməsi hesabına dəyişilir. Ticarət-sənaye tsiklinin yüksəlməsi fazasında, bir tərəfdən "kredit → əmtəə ehtiyatı → istehsal → gəlir" fasiləsiz artan kreditlə dəstəklənən sxemi üzrə istehsal fəaliyyətinin genişlənməsi baş verir. Bu mexanizm digər tərəfdən isə "istehlak xərclər → kredit" sxemi üzrə istehlakın genişlənməsinə səbəb olur. Nəticədə bank və ticarət kapitalının öz-özlüyündə

artması baş verir. Böyük həcmdə "asan əl çatan" pul kütləsi yaranır, bunun nəticəsi öncə kreditlərin qaytarılmaması üzrə yüksək risklərdir və bunun növbəti mərhələdə nəticəsi isə bankların əvvəlcə orta, sonra isə konservativ kredit siyasətinin tətbiq edilməsidir. Bu kimi təzahürlər istehsalın azalmasına, ziyanların yaranmasına, işsizlik səviyyəsinin artmasına, əmək haqlarının və istehlak tələbatının azalmasına, işgüzar fəallığın azalmasına və digər neqativ nəticələrə səbəb olur. İşgüzar tsiklin ekzogen nəzəriyyəsi reçessiya fazasının iki tipini fərqləndirir. Reçessiyanın birinci tipi kreditlərin genişləndirilməsi nəticəsində yaranır, faiz dərəcələrini azaltmaqla cəmiyyətdə müvəqqəti üstünlüklər haqqında informasiyanın yalnışlığına gətirib çıxarır, nəticə isə kifayət qədər resurslara malik olmayan uzunmüddətli dövrü əhatə edən layihələrin reallaşdırılmasına başlanılır. Onlar daha uzunmüddətli istehsal dövrünü investisiya tsiklindən son dəyərin istehlakçılara yönəldildiyi anı nəzərdə tuturlar. Nə vaxt ki, öhdəliklərin ödənilməsi vaxtı çatır, məlum olur ki, ödəniş etmək üçün maliyyə resurslarına, ödəmə qabiliyyətinə malik deyildirlər. İqtisadi böhranın başlanğıcı baş verir ki, bu prosesdə istehsalın strukturu cəmiyyət üzvlərinin həqiqi üstünlük verdikləri həddə formaya salınır (Мочалова Л.А. Особенности мирового финансового кризиса, <https://cyberleninka.ru>).

İkinci böhran növü, risk üstünlükləri haqqında bazar məlumatlarının təhrif edilməsi ilə əlaqədardır ki, o hal onun depozitlərin sığortalanması mexanizmi və fiskal emissiya imkanları vasitəsilə ötürülməsi yolu ilə baş verir. Nə vaxt ki, təhrif aşkar edilir daha riskli investisiyalardan kapital axını baş verir. Bu vəziyyətdə böhranın ilk zərbəsini portfəldə riskli investisiyaları payını qeyri-rasional artıran istehsal sahələri, bank sektoru öz üzərlərinə qəbul edirlər. Məsələn, ABŞ-da 1990-cı illər böhranı. Bu böhranın yaranmasına səbəb depozitlərin sığortalanması haqqında qanunvericilik və dövlət "risksiz" obliqasiyalarının aktiv emissiyası olmuşdur.

Ekzogen böhran tipi və pul-kredit sferasının qeyri-tarazlığının yaranması əlamətləri Rusiya üçün xarakterikdir (1990-cı illər).

1994-1998-ci illərdə investisiyanın və borc vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə Rusiya dövləti maliyyə bazarlarında fəal iştirakçı kimi çıxış edirdi. Tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, hər bir ölkədə zamanca üst-üstə düşməyən kiçik də olsa iqtisadi böhran tsiklləri olmuşdur. Onlar hökumətin fəal kontekstli siyasəti ilə dayandırılmışdır. Nəticədə iqtisadiyyatın makroiqtisadi disproporsiyadan tam təmizlənməsi baş verməmişdir, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatını xarakterizə edən göstəricilərin mövcud olmayan yüksəlişi müşahidə olunurdu ki, bu da klassik olaraq Kondratevin tsiklik dalğalar nəzəriyyəsinə uyğundur. Əgər faktlara nəzər salsaq aşağıdakı qanunauyğunluqların olduğunu müşahidə etmiş olarıq.

Məlumdur ki, dünya ölkələrinin hər birinin iqtisadiyyatında dönüş dövrü məhz XXI əsrin 3-8-ci illərinə təsadüf edir. Bir çox iqtisadçılar bu dövrü dünya ölkələri üçün çiçəklənən iqtisadiyyat fazaası adlandırırlar. Beynəlxanq Valyuta Fondunun məlumatına görə bu illər ərzində dünya real ÜDM-i 33,0%, əvvəlki 12 il ərzində 42,0%, artmışdır. Dünya üçün son 60 il üçün ən yüksək nəticədir.

Bazar iqtisadiyyatında belə yüksəlişlər bir iz qoymadan keçmir, nəticədə bir çox ziddiyyətlər yaranmışdır. İqtisadi yüksəliş inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm təzahürlərlə müşayiət olundu. Ölkələr iqtisadi inkişaf nəticəsində onların inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə olunan tsiklik proseslərdən asılılıq dərəcəsi azaldı. Lakin enerjidaşıyıcıların və digər xammal növlərinin qiyməti sürətlə artdı.

Dünya çapında iqtisadi güclərin artması və tədricən Çin və Hindistanın iqtisadi güc kimi formalaşması müşahidə olunur. İqtisadi inkişaf etməkdə olan ölkələr də artıq müəyyən potensiala malik oldular. Gəlirlər və valyuta ehtiyatları Çinin və neft ixrac edən ölkələrin lehinə işləyirdi. Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildə 10,7 mlrd. ABŞ dolları, 2011-ci ildə isə 30,005 mlrd. ABŞ dolları, 2014-cü ildə 24,933 mlrd. ABŞ dolları, 2015-ci ildə 12,382 mlrd. ABŞ dolları, 2016-cə ildə 10,292 mlrd. ABŞ dolları və 2017-ci ildə 12,3 mlrd. ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir. Hasilatın həcmində də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, natural ölçüdə 2011-ci ildə 39,028 min ton ixrac edilmişdirsə, 2014-cü ildə 35,227 min ton və 2017-ci ildə isə 22,845 min ton neft ixrac edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hesabat. Bakı-2018).

Əsas etibarilə 2008-ci illərdə enerji disbalansı nəqliyyat və dünya snayesinin bir çox sahələri, bir çox ölkələrin əhəli üçün problemlər yaratdı, arzu olunan stabilliyi təmin etmədi. Bütün bunlar, "ölçü çərçivəsində" ümumi sabitliyin mövcudluğu, qorunub saxlanıldığı müddətdə olmuşdu. Qeyd edək ki, 2006-cı ildə aşağı inflyasiya və faiz dərəcələri fonunda iqtisadi artım saxta "hər şey mümkündür" illüziyasını yaratdı. Maliyyə sektoru təkrar kağız və ekzotik törəmə piramidaları yaratdı. Beləliklə, inkişaf dövrünün sonu küllü miqdarda bank və ticarət kapitalının toplanması ilə xarakterizə olunur ki, bu da öz növbəsində "asan" pulun yaranmasının səbəbi kimi çıxış edir.

İqtisadi böhranın gedişatı, iqtisadi inkişafın ümumi tsikliyəndən başqa dünyada iqtisadi tənəzzülün-enişin bir neçə mühüm indikatorları ilə xarakterizə olunur. Karbohidrogen xammalına yüksək qiymətlər ərzaq məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsinə, ABŞ-da ipoteka böhranına və bir neçə digər ölkələrdə bir sıra iri bankların müflisləşməsi və ya milliləşdirilməsinə, işsizlik səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

Əgər əvvəllər böhranlar ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edirdi və qərarlar da məhz bir dövlət çərçivəsində hökumət tərəfindən qəbul edilirdi. Dünya ictimayəti xarici mühitin təsiri kimi qəbul edərək böhrana məruz qalan dövlətlərə daima köməklik etmişlər. Müasir dövrdə artıq böhranlar lokal deyil əsasən qlobal xarakter daşıyır. Qlobal iqtisadi sistem ayrı-ayrı götürülmüş dövlət səviyyəsindən olduqca mürəkkəbdir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin beynəlxalq mexanizmi sistem kimi sadəcə yoxdur. Ölkələrin ayrıca tənzimləyici qərarları vardır. İqtisadçıların, maliyyəçilərin, siyasətçilərin, sosioloqların fikrinə görə dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması dünya valyuta-maliyyə böhranları qarşısında milli iqtisadi sistemlərin zəifliyi təhlükəsini yaradır.

Bir müddət əvvəl Meksikada (1994-1995-ci illər), Şərqi Asiyada (1997-1998-ci illər), Rusiya Federasiyasında (1998-ci il), Argentinada (2000-2001-ci illər), Türkiyədə (2000-2001-ci illər) baş verən maliyyə böhranları BVF-in ünvanına dünya ictimayəti tərəfindən güclü tənqidlərin söylənilməsinə səbəb oldu. Hesab olunur ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya ölkələrində gözlənilən maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasında bir növ öhdəliyi olan qurumdur. Beynəlxalq maliyyənin qeyri-sabitliyi və sürüşkənliyi, dünya iqtisadiyyatında bərabərsizlik, asiya regionundakı iqtisadi yüksəliş beynəlxalq maliyyə memarlığında, əsas etibarilə MVF-də islahatların aparılmasına səbəb olur. ABŞ milli valyutasının hegemonluğu yük olaraq dünyanın hər bir dövləti tərəfindən daşınılır. Demək olar ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətinin qızıl-valyuta ehtiyatının 60-70%-i ABŞ dollarında saxlanılır. Vahid avropa valyutasının "avro"nun dövriyyəyə buraxılması müəyyən qədər alternativ olaraq dünya bazarında, xüsusilə də avropa bazarında ABŞ dollarının payını və təsir gücünü bir qədər azaltdı.

Asiyanın artan iqtisadi potensialı hesab etmək olar ki, yaxın zamanlarda dünyada üç maliyyə mərkəzi mövcud olacaqdır: amerika, asiya və avropa. Nəzərə alsaq ki, artıq 2018-ci ilin statistik məlumatına əsasən ABŞ-ın ÜDM-i 20.513 trl. dollar, ÇXR-in ÜDM –i 13.457 trl. dollar, Yaponiyanın ÜDM-i 5.070 trl. dollar, Almaniyanın ÜDM-i 4.029 trl. dollar təşkil etmişdir. Belə görünür ki, dünya iqtisadiyyatındakı yeri və roluna görə digər ölkə və regionlar isə periferiyadır. Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i isə 45.59 mlrd dollar təşkil etmişdir.

Dünya maliyyə böhranı fonunda Azərbaycan Respublikası yaxşı makroiqtisadi göstəricilər sərgiləyir, dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranlara baxmayaraq inkişaf etməkdə davam edir. Əgər dünya iqtisadiyyatının artımı 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə 2,5%, AB ölkələrində 2%, MDB-də 2%, təşkil etmişsə, onda Azərbaycan iqtisadiyyatı 10,8%, artmışdır ki, bu da MDB dövlətlərinin orta artım tempini 2 dəfə üstələyir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan neft xammalının dünya bazarında qiymətinin aşağı düşdüyü vaxtlarda da artım tempi müşahidə olunurdu. İqtisadiyyatın qeyri-neft

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

sahələrinin sürətli inkişafına görə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 15,7% artmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 5404 ABŞ dolları və ya 4440 manat təşkil etmişdir. Sənayedə istehsal həcmi 7% artmışdır. Neft hasilatı 4,6% artaraq 44,5 mln. ton təşkil etmiş, təbii qaz hasilatı isə 50,4% artmışdır.

Emal sənayesinin istehsal həcmi 7,4%, o cümlədən kimya sənaye məhsulu istehsalı 34,2%, metallurjiya sənayesi 23,3%, maşın və avadanlıq istehsalı isə 7,9% artmışdır (Доклад МВФ "World Economic Outlook (WEO)", Социально-экономическое положение стран СНГ в 2008 году. Общие итоги, 3 февраля 2009, www.cisstat.org/rus).

Dünya maliyyə böhranının təsirli nəticələrindən biri milli iqtisadiyyatlara investisiya yatırımının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasıdır. Lakin Azərbaycan bu baxımdan ciddi problemlərlə qarşılaşmadı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi milli iqtisadiyyata, onun ayrı-ayrı sahələrinə kifayət qədər kapital yatırımı reallaşdırılmışdır. Belə ki, bütün mənbələrdən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına 10.628 mln. ABŞ dolları miqdarında vəsait yönəldilmişdir. Bu kəmiyyət hətta 2007-ci illə müqayisədə 34,3% çox olmuşdur. Əsas kapitalla yatırılan vəsaitin 30,9%-i və ya 3 286 mln. ABŞ dolları neft sektorunun inkişafına, 69,1%-i və ya 7 342,4 mln. ABŞ dolları isə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Bu göstəricilər əsasən söyləmək oar ki, 2008-ci ildə qeyri-neft sektoruna yönəldilən kapital yatırımı əvvəlki illə müqayisədə 81,3% artırılmışdır. Bununla bərabər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi 102% icra olunmuşdur. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycandan iri miqyaslı kapital axını müşahidə olunmadı, milli valyutanın kursu isə stabil olaraq qaldı. Hətta ABŞ dollarına nisbətə 5,0%-dən, avroya nisbətə isə 9,0%-dən çox möhkəmləndi. 2007-ci illə müqayisədə ödəmə balansının profisitə iki dəfə artmış və əlavə qiymətləndirmələr görə 18 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur (Данные информслужбы Центрального банка Азербайджанской Республики. 12 января 2009.).

2008-ci ildə Bakı bankları arası valyuta birjası özünün 15 illik fəaliyyətində ən yüksək satış artımına nail oldu. Bununla satış həcmi 2007-ci ilin həcmi 629 mln. ABŞ dolları və ya 34%-ə qədər üstələmişdir.

Neft istehsalçısı olan ölkələr kimi Azərbaycan dünyada neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə çox əhəmiyyətli zərərə məruz qalmışdır. Böhrana qədər bəzi 150 dollar olan neft böhranı sonrası 30-40 dollara qədər ucuzlaşdı. Bu ucuzlaşma Azərbaycanın neft gəlirlərinə olduqca mənfi təsir etdi. Ümumiyyətlə, neftin ucuzlaşması dövlət büdcəsinin 75%-nin neft sektoru hesabına formalaşdığı, ixracatının 97%-dən çoxunu neft və neft məhsullarının hesabına təşkil edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün bir çox problemləri də öz yanında gətirməkdədir.

Enerji daşıyıcılarının qiymətinin azalması təkcə iqtisadi deyil, o cümlədən sosial baxımdan mənfi nəticələri meydana çıxara bilər. Qlobal maliyyə böhranı sonrası Azərbaycan hökuməti bir çox irihəcmli infrastruktur layihələrinin reallaşdırmağı bir neçə il sonraya təxirə saldı. Xüsusilə yeni metro tikintisi layihələri, Xəzər dənizi üstündə körpü və bir sıra qurğuların qurulması layihələri böhranın nəticələrinin səngiməsindən sonraya təxirə salındı. 2008-ci il ərzində Azərbaycanın Dövlət Neft Fondunun aktivləri 4,3 dəfə, Mərkəzi bankın valyuta ehtiyatı 52,8% artmışdı, Azərbaycan Respublikasının strateji valyuta ehtiyatı 18 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdi ki, bu da dövlət borcundan 3 dəfə çox idi. 2018-ci il oktyabrın 1-ə ARDNF-nin aktivləri 2018-ci ilin əvvəlinə (35 806,5 milyon ABŞ dolları) nisbətən 8,88% artaraq 38 987,7 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. ARDNF-nin 2018-ci ilin yanvar–sentyabr ayları ərzində büdcə gəlirləri 14 437,2 milyon manat, büdcə xərcləri isə 8 005,9 milyon manat təşkil etmişdir. İlk məlumatlara əsasən 2018-ci ildə ölkə rezidentləri tərəfindən istehsal edilmiş ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 1,4 faiz artaraq 79797,3 milyon manata çatmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 8126,2 manat, yaxud 4780,1 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2019-cu ilin yanvar ayında ölkədə 5929,5 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,9 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. ÜDM istehsalının 45,9 faizi sənayenin, 10,2 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 5,6 faizi tikintinin, 7,3 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,0 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,7 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,7 faizi informasiya və rabitə sahələrinin, 17,2 faizi digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 6,4 faizini təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın neft sektorunda istehsal olunmuş əlavə dəyər 3,2 faiz, qeyri-neft sektorunda isə 2,7 faiz artmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 601,1 manata bərabər olmuşdur.

Böhran dövründə Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2008-ci il ərzində 22.9% artaraq 2009-cu ilin yanvar ayının 1-nə 3 milyard dollara çatıb. Xarici borcun ÜDM-ə qarşı nisbəti son bir il ərzində 8.2%-dən 6.4%-ə düşüb. Adambaşına düşən xarici dövlət borcunun məbləği isə əksinə, 283.8 dollardan 344.9 dollaradək artıb. 3 Hökumət və dövlət qurumları tərəfindən cəlb olunan kreditlərin əsas hissəsi investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İqtisadi islahatlar üçün cəlb edilən kreditlərin məbləği 344.9 mln. dollar təşkil edib. Bu məbləğin 266 mln. dolları Dünya Bankı, 78.9 mln. dolları isə Beynəlxalq Valyuta Fondunun kreditlərinin payına düşür. Maraqlıdır ki, 2008-ci ildə əlavə cəlb edilən və istifadə olunan xarici kreditlərin həcmi 58% artaraq 697 mln. dollara çatıb. Öz növbəsində, xarici borcun ödənilməsinə 286.3 mln. dollar xərclənib. Bu göstərici son bir il ərzində 67.9% artıb və onun ¼ hissəsi borclar üzrə faizlərin ödənilməsinə sərf olunub. Qeyd edək ki, dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına xarici borcun ödənilməsinə 117.9 mln. dollar xərclənib. Dünya Bankı (DB) 2008-ci ilin yekunlarına görə Azərbaycanda cari hesab balansının ÜDM-

ə nisbətinin 41.6% səviyyəsinə çatacağını, 2009-cu ildə isə bunun 30.7% olacağını proqnozlaşdırır.4 Qeyd edək ki, bu göstərici üzrə Azərbaycan Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında birinci yerdədir. Eyni zamanda, Azərbaycanın 2009-cu və 2010-cu illərdə də lider mövqeyini qoruyacağı gözlənilir. Ümumilikdə isə sözügedən regionun ölkələrinin əksəriyyəti mənfi cari hesab balansına malik olduğundan, bu göstəricinin ÜDM-ə faiz nisbəti də mənfidir. Azərbaycanın xarici dövlət borcunun ÜDM-də payı təhlükəli həddə olmasa da, xarici borcların sürətli artım tendensiyasının müşahidə olunması narahatçılıq doğurur. Belə ki, son 6 ayda xarici borcun ÜDM-də payının birdən-birə 2 dəfəyədək yüksəlməsi ciddi siqnaldır. Əlavə olaraq bu cür kəskin artım tempi Azərbaycanın maliyyə imkanlarının əvvəlki illərlə müqayisədə kifayət qədər daraldığı bir vaxta təsadüf edir. Nəhayət indi alınan və istifadə olunan yüksək məbləğli kreditlərin qaytarılması Azərbaycanın neft gəlirlərinin azaldığı dövrə 15-20 il sonra təsadüf edəcək.

Azərbaycanda inflyasiya 2008-ci ildə 20,8% təşkil etmiş, ərzaq məhsullarının qiyməti isə 28,6%, qeyri-ərzaq məhsullarının qiyməti isə 11,5%, artmışdır. Xidmətlər üzrə tariflər 11,4% artmış, 2007-ci illə müqayisədə orta aylıq əmək haqqı 24,2% artaraq 335 dollar təşkil etmişdir.

ÜDM-in 2008-ci ildə 10,8% artması Azərbaycanın iqtisadi böhrandan müdafiəsinə ehtiyac olan vacib amildir. ÜDM-in bu cür yüksək artım tempi Azərbaycanda reçessiya əlamətlərinin olmamasını sübut edirdi. İnvestisiyanın artım tempi və əhalinin gəlirlərinin inflyasiyanın artımını 17% üstələməsi də analoji nəticə çıxarmağa zəmin yaradır.

Azərbaycan iqtisadi islahatlar sferasında dünya lideri olan və sürətlə artan iqtisadiyyata malik kimi ölkə kimi tanınmışdır. Buna baxmayaraq Azərbaycanda da dünya maliyyə böhranlarının təsiri hiss olunmaqdadır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, neqativ təsirlər əsasən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi ilə hiss edilir. Dünya bazarında 1 barel neftin qiymətinin 1 dollar aşağı düşməsi ölkənin ÜDM-ni 220-250 mln. dollar azaldır. Azərbaycan Respublikasının bir çox aparıcı iqtisadi indikatorları əhəmiyyətli dərəcədə neftlə əlaqəlidir. Buna görə də Azərbaycanda tamamilə təbiidir ki, demək olar ki, neftin qiymətinin dörd dəfə düşməsinin neqativ nəticələri hiss olunur ki, dövlət büdcəsinə, ARDNF-ə daxilolmaları azaldır, həmçinin ölkənin digər subyektlərinə daxilolmalara neqativ təsir edir. Bundan asılı olaraq ölkənin iqtisadi problemlərinin kəskinliyi və miqyası əsasən neftə dünya qiymətləri səviyyəsindən asılı olacaqdır. Bu baxımdan böhran və neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycanda iqtisadi artımı zəiflədir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Dünya maliyyə bazarında qeyri-sabitlik bir çox beynəlxalq investorların Rusiya və digər ölkələrin bazarlarından getmələrinə məcbur edir. Lakin Azərbaycan bazarı hələ ki, belə dağıdıcı tendensiyalara mərua qalmayıbdır. Amma ölkənin ixracyönümlü fəaliyyət göstərən müəssisələrinə neqativ təsir etmişdir. Xarici bazarlarda məhsullara tələb aşağı düşməsi ilə əlaqədar müəssisələr ziyana düşürlər.

Buna baxmayaraq dünya maliyyə böhranı Azərbaycan Respublikasının bank sektoruna güclü təsir etməmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən ÜDM-in xərclər üsulunun tərtibi zamanı Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodologiyası əsas götürülmüşdür (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: 2012-2017-ci illərdə ÜDM-in xərclər üsulu ilə strukturu, mln. manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi daxili məhsul	54743,7	58182,0	59014,1	54380,0	60425,2	70153,1
Ev təsərrüfatlarının istehlakı	21607,9	24380,0	26814,6	30828	35474,7	40404,4
Dövlət idarələrinin istehlakı	5762,3	5983,0	6424,2	6747,6	7753,8	8086,4
<i>fərdi istehlak</i>	<i>2289,5</i>	<i>2339,4</i>	<i>2520,6</i>	<i>2573,4</i>	<i>3042,2</i>	<i>2663,4</i>
<i>kollektiv istehlak</i>	<i>3472,8</i>	<i>3643,6</i>	<i>3903,6</i>	<i>4174,2</i>	<i>4711,5</i>	<i>5423,0</i>
Əsas fondların ümumi yığımı	12292,8	15007,4	16187,8	15131,0	15127,3	16566,2
Əsas dövrüyyə vəsaitlərinin dəyişməsi	-75,8	-79,1	47,0	48,0	390,8	370,1
Xalis ixrac	15156,5	12891,0	10070,1	1624,9	1678,6	4708,0
Mal və xidmətlərin ixracı	29000,3	28169,3	25537,5	20553	28054,0	34147,5
Mal və xidmətlərin idxalı	13843,8	15278,6	15467,4	18928	26375,4	29439,5
<i>Statistik fərq</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>-529,6</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>	<i>0,0</i>

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

ÜDM-in xərclər üsulu üzrə təhlili son 6 ildə dövlət istehlakının ÜDM-də payının orta hesabla 11,4% təşkil etdiyini göstərir.

Dövlət idarələrinin istehlakının son 6 ildə orta artım tempi 7,4%, ötən il isə əvvəlki illə müqayisədə 4,3% təşkil etmişdir. Nəticədə bu rəqəm 2012-ci ildə 5762,3 mln. manatdan 2017-ci ildə 8086,4 mln. manata çatmışdır.

Birinci metodologiyaya görə dövlət büdcəsi istehlakının həcmi 2017-ci ildə 7184,8 mln. manat və ya əvvəlki illə müqayisədə 5,4% artmış, dövlət istehlakının 88,6%-i (2016-cı ildə 86,0%-i) dövlət büdcəsinin istehlakının, başqa sözlə əmək haqqı və malların (işlərin və xidmətlərin) alınması xərclərinin payına düşmüşdür (Cədvəl 2). Aparılmış təhlillərdən də görüldüyü kimi,

dövlətin istehlak xərcləri ilə dövlət büdcəsinin son istehlak xərcləri arasında metodoloji uyğunsuzluqlar mövcuddur. DSK-nın metodologiyası üzrə ÜDM-in tərkibində verilən dövlət idarələrinin istehlakı dövlət büdcəsinin istehlakına uyğundur.

Cədvəl 2: Dövlət büdcəsinin istehlakı

Xərclərin məzmunu	2016-cı il		2017-ci il		2017-ci il	
	icra	ümumi xərclərdə bölmənin xüsusi çəkisi, %-lə	gözlənilən icra	ümumi xərc də bölmənin xüsusi çəkisi, %-lə	icra	ümumi xərclərdə bölmənin xüsusi çəkisi, %-lə
1 Əməyin ödənişi	3640,7	20,5	4097,9	23,0	3958,7	22,5
2 Malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması	3174,7	17,9	3160,3	17,7	3226,1	18,3
1+2 Dövlət büdcəsinin istehlakı	6815,4	38,4	7257,3	40,7	7184,8	40,8
CƏMİ:	17751,3	100	17842,9	100	17594,5	100

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı,
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

BVF-nin metodologiyası isə sair müxtəlif xərclər tam olaraq hesablanmasını və dövlətin son istehlak xərclərinin tapılması üçün təkrar hesablanmanın aparılmaması məqsədilə gəlirlərdən mal və xidmətlərin satışından daxilolmaların çıxılmasını nəzərdə tutur. DSK birinci halda yalnız 3 komponenti nəzərə alır və dövlətin son istehlak xərclərinin tapılması zamanı gəlirlərdən mal və xidmətlərin satışından daxilolmaları çıxır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, DSK hesablama zamanı haqlı olaraq dövlət büdcəsi ilə yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası, DSMF və ARDNF-nin də istehlak komponentlərini bu sıraya aid edir. Bununla belə, dövlət büdcəsinin istehlakı dövlət idarələrinin istehlakı ilə müqayisədə çoxdur.

ÜDM-in xərclər üsulu üzrə təhlili real sektorla fiskal sektor arasında əlaqənin təhlili baxımından digər mühüm istiqamət dövlət əsaslı vəsait qoyuluşudur.

Aparılan təhlillərdən görünür ki, Dövlət İnvestisiya Proqramı üzrə maliyyələşdirilən xərclərin ÜDM-in tərkibində yer alan əsas fondların ümumi yığımında payı illər üzrə artmışdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: Dövlət İnvestisiya Proqramı ilə ÜDM-in xərclər üsulu əsasında tərtibi üzrə əsas fondların ümumi yığımı arasında əlaqə

	2014	2015	2016	2017
Əsas fondların ümumi yığımı	16187,8	15131,0	15127,3	16566,2
DİP üzrə cəmi məbləğ, mln.manatla*	7186,0	8923,1	8190,2	9580,9
DİP üzrə xərclərin əsas fondların ümumi yığımında payı, %-lə	44,4	59,0	54,1	57,8

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Bu səbəbdən, ölkədə Dövlət Maliyyəsinin İdarə Edilməsinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması və hazırda aparılan fiskal islahatlara töhfə baxımından Avropa Birliyi və ümumən dünyanın bir çox dövlətlərində olduğu kimi Statistikanın Milli Hesablar Sistemi ilə Vahid Bütçə Təsnifatının baza sənədi hesab edilən Dövlət Maliyyə Statistikası Təlimatı ilə uzlaşmasının təmin edilməsi zəruridir. Belə ki, Milli Hesablar Sistemi ilə Vahid Bütçə Təsnifatı arasında əlaqənin təmin edilməsi hər iki sistemdə yer alan dövlət istehlakı komponentlərinin müvafiq təsnifat kodlarının dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bütçə təhlilinin və proqnozlaşdırılması işinin asanlaşdırılmasına imkan yaradır. Qeyd olunanlar isə öz növbəsində maliyyə axınlarının izlənməsi və dövlət maliyyəsinin şəffaflığının artırılmasına xidmət edir.

ÜDM-in istehsal metodu. 2017-ci ildə makro çərçivənin ümumiləşmiş göstəricisi olan ÜDM-in həcmi 70135,1 mln. manat olmuşdur və bu real ifadədə əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,1% artım deməkdir.

2018-ci ilin “Bütçə zərfi”nə daxil olan məlumatlardan göründüyü kimi, 2017-ci ilin sonuna ÜDM-in həcmi 68164,7 mln. manat, real artım tempi isə 0,3% səviyyəsində gözlənilirdi.

BVF-nin 2017-ci ilin oktyabr ayında dərc etdiyi “Dünya İqtisadi İcmalı”nda cari ildə ÜDM-in real artım tempinin (-1,0) olması proqnozlaşdırılmışdır (Cədvəl 4).

Neft sektorunda yaranan əlavə dəyərin həcmi ötən ildə 5% azalmış, qeyri-neft sektoru üzrə real artım tempi 2,7% təşkil etmişdir. Nəticədə 2017-ci ildə də qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 62,8%-ə çatmışdır.

Böhranın təsirləri əmək bazarında da hiss olunur. Milli sahibkarlar konfederasiyasının məlumatına görə iqtisadiyyatın bir neçə sahələrində, o cümlədən tikintidə, ticarətdə, məişət

texnikasının istehsalı və satışında, elektronika və mebel istehsalında işçilərin bir hissəsinin öz hesablarına məzuniyyətə göndərilməsi halları adi hal almışdır.

Cədvəl 4: ÜDM-in əsas parametrləri

№	Göstəricilər	Ölçü vahidi	Fakt	Gözlənilən	Fakt
			2016	2017	2017
1.	ÜDM bazar qiymətləri ilə	mln AZN	60425,2	68164,7	70153,1
	real artım tempi	%	-3,1	0,3	0,1
2.	Neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln AZN	20449,4	24280,4	26073,2
	real artım tempi	%	0	-4,3	-5
	payı (ÜDM-də)	%	34,1	35,6	37,2
3.	Qeyri-neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln AZN	39975,8	43884,3	44061,9
	real artım tempi	%	-4,5	2,6	2,7
	payı (ÜDM-də)	%	65,9	64,4	62,8

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Nəticə və Təkliflər

Dünya maliyyə böhranı onu ötmək üçün bütün ölkələrin birgə koordinasiyalı fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyini müəyyən etdi. Bu ideya "20-lik qrupu"nun 15 noyabr 2008-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən sammitinin Deklarasiyasında əks olunmuşdu. Bu sammitdə ortamüddətli dövrdə dünya maliyyə böhranını ötmək üçün "altı addım"ın atılmasının zəruriliyi irəli sürülmüşdü ki, onların reallaşdırılması Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında müşahidə olunan maliyyə böhranlarının tamamilə aradan qaldırılmasına köməklik edə bilər. Bu addımlara aşağıdakılar aid edilir:

- maliyyə sisteminin stabilləşdirilməsi üçün təxirə salınmaz tədbirlərin görülməsi;
- hər bir ölkədə müvafiq şərtlər nəzərə alınmaqla monetar siyasətin dəstəklənməsinin vacibliyini qəbul etmək;
- daxili bazarda artımın stimullaşdırılması üçün fiskal tədbirlərin istifadəsi;
- mövcud mürəkkəb situasiyada maliyyəyə giriş qazanmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək etmək;
- Dünya Bankını və digər beynəlxalq bankları öz resurslarından istifadə etməklə inkişaf edən ölkələrin dəstəklənməsi üçün mükafatlandırılması;

- BVF-i, Dünya bankını və digər təşkilatları böhranı atlatmaq üçün onların rolunun gücləndirilməsi məqsədilə zəruri qədər resurslarla təmin etmək.

Bu tədbirlər dünya maliyyə böhranlarını atlatmaq üzrə birgə fəaliyyət üçün vacibdir.

Ədəbiyyatlar

- Мочалова Л.А. Особенности мирового финансового кризиса, <https://cyberleninka.ru> Постсоветские страны и финансовый кризис в России. Ч. I. М.: ИМЭПИ РАН, 2000. С. 11–30.
- Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hesabat. Bakı-2018
<https://www.stat.gov.az>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
<https://www.cisstat.org/rus>, Доклад МВФ "World Economic Outlook (WEO)",
Социально-экономическое положение стран СНГ в 2008 году. Общие итоги, 3 февраля 2009,
<https://www.cbar.az>, Данные информслужбы Центрального банка Азербайджанской Республики. 12 января 2009.

Müasir İnkişaf Mərhələsində Yeni Qlobal Valyuta Sisteminin Formalaşması Perspektivləri

*Nicat VƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nicat.818@mail.ru*

Xülasə

Hazırda dünyanın qlobal valyuta sisteminin formalaşması və inkişafında BVF mühüm rol oynayır. BVF beynəlxalq valyuta-maliyyə problemlərinə dair məsləhətləşmələr aparmaq və birgə əməkdaşlıq üçün forum kimi xidmət göstərir. BVF, həmçinin müvafiq prinsiplərin və prosedurların köməyi ilə, mübadilə məzənnələri barəsində üzv dövlətlərin siyasətinə ciddi nəzarət etməklə onların hər birinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət edir. BVF, qlobal inkişaf və iqtisadi sabitliyə kömək etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi çətinliklərlə üzləşən üzv dövlətlərə məsləhətlər verir və onları maliyyələşdirir, həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə işləyərək, makroiqtisadi sabilliyə nail olmaq və yoxsulluğu azaltmaq üçün onlara kömək edir. Beynəlxalq münasibətlər - iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən müxtəlif ölkələrin hüquqi şəxsləri və vətəndaşlarında pul tələbi və öhdəliyi yaradır. Beynəlxalq hesablaşmaların spesifikliyi ondan ibarətdir ki, qiymətlərin və ödənişlərin valyuta qismində (adətən xarici valyuta) beynəlxalq valyutalar istifadə edilir. Bununla yanaşı hər bir suveren dövlətdə qanuni ödəniş vasitəsi qismində onun milli valyutası istifadə olunur. Valyuta bazarları - elə bazar növüdür ki, burada xarici valyutaların alqı-satqısı, tələb və təklifin əsasında əmələ gələn məzənnə üzrə milli valyutaya dəyişdirilməsi həyata keçirilir. Valyuta bazarları, sözün geniş mənasında, xarici valyutaların alqı-satqısı əməliyyatlarının aparılması zamanı əmələ gələn iqtisadi münasibətlər sferasıdır. Valyuta bazarında valyuta dəyərlilərinin satıcıları və alıcılarının maraqlarının reallaşdırılması baş verir. Təşkilati-texniki nöqtəyi-nəzərdən valyuta bazarı milli və xarici bankları və broker firmalarını birləşdirən müasir rabitə vasitələri şəbəkəsi vasitəsilə valyuta satışının təşkili formasıdır.

Açar sözlər: Valyuta sistemi, BVF, Globallaşma, Qlobal valyuta perspektivləri

Giriş

Valyuta sisteminin növbəti elementi konversiya edilmə şərtləridir. Konversiya edilmə – rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin sərbəst şəkildə, heç bir məhdudiyyət olmadan milli valyutayı xarici valyutaya mübadilə etmək və real, maliyyə aktivləri ilə sövdələşmələrdə xarici valyutadan istifadə etmək qabiliyyətidir. Konversiya edilmə əlamətinə görə aşağıdakıları fərqləndirirlər:

- sərbəst konversiya edilən valyutalar – digər valyutalara sərbəst və qeyri-məhdud şəkildə mübadilə edilən valyutalardır (Amerika dolları, ingilis funt sterlinqi, yapon ienası, avro, Kanada dolları və s.);
- qismən konversiya olunan valyutalar – rezidentlər üçün valyuta məhdudiyyətlərinin tətbiq olunduğu və mübadilə əməliyyatlarının ayrı-ayrı növləri üzrə məhdudiyyətlərin tətbiq olunduğu

ölkələrin valyutalarıdır. Qismən konversiya olunun valyutalar yalnız bəzi xarici valyutalara mübadilə olunur və bu, beynəlxalq ödəniş döviyyəsinin bütün növləri üzrə baş vermir; – qapalı (konversiya edilməyən) valyutalar – milli valyutaların xarici valyutalara mübadiləsinin qadağan olunduğu, milli və xarici valyutaların gətirilməsinə və çıxardılmasına, alqı-satqısına və mübadiləsinə məhdudiyətlərin və qadağaların tətbiq olunduğu, valyuta tənzimlənməsinin digər üsullarının tətbiq olunduğu ölkə valyutalarıdır (B. Щегорцов, О. Особенков, В. Таран, М. Щегорцов. , 2010)

Metod

Dissertasiya işinin yazılması zamanı informasiya mənbəyi kimi mövzu ilə əlaqədar mövcud milli və xarici elmi və dərslik ədəbiyyatından, yerli və xarici alimlərin və mütəxəssislərin araşdırmalarından və eləcə də Dünya valyuta bazarının rəsmi internet saytlarındakı dərgilərdən istifadə edilmişdir.

Elmi tədqiqat işini ərsəyə gətirənədək, çoxsaylı ədəbiyyatlara müraciət edilmişdir. Bunların içərisində kitablar, xarici universitetlərin nəşrləri, qlobal QHT-lərin hesabatları, əcnəbi universitetlərin mühazirələrindən rəsmi qeydlər, video materiallar, internetdən istinad edilmiş elektron vəsaitlər var. Tədqiqatın informasiya bazasının özünün aktuallığından və vacibliyindən geri qaldığını demək olar. Biz əlimizdən gələn maksimumu edik ki, tədqiqat ən yeni informasiya bazasına əsaslansın. Çünki onun axtarışında heç də bütün materialları asan əldə etməmişik.

Bununla birlikdə tədqiqat işini ərsəyə gətirmək üçün klassik elmi tədqiqat metodlarından, induksiya, deduksiya, elmi-məntiqi vəhdət, abstraksiya, tarixi ardıcılıqdan yararlanmışdır. Bununla yanaşı, qlobal çoxtərəfli tənzimləməni tədqiq etmək üçün “Qlobal Çoxtərəfli Tənzimləmə” müstəvisi kateqoriyasından istifadə edilmişdir. Həmin müstəvi, bir model kimi bizə qlobal çoxtərəfli tənzimləməni onun subyektləri ilə birlikdə daha yaxşı dərk etməyə, visual təsvir yaratmağa imkan verir. Bununla yanaşı, “Qlobal çoxtərəfli tənzimləmənin sintaksisi” kateqoriyasından istifadə etmişik ki, bu da qlobal porsəslərin ardıcılıqla, məntiqi təhlilinə imkan yaradır. Milli valyuta strategiyalarını tədqiq edərkən Azərbaycan nümunəsində, milli iqtisadiyyatlara induksiya etmək imkanı qazandıq və milli iqtisadiyyatın özünün valyuta stategiyasını tədqiq edə bildik.

Analiz

BVF beynəlxalq valyuta-maliyyə problemlərinə dair məsləhətləşmələr aparmaq və birgə əməkdaşlıq üçün forum kimi xidmət göstərir. BVF, həmçinin müvafiq prinsiplərin və prosedurların köməyi ilə, (o cümlədən öhdəliklərin başqa aspektlərinə nəzarətin əsas elementi kimi) mübadilə məzənnələri barəsində üzv dövlətlərin siyasətinə ciddi nəzarət etməklə onların hər birinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət edir.

BVF, qlobal inkişaf və iqtisadi sabitliyə kömək etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi çətinliklərlə üzləşən fonda üzv dövlətlərə məsləhətlər verir və onları maliyyələşdirir, həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə işləyərək, makroiqtisadi sabilliyə nail olmaq və yoxsulluğu azaltmaq üçün onlara kömək edir.

BVF-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq ticarətin tarazlı inkişafına şərait yaratmaq;
- valyutaların mübadilə məzənnələrinin sabitliyinə imkan yaratmaq;
- BVF-yə üzv olan dövlətlər arasında cari əməliyyatlar üzrə çox tərəfli hesablaşmalar sisteminin yaradılmasına nail olmaq;
- beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olan valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına kömək etmək;
- tədiyyə balansındakı qeyri-tarzlığı aradan qaldırmaq, başqa sözlə isə BVF-yə üzv dövlətlərin tədiyyə balansındakı qeyri-mütənasibliyi xarici ticarət və hesablaşmalar sahəsində məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə etmədən aradan qaldırmağa imkan verən maliyyə resursları təqdim etməkdir;
- büdcə xərclərinin kreditləşməsinə həyata keçirmək;
- ölkənin makroiqtisadi sabilliyinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Qlobal üzvlüyə malik 186 ölkəni əhatə edən BVF, imkanlardan istifadə etmək və qloballaşmanın tələblərini və ümumiyyətlə iqtisadi inkişafı idarə etmək üçün üzv ölkələrin hökumətlərinə yardım göstərilməsinə dair unikal imkanlara malikdir. BVF qlobal iqtisadi meylləri və göstəriciləri təqib edir, yarana biləcək problemlər haqqında üzv ölkələri xəbərdar edir, siyasi dialoqlarının aparılması üçün forumlar təşkil edir və iqtisadi çətinliklərlə mübarizə aparmaq məqsədilə hökumətlərə nou-xau təqdim edir.

BVF üzv ölkələrini müxtəlif vasitəsilə dəstəkləyir. Belə ki:
(<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&cat=27&cat2=22>)

- iqtisadi sistemdə baş verən inkişaf meyllərinə və ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq hökumətlərə və onların mərkəzi banklarına pul-kredit və valyuta siyasətinin qurulması üzrə məsləhətlərin verilməsi;
- qlobal, regional və ölkə iqtisadiyyatının və bazarların monitorinqinə əsaslanan tədqiqatların, statistikaların, proqnozlaşdırmanın və təhlillərin aparılması;
- iqtisadi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün ölkələrə borcların verilməsi;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun azaldılmasına kömək etmək üçün güzəştli borcların verilməsi;
- ölkələrə öz iqtisadiyyatlarının idarə olunmasının yaxşılaşdırılmasında köməklik göstərilməsi üçün texniki yardım və təlimlərin keçirilməsi.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, əsas etibarilə pul-kredit sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq edir, mübadilə məzənnələrinin sabitliyinə kömək edir, valyuta sahəsində qaydaları tənzimləyir, çoxtərəfli ödəniş sistemlərinin qurulmasına və valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

BVF, “xüsusi borcalma hüquqları” formasında beynəlxalq maliyyə ehtiyatları yaratmaq və öz üzvlərinə təqdim etmək səlahiyyətlərinə malikdir. Fondun maliyyə resursları üzv dövlətlərin abunəliyi (kvota) əsasında formalaşır. Kvota üzv dövlətlərin iqtisadiyyatlarının nisbi ölçüsünə əsaslanan düstur əsasında müəyyən olunur (B. A. Гневко, А.И. Добрынин. , 2009). BVF-nun əsas maliyyə rolu ödəniş balanslarında çətinlik çəkən üzvlərə qısa müddətli kreditlərin verilməsidir. Fondan borc alan üzvlər də öz növbəsində belə çətinlikləri yaranan səbəbləri aradan qaldırmaq üçün lazımı siyasi islahatlar keçirmək barədə razılığa gəlirlər. BVF-dan əldə edilən kreditlərin həcmi kvotaya mütənasib şəkildə məhdudlaşır. Fond həmçinin aşağı dərəcəli gəlirlərə malik üzv dövlətlərə də güzəştli şərtlərlə yardım təşkil edir.

BVF-nin vəzifələri qısaca aşağıdakı kimi açıqlana bilər (<https://banker.az/dunya-valyuta-sisteminin-inkisaf-m>):

- iqtisadiyyatı böhran vəziyyətində olan və xarici ödəmə kəsirləri olan ölkələrə qısa müddətli kredit vermək;
- beynəlxalq valyuta münasibətlərinin nizamlı və stabil şəkildə inkişafını nəzarətdə saxlamaq;
- üzv ölkələrin beynəlxalq kommersiya banklarına və ya rəsmi təşkilatlara olan və ödəmə bilməyən borclarının ortaya çıxması halında, problemin həlli üçün vasitəçilik etmək;
- yeni ödəmə planları və borcun müddətini uzadılması şərtlərini tərtib etmək;
- yeni bir səlahiyyət olaraq, üzv ölkələrdəki makroiqtisadi və struktur-sabitlik siyasətlərinə maliyyə köməkliliyi etmək;

- xarici ticarət və xarici valyuta mübadilə rejimlərinin liberallaşması və rasyonallaşdırılması kimi mövzularda üzvlərə texniki və təhsil köməyi etmək;
- üzv ölkələrin xarici ticarət siyasətlərini liberallaşdırmağa təşviq istiqamətində işlər aparmaq.

Fondun məqsədləri beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının təşviq edilməsi və beynəlxalq ticarətin genişləndirilməsi kimi ümumi prinsiplərdir. Fondun əsas məqsədi isə üzv ölkələrin ödəmələr balansındakı kəsirlərin azaltmaqda onlara kömək etməkdir. Bu məqsədlə, xarici ödəmə problemi ilə qarşılaşan üzv ölkələrə lazımı maliyyə köməkliliyi etmək, valyuta kurslarında stabilliyi təşviq edəcək, üzvlərin rəqabətçi devalivasiyalara getmələrinə əngəl olacaqdır.

Ümumiyyətlə, BVF xarici ödəmə çətinliyi çəkən üzv ölkələrə kredit açaraq onların xarici valyuta tarazılığını saxlamağa və beynəlxalq valyuta sisteminin tarazlı bir şəkildə işləməsinə köməklik edir.

Dünya valyuta sistemində “təkcütblü” yanaşmadan “çoxqütblü” yanaşmaya keçid bu gün əsas müzakirə mövzularından biridir. Beynəlxalq valyuta sistemində “təkcütblü” və ya başqa sözlə hegemon stabillik yanaşmasının mövcudluğu bir sıra problemlər- mütləq iqtisadi hökmranlığın və buna bağlı olaraq beynəlxalq stabilliyi qorumaq və inkişaf etdirmək üçün lazımı istəyin çatışmazlığı; inhisarçı üstünlükdən istifadə edərək öz gücünü qlobal stabilliyin pozulması hesabına artırmaq və s. ilə müşayiət olunur. Artıq uzun müddət ərzində Amerikanın monetar və iqtisadi hegemoniyası altında formalaşan və fəaliyyət göstərən beynəlxalq valyuta sistemi sonuncu böhranla birgə çox mərkəzli bir sistemin yaranmasına olan zərurəti aşkar etdi.

Dünya valyuta sistemində “təkcütblü” yanaşmadan “çoxqütblü” yanaşmaya keçid bu gün əsas müzakirə mövzularından biridir. Beynəlxalq valyuta sistemində “təkcütblü” və ya başqa sözlə hegemon stabillik yanaşmasının mövcudluğu bir sıra problemlər- mütləq iqtisadi hökmranlığın və buna bağlı olaraq beynəlxalq stabilliyi qorumaq və inkişaf etdirmək üçün lazımı istəyin çatışmazlığı; inhisarçı üstünlükdən istifadə edərək öz gücünü qlobal stabilliyin pozulması hesabına artırmaq və s. ilə müşayiət olunur. Artıq uzun müddət ərzində Amerikanın monetar və iqtisadi hegemoniyası altında formalaşan və fəaliyyət göstərən beynəlxalq valyuta sistemi sonuncu böhranla birgə çox mərkəzli bir sistemin yaranmasına olan zərurəti aşkar etdi (R.T. Həsənov, 2009).

Vahid valyutanın yaradılması beynəlxalq valyuta sistemində ciddi təşkilati yenidənqurma proseslərinin həyata keçirilməsini də zəruri edir. Belə ki, vahid valyutanın meydana çıxması qlobal miqyasda monetar və fiskal siyasətlərin uyğunlaşdırılmasını da zərurət edəcəkdir ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi hazırkı konyunkturda bu əməkdaşlığın yaradılması o qədər də real

görünmür. Uzun bir təkamül mərhələsi keçən AI-də belə bu sahədə sonuncu böhran zamanı meydana çıxan problemlər əslində eyni ssenarinin qlobal səviyyədə tətbiqi imkanlarının məhdudluğunu da göstərmiş oldu. Digər tərəfdən belə bir valyutamn dövriyyə buraxılması halında, onun ABŞ dollarının hegemoniyası üçün nə dərəcədə risk yaradacağı da mübahisəli mövzulardan biridir. Son illərdə dolların mütləq üstünlüyündə müəyyən qədər azalmalar müşahidə edilsə də, o hələ də beynəlxalq hesablaşmalarda və ticarət sövdələşmələrində əsas valyuta mövqeyini qorumaqdadır.

Bütün bunların kontekstində dünya maliyyə arxitekturasında müşahidə olunan əsas meyllərdən biri də dolların hegemoniyasını sonlandırmaq üçün müxtəlif ölkə və ya ölkə qrupları tərəfindən təşəbbüslərin göstərilməsidir. Hazırkı dünya valyuta sistemində dollarla birgə dünya valyutasına çevrilmə ehtimalı ən yüksək olan valyutalar isə avro və yuandır. Avro və yuanın dünya valyutalarına çevrilməsində isə hələ də bir sıra problemlər durmaqdadır.

Beynəlxalq valyuta sistemində yeni formatlaşma meyllərinin meydana gəlməsinə təsir edən faktorlardan biri də maliyyə qloballaşması və inteqrasiya prosesləridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə son illərdə müşahidə olunan iqtisadi artım tempə, eləcə də ticarət liberallaşması qlobal iqtisadi sistemdə çoxqütblülüyün formalaşmasına müsbət töhfə verən amillər kimi ön plana çıxır. BVF-nin hesablamalarına görə, 2000-ci ildən bu yana İEOÖ-lərin qlobal ÜDM-dəki payı təxminən üçdə iki qədər artaraq 2014-cü ildə 40%-ə yüksəlmişdir. Bu ölkələrdə eyni zamanda qlobal ticarət əməliyyatlarının 38%-i (2000-ci ildə 22 % idi) həyata keçirilir. Maliyyə inteqrasiyasının genişlənməsinə xarici şokların sürətlə digər ölkələrə yayılması imkanların genişləndirərək İEOÖ-lər üçün ciddi fəsadlar yaradır. Müşahidələr göstərir ki, İEOÖ-də maliyyə inteqrasiyası prosesi artan tempə davam etsə də, İEOÖ və İEÖ arasında bu sahədə mövcud olan boşluq daha da artmaqdadır. Bu İEÖ-də maliyyə innovasiyalarının sürətli tətbiqi. İEOÖ-də isə bu prosesə bir qədər ehtiyatlı yanaşma srgilənməsi ilə izah oluna bilər. Buna baxmayaraq, son 10 il ərzində İEOÖ-də beynəlxalq öhdəliklərinin həcmi təxminən 3 dəfə artmışdır. Bu artım əsasən inkişafda olan ölkələrə kapital axınlarının geniş vüsət alınması ilə əlaqədardır (Наточеева Н.Н. , 2011).

Maliyyə bazarlarının qloballaşması virtual iqtisadiyyatın təşəkkül tapması ilə sıx əlaqədardır. Məhz müasir telekommunikasiya vasitələri beynəlxalq maliyyə bazarlarının sutkada 24 saat fəaliyyət göstərməsinə, yəni, mahiyyət etibarilə, vahid canlı orqanizm olmasına imkan yaradırlar. Maliyyə qloballaşması institusional əsasların, maliyyə inteqrasiyasının və maliyyə innovasiyalarının yaradılması ilə müşayiət olunur. Maliyyə qloballaşması - dünya miqyaslı maliyyə bazarları arasındakı çoxsaylı əlaqələri inkişaf etdirməklə, onlar arasındakı maneənin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Maliyyə kapitalı məhdudiyətlər olmadan daxili bazardan

dünya maliyyə bazarına və ya əksinə ötürülə bilər. Bununla yanaşı, maliyyə institutları borc götürülən pul vəsaitləri, kredit verilməsi, investisiya qoyulması funksiyalarının yerinə yetirilməsi və digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün aparıcı maliyyə mərkəzlərində filiallarını təsis edirlər.

Maliyyə inteqrasiyası həm borc alanlara, həm də kreditorlara eyni dərəcədə fayda gətirir. Amma həm borc alanlar, həm də kreditorlar bazar, faiz, valyuta və siyasi risklər daxil olmaqla, eyni dərəcədə riskə məruz qalırlar. Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası maliyyə institutları və digər bazar iştirakçılarının qarşısına yeni problemlər çıxarır. Birincisi, investitorlar üçün beynəlxalq kapital bazarlarında fəaliyyət ilə əlaqədar, ola bilsin, yararlı məlumat əldə etmək çətin olsun. Məsələn, faiz svopları kimi bir çox maliyyə əməliyyatları balans maddələrinə aid edilir və adi hesabat üsulları üzrə dəqiq müəyyən olunmur. Digər problem ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarlarının inteqrasiyası maliyyə resursunun tədavi prosesi sadələşdirilməsinə gətirib çıxardı. Nəhayət, bazar inteqrasiyası maliyyə bazarının zəifliyini gücləndirə və onun fəaliyyətinə nəzarət problemini mürəkkəbləşdirə bilər.

Maliyyə bazarlarının milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində rolu bu bazarda maliyyə innovasiyasının tətbiqi imkanlarının böyük olması, maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının alət və metodlarının genişlənməsi ilə bağlıdır. Ölkədə maliyyə bazarlarının fəaliyyət səviyyəsi iqtisadi fəallığın vacib indikatoru kimi çıxış edir. Belə ki, əksər ölkələrdə iqtisadi fəallığı fond birjalarının indeksləri (Məsələn, ABŞ-da Dow Jones, S&P 500 və NASDAQ, İngiltərədə FTSE, Fransada CAC 40, Almaniyada DAX) əsasında müəyyən edirlər. Fond birjalarının indeksləri isə əsasən müəyyən sayda firmaların maliyyə bazarlarının müəyyən nisbətə birləşdirilmiş dəstini təşkil edir. Bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın əsas hissəsini formalaşdıran firmaların iqtisadi vəziyyətinə uyğun olaraq iqtisadi fəallığı da qiymətləndirmək mümkündür. 2017-ci ildən Bakı Fond Birjasında fərdi və institusional investitorlar üçün likvidliyi müvafiq market-meykerlər tərəfindən təmin olunmaq şərti ilə valyuta və əmtəə əsaslı törəmə maliyyə alətlərinin ticarətinə başlanmışdır. Bu ildə Bakı Fond Birjasında 204,7 milyon manat məbləğində əmtəə əsaslı və 4,1 milyard manat məbləğində valyuta əsaslı törəmə maliyyə bazarlarla ticarət əməliyyatları həyata keçirilmişdir. Törəmə maliyyə bazarlarla ticarətin yaranması hesabına 2017-ci ildə maliyyə bazarlarının dövriyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 1,5 dəfə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, törəmə maliyyə bazarlarla ticarət Bakı Fond Birjasında Foreks vasitəsilə təmin edilir. Investisiya şirkətləri Forex ticarəti üzrə Bakı Fond Birjasının platformasının əldə edir, bu platforma vasitəsilə öz müştərilərinə xidmətlər təklif edirlər. BFB ilə müqavilə bağlamış və əməliyyatlar üzrə gündəlik likvidliyi təmin etmək üçün market-meyker funksiyasını yerinə yetirən Investaz şirkəti bu bazarda verilən sifarişlərin qarşı tərəfi kimi çıxış edir. Investaz şirkəti ticarətə buraxılmış maliyyə alətləri üzrə gündəlik olaraq, qiymət dəhlizi

çərçivəsində alış və satışı qiymətlərini müəyyən edir, eyni zamanda Bakı Fond Birjasının ticarət sistemində öz hesabına müəyyən edilmiş alış-satış öhdəlikləri həcmində müvafiq kotirovkaları təmin edir. Foreks bazarında əsasən xarici valyutalarla bağlı fyuçerslərlə alqı-satqı əməliyyatları keçirilmişdir (Аббасов А.Г. , 2014).

2. REPO/əks-REPO əməliyyatları nəzərə alınmamışdır.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, son illərdə maliyyə bazarlar bazarının həcmi artımı təkrar bazar hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2014-cü ildə ilkin bazarın həcmi 2013-cü ilə nisbətən təqribən 0,4 faiz azaldığı halda, təkrar bazarın həcmi 3,3 artmışdır. Bununla belə 2016-cı ildə ilkin bazarın ilkin və təkrar bazarın ümumi dövriyyəsində payı 52,7 faizə bərabər olmuşdur. Belə hal maliyyə bazarlar bazarının ölkənin iqtisadi fəallığını müəyyən edən əsas sahələrdən birinin olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə bazarlar bazarının ümumi dövriyyəsində təkrar bazar əsas paya malik olur. 2017-ci ildə maliyyə bazarlar bazarında mövcud vəziyyət dəyişməmişdir (www.stat.gov.az).

Belə ki, ölkədə maliyyə bazarların ilkin və təkrar dövriyyələrinin həcmi törəmə maliyyə bazarları nəzərə almadan belə 2,4 dəfə artmışdır. Belə artım əsasən korporativ maliyyə bazarların ilkin yerləşdirilməsi hesabına təmin edilmişdir. Müasir dövrdə səhmdar cəmiyyətlərinin kapitallaşma səviyyəsi və səhmlərin likvidliyi aşağıdır. Bunun təzahür əlamətlərindən biri səhmdar cəmiyyətlərinin bazarda sərbəst dövriyyədə olan səhmlərinin payının azlığıdır. 2016-cı ildə səhm bazarının 74,1 %-i, 2017-ci ildə isə 88,9 %-i ilkin bazarın payına düşmüşdür.

Nəticə və Təkliflər

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, maliyyə qloballaşması müəyyən müsbət nəticələr verə bilər. edilir. Bundan əlavə, qloballaşma milli maliyyə bazarlarında rəqabəti gücləndirir, bu isə maliyyə Bunlara, şübhəsiz, dünyanın müxtəlif regionlarında maliyyə resursları çatışmazlığının azaldılması aid xidmətlərinin dəyərinin aşağı düşməsi, yəni, artıq qeyd olunmuş “dezintermediasiya” (vasitəçiliyin aradan qaldırılması) prosesi ilə müşayiət olunur. Amma qloballaşma müəyyən mənfi nəticələr ilə də müşayiət edilir. Hər şeydən əvvəl, bu, milli maliyyə bazarlarının qeyristabilliyinin artmasıdır. Belə ki, liberallaşma ilə əlaqədar onlar “qaynar pullar” üçün daha yararlı olurlar; digər tərəfdən, iri maliyyə mərkəzlərində yaranmış maliyyə böhranları başqa ölkə və regionlarda özünü daha güclü göstərməkdədir

Maliyyə qloballaşmasının verdiyi digər mənfə nətəcə dünya iqtisadiyyatının real sektorunun onun pul, maliyyə komponentindən daha çox asılı olmasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə başlayan bu proses digər ölkə və regionlarda fəal şəkildə yayılmaqdadır. Bu o deməkdir ki, milli iqtisadiyyatların vəziyyəti milli və dünya miqyaslı maliyyədən daha çox asılıdır. Sonuncu vəziyyət həm də onun üçün zəmin yaradır ki, qloballaşma şəraitində milli maliyyə, milli maliyyə bazarlarında daha fəal iştirak edən qeyri-rezidentlərin davranışından daha çox asılı olur.

Cədvəl 1. Maliyyə bazarların ilkin və təkrar bazarlarının dövriyyəsi (mln. manat).

	2013	2014	2015	2016	2017
İlkin bazar, cəmi	1172	2429,2	1872	3167	355
Dövlət maliyyə bazarları	583,1	881,6	1000	397,9	238
Korporativ maliyyə bazarları	589,1	1567,6	873,9	769,1	3312,7
Təkrar bazar, cəmi	318,8	630,9	693,4	1048,3	6101,6
Dövlət maliyyə bazarları	102,2	54,1	236,4	80,5	377,4
Korporativ maliyyə bazarları	216,6	576,7	456,9	967,8	142
Törəmə maliyyə bazarları	-	*	-	-	4299,4
İlkin və təkrar bazarların cəmi	1491,1	3080,1	2566	2215,3	9652,7

Mənbə: Cədvəl Maliyyə Bazarlar üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ədəbiyyatlar

- R.T. Həsənov. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika, dərs vəsaiti, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2009, 282 səh.
- Аббасов А.Г. Финансовая система и долговой рынок Азербайджана (Монография). Баку, 2014.
- В. Щегорцов, О. Особенков, В. Таран, М. Щегорцов. Экономика России. Деньги и банки. Издательство: Новости, 2010 г.
- Наточеева Н.Н. Финансовый механизм преодоления банковских кризисов для обеспечения устойчивого роста банковского сектора России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва – 2011
- <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&cat=27&cat2=22>
- <https://banker.az/dunya-valyuta-sisteminin-inkisaf-m>
- www.stat.gov.az

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə Əməkdaşlığının İnkişaf Meylləri

Nigar DADAŞLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

393nikki @ gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın iqtisadi tarixində ölkənin ÜTT-yə üzv olması, ekspertlər cəmiyyətində indiyədək güclü mübahisələrə, hökumət və biznes arasında dialoqda isə gərginlik yaradan mühüm bir məsələyə çevrilmişdir. Bu cür qızğın müzakirələrin olması ölkənin mötəbər ümumdünya təşkilatına daxil olmasından sonra iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin və seqmentlərinin, xüsusilə də kənd təsərrüfatı sferasının taleyi qarşıya çoxlu suallar çıxarır. Bu birləşmənin tərəfdarlarının və əleyhdarlarının məntiqlərinin və dəlillərinin sistemləşdirilməsindən çox şey asılıdır və ən birinci, bu problemin çox geniş bir kontekstini əhatə edərək vacib bir suala cavab tapmaq lazımdır: ölkə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olduqdan sonra nə əldə edəcəkdir: ticarət «Titanik»inə bileti, yoxsa, geniş imkanlar məkanına giriş biletini?

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı – beynəlxalq bir təşkilat olmaqla 1948-ci ildən fəaliyyət göstərən Tariflər və Ticarət haqqında Baş Sazişin (GATT) varisi hesab olunur. ÜTT 1995-ci ildə təşkil olunmuş və bundan əsas məqsəd beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması və Uruqvay raundunun çoxtərəfli ticarət danışıqlarının (1986-1994-cü illər) sazişlər paketi əsasında üzv-dövlətlərin ticarət-siyasi münasibətlərinin tənzimlənməsi olmuşdur. Bu sənədlər müasir beynəlxalq ticarətin hüquqi bazasını təşkil edir.

ÜTT-nin üzvü olma xarici ticarət üzərində dövlət inhisarından imtina olunmasını, dünya təsərrüfatında qəbul olunmuş ümumi prinsiplərin əsasında bazar iqtisadiyyatı ölkələri ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini və dərinləşdirilməsini, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan bir sıra iri gömrük, ticarət və maliyyə təşkilatlarının, o cümlədən, Gömrük Əməkdaşlığı Şurası, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Ticarət Palatası ilə sıx əlaqələr yaratmaqla, öz qarşısında mühüm bir məqsəd də qoymuş və bu da Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olaqdan ibarətdir. Sadalanan göstricilər məqalədə öz əksini geniş tapmışdır.

Açar sözlər: ÜTT, GATT, Subsidiyalar, De minimis

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi tarixində ölkənin ÜTT-yə üzv olması, ekspertlər cəmiyyətində indiyədək güclü mübahisələrə, hökumət və biznes arasında dialoqda isə gərginlik yaradan mühüm bir məsələyə çevrilmişdir. Bu cür qızğın müzakirələrin olması çox vacib bir işdir, çünki, ölkənin mötəbər ümumdünya təşkilatına daxil olmasından sonra ölkənin iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin və seqmentlərinin, xüsusilə də kənd təsərrüfatı sferasının taleyi qarşıya çoxlu suallar çıxarır. Mövzu həddindən artıq çoxcəhətlidir və burada qarşıya çıxan suallara birmənalı və dolğun cavab tapmaq çox çətinidir. Bu birləşmənin tərəfdarlarının və əleyhdarlarının məntiqlərinin və dəlillərinin sistemləşdirilməsindən çox şey asılıdır və ən birinci, bu problemin çox geniş bir kontekstini əhatə edərək vacib bir suala cavab tapmaq lazımdır: ölkə Ümumdünya

Ticarət Təşkilatına üzv olduqdan sonra nə əldə edəcəkdir: ümumdünya ticarət «Titanik»inə bileti, yoxsa, geniş imkanlar məkanına giriş biletini?

Ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatında iştirak etməsi üçün onun həmin təşkilatda üzvlüyü zəruridir. ÜTT-yə daxil olmaq üçün müəyyən olunmuş bir proseduranı keçmək və beynəlxalq ticarət sahəsindəki qanunvericilik bazasını ÜTT-nin ticarət, həmçinin ticarətin təşkili, gömrük proseduraları və beynəlxalq hesablaşmalar sahəsindəki normativlərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Metod

Tədqiqat işində tədqiq olunan obyektin tərkib hissələrinin nəzəri metodlardan istifadə etməklə öyrənilməsi yerinə yetirilmiş və Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma imkanları və təhlükələri nəzərdən keçirilmişdir. Elmi ədəbiyyatdan və İnternet resurslarından istifadə etməklə bu prosesdə olan problemlərin təhlili aparılmış və analiz vasitəsilə ədə edilən nəticə sintez edilmişdir.

Analiz

ÜTT-də iştirak Azərbaycanın strateji konsepsiyalarına cavab verməli, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və həmçinin, siyasi müstəqilliyini təmin etməlidir. Bu şərtlərə nail olmaq üçün ölkənin ÜDM-i daim artmalı və bu artım birinci növbədə, xarici bazara çıxarılan məhsulların artımı, daha yaxşı olardı ki, emal sənayesi sahələrində ixracatın artması və iqtisadiyyatın yüksək texnoloji, nanotexnoloji və innovativ sahələrinin inkişaf etdirilməsi hesabına baş verməlidir. Postsovet Şərqi Avropa və Baltika ölkələrinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq və milli bazarların qovuşması zamanı dövlətin bir sıra iqtisadiyyat sahələri üzərində nəzarəti itirilir və bu da o qədər də yaxşı nəticələrə gətirib çıxarmır. Azərbaycan dövləti də müasir mərhələdə iqtisadiyyatın və ölkə sənayesinin bir sıra aparıcı sahələrinin qorunması və müdafiə olunması üzrə tədbirləri çəkinmədən tətbiq etməlidir. Bunsuz respublika ÜTT-nin tamhüquqlü üzvünə çevrilə bilməz və o, yaxşı halda xammal törəməsinə çevriləcəkdir. Doğrudur, bu problem ölkənin ÜTT-yə üzv olduğu zamandan sonra da mövcud olacaqdır. Buna görə də itirilə bilən faydaların gələcəkdə alınacaq zərərlərlə müqayisə olunması vacibdir və bu sahədə tələsiklik və əsassız, səmərəsiz güzəştlərə getmə və qurban vermə o qədər də yaxşı nəticə verməyəkdir.

Hazırkı dövrdə ÜTT-nin üzv ölkələri belə hesab edirlər ki, dünya ticarətinin təşkil olunması sistemi onlar tərəfindən qəbul olunmuş beş prinsiplərə uyğun gəlməlidir (cədv. 1).

ÜTT-nin üzvü olmaq istəyən ölkələr üçün ona daxil olmağın prosedurası mövcuddur ki, bu da GATT/ÜTT mövcud olduğu 70 ildən çox bir dövr ərzində işlənib hazırlanmış və formalaşdırılmışdır; o, çox aspektlidir və bir neçə mərhələdən ibarətdir. Təşkilata daxil olma müddəti bir qayda olaraq 5-7 ili əhatə edir və cədvəl 2-də görüldüyü kimi bir neçə mərhələləri əhatə edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ümümdünya Ticarət Təşkilatının əsas məqsədi və vəzifəsi – beynəlxalq ticarətin heç bir məhdudiyyət olmadan həyata keçirilməsinə yardımçı olmaqdan ibarətdir. ÜTT-ni yaradılmasının təşəbbüskarı olan inkişaf etmiş ölkələr belə hesab edirlər ki, ölkələr arasında beynəlxalq münasibətlərdə ancaq iqtisadi azadlığın və bərabərliyin olması ölkənin iqtisadi artımına əlverişli imkan yarada bilər. Bunun həyata keçirilməsi üçün də lazımı hüquqi-normativ baza da yaradılmışdır (cədvəl 3)

Cədvəl 4. ÜTT əsas hüquqi-normativ bazası

Sənədin adı	Qısa məzmunu
Tariflər və Ticarət haqqında 1947-ci il Baş Sazişi	Xidmətlərlə, mallarla ticarətin əsas rejimini, ÜTT üzvlərinin bu sahədə hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyən edir
Tariflər və Ticarət haqqında 1994-cü il Baş Sazişi	Xidmətlərlə, mallarla ticarətin əsas rejimini, ÜTT üzvlərinin bu sahədə hüquqlarını və öhdəliklərini müəyyən edir
Aqro-sənaye kompleksi üzrə Saziş	Kənd təsərrüfatı malları ilə ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini, həmçinin bu sahədə istehsal və ticarətə dövlət tərəfindən yardım göstərilməsi tədbirləri mexanizmi müəyyən edir
Geyimlər və toxuculuq məhsulları üzrə Saziş	Geyimlər və toxuculuq malları ilə ticarətin dövlət tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir
Sanitar və fitosanitar normalarının müəyyən olunması və tətbiqi üzrə Saziş	Dövlətin sanitar və fitosanitar nəzarəti tədbirlərinin tətbiqinin əsas şərtlərini müəyyən edir
Ticarətdə əsas texniki maneələr üzrə Saziş	Standartların, texniki rəqlamentlərin, məhsul və xidmətlərin sertifikatlaşdırılması proseduralarının tətbiqinin əsas şərtlərini müəyyən edir
Ticarətlə bağlı olan investisiya tədbirləri üzrə Saziş	Xarici investisiyalara təsir göstərə bilən və GATT-ın Maddə III (Milli rejim) və Maddə XI (Əsas kəmiyyət məhdudiyyətlərinə qadağa) zidd olan kimi hesab edilə bilən ticarət siyasətinin müəyyən tədbirlərinin tətbiq olunmasını qadağan edir
GATT 1994-cü ilin Maddə VII tətbiq olunması üzrə Saziş (malların gömrük qiymətləndirilməsi)	Malların gömrük dəyərinin qiymətləndirilməsinin əsas qaydalarını müəyyən edir
Yük göndərilməsindən qabaq inspeksiya üzrə Saziş	Yük göndərmədən qabaq inspeksiyanın keçirilməsinin təşkili üzrə əsas şərtləri müəyyən edir
Malların və xidmətlərin mənşəyi qaydaları üzrə Saziş	Onu müəyyən edir ki, malların və xidmətlərin mənşəyi qaydaları kimi müvafiq malların və xidmətlərin mənşə

	ölkələrinin müəyyən olunması üzrə qanunların, normativ aktların və qaydaların toplusu başa düşülür
İdxalat lisenziyalaşdırılması proseduraları üzrə Saziş	İdxalatın lisenziyalaşdırılmasının əsas proseduralarını, formalarını və qaydalarını müəyyənləşdirir
Subsidiyalar və kompensasiya yığımları üzrə Saziş	Subsidiyaların təşkili və tətbiqi üzrə əsas şərtləri və proseduraları və subsidiya olunma ilə mübarizəyə yönəldilmiş tədbirləri müəyyən ləşdirir
GATT 1994-cü ilin Maddə VI tətbiq olunması üzrə Saziş (antidempinq)	Dempinqə qarşı təsir göstərilməsi üzrə tədbirlərin tətbiq olunmasının əsas proseduralarını və şərtlərini müəyyən edir
Müdafiə (qoruyucu) tədbirlər üzrə Saziş	Artmaqda olan ixracata müqavimət göstərilməsi üzrə tədbirlərin tətbiq olunmasının əsas proseduralarını və şərtlərini müəyyən edir

Mənbə: Горбунова О.А., Минченкова И.В., 2011, səh. 33

Ümümdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq istəyən dövlətlər təşkilata daxil olma üzrə aparılan danışıqların müəyyən xüsusiyyətləri ilə üzləşməli olacaqlar və bunların da bəziləri həmin ölkənin mənafeələrinə bəzən uyğun gəlməyə də bilər (hətta onun əksinə də ola bilər).

Danışıqların aparılması zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, ÜTT yaranandan bəri müəyyən aksiomalara, yəni heç bir isbata ehtiyacı olmayan müddəalara istinad edir. Təşkilatın ideologiyasını «azad ticarət» nəzəriyyəsi təşkil edir və birinci aksioma belə səslənir ki, ticarətin liberallaşdırılması, indiki inkişaf etmiş ölkələrin və həmçinin, yeni sənaye dövlətlərinin müharibədən sonrakı sənaye inkişafının mühüm aləti olmuşdur. Başqa sözlə, ÜTT, Beynəlxalq Valyuta fondunun (BVF) və Dünya Bankının (DB) fikrincə, özünün iqtisadiyyatını və sənayesini ancaq dünya bazarlarına «açmaqla» inkişaf etdirmək mümkündür və buna misal kimi, Çilini, Sinqapur, Honqkonq və Tayvanı gətirirlər.

Digər tərəfdən, bu ideologiyanın elmi əsası mövcud deyildir. Cənubi Koreyadan olan iqtisadçı-alim Çanq Ha-Cun bu məsələni tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, varlı dövlətlər öz iqtisadiyyatlarının inkişaf etdiyi dövrdə proteksionizm (himayədarçılıq) tədbirlərindən istifadə etmişlər (məsələn, ABŞ və Böyük Britaniya). Yeni sənaye ölkələri də sənayenin inkişaf etdiyi dövrdə öz iqtisadiyyatlarını müdafiə edərək qoruyurdular. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr üçün iqtisadiyyatın sənayeləşdirilməsi müəyyən mənada əlverişli deyildir, və bu vəziyyət, onların satış bazarlarını avtomatik olaraq azalda bilər. Belə çıxır ki, öz inkişaflarının ilkin mərhələsində proteksionizmdən istifadə edən inkişaf etmiş ölkələr bunu etməyi digərlərinə icazə vermirlər: Çanq Ha-Cun bunu «*kicking away the ladder*», yəni pilləkəndən istifadə etmədən yuxarıya doğru addım atma, tullanma kimi adlandırır: inkişaf etmiş ölkələr özlərinin istifadə etdikləri pilləkəni kənara ataraq digər ölkələrin inkişafını qapalamaq istəyirlər (Chang, Ha-Joon, <http://www.paecon.net/PAEtexts/Chang1.htm>).

ÜTT-yə üzv olma mövzusunda aparılan diskussiyanın ikinci xətti - ərzaq idxalına gömrük rüsumlarının azaldılması ilə bağlıdır. ÜTT-yə birləşmənin tərəfdarlarının dəlilləri (rəqabətin sərfəli olması, tarif müdafiəsinin yaratdığı «mülayim şərait»in sona çatması, «mağara proteksionizmi»nin zərəri barədə edilən ümumi sözləri nəzərə almasaq), aşağıdakılardan ibarətdir:

- Gömrük tariflərinin aşağı salınmasından ölkə istehlakçıları udacaqlar ki, onları qərb istehsalçılarından daha ucuz yeyinti məhsullarının bolluğu gözləyir.

- Kənd təsərrüfatı istehsalçıları əmək məhsuldarlığını ucuz aqrotexnika və avadanlıq almaq hesabına (onlara rüsumlar əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınacaqdır) qaldıra bilirlər.

- Rüsumların aşağı düşməsi o qədər dramatik hal deyildir. Gömrük idxal rüsumlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması heç də bütün mövqelərə aid olmur. Minlərlə mal mövqələrinin razılaşdırılması şəraitində ancaq ayrı-ayrı maddələr üzrə bir neçə dəfə aşağı salına bilər. Bu mövqeləri də adətən «daha sensitiv» və yaxud «həssas» (ət, süd məhsulları və s.) adlandırırlar. Digər tərəfdən də, məhz bu «həssas» mövqelər kənd təsərrüfatının mühüm bir hissəsini təşkil edirlər və onlar digər sahələrin aqrodrayverləri sayılırlar.

- Bir sıra mallar üzrə dünya praktikasında yüksək gömrük dərəcələri mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da bitki yağına kvotadan kənar gömrük dərəcəsinin ölçüsü 164%, AB-də isə - 94% təşkil edir.

- Üçüncü mübahisə doğuran sual – ÜTT-yə birləşdikdən sonra ixracatın potensial artımı ilə bağlıdır. Formal məntiq bu tezisi dəstəkləyir ki, əgər ticarət maneələri aradan götürülürsə, ixracat proseduru da asanlaşacaqdır. Bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici nazara çıxışı da asanlaşacaqdır.

- Lakin, digər tərəfdən bu ssenari elə həmin zaman həyata keçən deyildir, çünki ixracat təkə ticarət maneələrinə dirənib durmur, ölkənin özünün həll olunmamış problemləri, o cümlədən, nəqliyyat məhdudyyətləri, məhsulun yüksək maya dəyəri də bu məsələdə mühüm rol oynayırlar.

Kənd təsərrüfatı haqqında Saziş (Agreement on Agriculture) – ÜTT-nin 20 bazis sazişlərindən biridir və o, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarətin nizamlanmasının xüsusiyyətlərini və bu sektorda istehsalın və ticarətin dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin tətbiq olunması mexanizmlərini müəyyən edir.

ÜTT-nin üzv-ölkələri üçün aşağıdakılar Sazişdə dəqiqliklə öz əksini tapmışdır:

- ixtisar üzrə öhdəliklərdən azad olunan daxili dəstək üzrə tədbirlər – bunlar ÜTT-nin işçi dilində «yaşıl səbət» (Green box) tədbirləri adlandırılır;

- daxili dəstək üzrə öhdəliklərlə əhatə olunmamış istehsalın məhdudlaşdırılması proqramları üzrə birbaşa ödənişlər – bunlar ÜTT-nin işçi dilində «mavi səbət» (Blue box) tədbirləri adlandırılır;

- yuxarıdakı iki qrupa («səbətlərə») aid olmayan daxili dəstək tədbirləri de minimis (Dnc) qrupuna aid oluna bilər və yaxud bunlar «sarı (kəhrəba) səbət» (Amber box) təşkil edirlər.

İnkişaf etmiş aparıcı iqtisadiyyata malik olan ölkələr özlərinin kənd təsərrüfatına böyük məbləğdə subsidiya ayırırlar: məsələn, ABŞ üzrə bu rəqəm 120-172 milyard dollar, Yaponiya üzrə - 57 milyard dollar, Avropa Birliyi üzrə isə 105-140 milyard dollar təşkil edir (OECD. Stat, <http://stats.oecd.org>. və SGPA (<http://agrobusiness.livejournal.com/#asset-agrobusiness-26012>).

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 5,6%-ni və məşğul əhəlinin 36,3%-ni (1,7 milyon nəfər) təmin edir, Bitkiçilik kənd təsərrüfatının 45,8%-ni, qalan hissəni isə - heyvandarlıq məhsulları (54,2%) təşkil edirlər. Bitkiçilikdə dominant yeri dənli bitkilər (əsasən buğda istehsalı), heyvandarlıqda isə ət istehsalı (xüsusilə də mal əti, quş və qoyun əti) tuturlar (Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları (<https://www.stat.gov.az>)).

Nəticə və Təkliflər

Dövlət tərəfindən yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın nisbətən ağırsız Ümümdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasını təmin eləyə bilər. Hazırda mövcud olan şəraitdə ÜTT-də üzvlük müəyyən mənada Azərbaycan iqtisadiyyatına və onun ayrı-ayrı sahələrinə zərər də vura bilər.

ÜTT hazırda özünün inkişafında mühüm problemlərlə üzləşib və o, yol ayrıcındadır. Argentinanın paytaxtı Buenos-Ayres şəhərində 2018-ci ilin 30 noyabr - 1 dekabr tarixlərində keçirilmiş G20 sammitində qəbul olunmuş yekun deklarasiyasında ÜTT-də islahatların aparılması zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Hazırkı vəziyyət ondan ibarətdir ki, G20 kimi ən iri beynəlxalq meydançalar artıq daha az iş görmə qabiliyyətinə malikdir, indi ən mühüm məsələlər daha çox ikitərəfli qaydada müzakirə olunurlar. ABŞ artıq NAFTA təşkilatının işini qeyri-effektiv hesab edərək, Kanada və Meksika ilə ikitərəfli müqavilələr imzalamış və həmin təşkilatı arxaik bir qurum kimi elan etmişdir. ABŞ-ın Avropa Birliyi, Yaponiya və Çinlə olan «iqtisadi müharibələri» artıq reallaşmış bir fakta çevrilmişdir.

Böyük dövlətlərin apardığı kəskin mübarizədə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması məsələsində bir sıra problemlər də vardır. İndi ölkə qarşısında çox çətin bir sual durmuşdur ki, bu da, ÜTT-yə üzv olma prosesinin başa çatdırılması və digər tərəfdən də bunun nə qədər əhəmiyyətli bir addım olacağı ilə bağlıdır.

Yaranmış vəziyyətin bütün müsbət və mənfi tərəflərini araşdırılması göstərir ki, və bunu eyni zamanda Beynəlxalq Valyuta Fondunun və İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə təşkilatın proqnozları da sübut edir ki, ticarət sahəsində olan məhdudiyətlərin və maneələrin aradan götürülməsi investisiya aktivliyinə gətirib çıxara bilər və bunlar ölkə iqtisadiyyatında öz əksini də tapa bilərlər.

Ümumi nəticə isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ÜTT-yə üzv olma yolunda öz fəaliyyətini fəallaşdırmalı və dünya iqtisadiyyatında baş verən hallardan tədric olunmamalıdır.

Cədvəl 5. Dünya ticarətinin təşkil olunması prinsipləri

Sıra №-si	Prinsiplər	Məzmunu
1.	Ticarətdə diskriminasiya tədbirlərinin qeyri-mümkünlüyü	İstənilən hər bir dövlət digər dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətini, onun mallarının və xidmətlərinin idxalatına və ixracatına məhdudiyətlər qoyulması yolu ilə şətinləşdirə bilməz. Hər bir ölkənin daxili bazarında milli və xarici məhsulların və xidmətlərin satışı üçün yaradılmış şəraitdə heç bir məhdudiyət və fərqlilik qoyula bilməz
2.	Ticarət və digər proteksionist (himayədarlıq) şəraitinin aradan götürülməsi	Ticarət maneələri – hər hansı bir ölkənin daxili bazarına xarici malların daxil olması imkanlarını aşağı salan amillərdir. Bu cür maneələrə aid olunurlar: idxalat kvotaları, yəni idxalat mallarına olan kəmiyyət məhdudiyətləri və gömrük rüsumları. Digər tərəfdən, ölkələr arasında ticarətə inzibati maneələr və valyutaların mübadilə kursları da təsir göstərilir
3.	Ticarətin təşkilində müəyyənlik və sabitlik	Ticarət şəraitləri, qeyri-tarif və tarif məhdudiyətləri əsassız olaraq özbaşına və qəflətən dəyişdirilə bilməz
4.	Beynəlxalq ticarətin təşkil olunmasında rəqabət qabiliyyətliliyinin inkişaf etdirilməsi	Müxtəlif ölkələrdən olan firmaların bərabər hüquqlu rəqabəti üçün «ədalətsiz» üsulların qarşısını almaq lazımdır. Ölkələr arasında ticarət rəqabəti ədalətli olmalı, müxtəlif dövlətlərin müəssisələri üçün bərabər hüquqlu rəqabətin yaradılması üçün «ədalətsiz hərəkətlərin» - dövlətin ixracat subsidiyaları, qiymət dempinqinin tətbiq olunması, qarşısını almaq lazımdır
5.	Zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün beynəlxalq ticarətdə güzəştlərin olması	Bu prinsip, beynəlxalq ticarətə zəif inkişaf etmiş ölkələrin cəlb olunması üçün vacibdir, çünki bu cür ölkələr ilkin mərhələdə inkişaf etmiş ölkələrlə bərabər şərtlərlə rəqabət apara bilmirlər. Lakin ÜTT əsasən, azad ticarət ideyasını (fritrederliyi) həyata keçirir və proteksionizmin aradan götürülməsi uğrunda mübarizə aparır

Mənbə: Горбунова О.А., Минченкова И.В., 2011, səh. 18

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 6. ÜTT daxil olmağın mərhələləri və qaydaları

Sıra №-si	Mərhələlər	Məzmunu
1.	Ticarət qanunvericiliyinin və digər hüquqi sənədlərin öyrənilməsi mərhələsi	ÜTT üzv-dövlətlərinin xüsusi işçi qrupları ÜTT-yə daxil olan ölkənin sosial-iqtisadi və ticarət rejimini hərtərəfli dövlət səviyyəsində təfəsilatı ilə öyrənir və onların ÜTT qaydalarına və normalarına uyğunluğunu müəyyən edir
2.	Məsləhətləşmələr mərhələsi	Təşkilatın üzvü olmaq istəyən namizəd-ölkənin üzvlüyü şərtlərinin razılaşdırılması üzrə danışıqlar və məsləhətləşmələr keçirilir
3.	Əldə olunmuş güzəştlər və öhdəliklərin rəsmiləşdirilməsi mərhələsi	Namizəd-ölkənin ÜTT-nin digər ölkələrinə öz bazarına daxil olmanın yaxşılaşdırılması üzrə gedə biləcəyi «kommersiya əhəmiyyətli» güzəştlər üzrə (razılıqlar, mallar və xidmətlər bazarlarına daxil olmanın təşkili üzrə razılaşdırılmalı ikitərəfli protokollarla rəsmiləşdirilir), həmçinin ÜTT üzvlüyündən irəli gələn Sazişlər üzrə ölkənin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin müddətləri və formatı üzrə danışıqlar aparılır. Bütün bunlar İşçi Qruplarının məruzələrində də rəsmiləşdirilir
4.	ÜTT iştirakçı-üzvlərinin hüquqlarının bərkidilməsi mərhələsi	ÜTT-yə birləşən ölkə ÜTT-nin üzvü olan digər ölkələrinin malik olduqları bütün hüquqları əldə edir. Bu, ölkənin xarici bazarlarda diskriminasiyasının tam aradan götürülməsi deməkdir
5.	Sənədlərin tərtibatı mərhələsi	Daxili bazara daxil olmanın tam liberallaşdırılması, həmçinin yeni ölkələrin ÜTT-yə daxil olmasının şərtləri üzrə aparılan danışıqların bütün nəticələri reqlamentəşdirilmiş proseduralara əsasən qanunvericiliklə aşağıdakı rəsmi sənədlərlə rəsmiləşdirilir: - İşçi Qrupunun məruzəsindən yeni iştirakçının öz üzərinə götürdüyü hüquq və öhdəliklər paketi; - tariflər və güzəştə getmələr üzrə öhdəliklər, aqrar sektora yardım olunması üzrə öhdəliklər; - xidmətlər üzrə spesifik öhdəliklər; - daha çox əlverişlilik rejimi siyahısından edilən çıxarışların siyahısı; - ölkənin ÜTT-yə birləşməsi haqqında Protokol
6.	Milli qanunvericiliyin və xarici iqtisadi fəaliyyət praktikasının ÜTT-nin Uruqvay raundunu müqaviləsinə uyğunlaşdırılması mərhələsi	Bu, yeni ölkələrin ÜTT-yə daxil olması şərtlərinin nizama salınması üzrə əsas mərhələdir. Yeni ölkələrin milli qanunvericilikləri və xarici iqtisadi fəaliyyətin nizamlanması praktikası xarici-iqtisadi fəaliyyəti aparan ölkələrin Uruqvay raundu danışıqları üzrə əldə olunmuş sazişinin əsas müddəalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu mərhələdə birləşən ölkənin milli qanunvericiliyi tərəfindən İşçi Qrupu çərçivəsində işlənilib hazırlanmış və ÜTT-nin Baş Şurası tərəfindən təsdiq olunmuş sənədlərin bütöv paketinin ratifikasiyası həyata keçirilir. Bundan sonra təqdim olunmuş öhdəliklər ÜTT-nin, həmçinin üzv-ölkənin milli qanunvericiliyinin normativ sənədlər paketinin bir hissəsinə çevrilir və ölkə ÜTT üzvü statusunu əldə edir

Mənbə: Горбунова О.А., Минченкова И.В., 2011, səh. 33

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları (<https://www.stat.gov.az>)
- Chang, Ha-Joon (2002): Kicking Away the Ladder: How the Economic and Intellectual Histories of Capitalism Have Been Re-Written to Justify Neo-Liberal Capitalism, Anthem Press, London.
<http://www.paecon.net/PAEtexts/Chang1.htm>
- Кристиан Фельбер.* (2012) «Критика теории свободной торговли». www.christian-felber.at
- Линдблом Ч. (2005) «Политика и рынки. Политико-экономические системы мира» / Пер. с англ. - М: Институт комплексных стратегических исследований - 448 стр.
- Приходько С. В. Проблемы вступления России в ВТО // Институт экономики переходного периода, 2004
<http://www.iet.ru/>
- OECD. Stat, <http://stats.oecd.org>
- SGPA (<http://agrobusiness.livejournal.com/#asset-agrobusiness-26012>)

Azərbaycan Respublikasında Müəssisələrin Maliyyə Sistemində Yaranan Problemlər Və Onların Həlli Yolları

*Nigar MİRİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nigarmiriyeva1995@gmail.com*

Xülasə

Maliyyə münasibətlərinin sfera və həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin cəmi maliyyə sistemini əhatə edir. Məhsulun dəyərini bölgüsü və yenidən bölgüsü üzrə bütün subyektlər arasında pul münasibətlərinin təşkili forması kimi məhz maliyyə sistemi çıxış edir.

Müəssisələrin maliyyə sistemi dedikdə, maliyyə münasibətlərinin bir hissəsi başa düşülür. Sahibkarlıqla qırılmaz surətdə əlaqədə olan maliyyə sistemi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid müəssisələrdə gəlirlərin formalaşması və istifadəsi prosesini özündə birləşdirir. Müəssisələrin maliyyə sistemi ölkənin funksional maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Ümumilikdə müəssisələrin maliyyə sisteminin iştirakı olmadan bütövlükdə ictimai istehsal fonlarının dövriyyəsi baş verə bilməz. Elmi məqalənin yazılmasının məqsədi, müəssisələrdə maliyyə sisteminin təşkilində meydana gələn problemlərin araşdırılması və həmin problemlərin həlli yollarına dair təkliflərin verilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın alətlər bazası kimi daha çox nəticə verə bilən elmi dərkətmə, işlənilmiş hazırlanmış cədvəllər, araşdırmalar və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi dərkətmə metodları kimi empirik tədqiqatlar metodundan (müqayisəetmə və s.), həm empirik, həm də nəzəri tədqiqat səviyyəsində istifadə olunan metodlardan, həmçinin nəzəri tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın informasiya bazasını araşdırılan mövzu üzrə yerli və xarici müəlliflərin elmi işləri, rəsmi və biblioqrafik mənbələr, vergiqanunvericiliyi, normativ sənədlər, qərarlar, proqnozlar və metodiki tövsiyələr təşkil edir.

Məqalədə verilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi ölkəmizdə bir çox müəssisələrdə maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinə müəyyən qədər yardımçı ola bilər.

Açar sözlər: Maliyyə sistemi, Müəssisə, Kredit

Neft Və Neft Məhsulları Bazarında Şirkətin Fəaliyyətinin Tənzimlənməsində Nəqliyyat-Logistika Mexanizmlərinin Rolu

*Nigar TƏHMƏZOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tahmazovanigar@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə neft və neft məhsulları bazarında nəqliyyat-logistika sistemlərinin təhlili aparılaraq mövcud vəziyyət qiymətləndirilmiş, yüklərin çatdırılması üzrə müasir texnologiyalardan istifadənin neft və neft məhsulları bazarında tətbiqi imkanları müəyyən edilmişdir. Neft və neft məhsulları bazarında terminal infrastrukturundan mövcud istifadə vəziyyəti araşdırılmış və onların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər verilmişdir. Məqalənin yazılmasında məqsəd neft və neft məhsulları bazarında nəqliyyat logistikasının müasir vəziyyətini və inkişafı problemlərini araşdırmaqla, gələcəkdə onun bu bazarda rolunun daha da artırılmasına dair nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Məqalənin təhlil hissəsində müxtəlif nəqliyyat növlərinin, o cümlədən dəmiryolunun, dəniz, avtomobil, boru kəməri və hava nəqliyyatının Azərbaycanda yaranma tarixi və inkişafı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, neft və neft məhsullarının daşınması sahəsində mövcud vəziyyəti araşdırılmış, logistik mexanizmlərin formalaşması və inkişafı problemləri üzə çıxarılmış və onların aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Məqalədə həmçinin SOCAR-ın təşkilati fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə logistik mexanizmlərin inkişafı yolu ilə neft və neft məhsulları bazarında korporativ fəaliyyət formalarının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər nəzərdən keçirilmişdir. Neft sənayesində korporativ fəaliyyət strukturu kimi SOCAR-ın təşkilati-iqtisadi strukturunda logistika layihələrinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif yollar təklif olunur. Tədqiqatın gedişində SOCAR-ın neft ixracatında logistika sistemlərinin çatışmazlığı müəyyən edilmişdir. SOCAR regional strukturlarının əmtəə hərəkəti sistemlərinin təhlili göstərir ki, mövcud planlaşdırma prosesi çox vaxt nəqliyyat və təchizat planlaşdırma arasında dəqiq əlaqə yaratmır. Logistik funksiyaların mərkəzləşdirilmə səviyyəsi yetərincə olmaması səbəbindən şirkətin müxtəlif şöbələri arasında nəqliyyatın təşkili prosesində vəzifələr və səlahiyyətlər dəqiq şəkildə bölüşdürülmür. Bu isə o deməkdir ki, şaquli inteqrasiyanın üstünlüklərindən tam istifadə etmək mümkün olmur və bəzi hallarda şirkətin rəqabət üstünlüklərinin azalmasına səbəb olur. SOCAR-ın təmsalında daxili və xarici təchizat sistemlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır. İqtisadi axınların idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün restrukturizasiyaya yeni sistemli və logistik yanaşma təklif edilir. Hesab edilir ki, restrukturizasiyanın logistik təminatı şirkətin kommersiya xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına, işgüzar əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, logistika xərclərinin müəyyənləşdirilməsi və minimallaşdırılmasına və logistika metodları əsasında neft məhsulları təminatının əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Açar sözlər: Neft və neft məhsulları bazarı, Logistika, Nəqliyyat-logistika mexanizmləri, Restrukturizasiya.

Giriş

Müasir iqtisadiyyatda və iş təcrübəsində logistika maddi və informasiya axınları ilə idarə edilən, minimum məsrəflərlə mümkün müştəri məmnuniyyətini maksimum qarşılayan inteqrasiya edilmiş proses kimi müəyyən edilir. Bu proses xammal və materialların mənbəyinin işlənib

hazırlanmasından hazır məhsul və xidmətlərin çatdırılmasına qədər fəaliyyətin bütün mərhələlərini əhatə edir. Rəqabət üstünlüklərinin formalaşması istehsal-satış prosesləri ilə təchizat proseslərinin effektiv qarşılıqlı təsirini təmin etməyə qabil prinsiplərdən istifadənin idarə olunmasını nəzərdə tutur.

Logistik idarəetmə səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi təbii qazın və neft axınının bütün zənciri boyu - hasilatı, nəqli, saxlanması xammalın istehlakçıya çatdırılmasının idarə edilməsinə qədər baş verir. Bu həm milli və həm də qlobal səviyyədə logistika sistemlərinin müəssisələrində idarəetmə funksiyalarının ən yüksək səviyyədə inteqrasiyasını təmin edir. Bu baxımdan yanacaq resurslarının rəşional yayılması yalnız maddi axınların keçdiyi bütün bölmələrin fəaliyyətlərinin rəşiləşdirilməsi və koordinasiyası şəraitində mümkündür. Bu problemin həlli bölgü prosesinin özü barədə müəyyən fikirlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və neft-qaz sənayesində onun səmərəliliyinin artırılmasının perspektiv istiqaməti isə təbii xammal axınlarının idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Beləliklə, hazırda paylayıcı şirkətlərin ərazi və idarəetmə strukturlarının, bölüşdürmə funksiyaları və satış mexanizmlərinin - xammal bazarında logistik həlqələrin kompleks transformasiyasına əsaslanan logistik bölüşdürmə sistemini yaratmaq lazımdır. Eyni zamanda, neftin daşınması üzrə logistik sistemin fəaliyyəti mövcud bölgü sisteminin logistik həlqələrinin struktur-korporativ transformasiyası ilə həyata keçirilməlidir.

Neft və neft məhsulları bazarında logistikanın inkişafı problemləri milli iqtisadiyyat, eləcə də dünya iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olduğundan onun rolunun daha da artırılması problemlərinin kifayət qədər öyrənilməməsi mövzusunun tədqiqini zəruri etdi.

Metod

Disertasiya işinin tədqiqi zamanı müşahidə, təhlil və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın obyektini kimi neft və neft məhsulları bazarında nəqliyyat-logistika infrastrukturunu seçilmişdir.

Analiz

A.M.Hacinski nəqliyyat-logistika xidmətlərini malların təchizatçıdan istehlakçıya daşınması və əlaqədar əməliyyatları, saxlama (çəşidləmə, qablaşdırma, saxlama), sığorta, maliyyə

xidmətləri, informasiya prosesləri və müvafiq sənədlərin saxlanması əhatə edən çatdırılma sistemi kimi müəyyən edir (Гаджинский А. М., 2012: s.32).

Korporativ idarəetmə formalarının təşkilati fəaliyyətini tənzimləyən logistik metodlar, köhnə yataqların istismarı nəticəsində, həm də neftin yeni uzaq mənbələrdən neft mənbələrinin axtarışına səbəb olan neft şirkətlərinin getdikcə daha geniş infrastruktur kommunikasiyalarının artması səbəbindən istehsal xərclərinin artması ilə əlaqədar əhəmiyyət qazanmağa başladı.

Son illərdə neft sənayesinin inkişafının neft logistikası neft şirkətlərinin nəqliyyat xərclərinə, nəql metodlarına və vaxt çərçivələrinə deyil, lazımi həcmdə neft təmin etməyə çalışırlar.

Bununla yanaşı, neft sənayesinin korporativ formalarında təşkilati-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinə təsir edən vacib an nəqliyyat xərclərinin iqtisadi planlaşdırılmasıdır. Bir çox şaquli inteqrasiya olunmuş şirkətlər məhsulların göndərmə xərclərinə həqiqətdə nəzarət etmirlər. Neft məhsulları təminatı müəssisələrin əsas diqqəti təchizat planının yerinə yetirilməsinə yönəldilir, satış hədəflərinin həyata keçirilməsi çox vaxt istənilən xərclə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, nəqlətmənin mövcud planlaşdırma prosesi bəzən daşımalar və tədarük planlaması arasında dəqiq əlaqə yaratmır, nəticədə şirkətin cari nəqliyyat ehtiyaclarının cari qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Nəqliyyat xidmətlərinə görə tariflər, vaqonların saxlanması xərcləri üçün kompensasiya prinsipinə əsaslanır, bu xərclərin iqtisadi cəhətdən mümkünlüyü dərəcəsi isə praktik olaraq nəzərə alınmır.

Nəqliyyat-satış problemlərinin logistik qurulmasının tənzimlənmə mexanizmlərinin olmaması nəticəsində şirkətlər əksər hallarda istifadə olunan nəqliyyat sxemlərinin effektivliyini, daşıyıcıların işinin keyfiyyətini qiymətləndirə bilmir və bununla da nəqlətmə prosesinin çətinlikləri vaxtında aradan qaldırılır. Bu gün neft şirkətləri neft və neft məhsullarının daşınması üçün müxtəlif növ nəqliyyat-logistika sistemləri - dəniz, dəmir yolu, avtomobil, boru kəməmindən istifadə edir.

Neft və neft məhsullarının nəql edilməsində dəmiryolu nəqliyyatı başlıca yerlərdən birini tutur. Hazırkı şəraitdə nəql edilən bütün neft və neft məhsullarının təxminən 40 faizə qədər dəmiryolunun vasitəsi ilə daşınır. Dəmiryolunun köməyi ilə neft və neft məhsullarının nəqlinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, ilin hər hansı fəsilərindən asılı olmadan bütün il boyu fəaliyyət göstərir. Neft və neft məhsullarının dəmiryolu ilə daşınmasında müsbət cəhətlərlə yanaşı, onun qüsurlu mənfi tərəfləri də vardır. Belə ki, nəqliyyatın bu növünün inşası

böyük həcmdə əsaslı vəsait yatırımları tələb edir, istismar xərcləri xeyli böyük olur, xidmət və əsaslı təmir işlərinə uzun zaman və vəsait sərf olunur.

Azərbaycan ərazisində ilk dəmiryolunun çəkilişi 1878-ci ilə təsadüf etmiş və 1880-cı ilin yanvar ayında Bakı-Sabunçu-Suraxanı xətti istismar olunmağa başlanmışdır. Bu xəttin vasitəsilə neft mədənləri ilə kerosin zavodları, habelə dəniz limanları arasında əlqələr yarandı və neft daşınmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Bakı-Tiflis xəttinin istifadəyə verilməsi 1883-cü ildə reallaşdı və əvvəllər Tiflisdən Batumiyə və Potiyə çəkilmiş xətlərin köməyi ilə Xəzərlə Qara dəniz limanları arasında birbaşa əlaqə yarandı. 1900-cü ildə istismara verilən Biləcəri-Dərbənd xəttinin köməyi ilə Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz və sabiq SSRİ-nin digər respublika və rayonları, 1908-ci ildə istismara verilmiş Culfa-Noraşen-Masis dəmiryolunun köməyi ilə Culfa stansiyasını İrəvanla və Zaqafqaziyanın başqa məntəqələri ilə əlaqə yarandı. Bu xətlərlə nəinki sərnişin daşıyırdı, həmçinin neft və neft məhsullarının nəqli həyata keçirilirdi. Dəmiryolu ilə neft, habelə neft məhsullarının daşınmasında sistemlərdən istifadə olunur. Sistemlərin latın dilindən tərcüməsi su tutumu və yaxud da su anbarı kimidir. Stasionar sistemlərin hazırlanması üçün betondan, dəmir-betondan, polad və ya alüminium ərintilərindən istifadə edilir. Dəmiryolu sistemləri silindirik formaya malik qaynaqlanmış metal rezervuardan ibarət vaqonlardır. Mayeni boşaldarkən xüsusi axıdıcı qurğudan istifadə edilir. Tutumu 140 tona kimidir. Bununla da, dəmiryolu neft, habelə neft məhsullarının ölkədaxili, eləcə də ölkədən kənar daşınmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başladı.

Dəniz nəqliyyatından istifadə olunmaqla neft və neft məhsullarının, eləcə də digər növ maddi sərvətlərin və sərnişinlərin daşınması hər bir ölkənin iqtisadi-sosial həyatında vacib əhəmiyyətə malikdir. Neft və neft məhsullarını dəniz nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə daşımaq dəmiryolu ilə daşıma ilə müqayisədə az məsrəf tələb edir. Bundan əlavə, neft və neft məhsulları adətən müxtəlif növ dəniz və okeanlarda daşdığına görə burada istifadə olunan gəmilər və tankerlərin də bir-birindən fərqli cəhətləri mövcuddur. Neft və neft məhsullarını daşıyan gəmilər hərəkətmə xarakterinə əsasən iki qrupa bölünürlər: yedək gəmiləri vasitəsilə hərəkətə gətirilən barclar və özü hərəkət edən gəmilər. İngilis dilində tanker sözünün tərcüməsi sistem, çən və yaxud tutum kimi başa düşülür. Tanker rezervuarlarında adətən maye, yarımmaye, habelə səpələnən yükləri (neft, benzin, spirt, sürtgü yağı, maye qaz, qida məhsulları və i.a.) daşıyan gəmilərdir. Tankerə yüklər bir qayda olaraq qapalı boru kəmərlərinin köməkliliyi ilə doldurulur və gəmi nasoslarından istifadə etməklə ondan boşaldılır. Tankerin yükötürmə qabiliyyəti təxminən 500 min tona çatır, subasını isə 600 min tona qədərdir.

Azərbaycan ərazisində neft sənayesinin inkişafı təxminən XIX əsrin sonlarına təsadüf edir və dəniz nəqliyyatından istifadə edilməklə yük dövriyyəsi sürətli olaraq artır. Keçən əsrin

əvvəllərində Azərbaycanada neft və neft məhsullarının təxminən beşdə dörd hissəsi dəniz nəqliyyatı vasitələrindən istifadə olunmaqla daşınırdı. 1962-ci ildən etibarən Bakı ilə Krasnovodsk şəhər limanları arasında iri gəmi-bərələr fəaliyyətə başladılar. Hazırkı şəraitdə Xəzər dənizində yük dövriyyəsinin təxminən 42%-ə qədəri Bakı limanının payına düşür. Bu liman Azərbaycan və İran arasında ticari əlaqələrin genişlənməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avtomobil nəqliyyatından mərkəzləşdirilmiş şəkildə istifadə edildikdə onun səmərəliliyi xeyli artır. Avtomobil nəqliyyatının köməkliyi ilə, bir qayda olaraq, xüsusi xırda qablara neft və neft məhsulları doldurulmaqla nəql olunur. Uzaq məsafələrə bu məhsulların daşınması avtosistemlərdən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Avtosistem dedikdə maye və səpələnən yüklərin daşındığı avtomobil başa düşülür. Sistemin xarici görünüşü adətən, silindirik və ya konusvarı formada olub, həcmi 0,8-15 m³ civarında olur. Avtomobil nəqliyyatının üstünlüklərinə burada xərclərin az olması, asanlıqla idarə olunması, sürətli və çevik olması, başqa nəqliyyat növlərinə ehtiyac olmadan quruda yükləri təyinat məntəqəsinə vaxtında çatdırması, yükü tara olmadan, yaxud ucuz qablarda daşınması daxildir. Sadalanan keyfiyyət xüsusiyyətinə görə avtomobil nəqliyyatı yükdaşınma həcminə görə nəqliyyat növlərinin sırasında birinci yerdə durur.

Digər nəqliyyat növlərindən istifadə olunmaqla daşınması mümkün olmadıqda neft və neft məhsullarının təyinat yerinə çatdırılması aviasiya nəqliyyatının vasitəsilə mümkün olur. Bu nəqliyyatın başlıca üstünlüyü yüksək sürətli uçuşun sayəsində vaxta qənaətin edilməsidir. Ölkəmizdə hava nəqliyyatı 1924-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Hava nəqliyyatının Azərbaycanın məcmu yük dövriyyəsidəki xüsusi çəkisi digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə olduqca azdır, lakin bununla belə, sərnişin dövriyyəsidəki payı xeyli yuxarıdır.

Neft və neft məhsullarının uzaq məsafələrə nəqli Azərbaycanın şəraitində daha çox boru kəməri vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu məhsulların daha çox uzaq məsafələrə ən qısa yolla çatdırılması, fasiləsiz nəqlin təyin olunması, itgilərin minimal səviyyəsi, nəqlin mexanikləşdirməsi və avtomatlaşdırılması boru kəmərləri nəqliyyatının əsas üstün cəhətləridir. Lakin bununla belə, həmin nəqliyyat növünün üstün cəhətləri ilə paralel olaraq qüsurları da istisna deyildir. Əsas qüsurları sırasına böyük metal sərfinə və birdəfəlik vəsait qoyuluşuna tələbin olmasıdır.

Ölkəmizdə ilk neft kəmərinin çəkilməsi 1878-ci ilə təsadüf edir, belə ki, bu kəmər neft mədənləri ilə neft emalı zavodlarını birləşdirmişdir. Həmin dövr üçün dünyanın ən uzun neft kəməri sayılan Bakı-Batumi kəməri də məhz 1897-1907-ci illər ərzində istismara verilmişdir. Müasir dövrdə də istismarı davam etdirilən bu neft kəməri 867 kilometr boyu uzanır, borunun

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

diametri 20 santimetrə bərabərdir. Kəmər boyu neftvurma stansiyalarının sayı 20-yə çatır. 1990-cı illə müqayisədə sonrakı illərdə boru kəmərinin vasitəsilə yük dövriyyəsində xeyli azalma baş versə də, 1998-ci ildən etibarən neft kəmərinin dövriyyəsi artmağa doğru meyl etmişdir.

Aşağıda verilən cədvəldə hər bir nəqliyyat növü üzrə yük daşınmasının dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 1. 2000-2017-ci illərdə Azərbaycan yüklərinin daşınması dinamikası, min ton

	2005	2010	2015	2016	2017
Dəmir yolu	26522	22349	17180	15479	14558
Dəniz	13680	11715	6626	5817	8344
Aviasiya	75	40	128	162	173
Boru kəmərləri	18532	62458	60923	59558	58490
Qaz kəməri	6844	12475	15251	15425	15932
Neft kəməri	11692	49982	45673	44129	42559
Avtomobil	69518	99892	137606	141459	144854
Cəmi	160975	222638	245468	245411	249205

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2018. Bakı, 2018, s. 599

Yuxarıda verilən 1 sayılı cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, yüklərin daşınması 2005-2017-ci illər ərzində 1,5 dəfədən çox artmış və 2017-ci ildə 250 mln. tona yaxın təşkil etmişdir. Yüklərin daşınmasında daha böyük artım tempi boru kəmərlərinə məxsus olmuşdur. Belə ki, təhlil edilən dövrdə boru kəmərləri ilə daşınan yükün həcmi 3,2 dəfə, o cümlədən neft kəməri ilə təyinat yerinə çatdırılan məhsulların həcmi 3,64 dəfə artmış və müvafiq olaraq 2017-ci ildə 58,5 və 42,6 mln ton olmuşdur. Nəticədə ölkə üzrə daşınan yükün həcmində neft kəmərinin payı 2005-ci ildəki 7,3 faizdən 2017-ci ildə 17,1 faizə yüksəlmişdir.

Xəzər dənizi üzrə Azərbaycan sektorundan hasil edilən neftin xarici bazarlara ixracı strategiyasının həyata keçirilməsi 1996-cı və 2000-ci illərə təsadüf edir. 1996-cı ildən etibarən Xəzər dənizi üzrə Azərbaycan sektorunda hasil edilən neftin ixracı məqsədilə «Bakı-Novorossiysk», eləcə də «Bakı-Supsa» kimi iki neft boru kəmərinin inşasına başlanıldı. Birinci neft boru kəmərinin istiqaməti Rusiya ərazisindən keçməklə Qara dənizdəki Novorossiysk limanına, ikincisi isə - Gürcüstandan keçməklə Qara dənizdəki Supsa limanına çıxır.

Cədvəl 2. Dünya bazarına Azərbaycan neftinin müxtəlif daşınma marşrutları üzrə kapital qoyuluşu və nəqliyyat məsrəfləri

Marşrutun istiqaməti	Göndəriş həcmi, mln. ton	Kapital qoyuluşu, mlrd. dol.	Neft kəmərləri üzrə, dol./ton	Dənizlə daşınma, dol./ton	Yükləmə və liman yığımları, dol./ton	Cəmi, dol./ton
Bakı-Novorossiysk (1535 km)	30	1,0	15,7	5,6	-	21,9

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Bakı-Supsa (926 km)	7	2,5	3,1	8,7	4,5	16,5
Aktau-Bakı	25	2,4	3,0	-	-	27,5
Bakı-Tiflis-Ceyhan (1773 km)	50	3,6	15	4,8	4,6	24,5
Bakı-Təbriz (304 km)	25	0,9	4,1	-	-	4,1

Mənbə: Салимов С.М. Нефтегазовая промышленность – основа стратегии устойчивого развития Азербайджанской Республики. Монография. – М.: МАКС Пресс, 2015. – 292 с. S.188

İlkin neftin ixracı məqsədilə həm Rusiya ilə və həm də Gürcüstanla mühüm müqavilələr bağlanmış və müasir şəraitdə onlar uğurla həyata keçirilmişdir. 1996-cı ilin əvvəllərində xam neftin nəqli barədə Azərbaycanla Rusiyanın arasında imzalanmış müqavilə əsasında Şimal neft boru kəməri üzrə inşaat və bərpa işləri başa çatmış və 1997-ci ilin sonlarında ölkə neftinin Novorossiysk limanı istiqamətinə nəqlinə nail olunmuşdur. 1996-cı ildə isə Gürcüstanla Azərbaycan Qərb ixrac boru kəməri üzrə bağlanmış müqaviləyə əsasən 1999-cu il aprelinə Gürcüstanın Qara dəniz sahilində yerləşən terminalla birgə Supsa-Bakı neft boru kəməri istismara verildi.

Hazırkı regional enerji dəhlizinin yaranmasında Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin əhəmiyyəti əvəzənməzdir. Bu kəmərlər Xəzər dənizi ilə Aralıq dənizini birləşdirdi və enerji dəhlizini yaratdı. Hazırda Azərbaycan qazı bu dəhliz vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılır. Dəhlizlərin coğrafiyası da xeyli dərəcədə eynidir (bu dəhliz indi Şərqi–Qərbi nəqliyyat dəhlizinə çevrilməkdədir). Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, yatırılan sərmayə və səriştəli xarici siyasət, tərəfdaşlarla aparılan müştərək fəaliyyət yeni və müsbət reallıqlar formalaşdırmışdır. Azərbaycanın açıq dənizlərə, beynəlxalq bazarlara çıxışı yoxdur və buna görə ki, neft və qaz kəmərlərinin inşasına böyük həcmdə vəsait yatırılır. Tranzit, istehlakçı dövlətlər də həmin layihələrə böyük maraq göstərir. Tranzit dövlətlər bundan sonrakı onilliklər ərzində böyük qazanc götürəcək, istehlakçı dövlətlər isə əlavə olaraq alternativ qaz mənbələrinə çıxışa nail olacaqlar (Atakişiyev M., 2004: s.128-145)

BTC boru neft kəməri ölkəmiz üçün iqtisadi cəhətdən olmasa da, öz siyasi mahiyyətinə görə ən optimal variant olmaqla, çox mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Tbilisi-Bakı-Ceyhan istiqamətində belə bir kəmərin çəkilməsi Azərbaycan, Qərb dövlətləri və aparıcı Avropa ölkələri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrinin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratmış, o cümlədən regional əməkdaşlığın genişləndirilməsinə stimül vermişdir.

Bazar şəraitində korporativ struktur kimi SOCAR xərcləri minimuma endirmək məqsədilə logistika problemlərinin həllinə dair yanaşmaların dəyişdirilməsini və müvafiq olaraq, neft və

neft məhsullarının daşınması zamanı logistika zəncirinin seçilməsini dərindən işləməyə məcburdur.

Korporativ strukturların təşkilati-iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə logistika mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakılarla şərtlənir:

- əhəmiyyətli sayda yataqların tükənmə kateqoriyasına köçürülməsi və neft ehtiyatlarının çatışmazlıq kateqoriyasına çatdırılması, nəticədə istehsal və dövriyyə xərclərinin artması ilə nəticələnən neft hasilatının iqtisadi şəraitinin sürətlə pisləşməsi;
- neft hasilatının intensivləşdirilməsi, son məhsulların diversifikasiyası və maddi-texniki resursların alınması və neft yüklərinin tədarükünün müasir logistika sxemlərinin işlənilib hazırlanması üzrə müasir texnologiyaların istifadəsini nəzərdə tutan innovativ inkişaf metodlarını nəzərə alaraq neft emalı müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi.

Bu baxımdan, logistika mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prosesi iki şəkildə nəzərdən keçirilə bilər:

- artan neft hasilatı xərclərinin mənfi təsirlərini aradan qaldırmağa və neft şirkətlərinin gəlirlərinin düşməsinə yönəlmiş antiböhran idarəçiliyi;
- korporasiyaların innovativ potensialının inkişafı və bazarda rəqabətli mövqelərin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə əsas biznes prosesləri üzrə kompleks reinjirinq prosesi kimi.

Hal-hazırda müəssisənin təşkilati-iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi üçün ümumi qəbul edilmiş yanaşma yoxdur. Bu dəyişikliklər təşkilatın daxili mühitində, uzunmüddətli inkişafın və xarici bazar şəraitinin prioritetlərinə uyğun olaraq idarəetmə sistemində hərtərəfli dəyişiklik prosesi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Eyni zamanda qeyd edək ki, logistika amillərinin payı neft sənayesi müəssisəsinin islahatı nəticəsində əldə edilən müsbət təsirlərin təxminən 15-18% -ni təşkil edir. Buna baxmayaraq, etiraf olunmalıdır ki, neft şirkətlərinin restrukturizasiyası zamanı logistikanın istifadəsi heç də geniş tətbiq tapmayıb. Eyni zamanda, korporativ strukturların ardıcıl logistika yönümlülüyü qlobal yenidənqurma zamanı biznes proseslərinin əsaslı sürətdə restrukturizasiyası ilə miqyasına görə müqayisə edilən radikal təşkilati-iqtisadi dəyişikliklər tələb edir.

Praktikada, müəssisədə logistika layihələri üzrə bir neçə variant tətbiq etmək olar: müstəqil logistika layihəsi və logistika komponentini nəzərə alaraq restrukturizasiya layihəsi. Logistik mexanizmlərin inkişafı da bir növ restrukturizasiya variantı kimi qəbul edilə bilər. Təşkilat strukturunun bu cür dəyişiklikləri müəssisənin daxili və xarici biznes mühitinin geniş spektrini əhatə edir. Bu, "yuxarıdan" restrukturizasiyanın həyata keçirilməsində olduğu kimi, geniş miqyaslı olmasa da, müəssisənin təşkilati sisteminin müəyyən sistemli şəkildə

restrukturizasiyasına gətirib çıxarır. Bir-birindən asılı olmadan ayrı-ayrılıqda həyata keçirilən bu layihələr öz nisbi mənfəi və üstün cəhətlərinə malikdirlər. Əgər müəssisənin restrukturizasiya əsasında islahatlaşdırılması, "yuxarıdan" şaxələndirilmişdirsə, onda logistik dəyişikliklər layihəsi ilk növbədə "logistika altında" istiqamətləndirilir. Eyni zamanda, müəssisənin "aşağıdan" transformasiyası resursların daha yaxşı konsentrasiyası sayəsində daha çox idarə edilən proses olur.

Seçilmiş korporativ strukturdan asılı olaraq tətbiq olunan logistika mexanizminin mürəkkəblik dərəcəsinə neft sahəsinin inteqrasiya birliyinə logistik dəstək təşkilinin üç əsas səviyyəsini ayırmaq mümkündür:

1. Səmərəsiz struktur bölmələrinin aradan qaldırılması. Törəmə müəssisələrin və digər təsərrüfat subyektlərinin yaradılması ilə müqayisədə sadə şəkildə restrukturizasiya. Bu tip dəyişikliklər, ümumiyyətlə, struktur elementlərin keyfiyyətə yeniləşdirilməsinə gətirib çıxara bilməz və eyni səmərəli sahiblər arasında aktivlərin adı restrukturizasiyasına gətirib çıxara bilər. Bu yenidənqurma modelinin loqistikası başlanğıc səviyyədə yerli inkişaflarla məhdudlaşır.
2. Səmərəli təşkilati strukturların tətbiqi, məsuliyyət mərkəzlərinin yaradılması. Şirkətin maliyyə sahəsində daha çox azadlığı olduğundan bu səviyyədə restrukturizasiyanın logistikası funksional komplekslər şəklində inkişaf edir.
3. Təşkilatın yeni anlayışına əsaslanan inkişaf məqsədi üçün restrukturizasiya. İdarəetmə sisteminin restrukturizasiyası, nəzarətin tətbiqi, strateji logistika istifadə edilməsi.

Nəticə və Təkliflər

SOCAR-ın neft və neft məhsulları bazarında logistika istiqamətində fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə bir sıra təklifləri irəli sürmək olar:

1. Birbaşa istehsalçı şirkətləri satınalma prosedurlarına cəlb etmək.
2. Satınalma prosesində qalib şirkətlərə qabaqcadan müəyyən avanslar (10-15%) ödəmək.
3. SOCAR daxilində təchizatla birgə fəaliyyət göstərən logistika idarəsi yaratmaq və bununla da zavodlarla birbaşa işləmək imkanına nail olmaq.
4. Satınalmada iştirak edən şirkətlər üçün reyting tətbiq etmək.
5. Gömrük işlərini mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirmək.

Azərbaycanda neft məhsullarının daşınması belədir ki, daşınmanın təxminən 90-95% -i nəqliyyatın iki və ya daha çox növünün iştirakı ilə həyata keçirilir, müxtəlif nəqliyyat

sistemlərinin (dəmir yolu, dəniz, çay və avtomobil nəqliyyatı) birləşmə nöqtələri olan nəqliyyat qovşaqlarında isə yüklərin 70%-ə qədəri yerdəyişmə vaxtını gözləyir.

Bu baxımdan nəqliyyatın idarə edilməsinin ən mühüm istiqamətləri: neft bazarının tələblərinə cavab verən innovativ, yəni daha qənaətcil və mütərəqqi texnologiyalara keçid, nəqliyyat proseslərinin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, daşınmalarda neft iqtisadiyyatının tələbatına uyğun nəqliyyat sektorunun texniki potensiala gətirilməsidir. Onların təşkilinin mahiyyəti yüklərin çatdırılması prosesində nəqliyyat infrastrukturunun bütün elementlərinin təmsil olunduğu, logistik nəqliyyat zənciri (LNZ) şəklində təqdim edildiyi logistika metodikasını tətbiq etməkdir. Bu metodun əsasları istehsalçıdan istehlakçıya və müvafiq informasiya axınına daxil olan maddi axınların keçməsi ilə əlaqəli bütün funksional sxemlərin inteqrasiyasıdır.

Eyni zamanda, dəmir yolu nəqliyyatı daha iri sistemin tərkib hissəsi kimi, yəni logistika nəqliyyatı zənciri qəbul edilməlidir. Bu halda bütün sistem üçün daha yüksək təsir əldə etmək məqsədilə LNZ-lərin (limanlar, dəmir yolu stansiyaları və s.) ayrı-ayrı həlqələrini effektiv şəkildə birləşdirmək imkanı yaranır.

Sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən bu model istehsal, nəqliyyat və istehlak arasında qarşılıqlı əlaqə proseslərini xarakterizə edir. Belə ki, yüklərin "yalnız vaxtında" çatdırılması əmək, maddi və maliyyə resurslarının minimal xərcləri ilə həyata keçirilməlidir, yük axınlarının logistika kanalını qurarkən sistemli yanaşma ilə yanaşı, optimallıq prinsip tətbiq olunmalıdır.

Belə sxemi tətbiq etmək üçün sistemin texnoloji və texniki parametrləri optimallaşdırılmalıdır. Nəticədə, logistik yanaşmanın tətbiqi maksimum səmərəliliklə nəticələnməlidir.

Hazırda SOCAR müəyyən təşkilati-iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdir. Odur ki, neft istehsalının və nəqliyin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, neft quyuları üçün materiallar və avadanlıqların alınması üçün sistemlərin inkişafı və neft məhsullarının tədarüku üçün paylayıcı şəbəkə vasitəsilə təşkilati əlaqələrin səmərəliliyinin obyektiv şəkildə artırılmasına ehtiyac var. Dinamik iqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərən şirkət kimi qanunvericilik bazasının yetərinə mükəmməl olmaması səbəbindən bəzi hallarda o, təşkilati idarəetmə strukturunun qısamüddətli tənzimləmə tədbirləri ilə məhdudlaşmağa məcbur olur.

Logistik vasitələrin istifadəsi, təşkilati-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması üzrə layihənin biznes proseslərinin hərtərəfli təhlilini təmin etməyə imkan verir, şirkətin islahatının aparılması üçün səmərəli planın hazırlanmasına kömək edir, logistik audit və monitoring

vasitəsilə onun həyata keçirilməsinə və monitorinqinə kömək edir. Logistik idarəetmə qazma qurğuları üçün maddi-texniki resursların və avadanlıqların təchizatının etibarlılığını təmin etməklə, neft məhsullarının istehlakçıları üçün tələb edilən servis xidmətlərini lazımi səviyyədə qarşılamaqla korporativ strukturların biznes risklərini minimuma endirir. Bununla yanaşı, təşkilati-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi proseslərinə strateji, hərtərəfli və uzunmüddətli xarakter vermək mümkündür, bu da neft şirkətlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətlərinə və onların rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ədəbiyyatlar

- A. М. Гаджинский (2012) Логистика: М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 484 с.
С.М. Салимов (2015) Нефтегазовая промышленность – основа стратегии устойчивого развития
Азербайджанской Республики. Монография. – М.: МАКС Пресс, 292 с.
M. Atakişiyev (2004) Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yuxşəliş. Bakı, 264s.
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (18.02.2018)

Strateji Yol Xəritələrinin Reallaşdırılmasında Turizm Sektorunun İnkişafı

*Novruz BAYRAMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
novruzbayramov888@gmail.com*

Xülasə

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına əsasən 8 əsas və 3 yardımçı olmaqla, 11 sektor üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının təfəssilatlı inkişaf planlarının işlənilməsi məqsədi ilə işçi qrup yaradılaraq, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının, 2025- ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışın və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışın hazırlanmasına dair müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi ixtisaslaşmış turizmin müəyyənəşdirilməsi turizmin inkişafı istiqamətində görülən işlərin davamlılığına xidmət etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının cəlbədi turizm məkanı kimi qabaqcıl mövqə tutmasına imkan yaradacaq, eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqələrdən və mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə edilməklə turizm sektorunun iştirakçıları arasında əməkdaşlığın inkişafına və Azərbaycanda turizm xidmətləri üzrə keyfiyyətin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Strateji Yol Xəritəsi nəzərdə tutulmuş müddətlər ərzində turizm sektorunun inkişafının dəstəklənməsi, beynəlxalq və yerli bazarlarda yüksəkkeyfiyyətli və rəqabətədavamlı turizm xidmətlərinin təmin edilməsi, milli dəyərlərə uyğun turizm təcrübəsinin formalaşdırılması, müasir ideya və innovasiyalara əsaslanan yeni investisiya layihələrinin cəlb edilməsi və turizmin inkişafı ilə əlaqədar aidiyyəti orqanların qarşılıqlı koordinasiyası kimi tədbirləri özündə ehtiva edir.

Son illərin statistik göstəricilərinə görə, turizm Azərbaycanda daim inkişaf edən sektorlardan biri olmuşdur. Belə ki, son 5 ildə Azərbaycanda turizm sektorunda xidmət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin və turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayında müvafiq olaraq 4,5 və 8,5 faiz ortaillik sabit artım müşahidə edilmişdir. Hazırda turizm sənayesinin ölkə üzrə ÜDM-də və məşğulluqda birbaşa payı müvafiq olaraq 4,5 və 3,3 faiz təşkil edir. Bakı şəhəri beynəlxalq miqyasda tanınan turizm məkanları ilə biznes və istirahəti üstün tutan turistləri cəlb etmək baxımından daim turizm sektorunun inkişafının əsas təkanverici qüvvəsi olmuşdur. Çoxsaylı turizm altsektorlarının inkişafı isə, əlavə olaraq, regional turizmin inkişafına da təkan vermişdir. Təhlillər göstərir ki, qonşu ölkələrdən daha çox turist cəlb etməklə, həmçinin global miqyasda daha çox tələbatın olduğu ölkələr üçün ixtisaslaşmış turizm məkanına çevrilməklə Azərbaycanın hər iki sahə üzrə üstünlüyü daha da artırıla bilər.

Açar sözlər: İqtisadiyyat, Turizm, Strateji Yol Xəritəsi

İstehsalın Enerji İlə Təchizatında Alternativ Variantlardan İstifadənin Səmərəliliyi

Novruz ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ahmedovnovruz@gmail.com

Xülasə

İstehsalın enerji ilə təchizatında alternativ variantlardan istifadənin səmərəliliyi ilə bağlı məqalə giriş, metod, analiz, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində məqalənin əhəmiyyətini ifadə edən problemlər, onun müasir dövrdəki aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri əks olunmuşdur.

Müasir dövrdə sənayenin və kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı, əhalinin sayının artması və insanların həyat səviyyəsinin getdikcə yüksəlməsi, məişətdə istifadə edilən enerji işlədicilərinin sayının kəskin çoxalması, üzvi və qeyri-üzvi yanacaqlara tələbatı gündən-günə artırır. Qlobal ekoloji problemlərlə qarşılaşan müasir dünyamızda ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinin axtarışı və tətbiqi alimləri daha çox düşündürməkdədir.

Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin iqtisadi göstəriciləri ənənəvi enerji mənbələrindən istifadənin iqtisadi göstəricilərinə nisbətən bir qədər baha başa gəlir. Alternativ enerji mənbələrindən istifadəni iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasını təmin etmək məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi və bir sıra beynəlxalq qurumlar olduqca vacib qərarlar qəbul etmişlər. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycanda da alternativ enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirmək məqsədilə xeyli işlər görülmüşdür. Bu sahədə AMEA-nın tərkibində fəaliyyət göstərən Fizika, Radiasiya Problemləri İnstitutları, o cümlədən Azərbaycan Elmi-Tədqiqat, Energetika və Enerjiləyişmə və Hidrolayişmə İnstitutları müəyyən nəticələr əldə etmişlər.

Bu məqalədə qıscaca olaraq alternativ enerji ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı mövcud ədəbiyyatların araşdırılması, tətbiq edilən sistemlərin müəyyənləşdirilməsi, bərpa olunan enerji ehtiyatlarının tarixi və təsnifatı ilə bağlı məsələlər qeyd olunmuşdur.

Eyni zamanda alternativ enerji ehtiyatlarından istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi üsulları araşdırılmışdır

Son olaraq yenilənəbilən enerji üzrə həm dünya üzrə, həm də ölkəmizdə mövcud ehtiyatların həcmi araşdırılaraq müəyyən edilmiş, alternativ enerjinin tətbiqindən sahibkarların əldə edəcəyi səmərəni ifadə edən iqtisadi-riyazi model verilmişdir.

Məqalənin sonunda isə tədqiqatla bağlı əldə edilmiş nəticə və təkliflər verilmişdir.

Açar Sözlər: Alternativ Enerji, Səmərəlilik, Günəş Enerjisi

Lizinq Əməliyyatlarının Vergiyə Cəlb Olunması

*Nuranə NAMAZOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
namazova.nurane.1997@gmail.com*

Xülasə

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd lizinq əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikası və xarici ölkələrin təcrübəsində vergiyə cəlb olunması məsələlərini qarşılıqlı təhlil etmək, vergi ödənişlərinin müasir vəziyyətini öyrənmək və lizinq mexnizminə təsir edən amilləri nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Məqaləni yazarkən Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa və Estoniya kimi ölkələrin lizinq əməliyyatları, onların vergiqoyma məsələləri təhlil edilmiş və Azərbaycan Respublikası ilə müqayisəsi göstərilmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra fərqli prizmadan inkişaf edir. Mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, islahatları bir sözlə bütün sahələrdə inkişafı ilə diqqət cəkməyə başlamış, xarici ölkələrlə həm investisiya yönümlü, həm də bu və ya digər münasibətlərdə əməkdaşlıqları üçün maraq dairəsinə çevrilmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkəmizdə dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas yerlərdən birini vergilər tutur. Bildiyimiz kimi dövlətin iqtisadi sisteminin tərkib hissəsi olan vergilər iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin formasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergi sistemi dövlət büdcəsinin formalaşmasına və xərclərinin qarşılınmasına xidmət edir. Bununla əlqədar olaraq vergi sistemi dövlət xərcləri nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz.

Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsindən sonra respublikamızda vergi qanunvericiliyinin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması, vergi güzəştlərinin tənzimlənməsi, vergidən yayınma hallarının sayının azalması, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması o cümlədən vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılmasına, rezident vergi ödəyiciləri ilə qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi öhdəliklərinin tənzimlənməsinə, sərbəst rəqabətli vergi münasibətlərinin yaradılmasına nail olunmuşdur.

Açar sözlər: Vergi ödənişləri, Lizinq münasibətləri.

Giriş

Lizinq texnologiyaların, maşın və avadanlıqların, bina ,tikili və qurğuların ayrıca istifadə formasıdır. Lizinqin üstün cəhətlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar.

- Lizinq bank kreditlərinə nisbətən daha uzunmüddətli maliyyələşmə mənbəsidir,
- Əldə edilmiş lizinq obyektı girov təminatı rolunu oynayır,
- Subyektin lizinq öhdəliyinin olması onun digər kredit təşkilatlarından vəsait cəlb etməsinin qarşısını almır.və.s

Lizinq münasibətləri və vergiyə cəlb edilməsi Azərbaycan respublikası və digər xarici ölkələrin praktikasında fərqlidir. Azərbaycanda lizinq münasibətləri Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 140-cı maddəsi ilə tənzimlənilir. Qeyd olunan maddədə maliyyə lizinqini tənzimlənməsi şərtləri əks olunmuşdur.

Analiz

Ölkəmiz lizinq müəssisələrinə demək olar ki, heç bir güzəştlər verilmir və bir sıra vergilər tətbiq olunur. Məsələn, gəlir vergisi, əmlak vergisi, mənfəət vergisi, yol fonduna ayırmalar üzrə dövlət büdcəsinə müəyyən edilmiş normalar əsasında pul vəsaitləri köçürülür. Gömrük münasibətləri zamanı da heç bir güzəşt tətbiq edilmir.

Türkiyə Cümhuriyyətində lizinq münasibətləri 3226 sayılı “Türk Maliyyə Lizinqi Qanunu” ilə tənzimlənir. Qeyd etdiyimiz qanunun 4-cü maddəsinə əsasən lizinq müqaviləsi üçüncü şəxs tərəfindən daşınar və ya daşınmaz əmlakın lizinq alan şəxsə əvvəlcədən müəyyən edilmiş sabit pul məbləği qarşılığında verildiyi müqavilədir. Qanuna əsasən patentlər, lisenziyalar intellektual hüquqlar lizinq obyektini hesab edilə bilməz. Türkiyədə rezident və qeyri-rezident şəxslər vergiyə cəlb edilməsi baxımından da fərqləndirilir. Belə ki, ödəmə mənbəyindən tutlan vergi dərəcələrinə nəzər salsaq qeyri-rezident şəxslərdən bu vergi 20% dərəcəsi ilə tutulduğu halda rezident şəxslərdən 1%-ə qədər azaldılmışdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında lizinqin 2 növü mövcuddur. Bunlar əmlak lizinqi və əməliyyat lizinqidir. Lizinqin növündən asılı olaraq uçot yazılışları və həmcinində vergiyə cəlb olunma məsələləri müəyyənləşdirilir. ABŞ-da geniş yayılmış lizinq növü əməliyyat lizinqidir. Bu lizinq növündə lizinq alan uçot qeydlərini əmlakın icarəçisi kimi aparır və lizinq münasibətlərinin sonunda lizinq obyektinin sahibinə çevrilir. Əmlakın saxlanılmasına çəkilən xərcləri icarəçi ödəyir. İcarəyə götürən əmlakın sahibi olduğu üçün amortizasiya və faiz xərclərini öz balans hesabatında qeyd edir. Lizinq münasibətləri zamanı əsas vergi yükü lizinq verənin öhdəliyi hesab edilir.

Fransada lizinq münasibətləri bank sisteminin bir hissəsi hesab edilir. Lizinq münasibətləri Fransa Respublikasında 2 kateqoriyaya ayrılır. İlk kateqoriyada lizinq alan əvvəlcədən müəyyən olunmuş məbləğdə pul vəsaitlərini lizinq verənə icarə haqqı kimi ödəyir. Digər kateqoriyada isə icarə-kredit münasibətləri əks olunur. Bu kimi əməliyyatlarda lizinq hesab edilir. Fransada hər iki kateqoriyada vergiyə eyni üsulla cəlb edilir.

Estoniyada isə lizinq münasibətləri 2002-ci il iyul ayında qüvvəyə minmiş “Öhdəliklər Aktı” Qanunu ilə tənzimlənir. Bu ölkədə lizinq ödənişlərinə xüsusi təsnifləşdirmə aparılmada həyata keçirilir. Azərbaycanda olduğu kimi operativ və maliyyə lizinqi növləri mövcuddur. Lizinq ödənişlərindən əldə edilən vəsaitlər istənilən halda vergiyə cəlb edilir. Vergiyə cəlb edilməyən əməliyyat yalnız şəxsi istifadə üçün olan əmlakla bağlı münasibətlər hesab edilir. Hüquqi şəxslər ödəmə mənbəyində 21 faiz dərəcəsi ilə vergiyə cəlb edirlər. Qeyd edilən vergi

ödənisləri həyata keçirilən zaman faizlər üzrə gəlirlərdən tutulan vəsaitdən 144 avri çıxıla bilər. Bu vergi qanunvericiliyi ilə nəərdə tutulmuş güzəşt hesab etmək olar.

Azərbaycanda lizinq münasibətləri zamanı problemlı məsələlərdən biri əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi idi. Əlavə dəyər vergisinin tətbiqi lizinq münasibətlərinin həcminə ciddi sürətdə təsir göstərirdi. Vergi Məcəlləsində edilmiş və 01.01.2019- cu il tarixindən qüvvədə olan dəyişikliklərə əsasən maliyyə lizinqi münasibətləri zamanı lizinq predmenti olan vəsaitlər əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir.(VM 11-ci bölmə)

Türkiyəyə cümhuriyyətində lizinq əməliyyatlarının əlavə dəyər vergisinə 18% dərəcəsi ilə cəlb edilir ki, bu da lizinq münasibətlərinin vergiyə cəlb edilməsində Azərbaycanla oxşar cəhətlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda 1% və 8% əlavə dəyər vergisi dərəcələrində tətbiq edilir. Buna misal olaraq dəniz, hava və dəmiryol nəqliyyatı ilə kommertiya məqsədləri üçün istifadə edilən maliyyə lizinqi əməliyyatları 1% dərəcəsi ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb edilir. Həmçinin avadanlıq və dəzgahlar qanunvericiliklə nəərdə tutulmuş hallarda 1 və ya 8% dərəcəsi ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb edilə bilər.

Fransa Respublikasında lizinq münasibətləri zamanı tərəflər Fransada qeydiyyatdan keçmişdirsə qeyd olunmuş əməliyyatdan əlavə dəyər vergisi tutulur. Alış zamanı hesablanan əlavə dəyər vergisi ödənen əlavə dəyər vergisi ilə əvəzləşdirilə bilər. Fransada ƏDV-nin məbləği 19.6 faiz hesablanır.Vergi qanunvericiliyinə əsasən bəzi əməliyyatlar ƏDV-dən azad edilir. Bunlara avia şirkətlər tərəfindən lizinqə verilən təyyarələri misal göstərmək olar. Lizinq münasibətləri zamanı hesablanan peniya və cərimələrdən də qanunvericiliklə ƏDV-i tutulur.

Estoniyada isə lizinq münasibətlərinin ƏDV-nə 20 faiz dərəcəsi ilə cəlb edilir.Lizinq münasibətlərində malların lizinqindən faiz gəlirləri əldə olunursa və bu gəlir vergi tutulan məbləğə daxil edilmirsə, ancaq invoysda ayrıca göstərilirsə bu gəlir ƏDV-nə cəlb edilmir. ƏDV-i lizinq obyektinin təqdim edilməsi zamanı lizinq alan tərəfindən ödənilir. Satış zamanı yaranan ƏDV-i isə invoys əsasında ödənilir. Bu zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, satış zamanı yaranan ƏDV-nin çıxılması üçün ƏDV-i bəyannaməsi göndərilən günə kimi lizinq alan invoys əldə etməlidir.

Respublikamızda İslam lizinqini adından çıxış edən vahid şirkət Ansar Lizinqdir. Bu lizinq müəssisəsi şəriətin haram buyurduğu sahalərə xidmət göstərmir. Maraqlı məqam odur ki, Ansar Lizinq ölkəmizdə tibb sahəsinə investisiya qoymur. Səbəb isə tibb sahəsinin qeyri-likvid olması ilə əlaqələndirilir. İslam lizinqinin digər lizinq növlərindən fərqi ondadır ki, İslam lizinqində faiz olmur və ödənişlərin gecikdirilməsi zamanı əldə olunan cərimələr (günə 1%-dir) cəmi bir

ay davam edir bu proses, bir aydan sonra faiz hesablanır və lizinq alan cəmi 30% cərimə olunur. Alınmış vəsaitlər xeyriyyə məqsədləri üçün istifadə edilir. Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq Azərbaycanda Vergi qanunvericiliyinə görə əldə edilən vəsait gəlir kimi tanınır və vergiyə cəlb edilir. Bu isə lizinq müəssisəsi üçün əlavə xərcdir və müəssisənin fəaliyyəti üçün çətinlik yaradır.

AR-da lizinq münasibətlərində əsas problemlərdən biridə lizinq predmentinin əmlak vergisi öhdəliklərinin kim tərəfindən ödənilməsidir. Lizinq məqsədilə lizinq predmentinin alınması ilə əlaqədar xərclər investisiya xarakteri daşıyır. Lizinq verən müəssisə lizinq obyektini almaqla müəyyən qaydalar əsasında onun ilkin dəyərini formalaşdırır. İlkin dəyəri lizinq obyektinin alınmasına, nəqliyyat xərclərinə, quraşdırılmasına, istifadə üçün yararlı hala salınmasına çəkilən bütün xərclər daxildir. Obyektin ilkin dəyərində bank kreditləri ilə bağlı faiz dərəcələri, sığorta haqları və əvəzləndirilməyən ƏDV-i aid edilmir. Əsas vəsaitlərə amortizasiya Vergi Məcəlləsində qeyd olunmuş normalar əsasında əsas vəsaitlərin ilin sonuna qalıq dəyərindən tutulur. Lizinq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı subyektlər arasında əmlak hüququ müəyyən edildiyi üçün icarəyə verən və icarəyə götürən əmlak vergisinin ödəyicisi sayılırlar. Vergi Məcəlləsinə əsasən vergitutma obyektini sayılan hüquqi və fiziki şəxslər mülkiyyətçisi olduqları və AR-ı daxilində yerləşən müəssisələrin balansında olan vəsaitlərin orta illik qalıq dəyəri ilə əmlak vergisinə cəlb olunur. Bağlanmış müqaviləyə əsasən lizinq obyektini tərəflərdən hansı birinin balansında göstərilirsə həmin subyek əmlak vergisinin ödəyicisi hesab edilir. Əmlak vergisi müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyərində əsasən hesablanır. (VM 197-ci maddə) Müəssisə əmlakının (nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) orta illik qalıq dəyərində hesablanma qaydası aşağıdakı kimi hesablanır.

Hesabat ilinin əvvəlinə qalıq dəyəri +hesabat ilinin sonuna qalıq dəyəri

2

Bildiyiniz kimi AR-da mənfəət vergisi vergi ödəyicisinin gəliri (vergilərdən azad edilən gəlirdən istisna olmaqla) ilə həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi hesablanır. Maliyyə lizinqi münasibətləri zamanı ödənilən faizlərdən hüquqi şəxslər Vergi Məcəlləsinin 105-ci maddəsinə uyğun olaraq 20 % mənfəət vergisi tutulur.

Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq Fransada lizinq obyektini icarəyə verənin gəlirindən sabit olaraq 34.43 faiz mənfəət vergisi tutulur.

Türkiyədə isə lizinqlə məşğul olan şirkətlərin fəaliyyəti zamanı əldə olunan gəlirləri kooperativ gəlir vergisinin obyektini hesab olunur. Bu zaman əldə olunan gəlirlər 20% dərəcəsi ilə vergiyə

cəlb olunur. Vergitutma obyektini naxımından əməliyyatlar 2 qrupa ayrılır – operativ və maliyyə lizinqi. Qeyd edilən lizinq münasibətləri Türk Prosesual Məcəlləsinin 290-cı maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Rezident və qeyri-rezident şəxslər arasında vergitutma məsələləri “Kooperativ Vergi Qanunu” və “Gəlir Vergisi Qanunu” ilə tənzimlənir.

Respublikamızda sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər əlavə dəyər vergisinin, əmlak və mənfəət vergisinin, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər əlavə dəyər vergisinin və gəlir vergisinin ödəyicisi deyillər. Sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektini ticarət və ictimai işə, avtomobil nəqliyyatı daşınma xidməti, idman mərc oyunları, əmlakın satışı ilə məşğul olan və ardıcıl 12 aylıq dövrdə vergi tutulan əməliyyatının həcmi 200000 manatdan azdırsa subyektin istəyindən asılı olaraq, 200000 manatdan çoxdursa qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qayda da sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi hesab olunur. Sadələşdirilmiş vergi görülmüş işlərdən, göstərilmiş xidmətlərdən və təqdim olunmuş mallardan əldə edilən vəsaitlərin ümumi məbləğindən Bakı şəhərində 4%, digər şəhər və rayonlarda həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2% dərəcəsi ilə hesablanır.

Hazırda ölkəmizdə mövcud vergi münasibətlərinin inkişafını ləngidən problemlərdən biridə birbaşa və dolayı vergilərin qeyri-bərabər nisbətidir. Vergi münasibətlərində iki altsistemin (birbaşa və dolayı vergilərin) tətbiqi vergilərin bir-birinə əks olan iki funksiyasını – tənzimləyici və fiskal funksiyaları arasında balansın əldə olunmasına kömək olur. Təkrar istehsal nisbətlərini tənzimləməli olan birbaşa vergilər stimullaşdırıcı, dolayı vergilər isə fiskal funksiyanın tənzimlənməsinə xas olan xüsusiyyətləri yerinə yetirirlər. Vergilərin bu iki altsitemi arasında balansın əldə edilməsi optimal vergi münasibətlərinin yaradılmasına və inkişaf etməsinə təsir göstərir.

Nəticə və Təkliflər

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində seçilmiş ölkələrdə lizinq anlayışının mahiyyətinin eynilik təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir. Lakin lizinq münasibətlərinin vergiyə cəlb edilmə obyektini və vergi dərəcələri arasında müəyyən fərqliliklər qeydə alınmışdır. Ölkəmizdə lizinq obyektinin lizinqə cəlb edilməsi və lizinq obyektinin digər xərclərini nəzərə alaraq qeyd etdiyimiz ölkələrə nisbətən hazırkı vəziyyət lizinq münasibətlərinin səmərəlilik göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəblərin daha çox olduğunu müşahidə etmiş olarıq. Buna əsas səbəb xarici ölkələrdə tətbiq edilmiş vergi dərəcələrinin onların gəlirləri ilə müqayisədə aşağı olması, həmçinin tətbiq edilmiş güzəştləri misal göstərə bilərik. Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında iqtisadi subyektlərin maraqlarına zidd olmayan optimallığın yaradılması, vergitutma bazasının

genişlənməsinə və nəticə etibarını ilə vergi münasibətlərinin stimullaşdırıcı göstəricilərinin artmasına səbəb olacaqdır. Fikrimizcə, lizinq münasibətləri zaman lizinqə verilmiş vergi obyektindən əldə edilmiş gəlirlərin 3 il müddətinə mənfəət vergisindən azad edilməsi, həmçinin gömrük rüsumlarından və də digər vergi ödənişlərindən qismən azaldılması, eyni zamanda lizinq obyektinin uçotu zamanı çəkilən digər xərclərin bir qisminin azaldılması lizinq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
Lizinq Xidməti Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
Abdulov Ş.V., Əhmədov Y. “Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı – 2009
Bağirov D.A. Vergi nəzarəti (dərslük). Bakı, 2006.
Musayev A.F. [Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri](#).- B.: Elm, 2004.- 792 s.
Zakir Hacı oğlu Zeynalov – Lizinq (Digesta nəşriyyatı) Bakı 2013
<http://www.muhasibetr.com>

Sosial Biznesin İnkişaf Perspektivləri

*Nurlan ABDULLAZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nurlan.abdullazade@yahoo.com*

Xülasə

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bütün ölkələrində cəmiyyətin sosial-iqtisadi yüksəlişi dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Sosial siyasətin əsas mahiyyəti hər hansı sosial qruplar və ya ümumilikdə sosial qruplara mənsub olan vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ictimai həyatda iştirakı üçün iqtisadi stimulun formalaşdırılmasıdır. İlk növbədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, vətəndaşlar üçün əlverişli sosial şərait yaranır digər tərəfdən isə vətəndaşların sosial vəziyyəti yaxşılaşdıqca onların əmək məhsuldarlığı da artır.

Sahibkarlıq, imkanlardan faydalanmaq, mövcud problemlərə həll tapmaq və bu sahədə riskləri nəzərə alaraq sərmayə qoymaq deməkdir. Sahibkarlığın əsası yenilik və dəyişiklik yaratmaqdır. Sosial sahibkarlıq sosial problemləri həll etməklə yanaşı, kapitalist həlli üsullarını da istifadə etməklə yaradılan bir modeldir. Dünyada sosial təşəbbüslərə yönələn qabiliyyət, enerji, qaynaq, pul və maraq hər keçən gün artır.

Sosial biznes sosial xidmət və sosial siyasət anlayışları kimi inkişaf edən bir konsepsiyadır. Başlanğıcda sahibkarların öz sərmayəsi ilə iş qurmaları olaraq adlandırılırdı. Sosial biznes iqtisadi siyasətinin ilk günlərindən çox etibar görməmiş olsa da, son illərdə bir çox dövlətin meydana gətirdiyi daxili siyasətlər arasında yer almağa başlamışdır. Sosial biznes daha müasir, şüurlu və sistemli qaydalar çərçivəsində həyata keçirilir, lakin sosial biznes nümunələrini nəzərdən keçirən tədqiqatların sayı məhduddur. Sosial biznes sahibkarlarının bu günün iqtisadiyyatında önəmi getdikcə artmaqdadır.

Sosial siyasətin əsas məqsədi əhalinin sosial müdafiəsinin təminatına şəraitin yaradılmasıdır. Sosial biznes sosial problemləri həll etmək üçün yaradılan maliyyə cəhətdən davamlı bir təşkilatdır. Bundan əlavə, sosial sahibkarların bir çox kompleks problemlərin həllindəki uğurları özəl sektor şirkətləri üçün nümunədir. Sosial sahibkarlar, problem həll etmə bacarıqları, əməkdaşlıq imkanları, məsuliyyət alma və könüllülük ruhlarıyla digər şirkətlərə ilham verirlər.

Açar sözlər: Sosial biznes, Sosial sahibkarlıq, Sosial problemlər

Azərbaycanda İqtisadi İnkişafın Təkmilləşdirilməsi Yolunda Yaşanan Problemlər və Onların Həllində Əmək Ehtiyatlarının Rolu

Nübar NAĞIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nubar.nagiyeva.2014@mail.ru

Xülasə

Hər bir iqtisadiyyatın inkişaf etməsi, qlobal problemlərin həll edilməsi, insan tələbatının qarşılınması üçün müəyyən resurslar olmalıdır. Bütün bu resursların bağlı olduğu əsas resurs isə insan resurslarıdır. Ona görə də insan amili hər zaman diqqət mərkəzində olmalı, ondan optimal istifadə olunmalıdır, çünki bu amil nəticədə digər resurslardan da səmərəli istifadəyə gətirib çıxaracaqdır. İnsanlar hər bir iqtisadiyyatın ən dəyərli resursudur. İnsanların sağlam, təhsilli və təcrübəli olması onların həm fərdi inkişafına, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına gətirib çıxarır. Hər bir ölkənin inkişafı onun əhalisinin bilik, bacarıq, qabiliyyət və iş səriştəsindən asılıdır. Ölkənin iqtisadi artım göstəricisi onun iqtisadi inkişaf anlayışından tamamilə fərqli anlayışlardır. İqtisadi sahələrdə müəyyən artım müşayiət oluna bilər, lakin bu iqtisadi inkişafın olması demək deyil. İqtisadi inkişafın əldə olunması uzun sürən bir prosesdir. Bu sahədə uğurun əldə edilməsi üçün bütövlükdə ölkəni əhatə edəcək islahatların həyata keçirilməsi, struktur dəyişikliklərin aparılması lazım gəlir. Ölkəmizdə də müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahə daim diqqət mərkəzində olmuş, müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, bunun nəticəsində dünya miqyasında hiss olunacaq dərəcədə iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf üçün də önəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Lakin bu sahədə heç bir problemlərlə qarşılanmadığını demək özlüyündə düzgün olmayan bir nüansdır. Bu gün də insanın inkişafının təməlinə dayanan təhsil, səhiyyə də daxil olmaqla sosial sferada bir sıra problemlər qalmaqdadır. Lakin ölkənin strateji hədəfləri sırasında bu problemlərin aradan qaldırılması üçün əsaslı qərarlar verilmiş və həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, Təhsil sahəsində problem, Səhiyyə sahəsində problem

Giriş

İqtisadi inkişaf bir cəmiyyətin iqtisadi, sosial, sağlamlıq və siyasi cəhətdən həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə deyilir. İnkişaf iqtisadiyyatda müşayiət olunan artımla yanaşı sosial və siyasi qurumların struktur olaraq dəyişməsi və inkişafını da nəzərdə tutur: yoxsulluq, işsizlik, gəlir bölgüsü, sağlamlıq və təhsil səviyyəsi bir cəmiyyətin həyat səviyyəsini göstərən sosial göstəricilərdir.

Qloballaşan dünyada dünya ölkələrinin qarşısına qoyduğu əsas məsələlərdən biri iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaqdır. İnkişaf ölkələr üzrə özünü müxtəlif tempdə göstərir, həmçinin heç bir zaman öz-özünə meydana gəlmir. Çünki bu prosesi başlatmaq üçün mütləq hansısa bir amilin təsiri olmalıdır. Bu amillər içərisində əsas yeri isə insan amili tutur. İnkişafın olması üçün o ilk növbədə tələb edilməli, daha sonra bu istiqamətdə uzunmüddətli işlər həyata keçirilməlidir.

Metod

Nəticə, Müqayisəli təhlil, Struktur, Statistik, Analiz, Sintez

Analiz

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra uzun müddət ciddi problemlərlə qarşılaşmışdır. Bu problemlərin sistemli şəkildə həll edilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmış, müvafiq dövlət aktları, qanunlar qəbul edilmiş, islahatlar həyata keçirilmişdir. İqtisadi artım sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmiş, müəyyən dövrlərdə artım hətta dünya miqyasında önəmli yer almışdır. İqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün də ciddi addımlar atılmasına baxmayaraq ölkəmiz bu gün bu sahədə yenə də müəyyən problemlərlə qarşılaşmaqdadır.

Bildiyimiz kimi ölkədə inkişafın təmin edilməsi üçün iqtisadi sahənin inkişafı ilə bərabər sosial sahənin də inkişafı təmin edilməlidir. Ölkəmiz 2025-ci ilə qoyduğu hədəflər də sosial rifahın yaxşılaşdırılması, ölkəmizdə İnsan İnkişafı İndeksinin yüksək səviyyəyə çatdırılması, yüksək texnoloji inkişaf, rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmaqdan ibarətdir. İnkişafın təməlinə isə rifah, təhsil, səhiyyə sahəsinin təkmilləşdirilməsi dayanmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının son illərdə həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir. Bu gün ölkəmiz üçün əsas problemlərdən biri orta təbəqənin demək olar ki, yox dərəcəsində olmasıdır. Statistik məlumatlara nəzər salsaq ölkəmizdə yeni yaradılan iş yerlərinin sayı artan istiqamətlə hərəkət edir. Bəs onda niyə işsizlik və yoxsulluq kimi problemlər hələ də həllini tapmır. Fikrimcə bunun əsas səbəbi yaradılan iş yerlərinin ölkə üzrə qeyri bərabər paylanılmasındadır. Statistik məlumatlara nəzər salsaq:

Cədvəl 1: Yeni yaranmış müəssisə və təşkilatların sayı (2018-ci il)

Respublika üzrə – cəmi	12504
Bakı şəhəri	8303
Abşeron iqtisadi rayonu	1204
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	578
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	340
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	595
Aran iqtisadi rayonu	867
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	144
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	22
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	79
Naxçıvan Muxtar Respublikası	46

Lənkəran iqtisadi rayonu	326
--------------------------	-----

Mənbə: Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən də görüldüyü kimi iş yerlərinin əsas hissəsi Abşeron rayonu və Bakı şəhərində açılmışdır. Bu isə regionların inkişafına mənfi təsir göstərir. İkinci mənfi təsir göstərən amil kimi isə yeni açılmış müəssisələrin (2018-ci il üzrə) 53.3% -nin daimi, 46.7%-nin isə müvəqqəti olmasıdır.

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında nəzərə alınmalı məqamlardan biri də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bildiyimiz kimi ölkəmizdə təbii artım müsbət istiqamətdə davam edir, artıq 2019-cu ildə ölkə əhalisi 10 milyonu keçmişdir. Bu isə demografik sahədə yaşanan problemlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Əlverişli iqlim şəraitində yerləşməyimizə baxmayaraq kənd təsərrüfatında ekstensiv tipin hakim olması bu sahədə ciddi problemlərə yol açır. Həl il həyata keçirilən meliorasiya və rekultivasiya işlərinə baxmayaraq hələ də, rayon və kəndlərimizdə torpaq və su ilə əlaqəli problemlər qalmaqda davam edir. Bu sahədə ikinci problem mövsüm vaxtı əhalinin öz məhsullarını sata bilməməsidir. Bunun səbəbi isə bazarda xarici malların kifayət qədər olmasıdır.

Dünya miqyasında ərzaq təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi və Qlobal Aclıq İndeksleri hazırlanır. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksinə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan 2015-2018-ci illər üzrə bu indeksdə 56-58-ci yerləri tutmaqdadır. Qlobal Aclıq indeksinin 2018-ci il üçün məlumatlarına baxdıqda isə Azərbaycanın bu indeksdə 9.5 bal topladığını görərik. Qonşu dövlətlərlə müqayisə etsək görərik ki, bu göstəricilər Gürcüstanda 8.1 bal, Ermənistanı 7.6 bal, İranda 7.3 bal, Rusiyada 6.1 bal, Türkiyədə isə 5 baldan aşağı olmuşdur. Bu indeksin məlumatlarına inansaq, onda deyə bilərik ki, qonşu dövlətlər bizim ölkədən daha yaxşı vəziyyətdə yaşayır. Deməli ölkəmiz üçün bu problemin tez bir zamanda aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır.

Bəs yuxarıda sadaladığımız problemlərin həlli üçün nə etməliyik:

İşsizlik probleminin aradan qaldırılması üçün, yeni yaradılan müəssisələrin proporsional olaraq paylanmasına, əhalinin rayon yerlərində də lazımi işlə təmin olunmasına şərait yaradılmalı, kənd təsərrüfatı sahəsindən qazanc əldə edən əhalinin öz məhsullarını realizə edə bilmələri üçün şəraitin yaradılması, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatında nano və bio texnologiyalardan istifadə edilməlidir.

İndi isə iqtisadi inkişaf üçün ən önəmli faktor olan təhsil sahəsində ölkəmizdə mövcud olan problemlərlə tanış olaq. Bildiyimiz kimi ölkəmizdə məktəblər artıq 2008-ci ildən etibarən

kurikulum sisteminə keçid etmişdir. Bu təhsil sisteminə keçid etməkdə əsas məqsəd dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, təhsildə yeni baxış və yanaşmaların formalaşması, mövcud olan təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməməsi, informasiya əsrinə keçid, ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması olmuşdur. Artıq yeni yaradılacaq bu təhsil sistemində təhsil proqramı şəxsiyyətyönümlü, şagirdyönümlü, nəticəyönümlü və s. bu kimi sistemlərə yönləndirilmişdir. Bəs bu sistem ölkəmizə necə təsir göstərdi. Təəssüf ki, qeyd etməliyik ki, nəticə gözləntiləri doğrultmadı, çünki ölkə belə bir sistemə hazır deyildi. Bu həm müəllimlərin bacarıqlarından, həm də əhəlinin psixologiyasından asılı olaraq həyata keçirilə bilmədi. Belə ki, dərslərin informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə tədrisi nəzərdə tutan bu sistem rayonlarda, xüsusi ilə də ucqar kəndlərdə təhsil sisteminin daha da gerilməsinə səbəb oldu.

Problem sırasında hələ də bir çox rayon və kənd məktəblərində təmir-tikinti işlərinə ehtiyac duyulması da yer almaqdadır. Bu sahədə hər il müəyyən maliyyə vəsaitləri ayrılsa da problem tamamilə aradan qalxmamaqdadır. Eyni zamanda problemlər sırasına xüsusilə də ucqar kəndlərdə müəllim çatışmazlığı da daxildir. Xüsusilə xarici fənləri tədris edən müəllimlərin çatışmazlığı təhsil sisteminə mənfi təsir göstərir. Bu eyni zamanda insanlar üçün əlavə xərclərin yaranmasına da səbəb olur. Belə ki, bu şagirdlər üçün təhsildən əlavə repititor fəaliyyətindən də faydalanmağı labüd edir.

Məktəblərdə tənzimləmə, nəzarət və idarəetmə sisteminin zəif olması da növbəti problemlər sırasına daxil edilməkdədir. Buna bariz nümunə kimi hal-hazırda aktual olan məsələ məktəblərdə şagirdlərin psixologiyasının düzgün qurulmaması və bu səbəbdən də baş verən intihar hadisəsini göstərə bilərik.

Müasir dövrdə təhsilin sahəsində beynəlxalq inteqrasiyanın genişləndirilməsi və tələbələrin xaricdə təhsil almasını aktual məsələlərdəndir. Azərbaycanda bu sahədə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” adlı Sərəncan imzalanmışdır, lakin 2016-cı ildən bu fəaliyyətin dayandırılması təhsil sistemində gerilməyə səbəb olan problemlərdəndir.

Ölkədə təhsil sisteminin güclü olması onun sahib olduğu müəllim ehtiyatının bilik və bacarığından, səriştəsindən çox asılıdır. Lakin bu gün ölkəmizdə əmək bazarında yetərinə rəqabətli olmayan əmək haqqı müəllimlərin motivasiyasına mənfi təsir göstərir ki, bu da öz nəticəsini təhsil sistemində hiss etdirir.

Digər bir problem isə şagirdlərin düzgün istiqamətdə ixtisas seçməmələrindən ibarətdir. Buna görə də əmək bazarının tələblərinə uyğun olmayan ixtisasların seçilməsi gələcəkdə işsizlərin sayının artmasına səbəb olur.

Ölkəmizdəki universitetlərdən söz açsaq qeyd etmək istərdim ki, bir məqam diqqətimi xüsusi ilə çəkir. Belə ki, 2018-ci ildə "Times Higher Education" ilin ən yaxşı universitetlərinin siyahısını açıqlayıb. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, ilk 500-lük siyahıda Azərbaycanın heç bir universiteti yer almamaqdadır. Halbuki qonşu dövlət olan Türkiyənin bu siyahıda 4 ali təhsil ocağı yer alır.

Qeyd etdiklərimizdən də aydın olur ki, inkişafımız üçün vacib olan təhsil amilinə ciddi diqqət ayrılmalı, mövcud problemlər tez bir zamanda aradan qaldırılmalıdır, əks təqdirdə heç bir inkişafdan söz gedə bilməz, çünki bu sahənin inkişafı digər sahələrin də inkişafını dəstəkləyən əsas amildir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, təhsil sahəsində uğurun əldə edilməsi üçün aşağıdakı nüanslara diqqət yetirilməlidir:

- Təhsilin inkişafında xüsusi ilə bölgələrin nəzərə alınması;
- Təmirsiz qalan ucqar kənd məktəblərində təmir-tikinti işlərinin həyata keçirilməsi;
- Məktəblərdə idarəetmə sisteminin yaxşılaşdırılması və nəzarət sisteminin gücləndirilməsi;
- Məktəbəqədər təhsil sisteminin dəstəklənməsi bu sahəyə marağın artırılması;
- Müəllimlərin attestasiyası və ixtisas artımı;
- Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar, məktəblərin lazımi vəsaitlərlə təmin edilməsi və onlar üzərində nəzarət, vaxtaşırı yenilənməsinin təmin edilməsi;
- Təhsil alan şəxslərin obyektiv qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Məktəbdənkənar təhsil sisteminin dəstəklənməsi;
- Distant təhsilin əlçatan olması;
- Ölkə miqyasında elektron kitabxanaların yaradılması;
- Ali təhsil alan şəxslərin bilik və təcrübələrinin genişlənməsiə şərait yaradacaq müxtəlif kampusların təşkil edilməsi;
- Cəmiyyət arasında peşə təhsilinin əhəmiyyətinin aşılınması, bu sahəyə cəlb olunanların sayının artırılması;
- İnsanlar arasında özünütəhsil və ömür boyu təhsil anlayışlarının təbliğ edilməsi;
- Təhsil sahəsində beynəlxalq inteqrasiyanın genişləndirilməsi və tələbələrin xaricdə təhsil almasını dəstəkləyəcək dövlət proqramlarının qəbul edilməsi.

2019-cu ildə sosial yönümlü layihələrə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşundan 945,4 mln. manat və xarici kreditlər hesabına 19,6 mln. manat olmaqla ümumilikdə 965,0 mln. manat vəsaitin yönəldilməsi “2019-2022-ci illər üzrə Dövlət İnvestisiya Proqramının istiqamətlər üzrə bölgüsü”ndə öz əksini tapmışdır. 2019-cu ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına sosial sahələr üzrə 2018-ci illə müqayisədə 220,6 mln. manat (30,4%) çox vəsait nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün mənbələr hesabına sosial yönümlü layihələrə yönəldilən vəsaitin strukturunda ən böyük xüsusi çəki göstəricisi təhsil sahəsinin payına düşür.

Cədvəl 2: 2019-cu ildə sosial yönümlü layihələrə yönəldilən vəsaitin xüsusi çəkisi

Təhsil sahəsi	27.6%
Səhiyyə sektoru	17.6%
Əlil və şəhid ailələri üçün yaşayış evləri	4.7%
Mədəniyyət sektoru	2.3%
İdman sektoru	25.3%
Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial təminatı	20.7%
Digər sosial	1.8%

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi.

Digər bir sahə isə səhiyyə sahəsidir ki, bu gün bu sahədə də bir sıra çətinliklər yaşayırıq. Bu sahədə yaşanan problemlərə aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- **Həkimlərə etimadın az olması:** Bu gün öz ətrafımızdakı insanlara nəzər salsaq aydın şəkildə görə bilərik ki, vətəndaşlarımızın çox hissəsi müalicə almaq məqsədi ilə xarici ölkələrə üz tutmaqdadırlar. Bu ölkələrin çoxu isə elə bizimlə qonşu olan dövlətlərdir. Bunun səbəbi isə vətəndaşımızda formalaşan psixologiya və onların yerli həkimlərə etimad etməməsindən irəli gəlir.
- **Əmək haqqı:** Hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatında səhiyyə sistemi əmək haqqına görə ən aşağı səviyyədə olan sahələrdən biridir. Bu isə səhiyyə işçlərinin göstərdiyi xidmətin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Onların aldığı əmək haqqı öz üzərində işləmək, ixtisaslarını artırmaq üçün əlavə heç bir motivasiya yaratmır.
- **Korrupsiya:** Bildiyimiz kimi, 15 yanvar 2008-ci ildə Səhiyyə Nazirliyinin qərarı ilə həmin il fevralın 1-dən Səhiyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan və dövlət büdcəsindən maliyyələşən müalicə-profilaktika müəssisələrində əhaliyə göstərilən pullu tibbi xidmət ləğv edilib. Lakin əhali bu xidmətin yalnız cuzi bir hissəsindən faydalana bilir. Faktiki olaraq insanlar aldığı xidmətlərin dəyərini qeyri-rəsmi ödənişlər vasitəsi ilə ödəyirlər.
- **İcbari Tibbi Sığorta:** Ölkəmizdə səhiyyə sahəsində bir sıra qanunlar qəbul edilib.

Bunların sırasına daxildir:

- 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Tibbi sığorta haqqında” qanun
- 2007-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası”
- 2008-ci ildə imzalanmış Nazirlər Kabineti yanında Tibbi Sığorta Agentliyinin yaradılması haqqında Sərəncam

Bütün bu kimi həyata keçirilən tədbirlərin hər birində məqsəd səhiyyənin inkişafına nail olmaq olmuşdur. İcbari Sığorta sahəsində qanun qəbul olunmasına baxmayaraq, onun tam reallaşmaması səhiyyə sahəsində problemlərin qalmaqda davam etməsinə səbəb olur. Bu sahənin inkişaf etməsi qeyd edilən müsbət hallara yol açacaqdır:

- Tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət təmin olunacaq, çünki həkimlərin xəstələrə yazdığı müalicəyə üçüncü bir tərəf – İcbari Sığorta Şirkəti birbaşa nəzarət edəcək;
 - Həkimlərin məsuliyyəti artacaq;
 - İnsanlar üçün tibb daha əlçatan olacaq.
- **Nəzarətin zəif olması:** Səhiyyə sahəsində tez-tez rast gəlinən məqamlardan biri də həkim səhlənkarlığı ucbatından xəstənin həyatını itirməsi olur. Bu isə ciddi problemin xəbərçisidir, çünki bu kimi halların olması ya tibb işçilərinin lazımı təhsilə sahib olmaması, ya da tibbi avadanlıqların keyfiyyətinin yaxşı olmaması səbəbindən baş verir. Ona görə də bu sahə dövlətin xüsusi nəzarətində olmalıdır.

Qeyd edilənlərdən əlavə ölkədə ölüm hallarının azaldılması, vaxtında və lazımı diaqnozların qoyulması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunlara daxildir:

- Alkoqolizm və narkomaniya ilə mübarizə;
- Sosial xəstəliklərə (QİÇS, diabet və s.) qarşı mübarizə;
- Yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması məqsədi ilə profilaktik tədbirlər;
- Əhəlinin öz sağlamlığının qeydinə qalması istiqamətində marifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi;
- Ana və uşaq sağlamlığının təmin edilməsi üçün mütəmadi müayinə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Tibbi vəsaitlərin və dərmanların keyfiyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- Tibb işçilərinin vaxtaşırı qiymətləndirilməsi, ixtisas artımı üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Nəticə və Təkliflər

Ümumiyyətlə götürdükdə dünya iqtisadiyyatı ilə məşğul olan alim və tədqiqatçıların çoxunun və ümumdünya ictimai təşkilatlarının gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, əgər ölkələrdə iqtisadi və sosial dəyişikliklər vaxtında həyata keçirilərsə, əgər elmi və texniki tərəqqi təmin edilərsə, hökumətlər sosial yönümlü siyasət həyata keçirib, ölkədə korrupsiyaya qarşı mübarizə aparılırsa, əhali artımı təhlükəli bir problemə çevrilə bilməz. İnsan resurslarına yönəldilən kapital xərclərinin, digər resurslara yönəldilən kapitaldan daha səmərəli olması da dünya təcrübəsində təsdiq edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin əldə etdikləri nailiyyətlərinin çoxu, bu ölkələrdə insan resurslarına olan diqqət və hörmətlə bağlıdır. İşçi qüvvəsinin məhsuldar potensialı, işçinin psixoloji, fiziki keyfiyyətləri və səhhəti ilə yanaşı onun həyat şəraitindən asılı olan ümumi və xüsusi savadını, istehsal təcrübəsini, mədəni inkişaf səviyyəsini də özündə cəmləşdirir. İşçi qüvvəsinin bütün bu cür və digər mühüm xüsusiyyətləri dünya təsərrüfatının yarım sistemlərində ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən sosial, iqtisadi, mənəvi, psixoloji, siyasi proseslərdən bilavasitə asılı olur. Bütün bu xüsusiyyətlərin əsasında isə insanın əmək qabiliyyətini təyin edən fiziki keyfiyyəti durur. Bu keyfiyyətlərin meydana gəlib səmərə verməsi isə dövlətdən asılı olur

Öz müstəqilliyinin 28-ci ilində olan Azərbaycan bu yolun qət edilməsində çətin bir sınaqdan keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi müstəqilliyin ilk illərində istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də sosial sferada vəziyyət acınacaqlı olmuşdur. Lakin bu yolda dövlətimiz heç zaman geri çəkilməmiş, müstəqilliyimizin davamlı olması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının son illərdə həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri olan əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə, səhiyyə, təhsil sahəsində əsaslı addımlar atılmışdır. İnkişafın əldə eilməsi üçün qəbul edilən qərarların həyata keçirilməsi yolunda müəyyən problemlərlə qarşılaşmış, lakin bu problemlərin həlli istiqamətində düzgün qərarlar verilmiş və strateji hədəflər qoyulmuşdur.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Bakı. 29 dekabr 2012-ci il
Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
"Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi,
Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası
"Economic Development in Azerbaijan", Country Partnership Strategy: Azerbaijan, 2014–2018
www.stat.gov.az

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

www.sehiyye.gov.az

www.globalhungarindex.org

www.foodsecurityindex.eiu.com

Maliyyə Nəzarəti və Audit Sahəsində Tətbiq Olunan Beynəlxalq Təcrübələr

Nüşabə HÜSEYNLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

nusabe.huseynli@mail.ru

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi müasir dövrdə dövlətin maliyyə nəzarətinin nəzəri əsaslarının araşdırılması, beynəlxalq təcrübələrin Azərbaycan üçün uyğunluğunun təhlili və dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi üzrə təkliflərin verilməsidir. Azərbaycanda mövcud maliyyə sisteminin beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşdırılması üçün maliyyə nəzarətinin və audit nəzarətinin davamlı inkişaf etdirilməsi, dövlət büdcəsindən qeyri-qanuni istifadənin, vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin tənzimləyici funksiyasının həyata keçirilməsi maliyyə resurslarından düzgün istifadə edilməsi, effektiv şəkildə idarə olunması, maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsi və bu səhvlərin aradan qaldırılması beynəlxalq təcrübələr nəticəsində daha da inkişaf etdirilir.

Tədqiqatda beynəlxalq sənədlərin təhlili, maliyyə nəzarəti orqanlarında beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri, Türkiyə, Amerika, İngiltərə, Norveç və başqa ölkələrin nəzarət metodları təhlil edilir və tövsiyələr qeyd olunur. Azərbaycanda Hesablama Palatası və digər nəzarət orqanları yeni metodlar həyata keçirməli və bu barədə ictimaiyyəti daim məlumatlandırmalıdır. Strateji və cari maliyyə nəzarət sistemi dərinədən öyrənilməli, onların başqa ölkələrdə tətbiq obyektləri müəyyənləşdirilərək ölkəmizə uyğun şəkildə istifadə edilməlidir. Büdcənin gəlir və xərclərinə nəzarət edilməli, dövlət xərclərinin gəlirliliyi və səmərəliliyi qiymətləndirilməli, maliyyə ekspertizası təşkil edilməlidir.

Ölkəmizdə audit nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ölkəmizin nəzarət mexanizminin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də nəzarət sisteminin inkişafında audit nəzarətinin tətbiqinə geniş yer verilməli, eləcə də Ali Audit İnstitutlarının təcrübəsinə əsaslanaraq hüquqi, maliyyə sahələrini gücləndirərək, yeni qanunların tətbiqini həyata keçirməlidirlər.

Açar sözlər: Maliyyə nəzarəti, Büdcə, Strateji və cari maliyyə nəzarəti,

Giriş

Sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri daim xarici müdaxilələrə məruz qalırlar və bu müdaxilələr nəticəsində dövlət iqtisadiyyatı öz-özünü tənzimləmə prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən əsas istiqamət cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının bütün sahələrinə iqtisadi nəzarətin həyata keçirilməsidir. Maliyyə resurslarının məqsədyönlü istifadə edilməsinə istiqamətlənmiş dövlət maliyyə nəzarəti uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir. Maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi ölkə büdcəsinin tərtib edilməsindən, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündən, vergi yayınmalarına nəzarət etməkdən ibarətdir. Müasir Azərbaycan Respublikasında işgüzar fəallıq hər il daha da inkişaf edir. Belə bir dövrdə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı bir sıra hüquqpozmalara, eləcə də vergidən yayınma hallarına

gətirib çıxara bilər. Bu halların qarşısının alınması üçün də dövlət tərəfindən maliyyə nəzarətini həyata keçirmək zərurəti yaranır.

Maliyyə nəzarəti-nəzarətin xüsusi forması olub, dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərinin təyin edilmiş qurumlar vasitəsilə nəzarət edilməsidir. Maliyyə nəzarəti müəyyən üsullarla təsərrüfat obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasının məcmusunu bildirir.

Müstəqilliyini yeni əldə etmiş gənc respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi başqa xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edilməsi zərurətini yaradır. Ali audit institutlarına əsaslanaraq tətbiq edilən təcrübə nəticəsində dövlət xərclərinin idarə edilməsinə, maliyyə uçotunun təşkilinə nail olmaq olar. Ali audit institutları hüquqi, maliyyə sahələrini gücləndirərək dövlət orqanlarında korrupsiya hüquqpozmalarının da qarşısının alınmasına şərait yaradır. Ali audit institutlarının tətbiqinin inkişafı Azərbaycanda Hesablama Palatası və digər nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin inkişafı üçün olduqca vacibdir. Bununla yanaşı Hesablama Palatasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün vacib amillərdən biri də Hesablama Palatalarının beynəlxalq təcrübələrindən istifadə edilməsidir.

Ali audit institutlarının, eləcə də maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlardan ən mühümü Lima Deklarasiyası və Mexiko Deklarasiyasıdır.

Dövlət Maliyyə Nəzarətində Auditin Formaları

Audit yoxlamaları aparılan zaman əsasən daxili və kənar audit yoxlamaları tətbiq edilir. Daxili audit orqanın daxilində onun işinə nəzarət edilməsi, mühasibat hesabatlarının yoxlanılması, hesabat təqdim etməsi, onun işinin qiymətləndirilməsi üçün yaradılan nəzarət sistemidir. Kənar audit yoxlaması kənar auditorlar tərəfindən dövlət orqanının tapşırığı ilə məcburi və ya könüllü formada maliyyə və mühasibat uçotu hesablarının yoxlanması və qiymətləndirilməsi üçün həyata keçirilir.

Audit Qurumlarının Müstəqilliyi

Audit yoxlamalarını aparən qurumlar müstəqil olmalıdırlar ki, onlar kənar müdaxilələr məruz qalmasınlar və nəzarətin aparılması qərəzsiz şəkildə aparılsın. Bu orqanların müstəqillik dərəcəsi Konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Auditlərin Hesabat Qaydaları

Auditorlar daima öz fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında hesabat tərtib etməli və aidiyyəti orqanlara bu hesabatı təqdim etməlidirlər. Hesabatlar rüblük və illik təqdim edilə bilər.

Hesabatlar tərtib edilərkən başa düşülən üslubda tərtib edilməli və beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə uyğun olmalıdır.

Metod

Tədqiqat işinin aparılması metodunda nəzəri və praktik təcrübədən istifadə edilməklə beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən formalar qeyd edilmişdir. Bir çox ölkələrin maliyyə nəzarəti formaları və nəzarəti aparən orqanların idarəetmə formaları öyrənilmiş və ölkəmizdə tətbiq edilə bilmə istiqamətləri qeyd edilmişdir. Tədqiqat işi zamanı bir sıra iqtisadi təhlil, statistik v  müqayisəli təhlil, kütləvi müşahidə və s kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Analiz

Bazar iqtisadiyyatı  raitində dövlətin tənzimləyici funksiyasının həyata keçirilməsi maliyyə resurslarından düzgün. istifadə edilməsi, effektiv  kild  idarə olunması, maliyyə pozuntularının vaxtında. aşkar edilməsi və bu s hl rin aradan qaldırılması beynəlxalq təcrübələr nəticəsində. daha da inkişaf etdirilir.

İqtisadiyyatın inkişaf etdiyi bir dövrdə bir çox.  lk lərd  strateji və cari. maliyyə nəzarəti prinsipi əsas götürülür. Amerika Birl mi   tatlarında bir çox mütəxəssislərin. fikrinə əsasən strateji idarəetmədə maliyyə. nəzarəti elə  kild  aparılmalıdır. ki, resurslardan səmərəli və qənaətlə. istifadə edilməli, məqsədəuyğun  kild . tərtibinə əmin. olmalıdır.

Cari maliyyə nəzarəti büdcə ilə hesablaşmaların. vaxtında və tam  kild  həyata keçirilməsi  c n. müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin. faktlar əsasında təhlilini nəzərdə tutur. Strateji maliyyə nəzarəti isə müəssisə. və təşkilatların maliyyə strategiyasına istiqam tl nmisdir v   z obyektlerinin. strateji planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Strateji və cari maliyyə nəzarəti arasındakı bu nisbət göstərir ki, maliyyə nəzarətində strateji məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi digər tərəfdən cari maliyyə. nəzarətinin səmərəli nəticəsidir.

ABŞ təcrübəsində ayrı-ayrı sahələrin büdcələri nəzarət sahələrinin fəaliyyəti əsasında həll edilir. Bu sahələrin beş növü fərqləndirilir:

Birinci növü xərc mərkəzləri daxil edilir. Burada istehsal olunan məhsulların xərc büdcəsi müəyyənləşdirilir, əmək məsrəfləri müəyyənləşdirilir;

İkinci növə satış mərkəzləri aiddir. Bu növdə, əsas nəzarət göstəricisi satışın ən aşağı həddini müəyyən edir;

Bu sahənin üçüncü bölməsinə inzibati xidmətlər aid edilir. Bütçə fəaliyyətinin əsasını xərclər və nəticələr arasındakı nisbəti müəyyən etmək təşkil edir;

Mənfəət mərkəzləri isə bu sahənin dördüncü. növünü əhatə edir.

Və sonuncu beşinci növü, isə investisiya mərkəzləri təşkil edir. Onların maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəricilərinə vergi çıxıldıqdan sonra əldə edilən mənfəət aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və mülkiyyətin səhmdar formasının yaradılması qeyri-dövlət nəzarətin inkişafını sürətləndirir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafı birbaşa olaraq auditin inkişafına zəmin yaradır. Audit qurumları üzrə müxtəlif ölkələrdə fərqli təcrübələr vardır. Buna görə də başqa-başqa ölkələrin təcrübələrini öyrənmək daha effektiv nəticə almağa şərait yaradacaq.

İngiltərədə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən qurum 1983-cü ildə qəbul edilmiş Milli Audit Aktı ilə yaranmışdır. Dövlət xərclərinə, nəzarəti geniş şəkildə İngiltərə Milli Audit Ofisi yerinə yetirir. Bu nəzarətin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi audit nəticələrinin, vaxtında Parlamentə təqdim edilməsi və hesabat verməklə hökumət və onun orqanlarının, vəsaitləri necə xərclədiklərinə məsuliyyətli davranmalarını təmin etmək, xidmətlərin göstərilməsində xərcləri minimum səviyyədə aşağı salmaq, keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına nəzarəti gücləndirməkdir. Bu ofisin əməkdaşlarının fəaliyyətində tam olaraq dövlətdən heç bir asılılıq yoxdur. Onların işinə nəzarəti Parlamentin Hesablama Komissiyası yerinə yetirir. İngiltərə Milli Audit Ofisinin tərkibini Nəzarətçi və Baş Audit (Comptroller and Audit General), onun köməkçiləri, Baş əməliyyatçı direktor və icraçı idarə heyəti təşkil edir. İctimaiyyət üçün məlumatların daha əl çatan olmasını təmin, edə bilmək üçün mütəmadi şəkildə hesabatları dərc etdirir. Milli Audit Ofisinin, bütün bu səyləri nəticəsində ölkənin maliyyə vəsaitlərinə 1 milyard funt-sterlingdən çox qənaət edilmişdir.

Milli Audit Ofisi maliyyə auditi, və effektivliyin, auditi funksiyalarını həyata, keçirir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında dövlət xərclərində nəzarəti, həyata keçirmək üçün Ümumi Hesabatlıq İdarəsi yaradılmışdır. 2004-cü ildən bu orqanın adı, dəyişdirilərək Hökumət Hesabatlılıq İdarəsi adlandırılır. Qurumun fəaliyyətinin əsas məqsədi vaxtaşırı Konqresi məlumatlandırmaqla vergi ödənişlərinə nəzarət etmək, hesabatın düzgünlüyünü və, etibarlılığını təmin etməkdir. Eyni zamanda bu orqan xərcləmələrin, dəqiq uçotunun alınması,

dövlətin qoyduğu məqsədlərə nail olunması, dəyişikliklərin aparılması, dövlət xərclərinə qənaət olunması, qeyri-məhsuldar xərcləri azaltmaq kimi məsələləri. də həll edir.

Almaniya təcrübəsinə nəzər salsaq nəzarət sisteminin. bu ölkədə 300 il əvvəl yarandığını görərik. Ümumi Hesablama Palatası adlanan bu orqan 1714-cü ildə. yaradılmışdır. Müasir dövrdə Ali Hesablama Palatası adlandırılan bu orqan müstəqil xarici audit qurumu. kimi dövlətin maliyyə hesabatlarının yoxlanışını aparır. Orqanın tərkibində 200-dən çox əməkdaşı olan 100-ə yaxın ilkin yoxlama qrupları fəaliyyət göstərir. Bu nəzarət orqanı Almaniya Parlamenti və Federal Hökumətə. hər il mütəmadi olaraq hesabat verir. Bu ölkədə də digərlərində olduğu. kimi audit institutları müstəqil fəaliyyət göstərərək ayrıca qanunla tənzimlənir.

Beynəlxalq təcrübədə nəzarətin həyata keçirilməsində Norveç xüsusilə seçilir. İngiltərə və Almaniyadan fərqli olaraq Norveçdə audit nəzarəti maliyyənin audit, performans üzrə audit və korporativ nəzarət olmaqla üç kateqoriyada təsnifləşdirilir. Baş Auditor Ofisi ölkədə. fəaliyyət göstərən audit qurumudur. Bu qurumun məqsədi maliyyə vəsaitlərinin. və resurslarının Norveç Parlamenti qərarlarına uyğun olaraq idarə edilməsini və istifadəsini təmin edir. Baş Auditor Ofisi parlamentə və cəmiyyətə vaxtaşırı hesabatlar təqdim edir. Qurumun idarəçiliyini Baş Auditor, Katib, İdarə heyətində təmsil olunan müxtəlif departamentlər üzrə audit təşkil edir. Norveç praktikasına xarakteristik situasiyalardan biri iqtisadiyatın sisteməlik araşdırılması və səmərəlilik auditinin təşkilidir.

Dövlət nəzarəti sahəsində yüksək keyfiyyət səviyyəsində olan Kanada dövləti heç bir nəzarət. əhəmiyyəti olmayan bir ölkədir. Bu ölkənin nəzarət sistemi buraya köçüb gələn insanların özləri. ilə gətirdikləri nəzarət üsullarını birləşdirərək yaratdıqları sistemdən ibarətdir. Kanadada. nəzarəti Baş Təftiş İdarəsi həyata keçirir. Bu orqan maliyyə, təhsil, kadr siyasəti, mühafizə, idarəetmənin təşkil edilməsi, daxili nəzarət sistemi və s. kimi sahələrin səmərəliliyini. qiymətləndirir.

Maliyyə nəzarətində. istifadə edilən. beynəlxalq təcrübəyə qonşu. dövlətlərin təcrübələrinin də nümunələri. böyük töhvə verir. Qardaş ölkə Türkiyədə nəzarət sistemini həyata keçirən qurum 1862-ci il 29 may tarixində Avropa modeli. əsasında qurulmuş. Sayıştaydır. “Sayıştay qanunu” ilə tənzimlənən. bu qurum parlamentə hesabat verən müstəqil orqandır. Sayıştayın fəaliyyət mexnizmində maliyyə nəzarəti, uyğunluq nəzarəti və performans nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sayıştay öz büdcəsi haqqında müstəqil qərar verir, tənzimləyir, nəzarət proqramının əsasını hazırlayır, parlamentə təqdim edilən hesabatların məzmununu hazırlayır və göndərilmə

zamanını. təyin edir, müstəqil şəkildə araşdırma aparır, nəzarət edir və qərar. qəbul edir. Sayıştay aşağıdakı. dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşən sturukturların. auditini aparır:

- Dövlət büdcəsi. tərəfindən maliyyələşən bütün dövlət. təşkilatları;
- Sosial-müdafiə qurumları;
- Bütün dövlət şirkətləri;
- Dövlət təşkilatları tərəfindən. daxil olan borclar;
- Borc faizi ödəmələri;
- Büdcədən kənar hesablar və maliyyələr;
- Qrant və mükafatlar;
- Beynəlxalq təşkilatların. hesabları və əməliyyatları;
- Bələdiyyənin. idarə etdiyi. büdcə;
- Özəl büdcəli. təşkilatlar və universitetlər və s.

Gürcüstanda nəzarət orqanı kimi Dövlət Nəzarət Orqanı 1991-ci ildən fəaliyyət göstərir. Bu. orqanın sədri Parlament tərəfindən seçilir və orqan bütün hesabatları Parlamentə təqdim edir. Dövlət Nəzarət Orqanı audit nəzarətini, ictimai vəsaitlərin xərclənməsi, auditini və idarə. edilməsini, dövlət gəlir və xərclərinin əsaslandırılmasını yerinə yetirir. Nəzarət orqan dövlət.. gəlirlərinə nəzarət etmir, büdcə. gəlirləri və xərcləri barədə Parlamentə hesabat verir.

Rusiyada maliyyə nəzarətini. Hesablama Palatası həyata. keçirir. Hesablama Palatası Parlamentin Yuxarı Palatasına tabedir və sədri Parlamentin Aşağı Palatası tərəfindən təyin edilir. Palatanın işinin əsasını dövlət büdcəsi gəlirlərinə və xərclərinə nəzarət, dövlət əmlakından istifadəyə nəzarət, büdcədən kənar fondlara nəzarət, dövlət xərclərinin və gəlirliliyinin səmərəliliyinin. qiymətləndirilməsi, maliyyə ekspertizası və s. təşkil edir.

Nəticə və Təkliflər

Ölkədə şəffaflıq yaratmaq, ictimaiyyət üçün bütün məlumatları əlçatan etmək, ölkə vətəndaşlarını məlumatlandırmaq bu orqanların iş prinsipinin əsas məqsədidir. Vətəndaşların maliyyə hesabatlarının nəticələri haqqında məlumatlandırılması, onların şikayətlərinə baxılması, verilən təkliflərin dəyərləndirilməsi və qanuna uyğun şəkildə tətbiq edilməsi nəzarət orqanlarının əsas prinsiplərindəndir.

Azərbaycanda nəzarət sisteminin daha da inkişafı üçün bu ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Misal üçün Norveç təcrübəsindən istifadə edərək dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının nəticəsi olan şirkətlərin dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin daha yüksək nəticələr əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Rusiya təcrübəsindən büdcənin planlaşdırılması,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

hazırlanması prosesində xərclərin və gəlirlərin auditinə nəzarətin həyata keçirilməsində tətbiq edilə bilər. Qardaş dövlət Türkiyənin maliyyə nəzarəti təcrübələrinə əsaslanaraq dövlət orqanlarının strateji hədəflərini işləyib hazırlamaq və onların nəticələrinin müqayisə edərək təhlili üçün yeni imkanlar açılmasını həyata keçirmək olar.

Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və nəzarət orqanlarının işinin optimal qurulması üçün tətbiq edilən beynəlxalq təcrübələr haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1.Maliyyə nəzarəti orqanlarının rəhbərlərinin, onların üzvlərinin və orqanın maliyyə müstəqilliyini təmin etmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da “Hesablama Palatası haqqında” qanuna da əlavələr və dəyişikliklər edilərək onun sədri, sədr müavinləri və auditorların parlament üzvləri və hökumət qarşısında tam müstəqilliyi təmin edilsin.

2.Maliyyə nəzarəti orqanları daimi olaraq hesabat verməli, onları cəmiyyətə açıq şəkildə yayımlamalıdır. Hökumət isə nəzarət orqanlarının işinin təhlili və maliyyə qanunauyğunsuzluqlarını aradan qaldırmaq üçün verdiyi tapşırıq və təklifləri açıqlaya bilər.

3.Beynəlxalq audit standartlarına əsasən dövlət büdcəsində göstərilib göstərilməməsindən asılı olmayaraq bütün maliyyə və mühasibat uçotu əməliyyatları Ali audit institutlarının audit yoxlaması ola bilər. Azərbaycanda Hesablama Palatası büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcələrinə rəy verir. Buna əsaslanaraq Hesablama Palatası büdcədənkənar dövlət fondlarının audit yoxlamalarını aparmalı və bu yoxlamanın nəticələrini ictimaiyyət üçün yayımlamalıdır.

4.Bir çox ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, Hesablama Palatası və digər dövlət nəzarət orqanları öz fəaliyyət sərbəstliyini təmin etmək və hakimiyyətdən asılılığını azaltmaq üçün audit mandatını genişləndirməlidir.

5.Dünya Bankının audit sahəsinin inkişafı üçün irəli sürdüyü auditorların hüquq və vəzifələri, onların xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması, peşə təzənlənməsi, öhdəlikləri və s. haqqında müddəaları qəbul edilməsini təmin edilsin.

6.Audit qurumlarında daxili audit sistemi elə qurulmalıdır ki, onlar daha işlək olsun və beynəlxalq audit standartlarına uyğun olsun. Qanunvericilikdə bununla əlaqəli yeni əlavələr edilsin və Hesablama Palatasında daimi olaraq hesabatlar açıqlansın və veb saytlarda mütəmadi olaraq yerləşdirilsin.

Dünyanın bir sıra ölkələrində maliyyə nəzarəti yoxlamalarına nəzər saldıqda görürük ki, maliyyə nəzarətinin aparılması formasından, nəzarəti aparan orqanların səlahiyyətindən, məsuliyyətindən asılı olmayaraq müəyyən məqsədlər üçün aparılır. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

- Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinə qənaət etmək;
- Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində yüksək səviyyədə dəqiqlik və düzgünlüyün təmin edilməsinə nail olmaq;
- Büdcə vəsaitlərinin təyinatına uyğun xərclənməsinə nail olmaq, əlavə və lazımsız xərclərin qarşısını almaq;
- Büdcədənkənar vəsaitlərin, dövlət zəmanətləri ilə alınmış kreditlərin məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsini təmin etmək.

Ədəbiyyatlar

- Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (1994).
Auditorlar palatası haqqında əsasnamə. Bakı, (1995).
Beynəlxalq audit standartları. Bakı, (2009).
Azərbaycan Respublikası Hesablama palatasının fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik aktları. Bakı, (2009).
Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının 2016-cı il üzrə iş planını 1.26-cı “Auditin təşkilinə dair xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi” barədə hesabat, (2016), Bakı.
“Hesablama palataları ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və normalar” Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi. 32 s.
Dövlət büdcəsinə nəzarət, beynəlxalq təcrübə, Bakı, (2008) 123 s.
Audit, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti (2001), Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 604 səh.
David Parmenter “The Financial Controller and CFO's Toolkit: Lean Practices to Transform Your Finance Team, Third Edition” (2016) 433 s.
Петров А.Ю. Государственный финансовый контроль. Финансы, 2010, 10с.
<https://muhasibat.az/dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2017-ci-ilde-aparilan-maliyye-nezareti-tedbirlerinin-neticeleri-aciqlanib>
http://www.untagsmd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/ACCOUNTING%20International%20Finance%20and%20Accounting%20Handbook,%203rd%20Edition.%5B2003.ISBN0471229210%5D.pdf

Müasir Dövrədə Maliyyə Siyasəti Və Onun Təkmilləşdirilməsi

Orxan ABBASZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
orxan.abb@gmail.com

Xülasə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkədə maliyyə sistemindən səmərəli və düzgün istifadə etmək günün ən vacib məsələlərindən biri hesab edilir. Ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən də sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində eləcə də dövlətin müdafiə gücünün artırılmasında maliyyə siyasətindən səmərəli istifadə olunması günün ən aktual məsələsidir. Belə ki, hansı dövlət öz maliyyə sistemini düzgün və səmərəli təşkil edərsə, təbii ki, həmin dövlət özünün maliyyə siyasətini də səmərəli həyata keçirir.

Artıq son dövrdə ölkəmizdə maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür ki, bu da öz müsbət nəticələrini artıq iqtisadiyyatda göstərməyə başlamışdır. Maliyyə siyasətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün ölkə üzrə bir sıra maliyyə ehtiyatlarının birbaşa dövlət büdcəsinə səfərbər olunması qaydaları ardıcıl olaraq bir neçə dəfə dəyişdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, neft gəlirlərindən əldə olunan vəsaitlər digər sektorların inkişafına yönləndirilmiş və nəticədə digər sektorlar da inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqillik qazanmasından sonra, xüsusilə 1995-ci ildən etibarən Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı təmin olunmağa başlanmışdır. Bu illər ərzində neft-qaz strategiyasının tətbiqi nəticəsində sayı 20-dən çox olan 30-dan artıq şirkətlə Azərbaycanın neft-qaz yataqlarının birlikdə işlənməsinə dair 26 müqavilə imzalanmışdır. Neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlər sənayenin digər sektorlarına da yönləndirilmiş və nəticədə digər sektorların da canlanmasına şərait yaranmış, sosial-iqtisadi göstəricilərdə artım tendensiyası müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanda tətbiq olunan maliyyə siyasətinin nəticəsi olaraq yeni iqtisadi islahat və proqramların təşkil olunması nəticəsində 2014-2015-ci ildə baş vermiş neft qiymətlərindəki radikal azalmanın iqtisadi təsirlərini aradan qaldırılmaqla ÜDM-nin artım tempini yenidən müsbət dərəcələrə qaldırılaraq iqtisadi artım əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Maliyyə siyasəti, ÜDM, Neft gəlirləri

Biznes Proseslərin İdarə Edilməsinin Əsas Aspektləri

Orxan BABAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

orxanbabayev996@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrdə bir çox şirkətlər öz fəaliyyətlərində uğur qazanmaq üçün Biznes proseslərin idarə edilməsi konsepsiyasından geniş şəkildə istifadə edirlər. Biznes proses deyiləndə biri-birindən ayrı və eyni zamanda fərdi olan əməliyyatlar toplusunun ardıcılığı nəzərdə tutulur. Həmin biznes proseslərin ardıcılığına riayət edilən zaman bəzi əhəmiyyətli nəticələr meydana gəlir. Məsələn, məhsulları, xidmətləri, komplektləşmə prosedurlarını və sair prosesləri adı çəkilən nəticələrin siyahısına əlavə etmək olar. Biznes proseslər işçi personalının peşəkarlığının artırılmasına, layihələrin həyata keçirilməsinə dair istiqamətləndirilə bilər. Baxdığımız tədqiqat işində biznes proseslərin idarə olunmasının vacibliyi tədqiq olunmuşdur. Biznes proseslərin idarə edilməsi və ya “proses yanaşma” hal-hazırda şirkətlərin idarəçilik prosedurasında ən çox tələb edilən və istifadə olunan metodologiyadır. Elmi ədəbiyyatda proses yanaşmasına həsr olunan müxtəlif təyirlərə rast gələ bilərik. Ümumilikdə isə Biznes proseslərin idarə edilməsində prosesli yanaşma deyəndə biznes şirkətlərinin fəaliyyətində cərəyan edən və hər bir şirkətin digər biznes prosesləri ilə sıx əlaqədə olan ümumi proseslərin təhlil edilməsinə arxalanan şirkət fəaliyyətinin təşkil və analiz edilməsinə ixtisaslanan yanaşma üsulu nəzərdə tutulur. Ayrı nəzərdə tutduğumuz şirkətin biznes proseslərinin “düzgün” toplusu həmin şirkətin fəaliyyət sistemindən ibarətdir. Həmin sistem şirkətin istehsal dövrünü, idarəçilik məsələlərini və sair mühüm xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Biznes proses deyəndə təyin edilmiş nəticələrin əldə edilməsinə istiqamətləndirilən tədbirlərin və mərasimlərin müntəzəm şəkildə təkrar edilmə prosesi nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Biznes proses, Proseslərin idarə olunması, Menecment

Giriş

Hər bir sosial – iqtisadi sistemin inkişafına dəlalət edən idarəetmə və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi arasıkəsilməyən bir prosesdir. İdarəetmə sistemində baş verən hər bir inkişaf keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri ilə xarakterizə edilir.

Bu növ dəyişikliklər sistemin daxili və xarici fəaliyyəti və məqsədləri ilə izah edilir. Bu prosesin planlı iqtisadiyyat sisteminin bazar iqtisadiyyatı sistemində keçid dövründə nəzərdən keçirilməsi aktual mövzulardan biridir.

Təsərrüfat komplekslərinin köhnə idarəçilik metodlarının uçuruma uğraması baş verir. Yeni idarəçilik metodlarının və üsulların tətbiq edilməsinin zəruriyyəti açıq-aşkar müşahidə edilir. Buna paralel olaraq, köhnə idarəçilik mexanizmi yararsız hala düşürlər. Məhz buna görə sahibkarlıq edən subyektin idarə edən mexanizmlərdə yeni təsərrüfat şəraitlərinə uyğunlaşmış

lazımı infrastrukturun və idarəetmə mexanizmlərinin olmaması ilə izah olunan özüməmaxsus vakuüm əmələ gəldi. Məhz buna görə planlaşdırma və idarədilmə texnologiyaları və metodlarını iqtisadi vəziyyətin cari inkişaf mərhələsinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu tədbirlər yaranmış problemlərin həllində köməklik edəcək və ona oxşar problemlərin əmələ gəlməsinin qarşısını alacaq.

Hər bir sistem özünü inkişaf etdirmə xüsusiyyətinə malikdir. Planlaşdırma və idarədilmə sistemlərinin adaptasiyası mənfi və müsbət təcrübənin bir yerdə toplanmasının nəticəsində təbii şəkildə əmələ gəlir. Nəticədə özünü praktika prosesində döğruldən müsbət formaları və metodları kamilləşdirmək və ona əks olaraq, effektiv olmayan formaları və metodları aradan qaldırmaq və ya təkmilləşdirmək istəyi yaranır. İdarədilmə və planlaşdırma prosesinin kökündən dəyişməsi intensivlik dəcəərəsinə və sistemin müxtəlif dövrlərdəki fəaliyyətinə görə fərqlənə bilərlər. Cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklərin cari mərhələsində idarəetmə və planlaşdırma sistemi dərin və hərtərəfli kamilləşmə prosesinə ehtiyac duyur.

İdarəetmə və planlaşdırma sisteminin köhnə metodlarının əvəzinə yeni idarəetmə və planlaşdırma üsulları tətbiq olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatını tətbiq etmə təcrübəsi bizi biznes planlaşdırma metodu ilə tanış edir.

Biznes planlaşdırma metodları sənayə şirkətlərində istifadə olunan cari metodlardan öz keyfiyyət cəhətlərinə görə fərqlənirlər. İş təcrübəsində ayrı metodların istifadə edilməsi bir neçə səbəblərə görə müsbət nəticələrə gətirmir. Məhz buna görə biznes planların keyfiyyət göstəricilərinin artmasına dair mühüm məsələ meydana gəlir. Biznes planlaşdırmanın keyfiyyətli səviyyədə olması bu prosesə maraq göstərən bütün daxili və xarici üzvlərinin ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin etməlidir. Bunun əldə olunması üçün gərəək məhdudlaşdırıcı sistem tərtib olunsun. Təkmilləşmə prosesi bu növ məhdudlaşdırıcıların ixtisara salınması və eyni zamanda effektivliyin qorunmasından ibarət olacaq.

Metod

Tədqiqat işində müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə, sistemli- struktur və sistemli funksional, analiz və sintez, induksiya və deduksiya və.s. kimi metod və prinsiplərdən geniş istifadə edilməşdir.

Analiz

Elmi ədəbiyyatda proses yanaşmasına həsr olunan müxtəlif təyinlərə rast gələ bilərik. Məsələn, proses yanaşması bir – biri ilə bağlı olan ardıcıl tədbirlərdən ibarət iş proseduru və yaxud, proses yanaşması bir- biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif fəaliyyət növlərinin cəmlənmiş forması - bütün bu təyinlər öz əksini müxtəlif elmi – tədqiqat işlərində tapırlar. Gördüyümüz bütün təyinlərdə “fəaliyyət” və yaxud “iş” sözləri aşkara çıxırlar. Bu halda artıq biznes – proses terminin tətbiq edilməsi daha məsləhətəuyğun sayılır (Ковалев В.В., 2005).

Həyata keçirilən biznes proseslər aşağıda nümayiş etdirilən xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar:

- Ardıcıl, fasiləsiz olmalı, müvafiq sənədləşdirmə ilə təsdiq edilməlidirlər;
- Nəzarət altında saxlanılmalı, onun nəzarətini asanlaşdıran metodlara və xüsusi vəsaitlərə malik olmalıdırlar;
- Qarşısına qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsinə dair istiqamətləndirilməlidirlər;
- Artıq və yaxud effektiv olmayan tədbirlərin aradan qaldırılması üçün rəşional və düzgün təməllər əsasında təşkil olunmalıdırlar;
- İnformasiyanı intiqal etmək üçün xüsusi kanallara malik olmalıdırlar.

Nəzərə alaraq ki, proses idarəetmənin obyektı kimi hesab edilir, aşağıda nümayiş etdirilən faktlara xüsusi şəkildə diqqət yetirilməlidir:

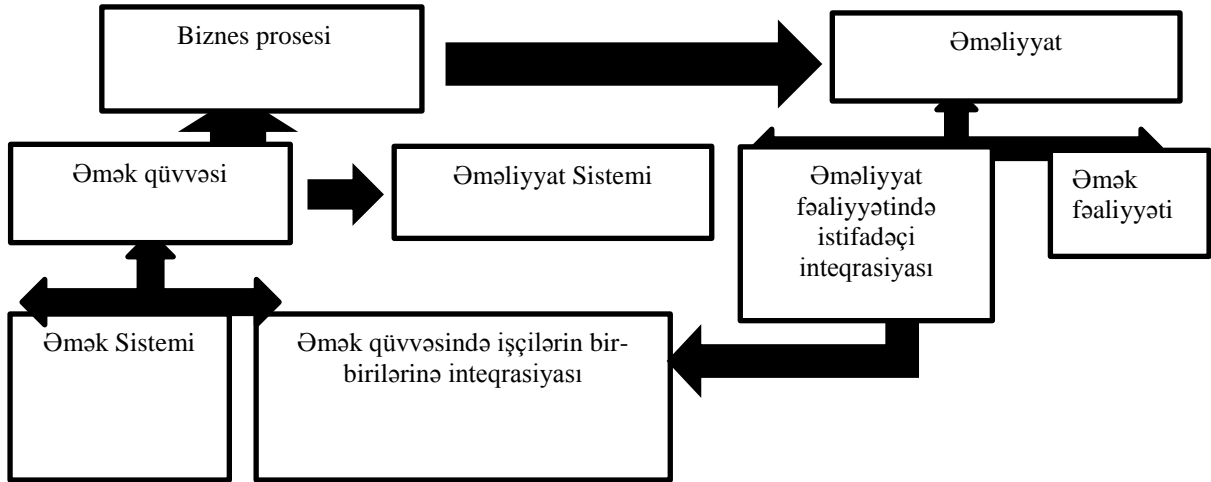
- Təyin olunmuş effektivlik və səmərəlilik göstəriciləri ilə proseslərin fəaliyyətini təmin edən resurslar;
- Artıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş və xüsusi sənədləşdirməyə malik olan məqsədlərin həyata keçirilməsinə dair zəruri hesab edilən alətlər, maddi vəsaitlər və tədbirlər kompleksi;
- Proseslərdə baş verən dəyişiklikləri idarə edən prosedurlar və tədbirlər kompleksi;
- Tədbirlərin həyata keçirilmə ardıcılığı və fəvqəladə hadisələr zamanı təcili qərarların qəbul edilməsi.
- Qarşısına qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsi üzrə əsas metodologiya və təlimat kompleksi;
- Proseslərdə baş verən dəyişikliklərin xarakteristikasını təyin edən tədqiqatlar və proqramlar sistemi;
- Sənədləşdirmə prosesinin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə fəaliyyət göstərən işçiləri lazımi avadanlıqla təchiz edilməsi;

İstifadəçi fəaliyyətləri isə əmək fəaliyyətinin demək olar ki, tam əksidir bu fəaliyyətlərə işçi qüvvəsinin işləmə qabiliyyətinin informasiya sistemi üzərində biliklərinin qiymətləndirilməsi

aidir. Bu fəaliyyət növündə fiziki deyil əqli inkişaf nəzərdə tutulur. İstifadəçi fəaliyyətində əldə edilən məlumatların sistem bazasında saxlanmasını və daxil edilmiş məlumatlardan gələcəkdə rahat şəkildə istifadə edilməsində müsbət şərait yaradır. Lakin bəzi fəaliyyətlər var ki, biznes prosesinin daha yaxşı idarəedilməsi üçün əmək fəaliyyətindən istifadə edilməsi mütləqdir. Digər tərəfdən isə Dövlətdə baş verən biznes əməliyyatları isə bir çox hallarda istifadəçi fəaliyyətinə daxildir misal üçün: hər hansı məhsul ixrac olunursa onun çatdırılması informasiya sistemi üzərindən monitorlaşdırılır bununla yanaşı çatdırılan və təhvil alan şəxsdən sistem üzərində qolun çəkilməsi təmin edilir. Real əldə edilən informasiyaların məntiqli olaraq xüsusi ilə də biznes prosesində informasiya texnologiyalarından əldə edilən məlumatların düzgün şəkildə idarəedilməsi olduqca vacib məsələdir. Çünki, əldə edilən informasiyaların fərqli növləri və geniş şəkildə olması informasiya sisteminin istifadəsini daha düzgün və məntiqli istifadə edilməsinə ehtiyac yaradır.

Sxem 1. Biznes prosesində konseptual modellər

Mənbə: Müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir

Sistem əməliyyatlarının istifadəçisi insan tərəfindən deyil informasiya sistemi tərəfindən icra edilir. Nümunə üçün: bir şirkətin digər şirkətə məhsulun göndərilməsi zamanı və maddi vəsaitin əldə edilməsində bankda açılan hesab üzrə balans yoxlanılır və bütün əməliyyatlar bank vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əgər bu informasiya insan tərəfindən həyata keçirilirsə onda bu istifadəçinin sadəcə texnologiya üzərindəki həll etmə fəaliyyəti və ya qabiliyyəti adlanır bu fəaliyyətlərin hər biri informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə qorunulur.

Biznes prosesinin əsas hissələrindən biri əmək qüvvəsində baş verən fəaliyyət texnologiyasını qanuniləşdirməkdən ibarətdir. Əmək qüvvəsinin idarəedilməsi sistemində bütün biznes prosesləri izah edilməli və biznes funksiyasında araşdırılmalıdır. Bu əlaqədə biznes prosesi və işçi qüvvəsinin bir-biri ilə necə zəncirvari idarəedilməsi dayanır. Deməli, sistem əməliyyatları

sadəcə texnologiya ilə deyil bununla yanaşı əmək qüvvəsi, əmək sistemi, işçi qüvvəsinin əməliyyat prosesində həll etmə bacarığı, istifadəçi əməliyyatları və fiziki əməliyyatlarda daha yaxşı xidmət göstərmək üçün bir-biriləri ilə sıx əlaqəlidir.

Biznes proseslərin üçüncü qrupu idarəçiliyə bağlı biznes proseslərdir. Sözügedən biznes proseslər həmçinin təminedicilərin prosesləri kimi tanınırlar. Onlar xarici müştərilər üçün zərurət daşıyırlar, amma onlar şirkətin menecmenti üçün çox ciddi əhəmiyyətə malikdirlər, çünki məhz bu proseslər şirkəti idarə edir və onun rəqabət qabiliyyətini, inkişafını və bazarlarda fəaliyyət göstərməsini təmin edirlər.

İdarəçiliyə bağlı biznes prosesləri aşağıda göstərilən bəndlərdə qeyd olunub:

- Şirkətin rəqabət qabiliyyətini, inkişafını və bazarlarda fəaliyyət göstərməsini təmin edən proseslər;
- Birbaşa şirkətin idarə edilməsinə bağlı olan proseslər.

İdarəçiliyə bağlı biznes proseslərin fərqləndirici xüsusiyyətləri struktur formasında özlərini göstərir. İdarəçiliyə bağlı biznes proseslərin arasında olan fərqlər idarəçilik obyektlərin xüsusiyyətləri ilə təyin edilirlər. Məsələn, “Maliyyə vəziyyətinin idarə edilməsi” adlı biznes proses “pul” adlı obyektini idarə edir; “Marketinqin idarə edilməsi” adlı biznes proses “müştəri” adlı obyektini idarə edir; “İşçi personalının idarə edilməsi” adlı biznes proses “işçi personalı adlı” obyektini idarə edir (Şahbazov K.A. və b. Menecment. , 2007).

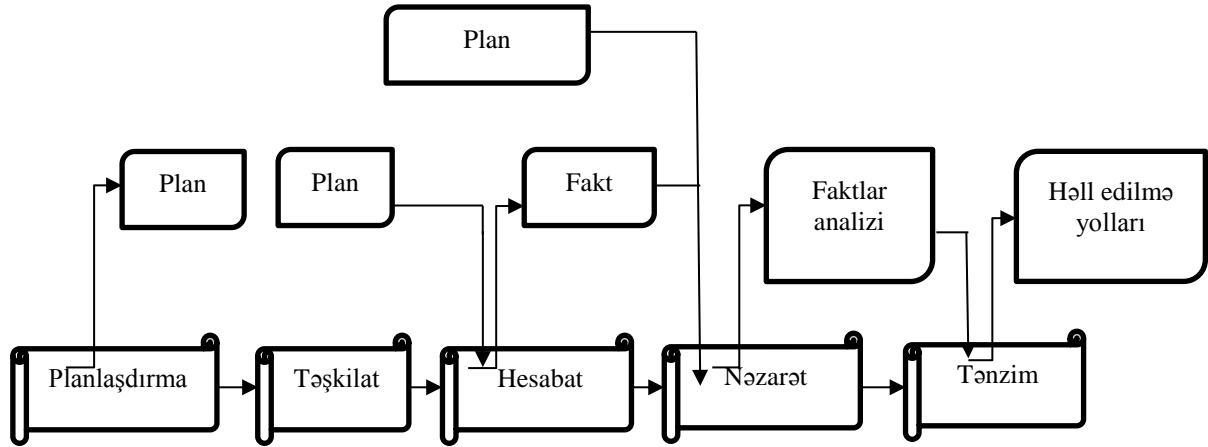
İdarəçiliyə təmayüllü biznes proseslərin ən adi struktur quruluşu idarəçilik dövrəsinin standart silsiləsi kimi çıxış edir və aşağıda nümayiş etdirilən bəndlərdə qeyd edilib:

- **Birinci mərhələ. “Planlaşdırma”.** Bu mərhələ çərçivəsində məlumat toplanır, təhlil edilir və fəaliyyət (*hərəkət*) planı hazırlanır;
- **İkinci mərhələ. “Təşkilat”.** Plan hazırlandıqdan sonra gərək onu həyata keçirilməsi (reallaşması) təmin edilsin. Onun üçün işçi personalı düzgün təşəbbüsə malik olmalı, planın reallaşması üçün lazımı resurslarla təmin edilməlidir;
- **Üçüncü mərhələ. “Hesabat”.** Təyin edilmiş müddət sona çatandan sonra həyata keçirilən proseduralar və əldə edilən nəticələr haqqında faktiki material toplanmalıdır;
- **Dördüncü mərhələ. “Nəzarət”.** Hesabat həyata keçirildikdən sonra plan faktiki məlumat toplusu ilə müqayisə edilir və normadan kənara çıxma hallarının analizi tətbiq edilir;
- **Beşinci mərhələ. “Tənzim”.** Sonuncu beşinci mərhələdə gələcək addımlar haqqında qərar qəbul edilir (planın dəqiqləşdirilməsi və struktur quruluşuna islahatların daxil edilməsi, planın reallaşmasına görə məsuliyyət daşıyan işçilərin təşviq edilməsi və ya cəzalandırılması) (Вайцеховская, С.С., 2013).

Hər bir idarəçilik prosesi bu sxemə uyğun gəlir. Əgər biz “Azərbaycan büdcəsinin tərtib edilməsi” prosesini götürsək, o zaman “planlaşdırma” mərhələsi “Azərbaycan büdcəsinin hazırlanması” kimi adlandırılacaq. Bundan sonra büdcənin həyata keçirilməsi baş verir, nailiyyətlərin və əldə edilən nəticələrin hesabatı aparılır. Əgər “Strateji idarə etmə” prosesini nəzərdən keçirsək, o zaman onun ilkin mərhələsi “Strateji planlaşdırma” kimi adlandırılacaq.

Şəkil 1. İdarəçiliyə bağlı biznes proseslərin struktur quruluşu.

Mənbə: Müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir

Azərbaycan şirkətlərinin daxilində baş verən bir neçə biznes proseslər həmin şirkətin fəaliyyəti üçün zəruri hesab edilir.

- Strateji idarə etmə;
- Maliyyə resurslarının idarə edilməsi;
- Marketingin idarə edilməsi;
- Personalın idarə edilməsi;

Hər bir Azərbaycan şirkətində “strategiya” adlı idarə edilmə obyekt var. Həmin obyektin məlumat toplumu idarə edilməlidir. Strategiya gərək planlaşdırılsın, nəzarət altında saxlanılsın. “Strateji idarə etmə” adlı termin məhz buna əsasən biznes proseslərində əmələ gəlir. Bütün digər şirkətlərdə idarəçiliyə bağlı və yaxud idarə edilməli digər obyektlər var. Məsələn, həmin obyektlərin siyahısına “pullar”, “müşərilər” və “işçi personalı” adlı obyektləri əlavə etmək olar.

Digər biznes proseslərə gəldikdə, onlar şirkətin xüsusiyyətləri və strategiyası ilə təyin edilir. Məsələn, hansısa bir şirkət öz daxili strukturuna “Aktivlərin idarə edilməsi” adlı biznes –

prosesi varid edir. Məsələ bundadır ki, nəzərdə tutulan şirkət öz aktivlərinin bazar qiymətinin artırılmasını özləri üçün strateji bir məqsəd kimi seçmişdir (Ковалев В.В., 2005).

Bununla eyni zamanda şirkət həmçinin aksiyalara malik idi. Bu aksiyalar fond bazarlarında dövr edirdilər. Bu məqsədin həyata keçirilməsinə dair şirkət öz daxili strukturuna “Aktivlərin idarə edilməsi” adlı biznes proses daxil etmişdir. “Aktivlərin idarə edilməsi” adlı biznes prosesi dəstəkləmək üçün ayrı bir struktur birləşməsi yaradılmışdır.

Ziyanlı istehsala malik olan bizneslər üçün “ətraf mühit”, “çirkləndirmə” kimi idarəçiliyə bağlı obyektlər meydana gəlir. Ətraf mühitin çirkləndirilməsi ciddi cərimələrə məruz qalır. Nəzərdə tutulan şirkətlərdə ətraf mühiti (ekologiyani) idarə edən biznes proseslər fəaliyyət göstərir.

İnkişaf təmayüllü biznes proseslər nəzərdən keçirəcəyimiz son biznes proseslərindən biri olacaq. Bu qrupa aşağıdakı biznes proseslər aiddirlər:

- Gəlirlərin və mənfəətin əldə edilməsinə dair istiqamətləndirilən və uzunmüddətli planlaşdırmaya malik olan biznes proseslər;
- Şirkət fəaliyyətinin inkişafına və təkmilləşməsinə dair istiqamətləndirilən və uzunmüddətli planlaşdırmaya malik olan biznes proseslər;

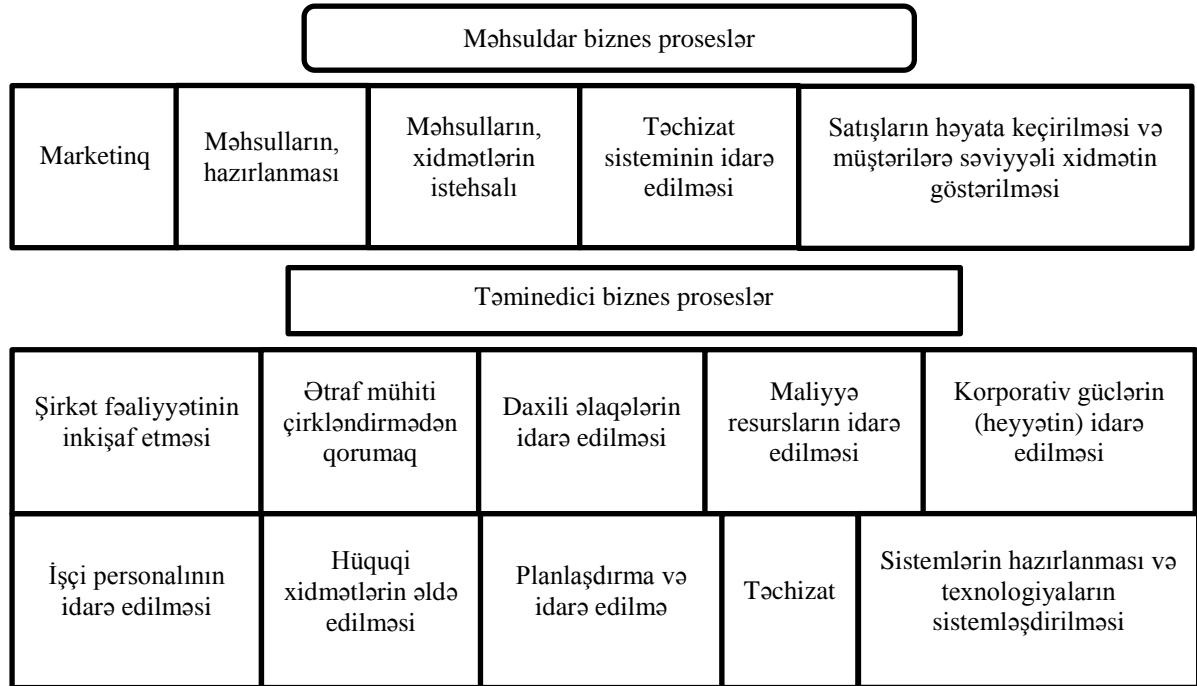
İnkişaf təmayüllü biznes proseslər investisiya fəaliyyətlərinin bir neçə növlərini təşkil edirlər. İntestisiyalar bu sahəyə artıq yatırılmaqdadır, nəticəsi isə müəyyən bir müddətdən sonra öz bəhrəsini verəcək.

İnkişaf təmayüllü biznes proseslərin əsas və fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdirlər ki, onlar mahiyyəti 80 faiz etibarlı olmaqla layihə fəaliyyəti kimi çıxış edirlər. Məhz buna görə layihələr şirkət işçilərinə nisbət digər tələbləri irəli sürürlər (Михалева, Е.П. , 2013).

Aşağıda göstərilən sxemdə biznes proseslərin təsnifatına iki müxtəlif yanaşma üsulu təqdim edilmişdir. Birinci yanaşma növü adətən konsaltinq xidmətləri göstərən şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Birinci yanaşma növünün tərkibinə daxil olan biznes proseslər iki cür olurlar: məhsuldar və təminedicisi. Nəzərdə tutulan yanaşmada idarə edilmə üzrə fəaliyyət iki qrup arasında bölüşdürülür. Məsələn, marketinqi məhsuldar biznes proseslərə aid edirlər, maliyyə resurslarının idarə edilməsini isə təminedicisi proseslərlə birlikdə istifadə edirlər.

Şəkil 2. Bəzi konsaltinq şirkətlərində tətbiq edilən biznes proseslərin təsnifat prosesinə yanaşma metodu.

Mənbə: Классификация бизнес-процессов основана на тексте статьи Ковалева С.М., Ковалева М.М

Nəticə və Təkliflər

Biznes proseslərin təsnifatında tətbiq edilən və inteqrasiya edilmiş informasiya sistemlərinin texnologiyarı üzrə mütəxəssislər tərəfindən istismar edilən biznes proseslərinin təsnifat prosesinin digər yanaşma növü təmənilə başqa kompozisiya metodundan istifadə edərək biznes proseslərini əsas və idarəçilik proseslərə bölürlər. Bununla eyni zamanda informasiyanın dəyişikliklərə uğramasına aid olan bütün proseslər həmin əsas proseslərə aiddirlər. Dəyişikliklərə və islahatlara aid olan bütün biznes proseslər idarəçilik biznes proseslərinə aiddirlər.

Biznes modelinin tam təchiz edən subdomenləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, *funksiya modeli, informasiya və ya məlumat modeli, Təşkilətmə modeli, informasiya texnologiyaları modeli* də daxil olmaqla proses modelini tamamlanır. Bu subdomenlər biznes prosesində ən vacib modellərdir və lazım gəldikdə yeni subdomenlər də bu prosesə əlavə oluna bilər.

Funksiya modeli biznes prosesində baş verən investisiya əməliyyatlarının və digər hadisələrin qanuniləşdirilməsi prosesidir. Biznesdə baş verən əməliyyatların hər biri fərqli, xüsusi qaydalarda yəni ümumiləşdirilmiş səviyyədə, biznes funksiyasının işçiləri və informasiya sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Biznes funksiyası rəsmi və qeyri-rəsmi hallarda ola bilər bu funksiyaların istifadəsi sintatik və ya semantik olaraq iki yerə ayrılır.

Müasir dövrdə biz əksər biznes səviyyələrində informasiya texnologiyaları sistemindən tutmuş digər proseslərdə qeyri-rəsmi formanı görə bilərik.

Beləliklə, bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, biznes prosesində məlumatların mövcudluğu qərarların qəbul edilməsi, gözlənilən mənfə hallardan qaçınılması və məlumat bazasının toplanılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyatlar

- Şahbazov K.A. və b. Menecment. Dərslik. Bakı, ADİU nəşriyyatı, 2007.-1036 səh.
- Вайцеховская, С.С. Особенности бизнес-процесса с позиции процессного подхода к управлению [Текст] / С.С. Вайцеховская, Ю.А. Дыкань, А.О. Петренко // Сборник научных трудов Sworld. – 2013. – Т. 30. – № 1. – С. 52-56.
- Ковалев В.В. Финансовая отчетность. Анализ финансовой отчетности (основы балансоведения) : учеб. пособие / В.В. Ковалев, Вит. В. Ковалев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. 2005
- Михалева, Е.П. Методический подход к формированию бизнес-процессов в организации [Текст] / Е.П. Михалева // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – 2013. – № 5-1. – С. 288–294.
- Мочерный С. В., Некрасова В. В. Основы организации предпринимательской деятельности: Учебник для вузов. – М. 2004.

İnflyasiya Haqqında Nəzəri Yanaşmalar Və Onun Təhlili

Orxan ƏSƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

orkhan.asad@gmail.com

Xülasə

İnflyasiya, ümumi olaraq, bir iqtisadiyyatdakı qiymətlər ümumi səviyyədə görülən sürətli və davamlı artımlar olaraq təyin olunmaqdadır. Buna görə, müəyyən bir dövr içində qiymətlər ümumi səviyyənin bir dəfəlik artımı inflyasiya olaraq qiymətləndirilir. Bu səbəbdən inflyasiya faktı dinamik bir prosesdir və əsas qeyri-sabitlik göstəricisidir. Bununla yanaşı anlayış, ümumi tələbin ümumi təklifi aşması və həm ölkədaxili mal və xidmət satın alışı mənasında həm də xarici pullar qarşısında olmaqla yerli pulun dəyər itirməsi olaraq da nəzərdən keçirilə bilər. 1929-cu ildən Böyük Böhran illərinə qədər iqtisadi düşüncəyə hakim olan klassik (A.Smit, D.Rikardo, J.B.Say və J.S.Mill) və neo-klassik (L.Valras, I. Fişer, A. Marşall və A.K.Piqu) iqtisadçılar inflyasiya faktını, pulun miqdarı nəzəriyyəsi çərçivəsində nəzərdən keçirmişlər.

Ən uzun ömürlü iqtisadi doktrinalardan biri olan miqdar nəzəriyyəsi ilk olaraq XVI əsrin ortalarında Cin Bodin tərəfindən irəli sürülmüşdü və David Rikardo ilə tam ifadə tapdı. Nəzəriyyənin ən sadə və ən ümumi formasına görə, qiymətlərin ümumi səviyyəsi dövriyyədə olan pul məbləği ilə müəyyən edilir və qiymətlərin ümumi səviyyəsi eyni istiqamətdə və eyni dərəcədə dəyişir. Başqa sözlə, miqdar nəzəriyyəsi pulun dəyəri və satınalma gücündəki dəyişikliklərin əsas səbəbi haqqında bir hipotezdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, pul bol olanda, dəyər və satınalma gücü azalır və mal qiymətləri artır. Əksinə, satın alma gücü artır və qiymətin ümumi qiyməti azalır.

Açar sözlər: İnflyasiya, Miqdar nəzəriyyəsi, Pul

Azərbaycanda Vergi Yayınması Və Vergi Hüquqpozmalarına Qarşı Tətbiq Edilən Məsuliyyət Tədbirləri

*Orxan MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
orxanmemmedli142@gmail.com*

Xülasə

Vergi Qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirləri vergi münasibətlərini qanunvericilik çərçivəsində idarə etməyə kömək edir. Məsuliyyət tədbirləri sisteminin özünün də tənzimlənməyə ehtiyacı olur ki, vergi münasibətləri, vergi maraqları iqtisadi inkişafa mütənasib olaraq dəyişir.

Qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin tənzimlənməsi zamanı vergi ödəyicilərinə qarşı tədbirlər sistemi daha da gücləndirilmir, əksinə vergi ödəyicilərinin maraqlarına uyğun olaraq əlverişli və səmərəli şərait yaradılır. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə Vergi Məcəlləsi, İnzibati Xətalər Məcəlləsi və Cinayət Məcəlləsinə müvafiq olaraq məsuliyyətə cəlb olunduğundan, məsuliyyətin növlərində olduğu kimi məsuliyyətə cəlb etmə müddətlərində də müəyyən fərqlər vardır.

Açar sözlər: Vergi, Vergi Qanunvericiliyi, Vergi Hüquqpozmaları

Kənd Təsərrüfatının İnkişaf Dinamikasının Təhlili Və Bu Sahədə Bazar Münasibətlərinin Formalaşdırılmasının İqtisadi Məzmunu

*Orxan SADIQOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
orkhandsdg@gmail.com*

Xülasə

Kənd təsərrüfatı - bitki və heyvan mənşəli məhsulların istehsal olunması, bunların keyfiyyət və səmərələrinin artırılması, bu məhsulların uyğun şərtlərdə mühafizəsi, işlənilib qiymətləndirilməsi və satışı çıxarılması proseslərinin məcmusudur.

Bu iki başlıca istehsal budağından bitki mənşəli istehsal və heyvan mənşəli istehsalıdır. Bu iki təməl kənd təsərrüfatı istehsal budağı və hətta tərifləri arasındakı tək fərq, istifadə etdikləri materialın birində bitki, o birində isə heyvani material olmasıdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən siyasət sosial strategiyanın başlıca komponentidir. Kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə kənd təsərrüfatının əsas problemlərinin inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri - neft sektorunun davamlı inkişafına, bu sahədə kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına təkan vermişdir.

Kənd təsərrüfatında -iki əsas iqtisadi inkişaf forması vardır: intensiv və ekstensiv. İntensiv kənd təsərrüfatı istehsalı mexanikləşdirmə və kimyalaşdırma, torpağın suvarılması, meliorasiya və s. üçün böyük vəsait tələb edir. Bu forma əsasən inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvidir. Ekstensiv kənd təsərrüfatı istehsalında artım əsasən əkin və otlaq sahələrinin genişləndirilməsi hesabına həyata keçirilir. Bu forma isə başlıca olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün səciyyəvidir.

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi o zaman yüksək nəticə verir ki, təsərrüfatda istifadə olunan istehsal vasitələrinin quruluşu təkmilləşdirilmiş olsun, qabaqcıl texnologiyanın tətbiqinə geniş yer verilsin, istehsalçılarda torpağa və əmlakla sahibkarlıq hissi yaransın.

Kənd təsərrüfatı özünəməxsus bir sıra sosial-iqtisadi, təbii və texnoloji xarakterli xüsusiyyətləri ilə səciyyəlidir. Belə ki, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi torpaqdır. Burada istehsal prosesi təbii amillərlə çulğalayar, onun nəticəsi torpaq-iqlim şəraitindən birbaşa asılıdır. Bu xüsusiyyətləri diqqətə almadan kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, istehsalın artımını və səmərəliliyini təmin edən tədbirlər planı hazırlamaq və həyata keçirmək qeyri-mümkündür (Salahov S.V., №4, 2014).

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, İslahat, Dinamik inkişaf

Davamlı İnkişaf Konsepsiyası Və Azərbaycan Respublikasının Davamlı Sosial-İqtisadi İnkişaf Göstəriciləri

*Parvin SADIQOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
pervin_641@mail.ru*

Xülasə

Dünya əhalisinin artması ilə birlikdə ölkələrin inkişaf istiqamətlərindəki addımları, qlobal dünya üzərində gözəl görülə biləcək dərəcədə mənfəətli nəticələr ortaya çıxarmışdır. Ətraf mühitin çirklənməsinin artması, inkişaf konsepsiyasına yeni bir yanaşmaya ehtiyac yaratdı. Problemin həllinə yönəlmiş konstruktiv addımlardan biri də davamlı inkişafa keçiddir.

Sənaye inqilabından sonra ətraf mühit problemləri ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Planetin mövcud qaynaqlarının gələcək üçün kifayət etməyəcəyi bir çox elmi araşdırmalarla sübut edilir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası regional, qlobal, həm də beynəlxalq miqyasda iqtisadi inkişafın sabitliyinin qorunması və təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən ən başlıca strategiyalardan biridir. Bir çox ədəbiyyatlarda davamlı inkişaf konsepsiyası dedikdə təbii resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etmək və ətraf mühitin qorunması kimi başa düşülür. Davamlı İnkişaf konsepsiyası ekoloji və sosial-iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan strategiyadır. Tədqiqatlardan da aydın olduğu kimi müasir dünyanın qarşılaşdığı iki əsas problem mövcuddur. Birincisi yoxsulluq, ikincisi isə təbii resursların tükənməsi təhlükəsi. Bu səbəbdən davamlı inkişafa necə nail olunmalı, bu problemləri necə həll etməli, davamlı inkişafın əsas göstəriciləri, əsas komponentləri, onların necə stimullaşdırmaq lazımdır, məhz bunun təhlilini aparmaq istərdim.

Açar sözlər: Davamlı İnkişaf, Maliyyə siyasəti, Maliyyə sistemi

Giriş

XX əsrin ikinci yarısından əvvəlki inkişaf konsepsiyası demək olar ki, bugünkü forma ilə eyni idi. XIX VƏ XX əsrin əvvəllərində dünyaya hakim olan imperiya və müstəmləkəçiliyin güc strukturu bu günün iqtisadi və sosial inkişafının təməlini qoydu. Avropanın inkişaf etmiş bölgələrində, Şimali Amerika və Yaponiyada iqtisadi inkişaf yüksək olsa da, bərabərlik və sosial ədalət məsələlərinə daha az diqqət yetirilirdi. Böhranın gətirdiyi yoxsulluq və zəiflik göstəricilər Avropa və Amerika çox da təsir etmədi. Bu da insanların ehtiyaclarını qarşılamaq potensialının hələ də davam etdiyini, yəni inkişaf siyasətinin hələ də davam edə biləcəyini göstərdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra konsepsiyalar və siyasətlər dəyişdirilməyə başlandı. Əksəriyyət üçün sosial və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi hökumətlərin əsas vəzifəsinə çevrildi. İqtisadi inkişaf siyasətinin əsas hədəfi artan nüfusu davamlı şəkildə daima mal və xidmətə təmin etməkdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra qurulan Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı məhz bu məqsəd üçün yaranmışdır. 1980- ci illərdən sonra əsas hədəf ticarətin liberallaşdırılması, hökumət

defisitlərinin aradan qaldırılması, səmərəsiz ictimaiyyət təşkilatlarının ləğvi və struktur tənzimləmələrin həyata keçirilməsi idi. Ölkələrin əsas məqsədi ölkənin ekoloji və sosial-iqtisadi inkişafının qorunub saxlanmasıdır. XX əsrdən artıq başlayaraq insanlar davamlı inkişafa keçid haqqında bir çox konsepsiyalar yaratmışlar. Hal-hazırkı dövrdə ən tez-tez tətbiq olunan və dünya birliyi tərəfində bəyənən konsepsiyalardan biri də əvvəl də davamlı inkişaf konsepsiyasıdır. Davamlılığın sosial komponenti insanlara yönəldilmişdir və sosial və mədəni sistemlərin sabitliyini, o cümlədən insanlar arasında dağıdıcı münaqişələrin sayının azaldılmasına yönəldilmişdir. Tədqiqatlardan da aydın olduğu kimi müasir dünyanın qarşılaşdığı iki əsas problem mövcuddur. Birincisi yoxsulluq, ikincisi isə təbii resursların tükənməsi təhlükəsi. Yoxsulluğu azaltmaq üçün ilk növbədə xarici borcları minimuma endirmək, ixrac yönümlü istehsal və sahibkarlığı inkişaf etdirmək lazımdır. Təbii resursların tükənməsi təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün isə təbii sərvətlərin qorunmasına diqqət etmək lazımdır. Təcrübə onu da göstərir ki, iqtisadiyyatda davamlı inkişaf insan kapitalının kəmiyyət və keyfiyyətindən çox aslıdır. Bu gün iqtisadiyyatda davamlı inkişafı təmin etmək üçün təkrar istehsal prosesi və istehlak mərhələsinin imkanları ilə məhdudlaşdırılmalı deyil. İstehsal mərhələsindən əvvəl hər bir ölkənin inkişafının davamlılığı elmi-tədqiqat, təcrübə konstruktor işləri mərhələsinin keyfiyyətindən, potensialından aslıdır. Çünki, ölkəyə əgər mal və xidmət daxil olursa və onu təkmilləşdirməyə yetəri qədər ixtisaslı kadr potensialı yoxdursa, bir müddət sonra həmin istehsal və xidmət sahələri öz rəqabət qabiliyyətini itirəcək. Bu səbəbdən güclü ixtisaslı kadrların yaradılmasında, habelə yeni biliklərin yaradılmasında Ali təhsilinin rolu olduqca böyükdür. Milli iqtisadiyyatın inkişafında elmin rolunun artırılmasını nəzərə alaraq bu sahəyə investisiya qoyuluşunu artırmaq lazımdır. İnsan kapitalı inkişaf elədikcə əmək məhsuldarlığı artmağa başlayır. Əmək məhsuldarlığı artdıqca ölkə iqtisadiyyatına əlavə dəyər yaratmaq imkanı genişlənir. Əmək məhsuldarlığı artdıqca iqtisadiyyatda davamlı inkişafa nail olmaq mümkündür. Davamlı inkişafın təmin olunmasında xidmət sahələrinin rolu da olduqca böyükdür. Tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə xidmət sahələrinin davamlı inkişafın təmin olunmasında payı olduqca yüksəkdir. Bunun ilk olaraq səbəbi insanların gəliri artdıqca xidmət sahələrinə xərclənən pulun da artmasıdır. İkinci səbəb isə İKT-nin inkişafının xidmət sahəsinin inkişafını genişləndirməsi və xidmət sahəsinin iqtisadi cəhətdən dəyərini artırmasıdır. (Rzayev İ.M, 2010, səh 94-163)

Maliyyə siyasəti iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Səmərəli şəkildə həyata keçirilən maliyyə siyasəti olmadan dayanıqlı inkişafa nail olmaq çətinidir. Bu baxımdan inkişaf dinamikasının hər bir mərhələsində maliyyə siyasətinin əhəmiyyəti artır. Davamlı inkişafın təmin edilməsində dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Belə ki, dövlət davamlı inkişafın əsas istiqamətlərinin strategiyasını, fəaliyyət taktikasını, iqtisadi uğurlara nail olmağın yol və vasitələrini müəyyən edir. İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə

nəticələrə maliyyə təminatı səviyyəsi birbaşa təsir göstərir. Belə ki, hər hansı bir sahədə həyata keçirilən islahatlar üzrə maliyyə təminatı nə qədər yüksək olarsa həmin sahə üzrə uğurlu nəticə əldə etmək ehtimalı da yüksək olar.

Metod

Tədqiqat işinin yazılmasında bir çox metodlardan istifadə olunub. Bu metodlar əsasən sintez, analiz, eyni zamanda deduksiya və induksiya, bununla bərabər müqayisəli təhlil metodundan da istifadə olunub.

Analiz metodu vasitəsi ilə dissertasiya mövzusu fəsilərə bölünüb. Növbəti mərhələdə isə sintez metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsi ilə ayrı-ayrı aparılmış təhlillər ümumilləşdirilmişdir. Növbəti metod induksiya metodu adlanır ki, bu metod vasitəsi ilə də dissertasiya işinin mövzusunə uyğun iqtisadi faktlar müəyyən olunmuşdur. Həmin müəyyən edilmiş iqtisadi faktlar əsasında nəzəri biliklər, eyni zamanda da nəticə və təkliflər müəyyənləşdirilməsində deduksiya metodundan istifadə edilmişdir. Müqayisəli təhlil metodundan da dissertasiya işində istifadə olunmuşdur. Belə ki, Dissertasiya işinin ayrı-ayrı paraqraflarında davamlı inkişafa təsir edən göstəricilər müqayisə edilmişdir. Dissertasiyanın nəzəri mənbələri Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərlərindən, eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin müvafiq qanunvericilik aktları, normativ sənədləri, qərarları, proqramları təşkil edir.

Analiz

Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək iqtisadi artım tempinə malik ölkələrindən biri kimi son 15 il ərzində ən yüksək iqtisadi keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ölkədə həyata keçirilən uğurlu maliyyə siyasətinin nəticəsində ölkəmiz iqtisadi baxımdan genişlənməyə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, sosial-iqtisadi infrastrukturun tamamilə müasirləşdirilməsinə imkan yaranmışdır.

Uzun illərdir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf nəyinki, özünü Bakı şəhərində hətda başqa regionlarımızda da özünü biruzə vermişdir. Yeni uğurlu dövlət proqramlarının yaradılması yeni iş yerlərin açılması ilə nəticələnmişdir. Regionların iqtisadi inkişafı ilə bağlı üç dövlət proqramının müvəffəqiyyətlə icra olunması bunu deməyə imkan verir. Hələ 2004-cü ildə respublikamızda sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar dövlət proqramı həyata keçirilərkən valyuta

ehtiyatlarının 1,8 milyard dollar təşkil edirdi. Respublikamızda bu məbləğin kiçik olmasına baxmayaraq xeyli işlər görüldü və hal-hazırda ölkəmizin valyuta ehtiyatları 45 milyard dollara çatmışdır. Bu çox böyük nəəliyyətdir. Son dövrlərdə ölkəmizdə çoxşaxəli islahatların ardıcıl olaraq keçirilməsi, qeyri-neft sektorunda ixracatın genişləndirilməsi və stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. (<https://www.stat.gov.az>)

2014-2018-ci illərdə cənab prezidentimiz İlham Əliyev regionaların inkişafı üçün dövlət büdcəsindən 24,2 milyard manat pul ayırmışdır. Eyni zamanda 400-dən çox imzalanmış sərəncam əsasında şəhər və rayonlara 2,8 milyard manat sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədi ilə vəsait ayrılmışdır. Son 15 ilə nəzər yetirsək görürük ki, doğurdanda Azərbaycan bir çox tarixi uğurlara imza atıb.

2019-cu il yanvarın 29-da keçirilən konfrasda Prezident İlham Əliyev 2014-2018-ci il üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafını bir daha dəyərləndirdi. Azərbaycan Respublikasının son 15 ildə rekord templerlə iqtisadiyyatın dünya miqyasında inkişaf etdiyini dilə gətirdi. Bunu ümumi daxili məhsulun həcmnin 3,3 dəfə artması da təsdiqləyir. Azərbaycanın son 15 ildə göstərdiyi iqtisadi eyni zamanda sosial göstəricilər aşağıdakılardır: (<https://www.azernews.az/>)

- ümumi Daxili Məhsulun həcmnin 3,3 dəfə artım göstərməsi;
- valyuta ehtiyatların 45 milyard dollara kimi qalxması;
- ölkə iqtisadiyyatına qoyulan sərmayənin 250 milyard dollar olması;
- statistik göstəricilərə görə 2,8 dəfə yüksələn qeyri-neft sektoru;
- yeni müəssisələrin yaradılması, statistik göstəriciyə əsasən 100 mindən çox müəssisə yaradılıb;
- sahibkarlara stimül verilməsi məqsədi ilə onlara ayrılan kreditlərin 2 milyard manatı ötüb keçməsi;
- pensiyalar və maaşların xeyli artımı;
- Asan Xidmət mərkəzinin 15 yerdə açılışı;
- Əhalinin qaznan təminatını 95%-ə çatdırılması;
- Ölkə ərazisində tikilən dörd böyük su anbarı;
- 44 olimpiya mərkəzinin respublikamızın müxtəlif bölgələrində yaradılması;
- 3270-dən çox təhsil ocaqlarının əsaslı şəkildə təmir olunması və ya yenidən bərpa olunması;
- 6144 avtomobilin müharibə əlillərinə verilməsi və eyni zamanda şəhid ailələri də daxil olmaqla 6654 mənzilin təhvil verilməsi;
- 17 yeni aqroparkın istifadəyə verilməsi;

- Yeni avtomobil yollarının salınması, statistik göstəricilərə əsasən 15 kilometr avtomobil yolu çəkilib;
- İnsanların içməli suya olan tələbatını 70% çatdırılması;
- Mingəçevir və Sumqayıtda yeni-yeni parkların salınması;
- Bir çox rayonumuzda sənayə məhəllələrinin yaradılması;

Dövlət Proqramının icrası nəticəsində regionlarımızda aqrar sektorunda və sənayedə yüksəlişlər baş verdi. Regionlarda sənaye parklarının salınması, yeni-yeni müəssisələrin, fabriklər və zavodların tikilməsi, bir vaxtlar işsizlik səbəbindən paytaxt əraziyə axın edən insanların yenidən rayonlara üz tutmasına səbəb oldu. Hal-hazırda bu müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı yüzlərlədir. Bu müddət ərzində Azərbaycan kosmik ölkələrdən birinə çevrildi, ölkəmizin 3 peykinin olması buna əyani sübutdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev sərəştəsi nəticəsidir ki, neft sektorunda aparılan uğurlu siyasət neft gəlirlərinin artması ilə müşayiət olunmuş və əldə edilmiş maliyyə vəsiti hesabına sürətli iqtisadi artımın maliyyələşdirilməsinə imkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründəki iqtisadi artım prosesi 4 mərhələdə quruplaşdırılır.

1991-1993-cü illər ölkəmizin tənəzzül dövrü kimi qiymətləndirilir. Bu dövr məhz ölkəmizin müstəqilliyinin bərpası dövrünə təsadüf edir. Mühərribə şəraitinin olması, bir çox qaçqın və məcburi köçkünlərin maddi və mənəvi problemlərlə üzləşməsi, eyni zamanda ticarət əlaqələrinin zəifləməsi nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatına xeyli ziyan vurmuşdur. Bu dövrdə iqtisadi idarəetmənin zəif olması böhranı daha da dərinləşdirmişdir. Bunu Beynəlxalq valyuta fondunun hesabatlarından da görmək mümkündür. Hesabat təsdiq edir ki, Azərbaycan Respublikası həmin dövrdə iqtisadi potensialının 60 faizini itirmiş, real ÜDM-i orta hesabla 17 faiz aşağı düşmüşdür. (<https://www.stat.gov.az>)

1994-2003-cü illər dərin iqtisadi islahatlar, keçid və bərpa dövrü adlanır. Bu dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıtması ilə birlikdə özü ilə ölkəyə siyasi sabitlik, səmərəli iqtisadi münasibətlər, strateji iqtisadi islahatlar gətirdi. Xüsusilə torpaq islahatları, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi kimi mühüm islahatlar bu dövr üçün xarakterikdir. Eyni zamanda ölkəmizin yüksək sürətli inkişafını təmin edən neft strategiyasının təməli bu dövrdə qoyuldu. Heydər Əliyevin müəllifi olduğu “Əsrin müqaviləsi” məhz bu dövr üçün xarakterikdir. Eyni zamanda işsizliyin azaldılmasına, milli valyutanın sabitliyinə nail

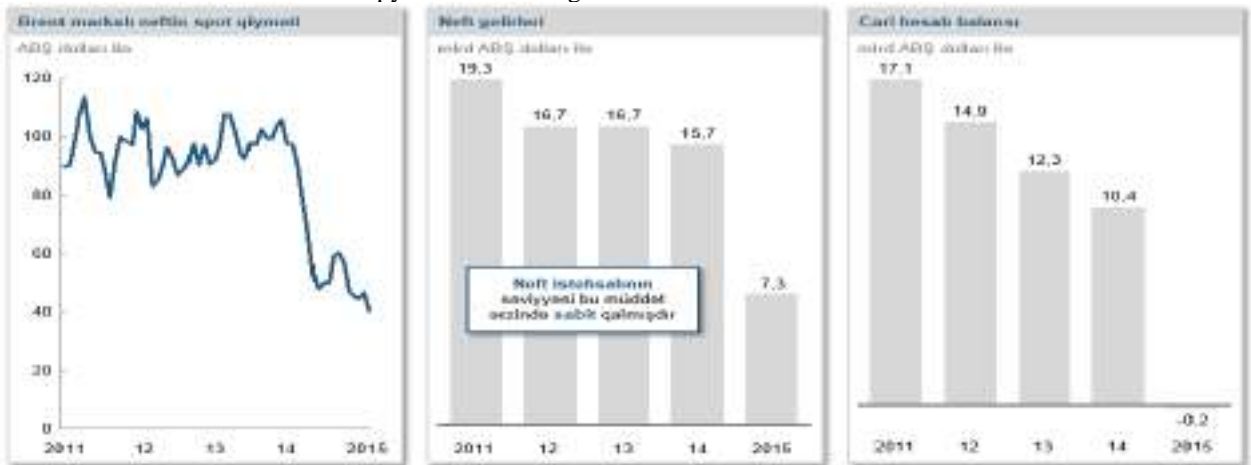

olunmuş, iqtisadi artım bərpa edilmiş, dövlət büdcəsinin dayanıqlı maliyyələşmə mənbələri təmin edilmişdir.

2004-2014-cü illər Prezident İlham Əliyevin ölkə başçılığına irəli sürüldüyü və ölkəni səmərəli idarə edilməsi nəticəsi olan bu dövr İqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü adlanır. İqtisadi artım modeli bu dövr üçün xarakterikdir və bunun nəticəsidir ki, həmin dövrdə bu model Azərbaycan iqtisadiyyatını dünyanın ən sürətli artan iqtisadiyyatlarından birinə çevirmiş, iqtisadiyyat 6 dəfə böyümüş, adambaşına düşən milli gəlir 5 dəfədən çox artmışdır. Neftdən əldə edilmiş gəlirlərinin bir hissəsinin ölkə iqtisadiyyatına investisiya edilməsi nəticəsində qısa müddət ərzində ölkəmiz iqtisadi baxımdan yüksək-orta gəlirli ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Həmçinin bu dövrdə Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft kəmərinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur. (<https://www.stat.gov.az>)

2014-cü ilin sonlarından etibarən Aşağı neft qiymətləri dövrü adlanır. Bu dövrdə neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması nəticəsində 2015-ci ilin ikinci yarısından sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatında öz təsirini göstərməyə başladı. İlk təsiri Məhz tədiyyə balansına üzərində oldu. Dolların məzənnəsi milli valyuta qarşı bahalaşması, maliyyə sabitliyinin pozulmasına, dövlət borclarının ödənilməsinə risk altına almışdır. Bu dövrlərdə neftin qiymətinin düşməsi ölkəmizin tədiyyə balansına, daxili balansına, o cümlədən bank-maliyyə sektoruna ciddi təsir göstərmişdir. Tədiyyə balansına qiymətlərindən ən yüksək təsirlənmiş iqtisadi həlqə olmuşdur. (<https://www.azernews.az>)

Sxem 1. Neft qiymətlərinin neft gəlirlərinə və cari hesab balansına təsiri

Mənbə: “Ekonomist” jurnalının analitika şöbəsi, ARDNF, Maliyyə Nazirliyi

Hər bir dövlətin maliyyə siyasəti tarixi şərait, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, siyasi, iqtisadi və sosial məqsədlərdən, milli adət-ənənədən asılıdır.

Maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üçün aşağıdakı amillər vacibdir:

- Sosial gərginliyin azaldılması
- Dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılması
- Bank sferasının normal fəaliyyətinin bərpası
- Əmtəə və pul axınlarının tarazlığı
- Regionların maliyyə-iqtisadi müstəqilliyinin artırılması

Maliyyə resurslarının formaları, onların formalaşdırılması metodları, qanunvericilik norma və normativlərin sistemi və s. maliyyə mexanizminin əsas elementlərindən biridir. Maliyyə onun funksiyalarının düzgün təmin edilməsi nəticəsində idarə olunur. Buna görə də bu funksiyalara diqqət yetirmək lazımdır. İdarəetmənin funksiyalarına aşağıdakılardır: (Zeynalov V.Z, 2008, səh 49-63)

- planlaşdırma
- təşkilat
- koordinasiya
- stimullaşdırma
- nəzarət

İdarəetmənin funksiyaları maliyyənin idarə edilməsində özünə məxsus məzmunla malik olur.

Nəticə Və Təkliflər

Azərbaycanda regionların mövcud vəziyyətinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı aqrar və turizm sektorlarının inkişafından çox aslıdır. Ona görə də regionların kənd təsərrüfatı və turizm potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsinə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın mühim amili kimi yanaşılmalıdır. Eyni zamanda, bu istiqamətdə ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin imkanlarından da istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

- Turizm və aqrar sektorlarının inkişafı təbiət, torpaq ehtiyatı və s. ekoloji amillərlə birbaşa əlaqədardır. Ona görə də istənilən inkişaf səviyyəsində davamlı inkişafın ekoloji tələblərinə əməl edilməsi zəruridir;
- Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi, vəsaitlərin regionlara yönləndirilməsi və bunun üçün müvafiq güzəştlərin

təklif edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə regionların resurs potensialını əks etdirən xəritələrin hazırlanması və hər bir region üzrə ayrılıqda potensial inkişaf imkanlarının təsnifatlaşdırılması məqsədəuyğun olardı;

- Regionun maliyyə resursları onun davamlı sosial-iqtisadi inkişafının əsas təkanverici qüvvəsidir. Ona görə də region üzrə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrinin aydınlaşdırılması, bu sahələrə daha çox vəsait cəlb etməklə maliyyə potensialının gücləndirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu həm də yerli resurslardan səmərəli istifadəni təmin edər, həm də regionlara vəsait qoyuluşunun həcmi artırmağa imkan verir;
- Hər bir regionun inkişafını təmin edən əsas mənbələrdən biri də yerli büdcələrdir. Başqa sözlə desək, yerli büdcələrin gücləndirilməsi regionun inkişafı baxımından səmərəli hesab edilir. Ona görə də, yerli büdcələrə daxil olmaların region üzrə vergi öhdəlikləri hesabına daha da artırılması, büdcələrarası transfertlərin vergi ödəyiciləri hesabına aradan qaldırılması səmərəli olardı;
- Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində vergi siyasətinin rolunun artırılması və vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin yaradılması məqsədi ilə müvafiq maarifləndirilmələrin aparılması, sahibkarların ödədiyi vergilərin, məhz regionun inkişafına yönləndirilməsinə inamını təmin etmək zəruridir. Bunun üçün vergi inzibətçiliğinin, eləcə də vergi qanunvericiliyinin də təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.
- Məlumdur ki, regionun inkişaf səviyyəsini və perspektivlərini meşəyləndirmək üçün vergi potensialının, yəni vergi bazasının dəyişdirilməsinə və vergi gəlirlərinin büdcəyə daxil olma səviyyəsinə bilavasitə təsir edən göstəricilərin tədqiq edilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyatlar

Rzayev İ.M “Azərbaycan Respublikasının regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: Mövcud Vəziyyəti və gələcək perspektivləri” Bakı 2010 səh 464

Zeynalov.V.Z “Maliyyənin əsasları” Bakı 2008 s.271

Aliyev A. “Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişafı” Bakı 2013 səh 498

<https://www.stat.gov.az>

<https://www.azernews.az/>

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qulluğu Sahəsində Kadr Potensialının Mövcud Vəziyyətinin Təhlili Və Qiymətləndirilməsi

Pərviz BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

parviz.baxseliyev@gmail.com

Xülasə

Məqalədə məqsədi Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sistemində kadr potensialının təhlili və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Araşdırmada dövlət qulluğu sistemində çalışan işçilərin say tərkibi, yaş-cins strukturu müəyyənləşdirilmiş, inzibati vəzifələrin təsnifatları üzrə, eləcə də iqtisadi rayonlar üzrə təhlillər aparılmışdır. Dövlət qulluğu sistemində çalışan işçilərin say tərkibi təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələr və dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrini tutmuş dövlət qulluqçularının sayı, ixtisas dərəcəsinə görə dövlət qulluqçularının strukturunun təhlili əsasında tədqiq olunmuşdur. Dövlət qulluqçularının yaş-cins tərkibi həm də iqtisadi rayonlar üzrə təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, iqtisadi rayonlar üzrə dövlət qulluqçularının strukturu və tərkibinin təhlili əsasında iqtisadi rayonların sıralanma ardıcılığı müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda dövlət qulluqçularının yaş və cins tərkibi baxımından iqtisadi rayonlar üzrə paylanma xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Tədqiqat aparılan zaman sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə olaraq respublikamızda dövlət qulluğu sistemində çalışanların inzibati vəzifələrin təsnifatları üzrə say tərkibi, yaş qrupları, cins tərkibi üzrə bölgüsü, iqtisadi rayonlar üzrə kadr strukturu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Xüsusilə də, dövlət qulluğu sistemində kadr potensialının keyfiyyət qiymətləndirilməsinin aparılması baxımından əhatəli statistik və sorğu informasiya bazasına ehtiyac var. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: kadr siyasəti, kadr potensialının tədqiqi, dövlət qulluğu sahəsində araşdırmalar aparan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Kadr potensialı, Dövlət qulluğu, Dövlət idarəetmə sistemi, Dövlət qulluqçusu, Dövlət qulluğu vəzifələri

Giriş

Hər bir təşkilatın fəaliyyətinin səmərəlilik göstəriciləri onun kadr potensialının formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən işlərin keyfiyyəti və məqsədyönlülüyündən asılıdır. Dövlət qulluğu sisteminin inkişafı və onun uğurlu islahatları proqramının reallaşdırılması bu sahədə yüksək ixtisaslı və keyfiyyətli kadr potensialının formalaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ümumiyyətlə, kadr potensialı demokratik hüquqi dövlət quruculuğunun əsas keyfiyyət amillərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada mərkəzi yeri dövlətin məqsəd və funksiyalarını yerinə yetirən kadrlar tutur. Ona görə də dövlət qulluğu sahəsində dövlətin kadr siyasəti dövlət idarəetməsinin əsas alətinə, onun effektivliyinin artırılması vasitəsinə çevrilir (Rzayev, 2011, 480 s.)

Bu baxımdan, kadr potensialının formalaşması ilk növbədə kadr hazırlığının təşkili və keyfiyyətindən asılıdır. Dövlət qulluğu sahəsində kadrların hazırlanması prosesi mürəkkəb və çoxistiqamətli bir prosesdir. Burada həm dövlət qulluqçularının elmi, nəzəri və siyasi biliklər əldə etmələri, təcrübə qazanmaları, həm müntəzəm şəkildə təhsillərini artırmaları, zənginləşdirmələri, həm də onların peşəkarlıq səviyyələrinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sürətli sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri fonunda bu məsələlərin aktuallığı daha da artmaqdadır. Ona görə də dövlət qulluqçularının peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, peşəkarlıqlarının artırılması dövlət qulluğu sistemində keyfiyyətli kadr hazırlığının əsas prioritetlərindən hesab edilir.

Metod

Tədqiqat işində sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyektı dövlət idarəetmə sisteminin əsas sahələrindən biri olan dövlət qulluğudur.

Analiz

Bu gün respublikamızda dövlət qulluğu sistemində münasibətlərin tənzimlənməsində “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsas baza rolunu oynayır və dövlət qulluğu sahəsində digər qanunverici aktların əsasını təşkil edir. Qanuna respublikamızda dövlət qulluğunun təşkilinin əsaslarını, dövlət qulluqçusunun hüquqi vəziyyətini və dövlət qulluğu keçmənin mexanizmini müəyyən etməklə, dövlət qulluğunda aşağıdakı yarım-institutları müəyyən edilmişdir: dövlət qulluğu vəzifələri; dövlət qulluğu vəzifələrinin təsnifatı; inzibati vəzifələrin təsnifatı; dövlət qulluqçusu anlayışı; dövlət qulluqçusu anlayışı və onun əsas vəziyyəti; dövlət qulluğu keçmə. (“Dövlət qulluğu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000)

1. Respublikamızda dövlət qulluğu sisteminin fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, dövlət qulluğu sahəsində kadr potensialının formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi, bu sahədə islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiyanın əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Komissiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 19 yanvar tarixli 180 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış, 2005-ci il 03 iyun tarixində isə Komissiyanın Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Komissiya dövlət qulluğu və digər kadr

məsələləri sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində, bu normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında iştirak etmək, dövlət qulluqçularının peşə hazırlığı, təkrar hazırlığı və ixtisasının artırılması sahəsində dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək, dövlət qulluğunun kadr təminatının proqnozlaşdırılması sahəsində təkliflər hazırlamaq, dövlət qulluqçularının idarə edilməsinə dair mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasını inkişaf etdirmək, qanunvericiliyə uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş qaydada vətəndaşların dövlət qulluğuna qəbulunun müsabiqə və şəffaflyq əsasında həyata keçirilməsini təşkil etmək kimi vəzifələrin həyata keçirilməsində bilavasitə səlahiyyətli struktur olaraq iştirak etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu məsələləri üzrə Komissiyanın yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı., 2005,)

2016-cı ilədək dövlət orqanlarında müsabiqə əsasında dövlət qulluğuna qəbul məhz Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya tərəfindən həyata keçirilmişdir. 11 aprel 2016-cı iltarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi publik hüquqi şəxs yaradılmışdır. Hal-hazırda respublikamızda dövlət qulluğuna qəbul Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq Dövlət İmtahan Mərkəzinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- ✓ dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi üzrə test imtahanının məzmunu və proqramların təsdiq edilməsi, inzibati vəzifələrin tutulması üzrə müsahibə proqramlarının hazırlanmasında iştirak və təsdiqinə razılıq verilməsi, təsdiq edilmiş test imtahanı və müsahibə proqramlarını internet portalında yerləşdirilməsi;
- ✓ dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün test imtahanından keçən şəxsə sertifikat verilməsi, həmin sertifikatların uçotunun aparılması;
- ✓ müsabiqəyə çıxarılan dövlət qulluğu vəzifələri üzrə vəzifə təlimatlarının Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi ümumi şərtlərə uyğun hazırlanmasını təmin etmək;
- ✓ “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, dövlət orqanının yaratdığı müsahibə komissiyasının tərkibinə nümayəndələr təqdim etmək;
- ✓ dövlət orqanlarının nümayəndələri və müstəqil ekspertlər üçün müsahibənin aparılması üzrə təlimlər təşkil etmək;
- ✓ imtahanlarla, o cümlədən dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi üzrə test imtahanları ilə, inzibati vəzifələrin tutulması üzrə müsahibələrlə bağlı xüsusi halların araşdırılması üçün komissiyalar yaratmaq;
- ✓ dövlət qulluqçuları tərəfindən etik davranış qaydalarına əməl edilməsi vəziyyətini öyrənir və bu barədə məlumatları ümumiləşdirmək, bu sahədə qanunvericiliyin müddələrinin pozulması ilə bağlı şikayətlər və məlumatlar qəbul etmək, bu halları aradan qaldırmaq üçün dövlət orqanlarına və vəzifəli şəxslərə təqdimat vermək və yol verilmiş pozuntu halları barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat verilməsi;

- ✓ dövlət qulluğu və dövlət qulluqçularının etik davranış məsələləri barədə maarifləndirmə işinin aparılması;

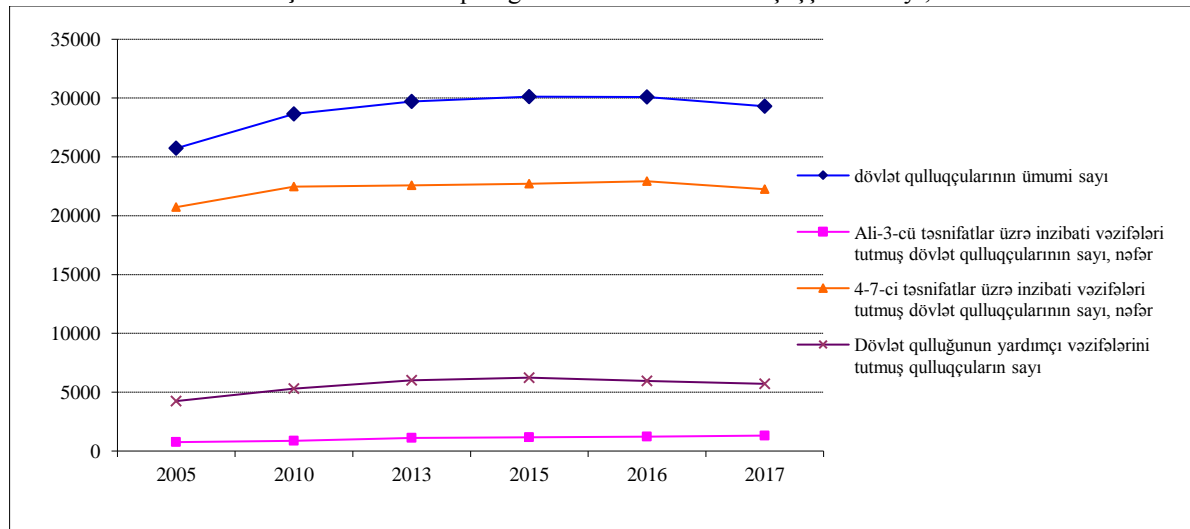
Ümumiyyətlə, yüksək keyfiyyətli kadr potensialının formalaşdırılması dövlət idarəçiliyi, o cümlədən dövlət qulluğu sistemində bu potensialdan səmərəli istifadə imkanlarının müəyyən edilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Bu da ilk növbədə kadr potensialı ilə bağlı vəziyyətin araşdırılması, kadr strukturunun təhlili və qiymətləndirilməsinin aktuallığını ön plana çəkir.

Bu gün respublikamızda dövlət qulluğu sistemində kadr potensialının strukturu dini, irqi, sosial statusu, mənşəyi və digər diskriminasiya xarakterli fərqliliklərdən asılı olmayaraq, müvafiq dövlət qulluğu vəzifələrinin tələbləri çərçivəsində peşə və ixtisas hazırlığı səviyyəsinə malik ölkə vətəndaşlarının seçimi və yerləşdirilməsi əsasında formalaşmışdır. 2005-2015-ci illər ərzində respublikamızda dövlət qulluğu sistemində çalışanların sayı 25735 nəfərdən 30123 nəfərədək artmışdır, 2017-ci ilədək bu rəqəm 29302 nəfərə qədər azalmışdır.

Dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin ümumi sayında 4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmiş və 75-80% arasında dəyişmişdir. 2005-ci ildə bu nisbət 80,6% olduğu halda, 2011-ci ildə 75,2%, 2016-cı ildə isə 76,2% təşkil etmişdir.

Təhlil aparılan dövrdə respublikada dövlət qulluqçularının ümumi sayında ali-3-cü təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi isə 2005-ci ildə 2,9%-dən 2017-ci ildə 4,5%-dək yüksəlmişdir.

Şəkil 1. Dövlət qulluğunun vəzifələrini tutmuş işçilərin sayı, nəfər

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017 və 2018 əsasında müəllif tərəfindən

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

tərtib edilmişdir.

Dövlət qulluğunu tutmuş işçilərin ümumi sayında 4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələrdə çalışan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi qeyd etdiyimiz kimi, daha üstün olmuşdur. Bu kateqoriyada olan inzibati vəzifələrdə çalışanların ümumi sayında isə məsləhətçi vəzifələrini tutmuş dövlət qulluqçularının xüsusi payı daha üstünlük təşkil etməklə, 64-65,8% arasında dəyişmişdir. Bu kateqoriyaya baş məsləhətçi, böyük məsləhətçi, aparıcı məsləhətçi və məsləhətçi vəzifələrində çalışanlar daxildir. Burada baş məsləhətçi və məsləhətçi vəzifələrini tutmuş dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir. 2005-2017-ci illərdə baş məsləhətçi vəzifəsində çalışanların xüsusi çəkisi 24-26,6% arasında dəyişmişdir, məsləhətçi vəzifələrini tutmuş dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi isə 20-22,2% arasında dəyişmişdir. 2017-ci ilədək bu nisbət 20,5%-ə enmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, böyük məsləhətçi vəzifəsini tutmuş dövlət qulluqçularının sayının artım nisbəti 2010-cu ildə əvvəlki ilə nisbətən 96,4% olduğu halda, 2016-cı ildə 108,2% təşkil etmişdir, 2017-ci ildə 0,5% azalma olmuşdur. 2010-2017-ci illər ərzində müxtəlif kateqoriyalar üzrə məsləhətçi vəzifəsini tutmuş dövlət qulluqçularının əvvəlki ilə nisbətən artım tempi daha yüksək olmuşdur. Bu göstərici baş məsləhətçi vəzifəsini tutmuş dövlət qulluqçuları üzrə 97,5%-109%, aparıcı məsləhətçi vəzifəsini tutmuş dövlət qulluqçuları üzrə 97,8%-103,1%, məsləhətçi vəzifəsini tutmuş dövlət qulluqçuları üzrə isə 97,1%-105,3% arasında dəyişmişdir. Təhlil aparılan dövrdə artım meyilləri dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrini tutmuş qulluqçuların sayında da müşahidə edilmişdir və onların sayı təxminən 46,8%-dən çox artaraq, 2015-ci ildə 6237 nəfərə çatmışdır. 2017-ci ildə isə bu nisbət 8,3%-dək azalaraq, 5722 nəfər olmuşdur. Dövlət qulluqçularının ümumi sayında isə onların xüsusi çəkisi uyğun olaraq 16,5%-dən 20%-dək yüksəlmişdir.

Dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrinin ümumi strukturunda baş mütəxəssis vəzifəsində çalışan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 53,4% olduğu halda, 2017-ci ildə 59,2%-dək yüksəlmişdir. Aparıcı mütəxəssislərin xüsusi çəkisi isə 8,5%-12,7% arasında dəyişmişdir. Mütəxəssis vəzifəsində çalışan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi isə 2005-ci ildə 18,7%-dən 2017-ci ildə 9,3%-ə enmişdir. Əvvəlki ilə nisbətən artım nisbəti baş mütəxəssis vəzifəsində çalışan dövlət qulluqçuları üzrə 2017-ci ildə 95,8%, böyük mütəxəssislər üzrə 99,1%, aparıcı mütəxəssislər üzrə isə 90,7% təşkil etmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, dövlət qulluqçularının ümumi sayında ixtisas dərəcəsi olan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi daha üstünlük təşkil etmişdir. 2015-ci ildə ixtisas dərəcəsi olan dövlət qulluqçularının ümumi sayda xüsusi çəkisi 90%-ə yaxın, 2017-ci ildə isə 91,8%-dən çox

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

olmuşdur. Bu nisbət artımı demək olar ki, inzibati vəzifələrin hər bir təsnifat qrupunda müşahidə edilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. İxtisas dərəcəsi olan dövlət qulluqçularının sayı, nəfər

Təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələr	2015		2016		2017	
	cəmi	o cümlədən, ixtisas dərəcəsi olanlar	cəmi	o cümlədən, ixtisas dərəcəsi olanlar	cəmi	o cümlədən, ixtisas dərəcəsi olanlar
Respublika üzrə dövlət qulluqçularının sayı	30123	27104	30090	27606	29302	26891
Ali-3-cü təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının sayı	1173	1133	1214	1188	1313	1271
4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının sayı	22713	20497	22932	20899	22267	20239
Dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrini tutmuş qulluqçuların sayı	6237	5474	5944	5519	5722	5381

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017 və 2018 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, dövlət qulluqçularının ümumi sayında 35-44 yaş və 45-54 yaş qrupuna daxil olanların sayı və xüsusi çəkisi 22-24% arasında dəyişmişdir. Bu tendensiya 2015-2017-ci illərdə saxlanmışdır. Növbəti, öndə olan yaş qrupu 55-62 yaş qrupu olmuşdur. Ümumilikdə, orta yaş və ondan yuxarı yaş qrupunda olan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi onların ümumi sayında 62-63%-dən yüksək olmuşdur. Dövlət qulluqçularının ümumi sayında 34 yaşadək olanların xüsusi çəkisi isə 33,7% təşkil etmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, dövlət qulluqçularının ümumi sayında nisbətən iş təcrübəsi olan, bilik və təcrübə bazası formalaşmış işçilər daha üstünlük təşkil etmişdir. 63 yaşdan yuxarı yaşı olan dövlət qulluqçularının ümumi sayda xüsusi çəkisi isə 3,5% təşkil etmişdir.

Respublikamız üzrə dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin cins tərkibinin təhlili zamanı kişilərin daha çox üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə respublika üzrə dövlət qulluqçularının ümumi sayında kişilərin xüsusi çəkisi 70,8% olduğu halda, 2017-ci ildə bu nisbət 71,2%-ə yüksəlmişdir.

Cədvəl 2. Dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin cins tərkibi, nəfər

Təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələr	2015		2016		2017	
	kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar	kişilər	qadınlar
Respublika üzrə dövlət qulluqçularının ümumi sayında	21319	8804	21483	8607	20868	8434
Ali-3-cü təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının sayı	840	333	867	347	911	402

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının sayı	17741	4972	17888	5044	17342	4925
Dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrini tutmuş qulluqçuların sayı	2738	3499	2728	3216	2615	3107

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017 və 2018 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cins tərkibi üzrə bu üstünlük təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələrin ümumi strukturunda da müşahidə edilmişdir. Ali-3-cü təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 28,4%-dən 2017-ci ildə 30,6%-ə yüksəlmişdir. 4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş dövlət qulluqçularının ümumi sayında isə bu nisbət müvafiq illərdə 21,9%-dən 22,1%-ə yüksəlmişdir. Yalnız dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrində çalışan qadınların say nisbəti əvvəlki təsnifat üzrə inzibati vəzifələrdə olduğundan çox olmuşdur. Yardımçı vəzifələrdə işləyən qadın dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi 2015-2017-ci illərdə 54-56% arasında olmuşdur.

2015-ci ildə dövlət qulluğunun yardımçı vəzifələrini tutmuş qadınların 55,6%-ni baş mütəxəssis vəzifəsində çalışanlar təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə bu nisbət 54,1% olmuşdur.

4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş qadın dövlət qulluqçularının ümumi sayında isə üstünlüyü baş məsləhətçi və məsləhətçi vəzifəsində çalışanlar təşkil etmişdir. Belə ki, baş məsləhətçi vəzifəsində çalışan qadın dövlət qulluqçularının say nisbəti 2015-ci ildə 25,7% olmuşdur. Məsləhətçi vəzifəsində çalışan qadın dövlət qulluqçuları üzrə bu nisbət 34,1% olmuşdur. 2016-cı ildə bu nisbətlər uyğun olaraq 24% və 37,3%, 2017-ci ildə isə 24,8% və 36,4% təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 2015-ci ildə 4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş qadın dövlət qulluqçularının ümumi sayında bütün kateqoriya məsləhətçi vəzifələrində çalışan qadın dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi 84%-ə yaxın, 2016-cı ildə isə 84,2%, 2017-ci ildə 84,4% olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu nisbətlərin dəyişməsində əsas amillərdən biri məhz 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən 4-7-ci təsnifatlar üzrə inzibati vəzifələri tutmuş qadın dövlət qulluqçularının sayının 2,4%-ə yaxın azalması olmuşdur.

2015-ci ildə qadın dövlət qulluqçularının 36%-ə qədərini 34 yaşadək olanlar, 63,5%-ə qədərini isə 35-64 yaş qruplarında olanlar təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə bu nisbətlər uyğun olaraq 37,5% və 61,7% təşkil etmişdir. Bu, dövlət qulluqçularının say tərkibində bilik və bacarıq cəhətdən orta yaş və ondan bir qədər yuxarı yaş qrupuna daxil olan insanların üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Dövlət qulluğunu tutmuş işçilərin yaş qrupları üzrə sayında qadınların nisbətinə nəzər salsaq görə bilərik ki, 30 yaş qrupunda olan dövlət qulluqçularının üçdə bir hissəsindən bir qədər çox

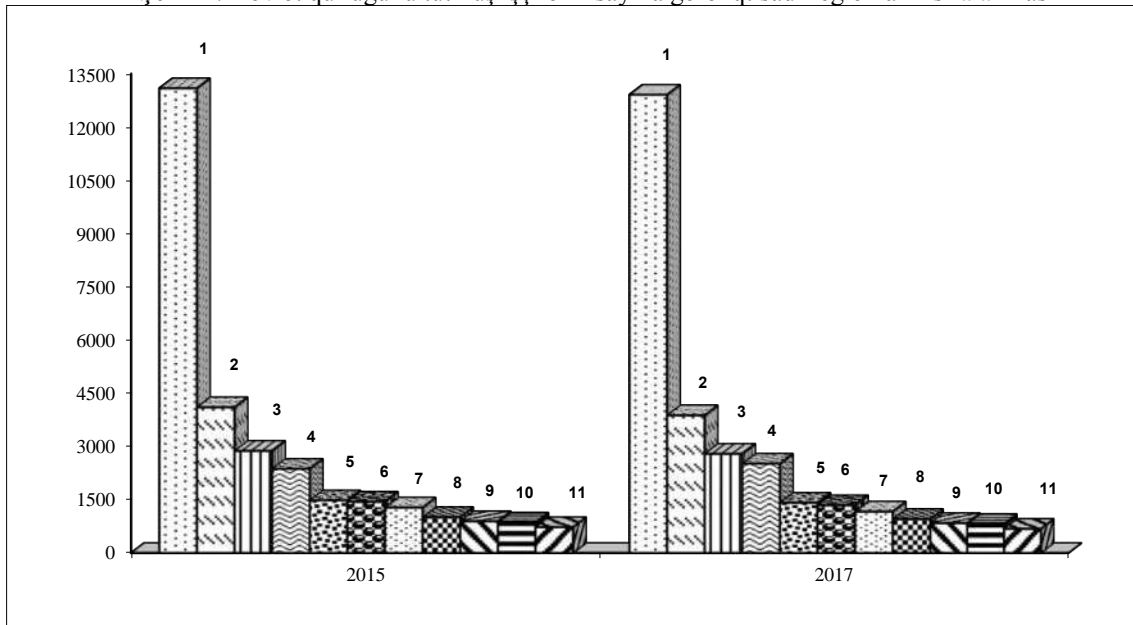
hissəsini, 63-64 yaş qrupunda olanların isə 47,1%-ni qadınlar təşkil edir.

Aparılan təhlillərin nəticələri olaraq müəyyən edilmişdir ki, dövlət qulluğunun vəzifələrini tutmuş işçilərin 46% və ondan bir qədər çox hissəsi Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonu üzrə cəmləşmişdir. Onların 44%-dən çox hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür. Bu göstərici üzrə Bakı şəhərindən sonra öndə olan iqtisadi rayon Aran iqtisadi rayonu olmuşdur və burada dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin sayı ümumi tərkibin 13-13,6%-ni təşkil etmişdir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu isə bu sırada 3-cü yerdə olmuşdur və həmin iqtisadi rayon üzrə bu göstərici 9-9,5% təşkil etmişdir.

İqtisadi rayonlar üzrə dövlət qulluqçularının sayında Bakı şəhərinin 1-ci olması məhz dövlət qurumlarının, nazirlik və komitələrin respublikanın paytaxtında yerləşməsi ilə əlaqədardır. Aran və Gəncə iqtisadi rayonlarının bu sırada uyğun olaraq ikinci və üçüncü olmaları buraya daxil olan rayonların sayının çox olması ilə bağlıdır. Belə ki, Aran iqtisadi rayonu özündə 18 rayon və şəhəri, Gəncə iqtisadi rayonu isə özündə 11 rayon və şəhəri birləşdirir.

İqtisadi regionların bu göstərici üzrə ardıcılıqla sıralanmasını şəkil 2-dən bir daha əyani olaraq görmək olar.

Şəkil 2. Dövlət qulluğunu tutmuş işçilərin sayına görə iqtisadi regionların sıralanması

- 1- Bakı şəhəri
- 2- Aran iqtisadi rayonu
- 3- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu
- 4- Naxçıvan Muxtar Respublikası

- 7- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu
- 8- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu
- 9- Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu
- 10- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

5- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu
6-Lənkəran iqtisadi rayonu

11-Abşeron iqtisadi rayonu

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017 və 2018 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2017-cı ildə iqtisadi rayonlar üzrə dövlət qulluğunu tutmuş işçilərin yaş qrupları üzrə strukturu fərqli olmuşdur. Bakı şəhəri üzrə dövlət qulluğu sistemində çalışan işçilərin nisbətən çox hissəsi 30-34 yaş və 35-44 yaş arası olan insanlar təşkil etmişdir. Bu sırada ikinci yedre olanlar isə 30 yaşadək olanlar və 45-54 yaş qrupuna daxil olan insanlar təşkil etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla, yerdə qalan digər iqtisadi rayonlarda isə dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin yaş qrupları üzrə bölgüsündə 35-62 yaş qrupları arası olan insanlar daha çox üstünlük təşkil etmişlər. Yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət qulluğunu tutmuş işçilərin say tərkibində 30 yaşadək olan insanların xüsusi çəkisi digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək, yəni 31%-dən bir qədər yüksək nəticə göstərmişdir.

Fikrimizcə, iqtisadi rayonlar üzrə dövlət qulluqçularının yaş qrupları üzrə struktur bölgüsündə müşahidə edilən bu nisbətənin əsas səbəblərindən biri ali təhsilli gənclərin öz təhsillərini bitirdikdən sonra daha çox şəhərdə qalmağa meyilli olmaları, öz regionlarına, rayonlarına qayıtmaq istəməmələri və nisbətən potensiallı gənclərin məhz paytaxtda cəmləşmələri ilə əlaqədardır.

Bu yanaşma ayrı-ayrı yaş qruplarına daxil olan dövlət qulluğu sisteminin işçilərinin müxtəlif iqtisadi regionlar üzrə bölgüsünün təhlili əsasında da öz təsdiqini tapır. Belə ki, aparılan təhlillərin nəticəsi onu göstərir ki, 30 yaşadək və 30-34 yaş arası olan dövlət qulluğu sistemi işçilərinin 46-53,6%-i məhz Bakı şəhərində cəmləşmişdir. 47%-dən bir qədər çox hissəsini isə 35-44 yaş arasında olan dövlət qulluqçuları təşkil etmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yenə də Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla, digər bəzi iqtisadi rayonlarda yaş qrupları içərisində 35-62 yaş qrupuna daxil olan dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə 30 yaşadək və 30-34 yaş arası olan dövlət qulluğu sistemi işçilərinin xüsusi çəkisi digər yaş qrupları ilə müqayisədə üstünlük təşkil etmişdir.

Cədvəl 3. 2017-ci ildə ayrı-ayrı yaş qruplarına daxil olan dövlət qulluğu sistemi işçilərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü, faizlə

İqtisadi rayonlar	30 yaşadək	30-34 yaş	35-44 yaş	45-54 yaş	55-62 yaş	63-64 yaş	65 yaş və yuxarı
Bakı şəhəri	46,6	53,6	47,2	37,2	38,0	34,3	57,0
Abşeron iqtisadi rayonu	2,4	2,8	2,4	2,4	1,7	1,6	2,2

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	8,7	7,4	9,2	10,8	10,6	12,1	10,5
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	3,9	2,9	4,3	6,4	6,1	5,4	4,6
Lənkəran iqtisadi rayonu	2,6	3,4	4,7	5,4	6,1	7,8	2,4
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2,9	2,8	3,3	3,5	3,5	5,0	2,7
Aran iqtisadi rayonu	10,0	9,2	12,3	16,3	16,6	18,1	12,4
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2,9	4,0	3,4	4,9	4,6	4,3	3,2
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	2,9	3,1	2,7	2,9	2,8	3,5	1,6
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1,8	2,0	2,5	3,2	4,1	4,1	1,4
Naxçıvan Muxtar Respublikası	15,3	8,9	7,9	6,9	5,9	3,7	1,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017 və 2018 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarında isə 63 yaşdan yuxarı dövlət qulluqçularının xüsusi çəkisi digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə nisbətən yüksək olmuşdur. Bu rəqəm Aran iqtisadi rayonu üzrə nisbətən yüksək olmuş, 18,1% təşkil etmişdir. Bunu isə hər iki iqtisadi rayona daxil olan şəhər və rayonların sayının digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə çox olması ilə əlaqələndirmək olar.

65 yaş və yuxarı yaş qrupuna daxil olan dövlət qulluqçularının nisbətən böyük əksəriyyəti Bakı şəhərinin payına düşmüş, təxminən 57% təşkil etmişdir.

Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq məlum olmuşdur ki, respublikamız üzrə dövlət qulluğu vəzifələrini tutmuş işçilərin ümumi sayında qadın dövlət qulluqçularının 16,2%-ə yaxın hissəsini Bakı şəhərində olan dövlət qulluqçuları təşkil etmişdir. Ancaq ümumilikdə qadın dövlət qulluqçularının 54%-dən çox hissəsi məhz Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Bakı şəhəri və Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla, digər iqtisadi rayonlar üzrə bu nisbət 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə azalmağa doğru meyilli olmuşdur.

Qadın dövlət qulluqçularının iqtisadi rayonlar üzrə xüsusi çəkisində Bakı şəhərindən sonra 2-ci və 3-cü yerdə uyğun olaraq Cəncə-qazax və Aran iqtisadi rayonları yer almışdır. 4-cü yerdə isə Naxçıvan Muxtar Respublikası olmuşdur. Fikrimizcə, bu sıralamada digər iqtisadi rayonların Bakı şəhəri ilə müqayisədə geri qalmasının əsas səbəblərindən biri odur ki, rayonlarda yaşayan qadınların xeyli hissəsini təhsil və səhiyyə müəssisələrində çalışanlar təşkil edir. Qadın əhalisinin digər böyük bir qismini evdar qadınlar təşkil edir, yerdə qalanları isə əsas

etibarilə kənd rayonlarında həyətəni təsərrüfatlarda çalışırlar.

Nəticə və Təkliflər

Dövlət qulluğu sistemində kadr potensialının formalaşması və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli olduğu qədər də mürəkkəb bir proses olub aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyətin həyata keçirilməsini zəruri edir:

- ✓ dövlət idarəetməsi sahəsində lazımi bilik və vərdislərin formalaşdırılması;
- ✓ kadrların peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- ✓ kadrların bilik və bacarıqlarına uyğun düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsinin təşkili;
- ✓ dövlət qulluğu sistemində çalışan kadrların bilik və təcrübələrinin artırılması, onların keyfiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və attestasiyasının təşkili;
- ✓ dövlət qulluğu sahəsində müasir tələblərə cavab verən kadr hazırlığı sisteminin formalaşdırılması məsələlərində dövlətin əsas subyekt olaraq fəal iştirakının təmin edilməsi.

Ümumiyyətlə, bu gün respublikamızda dövlət qulluğu sistemində kadr potensialının strukturunun araşdırılması statistik məlumatlar çərçivəsində yalnız kəmiyyət qiymətləndirilməsini təmin edir. Fikrimizcə, kadr potensialının keyfiyyətcə qiymətləndirilməsinə imkan verən statistik bazanın formalaşdırılması gələcəkdə bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi imkanlarının genişləndirilməsinə töhvə verə bilər.

Ədəbiyyatlar

- “Dövlət qulluğu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2000, №07,
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu məsələləri üzrə Komissiyanın yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2005, №01.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu məsələləri üzrə Komissiya haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2005, №03.
- “Dövlət qulluqçuları”. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017, 111 s.
- “Dövlət qulluqçuları”. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, 111 s.
- Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı: Elm, 2011, 480 s.

Bank Olmayan Maliyyə İnstitutlarında Kənar Auditin Müasir Vəziyyəti

*Pünhan GƏRAYLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
punhangaray@gmail.com*

Xülasə

Bank olmayan maliyyə institutlarının kənar auditin təşkili zamanı ümumi prinsiplər vardır ki nəinki bank və bank olmayan maliyyə institutlarında həmçinin digər müəssisələrdə bu prinsiplər başlıca prioritet kimi dayanır. Auditor şirkətləri işini səmərəli və vaxtında başa çatdırmaq üçün işlərini planlaşdırmalıdır. İşə uyğun olaraq planlaşdırmaq üçün auditor mühasibat sistemi və siyasəti bəlli etməli, təşkilatın daxili sistemi, audit prosedurlarının müəyyən edilməsini və audit işinin əlaqələndirilməsini sürətləndirməlidir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir çox bank olmayan kredit təşkilatlarının auditini hər ötən ilkinə nisbətən daha da təkmilləşməkdədir. Lakin bu təşkilatlarda öz audit prosedurlarının xarici audit şirkətlərinə həvalə edirlər və bu işə yerli auditə böyük zərbə vurur. Təbii ki yerli audit şirkətlərinin yaradılması və onlar inkişaf etməsi birdən-birə mümkün deyildir. Lakin tədricən bu problemin aradan qaldırılması mümkündür. Beləki xarici auditor şirkətlərindən asılılığı azaltmaq dərhal mümkün deyil. Bunun üçün ölkəmizdə kifayət qədər güclü və savadlı audit biliklərinə sahib olan bir cəmiyyət formalaşmalıdır. Bu cəmiyyətin ildən-ilə çoxalması və müəyyən bir yerli audit şirkəti ətrafında toplaşib təcrübə qazanması yerli audit şirkətlərinin inkişafına təkan verə bilər. Audit şirkətləri dürüstlük, gizlilik, audit sübutları, bacarıq və səlahiyyət, daxili nəzarət sistemi, işçi sənədlər və hüquqi çərçivə prinsipləri altında fəaliyyət göstərirlər. Auditorun qərəzsiz davranışı olmalıdır və istənilən maraqlardan azad olmalıdır. Onlar işlərində dürüst fəaliyyət göstərməkləri zəruridir. Auditorun audit zamanı əldə etdiyi bütün məlumatları gizli saxlamalıdır. Müştərinin razılığı olmadan məlumatı hər kəslə bölüşməməli və məlumatın yalnız müştərinin icazəsi ilə paylaşılmasını təmin etməlidir. Auditor yoxlamadan əvvəl auditor sübutlarının toplanması üçün əsaslı və uyğunluq prosedurlarına riayət etməlidir.

Açar Sözlər: Kənar audit, Bank olmayan maliyyə institutu, Kredit təşkilatı, Audit yoxlaması

Azərbaycanda Sığorta Bazarının Cari Vəziyyəti və Bazarın İnkişafında Sığorta Şirkətlərinin Rolu

Rakim HAQVERDİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rakim22041996@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat işinin məqsədi iqtisadiyyatın strateji sahələrindən biri hesab edilən sığorta fəaliyyətinin Azərbaycandakı inkişafını analiz etmək, milli sığorta bazarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini və yeni meyillərini aşkarlamaq, həmçinin daxili bazarda cərəyan edən rəqabət mühitini təhlil etməkdir. Bir tərəfdən risksiz fəaliyyətin təmin edilməsi, potensial təhtidlərin qarşısının alınması üçün əsas vasitə hesab olunan və təkrar istehsal üçün stimulyerici mahiyyət kəsb edən sığorta fəaliyyətinin istənilən ölkədə, həmçinin Azərbaycanda geniş miqyasda tətbiq edilməsi, onun inkişaf perspektivlərinin aşkarlanması və sahənin tərəqqi etməsi üçün yeni təkliflərin hazırlanması zəruridir. Digər tərəfdən isə, son dövrlərdə ölkəmizdə sığorta fəaliyyətinə dair yazılan yeni kitab və nəşrlərin az sayda olması, statistik göstəricilərin və məqalələrin isə pərakəndəliyi, nəticə etibarlı ilə, demək olar ki, daxili sığorta bazarı, onun rəqabət mühiti haqqında dolğun təsəvvür yaradacaq vadid mənbənin olmaması bu tipli tədqiqat işlərinin aparılmasını aktual edir. Tədqiqat boyunca statistik məlumatların toplanması ilə Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf tarixi və onun cari vəziyyəti analiz edilmiş, daxili bazarın inkişafında sığorta şirkətlərinin rolu barədə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Nəticədə aşağıdakı suallar öz cavabını tapmışdır: Azərbaycanda müasir sığorta bazarının səciyyəvi xüsusiyyətləri və yeni meyilləri, milli sığorta bazarının cari inkişaf tempinin qənaətbəxşliyi, sektordakı real inkişaf səviyyəsi ilə bazarın potensial inkişaf həddi arasında uyğunluq və daxili bazarda təmərküzləşmə və ya rəqabət mühitinin səviyyəsi.

Açar sözlər: Sığorta, Bazar ının inkişafı, Sığorta şirkətləri, Azərbaycanda sığorta bazarı

Giriş

Risqlərin qarşısının alınması üçün ən mühüm vasitələrdən biri hesab edilən sığortanın həm qabaqcıl inkişafa malik ölkələrin ümumi daxili məhsulundakı yüksək payına görə, həm də təkrar istehsalın stimullaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyəti böyükdür. Bu səbəbdən istənilən ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda bu sektorun inkişafı zəruri xarakter daşıyır. Ölkəmizdə sığorta sektorunun inkişafı üç mərhələni əhatə edir:

Birinci mərhələ XIX əsrin ortalarından 1920-ci ilə qədər dövrü əhatə edir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ərazisində *neft sənayesinin inkişafı* ilə bağlı fəaliyyətin genişlənməsi sığorta işinin əsas stimulyerici qüvvəsi olub. Ötən əsrin əvvəlində Bakıda 18 xarici sığorta cəmiyyəti, 1912-ci ildə isə 30-dan çox sığorta cəmiyyəti və agentliyi fəaliyyət göstərmişdir. Sözügedən sığorta şirkətlərinin işinin əsasını Xəzər dənizində yer alan əksəriyyəti rus şirkətlərinə aid gəmilərin sığortası təşkil edib.

İkinci mərhələ SSRİ-nin Hakimiyyəti dövrüdür (1920-1990-cı illər). SSRİ-nin tərkibindəki bütün respublikalarındakı kimi, Azərbaycanda da dövlət sığorta sistemi təşkil edilib. Sığorta işinin inkişafında müəyyən rol oynayan SSRİ «Inqosstrax»ın Bakı şöbəsi və Dövlət Sığortası Baş İdarəsi və yaradılıb. Daha sonra sığorta Sovet Hakimiyyəti tərəfindən inhisarına alınıb. Bu dövrdə sığorta sistemi dövlət sosial təminat sisteminə əlavə kimi fəaliyyət göstərdi. 30-cu illərdə ölkədə mövcud olan özəl fondlar inzibati yolla ləğv edilərək, yerində ancaq dövlət sığortası təşkil edildi. Bu isə sığorta sistemində monopoliyanın yaranmasına və rəqabətin ləngiməsinə səbəb oldu. 1988-ci ilin 26 mayında «SSRİ-də Kooperasiya haqqında» qanunun qəbulu ilə sığorta qurumları yaratmağa, sığortanın növlərini, qaydasını müəyyənləşdirməyə icazə verildi. Bununla da ölkədə rəqabət mühiti canlanmağa başlandı.

Üçüncü mərhələ – Milli sığorta bazarının formalaşdığı müstəqillik dövrüdür. Bu mərhələdə milli sığorta bazarı formalaşmağa başlamışdır. Elə müstəqillik əldə edilən il sığorta xidmətləri bazarının inkişafının tənzimlənməsi, sığortaçıların, sığortalıların və dövlət mənafeyinin müdafiəsi, metodiki rəhbərliyin həyata keçirilməsi, müvafiq normativ hüquqi sənədlərin hazırlanması və s. məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti, 1993-cü ildə isə ölkədə sığorta təşkilatlarının səylərini bir arada tutmaq, sığorta bazarının inkişafına kömək etmək, onların bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, dövlət, beynəlxalq və digər təşkilatlarla münasibətlərdə öz üzvlərinin mənafeyini müdafiə etmək məqsədinə xidmət edən Azərbaycan Respublika Sığorta Cəmiyyətləri İttifaqı yaradılıb. Bu dövrdə fəaliyyətin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 20-yə yaxın qanun və normativ hüquqi akt qəbul edilib. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra yeni sığorta şirkətlərinin yaranması ilə rəqabət mühitinin və sığorta bazarının formalaşmasının əsası qoyulsa da, Azərbaycanda sığorta bazarının əsas inkişafı XXI əsrə təsadüf edir. (Əliyeva, 2011)

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ümumi Azərbaycanda sığorta bazarının inkişaf tempi və bu inkişafda sığorta şirkətlərinin rolu qeyd edilmişdir. İnternet resurslarından müxtəlif dövrlərə və şirkətlərə dair statistik məlumatlar toplanaraq bir araya gətirilmiş, müqayisəli təhlil aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda sığorta bazarının cari vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi və daxili bazarda şirkətlər arasındakı rəqabətlik səviyyəsinin hesablanması olmuşdur.

olaraq 6%, 3% və 4,6% artım əldə edilmişdir. Hər üç ildə toplanan sığorta haqları sabit olaraq ümumi daxili məhsulun 0.8%-ni təşkil etmişdir. Son iki il isə daxili bazar öz intensiv inkişafını yenidən təmin etmiş, 2017-ci ildə 15%, 2018-ci ildə isə 31% artım əldə edilmişdir. Bu göstəricilər isə müvafiq illərdə ÜDM- in 0,80 və 0,91 faizini təşkil etmişdir. (<http://banco.az/az/news/sigorta-haqlari-ve-sigorta-odenisleri-sinifler-uzre>)

Cədvəl 2: 2018-ci il ərzində sığorta sinifləri üzrə hesablanmış məlumat

Sığorta sinifləri üzrə sığorta haqları və ödənişləri (min manatla)	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
Könüllü sığortalar üzrə - cəmi:	536 147,0	172 564,8
Həyat sığortası üzrə	305 700,4	94 978,9
<i>Həyatın yaşam sığortası</i>	253 943,5	93 366,0
<i>Həyatın ölüm halından sığortası</i>	48 090,5	1 612,9
Qeyri-həyat sığortası üzrə	230 446,6	77 585,9
<i>Şəxsi sığorta</i>	94 115,3	60 556,9
<i>Əmlakın sığortası</i>	112 095,5	15 074,4
İcbari sığortalar üzrə - cəmi:	191 807,1	67 768,7
Həyat sığortası üzrə	35 292,5	3 136,1
<i>İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta</i>	35 292,5	3 136,1
Qeyri-həyat sığortası üzrə	156 514,6	64 632,6
<i>Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası</i>	95 440,5	53 505,2
<i>Daşınmaz əmlakın icbari sığortası</i>	30 364,5	4 025,2
YEKUN	727 954,1	240 333,5

Mənbə: <https://www.fimsa.az/az/2018%20sinifler>

Yuxarıdakı cədvəldə sığorta bazarının hazırkı vəziyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün geridə buraxdığımız 2018-ci il ərzində sığorta sinifləri üzrə hesablanmış sığorta haqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Ötən il ərzində Azərbaycan bazarında fəaliyyət göstərən 21 sığorta şirkəti tərəfindən toplanan sığorta haqları 728 milyon manat, sığorta ödənişləri isə 240.3 milyon manat təşkil etmişdir. Bu göstərici öncəki illə (2017) müqayisədə 30% artım deməkdir. Könüllü sığorta məhsulları üzrə toplanan sığorta haqları 536.2 milyon manat (sektor üzrə 73.7%) təşkil etmişdisə, bu baxımdan sığorta ödənişləri 172.5 milyon manata (sektor üzrə 71.8%) çatmışdır. İcbari sığortalar üzrə toplanan haqlar isə 192 milyon manatla sektor üzrə sığorta mükafatlarının 26.3%-ni, sığorta ödənişləri isə 68 milyon manatla ümumi ödənişlərin 28.2%-ni təşkil etmişdir.

Müqayisəli Təhlil

Sektorun İnkişafında Sığorta Şirkətlərinin Rolu və Bazarda Rəqabət Mühiti

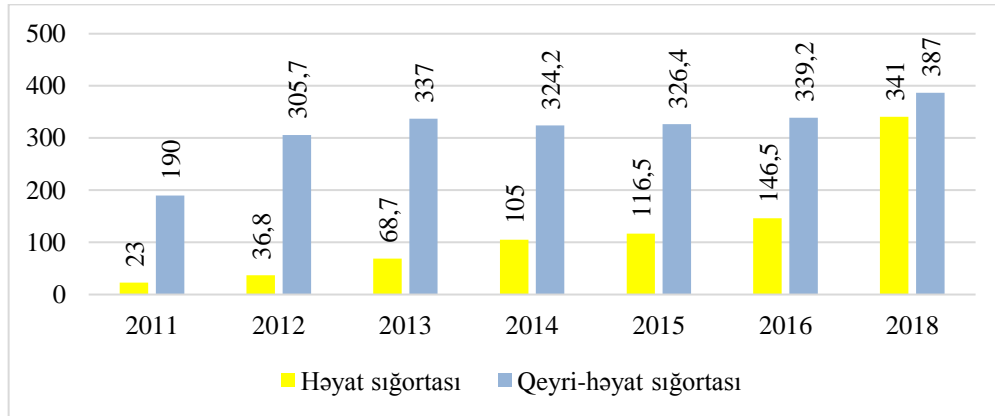
Bildiyimiz kimi, sığorta bazarının inkişafında əsas rolunu sığorta şirkətləri oynayır. İstər sığorta

çeşidlərinin bazara çıxarılması, müştərilərə təqdim edilməsi, istərsə də bazarda tələb və təklifin balansı, sərbəst bazar qiymətinin formalaşması baxımından sığorta şirkətləri proseslərin əsas təşkilədicisi rolunu oynayır. Hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 20 sığorta və 1 təkrarsığorta şirkəti tərəfindən qırıxdan çox sığorta xidmətləri təklif edilir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən sığorta şirkətlərinin təqdim etdiyi xidmətlər həyat və qeyri-həyat olaraq iki profilə ayrılmışdır. Sözü gedən qanunda bir sığorta şirkətinin yalnız bir profil üzrə xidmətlər təklif edə biləcəyi göstərilir, yəni “həyat sığortası” məhsullarını satan sığorta şirkəti “qeyri-həyat sığortası” məhsulları sata bilməz, eyni zamanda “qeyri-həyat sığortası” məhsullarını satan şirkət “həyat sığortası” məhsulları sata bilməz. Qanun qüvvəyə mindikdən sonra bu günə kimi yalnız 3 şirkət – «Atəşgah Həyat», «Qala Həyat» və «Paşa Həyat» həyat sığortası xidmətini təklif etmək üçün lisenziya alıb. İlk vaxtlar həyat sığortası üzrə toplanan sığorta haqları qeyri-həyat məhsulları üzrə mükafatları xeyli üstələsə də, sonradan medilən mühüm tendensiyalardan biri getdikcə həyat və qeyri-həyat sığortası üzrə yerli bazarda tarazlığın təmin olunmasıdır.

Qrafik 1: Azərbaycanda 2011-2018-ci illərdə həyat və qeyri həyat sığortası paylarının müqayisəsi (milyon manatla)

Mənbə: <https://fed.az/az/news/read/38819> əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Verilmiş qrafikdən də görüldüyü kimi, 2011-ci ildən bəri həyat sığortasının sektordakı payı ildən-ilə artmaqdadır. Ötən (2018) ildə isə könüllü sığorta bazarında toplanmış 536,2 milyon manatın və 172,6 milyon manat sığorta ödənişlərin yarısından çoxu (305,7 milyon manatı sığorta haqqı, 95 milyon manat sığorta ödənişi) həyat sığortası üzrə xidmətlərin payına düşür. Ümumilikdə götürüldükdə isə toplanan 728 milyon AZN məbləğin təxminən 341 milyon manatı, yəni 46.84%-i həyat sığortası üzrə təklif edilən xidmətlərin payına düşmüşdür. Sığorta ödənişləri üzrə isə bu göstərici 40.82% təşkil edir.

Həyat və qeyri-həyat sığorta növlərindən başqa yerli bazarda sığorta şirkətlərinin təqdim etdiyi

xidmətləri həmçinin, icbari və könüllü sığorta xidmətləri olaraq da iki qrupa bölmək olar. Həmçinin, sığorta xidmətlərini mahiyyət etibarı ilə şəxsi sığorta, sosial sığorta, əmlak sığortası, məsuliyyət sığortası və kommertiya risklərinin sığortası kimi təsnifləşdirmək olar.

Azərbaycanın sığorta bazarında təklif olunan və istifadə olunan məhsul çeşidlərinin sayı 2006-cı ildə 15-ə yaxın olmuşdusa, 2008-ci illərdə bu göstərici 35-ə qədər artmışdır. Hazırda isə sığorta şirkətlərinin xidmət paketinə 40-dan çox sığorta növü daxildir. Bununla belə, daxili bazarda təklif edilən sığorta xidmətləri qabaqcıl inkişafa malik ölkələrlə müqayisədə azlıq təşkil edir və sığorta məhsullarının çeşidinin az olması Azərbaycanda sığorta istehlakçıları üçün bu məhsulların cəlbədiciliyini azaldıb. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri nizamnamə kapitalına əsasən bazar payına və təklif etdikləri sığorta xidmətlərinə görə aşağıdakı cədvəldə müqayisə edilib.

Cədvəl 3. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri, onların nizamnamə kapitalı və təklif etdikləri sığorta xidmətləri

Nö	Sığorta şirkətləri	Nizamnamə k. (mln.AZN)	Kapital üzrə bazar payı (%)	Lisensiya əsasında təklif edilən xidmət çeşidləri (ədəd)
1	Paşa Sığorta	50,00	15,34	31 sığorta növü
2	PAŞA Həyat Sığorta	40,25	12,35	həyat sığortası xidmətləri
3	Xalq Sığorta	39,39	12,08	3 icbari, 20-dən artıq könüllü
4	AzSığorta	20,30	6,22	35 sığorta növü
5	AXA MBASK	19,73	6,05	29 sığorta növü
6	İpək Yolu Sığorta	14,77	4,53	25 sığorta növü
7	Meqa Sığorta	14,50	4,44	29 (25 könüllü, 4 icbari)
8	Qala Həyat Sığorta	12,87	3,94	həyat sığortası xidmətləri
9	AtaSığorta	12,40	3,80	23 könüllü və 5 icbari
10	Standard Insurance	11,00	3,37	29 (24 könüllü, 5 icbari)
11	Sənaye Sığorta	11,00	3,37	32 (27 könüllü, 5 icbari)
12	A-Group	10,01	3,07	17 (14 könüllü, 3 icbari)
13	Rəvan Sığorta	8,97	2,75	19 sığorta növü
14	Bakı Sığorta	8,90	2,73	28 (24 könüllü, 4 icbari)
15	Qala Sığorta	8,05	2,47	sığorta və təkrar sığorta
16	Günay Sığorta	7,70	2,36	23 sığorta növü
17	Azərsığorta	7,00	2,14	39 sığorta növü
18	Atəşgah Həyat Sığorta	6,50	1,99	həyat sığortası xidmətləri
19	Naxçıvan Sığorta	5,50	1,68	19 (15 könüllü, 4 icbari)
20	Atəşgah Sığorta	5,01	1,53	20-dən çox könüllü və icbari
21	Əmrəh Sığorta	5,00	1,53	22 sığorta növü (könüllü)

Mənbə: Cədvəl <https://www.stat.gov.az/> , <http://fed.az> saytlarından, həmçinin sığorta şirkətlərinin rəsmi sahifələrindən götürülmüş məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

2014-2016-cı illər ölkədə və dünyada cərəyan edən müxtəlif iqtisadi krizis nəticəsində bir çox

sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində nəzərə çarpacaq dərəcədə geriləmə müşahidə olunmuş və fəaliyyətini uğurla davam etdirə bilən az sayda şirkətlər bazarda liderliyi tamamilə öz əlinə keçirmişdir. Bu işə müəyyən mənada rəqabətli bazardan oliqopolik bazara keçid demək idi.

Cədvəl 4. 2016-2018-ci illər üzrə daxili bazar uğrunda şirkətlər arasındakı rəqabət göstəriciləri

Sığorta şirkətinin adı	2016	2017	2018	Sığorta Haqları (min manatla)
	Bazar payı	Bazar payı	Bazar payı	
PAŞA Həyat Sığorta	16,00%	27,43%	36,40%	264 975,30
PAŞA Sığorta	20,60%	19,32%	17,58%	127 974,33
Atəşgah Həyat Sığorta	7,70%	6,89%	8,26%	60 129,01
Azərsığorta	8,48%	7,26%	5,96%	43 386,07
Atəşgah Sığorta	8,19%	7,03%	5,06%	36 834,48
Meqa Sığorta	4,17%	3,03%	3,54%	25 769,58
Atasığorta	1,91%	2,46%	3,08%	22 420,99
Azsisığorta	4,67%	4,55%	2,75%	20 018,74
AXA MBASK	4,52%	4,00%	2,56%	18 635,63
İpək Yolu Sığorta	3,94%	3,18%	2,34%	17 034,13
Qala Sığorta	0,96%	1,96%	2,27%	16 524,56
Qala Həyat Sığorta	6,53%	3,57%	2,18%	15 869,40
Xalq Sığorta	2,03%	1,40%	1,99%	14 486,29
A-Qrup Sığorta	2,63%	2,28%	1,81%	13 175,97
Standard Insurance	4,18%	2,26%	1,78%	12 957,58
Sənaye Sığorta	1,32%	1,30%	1,12%	8 153,09
Günay Sığorta	0,54%	1,71%	0,80%	5 823,63
Cəmi:				727 954,11

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> və <https://banker.az/> saytlarından götürülmüş məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, 2016-cı ildə toplanmış 486,1 milyon manat dəyərində sığorta haqlarının və 237,3 milyon manat sığorta ödənişlərinin 50%-dən çoxu PAŞA Holdingə (PAŞA Sığorta və Paşa Həyat Sığorta) və “Atəşgah”a (Atəşgah Sığorta və Atəşgah Həyat Sığorta) məxsus dörd şirkətə məxsus olmuşdur. 2017-ci il ərzində isə sadəcə beş şirkətin ("PAŞA Həyat Sığorta", "Atasığorta", "Qala Sığorta", "Günay Sığorta" və "Bakı Sığorta") bazar payı artmış, bazara bir yeni şirkət ("Naxçıvan Sığorta") daxil olmuş, geridə qalan 15 şirkətin isə bazar paylarında azalma müşahidə edilmişdir. Hal- hazırda ölkəmizdə 21 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərsə də, bazarın böyük hissəsinin bir neçə iri şirkətin əlində cəmləşdiyini deyə bilərik. Cari vəziyyətdə bazar payına görə “Paşa Həyat Sığorta” və “Paşa Sığorta” (birlikdə 54%) , regionlarda və ümumilikdə işçilərin sayına görə AzSığorta, Azərsığorta və Sənaye Sığorta, nizamnamə kapitalının həcminə görə isə “PAŞA Holding”ə məxsus şirkətlərlə (“Paşa Həyat Sığorta” və “Paşa Sığorta”) yanaşı “Xalq Sığorta” üstün mövqə tutur.

(<http://www.xprimm.com/STATISTICS-AZERBAIJAN-FY2018-market-result-denominated-in-euro-saw-an-impressive-growth-of-over-36-articol-2,12,39-12833.htm>)

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafına dair təhlil və analizlərdən aşağıdakı konkret nəticələrə gəlmək olar:

- ✓ Ölkədə və dünyada baş vermiş itisadi böhrandan sonra son iki ildə milli sığorta bazarı öz inkişafını bərpa edə bilmişdir
- ✓ Hal-hazırda Azərbaycanda sığorta bazarı öz inkişaf tarixinin ən yüksək nqtəsindədir.
- ✓ Hal-hazırda sığorta bazarında əvvəlki illərə nisbətən intensiv artım müşahidə edilsə də, yekun göstəricilər bazarın öz potensialı və inkişaf etmiş ölkələrin sığorta bazarları ilə müayisədə çox geri qalır.
- ✓ Azərbaycan bazarında könüllü sığortanın payı icbari sığorta ilə müqayisədə təxminən üç dəfə çoxdur.
- ✓ Azərbaycan bazarında həyat və qeyri-həyat sığorta növləri üzrə paylar bərabərləşməyə doğru gedir.
- ✓ Ölkə daxilində toplanan sığorta mükafatlarının ÜDM-dəki payı (0,91%) öz potensialından (2-5%) çox geri qalır.
- ✓ İlk müstəqillik illərində fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri xeyli sayda olsa, onların çoxu bazarın növbəti inkişaf dövrlərində müxtəlif krizislərə və yüksək rəqabət mühitinə tab gətirməyərək sıradan çıxmış, sadəcə 21 sığorta şirkəti öz fəaliyyətini davam etdirə bilmişdir.
- ✓ Müstəqillik əldə etdikdən sonra bazarda ilk öncə inhisarçı, daha sonra yüksək rəqabət, son mərhələdə isə yüksək tərəküzləşmə müşahidə edilmişdir.

Sonuncu punktda qeyd edilmiş daxili bazardakı rəqabət mühitinin təhlilinə bir daha aydınlıq gətirmək istərdik. Bazar üzrə sığorta şirkətləri arasında rəqabət səviyyəsini (tərəküzləşməni) ölçmək üçün bir sıra metodlardan istifadə edilir. Bunlar arasında ən geniş yayılmış üsul isə Herfindahl indeksinin (Herfindahl-Hirschman Index və ya HHI) müəyyən edilməsidir. Herfindahl indeksinin hesablanma qaydası aşağıdakı kimidir.

$$HHI = s_1^2 + s_2^2 + s_3^2 + \dots + s_n^2$$

Burada, s – sığorta şirkətinin bazardakı payı (faizlə), N isə bazarda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin sayıdır.

Hesablanmış Herfindahl indeksi 1000-dən az olarsa bazarda yüksək rəqabət, 1000 – 1800 arasında olduğu halda orta səviyyəli rəqabət, 1800-dən artıq olarsa yüksək təmərküzləşmə (əsas paya sahib 3-4 şirkət) müşahidə edilir. Azərbaycanda Herfindahl İndeksi 2018-ci ildə 1800-ü ötərək 1827, 2-ə çatmışdır, bu isə artıq bazarda yüksək təmərküzləmənin hökm sürdüyünə işarədir. Məlumat üçün bildirək ki, bu göstərici 2015-ci ildə 1344 (orta rəqabətli bazar), 2010-cu ildə isə 759 (yüksək rəqabətli bazar) olmuşdur. Daxili bazardakı rəqabətə nəzər saldıığımızda 27,43% bazar payı ilə PAŞA Həyat Sığortanın liderliyini görə bilərik. Bazar payı 5%-dən yuxarı olan şirkətlərin sayı isə beşdir. Lakin mütəxəssislər təmərküzləşməni heç də bazar üçün birmənalı olaraq neqativ hal kimi qiymətləndirmirlər. Müqayisə üçün bildirək ki, sığorta sektoru üzrə dünya lideri hesab edilən Amerika Birləşmiş Ştatlarında HHİ göstəricisi 4350 təşkil edir. Burada bazar lideri 58% paya malik olduğu halda, payları 5%-dən yuxarı olan sadəcə 4 şirkət fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyatlar

L.Əliyeva “Azərbaycanda sığorta sistemi: İqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi” Bakı, 2011, səh. 6-7

<http://www.xprimm.com/STATISTICS-AZERBAIJAN-FY2018-market-result-denominated-in-euro-saw-an-impressive-growth-of-over-36-articol-2.12.39-12833.htm> (2019)

<https://www.fimsa.az/az/2018%20sinifler> (2019)

<https://banker.az/az%C9%99rbaycan-sigortacilarinin-2012-ci-ild%C9%99n-statistik-gost%C9%99ricil%C9%99ri-ilk-d%C9%99f%C9%99-vahid-formada/> (2018)

<https://fed.az/az/news/read/38819> (2018)

<https://banco.az/az/news/odenislerine-gore-sigorta-sirketlerinin-reytingi> (2018)

<http://banco.az/az/news/sigorta-haqlari-ve-sigorta-odenisleri-sinifler-uzre> (2018)

https://www.stat.gov.az/source/finance/az/bul/Sigorta_yan-sent2017.pdf (2017)

Milli İqtisadiyyatda Vergilərin İxracın Artımına Təsiri və Onun Hüquqi Aspektləri

Ramazan HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ramazanhuseynov509@mail.ru

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının gəlirlərin bölüşdürülməsi və paylanılmasında əsas vasitə vergilərdir. Vergilər bir tərəfdən dövlət sisteminin funksional məqsədlərinin əsas maliyyə təminatı olan dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edir, digər tərəfdən vergi ilə əldə edilən ehtiyatların və gəlirlərin səmərəli istifadəsi vasitəsilə davamlı iqtisadi artıma nail olmağa xidmət edir. Vergi hüquq münasibətlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəməkdə məcbur olan vergi ödəyicisi, vergi orqanına tabe olmalıdır və bununla yanaşı hər iki tərəf vergi ödəyicisi və vergi orqanı qanuna tabe olmalıdır. Vergi Məcəlləsi məhz bu fikirlərdən irəli gələrəkdən vergi ödəyicisinin və vergi orqanının hüquqlarını dəqiq müəyyən edir həmçinin bununla yanaşı vergi orqanının vəzifə və səlahiyyətlərini qanunla müəyyən olunmuş qaydada məhdudlaşdırır. Milli iqtisadiyyatımızda iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri də məhz xalis ixracdır. Məlum olduğu kimi neft müqavilələrinin icrası ölkəmizin neft ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və ölkənin tədiyə balansını göstəricilərini yaxşılaşmışdır. Xarici ticarətin bir ünsürü olan ixracat ümumi tələbin bir funksiyası olduğundan ixracatla milli gəlir arasında müsbət bir əlaqə vardır. İxracata əsaslanan xaricə açıq bir böyümə strategiyasında ixracın Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) içindəki payının yüksəldilməsi, milli gəlirin sürətli böyüməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi əldə etdiyi ilk illərdən bəri iqtisadi tənəzzüllə qarşılaşmasına baxmayaraq, 1995-ci ildən başlayaraqdan iqtisadi artım ölkədə bərqərar edilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsindən məlum olunmuşdur ki, sözü gedən iqtisadi artımın əsas səbəbi kimi neft sektoruna tələb olunan investisiyaların və həmin sektorla bağlı olan tikinti işlərinin artmasının payına düşür.

Açar sözlər: İqtisadi artım, Milli gəlir, ÜDM

Giriş

Azərbaycan Respublikası 2018-ci ilin üçün 9 ay müddətində istehlak bazarında satılmış olan əmtəələrin həmçinin istehlakçılara göstərilən xidmətlərin ümumi həcmi əvvəlki dövr ilə müqayisə aparıldığı zaman 2.8 faiz artışı olduğu görülür. Rəqəmlə ifadə olunarsa 33474.2 milyon Azərbaycan manatı olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisədə bu rəqəm ilk səkkiz aylıq bir dövr ərzində əhaliyə göstərilən xidmətlərin ödənişli əsaslarla olması həcmi 2.6 faiz artmışdır. Həmin ilin ilk 7 ayında isə ölkə əhalisi ticarət şəbəkəsindən 13.1 mlrd. AZN-lik ərzaq olmayan mallar almış və bu məlumatların miqdarı əvvəlki ilin həmin intervalı ilə müqayisəyə uyğun 2.1 faiz və 3.3 faiz çoxalmışdır. (Vəliyev.E., 2005, s.574)

Qrafik 1. Xarici ticarət dövriyyəsi (*milyon AZN*)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (05.12.2018)

Xarici ticarət dövriyyəsinin onun daxilində olan malların idxalı və malların ixracından ibarətdir. 2017-ci ilin ilk yeddi ayında ölkədə idxal olunan əmtəələrin ümumi həcmi 5300.8 *mln.* AZN olmuşdur. 2018-ci ilin ilk yeddi ayı ilə müqayisə olunarsa, 1.29 dəfə artığı görülməkdədir. Həmçinin malların ixracında 2017-ci ilin ilk yeddi ayında bu rəqəm 7223.0 *mln.* AZN olmuşdur. 2018-ci ilin ilk yeddi ayı ilə müqayisə olunarsa 1.85 dəfə artmışdır. Ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsi isə, il ərzindəki ölkə daxilində malların ümumi idxalı və ixrac cəmindən ibarətdir. (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, “2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının sosial - iqtisadi inkişafı”, 2019).

Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatda malların ixracı Gömrük haqqında qəbul edilmiş Məcəllə (*Gömrük Məcəlləsi*) və Azərbaycan Respublikasının qanunla müəyyən olunmuş qaydada başqa qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur və həmçinin həmin qanunuyğunluqlar əsasında tənzimlənərək həyata keçirilir. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi yalnız dövlətin iqtisadi siyasəti və nizamlaşdırma mexanizmlərinin yaradılması, tətbiq olunması ilə məhdud deyil. Burada, ilk növbədə, qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin potensialının qiymətləndirilməsi, təbii ehtiyatların səmərəli emal şəbəkəsinin yaradılması və digər amillər nəzərə alınmalıdır.

İşin əsas məqsədi, ölkə daxilindəki vergi daxilolmaları və ixracın ümumi həcmi arasındakı əlaqənin var olup olmadığını yoxlamaqdır. Əgər varsa bu əlaqənin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkarlanmasıdır.

Metod

Milli iqtisadiyyatdakı vergi daxilolmaları və ixracın ümumi həcmi arasındakı əlaqənin yoxlanılması və ən əsası da vergi daxilolmalarının ixracın ümumi həcmindəki artıma necə təsir

etdiyini, statistik olaraq Eviews 9.0 ekonometrik programından istifadə olunaraqdan yoxlanılmışdır. Sözü gedən ekonometrik təhlilin aparılması üçün, əvvəlcə əldə olunan göstəricilər arasındakı stasionarlığın olub olmadığı yoxlanılmalıdır.

Bu stasionarlığın yoxlanılmasındakı başlıca məqsəd, müəyyən dövr intervalı üçün hər hansı bir iqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqəni yoxlamaq üçün, həmin göstəricilərin qrafik dəyişməsi sabit olmalıdır. Bu stasionarlıq hipotezinin qurulması zamanı aşağıdakı hipotez və test statistikəsindən istifadə olunacaqdır.

$H_0 : \rho = 1$, stasionarlıqda sabitlik yoxdur. Yəni ki, vahid kök vardır.

$H_a : \rho < 1$, stasionarlıqda sabitlik var (dəyişməzdir). Yəni ki, vahid kök yoxdur.

Stasionarlıq vəziyyətinin qurulmasından sonra, Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) ekonometrik test sistemi ilə təhlil olunmuşdur.

GDF test modelinin qurulması üçün istifadə olunan hipotez test modeli aşağıdakıdır:

$$Y_t - Y_{t-1} = \rho Y_{t-1} - Y_{t-1} + \varepsilon_t$$
$$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Buradan da, $\Delta Y_t = \rho^* Y_{t-1} + \varepsilon_t$ tənliklər sisteminin son təhlil nəticəsi tapılır.

“t” statistikəsindən fəri bu tənliklər sistemində təyin edici ehtimal əmsalı 1-ə yox, 0-a görə müqayisə olunur. GDF vahid kök testinin təhlili hipotez testləri üzərinə qurulmuşdur.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsi test modeli qurulmuş və həmin modellər ayrı ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testi iki fərqli qiymət növü arasındakı dəyişikliyin zaman keçdikcə arasındakı əlaqənin fərziyyəsi üzərinə qurulur.

Məsələn, tutaq ki, qiymətlərdən biri Y olduğunu qəbul edərsək, $Y_t = (Y_{t-1}, X_{t-1})$ ilə edilən fərziyyənin uğurlu olması $Y = f(Y_{t-1})$ ilə edilən fərziyyədən daha uğurlu nəticə verərsə, X_t qiymətləri Y_t -nin Granger səbəbidir deməkdir. Ekonometrik fərziyyə nəticəsi olaraqdan Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin hipotezi və qurulma modeli aşağıdakı formada göstərilən şərt halını alacaqdır. (Uğurlu.E., 2009, s.19-27)

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \beta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_i X_{t-i} + U_{1t}$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \delta_i Y_{t-i} + U_{2t}$$

Şərtin yoxlanılması üçün mümkün hal hipotezləri aşağıdakılardır:

$H_0 : \sum_{i=1}^m \delta_i = 0$ isə, X Y-nin Granger səbəbi deyil;

$H_1 : \sum_{i=1}^m \delta_i \neq 0$ isə, X Y-nin Granger səbəbidir.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin tətbiqi zamanı proqram vasitəsiylə modeli qurulur. Məsələn, 1 gecikmə, 2 gecikmə, 3 gecikmə və s. hər hansısa bir “k” gecikməsi üçün qiymətlər yoxlanılır və nəticədə minimum qiymət hansı gecikmədə olarsa, həmin modelin təhlilində o gecikmədən istifadə olunur. Ümumi olaraq neçə gecikmə əldə olunarsa məhdudiyət sayını təyin edir. Yuxarıda qeyd olunan modeldən istifadə edilərək X-in Y-nin Granger səbəbi olub olmadığını müəyyən edilir. Əks təqdirdə isə, Y-nin X-in səbəbi olub olmadığını müəyyən etmək üçün isə X-in asılı və Y-nin müstəqil olduğu model istifadə edilir.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin dörd vəziyyəti aşağıdakı kimidir:

1. X Y-nin Granger səbəbidir. Tək istiqamətli səbəb-nəticə
2. Y X-nin Granger səbəbidir. Tək istiqamətli səbəb-nəticə
3. Həm 1, həm də 2-nin gerçəkləşməsi vəziyyəti. Cüt istiqamətli səbəb-nəticə, qarşılıqlı səbəb-nəticə.
4. Səbəb-nəticə əlaqəsi yoxdur.

Analiz

İşin analiz hissəsində istifadə olunacaq məlumatların əsasən son dövrü əhatə etməsi və ən əsası da proqrama daxil ediləcək göstəricilərin daha obyektiv nəticə verməsi üçün 2014-2018-ci intervaldakı göstəriciləri rüblük olaraq əl alınmışdır.

Həmin dövr üçün göstəricilərin stasionarlığının təsviri aşağıdakı kimidir. Şəkillərdən də görüldüyü kimi, ixracın ümumi həcmi üzrəndə bir sabitlik yoxdur. Beləki, 2014-cü ildə nisbətən artışı olmuş amma 2015-ci ildə ciddi formada nəzərə çarpacaq şəkildə enmələr

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

görülməkdədir. Vergi daxilolmalarında isə artışı və azalmalarda çox da fərq olmadığı görülməkdədir.

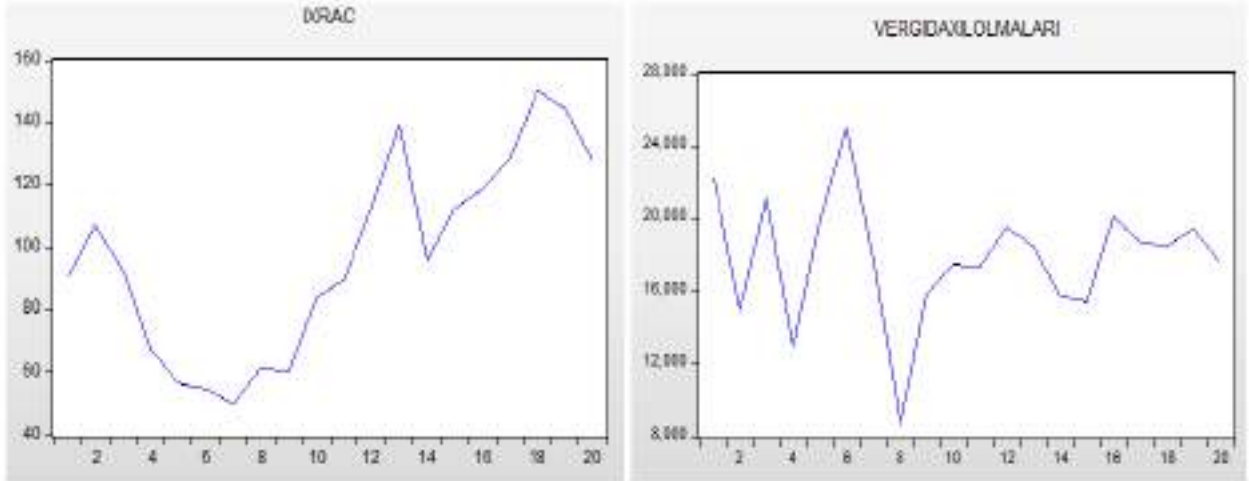
Cədvəl 1. Modelin tətbiqində istifadə olunacaq göstəricilər (rüblük)

İxrac həcmindəki dəyişmə			Vergi daxilolmaları		
<i>Xam qiymətlər</i>	<i>Stasionarlıq</i>	<i>Logarifma</i>	<i>Xam qiymətlər</i>	<i>Stasionarlıq</i>	<i>Logarifma</i>
90.7	NA	4.508	2214076.4	NA	14.610
107.0	16.3	4.673	1496244.9	-717831.5	14.218
92.6	-14.4	4.528	2111252.3	615007.4	14.563
67.0	-25.6	4.205	1292048.8	-819203.5	14.072
56.6	-10.4	4.036	1981951.3	689902.5	14.500
54.7	-1.9	4.002	2494521.3	512570	14.730
49.7	-5	3.906	1777411.3	-717110	14.391
61.2	11.5	4.114	864312.8	-913098.5	13.670
60.1	-1.1	4.096	1585103.7	720790.9	14.276
83.8	23.7	4.428	1745893.1	160789.4	14.373
89.8	6	4.498	1732158.3	-13734.8	14.365
112.7	22.9	4.725	1952010.3	219852	14.484
139.3	26.6	4.937	1845263.1	-106747.2	14.428
95.9	-43.4	4.563	1574215.3	-271047.8	14.269
112.4	16.5	4.722	1542153.2	-32062.1	14.249
118.6	6.2	4.776	2010048	467894.8	14.514
128.8	10.2	4.858	1869741.3	-140306.7	14.441
150.1	21.3	5.011	1845263.3	-24478	14.428
144.3	-5.8	4.972	1945627.8	100364.5	14.481
127.6	-16.7	4.849	1754830.5	-190797.3	14.378

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (02.04.2019), Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, www.taxes.gov.az (02.04.2019), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (02.04.2019). Müəllif tərəfindən Eviews 9.0 ekonometrik proqramı əsasında xam məlumatların logarifmalarının alınması.

Şəkil 1. 2014-2018-ci illər intervalındakı xam göstəricilər üçün ixrac və vergi daxilolmalarının stasionarlığı

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Aşağıdakı modellərdə isə müvafiq göstəricilərə uyğun olaraq Gücləndirilmiş Dickey-Fuller vahid kök testinin proqram nəticəsində əldə olunan modelləri göstərilmişdir.

Cədvəl 2. 2014-2018-ci illər intervalındakı ixrac və vergi daxilolmalarının GDF test statistik nəticələri

	t-Statistic	Prob.*
Null Hypothesis: VERGİDAXİLOLMALARI has a unit root		
Exogenous: Constant		
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)		
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.932982	0.0086
Test critical values:		
1% level	-3.857386	
5% level	-3.040391	
10% level	-2.660551	
Null Hypothesis: IXRAC has a unit root		
Exogenous: Constant		
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)		
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.053009	0.7116
Test critical values:		
1% level	-3.831511	
5% level	-3.029970	
10% level	-2.655194	

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Modeldən də görüldüyü kimi, GDF vahid kök testi ehtimal qiyməti 0,05-dən böyük (**Prob * =0.7116**) olduğu üçün qiymətlər arasındakı dəyişmənin sabit deyil. GDF vahid kök testindəki test statistik qiyməti (t-Statistic) hər bir faiz dərəcəsinə uyğun gələn test statistik dəyərlərinin hər birindən böyükdür. İkinci variantı uyğun olan mümkün hallar aşağıdakı kimidir:

- *t-Statistic -1.053009 > 1 % test xəta qiyməti (-3.831511)*
- *t-Statistic -1.053009 > 5 % test xəta qiyməti (-3.029970)*
- *t-Statistic -1.053009 > 10 % test xəta qiyməti (-2.655194)*

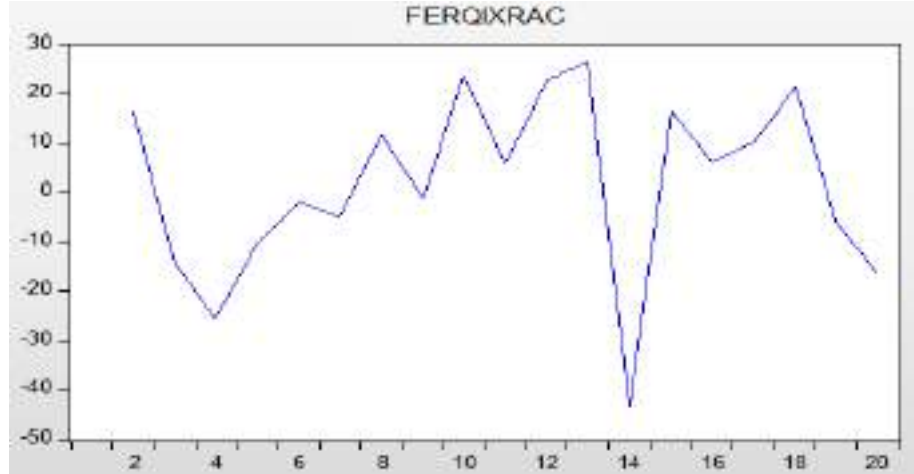
GDF vahid kök testindəki test xəta qiymətlərinin mütləq cəmi, t-statistik qiymətindən (t-Statistic=-1.053009) böyükdür. Göstəricilər arasındakı dəyişkənlik əlaqəsinə görə sabit vəziyyətə gətirmək üçün, normal halda xam dəyişənlər əsasında qrafiki çəkilir.

GDF vahid kök testində məlumatların, 1-ci dərəcədən fərqi alınmalıdır. Bu şərt göstərilən tələblərə cavab verməsə, 2-ci dərəcədən fərqlilik alınmalı və trend dəyişdirilməli olacaqdır. Aşağıdakı modeldə göstəricilərin 1-ci dərəcədən fərqliliyi alınmışdır və eyni zamanda göstəricilər arasındakı sabit dəyişənlərin aktiv olduğu bir vəziyyət üçün model qurulmuşdur. Bu modeldə :

- ✓ ehtimal qiyməti 0,05-dən kiçikdir (Prob* 0.0050 < 0.05)
- ✓ t-statistik qiyməti (t-Statistic -4.196180) testin xəta qiymətlərinin müvafiq faiz dərəcələrinə uyğun gələn hər bir qiymətindən kiçikdir.
- ✓ Testin müvafiq faiz dərəcələrinə uyğun gələn xəta qiymətlərinin mütləq qiymətlərinin cəmi, t-statistik qiymətində böyükdür.

Bu şərtlər daxilində model qiymətlərinin ekonometrik qiymətləri stasionarlıq vəziyyətinə gəlmiş hesab edilir. Belə ki, göstəricilər arasındakı stasionar, yəni ki, sabit olan bir vəziyyət yaranmışdır. Göstəricilər arasındakı sabit vəziyyətin dinamikasını aşağıdakı şəkildə olacaqdır.

Şəkil 2. İxrac göstəricilərinin sabit dinamika forması

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi vasitəsilə məlumatlar stasionar vəziyyətə gətirildi. Yoxlamamın edilməsində başlıca məqsəd ekonometrik qiymətləndirmə olaraqdan Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin təhlili aparılan zaman təhlilin öz obyektiv nəticəsini verməsi üçün, seçilən dövr intervalındakı göstəricilər sabit vəziyyətdə olmalıdırlar. Məhz ona görə də, sabit olmayan dəyişənlər arasında xam göstəricilərdən yox, 1-ci dərəcədən fərqliliyi alınmış qiymətlərdən istifadə edildi.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin təhlili üçün əvvəlcə Vector Auto regressive – **vektor avtoreqressiya** (VAR) modelindən reqressiya modeli qurulur daha sonra dəyişənlər arasındakı asılı və sərbəst dəyişən təyin edilir və son olaraqdan gecikmə uzunluğu müəyyən olunmalıdır. VAR modeli qurulduqdan sonra gecikmə uzunluğunun neçə olacağını proqram vasitəsilə müəyyən olunmalıdır. Gecikmə uzunluğunun müəyyən olunmasında diqqət edilməsi vacib olan bir neçə məqam var. Bunlardan ən vacibi, modeldə istifadə olunacaq məlumatların illik, aylıq, rüblük və s. olacağından asılıdır.

Ümumi iqtisadi prioritet kimi baxıldığında bu model onu fərz edir ki, iqtisadiyyatda yalnız 3 bazar öz fəaliyyətini göstərir. Bunlar əmtəə, xidmətlər və pul bazarıdır. Bununla da belə qərara gəlinir ki, əgər hər 3 bazar tarazlıqda olarsa deməli ümumi iqtisadiyyat tarazlıqdadır. Vektor Avtoreqressiya elə bir metoddur ki, bu metod ekonometrikada, sıraların bir birinə təsir edib etmədiyini haqqında məlumat toplamağımız üçün başlıca metoddur. VAR metodu sistem daxilində olan hər hansı bir endogen göstəricinin digər başqa endogen göstəricilər üzərindəki təsirinin olub olmamasını yoxlayan bir ekonometrik metoddur.

Cədvəl 3. Gecikmə uzunluğunun müəyyən olunması

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: LOGIXRAC LOGVERGI						
Exogenous variables: C						
Date: 04/16/19 Time: 14:55						
Sample: 1 20						
Included observations: 15						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-3.985687	NA	0.007618	0.798092	0.892498	0.797086
1	8.452496	19.90109	0.002499	-0.326999	-0.043779	-0.330016
2	13.61052	6.877361	0.002233	-0.481402	-0.009369	-0.486430
3	16.16616	2.726019	0.003003	-0.288821	0.372026	-0.295861
4	20.78571	3.695638	0.003432	-0.371428	0.478233	-0.380478
5	45.43870	13.14826*	0.000339*	-3.125160*	-2.086687*	-3.136222*

* indicates lag order selected by the criterion
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)
FPE: Final prediction error
AIC: Akaike information criterion
SC: Schwarz information criterion
HQ: Hannan-Quinn information criterion

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Modeldən də görüldüyü kimi, ən çox ulduzlar beşinci sıradadır. Buna görə də ən uyğun gecikmə uzunluğu 5 dir. Granger səbəb-nəticə əlaqəsi test analizi üçün VAR Modeli aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 4. Vergilər və ixrac üçün vektor avtoregressiya modeli

LOGIXRAC		LOGVERGI		LOGIXRAC		LOGVERGI	
LOGIXRAC(-1)	0.694295 (0.39807) [1.75997]	-0.041290 (0.36755) [-0.11235]	LOGVERGI(-1)	-0.492060 (0.29569) [-1.72237]	-0.543606 (0.37000) [-1.04371]		
LOGIXRAC(-2)	0.408496 (0.41647) [0.98328]	-0.225097 (0.38369) [-0.58681]	LOGVERGI(-2)	-0.207432 (0.29863) [-0.69430]	-0.636679 (0.38317) [-1.66230]		
LOGIXRAC(-3)	-0.002400 (0.27440) [-0.00928]	0.362802 (0.35385) [1.02932]	C	28.39208 (17.8524) [1.48130]	26.10812 (16.8775) [1.20516]		
LOGIXRAC(-4)	-0.506570 (0.41070) [-1.33862]	0.494677 (0.39273) [1.25013]	R-squared	0.935121	0.935222		
LOGIXRAC(-5)	0.600372 (0.32772) [1.83786]	0.012946 (0.30972) [0.04180]	Adj. R-squared	0.765923	0.423270		
LOGVERGI(-1)	-0.222080 (0.39008) [-0.56925]	-0.170664 (0.39955) [-0.42712]	Sum sq. resid	0.131222	0.117294		
LOGVERGI(-2)	-0.626312 (0.30307) [-2.06664]	-0.026602 (0.28643) [-0.92906]	S.E. equation	0.161123	0.171175		
LOGVERGI(-3)	-0.248882 (0.40684) [-0.60988]	-0.642188 (0.38423) [-1.67142]	F-statistic	8.825941	2.027513		
			Log likelihood	-14.28778	-16.16611		
			Akaike AIC	-0.481402	-0.617948		
			Schwarz SIC	0.084896	-0.028132		
			Mean dependent	4.563800	14.30512		
			S.D. dependent	0.374304	0.225402		
			Determinant resid covariance (dof adj.)	0.050113	0.014066		
			Determinant resid covariance	0.014066	0.014066		
			Log likelihood	-46.43670	-46.43670		
			Akaike information criterion	-3.125160	-3.125160		
			Schwarz criterion	-2.086687	-2.086687		

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı modeldə göstəricilər əsasında **vektor avtoregressiya modeli** quruldu. Model daxilində 2 ədəd test sistemi qurulmuşdur. Birinci sistemdə ixrac , ikinci sistemdə isə vergi asılı dəyişəndir. Modelin aşağı hissəsində isə, hər bir dəyişənə uyğun test statistik qiymətləri verilmişdir.

Cədvəl 5. Vergilər və ixrac üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi test modeli

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests
Date: 04/16/19 Time: 16:47
Sample: 1 20
Included observations: 15

Dependent variable: LOGIXRAC

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGVERGI	4.809390	5	0.4396
All	4.809390	5	0.4396

Dependent variable: LOGVERGI

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGIXRAC	10.50805	5	0.0621
All	10.50805	5	0.0621

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Göstəricilərə uyğun Granger səbəb-nəticə əlaqəsi test modeli quruldu. Təyin olunan 5 gecikmə uzunluğuna görə, qurulan modellərdə, birinci modeldə ixrac (LOGIXRAC) asılı dəyişən, ikinci modeldə isə vergi (LOGVERGI) asılı dəyişəndir. Buradakı sözü gedən asılı dəyişənlər, sərbəst dəyişənlərdən əsas fərqi odur ki, hər bir reqressiya modelindəki asılı dəyişən digər modelə nisbətən hipotez testinə və sərbəst dəyişən faiz dərəcəsinə görə müqayisə olunur.

Birinci modeldə görüldüyü kimi, verginin ehtimal olunan hipotez qiyməti 0.05-dən böyükdür (LOGVERGI Prob. > 0.05 yəni ki, 0.4396 > 0.05). Yəni ki, hipotez testinin şərti amilinə görə, H_0 hipotezi qəbul edilir və hipotezin tərsi olaraq isə H_a rədd edirik. H_0 hipotezinin qəbul edilib və H_a hipotezinin rədd edilməsi demək, asılı dəyişən olan ixracın (LOGIXRAC) dəyişməsində, verginin (LOGVERGI) rolu yoxdur. Yəni ki, vergi ixracın səbəbi deyildir. İkinci modelə nəzər salarsaq, ixracın ehtimal olunan hipotez qiyməti 0.05-dən böyükdür (LOGIXRAC Prob. > 0.05 yəni ki, 0.0621 > 0.05). Buradan da aydın olur ki, hipotez testinin şərti amilinə görə, H_0 hipotezi qəbul edilir və bu şərtin tərsi olaraq isə H_a rədd edirik. Bu modeldə də, H_0 hipotezinin qəbul edilib və H_a hipotezinin rədd edilməsi demək, asılı dəyişən olan verginin (LOGVERGI) dəyişməsində, ixracın (LOGIXRAC) rolu tam olaraq yox deyil, çünki, hipotez ehtimal qiymətinə diqqət edərsək, 0.0121 kimi bir fəq var (0.0621-0.05). Bununla da ortaq bir fikirə gəlmək olar ki, vergidəki dəyişmənin ixracdakı dəyişməyə çox da bir təsiri yoxdur.

Nəticə Və Təkliflər

2014-2018-ci illər arasındakı dövr ərzində Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatındakı vergi daxilolmaları və ixracın ümumi həcmi arasında əlaqənin olub olmadığı barəsində tədqiqat aparıldı. Vergilər dövlət büdcəsinin əsas hissəsini təşkil edir. Vergilərin ixracın artmasına təsirini təhlil edərkən, 4 illik müddət ərzində göstəricilərin rüblük ortalamaları nəzərə alınaraqdan hesablaşma aparıldı. Müəyyən ardıcıl mərhələlərdən sonra Granger səbəb-nəticə əlaqəsi ekonometrik testi ilə ixrac asılı dəyişilən kimi qəbul olunduğunda vergilərdəki dəyişmənin ixracın səbəbi olmadığı məlum oldu. Digər bir modeldə isə, asılı dəyişkən kimi vergini əsas götürdükdə ixracdakı dəyişmənin vergidəki dəyişməyə qismən də olsa təsiri vardır. Bütün bu deyilənlərdən belə bir ortaq nəticəyə gəlmək olur ki, ölkə daxilində tətbiq edilən taxfree və digər əməliyyatlar vergilərin xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Həmçinin ixrac olunan mallara qarşı verginin tətbiq olunmaması və başqa səbəblər dövlət büdcəsinə daxil olan vergi daxilolmalarının ümumi həcmnin azalmasına səbəb olur. İxracın artması ölkə daxilində iqtisadi artımın xüsusi çəkisini artırır. Çünki, ölkə daxilində ÜDM-un həcmi artır və insanların rifah səviyyəsi yüksəlir.

Tədqiqatda aparılan təhlillərdən faydalanılaraqdan aşağıdakı qeyd olunan həm nəzəri həm də praktiki əhəmiyyəti olan bir neçə təkliflər verilmişdir:

1. İstər ölkə miqyasında olsun, istərsə də dünya miqyasında beynəlxalq inkişaf proseslərinin tətbiqi üçün, həm milli qanunvericiliyin həm də ki, beynəlxalq hüquqi aktların yaratdığı imkanların əhatəsində ölkə daxilində mükəmməl formada hüquqi baza tərtibatı olmalıdır.
2. Sözü gedən hüquqi baza tərtibatına ciddi formada nəzarət olmalı və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir.
3. Ölkə daxilində ixrac olunan məhsullara qarşı bəzi vergi güzəştlərinin tətbiqi (məsələn "taxfree" tətbiqolmaları) ixracın ümumi həcmində artıqlara səbəb olur. Bunula yanaşı, ixrac olunan məhsulların ölkə daxilində alınıb-satılması ölkədəki pulun likvitliyini artıracaqdır. Belə ki, iqtisadi artımda bir artıq olacaqdır və insanların rifah səviyyəsi yüksələcək.
4. Neftin ixracındakı şəraitdən faydalanardan neftən asılı olmayan bir iqtisadiyyatın qurulması üçün öz makroiqtisadi siyasətini təkmilləşdirməlidir.
5. Azərbaycan Respublikasının inkişaf edən iqtisadi inkişafı ilə bağlı olan strateji planları makroiqtisadi formada inkişaf etdirilməlidir. Bu inkişafın təmin olunması üçün lazım olan texnologiya yeniliklərindən istifadə təmin edilməli və insan kapitalı cəlb olunmalıdır.
6. Ölkədən ixrac olunan məhsulların dünya bazarında tələbinin inkişaf prioritetləri təyin olunmalıdır.
7. İxrac olunan məhsulların dünya bazarında öz rəqabətqabiliyyətliyini təmin etməsi və ən əsası da qoruyub saxlanması üçün məhsulların keyfiyyətlik dərəcələrinə xüsusi önəm verilməlidir.

8. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinə daxilolmalarında xüsusi çəki vergi daxilolmaları payına düşür. Buna görə də, ölkə daxilində vergi yığımlarının qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında dövlət büdcəsinə cəlb olunması təmin edilməlidir.

Ədəbiyyatlar

- Vəliyev, E. (2005). AR-da Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafının Makroiqtisadi Predmentləri, *AMEA Məqalələr toplusu, II Buraxılış*, s.573-575.
- Süleymanov.E., Zeynalov.A. (2013). Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektoru Üzrə İdxal-İxracın Mövcud Vəziyyətinin Təhlili və Qiymətləndirilməsi, *AMEA Məqalələr toplusu*, s.47-49.
- Mehrəliyev.İ., Abduləzimov.Ə. (2008). Gömrük fəaliyyətinin iqtisadiyyatı, Bakı, Şərq – Qərb mətbəsi.
- Hüseynov.E.C. (2006). Vergilər və vergitutma, Bakı, Azərənəşr.
- Məmmədov.F.Ə., Musayev.A.F., Sadiqov.M.M., Kəlbəliyev.Y.A., Rzayev.Z.H. (2001). Vergitumanın nəzəri və metodoloji əsasları, Bakı, Azərənəşr.
- <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> , 18.03.2019
- <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf> , (21.04.2019)
- <http://www.e-qanun.az/framework/19540> , (15.03.2019)

Logistik Mərkəzlərin Önəmi və Ölkə İqtisadiyyatına Müsbət Təsirləri

Ramid İMANZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ramidzade@gmail.com

Xülasə

Qloballaşan və informasiya texnologiyaları ilə artan ticarət meyilləri nəticəsində logistik fəaliyyətlərin və logistika sektorunun əhəmiyyəti də gündən-günə artır. Çox sayda müəssisənin beynəlxalq bazarlarda rəqabət etməsi gəlir marjlarını azaltmış, məhsul və xidmətlərin hədəf bazar və istehlakçılara doğru zaman, yer, miqdar və qiymətlə çatdırılması hər zamankından daha önəmli bir hal almışdır. Bu məqamda müəssisələrə daha çevik, daha inteqrasiya və əlavə dəyərli xidmətlər təqdim edəcək logistik mərkəzlər gündəmə gəlmiş, intermodal nəqliyyat imkanları ilə dəstəklənən bu mərkəzlər tezliklə bütün dünyada yayılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətdən asılı olduğu dövrdə, logistika və logistik mərkəzlər ön plana çıxmışdır. Logistika və logistik mərkəzlər kompakt xidmətlər göstərərək idxal və ixrac zamanı vaxt itkisini, əlavə xərcləri azaldır və sahibkarları ixraca təşviq edir və nəticədə ölkəyə valyuta daxil olur. İnkişaf Etmiş Ölkələr (İEO) logistikanın önəmini, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhvələri daha öncədən müəyyən etmiş və logistika sektorunu inkişaf etdirmişlər. XX əsrin 70-ci illərində artıq Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya, Almaniya, İtaliya kimi ölkələrdə logistik mərkəzlər istifadə edilməyə başlamışdır. Burada məqsəd yollarda sıxlığı azaltmaq, ətraf mühitdə kirliliyi azaltmaq, iş gücü və yol xərclərini artırmaq idi. Bu məqalənin məqsədi logistik mərkəzlərin ölkə iqtisadiyyatına, ətraf mühitə, sahibkarlara, yerləşdiyi regiona, ölkədəki məşğulluq səviyyəsinə verdiyi müsbət təsirləri müəyyən etməkdir. Logistik mərkəz ölkədən ixrac olunan məhsulların qiymət baxımından rəqabət qabiliyyətinə də təsir etməklə ixracı artırır.

Açar sözlər: Logistika, Logistik mərkəz

Giriş

Ticarətin qloballaşmasına paralel olaraq beynəlxalq bazarlarda rəqabət yüksək səviyyəyə yüksəlmişdir. Bu gərgin rəqabət mühiti müəssisələrin gəlir marjlarını daraltmış, müştəri məmnuniyyətinin təmin olunmasını isə çətinləşdirmişdir. Dəyişən şərtlər qarşısında müəssisələr, ümumi xərclərin azaldılması və təslimat müddətlərinin müştəri istəkləri ilə uyğunlaşdırılması kimi hədəflərə logistik fəaliyyətlər vasitəsilə çata bilərlər. Dəyişən bazar və rəqabət şərtləri müəssisələrin logistik fəaliyyətlərdən gözləntilərini də dəyişdirmiş; daha çevik, daha inteqrasiya olunmuş və əlavə dəyərli xidmətlər təqdim edəcək bir logistik mərkəz anlayışının zərurətini ortaya qoymuşdur. Bu ehtiyaclardan qaynaqlanaraq, logistik fəaliyyətlərin hamısının kompakt olaraq aparıldığı xüsusi sahələr olan logistik mərkəzlər gündəmə gəlmiş, bu mərkəzlər qısa vaxtda bütün dünyada sürətlə yayılmışdır. Logistik fəaliyyətlərə əlavə olaraq əlavə dəyərli xidmətlərin də təqdim edildiyi bu özəl sahələrin bəziləri, bütün daşıma vasitələrinin üstünlüklərindən istifadə edilməsi vasitəsilə birdən çox daşıma

vasitəsinin bir araya gətirildiyi intermodal daşıma imkanları təmin edərək, malların operativ olaraq daha səmərəli və daha aşağı xərclərlə nəqlinə imkan vermişdir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə edilərək, logistik mərkəzlərin yerləşdiyi regiona, bölgəyə, ölkə iqtisadiyyatına, məşğulluq səviyyəsinə verdiyi töhvələr araşdırılmışdır. Tədqiqat işinin məqsədi logistik mərkəzlərə diqqəti cəlb etmək və ölkəmizdə beynəlxalq standartlara cavab verən logistik mərkəzlərin sayını artırmaqdır.

Analiz

Logistik Mərkəz Anlayışı Və Tarixi İnkişafı

Logistik mərkəzə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bir tərifə görə logistik mərkəz “ fərqli çatdırma növlərini birləşdirmək və çatdırma prosesindəki axını təmin etmək üçün lazım olan xidmətlərlə təmin olunmuş özəl sahələrdir”.

"Logistika mərkəzlər, yük paylama vasitələrinin funksional bir şəkildə inteqrasiyasını və şəhər ətrafında dağınıq halda olan paylama mərkəzlərinin avtomobil yoluna yaxın olan sahələrdə yerləşməsinə nəzərdə tutan sahələrdir"

Logistik mərkəz termininin ilk dəfə işlədilməsi 1967 ci ilə təsadüf edir. Bu dövrdə logistik mərkəzlərin istifadəsindən sonra ABŞ və Avropa ölkələrində logistik mərkəzlərin sayı sürətlə artmağa başladı. XX əsrin 80-ci illərində logistik mərkəzlərin tarixi inkişafında sürətli artışı müəyyən edildi.

Logistik mərkəz anlayışının Yaponiyada da yollarda sıxlığı, ətraf mühit, enerji və iş gücü xərclərinin azaldılması üçün təklif edildiyi məlumdur.

Daha sonra proqramın Qərbi Avropa ölkələrində istifadəsinə rast gəlinmişdir. İlk nümunələri Fransada geniş miqyasda Paris yaxınlığında Garanor və Sogorisdə istifadə olunmuşdur. 1960 cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərində İtaliya və Almaniyada logistik mərkəzlər yaradılmışdır. 1980 və 90-cı illərdə logistik mərkəzlər dünyada sürətlə artmış və Fransa, İtaliya, Hollandiya, Almaniya, İngiltərə və Belçikada inkişaf etmişdir.

ABŞ-da logistik mərkəz anlayışına “inland port” deyilir. Misal üçün Teksasdakı Huntsville limanı içində dəmiryolu, havayolu, avtomobilyolu daşımaçılıq növlərini özündə birləşdirən bir ərazidir. Burada Huntsville beynəlxalq havalimanı, beynəlxalq intermodal mərkəzi və Jetplex sənaye parkı yerləşir.

Yəqin ki, logistik mərkəzlərin yaranması üçün ən vacib səbəb şəhərdəki artan ticarət həcmi və müşayiət olunan logistik hərəkətlilikdir. Dünyadakı qlobal ticarətin artması ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir, satışları artırır, iş dünyasını stimullaşdırır və balanslaşdırır. Bununla belə, bu müsbət təsir ağır nəqliyyat vasitələrinin daha çox istifadəsinə və nəticədə havanın çirklənməsinə gətirib çıxarır və yaranmış yol sıxlığı ilə insanların həyat keyfiyyətini aşağı salır. Bu da bölgəsəl rəqabətçiliyi də artırır. Artan ticarət həcminə və yük daşımaçılığına paralel olaraq, ağır nəqliyyat vasitələrinin şəhər həyatının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərməməsi üçün tək çarə ağır nəqliyyat vasitələrinin şəhər içində qət etdiyi məsafəni azaltmaqdır. Bunun üçün intermodal və multimodal kimi sistemlərdən istifadə etmək vacibdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, logistik mərkəzləri şəhərin daxilində yox mümkün olduqca yaxınlığında olmalıdır. Bu həlli həyata keçirmək üçün təyin olunacaq bu sahə həm nəqliyyat şəbəkələrinə, həm də şəhər bazarına çıxışı asan olmalıdır.

Ümumiyyətlə qeyd edə bilərik ki, logistik mərkəzlərin tarixi inkişafında əsas rol qloballaşmaya meyillilik tutur. Qloballaşmanın təsirlərinin ən yüksək olduğu dövrdə logistik mərkəzlərin tarixi inkişaf prosesinin sürətlənməsi bunu təsdiqləmiş olur. Logistik mərkəzlərin tarixi inkişafına təsir göstərən digər bir amil isə ölkələrin fərqli hədəflərinin olmasıdır.

ABŞ və Yaponiyadakı inkişafın əsas təkanı enerji və işgücü xərclərinin azaldılması vermişdir. Xüsusilə nəqliyyatın sıxlığı ilə bağlı problemlərin baş verməsi, logistik mərkəzlərin yaradılmasına şərait yaratmışdır.

Logistik mərkəz anlayışı daşımaçılıq, paylama, anbarlama, gömrükləmə, ixracat, idxalat, tranzit əməliyyatlar, sığorta, bankçılıq və istehsal kimi bir çox logistik fəaliyyətlərin müəyyən bir bölgədə həyata keçirilməsini təmin edir.

Dünyada çoxlu sayda logistik mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlər ölçülərinə, ticarət həcminə və verilən logistik xidmətlərin çeşidliliyinə görə aşağıdakı kimi sinifləndirilir:

- Qlobal logistik mərkəzlər
- Beynəlxalq logistik mərkəzlər
- Regional daşıma və paylama mərkəzləri

- Yerli daşıma və paylama mərkəzləri olaraq sinifləndirilir.

Logistik mərkəzlər daha çox böyük və önəmli istehsal mərkəzlərinə, şəhərlərə və dəmiryollarına, mümkünə limanlara yaxın yerləşdirilir. Logistik mərkəzlər mümkün qədər şəhər xaricində yerləşdirilir, burada məqsəd şəhərdaxili nəqliyyat sıxlığını azaltmaq və həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Logistik mərkəzlərdəki xidmətlərə daşımaçılıq, paylama, malların sinifləndirilməsi ə qruplaşdırılması, anbarlama və bütün bu əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün lazımlı digər əməliyyatlar (bank xidməti, sığorta və başqa xidmətlər) aiddir.

Logistik mərkəzlərdəki xidmətləri nəzərdən keçirərkən bu fəaliyyətləri 2 yerə bölmək olar: əsas xidmətlər və köməkçi xidmətlər.

Əsas xidmətlərə müştəri xidmətləri, daşıma və nəqliyyat xidmətləri, stoklama, anbarlama, tələbin idarəedilməsi, sifarişlərin idarə olunması, paketləmə və s. aiddir. Köməkçi xidmətlərə isə paylama mərkəzinin yer seçimi və yerləşməsi, istehsal planlama, satın alma, ehtiyat hissə və satış sonrası dəstək, sığortalama, gömrükləmə, feedback və s. aiddir.

Logistik mərkəzlərdə göstərilən xidmətlərə aşağıdakılar aiddir:

- Anbarlama xidmətləri
- Quruluş yerinin seçilməsi
- Etiketləmə
- Material axınının təmin olunması
- Çatdırma
- Daşıma
- Geri dönan məhsulların idarə olunması
- Sığortalama və s.

Logistik mərkəzlərin sahib olduğu əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- Demək olarki bütün logistik mərkəzlərdə multimodal və intermodal terminallar vardır
- Logistik mərkəzlərdə fərqli növ anbarlar və tikililər olur
- Gömrük xidməti, təhlükəsizlik xidməti və bir çox xidmətlər logistik mərkəzlərdə olur
- Logistik mərkəzlərdə logistik fəaliyyətlərin asanlaşdırılması üçün işlər görülür
- Birdən çox daşıma növünü qarşılaya biləcək şəkildə bünövrəyə sahib olmalıdır
- Bir logistik mərkəz üçün ən az 50 hektar ərazi lazımdır
- Logistik mərkəzlər iri şəhərlərin ya içində yada yaxınlığında yerləşməlidir
- Master planın olması logistik mərkəzlərin xüsusiyyətləri əhatəsində digər bir faktordur
- Logistik mərkəzlər tək bir mərkəzdən idarə edilən mərkəz xarakteri daşımaqdadır

- Açıq və bağlı stok yerlərinin olması, logistik mərkəzlərin təməl xüsusiyyətlərindəndir
- Keyfiyyətli yer seçimi logistik mərkəz üçün çox vacibdir.

Avropadakı logistik mərkəzlərin ümumi xüsusiyyətləri:

Avropadakı logistika mərkəzlərdə mövcud olan və logistik mərkəzləri logistik mərkəz edən funksional və fiziki xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

- Böyüklük: Ən az 100 hektar əraziyə malik olmalıdır.
- Mövqe: Bir şəhərin içində və ya yaxınlığında amma yaşayış regionlarından uzaqda olmalıdır.
- Əlverişlilik: Avtomobil yolu ilə mükəmməl nəqliyyat imkanı olmalı, dəmir yolu əlaqələrinə malik olmalı, girişlər nəzarətli olaraq aparılmalıdır.
- Yaxınlıq: Çox növlü daşıma müəssisələrinə, limanlara, daxili siuyollarına və ya hava limanlarına yaxınlığı, ya da birbaşa giriş imkanı olmalıdır.
- Dizayn: Dizayn baxımından planlı abadlığa, rahatlıq və mənzərəyə (şəhərin estetik gözəlliyinə xidmət) malik olmalıdır.
- Ofislər: Müasir ofislər və binaları (anbarlar) olmalıdır.
- İnformasiya bünövrəsi: İnkişaf etmiş rabitə və informasiya texnologiya bünövrəsinə sahib olmalıdır.

Göründüyü kimi logistik mərkəzlərin xüsusiyyətləri, logistik fəaliyyətlərin uğurlu olmasına birbaşa təsir göstərən xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Logistik sektorunda baş verəbiləcək inkişaflar gələcəkdə logistik mərkəzlərin xüsusiyyətlərinin tərkibinin dəyişilməsinə gətirib çıxara bilər.

Logistik mərkəzlərdə təşkilati quruluş haqqında aparılan müşahidələrdə fərqli ünsürlərin ortaya çıxdığı quruluşlar görülə bilər. Ancaq logistik mərkəzlərin quruluşlarında dəyişilməyəcək olan zərurətlər vardır. Logistik mərkəzlərdə istənilən səviyyə və məhsuldarlıqda xidmət təqdim edən peşəkar idarəetmə quruluşunun olması vacibdir.

Logistik Mərkəzlərin Önəmi Və Ölkə İqtisadiyyatına Müsbət Təsirləri

Beynəlxalq səviyyədə rəqabətin artması və dəyişən iqtisadi vəziyyət rəqabətə birbaşa təsir edir və rəqabət səviyyəsini artırır. Logistika sektorundakı rəqabəti logistik mərkəzlər müəyyən edir. Logistik mərkəzin ölkə üçün əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir. Burada həm ölkədaxili logistika həm də ölkəxarici logistika əhəmiyyətli rol oynayır. Nəzərə alsaq ki indiki dövrdə ölkələr arasındakı ticarət axını, məhsul mübadiləsi birbaşa logistikadan asılıdır.

Logistikanı müəssisə və iqtisadiyyat anlayışı içərisində bir bütün olaraq istifadə etmək daha faydalı olacaq. Logistika milli iqtisadiyata təsir edən, insan və material ehtiyatlarının intensiv şəkildə istifadə edildiyi bir sahədir. Logistikanın iqtisadiyyat üzərindəki təsirini ölçmək üçün müxtəlif araşdırmalar keçirilmişdir.

Bu tərz işlərdən biri, İngiltərədə çalışan əhəlinin 30%-nin logistika ilə bağlı sahələrdə çalışdığını göstərir. Yaxın vaxtlarda Amerikada aparılan bir araşdırmaya görə Şimali Amerika, Avropa və Asiya iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun 10-15% arasında təkcə logistik fəaliyyətlərindən əldə edildiyini göstərir. Bu rəqəmlər bəzi çox vacib xərcləri təmsil edir və logistika xərclərinin quruluşunu anlamağın və bu xərcləri minimuma salmağın nə qədər vacib olduğunu göstərir. Ən aşağı xərclər İngiltərə və Amerikada baş vermişdir, bunun ən əhəmiyyətli səbəbi isə çox uzun zamandan bəri logistika anlayışının bu iki ölkədə əhəmiyyətinin anlaşılmasıdır. Bütün ölkələr üçün orta hesabla 2,5% xərc çəkilir. bu faiz göstəricisi çoxdur, ancaq yenə də nisbi olaraq aşağı olduğu deyilə bilər. 20 il əvvəl eyni statistika olsaydı heç şübhəsiz, bu cəhət bütün bu ölkələr üçün daha yüksək olacaqdı. İngiltərədə 20 il əvvəlki qeydlərə gətirdə logistika xərclərinin 18-20% ətrafında olduğu görülmüşdür.

Logistikanın ayrı-ayrı üsürlərinin xərcləri üzərinə müxtəlif tədqiqatlar keçirilmişdir. Herbert W Davis & Company (2005) tərəfindən Amerikada logistika fəaliyyətləri mövzusunda aparılan bir araşdırma 45%-lik bir nisbətə ən əhəmiyyətli xərc faktorunun nəqliyyat olduğunu və bunu müvafiq ehtiyat saxlamaq xərci (23%), anbarlama (22%) və idarəetmə (10%) xərclərinin tutduğunu göstərmişdir.

Çox yaxşı planlaşdırılmış və yük daşınması ilə əlaqəli bütün fəaliyyətlərin ən yaxşı şəkildə idarə olunduğu bir logistik mərkəzin verdiyi faydalar aşağıdakı kimidir:

- Yük daşımaları ilə bağlı biznes fəaliyyətlərin bir araya toplanması vasitəsilə logistik zəncirin ən mükəmməl xidmət verə bilməsi
- Vasitə (xüsusilə yük maşınları və tır), anbar, insan gücü istifadəsinin ən uyğun hala gətirilməsi
- Bütün fəaliyyətlər üçün etibarlı bir mühitin yaradılması
- Vahid mərkəzdən idarəetmə yaradılması
- Tək əldən planlaşdırma etmək
- Ümumi nəqliyyat, sənaye və kənd təsəvvüat xərclərinin azaldılması
- Daşıma həcmələrinin artırılması
- Keyfiyyətli iş mühitinin təmin olunması
- Köməkçi xidmətlər verə bilməsi və s.

Bir logistik mərkəzdən gözlənilən faydaların əldə edilməsi üçün verilən servis xidmətlərinin müxtəliflik kəsb etməsi və keyfiyyətli olması lazımdır. Əsasən logistika mərkəzlərdə təqdim olunan servis xidmətləri aşağıdakılardır: Anbar və müəssisələr, gömrük xidmətləri, bank, poçt, yük və sığorta firmaları, sosial, təhsil və səhiyyə müəssisələri, təhlükəsizlik xidmətləri, hüquq büroları, dövlətə açıq telefon, sərnişin daşıma ilə nəqliyyat infrastrukturunu, yükləmə və boşaltma əməliyyatları üçün yerləri və park sahələri, mehmanxanalar, restoran və kafelər, çətdırma vasitələrinin baxım və təmir mərkəzləri, yanacaq doldurma stansiyaları və avtomobil yuma yerləridir. Bu xüsusiyyətlərə sahib olan bir logistik mərkəz hər növ servis xidmətlərini təklif etdiyi kimi, logistik mərkəzin idarəçiliyini, hətta, bu mərkəzdə yerləşən firmaların da işlərini asanlaşdıracaq.

Nəticə Və Təkliflər

Nəticə olaraq logistik mərkəzlərin iqtisadi, ekoloji, sosial cəhətdən müsbət təsirləri olduğunu qeyd edə bilərik.

Logistik mərkəzlərin, nəqliyyat və tədarük zəncirinə təmin etdiyi texniki faydalardan başqa, yaşayış mərkəzlərini və insanlara təsir edən ictimai faydaları da vardır. Bunlar aşağıdakı kimidir:

- Şəhər mərkəzlərinə, təsirli və ətraf mühit dostu daşımanı təmin edir və yükün lazımı yerlərə təslimini asanlaşdırır.
- Sənaye və daşıma şirkətləri üçün maraqlı imkanlar təqdim etməklə, bölgənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir və regionun rəqabət qabiliyyətini artırır.
- Yükün, avtomobil yolundan dəmir yoluna yönəlməsinə təsir edir, avtomobil yolundakı nəqliyyat yükünü azaldır və daha az ətraf mühitin çirklənməsini təmin edir.
- Özəl sektorun da içində olması səbəbi ilə regionda məşğulluğun inkişafına töhfə verir.
- Ərazilərin planlı bir şəkildə istifadə etməklə, ətraf mühitdə estetik gözəllik yaradır.
- Nəqliyyat axınıni optimallaşdırması,
- Kombinasional nəqliyyatı təşviq etməsi və istifadəsini artırması,
- Konteyner yükləmə boşaltma fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi
- TIR və ağır yük maşını dövriyyəni azaltması, dəmir yolu nəqliyyatının artması,
- Logistik mərkəzdən istifadə edən firmaların, istehlakçıların ehtiyaclarına daha sürətli cavab vermələrini təmin etməsi,
- İstifadəçilərin əməliyyat xərclərinin azaldılması,
- Regional inkişafda logistik mərkəz bazasının əhəmiyyətli rolunun olması,

- Logistik mərkəz quraşdırılması vasitəsilə ekoloji tədbirlərin və zəruri məsələlərin həyata keçirilməsi,
- Hava, quru, dəmir yolu və dəniz nəqliyyat mərkəzlərinə əlaqə üçün imkan yaratması,
- Çarpaz daşıma (Cross-Docking), konsolidasiya kimi paylama ilə bağlı dəyər artırıcı fəaliyyətlərin gətirəcəyi potensial fayda,
- Şirkətlərin öz paylama kanalları üzərindəki nəzarəti artırmaları üçün bir platforma yaratması,
- Firmalar üçün tədarük zənciri əməliyyatlarının elastikləşdirilməsini təmin etməsi,
- Şirkətlərin həcmələrini genişləndirmələrinə imkan verməsi.

Logistika mərkəzlər, bir tərəfdən şəhərlərdəki tıxac probleminin həll edilməsinə digər tərəfdən, yük daşımalarının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlik fəvri təsirləri var. Xüsusilə şəhər içində, avtomobil vasitələrinin daha az yol qət etməsi ilə ətraf mühitin daha az çirklənməsini təmin edir.

Logistika mərkəzlərin inkişaf etdirilməsi, bir-biri ilə əlaqəli olmayan bəzi istifadəçilər (ayrı-ayrı sektorlardan gələn təşkilatlar) tərəfindən həyata keçirilən əşya hərəkətlərinin bir miqyas iqtisadiyyatı çərçivəsində idarə olunması baxımından mühüm faydalar gətirir. Çünki bu istifadəçilər böyük hissəsi nəqliyyat terminalı ətrafında yerləşən həmin qurğular və avadanlığı istifadə edir. Bu sayədə daşıma xərcləri düşməkdə və daşımaların etibarlılığını və sağlam həyata keçirilməsi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki logistika mərkəzlərin səviyyəsi ölkədəki logistika sektorundan xəbər verir. Logistika sektorunda irəliləmək üçün yüksək səviyyəli logistika mərkəzlərin var olması çox vacibdir.

Ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyindən istifadə edərək, logistika mərkəzlərin sayı artırılmalı və mərkəzlərdəki avadanlıqlar rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Yeni bir logistika mərkəzin inşası üçün xərclərin yüksək olduğunu nəzərə alaraq, dövlət tərəfindən addımlar atılmalı və sektor təşviq edilməlidir.

Ədəbiyyatlar

- Murat Bay, Fuat Erol (2016). “Lojistik Köylerin Önemi ve İntermodal Taşımacılık Faaliyyətləriylə Destəklənməsi: Karaman İlinde Bir Uygulama”, KMÜ Sosial ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, s.124-134
- Fatih Yılmaz (2019). “Mekânsal Anlamda Lojistik Merkez Kavramı ve Hadımköy Lojistik Merkezi”, Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi, s.186-199

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Dr. Melih Başkol. “Lojistik ve Lojistik Yönetimi”,

<http://iibfdergi.bartın.edu.tr/wp-content/uploads/2016/07/Melih-BASKOL-Lojistik-ve-Lojistik-Yönetimi-47-63.pdf>

<https://www.linkedin.com/pulse/kalkinmada-lojistik-koylerin-onemi-hakan-bütüner-ph-d->

Səyyar Vergi Yoxlamaları Sahəsində Effektivliyin Yüksəldilməsi İstiqamətləri

Ramilə NURİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nuriyeva_ramila@mail.ru

Xülasə

Son zamanlar dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və qeyri kənd sahələrinin inkişafı, yeni biznes sahələrinin kütləvi şəkildə artması bu kimi hallar dövlət vergi nəzarət sistemində köklü dəyişikliklər etməyi vacibləşdirir. Hal hazırda nəzarət cəmiyyətin iqtisadi həyatının əsas hissəsi olmaqla, idarəetmənin əsas funksiyalarından biri kimi çıxış edir. Dövlət tənzimlənmə sisteminin əsas hissəsini maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi üzərində nəzarət təşkil edir.

Vergi gəlirləri dövlət büdcəsinin əsas hissəsini təşkil edir, təxminən 46-50% miqdarını. Dövlət də hər zaman çalışır ki, vergi nəzarəti vasitəsilə vergi ödəyicilərinin şəffaf və düzgün fəaliyyətini təmin etsin. Nə qədər vergilər vaxtında və düzgün ödənilsə, vergidən yayınma halları az olsa, o qədər də büdcəyə daxil olan vəsaitin miqdarı artacaqdır. Buna nəzarətin ən yaxşı aləti vergi yoxlamalarıdır. Yüksək vergi faizləri dövlət büdcəsinin gəlirinin artmasına səbəb olsada vergi ödəyicilərinin gəlirinin azalmasına gətirib çıxardır. Dövlət çalışmalıdır ki, vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsini müəyyən etsin. Dövlət vergi dərəcələrini müəyyən edərkən yalnız öz mövqeyindən deyil, vergi ödəyicisinin mövqeyindən də çıxış etməlidir. Vergi dərəcəsi elə müəyyən edilməlidir ki, hər iki tərəfin maraqları gözlənilmiş olsun. Demək olar ki, əksər ölkələrdə vergilər dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu səbəbdən də onun tənzimlənməsi vacib məsələlərdən biridir. Vergi ödəyiciləri ilə münasibətdə vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, hər bir vətəndaş vergidən yayınmaqdan vergi ödəməkdən şərəf duymalıdır.

Açar sözlər: Vergi yoxlamaları, səyyar vergi yoxlaması.

Giriş

Hər bir dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Məlumdur ki, dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, onun iqtisadi, sosial siyasi və digər sahələrdə işləri yerinə yetirməsindən ötrü maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu vəsaitində əsas hissəsini vergidən gələn gəlir təşkil edir. Digər hissəsini isə Dövlət neft fondundan ayırmalar, Dövlət gömrük fondundan ödənişlər təşkil edir. Bu səbəbdən də dövlət vergi yoxlamaları onların effektivliyini yüksəldilməsi istiqamətlərində təbirlər həyata keçirtməyə çalışır.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş

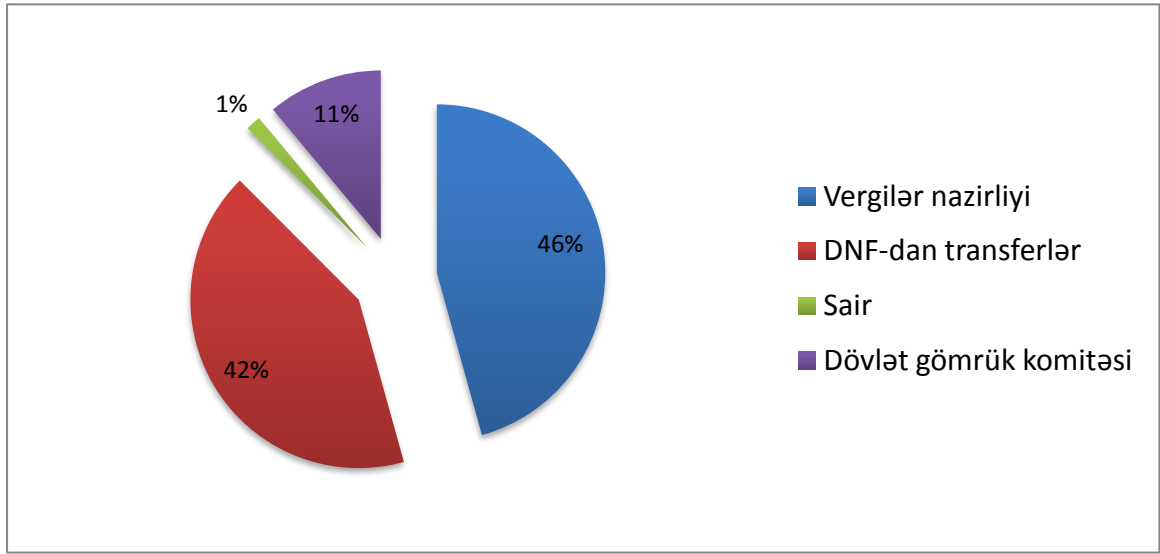
və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Vergi nəzarəti sistemində vergi yoxlamaları əsas yer tutur. Vergi yoxlamasının məqsədi vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinə, vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət edilməsidir. Vergi yoxlamaları 2 yere bölünür: Kamral və səyyar vergi yoxlamaları.

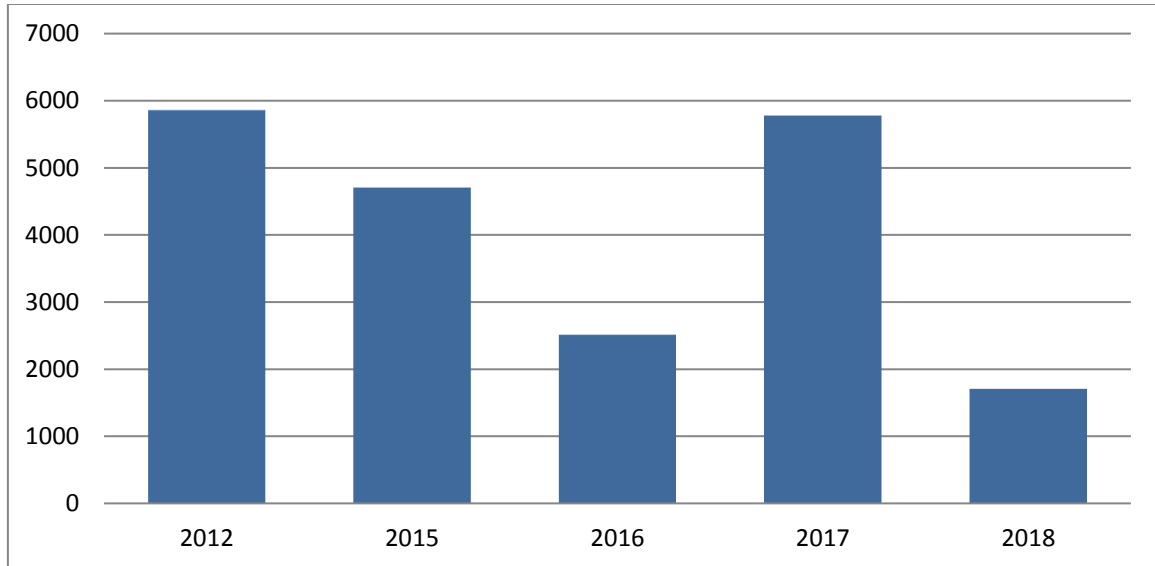
Kameral vergi yoxlaması vergi orqanı tərəfindən yerlərə getmədən vergi orqanında olan, vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilən vergi hesabatları, habelə vergilərin hesablanması və ödənilməsinə özündə əks etdirən və vergi ödəyicisinin fəaliyyəti haqqında vergi orqanında olan digər sənədlər əsasında aparılır. Səyyar vergi yoxlamaları növbəti və növbədənəknar keçirilir. Vergi nəzarətinin bu forması həm çox zəhmət, vaxt, həm də yüksək peşəkarlıq tələb edir və belə yoxlamaların aparılması o zaman məqsədəuyğun hesab edilir ki, onların aparılmasına çəkilən xərclər yoxlama zamanı əlavə olaraq hesablanmış məbləğdən dəfələrlə az olsun.

Ümumilikdə vergilər dövlət büdcəsinin əsaslı hissəsinin təşkil edir. Hal-hazırda dövlət büdcəsinin 45%-ni vergidən daxil olan vəsaitlər təşkil edir lakin əvvəlki illərdə bu faiz daha yüksək idi. 2004-cü ildə dövlət büdcəsinin 84%-i vergilərin (rüsurların) hesabına formalaşır. Aşağıdakı diaqramdan da görüldüyü kimi dövlət büdcəsinin 46% ni Vergilər Nazirliyi, 42% ni Dövlət neft fondundan transferlər, 11% ni Dövlət gömrük komitəsi, 1% ni isə sair gəlirlər təşkil edir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi <http://taxes.gov.az/> (2019)

Aşağıdakı cədvəldə illər üzrə keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının sayı göstərilmişdir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi <http://taxes.gov.az/> (.2019)

Cədvəldən də görüldüyü illər üzrə vergi yoxlamalarının sayı azalmışdır. 2014-cü il ərzində Azərbaycanda səyyar vergi yoxlamaları aparılmış vergi ödəyicilərinin 99,4%-də vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilib. Bu nəticə ölkə üçün ağır hal kimi qiymətləndirilir. Dövlət bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün vergi yoxlamalarında müəyyən

dəyişikliklər etməlidir. Kameral və səyyar vergi yoxlamaları sahəsində effektivliyin yüksəldilməsi istiqamətlərindən biri vergi nəzarətinin yumşaldılmasıdır.

İllər	Yoxlama və nəzarət tədbirlərinin sayı	Yoxlama və nəzarət tədbirləri nəticəsində hesablanmış əlavə vəsait, faiz, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası və inzibati cərimələr - cəmi (min manatla)	Normativ hüquqi aktların tez-tez pozulan müddəaları
2014	11 520	905 423,6	Vergi Məcəlləsinin 57.1-ci, 58.1-ci, 58.2-ci, 58.3-cü və 58.6-cı maddələri
2015	12.219	1.064.719,30	Vergi Məcəlləsinin n 57.1-ci, 58.1-ci, 58.2-ci, 58.3-cü, 58.6-cı və 150.1.7-ci maddələri
2016	7088	971990,2	Vergi Məcəlləsinin 57.1, 58.1 və 58.6- cı maddələrinin müddəaları

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi <http://taxes.gov.az/> (2019)

Yuxarıdakı cədvəldə illər ərzində həyata keçirilmiş səyyar vergi yoxlamalarının sayı və bu yoxlamalardan büdcəyə daxil olan vəsaitin məbləği göstərilmişdir.

2017-ci il ərzində başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamaları barədə illik hesabatə əsasən 5778 səyyar vergi yoxlaması aparılmışdır.

2018-ci il ərzində başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamaları barədə illik hesabatə əsasən 1707 səyyar vergi yoxlaması təyin edilmiş və onların 1703-ü başa çatdırılıb. 2018-ci ildə aparılmış səyyar vergi yoxlamasının sayı 2017-ci illə müqayisədə 3,4 dəfə azalıb. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın görə bilərik.

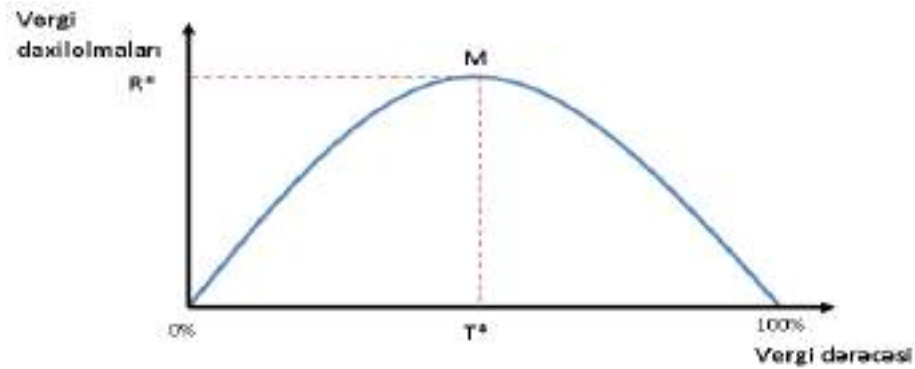
Cədvəldən də görüldüyü kimi ən çox səyyar vergi yoxlaması 2015-ci ildə aparılmışdır. Dövlət büdcəsinə daxil olan (yoxlama və nəzarət tədbirləri nəticəsində hesablanmış əlavə vəsait, faiz, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası və inzibati cərimələrin cəmi) ən çox vəsait də 2015-ci ildə olmuşdur. 2014- cü il ərzində səyyar vergi yoxlamaları aparılmış vergi ödəyicilərinin 99,4%-də vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilmiş, bu dövr ərzində başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamaları nəticəsində 905 milyon 423,6 min manat əlavə vəsait hesablanmışdır. Bu məbləğin 62%-ni əlavə hesablanmış vergi məbləği, 38%-ni isə vergilərin azaldılmasına və digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası (faizlə birgə) təşkil etmişdir. Ümumilikdə 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü il ərzində başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamaları zamanı cəmi əlavə hesablanan məbləği 215 milyon 774,5 min manat və ya 31,3% artmışdır.

Bu hesabata əsasən səyyar vergi yoxlamalarından dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin məbləğinin hər il əvvəlki illər ilə müqayisədə artdığı görülür. Vergi ödəyicilərinin daha çox pozduqları maddələr (57.1-ci, 58.1-ci, 58.2- ci, 58.3-cü və 58.6-cı maddələri) vergi hesabatının vaxtında təqdim edilməməsi, verginin hesabatda göstərilən məbləği verginin hesabatda göstərilməli olan məbləğinə nisbətən azaldılması, büdcəyə çatması vergi məbləğinin hesabat təqdim etməməklə yayındırılması və s ibarətdir.

Vergi faziləri elə təyin edilməlidir ki, vergi ödəyiciləri vergidən yayınmağa maraqlı olmamalıdırlar. Buna ən yaxşı misal Artur Laffer tərəfindən yaradılan Laffer əyrisidir. Laffer əyrisində vergi faizləri ilə vergidaxilolmaları arasındakı əks əlaqə göstərilir. Bu ona görə əks əlaqə adlanır ki, dövlət vergi faizlərini artırıdınca bunun qarşılığında büdcəyə daxil olan vəsaitin məbləği azalır.

Qrafikdən görüldüyü kimi dövlət vergi dərəcəsini artırıdınca əvvəlcə büdcəyə daxil olan vəsaitin məbləği artır, lakin bir nöqtədən sonra (M nöqtəsindən) sürətli şəkildə azalmağa başlayır. Dövlət max gəliri m nöqtəsində (T vergi dərəcəsində və R vergidaxilolmaları) əldə edir. Vergi dərəcələri 100% olduqda heç kim işləmək istəməyəcək çünki qazanılan gəlirin hamısı dövlət büdcəsinə ödəniləcək.

Mənbə: Y.A.Kəlbəyev və başqaları, 2005: səh.56

Qrafikdən bu nəticə alınır ki, vergi ödəyiciləri hər cür vergi dəyişikliyinə reaksiya verirlər. Vergi dərəcələri nə qədər yüksək olarsa vergidən yayınma hallarında bir o qədər yüksək olacaq. Çünki, vergi ödəyiciləri həmişə az vergi ödəməkdə maraqlı olurlar. Yüksək vergi faizləri dövlət büdcəsinin gəlirinin artmasına səbəb olsada vergi ödəyicilərinin gəlirinin azalmasına gətirib çıxardır. Dövlət çalışmalıdır ki, vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsini müəyyən etsin. Dövlət vergi dərəcələrini müəyyən edərkən yalnız öz mövqeyindən deyil, vergi ödəyicisinin mövqeyindən də çıxış etməlidir. Vergi dərəcəsi elə müəyyən edilməlidir ki, hər iki tərəfin

maraqları gözlənilmiş olsun. Demək olar ki, əksər ölkələrdə vergilər dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu səbəbdən də onun tənzimlənməsi vacib məsələlərdən biridir. Vergi ödəyiciləri ilə münasibətdə vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, hər bir vətəndaş vergidən yayınmaqdan vergi ödəməkdən şərəf duymalıdır. Dövlət gəlirləri vasitəsilə öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi üçün (vəsaitlər cəmiyyətin zəruri ehtiyacları üçün xərclənir, sosial-iqtisadi inkişaf, ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmlənməsi) gəlirləri stabil saxlamaq və daxil olan pul vəsaitinin çox olmasında maraqlıdırlar. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində dövlətin gəlirinin böyük hissəsini vergilər təşkil edir.

Biz Vergi yoxlamalarının kəmiyyətinin deyil, keyfiyyətini artırmalıyıq. Dövlət yaratdığı imkanlar qarşısında vergi ödəyicilərindən şəffaflıq tələb etməlidir. Biz kəmiyyət etibarını ilə vergi yoxlamalarını azaltmalıyıq. Lakin bu nəzarətin zəifləyəcəyi demək deyil. Yoxlamalar və sanksiyaların tətbiqi məqsəd deyil. Əsas gölgə iqtisadiyyatı, vergidən yayınma hallarının azaldılmasıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 1 yanvar 2021-ci il tarixində dəyişdirilib. Qanun sahibkarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Bu həm yeni iş sahələrinin açılmasında sahibkarları stimullaşdıracaq, həm də qanun pozuntularının sayını azaldacaq. Bu da son nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək.

Vergilər Nazirliyi öz işini elə qurmalıdır ki, ölkədəki iqtisadi artımı təmin edə bilsin. Vergi yığıcı ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Yəni, ölkə iqtisadiyyatı nə qədər güclüdirsə, o qədər də Vergilər Nazirliyi üçün öz funksiyasının yerinə yetirilməsi asanlaşır. Bununda ən başlıca aləti vergi yoxlamalarıdır.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatdan bu nəticə alınır ki, kameral və səyyar vergi yoxlamaları sahəsində effektivliyin yüksəldilməsi üçün həm müəyyən vergi güzəştləri olmalıdır həm də vergi yoxlamalarının sayı azaldılmalıdır. Vergi ödəyiciləri ilə dostluq mühiti yaradılmalıdır. Dövlət sadəcə öz mənafeylərini deyil həm də vergi ödəyicilərini nəzərə almalıdır. Vergi yoxlamalarını azaldaraq sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırma bilər və vergidən yayınma hallarını aradan qaldıra bilər.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (2018) Bakı

2. Y.Kəlbiyev, R.Məhərrəmov, P.Rzayev, (2011) Bakı.Xarici ölkələrin vergi sistemi. 140-210 səh.

Y.A.Kəlbiyev (2004) Bakı Vergilər və Vergitutma: Sxem və Cədvəllərdə.«Azərbaycan» qəzeti, 11 fevral 2005.

Y.A.Kəlbiyev və başqaları, 2005: səh.56

<http://vergiler.az/art-view/551/> (2019)

<https://vergidosyasi.com> (2019)

Azərbaycanda Qiymətli Kağızlar Bazarı: Problemlər və İnkişaf Yolları

Ramiz VALEHLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

valehli.ramiz@gmail.com

Xülasə

Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyət və məzmununu anlamaq üçün ilk növbədə qiymətli kağızın mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Qiymətli kağızın tədavül etməsi onun bazarda alınib-satılmaq, həmçinin digər əmtələrin tədavülünü asanlaşdıran müstəqil tədiyyə aləti kimi çıxış etmək qabiliyyətidir. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyət göstərən basılıca elementlərindən biri olmaqla iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə maliyyə vəsaitlərinin operativ şəkildə axımını təmin edən və investisiyaları aktivləşdirən bir sahədir. Bu bazarın mövcudluğu bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın maliyyələsdirilməsinin dövlət büdcəsi və bank sistemi ilə yanaşı alternativ mənbəyidir. Qiymətli kağızlar bazarı əmtəə və pul tədavülünə fəal surətdə xidmət edir. Qiymətli kağızlar maliyyə vəsaitlərinin ucuz və tez cəlb olunmasını təmin edir. Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatdakı rolu bir sıra faktorlarla bağlıdır. Birincisi, dediyimiz kimi bu bazar cəlb olunan resursların ucuz basma gəlməsinə şərait yaradır. İkincisi, qiymətli kağızlar dövr etməyən aktivlərin dövr edən maliyyə aktivlərinə transformasiyası imkanını təmin edir. Dövlət büdcəsi, bank sistemi və qiymətli kağızlar bazarı daima sıx qarşılıqlı əlaqədədir, yəni bir-birini tamamlamaqla yanaşı, həm də bir-birilə daha çox resurs cəlb etmək uğrunda rəqabət aparır. Bağlılığın və rəqabətin səbəbi hər üç kanalın dinamikasının eyni istiqamətdə bas verməsidir. Qiymətli kağızlar bazarının zəruriliyini müəyyən edən basılıca məqsədi sərbəst maliyyə resurslarını səfərbər etmək və onların bazarın iştirakçılarının qiymətli kağızlarla keçirdiyi müxtəlif əməliyyatlar vasitəsilə yenidən bölgüsünü təmin etməkdən ibarətdir. Bu və digər bir çox amilləri fakt olaraq göstərmək mümkündür ki, qiymətli kağızlar dövlət iqtisadiyyatının ayrılmaz və tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Qiymətli kağızlar, Dövlət tənzimlənməsi, Azərbaycanda maliyyə bazarı

Giriş

İlkin olaraq qiymətli kağızlar bazarının yaranması iqtisadiyyat və hüquq sahəsində aparılan islahatların və bazar infrastrukturunun formalaşdırılması sayəsində mümkündür. Investisiya və yığımın fərqli şəxslər tərəfindən reallaşdırıldığı bir zamanda yaşayırıq ki, yığımların investisiyaya çevrilməsini təmin edən sabit bir mexanizmin yaranması dövrümüzün aktual məsələsinə çevrilir.

Əsas olaraq onuda qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qiymətli kağızlar bazarı və onun tərkibinə daxil olan elementləri bu mexanizm vəzifəsini reallaşdırmaqla yanaşı iqtisadiyyatın fəaliyyət subyektləri arasında qarşılıqlı kapital resurslarının effektiv formada yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. Hal hazırki islahatların aparıldığı mühitdə maliyyə bazarının ümumi seqmentlərinin inkişafı etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələsi olduqca mühüm yer tutur. Bu da öz

növbəsində maliyyə bazarının bank sistemilə yanaşı formada iqtisadiyyatda pul axınlarının ötürücüsü vəzifəsində real sektorun canlanıb inkişafında əhəmiyyətli rol almasından irəli gəlir.

Ən əsasda Azərbaycanda neft sektorunda birləşmiş gəlirlərin başqa neft sektorlarına yönləndirilməsi probleminin mövcudluğu respublikamızın maliyyə bazarının inkişaf edib yüksəlməsinə xüsusi önəm verilməsinə ön plana çıxarır.

Bu gün Azərbaycanda maliyyə bazarının sürətlə formalaşması prosesi isə iqtisadiyyat və hüquq sahəsində aparılan islahatlar prosesi bazar infrastrukturunun yaradılması nəticəsində mümkündür. Yeni formalaşdırılan bazar infrastrukturunun ən əhəmiyyətli hissələrindən biri qiymətli kağızlar bazarıdır.

Beynəlxalq təcrübədə qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın maliyyə ilə təmin edilməsində dövlət büdcəsi və bank sistemi ilə bərabər ən öndə gələn mühüm variantlarından biridir. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə kapitalının səfərbər olunmasına marağı artırmaqla maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın başqa-başqa sahələri və sferaları arasında, perspektivli (gələcəyə yönəlmiş) və rentabelli formada, dinamik şəkildə inkişaf edən istehsalların xeyrinə təkrarən bölüşdürülməsini təmin edir.

Onuda qeyd etmək olar ki, mövcud bazar iqtisadiyyatı və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yaşayan dövlətlərdə, eləcə də ölkəmizdə iqtisadiyyat qarşısında duran əsas öhdəliklərdən biri də qarşılıqlı borc problemlərinin, eləcə də müəssisə və təşkilatlar arasında ödəmələr məsələsinin həll olunmasıdır.

Ona görə ki, qarşılıqlı şəkildə borc probleminin mövcudluğu özü ilə bərabər yeni-yeni problemlər də gətirir. Əsas müəssisə, təşkilat vergiləri ödəyə bilmir, bu halda mal alıcıları (müşətilər) aldıkları mala görə vergi borclarını ödəmirlər. Bu hal dövlətə isə öz növbəsində bu cür əks olunur vergi daxilolmalarının yetərinə olmamasından büdcə planını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər və iqtisadiyyatın bəzi istiqamətlərinə dövlət yardımında gecikmələr olur və ya ümumiyyətlə yardım kəsilir. Bütün bu olanlar isə ümumilikdə iqtisadi sferaya öz təsir gücünü göstərir və dövlətin istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də başqa sahələr üzrə gücü zəifləyir. Dövrümüzdə bu problemlərin həll olunmasının mümkün həlli yolları barədə dövlət müəssisə və dairələrində miqyasında buna uyğun tədbirlər görülür.

Dövlət bu problemlərin həlli üçün qiymətli kağızlar bazarının inkişafını daha məqsədəuyğun hesab edir. Məhz buna görə də bu bazarın formalaşdırılması nəinki ölkədə mövcud olan və iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən həmin problemlərin həllinə təsir

göstərər, həm də iqtisadi subyektlərin iqtisadi fəaliyyətə daha çox maraq göstərmələrinə və səmərəli işgüzar fəallığa cəlb olunmalarına imkan verər. İndiki müasir dövrdə qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyat üçün bu qədər əhəmiyyətli olmasına və dövlətin bu barədə irimiqyaslı islahatlar aparmasına baxmayaraq, Azərbaycanda bu barədə hələ də informasiya qıtlığı mövcuddur. Bunları nəzərə alaraq dissertasiya işinin mövzusu olduqca aktual hesab edilir.

Metod

İşin nəzəri metodoloji əsasında Azərbaycan Respublikasının prezidentinin və Nazirlər kabinetinin iqtisadiyyat, qiymətli kağızlar və digər aidiyyəti sahələrində qəbul etdikləri fərman, sərəncam, qərar və digər metodik təlimatlardan ibarət olan normativ hüquqi aktlar, elmi fəaliyyətlə məşğul olan yerli və xarici tədqiqatçıların “Azərbaycanda qiymətli kağızlar” probleminin təhlili və qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş elmi əsərləri, monoqrafiyaları, məqalələri, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı Fond Birjasının illik hesabat və analitik materialları təşkil edir.

İşin yazılmasında analiz - sintez, həmçinin induksiya - deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Analiz metodunda mövzu tam olaraq götürülmüş və daha sonra başlıqlara bölünərək ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra da sintez metodu ilə bu başlıqlar iqtisadi sistemdə toplanmışdır. İnduksiya metodu ilə dissertasiya işi barəsində iqtisadi faktlar yığılmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Daha sonra deduksiya metodu ilə isə həmin toplanan faktlarla nəzəri nəticə, prinsiplər, başqa sözlə, əməli fəaliyyətlərə görə lazımı tövsiyələr müəyyənləşdirilmişdir.

Analiz

Proqrama görə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq dövlətin qiymətli kağızlar bazarında siyasəti aşağıdakı əsas məqsədləri nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasında mütəsəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması;
- Ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya olunması üçün sərəitinin yaradılması;
- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının dünya kapital bazarlarına inteqrasiyası üçün sərəitinin yaradılması.

- Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsi zəruridir:
- Qanunverici funksiya (qiymətli kagızlar bazarının inkişaf proqramının həyata keçirilməsi, qiymətli kagızlar bazarının inkişafını təmin edən qanunvericilik və normativ- hüquqi aktların hazırlanması);
- inzibati funksiya (qiymətli kagızlar bazarının tənzimlənməsi və bazar iştirakçıları tərəfindən müvafiq qanunvericiliyə sərəit olmasına nəzarətin həyata keçirilməsi);
- Qiymətli kagızlar bazarında informasiya sisteminin yaradılması və investolar üçün səffaflığın təmin edilməsi;
- Qiymətli kagız emitentlərinin, qiymətli kagızlar bazarının pəşəkar iştirakçıların, investoların hüquq və maraqlarının müdafiə sisteminin formalasdırılması;
- Qiymətli kagızlarla əməliyyatların aparılması zamanı ortaya çıxan risklərin minimal səviyyəyə endirilməsi;
- Beynəlxalq və xarici dövlətlərin maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Qiymətli kagızlar üzrə beynəlxalq hesablaşmalar və klirinq sistemlərinə qosulması;
- Qiymətli kagızlar bazarında qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması;
- Bazar iştirakçıları üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;

Ölkədə gedən iqtisadi islahatlar, strateji özəlləsdirmənin aparılması qiymətli kagızlar bazarının inkişafına təkan vermişdir. Hazırda dövriyyədə dövlət qısamüddətli istiqrazları, özəlləsdirmə payları və opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları, veksellər və fyüçerslər vardır.

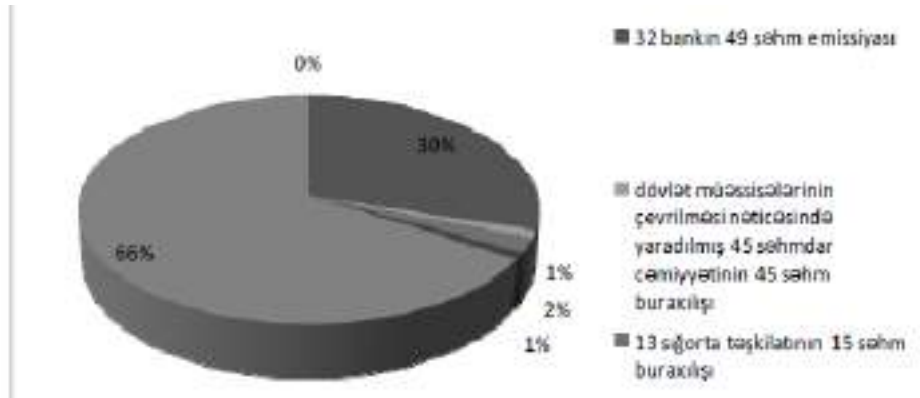
Azərbaycan Respublikasında qiymətli kagızlar bazarını dörd sahəyə bölmək olar:

1. dövlət qiymətli kagızlar bazarı-dövlət qısamüddətli istiqrazları;
2. borc öhdəlikləri və veksellər bazarı;
3. dövlət özəlləsdirmə payları(çekləri) və opsiyonları;
4. korporativ qiymətli kagızlar bazarı;

2007-ci ildə fond bazarının inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərdən ən yadda qalanı bazarın özünütənzimləmə təşkilatı olan "Azərbaycan Fond Bazarı iştirakçılarının Assosiasiyası" (AFBƏA) ictimai Birliyinin təsis edilməsi oldu ki, bu barədə II fəsildə daha geniş məlumat verilmişdir. Qiymətli kagızlar bazarının müasir durumunun rəqəmlərdə ifadəsində də müəyyən irəliləyişlər olmuşdur. QKDK tərəfindən 2007-ci il ərzində 795 mln. manat məbləğində 137 səhm buraxılışı dövlət qeydiyyatına alınmışdır ki, bu da 2006-cı ilin müvafiq göstəricisindən 2,3 dəfə çox olmuşdur. Səhm buraxılışı üzrə 2006-cı ildə 100 emitent

qeydiyyatata alındığı halda 2007-ci il ərzində 113 emitent qeydiyyatata alınmışdır. 2007-ci il ərzində səhm buraxılışının strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

QKB-ın etibarlılığı və ona inam dərəcəsi-investor tərəfindən birbasa olaraq bazarın təşkilatçılıq səviyyəsinin qaldırılması və ona dövlət nəzarətinin gücləndirilməsiylə bağlıdır. QKB-ın vacibliyi ondan ibarətdir ki, onun dağılması birbasa olaraq iqtisadi inkisafın dağılması deməkdir. Dövlət QKB-na olan etibarını daim qorumaq üçün, qiymətli kağızlara əmanətlərini yönəldən insanlar dövlətin hər hansı tədbiri və spekulativ amillər içərisində bu əmanətləri itirməyəcəklərinə inansızdır. Ona görə də bütün bazar iştirakçıları bazarın düzgün təşkilinə və onun əsas iştirakçısı olan dövlət tərəfindən güclü nəzarət olunmasına maraqlıdır. QKB-ın kompyuterləşməsi- son onilliklərdə bütün insan fəaliyyəti sahələrinə kompyuterlərin daxil olmasının nəticəsidir. Kompyuterləşmə olmasa idi, müasir QKB-ın mövcudluğu qeyri-mümkün idi. Kompyuterləşmə bütün əməliyyatların daha düzgün və dəqiq aparılmasına, eyni zamanda, bazara yeniliklərin gətirilməsinin əsası kimi çıxış edir.

QKB-da yeniliklər:

- mövcud bazarın yeni alətləri;
- qiymətli kağızlarla ticarətin yeni sistemləri;
- yeni bazar infrastrukturunu aid edilə bilər;

Qiymətli Kağızlar Bazarı Üzrə Müqayisəli Göstəricilər

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Qiymətli kağızların növləri	2018-cilil		2017-cilil		Məbləğ fərfəri
	Əqdiləri səyri	Məbləğ (AZN)	Əqdiləri səyri	Məbləğ (AZN)	
KORPORATİV QIYMƏTLİ KAĞIZLAR	6 534	4 737 565 901	4 749	1 736 888 767	2,7 dəfə
İlkin bazar	770	3 312 683 938	463	769 112 114	4,3 dəfə
Təkrar bazar	5 764	1 424 821 964	4 286	967 776 653	47%
DÖVLƏT QIYMƏTLİ KAĞIZLARI	421	4 156 582 849	757	7 087 500 660	-41%
İlkin bazar	78	238 366 093	156	397 877 589	-40%
Təkrar bazar	343	3 918 216 756	601	6 689 623 070	-41%
TÖRƏMƏ QIYMƏTLİ KAĞIZLAR	29 779	4 299 420 507	-	-	-
Təkrar bazar	29 779	4 299 420 507	-	-	-
QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI	36 734	13 193 509 257	3 506	8 824 389 427	50%
İlkin bazar	848	3 551 050 030	619	1 166 989 704	3 dəfə
Təkrar bazar	35 886	9 642 459 227	4 887	7 657 399 723	26%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin hesabatları.

Qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların təklif və tələbinin qarşılaşdığı bir bazar olub, yığımlara hərəkət qazandırır, sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yayır, iqtisadiyyatda barometr vəzifəsini həyata keçirir, sənayedə struktural dəyişikliyi asanlaşdırır, bazarda tək qiymətin təşkilini saxlayır, bazarda təminat işlərini yerinə yetirir, ictimai uzlaşmanı saxlayır və iqtisadi sosial baxımdan önəmli bir yer təşkil edir.

1. Qiymətli kağız bazarları yığımlara hərəkət qazandırır, qiymətli kağız təklif və tələbinin qarşılaşdığı alıcı və satıcıların alqısatqı əməliyyatlarını gerçəkləşdirdiyi, şəxsi və qurumların iştirakçıların yer aldığı bazarlardır. Qiymətli kağız bazarları yığım sahibləri, investorlar, bunlar adına əməliyyat aparan vasitəçi qurum və fərdlər, sadəcə qiymətli kağız satışı aparanlar kimi dəyişik mənfəət qruplarının ehtiyaclarını ən uyğun şəkildə qarşılamaq məqsədi güdür. Beləliklə, fond ehtiyacı olan və bu səbəbdən də, qiymətli kağız ixrac etmək istəyən şirkətlər ilə fond çoxluğu axtaranları sabit bir məkanda bir araya gətirən və gerçəkləşdirilən əməliyyat iki tərəfdə mənfəət saxlar. Beləliklə, fond ehtiyacı olan şirkətlər qiymətli kağız ixrac edərək ucuz yollu fond əldə etdikləri kimi, yığımları olub bunu dəyərləndirmək istəyənlər də özlərinə ən uyğun və ən yüksək gəliri saxlama planı şəklində dəyərləndirmə imkanı əldə edir. Göründüyü kimi, qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların lazımı anda pula çevrilməsini, yəni likvid duruma gəlməsində vasitəçilik rolunu üzərinə götürür. Bu xüsusiyyətilə bazarda əməliyyat görün bütün iştirakçılar fayda əldə etmiş olurlar. Qısaca desək, qiymətli kağız bazarları bu bazarlarda yer alan investorların likvid ehtiyacını qarşılıyır və fond çoxluğu olanların bu fondları səmərəli və sürətli bir şəkildə dəyərləndirərək yatırıma dönüştürülməsinə imkan saxlayır.

2. Birjanın bir başqa önəmli funksiyası sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yaymaqdır. Şirkətlər qiymətli kağızları fond birjasındakı listinqdən keçirməklə, şirkətin milli və beynəlxalq səviyyədə tanınma imkanını əldə edir. Bunun xaricində şirkətlər öz sahəsində bacarıqlı olma sayəsində, bazarın bu mühitindən faydalanaraq çıxardıqları qiymətli kağızlarını asanlıqla bazarlaya bilirlər. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarı orta sinifin təşkilinə və güclənməsinə təsir edir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki xalq kapitalizmi bu şəkildə gerçəkləşmişdir.
3. Birjada yüzlərcə aksiya və istiqraz funksiyalaşdığından, bunların qiymətləri ani anda yayımlanır. Qiymətli kağızları emissiya edən şirkətlər, davamlı bir imtahan və dəyərləndirmə altında olurlar. Beləliklə, mikrobazada ölkənin barometri vəzifəsini görürlər. Qiymətli kağızlara olan təklif və tələbə görə qiymət hərəkətləri davamlı olaraq dəyişir. Lakin qiymətli kağızların qiymətinə təsir edən təməl faktor, bunların ixrac edən şirkətlərin finans strukturlarındakı güclülük və mənfəət durumlarıdır. Şirkətlərin göstərmiş olduğu yüksək performans, qiymətli kağızlara olan tələbi artırdığından, nəticədə qiymətlər də artır. Bu göstərici şirkət səhmdarları üçün çox yararlı və faydalıdır. Hətta, səhmlərin orta performansını göstərən indeks ölkənin ümumi iqtisadi durumu haqqında bilgi verir və bundan istifadə edərək gələcəyə yönəlik proqramlar hazırlamaq mümkün olur. Hər hansı bir şirkətin qiymətli kağız bazarında dəyər qazanması və ya itirməsi, şirkəti performans və güvənirliyinin ən önəmli göstəricisidir. Bundan başqa, şirkətlərin bacarıq dərəcələrini də müqayisə etmək mümkün olur.
4. Şirkətin finans gücünün zəifləməsi nəticəsində, eyni sahədə fəaliyyət göstərən digər şirkətlərin bu şirkətə aid olan səhmlərini birləşdirmə, və ya ələ keçirmə (takeover) formasındakı əməliyyatları zəif şirkətlərin yox olmasının qarşısını alır.
5. Bütün alıcı və satıcıların qiymətli kağız bazarlarında qarşılaşması qiymətli kağızların vahid bir alış və satış qiymətinin meydana gəlməsini təmin edir. Bilindiyi kimi, vahid bir qiymət tam rəqabət olan bazarlarda meydana çıxır. Birja bülletenləri vasitəsilə ölkənin və dünyanın hər tərəfinə bazarda müəyyənlanmış qiymət və rəqəsi göndərilir. Bu yolla qiymətli kağızlarla maraqlananlar üçün qiymətdə aldanma hadisələrinin qarşısı alınır.
6. Təşkilatlandırılmış qiymətli kağız bazarında hər istəyən şirkətin öz aksiyasını satması mümkün deyildir. Listinqdən keçə bilmələri üçün qiymətli kağızlar üzrə komitənin müəyyən etdiyi şərtləri yerinə yetirmək məcburiyyəti vardır. Bununla, birjada qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olanlara təminat verilir.
7. Qiymətli kağız bazarları sənayeçilər ilə kiçik yığım sahibləri arasındakı körpü vəzifəsini həyata keçirir.

Qiymətli kağız bazarlarının kapital bazarına mənfə təsiri.

1. Qiymətli kağız bazarlarının böyük şirkətlərin xeyrinə fəaliyyət göstərməsi nəticəsində kiçik şirkətlərin böyük və tanınmış şirkətlərə nisbətən qaynaq tapması hədsiz çətinlikdir.

2. Yığım gücünün zəif olduğu ölkələrdə (Azərbaycanda bura aiddir) sərmayə bazarları faydalanmır, yəni yüksək gəlirli qrupların gəlirləri daha da artır.
3. Şirkətlərin top menecerləri satış, mənfəət, dividend kimi mövzularda əldə etdikləri bilgiləri öz mənfəətləri hesabına - "insider trading" adı verilən əməliyyatlarda gerçəkləşdirə bilirlər (Azərbaycanda çek hadisəsi). Məsələn, 1 I/XI-2002-ci il tarixli "Vedomosti" qəzetinin verdiyi xəbərə görə - "Fransız bankı - Societe Cenerale"-nin özəlləşdirməsi sahəsində, insayder informasiyanın ticarəti üzrə bir qrup biznesmenə qarşı 4 ildir ki, məhkəmə araşdırması davam edir".
4. Bəzi hallarda şirkətin böyük həcmli səhmdarları, şirkətin finans cədvəllərində dəyişikliklər etməklə, yəni şirkətin mənfəətini az göstərməklə, şirkətin qiymətli kağızlarının dəyərinin azalmasına yol açdırır və daha sonra bu mövqedən yararlanaraq şirkətin kağızlarını ucuz almaqla, nəticədə yüksək dərəcədə qazanc əldə etmə fərsətinə nail olurlar.

Cədvəl. Qiymətli kağızlar bazarı

TƏSNİFAT ƏLAMƏTİ	QIYMƏTLİ KAĞIZ NÖVÜ
Müddətinə görə	Müddətli / Müddətsiz
Mənşəyinə görə	İlkin / Təkrar
Formasına görə	Kağız və ya sənədli / Kağız olmayan və ya sənədsiz
Milli mənsubiyətinə görə	Milli / Xarici
İstifadəsinə görə	İnvestisiya olunan / İnvestisiya olunmayan
Sahib olma qaydasına görə	Təqdim olunan / Adlı
Buraxılış forması	Emisiya olunan / Emisiya olunmayan
Mülkiyyət forması	Dövlət qiymətli kağızları / Qeyri-dövlət qiymətli kağızları
Dövriyyə xarakteri	Bazar və ya sərbəst dövriyyəli / Qeyri-bazar
Risk səviyyəsi	Risksiz / Riskli
Gəlirliyi	Gəlirli / Gəlirsiz
Vəsait qoyuluşu formasını	Borc / Sahibkar payı
İqtisadi mahiyyəti (hüquq forması)	Səhm / İstiqraz / Veksel və s.

Nəticə və Təkliflər

Buraxılış işində qiymətli kağızlar bazarının yaranması, formalaşması və onun milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində rolunun nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiqi əsasında elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilən bir sıra nəticələr əldə edilmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

1. Ölkədə maliyyə bazarlarının inkişafı mövcud iqtisadi resursların səmərəli istifadəsinə səbəb olur. Maliyyə vasitəçiləri miqyasdan qənaət və ixtisaslaşma hesabına sövdələşmə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və kiçik vəsaitlərin bazara cəlb edilməsinə şərait yaradırlar. Bazarda likvid maliyyə alətlərinin formalaşması sövdələşmə xərclərini azaltmaqla maliyyə alətləri ilə ticarətin həyata keçirilmə vaxtı və yeri ilə əlaqədar çətinlikləri aradan qaldırır. Likvid kapital bazanın mövcudluğu sərbəst pul vəsaitlərinə malik iqtisadi subyektlərə asan satıla bilən səhm, istiqraz və s. kimi maliyyə alətlərini almaqla qeyri-likvid istehsal obyektlərinə investisiya qoymağa imkan verir. Maliyyə bazarlarının inkişafı isə məhdud iqtisadi resursdan daha gəlirli sahələrə yönəltməklə bağlı çevik qərar vermək üçün əlverişli şərait yarada bilər. Maliyyə bazarlarının funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: - maliyyə bazarı miqyasına görə kiçik olan pul vəsaitlərini riskə meyilli olmayan iqtisadi agentlərdən sahibkarların xeyrinə yenidən bölgüsünü həyata keçirir; - maliyyə vasitəçiləri zəruri resursların səfərbər edilmə xərclərini azaltmaqla investisiyanın həyata keçirilməsində mövsümü amillərin təsirini azaldır, coğrafi baxımdan (regionlar, şəhərlər və s. üzrə) və müxtəlif kateqoriyalı borcalanlar üzrə faiz dərəcələrindəki fərqləri aşağı salır və nəticədə, investisiya qoyuluşunu stimullaşdırır, - maliyyə institutları sənayeləşmə dövründə kapitalın ilkin ehtiyatının səmərəli bölgüsünü mümkün edir və texnoloji innovasiyaların yaranmasına səbəb olur.

2. Banklar öz risklərinə sərbəst vəsaitləri səfərbər edərək pul vəsaitlərinə ehtiyacı olanları kommersiya əsasında maliyyələşdirirlər. Bu maliyyələşmə mexanizminin mühüm üstünlüklərindən biri, bankların müştərilərlə uzunmüddətli münasibətlərinin formalaşması hesabına onların borcalanlar haqqında ətraflı məlumatlar əldə etməsinə səbəb olmasıdır. Bu baxımdan, bankların sərbəst pul vəsaitlərinin sahibləri ilə borcalanlar arasında vasitəçilik etməsi informasiya assimetriyasını azaldır. Həmçinin, banklarla maliyyələşdirmə halında müştərilərinin maliyyə problemləri yarıdıqda, faizlərin aşağı salınması və ya borcun restrukturizasiyanın həyata keçirilməsi asan olur. Informasiya toplanması ilə bağlı peşəkar kadrların olması və bu işin təmərküzləşməsi fərdi borcverənlərə nisbətən bankların miqyasdan qənaət etmələrinə səbəb olur. Ölkədə bank sisteminin inkişafı ticarəti asanlaşdırır, kiçik sərbəst vəsaitlərin banklar tərəfindən cəlb edilməsi bu vəsaitlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı əmanətçilərin risklərini aşağı salır. Bununla yanaşı, bankların müştərilərlə nisbətən uzunmüddətli əməkdaşlığı nəticəsində və müştərilərə nisbətən iri kreditlər verdiyindən, bir çox hallarda onların maliyyə vəziyyətlərinin pisləşdiyi halda belə bu müştəriləri maliyyələşdirməkdə davam edirlər. Bu hal isə, resursların bölgüsünün səmərəliliyini azalda bilər. Həmçinin, bankların firmalarda korporativ idarəetmə səviyyəsinə təsiri qiymətli kağızlar bazarına nisbətən aşağı olur. Qiymətli kağızlar bazasında isə firmaların qiymətli kağızları ilə ticarət aparan çoxlu sayda investisiya şirkətləri informasiyanın yayılmasına və bununla da firma üzərində daha böyük xarici nəzarətin təmin olunmasına səbəb olur. Həmçinin, qiymətli kağızlar bazasının inkişafı firmaların qovuşması və birləşməsinə asanlaşdırmaqla milli

iqtisadiyyatda miqyasdan qənaətə nail olmağa və iqtisadi səmərəliliyi yüksəltməyə imkan verir.

3. Ölkədə qiymətli kağızlar bazasının inkişafına müxtəlif amillər təsir göstərir. Bunlardan birincisi, ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Ölkədə iqtisadi qərarların qəbulu mexanizminin inkişafı və qeyri-mərkəzləşdirilmiş qərar vermək ənənələrinin formalaşması qiymətli kağızlar bazasının inkişafına ciddi şəkildə təsir göstərir. Ölkədə kapitalın mərkəzləşdirildiyi və mülkiyyətin strukturunda iri sahibkarların üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə qiymətli kağızlar bazasının inkişaf imkanları məhduddur. Buna həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən firmaların ölçüsü də təsir göstərir. Kiçik və orta firmalar nisbətən kiçik sayda payçılara məxsusdur. Belə firmaların ictimaiyyət üçün maliyyə hesabatlarının və digər informasiyanın açıqlanmasına dair öhdəlikləri məhduddur. Qiymətli kağız bazasının inkişafına ölkədə formalaşmış ənənələr də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, nisbətən qapalı mülkiyyətə üstünlük verən, şərik fəaliyyətə üstünlük verilməyən cəmiyyətlərdə qiymətli kağız bazarı zəif inkişaf edir. Bank sektorundan fərqli olaraq qiymətli kağız bazasının fəaliyyətini təmin edən infrastruktur nisbətən mürəkkəb və çoxsahəli olur. Bu, qiymətli kağızların uçotunu, köçürülməsini, onlara və onları buraxan emitentlərə xüsusi tələblərin müəyyən edilməsini və bazar iştirakçılarının bu tələblərə riayət etməsinə nəzarəti həyata keçirməyi və s. tələb edir. Belə halda informasiyanın açıqlanmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Buna görə də, qiymətli kağız bazasının inkişafının zəruri şərtlərindən biri qiymətli kağız buraxan emitentlərin özlərinə dair informasiyanı açıqlamalarının aydın qaydalardan olmasıdır.

4. Qiymətli kağız bazasının inkişafı firmaların iri layihələri maliyyələşdirmələri üçün həm xüsusi, həm də borc vəsaitlərini cəlb etmələri üçün geniş imkanlar verir. Belə şəraitdə, firmalar xüsusi vəsaitlərlə borc vəsaitlərinin optimal nisbətini seçmək imkanı əldə edirlər. Həmçinin, qiymətli kağızların qiyməti qiymətli kağızların emitenti ilə bağlı informasiya əsasında formalaşır. Belə halda, qiymətli kağız bazasının inkişafı resursların daha səmərəli bölgüsünə və səmərəli investisiya qərarlarının verilməsinə səbəb olur. Bu amil qiymətli kağız bazasının bank sektoruna nisbətən üstünlüyünü müəyyən edir. Belə ki, qiymətli kağız bazasında firmaların informasiyanı açıqlamaq zərurəti bu informasiyanın yayılmasına və daha səmərəli investisiya qərarlarının verilməsinə səbəb olur. Banklar isə informasiyanı yalnız özləri alırlar və bu informasiya əsasında yalnız özləri qərar verirlər. Həmçinin, qiymətli kağız bazarı firmaların fəaliyyətinin səmərəliliyinə müvafiq olaraq reaksiya verərək, faktiki olaraq firmaların menecmenti üzərində nəzarət funksiyalarını həyata keçirirlər. Bununla belə, makroiqtisadi şoklar zamanı bank əmanətlərinə nisbətən qiymətli kağızların qiymətləri kəskin şəkildə aşağı düşür, iqtisadi fəallıq dövründə isə qiymətli kağızların qiyməti artır. Bu baxımdan, bank əmanət və kreditlərinə nisbətən qiymətli kağızların qiyməti makroiqtisadi şoklara daha həssas olurlar.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikasının "Qiymətli kağızlar haqqında" qanun
Azərbaycan Respublikasının "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında" qanun
Azərbaycan Respublikasının "İnvestisiya fondları haqqında" qanun Azərbaycan Respublikasının "Mülki məcəlləsi"
Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. Bakı 2015
AR Qanunu "Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında". 24 noyabr 1992-ci il
AR Qanunu "Qiymətli kağızlar haqqında". 14 iyul 1998-ci il
"Azərbaycan Respublikasında 2011-2020-ci illərdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı" haqqında Dövlət Proqramı. 16 may 2011-ci il
"Şəffaflığın artırılmasında Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları və Audit standartlarının tətbiqi problemləri" Mühasiblərin və auditorların III Avrasiya Forumunun materialları. Bakı 2012
A.H.Abbasov "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalasması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı 2003
A.H.Abbasov "Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar". Bakı 2007

Azərbaycanın Nəqliyyat İnfrastrukturunun Təkmilləşdirilməsi Və Tranzit Potensialının Artırılması Perspektivləri

Rasim TACƏDDİNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rasim.taceddinov@gmail.com

Xülasə

Nəqliyyatın fəaliyyəti nəticəsində sosial məsrəflərə yol-nəqliyyat hadisələri, atmosfer havasının çirklənməsi, fiziki fəallığın zəifləməsi, şəhərdaxili miqrasiya dövründə ailədən kənar keçirilən vaxtın artması və yanacaqın qiymətinin artmasına həssaslıq aiddir. Bu neqativ nəticələrin çoxu qeyri proporsional olaraq avtomobil əldə etmək və onda hərəkət etmək imkanından məhrum sosial qrupların üzünə düşür. Yol tıxacları iqtisadi xərclərin artması ilə insanların vaxtlarının sərfinə və mal və xidmətlərin çatdırılmasının yavaşmasına səbəb olur. Ənənəvi olaraq, nəqliyyat planlaması nəqliyyat vasitələrinin mobilliyinin artmasına yönəlməklə daha uzaq nəticələri qeyd edir, adekvat olaraq nəzərə alır. Lakin nəqliyyatın real məqsədi iş, tədris yerinə, mal və xidmətlərə, dostlara və ailəyə çatımlılığını təmin etməkdir və iqtisadi, sosial nəticələri yumşaltmaqla bərabər bu çatımlılığın yaxşılaşdırılması, habelə yol tıxaclarının qarşısının alınması üçün yoxlanılmış metodlar mövcuddur. Nəqliyyat şəbəkələrinin dayanıqlığını artıran cəmiyyətlər bunu dinamik, yaşayış üçün rahat və stabil şəhərin yaradılması üçün geniş proqram çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Nəqliyyat ölkə iqtisadiyyatının ahəngdar fəaliyyətinin təşkilində, hər hansı bir sahədə müdafiə qüdrətinin gücləndirilməsi və əhalinin artan həyat dinamikliyinin təmin edilməsində mühüm infrastruktur sahə olaraq respublikanın ictimai həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. ÜDM-da nəqliyyat sahəsinin payı hesablanarkən əlavə dəyər, ümumi mənfəət, xalis mənfəət, işçilərin sayı, orta aylıq əmək haqqı, əsas fondlar, əsas kapitalla investisiyalar nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyinin yaradılması ilə nəqliyyat sahəsində başlanılan əsaslı islahatlar nəticəsində müsbət nailiyyətlər əldə edilmiş və ölkə üzrə ÜDM-da nəqliyyat xidmətlərinin payı ilbəil artmışdır.

Açar sözlər: Nəqliyyat, Tranzit potensialı, Nəqliyyatın perspektivləri

Giriş

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində nəqliyyat sektoruna müstəqilliyin qorunmasının mühüm faktoru kimi baxılır. Bir sözlə nəqliyyat qloballaşan dünyanın ən fəal, dinamik strukturundan birinə çevrilir.

Şərqlə qərbin qovşağında yerləşən, unikal coğrafi, geosiyasi şəraitə malik olan Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının nəqliyyat sektorunda baş verən proseslərdən kənarda qalmamışdır. XIX əsrdə Bakı-Tbilisi, Şimal-Cənub dəmir yolunun çəkilməsi, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Xəzərdə gəmiçilik imkanları genişlənməmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində məhsuldar qüvvələrin təsiri daha intensiv hal almağa başlamışdır. Xüsusilə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş

Avropa ölkələrində İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya və digər ölkələrdə sənayeləşmənin sürətli inkişafı, ölkələrarsı iqtisadi əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayan nəqliyyatın əvvəlki primitiv formasından yeni sənaye dövrünün tələblərinə uyğun şəkildə inkişafını tələb edirdi.

XX əsrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı nəqliyyat faktoru da mühüm rol oynamışdır. Dünya ölkələrinin təbii resurslarından istifadə etmək üçün əvvəlki primitiv nəqliyyatdan fərqli olaraq ölkələrarsı iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan dəmir yolu, dəniz nəqliyyatı, avtomobil nəqliyyatı, boru kəməri və hava nəqliyyatı inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Dəniz nəqliyyatından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə və dəniz yollarının qısa məsafələrdən keçməsinə təmin etmək üçün yeni xammalların çəkilməsi diqqət mərkəzinə yönəldilmişdir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri təhlil, müqayisə, statistik və ekonometrik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qoşulmasında digər nəqliyyat sahələri ilə yanaşı avtomobil nəqliyyatında mühüm rolu vardır. Yük daşımada avtomobil nəqliyyatından əvvəllər yalnız dağlıq ölkələrin ərazilərində qısa məsafələrdə istifadə olunurdu, lakin son zamanlarda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində avtomobil yollarının texniki iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsi və yük tutumu 30-40 tona qədər olan avtomobillərin istehsalı, avtomobil nəqliyyatından istifadə olunmasına geniş şərait yaratmaqla daxili və xarici iqtisadi əlaqələrdə avtomobil nəqliyyatının iqtisadi səmərəliliyinin artmasını təmin etdi. Odur ki, hazırda avtomobil yollarının beynəlxalq normalara uyğun inkişaf etməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Avtomobil yolları istər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında, istərsə də daxili rayonlar arası yük və sərnişin daşınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə Azərbaycan ərazisində avtomobil yollarının texniki göstəriciləri dünya standartına cavab vermirdi. Lakin son illərdə Azərbaycanın beynəlxalq avtomobil yolları konvensiyasına qoşulması ilə bağlı yolların bir qismi beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Son illərin məlumatına görə respublika daxili ümumi avtomobil yollarının 18,5%-i asfalt beton örtüklü,

20%-i qara örtüklü, 46,7%-i çınqıl örtüklü 14,8%-i isə qrunut yollardan ibarətdir. Yolların bu strukturda olması ağır tonajlı yük avtomobillərinin hərəkətinə cavab vermir. Halbuki, respublika ərazisinə sutka ərzində tutumu 20–30 ton olan 150–200 ədəd ağır tonajlı yük avtomobilləri daxil olur. Ərazidə magistral avtomobil yollarının örtük səviyyəsi müasir tələbələrədən aşağı səviyyədə olduğundan belə yüklü avtomobillərin təzyiqinə davam gətirməyib qısa vaxt ərzində xarab olur. Azərbaycanın Avrasiya ölkələri ilə inteqrasiyaya qoşulması daxili yük axınları ilə yanaşı, tranzit yük axınlarının intensiv inkişafına şərait yaradan mühüm faktordur, odur ki bu axınları tənzimləmək üçün respublika daxili magistral avtomobil yollarının beynəlxalq standartlara uyğun inkişaf etdirilməsi son dərəcədə vacibdir. Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən avtomobil yolları quruluşuna görə respublika və yerli əhəmiyyətə malik yollara ayrılır. Respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının texniki səviyyəsi müasir dünya göstəriciləri ilə müqayisədə aşağı olduğundan avtomobillər normadan artıq yanacaq sərf olunması ilə yanaşı onların daşıma əmsalı da xeyli aşağı düşür.

Hazırda Azərbaycan 140 dünya ölkələri ilə iqtisadi–siyasi əlaqələr yaratmışdır. Odur ki, bu əlaqələrin yaranmasında nəqliyyat sahələrinin o cümlədən avtomobil nəqliyyatının xüsusi rolu vardır. Müasir dünya ölkələrində aparılan hesablamalara görə avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 24200 min km təşkil edir. Cəmi avtomobil yollarının 24,7%-i Asiya, 45%-i Amerika, 18,4%-i Avropa, 9,1%-i MDB, 0,6%-i Baltikyanı ölkələrin, 2,2%-i Afrika, Avstraliya və Okeaniyanın payına düşür.

Azərbaycanda isə bütün kateqoriyalardan olan ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 35 min km təşkil edir. Hesablamalara görə dünya ölkələrində olan ümumi avtomobil yollarının 72%-i bərk örtüklü, 38%-i qrunut yolların payına düşür.

Yük daşıma sahəsinin vacibliyətini qeyd etdikdən sonra, yük daşınmaları və dövriyyəsinin statistik təhlilinə nəzər yetirə bilərik.

Cədvəl 1. Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 1000 ton

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	133 994	144 533	153 692	159 985	160 457	161 450	162 905	167 929
Dəmir yolu	22 349	22 203	23 116	23 127	21 795	17 090	15 479	14 558
Dəniz	11 714	12 499	12 371	11 510	9 934	6 626	5 807	8 344
Hava	40	51	82	126	125	129	160	173
Avtomobil	99 891	109 780	118 123	125 222	128 603	137 605	141 459	144 854

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,
https://www.stat.gov.az/source/transport/az/002_1-3.xls

Cədvəldə gördüyümüz kimi nəqliyyat sistemində yük daşımalarının cəmi göstəriciləri 2017-ci ildə 2016-cı ildəkinə nisbətən bir qədər yüksəlmə hiss olunsada, 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə yük daşınması 33935 ton qədər artmışdır. Cədvəldən həmçinin onu da müşahidə edirik ki, nəqliyyat yük daşımada ən çox artım avtomobil sferasında olmuşdur.

Azərbaycanda qeyri-neft sferasının inkişaf potensialına uyğun şəkildə nəqliyyat mövqeyi və bundan istifadə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Yəni, 2014-cü ildə ölkənin iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyər artımları tamamilə qeyri-neft sektoru hesabına əldə edilib. 2014-cü il ərzində ölkənin iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru ÜDM-də məxsusi çəkisi 61,0% təşkil edib ki, burda da 5 faiz nəqliyyat və anbar təsərrüfatlarının payına düşüb. Azərbaycanda 2005-2014-cü illərdə nəqliyyat sahəsindən gələn gəlir hər il artıb. 2008-ci ildən etibarən global böhranın təsiri nəticəsində nəqliyyatdan gələn gəlirlərdən artım faizində enən trend müşayiət olunur. Artım faizində enmə əsasən neft kəməri vasitəsilə daşınmaların nəticəsində formalaşmışdır. Belə ki son illərdə cüzi istisna ilə yalnız boru kəmərinə gələn gəlirlərdə əvvəlki ilə nəzərən azalma müşahidə edilib. Hər bir nəqliyyat növünü ayrılıqda nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, son illər ən yüksək mənfəət neft daşınmasından əldə olunub. Boru kəməri vasitəsi ilə daşınan məhsullardan gələn mənfəət ən yüksək olmaqla, onu avtomobil nəqliyyatı izləyir. Belə ki, avtomobil nəqliyyatına çəkilən xərclərlə gəlirlər arasında 600 milyon manatdan daha fərqli müsbət fərq yaranmışdır. Hava nəqliyyatından əldə olunan gəlir də yüksək olmasına baxmayaraq, sferaya çəkilən əhəmiyyətli xərc xalis gəlirlərin 70 milyon manatdan aşağı olmasına səbəb olub. Əldə olunan gəliri xərclərdən az olan dəniz daşımalarında yeni infrastruktur layihələr həyata keçirilərək mənfəətin artması planlaşdırılmaqdadır. Aşağıdakı cədvəldə 2010-2017-ci illər üzrə Azərbaycanda sərnişin daşınmasının statistik təhlili ilə tanış ola bilərik.

Cədvəl 2. Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, 1000 sərnişin

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi	1387 308	1491905	1617 339	1746 106	1828 324	1891 905	1929 685	1973 440
Dəmir yolu	4 803	3 451	2 668	2 508	2 517	1 883	1 978	2 490
Dəniz	12	17	17	14	15	9	20	17
Hava	1 017	1 394	1 599	1 664	1 788	1 818	1 980	2 359
Tramvay	-	-	-	-	-	-	-	-
Trolleybus	-	-	-	-	-	-	-	-
Metro	181 146	182 602	195 642	206 673	215 472	222 040	217 516	228 848
Avtomobil	1200 330	1304441	1417 413	1535 247	1608 532	1666 155	1708 191	1739 726
Avtobus	1158 324	1257940	1366 123	1478 828	1548 333	1602 523	1642 587	1672 154
Taksi	42 006	46 501	51 290	56 419	60 199	63 632	65 604	67 572

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,
https://www.stat.gov.az/source/transport/az/004_1-2.xls

Cədvəldən də gördüyümüz kimi nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması 2016 və 2017-ci illərdə artmışdır. 2010-cu ildəki daşımalara nisbətən 2017-ci ildəki sərnişin daşımaları 586132 min sərnişin qədər artmışdır. Cədvələ nəzər yetirdikdə həmçinin, sərnişin daşınmasındakı artımın əsasən avtomobil, avtobus və taksi istiqamətlərində olduğunu görürük.

Dünyanın əsas beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan ərazisindən keçən hissələrində, bütün əsaslı infrastruktur fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, tranzit olaraq dəniz və dəmir yolu nəqliyyatı üçün uzunmüddətli etibarlı bazarın formalaşmasında və fəaliyyət göstərilməsində, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, ümumilikdə yük daşınmaları ilə bağlı infrastruktur sahələrinin inkişafında, yeni iş yerlərinin açılmasında fayda var və gələcəkdə də uğurlu siyasətin nəticəsində davam etdiriləcəkdir. Nəqliyyat dəhlizlərinin potensialından səmərəli şəkildə hərtərəfli istifadə həmçinin, gələcəkdə bu sahənin qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisinin artacağını göstərəcək və müsbət uğur ilə nəticələnəcəkdir. Aparılan uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq son dövrlərdə respublikamızda, o cümlədən də paytaxt Bakı şəhərində nəqliyyat infrastrukturunun daha da təkmilləşdirilməsi və Azərbaycanın tranzit potensialının gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq silsilə və kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bu da sosial iqtisadi inkişafa yol açacaq qarşılıqlı əməkdaşlığın artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Artıq ölkəmiz Azərbaycan üçün yeni dövr post-neft dövrü başlayır. Respublikamızın gələcək inkişafında neftdən asılılıq tamamilə aradan götürülməli və gələcək naminə tranzit potensialı artırılması məsələsində ciddi addımlar atılmalı, əzmlə çalışmaq lazımdır.

Bu gün iqtisadi sahədə ciddi islahatlar başlayıb və getdikcə daha da dərinləşməyə doğru gedir. Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları səviyyəsində ön sıralarda məskunlaşıb. Təmali qoyulan bir sıra layihələr də növbəti 2-3 il ərzində yeni iqtisadi model kimi artıq işləməyə başlayacaqdır. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan tranzit ölkə kimi artıq dünya miqyasında böyük hörmətə malikdir. Bildiyimiz kimi qloballaşan iqtisadi dövr innovasiya, intellektual inkişaf dövrüdür. Bunun üçün Azərbaycan nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşməsində və tranzit potensialının artırılması perspektivlərində qabaqcıl texnologiyalar gətirilməli və kadr potensialı da hazırlanmalıdır ki, gələcəkdə texnoloji tərəqqidən kənar qalmayaq.

Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tranzit potensialının artırılması perspektivləri Azərbaycan Respublikasının müasir qloballaşma şəraitində ölkənin dayanıqlı

inkışafında qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərindən biridir. Bütün dünyada neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun ÜDM-də yerinin çox olması qarşılıqlı inteqrasiya proseslərinə imkan verir. Bugün Azərbaycanda nəqliyyat sektorunun imkanlarını genişləndirməklə kompleks tədbirlər və tədbirlər planı həyata keçirir, mövcud layihələrin potensialını artırmaqla həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı əməkdaşlıq səviyyəsini artırır milli iqtisadiyyatın nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edir.

Hazırda ölkəmizin nəqliyyat kompleksi sözün həqiqi mənasında özünün ən dinamik çevik yeniliklərə açıq sürətli inkişaf dövrünü yaşamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın nəqliyyat-yol kompleksinin müasir səviyyədə qurularaq istifadəyə verilməsi, bu sahədə islahatların aparılması, nəqliyyat qurumlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və effektivliyin artması ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin daşımalarına olan tələbatının yüksək səviyyədə ödənilməsi, nəqliyyat qanunvericiliyinin və tranzit potensialının təkmilləşdirilməsi, texniki yeniləşmə və müasir texnologiyaların tətbiqi üzrə kadrların hazırlığı və digər əsas faktorlar, müəyyən edilmiş tədbirlər yaşadığımız illər ərzində ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Azərbaycan artıq Cənubi Qafqazda mühüm nəqliyyat qovşağı və dəhlizlərin keçdiyi məkana çevirilib. Heç şübhəsiz bu da, Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tranzit potensialının artırılması perspektivlərinə əvəzsiz müsbət təsir edir. Belə şərh vermək olar ki, əgər neft sektoru dünyanın tam ehtiyacını ödəməzsə tranzit potensialından əldə olunan mənfəətlər və qarşıya qoyulan gələcək perspektivlər artıq ölkənin gələcəyə yönəlik inkişafında problem yaratmayacaqdır.

Bununla yanaşı, Avropa və Asiyayı birləşdirən dəmir yolu xəttinin çəkilməsi də Azərbaycanın regional əməkdaşlığı daha da sürətləndirilməsinə səbəb olur. Bu gün nəqliyyat-yol kompleksinin effektiv fəaliyyətinin olması Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsinə, ölkəmizin tranzit potensialının artırılmasına, nəqliyyat infrastrukturunun və parkının yeniləşməsinə yönəldilərək həyata keçirilmişdir. Bütün növ nəqliyyat infrastrukturunun etibarlılığının təmin olunması və fəaliyyət göstərməsi, nəqliyyatın işinin səmərəli təşkili üçün zəruri, vacib tədbirlər görülmüş, nəzərdə tutulan infrastruktur layihələrinin vaxtında və keyfiyyətlə icra edilməsinə dövlət başçısının şəxsi dəstəyi sayəsində nail olunmuşdur.

Ölkədaxili nəqliyyat-logistika infrastrukturunun müasir dünya standartlarına cavab verərək uyğunlaşdırılması, xarici iş adamlarının ölkəmizə sərmayə yatırmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxış və daxili infrastrukturun

mükəmməl olması xarici investorların maliyyə resuslarının özünə cəlb edən əsas şərtlərindən biridir və bu səbəbdən mükəmməl nəqliyyat-kommunikasiya sistemi olmayan ölkədə biznes sahəsində uğur qazanmaq sadəcə asan deyildir. Tarixi müasir İpək yolunun bərpası Azərbaycan, eləcə də Avropa və Asiya ölkələri üçün böyük önəm daşıyan beynəlxalq layihələrdən biridir. Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq dəhlizi olan-TRASEKA-nın keçdiyi dövlətlər içərisində ölkəmizin seçilən yeri potensial imkanları vardır. Təmali ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan yol-nəqliyyat və digər infrastruktur layihələrinin icrası uğurla davam etdirilir və nailiyyətlər əldə olunur.

Nəticə Və Təkliflər

Ümumiyyətlə həyata keçirilən iri miqyaslı layihələr Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrin enerji təhlükəsizliyi üçün böyük təminat verir gələcək üçün inkişaf perspektivlərin artmasına şərait yaradır.

Ölkənin tranzit potensialının gələcək perspektivləri yönündən ticari-iqtisadi axınlar tranzit ölkəyə xalis formada deyil, mental-sivil dəyərlərdə birlikdə daxil olurlar. Bu halda, söhbət artıq sivilizasiyalararası dialoqdan yox, bir sivilizasiyanın digərinə sistemli «təzyiqi»ndən gedir. Başqa sözlə sivil dəyərlərin qeyri-ekvivalent mübadiləsi baş verir. Tranzit funksiyası öz-özlüyündə mənfi çalarlar daşımır. Tranzit ölkə olmaq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində strateji əhəmiyyət kəsb etmək deməkdir. Bunun üçün Azərbaycanın sosial coğrafi mövqeyi əsas verir. Yalnız o halda ki:

- 1) Ölkə (məkan) tranzit funksiyasına münasibətdə obyekt deyil, subyekt kimi, yəni axınların təşkili, tənzimlənməsi və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində «söz sahibi» olan struktur kimi çıxış etməlidir. Bu baxımdan axınlar üzərində siyasi nəzarət tranzit ölkənin əlində cəmləşməlidir;
- 2) Tranzit resursların ölkədaxilində istifadəsi imkanlarına malik olmalıdır;
- 3) Nəqliyyat-kommunikasiya layihələrində dövlətin və milli kapitalın investor kimi iştirakı zəruridir;
- 4) Milli resursların da tranzit funksiyası çərçivəsində ixracatını aparmaq, eləcə də tranzit axınların regional və beynəlxalq bazarlarda qiymətqoyma prosesində təsir etmə gücündə olmalıdır və s.
- 5) Artıq Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi sferasında əsas faktorlar sırasına daxil olmuşdur. Enerjidaşıyıcılarının strateji mühümlüyü ölkəyə bir neçə istiqamətdə geoiqtisadi üstünlüklər verir.

6) Azərbaycan bütövlükdə Avrasiya məkanı üçün nəqliyyat-kommunikasiya və rabitə qovşağına çevrilmiş, iqtisadi axınların (tranzit xarakterli) əsas ötürücülərindən biri kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Şərq-Qərb super informasiya kanalının fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan güclü informasiya axını kanallarından biri keyfiyyətinə də yiyələnəcəkdir.

Ortamüddətli dövrdə nəqliyyat sektorunun inkişaf siyasətinin prioritetləri aşağıdakılardan ibarət olacaqdır:

- nəqliyyat sisteminin davamlı inkişaf etdirilməsi;
- nəqliyyat sektorunun, o cümlədən nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- yol-kommunikasiya kompleksində müxtəlif nəqliyyat növlərinin ardıcıl inkişafı;
- ölkə ərazisində beynəlxalq və tranzit dəhliz və yolların, eləcə də ölkənin regionlararası, səhər və rayondaxili yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı;
- Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına inteqrasiyası;
- Xəzər dənizində etibarlı multimodal nəqliyyat sisteminin yaradılması, liman, dəniz ticarət donanması və dəmir yollarında güzəştli tariflər əsasında cəlbedici loqistik sxemlərin və ən qısa transkontinental marşrutlarının tərtib edilməsi və tətbiqi;
- Azərbaycan ərazisində, xüsusilə limanlarda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, burada yüksək informasiya-kommunikasiya təminatlı nəqliyyat-loqistika mərkəzlərinin təşkili;
- Xəzər regionunda istehsal olunan karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması zamanı enerjidaşıyıcıların beynəlxalq və tranzit nəql edilməsində Azərbaycanın aparıcı mövqeyinin saxlanması və gücləndirilməsidir.

Ədəbiyyatlar

- Ağayev S.İ. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemi: ekonometrik təhlil "Azərbaycanın Vergi Jurnalı", №5-6 (131-132)/2016, s.115-142.
- Allahverdiyev S.S. Nəqliyyat müqavilələri (nəqliyyat qanunvericiliyinin elmi-praktiki kommentariyası). I hissə. Bakı: Digesta, 2005: s.336.
- Bağırov F. "Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri" Bakı 2009
- Əliyev E.Ə. Nəqliyyat hüququnun əsasları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004
- Məmmədov Z.S. "XXI əsr iqtisadi inkişafın nəqliyyat faktorı" Bakı 2002
- Nəsimov M. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. Bakı: Elm və təhsil || nəşriyyatı, 2013: s.544.

Mühasibat Uçotu Və Vergi Uçotunun Təşkilinin Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri

Rauf SÜLEYMANLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

raufsuleyman.ea@gmail.com

Xülasə

Məqalədə istehsal sferasında fərqli qanunvericiliyə əsaslanan mühasibat (maliyyə) uçotu və vergi uçotunun təşkil olunması, bunun nəticəsində yaranan problemlərin tədqiqi, təhlili və bu problemlərin həlli ilə bağlı təkmilləşdirmə istiqamətləri göstərilmişdir. Belə ki, mühasibat uçotunun qaydalarına əsasən hesablanan balans mənfəəti vergi qanunvericiliyinə uyğun qaydada müəyyən olunan mənfəətdən fərqlənir. Müəssisənin balans mənfəəti göstəricilərinin vergitutma məqsədləri üçün mənfəətin göstəricilərindən fərqlənməsinə əsas verən normalar Vergi Məcəlləsinin müddəalarında öz əksini tapmışdır. Bunlara, gəlirdən çıxılmasına icazə verilən xərc maddələri, gəlirdən məhdudlaşdırılmaqla çıxılan xərc maddələri və s. bu kimi məsələləri tənzimləyən normaları aid etmək olar. Qeyd olunan faktor müqabilində, hər iki uçot sisteminin uzlaşdırılaraq vahid optimal uçot sisteminin yaradılması müzakirə, araşdırma obyektinə çevrilmişdir ki, bu da mövzunun aktuallığına əsas verir. Məqalədə, tədqiqat çərçivəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakılar göstərilmişdir: mühasibat uçotu və vergi uçotunun paralel aparılmasının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi., müəssisələrdə mühasibat uçotu və vergi uçotunun müxtəlif variantlarının tətbiq imkanlarının qiymətləndirilməsi., müxtəlif iqtisadi sistemlərdə fərqli uçot sistemi modellərinin ətraflı müqayisəsi, fərqlərin qiymətləndirilməsi. Mühasibat uçotu və vergi uçotu sistemi fərqli qanunvericiliyə əsaslandığından, əks tərəflərin maraqlarına xidmət etdiyindən praktikada tətbiqi, göstəricilərin əlaqələndirilməsi müəyyən problemlər yaradır. Məhz, bu səbəbdən də tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri, Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu və Vergi Qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq olaraq mühasibat və vergi uçotunu düzgün əlaqələndirmək, praktikada tətbiq mexanizminə dair təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, vergi uçotu, uçot registrləri.

Giriş

Tarixən uçot anlayışı hələ insanların təsərrüfat fəaliyyətinə başladıkları ilk dövrlərdə meydana çıxmışdır. Təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı aparılan əməliyyatların genişlənməsi və dövlət idarəçiliyinin yaranması cəmiyyətdə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun pərakəndə deyil, ümumi qəbul olunmuş qaydalara uyğun şəkildə aparılmasını zəruri etmişdir. Bununla əlaqədar hər bir dövlətdə təsərrüfat uçotunun aparılmasının ümumi qaydaları müəyyənəşdirilmiş, uçot bir elm və norma yaradıcılığı kimi inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrin ortalarında səhmdar cəmiyyətlərinin inkişafı və vergitutma sahəsində baş verən dəyişikliklər nəticəsində vergi qanunvericiliyinin gücləndirilməsinə zərurət yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, dövlətin fiskal maraqlarının təmin edilməsi, dövlət xəzinəsinə vergilərin ödənilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədləri üçün mühasibat uçotunun məlumatlarından geniş

şəkildə istifadə olunmuş və vergi qanunvericiliyinə vergi uçotunun aparılması ilə bağlı normalar daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında müəssisə və idarələrin fəaliyyətinin, əmlakının qeydiyyatının aparılmasında mühasibat və vergi uçotu adlanan iki uçot sistemindən istifadə olunur. Lakin, mühasibat uçotu standartları və vergi uçotunun əsaslandığı qanunvericilik müddəalarında əsaslı fərqlər təcrübədə bu iki növ uçotun əlaqələndirilməsində, inteqrasiyasında çətinliklər yaradır.

Vergi uçotu vergi bazasının müəyyən olunması, vergilərin düzgün hesablanması və vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsinə təmin edən uçot sistemidir. Tərifdən də görüldüyü kimi mühasibat uçotundan fərqli olaraq bu uçot sistemi, əsasən, dövlətin mənafeyinə, fiskal maraqlarına xidmət edir.

Müxtəlif ölkələrin uçot sistemlərinin təhlili göstərir ki, fərqli iqtisadi sistemlərdə mühasibat uçotu və vergi uçotunun əsas iki metodu istifadə edilir. Bura:

- mühasibat və vergi uçotunun göstəricilərinin fərqlənmədiyi, maliyyə hesabatlarının ilk növbədə dövlət vergi orqanlarının məqsədləri üçün tərtib edildiyi Avropa modeli.,
- mühasibat və vergi uçotunun müstəqil və fərqli uçot sistemlərini nəzərdə tutan, mahiyyət etibarilə, muhasibat uçotu ilə müəyyən edilmiş balans mənfəətinin vergitutma məqsədləri üçün müəyyən edilmiş mənfəətdən fərqləndiyi, həmçinin Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan uçot sisteminin daha uyğun olduğu İngilis-sakson modeli.

Vergi uçotu ilə mühasibat uçotunun bir-birindən fərqlənməsi bir tərəfdən dövlətin müəyyən fiskal maraqlarına xidmət etsə də, ikili uçot sisteminin təşkil olunması ilə əlaqədar vergi ödəyicilərinin inzibati xərclərinin artırılmasına zərurət yaradır. Bunun fonunda, vergi uçotu sisteminin təşkil olunmasının optimal variantının qiymətləndirilməsi müzakirə mövzusu olaraq aktuallığını qoruyur. Məqalədə vergi uçotunun təşkil olunmasının praktikada müşahidə olunmuş formaları nəzərə alınmış, həmçinin optimal variantın seçilməsi istiqamətində təhlillər aparılmışdır.

Mühasibat Uçotu Və Vergi Uçotunun Təşkilinin Nəzəri Əsasları

Mühasibat uçotu və vergi uçotu sistemlərinin yaranması və inkişafı müxtəlif iqtisadi və siyasi şərtlərin təsirindən bir-birindən asılı olaraq baş vermişdir. Mühasibat uçotunun başlıca formalaşma səbəbi iqtisadi fəaliyyətdir, vergi uçotu sisteminin formalaşma səbəbi isə dövlətin iqtisadi fəaliyyət sahəsinin idarə olunmasında artan rolu idi. Əvvəlcə hesab dövlət üçün heç

bir marağ kəsb etmədi, yalnız sonralar hesabların qeydiyyatı qaydası qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

"Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda qeyd olunur: mühasibat uçotu müəssisə, təşkilatların eləcə də digər təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin, öhdəliklərinin, kapitalının, cari vəsaitlərinin, o cümlədən bütün maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının natural göstəricilər əsasında, dəyər ifadəsiylə, davamlı şəkildə mühasibat hesablarında ikili yazılış prinsipi əsasında qeydiyyatata alınması sistemini təşkil edir. Mühasibat uçotuna geniş mənada nəzər salsaq, o, maliyyə xarakterli, dəyəri pul formasında ifadə oluna bilən əməliyyatların, fəaliyyət nəticələrinin qeydiyyatata alınması, onların təsnifləşdirilməsi və hesabat formasına salınaraq maliyyə hesabatı istifadəçilərinə təqdim edilməsi və onun təhlili ilə məşğul olan bir elm sahəsidir.

Vergi uçotu isə cari Vergi Qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada qruplaşdırılan ilkin sənədlərin məlumatları əsasında vergi üzrə vergi bazasının müəyyənləşdirilməsi üçün məlumatların ümumiləşdirilməsi sistemidir. Vergi bazasını formalaşdırmaq proseduru ətraflı şəkildə açıqlamaq üçün vergi uçotu təşkil edilməlidir. Vergi uçotu şirkət tərəfindən hesablanmalı və ödənilməli olan bütün vergilər üçün aparılır. Vergi uçotu müəssisə üçün ayrılıqda uçot maddəsi kimi hesab olunur.

Vergi uçotu təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin faktlarını xronoloji qaydada davamlı əks etdirməyi təmin etmək məqsədi ilə təşkil edilməlidir. Vergi uçotunun rəşional sistemini qurmaq üçün iqtisadi fəaliyyətin faktlarını qeydiyyatata almaq, mühasibat uçotunun prinsiplərini maksimum uyğunlaşdırmaq, vergi və uçot qaydalarının formalaşdırılması üçün səy göstərmək lazımdır.

Bu iki uçot sisteminin anlayışları, məqsədləri və tətbiqi təhlil olunduqda müəyyən olunur ki, vergi uçotu mühasibat uçotu sistemi ilə çox sıx əlaqədədir. Ancaq bu iki uçot sisteminin tətbiqi praktikada müəyyən problemlər ortaya çıxarır. Məsələ ondadır ki, təşkilat vergi ödəmələrini hesablayarkən dövləti aldatmağa çalışır, amma iki məqsədi var: bir tərəfdən, investora cəlb etmək, digər tərəfdən isə vergi yükünü azaltmaq üçün, mənfəət rəqəmlərini fərqli göstərmək. (Томшинская, 2013: s. 8).

Müəssisə xərclərinin uçota alındığı müvafiq hesablarda əks etdirilən tədavül və istehsal xərclərinin məbləği vergiyə cəlb olunan müəssisə mənfəətinin məbləğini azaldan xərclərin məbləğiylə uyğunluq təşkil etməyə bilər. Vergi uçotu Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada qruplaşdırılan ilkin sənədlərin məlumatları əsasında gəlir vergisi üçün vergi bazasının müəyyənləşdirilməsi üçün məlumatların ümumiləşdirilməsi sistemidir. Beləliklə, vergi

uçotunda daha çox nəzərdən keçirilmiş əsas kateqoriyalar təşkilatların gəlir və xərcləri olmalıdır. Bu səbəbdən gəlir və xərclərlə bağlı bir sıra məsələlərə, onların tanınması qaydalarına diqqət yetirmək lazımdır (Туктарова Ф.К, 2012: s. 37).

Mühasibat və vergi uçotu arasındakı fərqlərin daimi və müvəqqəti olmaqla iki forması mövcuddur. Daimi fərqlər: bəzi gəlir və xərc maddələri vardır ki, mühasibat uçotu hesabı məqsədləri üçün tanınsa da, vergi məqsədləri üçün bu vergitutma obyektini hesab olunmur və ya heç vaxt tanınmır. Yəni, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində olan bəzi müddəalar praktikada bu daimi fərqləri yaradır. Məcəlləyə görə bəzi xərc maddələri “gəlirdən çıxılmayan” və “gəlirdən məhdudlaşdırılmaqla çıxılan” xərc maddələri kimi təsnifləşdirilib.

Vergi uçotu obyektləri olan vergilərin əsas hissəsi aktiv və öhdəliklərlə bağlıdır. Bura əlavə dəyər vergisi, əmlak vergisi və s. vergilər aid edilir. Başqa ifadəylə desək, aktivlərin müəyyən hissəsi vergi bazası rolunda çıxış edir. Öhdəliklər isə tərkibində müəyyən vergilər üzrə borclar olduğunu əks etdirir. Kapitalın bəlli bir hissəsi gəlirlər vasitəsilə formalaşır, yəni kapitalın əsas elementi olan bölüşdürülməmiş mənfəət fəaliyyət nəticələri hesabının nəticəsi olaraq müəyyən edilir. Nəticə olaraq, mənfəət praktik olaraq, mənfəətdən vergi tutma üçün baza rolunu oynayır. Əgər konseptual əsaslarda qeyd olunan hesabat elementlərinin tərifinə fikir versək görərik ki, uçot hesabı elementləri məcəllədə müəyyən edilmiş vergilərin əsas hissəsinin vergi bazasının müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Yəni, vergilərin bir hissəsi məhz həmin elementlərin tərkibində onun müəyyən bir hissəsini əhatə edir. Demək, nəzərə alsaq ki, təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun dəyişiklikləri maliyyə nəticələrini əks etdirən rəqəmlər həmin balans elementlərinin kəmiyyəti ilə formalaşarsa, vergilərin də hesablanması, vergi bazasının müəyyən olunması həmin elementlərin kəmiyyətinə əsasən müəyyənləşdirilməsi faktı realdır. Buna baxmayaraq, qeyd edək ki, bir çox iqtisadçılar, məs., Y.V.Sokolov, N.N.Karzaeva maliyyə hesabatında olan göstəricilər ilə Vergi Bəyannaməsinin göstəriciləri arasındakı fərqliliklərin dərinləşdiyini qeyd edirlər. Onlar, xüsusilə, vurğulayırlar ki, vergi və vergi qoyma yaxud mühasibat uçotu ilə əlaqəli normativ aktlar zamanla bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu iki sistemi- mühasibat(maliyyə) və vergi uçotunu daha da ayırır. (Сokolов, Карзаева, 2000: s. 48).

Vergi Uçotunun Aparılmasının Optimal Variantının Seçilməsi

Mühasibat uçotu və vergi uçotunun bir-birinə inteqrasiyasında mühüm məqam daha az məsrəflərlə müəssisənin mənfəət vergisini hesablamağa, eyni zamanda normativ tələblərə uyğun uçotu təşkil etməyə imkan verir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Təşkilatın vergi uçotu konsepsiyasına vergi uçotu sisteminin təşkil olunması üzrə qaydalar, xərclərin və gəlirlərin uçota alınmasının və qəbul olunmasının təşkilat tərəfindən seçilmiş hər hansı forma və üsulları daxildir. Qeyd edək ki, vergi uçotu konsepsiyası müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla hazırlanır. Burada, həm təşkilatın təsərrüfat fəaliyyəti sferası, həm də mövcud uçot siyasəti nəzərə alınır. Konsepsiya istər kənar peşakar ixtisaslı mütəxəssislər, istərsə də vergi ödəyicisinin özü tərəfindən hazırlana bilər.

Qeyd edək ki, vergi uçotu sisteminin təşkil olunması mühasibat(maliyyə) uçotu sistemi ilə qarşılıqlı şəkildə realizə olunmalıdır. Belə ki, maliyyə uçotu sistemini, onun informasiyalarını təhlil və ya əhəmiyyətli şəkildə korrekt etmədən, məhz, vergi uçotu sistemini formalaşdırmaq mümkün deyildir.

Müəssisənin mühasibat uçotu və vergi uçotu siyasətini ehtiva edən müvafiq ünsürlərin müqayisəli təhlili müəssisələr tərəfindən uçotun aparılmasının ən optimal variantının seçilməsində öz effektiv təsirini göstərir. Vergiyə cəlbəmə məqsədləri ilə bağlı uçot siyasətinin ən optimal variantının seçilməsi zamanı müvafiq amillərə, xüsusilə, diqqət yetirilməlidir:

- müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri;
- uçot proseslərinin avtomatlaşdırılması dərəcəsi;
- müəssisənin təşkilatı strukturu;
- müəssisənin maliyyə imkanları;
- daxili nəzarətin və mühasibat uçotu sisteminin mövcud vəziyyətinin səviyyəsi;
- müəssisənin mühasibat hesabatlarından maraqlı xarici istifadəçilərin mövcudluğu;
- müəssisənin struktur bölmələri arasında mövcud informasiya mübadiləsi sisteminin səviyyəsi.

Ölkəmizdə qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi bu iki variantın tətbiq olunmasına icazə verir. Birincisi, Məcəlləyə əsasən, hər hesabat dövrünün yekunlarının göstəricilərinə görə, təsərrüfat subyektləri vergi üçün vergitutma bazasını mühasibat uçotu registrlərinin məlumatlarına əsasən hesablaya bilərlər. İkincisi isə, vergitutma obyektləri, həmçinin vergitutma ilə əlaqəli olan obyektlər barədə sənədlərlə təsdiqlənmiş informasiyalara əsasən hesablaya bilərlər.

Qeyd etdiyimiz variantlardan ikincisi genişmiqyaslı olmayan təsərrüfat fəaliyyətinə malik, yəni məhdud sayda təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirən kiçik tipli müəssisə və təşkilatlarda tətbiq olunması daha məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, bu tip müəssisələrdə, xüsusilə, xərclərin və gəlirlərin uçotu kassa metoduna əsasən aparılır. Ancaq digər müəssisə və təşkilatlarda, hansı

ki, genişmiqyaslı təsərrüfat əməliyyatları xarakterikdir, daha çox əməktutumlu olmasına baxmayaraq birinci variantın tətbiq olunması daha optimaldır.

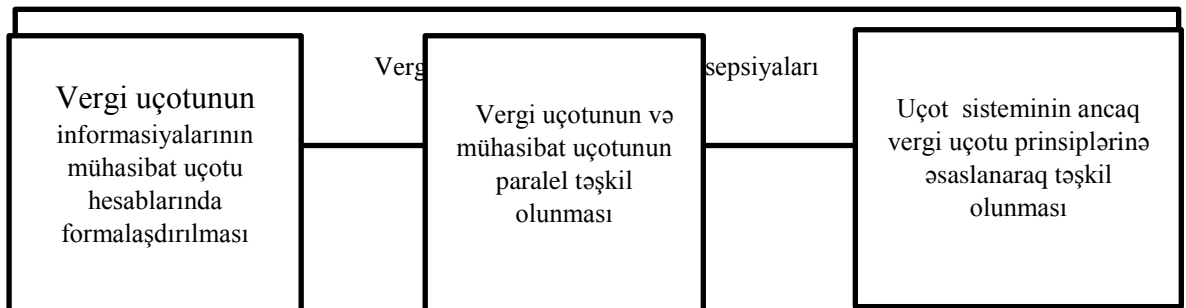
Bundan əlavə, vergi uçotunun təşkil olunmasının üçüncü variantını seçmək də mümkündür. Onun mahiyyəti isə, hal-hazırda qüvvədə olan mühasibat hesablar planı, eyni zamanda mühasibat uçotunun sintetik hesablarının müvafiq subhesablarındakı informasiyaların vergi uçotuna uyğunlaşdırılmasıdır. Daha ətraflı desək, həmin subhesablarda uçota alınan xərclərin və gəlirlərin uçotunun vergi uçotu sistemində uyğunlaşdırılması, vahid hesablar planı çərçivəsində həm vergi, həm də mühasibat uçotunun aparılması. Ancaq bu məqamı nəzərə alsaq ki, vergi və mühasibat uçotu sistemində təşkilatın xərc və gəlirlərinin məbləğ göstəriciləri eyni deyildir, o zaman bu uçot sistemlərinin vahid sistemdə inteqrasiyası çətindir.

Təşkilatlarda mühasibat (maliyyə) uçotunun vergi uçotu sistemi ilə əvəz olunması variantı daha məqsədəuyğun görünür. Belə ki, müvafiq hesablar planından istifadə olunaraq, eyni zamanda vergi qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınaraq vergi uçotu təşkil olunur. Bu cür yanaşmanın tətbiqinə o müəssisələr üstünlük verir ki, mühasiblər mühasibat uçotu sisteminin ancaq vergilərin hesablanması üçün təşkil edilməsini üstün tuturlar. Bu halda davranışlar onunla izah olunur ki, qeyd olunan müəssisələrin fəaliyyət proseslərinə ancaq vergi orqanları nəzarət edir və onları, əsasən, vergilərin hesablanması üçün diqqət mərkəzində maraqlandırır.

Bir çox peşəkar mütəxəssislər vergi uçotunun aparılması üzrə qeyd olunan variantlardan əlavə, kompromis variantı da təklif edirlər. Belə ki, Vergi Qanunvericiliyinə müvafiq olaraq təşkilatın xərclərinin və gəlirlərinin uçotunu aparmaq üçün hal-hazırda mövcud hesablar planına ekstra vergi hesabları əlavə etməklə vergi uçotu sisteminin təşkil olunması təklif olunur. Belə olduqda, hesabların uyğun dövriyyə və qalıqları mühasibat uçotu və hesabatlarında ümumi müəyyən edilmiş qaydada əks etdiriləcək. Nəticədə, mühasib təşkilatda hər hansı bir əməliyyat aparılarkən həm vergi uçotunun uyğun subhesablarında, həm də mühasibat uçotunda eyni zamanda müvafiq yazılışları edə bilər. Qeyd edək ki, vergi uçotunun, məhz, bu variant o mühasiblər üçün əlverişlidir ki, onlar müəyyən mühasibat proqramları vasitəsilə uçot aparırlar.

Hal-hazırda vergi uçotunun təşkil olunmasına, aparılmasına dair üç fərqli yanaşma formalaşmışdır:

Şəkil 1: Vergi uçotunun aparılması konsepsiyaları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Vergi uçotu sisteminin informasiyalarının mühasibat (maliyyə) hesablarında formalaşdırılması: vergi uçotunun informasiyaları mühasibat (maliyyə) uçot sisteminin registrləri, eyni zamanda ilkin uçot sənədləri və vergi uçotunun müvafiq tələblərinə uyğun xərclərin və gəlirlərin hesablamalarına əsasən formalaşır. Bu konsepsiyanın müəyyən üstünlükləri mövcuddur. Məsələn, daha az əməktutumlu olması, bundan əlavə Vergi Qanunvericiliyinin daimi olaraq dəyişdiyi situasiyalarda daha əlverişlidir.

Vergi uçotu sisteminin mühasibat (maliyyə) uçotu sistemi tərkibində formalaşdırılması ideyası vergi və maliyyə uçotlarında müvafiq uçot obyektlərinin qruplaşdırılmasındakı fərqli və oxşar cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Uçot obyektlərinin istər mühasibat uçotu, istərsə də vergi uçotunda təsnifləşdirilməsinin və qiymətləndirilməsinin fərqli və eyni üsulları tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə, bu iki uçot sistemlərində xərclərin çəkilməsi və ya gəlirlərin əldə olunması tarixlərinin müəyyənləşdirilməsi qaydaları da bir-birindən fərqlənə və ya eyni ola bilər. Bu səbəbdən, təşkilatlar mühasibat (maliyyə) uçotunun registrlərinə ekstra rekvizitlər əlavə etmək, həmçinin ekstra olaraq vergi uçotu cədvəlləri hazırlamaq və müvafiq hesablamalar aparmaq məcburiyyətində qalırlar.

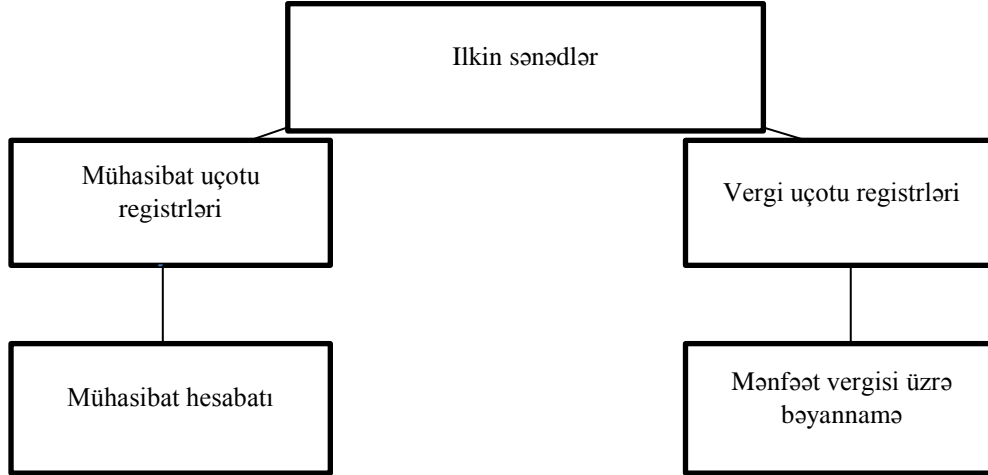
Qeyd edək ki, kiçik müəssisələrdə, həmçinin uçotu jurnal-orderlə və ya bəzi proqramlar üzrə electron cədvəllərlə aparılan təşkilatlarda vergi uçotu sistemini bu metod əsasında daimi əsaslarla formalaşdırmaq olar. Ümumiyyətlə vergi uçotunun birinci metodu istənilən təşkilatlarda vergi uçotunun qurulması və aparılması üçün birinci, ilkin mərhələ ola bilər.

Metodun dəyərləndirilməsindən görüldüyü kimi, daha az zaman və pul vəsaiti sərfinə səbəb olduğundan tətbiqi daha əlverişlidir. Hər bir təsərrüfat subyekti baş verən təsərrüfat əməliyyatlarının vergi və mühasibat məqsədləri üzrə əks etdirilməsi qaydasının əhəmiyyətli fərqlərini müəyyənləşdirməlidir. Bununla yanaşı, mühasibat registrlərindəki informasiyalara korrektə olunmanı, ekstra vergi uçotunun müəyyən registr formalarının hazırlanması metodlarını işləyib hazırlamalıdır.

Mühasibat və vergi uçotu sistemlərinin paralel təşkil olunması: ilkin sənədlərə əsaslanaraq vergi uçotu və mühasibat uçotu eyni zamanda aparılır. Vergi uçotu sisteminin bu metodla təşkili zamanı mühasibat uçotu sisteminin qaydalarına əsaslanan mühasibat uçotu registrləri, eyni zamanda maliyyə hesabatı formalaşdırılır. Bununla paralel şəkildə, müvafiq Vergi Qanunvericiliyi müddələrinə uyğun olaraq mənfəət vergisi üzrə bəyannamələr və vergi uçotu registrləri formalaşdırılır.

Şəkil 2: Vergi və mühasibat uçotu sistemlərinin paralel təşkil olunması zamanı vergi uçotu sisteminin təşkili sxemi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Məlumdur ki, bu üsulun tətbiqi ilə vergi uçotunun təşkil olunması, əsasən, informasiyanın kompüterlə işlənməsi sistemlərində mümkündür. Bu onunla interpretasiya olunur ki, proqram məhsulları bazarında hər hansı müəssisə üçün uyğunlaşdırılmış vergi uçotu sistemləri təqdim olunur. Qeyd olunan proqramlar tətbiq olunarkən vergi uçot sisteminin təşkil olunması üçün texniki məsələnin strukturuna diqqət yetirilməlidir. Vergi uçotunun təşkil olunmasında bu qaydanın tətbiqi təşkilatdan uzun zaman, eyni zamanda əlavə vəsait tələb edir. Belə ki, iki uçot sisteminin tətbiqi üzrə müvafiq uçot proseslərinin informasiyalarının işlənməsi, kompüterləşdirilməsi, sistemləşdirilərək təyinatı üzrə verilməsi, şübhəsiz ki, əlavə vəsait tələb edir.

Mühasibat (maliyyə) uçotunun vergi uçotu sistemi prinsiplərinə əsaslanaraq aparılması. Bu metoda əsasən, vergi uçotu sistemi hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericilik müddələrinə, xüsusilə, Vergi Məcəlləsinin X fəslinin müvafiq müddələrinin tələblərinə uyğun olaraq təşkil olunmalıdır. Belə olduqda vergi uçotunun məlumatlarının maliyyə uçotu və hesabatlarının tərtib olunması üsullarına uyğunlaşdırılması üçün korrektə olunması tələb olunur. Ancaq, vergi uçotu sisteminin bu metodla tətbiq olunması mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditor tərəfindən qiymətləndirilməsinə mənfi təsirini göstərə bilər. (Sadıqov, Rzayev, 2014: s. 134-140).

Mühasibat Uçotu Və Vergi Uçotunun Təşkilinin Təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizdə vergi sistemində əhəmiyyətli islahatların aparıldığı dövrdə vergi uçotu maliyyə uçotunun təkmilləşdirilməsi ilə paralel tətbiq edilir. Qeyd olunan islahatların indiki

mərhələsində əhəmiyyətli informasiyaların verilməsi, eyni zamanda müxtəlif göstəricilərin hesablanması aspektindən iki uçot formasının inteqrasiyası müşahidə olunur. Belə ki, konkret vergi uçotunun registrləri formaları hazırlanması nəticəsində əhəmiyyətli olan informasiyalar mühasibat uçot sisteminin registrlərindən götürülür. Ancaq, indiki dövrdə hələ də onlar bir-birindən fərqlənir.

Təşkilatın vergiyə cəlb olunması, belə ki, onun idarəetmə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Qeyd edək ki, mütəşəkkil və savadlı formada təşkil olunmuş vergi uçotu sisteminin köməyi vasitəsilə vergi planlaşdırmasının tətbiqi təşkilatın biznes fəaliyyətinin müstəsna inkişafına təkan verir. Həmçinin, səmərəli vergi qoyma prosesinin təşkil olunması təşkilatların işində daha yaxşı nəticələrin əldə olunmasının optimal variantlarından biridir.

Vergi uçotunun düzgün təşkil olunması istənilən vergi ödəyicisinin vergi planlaşdırmasının bazisini təşkil edir, eyni zamanda dərin təcrübə və peşə bilikləri tələb olunur. Bununla yanaşı, vergi registrlərinin işlənməsi, yəni sənəd dövriyyəsi baxımından vergi uçotu sisteminin optimal təşkili müəyyən imkanlar yaradacaqdır:

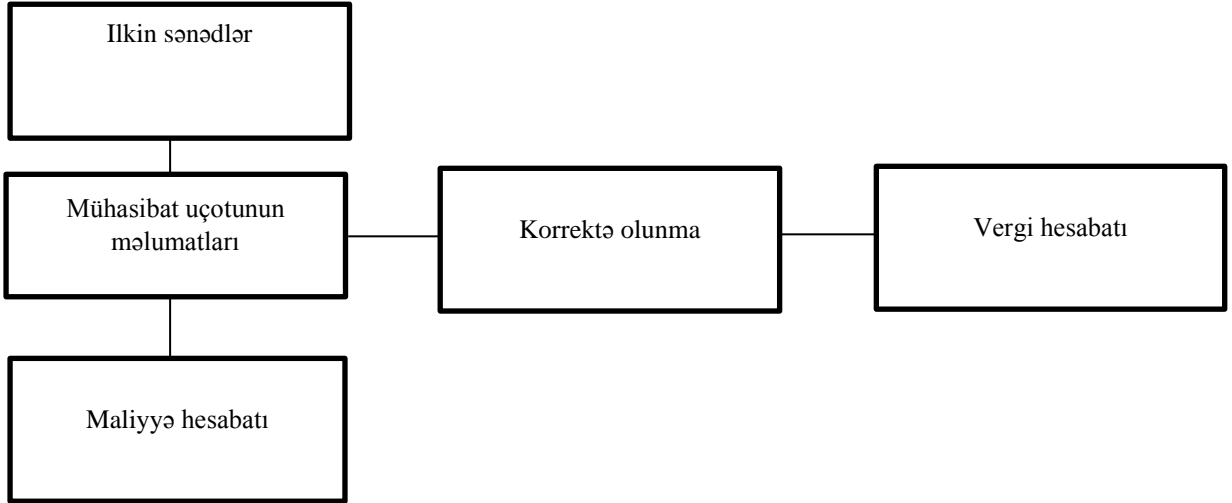
- büdcədən kənar və büdcə fondları ilə hesablaşmaların cari vəziyyəti ilə bağlı informasiya almaq üçün vaxta qənaət;
- düzgün, səmərəli idarəetmə qərarlarının vaxtında qəbul olunmasını təmin etmək;
- qeyd olunanların müqabilində vergi risklərinin minimuma endirilməsini təmin etmək.

Mühasibat uçotu və vergi uçotu sistemi arasında əhəmiyyətli dərəcədə anlaşmazlıqlar vardır ki, bu da təşkilatların maliyyə xidmətləri qarşısında müəyyən problemlər yaradır. Şübhəsiz ki, bu qeyd edilən problemlərin həlli reallıqda mümkündür. Bunun müqabilində, təşkilatlarda mühasibat-maliyyə xidmətlərinin daxilində vergi uçotu sisteminin təşkilinə və aparılmasına mükəlləf xüsusi statuslu bölmə yaradılmalıdır. Bununla yanaşı uçotun bu sahə ilə bağlı mühasibat-maliyyə xidmətinin peşəkar mütəxəssisləri cavabdeh olmalıdırlar. Əks təqdirdə ayrı-ayrı iki uçot sisteminin təşkili heç bir halda məqsədə uyğun deyildir.

Demək olar ki, Avropanın inkişaf etmiş, həmçinin inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrində vergiyə cəlb edilən mənfəətin hesablanmasında mühasibat (maliyyə) hesabatlarının informasiyalarından istifadə edərək hesablanır. Həmçinin, Kanada və ABŞ-da mövcud qanunvericiliklərində iki uçot növündən (mühasibat və vergi) istifadə olunması nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq, təcrübədə vergiyə cəlb edilmə üçün mənfəətin hesablanmasında mühasibat (maliyyə) uçotu informasiyalarına istinad edilir. Başqa sözlə desək, mühasibat uçotu hesabatlarının informasiyalarından asılı olaraq həyata keçirilir:

Şəkil 3: Avropa ölkələrində vergiyə cəlb edilən mənfəətin hesablanması sxemi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Qeyd edək ki, hazırda mühasibat uçotu sistemi vergi sistemindən müəyyən dərəcədə asılıdır. Yəni, vergitutma sferasında davamlı olaraq həyata keçirilən müvafiq dəyişikliklər özlüyündə mühasibat uçotu sistemində də mütəmadi dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. İqtisadi münasibətlərin dəyişdiyi bir dövrdə, uçot sahəsində beynəlxalq standartların (İFRS) tətbiq olunduğu bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müəyyən islahatlar həyata keçirilməlidir. Məsələn, vahid uçot sisteminin formalaşması ilə əlaqəli əhəmiyyətli qanunverici əsaslar qəbul ediləcək müvafiq aktlarda öz əksini tapmalıdır.

Beynəlxalq praktikada müşahidə olunur ki, vergi uçotunun təşkil olunması və aparılması, həmçinin bütün vergi məsələləri ilə əlaqədar problemlərlə məşğul olmaq üçün müəyyən qruplar fəaliyyət göstərir. Bu qruplar inkişaf etmiş ölkələrin iri (orta) müəssisə və şirkətlərində təcrübəli və peşəkar vergi mütəxəssislərinin daxil olduğu əhəmiyyətli qruplardır. Sözsüz ki, həmin müəssisə və şirkətlərin kənar vergi məsləhətçiləri ilə eyni zamanda əməkdaşlıq formalaşdırması istisna olunmur. Göründüyü kimi, işin bu səviyyədə təşkil olunması vergi ödəyicisi üçün əhəmiyyətli sahə olan vergi işinin təşkilində yüksək səviyyəyə nail olunmasına şərait yaradır. Nəticədə, respublikamızda belə bir praktikanın tətbiq olunması məqsədəuyğun olardı. Bu tətbiq, öz növbəsində vergi ödəyicilərinin vergi işlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsinə təkan vermiş olar.

Metod

Tədqiqatın obyektı olaraq ölkəmizdə istehsal sferasında tətbiq olunan mühasibat uçotu və vergi uçotu, bu sistemlərin beynəlxalq praktikada tətbiqi üsulları, həmçinin inteqrasiyasında formalaşan problemlər müəyyən olunmuşdur. Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasını milli, eyni zamanda xarici iqtisadçıların mühasibat uçotu və audit və vergi münasibətlərinə dair iqtisadi baxışları, Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanun və Vergi Qanunvericiliyinin müddəaları, qanunverici orqanlar tərəfindən bu barədə verilmiş sərəncamlar, normativ sənədlər və d. yerli və xarici əhəmiyyətli iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir. Bununla yanaşı, mövzunun işlənməsi zamanı iqtisadi-statistik, təhlil, iqtisadi analiz-sintez, tarixi, məntiqi metodlar kimi digər iqtisadi metodlardan da istifadə edilmişdir.

Analiz

Məqalə üzrə tədqiqat apararkən həm iqtisadçı alimlərin kitablarından, həm də bu sahənin qabaqcıl ekspertlərinin informasiya bazalarından istifadə edilmişdir. Müəssisələrdə mühasibat və vergi uçotunun müxtəlif variantlarının tətbiq imkanlarının qiymətləndirilməsi, müxtəlif iqtisadi sistemlərdə fərqli uçot sistemi modellərinin ətraflı müqayisəsi, fərqlərin qiymətləndirilməsi fonunda ölkəmizin istehsal sferasında mühasibat və vergi uçotunu düzgün əlaqələndirmək, praktikata tətbiq mexanizminə dair təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır. Eyni zamanda, mühasibat uçotu və vergi uçotunun təşkil olunması zamanı formalaşan ziddiyyətlərin və problemlərin həlli istiqamətində mühasibat uçotu və hesabatlarının informasiyaları əsasında vergi uçotunun təşkil olunması və vergi hesabatının formalaşması sxemi təklif olunmuşdur.

Nəticə Və Təkliflər

Müasir dövrdə mövcud uçot praktikasında araşdırılması gərəkən ən mühüm problemlərdən biri, məhz, vergi uçotu və mühasibat (maliyyə) uçotu sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin izah olunması sayılır. Vergi uçotu, eyni zamanda onun mühasibat uçotu sistemi ilə paralel mövcudluğu ətrafında bu sferadakı tərəflər arasında ciddi mübahisələr günümüzdə də aktuallığını qoruyur.

Mövzu ətrafında aparılan araşdırmalar, mövcud vəziyyətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, vergi uçotu uçot sistemi ayrıca, müstəqil sahəsidir. Bundan əlavə, vergi uçotunun əsas informasiya mənbəyi mühasibat uçotunun olması məqsədəuyğundur. Müəyyən olunur ki, vergi

uçotu özünün ayrıca, müstəqil məlumatlar bazasına malik ola bilməz. Əks halda, bununla bağlı xüsusi struktur şəbəkəsinin formalaşdırılmasına, eyni zamanda vergi uçotu sisteminin təşkil olunması çərçivəsində idarəetmə sahəsinə vergi uçotu sahəsi üzrə peşəkar mütəxəssislərin cəlb olunmasına zərurət yaranır. Bunun müqabilində isə, mövcud sənəd dövriyyəsində köklü dəyişiklik olunması, yəni sənəd dövriyyəsinin yeni qrafikin formalaşdırılması, tətbiq olunması və ilkin sənədlərin işlənməsinin yeni metodlarının müəyyənləşdirilməsi ehtiyacı yaranır.

Təşkilatlarda mühasibat-maliyyə xidmətlərinin daxilində vergi uçotu sisteminin təşkilinə və aparılmasına mükəlləf xüsusi statuslu bölmə yaradılmalıdır. Bununla yanaşı uçotun bu sahə ilə bağlı mühasibat-maliyyə xidmətinin peşəkar mütəxəssisləri cavabdeh olmalıdırlar. Əks təqdirdə ayrı-ayrı iki uçot sisteminin təşkili heç bir halda məqsədəuyğun deyildir.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsi

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu

T.Ə.Sadiqov, İ.M.Rzayev. (2014). Vergi uçotu və audit Bakı, “Elm” nəşriyyatı

F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev. (2010). Vergilər və vergitutma, Bakı

Я.В Соколов, Н.Н Карзаева. (2000). Исправление ошибок в отчетности при расчетах с бюджетом по налогам

И.Н.Томшинская. (2013). Бухгалтерский и налоговый учет в коммерческих организациях: Учебное пособие, Питер

С Николаева, М Гнездилова. (2002). Учетная политика для целей налогообложения. Бухгалтерское приложение к газете “Экономика и жизнь”, № 6.

А.В Брызгалин, В.Р Верник, А.Н Головкин и др. (1997). Налоговый учет. Анализ взаимодействия и противоречий налогообложения и бухгалтерского учета, М.: «Аналитика-Пресс»

Н.Л.Вещунова . (2013) . Бухгалтерский и налоговый учет: учебник, Издательство “ПРОСПЕКТ”

Ф.К Туктарова. (2012). Налоговый учет: курс лекций. Учебное пособие, Пенза.

Yerli Elmi Təşkilatların Fəaliyyətinin SWOT Təhlili

Rəsul XƏLİLOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

resulmugal@gmail.com

Xülasə

Məqalədə analitik təhlil üsullarından istifadə edərək Elmi-Tədqiqat təşkilatlarının inkişaf strategiyasını müəyyən etmək mümkündür. Elmi-Tədqiqat müəssisələri və təşkilatlarının strategiyası həmin elmi strukturların fəaliyyətlərinin baş planıdır, burada strateji vəzifələr, resurslar, həmin strateji məqsədlərə nail olunması üçün atılan addımların ardıcılığı öz əksini tapır.. Elmi təşkilatlar elə bir strategiya işləyib hazırlamalıdır ki, bir tərəfdən strateji məqsədlərə daha sadə və səmərəli üsullarla nail olmaq mümkün olsun, digər tərəfdən elmi təşkilatın rəqabətqabiliyyəti, bazarda mövqelərinin möhkəmlənməsi təmin olunsun. Belə bir zəmində elmi təşkilatların strateji mövqeyindən, həmin mövqeyin müəyyənləşdirilməsindən çox şey asılıdır. Elmi təşkilatlarda və onların ətrafında baş verən müxtəlif proseslər strategiya seçimini və mövqelərin müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərir. Bu proseslərdə uzlaşdırıcı amil təşkilatın tipi və təşkilatı kontekstidir, çünki, məhz onlar əsasında strateji inkişaf konfigurasiyası təsbit olunur. Burada önəmli olan rəhbərlik etmə, planlaşdırma, mədəni və siyasi proseslər, artımlılıq, məcburi mümkün davranışların necə uzlaşması və əlaqələndirilməsidir. Strateji vəzifələrin reallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatında yeni yüksək texnologiyalar sahəsinin, elm, təhsil və sənaye mərkəzlərinin yaradılmasını, yeni resurs mənbələrinin mənimsənilməsinə, innovasiyalar və elm tutumlu məhsullar bazarının inkişafının stimullaşdırılmasını və s. tələb edir. Elmi təşkilatlarda baş verən real strateji proseslərin xarakterizə edilməsi üçün müxtəlif təşkilatların tipi, sahə və rəqabət kontekstləri də dərk olunmalıdır. İnkişaf strategiyasının başlıca məqsədi qeyri səmərəli məsrəflərin minimallaşdırılması, göstərilən xidmətlərin həcmində yüksəldilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafına nail olunması və s. kimi məqsədlərə nail olunmasıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində sabit və dəyişkən məsrəflərin azaldılmasına səbəb olur. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün müxtəlif strateji planlaşdırma üsullarından istifadə edilir.

Açar sözlər: Elmi təşkilat, Elmi tədqiqat, Təhlil, Analitik təhlil

Giriş

Analitik təhlil üsullarından istifadə edərək Elmi-Tədqiqat təşkilatlarının inkişaf strategiyasını müəyyən etmək mümkündür. İnkişaf strategiyasının başlıca məqsədi qeyri səmərəli məsrəflərin minimallaşdırılması, göstərilən xidmətlərin həcmində yüksəldilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafına nail olunması və s. kimi məqsədlərə nail olunmasıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində sabit və dəyişkən məsrəflərin azaldılmasına səbəb olur. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün müxtəlif strateji planlaşdırma üsullarından istifadə edilir. Strateji planlaşdırmanın iki mühüm məqsədi vardır:

- Xarici mühitə adaptasiya (zahiri amillərə səmərəli adaptasiya: iqtisadi, siyasi, qanunverici və s.);

- Elmi-Tədqiqat təşkilatlarında resursların daha səmərəli bölgüsü və istifadəsi. Lakin strateji planlaşdırma və idarəetmə ciddi təhlillər və qiymətləndirmələr tələb edir, həmin təhlil və qiymətləndirmələr olmadan müəssisə və təşkilatların uğurlu idarəetmə strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması qeyri mümkündür.

Belə analitik təhlillər içərisində elmi təşkilatların yaxın əhatə dairəsinin təhlili xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın əhatə dairəsinin təhlili beş rəqabət qüvvələri modelinə əsaslanır. Burada ətraflı olaraq araşdırma obyektləri aşağıdakılardır: tədarükçülərin bazar hakimiyyəti; istehlakçıların bazar hakimiyyəti; mövcud rəqiblərin bazar hakimiyyəti; yeni oyunçuların meydana gəlməsi təhlükəsi; əvəzedici məhsulların meydana gəlməsi təhlükəsi.

Belə bir yanaşmaya uyğun olaraq tədqiqatçılar aşağıdakı qənaətə gəldilər ki, “bazar hakimiyyəti” anlayışının elmi araşdırmalara, xüsusən də tətbiqi araşdırmalara aidiyyəti hətta bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində Azərbaycan üçün o qədər də münasib deyildir.

Tədarükçülərin təsiri. Tədarükçü iqtisadi fəaliyyətin subyektidir, elmi təşkilatlara elmi araşdırmaların aparılması üçün resurslar təklif edir. Azərbaycan Respublikasında belə bir tədarükçü rolunu dövlət oynayır. Dövlət elmi araşdırmaların, xüsusən də fundamental elmi maliyyələşdirir; elmin əsas fondlarının istehsalının təşkilatçısıdır. Eyni zamanda elmi kadrların tədarükçüsü qismində də çıxış edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, indiki dövrdə respublikada müasir elmi avadanlıqların istehsalı demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Həmin avadanlıqlar xarici ölkələrdən idxal olunur. Eyni zamanda bir çox innovativ sahələr üzrə mütəxəssislər yoxdur. Digər tərəfdən beyin axını Azərbaycan elminin və elmi təşkilatlarının fəaliyyətinə öz təsirini göstərir.

İstehlakçıların təsiri. Elmi araşdırmaların nəticələrinin istehlakçıları: dövlət; sahə elmi və yüksək texnologiyalar istehsalı sahələri; novator şirkətlər; təhsil sistemi; elmi araşdırma mərkəzləridir.

Mövcud rəqiblərin təsiri. Xarici ölkələrin araşdırma mərkəzləri, yeni oyunçuların meydana gəlməsi də araşdırma mövzusunə çevrilmişdir. Belə bir təhlükə artıq çoxdan reallığa çevrilmişdir

Elmi-Tədqiqat institutlarının əhatə dairəsinin nəzərdən keçirilməsindən sonra müasir Azərbaycan elminin, elmi təşkilatlarının fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərinin nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğun olardı. Nümunə üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun olardı.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Qeyd etmək lazımdır ki, AMEA-nın əsas strateji məqsədi müasir dövrdə yeni elmi araşdırmalar və yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması prosesi davam etdirilərək dünya standartları səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunmasıdır.

Müvafiq olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası barəsində bir qədər daha ətraflı məlumat verilməsi yerinə düşərdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası respublika ərazisində fəaliyyət göstərən ən yaşlı Elmi-Tədqiqat müəssisəsidir. Təxmini olaraq yüz ildən çox bir dövr ərzində müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində sırf Elmi-Tədqiqat işlərinin aparıldığı ilk institusional təşkilat 1923-cü ildə yaradılmış “Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq edən Cəmiyyətdir”, eyni zamanda həmin Elmi-Tədqiqat və araşdırma təşkilatı AMEA-nın sələfi hesab edilə bilər. Cəmiyyətin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasına multidisiplinar istiqamətlərdə respublika iqtisadiyyatının, tarixinin, mədəniyyətinin, həmçinin dəqiq elmlər, təbiət elmləri və bir sıra digər sahələr üzrə elmi araşdırmaların aparılması olmuşdur.

Sonrakı illərdə sözügedən Elmi-Tədqiqat müəssisəsi genişlənərək, institusional inkişaf yolu keçmişdir. 1929-cu ildə “Azərbaycanı Tədqiq edən və Öyrənən Cəmiyyət” –in bazasında Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu, daha sonra 1932-ci ildə dekabrın 29-da SSRİ EA-sının Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan bölməsi, 1935-ci ildə oktyabrın 25-də SSRİ EA-sının Azərbaycan filialı, 1945-ci ildə martın 27-də Azərbaycan SSR EA-sı yaradılmışdır. Daha sonra 2001-ci ildə mayın 15-də Ümummili Lider cənab Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə, Azərbaycan SSR EA-sı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adlandırıldı. Eyni zamanda 2003-cü ildə yanvarın 4-də Prezident Fərmanı ilə “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının” statusu, səlahiyyət və imkanları xeyli artırıldı (www/irs-az-com.)

Şəkil 1 : AMEA-nın əsas elmi-tədqiqat institutları və elmi araşdırma mərkəzləri

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Mənbə: <http://www.science.gov.az/pages/sayti-institutov-i-organizatsiy-nana> saytın materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Halbuki bir sıra postsovet ölkələrində bunun tam əksinə olaraq proses gedir. Məsələn Qazaxıstan Respublikasında Elmlər Akademiyası ləğv edilərək yerinə bir qədər sadələşdirilmiş elmi strukturların yaradılması prosesi gedirdi. 2013-cü ildə Rusiya Federasiyasında sürətli islahat həyata keçirilməsi nəticəsində Akademiya özünün əvvəlki tarixi formasında, əsas funksiyalarını, fəaliyyət göstərə bilmək imkanlarını itirdi (Дежина.И,2014)

Analiz

Tədqiqatın məqsədlərinə xidmət edəcək ən münasib araşdırma üsulu kimi SWOT-dan istifadə edilməsi məqsəduyğun olardı. SWOT təhlil 1960-cı ildə Edmund P. Lerner, C. Roland Christensen, Kenneth R. Andrews və William D. Book tərəfindən yazılmış "Business Policy, Text and Cases" əsərində ilk dəfə işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, R. Andrews 1963-cü ildə strateji planlaşdırmanı SWOT təhlilinə əsasən aparmış və məqbul nəticələr əldə etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, SWOT strateji menecmentdə səmərəli alətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir (İsmayılov B.V,2018)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təhlil üsulunun olduqca geniş əhatə dairəsi vardır. SWOT təhlili müəssisə və təşkilatların fəaliyyət göstəricəkləri şərait, onların rəqibləri, zəif və güclü tərəfləri haqqında dolğun məlumatın əldə edilməsinə imkan yaradır. Belə bir təhlilin aparılması müəssisə və təşkilatların strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə, onun problemləri və imkanları haqqında kompleks halda informasiya əldə edilməsinə imkan yaradır. Deyilənlərlə yanaşı bir də onu qeyd etmək olar ki, SWOT təhlillərinin nəticələri aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilə bilər:

- Elmi-Tədqiqat müəssisə və təşkilatlarında kadr və istehsal potensialının müəyyənləşdirilməsi;
- Investisiya qoyuluşlarının nə qədər məqsədəuyğun olmasının müəyyənləşdirilməsi;
- Elmi təşkilatın inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Rəqiblərin və rəqabət mühitinin təhlili

Bu təhlil üsulu strateji planlaşdırmada amil və təzahürlərin beş kateqoriyaya bölünməsinə əsasən həyata keçirilir: strengths (güclü tərəflər), weaknesses (zəif tərəflər), opportunities (imkanlar) və threats (təhlükələr)

Cədvəl 1:AMEA-nin mövcud imkan və təhlükələr kontekstində güclü və zəif tərəfləri

Güclü tərəfləri (Cəhətləri)	Zəif tərəfləri (cəhətləri)
<p>1.İri elmi təşkilatdır,Azərbaycan Respublikasında fundamental elmi araşdırmaların mühüm hissəsi bu elmi təşkilatda həyata keçirilir;</p> <p>2.Dəqiq, təbiət, humanitar və sosial elmlər üzrə müxtəlif elmi istiqamətlərdə elmi araşdırmalar həyata keçirilir;</p> <p>3.Elmi təşkilatın tədqiqat və elmi araşdırma şəbəkəsi bütün ölkə ərazisini əhatə edir;</p> <p>4.Dünya elmi ictimaiyyətində tanınmağa başlayır;</p> <p>5.Mürəkkəb elmi-texniki, texnoloji, ekoloji, sosial, coğrafi, aqrar, iqtisadi və s. onlarla sahəni əhatə edən mürəkkəb problemlərin həll edilməsinə yönəldilmiş elmi səylərin institusional unikal birləşməsi forması kimi diqqəti cəlb edir;</p> <p>6.Intellektual mülkiyyət formasında elmin bütün prioritet istiqamətlərini əhatə edən güclü innovasiya potensialının burada cəmlənməsi;</p> <p>7.Yüz illik bir dövr ərzində elmi araşdırma ənənəsi və elmi irsin formalaşması, illərin sınağından çıxmış elmi tədqiqatların aparılması üsulları və təcrübəsinin yeni tədqiqatçı nəsillərinə ötürülməsi imkanı;</p>	<p>1.Əsas tədqiqat istiqamətləri, onların forma və üsullarının seçilməsindəki ətalət, ənənəvi tədqiqat istiqamətləri, forma və üsullarına güclü meylin mövcudluğu;</p> <p>2. Bir sıra elmi sahə və istiqamətlər üzrə dünyanın aparıcı Elmi-Tədqiqat müəssisələrindən geri qalma;</p> <p>3.Avadanlıqların, xüsusən də dəqiq, texniki elmlər sahəsindən geri qalması, həmin avadanlıqların yenilənməsi üçün resursların axtarılıb tapılması ilə bağlı yaranan çətinliklər;</p> <p>4.Elmi-texniki və texnoloji araşdırmaların nəticələrinin sənaye mərhələsinə çatdırılmasına əngəl olan resurs məhdudiyyətləri;</p> <p>5.Elmi işçilər, xüsusən də elmi dərəcəsi və adları olanlar arasında yaş balansının pozulması. Burada yaşlı nəslin nümayəndələri kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir.</p> <p>6.Elmi əsərlərin dünyanın yüksək reytingli jurnallarda dərc edilməsi imkanlarının məhdudluğu</p> <p>7.Innovasiya fəallığının stimullaşdırılması tədbirlərinin qeyri məqbul olması, müasir elm tutumlu məhsullar bazarı ilə kifayət qədər tanış olma və həmin bazarda iştirak etmə imkanlarının yoxluğu</p>
İmkanlar	Təhlükələr

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

<p>1.Elmi araşdırmaların dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına artırılması imkanı ;</p> <p>2.Elmi işçilərin əmək haqlarının yüksəldilməsi, elmi işçilərin sosial problemlərinin həlli;</p> <p>3.Kadr hazırlığı və müştərək layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində ali məktəblərlə əməkdaşlıqların genişləndirilməsi;</p> <p>4.Elmi araşdırmaların aparılması üçün müasir maddi-texniki bazanın, unikal avadanlıqlardan tədqiqatçı qrupu və kollektivinin istifadə edə bilməsi üçün elmi mərkəzlərin yaradılması;</p> <p>5.Intellektual və elmi-texniki fəaliyyətin təsərrüfat dövrünə cəlb edilməsi üçün innovasiya fəaliyyətinin fəallaşması;</p> <p>6.Lisenziya satışlarında patent fəaliyyətinin hərəkətə gəlməsi;</p> <p>7.Dünya və əsasən yerli bazarda innovasiya məhsullarına olan tələbatın təmin olunması istiqamətində canlanma</p>	<p>1.Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında iştiraka əngəl törədən hüquqi məhdudiyyətlərin mövcudluğu;</p> <p>2.Sənayenin innovasiya fəallığının aşağı olması və elmi araşdırmaların nəticələrinə daxili bazarda tələbin demək olar ki, yoxluğu;</p> <p>3.Elmi fəaliyyətində yüksək nəticələr göstərən alimlərin, elmi işçilərin maddi təminat səviyyəsinin dünyanın aparıcı dövlətləri ilə müqayisədə çox-çox aşağı olması, beyin axını riskinin labüdlüyü, həmçinin elmi işçilərin sosial vəziyyətinin hətta respublikanın digər sektorları ilə də müqayisədə çox-çox aşağı səviyyədə olması, istedadlı gənc mütəxəssislərin respublikanın Elmi-Tədqiqat müəssisələrində çalışmasının stimullaşdırılmasını faktiki olaraq qeyri mümkün edir;</p> <p>4.AMEA-nin təhsil sferasında fəaliyyətindəki məhdudiyyətlər;</p> <p>5.Gənc mütəxəssislər arasında xarici ölkələrə miqrasiya təmayüllərinin güclənməsi;</p> <p>6.Akademik institutların patentləşdirmə imkanlarındakı hüquqi məhdudiyyətlər.</p>
--	--

Mənbə: Cədvəl AMEA-nin illik hesabatları əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, SWOT təhlilin məqsədi güclü tərəflərin inkişaf etdirilməsi, mövcud və təklif edilmiş imkanlardan istifadə edilməsi üçün strateji fəaliyyət planlarının hazırlanması, həmçinin zəif cəhətlərin aradan qaldırılaraq mövcud risklərin neqativ təsirlərinin qarşısının alınmasıdır. SWOT-təhlilinin növbəti mərhələsi SWOT-təhlilinin matriksinin qurulmasıdır. Həmin matriksdə müəssisələrin işinə təsir göstərəcək bütün xarici və daxili amillər göstərilir (cədvəl 2). Göstərilən amillərin sayılması və nəzərə alınması ilə bir sıra mühüm məsələlərin həllinə onların təsirini də təsbit etmək mümkündür:

1. Güclü tərəflər mövcud imkanlardan nə qədər istifadə edilməsinə imkan yaradır;
2. Zəif tərəflər həmin imkanlardan nə qədər istifadə edilməsinə əngəl yaradır;
3. Güclü tərəflər təhlükələrdən irəli gələn ziyanları azaltmağa nə qədər imkan yaradır;
4. Zəif tərəflər təhlükələrdən nə qədər yayınmağa mane olur .

Cədvəl 2: SWOT-təhlilinin matriksi

	İmkanlar	Təhlükələr
Güclü tərəflər	Güclü tərəflər mövcud imkanlardan nə qədər istifadə edilməsinə imkan yaradır	Güclü tərəflər təhlükələrdən irəli gələn ziyanları azaltmağa nə qədər imkan yaradır;
Zəif tərəflər	Zəif tərəflər həmin imkanlardan nə qədər istifadə edilməsinə əngəl yaradır	Zəif tərəflər təhlükələrdən nə qədər yayınmağa mane olur .

Mənbə: Дементьев, В.В. Использование swot-анализа при оценке деятельности медицинского учреждения / В. В. Дементьев, Г. С. Пономаренко // Сибирское медицинское обозрение. 2012. - № 4. - С. 92-95.

Müasir dövrdə güclü tərəflərdən istifadə edilməsi üçün inteqrasiya edilmiş strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur:

Nəticə və Təkliflər

Müvafiq olaraq inteqrasiya edilmiş şəkildə strateji tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Dövlət və fundamental elm sahəsinin qarşılıqlı əlaqələrinin, həmçinin elmi sferanın, Elmi-Tədqiqat müəssisə və təşkilatlarının köhnəlmiş formalarının ləğvi və yenisi ilə əvəz edilməsi.
2. Elmi müəssisələrinin yeni idarəçilik, o cümlədən dövlət tərəfindən eksperimental idarəçilik formalarının sınaqdan keçirilməsində iştirak: bütün şəraitlərdə mövcud idarəetmə imkanları və xidmətləri ilə bağlı təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi, müəyyən reklam və tanınma fəaliyyətlərinin təşkili;
3. Respublikada innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi ilə səmərəli idarəetmə və innovasiyalı inkişaf strategiyasında iştirak;
4. Elmi araşdırmaların və elmi təşkilatların müxtəlif maliyyə mənbələrindən maliyyələşdirmə imkanlarının axtarılması və tapılmasında iştirak;
5. Azərbaycan Respublikasında müasir elmin tələblərinə cavab verən Elmi-Tədqiqat müəssisələri və elmi mütəxəssislərinin kəmiyyətinin artırılmasına nail olunması;
6. Ölkədə elmi araşdırmalarla məşğul olan mütəxəssislərin elmi fəaliyyətinin uğurlu nəticələrinin xarici ölkələrdə də patentləşdirilməsi imkanlarının məyyənləşdirilməsi. Mövcud patent və lisenziyalaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi.
7. Demək olar ki, son 20 il ərzində fundamental elm-tətbiqi elm-elmi layihə və proqramların hazırlanması nəticələrin tətbiqi mərhələləri arasındakı qırılmış əlaqələrin yenidən canlandırılması.
8. Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün həmin təşkilatların müştərək və əlaqələndirici şəkildə fəaliyyət göstərmələrinin təşkili;
9. Elmi araşdırmaların və elmi araşdırmaların həyata keçirildiyi Elmi-Tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, fundamental araşdırmaların aparılmasında yeni texnoloji səviyyəyə keçilməsinə nail olunması və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Elmlər Akademiyası və bütünlükdə ölkənin akademik sektorunun modifikasiyası baxımından postsovet məkanına daxil olan ölkələrdə də bu sahədə baş verən proseslərdəki ümumi təmayüllərə də diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. İlk növbədə, elmin akademik sektorunda aparılan dərin struktur dəyişiklikləri aparılır. Lakin həmin dəyişikliklər dəyişilməyən təməl prinsiplərə əsaslanır:

- Yüksək səviyyədə elmi araşdırmalar aparan akademik təsisatlar, o cümlədən Elmlər Akademiyasına daxil olan elmi institutlar yenə də əsasən büdcədən maliyyələşdirilən təşkilat olmalıdırlar;
- Daha az səmərəli, yaxud uğursuz fəaliyyət göstərən akademik təşkilatlar informasiya xidmətlərinin göstərilməsi, daha doğrusu, elmi xidmətlər göstərilməsi funksiyasının mənimsənilməsi istiqamətində fəaliyyətlərini yenidən təşkil etməlidirlər;
- Akademik təşkilatların bir hissəsi akademiya sistemində qalmaqla həmin strukturların fəaliyyəti kommersionlaşdırılmalıdır.
- Restrukturizasiya tədricən, formalaşmış mövcud təşkilati strukturla uzlaşdırılaraq həyata keçirilməlidir (Дежина. И,2008)

Lakin bir vacib məsələni xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar qismən, müəssisə və təşkilatların sabit şəraitlərdə fəaliyyət göstərdiyi zaman müsbət effektlər yarada bilər. Lakin digər sahələrdə olduğu kimi elmi təşkilatlarda bu və ya digər səviyyədə üzləşdiyi gözlənilməyən dəyişikliklərlə üzləşməli olurlar, bu səbəbdən də elmi təşkilatlarında idarəetmə reaksiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin də araşdırılmasına xüsusi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyatlar

- Программа развития инновационной деятельности Российской Академии Наук (Проект). – М., 2013. – С. 33–38.
- Габиев И., Академия Наук Азербайджана – прошлое и настоящее // История Науки, №5, 2015, с. 12-17/ www/irs-az-com.
- Дежина Ирина Реформа РАН: причины и последствия для науки в России, май 2014/ S.5/29
- Дежина И., Государственное регулирование науки в России., М: Магистр 2008, с. 153-155.
- İsmayılov B.V, Strateji menecment (Dərs vəsaiti), Bakı 2018, 296 səh.
- Дементьев, В.В. Использование swot-анализа при оценке деятельности медицинского учреждения / В. В. Дементьев, Г. С. Пономаренко // Сибирское медицинское обозрение. 2012. - № 4. - С. 92-95.
- <http://www.science.gov.az/pages/sayty-i-institutov-i-organizatsiy-nana>

Bank Sistemində Elektron (Rəqəmsal) Və Çoxkanallı Bankçılıq, Onların İnkişaf Perspektivləri

Rial RÜSTƏMOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rustamov.rial@gmail.com

Xülasə

Müasir biznesdə effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini informasiya texnologiyalarının dəstəyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təşkilati strukturun, tərkibin və idarəetmə funksiyalarının düzgün müəyyən edilməsindən sonra təşkilatın idarəetmə strukturunu düzgün inkişafa doğru yönəltmək mümkündür. Bununla yanaşı elə bir model formalaşdırmaq lazımdır ki, daim inkişaf etdirmək, xarici və daxili mühiti nəzərə alaraq onda dəyişikliklər etmək mümkün olsun. İdarəetmə sisteminin effektivliyi, optimallığı, təşkilat strukturunun yumşaqlığı, strateji hədəflərə uyğunluq, təşkilatın ümumi vəziyyəti, təşkilatın inkişaf mərhələsi və s. kimi sahələrə tələblər artır. Effektivliyin gücləndirilməsi yalnız ekstensiv yollarla aparıla bilməz, yəni ki, investisiya artımı və şöbə və filialların sayının artırılması ilə buna nail olmaq mümkün deyil. Əlavə investisiyalar istehsalın artımını və effektivliyin yüksəldilməsini təmin etmir; eyni zamanda bunlar öz ardınca böyük xərcli əməliyyatları cəlb edir: yeni kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, xüsusi avadanlıqların hazırlanması və quraşdırılması və s., hansı ki bunların hər biri böyük bir layihədir; onların icrası üçün isə zaman, əmək və maliyyə vəsaiti tələb olunur.

Bank sistemlərinin də effektiv fəaliyyətini və inkişafını informasiya texnologiyalarının tətbiqi olmadan təsəvvür etmək olmaz. Bankların səmərəli fəaliyyəti üçün aşağıda qeyd olunan məsələlər mütləq şəkildə yaradılan proqram təminatlarında öz əksini tapmalıdır:

Banklarda məlumat mərkəzləri üçün innovativ həllərin təchizatı və tətbiqi;

Köhnə infrastrukturun yenisi ilə əvəzlənməsi və məlumatların itkisiz köçürülməsi;

Bankların mərkəzi ofis və filialları üçün server, yaddaş bazaları, şəbəkə və təhlükəsizlik infrastrukturunun qurulması;

Bankın mərkəzi ofisi və filialların müstəqil informasiya sistemləri arasında resursların mübadiləsini aparmaq üçün güclü bağlantının yaradılmasını təmin edərək və müştərilərə operativ, asanlıqla genişləndirilə, təkmilləşdirilə, istismar və bərpa edilə bilən məlumat mərkəzlərinin qurulması.

Açar sözlər: Bank sistemi, Rəqəmsal bankçılıq, Çoxkanallı bankçılıq, Proqram təminatları

Giriş

Dünya ölkələrində elektron bankçılıq ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən sürətlə və dinamik olaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Bu sahənin iqtisadiyyata verdiyi töhfələrin nəticəsi olaraq, elektron bankçılığın inkişafı üçün bir çox ölkələr bu texnologiyaların tətbiqinə başlamışdır. Yeni sistem banklararası azad rəqabət mühitinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir bank sisteminin mühüm elementlərin kredit və hesab kartlarını, avtomatik kassa aparatlarını, satış nöqtəsi terminallarını, nağd hesablaşma formalarını misal göstərmək olar. Ölkəmizdə 90-cı illərin ortalarından etibarən bank sistemi daha da inkişaf etmiş, dövlət bankları

ilə yanaşı çox sayda özəl banklar da yaranmışdır. Son dövrlər banklarda yaradılan elektron bankçılıq sayəsində ölkədaxili və beynəlxalq çərçivədə həyata keçirilən əməliyyatların sürətini artıran, insan amili ehtiyacını azaldan xidmət vasitələri və elektron daşıyıcılarının köməyi ilə banklararası hesablaşmaların təşkilindən istifadə inkişaf etdirilmişdir.

Hazırda respublikada inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi (birinci pillədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (AMB), ikinci pillədə kommersiya bankları və digər bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT)) fəaliyyət göstərir. İslahatların ilkin mərhələsində dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilmiş, özəl bank sisteminin institusional formalaşması təmin edilmişdir. Bu mərhələdə kapitalla bağlı aşağı tələblər, sistemə daxil olmaq üçün son dərəcədə liberal şərtlər müəyyən olundu və bank fəaliyyətinin səmərəli işi üçün yumşaq tənzimləmə alətləri tətbiq edildi. Bu proseslərin nəticəsində bank sistemi institusional olaraq genişlənməyə başladı, nəticə olaraq özəl bankların sayı sürətlə artdı.

Metod

Məqalənin hazırlanması zamanı analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, dünyada və ölkəmizdə mövcud bank sistemləri araşdırılmış, onlar arasında fərqlər müqayisə edilərək ümumiləşdirilmiş məlumatlar əldə edilmişdir. Mövcud vəziyyət ümumi olaraq qiymətləndirildikdən sonra rəqəmsal və çoxkanallı bankçılıqda innovativ yeniliklərin Azərbaycanda tətbiqi nəzərdən keçirilmişdir.

Analiz

Dünya Ölkələrində Banklarda Mövcud Rəqəmsal Bankçılıq

Beynəlxalq səviyyəli banklar öz müştəri bazalarının genişləndirilməsi, dayanıqlı sistemin yaradılması və onun inkişaf etdirilməsi məqsədilə böyük vəsaitlər xərcləyir. İlk baxışdan bu kimi vəsaitin istifadə olunması əlavə xərc kimi nəzərə alın bilər. Lakin dünya banklarının bu vəsaitləri xərcləməkdə əsas məqsədi yalnız mövcud informasiya sistemlərini müasirləşdirmək deyil. Onların qarşıya qoyduqları ən vacib addım bir bankın hazırkı xərclərini minimumlaşdırmaqdır. Belə ki, onlar öz məlumat bazasını inkişaf etdirməklə, yeni səmərəli proqram təminatı tətbiq etməklə illik xərclərini təxminən 30%-ədək azaltmış olurlar [Robert Johnston, 2015, NCR]. Məsələn, Hindistanda banklar rəqəmsal bankçılığın tətbiqindən sonra öz xərclərini 50%-ə qədər azaltmağa nail olub [business-standard.com]. Görüləcək işlərin sistemləşdirilməsi həm pul vəsaiti baxımından, həm də zaman baxımından xərclərin azaldılması

deməkdir. Statistika göstərir ki, 2021-ci ilə qədər rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edən şəxslərin sayı 3 milyarda çatacaq ki, bu da cari ildə olduğundan 53% çoxdur. Bu məlumatları isə bu yaxınlarda həyata keçirilmiş Retail Banking: Digital Transformation & Disruptor Opportunities 2017-2020 araşdırması təsdiq edir. Araşdırma göstərir ki, 2018-ci ildə rəqəmsal bankıq istifadəçilərinin sayı dünya əhalisinin 40%-ni ötmüşdür. Mobil bankıq istifadəçiləri 14%, onlayn bankıq istifadəçiləri isə 6% artmışdır [Finalta Global Report, 2018].

Dünya üzrə bir sıra banklar rəqəmsal bankçılığa xüsusi diqqət ayırmışdır. Bununla da onlar öz müştəri bazasını genişləndirmiş və daha yüksək təhlil etmə imkanına yiyələnmişdir. Məhz bu banklar digərlərindən fərqli olaraq texnologiyaya yatırım edib, mükəmməl rəqəmsal portfoliyaya sahibdir və rəqəmsal formata keçid sayəsində xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb.

2022-ci ildə isə dünya üzrə rəqəmsal bankçılıqda istifadəçilərin sayı 4,5 milyarda çatacağı gözlənilir. Bu da təxminən hər 2-3 şəxsdən birinin rəqəmsal bankçılıqdan istifadə etməsi deməkdir .

Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, yerli banklar da dünya təcrübəsinə əsaslanmalı, müştərilərə rəqəmsal bankçılıqdan istifadə təcrübəsini təkmil şəkildə aşılamaq üçün daha çox səy göstərməlidir. Banklar bazarda sahib olduqları payı qorumaq üçün bunu etməyə bir növ məcburdurlar. Çünki hər bir innovativ bank digərindən “bir addım öndə” olacaqdır.

Azərbaycanda Banklarda İstifadə Olunan Proqram Təminatları

Bildiyimiz kimi, banklardakı proqram təminatı istifadə sahəsinə görə iki hissəyə bölünür: “Accounting” (mühasibatlıq) və “CRM” (Customer Relationship Management – Müştəri Münasibətlərinin İdarəedilməsi). “Accounting” proqram təminatı mühasibatlıq əməliyyatları üçün istifadə olunur, CRM isə kredit əməliyyatları üçün istifadə olunur. Bu iki proqram təminatını özündə cəmləşdirən ERP (Enterprise Resource Planning – Müəssisənin Resurslarının Planlaşdırılması) sistemləri qiymətinin baha olmasına görə fərqlənir. Buna görə də çox banklar ayrıca “CRM” və “Accounting” proqramlarını alaraq sonradan bazaları bir-birinə inteqrasiya edir.

Azərbaycanda ilk dövrlər banklarda ən çox istifadə olan proqramlardan biri RS (Rstyle SoftLAB), BOKT-larda isə LPF (Loan Performer) proqramları olmuşdur. İnterfeysinə görə DOS (Disk Operating System) sisteminə oxşayan bu proqram primitiv olmaqla yanaşı çox ləng işləyir, hesabatların generasiyası isə uzun zaman alırdı. Bu sistemdə vahid baza yox idi, yəni ki, bankın hər bir filialı, şöbəsi ayrıca baza ilə işləyirdi. Bu proqramlarda çatışmazlıqlar da çox

idi. Belə ki, proqramların kiçik həcmli olması, ləng işləməsi, nəticələrin çətinləklə əldə olunması, həm bank tərəfindən, həm də müştərilər tərəfindən xoş qarşılanmır. Sonrakı dövrlərdə isə bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün məlumat bazaları kimi SQL dilində olan bazalardan istifadə olunmağa başlandı. Bunlar arasında ən çox MySQL bazasına rast gəlinirdi. Bu bazalar böyük həcmli məlumatlarla asanlıqla işləyə bildiyindən əməliyyatların sürətində fərq hiss olunurdu. Məlumatların generasiyasına az vaxt tələb olunurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yeni sistemin amortizasiyasına və optimallaşdırılmasına az diqqət ayrılmışdı [Bayramzadə M.N. 2015, səh. 86].

Azərbaycan banklarında istifadə olunan analitik informasiya sistemlərindən ən çoxu yayılmış proqramlar arasında SPSS, BMDP, SAS və Minitab kimi paketləri göstərə bilərik. Bu proqramların özəllikləri aşağıdakılardır:

- Tezlik təhlilləri (Analyzing Frequencies) – banklara müraciət edildiyi andan etibarən hər müştəri üzrə “müştəri bazası” formalaşdırılır. Bu məlumatlar da müştəri müraciətlərinə uyğun olaraq ayrı-ayrı kateqoriyalarda birləşir. Hər bir kateqoriyaya aid olan sayı, bunların faizini, ortalamaları (həmçinin, qrafiklərlə də) və s. öyrənmək üçün tezlik təhlilindən istifadə etmək olar. Məsələn, kredit götürmək üçün müraciət edən müştərilərin gəlir səviyyəsinə görə dağılımı, aylıq ödəmə qabiliyyəti, bunlar üzrə faiz hesabatlılığı və s.
- Çarpaz cədvəllər – bu cədvəllər, iki və daha çox məlumatın eyni bir tabloda göstərilməsi üçün istifadə edilir. Misal kimi “fiziki şəxslər” və “hüquqi şəxslər”in hesablarındakı pul dövriyyəsinin təhlilinə gətirə bilərik. Bu təhlil ilə ölkədə hansı sektorlar üzrə daha yüksək həcmdə pul vəsaitlərinin hərəkətlərini görmək mümkündür.
- “T” Testi – araşdırma mövzusu iki qrup arasında fərqliliyin olub-olmamasını göstərir. Məsələn, bu təhlil sayəsində hansı sektorlar üzrə müştərilərin kreditləri qaytarma qabiliyyətini araşdırmaq mümkündür.
- One Way Anova Testi (ANOVA) – araşdırma obyektini ikidən çox olarsa, bu zaman One Way Anova Testindən istifadə edilir. Belə ki, nəticə etibarilə müqayisə ediləcək bir amil götürülür və məlumatlar onun üzrətindən təhlil edilir.
- Korelyasiya təhlili – korelyasiya təhlili dəyişənlər arasında əlaqənin gücünü ölçmək üçün istifadə edilir. Məsələn, insanların əldə etdikləri kredit səviyyələri ilə onların həmin vəsaiti istifadə etdikləri sahələr arasında əlaqənin şiddətini ölçmək üçün korelyasiya təhlilindən istifadə etmək olar. Misal olaraq insanların əldə etdikləri vəsait səviyyələrində olan bir dəyişmə onların məmnunluğunda hansı ölçüdə bir dəyişməyə səbəb olmasını və s. demək olar. Korelyasiya təhlilinin nəticələri “-1” və “1” rəqəmləri arasında dəyişə bilər (burada bank tərəfindən təklif edilə biləcək vəsait nəzərdə tutulur).
- Reqresiya təhlili – bu təhlil müstəqil (sabit) dəyişənlərin asılı dəyişənlər üzərində təsirini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Reqresiya təhlili ilə asılı dəyişəndəki dəyişmənin hansı

hissəsinin sabit dəyişənlərdən qaynaqlandığını, sabit dəyişənlərdəki dəyişmənin asılı dəyişənlər üzərində hansı dəyişikliyə yol açacağını müəyyən etmək olar. Məsələn, müştəri məmnuniyyətini asılı dəyişən, veriləcək kreditin məbləği və şərtləri isə sabit dəyişənlər olaraq götürsək, araşdırma nəticəsində əldə etdiyimiz kodlaşdırılmış məlumatları reqresiya təhlilinin köməkliliyi ilə təhlil edərək asılı dəyişəndəki dəyişimin neçə faizinin ələ aldığımız sabit dəyişənlərdən qaynaqlandığını müəyyən edə bilərik.

- Faktor təhlili – bu araşdırma ilə kredit götürəcək müştərilərə hər hansı bir mövzu haqqında fikir bildirmələri üçün onlara müraciət edilir. Məsələn, müştərilərə veriləcək kredit şərtləri haqqında düşüncələrini almaq üçün onlara bu çərçivədə bir neçə sual verilir. Sualların sayı çox ola bilər və hər bir sualın təhlilə ayrı-ayrılıqda qatılması qarışıqlığa səbəb olacaqdır və bu vaxt istədiyimiz nəticəni tam olaraq əldə edə bilməyəcəyik. Faktor təhlili bu sualları kateqoriyalaşdıraraq az sayda faktor altında toplamış olur. Faktor təhlilə ilə eyni zamanda, araşdırmalar üçün önəmli olan keçərlilik (validity) təhlili də edilmiş olur. Keçərlilik təhlili araşdırma zamanı ölçmək istədiyimiz dəyişəni hesablamaq üçün doğru sualları istifadə edib etmədiyimiz və nə dərəcədə istifadə etdiyimizin göstəricisidir.
- Güvənirlilik (reliability) təhlili – bu təhlil, araşdırmanın fərqli şərtlərdə və ya fərqli insanlar tərəfindən edildiyi təqdirdə də eyni nəticəni verib verməyəcəyini göstərir.

Dövlətin Bank Sektoruna Dəstəyi

Ölkədə bankların inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən xüsusi addımlar atılır. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Fiziki şəxslərin problemlili kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 28 fevral 2019-cu il tarixli fərmanını göstərmək olar. Fərmana aid olaraq kompensasiya alacaq şəxslərin sayı 602347 nəfər təşkil edir [Maliyyə Nazirliyi və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının fiziki şəxslərin problemlili kreditləri ilə bağlı birgə Açıqlaması, 2019]. Bu fərmanı əsas tutaraq qeyd edə bilərik ki, ölkə dövlət portalları ilə banklar arasında rəqəmsal bağlantı son dövrlər inkişaf etdirilmiş və banklarda olan məlumat bazası nəticəsində əhalinin kredit, depozit (əmanət) üzrə mühüm statistikanın əldə edilməsi və bu statistika nəticəsində düzgün qərar verilməsi mümkün olmuşdur. Bununla da bankların ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfə, iqtisadi irəliləyiş və təsirini təhlil edə və onları düzgün qiymətləndirə bilərik.

Ölkə başçısının 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə “Maliyyə bazarı iştirakçılarının bilik və bacarıqlarının artırılması” ayrıca strateji hədəf kimi qeyd olunmuş və maliyyə savadlılığının əhəmiyyəti bir daha vurğulanmışdır. Bu sənəd istehlakçıların maliyyə savadlılığının artırılması və hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi prioritetinin əsas icraçısı kimi AMB qarşısında əhalinin maarifləndirilməsinə dair strateji

tapşırıqlar qoymuşdur. Həmin tapşırıqların, həmçinin Prezidentin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramında”kı əhalinin maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi, rəqəmsal ödənişlər haqqında ictimai məlumatlılığın artırılması məqsədilə maarifləndirmə, təbliğat və təşviqat işlərinin icrası, əvvəlki illərdə olduğu kimi hədəf qruplar üçün tədbirlər həyata keçirilir, “Maliyyə savadlılığı” portalının və virtual təhsil platformasının məzmunu mütəmadi zənginləşdirilir. Bununla Mərkəzi Bank tərəfindən banklara qoyulan bir sıra tələblər nəticəsində ölkədə özəl bank sahəsində elektron bankçılıq sistemi daha da inkişaf etməyə başladı [AMB, Maliyyə savadlılığı].

Ən əsası isə aşağıda qeyd olunan məsələlərə ciddi yanaşılmağa başlandı:

1. Banklarda istifadə olunacaq sistemin çoxlu sayda məlumat bazasından istifadə edə bilmək imkanı;
2. İnformasiyanın paylanmış emalı;
3. Sistemin müstəqil modul qruplarından ibarət olması;
4. İnternet texnologiyalarının dəstəklənməsi;
5. Adaptasiya oluna bilən (flexible) sistemin yaradılması:
 - Adaptasiya oluna bilən dedikdə, sistemin gələcəkdə baş verə bilən dəyişikliklərə uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Sistemdə dəyişiklik etmək üçün sistem yaradılarkən aparılan sənədləşmə məlumatlarından istifadə etmək lazım gəlir.
6. Sistemin dayanıqlılığı (reliability):
 - Sistemin dayanıqlılığı dedikdə, sistemin iş prosesi zamanı texniki səbəblərdən informasiyanın dəyişikliyə uğramaması və bütövlüyünün qorunması nəzərdə tutulur.
7. Məhsuldarlıq (effective):
 - Sistem o vaxt effektiv sayılır ki, o, mövcud resurslarla qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllinə qısa zaman sərf edir. Hər bir halda, sistemin effektivliyi sifarişçi tərəfindən təyin edilir. Sifarişçi sistemə çəkilən xərclərdən, sistemə olan gözləntiləri və yekun nəticələri əsas götürərək onun nə dərəcədə effektiv olduğunu müəyyən edə bilər. Bu o deməkdir ki, sifarişçi ona münasib olan sistemi özü seçir və hansı sistem üzərindən çalışması ona məhsuldarlıq gətirəcəyini əvvəlcədən müəyyən edir.
8. Təhlükəsizlik:
 - Təhlükəsizlik dedikdə, istifadəçilərin yalnız onlara aid olan informasiya ilə işləmə səlahiyyətlərinin olması, kənar şəxslərin sistemə və sistemdəki məlumatlara daxil ola bilməməsi nəzərdə tutulur.

Elektron bankçılıq bankın texnoloji nailiyyətləri tətbiq səviyyəsindən və hansı emal (processing) mərkəzi ilə çalışmasından asılı olaraq bir çox əməliyyatları həyata keçirmək mümkündür:

- Əməliyyatlar üzrə hesabdən çıxarışların alınması;
- Onlayn rejimində hesabın qalığının öyrənilməsi;
- Kommunal xidmətlər və mobil rabitə üzrə ödənişlərin aparılması;
- Kart hesabları arasında köçürmələrin aparılması (Card-to-Card);
- Kart hesabı olmayan şəxslərə vəsaitin göndərilməsi (Cash-by-Code);
- Ödəniş kartının müvəqqəti bloklaşdırılması;
- Ödəniş şablonlarının yadda saxlanması və təkrarlanması;
- Avtomatik şəkildə xidmətlərin ödənilməsi və s. [Bayramzadə M.N. 2015, səh. 22-24].

Son zamanlar güclü rəqabətə müqavimət göstərmək üçün banklar bir sıra reklam yollarına əl ataraq yeni müştərilərin cəlb olunmasına çalışırlar. Xarici bazardan fərqli olaraq Azərbaycanda analitik üsulların istifadə olunması çox zəif yayılmışdır. Analitik üsullardan istifadə edərək bütün auditoriyaya deyil, yalnız real müştərilərlə əlaqə yaratmaq olar. Buna misal olaraq hər hansı kommersiya sahəsi üzrə müştərilərin məlumatlarını götürüb təhlil etmək olar.

Bundan əlavə hər bir bank mövcud bazasında olan lazımi məlumatlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn, müştərilərin kredit tarixçələrinə baxaraq kredit götürüb gecikmə etmədən və krediti vaxtından öncə bağlayan müştərilərə yenidən kredit təklif etmək və ya kredit götürərək hər ay aylıq ödənişdən artıq ödəniş edən müştərilərə daha böyük məbləğ təklif etmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, kreditin verilməsi haqda qərarların yalnız müştərinin özünün banka təqdim etdiyi rəsmi məlumatlara əsaslanaraq verilməsi düzgün deyil. Əvvəllər kredit tarixçəsinin nə vəziyyətdə olması insanlar üçün önəmli olmasa da hal-hazırda bu vacib amilə çevrilmişdir. Belə ki, son dövrlər ipoteka kreditlərindən geniş istifadə olunmasına görə insanlar öz kredit tarixçələrinə diqqətlə yanaşırlar.

Dövlətin banklar üzrə tədbirlərinə əlavə olaraq onların inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı ilə "Rotshshild&Cie" Bankı arasında imzalanan əməkdaşlıq müqaviləsini qeyd edə bilərik.

İlk növbədə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın xarici şoklardan sığortalınması üçün bu əməkdaşlıq çox vacibdir. Məlum olduğu kimi, 2014-cü ilin ortasından başlayaraq, məhz neftin dünya bazarında kəskin ucuzlaşması fonunda Azərbaycanda milli valyuta iki dəfə devalvasiyaya məruz qaldı. Bu proses Azərbaycan Mərkəzi Bankının valyuta

ehtiyatlarının kəskin azalmasına gətirib çıxardı və devalvasiya bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərbə vurdu.

Nəzərə alaq ki, belə global iqtisadi şokları “Rotshshild&Cie” kimi böyük şirkətlər daha tez görür və maliyyə böhranının yarada biləcəyi bütün mənfi hallar nəzərə alınmaqla, konsaltinq xidməti göstərirdi ölkələrə alternativ çıxış yolları təqdim edir.

Burada rəqəmsal bankçılıq üzrə toxunulmalı olan məqam ondan ibarətdir ki, “Rotshshild&Cie” bankında mövcud elektron bankçılıq üzrə olan təcrübəni yerli banklara tətbiq etmək və bununla da ölkə üzrə müştərilərə elektron xidmət səviyyəsini inkişaf etdirmək, məlumat bazasını optimallaşdırıb genişləndirmək mümkün olacaqdır.

Banklarda Çoxkanallı Bankçılıq

Son vaxtlar bank sektorunda ən aktual sahələrdən biri çoxkanallı bankçılıqdır. Hazırda ölkədə, demək olar, bütün banklar bu sahəni inkişaf etdirməyə çalışır. Onlardan bəziləri bu sahədə müəyyən uğurlar əldə etsələr də, digərləri illərlə əmək sərf etməsinə baxmayaraq, ciddi nəticələr əldə edə bilməyiblər [Məmmədov O. 2019].

Əvvəlki dövrlərə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycanda banklar müştərilərə əsasən filiallar vasitəsilə xidmət göstərirlər. Çoxkanallı bankçılıq yanaşması isə məsafəli şəkildə işləyən və texnoloji yeniliklər tələb edən xidmət kanallarının işə salınmasını nəzərdə tutur. Bu kanallara misal olaraq “məlumat mərkəzi” (call center), ödəniş terminalları, bankomatlar, internet bankçılıq, mobil bankçılıq və sosial media kanallarını, habelə bankın korporativ saytını göstərmək olar. Çoxkanallı bankçılıq yanaşmasının inkişaf etdirilməsində məqsəd müştəriləri filiallara gəlmək məcburiyyətindən azad etmək və onlara eyni xidməti digər kanallar vasitəsilə çatdırma bilmək bacarığının aktivləşdirilməsidir.

Çoxkanallı bankçılığa keçid banklar üçün bir neçə istiqamət üzrə faydalıdır. Buraya əsasən müştəri xidməti səviyyəsinin artırılması, xərclərin azaldılması və daha geniş müştəri məlumatlarının toplanmasını aid etmək olar. Belə ki, texnologiyanın inkişafı müştərilərin davranışına təsir edir və müasir dövrdə müştərilər bank filiallarına getmək, orada növbədə vaxt itirmək istəmir. Artıq müştərilər bəzi bank əməliyyatlarını ödəniş terminalları, digər əməliyyatları isə internet bankçılıq vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Eyni zamanda müştərilərinə əsasən məsafəli kanallarla xidmət göstərən banklar bir çox inzibati xərcləri – məsələn, filialların icarəsi, müştəri xidməti əməkdaşlarına ödənilən əmək haqqı və s. – əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. “McKinsey&Co” şirkətinin araşdırmasına əsasən, çoxkanallı bankçılığa keçid banklara xərcləri təxminən 30% azaltmaq imkanını yaradır [McKinsey&Company Report 2017]. Digər tərəfdən isə müştərilərin bankla təmas nöqtələri

üzrə dəqiq məlumatlar vahid bazada toplanılır. Bu isə o deməkdir ki, doğru idarə olunduğu halda banklar öz müştərilərinin istək və davranışlarını daha dəqiq təhlil etmək imkanını qazanır.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, çoxkanallı bankçılığın inkişafı bank filiallarının sonu deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın çoxkanallı bankçılıq üzrə lider ölkələrindən hesab edilən Hollandiya, Finlandiya, Norveç kimi ölkələrdə belə bankların filialları var və onların öz müştəri seqmentləri mövcuddur. Bu da o deməkdir ki, bank filialları hər bir zaman öz aktuallığını qoruyacaq. Sadəcə olaraq, bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir çox banklar öz filiallarını fərqli iş sxemi və yanaşma əsasında formalaşdırır. Məsələn kimi özünəxidmət "flaqman" filiallarını göstərə bilərik. Bu, cəmi 2-3 əməkdaşla fəaliyyət göstərən, bütün əməliyyatların müştərilərin özləri tərəfindən həyata keçirdiyi müasir tərzdə dizayn edilmiş filiallardır [Məmmədov O. 2019].

Son illər informasiya sistemi sürətlə inkişaf etmişdir və bu, insanların gündəlik həyatında da əks olunur. Əvvəllər gündəlik etdiyimiz bir çox əməliyyatlar artıq internet üzərindən həll olunur. Bunlara misal olaraq elektron hökumətin qurulması, kommunal ödəmələr, xarici və daxili bazardan alış-veriş və onlayn qeydiyyatdan keçmə əməliyyatlarını göstərmək olar. Bütün bunlar bank sektoruna da öz təsirini göstərmişdir. Artıq Azərbaycanda da internet bankçılıq sürətlə inkişaf etmişdir. Banka dair bütün məlumatları və əməliyyatları evdən çıxmadan internet şəbəkəsi üzərindən həyata keçirtmək mümkündür. Bu imkanların yaranması bank sistemlərində yeni funksiyaların yaranmasında səbəb olmuşdur. Hal-hazırda banklarda elektron hökumət portalları yaradılır. Bunun məqsədi odur ki, bank ona müraciət edən müştərilər barədə məlumatları heç bir çətinlik olmadan həmin portaldan elektron şəkildə əldə edə bilər (məsələn, iş yerindən arayış).

Bundan başqa elektron hökumət portalı demək olar ki, bütün dövlət strukturlarının bazaları ilə əlaqəlidir. Burada AzTelekom, Azerenerji, Azərsu, bütün mobil operatorlar, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) və s. təşkilatların informasiya bazaları ilə əlaqə qurulmuşdur. Bütün bunlardan istifadə edərək bank sistemi və bu bazalar arasında əlaqə yaradaraq yeniliklər tətbiq etmək mümkündür. Yeniliklər ondan ibarətdir ki, inteqrasiya olunmuş məlumatlar portaldan asanlıqla əldə olunur. Bunun üçün əlavə olaraq heç bir dövlət müəssisəsinə müraciət etmək lazım deyil. Bütün zəruri məlumatları dövlət portallarından anı əldə etmək mümkündür.

Nəticə və Təkliflər

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, həm özəl bankların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu, həm də dövlət tərəfindən onlara göstərilən dəstək nəticəsində maliyyə institutları banklararası inteqrasiyanı inkişaf etdirməklə və dövlət portalları ilə məlumat mübadiləsini yaratmaqla daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə və mövcud iqtisadi trendlərə daha optimal yanaşmağa imkan yaratmış olacaqlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankının “Doing Business 2018” hesabatında Azərbaycanda aparılan islahatları yüksək qiymətləndirmiş, maliyyə bazarlarındakı sabitliyin nəzarətdə saxlanması və perspektivdə duran inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bununla da qeyd etmək olar ki, ölkədə Maliyyə Sektorunun Müasirləşdirilməsi Layihəsinin ikinci fazasında (FSMP2) qarşıya qoyulmuş məqsədlər uğurla həyata keçirilmişdir [Fimsa.az, 2017].

Bütün bunlar sayəsində gələcəkdə banklarda informasiya sistemlərinin təhlil və geniş tətbiqi təkcə risk, zaman və vəsait qənaətinə deyil, hətta digər rəqib banklar üzərində üstünlüklərə nail olmağa imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Maliyyə Nazirliyi və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının fiziki şəxslərin problemləli kreditləri ilə bağlı birgə Açıqlaması, (19.04.2019).
- Retail Banking Insights, The Winning Formula for Omnichannel Banking (Mckinsey&Company, 2017)
- The future of customer-led retail banking distribution (Mckinsey&Company, 2017)
- Bayramzadə E.S. (2015) “Korporativ idarəetmədə müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi”, UNEC
- Əlizadə M.N., Musayev İ.K., Əliyev E.B. (2016) “Müasir informasiya sistemlərinin idarə edilməsi” Bakı, “MSV NƏŞR” nəşriyyatı.
- Oliver Wyman (2010), “Multichannel Banking: Unravel Complexity to Turn Ambitions into Reality”
- “Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin problemləli kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” 28.02.2019, <https://president.az/articles/32092>
- “Azərbaycanda Bank sistemi” - http://azerbaijan.az/portal/Economy/BankSystem/bankSystem_01_a.html
- “Digital and multichannel banking”, 2018 - <http://www.finalta-global.com>
- “Maliyyə savadlılığı” - <https://www.cbar.az>
- “İnternet (online) bankçılıq”, 27.02.2014 - <http://banco.az/az/news/internet-onlayn-bankinq-nedir>
- “Çoxkanallı Bankçılıq”, 03.05.2019, Məmmədov O. - <https://banker.az/multichannel-banking/>
- “Digital Banking”, 2018 - <https://www.juniperresearch.com>
- “Maliyyə Sektorunun Müasirləşdirilməsi Layihəsi”nin ikinci fazası, 24.02.2017 - <https://www.fimsa.az/en/press-reliz/211>
- “Value of digital banking transformation”, 23.01.2015, Robert Johnston
<https://www.ncr.com/company/blogs/financial/value-digital-banking-transformation>
<https://www.business-standard.com/article/finance> (01.04.2016)
- Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin mahiyyəti
http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=303

Azərbaycanda Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Mövcud Vəziyyətinin Təhlili

Röya ŞƏMSƏDDİNOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Roya_Shamsaddinova@mail.ru

Xülasə

Ölkələr xarici iqtisadi fəaliyyət sahələrini genişləndirməklə, ölkə iqtisadiyyatının strukturunu yaxşılaşdırmaq, həmin ölkənin özünün hər hansı bir ehtiyatı çatışmadıqda belə, cəmiyyətinin tələbatlarını dolğun şəkildə ödəmək, digər ölkələrdə istehsal olunmuş texnika və texnologiyaları əldə etmək, digər dövlətlərin idarəetmə və təsərrüfat təcrübələrini öyrənmək və öz ölkəsinə uyğun şəkildə bu təcrübələri tətbiq etmək, həmçinin də əks tərəfdən, öz sahib olduqları üstünlükləri beynəlxalq səviyyədə dünya arenasına çıxarmaq və reallaşdırmaq şansını əldə edirlər. Hər bir dövlət üçün çox mühüm hesab olunan sadaladığımız bu əhəmiyyətli faktlar ölkələrin öz xarici iqtisadi fəaliyyətini yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsini əsaslı şəkildə tələb edir. Ümumiyyətlə Xarici İqtisadi Fəaliyyətin tənzimlənməsi ən çox ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və eyni zamanda ümumilli mənfələrinin qorunması üçün vacib hesab edilir. Təbiidir ki, heç bir ölkənin dünya təsərrüfatında öz yerini tutması və inteqrasiyası təsadüfən olmur. Buna görə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün xarici iqtisadi siyasət düzgün formada aparılmalıdır. Xarici iqtisadi siyasəti düzgün şəkildə həyata keçirmək üçün xarici iqtisadi fəaliyyət və onun tənzimlənməsi dünya təcrübəsi və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmış formada tətbiq edilməlidir. Məqalədə xarici iqtisadi fəaliyyətin mövcud vəziyyəti və qarşısında dayanan problemlər reallaşdırılan xarici iqtisadi fəaliyyətin ölkə iqtisadiyyatında mühüm forması olan xarici ticarətin rolu, inkişaf meyli, onun xüsusiyyətləri, ölkənin dünya təsərrüfatına cəlb edilməsi səviyyəsi, dinamikası şərh edilmişdir, daha sonra idxal-ixrac prosesində əmtəə quruluşu, coğrafiyası, ixtisaslaşma səviyyəsi, ticarətin intensivliyi kimi məsələlər statistik təhlil edilmiş və sonuncu mərhələdə isə makroiqtisadi təhlilin mühüm istiqamətləri üzrə göstəricilər tədqiq edilməklə mövcud vəziyyət təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Xarici iqtisadi fəaliyyət, Xarici ticarət dövriyyəsi, İxracın strukturu, İdxal əməliyyatları

Giriş

Bütün ölkələr öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək və beynəlxalq əmək bölgüsünün (BƏB) üstünlüklərindən istifadə etmək üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) bütün formalarını maksimum dərəcədə genişləndirməyə çalışırlar. Dövlətin konkretləşmiş strategiyası olmadan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması uğurla reallaşdırıla bilməz. İqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi üçün mütləq iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində islahatlar aparılaraq köklü dəyişikliklər edilməlidir. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının gücləndirilməsi, qarşılıqlı və faydalı əməkdaşlığın inkişafı, regional və həmçinin beynəlxalq səviyyədə təşkilatlarla çoxtərəfli əməkdaşlığının gücləndirilməsi, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı üçün XİF-in tənzimlənməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini, ölkənin BƏB-də rolunu və vəziyyətini hərtərəfli şəkildə səciyyələndirən

göstəricilər sisteminin ətraflı şərhli ölkəmizdə XİF-in mövcud vəziyyətinin təhlilinin mühüm istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Metod

Tədqiqat işində statistik təhlildən istifadə olunmaqla, Azərbaycanda Xarici İqtisadi Fəaliyyətin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Tədqiqat prosesində araşdırma zamanı qruplaşdırma, analiz və sintez, sistemli-struktur yanaşma, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə kimi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılmasında xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi məsələlərdir. Tədqiqatın məqsədi Xarici İqtisadi Fəaliyyətin mövcud vəziyyətinin təhlil edilərək öyrənilməsi, onun inkişaf və təkmilləşdirilmə yollarının, milli iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin və üsullarının tədqiqi və bu tədqiqdən əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq konkret təkilflərin və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Analiz

Respublikamızın son 2013-2018-ci illərdəki Xarici İqtisadi Fəaliyyət üzrə ticarət dövriyyəsi göstəricilərinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, müvafiq dövrdə müəyyən illərin statistik göstəriciləri arasında kəskin fərqlər vardır.

Cədvəl 1. 2013 və 2016-cı illərdə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi və onun əsas göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	2013			2016		
	Xüsusi çəki (%)			Xüsusi çəki (%)		
	Ümumi	MDB	Uzaq xarici ölkələr	Ümumi	MDB	Uzaq xarici ölkələr
1) xarici ticarət dövriyyəsi	100	11,7	88,3	100	12,9	87,1
2) ixrac	69,1	6,3	93,7	61,3	4,9	95,1
3) idxal	30,9	23,8	76,2	38,7	25,4	74,6
4) ixracın idxalı ödəmə faizi	223,8			158,5		

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi məlumatları və müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Həmin dövr üçün ən aşağı xarici ticarət dövriyyəsi 2016-cı ildə, ən yüksək göstərici isə 2013-cü ildə müşahidə edilmişdir. Beləliklə, bu iki il üzrə inkişaf meyli və dəyişim dinamikası yuxarıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

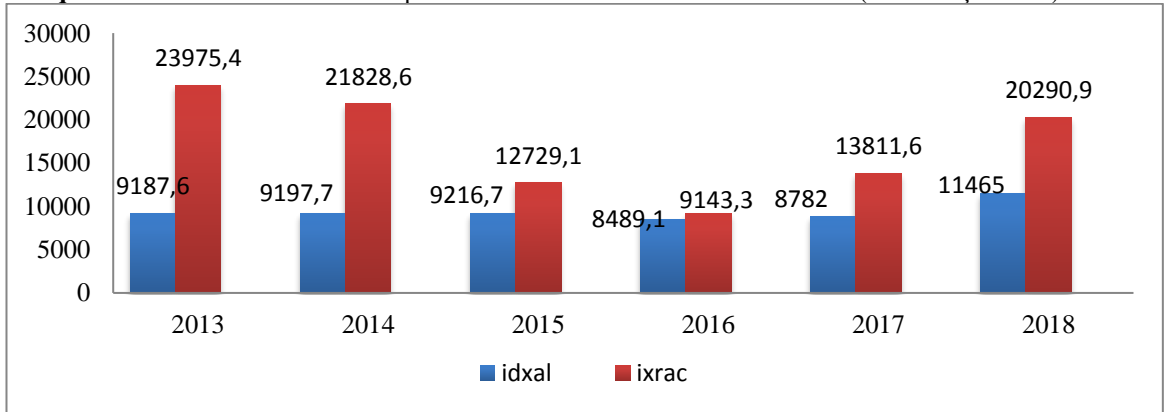

2013-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 11,7%-i MDB, 88,3%- isə uzaq xarici ölkələrlə aparılmışdır. Göründüyü kimi MDB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, 2013-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə xarici ticarət dövriyyəsində MDB ölkələri ilə ticarətdə artım müşahidə edilsə də, digər xarici ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrində azalma müşahidə olunur. 2013-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ixracın ümumi həcmində azalma olmuşdur. Aydın ki, 2013-ci ildə ixrac əməliyyatlarının 6,3%-i MDB, 93,7%-i uzaq xarici ölkələrlə, 2016-cı ildə isə bu göstəricilər 4,9% MDB və 95,1% uzaq xarici ölkələrlə olmuşdur. Müqayisə etdiyimiz dövrdə MDB ölkələri ilə olan ixrac əməliyyatlarının xüsusi çəkisi 1.4% aşağı düşsə də, digər uzaq xarici ölkələrin ixrac payı eyni miqdarda, yəni 1,4% artmışdır.

Müqayisə etdiyimiz dövr ərzində idxalın həcmində artım olmuşdur. 2013-ci ildə idxalın 23,8%-i MDB, 76,2%-i isə digər xarici ölkələrlə aparılmışdır. 2016-cı ildə isə bu faizlər müvafiq olaraq 25,4 və 74,6 olmuşdur. Təhlil etdiyimiz zaman intervalında MDB ölkələri ilə idxal üzrə əməliyyatlarda 1,6% artım, xarici uzaq ölkələrlə isə 1,6% azalma baş vermişdir. Deməli, müqayisə edilən dövrlərdə MDB ölkələri ilə olan idxalda artım davam etmişdir. 2013-cü ildə idxalın ümumi payı 30,9%, ixracın ümumi payı 69,1% olduğu halda 2016-cı ildə müvafiq olaraq bu göstəricilər 38,7% və 61,3% olmuşdur. Göründüyü kimi, idxalda artım, ixracda isə azalma müşahidə olunmuşdur.

Bu dövrdə əlaqələrin coğrafiyasında da dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 2018-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 12,9%-ni MDB, 87,1%-ni isə uzaq xarici ölkələrin payına düşür. Eyni zamanda müvafiq olaraq ixracın 5,8%-i MDB ölkələri, 94,2%-i uzaq xarici ölkələrlə, həmçinin idxalın 25,0%-i MDB ölkələri, 75,0%-i isə uzaq xarici ölkələrlə olmuşdur. 2018-ci ildə isə dünyanın 185 ölkəsi ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirilmiş, 113 ölkə ilə məhsul ixracı, 178 ölkədən isə məhsul idxalı olmuşdur və bu ildə ən əsas 11 ölkə ilə 68,4% xarici ticarət dövriyyəsi müşahidə edilmişdir.

Diagram 1. 2013-2018-ci illərdə respublikamızda idxal və ixracın dinamikası (mln. ABŞ dolları)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Mənbə: Azərbaycan dövlət Statistika Komitəsi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. (www.stat.gov.az)

Ümumiyyətlə, respublikamızda xarici ticarətin idxal-ixrac göstəricilərinin dinamika-sında baş verən əsas dəyişmə meylini əyani şəkildə göstərmək üçün sütunlu diaqramı quraq (bax diaqram 1.). Qurduğumuz sütunlu diaqramdan da aydın şəkildə görünürki, son illər ərzində ölkəmizin ixrac və idxalında mühüm meyllər müşahidə edilir. Diaqramdan nəzərə çarpan mühüm meyl ondan ibarətdir ki, 2013-2018-ci illər ərzində ixracın həcmi idxala nisbətdə daha çox olmuşdur. İxracın həcmində 2013-ci ilə nisbətdə 2018-ci ildə azalma, idxalın həcmində isə artım müşahidə edilmişdir. Həmçinin 2016-cı ildə ümumi ticarət dövriyyəsində azalma nəticəsində bu göstərici 21,9 mlrd ABŞ dolları olmuşdur.

2013-2018-ci illərdə respublikamızın idxal-ixrac əmtəələrinin strukturunda da dəyişikliklər olmuşdur. İxrac olunan məhsullar üzrə xam neft və neft məhsullarının həcmində cüzi azalma baş vermişdir. Ölkənin əsas ixrac strukturundakı neft və neft məhsullarının göstəricisi 2013-ci ildə 92,41% idisə, 2015-ci ildə 85,95%, 2018-ci ildə isə 91,17%-ni təşkil etmişdir. Lakin bu volontikliyə baxmayaraq ixrac strukturundakı neft məhsullarının mühüm yeri dəyişmədən ilk yerlərdə qərarlaşmaqla asılılıq olduğu kimi qalmışdır. Belə ki, neft sektorundan əldə edilən gəlirlərlə qeyri-neft sektorunda mövcud kəsirləri kompensasiya etməkdən ötrü istifadə edilir və bu da iqtisadiyyatımızın birtərəfli inkişafına səbəb olur.

Cədvəl 3. 2013-2018-ci illərdə ölkəmizdə ixrac strukturunda mühüm yer tutan əmtəələrin xüsusi çəkisinin dinamikası (min ABŞ dolları)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Məlin adı						
Xam neft	84,44	84,32	77,61	71,14	77,52	80,78
Neft məhsulları	5,04	6,25	6,58	4,48	2,46	2,68
Təbii qaz	2,93	1,40	1,76	10,62	8,64	7,71
Kimya sənayesi Məhsulları	0,24	0,35	0,70	0,61	0,58	0,40
Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	0,35	0,40	0,75	1,07	0,85	0,58
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	0,40	0,20	0,31	1,05	0,60	0,44
Meyvə-tərəvəz	1,05	1,33	2,73	4,08	3,64	2,88
Digər mallar	5,55	5,75	9,56	6,95	5,71	4,53
Cəmi	100	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi məlumatları və müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanmışdır.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2018-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 1 689 160,09 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2017-ci ildə isə bu göstərici 1 538 430,72 milyon təşkil etmişdir. Göründüyü kimi bir il ərzində 2017-ci ilə nisbətə ixrac həcmi 9,8% artmışdır. Bu vəziyyət qeyri-neft sektorunun ixracının şaxələndirilməsini zəruri edir. Belə ki, ixracda qeyri-neft məhsullarının zəif şaxələnməsi ixrac potensialının əsas problemlərindən biridir. 2018-ci ildə ixrac olunan mal çeşidlərinin sayı 3088 təşkil etmişdir, lakin bu əmtəə çeşidlərinin az hissəsi qeyri-neft məhsullarından ibarətdir ki, bunlarında 9-nun ixracda payı daha yüksəkdir.

Ölkəmizdə idxalın əmtəə strukturunun tərkibi ixracın quruluşundan tamamilə fərqlənir. Belə ki, 2018-ci ildə idxalda əsas əmtəə tərkibində yeyinti məhsullarının (ərzaq və qeyri ərzaq malları) xüsusi çəkisi 18,93%, nəqliyyat vasitələri, maşın mexanizmləri və avadanlıqlar ümumilikdə 30,83%, qara metallar, onların məhsulları 10,48% əczaçılıq məhsulları isə 2,53% olmuşdur.

Cədvəl 4. 2013-2018-ci illərdə ölkəmizdə idxal strukturunda mühüm yer tutan əmtəələrin xüsusi çəkisinin dinamikası (min ABŞ dolları)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Məlin adı						
Yeyinti məhsulları	10,75	11,57	10,62	15,49	11,99	11,95
Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	13,40	9,16	13,20	9,54	12,28	8,25
Maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri	25,75	28,12	26,73	23,60	21,26	22,58
Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	10,58	11,05	17,21	13,11	10,09	10,48
Əczaçılıq məhsulları	2,33	2,46	2,94	2,30	2,84	2,53
Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar	2,61	1,40	2,49	2,22	2,42	2,59
Buğda	3,69	3,20	3,22	3,46	2,59	1,80
Şəkər	1,88	2,23	1,35	1,79	1,93	0,75
Tütün və tütün məmulatları	3,16	4,35	3,23	1,79	1,90	1,45
Digərləri	25,85	26,46	19,01	26,70	32,07	36,87
Cəmi	100	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi məlumatları və müəllifin hesablamaları əsasında tərtib olunmuşdur.

“Respublikamızda idxaldan asılılığı azaltmaq və yerli əmtəələrlə özünün tələbatını təmin etmənin yüksəldilməsi üçün rəqabətqabiliyyətli olan qeyri-neft məhsullarının istehsalı,

eləcə də, ixracın təşviqi sahəsində qanunvericilik bazasında mühüm dəyişikliklər reallaşdırılmışdır. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Prezidentin 811 Nəli sərəncam və 1713 Nəli fərman respublikamızda ixracın şaxələndirilməsi və həmçinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə təkan olacaqdır (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016) Dövlətin dünya təsərrüfatı ilə olan əlaqələrinin ümumi meylini, yəni, ölkə iqtisadiyyatında xarici ticarətin vacibliyini ixrac, idxal və ticarət dövriyyəsinin ölkənin ÜDM-də həddi, başqa sözlə desək, xüsusi çəkisi və həmçinin asılılıq əmsalı kompleks şəkildə göstərir. Bunu təhlil etməkdən ötrü aşağıdakı cədvəli quraq:

Cədvəl 5. 2011-2018-ci illərdə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi, ixrac və idxalın ÜDM-də həddi (%-lə)

İllər	Xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi	İxracın ÜDM-də xüsusi çəkisi	İdxalın ÜDM-də xüsusi çəkisi	Asılılıq əmsalı
2011	55,1	40,3	14,8	27,6
2012	48,2	34,3	15,4	24,1
2013	46,8	32,3	12,5	23,4
2014	41,2	29,0	12,2	20,6
2015	41,4	24,0	17,4	20,7
2016	58,0	35,5	22,5	29,0
2017	55,4	33,9	21,5	27,7
2018	39,8	25,4	14,4	19,9

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi məlumatları və müəllifin hesablamaları əsasında tərtib olunmuşdur.

Respublikamızın milli iqtisadiyyatında son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatı ilə mövcud əlaqələrinin dinamikasını hazırladığımız cədvəl aydın şəkildə əks etdirir. Göründüyü kimi, ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2014-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə 14,2% artmışdır. Lakin 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə bütün göstəricilərin ÜDM-də xüsusi çəkisində azalma müşahidə olunur.

2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə ixracın ÜDM-də həddi 29,0%-dən 33,9%-ə, idxal 17,4%-dən 21,5%-ə yüksəlmişdir. Bunun nəticəsində isə asılılıq əmsalı 7,1% yüksəlmişdir. 2018-ci ildə isə 2017-ci illə müqayisədə ticarət dövriyyəsinin ÜDM həddi 15,6%, ixracda ÜDM həddi

8,5%, idxalda ÜDM həddi isə 7,1% azalmışdır. Eyni zamanda vurğulamalıyıq ki, cədvəldəki göstəricilərin dəyişməsinə ticarət dövriyyəsi, idxal və ixracın həcmindəki dəyişikliklərdən əlavə, ÜDM həcmindəki dəyişmələr də mühüm təsir edir. Belə ki, 2004-2010-cu illərdə baş vermiş iqtisadi artım və tərəqqi dövründən dərhal sonra 2011-2017-ci illərdə ölkənin idxal və ixracında getdikcə azalma, bununla əlaqəli ticarət dövriyyəsində də həmçinin azalma müşahidə edilmişdir. “2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının mənfi təsirləri 2015-ci ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilməyə başlamışdır (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016). ÜDM-də isə əvvəlcə 2014-cü ilə qədər artım olsa da sonradan yenə getdikcə azalma olmuşdur. 2018-ci ildə isə yenidən bu göstəricilərin hər birində artım olmuşdur.

İdxal-ixrac xüsusi çəkisi göstəricilərinin hər birinin dəyişimi ölkənin ümumdünya təsərrüfatı ilə olan əlaqələrinin bu dövr ərzində dəyişmələrini əyani şəkildə əks etdirir. Bu dəyişim meylini daha aydın göstərən göstərici isə ixracın idxalı ödəmə faizidir. Bu göstərici 2011-ci ildə 275,3%, 2015-ci ildə 138,1% və 2018-ci ildə isə 177,0% olmuşdur. Yəni, əgər 2011-ci ildə ixracımız idxalımızın 275,3%-ni ödəyirdisə, 2015-ci ildə 138,1%-ni, 2018-ci ildə isə 177,0%-ni ödəmişdir.

Cədvəl 6. AR-nın 2013-2018-ci illər üzrə idxal və ixrac əməliyyatlarının dövriyyəsi (milyard ABŞ dolları)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İxrac	24,0	21,8	11,4	9,1	13,8	20,3
İdxal	10,7	9,2	9,2	8,5	8,8	11,5
Saldo	13,3	12,6	2,2	0,6	5,0	8,8
Dövriyyə	34,7	31,0	21,9	17,6	22,6	31,8

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsi, (https://www.stat.gov.az/source/trade/az/f_trade/xt015.xls, <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda/>)

Makroiqtisadi göstərici sayılan ticarət saldosu və onun təhlili isə Azərbaycanda iqtisadi və ticarət əməkdaşlığı sahəsində mövcud vəziyyəti təhlil etməyə imkan verir.

Ticarət üzrə əməkdaşlıq sahəsində ölkəmizin vəziyyətini xarakterizə edən ən əsas makroiqtisadi göstərici sayılan xarici ticarət saldosunun apardığımız təhlilində onun 5 il ərzində həm artımı, həm də azalması müşahidə edilmişdir. Həmçinin ölkəmizin saldo göstəricisinin müsbət olmasının səbəbi isə ixrac olunan neft və neft məhsullarıdır. 2015-2017-ci illərdə isə xarici ticarət saldosu göstəricilərində çox ciddi azalma olmuşdur. Lakin 2018-ci ildə ölkənin saldo göstəricisi yenidən artmağa başlamışdır. Bunun səbəbi isə cədvəldən də görün-düyü kimi ixracın həcmindəki, xüsusən də ixrac strukturundakı ciddi dəyişikliklərlə bağlıdır. Strateji yol

xəritəsində qeyd edildiyi kimi, “2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının mənfi təsirləri 2015-ci ilin II yarısından artıq ölkə iqtisadiyyatında müşahidə edilməyə başlamışdır. Beləki, neftin 1 bareli 2008-ci ildə 150 ABŞ dollarına yaxınlaşdırsa, 2016-cı ildə 30 ABŞ dollarından aşağı olmuşdur. Neft qiymətlərindəki bu cür qlobal azalmanın Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsiri böyük olmuşdur” (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Nəticə və Təkliflər

Son olaraq ölkəmizin XİF-ində əsas yeri olan xarici ticarət sistemini qeyd etdiyimiz müəyyən göstəricilərə və apardığımız təhlillərə əsaslanaraq nəticələri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Xarici ticarət üzrə əsas göstəriciləri son illərdə inkişafın müsbət yöndə dəyişikliklərin müşahidə edildiyini göstərir. İdxal və ixrac mallarının əmtəə strukturundakı qeyri-səmərəli halı isə aydın şəkildə görünür.
2. İdxal əmtəə strukturu əsasən istehlak, ixrac strukturu isə xammal xarakterlidir. Ölkə ixracının zəif şaxələnməsi, daha çox mono-əmtəə strukturunun olması, idxala çox meyilli olması müşahidə edilir.
3. “Əkiz kəsirlər” problemi aydın şəkildə özünü ölkə iqtisadiyyatında büruzə verərək iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafına təsir edir. Neft sektorundan əldə edilən gəlirlər qeyri-neft sektorunda mövcud kəsirləri kompensasiya etmək üçün istifadə edilir və bunun özü iqtisadiyyatımızın birtərəfli inkişafına səbəb olur.
4. Respublikamızda “əkiz kəsirlər” problemini azaltmaqdan ötrü dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər reallaşdırılmasına çox böyük ehtiyac var. Lakin ilk növbədə, neft-qaz sektorundan qazanılmış gəlirlərin, investisiyalar da daxil edilməklə istehlak və yığım üçün lazım olan hissəsi müəyyən edilməlidir. Daha sonra rəşional olaraq neft-qaz gəlirlərinin xərclənməsi üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Eyni zamanda yığım üçün ayrılan neft-qaz gəlirləri səmərəli idarə edilməlidir. Əgər bu sadələşdirmə tədbirlər düzgün yerinə yetirilərsə o zaman, “qazanılmış pulla-rın xərclənmə effekti” səmərəli şəkildə reallaşmış olar;
5. Ölkəmizdə istehsal olunan ixracyönümlü məhsulların ilk növbədə çeşid baxımından şaxələndirilməsi istiqamətində işlər aparılmalı və dünya ixrac bazarında ölkəmizin ixrac potensialına malik məhsullarının tanıtılması üçün yerli sahibkarların istehsal etdikləri ixracyönümlü məhsullarının daha yüksək keyfiyyətdə və həcmdə istehsal edilməlidir;
6. İstehsal olunan məhsulların daha çox faizin texnoloji cəhətdən yüksək səviyyəli məhsullar olması üçün ixracatçıların investisiya dəstəyinə ehtiyac vardır ki, ölkəmizə maraq

göstərən investorlar daha çox neft senayesinə investisiya yadırlar. Lakin son illərdə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən və onun təşəbbüsü ilə yaradılmış AZPROMO tərəfindən xarici investorların ölkəyə cəlbi üçün müəyyən işlər görülür. Buna baxmayaraq nəticələr hələ də qeyri-neft məhsullarına olan marağın çox zəif sürətlə artdığını göstərir. Ona görə də qeyri-neft sektoruna investisiya yadırlması istiqamətində mühüm addımlar atılmalıdır;

7. İxrac edilən məhsulların daha geniş coğrafi məkanda tanıtılması və dar diversifikasiyalaşmanın qarşısını almaq üçün mütləq yeni xarici ixrac bazarlarının kəşfinə ehtiyac var. Bu istiqamətdə AZPROMO tərəfindən 2018-ci ildə sahibkarların marağına səbəb olan 2 bazar (Belarusiyanın spirtli içkilər və lak və boya bazarları) araşdırılmışdır. Lakin bu araşdırmalar da coğrafi cəhətdən dardır və bu mənada daha geniş coğrafi bazar araşdırılması istiqamətində işlər görülməsi üçün təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır;

8. Digər mühüm məsələlərdən biri olan ixracatçı subyektlərin artırılması üçün mühüm addımlar atılır (ixrac təşviqi, beynəlxalq sərgi və tədbirlər, investorların cəlb edilməsi və s.) və atılan addımlar son illərdə müsbət göstəricilərin olduğunu sübut edir. Eyni zamanda dövlət tərəfindən yaradılan imkanlar ixracatçı subyektlərin marağını artırmaqla xarici bazarlara çıxış üçün də şərait yaradır. Bu işə öz növbəsində ölkədə özəl sektorun payının artmasına səbəb olur.

9. Ölkənin XİF strategiyası dünya iqtisadiyyatı və milli iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin bir çox tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Yəni strategiya müəyyənləşdirilərkən həm ölkə maraqlarına cavab verməli, həm də dünya iqtisadiyyatına və baş verən dəyişikliklərə sürətlə reaksiya verməlidir. Bunun üçün də XİF strategiyasının mühüm vəzifələrini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi “İxrac icmalı” Bakı- 2018, Yanvar №1 (22) 21 səh.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi “İxrac icmalı” Bakı- 2019, Yanvar №1 (22) 30 səh.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016, 111 səh.

M.A.Əhmədov, A.C.Hüseynov “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları” Bakı, 2011, 110 səh.

H.B.Abdullayev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları” Bakı, 2006 Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Modelləri, Bakı, 2009, 24 səh.

Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyasının Nəzəri-metodoloji Əsasları, 2012, 90 səh.

Dövlət Gömrük Komitəsi “Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası” Hesabat dövrü: 01.01.2018 – 31.12.2018, 32 səh

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, www.azpromo.az (23.02.2019)

Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətin Gömrük Statistikası, www.customs.gov.az (07.02.2019)

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (05.03.2019)

Kənd Təsərrüfatı Və İqtisadiyyat

Ruhin ƏLƏKBƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ruhin.elekberov96@gmail.com

Xülasə

Qeyri-neft sektorunun ən potensiallı qollarından biri olan, kənd təsərrüfatı məhsullarının (KTM) istehsal və emal həcmnin artırılması ilə, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbini ödəməkdən əlavə, ticarət balansında müsbət saldo yaratmaq və ölkəyə maliyyə axınının yön tutmasına şərait yaratmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac problemlərinin aradan qaldırılması mövzusunun aktuallığını ortaya qoyur. Məqalədə aparılan araşdırmaların başlıca məqsədi ölkədə ilkin olaraq, əhali üçün ifrat dərəcədə vacib olan orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emal həcmnin yüksəldilməsi hesabına, daxili bazarda uyğun qiymətlərlə məhsul təkif olunması və bundan savayı, xarici bazara məhsul transfer olunması ilə ölkəyə xarici və ümumi maliyyə axınına nail olmaqla, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi proseslərdən asılılığının azaldılması və qlobal iqtisadi böhranlardan yan keçmə qüdrətinə sahib olmasını təmin etmək məqsədi güdür. Araşdırmada müşahidə və sorğu metodları vasitəsilə, açıq müşahidə və şifahi sorğu aparılmaqla tədqiqat aparılmışdır. Bu məqsədlə Bakı şəhərində yerləşən bir sıra ticarət şəbəkələrində müşahidə həyata keçirilmiş və araşdırma nəticəsində, həmin ticarət mərkəzlərində daha çox satış qabiliyyətli və qiymət dəyişimi intervalına sahib olan və tələb həcmi daha çox olan məhsullar müəyyən olunmuşdur. Məlumatlar əsas etibarilə, müxtəlif internet portallarından və kitablardan əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilib müqayisə və sintezinə əsaslanır. Aparılmış tədqiqatın nəticəsində, bir sıra adı çəkilmiş ixrac problemlə kənd təsərrüfatı məhsulları və prolemin səbəbləri müəyyən edilmişdir. Problemin həlli üçün istehsalın artırılması və ixrac zamanı tətbiq edilməli logistik üsullar göstərilib.

Açar sözlər. KTM, Ticarət dinamikası, Əsas idxal-ixrac məhsulları, İxrac problemlə KTM-1.

Sənayenin İnkişafına İnvestisiya Qoyuluşlarının Artırılması İstiqamətləri

*Ruslan VƏLIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ruslan_1993.11@mail.ru*

Xülasə

Sənaye, iqtisadiyyatın mürəkkəb sahəsi kimi, iqtisadi sistemin müxtəlif elementlərinin inkişafını tələb edir. Bu inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq onun rəqabət qabiliyyəti formalaşır. Ümumiyyətlə, investisiya yeni maddi, qeyri-maddi və maliyyə ehtiyatlarının əldə olunması üçün mövcud resursların istifadə olunmasını xarakterizə edir. Daha geniş mənada isə investisiyalar iqtisadi artımı, həmçinin ölkədə iqtisadi inkişafın əldə olunması məqsədi ilə zəruri maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mexanizmini təmin edən iqtisadi təsir kimi də xarakterizə oluna bilər. Sənaye sahələrinin fəaliyyətinin ən vacib və əhəmiyyətli cəhəti investisiya prosesidir. Çünki investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi ona yönəldilən əsaslı kapital qoyuluşu ilə birbaşa əlaqədardır ki, bu da sənaye müəssisələrinin mənfəətini təmin etməlidir. Son illərdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri regionların inkişafıdır. Regionlarda əhalinin gəlirlərinin artırılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi sənayenin inkişafından da əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Xüsusilə, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün regionlarda əməl sənayesi müəssisələrinin yaradılması iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu isə bilavasitə investisiya prosesində təmin edilir. Regionlarda sənayenin inkişafının təmin edilməsi üçün investisiya fəallığının artırılması sahəsində dövlətin stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması zəruridir. Məqalədə Azərbaycanda investisiya prosesində dövlətin rolu araşdırılmış, regionlarda investisiya fəallığına təsir edən amillər öyrənilmiş, ölkəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Son illərdə Azərbaycan xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə yanaşı, kapital ixarc edən ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Habelə, regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: Sənaye, İnvestisiya, Regional inkişaf, İnvestisiya siyasəti

Giriş

İnvestisiya latın sözü (“investio”) olub, mənası “geyindirmək”, “örtmək” deməkdir. İngiliscə isə bu terminin (“invest”) bir çox mənaları vardır ki, bunlardan biri də “kapital qoymaq” mənasını verir. Terminoloji şərh bu sözün mənasını qismən də olsa açıqlayır. Təbii ki, investisiya anlayışı adı altında mənfəət və ya sosial məqsədin həyata keçməsinə nəzərdə tutan qoyuluşlar əhatə edilir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi həyatı baş vermiş ciddi dəyişikliklərlə səciyyələnir. Müstəqilliyin ili illərində ölkədə baş vermiş iqtisadi böhran uğurlu neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində iqtisadi artımla əvəz edilmiş, milli iqtisadiyyatın genişlənməsi, valyuta sisteminin sabitliyi təmin edilmişdir. Bu dəyişikliklərin əsas amillərindən biri kimi milli iqtisadiyyatda investisiya prosesləri çıxış edir.

Məhz investisiya prosesləri müasir dünya və ölkə iqtisadiyyatının XXI əsrdəki inkişafının səciyyəsinə müəyyən etmiş olur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının əsas subyektlərinin investisiya resurslarına çıxış imkanları artmışdır. Məsələn, xarici investisiya həcminin sürətlə artmasını milli investisiya proseslərinin başlıca meyllərindən biri kimi göstərmək olar. Bütün bu proseslər xarici investisiyaların ölkə təsərrüfatına təsirini də gücləndirirdi. İstənilən bir ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı onun beynəlxalq iqtisadi proseslərdə fəal və səmərəli iştirakı olmadan mümkün deyil.

Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, regionların tarazlı inkişafının təmin olunması, yoxsulluğun azaldılması investisiya prosesinin aktivləşdirilməsindən asılıdır. Hazırda dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ölkədə investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılması və özəl bölmənin investisiya fəallığının stimullaşdırılmasından ibarətdir. Bazar münasibətləri şəraitində bu məsələlərin səmərəli həlli üçün investisiya fəaliyyətinin tənzimləmə metodlarından optimal istifadə edilməli, vergi, gömrük və s. sahələrdə həyata keçirilən tədbirlərlə dövlətin investisiya fəaliyyəti sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlər əlaqələndirilməlidir. Xüsusilə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının iqtisadi inkişafa, özəl bölmədə investisiya fəallığının artırılmasına təsirinin müəyyən edilməsi və bunun əsasında səmərəli dövlət investisiya proqramının tərtibi tələb olunur. Bütün qeyd edilənlər dövlət investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinin tədqiqinin əhəmiyyətini müəyyən edir.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan, müqayisə, iqtisadi statistik təhlil, proqram məqsədli yanaşma metodlarından istifadə olunaraq təhlil edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, internet resusundan istifadə olunaraq vacib məlumatlar əsasında Sənayenin inkişafında investisiya qoyuluşlarının artırılması istiqamətləri araşdırılmış və xarici investisiyanın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması yolları təhlil edilmişdir.

Analiz

Hər bir ölkənin inkişafında investisiyaların rolu müasir dövrdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Investisiyalar iqtisadi artım və təhlükəsizliyi, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini təmin

edir, əhalinin həyat səviyyəsinin artmasına zəmin yaradır. İqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə investisiyaları iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəltmək, iqtisadiyyatın quruluşunda elm tutumlu sahələrin payını artırmaq zəruridir. İntestisiyaların artımını təmin etmək üçün bazar infrastrukturunun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi önəmli yer tutur. Ölkədə investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri təsərrüfat subyektlərinin valyuta və maliyyə risklərindən qorunma imkanlarının məhdud olmasıdır. Fond və valyuta bazarlarının, əmtəə birjalarının formalaşmaması investisiya riskini artırır. İnkişaf etmiş maliyyə bazarlarının mövcudluğu investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə əlaqədar xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Hazırda ölkədə təkmil fond bazarı formalaşmamış, korporativ qiymətli kağızlar bazarı zəif inkişaf etmişdir. Bu da əmlakın likvidliyini azaldır, investisiya qoyuluşu nəticəsində yaradılmış əmlakın reallaşdırılması imkanlarını məhdudlaşdırır və onun real dəyərinin müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Belə şəraitdə müəssisələrin səmərəli mülkiyyətçinin sərəncamına keçməsi imkanları azalır. Eyni zamanda, bank sisteminin, qiymətli kağız bazarının, məsləhət və xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, biznes fəaliyyətinin müasir formalarının inkişaf etməməsi biznesin sövdələşmə xərclərinin artmasına, qeyri-müəyyənliklə əlaqədar riskin yüksəlməsinə, biznesdə maliyyələşmə və təhizat mənbələrinin alternativlərinin məhdud olmasına gətirib çıxarır.

Son illərdə ölkədə investisiya qoyuluşlarının strukturunda dövlət investisiyalarının payının artması sənayenin payının azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitlərinin payı 2010-ci ildə 2,9 faizdən 2015-ci ildə 3,4 faizə, 2018-ci ildə isə 38,2 faizə qədər artmışdır. Nəticədə, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində sənayenin payı 2010-ci ildə 68,2 faizə, 2014-cü ildə isə 79,6 faizə qədər artdığı halda, 2018-ci ildə bu göstərici 26,5 faizə bərabər olmuşdur. Bu hal dövlət investisiyalarının əsasən infrastruktur sahələrə yönəldilməsi ilə əlaqədardır. Əsasən, son illərdə ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi yeni tikintiyə yönəldilir. Məsələn, investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsinin yönəldiyi sənayedə əsas fondların yeniləşmə əmsalı 2014-2018-ci illər ərzində 7,7 faizlə 15,5 faiz arasında dəyişdiyi halda, sıradan çıxma əmsalı 0,4 faizlə 0,8 faiz arasında dəyişmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənayedə yeniləşmə əmsalı əvvəllər əsasən neft və qaz hasilatı sahəsi hesabına baş verirdisə, son illərdə içkilər istehsalında, metallurgiya sənayesində, neft emalı sahəsində, avtomobil qoşquları istehsalında yeniləşmə əmsalı yüksək olmuşdur. Ölkədə investisiya fəallığının əsas obyektı sənayedir. Belə ki, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində sənayenin

payı 2000-ci ildə 69,2 faizə, 2010-cu ildə 43,2 faizə, 2017-ci ildə isə 60,9 faizə bərabərdir. Sənayedə əsas kapitalla investisiyaların əsas hissəsi neft və qaz hasilatı sahəsinə qoyulmuşdur.

Cədvəl I. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):							
mlyn.manat	14118.9	17048.8	20251.1	21448.2	21890.6	20057.4	22868.5
mlyn.dollar	17591.4	21588.9	25777.8	27340.0	27907.5	19547.2	14329.5
Xarici investisiyalar:							
mlyn.manat	6 619.7	6849.8	8102.7	8269.3	9175.7	10998.9	16216.1
mlyn.dollar	8 247.8	8673.9	10314.0	10540.9	11697.7	10719.1	10161.1
Daxili investisiyalar:							
mlyn.manat	7499.2	10199.0	12148.4	13178.9	12715.0	9058.5	6652.4
mlyn.dollar	9343.6	12915.0	15463.8	16799.1	16209.8	8828.1	4168.4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK)məlumatı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. www.stat.gov.az

Regionlarda sənayenin inkişafı investisiya mühitinin əlverişli olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Investisiya riski yüksək olan regiona investisiyanın cəlb olunması çətinləşir. Belə ki, yüksək investisiya riski şəraitində nəzərdə tutulan mənfəət normasının səviyyəsi də yüksək planlaşdırılır. Nəzərdə tutulan mənfəət norması investisiya riski və faiz dərəcəsinin səviyyəsindən asılı olduğu halda, əldə edilə bilən mənfəət norması infrastrukturun inkişafından, kadrların ixtisasından və s. asılıdır. Bu baxımdan regionda investisiya fəallığını təmin etmək üçün investisiya riskinin aşağı salınması üçün tədbirlərin görülməsilə yanaşı, mənfəət normasına təsir göstərən amillərin də nəzərə alınması vacibdir. Praktikada bu amillər qarşılıqlı əlaqədə olurlar, yəni mənfəət normasına təsir edən amillər, həm də investisiya riskinin səviyyəsinə təsir göstərir. Investisiya siyasəti ayrı-ayrı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün əhalinin və müəssisələrin vəsaitlərinin cəlb edilməsinin, qiymətli kağızlar bazarının, lizinq əməliyyatlarının, ipoteka kreditlənməsinin, sığorta şirkətlərinin inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə reallaşdırılır. Investisiya qoyuluşlarının daxili mənbələrinin məhdud olduğu şəraitdə xarici investisiyanın cəlb edilməsinin iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyəti artır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, investisiya siyasəti xarici investisiyanın cəlb olunmasına nail olmaq üçün deyil, ümumiyyətlə regionlarda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənməlidir. Investisiya siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün regionlarda əlverişli investisiya mühitinin yaradılması vacibdir. Bu da aşağıdakıları tələb edir:

– regionlarda investisiya mühitinin əlverişliliyini artıran etibarlı və stabil hüquqnormativ bazanın yaradılması, sahibkarlar və yerli dövlət orqanları arasında sıx təşkilatışıgüzər əlaqələrin yaradılması;

– ərazinin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, tikinti bazasının, kommunikasiya şəbəkəsinin (nəqliyyat, rabitə, informatika) inkişaf etdirilməsi. Regionlarda büdcə vəsaitlərindən investisiya qoyuluşu üçün səmərəli istifadə edilməsi iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, sosial obyektlərlə yanaşı, investisiya qoyuluşları aşağıdakı istiqamətlərdə də həyata keçirilə bilər:

– iqtisadi inkişaf prioritetlərinə uyğun layihələrin özəl sektorun nümayəndələrinin iştirakı ilə müştərək maliyyələşdirilməsi məqsədilə birbaşa dövlət investisiyalarının həyata keçirilməsi;

– sənaye müəssisələrinin sanasiyası ilə əlaqədar tədbirlərə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi;

– ixrac əməliyyatlarının kreditləşdirilməsi.

Xarici kreditlər və lizinq sənaye müəssisələrinin yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edir. Bununla belə, sənaye müəssisələrinin xarici kredit və lizinqdən istifadə etmək imkanları məhduddur. Emal sənayesinin əksər müəssisələrinin maliyyə imkanları, onlarda istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsi bunu məhdudlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli sənaye müəssisələrin inkişafı xarici bazarlarda fəaliyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq kapitalın idxalı ilə yanaşı, sənayenin inkişafı üçün kapitalın ixracının da əhəmiyyəti artır.

Son illərdə Azərbaycanın sənaye şirkətlərində əsasən Dövlət Neft Şirkəti xarici ölkələrdə öz bölmələrini yaratmaqla məşğul olmuşdur. Türkiyə, İsveçrə, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya və başqa ölkələrdə şirkət fəaliyyət göstərir və bu ölkələrdə investisiya qoyuluşu həyata keçirmişdir. Dövlət Neft Şirkətinin “SOCAR Energy Ukraine” törəmə müəssisəsi Ukraynada fəaliyyət göstərməkdədir. 2013-cü ildə 9 yanacaqdoldurma stansiyaları açılaraq “SOCAR Energy Ukraine” brendi altında fəaliyyət göstərən yanacaqdoldurma məntəqələrinin sayı 37-ə çatmışdır. Gürcüstanda Kulevi Qara dəniz Terminalı, Türkiyədəki “Petkim” neft-kimya şirkəti şirkətin əsas xarici aktivlərindəndir. Şirkət Gürcüstanın qaz distribusiyası və neft məhsullarının pərakəndə satış bazarında səmərəli fəaliyyət göstərir. ARDNŞ-nin istehsal etdiyi məhsulların enerji bazarında istehlakçılara birbaşa və daha əlverişli şərtlərlə çatdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə İsveçrədə “SOCAR TRADING” şirkətini təsis etmişdir artıq bir neçə ildir ki fəaliyyət göstərir. “SOCAR Trading” müəssisəsi Cenevrə və Sinqapurdakı ofisləri, eləcə də Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Nigeriya və Vyetnamdakı nümayəndəlikləri mövcuddur. Hazırda

Türkiyədə “STAR” neft emalı zavodunun inşasını həyata keçirilir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan sənayesinin xarici investisiya resurslarının mənimsəməsi qabiliyyətini məhdudlaşdıran bir çox obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur.

Dövlət investisiya prosesinə birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərir. Birbaşa təsir dövlət büdcəsi, büdcədənəkar fondlar və dövlət müəssisələrinin investisiya qoyuluşlarının artırılması yolu ilə həyata keçirilir. Dövlət iqtisadi subyektlərin investisiya fəaliyyətinin şərtlərini dəyişməklə investisiya qoyuluşlarının həcminə və istiqamətlərinə dolaylı yolla təsir göstərir .

Regional siyasətin daha uğurlu həlli məqsədilə regional siyasətin birbaşa dövlət tənzimləməsi daha çox tətbiq edilir. Məsələn, regional siyasət vasitəsi kimi birbaşa dövlət tənzimləməsi Avropa ölkələrində ağır vəziyyətdə olan regionların problemlərinin həll edilməsində fəal istifadə olunur. Xarici investisiyaların çatışmaması Avropa ölkələrini daxili potensialın stimullaşdırılması yollarını axtarmağa məcbur edirdi. Belə yol kimi aşağıdakı iki məsələni həll edəcək dövlət investisiya kompaniyalarının yaradılması seçildi:

- problemlə regionlara yeni investorların cəlb edilməsi, onlara fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, yeni özəl firmaların yaradılması və rekonstruksiyasında köməyinedilməsi;
- regionların iqtisadi inkişafına təkan verəcək dövlət layihələrinin reallaşdırılması vasitəsilə dövlət sektorunun regional inkişafa stimullaşdırıcı təsirinin gücləndirilməsi. Burada əsas diqqət yeni məhsulların istehsalına və yeni texnologiyaların tətbiqinə, istehsalın yeniləşdirilməsi və artımına, yerli və xarici kapitalı müəssisələrin təşkilinə, yeni məhsulların və texnologiyaların yaradılması üçün aparılan tədqiqat işlərinə köməyə yönəldilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə dövlət investisiyasının idarə olunması, habelə investisiya fəaliyyəti şərtlərinin tənzimlənməsi və bu şərtlərə investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət daxildir. Dövlət investisiya prosesinə birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərir. Birbaşa təsir dövlət büdcəsi, büdcədənəkar fondlar və dövlət müəssisələrinin investisiya qoyuluşlarının artırılması yolu ilə həyata keçirilir. Dövlət iqtisadi subyektlərin investisiya fəaliyyətinin şərtlərini dəyişməklə investisiya qoyuluşlarının həcminə və istiqamətlərinə dolaylı yolla təsir göstərir.

Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin səfərbər edilərək daha əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz regional problemlərin həllinə yönəldilməsi struktur-investisiya siyasətinin əsas elementlərindəndir. Belə ki, xarici investorlara münasibət çoxsaylı və müxtəlif səviyyəli amillərin təsiri altında formalaşır. Ancaq, bu gün dünyada hazırkı iqtisadi reallıq integrativ əlaqələrin xüsusilə də kapital axını baxımından əlaqələrin intensivləşdirilməsinin əlverişliliyi haqqında arqumentlərə malikdir. Çünki , xarici şirkətlərin

iştirakı ölkəyə ən müasir texnologiyaları və müvafiq idarəetmə vərdişlərini gətirir. Məhz bu amil, xarici bazara çıxmağı da asanlaşdırır, məşğulluğu artırır və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur. İnvestisiya siyasəti, investisiyaların təhlükəsizliyinə yönəldilir ki, məhz həmin bu təhlükəsizlik, investisiyaların investisiya bazarında baş verən proseslərdən asılı olmamasını və eyni zamanda gəlirin sabitliyini nəzərdə tutur.

İnvestisiya risklərinin idarə olunması, daha doğrusu, onların aşağı salınması tədbirləri kompleksinin həyata keçirilməsi investisiya siyasətinin mühüm elementidir. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən "açıq qapı" siyasəti həyata keçirilir. Hazırda Azərbaycan Hökuməti ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir. İnvestisiyalar iqtisadi proseslərdə mühüm rol oynayır, ümumi iqtisadi artımı qabaqcadan müəyyən edir. İnvestisiya resurslarının iqtisadiyyata cəlbə nəticəsində istehsalın həcmi artır, milli gəlirin səviyyəsi yüksəlir, müəyyən dərəcədə bu və ya digər məhsul və xidmətlərə tələbatı ödəyən sahə və müəssisələr inkişaf edir və rəqabətqabiliyyətliliyi artır.

Nəticə Və Təkliflər

Müasir dövrdə Azərbaycan sənayesində struktur- investisiya siyasətinin aparıcı meyli, dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli, xammal-material resurslarının ən yeni texnika və texnologiya əsasında emal olunaraq, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli son hazır məhsul şəkilində ixrac potensialını artırmağa istiqamətləndirilməlidir. Son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində sənayeləşmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Düşünülüb ki, neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması ölkənin dayanıqlı maliyyə resurslarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Ölkədə sabit investisiya mühitinin yaradılmasında əsas amil ilk növbədə investorlara əlverişli şəraitin təşkil edilməsidir. Respublikaya investisiya axınının ən başlıca səbəbi onların bu əməliyyatdan kifayət qədər mənfəət əldə etməsidir. Məhz, bu baxımdan xarici investisiyaların cəlb edilməsi investisiya siyasətində baş verə biləcək ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasını tələb edir. Buna görə də respublikada həm investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin ümumi qanunlarının, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi məsələlərinin həlli bazar münasibətləri şəraitində mühüm zərurətə çevrilir.

Ölkənin hər tərəfli inkişafı üçün qeyri –neft sənayesinin inkişafı Dövlətin prioritet istiqaməti olmalıdır və dövlət bunun üçün investorları əsasən regionlara cəlb etməli, investorlar üçün

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

əlverişli şərait yaratmalıdır həmçinin bir çox sahələrdə investora və sahibkarlara dəstəy omalidi vergi sahəsində güzəştlər etməli və sahibkarlara güzəştlı kreditlərin verilməsində bir çox tədbirlər planı həyata keçirməlidir.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı: 2018.

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2018.

Azərbaycan sənayesi. Bakı: 2018.

Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

“Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”, Bakı 2013

“Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər” - Dos.Kərimov Ə.İ.,Kərimov C.Ə., Bakı 2006

Əhmədov B.S. “İnvestisiya və kapital” anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtisadi və makroiqtisadi yanaşmalar / Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı №1, 2009.

Əliyev F.B İnvestisiya layihələrin təhlili və dəyərləndirilməsi bakı 2013

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi – www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi - www.economy.gov.az

Azərbaycanda Həyat Sığortasının İnkişaf Prosesi Və Həyat Sığortası Üzrə Məhsul Növləri

Ruzi ŞİMİSOY

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

shimisoy.ruzi94@gmail.com

Xülasə

Sığorta sistemi dünyada və Azərbaycanda həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Biz bu məqaləmizdə Azərbaycanda həyat sığortasının vəziyyətinə və ölkəmizdə həyat sığortasının tətbiq olunan növlərinə baxacağıq. Baxacağımız həyat sığortası növləri Azərbaycanda sığorta və xüsusilə də həyat sığortası üzrə ilk pillədə yer alan Paşa-həyat (Pasha Life LLC) MMC-nin sığorta məhsulları olacaq.

Ümumiyyətlə sığorta sahəsi müasir dünyamızda çox perspektivli və gəlirli sahələrdən biridir. Belə ki, iqtisadi proseslər güclənir insanların gəlirləri yüksəlir və sosial rifah hallarını daha da yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Bu istiqamətdə həm öz fiziki sağlamlılıqlarını, həm ailə üzvlərinin gələcəkdə qarşılaşa biləcəyi problemləri, maddi və mənəvi çətinlikləri qabaqcadan önləmləmək, həm də maddi mal varlıqlarını olası hər bir bədbəxt hadisədən qorumağa, qarantı altına almağa çalışırlar. Bu səbəbdən sığorta sahəsinə müraciət və tələbat artır. Xüsusilə Avropa, Amerika və dünyanın digər inkişaf etmiş ölkələrində bu sahəyə çox güclü maraq və təsir meyilləri mövcuddur. Avropada şirkətlərin ən çox gəlir əldə etdiyi sahələrdən biri həyat sığortasıdır. Məqaləyə bu mövzuun seçilməsi Avropanın təcrübəsindən istifadə etməklə ölkəmizdə mövcud vəziyyəti öyrənməkdir. Təhlil zamanı Avropada həyat sığortası üzrə myelin necə güclü olduğunu şahidi olacağıq. Həyat sığortası eyni zamanda da yığıcı etmək istəyən insanlar üçün gözəl imkanlar vəd edir. Həyat sığortasının bəzi növləri daha çox yığıcı yönümlüdür. Azərbaycanda baş verən axırıncı hadisələr də bir daha sığortanın və sığortalanmanın labüdlüyünü sübut etdi. Ümidvaram ki, Azərbaycanda bundan sonra da Həyat sığortası daha da artan tempdə inkişaf edəcək.

Açar sözlər: Sığorta, Həyat sığortası, Paşa-həyat

İnsan Resursları İdarə Edilməsində İş Analizi Və İşçi Seçmə Arasında Əlaqə

Sabir RƏHİMOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

sabirrehimov000@gmail.com

Xülasə

İqtisadiyyatda müşahidə olunan inkişaf prosesi müəssisələrdə sağlam inkişafı təmin etmək üçün insan resurslarının idarə edilməsinin səmərəli təcrübələrini tələb edir. Səmərəli şəkildə təşkil olunmuş işçi seçmə prosesi insan resursları departamentində işləyən insanların bir proses üçün sərf etdikləri vaxta qənaət etməklə yanaşı işə uyğun olan insanın, yəni təşkilat üçün lazım olan şəxsin seçilməsini təmin edəcəkdir. Səmərəli şəkildə təşkil edilmiş işçi seçiminin təmin edilməsində həm işçi seçmə, həm də bir çox funksiyalarla əlaqəli olan iş analizi prosesinin həyata keçirilməsi vacibdir. Çünki, iş analizi müəssisədə mövcud olan hər bir işin ayrı-ayrılıqda xərcləri, müəssisədə olan yeri, iş şərtlərini və məsuliyyətini elmi cəhətdən tədqiqatını həyata keçirən bir prosesdir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsinin ən vacib funksiyaları olan iş analizi və işçi seçmə proseslərinin necə təşkil olunduğunu təhlil etmək, işçi seçmə zamanı iş analizinin nəticələrindən nə dərəcədə faydalandığını aydınlaşdırmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə işçi seçmə və iş analizi ilə bağlı ədəbiyyatlar incələnməmiş, bu ədəbiyyatlara uyğun anket sorğusu hazırlanmışdır. Sorğu cavablarına görə məlum olmuşdur ki, müəssisələr iş analizindən işçi seçmə prosesinin bütün mərhələlərində istifadə etmirlər. Bunu təmin etmək üçün insan resursları mütəxəssisləri öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməli və beynəlxalq təcrübələrdən istifadə etməlidirlər. Bu dəyişiklik vasitəsi ilə işçi heyətinin doğru seçilməsi ilə bərabər işçilərin motivasiyasının təmin edilməsinə və şirkətin müvəffəqiyyət xəttinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Açar sözlər: İnsan resurslarının idarə edilməsi, İş analizi, İşçi seçmə prosesi

Giriş

Son zamanlarda böyüklüyündən asılı olmayaraq bütün şirkətlər rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşlar. Bu səbəbdən firmalar iş üçün lazım olan doğru insanları işlətməyə maraqlıdırlar. Bunu təmin etmək üçün işçilərin işə alınması prosesində iş analizinin nəticələrindən istifadə edirlər.

İş analizinin tarixi e.ə 5-ci əsrdə yaşamış Sokratın dövrünə qədər uzanmışdır. Bu dövrdə Sokrat hansı işlərin görülməsi və kimlər tərəfindən həyata keçirilməsinin məqsədə uyğun olduğunu söyləyərək iş analizinin əsasını qoymuş oldu (Karapınar, 2014).

İş analizi işlər haqqında ətraflı məlumat almaq üçün həyata keçirilən bir proses olmuşdur və ilk dəfə 1900-cü illərin əvvəllərində bir idarəetmə üsulu kimi hazırlanmışdır. T.W. Taylora görə firmalarda səmərəliliyi və inkişaf sürətini artırmaq üçün iş analizi vacibdir. Onun fikrincə bütün

işlərin təməlini v  həyata keçirilmə mərhələlərini i  analizi müəyyən edir. 1960-cı illərdə davranış məktəbinin alimlərinin təşkilati araşdırmalarında i  müxtəlifliyi əhəmiyyət kəsb etmiş, işlər haqqında məlumat əldə etmənin vacibliyi daha da qabardı ından i  analizinə də maraq artmışdır. Təşkilatın inkişaf həyatında i  anlayışı  z əhəmiyyətliliyini canlandırmışdır. I  analizi həyata keçirildikdən sonra şirkətlərdə əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq  c n görülən işlər x susiy tl rin  görə qruplara ayrılır. Hər qrup bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli  kild   z vəzifələrini icra edirlər. Qarşılıqlı formada fəaliyyət göstərəcək işlər müəyyən edilməsinin əsas  t nliyi onların x susiy ti v   n kiçik detallarına qədər öyrənilməsidir. I  analizinin əsası isə işlər müxtəlifliyi ilə yanaşı həm də i   ertl ri, vəzifələr v  öhdəliklərini də araşdıraraq haqqında geniş məlumat almaqdır (Şerif,  ge, 2011).

I  analizi prosesi bir sıra sualları cavablandırır:

1. I çi hansı x susiy tl r , təcrübə və bacarıqlara malik olmalıdır?
2. I  nə zaman həyata keçirilməlidir?
3. I  harada yerinə yetirilməlidir?
4. I  necə yerinə yetirilməlidir?
5. I in yerinə yetirilmə səbəbi nədir? I in sonunda hansı proses ba  verəcək?

I  analizindən əldə edilən məlumatlar hesabına aşağıdakı məqsədlərə  atılır:

I çi:

1. I  hər zaman h v slidir.
2. Potensialından tam istifadə edərək  z n  inkişaf etdirməyə çalışır.
3. Yaradıcı olur, gördüyü işdən zövq alır.
4. I i daha tez öyrənir, təlimə daha az ehtiyacı olur.
5. Şirkət mədəniyyətini mənimsəyir, ona layiq olmağa çalışır.
6. I çinin adaptasiya prosesi sürətli olur (Demirkol, Ertu ral, 2007).

Təşkilatların həyata keçirdiyi i  analizləri aşağıdakı problemləri həll edir:

1. Gələcəkdə ehtiyac olacaq işçi sayını və onların x susiy tl rini müəyyən etmək,
2. I çil rin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində onların təhsil və inkişaf ehtiyaclarını müəyyən etmək,
3. I çil rin səmərəli çalışmasına mənfi təsir edən i  vasitələrinin müasirləri ilə əvəz etmək və i  mühitinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq,
4. Performans qiymətləndirilməsi  c n lazım olan məlumatların toplanması,
5. I çil rin  m k haqlarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə işlər qiymətləndirilməsi,
6. Təşkilatın inkişafının təmin edilməsi, işlər yerinə yetirilməsi texnologiyalarının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi.

Canan Çetin və Esra Dinç Özcanə görə iş analizi mərhələləri belədir:

- İş analizinin planlaşdırılması
- İş analizinin hazırlanması və işçilərə məlumat verilməsi
- İş analizi prosesinin həyata keçirilməsi
- İşin tərif və tələblərinin müəyyən edilməsi
- İş təsvirlərinin və iş tələblərinin yenilənməsi (Çetin, Özcan, 2014).

Zeyyat Sabuncuoğlu iş analizi mərhələlərini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

- Analitiklərin seçilməsi
- Analitiklərin təlimi
- Analizin həyata keçirilməsi
- İş analizi məlumatlarına nəzarət
- Analizin yenilənməsi (Sabuncuoğlu, 2000).

İş analizindən əldə edilən məlumatlar iş dəyərləndirilməsi, performans qiymətləndirilməsi, insan resurslarının planlaşdırılması, iş dizaynı, təhsil və təlim, işçi təhlükəsizliyi və sağlamlığının qorunmasında istifadə edilir. İş analizi zamanı həll edilən əsas məsələ işə uyğun işçinin tapılmasıdır, yəni məqsəd işi işçiyə uyğunlaşdırmaq deyil, işə uyğun gələn işçinin seçilməsidir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin vacib funksiyası olan işçilərin seçim mərhələsi bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Seçim mərhələsi nə dərəcədə uğurlu formada təşkil olunarsa sonrakı mərhələlərdə də eyni dərəcədə uğur əldə ediləcəkdir. Kadr seçmə prosesini tam formada yerinə yetirə bilməyən müəssisələr yalnız öz məqsədlərinə deyil, həm də işçilərin həyatına mənfi təsir göstərirlər. Bu səbəblə kadrların işə götürülməsi üçün insan resurslarını planlaşdırmaq vacibdir. Planlaşdırma mərhələsindən sonra ixtisaslı heyətə sahib olmaq üçün kadr işçi tədarüku mərhələsi gerçəkləşdirilir. Bu mərhələdə iki üsul var: birincisi təşkilatdaxili tədarük, ikincisi təşkilat xaricindən tədarük. Tədarük mərhələsi nə dərəcədə effektivdirsə, seçim mərhələsi də o dərəcədə uğurlu olacaq.

İşçilərin seçilməsi prosesi iş axtaran şəxslər haqqında lazımlı məlumatlar toplamaq üçün müxtəlif metod və vasitələrin istifadəsini əks etdirir, sözügedən məlumatlar və iş spesifikasiyasında göstərilən tələblər arasında uyğunluq axtarılır. Digər tərəfdən, işçilərin seçilməsi prosesi namizədlərin qiymətləndirilməsi və nəhayət, bir və ya daha çox tələb olunan namizədlərin işə alınması ilə nəticələnən qərar prosesidir. İşçi seçmə prosesi zamanı məlumatların əldə edilməsi mərhələləri və üsulları müxtəlifdir. Bütün şirkətlər tərəfindən təyin edilən ümumi bir sistem yoxdur. Bu prosesdəki mərhələlərin sayı təşkilatın böyüklüyündən, vakant yerin qaydalarına, İnsan resurslarının idarə edilməsi sisteminə görə müxtəliflik təşkil

edir. Müasir dövrdə bir çox müəssisə işçi seçimində diqqətli davranır və məhsuldar işləməyin əsas yolu doğru insanın seçmək olduğundan xəbərdardırlar (Bingöl, 2006).

Uyğun olmayan bir insanın seçilməsi əsasən xərc elementidir. Məsələn, işə uyğun olmayan işçi üçün xərc amili olan təlimə ehtiyac olacaqdır. Bununla yanaşı, qeyri-peşəkarlıq müəssisədə məhsuldarlığın azalması, münaqişə, əmək itkisi və peşə qəzalarının artmasına səbəb olur. Yeni işçinin iş mühitinə uyğunlaşması üçün vaxt lazımdır. İşçinin daha uyğun olduğu vəziyyətdə onun faktiki performans səviyyəsinə çatması az vaxt alır. Bu, işin səmərəliliyini artırıcaq.

Serkan Bayraktaroğlu işçi seçim prosesini daha geniş araşdırmış və mərhələlərini iki başlıqda aşağıdakı formada sıralamışdır: (Bayraktaroğlu, 2008)

1. İlk hazırlıqlar
 - Personal istək formasının yaradılması
 - İş profilinin müəyyən edilməsi
 - İşçi alımının tədqiq edilməsi
 - İş üçün elanın verilməsi
2. İşə alma mərhələləri:
 - Müraciət ərizələrinin qəbulu
 - İlk incələmə
 - İlk görüşmə
 - Testlər
 - Müsahibə
 - Namizədin keçmişinin araşdırılması
 - Sağlamlıq müayinəsi
 - Seçim qərarı

İşçi seçimi prosesi zamanı əsas seçim vasitəsi kimi testlər və müsahibələrin nəticələrindən istifadə olunur. Testlərin məqsədi fərdlərin fiziki və əqli bacarıqlarını, şəxsiyyət quruluşlarını, bilik və maraqlarını analiz etmək, onları ölçməkdir. İstər təşkilatda işləmək istəyənlərin, istərsə də işləyənləri çox istiqamətli formada tanımaq üçün müxtəlif test üsulları vardır. Bunlar məlumat testləri, psixoloji testlər, performans testləri kimi qruplaşdırılır. İşçi seçimində istifadə edilən test növləri isə bunlardır: zəka, bacarıq, şəxsiyyət, yaddaş, yorğunluq və diqqət testləri (Camgöz, 2014).

İşçi seçimində hər səviyyə və xüsusiyyətli işlər üçün namizədlər arasından seçim edə bilmək məqsədilə üz-üzə görüşmək və söhbət etmək müsahibə adlanır. Müsahibə zamanı namizədlərə

verilən suallar qarşılığında alınan cavablardan onların gələcəkdəki iş performansını haqqında fikir sahibi olmağa imkan verir. Müsahibə işçi seçmə prosesinin ən çətin mərhələsi kimi tanınır, çünki müxtəlif testlərdən keçmiş fərdlər işə almaq kimi səlahiyyəti olan idarə heyəti ilə ilk dəfə görüşür. Planlı, plansız, telefon müsahibəsi, stress müsahibəsi və qrup müsahibəsi kimi növləri vardır ki, bu zaman şəxsi məlumat toplamaq üçün təhsil ilə əlaqəli suallar, təcrübə və işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı suallar verilir. Uğurla keçən şəxslər işə alınır.

Metod

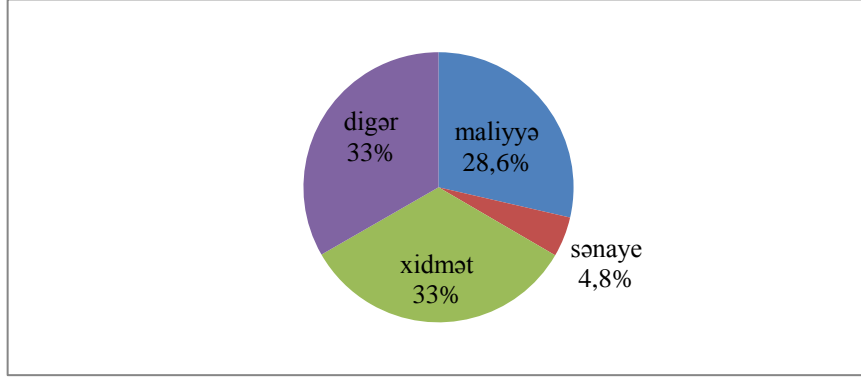
Məqalədə özündə insan resurslarının idarə edilməsinin 2 funksiyasını birləşdirir. Araşdırma zamanı əvvəlcə iş analizi və işçi seçmə prosesi haqqında ədəbiyyatlar incələnməmişdir. Azərbaycan fəaliyyət göstərən müəssisələrdə bu funksiyaların necə aparılmasını aydınlaşdırmaq məqsədilə anket sorğusu hazırlanmış və müəssisələrə göndərilmişdir. Anket 14 sualdan ibarət olmuşdur və anketin məqsədi işçi seçmə prosesi zamanı iş analizinin nəticələrindən necə faydalana bildiklərini aydınlaşdırmaqdır. Əsas məqsəd iş analizinin hansı müddətdən bir etdiklərini və vəzifə təlimatlarından işçi seçiminin hansı mərhələlərində istifadə edildiyini aydınlaşdırmaq olmuşdur.

Analiz

Tədqiqat zamanı 21 müəssisənin işçisi sorğuda iştirak edərək bir sıra məlumatların əldə edilməsinə kömək etmişlər. Sorğunun ilk sualına verilən cavablara əsasən sorğuda iştirak edən işçilərin 81%-i iqtisadiyyat, 19%-i isə digər ixtisaslar üzrə təhsil alanlardır. Şirkətlərin haqqında ümumi məlumatları nəzərinizə çatdırsaq sorğuda iştirak edənlərin 42.9%-i dövlət, 57,1%-i isə özəl müəssisədir. Eləcə də iştirak edənlərdən 80.9%-i yerli, 19.1%-i isə xarici şirkət olmuşdur.

Anketdə olan hansı sektor üzrə fəaliyyət göstərirsiniz sualına verilən cavablara baxdıqda aşağıdakı diaqramla qarşılaşırıq:

Qrafik 1: Şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi sektorlar

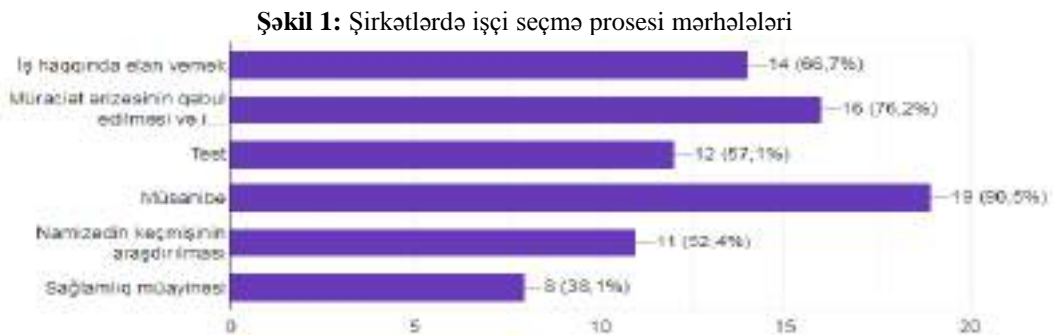
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanan anket sorğu əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqrama əsasən qeyd etmək olar ki, 33.3% xidmət, 4.8% sənaye sektoru, 28.6% maliyyə və yerdə 33.3% isə bu 3 sektorun daxil olmadığı sektorlar üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Digər bir suala əsasən respondentlərin 81%-i onların müəssisələrində insan resursları şöbəsinin olduğunu, 14.3%-i hələ də kəndlər şöbəsinin mövcud olduğunu qeyd etmişlər. digər 4.8% iştirakçı isə onlarda insan resurslarının idarəedilməsi üçün ayrılmış xüsusi bir şöbə olmadığını qeyd etmişlər.

İnsan resurslarının idarə edilməsi üzrə şöbələrdə işçi sayı nə qədərdir sualına 35% 1-5, 15% 6-10, 15% 11-15, 35% isə 16-dan çox bəndini qeyd etmişlər. Fərdi cavablara baxıldıqda sorğuda iştirak edən xarici şirkətlərin hər birində insan resursları şöbəsində işləyən işçilər 16dan çox olaraq qeyd edilib. Yerli şirkətlərdə isə əsasən özəl firmalar bu cavabı qeyd edənlər arasında çoxluq təşkil edir.

Anketin 7-ci sualına, yəni, müəssisələrdə işçi seçmə prosesinin hansı mərhələləri yer alır sualına verilən cavablardan yaranan diaqramı aşağıdakı şəkildə göstərək:

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanan anket sorğu əsasında tərtib edilmişdir.

Şəkildə göstərilən diaqrama əsasən söyləmək mümkündür ki, iş haqqında elən vermək mərhələsi 14, müraciət ərizəsinin qəbulu və incələnməsi 16, test mərhələsi 12, müsahibə 19, namizədin keçmişinin araşdırılması 11, sağlamlıq müayinəsi isə 8 müəssisədə həyata keçirilir. Burada olan fərdi cavabları incələdikdə 21 firmadan 5-i işçi seçmə mərhələlərinin hər birini yerinə yetirərək bu prosesi tam formada həyata keçirirlər. İş haqqında elan verməyən müəssisələr isə daxili qaynaqlardan işçi seçmə tərəfdarı olduqları görünür. İş zamanı fiziki güc və xüsusi dözümlü tələb etməyən müəssisələr sağlamlıq müayinəsi etməyə ehtiyac duymurlar.

İş analizi ən son nə vaxt keçirilib sualına verilən cavablarda 47.6% 3-6 ay əvvəl, 14.3% 6-12 ay əvvəl, 38.1% isə keçirilmədiyi qeyd etmişdir. İş analizi keçirilməyən müəssisələ fərdi olaraq baxdıqda kadrlar şöbəsi olan müəssisələr çoxluq təşkil edib.

İşçi seçmə prosesinin hansı mərhələsində vəzifə təlimatlarından (iş analizi nəticələrindən) istifadə edirsiniz sualına verilən cavablara nəzər yetirdikdə vəzifə təlimatlarından ən çox müsahibə mərhələsində istifadə edilmişdir. 57.1% iş haqqında elan verərkən vəzifə təlimatlarında istifadə edir ki, bu da artıq ilk mərhələdə müraciət edənlərin hansı şərtlərdə və hansı işlərlə məşğul olacaqları haqqında məlumatlandırır. 47.6% müraciət ərizəsinin qəbulu zamanı iş analizi nəticələrindən istifadə edib. Test mərhələsində 23.8%, müsahibədə 66.7%, namizədin keçmişinin araşdırılması zamanı 28.6%, sağlamlıq müayinəsində isə 14.3% faiz vəzifə təlimatlarında istifadə etmişdir.

Fərdi cavablara baxıldıqda görmək olar ki, iş haqqında elan vermək və müsahibə mərhələsini tətbiq edənlər mütləq bu mərhələ zamanı vəzifə təlimatlarından istifadə etmişlər. Fərdi nəticələrə baxdıqda 21 müəssisədən 1 müəssisə işçi seçmə prosesini bütün mərhələlərini vəzifə təlimatlarından istifadə edərək həyata keçirir.

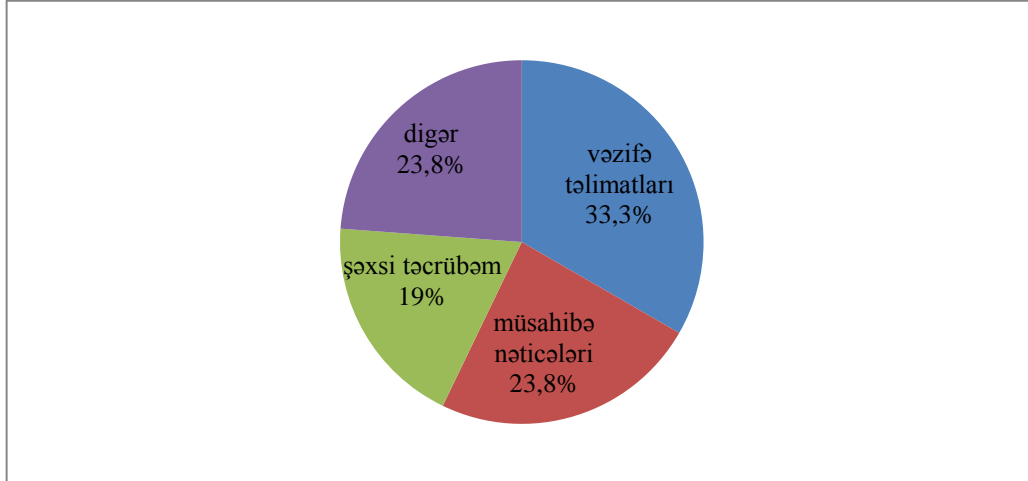
Anket suallarında ən çox istifadə etdiyiniz müsahibə növlərini qeyd edin hissəsinin cavabına əsasən müəyyən edilmişdir ki, müsahibə növlərindən daha çox planlı müsahibədən istifadə edilir. Yeni müsahibə zamanı soruşulacaq suallar, diqqət ediləcək xüsusiyyətlər əvvəlcədən müəyyən edilir. Belə ki, 81% planlı, 14,3% plansız, 23.8 faiz stress müsahibə, 19% qrup müsahibəsi, 14.3% isə telefon müsahibəsindən istifadə etdiklərini göstəriblər.

Suallara verilən cavablardan məlum olur ki, müəssisələr işçilərin qrupla işləmək bacarığı, yenilikçi olması və yüksək ixtisas biliyinə malik olmasını arzu edirlər. Tələb edilən xüsusiyyətlərdən komputer bilikləri, üstün dil bilikləri və yüksək təhsil səviyyəsinin olmasını istəyirlər.

Müəssisələrdə imtahan mərhələsinin seçilməsinə təsir edən əsas faktor aşağıdakı diaqramdakı kimidir:

Qrafik 2: Müəssisələrdə imtahan növünün seçilməsinə təsir edən faktorlar

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanan anket sorğu əsasında tərtib edilmişdir.

Diaqramdan göründüyü kimi 33.3% vəzifə təlimatları, 23.8% müəssisə nəticələri, 19% şəxsi təcrübəyə əsaslanaraq, 23.8% isə digər əsaslarla imtahan növünü seçir. Digər əsaslar dedikdə imtahanın keçirilmə yeri, yəni, müəssisənin xüsusi verilmiş qərarları ola bilər.

Cavablara əsasən müəyyən edilmişdir ki, 85.7% işçi seçiminin sonunda sınaq proqramı təşkil edərək seçdikləri işçilərin iş üçün ən doğru şəxs olduğuna əmin olmaq istəyirlər. Digər 14.3% isə müəssisədə sınaq proqramı olmadığını göstəriblər.

Nəticə və Təkliflər

Bu tədqiqatda, ilk növbədə, insan resurslarının idarəedilməsinin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın müəssisələrində insan resurslarının ən mühüm funksiyalarından olan işçi seçmə və iş analizi funksiyalarının analizi aparılmışdır. Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində müəssisələr mənfəət əldə etmək, öz varlıqlarını qoruyub saxlamaq, rəqabətə tab gətirmək gətirərək üstünlüyü ələ almaq məqsədilə müxtəlif qaynaqlardan istifadə edirlər. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə bərabər Azərbaycanda da inkişaf üçün lazım olan planların qurulmasını, əhəmiyyətli addımların atılmasını özündə birləşdirən bəzi tədbirlər mütləq formada həyata keçirilməlidir. İqtisadi gücünü yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyi bacaran ölkədə təbii olaraq istər beynəlxalq münasibətlərdə, istərsə də vətəndaşların yaşayış səviyyəsini

yüksəldilməsində dövlətin rolunun artması ilə əhatə olunan bir siyasətdə böyük gücə sahib olacaqdır.

Qloballaşma ilə bərabər şirkətlər işçilərin bir xərc elementi olduğu fikirlərindən daşınaraq artıq insanı bir resurs kimi görürlər. İnsan resurslarının idarə edilməsi anlayışı insanı təşkilatında mərkəzi və əsas resursu kimi görən, onu ön plana çıxaran bir nəzəriyyədir. Azərbaycanda insan resurslarının idarə edilməsi üzrə təcrübələr tam formada inkişaf etmişdir demək həqiqətə uyğun olmaya bilər. Çünki müstəqillik əldə etdikdən sonra bacarıqların və təcrübələrin inkişaf etdirilərək müasir dövrə uyğun formaya salına bilməsi müəyyən zaman və bu zaman ərzində inkişafı sürətləndirəcək tədbirlər görmək lazımdır. Eyni zamanda son 5 ili incələdikdə xarici şirkətlərin ölkəyə girişi, həmçinin yerli şirkətlərin isə mənfəət əldə etmək istəyi insan resursları üzrə olan inkişafa təkan vermişdir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda olan müəssisələrin 81 faizində insan resursları şöbəsi mövcuddur.

Anket nəticəsini əsas gətirərək söyləmək olarki Azərbaycanda işçilər 3 mərhələdə seçilir. Ancaq bu, seçiləcəyi işin məsuliyyət və öhdəliyindən asılı olaraq arta və ya azala bilər.

Anket nəticələri fikir verirdə görürük ki, iş analizi edən firmalarda insan resursları bölməsində olan işçi sayı 10-15 və ya 16 və daha çoxdur. Bu nəticə iş analizi ixtisaslaşmaya səbəb olur fikrini söyləməyə imkan yaradır. Anketdə ümumi olaraq 13 müəssisənin iş analizi etdiyi görünür, ancaq işçinin bilik səviyyəsini ölçməyə imkan verən test mərhələsi zamanı 7 müəssisə iş analizi nəticələrindən istifadə edəblər. Bu əsasla bəzi şirkətlər iş analizi sadəcə formal xarakter daşdığı halda bəzilərinə isə vəzifə təlimatları iş analizi ilə deyil, keçmiş təcrübələrə əsaslanaraq yazılır.

Sorğu zamanı işçi zamanı prosesində yaranan problemləri həll etmək üçün hansı təklifi verə bilərsiniz sualına aşağıdakı bir neçə təklif gəlmişdir:

- a) İlk növbədə iş analizi dövrü xarakter daşmalıdır ki, vəzifə funksiyaları hər an o dövrdəki vəziyyətə uyğun halda olsun
- b) Sınaq müddətinin 2 pilləli olması təklifi verilmişdir ki, ilk mərhələ işçinin iş qabiliyyətinin göstərməsi, digəri isə işçinin işə olan məsuliyyətinin ölçülməsidir. Buna səbəb kimi kifayət qədər təcrübəli olan işçinin bəzən məsuliyyətsizlik edərək digər işçilərə də mənfi təsir göstərir və işçilərin motivasiyası aşağı düşür.
- c) Müəssisələrin təhsil ocaqları sıx əməkdaşlıq edərək məsləhət görülən insanların firmaya dəvət edilməsi, sınaq müddətini uğurla tamamlayarsa işə alınması təklif olunur.
- d) Beynəlxalq təcrübələrdən yararlanmaq.

Ədəbiyyatlar

- Demirkol, Ş. Ertuğral, S. (2007). İşletmelerde personel seçiminde kullanılan teknikler ve analizler, İstanbul üniversitesi sosyal bilimler dergisi, sayı 2, ss.23-34
- Karapınar, P. (2014). İnsan kaynakları yönetimi, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD. ŞTİ
- Şerif, Ş. Öge, S. (2011). İnsan kaynakları yönetimi, Konya, Eğitim Akademi
- Çetin, C. Özcan, E. (2014). İnsan kaynakları yönetimi, İstanbul, Beta Basım A.Ş
- Sabuncuoğlu, Z. (2000). İnsan kaynakları yönetimi, Bursa, Ezgi kitabevi
- Bingöl, D. (2006). İnsan kaynakları yönetimi, Erzurum, Arıkan Basım Yayım Dağıtım LTD. ŞTİ
- Bayraktaoğlu, S.(2008). İnsan kaynakları yönetimi, Sakarya, Sakarya Yayıncılık
- Camgöz, S.(2014). İnsan kaynakları yönetimi, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD. ŞTİ
- <https://slideplayer.biz.tr/slide/2344074/> (18 .02. 2019)
- <http://perakendeokulum.com/2012/05/11/is-analizi-surecinde-toplanan-bilgiler-ve-kullanim-alanlari/> (12.12 2018)

Dünya Təsərrüfat Sistemində İntegrasiya

Sahil NƏHMƏTOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

snakhmatov@bk.ru

Xülasə

XX əsrdə dünyada integrasiya prosesi getdikcə güclənməyə başlamışdır. Bu proses SSRİ-nin parçalanmasından sonra daha da artmağa başlamışdır. Soyuq müharibə, qapalı hərbi-siyasi, iqtisadi blokdan fərqli olaraq qloballaşma ideoloji və milli konsepsiyaları özündə gətirmiş Qloballaşma dünya zəncirində əsas halqaya çevrilməyə başladı. Qloballaşma – istehsalın formalaşmasını, bazarların genişlənməsini, elmi-texniki biliklərin və texnologiyanın ölkə sərhədlərində dünyaya açılmasını, dünya ticarətinin sərbəstləşməsini, istehlak bazarını, dünya keyfiyyət standartlarının formalaşmasını və s. özündə birləşdirən geniş bir prosesdir. İdarə olunması çətin olan bu proses istər-istəməz şirkətlərin, bankların, dövlətlərin davranış qaydalarını müəyyən etmişdir.

Qloballaşma — (fransızca “qlobal” – ümumi, latınca “qlobus” – kürə) Elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün “qloballaşma” terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə “qloballaşma” 1980-ci illərin ortalarında dövrüyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur.

“Qloballaşan iqtisadiyyat” mövzusu son 15-20 il ərzində intellektual diskussiya meydanında aktuallığına görə əsas mövzudur. Bu, sadəcə gələcəyin nəzəri modeli haqqında diskussiyalar deyil, bütün dünyanı əhatə edən sivilizasiya prosesinin analizinə cəhdlərdir. Qloballaşma prosesi obyektivdir.

Bütün tarix boyu bu və ya digər universal fikri bütün dünyaya yaymaq cəhdləri olub. Yeganə həqiqəti bütün dünyaya yaymaq təkəbbürü ilə müxtəlif imperiyaların, dini ekspansiyaların və totalitar siyasi rejimlərin meydana gəlməsi buna sübutdur. Müasir anlamda qloballaşma mənasını ifadə edən proses yeni hadisə sayıla bilməz. Lakin, yalnız SSRİ və onun qurduğu sosialist ölkələri bloku dağıldıqdan sonra II minilliyin sonunda real qloballaşma mümkün olmuşdur.

Açar sözlər: Dünya, İqtisadiyyat, Qloballaşma, İntegrasiya, İnkişaf

Giriş

Dünya təsərrüfatı vahid bir sistem olmaqla müxtəlif hissələrdən, yarım- sistemlərdən ibarətdir. Bu yarım sistemlər müəyyən ümumi və fərqli cəhətlərə malik olub öz inkişaflarında həm ümumi qlobal sistemin ümumi məqsədini izləməli olurlar. Bu mənada onlara həm daxili, həm də xarici qanunauyğunluqlar təsir etmiş olur. Dünya təsərrüfatında müəyyən yarım sistemlər fərqləndirmək üçün bir çox meyarlar tətbiq edilir. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

-iqtisadi inkişaf səviyyəsi;

-iqtisadiyyatın sosial strukturu;

-iqtisadi artımın tipi xarici iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi və s.

Yarımsistemin müəyyən edilməsində istifadə olunan əsas meyarlardan daha çox yayılanı iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Bu meyar ümumiyyətlə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ilə müəyyən edilir.

Yarımsistemlərin ayrılmasının əsas əlamətlərindən biri də onların iqtisadi ehtiyatlarının həcmidir. Bu iqtisadi potensial məhsuldar qüvvələrin miqyası, ərazisinin həcmi, əhalisinin sayı, ehtiyatların bölgüsü və s. ilə izah olunur. Dünya təsərrüfatındakı yarımsistemlərin müəyyən edilməsindəki meyarlara əsasən aşağıdakı daha böyük qrup dövlətlər ayrılır:

- sənayecə inkişaf etmiş ölkələr;
- inkişaf etməkdə olan ölkələr;
- keçid dövrü ölkələri (keçmiş sosialist dövlətləri).

Bu yarımsistemlər də özlüyündə bir neçə yarımqruplara, ərazi üzrə qrup dövlətlərə bölünürlər. Aydındır ki, dünya təsərrüfatının yaranması ilə bu anlayışı əks etdirən iqtisadi kateqoriyalar, göstəricilər də yaranır. Bu göstəricilər dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını və vəziyyətini xarakterizə edir.

1.Dünya üzrə ümumi məhsul – DÜÜM. Bu göstərici müəyyən dövrdə bütün dünya ölkələrində istehsal olunan son məhsul və xidmətlərin ümumi həcmi əks etdirir.

2.Ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə ümumdaxili məhsul – ÜDM. Bu göstərici milli hesab sistemi ilə hesablanır və hər bir milli təsərrüfatın daxili və xarici bölməsinin əsas makroiqtisadi əlaqələrini əks etdirir.

Əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri də ümummilli məhsul anlayışıdır. ÜMM ÜDM-dan fərqli olaraq ancaq ölkə daxilində deyil ölkədən kənar da işgüzar fəaliyyətlə məşğul olanların əmək haqqını, faizləri, dividendləri əks etdirir. ÜDM milli hesablama sistemi ilə hesablanır. DÜÜM isə vahid valyuta ABŞ dolları ilə hesablanır.

Metod

Analiz, Sintez, Sistemli Əlaqəlilik, Müqayisəli Təhlil.

Analiz

Dünya təsərrüfatının formalaşması və onun inkişaf dövrləri XVI-XVIII əsrlərdəki sənaye çevrilişinədək müstəmləkəçilik siyasətində yerli sərvətləri, işçi qüvvəsini talan etmək, qeyri ekvivalent mübadiləyə üstünlük vermək halları daha əsas götürülürdü. XIX əsrin axırlarınadək

xalis merkantilist ənənəsi üstünlük təşkil edirdi. Maşınlı sənayenin inkişafı ilə təcridən müstəmləkəçilər müstəmləkə ərazilərini öz əmtələrinin satış bazarına çevirmişlər. XIX əsrin ortalarından Avropa ölkələrindən olan kapital ixracı daha da genişlənməyə başlamışdı. Bütün ixrac olunan vəsaitin yarısından çoxu şimal ölkələrinə, yarı isə Asiya, Latın Amerikasına, və Afrika ölkələrinə göndərildi. XIX əsrin axırlarında iqtisadi inkişaf dünya miqyasında sürətlə artırdı. Qərbi ölkələrində elm və texnikanın yüksəlişi məhsuldar qüvvələrdə xeyli dəyişiklik yaradırdı. Müasir dünya təsərrüfatı sistemi daha çox sənaye çevrilişləri ilə xarakterizə edilir. Bir çox iqtisadçılar dünya təsərrüfatının inkişafında XX əsrin özünü də müəyyən dövrlərə ayırırlar.

Bunlar aşağıdakılardır:

- 1.1920-1930-cu illər. Həmin dövrdə dünya təsərrüfatında böhranlar müşahidə olunmuşdu. Milli iqtisadiyyatlar əsasən hərbişədməyə yönəldirdi. Bu dövrdə iqtisadi böhranlar nəticəsində inkişaf etmiş sənaye ölkələrində istehsalın həcmi 18% azalmışdır.
2. İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya sosialist təsərrüfat sistemi yarandı. II Dünya müharibəsi illərində ABŞ Qərbi Avropanın dirçəlməsinə kömək edirdi. Marşal planı deyilən plan hazırlandı. Bu planın həyata keçirilməsində 17 dövlət iştirak edirdi. 1951-ci ildə bu planı dəyişərək "təhlükəsizliyin qarşılıqlı təmin edilməsi" adlandırmışlar.
- 3.1950-1980-cı illərdə ABŞ və digər sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxınlaşma müşahidə olunmağa başlamışdır.1955-ci ildə sənayecə inkişaf etmiş altı ölkənin ümumdaxili məhsulu ABŞ-ın ÜDM-nun 74%-nə, 1970-ci ildə isə 114%-nə bərabər olmuşdur.
4. XX əsrin son onilliklərini dünya təsərrüfatının inkişafında yeni dövr hesab etmək olar. Dövlətçiliyin yaranması prosesi çox uzun bir dövrü əhatə etmiş və bütün dünyada bu proses eyni vaxtda getməmişdir. Eramızdan əvvəl II əsrdə, xüsusilə I əsrdə Roma dünyanın ən çox inkişaf etmiş quldar dövlətinə çevrilmişdi. Bizim eramın I-II əsrlərində Roma imperiyasının iqtisadiyyatı çiçəklənmə dövrünü keçirirdi.

Dünyada iqtisadçılardan bəziləri dünya iqtisadiyyatının yaranmasını bu dövrlə bağlayırlar. O dövrün təsərrüfatı dünya sistemi hesab edilirdi. Bir qrup alimlər dünya iqtisadiyyatının yaranmasını böyük coğrafi kəşflərlə (BCK) bağlayırlar. Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərmiş böyük coğrafi kəşflərin ictimai-iqtisadi və başqa ilkin şərtləri artıq XV əsrdə yaranmışdı. Böyük coğrafi kəşflər artan ticarət münasibətlərinin məntiqindən doğurdu.

Eyni zamanda bu kəşflər Avropada kapitalist təsərrüfatının formalaşması və ilkin kapital yığıcı prosesinə güclü təkan vermişdi. Böyük coğrafi kəşflərin başlıca iqtisadi səbəbləri və ilkin şərtləri Avropada əmtə-pul münasibətlərinin güclənməsi ilə Şərqlə aparılan ticarətin daha da genişlənməsinə ehtiyacın artması idi. Böyük coğrafi kəşflərin iqtisadi nəticələri kimi

ümumdünya bazarı yarandı və ümumdünya iqtisadiyyatı formalaşdı. Dünya iqtisadiyyatının əsas faktoru kimi ticarətdə əsl çevriliş əmələ gəldi.

Mühüm iqtisadi nəticələrdən biri də Avropada “qiymətlər inqilabı” nın baş verməsi idi. 1601-ci ildə İspaniyada qiymətlər 4,3 dəfə, İngiltərə və Fransada 2,5-3 dəfə artmışdı. XVI əsrin ortalarında kənd təsərrüfatı məhsulları da daxil olmaqla qiymət yüksəlişi bütün sahələri əhatə etmişdi. Bu dövrdə müstəmləkəçilik sisteminin əsası qoyuldu. Amerika, Afrika və Asiya qitələrində Avropa ölkələrinin qarətçilik siyasəti Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının qurulmasında əsas maliyyə mənbələrindən biri olmuşdur.

Dünya təsərrüfatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə istehsal və kapital təmərküzləşmiş və bu təmərküzləşmədən doğan inhisarlar meydana gəlmişdi; bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması nəticəsində maliyyə kapitalı və maliyyə oliqarxiyası yaranmışdı; əmtəə ixracından fərqli olaraq kapital ixracı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. XIX əsrin sonlarında kapitalist ölkələrinin iqtisadi inkişafının başlıca xüsusiyyəti ayrı-ayrı müstəqil müəssisələrin azad rəqabətinə əsaslanan kapitalizmdən tədricən inhisarçı kapitalizmə keçilməsi ilə müəyyən olunurdu.

Qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsü və istehsalın beynəlmiləl xarakteri ilə səciyyələnir və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanır. Dünyada mövcud olan hər bir ölkə bu və ya digər xüsusiyyətləri özündə əks etdirməklə bir-birindən sosial-iqtisadi quruluş, inkişaf səviyyəsinə, təbii ehtiyatlarla zənginliyinə, iqtisadi strategiyaya və s. görə fərqlənirlər. Dünya ölkələri cəm halda, qarşılıqlı fəaliyyətdə, beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında mövcuddurlar və inkişaf edirlər.

Dünya iqtisadiyyatı beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi əsasında yaranan milli təsərrüfatların iqtisadi və siyasi münasibətlərinin məcmusu olmaqla, bu təsərrüfatlar arasında hərtərəfli əlaqəyə əsaslanan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemidir. Dünya iqtisadiyyatı iqtisadi və siyasi kateqoriya olmaqla vahid bir sistem təşkil edir. Bu sistem müəyyən nizamə və qaydaya əsaslanmaqla ümumi bir məqsədə xidmət edir. Dünyada mövcud olan ayrı-ayrı dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və transmilli kompaniyalar dünya iqtisadiyyatının subyektlərini təşkil edir.

Dünya təsərrüfat sisteminə fəal surətdə qoşulmaqla dünya ölkələri özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadan cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək istəyirlər. Eyni zamanda ölkələr iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu fəallaşdırmaq, müasir texnika və texnologiyaya yiyələnmək, mütərəqqi təsərrüfatçılıq və idarəçilik təcrübəsi qazanmaq istəyirlər. Bu problemlərin həlli ilə yanaşı bu ölkələr özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları

üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin strateji istiqamətlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmasını təmin etməkdir (Qafarov, 2005: s.48).

Hazırda regionun lideri olan Azərbaycan eyni zamanda, Avropanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaş, mühüm beynəlxalq nəqliyyat mərkəzi və şaxələndirilmiş təchizat infrastrukturuna, eləcə də, dünyada sürətli inkişaf tempinə malik dövlətdir. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunub. Eyni zamanda, hazırda Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi davamlı və yüksək tempəlidir. Ölkəmizin xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri məhz müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

O da qeyd edilməlidir ki, dünya iqtisadi sistemində fəal inteqrasiya yolu seçən Azərbaycanın qazandığı nailiyyətləri şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də qloballaşma prosesindən irəli gələn meyarların ölkə realıqları ilə məharətlə uzlaşdırılması, onların milli maraqlarını təmin edən uğurlu vəhdətinin yaradılması olub. İqtisadiyyatın neft-qaz gəlirlərindən asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirən Azərbaycan dövləti xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda da müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmuşdur.

2017-ci ildə ölkəyə idxal edilmiş malların 76,2 faizi (7,4 milyard dolları) uzaq xarici dövlətlərdən, 23,8 faizi (2,3 milyard dolları) MDB üzvü ölkələrindən daxil olmuşdur. Bu dövrdə ixrac olunan malların 93,6 faizi, yaxud 20,6 milyard dolları uzaq xarici ölkələrə, 6,4 faizi və ya 1,4 milyard dolları MDB üzvü dövlətlərinə göndərilmişdir. Xarici ticarət əməliyyatları İtaliya, İndoneziya, Rusiya, Almaniya, Türkiyə, Tailand, Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ, İsrail, Hindistan, Ukrayna dövlətləri ilə daha intensiv olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında xarici ticarət əməliyyatları və investisiya qoyuluşu hazırkı beynəlxalq iqtisadi prosesdə həyati əhəmiyyətə malikdir. Bu gün artıq Azərbaycan xarici ölkələrə sərmayə qoyur. Bunların hamısı olduqca qısa zamanda baş vermişdir. Hazırda ölkəmiz nəhəng potensiala, dinamik inkişafa və böyük insan kapitalına malik məkən hesab olunur. Bu məsələdə böyük inkişaf potensialı vardır və bizim göstəricilər dünya üzrə orta göstəricilərdən üstündür (Məmmədov, 2010: s.12)

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişaf meyilləri ilə müşahidə olunması respublikamıza sərmayə qoyuluşlarının maliyyə imkanlarının güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə zəmin yaratmaqdadır. Sərmayə qoyuluşlarının dinamikası son illər daha intensiv xarakter alıb və iqtisadiyyatın real sektoruna yatırılan kapital resursları ən mühüm sosial və infrastruktur layihələrini əhatə etmişdir. Son illərin, xüsusən də, qlobal iqtisadi böhranın qabarıq şəkildə bürüzə verdiyi dövrün təhlili bir daha göstərir ki, Avropa və MDB məkanında investisiya qoyuluşlarının həcmi azalması müşahidə olunur, lakin Azərbaycan əvvəlki kimi yenə də investisiya yatırılması baxımından dünyanın ən cəlbedici ölkələrindən biri kimi çıxış edir.

Bu gün də dünyanın aparıcı investisiya şirkətləri, maliyyə qurumları ölkəmizə sərmayə yatırmaqda davam edir, etibarlı tərəfdaş olan Azərbaycana irihəcmli kreditlər ayırırlar. Xarici investorların Azərbaycana marağının kifayət qədər böyük olmasının başlıca səbəbləri, əlbəttə ki, ölkəmizdə investisiya mühitinin əlverişliliyi, investorların hüquqlarının qanunvericilik əsasında yüksək səviyyədə qorunması, ölkəmizin etibarlı tərəfdaş olduğunu dəfələrlə təsdiqləməsi, sərmayələrin yönəldiyi sahələrdə cəzbedici mənfəətlərin əldə olunması və bu qəbildən olan digər amillərdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına yönəldilmiş vəsaitin həcmi baza kimi götürsək, məlum olur ki, 2017-ci ildə iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların həcmi böhrandan əvvəlki dövrdə iqtisadiyyata yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi ötüb keçmişdir.

ABŞ və Avropa ölkələrində baş verən bank iflasları, qlobal maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik, böyük maliyyə institutlarının iflası və s. kimi amillər bütün dünyada investisiyaların həcmi azalmasına gətirib çıxarmışdı. Bu isə öz növbəsində dünya miqyasında iqtisadi artım təməllərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunların fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmində azalma müşahidə olunsada, bu kəskin azalma olmayıb. Belə ki, böhran ili hesab olunan 2003-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına 13,3 milyard manat və ya 16,2 milyard ABŞ dolları investisiya qoyulub ki, bu da böhrandan əvvəlki il hesab olunan 2004-cü illə müqayisədə 28% artım deməkdir.

Son 10 ildə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə, müxtəlif sosial və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə 109,8 milyard manat (131,9 milyard ABŞ dolları) həcmində sərmayə yönəldilib. Artıq ölkəmizin iqtisadi qüdrəti yerli sərmayələrin illik artımının daha da genişlənməsini şərtləndirir. Qoyulan vəsait isə ölkə iqtisadiyyatına xidmət göstərməklə yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır, Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini artırır. Əgər 2003-cü ilin rəqəmlərinə diqqət etsək, görürük ki, ölkəmizdə ümumi investisiya qoyuluşu çox sürətlə - 5,1

dəfə, o cümlədən, qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların 14 dəfə artmasına, 2013-ci ildə isə rekord həddə - 28 milyard ABŞ dollarına çatmasına nail olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafda beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verən Azərbaycan ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin daim genişlənməsinə, dərinləşməsinə və strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatdırılmasına çalışır. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi xarici siyasəti səmimidir, qarşılıqlı etimada əsaslanır, çoxşaxəli, pragmatik və balanslaşdırılmışdır. Bu isə regionda və dünyada sülhün, sabitliyin qorunmasına və sosial-iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir etməkdədir. Azərbaycanda həyata keçirilən nəhəng beynəlxalq iqtisadi layihələr digər ölkələrin də maraqlarına xidmət edir. Hazırda ölkəmiz beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayır və bu mövqeyi daim möhkəmlənir. Enerji dəhlizlərinin artması isə Azərbaycanın həm iqtisadi, həm siyasi qüdrətinin, o cümlədən, beynəlxalq nüfuzunun artmasında və milli təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsində önəmli rol oynayır.

Dünya təsərrüfatında enerji daşıyıcıları bazarı mühüm rol oynayır. Bu ondan irəli gəlir ki, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz, kömür, yanar şist və s.) ayrı-ayrı dövlətlərin milli enerji təhlükəsizliyi proqramında aparıcı yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya neft məhsulları bazarı və onun inkişafı əsasən artan tələbatdan və bu sahədə ixtisaslaşmış ölkələrin həyata keçirdiyi iqtisadi-siyasi tədbirlərdən daim asılıdır. Yəni enerji resurslarından rəşional istifadə indiki şəraitdə bütün ölkələr üçün mühüm iqtisadi diversifikasiya amilidir.

Dünyada heç bir ikinci istehsal sahəsi yoxdur ki, neft kimi dünya təsərrüfatına və ümumdünya siyasətinə təsir etmək iqtidarında olsun. Neftdən əldə olunan gəlir və üstünlük o qədər güclüdür ki, bəzi ölkələr bu amildən istifadə etməklə "tarixi dəyişmək" imkanını əldə edirlər. Neft məhsulları bazarında fasiləsiz gedən proseslər o qədər ani olaraq dəyişir ki, sonda bu qlobal problemlərə, siyasi və iqtisadi çaxnaşmalara, müharibələrə gətirib çıxarır. ABŞ-nın Əfqanıstan və İraqa bağlı siyasətini misal göstərmək olar. Hazırkı qloballaşma dövründə yanacaq-energetika istehsalı və onun nəqliyyat sistemi üzərində nəzarət bu və digər ölkələrin geosiyasi sferasında əhəmiyyət kəsb edir (Abbasbəyli, 2017: s.32).

Ayrı-ayrı neft ölkələrinin tarixi təcrübəsinə nəzər yetirsək görürük ki, investisiyaların onların hər birinin neft sənayesinin inkişafında oynadığı rol qabarıq şəkildə təzahür edir. Onu da qeyd etmək ki, ən iri investisiya mənbələri neft sənayesinə qoyulub ki, o da ümumi investisiya məbləğinin 75,5% -i təşkil edir. Ümumiyyətlə, hazırda mənimsənilməsi böyük vəsait tələb edən çox zəngin təbii sərvətlərdən ölkələrin birgə səyləri ilə istifadə edilməsi meylü dünyada getdikcə güclənir.

Qlobal axının gücləndiyi müasir zamanda isə hər bir ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonunun fərfinə varmadan özünün enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məxsusi enerji strategiyası formalaşdırmağa məhkumdur. Bütün bu reallıqlar bəşəriyyətin, dünya iqtisadiyyatının artan tələbləri nəticəsində dünya yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının biçimli məcraya salınmasını şərtlə edir.

Məlum olduğu kimi hazırda respublikamızda xarici investisiyalar ən çox neft sektoruna cəlb olunur. Bu investisiya qoyuluşları da bir sıra beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir ki, bu müqavilələrin əsasında “Əsrin müqviləsi” dayanır. Bu müqavilə uzaqgörən, çevik siyasətə və güclü analitik duyuma malik olan Ümummili liderimiz Heydər Əliyev dühasının bəhrəsidir. Belə ki, bu müqavilə çox yüksək keyfiyyətə və rəqabət qabiliyyətinə malik olan Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasının və Azərbaycanın yeni, mütərəqqi neft strategiyasının əsasını qoydu.

Azərbaycanın yeni neft strategiyası Xəzərin Azərbaycan sektorunda olan neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi ilə xarakterizə olunur. Ulu Öndərin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyət çox gərgin idi. Təbii ki, belə bir şərait olan ölkəyə heç bir şirkətin investisiya qoymağa marağı olmazdı. Məhz bu amili nəzərə alan Ümummillik lider Heydər Əliyev öncə ictimai- siyasi vəziyyəti sabitləşdirdi və atəşkəs elan edilməsinə nail oldu. İqtisadi fəaliyyət üçün ölkədə hərtərəfli imkanlar açıldı. Yalnız bundan sonra ölkəmizə, xüsusən də neft sektoruna xarici investisiya axını başlandı.

“Əsrin müqviləsi”nin imzalanması ilk növbədə ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, cəsarəti sayəsində reallığa çevrildi. Hamımız yaxşı xatırlayırıq ki, buna həm ölkə daxilində, həm də xaricdə çox ciddi müqavimət var idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ-ın “AMOKO”, “Yunokal”, “Penzoyl”, “Makdermost”, Böyük Britaniyanın “BP”, “Remko”, Rusiyanın “Lukoil”, Norveçin “Statol”, Türkiyənin “TPAO” və Səudiyyə Ərəbistanının “Delta” kimi nüfuzlu neft şirkətlərinin təmsil olunduğu konsorsium ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə istismarına dair hasilatın pay bölgüsü sazişi imzalandı. Bundan bir il sonra ABŞ-ın “EKSON” neft şirkəti, 1996-cı ilin iyulunda isə “Makdermost” un bütün iştirak payına sahib olmuş Yaponiyanın “İTOÇU” neft şirkəti həmin müqaviləyə qoşulmuşdur. Tarixə “Əsrin müqviləsi” kimi daxil olmuş bu sazişin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün şirkətlər Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətini (ABƏŞ) təsis etmişlər. Müqaviləyə əsasən 30 il müddətinə ilkin olaraq 511 milyon ton neft hasil etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Son illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərdi ki, “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarında proqnozlaşdırıldığından daha çox, yəni 700 milyon tona yaxın neft vardır. O vaxtdan uğurla həyata keçirilən yeni neft strategiyası indiyədək 27 beynəlxalq neft müqaviləsi bağlanmasını təmin etmişdir. Görülən müştərək işlər ölkəmizə müasir texnologiyaların gətirilməsi, neft sənayesi infrastrukturunun yenidən qurulması, yüksək peşəkarlığa malik milli kadrların hazırlanması üçün geniş imkanlar açmışdır.

Nəticə və Təkliflər

Hazırda dünyanın 15 ölkəsini təmsil edən 34 neft və qaz şirkəti ölkəmizdə uğurla fəaliyyət göstərir. O cümlədən, ARDNŞ və onun struktur bölmələri tərəfindən təsis edilmiş 27 müştərək müəssisə və əməliyyat şirkəti, 7 alyans neft və qaz sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Bunun nəticəsində ölkənin iqtisadi qüdrətinin daha da artırılması, qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal və infrastrukturun müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilib. Bu gün ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və şəffaflığın artırılması sahəsində görülən işlər ciddi nəticələr verməkdədir. Bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Qeyri-neft və neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə ölkənin dünya təsərrüfat sistemində qoşulması müsbət nəticələr verə bilər;
2. Milli iqtisadiyyatın çoxsaxəli dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı təmin oluna bilər;
3. Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı kimi neftdən asılılığının aradan qaldırılması ilə hərtərəfli inkişafa nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

- Abbasbəyli A. (2017). Müasir beynəlxalq əlaqələr və qloballaşma, Bakı, Elm və təhsil.
- Həsənov Ə. (2005). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, Maarif.
- Qafarov Ş. (2005). Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma, Bakı, Mütərcim.
- Mehdiyev R. (2001). Azərbaycan : Qloballaşmanın tələbləri, Bakı, Səda.
- Məmmədov H. (2010). Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, Şərq-Qərb mətbəəsi.
- Şükürov A. (2006). Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah, Bakı, Mütərcim.
- Şəkərləyev A. (1999). Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, Maarif.
- Muradov, A. J., & Hacıyev, N. O. (2014). COMPETITIVE ENVIRONMENT IS THE MAIN FACTOR FOR INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY. *Journal of Economic Sciences: Theory & Practice*, 71(2).

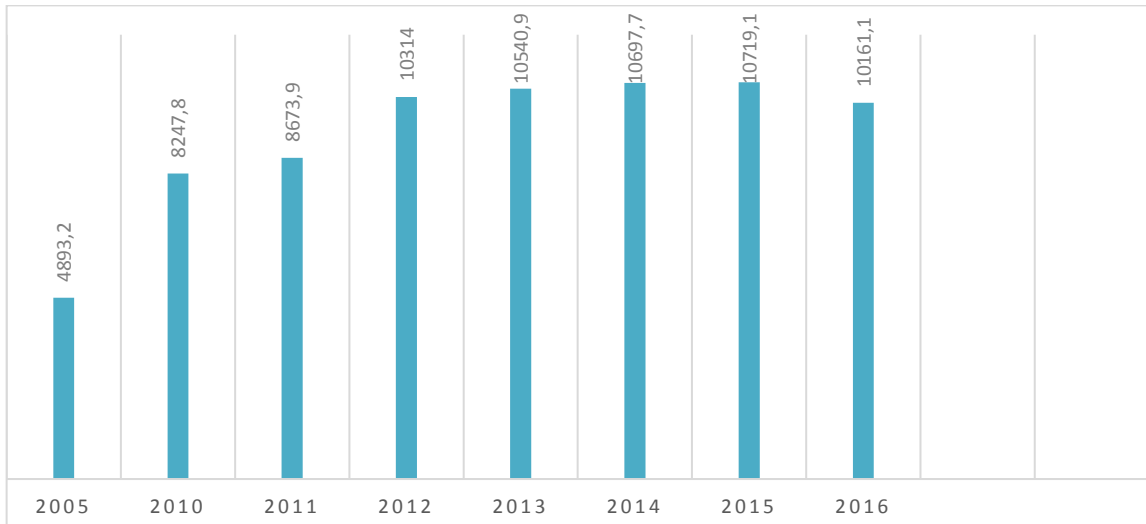

Diaqram 1: Xarici investisiyaların qoyulduğu sahələr

Mənbə: economy.gov.az (2018-ci il)

Diaqram 2: Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatında artım tempi (mlrd ABŞ dolları ilə)

Mənbə: <http://stat.gov.az>

Dördüncü Sənayə İnqilabının Şirkətlər Üzərindəki Potensial Təsirləri

Samir AĞAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

samir.agayev.bmdm@gmail.com

Xülasə

Dünya XVIII əsrdə Birinci Sənaye İnqilabı ilə başlayan sənayeləşmə dövründən sonra bu gün yeni bir dövrə başlamışdır. Su və buxar enerjili mexaniki istehsal sistemlərinin ortaya çıxmasıyla başlayan sənayeləşmə prosesi, XX əsrin başlanğıcında elektrikin və kütləvi istehsal sistemlərinin istifadə edilməsiylə ikinci mərhələyə keçmiş, 1970-ci illərdən etibarən istehsalın avtomatlaşdırılması ilə daha üst səviyyəyə daşıyan elektron və informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi ilə üçüncü mərhələ başlamışdır.

2011-ci ildə isə ilk dəfə “Sənaye 4.0” anlayışının Almaniya Hannover Sərgisində adı çəkilməsi, yeni bir dövrün başlanğıcını bütün dünyaya elan etmiş oldu. Dördüncü Sənaye İnqilabı bir-birləriylə avtonom bir şəkildə ünsiyyət quran texnologiya və cihazlara dayanan istehsal proseslərinin təşkilatını ifadə etməkdədir. Məhz bu əsas məqamlar məqalədə geniş şərh olunmuşdur. Bu təşkilat gələcəyin “smart” fabriki olaraq təyin olunan, kompüter tərəfindən istiqamətləndirilən sistemlərin fiziki prosesləri izlədiyi, fiziki bir virtual nüsxə yaradaraq, özünü təşkil edən mexanizmlərə əsaslanan müstəqil qərarlar qəbul edə bilən bir quruluşu təsvir edir. Bundan əlavə Dördüncü Sənaye İnqilabı çox sürətli rəqəmsal transformasiyaya uğrayan bir dünyada informasiya, rabitə və internet texnologiyalarının istehsal proseslərinə sıx şəkildə təsir etdiyi bir mühiti də ifadə etməkdədir. Dördüncü Sənaye inqilabı şirkətlərə innovasiya, dəyişmə qabiliyyəti, sürət və çeviklik kimi formalarda təsir göstərir. Bu təsirlər şirkətlərin öz bizneslərini aparmaq yollarını nəzərdən keçirməsinə və onları mövcud biznesin inkişaf etdirilməsinə və diversifikasiya etməyə yönəldir.

Tədqiqatda Dördüncü sənaye İnqilabın xüsusiyyətləri müəyyən edilməklə, bu inqilabın şirkətlər üzərində rəqəmsal biznes modellərinə keçidi, sektorlara görə şirkətlərin biznes modellərinin rəqəmsallaşdırılması və rəqəmsal transformasiyanın xərclərə təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Sənaye inqilabları, Biznes modellər, Şirkətlər, Texnologiya

Giriş

Sənaye inqilabı insan və heyvan enerjisinə əsaslanan istehsal üsulundan maşın gücünün üstün olduğu istehsalat rejiminə keçidir. XVIII əsrdə başlayan Birinci Sənaye inqilabı zamanı maşın gücünün tətbiqi istehsalın formasını və miqdarını artırmışdır. Bu zaman mexaniki güc ticarət və sənaye proseslərini izləyərək, daha çox mal alıb-satan böyük şirkətləri ortaya çıxararaq, sadə istehsal forması daha ucuz yüksək keyfiyyətli məhsullarla əvəzləndi.

İstehsalın avtomatlaşmasından sonra texnologiya daha da ilərilədi və XIX əsrdə İkinci Sənaye inqilabına keçid başlandı. Beləliklə nəqliyyat dəmir yolları ilə bərabər səviyyədə inkişaf etmiş, xam maddə təminatı olduqca asanlaşdırılmış, istehsal məhsullarının yeni və uzaq bazarlara getməsinə şərait yaradılmışdır. İkinci Sənaye inqilabında elektrik texnologiyasının inkişafı və

istehsalda istifadə edilməsi istehsalın böyük miqdarda artmasına şərait yaratmışdır. Dəmir və polad xam maddələri ağır sənayenin inkişafına təkan vermiş, həmçinin radio, qrammofon, fotoqrafiya və kino ilə yeni istehlak konsepsiyaları İkinci Sənaye inqilabında ortaya çıxmışdır.

Üçüncü Sənaye inqilabı mexaniki və elektronik texnologiyaların rəqəmsal texnologiya ilə əvəzlənməsinə səbəb olan proqramlaşdırılmış maşınların istifadəsi ilə XX əsrdə ortaya çıxmışdır. Bu inqilabın əsas komponentləri məlumatın emalı üsulları, internetin istifadəsi ilə yaranan kommunikasiya metodları və ümumi elektron vasitələridir. 1948-ci ildə tranzistorların kəşfi televiziya və kompüterlərdə vakum balonlarını əvəz etməyə başlamışdı. Beləliklə tranzistorların kompüterlərdə istifadə edilməyə başlaması ilə kompüterlər daha kiçik və əvvəlki modellərə görə daha az enerji istehlak etmişdir.

Dördüncü Sənaye inqilabı XXI əsrdə üç ölçülü printerlərlə istehsal, robotların düzədilməsi, süni intellektin inkişafı, geniş məlumat bazası və bir çox digər yeniliklərlə yaranmış, hazırkı dövrdə davam edərək, daha yeni və fərqli sahələrin formalaşmasına şərait yaratmaqdadır. Dördüncü Sənaye inqilabı bir-birləriylə avtonom bir şəkildə ünsiyyət quran texnologiya və cihazlara dayanan istehsal proseslərinin təşkilatını ifadə etməkdədir. Bu təşkilat gələcəyin “smart” fabriki olaraq təyin olunan, kompüter tərəfindən istiqamətləndirilən sistemlərin fiziki prosesləri izlədiyi, fiziki bir virtual nüsxə yaradaraq, özünü təşkil edən mexanizmlərə əsaslanan müstəqil qərarlar qəbul edə bilən bir quruluşu təsvir edir. Eyni zamanda ümumilikdə istehsal, planlaşdırma, əməliyyat, mühəndislik və logistika proseslərində ən yüksək keyfiyyətli standartlarla birlikdə daha çox komfort və dayanıqlılıq təmin edəcəkdir. Bu da resurs istehlakı kimi müxtəlif meyarlar əsasında optimallaşdırıla bilən dinamik real vaxt, öz-özünü təşkil edən dəyər zəncirlərinin meydana gəlməsini ifadə etməkdədir. Dördüncü Sənaye inqilabının əsas məqsədi istehsal proseslərinin özünü idarə edə biləciyi smart fabriklərinin həyata keçirilməsidir.

Bunlarla birlikdə bu inqilabın əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı başlıqlar altında verə bilərik (Soylu, 2018: s. 43-57):

Əlaqə

Kiber-fiziki sistemlər insanların və smart fabriklərin bir-birlərinə bağlanmalarını və ünsiyyət qurmalarını təmin edir. Buna nümunə olaraq traktor və s. əkinçilik vasitələri üçün hidravlik valflər çıxarıldığı Bosch Rexroth Hamburg fabrikində tətbiq olunan bir pilot layihə verilə bilər. Layihə çərçivəsində insanlar, maşınlar və məhsullar bir-birlərinə bağlı olaraq çalışmaqda, gələcəkdə istehsal mühitinin necə olacağı ilə bağlı bir fikir verməkdədir.

Virtuallaşdırma

Smart fabrikin virtual bir nüsxəsi, sensor məlumatlarının virtual və simulyasiya modellərinə birləşdirilməsiylə yaradılan sistemdir. Nümunə olaraq, Siemens AG-nin Almaniyaadakı Amberg fabriki bu şəkildə qurulmuş və irəli texnologiyaların köməyi özünü müştərilərin tələblərinə cavab vermək üçün sürətlə yenilənmə vəziyyətinə gətirmişdir.

Yerindən idarə

Kiber-fiziki sistemlərin öz qərarlarını vermə qabiliyyəti və 3D kimi texnologiyalar vasitəsilə yerli məhsulların istehsal edilməsidir. Bu inkişafın nəticəsində bir çox şirkət istehsal mərkəzlərini aşağı xərcli ərazilərdən yenidən şirkət mərkəzlərinin olduğu ölkələrə köçürməyə başladı.

Real vaxt qabiliyyəti

Məlumat toplamaq və təhlil etmək bacarığı və analizləri dərhal təqdim etmək bacarığıdır. Məsələn, bir enerji idarəetmə şirkəti olan Eaton, xortumu deformasiyaya uğradığı zaman təsbit edərək, yüksək təzyiqli xortumlara sensorlar yerləşdirməklə potensial təhlükəli qəzaların qarşısını ala bilər.

Xidmətlər

Xidmət provayderi platformalar üzərindən kiber-fiziki sistemlər, insanlar və smart fabrik xidmətlərinin təqdim edilməsini ifadə etməkdədir. İstehsal müştəri istiqamətli olmalıdır və bu məzmununda insanlar və smart cihazlar, müştərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanan məhsullar istehsal etmək üçün xidmət provayder platformalarından səmərəli şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Modulluluq

Smart fabriklərin dəyişən ehtiyaclarına cavab verə biləcək birbaşa və ya genişlənən modullarla çevik formada uyğunlaşmasını təmin etməsidir.

Yuxarıda qeyd olunan başlıqları ümumiləşdirsək, Dördüncü Sənayə inqilabının şirkətlər üzərindəki təsirlərini belə qeyd edə bilərik:

Dördüncü sənayə inqilabı ilə ortaya çıxan texnologiyalar şirkətlərin idarə edilməsinə, təşkilinə və resurs tapma üsullarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dördüncü sənayə inqilabı şirkətlərin müxtəlif texnologiyaları bir yerə gətirilməsinə və kompleks bir innovasiya sisteminin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, şirkətləri biznesin ənənəvi yollarını mütəmadi olaraq yeniliklərlə dəyişdirməyə məcbur edir. Ticarətin ənənəvi yollarını dəyişdirə bilən və innovasiya mühitini yarada biləcək şirkətlər öz mənfəətlərini artırarkən mövcud vəziyyətlərini

qoruyurlar. Digər tərəfdən isə innovasiya mühitini təmin edə bilməyən şirkətlər iflasa uğraya bilərlər.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, ümumi sənaye inqilabları və göstərdiyi təsirlər qeyd edilmişdir. Dördüncü sənaye inqilabının şirkətlər üzərində təsirlərinə uyğun sorğu aparılmış nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi şirkətlərin Dördüncü Sənaye inqilabının təsirlərinə göstərdiyi reaksiyalar olmuşdur. İnternet resurslarından xarici şirkətlərin davranışlarının müqayisəli təhlili aparılmışdır.

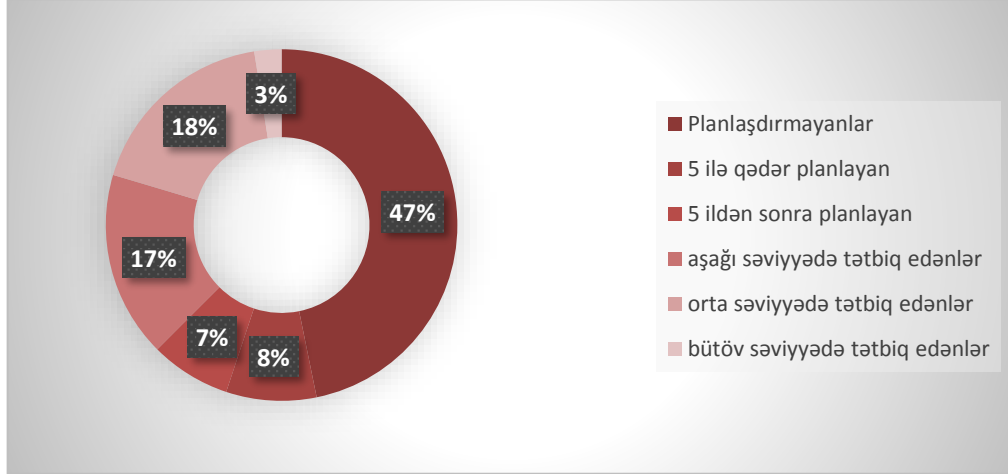
Analiz

Dördüncü sənaye inqilabının ən əhəmiyyətli gözləntilərindən biri yeni xidmət və biznes modellərinin inkişafıdır. Biznes modeli müəsisənin necə dəyər yaratdığını, onun bazar və müştəriyə çatdırılmasını və son nəticədə nə qədər gəlir əldə etməsini göstərir. Bu inqilab şirkətlərin rəqəmsal biznes modellərinə keçməsinə istiqamət göstərir.

Dördüncü Sənaye inqilabına əsaslanan texnologiyaların şirkətlərin idarə edilməsinə, təşkilatına və mənfəət əldə etmə metodlarına böyük təsiri olan nəticələri var. Məsələn, şirkətlərin ömrü daha da qısalır və həyat dövrü daha sürətli inkişaf edir. S&P 500 siyahısına görə, son 50 ildə şirkətlərin orta ömrü 60 ildən 18 ilə düşdü və bu azalma tendensiyası davam edir.

Başqa bir əhəmiyyətli göstərici isə yeni iştirakçıların bazarda üstünlük təşkil etməsi və mənfəət hədəflərinə nail olmaq üçün lazım olan vaxt dəyişikliyi. Əvvəllər, 30-40 il ərzində illik 1 milyard dollarlıq ortalama artım əldə olunsada, rəqəmsal imkanlar ilə təchiz edilmiş yeni texnologiyalarla hazırkı dövrdə şirkətlər bunu 5-6 ilədək azalda bilir. Şirkətlərin bu prosese hansı formada yanaşdığını aşağıda verdiyimiz qrafikdən analiz etsək, qeyd etdiyimiz nəticələri əldə etmiş olarıq:

Qrafik 1. Şirkətlərin rəqəmsal biznes modellərinə keçidi

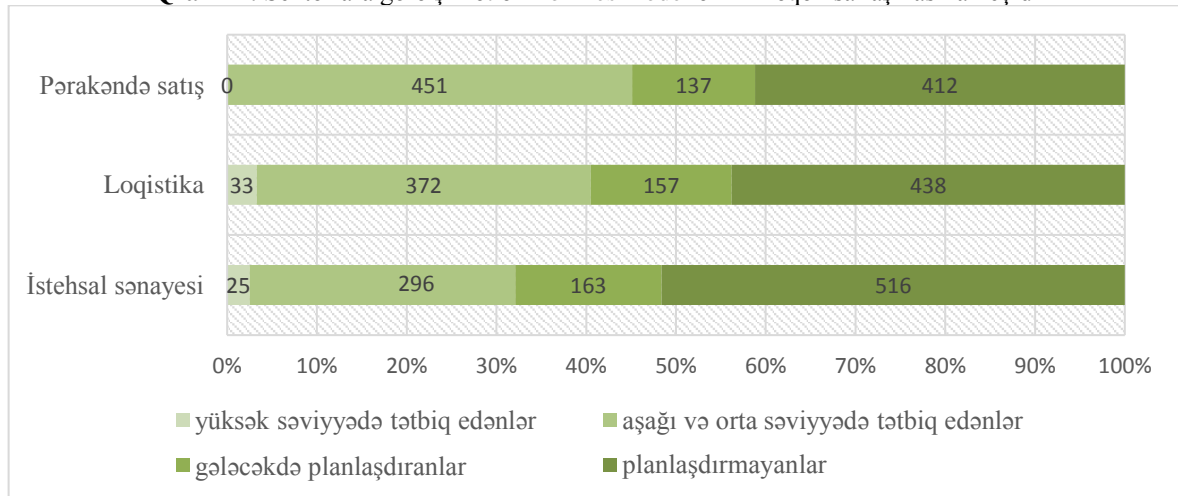

Mənbə: <https://logistiktrends.bvl.de/en> (31.12.207)

Qrafik 1-də görüldüyü kimi aparılmış sorğuların nəticələrinə əsasən qeyd etməliyik ki, şirkətlərin təqribən 46.8%-i biznes modellərinə rəqəmsal formada keçməyi planlaşdırmayıb. Buna baxmayaraq artıq 35%-i mövcud biznes modellərini kiçik və ya qismən rəqəmsal olaraq tətbiq etmiş, yalnız 2.5%-i geniş formada nail olmuşdur. Hal-hazırda şirkətlər rəqəmsal xidmətlər daxil olmaqla, biznes modellərini genişləndirməyi üstün tuturlar.

Qeyd etdiyimiz göstəricilər ümumi şirkətlərin rəqəmsal biznes modelinə keçidinə əsaslanaraq, hazırlanmışdır. İndi isə Qrafik 2-də pərakəndə satış, loqistika və istehsal sənayesi sektorları üzrə şirkətlərin biznes modellərinin rəqəmsallaşmasına keçidini analiz edək.

Qrafik 2. Sektorlara görə şirkətlərin biznes modellərinin rəqəmsallaşmasına keçidi

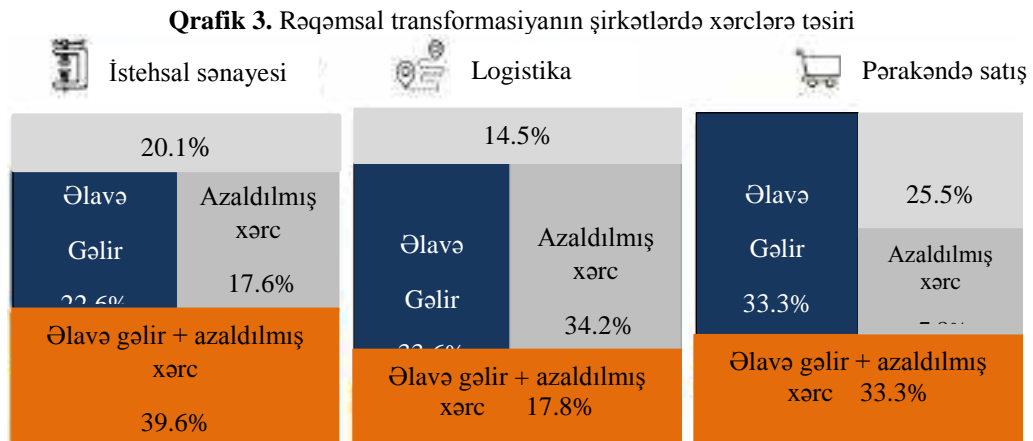
Mənbə: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Impact_of_the_Fourth_Industrial_Revolution_on_Supply_Chains.pdf (31.12.207)

Qrafik 2-yə nəzər yetirsək, görürük ki, logistikanın 43.8%-i, istehsal sənayesinin 51.6%-i, pərakəndə satışının 41.2%-i biznes modellərini rəqəmsallaşdırmağı planlaşdırmır. Buna baxmayaraq loqistikanın 3.3%-i, istehsal sənayesinin 2.5%-i geniş rəqəmsal transformasiyanı həyata keçirir. Buna qarşılıqlı olaraq, pərakəndə satışın 45.1%-i, logistikanın 37.2% -i istehsalın isə 29.6%-i biznes modellərinin kiçik və ya böyük hissəsini rəqəmsallaşdırmışdır.

Bu texnologiyaların geniş çeşidi artıq istehsal sistemləri və təchizat zəncirlərinə təsir edir. Birləşdirilmiş və əlaqəli olan bu texnologiyalar, fərdi, cəmiyyət, sənaye, şirkət və zavod səviyyəsində bir çox ölçüdə dəyər yaratmaq üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Aparılmış sorğuda iştirak edən şirkətlərin 73% -i rəqəmsal transformasiyanın təklif etdiyi imkanlara etibar edirlər. Bu qiymətləndirmədə imkanlar ümumiyyətlə mümkün risklərdən daha yüksək olur.

Rəqəmsal texnologiyalar işçi üçün proqnozlar və ya əməliyyat dəstəyi ilə xərcləri azaldaraq, məhsuldarlığı artırma bilər. Bu texnologiyaların tətbiqi müştəri əlaqələrini inkişaf etdirir və yeni iş sahələrinin açılmasına şərait yarada bilər. Rəqəmsal transformasiya istehsala 79.9%, logistika xidmətlərinə 85.5% və pərakəndə satışa 74.5% təsir göstərir. Aşağıdakı qrafikdə bu göstəriciləri nəzərdən keçirə bilərik.

Mənbə: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Impact_of_the_Fourth_Industrial_Revolution_on_Supply_Chains.pdf (31.12.2017)

Qrafik 3-də görüldüyü kimi istehsal sektorunda respondentlər əsasən, xərclərin azaldılmasını və öz şirkətlərində gəlirlərin artımını 39.6% qiymətləndirmişlər. Logistik xidmət sektorunda sorğu edilən tərəflərin bir hissəsi rəqəmsal transformasiya sayəsində əlavə gəlir qazanma imkanını 33.6%, eyni şəkildə rəqəmsal transformasiya vasitəsilə xərclərin azaldılmasını 34.2% gözləyirlər. Pərakəndə sektorunda tendensiya şirkətlərin əlavə gəlirlərin artmasını 33.3%,

həmçinin əlavə gəlir və azaldılmış xərclərinin cəminin 33.3% olduğunu dəyərləndirərək xərclərin azaldılması ilə bağlı müsbət təsirini olduqca az, 7.8% qiymətləndirmişlər.

Aparılmış sorğuda iştirak edən şirkətlərin fikrincə rəqəmsallaşma tədarük zəncirinin sonundan etibarən yaranmışdır. Bütün sahələr üzrə şirkətlərin əksəriyyəti son istehlakçıları, eləcə də omni-channel pərakəndə satışını rəqəmsal transformasiyanın hərəkətverici qüvvələri kimi qəbul edirlər. Ümumiyyətlə omni-channel ticarəti dedikdə, müxtəlif kanallar vasitəsilə mobil cihazlardan istifadə etməklə müştərilərə onlayn platformada daha effektiv, səmərəli şəkildə xidmət göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Buna görə, hər bir şirkətin texnoloji təkamüllə yaxından maraqlanması və gələcəkdə strateji uyğunlaşdırılmasında müvafiq amilləri nəzərə almaq vacibdir. Rəqəmsal transformasiyanın hərəkətverici qüvvələri üzrə sorğuda iştirak etmiş sektorların göstəriciləri aşağıdakı qrafikdə aydın şəkildə göstərilmişdir.

Qrafik 4. Rəqəmsal transformasiyanın hərəkətverici qüvvələri üzrə sorğuda iştirak edən sektorların perspektivləri

Mənbə: <https://logistiktrends.bvl.de/en> (31.12.207)

Qrafik 4-də görüldüyü kimi istehsal sektorunda respondentlər əsasən, son müştərini 66%, omni-kanal ticarətini isə 30% qiymətləndirmişlər. Logistika xidmət sektoru isə son müştərini 59%, omni-kanal ticarətini isə 44% müəyyən etmişlər. Pərakəndə sektorunda omni-kanal ticarəti digər sektorlara nisbətən çox yüksək 63%, son müştərini isə 59% qiymətləndirmişlər. Ümumilikdə isə bu üç sektorda əldə edilmiş göstəricilərə əsasən istehsal sektorunda son müştəri, logistika və pərakəndə satışda həm son müştəri, həm də omni-kanal ticarətin fərqləndiyini deyə bilərik.

Nəticə və təkliflər

Dördüncü Sənaye inqilabı şirkətlərə innovasiya, dəyişmə qabiliyyəti, sürət və çeviklik kimi formalarda təsir göstərir. Bu təsirlər şirkətlərin öz bizneslərini aparmaq yollarını nəzərdən keçirir və onları mövcud biznesin inkişaf etdirilməsinə və diversifikasiya etməyə yönəldir. Bu inqilabın şirkətlərə təsiri nəticəsində müştərilərin gözləntiləri dəyişməyə başlayır. Belə ki, müştərilər, fərdlər və ya şirkətlər rəqəmsal iqtisadiyyatın mərkəzində yer alırlar. Bu prosesdə müştərilərin gözləntiləri təcrübə olaraq yenidən təyin olunur. Təcrübə yalnız məhsulun necə istifadə edilməsi ilə bağlı deyil, qablaşdırma, marka, alış-veriş və müştəri xidmətləri ilə bağlıdır. Müştərilər tərəfindən yaradılmış məzmun, paylaşıqları və real vaxtda qarşılıq verdiyi rəqəmsal bir dünyada, şirkətlər müştərilərlə bağlı rəqəmsal məlumatları izləmək, təhlil etmək, təkliflər hazırlamaq və müştərilərin harada olduğundan asılı olmayaraq, real vaxtda reaksiya verə bilməsi arzu olunandır. Bundan əlavə məlumat, məhsulların təkmilləşdirilməsi və aktivlərin məhsuldarlığının artırılması da baş verir. Məhsul və xidmətlər rəqəmsal imkanlarla inkişaf etdiyi üçün, yeni nəsillə texnologiyalar təşkilatların öz aktivlərini qəbul etmək və idarə etmə formalarını dəyişdirir. Məsələn, proqram yeniləmələri, məhsulun sensorları vasitəsilə məhsulun monitorinqi və profilaktik texniki xidməti təmin etməsi aiddir.

Müştərilərə dair təcrübə, məlumat bazası xidmətləri və analitiklər vasitəsilə aktivlərin göstərilməsi innovativ və pozuntuların baş verdiyini nəzərə alaraq yeni əməkdaşlıq formalarını tələb edir. Bu eyni zamanda, gənc, dinamik şirkətlər üçün də vacibdir. Birincisi, müəyyən bacarıqlara malik olmayan və müştəri ehtiyaclarının inkişafı üçün daha az həssas olması, ikincisi kapital çatışmamazlığı və son əməliyyatlar nəticəsində yaranan zəngin məlumatların olmamasıdır. Şirkətlər, hərtərəfli əməkdaşlıq yanaşmalarının necə qəbul ediləcəyini anlamaq üçün marketinq və satış müqavilələrindən kənarına çıxmalıdırlar.

Dördüncü Sənaye inqilabının təsirləri şirkətlərin əməliyyat modellərini yenidən nəzərdən keçirməsini tələb edir. Bu baxımdan, qlobal platformaların fiziki dünyaya yaxından bağlı olmasıdır. Məsələn, rəqəmsal kitab və musiqi məhsullarının satış platformaları, səyahət zamanı şəxsi ev və avtomobilin mübadiləsi xidmətləri göstərən platformalar güclü bir dəyişiklik göstərir.

Şirkətlərin ümumiyyətlə “Sənaye 4.0” prosesində ortaya çıxan imkanları qiymətləndirməsi, investisiyaların istismarləndirməsində və gələcəklə bağlı stratejilərin hazırlanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatlar

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- A. Soylu (2018). “Endüstri 4.0 ve Girişimcilikte Yeni Yaklaşımlar”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 32, s. 43-57
- Alec Ross (2016) “The Industries of Future”, s. 297
- Gürçan Banger (2018) “Endüstri 4.0-Ekstra” – s. 336
- Klaus Schwab (2016). “The Fourth Industrial Revolution”, s. 172
- Nurşen Numanoğlu, Mehmet Evren Eynihan (2016) “Türkiyenin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklik Olarak Sanayi 4.0”, Tüsiad və Boston Consulting Group – s. 64
- Sercan Dereli (2016) “Sanayi Sonrası Toplumda Çalışma Olgusu ve Çalışma İlişkilerine Etkileri”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – s. 333
- <https://logistiktrends.bvl.de/en/system/files/t16/2017/Trends%20and%20Strategies%20in%20Logistics%20and%20Supply%20Chain%20Management%20%E2%80%93%20Digital%20Transformation%20Opportunities%20Kersten%20von%20See%20Hackius%20Maurer.pdf> (2017)
- http://www3.weforum.org/docs/WEF_Impact_of_the_Fourth_Industrial_Revolution_on_Supply_Chains_.pdf (2017)
- https://www2.deloitte.com/content/dam/insights/us/articles/4364_Industry4-0_Are-you-ready/4364_Industry4-0_Are-you-ready_Report.pdf (2018)
- http://www.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/lojistik_raporlari_2017_12_25.PDF (2017)
- <http://www.sanayidegelecek.com/sanayi-4-0/tarihsel-gelisim/> (2017)
- <https://www.weforum.org/agenda/2018/01/the-world-is-changing-here-s-how-companies-must-adapt> (25.01.2018)
- <http://katki.org/wp-content/uploads/2017/05/SAVKatki4.pdf#page=34> (aprel 2017)
- <https://kavrakoglu.com/sanayi-devrimleri/> (20.05.2014)

Kiçik Və Orta Sahibkarlıq Fəaliyyətinin Problemləri: Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Timsalında

Samir BABAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

babayevsamir96@gmail.com

Xülasə

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin (İEO) bir çoxunda kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) müəssisələri iqtisadi tərəqqinin və məşğulluğun təmin olunmasında öncül mövqeyə sahibdirlər. Belə ki, Dünya Bankının hesabatına əsasən, İEO-də KOS-un ÜDM və məşğulluqdakı çəkisi müvafiq olaraq 55 və 65 %-dən çoxdur. Belə ki, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində iqtisadi davamlılığın gücləndirilməsi, rəqabət mühitinin artırılması və iqtisadi aktivliyinin təminatı üçün KOS-un inkişafı prioritetində sistemli tədbirlər reallaşdırır. Nəticə olaraq, rəqabətli bazar formalaşır ki, bu isə bazarda tələb-təklif balansının yaranmasına, qiymətlərin stabilləşməsinə, istehsal edilən mal və xidmətlərin rəqabət potensialının yüksəlməsinə, iqtisadi tənzim etmə alətlərinin səmərəli tətbiqinə, iqtisadiyyatın davamlılığına və xarici təsirlərin dinamik absorbsiyasına imkan yaradır. Məhz bu səbəblərə görə hazırkı qlobal sferada həm inkişaf etmiş, həmçinin də inkişaf etməkdə olan ölkələr kiçik və orta sahibkarlıq vasitəsilə iqtisadiyyatlarının krizislərə çevik uyğunlaşmasına nail olmağa cəhd göstərir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqisi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, işsizliyin azaldılması, istehlak mallarına olan tələbin yerli ehtiyatlar hesabına ödənilməsi və iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi aspektindən xüsusi önəm kəsb edir. Kiçik və orta kənd təsərrüfatı müəssisələri müəyyən bir dövr boyunca davamlı olaraq fəaliyyət göstərir, lakin onların mövcudluğu ölkədə hər hansı bir iqtisadi vəziyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilməmişdir. Müəssisələr əlverişli mallar və resursların mövcudluğu əsasında müstəqil olaraq fəaliyyət göstərir və onun davamlılığı yüksək şəkildə kənd təsərrüfatı materialları və daxili artımı sahəsindəki fəaliyyətindən asılıdır.

Açar Sözlər: İqtisadi inkişaf, Kiçik və orta sahibkarlıq, Kənd təsərrüfatı sektoru, Azərbaycan

Giriş

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqisi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, işsizliyin azaldılması, istehlak mallarına olan tələbin yerli ehtiyatlar hesabına ödənilməsi və iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi aspektindən xüsusi önəm kəsb edir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 1992-ci ildən bugünə kimi ümum daxili məhsul (ÜDM) göstəricilərinə nəzər salsaq, ölkədə ÜDM-in ən aşağı həddi 1995-ci ildə müşahidə olunmuşdur (3,052 milyard ABŞ dolları). 2010-cu ildən başlayaraq artım tempi sürətlənmiş və nəticədə 2014-cü maliyyə ilində ən yüksək həddinə çataraq ÜDM 75.244 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Daha sonra 2015 və 2016-cı illərdə ÜDM həddində kəskin azalma olmuş, yalnız 2018-

ci ilin göstəricilərinə əsasən yenidən artım göstərərək 40,077 milyard ABŞ dolları olmuşdur (stat.gov.az).

Azərbaycanın kiçik və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi strukturundakı bu bənzərsiz davranış ölkənin iqtisadi tarixi ilə birbaşa bağlı ola bilər. Ölkənin keçmiş siyasətlərinə və inkişaf istiqamətlərinə nəzər saldıqda göstərir ki, sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsi müstəqil şəkildə inkişaf etmiş və boşluğu aradan qaldırmağa qadir kənd təsərrüfatı müəssisələri ortada heç bir körpü rolunu oynaya bilməmişdir. Bu məqalə kiçik və orta təsərrüfat müəssisələrinin ölkənin kənd ərazilərinin inkişafına yardım etmək potensialını, onun iqtisadi quruluşda rolunu və mövcud milli inkişaf istiqamətlərinə səmərəli şəkildə cavab vermək üçün əlindən gələn cəhdləri göstərməyə çalışacaq. Müzakirənin məqsədi ölkənin inkişaf istiqamətinin daha geniş perspektivini göstərmək və iqtisadi inkişafı canlandırma biləcək məsələləri ilə bağlı təkliflər irəli sürməkdir.

Metod

Müəssisənin hesabat dövründəki fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə nəticəsi (mənfəət, zərərlər) onun xüsusi kapitalının artma və ya azalma həcmi ilə müəyyən olunur. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində xüsusi kapitalın artması mənfəət və zərərlərə uyğunlaşır. Maliyyə nəticəsi hesabat işinin əvvəlindən sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Müəssisələr hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticəsini müəyyən edir. Bu səbəbdən də onun düzgün hesablanması, idarəedilməsi mütləq şərtidir. Müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması siyasətinin işlənilməsinin əsas məqsədi isə müəssisənin strateji və taktiki məqsədlərə çatmasına yönəldilən maliyyənin səmərəli idarə olunması sisteminin qurulmasıdır.

Kənd-təsərrüfatı timsalında müəssisələrin fəaliyyətində maliyyə nəticələrindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi istiqamətində tədqiqatın metodologiyası sistemli yanaşma prinsipi əsasında qurulmuşdur. Bundan başqa tədqiqat iki istiqamətdə: ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə doğru aparılmışdır. Tədqiqat zamanı maliyyə münasibətləri sahəsində iqtisadi analizin müxtəlif metodlarından, iqtisadi-statistik metodlardan, müşahidə metodundan, müqayisəli və məntiqi təhlil metodundan, analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

KOS subyektlərinin aqrar sfera aspektindən problemlərinə nəzər salsaq, qeyri-neft sektorunun tərkib komponenti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən və iqtisadi perspektivin əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatının bir çox innovativ fəaliyyətə ehtiyac duyduğunu qeyd edə bilərik. Hələ, 2001-ci ildə ölkə prezidentinin sərəncamı əsasında “AR-ın ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” təsdiq olunmuşdur (Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi). Bu proqram konseptində reallaşdırılmış fəaliyyətlə sayəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarının istehsalı xeyli artmışdır. Azərbaycanda dinamik iqtisadi inkişafın start götürməsi nəticəsində aqrar sferanın daha da inkişafı üçün görülən işlər də genişlənməmişdir. Bu sferanın inkişafı Azərbaycan Prezidentinin iqtisadiyyatın diversifikasiyası strategiyasının təməl prioritetlərindən birini təşkil etməkdədir. Belə ki, əhalinin təqribən 1,5 milyon nəfərinin k/t-da çalışması aspektindən bu sferanın tərəqqisi həm də qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması aspektindən xüsusi vaciblik daşıyır. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sferalarında dinamikliyin artırılması üçün stimullaşdırma reallaşdırılmalıdır ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektləri, kəndli fermer təsərrüfatlarının effektiv işləməsinin, həmçinin ölkənin k/t məhsulları ilə təminatında, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük rol oynasın. Hal-hazırda pambıqçılığın, üzümçülüyn, tütünçülüyn, heyvandarlığın, balıqçılığın dəstəklənməsi, gələcəkdə öz effektivini verəcəkdir. Lakin, bu gün Azərbaycanda pambıqçılıqda səmərəliliklə bağlı bir sıra problemlər var və bu maneələr aradan götürülməlidir. Bu sferanın inkişafı yalnızca effektiv məhsuldarlığın artırılması nəticəsində təmin edilməlidir. 2017-ci maliyyə ilində pambıqçılıq üzrə orta məhsuldarlıq indikatoru 15,2 sentner olmuşdur ki, bu, bizi qane edici bir göstərici deyildir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan qısa müddət (2 il) ərzində pambıq tədarükünü altı dəfə artırma bilmiş və nəticədə bu gün 200 min tondan artıq pambıq əldə etmişdir, lakin bu cür zəif məhsuldarlıq qəbul edilə bilməzdir. Əgər ölkədə ötən il orta məhsuldarlıq 20 sentner həddində təmin edilə bilsəydi, 270 min ton pambıq götürülə bilərdi (Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, Səda nəşriyyatı, Bakı-2015).

Cədvəl 1. 2018-ci ildə pambıqçılıqda ən yüksək və ən aşağı məhsuldarlığa nail olmuş rayonların adları və göstəriciləri (sentner)

Ən yüksək məhsuldarlıq		Ən aşağı məhsuldarlıq	
Tərtər	27,00	Neftçala	8,20
Bərdə	26,30	Hacıqabul	8,30
Biləsuvar	21,80	Samux	8,80
Ağcabədi	21,50	Ucar	9,30
Ağdam	20,60	İmişli	9,70

Mənbə : www.stat.gov.az/source/agriculture/

Cədvəldən aydın olduğu kimi məhsuldarlığa görə birinci yeri 27 sentnerlə Tərtər rayonu tutur ki, bu çox pozitiv göstəricidir. İkinci yerdə 26,3 sentnerlə Bərdə üçüncü 21,8 sentnerlə

Biləsuvar, dördüncü 21,5 sentnerlə Ağcabədi, beşinci isə 20,6 sentnerlə Ağdam rayonu qərarlaşmışdır. Digər rayonlarda məhsuldarlıq 20 sentnerdən az olub – təqribən 18-15-13 sentner təşkil eləmişdir. Lakin elə rayonlar da vardır ki, məhsuldarlıq 10 sentnerdən də az olmuşdur ki (Neftçala, Hacıqabul, Samux, Ucar, İmişli) bu da digər bir problemdir.

KOS-ın inkişafında tütüncülük də özünəməxsus yer tutur. Ölkənin təbii-iqlim mühiti 1 hektar sahədən 36-38 sentner yüksək keyfiyyətli tütün alınmasına imkan yaradır. Ancaq müstəqilliyin ilk dövrlərində bütün sahələrdə yaranmış reqressiya və depressiya tütüncülüyə də təsir etmiş, tütün əkini və istehsalı bir xeyli azalmışdır. 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən bu tütünün əkin sahəsi reduksiya edərək 1,44 min hektara, məhsul istehsalı isə 3,53 min tona qədər azalmışdır [Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, Səda nəşriyyatı, Bakı-2015].

Üzümçülük isə ölkəmizdə dinamik inkişafda olan təsərrüfat sferalarından biri olsa da, sahibkarlar dövlətin üzümçülük sahəsinə daha çox diqqət ayırmasını tələb edirlər. Ölkənin üzümçülük sferasına nəzər salsaq, məhsuldarlığın bol olduğunu deyə bilərik. Beləki, orta hesabla, hər sezon 1 ha-dan 26-31 ton qədər məhsul əldə olunur. Kiçik və orta sahibkarların istədikləri isə dövlətin onlara müəyyən köməkliklər göstərməsi, kreditlər ayırmasıdır ki, təsərrüfat prosesiylə məşğul olan sahibkarlar da aqrar sahənin inkişafına öz dəstəyini verərək yeni iş yerləri reallaşdırsınlar. Lakin Azərbaycanda üzümçülük sahəsindəki əsas problem, məhsuldarlıq bol olsa belə qiymətin ucuz olması səbəbi ilə, məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarının məhdudiyətləridir. Ölkədə yetişdirilən üzümlərin yerli bazarın tələbatını üstələdiyindən sahibkarların qarşılaşdığı ən böyük problem məhsulu xarici bazara çıxarmaqdır. 2017-ci ilə qədər məhsullar Rusiya bazarlarına intensiv şəkildə axın etsə də, bu il gömrük və nəqliyyat xərcləri artığına görə üzümçülük sahəsində durğunluq müşahidə edilmişdir. Bu səbəbdən, xaricə mal ixracındakı süni bariyerlər aradan qalxmasa, yaxın illərdə sahibkarlar üzümçülüyə marağı itirəcəkdir. Lakin, Azərbaycanın aqrar sferasındakı problemlər yalnızca gömrük rüsumları, bürokratik məhdudiyətlərlə bitmir. Bu gün məhsulun xarici bazara ixracının təmin olunması üçün gömrük sahəsindəki süni bariyerlər aradan qalxsa belə bir çox fərqli problemlər yaranacaqdır. Beləki, üzümçülüklə əlaqədar problemlərin həlli üçün kompleks tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Sənədləşmə mexanizmi ASAN Xidmətə təhvil verilməlidir. Həmçinin, Gömrükdəki məhdudiyətlər ləğv olunsaydı belə Rusiya bazarı hər zaman potensial təhlükəlidir. Çünki, Rusiya hökuməti bazarlarla əlaqəli elə bir mexanizm tətbiq edə bilər ki, yerli sahibkarlara məhsulu xaricə çıxarmaq sərf eləməz. Buna görə də, alternativ variantlar üzərində işlənilməlidir. Ən optimal variant üzümün sonrakı emalının, yəni şərəbçiliyin inkişaf etdirilməsidir. Şərəb qaldıqca qiymətini artıran bir məhsuldur. Məhz bu yolla, dövlət bu prioritetdə nəzarətini gücləndirib kiçik sahibkarlara yardım etsə, sahibkarların ziyanla üzləşməsinin qarşısını almaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə ölkədə

üzümçülük inkişaf etmiş sahələrdən biri olmuş, lakin Qorbaçovun həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində tənəzzülə uğramışdır.

Azərbaycanda aqrar sferada KOS problemlərini araşdırmaq üçün ekonometrik analiz aparılmışdır. Təhlilimizdə həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli münasibətlərin əks olunması məqsədi ilə VECM–dən istifadə olunmuşdur. Xətaların təshihə modellərində stasionar olan dəyişənlərlə yaradılan modelə xəta terminlərinin bir gecikməli dəyərləri əlavə edilir. Daxil ediləcək xəta terminlərinin səviyyədə stasionarlığı tələb edilir. Xəta terminlərinin stasionar olması test edildikdən sonra model yaradılır. Xəta terminlərinin koifsentinin (-1) ilə (0) aralığında olması mütləqdir.

Bu tədqiqatda 2000-2017-ci illər dövrünü əhatəliyənlilik məlumat bazasından istifadə olunmuşdur. Araşdırmada nəzərdə tutulan müstəqil dəyişənlər aşağıdakılardır:

Pambıqçılıq (COTTON) müvafiq sahə üzrə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin məhsul istehsalı, toxuculuq və s. sahələr üçün xammal təminatı üzrə illik investisiya qoyuluşları ÜDM-dəki payını əks etdirir. İllik indikatorlar “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin” data bazasından əldə edilmişdir. Ölçü vahidi qismində ABŞ dolları təyin olunmuşdur .

Üzümçülük (GRAPE) müvafiq sahə üzrə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin məhsul istehsalı, şərabçılıq üçün xammal təminatı üzrə investisiya qoyuluşlarının ÜDM-dəki payını əks etdirir. İllik indikatorlar “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin” data bazasından əldə edilmişdir. Ölçü vahidi kimi ABŞ dolları təyin olunmuşdur [60].

Ümumi Daxili Məhsul (GDP) verilmiş zaman intervalında ölkə daxilində istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin bazar dəyərini əks etdirir. Dəyişənlə əlaqəli indikatorlar Dünya Bankının data bazasından əldə edilmişdir. Ölçü vahidi kimi ABŞ dolları müəyyən edilmişdir .

Əsas Kapitala Investisiyalar (GFCI) KOS müəssisələri üzrə hesablanıb bu sahədə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların cəmini əks etdirir. Dəyişənlə əlaqəli indikatorlar “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin” data bazasından əldə edilmişdir. Ölçü vahidi kimi ABŞ dolları müəyyən edilmişdir .

Tədqiqatın ilkin periodunda modelə daxil edilməli olan dəyişənlərin stasionar sıraları təyin olunmalıdır, yəni ki, indikatorların hansı tərtibdən stasionarlığı test edilməlidir. Vahid Kök (Unit Root) yoxlamaları vasitəsi ilə dəyişənlərin stasionar olub-olmamasının test edilməsi

olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, reqressiya təhlilindən istifadə edərək 2 və daha artıq dəyişənlər arasındakı asılılığın qiymətləndirilməsi aparılan zaman, zamanla dəyişənlərdə sabitliyin olması zəruri haldır. Bir zaman indeksli (time series) dəyişənin stasionarlığı üçün onun ehtimal paylanması müşahidə olunan hər bir zaman arası üçün eyni dərəcədə olmalıdır. Lakin, dəyişənlərin stasionar olması həmişə arzuolunan hal deyil. Uzunmüddətli period və yaxud kointeqrasiya əlaqəsinin olması və təhlili üçün bir çox metodlarda dəyişənlərin qeyri-stasionar olması, birinci tərtib müxtəlifliklərinin isə stasionar (I(1)) olması tələb edilir.

Qeyd edilməlidir ki, hər hansısa bir zaman seriyası dəyişəni real dəyərləri ilə stasionardırsa I(0) hesab olunur. Yox əgər bir dəyişən I(0) deyildirsə onun birinci dərəcədən müxtəlifliyi (first difference) təyin olunur və stasionarlığı test edilir. Əgər bu halda artıq dəyişən stasionar olarsa o, I(1) hesab edilir. Bəzi hallarda bir dəyişənin ehtimal paylanması yalnız zamana görə dəyişim göstərir ki, bu zaman həmin dəyişən trend-stasionar hesab olunur

Hələ də ölkəmizdə aktiv əhalinin böyük hissəsi aqrar sahələrdə fəaliyyət göstərir və onların əksəriyyəti yaxını torpaq sahibləridir. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında çalışan əhalinin əsas hissəsini fərdi sahibkarlar və ailə təsərrüfatları təşkil edir. Kənd təsərrüfatı gəlirli sahə olmadığına görə ailə təsərrüfatlarının və fərdi sahibkarların kənddən əlavə işçi qüvvəsi cəlb etmək imkanları çox mürəkkəbdir. Buna görə də aqrar sahə üzrə işləyənlərin əksəriyyəti öz təsərrüfatlarında çalışan torpaq sahibləri və ailə üzvləridir.

Aqrar sahədə məşğulluq dərəcəsinin artırılması bütünlükdə aqrar iqtisadiyyatın inkişafından yüksək dərəcədə asılıdır. Həmçinin bu sektordakı müsbət dəyişikliklər işsizliyin azaldılmasına ciddi təsir edir. Bu aspektdən ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar kənd təsərrüfatı sahə mal və məhsulları istehsalının artımı ilə birlikdə kənd əhalisinin məşğulluq dərəcəsinin yüksəlməsini səbəbiyyət verir

Diki-Fuller (ADF), test yoxlamalarının nəticələrinə əsasən dəyişənlərdən heç biri ilkin səviyyədə stasionar - I(0) deyildir. Grape, Cotton və GFCI isə birinci tərtib fərqlə stasionar - I(1) olmuşdur. GDP isə, ölkə üzrə birinci tərtib fərqlə stasionar deyilsə belə onu stasionar - I(1) olaraq qəbul edirik.

Cədvəl 2. Diki-Fuller (ADF) vahid kök testlərinin nəticələri

Səviyyədə					
	t-statistika	P-qiymət	Gecikmə uzunluğu	Testin sərhəd qiymətləri	
log(COTTON)	-2.436481	0.3416	0	1%	-4.356426
log(GRAPE)	-2.038196	0.4735	0	5%	-3.537290

log(GFCI)	-0.034802	0.8725	0	10%	-3.174643
log(GDP)	-2.176782	0.2197	1		

Bundan əlavə modelin qalıqlarının arasındakı avtokorelyasiya problemi test edilir. Xəta terminlərinin əlaqəli olması halı avtokorelyasiya adlanır. Modelin qalıqları arasında avtokorelyasiya məsələsinin olup-olmadığını yoxlamaq məqsədilə Lagranj vuruqları (Lagrange Multiplier-LM) testi tətbiq olunmuşdur.

Cədvəl 3.3. Avtokorelyasiya test nəticələri

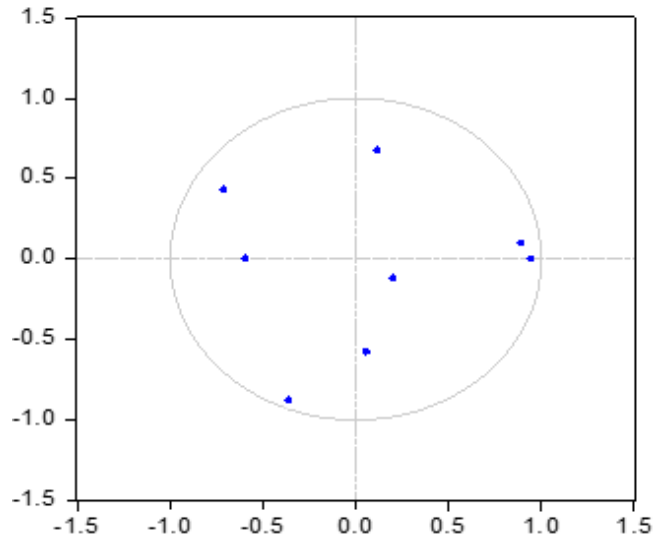
Lags	LM-Stat	Prob
1	18.24519	0.2194
2	11.96274	0.6415

Mənbə : Müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanmışdır.

LM testi üzrə marjinal əhəmiyyətlik dərəcəsinin dəyərinin 0.05-dən böyük olmasına görə avtokorelyasiyanın olmamasını iddia edən 0 hipotezi rədd edilmir. LM test nəticələri, qalıqların arasında avtokorelyasiya probleminin müşahidə olunmadığını təsvir edir.

VAR modelinin sabitliyinin təmin edilməsi üçün AR köklərinin 1-dən kiçik olması lazımdır.

Şəkil 1. AR Xarakterik polinomunun Tərs Kökləri

Mənbə : Müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən də müşahidə olunduğu kimi, VECM modelində avtokorelyasiya problemi mövcud deyil, qalıqlar normal paylanıb və heteroskedastikliklə bağlı problem yoxdur. Diaqnostik testlər də etibarlıdır deyə VECM nəticələrini interpretasiya etmək mümkündür.

Cədvəl 3. VECM nəticələri

Dəyişənlər	Coef.	Std. Xəta.	t-statistics
GFCI	-2.987453**	1.31269	-2.16880
GRAPE	-1.332018***	0.24217	-4.95461
COTTON	1.023582*	0.58341	1.27821

*, ** və *** müvafiq 10%, 5% və 1% dərəcələrində əhəmiyyətlik payını göstərir

Mənbə : Müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən də müşahidə edildiyi kimi, VECM üsulundan istifadə zamanı uzunmüddətli dövr üçün əmsallar statistik aspektdən vacibdir. Cədvəl 3 uzunmüddətli dövrdə üzümçülük müəssisələrinin gəlirlərinin, pambıqçılıq müəssisələrinin gəlirlərinin və istehlakçı qiymət indeksinin ÜDM üzərindəki təsirini göstərir. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların ÜDM üzərində 5% -lik səviyyədə, üzümçülük sahəsindəki KOS müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının isə 1%-lik səviyyəsində müsbət və statistik əhəmiyyətli effekt göstərdiyini görürük. Nəticələr onu göstərir ki, Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmindəki 1%-lik artım ÜDM-də 2,98%-lik artıma, üzümçülük müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarındakı 1%-lik artım isə 1,33%-lük artıma gətirib çıxarır. Pambıqçılıq sahəsindəki KOS müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının isə ÜDM üzərində 10%-lik səviyyədə neqativ və statistik olaraq önəmli təsir göstərdiyi məlum olur. Məlum olurki, pambıqçılıq müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının 1%-lik artımı ÜDM-i 1,18% azaldır. Bizim nəticələr Shin və Soenenin ABŞ müəssisələri üzərində apardıqları tədqiqat ilə uzlaşır. Statistik aspektdən, model ÜDM ilə izahlı transformativlər arasında müsbət və mühüm bir korrelyasiya əlaqəsini təsvir edir. Pambıqçılıq müəssisələrinə investisiya qoyuluşları ilə mənfi münasibət isə nəzəri aspektdən gözləniləndən daha azdır. Gələcək dövrdə bu hipotezi test etmək üçün ölkələrin iqtisadi inkişaf indeksinə əsasən müxtəlif bir analiz aparmaq lazım gəlir və gələcəkdə modeldə KOS investisiyaları üçün alternativ dəyişənləri modelə daxil etməklə, xərclərin və gəlirlərin təsirlərinin necə olacağını təyin etmək üçün istifadə oluna bilər.

Nəticə Və Təkliflər

Fikrimcə, kənd yerlərində əmək haqqı azlığının qarşısını almaq və məşğulluğun effektivliyini artırmaq üçün daha geniş iqtisadi imkanlara malik olan sahibkarlıq subyektləri yaradılmalıdır. Kiçik təsərrüfatlar ilə məşğulluğu yüksək həddə saxlamaq mümkün olsa belə bu tip təsərrüfatlarda yüksək mənfəətliliyi təmin etmək çətindir. Bunu nəzərə alaraq ekspertlər hüquqi şəxs statusu almış sahibkarların fəaliyyətinin genişlənməsini vacib məsələ sayır.

Kiçik və orta sahibkarların istədikləri isə dövlətin onlara müəyyən köməkliklər göstərməsi, kreditlər ayırmasıdır ki, təsərrüfat prosesiylə məşğul olan sahibkarlar da aqrar sahənin inkişafına öz dəstəyini verərək yeni iş yerləri reallaşırsınlar. Lakin Azərbaycanda üzümçülük sahəsindəki əsas problem, məhsuldarlıq bol olsa belə qiymətin ucuz olması səbəbi ilə, məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarının məhdudiyətləridir. Ölkədə yetişdirilən üzümlərin yerli bazarın tələbatını üstələdiyindən sahibkarların qarşılaşdığı ən böyük problem məhsulu xarici bazara çıxarmaqdır. 2017-ci ilə qədər məhsullar Rusiya bazarlarına intensiv şəkildə axın etsə də, bu il gömrük və nəqliyyat xərcləri artığına görə üzümçülük sahəsində durğunluq müşahidə edilmişdir. Bu səbəbdən, xaricə mal ixracındakı süni bariyerlər aradan qalxmasa, yaxın illərdə sahibkarlar üzümçülüyə marağı itirəcəkdir. Lakin, Azərbaycanın aqrar sferasındakı problemlər yalnızca gömrük rüsumları, bürokratik məhdudiyətlərlə bitmir. Bu gün məhsulun xarici bazara ixracının təmin olunması üçün gömrük sahəsindəki süni bariyerlər aradan qalxsa belə bir çox fərqli problemlər yaranacaqdır. Beləki, üzümçülüklə əlaqədar problemlərin həlli üçün kompleks tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Üzümçülük müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarındakı 1%-lik artım isə 1,33%-lük artıma gətirib çıxarır. Ekonometrik modelimizin nəticələrinə əsasən də üzümçülük perspektivli sahədir. Ümumilikdə isə tədqiqat işinin nəticə və təkliflərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Nəticələr onu göstərir ki, Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmindəki 1%-lik artım ÜDM-də 2,98%-lik artıma, üzümçülük müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarındakı 1%-lik artım isə 1,33%-lük artıma gətirib çıxarır. Pambıqçılıq sahəsindəki KOS müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının isə ÜDM üzərində 10%-lik səviyyədə neqativ və statistik olaraq önəmli təsir göstərdiyi məlum olur. Məlum olurki, pambıqçılıq müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının 1%-lik artımı ÜDM-i 1,18% azaldır. Bu səbəbdən investisiya qoyuluşları pambıqçılıq sektorundan üzümçülük sahəsinə istiqamətlənməlidir.
- Biznes mühiti ümumiyyətlə Azərbaycanda və bəzi sahələrdə əlverişli görünür. Beləki sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, investorların qorunması və s. üzrə müqavilələrin yerinə yetirilməsi xüsusilə çox progressivdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan hələ də sərhədlər arası ticarət, elektrik enerjisinə çıxış və vergilərin ödənilməsinə dair biznes çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün həyata keçiriləcək bəzi islahatlara ehtiyac duyur.
- Ümumilikdə KOS subyektləri nisbətən daha kiçikdir və əsasən ölkə daxilindədirlər. Bu səbəbdən, ölkədə KOS müəssisələri dünya bazarına orta hesabla daha az inteqrasiya olunur və biznesin tənzimlənməsi məsələləri ilə əlaqədar dünyada digər KOS subyektləri ilə müqayisədə daha az ixrac olunur.
- İstehsal sektoru daha çox əmək tələb edir və buna görə də bu sektorun maliyyələşdirilməsi iş yerlərinin yaradılması və yoxsulluğun azaldılmasına daha çox təsir göstərəcəkdir. Bundan

başqa, istehsalçı firmalar daha az ixracata yönəldilmişdir və buna görə yüksək yerli inkişaf məzmununa yönəldilmiş məhsullar bu firmalara daha uyğun ola bilər.

➤ Azərbaycanda KOS subyektlərinin maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək üçün banklarda payı çox azdır. Bununla yanaşı, maliyyə təşkilatlarının girov tələbləri daha çox KOS subyektləri üçün görülür, bu da xarici maliyyə mənbəyinin mümkünlüyünü azalda bilər. Buna görə lizinq şirkətləri daxil olmaqla, müxtəlif maliyyələşdirmə kanalları vasitəsi ilə maliyyə imkanlarından istifadə imkanları müəssisələrin maliyyə istisnası məhdudiyətlərini azaltmaq üçün artırıla bilər.

➤ Maliyyə çıxış ən ağır maneədir və buna görə iqtisadçıların ən yüksək diqqətini tələb edir. Ancaq cinayət, oğurluq və iğtişaşlar Azərbaycanda fəaliyyət göstərən KOS subyektləri üçün daha az maneə təşkil edir.

➤ Hökumətə və əlaqədar qurumlara konsultasiya və potensialın artırılması xidmətləri KOS subyektlərinin problemlərini səmərəli və effektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün faydalı ola bilər. Yerli sərmayə bazarının və sahibkarların yetərinə bacarıq və təcrübəyə çıxışının yaxşılaşdırılması yolu ilə potensialını genişləndirmək üçün geniş konsepsiya tədbirlərinin gücləndirilməsi ən effektiv siyasət tədbirlərindən biri olacaqdır.

Ədəbiyyatlar

A.B. Abbasov, M.Ə.Əliyev, R.Ə.Əbasova və digərləri (2011), “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”. Bakı
Azərbaycanda Biznes Mühitinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi - Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr
Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, Səda nəşriyyatı, Bakı-2015

Azərbaycanda Kiçik və Orta Müəssisələr üzrə Araşdırma

Ahmadov, F., & Valiyev, J. (2019). The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of azerbaijan. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 397-408.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi

Azərbaycan Respublikasının sosial – iqtisadi göstəriciləri, ADSK, “Səda” nəşriyyatı, 2015

stat.gov.az

economy.gov.az

maliyye.gov.az

Azərbaycan Respublikasında Elektron Hökumət Xidmətlərindən İstifadənin Müasir Vəziyyətinin Təhlili

*Samir TAĞIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
samir.tagiyev@yahoo.com*

Xülasə

Keçmişdən bugünə Dünya müxtəlif tarixi dövrlərdən keçib. Hal-hazırda yaşadığımız əsr “ İnfomasiya əsri” adlanır. İnfomasiya əsri və ya dövrü insanları əhat edən bütü sahələrdə: mədəni, siyasi, iqtisadi, sosial, inzibati sahələrdə köklü dəyişikliklər zəruri etmişdir. İnzibati sahədə baş verən bu dəyişiklik nəticəsində yeni bir anlayış “ Elektron Hökumət” anlayışı yarandı.

E-Hökumətin inkişafı nəticəsində açıq, şəffaf, iştirakçı, az xərc, asanlıq, sürət və fəaliyyət kimi təyin edici ünsürlərlə dəstəklənən bir idarəçilik anlayışı ənənəvi idarəçiliyinin yerini almağa başlamışdır. Ancaq E-Hökumət dövlət qurumlarına kompüter qurulması və ya köhnə tətbiqlərin modernləşdirilməsi qədər sadə bir məsələ deyil. Nə kompüter istifadəsi, nə də kompleks prosedurları modernləşdirmək dövlət idarəçiliyinin fəaliyyəti təmin edə bilər, nə də idarə olunanların rəhbərlik fəaliyyətinə vətəndaş iştirakını təşviq edə bilər. Aydın olduğu kimi , E- Hökumət şəffaflığı təşviq edərək, məsafəni və digər bölünmələri ortadan qaldıraraq və insanların öz həyatlarını təsir edən siyasi proseslərə qatılmasını təmin edərək islahatı uğurla başa çatdırmaq üçün texnologiyayı istifadə edir.

E-Hökumətin mahiyyətinə varmaq üçün akademik ədəbiyyatlarda bir çox tərif verilmişdir. Məsələn, Richard Heeksə görə E-Hökumət dövlət təşkilatlarının fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün infomasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) istifadəsi olaraq görmüşdür. Mete Yıldızə görə anlayış olaraq E-Hökuməti ictimai qurum və təşkilatlarının məlumat və xidmət göstərilməsində və idarə olunanların demokratik idarəetmə prosesinə qatılmasından məlumat və rabitə texnologiyalarının istifadə edilməsi kimi tərif vermişdir. E-Hökumət proqramları dövlətin idarə edilməsi sahəsində çalışan alimlərin

hamısının maraq mərkəzində olduğu qədər , Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) və Avropa Komissiyası (AK) kimi beynəlxalq təşkilatların da gündəmini təşkil edir. BMT-nin tərifinə görə E-Hökumət, hökumətin İKT-ə məlumat və xidmətləri vətəndaşlara çatdırmaq üçün istifadə etməsidir. İƏİT-ə görə isə E-Hökumət, hökumətin daha yaxşı idarə sisteminə çatma vasitəsi kimi İKT-ni , xüsusilə İnterneti istifadə etməsidir .AK isə daha geniş tərif vermişdir: E-Hökumət dövlət xidmətlərini və demokratik prosesləri inkişaf etdirmək və dövlət siyasətlərinə dəstəyi gücləndirmək məqsədilə İKT-ə dövlət idarəçiliyində təşkilati dəyişikliklər və yeni bacarıqlarla kombine edilərək istifadə edilməsidir.

Açar sözlər: Infomasiya cəmiyyəti, Elektron hökumət, İnkişaf, Xidmət

Giriş

Elektron hökumət , ümumi olaraq ələ alındığında yeni bir anlayış olaraq başa düşülsə də, əsas etibarilə elektron dövləti yeni edən ünsürlər; istifadə edilən vasitələr və bu anlayışın altında yatan xüsusiyyətlərdir. Nə qədər "elektron" də olsa dövlət anlayışı, yenə də ilk olaraq müəyyənləşdirildiyi şəklini qorumaqdadır. Burada "yeni" olan şey, elektron dövlətin,

ənənəvi dövlətdən fərqli olaraq funksiyasını necə və hansı vasitələrlə yerinə yetirdiyidir. Nəticə etibarilə e-hökumət əslində ənənəvi dövlətin davamını nəzərdə tutan bir yanaşma deyil, dövlətin struktur və zehni olaraq çevrilməsini zəruri edən bir model olaraq qəbul olunur. E-Hökumətin yalnız hökumətin bir web-səhifə kimi deyil, siyasi, sosial, iqtisadi və texnoloji bütün üsürləri içərisində saxlayan bir bütün olduğunu demək mümkündür.

Yekunda E-Hökumətə tərif versək deyə bilərik ki: “E-Hökumət, dövlətin vətəndaşlara qarşı yerinə yetirməkdə məsul olduğu vəzifə və xidmətlər ilə vətəndaşların dövlətə qarşı olan vəzifə və xidmətlərinin qarşılıqlı olaraq elektron rabitə və əməliyyat mühitlərində kəsilməz və etibarlı olaraq icra edilməsidir”. Bu tərifdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət, cəmiyyət və biznes E-Hökumətin əsas komponentləridir və E-Hökumət modeli bu üç təməl hədəf kütləsindən meydana gəlməkdədir:

1. E-vətəndaş
2. E-qurum
3. E-biznes

Bu üç hədəf kütləsinin öyrənilməsi vacibdir. Çünki bu üsürlər, həm bu rəhbərlik modelindən istifadə seqmentlərinin müəyyən edilməsi, həm də bu təbəqələr arasında əlaqə proseslərini necə işlədiyini başa düşməyə kömək edir.

E-vətəndaş dedikdə, dövlətlə olan rabitə və əlaqəsini kompüter şəbəkələri üzərindən reallaşdıran vətəndaş nəzərdə tutulur. E-qurum dedikdə vətəndaşa kompüter şəbəkələri üzərindən, rəqəmsal mühitdə xidmət təqdim edən təşkilatdır. E-biznes dedikdə isə ətrafla olan ünsiyyətini və əməliyyatlarını kompüter şəbəkələri üzərindən edən şirkətlər başa düşülür. Təməl üsürlərdən təşkilat və quruluşlar daxili ünsür, vətəndaş və biznes isə xarici üsürlər olaraq qiymətləndirilməkdədir. Abdullah Tarhan'a görə, E-Hökumət idarəetmə modeli və tətbiqlərindən təsirli bir şəkildə faydalanmaq üçün yuxarıda göstərilən üsürlərin hər birinin internet və ya başqa rəqəmsallaşdırma mexanizmi ilə bağlı olması və ya bu yollardan hər hansı biriylə əməliyyatlarını reallaşdırması lazımdır. E-Hökumət modeli, dövlətin bütün üsürlərinin yenidən qurulması və bir çox sahədə dəyişikliklərin olmasını zəruri etməkdədir. Bu dəyişmə, e-hökumətin təməl mexanizmləri olaraq qəbul edilən təşkilat və quruluşlar, vətəndaşlar və xüsusi sektordan ibarət üç ünsürün yanında, hüquqi tənzimləmələr, standartlar, informasiya infrastrukturu, təhlükəsizlik kimi bir çox sahəsi də təsir etməkdədir. Bu baxımdan E-Hökumət tətbiqlərində bu üç ünsürlə birlikdə standartlar, informasiya texnologiyaları, təhlükəsizlik sistemləri kimi bir çox alt ünsür də araşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası E-Hökumət tətbiqlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətinə 2000-ci illərin əvvəllərində başlamışdır. Azərbaycan, E-Hökumət tətbiqlərinin reallaşdırmaqla ictimai qurum və quruluşlarda fəaliyyətin və məhsuldarlığın artırılmasını, şəffaflığın artırılmasını, qərar alma prosesinə vətəndaş iştirakının təmin edilməsini, vətəndaşların hökumət orqanları ilə daha rahat əlaqələr qurabilməsini qarşısına məqsəd qoymaqladır.

Azərbaycanda həyata keçirilən E-Hökumət modeli beynəlxalq standartlara uyğun şəkildədir və bu səbəbdən də elektron hökumət xidmətlərindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili ilk öncə beynəlxalq səviyyədə araşdırılmalıdır. Dünyada elektron hökumətin inkişaf indeksini hesablayan qurum vardır ki, bu da Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır. Hazırlanan bu hesabatlarda tam mənada ölkələrin elektron hökumət inkişafı göstərilir. Burada ölkələrin bir-birləri ilə müqayisədə fəaliyyətlərinin sıralaması verilir. E-hökumət inkişaf indeksinin hesablanması adları aşağıda qeyd edilən üç əsas indikatorlardan istifadə edilir:

- 1) Onlayn xidmət indeksi;
- 2) Telekommunikasiya infrastruktur indeksi;
- 3) İnsan kapitalı indeksi.

Onlayn xidmət indeksi. Burada işçi qrupu tərəfindən hər bir ölkənin dörd mərhələdən ibarət indikatorları hesablanır.

- a) Birinci mərhələ “Meydana çıxan informasiya xidmətləri” (Emerging information services);
- b) İkinci mərhələ “Artırılmış informasiya xidmətləri”;
- c) Üçüncü mərhələ “Tranzaksiyalı xidmətlər”;
- d) Dördüncü mərhələ “Əlaqələndirilmiş xidmətlər”.

Telekommunikasiya infrastruktur indeksi. Telekommunikasiya infrastruktur indeksi adları aşağıda qeyd edilən beş indikatorlardan təşkil olunur: 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı, 100 nəfərə düşən əsas telefon xətlərinin uzunluğu, 100 nəfərə düşən mobil telefon istifadəçilərinin sayı, 100 nəfərə sabit internet istifadəçiləri və 100 nəfərə düşən əsas genişzolaqlı şəbəkə istifadəçilərinin sayı. Bu məlumatlar Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqından əldə olunur.

İnsan kapitalı indeksi. Bu indeksin əsas iki parametri vardır. Bura aiddir: yaşlı insanların savadlılıq dərəcəsi və ibtidai, orta, ali məktəblərdə ümumi qeydə alınmış tələbələrin nisbəti.

Metod

Tədqiqatın metodoloji bazası informasiya cəmiyyəti və informasiya iqtisadiyyatı elmlərinə əsaslanır. Bu səbəbdən də problemin tədqiqində elmi abstraksiya, tarixi və məntiqi əlaqə, induksiya, deduksiya, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib. Faktlar yığılıb ümumiləşdirilərək, onlar arasında qanunauyğun və təsadüfi əlaqələr müəyyənəndirilib xarakterik əlamətlər aşkarlanıb.

Həmçinin elektron hökumət xidmətlərindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlilində beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından da istifadə olunmuşdur. Müasir inkişaf xüsusiyyətlərini və təmayüllərini izah edən bir çox xarici ölkə alimlərinin elmi mülahizələri və nəticələri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Analiz

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) ənənəvi olaraq hər iki ildən bir nəşr etdiyi “E-Government Survey 2018” hesabatında “Elektron Hökumətin İnkişaf İndeksi” üzrə ölkələr ümumilikdə topladığı xala görə 4 qrup üzrə təsnifləndirilib (çox yüksək, yüksək, orta, zəif). Qeyd edək ki, “Elektron Hökumət İnkişaf İndeksi” (EGDI) üzrə Azərbaycan əvvəlki hesabatdakı kimi “Yüksək” EGDI göstəricisinə malikdir. BMT-in hesabatına görə Azərbaycan inkişaf indeksinə görə dünya ölkələri arasında 70-ci yerdədir. Amma 2016-cı ildə isə 56-cı yerdə idi. Buna səbəb göstəricinin azalması deyil, ölkələrdə inkişaf indeksinin çox yüksək göstəricilərə sahib olmasıdır.

Cədvəl 1: E-Hökumət inkişaf indeksində illər üzrə Azərbaycanın alt-indekslərdə dəyəri

Sub-indekslər/ İllər	2014	2016	2018
Onlayn xidmət sub-indeksi dəyəri	0.4331	0.6812	0.7292
Telekommunikasiya sub-indeksi dəyəri	0.4605	0.4852	0.5062
İnsan kapitalı sub-indeksi dəyəri	0.7480	0.7158	0.7369

Mənbə: BMT-nin Elektron hökumət hesabatı, 2018, 2016, 2014, https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi onlayn xidmət və insan kapitalı sub-indekslərində göstəricilər yüksəkdir. Ancaq bunu telekommunikasiya göstəricisinə aid etmək olmur. Bu problem hal-hazırda E-Hökumətin qarşısında duran ən vacib məsələdir. Belə ki telekommunikasiya

sub-indeksini təşkil edən indiqaatorlara nəzər salsaq görürük hələ də ölkəmizdə internet və ondan istifadə barədə ciddi problemlər mövcuddur.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2018-ci il hesabatına əsasən 2018-ci ilin əvvəlinə ölkədə 2339,7 min ədəd (2017-ci ilin əvvəlinə 2314,6 min), o cümlədən ev təsərrüfatlarında 1537,4 ədəd, hüquqi şəxslərdə 341,0 min ədəd və hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlarda 461,3 min ədəd kompüter mövcud olmuşdur. 2018-ci ilin əvvəlinə əhalinin hər 100 nəfərindən 79-u internet istifadəçisi olmuşdur. Həmçinin, kompüterlərdən istifadənin regionlar üzrə bölgüsünə nəzər salsaq görürük ki burada böyük pay Bakı şəhəri və ətraf ərazilərin payına düşür. Kompüterdən və internetdən istifadə qabiliyyətinin rayonlarda aşağı göstəriciyə malik olması həm vətəndaşların elektron xidmətlərdən istifadə məsələsini çətinləşdirir, həm də bu E-Hökumət sisteminə və gələcək inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ən vacib şərt Elektron Hökumət sistemi və onun xidmətləri ilə bağlı vətəndaşların lazımı səviyyədə məlumatlandırılmasıdır.

BMT-nin hesabatına görə, Azərbaycanda E-Hökumət inkişafında Elektron Təhlükəsizlik Xidmətinin də rolu vardır. BMT-nin hesabatına görə yaradılan Elektron Təhlükəsizlik Xidməti və ya CERT elektronlaşmada və kiberhücumların qarşısını almaqda öz effektivliyini göstərir. Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin əsas xidmətləri :

Kibertəhlükəsizlik sahəsində informasiya infrastrukturunun subyektlərinin fəaliyyətini koordinasiya edir; Mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanı həyata keçirir, kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadəçilərin maarifləndirilməsini təmin edir; Elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki vasitələr barədə təlimatlar hazırlayır, onlara tövsiyələr verir, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir; Ümumi internet trafikində qlobal kiberhücumların qarşısını almaq məqsədi ilə milli internet operatoru ilə birlikdə Nazirlik ilə razılaşdırılmış qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirir; Kibertəhlükəsizlik üzrə hazırlığı təmin etmək məqsədi ilə ölkədə fəaliyyət göstərən digər aidiyyəti qurumlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Bu sahədə son illərdə atılan addımlar öz bəhrəsini verməkdədir. Təbii ki burada elektron hökumət portalının da rolu böyükdür. Belə ki Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin Məlumat Hesablama Mərkəzinin (MHM) operatoru olduğu “Elektron hökumət” portalının statistikasına əsasən, 2017-ci ildə portalın təqdim etdiyi xidmətlərə müraciət sayı 40 milyon 625 min 499 təşkil edib. Həmçinin, ötən il portalda qeydiyyatdan keçmiş

istifadəçilərin sayı 200 minə yaxın olub, ümumilikdə isə portalda qeydiyyatdan keçmiş istifadəçilərin sayı 700 minə yaxındır.

Vətəndaşların marağına səbəb olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyinin (MİDA) “Güzəştli mənzil sistemi”, “Elektron ipoteka sistemi” kimi bir sıra sosial xidmətlər də elektronlaşdırılaraq portala inteqrasiya olunub. Eyni zamanda, portal dövlət qurumları arasında məlumat mübadiləsini də həyata keçirir. Məlumat üçün qeyd edək ki, MİDA-nın “Güzəştli mənzil sistemi” üçün, 5 dövlət qurumu ilə 7 məlumat mübadiləsi, “Elektron ipoteka sistemi” üçün isə 5 dövlət qurumu ilə 16 məlumat mübadiləsi aparılır.

2017-ci il ərzində “Elektron hökumət” portalına 41 yeni elektron xidmət inteqrasiya edilib. Bununla da hazırda portalda olan e-xidmətlərin sayı ümumilikdə 450-yə çatdırılıb.

Elektron Hökumət sistemi haqqında danışarkən ilk olaraq ağılımıza “ASAN xidmət” mərkəzləri gəlir. Çünki “ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılmasında məqsəd vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması; vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması; peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması; dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi; şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi; elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması; bu sahədə aparılan institusional islahatların səmərəliliyinin artırılmasıdır. Hal-hazırda “ASAN xidmət” mərkəzləri böyüməkdə və inkişaf etməkdədir. Əvvəllər çox böyük zaman itkisinə və məsrəflərə səbəb olan əməliyyatlar artıq qısa zamanda və dövlət strukturlarında gözləmədən həyata keçirilə bilər. ASAN xidmət mərkəzlərinin həyata keçirdiyi rəqəmsal layihələr vardır ki, onlardan da bəziləri aşağıdakılardır:

“ASAN Login”. “ASAN Login” rəqəmsal xidmətlərdən istifadəni daha rahat formada təqdim edən vahid giriş sistemidir. “ASAN Login” yeni texnologiyalar (mikroservis arxitekturası) əsasında hazırlanmış müxtəlif sistemlər (vəb, mobil) üçün mərkəzi autentifikasiya və avtorizasiya sistemidir. Yeni eGov infrastrukturunun əsas hissələrindən biri olan bu sistem vasitəsi ilə istifadəçilər bir yerdən qeydiyyatdan keçməklə bütün digər inteqrasiya olunmuş sistemlərə giriş edə bilər. Nəticədə müxtəlif sistemlərdə eyni şəxsin fərqli istifadəçi məlumatlarının yaranmasının qarşısı alınır. Bundan başqa, sistem istifadəçi səlahiyyətlərini vahid mərkəzdən idarə etməyə imkan verir. “ASAN Login” sisteminə bir dəfə daxil olan zaman bu giriş sistemini istifadə edən digər sistemlərə də avtomatik olaraq giriş edilmiş olur. Eyni zamanda inteqrasiya olunmuş hər hansı bir sistemdən çıxış zamanı bütün sistemlərdən çıxış baş tutur. Bu isə təkrarçılığın qarşısını aldığı üçün zamana qənaət etməyə yardımçı olur. Bu sistemdən yararlanan istifadəçilər yalnız bir mərkəzdən qeydiyyatdan keçir.

Bununla da, istifadəçi dublikasiyasının qarşısı alınır. Təkrar autentifikasiya və avtorizasiya sistemlərinin yazılmasına ehtiyac olmadan, istifadəçilərin səlahiyyətlərini bir yerdən idarə etməyə imkan yaranır. Bununla da bir şəxsə aid çoxsaylı istifadəçi adları və şifrələrin unudulması hallarının da qarşısı alınır.

“ASAN ödəniş”. Çoxfunksiyalı “ASAN ödəniş” sistemi cərimə, kommunal xidmət və digər ödənişləri qısa zamanda, təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirmək imkanı yaradır. Həmçinin, ölkə daxilində geniş ərazini əhatə edən “ASAN Ödəniş” terminalları, www.asanpay.az portalı və “ASAN Pay” mobil əlavəsi vasitəsilə istənilən xidmət üzrə heç bir məhdudiyət olmadan 24/7 ödəniş etmək mümkündür. 122 qurumun cərimə, rüsum, kommunal, lizinq, kredit, icarə haqqı və digər ödənişlərini “ASAN ödəniş” sisteminin www.asanpay.az ödəniş portalı və terminalları ilə də, sistemə qoşulmuş digər ödəniş portalları və terminalları vasitəsi ilə təmin edilir.

“ASAN Viza”. “ASAN Viza” sistemi Azərbaycana gəlmək istəyən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (bundan sonra əcnəbilər) üçün viza verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi məqsədilə yaradılmışdır. “ASAN Viza” sistemi iki istiqamət üzrə fəaliyyət göstərməkdədir:

1. www.evisa.gov.az elektron viza portalı vasitəsi ilə elektron vizaların verilməsi;
2. Azərbaycan ərazisində yerləşən Beynəlxalq Hava Limanlarında vizaların verilməsinin təmin olunması.

Elektron vizaların verilməsi prosesi elektron viza portalı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycana səfər etmək istəyən əcnəbilər ölkəyə gəlməzdən əvvəl elektron vizaya müraciət etmək imkanına malikdirlər. Elektron vizaya müraciət prosesində sadələşdirilmiş formada sadəcə ümumvətəndaş pasportunun detalları tələb olunur. Müraciətçinin seçimindən asılı olaraq vizalar 3 gün (standart viza müraciət forması) və ya 3 saat (təcili viza müraciət forması) ərzində verilir. 15 may 2018-ci ildən etibarən Bakı, Gəncə, Qəbələ və Lənkəran beynəlxalq hava limanlarında “ASAN Viza” əməkdaşları və özünəxidmət terminalları vasitəsi ilə yerində vizaların verilməsi təmin edilir. “ASAN Viza”-nın hava limanlarındakı əməkdaşları ölkəmizə səfər edən əcnəbilərə Azərbaycan, İngilis, Fransız, İspan, Alman, Türk, Hind, Ərəb, Fars, İbrani, Urdu, Norveç və Rus dillərində xidmət göstərirlər. “ASAN Viza” vasitəsilə hava limanlarında 15 ölkənin - Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Cənubi Koreya, Çin, İran, İsrail, İndoneziya, Küveyt, Qətər, Malaziya, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Sinqapur, Türkiyə, Yaponiya vətəndaşlarına, eyni zamanda körfəz ölkələrində etibarlı rezident vizalarına sahib olan əcnəbilər üçün yerində vizaların verilməsi də təmin edilir. Ümumilikdə “ASAN Viza” sistemi vasitəsilə 95 ölkədən olan əcnəbilərə elektron viza verilməsi təmin edilir.

“ASAN Finans”. “ASAN Finans” layihəsi maliyyə təşkilatlarının dövlət informasiya ehtiyatlarına çıxışının təmin edilməsi məqsədi ilə Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi

tərəfindən yaradılmışdır. Sistemin məqsədi: Elektron Hökumət Portalı üzərindən maliyyə xidmətləri üzrə vahid elektron məkanın; Maliyyə xidməti göstərən qurumların dövlət informasiya ehtiyatları və sistemlərinə elektron çıxış platformasının yaradılmasıdır. Sistem maliyyə təşkilatlarına dövlət informasiya sistemlərinə çıxış hüququ yaratmaqla onlara aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

- 1) FİN və VÖEN vasitəsi ilə iş yeri, gəlirlər, ümumvətəndaş pasportları və digər məlumatların real vaxt rejimində əldə edilməsi;
- 2) Məlumatların rəqəmsal sistemdə olması, onların təhlili və qərarvermə prosesində analizlərin sürətli aparılmasına imkan yaradılması;
- 3) Rəqəmsal bankçılığın inkişafının sürətləndirilməsi;
- 4) Operator, əməliyyat və digər xərclərə, həmçinin fiziki resurslara qənaətə imkan yaradılması. Sistem Vətəndaşlara aşağıdakı imkanları qazandırır:
- 5) Bank xidmətlərindən istifadə zamanı kağız daşıyıcıların rolunun minimallaşdırılması; · Bank və sığorta xidmətləri üzrə müraciətlərin vahid rəqəmsal məkandan daha sürətli və şəffaf şəkildə göstərilməsi;
- 6) Məsafədən bankçılıq xidmətinin daha əlçatan olması, bank xidmətlərinə 7/24 elektron müraciət imkanının yaradılması.

“ASAN Finans” layihəsi eyni zamanda vətəndaşların müraciətlərinin qurumlar tərəfindən operativ şəkildə təmin olunmasına da öz müsbət təsirini göstərir. Belə ki, qurumlar vətəndaşın icazəsi olduğu təqdirdə “ASAN Finans” sistemi vasitəsilə onun şəxsiyyət vəsiqəsi, iş yeri, VÖEN üzrə məlumatları, məhkumluq haqqında məlumatları, mövcud əmlakı və dövlət qarşısında öhdəliyinə dair elektron informasiyanı rahatlıqla əldə edə bilər. Bununla da qurumlar vaxta və resurslara qənaət etmiş olur. Eyni zamanda vətəndaşlar “ASAN Finans” sistemi vasitəsilə banka getmədən istədikləri bankda hesab açma və kredit üçün müraciət edib bütün sənədləri elektron şəkildə izmalayaraq kredit əldə edə biləcəklər.

Elektronlaşma fəaliyyəti ilə bağlı atılan ən mühüm addımlardan biri də DOST agentliyinin yaradılması oldu. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında fərman imzaladı. Bununla da, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” publik hüquqi şəxs (bundan sonra – DOST Agentliyi) yaradıldı. Fərmanda bu agentliyin əsas məqsədi əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması göstərilir.

Daha sonra dövlət başçısının 5 sentyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə “e-sosial” internet portalı yarandı. Portalın yaradılmasında məqsəd vətəndaşların ənənəvi və ya elektron formada dövlət sosial xidmətləri ilə bağlı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin aidiyyəti qurumlarına, internet resurslarına müraciətləri üzrə aparılan vahid reyestrdən vətəndaşlara növbəti xidmətləri təşkil etməkdir. Vətəndaşlar bu portal vasitəsilə nazirliyin informasiya ehtiyatlarında və sistemlərində onlar barədə formalaşmış və saxlanılan məlumatlara çıxış imkanı əldə edə, nazirliyin aidiyyəti qurumlarına müraciət və sorğular göndərə, elektron xidmətlərdən real rejimdə yararlanı bilər. Portalda vətəndaşa proaktiv xəbərdarlıqlar, məsləhətlər bölməsi fəaliyyət göstərir. Bir sıra hallar üçün vətəndaşa əvvəlcədən mütəmadi xatırlatmalar aparılmaqla, atmalı olduğu addımlar barədə məsləhətlər verilir. Nazirlik müvafiq hallarda portal vasitəsilə vətəndaşlarla bağlı artıq onların müraciətini gözləmədən, intellektual analizlər apararaq interaktiv təşəbbüslərlə çıxış edir.

Nəticə Və Təkliflər

İKT sahəsində baş verən dəyişikliklər nəticəsində dünya yeni bir cəmiyyətə, informasiya cəmiyyətinə keçid baş verdi. İnformasiya cəmiyyəti cəmiyyətin hər seqmenti tərəfindən informasiya və rabitə texnologiyalarının geniş bir şəkildə istifadə edildiyi, beləliklə hər cür mal və xidmət istehsalında fəaliyyətin artdığı və informasiya əldə etmənin getdikcə asanlaşdığı bir quruluş olaraq ifadə edilir. İKT inkişaf edir və nəticədə cəmiyyətin tələbləri dəyişir. Yəni cəmiyyət artıq informasiya texnologiyalarının təmin etdiyi imkanlardan faydalanaraq zaman itirmədən, dövlət və ya xüsusi təşkilatlarla birbaşa təmasa keçmədən xidmət almağı, əməliyyatları reallaşdırmağı istəyir. Nəticədə İKT-dən faydalarından istifadə edərək vətəndaşlara daha keyfiyyətli xidmət göstərilməsi məsələsi dövlət idarəçiliyi və özəl sektorun ən vacib məqsədlərindən birinə çevrilir. Elektron idarəetmənin dövlət idarəetmə prosesində istifadəsi elektron hökumət adlanan yeni bir idarəetmə strukturunun yaranmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycan Respublikası dövlət idarəetmə sistemində açıq cəmiyyət və hüquqi dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan bir dövlət kimi, dünyanın reallığı kimi ortaya çıxan elektron dövlət quruluşunun həyata keçirilməsi ilə bağlı çox istəklidir. Həm də dövlət E-Hökumət tətbiqlərinin gücünə, E-Hökumət xidmətlərinin reallaşdırılması yolu ilə ictimai qurum və quruluşların fəaliyyətinin, məhsuldarlığının və şəffaflığının artacağına, büdcədə qənaət ediləcəyinə, dövlət qulluğuna xərclənən zaman və xərcin azalacağına, qərar alma prosesində vətəndaş iştirakının təmin ediləcəyinə, vətəndaşın hökumət orqanları ilə daha rahat əlaqələr qura biləcəyinə inanır.

Sonda demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında elektron hökumət xidmətlərinin müasir vəziyyəti yaxşıdır. Portalda kifayət qədər xidmətlərin olmasına baxmayaraq, burada ən əsas problem vətəndaş və dövlət arasındakı əlaqə zəifliyidir.

Bu problemin həll olunması üçün ən başlıca şərt cəmiyyətin dövlət idarəçiliyinə daha çox cəld edilməsi və E-Hökumətin xidmətləri və gələcəkdə görülməli işlərlə bağlı cəmiyyəti daim, müntəzəm məlumatlandırmaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Yıldız, M. (2007) “Uluslararası Kuruluşların Türkiyənin E-devlet Siyasalarına Etkisi”.
- Heeks, R. (2008) What is e-Government?
- OECD (2003). The Case for E-Government: Excerpts from the OECD Report “The EGovernment Imperative” by the OECD E-Government Task Force.
- UN (2014) United Nations e-Government Survey 2014: E-Government For The Future We Want. United Nations. https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf
- <https://asan.gov.az/az>
- <https://e-mlspp.gov.az/ForCivil.aspx>

Dünyada və Azərbaycanda Dolayı Vergilərin Tətbiqi

Samir YAVƏRLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

samir.yaverli@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat işində əsasən Azərbaycanda və digər xarici ölkələrdə, o cümlədən Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə dolayı vergilərin vergitutma obyektı, faiz dərəcələri və eləcə də standard və aşağı faiz dərəcələri araşdırılmışdır. Tədqiqatımızın informasiya bazası yerli Vergi Məcəlləsi, xarici ədəbiyyatlar və eləcə də digər statistik göstəricilərə əsaslanır. Dissertasiya işinin yazılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat metodlarından əsasən müşahidə və sorğu metodu həyata keçirilmişdir. Bu metodlar sayəsində əldə edilmiş məlumatlara əsasən vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq üçün müəyyən fikirlər formalaşmışdır.

Məqalədə dolayı vergilərin sosial iqtisadi mahiyyətindən və onların tətbiqi xüsusiyyətlərindən bəhs edilmiş, dolayı vergilər üzrə beynəlxalq təcrübə ümumiləşdirilə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Vergi, Vergi sistemi, Dolayı vergilər

Giriş

Vergilərin yaranması əsasən dövlətin yaranması ilə əlaqəli olmuşdur. Dövlət daxilində baş verən dəyişikliklər, yeniliklər, inkişaf və ya düşüş hər zaman həmin dövlətin vergi strukturuna və sistemə əsaslı təsir göstərmişdir. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafında da vergilər mühüm rol oynayır, dövlətin ümumi tələbatlarının təmin edilməsində yüklü miqdarda məbləğlər lazım olur ki, bu da vergilər hesabına mümkün olur. Hər bir ölkədə vergi sistemi əhalidən görülən fəaliyyətə görə yığılan vergilərin, dövlət rüsumlarının məbləği, faiz dərəcələri və yığılmasını təmin edən sistemdir.

Dövlətlər vergi və tutulmalar hesabına hal- hazırdakı vəziyyətdə iqtisadiyyata təsir göstərə bilirlər. Bu baxımdan digər dövlətlərin, əsasən də inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemini öyrənmək vacibdir ki, bu sistemi yerli bazada tətbiq etdikdə müsbət nəticələr əldə edilsin. Azərbaycan respublikasında da buna çox önəm verilir. Buna görə də Azərbaycan təhsil sistemində vergi və vergitutmaya aid daha çox maraq yaranmış və tədris edilməkdədir.

Dissertasiya işində qoyulmuş əsas problemlər ölkəmizdəki vergi vergi dərəcələrinin yüksək olması və ən əsası dolayı vergilərin faiz dərəcələrinin azaldılmasına yönəlmişdir. Beləki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ƏDV-nin həm standard, həm də aşağı faiz dərəcələri vardır ki, bunlar da əhalinin vəziyyətini müsbət yöndə dəyişməsinə kömək edir. Bu dissertasiya işində

inkışaf etmiş ölkələrin dolayı vergiyə cəlb olunma dərəcələri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Təqdimatın əsas məqsədi digər xarici inkışaf etmiş ölkələrin vergi sistemini öyrənmək, Azərbaycanın vergi sistemi ilə qarşılıqlı müqayisə edərək müsbət və mənfi tərəfləri təhlil etmək və eləcə də, onu öz ölkəmizdə tətbiq etsək, hansı nəticələri ala biləcəyimizi analiz etməkdir. Sahibkarların, fiziki və ya hüquqi şəxslərin öz fəaliyyətlərini genişləndirməsi üçün onlara əlverişli bazar şəraiti yaratmaq lazımdır. Onların üstünə düşən vergi yükünü müsbət müsbət yönümlü dəyişməklə inkışafına şərait yaratmaqdır.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycanda dolayı vergilərin tətbiqi xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi, predmeti isə iqtisadi cəhətdən inkışaf etmiş ölkələrdə dolayı vergitutma təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi imkanlarının araşdırılmasıdır.

Araşdırma zamanı gəldiyimiz nəticələr vergi sistemində müəyyən qədər dəyişikliyə səbəb olacaqdır ki, bu da öz növbəsində istehsalçıların və istehlakçıların vergidən yayınma hallarının qarşısını alacaqdır. Əksinə olaraq onlar könüllü şəkildə vergi ödəyicisi olmaq üçün könüllü müraciət edəcəklər.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində əsasən induksiya, sorğu və müşahidə metodlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, sözügedən induksiya metodu vasitəsilə statistik məlumatlar araşdırılmış və toplanmışdır. Bu metodlar vasitəsilə əldə olunan məlumatlar əsasında ümumi fikir formalaşmış və lazımı tövsiyələr verilmişdir.

Analiz

Vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkışafı yüksəltmək üçün əlverişli vergi sistemi yaratmaqdır. Ölkəmizdə bu sistemi yaratmaq üçün daim məqsəduyğun addımlar atılmaqdadır. Belə addımlara misal olaraq deyə bilərik ki, mənəfət vergisi 20 faizə (%) endirilmişdir, əlavə dəyər vergisi 28 faizdən (%) 18 faizə (%) endirilmişdir, aylıq gəlirin vergidən azad olan məbləği yüz əlli min manata qədər yüksəldilmişdir. Nəticədə, bütün bu dəyişikliklərin sayəsində, Azərbaycan Respublikasında vergi dərəcələri digər xarici ölkələrlə müqayisədə aşağıdır.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Hal- hazırda büdcənin cari gəlirləri vergilərdən daxilolmalar və digər gəlirlərin birlikdə miqdarına bərabərdir. Bundan başqa büdcənin ümumi gəliri anlayışı vardır ki, büdcənin ümumi gəlirini cari gəlirlər, digər əsaslı gəlirlər və əsas vəsaitlər təşkil edir.

Dövlət büdcəsinə daxil olmaları 2016 və 2017 ci illər üzrə aşağıdakı Cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə büdcə gəlirlərinin 2016-cı və 2017-ci illər üzrə statistik göstəriciləri qeyd olunmuşdur. Bu göstəricilərə əsasən büdcə gəlirlərində Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən və Neft Fondundan daxilolmaların bu illər ərzində müqayisəsi aparılmışdır.

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcə gəlirləri cədvəli

Göstəricilər (milyon manatla)	2016-cı il	2017-ci il			2016-cı ilə müqayisə, faizlə
		Proqnoz	İcra	Faizlə	
GƏLİRLƏR	17 501,2	16 766,0	16 516,7	98,5	94,4
<i>o cümlədən</i>					
AR-nın Vergilər Nazirliyi	7 015,6	7 645,0	6 973,5	91,2	99,4
AR-nın Dövlət Gömrük Komitəsi	2 291,6	2 250,0	2 608,8	115,9	113,8
AR Dövlət Neft Fondu	7 615,0	6 100,0	6 100,0	100,0	80,1

Mənbə:

https://www.google.com/search?q=b%C3%BCdc%C9%99+daxilolmalar%C4%B1+2017&rlz=1C1CHBD_ruAZ844AZ844&oq=b%C3%BCdc%C9%99+da&aqs=chrome.1.69i57j0l2.3364j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Məcəlləyə uyğun olaraq əlavə dəyər vergisi ödəyicisi o şəxslər hesab olunur ki, onlar ya əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçiblər yada qeydiyyatdan keçməlidirlər. Əgər vergi ödəyicisi hesab onunan şəxs qeydiyyatdan keçmişdirsə, o artıq qeydiyyatdan keçən andan etibarən əlavə dəyər vergisi ödəyicisi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə saysız-hesabsız idxal malları gəlir ki, bu malları idxal edən

şəxslər həmin mallar arasında əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan mallar üzrə ƏDV ödəyicisi sayılır və əlavə dəyər vergisi ödəməyə borcludur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər ƏDV məqsədləri üçün ərizə verməli olmasalar belə, könüllü olaraq vergi qanunvericilik orqanlarına yaxınlaşaraq ərizə ilə müraciət edə bilərlər.

Bu zaman həmin ərizə formması müvafiq orqanların təyin etdiyi ərizə forması üzrə təqdim edilməlidir. Dövlət vergi orqanlarının borcudur ki, ərizə ilə əlavə dəyər vergisinin məqsədləri üzrə müraciət edən hər bir şəxsi dövlət reystrində qeydə alsın. Qeydiyyat bildirişi vergi ödəyicisinə bir dəfə verilir və onda qalır, əgər vergi ödəyicisi həmin qeydiyyat bildirişini itirərsə, vergi ödəyicisinin müraciəti ilə qeydiyyat bildirişinin sürəti yenidən verilir. Əgər vergi ödəyicisinin şəxsi məlumatlarında dəyişiklik olunduqda, həmin düzəlişlər əlavə dəyər vergisi ödəyicisinin dövlət reystrində də yenilənməlidir.

Əgər vergi ödəyicisi öz fəaliyyətini dayandırarsa, hansıki bu fəaliyyət əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur, o halda vergi orqanına yazılı ərizə ilə müraciət etməlidir ki ƏDV qeydiyyatı ləğv olunsun. Bu zaman ƏDV qeydiyyatının ləğvi vergi ödəyicisinin əlavə dəyər vergisi cəlb oolunan fəaliyyətinin dayandığı gündən qüvvəyə minəcək. Vergi ödəyicisinin əlavə dəyər vergisi qeydiyyatının ləğvi barədə müraciəti bir iş günü ərzində lazımı icra hakimiyyəti orqanına göndərilir. Bundan sonra aidiyyəti qurum, yəni vergi orqanı həmin şəxsin məlumatlarını dövlət reystrindən silməli və şəxsə verilmiş qeydiyyat bildirişini geri almalıdır.

Vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunan gəliri əvvəlki təqvim ili ərzində yüz min manatdan az olduğu təqdirdə, vergi ödəyicisi əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün qeydiyyatın ləğv olunması barədə ərizə ilə müraciət edə bilər.

İndi isə əlavə dəyər vergisinin vergitutma obyektı haqqında danışaq. Azərbaycan Respublikasına gətirilən vergiyə cəlb olunmayan mallar istisna olmaqla, digər mallar tranzit yükdaşımalar, müvəqqəti olsa da, Azərbaycan Respublikası ərazisində saxlanmış mallar vergiyə cəlb edilən idxal malları sayılır. Sahibkar və ya vergi ödəyicisi öz işçilərinə və ya hər hansı bir şəxs ilə ödənişli və ya ödənişsiz əsaslarla mal mübadiləsi həyata keçirməsi vergiyə cəlb olunan əməliyyat hesab olunur.

Vergi ödəyicisi əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün olan qeydiyyatı ləğv edilsə, həmin anda vergi ödəyicisinin sahibliyində qalan mallar vergiyə cəlb olunan əməliyyat çərçivəsində qiymətləndirilir. Əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməyən şəxsin əlavə dəyər vergisi tətbiq edilən əməliyyatları, o cümlədən sıfır faiz dərəcəsilə ƏDV-yə cəlb olunan və əlavə dəyər vergisinə cəlb olunmayan əməliyyatları vergitutma obyektı sayılır.

Bəs vergi tutulan əməliyyatın dəyəri nədir?

Vergi tutulan əməliyyatın dəyəri – Vergi ödəyicisi olan şəxsin satışı həyata keçirən zaman almış olduğu və ya almağa tam haqqı, hüququ olan əsas məbləğdir, yəni əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan olan məbləğ əsasında müəyyənləşdirilir və hesablanır. Bele bir hal da mümkündür ki, əlavə dəyər vergisi ödəyicisi olan şəxs vergi tutulan əməliyyatın qarşılığında xidmət, iş və ya mal alırsa, həmin iş, xidmət və ya malın hazırdakı bazar dəyəri vergi tutulan əməliyyatın dəyərində daxil edilməlidir.

Vergi ödəyicilərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsal və ya istehlak etdikləri aksizli mallar aksiz vergisi üçün vergitutma obyektinə sayılır. Ölkə daxilində aksizli malların istehsalı, alışı və ya satışını həyata keçirən fiziki şəxslər, habelə hüquqi şəxslər, müəssisələr aksiz vergisinə cəlb olunur, habelə Azərbaycan respublikası xaricində olan və aksizli malların alınib-satılmasını həyata keçirən, həmin ölkədə vergi uçotunda qeydiyyatda olmayan rezidentlər belə aksiz vergisinin ödəyicisi hesab olunur.

Əgər malın istehsalı üçün gərəkli olan xammal hər hansı xarici ölkədən istehlakçı tərəfindən göndərilirsə, bu zaman malı istehsal edən tərəf aksiz vergisinə cəlb olunur. Bu halda istehsalçı (podratçı) aksiz vergisinə görə ödədiyi məbləği istehlakçıdan almaq hüququ qazanır. Əgər malın sifarişçisi və malı istehsal edən şəxslərin hər ikisi Azərbaycan respublikası rezidentdirsə, aksiz vergisinin ödəyicisi malın sifarişçisi hesab olunur. Aksiz vergisinin vergitutma obyektinə aşağıda adları sadalanan əməliyyatlar daxildir:

- Ölkə daxilində istehsal olunan və aksiz vergisinə cəlb olunan malların istehsal müəssisəsindən kənara çıxarılması
- Aksizli malların Azərbaycan respublikası Gömrük Kamitəsinin nəzarətindən çıxarılması
- İstehsal müəssisələri, binaları sıralarına həmçinin də, həmin ərazidə yerləşən anbarlar və digər xidməti binalar da daxildir.

Azərbaycan Respublikasının əsas gəlir mənbələrindən ən öndə olanı neft sektorudur. Aksiz vergiləri üçün vergi tutulan əməliyyatın neft sektoru üzrə məbləği, istehsalçının həmin məmulatların satışından əldə etdiyi gəlirin normal bazar dəyərindən aşağı olmayan dəyəridir. Azərbaycan respublikası ərazisinə idxal olunmuş mallar üçün aksiz vergisinə cəlb olunan əməliyyatın dəyəri, Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin qanunlarına uyğun olaraq, normal bazar qiymətindən aşağı olmayan məbləğdir. Minik və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasına idxalı zamanı vergitutulan əməliyyatda, həmin nəqliyyat vasitələrinin mühərriklərinin həcmi əsas götürülür. Bundan başqa ölkə ərazisinə digər qiymətli dəyər daxil edilir ki, bunlar da öz növbəsində aksiz vergisinə cəlb edilir, eyni zamanda onların da vergi tutulan

əməliyyat məbləği vardır. Bəs bu qiymətlilər hansılardır və vergitutulan əməliyyata nələr daxildir? Aşağıda sadalanan qiymətlilərin vergi tutulan əməliyyat çərçivəsinə nələr daxil olduğuna baxaq:

- Azərbaycan respublikasına idxal olunan platinə görə vergi tutulan əməliyyata onun hər 1 qramı (gr) daxildir.
- Azərbaycan respublikasına idxal olunan qızıla görə isə vergi tutulan əməliyyata onun çəki sistemindəki miqdarı aiddir
- Azərbaycan respublikasına idxal olunan almaza görə vergi tutulan əməliyyata almazın karatı daxildir.

Aksiz vergiləri üzrə vergi tutma prosesinin vaxtı, aksizli malların istehsal binasından çıxarıldığı vaxtla eynidir. Başqa bir deyişlə desək, aksiz vergiləri üzrə vergi tutma prosesinin vaxtı, aksizli malların Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxdığı gündür. Aksiz vergisinə cəlb olunan malların xarici ölkələrə ixracı zamanı, həmin mallar sıfır (0) faiz dərəcəsilə aksiz vergisinə cəlb olunur.

İlk dəfə Fon Simens 1920-ci ildə əlacə dəyərdən vergi tutulması ideyasını vermişdir. Əlavə dəyər vergisinin tətbiqində əslən fransız olan iqtisadçı Moris Lorenin böyük rolu olmuşdur. Bu iqtisadçı araşdırmaları nəticəsində əlavə dəyər vergisinin digər vergilərdən üstün olduğunu sübut etmişdir. Bu vergi Kod-d-Ivuarda on ilə qədər sınaqdan keçirilmişdir. 20-ci əsrdə Fransada ilavə dəyər vergisi yalnız istehsal sferasına tətbiq edilirdi və uzun müddətli aktivlərin alqı satqısı zamanı əlavə dəyər vergisi əvəzləşdirilməsi aparılmırdı. Sonradan əlavə dəyər vergisinin tətbiqi xüsusiyyətlərində dəyişiklik olundu və müasir dövrümüzdəki halına salındı, bu dəyişiklik 1954-ci ildə baş tutmuşdur. Ümumi bazarlar Avropada vergitutma obyektinə kimi əlavə dəyərin qeydə alınmasına səbəb olmuşdur. 1957-ci ildə Roma müqaviləsi bağlanmışdır ki, bu müqavilə Avropa İqtisadi Birliyin yaradılması haqqında idi. Həmçinin də, bu birliyə daxil olan dövlətlər müqavilə şərtlərinə görə dolaylı vergiləri vahid formaya salmalı idilər. Buna görə də, əlavə dəyər vergisi dünyanın bir çox ölkələrində təcrübədən keçməsinə baxmayaraq, əlavə dəyər vergisini “Avropa vergisi” adlandırırdılar.

Avropa İttifaqı 1967-ci ildə əlavə dəyər vergisini ən əsas dolaylı vergi olduğunu bildirmişdir. Avropa İttifaqı 1977-ci ildə may ayının 17-də dolaylı vergilərin yığılması və tutulmalarını vahid standart normaya salınması məqsədilə direktiv imzaladı. 1982-ci il elə bir dövr idi ki, bu dövr ərzində bu Avropa İttifaqına daxil olmaq, üzv olmaq istəyən ölkələr üçün birmənalı şərt qoyulurdu. Bu şərt ondan ibarət idi ki, Avropa Şurasına daxil olmaq istəyən ölkələr öz vergi sistemlərinə əlavə dəyər vergisini də əlavə etməli idilər. Bu səbəblərdən dolaylı dəyər bilirik ki, əlavə dəyər vergisi Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrdə büdcə daxilolmalarında əsas paya sahibdir. Buna görə də, İttifaqa daxil olan ölkələr əlavə dəyər vergisindən daxilolmaların

müəyyən olunmuş faizini İttifaqın büdcəsinə yönəldirlər.

Hal- hazırda əlavə dəyər vergisi bir çox dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Demək olar ki, artıq 123 ölkədə əlavə dəyər vergisi qəbul olunub və tətbiq edilir. Statistik göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki hal- hazırda əlavə dəyər vergisi tətbiq olunan ölkələrdə bu vergidən daxilolmalar ümumi vergilərdən daxilolmaların 29 faizini (%), ÜDM-in isə 6 faizini (%) təşkil edir.

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm alətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu isə heç də təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, vergitutma sahəsində həyata keçirilən tədbirlər daim artmaqda olan milli gəlirin dövlət büdcəsinə alınmasını təmin edir və bununla da onlardan iqtisadi stimullaşdırmanın bir aləti kimi istifadə etməyə imkan verir.

Yeni yaradılmış dəyərin yenidən bölüşdürülməsi prosesində iştirak edən vergilər, təkrar istehsal prosesinin bir tərkib hissəsi kimi çıxış edirlər. Hazırda demək olar ki, bütün dövlətlərin vergi sistemində dolaylı vergilər mövcuddur. Əlavə dəyər vergisi əsas dolaylı vergi hesab olunur. Dünyanın 70-dən çox ölkəsinin vergi sistemində əlavə dəyər vergisi var. ABŞ, Kanada kimi ölkələrdə isə tutulma üsuluna görə əlavə dəyər vergisinə çox bənzərən satışdan vergi mövcuddur.

Bir çox ölkələrdə ƏDV-nin toplanması mexanizmi eynidir. Məlum olduğu kimi, vergi ödəyiciləri kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərdir. Vergitutma obyektləri malların dövriyyəsi, həyata keçirilən işlərin və göstərilən xidmətlərin dəyəridir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi ilk istehsalçıdan son istehlakçıya hərəkət zamanı istehsalın və satışın hər bir mərhələsində tutulur. Vergitutma bazası istehsal və dövriyyənin hər bir mərhələsində əlavə dəyər əsasında müəyyən edilir.

Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da dolaylı vergilər hesab olunan əlavə dəyər vergisi və aksizlər dövlət büdcəyə vergi daxilolmalarında böyük xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bu barədə əvvəlki bölmələrdə kifayət qədər məlumat verilmişdir.

Dolaylı vergilərin tətbiqinin, onların inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi dünya ölkələrinin vergi sistemləri qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Belə ki, dolaylı vergilər məhsulun qiymətinə əlavə kimi çıxış etdiklərindən, bu vergilərin ödəyicilərinin faktiki olaraq mal, iş və xidmətlərin son istehlakçıları olduğundan, onlar əhalinin maddi rifah səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirlər. Ona görə də dolaylı vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas məsələlərindən biri vergilərin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. Optimal səviyyə dedikdə vergi dərəcəsinin elə səviyyəsi nəzərdə tutulur ki, bu bir tərəfdən vergi ödəyicisinin

iqtisadi fəallığa olan marağını azaltmasın, digər tərəfdən isə dövlət üçün büdcəyə zəruri həcmdə daxilolmaları təmin etsin.

Əlavə dəyər vergisini təkmilləşdirməyin yollarından biri optimal ƏDV dərəcəsini müəyyən etməkdir. Müxtəlif ölkələrdə ƏDV dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Eyni zamanda orta səviyyə 15-25% arasında dəyişir. Bəzi ölkələrdə məhsulun növünə və onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə tarif dərəcəsi istifadə olunur: aşağı dərəcələr (2-10%) ərzaq, tibbi və uşaq məhsullarına tətbiq edilir; sənaye və digər mal və xidmətlər üçün standart (əsas) dərəcələr (12-23%); və nəhayət, yüksək dərəcələr (25% -dən çox) - lüks əşyalara tətbiq edilir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında əlavə dəyər vergisinin 2 dərəcəsindən istifadə olunur – standart 18 faiz dərəcəsi və 0 (sıfır) faiz dərəcəsi. Bunlar barədə əvvəlki fəsillərdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. Bu gün əlavə dəyər vergisinin standart dərəcəsinin 18 faizdən bir neçə faiz bəndi, məsələn 16 faizə, aşağı salınması istiqamətində diskussiyalar gedir. Lakin fikrimizcə bu məsələ ciddi elmi araşdırmaların predmetidir və yalnız elmi araşdırmalar aparıldıqdan sonra nə isə ciddi bir fikir irəli sürmək olar.

Dolayı vergilər büdcə daxilolmalarını böyük bir hissəsini təşkil etdiyindən onların tam həcmdə aidiyyəti üzrə daxil olmasının təmin edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Bu ödənişlər vergi ödəyicilərinin vergi yükünü kifayət qədər ağırlaşdırdığından, onlar müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək öz yüklərini azaltmağa çalışırlar. Bəzi vergi ödəyiciləri bu məqsədlə qanuni yollardan istifadə etdikləri halda, digərləri qeyri-qanuni yollara əl atırlar. Bu isə dolayı vergilərin inzibətşılığının mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir, yəni elə bir inzibati mexanizm yaradılmalıdır ki, dolayı vergitutma sahəsində firildaqçılığın, vergidən yayınma hallarının qarşısını alsın.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ən uğurlu islahatlardan biri 2008-ci ildən başlayaraq əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmaların ƏDV depozit hesabı vasitəsilə həyata keçirilməsinə başlanılması oldu. ƏDV depozit hesabından istifadə edilməsi bu vergi ilə firildaqçılığın qarşısının alınmasına, ona nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. Bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlar vasitəsilə vergi inzibətşılığının sadələşdirilməsinə, idarəetmə xərclərinin azaldılmasına nail olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem eyni zamanda vergi orqanları üçün bir məlumat bazası rolunu da oynamağa başladı.

Əlavə dəyər vergisinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri kimi ödənişli təhsil xidmətlərinin əlavə dəyər vergisindən azad edilməsini qeyd etmək olar. Belə bir

addımın atılması ali təhsil alınmasını əhalinin bütün təbəqələri üçün daha əlçatan etmiş oldu, minlərlə ailənin maddi durumuna müsbət təsir göstərdi.

Nəticə və Təkliflər

Məlumdur ki, dolayı vergilər bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da büdcə gəlirlərində xüsusi paya sahibdir və stabil olan gəlir mənbələrindəndir. Buna görə də, vergilər üzərində güclü nəzarət olmalıdır. Belə ki, vergi hesablanması, tutulması qaydası, yığıma nəzarət edilməsi və eləcə də vergilərin vaxtında ödənilməsini düzgün şəkildə icra etmək lazımdır.

Yazılmış olan məqalədə əsasən ƏDV və aksizlərin məqsədi, mahiyyəti və eləcə də statistik göstəriciləri əks olunmuşdur. Dolayı vergilərin büdcə gəlirlərindəki yeri və payı cədvəl və qrafiklərə əsasən dövrlər üzrə müqayisə olunmuşdur.

Bundan başqa dolayı vergilərin digər ölkələrdə hansı faiz dərəcəsi ilə hansı mal və xidmətlərə tətbiq olunması haqqında da geniş məlumat vardır.

Məqalənin sonunda dolayı vergilərin beynəlxalq təcrübəsi və Azərbaycan Respublikasında dolayı vergilərin daha da təkmilləşdirilməsindən bəhs edilmişdir.

Yerinə yetirilmiş tədqiqat işi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir.

Fikrimizə elə bir vergi dərəcələri tətbiq edilməlidir ki, sahibkarlar vergilərdən qanunsuz yollara əl ataraq yayınmasın, əksinə olaraq onlar daha da istehsal prosesini genişləndirsinlər və eləcə də büdcə gəlirləri vaxtında ödənilsin.

İqtisadiyyatı inkişaf etdirə biləcək vergi dərəcələrinin tətbiqi, yəni bu vergi dərəcələrinin aşağı salınması nəticəsində yaranacaq olan yeni-yeni müəssisələrdən gələn büdcə gəlirləri, vergi dərəcələrinin aşağı salınması nəticəsində dəyən zəriri bağlayacaq və gələcək dövrlərdə daha çox büdcə daxilolmalarına imkan verəcək. Belə olduğu halda, istehsalçılar qanun pozuntusuna yol verməyək, əksinə aşağı dərəcələri vergi yükünü ödəməklə fəaliyyətini daha da genişləndirəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Y.Kəlbiyev, (2011), Bakı. Xarici ölkələrin vergi sistemi 555 səh.
- Məmmədov.F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbiyev Y.A., Rzayev Z.H. (2010), Bakı. “Vergi və Vergitutma” 512 səh.
- A.Musayev. (2004), Bakı. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. 792 səh.
- A.F.Musayev, A.A.Qəhrəmanov. (2004), Bakı. Vergi mədəniyyəti. 316 səh.
- A.Musayev, (2016), Bakı. Aksizlər, xüsusi istehlak vergisi. 157 səh.
- https://www.google.com/search?q=vat+in+europe+2019&rlz=1C1CHBD_ruAZ844AZ844&oq=vat+in+&aqs=crome.2.69i57j69i59l2j0l3.2552j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (12.01.2019)
- https://www.google.com/search?rlz=1C1CHBD_ruAZ844AZ844&ei=kBfIXJWFG_DmrgSVIYzADQ&q=income+tax+in+europe&oq=excise+tax+in+eu&gs_l=psy- (01.01.2019)

Həyat Sığortasında Azərbaycan və Dünya Modelinin Müqayisəli Təhlili

Samirə BAYRAMZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bayramzadasamira@gmail.com

Xülasə

Bu gün dünyada geniş yayılmış olan sığorta bazarının inkişafını ölkəmizdə təmin etmək vacib addımlardan birisidir. Dünya təcrübəsinə diqqət yetirsək demək olar bütün inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta, son illərdə isə xüsusilə həyat sığortasının necə inkişaf etdiyini görürük. Həyat sığortasının inkişafını ölkədə təmin edə bilməmiş ölkələr eyni zamanda güclü bir maliyyə qurumu yaratmağa da nail olmuşlardır. Bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının davamlılığını təmin edir. Ölkədə banklara inamın azaldığı belə bir zamanda sığorta şirkətləri pul dövriyəsini daha səmərəli və təhlükəsiz formada təmin etmək üçün ideal bir qurumdur. Həyat sığortasında vasitəçilik əməliyyatları eyni zamanda sosial aspektə malikdir və ailə üzvlərinin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Buna görə də həyat sığortası sektoruna pul vəsaitinin cəlb edilməsinin təşviq edilməsi üstünlüyə malikdir və onun iqtisadi və sosial dəyəri daha yüksəkdir. Beləliklə, həyat sığortasına geniş anlamda yanaşma vacibdir və bu istiqamətdə islahatların reallaşdırılması və zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə imkan yarada bilər. Həyat sığortasının vasitəçilik əməliyyatlarından danışarkən bir vacib məqamı da nəzərə çatdırmaq lazımdır. Bu məqam həyat sığortasının uzunmüddətli maliyyələşmənin həyata keçirilməsində səmərəli vasitə olmalıdır. Əslində həyat sığortasının vasitəçilik əməliyyatlarında əhəmiyyətinin artması məhz bu məqam ilə bağlı olmuşdur. Uzunmüddətli layihələri həyata keçirən təşkilatlar üçün həyat sığortasına pul yatırılması səmərəlidir.

Açar sözlər: həyat sığortası, dünya təcrübəsi, sığorta bazarı, maliyyə

Giriş

Hazırkı dövrdə insanlar əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha yüksək risk altındadırlar. Bu risklərin tamamilə aradan qaldırılmasının mümkünəz olmasına baxmayaraq bədbəxt hadisələrin baş verməsi halında dəyəcək zərəri minimuma endirmək imkanı insanlardan asılıdır. Bunun üçün insanlar həyatlarının müxtəlif sahələrində sığortanın müvafiq növlərindən istifadəyə ehtiyac duyurlar. Haqqında danışacağım sığorta növü isə ölkəmizdə son illərdə özünə yer tapmış olan həyat sığortasıdır.

Dünyada geniş yayılmış, istər sosial, istərsə də iqtisadi cəhətdən insanların həyatlarına təsir edən sığorta sisteminin tarixinə nəzər yetirsək onun keçmiş dövrlərə dayandığını görürük. Belə ki, kommərsiya sığortası ilə bağlı ilkin izlər 3000 il əvvələ, Babillərin dəniz dəniz ticarəti üzrə borc sistemindən istifadə etdikləri vaxta gedib çıxır. VII əsrdən başlayaraq İslam hüququnda qarşılıqlı yardımlaşmanın müxtəlif mexanizmləri mükəmməl

sığorta ünsürlərini ortaya qoymuşdur. XVI əsrin sonlarına yaxın İngiltərədə dəniz gəmiçiliyinin sığortası təcrübəsi artıq təşəkkül tapmışdı. Britaniyada XVI əsrin sonu XVII əsrin ortalarında həyat sığortası və yanğından sığorta inkişaf etməyə başlamışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Sənaye İnkilabının təsiri ilə kənd təsərrüfatından sənaye əsaslı cəmiyyətə keçid prosesində böyük fabriklər tikilir, insanlar yeni şəhərlərə köçməyə başlayır, sənaye və ticrət inkişaf edirdi. Bütün bunlar yeni risklərin meydana çıxmasına səbəb oldu və nəticədə sığortanın yeni növlərinə tələbat artdı.

Ümumilikdə sığorta bazarı həyat və qeyri-həyat sığorta siniflərindən ibarətdir. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ölkəmizdə həyat sığortası aşağıdakı siniflərdən təşkil olunmuşdur:

- Həyatın ölüm anından sığortası;
- Həyatın yaşam sığortası;
- Əmək qabiliyyətinin sığortası;
- Sağalmaz xəstəliklərdən sığorta;
- Annuitet.

Həyatın ölüm anından sığortası. Adından da görüldüyü kimi sığortalanan şəxs öldüyü zaman sığorta məbləği onun əvvəlcədən təyin etdiyi faydalanan şəxslərə ödənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyatın ölüm anından sığortası müddətli və müddətsiz olmaqla iki forması mövcuddur.

Həyatın yaşam sığortası. Həyatın yaşam sığortası həyat sığortasının mühüm siniflərindən biridir. Bu sinfin digərlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, sığorta məbləği sığorta olunanın müqavilə qüvvədə olduğu müddətdə istənilən vaxt öldüyü halla yanaşı, müqavilədə müəyyən edilmiş müddətə qədər yaşadığı halda da ödənilir.

Əmək qabiliyyətinin sığortası. Ölüm halı istisna olmaqla hər hansı bir səbəblə fərdlərin keçirdikləri qəza halları ilə bağlı qarşılaşacaqları müalicə xərcləri, qalıcı və ya keçici şikəstlik və ya qəza səbəbi ilə ölüm risklərinin gətirəcəyi iqtisadi böhranları qarşılamaq məqsədilə həyata keçirilən bir sığorta sinfidir. Qeyd edilməlidir ki, həyat sığorta sinifləri arasında yalnız bu icbari sığortaya aiddir.

Sağalmaz xəstəliklərdən sığorta məhsulu haqqında ideya, dünya əhalisinin 70%-dən çox hissəsinin əziyyət çəkdiyi həyatı təhlükə törədən xəstəliklərin uğurla müalicəsinə dəstək olmaq məqsədi ilə düşünülmüşdür.

Annuitet – Sığorta şirkəti ilə bağlanmış, müəyyən vaxtdan etibarən, məsələn təqaüdə çıxandan sonra fiziki şəxsə müntəzəm olaraq pul məbləği almaq hüququ verən razılıq və ya müqavilədir. Ümumiyyətlə annuitet istər periodik ödənilən məbləğin alınmasını, istərsə də onun ödənilməsini bildirir.

Həyat sığortası Azərbaycanda özünəməxsus inkişaf yolu keçərək müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Bu sektorun inkişafı əsasən son illər daha sürətlə getmiş və bu sahəyə maraq artmışdır. Onu da nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda orta yaş həddi dünya ölkələri ilə müqayisədə çox deyildir, bu zaman həyat sığortasının əhəmiyyəti daha da artır. Məhz elə bu məqamda son illər bu sektorun inkişafına təkan verən əsas amil rolunda çıxış etmişdir. Həyat sığortası Azərbaycanda inkişaf etsə də, bu inkişaf səviyyəsi bu sahədə qədim tarixi köklərə malik olan dövlətlərin inkişaf səviyyəsindən geri qalır. Bu, eyni zamanda bu sahədə zaman etibarilə Azərbaycanın təcrübə toplamaq imkanlarının az olması ilə bağlıdır. Buna görə də bu sahənin daha sürətli inkişafını təmin etmək, bu sahədə daha qabaqcıl metodları tətbiq etmək və həyat sığortasının iqtisadiyyatda payının artırılması məqsədilə sınaqdan uğurla keçmiş və inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən tətbiq edilən zəngin təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının təhlil edilməsi əhəmiyyətlidir.

Dünya təcrübəsindən bizə məlum olduğu kimi, həyat sığortasının iqtisadiyyatda payını artıran və onun böyük həcmdə kapital cəlb etməsinin əsas səbəbi zamanla onun xarakterini dəyişərək yalnız ölüm halı ilə bağlı xərclərin ödənilməsi vasitəsi deyil, vasitəçilik əməliyyatları həyata keçirərək iqtisadiyyatın maliyyələşməsini təmin edən bir alətə çevrilməsi olmuşdur. Bunun nəticəsində artıq XIX əsrin əvvəllərindən etibarən həyat sığortası təşkilatları Qərbdə dövlətlərində böyük maliyyə institutlarına çevrilmişdilər. Bu baxımdan Azərbaycanda həyat sığortası təşkilatlarının maliyyə institutu kimi inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın davamlılığının təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli vasitəyə çevrilə bilər. Onu da nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda maliyyə bazarları zəif inkişaf etmişdir və bu da sərbəst pul vəsaitlərinin yatırılması baxımından müəyyən əngəllər yaradır, o zaman həyat sığortası sektorunun vasitəçilik əməliyyatlarının genişləndirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında hal-hazırda yaşanan böhranın yaranmasının əsas səbəblərindən biri bank sisteminə olan inamın itməsi və bank sisteminin daha çox risk daşmasıdır. Bu baxımdan sərbəst pul vəsaitlərinin yönəldilməsi üçün həyat sığortası alternativ vasitə kimi çıxış edərək iqtisadi aktivliyin artırılmasına və dolayısı yolla inflyasiyanın qarşısının alınmasına xidmət edə bilər. Əgər bankların həyata keçirdiyi vasitəçilik əməliyyatları hər iki tərəfin gəlir əldə etmək marağına xidmət edərsə, həyat sığortasında vasitəçilik əməliyyatları eyni zamanda sosial aspektə malikdir və ailə üzvlərinin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət

edir. Buna görə də həyat sığortası sektoruna pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin təşviqi üstünlüyə malikdir və onun iqtisadi və sosial dəyəri daha yüksəkdir.

Metod

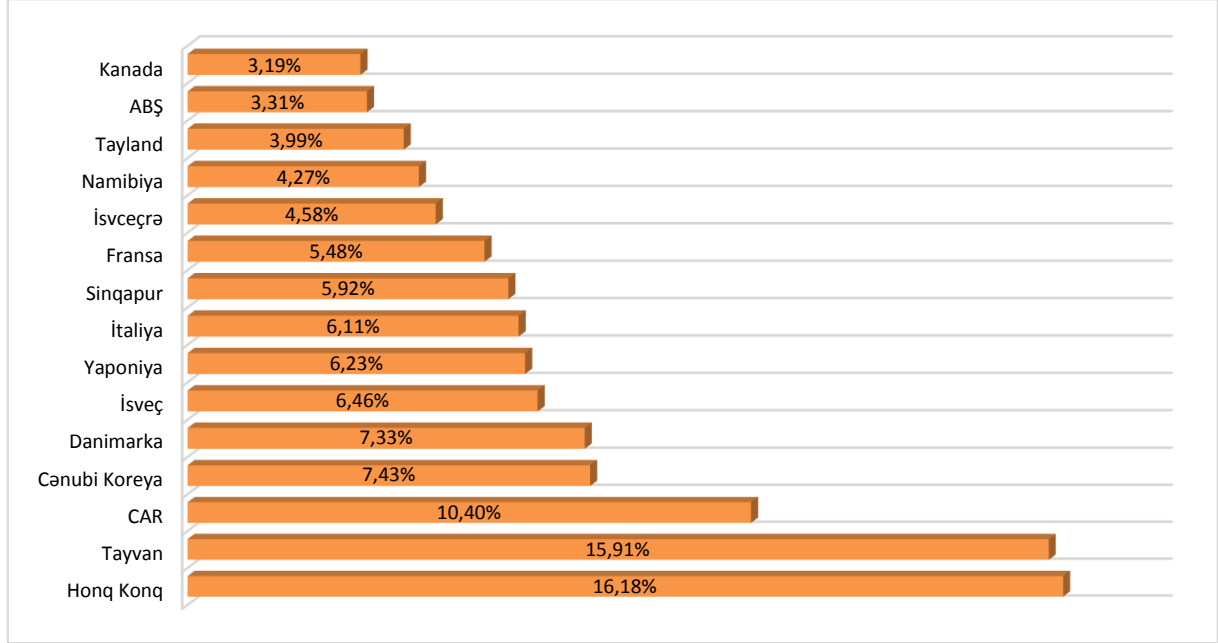
Tədqiqat prosesində həm analitik, həm də analitik olmayan tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlara məlumatların analizi (təyin edici statistikalar), məzmun analizi (müxtəlif sənədlərin, qəzet və jurnalların, internet saytlarının, qanunların və başqa sənədli çap məhsulların öyrənilməsi), hadisənin öyrənilməsi (həyat sığortasının mövcudluğunun səbəbləri, onun genişləməsinə səbəb olan amillərin öyrənilməsi), müqayisəli təhlil (ölkəmizdə və dünyada həyat sığortasının sığorta sistemində vəziyyətinin tədqiqi), qruplaşdırma kimi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

İlk olaraq, onu qeyd etmək lazımdır ki, sığorta xidmətləri inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı sektorlar sırasında gedir və iqtisadiyyatda ciddi şəkildə dəyər yaradan sahələrdən hesab olunur. Aparıcı ölkələrdən olan sığorta ekspertləri sığorta bazarının inkişafını və ya konkret hər hansı bir ölkənin sığorta bazarının həcmnin ölkə ÜDM-sində olan payının (ümumi daxili məhsul) faiz nisbətində nə qədər az və ya çox olmasının həmin ölkənin sığorta bazarının inkişafı ilə, eyni zamanda ölkə vətəndaşlarının sığortaya olan münasibəti ilə birbaşa əlaqələndirirlər. Deyilənləri sığorta bazarının inkişaf etmiş olduğu ölkələrin sığorta yığımlarından da görmək mümkündür.

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi ölkələr üzrə ÜDM-sində həyat sığortasının payı Hong Kong və Tayvanda (16.18% və 15.91%) daha yüksəkdir. Lakin, bu o demək deyildir ki, ABŞ, Kanada və inkişaf etmiş Avropa ölkələrində həyat sığortası vəsaitlərinin həcmi bu iki ölkədən daha azdır. Bu göstəricilər sadəcə ölkələrin daxilində sığorta haqlarının ÜDM-dəki yerini göstərmək üçündür. Eyni zamanda belə nəticəyə də gəlmək olar ki, bu ölkələrdə həyat sığortasının inkişafına mühüm yer verilir.

Şəkil 1. Ölkələr üzrə həyat sığortasının ÜDM-də faiz nisbəti, 2016

Mənbə: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/life_insurance_volume/

Bildirmək lazımdır ki, ölkəmiz hələ bu yolun başındadır və bu sektorun inkişaf etdirilməsi üçün daim yeni qərarlar qəbul olunur və addımlar atılır. Əhalinin lazımı səviyyədə məlumatlandırılması və qəbul olunmuş qanunlar nəticəsində 2012-ci ildən bu sahəyə maraq artmağa başladı. 2018-ci ilin yekununa nəzərən Azərbaycanda həyat və qeyri-həyat sığortasının ÜDM-də payı 0.91% təşkil etmişdir.

Tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, dünyada həyat sığortası üzrə aparıcı ölkələrə Çin (“China Life Insurance”, “Ping An Insurance”, “AIA Group”, “China Pacific Insurance”), Fransa (“AXA SA”), ABŞ (“MetLife”, “Prudential Financial”, “Aflac Inc”), Yaponiya (“Japan Post”), Böyük Britaniya (“Prudential plc”, “Aviva plc”) və Kanada (“Manulife Financial”, “Great West Lifeco”, “Sun Life Financial Inc”) kimi iqtisadi cəhətdən güclü ölkələr aiddir.

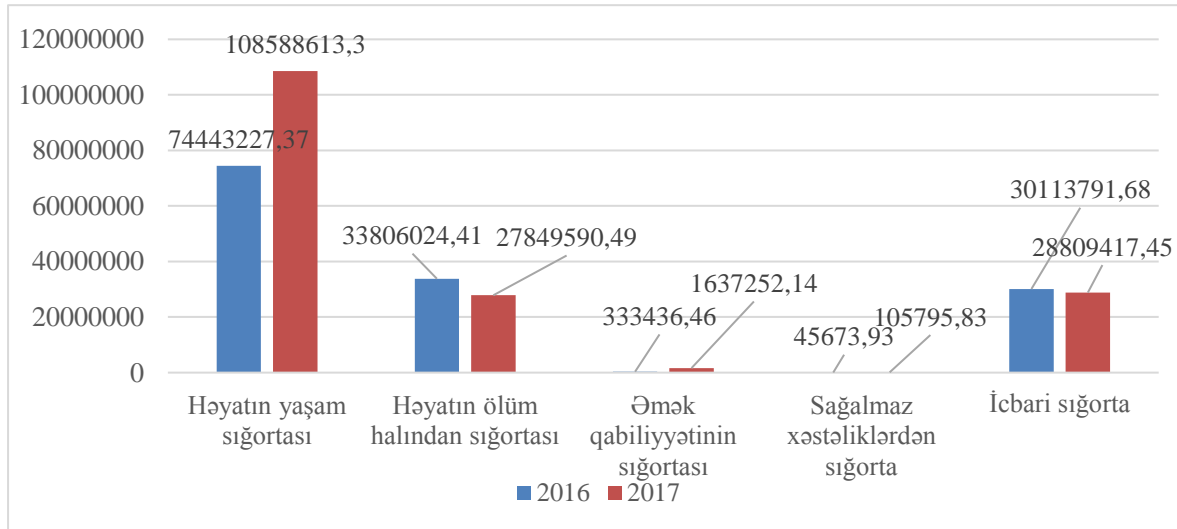
Qeyri-həyat sığortası sahəsində olduğu kimi ABŞ həyat sığortasında da sığorta bazarında üstünlüyü ələ almışdır. Son 5 il ərzində ABŞ-da həyat sığortasının həcmi 3.8%-ə qədər artaraq gəliri 955 mlrd dollar təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq eyni dövrdə ölkə biznesi 2.3%-ə qədər azalmışdır. İstər həyat, istərsə də qeyri-həyat sığortasında ikinci ən mühüm yeri Çin tutur. Burada sığorta bazarında canlanma əsasən 2007-2017-ci illər ərzində baş vermişdir. Belə ki 2017-ci ildə təkcə həyat sığortasında 21% artaraq 317.57 mlrd dollar təşkil etmişdir.

Bildiyimiz kimi Türkiyədə də həyat sığorta sahəsində ciddi addımlar atılmışdır. 2017-ci ilin yekun məlumatlarına əsasən ümumilikdə həyat sığortası sahəsində əldə edilən gəlir 6 mlrd-a yaxın olmuşdur.

Ölkəmizə gəldikdə isə qeyd etdiyim kimi 5 əsas həyat sığortası növü vardır. Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə əhalinin tələbatı müxtəlif olduğu kimi həyat sığortası sahəsində də müxtəliflik qeydə alınmışdır və aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar:

Qrafik 2. Azərbaycanda həyat sığortası növləri üzrə sığorta haqlarının həcmi (2016,2017)

Mənbə: <https://insure.az/companies/statistics/types?dateFrom=201601&dateTo=201612>

Qrafikdən də görüldüyü kimi Azərbaycanda ən yüksək göstərici həyatın yaşam (və ya yığım) sığortasının payına düşür və 1 ildə 34 mln.-dan çox artdığını görə bilirik. Əhali arasında bu sığorta növünə tələbatın artmasına səbəb həyatın yaşam sığortasının digər sığorta növlərindən daha az riskli olması və son illər bu növ sığorta haqqında daha çox məlumatlanmasıdır. Belə ki, bu sığorta məhsulundan istifadə edən zaman sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş zaman daxilində sığorta haqqı ödənilir və sığortalının yaşaması halında sığorta ödənişini özü, ölməsi halında isə müqavilədə göstərilmiş şəxs alır. 2019-cu ilə qədər əhali gəlirlərini tam olaraq yığım sığortasına yönləndirirdilərsə, qəbul olunmuş qərara əsasən artıq 50% həcmində yönləndirə bilirlər.

Nəticə Və Təkliflər

Həyat sığortasının inkişafı prosesində onun maliyyə instrumenti kimi formalaşması həyat sığortasının iki istiqamət üzrə bölünməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən Amerika Birləşmiş Ştatlarında həyat sığortasının cəlbəciliyinin artırılması məqsədilə universal həyat sığortası formalaşdırılmışdır, hansı ki, sığortalananlara həm dividend ödənişlərini həyata keçirirdi, həm də ölüm halı ilə bağlı xərcləri qarşılayırdı. Universal həyat sığortası vasitəsilə əhalinin sığorta ilə əldə etdikləri üstünlüklər artırılmış və bununla da xidmət səviyyəsi yüksəldilmişdir. Eyni təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları da genişdir. Azərbaycanda həyat sığortası bazarının inkişaf səviyyəsinin aşağı olması şəraitində daha çox fərdlərin həyat sığortasına cəlb edilməsi üçün universal həyat sığortası səmərəli vasitədir. Müəyyən olunmuş dövrlərə uyğun olaraq sığortalananların dividend əldə etməsi onlar üçün bu sektorun əhəmiyyətini artıracaqdır. Universal həyat sığortasının Azərbaycan bazarı üçün diqqət çəkən məqamlarından biri də regionlarda həyat sığortasının inkişaf səviyyəsidir. Regionlardakı demoqrafik vəziyyətlə əlaqədar olaraq həyat sığortasına ehtiyac çox olsa da, gəlirlilik səviyyəsinin aşağı olması bu sektorun inkişafına mane olur. Bu baxımdan universal həyat sığortası regionlarda qeyd olunan hər iki çatışmazlığın aradan qaldırılmasına xidmət etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişafına yardım etmiş olar. Əgər həyat sığortası təşkilatlarının regionlarda gəlirlilik səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olaraq sığorta fəaliyyəti göstərmək maraqlarının az olması problemi universal həyat sığortasının tətbiqi ilə aradan qalxmış olar və dövlətin bu istiqamətdə vergi güzəştləri ilə stimullaşdırıcı tədbirlər görməsinə ehtiyac qalmaz. Bu da dolayı yolla eyni zamanda sığorta sektorunda dövlət xərcləmələrinin azaldılmasına gətirib çıxarar. Bununla yanaşı, universal həyat sığortası həyat sığortasının Azərbaycanda yığım instrumenti kimi inkişaf etdirilməsinə dəstək verə bilər. Bu xidmət ilə sektorun cəlbəciliyinin artırılması əhalinin sərbəst pul vəsaitlərinin həyat sığortası xidmətlərinə yönəlməsinə səbəb olacaqdır. Nəticədə isə həyat sığortası sektorunun vasitəçilik əməliyyatları hesabına cəlb edilmiş vəsaitlərin yenidən iqtisadiyyata yatırılması iqtisadi artıma və iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə imkan yaradar.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, həyat sığortası sektoru yüksək inkişafa nail olduqdan sonra böyük həcmdə pul vəsaitlərini özünə cəlb edərək növbəti mərhələdə dövlətin və digər maliyyə təşkilatlarının maliyyələşməsində iştirak edir. Bu məqam Amerikada özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, Amerikada həyat sığortası təşkilatları istər dövlət qiymətli kağızlarına, istərsə də bankların qiymətli kağızlarına böyük yatırımlar həyata keçirirlər. Bu da həm sığorta təşkilatlarının gəlir əldə etməsi baxımından, həm də dövlətin öz maliyyələşməsini daha az risk daşıyan təşkilatlarla həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda

da gələcəkdə həyat sığortasının yüksək inkişafı əldə edildikdən sonra bu məqamın nəzərə alınması vacibdir.

Sözsüz ki sığorta sistemindən danışarkən akruarilərin fəaliyyətini gözdən qaçıрмаq olmaz. Bu aktuarilər həm sığorta risklərinin dəqiq hesablanması, həm də bu sektorda yeni xidmət çeşidlərinin yaradılmasında böyük paya sahib idilər. Buna görə də deyə bilərik ki, həyat sığortası sektorunun inkişafında ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi vacibdir. Azərbaycanda bu sektorun inkişaf səviyyəsinin yüksək olmaması eyni zamanda bu istiqamətdə təhsilin də zəif olmasına səbəb olmuşdur. Əgər həyat sığortası sektorunun inkişaf edərək əsas maliyyə instrumentlərindən birinə çevrilməsindən danışılırsa, bu zaman bu sektorda risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün ixtisaslı kadrların olmasının əhəmiyyəti daha da artır.

Ədəbiyyatlar

- “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu
Arnika S., Sarika T. (2012) “Indian Life Insurance Industry - The Changing Trends. Researchers world”
<https://insure.az/companies/statistics>, (2017)
https://www.theglobaleconomy.com/rankings/life_insurance_volume/, (2016)
<https://www.atlas-mag.net/> (2017)

İstehsalın Rəqabət Qabiliyyətinin Yüksəldilməsi Məsələləri

Samirə HACIYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

shajiyeva6@gmail.com

Xülasə

Bütün müəssisələrə görə kar əldə etmək, rəqabət üstünlüyünü və bunun davamlılığını təmin etmək əsas məqsəddir. Bu mövzuda bir çox nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. İqtisadi inkişafın bazar mexanizmi bir sıra iqtisadi resursların qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti ilə mümkündür. Bu ünsürlərdən biri də rəqabətdir. Rəqabətin meydana gəlməsi tarixən mülkiyyət ayrışdırılışının və əmtəə istehsalının meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir, əmtəə istehsalının inkişafı ilə iqtisadi inkişafın ən fəal üzvünə çevrilir. Rəqabət nəticəsində istehsalçı və istehlakçılar bərabər imkanlara malik olmalarına baxmayaraq, bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi həmişə onları istehsalın nəticəsini yaxşılaşdırmaqla nəticələnir. Digər tərəfdən istehsalın kifayət dərəcədə çəvk olması ilə istehsalçıları və iqtisadi mübarizəni stimullaşdırır. Bu isə nəticə etibarlı ilə istehlakçıların tələbatlarını mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə daha davamlı kar əldə edə və rəqabət üstünlüyünə sahib olduqu halda nəyə görə digər müəssisələr eyni şəkildə bacarıqlı və ya uğurlu deyildir? Kar və ya rəqabət üstünlüyünün mənbəyi nədir? Rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemi dünya ölkələrinin dövlət xadimləri və iş adamlarının daim diqqət mərkəzindədir. İnkişaf etmiş İstehsal ölkələrində rəqabət qabiliyyətinin vəziyyətinə və onun artırılması amillərinin tədqiqi ilə məşğul olan milli institutlar, təşkilatlar, komissiyalar fəaliyyət göstərir. Bu, onunla əlaqədardır ki, rəqabət qabiliyyəti anlayışı sənayenin inkişafının strateji məqsədlərinin ÜDM-in artımı və ya əmək məhsuldarlığı göstəricilərinə nisbətən daha əhatəli ölçüsüdür. İstehsal müəssisələri onların iqtisadi xüsusiyyətlərinə, perspektivlərinə və rəqabətə davamlılığına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Sənaye və rəqabət analizi dəyişgən vəziyyətlərlə əlaqəli İstehsal və rəqabətə davamlı qüvvələrdən daha net məlumatlar əldə etmək üçün çoxlu sayda anlayışlardan və metodlardan istifadə edir. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi (qənaətli istifadə etmə) xüsusiyyətləri onların strateji təsirləri üçün vacibdir.

Açar sözlər : İstehsalda rəqabət, Rəqabət Üstünlüyü, Rəqabət analizi, İstehsal siyasəti.

Giriş

Hal-hazırkı dövrdə rəqabət üstünlüyünü və onun davamlılığını təmin etmək üçün əsas olaraq iki fərqli yanaşmanın mövcudluğundan bəhs edilə bilər. Bunlardan birincisi, Harvard Universitetinin Professoru Michael Porter tərəfindən irəli sürülən Positioning School, yanaşması digəri isə yenə Harvard Business School tələbəsi Betis Wernerfelt'ə aid olan və daha sonra G. Hamel, C.K. Prahalad, J. Barney və R.P. Rumelt tərəfindən də əlavələr edilmiş Resource-Based Competitive (RBC) nəzəriyyəsidir. Positioning School yanaşmasının hərəkət nöqtəsi, müəssisələrin bazardakı rəqiblərinə qarşı necə bir rəqabət strategiyasını inkişaf etdirməyin vacibliyi tezisi üzərində qurulmuşdur. Bu anlamda müəssisələr maliyyə liderliyi, fərqliləşmə və ya odaklaşma strategiyalarından özləri üçün ən uyğun olan strategiyanı müəyyən edərək rəqabət üstünlüyünü təmin edə bilirlər.

Porterin Resource-Based Competitive yanaşmasında irəli sürdüyü fərqli sahələrdə güclü müəssisələrin varlığını qəbul etməklə birlikdə, rəqabət üstünlüyünün əsl qaynağı müəssisəyə xas qaynaq və qabiliyyətlərin ön plana çıxarılmasıdır.

İqtisadiyyat siyasətinin liberallaşdığı, texnoloji səviyyənin sürətlə artdığı, istehlakçı istək və ehtiyaclarının fərqliləşdiyi, rabitə və logistika infrastrukturunun gücləndiyi dünyamızda firmalar üçün rəqabət mühiti, milli bazarlardan beynəlxalq bazarlara daşınmış və rəqabət şərtləri daha da çətinləşmişdir. Qlobal rəqabət şərtlərinin, sərmayə və məlumat təcrübəsi ilə təşkilatlanma mərhələsini bitirmiş böyük firmalardan çox, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatların bel sümüyü mövqeyində olan kiçik və orta miqyaslı firmalar üzərindəki təsirlərinin daha dağıdıcı olması, inkişafda və gəlir dağılımında açar rol oynayan kiçik və orta miqyaslı firmaların rəqabət gücünü artıracaq strategiyaların indiki vaxtda daha da əhəmiyyətli hala gəlməsinə səbəb olmuşdu.

Ölkələrin sahib olduğu və ya olmadığı bəzi xüsusiyyətlər, müəyyən istehsal sahələrinin inkişafına təsir edə və onlara beynəlxalq uğurlar qazandıra bilər. Girdilərin maliyyəti və keyfiyyəti, yerli alıcıların seçiciliyi və tələbin quruluşu, yerli rəqabətin quruluşu və sıxlığı, tədarükçü və dəstəkləyici istehsal sahələrinə bağlı yerli xüsusiyyətlər, milli şirkətlər sektoru və ya firmalar üçün rəqabət üstünlüyü meydana gətirməyə kömək edə ya da buna mənfi yöndə təsir edə bilər. (Doç. Dr. Sema Sakarya, 2008).

Firmaların, İstehsal sahələrinin, ölkənin rəqabət gücünün ümumi ekonomi yerinə, İstehsal səviyyəsində sorğulanması daha məntiqlidir. İstehsal, rəqabətin izah edilməsində təməl analiz vahididir. Bununla yanaşı İstehsal sahəsi rəqabət üstünlüyünün ortaya çıxardıldığı və ya itirildiyi mühiti yaradır. Bu məzmununda müəssisələr, İstehsal quruluşuna reaksiya vermək və ona təsir etməklə yanaşı, sektor içərisində rəqabətə olan ümumi yanaşmalarını əks etdirən bir mövqeyi seçməlidirlər. Sektorda rəqabətə təsir edən güclərin qiymətləndirilməsi, bu güclər qarışığında müəssisəyə, sektora görə güclü və zəif istiqamətlərini təyin etmə imkanı təmin edir. Müəssisənin sahib olduğu rəqabət üstünlüyü, sektor içərisində onun alacağı mövqeni müəyyən edir. Müəssisələrin olduqları sektorda rəqabət gücü, kütləvi istehsal və marketing ilə təqdim edilən məhdud saydakı standart mallar ilə ola biləcəyi kimi, paylanması nisbətən məhdud olan, yüksək keyfiyyətli və qiymətli mallar vasitəsi ilə də ola bilər. Kiçik maliyyət və fərqliləşdirmək olaraq adlandırılan, iki cür rəqabət üstünlüyü strategiyası, davamlı olduqları təqdirə, uzun müddət ərzində müəssisələrin daha yüksək uğurlar əldə etmələrini təmin edə bilər.

Ancaq, əldə edilən rəqabət üstünlüyünün sektordakı digər müəssisələrin də bunu tətbiq etməsi qaçılmazdır. Müəssisələr üstünlüklərinin davam etdirilə bilməsi və rəqiblərindən həmişə bir

addım qabaqda ola bilmələri üçün davamlı yeni üstünlüklər əldə etməyi öyrənmələri, bu gün sahib olduqları rəqabət üstünlüklərini rəqiblərin təqlid etmə sürətindən daha sürətli bir şəkildə, sabahın rəqabət üstünlüklərini ortaya çıxartmağı hədəfləmələri lazımdır.

Yeni texnoloji kontekstdə rəqabətlik inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yalnız ucuz əmək qüvvəsiylə təmin olunmaqla deyil daha üstün və iləri şərtlər tələb edir. Əlbəttə ki, ixtisasız və ya az ixtisaslı işçilərə az məbləğdə maaş verməklə rəqabət üstünlüyünü əldə etmək olar amma bu yalnız başlanğıc nöqtəsidir. Sənayedə bu kimi rəqabətlik tez itirilən və müvəqqətidir. Bu formada əldə edilən rəqabətlik, işçi qüvvəsindən daha yüksək məhsuldarlıq və ya daha katma dəyərli fəaliyyətlərdə istifadə etmək üçün bilik, bacarıq və texnologiyaların köklü şəkildə inkişaf etdirilmədiyi müddətdə, yüksələn maaş və yaxud daha yaxşı yaşayış standartlarını təmin edə bilməz.

Rəqabətə davamlılıq bir çox amillərdən aslıdır. Bunlardan biri və demək olar ki ən vacibi, bütün işçi təbəqələrində işçi qüvvəsi bacarıqlarının səviyyəsi və inkişafıdır. Ümümü mənədə bu amil ətraflı müzakirə edilmədən qəbul edilir. Halbuki, inkişaf etməkdə olan qloballaşan dünyamızda bacarıqlar və rəqabətliyin necə əlaqələndirilməsi və lazım olan bacarıq ehtiyaclarının xüsusiyyətlərinin necə dəyişdiyini aydınlaşdırmaq faldalıdır. (Sanjaya Lall,2009)

Hal-hazırki dövrdə rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillər sürətli şəkildə dəyişməyə başlamışdır. Ən son araşdırmalara görə bu dəyişikliklər aşağıdakı kimidir :

Rəqabətliyin yeni modeli, bilik və texnologiya əsaslı üstünlüklərlə dəyərləndirilir. İrsi ianələr hesabına əldə edilmiş rəqabət üstünlüyü tədricən öz əhəmiyyətini itirir.

Yeni təşkilatı strukturların meydana çıxması daha az iyerarxik anlayışlarla xarakterizə edilir ... Firmalar sıx texnoloji və məhsuldar şəbəkələrdə yerləşdirilmişdir. (sənaye qrupları, İstehsal rayonlarında biznes aliyansları, tədarükçülər ilə uzun müddətli kantraktlı razılaşmalar)

Radikal texniki dəyişikliklər köhnə İstehsal sahələrinin restrukturizasiya və ya yeni İstehsal sahələrinin yaradılması və ənənəvi xam materialların yeniləri ilə əvəz olunmasına səbəb olur .

Siyasi sahədə, rəqabətin yeni modeli yeni İstehsal yerlərinin formalaşmasına hədəflənmiş fəal siyasət tələb edir. Bu siyasətlərin hazırlanması və tətbiq edilməsi kooperativ yanaşmalara əsaslanır və bu mexanizmanın firmalar, elm və dövlət sektoru tərəfindən necə təmin edilməsini öyrənilməsinə fokuslanılır.(Esser et al. (1996)

Azərbaycanda İstehsal Sahələrində Rəqabətlik

Rəqabət qabiliyyəti struktur problemləri, insan kapitalı və innovasiya ilə əlaqədardır. Bu baxımdan qlobal iqtisadi rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir mərhələdə milli sənayenin inkişafının sürətləndirilməsi onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən asılıdır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması fonunda Azərbaycanın iqtisadiyyatı müxtəlif problemlərlə üzləşir. Problemlərdən əsası Azərbaycanın neft amilindən asılılığının artması, qeyri-neft sektorunun inkişafında kompleksliliyin olmaması, dünya iqtisadiyyatına kifayət qədər dərin inteqrasiya olunmaması, sənayenin ayrı-aynı sahələrinin bir-biri ilə uzlaşmış şəkildə fəaliyyət göstərməməsi, klasterləşmənin yox dərəcəsində olması, istehsal və sosial infrastrukturun inkişafdan geri qalması, müəssisələrin texnoloji cəhətdən geriliyi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə vəsaitlərin yönəldilməməsi, müəssisələrin menecment tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməməsindən və sairədən ibarətdir. Zaman isə tələb edir ki, sənayenin sürətli inkişafı üçün meydan açılmalı, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmadan bütün müəssisə və təşkilatlara bərabər rəqabət mühiti yaradılmalı, yerli istehsalın inkişafı üçün əlverişli şərait təmin olunmalıdır. Dövlətin İstehsal siyasəti, hər şeydən əvvəl milli İstehsalın rəqabət strategiyasını özündə ehtiva etməlidir. Bu strategiya Azərbaycan İstehsalının qlobal bazar iqtisadiyyatında rəqabət mövqeyi qazanılmasına və onun gələcəkdə qorunub saxlanılmasına yönəldilməlidir. Həmin strategiya hazırlanarkən milli İstehsal məhsullarının dünya bazarlarında fəal iştirakını təmin etmək üçün məşhur üç “İ” prinsipinə: investisiya, innovasiya, inteqrasiyaya - əsaslanmaq lazımdır. Həmin strategiyanın mahiyyəti dünya bazarlarında rəqabət apara bilən sahələrin üstün inkişafını təmin

etməkdən ibarətdir. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, həmin sahələrin özləri inkişaf etsinlər və onlarla əlaqədar olan sahələrin inkişafına da təkan versinlər. İqtisadi artım və İstehsalının inkişafı infrastruktur sahələrinə - nəqliyyat, rabitə, elektroenergetika, kommunal şəbəkələrə, yol təsərrüfatına tələbatı artırır. Həmin sahələr həddən artıq kapitaltutumlu olduqları və idarəsi çox vaxt ənənəvi qaydalarla aparıldığı üçün infraqururta milli İstehsalın inkişafına müəyyən məhdudiyətlər qoyur.

İstehsalın inkişafının təmin edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, mövcud problemlərin aradan qaldırılması, İstehsal kompleksinin inkişafının stimullaşdırılması, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, sənaye fəaliyyəti üçün dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sənaye kompleksinin inkişafının stimullaşdırılması məqsədlərinə yönəldilmişdir. Milli Məclisə 2010-cu il büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı hökumət tərəfindən təqdim edilmiş sənəddə qeyd edilir ki, İstehsalda struktur siyasəti istehsalın texniki cəhətdən modernləşdirilməsinə, regionlararası təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Eləcə də struktur siyasəti çərçivəsində daxili bazarın tələbatını ödəyən və ixracı mümkün olan innovasiya əsaslı

məhsul və texnologiyaların yaradılması təşviq edilməlidir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir: - milli sənayedə pozitiv struktur dəyişiklikləri, mülkiyyət hüququnun qorunması, müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, informasiya aşkarlığı və təbii inhisar məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənmə metod və sistemlərinin yaxşılaşdırılması üçün təşkilatı və hüquqi tədbirlər sisteminin aparılması; - restrukturizasiya və özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi

- rəqabətqabiliyyətli İstehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- müasir texnologiyalara əsaslanan İstehsal müəssisələrində beynəlxalq standartların və sertifikatlaşdırmaların tətbiqinə keçidin sürətləndirilməsi;
- azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi və antiinhisar siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- investisiyaların stimullaşdırılması və cazibədarlığının artırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən himayə edilməsi: yerli istehsalçıların himayə edilməsini və daxili bazarda sağlam rəqabət şəraitində inkişafını təmin edən idxal tariflərinin günün tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- elm tutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə tətbiqi elmlərin, müasir şəraitdə bazar konyunkturunun tələblərinə uyğun elmitədqiqat institutlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi;
- elm fondunun vəsaitlərinin həmin istiqamətə yönəldilməsi. Dövlət sənədlərində prioritet, dayanıqlı artım potensialı olan sahələrin inkişafının dövlət dəstəklənməsi tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara aşağıdakılar daxildir.
- İstehsal sahəsində qəbul edilən bütün proqram və konsepsiyalarda yüksək texnoloji və elm tutumlu istehsal sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi;
- müəssisələrin texniki-texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi və marketing xidmətlərinin təşkili;
- müqayisəli üstünlüyə malik olan və rəqabətə davamlı İstehsal məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi;
- idxalı əvəz edəcək və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının stimullaşdırılması;
- İstehsal klasterlərinin yaradılması kənar və sənayenin strukturunun seçilmiş inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq yenidən qurulması;
- investisiya - innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması, enerji və resursa qənaət edən, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi;
- investisiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması;
- sənayenin inkişaf tempinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin prioritetliyinin təmin edilməsi;

- dünya İstehsal əmtələri bazarının cari və gələcək konyunkturası haqqında informasiyalara malik marketing sisteminin yaradılması. İstehsal siyasətinin vacib hissəsi olan Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması məqsədilə zəruri olan bütün işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Standartlaşdırma siyasəti çərçivəsində İstehsal sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisədə Beynəlxalq standartların tətbiqi təmin edilməsinə xüsusi önəm verilir. Keyfiyyətli ali və peşə-texniki təhsil sisteminin sənayenin inkişafında önəmli rola malik olduğunu nəzərə alaraq təhsil islahatlarında ali və peşə-texniki təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, istehsal sahələri və regionlar üzrə ixtisaslı kadrlara olan tələbin proqnozlaşdırılması, onun təhlili və uçotu sahəsində fəaliyyətin, gücləndirilməsi, kadrların hazırlanması üçün şəraitin yaradılması ön plana çəkilir. Sənaye siyasəti həm də ölkədə iqtisadi artım bazasının genişləndirilməsi və keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması, ölkə sənayesinin inkişaf prioritetlərinin dəqiqləşdirilməsi, ölkənin resurs potensialının iqtisadiyyatın sahələri arasında və sahələr daxilində bölgüsünə və sənayenin inkişafına yönəldilən kompleks tədbirləri əhatə edir və onun əsas predmetini rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü malların istehsalı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyasına zəmin yaratması təşkil edir. Göründüyü kimi sənaye siyasətinin əsas məqsədini rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü malların istehsalı təşkil edir. Bu strateji yanaşmadır. Burada üç “İ” prinsipi – investisiya, innovasiya, inteqrasiya – öz əksini tapmışdır. (Elvin Bayramov, 2011)

Modernləşmə

Modernləşmə sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin vacib şərtidir. modernləşdirmə dedikdə ənənəvi qapalı cəmiyyətdən “müasir açıq cəmiyyətə” apararı sənayeləşmə, sekulyarizasiya, urbanizasiya, müasir ümumtəhsil sisteminin, siyasi hakimiyyətin yaradılması, məkan və sosial mobilliyin artırılması və s. başa düşülür. Ən ümumi şəkildə modernləşmə ənənəvi cəmiyyətdən iri maşınlı istehsala və qanunlara əsaslanan və ictimai həyatdan rəşional idarə olunan cəmiyyətə keçilməsi prosesidir.

Modernləşmə prosesi çərçivəsində adətən aşağıdakı dəyişikliklər baş verir: bütün ictimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və həyat ukladının dəyişdirilməsi, konfliktlərin tənzimlənməsi və ictimai problemləri həll edən yeni prosedur və mexanizmlərin meydana gəlməsi; ayrı-ayrı fərdlərin şüurluğunun və müstəqilliyinin artması; iqtisadiyyat sahəsində əmtəə-pul münasibətlərinin maksimum dərəcədə yayılması, yeni qabaqcıl texnologiyaların yaranması, menecer və muzzdlu işçilərin peşələr üzrə ixtisaslaşmasının yüksək səviyyəsinə nail olunması; sosial münasibətlərin dəyişdirilməsi-mobil olmayan cəmiyyətdən yüksək sosial mobilliyə və sosial rəqabətə əsaslanan dinamik cəmiyyətə keçilməsi. Ənənəvi cəmiyyətdən

müasir və yaxud industrial (və yaxud postindustrial və ya informasiya) cəmiyyətinə keçilməsi kimi mürəkkəb prosesin mühüm tərkib hissəsi siyasi modernləşmədir. Onun əsas məzmunu isə siyasi sistemin dəyişdirilməsidir. Hər hansı bir köklü modernləşmə güclü dövlət iradəsini tələb edir.

İqtisadi inkişaf strategiyası məhdud təsərrüfat resurslarının, ilk növbədə, investisiya ehtiyatlarının iqtisadiyyatın, o cümlədən milli istehsalın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməsini təmin etməlidir. Çünki ölkəmizdə bir çox İstehsal sahələrində tətbiq edilən texnologiyanın və müvafiq olaraq məhsuldarlıq və rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi hələ də aşağıdır. Azərbaycanın İstehsal müəssisələrinin çoxunda rəqabət qabiliyyəti təbii üstünlüyə (ucuz işçi qüvvəsinə, ucuz xammala) əsaslanır. Son məhsulun rəqabət qabiliyyəti isə onlarda nisbətən aşağı səviyyədədir. Bir sıra İstehsal sahələrinin bu yolla inkişafı ciddi çətinliklər törədir. Sənayenin inkişafında yeni mərhələ bütün istehsal aparatının modernləşməsinə və onun yenilənməsi üçün investisiyaların artırılmasına əsaslanmalıdır. Daxili və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul istehsal edilməsi yeni texnologiyanın genişmiqyaslı tətbiqini tələb edir. (Dünyamalı Vəliyev, 2009)

Metod

Məhsulun Rəqabət Qabiliyyəti

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə istehsalçı və istehlakçıların maraqlarını təmin edən, təklif olunan məhsulun bazarın şərtlərinə tam cavab verə bilən xassələrinin istehlakçıların tələblərinə uyğunluğu onun rəqabət qabiliyyəti adlanır. Yəni məhsul texniki, estetik, ergonomik və digər xassələrin məcmusuna malik olmaqla yanaşı, həm də onun reallaşdırma şərtlərinə (qiymət, göndərilmə müddəti, servis xidməti, firmanın nüfuzu, reklam və s.) cavab verməlidir. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti bazarın xüsusi şərtlərini təmin etməyə imkan verən istehlak (kəmiyyət və keyfiyyət) xassələrinin məcmusu ilə müəyyən olunur. Rəqabət qabiliyyətli məhsul daha ucuz satış kanalları vasitəsilə asan və tez satılır. Faktiki olaraq məhsul ictimai tələbi ödəmək səviyyəsinə uyğunluq yoxlamasından keçirilir. Bu tələbatları müəyyən qrup istehlakçıların zövq və istəkləri diktə edir və elə buna görə də “rəqabət qabiliyyəti” anlayışı həmişə konkret xarakter daşıyır. Məhsulun kommersiya cəhətdən sərfəli satışı konkret bazarda müəyyən rəqabət şəraitində mümkündür.

Hər bir istehlakçı özünün şəxsi tələbatlarını maksimal ödəyən məhsulları əldə edir. Bütövlükdə, istehlakçılar digər məhsullarla müqayisədə ictimai tələbata çox uyğun olan məhsul alır. Buna görə də məhsulun alışı təmin etmə dərəcəsi ayrı – ayrı alıcıların

rəylərinin məcmusundan formalaşır və məhsulun həyat tsiklinin istənilən mərhələsində müəyyən olunur. Bu müddətdə istehlakçı uğrunda kəskin rəqabət gedir. Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi onun alıcını təmin etmə səviyyəsindən asılıdır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti alıcıların müəyyən qrup üçün maraq kəsb edən və onların müəyyən tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən xassələrin məcmusu ilə müəyyən olunur (keyfiyyətdən fərqli olaraq). Bu zaman məhsulun digər xassə və xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Əgər məhsulun nəzərdə tutulduğu istehlakçılar qrupu üçün tələb olmayan xassələri hesabına onun qiyməti artarsa onda bu cür daha yüksək keyfiyyətli məhsul nisbətən aşağı rəqabət qabiliyyətinə malik olar. Bundan başqa eyni məhsul daxili bazarda rəqabət qabiliyyətli, xarici bazarda rəqabətə davamsız və əksinə ola bilər.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksək olmasını şərtləndirən bir amil də onun qiymətidir. Keyfiyyətlə qiymətin müqayisəsində istehlakçı üstünlüyü bir çox hallarda keyfiyyətə verir ; keyfiyyət istifadəsi uzunmüddətli olan məhsullarda istismar və təmir xərclərini azaldır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bir çox məşhur firmaların (Adidas, Toyota və s.) uğurları məhsulların ucuz istehsalı ilə deyil, keyfiyyətli istehsalı ilə əlaqədardır. Beləliklə, məhsulun keyfiyyəti dəyişmədiyi halda belə onun rəqabət qabiliyyəti bazar konyukturası, reklamın təsiri və məhsula münasibətdə xarici və daxili amillərin yaranması hesabına geniş hədlərdə dəyişə bilər.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi onun parametrlərinin müqayisə bazasının parametrləri ilə tutuşdurulması yolu ilə həyata keçirilir. Müqayisə bazası kimi ya alıcının tələbatları, ya da məhsul nümunəsi götürülür. Məhsul nümunəsi adətən maksimal satış həcminə və gələcəkdə ən yaxşı satış perspektivinə malik olan məhsul götürülür. Əgər müqayisə bazası tələbat götürülürsə, onda rəqabət qabiliyyətinin bir göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır :

$$G_i = \frac{A_i}{B_{iv}} \times 100$$

Burada : **G** - məhsulun rəqabət qabiliyyətinin *i* –ci parametri üzrə fərdi parametr göstəricisi
A_i – rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilən məhsulun *i* –ci parametrinin ölçüsü

B_{iv} – tələbatın tam ödəndiyi *i* –ci parametrin ölçüsü

v – təhlil olunan parametrlərin sayı

Əgər müqayisə bazası kimi məhsul nümunəsi götürülürsə onda kəsrin məxrəcində nümunə kimi götürülmüş məmulat üçün *i* –ci parametrin ölçüsü qoyulur.

Bəzən məhsulun keyfiyyət parametrlərini fiziki ölçü ilə ifadə etmək mümkün olmur. Bu halda balla qiymətləndirmə metodundan istifadə edilir. Bu diferensial metod rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması üçün məhsulun parametrlərinin yüksəldilməsi və ya aşağı salınması zəruriliyini müəyyən edir, lakin hər bir parametrin alıcının məhsul seçiminə təsirini əks etdirmir.

Kompleks metod qrup inteqral göstəricilərin tətbiqinə əsaslanır. Məsələn, texniki parametrlər üzrə qrup göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır :

$$T_{tn} = \sum g_i \times \alpha_i$$

Burada :

T_{tn} – rəqabət qabiliyyətinin texniki parametrlər üzrə qrup göstəricisi

g_i – i – ci texniki parametr üzrə rəqabət qabiliyyətinin fərdi göstəricisi

α_i – tələbatı xarakterizə edən texniki parametrlərin ümumi yığımında i – ci parametrlərin xüsusi çəkisi

n – qiymətləndirmədə iştirak edən parametrlərin sayı

İqtisadi parametrlər üzrə qrup göstəricisi (T_{ip}) aşağıdakı düsturla hesablanır :

$$T_{ip} = X/X_0$$

Burada X , X_0 – uyğun olaraq qiymətləndirilən və nümunə məhsullar üzrə istehlakçının tam xərcləri

İstehlakçının tam xərcləri məhsulun əldə edilməsinə çəkilən bir dəfəlik xərclərlə (X_b) məhsulun istismarına çəkilən orta məcmu xərclərin cəminə bərabərdir :

$$X = X_b + \sum X_i$$

Burada T – xidmət müddəti

X_i – i – ci ildə məhsulun istismarına çəkilən xərclər

i – məhsulun istismar müddəti üzrə illər

Rəqabət qabiliyyəti göstəricisini məmulatın tələb olunan xassələrini layihələndirərkən, məhsul istehsalının potensial imkanlarını müqayisə və qiyməti müəyyən edərkən və digər problemlərin həlli zamanı hesablamaq vacibdir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi üç qrup amillərlə: 1) *məhsulun istehlak xüsusiyyəti amilləri*, 2) *müəssisənin daxil olduğu sahənin rəqabət mühiti amilləri* və 3) *marketing amilləri* ilə müəyyən edilir.

Məhsulun istehlak xüsusiyyəti amillərinə məhsulun texniki, iqtisadi və normativ parametrləri aiddir. Bu amillər üzrə məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini müəyyən etmək üçün əvvəlcə rəqib

məhsullardan biri (adətən, ən çox bazar payına malik məhsul) analoji məhsulların müqayisəsi məqsədilə baza (etalon) məhsulu kimi seçilir. Bundan sonra həmin məhsulların istehlakçı baxımından daha vacib olan parametrləri seçilir. Ekspertlər və istehlakçılar həmin parametrlərin hər birini «nisbi əhəmiyyətlik şkalası» üzrə qiymətləndirirlər və onun əsasında «iyerarxiyaların təhlili» metodunun köməyiylə hər bir parametrin xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir. Müəssisənin daxil olduğu sahənin rəqabət mühiti amilləri müəssisənin daxil olduğu sahənin uzunmüddətli perspektivdə cazibədarlığını və rəqabət mübarizəsində müəssisənin mövqeyini xarakterizə edir. Sahənin cazibədarlığı və müəssisənin rəqabət mübarizəsində mövqeyi aşağıdakı 5 rəqabət amil ilə müəyyən olunur:

1. Yeni rəqiblərin meydana çıxması;
2. Mövcud məhsulların yeni məhsullarla, əvəzedicilərlə əvəz edilməsi imkanları;
3. Məhsulgöndərənlərin mövqeyinin güclülüyü;
4. İstehlakçıların mövqeyinin güclülüyü;
5. Sahəyə daxil olan müəssisələr arasındakı rəqabət.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin marketing amillərinə məhsulların differensiallaşdırılması imkanları, məhsul markasının yaradılması və onun həqiqiliyi, məhsulun və məhsul markasının patent mühafizəsi, satış və bölüşdürmə sisteminin mövcudluğu, satış və bölüşdürmə sisteminə daxilolma imkanları, yeni satış və bölüşdürmə sisteminin yaradılması ilə əlaqədar olan xərclərin səviyyəsi, kommunikasiya sisteminin mövcudluğu və ona daxilolma imkanları və marketing kompleksi ilə əlaqədar olan digər amillər aiddir.

Rəqabət Üstünlüyü

Porter tərəfindən təyin olunan rəqabət üstünlüyü anlayışının əsasları İstehsal iqtisadına bağlı nəzəri təmələ əsaslanır. Porterə görə rəqabət üstünlüyü anlayışı mövzusu, bir müəssisənin sənayedə rəqabət üstünlüyünü necə meydana gətirib davam etdirə və ümumi strategiyaları necə tətbiq edəcəyi üzərindədir. Çünki Porter, İstehsal mühitinin və ya müəssisənin hərəkət qabiliyyətini və strategiyasını təyin etmə azadlığını şəkilləndirmədəki əhəmiyyəti üzərində dayanmaqdadır. Porterə görə sektor mühitinin analizi, müəssisənin sektorda yaxşı bir mövqə ala bilməsi və uyğun bir strategiya müəyyən etməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Porterin strateji rəhbərlik yanaşmasının təməlinə, strategiyanın tətbiq olunması mərhələsi ilə müqaisədə strategiyanın yaradılması mərhələsi daha çox yer alır. İstehsal mühitinin, xüsusilə son zamanlarda, milli və hətta yerli şərtlər səbəbiylə müəssisələrin strategiyalarını müəyyən etməsində oynadığı həlledici rolunun anlaşılması, Porterin nəzəriyyələrinin təməlini əhatə edir. Porter, örnək olaraq strategiyaların müəyyən edilməsində təsiri olduğunu irəli sürdüyü sənaye quruluşu ilə əlaqəli təkmilləşdirdiyi **Beş-Güc Modeli** rəqabət üstünlüyüylə əlaqədar

bütün yazılara çox qiymətli vasitə kimi təqdim edir. Porter tərəfindən təkmirləşdirilən rəqabət üstünlüyü; sektorda yeni girən firmalar, tədarükçilər, alıcılar, iqmə məhsul istehsal edən firmaların olması və sektordakı rəqabətin sıxlığından təsirlənir. (Şahbazlı Samir,2008)

Analiz

M.E.Porterin Rəqabət Üstünlüyü Nəzəriyyəsi Və Beş-Güc Modeli

Porterə görə rəqabət üstünlüyü nəticəsində yaranan sənaye gəlirliliyi, məhsulun nə qədər sevildiyinin və ya yüksək ya da zəif texnologiyalarla istehsal edilib edilmədiyinin bir funksiyası deyil, istehsal quruluşunun bir funksiyasıdır. İstehsal quruluşu, sənayenin təkamülü gərəyi zaman içində dəyişə bilsə də nisbilik sabitdir. Sənayedə yaşanacaq struktur dəyişməsi beş rəqabət gücünün nisbi fəaliyyətini dəyişdirir və bu da sənayenin gəlirliliyinə müsbət və ya mənfi istiqamətdə təsir edə bilər. Sənayedə ortaya çıxması mümkün meyllər, təyin olunacaq strategiya üçün ən əhəmiyyətli göstərici olduğundan fəaliyyət göstərilən sənayenin quruluşuna təsir edir. Buna görə sənayedəki beş rəqabət gücü elementinin rəqiblərdən daha yaxşı analiz edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil :1 də istehsalatda gəlirliliyi təyin edən beş rəqabət gücü elementinə yer verilmişdir.

Bu beş güc modelində iki əhəmiyyətli təhdid elementi yerləşir . Bunlardan ilki, iqmə biznes və bu müəssisələrin istehsal etdikləri mallardan qaynaqlanan təhdid(Alternativ Məhsulların təhdidi), digəri isə sektora yeni girmə ehtimalı olan müəssisələrin meydana gətirdiyi təhdiddir. Bu iki təhdid elementi mövcud müəssisəni çətin vəziyyətdə buraxmasa da hər an istehsala daxil olub bazarda mövcud olan müəssisənin bazardakı mövqeyinə təsir edə biləcəyindən ,müəssisə tərəfindən nəzərə alınması və strateji analizin buna görə edilməsi lazımdır. Tədarükçülərin və alıcıların bazarlıq gücü, müəssisənin hal hazırda üzləşdiyi vəziyyət, qarşılıqlı əlaqə halında olduğu və veriləcək strateji qərarlarının təsir xüsusiyyətini göstərən rəqabət gücü elementlərindəndir. Rəqiblər arasındakı rəqabətin şiddəti eyni bazar mühitində bir-biriylə rəqabət halında olan müəssisələrin meydana gətirdiyi rəqabətli mühit və bu mühitin müəssisələrin davranışını istiqamətləndirən quruluşu isə bir başqa rəqabət gücü meydana çıxarır. Şəkil 1: də qeyd olunduğu kimi rəqabət üstünlüyü meydana gətirmədə əhəmiyyətli təsirə sahib beş elementdən ilkin istehsala yeni girəcək firmalar və bu firmaların meydana gətirdikləri təhditlərdir.(Korhan Karacaoğlu (s 166-167)

İstehsala Yeni Girəcək Firmalar Və Meydana Gətirdikləri Təhditlər

Müəssisənin yerləşdiyi sektorun cazibədarlığı, eyni iş sahəsinə başqa müəssisələrin də girə bilməsini təşviq edir. Strateji rəhbərliyin günümüzdəki əsl məqsədi rəqabət üstünlüyünü təmin

etmək surətiylə ortalamanın üzərində gəlir əldə etməkdir. Bunun üçün strateji analiz edilərkən, cazibədar İstehsal sahələrinə yeni müəssisələrin girmək istəkləri təbii qarşılınması lazımdır. Yeni girənlər, ya son zamanlarda bir istehsalda fəaliyyət göstərməyə başlamış olan ya da yaxın gələcəkdə o İstehsalda fəaliyyətə başlama təhdidində olan müəssisələrdən ibarətdir.

- ❖ Yeni müəssisələrin istehsala girişi ilə birlikdə müəssisələrin rəqabət səviyyəsi artacaq və mövcud müəssisələrin performansları düşəcək. İstehsala girişlər, normalın üzərində performans və gəlir olduğu müddətcə davam edəcək, bütün rəqabətli biznes bərabər gəlir və performansla çatdığına isə sona çatacaq. Yeni girənlər; istehsalatda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bazar payını təhdid edə biləcəyi və ümumi istehsal miqdarını artırıb, arz (təklif) çoxluğu meydana gətirə biləcəyi üçün əhəmiyyətli dərəcədə qiymət enişlərinə və nəticə olaraq üstün rəqabətliyi olan müəssisələrin gəlirlərində azalmalara səbəb olacaqdır.
- ❖ Sektora yeni qurulmuş bir müəssisə ilə girilə biləcəyi kimi hal-hazırda fəaliyyətdə olan müəssisələr ilə birləşmə və ya onları satın alma şəklində də girilə bilər. İstehsala girməyi düşünən firmaların bu qərarı vermələrinə istehsalın cazibədarlığı səbəb olur.

Cazibədar görünən bir istehsala girmə istəyində olan müəssisələrin iki amili nəzərə almaları lazımdır. Bunlar : sənayeyə giriş maneələri və rəqiblərin sənayeyə yeni girmək istəyən müəssisələrə reaksiyaları , onlara əngəl olmalarıdır (misilləmə) .Rəqiblərdən gələ biləcək əks reaksiyalar (misilləmə) gözlənməsi də müəssisələrin yeni bir sektora girişində nəzərə almaları lazım olan bir başqa məsələdir. Bəzən bu misilləmə hər iki tərəf üçün də zərərli nəticələr doğura bilər. Bu tip vəziyyətləri sezən müəssisələr, qarşılaşa biləcəkləri mümkün zərərlər səbəbindən bu tip sənayelərə girmək qərarından yayınırlar. Giriş maneələri, giriş xərclərini artıran sənaye quruluşunun xüsusiyyətləridir. Bir hissəsi strateji məsələlərdə ələ alınan daxil maneələri, qısaca belə izah etmək olar.

- Paylama kanallarına sahib ola bilməmə və mövcud kanallardan istifadə ehtimalının olmaması
- Sənayedə yerləşmiş mövcud markalardan asılılıq və məhsul fərqliliyi yaratmanın çətinliyi
- Sənayedəki mövcud müəssisələrin maliyyə üstünlükləri
- Rəsmi quruluşların politikaları

İqamə Məhsul Təhdidi

Ümumi mənada bir sektordakı bütün müəssisələr, iqamə məhsullar istehsal edən sektorlarla rəqabət içindədir. İqamə məhsul və ya xidmətlər, demək olar ki, eyni istehlakçı ehtiyaclarını

fərqli şəkillərdə qarşılamaktadırlar. İqamə məhsulları, istehsalatdakı müəssisələrin karlı bir şəkildə müəyyən ediləcək qiymətlərə bir üst sərhəd qoyaraq bir sektorün potensial gəlirlərini məhdudlaşdırır, yəni iqamə məhsullarının təsiri sektorün ümumi tələb elastikliyi olaraq yekunlaşdırıla bilər. Burada əsas mövzu olan, sektor şərtlərinin meydana gətirdiyi bir rəqabətlik vəziyyəti yox, bazara sektordan xaric gələ biləcək bir rəqabətlik halı və bunun nəticəsində müəssisənin istehsal etdiyi məhsula alternativ bir məhsulun bazara girmə ehtimalı vurğulanmağa çalışılır. Bir məhsulu əvəz edəcək məhsul varsa, istehlakçılar ən kiçik qiymət dəyişikliyi halında tələb (demand), qiymət qarşısında elastik (esnek) olduğu üçün iqamə məhsullara istiqamətlənir.

Tədarükçülərin Bazarlıq Gücləri

İstehsal içi əlaqələrdə müəssisənin strateji qərarlarını təsir edəcək amillərdən digəri müəssisəyə mal və xidmət ilə təmin edən tədarükçülərin yüksək bazarlıq gücünə sahib olub olmalarındır. Bazarlıq gücü yüksək olan tədarükçülər, müəssisə əlaqələrində çoxu vaxt öz qərarlarını qəbul etdirə biləcək, bu səbəblə də müəssisə öz strateji qərar və davranışlarını seçmə və tətbiq etmə mövzusunda tam elastikliyə sahib olamayacaqdır. Tədarükçülərin bazarlıq gücü azdırsa, bu vəziyyətdə müəssisə, tədarükçülərlə olan əlaqələrində tələblərini tədarükçülərə qəbul etdirəcək və bu səbəbdən öz strategiyalarını müstəqil olaraq tətbiq edə biləcəklər

Alıcıların Bazarlıq Gücü

Sənayedəki istehsalçılar və onların alıcıları arasındakı əlaqələrin gücünü təyin etməyə istiqamətli analizlər, istehsalçılar və onların tədarükçüləri ilə olan əlaqələrinin analizləri ilə böyük ölçüdə oxşarlıqları vardır. Alıcılar, sektorün karlılığına uyğun olacaq şəkildə qiymətləri aşağıya çəkməyə çalışaraq, satın aldıkları malların miqdarını azaldaraq, daha keyfiyyətli mal və xidmət üçün bazarlıq etmək surətiylə bazarlıq güclərini istifadə edirlər. Bu səbəblə bəzən alıcıların istəklərinin böyük bir əksəriyyəti müəssisələrdə yerinə gətirilmək məcburiyyətində qala bilər.

Mövcud Firmalar Arasındakı Rəqabət

İstehsalatdakı müəssisələr qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə təsir etdikləri və bir-birlərinə olan asılılıqları üçün hər hansı bir müəssisənin müəyyən bir fəaliyyəti digərlərinin rəqabətçi tərzdə cavab vermələrinə səbəb ola bilər. Rəqabət sıxlığı, bir müəssisəyə rəqibləri tərəfindən meydan oxunduğu mövqeyini inkişaf etdirmə fürsəti tanındığı zaman artır. Bazar iqtisadiyyatı şərtlərinin mövcud olduğu bir çox İstehsal sahələrində, müəssisələr arasında yüksək səviyyədə rəqabət vardır. Bu rəqabət ümumiyyətlə; qiymət, sıx rəqabət, məhsul fərqliləşdirmək və məhsul inkişaf etdirmə şəklində reallaşmaqdadır. Rəqabətin bəzi formaları, xüsusilə qiymət rəqabəti olduqca qeyri-sabit olduğundan, gəlirlilik baxımından bütün İstehsalı daha pis vəziyyətə

gətirməyə meyllidir. Qiymət təsir etmə həmlələri, rəqiblər tərəfindən sürətlə və asanlıqla nəzarət edilə bilən və qiymətlər bir dəfə bərabər olduqda, tələbin sektorun qiymət elastikliyindən kifayət qədər yüksək olması vəziyyəti xaricində, bütün müəssisələrin gəlirləri azalabilir. Digər tərəfdən reklam yarışları, bütün müəssisələrin xeyrinə olacaq şəkildə, tələbi və ya istehsalatdakı məhsul fərqliləşdirmək səviyyəsini artırma bilər. Rəqabətin sıxlığı, İstehsal qaynaqlı və qarşılıqlı əlaqə halında olan bəzi struktur faktorların nəticəsidir. Bu faktorlar maddələr halında belə göstərilir

- Sıxlaşma: sıxlaşma olduğu bir bazarda rəqabət edən müəssisələrin sayı və böyüklük olaraq yerləşməsidir. Bu, əsasən sıxlaşma nisbəti ilə ölçülür. Məsələn dörd müəssisənin sıxlaşma nisbəti deyilincə ən böyük dörd müəssisənin bazardakı payının izahı istənilir (Korhan Karacaoğlu, 2009, s170-172)
- Çıxış Maneələri: Çıxış maneələri, müəssisələrin investisiyalardan aşağı və ya mənfi gəlir əldə etsələr belə rəqabət etməyə davam etmələrinə səbəb olan iqtisadi, strateji və emosional faktorlardır.
- Aşırı Kapasite: Aşırı kapasite, fəaliyyət göstərilən İstehsal da asılı olaraq dövrü bir xüsusiyyət göstərəbildiyi kimi, artıq investisiya və ya tələbdəki enişdən qaynaqlanan struktur bir problemin parçası da ola bilər. Buradakı problem aşırı kapasitenin aradan qaldırılıb qaldirılmamasıdır.
- Yüksək sabit maliyyətlər və ya depolama xərcləri: Yüksək sabit xərclər, bütün müəssisələr üzərində, ortada artıq kapasite olduğunda kapasiteni doldurmaq üçün çox vaxt sürətli qiymət dəyişikliklərinə yol açan güclü təzyiqlər yarada bilər.
- Məhsul və ya Xidməti fərqliləşdirmək: müəssisələr istehsaldakı məhsullarını fərqliləşdirmədə çətinlik çəkdiyi zaman istehsalın rəqabətçilik qabiliyyəti azalır. Məhsul fərqliləşdirmək strateji bir seçim olaraq tətbiq edildiyində müəssisələr, qiymət əsaslı rəqabət üçün adətən çətinlik çəkirlər. Qiymət, sıx rəqabət, yüksək rəqabətli İstehsal sahələrinin tipik özelliğidir.

Rəqabət Gücü

Araşdırmaçı və elm adamlarının rəqabət gücünə çox yönlü yanaşmaları və mövzunu fərqli yönəldənlərdən ələ almaları, rəqabət gücü anlayışının ədəbiyyatda mübahisə edilə bilən bir anlayış olmasına və mövzunun davamlı gündəmdə qalmasına səbəb olur.

Akademik araşdırmalarda beynəlxalq rəqabət gücü iki başlıq altında təyin olunmuşdur: Mikro (müəssisə və İstehsal) və Makro (ölkə) baxımından. Mikro səviyyəli yanaşmada ölkə içindəki biznes arasındakı rəqabət və bu rəqabətin milli və ya beynəlxalq bazardakı təsirləri araşdırıldıqı halda, makro yanaşmada ölkənin beynəlxalq rəqabətdeki mövqeyi üzərində dayanılmışdır.

Rəqabət gücü, ölkələrin sərbəst və mövcud bazar şərtləri altında vətəndaşların real gəlirlərini artırmağa çalışarkən, eyni anda istehsal etdiyi məhsul və xidmətləri beynəlxalq bazarlara təqdim edə bilməsi və müvəffəqiyyətli ola bilməsidir. Makro yanaşmada ən çox istifadə edilən və özünə istinad edilən bu tərifdə rəqabət gücünün əldə edilmə məqsədinin ölkə vətəndaşlarının real gəlirlərini, rifahını artırmaq və müəyyən bir həyat səviyyəsini təmin edə bilmək olduğu vurğulanır. Digər əhəmiyyətli bir mövzu isə, sərbəst bazar şərtlərində ölkədəki həyat standartlarında artımın davamlı hala gətirilməsidir. Bir çox akademik bu inkişafın təmin edilə bilməsini, beynəlxalq ticarət sahəsində ölkənin müxtəlif məhsulları dizayn edə bilmə, istehsal edə bilmə, paylaya bilmə və satışı çıxara bilmə qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına bağlı olduğunu ifadə edir. Müxtəlif quruluş və tədqiqatçıların rəqabət gücünün səviyyəsinə dair araşdırmalar ölkələrin ya da müəssisələrin rəqabət yarışındakı mövqələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Dünya İqtisadi Forumu (World Economic Forum) rəqabət gücünü sahibkarların məhsul və xidmətləri dizayn, istehsal və qiymətləndirmə mərhələlərində rəqiblərinə görə üstünlük qazanmaları ilə təyin etməkdədir. Markusen isə sənayenin rəqabət gücünü istehsal effektivliyi baxımından istehsal effektivliyi indeksində əsas götürərək ümumi faktor səmərəliliyini tərif edir.

Rəqabət gücü müxtəlif sahələrdə araşdırma layihələrinin hədəfləri ilə əlaqəli olaraq fərqli yönlərdə bir çox araşdırmaya mövzu olmuşdur. Məsələn Landau rəqabət gücünü gələcəkdəki nəslin həyat səviyyəsini və ölkənin böyümə potensialını azaltmadan, yüksək və keyfiyyətli məşğulluq səviyyəsinə çataraq, ölkədə yüksək həyat standartlarının və qəbul edilə bilən böyümə nisbətini əldə edilməsi olaraq tərif etmişdir. Bu tərifdə milli məşğulluğun artırılmasının lazımlılığından danışılarkən, vətəndaşların həyat standartlarındakı artıma verilən əhəmiyyətə də toxunulmuşdur. Landauya görə milli məşğulluq səviyyəsi, illər boyu məşğulluğun böyümə nisbətini, iqtisadi fəaliyyətlər nəticəsində yaranan dəyərlərin cəmiyyətə ötürülməsinə və ölkə içindəki müəssisələrin rəqabət güclərinə bağlıdır. Bu nöqtədən hərəkət edilən işlərin böyük bir hissəsində də ölkənin ümumi rəqabət gücü araşdırılarkən, müəssisə və sənayenin strukturları araşdırılmış və bu strukturlara təsir edən digər faktorlar analiz edilmişdir. İqtisadçılar ölkələr arası rəqabət gücünü müqayisə edərkən ümumiyyətlə iki göstəricidən hərəkət edirlər. Toplam faktor səmərəliliyini əsas götürən araşdırmalarda, ümumi faktor səmərəliliyi yüksək olan ölkələrin uzun müddətdə həyat standartlarının daha da yaxşılaşacağına işarə edilir. Bryan da rəqabət gücünü iş gücü səmərəliliyindən aslı olaraq təyin etmiş və

rəqibləriylə bərabər və ya daha üstün verimlilik nisbətində sahib olan sənayenin başarıla olaraq xarakterizə edildiyini ifadə etmişdir. Khemanide, rəqabət gücünün verimliliklə eyni mənalı istifadə edilməsinin vacib olduğunu deyənlərin tərəfdarları arasındadır. Rəqabət gücü, müəssisə və ya İstehsal ölkələrinin ümumi səmərəliliyi artırma gücünə sahib olmaları şəklində ifadə edilir. Rəqabət gücünün artırılması bilməsi insan qaynağının, sərmayə və təbii qaynaqların yenilənməsinə, inkişaf etdirilməsinə və texnoloji dəyişikliklərə tez uyğunlaşma qabiliyyətinə bağlıdır. Ayrıca İstehsal içi və İstehsal arası əlaqələrin inkişafının da səmərəliliyin artımına təsir edən digər bir faktor olduğu ifadə edilir. Müzakirə edilən ikinci göstərici isə satın alma gücü indeksinə görə hesablanmış adam başına milli gəlir artışıdır. Bu iki göstərici həyat keyfiyyəti ilə əlaqədar (ətraf mühit, ömür uzunluğu, əyləncə, risk və s.) ünsürləri əhatə etməsə də, obyektiv müqayisə edilə bilən xüsusiyyətləri ilə digər meyarlara görə üstünlük qazanır. Beynəlxalq rəqabət gücü, ədəbiyyatda fərqli şəkillərdə tərif olunmasına baxmayaraq, son illərdə Porterin rəqabət üstünlüyü anlayışının mənimsənilməsi müşahidə edilir. Porter rəqabət gücünü ölkələrin mövcud qaynaqlarını optimal istifadə edərək əldə edilə biləcəyini, bunun üçün də hər ölkənin ixtisaslaşa biləcəyi sahələr seçərək və qurulacaq İstehsal sahələri ilə də sinerji təsiri yaradaraq, qaynaqların ən effektiv şəkildə istifadə edilməsini təmin etməsinin lazım olduğunu irəli sürmüşdür.

Ölkənin rəqabət gücü Ar-Ge fəaliyyətlərinin inkişaf səviyyəsi və səmərəliliyi, müxtəlif sektorların performansını, ölkənin xarici ticarət aktivliyi, yüksək texnologiyadan istifadə edərək mallar istehsal etməsi və mütəxəssis, inkişaf etmiş iş gücünün olması kimi faktorlara da bağlıdır. Rəqabət gücü araşdırılarkən bütün bu göstəricilərlə birlikdə digər faktorların da göz önünə alınması lazımdır. Ölkənin dünyadakı mövqeyinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayan bu cür meyarlar (demokratikləşmə, vergi quruluşu, insan hüquqları, təhsil keyfiyyəti və azadlığı və s.) Bir çox beynəlxalq institutların iş və araşdırmalarının daxilində yer alır.

Bütün bu açıqlamalardan da aydın olduğu kimi ölkələrin beynəlxalq ticarətdəki performansını beynəlxalq rəqabət gücündə əhəmiyyətli bir meyar olur. Ancaq, bu meyar bəzi sərhədləri əhatə etdiyi unudulmamalıdır. 70-ci illərdəki OPEC ölkələri kimi iqtisadi baxımdan inkişaf etməmiş bir ölkə müsbət xarici ticarət bilançosuna sahib ola bilər. Digər tərəfdən də 80 -ci illərdəki ABŞ kimi mənfəət ticarət bilançosuna sahib olan ölkələr də olduqca yüksək inkişafı reallaşdıraraq rəqabət gücünə sahib ola bilərlər. (Doç. Dr. Emin Çivi, 2010)

Nəticə Və Təkliflər

Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, daxili və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul istehsal edilməsi yeni texnologiyanın genişmiqyaslı tətbiqini tələb edir. Kiçik və orta sahibkarlıqla iri oliqarxiya biznesi arasında mütənəsibliyin gözlənilməsi də modernləşmə və bunun əsasında İstehsalda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün çox mühümdür. Modernləşmənin kadr təminatı da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Rəqabətliyin (Competitiveness) təmin edilməsi istənon sahəyə (firma, sənaye və ya ölkə), rəqabət gücünü təyin etmək üçün istifadə olunan meyarlar və yontəmlərlə (mikro ya da makro səviyyə) əlaqəli olaraq fərqli şəkillərdə tərif edilir. Milli rəqabətlik üzərində çalışan bir çox alim və ya tədqiqatçı, bəzi ölkələrin milli məhsuldarlığını yüksəldib, qlobal pazarlardakı paylarını necə artırdıqlarını makro iqtisadi faktorlardan yola çıxaraq şərh seçim etmişlər. Bu işlərdə daha çox ölkələrin bazarlarda güclü oyunçular olmasına və böyük bazar payları əldə etmələrinə səbəb olan faktorların müvəffəqiyyətli makro iqtisadi siyasətlər olduğu və bu siyasətlərlə milli rəqabət gücünü davamlı inkişaf etdirən strukturlar halına gəlinə bildiyi vurğulanmışlar. Kimi araşdırmaçılar da rəqabətlik anlayışını ən yaxşı firma səviyyəsində təyin oluna bildiyini, kar əldə edə bilməyən bir firmanın rəqabət gücünə sahib olmadığını iddia etmişlər.

Daha məhsuldar bir istehsal modelinin yaradılması üçün milli rəqabət gücünü artıracaq şəkildə birləşmək, istehsal sistemləri və rəhbərlik mədəniyyəti sahələrində yeni qaydaların tətbiq edilməsi və avadanlıq ilə işçilərin məhsuldarlığını artıracaq istiqamətdə tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Ədəbiyyatlar

- Doç. Dr. Sema Sakarya(2008) Sürdürülebilir rekabet avantajı, Boğaziçi Üniversitesi (Bölüm 40 sayfa 852)
Esser et al. (1996). Pp. 1-2 Skills and Competitiveness in Developing Countries
Elvin Bayramov(2008), Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş milli sənaye siyasətinin prioritet istiqamətləri
Şahbazlı Samir,2009, Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi və həyat dövrünü (Korhan Karacaoğlu ,2008,s166-167)
Dünyamalı Vəliyev(2009), Xalq qəzeti.

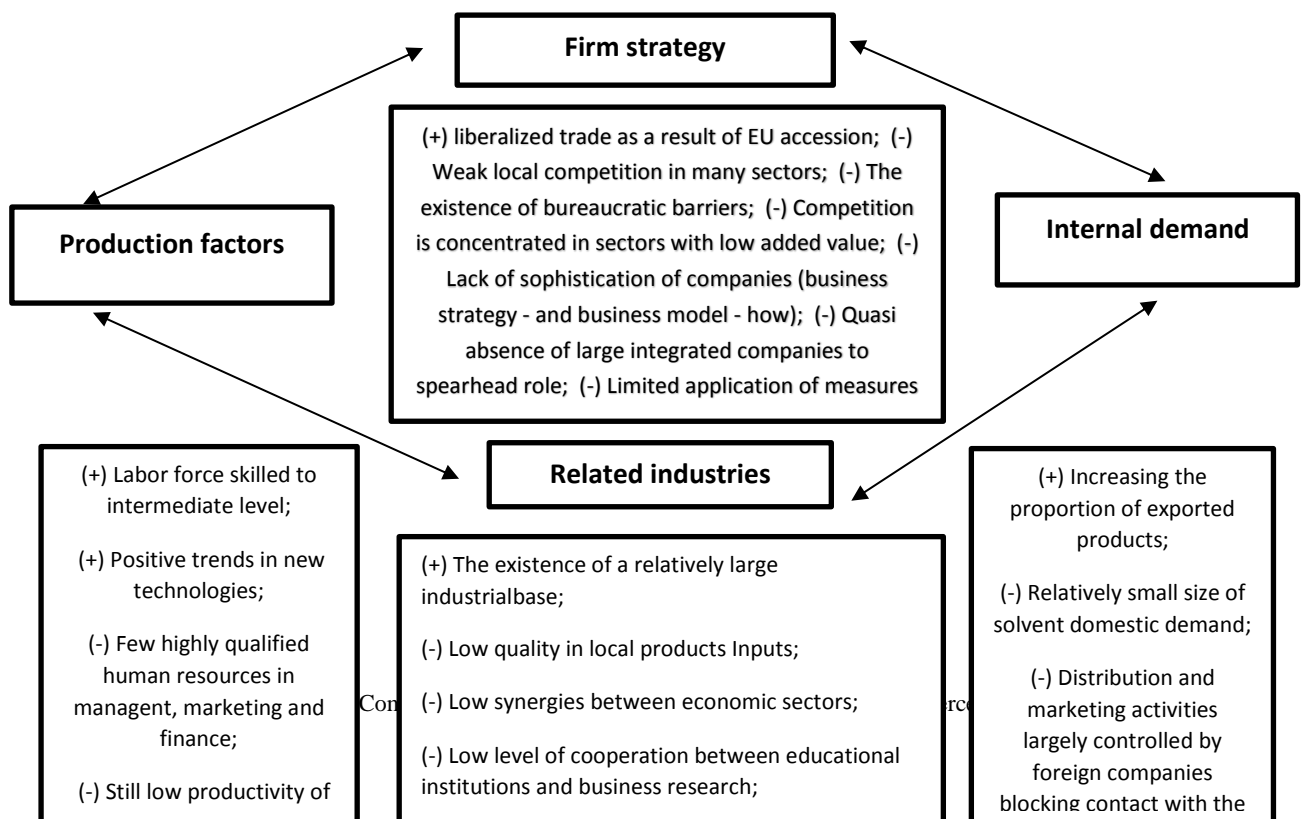
Əlavələr

Cədvəl 1 : Criteria for selection of competitive strategies

Competitor with better marketing	<p>Competitor with a better offer :</p> <ul style="list-style-type: none"> • improving the supply • differentiation • development of a stronger network • implementing strategies • faster introducing of products to the market 	<p>Competitor with a lower offer:</p> <ul style="list-style-type: none"> • intensify efforts to sell • intensification of promotional efforts • cooperation • compete at the same level • development of a stronger network • implementing strategies
Competitor with weaker marketing	<ul style="list-style-type: none"> • improving the supply • cooperation • implement stronger strategies • compete at the same level • faster introducing of products to the market 	<ul style="list-style-type: none"> • compete at the same level,

Mənbə : Lars Tvede, Peter Ohnemus - Marketing Strategies For The New Economy - The Wiley&Sons, Ltd., England, 2001, p.142

Cədvəl 2: Competitive factors

Azad İqtisadi Zonaların Regionların və Ölkələrin İnkişafına Təsiri

Samirə SADIQOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

samiradia95@gmail.com

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatının reallaşdırılmasını tələb edən şərtlərdən biri də azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və fəallaşdırılması bilavasitə onlarla bağlıdır. AİZ birdən-birə yaranmamışdır. Onların yaranması sosial, iqtisadi, siyasi və bu kimi amillərlə bağlı olmuşdur. Ən başlıca məqsəd isə beynəlxalq əmək bölgüsündə baş verən tendensiyalara fəal qoşulmaqdır. Yəni ixrac üçün rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını genişləndirməklə valyuta daxilolmalarını artırmaqdır. Digər məqsəd ölkənin ayrı-ayrı regionlarında iqtisadi durumu fəallaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq xarici əlaqələrin mühüm bir növü kimi azad iqtisadi zonalar təşkil edir. Ölkələr açıq iqtisadiyyatın qurulması prinsiplərində məhz bu amili nəzərə almalıdırlar. Onların fəaliyyət göstərə bilməsi üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması vacibdir. Bir çox dünya ölkələrində AİZ xarici investisiyaları cəlb etmək, ixracı artırmaq və idxalı əvəz edən istehsalatı yaratmaq, yeni iş yerləri yaratmaq üçün bir alətə çevriliblər. Həmçinin AİZ, xüsusən də inkişafdan geri qalmış regionlarda kompleks zonaları formalaşdıranda tez-tez iqtisadi artım qütblərinə çevrilirlər. Azad iqtisadi zonaların yaradılma məqsədləri onları təşkil edən dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, onların strateji və inkişaf prioritetləri və planlarından və s. asılıdır. Bu səbəbdən, hər bir konkret halda, azad iqtisadi zonaların yaradılması səbəbləri və məqsədləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn ABŞ, Böyük Britaniya, Fransada azad iqtisadi zonalar sırf beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi, zəif inkişaf edən regionlarda orta və kiçik biznesin inkişafına yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi, regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə yaradılmağa başlanmışdır. Məqalədə azad iqtisadi zonaların regionların inkişafına necə təsir göstərməsinin xarici təcrübələr əsasında təhlili göstərilmişdir.

Açar Sözlər: AİZ, Xarici investisiya, Məşğulluq, ÜDM.

Giriş

Dünya ticarətinin inkişaf tarixi sübut edir ki, azad iqtisadi zonaların meydana gəlməsi və genişlənməsi xarici ticarətin inkişafının mühüm amilidir. Əsasən 1850-dən sonra Avropada formalaşmağa başlamışlar. Birinci Dünya müharibəsinin, xüsusilə də 1929-cu ilin böyük iqtisadi böhranının ağır nəticələrinin aradan qaldırılmasının həlli üsullarından biri də məhz azad iqtisadi zonaların yaradılması idi. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin ikinci yarısından bu proses sürətləndi. Hər bir ölkə öz iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə çalışır ki, istehsalı genişləndirsin və hazır məhsulu daha geniş miqyasda ixrac etsin. Başqa sözlə desək, ölkəyə idxal edilən məhsullara birdəfəlik və ya müəyyən dövr ərzində anbar xidmətinin göstərilməsi, gömrük prosedurundan azad edilməsinin çox səmərəli olacağı və beynəlxalq

ticarəti inkişaf etdirəcəyi ideyası azad iqtisadi zonaların yaramasının əsasını təşkil edir. Nəticə etibarilə, AİZ ilkin olaraq xaricdən gələn malların boşaldıldığı ərazi, digər ölkələrə göndərildiyi məntəqələr və gömrük prosedurlarından qismən və ya tamamilə azad olan limanlar kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Azad iqtisadi zonalar mahiyyət etibarilə bir ölkənin siyasi sərhədləri daxilində olan, lakin xarici ticarət, vergi və gömrük rüsumları baxımından kənar qalan ərazi hissəsidir.

Müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarında, elmi əsərlərində azad iqtisadi zonalara fərqli yanaşmalar ortaya qoymuş, müxtəlif təriflər vermişlər. Lakin ən dəqiq tərif gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi haqqında 18 may 1973-cü il tarixli Kioto Konvensiyasında səsəndirilmişdir. Həmin protokola əsasən azad zona (və ya "zona franko") ölkə ərazisinin elə bir hissəsidir ki, burada xüsusi iqtisadi rejim mövcud olur, yəni mallar milli gömrük sərhədlərindən kənar qalır və ona görə də gömrük nəzarəti, rüsum və vergilərinə cəlb olunmur. Xüsusi rejim isə o məqsədlə yaradılır ki, xarici kapitalı cəlb etmək mümkün olsun, iri transmilli şirkətlərin həmin ərazidə fəaliyyətinə şərait yaradılmış olsun. Beləliklə, azad iqtisadi zonaları malların dövlətin gömrük ərazisindən kənar hesab edildiyi özünəməxsus keyfiyyətli xarici ticarət anklavı kimi səciyyələndirən Kioto Konvensiyasının imzalanmasından sonra AİZ-in əhatə dairəsi bir çox dövlətlərdə genişlənməyə başlamışdır.

Azad zonalar probleminə həsr olunan müasir nəzəri tədqiqatlarda onların mahiyyəti daha geniş açıqlanır. Bu araşdırmalarda azad iqtisadi zonalar daha çox dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması aləti kimi səciyyələndirilir.

Bir qayda olaraq, azad iqtisadi zona bu və ya digər dərəcədə xüsusilaşmış coğrafi ərazidir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında və nəşrlərində "azad iqtisadi zona" anlayışından istifadə edilir. Lakin bu termin göstərilən zonaların mahiyyətini tam açıqlamır. Belə ki, bu zonaların əksəriyyətində tətbiq edilən iqtisadi qaydalar, alətlər, xüsusi inzibati qanunlar müəyyən hüquqi və təsərrüfat rejimindən heç də tamamilə azad etmir, sadəcə olaraq, bu rejimi yüngülləşdirir və sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmağa kömək edir. Faktiki olaraq isə, dövlət bu zonalarda özünün iqtisadi proseslərə müdaxiləsinə məhdudlaşdırır.

Konseptual nöqtəyi nəzərdən AİZ-lar regionun və ümumilikdə ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərirlər. Xüsusən AİZ-lar dar daxili bazara malik olan kiçik ölkələrdə ixracın həcmi genişlənməsinə stimulaşdırırlar.

AİZ-in regionun və ölkənin iqtisadiyyatına təsirinin praktiki effektlərini daha ətraflı nəzərdən keçirdək:

1. İnvestisiya axınının stimullaşdırılması. Misal üçün uğurlu fəaliyyət təcrübəsi ilə fərqlənən Çindəki AİZ-da cəlb edilmiş investisiyaların ümumi həcmi bir birindən fərqlənir və 7 mlrd. dollardan (Xaynan) 28 mlrd. dollara (Şençjen) qədər təşkil edir. Şanxay AİZ-nın tərkibinə daxil olan Pudonq AİZ-da xarici investisiyaların ümumi həcmi 22.4 mlrd. dollar təşkil edir, xarici investisiyalarla layihələrin sayı son 20-25 ildə 1628-dən 10000-ə qədər artıb. Həmçinin başqa bir misalda Hindistanı göstərə bilərik. Burada ümumi xarici investisiyalarda birbaşa xarici investisiyaların payı ayrı-ayrı AİZ-da fərqli göstəricilərə malikdir: Visakxapatnam AİZ-da – 38.8%, Çennay AİZ-da – 30.7%, Koçin AİZ-da – 13.7%, Noyda AİZ-da 12.7%, Santa Kruz AİZ-da – 9.2%, Kondla AİZ-da – 4.9%, Falta AİZ-da – 4%.

2. İxracın stimullaşdırılması. Xarici təcrübəyə nəzər yetirsək görə bilərik ki, Cənubi Koreya və Tayvanın ixracında demək olar ki, bütün sənaye ixracı, Dominika Respublikasında – ümumi ixracın 80%-i və demək olar ki, bütün sənaye ixracı, Mavrikidə - ümumi ixracın 77%-i və sənaye ixracının 95%-i, Filippində - 67%, Kosta-Rikada – 51%, Çində - 57%, Meksikada – 45% AİZ-ın payına düşür. Gördüyümüz kimi bir çox ölkələrdə AİZ həm ümumən milli ixracın, həm də sənaye ixracının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli kanala çevriləblər.

Ancaq bununla belə bütün ölkələr belə yüksək göstəricilərlə fərqlənmirlər, milli ixracda AİZ-ın xüsusi çəkisinin differensiasiyası qalmaqdadır. Bu differensiasiya 1-1.5%-dən başlayaraq 50%-dən çox qədər təşkil edir. Belə ki, Hindistanın ixracında – 5.2%, Braziliyanın – 1.4%, Pakistanın – 1%-dən az AİZ-ın payına düşür.

3. Valyuta gəlirlərinin artması. AİZ ayrı-ayrı ölkələrin valyuta gəlirlərinin vacib alətinə çevriləblər. Misal üçün 1971-1994-cü illər ərzində AİZ-ın fəaliyyəti hesabına Mavrikinin valyuta gəlirləri 3%-dən 68.7%-ə qədər, 1980-cı illərin ortalarında İndoneziyada, Cənubi Koreyada və Tayvanda ixracdan gələn ümumi gəlirlərdə AİZ-ın ixrac gəlirlərinin həcmi 49%-dən 63%-ə qədər artıb.

4. Məşğullüğün artmasına kömək. Bir çox AİZ-lar xüsusən qadınlar arasında məşğullüğün (ayrı-ayrı inkişaf etməkdə olan ölkələrin AİZ-da ümumi işləyənlərin sayında qadınlar 60-70% təşkil edir) və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin artmasına əhəmiyyətli iqtisadi təsir göstərirlər, həmçinin məşğullüğün artım tempinin yüksəlməsini təşviq edirlər. Bunu təsdiqləmək üçün bir sıra göstəricilər gətirmək olar: 1971-1991-ci illərdə Mavriki AİZ-da işləyənlərin sayı 600-dən 91000-ə qədər artdı, bu isə ölkədə işləyən insanların 1/3-i deməkdir; 1986-1994-cü illərdə Filippin AİZ-da işləyənlərin sayı 23651-dən 70000-ə qədər artdı; 1973-1994-cü illərdə Malayziyanın 7 AİZ-da işləyənlərin sayı 21000-dən 123000-ə qədər artdı; 1966-1994-cü illərdə Meksika AİZ-da işləyənlərin sayı 6107-dən 60000-ə qədər artdı. Çində AİZ-da işləyənlərin sayı 1.5 mln. (Çuxay) - 3 mln. (Şençjen) insan arasında dəyişir. Ümumən ölkədəki orta məşğulluq

artımına nisbətən AİZ-da məşğulluq daha sürətlə artır. Misal üçün Puerto-Rikonun tam məşğulluq ekvivalentində son 40 ildə işləyən insanların orta illik artım tempi 9% təşkil edir. (Promotion of Port Investments and Model of FTZ in Northeast Asia. – Japan, China. – 2006: s. 117)

5. Regionun adambaşına düşən ÜDM göstəricisinin artması. Belə ki, 40 il ərzində dünyada ilk ixrac-istehsal zonasına sahib olan Puerto-Rikoda adambaşına düşən ÜDM 45 dəfə artıb. 10 il ərzində Çinin Şençjen AİZ-da adambaşına düşən ÜDM 602 dollardan 2409 dollara qədər artıb.

6. Daxili bazarda sağ qalmaq üçün qiymət və qeyri-qiymət nöqtəyi nəzərindən istehsal edilən məhsulun və göstərilən xidmətin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini artırmağa məcbur olan milli şirkət və sahələr üçün “nümayiş effektinə” nail olma. (Nümayiş effekti – bir sosial qrupun həyat səviyyəsinin digər qrupun tələb strukturu və iqtisadi davranışına təsiri. Yeni tələbatların yaranması formasında özünü göstərir.).

7. İşçi qüvvəsinin peşəkarlığının və idarəçi kadrların hazırlığının artırılması. Xarici investisiyaları olan şirkətlərdə kadrların hazırlanması şəbəkəsi yaradılır ki, bu da inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün əhəmiyyətlidir. AİZ-ın administrasiyası belə investitorlara xüsusi stimulların verilməsi əsasında onları həvəsləndirir.

8. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin artması. Bir çox aqrar geridə qalmış regionlar aqrar-sənaye istiqamətində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş regionlara çevriliblər. Misal olaraq İrlandiyada Şennon, Braziliyada Manaus, Hindistanda Madras AİZ-ı, Çində Şanxay və Şençjen AİZ-ı və başqa zonaları göstərmək olar. Fərqli bir müqayisə: Çinin dənizkənarı regionları AİZ çərçivəsində liberallaşdırma siyasəti mövcud olmayan və ya təzəcə həyata keçirilən və hələlik real nəticələr verməyən ölkənin daxili regionlarına nisbətən daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, əhalinin daha yüksək həyat səviyyəsinə malikdirlər. Çin təcrübəsində ən effektiv azad iqtisadi zonalardan biri olan Şençjen AİZ-nin misalı maraqlıdır. Çinin Şençjen əyalətində AİZ-nin yaradılmasına qədər burada mövcud olan iqtisadi sahə aqrar xarakter daşıyırdı, yalnız pestisidlər və kənd təsərrüfatı avadanlıqlarını istehsal edən bir neçə müəssisələr mövcud idi. Hal-hazırda bu zonada 30 mlrd. yuan (4 mlrd. dollar) ümumi kapitalı və 60 mlrd. yuan ümumi istehsal həcmi olan 10000-dən çox sənaye şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bu AİZ-in sənayesi onun sənaye strukturunun əsasını təşkil edən elektronika, tekstil, yüngül sənaye üçün cihaz, ərzaq və içkilər kimi məhsulların istehsalının yüksək səviyyəli rəqabət qabiliyyəti ilə fərqlənir. Şençjen AİZ çərçivəsində kompyuterlər, proqram təminatı, telekommunikasiya xidmətləri, mikroelektronika, yeni materiallar, biomühəndislik, inteqral sxemlər daxil olmaqla 6 növ yüksək texnologiyalı istehsal inkişaf edir. Bu sahələrdən gələn gəlirlər şəhərin sənaye gəlirlərinin 17.2%-ni təşkil edir.

Şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən yenidənqurma və rəhbərliyin möhkəmləndirilməsi sayəsində Şençjen regionunun iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşıb. Belə ki, adambaşına düşən ÜDM

21.5% artıb, bu isə 11400 yuan təşkil edir, gəlirlilik səviyyəsi (gəlir səviyyəsinə investisiyaların nisbəti) 11.9%-dən 13.25%-ə qədər artıb. Ümumi ÜDM 3.82 mlrd. dollardan 23 mlrd. dollara qədər artıb, ÜDM-nin orta illik artım tempi isə 25% təşkil edir. Yeni nəqliyyat rabitələrinin, su təchizatı, elektrik enerji, yol, rabitə sistemlərinin tikilməsi və mövcud olanların yenidən qurulması sayəsində infrastrukturun vəziyyəti daha da yaxşılaşdı.

9. Ölkə iqtisadiyyatında islahatın və liberallaşdırılmanın həyata keçirilməsinə stimül olur. Misal olaraq Çin AİZ-nı göstərmək olar. Burada AİZ-in yaradılması ilə “açıq qapılar” adlanan trans milli siyasət, yəni birbaşa xarici investisiyaların, xarici mal və xidmətlərin Çinə daxil olmasının liberallaşdırılması həyata keçirilməyə başlandı. Nəticədə milli islahatlar çərçivəsində belə siyasət bütün ölkədə keçirildi.

Metod

Tədqiqat prosesi zamanı ümumi nəzəri metodlarla yanaşı, müxtəlif ölkələrdə azad iqtisadi zonaların müxtəlif növlərinin tətbiqi nəticəsində yaratdığı təsirlər təhlil edilmişdir. Məqsəd isə aşkar olunan təsirlərin müsbət və mənfi tərəflərini nəzərə almaqla uyğun azad iqtisadi zona modelinin qurulmasından ibarətdir.

Analiz

Azad iqtisadi zonaların yaradılması olduqca mürəkkəb bir məsələdir. Əgər biz hansısa bir ərazini azad iqtisadi zonaya çevirmək istəyiriksə, bununla biz problemi həll etmiş oluruq. Bundan sonra çox ciddi, ardıcıl tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var. Xüsusilə də güzəştlər sistemi olmalıdır. Güzəştlər mexanizmi çoxşaxəlidir. Əgər qruplaşdırsaq, birinci olaraq fiskal güzəştləri qeyd edə bilərik. Fiskal güzəştlər ya vergilərin azaldılmasını və yaxud da, ümumiyyətlə vergiləri müəyyən bir müddətə ləğv etməyi nəzərdə tutur. Gömrük güzəştləri də yenə bu və ya digər gömrük rüsumlarının azadılması və ya tamamilə ləğv edilməsi, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə prosedurların sadələşdirilməsini nəzərdə tutur. Digər qrup güzəştlərə maliyyə güzəştləri daxildir. Maliyyə güzəştləri dövlət tərəfindən müəyyən subsidiyaların tətbiq olunması ilə bağlıdır. Məsələn, ola bilər ki, azad iqtisadi zona daxilində dövlət kommunal xidmətlər üçün haqqın səviyyəsini aşağı salmış olsun. Başqa misal olaraq, icarə haqqını azaltmış olsun. Yəni bütün bunlar nəticə etibarilə, maliyyə güzəştləri kimi qəbul oluna bilər. Bir də inzibati güzəştlərdən də bəhs etmək lazımdır. Məsələn, viza rejiminin sadələşdirilməsi, xarici vətəndaşların ölkəyə giriş-çığışının sadələşdirilməsi və s.

Ölkə iqtisadiyyatına AİZ-in fəaliyyətinin müsbət təsirinin məhdudlaşdırılması kimi bir sıra mənfi cəhətlər də var. AİZ-in fəaliyyəti regional iqtisadiyyatın vəziyyətinə məhdud təsir göstərir, ölkə iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyalarda onların payı yüksək olmur. Bunun bir sıra səbəbləri var. Səbəblər sırasından infrastrukturun inkişaf səviyyəsini, investisiya mühitini, zonanın növünü (misal üçün, azad liman), qeydiyyatda olan və fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayına görə onun fəaliyyətinin effektivliyini, cəlb edilmiş investisiyaların həcmi və s. göstərmək olar. Regionun və bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatına AİZ-in fəaliyyətinin mümkün mənfi nəticələri regionun idxal payının yüksək olması, beləcə də ixrac həcmi aşağı olması, faktiki valyuta gəlirləri, yeni yaradılmış dəyərin həcmi ilə əlaqədar ola bilər. Müxtəlif növ imtiyazların verilməsi ölkənin digər regionlara investisiyaların axını dayandırılmasında və ya lazımı səviyyədə həyata keçirilməyə imkan verməməsində özünü göstərir, bu isə öz növbəsində istər milli istəsə də xarici investisiyaların regionlar arasında qeyri-bərabər bölünməsinə gücləndirir.

Dünya təcrübəsində AİZ-in milli layihələrinin uğursuz inkişafının bir sıra nümunələri məlumdur. Bunlardan ən tanınmışlardan biri olan və klassik nümunəyə çevrilmiş – Senegaladakı Dakar istehsal-ixrac zonasıdır. Bu zona ixraca meyilli istehsalın inkişafı məqsədi ilə 1974-cü ildə yaradılmışdır, lakin qarşıya qoyulmuş məqsədləri həyata keçirə bilmədi. Bu, onun fəaliyyətinin göstəriciləri ilə sübut edilir. 1986-1990-cı illər ərzində işləyən insanların sayı 1200-dən 600-ə qədər azalıb, 10 aparıcı şirkətlərin ümumi ixrac həcmi cəmi 14.7 mlrd. dollar təşkil edirdi. Bu layihənin uğursuzluğunun əsas səbəbləri yüksək inzibati formallıqlarla, cəlb edilmiş investisiyaların həcmi minimum olması ilə, minimal məşğulluqla, əməyin məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi ilə, nəqliyyat və digər infraqurstruktura şirkətlərin yüksək məsrəfləri ilə, istehsal məkanlarının əlverişli icarə şəraitinin olmaması ilə əlaqəlidir. (Рождков Г. В. Региональные зоны роста инновационной экономики. М.: МАКС Пресс, 2008: с. 91)

AİZ-in Fəaliyyət Effektivliyinə Təsir Edən Faktorlar.

AİZ-in fəaliyyət effektivliyi onun növündən və bir çox daxili və xarici faktorlardan asılıdır. Burada fərqli səbəblər mövcuddur:

- Zonanın fəaliyyətində müəyyən fəaliyyət növlərinin subsidiyalaşdırmaq hesabına dövlətin böyük rolunun olmaması, AİZ-in iqtisadi inkişaf mərkəzi kimi zəif olması, dövlət xidmətlərinin aşağı səviyyədə olması;
- AİZ çərçivəsində müxtəlif imtiyazların əldə edilməsi səbəbindən zəif rəqabət siyasəti; xüsusi kapitala məxsus olan zonaların inkişafı üçün stimulun çatışmazlığı; əmək münasibətlərində elastik olmayan siyasət;

➤ İnzibati maneələr, həmçinin investisiyalar yatırılan layihələrin həyata keçirilməsinə icazə vermə prosedurlarında problem, şirkətlərin fəaliyyətinin monitorinqinə yüksək tələblər, gömrük formallıqları;

İnstitusional strukturun lazımı səviyyədə olmaması, həmçinin qeydiyyatda olan şirkətlərin və azad iqtisadi zonaların fəaliyyətini tənzimləyən strukturların sayının çox olması, maliyyə resurslarının çatışmazlığı, zonanın idarəetmə strukturunun səlahiyyətlərinin az olması. (Смородинская Н., Капустин А. Свободные экономические зоны: мировой опыт и российские перспективы // Вопросы экономики №12, 1994: с. 148).

AİZ-in effektiv fəaliyyəti üçün yalnız vergi, maliyyə, xarici ticarət və inzibati stimullar və imtiyazlar deyil, həmçinin AİZ-in yerləşdiyi regionun və ümumən ölkənin investisiya mühitinin faktorları əhəmiyyətlidir. Bu faktorlar – hüquqi, makroiqtisadi və sahibkarlıq xarakterli faktorlardır.

Hüquqi faktorlar – AİZ-in yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün sabit qanunvericilik bazası; onun şəffaflığı və dəqiqliyi; investörün hüquq və maraqlarının qorunmasına dair dövlət zəmanəti, həmçinin ayrışdırılmağa yol verilməməsi, mümkün milliləşdirmədən və ya əmlakın itirilməsinin digər formasından qorunma, mübahisələrin həlli üçün reqlamentləşdirilmiş qaydaların təmin edilməsi, investisiya fəaliyyətindən gələn gəlirlərin maneəsiz xaricə köçürülmə zəmanəti.

Makroiqtisadi faktorlar özündə geniş daxili bazarın olmasını, siyasi sabitliyi, ölkədə valyuta kursunun stabilliyini, regionda və bütövlükdə ölkədə əlverişli iqtisadi vəziyyətin olmasını birləşdirir.

Təbii-iqlim və coğrafi faktorlar – AİZ-in əlverişli coğrafi yerləşməsi, inkişaf etmiş nəqliyyat yollarına, rabitə və telekommunikasiya vasitələrinə, mineral və energetik xammal mənbələrinə yaxınlığı.

Sahibkarlıq mühiti faktorları – inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğu (nəqliyyat, istehsal, kommunikasiya, ticarət), milli vergitutma sisteminin xüsusiyyətləri, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşma səviyyəsi və onun dəyəri, hər hansı məhsulun istehsal xərcləri və onların azaldılması mümkünlüyü və s.

AİZ-da əlverişli investisiya mühiti faktoru kimi böyük maliyyə vəsaiti qoyuluşunu tələb edən inkişaf etmiş infrastruktur xüsusi rol oynayır. Hər bir investor üçün əhəmiyyətlidir ki, onun

investisiya qoyduğu ölkələr və regionlar əlverişli infrastruktura malik olsun. Hesablamalara görə AİZ-ın infrastrukturunun qurulması üçün 1 km² üçün 30-70 mln. dollar investisiya tələb edilir, həmçinin azad gömrük zonası üçün 10-15 mln. dollar, ixrac-istehsal zonası üçün 40-45 mln. dollar.

Nəticə və Təkliflər

Ümumən azad iqtisadi zonalar inkişaf etmiş regionlarda və ölkələrdə ixracı stimullaşdıran, milli və xarici investisiyaları cəlb edən, sənaye və yüksək texnologiyalı istehsalı yaradan, əhalinin məşğulluq alət kimi öz əhəmiyyətini və effektivliyini sübut ediblər. Yəni AİZ öz təcrübəsində təşkilati texnologiyalardan, iqtisadi alətlərdən, sosial mexanizmlərdən və sahibkarlığı stimullaşdıran imtiyazlar çərçivəsində zonanın rezidentləri üçün iqtisadi və hüquqi rejimi sadələşdirməyi nəzərdə tutan digər sosial rejimlərdən istifadə etmə, həmçinin azad iqtisadi zonanın ərazisində iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin rolunun azaldılması hesabına tez-tez regionun inkişafının ən əhəmiyyətli iqtisadi və sosial tənzimləyicilərindən biri kimi çıxış edirlər.

Bu və ya digər dövlət quruluşu üçün hansı zona tipinin daha uyğun olduğunu birmənalı olaraq müəyyənləşdirmək, təsir edən bir çox amillər baxımından mümkün deyildir. Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində onların hər biri iştirak edir, lakin ayrı-ayrılıqda onlar dünya bazarının müəyyən sektorlarında fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ideal və bütün hallar üçün uyğun olan və tətbiq edildiyi halda avtomatik olaraq birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə zəmanət verən zona tipi modeli mövcud deyildir. Ərazinin potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi əsasında konkret zona modelinin seçimi həyata keçirilməli, mövcud imkanlara maksimum dərəcədə adekvat investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası, İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyi. “Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalər, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri” mövzusunda Arayışı. Bakı-2015.
- Promotion of Port Investments and Model of FTZ in Northeast Asia. – Japan, China. – 2006.
- Ларина Н.Н., Кисельников А.А. Региональная политика в странах рыночной экономики: Учеб.пособие для ВУЗов. М:Наука, 2005.
- Ливенцев Н.Н., Костюнина Г.М. Международное движение капитала. Инвестиционная политика зарубежных стран. – М., Экономистъ, 2004г.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Meng Guangwen. The Theory and Practice of Free Economic Zones: A Case-Study of Tianjin, People's Republic of China. – Beijing, 2003.
- Смординская Н., Капустин А. Свободные экономические зоны: мировой опыт и российские перспективы // Вопросы экономики №12, 1994.
- Приходько С. В., Воловик Н. П. Особые экономические зоны. Консорциум по вопр. приклад. эконом. исслед., Канад. агентство по междунар. развитию [и др.]. М.: ИЭПП, 2007.
- Смирнов М. А. Территории опережающего социально-экономического развития: высокие риски и необходимость активной отраслевой государственной политики // Финансовая аналитика. 2015. №
- Рожков Г. В. Региональные зоны роста инновационной экономики. М.: МАКС Пресс, 2008.
- Капустин А. Свободные экономические зоны: мифы и реальность. М - 2005.- № 2.
- Данько Т. П., Окрут З. М. Свободные экономические зоны: Учеб. пособие. М: ЮНИТИ, 2006.

Alternativ Bank Xidmətlərinin Təşkilində Dünya Təcrübəsi

*Sevda SÜLEYMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sevda2695@mail.ru*

Xülasə

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına müasir dövrdə təsir göstərən mühim amillərdən birinə çevrilmiş, onun geniş dairəsi vətəndaş cəmiyyəti institutlarını və sosial-iqtisadi sahələri, dövlət strukturlarını, elm və təhsili, mədəniyyəti ümumilikdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. İşlərin qaydasında və sadələşdirilmiş şəkildə görülməsi üçün elektron sistemlər kompyuter əsaslı vasitə olmaqla əsas məqsəd daşıyır. Ölkədəki vətəndaşlar dövlətdən daim 1 sutka işləyən, yüksək keyfiyyətli və kəmiyyətli e-xidmətlər göstərilməsini tələb edirlər. Vətəndaşların istəklərini təmin etmək üçün ölkələr e-xidmətlərin formalaşması və inkişafı məqsədilə informasiya sistemlərini inkişaf etdirməlidirlər. Alternativ bankçılıq bankların öz müştərilərinə göstərdiyi əsas xidmətlərdən biridir. Bu xidmət növü vaxta qənaət müştərilərin evdən və ya ofisdən çıxmadan öz kartlarındakı vəsaiti və yaxud cari hesabı üzərində işləməyə zəmin yaradır. Bankçılıq xidmətlərinin növünə şəbəkədən kənar olan bankçılıqdan əlavə iş yerlərində və evlərdə həyata keçirilən bankçılığı da nümunə göstərə bilərik. Bu xidmətlərdə müştərilər öz mikro kompyuterini və eyni zamanda videomətin sistemlərindən istifadə edirlər.

Sadalanan fikirləri nəzərə alsaq, alternativ bankçılığa bir neçə tərif vermək olar. Bu təriflərdən bəzilərini verməklə tədqiqatın mahiyyətini açmağa cəhd edəcəyik. Alternativ bankçılığı ümumi formada izahını belə də demək olar: “Alternativ Bankçılıq” bank filialına getmədən bir çox bank xidmətlərini məsafədən əldə etməkdir.

İqtisadi həyatda başlıca rol oynayan informasiya və rabitə sahəsindəki tərəqqi səviyyəsi iqtisadiyyatın başqasahələri ilə müqayisədə daha çox aktualdır. Mövcud informasiya və rabitə sahələrinin sürətli və yüksək səviyyədə inkişafını, yeni xidmət növlərinin, həmçinin mobil telefon rabitəsinin, internetin respublikamızda formalaşması və genişlənməsi ilə səciyyələndirmək olar. Vurgulamaq lazımdır ki, İKT iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyini yüksəldərək onun dünya təsərrüfatı sistemində inteqrasiyası imkanlarını, dövlət idarəçiliyinin və yerli idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltməyə şərait yaradır.

Açar sözlər: Bank, Alternativ bankçılıq, Informasiya

Giriş

Alternativ bank xidmətinin bir xarakteristik xüsusiyyəti olan e-pul anlayışına Alternativ bank xidmətləri qədər əhəmiyyət verilir. Alternativ xidmətlərin dövlət nəzarəti və təhlükəsizlik tədbirləri müştərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədliidir. Alternativ bankçılıqda tətbiq ediləcək hökümlər bu cürdür:

Müştəriyə aid maliyyə və ya şəxsi məlumatların görülməsinə, dəyişdirilməsinə və ya maliyyə məsuliyyəti yaradacaq əməliyyatların reallaşdırılmasına imkan tanıyacaq internet bankçılığı xidmətləri üçün keçərlidir.

Alternativ bankcılığına aid hər növ interfeys bankın məlumat sistemlərinin bir hissəsi olaraq dəyərləndirilir. Alternativ bankcılığı fəaliyyətləri əhatəsində təqdim olunan bankcılıq xidmətlərinin internetin təbiətindən qaynaqlanan təhlükəsizliyi təmin edə bilməmək, şəxsiyyəti doğru müəyyənləşdirə bilməmə, inkar edilə bilmə və məsuliyyəti ötürə bilməmək kimi mövzularda bir növ əlavə risklərə məruz qalacağı da göz qabağında olur və eyni xidmətlərlə bağlı mərhələlər üzərində əlavə hökmlər əsasında nəzarətlər təsis edilir.

Tədqiqat işinin məqsədi Alternativ bank xidmətlərinin mahiyyətini izah etmək, xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, bu sahədə dünya təcrübəsini öyrənmək və bu təcrübənin Azərbaycan realıqlarına uyğunlaşdırılmasını gözdən keçirməkdir. Maliyyə texnologiyalarının genişləndiyini nəzərə alsaq bu sahədə edilən araşdırmaların və yazılmış ədəbiyyatların da nə qədər sürətlə köhnəliyini anlaya bilərik. Bəzən 2-3 il əvvəl yazılmış elmi məqalə belə günümüzün tələblərinə uyğun olmur. Bunları nəzərə alaraq tədqiqatlarımızda maksimal dərəcədə daha müasir tədqiqatlara müraciət etməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın predmeti kimi alternativ bankcılığın formalaşmasının əsasları, İKT-nin tətbiq edilməsi ilə e-bankcılığın inkişaf perspektivi, ölkədə və beynəlxalq təcrübədə e-bankcılıq modelləri məsələlərinin tədqiqi çıxış edir.

Tədqiqatın obyektini yeni informasiya texnologiyaları dövründə fəaliyyət göstərən, inkişaf etdirilən alternativ banklardır. O cümlədən e-bankcılığın keyfiyyət göstəriciləri də tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır.

Metod

Tədqiqatın nəzəri əsası kimi informasiya iqtisadiyyatı, iqtisadi tərəqqi, AR və dünya alimlərinin bu mövzu üzrə elmi araşdırmaları çıxış etmişdir. Mövzunun hazırlanması zamanı informasiya iqtisadiyyatı, informasiya kommunikasiya sistemlərinin e-bankcılıqda rolundan geniş istifadə olunmuşdur.

İnformasiya cəmiyyəti və informasiya iqtisadiyyatı elmlərinin əsaslandığı elmi tədqiqat metodlarının geniş spektri və problemin tədqiqi prosesində elmi abstraksiya tarixi və məntiqi əlaqə induksiya, deduksiya, sintez, analiz metodlarından istifadə olunmaqla faktlar yığılıb ümumiləşdirilmiş, onlar arasında qanunauyğun və təsadüfi əlaqələr müəyyən edilmiş xarakterik əlamətlər üzə çıxarılmış, eyni zamanda müasir inkişaf xüsusiyyətlərini və təmayüllərini açıqlayan bir çox xarici ölkə alimlərinin elmi mülahizələri və nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların dövrü nəşrləri, Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyaları Nazirliyinin məlumatları, Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyinin saytıdan, Mərkəzi Bankın məlumatlarından ibarətdir.

Alternativ bank xidmətləri və onun xüsusiyyətlərinə aid dünya ölkələrində və AR-da bəzi tədqiqat işləri həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə, Z.F.Məmmədovun, R.A.Bəşirovun, E.M.Sadıqovun, R.M.Rzayevin, A.E.Kərimovun A.F .Abbasov, Ş.Ə.Abdullayev, B.X. Ataşov, M.M.Bağirov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənli, M.C. Hüseyinov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, Z.M. Məmmədov, R.A.Bəşirov, X.Ə. Hüseyinov və Azərbaycanın əksər iqtisadçı alimləri, Appel Marvin, Appel Cerald, N. Babiçev, Коноплева Е.Е., Е.Ф. Юков, А.А. Лабзенко, О.І. Лаврушин, В.В. Маслеников, Н.А. Попов, Е.В. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ölkə alimlərinin tədqiqatlarını göstərmək olar.

Analiz

Multimedia bankçılığının yüksəlməsi üzrə bu tədqiqat işi bank sənayesi tərəfindən inkişaf dalğası kimi vurğulanmışdır. İlk addım bankomat dalğası, sonra sıra ilə computer və sonda E-pul dalğası. Bu üç dalğa bankçılıq sektorunda inqilab etdi. Xüsusilə bank-kredit sistemində daha çox dəyişiklik son 30 ildə, daha sonra isə son 300 ildə müşahidə edilir. Kağızçə həmçinin yeni texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar banklar, fürsətlərdən istifadə etməyə və mövcus təhdidləri aradan götürməyə cəhd göstərdi.

Təkamül mövcudluğun qaçılmaz bir reallağıdır və bankçılıq istisna deyil. Pul dəyişənlər və borc pul verənlər bu gün hörmətli bankirlərdir. İnvestisiyada saxlanılan pul depozitlərin alınması və pul kreditləşməsi istiqrazları yaratdı. Zaman keçdikcə bankla zəruri oldu və bankların rolu iqtisadi reallığın ayrılmaz bir hissəsi oldu. Bankların böyüməsi və inkişafı son dövrdə multimedia bankçılığının yaranması ilə xüsusi şəkil aldı. Dannenberg və Kellner məlumatlarına əsasən, Multimedia bankına keçid üç dalğada müşahidə olunur və hər biri texnologiya qabiliyyətinin istehlakçı qəbulunu təmin etdiyi nöqtəni təmsil edir. (Cədvəl 1). Onlar iddia edirdi, bu bankçılıq ortaya çıxdıqdan sonra gündəmə gələn məsələlə var: (Dannenberg, M və Kellner D., 2016, s,90-97)

Hər yeni dalğaya tələb olunan texnologiyanın əksəriyyəti mövcud texnologiyaya əsaslanırdı. Hər bir dalğa başlanğıcda məhdud texnologiya ilə, yüksək qiymətlərlə işləsə də sonda aşağı qiymətə, stabil texnologiya ilə geniş istehlakçı qəbulu qabiliyyətinə malik olmağa başladı. Hər dalğa əvvəlki dalğaların istehlakçı qəbuluna və texnologiya meyillərinə əsaslanır.

Cədvəl 1. Multimediya bankçılığının inkişafında 3 texnologiya dalğası.

İlk istehlakçı üstünlüklərinin yaratdığı dəyişiklik		
Dalğa 1 1990-1996 ATM - Telefon	Dalğa 2 1994-2005 PC – Onlayn Servis	Dalğa 3 2000 + E-pul – İnteraktiv video
Keçid - Rahatlıq	İnformasiya – Maliyyə Kontrol	Qiymət, Rahatlıq, Əlavə dəyər xidmətləri
<p>Uzaqdan çatdırılmanın geniş isifadəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Telephone • ATM-lər • Mail <p>Elektron ödəniş kanallarının və şəbəkələrinin yayılması:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Debit • Kredit <p>Elektron ödəniş</p>	<p>İstehlakçıların böyük qisminin müntəzəm olaraq onlayn informasiya keçidi.</p> <p>Maliyyə menecment təminatı və şəbəkə şifrələri populyatığı.</p> <p>Elektronik layihə təqdimatı və ödəmə servisi standarta keçdi.</p> <p>Elektronik ticarətin şəffaf şəbəkə şifrələri və ağıllı təmsilçiləri.</p>	<p>Elektron pul və smart kartlar nəğd pulları və maliyyə əməliyyatlarının əhəmiyyətli hissəsini yoxlayır. Multimedia Maliyyə Köşkləri vasitəsilə real vaxt qarşılıqlı iki yollu video maliyyə məsləhət xidmətləri barədə geniş qəbul edilir. Müxtəlif ödənişlər və informasiya şəbəkələri (kredit, borc və e-nəğd) arasında əlaqə birbaşa müxtəlif hesablar arasında asanlıqla köçürülməyə imkan verir.</p>

Mənbə: Dannenberg, M and Kellner, D., (2016), “The Bank of tomorrow with today's technology”, International Journal of Bank Marketing, February 2016, pp. 90-97

Birinci Multimediya Texnologiyadalğası: ATM-lər və Telefonlar:

İlk dalğa telefonda (1 əsrdən artıq bir ixtira) və ATM-də (30 ildir ixtira edilmişdir) mərkəzləşmişdir. Bu texnologiyalar uzaqdan çatdırılma və köçəri şəbəkə əməliyyatlarıyla çöl sahə ATM-ləri və telefonlara keçid yaratdı. ATM ABŞ banklarına 1927-ci il Mcfadden Aktında təsis edilmiş dövlətlərarası bank sisteminin məhdudiyətlərini azaltmağa imkan yaratdı.

İkinci Multimediya Texnologiya dalğası: Fərdi kompüterlər və onlayn xidmətlər.

Texnologiya dəyişikliyinə ikinci dalğası fərdi kompüterə onlayn idarəetmə vasitəsi ilə məlumatların verilməsi və maliyyə idarəetmə vasitəsi kimi yavaş-yavaş yönəlmişdir. Məzmun, çatdırılma və müştəri əlaqələrinin idarə olunması üçün şəbəkə təchizatları arasında mübarizə, sənaye iştirakçılığı üçün çox fərqli strateji təsirli multimediya bankçılığında bir sıra dəyişikliklər yaradıb.

Üçüncü multimediya texnologiya dalğası: E-pul və İnteraktiv video

Üçüncü dalğa ağıllı kartlarda saxlanılan elektron pulları əhatə edir. Elektron pul iki şəkildə inkişaf etmişdir. Birincisi, internetdə təhlükəsiz onlayn fonda köçürülməyə imkan verən şifrələmə texnologiyasında irəliləyişin olması. İkincisi, “elektron pulqabı”-ların inkişafı idi ki, bu da tipik satınalmalar üçün smart kartlar vasitəsilə kiçik miqdarda fondun rahat nəqlini təmin

etmişdir. Depozit və ya pul çəkmək istəyən müştərilərin filiallar və ya bankomatları ziyarət etmələri vacib deyil, bunun əvəzinə, pul, fərdi komputer, şəxsi rəqəmsal köməkçi (PDA), mobil telefon və ya interaktiv televiziya kimi hər hansı multimediya ünsiyyət qurğusuna qoşulmuş rəqəmsal imza texnologiyasını əhatə edən smart kartlar vasitəsi ilə ötürülə bilər.

Multimediya Texnologiyası imkanları və təhlükələri

Yeni texnologiya təkamülünün hər bir dalğasının özünə görə imkanları və təhlükələri var idi. Gordon və Mulligan informasiya texnologiyasının maliyyə xidmətləri sənayesində təsirini öyrənmiş, bu sənayeni idarə edənlərin və müdirlərin qarşılaşdığı çətinlikləri araşdırmışdır. Onlara görə bu təhlükələr, parçalanma, mövcud çatdırılma kanallarının zəifləməsi, yalnız texnologiya platformasında standardlaşdırma riski və dəyişən texnologiya ilə ayaqlaşma bilməməsi idi.(Gordon, R and Mulligan, P., 2016, Vol. 13, No. 1, pp. 29-46)

Bu maneələr təhlükəsizlik riskləri, şəbəkə və sistemin qeyri-sabitliyi və müxtəlif sistemlərin inteqrasiyasını çətinləşdirir. Onlar həmçinin, xidmətin yeni bir formasını yaratmaq üçün, müştəri hazırlığını artırmaq və təmin etmək üçün “vahid görünüş, bir hissə” interfeys texnologiyasını inkişaf etdirməyin sənaye və müştəri təzyiqlərini vurğuladılar. Ardınca da gələcək müştəri əlaqələrinin vəziyyətinin, multimedia kanallarında mövcud olan funksiyaların və texnologiyaların gücünə bağlı olacağını iddia edirlər. Digər tərəfdən Singer bankların ənənəvi olaraq texnoloji dəyişikliklərə mühafizəkar bir yanaşmaqəbul etdiyini və müvəffəqiyyət üçün beş elementi ehtiva edən strategiyaların həyata keçirilməsinin lazım olduğunu söylədi.(Singer, D., Ross, D and Avery A., 2015 p.145) Bunlar portal cəlbedicilik, müştərilərin gücləndirilməsi, icma xidməti, məzmun, əyləncə və müştərinin perspektivliyinin olmasıdır. Gordon və Mulligan , Singer və digərlərinin tapıntılarına əsaslanan texnologiya və strategiyaları formalaşdıran qüvvələrin ümumi təfərrüatları şəkil 1-də öz əksini tapmışdır. (Gordon, R and Mulligan, P., 2016, Vol. 13, No. 1, pp. 29-46)

Multimedia bankçılığına dair ədəbiyyat hazırda bankda əsas multimedia kanalı kimi bilinən fərdi kompüterlər vasitəsilə əldə olunan internetdir. İnternet bankçılığı, elektron bankçılıq və onlayn bankçılıq şərtləri tez-tez ədəbiyyatda eyni texnologiya formasına istinad etməyə birbaşa yerinə yetirilir. Mobil bankçılıq və televiziya əsaslı bankçılıq bu gün banklarda böyük rol oynasa da, gələcək çatdırılma platformasının simi internet əlaqələrindən simsiz mobil texnologiyalara keçməsi gözlənilir və bu, mobil və televiziya əsaslı bank xidmətlərinin əhəmiyyətini artırır. Wah Multimedia bankçılığının mütləq bir kompüter ekranında olmaq məcburiyyətində olmadığını bildirdi. Məsələn, mobil telefonun ekranında və ya şəxsi rəqəmsal köməkçi (PDA) kimi hər hansı bir digər simsiz alətdə ola bilər. Bu simsiz tətbiqlər

vasitəsilə müştərilər, bahk hesabı qalıqlarını, əməliyyat tarixlərini nəzarət altında saxlaya, investisiya sahiblərinin hesab xəritələrinə baxa, qiymətli kağızları almaq və satmaq üçün sifarişlər verə, banklarla interaktiv ünsiyyət qurmaq üçün "interaktiv elektron poçt" və qısa mesaj xidmətlərindən istifadə edə bilərlər (SMS).

Araşdırmanın bir maraqlı tərəfi odur ki, məsul şəxslərin pul ötürülməsi xidmətlərini həyata keçirmədiyi təqdirdə Multimedia Banklarının vacib olmaması aşkar edilmişdir.

Sxem 1.Güc ölçümü strategiyası və texnologiyası.

<p>Təhlükələr</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aralıq • Kanalların konnibalizasiyası • Yanlış standartların seçilməsi • Dəy şməz qalm qda uğursuzluq 	<p>• Virtual bank strategiyası- Müştəri məmnunluğu yaratmaq üçün internet interfeysi ətrafında bank yenidən təşkil etməsi strategiyası və yenidənqurma prosesləri</p> <p>• Fərdi bank strategiyası- Müştərim üstünlükərinə nail olmaq üçün çatdırılma kanallarının fərdiləşdirilməsi</p> <p>• Portal bank strategiyası Bank əyləncə, cazibədarlıq, rahatlıq və istifadəlilik yarat-maqla müştərilərin bankın veb-saytına girmə inə nail olur.</p>
<p>• Kitab qabığı strategiyası Veb-sayt, kitab qabığı məhsullarının və xidmətlərinin kitabçası şəklinə görünür.</p> <p>• Supermarket qabıq strategiyası Müştərilər istənilən qabıq məhsullarının özləri üçün servisini həyata keçirir.</p>	<p>Tətbiqədmə texnologiyası</p> <ul style="list-style-type: none"> • Müştəri xidmətlərinin artması • Sadıqlıyın artması • Coğrafi zənginliyin artması • Texnologiya lideri kimi görünmə • İnkişaf etdirilmiş müştəri interfeysi İstifadə edilmənin artırılması
<p>Multimedia texnologiya idarəediciləri</p> <ul style="list-style-type: none"> • Qiymət təzyiqi • Vahid interfeys üçün təzyiq • Müştəri gözləntilərinin artması • Multimedia texnologiyaları irəliləyişi • Veb telefon cəmləşməsi 	<p>Maneələr</p> <ul style="list-style-type: none"> • Şəbəkə və system dəyişkənliyi • İnteqrasiya çətinlikləri • Mühafizə riskləri

Mənbə: Gordon, R və Mulligan, P. (2016), "İnformasiya texnologiyalarının müştəri və təchizatçı münasibətlərində maliyyə xidmətlərinə təsiri", Beynəlxalq xidmətlər Sənaye İdarəetməsi, Vol.13, N1, Səh: 29046

Sxemdə göstərir ki, müştəri əlaqələrinin yaxşılaşdırılması üçün bank sənayesinin strategiyaları müxtəlif təhlükələrə səbəb olur, imkanlardan çəkilir və bunun ümumilikdə böyük hissəsi Multimedia rəqəmsal texnologiyasıdır. Təsdiq edilən imkanlar : müştəri xidmət səviyyələrini gücləndirmək, müştəri keçid xərclərini artırmaq və coğrafi çatışmazlığı genişləndirmək üçün

texnologiyanın istifadəsi. Multimedia tətbiqi kimi yeni texnoogiya, müştərilərin yaxınlığını, müştərilərin ehtiyaclarına sürətli cavab verilməsini və müştərilərə özlərinə kömək etmək (özünə xidmət etmək) imkanlarını təmin etmək üçün internetdən istifadə edərək xidmətin yeni formalarını və müştəri interfeysini təmin etməklə müştəri xidmət səviyyələrini artırır. Ancaq eyni texnologiya ənənəvi bank strategiyalarına qarşı təhdid və maneə kimi görünə bilər. Yeni texnologiya məhsulun xidmətinin parçalamaması üçün müştəri sadıqlığını və mənfəət alınmasını saxlayan tarixi müştəri əlaqələrini əsaslanan ənənəvi maliyyə qurumlarını istiqrarsızlaşdıracaq. Banklar internetin bir toxunma ilə rəqib yaratdığını tapacaqlar. İnternet dövründə qazanılacaq münasibət “müştəri padşahdır” və tətbiq olunan texnologiya doğru məlumat şəklində doğru zamanda təqdim edilməlidir və düzgün məndə doğru qiymətə çatdırılmalıdır. Gələcək strategiya, virtual, fərdi və portal bank strategiyaları da həmçinin bankı formalaşdıran gələcək proseslərin bir hissəsi kimi sxem 1-də verilmişdir. (Wah, L., 2016, p 45) Bundan əlavə, ABŞ-da aparılan tədqiqata əsasən Slack və Rowley Özünə Xidmət Multimedia Köşkləri / İnternet köşkləri (SSMK, İK) və mobil telefon / PDA texnologiyalarının bankçılıqda Fərdi Kompüterlərin alternativini olma potensialını tapdı. (Slack, F and Rowley, J., 2017, p. 248-257) Aşağıdakı cədvəl 2, SSMK / İK və mobil telefon texnologiyasını və müştərinin həyat tərzinə əsaslanan Fərdi Kompüterləri multimedia bankçılığında alternativ kanal kimi fəaliyyətini müqayisə edir.

Əlavə olaraq, televiziya izləyiciləri kompüter istifadəçilərindən çoxdur və televiziya izləmək çoxları üçün ən yaxşı əyləncə növüdür. Pastore və Williamson (2001) müstəqil bir portal və multimedia çatdırılma kanalı kimi interaktiv Web TV-nin istifadəsini öyrənmişlər. Bu kanal, izləyicilər tərəfindən onlayn alış-veriş, bankçılıq, təhsil və əyləncə keçirmək üçün istifadə oluna bilər. Satıcılar, bu kanaldan istifadəçilərinin varlığını və marka sadıqlığını yaratmaq üçün istifadə edirlər. Tədqiqatçılar müştərilər əyləncəli və interaktiv olan və web saytı istifadə edərkən tamaşaçıya xoş bir təcrübə qazandıran, mütəmadi olaraq qayıtmaq üçün motivasiya edən bir web səhifə üstünlük təşkil etdiyini tapdılar. (Williamson, R., 2015, p. 18-22)

Araşdırmanın bir maraqlı tərəfi odur ki, məsul şəxslərin pul ötürülməsi xidmətlərini həyata keçirməyi təqdirdə Multimedia Banklarının vacib olmaması aşkar edilmişdir.

Cədvəl 2. Alternativ multimedia bankçılığı çatdırılma texnologiyası kimi internet köşkləri və mobil texnologiyaların müqayisəsi.

Xarakteristikaları	Multimedia Köşkü texnologiyası	PDA/Mobi texnologiya, Telefon/Internet, TV
İstifadəçinin həyat tərz	Ümumi əhali, turistlər, alıcılar	Gənc, yuxarı mbil, gənc profisionallar, tələbələr

Gözüaçıqlıq	Köşk sahibinin nəzarəti altında olan bankdır	Market hissələri arasındakı fərqlilik
İstifadəçiyə çəkilən xərc	Bəzi banklarda çox hallarda pulsuz	Giriş və zəng haqqı
Etibarlılıq	Yaxşı	İnternet girişindən asılıdır
Görünüş ölçüsü	Böyük	Kiçik
Giriş seçimləri	Toxunma sensoru, tam funksiyalı şifrə	Normal yazmağa mane olan klaviatura
İntegrasiya	Təhükəsizlik yoxlandıqdan sonra informasiya bazasına yüksək integrasiya və giriş	Məlumatı yükləməyin və bankın bazasına daxiləmənin çətin olması
Çap variantları	Çap kağızları, kuponlar, qəbzələr	Çox vaxt çap variantları yoxdur

Mənbə: Slack, F and Rowley, J., (2017), Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy, Vol. 12, No. 3, pp. 248-257

Ənənəvi bankların gələcəyinə gəldikdə isə, məsələn Wah qeyd edir ki, onlar dəqiq bir vaxt ərzində yox olmayacaqlar. Bunun əvəzinə, yeni texnologiya bu bankları yeni bank xidmətləri səviyyəsinə gətirəcək. Wah həmçinin ənənəvi bankların multimedia texnologiyasından faydalana biləcəyi qənaətinə gəldi, çünki onlar öz müştərilərinə daha məhsuldar, daha diqqətli və daha əyləncəli bir şəkildə qayğı göstərə bilirlər. Wah (multimedia bankının müştərilər üçün əyləncəli olmadığı təqdirdə populyarlıq əldə etməyəcəyini təkrarladı. Singer və digərləri (2010) onlayn bank səhifəsi götürən və multimedia bankçılığı üçün əyləncələr hazırlayan bankalar bir neçə nümunəsini vermişdir. **(Wah, L., 2016, p 45)** Bu əyləncələr uşaqlar üçün oyun şəklini alır, hansı ki, maliyyə menecmentliyini öyrədir, müştərilərə kuponlar, şifrələri pozmaqla hədiyyələr qazanmaq şansı yaradır. Singer və digərləri tərəfindən verilən bu bank nümunələri Amerika Bankı (www.american-bank.com), Birinci Vətəndaş Milli Bankı (www.firstcitizensnb.com) və Coastal Bankdır (www.coastalbank.com). (Singer, D., Ross, D and Avery A., 2015 p.151)

Müqayisəli E-Bankçılığın İnkişafı

Multimedia Banklarının müxtəlif iqtisadiyyatlarda inkişaf etdiyinə dair bəzi fikirlər Cədvəl 3-də verilmişdir. Ancaq, Nömrələr tam şəkildə müqayisəli deyil, yalnız göstəricilər kimi göstərilmişdir. Cədvəl -3 göstərir ki, onlayn bankçılıq istifadə edənlərin ən yüksək faiz dərəcəsi Finlandiyanın Skandinaviya ölkələrinə (29%) və İsveçə (31%) məxsusdur. Bu fərdi kompüterlərin yüksək səviyyədə mülkiyyətinə və mobil telefonların yüksək istifadəsinə görə ola bilər. Əksinə ABŞ kompüter mülkiyyətinin yüksək payına malik olsa da, burada istehlakçılar (6%) çox sayda multimedia bankına yönəldilməmişlər. Bu bəlkə də icma banklarının yayılması, çeşnlərin daha çox istifadəsi, supermarket və Telcos kimi qeyri-maliyyə qurumlarının mövcudluğundan, büdcə ödəmələri və avtomatlaşdırılmış pul köçürmələri üçün imkanlardan, məsələn, özünüidarə terminalından törənə bilər. Malayziyada ($\leq 1\%$) rəqəmlər

ürəkaçan deyil və bu fərdi kompüterlərin aşağı mülkiyyətinə görə ola bilər. Lakin, Claessens, Glaessner və Klingebiel multimedia banklarına böyük investisiyalardan çox inkişaf edən iqtisadiyyatın təsir edəcəyini ön görmüşdülər. (Claessens, S.T., Glaessner and Klingebiel, D., 2012, p.78-83)

Multimedia bank xidmətlərinin qəbul edilməsi prosesi və istehlakçı reaksiyaları barədə bu yeni çatdırılma kanalı çox müzakirə olunmuşdur. Təbii ki, istehlakçı münasibətləri Multimedia Bankının qəbuluna təsir göstərə bilər. Məsələn, Athanassopoulos və Labruskos Yunanıstanda Multimedia bankçılığını öyrənmiş və multimedia banklarının istehlakçı qəbuluna əla fikirlər vermişdir. Araşdırmaların nəticələrinə görə məhsulun qiymət və sürət kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri müştərilər tərəfindən fərqləndirilir. (Athanassopoulos, A.D. and Labruskos, N.S., 2018, p. 247-285) Müştərilərə xidmət etmək üçün müştəri məlumatlarının qəbulunda aşağıdakılar vacibdir: Xidmət haqqı, qiymət, çatdırılma sürəti, bankın şöhrəti, müştərinin məlumatı və qəbul edilməsi. Daniel tərəfindən aparılan digər bir araşdırma göstərir ki, rahatlıq, çatdırılma kanallarının seçiminin artması, bank xidmətinə xüsusi nəzarətin güclənməsi Böyük Britaniyada və İrlandiyada elektron bankçılığın qəbulunu sürətləndirən amillərdir. (Daniel, E., 2016, p. 72-82)

Araşdırmanın bir maraqlı tərəfi odur ki, məsul şəxslərin pul ötürülməsi xidmətlərini həyata keçirmədiyi təqdirdə Multimedia Banklarının vacib olmaması aşkar edilmişdir.

Müasir dövrdə e-bank xidmətləri bank sisteminin intensiv inkişaf edən hissəsidir.

Başqa bir tədqiqata əsasən, Böyük Britaniyada Multimedia Bankçılığının yeni təqdimatında Jayawardhena və Foley vaxtı belə nümayiş etdirdi.

İstehlakçılar internet vasitəsilə əməliyyatlarının təhlükəsizlik narahatlıqlarına sahib idi.

Cədvəl 3. E-Bankçılığın inkişaf müqayisəsi.

Ölkə	Adambaşın a real GNP (US =100)	Yerli internet istifadəçiləri	Mobil telefonlar 100 yerli üçün	Online bankçılıqda n istifadə edən bank istifadəçiləri (%)	Hər 1000 nəfərə düşən fərdi kompüterlər	Mobil telefonlu yerlilər (%)	Hər 1000 nəfərə düşən internete qoşulmuş kompüter IP-ləri
Avstraliya	75	32	34	4	Yox	29	400

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Finlandiya	71	41	65	29	360	57	996
Almaniya	74	18	9	12	297	17	141
Yaponiya	79	21	45	Yox	Yox	Yox	Yox
İsveç	69	41	58	31	451	46	430
Birləşmiş Krallıq	70	21	46	6	303	25	202
ABŞ	100	27	31	6	511	26	975
Honq Konq	71	36	64	72	298	47	108
Koreya	49	3	50	3	182	30	38
Sinqapur	70	24	42	5	437	35	187
Argentina	37	2	12	3	49	8	16
Braziliya	21	2	9	3	36	5	10
Çin	11	1	3	1	12	Yox	Yox
Çexiya	40	7	19	3	107	Yox	Yox
Hindistan	7	1	1	1	3	1	0
Malayziya	24	7	4	1	69	10	18
Meksika	25	2	8	4	44	3	9
Nigeria	2	1	1	Yox	Yox	Yox	Yox
Polşa	26	5	10	1	62	Yox	Yox
Cənubi Afrika	27	4	12	Yox	55	Yox	Yox
Tayland	19	1	4	1	23	3	4

Mənbə: Claessens, ST Glaessner və D.Klingebiel İyun 2018 və Sentyabr 2018. Computimes New Strait Times, Sentyabr 2018.

Məxfilik nəzarəti və iqtisadi məsələlər müştərilərin multimedia banklarında əhəmiyyətli gördükləri bəzi aspektlərdir. Araşdırmalar göstərir ki, istehlakçılar sıxlaşdıqca bank əməliyyatları aparmaq üçün rahatlıq axtarırlar. (Jayawardhena, C and Foley, P., 2017 p.19-31)

Sathye Avstraliyada multimedia bankçılığının qəbuluna təsir göstərən bir sıra amilləri vurğuladı. İstehlakçılar, multimedia bank xidmətləri və faydalarından xəbərsiz olduqlarını güman edirdilər və onu istifadə etməyi çətin hesab edirdilər. İstehlakçılar interne vasitəsilə əməliyyatlarının təhlükəsizlik narahatlıqlarına sahib idi. Avstraliya istehlakçılarının əksəriyyəti multimedia bankını bahalı hesab edirdi. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, müştərinin multimedia bankçılığını qəbul etməsinin əsas maneələri: fərdi kompüterin olmaması, dəyişikliyə qarşı müqavimət və internete qoşula bilməmələri qeydə alınmışdır. (Sathye, M., 2015, p. 324-334) Digər tədqiqatlar müəyyən etdi ki, multimedia bankçılıq keyfiyyətində əsasən məhsulun müxtəlif xüsusiyyətləri və müştərilərin bankın ümumi keyfiyyətini qəbul etməsi rol oynayır. Strieter və başqaları bankçılıqdakı ən böyük inkişafın maliyyə xidmətlərini xüsusi diqqət yetirilməsində olduğunu bildirdi. (Strieter, J., Gupta, A.K., Raj, S.P and Wilemon, D., (2017)p.

342-354) Onlar dedilər ki, daha çox istifadəçi qazanmağın yolu onlayn bankçılığa multimediamın yönəlməsi yox, məhsulların və xidmətlərin müştəriyə çatdırılmasıdır. Bu arqument Latimore Watson və Maver tərəfindəndəstəklənmişdir ki, bu tədqiqatçılar həmçinin bir növlü maliyyə supermarketini müştərilərin daha üstün tutduğunu burada müştərilərin 87%-nin maliyyə əməliyyatları apardığını, elektron sənədlərə baxdığını, aylıq bank borclarını ödədiyini, səhmlər alıb satdığını və onlayn sığorta olunduğunu bildirmişdir. (Latimore, D., Watson, I. and Maver, C., 2016) Bundan əlavə, onlayn bank xidmətlərindən istifadə edən, texnologiyanı yaxşı bilən müştərilərin maliyyə məlumatlarına, filial bankçılığına nisbətən imtiyaz dərəcələrinə və rəqabət qabiliyyətli məhsul və xidmətlərin seçilməsində daha geniş seçim haqqına sahibdirlər. Şanmquam və Huru də oxşar təsvirləri vurğuladı. (Shanmugam, B and Guru, K.G., 2016)

Bu tədqiqatlar Multimedia Banklarının inkişafını izlədi. Tədqiqatçılar inkişafı 3 böyük hissəyə, yəni ATM hissəsi, Fərdi kompüterlər hissəsi və e-nəgd hissəsinə bölə bildilər. Bu təkamül dalğaları böyük bir bank inqilabına gətirib çıxardı. Daha mütərəqqi banklar texnoloji inkişafın bu hissələrinin təklif etdiyi imkanlardan yararlanırlar və ənənəvi kərpic bankları klik (toxunuş) banklarına sürətli keçid edirlər. Dəyişikliklər, şübhəsiz ki, yeni oyunçuları artıq doymuş maliyyə mühitinə gətirən müəyyən bazar səhmlərini dəyişdirə biləcək yeni təhlükələrə səbəb olacaqdır. Bu dəyişiklikləri qəbul etməyən və ya dalğa ilə axış etməyə hazır olmayan qurumları sıxmaq mümkündür.

Nəticə Və Təkliflər

Aparılan araşdırmalar və təhlillər bir daha sübut edir ki, müasir ölkə iqtisadiyyatının innovativ əsaslarda təkmilləşdirilməsi, onun post sənaye mərhələsindən inkişaf edərək artıq yeni mərhələyə-informasiya iqtisadiyyatının formalaşması mərhələsinə keçid etməsi qaçılmaz bir prosesdir. Bu cür şəraitdə ənənəvi bank texnologiyalarının elektron banklarla əvəzlənməsi də bu istiqamətdə həyata keçirilən innovasiya nailiyyətlərindən biridir. Bu texnologiya cəmiyyətə e-xidmət göstərilməsinin spektrinin artırılmasına təsir etməkdən əlacə, iqtisadi inkişafı qısa müddətdə intensivləşdirir. Alternativ bank texnologiyalarının texniki, proqram təminatı və eyni zamanda infrastruktur vahidi nöqtəyi-nəzərindən inkişaf etdirilməsi, dünyada baş verən tendensiyaların nəzərə alınması, texnologiyanın bir neçə keyfiyyətlərindən yararlanmaq zərurəti onu informasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması mexanizmlərindən birinə çevirmişdir. Bu səbəbdən də elektron bank texnologiyaları modern İKT-nin və iqtisadi inkişafda pul-kredit münasibətlərinin uğurlarının sintezi hesabına daha da təkmilləşdirilməli və tətbiq dairəsi böyüdülməlidir.

Fikrimizcə, inkişafın hazırkı mərhələsində bankların peşəkarlığının artması müştərilər üçün kompleks ödəniş və kassa xidmətlərini yaxşılaşdırmaq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirmək, sığorta, nağd valyuta, audit və lizinq xidmətləri ilə əməliyyatlar hazırlamaq imkanı verə bilər. Bankın xərclərini qənaətbəxş bir ehtiyat bank əməliyyatlarının kompyuterləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsidir.

Bank üçün xüsusi bir dəyər e-bank xidmətlərinin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir. Bank komissiyalarının təyin olunması üçün optimal kriteriya bu növ xidmət üçün bazarda inkişaf etmiş bank əməliyyatlarının və qiymətlərin qiyməti olmalıdır. Abunə prinsipinə əsasən, müəyyən bir müqavilədə göstərilən xidmətlərin bir hissəsi üçün ödənişin həmi müəyyən oluna bilər.

Müasir dövrdə e-bank xidmətləri bank sisteminin intensiv inkişaf edən hissəsidir. Müasir bank sistemi yüksək buraxılış qabiliyyətinə malik azxərcli kütləvi xidmət texnologiyalarına yönəlmiş yeni qərarlar tələb edir. Bu texnologiyalar asanlaşmış tirajlama, sistemlərin etibarlılığına yüksək tələb, sistem və proseslərin yüksək dərəcədə mərkəzləşməsi ilə fərqlənir.

E-bank xidmətlərinin verdiyi əsas imkanlardan biri müştərilərin distansiyon bank özünəxidməti konsepsiyasına əsaslanan pərakəndə biznes strategiyasıdır. Bu konsepsiya ondan ibarətdir ki, müştəri bank şöbəsinə bir dəfə gələrək müqavilə imzalayır. Daha sonra, bankın xidmətlərindən yararlanmaq imkanı yaranır və müştəri məsafədən, yəni bank ofisinə gəlmədən yeni bank məhsullarını ala bilər. Bu proses banklara nəinki öz məhsullarından istifadəni əlverişli etməyə, eyni zamanda bank şöbələrinin iş rejimindən və yerləşmə coğrafiyasından asılı olmayaraq çoxlu sayda müştərilər üçün əlçatan etməyə icazə verir.

AR-da el-bankçılıq üzrə aparılmış təhlilin nəticələrinə və o cümlədən beynəlxalq təcrübəyə istinadən aşağıdakı tədbirlərin realizasiyasına ehtiyac vardır:

1. Normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi – Mərkəzi Bank tərəfindən e-bankçılıq xidmətlərindən istifadə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və təhlükəsizlik tədbirləri üzrə ayrıca normativ-hüquqi sənədin hazırlanması;
2. Bank müştərilərinin e-bankçılıq xidmətlərindən təhlükəsiz istifadəsi haqda inamının artırılması. Bəzi ölkələrdə olduğu kimi, (ABŞ, Avstraliya, Almaniya) mərkəzi bank, banklar assosiasiyası və banklar tərəfindən e-bankçılıq xidmətləri üzrə təhlükəsizlik tədbirlərini özündə əks etdirən tövsiyələrin hazırlanaraq müştərilərə təqdim olunması;

3. Bankların tarif siyasətinə bir daha baxılması – e-bankçılıq vasitəsilə aparılan əməliyyatlar üzrə xidmət tariflərinin daha cəlbedici təqdim edilməsi üçün bankların bu sahəyə cavabdeh əməkdaşları üçün maarifləndirici təlimlərin təşkil edilməsi;

4. Texniki bazanın genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi – e-bankçılıq üzrə geniş funksional imkanları olan proqram təminatlarının tətbiqinin genişləndirilməsi, müvafiq dövlət qurumlarının köməyi ilə regionların sürətli internetə çıxış imkanlarının yaradılması;

5. E-bankçılıqdan istifadə mexanizminin sadələşdirilməsi və bu xidmət üzrə müştərilərin eyniləşdirilməsi üçün ölkəmizdə minimal tələblərin müəyyənəşdirilməsi;

6. Mövcud və yeni xidmətlər üzrə təbliğat tədbirlərinin görülməsi

Ədəbiyyatlar

- Əhmədov .N.H. Elektron bankçılıq inkişaf mərhələsində, //Həftə içi -2017.- 22 may.- s.6.
- Athanassopoulos, A.D. and Labrousos, N.S., (2018), “Corporate customer behaviour towards financial services: empirical results from the emerging market of Greece”, *International Journal of Bank Marketing*, 17 (6), pp. 247-285
- Claessens, S.T., Glaessner and Klingebiel, D., (2012), “E-finance in emerging markets: Is leapfrogging possible? World Bank Financial Sector Discussion Paper, No. 4, June p.78-83.
- Daniel, E., (2016), “Provision of electronic banking in the UK and the Republic of Ireland”, *International Journal of Bank Marketing*, 17/2, p Dannenberg, M and Kellner, D., (2016), “The Bank of tomorrow with today's technology”, *International Journal of Bank Marketing*, February 2016, pp. 90-97
- F.Kotler Some evidence on the on the uniqueness of bank loans // J. Financial Economics. 2010. Dec. 189 p
- Gordon, R and Mulligan, P., (2016), “The impact of information technology on customer and supplier relationships in the financial services”, *International Journal of Services Industry Management*, Vol. 13, No. 1, pp. 29-46
- H.Vood və F.R.Edwards objectives in regulated industries: expense preference behavior in banking // J. Political Economy, 2012. Feb. P.256 p.63
- J.H.Vood və F.R.Edwards objectives in regulated industries: expense preference behavior in banking // J. Political Economy. 2012. Feb. P.256 p.96
- Jayawardhena, C and Foley, P., (2017), “Changes in the Banking Sector - the Case of Internet Banking in UK”, *Internet Research: Electronic Networking Application and Policy*, Vol. 10, No. 1, pp.19-31
- Sathye, M., (2015), “Adoption of Internet banking by Australian consumers: an empirical investigation”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 17 No. 7, pp. 324-334
- Slack, F and Rowley, J., (2017), “On line Kiosks: The alternative to mobile technologies for mobile users”, *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, Vol. 12, No. 3, pp. 248-257
- Strieter, J., Gupta, A.K., Raj, S.P and Wilemon, D., (2017), “Product management and the marketing of financial services”, *International Journal of Banking Marketing*, Vol. 17 No. 7, pp. 342-354
- Van Duzer The deposit relationship and commercial bank investment behavior // Rev. Economics and Statistics, 2011. Aug. 186p , p.125
- Wah, L., (2016), “Banking on the Internet”, American Management Association 88 (11), pp. 4448
- D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Multi- and Megavariate Data Analysis, Umetrics AB. - Umea, 2011.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Daniela Bojan; Mutu SIMONA ve Paun DRAGOS(2010), “Electronic Banking – Advantages For Financial Services Delivery”, *Analele Universității din Oradea. Științe Economice*, Vol.1, 672- 677.
- Xiliomann Service Recovery Begins With Customer. 2004. - EFQM, 2014.
- Shanmugam, B and Guru, K.G., (2016), “*Electronic Banking in Malaysia*”, IBBM Publications
- Singer, D., Ross, D and Avery A., (2015), “*Successful Web Portals In Retail Bank*”, Frank J. Fabozzi Associates
- Williamson, R., (2015), “Changing channels: Interactive TV may outshine the net for e-commerce stardom”, *Interactive Week*, 2 April, pp. 18-22
- D.R.Hodgman vø S.R.King // European Quality Award information Brochure - EFQM, 2014. <http://www.eipm.org/research/EFQM> EIPM Framework for Exc.
- Latimore, D., Watson, I. and Maver, C., (2016), “The customer speaks: 3,300 Internet users tell us what they want from retail financial services”, Available at URL: <http://www.mainspring.com/research/document/view/1.2099.1215.00.html>. [28 May 2016]

Holland Sindromu Və Azərbaycanada Onun Qarşısının Alınması Yolları

*Səbinə ƏLƏKBƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sebine.elekberova.1996@mail.ru*

Xülasə

Xammalın mövcudluğu ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Lakin, uzun müddət ərzində resurslara zəngin ölkələrdə artım tempi adambaşına başlanğıc gəlirlə daha pis olan ölkələrə nisbətən daha pisdır. Bu mövzuda davam edən müzakirələrə baxmayaraq, araşdırmalar göstərir ki, təbii resurslara zəngin olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi bu ehtiyatların tədarükü məhdud olan ölkələrə nisbətən aşağıdır. 1974-cü ildə "neft embarqosundan" ötən 20 ildən artıqdır ki, OPEK ölkələrində adambaşına düşən ÜDM hər il orta hesabla illik 1,3% azalıb, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə orta hesabla illik 2% daha çox artmışdır.

Xüsusilə maraq Azərbaycanada "Holland sindromu" olması məsələsidir. Bəzi iqtisadçılara görə, Azərbaycanda qeyri-ilk sənayenin böyüməsini saxlayan "Holland sindromu"-dir. Bəzi iqtisadçılar isə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətini təhlil etmək üçün "Holland sindromu" termini yanlış istifadə etdiyinə işarə edirlər. Onların fikrincə, bu model real valyuta məzənnəsinin artması və iqtisadiyyatın qeyri-əsas sektorlarına mənfi təsir göstərməsi ilə yeni birincil əmanətlərin gözlənilməz kəşfinin fenomenini təsvir edir.

Nəzəri yanaşmaya əsasən, "Holland sindromu" şəraiti zamanı təbii sərvətlərdən əldə edilən böyük miqdarda gəlirlər milli valyutanın mübadilə kursunu artırması ilə istehsal sektorunun rəqabətliliyini zəiflədir. Holland sindromu bütövlükdə istehsal sektorunun sadəcə olaraq təbii sərvətlərdən asılı olmasını yaradır və digər sahələrin inkişaf etmə perspektivlərini azaldır. Bu zaman iqtisadiyyatda süni olaraq canlanma yaranır, kapitalın qoyuluşu təbii sərvətlərin istismar edilməsinə və daşınmasına sərf olunur. Təbii sərvətlər ümumilikdə istismar olunub tükəndikdən sonra isə sənaye qısa müddətdə formasını dəyişdirə bilmir. XVIII əsrin sonlarında bir sıra neft ixrac edən dövlətlər bu vəziyyətə düşmüşdülər. Holland sindromunun baş verməsini qarşısını almaq üçün kapital qoyuluşu sənayenin bütün sahələri üçün balanslı olaraq və tədricən paylanmalıdır.

Açar sözlər: Holland sindromu, Neft sektoru, Qeyri-neft sektoru

Azərbaycan Aparılan İqtisadi İslahatlarda İnstitusional Alətlərin İstifadəsi

*Səbuhi HƏSƏNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Sebuhihesenli4@gmail.com*

Xülasə

Ölkəmizdə hal-hazırda bir neçə dövlət strukturları kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinə öz səlahiyyətləri çərçivəsində bir çox xidmətlər üzrə fəaliyyət göstərirlər. Ancaq bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, beynəlxalq praktikada da olduğu kimi bu xidmətlər üzrə fəaliyyət bir mərkəzdən idarə olunması daha məqsədə uyğundur. kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinin məsləhət və tövsiyyə xidmətləri üzrə istifadə olunma prioritetləri olduqca aşağı səviyyədə olması, mümkün biznes risklərindən, sfera üzrə ümumi hallardan informasiyaların olmaları, həmçinin məsləhət xidmətlərinə olan ehtiyacların təmin edilməsi çox çətin olması nəticəsində kiçik və orta sahibkarlığın subyektləri bazardakı vəziyyətləri acınacaqlı halda olması qeyd olunmalıdır. Kiçik və orta sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi kiçik və orta sahibkarlıq sektorundakı idarəetmə prinsiplərini daha genişləndirmək məqsədi ilə Respublikamızda tədbirlər planı hazırlayır. Yəni, inkişaf etmiş dövlətlərdə kiçik və orta sahibkarlığın ÜDM və məşğulluqdakı tarazlığına nəzər yetirsək bu nəticəyə gəlmək olur ki, Respublikamızda iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyəcək, kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinə bir neçə xidmətlər göstəriləcək, dövlət strukturları bu bölmədə xidmətlərini tənzimlənmə fəaliyyətini reallaşdıracaq. Kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinin irəli addımlarının təsir göstərəcək islahatların mənbələrinin təmin olunması üçün Respublika Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 5 iyun tarixli 215 nömrəli “İri, orta və kiçik sahibkar meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında” qərarı ilə kiçik və orta sahibkarlığın subyektlərinin meyarları cədvəlli şəkildə tərtib edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda kiçik və orta sahibkarlığın subyektləri iqtisadi artımın və məşğulluq səviyyəsinin artıb azalmasında mühüm rolə malikdir. Dünya Bankının statistik informasiyalarına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın ÜDM və məşğulluq sektorunda payı daimi olaraq 50 və 60 faizdən yuxarı təşkil edir.

Açar sözlər: Makro iqtisadiyyat, İdarəetmə, Sahibkarlıq,

Azərbaycanda Bank Sektorunun İnkişafının İqtisadi Artıma Təsiri

Səidə BAĞIRZADƏ

bagirzadesa@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aparılan bu tədqiqat ölkənin iqtisadi inkişafında bank sektorunun töhfələrini araşdırır və bank sisteminin iqtisadi artıma müasir təsir metodlarını nəzərdən keçirir.

Tədqiqatın aktuallığı. Bu günə qədər iqtisadiyyatın yüksəlməsi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni və saysız imkanlar yaradılıb. Son dövrlərdə başlıca faktorlardan biri olan maliyyə bazarının tərkib hissəsi hesab olunan bank sektorunun inkişafı və onun milli iqtisadiyyata təsiri də indiki dövrdə aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın aparılmasında əsasən iqtisadiyyat elminə aid kitablar, dissertasiya işləri və internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkənin iqtisadiyyatında bank sisteminin artan rolu ilə əlaqəli olaraq, ölkənin makroiqtisadi idarəetməsinin keyfiyyətə yeni problemlərini ortaya qoymuşdur. Bu iqtisadi şəraitə uyğun olan iqtisadi siyasətin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin və iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarının iqtisadiyyatın inkişafı üçün pul əvəzinin yaranmasına təsirinin mümkün qədər nəzərə alınması vacib hesab olunur. Bu, bank sisteminin geniş və intensiv inkişaf növlərini ayırd etmək və onların iqtisadi artıma təsirini müəyyən etmək üçün asanlıqla ölçülə bilən və eyni zamanda dəqiq meyarların tapılmasına yönəlmiş bir tədqiqat, bir araşdırma. Azərbaycan dövlətinin bankçılıq sisteminin inkişaf növünü müəyyənləşdirmək, ilk növbədə, iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafı üçün bank sistemə yardımın dərəcəsini qiymətləndirməyə və ikincisi isə makroiqtisadi funksiyalarının effektivliyinin artırılmasını stimullaşdıran bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərini inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir deyə bilirik.

Açar sözlər: İqtisadi artım, İqtisadi inkişaf, İqtisadi fəallıq, Bank sektoru, Bankçılıq

Giriş

Bank sisteminin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və kredit sistemlərinin formalaşması, pul köçürmələri, vergi ödəyicilərinin sığortalanması, maliyyə sistemlərinin stabilliyi və s. əsas qayda olaraq, bankçılıq sektoru bütöv birləşdirilmiş iqtisadiyyata sahib olmaq üçün, bütün iqtisadi mühitin sabitləşdirilməsini bank sisteminin təmsalında qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın inkişafına (iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinə) təsirinin səmərəliliyi baxımından bank aktivlərinin səmərəliliyinin artırılması perspektivi əsasən makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və maliyyə və pul siyasətinin lazımi yönümlü olması və bütün bu tənzimləyici vasitələrin ölkə banklarını bu istiqamətdə stimullaşdırması ilə bağlıdır.

İqtisadi nəzəriyyənin ayrılmaz qolu olan makroiqtisadiyyatı mikroiqtisadiyyatla fərqdə iqtisadiyyatın sosial nailiyyətlərinin səmərəli bölüşdürülməsini əks etdirən davamlı iqtisadi inkişafı xarakterizə edən bir proses kimi ifadə edə bilərik. Müasir makroiqtisadiyyatın mahiyyəti iqtisadi fəallığın gücləndirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması, milli iqtisadi inkişafın davamlı xarakter alması, qloballaşma dövründə dünya təsərrüfat sisteminin inteqrasiya olunması kimi istiqamətlərdə əks olunur. Qeyd edək ki, sosial tərəqqinin əsasını məhz iqtisadi artım təşkil edir və istehsal amili kimi nəzərdə tutduğumuz məhsuldar qüvvələri çoxaltmaqla insan cəmiyyətinin inkişafına səbəb olur və bununla da birbaşa təsir göstərməmiş olur.

Metod

İqtisadi artım bir sıra amillərdən təsirlənmiş kompleks bir prosesdir. Və tək-cə nəzəriyyə doğru modelin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı suallarımızı konkret və aydın şəkildə cavablandırma bilmir. Aparılan tədqiqatlarda iqtisadi artım modellərinin empirik analiz üsulu daha çox istifadə olunub. İqtisadi artımın empirik təhlilinə geniş yayılmış üç metodu - artım uçotu, artım regressiyası və artım diaqnostikası aid edilir. Həmçinin Real Biznes Tsiklləri modeli, Tətbiqi Ümumi Tarazlıq Modeli, Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq Modeli kimi makroiqtisadi modellər də vardır ki, bunlar da iqtisadi artım modellərinin təhlili məqsədilə istifadə oluna bilər. Lakin, adı çəkilən metodlarda təhlil obyektinə iqtisadi artım problemi ilə yanaşı digər makroiqtisadi fundamentallar (faiz dərəcəsi, inflyasiya, məzənnə və s.) olduğu üçün üçün modellər empirik (tam) iqtisadi artım modelləri hesab edilmir və bu səbəbdən də cari tədqiqat işi çərçivəsində araşdırılması məqsəduyğun hesab edilmir.

Analiz

İqtisadi artım – istehsalın real həcmində daim genişlənməsi və onun cəmiyyətdə texnoloji, iqtisadi və sosial tərəflərindən daha da yaxşılaşmasını müşayiət edir. Statistik iqtisadi artım deyən zaman iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikası qəbul edilir ki, bu da öz növbəsində ÜDM və ÜMM-un həcmi kimi yekun kəmiyyət göstəricilərində əks olunur. İqtisadi nəzəriyyə elminə əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi artım hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədidir. Yalnız iqtisadi artıma nail olmaqla cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu qoruyub saxlamaq mümkündür. Əhalinin həyat səviyyəsi, o cümlədən onların müxtəlif məhsul məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək səviyyəsi bilavasitə iqtisadi artımla bağlıdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım səviyyəsi nisbətən yüksək olan ölkələrdə istehlakın səviyyəsi də yüksək olur.

İqtisadi artım və sosial tərəqqi bir-biriylə çox bağlıdır. Hətta iqtisadi artım sosial tərəqqinin əsasını təşkil edir deyə bilərik. Həmçinin istehsal amili kimi məhsuldar qüvvələrin çoxaldılması vasitəsilə insan cəmiyyətinin inkişafına dolaylı deyil məhz birbaşa təsir edir. İqtisadi artım hər bir cəmiyyətdə maddi elementləri çoxaldır. Bununla belə qənaətə gələ bilərik ki, sosial inkişafa şərait yaradan mənbələrindən biri iqtisadi artımdır. Hələ XVIII əsrin sonlarına doğru Adam Smit prinsipinə görə, davamlı sərvət yığıcı cəmiyyətin tərəqqisinin ən vacib elementi, onun əsas hesab olunan hərəkətverici qüvvəsi, ictimai inkişafının mühüm şərtidir. O vurğulamışdır ki, "əhalinin əksəriyyəti yoxsul və yazıq olan heç bir cəmiyyət ümumilikdə çiçəklənən və xoşbəxt hesab edilə bilməz". Bu cür yanaşma da onu göstərir ki, iqtisadi artımın məqsədi sahibkarlıqda deyil, son mərhələdə cəmiyyətdə uğurların qazanılmasıdır. Bu da öz növbəsində öz əksini insanın inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında tapır. (Lomakin V.K, 2013, Səh.274)

Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin təmin olunmasında da məhz banklar xüsusi rol oynayır. Bank sisteminin uğurlu fəaliyyəti ölkədə iqtisadi artımı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin əsasını təşkil edir.

Bank sektorunun məqsədlərinə nail olmaq dövlətin, əhalinin, kommertiya və qeyri-kommertiya müəssisələrinin də daxil olduğu iqtisadiyyatın əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün vacibdir. Bir qayda olaraq, bank sektoru əsas funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlətə kömək edir.

Bu yardım aşağıdakı vasitələrlə təmin olunur:

- ✓ istehlak kreditləri imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə həyat keyfiyyətinin artırılması;
- ✓ ipoteka kreditləşməsi vasitəsi ilə ölkənin vətəndaşları üçün mənzil sığortasının mümkünlüyü, habelə ümumilikdə mənzil bazarının artımını stimullaşdırılması;
- ✓ təhsil kreditlərinin genişləndirilməsi yolu ilə vətəndaşların təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ✓ fərdi əmanətlərin formalaşması yolu ilə vətəndaşların öz rifahı üçün məsuliyyətlərinin artması.

Bank sektoru səviyyəsində davamlılığın azalması və böhrana sonradan keçidində olduqca fərqli hallar müşahidə edilə bilər. Buradakı ən tipik səbəblər istehsal miqyasında azalma, inflyasiya, fəaliyyət göstərməyən aktivlərin yüksək nisbəti və s. Kredit təşkilatlarının sabitliyi birbaşa bank sisteminin sabitliyi və mərkəzi bankın siyasətindən asılıdır.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının bank sisteminə məxsus sərbəst şəkildə idarə oluna bilən bank sferasının varlığına xüsusi bir ehtiyac vardır. Çünki, real iqtisadiyyatın vəziyyəti məhz elə bank sistemi vasitəsilə ölçülür. İstehsal münasibətlərinin, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin yüksək

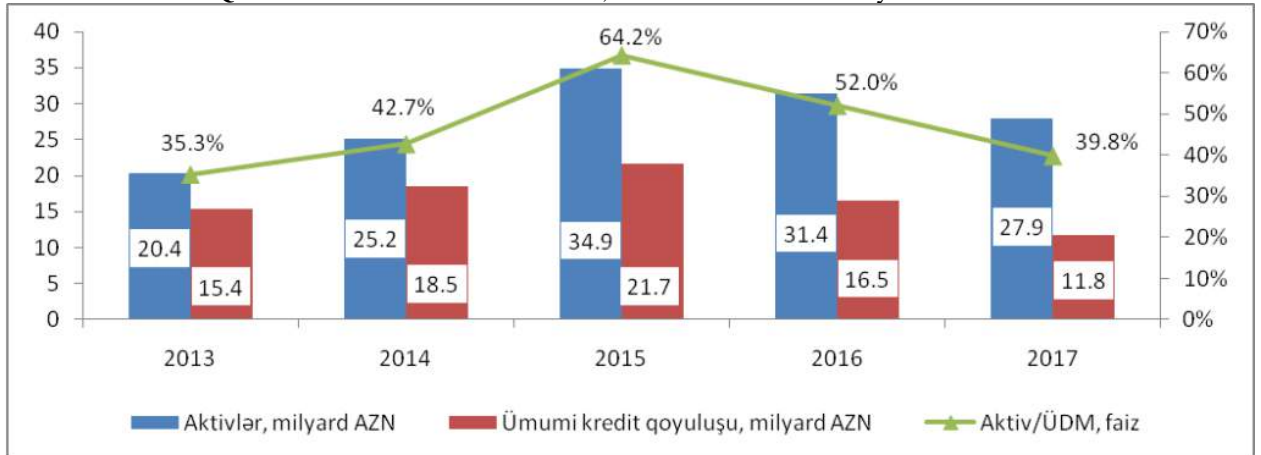
səviyyədə formalaşması, müasir pul-kredit siyasətinin və bank işinin idarə olunması üçün dəqiq taktika və strategiyanın qoyulması tələb olunur. Dövrümüzdə aparılan iqtisadi təhlil yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, pul-kredit siyasətində təşkilatı iqtisadi problemlərin həllinin bank sektorunun komponentlərindən asılı olduğunu vurğulayır.

Cədvəl 1. 2015-2018-ci illər üzrə kredit qoyuluşlarının statistikasını

Göstərici	2015	2016	2017	2018
Kredit qoyuluşları (mln.manat)	21730.4	16444.6	11757.8	13020.3
Qısamüddətli kredit qoyuluşları (mln.manat)	5297.3	3478.0	2101.3	2695.1
Qısamüddətli kreditlərin yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	24.4	21.1	17.9	20.7
Uzunmüddətli kredit qoyuluşları (mln.manat)	16433.1	12966.6	9656.5	10325.2
Uzunmüddətli kreditlərin yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	75.6	78.9	82.1	79.3
Vaxtı keçmiş borclar (mln.manat)	1508.5	1472.6	1626.7	1585.0
Vaxtı keçmiş borcların yekuna görə faizlə (mlrd. manat)	6.9	9.0	13.8	12.2

Mənbə: aba.az, 2018

Qrafik 1. Bank sektorunun aktivləri, 2013-2017-ci illərdə milyon manatla

Mənbə: Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, 2018

Cədvəl və qrafikə əsasən Azərbaycanda 2013-cü ildə ÜDM-də 35,3%-lik paya malik bank aktivləri devalvasiya ilində özünün ən yüksək həddinə 64,2%-ə yüksəlib, ancaq sonrakı illərdə yenidən azalaraq 2017-ci ildə 39,8%-ə qədər düşüb. Kredit qoyuluşunun 2013-2017-ci illər üzrə statistik təhlili göstərir ki, devalvasiya nəticəsində bankların aktivlərinin pisləşməsi onların kreditləşməni məhdudlaşdırılmasına səbəb olub. (bakuresearchinstitute.org)

Ümumi vəziyyəti təhlil edəsi olsaq, 2018-ci ilin 9 ayında bank sektorunda araşdırılmış aşağıda qeyd olunan tendensiyaları nəzərdən keçirməliyik. Əvvəlcə cədvəl üzrə statistikaya göz gəzdirik. Və statistika araşdırmasına görə münasibət bildirək. Aşağıdakı cədvələ əsasən qısamüddətli kredit qoyuluşlarının da, uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının da ən yüksək həddinin 2015-ci ilə təsadüf etdiyinin şahidi olarıq.

Nəticə və Təkliflər

Bank sektorunun sabitliyini təmin edən tədbirlərin sistemini daim təkmilləşdirmək lazımdır. Bank qurumları ictimai ehtiyaclara cavab verməli və müəyyən sosial öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər, çünki hesablarında olan kapital cəmiyyət, xüsusi hüquqi şəxslər və fərdlərə aid olan vəsaitdir. Milli bank sisteminin sabitliyini və davamlılığını dəstəkləyən və maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edən, kreditorlar və əmanətçilərin maraqlarının qorunmasını təmin edən dövlət tənzimlənməsinin bir-birinə bağlı tədbirləri kompleks bank tənzimlənməsi adlanır. Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilatı iqtisadi problemlərin həlli, kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmərküzləşməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin dəyişməsindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox parametrlərdən birbaşa asılıdır.

Müasir bazar şəraitində bank üçün maliyyə sabitliyinin artırılması üçün prioritet sahələr ola bilər:

- Bankda yaranmış risklərin qarşısını almaq məqsədilə maliyyə davamlılığı idarəetmə sisteminin tətbiqi və davamlı təkmilləşdirilməsi,
- Stress test sisteminin inkişaf etdirilməsi, xüsusən, metodikanın yaradılması və tarixi təcrübəyə və ehtimal olunan hipotzlərə əsaslanan modellərin təkmilləşdirilməsi,
- sistemin yeni ortaya çıxan elementləri arasında daxili sistemin əlaqələndirilməsini, risklərin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərini və ortaya çıxan risklərin müxtəlif siqnallarına cavab vermə mexanizmlərini məcburi şəkildə tənzimləyərək, inkişaf etmiş Bazel II metodlarını və Bazel III elementlərini maliyyə davamlılığı idarəetmə sisteminə tətbiq etmək,
- müştərilərlə işləmək üzrə yığılmış statistikanı nəzərə alaraq riskli prosedurların işlənilib hazırlanması, borcalanlara olan tələblərin artırılması, bu bankla işləməkdə maraqlı olanların, borcalanların və girovların maliyyə vəziyyətinin monitorinqi prosedurlarını daha da təkmilləşdirmək,
- maliyyə sabitliyi idarəetmə sisteminin bankın tənzimlənməsinin inzibati idarəetmə təcrübəsində inkişaf etdirilməsi.

Bank sektorunun sabitliyini qiymətləndirmək üçün həyata keçirilməsi təklif olunan nisbətən yeni və dinamik bir vasitə stress testidir. Stress testi bank sektorunun sabitliyini izləmək, ən çox risk altında olan bankları müəyyənləşdirmək və iqtisadiyyatda baş verən zorakılığın baş verdiyi zaman dəstəklənmək üçün lazım olan "zəif nöqtələri" göstərmək mexanizmidir. Qeyd etmək lazımdır ki, stress testlərinin nəticəsi proqnoz deyil, lakin mənfi hadisələrin mümkün ssenariləridir. Bundan əlavə, indekslər kimi istifadə olunan mütəmadi olaraq dəyişən göstəricilər, yəni ÜDM, xarici valyutalara milli məzənnə, inflyasiya, əhalinin məcmu gəlirləri, kapitala investisiya, neftin qiyməti və digərləri, hadisələrin reallaşdırılması üçün variantlar daim dəyişir. Stress testin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həftəlik göstəricilər təhlil edilir, bəzi hallarda ayrı-ayrı bankların fəaliyyətində mümkün olan mənfi hadisələr işıqlandırılır. Bu monitorinqin bir hissəsi olaraq, bankların prudensial normalara, ilk növbədə kapitalın yetərliyi əmsallarına və likvidlik azaldılmasına uyğunluğunun risklərin potensial təsirinə qiymət verilir. Eyni zamanda, fəaliyyətində olduqca tez-tez mənfi tendensiyalar müəyyənləşdirilmiş olan banklar nəzarət rejimini möhkəmləndirmək üçün əlavə olaraq təhlil edilir.

Ədəbiyyatlar

- Lomakin V.K, (2013) “Dünya iqtisadiyyatı”, “Yuniti Dana” “İqtisad
Рогачев И.Ю. (2013) “Роль банковского сектора в обеспечении экономического роста”, журнал
Современной Гуманитарной Академии / Москва
Теняков И. (2016) “Современный экономический рост: источники, факторы, качество” (Монография)
“Перспект”, Москва
www.aba.az (Bankların renkinqləri. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası), 2018
<https://bakuresearchinstitute.org/az/how-did-azerbaijani-banks-face-a-test-of-devaluation/>

Azərbaycanda Qiymətli Kağızlar Bazarının Formalaşmasında Yaranan Problemlər

Səidə XƏLİL

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Saida.Xalil@gmail.com

Xülasə

Qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavülü, ödənilməsi, sahibliyi, saxlanması, onlarla əqdlərin bağlanması, digər əməliyyatların aparılması üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Qiymətli kağızlar bazarı ölkəmizdə sürətlə inkişaf edən və dövlət tərəfindən xüsusi diqqət ayrılan sahələrdən biridir. Xüsusi ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində yaranmış və durmadan inkişaf edən bu bazarın inkişafına bu qədər dəstək edilməsinin səbəbi inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarı həmin ölkədə iqtisadi tərəqqini, siyasi sabitliyi göstərən və Azərbaycanı global iqtisadi sistemə bir qədər də yaxınlaşdıran əsas maliyyə infrastrukturlarından biri olmasıdır. Bundan əlavə, qiymətli kağızlar bazarı ölkənin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə problemlərini həll edən, əhalidə olan maddi vəsaitin yüksək gəlirli yerləşdirilməsini tətbiq edən iqtisadi sistemdir. Lakin, bu bazarın inkişaf etmiş dövlətlərin səviyyəsinə çatması üçün böyük zaman, təcrübə və hədsiz səylər lazımdır. Məsələn burasındadır ki qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirir və iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, korporativ idarəetmənin səviyyəsindən, kredit bazarı, yığım, investisiya yatırımları və digər məsələlərlə bilavasitə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişafda keyfiyyətə yeni mərhələyə çıxmaq üzərədir. Bu mərhələnin ideoloji əsaslarını müəyyən edən Strateji yol xəritələrindən biri maliyyə xidmətlərinin inkişafına həsr olunub. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-nin strateji hədəflərindən biri maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi kimi müəyyən edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafında müəyyən problemlər mövcud olsa da, maliyyə savadlılığının lazımı səviyyədə olmaması, xüsusilə əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin bu bazarın üstünlüklərindən xəbərsiz olmaları, bazarda olan elementlərə və bazar iştirakçılarına olan inamsızlıq bu bazarın inkişafında kifayət qədər irəliləyişin əldə edilməsinə maneçilik törədən amillərdəndir. Araşdırmanın gedişində həm bu problemlərdən və onların yaranma mənbələrindən, həm də həlli üçün müxtəlif yollardan bəhs olunacaqdır.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar bazarı, bazarın problemləri, inkişaf meyilləri

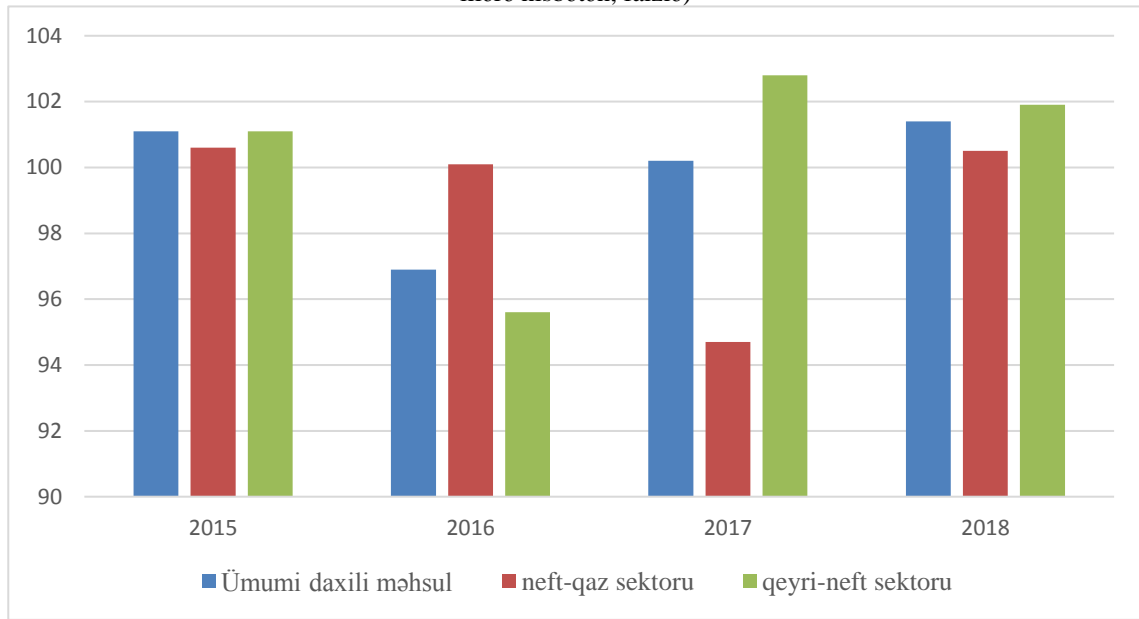
Giriş

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biri maliyyə bazarlarıdır. Maliyyə bazarları hüquqi və iqtisadi islahatların aparılması, iqtisadi inkişafın davamlı olmasını təmin edən bazar növüdür. Eyni zamanda maliyyə bazarı özü də iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Ölkəmizdə də maliyyə bazarlarının inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Xüsusilə 2015-ci ilin 21 fevralında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması səbəbindən baş verən devalvasiya ilə dövlətin iqtisadiyyatın inkişafı strategiyasında dəyişiklik oldu və neft sektorundan gələn gəlirlərin qeyri-neft sektorunun əvəzlənməsi istiqamətində islahatlar

aparılmağa başladı. Belə ki, maliyyə resurslarının bir sahədən başqa sahəyə yönəldilməsində maliyyə bazarlarının rolu cox böyükdür.

Qrafik 1. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalının artım sürəti (əvvəlki illərə nisbətən, faizlə)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafikdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda son 2 ildə qeyri-neft sektorunun artım tempi ümumi daxili məhsulun və neft sektorunun artım tempindən yüksəkdir.

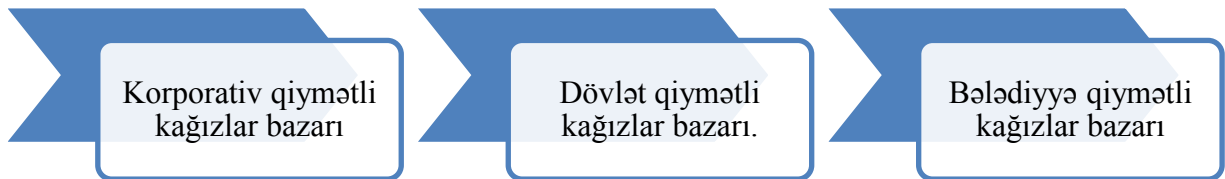
Maliyyə bazarlarının əsas tərkib hissələrindən biri olan Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinin dövlət büdcəsi və bank sistemi ilə yanaşı alternativ mənbəyidir. Qiymətli kağızlar bazarı əmtəə və pul tədavülünə fəal sürətdə xidmət edir. Qiymətli kağızlar maliyyə vəsaitlərinin ucuz və tez cəlb olunmasını təmin edir. Ölkəmizdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli 161 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında" Əsasnamə ilə yaranmışdır. 2015-ci ildə Milli Məclisdə mülki məəcəlləyə dəyişiklik edildi və "Qiymətli Kağızlar haqqında" yeni qanun qəbul edilərək Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaranmışdır. Bundan əlavə qiymətli kağızlar bazarı investisiya fondları haqqında qanunvericiliklə də tənzimlənir.

Qiymətli kağızların özünə məxsus xüsusiyyətlərindən biri odur ki, konkret pul və ya əmtəə formasına malik kapital olmasa da, qiymətli kağız formasında ifadə olunan bütün hüquqlarına sahibdir. Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında kapitalın bölgü və

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

yenidən bölgüsünü həyata keçirir. Banklardan qoyulan depozitdən fərqli olaraq bərabər zaman dilimində kapitala görə mənfəəti təmin edir, eyni zamanda istənilən zaman kapitalın geri qaytarılması üçün şərait yaradır. Qiymətli kağız sahibi dividend formasında mənfəət əldə etməklə bərabər, idarəetmə prosesində də iştirak hüququ qazana bilər. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün qısamüddətli gəlir əldə etmək üçün ən yaxşı vasitə sayıla bilər. Ümumilikdə, qiymətli kağızlar bazarını belə təsnifləşdirə bilərik:

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafında korporativ qiymətli kağızlar xüsusi yer tutur. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı haqqında göstəricilər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı haqqında göstəricilər, mln. Manatla

Bazarın seqmentləri	Əqd sayı	Məbləğ
Korporativ qiymətli kağızlar	3,618	2,196.0
Səhmlər, o cümlədən	2,624	925.1
Səhm (ilkin bazar)	141	647.7
Səhm (təkrar bazar)	2,483	277.4
Korporativ istiqrazlar	994	1,270.9
İlkin bazar (manatla)	66	209.8
İlkin bazar (xarici valyutada)	13	469.4
Təkrar bazar (manatla)	83	437.8
Təkrar bazar (xarici valyutada)	832	153.9
Dövlət qiymətli kağızları	1725	13,340.5
Dövlət istiqrazları, o cümlədən	583	1,097.6
İlkin bazar	293	872.8
Təkrar bazar	290	224.9
Mərkəzi Bankın notları, o cümlədən	1142	12,242.9
İlkin bazar	1123	12,208.3
Təkrar bazar	19	34.6

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası (Yanvar-dekabr 2018)

Cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycanda 2018-ci il üzrə ümumi dəyəri 46,610 milyon manat olan 16029 əqd bağlanmışdır ki, bunun da 925.1 milyon manatlıq məbləği olan 2624

ədəd əqdİ səhm bazarına, 2,268.5 milyon manatlıq olan 1577 ədəd əqd isə istiqraz bazarına aiddir.

Problemin Səbəbləri

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafında qiymətli kağızlar bazarının özünəməxsus əhəmiyyəti olsa da, kapitalın təkrar bölgüsünü həyata keçirən bu bazar ölkəmizdə kifayət qədər inkişaf edə bilmir.

Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının kifayət qədər inkişafı üçün həm yerli bazarda, həm də ölkənin emitentlərinin öz qiymətli kağızlarını xarici bazarlarda təklif edə bilməsi üçün müvafiq və yüngülləşdirilmiş hüquqi-bazanın yaradılması lazımdır. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən qeydiyyatdan alınan və yeni səhmlərin buraxılması üçün lazım olan emissiya prospektinin hazırlanması şərtlərinin dövlət və bələdiyyə, Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar və ya Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən investisiya qiymətli kağızlarla bərabər həm də korporasiyalar tərəfindən emissiya qiymətli kağızları zamanı yüngülləşdirilməsi lazım olan şərtlərdən biridir.

Əlverişli fiskal siyasət yaradılması məqsədi ilə səhmdarları mənfəət vergisindən və mənbədən tutulan vergidən azad etmək və ya müəyyən güzəştlərin tətbiqi də kapital bazarını canlandırma biləcək səbəblərdəndir.

İnsanlarda olan təcrübə və bu sahədə olan yetərsiz biliklər də qiymətli kağızlar bazarının inkişafını ləngidən əsas amillərdəndir. Bundan əlavə daxili bazar üçün emitent və investor arasında yüksək səviyyədə broker xidməti göstərən qurumların sayı həddən artıq azdır. Həmçinin yerli bazarların kifayət qədər inkişaf etməməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması yeni yaranmış səhmdar cəmiyyətlərin tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkir.

Səhm bazarında olan ən böyük problemlərdən biri, ölkəmizdə dövlət müəssisələrinin hələ də səhmdar cəmiyyətə keçmə prosesinin tam başa çatmamasıdır. Bəzi iri müəssisələr, o cümlədən “Azərişiq” ASC, “Azərsu” ASC, “Bakı Metropoliteni” QSC və s. bu kimi səhmdar cəmiyyətə çevrilməsinə baxmayaraq, səhmlərin nəzarət zərfi dövlətə məxsusdur. Bəzi səhmdar cəmiyyətlərin səhminin nominal qiymətinin baha olması səbəbindən tədavülü üçün əlverişli maliyyə aləti ola bilmir. Bəzi səhmdar cəmiyyətləri isə səhmdar cəmiyyəti olmasına baxmayaraq ikinci bazar üçün səhmlərin emissiyasını həyata keçirə bilmirlər.

2019-cu ilin ilk yarısında ümumilikdə sayı 490 olmaqla kiçik dövlət müəssisə və obyektləri, İstehsal və Xidmət Müəssisələrinin İdarəetmə Mərkəzinin tabeliyində (balansında) olan

müəssisələr, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin sərəncamında olan müəssisələr, Nizamnamə kapitalında dövlətin payı olan səhmdar cəmiyyətlər, istifadəsiz olan daşınmaz dövlət əmlakları, tikintisi dondurulmuş, tikintisinin normativ müddətləri ötmüş və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər investisiya və hərrac formasında özəlləşdirməyə verilmişdir.

Həm də yerli şirkətlərin brend kimi formalaşmaması onların xarici investordan gəlir əldə edə bilməməsinin ilkin səbəblərindən biridir. Bundan əlavə, brend kimi formalaşmış səhmdar cəmiyyətlərə insanlarda olan inam daha çoxdur və bunun sayəsində də emitentlərdən gələn gəlirlər fond bazarının artımına səbəb olar. Güclü və inkişaf etmiş ticarət markasına tələb isə dünya təcrübəsində olduğu kimi digər qiymətli kağızlardan daha likviddir, daha baha qiymətə dövr edir. Ölkəmizdə isə səhmdarlar istiqraz emissiya etmək əvəzinə yüksək faizlərlə banklardan kredit götürməyə daha çox meyllidirlər. Bu da bir başa olaraq emissiya prospektini əldə etmək üçün keçməli olduqları prosedurlar və onların qiymətli kağızların sahibləri qarşısında olan öhdəliklərindən qaçması ilə bağlıdır.

Yerli şirkətlərin bir çoxunda, xüsusi ilə kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin bir çoxunun ortaq problemi onların mənfəətlə işləyə bilməməsidir. Bu isə bir başa olaraq onların ödəməli olduqları dividendlərə təsir edir. Buna görə də emitentlər hər şeydən öncə öz gəlir və xərclərini, uçot hesabatını düzgün tərtib etməli və bu məlumatları vaxt aşırı olaraq elan etməli, paylaşmalıdır. Bu sahədə 10 fevral 2016-cı ildə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi (indiki adı Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası) tərəfindən qiymətli kağızlar bazarında Məlumatların Elektron Açıqlanması Sistemi (MEAS) istifadəyə verilmişdir. Yaradılmasında əsas məqsəd isə qiymətli kağızlar bazarı ilə bağlı məlumatları mərkəzləşdirilmiş şəkildə saxlamaq, onlara nəzarətin effektivliyini yüksəltmək və qiymətli kağızlarla bağlı bəzi xidmətlərin elektronlaşdırılması üçündür. Bundan əlavə ölkədə xidmət göstərən yeganə birja olan Bakı Fond Birjasının tərkibində yaradılan listing xidməti də məlumatların qeydə alınması və səhmdarların hüquqlarını qorumaq şərti ilə onların beynəlxalq bazara çıxmasına kömək edir. Azərbaycanda fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə bazarlarına çıxışı digər ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar həyata keçirilsə də, ticarət həcmi kiçikdir. Azərbaycanda maliyyə bazarlarına çıxış aşağıdır. Azərbaycanda səhm əməliyyatlarının həcmi ÜDM-də payı- 1 faiz təşkil etdiyi halda, Qərbi Avropada 67%, Şərqi Avropada 11%, Türkiyədə 50%, Rusiyada 12%, Qazaxstanda 4% təşkil edir.

“2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağız bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər sayəsində müəyyən irəliləyişə nail olunsa da, bu sahədə təkmilləşdirmə işlərinin davam etdirilməsi vacibdir. Belə ki, potensial investorların kapital bazarı və maliyyə alətləri haqqında məlumatlarının az olması, korporativ rəhbərliyin

qiymətli kağızları qeydiyyatı almaq üçün şəffaf hesabatlılığa həvəs göstərməməsi və təksahiblik düşüncə tərzini kimi amillər qiymətli kağızlar bazarının inkişafına mənfi təsir göstərir.

Xarici investorların daxili bazarda aktivləşməsinə maneçilik törədən əsas səbəblərdən biri də beynəlxalq korporativ idarəetmə sisteminin hələ də ölkəmizdə tam tətbiq olunmamasıdır. Bu məqsədlə Prezidentin 2011-ci ilin 16 may tarixli Sərəncamı ilə “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” dövlət proqramı təsdiq olunmuşdur. Bu sahədə görülən işlər, tənzimləyici funksiyalar sahənin inkişafına dəstək olsa da, korporativ idarəetmə sisteminin formalaşmasında görülməli işləri çoxdur. Eyni zamanda vəsaitə olan tələbatın ödənilməsində müəssisə və təşkilatlar da bu yolla vəsait cəlb edə bilərlər. Buna misal olaraq Socarın istiqrazlarını misal göstərmək olar. “SOCAR Capital” şirkətindən verilən məlumata əsasən, 17 aprel tarixində SOCAR İstiqrazları üzrə 2019-cu ilin ikinci faiz ödənişi həyata keçirilib. Hər istiqraz üçün 12.5 dollar olmaqla, ümumilikdə 1 milyon 250 min dollar vəsaitin bir həftə əvvəldən Milli Depozit Mərkəzinin (MDM) Mərkəzi Bankdakı hesabına köçürüldüyü bildirilib. SOCAR İstiqrazlarının təkrar bazar əməliyyatlarının ümumi həcmi hazırda 172 milyon dolları ötüb və Bakı Fond Birjasında ən çox alınıb–satılan qiymətli kağızdır –2019-cu ilin ilk rübündə 120-dən çox, ümumilikdə isə 1700 əqd bağlanıb. Hətta böyük tələbat nəticəsində SOCAR İstiqrazlarının market–meyker satış qiyməti 1046 dollara yüksəlmişdir.

SOCAR İstiqrazlarının emissiyası və tədavülü ilə bağlı təcrübənin digər müəssisə və təşkilatlar tərəfindən də icra edilməsi məqsəduyğundur.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı bir çox amillərdən, dövlət qurumlarından, hüquqi bazadan, ölkə vətəndaşlarının bu bazara olan marağından asılıdır. Bütün bunlarla bərabər, ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi, ÜDM göstəriciləri, milli valyutanın sabiyyətinin qorunması, müvafiq qanunvericiliklə bərabər inkişaf etmiş bank sisteminin yaradılması da bu bazara birbaşa təsir edən vasitələrdəndir.

Tənzimlənmə qiymətli kağızlar bazarında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bazarların özləri də iqtisadiyyatın inkişaf kapitalının təmin edilməsində əhəmiyyətli və bu prosesin buraxılışda kapitalın alıcıları sonradan istədikləri halda onun satılmasına əmin ola bildikləri halda, daha asandır. Qiymətli kağızların alışı və satışı nəğd maliyyə axını üçün nəzərdə tutulur və öz mülkiyyətçisinin və bütövlükdə ölkənin yığılmış sərvətini təmsil edir. Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarının istifadəçiləri diling və hesablaşma proseslərindən və bazarda onların adından və qarşı tərəf kimi fəaliyyət göstərən iştirakçılara inamlarının olması da çox mühümdür.

Effektiv tənzimlənmə bu bazarların effektiv fəaliyyəti  c n v  elc  də  z istifad cilerində inamın yaranması  c n əsasdır.

Dövlətin  z funksiyalarını yerinə yetirməsi zamanı büdcə vəsaitləri və digər vasitələr kifayət etmədikdə dövlət dövriyyəyə müxtəlif qiymətli kağızlar (xəzinə vekselləri, qısamüddətli istiqrazlar və s.) buraxmaqla bu resurslara olan tələbatını ödəyir.

2017-ci ildə dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə 794,5 mln. manat daxil olmuşdur ki, hesabat ili v  əvvəlki illərdə buraxılmış istiqrazlar üzrə 409,9 mln. manat vəsait geri qaytarılmışdır. Beləliklə, 01.01.2018-ci il tarixə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə 384,6 mln. manat vəsait yönəldilmişdir. Bununla da daxili dövlət borcu üzrə dövlət istiqrazları ilə bağılı borcun məbləği 748,3 mln. manat təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biri kimi xarici qrantlar üzrə daxilolmalar (Avropa Birliyinin qrantı kimi) 2017-ci ildə 20000,0 min manat nəzərdə tutulmuş, dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi aparılmamışdır.

Nəticə və təkliflər

 lk d  vətəndaşların qiymətli kağızlar bazarına olan inamsızlığını aradan qaldırmaq  c n mütəmadi təlim və tədbirlər keçirilməli, insanların maliyyə savadlılığı artırılmalıdır.

Artıq vəsaitlərini depozit kimi banka yerləşdirməyə daha çox inandıqları  c n müəyyən müddətdən sonra və kiçik faizlərlə gəlir əldə etməyi istədikləri an alıb-sata biləcəkləri, y ks l gəlirliliyi olan likvid kağızlardan üstün tuturlar. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən meydana gəlir. Xüsusilə, devalvasiya zamanı bankların müştərilərinin depozitlerini vaxtında qaytara bilməməsi hələ tam təşəkkül tapmamış qiymətli kağızlara da inamı itirdi v   halı əlində olan kapitalı daha çox daşınmaz əmlaka yatırdı.

Bütün bunlarla bərabər, dövlət səviyyəsində qiymətli kağızların beynəlxalq bazarlara keçidi stimullaşdırılmalıdır. Bu zaman həm qiymətli kağızların emitentlərinin, həm bazarın peşəkar iştirakçılarının, həm də investorların maraqları v  hüquqları n z  alınmalı, meydana çıxa biləcək mümkün risklərin miqdarını minimumlaşdırmaq  c n tədbirlər görülməlidir. Milli qiymətli kağızların beynəlxalq hesablaşmalar v  klirinq sistemlərinə qoşmaq, yarana biləcək qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısını almaq lazımdır.

İnvestorların və emitentlərin tələblərinə cavab verməkdə çətinlik çəkən peşəkar iştirakçılar dünya praktikasında xüsusilə ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiyada olduğu kimi bazarda baş verən və baş verə biləcək situasiyanı analiz etməli, bu və ya digər problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımı təkliflər verməlidirlər; şirkətlər və müəssisələrin istiqrazlarının geniş miqyaslı reallaşdırılması özünün aşağı səviyyəli olması ilə səciyyələnilir.

Dövlət müəssisələri ilə birlikdə korporasiyalar da qiymətli kağızlar emissiya etməyə təşviq edilmədir. Bunun üçün də yenidən dünya təcrübəsindən istifadə edərək, dünya miqyasında geniş yayılmış ölkəmizdə isə hələ mövcud olmayan investisiya bankçılığını misal çəkə bilərik. Burada həm qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış (ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiya) modeldən, həm də orta və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi üzrə ixtisaslaşmış (Qərbi Avropa və İEOÖ) modelindən istifadə edə bilərik.

Bakı Fond Birjasının strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verməlidir. Beləki, qiymətli kağızlar iri və orta-küçük sahibkarlar üçün segmentləşdirilməli və müvafiq əməliyyatlar buna uyğun aparılmalıdır.

Müvafiq qurumlarla birlikdə qiymətli kağızlar bazarında vergitutma məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, dünya təcrübəsində istifadə olunan və investisiyaların artımı üçün əlverişli mühitin yaradılması baxımından tətbiq edilməsi zəruri hesab olunan vergi güzəştlərinin hazırlanmasının həyata keçirilməsi.

Xüsusilə qeyd etmək olar ki, fərqli iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdə büdcə kəsirinin qiymətli kağızlarla maliyyələşdirilməsi, həmçinin bu əsasda yaranan daxili və xarici dövlət borclarının idarə edilməsi mexanizminin xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi; borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızlar bazarının iqtisadi əsaslarının təhlili, təkmilləşdirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi və inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması; ölkədə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi sisteminin və borc öhdəlikli qiymətli kağızlar bazarının qanunvericilik bazası və institsional mexanizminin xüsusiyyətlərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi; büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət qiymətli kağızlarından səmərəli istifadənin yeni mexanizminin işlənilməsi; orta və uzunmüddətli xəzinə notlarının tədavülə buraxılması imkanlarının qiymətləndirilməsi; eləcə də büdcə kəsirinin maliyyələşməsi mənbələrindən vasitələrindən biri kimi avrobondların emissiyası və tədavülü perspektivlərinin öyrənilməsi davam etdirilməlidir.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə, qiymətli kağızlar bazarının institusional inkişafı, qiymətli kağızlar bazarında tələb və təklifin dəstəklənməsi, maliyyə

şəffaflığı prinsiplərinin və korporativ idarəetmənin tətbiqinin genişləndirilməsi, qiymətli kağızlar bazarına dair normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, məlumatlılığın və peşəkar hazırlığın yüksəldilməsi məqsədilə zəruri işlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyatlar

- Piriyeva, A (2016). Qiymətli Kağızlar Bazarının İqtisadiyyatda Rolu Və Azərbaycanda İnkişaf Problemləri, Academia, s: 1
- Qasımova, L (2018). Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf məsələləri, Maliyyə, kredit və pul tədavülü məsələləri, s:26-29
- Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000.
- Azim Heydər Abbasov. Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar. Bakı 2007.
- Azim Heydər Abbasov. “Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri”. Bakı 2005.
- Qiymətli Kağızlar Bazarı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- Emissiya prospekti və informasiya memorandumuna dair tələblər haqqında Qaydalar
- http://www.privatization.az/index.php/az/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=3065
- <http://emdk.gov.az/auksion/index.php/az/>
- <https://www.fimsa.az/az/statistika2018>
- <https://bfb.az/>
- <http://www.stateproperty.gov.az/index.php/az/>
- <https://www.cbar.az/>
- <http://socaristiqraz.az/2019/04/socar-istiqrazlarinin-faiz-odenislerinin-yarisi-yekunlasdi/>

Müəssisənin Rentabellik Səviyyəsinin Qiymətləndirilməsində Maliyyə Əmsallarının Rolu və Azercell Telecom MMC-nin Timsalında Hesablanması

*Səkinə QAFAROVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
kafarova.sakina@gmail.com*

Xülasə

Bu məqalənin qələmə alınmasında əsas məqsəd inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyi və digər müəssisələr ilə müqayisə zamanı diqqət edilməli məqamları, bu məqamların təhlilini araşdırmaqdır. Müəssisə fəaliyyətinin düzgün istiqamətdə irəlilədiyi, gələcək ilə bağlı qərarların qəbulu zamanı fəaliyyətinin rentabeliliyinə nəzər yetirməlidir. Məqalənin əsas məqsədi müəssisənin rentabeliliyini təhlil edərkən aktivlərin rentabellik əmsalı ROA (Return On Assets), kapitalın rentabellik əmsalı ROE (Return On Equity) və satışın rentabellik əmsalı ROS (Return On Sales) kimi anlayışların rolunu qeyd etməkdir. Hesablama bir şirkətin əsas məhsulları və xidmətlərini və onun idarəedici işini necə idarə etdiyini effektiv şəkildə göstərir. Bu baxımdan müəssisənin rentabeliliyini təhlil istiqamətləri göstərilmişdir. Unutmamalıyıq ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti yalnız sahib olduqları baxımından deyil, sahibkar və səhmdarlar üçün əlavə mənfəət əldə etməyə nə qədər müvəffəq olduğunu bilmək də vacibdir. Müəssisənin fəaliyyəti prosesində iştirak edən aktivlərin ədədi ortasına düşən xalis mənfəət nisbətini ifadə edən aktivlərin rentabellik əmsalı ROA (Return On Assets), sərmaya qoyulmuş şəxsi kapitalın ədədi ortası müqabilində, əldə edilmiş xalis mənfəət nisbətini ifadə edən kapitalın rentabellik əmsalı ROE (Return On Equity) və xalis mənfəətin satışların ədədi ortasına olan nisbətini ifadə edən satışın rentabellik əmsalı ROS (Return On Sales) əmsalları Azercell Telecom MMC-nin timsalında təhlil edilmiş, müəssisənin mümkün vəziyyəti əmsallar vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Təhlil nəticələri və bu nəticələrə əsaslanaraq formalaşan Azercell MMC-nin rentabellik səviyyəsinin optimallığı istiqamətində təkliflər məqalənin sonundadır.

Açar sözlər: Rentabellik, Maliyyə Əmsalları, Aktivlər, Kapital, Satış

Giriş

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə fəaliyyəti zamanı əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Lakin müəssisənin gəlir əldə etməsi həmin müəssisənin fəaliyyətinin rentabeliliyini göstərmir. Beləki əldə olunan gəlir xərclər çıxıldıqdan sonra mənfəətinin göstərməklə yanaşı illərlə müqayisə zamanı müəssisənin fəaliyyətinin vəziyyətini göstərir. Müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və mümkün vəziyyətinin təhlili zamanı rentabellik anlayışından istifadə olunur. Rentabellik səviyyəsi bir şirkətin öz xərclərindən artıq gəlir əldə etmək üçün öz resurslarını istifadə etmək qabiliyyətidir. Başqa sözlə, bu şirkətin fəaliyyətindən mənfəət yaradan qabiliyyətidir.

Rentabeliliyin iki əsas cəhəti gəlir və xərclərdir. Gəlirlər iş gəlirləridir. Bu, məhsul satan və ya xidmət göstərən müştərilərdən əldə edilən pul məbləğidir. Ancaq gəlirin yaranması pulsuz deyil. Bu məhsulları istehsal etmək və bu xidmətləri təmin etmək üçün müəssisələr öz resurslarından istifadə etməlidirlər.

Rentabellik, maliyyə hesabatlarını və şirkətin bütünlüklə təhlilini aparmaq üçün dörd istiqamətdən biridir. Digər üçü səmərəlilik, ödəmə qabiliyyəti və bazar perspektividir. İnvestorlar, kreditorlar və menecerlər bu əsas anlayışlardan bir şirkətin nə qədər yaxşı olduğunu və əməliyyatların düzgün idarə edildikdə gələcək potensialını təhlil etmək üçün istifadə edirlər.

Metod

Müəssisənin rentabellik vəziyyətini qiymətləndirərkən bir sıra əmsallardan istifadə olunur. Rentabellik əmsalları iki hissəyə bölünür:

- Marjinal
- Dönərlilik

Marjinal müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində mənfəətin yaranma mərhələləri üzrə rentabeliliyin (gəlirliliyini) müəyyən edilməsinə xidmət edən hesablamadır.

Dönərlilik isə müəssisə ehtiyatlarının likvidlik göstəricisidir. Ehtiyatların dönərliliyi satışdan gəlirlərlə ehtiyat hissələrinin nisbəti olub, müəyyən müddətdə ehtiyatların dönərlilik miqdarının sayını əks etdirir. Rentabellik düsturları ümumi rentabellik və ya aktivlərin rentabelliği göstəricilərini qiymətləndirmə baxımından bir neçə qrupa ayrılır.

Analiz

Aktivlərin rentabellik əmsalı (ROA) - şirkətin ümumi aktivlərinə nisbətən nə dərəcədə sərfəli olduğunu göstərir. Başqa sözlə ROA hər 1 manat aktivə düşən xalis mənfəət məbləğini ifadə etməklə aktivlərin ümumi səmərəliliyini müəyyən edir. ROA rəhbər, investor və ya analitikə bir şirkətin rəhbərliyinin mənfəət yaratmaq üçün aktivlərini necə istifadə etdiyinə dair bir fikir verir. Aktivlərin rentabellik əmsalı faizlə göstərilir və əldə olunan gəlirlərlə yekun aktivlər arasında münasibəti əks etdirir.

$$\text{Aktivlərin rentabeliliyi (ROA)} = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Aktivlərin ədədi ortası}} \times 100 \quad (1)$$

Belə ki, bir şirkətin aktivləri ya borc və ya kapital ilə maliyyələşdirildiyindən, bəzi analitiklər və investorlar aktivlərin rentabellik əmsalı (ROA) formasında olan formula üzrə faiz xərclərini əlavə edərək aktivin alınması xərclərini nəzərə almırlar. Başqa sözlə, daha çox borc götürmənin təsiri borc dəyərinin xalis mənfəətə qaytarılması və orta müddətli aktivlərin məxrəc kimi istifadə edilməsidir. Faiz xərcləri əlavə edilir, çünki gəlir hesabında xalis gəlirin faiz xərcləri istisna edilmir.

Unutmayın ki, ümumi aktivlər də ümumi öhdəliklərin və səhmdar kapitalının məbləğidir. Hər iki növ maliyyələşdirmə şirkətin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur.

Müəssisənin rentabelligini qiymətləndirərkən istifadə olunan digər göstərici kapitalın rentabellik əmsalı ROE (Return On Equity) - əldə olunan gəlirlər ilə şirkətin ölçüsü (şirkətin ümumi fəaliyyət ölçüləri) arasında münasibəti əks etdirir. Yəni ROE hər 1 manat şəxsi kapital üçün əldə edilmiş mənfəəti ifadə edir. Burada şəxsi kapitalın dövr üzrə orta illik dəyəri əsas götürülür.

$$\text{Kapitalın rentabeliliyi (ROE)} = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Kapitalın ədədi ortası}} \times 100 \quad (2)$$

Kapitalın rentabellik əmsalı (ROE), xalis gəlirləri səhmdar kapitalına bölməklə hesablanan maliyyə fəaliyyətinin bir ölçüsüdür. Səhmdar kapitalının bir şirkətin borcları ilə bərabər olması səbəbindən ROE, xalis aktivlər üzrə gəlir kimi qəbul edilə bilər.

Net gəlir ümumi səhmdarlara ödənilən dividendlərdən, dividendlərdən sonra imtiyazlı səhmdarlar və kreditorlar üçün bu ölçü vahidiylə faizlər hesablanır. Kapitalın rentabellik (ROE) göstəricilərinin davamlı dərəcəsindən daha yavaş böyüyən fond qiymətsiz ola bilər və ya bazarda şirkətdən riskli əlamətləri endirmək olar. Hər iki halda, davamlı dərəcədə yuxarıda və ya aşağıda olan bir artım tempi əlavə araşdırma tələb edir.

Nisbətən yüksək və ya aşağı ROE əmsalları bir sənaye qrupundan və ya sektordan digərinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək. Başqa bir şirkətə bir şirkətin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edildikdə, müqayisə daha mənalı olacaqdır

Əsasən, kapitalın rentabellik əmsalı yalnız borc öhdəlikləri çıxılaraq, şirkətin kapitalında olan gəlirləri ölçür. Beləliklə, aktivlərin rentabellik əmsalı bir şirkətin borc və ya kapitalın

rentabellilik əmsalı hesabları deyil. Bir şirkət daha çox istifadə və borc götürürsə, kapitalın rentabellilik əmsalı aktivlərin rentabellilik əmsalı ilə müqayisədə yüksək olacaqdır.

Son olaraq rentabellilik səviyyəsini qiymətləndirən əmsal satışın rentabellilik əmsalı ROS (Return On Sales) - bu göstərici orta illik satış həcmələrinin bir başa səmərəliliyini müəyyən edir. Satışın rentabellilik əmsalı (ROS) bir şirkətin əməliyyat səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan nisbətdir. Bu ölçü satışa görə 1 manata nə qədər gəlir əldə edildiyini qiymətləndirir. Satışın rentabellilik əmsalının (ROS) artması bir şirkətin daha səmərəli şəkildə inkişafını, azalması isə maliyyə çətinliklərini üzə çıxara bilər.

Satışın rentabellilik əmsalı (ROS), müəyyən bir dövr üçün şirkətin əməliyyat gəliri olaraq hesablanır, onun xalis satışları bölünür. Satışın rentabellilik əmsalı (ROS) qeyri-əməliyyat xərcləri, məsələn, vergilər və faiz xərcləri üçün nəzərdə tutulmur. Buna görə də, satışın rentabellilik əmsalı (ROS) həm səmərəliliyin, həm də rentabelliyyənin göstəricisi kimi istifadə olunur.

$$\text{Satışın rentabelliliyi (ROS)} = \frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Satışdan gəlirin ədədi ortası}} \times 100 \quad (3)$$

İnvestorlar, borc verənlər və digər borc sahibləri bu səmərəlilik nisbətində güvənirlər, çünki bu, şirkətin gəlir əldə etdiyi əməliyyat pulunun faizini dəqiq şəkildə bildirir və potensial dividendlər, yenidən investisiya potensialı və şirkətin borclarını geri qaytarma qabiliyyətini təmin edir.

Buna görə də satışın rentabellilik əmsalı (ROS), cari dövr hesablamalarını əvvəlki dövrlərdən hesablamalarla müqayisə etmək üçün istifadə olunur. Bu, bir şirkətin trend analizlərini aparması və daxili məhsuldarlıq göstəricilərinin vaxtla müqayisə edilməsinə imkan verir. Bir şirkətin Satışın rentabellilik əmsalı (ROS) faizini rəqib şirkətin ölçüsündən asılı olmayaraq müqayisə etmək faydalıdır.

İndi isə rentabellilik əmsallarına Azercell Telecom MMC-nin göstəricilərinin təmsalında nəzər yetirək.

Cədvəl: Azercell Telecom MMC-nin maliyyə vəziyyəti

Göstəricilər	2016		2017		2018	
	İlin əvvəli	İlin sonu	İlin əvvəli	İlin sonu	İlin əvvəli	İlin sonu
Maliyyə göstəriciləri, min man						
Aktiv	849,912	921,619	921,619	916,352	916,352	1,031,883
Kapital	766,670	848,095	848,095	828,738	828,738	934,767

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Satışdan gəlir	160,720	88,493	88,493	14,290	14,290	134,987
Xalis mənfəət	254,112	81,425	81,425	(19,357)	(19,357)	100,235
Maliyyə əmsalları, %-lə						
ROA	9.19		(2.10)		10.28	
ROE	10.08		(2.30)		11.36	
ROS	65.34		(37.66)		134.2939	

Azercell Telecom MMC-nin rentabeliliyinə nəzər salmazdan öncə müəssisənin 3 illik mövcud vəziyyətinə nəzər yetirsək 2016-cı ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonun aktivlərin mütləq göstəricilərində 8.43 % artım baş verdiyi halda, 2017-ci ildə ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda aktivlərdə 0.57 % azalma baş vermişdir. Lakin 2018-ci ildə aktivlərdə ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda 12.6 % artım olmuşdur.

Kapital göstəricilərində isə bu 2016-cı ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda aktivlərdə olduğu kimi 10.62 % artım olduğunu görə bilərik. 2017-ci ildə isə ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda kapitalda 2.28 % azalma baş vermişdir. 2018-ci ildə bu göstərici aktivlərin artımı vasitəsilə kapitalda da 12.79 % artımla müşahidə olunmuşdur.

Cədvəldə qeyd edilən digər göstərici olan satışdan gəlirə nəzər yetirsək 2016-cı ildə ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda aktiv və kapitalın əksinə 44.9 % azalma olmuşdur. Bu göstərici 2017-ci ildə də ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda 83.85 % azalma ilə müşahidə olunmuşdur. Lakin 2018-ci ildə satışdan gəlir ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda 9 dəfəyə qədər artım baş vermişdir.

Xalis mənfəətin illər üzrə dəyişiklikliyinə nəzər salsaq 2016-cı ildə ilin əvvəlinə nəzərən ilin sonunda 67.95 % azalma görülməkdədir. Bu göstərici 2017-ci ildə də 123.77 % azalma ilə müşahisə olunmuşdur. 2018-ci ildə isə xalis mənfəətdə 7 dəfəyə qədər artım olmuşdur.

Qeyd edilən göstəricilərə əsasən Azercell Telecom MMC-nin cədvəldə göstərilən rentabellik əmsallarına nəzər salmaq. Aktivlərin rentabellik əmsalı (ROA), əsas şərtlərdə, investisiya məbləğindən (aktivlərdən) hansı mənfəətin yaranıldığını bildirir. Buna görə ROA-ı müqayisəli bir tədbir olaraq istifadə edərkən, bunu bir şirkətin əvvəlki ROA qiymətlərinə və ya oxşar şirkətin ROA qiymətinə qarşı müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Bunu nəzərə alaraq Azercell Telecom MMC-nin aktivlərin rentabellik əmsalına (ROA) diqqət yetirsək 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə mənfə göstərici əldə olunmuşdur. 2018-ci ildə isə bu göstəricidə artım baş vermiş, hətta 2016-cı ilin göstəricisini belə qabaqlamışdır.

Mənfəət yaratmaq üçün şirkətin aktivlərindən necə effektiv istifadə etdiyinin bir ölçüsü hesab olunan kapitalın rentabellik əmsalı (ROE) faiz dərəcəsi olaraq ifadə edilir və xalis gəlir ilə kapital münasibəti əks etdirir. Bu analiz davamlı artım tempi modeli olaraq adlandırılır. İnvestorlar gələcək haqqında təxminlər etmək və riskli ola biləcək ehtiyatların müəyyən edilməsi üçün bu modeldən istifadə edə bilirlər, çünki onlar davamlı inkişaf qabiliyyətindən qabaq çalışırlar. Və buna görə də Azercell Telecom MMC-nin kapitalın rentabellik (ROE) göstəricisinə baxsaq 2017-ci ildə mənfə göstərici qeyd olunduğu halda, 2018-ci ildə bu göstəricidə 2016-cı ilə nəzərən 1.28 % artım olduğu müşahidə edilməkdədir.

Son olaraq isə satışın rentabellik (ROS) göstəricisində 2017-ci ildə mənfə göstərici olduğunu qeyd etməklə, 2018-ci ildə 2016-cı ilə nəzərən satışın rentabellik əmsalında 2 dəfədən çox artım görülməkdədir. Belə ki, satışın rentabellik əmsalı (ROS), bir şirkətin gəlirlərindən hansı səviyyədə mənfəət əldə etdiyini düzgün hesablayan bir maliyyə nisbətidir. Bu əməliyyat gəlirinə çevrilən ümumi gəlirin faizini təhlil edərək bir şirkətin fəaliyyətini ölçür. Bu isə Azercell Telecom MMC-nin 2018-ci ildə satışın rentabellik göstəricisinin müəssisənin fəaliyyətinin müsbət istiqamətdə irəliləyişini göstərdiyini qeyd edə bilərik.

Nəticə və Təkliflər

Sonda isə qeyd edə bilərik ki, müəssisənin fəaliyyəti zamanı maliyyə əmsallarına əsasən qiymətləndirilməsi mühim rol oynayır. Həm aktivlərin rentabellik əmsalı, həm də kapitalın rentabellik əmsalı şirkətin öz resurslarını necə istifadə etməsi ilə bağlı tədbirlərdir. Satışın rentabellik əmsalı isə müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığını proqnozlaşdırmasqda mühim rol oynayan ölçü vahididir. Azercell Telecom MMC-nin aparılmış maliyyə əmsallarının qiymətlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, 2016-cı ildə müəssisənin rentabellik göstəriciləri müsbət olduğu halda, 2017-ci ildə bu göstəricilər mənfəyə enmişdir. Lakin 2018-ci ildə göstəricilər müsbətə qalxmış, bununla yanaşı 2016-cı ilə nəzərən artım görülməkdədir. Verilən göstəricilərə əsasən nəticə etibarlı ilə qeyd edə bilərik ki, 2017-ci ildə xalis mənfəət baxımından müəssisənin zərərlə qarşılaşması maliyyə əmsallarında da öz təsirini göstərmişdir. Müəssisənin fəaliyyətinin inkişaf tempinə nəzər salarsaq, 2017-ci ildə baş verən iqtisadi gərginliklər öz təsirini göstərmişdir. Buna baxmayaraq, müəssisənin apardığı düzgün iqtisadi tədbirlər nəticəsində inkişaf tempinin artdığını görmək mümkündür. Təhlilin nəticəsinə əsasən 2018-ci ildə müəssisənin rentabelliğinin artdığını söyləmək mümkündür. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın lider mobil operatoru olan Azercell Telecom MMC-nin rentabellik səviyyəsinin mövcud şəraitdə daha da yüksəldilməsinin mümkün olduğunu qeyd edə bilərik. Bu istiqamətdə tədbirlərin görülməsi perspektivinə malik olduğunu nəzərinizə çatdırırıq. Yeni Nəsil

Telekommunikasiya şirkətinə çevrilmək üçün şirkəti növbəti səviyyəyə çatdırmaqda olan Azercell Telecom MMC mütəşəkkir addımlar atmaqdadır. İşgüzar fəaliyyətini genişləndirmək və gündəlik işində müştərilərinin marağına uyğun xidmət göstərməkdədir. Belə olan halda Azercell Telecom MMC-nin fəaliyyətini ölkə sərhədlərindən də kənara genişləndirmək istiqamətində tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyatlar

E.Quliyev : Kənd təsərrüfatı maliyyəsi. <http://library.adau.az/ebook/EDVkəndtəsərrüfatımaliyyəsi.pdf>

Y.Əhmədov : Maliyyə-iqtisadi təhlil (Kitab), ADAU, Gəncə/Azərbaycan

www.banco.az

Pesəkar muhasib kvalifikasiyası. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması. Təkmil səviyyə 7. METM, Bakı 2013

www.investopedia.com

Pesəkar muhasib kvalifikasiyası. Maliyyə menecmenti. Təkmil səviyyə 9. METM, Bakı 2013

V.T.Novruzov (2011) : Audit (Kitab), Bakı/Azərbaycan

Y.Əhmədov : Maliyyə hesabatlarının təhlil (Kitab), ADAU, Gəncə/Azərbaycan

Maliyyə Böhranının Problemlı Kreditlərin Dinamikasına Təsiri və Onların Həlli Yolları

*Səkinə QƏHRƏMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sakina.qahramanova@gmail.com*

Xülasə

Maliyyə böhranı maliyyə bazarlarında olan fondların ən məhsuldar investisiya sahələrinə ötürülməsinə mane olur. Maliyyə böhranları əsasən bank sistemində geri ödənməyən kreditlərin həddən artıq çoxalmasına səbəb olur. Bank və kredit götürmüş şəxslər arasında olan öhdəliklərin icra edilməməsi nəticəsində yaranan problemlər həm əsas borcun qaytarılmasında, həm də faiz ödənişlərinin keçikməsinə səbəb olur. Belə halda bankların gəlirləri azalır, yeni kredit vermək imkanı zəifləyir, həmçinin əmanətçilərin sayında da azalma baş verir. Bank sektorunda yaranmış böhran istər iqtisadi aspektdən, istərsə də psixoloji cəhətdən ev təsərrüfatlarına neqativ təsir edir və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə sıçrayır.

Bənzər bir hal Azərbaycanda da müşahidə edildiyindən bu problemin tədqiqi günümüzdə zəruridir. Belə ki, ölkədə 2015-ci ildə devalvasiya baş vermiş və əhali kreditlərin ödənişini kəskin azaltmışdır. Nəticə etibarilə 2019-cu il yanvarın 1-nə ölkədə problemlı kreditlərin miqdarı 1 milyard 585 milyon manat təşkil etmişdi. Belə bir problemlə üzləşən bankların gəlirləri azalmış, xarici bazarlara çıxış imkanları pisləşmiş, daxili yığım mənbələri daralmışdır. Bir tərəfdən, aktivlərin dəyər itirməsi, xarici valyutadakı kredit və depozitlərin qaytarılmasında yaranmış çətinliklər, digər tərəfdən isə, banklara və milli valyutaya inamın azalması bir sıra bankların sektoru tərk etməsinə səbəb olmuşdu.

Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu olaraq problemlı kreditlərin ödənməsində dövlət dəstəyi təklif edilmişdir. Dövlət dəstəyindən başqa bankların idarəedilməsində effektivliyin təmin edilməsi üçün məqalədə yenidən konfigurasiya proqramının hazırlanması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: Maliyyə böhranı, Bank böhranı, Problemlı kreditlər

Giriş

İqtisadiyyatda baş verən böhranlar maliyyə sistemində və onun ən mühüm elementlərindən olan bank sektoruna ciddi təsir edir və müxtəlif səviyyəli problemlər (bank sisteminin tamamilə dağılmasına qədər) yarada bilər. Azərbaycanda 2015-ci ildə baş vermiş devalvasiya nəticəsində ölkədə problemlı kreditlərin həcmi artmış, ölkədə bank böhranı yaşanmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda məşğulluq ilə əlaqədar bir çox tədqiqat aparılmışdır. Bu tədqiqatların nəticəsində, məşğulluğa təsir edən makroiqtisadi amillər sırasında artım, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, ödəniş balansı və real kapital qoyuluşu göstərilmişdir.

Aghion və Howitt fikrinə görə, maliyyə liberallaşması nəticəsində maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyəti genişlənməkdə və iqtisadi artım artmaqdadır. Reallaşan iqtisadi artımla məşğulluq

dərəcəsi arasında müsbət bir əlaqə vardır. Artım nəticəsində genişləyən iş imkanları kapitalın gəlirliliyini artırmasına, təbbi olaraq işsizlik səviyyəsi də azalmasına meyilli olmasına səbəb olur. Buna görə, bu prosesin nəticəsində məşğulluq balansının səviyyəsi friksional işsizlik tendensiyasının azalması nəticəsində birbaşa, yeni iş yerlərinin yaradılması prosesi nəticəsində isə dolayı olaraq artmaqdadır (Nurhan, 2012:25).

Toche (2001) görə, maliyyə-kredit təşkilatlarının effektiv fəaliyyəti məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir edir. Məhsuldarlıqla əmək haqqı paralel olaraq artdıqda uzunmüddətli böyümə və məşğulluq arasında müsbət bir əlaqə yaranır. Bu halda, əmək haqqının tənzimlənməsi gecikdirilərsə, real əmək haqqının azalması aşağı keyfiyyətli əməyin istifadəsinin artmasına təsir göstərəcəkdir. Konyunktura dalğalanmalarını da işsizlik və iqtisadi artımla əlaqələndirilmiş və işsizlik və durğunluq dövrlərində ÜDM arasında mənfi bir təsir olduğu qeyd edilmişdir (TJeff Madura, 2010:94).

Digər tərəfdən uzunmüddətli maliyyə dəyişkənliyi işsizliyi artırmasına baxmayaraq, böhrana çevrilməyən dalğalanmalar iqtisadiyyatda məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir edə bilər. Daveri və Tabellini ÜMM və işsizlik arasında mənfi bir əlaqənin olduğunu qeyd edir. Bu əlaqədə əsas məsələ, bazarı maliyyə resursları ilə təmin edən maliyyə-kredit təşkilatlarının faiz dərəcələrini kəskin yüksəltməməsi ilə bağlıdır.

Bu məqalənin ilk hissəsində maliyyə böhranları qısaca analiz edildikdən sonra problemlə kreditlər və onların təsirləri öyrənilmişdir. Daha sonra Azərbaycanda baş vermiş devalvasiya nəticəsində yaranmış mühit analiz edilmiş və bununla bağlı təklif verilmişdir.

Maliyyə böhranları və növləri - Maliyyə bazarlarında baş verən hər hansı bir problem iqtisadiyyatın bütün sektorlarına mənfi təsir göstərir. Buna görə iqtisadi fəaliyyət sahələri içində fəaliyyətləri ən çox tənzimlənən və qaydaları əvvəlcədən müəyyən edilən fəaliyyət sahəsi maliyyə sahəsi olmalıdır. İqtisadiyyatda əhəmiyyətli vəzifələrə malik olması səbəbindən geniş sahəni maraqlandıran və ləğvedilməsi zamanı cəmiyyətə böyük zərər verə biləcək maliyyə sektorunda müxtəlif dövlət orqanlarının monitorinqi və nəzarəti təşkil edilir.

Azərbaycanda maliyyə-kredit təşkilatları da daxil olmaqla ümumilikdə maliyyə sektorunu tənzimləyən və nəzarət edən təşkilatlar bunlardır:

- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı,
- Maliyyə Nazirliyi,
- Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası,
- Auditorlar Palatası,
- Əmanətlərin Sığortalanması Fondu.

Bu təşkilatların hər biri maliyyə sektorunda sabitliyin qorunmasında və bazarın effektiv işləməsində mühüm rola sahibdir. Adları sıralanan təşkilatlardan başqa bu sahəni tənzimləyən ən əhəmiyyətli qanunlar bunlardır:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
3. “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. “Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. “Kredit ittifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və s.

Maliyyə böhranı, maliyyə bazarlarında yalnız seçim və ya əxlaqi risk (moral hazard) problemlərinin pisləşdiyi bir pozulmanı göstərib, böhran nəticəsində maliyyə bazarları fondların ən məhsuldar investisiya sahələrinə ötürülməsinə imkan vermir. Maliyyə böhranları valyuta və fond bazarları kimi maliyyə bazarlarında kəskin qiymət dəyişikliyinə və ya bank sistemində geri ödənməyən kreditlərin həddən artıq artmasına səbəb olan ciddi iqtisadi problemlər kimi təsvir edilə bilər (Financial Services Authority, 2009:, s.35).

Maliyyə böhranı haqqında əsas fikir aşağıdakı kimidir: böhranın mühiti və göstəriciləri vardır, bununla belə böhranın dəqiq bir vaxtda və şəkildə ortaya çıxacağını proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Dornbusch'un sözlərinə görə, “Böhran yalnız baş verdiyində görülə bilər.” Əgər böhran dəqiq müəyyən edilsəydi, lazımı tədbirlər görülər, böhranın qarşısı alınar, yəni böhran olmazdı (Kapoor, 2009:s.25). Həm də məlumdur ki, maliyyə böhranında təzyiq və gərginlik inamsızlıq və gərginlikdən yaranır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, böhran iqtisadiyyatda gözlənilməz və anidən baş verərək ölkə iqtisadiyyatında ciddi problemlərə səbəb olan mənfi hadisələr kimi ifadə edilir.

Xüsusilə 1970-ci illərdən etibarən müxtəlif ölkələrdə baş verən maliyyə böhranları müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən fərqli şəkildə sistemləşdirilmiş və beş formada öyrənilmişdir. Bunlar (Gorton, 2012:s.3):

- Pul böhranı
- Bank böhranı
- Əkiz böhranlar
- Sistemli maliyyə böhranları
- Xarici borc böhranı

Pul böhranı, gələcək dövrdə yaranacaq məzənnə dəyişikliyi üzrə gözləntilərin dəyişməsi ilə şiddətlənən, beynəlxalq rəsmi ehtiyatlardakı baş verən ani və kəskin azalmasıdır. Pul böhranının tərifli təkcə sabit valyuta məzənnəsinin etibarlı olduğu ölkələrin valyutasına istiqamətlənmiş spekulatif hücumları deyil, həm də müəyyən qrupdan kənarında daha böyük devalvasiyaya gətirib çıxaran spekulatif hücumları əhatə etməkdədir.

Bank böhranı, maliyyə sistemində inamın itməsi nəticəsində əmanət sahiblərinin depozitlərini geri almaları üçün banklara hücum etməsi vəziyyətidir. Lakin bu halda banka edilən hücum, sistemdəki problemlərin səbəbindən çox nəticəsi ilə bağlıdır. Bu böhranların ən əhəmiyyətli səbəbləri; qeyri-stabil makroiqtisadi struktur, hüquqi bazanın zəif olması, bank sektorunda qeyri-qənaətbəxş monitoring və nəzarət, ödəmə sistemi kimi maliyyə infrastrukturun komponentlərinin etibarlı olmaması və risklərin idarə edilməsi üçün zəruri kredit mədəniyyətinin olmamasıdır (Flood və Marion, 1997:s. 14).

Əkiz böhranlar, milli pul vahidində real bir dəyərlənmə ilə valyuta riskinə qarşı qorunmamış xarici pul vahidi ilə alınmış öhdəliklərin mövcud olduğu bank sektorunda geniş yayılmış problemlərin birlikdə baş verməsi vəziyyətini ifadə edir. 1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iki əhəmiyyətli hadisə baş vermişdi. Bu krizlər bank sektoru və pul vahidiylə əlaqədar problemlərin qarşılıqlı təsirinə əsaslanmışdır. Yəni, bankın verdiyi borcların sürətli iqtisadi böyüməni təmin etdiyi dövrlərdə, kredit həcmimin anormal bir sürətlə artması və nəticədə bir çox maliyyə böhranına yüksək səviyyədə şişirdilmiş bank kreditlərinin liderlik etməsidir (Gorton, 2012:s.6).

Sistemli maliyyə böhranları, maliyyə sistemində baş verən, kredit yığılı və ödənişlər kimi əhəmiyyətli funksiyaları pozan, həm də real iqtisadiyyata mənfi təsir göstərən bir şok kimi müəyyən edilir. Sistemli bank böhranı maliyyə bazarlarında bir və ya bir neçə bankın iflas etməsi və bu zaman bütün sistem üzərində yayılması ilə ödəniş sisteminə mənfi təsir göstərməsi kimi baş verir.

Xarici borc böhranı, ölkənin qarşılaşdığı xarici ödəniş problemləri səbəbindən dövlət və ya özəl sektora aid borcları ödəyə bilməyəcəyini elan etməsidir. Hər hansı bir ölkənin ya dövlət, ya da özəl sektora aid olan xarici borclarını ödəməməsi zamanı xarici borc böhranı yaranmış olur. Xarici borc böhranını artıran ən əhəmiyyətli səbəblərdən biri, iqtisadiyyatda xarici borc idarəçiliyinin zəif olmasıdır.

Problemlə kreditlər anlayışı və iqtisadiyyata təsiri - Problemlə kreditlər, bank və borclu arasında yazılı bir öhdəlik nəticəsində həm əsas pul, həm də faiz ödənişlərində bir gecikmə zamanı

Yaranan və zərər hadisəsinin görüldüyü kreditləri müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Problemlı kreditləri yaranan amillərə nəzər saldıqda, bu kreditlərin formalaşmasının səbəbləri həm daxili amillərdən, həm də xarici amillərdən ibarətdir.

Bank sektorunda olan ümumi tendensiyaya əsasən, təqib edilən kreditlərin ümumi verilmiş kreditlərdə nisbəti 5%-dən (bəzi mənbələrdə 6%) çox deyilsə, bu normal hesab edilir, Qeyd edilmiş nisbətın artması ilə birlikdə bank üçün riskin də artacağı ehtimal edilir (Financial Services Authority, 2009:, s.23).

Bankların problemlı kreditlər nəticəsində qarşılaşdıqları problemləri iqtisadi və psixoloji olaraq ikili qrupa ayırmaq mümkündür.

1. İqtisadi problemlər.
2. Psixoloji problemlər.

Ölkədə qanunvericilik bazası bankların problemlı kreditlərə qarşı münasibətini müəyyənləşdirmişdir və müəyyən bir müddət ərzində yığılmayan kreditlər üçün kreditin müddəti və göstərilmiş təminat nəzərə alınmaqla icbari əməliyyatlar aparacaqdır. Buna baxmayaraq, banklarda kreditlərin problemlı kreditlərə çevrilməsində yaranacaq bir artış, onun gəlirlərini azaldacaq və nəticədə bankın öz sərmayəsinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu vəziyyət, bankların resurslarını gəlir gətirən sahələrə ötürməsinə maneə törədəcəkdir, digər tərəfdən problemlı kreditlərin səviyyəsində baş verən artım bankların zərərini artıraraq onların iflasına səbəb olacaqdır (Kapoor, 2009:s.17).

Problemlı kreditlər nəticəsində cəmiyyətdə psixoloji problemlər də baş verir. Psixoloji problemlər özü iki yolla qarşımıza çıxır. Birinci problem, bankın rəhbərliyi ilə bağlıdır. Bank menecerləri, problemlı kreditləri izləmək üçün yüksək səy və vaxt sərf etmək məcburiyyətində qaldığı üçün bankın mövqeyini daha da yaxşılaşdırmaq üçün lazımi səyi göstərə bilməyəcəkdir. İkinci problem isə, bankda olan problemlı kreditlərin yüksək səviyyədə olmasının digər müştəridə bankın nüfuzu ilə bağlı yaratdığı düşüncədir. Belə ki, bu zaman bankın imici zədələnir. Bankın imicində görülən bu mənfi hadisə nəticəsində bankda müştəri itkisi yaşanır və bankın böyüməsi ilə inkişafında çətinliklər yaranır.

Beləliklə, iqtisadiyyatda baş verən müxtəlif maliyyə böhranları iqtisadi subyektlərə ciddi təsir göstərdiyindən ölkədə problemlı kreditlərin həcmının artmasına səbəb olur. Mövcud yanaşma Azərbaycan nümunəsində tədqiq edilərək, onun həlli yolları müəyyənləşdirilməyə çalışılacaqdır.

Metod

Aparılmış tədqiqatda, elmi metodlardan biri olan deduksiya metodu istifadə edilmişdir. Deduksiya metodundan başqa, tədqiqatın analiz bölməsində istifadə edilən məlumatlar ikinci əl məlumatlardan istifadə edilərək aparılmışdır.

Analiz

Azərbaycanın iqtisadiyyatı və milli valyutası neft qiymətlərindən çox asılı olduğuna görə dünya bazarında neftin qiymətinin 2014-cü ilin iyul ayından başlayaraq 47 faizə qədər azalması manatın məzənnəsinə təsir etmişdir. Nəticədə 2015-ci ildə ölkədə devalvasiya baş vermişdir. Devalvasiyadan sonra Azərbaycanda əhali kreditlərinin ödənişi demək olar ki, donmuşdur. Baş vermiş hadisə manatla krediti olanlar üçün qənaətbəxş olsa belə, dolların təxminən iki dəfəyə yaxın dəyər qazanması insanların borcunu ödəməkdə çətinlik yaratmışdı. Nəticə etibarilə 2019-cu il yanvarın 1-nə ölkədə problemlı kreditlərin miqdarı 1 milyard 585 milyon manat təşkil etmişdi (<https://www.cbar.az/>).

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda sahibkar və fərdi şəxslərin problemlı kreditlərinin məbləği region ölkələri arasında ən yüksək səviyyədədir. Qaytarılmasında çətinliklər yaranan kreditlərin həcmi ümumi kredit portfelinin 15 faizinə çatırdı (<https://www.fimsa.az/>). Bu isə normal səviyyədən 3 dəfə çoxdur.

Bu hadisələrə paralel olaraq bankların xarici bazarlara çıxış imkanları pisləşmiş, daxili yığın mənbələri isə daralmışdır. Bir tərəfdən, aktivlərin dəyər itirməsi, xarici valyutadakı kredit və depozitlərin qaytarılmasında yaranmış çətinliklər, digər tərəfdən isə, banklara və milli valyutaya inamın azalması bir sıra bankların sektoru tərk etməsinə səbəb olmuşdu. Həm depozitlərin, həm də kreditlərin dinamikasında geriləmə baş vermişdi. Banklar əməliyyat xərclərini azaltmaq məcburiyyətində olduqlarından, 2017-ci ildə həm bank filiallarının, həm də bankomatların sayında azalma baş vermişdir. Bank sektorunda çalışanların sayında da azalma olmuşdur. (Dövlət Proqramı, 2018). Yaranmış böhran nəticəsində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ölkədə 15-ə yaxın bankın ya bağlanmasına, ya da birləşməsinə qərar verib.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı 1992-ci il fevralın 11-də "Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə yaradılmışdı. Qərarın qüvvəyə mindiyi tarix (12 fevral) Bankın yaradılması tarixi kimi qeyd olunmaqdadır. 1992-ci il 7 avqust tarixində Milli

Bankın fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanun - “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” qanun təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına aparılmış əlavə və dəyişikliklər nəticəsində 2009-cu ilin 18 martında Milli Bankın adı dəyişilərək Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı olmuşdur.

2016-cı ildə Azərbaycanda reallaşdırılmış iqtisadi və institusional islahatlar və yeniliklər daxilində Mərkəzi Banka əvvəlcədən verilmiş vəzifə və səlahiyyətlər dəyişmişdir. Başqa sözlə, həmin ilin martın 4-də "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edilmiş dəyişmələrə əsasən, maliyyə bazarında bankların apardıqları fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması və onların tənzimlənməsi başqa bir quruma verilmişdir. Bu yeni yaradılmış təşkilat artıq ölkədə bankların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən qurumdur.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycanda maliyyə böhranı nəticəsində problemlı kreditlərin həcmnin artması ondan çıxış yollarının da axtarılmasına səbəb olmuşdur. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu olaraq 2015-ci ildə manatın devalvasiyasından sonra kreditlərin ödənişində yaranmış fərqlin dövlət tərəfindən ödənməsi planlaşdırılmışdır. Bu addımın ölkədə yaranmış böhranı azaldacağı və maliyyə bazarlarında sabillik yaradacağı düşünülür. Bu prosesi asanlaşdırmaq məqsədilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası Azərbaycanda problemlı kreditlərin həlli ilə bağlı işlərin icrası çərçivəsində elektron portal da hazırlamışdır. Belə ki, portal vətəndaşlara hesablanmış kompensasiyanın məbləği ilə yanaşı, güzəştə görə kompensasiya məbləğinin azaldılan hissəsi, kompensasiyanın cari borcların ödənilməsinə yönəldilən və vətəndaşa çatan hissəsi, həmçinin restrukturizasiya güzəştinin şamil oluna biləcəyi cari kreditlər barədə ümumiləşdirilmiş məlumatları özündə əks etdirir.

Bu addımla yanaşı, xarici təcrübədə digər siyasətlərin də tətbiq edildiyi görülür. Belə ki, problemlı kreditlərlə bağlı kreditorların hüquqlarının qorunması sahəsində digər güzəşt mexanizmi də istifadə edilir. Kreditorların hüququ dedikdə yalnız güzəştin tətbiq edilməsi deyil, həm də birbaşa kredit götürən vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Rusiya Federasiyasında kreditorların hüquqlarının qorunması üçün fiziki şəxslərin müflis olmaq hüququ var. Ancaq fiziki şəxslərə müflis olmaq hüququnun verilməsi ölkəmizdə belə problemlərin həll edilməsində optimal yol olmaya bilər.

Bankların idarəedilməsində effektivliyin təmin edilməsi üçün onların yenidən konfigurasiyası proqramı hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyatlar

- 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı, 26 sentyabr 2018-ci il.
- Financial Services Authority (2009) “A Regulatory Response to the Global Banking Crisis”, FSA Discussion Paper.
- G.Gorton, 2012, *Misunderstanding Financial Crises: Why We Don’t See Them Coming*, Oxford, UK: Oxford University Press.
- R.Flood, and N.P.Marion, (1997) “Policy Implications of ‘Second-Generation’ Crisis Models,” IMF Working Paper 97/16 (Washington: International Monetary Fund).
- S.Kapoor, (2009) “The financial crisis – some implications for regulation, investments, tax policy & economic governance”, Speech at the Norwegian Ministry of Finance.
- [https://www.cbar.az/\(2019\)](https://www.cbar.az/(2019)).
- [https://www.fimsa.az/\(2019\)](https://www.fimsa.az/(2019)).

Sosial Biznes Və İnsan Kapitali Trendləri

Səməd SƏMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

mr.ssamedov@gmail.com

Xülasə

Sosial Biznesin əsas məqsədi kiçik və orta ailə bizneslərinin formalaşması və böyüməsinə yardım edərək kasıbçılıq aradan qaldırmaq və ölkənin iqtisadi vəziyyətini gücləndirməkdir. Bu Sosial Biznes formalarını əsasında kasıb insanlar ya kiçik şirkət sahibi olaraq gəlir əldə etməklə və ya sosial fayda yaradan məhsullardan faydalana bilər. Sosial ehtiyacları yerinə yetirməklə, hər iki yolla, sosial biznes əsas məqsədi olan yoxsullara kömək edə bilər. Hazırki ictimaiyyətin dataların göstərişlərinə baxarsaq sosial biznesin bir çox sahələrə inkişafında əsasən də insan kapitalının formalaşmasında böyük rolunu görürük. İnsan kapitalı planlaması, artan qloballaşma və dünyanın müxtəlif iqtisadiyyatlarında son dövrdə baş verən böhran səbəbiylə iş bazarlarında tələbin enməsi ilə daha da çox diqqətə alınır. Bu il Deloitte şirkəti tərəfindən 11,000-dən çox iş və İK rəhbərləri arasında aparılan qlobal sorğusu və bugünkü aparıcı təşkilatların rəhbərləri ilə aparılan danışıqlara əsasən, fundamental dəyişikliklərin aparılması gözlənilir. Təşkilatlar artıq yalnız ənənəvi metrikalar olan maliyyə göstəriciləri və ya məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti ilə qiymətləndirilmirlər. Əksinə, bu gün təşkilatlar daha işçilərinə, müştərilərinə və onların cəmiyyətlərinə olan münasibətləri, onların cəmiyyətə olan təsirləri, onları biznes müəssisələrindən sosial müəssisələrə çevirmələri ilə dəyərləndirirlər. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr, lazımi vaxt və səyləri bəxş edərək, iqtisadi artımı sürətləndirmək üçün daha çox insan kapitalının inkişafına xüsusi diqqət yetirmişlər. Beləliklə, insan kapitalı inkişafı beynəlxalq arenaya daxil olmaq üçün əsas yollardan biridir. Buna görə də bu məqalə bugünkü dünyanın insan kapitalının tendensiyalarını və biznesin artan sosial göstəricilərlə əlaqələrini araşdırır.

Açar sözlər: Sosial biznes, Sosial kapital, Sosial iqtisadiyyat, İnsan kapitalı

Azərbaycanda İnvestisiya Mühiti və Onun İnkişaf İstiqamətləri

Sərxan İSMAYILLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

serxan.qezenferli888@gmail.com

Xülasə

Normal investisiya mühitinin yaradılması dövlətin iqtisadi, o cümlədən investisiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kimi özünü göstərir. İnvestisiya vasitəsilə ictimai istehsalın planlı inkişafına nail olunur, iqtisadiyyatın səmərəliliyi və tarazlığı təmin edilir, çəkilən məsrəfin hər manatına görə daha çox məhsul və milli gəlir artımına şərait yaradılır. İnvestisiya əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, maddi istehsalın digər formada inkişafına kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir.

İnvestisiyanı bilərəkdən bu günkü istehlak ehtiyaclarından imtina edərək, gələcəkdə davamlı gəlir götürmək məqsədilə istifadə edilməyə istiqamətləndirən uzunmüddətli qoyuluşlar kimi də xarakterizə etmək mümkündür. Hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş bir fakt qeyd edilməlidir ki, hər hansı sosial-iqtisadi sistemdə biznesin inkişaf etdirilməsi və çiçəklənməsi düzgün investisiya siyasətindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, investisiya fəaliyyəti riskli fəaliyyətdir, belə ki, vəsaitin xərclənməsi ilə əldə ediləcək gəlir arasında bir xeyli vaxt keçir ki, bu müddətdə investor ancaq vəsait qoyuluşlarını həyata keçirir. İnvestisiya fəaliyyətini, həm də müəyyən mənada məcburi fəaliyyət adlandırmaq olar. Çünki, iqtisadiyyatdan az-çox anlayışı olan biznesmen başa düşməlidir ki, investisiya qoyuluşları məqsədyönlü olmaqla, hərəkətsizlikdən daha faydalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hər kəs başa düşür ki, bu günkü normal görünən istehsal gücləri, maşın və avadanlıqlar hər an həm fiziki, həm də mənəvi aşınmaya məruz qala bilər. Odur ki, onların işçi vəziyyətində saxlanılması və elmi-texniki tərəqqinin tələblərindən geri qalmamaq məqsədilə fasiləsiz investisiya qoyuluşları vacibdir. İnvestisiya fəaliyyəti olduqca çox şaxəlidir. Buraya həm müxtəlif sahələrə investisiya qoyuluşlarının vacibliyi, həm maliyyələşmə, kreditləşdirmə qaydaları, həm də investisiya mənbələrinin müxtəlifliyini aid etmək olar.

Açar sözlər: İnvestisiya, İnvestisiya mühiti, Xarici investisiya

Giriş

Müasir şəraitdə təsərrüfat həyatının mühüm elementlərindən biri də investisiya qoyuluşları hesab olunur. İnvestisiya qoyuluşları əsasən pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, pay, qiymətli kağız, texnologiya, avadanlıq, lisenziya, ticarət nişanları, kreditlər, mülkiyyət hüquqları, intellektual sərvətlər və sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə yönəldilən digər qiymətli formalarında təzahür edir (Əhmədov, Hüseyn, 2011). Müxtəlif subyektlər tərəfindən həyata keçirilməsinə baxmayaraq, nəticədə investisiya qoyuluşları dövlətin maraqlarının reallaşdırılmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, investisiya maddi, qeyri-maddi və maliyyə ehtiyatlarının əldə olunması üçün mövcud resursların istifadə olunmasını xarakterizə edir. Daha geniş mənada isə investisiyalar iqtisadi artımı və ölkədə iqtisadi inkişafın əldə olunması

məqsədi ilə zəruri maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mexanizmini də təmin edən iqtisadi təsir kimi də xarakterizə olunabilir.

Hər bir ölkə üçün, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasında müvafiq qanunvericilik bazasının mövcudluğu əsas şərtlərdən biridir. Respublikada sərmayədarların hüquq və mənafələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli, xarici sahibkarlara eyni iş şəraitinin yaradılması və əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti “Xarici İnvestisiyaların qorunması” (1992-ci il) və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” (1995-ci il) qanunlarla tənzimlənir

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, MDB məkanına daxil olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da investisiya problemləri ciddi olaraq qarşıya çıxdı. İqtisadi əlaqələr kəsilmiş, sənaye sahələri iflic olmuş və ölkə iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramışdı. Bu illərdə hökumətimizin düzgün siyasəti nəticəsində neft strategiyası hazırlanaraq “Əsrin müqaviləsi” imzalandı, ölkəyə xarici investisiya axınına yol açıldı. Sonrakı illərdə də özəlləşmə prosesinin genişlənməsi, sahibkarlara dövlət qayğısının artması nəticəsində xüsusi investisiyanın rolu artmaqda davam edir. Yeni investisiya mənbələri cəlb etmək məqsədilə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və lizinq xidmətinin genişləndirilməsi, ipoteka kreditinin güzəştli şərtlərlə verilməsini, xarici maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində bir çox zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir (Əliyev, 2008).

Metod

Tədqiqat işində müvafiq metodlar seçilmişdir. İqtisadi fikrin inkişafı, yeni nəzəri fikirlərin meydana gəlməsini müəyyən dövrdə ölkədə yaranmış iqtisadi vəziyyət şərtləndirilir. Ölkənin iqtisadi artımında investisiya qoyuluşu həlledici rola mənsub olduğuna görə, xarici investisiyaların tənzimlənməsi, nəzarəti, cəlbi, metodologiyası və qiymətləndirilməsi yatırımın prioritet istiqamətlərini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş metodoloji normativ materialdan istifadə olunmuşdur. İnvestisiya resuslarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında oynadığı rol, istifadəsi, iqtisadi səmərəliliyi, onun iqtisadi artıma təsiri, ona təsir göstərən amillərin qarşılıqlı asılılığı nəzərə alınaraq ölkənin üstün cəhətləri və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatına son yeddi ildə yatırılan daxili və xarici investisiyaların miqdarı müqayisəli şəkildə təhlili edilmişdir.

Analiz

Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, bütün cəmiyyətlərdə istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı, əsas fondların təzələnməsi, geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyi, işsizlik probleminin həlli və nəhayət əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilk növbədə investisiya qoyuluşlarından, onun həcmindən və eləcə də səmərəli istifadəsindən asılıdır.

Milli iqtisadiyyat üçün önəmli olan cəhətlərdən biri də, istehsalın artımının təmin edilməsi baxımından investisiya mühitinin təşəkkülüdür. Bu proses kortəbii şəkildə baş vermir. Bazar avtomatizmi bu problemi həll etmək iqtidarında deyil, atılan müvafiq addımlar investisiya proseslərinin məqsədyönlü intensivləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Digər mühüm amil maliyyə sabitliyidir. Bu sabitliyin əldə olunması xeyli dərəcədə investisiya ehtiyatlarının formalaşması, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təmin olunmasını və ümumən əlverişli investisiya mühitinin şərtləridir. İntestisiya mühitinin təşkili xeyli dərəcədə özəl sektorun fəallığından, xüsusi çəkisindən və əlaqələrinin intensivliyindən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsindən asılıdır (Məmmədov, 2005).

Beynəlxalq təcrübəyə görə iqtisadi sabitliyi və əlverişli investisiya mühitini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi cəmiyyətdə iqtisadi rifah baxımından müəyyən edilən "orta sinfin" xüsusi çəkisidir. Məhz bu sinif, münasibətlərin dinamikliyini və ahəngdarlığını təmin edən əhəmiyyətli amil olmaqla keçid dövrü iqtisadiyyatı ilə əvəzlənməsini sürətləndirir.

Nəticə və Təkliflər

Bir qayda olaraq Azərbaycanın investisiya mühitindən danışarkən onun əlverişli geosiyasi və coğrafi mövqeyi, yüksək ixtisaslı kadrlar potensialı və zəngin təbii sərvətləri önə çəkilir. Əslində əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün bunlar yalnız ilkin şərtlərdir. Səmərəli yanaşma olmadıqda bu zənginlik ölkə iqtisadiyyatı və hətta, ölkə üçün ciddi problemlər mənbəyi ola bilər. Bu problemlərə ilkin yanaşmada aşağıdakılar aid edilə bilər :

- regionda marağı olan dövlətlərin mənafələrinin toqquşması ;
- milli iqtisadiyyatın birtərəfli genişlənməsi, ölkənin böyük dövlətlər üçün xammal əlavəsinə çevrilməsi təhlükəsi və s.

Azərbaycanda həyata keçirilən torpaq islahatı keçmiş sovet respublikalarının bir çoxundan fərqli olaraq investisiya mühitinin əlverişli olması üçün obyektiv zəmin yaratmışdır. Belə ki,

gələcəkdə təşəkkül tapacaq normal torpaq bazarı investisiya fəallığına təkan verən amilə çevrilir.

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi baxımından investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. İntestisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- şəxsi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;
- mülkiyyətin formasından asılı olmayaraq bütün investorlar üçün daha da əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması;
- stabil hüquqi-normativ rejimin təmin edilməsi məqsədilə dövlətin rolunun artırılması;
- investisiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazasının təkmilləşdirilməsi;
- investisiya obyektlərinin seçimi, təhlili məqsədilə müəssisələr haqqında investorların məlumatlandırılması sisteminin yaxşılaşdırılması;
- əmanətlərin investisiyalara səmərəli transformasiyasını təmin edən müasir institusional infrastrukturun inkişaf prosesinə yardımının artırılması;
- biznesin informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına, mühasibat uçotunun və statistikanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına doğru yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Hər hansı bir ölkəyə kapital qoyuluşu həmin ölkənin iqtisadi şəraitinin və siyasi iqliminin dərinədən öyrənilməsinə tələb edir. Müasir dövrdə böyük firmaların hamısı əvvəlcə ölkənin biznes infrastrukturunu, investisiya iqlimini müəyyən edir və daha sonra həmin ölkəyə investisiya qoyuluşu haqda fikirləşir. Xarici investorların mənfəət əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti, başqa növ fəaliyyət obyektlərinə qoyduqları əmlakın və əmlak hüquqlarının bütün növləri, o cümlədən intellektual fəaliyyətin nəticələrinə hüquqlar və əşya hüquqlarına aid olmayan digər hüquqlar xarici investisiyadır.

Xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilirlər (Əzizova, 2012):

1. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri, vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə və təşkilatlarda payçılıq iştirakı;
2. Tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələrin yaradılması;
3. Müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların və habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi;

4. Torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının da əldə edilməsi;
5. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Bunlardan başqa xarici investisiyaların tənzimlənməsi, qorunması sahəsində olan qanunvericilik sistemi əmək və sosial qanunvericilik sistemi ölkədə azad iqtisadi zonaların olması, vergi qanvericiliyi və s. investisiya iqlimini formalaşdıran mühüm amillərdən hesab olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş biznes infrastrukturuna malik olan ölkələr investorları özlərinə daha çox cəlb edə bilirlər. İncə investitorlar belə ölkələri əlverişli investisiya iqliminə malik olan ölkələr kimi qiymətləndirirlər. (Ahmadov and Salmanova

Xarici investitorların iqtisadi maraqlarının qorunması baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatının üstünlüklərini iki qrupda cəmləmək olar:

- 1-ci qrup amillər: bunlar, bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana xas olan üstünlüklərdir.
- 2-ci qrup üstünlüklər dedikdə isə birbaşa Azərbaycana aid olan üstünlüklərdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana aid olan üstünlüklər aşağıdakılardır:

- 1) inkişaf etməkdə olan ölkə olduğuna görə, inkişaf potensialı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə çoxdur. Daha çox inkişaf daha çox gəlir əldə etmək imkanı deməkdir. Bu prinsip dünyadakı transmilli şirkətləri daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya qoymağa həvəsləndirir;
- 2) iri firmalar zəif inkişaf etdiyindən, daxildə rəqabət güclü deyil;
- 3) inkişaf etməkdə olan ölkələr yüksək risk qarşılığında daha çox gəlir əldə etmək imkanına malikdirlər;
- 4) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investitorlar bürokratik əngəllərlə yerli investitorlarla müqayisədə daha az üzləşirlər.

Birbaşa Azərbaycana xas olana üstünlüklərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması ilə yanaşı, burada inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi (hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, neft və qaz kəmərləri) vardır. Bu, xaricə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdırır;
- 2) Zəngin təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaqlar, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) malikdir;
- 3) Bir sıra müasir texniki-iqtisadi bazaya malik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktur obyektləri mövcuddur;

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- 4) Güclü elmi-texniki potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatı vardır;
- 5) Xarici investisiyaların cəlb olunması və onun müdafiəsi, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında bir sıra vacib qanunların və hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və onların həyata keçirilməsi üçün təşkilati-idarəetmə mexanizminin yaradılması;
- 6) Dünyanın bir sıra nüfuzlu xarici şirkətləri ilə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması;
- 7) Dünyanın aparıcı ölkələri ilə dövlətlərarası iqtisadi müqavilələrin bağlanması, beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulma, beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olma və s. Ölkəmizin malik olduğu bu üstünlüklərdən istifadə edərək xarici investisiyaların cəlb edilməsini sürətləndirmək və biznesin inkişafına mane olan məhdudiyyətləri aradan qaldırılmaq lazımdır.

Hökumətlər kommertiya qanunvericiliyində qlobal və ya regional standartları tətbiq etməklə, qanunları, tənzimləyici aktları və hökumət qərarlarını nəşr etməklə, həmçinin qanun və tənzimləyici aktların yekun qəbulundan öncə şərhlər və rəylər üçün müddət verməklə öz şəffaflığını və qanunvericilikdə sabitliyi təmin edə bilərlər. Dövlət orqanlarının necə fəaliyyət göstərməsi və biznes sektoru ilə necə ünsiyyətdə olub onu necə tənzimləməsi məsələlərini İnternet sistemində ucuz qiymətlərlə və elektron idarəetməsi vasitəsilə işıqlandırmaq olar.

Ölkələrin iqtisadi inkişaf və sağlam cəmiyyət üçün təhlükə yaradan ən dağıdıcı qüvvələrdən biri – korrupsiyadır. Müvafiq qanunvericilik aktlarını qəbul etməklə həm korrupsiyanı təqib edən, həm də hökumət səlahiyyətlərindən ixtiyari və qeyri-qanuni istifadə edilməsinə nəzarət edən qurum kimi fəaliyyət göstərəcək müstəqil təsisatlar yaratmaqla ölkələr korrupsiyanın qarşısını ala bilər. Bu və digər yaxşı idarəetmə təcrübələri yerli və xarici biznes qurumlarına onu nümayiş etdirir ki, sözü gedən ölkə bu qurumların cəmiyyətin rifahına verdiyi töhfələri dəyərləndirir və qarşılıqlı fayda əldə etmək üçün onlarla birgə fəaliyyət göstərəcək.

Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən “açıq qapı” siyasəti həyata keçirilir. Hazırda Azərbaycan Hökuməti ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir.

Hökumət xarici investorlara aşağıda göstərilən əlavə hüquqi təminatlar verir:

- Qanunvericiliyin pisləşməsinə qarşı. İntestisiyalar həyata keçirilən zaman mövcud olan qanun 10 il ərzində qüvvədə olacaq.

- İntestisiyaların milliləşməsinə (millətin və dövlətin maraqlarına zidd olan hallar istisna olmaqla) və rekvizisiyasına (təbii fəlakətlər, epidemiyalar və fəvqəladə hallar istisna olmaqla) qarşı. Milliləşmə və ya rekvizisiya həyata keçirilsə, zərərçəkmiş xarici investitorlar təcili və adekvat kompensasiya ilə təmin olunurlar.
- Dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilmiş qeyri-qanuni tədbirlər nəticəsində zərərçəkmiş xarici investitorlara kompensasiya ödənilir
- Vergilərin ödənilməsindən sonra əldə olunan gəlirin azad repatriasiyası.

Dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edir. Tənzimləmədə əsasən vergitutma subyektlərinin və obyektlərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi nəzərdə tutulur. İntestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sistemində vergilər mühüm rol oynayır. Bu baxımdan investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının vergi mexanizminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin təhlili bu gün olduqca aktual bir məsələdir. Ölkə qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş ekoloji, sanitariya, gigiyenik və digər normalara cavab verməyən obyektlərin investisiyalaşdırılması qadağan olunur. Azərbaycan Respublikasında müvafiq hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bununla belə, xüsusilə, quruda neft və qazçıxarma sahəsində xarici sahibkarların fəaliyyətinin ekoloji reqlamentləşdirilməsi baxımından təkmilləşdirilmələrə əvvəllər hiss olunan ehtiyac indi də vardır.

Cədvəl 1: 2010-2016 –cı illərdə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə							
mly.n.manat	14118,9	17048,8	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
mly.n.dollar	17591,4	21588,9	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:							
mly.n.manat	6 619,7	6849,8	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mly.n.dollar	8 247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:							
mly.n.manat	7499,2	10199,0	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mly.n.dollar	9343,6	12915,0	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (2016)

Statistik göstəricilərə əsasən ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların həcmində (mln dollar ilə) 2014-cü ildən sonrakı dövrdə müəyyən azalma müşahidə olunur. Eyni zamanda daxili investisiya qoyuluşlarında 2013-cü il tarixinə kimi artım olsada, xüsusilə 2015-ci ildən etibarən ciddi azalma baş vermişdir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

“Xarici investisiyaların qorunması haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR qanunları.

Əliyev Q. (2008), İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, Bakı.

Əzizova G.A. (2012), Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı.

Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2011) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı.

Məmmədov Ə.S. (2005) Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi. Bakı.

<https://www.stat.gov.az/>

Ahmadov, F., & Salmanova, M. (2013). Analyzing of Investment Strategies of Local Companies in Azerbaijan: Problems and Solutions. *China-USA Business Review*, 12(8).

Müasir Dövrə Azərbaycanca Maliyyə Bazarının Mövcud Vəziyyəti Və Beynəlxalq Bazarlarla Əlaqənin Xüsusiyyətləri

*Sona SADIQLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sona-sadiqli@mail.ru*

Xülasə

Bilirik ki, dünya ölkələrinin özünün fərqli iqtisadi sistemi vardır. Xüsusilə bunlardan ikisi inzibati amirlik və bazar iqtisadi sistemi daha çox fərqləndirilir. Müasir dövrdə bazar iqtisadi sistemi getdikcə daha çox yayılmağa başlamışdır. Sistem dəyişikliyinə keçid baş verdikcə bu tip ölkələrin maliyyə bazarlarında boşluqlar və problem yaranmağa başlayır. Ölkəmiz də iqtisadi sistem nöqtəyi-nəzərindən keçid ölkələr sinfinə daxildir. Bu problemlərin yoluna qoyulması üçün qiymətlərin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, xarici investorların ölkəyə cəlbi və birgə müəssisələrin yaradılması, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə müxtəlif qanunların qəbul edilməsi, iqtisadi yol xəritələrinin hazırlanması görülən tədbirlərin bir hissəsidir. Maliyyə bazarının tərəqqisini müəyyən edən əmil xarici investisiya axınlarının yaranmasını təmin etməkdir. Investisiya artımına fokuslanan zaman onun səbəb ola biləcəyi riskləri də nəzərə almaq lazımdır. Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə maliyyə bazarları maroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinin, xüsusilə maliyyə sabitliyinə nail olmasının mühüm alətidir. Ölkədə səmərəli maliyyə bazarının formalaşması dünya əmtəə və maliyyə bazarları tərəfindən yaranan mənfi təsirlərin zəiflədilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Maliyyə bazarı öz tərkibinə görə pul bazarına və kapital bazarına bölünür. Pul bazarı qısamüddətli kredit əməliyyatlarını əhatə edir və tərkibinə uçot, banklararası və valyuta bazarları daxildir. Uçot bazarının mühim alətlərinə xəzinə və kommersiya vekselləri, yüksək likvidli və mobilliyə sahib qısamüddətli məsuliyyətlərin başqa növləri aiddir. Banklararası bazarda kredit təşkilatlarının müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitləri bankların özləri tərəfindən cəlb olunaraq onların arasında əsasən qısamüddətli banklararası depozit formasında yerləşdirilir.

Açar sözlər: Maliyyə, Maliyyə bazarları, Pul, Qiymətli Kağızlar

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatı təhlil edilər zaman əvvəlcə onun maliyyə bazarlarına xüsusi diqqət yetirilir. Hər bir iqtisadi sistemində özünəməxsus maliyyə bazarı strukturu və siyasəti vardır. Maliyyə bazarı geniş anlayışdır. O milli iqtisadiyyatın yalnız maliyyələşdirmə aspektlərini deyil, o cümlədən kredit və valyuta münasibətlərini də əhatə edir. Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı yeni iqtisadi sistemə transformasiya etmişdir. Ölkəmizdə sərt mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid ölkədə maliyyə bazarının, həmçinin ümumilikdə maliyyə sisteminin yenidən qurulmasını tələb edirdi. Ancaq bu məsələ çox qəliz və iri miqyaslı idi. Uzun illər ölkəmizdə nəinki maliyyə bazarı, o cümlədən onun heç bir strukturu; kommersiya və investisiya bankları, birjalar, sığorta təşkilatları və s. fəaliyyət göstərməmişdir. Yenə də uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi kimi maliyyə sisteminin

formalaşması və təkmilləşməsinə nail olunmuşdur ki, təbii olaraq bu inkişaf maliyyə bazarının inkişafına da təsir etmişdir. Maliyyə bazarı elə bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Yəni, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin iqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edən bazardır. Onun əsas məqsədi pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər olunmasını və onların maliyyə resurslarına, ehtiyacı olanlara ötürülməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Ölkəmizdə maliyyə bazarının inkişafı ilə əlaqədar bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq, onun mövcud vəziyyəti hələ də dünya standartlarına tam cavab vermir və bu sektorda bir çox problemlər özünü göstərir. Nəticədə, ölkəmizdə maliyyə bazarı formalaşmaqda olan bazar tipinə aid olunur və daha çox tədbirlərin görülməsinə və sistemin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu nöqteyi-nəzərdən göstərilən məsələlərin tədqiqi və bu sahədə alınan nəticələr magistr dissertasiyasının aktuallığını şərtləndirmişdir.

Metod

Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan Respublikasında bütün səviyyələrdə maliyyə bazarına aid nəzəri və praktiki problemlərin məcmusu, maliyyə bazarının formalaşdırılması və əməli məsələləri, bu sahədə dövlət orqanlarının vəzifələrindən ibarətdir. Baxmayaraq ki, bu sahədə ölkəmizdə son 20 ildə xeyli irəliləyişlər hiss edilir, hələ də bu sahədə öz həllini tələb edən xeyli problemlər mövcuddur. Tədqiqatın metodoloji bazası. Tədqiqatın metodoloji bazası Azərbaycan Respublikası hökumətinin Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” qərar və qətnamələri, Milli Məclisin qərarları, müzakirə materialları, büdcə, maliyyə və vergi orqanları rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislərin iqtisadiyyat, maliyyə və pul dövriyyəsinə aid təklif və tövsiyələrindən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılışında bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçı alimlərin, monoqrafiya və məqalələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin gedişində bir sıra iqtisadi təhlil, statistika, uçot və nəzarətdə istifadə edilən metodlar tətbiq edilmişdir. Bunlar sistemli və müqayisəli təhlil, seçmə və kütləvi müşahidə, orta kəmiyyət, indeks, faiz və promil analiz və sintez və bu kimi bir sıra təhlil və elmi araşdırma metodlarından ibarətdir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, hər il oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq AMB növbəti il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini Prezidentə təqdim edir, dekabrın 31-dək isə ictimaiyyətə açıqlayır. Bu zaman Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunları və qarşıdakı il üçün pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. Bu məqsədlə hər il Mərkəzi Bank “Pul siyasətinin əsas istiqamətləri” adlı sənəd hazırlayır. Bu sənəddə Qanunvericilikdə Mərkəzi Bankın qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, pul siyasətinin ötən il ərzində yerinə yetirilməsi vəziyyəti, növbəti il üçün pul siyasəti üzrə hədəflər və bu hədəflərə nail olmaq yolları öz əksini

tapır. Hər il üçün dövlətin maliyyə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və təsdiq edilməsi; pul siyasətinin alətlərinə dair qərarların qəbul edilməsi; valyuta tənzimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasının təsdiq edilməsi; valyuta tənzimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasının təsdiq edilməsi; AMB-nin büdcəsinin və ona dəyişikliklərin təsdiq edilməsi; AMB-nin kapital ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması qaydasının müəyyənləşdirilməsi; AMB-nin illik maliyyə hesabatının təsdiq edilməsi; beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanılması və idarə olunması strategiyası və qaydalarının müəyyən edilməsi; kredit təşkilatlarına bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyaların verilməsi və ləğv edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi; kredit təşkilatları üçün iqtisadi tənzimləmə normativlərinin müəyyən edilməsi; ölkənin bank sistemində xarici kapitalın iştirak limitinin müəyyənləşdirilməsi və digər bu kimi məsələlər aiddir.

Analiz

Son dövrlərdə respublika ərazisində həyata keçirilən düşünülmüş, elmi olaraq əsaslandırılmış iqtisadi siyasət hesabına AR-nın iqtisadiyyat sahəsində intensiv iqtisadi artım müşahidə edilmişdir. Daxili və xarici sərvətlərin iqtisadi tərəqqiyə cəlb olunmasını təmin olunması üçün dövlətimizdə maliyyə satış mərkəzinin təşəkkül etməsi zərurətə çevrilmişdir. (Z.F.Məmmədov; M.A.Abbasbəyli 2016.- № 3.- s.26-31)

Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2018-ci ildə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığının artırılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. İnflyasiya aşağı birrəqəmli səviyyədə sabitləşmiş, iqtisadi artım davam etmiş, milli valyutanın məzənnəsi dayanıqlı olmuş, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları artmaqda davam etmişdir.

Formalaşdırılmış makroiqtisadi proqnozlar əsasında 2019-cu ildə və ortamüddətli dövrdə də pul-kredit siyasəti aşağı və sabit inflyasiya əsaslı dayanıqlı sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına, bu əsasında iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsinə yönəldilmişdir. (<http://banco.az/az/news/merkezi-bankdan-2019-cu-il-ucun-pul-siyaseti-beyanati>)

Cədvəl 1 2009-2019 Pul icmalı (dövrün son mln. manat una)

İl, ay	Xalis Xarici Aktivlər	Xalis Daxili Aktivlər	İqtisadiyyata tələblər	Geniş pul kütləsi	Geniş pul kütləsi, manatla	Manatın dövretmə sürəti

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

2009	3529,3	4940,0	8556,4	8469,2	6169,2	5,61
2010	4638,3	5889,4	9785,7	10527,5	8297,5	5,01
2011	7849,9	6053,5	11714,2	13903,2	10997,2	4,55
2012	8283,1	8492,3	15126,3	16775,3	13806,4	3,91
2013	9902,8	9386,7	16930,0	19289,4	16434,8	3,51
2014	10491,8	11074,5	20402,3	21566,4	17435,8	3,38
2015	11055,6	10263,0	24627,2	21318,6	8613,1	6,31
2016	7956,1	12933,5	17661,8	20889,6	11546,3	5,20
2017	15422,4	7349,7	11363,2	22772,1	12466,4	5,63
2018	14982,7	9077,7	13057,8	24060,4	14643,6	5,45
2019	15801,0	7878,3	12703,2	23679,3	13961,7	5,10

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

Valyuta bazarı – valyutaların alınıb satıldığı bazardır. Valyuta bazarının həcmnin azalması nağd xarici valyuta bazarı sektorunda da müşahidə olunmuşdur. Banklar tərəfindən 2017-ci il ərzində 445,5 milyon dollar xalis valyuta satışı reallaşdırıldığına baxmayaraq, 2018-ci ildə 26,6 milyon dolları xalis satış reallaşdırılmışdır ki, bu da manatın məzənnəsinin stabilliyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Cədvəl 2 Manatın xarici valyutalara nisbətən nominal və real effektiv məzənnələri %-lə

İl	Nominal effektiv məzənnə		Real effektiv məzənnə	
	Ümumi	qeyri-neft sektoru üzrə	Ümumi	qeyri-neft sektoru üzrə
2010	98,4	119,3	115,5	110,2
2011	104,4	123,5	127,3	115,4
2012	108,2	131,3	134,4	121,5
2013	108,3	131,5	130,5	114,7
2014	108,2	139,2	131,2	120,4
2015	124,5	173,3	146,9	140,2
2016	89,7	132,7	110,2	107,5
2017	66,3	96,5	91,5	86,2
2018	65,7	97,4	94,3	89,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> sayıtının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Azərbaycan Respublikasında milli manatın məzənnəsi hər zaman aktualıq kəsb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Belə ki, məzənnənin vəziyyəti hər zaman ixracı və idxalı tənzimləyən parametr kimi çıxış etmişdir. Lakin Azərbaycanda 2015-ci ilə kimi üzən məzənnə rejiminin tətbiq edilməməsi, manatın sərbəst buraxılmaması məzənnə rejiminin iqtisadi

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

inkışafla və artımla əlaqəsi olmadığını deməyə əsas verir. Aşağıdakı diaqramda manatın xarici valyutalara olan məzənnəsi verilmişdir.

Cədvəl 3 Manatın xarici valyutalara qarşı məzənnəsi (2012-2018)

TARİX	DOLLAR	MANAT
31.12.2012	1\$	0,7850
31.12.2013	1\$	0,7842
31.12.2014	1\$	0,7844
21.02.2015	1\$	1,0500
21.12.2015	1\$	1,5500
31.12.2015	1\$	1,5594
30.12.2016	1\$	1.7707
29.12.2017	1\$	1.7001
28.03.2018	1\$	1.7000

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> sayıtının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

2018-ci ildə özəl banklar tərəfindən qoyulan kredit qoyuluşları 12632,0 mln manat təşkil edib ki, bud a ötən ay i müqayisədə 67.1 mln manat azdır. İlin əvvəli ilə müqayisədə isə özəl bankların kredit qoyuluşları 658.4 mln manat, yəni 5.5% azalıb. Ötən ay ilə müqayisədə özəl bankların xüsusi çəkisi 61,2%-ə düşüb. Dövlət bankları tərəfindən verilən kreditlər isə 7 440,8 mln manat təşkil edib ki, bu göstərici bir ay ərzində 2.1mln manat artıb. Dövlət banklarının xüsü çəkisi isə 36,1%-ə yüksəlib. Qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən qoyulan kreditlər 559.5 mln manat xüsusi çəkisi isə 2.7% təşkil edib.

Ölkəmizin dünya valyuta-maliyyə sistemində iştirakının əsas formalarından başqası ölkə iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşudur.

Cədvəl 4 Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar, mlyn.dollar

	2005	2010	2013	2014	2015	2016
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə	7116,4	17581,3	27350,0	27807,4	19546,3	14327,0
Xarici investisiyalar	4894,3	8347,8	10640,8	11597,6	10618,1	10261,2
Daxili investisiyalar	2104,8	7489,3	13278,5	12615,0	9048,6	6590,4

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2017, s.409

Cədvəl 4-dən məlum olur ki, 2016-cı ildə ölkəmizin iqtisadiyyatına yatırım zamanı xarici yatırımın payı 2013 və 2014-cü illər istisna olmaqla başqa dövrlərdə yüksək olmuşdur.

Ölkəmizin dünya valyuta-maliyyə sistemi hesabına həyata keçirilmiş xarici ticarət dövriyyəsi bu cür olmuşdur.

Cədvəl 5 Azərbaycanda Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo
2010	27 960,7	6 600,5	21 360,3	14 759,5
2011	36 326,8	9 756,1	26 570,8	16 814,8
2012	33 560,8	9 652,8	23 908,1	14 255,2
2013	34 687,8	10 713,5	23 975,3	13 262,8
2014	31 016,4	9 187,6	21 828,5	12 640,8
2015	21 945,7	9 216,6	12 729,2	3 512,5
2016	17 675,6	8 532,5	9 143,2	610,8
2017 (yanvar- sentyabr)	17221,8	6177,5	11044,2	4866,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəl 5-dən məlumdur ki, ölkəmizin dünya valyuta-maliyyə sistemində fəaliyyəti artaraq xarici ticarət dövriyyəsi müstəqilliyin ilk ilində 4 003,3 milyon ABŞ dolları olduğu zaman 2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında 17 231,6 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.

AR milli maliyyə bazarları sistemini təkmilləşdirərək, müxtəlif beynəlxalq maliyyə təşkilatları və ölkələrlə ciddi şəkildə əməkəşliq etmiş və dünya valyuta-maliyyə sistemində aktiv iştirak etmişdir. Nəticədə, ölkəmizin dünya maliyyə satış mərkəzləri sistemində əlverişli iştirakı yalnız beynəlxalq qurumlarla deyil, onlarla bərabər milli valyuta-maliyyə sistemində daxili satış mərkəzin iştirakçılarının aktivliyindən də asılıdır. Ölkəmizdə daxili investisiya yatırımlarının illər üzrə dinamikasına baxdıqda bu göstəricinin az olduğu nəzərə çarpır. Bu durumu düzəltmək və onları təhlükələrdən müdafiə etmək üçün dünya valyuta-maliyyə satış mərkəzində müşahidə edilən keyfiyyət dəyişiklikləri mütəmadi olaraq izlənməli və bu dəyişikliklərə müvafiq ölkəmizdə “maliyyə savadlılığı” proyektini həyata keçirilməlidir.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqat işində Azərbaycan maliyyə bazarları və beynəlxalq bazarlara inteqrasiya problemləri əsasında nəticə və təkliflər söylənmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- Ölkəmizdə maliyyə bazarının tərəqqisini zəruri edən əsas amil bazar iqtisadiyyatının qurulmasında xarici investisiya axınının labüdlüyü ilə meydana çıxdı.

- AR-da maliyyə bazarı xüsusilə onun əsas seqmenti olan sənədlər bazarı o qədər də ürəkaçan vəziyyətdə deyil. Bakı Fond Birjasına göz atsaq görərik ki, sənədlərin alqı-satqısı kəmiyyətcə aşağı miqdardadır. Bu prosesi stimullaşdırmaq üçün fiziki və hüquqi şəxslər arasında informasiya təminatını bir üst səviyyəyə qaldırmalı, investorlara sənədlər bazarında yatırılan investisiyaların riski və gəlirliliyi barəsində geniş məlumatı təmin etməlidir.

-Qeyri-maliyyə və maliyyə güzəştləri tətbiq etməklə şirkətləri fond birjalarında listingə marağı artırmaq.

Qiyətli kağızlar bazarının inkişafı üçün investorların cəlbi xüsusi məsələdir. Zəncirvari şəkildə investorların cəlbi üçün hissə əlverişli mühit yaradılmalıdır ki, bunlardan da ən vacibi vergi yığımının şəffaflaşdırılması və vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir.

- Qısa müddət ərzində investisiya fondları və investisiya bankları yaradılması məqsəduyğundur.

- Ölkəmizin bir çox iqtisadi sahələrindəki kimi maliyyə bazarlarının bank və sığorta sektorlarında da inhisarlaşma çox yüksək həddədir. Bazarın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün dövlət instansiyaları lazımı tədbirlər həyata keçirməlidir.

-Cəlb edilmiş xarici investiyanın böyük qismi neft sektorunun payına düşür, bu investiyayı diversifikasiya edərək qeyri-neft sahəsini inkişaf etdirməli, iri projətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlətin ehtiyat fondundan maliyyələşməni azaltmaq və maliyyələşməni dövlətə məxsus iri şirkətlərin istiqrazlarının buraxılması ilə təmin etmək olar, həmçinin qeyri-dövlət və dövlət sənədlərinin dünyanın fond bazarlarına çıxışının yaradılması.

- Xarici investiyanın cəlbi üçün başqa bir fikir "sənaye parkları" adlanan xüsusi sahələrin olmasıdır. Sənaye parkları infrastrukturla təmin edilmiş zonalardır ki, burada xarici investor güzəştli şərtlərlə bu infraqururdan faydalana bilər.

- Müasir dövrdə ölkədə yüksək infilyasiya tempi nəzərə çarpır. İnfilyasiya tempi 2 rəqəmli olsa da ölkədə bir çox kommərsiya banklarında depozit faiz dərəcələri tək rəqəmli ki, nəticədə bu müştərinin banklara depozit yerləşdirməsinin mənasız olması deməkdir. Bundan başqa kommərsiya banklarında kredit faiz dərəcələri olduqca yüksəkdir ki, nəticədə bu real investorun kredit alıb hər hansı bir sahəyə investisiya yatırmasına əngəl olur. Kredit faiz dərəcələri əsasən tək rəqəmli olmalıdır.

-Yerli fond birjasının dünya təcrübəsinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsi, yeni ticarət sisteminin tətbiq edilməsi, törəmə və baza maliyyə alətlərinə geniş ticarəti imkanların tanınması. Sənədlər üzərində hüquqların uçotu və qeydiyyatı mexanizmlərinin daha da sadələşdirilməsi.

AR-da investisiya şirkətləri fəaliyyət göstərsədə, say etibari ilə çox azdır. Investisiya şirkəti yaratmaq üçün yazılan normativ hüquqi baza və qanun inkişaf etdirilməlidir.

- ABŞ modelinə müvafiq olaraq kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün onlara alternativ birja ticarəti platforması yaradılmalı və həmin fond bazarına maliyyələşməsinə xüsusi diqqət edilməlidir.

- bank sektorunda bazar risklərinin idarə edilməsi üçün hedcinq alətlərinin təminatı.

- bank sistemində likvidliyin və kapitallaşmanın təmin edilməsi.

- Valyuta bazarında milli valyutanın tənzimlənməsinin bazar mexanizminə keçirilməsi.

- Valyuta bazarında milli valyutanın dönərliliyinin ancaq cari əməliyyatlara görə yox, kapital və maliyyənin hərəkəti hesabına yüksəldilməsini təmin etmək üçün valyutanın ölkə daxilindən sərbəst çıxışına və ölkəyə sərbəst daxil olmasına şəraitin yaradılması.

- Maliyyə bazarında maliyyə hesabatlarının həyata keçirilməsi, informasiya bazasının yaradılması tədbirlərinin görülməsi, bu istiqamətdə kadr hazırlığına başlanılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyatlar

Z.F.Məmmədov; M.A.Abbasbəyli Dünya təcrübəsi kontekstində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət sistemi: təhlil və qiymətləndirmə [/Maliyyə və uçot : jurnal](#), 2016.- № 3.- s.26-31

Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2017, s.409

<http://banco.az/az/news/merkezi-bankdan-2019-cu-il-ucun-pul-siyaseti-beyanati>

<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>

<https://www.stat.gov.az/source/trade/>

“SOCAR” Şirkətinin Kadr Menecmenti Strategiyası

*Sultan NİFTƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
SultanNiftaliyev95@gmail.com*

Xülasə

Müəssisələrdə kadr potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunması müasir dövrümüzdə menecmentin ən mühüm problemlərindən biridir. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitinin diktə etdiyi doqmalar əsasında öz təməlini quran hər bir müəssisədə ayrıca kadrların idarə olunması strategiyası hazırlanmalı və peşəkar mütəxəssislər tərəfindən icra edilməlidir. Ümumilikdə, kadr potensialı sadəcə nəzəri məsələ deyil, kadrlar istənilən müəssisənin əsasını təşkil edirlər və əmək prosesinin əsas, birbaşa subyekti hesab olunurlar. Müəssisəni yaradan, işlədən və inkişaf elətdirən məhz kadrlardır, bu zaman texniki avadanlıqlar (kompüterlər, maşınlar və s.) sadəcə köməkçi rolunda çıxış edirlər, belə ki, kadrlar olmadan hər hansı bir müəssisənin varlığından belə söhbət gedə bilməz. Kadrların idarə olunması strategiyasının ayrılmaz və bəlkə də, mərkəzi xətti isə onların potensiallarının düzgün qiymətləndirilməsi, bacarıqlarının üzə çıxarılması və fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsini əhatə edən kompleks siyasətdir. Bütün bu sadalanan faktorlar araşdırmanın olduqca aktualıq kəsb etdiyini göstərir. Beləliklə, məqalənin başlıca məqsədi Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR-da) kadr potensialı, onun qiymətləndirilməsi və düzgün idarə olunması üçün tətbiq edilən daxili qaydalar və strategiyalarla tanış olmaq və onların effektivliyini qiymətləndirməkdir. Müəssisələrdə kadr potensialının düzgün qiymətləndirilməsi ilk növbədə iş keyfiyyətinin artırılmasına, xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə və sonda məhsuldarlığın artmasına xidmət edir, məhz bu sadalanan faktlar özlüyündə sözügedən sahənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha vurğulayır.

Açar Sözlər: SOCAR, kadr potensialı, Mmenecment, strategiya

Giriş

Müəssisələrdə kadr potensialının idarə olunması üçün müvafiq strategiya olmalıdır. Məlumdur ki, hər bir nüfuzlu təşkilatda kadrların idarə olunmasının daxili nizamnaməsi və ya ayrıca strategiyası olur və sözügedən məsələ ilə kadrlar departamentinin müdiri və ya müvafiq ixtisaslı mütəxəssisi məşğul olur. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq (dövlət və ya özəl), hər bir təşkilatda kadr siyasətini müəyyənləşdirən və onu həyata keçirən peşəkar bir mütəxəssisə ehtiyac duyulur. Bunun çoxlu sayda adlandırması olsa da (“kadrlar üzrə mütəxəssis”, “kadr məsələləri üzrə məsləhətçi”, “kadrlar şöbəsinin müdiri”, “kadrlarla iş departamentinin mütəxəssisi” və s.), mahiyyət prinsip etibarilə dəyişməz qalır: hər bir müəssisədə, daha çox isə, əməkdaşlarının ümumi say həddi çox olan müəssisələrdə kadrlarla məşğul olmaq üçün ayrıca bir departament və ya bölmə olur, həmin bölmənin isə rəhbər və müfəviq işçiləri (bəzən xırda müəssisələrdə ehtiyac olmadığından kadr strategiyası ilə sadəcə bir nəfər məşğul olur və onu hansısa departamentin nəzdində yox, inzibati idarəetmə heyətinin tərkibində təqdim edirlər) qeyd olunan sahədə fəaliyyət göstərirlər. Dolayısıyla, kadr strategiyasının düzgün qurulması

müəssisənin gələcək fəaliyyətini istiqamətləndirir, onun uğurlarını şərtləndirir və nəticə etibarilə, sağlam rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edir (Bazarov, 2012).

Kadr potensialının düzgün idarə edilməsi ilkin növbədə ədalətli və düşünülmüş menecment strategiyası ilə mümkündür, bu olduqda isə müəssisə, idarə və ya təşkilatın yekun məhsulunun və ya ümumi məhsuldarlığının artması qaçınılmazdır. Kapitalizm cəmiyyətində və modern biznes mühitində kadr potensialının idarə edilməsi anlayışı öz əhəmiyyətini getdikcə artırır; hər gün yeni iş yerləri açılır və bir çoxu da bağlanır, bağlanan müəssisələrin fəaliyyətlərini dayandırma səbəbləri arasında kadr potensialının düzgün idarə edilə bilməməsi də gəlir (Quliyev, 2013). Demokratik, səmərəli, ədalət və bərabərlik prinsipinə söykənən və liberal iş mühitinin yaradılması səmərəli kadr idarəçiliyinin ilkin şərtlərindən biridir və insan resursları adlanan menecment sahəsinin get-gedə daha da aktuallaşması da bu səbəbdəndir. (Ahmadov and Abdulova, 2019). Azərbaycan Avrozonaya inteqrasiya etdikcə və ölkədəki biznes mühiti modern Qərb modeli əsasında yenidən qurulduqca kadr menecmentinin daha səmərəli təşkili yollarının axtarılması qaçınılmaz olur və nəticə etibarilə, sözügedən mövzu istər qlobal, istər ölkə səviyyəsi və kontekstində olduqca aktual və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, araşdırmanın mərkəzi obyektə olan SOCAR qərb ənənələrinə əsaslanan müasir və innovativ bir şirkətdir və dolayısıyla, şirkətin digər bütün departamentləri kimi, kadrlar şöbəsinin də fəaliyyəti müasir menecment qaydaları əsasında qurulub.

Şirkətin idarəetmə strukturu onun kadr məsələləri üzrə strategiyasından məsul olan şəxsi də əhatələməklə, ümumilikdə, şirkət üzrə biznes portfeli və nüfuzunun formalaşdırılmasında həlledici təsirə malikdir. SOCAR-ın inzibati rəhbərliyi prezident və onun müfəviq sahələri üzrə köməkçiləri qismində vitse-prezidentlərdən ibarətdir. Özlüyündə bu sadə və effektiv struktur şirkətin fəaliyyətini də daha səmərəli və axıcı edir.

Şirkətə inzibati qaydada rəhbərliyi həyata keçirən bu şəxslərin fəaliyyətləri onların müvafiq komitələrə və ya alt qurumlara göstərişləri ilə şərtlənir. SOCAR-da inzibati qaydada tənzimləmə funksiyasını həyata keçirən beş komitə vardır. Kadr, rejim və informasiya texnologiyaları üzrə vitse-prezident kadr məsələləri barədə son qərarı verən həlledici şəxs olsa da, kadr planlaması və strategiyalarının işlənilməsi və hazırlanması əsasən kadrların idarə edilməsi komitəsində həyata keçirilir

Metod

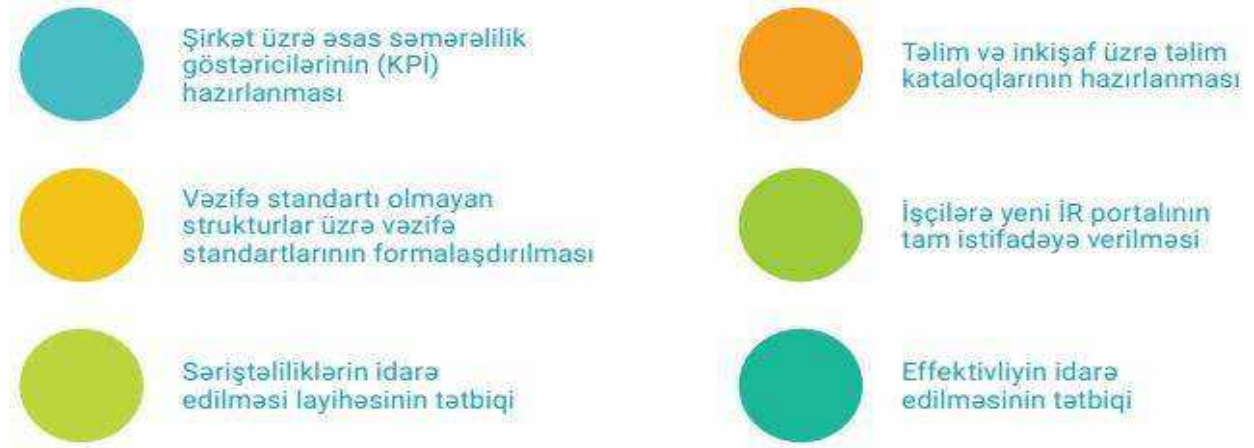

Araşdırma nəticəsində əldə olunan məlumatların emalı və şərh edilməsi üçün statistik müşahidə və müqayisəli analiz metodlarından istifadə olunur. Qeyd olunduğu kimi, lazımı məlumatlar birbaşa şirkət tərəfindən hazırlanan rəsmi hesabatlardan birindən götürülür və dolayısıyla, etibarlılığını yoxlamaq üçün mümkün olan yeganə yol şirkətin iqtisadi mənfəət və idarəetmə sahəsindəki uğurlarına istinad etməkdir. Müvafiq statistik məlumatlar ayrıca cədvəllər şəklində əyani surətdə tərtib olunur, onların emalı üçün isə müqayisəli analiz metodundan istifadə edilir və sonda sözügedən məlumatlar şərh olunur və nəticə hasil olur.

Analiz

Şirkətdə insan resurslarının transformasiyası çərçivəsində bəzi layihələr planlaşdırılır ki, bunların da 2019-cu ildən istifadəyə verilməsi gözlənilir. Həmin layihələr aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir:

Şəkil 1. SOCAR-da İR-ın transformasiyası çərçivəsində planlaşdırılan gələcək layihələr

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Göründüyü kimi, tamamilə innovativ, gələcəyə yönəlmiş və yenilikçi bir rəhbərlik strukturu və rəhbərlik-işçi heyəti münasibəti modeli qurmağı hədəfləyən SOCAR-ın yaxın gələcək üçün müəyyənləşdirdiyi perspektivlər insan resursları strategiyasının daha da təkmilləşməsinə xidmət edəcək. İndi isə insan resursları ilə bağlı daha empirik və statistik məlumatlara nəzər salaq.

SOCAR-da 2015-2017-ci illər arasında işçilərin ümumi sayının dinamikası aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur:

Cədvəl 1. SOCAR-da işçilərin say dinamikası

	2015	2016	2017
Qadın	8 941	8 532	8 421
Kişi	43 153	42 203	42 003
Cəmi	52 104	50 735	50 424

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda 2015-ci ildə baş verən devalvasiya fonunda iqtisadi böhrandan sonra ümumi işçi sayında müəyyən azalma müşahidə edilmiş (52.104-dən 50.424-ə), lakin bu rəqəm psixoloji həddə yaxınlaşmamış və ümumi işçilərin cəminə nisbətə kiçik olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişafının ÜDM-dakı payının yaxın illərdə artacağı proqnozlaşdırılsa da, Azərbaycan neftdən asılı bir ölkə olduğundan 2015-ci ildə neftin qiymətinin kəskin şəkildə azalması ölkə iqtisadiyyatına böyük zərbə vurmaqla yanaşı, SOCAR şirkətində də özünü büruzə vermişdir. Şirkətdə qadınların kişilərin ümumi sayına nisbəti isə təqribən eyni qalmışdır: təqribən hər beş işçidən biri qadındır. İşgüzar mühitdə gender bərabərliyinin təmin olunması naminə bu rəqəm yaxın gələcəkdə daha da artırıla bilər.

Şirkətdə 2017-ci il ərzində işçilərin əmək müqaviləsinin növünə görə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2. SOCAR-da 2017-ci il üçün işçilərin əmək müqaviləsinin növünə görə bölgüsü

	Qadın	Kişi
Daimi işçilərin sayı	8 334	41 783
Müvəqqəti işçilərin sayı	87	220
Tamətət	8 421	42 003
Yarımtətət	1	1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Cədvəldən göründüyü kimi, şirkətdə daimi qadın işçilərin sayı əksəriyyətlə çoxluq təşkil edir və müvəqqəti qadın işçilərlə daimi işçilərin nisbəti təqribən 8/1-ə bərabərdir və ya 80%-in üstündədir. Analoji şəkildə, 41.783 daimi kişi işçi ilə bərabər 220 müvəqqəti işçi vardır. Bütün şirkət üzrə yarımtətət qismində isə sadəcə bir nəfər qeyd olunmuşdur.

2017-ci ilin statistik məlumatlarına görə, işçilərin yaş qruplarına görə bölgüsü isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3. SOCAR-da işçilərin yaş qruplarına görə bölgüsü

30 yaşdan aşağı	4 839
30-50 yaş arası	25 326
50 yaşdan yuxarı	20 259

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Şirkətin əməkdaşlarının əksəriyyətlə 30-50 yaş arasında olması və çox cüzi bir qismin 30 yaşdan aşağı olması özlüyündə SOCAR-da əksəriyyətlə peşəkar və təcrübəli kadrların təmsil olduğunu göstərir. Lakin bununla birlikdə, 30 yaşdan aşağı gənclər və 50 yaşdan yuxarı əməkdaşların say tərkibi arasında təqribən beş dəfəyə yaxın bir fərqin olması o qədər də məqbul bir göstərici deyil; Azərbaycanda neft-qaz sahəsi üzrə müxtəlif universitetlərdə yetərincə kadrların hazırlandığı nəzərə alındıqda, bu nisbət gənclərin xeyrinə dəyişməsi üçün müvafiq addımlar atmaq lazımdır. Kadr strategiyası, daxili və xarici təqaüd proqramları və gəncləri həvəsləndirilməsi kimi addımlar da bu istiqamətə yönəlmişdir və yaxın gələcəkdə aparılan mütərəqqi islahatların və hazırlanan yeni strategiyaların öz bəhrəsini verməsi gözlənilir.

SOCAR-da bütün növ işçilərin (rəhbərdən tutmuş fəhləyədək) cinsi kateqoriya üzrə bölgüsü də olduqca maraqlıdır. Aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, rəhbər işçilər arasında təqribən hər 10 nəfərdən biri qadındırsa, mütəxəssislər arasında bu fərq xeyli azalır və yarı faizə yaxınlaşır. Texniki icraçılar arasında isə qadınlar əhəmiyyətli üstünlük təşkil edirlər. Fəhlələr arasında böyük əksəriyyətin kişilərlə təmsil olunması isə tamamilə gözləniləndir.

Cədvəl 4. SOCAR- işçilərin cins və kateqoriyalara görə bölgüsü

	Qadın	Kişi
Rəhbər işçilər	525	5 443
Mütəxəssislər	3 252	6 159
Texniki icraçılar	262	16
Fəhlələr	4 382	30 385

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Daha bir maraqlı bölgü isə ali idarəetmə orqanı üzvlərinin yaş kateqoriyasına görə bölgüsüdür:

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 5. SOCAR-da ali idarəetmə orqanı üzvlərinin cins və yaş kateqoriyalarına görə bölgüsü

Qadın	1
Kişi	12
30 yaşdan aşağı	-
30-50 yaş arası	-
50 yaşdan yuxarı	13

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

Ali idarəetmə orqanında bir nəfər xanım təmsil olunur (Ekologiya üzrə vitse-prezident Rəfiqə Hüseynzadə) və onların hamısı 50 yaş ötmüş insanlardır. Ali idarəetmə böyük təcrübə, peşəkarlıq və səriştə tələb etdiyindən, əksəriyyətin orta yaşın üzərində insanlar olması başadüşüləndir. Əsas idarəetmə strukturunda gənc bir əməkdaşı görmək isə olduqca xoş olar, həmçinin, gənclərimizi gələcəkdə bu kimi yüksək vəzifələr tutmaq uğrunda səylə işləməyə ruhlandırard.

SOCAR-ın kadr strategiyasını müəyyən edən əsas faktor və göstəricilərdən biri də işə qəbul olma və işdən azad olma intensivliyi və statistikasıdır. Aşağıda 2015-2017-ci illər ərzində, devalvasiyadan və iqtisadi böhrandan sonra SOCAR-da işə qəbul edilmiş və işdən azad olunmuş işçilərin statistikasi göstərilmişdir

Cədvəl 6. 2015-2017-ci illərdə işə qəbul edilmiş və işdən azad olunmuş işçilərin sayı

	2015	2016	2017
İşə qəbul edilmiş işçilər	1 639	1 920	1 728
İşdən azad olunmuş işçilər	7 834	1 350	1 083

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin hazırladığı hesabatlar əsasında məlumatlardan toplanmışdır.
www.socar.az

2015-ci il böhranı ilə bağlı analogi mənzərəni burada da görürük. 2015-ci ildə 1.639 nəfər işə qəbul edildiyi halda, 7.834 nəfər işdən azad olunmuşdur. Sonrakı illərdə bu mənfi tendensiya azalmağa başlamışdır. 2016-cı ildə 1.920 nəfər işə qəbul edilmiş, 1.350 nəfər azad edilmişdir və aradakı nisbət müsbət anlamda dəyişmişdir. 2017-ci ildə isə bu nisbət daha da müsbətə doğru dəyişmiş, 1.728 nəfər işə qəbul edildiyi halda, 1.083 nəfər işdən azad olunmuşdur.

Nəticə və Təkliflər

Ümumilikdə, kadr potensialı sadəcə nəzəri məsələ deyil, kadrlar istənilən müəssisənin əsasını təşkil edirlər və əmək prosesinin əsas, birbaşa subyektivi hesab olunurlar. Müəssisəni yaradan, işlədən və inkişaf elətdirən məhz kadrlardır, bu zaman texniki avadanlıqlar (kömpüterlər, maşınlar və s.) sadəcə köməkçi rolunda çıxış edirlər, belə ki, kadrlar olmadan hər hansı bir müəssisənin varlığından belə söhbət gedə bilməz. Kadrların idarə olunması strategiyasının ayrılmaz və bəlkə də, mərkəzi xətti isə onların potensiallarının düzgün qiymətləndirilməsi, bacarıqlarının üzə çıxarılması və fəaliyyətlərinin istiqamətləndirilməsini əhatə edən kompleks siyasətdir. Dissertasiya işinin başlıca məqsədi Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti və ya -ingilis dilindəki abbriveturası ilə- qısaca olaraq SOCAR-da kadr potensialı, onun qiymətləndirilməsi və düzgün idarə olunması üçün tətbiq edilən daxili qaydalar və strategiyalarla tanış olmaq və onların effektivliyini qiymətləndirməkdir və son fəsildə apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyən nəticələr hasil olmuşdur.

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- SOCAR-da kadr potensialının tənzimlənməsi ən müasir texnologiyalar, innovativ idarəetmə və yenilikçi yanaşmalara əsasən aparılır;
- Kadr, rejim və informasiya texnologiyaları üzrə vitse-prezident kadr məsələləri barədə son qərarı verən həlledici şəxs olsa da, kadr planlaması və strategiyalarının işlənilib hazırlanması əsasən kadrların idarə edilməsi komitəsində həyata keçirilir;
- SOCAR-da insan resurslarının idarə edilməsi üzrə əsas funksiyalar kimi “işə qəbul və yerləşdirmə”, “İR portalının istifadəyə verilməsi”, “təlim və inkişaf”, “xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsi”, “kadr xidmətləri/hesabatlar” və “test imtahanlarının təşkili” qeyd olunur və bunlar məhz kadr strategiyasının mərkəzi elementləri hesab olunur;
- Şirkətdə daimi qadın işçilərin sayı əksəriyyətlə çoxluq təşkil edir və müvəqqəti qadın işçilərlə daimi işçilərin nisbəti təqribən 8/1-ə bərabərdir və ya 80%-in üstündədir. Analoji şəkildə, 41.783 daimi kişi işçi ilə bərabər 220 müvəqqəti işçi vardır;
- Şirkətin əməkdaşlarının əksəriyyətlə 30-50 yaş arasında olması və çox cüzi bir qismin 30 yaşdan aşağı olması özlüyündə SOCAR-da əksəriyyətlə peşəkar və təcrübəli kadrların təmsil olunduğunu göstərir.

Ədəbiyyatlar

Bazarov T.Y., Yeremin B.L.-in redaktorluğu ilə (Müəlliflər toplusu). “Heyətin idarə edilməsi”. Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2012.- 508 səh.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Quliyev T. “İnsan resurslarının idarə edilməsi”. Bakı, ‘Nağıl evi’ şirkəti, 2013, 828 səh.

www.humanresources.org

www.socar.az

Ahmadov, F., & Abdulova, A. (2019). Impact of The Human Resource Department’s Career Development Strategy to Companies Competitive Power; Azerbaijan. JMDMA, 1(2), 42-48.

Azərbaycanda Dəniz Nəqliyyatının İnkişaf Perspektivləri

Şahin MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

shahinmemmedzade94@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dəniz nəqliyyatının rolu, inkişafı, perspektivləri həmçinin, dəniz nəqliyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Ölkəmizdə dəniz nəqliyyatının sürətli inkişafına təkan verəcək amillərin müəyyənləşdirilməsi mövzusunda toxunulmuşdur. Məqalədə həmçinin, Respublikamızda dəniz nəqliyyatının inkişafını təmin etmək, perspektivlərini artırmaq məqsədi ilə demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin üzv olduğu orqan və təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq münasibətlərinin üstün cəhətləri təhlil olunur. Təhlil əsnasında aşkar olunmuşdur ki, Dəniz Nəqliyyat Donanmasının yükdaşıma üzrə potensialı çox aşağı səviyyədədir. Dəniz nəqliyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsində şəxsi sahibkarlığı məhdudlaşdıran mövcud çətinliklərin aradan götürülməsi, şəxsi təsərrüfatın artmasına əngəl olmaq və s. bu kimi amillər araşdırılmışdır. Nəticədə iqtisadiyyatın bu sahəsi üzrə mövcud problemlər araşdırılmış, həmin problemlərin həlli məsələsi və aradan qaldırılma yolları barədə təkliflər və fikirlər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Dəniz nəqliyyatı, Xəzər dənizi, Beynəlxalq ticarət, Azərbaycan Dövlət Dəniz Administrasiyası, Yük daşımaları

Giriş

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin ən vacib elementi hesab olunan nəqliyyat və eləcə də, beynəlxalq nəqliyyat ticarəti dövlətin iqtisadi infrastrukturunda özünəməxsus yerə sahibdir. Bu nəqliyyat münasibətlərinin milli hüdudlardan kənara çıxaraq beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə keçməsinin səbəblərdən biri qloballaşma müddətində hər hansı bir dövlətin ticarət-nəqliyyat yəni, milli iqtisadi sistemi beynəlxalq dünya təsərrüfat yəni, nəqliyyat həmçinin, nəqliyyat daşıma əlaqələri sisteminə zəruri şəkildə inteqrasiya olunmasıdır. Nəqliyyatı iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli edən əlamətlərindən biri onun ölkənin bir-birindən fərqli iqtisadi sahələri hesab olunan sənaye və kənd təsərrüfatı arasında əlaqə yaradaraq ölkənin iqtisadiyyatını bütöv kompleks halda birləşdirməsidir.

Beynəlxalq əlaqələrin 80%-i beynəlxalq ticarətin payına düşür. Fiziki həcmi nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, dünya ticarətinin demək olar ki, 80%-i dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə reallaşdırılır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici nisbətən fərqlidir. Belə ki, dəniz nəqliyyatının payı həmin ölkələrdə beynəlxalq ticarətin 90%-ni təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının yüksəliş tempinə görə dünyada aparıcı dövlətə çevrilməsi demək olar ki, bütün dünya birliyinə agahdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatının özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, bu nəqliyyat növü istər dövlət sərhədlərimizin müdafiə olunmasında, istər sərnişin və yük daşımalarında, istərsə də dənizdə neft-qaz hasilatı, həmçinin, idxal-ixrac əməliyyatı üzrə yük daşımalarında əvəzsiz rol oynayır.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, nəqliyyat vasitələrinin iqtisadiyyatda yeri və Azərbaycan dəniz nəqliyyatının iqtisadi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının perspektivləri ilə bağlı iqtisadçı alimlərin təklifləri müzakirə edilmiş, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi mövcud olan və hətta qarşısı alınmazsa gələcəkdə də təhlükə yaradacaq problemlərin həllinə çıxış yolu tapmaq və dəniz nəqliyyatının inkişafını təmin edəcək proqram və təkliflərin yenidən gündəmə gətirilməsidir. İnternet resurslarından istifadə edərək xarici ölkələrlə olan əməkdaşlıq konvensiyaları da tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Analiz

Qədim tarixçilərin əsərlərinə nəzər salsaq, “nəqliyyat” sözünün ərəb mənşəli söz olub, hərfi mənasının “daşınmaq, ötürmək” olduğunu görürük.

Nəqliyyatın ən mühüm işi və fəaliyyəti daşıma proseduru reallaşdırmaqdan ibarətdir. İstehsal prosesində bu proseduru icra etmək ən zəruri şərtidir. Nəqliyyat iqtisadiyyatın digər sahələrindən onunla fərqlənir ki, o yeni maddi məhsul istehsal etmir, sadəcə fərqli sahələrdə yaradılan məhsulların yerdəyişməsi prosesində aparıcı mövqe tutur. Daşıma prosesi əsasən, müvafiq bir dövlətin sərhədləri daxilində həyata keçirilərsə bu daxili daşımalar adlanır. Bundan əlavə bu proses iki və ya daha artıq dövlətin ərazisində reallaşarsa bu beynəlxalq daşımalar adlanır. Beynəlxalq daşımalar nəqliyyatın növünə görə aşağıdakı kimi təsnif olunur: beynəlxalq dəniz daşımaları, beynəlxalq su (çay) daşımaları, beynəlxalq dəmir yolu daşımaları, beynəlxalq avtomobil daşımaları, beynəlxalq hava daşımaları. Beynəlxalq su daşımaları beynəlxalq dəniz daşımaları ilə bircə su yolu ilə beynəlxalq daşımalar da adlanır.

Nəqliyyat sənədinin formasına əsasən beynəlxalq daşımalar 3 qrupa bölünür: konosamentlə rəsmiləşdirilən, qaimə ilə rəsmiləşdirilən və çarterlə rəsmiləşdirilən beynəlxalq daşımalar. Bunlardan birincisi, yəni konosamentlə rəsmiləşdirilən beynəlxalq daşımalar dəniz nəqliyyatında həyata keçirilən daşımadır. Konosament isə dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə daşımanı rəsmiləşdirən saziş sənədidir.

Dəniz nəqliyyatında rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsində qiymət faktoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dəniz nəqliyyatında iki cür qiymət forması var: tariflər və fraxtlar. Tariflər xətti gəmiçiliyə, fraxtlar isə tramp gəmiçiliyə əsasən tətbiq olunan qiymətlərdir.

Fraxt qiymətinin səviyyəsi tarif qiymətlərinin səviyyəsinə nisbətən daha aşağıdır. Araşdırmalara əsasən, 70-ci illərdə gəmiçiliyin inkişaf tarixi ərəfəsində böhran yaşadığı dövrlərdə xətti gəmiçilik tarifləri ilə tramp gəmiçilik fraxtları üzrə indekslər müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisə nəticəsində xətti gəmiçilik tarifinin azaldılması tramp gəmiçilik fraxtlarına nisbətən zəif olduğu aşkar olmuşdur. Xətt gəmiçiliyi ümumi istifadə edilən, tramp gəmiçiliyi isə fərdi istifadə edilən nəqliyyata aiddir (K.Marks, 2003, s. 18-24).

Bildiyimiz kimi, dəniz nəqliyyatını digər nəqliyyat vasitələrindən fərqləndirən ən üstün cəhətlərindən biri yük tutumunun yüksək olması və nəqliyyat xərclərinin digərləri ilə müqayisədə daha ucuz olmasıdır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz nəqliyyatı xərclərinin azaldılması yükdaşımaların və gəmilərin hərəkət sxemlərinin optimallaşdırıldığı halda mümkün ola bilər. Əks təqdirdə, yəni optimal idarəetmə strategiyası müəyyənləşdirmədən xərclərin minimuma endirilməsi demək olar ki əlçatmazdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün nəqliyyat məsələsinin iqtisadi-riyazi modelindən faydalanmaq ən əlverişli üsullardan biri hesab olunur. Məcmu təklifin məcmu tələbə bərabər olması qapalı və açıq formaya malik olan nəqliyyat məsələsində zəruri və kafi şərt kimi qiymətləndirilir (Hacıyalov, Kərimova, Hüseynova, 2012, s. 168).

Azərbaycan gəmiçiliyinin və ümumiyyətlə dəniz ticarətinin tarixi qədim köklərə dayanır. Buna görədir ki, hələ ta qədimdən Xəzər dənizi, onun nəqliyyatı, ticarəti bir sıra alimlərin, coğrafiyaşünasların, iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuş, onlar tərəfindən araşdırılmış, bu mövzuda fikirlər irəli sürülmüş, mülahizələr aparılmışdır. Xəzər dənizini diqqət mərkəzində edən ən üstün cəhətlərindən biri onun Avropa və Asiya hüduqlarında yerləşən Azərbaycan, Rusiya, Türkmənistan, Qazaxıstan və İran ərazisi ilə əhatə olunması və dünyadakı ən böyük qapalı su hövzəsi olmasıdır (Yadigarov, 2018, s. 24).

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Xəzər dəniz nəqliyyatı qədim tarixə malik olmuş, hətta miladdan əvvəl VI-IV minilliklərdə belə insanların diqqətini cəlb etməyə başlamış və onları dənizi

öyrənməyə vadar etmişdir. Hələ o vaxtlardan insanlar dənizdən səmərəli şəkildə istifadə etməyin zəruri olduğunu hiss etməyə başlamışlar. Məhz buna görədir ki, həmin insanlar tərəfindən düzəldilən və kürəklə idarə olunan qayıqlar ilk dəniz nəqliyyatı hesab olunur. Eramızdan təxminən üç min il əvvəl insanlar bu qayıqlara yelkən qoymuşlar və ilk dəfə Hindistan ilə Çin arasında üzmüşlər.

X əsr ərəb səyyahları, müəlliflərinin əsərlərində ilk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın mühüm liman şəhərlərindən biri olması, Xəzər dənizində gəmiçiliyin, eləcə də dəniz ticarətinin inkişafının yaradılması haqqında geniş məlumat verilir. Bir çox mənbələrə və apardığımız tədqiqata əsasən, Xəzər dənizində gəmiçiliyin intensiv inkişafının XVIII əsrdən etibarən başladığı qənaətinə gələ bilərik. Bunun səbəblərindən biri Rusiyanın cənub dənizlərinə çıxmaq və Şərqi ölkələri ilə Qərbi Avropanı əlaqələndirən ticarət yollarını Volqa-Xəzər yoluna yönəlmək istəyi ilə bağlıdır. Zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərlə zəngin olan Xəzər dənizi təkcə Rusiyanın deyil, həmçinin bir sıra başqa ölkələrin də diqqət mərkəzində olmuşdur (Yadigarov, 2018, s. 27).

Dəniz ticarətinin quru ticarətinə nisbətən daha üstün mövqe tutması feodal ara müharibələri dövründə də özünü göstərirdi.

Cəmi 23 ay ömür sürməsinə baxmayaraq, özündən sonra zəngin irs qoymuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadiyyatın digər sahələri kimi dəniz nəqliyyatında da intensiv inkişaf müşahidə olunurdu. Bu dövrdə dəniz nəqliyyatında hərbi-dəniz qüvvələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərilirdi.

Azərbaycan Respublikası nəqliyyat sektorunda 40-dan artıq beynəlxalq konvensiya və sazişlərə daxil olmuşdur. Respublikamızda nəqliyyat sektorunun tərəqqisi ölkənin iqtisadi artımına çox böyük təsir göstərir. "Neft Daşları", "Azəri", "Çıraq", "Kəpəz", "Günəşli" və s. bu kimi digər yataqların istifadəyə verilməsi respublikamızın bütün dünyada tanınmasına səbəb oldu. Dənizdə neft-qaz istehsalının artırılması dəniz nəqliyyatının iştirakı sayəsində mümkündür. Azərbaycanın ixracetmə quruluşunda neft və neft məhsullarının payına ümumi ixracın orta hesabla 80%-i düşür. SOCAR-ın yəni, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin neft-qaz sahəsinə əsasən ümumi hasilatının 89%-i dənizə məxsusdur. Ümumiyyətlə, dünya ticarətinin inkişafı dəniz nəqliyyatının təkamülünə öz müsbət təsirini göstərir.

Beynəlxalq iqtisadi ticarət əməliyyatlarında dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə yükdaşımalar olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bunun səbəbi odur ki, dəniz nəqliyyatı ilə yüklər daha uzaq məsafələrə daşınır, yüklər nəqliyyat növləri arasında dəyişilərək bir nəqliyyat vasitəsindən digər nəqliyyat növünə dəfələrlə yüklənir və ən əsası daşınmaq üçün təqdim olunan malların risk ehtimalı daha

yüksəkdir. Beynəlxalq dəniz ticarətində həmin proseslərin həyata keçirilməsi, yəni dəniz nəqliyyatının fəaliyyəti Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, qısaca desək, BDT tərəfindən tənzimlənir (Yadigarov, 2018, s. 134).

Beynəlxalq müqavilə və sazişlər beynəlxalq dəniz hüququnun əsas mənbəyi hesab olunduğuna görə ticarət gəmiçiliyinin inkişafı sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür müqavilələr beynəlxalq dəniz daşımaları təşkilinə istiqamətlənərək, beynəlxalq dəniz daşımalarının hüquqi normalarını təyin edir. Bu sazişlər digər yandan ölkələr arasında ticarət gəmiçiliyinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq sazişlər hər şeydən öncə, dəniz ticarətinin azadlığı və sərbəstliyi prinsiplərindən çıxış edərək ticarət gəmiçiliyinin inkişafını təmin edir (Əliyev, 2005, s. 189).

Azərbaycan Dəniz Nəqliyyatında Mövcud Olan Problemlər

Dəniz nəqliyyatı orta yük daşıma məsafəsinə görə digər nəqliyyat vasitələrini üstələsə də, hava şəraitinin dəniz nəqliyyatına təsir göstərməsi, həmçinin digər nəqliyyat növlərinə nisbətən gəmilərin hərəkət sürətinin aşağı olması yüklərin göndərilmə tezliyinin, eləcə də çatdırılma etibarlılığının zəif olması ilə nəticələnir.

Hazırda Xəzər dənizinin Azərbaycan ərazisində (uzaq səfərlər istisna olmaqla) istifadə olunan bütün gəmilərdə iki növbəli iş rejimi tətbiq edilir. Araşdırmalar nəticəsində gəmilərdə bu cür iki növbəli iş rejiminin tətbiqinin iqtisadi cəhətdən faydasız olduğu aydın olmuşdur. Ona görə ki, ayda 2 dəfə olmaqla hər 15 gündən bir gəmi heyətinin dəyişdirilməsi maliyyə cəhətdən əlavə xərclərə yol açır və bir çox hallarda növbə dəyişdirmələr zamanı heyət üzvlərinin 4-5 gün ərzində gecikmə halları ilə müşayiət olunur. Bu səbəbdən bir növbəli iş rejiminin tətbiq olunması həm iqtisadi cəhətdən, həm də bu cür halların qarşısının alınmasında daha səmərəli üsul hesab olunur (Yadigarov, 2018, s. 219).

Hal-hazırda Xəzər Gəmiçiliyində mövcud olan problemlərdən biri QSC-nin donanmalarında istifadə olunan gəmilərin çoxunun yaşının 25 ildən yuxarı olmasıdır. Və bu hal da yükdaşımada sığorta şirkətləri tərəfindən gəmilərin gövdə sığortasının aparılmasında maneə yaratması səbəbindən sahibkarların digər gəmiçilik şirkətlərinə üz tutması ilə nəticələnir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dəniz nəqliyyatını digər nəqliyyat vasitələrindən zəif edən cəhətlərdən biri onun fəaliyyətinin hava şəraitindən asılı olmasıdır. Bu asılılığın mənfi cəhəti pis hava şəraitinin boş dayanmaya səbəb olması nəticəsində gəminin istismar vaxtının azalmasıdır. Bu işə işlə yüklənmə dərəcəsinə təsir göstərərək, azalmasına səbəb olur.

Müxtəlif nəqliyyat vasitələri üzrə hazırlanmış qiymətləndirmə cədvəlinə nəzər salsaq görürük ki, yükdaşımalara sərf olunan xərclərin aşağı olması eləcə də, müxtəlif cür istənilən yükün daşınmasına görə dəniz nəqliyyatı digər nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə aparıcı mövqeyə malikdir. Bu isə onun rəqabət qabiliyyətinə öz təsirini göstərir.

Cədvəl 1. Yükdaşımaların vahid nəqliyyat sistemində qiymətləndirilməsi

Nəqliyyatın növləri	Yükdaşımaların qiymətləndirilməsi üzrə əsas amillər					
	Yüklərin çatdırma tezliyi	Yüklərin göndərmə tezliyi	Yüklərin cədvəl üzrə çatdırma etibarlılığı	Müxtəlif növ yükləri daşıma qabiliyyəti	Yüklərin çatdırma qabiliyyəti	Minimal yükdaşıma xərcləri
Dəmir yolu	3	4	3	2	2	3
Avtomobil	2	2	2	3	1	4
Dəniz	4	5	4	1	4	1
Hava	1	3	5	4	3	5
Boru kəməri	1	3	5	4	3	1

Mənbə: LSI-yə görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir, <https://www.azstat.org.az/source/industry>, (15.02.2018).

Təbriz Yadigarov və bir sıra başqa iqtisadçı alimlərin əsərlərindən aldığımız məlumatlara əsasən, deyə bilərik ki, bayrağımız altında 481 ədəd gəmi və tərsanələrə malik olan Azərbaycan Respublikası 182 dövlətin üzv olduğu BMT-nin ixtisaslaşmış orqanı olan BDT-yə 1995-ci ilin may ayında qəbul edilmişdir. Qəbul edildiyi gündən etibarən 2016-cı ilə qədər ölkəmiz dənizçilik sahəsi üzrə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının 20-dən çox Beynəlxalq Konvensiyasına qoşulmuşdur. Sözü gedən konvensiyalar öz fəaliyyətlərini BDT-nin tələb və maraqlarına uyğun həyata keçirirdilər (Yadigarov, 2018, s. 140).

Ölkəmizdə dəniz nəqliyyatı ilə məşğul olan müəssisə, təşkilat və idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti üzrə dövlət siyasəti Azərbaycan Dövlət Dəniz Administrasiyasının rəhbərliyi və nəzarəti altında həyata keçirilir. Administrasiya dəniz nəqliyyatı ilə əlaqədar təkcə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə deyil, həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı üzrə Avropa Dəniz Təhlükəsizlik Agentliyi, Qara Dəniz Təhlükəsizlik Agentliyi və başqa bu kimi digər beynəlxalq miqyaslı təşkilat və orqanlarla sıx əlaqə yaradaraq öz əməkdaşlıq fəaliyyətini uğurla inkişaf etdirir. Administrasiyanın Respublikamızda dəniz nəqliyyatının inkişafı və perspektivlərinin artırılması ilə bağlı xidmələri danılmazdır.

Hal-hazırda bu Administrasiya bütün dünya dövlətləri üçün ən böyük təhlükə hesab olunan dəniz quldurluğuna qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla birgə fəaliyyət göstərərək beynəlxalq normativ-hüquqi sənədlərin tərtib edilməsində fəal iştirak edir.

Dəniz nəqliyyatında normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi ilə əlaqədar müvafiq qanunların qəbul edilməsinə baxmayaraq, həmin sahədə bəzi çatışmazlıqlar hələ də özünü biruzə verir.

Dəniz nəqliyyatının inkişaf perspektivləri, Xəzər dənizində səmərəli neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi, getdikcə artan ekoloji problemlər eləcə də, bioloji sərvətlərdən istifadə region dövlətləri qarşısında Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və ümumi konvensiyanın tərtib olunmasının zərurətinin aktuallığını sübut edirdi. Sözü gedən konvensiyaların tərtibi məqsədi ilə Xəzəryanı dövlətlərin nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə xüsusi işçi qrup təşkil olunmuşdur. Bu işçi qrupun Xəzər ətrafı dövlətlərin hər biri ilə təşkil etdiyi iclaslar mövqələrin yaxınlaşmasına müsbət təsir göstərsə də, lakin bu hələlik tam anlaşmaya gətirib çıxarmamışdır (Mehdiyeva, 2016, s. 68).

Belə ki, bu hüquqi statusu müəyyən etmək məqsədi ilə əvvəlcə bu su hövzəsinin “göl” və yaxud “Dəniz” olmağı haqqında ümumi razılığa gəlmək lazımdır. Xəzəryanı dövlətlər arasında gedən danışıqlar nəticəsində ölkələrin mövqələrində dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu dəyişiklik pozitiv istiqamətdə ilk əvvəl Rusiya mövqeyində özünü göstərir. Rusiyanın irəli sürdüyü dəniz sahilinin 10, 15 habelə 45 millik ərazi su sərhədlərinə bölünməsi təklifləri İran tərəfindən dəstəklənsə də, digər Xəzəryanı dövlətlərin etirazına səbəb olmuşdur.

Ə.K.Kərimovun 1980-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetində “Azərbaycanda 1850-1940-cı illərdə gəmiçiliyin və gəmi təmirinin inkişafı” adlı dissertasiya işində gəmiçiliyin həmin dövrə aid inkişaf tarixi geniş şəkildə izah olunmasına baxmayaraq, dəniz nəqliyyatı sahəsinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı prosesinə, mövcud olan iqtisadi problemlərə və həmin problemlərin aradan qaldırılması mövzusunda toxunulmamışdır.

Nəticə Və Təkliflər

Xəzər dənizinin hazırkı; coğrafi şəraitini nəzərə almaqla deyə bilərik ki, bu su hövzəsi yalnızca regionlararası əlaqələrdə deyil, həmçinin dünya iqtisadi əlaqələrində də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızın iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatının keyfiyyətinin və faydasının artırılması istiqamətində mövcud olan problemlərin tədqiq edilməsi nəticəsində aşkar olunub ki, respublikamızda 2010-2016-cı illərdə yükdaşımlar ümumi xidmət ixracının 10%-ni əhatə edir. Dəniz nəqliyyatında gəmilərin istismarının optimallaşdırılması nəticəsində onların istismar xərcləri nisbətən aşağı salınır. Bunun üçün istifadədə olan gəmilərin vaxt büdcəsindən səmərəli

şəkildə yararlanmaqla, istehsal gücündən istifadə əmsalının artırılması hesabına gəmilərin hərəkət marşrutlarının optimallaşdırılması məqsədinə çatmaq olar. İstər quruda, istərsə də dənizdə neft-qaz hasilatı xərcləri daxilində Xəzər Dəniz Neft Donanmasının hesabına nəqliyyat xərclərinin 20%-ə dək artırılması donanmanın iqtisadi fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının zəruri olduğunu göstərir.

Təbriz Yadigarov müasir qloballaşma dövründə dəniz nəqliyyatı problemləri və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsində bir çox xarici iqtisadçı alimlərin danılmaz xidmətlərinin olduğunu qeyd edir. Onun fikrinə görə, son zamanlara qədər Azərbaycanın dəniz nəqliyyatı problemləri, bu problemin necə aradan qaldırılması inkişafı, səmərəliliyinin artırılması yolları və perspektivləri haqqında bu günə qədər geniş elmi araşdırmalar aparılmamışdır.

Zamanın tələbindən asılı olaraq iqtisadiyyatın bu sahəsi üzrə tədqiqat işinin aparılması və bu mövzunun gündəmə gətirilməsi, təhlil edilərək mövcud problemlərin aradan qaldırılması zəruri məsələlərdən biridir.

Apardığımız tədqiqata əsasən, belə hesab etmək olar ki, gələcəkdə donanmanın iqtisadi fəaliyyətinin məhsuldarlığının artması üçün onun tərkibi yenilənməli, hətta dünya standartlarına uyğun yeni gəmilərin inşası üçün sifariş verilməsi məsləhət görülür.

Bir sıra iqtisadçı alimlərin fikrincə, iqtisadiyyatın global vüsət aldığı bir zamanda ticari əlaqələrdə dəniz nəqliyyatının əhəmiyyətinin artması, sərnişin və yük daşımalarına olan yüksək tələbat gəmilərin iş qrafikinə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının tələblərinə uyğun qurulmasını zəruri edir.

Tədqiqat işinin bu hissəsindən belə qərara gəlmək olar ki, müəssisə və təşkilatların amortizasiya miqdarına Vergi Məcəlləsində vergi qaydalarının tətbiq olunması məqsədəuyğundur. Eləcə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dəniz nəqliyyatının BDT-nin qaydalarına uyğun olaraq fəaliyyətini nizama salmaq üçün Azərbaycan Dövlət Dəniz Administrasiyası yaradılmasına baxmayaraq, gəmilərin təmir edilməsi və gəmiqayırma işlərinə nəzarət ölməmizdə Rusiyanın Gəmiçilik üzrə Dəniz Registr Müfəttişliyinin nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilir. Nizamnaməyə uyğun olaraq həmin təşkilata gəmi təmiri və gəmiqayırma işlərinin ümumi gəlirin 1 faizi məbləğində vəsait ödənilir. Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda gələcəkdə ölkəmizdə dəniz nəqliyyatı sahəsi üzrə REQİSTR müfəttişliyinin yaradılması təklif olunur.

Həmçinin, Respublikamızda dəniz nəqliyyatı sahəsinin inkişaf perspektivlərinin yüksəldilməsi və daha səmərəli nəticə verməsi üçün, Xəzər dənizində neft-qaz proseslərini həyata keçirən SOCAR-ın təşkilat və müəssisələrinə, eləcə də SOCAR-ın iştirakı ilə olan birgə proqramlar əsasında fəaliyyət göstərən alyans və şirkətlərə zamanın tələblərinə uyğun olaraq dəniz nəqliyyatı və dalgıç ximətləri göstərməsinin faydalılığının artırılması, istifadə müddəti bitmiş gəmilərin yeniləşdirilməsinin sürətləndirilməsi təsərrüfat fəaliyyətinin normal standartlara uyğun nizamla salınması məqsədi ilə kreditor və debitor borcların azaldılması istiqamətində tədbirlər planının hazırlanması labüddür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən təmir işlərinin aparılması səmərəli olmayan və istifadə müddəti keçmiş gəmilərin doğranıb metal qəbulu zavodlarına verilməsi deyil, onların hər birini ayrıca təhlil edib faydalı məqsədlər üçün istifadəyə verilməsi daha müsbət nəticə verə bilər. İqtisadi mənbələrə əsasən, 456 nəfərlik sərnişin daşıma qabiliyyəti olan bir gəminin iqtisadi fəaliyyəti 987 min manat zərərlə nəticələnmişdir. Bu zərər bəhs etdiyimiz istifadəyə yararlı olmayan “G.Əsədov” adlı sərnişin gəmisinin hesabına olmuşdur. Apardığımız tədqiqata əsasən, doğranılaraq metal qəbulu müəssisələrinə verilməsi planlaşdırılan bu unikal gəminin bizcə, turizm məqsədi ilə istifadə olunması və ya tədris gəmisi kimi Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının tələbələrinin istifadəsinə verilməsi daha əlverişlidir.

Araşdırmalara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, ticarətin mümkün inkişafını təmin etmək, ticarət artımından yararlanmaq üçün dəniz nəqliyyat vasitələri ön plana çıxarılmalı, bu sahə üzrə investisiyalar ayrılmalıdır. Təbriz Yadıqarov “Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemləri və perspektivləri” adlı kitabında bu sahənin daha da inkişaf etməsi üçün çıxış yolunu Respublikamızda özəl dəniz nəqliyyat daşımaçılığı şirkətlərinin yaradılmasında görür.

Apardığımız tədqiqatın təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaxın gələcəkdə donanmanın təsərrüfat fəaliyyətinin məhsuldarlığının artırılması üçün onun tərkibinin yenilənməsi və dünya standartlarına uyğun yeni gəmilərin tikintisi üçün sifarişlər verilməsi vacibdir.

Ədəbiyyatlar

Mehdiyeva E. (2016). Xəzər dənizinin və sahil ərazilərinin təbii resurs potensialının mənimsənilməsi və istifadəsinin ekoloji-coğrafi və sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı, 79 s.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Əliyev E.Ə. (2005). “Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 544 s. Əliyev.E. (2009). Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. “SeNa” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi. Bakı, 868 s.
- Hacızalov Y., Kərimova Y., Hüseynova L. (2012). Ekonometrika: nəzəriyyə və praktikum. Ali məktəblər üçün dərslik /M.Sadiqovun redaktəsi ilə. Bakı, 439 s.
- K.Marks. (2003). KAPİTAL II CİLT, İstanbul.
- Yadigarov.T. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər. “Avropa” nəşriyyatı. Bakı, 350 s.
- <https://www.azstat.orq.az/source/industry>, (15.02.2018).
- <https://www.economy.qov.az/source/industry>, (17.11.2017).
- <https://www.respublika.news.az/source/industry>, (23.03.2018).

Dövlətin Sənaye Şəhərciklərinin Yaranmasına və İnkişafına Göstərilən Dəstəyi

Şahsuvar ŞIXƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
shahsuvar.shixelizade@gmail.com

Xülasə

Texnopark - universitet, sənaye, araşdırma mərkəzləri, sahibkarlar və bazarlar arasındakı əməkdaşlığı artırmaq, bilik və texnologiya transferini asanlaşdırmaq məqsədilə yüksək əlavə dəyərli tədqiqat və inkişafa söykənən qabaqcıl texnologiyalı məhsul və xidmətlərin istehsalına uyğun infrastruktur, üstqurum və xidmətlər ilə təsir edən təşkilatlardır.

Texnopark - vahid infrastruktur sərhədlərində elm və texniki fəaliyyətlə məşğul olan şirkətlər birliyi. Bir sözlə: Texnopark - spesifik yerli şərait və bazarın tələbatının təsiri altında formalaşan mürəkkəb ekosistemdir. Texnopark bir tərəfdən rezident və müştərilərin görüşdüyü və təmasda olduqları ofis, digər tərəfdən rezidentlərə göstərilən müxtəlif xidmətlər dəstəsidir. Əslində texnopark tədqiqatçı qruplar və texnoloji işləmələrə sorğu verən şirkətlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət və informasiya mübadiləsi prosesini sürətləndirən vasitəçi bir qurumdur. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 2014-cü il 15 may tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Texnologiyalar parkı haqqında nümunəvi əsasnaməyə görə" "... texnologiyalar parkı (bundan sonra – texnopark) – innovasiya məhsulunun və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənilməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi (kommersiyalaşdırılması) üçün zəruri infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazi"dir. Qeyd edək ki, texnopark birbaşa texnologiyaların satışı məsələlərində iştirak etmir, ancaq innovasiyaların mübadiləsi prosesinə vasitəçilik edir, başqa sözlə mübadilə üçün əlverişli şərait yaradır. Elə hallar da ola bilər ki, texnopark həmtəsisçi ola bilər. Şəraitindən asılı olaraq texnoparklar idarəetmə strukturu və inkişaf modelləri ilə fərqlənirlər.

Açar sözlər: Texnopark, Xüsusi iqtisadi zonalar, Sənaye parkı, Sənaye şəhərciyi

Giriş

Dünyadakı uğurlu texnoparkların təməl hədəflərinə baxıldığında orta q nöqtələr olduğu görülməkdir. Teknoparkların olduğu regionun və ölkənin texnoloji və iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verdiyini söyləyə bilərik. Texnoparklar quruluş mərhələsindən ancaq 5-10 il sonra istənilən nəticələrini verməyə başlarlar. Texnoparkların uğurlarının ölçülməsi üçün əvvəlcə müəyyən bir zaman kəsiyinin keçməsi, qiymətləndirmənin daha sonra edilməsi uyğundur.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Dövlətimizin son zamanlarda xüsusi iqtisadi zonalara (XİZ) olan diqqətindən də görünür ki, Azərbaycan hökuməti sənaye parklarının və texnoparkların yaradılmasına bundan sonra daha da böyük önəm verəcəkdir. XİZ-in başqa formalarında olduğu kimi burada da sahibkarlığın inkişafına zəmin yaradılır. Burada istər parkla əlaqəsi olan, istərsə də parkla əlaqəsi olmayan lakin onun ərazisində fəaliyyət göstərən kənar müəssisələrin inkişafına bu strukturlar öz faydasını verir. Bütün bunlardan əlavə sənaye və texnologiya parklarının özəl xüsusiyyətlərindən irəli gələrək burada müəyyən sahələr üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ixtisaslaşmasında artırı ki, buda öz növbəsində onların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Azərbaycanda dövlət səviyyəsində göstərilən münasibətdən aydın hiss etmək olar ki, texnoparkların daha yaxşı gələcək vəd edəcəyini düşündüyündən hökumət məhz texnologiya parklarının yaradılmasını sürətləndirə bilər. Bunu illər öncə təməli qoyulan Balaxanı sənaye şəhərinin (texnoparkının) təməlatma mərasimində prezident İlham Əliyevin söylədiklərində təsdiqləyir. Prezident bildirdi ki, texnoparkların bundan sonrakı uğurlu fəaliyyəti üçün əlavə tədbirlər paketi hazırlanır və bunlar tezliklə reallaşacaq. “Bu məsələnin qanunvericilik bazası qurulur və yaxın zamanlarda dövlət texnoloji parkların daha məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi üçün əlavə güzəştlər paketi təklif ediləcəkdir” deyən dövlət başçısı Balaxanıda, Sumqayıtda, Qaradağ ərazisində və başqa yerlərdə iri sənaye komplekslərinin yaradılacağını söyləmişdi. Prezident əlavə etmişdi ki, texnologiya parklarının ixtisaslaşması artıq müəyyən edilib.

Bunlar – yüksək Texnologiya Parkı, Kimya Texnologiya Parkı və Balaxanı Texnologiya Parkı. Artıq prezidentin qərarlarından sonra yaradılan bu müəssisələrin əsas hədəfləri barədə də, ölkə başçısı öz fikirlərini bildirmişdir. “Hər biri öz sahəsini əhatə edir və bu parklarda yeni yaradılacaq müəssisələr ölkəmizin sənaye potensialının güclənməsinə xidmət göstərəcək. Əsas məqsədimiz sənaye istehsalını artırmaq neft amilindən asılılıqı azaltmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdir” söyləyən İ.Əliyev ölkədə yaradılan sənaye və texnologiyalar parklarında fəaliyyət göstərən şirkətlərə vergi tətilləri veriləcəyini vurğulamışdı. Güzəştlərin artıq ilk əlamətləri görünməyə başlamışdı. Milli Məclisin 2012- ci ildə keçirilən iclasında Vergilər

Məcəlləsinə edilən 130 əlavə və dəyişikliyin bir hissəsi sənaye və texnologiya parklarına aid olmuşdur. Yeni dəyişikliklərə əsasən ölkədə yaradılan texnoparkların idarə edici təşkilatı və ya operatorunun mənfəətinin parkın infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilmiş hissəsi vergidən azad edildi. Bundan əlavə, parkın rezidenti olan və burada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin parkdakı fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər 7 il ərzində vergiyə cəlb edilməyəcək. Bütün bu qanun dəyişiklikləri dövlətimizin texnoparklara onların gələcəyinə verdiyi diqqətin bariz nümunəsidir.

Texnoparklar dünya iqtisadiyyatında innovasiya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Texnoparkların ən böyük rollarından biri milli iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşmasında və rəqabətqabiliyyətli olmasındadır. Hindistanın, Çinin, ABŞ- in və s. bu kimi ölkələrin informasiya kommunikasiya sektorunun sürətli inkişafında sənaye parkları əsas rollardan birini oynayır. İlk növbədə onuda bildirmək lazımdır ki, texnoparkların yaradılmasının əsas təşəbbüskarları dövlətin iştirakı ilə yerli hökumət orqanları olmuşdur. Sənaye parklarının strukturunun yaradılmasına lazım olan vəsaitin 75 %-dən çoxunu dövlət verir. Dünya təcrübəsində bunu deməyə imkan verir ki, sənaye parklarının ərsəyə gətirilməsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması, dövlətin dəstəyi, vergi və gömrük strukturundakı güzəştlər və kadr hazırlığı kimi bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir. Bu günkü gündə dünyada inkişaf səviyyəsi fərqli olan ayrı- ayrı dövlətlərdə sənaye parklarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni – yeni layihələr həyata keçirilir. Bu ölkələrdə müəyyən sahələrin sıçrayışlı inkişafına səbəb sənaye parklarının yaradılması olmuşdur.

Texnoparklar(sənaye şəhərləri) əsasən İKT sahəsində böyük uğurlar gətirib Bunun nəticəsidir ki,dünyaca tanınmış İKT firmalarının 70- 80%-i öz fəaliyyətinə texnoparklardan başlayıb.Bu təcrübəni nəzərə alaraq Azərbaycan prezidenti 2012- ci il noyabrın 5- də Sumqayıt şəhərində Yüksək Texnologiyalar Park (YT Park) yaradılması haqqında fərman vermişdir. “YT Park” informasiya və kommunikasiya texnologiyaları,telekommunikasiya və kosmos, enerji səmərəlili sahəsində tədqiqatlar aparılması, yeni və yüksək texnologiyaların hazırlanması üzrə zəruri infrastruktur, maddi texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazi kimi nəzərdə tutularaq yaradılmışdır (<http://www.stat.gov.az>, 2018).

Azərbaycan Prezidentinin 4 may 2009-cu ildə təsdiq etdiyi Azərbaycan Respublikasında 2009-2015- ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyada qeyd edilir ki, qloballaşma dövründə informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq biliklərinə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması çox zəruri məsələdir. Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyada innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən texnoparklar, texnoloji mərkəzlər, biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi də bir vəzifə kimi qarşıya qoyulub. Milli

Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramının icrasına dair tədbirlər planında isə 2009-2011- ci illərdə elmi- tədqiqat işlərinin islahata tətbiqini sürətləndirmək üçün texnoparkların yaradılması dair təkliflərin və müvafiq normativ- hüquqi sənədlərin işlənilməsi Milli Elmlər Akademiyasına və digər əlaqədar nazirliklərə tapşırılmışdı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası).

Daha bir sənaye şəhərciyi yenə də Sumqayıtda yaradıldı. 2011-ci ilin sonunda imzalanan fərmana uyğun olaraq Sumqayıtda Kimya Sənaye Parkı yaradılmağa başlandı. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisində neft- kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və emalı müəssisələri quruldu. Bu texnoparkda “Azərkimya”nın istehsal etdiyi məhsullardan xammal kimi istifadə edən müəssisələr yaradıldı və son məhsul istehsalı həyata keçirildi. Burada indiyə qədər Azərbaycanda istehsal olunmayan məhsulların istehsalını təşkil edən şirkətlərə bu parkda daha çox üstünlük verilməyə başlandı. Yeni etilen-propilen qurğusunun qurulması prosesi həyata keçirildi. Kanada texnologiyası ilə qurulan bu qurğu təxminən 80- 100 mln manata ərsəyə gəldi. Sadalanan iki texnoparka qədər isə Sumqayıt şəhərində Sumqayıt Texnologiyalar Parkı artıq yaradılmışdı. Bu parkda hazırda 10-dan çox istehsal müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Parkın birinci mərhələsi isə 2009- cu ilin sonunda işə başlamışdır (<http://www.stat.gov.az>, 2018)

Postsovet məkanında əvəzsiz olan bu sənaye şəhərinin istismara verilməsi respublikamızda elektroenergetikanın inkişafına, onun mövcud potensialının daha da möhkəmlənilib təkmilləşdirilməsinə, enerji müəssisələrinin yenidən qurulmasına və müasirləşdirilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Bu kompleksin işə başlaması ilə Azərbaycan energetika qurğuları öz istehsalı olan texniki avadanlıq və məhsullarla təchiz olunmağa başlamış oldu. Bölgələrimizdəki təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə keyfiyyətli və ucuz məhsul istehsalı qaydaya salınır. Yol (daşıma) xərclərinin və müddətinin azalmasına yönəlmiş layihələr daha qısa müddətə həyata keçirilir və məhsulların maya dəyəri olduqca aşağı düşür. Bütün bu sadalananlar şəhərcikdə rəqabətə davamlı məhsulların ixracına geniş imkanlar yaradır.

Sumqayıt sənaye şəhərciyində elektroenergetika sənayesi üçün məhsullar hazırlanır, zavodlar, sexlər və istehsal xətləri yaradılır. Buradakı müəssisələrin tikinti quraşdırma işlərində texnoparkın ilkin mərhələsi çərçivəsində 2300 nəfərdən çox işçi çalışıb. Müəssisə tam fəaliyyətə başladıqdan sonra burada 3000 nəfər, o cümlədən olduqca yüksək ixtisaslı mühəndislərdə daimi işlə təmin ediləcək (<http://www.economy.gov.az>, 2018).

Araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, sənaye şəhərlərinin yaradılması Azərbaycan İqtisadiyyatının daha sürətlə inkişaf etməsinə təkan verəcək və xarici ticarət əlaqələri daha da

genişlənəcək. 21- ci əsrdə dünya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi prosesi elm, texnologiyalar və innovasiyalar əsasında formalaşması şəklində davam etməkdədir. Innovasiya dedikdə istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili kimi yeniliklərdən istifadə, yeni texnologiyalar, yeni məhsul və xidmət növləri başa düşülür. Innovasiyanın yeni xüsusiyyətləri iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olması və istehlakçıların tələblərini ödəməsidir. Bütün innovasiya strukturlarının yeni növləri arasında elmi texnoloji parklar özünün çoxfunksionallığı və həll etdiyi məsələlərin müxtəlifliyi ilə seçilir.

Sənaye şəhərciklərinin yaradılmasının əsas məqsədləri biliklərin və ixtiraların texnologiya çevrilməsi, həmin texnologiyanın kommersiya məhsuluna çevrilməsi, bundan dolayı tədqiqatlara olan milli xərclərin səmərəliliyinin yüksəlməsi, kiçik elmtutumlu sahibkarlıq sektoru vasitəsilə texnologiyaların sənayeye ötürülməsi, elmtutumlu firmaların formalaşması və onların bazarda təşəkkülü, elmtutumlu biznes sahəsində müəssisələrin dəstəklənməsi, sənayenin struktur yenidənqurulması, regional qeyri- mütənasib inkişaf səviyyəsinin azalması, məşğulluq probleminin qismən həlli, yüksək texnologiyalar sahəsində elmi- texniki nailiyyətlərin sürətli tətbiqidir.

Qısa sənaye şəhərciklərinin yaradılması ölkədə kiçik və yüksək elm tutumlu sənaye sahələri ilə məşğul olan sahibkarlar sinifini formalaşdıracaq. Sənaye şəhərcikləri həmin sahibkarlara imkan verəcək ki, istehsal etdikləri məhsullar rəqabətə davamlı olsun, xarici alternativlər ilə keyfiyyət yarışında geri qalmasın. Texnoparklar bütün dünyada olduğu kimi Ölkəmizin də ən önəmli gündəm ünsürlərindən biridir.

Xüsusilə ölkəmizin 2020 vizyonuna çatma zaman aralığında elmi, AR-GE fəaliyyətlərini və texnologiyayı idarəetmə müddətində sənayeyə və universitetlərə yenidən bir öhdəlik , bir missiya qatan iqtisadi fəaliyyət sahəsidir.

Texnoparkların ölkəmizdəki inkişaf mərhələsini qiymətləndirsək bu günki ədədi mənada ölkə səviyyəsinə yayılmasıyla fiziki böyüməsini tamamlamaqdadır. Bununla birgə, yaxın bir gələcəkdə şirkətlərin tədqiqat və texnoloji dayaqlı böyümə strategiyalarına da önəmli töhvələr verəcəyini öngörürük. Şübhəsiz ki, Ölkəmizin böyüyən və inkişaf edən iqtisadiyyatı texnologiyaya yönəldilmiş bir inkişaf perspektivi ilə dəstəkləmək , töhvə vermək səviyyəsi yüksək yeni iqtisadi sahələr yönəlmək, yüksək və dijital texnologiyayı istehsalın hər sahəsinə yayaraq şirkətlərimizin texnologiya əsaslı böyüməsini təmin etməklə texnoparkların əhəmiyyətli rol oynayacağını düşünməkdəyəm və əsasən bu müddətdə ən təsirli faktorun elm ,Rabitə və Yüksək texnologiya Nazirliyi vasitəsi ilə ilə hökumətimizin inkişaf etməsini gözləməktəyik. İkinci planda isə Universitetlər, Texnoparkların quruluşu və böyüməsi o

cümlədən ölkənin AR-Ge potensialının inkişafı mərhələsində çox önəmli yer , vəzifə tutmaqda və məsələ ilə bağlı yeni bir akademik marağın və səyin yaranmasını gorməkdəyik. Bu məsələdə ən zəyif halqa hələlik məşğulluq olduğunu ifadə etməliyik.

Ar-Ge yə olan marağın, qaynaq, mənbə istifadəsinin istənilən səviyyədə olmadığını görməktəyik. Digər tərəfdən ölkəmizin iqtisadi inkişafı aspektindən Texnoparkların indiyə qədər ki, ən vacib rolu sənayeçi, akademik, tədqiqatçı və hətta tələbələrin Ar-Ge və innovasiya istehsalına elavə etdiyi qatqı, təmin etdiyi iqtisadi avantajlar , elmi dəstəyo, və hətta ixtisaslı insan gücü potensial ilə respublikamızın hər şeydən ömcə orta səviyyədəki milli gəlir spiralından çıxaraq daha yüksək milli gəlir nöqtəsinə çatması aspektindən çox önəmli bir rol üstlənmişdir.

Her keçən gün artan Texnoparkların və onların nəzdində təşkil olunmuş şirkətlərin xüsusilə gənc təşəbbüskarların zaman keçdikcə milli gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaq daha böyük bir iqtisadi inkişaf performansını təmin edəcəyi öngörülür. Texnoparkların ölkəmizdə şərti missiyası olan Ar-Ge şirkətlərinə ev sahibliyi etməsinin daha irəli keçərək, innovasiya və texnoloji transferinə qatqı etməsi gərəklidir. Yaxın bir zamanda elmin texnologiyaya, texnologiyanın məhsula çevrildiyi və ticarətləşdiyi və bir markaya çevrildiyi platformalar olaraq iqtisadiyyata və inkişafa böyük bir sürətlənmə bəxş edəcəkdir. Və də, texnoparklar yeni iqtisadi nizamın təyin etmiş olduğu yeni əmək bazarlarının yəni, “kreativ iqtisadiyyatın” tələb etdiyi ixtisaslı işçi gücü məşğulluğunun təmin olunması aspektindən də önəmli bir rolu öz üzərinə götürməkdədir. Başqa bir deyişlə texnoparklar istər bölgəsəl inkişafa, istərsə də universitet məzunu olan ixtisaslı işçi qüvvəsinə məşğulluğu təmin edən yeni iş sahələri olaraq görülür. Bu gün dünyada texnopark sayı 5000-ə doğru irəliləməkdədir. Xüsusilə müdafiə , səhiyyə, İT, avtonəqliyyat, havaçılıq, medikal texnologiya, irsi və digər bütün istehsalat sektorunda reallaşan patent, lisenziya sayı və bunlarla bağlı kommertiya ixtiraları bir çoxunda texnoparkların imzası vardır. Texnoparklar eyni zamanda fikirlərin inkubator mərkəzləri üzərindən dəyərləndirildiyi və Texnoloji Transfer Ofisləri vasitəçiliyi ilə bu fikirlərin maddi reallıqla birləşdiyi, universitetlərin ifrastruktur və laboratoriya imkanları ilə test edildiyi və ilk prototiplərin yaradıldığı mərkəzlər olaraq ön plana çıxmaqdadır.

Dünyadakı ən önəmli inkişaf trendinin sənaye-universitet və dövlətin əməkdaşlığının bu tərz texnopark ya elm parkı təşkilatlarında formalaşmağa başladığının və xüsusi ilə beynəlxalq əməkdaşlıqların Ar-Ge və innovasiya işlərə yayıldığıının və universitetlərinin də layihə əsaslı qlobal şərikliklərlə Texnoparklar üzərindən iqtisadi fayda təmin etməyə və cəmiyyət üçün ictimaiyyətə yararlanmaq dan ötrü daha çox məsuliyyət göstərdiyinin sezməkdəyiz. Şübhəiz ki, dünyadakı yeni rəqabət paradigması yenilikçi məhsul inkişafı və bunları yeni marketinq təqdim etmə və hər bir ölkənin bu zaman kəsiyini tamamlayarkən daha çox valyuta gətirən fəaliyyəti

dəstəkləyən, yüksək əlavə dəyər , texnoloji əsaslara dayanan inkişaf edən yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinə yönəldiyi , bütün fəaliyyətlərin bu yöndə sıxlaşdığı görülməkdədir. Ölkəmizdə neft və digər təbii enerjilər olsa da önəmli asılılığımızın texnoloji sahədə olduğu reallığı ilə üzləşərək gələcək illərdə mənbələrimizi və vaxtımızı bu təbii ehtiyatlardan asılılığı azaldacaq və öz texnologiyasını istehsal edən sektorları və maliyyəni formalaşdırma adına daha çox əmək sərf etməliyik.

Respublikamız 2004-cü ildən etibarən sənayenin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu tarixdən etibarən icrasına başlanılan bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət programlarının və o cümlədən başqa məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində sənaye istehsalı üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan mövzu və məsələlərimiz həllinə yönəldilmiş əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Sənayenin yeni infrastruktur təminatı xeylicə yaxşılaşdırılmışdır. Keçən illərdə infrastruktur layihələri ilə yanaşı dövlət investisiyaları ilə bəzi istehsal təyinatlı layihələrə , neft-kimya , neft – qaz hasilatı, neft emalı sahələrinin inkişafına, alternativ enerji qurğu və avadanlıqlarının, alüminium emalı, müdafiə sənayesi və gəmi istehsalı müəssisələrinin inşaa edilməsinə yönləndirilmişdir. Eyni zamanda ölkədə əlverişli biznes sərmayesi mühiti yaradılmış inşaa edilmiş, qeyri-dövlət sektoru tərəfindən icra edilən layihələrin güzəştli şərtlərlə maliyyələşməsi zərurət olduğu təqdirdə dövlətin bu layihələrdə pay iştirakı təmin edilmişdir.

Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında sənaye sektorunun inkişafı təmin olunmuşdur. Sənayedə yaradılan əlavə dəyərin həcmi 2012-ci ildə də 27 milyard manata çatmış, onun ÜDM-in strukturundakı payı 50% təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası)

Texnoparklar texnologiya daşıyıcıları ilə alıcıları arasında əlaqə yaratmaq üçün yaranan sərbəst qurum və ya universitet və şirkət daxilində bir struktur ola bilər. Texnoparkların əsas rolu tədqiqatçılar cəmiyyəti daxilində və ya müxtəlif texnoloji məhsul istehsalçıları arasında kommunikasiyanı təmin etməsində ola bilər. Texnoparkların yaradılmasında əsas motiv texnologiyaların təhizatçısında və ya istifadəsində də ola bilər. Digər tərəfdən texnoparklar yerli və ya dövlət orqanları tərəfindən yaradıla bilər. Bu halda texnoparkların yaradılmasında məqsəd əraziyə yeni fəaliyyət növünün cəlb edilməsidir.

Biz əsasən 6 əsas növ texnoloji parkları nəzərdən keçirək (Fan, Li, Zeng, Dong, və Peng, 2009: 104):

➤ Universitet texnoparkları. Belə texnoparklar ali məktəblərin əsasında yaradılırlar. Bəzən isə universitet ilə sənaye müəssisəsinin strateji əməkdaşlığının nəticəsində yaradılırlar.

Universitet texnoparklarının yaradılmasının 3 əsas məqsədi olur: toplanmış elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması, ali məktəbdə elmi işlərin cəlbədiciyini artırmağın təmin edilməsi, praktiki məsələlərin nəticəsi olan yeni biliklərin axınının təmin edilməsi. Universitet texnoparklarının inkişafına mane olan qanunvericilikdə olan məhdudiyyətlərdir.

➤ Regional sahə texnoparkları. Belə texnoparklar regional iqtisadiyyatın hər hansı bir sektorunda innovasiya prosesinin aktivləşdirilməsi məqsədi ilə yaradılır. Regional sahə texnoparkları çoxlu xidmətlər göstərə bilirlər: layihənin hüquqi müşayət etmək, biznes məsləhət, sertifikatlaşma, tədqiqat təşkilatlarına laboratoriyalar təqdim etmək, seminarların təşkili və. s. Adətən bu növ texnoparklar texnologiyaların regional sənaye müəssisələrinə importunu təmin etmək və ya ayrıca götürülmüş şirkətin texnoloji məsələlərini həll etmək üçün yaradılır. Bu halda texnopark istehsal şirkətləti ilə sıx əlaqə yaradır, bununla da rezident və ya ortağın texnoloji məsələlərini həll edəcək kiçik innovasiya şirkətlərinin yerləşməsinə şərait yaradır. Başqa sözlə, texnopark istehsal şirkətlərinə elmtutumlu və bahalı prosesləri kənarında sərbəst kiçik innovasiya müəssisələrinə ötürməyə (outsorsinq etməyə) kömək edir (outsorsinq - 2 təşkilat arasında müqavilə əsasında birinin digərinə bəzi funksiyalarının, biznes proseslərin və tədbirlərin ötürülməsidir). Regional sahə texnoparklarının əsas gəlir mənbəyi ərazinin icarəyə verilməsi və istehsal şirkətləri üçün texnoloji həllərin axtarışı üzrə xidmətlərin göstərilməsidir.

➤ Sənaye texnoparkları. Belə texnoparklar mahiyyət etibarını ilə texnoloji park deyil. Bu növ texnopark əsasən yeni istehsalın təşkili üçün fiziki infrastruktur obyektlərinin kompleksidir. Burada daha çox ərazilər müxtəlif fəaliyyət növləri üçün icarəyə verilir. İndustrial texnoparkların yaradılması innovasiya mühitinin inkişaf və sıxlıq səviyyəsindən asılı deyil, əsasən onlar texnologiya mübadiləsi üçün nəzərdə tutulmayıblar, daha çox yeni iqtisadi fəaliyyətin növlərinin təşkili üçün müasir infrastrukturun yaradılmasına istiqamətlənirlər. İstehsalat texnoparkının yerləşdirilməsi şərtləri və onun obyektlərinə tələbat əsas rezidentlərin istəyi əsasında və ya sahə sənayesinə uyğun istehsal komplekslərinin yerləşdirilməsi təcrübəsinin təhlili nəticəsində müəyyən edilir. Çox vaxt əlavə nəqliyyat və logistika, mənzil tikintisində ixtisaslaşma tələb edir.

➤ Texnoloji inkubatorlar və ya innovasiya biznesi inkubatorları. Belə texnoparklar kiçik innovasiya şirkətlərinə formalaşmalarının ilkin mərhələsində kömək etmək üçün nəzərdə tutulurlar (start-up, seed). Bu növ texnoparklar innovasiya şirkətlərinin inkişafı üçün bütün lazımı ehtiyat və xidmətləri təmin edirlər. İnkubatorlar öz mahiyyətinə görə gəlir əldə etmək üçün nəzərdə tutulmayıblar, biznesin inkişaf etdirilməsi üçün imtiyazların təmin edilməsinə istiqamətlənirlər. Ona görə də inkubatorların yaradılmasına sərbəst biznes kimi baxmaq olmaz, onların yaradılmasına daha çox sosial istiqamət kimi baxılaa bilər. Onun müvəffəqiyyəti daha çox kiçikmüəssisələrin axını və müəyyən həcmdə icarəyə verilənsahələrdən asılıdır.

➤ Şəbəkə texnoparkları. Şəbəkə strukturları texnoparklar tərəfindən öz imkanlarını genişləndirmək üçün yaradılır. Şəbəkə texnoparklarının tikintisi əsasən yerli hakimiyyətin təşəbbüsü olur. Onlar bu obyektin köməyi ilə yaradılan texnoparkdan əldə olunan iqtisadi və sosial xeyri paylaşdırmaq istəyirlər. Şəbəkə texnoparklarının yaradılması üçün iqtisadi zəmin olmalıdır: müxtəlif şəhərlərdə yaşayan və işləyən tədqiqatçıların cəlb olunmasının təmin edilməsi, texnoparkların saxlanılması xərclərinə qənaət (texnoparkın tərkibinə əvvəl yaradılan tədqiqat mərkəzlərinin salınması) və s. Şəbəkə strukturu texnoparkların imkanlarını artırır, onların xidmətlərinin sayını çoxaldır, səmərəlilik göstəricilərinin yaxşılaşmasına imkan yaradır, texnopark üçün əhəmiyyətli olan şəhər və digər ərazilərdə fiziki iştirakları təmin edilir. Şəbəkə texnoparkları regional, sahə və ya universitet texnoparklarının qollarındandır.

➤ Kovorkinq. Belə mərkəzlər bir növ tədqiqat cəmiyyətlərinin ənənəvi texnoparkların xidmət haqqının artmasına, işgüzar infrastrukturun çatışmazlığına və informasiya texnologiyalarının inkişafına olan cavabdır. Bu ofis mərkəzləridir, burda sərbəst insanlar bir ərazidə işləyirlər. Belə model daha çox əqli əməklə məşğul olanlara yararır. Kovorkinq mərkəzlərinin müvəffəqiyyəti onların tədqiqatçıları cəmiyyətinə daxil olmaları, bilik axınlarını və informasiya mübadiləsini formalaşdırmaqları, başlayanlara şərait yaratmaqlarıdır. Bu mərkəzlərin başlıca funksiyaları tədqiqatçılara innovasiyanın qlobal bazarına “giriş”-in təmin edilməsi və yerli tədqiqatçıları cəmiyyətlərinə dəstəkdir. Klassik texnopark fəaliyyətindən fərqli olaraq kovorkinq mərkəzlərini fəaliyyəti fiziki infrastruktur ilə işləməkdən kommunikasiya yaratmaq və peşəkar cəmiyyətlərlə işlərə (fərdi məsləhət, səmərəli layihə qruplarının formalaşması və s.) yönəldilir. Bu halda az müddət ərzində aşağı qiymətə yeni iş yerləri yaratmağa və ərazidə işgüzar mühitün yaradılmasına gətirir.

Şəbəkə texnologiyalarına əsaslanan texnopark xüsusi quruluşdur. Belə texnopark quruluşu regionun innovasiya imkanlarının rəşional istifadə əsasında informasiya mübadiləsinin köməyi ilə səmərəli innovasiya prosesini təşkil etməyə qadirdir. Regionun malik olduğu innovasiya ehtiyatlarının sayı və keyfiyyətindən asılı olaraq innovasiya dövrünün həyata keçməsində öz aralarında müəyyən funksiyaları, mümkün riskləri və gələcək gəliri paylaşdıran müxtəlif idarə və təşkilatlar iştirak edə bilər. Belə vəziyyətdə texnoparkın menecerlərinin vəzifəsi regionda innovasiya prosesinin bütün üzvlərini əlaqələndirən informasiya fəaliyyətinin təşkili və informasiya axınının əlaqələndirilməsidir. Bu regionda və Azərbaycanın digər regionlarında yerləşən innovasiya potensialını birləşdirməyə, xarici mütəxəssislərin və elmi-tədqiqat bazalarından istifadə etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası iqlim şəraiti və ehtiyatları ilə tanınır. Respublikanın çox istiqamətli iqtisadiyyatı bir çox sahələrdə innovasiya texnologiyalarının inkişafına imkan verir. Bu gün Azərbaycanın enerjitutumunun azaldılması və ekoloji istehsalatın artırılması məsələlərində

texnoloji geriləməsi zamanı iqtisadiyyatın yeni yüksək texnoloji avadanlıq və əqli işləmələrə əsaslanan innovasiya yönümlü iqtisadiyyata yönəldilməsi çox aktualdır. İnkişaf etmiş dövlətlərdə də rəqabətqabiliyyətliliyin əsas amili innovasiyadır (innovasiya - yeni elmi biliklərin, məhsulların, texnologiyaların, xidmətlərin, avadanlıqların, kadrların ixtisaslaşdırılması, istehsalatın təşkilidir). Texnologiyaların təkmilləşdirilməsi pul vasitələrinə qənaət etməyə, maliyyə və qapalı texnoloji zəncirin formalaşmasına imkan yaradır. Bu da təbii ehtiyatların səmərəli mənimsənməsinə, istehsalatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına böyük imkanlar verir. İstehsalatın (sənayenin) qapalı dövriyyəsi mexanizminin həyata keçməsinin nəticəsi infrastrukturun inkişafı, işsizliyin artımının azalmasına, vergi ödənişlərinin dəyişilməsinə və investisiya cəlb ediciliyinə gətirir. Beləliklə, belə yanaşma bir tərəfdən rəqabət üstünlüklərin istifadəsinə, digər tərəfdən isə ölkə iqtisadiyyatında innovasiya aktivliyinin stimullaşdırılmasına yönəldilib. Bu da yeni innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın yaradılmasına imkan verir.

Bu gün Azərbaycanda innovasiya sisteminin yaradılması üzrə aktiv işlər gedir. Bu isə ölkənin intensiv inkişafını stimullaşdıracaq və innovasiya inkişafına gətirəcək. Bu gün sabit iqtisadi artımı əsas məsələlərin həlli üçün Azərbaycanın ehtiyat və imkanlarını birləşdirmək lazımdır. Bu isə bir tərəfdən fundamental və təbii elmlərin arasında əlaqələrin güclənməsi, digər tərəfdən isə innovasiya məhsulunun istehsalı və bazarın zəbt edilməsi halında mümkündür. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafının prioritet istiqamətləri əqli və sənaye mülkiyyəti bazarının inkişaf mexanizminin yaradılmasıdır.

Nəticə və Təkliflər

İstənilən texnoparkın müvəffəqiyyətinin əsas amili texnopark idarə heyəti və rezidentlərinin rəhbərliyinin biznesi idarəetmə mədəniyyətini mənimsəmə səviyyəsindən asılıdır. Texnopark kiçik elmtutumlu şirkətin idarə edilməsi – risk, qeyri-müəyyənlik, çox istiqamətli kollektivin idarə edilməsi, innovasiya prosesi iştirakçılarının, maliyyə, investisiya təşkilatları, elmi müəssisə və sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı münasibətinin təşkili və əlaqələndirmə bacarığıdır. Texnoparkı administrativ üsulla idarə etmək mümkün deyil, bu halda orqanik idarəetmə prinsipləri münasibdir. Əminliklə deyə bilərik ki, gələcəkdə texnoparkların müvəffəqiyyətliliyi və rəqabətqabiliyyətliliyi onların səmərəli peşəkar cəmiyyətlər formalaşdırmaq imkanlarını, yeni texnologiyalar bazarında onların mövqeyini (yeni bazarların inkişafına istiqamətlənmə; ekologiya, enerji qənaəti, biotexnologiya və. s) texnoparkların global tədqiqat cəmiyyətləri ilə əlaqələrinin sıxlığı müəyyən edəcək.

Bu gün iqtisadi şərait və bazar imkanları dəyişilib. Bazarlarda məhsulun hərəkət şəraitinin dəyişməsi, innovasiyaları sərbəst yayılan məhsul olmasına gətirdi. İndi texnoloji nəticənin (qərarın) daşıyıcısı sahə ali məktəbləri və elmi-tədqiqat institutları deyil, ayrı-ayrı götürülmüş tədqiqatçılardı. Formatların dəyişməsi innovasiya məhsul və xidmətlər bazarının yenidən qurulması prosesini əks etdirir. İASP və İnstitute for the Future təhlillərinə görə bu gün texnoloji inkişaf cərəyanlarında dəyişikliklər baş verir. Bu gün yalnız texnoparkların formatı dəyişmişdir, onların cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafında rolu da dəyişilir. Köhnə nəsil texnoparkların rəqabətqabiliyyətliyi və gəliri sürətli şəkildə düşür.

Azərbaycan texnoparklarının problemi əənənəvi texnoparkların təcrübələrini həyata keçirməyə çalışırlar, yerli mühiti və tələbtə öyrənmirlər, əənənəvi səhvləri edirlər. İnnovasiya mərkəzlərinin ilkin inkişaf mərhələlərini keçmədən sonuncu mərhələyə can atırlar. Bu da onların səmərəliliyini azaldır və inkişaf etmədən durğunluğa gətirir. Dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinə verilən dəstək innovasiya xidmətlərinin və infrastrukturun lazım olan səviyyədə inkişaf etməməsinə görə çox vaxt öz səmərəsini vermir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası
- Fan, Q., Li K, Zeng, D. Dong, Y və Peng, R. (2009). Innovation for Development and the Role of Government: A Perspective from the East Asia and Pacific Region”, Washington: The World Bank, *Maliye Dergisi*, Sayı. 157.
- Felsenstein, D.(1994). University Related Science Parks- ‘seedbeds’ or Enclaves of Innovation? *Technovation*, 14 (2), 93-110.
- Fisher, M. (2001). Innovation, Knowledge Creation and Systems of Innovation, *The Annals of Regional Science*, 35, 2, 199-216.
- <http://www.stat.gov.az> - 2018
- <http://www.economy.gov.az> – 2019

Azərbaycanda Və İqtisadi Cəhətdən İnkişaf Etmiş Ölkələrdə Hüquqi Şəxslərin Vergiyə Cəlb Edilməsinin Müqayisəli Təhlili

*Şamistan QƏHRƏMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gahramanov.shamistan@gmail.com*

Xülasə

Hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb olunması haqqında yazdığımız tədqiqatda əsas tədqiqat obyektini kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə və Azərbaycanla hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb olunması araşdırılır. Qloballaşan dünyada bu məsələnin aktuallığı göz önündədir. Tədqiqatın informasiya bazası olaraq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsindən, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, Statistika komitəsinin nəşrlərindən, İngilis, Fransız və Türk dilində olan ədəbiyyatlardan geniş istifadə olunub. Unitar və federativ dövlətlərdəki hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb olunması məsələlərini araşdırarkən, mövzumuzun elmi-praktiki əhəmiyyəti ortaya çıxdı. Burada istifadə edilən metodlar sayəsində hüquqi şəxslərin vergidən yayınma hallarının qarşısı alınacaq və onların vergiyə cəlb olunması üçün istifadə edilən lazimi metodlar təkmilləşdiriləcək. İlk iki fəsildə Azərbaycan Respublikasındakı hüquqi şəxslərin cəlb olunduqları vergilər haqqında ətraflı məlumatlar qeyd olundu. Bunlar : əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, mənfəət vergisi, mədən vergisi və digərlərini göstərə bilərik. Bildiyiniz kimi ölkəmizdəki əksər vergilər sabit dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur. Növbəti fəsildə isə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin vergiyə cəlb olunma məsələləri araşdırıldı. Bu fəsildə isə həmin hüquqi şəxslərin əksər vergilər üzrə dəyişən dərəcədə vergiyə cəlb olunduqlarını öyrəndik. Tədqiqatın adındanda bildiyimiz kimi ən son fəsildə Azərbaycanda və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb edilməsini müqayisə etdik. Beynəlxalq qanunların və Azərbaycan Respublikasının qanunlarının müqayisə olunduğu həmin fəsildə hər iki tərəf üzrə uğurlu maddələr mövcuddur. Azərbaycanın vergi sistemi sadədir. Beləliklə də vergi ödəyiciləri heç bir çətinlik çəkmədən hansı vergiləri, nə zaman və hansı məbləğlərdə ödəyəcəklərini bilirlər. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemi biraz mürəkkəbdir. Lakin həmin hüquqi şəxslər çoxlu sayda vergi güzəştlərindən istifadə etmək hüququna sahibdirlər.

Açar sözlər: Vergi, Vergi sistemi, Hüquqi şəxslər.

Nağd Vəsaitlərin İdarə Olunmasının Azərbaycan Şirkətləri Üzərində Tətbiqi

Şəms PAŞAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

saxmar6@mail.ru

Xülasə

Qloballaşma prosesi ilə dünya ölkələri arasındakı sərhədlər mənasını itirdi. Daha öncə yalnızca öz ölkələrindəki şirkətlərlə rəqabət aparan şirkətlər qloballaşma prosesi ilə artıq dünyanın hər yerindəki şirkətlər ilə rəqabət aparırlar. Bu şəraitdə şirkətin ən böyük silah şübhəsiz ki, kapitalı və kapitalın səmərəli istifadəsidir. Sərmayəsini yaxşı istifadə edən və əllərində kifayət qədər kapitalla sahib olan şirkətlər ümumiyyətlə bu prosesdən xilas olublar və fəaliyyətlərinə davam edirlər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin “Mənfəət və Zərər Hesabatı” və “Balans Hesabatı” istifadəçiləri müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövrünün sonuna hesablanmış maliyyə vəziyyəti haqqında yekdil informasiya ilə təmin edə bilmir. Belə ki, “Mənfəət və Zərər Hesabatında” bir il ərzində, daha dəqiq desək isə maliyyə ili ərzində müəssisələrin əldə etdikləri gəlirlər hesablanır. “Balans Hesabatı”nda isə hesabat dövrünün sonuna hesablanmış maliyyə vəziyyəti öz əksini tapır. lakin qeyd etdiyimiz bu hesabatlar müəssisələrin nağd pul vəsaitlərinin mövcud vəziyyəti və onların hərəkəti haqqında tam formalaşmış bir informasiyanın mövcudluğuna dəlalət etmir.

Nağd pul vəsaitlərinin hərəkətini və onların mövcud vəziyyətini bilmək hər bir müəssisə üçün həyati önəm daşıyan məsələdir. Çünki bunu düzgün planlaşdırmadan və yaxud da bilmədən müəssisələr öz borclarını ödəməkdə çətinlik çəkə və iflasa uğraya bilərlər. bu səbəbdən də qeyd edə bilərik ki, müəssisənin mənfəətlə işləməsi həmin müəssisənin nağd pul vəsaitlərinə sahib olması demək deyil.

Bu tədqiqatımızda Azərbaycan şirkətləri üzərinə E-views paket proqramından istifadə edərək analizlər aparmış, nağd vəsaitlərin idarə edilməsi ilə əlaqədar statistikəl nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Mənfəət, Nağd vəsaitlər, Balans hesabatı, Mənfəət və zərər hesabatı

Giriş

Hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın uzunmüddətli və dayanıqlı fəaliyyəti onun mənfəət əldə etməsi ilə müəyyən olunur. Lakin müəssisələrin mənfəətli fəaliyyəti heç də həmişə onların uzunömürlü və dayanıqlı fəaliyyəti ilə nəticələnir. Belə ki, hər bir müəssisənin bilməli olduğu əsas məsələlərdən biri də nağd vəsaitlərin mövcud vəziyyəti və onların hərəkət dinamikasıdır. Çünki müəssisələr yüksək mənfəətlə fəaliyyət göstərə bilər, lakin nağd vəsaitlərə malik olmadığı hallarda öz borclarını qaytarmaqda çətinlik çəkə və müəyyən müddət sonra iflasa uğraya bilər. Bu səbəbdən də müəssisələrin nağd pul vəsaitlərinin mövcud vəziyyəti haqqında məlumatlı olması və eləcə də nağd pul vəsaitlərinin düzgün idarə edilməsinin təmin olunması hər bir müəssisə üçün kifayət qədər aktual məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat Xülasəsi

Bilindiyi kimi müəssisələrin nəgd vəsaitləri ümumi olaraq likvidlik ilə ölçülməkdədir. Lakin, son illərdə maliyyə ədəbiyyatında tez-tez müzakirə edilmişdir ki, nəgd vəsaitlərin idarə olunmasında bu nisbətlərin statik olduğu dinamik ölçü metodu kimi istifadə etmək daha uyğundur. Bu sahədə bəzi işlər aşağıda verilmişdir.

Belt (1985) 1950-1983-cü illərdə ABŞ müəssisələrinin dövriyyəsinə araşdırdı. Pərakəndə və topdan ticarət işlətmələrinin nəgd dönüş müddətlərinin istehsal sənayesində iştirak edən müəssisələrə görə daha qısa olduğu və durğunluq dövrlərində nəgd dönüş müddətlərinin artdığı araşdırma nəticələrində görülmüşdür.

Besley və Meyer (1987) işləyən kapital hesablarıyla nəgd pulun qaytarılma müddəti, biznesin fəaliyyət göstərdiyi sektor və inflyasiya nisbəti arasındakı əlaqəni araşdırmışdır. Nəticələrə əsasən, pul vəsaitlərinin geri qaytarılma müddəti və səhmdarların sövdələşmə müddəti arasında korrelyasiya yüksəkdir və pul vəsaitlərinin qaytarılması dövründə səhmdar fəaliyyətinin ən vacib hissəsi olduğu aşkarlanmışdır. Nəgd pulun qaytarılması dövrü sektora görə dəyişir, lakin illərə görə fərqlənmir. Bundan əlavə, nəgd pul qaytarma dövrü ilə inflyasiya nisbəti arasında heç bir əlaqə olmadığını təyin edilmişdir.

Lyrouti və Mc Carty (1993), ABŞ-da fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin pul vəsaitlərinin qaytarılması dövrü ilə cari və likvidlik nisbəti arasındakı əlaqəni araşdırmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, nəgd pulun qaytarılması müddəti cari nisbət, səhmlərin alınması vaxtı və borc öhdəliyi dövrü mənfi, debitor borcalanma müddəti ilə müsbət qarşılıqlıdır. Nəgd pulun qaytarılması dövrü sektorlar üzrə təhlil edildikdə, istehsal, pərakəndə satış, topdan və xidmət sektorlarında fərqliliklər olduğu görülmüşdür.

Shin və Soenen (2000) işlərində, təsirli müəssisə sərmayəsi və müəssisə karlılığını araşdırmışlar və nəgd dönüş müddətinə alternativ olaraq dəqiq kommersiya dönüş müddəti anlayışını ortaya qoymuşlar və dəqiq kommersiya dönüş müddəti ilə gəlirlilik arasında mənfi münasibət tapmışlar. Ayrıca, daha qısa ifadə etsək kommersiya dönüş müddətinin daha yüksək hissə gəlirinə gətirib çıxardığını ifadə etmişlər.

Lyrouti və Lazaridu (2000), Yunanıstanda qida sektoru müəssisələrinin likvidlik göstəricisi kimi pul qaytarma müddətini istifadə edərək, nəgd dönmə dövrü və cari, likvidlik nisbətləri arasındakı əlaqəni araşdırmışdır. Nəgd pulun gəlirlilik, borc strukturu və firma ölçüsünə təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, nəgd pulun qaytarılması dövrü ilə cari nisbət, likvidlik nisbəti və gəlirlilik əmsalları arasında müsbət əlaqələr olduğu müəyyən edilmişdir.

Metod

Şirkətlər tərəfindən əldə edilən mənfəət məbləği, bəlkə də şirkət üçün ediləcək şərtləri yönəldən ən əhəmiyyətli məlumatlardır. Şirkətlərin mənfəət məbləği strateji qərarlar qəbul etmək, maliyyə ədəbiyyatı və iş həyatında bir çox şərh və təhlil etməkdə çox vacibdir. Firmaların karlılığına təsir edən bir çox amil var. Bu amillər arasında nağd vəsaitlərin idarə edilməsi çox vacibdir, xüsusilə pul təmin etmək baxımından. Bir şirkətin pul siyasəti şirkətin gəlirliliyinə təsir göstərir. Buna görə, pul idarəçiliyində tətbiq olunacaq strategiyalar firmanın karlılığına müsbət və ya mənfə təsir göstərə bilər.

Biz də tədqiqatımızda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 50 şirkətin illik balans hesabatlarını ələ alaraq analizlər apardıq. Tədqiqatımız iki bölümdən ibarət olmuşdur. Birinci bölümdə nağd vəsaitlərin idarə edilməsinin açıqlamasından ibarət olmuşdur. İkinci bölümdə isə nağd vəsaitlərin idarə edilməsində şirkətlərə olan təsirlər analiz edilmişdir. Nağd vəsaitlərin idarəsində şirkətlərə olan təsirini analiz etməkdə bu metodu seçməkdə əsas məqsəd, nağd dövriyyəsinə, borclanma əmsalını, cari likvidlikləri və xalis gəlirləri analiz etmək olmuşdur.

Nağd vəsaitləri idarə etmək şirkətlər üçün çox əhəmiyyətli strategiyalardan biridir. Tədqiqatımızda analizləri aparmaq üçün şirkətlərin illik balans hesabatlarından əldə edilmiş dəyişənlər istifadə edilmişdir. Bu dəyişənlər xalis pul vəsaitləri, cəmi aktivlər, cəmi kapital, cəmi öhdəliklər, cari likvidlik və cəmi gəlirlərdir.

Müasir dövrdə biznesin inşafı üçün mühüm alətlərdən biri pul vəsaitləridir. Pul vəsaitləri ən likvid aktiv olub şirkətlərin fəaliyyətlərində mühüm rola malikdir. Belə ki pul vəsaitləri istehsal və satış fəaliyyətinin vaxtında təşkilinin əsas təkanverici vasitədir. İstənilən müəssisə nağd pulla daha ucuz və daha tez müddətdə işlərini təşkil edə bilməkdədirlər. Bu səbəblərdən dolayı da istər müəssisə daxilində, istərsə də müəssisədən kənar qərar qəbul edən şəxslər üçün pul vəsaitləri haqqında informasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uçot və hesabatın başlıca elementlərindən olan aktivlərin, xüsusilə də qısamüddətli aktivlərin mahiyyəti, funksiyası, təsnifatı və qiymətləndirilməsi normativ sənədlərdə və iqtisadçıların əsərlərində kifayət qədər dərin açıqlanmamışdır. Aktivlərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və sintetik uçotunun sxemi xeyli dərəcədə onların mahiyyətə düzgün xarakterizə edilməsi və interpretasiyasından asılıdır.

Kapitalın ən böyük tədqiqatçısı olmuş K.Marksın fikrincə, istehsal vasitələri, pul yalnız o zaman kapital olur ki, onlar əlavə dəyər yaratmış olsun. K.Marks «Kapital» əsərinin «Pulun

kapitala çevrilməsi» bölməsində sübut edir ki, kapital ilk dəfə pul şəklində meydana çıxır. Məlumdur ki, hər bir müəssisə öz fəaliyyətini yalnız özünün malik olduğu, yəni üzərində mülkiyyət hüququ olduğu resurslarla deyil, həmçinin digər hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus resurslarla həyata keçirir. Bütün resurslardan istifadə nəticəsində əldə olunan məcmu mənfəət təkə həmin müəssisəyə aid olmayan, həm də digər hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus resurslardan səmərəli istifadə nəticəsində formalaşır. Deməli, məcmu mənfəətin bir hissəsi digər hüquqi və fiziki şəxslərin resurslarının istifadəsinin nəticəsi kimi onlara verilir. Zənnimizcə, məcmu mənfəətin yaradılmasında iştirak edən bütün resursların yalnız ümumi kapital kimi uçota alınması, onların mülkiyyətçilərinin hər birinin öz kapitalından nə qədər iqtisadi fayda əldə etdiyini müəyyənəşdirməyə imkan vermir.

Müəssisənin öhdəlikləri varsa, bu o deməkdir ki, müəssisənin istifadəsində yaxud balansında olan aktivlərin bir hissəsi, yəni öhdəliklərin məbləğinə bərabər olan hissəsi, digər hüquqi və fiziki şəxslərə məxsusdur. Müəssisənin istifadə etdiyi aktivlərin hansı hissəsinin onun özünə, hansı hissəsinin isə digər hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olmasını dəqiq ayırd etmədən bir çox göstəriciləri də dəqiq hesablamaq mümkün deyildir. Belə göstəricilərə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi, işgüzar aktivliyi, kreditqaytarma bacarığı kimi parametrlər aid edilə bilər. Beləliklə, müəssisənin istifadəsində olan aktivlərin hamısının onun əmlakı kimi qəbul edilməsi nə hüquqi, nə də iqtisadi baxımdan şərh oluna bilmir.

Dövriyyə aktivlərinin mövcudluq forması onların likvidlik səviyyəsini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı formalarının müxtəlif funksiyalar daşması və bu funksiyalardan konkret birinin üstünlük təşkil etməsi nəzəri və praktiki cəhətdən qəbul edilməzdir. Çünki, dövriyyə aktivləri mövcudluq formasından və fəaliyyətdə hansı rola malik olmasından asılı olmayaraq son nəticədə pul şəklində əlavə gəlir (mənfəət) gətirmək kimi ali məqsədə xidmət edir.

Tədqiqatımızda toplamda əlli şirkət araşdırılırkən bu şirkətlər toplamda altı ayrı sektordan seçilmişdir. Bu sektorlar inşaat, qida, tekstil, marketing, turizm və lojistik sektorları üzərinə xidmət göstərən şirkətlərdir. Toplamda 15 inşaat firması, 13 marketing firması, 9 turizm firması, 6 gida firması, 3 tekstil firması və 4 lojistik firması ələ alınmışdır. Firma hesabatlarına baxıldığında 2015-ci ildə yaşanmış olan devalvasiya nəticəsində bütün sektorların hesabatlarında qırılmaları görmək mümkün olmuşdur.

Cədvəl.1 Sektorlar üzrə cəmi nəticələr

Sektorlar Üzrə Cəmi Nəticələr						
Sektorlar	Cəmi Aktivlər	Cəmi Kapital	Öhdəliklər	Cəmi Gəlirlər	Likvidlik	Nağd Vəsaitlər

İnşaat	3904677852	2422540439	321078205 3	273296697	68880838 9	691184656
Marketinq	2341155462	1740804756	122855090 9	257783560	15201292 0	323458335
Turizm	18563914	14681109	15492927	1830391	21352215 8	1217957
Gida	14546126	12364871	12944177	1310441	13228287	367812
Tekstil	6039876	4998034	5520923	1681416	178170	497650
Lojistik	5292357	5767307	544543	819477	1193615	313917

Yuxarıdakı cədvəldə sektorlar üzrə nəticələrin cəmi verilmişdir. Nəticələrə baxdıqımızda toplamda 15 inşaat firmasının cəmi aktivlərinin 3904677,8 min manat olduğu, cəmi kapitalların 2422540,4 min manat olduğu, öhdəliklərin 3210782 min manat, cəmi gəlirlərin 273296,6 min manat, likvidlik 688808,3 min manat və nağd vəsaitlərin 691184,6 min manat olduğu görülməkdədir. marketinq sektorunda 9 firma nəticələrinə baxdıqımızda isə cəmi aktivlərinin 2341155,4 min manat olduğu, cəmi kapitalların 1740804,7 min manat olduğu, öhdəliklərin 1228550,9 min manat, cəmi gəlirlərin 257783,5 min manat, likvidlik 152012,9 min manat və nağd vəsaitlərin 323458,3 min manat olduğu görülməkdədir. Nəticələrimizdə digər sektorlar turizm, qida, tekstil və lojistika sektorları nəticələrini görmək mümkündür.

Analiz

Ekonometrik Model Və Empirik Nəticələr

Tədqiqatımızın bu bölümündə illik dövriyyələrinin 500 min manata yaxın və üzərində olan Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 50 müəssisənin 2014-2017-ci illərini əhatə edən datalar istifadə edilmişdir. Tədqiqatımızda əsasən böyük şirkətlərin ələ alınmasında məqsəd sahibkarlıq və idarəçilik ayırımı olmayan şirkətləri ələ almaqdır. Datalar şirkətlərə mail ataraq və şəxsi müraciətlər edilərək əldə edilmişdir. Ümum Daxili Məhsul dataları isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika saytından əldə edilmişdir.

Ekonometrik analizlər aparmaq üçün bu mövzuda və bu əlaqəni analiz edən Rahman ve Mohd-Saleh (2008), Wang (2010), Park ve Jang (2013) və Khidmat ve Rehman (2014) tədqiqatlarından istifadə edilmişdir.

Analizlər aparmaq üçün dəyişənlər olaraq, cəmi aktivlər, cəmi kapital, cəmi məcmu gəlir, xalis pul vəsaitləri, cəmi öhdəliklər və cari likvidlik dəyişənləri istifadə edilmişdir.

Tədqiqatımızda hipotez olaraq aşağıda göstərilən hipotezlər üzərinə analizlər aparılacaq.

- H1: Nağd vəsaitlərin dövriyyə əmsalı ilə şirkətin xalis gəlir marjası arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H2: Cari likvidlik nisbəti ilə şirkətin xalis gəlir marjası arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H3: Borclanma əmsalı ilə şirkətin xalis gəlir marjası arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H4: Nağd vəsaitlərin dövriyyə əmsalı ilə şirkətin aktivlər üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H5: Cari likvidlik nisbəti ilə şirkətin aktivlər üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H6: Borclanma əmsalı ilə şirkətin aktivlər üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H7: Nağd vəsaitlərin dövriyyə əmsalı ilə şirkətin kapital üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H8: Cari likvidlik nisbəti ilə şirkətin kapital üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.
- H9: Borclanma əmsalı ilə şirkətin kapital üzərində geri dönüş nisbəti arasında pozitiv əlaqə vardır.

Tədqiqatımızın nəticəsi Azərbaycanda müxtəlif şirkətlər üzərində tətbiqi baxımından önəmli hesab edilir. Bunun əsas səbəbi olaraq aparılmış analizlərlə bağlı olaraq gələcəkdə şirkətlərin strategiyaları müəyyənləşdirilməklə birlikdə likvidlik strategiyasının müəyyənəndirilməsində tətbiq ediləcək. Analizlər zamanı Haussmann testindən istifadə edilmişdir. Haussmann testindən əlavə olaraq Reqrəssiya analizləri aparılmışdır. Analizlərin nəticələri aşağıda verilmişdir:

Cədvəl.2 Nağd vəsaitlər ilə kapital, gəlirlər və aktivlər arasında əlaqə

Haussmann Testi		
Variable	Fixed	Random
Income margin	0,1868	0,0206
Returns of assets	0,0000	0,0000
Capital returns	0,0000	0,0000

Yuxarıdakı cədvəldə Haussmann testi nəticələri verilmişdir. Burada nağd vəsaitlər əsas dəyişən, xalis gəlir marjası, aktivlər və kapital dəyişənləri isə asılı dəyişən olaraq ələ alınmışdır. Nəticələrə baxacaq olduqda sabit və random olmaq üzrə iki fərqli test nəticəsi görülməkdədir. Burada əsas məqsəd modelimizdə sabit model mi yoxsa random model mi daha effektiv olacağını araşdırmaqdır. Nəticələrin probilitə dəyərlərin nəzər yetirdiyimizdə random modelinin daha effektiv olduğunu görməkdəyik. Belə ki, random modelində üç asılı dəyişənin

də probilitə dəyərləri 0.05-dən kiçikdir. Buradan da nağd vəsaitlər ilə kapital, gəlirlər və aktivlər arasında pozitiv bir əlaqə olduğunu söyləmək mümkündür.

Cədvəl.3 Likvidlik ilə gəlirlər arasında əlaqə

Haussmann Testi		
Variable	Fixed	Random
Returns of assets	0,9986	0,9910
Income margin	0,0000	0,0000
Capital returns	0,9962	0,8359

Yuxarıdakı cədvəldə Haussmann testi nəticələri verilmişdir. Burada cari likvidlik əsas dəyişən, xalis gəlir marjası, aktivlər və kapital dəyişənləri isə asılı dəyişən olaraq ələ alınmışdır. Nəticələrə baxacaq olduqda sabit və random olmaq üzrə iki fərqli test nəticəsi görülməkdədir. Burada əsas məqsəd modelimizdə sabit model mi yoxsa random model mi daha effektiv olacağını araşdırmaqdır. Nəticələrin probilitə dəyərlərinə nəzər yetirdiyimizdə hər iki modeldə də aktivlər və kapitalın probilitə dəyərlərinin 0.05-dən böyük, gəlirlərin probilitə dəyərlərinin isə 0.05-dən kiçik olduğunu görməkdəyik. Belə ki, bu nəticələrə görə cari likvidlik ilə kapital və aktivlər dəyişənləri arasında neqativ bir əlaqə olduğu görülməkdədir. Ancaq likvidlik ilə gəlirlər arasında pozitiv bir əlaqə olduğu müşahidə edilmişdir.

Cədvəl.4 Borclanma əmsalı ilə xalis gəlir marjası, aktivlər və kapital dəyişənləri arasında əlaqə

Haussmann Testi		
Variable	Fixed	Random
Returns of assets	0,0000	0,0000
Income margin	0,2590	0,0000
Capital returns	0,5323	0,0000

Yuxarıdakı cədvəldə Haussmann testi nəticələri verilmişdir. Burada borclanma əmsalı əsas dəyişən, xalis gəlir marjası, aktivlər və kapital dəyişənləri isə asılı dəyişən olaraq ələ alınmışdır. Nəticələrə baxacaq olduqda sabit və random olmaq üzrə iki fərqli test nəticəsi görülməkdədir. Burada əsas məqsəd modelimizdə sabit model mi yoxsa random model mi daha effektiv olacağını araşdırmaqdır. Nəticələrin probilitə dəyərlərinə nəzər yetirdiyimizdə random modelinin daha effektiv olduğunu görməkdəyik. Belə ki, random modelində üç asılı dəyişənin də probilitə dəyərləri 0.05-dən kiçikdir. Buradan da, random modeli nəticələrinə əsasən borclanma əmsalı ilə aktivlər, kapital və gəlirlər dəyişənləri arasında pozitiv bir əlaqə vardır. R², tənzimlənən R², Durbin-Watson Testi, regressiyanın standart həddi kimi digər analiz statistikasını aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl.5 Regressiya analizi

Variables	Coefficients	Std. errors
CONSTANT	0,9863	2461682,0000

	(-42255,2700)	
AKTİVLER	0,0000	0,0059
	(0,0322)	
BORCLANMA	0,0001	0,0376
	(-0,1475)	
GELİR	0,9360	5,8315
	(-0,4685)	
KAPITAL	0,0000	0,0490
	(0,5351)	
LIKVIDLIK	0,9942	5,8308
	(0,0426)	

Sabit əmsalı 0,9863 olaraq müsbət çıxmışdır. Bu dəyərlərə görə aktivlərdə olan yüzdə birlik 1 artım müəssisənin nağd vəsaitlərində 0.0322 faiz artacağını, borclanmada olan yüzdə 1 artım nağd vəsaitlərdə 0.1475 faizlik bir azalmaya səbəb olacaqdır. Digər bir dəyişən kapital və likvidlikdə də 1 faizlik bir artım zamanı nağd vəsaitlərdə 0.5351 və 0.0426 faizlik bir artım gözlənməkdədir. Gəlir dəyişəninə baxdıqımızda 1 faizlik bir artım zamanı nağd vəsaitlərdə 0.4685 faizlik bir azalma olacağı görülməkdədir. Teori olaraq bu dəyişən nağd vəsaitlərə pozitif təsir etsə də statistik olaraq tədqiqatımızda neqativ təsir göstərmişdir.

Cədvəl.6 Statistik nəticələr

Summary Statistics	
R-squared	0,6791
Adjusted R-squared	0,6708
S.E. of regressions	0,2889
F-statistic	0,0000
Durbin-Watson on Stat	1,1072

R² dəyərində baxdıqımızda yüksək nəticə olduğu görülməkdədir. Ancaq F-statistic dəyəri Probilite dəyəri 0.05-dən kiçik olduğu görülməkdədir. Buradan da modelimizin mənalı olduğu görülməkdədir. Ancaq R² dəyərində baxdıqımızda modelimizdə reqressiya analizi nəticələrində dəyişənlər arasında reqressiya problemi olduğu görülmüşdür. Durib-Watson test statistikasısı isə qalıqlar arasında korelyasiya tapmaq üçün istifadə edilməkdədir.

Nəticə və Təkliflər

Maliyyə uçotu əsasən kənar istifadəçilərin tələblərinə uyğun informasiya formalaşdıran bir uçotdur. Maliyyə uçotunun əsas məqsədi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə aid aşağıdakı 3 istiqamətdə informasiya hazırlamaqdır:

- Maliyyə vəziyyəti;
- Maliyyə nəticələri;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında.

Maliyyə nəticələri mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda öz əksini tapır. Maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün balans hesabatı və kapital dəyişiklikləri haqqında hesabatdan istifadə edilir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti üzrə göstəricilər isə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda öz əksini tapır. Bu hesabatlar demək olar ki, bütün xırda və iri şirkətlər tərəfindən tərtib olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, hər bir müəssisənin dayanıqlı fəaliyyətinin əsasında həmin müəssisə üzrə həyata keçirilən nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti və onların idarə olunması haqqında hesabatın tərtib olunması dayanır. Çünki, bu hesabat vasitəsilə müəssisəyə daxil olan və müəssisədən çıxan pul vəsaitlərinin ümumi həcmi müəyyən etmək, eyni zamanda da müəssisənin həmin gün ərzində mənfəətli fəaliyyətinin olub-olmamasını müəyyən etmək olur.

Bu baxımdan da hər bir idarə, təşkilat və yaxud da müəssisələr öz fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri dövr ərzində “mənfəət və zərər hesabatı” ilə yanaşı eyni zamanda da nağd pul vəsaitlərinin hərəkətini əks etdirən hesabat tərtib etməlidirlər. Yalnız bunun nəticəsində müəssisələrin dayanıqlı fəaliyyəti təmin oluna bilər. Belə ki, bəzi hallarda bu hesabatın tərtib edilməməsi müəssisənin borclarının, onların gəlirlərindən çox olacağını müəyyən etməkdə problemlər yaradır və borc gəlirləri üstələdiyi halda müəssisələr məcburən öz fəaliyyətlərinə xitam verirlər.

Ədəbiyyat

- Beynəlxalq Uçot və Hesabat Giriş (GAAP və İFRS əsasında) İqtisadi Araşdırmalar və tədris mərkəzi, 2-ci nəşr, Bakı.
- Müslümov S.Y. Kazımov R.N., 2017, “Maliyyə təhlili”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərslisi.
- Mike Piper, 2016, “Accounting Made Simple-Accounting Explained in 100 Pages or Less”.
- Joel G., Nich Dauber, 2018, “Accounting Handbook”.
- Donald E.Kieso, Terry D.Warfield, 2018, “Intermediate Accounting”, 3rd Edition.

Azərbaycan və Beynəlxalq Valyuta Fondu Əlaqələri

Tahir SƏMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

tahir.samadov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası və Beynəlxalq Valyuta Fondu arasında əlaqələrindən bəhs edilib. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Valyuta Fondu dünyanın ən mühüm beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından biridir. Fond dünya ölkələrinə maliyyə yardımı, texniki yardım və nəzarət funksiyaları ilə yardım edir, onların iqtisadiyyatlarının inkişafı üçün müxtəlif proqramlar hazırlayır. Azərbaycan Respublikası da Beynəlxalq Valyuta Fondundan maliyyə və texniki yardım alan ölkələrdən biridir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün mühüm struktur islahatlar həyata keçirtməli idi. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna 1992-ci ilin 18 sentyabrında üzv oldu və 1995-ci ildən başlayaraq Beynəlxalq Valyuta Fondundan maliyyə yardımı almağa başladı. Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycana 5 növ kredit verib (STF, Standby, ESAF, EFF, və SSFF). 2005-ci ildə etibarən Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondundan kredit almağı dayandırır və bundan sonrakı əməkdaşlıq məsləhətləşmələr çərçivəsində baş tutur. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Valyuta Fondu üzv ölkələr üzrə iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi haqqında hesabatlar dərc edir. Məqalədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan iqtisadiyyatının qiymətləndirilməsi barədə 2016 və 2017-ci illər üzrə dərc olunmuş hesabatlarından bəzi qeydlər yer alıb. Bu hesabatlarda Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən prosesləri qiymətləndirmiş, iqtisadi artım üzrə proqnozlar vermiş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı yönündə məsləhətlər vermişdir. Azərbaycan ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu arasındakı əlaqələri qiymətləndirərkən belə nəticəyə gəlirik ki, Fond ilə əlaqələr müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol almaqdadır.

Açar sözlər: BVF, Azərbaycan iqtisadiyyatı, beynəlxalq kreditlər

Giriş

Dünya iqtisadiyyatında baş vermiş maliyyə böhranlarının və müxtəlif müharibələrin nəticəsində dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına ağır zərbələr olur. Nəticədə ölkələrin iqtisadiyyatında çökmələr baş verir. İqtisadiyyatda baş verən gerilmələri aradan qaldırmaq üçün ölkələr müxtəlif islahatlar, proqram tədbirləri həyata keçirirlər. Bu islahatlar proqramını da çox vaxt yalnız həyata keçirmək mümkün olmur. Dünya ölkələrinin böhran və müharibədən əziyyət çəkən iqtisadiyyatlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar yaradılmışdır. Beynəlxalq təşkilatların içərisində ən mühümlərindən biri də Beynəlxalq Valyuta Fondudur. Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya iqtisadiyyatında valyuta mübadiləsinin tənzimlənməsində iştirak edir, ölkələrin tədiyə balansında yaranmış kəsinin aradan qaldırılması məqsədilə ölkələrə həm maddi həm də texniki yardımlar edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu Dünya Bankı qrupuna daxildir. Dünya bankı ancaq inkişaf etməkdə olan ölkələrə kredit

verməsinə baxmayaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu isə ehtiyacı olan bütün ölkələrə kredit verir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya iqtisadiyyatının inkişaf etməsində atdığı mühüm addımlar, verdiyi kreditlər, göstərdiyi texniki yardımları analiz etsək görərik ki, həqiqətən bu təşkilat ilə Respublikamızın da əlaqələrini araşdırmaq və ölkəmizin iqtisadiyyatındakı rolu qiymətləndirmək aktual məsələdir. Məqalədə əsas diqqət fondun yaranması səbəblərinə, strukturuna, Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinə yönəlib. Belə ki, Azərbaycan Respublikası müstəqil olduqdan sonra ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirdi. Təbii ki, bunu yalnız etmək mümkün deyildi və mütləq beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlıq etmək lazım idi. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası 18.09.1992 tarixində Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv oldu. Məqalədə fond ilə ölkəmizin əlaqələri haqqında qeydlər yer alıb. Məqalədə həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan iqtisadiyyatı haqqında verdiyi proqnozlar yer alıb. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Valyuta Fondu hər il üzv ölkələrin iqtisadi göstərcilərini özündə əks etdirən hesabatlar hazırlayır. Məqalədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün 2016-2017-ci illər üzrə hazırladığı hesabatlarda olan qeydlər, proqnozlar yer alıb.

Metod

Məqalənin yazılmasında müxtəlif yerli ədəbiyyatlardan, internet resurslardan, Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi internet sahifəsindən istifadə edilmişdir. Məqalədə ölkəmizin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələrinin analizi hissəsində fondun illik olaraq dərc etdirdiyi hesabatlardan da istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya iqtisadiyyatında necə aparıcı bir təşkilat olduğunu göstərmək, fondun dünya iqtisadiyyatındakı önəmli rolu və Azərbaycan ilə əlaqələri nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatına necə təsir etdiyini analiz etməkdir.

Analiz

1929-1933-cü illərdə baş vermiş böhranlar dünya ölkələrinin iqtisadiyyatını sarsıtdı. Bu sarsma dünyanın müxtəlif ölkələrində bankların müflisləşməsi, zavodların bağlanması, torpağın qiymətinin azalması kimi özünü göstərmişdi. Bu vəziyyətdə dünya ölkələrində qiymətlər 48%, ticarətin həcmi 63% azalmışdır. Bu isə dünya ölkələrinin rəhbərlərini daha dərindən düşünməyə şövq edirdi. Beynəlxalq maliyyə institutlarının yaranması və beləliklə maliyyə sisteminə daha ciddi nəzarət edilməsi məsələsi gündəmdə idi. Bununla bağlı müxtəlif beynəlxalq konfranslar keçirilsə də ciddi təklif olmamışdı.

Nəhayət 1940-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarından Xarri Dekster Uayt və Böyük Britaniyadan Con Maynard Keynes Beynəlxalq maliyyə institutunun yaradılması ilə bağlı təklif irəli sürdülər.

1944-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatları-nın Nyu Hempşir ştatında yerləşən Bretton Vuds şəhərində Beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfrans tarixə Bretton Vuds konfransı adı ilə düşdü. Bu konfransda Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil olan 44 dövlət iştirak etmişdi

Bretton Vuds konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən 2 ixtisaslaşmış təşkilat yaradıldı. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu. Bu təşkilatlar 1946-cı ildə fəaliyyətə başladılar. Hər iki təşkilat həm dünya iqtisadiyyatı səviyyəsində, həm də ayrı ayrı dünya ölkələri çərçivəsində fəaliyyət göstərirdilər. Qeyd edilən təşkilatlar Vaşinqtonda yerləşirdi. Əsas məqsədləri II dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatları pis vəziyyətə düşmüş dünya ölkələrinə yardım göstərmək idi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun nizamnaməsi ilk əvvəl aşağıdakı kimi idi:

- beynəlxalq valyuta əməkdaşlığına imkan yaratmaq;
- beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış artımını və inkişafını yüngülləşdirmək və bununla da məşğulluğun və real gəlirlərin yüksək səviyyəsinə, eləcə də istehsal ehtiyatlarının inkişafına nail olunması;
- sabit valyuta mübadiləsinə kömək etmək və rəqabətlə əlaqədar valyutaların qiymətdən düşməsinə yol verməmək;
- cari əməliyyatlar üzrə çoxtərəfli hesablaşmalar sisteminin yaradılması üçün əlverişli şərait yaradılması və dünya ticarətinin inkişafına maneçilik törədən valyuta mübadiləsi məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi;
- milli və beynəlxalq rifaha zərər gətirə biləcək tədbirlərə əl atmadan üzv-ölkələrə fondun ehtiyatları hesabına xarici tarazlığın pozulmasının düzəldilməsi üçün imkan yaradılması;
- üzv-ölkələrin tədiyə balansının müvazinətinin pozulmasının geniş miqyas almasını azaltmaq və məhdudlaşdırmaq (Ə.H.Ələkbərov, 2010, s. 357)

Beynəlxalq Valyuta Fondu 189 ölkəni birləşdirən olduqca nüfuzlu beynəlxalq maliyyə qurumudur. İqtisadi artımın inkişafı, yüksək məşğulluğun təmin edilməsi, valyuta əlaqələrinin dünya ölkələri arasında gücləndirilməsi, maliyyə stabilliyinin təmin edilməsi, maliyyə yardımının göstərilməsi məqsədlə yaradılmışdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu-nun strukturu aşağıdakı kimidir:

-İdarə Şurası

- Beynəlxalq Valyuta və Maliyyə komitəsi
- İnkişaf Komitəsi
- İcra Şurası
- İdarə edici direktor

Beynəlxalq Vayuta Fondunun yaradılmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri ikinci dünya müharibəsindən sonra böyük ölçüdə çətinlik yaşayan və müharibənin acı nəticələrinin təsir etdiyi ölkələrə yardım etmək, onların iqtisadiyyatını dirçəltmək, valyuta stabilliyini bərqərar etmək olmuşdur. Bu istiqamətdə BVF çox işlər görüb. Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının dirçəlməsi istiqamətində atdığı addımlar əsasən 3 istiqamətdə gedib. Bu istiqamətlər özündə real olaraq fondun funksiyalarını birləşdirir. BVF-nun funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Nəzarət
- Texniki yardım
- Ölkələrin kreditləşdirilməsi

Beynəlxalq Valyuta Fondu yoxsul ölkələrə yardım məqsədilə “Yoxsulluğa qarşı mübarizə və iqtisadi artımın təminatı” üzrə kreditlər təqdim edir. Bu kreditlər faiz dərəcələrinin kifayət qədər aşağı olması ilə seçilir. Belə ki, yoxsulluğa qarşı mübarizəyə aid kreditlərin illik faiz dərəcəsi adətən 0.5%-i ötüb keçmir. Borcun qaytarılma müddəti isə 10 ildir. Bu krediti əldə etmək üçün ölkələrin hazırladıqları proqramlar digər kreditlər üçün tələb olunan proqramlardan daha az ciddi xarakter daşıyır. Hətta burada inflyasiya səviyyəsi və dövlət borcunun səviyyəsinin nəzərdə tutulan dərəcədə olması müəyyən olunmur. Bu növ kreditlər 1971-ci ilin əvvəllərindən verilməyə başladı. Həmin vaxtdan etibarən bu kreditlər Strukturun yaxşılaşdırılması kreditləri adlanırdı. Lakin 1999-cu ilin sonlarından bu kredit təminatı Yoxsulluğa qarşı mübarizə və iqtisadi artım krediti adlandı. Bu kreditin əsas məqsədi elə adından bəlli olur belə ki, kreditin birbaşa təyinatı yoxsulluğu azaltmaqdan ibarətdir.

2015-ci ildə yoxsulluğa qarşı maliyyə yardımı almış ölkələrin siyahısı cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. 2015-ci ildə yoxsulluğa qarşı maliyyə yardımı almış ölkələr (www.imf.org, n.d.)

Ölkə	Tarix	Məbləğ (milyon SDR ilə)
Qvineya Bisau	10.07.2015	17.00
Haiti	18.05.2015	49.10
Burkina Faso	05.06.2015	24.10
Niger	30.11.2015	41.10
Syerra lion	16.11.2015	46.70
Kenya	14.03.2015	354.60

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Mozambik	18.12.2015	204.50
CAR	14.09.2015	8.40
Dominik	28.10.2015	6.20
Madaqaskar	18.11.2015	30.60

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə daxilində baş verən böhranı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif addımlar atıldı. Lakin böhranın qarşısını təbii ki, yalnız başına almaq mümkün deyildi. Bu səbəbdən ölkəmiz beynəlxalq təşkilatlara üzv olmağa və onlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmağa başladı. Bu təşkilatlardan ən mühümü isə Beynəlxalq Valyuta Fondu idi. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna 1992-ci ilin 18 sentyabrında üzv oldu. Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığın əhəmiyyətli olmasını isə əvvəlki fəsillərdə yer alan məlumatlara görə əminliklə demək olar. Belə ki, Fondun köməyindən daha çox İnkişaf Etməkdə olan Ölkələr istifadə edirlər. Bu səbəbdən BVF yeni müstəqil olan Azərbaycan dövləti üçün çox əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilat idi.

Azərbaycan artıq 27 ildir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvüdür. Azərbaycanın BVF-dakı kvotası hal-hazırda 391.7 milyon SDR-dir. Azərbaycan Respublikasını Beynəlxalq Valyuta Fondunda maliyyə naziri təmsil edir, onun əvəzedicisi olaraq da mərkəzi bankın sədri çıxış edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu Respublikamızda iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər proqramını həyata keçirtməyi tələb etmişdir:

-İqtisadiyyatda dövlət payının azaldılması və özəl sektorun inkişafı – Bu proqram tələbinin əsas səbəbi bazar iqtisadiyyatına keçidin asanlaşdırılması idi. Azərbaycan dövləti bu proqramı 1995-ci illərdə tətbiq etməyə başladı.

-Büdcə kəsirinin aradan qaldırılması – Bu tələb tək Azərbaycan üçün deyil, böhran vəziyyəti yaşayan ölkələr üçün də tətbiq edilirdi. Bunun tətbiqi ölkəmizdə büdcə xərclərinin azaldılması və daxilolma mənbələrinin araşdırılaraq tapılması yolu ilə həyata keçirməyi düşünülürdü.

-Qiymətlərin azadlığı

-Sərt kredit siyasəti – Bu siyasətin həyata keçirilməsi 1994-cü ildə başlandı və bu iş milli banka tapşırıldı.

-Dövlət sifarişlərinin ləğvi

-Valyuta kursunun təyin edilməsi

-Struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi (S.İ.Əliyev, , s. 169)

Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən aktiv fəaliyyətə başlayıb. Fondun ölkəmizə maliyyə yardımının göstərməsinin nəticəsində investisiya üçün gözəl

imkan yarandı. Bundan əlavə olaraq 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması BVF-nu inandırdı ki, Azərbaycan Respublikası borcları vaxtında qaytara biləcək.

Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu arasındakı əlaqələr Struktur İslahatları Proqramı məzmununda qurulub. Müstəqilliyin yenidən bərpası müddətində Beynəlxalq Valyuta Fondunun struktur islahatları maliyyə yardımı zəmnində aparılırdı. Bu da tədiyə balansının sabitləşdirilməsi və stabil iqtisadi vəziyyətin bərqərar olması istiqamətində olduqca vacib idi.

Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycan Respublikasına aşağıda adları qeyd edilən proqramlar yolu ilə maliyyə yardımı edirdi:

- Struktur quruculuğunun artırılması
- Yoxsulluğun azaldılması
- Sistem dəyişikliyi
- Əlavə maliyyələşdirmə proqramları

Fond ilə Azərbaycan arasında bağlanmış sazişin dördüncü maddəsinə əsasən BVF ölkəmizə maliyyə yardımı ilə yanaşı həm də texniki yardım, monetar idarəetmə sahəsində mövcud potensialın artırılması, dövlət xərcləmələrinə nəzarət, gömrük siyasəti, vergi siyasətinin idarəedilməsi, mərkəzi bankçılıq və s. sahələrdə yardım göstərmişdir.

Cədvəl 2-də Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondundakı maliyyə mövqeyi əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın BVF-da maliyyə mövqeyi (www.imf.org, n.d.)

Ümumi resurslar hesabı	Milyon SDR ilə	Kvota %
Kvota	391.70	100
-Fondun kapital qoyuluşları	333.90	85.24
-Ehtiyat mövqeyi	57.83	14.76
SDR Departamenti	Milyon SDR ilə	Bölgü %
Kapital qoyuluşları	153.58	100
Verilmiş borc	Yoxdur	

Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycan Respublikasına 1995-2000-ci illər üzrə müxtəlif kreditlər vermişdir. Bunları biz aşağıdakı Cədvəl 3-də görə bilərik.

Cədvəl 3. BVF-nun Azərbaycana ayırdığı kreditlər (S.İ.Əliyev, , s. 114)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Kreditin adı	Valyutası	Məbləği	İmza tarixi
STF	SDR	58.5 milyon	19.04.1995
Standby	SDR	58.5 milyon	17.11.1995
ESAF	SDR	93.6 milyon	20.12.1996
EFF	SDR	58.5 milyon	20.12.1996
SSFF	SDR	56.3 milyon	26.01.1999

Cədvəldən də göründüyü kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycana ilk dəfə maliyyə yardımını 1995-ci ilin aprel ayında STF krediti verərək başladı. Kreditin məbləği 58.5 milyon SDR təşkil etmişdi. Kreditin verilməsində məqsəd bazar iqtisadiyyatına keçmək istiqamətində başlanılan proqramların maliyyələşdirilməsindən ibarət idi. Kredit 10 il müddətinə verilmişdi.

1995-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən ölkəmizə ayrılan kreditlərdən biri də Standby krediti idi. Bu kreditin də həcmi 58.5 milyon SDR idi. Bu kreditin verilməsində məqsəd tədiyə balansında olan kəsiri aradan qaldırmaq idi. Kredit 6 il müddətinə verilmişdi.

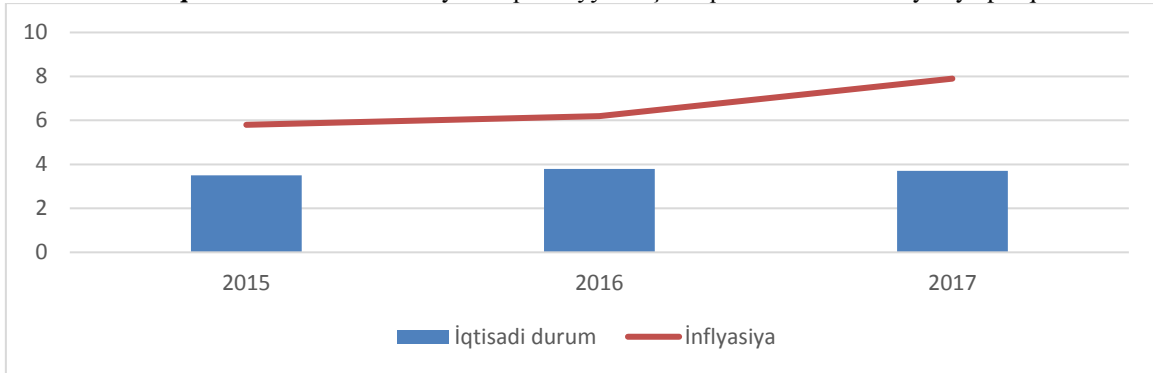
1996-cı ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycana ESAF krediti ayırmışdı. Kreditin məbləği 93.6 milyon SDR idi. Kreditin verilməsində məqsəd tədiyə balansında yaranmış kəsiri aradan qaldırmaq üçün hazırlanmış iqtisadi islahatlar proqramını maliyyələşdirmək idi. Kredit 12 il müddətinə verilmişdi.

SSFF kreditləri isə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikasına 1999-cu ildə verilmişdi. Kreditin məbləği 56.3 milyon SDR, müddəti isə 5 il təşkil edirdi. Kreditin verilməsində əsas məqsəd Rusiyada baş vermiş yüksək səviyyəli inflyasiyanın Azərbaycanda yara da biləcək ani təsirlərinin qarşısını almaqdan ibarət idi.

Azərbaycan artıq 2005-ci ildən Beynəlxalq Valyuta Fondundan kredit almır, əməkdaşlıq əsasən texniki yardım və məsləhətlər çərçivəsində baş verir. Beynəlxalq Valyuta Fondu 2016-cı il iqtisadi göstəricilər hesabatında Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün 2015-2016-2017-ci illər üzrə iqtisadi artım və inflyasiya səviyyəsini proqnoz etmişdir.

Diaqram 1. BVF-nun Aərbaycan iqtisadiyyatı üçün iqtisadi artım və inflyasiya proqnozu

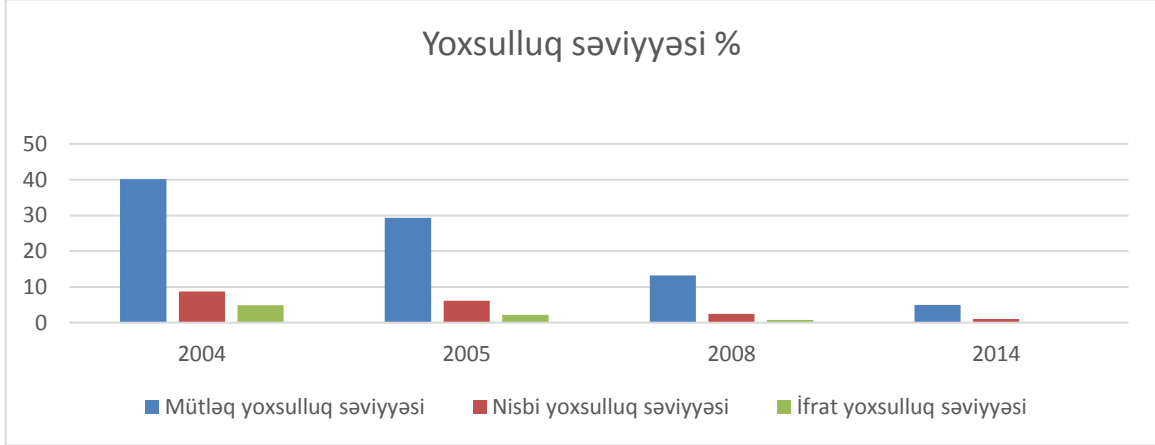
Beynəlxalq Valyuta Fondu 2016-cı il dünya iqtisadi proqnozlar hesabatında Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın 2015-ci ildə 3.5 %, 2016-cı ildə 3.8 %, 2017-ci ildə isə 3.7 % artdığını qeyd etmişdi. İnflyasiya səviyyəsinin isə 2017-ci ildə 7.9 % olduğunu qeyd etmişdi. (BVF 2016-cı il hesabatı)

Respublikada sənayenin inkişaf etdirilməsi, səhmləri dövlətə məxsus olan bankların özəlləşdirilməsi, ölkədə baş vermiş su və elektrik təchizatındakı problemlərin aradan qaldırılması, neft sənayesindən daxilolmaların səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, neft fondunun fəaliyyətində şəffaflığın önə çıxarılması Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə Azərbaycanın əməkdaşlığında öndə duran məsələlərdəndir.

2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası üçün prioritet məsələlərdən biri də ölkədə yoxsulluğu azaltmaq və iqtisadi inkişafa nail olmaq olmuşdur. Bu səbəbdən 2001-ci ilin 02 martında ulu öndər Heydər Əliyev "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı" hazırlanması haqqında sərəncam imzaladı. Sərəncamın icrası üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlıq etmişdi.

Aşağıdakı diaqram 2-də Azərbaycan Respublikasında müxtəlif illər üzrə yoxsulluq səviyyələri göstərilib.

Diaqram 2. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq səviyyələri

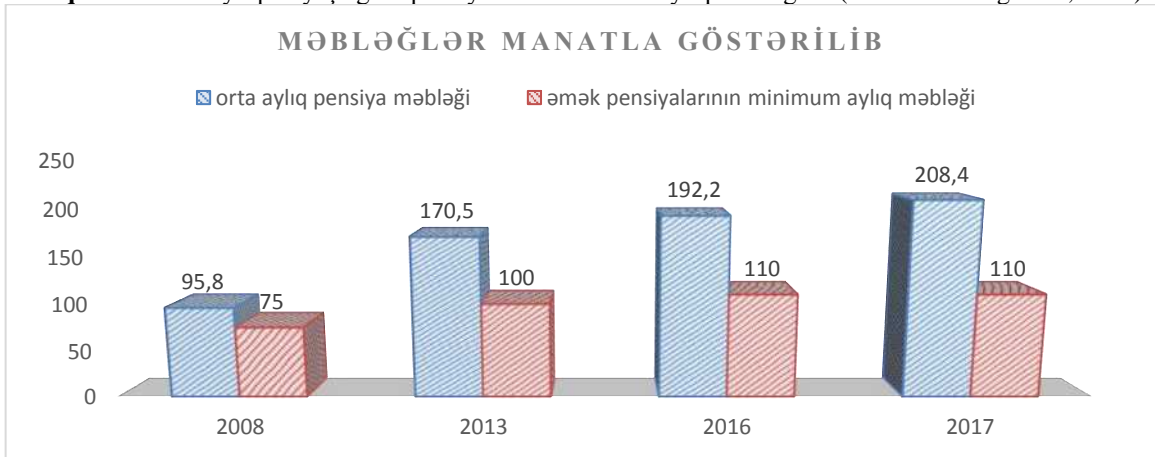

Fondun missiya nümayəndələri Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sisteminin tətbiqinin beynəlxalq təcrübəyə söykəndiyini, əmək qabiliyyətli insanların gələcəkdə yüksək təqaüd ala bilmə hüquqlarının olmasını, bu məqsədlə də sosial sığorta sisteminə aparılan islahatları yüksək qiymətləndiriblər. 2003-2017-ci illərdə təqaüd məbləğlərinin həcmi 10 dəfədən çox artıb. Bu artım Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin artması ilə müşayiət olunub. Belə ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə fondun büdcəsi 2016-cı ildə 6 faiz artıb.

Ölkədə işsizlik sığortasının yaradılması, yaşa görə təqaüd proseduraları üzrə islahat proqramlarının keçirilməsi kimi işlər nəticəsində sosial təminat və eləcə də əmək bazarı istiqamətində nəzərə çarpan irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Aşağıdakı diaqram 3-də yaşa və orta aylıq pensiyaların təsviri əks olunub.

Diaqram 3. Orta aylıq və yaşa görə pensiyaların minimum aylıq məbləğləri (www.cabmin.gov.az, 2017)

Diaqramdan görürük ki, 2017-ci ildə orta aylıq pensiya məbləği 2008-ci ilə nisbətən təxminən 2.1 dəfə artıb, əmək pensiyalarının minimum aylıq məbləği isə 2017-ci ildə 2008-ci il ilə müqayisədə təxminən 46.67% artmışdır. Bu göstəricilər isə bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra sürətlə inkişaf etmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan üzrə missiyasının yeni rəhbəri Natalya Tamirisadır. Natalya Tamirisa yeni vəzifəsinə 2019-cu ilin yanvar ayından başlayıb. Vəzifəyə keçəndən sonra Azərbaycan Respublikasına ilk rəsmi səfərini aprel ayında etdi və mərkəzi bankın rəhbəri Elman Rüstəmovla görüşdü. Xanım görüşdə ölkədə baş verən iqtisadi artımı, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində görülən işləri qiymətləndirib və bundan sonra da ölkəmizə texniki yardımın göstərilməsinə hazır olduğunu bildirib.

Nəticə və Təkliflər

Hələ qədim zamanlardan indiki dövrə qədər dünya ölkələri arasında qarşılıqlı olaraq iqtisadi və sosial münasibətlər baş verir. Bu münasibətlərin tənzimlənməsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun rolu çox böyükdür. Xüsusilə, ikinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrin iqtisadi vəziyyətlərinin çətinləşdiyi dövrdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması çox yerində bir addım olmuşdur. Fond özünün maliyyə yardımı, texniki yardımı və nəzarət funksiyaları ilə dünya ölkələrinə kömək göstərmiş, onların iqtisadiyyatlarının inkişafında xüsusi rolu olmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya ölkələri arasında valyuta siyasətinin tənzimlənməsində də iştirak edir və ölkələrin tədiyə balansında yaranmış kəsiri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif islahatlar və iqtisadi proqramlar həyata keçirir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu kasıb ölkələrə də yardım edir. Belə ki, sırf bu ölkələr üçün “Yoxsulluğa qarşı mübarizə və iqtisadi artım” proqramı adı altında kreditlər ayırır ki, bu kredit proqramının şərtləri çox sadədir. Nəticədə kasıb ölkələr üçün də şərait yaranır ki, onlar da öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirdirsin.

Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatında problem olan istənilən ölkə üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlıq etmək çox önəmli faktordur. Buraya SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik qazanmış ölkələri də aid etmək olar. Xüsusilə Azərbaycan üçün bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələr daha da möhkəmlənməli və birgə struktur islahatlar proqramı hazırlanmalıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri haqqında dərc olunmuş hesabatlarında da deyildiyi kimi, Azərbaycan qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməli, bu sahələrin inkişafında fondun məsləhətləri və yardımlarından bəhrələnməlidir. Yalnız neft sektorunun inkişafı ilə kifayətlənmək və yaxud da bu sahədəki investisiya mühitini inkişaf etdirmək uzunmüddətli dövrdə ölkəyə fayda gətirməyə bilər. Bu səbəbdən Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə bərabər qeyri-neft sektorunun inkişafı yönündə struktur islahatlar və tədbirlər proqramı hazırlanmalı, analiz edilməli və icra edilməlidir.

Ədəbiyyatlar

Muradov, A. J., & Hacıyev, N. O. (2014). COMPETITIVE ENVIRONMENT IS THE MAIN FACTOR FOR INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY. *Journal of Economic Sciences: Theory & Practice*, 71(2).

C.Kərimov, A.Orucov, T.Kərimova. “Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar” Bakı 2008

Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev, S.M.Məmmədov, M.K.Ramazanov. “Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar”. Bakı 2010

S.İ.Əliyev, A.N.Eminov, E.B.Süleymanov, F.Q.Ələsgərova. “Beynəlxalq Maliyyə təşkilatları və Azərbaycan”

Bakı 2016

www.imf.org

www.cabmin.gov.az

www.maliyye.gov.az

Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektlərində Tətbiq Olunan Uçot Qaydalarının Təkmilləşdirilməsində Beynəlxalq Təcrübədən İstifadə

Taleh HÜSEYNOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

taleh.huseynov.1996@bk.ru

Xülasə

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri sənayənin, kənd təsərrüfatının və ticarətin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Sayları digər ölkələrə nisbətən daha çox olan və güclü kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə malik olan ölkələr güclü iqtisadiyyata sahib olurlar. Sosial-iqtisadi strukturlarını gücləndirmək istəyən ölkələr kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayını artırmağa və bu sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını təmin etməyə çalışırlar. Dünya iqtisadiyyatının sahibkarlıq subyektlərinin ana gövdəsini kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri təşkil edir. Dünya ölkələrində o cümlədən beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması qaydaları ölkəmizdən tamamilə fərqlənir. Belə ki, bir sıra ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları daha təkmil şəkildə edilmişdir və bu kimi ölkələrdə adətən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartı tətbiq edilir. Bu kimi ölkələr və təşkilatlara misal olaraq, Böyük Britaniya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatını və s. misal göstərmək olar. Ölkəmizdə isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları 21 dekabr 2018-ci ildə yeniləndi lakin bu meyarlarında təkmilləşdirilməyə ehtiyacı var. Həmçinin ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatının beynəlxalq standartı tətbiq edilmir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün bu standartın ölkəmizdə tətbiq edilməməsi nəticəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri böyüməkdə və beynəlxalq bazarlara çıxmaqda çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əgər ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatının beynəlxalq standartı tətbiq edilərsə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri beynəlxalq bazarlara və azad iqtisadi zonalara giriş imkanı, beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən təklif olunan sərfəli kredit alma imkanı, xarici tərəfdaşların investor kimi cəlb edilmə imkanı, xarici ticarətdə alıcı kimi çıxış etdikdə ödəmə planlarında güzəşt əldə etmə imkanı kimi avantajlar qazanacaqlar.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, İqtisadiyyat, Uçot qaydaları, Beynəlxalq təcrübə

Giriş

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iqtisadi artımın və məşğulluğun təmin edilməsində aparıcı mövqeyə malikdirlər. Belə ki, Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri Ümumi Daxili Məhsulda və məşğulluqdakı payı müvafiq olaraq 50 və 60 faizdən yuxarıdır. Belə ki, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri də iqtisadi dayanıqlılığın gücləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və iqtisadi aktivliyinin təmin edilməsi üçün Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektlərinin inkişafı istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirir. Nəticədə, rəqabətli bazar münasibətləri formalaşır ki, bu da bazarda tələb-təklif tarazlığının yaranmasına, qiymətlərin sabitləşməsinə, istehsal olunan mal və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin

yüksəlməsinə, iqtisadi tənzimləmə alətlərinin effektiv tətbiqinə, iqtisadiyyatın dayanıqlılığına və xarici təsirlərin çevik absorbsiyasına şərait yaradır. Məhz bu səbəblərdən hazırkı qlobal kontekstdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri vasitəsilə iqtisadiyyatlarının böhranlara çevik uyğunlaşmasına nail olmağa çalışır. Amerika Birləşmiş Ştatları və Avropa İttifaqı ölkələri kimi ölkələr kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı hesabına əhəmiyyətli iqtisadi artıma nail olmuşdur. Belə ki, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə müəssisələrin 99 faizini kiçik və orta müəssisələr təşkil edir ki, bunların da məşğulluqda və ümumi daxili məhsulda payı 60 faizdən çoxdur. 2014-2015-ci illərdə Avropa İttifaqı ölkələrində gəlir kimi əldə olunmuş hər bir avronun 58 senti kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür.

Metod

Tədqiqat işinin predmeti ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq edilən uçot qaydalarının təkmilləşdirilməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə. Məqalənin hazırlanması prosesi zamanı materialları toplamaq, onları təhlil etmək və sonda yekun bir nəticə əldə etmək üçün qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə, müşahidə, eksperiment metodlarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iri sahibkarlıq subyektlərinin ana gövdəsini təşkil edir və bir çox ölkə iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iri sahibkarlıq subyektlərinin istehsal etdiyi məhsul və xidmətləri istehsal edərək onları üçün rəqabət mühiti yaradırlar və eyni zamanda iri sahibkarlıq subyektlərinin istehsal etdiyi yarımfabrikantları tamamlayaraq iqtisadiyyata böyük töhvə verirlər. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadiyyata bu töhvələrindən dolayı hər bir ölkə iqtisadiyyatın əsas dinamikasını təşkil edirlər. (Aypek, Nevzat, 2001: s.145).

Dünya ölkələrində və bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları və uçot qaydaları formaları Respublikamızdakından tamamilə fərqlidir. Beynəlxalq təcrübədə KOS -rın tanınma meyarları və onların təsnifləşdirilməsi aşağıdakı kimidir.

1.Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları Şurası-kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatı standartı forması hazırlayarkən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bir sıra özünə məxsus xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir ki, bunlar aşağıdakılardır.

1.1 Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ictimaiyyətə açıq deyillər.

1.2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri əsas ictimai xidmətləri həyata keçirmirlər .

1.3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri - cəmiyyətə maliyyə hesabatı təqdim etmək məcburiyyətində deyillər. Onlar kənar istifadəçilərə yalnız ümumi maliyyə hesabatı təqdim edirlər və.s (Demir, V. 2007: s.80,s.46)

2.Birləşmiş Millətlər Təşkilatı- BMT –da isə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları mübahisəli mövzudur.Çünki BMT-yə daxil olan ayrı –ayrı ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və tanınma meyarların məqsədindən asılı olaraq meyarlar müxtəlifdir.Lakin buna baxmayaraq BMT-nin tərkibinə daxil olan bir çox inkişaf etmiş ölkədə aşağıdakı kriteriyalar tətbiq edilməkdədir. (Kaya, İ. 2003).

Cədvəl 1: BMT-na görə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları.

Sahibkarlıq subyektləri	İşçilərin sayı
Orta	50-249
Kiçik	10-49
Mikro	<10

Mənbə:Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, www.sesric.org (21.09.2006)

3.İqtisadi Əməkdaşlıq İnkişaf Təşkilatı-Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri İƏİT tərəfindən “müəyyən sayda işçisi olan filial olaraq fəaliyyət göstərməyən müstəqil sahibkarlıq subyektləri” olaraq qəbul edilir. İƏİT kiçik sahibkarlıq subyektlərində çalışan işçilərin sayını 50 –yə qədər olmasını dəstəkləyir, lakin mikro sahibkarlıq subyektlərində isə işçilərin sayını 10 və hətta bəzi hallarda 5 olmasını dəstəkləyir.

İƏİT-nin məlumatına görə bəzi ölkələrdə Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2: İƏİT-na görə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınması meyarları

Ölkə	İşçilərin Sayı	İllik dövriyyə (milyon avro)	İllik balans (milyon avro)	İllik net mənfəət (milyon avro)	Sərmayə (milyon avro)
Avstraliya	< 20 kiçik 20-200 orta				
Belçika	<50 kiçik 50-249 orta	< 10 kiçik 10-49 orta	< 10 kiçik 10-42 orta		

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Böyük Britaniya	<50 kiçik 50-249 orta	< 2,8 kiçik < 11,2 orta			
Çexiya	<50 kiçik 50-249 orta	< 10 kiçik 10-49 orta	< 10 kiçik 10-42 orta		
Danimarka	<250	<32	<15		
Finlandiya	<50 kiçik 50-249 orta	< 10 kiçik 10-49 orta	< 10 kiçik 10-42 orta		
İspaniya	<50 kiçik 50-249 orta	< 10 kiçik 10-49 orta	< 10 kiçik 10-42 orta		
İsveç	<50 kiçik 50-249 orta	< 10 kiçik 10-49 orta	< 10 kiçik 10-42 orta		
Yaponiya	< 50-300				< 50-300
Kanada	< 500	< 50 dollar			
Macarıstan	<250		<43		
Norveç	<50				

Mənbə : İqtisadi Əməkdaşlıq İnkişaf Təşkilatı , <https://data.oecd.org/> (15.01.2009.)

Respublikamızda işə Nazirlər Kabineti tərəfindən 2018-ci il 21 dekabr tarixli 556 nömrəli qərarı ilə mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları təsdiq edilmişdir və bu meyarlar aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə meyarları	İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik gəliri (ig) (min manat)
Mikro sahibkar	1-10	Ig< 200 (200 də daxil olmaqla)
Kiçik sahibkar	11-50	200< Ig< 3000 (3000 də daxil olmaqla)
Orta sahibkar	51-250	3000< Ig<30000(30000 də daxil olmaqla)
İri sahibkar	251 və ondan yuxarı	30000< Ig

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Bazası, cabmin.gov.az/az/document/3251/ (25.12.2018)

Həmçinin bu qərarların (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 556 sayılı qərarı) qeydlər hissəsində sahibkarlıq subyektlərinin illik gəliri ilə bağlı yazılmışdır ki, sahibkarlıq subyektlərinin illik gəlirinə burada sair satışlarda gəlirlər aid edilir həmçinin qeydlər hissəsində vurğulanmışdır ki, Sahibkarların mikro, kiçik, orta və ya iri sahibkar kimi müəyyənləşdirilməsi üçün “işçilərin orta siyahı sayı” və “illik gəlir” meyar göstəricilərindən daha yüksək olanı əsas

götürülür. Ümumilikdə nəzərə almaq lazımdır ki, bu qərar bundan əvvəlki qərara nisbətən daha da təkmilləşdirilmişdir. Çünki Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul olunmuş 2015 –ci il 5 iyun tarixli qərarla mikro sahibkar kateqoriyası sahibkarlıq subyektlərinin tənifatında yox idi hal- hazırda isə bu kateqoriya sahibkarlıq subyektlərinin içərisində ayrıca sahibkarlıq subyekti kimi qeyd olunmuşdur. Digər dəyişikliklər isə illik gəlirlərin həcmində və işçilərin sayında olmuşdur .

1973- cü ildə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları üzrə Komitə yaradılmışdır. Bu qurum Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarını hazırlamış və dünyanın bir çox ölkələrində tətbiqinə başlamışdır. Bu qurum tərəfindən bu günə qədər Kommersiya müəssisələri üzrə 41 standart hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Bu standartlardan istifadə edərək dünyadakı bir çox sahibkarlıq subyektləri kənar istifadəçilər üçün maliyyə hesabatları hazırlayırlar və təqdim edirlər. Belə maliyyə hesabatlarının müxtəlif ölkələrdə oxşar görünməsinə baxmayaraq, çox güman ki, sosial, iqtisadi və hüquqi vəziyyətlərdə müxtəlifliklərin səbəb olduğu fərqlər və bir çox ölkələrdə milli tələblərin müəyyən edilməsi zamanı maliyyə hesabatları istifadəçilərinin tələblərindən irəli gələn fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərin qaldırılması üçün və tətbiq olunan standartların maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması üçün bir çox ölkələrdə milli mühasibat uçotu standartları tətbiq olunur. Hal- hazırda ölkəmizdə Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) hazırlanmışdır beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq . Milli Mühasibat uçotu Standartları 37 adda Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı, 27 adda Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi üzrə Şərhlər və Tövsiyələr, bundan başqa İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları əsasında 24 adda Bütçə Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı, 1 adda Qeyri-hökumət Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı, habelə “ Mikro və Kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün uçotun aparılması Qaydaları” ibarətdir. Lakin buna baxmayaraq MMUS –nın tətbiqində bir sıra problemlər mövcuddur. İlk növbədə onu qeyd etmək olar ki, MMUS-rı iri sahibkarlıq subyektlərinə və orta sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq edilir kiçik sahibkarlıq subyektlərində “Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması qaydaları” adlı Maliyyə Nazirliyinin qərarı tətbiq edilir. Əgər ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq subyektləri beynəlxalq maliyyə hesabatlarını tətbiq etmək istədikdə MMUS-rını tətbiq edə bilər öz istəyi ilə. MMUS-rının tətbiqi isə kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün kifayət qədər çətin bir prosesdir. **Bu zaman bir sual meydana çıxır bəs dünya ölkələrində bu problem necə aradan qaldırılmışdır?** (<http://www.iasb.org/>)

Dünya ölkələrinin bir çoxunda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində aparılan uçot qaydaları İFRS for Smes (kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatının beynəlxalq standartı) –a əsasən həyata keçirilir. İFRS for Smes- də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində

uçot siyasətinin seçilməsi ,maliyyə hesabatlarının formaları bağlı kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə təkliflər öz əksini tapmışdır.İFRS for SMES tətbiq edən ölkələr bu standartı öz milli standartlarına uyğunlaşdıraraq kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini üçün uçot qaydaları hazırlayırlar.

Hal-hazır ki, dövrdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartı hazırlanmasını tələb edən bir neçə əsas səbəb vardır ki,bunlardan ən əsas 2 səbəb fərqləndirilir.

- 1.Bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın ana gövdəsini kiçik və orta sahibkarlıq subyektlər-rinin təşkil etməsi.
- 2.Dünya miqyasında kapital bazarları ilə əlaqə üçün yalnız bir formada maliyyə hesabatının tələb olunmasıdır.(Committee on Monetary, 2005 29 the meeting).

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları Şurası standartların tətbiqini genişləndirərək və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərilərinə iqtisadi qərar vermək üçün lazım olan və informasiya ehtiyacını ödəyəcək kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatı Standartları hazırlamaq üçün çalışmağa 2003-cü- ildə başlamış,2004- cü- ildə “kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Mühasibat Standartı Haqqında hazırlıq görüşləri” adı daşıyan rəsmi nəşri ictimaiyyətə təqdim etmişdir.Rəsmi nəşrlə bağlı toplanan fikirlər dəyərləndirilərək kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri standartı layihəsi fevral 2007-ci ildə cəmiyyətə təqdim edilmişdir.Layihə mətni ilə əlaqədar fikirlərin 30 noyabr 2007-ci il tarixinə qədər şuraya təqdim olunması istənmişdir cəmiyyətdən və sonda fikirlər dəyərləndirilərək kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri Maliyyə Hesabatı Standartı (İFRS for Smes) 9 iyul 2009 –ci il tarixində rəsmi şəkildə ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri Maliyyə Hesabatı Standartı cəmiyyətə hesabat vermə öhdəçiliyi olmayan və kənar istifadəçilər üçün ümumi məqsədli maliyyə hesabatı təqdim etməyi özündə əks etdirən standartdır.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri sadəcə aşağıdakı hallarda cəmiyyətə hesabat təqdim etməlidirlər.

- 1.Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin borc alətlərinin və səhm alətlərinin cəmiyyətə açıq kapital bazarında olması zamanı və ya səhmlərinin ixrac edilməsi zamanı.
- 2.Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri bank,sığorta şirkəti və.s olduğu zaman.Yəni əsas fəaliyyət məqsədi cəmiyyətdə öz etibarını qorumaq olduqda yalnız bu zaman cəmiyyətə maliyyə hesabatı təqdim etmək öhdəçiliyi vardır.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri-ləri üçün Mühasibat Standartı İFRS müqayisə edildikdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə əlaqədar olmayan bölümlər standartdan çıxarılmış və maliyyə hesabatının elementlərinin tanınması və qiymətləndirilməsi metodları sadələşdirilmişdir.

Bunun nəticəsində səhvə sayı İFRS –lə müqayisədə 90% azalmışdır. Bütün İFRS 2400 səhvədən ibarətdirsə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün maliyyə hesabatı standartı isə 230 səhvədən ibarətdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri Maliyyə Hesabatı Standartı 38 – bölümdən ibarətdir.

Ölkəmizdə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları tətbiq edilsədə təəssüflər olsun ki, Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə hesabatı standartı tətbiq edilmir. (yəni İFRS for Smes). Ölkəmizdə bu standartın tətbiqi ilə bağlı qanunvericilikdə bir sıra məsələlərə toxunulmuşdursada praktikada bu məsələ hələdə həllini tapmamışdır. Məsələn, "Mühasibat uçotu haqqında qanunda " Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004 –cü il qanununun 4- cü Mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimlənməsi adlı maddəsində. 4.3. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 4.3.1. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının, İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsini təşkil edir və bu tərcümələrin həmin standartların Azərbaycan dilində rəsmi mətnləri kimi dərc olunmasını təmin edir. Maddədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı adlanan Maliyyə Nazirliyinin Uçot siyasəti şöbəsi hal- hazır ki, günə qədər bu standartı tərcümə edib milli standarta uyğun bir formasını hazırlaya bilməmişdir. Həmçinin bu qanunun 9 –cu Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi adlı maddəsində:

9.1. Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri:

9.1.1. mühasibat uçotunun aparılmasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması qaydalarına uyğun olaraq təmin edirlər, və ya;

9.1.2. öz seçimlərindən asılı olaraq, maliyyə hesabatlarını Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və ya Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun tərtib etmək hüququna malikdirlər. Bu halda mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri mühasibat uçotunu, tətbiq etdiyi standartlardan asılı olaraq, bu Qanunun 8.1-1-ci və ya 10.1.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş uçot qaydalarına uyğun aparırlar.

9.2. Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektləri, öz seçimlərindən asılı olaraq, növbəti il üçün illik maliyyə hesabatlarını Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və ya Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun tərtib

etmək qərarını, uçot siyasətində əks etdirməklə, cari ilin dekabr ayının 31-dək qəbul edir.(Mühasibat uçotu haqqında qanun Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il 716-IIQ maddə 9,maddə 4)

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartı tətbiq edilərsə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qazanacaqları avantajlar aşağıdakılardır
1.Maliyyə Hesabatları təqdim olunmadan daxil olunması mümkün olmayan «bazar»lara və azad iqtisadi zonalara giriş imkanı

2.Beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən təklif olunan sərfəli kreditləri almaq imkanı

3.Xarici tərəfdaşların investor kimi cəlb edilməsi imkanı

4.Xarici ticarət subyektləri ilə biznes əlaqələrinin qurulması zamanı daha etibarlı tərəfdaş kimi güzəştli şərtlərdən yararlanma imkanı

5.Xarici ticarətdə alıcı kimi çıxış etdikdə ödəmə planlarında güzəşt əldə etmə imkanı.(Sadıqov,2018.presentation slayd 10)

Nəticə və Təkliflər

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarlarının təkmilləşdirilməyə ehtiyacı var.Həmçinin ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartı tətbiq edilməlidir.Çünki dünya ölkələrinin mövcud praktikası göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını təmin etmək üçün ən yaxşı vasitəsi onlarda uçotun düzgün təşkilinə nail olmaqdır.Ölkəmizdə bu standartın tətbiqi ilə və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin tanınma meyarları ilə bağlı təkliflər aşağıdakılardır:

1.Respublikamızda nazirlər kabineti tərəfindən 2018-ci il 21 dekabr tarixli 556 nömrəli qərarı ilə “mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları” təsdiq edilmişdir ki , lakin mənim fikrimcə bu qərarada bir məsələdə öz əksini tapmalıdır bu meyarlar sahibkarlıq subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatında hansı sektorda fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq tətbiq edilməlidir.Məsələn.Hal-hazırda ölkəmizdə kifayət qədər bank olmayan kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir (BOKT) və BOKT-larda işçi sayı az olmasına baxmayaraq illik gəlirləri kifayət qədər yüksək olur.Bu kimi sahibkarlıq subyektlərinin hansı kateqoriyaya aid olmasının ziddiyyət yaratmaması üçün ən optimal çıxış yolu sahibkarlıq subyektlərinə meyarların fəaliyyət göstərdiyi sektora görə tətbiq edilməsidir.

2.Qanunvericilikdə kiçik sahibkarlıq subyektləri ilə orta sahibkarlıq subyektləri ayrı-ayrılıqda təsnif edilmişdir bu standart Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid olduğu üçün kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün vahid maliyyə hesabatı standartı forması hazırlansın Maliyyə Nazirliyi tərəfindən və İFRS for Smes uyğun şəkildə..

3.Ümumi şəkildə desək kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin özlərinə həvalə olunur bu standartın tətbiq edilməsi yəni qanunvericilikdə öz istəyi sözü qeyd olunur o zaman mən təklif edirəm ki,kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri bu sahədə ciddi şəkildə marifləndirilsin bu standartın ona qazandıracağı avantaj izah edilsin .

4.Bu standartın tətbiqi üçün əsas şərt kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə yalnız vergi məqsədləri üçün yanaşılmasının düşüncəsi aradan qaldırılsın.Yəni yalnız fiskal siyasət mövqeyi ilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə yanaşılmamalıdır.Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin böyüməsi üçün mümkün olan bütün şəraitlər yaradılmalıdır.

Ədəbiyyatlar

- Aypek, Nevzat, (2001). Kobi Finanslama Sürecinde Yeni Finansman Teknikleri, 23-26 Haziran 2001, I.Avrasya Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Kongresi, Bişkek-Kırgızistan.
- Demir, V. (2007) . ” KOBİ’ler için UFRS’nin Son Taslağı ve Değerlendirmeler” Mali Çözüm Dergisi,sayı 21, s.80, s.46.
- Kaya, İ. (2003) “FASB-IASB Anlaşması ve Global Finansal Muhasebe Standartlarına Doğru”, 16-19 Nisan, VI- Muhasebe Denetimi Sempozyumu,Ankara-İstanbul.
- <http://www.sesric.org/website-search/ifrs/for/smes> (21.09.2006)
- <https://data.oecd.org/> (15.01.2009.)
- cabmin.gov.az/az/document/3251/(25.12.2018)
- <http://www.iasb.org/> (20.04.2010)
- Committee on Monetary,(2005).Financial and Balance of Payments Statistics,27-28 January 2005,”IASB Standards for Small and Medium-Sized Entities” 29 th.Meeting,Luxemburg.
- Mühasibat uçotu haqqında qanun Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il 716-IIQ maddə 9,maddə 4.
- Sadıqov,(2018) Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün MHBS-nın (IFRS for SMEs) Azərbaycanda tətbiqi imkanları,17 aprel 2018,II Milli Mühasiblər Forumu,Şamaxı şəhəri-Azərbaycan.

Azərbaycanın Vergi Sisteminin Müasir Problemləri

Telli HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Tellihuseyin8@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda vergi sisteminin inkişafı dövlətin vacib məqsədlərindən biridir. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına nail olmaq və xarici mənfəi təsirlərdən qorunmaq məqsədilə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ölkəmizdə əsas prioritet məsələlərdən hesab edilir. Məlumduki hazırda ölkəmizin vergi sistemində bəzi zəngin elementlər kifayət qədər vergiyə cəlb edilmir. Bunun üçün vergi tutma bazası və bununla əlaqədar müvafiq qanunvericilik aktları təkmilləşdirilməlidir. Azərbaycanda Respublikasında bir çox vergi tutma mənbələrinin o cümlədənə Motorlu nəqliyyat vasitələri vergisi, miras və s. vergilərin tətbiqi həm vergi gəlirlərinin, həm də sosial ədalətin artmasına kömək edəcəkdir. Hazırda inkişaf etmiş və bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sərvət vergisi (lüks) geniş tətbiq olunur. Sərvət vergisinin tətbiqinin əsas məqsədi gəlirlərin təkrarən bölüşdürülməsini təmin etməkdir və bu proses büdcəyə əlavə gəlirlərin toplanmasına şərait yaradır. Bəzi ölkələr bu vergini təbəqələşməyə qarşı mübarizə kimi əsaslandırırırlar. Sərvət vergisinin müxtəlif ölkələrdə tətbiqinin müxtəlif qaydaları mövcuddur. Belə ki, bu vergi gəlir səviyyəsinə görə əmlak və digər sərvətlərə görə tətbiq oluna bilər. Azərbaycan Respublikası vergi sistemində yuxarıda sadalanan sərvət vergilərindən yalnız Əmlak və Torpaq vergisində tətbiq olunur. Əmlak vergisinə motorlu və motorsuz su və hava da nəqliyyatı da daxildir.

Açar sözlər: Sərvət vergisi, Gəlir vergisi, Sadələşdirilmiş vergi

Giriş

Vergi sistemi, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatına quraşdırılmış sabitləşdiricidir. Bu sistem iqtisadiyyatda hər hansı problem yarandıqda ən birinci sabitləşdirmə funksiyasını (böyük gəlirdən böyük vergi, az gəlirdən az vergi) yerinə yetirir. Azərbaycanda vergi sisteminin inkişafı dövlətin vacib məqsədlərindən biridir. Bu gün iqtisadiyyatı müxtəlif hadisələrin mənfəi təsirindən qorumaq üçün Azərbaycanın vergi sistemi dahada təkmilləşdirilməlidir və iqtisadi artıma münbit şərait yaratmalıdır. Bunun üçün vergi sistemində ədalətlik prinsipi və vergi yükünün səmərəli paylaşması təmin olunmalıdır. Apardığımız müşahidələr, araşdırma və müqaisələr göstərmişdir ki, Azərbaycanda sərvət vergisinin tətbiqi başqa ölkələrlə müqaisədə daha aşağı səviyədədir və dövlət vətəndaşların müəyyən pul gəlirlərini vergidərdən azad edir. Misal üçün ölkə rəhbəri hər il öz sərəncamı ilə fiziki şəxslərin bankda yerləşdirilmiş əmanətlərdən və səhmlərdən əldə etdikləri gəlirləri gəlir vergisindən azad edir və sərvətlərin formalaşması və rifahın artmasına şərait yaradır. Bir amilə qeyd etmək lazımdır ki, sərvət vergisinin tətbiqi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, sərvət vergisi yükünün artırılması ölkədən kapital axınına səbəb olur və ölkə iqtisadiyyatının investisiya potensialını azaldır.

Təbii olaraq müharibə şəraitində yaşayan ölkənin iqtisadiyyatında vergi islahatlarının aparılması çox çətin və təhlükəli addımdır. Dövlət büdcəsi xərclərinin böyük hissəsi hərbi ehtiyaclara istiqamətləndirildiyi halda vergi güzəştlərinin yaradılması, yalnız o vaxt həyata keçirilməlidir ki, ilkin hesablamalara əsasən həmin güzəştlər dövlət büdcəsinə daha böyük gəlir yaradacaq. Təbii olaraq hesablamalar daha çox qeyri neft sektorunun yaratdığı gəlirlərdən tutulan vergilərin proqnozlaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi 2001- ci ildən sonra öz əsas inkişaf dövrünü yaşamağa başlamışdır. Bu zaman ərzində dövlət büdcəsinə daxil olmalar on dəfədən çox artmışdır vergi xidmətləri yüksək səviyyədə təkmilləşdirilmişdir. 195-şəğri mərkəzinin yaradılması vergi islahatlarının ən uğurlu addımlarından biri hesab edilir. Lakin bununla yanaşı vergi sistemində müəyyən problemlər mövcuddur hansıları ki, aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

1. Vergi məcəlləsinə dəyişikliklərin tez tez aparılması
2. Vergi yoxlamalarında buraxılan obyektiv və subyektiv səhvlər,
3. Vergi məcələsi şərtlərinin çətin başa düşülməsi
4. Vergi cərimələrinin həddin artıq yüksək olması

Metod

Azərbaycan neft ölkəsi olduğundan büdcə daxilolmalarının əsasını Dövlət Neft Şirkəti və bu struktura daxil olan müəssisələrin gəlirlərindən tutulan vergilər təşkil edir. 2016-cı ildə qəbul olunmuş ölkə iqtisadiyyatının strateji inkişaf xəritəsində qoyulmuş əsas məqsədlərdən biri qeyri neft sektorunun dinamik inkişafının təmin olunması və bu sahədən vergi daxil olmalarının büdcəyə artırılmasıdır.

Analiz

Bununla yanaşı hər bir vergi növünün tətbiqi mexanizmi təkmilləşdirilməlidir, nöqsan və çatışmamazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Bununla əlaqədar hər bir vergini ayrı ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Aksiz vergisi: Aksizlər- aksiz malların satış qiymətinə daxil edilən, həmin malları istehsal edən və satan vergi ödəyicisindən tutulan dolaylı vergidir. Aksiz mallar dedikdə spirtli içkilər,

tütün, narkotik və s. nəzərdə tutulur. Aksiz mallarına vergi tətbiq edilməsinin əsas səbəbi insan sağlamlığına zərərli olan məhsulların satışını məhdudlaşdırmaqdır. Aksizlər əmtələrin qiymətinə və ya xidmət tarifinə əlavə edilir. Aksiz bir çox əmtənin qiymətinin yarısını, bəzən isə 2/3-ni təşkil edir. Aksiz vergisinin Azərbaycan Respublikasının büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi böyükdür. 2018-cı ilin statistikasına nəzər salsaq aksiz vergisindən daxil olmalar 728.6 mln manat təşkil etdiyini görürük.

Aksiz vergisi ilə bağlı boşluq olaraq digər ölkələrlə müqaisədə vergi dərəcəsinin yüksək olmasını deyə bilərik. Vergi dərəcəsinin yüksək olması vətəndaşların vergidən yayınmasına gəirib çıxarır. Son zamanlar gömrükdə siqarlar, alqaqol kimi aksiz vergisi tətbiq olunan malların qeyri- qanuni yolla keçirilməsini örnək olaraq deyə bilərik.

Əmlak vergisi: Əmlak vergisi üçün ən vacib problem sənədləşmə işlərinin yaxşı təşkil edilə bilməməsidir.

Torpaq vergisi: Torpaq vergisi üçün vacib problemlər- vətəndaşlardan bu vergi tam yığılmaması və qeyri-qanuni yolla özəlləşdirmələri göstərə bilərik. 01.01.2017-ci il tarixindən tətbiq edilən təyinatı üzrə istifadə edilməyən kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə verginin artırılmasında məqsəd yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq, torpağın istehsal vasitəsi rolunu artırmaqdır. Yəni müasir torpaqşünaslığa uyğun olaraq, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin torpaqəmələgətirən amil hesab edilməsidir. Hesab edirik ki, fiziki şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar barədə aktual elektron məlumat bazasının yaradılması, təyinatı üzrə istifadə edilən və ya təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar barədə arayışların elektron məlumat bazasına daxil edilməsi, həmçinin Vergilər Nazirliyinin, o cümlədən bələdiyyələrin bu portala real vaxt rejimində, məhdudiyətsiz və fasiləsiz çıxışının təmin edilməsi torpağın "qara qızıl" adının geri qaytarılması, yəni torpaqdan səmərəli istifadə sahəsində görülən mühüm işdir.

Gəlir vergisi: Gəlir vergisi ilə bağlı ilk problem vergi qanunda gəlir üsürlərinin tam açıqlanmamasıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsinin görə gəlir üsürlərinə əmək haqq, qeyri-məşğulluq fəaliyyətindən gəlirlər, vergi istisna olmaqla gəlirlərdən başqa bütün gəlirlər aiddir. Düşünürəm ki bu üsürlər daha açıq şəkildə yazılmalıdır. Gəlir vergisində istisna və muavinətlərin də çoxluğu həm vergilərdə ədalətsizlik yaradır həm də büdcə daxilolmalarının azalmasına səbəb olur.

Gəlir vergisi ilə digər bir probelemi vergi dərəcəsi sadəcə iki vergi bölgüsünün olmasıdır. Bildiyimiz kimi fiziki şəxslərin maddəli işdə aylıq gəlirlərindən vergi 2500 manatadək 14%,

2500 manatdan çox olduqda 25 % vergi tutulur. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzzdlu işdən aylıq gəlirlərindən vergi 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində 8000 manatədək 0 % , 8000 manatdan çox olduqda 14% vergi dərəcəsi tətbiq olunur. İki və ya daha çox yerdə muzzdlu işləyən fiziki şəxslərin gəlirlərindən gəlir vergisi hər bir iş yerində ödənilən məbləğdən ayrıca hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir. Bu bölgülərin sayını üç və ya dörd edilməsi həm vergi ədalətini həm də gəlirlərin təkrar yığılması baxımından faydalı ola bilər. Nümunə olaraq Azərbaycanda gəlir vergisi bölgüsü aşağıdakı kimi olması vergi ədaləti baxımından daha yaxşı ola bilər.

Cədvəl 1 : Azərbaycanda gəlir vergisinin bölgüsü (təxmin edilən nümunə)

Vergi tutulan aylıq gəlir	Vergi dərəcəsi	
800 manata qədər	12%	
800- 2000 manat arası	18%	96 manat + 800 manatı keçən hissənin 18 %-i
2000- 3500 manat arası	25%	312 manat + 2000 manatı keçən hissənin 25 %-i
3500 manatdan çox olanda	30 %	687 manat + 3500 manatı keçən hissənin 30% -i

Mənfəət vergisi: Azərbaycanda mənfəət vergisi qanunu 1992 –ci ildə qəbul edilmişdir. Mənfəət vergisi hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərdən formalaşır. Mənfəət vergisi qanunla nəzərdə tutulmuş xərcləri korporativ gəlirin xalis məbləğindən çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdən tutulur. Azərbaycanda mənfəət vergisi 20% - dir. İlk dəfə mənfəət vergisi dərəcəsi 35 % olmuşdur. Daha sonrakı illərdə bu dərəcə yavaş- yavaş azalaraq 20 % olmuşdur.

Mənfəət vergisi ilə bağlı azadolmalar aşağıdakılardır.

1. Xeyriyyə təşkilatlarının gəliri, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa;
2. Qeyri- kommersiya təşkilatlarının aldıqları əvəzsiz köçürmələr;
3. Alınmış sığorta ödənişləri;
4. Beynəlxalq, dövlətlərarası və hökumətlərarası təşkilatların gəlirləri sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa;
5. 01.01.2019-cu il tarixədək kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin yalnız bu fəaliyyətdən gəlirləri və.s

Mənfəət vergisi qanununda vergi istisnalara və müavinətlərə geniş yer verilmişdir. Bu isə vergi mükəlləfiyyətçiləri arasında rəqabət gücünü zədələməklə birlikdə vergi tavanının daralmasına və verginin maliyyə vasitəçisi olma xüsusiyyətini zədələyir. Belə ki, vergi mükəlləfiyyətləri, qanunlarda müəyyənləşdirilən müxtəlif müavinət, istisna və azadolmalardan yararlanaraq

ödüyəcəkləri vergi miqdarını qanuni yolla aşağı çəkirlər. Bundan başqa sadələşdirilmiş verginin tətbiq edilməsi də mənfəət vergisi xərclərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Sadələşdirilmiş vergi: Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirindən sadələşdirilmiş formada tutulan vergi növüdür. Bu vergi sahibkarın fəaliyyət növündən asılı olaraq tətbiq olunur. Sadələşdirilmiş vergi 2001-ci ildə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə tətbiq edilməyə başlamışdır. Daha sonra bu verginin yayılması və məcmu vergi mükəlləfiyyətlərinin 90-95%-lik bir hissəsini əhatə etməsi bu vergidə sui-istifadə hallarının olduğuna dair əlamətlər olduğu görülmüşdür. Sadələşdirilmiş verginin son on ildə məcmu vergi gəlirlərindəki payı 1.0 – 1.5 % olduğunu görə bilərik.

Bu qədər vergi ödəyicisi sayına baxmayaraq Sadələşdirilmiş vergi gəlirlərinin bu qədər az olması hələdə mübahisə edilməkdədir. Təbii ki bunun bəzi səbəbləri vardır. İlk səbəb olaraq vergi dərəcəsinin az olması və bir hissə olmasıdır. Bakı üçün 4%-lik və digər şəhərlər üçün 2 %-lik bir vergi dərəcəsinə vergi növündən əldə olunan gəlirləri vacib şəkildə təsir etməkdədir. Digər bir səbəb Sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq lazım olan şərtlərdə açıqlanan aylıq gəlir miqdarının çox geniş tutulmasıdır. Bundan başqa Sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslərin ƏDV, Mənfəət və Əmlak vergisindən, fiziki şəxslərin gəlir və ƏDV-dən azad olunması, gəlir və mənfəət vergisi ödəyicilərini gəlirlərini gizlədərək sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmasına təşviq edir. Başqa tərəfdən bu vergi ödəyicilərinə edilən ƏDV istisnası vergi rəqabəti baxımından digər vergi ödəyicilərini dezavantajlı vəziyyətə gətirməkdədir.

ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatdan alınmamış və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200.000 manat və ondan az olan şəxslər, Dövriyyə 200.000 manatı keçərsə sahibkar (ticarət və ictimai işə müəssisələri istisna olmaqla) avtomatik mənfəət (ƏDV) vergisi ödəyicisi olmalıdır. Sadələşdirilmiş vergini ödəyən şəxslər Mənfəət və ƏDV ödəyicisi deyildir.

ƏDV: Azərbaycanda vergi sisteminin əsas problemlərindən bir ƏDV-dən yayınmadır. Bir çox hallarda sənədləşdirmə proseslərinin düzgün aparılması. Bu problemləri həll etmək məqsədilə 2005-2007-ci illər arasında qeydiyyat işləri aparılaraq vergidən yayınma halları 50 % dərəcəsində azaldılmışdır və ƏDV yoxlamaları ciddiləşdirilmişdir. Bundan başqa 1 yanvar 2008 tarixindən etibarən vergi ödəmələri dövlət tərəfindən açılan bir bank hesabı vasitəsilə ödənilməsi məcburiyyəti gətirilmişdir. Digər tərəfdən idxalada prosesində baş verən qaçaqçılığın qarşısını almaq üçün gömrük sənədləşmələrinin və ödənişlərin bir mərkəzdən həyata keçirildiyi bir sistemə keçilmiş və gömrük idarələri ilə idxalçıların üz-üzə görüşmələri mümkün olduqca azaldılmışdır.

Cədvəl 2: Dövlət büdcə gəlirləri (milyon manatla)

	2014	2015	2016	2017	2018
Gəlirlər- cəmi	18400.6	17498.0	17505.5	16516.7	22508.9
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	980.3	982.5	1145.7	1040.3	995.9
Hüquqi şəxslərin mənfəət(gəlisi) vergisi	2302.7	2211.1	1983.2	2285.9	2499.7
Torpaq vergisi	35.4	48.7	50.3	50.4	50.6
Əmlak vergisi	141.3	148.2	174.7	178.6	182.2
Əlavə dəyər vergisi	3119.6	3454.7	3623.5	3668.6	4287.6
Aksiz vergisi	797.3	647.8	625.1	612.6	728.6
Mədən vergisi	116.2	116.1	110.3	111.1	137.4
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	684.7	934.5	861.2	903.0	1143.7
Digər vergilər	192.7	247.7	457.0	505.7	561.6
Sair daxilolmalar	10030.4	8706.7	8474.7	7160.5	11921.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi : <https://www.stat.gov.az>

Nəticə və Təkliflər

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi 2001- ci ildən sonra öz əsas inkişaf dövrünü yaşamağa başlamışdır. Bu zaman ərzində dövlət büdcəsinə daxil olmalar on dəfədən çox artmışdır vergi xidmətləri yüksək səviyyədə təkmilləşdirilmişdir. 195- çağrı mərkəzinin yaradılması vergi islahatlarının ən uğurlu addımlarından biri hesab edilir. Azərbaycan müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən sonra dünyadakı iqtisadi və texnoloji inkişaf ayaqda duracaq yeni bir vergi sisteminin yaradılmasını zəruri edirdi. Müasir bir vergi sistemi yaratmaq üçün Azərbaycanda 1991 ci ildə ƏDV, 1992 ci ildə gəlir, mənfəət və aksiz vergisi , 1993- cü ildə Torpaq vergisi, 1995-ci ildə Əmlak və Mədən vergisi , 1996- cı ildə Yol vergisi və 2001- ci ildə Sadələşdirilmiş vergi tətbiq olunmağa başlamışdır. Milli vergi sisteminin 28 illik inkişaf yoluna baxmayaraq Azərbaycanın vergi sisteminin aşağıdakı problemləri mövcuddur:

- 1.Vergi məcəlləsinə dəyişikliklərin tez tez aparılması
- 2.Vergi yoxlamalarında buraxılan obyektiv və subyektiv səhvlər,
- 3.Vergi məcəlləsi şərhələrin çətin başa düşülməsi
4. Vergi cərimələrinin həddin artıq yüksək olması

Hesab edirik ki, Azərbaycan vergi sistemində olan bu problemlərin həlli üçün vergi analitik mərkəzi davamlı olaraq dərin tədqiqatlar aparmalı, təkliflər irəli sürməli və hər bir vergi məcələsinə edilən dəyişikliklərin iqtisadiyyata olan təsirini düzgün proqnozlaşdırmalıdırlar.

Ədəbiyyatlar

- Novruzov N, İbrahimov E “Büdcə sistemi “ Bakı 2012
Musayev A , Rzayev Z, “ Vergi və vergiqoyma” Bakı 2006
Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi
<https://www.stat.gov.az>
https://www.muhasib.az/calc/calc_index.php
<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=109>

Azərbaycanın Avropa İttifaqına Daxil Olma Perspektivləri

Teymur ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

teymurali258@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandığı vaxtdan etibarən Avropa həmişə xarici siyasət prioritetlərindən və əsas müttəfiqlərindən biri olmuşdur. Ölkəmiz 1991-ci ildən sonra dünyanın böyük güc mərkəzlərindən biri olan Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli münasibətlərin əsasını qoymuşdur və hələ də davam etməkdədir. Məqalədə ölkəmizin Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığının inkişaf mərhələləri araşdırılmış, Avropanın apardığı Qonşuluq Siyasəti ilə inteqrasiya prosesi tədqiq edilmişdir. Respublikamızın Avropanın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni dəyərlərini öz milli dəyərləri ilə qəbul etməyə başlamasından sonra, ikitərəfli əlaqələr hüquqi çərçivələr olaraq qurulmuşdur və bu gün də davam etdirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi 28 illik əlaqənin tarixi inkişafı və gedişatını tədqiq edərək iqtisadi-siyasətin praktiki tətbiq sahələrini müəyyən etməkdir. Bu çərçivədə ölkəmizin Avropa İttifaqına inteqrasiya prosesi dəyərləndirilmiş və gələcək dövr üçün bu birlik içərisində olmaq perspektivləri təhlil edilmişdir.

Aİ demokratiya, insan hüquqları, qanunun aliliyi, hüquq və azadlıqlar kimi sahələrdə ciddi bir siyasət yürütmüşdür. Bu proses bütün Avropanı öz sərhədləri daxilində, eyni zamanda qonşu regionlarda avropalaşmaya aparən dəyərləri ifadə etməkdə yeni meyarları təyin etmişdir. Bu baxımdan məqalədə qarşıya şərt olaraq irəli sürülən meyarlarla ölkəmizin birliyə daxil olma ehtimalları bir çox kontekstdən araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin hazırkı durumunun siyasi, iqtisadi və digər aspektlərdən araşdırılması və qarşıdakı illərdə bu mötəbər birliyə üzv olma potensialının dəyərləndirilməsidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa İttifaqı, İnteqrasiya, Üzvlük meyarları

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan Avropa Birliyi ilə münasibətlərində daha çox ikitərəfli əməkdaşlığa önəm verir. Avropa ittifaqının təşkil etdiyi bir çox layihələrində iştirak etməklə, ikitərəfli projelərin yeni formatlarını yaradır. Son dövrlərdə qlobal iqtisadi sistemdə tarazılığın pozulması, xüsusilə Cənubi Qafqaz regionunda güclər balansının dəyişməsi, kiçik region dövlətlərinin, özəlliklə də ölkəmizin iqtisadi sahədə qarşılaşdığı müəyyən şəraitə uyğunlaşmaq, Respublikada iqtisadiyyatın bütün sahələrində stabilliyin təmin edilməsi, dayanıqlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi məqsədi Azərbaycanın Aİ-yə yaxınlaşmasını və ən önəmlisi bu birliyə daxil olmasını zəruri edir.

Bu mövzuda aparılan araşdırmalar özündə ölkəmizin Qlobal İqtisadi Böhran şəraitində düzgün iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçilməsi, kiçik iqtisadiyyatlı dövlətlərin, eləcə də ölkəmizin

Avropa İttifaqı ilə apardığı və gələcəkdə aparacağı iş birliyinin nəticəsində əldə edə biləcəyi qazanc və mənfəətlər, o cümlədən, milli maraqlarımızın təmin edilməsi, bu birliyə daxil ola bilməyimiz üçün həyata keçirilməli olan islahatlar, Aİ-ə üzv olacağımız təqdirdə ölkəmizin tək iqtisadi deyil, bütün institusional strukturlarında baş verə biləcək müsbət və ya mənfə dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Dissertasiya işinin nəticəsinin əldə olunması üçün vergilər, maliyyə, ədliyyə, energetika, təhsil, səhiyyə, iqtisadiyyat və sənaye sahələri üzrə beynəlxalq çərçivədə müqayisə edilərək araşdırmalar aparılmışdır. İrəli sürülən konsepsiyalar, hipotezlər yaxın gələcək zamanda araşdırılan mövzunun BİM ixtisası üzrə yazılan elmi ədəbiyyatlarında aktual mövzu kimi öz yerini ala bilər.

Metod

Tədqiqat olunan işin obyektini Azərbaycanla Avropa İttifaqına daxil olma perspektividir. Sonrakı mərhələlərdə ölkəmizin bu birliyə daxil olması məsələsinin analiz edilərək qiymətləndirilməsi, bu prosesin həyata keçirilməsində hüquqi baza perspektivlərinin öyrənilməsi, inteqrasiya strategiyasının seçilməsi, bu istiqamətdə atıla biləcək addımların müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat metodu. Araşdırılan işdə müşahidə, qruplaşdırma, riyazi-statistik metodlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Aİ-Azərbaycan arasındakı siyasi münasibətlərdə yüksəliş, enişlərin, inkişaf və geriləmələrin müəyyən edilməsi üçün müşahidə metodundan istifadə zəruridir. Azərbaycanla Aİ arasında olan ticarət, maliyyə yardımları, ölkəmizin iqtisadi göstəricilərini kəmiyyət baxımından təhlil etmək üçün riyazi və statistik üsullardan, geniş istifadə edilmiş, cədvəllər əks olunmuşdur. Ən çox istifadə olunan informasiya məlumatların, sosial-iqtisadi proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların və onların inkişaf qanunauyğunluqlarının təsvir edilmişdir .

Tədqiqatın məlumat bazası. Məlumatların toplanaraq analiz edilməsi üçün lazımlı olan vasitələr Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Avropa Komissiyasının illik dərc etdiyi iqtisadi göstəricilər və ticarət hesabatları , Heritic Fondunun (Heritage Foundation) , Avropa Statistika Komitəsinin - Eurostatın illik hesabatları təşkil edir.

Analiz

Avropa Birliyinin , Azərbaycanın Soyuq müharibə sonrası global önəminin sürətli artışı getdikcə daha çox müşahidə olunmağa başlamışdır. Aİ-in siyasi, iqtisadi, hüquqi və insani

dəyərlər ilə yaratdığı model baxımından enişli, yoxuşlu proses yaşamasına rəğmən, dünyanın ən əhəmiyyətli mərkəzlərindən biridir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın global rəqabətdə önəminin artması Aİ-in Cənubi Qafqaza yönələn siyasətinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bilindiyi kimi, Cənubi Qafqaz həm öz özəllikləri, həm də Mərkəzi Asiyaya qonşuluq mövqeyi aspektindən Qərb üçün daha rahat istifadə ediləcək yollardan biri olmağı səbəbiylə yeni global yarışın ən önəmli regionlarından biridir.

Avropa Birliyi-Azərbaycan əlaqələrinin təməli 1996-ci ildə imzalanmış olan Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq müqaviləsinə əsaslanır. Bu konvensiya 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Sözü gedən strategiya çərçivəsində AB-nin Azərbaycan istiqamətli dəstəyi 22 İyun 1999 tarixində tətbiq edilən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi və 14 noyabr 2006 tarixində qüvvəyə minən “Avropa Birliyi-Azərbaycan Qonşuluq Siyasəti Fəaliyyət Planının prioritetləri” istiqamətindəki Azərbaycanın islahat proqramıdır. (Vəliyeva, T. 2014: s. 131-145)

Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində Aİ, Cənubi Qafqaz ölkələrinə ənənəvi regional yanaşma prosesini davam etdirərək və beş illik fəaliyyət planlarını Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanla eyni tarixdə imzalamışdır. Bu üç ölkənin fəaliyyət planlarının məzmunu da çox oxşardır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın Avropa Qonşuluq Siyasətindən gözləntiləri Ermənistan və Gürcüstandan fərqlidir. Gürcüstan Qonşuluq Siyasətini AB üzvlüyü prosesində hazırlıq dövrü hesab edir. Ermənistanın xarici siyasəti iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərində Rusiyadan asılı olduğuna görə Aİ ilə sıx siyasi münasibətlər qurmağa çalışır. Azərbaycan isə AB-in qonşuluq siyasətinə və Ermənistan və Gürcüstan qədər maddi ehtiyac duymur. Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi əsasları sabitdir. Çox əhəmiyyətli neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Avropa enerji bazarında təhlükəsiz şəkildə iştirak etmək istəyir və onu Qonşuluq Siyasətini başqa kanallarla həyata keçirir.

AB-Azərbaycan iqtisadi və ticari münasibətləri Əməkdaşlıq Sazişi tərəfindən tənzimlənir. Aİ Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşdır ki, bu da Azərbaycanın ümumi ticarətinin 48,6% -ni təşkil edir. Avropa İttifaqı Azərbaycandakı ən böyük ixrac və idxal bazarı olmaqla ölkəmizin ixracında 60,7%, idxalında isə 31,8% təşkil edir (*Cədvəl 1 və Cədvəl 2*).

Cədvəl 1: Azərbaycan-Aİ, Xidmətlərin ticarəti

<i>Xidmətlərin ticarəti 2014-2016, € milyard</i>			
İl	İdxal	İxrac	Balans
2014	0.8	1.8	1.0
2015	0.5	1.4	0.9
2016	0.3	1.1	0.8

Mənbə: Avropa Komissiyası rəsmi saytı ec.europa.eu/trade/

Cədvəl 2: Azərbaycan-Aİ, Malların ticarəti

Malların Ticarəti 2015-2017, € milyard			
il	İdxal	İxrac	Balans
2015	10.7	3.5	-7.2
2016	7.6	1.9	-5.7
2017	9.4	1.7	-7.7

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi 2014-cü ildən bəri ölkəmizin Aİ ilə xidmətlərin ticarətində həm idxal , həm də ixrac baxımından azalma müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2-ə əsasən Azərbaycanla AB arasında malların ticarətində qismən enişin baş verdiyini görə bilərik. Malların idxalında kəskin eniş müşahidə olunsa da 2017-ci ildə isə ixracımızın artması nəzərə çarpır. Bunun əsas səbəbi isə son illər ölkə ixracında qeyri neft sığortunun payının artırılmasının qarşıya məqsəd qoyulmasıdır.

Aİ-nin 2004-cü il genişlənməsindən sonra tətbiq edilən Yeni Qonşuluq Siyasəti çərçivəsi müəyyənləşdirilmişdir. (Şahbazov R., 2015: s.232) Yeni Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində AB-Azərbaycan Fəaliyyət Planının birinci hissəsində müəyyən edilən əsas prioritet sahə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Qarabağ münaqişəsinin sülh kontekstində həllinə töhfə vermək.
2. Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərinə (Əməkdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi, Avropa Şurası, ATƏT, BMT) uyğun olaraq insan hüquqlarının, əsas azadlıqlarının və qanunun aliliyinin təmin edilməsi.
3. Gömrük funksiyalıqlığının artırılması.
4. Müxtəlif sektorlar və sahələrdə iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması və sosial , regional disbalansın azaldılması, ətraf mühitin qorunması da daxil olmaqla davamlı inkişafın təşviqi ilə davamlı inkişafın təmin edilməsi.
5. İqtisadi qanunvericiliyin və inzibati təcrübənin daha da yaxşılaşdırılması.
6. Regional nəqliyyat şəbəkəsi və enerji bazarlarının inkişafı, əməkdaşlığın gücləndirilməsi.
7. Ədalət, insan hüquqları və əsas azadlıqları, təhlükəsizlik, sərhəd məsələləri əməkdaşlığı artırılması.

1993-cü il tarixlərində Kopenhagendə keçirilən zirvə toplantısında Sammitin yekun bəyannaməsində tam üzvlük üçün siyasi və iqtisadi şərtlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu şərtlər

ölkəmiz baxımından da faydalı və önəmli olması səbəbi ilə böyük əhəmiyyətə kəsb edir. Avropa İttifaqı, birliyə üzvlük üçün üç əsas meyar müəyyən etmişdir:

1. Siyasi meyarlar
 - a. Sabit və institusionallaşmış demokratiyanın mövcudluğu,
 - b. Hüquqi dövlət və qanunun aliliyi,
 - c. İnsan haqlarına hörmət.
 - d. Azlıqların qorunması

2. İqtisadi meyarlar: Kopenhagen sammitinin nəticələrinə görə, iqtisadiyyat sahəsində ilk dəfə olaraq, tam üzvlük üçün funksional bazar iqtisadiyyatı tələb olunur (Morgil O., 2006: S.102)::
 1. Təchizat-tələb balansını bazar qüvvələrinin qarşılıqlı təsirləri,
 2. Qiymətlərin açılmasına, bazarlara girişə (yeni şirkətlərin açılmasına) və çıxış üçün (bankruptcies-iflaslar) maneə olmaması,
 3. Mülkiyyət hüququ (intellektual və sənaye mülkiyyəti) və bu qanun ,qaydaların həyata keçirilməsi qaydalarını əhatə edən hüquqi sistemin mövcudluğu,
 4. Davamlı iqtisadi sabitliyin mövcudluğu və davamlı xarici balansın olması,
 5. İqtisadi siyasətin əsas prinsipləri üzrə geniş konsensus,
 6. Maliyyə sektorunun investisiya qənaətə yönəldilməsi üçün kifayət qədər yaxşı inkişaf etməsi lazımdır.

Bir iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün dövlətin və kiçik və orta sahibkarlığa və iqtisadiyyata olan təsiri geniş şəkildə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu səbəblə, özəlləşdirmə dövlətin iqtisadiyyata təsirinin azaldılması üçün ən əhəmiyyətli addımdır. Azərbaycanda isə Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə milli iqtisadiyyatımız xüsusi mülkiyyət, azad sahibkarlıq, sağlam rəqabət prinsipləri üzərində qərarlaşdırmaq və xüsusilə də özəlləşdirmə üçün qanunvericilik sahəsində fundamentalər yaradılmışdır. Bunların əsas məqsədi iqtisadiyyatın idarə edilməsində inzibati-amirlik metodundan özü özünü tənzimləyən sərbəst bazar metoduna keçidi təmin etmək idi.

İqtisadi və siyasi meyarlarla bərabər digər mühüm bir meyar da coğrafi göstərici yəni üzvlük müraciəti edən ölkənin Avropa qitəsi içində əraziyə sahib olmasıdır. Birliyin üçüncü genişlənməsindən sonra 8 iyul 1987-ci il tarixində Mərakeş, Avropa İcmalarına iştirak etmək üçün müraciət etmişdir. Adıçəkilən ölkənin müraciəti, Roma Müqaviləsində nəzərdə tutulan əsas şərtə uyğun olmamasına (Avropa qitəsində torpağa sahib olmadığına) görə, 1 oktyabr 1987 tarixində Şura tərəfindən rədd edilmişdir. Bundan başqa, Avropa Birliyinə 2004-ci ildə tam üzv olmuş ölkələrdən Malta və Kipr Respublikası reallığınl nəzərə alsaq görə bilərik ki,

böyük hissəsi Asiya qitəsində yerləşən və Orta Şərq ölkələrinə yaxın Türkiyənin Avropa birliyinə tam üzvlüyünə namizədliyi, bəzi AB dairələrində, üzv olan və olmayan ölkələrdə müzakirə edilir. Halbuki Malta və Kipr həqiqətində diqqət etsək, Maltanın Avropadan çox Afrika qitəsinə, xüsusən də Şimali Afrika ölkələrinə coğrafi yaxınlığı diqqət çəkir. Ölkəmizin coğrafi mövqeyinə gəlinə isə, Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasında yerləşən transkontinental bölgədə-Cənubi Qafqazda yerləşir. Ölkənin şimal-şərq bölgələri-Quba, Qusar, Xaçmaz rayonları Avropa qitəsində olduğuna görə gələcək dövr üçün coğrafi uyğunluq məsələsində Azərbaycanın yerləşdiyi mövqe bu mənada müsbət bir amil ola bilər.

Azərbaycanın regional ticarəti inteqrasiyası üçün böyük imkanlara malikdir. Rusiya kimi tarixi tərəfdaşları ilə ticarət həcmi stabil saxlamaqla, Avropa Birliyi ticarət tərəfdaşlığını artırmalıdır. Kənd təsərrüfatı, Azərbaycandakı iqtisadi və ictimai sektorların ən əhəmiyyətliələrindən biridir və xüsusi nəzarətə ehtiyac yoxdur. Bu nəzərə alınmaqla, nar, fındıq, meyvə və tərəvəz kimi yüksək dəyərli ixrac məhsullarında Azərbaycan yeni bazar əlaqələri yaradaraq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun müqayisəli üstünlüyündən faydalanmağa çalışmalıdır. Bu kontekstdə ölkəmiz istehsal etdiyi malların miqdarını və keyfiyyətini artırmaq və dəstəkləməlidir. Ortaq əkinçilik siyasətinə uğurlu olaraq qatılmaq üçün mümkün qədər uyğun şərtlər yaradılmalıdır. Bəzi kənd təsərrüfatı sektorlarını daha rəqabətçil etmək üçün zamana ehtiyacı ola bilər. Fermerlərin əhəmiyyətli bir gəlir itkisinə məruz qalmasının qarşısını almaq üçün müəyyən müddət tələb olunur. Ölkəmizdə inklüziv iqtisadi artımın təşviq edilməsi üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, istehsalçı təşkilatların və digər potensialını artırılması üçün Azərbaycanın bir sıra bölgələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və innovasiyaların kənd təsərrüfatı müəssisələrinə köçürülməsi ilə daha çox məhsuldarlıq və gəlir təmin edə bilər. Bu proqramlar rəqabətə və inklüziv iqtisadiyyata kömək edir.

Ümumi olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının Kopenhagen iqtisadi meyarlarına, o cümlədən siyasi meyarlarına tam uyğunluğunu təmin etmək üçün iqtisadi sabitlik siyasətinə əhəmiyyət verilməli və bəzi struktur tənzimləmələri həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən, rəqabətin dinamik bir proses olduğunu nəzərə alaraq, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artıracaq tədbirləri və strategiyaları davamlı yürütmək çox vacibdir. Ancaq, nəticə olaraq namizəd ölkə Azərbaycanın tam üzvlüyünün gerçəklənməsində iqtisadi cəhətdən bir sıra problemlərin olduğunu söyləyə bilərik. Bu səbəbdən Azərbaycan namizəd ölkə kimi gələcəkdə ön hazırlıq olaraq özəlliklə qanunvericilik, ədliyyə sahələrində ciddi islahatlar keçirməli, Kopenhagen kriteriyalarının üçüncü əsas şərti olan uyğunluq meyarlarını qarşılamalıdır.

Azərbaycanın AB-də üzvlüyünün iqtisadi təsiri, həm ölkə iqtisadiyyatının böyüklüyü həm də iştirakdan əvvəl onsuz da var olan iqtisadi inteqrasiyanın dərəcəsinə bağlı olaraq, müsbət lakin nisbətən kiçik ola bilər. Əgər AB-ə üzvlük haqqında müzakirələr başlasa Azərbaycanın makroiqtisadi sabitlik və investisiya təşviq, iqtisadi azadlıq, dövlət xərcləri, ədliyyə sahəsində təkmilləşməni təmin etmək səylərinə kömək etməlidir.

Azərbaycanın Aİ-a üzv olma perspektivlərinə həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərir. Dövlətimiz daxili amilləri müsbətə doğru istiqamətləndirməklə gələcək dövr üçün yeni mərhələyə hazırlana, eyni zamanda Aİ-a doğru addım atmaqda daha real və effektiv nəticələrə nail ola bilər. Azərbaycanın AB-ə daxil olması şübhəsiz olaraq siyasi və iqtisadi kontekstdə öz təsirlərini göstərəcəkdir. Azərbaycanın xarici siyasəti ölkə daxili amillərdən də təsirlənəcək. Dövlətin rolu, qeyri-hərbi münasibətlər, iqtisadi islahat, dünyəvi-dini siyasətlər və milli-beynəlxalq istiqamətdəki təməl mövzularda mənimsəyəcəyi strategiya, gələcəkdə Azərbaycanın xarici siyasətini yönləndirəcəkdir.

Aparılan təhlillərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki Azərbaycan bu birliyə üzv olaraq :

1. Aİ tərkibində, qeyri-sabitlik potensialına malik olan Yaxın Şərq, Qafqaz və Orta Asiya kimi qonşu bölgələrdə xarici siyasətə təsir edəcək strateji əhəmiyyətli bir ölkə olacaqdır.
2. İqtisadi modernləşmə, sosial-iqtisadi inkişaf və daimi inteqrasiya davam edərsə, özəlliklə Qafqaz regionunda stabil bir sabitlik faktoru ola bilər.
3. AB üzvü olaraq bir çox beynəlxalq mövzuda - enerji, qida təhlükəsizliyi, terrorla mübarizədə əhəmiyyətli bir ölkə olacaq.
4. Potensial olaraq AB-nin enerji faktoru cəhətdən ən əhəmiyyətli üzvü ola biləcək, xarici enerji siyasətində əhəmiyyətli təsirə sahib ola biləcək, bununla birlikdə üzlükdən və Avropa təşkilatlarında ortaq qərar almaqdan irəli gələn məhdudiyyətlər də olacaqdır.
5. Azərbaycanın üzvlük iştirakı AB-nin enerji yollarını daha etibarlı zəmanət altına almasında köməkçi olacaq. TANAP layihəsinin gerçəkləşdirilməsi və TAP layihəsinin hələ də perspektiv məsələ olması buna nümunə ola bilər. Bu mövzu təkcə karbohidrogen ehtiyatlarının deyil, eyni zamanda su ehtiyatlarının idarə olunması və müvafiq infrastrukturun idarə olunması üçün AB siyasətinin inkişafını tələb edir.
6. Azərbaycanı də əhatə edəcək bir şəkildə azadlıq, təhlükəsizlik və ədalət sahəsinin genişləndirilməsi, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qeyri-qanuni ticarət və terrorizm kimi ortaq beynəlxalq təhdidlər qarşısında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə təmin edərək AB-yə bir bütün olaraq fayda gətirəcək. Buna baxmayaraq, qeyd olunan sahədə aradan qaldırılacaq problemlər nəzərə alınmaqla Ədliyyə və Daxili İşlər sahəsində üzvlük prosesi kompleks olacaqdır.

Azərbaycanın Avropa Birliyinə üzvlüyü, bütün tərəflər üçün iqtisadi çətinlikləri və fürsətləri özü ilə gətirəcək. Avropa Birliyi üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatları yavaş da olsa, Azərbaycanın iştirakından faydalanacaq. Azərbaycandakı iqtisadi böyümənin sürətlənməsi AB-in ölkəmizə ixracatına da müsbət təkan verəcəkdir. Yaxşılaşan investisiya mühiti sayəsində, AB şirkətləri üçün sərmayə imkanlarının artması da gözlənilir. Azərbaycandan gələn immiqrasiya ilə bağlı olaraq məşğulluq təklifindəki artım, daha çox iqtisadi artım və inkişafın təmin edilməsinə kömək edə bilər.

Artan ticarət, birbaşa xarici kapitaldan qaynaqlanan investisiya yüksəlişi, istehsalın sektorlara quruluşunun dəyişməsindən asılı olaraq məhsuldarlıq artımına və rəqabətçi AB daxili bazarı mühitinə uyğun struktur islahatların tətbiq olunmasına səbəb olacaq. Azərbaycanın daxili bazara inteqrasiyası faydalı ola bilər. Ancaq bu, yalnız gömrük birliyində mövcud olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə deyil, korporativ idarəetmənin və tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və məhkəmə sisteminin fəaliyyətinin artırılması kimi daha üfqi islahatlardır. İqtisadi böyümənin artması ilə iqtisadi inkişaf sürət qazanmasına baxmayaraq, Azərbaycandakı gəlir səviyyəsinin AB-nin səviyyəsinə çatması uzun bir müddət alacaq.

Azərbaycan müasir dövrdə müxtəlif din və vicdan azadlığını təmin etməklə, həm tarixi və mədəni təcrübəsiylə, həm də Avropalı və Asiyalı olmaqdan qaynaqlanan iki tərəfli görünüşüylə, Avropa ilə Yaxın Şərq ölkələri arasında çox əhəmiyyətli bir bağ meydana gətirməkdədir. Xüsusən son zamanlar İslam, Musəvilik və Xristian dünyaları arasında lazım olan mədəni, sosial və siyasi yaxınlıqlara da kömək edir. Ksenofobiya, irqçilik, bəzi dinlərə və şəxsiyyətlərə qarşı etirazlar, etnik-dini ekstremizm, kimi təhdidədiçə problemlər ölkəmizdə mövcud deyildir. Qərb mədəniyyəti ilə şərq mədəniyyəti arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycanın AB üzvlüyü, xüsusilə İslam ölkələrinin modernləşmə səylərinə müsbət təsir edə bilər.

Azərbaycanın sabit və balanslı şəkildə inkişafı və gələcəkdə dünya miqyasında önəmli bir nüfuz qazanması üçün qarşıda dayanan 3 böyük hədəf vardır. 1) Avrasiya İttifaqına qatılmaq ; 2) balanslaşdırılmış siyasət 3) 3 böyük güc mərkəzindən biri olan Avropa İttifaqına doğru ataraq interasiya prosesinin gücləndirmək və bu birliyin ən vacib , strateji əhəmiyyətli üzvlərində biri olmaqdır. Təbii ki, Azərbaycanın bu istəklərini gerçəkləşdirməsi üçün həm siyasi, həm iqtisadi, enerji, yaşayış səviyyəsi, elm, təhsil, səhiyyə kimi vacib sahələrdə uzunmüddətli dövr üçün mərhələli şəkildə hədəflərini həyata keçirməlidir.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycanın Avropa Birliyinə qoşulması həm AB, həm ölkəmiz baxımından yavaş bir proses ola biləcək. Lakin bu proses yaxşı idarə olunarsa, hər iki tərəf üçün də böyük imkanlar təmin edə bilər. Üzvlüyə hazırlıq növbəti on il ərzində davam edə bilər. Bu müddət içərisində AB inkişaf edəcək və Azərbaycanın daha rəşional bir şəkildə dəyişməsi tələb oluna bilər. Bu isə yeni fürsətlər yarada və çətinliklərə də bir həll gətirə bilər. Azərbaycanın üzvlüyü, mədəni və dini xüsusiyyətləri ilə birlikdə, əhəlişi, coğrafi mövqeyi, iqtisadi, daxili sabitlik baxımından əvvəlki genişlənmələrdən fərqli ola bilər. Bu faktorlar, Azərbaycana regional və beynəlxalq sabitliyə qatılma imkanı yaradır.

Əgər həqiqətən qanunun aliliyinə söykənən, dünyəvi sülhə töhvə verəcək, cəmiyyətlərin əsas hüquqlarına, azadlıqlarına və mədəniyyətlərinə hörmət edən, dünyəvi inam, ədalətli və rəqabətli bir mühitdə artmasını qatqı təmin edəcək bir birlik varsa və bu birliyin maraqları Azərbaycanın maraqlarına zidd deyilsə, bu ittifaqa üzv olmaq haqqında düşünmək olar. Ancaq ilk növbədə, xalqımız öz maraqları barəsində bu məsələyə də inanmalıdır. Bir baxımdan AB üzvü olacağımızı söyləyərkən, digər ölkələrlə də əlaqələrimizə zərər verməməliyik və ya əlaqələrimizin gələcəyini AB üzvlərinin qərarlarına buraxmamalıyıq.

Hal-hazırki dövrümüzdə Azərbaycan regionda sistemli və çoxtərəfli bir xarici siyasət xəttini tətbiq etmiş nümunəvi bir dövlət halına gəlmişdir. Təbii ki, əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və ölkə prezidenti İlham Əliyevin davam etdirdiyi balans siyasəti çərçivəsində dövründə Azərbaycan xarici siyasətinin əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etdiyini görə bilərik. Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun Avropaya birləşdirən NABUCO kimi uğurlu layihələr üzrə öz lider mövqeyini saxlayır.

Son illər Avropa Birliyi qarşılıqlı münasibətlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsinə maraq göstərdiyini nümayiş etdirmişdir. Hal-hazırda da ölkəmiz Avropa Qonşuluq Siyasətində və Şərq Tərəfdaşlığında fəal iştirakını davam etdirir. Bu baxımdan, Parisdə Azərbaycan mədəniyyətinin təşviqi və təhlili ilə bağlı tədbirlərin təşkili çox vacib hadisə idi. Bakı şəhəri İslam mədəniyyətinə yaraşan nümunəvi şəhər olaraq qəbul edildi. Bütün qeyd olunan nüanslar əslində Avropanın ölkəmizə inamını gücləndirmək istədiyini ortaya qoyan məsələlərdən biridir. Təbii ki, bu güvən ölkəmizin Qərbə doğru irəliləməyi üçün yeni imkanlar vəd edir.

Ölkəmizin qonşularla mövcud siyasi və iqtisadi bağları nəzərə alınsa, bu bölgələrə yönələn AB siyasəti ilə əlaqədar gözləntilər xeyli artacaq. Bunlar Orta Şərq və Qafqaz da daxil olmaqla, ənənəvi olaraq qeyri-sabit və gərgin olan regionlarda orta müddətli təcrübəyə sahib olan, xarici

siyasətçi olmağı bacaran AI-nin necə mövqe nümayiş etdirəcəyinə bağlıdır. Azərbaycanın AI-ə qoşulması ilə Qafqaz regionunda həm siyasi, həm iqtisadi, həm də enerji baxımından çox strateji ölkə rolunu üstlənəcək və bu gələcəkdə ölkəmizin daha stabil və davamlı inkişafı, xalqımızın daha sağlam təməllərlə rifah səviyyəsinin artımı üçün zəmin yaradacaqdır

Ədəbiyyatlar

- H.Hüseynova Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində Bakı-1998
- H.M.Rəcəbli, V.Ə.İbayev Avropa Şurası. Bakı -1999
- T.Vəliyeva, 2014: ss. 131-145. Avropa İttifaqı və Azərbaycan əməkdaşlığının inkişaf dinamikası, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Sayı 2(9).
- Rövşen Şahbazov, 2015.s. 232.Yeni Küresel sistemde Avrupa Birliğı ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde
- B. Manafova, “Traseka Proqramı və Onun İqtisadi Əhəmiyyəti, Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya”, II Beynəlxalq Konqres, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, 2007, s. 503-509.
- Helly, Damien. « EU’s Influence in Its Eastern Neighbourhood : The Case of Crisis Managment in the Southern Caucasus », European Political Economy Review No: 7, (Summer 2007).
- Herziq, Edmund. The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia, The Royal Institute of International Affairs, Cassel, London, 1999.
- Muradov, A. J., & Hajiyev, N. O. (2014). COMPETITIVE ENVIRONMENT IS THE MAIN FACTOR FOR INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY. Journal of Economic Sciences: Theory & Practice, 71(2).
- Rosamond, Ben, Theories of European Integration, Palgrave St. Martin’s Press, New York, 2000
- Deutsch, Karl W. “Political Community and North Atlantic Area”, The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration, (ed.) Nelson, B. F. and Stubb, A., Hampshire, Palgrave Macmillan, 2003
- Cerrah,U. (2015). Enerji Güvenliğı ve Avrupa Birliğı, Enerji Diplomasisi (Ed) H.Çomak, C. Sancaktar, Z. Yıldırım, İstanbul: Beta Yayınevi, ss. 150-171.
- <http://www.canaktan.org/ekonomi/yeni-avrupa/uyelik.htm>
- <http://mfa.gov.az/content/114>
- <https://www.heritage.org/index/country/azerbaijan>
- https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/07/130701_azerbaijan_eu_relations
- <https://tr.tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual>
- https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_fi/4013/EU-Azerbaijan%20relations
- <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/home>
- <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/azerbaijan/>
- <http://brussels.mfa.gov.az/content/38>
- [http://www.ENPI-info.eu/library/content/azerbaijan-enp-country-report \(21.04.2015\)](http://www.ENPI-info.eu/library/content/azerbaijan-enp-country-report (21.04.2015))

Azərbaycanın Bank Sektorunda Müasir Bank Xidmətlərinin Təşkili və İnkişaf Perspektivləri

Təbriz ABBASLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

abbasli.tebriz1996@gmail.com

Xülasə

İqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi hesab olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları yüksək göstəricilərə malikdir. İKT sahəsinə telekommunikasiya sənayesi ilə yanaşı geniş çeşidli istehsal və xidmət sahələri də daxildir. Biznes iştirakçıları və istehlakçılar arasında informasiya axınına şərait yaradan İKT cəmiyyətin, dövlətin və iqtisadiyyatın inkişafında dəstəkləyici rola malikdir. Buna görə də, yeni qazanclar mənbəyi yaratmaq, xidmətlərin üstünlüyü, vətəndaşların sosial rifahını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir çox ölkələr tərəfindən bir neçə təşəbbüslər göstərilmişdir. Məsələn, effektiv elektron nəzarət mexanizmlərindən istifadə kölgə iqtisadiyyatını və vergidən yayınma hallarını azaltmağa imkan verə bilər. Onlayn xidmətlər əməliyyatların səmərəliliyini və sürətini artırır, sadə əməliyyatlarda insan amilinin aradan qaldırılması isə korrupsiya hallarının azaldılmasına imkan verə bilər. Effektiv monitoring sisteminin qurulması yolu ilə nəqliyyatda təhlükəsizliyin artırılması və cinayət hallarının azaldılması kimi fəaliyyətlər vasitəsilə milli təhlükəsizlik səviyyəsi yüksəldilə bilər. İKT sahəsindəki təşəbbüslər həm də sosial və maliyyə inklüzivliyinin artmasına səbəb olur. Elektron bankçılıq xidmətlərinin ölkədə inkişaf etməsində kompüter və mobil telefona malik olan əhəlinin üstünlük təşkil etməsi, internetə çıxış imkanının mövcudluğu və internetin sürətinin yuxarı olması kimi amillər əhəmiyyətli rol oynayır. İKT yeni iş yerlərinin ərsəyə çıxmasında böyük təsirə malikdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT- də yaradılan hər bir yeni iş yeri iqtisadiyyatın digər sektorlarında 2-4 yeni iş yerinin yaranmasına təkan verir. Bu sahədə yaranan təzə iş yerləri üzrə əməkhaqqı orta əməkhaqqı səviyyəsindən yuxarı olur. Bildirmək olar ki, İKT-nin tətbiq olunduğu sənaye sahələrində məhsuldarlıqda diqqətə cərpacaq artım müşahidə olunur.

Açar sözlər: Bank xidmətləri, İKT, İnternet bankçılıq

Giriş

İKT sektorunun mühüm tərkib hissəsi olan telekommunikasiya infrastrukturunu və texnologiyası biznes fəaliyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, telekommunikasiya sənayesi mobil cihazlar vasitəsilə aparılan əməliyyatlar, həmçinin elektron ödənişlər və digər elektron əməliyyatlar üçün platforma təklif edir. Eyni zamanda, telekommunikasiya infrastrukturunu və sənayesi yeni biznes modelləri vasitəsilə təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərini də yüksəltməyə imkan verir. İKT sənayesinin daim yeniləndiyi və innovasiyaların tətbiq edildiyi nəzərə alınmaqla, bu sektorun öz faydalarını daha da artırması üçün böyük potensialının mövcud olduğunu qeyd etmək olar. Yeni iş yerlərinin yaradılmasında və məhsuldarlığın daim artmasında İKT-nin geniş miqyasda tətbiq edilməsi bu məsələlərə olduqca təsir göstərir. Əsasən

də İKTnin tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ÜDM-də artıma təkan verən əsas amilə çevrilmişdir.

İKT yeni iş yerlərinin ərsəyə çıxmasında böyük təsirə malikdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT- də yaradılan hər bir yeni iş yeri iqtisadiyyatın digər sektorlarında 2-4 yeni iş yerinin yaranmasına təkan verir. Bu sahədə yaranan təzə iş yerləri üzrə əməkhaqqı orta əməkhaqqı səviyyəsindən yuxarı olur. Bildirmək olar ki, İKT-nin tətbiq olunduğu sənaye yerlərində məhsuldarlıqda diqqətə cərpacaq artım müşahidə olunur və ənənəvi texnologiyalardan istifadə olunan KOS subyektləri daha yüksək inkişaf edir. Telekommunikasiya sahəsinin əsas subyektlərindən biri kimi dövlətlər müxtəlif iştirak səviyyəsinə malik olmaqla, kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında, texnologiyaların inanla tətbiqi məqsədilə vacib dəstəkləyici ünsürlərin təmin olunmasında böyük rol oynayır. Bu ünsürlərə telekommunikasiya sənayesinin 10 inkişafına imkan verən infrastruktur, bacarıq və istedadlar, məhsul və xidmətlər üzrə tədbirlər aiddir (www.taxes.gov.az).

Metod

Tədqiqat işinin elmi və nəzəri əsasını motivasiya və tələbatlar nəzəriyyəsi, istehlakçı davranışı nəzəriyyəsi, azad və rəqabətli mübadilə nəzəriyyəsi, alimlərin və mütəxəssislərin marketing sahəsində apardığı elmi-nəzəri tədqiqatlar təşkil edir.

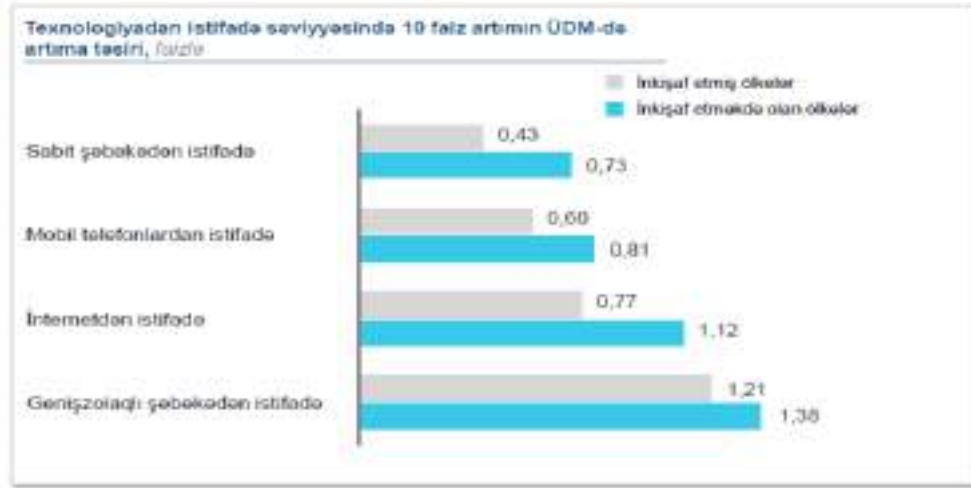
Beləliklə qeyd edə bilərik ki, tədqiqatın yazılması üçün nəzəri təcrübi məlumatların analizi və praktiki mənbələrin tədqiqi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

Dövlətlər birbaşa səhmlərə yatırım etməklə və ya dolaylı yolla özəl şirkətlər üçün gücləndirmə mexanizmləri tətbiq etməklə, infrastrukturun inkişafına təkan verən müxtəlif maliyyələşmə alətlərindən istifadə edirlər.

Qrafik 1. İKT-nin tətbiqində artımın ÜDM-ə təsiri

Mənbə: Dünya Bankının “İnformasiya və kommunikasiya sektorunun inkişafa təsiri - 2009-cu il” hesabatı; Raul Katzin “İKT-nin inkişafa təsiri: Latın Amerikasına ölkələrinin iqtisadi problemlərin həllinə baxışı”

Dövlətlər dəstək məqsədilə əsas diqqəti infrastrukturun inkişafının sabit genişzolaqlı şəbəkəyə çıxışın yaxşılaşdırılmasına və mobil şəbəkənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə yönəldirlər (www.itu.int).

Azərbaycanda informasiya və telekommunikasiyanın (bundan sonra – İKT) inkişafı istiqamətində görülmüş tədbirlər bir sıra perspektiv irəliləyişlərə yol açmışdır. Belə ki, Azərbaycanda ilk telekommunikasiya peyki orbitə çıxarılmış, yüksəksürətli genişzolaqlı şəbəkə xidmətlərindən istifadə səviyyəsi iki dəfədən çox artırılmış və genişzolaqlı şəbəkələr üzrə göstərilən xidmətlərin qiyməti 2009-cu ildən 2012-ci ilədək 8,7 dəfə azalmışdır. Bu proseslərin nəticəsi kimi, Azərbaycan İKT üzrə gələcək perspektivə görə Dünya Bankının sıralamasında dünya ölkələri arasında ilk onluqda qərarlaşmışdır. Göstərilən perspektivə nail olmaq üçün Azərbaycanda İKT üzrə bir sıra sahələrdə, xüsusən də telekommunikasiya sektorunda təkmilləşdirmə imkanları vardır. Bundan əlavə, İKT-dən ölkədə biznes və dövlət xidmətlərinin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə də istifadə edilə bilər. Bu struktura daxil olan hər bir komponent İKT məzmunlu komponentlərdir. Bu texnologiyaları ətraflı nəzərdən keçirək.

Telefon Bankçılıq xidmətinin üstünlükləri. Telefon Bankçılıq xidməti vasitəsi ilə itirilmiş və ya oğurlanmış kartların bloklanmasını operativ və təhlükəsiz şəkildə 24/7 rejimində həyata keçirmək mümkündür. Bundan əlavə, bu xidmət ATM-də səhvən yığıldığı səbəbindən bloklanmış kartın PİN-kodlarının açılması, kartda mövcud olan balansın öyrənilməsi, SMS -

məlumatlandırma xidmətinə qoşulmaq və ya bu xidmətə qoşulmuş mobil nömrələrin dəyişdirilməsi funksiyalarını maksimal rahat şəkildə həyata keçirməklə karta məsafədən nəzarət etmək imkanını yaradır (www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s., n.d.).

Terminal bankçılıq. Terminal bankçılıqda bankomat və özünəxidmət terminallarından istifadə nəzərdə tutulur və əksər bank əməliyyatlarının bu qurğular vasitəsilə aparılması mümkündür.

POS terminal xidmətinin imkanları və üstünlükləri:

- Kart istifadəçilərinin nağdsız ödənişləri nəticəsində satış həcmi artırmaq;
- Kredit kartlarına sahib olan daha yüksək ödəniş qabiliyyətli müştərilərin alışları nəticəsində satışların artması;
- Kassada nağd vəsaitlərin qəbulu və sayılması üzrə iş yükünün azalması;
- Nağd vəsaitlərin inkassasiya edilməsinə ehtiyacın azalması, nağd pulun qəbulu, saxlanması və daşınması ilə bağlı yaranan risklərin azalması;
- Müştərilərə qaytarılması üçün kiçik əsginaslara və qəpiklərə ehtiyacın azalması; - Kassada saxta pulların qəbulu riskinin azalması.

Bankomat (ATM)- plastik kartlarla iş vaxtı nağd pulun verilməsi və inkasso olunması üçün istifadə edilən bank avtomatlarıdır. İlk dəfə olaraq 1968-ci ildə ATM (Automated Teller Machine) kommersiya məqsədilə istifadəyə verildi. Artıq 1995-ci ildə Avropada 100000-ə yaxın bankomat istifadədə idi. ATM plastik kartlarla əməliyyat zamanı nağd pulların verilməsi, məhsul, iş və ya xidmətlərə görə nağdsız ödənişin həyata keçirilməsi və inkassasiya üçün nəzərdə tutulmuş bank avtomatlarıdır. Bundan başqa, bankomat kart sahibinə onun hesabının cari vəziyyəti haqqında məlumat (o cümlədən kağız üzərində çıxarış) almağa imkan verir.

ATM və ya Bankomat— ən sadə mənada vətəndaşların bankın xidmətlərindən istifadəsi zamanı subyektiv fəaliyyət göstərən elektromexanik vasitədir. Bankomat, bank kartlarından istifadə edərək kart hesabından nağd pul vəsaitləri çıxarmağa, hesab haqda informasiya toplamağa, kommunal və digər xidmətlərin haqqını ödəmək üçün nağdsız hesablaşmalar aparmağa imkan yaradan aparatdır.

Offline rejimində işləyərək bankomatlar real zaman rejimində mərkəzi bank sistemi ilə əlaqədə olmur və müstəqil işləyir. Adətən belə rejimə işləyən bankomatlar aparılmış əməliyyat haqqında məlumatı öz yaddaşında və kartın maqnit lentində saxlayır. Offline rejimində işləyən ATM-ə xüsusi işçi - bankın kassiri nəzarət edir və o, vaxtaşırı bankomata pul qoyur, həmçinin

bankomatın yaddaşına vaxtı keçmiş hesablar , ödənişlər, itmiş kartlar haqqında məlumatı daxil edir. Daha müasir sistemlərdə belə məlumatlar bankomatın bankın mərkəzi verilənlər bazasıyla kommutasiya olunmuş xətlər vasitəsilə əlaqəsi zamanı bankomatın yaddaşına daxil edilir. Bankomatın digər iş rejimionline-dir. Bu halda müxtəlif protokollardan istifadə edərək kommutasiya olunmuş xətlərlə və ya telefon kanalları vasitəsilə bankomatlar bank sistemi ilə birbaşa əlaqədə olur. Əgər bankomat bu rejimdə işləyirsə, onda o, istifadəçiyə onun cari hesabı haqqında məlumat verə bilər. Bankomatların bu rejimdə istifadə olunması etibarlı telekommunikasiya mühiti və bank sistemlərinin mühüm hesablayıcı resurslarını tələb edir.

İnternet bankçılıq: elektron bankçılığın əsas tərkib hissəsini internet bankçılıq təşkil edir. Mövcud olan internet bankçılığın texnologiyaları banklara və onların fəaliyyət strukturuna aid məlumatın İnternet vasitəsilə ötürülməsinə əsaslanır. Bu texnologiyaların tətbiqi zamanı müştəri banklarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün standart İnternet brauzerdən istifadə edir. Buna görə də İnternetə çıxışı olan istənilən kompüter həmin sistemlə işləmək üçün platforma rolunu oynaya bilər. İnternet və ya online bankçılıq bankın müştərilərinə təhlükəsiz internet qoşulma üsulu ilə öz bank hesabı üzrə maliyyə prosedurların izlənməsini və aparılmasını təmin edən program təminatıdır.

İnternet-banking sistemi vasitəsilə real vaxt rejimində günün istənilən vaxtında müştəriəşəğdəki əməliyyatları apara bilər:

- plastik kart və ya cari hesabın balansının yoxlanılması;
- kartlar haqqında ümumi məlumatın (kartların siyahısı, növləri, adları və hər bir kartınvə ya cari hesabda mövcud olan vəsaitin məbləği) əldə edilməsi;
- kart ilə aparılmış əməliyyatlar haqqında kiçik çıxarışın əldə edilməsi;
- kart və ya cari hesab üzrə, istənilən təqvim ayı ərzində aparılan əməliyyatlar haqqında ətraflı məlumatla çıxarışların tərtib edilməsi;
- kommunal xidmətlərə görə ödənişlərin edilməsi;
- mobil telefon rabitəsindən istifadəyə görə ödəniş edilməsi;
- Karttransferxidməti vasitəsilə kartdan karta pul vəsaitlərinin köçürülməsi;
- İnternet xidmətlərinə görə ödənişlərin edilməsi;
- stasionar rabitəyə görə ödənişlərin edilməsi.

Banklarla əlaqə saxlama zamanı resurslara və zamana qənaət etməyə müasir texnologiyalar imkan yaradır. Bu isə elektron bankçılığın inkişaf perspektivinə malik olmasına və onun müştərilərinin sayının maksimum artacağına zəmanət verir. Ümumiyyətlə, bank sahəsində İKT-nin inkişafı aşağıdakı xüsusiyyətləri aşkarlamışdır:

- bank xidmətləri bazarı əhatələnir, kütləviləşir və xidmət miqyasının genişlənməsi ilə gəlir əldə etmək üçün əlavə imkan yaranır;
- bank kapitalının yeni tətbiq sahələri formalaşır və müxtəliflik hesabına əlavə gəlirkanalları yaranır;
- yüksək təhsilli və gəlirli müştərilərə fərdi bank xidmətlərinin göstərilməsi elmtutumlu bank xidmətlərinin artımına gətirib çıxarır;
- CRM sistemlərinin tətbiqi ilə müştərilərə fərdi yanaşma hesabına əlavə imkanlar qazanılır.

Hazırda elektron bank biznesi sferasında bir neçə model mövcuddur:

- əsas onlayn bankın İnternet bölməsi;
- on -layn bankın öz markasıyla müstəqil hüquqi şəxs statusunda təsis etdiyi İnternetbank;
- qeyri -bank müəssisələrinin (sığorta , texnologiyə s.) İnternet- banka analoji olaraq təsis etdiyi virtual bank;
- e -maliyyə supermarket aqreqatoru (həm özünün, həm də digər maliyyə institutlarının məhsul və xidmətlərinin veb-satışını təşkil edən bank).

Bu modellərdən ilk ikisi daha çox inkişaf etmişdir . Birinci model daxili bazarda, ikincisi isə beynəlxalq maliyyə bazarlarında daha çox fəaliyyət göstərir. Bunlardan başqa, qeyd edilməlidir ki, distant bank xidmətlərinin onlayn şəraitində təqdim olunan digər xidmətlə növləri ilə müqayisədə İnternet-bank və “bank-müştəri” sistemləri vasitəsilə təqdim olunan xidmətlərin perspektivləri daha yüksəkdir. Bu, aşağıdakı səbəblərlə izah edilir:

1. Qlobal İnternet istifadəçilərinin sayının daim artması . Əgər 2005-ci ildə dünyada İnternet istifadəçilərinin sayı 1 milyarda yaxın idisə, hazırda bu rəqəm 3 milyardı ötüb keçmişdir.
2. Qlobal İnternet şəbəkə vasitəsilə icra olunan bank məhsulları və xidmətlərinin istehlakçılarının sayının artması.
3. İnternetin fəal müştərilərinin sayının sürətlə artması banklara bu qlobal şəbəkə vasitəsilə göstərilən bank məhsullarının və xidmətlərinin istehlakçılarının sayını yüksək sürətlə artırmaq imkanı yaradır.
4. Müştərilərə xidmət edilən bank məhsullarının internet şəbəkəsi vasitəsilə məsrəflərin minimallaşdırılması.
5. E-kommersiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq fiziki şəxslərə bank xidmətlərinin internet şəbəkəsi ilə göstərilməsinin zəruriliyi.

Bildirilməlidir ki, internet vasitəsilə reallaşdırılan e-kommersiyanın inkişafı alqısatqının ödəniş növlərinin tətbiq edilməsinə səbəb oldu. Əvvəlki dövrlərdə alqısatqının ödənilməsi üçün internetlə kredit və debet kartlardan yararlanılırdısa, artıq 90-cı illərin ortalarından internetdə

ödənislərin reallaşdırılması üçün elektron banklardan istifadə olunmağa başlandı. E-kommersiyanın inkişafı bank xidmətlərinin forması ilə yanaşı, pul vəsaitlərinin meydana gəlməsinə, elektron pul (web-money) surroqatlarının, çeklərin və banknotların analoqlarının meydana gəlməsində iştirak etdi.

Elektron bankçılıq zaman-zaman inkişaf etdikcə müştərilərinin seçilməsində ərazilərin yaxınlığı öz dəyərlərini itirirlər. Belə olan halda vacib əhəmiyyətli əlamətlər qismində bankın etibarlılığı və dayanıqlılığı, tarif siyasətinin mütəhərrikliliyi əlavə xidmətlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti və s. kimi əlamətlər çıxış edir. 01.01.2017-ci il tarixində Azərbaycanda 32 bank fəaliyyət göstərir ki, onlardan 30-u özəl, 15-i xarici kapitallı bankdır, o cümlədən 6 bankın nizamnamə kapitalında xarici pay 50%-dən artıqdır (sonunculardan ikisi xarici bankların yerli filiallarıdır). Hesabat ili müddətində bank bazarına yeni iştirakçı daxil olmamış, ilin əvvəlində fəaliyyət göstərən 43 bankdan 11-nin lisenziyası ləğv olunmuşdur. Mövcud olan banklardan təxminən 20-i müştərilərinə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edir:

- hesab üzrə balansın yoxlanılması;
- hesab üzrə çıxarışın əldə edilməsi;
- kartdan-karta pul köçürmə (card2card);
- hesabdan-hesaba pul köçürmə (ölkədaxili);
- konvertasiya əməliyyatı;
- kartın blokləşdirilməsi;
- birbaşa debitleşmə;
- ödənişlər (kommunal, sığorta, internet, telefon və mobil telefon üzrə haqlar və s.).

Müştərilərinə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edən bütün banklar tərəfindən ölkədənkənar pul köçürmələri, ölkədaxili prosessinq mərkəzləriarası pul köçürmələri və birbaşa debitleşmə kimi bank xidmətləri elektron bankçılıq vasitəsilə təqdim edilir. Elektron şəkildə bank hesabının açılması kimi xidmət isə hər bir bank tərəfindən təqdim edilir (www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s., n.d.).

Hal-hazırda ölkəmizdə elektron bankçılıq sahəsini tənzimləyəcək ayrıca normativ-hüquqi sənədlər mövcud deyil və yalnız onu təqdim edən bankların bəzilərində istifadə qaydaları mövcuddur. Qeyd edək ki, Mərkəzi Bank tərəfindən ölkə iqtisadiyyatında nağdsız dövryyənin həcmnin yüksəldilməsi və ödəniş kartları bazarının inkişaf etdirilməsi yolunda həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərinə ictimaiyyətin müasir elektron ödəniş vasitələrinin keyfiyyətləri və imkanları barəsində maarifləndirilməsi və alqısatqı prosedurları üzrə hesablaşmalarda kartlardan istifadənin miqyasının artırılması üçün geniş təbliğat kampaniyasının həyata keçirilməsi də daxildir. Cəmiyyətdə yüksək ödəniş mədəniyyətinin formalaşdırılması, əhaliyə

elektron ödəniş xidmətlərindən və nağdsız ödəniş alətlərindən istifadə vərdişlərinin aşılınması, ödəniş kartlarının üstünlükləri və imkanları, habelə kredit təşkilatlarının, pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrinin və kart sahiblərinin hüquq və öhdəlikləri haqqında ictimaiyyətə daha ətraflı məlumatın təqdim edilməsi silsilə tədbirlərinin əsas məqsədlərindəndir.

Elektron bankçılığın yeni imkanları onu dünyada daha dinamik inkişaf edən bankxidmətlərindən birinə çevirmişdir. Belə deməyə tam əsas vardır ki, tezliklə bütün bankların internet-xidmətləri göstərməyə məcbur olacaq. Əks halda onlar öz müştərilərini itirəcəklər. Bank xidmətlərinin irəlilənməsi indiki vaxtda əhəmiyyəti böyükdür. Real vaxt rejimində istənilən məkandan bu hesabların idarə olunması mümkündür. İstifadəçilərin vacib istəkləri rahatlıq, mobillik və operativlikdən ibarət olduğundan beləliklə, elektron bankçılıq xidmətləri demək olar ki, banklar üçün standartlaşdırılmışdır. Qeyd edək ki, maliyyə xidmətlərinin və məhsullarının vahid virtual fəzasının əmələ gəlməsində elektron bankçılığın inkişafının böyük rolu vardır. O, virtual maliyyə məhsulları və xidmətlərinin supermarket kimi fəaliyyət göstərməklə İnternetdə bütün maliyyə əməliyyatlarının icra edildiyi elektron məkan kimi inkişaf etməkdədir.

Banklarda elektron ödəmələr. Elektron ödəmələrin təkmilləşməsi prosesi nəğd pullardan çeklərə, çeklərdən kredit və debit kartları kimi ödəmə kartlarına doğru sürən uzun bir tarixi yol keçmişdir. Hər bir ödəmə metodu öz vəzifələrini çox yaxşı həyata keçirmiş, lakin elektron cinayətkarlığın səviyyəsi artmağa davam etdikcə, daha mükəmməl texnologiyaya və radikal dəyişikliklərə ehtiyac duyulmağa başlamışdır. Son illər ərzində bir neçə ənənəvi bank sahələrinin bağlanması və internet bankinq, Avtomatik Kassir Maşınları (ATM-Automatic Teller Machines), Elektron Ötürmə Fondlarının (EFT-Electron Funds Transfer) meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar olaraq, insanlar hazırda günün 24 saati, həftənin 7 günü, ilin 365 günü elektron interfeys vasitəsilə öz pul vəsaitlərinə çıxış imkanını əldə edə bilirlər. Tədqiqatlar nümayiş etdirir ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən bu gün bu texnologiya daha çox insanı əhatə etməyə başlamışdır. Bununla belə, bu növ ödəmələrdə və digər müasir texnologiyada müşahidə olunan bu cür artım bu gündə müasir cinayətkarlar üçün katalizator rolunu oynayır. Təəssüflər olsun ki, elektron ödəmələrə gəldikdə, cinayətkarlar müasir cəmiyyətin ehtiyac duyduğu eyni resurslara giriş imkanına malikdirlər (Демкивский А.В., 2005, s.24).

Bu gün üçün əmtəə və xidmətlərin internet vasitəsilə ödəmə üsullarına aşağıdakılar aid edilir:

- İnternet vasitəsilə hesabların idarə edilməsi;
- Elektron pullardan istifadə.

Hesabın internet vasitəsilə həyata keçirilməsi – bank tərəfindən müvəqqəti istifadə zamanı hesab sahibinə göndərilən hesabın idarə edilməsi vasitəsidir. Bu ödəmə tipinə “Bank müştəri” sistemləri və bank kartları üzrə ödəmələr daxil edilir. Bank - müştəri sisteminin əsasında şəxsi bank hesabının məsafədən idarə edilməsi ideyası durur. Bununla belə, alıcı kimi satıcı da sistemdə öz hesablarına malikdirlər və ödəmə proseduru , pulların bir hesabdan digərinə ötürülməsi sorğusunun banka təqdim edilməsi yoluyla baş verir. Bu cür sistemdən istifadə etmək üçün, hesaba çıxışın əldə edilməsi üçün xüsusi proqram vasitələrinə və ya brauzer vasitəsilə idarə mexanizminə ehtiyac duyulur. Bununla, istifadəçilərə məxsus verilənlərin mühafizəsi istifadəçinin kompüterində təmin olunur, istifadəçilərin identifikasiyası isə gizli və ya simmetrik lokal açar və ya sertifikat üzrə verilənlərin ötürülməsi prosesi ərzində baş verir. internet vasitəsilə kartın təqdim edilməsi zamanı aşağıdakıları aşkar etmək qeyri - mümkündür:

- Məhsulun ödənişinə görə ödənişi həyata keçirənin “şəxsi” kartı təqdim edilirmi;
- Qohumun və ya tanışın kartı onun razılığı ilə təqdim edilirmi;
- Artıq məlum olan kartın verilənləri onun sahibinin razılığı olmadan təqdim edilirmi.

İnternet vasitəsilə verilənləri əldə edən satıcı nöqtəyi nəzərdən bu əməliyyatlar tamamilə eynidir və kartın verilənləri hər üç halda , kartın ödəmə qabiliyyətliliyi barəsində informasiyanın əldə edildiyi prosessinq mərkəzinə ötürülür və sonradan emitent bankdakı uyğun hesabdan pullar çıxarılır. Lakin , bu əməliyyatların nəticələri müxtəlif olacaq. İlk iki halda kartın sahibi ay ərzində kartın hesabı üzrə bank çıxarışı əldə edəcək və həyata keçirilmiş əməliyyatla razılaşacaq. Axırını vəziyyətdə isə kartın sahibi onun reallaşdırmadığı prosedura görə etiraz edəcək (www.gencalim.az).

Və kartla ödəmə sistemlərinin qaydalarına əsasən protest edilmiş pul vəsaitləri əməliyyatın keçirildiyi mağazadan çıxarılacaqdır. Cinayətkar istifadəçinin trafikinə çıxışa malikdir , kart barəsində olan informasiya isə təhlükəsizlik protokolları(məsələn, SSL) açıq mətnlə ötürülür. Cinayətkarlar üçün bu cür imkanların qarşısını almaq üçün,kart barəsində verilənlərin göndərilməsi zamanı SSL protokolundan istifadə etmək lazımdır. Özü də SSL protokolunun sertifikatı , məsələn, RSA Data Security,Thawte, Verisign kimi dayanıqlı ada malik olan təşkilatlar və ya ən azından brauzerin təchizatı vaxtı etibarlılar siyahısına aid edilən (müştərinin müstəqil olaraq daxil etdikləri deyil) istehsalçılar tərəfindən verilməlidir (<http://kayzen.az/tag/bank-proqramları/>).

Kart haqqında informasiya, verilənlərin bu informasiyanı kriminal məqsədlər naminə istifadə etmək məqsədilə toplayan saxta mağazalara təqdim edilməsi vaxtı cinayətkarlar əldə etmiş olur.

Bu cür hallar, xüsusilə xüsusi saytların baxışı zamanı nadirlik hesab olunmur (məsələn azat oyunlar və s. əyləncə saytları). Bu cür hala düşmək təhlükəsini endirmək üçün internet vasitəsilə məhsulları təkcə internetdə uzun müddətli nümayəndəliyə malik olan və məşhur, dayanıqlı ada malik şirkətlərdən sifariş etmək tövsiyə olunur.

Nəticə və Təkliflər

Beləliklə, elektron ödəmə sistemlərinin, xüsusilə müxtəlif ölkələrdə çoxlu sayda maliyyə institutlarını və onların istifadəçilərini əhatə edən qlobal elektron ödəmə sistemlərinin yaradılması yolunda bir çox maneələr durur. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Əməliyyatlar və xidmətlər üçün vahid standartların mövcud olmaması. Bu da öz növbəsində əhəmiyyətli dərəcədə birləşmiş bank sisteminin yaradılmasını çətinləşdirir. Hər bir iri bank özünün elektron verilənlər mübadiləsi şəbəkəsini yaratmağa cəhd göstərir, bu da onun saxlanması və istismarına çəkilən xərclərin artmasına səbəb olur. Bir - birini təkrarlayan sistemlər, bir-birinə qarşılıqlı əngəllər yaratmaq və müştərilərin imkanlarını məhdudlaşdırmaqla onların istifadəsini məhdudlaşdırır.
2. Pul vəsaitlərinin mobilliyinin artması. Bu da öz növbəsində dövr edən vəsaitlərin miqdarının və maliyyə vəsaitlərinin spekulyasiyası imkanlarını artırır. Bu cür pullar qısa müddət ərzində bazardakı vəziyyəti dəyişə , onu destabilləşdirə bilər.
3. Gələcək hesablamalar zamanı ciddi maneələrə və xüsusilə bank əlaqələrinin sıx kəşiməsi nöqtəyi nəzərdən müştərilərin banka olan inamının azalmasına səbəb ola biləcək texniki vasitələrdə baş verən imtinalar və maliyyə hesablamalarının həyata keçirilməsi zamanı proqram vasitələrinin səhvlər.

Bununla yanaşı, burada bilavasitə informasiya emalını idarə edən sistem administratorlarının və operatorlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Loro-nostro hesablarının köməyi ilə iki bank arasında bilavasitə qurulan əlaqələr zamanı həyata keçirilən birbaşa hesablamalar yalnız təşkilatı və ya vasitəçi rolunu oynayan üçüncü şəxsin iştirakı ilə mümkündür. Əlbəttə, qarşılıqlı aparılan əməliyyatların həcmi, bu cür hesablamalar sisteminin təşkilatı xərclərini ödəmək üçün kifayət dərəcədə böyük olmalıdır. Adətən bu cür sistem bir neçə bankları birləşdirir, bununla belə hər bir cütlük öz arasında bilavasitə vasitəçilər olmadan əlaqə saxlaya bilər. Lakin, bu zaman qarşılıqlı fəaliyyətdə olan bankların mühafizəsi ilə məşğul olan (açarların paylanması, idarə etmə, hadisələrin qeydiyyatı və fəaliyyət göstərməsinə nəzarət) idarə etmə mərkəzinə ehtiyac yaranır (Юраров А.В. , 2008, s.24).

Hazırda kifayət dərəcədə çoxlu sayda bu cür sistemlər mövcuddur – bir neçə bankı birləşdirən kiçiklərdən tutmuş minlərlə iştirakçını bağlayan nəhəng beynəlxalq sistemlərə kimi. Bu sinifdən olan ən məşhurlarından biri SWIFT-dir. SWIFT – Ümumdünya Banklararası Maliyyə Telekommunikasiya sistemi 70-ci illərdən başlayaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. SWIFT – in yaradılmasının əsas məqsədi banklardakı informasiyanın ötürülməsi zamanı layihədə iştirak edən bütün bankları və digər maliyyə təşkilatlarının qeyri – qanuni müdaxilədən mühafizə edilmiş, etibarlı, yüksək sürətli və günün 24 saat işləyən sistem ilə təmin edilməsidir.

Ədəbiyyatlar

Демкивский А.В. Деньги и кредит: Учебное пособие. К.: Дакор, 2005.

Юрасов А.В. Основы электронной коммерции. М.: Горячая линия-Телеком, 2008, 480 с.

<https://kayzen.az/tag/bank%20proqramlari/> -İnkişaf Etmək İstəyənlər Üçün Maraqlı Məlumatlar Olan Kollektiv Bloq Servisinin saytı

<http://www.gencalim.az/> - Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi Gəclərin Problemləri Üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin saytı

<http://www.taxes.gov.az/> -Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin saytı.

<https://www.ibar.az/>, <https://kapitalbank.az/>, <https://www.unibank.az/>, <https://www.bankofbaku.com/> və s. Azərbaycanca fəaliyyət göstərən bankların saytları.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı Və Onun Normativ Bazasının Formalaşması Mərhələləri

*Təbriz İSMAYILOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ismayilovtabriz1@gmail.com*

Xülasə

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, 1952-ci ildə Brüsseldə (Belçika) Avropa Gömrük Əməkdaşlıq Şurası olaraq qurulan hökumətlərarası bir təşkilatdır. O, tarif nomenklaturası, universal gömrük prosedurları, institusional inkişaf, peşə etikası və ticarətin asanlaşdırılması sahəsində gömrük əməkdaşlığının bütün məsələlərini tənzimləyir. Təşkilata üzv tərəflərin sayı 2017-ci ildə 182-ə çatmışdır.

Məqalədə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının cox tərəfli fəaliyyəti, xüsusən də normayaradıcılıq fəaliyyətindən söhbət açılır. Normayaradıcılıq fəaliyyəti ÜGT - nin mühüm fəaliyyət istiqaməti olmaqla, həm də onun bütün fəaliyyətində əsas mövqe tutur. Bu fəaliyyəti özünü tarif nomenklaturası, gömrük prosedurlarının unifikasiyası, institusional inkişaf, professional etika və ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə əlaqədar gömrük əməkdaşlığı məsələlərini tənzimləyən məcburi və tövsiyyə xarakterli normativ sənədlərin hazırlanmasında göstərir. Malların Kodlaşdırılması və Təsvirinin Harmonikləşdirilmiş sistemi (HS) haqqında Beynəlxalq Konvensiya ÜGT-nin yaratdığı ən uğurlu məcburi hüquqi vasitələrindəndir. Belə ki, bu konvensiyanın artıq 2017-ci ildə 156 tərəfdarı vardır. İkinci əhəmiyyətli hüquqi sənəd Gömrük Prosedurlarının Sadələşdirilməsi və Harmonikləşdirilməsi barədə (18 May 1973-cü il tarixində Kyoto şəhərində yaradılmış və 26 iyun 1999-cu il tarixində düzəliş edilmiş Kyoto Konvensiyası) Beynəlxalq Konvensiyadır. 2017-ci ilin may ayından etibarən bu konvensiya 110 ölkə qoşulmuşdur. Öz əhəmiyyətinə görə digərlərindən geridə qalmayan üçüncü belə hüquqi sənəd 26 iyun 1990-cı ildə İstanbul şəhərində qəbul edilmiş və 2017-ci ildə artıq 69 tərəfdaşı olan Müvvəqqəti İdxal haqqında Konvensiyadır (İstanbul Konvensiyası).

Məqalədə beynəlxalq konvensiyaların hər biri, eləcə də ÜGT tərəfindən hazırlanmış digər məcburi xarakter daşıyan effektiv hüquqi sənədlər barəsində geniş söhbət açılmışdır.

Açar Sözlər: Konvensiya, Harmonikləşdirilmiş sistem, Gömrük prosedurları

Giriş

Gömrük xidmətinin tənzimlənməsi problemi XX əsrin son onilliyində özünəməxsus aktualıq kəsb etməyə başladı. Bu onunla əlaqəlidir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin xarakteri və miqyası, onun bütövlükdə dünya birliyi üçün əhəmiyyətinin artması həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq səviyyədə gömrük işinin bütün sferalarına önəmli dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi. Buna görə də, gömrük işinin tənzimlənməsi müasir dünyamızın iqtisadi və sosial reallıqlarını xarakterizə edən mühüm amilə çevrilmişdir. Buna daha çox Ümumdünya Gömrük Təşkilatının (ÜGT) çoxtərəfli fəaliyyəti, xüsusən də normayaradıcılıq fəaliyyəti təsir göstərmişdir.

Metod

Tədqiqat işində sistemli yanaşma metodundan istifadə etməklə, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və onun normativ bazasının formalaşması mərhələləri qeyd edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi ÜGT-nin normativ bazasının formalaşmasını təhlil etməkdir. İnternet resurslarından xarici ölkələrin bu mövzudakı fəaliyyətlərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Analiz

Gömrük əməkdaşlığının yaradılması haqqında Konvensiyanın preambulasında göstərilir ki, ÜGT – in normayaradıcılıq fəaliyyətinin məqsədi razılaşdırılmış və uyğun gömrük sistemlərinin daha yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi, iqtisadi və texniki amilləri nəzərə almaqla gömrük texnikası və gömrük qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşməsi işində əmələ gələn problemlərin öyrənilməsindən ibarətdir. ÜGT Nizamnaməsinə görə, bu təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri məhz normayaradıcılıqdır. Normayaradıcılıq fəaliyyəti ÜGT - nin mühüm fəaliyyət istiqaməti olmaqla, həm də onun bütün fəaliyyətində əsas mövqe tutur. ÜGT-nin təsis aktının III maddəsində birbaşa təsbit edilmişdir ki, təşkilatın əsas funksiyalarından biri gömrük işi sahəsində konvensiya layihələrinin və onlara düzəlişlərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. ÜGT – nin fəaliyyət çərçivəsində işlənilib hazırlanmış normaların bir çoxu beynəlxalq müqavilələrdə - beynəlxalq gömrük konvensiyalarında, yəni razılığa gələn tərəflər üçün vacib olan dövlətdaxili göstərişlər və ya qərarlar əsasında tərəflər üçün hüquqi cəhətdən vacib olan beynəlxalq gömrük konvensiyalarında təsbit olunur. ÜGT çərçivəsində gömrük işi sahəsində hüquq sistemlərinin unifikasiya və harmonizasiyasına istiqamətlənən beynəlxalq gömrük konvensiyaları işlənilib hazırlanır və qəbul olunur. Beynəlxalq gömrük konvensiyaları bir tərəfdən gömrük praktikasının tələblərini nəzərə alır, başqa tərəfdən isə gömrük işi sahəsində üzv dövlətlər üçün məqbul olan beynəlxalq – hüquqi normaları müəyyən etməklə gömrük işini gələcək inkişaf yollarını müəyyən edir.

Gömrük işinin tənzimlənməsinə yönələn beynəlxalq normaların işlənilib hazırlanması ümumilikdə gömrük xidmətinin progressiv inkişafına köməklik göstərir. Əvəllər hesab olunurdu ki, sosial yönümlü normativ vasitə kifayət etdiyinə görə, gömrük işi sahəsində konvensiyaların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac duyulmur. Amma araşdırmaların nəticəsi göstərdi ki, gömrük sisteminin beynəlxalq təşkilatların sisteminə düzgün daxil olunması zəruridir. Belə ki, nə qədər paradoksal olsa da, bəzən dövlətlərin idarəetmə orqanlarının bir çox yüksək vəzifəli şəxsləri gömrük orqanlarının anlamını düzgün başa düşmür. Hazırda çəxtərəfli danışıqlar nəticəsində gömrük vergi qoyuluşu azalır, elektron kommersiyanın səviyyəsi isə artır. Başqa tərəfdən, tarif

dərəcəsinin azalmasına baxmayaraq, büdcələrin doldurulması real görünür. Nəhayət, inkişaf etmiş ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan bir çox nazirliklər və idarələr öz səlahiyyətlərini ancaq gömrük idarəsilə bağlayırlar. Fərqli dövlətlərin gömrük xidmətlərinin yaranması anından başlayaraq, onların fəaliyyətinin nəzəri və təcrübi aspektləri dünyanın bir çox ölkələrinin aktiv tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

1) ÜGT tərəfindən qəbul edilən ən effektiv hüquqi sənədlər. ÜGT-nin fəaliyyət dairəsində gömrük işi sahəsində ümumi, universal beynəlxalq gömrük konvensiyaları işlənib hazırlanmışdır. Bunlara: yüklərin gömrük tariflərində təsnifatı üçün nomenklatura haqqında 1950-ci il tarixli Konvensiya, yüklərin gömrük məqsədilə qiymətləndirilməsi haqqında 1950-ci il Konvensiya, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında 1973 – ci il tarixli Konvensiya (Kioto Konvensiyası) (1999 – cu il redaksiyasında), Beynəlxalq Yük Daşımaları (BYD) kitabçasını tətbiq etməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında 1975-ci il (1997-ci ildə yenidən baxılmış) tarixli Gömrük Konvensiyası, müvəqqəti idxal haqqında 1990-ci il tarixli Konvensiya, yüklərin təsnifatının və kodlaşdırılmasının harmonikləşmiş sistemi haqqında 1983-cü il tarixli Beynəlxalq Konvensiya, gömrük hüquq pozuntularının qarşısının alınması, araşdırılması və aradan qaldırılması ilə bağlı inzibati yardım haqqında 1977 – ci il tarixli Beynəlxalq Konvensiya və s. daxildir. Gömrük konvensiyaları arasında Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında 1973-cü il tarixli Kioto Konvensiyası (1999-cu il Protokolu) xüsusi qeyd olunmalıdır. Konvensiya özünün çoxsaylı əlavələri ilə birlikdə dövlətlərin öz aralarındakı gömrük münasibətlərində özünəməxsus davranış məəcəlləsi hesab oluna bilər.

Gömrük Əməkdaşlığı Şurasının himayəsi altında hazırlanan bu Konvensiya əsas mətndən və Konvensiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan və hər biri ayrı-ayrılıqda öz xarakterinə və vacibliyinə görə müstəqil konvensiyalara bərabər tutulan əlavədən ibarətdir.

Gömrük Əməkdaşlığı Şurasında və Daimi Texniki Komitədə səsvermə proseduru üçün hər bir əlavə ayrıca konvensiya hesab edilir. Bu vaxt dövlətlər ən azı bir əlavəni qəbul etməlidir. Bu yolla, konvensiyada iştirak, mahiyyət etibarilə, əlavələrdən ən azı birinin qəbul edilməsindən asılı olur (Azə).

Konvensiyanın məqsədi təkcə gömrük xidmətinin malların bir yerdən başqa yerə hərəkətini asanlaşdırmaq ehtiyacını təmin etməkdən deyil, həmçinin gömrük qanunvericiliyi və gömrük nəzarətinin müddəalarına əməl edilməsinə faydalı şəkildə yardım göstərməkdən ibarətdir. Beynəlxalq ticarətdə sürətli dəyişikliklər, qloballaşma və informasiya texnologiyası gömrük idarələrində baş verən dəyişikliyi nəzərə almaqla öz gömrük qaydaları və prosedurlarını çevik dəyişdirməyə təhrik edir.

Konvensiyada qeyd edilir ki, razılığa gələn tərəflər gömrük prosedurları və gömrük qaydalarında beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq mübadilənin digər növlərinin inkişafına mane ola bilən münaqişələri aradan götürməyə səy göstərərək, beynəlxalq əməkdaşlığı sümullaşdırılması yolu ilə bu cür ticarətin və mübadilənin inkişafına təsirli töhfə verməyi arzulayaraq, beynəlxalq ticarət şərtlərinin asanlaşdırılması sayəsində əldə edilən vacib üstünlüklərə müvafiq gömrük nəzarəti qaydalarına xələl gətirmədən nail oluna biləcəyini qeyd edərək, bütün bunlara görə bir sıra prinsiplərin yerinə yetirilməsini önəmli hesab etmişlər.

Konvensiyada gömrük qaydaları və prosedurlarının tətbiqi zamanı öncədən şəffaflıq, açıqlıq və ardıcılıq, maraqlı tərəflərə gömrük işi üzrə qanunlar, normativ hüquq və inzibati aktlar, gömrük qaydaları və prosedurları barədə bütün vacib informasiyanın verilməsi, başqa milli orqanlarla digər dövlətlərin gömrük xidmətləri və ticarət birlikləri ilə bütün zəruri hallarda əməkdaşlıq məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlar isə razılığa gələn tərəflərin əməl etməyi öhdələrinə götürdüyü gömrük qaydaları və prosedurlarının sadələşdirilməsi harmonizasiyasının yüksək dərəcəsini təmin edəcəkdir ki, bu da GƏŞ/ÜGT – nin başlıca məqsədlərindən biri olmaqla beynəlxalq ticarət üçün əlverişli şərait yaradılmasına önəmli töhfədir. Konvensiyada malların kabotaj daşınması, ölkə ərazisini tərk etmə qaydaları, malların rüsumsuz əvəz edilməsi, passiv təkmilləşdirmə məqsədilə müvəqqəti aparılması, azad tədavül üçün malların emalı, səyahət edən şəxslərə münasibətdə gömrük güzəştləri kimi müddəalar da müəyyən olunmuşdur.

1973- cü ildə qəbul edilmiş Kioto Konvensiyası getdikcə gömrük prosedurlarının inkişaf tələblərinə cavab verə bilmirdi və ona görə də 90-ci illərin əvvəllərində ÜGT çərçivəsində bu beynəlxalq sazişin yeni redaksiyasının qəbul edilməsi üzərində işlər gedirdi. Konvensiyanın işi üzərində beynəlxalq ticarət iştirakçılarının maraqlarını əks etdirən bir çox beynəlxalq təşkilatlar, əsasən Beynəlxalq Ticarət Palatası (1920) iştirak edirdi.

26 iyun 1999-cu il Brüssel şəhərində ÜGT-nin 94-cü sessiyasında iştirak edən dünyanın 114 gömrük xidmətlərinin nümayəndələri yeddiliklə Kioto konvensiyasının dəyişdirilməsi barəsində Protokol (Brüssel Protokolu) qəbul olundu.

Brüssel protokoluna müvafiq olaraq yeni Kioto konvensiyasının məqsədi razılığa gələn tərəflərin tətbiq etdikləri beynəlxalq ticarət və beynəlxalq mübadiləyə ziyan vura biləcək gömrük qayda və prosedurlarının yüngülləşdirilməsi, sadələşdirilməsi və harmonizasiyasında tələbatlarının qane edilməsi, gömrük xidmətlərinin komersiya praktikası, inzibati-təsərrüfat idarəetməsinin forma və metodlarında əsaslı dəyişikliklərə adekvat təsir göstərməsi imkanından ibarətdir. Kioto Konvensiyasının uzunmüddətli istifadə olunması ilə bağlı hal-hazırda ÜGT

çərçivəsində onun yenidən baxılması prosesi başlamışdır. Bu zaman ticarət, nəqliyyat texnologiyalarında baş verən bütün köklü dəyişikliklər qeydə alınır.

Beləliklə, Brüssel Protokolu redaksiyasında yeni Kioto Konvensiyası ÜGT –nin əsas məqsədi olan gömrük prosedur və qaydalarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyasının yüksək dərəcəsinə nail olunmasına köməklik göstərir. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədilə ÜGT çərçivəsində işlənib hazırlanmış vacib sənədlərdən biri də 1961-ci ildə Brüsseldə imzlanmış və 1963 – cü ildə qüvvəyə minmiş malların müvəqqəti idxalı üzrə ATA karneti haqqında konvensiyadır (ATA Konvensiyası) (MAM).

ATA abbreviaturası fransız və ingilis söz birləşmələrinin baş hərflərinin kombinasiyasından təşkil edilmişdir və ancaq bir məna ifadə edir – “müvəqqəti buraxılma” (fransızca “admission temporaire” və ingiliscə “temporary admission”). Gömrük terminləri lüğətində bu ifadələr belə göstərilir – ATA kitabçası müəyyən yüklərin idxal, ixrac və tranzit gömrük sənədlərinin toplusudur.

Ölkə ərazisinə müvəqqəti buraxılan malların idxalı zamanı fərqli dövlətlərin gömrük xidmətləri üçün beynəlxalq təminat sistemini müəyyən edən sazişin hazırlanmasına yönəlmiş qərarlar Beynəlxalq Ticarət Palatasının 1958-ci il tövsiyələri nəzərə alınmaqla qəbul edilmişdir. Bu tövsiyələrdə peşə avadanlıqlarının bir sıra növlərinin və qablaşdırılmış matrealların müvəqqəti olaraq rüsumsuz idxalı barədə sənədin xüsusi kitabçanın tərkib hissəsi olan gömrük karnetinin daxil olunması nəzərdə tutulurdu.

ATA Konvensiyası 28 maddə və ATA kitabçasının nümunəsinin göstərilirdiyi əlavədən təşkil olunmuşdur. Konvensiyanın Preambulasında göstərilir ki, Konvensiyanın əsas məqsədi beynəlxalq kommertiya və mədəni sferalarda fəaliyyətdə önəmli üstünlüyə malik və razılığa gələn tərəflərin gömrük sistemlərinin harmonizasiya və unifikasiyasının daha yüksək səviyyəsinə çatmağı nəzərdə tutan yüklərin müvəqqəti olaraq rüsumsuz idxalının vahid qaydasının qəbul olunmasından ibarətdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə “müvəqqəti icazə” dedikdə, müvafiq konvensiyanın 3-cü maddəsində və ya idxal ölkəsinin milli qanun və qaydalarında nəzərdə tutulmuş şərtlərə müvafiq olaraq idxal rüsumlarından azad müvəqqəti idxal başa düşülür. ATA Konvensiyanın 3-cü maddəsində eyni zamanda Konvensiyanın tətbiq sahəsi və hər bir razılığa gələn tərəflərin öz milli gömrük sənədləri əvəzinə ərazilərində qüvvədə olan ATA karnetinin qəbul olunması üzrə öhdəlikləri müəyyən edilir. ATA karneti müvəqqəti idxal olunan yüklərin rüsumsuz buraxılması üçün tətbiq olunaraq aşağıdakı konvensiyaların müddəalarına müvafiq olaraq istifadə edilir:

- ✓ Malların sərgilərdə, yarmarkalarda, görüş və başqa tədbirlərdə nümayişi və ya istifadəsi məqsədilə daşınması;
- ✓ Peşə ləvazimatlarının müvəqqəti daşınması barəsində 8 iyun 1961-ci il tarixli Brüssel Gömrük Konvensiyası.

ATA Konvensiyasının üzv dövlətlərinin 1987-ci ilin noyabrında keçirilən ilk konfransında Beynəlxalq Ticarət Palatasının ATA karnetinin yeni nümunəsi haqqında təklifi bəyənilmişdi. Sənədin bu yeni forması köhnə nümunənin bir çox xarakterik əlamətlərini, məsələn cildlərin, onların arasındakı vərəqlərin rəngini saxlamaqla bərabər, ATA karnetinin tətbiqinin effektivliyini artırmağa xidmət göstərir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində daha iki terminin anlayışı qeyd edilir: “sənəd verən birlik” və “təminat birliyi”. “Sənəd verən birlik” gömrük orqanları tərəfindən müvafiq üzv-dövlətin ərazisində ATA karneti sənədini verməklə səlahiyyətləndirilmiş milli birlikləri göstərir. “Təminat birliyi” anlayışı üzv – dövlətin gömrük orqanları tərəfindən bu Konvensiyanın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq yüklərin ölkə ərazisinə müvəqqəti buraxılması icazəsi şərtlərinin yerinə yetirilməməsinə görə məbləğin ödənilməsinin qarantı kimi müəyyən edilən birlikləri göstərir. “Sənəd verən birliklər” bir ildən artıq etibarlılığa sahib ATA karnetini verə bilməzlər. Bununla yanaşı, onlar ATA kitabçasının cildində onun hansı dövlətlərdə etibarlılığını və müvafiq təminat birliklərinin adlarını qeyd etməlidirlər. ATA karnetinin şərtləri daxilində idxal olunan yüklərin reeksportu üçün müəyyən edilmiş müddət heç bir halda karnetin özünün etibarlılığı müddətindən artıq ola bilməz. (Bay)

Qeyd etmək lazımdır ki, yüklər emal və ya təmir məqsədilə ATA kitabçası rejimi ilə idxal edilə bilməz. Hər bir üzv dövlətin gömrük ərazisinə daşınan yüklərin müvəqqəti buraxılması iki formada həyata keçirilə bilər: müvəqqəti rüsumsuz idxal və şərti rüsumsuz idxal. Müvəqqəti rüsumsuz idxal sərgi, müsabiqə və ya yarmarka üçün nəzərdə tutulan malların, eskoponatların nümunə və modellərinə; markalanmış taraya; qurulmuş avadanlıqların komplektləşdirilməsi, sınağı, təmiri və montajı məqsədilə idxal olunan alət və cihazlara münasibətdə tətbiq edilir.

Şərti rüsumsuz idxal isə ancaq mallara münasibətdə tətbiq edilir və malın emalı ilə dəyişiklik edilib yenidən ixrac edilməsi imkanını nəzərdə tutur.

ATA Konvensiyası ATA karnetlərinin istifadəsinə münasibətdə minimum güzəştlər müəyyənləşdirir və Konvensiyanın üzv dövlətləri tərəfindən daha geniş güzəştlərdən istifadə edilməsini qadağan etmir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

ATA Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan müvəqqəti rüsumsuz idxal üçün beynəlxalq zəanət sistemi həm də müvəqqəti idxal ölkəsinə və yenidən ixrac ölkəsinə yollanan gömrük tranzit yükləri üçün də istifadə edilə bilər. Konvensiyanın 18-ci maddəsinə müvafiq olaraq ÜGT – nin Baş katibi istənilən üzv dövlətin sorğusuna əsasən Konvensiyanın tətbiqi sahəsi və onun eyni cür şərh edilməsinin təmini ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi üzrə görüşlər keçirir. Həmin görüşlər ÜGT – nin mənzil gərgahında baş tutur.

Beləliklə, ATA karneti haqqında Konvensiya vahid beynəlxalq gömrük sənədi və onun müvəqqəti idxal zamanı istifadə qaydasını tətbiq etməklə gömrük proseduru önəmli dərəcədə sadələşdirir və onun tənzimlənməsini Konvensiyanın üzv dövlətlərində uyğunlaşdırır. Hal-hazırda ATA karneti sisteminə ATA konvensiyasının iştirakçısı olan 60-a yaxın ölkə aiddir. Dövlətlərin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı ilə bağlı, həmçinin qloballaşma proseslərinin artması şəraitində müvəqqəti idxal üzrə əvvəl qəbul edilmiş bütün beynəlxalq konvensiyaları özündə cəmləşdirən kodifikasiya xarakterli aktın işlənilib hazırlanması və qəbul olunması problemi yarandı. Nəticədə, ÜGT-nin Daimi texniki komitəsinin həyata keçirdiyi işlər nəticəsində əvvəl mövcud olan 15 beynəlxalq müqaviləni dəyişdirən müvəqqəti idxal haqqında 1990-ci il tarixli İstanbul Konvensiyası işlənilib hazırlanmış və qəbul olunmuşdur.

ÜGT – nin ən təsirli hüquqi sənədləri.

Nömrə	Ad	Üzv ölkələrinin sayı
1	Uyğunlaşmış sistem haqqında Beynəlxalq Konvensiya mallarının təsviri və kodlaşdırılması (1988-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş, Uyğunlaşmış sistem üzrə Konvensiya)	156
2	Sadələşdirilməsi və Uyğunlaşdırılması üzrə Beynəlxalq Konvensiya Gömrük proseduru, Təkmilləşdirilmiş Kyoto Konvensiyası (3 fevral 2006-cı ildə qüvvəyə minmişdir)	110
3	Müvəqqəti qəbul haqqında Konvensiya (İstanbul Konvensiyası) 27 noyabr 1993 – cü ildə qüvvəyə minmişdir	69
4	Carnet haqqında Gömrük Konvensiyası A.T.A malların müvəqqəti gətirilməsi üçün (Konvensiya A.Ş.) 30 iyul 1963 – cü ildə qüvvəyə minmişdir.	63
5	Sərgilər, görüşlər və sair oxşar tədbirlərdə nümayiş etdirmək və ya istifadə etmək üçün malların idxalının asanlaşdırılmasına dair Gömrük Konvensiyası (13 iyul 1962 – ci ildə qüvvəyə minmişdir)	61
6	Elmi avadanlıqların müvəqqəti gətirilməsi haqqında Gömrük Konvensiyası (5 sentyabr 1969-cu ildə qüvvəyə minmişdir)	56
7	Professional avadanlıqların müvəqqəti gətirilməsi haqqında Gömrük Konvensiyası (1 iyul 1962- ci il)	55

Nəticə və Təkliflər

1952-ci ildə 17 Avropa ölkəsi tərəfindən təsis edilmiş Avropa Gömrük Əməkdaşlığı Şurasından dünya səviyyəli beynəlxalq iqtisadi təşkilata çevrilmiş Ümumdünya Gömrük Təşkilatı –tarif nomenklaturası, gömrük prosedurlarının unifikasiyası, instutisional inkişaf , professional etika və ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə əlaqədar gömrük əməkdaşlığı məsələlərini tənzimləyən məcburi və tövsiyyə xarakterli normativ sənədlər hazırlayır. Tövsiyyə xarakterli sənədlər deyərəkən tövsiyyə və bəyənnamələr nəzərdə tutduğudu halda, məcburi xarakterli hüquqi sənədlərə ÜGTnin razılaşmaları və konvensiyaları aid edilir.

ÜGT- nin ən uğurlu üç normativ-hüquqi sənədi kimi Harmonizasiya sistemi haqqında Konvensiya (razılığa gəlmiş 156 tərəf), Təkmilləşdirilmiş Kiota Konvensiyası(110 tərəf) və İstanbul Konvensiyasını (69 ölkə) göstərmək olar.

Ədəbiyyatlar

M. A. Medetov - “ Ümumdünya ticarət Təşkilatı və daxili bazarın qorunması” Bakı 2008

A.Abdullayev “İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət” Bakı-2003, 228 c.

Александров Д.П., Бобков А.В., Васьяковский С.А. и др. Международное регулирование внешнеэкономической деятельности. Издательство деловой и учебной литературы, 2005, 799 с

Bayramov Ə.İ. “İnhisarizim” Bakı, 2002.

Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət proqramı Azərbaycan qəzeti №22,2 fevral, 2007-ci il.

<https://www.wto.org/> ÜTT-nin rəsmi saytı.

<http://www.wcoomd.org/> ÜGT-nin rəsmi saytı.

Azərbaycan Müəssisələrində Tətbiq Olunan Performans Qiymətləndirmə Üsulları: Yaranan Problemlər Və Onların Həlli Yolları

*Tərxan MÜZƏFFƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tmli3890@gmail.com*

Xülasə

Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin bir-biri ilə rəqabət aparması, rəqiblərindən üstün olma səyi, daha çox nüfuz, inkişaf etməsi yalnız yaxşı təşkil edilmiş resurslarla mümkündür. Bu resurslardan ən vacibi, ən başlıcası insan resursudur. Müəssisələr yalnız insan resurslarını doğru şəkildə idarə edərək inkişaf edə bilərlər. Getdikcə müəssisə işçilərinin çoxalması nəticəsində onları idarə etmək çətinləşmişdir və insan resurslarının idarə edilməsi bir elm kimi formalaşmışdır. Hal-hazırda dünya ölkələrinin bir çox müəssisələrində insan resursları şöbəsi onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin bir funksiyası kimi performans qiymətləndirmə günümüzdə vacib funksiyalarından biridir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan müəssisələrində hansı performans qiymətləndirmə üsullarınının edildiyini, qiymətləndirmə zamanı hansı problemlərin yarandığı və onların necə həll olunduğunu araşdırmaqdır. Aparılan tədqiqat üçün performans qiymətləndirmə ilə bağlı ədəbiyyatlar detallı şəkildə araşdırılmış və 15 sual tərtib edilərək tədqiqat anket vasitəsi ilə şirkətlərə sorğu göndərilmişdir. Aparılan tədqiqatın əsas əhatə dairəsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən və performans qiymətləndirmə tətbiq edən şirkətlər olmuşdur. Əldə olunan məlumatlar analiz edildiyi zaman Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə işçilərin hədəfləri istiqamətində qiymətləndirildiyi və performans qiymətləndirmə zamanı yaranan problemlərin əsasən rəhbərlərdən qaynaqlandığını qərarına gəlinib. Eyni zamanda anketi suallarını cavablayan insan resursları şöbəsində çalışan mütəxəssislər performans qiymətləndirmə zamanı yaranan problemlərin hər bir işçiyə xüsusi yanaşmaqla həll olunacağını qeyd etmişlər. Sonda mütəxəssislər performans qiymətləndirmənin daha da yaxşılaşdırılmasının həll yolunu işçilərin işlə bağlı problemlərini həll etməkdə, dünya təcrübəsindən istifadə etmək və işçilərə maddi motivasiya verməkdə gördüklərini bildirmişlər.

Açar sözlər: İnsan resurslarının idarə edilməsi, Performans qiymətləndirmə, Performans qiymətləndirmə üsulları

Giriş

Performans, müəyyən edilmiş şərtlərə görə işin yerinə yetirilmə səviyyəsi və ya işçinin davranışı kimi müəyyən edilə bilər. Başqa bir ifadəylə desək, performans “ müəyyən bir müddət ərzində ona təyin edilmiş vəzifəni yerinə yetirərkən bir işçinin əldə etdiyi nəticələrdir.” Bu nəticələr müsbət olduqda, personalın ona verilən vəzifə və öhdəlikləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdiyi və üstün performansla sahib olduğu aydın olur. Nəticələr mənfi isə, işçinin məhsudlu olmadığı və fəaliyyət səviyyəsinin aşağı olduğu aydın olur. (Bingöl, 2007, s.321)

Performans qiymətləndirmə, işçinin təyin edilmiş vəzifələrini müəyyən vaxt ərzində hansı səviyyədə həyata keçirildiyinin öyrənilməsidir. Belə ki şəxs, öz işinin nəticələrini görür və fərdi

uğurunun nəticələrini qiymətləndirir. Həmçinin şirkət, işçi ilə imzaladığı müqavilənin şərtlərinin hansı səviyyədə həyata keçdiyini, iş bacarıqlarının vəzifəyə uyğun olub olmadığını və.s haqqında məlumat alır. Bu nəticələr işçinin işdə yüksəlməsinə, əmək haqqının artırılmasına, vəzifəsinin dəyişdirilməsinə və.s qərarlara təsir edir. (Fındıqçı, 2003, s.298)

Performansın qiymətləndirmənin məqsədləri aşağıdakı kimidir.
(<http://www.canaktan.org/yonetim/performans-yonetim/amaci.htm>)

- Təşkilatlarda işləyənlər ilə işləməyənlər; ya da daha açıq şəkildə desək, çox işləyən və ya az işləyəni bir birindən ayırmaq və çox çalışanı mükafatlandırmaq,
- Daha çox çalışma səyi olanları motivasiya etmək,
- Əmək haqqı artırılarkən bunun daha rəşional və obyektiv əsaslarla olması,
- Təşkilatlarda işləyənlərin kariyerinin inkişafı,
- Məhsuldarlığı aşağı olanları işdən çıxarmaq və ya başqa bir işə keçirmək (İş rotasiyası)
- Gizli qalmış bacarıqlı işçiləri müəyyənləşdirmək və üzə çıxarmaq
- Performans qiymətləndirmədən sonra performans haqqında məlumat verməklə fərdin öz performansını qiymətləndirməsi,
- Təşkilatdakı təlimə ehtiyacı olan işçiləri müəyyənləşdirmək,
- İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində “davamlı inkişaf” (Kaizen) fəlsəfəsini korporativləşdirmək,

Müasir dövrdə performans qiymətləndirmənin əhəmiyyəti dünyanın nüfuzlu şirkət və müəssisələrində daha geniş yayılmışdır. Strategiyalar və şirkət quruluşları bir birindən fərqli olduğu üçün müxtəlif performans qiymətləndirmə metodları inkişaf etdirilmişdir. Performans qiymətləndirmə üçün istifadə edilən əsas metodları aşağıdakılardır.

- Şəxslər arası müqayisə metodları
- Ortaq performans standart və kriteriyalarına əsaslanan metodlar
- Fərdi performans standartlarına əsaslanan metodlar

Qiymətləndirmə üsulları geniş şəkildə 2 hissəyə ayrılır.

Klassik Metodlar (<https://corehr.wordpress.com/performance-management/performance-appraisal-methods/>)

- ✓ Dərəcələndirmə Şkalası metodu
- ✓ Yoxlama siyahısı metodu
- ✓ Məcburi seçim metodu
- ✓ Məcburi paylanma metodu
- ✓ Kritik hadisə metodu
- ✓ Davranışa əsaslanan dərəcələndirmə şkalası metodu

- ✓ Sahə araşdırması metodu
- ✓ Qrafik qiymətləndirmə metodu
- ✓ Müşahidə metodu

Modern metodlar

- Hədəflərlə idarəetmə metodu
- Psixotexnik metodu
- Qiymətləndirmə mərkəzi metodu
- Balanslaşdırılmış kart metodu
- 360° qiymətləndirmə metodu

Performans qiymətləndirmə metodlarının çoxu, qiymətləndirənlərin müşahidə və qərarlarında obyektiv və ön mühakimə, ön yargının olmayacağı ehtimalı ilə hazırlanmışdır. Performans qiymətləndirmədə rəhbərlərin və işçilərin inandırılmasında, qiymətləndirmə metodunun seçilməsində, forumların doldurulmasında xəta yaranı bilər. Ancaq ən vacib xətalər qiymətləndiricidən yaranan xətalardır. (Uğur, 2008, s.240) Çox zaman bu xətalər şəxsin fikir vermədən etdiyi qiymətləndirmə xətalərindən yaranır. Bu növ xətalər bəzən şəxsin yaddaşının zəif olmasından, bəzən də şəxsin yaşadığı bəzi psixi problemlərdən qaynaqlana bilər. Aşağıda bu xətalərdən bəziləri verilmişdir. (Uyargil, 2009, s.225)

Halo və Buynuz effekti

Halo effekti, bir rəhbərin işçinin bir sahədəki mükəmməlliyinə baxaraq, digər sahələrdə də yüksək qiymətləndirməsidir. Halo effekti tərs istiqamətdə də ola bilər. Buna “buynuz effekti” deyilir.

Kontrast xətaləri

Performansı qiymətləndirənlər qısa vaxt içərisində bir çox işçini qiymətləndirirsə, ard-arda edilən qiymətləndirmədə işçiləri bir birilə qarışdırma nəticəsində obyektiv standartlardan uzaq qiymətləndirmə edəcəklər.

Son hadisələrdən təsirlənmə

Bu xətanın səbəbi performans qiymətləndirmənin bütöv performans dövrünü əhtə etməməsidir. Performansı qiymətləndirən şəxsin xüsusilə son vaxtlarda və nisbətən təzə olan hadisələrin təsirində qalması və ilin əvvəlindəki hadisələri yaxşı xatırlamaması və ya tamamilə unutması nəticəsində baş verir. Buna görə də qiymətləndirən şəxs və ya əlaqədar rəhbər qiymətləndirmədə son vaxtlarda baş verən hadisələri əsas götürəcəkdir.

Obyektiv ola bilməmək və ya mühakiməkar olmaq

Performans qiymətləndirmədə ən çox rast gəlinən problemlərdən biri sayılır. Çünki bəhs edilən insan və onun davranışlarına istiqamətlənən qiymətləndirmələrdir. Performans qiymətləndirmənin əsas hədəfi, işin hansı səviyyədə reallaşdığına müəyyənləşdirilməsidir. Ancaq qiymətləndirmə prosesində şəxslərin davranışları şəxsiyyət xüsusiyyətləri də işin içinə daxil ola bilər. Qısacası şəxsin iş yönlü davranışları və işi reallaşdırma səviyyəsi ilə bərabər şəxsin birbaşa və ya dolaylı olaraq şəxsi fikirləri, önyarğılar da nəzərə alınmalıdır.

Mərkəzə meyl etmə xətası

Performans qiymətləndirənlər qiymətləndirdiyi şəxs və ya xüsusiyyəti eyni şəkildə qiymətləndirməsidir. Onlar işçiləri çox yaxşı tanımadığından ümumiyyətlə bütün işçiləri orta səviyyədə qiymətləndirmə meyindədirlər.

Tolerantlıq və sərtlik

Tolerantlıq bir rəhbərin işçisinin performansını realda olduğundan daha yüksək qiymətləndirməsidir. Sərtlik isə bunu əksidir.

Metod

Tədqiqat mövzusu insan resurslarının idarə edilməsinin funksiyalarından biri olan performans qiymətləndirməsidir. Bu araşdırmamızın məqsədi Azərbaycanda tətbiq olunan performans qiymətləndirmə üsullarını, performans qiymətləndirmə zamanı yaranan problemləri və bu problemlərin necə həll olunduğunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat üçün mövzu ilə əlaqədar müxtəlif ədəbiyyatlar detallı şəkildə araşdırılmış və 15 sual tərtib edilmişdir. Bu suallar anket vasitəsilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən və performans qiymətləndirmə tətbiq edən müəssisələrə e-poçt vasitəsi ilə göndərilmişdir. Anket sualları müəssisənin insan resursları şöbəsinin rəhbərləri və ya mütəxəssisləri tərəfindən cavablandırılmışdır.

Analiz

Tədqiqatımızda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 14 müəssisə iştirak etmişdir. Müəssisələrə 15 sualdan bəzi sorğu göndərilmişdir. Anketin ilk 4 sualı müəssisələr ilə bağlı ümumi suallar və digər 11 sual isə performans qiymətləndirmə ilə əlaqədardır. Sorğunun ilk sualı olan regional xüsusiyyətinə görə müəssisənin sualına müəssisələrin 7.1%-i yerli, 92.9%-i yerli deyər

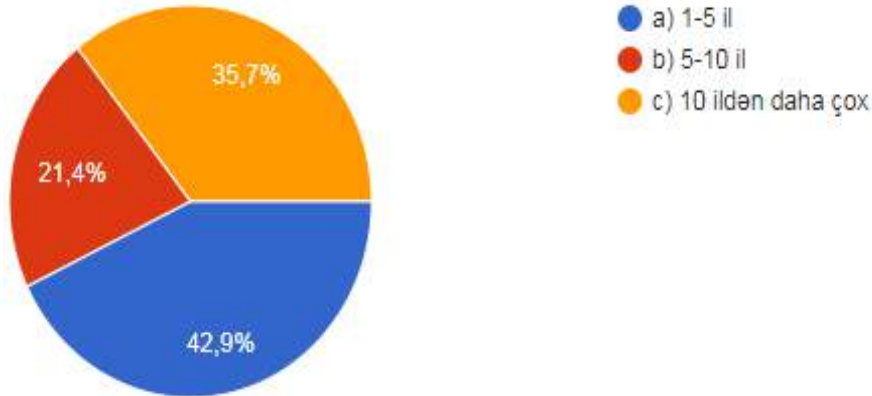

cavab vermişdir. Müəssisələrin mülkiyyət formasına görə isə 21.4%-i dövlət, 78.6%-i isə özəl müəssisədir.

Sorğuda iştirak edən müəssisələrin 42.9%-i 1-20 il, 42.9%-i 20-50 il, 14.3% - isə 50 ildən daha çox fəaliyyət göstərir. Müəssisələrin 28.6%-ində 1-200 arası, 71.4%-ində 500 dən daha çox işçi çalışır. Digər suala əsasən müəssisələrin 85.7%-i performans qiymətləndirməni tətbiq etdiyini, 14.7%-i isə performans qiymətləndirmə tətbiq etmədəyini qeyd etmişlər.

Müəssisənizdə neçə ildir performans qiymətləndirmə tətbiq edilir sualına verilən cavablar aşağıdakı diaqramda əks etdirilib.

Şəkil 1: Müəssisələrin performans qiymətləndirmə tətbiq etdiyi illər

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqramdan gördüyümüz kimi müəssisələrin 42.9%-i 1-5 il, 21.4%-i 5-10 il, 35.4%-i isə 10 ildən daha çox müddətdir performans qiymətləndirmə tətbiq edir.

Müəssisənizdə performans qiymətləndirmə hansı müddətdən bir tətbiq olunur sualına müəssisələrin 21.4%-i 3 ay, 14.3%-i 6 ay, 64.3%-i isə 1 il cavablarını vermişlər.

Müəssisənizdə performans qiymətləndirmə hansı məqsədlərlə həyata keçirilir sualında çoxsaylı seçim imkanı vardır və gələn cavablar bu şəkildədir.

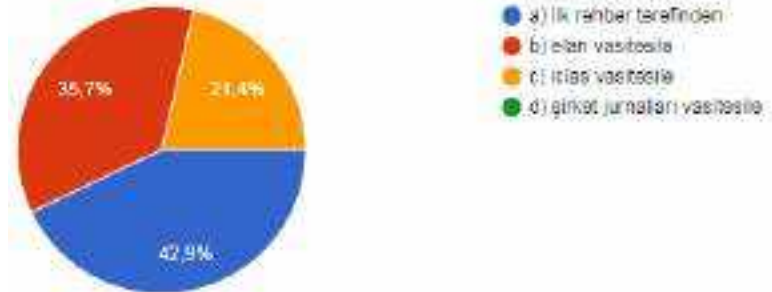
Şəkil 2: Performans qiymətləndirmənin məqsədləri:

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki müəssislərin 71.4%-i (19) müəssisə inkişaf yönü məqsədləri (karyera planlaması, təlim, inkişaf, rəhbərlik, məsləhətçilik), 57.1%-i (8) müəssisə idarəetmə yönü məqsədləri (əmək haqqı, yüksəlmə, köçürmə, işdən çıxarma), 42.9%-i (6) müəssisə tədqiqat yönü məqsədlər (iş məmnuniyyəti, motivasiya, hədəflərin müəyyənləşdirilməsi) ilə performans qiymətləndirmə həyata keçirir. Performans qiymətləndirmə ilə bağlı işçilər necə məlumatlandırılır sualına gələn cavablara nəzər yetirək.

Şəkil 3: İşçilərin performans qiymətləndirmə haqqında məlumatlandırılması

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əldə olunan diaqramdakı məlumatlara görə 42.9% müəssisə ilk rəhbər tərəfindən cavabını, 35.7% müəssisə elan vasitəsinə, 21.4% müəssisə isə iclas vasitəsi cavabını seçmişdir. Əsasən hansı performans qiymətləndirmə üsulundan istifadə edilir?

Şəkil 4: Performans qiymətləndirmə metodları

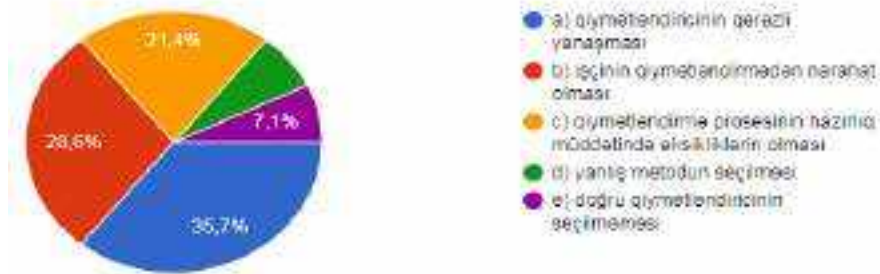
Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu sualda da çoxsaylı seçim imkanı vardır Müəssisəerin 14.3%-i qrafik qiymətləndirmə metodunu, 57.1%-i hədəflərlə idarəetmə metodunu, 7.1%-i məcburi seçim metodunu, 35.7%-i 360° dərəcə qiymətləndirmə metodunu və 7.1% isə kritik hadisə metodunu istifadə edir.

Performans qiymətləndirilərkən hansı problemlərlə qarşılaşırsınız sualına gələn cavablar şəkildəki kimidir.

Şəkil 5: Performans qiymətləndirmə zamanı yaranan problemlər

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sorğuda iştirak edən müəssisələrin 35.7%-i qiymətləndiricinin qərəzli yanaşmasını, 28.6%-i işçinin qiymətləndirmədən narahat olması cavabını, 21.4%-i qiymətləndirmə prosesinin hazırlıq müddətində əksikliklərin olduğunu, 7.1%-i yanlış metodun seçildiyini və 7.1% isə doğru qiymətləndiricinin seçilməməsinin səbəb olduğunu qeyd etmişlər.

Bu problemləri necə həll edirsiniz sualına gələn cavabları gözdən keçirək:

Şəkil 6: Performans qiymətləndirmə zamanı yaranan problemlər

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Gələn cavablardan 14.3%-i obyektiv və konkret metod seçməklə, 50%-i hər bir işçiyə xüsusi yanaşmaqla, 21.4%-i qiymətləndirmə haqqında işçiləri daim məlumatlandırmaqla və 14.3%-i

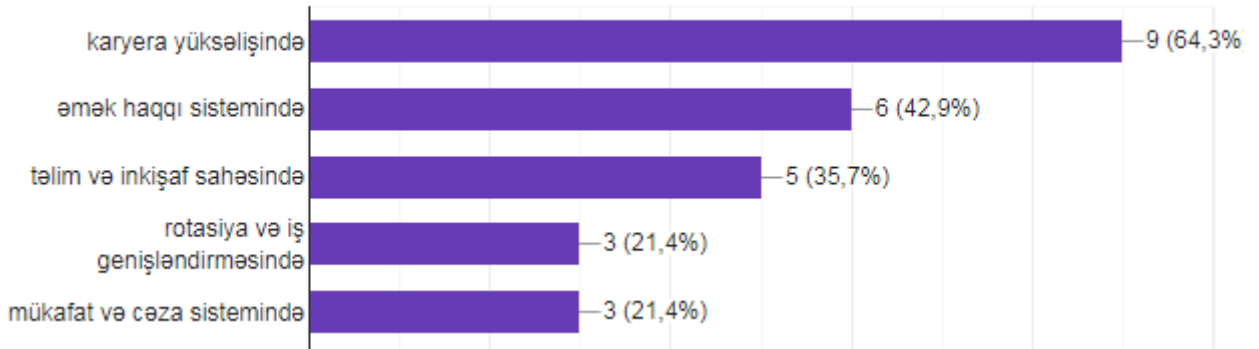

isə qiymətləndiriciləri daim təlimatlandırmaqla bu problemlərin həll olunacağı cavabını işarələmişlər.

Qiymətləndirmədən sonra işçilərə performanslar haqqında xəbər verilmə sualına gələn cavabların 85.7%-i bəli, 14.3% isə xeyr formasındadır. İşçilərin gələcək dövr üçün inkişaf planları hazırlanır sualına 71.4% müəssisə bəli cavabını verərkən 28.6%-i isə xeyr cavabını vermişdir.

Performans qiymətləndirmənin nəticələri əsasən hansı sahələrdə istifadə olunur sualı çoxsaylı seçimlidir və bu suala gələn cavablar aşağıdakı kimidir.

Şəkil 7: Performans qiymətləndirmə nəticələrinin istifadə edildiyi sahələr

Mənbə: Anket sorğusu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müəssisələrin 64.3%-i (9) karyera yüksəlişində, 42.9%-i (6) əmək haqqı sistemində, 35.7%-i (5) təlim və inkişaf sahəsində, 21.4%-i (3) rotasiya və iş genişləndirməsində və 21.4%-i (3) mükafat və cəza sistemində tətbiq edir.

Nəticə Və Təkliflər

Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir-biri ilə rəqabət aparması, rəqiblərindən üstün olma səyi, daha çox nüfuz, inkişaf etməsi yalnız yaxşı təşkil edilmiş resurslarla mümkündür. Bu resurslardan ən vacibi, ən başlıcası insan resursudur. Müəssisələr yalnız insan resurslarını doğru şəkildə idarə edərək inkişaf edə bilirlər. Getdikcə müəssisə işçilərinin çoxalması nəticəsində onları idarə etmək çətinləşmişdir və insan resurslarının idarə edilməsi bir elm kimi formalaşmışdır. Hal-hazırda dünya ölkələrinin bir çox müəssisələrində insan resursları şöbəsi onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin bir funksiyası kimi performans qiymətləndirmə günümüzdə onun vacib funksiyalarından biridir.

Tədqiqatımızda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən və performans qiymətləndirmə tətbiq edən müəssisələrdə performans qiymətləndirməni təhlil etdik. Ümumi nəticə olaraq deyə bilərik ki performans qiymətləndirmə daha çox özəl müəssisələrdə tətbiq olunur və əsasən son 50 il ərzində yaranan müəssisələr bu sistemi tətbiq edir. Azərbaycan üçün performans qiymətləndirmə sistemi yeni olduğu üçün tədqiqat nəticələrimizdən görüldüyü kimi performans qiymətləndirmə sistemini tətbiq edən müəssisələr arasında 500 və daha çox işçisi olan müəssisələr üstünlük təşkil edir. Məlumatları analiz etdiyimizdə görürük ki Azərbaycanda performans qiymətləndirmə sistemi son 5 il ərzində daha çox tətbiq olunmağa başlamışdır və sistem yeni olduğu üçün performans qiymətləndirmə əsasən 1 ildən 1 tətbiq olunur. Araşdırmamızda performans qiymətləndirmə sistemində yaranan probleminə daha çox qiymətləndiricinin qərəzli yanaşması cavabı verilmişdir. Buradan qiymətləndirmə edən rəhbər, xüsusi qiymətləndirici və.s şəxs bu sistemi hələ tam qavramadığı başa düşülür.

Sorğu sonunda müəssisənizdə performans qiymətləndirmə sistemini necə daha yaxşılaşdırma bilərsiniz sualına aşağıdakı cavablar gəlmişdir.

- 1) Dünya praktikasından istifadə etməklə
- 2) İşçilərin işlə bağlı problemlərini həll edərək onların işə fokuslanmasını təmin edərək
- 3) Maddi formada bonus və ya mükafat verməklə işçilərin daha istəklə çalışmasını təmin etməklə
- 4) Benckmarking və ya konsalting xidməti vasitəsi ilə

Ədəbiyyatlar

- Bingöl, D. (2006). İnsan kaynakları yönetimi, Erzurum, Arıkan Basım Yayım Dağıtım, s.321
Fındıkcı, İ. (2003) . İnsan kaynakları yönetimi, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, s.298
Uğur, A. (2008). İnsan kaynakları yönetimi, İstanbul, Sakarya Yayıncılık, s.240
Uyargil, C. (2009). İnsan kaynakları yönetimi, İstanbul, Beta Yayım A.Ş, s.225
<http://www.canaktan.org/yonetim/performans-yonetim/amaci.htm> (20.12.2018)
<https://corehr.wordpress.com/performance-management/performance-appraisal-methods/> (21.12.2018)

Kiçik Və Orta Sahibkarlıqda Vergitutmanın Müasir Vəziyyətinin Təhlili

Tərlalə KƏRƏMOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

keremova.1996@mail.ru

Xülasə

Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında, daxili bazarın dəstəklənməsində ən vacib amillərdən biridir. Müasir şəraitdə dövlət tənzimlənməsinin intensivləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafının təşviqi, dövlət orqanlarının özəl sahibkarlıq subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilati formaları dəyişir. Bu iş zamanı fəaliyyət strukturunun təhlilinin vacibliyindən danışmaq üçün lazım olan dövlət və bazarın tənzimləyici mexanizmlərinin birləşməsindəki məqsədlər, mexanizmlər, idarəetmə aparatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın sürətini artırmaq, bazar iqtisadiyyatının təkmil xüsusiyyətlərini tətbiq etmək üçün azad sahibkarlıq subyektlərinin, xüsusilə də dövrün tələbinə uyğun olaraq innovasiya sahibkarlığının əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki, innovasiya sahibkarlığı aşağı olan istehsal imkanlarını, məhsulların keyfiyyətini artırmağa imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər dövlətin əlində xüsusi bir alətə çevrilir. Onların vasitəsilə hakimiyyət orqanları iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi siyasətini, müxtəlif səviyyələrdə büdcə gəlirlərinin və büdcədənkənar dövlət fondlarının formalaşdırılmasını, istehsalın stimullaşdırılmasını, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində zəruri maneərlərin reallaşmasını, qiymət artımının və inflyasiyanın məhdudlaşdırılmasını, həmçinin dövlətin iqtisadiyyat sahəsindəki digər vacib tədbirlərinin səmərəliliyini həyata keçirirlər.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində rüsum və müxtəlif növ vergiləri mahiyyətcə fərqli izah edilmir, lakin onların yalnız təsərrüfat subyektləri tərəfindən ödədikləri fərqləndirilir. Vergilər güzəştlərinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, verginin daxili məzmunu onun funksiyaları vasitəsilə ortaya çıxır. Verginin mahiyyətinin, məzmununun müəyyən edilməsilə yanaşı onun funksiyalarına aid suallar da mübahisə, diskussiya obyektidir.

Açar sözlər: Kiçik sahibkarlıq, Vergi, Vergi siyasəti, Vergi tənzimlənməsi

Qloballaşmanın Turizmin İnkişafına Təsirləri

*Tərlan RƏHİMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tarlan.raqimov@hotmail.com*

Xülasə

Son illərdə dünya ölkələrinin sürətli inkişafı rəqabət sahəsini formalaşdırmışdır. Bir çox ölkələr iqtisadi inkişafı təbii resursların əldə olunmasında, bu resursların xammal kimi ixracında görür. Lakin bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrin mövcud təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, sabit iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün heç də təbii resurs amilindən istifadə həmişə gözlənilən nəticəni vermir. Çünki təbii resurs amili tükənən xarakter daşdığına görə bir müddət sonra həmin dövlətlərin digər dövlətlərdən asılılığı meydana çıxıb bilər. Təbii resursuna güvənən dövlətlər içərisində daha çox neft ixrac edən ölkələr mövcud iqtisadi vəziyyətdə daha çox gəlir əldə etmək imkanına malikdirlər. Lakin dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və bu sahələrin həmin investisiya nəticəsində inkişaf etdirilməsi daha böyük iqtisadi səmərə verə bilər.

Qeyri-neft sektoru içərisində xüsusi yerə malik olan sahələrdən biri də turizm sahəsidir. Turizm dedikdə, insanların gəzmək, görmək və istirahət etmək məqsədilə bir yerdən digərinə hərəkəti prosesi başa düşülür. Lakin turizm ifadəsinə bu qədər sadə yanaşmaq turizmin potensial inkişaf istiqamətlərinin qarşısını alan ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Turizm insanların kommertiya məqsədi daşımamaq şərti ilə sosiallaşma, istirahət, idman, dini və iş-peşə məqsədilə daimi yaşadıqları ərazini tərk edərək digər ərazilərə müvəqqəti getmələri prosesidir. Onu da qeyd etmək ki, son 20-25 ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, turizm artıq insanların zəruri tələbatına çevrilmişdir.

Turizm beynəlmiləl iqtisadiyyatın sürətlə inkişafda olan, biznes sferasının ən gəlirli növü, böyük məbləğdə investisiya cəlb edən, yüksələn məşğulluğu təmin edən və həm də dövlət büdcəsinə gəlir gətirən sahələrindəndir. Faktiki olaraq, çağdaş dünya iqtisadiyyatında dünyəvi turizm sisteminin elementləri yaranır. Dünyəvi turizm sistemi özündə beynəlmiləl mehmanxana sistemlərini, hava, su həmçinin yer üzündəki turist daşımalarını və yerlərin öncədən sifərişi üzrə kompüter şəbəkəsini birləşdirir.

Açar sözlər: Turizm, Qloballaşma, Yenilik, İnkişaf

Giriş

Digər təsərrüfat formalarında olduğu kimi turizm sferasının düzgün idarə olunması və davamlı fəaliyyət göstərməsinin əsasında məhz maliyyə göstəriciləri və turizm sferasının maliyyələşmə mənbələri durur.

Turizm xidmət sahəsidir, ayrı-ayrı insanlara, vətəndaşlara turizm xidmətlərinin göstərilməsini təklif edir. Göstərdiyi xidmətin müqabilində əldə etdiyi maliyyə resursu gəlir, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar əmələ gələn itkilər isə xərc hesab olunur.

Turizmin maliyyəsi dedikdə, turizm fəaliyyətinin nəticəsi olaraq əldə olunmuş qazanc və ya sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Çünki turizm fəaliyyətində gəlir olduğu kimi xərclər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və turizmin maliyyəsinin əsasında turizm fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlirdən xərclərin çıxılması prosesi dayanır.

Metod

Analiz, Sintez, Sistemli Əlaqəlilik, Müqayisəli Təhlil.

Analiz

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesi sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi turizm sahəsində əməkdaşlığı daha da aktual edir.

Qloballaşma ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya və unifikasiya prosesidir. Qloballaşma bir-biri ilə beynəlxalq əmək bölgüsü sistemi, iqtisadi və siyasi münasibətlər ilə bağlı olan milli təsərrüfatlar kimi başa düşülən dünya təsərrüfatının dünya bazarına birləşməsi və onların transmilliləşdirmə və regionallaşdırma prosesidir. Bu əsasda bazar iqtisadiyyatının vahid dünya şəbəkəsi, geoiqtisadiyyatın və onun infrastrukturlarının, çox əsrlər boyunca beynəlxalq münasibətlərin əsas siması olmuş dövlətlərin milli müstəqilliyinin dağıdılması yolu ilə formalaşır. Qloballaşma prosesi dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilmiş bazar sistemlərinin təkamülünün nəticəsidir.

Dünyəvi əmək bölgüsü, bütün planet miqyasında kapitalın, işçi qüvvəsinin, istehsal reurslarının miqrasiyası, qanunvericiliyin, iqtisadi və texnoloji proseslərin standartlaşdırılması, həmçinin müxtəlif ölkələrin mədəniyyətlərinin bir-birilə qarışması qloballaşmanın əsas nəticələridir. Bu sistemli xarakter daşıyan obyektiv prosesdir, yəni cəmiyyət həyatının bütün sferalarını əhatə edir. Qloballaşma nəticəsində dünya, onun bütün subyektlərinə daha bağlı və onlardan daha çox asılı olur.

Qloballaşma mənbələrinə baxışlar mübahisəlidir. Tarixçilər bu prosesə kapitalizmin inkişaf mərhələlərindən biri kimi baxır. İqtisadçılar maliyyə bazarlarının transmilliləşdirilməsindən hesablama aparırlar. Politoloqlar demokratik təşkilatların yayılmasına dayaq hesab edirlər. Kulturoloqlar qloballaşma təzahürlərini amerikan iqtisadi istismarı da daxil olmaqla mədəniyyətin vesternizasiyası ilə bağlayırlar. Qloballaşma proseslərinin izahına informativ-texnoloji yanaşmalar var. Qloballaşma siyasi və iqtisadi növlərinə görə fərqlənir. Qloballaşma

subyekt kimi iqtisadi və texnoloji inkişafın dünyəvi qütblərinin formalaşmasına güclü ümumi effekt verən regionallaşdırma çıxış edir.

Qloballaşma dünya miqyasında iqtisadi, mədəni, siyasi və texnoloji dəyişikliklə əlaqədar intensiv şəkildə genişləndirən mürəkkəb ictimai proseslər şəbəkəsidir. Daha sadə dillə desək, qloballaşma, qısaca olaraq, malların, fikirlərin, dəyərlərin və dünyadakı insanların hərəkəti olaraq başa düşülə bilər.

Bu termin ilk dəfə olaraq 20-ci əsrin 50-ci illərdə dünyadakı milli iqtisadiyyatların və cəmiyyətlərin yüksələn qarşılıqlı əlaqəsini ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başlandı. Bununla belə, qloballaşma qul bazarı, müstəmləkəçilik və miqrasiya da daxil olmaqla ticarət yollarını inkişaf etdirərək yüzilliklər boyu mövcud olmuşdur (Rəhimov,2004:s.28)

İnsanlar tarix boyu öz yaşından, cinsindən, milliyətindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dövrlərdə istirahət etmişlər.İnsanlar səyahət etdiyi zaman onların ətraf mühit haqqında bilikləri zənginləşir,təsəvvürləri, dünyagörüşləri genişlənir.Səyahət və turizm qədim zamanlardan başlayaraq bu günümüzə qədər çox maraqlı və ziddiyətli bir yol keçmişdir.

Qloballaşma prosesi ilə XX əsrin II yarısından başlayaraq turizm fenomenal hadisəyə çevrilmişdir. Turizm ölkələri bir-birinə yaxınlaşdırır,beynəlxalq əlaqələri möhkəmləndirir, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına təkan verir,ölkələr arası iqtisadi inteqrasiya yaradır, valyutanın, işçi qüvvəsinin və kapitalın ölkələrarası sərbəst hərəkətinə zəmin yaradır.Turizm ölkəyə, regiona böyük miqdarda valyuta axınına səbəb olur.Turizm xidmətləri beynəlxalq əmtəə dövriyyəsində görünməz ixrac adlanır.Onların bir əmtəə kimi səciyyəvi özəlliyi ondan ibarətdir ki,bu xidmətlərin xeyli hissəsi minimum xərclərlə və bir qayda olaraq xarici valyutadan istifadə etmədən istehsal olunur.

Qloballaşmanın turizm üzərində təsirini bir neçə perspektivdən qiymətləndirmək olar. Burada, beş əsas arqumenti qeyd edə bilərik:

1. Qlobal mobillik və səyahət imkanları – qlobal mobilliyi təmin edən nəqliyyatda irəliləyiş xüsusilə vacibdir. Müasir təyyarələr, gəmilər, dəmiryolu və digər nəqliyyat vasitələri insanların sürətli və ucuz səyahət etmələrinə imkan yaradır.
2. Əhali və Demografik meyllər – İEÖ və İEOÖ arasında doğum və ölüm nisbətləri çox fərqlidir. İEÖ-də uşaqlardan daha çox yaşlılar (60 yaş üstü) vardır. İlk olaraq 1990-cı illərin sonlarında yaşlı insanlar lehinə əyilən bu nisbət artır. Əksinə, bunun İEOÖ-də əsrin ortalarına qədər reallaşması gözlənilmir. Bu demografik bölünmənin, yaxın gələcəkdə 40 və 50 il içində

birlikdə yaşamadan əvvəl dünyanın daha zəngin və kasıb ölkələri arasında genişlənməsi gözlənilir.

3. Terrorizm və təhlükəsizlik – terrorist hücumlar və qlobal diametrdə yaşanan siyasi narahatlıq turizmi qətiliklə pozdu, ancaq dayandırmadı. Əlbəttə ki, ən çox təsirlənən bölgələr, narahatlığın meydana gəldiyi və geniş media maraqlarının fokuslandığı sahələrdir. İnsan Haqları Təşkilatı tərəfindən ortaya çıxarılan qlobal bir terrorizm indeksi, 11 Sentyabrdan bu yana terror qurbanlarının sayı beş qat artmışdır. Boko Haram, Taliban və Əl Qaidə, 2013-cü ildə 18.000 terrorla əlaqədar ölümlərin bir çoxundan məsul olan və əvvəlki ilə görə 60% artan qruplardır (Əlirzayev, 2006: s.45).

Ölkələrarası siyasi gərginlik, müharibələr turist axınına, başqa sözlə turizmə böyük zərbə vurur. Təkcə İraq müharibəsi nəticəsində dəymişdir. İqtisadi ziyandan başqa mənəvi və psixoloji zərbə bu regionu sarsıtdı. Hətta Yaxın Şərqi regionuna, bu baxımdan xeyli ziyan mövcud turizm infrastrukturunu dağıdırdı. Psixoloji zərbənin təsiri özünü nəinki bu regionda, hətta bir çox yerlərdə belə turist davranışına mənfi təsir göstərdi. İraqda yerləşən dini-turistik mərkəzlərin bəziləri məhv edildi, bəziləri isə yarasız hala düşdü.

Qafqaz regionunda baş verən Gürcüstan-Rusiya müharibəsi də bu regionun turizm baxımından təhlükəsizliyinə inamı azaltdı. Bu özünü bura səfər edən turistlərin sayında göstərdi. Bu, iqtisadi baxımdan böyük itki deməkdir.

Ölkələr və təndəşləri qorumaq üçün hərəkət etdikcə səyyahlar üçün təhlükəsizlik daha da əhəmiyyət daşıyır. Dünyanın dörd bir tərəfindəki dövlət təşkilatları, vətəndaşlarının təhlükəli bölgələrdən və "qırmızı nöqtələrdən" uzaq dayanmaları üçün tövsiyə və xəbərdarlıqlar edir.

4. Yeni İstiqamətlərdə artan fərqlilik – qloballaşmanın turizm üzərindəki bir başqa təsiri də, dünyanın dörd bir tərəfindən ziyarət etmək üçün turizm obyektləri, boş zaman fəaliyyətləri, saytlar və mədəniyyətlər haqqında daha böyük bir fərqliliklərdir. Bir obyekt haqqında məlumatını çıxarmaq, bir hədəfi satışı çıxarmaq üçün ilk addımdır və bu, səyahət nümayişləri, filmlər, bloqlar və digər ünsiyyət formaları vasitəsilə reallaşdırılır. Ziyarətçiləri çəkəcək rəqabət, səyahət üçün mövcud olan çox sayda məkanlar diqqətə alındığında güclüdür.

5. Yoxsulluq – qloballaşma, qlobal yoxsulluğun illər içində azalması ilə birlikdə, mal və xidmətlərə və ümumi iqtisadi böyüməyə istiqamətli artan tələbə iştirak etmişdir. Bununla birlikdə, eyni zamanda ən zəngin və ən kasıb arasındakı uçurum genişləndi. Dünya əhalisinin əhəmiyyətli bir qismi, turizmə qatılmır ya da fayda təmin edə bilmir. Honduras kimi inkişaf etməkdə olan bir ölkədəki turizm iqtisadiyyatından Kanada kimi inkişaf etmiş bir ölkəyə qarşı iqtisadi qazanclar bərabər deyil. Sadəcə söyləmək lazım olsa, hər kəsin qazanc əldə etmək üçün eyni fürsətləri yoxdur. Ekoloji xərclər eyni zamanda dünyada nizamsız bir şəkildə dağılmışdır;

yoxsul ölkələr, təsirlərə (quraqlıq, artan xəstəlik, torpaq eroziyası kimi) uyğunlaşmaq üçün qaynaqlardan məhrumdur.

Beynəlxalq turizm beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mühüm rol oynayır. ETİ, BƏB, elmi, mədəni, idman və digər sahələrdə xalqlar öz maddi və mənəvi dəyərlərinin yaradılmasında başqa ölkələrin təcrübəsindən istifadə edirlər. İEÖ-lər zəif ölkələrə kömək edirlər, turizmin gediş-gəlişi nəticəsində xalqlar bir-birini yaxşı tanıyır, insanlar arasında etibar yaranır. Bu isə xalqlararası konfliktlərin yaranma ehtimalını azaldır.

Bundan başqa daxili turizm ölkə daxilində siyasi və iqtisadi sabitlik yaradır. Siyasi sabitlik ölkədə ona görə möhkəmlənir ki, turizmdən əldə olan gəlir əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında ədalətlə və görülən əmək müqabilində paylanılır. Turizm çoxlu iş yerləri yaradır. Turizm məhsulunu hasil etmək üçün çox adam iştirak edir. Eyni zamanda bir nəfər xarici turistdən gələn gəlir 1 ton xam neftin satışından əldə olunan gəlirdən çoxdur.

İEÖ-lərin təcrübəsi göstərir ki, turizm iqtisadiyyata təsir göstərən güclü qüvvədir. O, dövlət büdcəsinin formalaşmasında, ticarət balansının sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Lakin turizmin rolu bununla bitmir. Turizmin inkişafı ölkədə işsizlik kimi ağır bir problemin öhdəsindən gəlir, ölkə təsərrüfatının bütün sahələrinə təsir göstərir və onların inkişafının katalizatorudur.

Ümumiyyətlə, xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yaradılmasında və qarşılıqlı anlaşmada turizmin əvəzsiz rolu var. Ona görə də turizmin inkişafı zamanımızın vacib məsələlərindən biridir.

Turizm nəzarət ÜTT tərəfindən həyata keçirilir. Bu təşkilatın əsas məqsədi iqtisadi artıma səbəb olan turizmin inkişafıdır. 1980-ci ilə qədər turizm gəlir mənbəyi kimi yanaşırdılar. Lakin ÜTT-nin Manil konfransı turizmin yeni müasir konsepsiyasını bəyan etdi ki, turizmin mənəvi və tərbiyəvi dəyərləri iqtisadi dəyərindən yüksəkdir.

Turizmin inkişafına güclü təsir göstərən faktorlardan biri də sosial amildir. Sosial nöqteyi nəzərdən turizm, regionların inkişafına böyük təsir göstərir. Regionlarda minlərlə iş yerləri açılır, kommunikasiya inkişaf edir, mədəniyyət yüksəlir, yerli əhalinin savadı artır. Regionlarda turizmin inkişafı işsizlərin paytaxta axımının qarşısını alır (Qafarov, 2012: s. 33).

Turizm inkişaf etsə də regionlar üzrə onların axını heç də bərabər deyildir. Bu onunla izah olunur ki, regionların özlərinin iqtisadi-siyasi və sosial inkişafı qeyri-bərabərdir. Məsələn,

Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinin çoxu müstəmləkə və ya yarımmüstəmləkə quruluşuna malik idilər. Ona görə də bu ölkələrin iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmişdi. Lakin hal-hazırda bu ölkələrdə turizm böyük sürətlə inkişaf etməkdədir. Bunun səbəbi nədir?

Birinci səbəb, ölkələrin azad olması, azad iqtisadi zonaların yaradılması və iqtisadiyyatın dinamik inkişafıdır. İqtisadiyyatın artması milli və adambaşına düşən gəlirin artmasına və asudə vaxtın çoxalmasına səbəb olmuşdur.

İkincisi, turizmin çevik modelinin yaranması və turizm sferasına arasıkəsilməyən investisiya qoyuluşudur.

Üçüncüsü, beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin səngiməsi və regiondaxili proseslərin səhmana salınmasıdır.

Ümumiyyətlə, regionlar üzrə turist axınlarının ildən-ilə artması regionların çoxunda siyasi sabitliyin və iqtisadi inkişafın olmasını göstərir.

Müasir turizmin inkişaf təmayüllərinin təhlili göstərir ki, siyasi-iqtisadi və sosial faktorların təsiri, yeni reklam-informasiya texnologiyasının tətbiqi turizm inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdəndir.

Ümumdünya turizm şurası bu qənaətə gəlib ki, qlobal istiləşmənin yaratdığı fəsadlardan turizm şirkətləri istifadə etməyə başlayıblar. Problem burasındadır ki, çox böyük sayda turist yer üzündən silinməkdə olan təbiət ərazilərini, nadir heyvan və bitki növlərini görmək istəyir. İlk vaxtlar ekoloji turizmlə məşğul olan şirkətlərin əsas məqsədi bu gözəllikləri turistlərə göstərərək, sonradan onları bu gözəlliklərin bərpasına pul ayırmağa sövq etmək idi. Sonradan turizmin bu növünün külli miqdarda gəlir gətirdiyini gördülər və alicənab məqsədlər arxa plana keçdi. Gəlirlərin artmasına baxmayaraq, bu sahənin bərpasına ayrılan pul vəsaiti xeyli dərəcədə geri qalır. Son nəticədə isə onların tükənməsi prosesi daha sürətlə gedir.

Hətta dünya turizm mərkəzlərinin mütəxəssisləri hesab edirlər ki, qlobal ərzaq problemi və bahalaşma turizmin ümumi inkişaf tempinə ciddi zərbə vurmasa da onun xəritəsinin dəyişməsinə səbəb olacaq. Məsələn burasındadır ki, ABŞ və Avropada istehlak qiymətlərinin artımı fərdi istehlakçı fəallığının azalmasına gətirib çıxarır. Məsələn, ötən ilin son rübündə avrozonada 2001-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq qiymət artımına rəğmən istehlak xərcləri 0,1 % aşağı düşüb.

Turizmə təsir göstərən faktorlardan ən təhlükəlisi terrordur. Bunun ən bariz nümunəsi kimi 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsini göstərmək olar. Bu hadisə təkcə ABŞ turizmini deyil, bütövlükdə turizmə öz təsirini göstərdi. ABŞ-ın turizm sənayesi ciddi böhranla üzləşdi. Turist səfərləri 11 % aşağı endi və eyni zamanda bir çox turistlər təyyarə uçuşlarından imtina etdilər. Əvvəlcədən alınan aviabiletlər qaytarıldı, 30 min işçi aviasiyada öz işini itirdi. Turistlər daha yaxın məsafədə yerləşən turistik məkanlara səfər etməyə başladılar. Bu isə qatar və avtomobillərlə səfərə gedənlərin sayını artırdı. Məsələn, Fransada həmin ərəfədə təyyarə ilə səfərə çıxanların sayı 15% azaldı, qatarla gedənlərin sayı isə 9% artdı. Turist maraqlarının bu qaydada dəyişməsi kənd yerlərində, xizək idman kurortlarında, kempinq və ailə mehmanxanalarında yerləşmə yerlərinin daha da dolğun istifadəsinə səbəb oldu. Eləcə də Türkiyədə tez-tez baş verən terror partlayışları bu qəbildəndir.

Turizmdə baş verən bütün neqativ halların qarşısını almaq üçün təkcə bir və ya bir neçə dövlət deyil, bütövlükdə dünya dövlətləri bu problemin həlli üçün birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu fəaliyyət qarşılıqlı müqavilələrin imzalanmasında, normativ aktların qəbul olunmasında daha qabarıq özünü göstərməlidir. Dövlətlər arasında təhlükəsizlik sazişləri imzalanmalı, sərhədlərə birgə nəzarət güclənməli, müasir texnologiyanın tətbiqindən geniş istifadə olunmalıdır.

Nəticə və Təkliflər

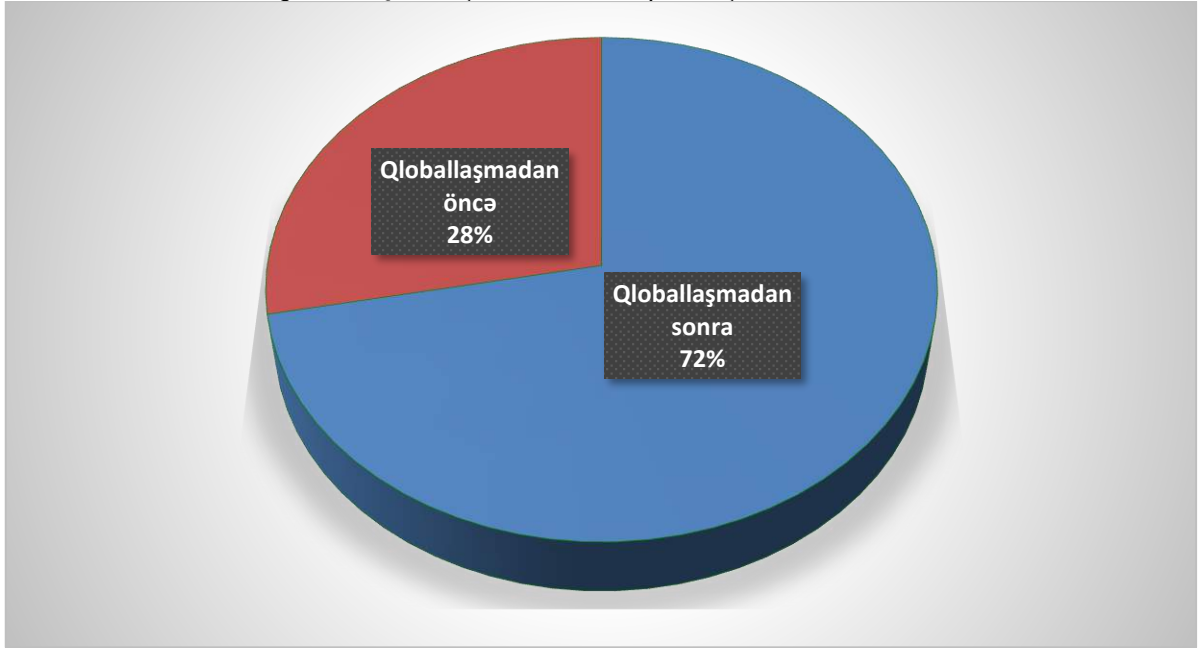
Turizmin inkişafına təsir göstərən qloballaşma prosesi modernləşməyə səbəb olduğundan hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına təkan verir. Bu baxımdan həyata keçirilən islahatlar məhz dünya standartlarına, inkişaf etmiş ölkələrin standartlarına uyğun olaraq icra edilir.

Bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığının qarşısının alınması qeyri-neft sektorunun, xüsusilə turizmin inkişaf etdirilməsi ilə ölkəyə turistlərin cəlb olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
2. Turizmin inkişafı üçün daim inkişafın baş verməsi üçün islahatların aparılması;
3. Turistlərin turpaketlərdən yararlanması, kompaniyaların təşkil olunması;
4. Turizm xidmətlərinin yeniləşdirilməsi ilə turizm imkanlarının genişləndirilməsi və s.

Diagram 1: Qloballaşmadan öncə və qloballaşmadan sonra turizm

Mənbə: Müəllif hesablamaları (2018-ci il)

Ədəbiyyat

- Bilalov B., Gülləliyev Ç. (2015). Turizmin Əsasları, Bakı, Elm.
Bilalov B. (2005). Turizmin Menecmenti, Bakı, Mütərcim.
Bilalov B. (2006). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bakı, Mütərcim.
Cabbarov Ə. (2015). Turizmin iqtisadi əsasları, Bakı, ADPU nəşriyyatı.
Əlirzəyev Ə. (2010). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, İqtisad Universiteti.
Əlirzəyev Ə., Aslanova S. (2006). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri, Bakı, Adiloğlu.
Heydərov Ş. (2011). Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili. Mingəçevir, "MMC".
Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. (2007). Turizmin Əsasları, Bakı.
Qafarov N. (2012). Turizmin iqtisadiyyatı, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı.
Rəhimov S. (2004). Turizm -ekskursiya işinin təşkili, Bakı, Mütərcim.

Azərbaycanda Kadrların İdarə Edilməsindən İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinə Keçid

Tinatın ƏDİLZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

tinaazade94@gmail.com

Xülasə

Son on ildir müəssisələr aktiv şəkildə kadr departamentlərini – idarəetmə elmindəki yeni inkişaflarla ayaqlaşdıqlarını zənn edərək – insan resursları departamentlərinə dəyişirlər. Əsas düşüncəni başa düşmədən, mənimsəmədən lövhə dəyişiklikləri ilə yaradılan kağızdan qüllələr, ilk böhran küləyi ilə də birlikdə yerlə bir olur. Ölkəmizdə 90 – cı illərin əvvəllərindən etibarən bir çox firma “Rəqib şirkətlərdə varsa, bizdə də olsun!..” məntiqi ilə İR bölmələrini yaratmağa başladı və İR – nın trendi də beləcə artmağa başladı.

Tarixi inkişaf dövründə kadrların idarə edilməsinin əsas vəzifəsi işçilərə aid qeydləri aparmaq olub. İRİE, insan resursunun necə əldə ediləcəyini və bu resurslardan ən effektiv ən yüksək səmərənin alınma bilməsi üçün görülən fəalliyətləri əhatə edir. İRİE təşkilatda insan mərkəzli bir mədəniyyət inkişaf etdirir.

Azərbaycanın milli və ya beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərən hər bir müəssisəsi insan resursu ehtiyaclarını müəyyənləşdirməli, bu ehtiyaclarını qarşılaya biləcək xüsusiyyətdəki personalı işə götürməli, işçilərin səmərəliliklərini artırma bilmək üçün onları motivasiya etməli, dəyişən texnologiya və ətraf mühit şərtlərinə görə öyrətməli və onlara əmək haqqı verməlidir. Beynəlxalq biznesdə bu funksiyalar beynəlxalq işin mürəkkəbliyinə görə bəzi xüsusiyyətləri də bərabərində gətirir.

Tədqiqatda mövcud vəziyyətin təhlili metodundan istifadə edərək anket və digər metodlarla ilkin mənbələrdən məlumatlar əldə edilib və onlar SPSS paket programı ilə müxtəlif testlərlə həyata keçirilmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycandakı şirkətlərdə kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçid səviyyəsini müəyyən etmək, şirkət məhsuldarlığının artırılmasında kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçidin rolunu müəyyən etmək və kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçiddə hansı modellərin daha effektiv olduğunu müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: İRİE, Kadrların idarə edilməsi, İRİE modelləri

Giriş

İnsan resurslarının idarə edilməsi son vaxtlarda tez – tez tələffüz edilən və müəssisələr tərəfindən hər gün daha çox əhəmiyyət verilən yeni bir idarəetmə sistemidir. İRİE, yeni inkişaf edən və keçid dövrü yaşayan bir anlayış olduğundan ümumi qəbul edilən bir tərif vermək asan deyil, xüsusilə də keçid dövrü yaşayan elm sahələrində ortaq bir terminologiyanın olmaması, bunu daha da çətinləşdirir. Bunun nəticəsi olaraq İRİE – nə fərqli təriflərin verildiyini görürük. Onlardan bəzilərini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür: (Tortop, 2013: s.15)

“İRİE, insan resurslarının təşkilatın hədəfləri istiqamətində ən səmərəli şəkildə istifadə edilməsinin və işçilərin ehtiyaclarının qarşılınmasının və peşə baxımından inkişaflarının təmin edilməsidir” (Palmer – Winters, 1993: s.25).

“İnsan resursunun idarə edilməsi yanaşması, kadrların idarə edilməsinə müasir bir baxış bucağıdır. İnsan resurslarının idarə edilməsi anlayışı “insan” amilini təşkilatın mərkəzində görə, onu ön plana çıxaran bir yanaşmadır (...)” (Canman, 1995: s.55).

“İRİE, təşkilatın məqsədlərini reallaşdırmaq üçün, yeni insan resursları təmin etməyi, sahib olduğu insan resurslarını qorumağı və inkişaf etdirməyi əhatə edən fəaliyyətlərdən ibarətdir” (Belanger, 1979: s.13).

“İRİE, təşkilatın insan resursları sahəsində, təşkilatın məqsədlərinə effektiv bir şəkildə çatmaq üçün, fərdi, təşkilati və ekoloji çərçivədə ayrı – seçkilik etmədən reallaşdırılan fəaliyyətlər və vəzifələrdir” (Schuller, 1981: s.5).

“İRİE, daha keyfiyyətli və daha səmərəli bir nəticə əldə etmək üçün, idarəedənlərlə idarəedilənlər arasında etibarlı və effektiv bir harmoniya təmin etməyi hədəfləyən təşkilatın bir funksiyasıdır” (Tortop, 2013: s.16).

İnsan resursu, təşkilatların rəqabət mühitində üstünlük təmin edə bilmələri üçün istifadə edə biləcəkləri potensial resursdur.

Müəssisələrdə kadr fəaliyyətləri 1930 – cu illərdə görülməyə başlandı. 1940 – cı illərdə kadr bölmələrinin fəaliyyəti qeyd tutulmasından irəli gedə bilməmişdi.

İkinci dünya müharibəsi dövründə, müəssisələr müharibənin gətirdiyi işçi qüvvəsi qıtlığı ilə mübarizə aparmağa və işçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün sənaye psixologiyasını araşdırmağa və tətbiq etməyə başladı. 1960 və 1970 – ci illərdə qüvvəyə minən qanunlar daha da artmışdır (<http://melike-iky.blogspot.com/2011/02/insan-kaynaklar-yonetiminin-tarihcesi.html>, 2018).

1960 və 1970 – ci illərdə yeni qanunların sayı daha da artdı. 1980 – ci illərə doğru işə inkişafa açıq müəssisələr üst səviyyədəki insan resursları menecerlərinə daha çox əhəmiyyət verməyə başladı. Hazırda işə İRİE bir müəssisənin əvəz olunmaz bir hissəsi halındadır. Bazarını və gücünü artırmaq istəyən bütün müəssisələr İRİE – ni göz ardı edə bilməz.

Kadrların idarə edilməsi departamentinə 1980-ci illərdə mövcudluğunu davam etdirmək istəyən, inkişafa açıq, böyük şirkətlər diqqət göstərməyə başladı. Kadrların idarə edilməsi

anlayışı isə 1990-cı illərdə İnsan resurslarının idarə edilməsi olaraq dəyişməyə başlamışdı. İnsan resurslarının idarə edilməsi bu dövrdən sonra özünü inkişaf etdirməyə davam etmişdir. Yeni funksiyalar əldə edərək (mükafatlandırma, motivasiya və s.) öz daxilində yeni anlayışlar yaratmışdır. Daha çox inkişaf etməkdə İnsan resurslarının idarə edilməsi departamentinin əsas məqsədi; iş yerində səmərəliliyi artıraraq, işçilərin də məmnun olmasını təmin etməkdir. Yəni, işəgötürən və işçi arasındakı bir körpüdür.

İRİE və Kadrların idarə edilməsi bir birinə tamamilə zidd anlayışlar deyildir. Hər iki anlayış arasında bəzi oxşarlıqlar olmasına baxmayaraq, kadrların idarə edilməsi ilə insan resurslarının idarə edilməsi arasındakı fərq Cədvəl 1. – də verilmişdir.

Cədvəl 1: Kadrların idarə edilməsi və İnsan resurslarının idarə edilməsi arasındakı fərq

	Kadrların idarə edilməsi	İnsan resurslarının idarə edilməsi
1	İşə fokuslanma	İnsana fokuslanma
2	Qeydiyyat sistemi	Resurs anlayışı
3	Statik quruluş	Dinamik quruluş
4	Şablonlar, normalar	Misiyon və dəyərlər
5	Klassik idarəetmə	Ümumi keyfiyyətin idarə edilməsi
6	İşdə işləyən insan	İşi istiqamətləndirən insan
7	Daxili planlama	Stratejik planlama

Mənbə: [https://www.ayyildizdanismanlik.com.tr/insan-kaynaklari-yonetimi-ile-personel-yonetimi-arasindaki-farklar/\(26.12.2018\)](https://www.ayyildizdanismanlik.com.tr/insan-kaynaklari-yonetimi-ile-personel-yonetimi-arasindaki-farklar/(26.12.2018))

İRİE qısa müddətdə bir peşə sahəsi olaraq mənimsənilmişdir. Ənənəvi kard menecerləri belə, özlərini insan resursları departamenti meneceri, şefi və ya müdürü olaraq təqdim edərkən belə əldə etdikləri dəyişməni vurğulamağa çalışırdılar. Tarixi inkişaf prosesi araşdırılan İRİE, idarəetmə cəhətdən bir inkişafın nəticəsi olmuşdur. Lakin bu amilə əlavə olaraq İRİE yanaşmasına keçidi sürətləndirən çox sayda amil vardır. Bu amillər arasında qloballaşma və rəqabət, işgücünün struktur dəyişikliyi, idarəetmə və istehsal moedllərindəki dəyişikliklər sayıla bilər.

İRİE – nə keçidi sürətləndirən səbəbləri digər bir perspektivə görə 4 başlıq altında araşdırmaq mümkündür:

- a) İşgücü ilə bağlı xərclərdəki dəyişikliklər (texnologiya, avtomatlaşdırma kimi inkişafın işgücünə olan ehtiyacın yaranmasına yol açmışdır)
- b) Səmərəliliyin əhəmiyyəti (məmnunluq səviyyəsi aşağı, uğur motivasiyası aşağı bir işgücünün səmərəli olması gözlənilməz)
- c) Dəyişikliklər (idarəetmə və istehsal)

d) İşgücünə mənfi təsir edən digər amillər (səmərəsizlik, yadlaşma, qeyri – məmnunluq kimi anlayışlara həll yolu tapılması)

Müəssisələrin ətrafında və daxilində meydana gələn bu dəyişikliklər, işçilərin idarəetmə ilə bağlı problemlərində ənənəvi kadr idarə edilməsinin kifayət etməməsinə və insan resursları idarə edilməsi adı altında yeni – yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur.

İnsan resurslarının idarə edilməsinə fərqli perspektivlər mövcuddur və bu perspektivlər fərqli insan resursları modelləri yaratmışdır. Bunlardan bəziləri İRİE – nin “resurs” tərəfini vurğulayarkən, bəziləri isə “insan” tərəfini vurğulayır. Ya da bəzi modellər dövlət müdaxiləsini proqnozlaşdırarkən, bəzi modellər dövlət müdaxiləsindən imtina edir. Bundan əlavə modellər sənaye bölgələrindəki idarəetmə modellərinə görə formalaşdığı kimi, modeli inkişaf etdirən (yaradan, təkmilləşdirən) müəlliflərə görə də formalaşa bilər.

Sərt model, İRİE üzərindəki strateji idarəetmə təzyiqinin intensivliyini vurğulayır. “Miçiqan Modeli” olaraq da bilinən bu modeldə, təşkilatın İRİE funksiyasına bağlı tətbiqlərin, təşkilatın vahid strategiyası ilə uyğunluğu ön plana çıxır. Rəqabət üstünlüyünün bir hissəsi sayılan işçilər, təşkilat resursu olaraq dəyərləndirilir və beləliklə də insan resursu, istehsalın digər resursları ilə bərabər mövqedə görülür. Buna görə, insan resursunun inkişafına investisiya qoyularkən təşkilat strategiyalarının reallaşdırılmasındakı töhfələri əsas götürülür; işlə bağlı təlimlərə və fərdi performansla görə dəyərləndirilib mükafatlandırılmağa əhəmiyyət verilir. Bir sözlə təşkilati rəhbərliyin məqsədi, işçiləri effektiv bir formada idarəetmək və ciddi nəzarət mexanizmini işlətməkdir. Sərt model, sahibkarlığın üstünlük təşkil etdiyi Amerika ənənəsini əks etdirir. (Ahmadov and etc, 2016)

Avropa ənənəsini əks etdirən Yumşaq model isə, İRİE funksiyasının təşkilatın digər bölmələri ilə qarşılıqlı təsirini və harmoniyasını vurğulayır. “Harvard modeli” olaraq da bilinən bu modeldə işçilər, təşkilatların ən dəyərli varlıqları olaraq qəbul edilir. Beləliklə də, iştirakçı komanda əsaslı idarəetmə, işçini səlahiyyətləndirmə kimi tətbiqlər ön plana çıxır; təşkilati ünsiyyət inam və bağlılığa əhəmiyyət verilir. Yumşaq modelin sənaye əlaqələrindəki təsiri isə; həmrəylik, əməkdaşlıq birliyi, peşəkar hazırlanmış sosial təhlükəsizlik sistemləri və dövlətin, iş həyatına effektiv bəzi qanunlar vasitəsi ilə müdaxiləsi formasındadır.

David Guestin (1989-1997) nəzəri perspektivli tədqiqatları nəticəsində inkişaf etdirdiyi model, İRİE praktikasının müvəffəqiyyətini təşkilati və fərdi uğurun inteqrasiyasında axtaran (inteqrasiyası olaraq düşünən) bir fikri əks etdirir. Guest, bütün İRİE modellərində təşkilati iştirakın mərkəzdə olduğunu və bu xüsusiyyətin, İRİE-ni ənənəvi kadrların idarə edilməsi və

ənənəvi sənaye əlaqələri sistemindən fərqləndirdiyini bildirir. Guestin insan resurslarının idarəedilməsi modelinin əsasında yer alan hipotez belədir; inteqrasiya olmuş (yəni, təşkilati və fərdi məqsədlərin birləşməsi) bir İRİE tətbiqi yüksək keyfiyyət, sərbəst iş qaydası, yüksək səviyyədə məsuliyyət və yüksək səviyyədə fərdi performans kimi, təşkilatın normativ hədəflərinə çatmasına imkan yaradacaq nəticələrə yol açacaqdır. Bütün bunlar isə, heç şübhəsiz, yüksək bir təşkilati performansla həyata keçiriləcəkdir.

İRİE-nin erkən dövrlərində hazırlanmış bu model insan resursları fəaliyyətlərinin bir biri ilə əlaqəsi və davamlılığına əhəmiyyət verir. Seçmə, performans qiymətləndirmə, mükafatlandırma və inkişaf funksiyalarına əhəmiyyət verib tətbiq edən bir modeldir. Bu dörd funksiyanın məqsədi, təşkilati performansını artırmaqdır. Fombrun və digərləri, təklif etdikləri Sərt modeldə, İRİE fəaliyyətlərini bu dörd amillə məhdudlaşdıraraq modeldə zəif bir nöqtə yaratmış oldular. Bunun səbəbi isə, təşkilati performans üzərində effektiv olduğu düşünülen, səhmdarların maraqları, situasiya amilləri və idarəetmənin strateji seçimləri kimi amillərin nəzərə alınmaması bazardakı uğursuzluğa yol açma ehtimalıdır. Bu modelin güclü tərəfi isə, təşkilat daxili İRİE siyasətlərinin uyğunluğunu vurğulaması və təşkilat daxili insan resursları siyasəti ilə xarici əlaqələr strategiyası və tətbiqləri arasında müqayisə etmək imkanı verməsidir.

Model Warwick universitetinin, birgə dəyişmə və strateji tədqiqatlar mərkəzinin 2 tədqiqatçısı Hendry və Pettigrewin tədqiqatlarına əsaslanır. İnsan resursları iş strategiyalarını və insan resursları praktikasını birlikdə müzakirə edən Warwick modeli, daxili və xarici kontekst adını verdiyi iki sistemdə yaranan dəyişmələri əhatə edir. Modelin digər modellərdən ən əhəmiyyətli fərqi, milli ənənələrin və idarəetmə formalarının İRİE tətbiqlərində nə qədər təsirli olduğunu göstərməyə çalışmasıdır. Modelin ən güclü tərəfi isə, çox mühüm ekoloji faktorları müəyyənləşdirməsi, təsnifləşdirməsi və İRİE-nin bu amillərə necə uyğunlaşmasını izah etməsidir.

Metod

Tədqiqatın məqsədindən də başa düşüləcəyi kimi tədqiqatda, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə İRİE funksiyalarının hansı səviyyədə tətbiq edildiyi, kadrların idarə edilməsindən İRİE keçidin tətbiqində hansı modelin əsas götürüldüyü araşdırılır. Tədqiqatın tətbiq hissəsində mövzu ilə bağlı bir sıra ədəbiyyat və məqalələr detallı şəkildə təhlil edilmiş və təhlil əsasında anket tərtib edilib, e – mail və sosial şəbəkə vasitəsi ilə paylanılıb. Bu zaman aparılan sorğu ilə bağlı qısa məlumat verilib. Tədqiqat Azərbaycandakı dövlət və özəl müəssisələri əhatə edir. Anket şəxsi məlumatlar, müəssisə ilə bağlı ümumi məlumatlar, İRİE

şöbəsi və fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatlar və hansı İRİE modellərinin tətbiq edildiyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı təqdim olunan suallardan ibarətdir. Aparılan anket sorğusu anonimlik təşkil etdiyindən respondentlərin şəxsi məlumatları (ad, soyad), müəssisələrin adı ilə bağlı bəzi suallar qeyd olunmayıb.

Analiz

Aparılan sorğunun məqsədi insanların suallara tam və aydın şəkildə cavab verməsini təmin etmək, fikirlərinin üçüncü şəxslərə ötürülə biləcəyi şübhəsini aradan qaldırmaq və ən doğru nəticələri əldə etməkdir. Sorğu 2019 – cu ilin aprel – may aylarında keçirilib və 11 müəssisənin İRİE rəhbərləri və müəssisələrin rəhbərlikləri anketdə iştirak etmişdir.

Əvvəla respondentlər demografik xüsusiyyətləri ilə bağlı sualları cavablandırmışlar. Cavablardan aydın olur ki, anketdə iştirak edənlərin 54,5 % – ini kişi, 45,5 % – ini isə qadın respondentlər təşkil edir. Yaş aralığına baxdıqda isə, 18,2 % – nin 15 – 25 yaş arası, 45,5 % – nin 26 – 35 yaş arası, 36,4 % – nin isə 36 – 45 yaş arası olduğunu görürük. Anketdə iştirak edənlərin 45,5 % – nin bakalavr, 36,4 % – nin magistratura, 18,2 % – nin isə doktorantura səviyyəsində təhsil almış olduqları müəyyən edilmişdir. Müəssisədə tutduqları vəzifə ilə bağlı araşdırmanın nəticələrinə baxdıqda isə 54,6 % – nin direktor, 45,5 % – nin isə insan resursları şöbəsi mütəxəssisi olduqları aşkarlanmışdır.

Kadrların idarə edilməsindən İRİE-nə keçid səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə hazırlanan anketdə müəssisələr haqqında qeyd olunan-müəssisənizin fəaliyyət göstərdiyi sahə, müəssisəniz neçə ildir fəaliyyət göstərir, mülkiyyət formasına görə müəssisəniz və s.-suallarla bağlı anketdə iştirak edən respondentlərin fikirlərinə Cədvəl 2.-də nəzər yetirək.

Cədvəl 2: Müəssisələr haqqında ümumi məlumat

SUALLAR	CAVAB VARIANTLARI	%
Müəssisənizin fəaliyyət göstərdiyi sahə:	Mədəniyyət	35 %
	Qida	25 %
	Xidmət	25 %
	Bank – Maliyyə	5 %
	Turizm	5 %
	Digər	5 %
Müəssisəniz neçə ildir fəaliyyət göstərir?	1 – 5	18,2 %

	5 – 10	9,1 %
	10 – 15	9,1 %
	15 – 20	27,3 %
	Daha çox	36,4 %
Mülkiyyət formasına görə müəssisəniz:	Dövlət	45,5 %
	Özəl	54,5 %
Müəssisələrdə işçi sayı:	1 – 9	5 %
	10 – 29	5 %
	30 – 99	19 %
	100 – 149	14 %
	150 +	57%
Qurulma sərmayəsinə görə müəssisəniz	xarici sərmayə	27,3 %
	yerli sərmayə	54,5 %
	həm yerli həm xarici	18,2 %

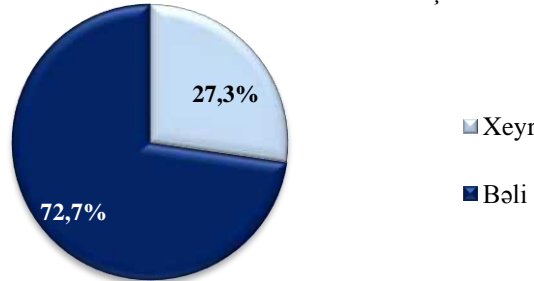
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

İnsan Resursları Şöbəsi Və Fəaliyyətləri:

Anketin bu bölməsində respondentlərə insan resursları şöbəsinin mövcudluğu və ya bu bölmənin funksiyalarını həyata keçirən digər şöbə haqqında məlumat, insan resursları şöbəsinin fəaliyyəti, işçilərə əmək haqları nəyə görə müəyyən edilir, müəssisələrdə hazırda hansı İR funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı suallar təqdim edilmiş və aşağıdakı cavablar əldə edilmişdir.

Şəkil 1: Müəssisələrdəki insan resursları / kadrlar şöbəsinin mövcudluğu

Müəssisənizdə insan resursları / kadrlar şöbəsi var?

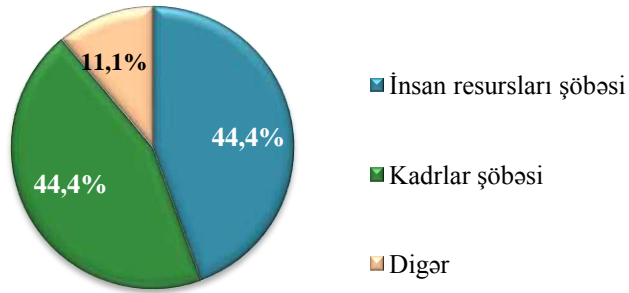
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Şəklə əsasən deyə bilərik ki, 72,7 % (8) respondent müəssisələrində insan resursları şöbəsinin / kadrlar şöbəsinin olduğunu vurğulayarkən, 27,3 % (3) belə bir departamentin olmadığını vurğulamışdır. Bununla birlikdə qeyd edək ki, insan resursları şöbəsinin / kadrlar şöbəsinin olmadığı müəssisələrdə insan resursları ilə bağlı funksiyaları mühasibatlıq şöbəsi həyata keçirir. Və 44,1 % müəssisədə sözü gedən şöbə insan resursları şöbəsi, 44,1 % müəssisədə kadrlar şöbəsi, 11,1 % müəssisədə isə əməliyyat şöbəsi adlandırılıb.

Şəkil 2: Müəssisələrdə İR şöbəsinin adlandırılması statistikas

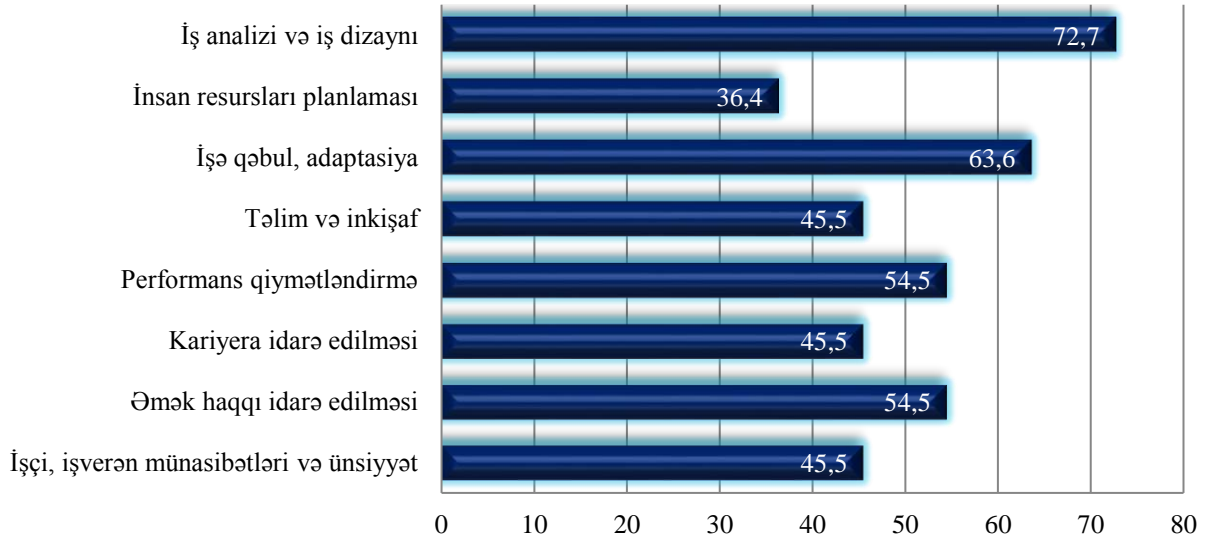
İnsan resursları şöbəsi varsa müəssisə daxili necə adlandırılıb?

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Müəssisələrinizdə insan resursları funksiyalarının hansılarının tətbiq olunduğu sorğusuna respondentlərin verdikləri cavaba əsasən deyə bilərik ki, funksiyalar içindən daha çox iş analizi və dizayn, işə qəbul, adaptasiya üstünlük təşkil edir.

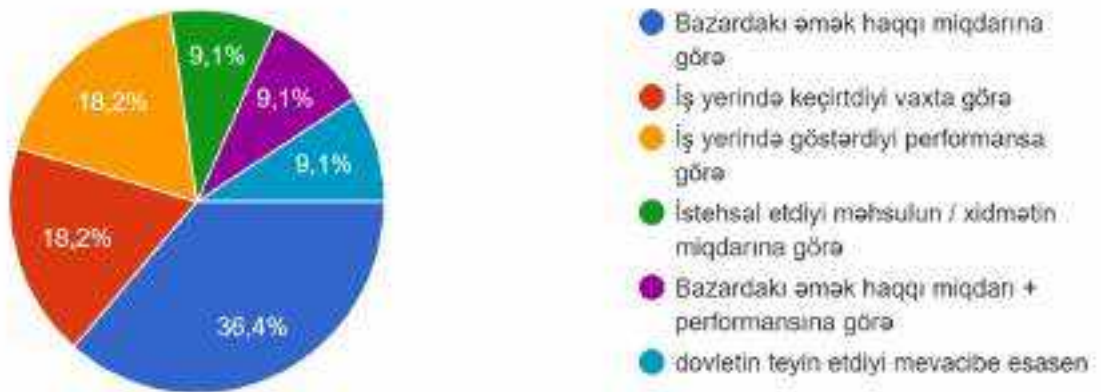
Şəkil 3: Müəssisələrdəki insan resursları funksiyaları

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Şəkilə görüldüyü kimi araşdırmada iştirak edən 11 müəssisə əmək haqqlarını ən çox bazardakı əmək haqqı miqdarına (36,4%) görə, işçilərin iş yerində keçirdiyi vaxta görə (18,2%) və işçilərin iş yerində göstərdiyi performansına görə təyin edir.

Şəkil 4: Müəssisələrdə işçilərə təyin edilən əmək haqqları

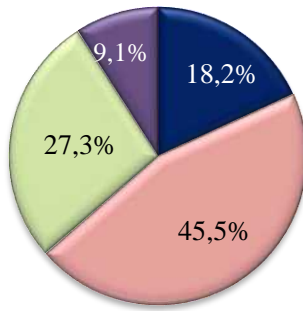
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Anket sorğudakı “Sizcə hazırkı dövrdə müəssisənizdə kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçidi təmin edəcək model hansıdır?” sualına verilən cavablardan alınan nəticəyə görə qeyd edilən qrafikdə daha çox Soft modeli (Harvard modeli) (45,5%)

kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçidi təmin edəcək model kimi görülür.

Şəkil 5: İnsan resurslarının idarə edilməsi modelləri (1)

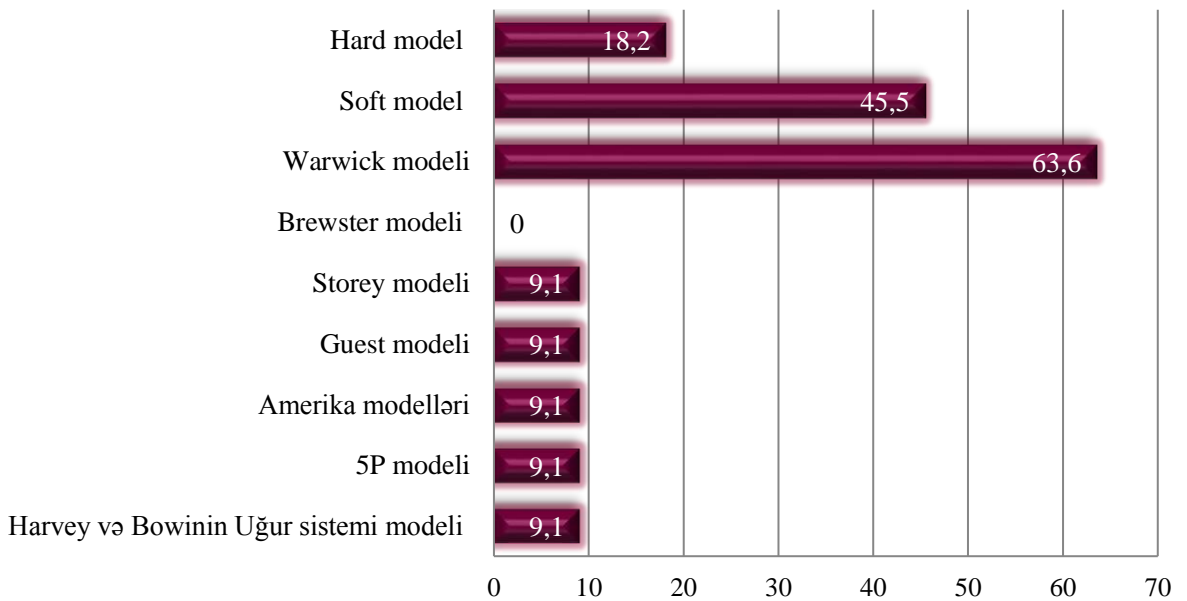

- Hard model (Miçiyan modeli) - təşkilati məqsədlərə çatmaqda "insan" resursunu digər resurslarla bərabər tutur. "İnsan" resursuna əlavə investisiya ayrılır.
- Soft model (Harvard modeli) – təşkilati məqsədlərə çatmaqda ən vacib resursun "insan" olduğunu vurğulayır.
- Warwick modeli – ətraf mühitin analiz edilib, milli ənənə və idarəetmə formaları əsasında yeni İRİE sistemi yaradılmasıdır.
- Amerika modelləri – uğurlu bir nəticənin ətraf mühit amilləri əvəzinə "səhmdarların maraqlarını" ön plana çəkməklə əldə olunduğunu vurğulayır.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

"Keçmişdə müəssisənizin idarəetmə yanaşmasını hansı modelə uyğun tətbiq etmişiniz?" sualına respondentlərin cavabı isə Qrafik 1-dəki qrafikdən də aydın olur. Bu sualda respondentlərə bir neçə variantı seçmə haqqı verilmişdir. Təqdim edilən qrafikə görə müəssisələrin bir çoxu keçmişdə Warwick modelini (63,6%) tətbiq ediblər.

Qrafik 1: İnsan resurslarının idarə edilməsi modelləri (2)

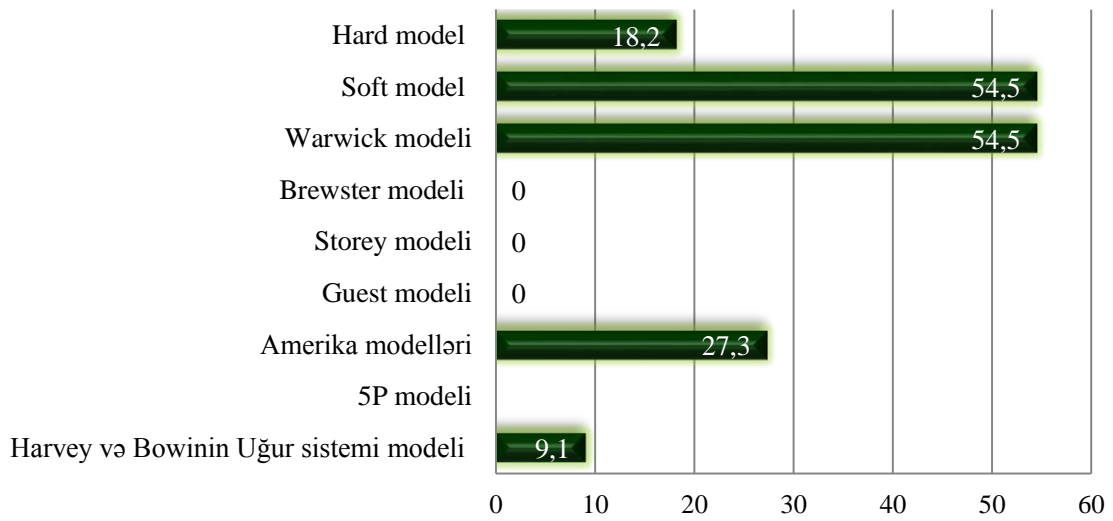

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

“Hazırda müəssisənizin idarəetmə yanaşmasını hansı modelə uyğun götürmüşünüz?” sualına 11 müəssisənin rəhbərlik və insan resursları menecerləri idarəetmə yanaşmalarını Soft (54,5%) və Warwick (54,5%) modellərinə uyğun tətbiq etdikləri qeyd olunan qrafikdə göstərilmişdir.

Şəkil 6: İnsan resurslarının idarə edilməsi modelləri (3)

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmış anket sorğuya əsasən hazırlanmışdır

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycan gənc bir dövlət olduğuna görə bir çox sahələrdəki kimi insan resurslarının idarə edilməsində də bəzi problemlər indi də davam edir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əmək bazarı hazırda yaxşı vəziyyətdə deyil. İşləmək istəyənlərin sayı çox, iş yeri isə azdır. Bu problemlər həm dövlət idarələrində, həm özəl müəssisələrdə həm də illərdir ölkəmizdə fəaliyyət göstərən qlobal şirkətlərdə müşahidə edilir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə İRİE problemlərindən biri, hələ də SSRİ dövründəki fikirlərin davam etməsidir. Buradakı mühüm nöqtə kadrlar şöbəindən kənara çıxma bilməməkdir. Kadrlar şöbəsi sadəcə işə qəbul, işdən çıxma / çıxarılma və digər formal xarakterli olan katiblik işlərini əhatə edir. Bu daha çox kiçik və orta müəssisələrdə və bəzi dövlət müəssisələrində müşahidə edilir. Təbii ki Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin hamısında vəziyyət belə deyil. İRİE departamentinin bütün vəzifə və məsuliyyətlərini tam şəkildə həyata keçirən müəssisələr də az deyil. Lakin belə nümunələri daha çox qlobal şirkətlərin Azərbaycan nümayəndəliklərində görürük. Bu problemin də həll edilməsi üçün

məlumatlandırıcı seminarların artırılması və beynəlxalq İRİE proqramlarının ölkəmizdə tətbiqinin məcburi hala gətirilməsi həll yolu ola bilər.

Hazırda artan rəqabət, məlumatı istehsal edən və məlumatı paylayan insan amilini daha mühüm bir mövqeyə gətirib çıxardır. Təhsilli, öz – özünü idarə edə bilən, özünə inamlı işçilər, müəssisələr tərəfindən daha çox tələb edilir. Beləliklə, belə bir təşkilat mühitini təmin etmək üçün təşkilatlar, tələb etdikləri insan resurslarının idarə edilməsi siyasətlərinə və tətbiqlərinə uyğun İRİE modelləri seçməlidirlər. Bu tədqiqatda araşdırılan İRİE modelləri çərçivəsində, müəssisələrdə tətbiq edilən və keçidi təmin edəcək ən optimal modelin Soft və Warwick olduğu nəticəsi əldə edilmişdir. Soft modeli təşkilati məqsədlərə çatmaqda ən vacib resursun “insan” olduğunu vurğulayır. Warwick modelinə görə isə ətraf mühit analiz edilib, milli ənənə və idarəetmə formaları əsasında yeni İRİE sistemi yaradılmalıdır.

Aparılan araşdırmaya görə Azərbaycanda bir çox müəssisə İRİE modellərindən xəbərsizdir. Anketdən də görüldüyü kimi yalnız izahı verilən modellərin içindən işlədikləri müəssisəyə uyğun olanı seçmişlər. Hətta bəzi müəssisə rəhbərlikləri və İR mütəxəssisləri anketi doldurmamışdan əvvəl anket müəllifindən modellər haqqında ətraflı məlumat almışlar. Bu halda deyə bilərik ki, Azərbaycanda kadrların idarə edilməsindən insan resurslarının idarə edilməsinə keçiddə yaranan əsas problemlərdən biri keçidi təmin edə biləcək modellərdən məlumatsız olmalarıdır. Bunun üçün də əvvəla müəssisə rəhbərlikləri və İR mütəxəssisləri modellər haqqında müxtəlif ədəbiyyatlardan, elmi məqalələrdən, jurnallardan ətraflı araşdırmalı, öyrənməli, xarici ölkələrdə tətbiq edilən İRİE modellərini izləməli və müəssisələrində tətbiq etməlidirlər.

Bu araşdırmamızın da İRİE modelləri haqqında məlumat almaq istəyən şəxslərə köməklik göstərəcəyini ümid edirik.

Ədəbiyyatlar

- Tortop Nuri. Aykaç Burhan. Yayman Hüseyin. Özer M.Akif. İnsan kaynakları yönetimi. Nobel Yayını. 5. Basım. 2013. s.576
- Canman Doğan. Çağdaş personel yönetimi. TODAİE. Ankara. 1995. s.266
- Tərcümə edən: Şahiner Doğan. Palmer Margaret. Winters Kenneth. İnsan kaynakları. Kişisel Gelişim ve Yönetim dizisi. İstanbul. 1993. s.207
- Raqif Qasimov. Azərbaycandakı işletmelerde İKY uygulamaları ulusal düzeyde çözüm önerileri . doktora tezi . Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü . 2011.s.223

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Aykaç Burhan. İnsan Kaynakları Yönetimi ve İnsan Kaynaklarının Stratejik Planlanması. Nobel Yayın Dağıtım.
1999.s.150

<http://personelyonemligi.blogspot.com/2013/10/insan-kaynaklar-yonetimine-gecisi.html>, 2018

<http://melike-iky.blogspot.com/2011/02/insan-kaynaklar-yonetiminin-tarihcesi.html>, 2018

Ahmadov, F., Jafarov, M., & Mammadova, M. (2016). An Analysis of Youth Employment in Azerbaijan
Success of Leadership. Expert Journal of Business and Management, 4(1), 1-5.

Dünya Mobil Telefon Bazarının Statistik Qiymətləndirilməsi

*Toğrul YARIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
togrulyariyev@gmail.com*

Xülasə

Smartfonlar mobil telefonlar sinifinə aid olub mobil komputer olaraq insanların istifadəsi üçün satışa çıxmışdır. Onlar digər cihazlardan daha ağıllı olmaları ilə seçilir. Ən əsas önə çıxan xarakteristikalarına misal olaraq internetə çıxışının olması, mobil operativ sistem, multimediyə sistemi, toxunma ekranlı olması, yüksək keyfiyyətli görüntülü danışığın olması, bəzi sensorların əlavə olunması, simsiz, yəni blutuz, wifi kimi əlaqə vasitələrinin istifadəsinin mümkünlüyünü göstərmək olar.

İlk olaraq bazara daxil olan smartfonlar insanların şəxsi asistenti olaraq təqdim olunsa da, bu o qədər də özünü doğrultmadı. Buna səbəb həmin vaxtlarda istehsal olan mobil telefonların funksionallığının azlığı və insanların tələbatını tam ödəyə bilməməsi idi. Belə olduqda onlara tam da ağıllı telefonlar demək düzgün deyildi. Xüsusilə də 2000-ci illərin başlanğıcında BlackBerry və Nokia tərəfindən Symbian və Windows Mobile adlı platformalar vasitəsilə istehsal olunan telefonlar bazarda söz sahibi olsa belə müəyyən çərçivədən kənara çıxıb bilmirdi və sadəcə zəng edə və zəngləri qəbul edə, musiqi dinlədə, email göndərə bilirdi. Bu isə insanların istəklərinin tam forması deyildi, yeni və daha funksional cihazların bazara çıxmasının vacibliyi özünü göstərirdi. Bazarın tələbatının çoxluğu, bazarda olan məhsulların isə istəyə tam da uyğun olmamasının səbəbi kimi getdikcə Samsung, Iphone, Xiaomi, Huawei kimi şirkətlərin istehsal etdikləri və satışa çıxardıqları məhsullar istehlakçıların çox hissəsinin tələbatını ödədiyinə görə BlackBerry və Nokia kimi məşhur firmalar bazarda getdikcə yox olmağa məcbur oldular. Bu da öz növbəsində onu sübut edir ki, əgər istehlakçıların istəklərinə uyğun məhsul istehsal olunarsa həmin şirkət bazarda söz sahibi olacaqdır. Məqalədə qeyd olunan məsələlərin statistik təhlili verilmiş və mövcud vəziyyət qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Smartfon, Əməliyyat sistemi, Bazar, Firma

Vergi Gəlirlərinin İqtisadi Artım Göstəricilərinə Olan Təsiri: İƏİT Ölkələri Timsalında

*Tuncay MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tmemmedov0085@gmail.com*

Xülasə

Bu tədqiqatda vergi gəlirləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqənin xüsusiyyətləri araşdırılacaqdır. Vergilər iqtisadi və sosial məqsədlərlə birlikdə iqtisadi göstəricilər üzərində dolaylı və birbaşa təsirə malikdir. Vergilər həm yığım və investisiya qərarları üzərindəki təsirləri, həm də təşviq siyasətinin bir vasitəsi olaraq iqtisadi artım üzərində təyin edici funksiyaya malikdir. İqtisadi sferada vergilərin ölkə iqtisadiyyatları üzərindəki əhəmiyyətli dərəcədə olan təsirləri vardır. Məqalənin ilk hissəsində mövzunun nəzəri əsaslarına toxunulmuşdur. Bir sıra iqtisadçıların bu mövzudakı fikirlərindən sitatlar verilmiş, müyyən araşdırmaların nəticələri qeyd edilmişdir. Bu çərçivədə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergilərin iqtisadi artım üzərindəki təsirlərinin nə dərəcədə effektiv olduğu araşdırılmışdır. Məqalənin analiz bölməsində iqtisadi artım və vergi gəlirləri arasındakı əlaqə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) 11 üzv ölkəsinin praktikasına əsasən araşdırılmışdır. İstifadə olunan göstəricilər real ümumi daxili məhsul (ÜDM), real cəmi vergi gəlirləri, real birbaşa vergilər və real dolaylı vergilərdir. Məqalənin sonunda əldə olunan nəticələr qeyd edilmişdir. Aparılan araşdırmaya əsasən uzun müddətli dövrdə birbaşa vergilərdə bir vahidlik bir artım, gəlir səviyyəsində 0.13 vahidlik bir azalmaya səbəb olur. Qısa müddətli dövrdə vergilərdə bir vahidlik artım gəlir səviyyəsində 0.17 vahidlik azalmaya səbəb olur. Bununla yanaşı birbaşa və dolaylı vergilərin miqdarında yaranmış bir vahidlik artım gəlir səviyyəsində uyğun olaraq 0.02 və .008 vahidlik azalmaya səbəb olur.

Açar sözlər: Vergi gəlirləri, İqtisadi artım, OECD

Giriş

Keçmişdən bu günə qədər ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi siyasəti araşdırdıqda, bu siyasəti tətbiq edərkən rəhbər tutulan əsas məqsədlər qarşımıza çıxır. Bunlar əsasən, iqtisadi artım və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, qiymət sabitliyi və tam məşğulluğun təmin edilməsi və əhalinin rəfah səviyyəsinin artırılması şəklində sıralana bilər. Lakin tətbiq edilən siyasət hər zaman eyni nəticələri vermir. Həm ölkələrin daxili struktur problemləri, həm də xarici təsirlərin nəticəsi olaraq başverən böhranlar, iqtisadi siyasətin səmərəli bir şəkildə tətbiq edilməsinə imkan vermir.

Fərdlərin dövlət xərclərinə qatılma payı olan vergilər, dövlət məfhumu ilə birlikdə ortaya çıxmışdır. Vergi və vergiləndirmə, bir konstitusiya vəzifəsi olaraq, iqtisadi və sosial fəaliyyətlərin mərkəzində dayanır. İqtisadi, siyasi və sosial səbəblərlə tətbiq edilən vergi siyasətinə göstərilən reaksiyalar verginin tətbiq etmə metodu və məcəlləyə edilmiş dəyişikliklərə görə fərqli ola bilər.

İqtisadi böyümə və vergi gəlirləri arasındakı əlaqə ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biridir. İqtisadi artıma stimül verən bir çox dəyişənlər olmaqla birlikdə vergi gəlirləri də iqtisadi artıma birbaşa və dolaylı yollarla təsir edə bilər. Vergilər bir vasitə kimi maliyyə siyasətinin ən mühim alətlərindən biridir. Xüsusilə İEOÖ-də təşviq paketlərinin önəmli bir qismi vergi siyasəti üzərindən həyata keçirilir. Vergilərin yığımlar və investisiya qərarlarına təsiri danılmazdır.

İqtisadi artım və vergi gəlirləri arasındakı əlaqənin xüsusiyyəti bir çox dəyişəndən asılıdır. Vergilərin növləri, vergi dərəcələri, vergi sisteminin strukturu, ölkənin inkişaf səviyyəsi bunlardan bir bəziləridir. Vergilər və iqtisadi artım arasındakı əlaqə İEOÖ üçün daha əhəmiyyətlidir. Bu ölkələrdə iqtisadi böyümə və investisiya qərarları üzərində böyük təsiri olan, dövlət büdcəsi kəsrləri və özəl sektor kəsrləri ilə mübarizədə bir sıra problemlər vardır. Bir məqsəd üçün çalışdıqları zaman, digər bir məqsəddən uzaqlaşır. Maliyyə siyasətinin alətləri arasında baş verən bu tipik qarşıdurma yenə də özünü göstərir.

Bu problemlərlə mübarizə zamanı vergi çox mühim bir siyasət olaraq ortaya çıxır və bu istiqamətdə aparılan vergi siyasəti iqtisadi böyümə üzərində birbaşa təsir qüvvəsinə malikdir. Bu zaman qoyulan investisiyaların miqdarını artırmaq üçün mənfəət vergisinin azaldılmasının xüsusi rolu vardır. Lakin bu zaman dövlətin büdcə xərclərinin reallaşdırılması çətinləşdiyi üçün, dolaylı vergilərin dərəcələri artırılacaqdır. Bu isə vergi siyasətinin sosial məqsədləri ilə tərs mütənəsbidir. Bu zaman əsas məqsəd olaraq iqtisadi artımı təmin edəcək vergi siyasəti həyata keçirilir.

Həm nəzəriyyədə, həm də empirik hesablamalar nəticəsində görünmüşdür ki, gəlirdən alınan vergilər iqtisadi artıma mənfi təsir edir. Burada daha çox mənfəət vergisindən söhbət gedir. Dolaylı vergilərin iqtisadi artım üzərindəki mənfi təsiri, mənfəət vergisindəki qədər güclü deyildir.

Vergi gəlirləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqənin nəzəri aspektləri. Maliyyə siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də vergi siyasətidir. Vergi, dövlətin xərclərini ödəmək üçün cəmiyyətin əsasını təşkil edən şəxslərdən və qurumlardan qarşılıqsız və məcburi olaraq alınan vəsaitdir.

Vergi siyasətinin 3 əsas tipi vardır bunları aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1. Maksimal vergilər siyasəti (yüksək vergi yükü) :

Maksimal vergi siyasəti əsasən fəvqaladə hallarda (böhran, müharibə) tətbiq edilir. Çünki stabil vəziyyətdə bu siyasəti tətbiq etmək iqtisadi geriləməyə səbəb ola bilər. Bu zaman vergi

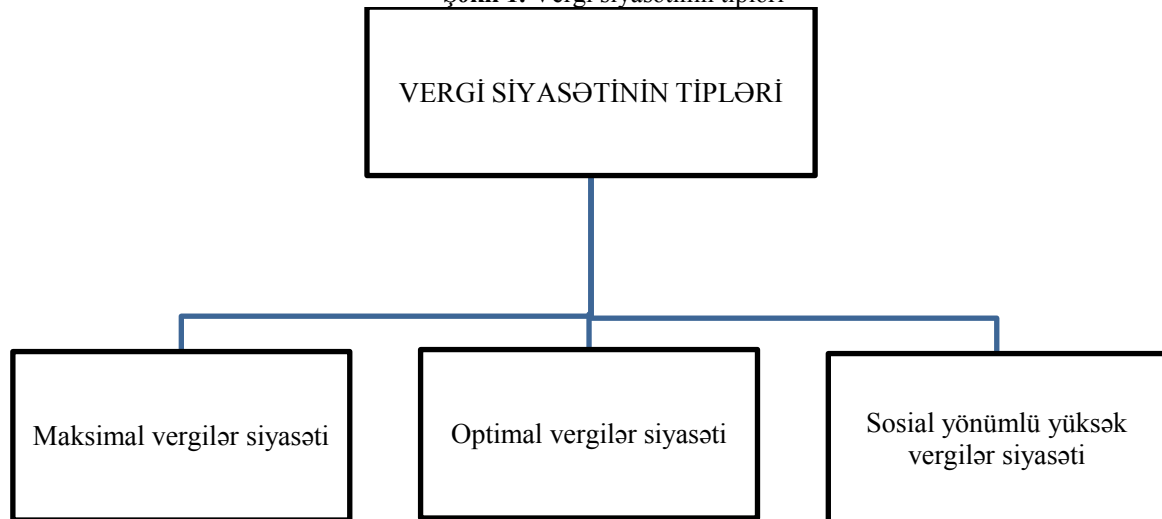
dərəcələri daha yüksək olur, vergilərin sayı artırılır və əhalidən daha çox vergi toplanır. Bu siyasət əsasən qısa müddətdə tətbiq edilir. Uzun müddətli tətbiq edildikdə iqtisadiyyat üçün ciddi fəsadları ola bilər. (Kəlbəyev Y.A, Məhərrəmov R.B. və Rzayev P.Q., 2011: s.15).

2. Optimal vergilər siyasəti (aşağı vergi yükü).

Optimal vergi siyasəti tətbiq edilən ölkələrdə, büdcə gəlirləri azaldığı üçün, müəyyən qədər sosial məqsədlər üçün ayrılan vəsait də azaldılır. Bu vergi siyasətində dövlət daha çox iqtisadiyyatın müsbət artımını və cəmiyyətin maraqlarını ön planda tutur. (Kəlbəyev Y.A., 2005: s.13)

3. Sosial yönümlü yüksək vergilər siyasəti.

Şəkil 1. Vergi siyasətinin tipləri

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dövlət bu tip vergi siyasətini tətbiq etməklə, gələcəkdə nəzərdə tutulmuş sosial problemlərin həllini nəzərdə tutur. Vergi ödəyicilərindən yüksək miqdarda vergilər tutulur, lakin, bu vəsait yenə ölkənin sosial fəaliyyətləri üçün ayrılır.

Vergi siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- Dövlət xərclərini maliyyələşdirmək
- Cəmiyyətdə gəlirin bölüşdürülməsindəki ədalətsizliyi ən aza endirmək
- Tədiyyə balansındakı kəsri azaltmaq (Xarici ticarət balansında mənfəi saldoya səbəb olan lüks istehlak mallarının idxalına yüksək vergi tətbiq etmək və.s)
- İqtisadi inkişaf və artıma stimül vermək
- Müxtəlif biznes sahələrinin inkişafını təmin etmək

- Profilaktik saqlamlıq siyasətini dəstəkləmək (Spirtili içkilər və tütün məhsullarına tətbiq edilən vergilər və.s)

Vergiləndirmə siyasi və iqtisadi ölçüləri olan vacib bir sahədir. Verginin bəlkə də ən mühim tərəfi, şəxslər ilə dövlət arasında vəzifə və öhdəliklər çərçivəsində formalaşan bir hüququn təməli olmasıdır. Belə ki dövlət ədalətli və effektiv vergi sistemi ilə dövlət xərclərinin maliyyələşdirməsini həyata keçirərək, cəmiyyətin tələblərini qarşılayır. Fərdlər isə azad, demokratik bir cəmiyyətdə yaşamağın əvəzində dövlətə müəyyən miqdarda qarşılıqsız olaraq vergi ödəməsi gərəkdini dərk edir.

İqtisadi artım modelləri və nəzəriyyəsində vergiyə nə dərəcədə əhəmiyyət verildiyinə baxdığımız zaman, neo-klassik böyümə modelində vergi siyasətinin heç bir önəminin olmadığını görürük. Neo-klassik böyümə modelində xarici istehsal faktoru olan texnologiya, adam başına düşən gəliri artıran tək faktordur. Dövlət tərəfindən tətbiq ediləcək bir siyasətin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Daha sonra təkmilləşdirilən böyümə modellərində isə əsas yeri dövlətin iqtisadiyyatdakı yeri və rolu tutur. Bu inkişaf modelində dövlət, təhsil və səhiyyə, xidmətlərini təmin edərək, mülkiyyət haqlarını qoruyaraq və rəqabəti təmin edərək iqtisadiyyatda vacib bir rolu öhdəsinə götürür. Digər bir izahla, optimal inkişaf həddinə çatmaq üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi vacibdir. Heç şübhəsiz dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ən mühim alətlərdən biridir (Barro və Martin, 2004).

Bildiyimiz ki təklif yönümlü iqtisadçılar da vergilərin xüsusilə də gəlir vergisinin dərəcələrindəki azalmanın istehsal, investisiya və iqtisadi artım üzərində müsbət təsirləri olduğunu düşünürlər. 1970-ci illərin ikinci yarısından etibarən ortaya çıxan təklif yönümlü nəzəriyyə xüsusilə Keynesyen iqtisadçılara qarşı irəli sürülmüşdür.

Vergi endirimləri vergidən yayınma hallarına qarşı istifadə edildikdə müsbət təsirlər yaradır. Endirimlərin miqdarı və xüsusiyyətlərinə bağlı olaraq vergi obyektinə və bazasına artdıqca vergi qaçaqçılığı ilə mübarizənin də xərcləri azalacaq, qeydə alınmış işsizlik miqdarı düşəcəkdir. Vergi endirimləri istehsalata və iqtisadiyyatdakı investisiya miqdarına müsbət təsir edəcəkdir (Laffer 1982: s.42).

Metod

OECD nümunəsi kontekstində 11 ölkədən alınan datalar istiqamətində vergi gəlirlərinin iqtisadi artıma olan təsiri panel məlumat üsulu ilə araşdırılmışdır. Bu ölkələr Almaniya, Danimarka,

Avstraliya, İngiltərə, Avstriya, Fransa, İtaliya, Kanada, Yaponiya, İspaniya və Türkiyədir. Analizə görə göstəricilər 1980-2014-cü illəri əhatə edir. Ölkələrin statistik göstəriciləri OECD rəsmi saytıdan götürülmüşdür. Bütün rəqəmlər real göstəricilərdən ibarətdir. Vergi gəlirlərinin iqtisadi artım üzərindəki təsir gücü qısa və uzun müddətli olmaqla iki dövr üçün hesablanmışdır.

Analiz

Panel məlumat analizinin üstün cəhətlərindən biri zaman sıraları və çarpaz kəsik verilənlərini bir araya gətirərək, həm zaman həm də çarpaz kəsik miqyasında bir verilənlər bazası hazırlayır. Bu sayədə müşahidələrin sayının artması həm sərbəstlik dərəcəsinin artmasına həm də xəta payının azalmasına səbəb olur. Panel məlumat təhlilinin digər reqressiya modellərindən bir çox üstünlüyü vardır.

Təhlil aparılarkən əsas göstəricilər olaraq 11 OECD ölkəsinin real ÜDM (RUDM), real cəmi vergi gəlirləri (RCVG), real birbaşa vergilər (RBV) və real dolay vergilərin (RDV) loqarifmaları alınmışdır.

Panel məlumat analizində hər hansı bir ilə aid verilənlər panelin çarpaz kəsik ölçüsünü, iqtisadi dəyişənlərin zaman içərisində aldıkları dəyərlər isə panelin zaman ölçüsünü göstərir.

Vergilərin iqtisadi artım üzərindəki təsirləri müxtəlif faktorlara görə dəyişə bilər. Ona görə də uzun və qısa müddətli dövrdə bu təsirlər müxtəlif cür ola bilər. Aşağıdakı cədvəllərdə vergilərin uzun müddətli dövrdə və qısa müddətli dövrdə iqtisadi artım üzərindəki təsirləri öz əksini tapmışdır. Dəyişən olaraq real ümumi daxili məhsul göstərilmişdir. Ümumi daxili məhsul bir ölkənin başlıca makroiqtisadi göstəricilərindən biridir. ÜDM-in həcmində baş verəcək bir dəyişmə ölkədə milli gəlirə və adam başına düşən gəlirə birbaşa təsir edir.

Cədvəl 1. Uzun müddətli dövr əlaqəsi

	RCV	RBV	RDV
RUDM	0,468	-0,13	0,020
P	(0,081)	(0,006)	(0,030)
*Mötərizə içərisindəki dəyərlər P ehtimal baş verməsini göstərir			

Mənbə: (Tatoğlu 2012: s.243-244)

Cədvələ baxdıqda birbaşa vergilərdə baş vermiş bir vahidlik artımın gəlir səviyyəsində 0.13 vahidlik azalmaya səbəb olduğunu görürük. Dolayısı vergilərdəki bir vahidlik artımın isə 0.02 vahidlik azalmaya səbəb olduğunu deyə bilərik. Cədvəldə mötərizə daxilində bu dəyişmələrin baş vermə ehtimalı da qeyd edilmişdir.

Cədvəl 2. Qısa müddətli dövr əlaqəsi

	RCV	RBV	RDV
RUDM	-0,171	-0,022	-0,008
P	(0,000)	(0,092)	(0,026)
*Mötərizə içərisindəki dəyərlər P ehtimal baş verməsini göstərir			

Mənbə: (Tatoğlu 2012: s.243-244)

Yuxarıdakı cədvəldən də gördüyümüz kimi real cəmi vergilər, birbaşa vergilər və dolayısı vergilər gəlir səviyyəsinə təsiri mənfi istiqamətdədir.

Vergilər iqtisadiyyatda rəfah itkisi yaratmamalıdır. Vergiləndirmədə səmərəlilik olaraq da bəh edilən ünsür, vergilərə bağlı olaraq rəfah itkisinin olmaması ya da bunun minimum səviyyədə olmasıdır. Belə ki dövlət vergi toplayaraq iqtisadiyyatda daralmaya yol açarkən, ödənen vergi qədər özəl sektor investisiyaları da azalacaqdır.

Vergilər fiskal məqsədləri ilə siyasi, iqtisadi və sosial struktur üzərində çox yönlü təsirlərə malikdir. Dövlət verginin fiskal funksiyası ilə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin edərkən, digər bir tərəfdən gəlirin yenidən dağılımını, iqtisadi qeyri-sabitliklə mübarizəni, iqtisadi artım və inkişaf hədəfini təmin edir.

Vergi sistemi, vergi idarəsi, vergi qanunları və vergi yurisdiksiyasını əhatə edən bir konsepsiyadır. Vergi siyasətinin effektiv olması üçün hər üç ünsürün də doğru işləməsi vacibdir. Xüsusilə tətbiq ediləcək siyasətin dünyadakı dəyişmələrlə birlikdə dəyərləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi böhranların dəf edilməsi və bazarların yenidən canlandırılması üçün vergi siyasətindəki dəyişikliklərin başında vergi dərəcələri gəlir. Vergiləndirmədə dərəcələrin hansı şəkildə olması həm sosial- iqtisadi təsirlər həm də, vergi dərəcələrinin tariflərinə görə dəyişkənlik göstərə bilər.

Vergi dərəcələri daha optimal səviyyədə olan ölkələrdə bir qayda olaraq iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir. Daha çox investisiya edilir və bu investisiyalar artaraq davam edir.

Nəticə və Təkliflər

Bu məqalədə vergi gəlirləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqə nəzəri və empirik səviyyədə araşdırılmışdır. İşin ilk hissəsində mövzu ilə bağlı nəzəriyyə xülasəsinə yer verilmişdir. Həmin xülasədə aydın şəkildə görünür ki, vergi gəlirləri və iqtisadi artım arasında mütləq bir əlaqə vardır. Vergi növlərinə görə bu əlaqəyə baxdığımız zaman görürük ki mənfəət vergisi ilə iqtisadi artım arasında güclü bir əlaqə vardır və tərs mütənasibdir. Dolayısı vergilər baxımından isə bu əlaqə o qədər də güclü deyil və bəzən bu əlaqə düz mütənasib belə ola bilər. Əgər bir sıralama ilə bu əlaqənin təsir gücünü göstərsək aşağıdakı şəkildə olar:

1. Mənfəət vergisi
2. Gəlir vergisi
3. Dolayısı vergilər (Aksiz, ƏDV)

İqtisadi artım üzərində ən az təsirə malik vergilər isə sərvət üzərindən alınan vergilərdir. Məqalənin ikinci hissəsində vergi gəlirləri ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə panel məlumat üsulu ilə araşdırılmışdır. 1980-2014-cü illər arası 11 OECD ölkəsindən əldə edilən verilənlər ilə vergilərin iqtisadi artım üzərində uzun müddətli dövr və qısa müddətli dövr təsir gücü hesablanmışdır. Analizdə istifadə olunan verilənlər real ümumi daxili məhsul, real cəmi vergi gəlirləri, real birbaşa vergilər və real dolayısı vergilər olmuşdur. Əldə olunan nəticələrə əsasən xüsusilə birbaşa vergilər ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqənin, keçmişdə aparılmış bu tip araşdırmaların nəticələri ilə çox yaxın olduğu nəzərə çarpmışdır.

Uzun müddətli dövrdə birbaşa vergilərdə baş vermiş bir vahidlik artım, gəlir səviyyəsində 0.13 vahidlik azalmaya səbəb olmuşdur. Eyni zamanda qısa müddətli dövrdə də cəmi vergilər, birbaşa vergilər və dolayısı vergilər iqtisadi artıma mənfi yöndə təsir göstərmişdir. Qısa müddətli dövrdə cəmi vergilərdə edilmiş bir vahidlik artım, gəlir səviyyəsində 0.17 vahidlik bir azalmaya səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı birbaşa vergilərdəki bir vahidlik artım gəlir səviyyəsində 0.02 vahidlik, dolayısı vergilərdəki bir vahidlik artım isə gəlir səviyyəsində 0.008 vahidlik azalmaya səbəb olmuşdur.

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vergi gəlirləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqə vacib məsələdir. Bütçə kəsrləri, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində yaşanan sıxıntılar bu ölkələrin əsas struktur problemləridir. Bu struktur problemlər həmin ölkələr üçün, investisiya qərarları və inkişaf dövrünün əsas ünsürləri olan mənfəət vergisinin dərəcəsinin hansı şəkildə olacağı, inkişaf və artım prosesində necə bir vergi siyasəti həyata keçiriləcəyi məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vergilərin investisiya üzərindəki mənfi təsirləri danılmazdır. Lakin mənfəət vergisinin dərəcəsinə azaldaraq, xərcləmələr üzərindən tutulan

vergilərin dərəcələrini artırmaq da vergi siyasətinin sosial məqsədləri ilə tərs mütənasibdir. Vergi dərəcələri müəyyən edilərkən hər kəsi qane edəcək  kild  hazırlanmalı v   n optimal  kild  tətbiq edilməlidir.

 d biyyatlar

- Barro R.J., Martin X.S. (2004), “Economic Growth, Second Edition, England: The MIT Press”, 672 səh.
- Tatođlu F.Y (2012), “İleri Panel Veri Analizi”, İstanbul, “Beta”, 290 səh.
- Laffer A.B, Supply-Side Economics, Financial Analysts Journal, 1982
- Y.A.Kəlbiyev, R.B.M h r mov və P.Q.Rzayev (2011) “Xarici  lk l rin Vergi Sistemi” (*dərslik*), Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. – 555 səh.
- Y.A.Kəlbiyev (2005) “Fiskal Siyasət və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri” (*monoqrafiya*), Bakı, “Elm”. - 468 səh.
- Trading Economics saytının internet resursları, www.tradingeconomics.com
- OECD saytının internet resursları, <https://data.oecd.org/>

Müəssisənin Marketing Fəaliyyətində Marketing Qərarlarına Dəstək Sisteminin Tətbiqi və Onun İnformasiya Menecmenində Rolu

*Tural ABDULLAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
turalabdullayev.contact@gmail.com*

Xülasə

Sürətlə qloballaşan dünyada kommunikasiya texnologiyaları özü ilə birlikdə bir sıra sosial və iqtisadi konseptlər, anlayışlar və tətbiqləri iqtisadi nəzəriyyəyə gətirməkdədir. Menecerlər bu yeni informasiyaların necə idarə edilməsinin, həmçinin mümkün olan ən yüksək müştəri rəyinin əldə edilməsi məsələsinin şirkət üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbərdardırlar. Dövrümüzün ən vacib elementlərindən olan informasiyanın istehsalı, saxlanması, istifadəsi, istiqamətləndirilməsi və məhsuldarlığı üçün informasiya menecmenti konsepsiyası meydana gəlmişdir.

Real zamanlı marketingin əhəmiyyəti marketing mühitinin dəyişməsi səbəbilə yüksəlmişdir. Yerli bazarlarda dünya bazarına istiqamətli dəyişikliklər hər gün daha da artmaqdadır. Bu səbəbdən də, dəyişikliklərin də əlavə edildiyi yenilənmiş və dəqiq informasiyanı kompaniyalara doğru zamanda çatdırılması ehtiyacı yaranmışdır.

Müasir dövrdə müəssisənin marketing fəaliyyətində informasiya bazası və onun idarə edilməsi prioritet məsələlərdən olmuşdur. Bu səbəbdən məqaləmizdə müəssisənin informasiya menecmenti və onun müasir dövrdəki vəziyyəti dəyərləndirilir. Eyni zamanda marketing qərar dəstək sisteminin tətbiqinin müəssisənin marketing fəaliyyətində əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Məlum olur ki, hər bir müvəffəqiyyət qazanmış şirkətin uğur yolu onun öz müştərilərini tanımağından keçir. Onlar müştərilər haqqında informasiyaları toplayır və müştəri məlumat bazasına daxil edirlər. Bu məlumat bazasından istifadəçilərin qiymətləndirilməsi, əmtəə və xidmət satışının həyata keçirilməsi, müştərilərlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Marketing məlumat bazasında bu informasiyaların saxlanması, istifadəsi və təhlili qaydalarına da toxunulmuşdur. Bu informasiyalardan düzgün istifadə olunması firma üçün müştərilərin tələb və istəklərinə adekvat və daha yüksək səviyyədə cavab verməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Marketing, İnformasiya menecmenti, Marketing qərarları

Giriş

Hazırkı biznes aləmində kompaniyalar daha əvvəl heç zaman olmadığı qədər informasiya buraxmaqda və istifadə etməkdədir. İnformasiya kompaniyalar üçün dəyərli bir aktiv halına gəlmişdir. Buna görə də, şirkətlər informasiyanın bizneslərində iqtisadi dəyər yaratdığını nəzərə alaraq informasiya texnologiyalarına böyük miqdarda investisiya yatırırırlar. Bu iqtisadi dəyər özünü rəqabət qabiliyyətinin artmasında, yüksək məhsuldarlıq və gəlirlərin artımında biruzə verə bilir. Qəbul olunmuş informasiya strategiyalarına və xarici faktorlara bağlı olaraq informasiya aktiv və ya passiv ola bilər, toxunula bilən varlıq olmasa da iqtisadi dəyər yaradarsa, aktiv olaraq qəbul edilir. Məsələn, farmakologiya sahəsi və bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlər qanunvericiliyə birbaşa bağlı olması və tənzimlənməsi ilə fərqlənir. Həssas

(təsirli və qərəzsiz) informasiya toplusunun hər zaman qorumağa və idarə edilməyə ciddi ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən, həm informasiya qıtlığı, həm də informasiyanın aşırı bolluğu biznes üzərində səmərəsiz təsirə gətirib çıxara bilər. Baxmayaraq ki, uyğun analizlər aparılmadan toplanan informasiya şirkət üçün passiv olaraq qalır, satış məlumatları qərarvermə və ticari böyümə üçün bariz bir aktivdir.

Marketing informasiya sistemi informasiyanı doğru zamanda təmin edən, onu növlərinə görə ayıran və qərarverən şəxslər üçün seçən prosedurlar, material və şəxslərdən ibarətdir. Marketing informasiya sisteminin ən vacib elementlərindən biri marketing qərarlarına dəstək sistemidir. Müxtəlif metodlarla toplanmış data və informasiya qərarlara dəstək sistem vasitəsilə təhlil olunur. Məqalədə kifayət qədər aktual olan bu mövzu detalları ilə xarakterizə olunur.

Metod

Məqalədə haqqında bəhs edilən mövzunu əhatə etmək üçün zəruri məlumatların əldə edilməsi məqsədilə məntiq, nəzəri və təcrübə metodlarından araşdırmada istifadə edilmiş, bir sıra xarici ədəbiyyatlara istinad edilmişdir.

Analiz

Biznesə faydalı olması və biznes proseslərini effektiv dəstəkləməsi üçün biznes fəaliyyəti zamanı istifadə olunan məlumatlar data modeli tətbiq olunaraq tənzimlənir. Data modeli informasiyanın tənzimlənməsində prinsiplər məcmusu təqdim edir. Ümumiyyətlə datanın tərkib hissəsi data elementləri və data strukturlarından ibarət olan ierarxiya şəklindədir. Datanın tərkib hissəsi atomikdir və bütövlükdə datanın ən sadə və daha çox bölünməyən elementi hesab olunur. Məsələn, müştəri qeydlərini yaratmaq üçün şəxslərin adlarını eyni bir data maddəsi olaraq saxlamaq tövsiyyə olunmur. Burada daha çox, şəxslərin ad və soyadlarının ayrıca data maddəsi, yəni atomik olaraq saxlanması səciyyəvi haldır.

Biznesin fəaliyyətinə üçün faydalı informasiya haradadır? Cavab, hər yerdədir. İnförmasiya müxtəlif yerlərdə və müxtəlif kanallarda yerləşir. Demək olar hər biznes informasiya toplusuna strukturlaşmış yanaşma kimi məlumat bazasından istifadə edir. Korporativ məlumat bazası çox zaman müxtəlif biznes əməliyyatları və qərarvermə prosesinin mərkəzində dayanır. Bir çox biznes sahələri mərkəzi məlumat bazasında cəmlənmiş införmasiyadan Qrafik 1.-də təsvir edildiyi şəkildə istifadə edir. Satış departamenti müştəri sifarişləri ilə bağlı məlumatları

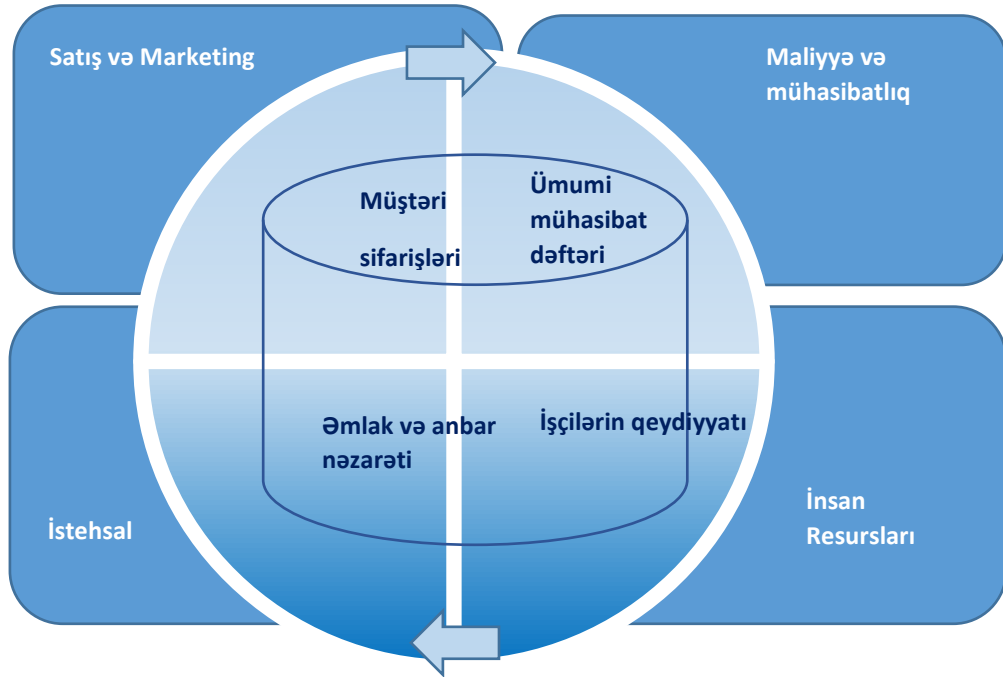
toplayıb saxlayır.Maliyyə və mühasibat qaimələri hazırlamaq və proses ödənişlərini etmək üçün satış məlumatlarından istifadə edir.Marketinq dempartamenti müştəri məlumat bazası və satış haqqında informasiyaları effektiv marketinq kampaniyaları üçün istifadə edir.İnsan resursları şirkət işçiləri,onların bacarıqlarını və professional inkişafı üçün ehtiyacları haqqında informasiyaları toplayır.Mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası həmçinin ən kiçik bizneslərin daha effektiv və real zamanlı informasiyaya əsaslanan çəkildə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Bir çox müəssisələrdə məlumat qaynaqları ayrı-ayrı mövcud olurlar.Müxtəlif departamentlərin işçiləri informasiyanı izləmək üçün öz yollarını yaratmış ola bilərlər,lakin bu proses bir qədər çox zaman aralığında baş verdiyindən mərkəzləşdirilməmiş məlumatlar bir sıra problemlərə səbəb olurlar.

Şirkət çapında plan və data idarə olunması prosedurları tətbiq olunmadan biznes aşağıdakı problemlərlə qarşılaşa bilər:

- Data artıqlığı – məlumatlar təkrarlanma səbəbindən çoxalır və birdən çox faylın içərisində müxtəlif yerlərdə toplanır;
- Datanın əlçatanlığının zəifliyi – data izolyasiya edilmiş olur və yalnız bir fayl sistemində yerləşən xüsusi bir faylın sahibi üçün əlçatan olur;
- Zəif data təhlükəsizliyi – data biznes aləmin müxtəlif formalarda və yerlərdə yayılır,bununla da biznesin müvafiq təhlükəsizlik nəzarətini həyata keçirmə qabiliyyətini və informasiyaya çıxışın təmin olunmasını azaldır;
- Xətaya meyilli məlumat – eyni məlumat birdən çox yerdə yerləşərsə,müxtəlif işçilər tərəfindən edilən xətalara qarşı daha həssas olar və uzun müddət səhvlərin aşkarlanması mümkün olmur.

Qrafik 1. Məlumat bazası biznes funksiyalarının mərkəzində
Mərkəzləşdirilmiş Data Girişi

Böyük miqdarda informasiyaya əsaslanaraq fəaliyyətini davam etdirən bizneslər üstünlük əldə etmək və dövlət qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərmək üçün informasiya idarətməsini düzgün qurmaq məqsədilə informasiya strategiyasını daim inkişaf etdirməkdədirlər. İnformasiya strategiyası strateji mərhələdə adətən informasiya qurumu başçısı tərəfindən və çox zaman texnologiya qurumu başçısı və İT meneceri ilə birlikdə hazırlanan planlama sənədidir.

İnformasiya strategiyası şirkətin bütövlükdə biznes strategiyasına dəstək üçün inkişaf etdirilir və informasiyanın necə əldə edilməsi, emal olunması, istifadə edilməsi və kənara atılmasını izah edir. Baxmayaraq ki, informasiya strategiyasının strukturu biznesdən biznesə fərqlənir, Cədvəl 1.-də göstərilən ümumi nöqtələr bir çox informasiya strategiyası sənədində rast gəlinir. Biznes firmaları müxtəlif növ informasiyanın işlənməsi, depolanması və kommunikasiyasında onların işçilərini, podratçıları, ticarət tərəfdaşlarını və yer alan digər xarici maraqlı tərəfləri xüsusi təlimatlarla təmin etmək üçün informasiya siyasəti haqqında sənəd hazırlayırlar. Şirkət informasiya prosesləri ilə bağlı dövlət təlimatlarına tabe olduğu halda və yaxud, əldə edilmiş informasiya təhlükəsizliyə həssas informasiya olduqda, bu sənəd yüksək dərəcədə əhəmiyyətə malik olur. Bu sənəd informasiyanın həssaslıq səviyyəsini və hər səviyyə informasiyaya çıxışı olanların siyahısını müəyyənləşdirir. İnformasiya siyasətinin məqsədi şirkətin informasiya

aktivlərinin müvafiq şəkildə təhdid və ifşadan qorunmasını təmin etməkdir.(Benson V.,Tribe K. Business Information Management,2008: s. 7-11)

Cədvəl 1. İnformasiya strategiyası sənədinin səciyyəvi quruluşu

Quruluş	Məqsəd
İnformasiya resurslarına ümumi baxış	Resursların yekun cəmi, onların daxili heyət və digər maraqlı subyektlər tərəfindən istifadəsi, əsas layihə, büdcə və s.
İnformasiya arxitekturası və İT strukturu	İT strukturunun təsviri, əsas layihə, məlumat qaynaqlarının və məqsədlərinin siyahılaşdırılması
Xarici faktorlar	Rəqabət analizi, iqtisadiyyat, dövlət siyasəti və texnoloji üstünlüklər
İmkanlar	İnformasiya və texnologiyalardan meydana gələn yeni biznes imkanlarının analizi
Risk analizi	Daxili və xarici faktorların göstərilməsi, qanunlara uyğunluq analizi, rəqiblər tərəfindən istifadə edilmiş informasiyanın məcmusu
Cədvəl	Strategiyanın yaxşı reallaşdırılıb reallaşdırılmadığını müəyyənləşdirmək üçün mərhələlərin siyahısı və gözdən keçirmə tarixləri

Marketing idarəedicilərinin öz vəzifələrini yerinə yetirərkən onlara dəstək olacaq mexanizmlərə olan ehtiyacları tədricən atmaqdadır. Məhsul və markaların getdikcə artması və dəyişikliyin sürətlənməsi səbəbilə marketingdə qərarvermə situasiyaları daha mürəkkəb hala gəlmişdir. Qərarlar artmaqda olan zaman təzyiqi altında verilməkdədir. Marketing informasiya inqilabı lazım olan miqdarda informasiyanın meydana çıxmasına yol açmışdır. Qərarlar verilərkən marketing menecerlərinin bu informasiyaları istifadə edə bilmələri üçün məlumatlar emaldan keçməlidir.

Statistika, model qurma, informasiya mühəndisliyi və informasiya texnologiyalarındakı yeniliklər marketing menecerləri üçün xeyli sayda dəstək mexanizminin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu mexanizmlərdən biri də marketing qərarlarına dəstək (MQDS) sistemidir.

Marketingdə qərarverməyə dəstək sistemi marketingdə qərarvermə periodu üçün texnologiyadan istifadə edərək sürətli informasiya təminatı üçün məlumatlar, statistikalar, modelləşdirmə və nümayiş etdirmə formatlarının bir araya gətirilməsi ilə təşkil olunan bütöv bir sistemdir.

MQDS-in məqsədi informasiya sistemlərində problemləri və onların qaynaqlarını aşkar etmək və dəqiq şəkildə təsvir etməkdir. Bir qərarvermə dəstək sistemi əslində problem həll etmə sistemidir.

Bir menecerin qarşılaşdığı problemlər 3 kateqoriyada qruplaşdırıla bilər:

1. *Asılılığı olmayan problemlər.* Asılılığı olmayan problemlər həlləri digər problemlərdən asılı olmayan problemlərdir. Məqsəd açıq şəkildə müəyyən edilmiş problemlər üçün ən yaxşı həlləri tapmaqdır. Ancaq, bu kateqoriyada problemlərə iş dünyasında az halda rast gəlinir.
2. *Bir-biri ilə bağlı problemlər.* Bir-biri ilə bağlı olan problemlər bir-birinə təsir etmək gücünə malik olan problemlərdir. Məqsəd bir-biri ilə bağlı problem qrupu üçün ən təsirli həlli tapmaqdır. Bu tipdə olan problemlər, problemi həll etmək üçün birlikdə çalışan və təşkilatda fərqli sahələrdən olan mütəxəssis komandası tələb edir.
3. *Təşkilati problemlər.* Təşkilati problemlər təşkilatdakı bütün bölmələri əhatə etməkdədir. Təşkilati problemə misal olaraq yeni məhsulun bazara təqdim olunması göstərilə bilər. Çünki, yeni bir məhsulun bazara təqdim olunması periodunda dizayn, istehsal, emal, marketinq, maliyyə, insan resursları və keyfiyyətə nəzarət mütəxəssisləri yeni məhsulu hazırlayarkən və marketinqini edərək birlikdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədirlər. (Hair Joseph F., Bush Robert P., Ortinau David J., Marketing Research: A Practical Approach For The New Millennium, Mc Graw-Hill International Editions, 2000: s.183)

Marketinq qərarlarına dəstək sistemləri bir-biri ilə əlaqəli və təşkilati problemlərin həlli üçün ideal bir sistemdir.

Marketinq qərarlarına dəstək sisteminin təməl xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

- MQDS marketinq heyətinin fəaliyyətinə dəstək üçün hazırlanmışdır;
- Müəyyən bir qərarın icrasını asanlaşdırmaq üçün informasiya dəstəyi təmin edir;
- Birinci məqsədi marketinqlə bağlı problemlərin həlli alternativlərinin dəyərləndirilməsi və bu istiqamətdə fəaliyyət üçün ən yaxşı həll yolunun müəyyənləşdirilməsidir;
- Satış sənədlərinin dizayn edilməsinin asanlaşdırılması, yeni məhsul və ya marka nəticələrinin dəyərləndirilməsi və hətta marketinq fəaliyyəti üçün hədəf bazarların profilini hazırlamaq kimi məhdudlaşmış (yarımstruktur) problemləri hədəfləmək məqsədilə yaradılmışdır;
- İnformasiya saxlama və qruplaşdırma və bundan sonra meydana gələn nəticələri vurğulayır.

Qərarverməyə dəstək sistemi Qrafik 2.də göstərilədiyi kimi ümumi olaraq 3 təməl ünsürdən ibarətdir:

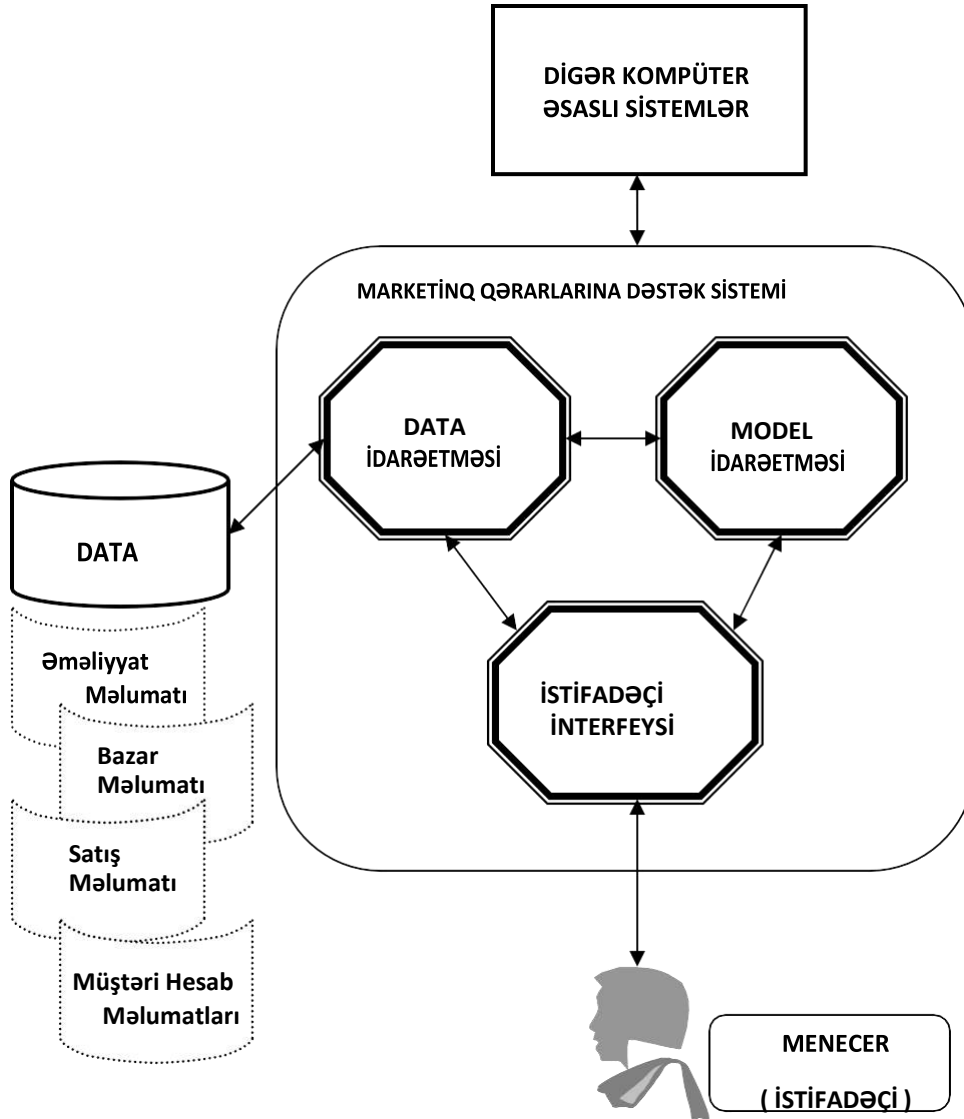
1. Model idarəetməsi
2. Data idarəetməsi
3. İstifadəçi interfeysi

Ancaq burada vəziyyətə daha geniş bucaqdan baxılaraq, marketing qərarlarına dəstək sistemində daha 2 əlavə ünsür əlavə olunmuşdur:

1. Program təminatı
2. Təchizat

Qrafik 2. Marketing Qərarlarına Dəstək Sistemi

Mənbə: Martin E., Wainright et al, Managing Information Technology What Managers Need To Know, Third Edition, Prentice Hall, 1999: s.212)

Marketing idarəetməsinə qərarvermədə dəstək olan digər kompüter əsaslı sistemlər aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Marketing Modelləri (Marketing Models)
- Marketing Ekspert Sistemləri (Marketing Expert Systems)
- Marketing Bilgi Əsaslı Sistemlər (Marketing Knowledge – Based Systems)
- Marketing Fakt Əsaslı Səbələndirmə Sistemləri (Marketing Case – Based Reasoning Systems)
- Marketing Sinir Şəbəkələri (Marketing Neural Nets)
- Marketing Yaradıcılığını Artırma Proqramları (Marketing Creativity – Enhancement Programs)

Model idarəetməsi. Qərarlara dəstək sistemləri qərar verildikdən data və modelləri birlikdə istifadə edir və idarə edir. Məlumat bazası qərarlara dəstək sistemləri içərisindəki bu məlumatları toplayır, emal edir və idarə edir. Model idarəçiliyi isə sistemi seçir. Qərarvermə müddəti boyunca bir çox əhatəli modeli idarə edərkən qərar verən şəxslər modelləri emalat servislərinin dizaynı, təşkilatçılığın maliyyə vəziyyətinin analizi, məhsul tələbin proqnozu kimi məsələlərdə istifadə edə bilərlər. Modellər kəmiyyət və keyfiyyət modelləri şəklində qruplaşır. Modellər reallığın fiziki və konseptual təqdimatıdır və model vəziyyətin təməl xüsusiyyətlərinin qorunması şərti ilə proqnoz və sadələşdirmə mexanizmidir. (<https://www.thebalancesmb.com/what-is-a-marketing-information-system-mis-2296892>)

Data idarəetməsi. İnformasiya texnologiyalarındakı inkişaf, kompüterin və avtomatik məlumat toplama cihazlarının geniş bir sahədə tətbiq olunmasını təmin etmişdir. Geniş yayılmış kompüterdən istifadə nəticəsində müxtəlif formada və çeşiddə çox böyük miqdarda məlumat toplusu yaranmışdır. Bu səbəblə məlumata sahib olmaq qədər onu idarə etmək də bizneslər üçün əhəmiyyətli problem halına gəlmişdir.

Data idarəetməsinin çətin olma səbələri aşağıdakı kimidir:

- Məlumat miqdarı zaman keçdikcə bir neçə dəfə artır;
- Məlumat təşkilatda fərdlər tərəfindən fərqli metod və texnika ilə toplanır;
- İşlənməmiş məlumat fərqli kompüter sistemlərində, məlumat bazalarında və formatlarda, insan və kompüter dillərində saxlanıla bilər;
- Biznes məlumat bazalarında saxlanılan məlumatların sadəcə bir qismi hər qərar üçün mövzu ilə bağlı ola bilər;

- Sürətlə artan faizdə xarici məlumat, marketing qərarları verilərkən dəyərləndirilməlidir;
- Data idarəetməsi mexanizmlərinin seçimi mövcud olan ticarət üçün məhsulların artıqlığından problemlərə səbəb ola bilər;
- Data təhlükəsizliyi, keyfiyyəti və doğruluğu olduqca həssasdır, asanlıqla təhdidlə üzləşə bilər;
- Data idarəetməsi əgər elektron sənəd idarəetməsindən istifadə edərsə daha təsirli və məhsuldar ola bilər.

İstifadəçi interfeysi. Marketing qərar dəstək sisteminin digər bir üsürü interfeysdir. Qərar dəstək sistemi interfeysi istifadəçilər və sistem arasındakı qarşılıqlı təsiri təmin edən bütün vasitələrə verilən addır, termindir. Məsələn, qrafiklər, qərar dəstək sistemi ilə istifadəçi arasındakı dialoqlar və ya, anket qutuları və s. interfeys proqramına misal göstərilə bilər. Yaxşı bir interfeys proqramı idarəçiyə gələcəkdə ola biləcək biznes fəaliyyətləri arasında irəli və geri getmək imkanı verir.

Data anbarı. Məlumatların anbarlanması üçün məlumatlar ierarxik olaraq fayllarda, qeydlərdə və kateqoriyalarda ayrılır. Fayllarda eyni bir mövzu ilə əlaqəli olan qeydlərin toplanması nəzərdə tutulur.

Məlumat bazaları (Data bazası və ya informasiya bankı). 1980-ci illərin ortalarında texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə geniş çapda informasiya yayılmasını mümkün hala gətirmişdir. Sözü gedən bu böyük texnoloji inkişafın gətirdiyi imkanlar qlobal bir bazar yaratmaqla yanaşı, bu qlobal bazarı tanıma və hədəf kütlələrə vaxtında çatdırılma şansını da yaratmışdır. İnformasiyanın rəqəmsallaşması ilə mümkün olan yeni marketing texnologiyaları marketing təşkilatlarının qarşısına böyük fərsətlər çıxarmışdır. Bunların başında texnologiyanın neməti olaraq bizneslərə təqdim olunan məlumat bazaları (database) sistemi gəlir. (Matsatsinis, F. Nikolaos, -Siskos, Yannis, Intelligent Support Systems For Marketing Decisions, Kluwer Academic Publishers, 2003: s.135)

Ənənəvi satış istiqamətli marketing yanaşmasında müştərilər haqqında informasiya sahibi olmaq, həm indiki qədər əhəmiyyətli olmaqda, həm də texnoloji mənada mümkün görülməkdə idi. Halbuki, bizneslərin marketing metod və texnikaları ilə çıxış əldə etməyə çalışdıqları hədəf kütlələri haqqında məlumatların toplanması, anbarlanması, saxlanması və dəyərləndirilməsi dövrümüzün marketing anlayışının bünövrəsini təşkil edir. Texnologiyanın marketing sahəsində tam mənası ilə istifadəsi marketing əlaqələri tətbiqlərinin mənimsənilməsini və inkişaf etdirilməsini də təmin etmişdir.

Məlumat bazaları kompüter vasitəsilə satış dəstəyi üçün informasiyanı təmin etmək, müştəri məlumatını və xidmət sistemlərini dəstəkləmək üçün istifadə edilməkdədir. Məlumat bazalı marketing müştəri ilə qurulacaq uzun müddətli əlaqəyə istiqamətlənmiş və təməlində informasiya olan marketing cəhdlərini əhatə edir. Strateji baxımdan məlumat bazasının rolu marketoloqun hədəf müştərisini müəyyənləşdirməsinə və müştəri ilə marketoloq arasında sürətli şəkildə əlaqə qurulmasına kömək edir. Bu mənada, məlumat bazası marketoloqun kəşfiyyat sisteminin “ürəyi” kimi çıxış edir. (<https://www.knowledge-management-tools.net/decision-support-systems.php>)

Data mədənciliyi. Data mədənciliyi böyük məlumat bazalarındakı gizli informasiya və strukturu ortaya çıxarmaq üçün istifadə olunan prosesdir. Data mədənciliyi əldəki məlumatları fərqli perspektivlərdən analiz edərək bu məlumatları biznes maraqlarına xidmət edəcək müvafiq məlumatlar halına gətirmək prosesidir. İnforsasiyaya əsaslanan marketing uyğun data mədənciliyi vasitələrindən və informasiyanın idarəetmə strukturundan istifadə edir. Bu ehtiyacları istiqamətləndirir və məlumat bazalarında informasiyanın saxlanılmasına kömək edir.

İnforsasiyaya əsaslanan data mədənciliyinin reallaşdığı 3 əsas sahə vardır:

Müştəri profilinin çıxarılması. Müştəri haqqındakı faydalı məlumatlardan biri, biznesin marketing qərarlarının verilməsində köməkçi rol oynayan müştəri profilinin menecerlər tərəfindən bilinməsidir. Müştəri profili marketoloqların müştərilərin ehtiyaclarına da diqqət yetirilərək doğru taktika və strategiyalara qərar verməsinə əsaslanan müştəri modelidir. Marketoloqlar müştəri profilini çıxarmaq, müştərinin satınalma xarakteristikaları kimi müştərilərin demoqrafik xüsusiyyətlərinə də maraq göstərir.

Müştəri profili yaratmaqda istifadə olunan data mədənciliyi vasitələri asılılıq analizi, sinif müəyyənləşdirmə, görüşlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi mexanizmlərdir. Marketoloqlara müştəri profili çıxarmaqda kömək edən xarakteristikalar aşağıdakılardır:

- satınalma sıxlığı;
- satınalmaların həcmi;
- satınalmaların yaxın zamanda olması;
- tipik müştəri qrupunun müəyyənləşməsi;
- müştəri olma ömrü;
- ehtimalın hesablanması;
- marketing proqramlarının səmərəliliyi və ya səmərəsizliyi.

Uzaqlaşma analizi. İnformasiyanın normal hakından uzaqlaşması marketoloq üçün olduqca əhəmiyyətlidir və bu uzaqlaşma bir aldatma və ya dəyişiklik səbəbindən yarana bilər. Data mədənciliyi vasitələri bu uzaqlaşmaları müəyyənləşdirir və bu şəkildə menecerin fəaliyyətinə dəstək olurlar.

Uzaqlaşmalar aldatma olaraq tanındıqda marketoloq bu aldatmadan yayınmaq üçün lazımlı təbirlər görür. Əgər uzaqlaşma dəyişiklik olaraq tanınarsa, sonrakı mərhələ informasiya toplanmasıdır. Məsələn, bir müştərinin yeni bir işə sahib olması və ya yeni ünvana köçməsi nəticəsində bir dəyişiklik meydana gəlir. Bu kimi hallarda marketoloq müştəri ilə bağlı informasiyanı yeniləmək məcburiyyətindədir.

Trend analizi. Trendlər müəyyən bir periodda davam edən şablonlardır. Trendlər satış kampaniyası zamanı yavaş enişlər və ani atımlar kimi qısa müddətli trendlər və ya bir ilin məhsul satışları kimi uzun müddətli ola bilər.

Marketing qərarları verilərkən trendlər marketing proqramlarını dəyərləndirmək üçün və ya gələcək satışların proqnozu üçün istifadə olunur:

○ *Marketing proqramlarının və ya məhsulların performansının dəyərləndirilməsi:* Müştəri məlumat bazaları əməliyyatların doğru qeydlərinin saxlanmasını təmin edir. Marketoloqlar izləmə vasitələrini, satış trendlərini müəyyənləşdirmək, məhsulların mənfəət – zərər əlaqəsinin satışın təşviqinə təsirini, bazarlar və bölgələrin müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edirlər.

○ *Gələcək satışların proqnozu:* Trendlərin geniş yayılmış bir istifadəsi də gələcək satışların əvvəlcədən təxmin edilməsidir. Marketoloqlar marketing proqramlarının məhsullarının gələcəkdəki satışlarına necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmaq istəyirlər. Data mədənciliyi müəyyən bir müştəri qrupunun profilindəki dəyişikliklə əlaqədar olaraq məhsulların zəif satışlarının altında gizlənən səbəblər və s. kimi gözlə görülməyən əlaqələrin müəyyənləşdirilməsini də təmin edir.

Nəticə və Təkliflər

Müştəri mərkəzli yanaşmanın və bu səbəbdən informasiyanın idarə edilməsində müxtəlif sistemlərinin tətbiqinin xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsinin nəticəsi olaraq bizneslərin rəqabət meydanındakı üstünlüyə sahib ola bilmələrinin daha irəli, ya da fərqli bazar məlumatlarına bağlı olduğu ortaya çıxmışdır. Bir neçə il əvvəl qədər bizneslərin rəqabət üstünlüyü son texnologiya istifadə etməsi ilə ifadə edildiyi halda, yaşadığımız dövrdə

üstünlüyün daha fərqli,yaxud yenidən şərh edilmiş informasiyanın istifadə edilməsində olduğu müşahidə edilməkdədir.İnformasiya cəmiyyətinə giriş müzakirələri biznesdə müxtəlif informasiya sistemlərinə marağı artırmışdır.Kəskin rəqabətin təzyiqi ilə üstünlük yaratma potensiallı məlumatlar marketing informasiya sistemindəki yenilikləri təmin edir.

Marketing fəaliyyətlərinin dəstəklənməsində kompüterin və informasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti danılmazdır.Marketinq informasiya sistemləri firma fəaliyyətinin səmərəli və məhsuldar şəkildə idarə edilməsində vacib rol oynamaqdadır.Bu səbəblə dövrümüzün qlobal bazarlarında bir firmanın rəqabət üstünlüyü əldə etməsibaxımından marketing informasiya sistemi və qərarlara dəstək sisteminə sahib olması həlledici məqamdır.

Marketing menecerlərinin vəzifələrini yerinə yetirərkən onlara dəstək olacaq vasitələrə ehtiyacları getdikcə artmaqdadır.Məhsul və markaların sayının tədricən çoxalması və dəyişikliklərin sürətlənməsi səbəbindən marketing qərarlarının verilməsi daha mürəkkəb bir prosesə çevirilib və menecerlərin artıq qərarlarını qısa bir zamanda almaq məcburiyyətindədirlər.

Statistika,model qurma,informasiya mühəndisliyi və informasiya texnologiyalarındakı son dəyişikliklər marketing menecerləri üçün çox sayda dəstək vasitələrinin yaradılması ilə nəticələnib.Bu vasitələr marketing menecerlərinin problemləri vaxtında həll etmə cəhdlərini dəstəklənməsi məqsədi ilə tətbiq olunmaqdadır.Yaşadığımız dövrün şərtləri altında marketing qərarlarına dəstək sistemləri marketing informasiya sistemlərinin ən vacib ünsürlərindən birinə çevirilib.

Burada,müəssisənin marketing fəaliyyətində qəbul edilən qərarlara dəstək sisteminin tətbiqi zamanı biznesin funksiyalarının databazada yerləşmə mexanizminin düzgün fəaliyyəti təsvir edilmişdir.Həmçinin marketing qərarlarına dəstək sisteminin data modelinin idarə edilməsinə inteqrasiyası öz əksini tapmışdır.

Data mədənciliyi texnikalarının sistematik şəkildə tətbiq olunması son nəticədə informasiyanın idarə edilməsi prosesinin səmərəliliyinə,marketoloqların onların müştərilərini daha yaxşı anlamalarına və xidmət göstərməklərinə gətirib çıxarır.Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki,web texnologiyaların istifadəsinin sürətlə artması data mədənciliyi təcrübəsində və informasiya menecmentində daha böyük təsirə malik olacaq və informasiya sistemləri üzərində aparılan tədqiqatların yeni və daha maraqlı tendensiyalarının müşahidə olunmasına səbəb olacaq.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

- Benson V.,Tribe K. Business Information Management,2008;
Hair Joseph F.,Bush Robert P.,Ortinou David J.,Marketing Research: A Pratical Approach For The New Millenium, Mc Graw-Hill International Editions, 2000;
Martin E., Wainright et al, Managing Information Technology What Managers Need To Know, Third Edition, Prentice Hall, 1999;
Matsatsinis, F. Nikolaos, -Siskos, Yannis, Intelligent Support Systems For Marketing Decisions, Kluwer Academic Publishers, 2003;
Yurdakul, Nilay Basok, "Veritbanlı Pazarlamanın Pazarlama Əletisimine Katkısı", 2006
<https://www.thebalancesmb.com/what-is-a-marketing-information-system-mis-2296892;>
<https://www.knowledge-management-tools.net/decision-support-systems.php>

Böhranın Yaranma Prosesi Və Böhran İdarəetməsində Fəal Yanaşma

*Turqay BABAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
babayevturqay@gmail.com*

Xülasə

Qlobal iqtisadi böhran bəşəriyyət üçün həlli zəruri olan problemlərdəndir ki, bu problemin vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması ayrıca bir ölkə çərçivəsində, gücü dairəsində olmayıb, bütün dünya ölkələrinin və eləcə də beynəlxalq maliyyə təşkilatların iştirakı ilə həll oluna bilən bir məsələdir. Bəzi ölkələrin iqtisadi inkişafın səviyyəsi daha da aşağı düşüb. Qlobal iqtisadi böhranın artıq ikinci mərhələsi başlayıb. Burada problem yaradır. Axır zamanlar dünyanın bəzi yerlərində maşın, texnika, əmlak bazarında olan sakitlik kütləvi işsizliyə gətirib çıxaran amillər sayılır. Müasir iqtisadi böhranın elmi təhlili ancaq onun öncədən verilmiş hərtərəfli xarakteristikası başlıcaında mümkündür. Bu böhranın səbəblərinin, ümumiyyətlə maliyyə və ekonomik böhranın bir-birilərinə qarşı olan təsir mexanizmlərinin analizi, onların maliyyə nəticələrinin ləğv edilməsi üzrə ilk növbədə nəzərdə tutulan tədbirlər və bunlarla əlaqəli olan risklər, həmçinin böhranın doğuracağı uzunmüddətli problemlərin vaxtında həlli çox əhəmiyyətlidir. Bildiyimiz kimi böhranın müəyyən bir dəqiqliyi yoxdur. Biz böhran dedikdə nəyinsə aşağı enişini nəzərdə tutulur və bu hadisə mənfi bir hal kimi qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə böhran anlayışını daha ətraflı nəzərdən keçirsək, baş verən hadisələrin inkişafında qarışıq vəziyyət, şiddətli —sınıq halı başa düşülür. Amma böhranın bizə negativ hal kimi deyil, bəzən də müsbət təsiri də olduğunu bilirik. Böhran həmişə bizi qabağa can atmağa sövq edir, böhranın aradan qaldırılması istiqamətləri də onun inkişafı üçün şərait yaradır. Belə bir qısa qeydi də nəzərinizə çatdırım ki, böhran, Çin dilində iki hərflə (işarə) ifadə olunur. Bu işarələrdən biri —təhlükə, o birisi isə —imkan mənasını daşıyır. Maliyyə böhranları günümüzdə demək olar ki, bütün ölkələrdə təqib olunur. Ümumiyyətlə maliyyə böhranı anlayışı çox geniş bir məhfumdur. Bu məsələdə böhranın struktur sahəsində alimlər arasında fikir ayrılığı vardır. Biz bilirik ki, böhran zamanı böyük itkilər ola bilər.

Açar sözlər: Böhran, Maliyyə böhranı

Azərbaycan Bank Sektorunda Müəssisədaxili Audit Və Onun Təşkili Problemləri

*Tünzalə HÜSÜYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
thusuyeva@mail.ru*

Xülasə

Daxili audit müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin inkişafına, fəaliyyət nəticələrinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş müstəqil, obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət riskin idarə olunması, nəzarətin və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təşkilata öz məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir. Daxili audit bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə yaradılmış və icra orqanlarından müstəqil olan gəlir gətirməyən xidmətdir. Daxili audit xidməti, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və habelə nəzarətin artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərir. Daxili audit bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq edir. Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin mütəmadi yoxlanılması prosesinin, habelə bankın etibarlı və prudensial idarə edilməsini və fəaliyyətini təmin edən daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir. daxili auditin səmərəli təşkili kommertiya banklarının sabit və davamlı fəaliyyət göstərməsində vacib rol oynamaqla bərabər, bu proseslərdə bank əməliyyatlarının dürüstlüyü, şəffaflığı, mövcud qanunvericiliyə uyğun olması, rəhbərlik tərəfindən mühüm idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və s. vəzifələrin reallaşdırılmasına imkan verir. Azərbaycan bank sektorunda müəssisədaxili audit siyasəti aktiv və öhdəliklərin səmərəli idarəsinə, risklərin idarə edilməsinə, bankda qurulmuş mühasibat uçotunun obyektivliyin və normalara uyğunluğunun yoxlanılmasına yönəlmişdir. Bu sahədə ildən-ildə təkmilləşdirilmə, inkişaf addımları atılsa da günümüzdə bir çox problemlər mövcuddur.

Açar Sözlər: Daxili audit , Bank sistemi, Daxili nəzarət, Risklər, Daxili audit prinsipləri

Giriş

Daxili audit bank tərəfindən aparılan əməliyyatların müəyyən olunmuş qaydalara və mühasibat uçotu standartlarına riayət olunmasına nəzarətdir və aşağıdakıların təmin olunmasına istiqamətlənir:

- bankın əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə, habelə bankın səlahiyyətli orqanı tərəfindən təsdiq olunmuş bankın daxili sənədlərinə, uçot siyasətinə və uçot prosedurları ilə müəyyən olunmuş tələblərə uyğun olaraq aparılmasına;
- mövcud qanunvericiliyin tələblərinin bank tərəfindən yerinə yetirilməsinə; - bank tərəfindən aparılan əməliyyatların mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında MHBS-yə uyğun əks olunmasına;
- bankın aktivlərinin, öhdəliklərinin və kapitalının səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılmasına;

- bankın fəaliyyəti üzrə risklərin idarə olunmasına və onların minimallaşdırılması üzrə monitorinqin həyata keçirilməsinə.

Bankın fəaliyyəti zamanı nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları – qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərər minimuma endirilə bilərsə, daxili audit proqramı mükəmməl hesab edilə bilər. Səmərəli audit bank fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir.

Daxili auditin məqsəd və vəzifələri, aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ bankın ayrı-ayrı əməkdaşları və struktur bölmələrinin icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyə, normativ aktlara və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə, mütəmadi olaraq yoxlamaların aparılmasını təmin etmək;(Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə qaydalar, 15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə)
- ❖ bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikası standartlarının tələblərinin pozulması faktlarını tədqiq etmək, uyğunsuzluqları, yaxud saxtakarlıq əlamətlərini aşkara çıxarmaq;
- ❖ aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və buna nəzarət məqsədilə tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
- ❖ aparılmış yoxlamaların nəticələri və aşkar edilmiş hər bir faktın müvafiq qaydada sənədləşdirilməsini təmin etmək;
- ❖ aparılmış yoxlamaların nəticələri, aşkar edilmiş yeni risklər, nöqsan və çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması barədə vaxtında bank rəhbərliyinə məlumat vermək;
- ❖ bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;
- ❖ mühasibat uçotu və hesabat sisteminin adekvatlığını təhlil etmək;
- ❖ inzibati nəzarət mexanizmləri və qaydaların, habelə əməliyyatların səmərəliliyinə qiymət vermək;
- ❖ yeni siyasət formalaşdırılarkən və köhnə siyasətə yenidən baxılarkən, yaxud yeni fəaliyyət növlərinin planlaşdırılması prosesində və onların tətbiqinin müxtəlif mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili audit xidmətinin yaradılması bütün banklar üçün zəruridir, ştat üzrə daxili audit xidmətinin say tərkibi bank aktivlərinin, bankın filial şəbəkəsinin miqyasından, bankın daxili nəzarət üzrə siyasətinin müəyyən etdiyi vəzifələrin həcmi və xarakterindən asılı olaraq, Maliyyə-təftiş komissiyası və İdarə Heyətinin təklifləri ilə Müşahidə şurası tərəfindən

müəyyən olunur. Daxili audit xidmətinin rəhbəri, üzvləri və ya daxili auditor, vəzifəyə bankın Müşahidə şurasının və Maliyyə-təftiş komissiyasının təqdimatı ilə İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq olunur. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən xarici bankların filiallarında, onların baş bankı tərəfindən müntəzəm surətdə audit keçirilərsə, həmin filiallarda ştat üzrə auditor olmaya bilər, lakin həmin filiallarda bu qaydaların tələblərinə cavab verən daxili nəzəm sisteminin yaradılması zəruridir.

Hər bir bankın müvafiq daxili audit proqramı işlənib hazırlanır. Onu da nəzərə alaraq ki, auditor müstəqil olmalıdır. Öz vəzifələrini icra etmək üçün lazımi səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Bu zaman auditorun səriştəli olması vacib şərtidir. Belə ki, o, ali iqtisadi təhsilə, müvafiq peşə təcrübəsinə malik olmalı, bank əməliyyatlarına və audit keçirilməsinə beynəlxalq qaydalarına bələd olmalıdır. Xüsusən, beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş uçot standartlarından xəbərdar olmalıdır.

Daxili audit proqramı əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

- a) Müşahidə şurası və rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunmuş siyasətə və qaydalara əməl edilməsi, o cümlədən əməliyyatların aparılmasına müvafiq icazələr alınmasının təsdiqi;
- b) Qüvvədə olan qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl edilməsi;
- c) Bank sənədlərinin müfəssəlliyi, o cümlədən bütün əməliyyatların müvafiq hesablarda uçotunun düzgün və vaxtında aparılması;
- d) Bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında onların düzgün uçotu;
- e) Gəlir və xərclərin dəqiq uçotunu, qanuniliyini və bankın siyasətinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün onların ətraflı təhlili. Bura hesablamaların və sənədlərin dəqiqliyini təmin etmək məqsədilə depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, vaxtında aparılmamış ödənişlər üçün cərimələr, xidmət haqqı və s. kimi kompüter hesablamalarının və sənədlərin seçmə yolu ilə yoxlanılması da daxildir;
- f) Müvafiq sənədləşmələrin aparılması və girova nəzarət, habelə akkreditivlər və təminatlar kimi balansarxası maddələrin uçotunun aparılması;
- g) Balansdan silinmiş kreditlərdən dəyən zərər barədə sənədlərin təhlili;
- h) Əvvəldən axıradək hər bir əməliyyat üzrə dəqiq və lazımi qaydada təsdiq edilmiş sənədlərin olması;
- i) Kompüter texnikasının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı, habelə fəvqəladə vəziyyətlər üçün planların tərtib edilməsi (məlumatların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpaası).

Audit başa çatdıqdan dərhal sonar auditor rəyi tərtib edilir. Bu rəy auditin məqsədlərini, miqyasını, nəticələri barədə hesabatı və problemlərin aşkara çıxarıldığı hər bir sahə üzrə ətraflı tövsiyələri əks etdirir. Bu zaman tövsiyələrdə auditin nəticələrinin qısa xarakterik təsviri, tələb

olunan islah tədbirləri, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsul şəxslərin adı və onların həyata keçirilməsi müddətləri göstərilir. Hazır rəylər birbaşa bankın müşahidə şurasına və maliyyə-təftiş komissiyasına, rəylərin sürətləri isə bankın idarə heyətinə və şöbə rəislərinə təqdim edilir.

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin, o cümlədən daxili audit işinin vəziyyəti, Mərkəzi Bank tərəfindən yoxlanılır. Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Daxili audit işinə aşağıdakılar daxildir:

- ❖ Daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyinin və adekvatlığının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;
- ❖ Risklərin idarəedilməsi metodologiyasının tətbiqinin və effektivliyinin təhlili;
- ❖ Elektron informasiya və ödəniş sistemləri və bank xidmətləri daxil olmaqla, maliyyə və idarəedici informasiya sistemlərinin təhlili;
- ❖ Mühasibat yazılarının və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinin və etibarlılığının yoxlanılması;
- ❖ Aktivlərin qorunması vasitələrinin təhlili;
- ❖ Risk ehtimalı ilə əlaqədar bank kapitalının qiymətləndirilməsi sisteminin təhlili;
- ❖ Fəaliyyətlərin səmərəliliyinin və xərclərin effektivliyinin (qiymət baxımından sərfəlilik) qiymətləndirilməsi;
- ❖ Spesifik daxili nəzarət və əməliyyat prosedurlarının işləməsinin yoxlanılması;
- ❖ Qaydaların və prosedurların həyata keçirilməsini, qanunvericiliyə və daxili davranış məcəllərinə (etika qaydalarına) riayət olunmasını təmin edən sistemlərin təhlili;
- ❖ Normativ-hüquqi sənədlərlə tələb olunan hesabatların etibarlılığının və vaxtlı-vaxtında hazırlanmasının yoxlanılması;
- ❖ Xüsusi tədqiqatların həyata keçirilməsi.

Daxili auditin səmərəli funksiyalarının yaradılması məqsədilə Bank nəzarəti üzrə Bazil Komitəsinin birbaşa tövsiyələrinin olmasına baxmayaraq ölkə banklarında daxili auditin təşkilinin qanunverici və normativ-hüquqi bazasının araşdırılması banklarda daxili auditə diqqətin az yönəldildiyini göstərir. Elə bunun nəticəsidir ki, ölkənin bank sistemində onun həm cari, həm də strateji fəaliyyətinin bütün tərəflərini kompleks halda özündə əks etdirən daxili bank audit və nəzarətinin dəqiq konsepsiyası formalaşmamışdır.

Bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri səmərəli korporativ idarəetmə sisteminin yaradılmasıdır. Bankın strateji inkişaf sistemində daxili auditin rolu böyükdür və ona görə də strateji planların və uzunmüddətli məqsədlərin formalaşdırılmasında, onların həyata keçirilməsində və monitorinqində daxili auditorlar fəal iştirak etməlidir. Fikrimizcə, bankın idarəedilməsinin strateji səviyyəsində auditin yerinə yetirdiyi vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi risk-menecment strategiyası sahəsində qabaqcıl təcrübəyə əsaslanmalıdır.

Daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər də xüsusi yanaşmalar tələb edir. Daxili auditin bank sistemində başlıca əhəmiyyəti və strateji rolu əsasən kommərsiya bankının davamlı və sabit, səmərəli və effektivli, məhsuldar və gəlirli fəaliyyət göstərməsi ilə birbaşa bağlıdır. Dünya təcrübəsində bank sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində daxili auditdən geniş istifadə yer almışdır. Daxili audit bankın müxtəlif istiqamətlər üzrə fəaliyyət istiqamətlərini araşdırmaqla, təhlil etməklə, bu istiqamətlərdə olan problemləri ümumiləşdirərək, adekvat tədbirlər hazırlamaqla bərabər, bank sistemində baş verən transformasiyaların xarakterlərinə və mahiyyətlərinə daha obyektiv yanaşmanı da təmin etmək üçün analitik məlumat bazası kimi çıxış edir. Bundan əlavə, daxili audit bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif bazar segmentlərinin mahiyyətini sistemli təhlil etmək yolu ilə, bankın fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dünya təcrübəsində audit xidmətindən bank sistemində davamlı və geniş istifadə olunmasının özü vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Hələ XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Avropa ölkələrində audit institutunun geniş tətbiqinin faydası və əhəmiyyəti istiqamətində ciddi işlər aparılmışdır. Bu proseslərin nəticəsi olaraq, nəinki daxili audit qurumları müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən bank sistemində formalaşmış, əsas struktur bölmələrindən birinə çevrilmiş, dünya səviyyəli çoxlu sayda filialları olan transmilli auditor və məsləhət kompaniyaları yaranmışdır.

Daxili auditin təşkili proseslərində və dünya təcrübəsində daha çox diqqət çəkən məqamlardan biri də bu mexanizmlərin bank sistemində korporativ idarəetmə səviyyəsinin artırılmasına verdiyi töhfələrdir. Daxili audit bankların idarəetmə sisteminin müasir tələblər səviyyəsində təşkilində vacib daxili nəzarət mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir və bazar iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi, transformasiyası proseslərinin əsas meyarları nəzərə alınmaqla hər hansı bir fəaliyyət subyektinin, o cümlədən kommərsiya banklarının mühüm struktur bölmələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Daxili audit dünya təcrübəsində kommərsiya banklarının daxili nəzarət sisteminin ən mühüm istiqamətləri, məsələn, Bazel Komitəsinin bankların nəzarət prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müxtəlif amillər, bazar konyukturası, qanunvericiliyin dəyişməsi, siyasi transformasiyalar və s. nəticəsində ortaya çıxan bank risklərinin səmərəli idarə edilməsinə hərtərəfli və sistemli yanaşmanın təmin olunması, daxili audit sisteminin məhsuldar

və effektiv dünya təcrübəsi nümunələri nəzərə alınmaqla təşkil edilməsi, bankların etibarlı və sabit maliyyə sistemi şəraitində fəaliyyət göstərməsi, bankın müxtəlif struktur bölmələrinin maksimum peşəkar meyarlar əsasında işləməsi, mövcud potensialdan təyinatı üzrə istifadə olunması, bankın fəaliyyəti üzrə prosedur və qaydaların təkmilləşdirilməsinin adekvatlığı, bank risklərinə və onların fəsadlarına obyektiv yanaşmaqla bərabər, bu kimi risklərin təsirinin azaldılması mexanizmlərinin daha etibarlı dünya təcrübəsi nümunələrinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi və s. istiqamətlər üzrə mühüm tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında, rəhbərliyə tövsiyyə və təkliflərin verilməsində, yüksək səviyyəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində və onlara nəzarətin təşkilində vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Dünya təcrübəsində daxili auditin əsas funksiyalarından biri də kommersiya banklarının gündəlik fəaliyyətinin təhlili və onun adekvat olaraq qiymətləndirilməsidir. Bu halda, daxili audit müxtəlif fəaliyyət metodları və üsulları vasitəsi ilə kommersiya banklarının işindəki nöqsanları təkcə üzə çıxarmır, həm də bu kimi arzu edilməz fəaliyyətdən yaranan risklərin azaldılması tədbirlərinin operativ olaraq müəyyənləşdirilməsinə və icra edilməsinə imkan verir. Daxili auditin əhəmiyyətli funksiyalarından biri də bankın qarşısında duran strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsində onun oynadığı roldur. Müxtəlif standartlar və metodoloji yanaşmalar yolu ilə daxili audit bankın mürəkkəb fəaliyyət istiqamətlərini daimi, yəni, fasiləsiz olaraq təhlil edir, analitik və hesabat xarakterli məlumatlar hazırlayır, rəhbərliyin qarşısında vacib məsələləri qaldırır, bu məsələlər üzrə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yardımçı olur və nəhayət özü mühüm nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Dünya təcrübəsində daxili auditin təşkili proseslərinə yanaşma metodları və standartları sırasında nəzərdə tutulmuş daxili audit yoxlamalarının qarşıya qoyulan vəzifələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyəti, risklərin səviyyəsinin və həcmnin müəyyənləşdirilməsində rolu, daxili auditin təşkilinə rəhbərliyin və işçi personalının müsbət reaksiyası, onun effektivliyinə inamın olması, daxili audit yoxlamalarında iştirak edən auditorların peşəkarlıq keyfiyyətlərinin yüksək olması, daxili audit yoxlamalarının subyektlərinin və məqsədlərinin obyektiv, qərəzsiz təyin edilməsi, baxılması, qanunvericilik aktlarının, qaydaların qorunması, daxili audit mexanizmləri kimi istifadə olunan təcrübə alətlərin qarşıya qoyulan vəzifələrlə uyğunluğunun təmin edilməsi və s. yer almışdır (www.bankir.lv).

Bankların daxili auditi sahəsində müvafəqiyyətlərlə yanaşı bəzi problemlər də vardır.

1. Auditorların ixtisasartırma və təkmilləşdirmə kurslarına göndərilməsinin lazımcıca təşkil edilməməsi.
2. Bank təcrübəsində ardıcıl olaraq uzun illər ərzində istifadə edilən daxili audit modelinin nisbətən köhnəlməsi, onun qeyri-adekvatlığı və qeyri-çevikliyi;

3. Daxili audit mexanizmlərinin səmərəsinin azalması, səlahiyyətlərin məhdudluğu və ya idarəetmə sistemində iştirakın effektivsizliyi;
4. Normativ hüququ baza istisna olmaqla, praktik əhəmiyyətli metodik tövsiyə və şərtlərə böyük ehtiyacın olması.
5. Daxili audit əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin kifayət qədər olmaması və ya bu quruma rəhbərlik edən menecment heyətinin bank risklərinin öyrənilməsi, təhlili və idarə edilməsi proseslərinə komplekslik, ardıcılıq, fasiləsizlik, dürüstlük, obyektivlik və sistemlilik prinsipləri əsasında yanaşmasının zəif olması və s.
6. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə auditin kompleks aparılmasının kompyuter proqram təminatına böyük ehtiyacın olması

Mövcud problemlərin həlli istiqamətləri kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

1. Daxili auditin yoxlama və təhlil metodlarının əsasını təşkil edən uçot sənədlərinin, üsulların və prosedurların seçilməsi mərhələsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun baxılması və bu sahə üzrə daxili auditin təşkili üzrə mühüm sənədlərin siyahısının yenilənməsi;
2. Bank risklərinin kompleks öyrənilməsi, araşdırılması, sistemli təhlili və onların idarə edilməsi prosedurlarının bankın digər struktur vahidləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət rejimində təşkili meyarlarının hazırlanması və daxili auditin mühüm bank qurumu kimi fəaliyyətinin təmin olunması;
3. Kommersiya banklarının risklərinin daha dürüst mühasibat və maliyyə sənədləri əsasında proqnozlaşdırılması, təhlil edilməsi və idarə olunması sisteminin təşkili;
4. Bank risklərinin daha çox təzahür etdiyi bank əməliyyatları sahəsinin daxili audit mexanizminin vasitəsi ilə fasiləsiz rejimdə öyrənilməsi, izlənilməsi, buradakı problemlərin üzə çıxarılması, arzu edilməz situasiyaların qarşısının alınması, bank risklərindən yaranan itkilərin və zərərlərin minimuma endirilməsi tədbirlərinin reallaşdırılması;
5. Dünya bank sistemində, regionda, ölkənin bank strukturlarında baş verən proseslərin təhlilindən çıxış etməklə, bank risklərinin kifayət qədər etibarlı idarə edilməsi rıçaqlarının müəyyənləşdirilməsində daxili auditin effektivliyinin yüksəldilməsi;
6. Daxili auditin işçi heyətinin və yüksək menecmentinin peşəkarlıq səviyyəsinin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlərin ardıcıl və davamlı görülməsi, onların potensialından kommersiya bankının strateji məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsində maksimum istifadəsinin təmin olunması;
7. Daxili auditin transformasiyası ilə bağlı informasiya bazasının obyektiv olaraq yaradılması, buraya daxil olan mühüm detalların və elementlərin bankların ali rəhbərliyi səviyyəsində ciddi araşdırılması, yaranmış vəziyyətə müvafiq daxili audit mexanizmlərinin tətbiqi;
8. Daxili auditin kommersiya banklarının idarəetmə və nəzarət sistemində bank risklərinin idarə olunması və onlara nəzarət funksiyalarının müasir dövrlə adekvatlığının monitorinqinin

aparılması və bu sahədə tətbiq edilən bank mexanizmlərinin, daxili audit üsullarının, rıçaqlarının təkmilləşdirilməsi və s.

Metod

İnformasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikasının banklar haqqında qanunlarından, bank sahəsində yazılmış kitablar və elmi əsərlərdən, elektron resurslardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, işin tədqiqatında nümunələrlə müqayisə, statistik rəqəmlərin təhlili və sistemli təhlil və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Məqalə üzərində işləyərkən bu sahədəki ekspertlərin fikirlərindən istifadə edilərək günümüzdə bank sektorunda daxili auditin mövcud vəziyyəti araşdırılmış, problemləri qabardılmış və problemin həlli üçün təkliflər edilmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq təcrübənin banklara tətbiqi imkanları işıqlandırılmış və bu yöndə atılmalı adamlardan bəhs edilmişdir.

Nəticə və Təkliflər

Bank bazarı infrastrukturunun ən vacib və zəruri elementlərindən biri də bank auditini həyata keçirən subyektlərdir. Digər nəzarət və yoxlama orqanları kimi, bu subyektlər, yəni auditor firmaları da ölkədə bank sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi, bu sistemin maliyyə cəhətdən gücləndirilməsi, dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və dünya bank sisteminə inteqrasiya etməsini təmin edir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət zərurəti bank sisteminin bazar iqtisadiyyatı şəraitindəki fəaliyyət xüsusiyyətlərindən yaranır. Bank sistemi ölkənin iqtisadi həyatında vasitəçi rolunu oynayır. Daxili audit bank nəzarətinin önəmli tərkib hissəsidir. Bank rəhbərliyinin və işçilərin öz səlahiyyətlərini lazımi səviyyədə yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədilə bankda daxili audit prosedurları tətbiq olunmalıdır. Audit prosedurları rəhbərliyə daxili qayda və nəzarət sistemlərinin adekvat olması və onlara riayət edilməsi haqqında məlumatın verilməsini nəzərdə tutmalıdır. Aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında İdarə Heyətinin gördüyü işlər audit hesabatlarında əks olunur və onun Müşahidə Şurasına təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Göstərilənlər sənəddə öz həllini tapmazsa audit xidmətinin əhəmiyyəti itirilmiş olur. Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin, o cümlədən daxili audit işinin vəziyyəti, Mərkəzi Bank tərəfindən yoxlanılır.

Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Ədəbiyyatlar

- “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 may 2007
Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə qaydalar (15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə)
F. Ş. Hacıyev, Ş. H. Əliyev . (2012) “Audit” , Bakı, İqtisad Universiteti
Abbasov Ə.M., Məmmədov Z.F. və başqaları.(2003) Bank işi və elektron bankçılıq, Bakı, Qanun.
Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. (2009) Bank işi, Bakı, Çarşıoğlu.
Məmmədov Z.F. (2010), Pul, kredit və banklar, Bakı
Sadıqov E.M. (2010) Bank əməliyyatları, Bakı
Ришар Ж. (2000). Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия, Москва
<http://www.e-qanun.az/>
<http://www.audit.gov.az/>
www.maliyye.gov.az
www.bankir.lv (Стандарты и методы внутреннего аудита)

Sosial Media və Sosial Media Vasitələri

*Türkanə DAŞDƏMİROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
d.turkane13@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə sosial media anlayışı, onun tarixi inkişafı və sosial media vasitələrindən bəhs edilir. Eyni zamanda vebin 3 nəslinin qarşılaşdırılması və hər birinin gətirdiyi yeniliklər məqalədə ardıcılıqla qeyd olunmuşdur. Bugün sosial media istifadəsi mütəmadi olaraq artır və insanların gündəlik tələbatları, hətta asılılıqları halına gəlmişdir. Sosial medianın hazırkı və potensial müştərilərə rahat əlçatanlıq yaratması, rəqabət mühiti təmin etməsi, daimi yenilənən və yeni imkanlar təqdim edən bir platform olması kimi xüsusiyyətləri müəssisələrin də sosial mediada olmasının əsas səbəblərindəndir. Eyni zamanda günümüz şərtlərində müəssisələrin sosial mediadan və sosial media marketingdən istifadəsi artıq bir seçim deyil, zərurət halına gəlmişdir. Sosial media asanlıqla istehlakçıya çatır, geri bildiriş ala bilir və hədəf kütlənin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır, eləcə də marketing fəaliyyətləri üçün daha aşağı xərclər təklif edir. Məqalədə sosial media vasitələrinin təsnifatı verilmiş və hər birinin xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Həmçinin, insanların ən çox istifadə etdiyi, daha məşhur sosial şəbəkələrdən bəhs olunmuşdur. Bugün sosial media insanların mədəni quruluşuna da təsir edən amillərdən biridir. Sosial media toplumların öz mədəniyyətlərini və yaşayış tərzlərini onlayn dünyaya transfer etmələrinə şərait yaradır. Eləcə də istifadəçilərin virtual mühitdə yeni bir virtual mədəniyyət yaratmasına zəmin yaradır. Sosial media vasitələrinin təsiri o qədər böyükdür ki, öz varlığı ilə cəmiyyətlərin mədəni fəaliyyətlərində, insan və istehlakçı davranışlarında dəyişimə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Sosial media, Sosial media vasitələri, Sosial şəbəkələr, Web 2.0

Giriş

İnkişaf etməkdə olan dünyada həyat daha sürətli axır. Texnologiya, bu sürətləndirən həyat tərzinə uyğunlaşmağı və onu asanlaşdırmağı təmin edir. Məlumat əldə etmək, rabitə qurmaq, sosiallaşmaq kimi ehtiyaclarımız texnologiyayı daha çox istifadə etmə səbəblərimizdəndir. Müasir dünyada sosiallaşmaq yeni bir məna qazanaraq virtual dünyada olmaq kimi anlam qazanır. (Akdemir, 2017, s. 21) Yuxarıdakı ehtiyaclarımızın nəticəsi olaraq da sosial media anlayışı ortaya çıxmış və həyatımızın bir parçası halına gəlmişdir. (Ergan, 2017, s. 2)

"Sosial media; insanların asanlıqla internet üzərindən informasiya və resurs paylaşımı ilə ünsiyyət qurmasına imkan yaradan müxtəlif onlayn texnologiya vasitələrini təsvir etmək üçün istifadə edilən geniş bir termindir." (Dikbiyık, 2016, s. 24) Kaplan və Haenlein-ə görə sosial media Veb 2.0-nin ideoloji və texnoloji təməllərinə söykənən bir qrup internet əsaslı proqramdır və istifadəçi tərəfindən məzmunun yaradılmasına və dəyişdirilməsinə icazə verir. (Kaplan & Haenlein, 2010, s. 61)

İnsanların əsas tələbatlarından biri olan sosial media siyasət, texnologiya, əyləncə və s. kimi sahələrdə insanların gündəmini dəyişir. (Asur & Huberman, 2010) Sosial media çox müxtəlif sahələrdə istifadə olunduğun üçün ona çox müxtəlif təriflər edilmişdir. Ancaq bütün bu fərqli tərifləri birləşdirən bəzi ümumi xüsusiyyətlər var:

- Sosial media bir ünsiyyət vasitəsidir.
- Sosial media insanlar haqqında informasiya mübadiləsi aparan bir platformadır.
- Sosial media fərdlərin sosiallaşmağına imkan verən bir vasitədir. (Hacıfəndioğlu & Fırat, 2014, s. 88)

Sosial mediada məzmun mütəxəssislər tərəfindən deyil, istifadəçilər tərəfindən yaradılır. İstifadəçilər 7/24 ünsiyyət saxlaya, öz məzmunlarını yarada və fikirlərini paylaşa bilərlər. Əvəllər sosial media yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün yaradılsa artıq özü yeniliklər yaradır və gündəmi müəyyənləşdirir.

Vebin Tarixi İnkişafı

Veb 1989-cu ildə Avropa Nüvə Araşdırma Mərkəzində işləyən Tim Barners Lee tərəfindən aşkar edilmişdir. Veb ingilis mənşəli bir sözdür və hörümçək toru mənasını daşıyır. İnternet və Veb anlayışları eynimənalı sözlər kimi istifadə olunur. Ancaq internet vebdən daha əvvəlki bir anlayışdır və özlüyündə vebi də əhatə edir. İnternet kompüterləri birləşdirən qlobal şəbəkədir. Veb isə internet infrastrukturuna əsaslanan kommunikasiya sistemlərindən biridir.

İnternetin gündəlik həyatda istifadə olunmağa başladığı andan internetin ilk dövrü başlamışdır. Vebin tarixi inkişafı 3 ayrı nəsildən ibarətdir: Veb 1.0, Veb 2.0, Veb 3.0. Veb 4.0 isə gələcəkdə tətbiq edilməsi gözlənilən bir anlayışdır. Solanki və Dongaonkar öz araşdırmasında vebin 3 nəslinin xüsusiyyətlərini göstərmişdir, bu cədvələ baxaraq onları müqayisə edə bilərik.

Cədvəl.1. Vebin 3 nəslinin qarşılaşdırılması

Kriteriya	Veb 1.0	Veb 2.0	Veb 3.0
Başlangıç ili	1994	2002	2006
İxtira edən	Tim Berners-Lee	Dale Dougherty	John Markoff
Nəsil	Bilmək	Rabitə qurmaq	Əməkdaşlıq
Bu cür tanınır	“Veb” və ya “İnternet”	“Sənədlərin vebi”	“Məlumat vebi”
İnsanla əlaqəsi	"Sadəcə oxumaq"	"Oxuma və yazma"	“Şəxsiləşdirilmiş”
Təmsil etdiyi məlumatlar	HTML	HTML, XHTML, XML	RDF, RDFa, Microformats

Semantik veb	Yoxdur	Yoxdur	Var, RDFS / OVL istifadəsi
Bağlantı	Hyperlink	Hyperlink	URI
Meta məlumat	Əlaqəli sxema	XSD/DTD	Ontologiya
Məlumat modeli	Əlaqəli	Əlaqəli, İyerarxik	Qrafik
Maşın öyrənməsi	Yoxdur	Yoxdur	Var
Sorğu dili	SQL	SQL, Xpath	SPARQL
Hansı sualları cavablayır	Məlumatı hara axtara bilərəm?	Məlumatlar başqaları ilə necə paylaşılır?	Məlumat necə axtarılır, birləşdirilir və idarə olunur?
Məhsul/ xidmət/ insanları axtarmaq üçün gərəkli səylər	Çox səy	Məhsul baxışları və etiketlə bağlı daha az səy	Mobil Agentlər vasitəsilə məlumat inteqrasiyasına görə çox az səy
Nümunələr	Xəbər/ İnformasiya Saytları, E-Ticarət Saytları	Vikilər, Bloqlar, Sosial media saytları	Google Squared, Zemanta, TripIt, Siri, Wolfram Alfa, Watson vd.
Tətbiq sahələri	Axtarış, Alqı-Satqı, Reklam və s.	Sosila Şəbəkə	Ağıllı Axtarış Maşınları, Semantik Sosial Şəbəkələr

Mənbə: (Solanki & Dongaonkar, 2016, s. 77)

Veb 1.0

Yalnızca oxuna bilən bir veb olan Veb 1.0-də yalnız məlumat axtarmaq və oxumaq funksiyaları həyata keçirilə bilərdi. Az sayıda müəllif çox sayıda oxucu üçün veb səhifələri yaradırdı. Qarşılıqlı əlaqə yaratmadığından veb 1.0 televiziya, jurnal, qəzetlərin internet mühitinə köçürülmüş halıdır deyə bilərik. (Naik & Shivalingaiah, 2008) Veb 1.0 HTML, CSS və JavaScript ilə yaradılmış statik saytlarla əlaqəli idi. O zaman bu statik veb saytların yaradılması yalnız iki məqsəd daşıyırdı:

- Veb 1.0 adlanan bu yeni platformada mövcud olmaq;
- Zaman və məkandan asılı olmadan istifadəçiləri birtərəfli olaraq məlumatlandırmaq.

Lakin, bu məlumatlandırma statik və gec yenilənən quruluşu ilə istifadəçiləri məhdudlaşdırırdı. Bu dövrdə istifadəçilərin saytlarda məzmun paylaşılması və ya mövcud məzmunlara şərh yazılması mümkün deyildi. Beləliklə, Veb 1.0-də insanlar qarşılıqlı əlaqə qura bilmədi və məzmun yaratmada iştirak edə bilmədilər.

Veb 2.0 və sosial media

Veb 2.0 termini ilk dəfə 2004-cü ildə O'Reilly və MediaLive International tərəfindən təşkil edilmiş və Google, Yahoo, Msn, Amazon, Ebay kimi veb dünyasının aparıcı şirkətlərinin iştirak etdiyi Veb konfransında istifadə edilmişdir. (Genç, 2010)

Veb 2.0 texnologiyası istifadəçilər üçün sosial paylaşım saytları ilə tanış etdi. (Türker & Öz Altın Türker, 2015, s. 149) Veb 2.0 və sosial media anlayışları tez-tez eynimənalı kimi istifadə olunur. Lakin Veb 2.0 proqramlar infrastrukturudur. Sosial media isə bu infrastrukturu istifadə edən kommunikasiya vasitələrinin üst çətirindən ibarətdir. (Yayla, 2010, s. 59)

Veb 1.0-dən fərqli olaraq, axtarış və oxumaqdan başqa imkanlar yaradan Veb 2.0, istifadəçilərə məzmunla müdaxilə etməyə və paylaşmağa imkan vermişdir. Beləliklə, istifadəçilərin qarşılıqlı rəhbərliyinə, ünsiyyətinə və iştirakına imkan yaratmayan Veb 1.0 tarixə qarşılaşmağa başladı. Getting isə bir veb-saytın Veb 1.0 xüsusiyyətlərini istifadə etməsinin onu köhnə göstərmədiyini deyir. Ən çox e-ticarət saytları tərəfindən istifadə edilən alış-veriş səbəti tətbiqləri Veb 1.0 kateqoriyasına daxildir. Gettingə görə kiçik bir e-ticarət saytı, istifadəçilərin qarşılıqlı əlaqə yaratmasına, məzmun göndərməsinə ehtiyac duymaya bilər. (Getting, 2007)

Veb 3.0

"Veb 3.0 termini veb istifadəsinin təkamülünü və vebin məlumat bazasına çevrilməsini ehtiva edən qarşılıqlı təsiri tanımlamaq üçün yaradılmışdır" (Naik & Shivalingaiah, 2008, s. 501) Vebin üçüncü nəsli semantik veb və ya anlamsal veb olaraq da bilinməkdədir. Veb 3.0 termini ilk dəfə Nyu-York Times-da Jonh Markoff tərəfindən istifadə olunmuşdur və 2006-cı ildə bu termini vebin üçüncü nəsli olaraq irəli sürmüşdür.

Veb 1.0 və Veb 2.0-də yaradılan sənədlər yalnız insan tərəfindən oxuna bilirdi. Onlardan fərqli olaraq, Veb 3.0 veb sənədlərə mexanika oxunaqlılığını və mexanika öyrənməsini gətirdi. Semantik veb yeni bir veb deyil, mövcud vebin bir uzantısıdır. Nümunə: Kimsə müəyyən bir ölkənin uçuş müddətlərini araşdırarsa, semantik bir axtarış ölkə daxilində uçuş məlumatları və səfər zamanı xəritələr, şəhər təlimatları, otel, restoran, avtomobil sığortası, hava şəraiti və digər faydalı mövzularda məlumat verəcəkdir. (Solanki & Dongaonkar, 2016, s. 76)

Facebook, Google, Amazon kimi təşkilatlar, istifadəçi məlumatlarını saxlayır və istifadə edir. Lakin, Veb 3.0, istifadəçilərin məlumat üzərində tam mülkiyyətinə və verilmiş məlumatların şifrələməsinə imkan verəcəkdir. Şirkətlər və üçüncü tərəf reklam platformaları ilə bölüşmək istədikləri məlumatlara və məlumatlarını şirkətlərə sataraq mənfəət qazanmağa özləri qərar verəcək. (Singh, 2018)

Veb 4.0

Vebin dördüncü nəsli simbiyotik veb kimi də tanınır. Osborne Veb 4.0-ü obyektlərin interneti, ağıllı internet, hiperlokal internet olaraq tərif edir. (Osborne, 2018) Web 4.0 texnologiyasının 2020-ci ildə başlayacağı deyilir.

Web 4.0 texnologiyasının bugünkü nümunələri bunlardır: Google Docs, DesktopTwo, Glide, Goowy, YouOS. Bu proqramlar bir kompüter proqramına ehtiyac olmadan istifadə edilə bilməkdədir. Web 4.0 ilə, maşınlar insan beyninə paralel olaraq hərəkət edə biləcək və insan beyninə birbaşa təsir edəcəkdir. (Yeren, 2019)

Analiz

Sosial Media Vasitələri

Sosial media vasitələri insanlara vaxt qənaəti təmin edən texnoloji yenilikləridir. Bir şirkət eyni anda birdən çox sosial media vasitələrindən istifadə edə bilər. Bu sərfəli bir strategiya kimi görünərsə də, onları bir-birinə uyğun olaraq istifadə etmək çox vacibdir. Əgər müxtəlif kommunikasiya kanallarında verilən mesajlarda uyğunsuzluq olarsa, bu qarışıqlığa səbəb ola bilər. (İşlek, 2012)

Eyni zamanda "sektora bağlı olaraq sosial media vasitələri digərlərinə nisbətən daha uyğun ola bilər. Məsələn, səyahət sənayesi üçün səyahət məsləhətçisi kimi bir sayt faydalı bir sosial media vasitəsi ola bilər." (Dikbıyık, 2016, s. 25) Şəkil 1-də biz 2003-2016-cı illərdə sosial media vasitələrinin inkişaf seriyasını müşahidə edə bilərik.

Şəkil.1. Sosial Media Vasitələri

Mənbə:(Dikbiyık, 2016, s. 38)

Sosial media vasitələrinin məqsədinə görə müxtəlif növlərə bölünür. Akar, sosial media vasitələrini 8 başlıqda təsvir edir: bloqlar, microbloqlar, vikilər, sosial şəbəkələr, podcasting, sosial işarətləmə saytları, media paylaşım saytları, virtual dünyalar. Bu məqalədə Akarın təsnifatından istifadə olunacaqdır.

2.1 Bloqlar

Bloqlar texniki infrastruktur və mütəxəssisliyə ehtiyac duymayan, istifadəçilərin rahatlıqla məzmun yarada bildikləri saytlardır. Bloqlar sıfır və ya çox az xərcli olduğundan və bir proqramçıya ehtiyac duymadığından veb-saytlara görə daha rahat yaradıla bilər. Bloqlar, çox sayda mövcud sahələri əhatə edir və hadisələri şərh etmək vəzifəsini icra edirlər. Qəzet və jurnal kimi klassik yazılı mətnlərə əsasən, ən böyük üstünlükləri hadisələri dərhal ötürmək imkanındır. Bloqdakı məzmunlar yenidən köhnəyə doğru sıralanır. Bloqda bir mətnə mesajlar, şəkillər, audio, video və ya başqalarının qeydlərini əhatə edən linklər yer ala bilər.

Bloqların bəzi xüsusiyyətləri mövcuddur:

1. Yayımına bilməsi
2. Tapıla bilməsi
3. Sosiallıq / Topluluq olma
4. Özəllik
5. Toplayaraq bir araya gətirə bilmək / birləşmə
6. Bir-birinə əlaqə (Karcıoğlu & Kurt, 2009, s. 4)

"Bloqlar bloqsfer şəbəkəsi içində bir-birinə bağlıdır. Bu şəbəkəyə anlayışına görə hər hansı bir bloğa bağlanması halında bütün bloqlar əlçatan olacaqdır." (Aydın, 2016, s. 31)

2.2 Mikrobloqlar

Mikrobloqlar bloqların həcm və məzmun baxımından kiçildilmiş halıdır. Mikrobloq, insanların duyğu və düşüncələrini 140-200 simvoldan ibarət mesajlarla paylaşıqları bir Veb 2.0 proqramıdır. (Aydın, 2016, səh 33) Bu məhdud simvol quruluşu istifadəçini qısa, lakin effektiv fikirlər yazmağa həvəsləndirir. Uzun bloq yazıları əvəzinə qısa və mənalı mikrobloq yazıları istifadəçilər üçün daha cəlbedici ola bilər. Mikrobloqlar məlumatların sürətli ötürülməsini təmin edən vasitələrdir. Mikrobloqlar sırası vətəndaşlar, siyasətçilər, aktyorlar, rəssamlar, qurumlar, hüquqi şəxslər və s. kimi hər sinif tərəfindən istifadə olunur. Mikrobloqlarda siyasi göndərmələr, sosial bəyanatlar və hətta siyasi təhdidlər də edilə bilər.

2.3 Vikilər

Vikilər istifadəçilərin müştərək məlumat istehsal etdikləri saytlardır. İstifadəçilər viki saytlarında böyük sənədlər yarada və yaradılan sənədlərə əlavələr edə bilirlər. Onlar istənilən vaxt köhnə sənədlərdə dəyişiklik edə bilirlər. İstifadəçilərin aktiv iştirakı ilə davamlı olaraq yenilənən bir quruluşa malikdir. Beləliklə, informasiya və informasiya sənədlərinə çatmaq asandır. Viki bütün istifadəçilərə açıq olduğu kimi sadəcə üzvləri üçün də açıq ola bilər. Viki saytlarına nümunə olaraq İntelipedia, Google Docs, VetPaint, PBWiki və s. göstərmək olar. 2001-ci ildə yaradılan Wikipedia, dünyanın ən tanınmış viki saytıdır. Wikipedia ortaq şəkildə inkişaf etdirilən virtual ensiklopediyadır.

2.4 Sosial işarətləmə

Sosial işarətləmə və ya etikətləmə məlumata təkrar əlçatanlığı asanlaşdırmaq üçün linkləri saxlayan saytlardır. İnternetdə sosial işarətləmə və etikətləmə iki yolla özünü göstərir:

- Sosial şəbəkələrin tərkibindəki tətbiqlər olaraq: İnsanları və ya yerləri etikətləmək və qeyd etmək üçün.
- Sosial şəbəkələr xaricindəki proqramlar olaraq: Digg, Delicious, Stumble Upon. (Dikbıyık, 2016)

2.5 Media paylaşım saytları

Media paylaşım saytları istifadəçilərə multimedia məzmunu yaratmağa və yükləməyə imkan yaradan saytlardır. Hətta bu saytların üzvü olmadıqda belə sayt məzmunu sizin üçün əlçatan olacaqdır. Bu məzmunlar şəkillər, videolar, audio fayllar, oyunlar və proqram tətbiqləri kimi hər hansı bir multimedia məzmunu ola bilər. İlk media paylaşım saytı deyə biləcəyimiz İFILM.net 1997-də qurulmuşdur. İstifadəçilərin video yükləyə bildikləri və video kolleksiyası şəklində bir sayt idi.

2.6 Sosial şəbəkələr

"Sosial şəbəkələr insanları internetdə görüşdürən, tanışdıran, əlaqələndirən, qruplar yaradılmasını təmin edən, insanlar tərəfindən yaradılmış məzmunların mübadiləsinə imkan yaradan veb-saytlara verilən addır." (Yavuz & Haseki, 2012, s. 129) Media paylaşım saytlarında olduğu kimi, sosial şəbəkələr də istifadəçilərə fotoşəkillər, videolar və yer bildirişləri paylaşmağa imkan verir. Lakin, sosial şəbəkələrin əsas məqsədi insanlar arasında onlayn ünsiyyət və dostluq şəbəkəsi yaratmaqdır.

1997-ci ildə yaradılan Sixdegrees.com sosial şəbəkə saytlarının ilk nümunəsi kimi qeyd oluna bilər. Sixdegrees.com istifadəçi profilinin yaradılmasına, dostluq etmə və onlayn söhbət etməyə imkan verirdi. Bir araşdırma nəticələrinə görə, sosial media vasitələri içində gənclər arasında

ən çox güvən duyulan sosial şəbəkələr, ən az güvən duyulan isə forumlardır. ” (Gürce & Benli, 2017)

2.7 Podcasting

Podcasting onlayn radio yayımlarına alternativ olaraq 2004-cü ildə ixtira edilmişdir. Podcast termini, Apple firmasının daşına bilən musiqi çalar olaraq çıxardığı və "iPod" adını verdiyi məhsulundakı "pod" və ingiliscədə nəşr mənasına gələn "broadcasting" sözündəki "cast" qismi alınaraq formalaşmışdır. (Hubackova & Golkova, 2014, s. 145)

Podcast radio proqramları, musiqi, video, kitabların səsli versiyalarını yayımlamaq və distant təhsil məqsədilə istifadə olunur. "Podcast digər bir Veb 2.0 texnologiyası olan RSS⁹ ilə həyata keçirilir. Podcast üçün lazım olan proqram və qurğuya sahib olan hər hansı bir insan asanlıqla video və ya audio yayım edə bilər ” (Deperlioglu & Köse, 2010, s. 339) İnternetə səs və video yükləmək daha öncədən mövcud olsa da podcast abunəlik funksiyası ilə podcastlərin davamlılığını yaratdı.

2.8 Virtual dünyalar

İnsanların öz həyatlarında ehtiyac duyduğu şeyləri dijital səviyyədə reallaşdırmağa çalışdığı mühitlə virtual dünya deyilir. İstifadəçilər özlərinə yaratdıqları virtual şəxsiyyətləri ilə olduqları və ya olmaq istədikləri kimi davranırlar. Virtual dünyalar ümumiyyətlə real dünyanı, fantaziya dünyasını əks etdirən üçölçülü mühitlərdir. Kaplan və Haenlein (2010) virtual dünyaları iki hissəyə bölmüşdür: oyun virtual dünyaları və sosial virtual dünyalar.

Simulyasiya insanlara real zaman və məkandan fərqli yeni bir reallıq təqdim edir. (İşlek, 2012) İnternetin ilk və ən məşhur real həyat simulyasiyası Second Life-dır. Second Life üçölçülü simulyasiyasında, insanlar başqa bir dünyanın üzvü kimi davranırlar və adından göründüyü kimi ikinci bir həyat yaşayırlar. Həmçinin virtual dünyalara nümunə olaraq SL, Active Worlds, There, Whyville, Club Penguin, HiPiHi misal göstərmək olar.

2.9 Onlayn topluluqlar

Sosial medianın gətirdiyi özəlliklərdən biri də onlayn qruplar və topluluqlar yaratmağa imkan tanımasıdır. Onlayn topluluqlar oxşar maraqlara və ümumi mənafeələrə malik insanları birləşdirən qruplardır. "Onlayn topluluqların birlik və davamlılığını təmin edən ən əsas özəlliyi ortaq mədəniyyət, paylaşma və ideal bir birlikdir. ” (Bağcı, 2016, s. 1029)

⁹ RSS, veb-saytlardakı yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün istifadə edilən məzmun izləmə sistemidir. Müxtəlif sayt məzmunlarını tək platformada görüntüləməyə imkan verir.

2.10 Facebook

Facebook universitet tələbələrinin rəhbərliyi ilə Mark Zukerberq və dostları tərəfindən qurulmuşdur. İlk qurulduğu 2004-cü ildə sadəcə universitet tələbələri faydalandığı qapalı bir topluluq ikən, 2006-cı ildə bütün dünyaya açıq hala gəlmişdir. "Facebook, istifadəçilərin şəxsi profillərində özləri haqqında məlumatlar paylaşaraq kommunikasiya yaratmağı təmin edən onlayn mühitdir." (Conroy, Feezell, & Guerrero, 2012, s. 1538) Facebook media paylaşım saytlarının foto və video paylaşma, işarətləmə, etikətləmə kimi xüsusiyyətlərinə malikdir. Ancaq Facebookun əsas məqsədi media paylaşmış deyil, istifadəçilərə bir dostluq şəbəkəsi təklif etməkdir. Buna görə Facebook istifadəçilərinə profil, səhifə, qrup yaradılması kimi xidmətlər təklif edir.

Facebookda müxtəlif tədbirlər təşkil etmək, canlı yayım etmək, oyun oynamaq funksiyaları gerçəkləşdirilə bilər. Facebookda insanların şəxsi şəkillərini paylaşması daha çox maraq və bəyənmə toplayır. Bir şeylər paylaşıqca insanlar bundan zövq alır və getdikcə sərhədlər ortadan qalxmağa başlayır. (Tatlı, 2016) Halbuki Facebook profili sənin mülkiyyətin deyil və həqiqətən sənin sayılmaz. Facebook qaydalarını pozduğunuz zaman özünüzü qapı kənarında görə bilərsiniz. Hesabınız müvəqqəti olaraq dondurula və ya tamamilə ləğv oluna bilər.

2.11 Instagram

Instagram foto və videoların paylaşılmasına imkan verən bir media paylaşım saytıdır. 2010-cu ildə Kevin Systrom və Mike Krieger tərəfindən qurulan Instagram 2012-ci ildə Facebook tərəfindən 1 milyard dollara satın alınmışdır. Instagram şəkillər, videolar, eləcə də 24 saat sonra silinən hekayələr, canlı yayım, mesajlaşma, anket düzənləmə və s. kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Instagramın ən vacib funksiyalarından biri hashtag istifadəsidir. Hashtag kəlimələrin önündə "#" simvolunu istifadə etməklə onları etiketə çevirmənin adıdır. İstifadəçilər bir hashtag üzərinə vurduqda, onunla bağlı olan bütün məzmunu əlçatan edə bilərlər.

2.12 Youtube

2005-ci ildə qurulan media paylaşım saytı olan Youtube 2006-cı ildə Google tərəfindən satın alınmışdır. Sadəcə istifadəçilərdən başqa televiziya kanalları, film istehsalçıları, marketing kampaniyaları və müxtəlif şirkətlər də YouTube-a videolar yükləyir. Şərh, reyting, abunəlik, video yükləmə, alt yazı və avtomatik tərcümə kimi xüsusiyyətləri var. Youtube, marka bilinirliyinin artırılması, yeni məhsulların qısa zamanda geniş kütləyə tanıtılması, yeni kompaniyaların müştərilərə çatdırılaraq imic yenilənməsi edilməsində uğurlu bir mediadır. (Yavuz & Haseki, 2012, s. 130)

2.13 Twitter

Twitter, 2006-cı ildə Jack Dorsey tərəfindən yaradılmış bir mikrobloq saytıdır. Məzmunlarda 280 simvol məhdudlaşdırması olmaqla mətin, şəkil, link, video paylaşımına imkan verir. Bununla birlikdə canlı yayım xüsusiyyəti ilə istifadəçilərə interaktiv ünsiyyət mühiti yaradır. Twitterdə, paylaşımın bloqlarda olduğu kimi tərs xronoloji qaydada yerləşdirilir.

Hər düşüncəsini bölüşməyi sevən və hər yeni hadisəni, hər yeni fikri paylaşmasa dayana bilməyən insanların vazkeçilməz yeridir Twitter. Bu insanlar "bu anda və həmən" psixologiyasında olan, hər fikri mübadilə etməyi sevən insanlardır. Sevinçin dediyi kimi Twitteri "anlıq bir deşarj¹⁰ sahəsi" kimi istifadə edirlər. (Sevinç, 2015)

2.14 LinkedIn

LinkedIn iş dünyasına, professionallara və sahibkarlara xitab edən təşkilati bir sosial şəbəkə saytıdır. 2003-cü ildə Reid Hoffman tərəfindən qurulmuş sayt iş fürsətləri və peşə imkanları ilə cəlbedici hala gəlməkdədir. LinkedIn, müəssisələrin tanıdla biləcəyi, iş ilə maraqlanan insanların birbaşa əlçatan olacağı, hətta satışa təsir edəcək strategiyaları inkişaf etdirəcək bir mühit təqdim etməkdədir. Bu sayt insanların peşə və ixtisasları haqqında məlumat əldə etmək, öz sahəsində peşəkar insanlar ilə ünsiyyət qura bilmək və şirkətləri tanıya bilmək kimi imkanlar təqdim etməkdədir.

LinkedIn 200-dən çox ölkədə 150-dən çox sənayenin istifadəçilərinə xidmət göstərir. 2009-cu ildə saytın dörd fərqli dildə 55 milyondan çox istifadəçiyə çatdığı müşahidə olunmuşdur. (Olgun, 2014, s. 9)

Ədəbiyyat

- Akar, E. (2010). *Sosyal Medya Pazarlaması Sosial Vebde Pazarlama Stratejileri*. Ankara: Elif Yayınevi. s.218
- Akdemir, E. (2017). Modern Pazarlamada, Sosial Medyanın Tüketici Algısına Etkisi Ve Diyarbakır Merkezinde Bir Uygulama. *Yüksek lisans tezi*. Gaziantep.
- Aktan, E., & Koçyiğit, M. (2016, Kasım). Sosyal Medya'nın Turizm faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 62-73.
- Arat, T., & Dursun, G. (2016). Seyahat ve Konaklama Tercihini Açısından Sosyal Paylaşım Sitelerinin Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19 41, s. 111-128.
- Asur, S., & Huberman, B. (2010). Predicting the Future With Social Media. *International Conference on Web Intelligence and Intelligent Agent Technology*, (s. 492-499). Toronto.
- Aydın, M. (2016, kasm). Sosyal Meyda Pazarlama Mesajlarının E-ticaret Üzerindeki Rolü: Muhafazakar Giyim Sektörü Örneği. *Yüksek lisans tezi*. Düzce.

¹⁰ Boşalma, azad olma

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Bağcı, C. (2016, Şubat). Çevrimiçi Toplum Ve Sanal Sosyaliteler: Sosyal Medya Ve Özgür Dijital Dünyanın Yeni Esaretleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1029-1036.
- Canöz, N. (2016). Modern İletişimde İnternet Ve Sosyal Medyanın Yeri: Türkiye’deki Kullanıcılara Yönelik Bir Araştırma. *Humanities Sciences*, 11(2), s. 33-54.
- Çarkıcı, Ö. (2017). Sosyal Medyanın Tüketici Davranışlarına Etkisi, Twitter Örneği. *Yüksek lisans tezi*. İstanbul.
- Conroy, M., Feezell, J., & Guerrero, M. (2012, september). Facebook and political engagement: A study of online political group membership. *Computers in Human Behavior*, 5(28), s. 1535–1546.
- Deperlioğlu, Ö., & Köse, U. (2010). Veb 2.0 Teknolojilerinin Eğitim Üzerindeki Etkileri ve Örnek Bir Öğrenme Yaşantısı. *Akademik Bilişim ’10 - XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*, (s. 437-442). Muğla. <https://ab.org.tr/ab10/kitap/AB10-guncel.pdf> adresinden alındı
- Dikbıyık, D. (2016). Sosyal Medya Pazarlamasının Tüketicilerin Ürün ve Hizmet Satın Alma Davranışlarına Etkileri Üzerine Bir Araştırma. *Yüksek lisans tezi*. İstanbul.
- Doğaner, M. C., & Armağan, E. (2018). Seyahat Bloklarının Destinasyon Seçimine Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 223-237.
- Ergan, K. (2017). Sosyal Medya Pazarlamasının Kültür Turizmine Etkisi: Tüketici Davranışları Üzerine Bir Araştırma. *Yüksek lisans tezi*. İstanbul.
- Genç, Z. (2010). Veb 2.0 Yeniliklerinin Eğitimde Kullanımı: Bir Facebook Eğitim Uygulama Örneği. *Akademik Bilişim ’10 - XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*, (s. 287-292). Muğla.
- Getting, B. (2007, nisan). ocak 2019 tarihinde <https://www.practicalecommerce.com/Basic-Definitions-web-1-0-web-2-0-web-3-0> adresinden alındı.
- Gökdemir, S., & Erdem, S. H. (2017). Seyahat Acentalarında İnternet Kullanımı ve Sosyal Medya. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), s. 23-28.
- Gürce, M. Y., & Benli, M. (2017). The Effects of Online Consumer Reviews on Purchase Intention: A Study for Young Consumers. *Journal of Current Researches*, 7(1), 133-150.
- Hacıfendioğlu, Ş., & Fırat, D. (2014). Sosyal Medyada Yer Alan Markalara İlişkin Marka İmajının Güven Üzerindeki Etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(27), s. 87-96.
- Hubackova, S., & Golkova, D. (2014). Podcasting in Foreign Language Teaching. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*(143), s. 143-146.
- İşlek, M. S. (2012). Sosyal Medyanın Tüketici Davranışlarına Etkileri: Türkiye’deki Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerine Bir Araştırma. *Yüksek lisans tezi*. Karaman.
- Kaplan, A., & Haenlein, M. (2010). Users of the World, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), s. 59-68.
- Karacıoğlu, F., & Kurt, E. (2009). Örgütsel İletişimin Etkinliği Açısından Kurumsal Bloklar Ve Birkaç Kurumsal Bloğun İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(3), s. 1-17.
- Miletsky, J. (2009). *Principles of internet marketing*. Cengage Learning. s. 480
- Naik, U., & Shivalingaiah, P. (2008). Comparative Study of Veb 1.0, Veb 2.0 and Veb 3.0. *Conference: 6th International CALIBER*, (s. 499-507). Allahabad.
- Narcı, M. T. (2017). Tüketici Davranışları ve Sosyal Medya Pazarlaması: Üniversite. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(3), s. 279-307.
- Olgun, B. (2014). Sosyal Medya Ve Tüketici Davranışları. İstanbul. s. 1-100
- Osborne, T. S. (2018, ağustos). *Veb 4.0: The birth of the Hyperlocal Internet*. 2019 tarihinde <https://medium.com/alfaenzo/web-4-0-the-birth-of-the-hyperlocal-internet-2f8e65e79e15> adresinden alındı

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Quantalysus. (2018, temmuz 28). *Implications of Veb 3.0*. ocak 2019 tarihinde <https://medium.com/@quantalysus/implications-of-web-3-0-b0aa4b185c6d> adresinden alındı
- Sevinç, S. S. (2015). *Her Şeyin Başı Bloq*. İstanbul: Optimist yayınları. s. 232
- Singh, N. (2018, temmuz 29). *35+ Veb 3.0 Examples Of HoV Blockchain Is Changing The Veb*. ocak 2019 tarihinde <https://101blockchains.com/web-3-0-examples/> adresinden alındı.
- Solanki, M., & Dongaonkar, A. (2016, eylül). A Journey of Human Comfort: Veb 1.0 to Veb 4.0. *International Journal of Research and Scientific Innovation (IJRSI)*, III(IX), s. 75-78.
- Tatlı, O. (2016). *Zehirli Sarmaşık Facebook*. Maşuk Kitap. s. 232
- Türker, A., & Öz Altın Türker, G. (2015). Tüketicilerin Online Seyahat Topluluklarına Üye Olma Ve Aktif Katılımda Bulunma Nedenleri. *I. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators*, (s. 149-162).
- Yavuz, M. C., & Haseki, M. İ. (2012, aralık). Konaklama İşletmelerinde E-Pazarlama Uygulamaları: E-Medya. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 116-137.
- Yayla, K. (2010). İnternet Pazarlamasında Yeni Eğilimler: Çevrim İçi Sosyal Ağların Üniversite Öğrencilerinin Satın Alma Davranışlarına Etkisi. *Yüksek lisans tezi*. Manisa.
- Zarella, D. (2010). *The Social Media Marketing Book*. California: O'reilly Media. s. 232

Otelde Əməyin Motivasiyası Və Stimullaşdırılması

*Uğur ƏLİYEV
Azərbaycan Texniki Universiteti
ugure196@gmail.com*

Xülasə

Mehmanxana müəssisələrinin yaranmasının ilkin mərhələsi b.e.ə -b.e.476-cı illərə təsadüf olunur. Tarixçilərin bir çoxu bu dövrə müasir mehmanxanaların ilk tipi olan mehmanxana müəssisələrinin yaranmasını aid edirlər. Belə müəssisələr haqqında ilk yazılara Babilistan hökmdarı Hammurapinin qanunlar külliyatında rast gəlinir. Bu külliyat b.e.ə. 1700-cü ilə təsadüf edilir. Bu mənbələrdə göstərilir ki, qonaq qəbul edən yerin sahibi gələn müsafirlər haqqında dövlət məmurlarına mütəmadi məlumat verməli idi. Şübhəli qonaqlar haqqında məlumat verməyən müəssisə sahibini isə ölüm hökmü gözləyirdi. B.e.ə. II-I minilliklərdə Assuriyada səyahətçilərin müvəqqəti qalmaq və istirahəti üçün ilk karvansaralar yaranmağa başladı. Ən məşhur karvan yolu Afrika və Suriyadan Məkkəyə gedən yol idi. Birinci karvan yolu Qahirə və ya İsgəndəriyyədə təşkil olunurdu. İkinci yol Dəməşq şəhərindən başlanırdı. Yol boyu yerləşən karvansaralar tacir, yolçu, ziyarətçi və səyyahların müvəqqəti yaşayış yerləri idi. Karvansaralar əsasən müasir Türkiyənin, İranın, Azərbaycanın, Əfqanıstanın və Hindistanın şimalında salınmışdı. Karvansaralar arasındakı məsafə 1 günlük at yolu qədər idi. Karvansara daxili həyət, heyvan saxlamaq üçün yer, kiçik və sadə otaqlardan ibarət olurdu. Mehmanxana tipli yerlər Qədim Yunanstanda «İlliada» və «Odisseyin» müəllifi Hommerin vaxtında məlum idi. Yunanıstanda bu tipli yerlər əsasən müxtəlif şənlik və bayramlar keçirilən məbədlərin ətrafında yerləşirdi.

Açar sözlər: Otelçilik, Əməyin motivasiyası, Stimullaşdırma

Azərbaycanda Təhsilin Keyfiyyətinin Yüksəldilməsi İstiqamətləri

Ülvi ABDULLAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ulviabdullayev@yahoo.com

Xülasə

Təhsil cəmiyyətin inkişafının başlıca ünsürlərindən biridir. Bununla bağlı olaraq təhsilin idarə olunması prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin idarə olunmasına da bu baxımdan diqqət ayrılmalıdır. Təhsilin idarə olunması idarəetmə qaydalarının təhsil sistemində tətbiq olunması prosesidir. İdarəetmə prinsiplərinə uyğun olaraq burada da resurslardan qənaətlə istifadə, məqsəd yönümlü planlaşdırma önəmlidir.

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq məqalədə təhsilimizin üstün tərəfləri diqqət mərkəzində tutulmuşdur. Eyni zamanda inkişaf etdirilməsinə ehtiyac olan sahələr göstərilmiş və inkişaf üçün bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Məqalədə son illərdə ölkəmizdə təhsil sahəsində qəbul edilmiş dövlət proqramları araşdırılmışdır. Bundan başqa informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin həcmi, innovativ layihələrdən istifadə, elmdə aparılmış islahatlar kimi mövzular haqqında danışılmışdır. Eyni zamanda təhsil sahəsində dövlət siyasəti və təhsilin inkişafı üçün elmi dəstəyə də toxunulmuşdur.

Keyfiyyət sahəsində işin formalaşdırılması strateji keyfiyyət planlaşdırma prosesi ilə sıx bağlıdır ki, bu da uzunmüddətli prioritetləri formalaşdırmağa və təşkilatın inkişafında və öz işçilərinin fəaliyyətində rəşional dəyişikliklərin yaranmasına imkan yaradır. Strateji planlaşdırmanın aparıcı məqsədi müəyyən bir müddət ərzində təhsil müəssisəsinin inkişafı üçün ümumi planın hazırlanması ilə deyil, eyni zamanda bu təşkilat tərəfindən göstərilən təhsil xidmətlərinin əsas istiqamətlərini və istehlakçıların tələblərinə uyğunluğunu anlamaq və yenidən nəzərdən keçirməklə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir.

Açar sözlər: Təhsil sistemi, Təhsilin idarə olunması, Təhsil müəssisələri, Təhsilin keyfiyyəti, Proqnozlaşdırma.

Giriş

Təhsil cəmiyyətin inkişafının başlıca ünsürlərindən biridir. Bununla bağlı olaraq təhsilin idarə olunması prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin idarə olunmasına da bu baxımdan diqqət ayrılmalıdır. Təhsilin idarə olunması idarəetmə qaydalarının təhsil sistemində tətbiq olunması prosesidir. İdarəetmə prinsiplərinə uyğun olaraq burada da resurslardan qənaətlə istifadə, məqsəd yönümlü planlaşdırma önəmlidir.

Təhsilin idarə olunması bir elm kimi ilk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında sənaye və ticarətin idarəetmə prinsipləri əsasında tətbiq edilmişdir. Buna görə də, prosesin inkişafı əsasən sənayenin təhsil parametrlərinə tətbiq olunmasına yönəlmişdir. Daha sonra akademik sahə

olaraq nəzəriyyəçilər və təcrübəçilər tərəfindən məktəb və universitetlərdə tətbiq və müşahidə olunmağa başlandı. 21-ci əsrə qədər isə nəzəriyyələr əsasən xüsusi tələblərə cavab verən sənaye modelləri əsasında uyğunlaşdırılmışdır.

Tarixən bütünü əhatə edən tək bir nəzəriyyə mövcud olmamışdır. Çünki təhsil kiçik kənd məktəblərindən universitetlərə qədər müxtəlifliklər müşahidə olunur. Məktəblərdə və universitetlərdə problemlərə fərqli şəkildə yanaşmaq lazımdır. Təhsil müəssisələrini anlamaq üçün vahid, universal tətbiq olunan nəzəriyyə tapmaq mümkün deyildir. Bunun üçün fərqli yanaşmaları və nəzəriyyələri dəyərləndirməyə ehtiyac yaranır.

Təhsil inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə dəyişimin əsas ünsürüdür. Cəmiyyətin dəyişməsində və inkişaf etməsində xüsusi rol oynayır. Bununla bağlı olaraq təhsilin idarə olunması da dövlətin idarə olunmasında önəmli yer tutur. Təhsil insan resurslarının inkişafına yönələrək sosial, iqtisadi və mədəni inkişaf yaratmağa çalışır. O, həm mövcud mədəniyyəti müdafiə etməli, həm də arzu olunan sosial dəyişiklikləri reallaşdırma bilməlidir.

Təhsildə inkişafa nail olmaq üçün təhsilin peşəkar idarə olunmasına şərait yaratmaq lazımdır. Bu prosesdə effektivliyi qorumaq üçün idarəetmə elminin tarixi və nəzəriyyəsini, idarə edicinin vəzifə və öhdəliklərini bilmək və idarəetmə bacarıqlarına sahib olmaq önəmlidir.

Təhsilin idarə olunmasının əsas hədəfləri isə təşkilati məqsədlərə nail olmaq, planlaşdırma, təşkil etmə və həyata keçirmə prosesinin inkişaf etdirilməsidir. Eyni zamanda buraya insan resurslarının, infrastrukturun, kommunikasiyanın, stress və münaqişələrin və ictimai imicin effektiv idarəsi daxildir.

Təhsilin idarə olunmasından danışarkən onun əhatə dairələrini də vurğulamağa ehtiyac vardır. Əhatə dairəsi dedikdə, təhsilin idarə olunmasının fəaliyyət göstərdiyi sahələr nəzərdə tutulur. Təhsilin məqsədinə nail olmaq üçün əlverişli olan hər hansı bir fəaliyyət təhsil idarəçiliyinin bir hissəsidir. Bu cür fəaliyyətlər məktəb səviyyəsində, kollec səviyyəsində, universitet səviyyəsində, universitet səviyyəsində və nəzarət səviyyəsində ola bilər. Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hər hansı mərhələdə maddi, insan və maliyyə qaynaqlarından mədəni və ya akademik ehtiyaclara qədər təhsil rəhbərliyi daxilində dəyişiklik ola bilər. Biz aşağıdakı başlıqlar altında təhsil idarəetmə sahələrini nəzərdən keçirəcəyik:

Məqsədin inkişafı – tədris sistemi bir cəmiyyətin alt sistemidir. Bu səbəbdən sadəcə insan və qeyri-insan resurslarını təmin etmir. Eyni zamanda, təhsil sistemini müəyyən məqsədə çatdıracağına dair müəyyən gözləntilər də mövcuddur. Cəmiyyətdə davamlı dəyişmə prosesi

olduğundan, cəmiyyətin ehtiyacları dəyişir. Buna bağlı olaraq da məqsəd parametrləri də dəyişir. Ona görə də təhsil prosesi dəyişən gözləntilərə cavab verməlidir. İdarəetmə prosesində iştirak edən şəxslər isə təhsilin məqsədlərini davamlı araşdırmalı, qiymətləndirməli və dəyişə bilməsi üçün fəaliyyət göstərməlidir.

Proqramın planlaşdırılması və aktuallaşdırılması – planlaşdırma gələcəkdə fəaliyyət üçün bir sıra qərarların hazırlanması prosesidir və məqsədləri ən yaxşı şəkildə həyata keçirməyə yönəldilmişdir. Planlaşdırmanın mahiyyəti bir qarışıq kimi bir çox əməliyyat alternativininin qiymətləndirilməsi və sonra hərəkətə başlamaq üçün ən yaxşı seçimin tapılmasıdır.

Təşkil etmə - təhsil sahəsində problem ola bilər. Təhsilə nəzarətin ən yaxşı, siyasi, peşəkar və administrativ şəkildə qurulması əsas məsələdir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsil müəyyən maneələrlə rastlaşa bilər. Əgər qərəzli və məntiqsiz qərarlar elmi sübutu olan qərarlarla əvəz oluna bilərsə, effektiv idarəetməyə nail olmaq mümkündür.

Metod

Elmi fəaliyyətin araşdırılan komponentləri onun strukturunu açdığı halda, fəaliyyətin struktur analizi elmi–tədqiqatın mərhələlərini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Ümumi şəkildə tədqiqatda aşağıdakı mərhələləri qeyd etmək olar:

- * Problemin qoyuluşu;
- * Tədqiqat obyektinin seçilməsi;
- * Eksperiment;
- * Eksperimentdə alınan faktların təsviri və izahı;
- * Hipotezin (nəzəriyyənin) yaradılması;
- * Əldə olunan biliyin yoxlanılması.

Analiz

XXI əsrə keyfiyyət əsri adlandırılır. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sektorlarında bilik, humanitar elmlərdə yeni keyfiyyət konsepsiyası formalaşmağa başlamışdır. O, fundamental sosial-iqtisadi və pedaqoji kateqoriya kimi qəbul edilir. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin gündəlik həyatında «xidmətin keyfiyyəti», «ictimai intellektin keyfiyyəti», «təhsil xidmətlərinin

keyfiyyəti», hətta həyatımızın keyfiyyət terminləri ədəbiyyatda tez-tez işlənir və müasir cəmiyyətin həyatında rastlaşırıq.

Azərbaycan təhsil sistemi üçün orta təhsil müəssisələrində şagirdlərə verilən təhsilin keyfiyyəti gündəmdə ən aktual problem kimi dayanır və bir vəzifə olaraq bu məsələdə Avropa ölkələrinin təhsil keyfiyyətinin səviyyəsinə yaxınlaşmaq, onunla bərabərləşmək təhsili idarə edənlərin qarşısında duran mühüm və ən çətin məsələdir. Təsadüfi deyildir ki, son 5-6 ildə ölkədə təhsil sahəsində bir neçə dövlət proqramları qəbul edilmişdir.

Bu proqramlardan biri də 2009-2013-cü illərdə ali təhsil müəssisələrində islahatlar üzrə Dövlət proqramıdır. Bu proqramın əsas məqsədi kimi Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsilinə inteqrasiyasının, cəlbedici və rəqabətqabiliyyətli olmasının, məzmununun Baloniya prinsiplərinə uyğun təşkil olunmasının, həmçinin biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadrların hazırlanmasının, əhalinin daha müasir təhsil ocaqlarında təhsil almasının təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (edu.gov.az – “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində islahatlar üzrə Dövlət proqramı”).

Aİ-nin maliyyələşdirdiyi təhsil proqramlarına Azərbaycan 1994-cü ildən bəri qoşulmuşdur. Bu proqramlardan biri də Erasmusdur. Belə ki, bu proqramın əvvəllər Erasmus Mundus, Jeanne monnet kimi növləri olsa da, 2014-cü ildən bütün bunlar hamsı Erasmus+ adı altında vahid şəkllə salınmışdır. Bu proqram Aİ ölkələrinin Avropa təhsil keyfiyyətinin bir etalon olmasına nail olduğu proqramlardan biridir. Hal-hazırda bu proqrama nəinki Aİ ölkələrinə coğrafi cəhətdən yaxın olan ölkələr, həmçinin daha uzaqda yerləşən ölkələr də qoşulur: Çin, Monqolustan, Argentina və s. Aİ bu proqramın müxtəlif ölkələrdə keçirilməsi üçün hər il 20 milyon avro sərf edir. 2014-cü ildən 2020-ci ilədək isə 16,5 milyard avro ayrılmışdır (1news.az – Gənclərin təhsili – gələcəyin təminatı: Avropa İttifaqı Azərbaycan üçün yeni imkanlar açır).

Azərbaycan Respublikası 2013-cü il oktyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” adlı sərəncamına əsasən təhsilin qiymətləndirilməsində dövlət nəzarətinin rolunun artırılması, təhsil standartlarına müvafiq olan təhsil qiymətləndirilmələrinin keçirilməsi, eləcə də keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sahəsində texnologiyaların təkmilləşdirilməsi Dövlət siyasətinin əsas vəzifələri hesab olunur.

Ölkəmizin bir çox təşkilatlarla birgə apardığı layihələrə 2018-ci ildən etibarən həyata keçirilən “İnklüziv təhsil”-lə bağlı layihəni vurğulamamaq olmaz. Bu layihə Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə UNİSEF-Azərbaycan və “Regional İnkişaf” İctimai birliyinin əməkdaşlığı ilə reallaşdırılır. Bu layihəyə əsasən ölkəmizdə bir çox məktəblərdə, eləcə də pedoqoji ixtisaslar

olan universitetlərdə resurs mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Bunun səbəbi, ali təhsil müəssisələrində bir çox ixtisaslar üzrə kitabların qıt olmasıdır. Ali təhsil müəssisəsinin müəllimləri bu barədə narazı olub, məcbur halda xarici ədəbiyyata üz tutub, onu tərcümə edib yararlanmağa çalışırlar. Bu layihənin məqsədi bu kimi halların aradan qaldırılması və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir (eas.europa.eu – İnküzivlik təhsilin bir komponentinə çevriləcək).

Dövlətin əsas vəzifəsi hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı verməkdir. Əhalinin təhsil səviyyəsi və savadlılığı ölkənin təməlidir. Dövlətin vəzifəsi təhsil sisteminin inkişafında cəmiyyətin iştirakının genişləndirilməsi üçün bütün lazımi şərtləri təmin etmək, təhsil hüquqlarının həyata keçirilmə şərtləri üzrə vətəndaş sifarişin formalaşdırılması, təhsil qanunvericiliyinin həyata keçirilməsinin monitorinqi, dövlət təhsil standartlarının tətbiqi, bu sahədə hüquqi əlaqədə olan bütün iştirakçıları fəaliyyəti üzrə məsuliyyətin bölüşdürməkdir.

Təhsil ictimaiyyətin sosial-peşəkar strukturunun bərpasının faktorlarından biridir. Bir vətəndaşı formalaşdıraraq təhsil sistemi siyasət sahəsinə təsir göstərir. (Təhsil sistemi müvafiq proqramlar və standartlar dəsti, qurum və idarəetmə orqanları şəbəkəsi, onun fəaliyyətini təyin edən bir sıra prinsiplərdir.)

Belə ki, vətəndaşların dövlətin sosial siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirakçı olmaq arzusu açıq formada meydana çıxır. Bununla əlaqədar təhsilin dövlət-ictimaiyyət modellərinin tətbiqi bu sahənin açıqlığı və investisiya cəlbəediciliyi, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının inkişafı şərtlərindən biridir.

Mədəni-təhsil funksiyası sayəsində təhsil cəmiyyətin mənəvi həyatına təsir göstərir. Ortaq bir mədəniyyətin formalaşması gələcək professional təhsil üçün mühüm şərtidir, sosial mobillik üçün şərait yaradır, mədəni irsin qorunmasının təminatı hesab olunur.

Təhsil sahəsində dövlət siyasəti təhsil sisteminin işləməsi və inkişafı sahəsində dövlət orqanlarının və bütövlükdə dövlətin fəaliyyətidir. Təhsil sferasında əsas yeri “keyfiyyət siyasəti” tutur. Təhsilin keyfiyyət siyasəti və dövlət təhsil siyasəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və təhsil sahəsində qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

Dövlət vətəndaşların hərəkəyə açıq və pulsuz məktəbəqədər, başlanğıc ümumi, əsas ümumi, orta (tam) ümumi təhsil və əsas peşə təhsili, dövlət təhsil standartları daxilində dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrində orta peşə, yüksək peşə və universitet sonrası peşə təhsili ilə təmin edir.

Ümumi təhsil məcburidir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlara cins, irq, milliyət, dil, mənşəyi, yaşayış yeri, dinə münasibət, inam, ictimai təşkilatlara (assosiasiyalara) üzvlük, yaşa, sağlamlığa, sosial, əmlak və rəsmi statusa, cinayət qeydlərindən asılı olmayaraq təhsil almaq imkanı təmin edir.

Cinsi, yaşı, sağlamlığı, cinayət qeydlərinə görə vətəndaşların peşə təhsili hüququna dair məhdudiyətlər yalnız qanunla aparıla bilər. Dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrində siyasi partiyaların, ictimai-siyasi və dini hərəkatların və təşkilatların (birliklərin) yaradılması və fəaliyyətinə icazə verilmir.

Təhsil sahəsində dövlət siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- təhsilin humanist xarakteri;
- ümumi insan dəyərləri, insan həyatı və sağlamlıq prioriteti;
- şəxsiyyətin azad inkişafı;
- vətəndaşlıq təhsili, zəhmətsevərlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, ətraf mühitə, vətənə, ailəyə sevgi;
- vahid mədəni və təhsil məkanı;
- çoxmillətli dövlət şəraitində regional mədəni ənənələri və xüsusiyyətlərin, milli mədəniyyət təhsil sisteminin qorunması və inkişafı;
- təhsilin əlçatanlığı, təhsil sisteminin tələbələrin, şagirdlərin inkişafı və hazırlanmasının səviyyələrinə uyğunlaşdırılması;
- dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrində dünyəvi təhsilin xarakteri;
- təhsildə azadlıq və plüralizm;
- təhsilin idarə olunmasının demokratik, dövlət-ictimai xarakteri.

Ali təhsilin keyfiyyəti sahəsində dövlət təhsil siyasəti təhsilin keyfiyyəti üzrə dövlət siyasətinin bir hissəsidir. Dövlət təhsil siyasətində təhsilin keyfiyyəti aşağıdakı məsələləri təyin edir:

- Birinci məsələ - XXI əsrdə ölkənin təhsil potensialının davamlı inkişaf tələbləri ilə təmin edilməsi, Azərbaycanda və bütövlükdə insanlığın imperativ ekoloji yaşayışının reallaşdırılması, "təhsil cəmiyyəti"-nin formalaşdırılmasıdır.
- İkinci məsələ - Azərbaycanda yüksək təhsilin və ümumi təhsilin inkişafına əsaslanan iqtisadi təhlükəsizliyin və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Bu nəticə ilə təhsil sahəsində dövlət siyasəti dövlətin iqtisadi və kənd siyasətinin ən vacib əsasıdır. Ölkəmizdə, xüsusilə də ali təhsil də daxil olmaqla, peşə təhsili bu gün iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyi və XXI əsrdə iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir.

- Üçüncü məsələ - Ümumi təhsilin keyfiyyəti və ali təhsilin keyfiyyəti məsələsidir. Keyfiyyət, hər hansı bir inkişafın, təkmilləşdirilmənin və mütərəqqi inkişafın sintezinin

simvolu hesab edilir. Azərbaycanda əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi XXI əsrdə ölkənin mövcudluğu məsələsidir.

Bu gün dövlət tərəfindən davamlı şəkildə atılan addımlar təhsil sisteminin, idarəetmənin çağdaş prinsipləri üzrə təşkilinə dəstək verməkdədir. Həyata keçirilən islahatlar, Azərbaycan iqtisadiyyatına edilən investisiyaların həcminin artırılması elm və təhsilin, sosial sahə və institutların inkişafına səbəb olmaqla bərabər, fərqli sahələr üçün yararlı, yüksəkixtisaslı kadr potensialının formalaşdırılması məsələsinə də geniş imkanlar yaradır. Bu hadisə həm Azərbaycanda yüksək səviyyəli kadr potensialının yetişdirilməsi, həm də gənclərin müxtəlif ölkələrdə təhsil almasına geniş şərait və imkanlar yaradılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Bunlarla yanaşı, təhsilin inkişaf etdirilməsi, keyfiyyətə yeni inkişaf meyilləri və motivlərinin əldə olunmasına təsir edən mühüm amillərdən biri də bu sahəyə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsidir. Məhz bu proses Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına gətirib çıxaran əsas meyilləri özündə ehtiva edir. Bu onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycanın təhsil sisteminin önəmli vəzifə, məqsəd, itiqamət, motiv və inkişaf prioritetləri dünyada baş verən proseslərə inteqrasiya olunmaqla, beynəlxalq standartların mənimsənilməsi və təhsil təcrübəsinə tətbiq olunmasıyla müəyyənləşdirilir. Elə bu proses çərçivəsində əldə edilən nəticə və göstəricilər ölkəmizin təhsil sistemində müasir meyillərin davamlı olaraq baş verməsinə gətirib çıxarır. Bu da ümumi inkişaf konsepsiyasının təhsil meyillərinin möhkəmləndirilməsinə və intellektual inkişaf səviyyəsinin daha da artmasına səbəb olur.

Yaşadığımız dövrdə informasiya texnologiyalarının təhsildə rolu çox əhatəlidir. Beləliklə, dünyada, həmçinin Azərbaycanda istər universitetlərdə, istərsə də məktəblərdə və digər təhsil qurumlarında bir çox dərslərin gedişatı kompyuter vasitəsilə idarə olunur. Bu baxımdan Azərbaycanda müasir texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı bir neçə fikirlər formalaşmışdır. Bunlara – internetə daxil ola bilən və daxil ola bilməyənləri aid etmək olar. Belə ki, internetə daxil ola bilməyənlər üçün böyük imkanlar yoxdur. Ancaq internetə girişi olanların Azərbaycandan digər xarici ölkələrin tələbələri və müəllimləri ilə əlaqə qurmaq imkanları olur.

Daha sonra müxtəlif kitabların tapılması, istənilən məlumatı tapmaq imkanları kimi üstünlükləri əldə edirlər.

İnformasiya texnologiyalarından pedoqoji məqsədlərlə istifadə edilməsi əhatə edir:

1) informasiya cəmiyyətində rahat həyata hazırlıq, şagirdin şəxsiyyətinin inkişafı:

- ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- düşüncə inkişafı;

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- çətin vəziyyətdə (kompüter oyunları) yaxşı qərar qəbul etmək və ya həllər təklif etmək bacarıqlarının formalaşdırılması;
 - eksperimental tədqiqat fəaliyyəti;
 - informasiya mədəniyyətinin formalaşması.
- 2) sosial sifarişin həyata keçirilməsi.
- 3) təhsil prosesinin bütün səviyyələrinin intensivləşdirilməsi:
- təhsilin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması;
 - bilik fəaliyyətinin aktivləşməsinə gətirib çıxaran stimulların verilməsi;
 - fənnlərarası əlaqələri dərinləşdirmək (infourok.ru - презентация к докладу "качество образования и современные требования к нему").

Azərbaycanda innovation cəmiyyət quruculuğunun ictimai, mədəni, elmi əsaslarının qurulması dünya birliyinə inteqrasiyanın mühüm şərtlərindəndir. Elə bu səbəbdən də, beynəlxalq elm və informasiya cəmiyyətinə inteqrasiya ölkəmizin siyasətinin əsas xəttini əhatə edir. Çünki, innovasiya cəmiyyəti, insan resurslarının və intellektual kapitalın, dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildiyi cəmiyyətdir. Belə cəmiyyət bilik iqtisadiyyatına əsaslanır, ideya və təşəbbüslərin fasiləsiz təkrar istehsalını, məhsuldar qüvvəyə çevrilməsini şərtləndirir. Tükənən təbii sərvətlərlə müqayisədə, tükənməyən - insan zəkası enerji və güc mənbəyinə, inkişafın təkanına çevrilir. Digər sözlə, ölkəmizin demokratik cəmiyyət quruculuğunun, xalqın maddi və mənəvi rifahının başlıca qarantı rolunda çıxış edən - məhz elə cəmiyyətin intellektual potensialıdır. Aparılan araşdırmalara görə yaradıcı insan dövlətin həqiqi sərvətinə çevrilir. Dövlətimizin möhkəm siyasi, iqtisadi əsaslar üzərində qurulması və dünyanın ən dinamik inkişaf edən ölkəsinə çevrilməsi kimi faktorlar şərait yaradır ki, mövcud olan təməllərdən istifadə etməklə innovation cəmiyyət quruculuğu sürətləndirilsin. Bunun üçün ölkəmizin kifayət qədər maddi imkanları və potensialı mövcuddur.

Cədvəl 1. Azərbaycanda 2013-2017-ci illərdə internetə çıxışı olan məktəblərin miqdarı

Göstərici	2017	2016	2015	2014	2013
Ölkə üzrə (vahid)	2380.0	2311.0	2156.0	2128.0	1948.0
şəhər (vahid)	1044.0	974.0	973.0	980.0	907.0
kənd (vahid)	1336.0	1337.0	1183.0	1148.0	1041.0
Bakı şəhəri (vahid)	360.0	335.0	337.0	329.0	309.0
Abşeron (vahid)	93.0	87.0	81.0	85.0	67.0
Gəncə-Qazax (vahid)	345.0	337.0	284.0	271.0	254.0
Şəki-Zaqatala (vahid)	200.0	197.0	196.0	168.0	164.0
Lənkəran (vahid)	205.0	206.0	200.0	230.0	194.0

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Quba-Xaçmaz (vahid)	123.0	111.0	103.0	104.0	107.0
Aran (vahid)	538.0	535.0	505.0	481.0	401.0
Yuxarı-Qarabağ (vahid)	97.0	97.0	92.0	101.0	99.0
Kəlbəcər-Laçın (vahid)	89.0	75.0	63.0	65.0	55.0
Dağlıq Şirvan (vahid)	115.0	115.0	79.0	78.0	78.0
Naxçıvan (vahid)	215.0	216.0	216.0	216.0	220.0

Mənbə: stat.gov.az

Ölkəmiz İKT-dən istifadə səviyyəsinə görə MDB ölkələri arasında liderliyini qoruyub saxlayır. Burada dövlətin rolu danılmazdır. Bunu təhsilin tərəqqisində İKT-nin rolu daha da artmasında da görmək mümkündür. Azərbaycanda bütün ümumtəhsil məktəblərində keçirilən fənnlər İKT-lərin köməyiylə tədris olunur. Eləcə də, elektron kitabxanalardan, dərsliklərdən istifadə etmək artıq təhsil qurumlarının pedoqoji kollektivləri üçün adi hala çevrilmişdir. Təhsil sahəsinə aid bir çox saytlar istifadəyə verilmiş, əhalinin savadlılığının artırılmasına, əhalinin hər bir yaş qrupunun bu xidmətlərdən yararlanmasına şərait yaradılmışdır (teknobaycan.wordpress.com – İKT-nin inkişafı və informasiya təhlükəsizliyinin təminatı).

Azərbaycanda Təhsil Nazirliyi tərəfindən aparılan islahatlardan biri də #hərgünöxu kompaniyasıdır. Bu kompaniyanın məqsədi mütaliənin artırılmasıdır. Kompaniyaya qoşulmaq istəyənlərdən #hərgünöxu və #challenge həşteqləri ilə oxuduqları kitabdan sevdikləri sitatı paylaşmaq tələb olunur. Eləcə də, sosial şəbəkələrdə dostları da işarələyək #challenge- də iştiraka dəvət etmək olar.

Təhsil Nazirliyi 2019-cu ildə Twitter-dən istifadəyə görə ölkə üzrə 10 nazirlik arasında 3-cü yer tutub. İlk 3 yerdə isə Xarici İşlər Nazirliyi (11,1 min tvit), Diaspora ilə İş üzrə Dövlət Komitəsi (7,345 min tvit) və Təhsil Nazirliyi (4,296 min tvit) qərarlaşıb.

Belə ki, may ayının 25-də Nəsimiyə həsr olunmuş çempionatın keçirilməsi qərarlaşdırılıb. Burada əsas məqsəd gənc nəslin intellektual və yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, eləcə də müxtəlif sektorlarda güclü biliyə sahib olan gənclərin aşkar edilməsinə təkan verməkdən ibarətdir. Bu çempionat Azərbaycanın bir çox şəhərlərində keçiriləcəkdir. Qaliblər isə Təhsil Nazirliyi tərəfindən mükafatla təltif olunacaqdır.

Təhsil Nazirliyinin məlumatına görə: “2017-ci il üzrə məktəbhazırlıq ilə əhatəlilik dərəcəsi 41% yüksələrək 65% olmuşdur. Baş vermiş mühüm dəyişiklik sayəsində təhsilin keyfiyyəti üzrə əsaslı inkişaf yolunda nailiyyətlər əldə olunmuşdur. 2018-2019 tədris ilində isə bu göstərici

70% i keçmiş, 2020-ci ilədək 90% çatmasına olan ümidlərin artmasına təkan vermişdir. Təbii olaraq, artıq bu göstərici dünya miqyasında olan göstəricilərə yaxın olaraq dəyərləndirilir. Həmçinin bu ildən “sağlam təhsil-sağlam millət” layihəsinin də bu sektorda həyata keçirilməsinə başlanılacaqdır” (edu.gov.az).

Son dövrlərdə elmdə aparılan islahatlar müsbət nəticələr verir. Bunun nəticəsində də Azərbaycan elmi və elm adamları beynəlxalq dərəcədə daha çox diqqətlə qarşılır. Bu da elmin inkişafına, bu sektorda aparılan islahatlara təkan verəcək.

Dinamik bir sistem olaraq təhsilin idarə edilməsi - lazımi idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün, inkişaf perspektivləri haqqında proqnozlaşdırıcı məlumatlar tələb edir. Təhsilin idarə olunması prosesində keyfiyyət üzrə proqnoz qiymətləndirmələr insan (intellektual) kapitalı və ümumilikdə iqtisadiyyatın fəaliyyətindən asılıdır.

Təhsil sisteminin idarə edilməsi üçün proqnozlaşdırma qısa, orta və uzun müddətli perspektivdə təhsilin inkişafı ilə bağlı toplanmış biliyin ən yaxşı şəkildə istifadə edilməsi üçün metod və yanaşmanın seçilməsini özündə birləşdirir.

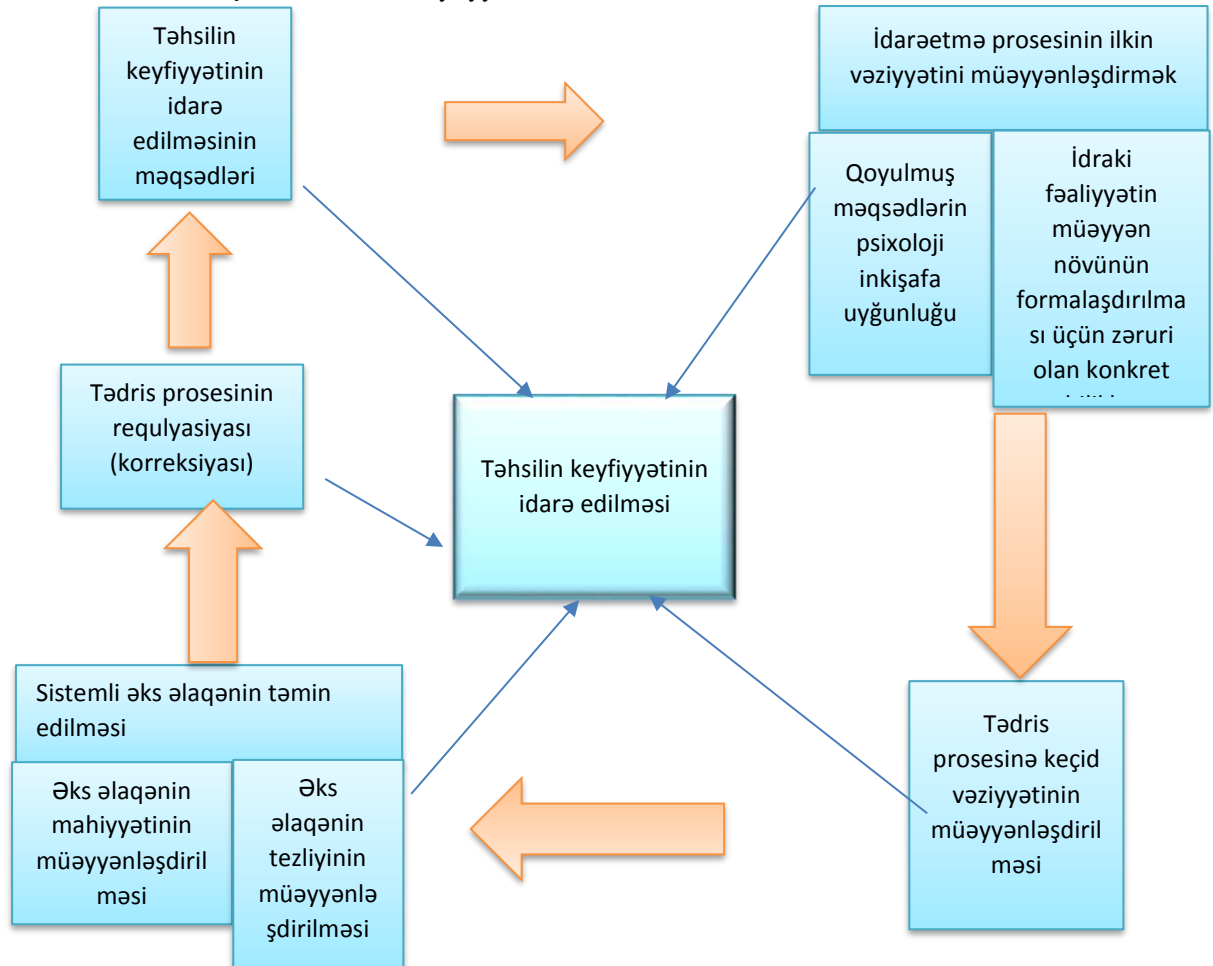
İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsil sisteminin inkişafının proqnozlaşdırılması çox vacib amillərdən hesab olunur. Bu istiqamətdəki tədqiqat və inkişaf xərcləri, təhsil sahəsinə qoyulan xərclərin illik təxminən 2% -ni təşkil edir. Tədqiqat və inkişafdan əldə olunan fayda, onların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərdən 50 dəfədən artıqdır. Xüsusilə iqtisadi böhran şəraitində təhsil sisteminin inkişafını proqnozlaşdırmağa xüsusi önəm verilməlidir.

Təhsil sisteminin proqnozlaşdırılması perspektiv inkişafında baş verə biləcək dəyişikliklərin öncədən hesablanması qiymətləndirilməlidir. Bir sıra metod və yanaşmaları ehtiva edən proqnozlaşdırmanın məqsədi elmin və innovasiya inkişafının prioritet istiqamətlərini seçmək üçün təhsilə dair toplanmış biliklərdən ən yaxşı formada istifadə etməklə əlaqədardır.

Proqnozlaşdırma təhsil sisteminin dövlət tənzimlənməsinin, perspektivli strateji planların, milli proqramların və layihələrin inkişaf etdirilməsinin vacib elementidir. Nəticələrinin proqnoz qiymətləndirmələrini nəzərə almadan strateji qərarlar qəbul etmək iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həyatında böhranı dərinləşdirir. Təhsil sisteminin dövlət tənzimlənməsi proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma, proqramlaşdırma, elmi, maliyyə, maddi-texniki və kadr təminatının bir-birinə uyğunlaşdırılmasına əsaslandırılmalıdır.

Şəkil 1. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin struktur elementləri

Mənbə: infourok.ru – "Управление качеством образования".

Proqnozlaşdırma (uzunmüddətli, orta müddətli və qısamüddətli) xarici və daxili amillərin təsiri altında təhsil sisteminin inkişafında mümkün tendensiyaları müəyyənləşdirir, proqnoz dövründə optimal inkişaf yolunu seçə bilməsi üçün onun dinamikasının traektoriyalarını, bu traektoriyalara təsir yollarını və nəticələrini qiymətləndirir.

Təhsilin inkişafı üçün elmi dəstək aşağıdakı əsas suallara cavab verməlidir:

* gələcək 15-50 il ərzində elmi-tədqiqatın hansı istiqamətləri prioritet olacaq;

* biliyin hansı sahələrində və nə zaman elmi nəzəriyyələr onun potensialını tükədəcək, yeni paradigmlər meydana gələcək;

* elmin hansı sahələrində gələcəyin təhsilinin texniki və texnoloji imicini formalaşdıracaq;

- * elmi-texniki potensial hansı qüvvə ilə təmin olunmalıdır: seçilmiş prioritet sahələr çərçivəsində elmin sürətlə inkişaf etdirilməsi, təhsilin yenilikçi inkişaf yoluna keçməsi;
- * təhsil sahəsində fundamental tədqiqat və tətbiq edilən tədqiqatlar arasında əlaqə necə olmalıdır;
- * tədqiqat və elmi - texniki fəaliyyətin nəticələrinin əldə edilməsi və tətbiqinin gözlənilən effekti nədir.

Strateji və indikativ planlar, milli və territorial proqramlar və layihələrə uyğun olaraq, təhsil sisteminin inkişafının maliyyə təminatı seçilmiş prioritetləri, proqramları və layihələri həyata keçirmək üçün özəl investorların maraqlarını yaratmaq məqsədilə vergi və gömrük güzəştləri sistemi və digər maliyyə və kredit tənzimləyiciləri ilə elmi və innovasiya fəaliyyətinə büdcə dəstəyinin birləşdirilməsinə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

Toplanılan təcrübəni yekunlaşdıraraq, təhsil sisteminin dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün metodikanın üç sahəsini fərqləndirə bilərik.

1. Xətti-ekstrapolyasiya metodikası, uzunmüddətli inkişaf tendensiyalarını aydınlaşdırmaq və ekspert qiymətləndirmələri əsasında bəzi düzəlişlərlə gələcəkdə onları uzatmağa əsaslanır. Belə proqnoz hesablamaları korrelyasiya və Cobb-Douglasın dəyişdirilmiş funksiyaları, sektorlararası balansın qurulması metodlarından istifadə edilərək statistik cərgələrin hazırlanması əsasında aparılır.

Bu metodologiya kifayət qədər etibarlıdır və uzun müddətli dövrün bir mərhələsində həqiqətə yaxın nəticələr verir.

2. Kollektiv ekspert qiymətləndirməsinə əsaslanan Forsayt metodologiyası - gələcək inkişaf meylləri və parametrləri haqqında ixtisaslı alim və mütəxəssislərin böyük bir qrupunun rəyini toplamağa və işləməyə imkan yaradır.

3. İnkişafın dövrü-genetik qanunauyğunluğuna əsaslanan metodologiya – iqtisadiyyatda dövrü dinamikasının ritmini hesablamağa imkan verir.

Təhsil sisteminin inkişafı üçün proqnozlar hazırlanarkən bütün lazımi məlumatlar toplanmalı və informasiya materialı bir neçə dəfə artırılmalı və yenidən qiymətləndirilməlidir. Proqnoz model qurmaq üçün statistik məlumatlar və ekspertlərin (intuitiv) qiymətləndirilməsindən birlikdə istifadə edilməlidir. Sadə ekstrapolyasiya metodları elm və təhsilin əksər göstəricilərini proqnozlaşdırmaq üçün tətbiq olunmadığı üçün, modelə daxil olan dəyişənlər əsasən intuitiv

təxminlər və fərziyyələrə əsaslanır (шпаргалки.com – Прогнозирование развития системы образования).

Azərbaycanda təhsil infrastrukturunun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, təhsilin məzmununun yeniləndirilməsi, təhsil alanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni model və mexanizmlərin tətbiqi, əmək bazarının tələbatına uyğun kadr hazırlığı və təminatının inkişaf etdirilməsi, təhsil müəssisələrinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi və təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, məktəbəqədər, texniki peşə, ali təhsil, xaricdə təhsil, istedadlı uşaqların inkişafı, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinin təşkil olunması və digər bu kimi sahələrdə mühüm irəliləyişlər və müvəffəqiyyətlər əldə olunub.

Ölkəmizdə təhsil sisteminin əsas vəzifəsi kimi təhsilin fundamentallığını saxlamaqla gənc nəslin, kamil insanın formalaşmasını, cəmiyyətin və dövlətin perspektiv tələbatına uyğun inkişafını və keyfiyyətini təmin etmək nəzərdə tutulur. Təhsilin müasirləşdirilməsi siyasi və ümummilliyə vəzifə kimi idarəçilik layihəsi formasında həyata keçirilməməli və yalnız idarəçiliklə məhdudlaşmamalıdır.

Azərbaycan təhsil sistemi hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemi ilə rəqabətə girə bilmək imkanlarına malik olmasına baxmayaraq, işin keyfiyyətini, rəqabətə davamlılığını daha da artırmaq üçün dövlətin təhsil siyasəti cəmiyyət tərəfindən geniş dəstəklənməli, təhsilin inkişafı və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi üçün lazımı resurslar ayrılmalı, onlardan effektiv istifadənin mexanizmi yaradılması, təhsil sistemi hərtərəfli modernləşdirilməlidir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə yeni keyfiyyətlərin bərqərar olmasının əsas faktoru kimi təhsilin əhəmiyyəti insan kapitalının formalaşma tendensiyası ilə birlikdə artır. Ona görə də dövlətin təhsil siyasətinin əsas prinsipləri, cəmiyyətin inkişaf tendensiyası ilə əlaqəli problemlər, sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri də daxil olmaqla, gələcək onillikdə əsas strateji xətt-təhsilin modernləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Nəticə Və Təkliflər

2018-ci il Azərbaycanda təhsil islahatları sahəsində önəmli dəyişikliklərlə yadda qaldı. “Təhsil haqqında” qanuna olunan dəyişikliklərlə bu sektor üzrə bütün pillə və səviyyələr əhatə olundu. Bunlardan biri, olimpiadaların, beynəlxalq fənn müsabiqələrinin qaliblərinin uyğun ixtisaslar üzrə təhsil müəssisəsinə müsabiqədənkənar daxil ola biləcəkləri haqda dəyişikliklər oldu. Daha

sonra, “Peşə təhsili haqqında” qanunda isə peşə müəssisələrində oxuyanlara “tələbə” statusunu verilməsinin nəzərdə tutulması – bu kimi islahatların vacib olduğu haqqında bariz nümunədir. Təhsil sahəsində yeni təkliflər kimi aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

- 1) Orta məktəb və ya ali təhsil müəssisələrində xarici dil dərslərin gedişatı zamanı xarici ölkədə yaşayan “native speaker”-in dərslər qoşulması üçün şəraitin yaradılması, bunun üçün xüsusi qurğuların (robot) gətizdirilməsi;
- 2) Məktəbəqədər təhsildə uşaqlar üçün “forest kindergarten” modelin yaradılması, yəni uşaqlara sinifdə tədrisdən fərqli olaraq, təbii mühitdə daha çox şey öyrənməsinə imkan verəcək strukturun yaradılması;
- 3) Ali təhsil müəssisələrində xarici ədəbiyyatdan olan kitabların tərcümə olunmuş variantlarının, müxtəlif elmi məqalələrin, qəzetlərin, jurnalların olduğu xüsusi otaqların təşkil olunması, bunun həyata keçirilməsi üçün xüsusi kadrların yığılması, son illərdə nəşr edilmiş müasir dövrün tələblərinə uyğun gələn ixtisaslar üzrə kitabların tərcümə olunmuş çoxsaylı nüsxələrinin yerləşdirilməsi;
- 4) Məktəblərdə şagirdlərin seçəcəyi ixtisasa uyğun olan, onun gələcək peşəsinə çatmağa şərait yaradan hazırlıqların təşkil edilməsi, yaxud da günümüzdə aktual olan ixtisaslara gələcəkdə professional kadrların toplanması üçün müxtəlif şirkətlər, qurumlar, eləcə də tibb müəssisələri, banklardan olan nümayəndələrin məktəblərdə uşaqların ixtisas seçiminə təsir edə biləcək çıxışlarının təşkil olunması.

Ədəbiyyatlar

Mukhtarov, S., Mammadov, I., & Hamidov, H. (2019). THE IMPACT OF GOVERNMENT EDUCATION EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 426-434.

Kərimov E.N., Osmanov B.O. (2010), *İqtisadi nəzəriyyə*.

19 iyun 2009-cu il tarixli 833-IIIQ nömrəli “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Əlirzayev Ə.Q. (2010) *Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi*.

Əlirzayev Ə.Q. (1999) *Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı*.

Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. (2006) *Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri*.

Nağıyev Ə., Novruzov B., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. (1998) *Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı*.

Əlirzayev Ə.Q. (2005) *Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təcrübə və perspektiv düşüncələr*.

Керимов М.К. (2010) Развитие Азербайджанской науки в инновационном направлении.

www.aseu.az;

www.stat.gov.az;

www.economy.gov.az;

www.maliyye.gov.az;

www.e-qanun.az.

Azərbaycanda Qeyri-Neft Sektorunun İnvestisiya Cəlbediciliyinə Mövcud Vergi Sisteminin Təsirinin Təhlili

Ülvi NƏBIYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ulvi.nebiyev.1995@mail.ru

Xülasə

İnvestisiya qoyuluşu iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən biri hesab edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən, hazırda dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya siyasəti prioritet istiqamətə çevrilib.

Qeyri-neft sektorunun tərəqqisi zamanı istifadə edilən iqtisadi mexanizmlər daha çox sahədə tərəqqinin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Sahədə tərəqqinin stimullaşdırılması ilə yanaşı daxili bazarın qorunması və idxalın zərərli təsirlərinin effektiv olaraq neytrallaşdırılması da dinamik tərəqqini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə iqtisadi vasitələrlə kömək göstərilməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına və idxalı əvəz etmə siyasətinin effektiv şəkildə reallaşdırılmasına öz töhfəsini verə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatımızı qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə canlandırmaq mümkündür. Bunun üçün strateji yol xəritələrində qarşıya qoyulmuş məqsədlər və bu məqsədlərə nail olmaq icra olunacaq tədbirlər konkret icra olunmalıdır. Bu zaman vergitutma məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməli və bu məsələyə həssas yanaşılmalıdır. Çünki iqtisadiyyatımızın hər tərəfli inkişafı üçün vergi münasibətlərinin düzgün təşkili önəmlidir.

Vergi tənzimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və ümumi şəkildə tətbiqi tənzimlənmənin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir. Vergi güzəştləri dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin qanuni əsaslarla vergi ödəyicilərinin sərəncamında saxlanılmasıdır, başqa sözlə desək onları büdcə xərci kimi qəbul etmək olar. Sadalanan vəzifələrin icra olunması isə vergi güzəştlərindən istifadənin nəticələri üzrə müvafiq informasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir. İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, vergilərin tənzimləmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır.

Açar sözlər: Qeyri-Neft Sektoru, İnvestisiya, Vergi Tənzimlənməsi

Giriş

Bütün dünya ölkələrində xarici investisiya qoyuluşu iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən biri hesab edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən, hazırda dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya siyasəti prioritet istiqamətə çevrilib. Keçən əsrin 60-cı illərində ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya kimi ölkələrin iqtisadi inkişafının təməlini investisiya fəallığı təşkil edib. Əvvəllər xarici investisiyaların cəlb olunmasının rolu tədiyyə balansının kəsinin örtülməsi, daxili istehsalın artırılması, işsizliyin aradan götürülməsi, məhsuldarlığın artması və s. ilə məhdudlaşır. 1994-cü ildən etibarən ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün xarici investorlara güzəştlər edilməyə başlanılıb. Ölkədə investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş

şəraitinin yaradılması, qazanılmış mənfəətdən maneəsiz istifadə edilməsi ilə əlaqədar mühüm qanunlar qəbul olundu. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bəzi xarici ölkələr ilə ikiqat vergitutmanın ləğv edilməsi və investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər bağlandı. Xarici investorların ölkəmizdə fəaliyyətinə əngəl olan amilləri yox etmək və xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək üçün qanunlar, normativ aktlar və qərarlar qəbul olunub. 1992-ci ildə «Xarici İnvestisiyaların qorunması» haqqında AR-nın qanunu (7 Aprel 1992-ci ildə və 5 Noyabr 1996-cı illərdə dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir) və 1995-ci ildə «İnvestisiya Fəaliyyəti» haqqında AR-nın qanununun qəbul olunması ilə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazasının təməli qoyuldu.

Metod

İstənilən elmi tədqiqat işinin planlamasında elmi-tədqiqat metodları xüsusi yer tutur. Bu mövzunun tədqiqi üçün istifadə olunacaq metodlar ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mövcud inkişaf səviyyəsi və onların inkişafını ləngidən əsas iqtisadi-maliyyə problemlərinin müəyyən edilməsinə, Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin həmin problemlərə təsirinin qiymətləndirilməsinə və əldə ediləcək arqumentlər əsasında mövcud vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin verilməsinə imkanlar verməlidir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq dissertasiyanın yazılmasında təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilib.

Analiz

Müasir dövrdə ölkəmizdə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazası 4 səviyyədə müəyyən edilib:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında;
- 2) Qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlarda;
- 3) İkitərəfli və çoxtərəfli dövlətlər arası müqavilələrdə;
- 4) Çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərdə.

1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada qeyd olunur ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur, heç kim məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququndan məhrum edilə bilməz. Bu, yalnız Azərbaycan vətəndaşlarına deyil, eyni zamanda xarici vətəndaşlara da şamil olunur. «Xarici investisiyaların qorunması» bərsində AR-nın qanunu Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini təyin

edir. Bu Qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Qanunda xarici investorlara AR-da qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar bəzi təminatlar da verilir. Nəticədə, AR-nın sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə, 10 il ərzində xarici investisiyaya investisiya qoyuluşunun həyata keçirildiyi zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq olunur. Ancaq bu müddəa müdafiənin, milli təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin edilməsi, vergitutma, ətraf aləmin, əhalinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi barəsində ölkəmizin qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə şamil olunmur.

Qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə həyata keçirilən investisiyaları milli iqtisadiyyatın strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnvestisiyanın həcmi iqtisadi artım tempini təyin edən əsas amillərdən biridir. O sahədə artım tempi yüksək olur ki, həmin sahədə investisiyaları daha çox həyata keçirilmiş olsun. Milli iqtisadiyyatın strukturunda neft və qaz hasilatı sektorunun payının artmasından başqa bu sahələr hesabına sonrakı illərdə qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin maliyyələşdirilməsi reallaşdırılmışdır. 2000-ci ildə dövlət büdcəsi gəlirləri 765,0 milyon manat olurdusa, 2016-cı ildə bu rəqəm iki milyard manatı ötüb keçmişdir. Bu artımın da baş verməsi əsasən neft gəlirləri hesabına təmin olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun tərəqqisi zamanı istifadə edilən iqtisadi mexanizmlər daha çox sahədə tərəqqinin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Sahədə tərəqqinin stimullaşdırılması ilə yanaşı daxili bazarın qorunması və idxalın zərərli təsirlərinin effektiv olaraq neytrallaşdırılması da dinamik tərəqqini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə iqtisadi vasitələrlə kömək göstərilməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına və idxalı əvəz etmə siyasətinin effektiv şəkildə reallaşdırılmasına öz töhfəsini verə bilər. Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, investisiya axınının dah çox neft sektoruna yüklənməsi qeyri-neft sektorunda kapital resurslarına olan tələbatın ödənilməsi nöqtəyindən müəyyən problemlər yaradır. Qlobal maliyyə böhranının təzadları cəhətdən gələcəkdə holland sindromunun baş verməsinin qarşısının alınması üçün qeyri-neft sektorunun tərəqqisi istiqamətində zəruri tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün dövlətin tənzimləyici funksiyaları aktivləşdirilməlidir.

Neft strategiyasının son dövrlərdə Azərbaycanda uğurla tətbiqi, iqtisadi artımın dayanıqlılığına dəstək olan sahələrin tərəqqisini maliyyələşdirməyə kömək edən gəlirlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. 2004-2016-cı illərdə daxili investisiyalar 15,4 dəfə, qeyri-neft sektoruna investisiyalar isə 13,6 dəfə artmışdır. 2004-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış investisiyaların ümumi həcmnin sadəcə 25,7 faizi daxili mənbələr vasitəsilə maliyyələşirdisə, 2016-cü ildə daxili investisiyaların ümumi çəkisi 63,2 faiz olmuşdur. Son dövrlərdə ölkənin

iqtisadiyyatına böyük həcmli investisiya yatırımları iqtisadi artım tempinin də yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

2016-cı ildə ölkəmizdə ÜDM 2003-cü ilə nisbətən 4,4 dəfə artdığı halda, bu artım neft sektorunda 4,6 dəfəyə, qeyri-neft sektorunda isə 3,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Həmin dövrdə orta illik iqtisadi artım ölkədə 13,3 faiz olmuş və sadambaşına düşən ÜDM-un həcmi 2,9 dəfə artmışdır. Yüksək səviyyəli iqtisadi artım nəticəsində ölkə ərazisində iqtisadi sabitliyin dayanıqlılığı təmin edilmiş, bu dayanıqlılığın təmin edilməsində xüsusi rola malik strateji valyuta ehtiyatları 32 dəfə, ixrac 9,1 dəfə, o cümlədən qeyri-neft ixracı 4,5 dəfə artmışdır.

Ölkəmizdə dövlət büdcəsi sahibkarlığın və qeyri-neft sektorunun tərəqqisinin, istehsal və infrastrukturun mövcud olan müasir tələblərə müvafiq şəkildə qurulmasının, dövlət proqramlarının və iqtisadi islahatların maliyyələşmə mənbəyinə çevrilmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri son 10 ildə 18 dəfə artmışdır. Neft sektorunun tərəqqi tempi 2000-2016-cı illərdə qeyri-neft sektorunun tərəqqisini böyük ölçüdə üstələmişdir. Son dövrlərdəki statistik göstəricilərdən də görünür ki, 2004-2010-cu illər neft sektorunun üstün inkişafı ilə qeydə alınmışdır. Ölkədə neft hasilatı 2000-ci ildə 13,3 milyon ton olduğu halda, bu rəqəm 2010-cu ildə 51,2 milyon tona qədər yüksəlmiş, 2016-cı ildə isə 40,7 milyon tona qədər azalmışdır. Belə şəraitdə ölkədə qeyri-neft sektorunun tərəqqisi iqtisadi artımın əsas hərəkət verici qüvvəsi olmuşdur. 2016-cı ildə neftin ÜDM-u 2010-cu illə müqayisədə 20,8 faiz düşüş göstərdiyi halda, qeyri-neft sektorunun ÜDM-u 37,9 faiz artmışdır. Elə həmin dövrdə qeyri-neft sektorunda ÜDM-un artımı hesabına ÜDM 9,3 faiz artım göstərmişdir.

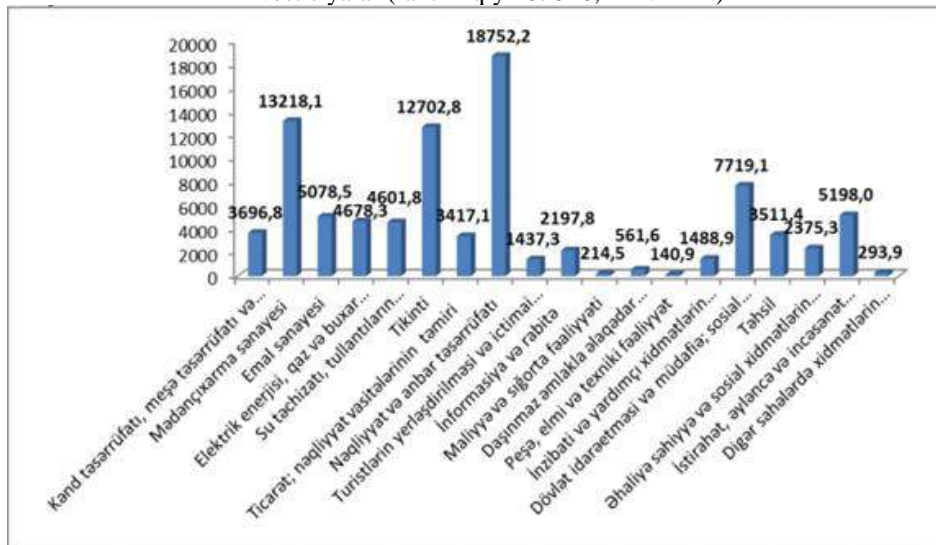
2000-2014-cü illərdə qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların məbləği davamlı olaraq artıb: 2003-cü ildə bu sektorda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların məbləği 1.0 milyard AZN olduğu halda, 2013-cü ildə təqribən 12.8 milyard AZN olub, yəni 12 dəfədən çox artıb.

Diaqram 1. Azərbaycanda neft-qaz və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitala investisiyaların məbləğinin dinamikası, mln. AZN

Mənbə: DSK-nın məlumatları (<http://www.azstat.org>)

Diagram 2. 2000-2015-ci illər dövründə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş cəmi daxili investisiyalar (faktiki qiymətlərlə, mln. AZN)

Mənbə: DSK-nın məlumatları (<http://www.azstat.org>) əsasında hesablanmışdır

Vergi Növlərinin Qeyri-Neft Sektoru Sahələrinin Investisiya Cəbediciliyinə Təsirin Təhlili

İnvestisiya mühitinə təsir göstərən əsas məqamlardan biri vergi mexanizmidir. Vergilər ölkə iqtisadiyyatında investisiya mühitinə əks təsir göstərərək onu məhdudlaşdırır. Son dövrlərdə aparılan investisiya siyasəti ölkə iqtisadiyyatının əsaslı şəkildə tərəqqisinə, iqtisadiyyatın strukturunun inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların strukturuna baxdıqda ən çox vəsaitlərin sənayə, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət və ictimai

iaşə sahələrinə yönəldiyini görmək mümkündür. 2018-ci ildə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən sənaye üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların dəyəri 261 958,6 min manat, inşaat üzrə isə 117 849,3 min manat təşkil etmişdir. Tikinti-quraşdırılma işləri əsasən infrastruktur projelərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir və bu sahənin belə maliyyələşdirilməsində əsas məqsəd istehsal amili sayılan infrastrukturun yaxşılaşdırılmasıdır.

2017 ci ildən vergi sistemində olan yeniliklər hesabına dövlət büdcəsinə daxil olan vergi ödənişlərinin məbləği artmış, vergi saxtakarlıqları və vergidən yayınma halları nisbətən azalmışdır. 2017 ci ilin yanvar və sentyabr aylarında dövlət büdcəsinə 5,2 milyarddan da artıq vergi ödənişi cəlb edilmişdir ki, nəticədə bu təyin edilmiş proqnoz göstəricisinin 100,1 faiz əməl edilməsi deməkdir. Vergi islahatlarının prioritet məqsədlərindən biri ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli mühit yaranmış olsun. Dövlət tərəfindən investisiyaların cəlb olunmasından ötrü ölkəmizin bütün üstün mövqeləri, başqa sözlə desək işçi qüvvəsinin mövcud olması, zəngin enerji ehtiyatı, əlverişli coğrafi mövqeyi və siyasi baxımdan sabitliyi istiqamətində ciddi stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Xarici investorları maraqlandıran mühim məsələlərdən biri öz fəaliyyətlərini həyata keçirəcəkləri yerdə əlverişli vergi mühitinin olmasıdır. Ona görə ki, onlar, fəaliyyətlərini uzun müddətə planlaşdırırlar və onlar üçün vergi güzəştindən çox vergi sisteminin sabit olması önəmli olur. Bunun üçün AR ilə xarici ölkələr arasında investisiyaların təşviqi və qorunması, ikiqat vergitutmanın ləğv edilməsi haqqında bir neçə müqavilə imzalanmışdır.

Vergi mexanizmindəki güzəştlər özəl investisiyalara avantaj təmin edir və bu istiqamətdə vəsait yığılmasına zəmin yaradır. Bundan başqa gəlirlərin transferini hədəf alan vergi xərcləri aşağı gəlirli əhali qrupuna yönəlsə, stimullaşdırıcı vergi mexanizmi yuxarı gəlir qruplarına istiqamətlənir. (Özgür Saraç. Vergi Harcamaları və İktisadi Etkileri. Maliyyə Dergisi. 2016, s.273)

Hökumət qabaqcadan müəyyən etdiyi investisiya projelərini təşviq etməkdən ötrü vergi mexanizmində bəzi dəyişikliklər edə bilər. Vergi güzəştləri bəzi məqsədləri hədəfə alır. Bunların içində ən vacibi investisiyaları təşviq etmək xarici investisiyanı ölkəyə cəlb etməkdir. Bundan başqa məşğulluğun artırılması, bölgələr arasındakı gəlirlərin bərabər paylanmasını təmin etmək üçün də vergi mexanizmindən istifadə edilə bilər (Ahmet Tekin. Vergi Təşvikləri və Ekonomik Etkileri. 2016, s.300-305)

Edilən bu güzəştlər zaman keçdikcə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə öz töhfəsini vermişdir. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların strukturuna nəzər salsaq görərik ki, həm daxili investisiyalar eyni zamanda xarici investisiyalar 90-cı illərdən 2018 ci ilə qədər artan

istiqamətdə hərəkət etmişdir. 2017-cü ildə iqtisadiyyata yönəldilən daxili investisiyalar 13178,8 milyon AZN, 2015-ci ildə xarici investisiyalar isə 10988,9 milyon AZN olmuşdur.(<http://www.taxes.gov.az/>)

Bu investisiyaların yönəldiyi sahə nöqtəyi-nəzərindən əsasən neft və qeyri-neft sektoru ön plana çıxır. 2018-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar 10218,4 milyon ABŞ dollar olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun özündə isə investisiyaların cəlbediciliyi nöqtəyi-nəzərindən sənaye sahəsi fərqlənir. 2017- ci ildə sənaye üzrə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa xarici investisiyanın məbləği 791,2 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2018-ci ildə qeyri-neft sahəsində məhsul istehsalı 2017-ci ilə müqayisədə 3,7 faiz, bu sahədə yaradılmış əlavə dəyər isə 3,7 faiz artmışdır.

İnvestisiyaları təşviq edəcək vergi islahatlarını aparmaq, vergi ilə əlaqədar yeniliklər etmək və mövcud siyasətə bəzi tənzimləmələr etməklə mümkündür. Stimullaşdırıcı vergi islahatlarının həyata keçirilməsi özəl sektorda ciddi yüksəliş yaratsa da, iqtisadi tədqiqatlardan məlum olur ki, tək başına bu islahatlar kifayət etmir. Vergi islahatlarından əlavə investisiya qoyuluşlarına təsir edən bir çox faktor vardır. Ölkədəki təbii sərvətlər, yatırım sektorunun tərəqqi səviyyəsi, bazarın genişliyi, iqtisadiyyatın strukturu və ölkənin siyasi vəziyyəti investisiya vəsaitləri üzərində xüsusi rol oynayır.

Mənfəət vergisi dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Ölkəmizdə də dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissələrindən biri mənfəət vergisindən daxilolmalarına aiddir. 2015-ci ilə qədər olan statistik göstəricilərə nəzər salsaq görərik ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında iştirak edən vergi növlərinin içərisində mənfəət vergisi fərqlənmiş və artan tendensiya ilə davam etmişdir. 2015-ci ildə büdcəyə daxil olan mənfəət vergisinin məbləği 2 211,1 milyon manat olmuşdur. 2017- ci il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 255 000,0 min manat, xərcləri isə 16 900 000,0 min manat olmuşdur. 2017-ci il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri içərisində mənfəət vergisi 2 179 000,0 min manat olmuşdur. Mənfəət vergisi müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması nöqtəyi-nəzərdən mühim vergi növü sayılır.(<http://www.taxes.gov.az/>)

Təcrübədən məlum olur ki, mənfəət vergisinin yüksək dərəcələrlə tutulması qiymətlərin artımına, əmək haqqı səviyyəsinin aşağı düşməsinə və real sektora yönəldilən investisiyaların azalmasına şərait yaradır. Mənfəət vergisi üzrə dərəcələrin azalması üzrə müzakirələr də burdan irəli gəlir.

Mənfəət vergisinin strukturu, vergi bazasının çəkilmiş xərclər qədər azaldılması və itkilərin gələcək dövrlərə keçirilməsinin nəzərdə tutulması investisiya risklərinin azaldılmasına yardım edə bilər. AR Vergi Məcəlləsinə əsasən aktivlərin təqdim olunmasından meydana gələn zərər aktivlərin təqdim olunmasından daxilolmalarla həmin aktivlərin dəyəri arasındakı mənfi fərq kimi müəyyən olunur.

İqtisadçıların qeyd etdiklərinə əsasən ƏDV-nin differensiallaşdırılmasından məqsəd sahibkarlığın stimullaşdırılmasıdır. Bu zaman sahibkarlıq subyektlərinin sayı artır, nəticədə ölkə iqtisadiyyatının həcmi böyüyür və vergi ödəyicilərinin sayı artır.

İnvestisiyaların stimullaşdırılmasında mühim məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, vergilərin hesablanması mexanizmlərinin sadələşdirilmiş olsun. Bununla əlaqədar olaraq, ƏDV-nin hesablanması və əvəzləşdirilməsi mexanizminin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən ƏDV-nin büdcədən qaytarılmasında vergidən yayınmanın fərqli sxemlərinin ləğvi qarşıya qoyulmuş prioritet məqsədlərdən biri hesab edilir. ƏDV-nin tətbiqində yaranan problemlərdən biri sahibkarlıq subyektlərinin kiçik sahibkarlarla təsərrüfat əlaqələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri olan kiçik sahibkarlar ƏDV-nin ödəyiciləri olmadıqlarına görə, onlardan mal alan başqa sahibkarlıq subyektləri ƏDV-nin əvəzləşdirilməsini apara bilmirlər. Xarici təcrübədə ƏDV-nin tətbiqində yaranan belə problemlərin həlli üçün ƏDV-nin bütün sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq edilməsi və hətta onun satışdan vergi ilə əvəzlənməsi haqqında təkliflər müzakirə edilir.

2019-cu ildə ƏDV ilə əlaqədar dəyişiklikləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

I Aqrar sahənin tərəqqisini təşviq etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və satışının tənzimlənməsi prosesi. Xırda və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması, pərakəndə ticarətdə rəqabət mühitinin yaradılması və vergi yükünün optimal vəziyyətə salınması üçün vergi məcəlləsində bəzi maddələrinə edilən dəyişikliklərlə yanaşı ƏDV-nin tərifi də dəyişiklik olunmuşdur. Həmçinin ölkə ərazisində istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satışı üçün vergitutma obyektinin ticarət əlavəsi, yəni pərakəndə satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərq olduğunu, ƏDV-nin də həmin məbləğdən hesablanmalı olduğunu təsbit etmişdir. Ancaq o zaman ki, satıcılar belə məhsulların uçotunu ayrıca aparmış olsunlar. Uçotunu bu formada aparmayan vergi ödəyicilərinin məhsullarının pərakəndə satışında ƏDV ümumi dövriyyədən hesablanmalıdır. Nəticədə bu qeyd etdiyim kimi, ümumi qiymətlərin artmasına zəmin yaratmış olur, ölkə ərazisində isə inflyasiya təhlükəsi yaranır.

II Vergi tutulan əməliyyatların sənədləşdirilməsi ilə bağlıdır. Məcəllənin 176.2-ci maddəsinə edilən dəyişiklik və əlavə olunan yeni maddə olan tax free xaricilərə və AR vətəndaşı olmayan

şəxslərə verilən elektron hesab fakturaların formasının o birilərindən fərqli olmasını, ayrıca formanın isə AR Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunduğunu özündə əks etdirir. Vergi Məcəlləsinə olunan dəyişiklik pərakəndə ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan ƏDV-nin ödəyicilərinin nağd qaydada həyata keçirdiyi əməliyyatların rəsmiləşdirildiyi sənədlərlə bərabər qaimə-faktura ya da elektron qaimə-fakturanın verilə biləcəyini əks etdirir.

III Vergi ödəyicilərinin ƏDV üzrə artıq ödənişləri ilə vahid standartın tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Məcəlləyə tətbiq edilən dəyişiklik vergi ödəyicilərinin büdcəyə və yaxud gömrük orqanına ödədiyi ƏDV üzrə artıq ödəmənin həmin orqanlara ərizə yazıldığı gündən 20 gün ərzində vergi ödəyicisinə qaytarılmasını nəzərdə tutur. Əvvəllər isə bu müddət 45 gün kimi qeyd edilmişdi. Bu güzəşt o sahibkarlara tətbiq edilir ki, onların həyata keçirdiyi əməliyyatların ən azı yarısı ƏDV-nə sıfır dərəcə ilə cəlb edilmiş olsun. Digər vergi ödəyicilərinin isə ƏDV üzrə ödədikləri artıq ödənişlər əvvəlki kimi növbəti 3 aya keçirilir, və bu müddət bitdikdən sonra artıq ödəniş vergi orqanına yazılan ərizəyə əsasən 20 gün ərzində vergi ödəyicisinə geri qaytarılır və eyni vaxtda vergi orqanı belə vergi ödəyicilərin artıq ödənişinin olub-olmamasının düzgünlüyünü sözügedən 3 ay müddətində yoxlaya bilər. Belə dəyişikliklər vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün azalmasına və onların dövriyyə vəsaitlərindən daha əlverişli qaydada istifadə etmələrinə şərait yaradacaqdır.

Bütün bu işlərin, dəyişikliklərin və imzalanan fərmanların nəticəsi olaraq vurğulamaq olar ki, 2017-ci ildə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 7.304,2 milyonluq əlavə dəyər yaradılmış və bu əlavə dəyərin ölkənin ÜDM-da olan çəkisi 10,4 faiz olmuşdur. Bu rəqəmi 2016 cı il ilə müqayisə etsək məlum olur ki, yaradılan əlavə dəyərin real həcmi 2.5 faiz çoxalmışdır. Hesabat dövründə əsas kapitalla istiqamətləndirilmiş məcmu vəsaitin 0,4 faizi yəni, 56.4 milyon manatı ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinə istifadə olunmuşdur. 2017-ci il üçün dekabrın ayının 1-nə muzdlu işləyən işçilərin sayı iqtisadiyyatın neft sektorunda 34,0 min nəfər, qeyri-neft sektorunda isə 1.487,2 min nəfər təşkil etmişdir. 2016-cı il ilə müqayisədə, 2017-ci ildə ölkənin pərakəndə ticarət şəbəkəsindən əhaliyə satılan malların həcmi 2,5 faiz artaraq 35.278,1 milyon manat təşkil etmişdir. Satılan istehlak məhsullarının 55,4 faizi fərdi sahibkarlara aid olan ticarət obyektlərində, 32,6 faizi bazar və yarmarkalarda, 11,7 faizi ticarət müəssisələrində təqdim edilmişdir. (<https://www.economy.gov.az/>) 2017 ci il üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturuna nəzər salsaq görərik ki, əsas pay kiçik və orta sahibkarlığa aiddir. Belə ki, pərakəndə ticarət dövriyyəsinin əsas hissəsi, 55 faizi fərdi sahibkarlara, 33 faizi bazar və yarmarkalara və 12 faizi isə hüquqi şəxslərə aiddir.

Nəticə Və Təkliflər

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, ölkə iqtisadiyyatımızı qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə canlandırmaq mümkündür. Bunun üçün strateji yol xəritlərində qarşıya qoyulmuş məqsədlər və bu məqsədlərə nail olmaq icra olunacaq tədbirlər konkret icra olunmalıdır. Bu zaman vergitutma məsələrinə xüsusi diqqət yetirilməli və bu məsələyə həssas yanaşılmalıdır. Çünki iqtisadiyyatımızın hər tərəfli inkişafı üçün vergi münasibətlərinin düzgün təşkili önəmlidir.

Tədqiqatlar məlum olur ki, ölkəmizin vergi sistemi özünün idarəetmə, inzibati, texniki, kadr və başqa imkanları ilə aşağıda göstərilən modernləşmə istiqamətləri üzrə mürəkkəb vəzifələrin yüksək səviyyədə icrası üçün böyük potensiala malikdir:

1. Ölkənin iqtisadi və vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vergi sisteminin rəqabətqabiliyyətinin artırılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik nöqteyi-nəzərindən prioritet sahələrinin ayırd edilməsi və vergi sisteminin həmin sahələr üzrə differensiasiyasının təmin olunması;
3. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi prosesinin çətinləşməsi ilə vergi inzibatçılığının inkişafının paralelliyinin təmin olunması;
4. Davamlı investisiya fəaliyyətinin (ekoloji, sosial, korporativ məsuliyyət dəyərlərinə əsaslanan investisiya fəaliyyəti) təşviqi;
5. Vergilərin fiskal funksiyası ilə yanaşı tənzimləyici funksiyasının daha da gücləndirilməsi;
6. Vergi güzəştlərinin məqsədyönlüliyünün və səmərəliliyinin daha da artırılması və s.

Vergi tənzimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və ümumi şəkildə tətbiqi tənzimlənmənin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir. Vergi güzəştləri dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin qanuni əsaslarla vergi ödəyicilərinin sərəncamında saxlanılmasıdır, başqa sözlə desək onları büdcə xərci kimi qəbul etmək olar. Belə büdcə xərclərinin səmərəliliyi üçün onların məqsədyönlü, ünvanlı və hesabatlı olması vacibdir. Sadalanan vəzifələrin icra olunması isə vergi güzəştlərindən istifadənin nəticələri üzrə müvafiq informasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir. Investisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, vergilərin tənzimləmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli vergilərin könüllü ödənilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına yönəlmiş alətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015-2018. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018, 770 s.

Bağirov D.A. “Vergi nəzarəti”. Dərslik. Bakı, 2006

Seyfullayev İ.Z. Məmmədov Ə.C., Vergi və investisiya mühiti. Bakı, BESTPACK nəşriyyatı, 2013. 376 səh

Saraç Ö. Vergi Harcamaları və İktisadi Etkileri. Maliyyə Dergisi. 2016

Ahmadov, F., & Salmanova, M. (2013). Analyzing of Investment Strategies of Local Companies in Azerbaijan:

Problems and Solutions. China-USA Business Review, 12(8).

Tekin A. Vergi Teşvikləri və Ekonomik Etkileri. 2016, s.145

<http://www.azstat.org/MEsearch/details>

<http://www.taxes.gov.az/>

<https://www.economy.gov.az/>

Sosial Medianın İstehlakçı Davranışına Təsirinin Marketing Təhlili

Ülviyyə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ulviyya.mammadova.95@gmail.com

Xülasə

Texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi ilə birlikdə əlaqə vasitələri dəyişməyə başlamışdır. Bu dəyişiklərə istehlakçı profilləri də tərəfdaşlıq edir. Tədqiqatlar göstərir ki, hal-hazırda internet demək olar ki, bütün istehlakçıların istifadə etdiyi bir vasitə olmuşdur. Dəyişən istehlakçı seçimləri və texnoloji yeniliklər sosial medianın inkişafına qatqı təşkil etmişdir. Ümumi istehlakçı davranışında yer alan və təsir edən demografik, psixoloji, sosial və mədəni faktorlar sosial mediada da etibarlıdır. Müəssisələr sosial media istifadəçilərini müvafiq olaraq bu amillərin xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdıraraq daha effektiv sosial media marketing fəaliyyətləri təşkil edə bilməkdədirlər. Sosial media və istifadə edənlərin sayının artması, sosial mediada olan məzmunların istehlakçı davranışını, sosial media marketingini formalaşdırması bu məcranın istehlakçı satınalma qərarlarına birbaşa təsir göstərməsi onu günümüzün ən əhəmiyyətli ünsiyyət kanalı etmişdir. Burada əsas məqsəd sosial medianın gündəlik tələbat malları istehlakçıların satınalma davranışına necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. Məqalədə müqayisəli təhlil, onlayn anket sorğu metodlarından istifadə olunmuş və medianın istehlakçı davranışına təsiri ilə məhsul növü arasında korrelyasiya əlaqələrinin olması müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: İstehlakçı davranışı, Sosial media vasitələri, Gündəlik tələbat məhsulları

Giriş

İstehlakçı davranışı istehlakçıların kimlər olduqları, nələrini, nə vaxt, kimin adına, niyə və haradan satın aldıkları, bu alınan məhsul və ya xidmətlərin hansı şəkildə istifadə olunacağı kimi sualların cavabını axtırır. İstehlakçı davranışları satın alma qərarı proseslərində meydana gələn təcrübələri və fəaliyyətləri də öz içərisinə daxil edir. Bununla birlikdə həm yaxın, həm də uzaq çevrələrdəki ümumi faktorlardan da ibarətdir (Okumuş, 2013, s. 6).

Sosial veb anlayışındakı “sosial” sözü texnologiyanın irəlisdə insanların bir-birləri ilə əlaqə qurduğu, fikirlərini və duyğularını paylaşıqları şəbəkələri xarakterizə etməkdədir. Sosial medianın “nə” sualından əlavə “necə, niyə, kimlər arasında” suallarına yüklənmiş olması onu özündən qabaqki onlayn texnologiyalardan ayırmaqdadır (Evans D., McKee J., 2010, p. 30).

Bu səbəbdən, sosial media istifadəçilərinin digər insanların nələr paylaşıqları və bunları kimlərlə etdikləri bilmələri vacibdir. Çünki bu paylaşımalar digər sosial media istifadəçilərinin düşüncələrinə təsir etmə potensialına malikdir. İstifadəçilər sosial media vasitələrində özləri, ətraf mühitləri, dostları, istifadə etdikləri məhsulları, yaşadıkları təcrübələr kimi müxtəlif mövzular haqqında məlumatları paylaşirlar. Bu paylaşmaların əhəmiyyətli bir hissəsi məhsul /

xidmət və ya marka haqqında olur. Bu da istifadəçilərin istehlakçı şəxsiyyətləri ilə sosial mediada mövcud olduqlarını göstərir. Bu baxımdan sosial media geniş insan kütlələri tərəfindən qəbul edilmiş və satın alma davranışına təsir edən mühüm amil halına gəldiyini söyləmək mümkündür. İstehlakçı davranışına sosial media vasitələri və mühitləri də təsir göstərir. Təşkilatların sosial media üzərindəki paylaşım və fikirləri istehlakçıların satın alma qərarları prosesini birbaşa dəyişə bilər. Bəzən bu proses təşkilatların nəzarət etməyəcəyi hala çevrilə bilər. Sosial media vasitələrində istehlaka yönəlmiş davranışlar üç qrupa ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

- İstehlaka təsir göstərən davranışlar;
- İstehlak nöqtəsində istifadəçilər tərəfindən idarə edilən davranışlar;
- İstehlakçı satınalma qərar prosesini müəssisələrin markalarını tənqid etmək nöqtəsində sosial media vasitələrindən istifadə edən davranışlar (Durukan T., Bozaci I. və Hamsioğlu A.B., 2012, s. 149).

İstehlakçı satınalma dövrü sosial media ilə birlikdə dəyişdi. Əvvəllər alış-veriş edən və satın alma ilə məşğul olan istehlakçı sosial media ilə bu prosesə iki vacib fərqlilik yaratdı. Buna görə istehlakçılar sosial mediada alqı-satqıdan əvvəl və sonra bəzi fəaliyyətlər həyata keçirirlər. Əvvəla, istehlakçılar satın almaq istədikləri və ya maraqlandıqları məhsul və xidmətlər haqqında onlayn araşdırma aparırlar. Bu onlayn tədqiqat sadəcə axtarış motorları ilə məhdudlaşmır, həm də bloqları, tweetləri, forumları və qiymətləndirmə saytlarını da ehtiva edir. Onlayn icmalardakı başqalarının fikirləri bu günün istehlakçıları üçün çox vacibdir. İkincisi, istehlakçılar bir məhsul və ya xidmət satın alındıqdan sonra, həmin məhsul və xidmətlə bağlı öz fikirlərini və şərhlərini yenə sosial media vasitələrində bölüşürlər. Gözləntilərinin qarşılıb qarşılımadığı, məhsulun bütün xüsusiyyətlərini müsbət və mənfi cəhətləri ilə qarşılayan istehlakçılar beləliklə digər istehlakçılar üçün məhsullar haqqında məlumatlar təqdim edirlər (Agresta S., Bough B. və Miletsky J., 2010, p. 33)

Sosial media istehlakçı və müəssisələr arasındakı ünsiyyət yolunda yeniliklər gətirməsi ilə bərabər, həm də biznes qurma yolunda dəyişikliklər meydana gətirmişdir. Müəssisələr mövcud müştərilərinə çatmaq, yeni müştərilər əldə etmək, tanınırlıqlarını artırmaq, onların etibarını təmin etmək, marka imicini qorumaq kimi bir çox səbəbə görə daha çox sosial mediadan istifadə edir (Barutçu S., Tomuş M., 2013, s. 9). Sadə bir Google axtarışı ilə məhsul və xidmət haqqında bir çox məlumatı əldə etməyin mümkün olduğu günümüzdə istehlakçılar sosial media vasitəsi ilə digər istehlakçıların fikirlərindən və təcrübələrindən yararlanma bilirlər. Bu vəziyyət bəzən istehlakçıların məhsul və xidmətlər barədə sadəcə məlumat sahibi olmalarına imkan verir, bəzən də satın alma qərarlarına təsir edə bilər. İstehlakçılar istədikləri məhsul və xidmətlər haqqında yazdıqları bloqlar və sosial şəbəkə paylaşımaları sayəsində müəssisəyə

müsbət və ya mənfi töhfə verə bilərlər. Satınalma prosesinə təsir göstərən maraqlı tərəflərin ekspert rəyləri də təsir dərəcəsini azaldığı və insanların özləri kimi olan digər insanlardan və həmyaşıdlarından aldıkları məsləhətlərlə satın alma seçimlərini etdikləri yenə son dövrlərdə müşahidə edilən bir vəziyyətdir. (Constantinides, E., Stagno, M. Z., 2011, s. 9).

Sosial medianın təsiri ilə bağlı dünyada sayısız araşdırmalar edilmişdir. NielsenWire-in 2011-ci ildə etdiyi araşdırmaya görə, sosial media, istehlakçıların markalar və məhsulları necə kəşf etdikləri, araşdırdıkları və onlar haqqında məlumatları paylaşmasında mühüm rol oynayır. Araşdırmaya görə, istehlakçıların 60%-i bir sosial şəbəkə vasitəsi ilə öyrəndikləri marka və məhsul haqqında digər sosial media vasitələrində də araşdırma etməkdədir. Aktiv olan sosial media istifadəçiləri onlayn məhsul qiymətləndirmələrini oxumağa daha uyğun ikən eyni cür istifadəçilərin beşdə üçü məhsul və xidmətlər ilə əlaqədar öz onlayn qiymətləndirmələrini yayınlamaqdadır. Araşdırmanın ortaya qoyduğu digər bir tapıntı isə, məhsullar haqqında danışarkən qadınların kişilərə nisbətən daha yüksək bir nisbətə nisbətində sahib olmasıdır (<https://womseo.com/wp-content/uploads/2012/12/The-Social-Media-Marketing-Report-2012.pdf>, 2012). Olgun 2014-cü ildə etdiyi araşdırmada sosial media vasitələrinin kimlər tərəfindən, necə istifadə olunduğu, satın alma prosesində istehlakçının sosial media vasitələrindən aldığı məlumat əsasında məhsul, xidmət və ya markalar haqqında edilən şərhərdən və ya informasiyadan istehlakçıların necə təsirləndiyi kimi marketinq baxımından vacib olan araşdırma suallarına cavab tapmağa çalışmışdır. Araşdırmanın nəticəsində qadın və kişilərin nisbəti qarşılaşdırıldığında kişilər qadınlara nisbətə sosial mediadan alınan məlumatlara uyğun olaraq bir və ya daha çox məhsul satın almaqda və sosial mediadan əldə etdikləri görülmüşdür. (Olgun, 2014). Həjli sosial medianın istehlakçılar üzərindəki təsirinə əlaqəli etdiyi araşdırmada sosial medianın inam üzərində əhəmiyyətli və güclü bir təsir göstərdiyini sübut etmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, etibarın satın alınma niyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini də göstərir (Həjli, 2014). 2018-ci ilin iyun ayında “Yes Marketing” tərəfindən istehlakçıların sosial mediada markaları izlədiyinin səbəblərini öyrənmək üçün 1000 istehlakçıya ünvanlanmış sorğu keçirmişdir. Nəticədə İstehlakçıların 63%-i satışları öyrənmək üçün istehsalçıları izləyirlər. 60%-i yeni məhsullara sahib olmaq üçün, 29%-i satıcıya olan dəstəyini göstərmək üçün, 23%-i marka gülməli və maraqlı məlumatlar paylaşıqları üçün, 23%-i pərakəndəçi müsbət nüfuzə malik olduğu üçün, 16%-i satıcıya rəy göndərmək üçün, 16%-i isə pərakəndəçinin sosial və siyasi məsələlərdəki mövqeyi ilə razılaşdıqları üçün təqib edirlər. (Southern, 2019)

Dünya üzrə son 5 ildə sosial media istifadəsi statistikasına baxdığımızda isə Facebook sosial şəbəkəsinin lider olduğunu deyə bilərik. 80,47% ilə önə çıxan Facebook-u təəcüblüdür ki, 8,11% ilə Pinterest izləyir. Daha sonra sıra ilə qeyd etsək, Twitter, Tumblr, Youtube, Reddit,

StumbleUpon və digər sosial media vasitələrini qeyd edə bilərik. Bu nəticələrə görə dünya üzrə istehlakçıların davranışına Facebook sosial şəbəkəsinin təsirinin böyük olduğunu deyə bilərik(<http://gs.statcounter.com/social-media-stats#monthly-201403-201903-bar>, 2019).

Azərbaycan üzrə isə son 5 ildə, yəni 2014-cü ilin mart ayından 2019-cu ilin mart ayına qədər olan aralıqda sosial media istifadəsinə baxıldıqda dünya üzrə olan nəticələrlə fərqlilik olduğunu deyə bilərik. İlk sırada 78,03% ilə dünya üzrə olduğu kimi ölkəmizdə də Facebook yer alır. 7,67% ilə Youtube, 5,67% ilə Twitter, 2,65% ilə Pinterest, 2,15% ilə Vkontakte, 1,27% ilə Instagram, 1,05% ilə Tumblr və 1,52% ilə digər sosial şəbəkələri qeyd edə bilərik. (<http://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/azerbaijan/#monthly-201403-201903-bar>, 2019)

Ümumiyyətlə, gündəlik tələbat malları dedikdə FMCG (Fast-moving consumer goods) yəni, sürətli istehlak malları və ya qablaşdırılmış istehlakçı malları, tez-tez satılan, dəyişdirilən və ya bir il ərzində tez bir zamanda tükənən, istifadəsi ümumiyyətlə gün, ay və ya illik olaraq məhdudlaşdırılan aşağı maliyyətlə məhsullardır. Dünyanın ən böyük şirkətlərinin də daxilində olduğu FMCG sektoru qida maddələrindən, şəxsi təmizlik məhsullarına, təmizləyici vasitələrdən yuyucu maddələrə qədər dünyadakı hər kəsin gündəlik həyatdadaim istifadə etdiyi məhsulları özünə daxil edir, buna görə sosial və iqtisadi həyatın əvəzsiz bir hissəsidir (https://en.wikipedia.org/wiki/Fast-moving_consumer_goods, 2019).

Göründüyü kimi sosial media və istehlakçı davranışları əlaqələri ilə bağlı dünya üzərində yetərin qədər mövcuddur və aktual bir mövzudur. Müəyyən qədər araşdırmalar edilərək sosial medianın istehlakçı davranışına təsiri sübut olunmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, potensial istehlakçılar sadəcə satıcının istehsal etdiyi məhsul məlumatlarından ziyadə digər istifadəçilərin təkliflərinə daha çox maraq göstərirlər. Beləliklə, sosial media vasitəsi ilə belə qarşılıqlı əlaqələr istehlakçı güvəninə səviyyəsini artırmağa və qəbul edilmiş riskləri azaltmağa kömək edir. Azərbaycanda da sosial media istifadəsinin gün keçdikcə artdığını nəzərə alsaq, istehlakçıların müxtəlif məhsulların satın alma qərarlarına artıq çox təsir etdiyini deyə bilərik. 2013-2018-ci illərdə Azərbaycanda sosial media vasitələrinin istifadəsi statistikalarına nəzərən onu deyə bilərik ki, dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də nəticələr yüksəkdir. Bu nəticələrə, əsasən, ən çox istifadə edilən sosial media vasitəsinin Facebook olduğunu qeyd edə bilərik və bununla yanaşı digər aktiv sosial şəbəkələrində istehlakçıların satınalma davranışına da təsir böyük olacaqdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial şəbəkələrdən istifadə edən insanların satınalma proseslərinə və davranışlarına təsirləri araşdırmaq heç də yalnız bir qərar olmaz.

Metod

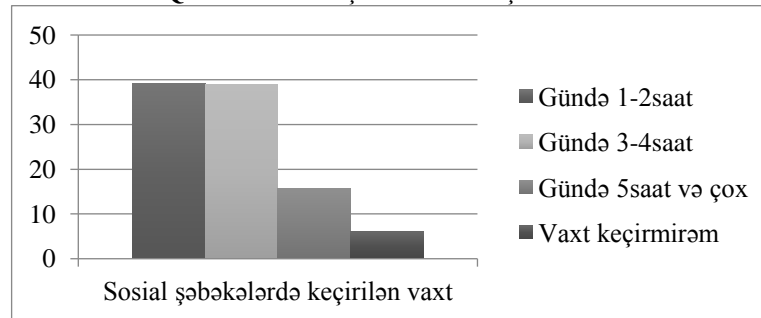
Tədqiqat işində nəzəri metodlardan, sistemli və kompleks yanaşmadan, statistik təhlildən istifadə olunmaqla, istehlakçı davranışı və sosial medianın göstərdiyi təsirlər qeyd edilmişdir. Sosial medianın istehlakçı davranışı üzərində təsirlərinə uyğun sorğu aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi sosial medianın gündəlik tələbat malları istehlakçıların satın alma davranışına necə təsir etdiyini araşdırmaq və təhlil etmək olmuşdur.

Analiz

Tədqiqat əsasən, anket üsulu ilə aparılmışdır. 01.04.2019 və 07.04.2019 tarixləri arasında Azərbaycan ərazisində sosial şəbəkələr vasitəsilə paylanmış və 281 nəfər tərəfindən cavablanmışdır. Bu tədqiqatın ortaya çıxmasını təmin edən inkişaf sosial medianın hər keçən gün həm istehlakçılar, həm də sahibkarlar üçün gündəlik rutintlərə daha çox daxil olmasıdır. İstehlakçılar həm ənənəvi marketing kommunikasiya səylərini, həm də özü kimi istehlakçı olan şəxsləri məhsullar, xidmətlər və markalar haqqındakı məlumatları əldə etdikləri mənbələr olaraq hesab edir. Bu mənbələr istehlakçının satın alma qərarına təsir edən amillərdir. Bundan əlavə, hər keçən gün istehlakçıların onlayn mühitlərdə marka və ya məhsul / xidmətlər ilə bağlı olan söhbətlərə marağı artmaqdadır. Sosial mediaya müxtəlif demoqrafik xüsusiyyətlərə malik olan istifadəçilərin olduğu onlayn mühitlər daxildir. Araşdırmanın əsas kütləsi Bakıdakı fərqli demoqrafik xüsusiyyətlərə sahib olan və sosial media vasitələrinin bir və ya birdən çoxunu istifadə edən istehlakçılardır. Əsas kütlənin çox böyük olmasına bağlı olaraq nümunə üsulundan istifadə etmək işi asanlaşdırmışdır. Aparılan sorğunun nəticələrinə, əsasən, tədqiqata aşağıdakı analizlər və təhlillər izah edilmişdir:

1. Araşdırmanın analizlərinə nəzər salsaq, ilk növbədə istehlakçıların sosial şəbəkələrdə gün ərzində keçirdiyi vaxtı qeyd etməliyik. Aşağıdakı qrafikdə anketə qatılan iştirakçıların cavablarına, əsasən, nəticələr açıqlanmışdır.

Qrafik 1: Sosial şəbəkələrdə keçirilən vaxt

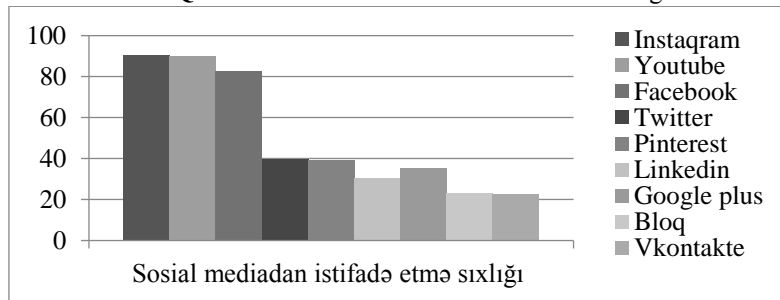
Mənbə:Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

Qrafik 1-dən də görüldüyü kimi iştirakçıların 39,2%-i gündə 1-2 saat sosial şəbəkələrdə vaxt keçirərək ilk sırada yer almışdır. Lakin gündə sosial şəbəkələrdə 3-4 saat vaxt keçirənlər 39% təşkil etdiyini görürük və aradakı fərqin çox cüzi olduğunu deyə bilərik. Daha sonra isə iştirakçıların 15,8%-i gündə 5 saat və çox vaxt keçirdiyini, qalan 6%-i isə ümumiyyətlə, vaxt keçirmədiyini ifadə etmişdir. Göründüyü kimi, gün ərzində sosial mediada vaxt keçirilən vaxt kifayət qədər çoxdur.

2. Daha sonra istehlakçıların sosial media vasitələrindən istifadə etmə sıklığı analiz edildiyində isə istehlakçıların ən çox istifadə etdiyi sosial şəbəkələr Youtube və İntaqram ikən, ən az istifadə edilən vasitə isə Bloqlardır. Azərbaycan üzrə son 5 ildəki statistikaya baxdığımızda ən çox Facebook istifadə edilsə də, bunu unutmamalıyıq ki, bu araşdırma sadəcə müəyyən bir qisim istehlakçılara yönəlmişdir. Əsasən, iştirakçıları gənc nəsil olan bu tədqiqatda İntaqram-ın və Youtube-un daha çox istifadə edilməsi normal hesab oluna bilər. İstifadəçilərin sosial media vasitələrini istifadə faizlərini ən azdan ən çox doğru bu şəkildə sıralanmışdır: Vkontakt, Bloq, LinkedIn, Google plus, Pinterest, Twitter, Facebook, İntaqram, Youtubedur. Sosial media vasitələrinin hansının intensiv şəkildə istifadə edildiyini müəyyən etmək üçün sıklıq sualına verilən “istifadə etmirəm” cavabının nisbəti araşdırılmışdır.

Qrafik 2. Sosial mediadan istifadə etmə sıklığı

Mənbə: Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

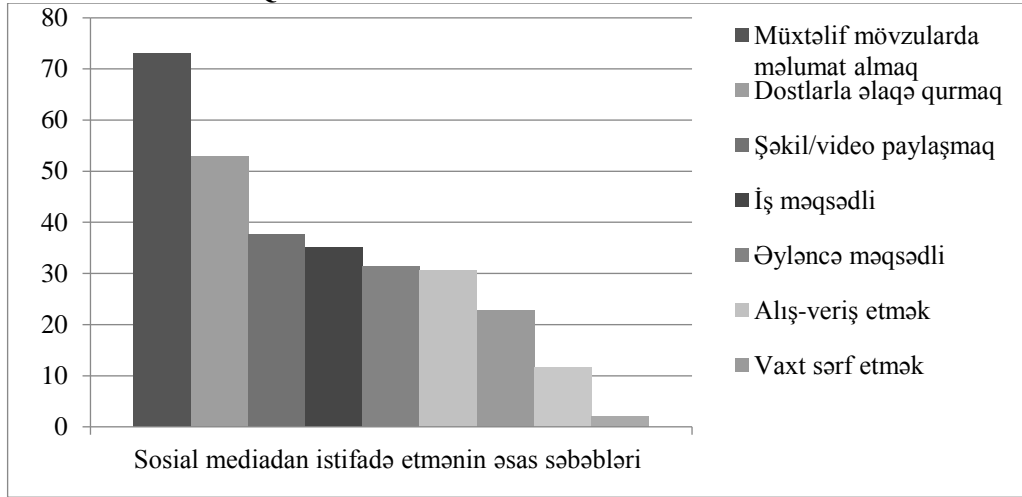
Digər variantların cəmi həmin vasitənin nə qədər istifadə edildiyini göstərən bir məlumat kimi qiymətləndirilmişdir və aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir:

Belə ki, ümumi baxdığımızda İntaqram 90,4%, Youtube 90%, Facebook 82,9%, Twitter 39,8%, Pinterest 39,2%, LinkedIn 30,6%, Google plus 35,2, Bloq 23,1%, Vkontakt 22,8% istifadə edilir.

3. Növbəti təhlili iştirakçıların sosial mediadan istifadə etmələrinin əsas səbəbləri üzrə olmuşdur və aşağıdakı nəticələr ortaya çıxmışdır:

Qrafik 3. Sosial mediadan istifadə etmə səbəbləri

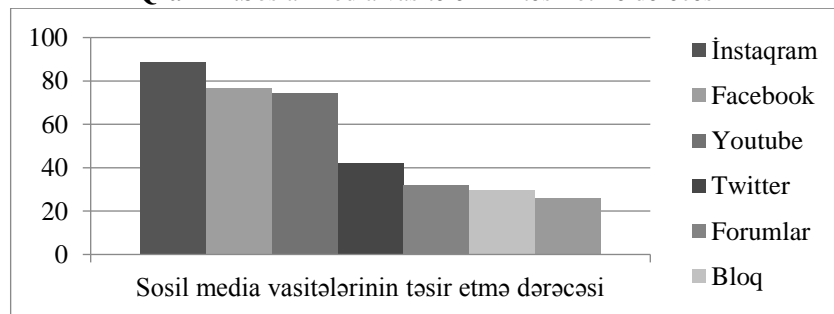

Mənbə: Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

Ümumi nəticəyə baxıldığında iştirakçıların sosial media istifadə etmə səbəbi müxtəlif mövzularda məlumat almaqdır. Faiz nisbətlərinə görə daha sonra dostlarla əlaqə qurmaq, şəkil/video paylaşmaq, iş məqsədli istifadə etmək, əyləncə məqsədli istifadə etmək, alış-veriş etmək, sadəcə vaxt sərf etmək, yeni insanlar tanımaq variantları da göstərilmişdir. Sualda həmçinin anketə qatılanların sadəcə 2%-inin sosial mediadan istifadə etmədiyi aşkarlanmışdır.

4. İştirakçıların yeddi fərqli sosial media vasitəsinin satın almalarına təsir etmə dərəcəsi ilə bağlı verdikləri cavabların analizi isə aşağıdakı qrafikdə açıqlanmışdır:

Qrafik 4. Sosial media vasitələrinin təsir etmə dərəcəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

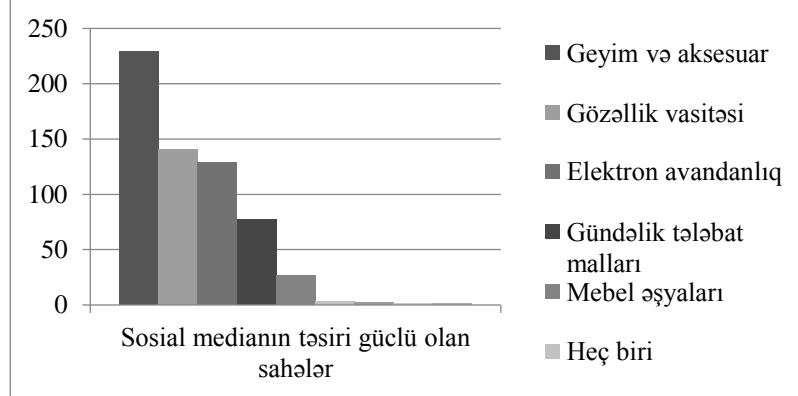
Nəticələr araşdırıldığı zaman ən çox İntaqramdan (88,6%) və daha sonra sıra ilə Facebook (76,5%), Youtube (74,4%), Twitter (42,3%), Forumlar (32%), Bloqlar (29,9%) və Linkendindən (26,3%) təsirləndikləri görülmüşdür.

5. Nəticələrə, əsasən, deyə bilərik ki, iştirakçılara alış-veriş zamanı daha əvvəlki təcrübələri (79,4%)daha çox təsir edir. Daha sonra isə tanışlarının etdiyi şərtlər(70,1%), daha əvvəllər məhsulla bağlı paylaşılan məzmunlar (64,8%), markalar tərəfindən edilən kompaniyalar və reklamlar (41,7%), məşhurların tövsiyələri və paylaşmaları (33,1%) qeyd olunmuşdur. İştirakçıların məşhurların tövsiyələri və paylaşmaları ilə bağlı fikirlərlə tamamilə razı olmadıqları müəyyən edilmişdir.

6.Həmçinin, istehlakçıların fikrincə hansı məhsulların alışında sosial medianın təsirinin güclü olduğu araşdırılması üçün sual təqdim edilmiş və bir neçə variant qeyd etmələri istənmişdir. Aşağıdakı qrafikdə bu göstəriciləri nəzərdən keçirə bilərik:

Qrafik 5. Məhsulların alışında sosial medianın təsirinin ölçülməsi bölgüsü

Mənbə:Müəllif tərəfindən keçirilən sorğunun nəticələri

Nəticəyə görə ən çox geyim və aksesuarların (81,5%) alışında sosial medianın təsiri müəyyən edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi hal-hazırda sosial mediada geyim, ayaqqabı, aksesuar kimi məhsullar satın alınması daha çox inkişaf etmişdir və istehlakçıları təsirlənmə dərəcəsi yüksək olmuşdur. Gözəllik vasitələri 49,8%, elektron avadanlıq 45,9%, gündəlik tələbat məhsulları 27,4%, mebel əşyaları 9,6% qeyd olunmuşdur. Sorğuda həmçinin digər variantında seçənlər olmuşdur. Burada heç biri (1,1%), kitab (0,7%), maşın ehtiyat hissələri (0,4%), turlar (0,4) variantlar ortaya çıxmışdır.

Nəticə və Təkliflər

İnternetin təqdim etdiyi imkanlar həm müəssisələr, həm də istehlakçılar baxımından bir çox fayda verməkdədir. Onlayn mühitlərdə keçirilən zaman və istifadəçi sayı artdıqca sosial media marketinqi də əhəmiyyət qazanmışdır. Qloballaşan və rəqəmsallaşan dünyamızda sosial

medianın fərdlərin istehlak seçimlərinə olan təsiri olduqca yüksək bir səviyyədədir. Bu səbəblə müəssisələr sosial media marketinqinə ağırlıq verməkdə və bu sahədə çalışmalarını, işbirliklərini davam etdirməkdədirlər. İstehlakçılarda sosial medianın gücündən faydalanaraq istehlak alışqanlıqlarını və istehlakçı davranışlarını gözdən keçirmə, dəyişdirmə və yaxşılaşdırma imkanı tapırlar.

Bu tədqiqat ilə birlikdə sosial medianın əhəmiyyəti bir daha ortaya çıxdı. Tədqiqatın nəticələri sosial media vasitələrinin, ümumiyyətlə, satınalma davranışına təsirini göstərdi, lakin gündəlik tələbat malları alışında istehlakçı davranışına təsir etmədiyi ortaya çıxdı. Tədqiqat ayrıca Azərbaycandakı sosial media istifadəçilərinin müəyyən bir qisminin sosial medianı nə qədər, hansı məqsədlərlə və necə təsir etdiyini göstərməsi gələcəkdə ediləcək çalışmalar, marketinq alimləri və mütəxəssisləri üçün faydalanılacaq bir qaynaq xüsusiyyəti daşmasını təmin etməkdədir. Tədqiqatda əldə edilən nəticələrin dəyişikliklər göstərməsində gəlir səviyyəsi, təhsil səviyyəsi, sosial, mədəni, iqtisadi və fərdi amillərin, işin tətbiq olunduğu nümunə sahə kimi faktorlardan qaynaqlandığı düşünülməkdədir. Tədqiqatın məhdudiyətləri olmasına baxmayaraq, nəticələr nəzərə alınmaqla aşağıdakı təkliflər və tövsiyələr isə belədir: -Sosial media istehlakçıların sıx olaraq istifadə etdiyi vasitələr olaraq önə çıxır və istehlakçıların sosial media vasitələrini istifadəsi səviyyəsi ilə bu vasitələrdən təsirlənmə səviyyəsi paralellik göstərir. Bu çərçivədə müəssisələrin, təşkilatın və bütün qurumların sosial media mühitində mövcudluğu marketinq fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli bir xüsusiyyətdir.

-İstehlakçıların sosial media vasitələri içərisində ən çox İntaqram və Youtube-dan istifadə etməsi və yenə ən çox İntaqramdakı paylaşımın onlara təsir etməsi müəssisələrin sosial media kompaniyalarının mərkəzinə bu şəbəkəni yerləşdirməsini tələb edir. Bəzi xüsusi hallarda, digər sosial media vasitələri daha vacib ola bilər. Amma indiki dövrdə ən çox istifadə olunan və ən çox təsir edən İntaqram və Youtube kimi sosial şəbəkələr şirkətlər üçün vacibdir. Buna görə müəssisələr istehlakçılarla sosial mediada yaxından maraqlanmalı, tələbatlarını qarşılamaq və onların problemlərinə həllər təklif etməlidirlər. Sosial mediada şirkətlərin fəaliyyəti bir çox istiqamətdə üstünlük təmin edə bilər. İstehlakçının istədiyi və ehtiyac duyduğu məhsulu təqdim edilməsi nəticəsində müştəri məmnuniyyəti ortaya çıxdığından, bu məmnuniyyət müəssisələri onlara sadıq müştərilər yaratmağa imkan verəcəkdir.

-Günümüzdə dünyada Bloqların və Forumların daha çox istifadə edildiyini deyə bilərik. Artıq ölkəmizdə də bu sahədə inkişaf başlamışdır. Bloggerlərin və influencerlərin sayı artmalıdır. Bu da sosial medianın təsirinin güclənməsinə səbəb olacaqdır. Bunun üçün müəssisələr və markalar üzərində öhdəlik yüksəkdir.

-İstehlakçıların alış-veriş zamanı satınalma davranışlarına sosial mediadakı özlərinin daha əvvəlki təcrübələrinin təsirinin böyük olması vəziyyətində, o məlumata olan inamın olduğunu müşahidə edilməsi, müəssisələrin sosial mediada istehlakçılara danışacaq şeylər təqdim etməsi lazım olduğunu ortaya qoymaqladır. Müəssisələr özləri danışmaq əvəzinə, istehlakçıların özlərini danışmasına diqqət yetirməlidirlər.

-İstehlakçıların, əsasən, geyim və aksesuar alışında sosial mediadan daha çox təsirləndikləri bəlli olmuşdur. Bu da həmin sektorların sosial mediadakı fəaliyyəti ilə bağlıdır. Gündəlik tələbat məhsulları təmsalında bu nisbət az olmasının səbəbi istehlakçıların, əsasən, qida, içki, təmizlik vasitələri kimi məhsulları sosial mediadan almamaları və bu platformalardan təsirlənməmələridir. Bunun da əsas səbəbinin etibar etməmə olduğunu deyə bilərik

-Növbəti tövsiyə olaraq bu gün sosial mediada yazılı məzmunlar tədricən video məzmunları ilə əvəz olunur. Müəssisələr öz markalarının sosial mediadakı yerlərini inkişaf etdirmək üçün videoların artan təsirini nəzərə almalı və media paylaşma saytlarından gündəlik tələbat məhsulları istehlakçılarına göndəriləcək mesajlarda daha sıx video paylaşımı etməlidir. Videolar sayəsində görülən baxış sayı markalar üçün əhəmiyyətli bir geri bildirimləri təmin edir.

-Sosial media marketinqinin geyim, ayaqqabı, elektron avadanlıqlar, turizm və s. kimi sahələrdə olan inkişafı gündəlik tələbat malları sektorunda da özünü göstərməlidir. Artıq insanlar qida məhsullarını sosial şəbəkələrdən sifariş verərkən onlara tam etibar etməlidir. Dünya üzrə bu inkişaf ölkəmizdə də yaxın 5 il ərzində özünü göstərəcəyinə inanıram.

-Gələcəkdə sosial media istifadə edən istehlakçıların satın alma niyyətinə təsir göstərən dominant amilləri tapmaq üçün tədqiqat modelinə bəzi əlavə ölçülər əlavə edilməlidir. E-ticarət qlobal bir fenomen olduğundan, tədqiqatçının bu araşdırmada araşdırdıqları amillər çoxmillətli qurumlar üçün çoxmillətli mühitlərdə ümumi nəticələrə qədər araşdırılmalıdır. Gələcək tədqiqatlarda sosial medianın istehlakçıların qavrama, təsir və davranışçı münasibətlərinə təsir etmələri gözlənilir.

Ədəbiyyatlar

Constantinides, E., Stagno, M. Z. (2011). Potential of the Social Media As Instruments of Higher Education Marketing: A Segmentation Study. *Journal of Marketing for Higher Education* , 7-24.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Durukan T., Bozaci I., Hamsioğlu A.B. (2012). An investigation of customer behaviours in social media. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 148-159.
- Barutçu S., Tomaş M. (2013). Sürdürülebilir Sosyal Medya Pazarlaması ve Sosyal Medya Pazarlaması Etkinliğinin Ölçümü. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, IV, 5-24.
- Hajli, M. N. (2014). A study of the impact of social media on consumers. *International Journal of Market Research*, 56(3), 387-404.
- Southern, M. (2019). The Top Reasons Consumers Follow and Engage With Brands on Social Media. <https://www.searchenginejournal.com/the-top-reasons-consumers-follow-and-engage-with-brands-on-social-media/293233/#close>
- Agresta S., Bough B., Miletsky J. . (2010). Perspectives on Social Media Marketing. Boston: Boston: Course Technology. Səh 304
- Evans D., McKee J. (2010). Social Media Marketing: The Next Generation of Business Engagement. Indiana: John Wiley and Sons. Səh 408
- Olgun, B. (2014). Sosyal Medya ve Tüketici Davranışları. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Quliyev, O., & Aliyev, Y. (2016). AZERBAIJAN TÜKETİCİSİNİN TÜKETİM TARZLARI/THE PURCHASE STYLES OF AZERBAIJAN CONSUMERS'. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 8(30), 264.
- Okumuş, A. (2013). Tüketici Davranışı. İstanbul: Türkmen kitapevi. Səh 296
- <http://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/azerbaijan/#monthly-201403-201903-bar> (2019)
- <https://womseo.com/wp-content/uploads/2012/12/The-Social-Media-Marketing-Report-2012.pdf> ,(2019)
- https://en.wikipedia.org/wiki/Fast-moving_consumer_goods,(2019)

Lənkəran–Astara İqtisadi Rayonunda Çay Sektorunun Mövcud Vəziyyəti Və İnkişaf Etdirilməsi Yolları

Ümid PAŞAZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Umid.pashazade@mail.ru

Xülasə

Bütün ölkələrin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri əhalinin tələbatına və büdcəsinə uyğun tam keyfiyyətli və ucuz məhsullar istehsal etməkdən ibarətdir. Çünki hər bir ölkədə əhali müəyyən təbəqələrə bölünür. Buna görə də istehsal olunan məhsulu həmin təbəqələrə uyğun olaraq və onların istəklərini nəzərə alaraq bazara çıxartmalıdırlar. Tədqiqatın əsas məqsədi çay sektorunda mövcud vəziyyəti araşdırmaq, keçmiş məlumatları təhlil etmək və mövcud potensiallardan istifadə edərək uyğun planlar hazırlamaqdan ibarətdir.

Yeyinti sənaye müəssisələrinin xarici bazarlarda olan mövqeyi və digər müəssisələrlə müqayisədə rəqabət qabiliyyətliyi marketing strategiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, xarici müəssisələrlə rəqabətə davam gətirmək üçün mövcud potensiallardan düzgün istifadə etmək, innovativ yeniliklər tətbiq etmək, xarici mütəxəssisləri cəlb etmək və onların sayəsində yaxın 5-10 il üçün kadr ehtiyatlarını gücləndirmək lazımdır.

Tədqiqat prosesində Lənkəran–Astara iqtisadi rayonunda olan çay sektorunun mövcud vəziyyəti araşdırılmış, zəif və güclü tərəfləri, imkanları və gələcəkdə yarana biləcək təhlükələr araşdırılaraq, iqtisadi rayonda çay istehsal edən müəssisələr nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda iqtisadi rayonda istehsal olunan çaydan əhalinin nə dərəcədə istifadəsi və maddi imkanlarının bu məhsulları almağa nə dərəcədə çatdığı araşdırılmışdır. Bununla bərabər qlobal bazarlarda çay istehsal edən ölkələrdə bu sektorun nə dərəcədə inkişafı və bizim müəssisələrin həmin ölkələr səviyyəsində və ondan daha çox məhsul istehsal etməsi üçün yollar müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Çay sektoru, Ziqzaq əkin üsulu, Çay istehsalı, Çay reklamı.

Giriş

Ərzaq məhsullarının istehsalı cəmiyyət inkişaf etdikcə dünya ölkələrinin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Əhalinin getdikcə artması, təbii ehtiyatların getdikcə tükənməsi, dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan regionlara bölündüyü bir şəraitdə onun əhəmiyyəti azalmamış, əksinə getdikcə artmışdır. Yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi və onun bacardığıca minimum məbləğdə vəsait sərf etməklə maksimum keyfiyyətli və əhalinin tələbatına uyğun sağlam keyfiyyətli məhsul istehsalı və onun satışının reallaşdırılması aktual məsələ olaraq qalır. Bütün bunlara baxmayaraq ölkəmizdə yeyinti sənayesi ilə bağlı bir çox araşdırmalar olsada onun tərkibində olan çay bitkisinin istehsalı və onun marketinginin tədqiqatı az işlənmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycanda bu sahənin tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Ona görə də tədqiqatın əsas istiqamətindən biri də yeyinti sənayesinin çay sektoru ilə bağlı ədəbiyyatımıza lazımı informasiyanı verməkdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda çay sektorunun mövcud vəziyyətini araşdırmaq, inkişaf etdirilməsi yollarını tapmaqdır. İqtisadi rayonda becərilən çay bitkisi Azərbaycanın uzun illərdir məhz bu sahədə tarixi ənənələrini olduğunu əks etdirir. Bununla yanaşı əsas məqsəd çay emalı potensialının artırılması, bu sahədə olan infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, çay istehsalı və emalı sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi, çay istehsalı və emalı sahəsində yerli və xarici investisiyaların cəlbi məqsədinə diqqətin artırılması, çayın əkin sahələrinin genişləndirilməsi və intensiv becərmə texnologiyalarına görə yüksək məhsul istehsalına nail olmaq, müasir texnologiyaya əsasən inkişafı təmin etməkdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi kimi əsasən Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin çayçılıqla bağlı statistik məlumatlarından, AR Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları və çoxillik rəqəm məlumatlarından, İNTERNET şəbəkəsinin rəsmi sahifələrinin müvafiq informasiya materialları istifadə edilmişdir çayçılıq sahəsinə xidmət göstərən müəssisələrin materiallarından istifadə edilmişdir.

Metod

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını yerli və xarici iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarının nəticələri, çayçılıqla bağlı materiallar, Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, “Yeyinti Sənayesi” ilə bağlı qanunlar, mövzuya dair müvafiq konsepsiyalar və Dövlət Proqramları, anket-sorğu, təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən çay sənayesi müəssisələri təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çayçılıq və çay istehsal edən müəssisələr götürülmüşdür. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında yeyinti sənaye müəssisələrində marketinqin səmərəli təşkilinin təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

Analiz

Qlobal Bazarlar Üzrə Çay İstehsalı

Dünyada çay istehsalının tarixinə nəzər salsaq, bu sahə eramızdan əvvəllərə təsadüf edir. Çin, Hindistan, Keniya, Şri-Lanka, Türkiyə və İndoneziya dünyanın ən böyük çay istehsal edən

ölkələri sayılır. Sadalanan ölkələrdə istehsal edilmiş çay məhsulunun 60-65 faizi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf olunursa, 35-40 faizi isə xarici ixraca yönəldilir. Bir kiloqram çay yarpağının qiyməti beynəlxalq bazarda 2.65 ABŞ dolları səviyyəsində müəyyən olunub.

Çay istehsalına görə dünyada ilk pillələrdə yer alan Çin Xalq Respublikası hər il xaricə 300-350 min ton çay ixrac edir. Bu istehsala görə bazardakı paylarını artırmaq, yeni brendlər yaratmaq, öz mövqələrini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Çin Çay İstehsalçıları Assosiasiyası yaradılmışdır. Bu Assosiasiya 157 iri çay şirkətinin, 34 elmi tədqiqat insitutunun iştirakı ilə yaradılmışdır.

Çay istehsalının həcminə görə növbəti sırada Hindistan durur. Hindistanda istehsal olunan çayın böyük bir qismi daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldilib. Belə ki, burada istehsal olunan çayın 70-75 faizi yerli tələbatı yönəldilibsə, ixrac üçün isə bu rəqəm 200 min ton təşkil edir. Ən böyük çay ixracatçılarından biri də Keniyadır. Bu ölkə çay sahələrinin az olmasına baxmayaraq beynəlxalq bazarlara yüksək məhsul ixrac edir. Belə ki, Keniyada çay istehsal edən müəssisələrin 90 faizinin çay ərazisi 0.4 ha- dan azdır. Lakin yüksək məhsul verən sortlar və texnologiya hesabına 2013-cü ildə bu ölkə beynəlxalq bazara 370 min ton məhsul çıxarmışdır (Quliyev F., Quliyev R,2014).

Lakin onuda qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə dünya əhalisinin çoxalması eyni zamanda sadalanan ölkələrdə də bu halın baş verməsi məhz çay sektorunun nisbətən xarici tələbatı ödəyə bilməməsinə və əsas yönəldilmə yerli əhalinin tələbatına olması digər xırda çay istehsalı ölkələrinin bu sektoru inkişaf etdirərək iri çay istehsalı ölkəsinə çevilmələrinə zəmin yaradır.

İqtisadi Rayon Üzrə Çay İstehsalının İnkişaf Mərhələləri

Çoxəsirlik tarixə malik olan çay bitkisi Azərbaycana XIX əsrin sonlarında (1896-cı ildə) gətirilərək, Lənkəran iqtisadi rayonunda və Zaqatalada yetişdirilmişdir.

Azərbaycanda çay bitkisinin yetişdirilməsi, çayçılıq təsərrüfatının və sənayesinin yaranması Rusiya və Gürcüstan ölkələri ilə sıx əlaqəli olmuşdur.

Azərbaycanda əsasən Lənkəran-Astara rütubətli subtropik bölgəsində çayçılıq təsərrüfatının yaradılması barədə məsələ XIX əsrin 80-90-cı illərində müzakirə edilmişdir. Qara dəniz sahilləri kimi Xəzər dənizi sahilləri də çay becərmə üçün perspektivli olduğu müəyyən edilmiş və qiymətləndirilmişdir (Qurbanov İ.S., Əliyev V.M. və başqaları Çay bitkisi. Bakı-2017. 95 səh) .

1937-ci ildə respublikamızda ilk çay fabriki tikilmişdir. Həmin il “Azərçay” trestı yaradılmış və 2750 kq qara məxməri çay istehsal edilmişdir. 1941-ci ildə çay bitkisinin əkin sahəsi artaraq 5565 hektara çatmışdır.

1980-1990-cı illərdə Azərbaycanda çayçılığın inkişafı özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. 1990-cı illərdə çayçılıqda idarəetmə sisteminin pozulması, çay emalı fabriklərinin istehsalçılardan yaşıl çay yarpağını çox ucuz qiymətə alması və bu vəsaitin onlara vaxtında çatdırılmaması və s. səbəblər ölkədə çayçılığın tənəzzülə uğramasına, əkin sahələrinin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu sahənin inkişafı 1970-1980-ci illərdə daha da sürətlənmiş və çay əkinlərinin suvarma suyuna tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə 1976-cı ildə Lənkəran rayonunda tutumu 46 milyon kubmetr olan Xanbulançay su anbarları tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bununlada çay əkinlərinin sahəsi genişləndirilmişdir. Beləki plantasiyalar 13,4 min hektara, çay yarpağı istehsalı isə 34,5 min tona çatdırılmışdır. Respublikada 14 çay yarpağı emal edən müəssisə iki çay çəkici fabriki tikilmişdir. Buda 45 min ton çay yarpağının emalına imkan yaratmış və bununlada Azərbaycan əhalisinin 60-70 % nin çaya tələbatı yerli istehsal hesabına ödənməmişdir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın iqlimi bu sektor üçün uyğun təbii coğrafi mövqeyə malikdir. Belə ki, 21 min hektar ərazinin torpağı iqlim şəraiti çayın becərilməsinə şərait yaradır və bunun əsas hissəsi Lənkəran rayonunun payına düşür. (Quliyev F., Quliyev R. Çayçılıq 2014)

Bununla əlaqədar 2002-ci ildə “Çayçılıq” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanun çayçılığın təşkilinin, çay istehsalının və emalının tənzimlənməsinin, habelə çay məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. Bu qanun çayçılığın yenidən dirçəlməsinə zəmin yaratmışdır (Azərbaycan Respublikasının “Çayçılıq” haqqında qanunu.2002).

Aşağıdakı cədvəl 1-də çay bitkilərinin Lənkəran iqtisadi rayonunda müxtəlif illərə görə əkin sahələri göstərilmişdir.

Cədvəl 1: Çay bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha

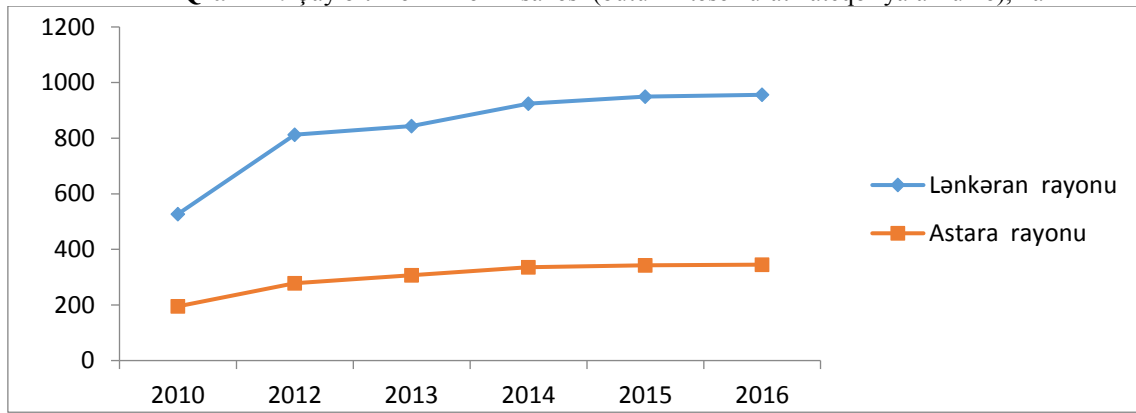
	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Lənkəran rayonu	527	813	844	924	949	956
Astara rayonu	195	278	307	336	343	345

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (2017)

Cədvəl 1-də də görüldüyü kimi Lənkəran rayonunda 2010-cu ildə 527 hektar əkin sahəsi olduğu halda 2016-cı ildə bu sahə artırılaraq 956 hektara çatmışdır. Astara rayonunda isə 2010-cu ildə 195 hektar əkin sahəsi olduğu halda, 2016-cı ildə 345 hektar əkin sahəsi olmuşdur. Bu fərqi aşağıdakı Qrafik 1-də görmək mümkündür.

Qrafik 1: Çay bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (2017)

İqtisadi rayonda fəaliyyət göstərən çay istehsal edən müəssisələrə “Lənkəran Çay-5”ATSC, “Gilan”, “Astara Çay-1”ATSC, ”Havzava”, “Lalə”, ”Ceyhun”, ”Dirçəliş”, “Yaşıl çay” aid etmək etmək olar.

“Yaşıl çay”MMC

“Yaşıl çay” ın torpaq sahələri 150 hektara yaxındır. Sahələrin suvarılması Hollandiyadan dəvət olunan mütəxəssislər tərəfindən qurulmuş suvarma texnologiyaları vasitəsilə çiləmə üsulundan istifadə etməklə həyata keçirilir. Müəssisədə xaricdən gətirilmiş avadanlıqlardan istifadə olunur və yetişdirilən çay kimyəvi maddəsiz, təbii gübrələr vasitəsilə istehsalı həyata keçirilir.

Çayın əkimi üçün xaricdən gətirilmiş müasir avadanlıqlardan istifadə olunur və bu demək olar ki, müəssisələrin öz dövrüyyəsi və şirkətin təsisçiləri hesabına olunur. Bu da çayın qiymətlərinin maya dəyərini yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Çayın istehsalı zamanı xaricdən gətirilmiş əkin avadanlıqları “Zetor”, ”Klass” və Gürcüstandan gətirilmiş çay sortu “Kolxida” nı misal göstərmək olar.

Eyni zamanda Yaponiyanın əkin üsulu olan "Ziqzaq" əkin üsulundan istifadə də olunur və 2 ildir ki, bu üsul təkmilləşdirilməyə çalışılır. Bu üsulun əsas məqsədi odur ki, çay kolları daha sıx əkilir və az hektar sahədən daha çox məhsul götürülür. Bu tip texnologiyaların tətbiqi

Azərbaycanda çay sektorunun inkişafına və bu sektorun ölkəni ən böyük çay ixracatçılarından birinə çevrilməsinə gətirən amillərdəndir. Xatırladaq ki, dünyanın ən böyük çay ixracatçılarından biri olan Keniya çay əkin sahələrinin az olmasına baxmayaraq dünyanın ən böyük çay ixracatçılarından sayılır. Çay əkin sahibkarların 90 faizinin əkin sahələri 0.4 hektardan azdır. Lakin yüksək məhsul verən sortlar və yeni muasir texnologiya hesabına yüksək məhsuldarlığa nail olunub. Lakin “Ziqzaq” üsuluna bizim iqtisadi rayonda tam keçilməyə nail olunmayıb. Buna səbəb isə hazırki texnika və texnologiya buna imkan verməməsidir. Yeni avadanlıqların gətirilməsinə ehtiyac var. Lakin yeni avadanlıqların gətirilməsi baha başa gəldiyindən onların alınması mümkün deyil.

“Yaşıl Çay” MMC -nin mətbuat katibi Sərraf Talıbovdan aldığımız məlumatlara görə istehsal olunan çayın bir qismi xaricə çıxarılır. Bir qisminin satışı isə öz satış şöbələri vasitələri ilə aparılır. “Azersun” , “Veysəloğlu” və s. kimi iri şirkətlər isə məhsulu daha ucuz aldığından bu müəssisəyə sərf etmir və ona görə də onlara çay satılmır. İstehsal olunan çay satışla məşğul olan müəssisələrə satıldıqda parakəndə satış nisbətində 5 % güzəşt tətbiq olunur ki, bu da süni qiymət artımının qarşısını alır.

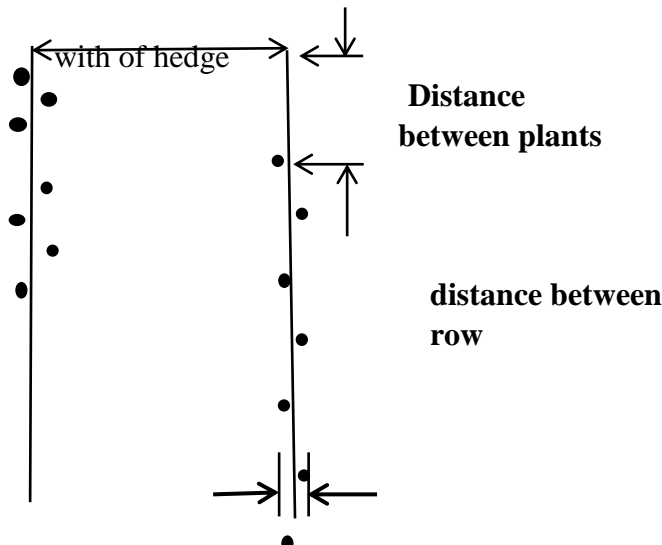
Cədvəl 2: Ziqzaq əkin üsulu və rəqəmləri

Əkmə üsulu	Cərgə eni (metr)	Bitkilərarası məsafə (sm)	Sıralararası məsafə (sm)	10 sot bağda şitillərin sayı (ədəd)
Ziqzaq əkmə üsulu	1,5	60-90 (45-60)	30	2.222-1.1481
	1,8	60-90 (45-60)	30	1.852-1.235

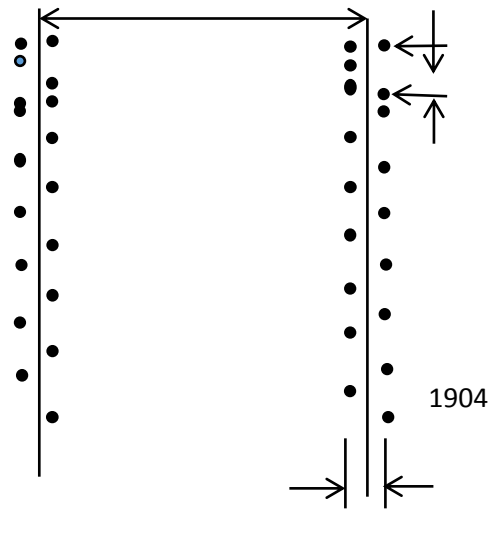
Qeyd. Ziqzaq üsulu ilə əkilən kolların arasında məsafə 45-60 sm arasında olması daha məqbul sayılır. Belə olanda çay kolunun tez forma almasına az miqdarda sıradan çıxmasına və yeni bir sahəyə çevrilməsinə kömək edir.

Qrafik 2: Ziqzaq əkmə üsulu

Shaped bush formation (zigzag-planting) 1,5-1.8metre

Level surface bush formation (zigzag-planting) 1.8 metre

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayan əhali arasında çay sektoru ilə bağlı aparılmış anket sorğu və onun nəticələri aşağıda göstərilən cədvəllərdəki rəqəmlər olmuşdur.

Cədvəl 3: Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayan əhali arasında çay sektoru ilə bağlı aparılmış anket sorğu (Gündə nə qədər çay içirsiniz?)

Ümumi iştirakçı sayı	Sual	Cavab variantları	Verilən cavablar
50 nəfər	Gündə nə qədər çay içirsiniz(stəkan)	1) 1-3 st 2) 3-5 st 3) Heç içmirəm 4) 5-10 st 5) 10+	1) 9 nəfər 2) 20 nəfər 3) 0 nəfər 4) 14 nəfər 5) 7 nəfər

Mənbə: Aparılmış anket sorğu.

Sorğunun nəticələrindən aydın olur ki, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun bütün əhalisi çay içir və bu da çay sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi üçün ən böyük səbəbdir.

Cədvəl 4: Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayan əhali arasında çay sektoru ilə bağlı aparılmış anket sorğu (Hansı çay markalarını tanıyırsınız?)

Ümumi iştirakçı sayı	Sual	Cavab variantları	Verilən cavablar
50 nəfər	Hansı çay markalarını tanıyırsınız	1) İqtisadi rayonun sahibkarlarının becərdikləri çayın markalar 2) Azersun, Veysəloğlu kimi şirkətlərin istehsal etdiyi markalar	1) 26 nəfər 2) 24 nəfər

Mənbə: Aparılmış anket sorğu

Cədvəl 5: Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayan əhali arasında çay sektoru ilə bağlı aparılmış anket sorğu (Hansı çay markalarına üstünlük verirsiniz?)

Ümumi iştirakçı sayı	Sual	Cavab variantları	Verilən cavablar
50 nəfər	Hansı çay markalarına üstünlük verirsiniz?	1) İqtisadi rayonun sahibkarlarının becərdikləri çayın markalara? 2) Azersun, Veysəloğlu kimi şirkətlərin istehsal etdiyi markalara?	1) 26 nəfər 2) 24 nəfər

Mənbə: Aparılmış anket sorğu

Cədvəl 4 və Cədvəl 5-dən görüldüyü kimi yalnız Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun əhalisinin demək olarki 50 faizi məhz həmin bölgədə satılan və istehsal olunan çay brendlərini tanımır və istifadə etmir. Bunu da onunla əlaqələndirmək olar ki, milli brendlərimizin reklamı

və auditoriyaya çatdırılması zəif həyata keçirilir. İkinci bir səbəb kimi isə qiymət amilini göstərə bilərik. Belə ki, Lənkəranda istehsal olunan və istehsalı tam təbii və kimyəvi maddələrsiz həyata keçirilən “Yaşıl Çay” şirkətinin markalarının kiloqramı alıcılara 15-20 manatdan təklif olunur və bu qiymət markadan asılı olaraq 550 manata qədər dəyişir. Yerli əhalinin qiymətə olan reaksiyasını isə aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Cədvəl 5: Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayan əhali arasında çay sektoru ilə bağlı aparılmış anket sorğu (Təbii çayın qiymətlərindən razısınız mı?)

Ümumi iştirakçı sayı	Sual	Cavab variantları	Verilən cavablar
50 nəfər	Təbii çayın qiymətlərindən razısınız mı	1) Bəli 2) Qismən 3) Xeyr	1) 12 nəfər 2) 24 nəfər 3) 14 nəfər

Mənbə: Aparılmış anket sorğu

Cədvəldəndə göründüyü kimi sorğu keçirilən əhalinin yarıdan çoxu qiymətlərin baha olmasını vurğulayır. Bu da əhalinin yerli markalara yaxınlaşmasını və ondan istifadəsini çətinləşdirir.

Azərbaycanda Çay Sektoru ilə Bağlı Swot Analizi:

1. Güclü tərəfləri

- İstehsal olunan bütün çayların istehlakı,
- Sağlq, Təhsil, İdman kimi sahələrdə çayın ölkə iqtisadiyyatına xeyri,
- Çay sektorunun inkişafda olması.

2. Zəif tərəfləri

- Xammalın vaxtında toplanmaması,
- Yeni məhsulun inkişafına investisiya qoymaq üçün xərclərin yüksək olması,
- Dünyada heç çay istifadə etməyən ölkələrə çay reklamının edilməməsi,
- Texnologiyanın çatışmazlığı.

3. İmkanlar

- Çin və Hindistanın çaya olan tələbatı qarşılaya bilməsi riskinin olması,
- Dünyanın qazlı içkilərdən getdikcə imtina etməsi,
- İqlim və ərazi baxımından əlverişli olması.

4. Təhükələr

- Çayın alternativlərinin istehlakının artması,
- İqlim dəyişikliyi,

- Bəzi istehsallarda quru çayın istehsalı sırasında qatqı maddələrinin istifadəsi (M.A.Yavuz 2008).

Nəticə və Təkliflər

Təhlillərdən görünür ki, Respublikada bu sektorun inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımi şərait var. Bu sahə istər yerli yeyinti sənayesinin inkişafında, istərsə də xarici bazarlara çıxarılaq digər məhsullarla müqayisədə öz sözünü deyə bilər.

Sahənin cazibəsini artırmaq üçün yerli və xarici investroların müştərək fəaliyyəti stimullaşdırmalı, eyni zamanda yerli çay istehsalının müdafiəsi təşkil edilməli, ixracatı stimullaşdırıcı, idxalatı çətinləşdirici tədbirlər görülməli və mövcud stimullaşdırıcı tədbirlər gücləndirilməlidir.

Çay istehsalı edən və satışını həyata keçirən müəssisələr təkcə yerli bazarlarda deyil eyni zamanda xarici bazarlarda da aktiv fəaliyyətə cəhd göstərməlidirlər. Bu daxili bazarın kiçikliyindən qaynaqlanan sıxıntılardan yaxa qurtarmaq, xarici bazarlarda ortaya çıxan fürsətləri əldən verməmək üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Bunun üçün isə ilk növbədə lazımi məmullatları toplayaraq, əkin sahələrini daha da artıraraq yerli əhalini tam təbii, kimyəvi maddələrsiz məhsulnan təmin etmək, sonra isə xarici ölkələrdə lazımi reklam fəaliyyətini həyata keçirərək məhsul ixracatını həyata keçirmək və inkişaf etdirmək olar. Bəzi, heç çay içməyən ölkələrdə çayı tanıtmqla daha çox məhsul ixracatı həyata keçirmək olar.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Respublikasının "Çayçılıq" haqqında qanunu.2002
Azərbaycanın statistik göstəriciləri.(2010,2013,2014,2015). Bakı, «Səda
Quliyev F., Quliyev R. Çayçılıq. (2014). Bakı.
Qurbanov İ.S., Əliyev V.M. və başqaları (2017).Çay bitkisi. Bakı
M.A.Yavuz,(2008).Çay sektöru swot analizi,Rize
az.wikipedia.org
www.stat.gov.az (2017)

Azərbaycanda 2020-Ci İldən Etibarən Tətbiq Olunacaq İcbari Tibbi Sığortanın Milli Sığorta Bazarının İnkişafına Mümkün Təsirləri

Vasif ƏSƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vasifsa@mail.ru

Xülasə

Sığorta bazarını tamamilə canlandırması gözlənilən icbari tibbi sığorta öz əhəmiyyətinə görə digər sığorta növlərini qabaqlayır. İcbari tibbi sığorta hazırda Mingəçevir, Yevlax, Ağdaş və Naxçıvan MR-in Sədərək rayonlarında pilot layihə kimi həyata keçirilir və 2019-cu ilin sonuna qədər lazımi hazırlıqlar yekunlaşdırıldıqdan sonra 2020-ci ildən etibarən artıq bütün ölkəni əhatələyən icbari tibbi sığorta şəbəkəsinin mövcud olması planlaşdırılır. Bəs icbari tibbi sığorta nə üçün bu qədər əhəmiyyətlidir?

Qeyd olunmalıdır ki, icbari tibbi sığorta əhalinin xüsusi sosial müdafiə formasıdır və sığorta hadisəsi zamanı əhaliyə icbari tibbi sığortanın maliyyə mənbələri hesabına ilkin səhiyyə xidmətləri, təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsinə təminat verən dövlətin hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlər sistemidir. İcbari tibbi sığortanın digər bir üstünlüyü odur ki, o, sığorta olunanlara mövcud baza zərfində nəzərdə tutulmuş əsas şərtlər çərçivəsində tibbi xidmətlərin göstərilməsinə də təminat verir. Beləliklə, icbari tibbi sığortanın əsas məqsədi səhiyyə sahəsində mövcud olan maliyələşmə mexanizmlərini yeni iqtisadi əsaslarla təkmilləşdirmək, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətini daha da artırmaq və bu xidmətlərin əlçatanlığını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 29 noyabr tarixli 1127 sayılı Fərmanına əsasən, Mingəçevir və Yevlax şəhərlərinin inzibati əraziləri pilot ərazi kimi təsdiq edilib. Layihə, habelə, Ağdaş rayonunun inzibati ərazisində də həyata keçirilir və Mingəçevir şəhərinin və Yevlax rayonunun əsas inzibati ərazilərində, Naxçıvan MR-in Sədərək rayonunda uğurla davam etdirilir.

Açar sözlər: İcbari sığorta, Sığorta bazarı, Sığortanın təsirləri

Giriş

Dünyanın əksər ölkələrində icbari tibbi sığortanın tətbiqi səhiyyə və sığorta sektorunu inkişaf etdirir. Ölkəmizdə icbari tibbi sığorta hazırda Mingəçevir, Yevlax, Ağdaş və Naxçıvan MR-in Sədərək rayonlarında pilot layihə kimi həyata keçirilir və 2019-cu ilin sonuna qədər lazımi hazırlıqlar yekunlaşdırıldıqdan sonra 2020-ci ildən etibarən artıq bütün ölkəni əhatələyən icbari tibbi sığorta şəbəkəsinin mövcud olması planlaşdırılır. Qeyd olunmalıdır ki, icbari tibbi sığorta əhalinin xüsusi sosial müdafiə formasıdır və sığorta hadisəsi zamanı əhaliyə icbari tibbi sığortanın maliyyə mənbələri hesabına ilkin səhiyyə xidmətləri, təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsinə təminat verən dövlətin hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlər sistemidir. İcbari tibbi sığortanın digər bir üstünlüyü odur ki, o, sığorta olunanlara mövcud baza zərfində nəzərdə tutulmuş əsas şərtlər çərçivəsində tibbi xidmətlərin göstərilməsinə də təminat verir. Beləliklə, icbari tibbi sığortanın əsas məqsədi səhiyyə sahəsində mövcud olan maliyələşmə

mexanizmlərini yeni iqtisadi əsaslarla təkmilləşdirmək, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətini daha da artırmaq və bu xidmətlərin əlçatanlığını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 29 noyabr tarixli 1127 sayılı Fərmanına əsasən, Mingəçevir və Yevlax şəhərlərinin inzibati əraziləri pilot ərazi kimi təsdiq edilib. Layihə, habelə, Ağdaş rayonunun inzibati ərazisində də həyata keçirilir və Mingəçevir şəhərinin və Yevlax rayonunun əsas inzibati ərazilərində, Naxçıvan MR-in Sədərək rayonunda uğurla davam etdirilir [1].

Metod

Tədqiqat işində dünya ölkələrindən gətirilən nümunələr əsaslandırmaq və hazırda ölkəmizdə aparılan islahatların əhəmiyyətini göstərmək üçün statistik və elmi məlumatların müşahidə və analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Artıq icbari tibb sığortanın şərtləri də təqribən müəyyənləşmişdir. Prezidentin müvafiq sərəncamı ilə yaradılan İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi (qısaca İTSDA) sığorta haqqının illik təqribi 120 manat (aylıq 10 manat) civarında olmasını təklif edib. Lakin bu rəqəm hələ təsdiq olunmayıb, sadəcə agentlik təklif edib ki, illik sığorta haqqı adambaşına 120 manat civarında olsun. Bu zaman bəzi xüsusi təbəqələrin bu ödənişdən xali tutulmaları da nəzərdə tutulur ki, buraya da əlillər, uşaqlar, təqaüdçülər, əyani təhsil alan tələbələr daxildir. Həmçinin, icbari tibbi sığorta zamanı səhiyyənin maliyyələşməsinin əsas qaynağı kimi də dövlət büdcəsindən ayırmalar nəzərdə tutulur ki, bunun özü də sözügedən siyasətin sosial yönümlü olmasından xəbər verir. Sözügedən ayırmanın, yəni bu gün səhiyyəyə ayrılan büdcə vəsaitinin müvafiq hissəsinin icbari tibbi sığorta fonduna istiqamətlənməsə nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman işəgötürənlər və şirkətlərin üzərinə düşən məsuliyyət də müzakirə mövzudur. İşçinin qəfil xəstələnməsi və işə çıxma bilməməsi müəssisənin də maliyyə itkisinə gətirib çıxarır, odur ki, ən optimal yol kimi əməkhaqqının formal bir qisminin 2 və ya 2,5 faizi miqdarında icbari tibbi sığorta ödəmələri həyata keçirilməkdir [4]. Azərbaycan regionlarında əməkhaqqı o qədər də yüksək həddə olmadığından və bəzi hallarda bir sıra MDB ölkələrindən aşağı olduğundan, fikrimizcə bu üsul ciddi surətdə müzakirə olunmalıdır. İcbari tibbi sığortanın əsas üstünlüyü ondan ibarət olacaq ki, bu yolla sığortaolunanlar arzuolunan və əlçatan səviyyəyə tibbi yardım və xidmət alacaq və öz səhhətlərinin qeydinə daha çox qalacaqlar.

Eyni zamanda, məlumdur ki, müasir dövrdə tibbin sürətli inkişafı, yeni texnologiyaların tətbiqi və innovasiyaların durmadan bir-birini əvəzləməsi təbii surətdə səhiyyə xərclərinin də artmasına gətirib çıxarır. Əksər ölkələrdə səhiyyənin maliyyələşməsi, artan səhiyyə xərclərinin qarşılınması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Lakin eyni zamanda, bazar mühitinə inteqrasiyanın vacibliyi də nəzərə alınmalı, bu sahəyə ayrılan vəsaitlərin dövlət büdcəsindən – vahid mənbədən asılılığının azaldılması, maliyyə sabitliyinin qorunması üçün mövcud maliyyə mənbələrinin çeşidləndirilməli və yeni mənbələrin axtarılmalıdır. Hazırda ölkəmizdə səhiyyə sahəsində ənənəvi mənbələr kimi – sığorta haqları, vergilər, dövlət büdcəsindən daxilolmalar və s. qeyd oluna bilər. Beynəlxalq və mütərəqqi təcrübələrdən də görünür ki, dövlətlər artıq səhiyyənin dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsindən imtina edərək icbari tibbi sığorta sisteminə keçirlər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, icbari tibbi sığorta ümumi həmrəylik prinsipinə əsaslanan sosial layihədir. Burada sadəcə dövlət iştirak etmir, vətəndaşlar da sığorta haqqı formasında müəyyən edilən məbləğlər ödəyərək səhiyyənin maliyyələşdirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. İcbari tibbi sığorta hazırda səhiyyənin maliyyələşməsində dünyanın əksər ölkələrində uğurla sınaqdan keçmiş ən effektiv və dayanıqlı sistem hesab olunur.

İcbari tibbi sığorta sisteminin ən uğurla tətbiq edildiyi ölkələrə dünya üzrə Estoniya, Almaniya, Türkiyə və digər ölkələri misal göstərmək olar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) son məlumatlarına əsasən, adambaşına düşən səhiyyə xərci 800 dollardan çox olan Estoniya dövlətində əmək haqqından təqribən 12 faiz civarında sığorta haqqı tutulur. Almaniyada tutulan sığorta haqqı isə 15 faiz təşkil edir və adambaşına düşən səhiyyə xərcləri 3900 dollara qədərdir. İcbari tibbi sığortanın tətbiqi nəticəsində öz səhiyyə sistemində fundamental dəyişikliklərə nail olan Türkiyədə əmək haqqından tutulan icbari tibbi sığorta haqları 12.5 faizdir. Lakin bununla birlikdə, əmək haqqından tutulmalardan əlavə, rəsmi iş yeri olmayan və özünəməşğulluqla məşğul olan əhalidən sabit sığorta haqqı toplanır. Bu nümunələr olduqca mütərəqqidir, lakin hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda əməkhaqqlarının olduqca aşağı olması icbari tibbi sığorta faizlərinin də aşağı olmasına və dolayısı ilə, xidmət keyfiyyətinin də aşağı olmasına rəvac verə bilər. Odur ki, hazırda uğurla davam etdirilən sosial siyasət daha da genişləndirilməli və əhalinin orta aylıq gəlirləri artırılmalıdır ki, icbari tibbi sığortanın keyfiyyəti ilə disbalans təşkil etməsin.

Azərbaycanda icbari tibbi sığortanın tətbiqi üçün ilkin olaraq əmək haqqından (əməkhaqqının azlığı da nəzərə alınaraq) 1 faiz işəgötürən və 2 faiz işçi tərəfindən olmaqla sığorta haqqı tutulması nəzərdə tutulmuşdur. Özünəməşğul əhalidən illik 120 manat sığorta haqqı toplanılması nəzərdə tutulmuşdur. İcbari tibbi sığorta sistemi dövlətlə yanaşı əhalinin birbaşa özü tərəfindən də maliyyələşdiyi üçün səhiyyə xərclərinin qarşılınmasında daha möhkəm və dayanıqlı

maliyyə resursları formalaşdırır. Səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə xidmətlərə olan tələbatın artması İTS-nin maliyyə mənbələrinin dayanıqlığının artırılması, inflyasiya risklərinin nəzərə alınması, habelə, yeni maliyyə mənbələrinin cəlb olunması zərurəti yaradır. Bu istiqamətdə görülən işlərdən biri kimi son illərdə Litvada tətbiq olunan mexanizmi nümunə göstərmək yerinə düşər. Belə ki, Litvada özümüşğul əhalidən toplanan sabit sığorta haqqı minimum əmək haqqına indeksləşdirilmişdir ki, bu da ölkədə minimum əmək haqqının artması ilə sığorta haqqının da artmasına gətirib çıxarır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən isə səhiyyənin maliyyələşməsində yeni innovativ üsullar təklif olunur. Belə ki, təşkilatın apardığı son təhlillər göstərir ki, sağlamlığa zərərli olan tütün, spirtli içki, havanın çirklənməsinə təsir edən avtomobil yanacağı və buna bənzər çoxlu sayda məhsullar və xidmətlərə xüsusi vergilərin tətbiq edilməsi səhiyyə sahəsinə yeni maliyyə resursları cəlb etməyə imkan verir. Tütün, spirtli içkilər və sağlamlığa mənfi təsir edən digər məhsullara vergi tətbiq olunması bu məhsullarda qiymət artımına gətirib çıxardır ki, bu da müəyyən dərəcədə həmin məhsulların satış prosesinə və əsas müştəri kütləsinə təsir edir, nəticədə bu məhsulların yaratdığı fəsadların sayı da azalır. Yəni əsas məqsəd müxtəlif mənbələrdən kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinin toplanması ilə dövlət büdcəsindən (və ya vahid mənbədən) asılılığın azaldılması, daima artmaqda olan səhiyyə xərclərinin lazımınca qarşılanması üçün gəlirlərin də mütənasib surətdə artması və əhalinin maliyyə riskləri də nəzərə alınmqla tibbi xidmətlərin əlçatanlığının təmin edilməsidir. Belə ki, aktiv satılma, tibbi təchizatçıların ödənməsində qabaqcıl və digər ölkələrdə sınaqdan keçirilmiş ödəniş metodlarının tətbiq edilməsi və müxtəlif dərəcədə kombinasiyası səhiyyə xərclərinin daha da səmərəli şəkildə xərclənməsinə şərait yaratmaqla birlikdə, səhiyyənin maliyyələşdirilməsində dayanıqlığı da təmin edəcək.

İcbari tibbi sığortanın baza zərfi onun əsas maliyyə mənbələri hesabına sığorta olunanlara müvafiq növ, həcm və şərtlərlə göstərilən tibbi xidmətlərin toplusu hesab olunur. Bu baza zərfi tibbi xidmətlərin diversifikasiyası baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər və tariflər Prezidentin 2016-cı il 28 dekabr tarixli 1181 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Hazırda Mingəçevir şəhərində, Yevlax və Ağdaş rayonlarında tətbiq edilən icbari tibbi sığortanın baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlərin ümumi sayı isə 1829-dur. Buraya daxil olan xidmətlərə misal kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

- İlkən səhiyyə xidmətləri – 18
- Təcili-təxirəsalınmaz tibbi yardım xidməti - 6
- Ambulator xidməti – 480
- Stasionar xidmət - 677
- Laboratoriya xidməti – 459
- Fizioterapevtik xidmət – 23

- Həyati vacib, habelə, dəyəri yüksək olan xidmətlər – 166 [6].

Nəticə

Azərbaycanın mövcud sığorta bazarı yaxın gələcəkdə göstərici üzrə 2%-lik səviyyəni aşmalı, yəni illik sığorta yığımları psixoloji 1 mlrd. manat limitini keçməlidir. O da məlumdur ki, bu hədəfin reallaşması ilkin növbədə ölkədə İcbari Tibbi Sığorta sisteminin tətbiqilə bağlıdır. İTS sisteminin, faktiki olaraq, ümummilli əhəmiyyətli tibbi-sosial layihə olması, həmçinin, ölkənin bütün əhalisini əhatə etməsi səhiyyə, maliyyə, inzibati və s. sahələrində köklü və sistemətik tədbirlərin həyata keçirilməsini də tələb edir. Ölkə üzrə İcbari Tibbi Sığortanın tətbiqi ilə bağlı dərin və geniş təşkilat və texniki hazırlıq işləri görülməkdədir. Bütün zəruri işlərin görülməsindən sonra 2020-ci ildən xidmətə başlayacaq icbari tibbi sığortanın əhalinin tibbi xidmətlərə olan ehtiyacının təmin edilməsinə və bu prosesin iştirakçısı qismində sığorta şirkətlərinə etibar və inamın da artmasına səbəb olacaq, beləliklə, ölkənin milli sığorta bazarı canlanacaqdır.

Ədəbiyyatlar

“Mingəçevir şəhərinin, Yevlax və Ağdaş rayonlarının inzibati ərazilərində icbari tibbi sığortanın tətbiqinə dair pilot layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (Bakı şəhəri, 29 noyabr, 2016-cı il)

“Maliyyə və uçot” jurnalı, Bakı, 2012, 2013

“Audit” jurnalı, Bakı, 2013

www.maliyye.gov.az (Maliyyə Nazirliyinin İnternet sahifəsi)

www.stat.gov.az

www.fimsa.az

Milli Gəlirin Artirilməsində Qiymət Siyasəti

*Vəfa İSGƏNDƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vafa.isgandar@mail.ru*

Xülasə

Hər bir müəssisənin davamlı və dayanıqlı fəaliyyətində qiymətoyuma siyasəti xüsusilə fərqlənir. Belə ki, müasir iqtisadi şəraitdə rəqabət mübarizəsində müəssisələr daima qarşılıqlı rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərirlər ki, bu rəqabət prosesində də hər bir müəssisənin qalib gəlməsinin əsasında qiymət siyasəti dayanır. Əvvəlki paragraflarda da dediyimiz kimi qiymət bazarda tələb və təklifin əsasında formalaşır. Lakin bununla yanaşı, istehsal sahələrində istehsal olunmuş məhsulun qiyməti kimi həmin məhsulun maya dəyəri, onun istehsalına sərf olunmuş zəruri xərclər nəzərə alınmaqla məhsulun qiyməti müəyyən edilmiş olur.

Qiymətoyuma siyasəti hər bir müəssisənin fəaliyyətində mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu siyasətinin həyata keçirilməsi müəssisənin marketinq siyasəti ilə birbaşa şəkildə əlaqəlidir. Başqa sözlə desək, qiymətoyuma siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi birbaşa marketinq departamentinin əsas vəzifələrindəndir.

Milli gəlirin formalaşdırılması, bölgüsü və eləcə də yenidən bölgüsü hər bir iqtisadi sistemdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən də əhali gəlirlərin baş verən dəyişikliklər dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində gəlirlərin formalaşdırılması və eləcə də bölgüsü və yenidən bölgüsü problemlərini təhlil edərkən gəlirin iki əsas növünü- əmək gəlirlərini və əməksiz gəlirləri bir-birindən fərqləndirmək xüsusilə önəm daşıyır. Əmək gəlirləri dedikdə, zəhmətlə qazanılmış gəlirlər başa düşülür. Əməksiz gəlirlər isə əmək gəlirlərinin tam əksi olub zəhmətsiz qazanılmış gəlirlər hesab olunur.

Açar sözlər: Milli gəlir, Qiymət, Qiymətoyuma prosesi, Qiymət siyasəti

Giriş

Milli gəlirin formalaşdırılması, bölgüsü və eləcə də yenidən bölgüsü hər bir iqtisadi sistemdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən də əhali gəlirlərin baş verən dəyişikliklər dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi

siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Analiz

Milli gəlirin artırılmasında əsas vasitələrdən biri də qiymət siyasətinin düzgün həyata keçirilməsidir. Belə ki, qiymətlərin bazarda müstəqil olaraq tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşması milli gəlirin tərkibinə öz təsirini əhəmiyyətli şəkildə göstərməkdədir. Qiymətlərin artmasından və yaxud da azalmasından asılı olaraq milli gəlirin səviyyəsində də müəyyən dəyişikliklər baş vermiş olur. Dediklərimizi aşağıdakı cədvəl vasitəsilə daha əhatəli şəkildə görmək olar:

Cədvəl 1. Ümumi milli gəlirin tərkibi, cari qiymətlərlə

Əməliyyatlar maddələrin kodu və adı	və balanslaşdırıcı	2013	2014	2015	2016
D.1	İşçilərin əmək haqqı	10 077,0	10 560,5	10 965,0	11 740,6
D.2	İstehsalə və idxalə vergilər	4 415,7	4 851,7	5 424,2	5 662,8
	o cümlədən:				
D.21	məhsullara və idxalə	4 036,8	4 601,8	5 036,9	5 109,9
	ondan:				
D.212	Idxalə	297,5	365,2	386,1	598,4
D.29	digər	378,9	249,9	387,3	552,9
D.3	Subsidiyalar				
	o cümlədən:				
D.31	məhsullara və idxalə	-158,8	-188,8	-177,9	-188,4
	ondan:				
D.311	Idxalə	0,0	0,0	0,0	0,0

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

D.39	digər	0,0	0,0	0,0	0,0
B.2g/B.3g	Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43 848,1	43 790,7	38 168,7	43 210,2
B.1*g	Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60 425,2
D.1	Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	431,1	440,5	431,7	440,0
D.1	Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-174,9	-224,7	-359,4	-399,9
D.4	Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	715,4	1 205,8	1 201,3	1 343,7
D.4	Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-3 865,2	-3 113,3	-3 012,4	-5 015,0
B.5g	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	55 288,4	57 322,4	52 641,2	56 794,0
D.7	Alınmış cari transferlər	1 695,4	1 819,1	1 657,1	1 563,6
D.7	Verilmiş cari transferlər	-1 287,4	-1 275,1	-1 031,5	-899,6
B.6g	Sərəncamda qalan ümumi gəlir	55 696,4	57 866,4	53 266,8	57 457,9
K.1	Əsas fondların istehlakı	2 617,8	3 466,3	3 643,3	3 997,5
B.6n	Sərəncamda qalan xalis gəlir	53 078,6	54 400,1	49 623,5	53 460,4

Mənbə: [https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/\(15.12.2018\)](https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/(15.12.2018))

Cədvəl 1-də 2013-2016-cı illərdə cari qiymətlər əsasında milli gəlirin tərkibinin təsviri yer almışdır. Cədvəl 1-ə nəzər salsaq görərik ki, milli gəlirin tərkibində böyük hissəni əmək haqqı təşkil edir. 2013-cü illə 2016-cı ilin göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, 2016-cı ildə cari qiymətlərdə milli gəlirin tərkibinə daxil edilən əmək haqqı gəlirlərinin həcmində artım müşahidə olunmuşdur. 2013-2016-cı illərin ümumi milli gəlirin xarakterindən asılı olaraq deyə bilərik ki, növbəti illərdə də milli gəlirin tərkibində əmək haqqı səviyyəsi daha da yüksələcəkdir.

Ticarət müəssisələrinin qiymət siyasətindən danışarkən ortaya çıxan əsas anlayışlardan biri də qiymət indeksidir. Qiymət indeksi (ing. Price index) - müəyyən zaman müddətində və ərazidə (ölkə, region) verilmiş əmtəə və xidmətlərin qiymətindəki orta dəyişikliyi əks etdirən göstəricidir. Bu statistik göstəricinin yaradılmasında səbəb müxtəlif regionlarda və dövrlərdə qiymətlər arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdir.

Hazırda Qiymət indekslərindən çox geniş istifadə edilir. Bu indekslər vasitəsi ilə iqtisadiyyatdakı qiymətlərin ümumi səviyyəsi və yaşayış xərcləri müəyyən edilir və gələcək investisiyalar qiymətləndirilir. Həmçinin, daha xüsusi qiymət indeksləri vasitəsilə istehsalçılar hər hansı sektorda planlamalar və qiymət siyasəti həyata keçirirlər. Qiymət indeksləri əsas iki növü var:

- ✓ İstehlakçı qiymət indeksi (İnflyasiya);
- ✓ ÜDM deflyatoru.

İstehlakçı qiymət indeksi ən yaxından izlənən qiymət indeksidir. İstehlakçı Qiymət İndeksi (Consumer Price Index) istehlak üçün alınan bütün məhsul və xidmətlərin ümumi qiymətinin ölçüsüdür. Hər ay Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən bu indeks hesablanır (Valiante, 2013: 32-34).

İqtisadçılar indiki qiymətlərlə hesablanmış ÜDM-a nominal ÜDM deyillər. Bu həmin il ölkə daxilində istehsal olunan bütün son məhsulun dəyərini göstərir. İqtisadi artımı qiymətləndirmək üçün isə bu göstəricini əvvəlki dövrlərlə müqayisə edirlər. Bu zaman bir məsələ ortaya çıxır ki, bəs bütün məhsulların qiyməti 2 dəfə artıbsa, bu da ölkədəki istehsalın 2 dəfə artdığı hesab olunmalıdır? İqtisadçıların cavabı “Xeyr”dir.

Bunun qarşısını almaq üçün isə Real ÜDM göstəricisindən istifadə olunur. Bu zaman ÜDM indiki yox, baza dövrünün qiymətləri ilə hesablanır. ÜDM deflyatoru isə ölkə daxilində istehsal olunan bütün son istehlak məhsullarının qiymətindəki dəyişikliyi əks etdirir.

İstehlakçı Qiymət İndeksini (İQİ) ÜDM Deflyatorundan fərqləndirən 3 məqam var (Nickson, 2016: 33).

- ✓ ÜDM deflyatoru istehsal olunan bütün əmtəə və xidmətlərin qiymətindəki dəyişikliyi, İQİ isə yalnız istehlakçıların aldığı məhsulların qiymətindəki dəyişikliyi ölçür. Belə ki, yalnız şirkətlər və dövlət tərəfindən alınan məhsulların qiymətindəki yüksəlsə, bu ÜDM deflyatorunda əks olunacaq, İQİ-də isə yox.
- ✓ ÜDM deflyatoru yalnız ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların qiymət dəyişikliyinə ölçür. Bundan fərqli olaraq İQİ alıcılar tərəfindən alınan idxal məhsullarının qiymətindəki yüksəlmələri və enişləri də əks etdirir. Əgər, ölkəyə idxal olunan hər hansı bir məhsulun, məsələn Toyotanın qiyməti qalxarsa, bu İQİ-də öz əksini tapacaq amma ÜDM deflyatoru dəyişməyəcək.
- ✓ İQİ-nin müəyyən məhsul və xidmətlərin sabit həcmi, yəni, baza ili kimi götürülmüş dövrdə alınan məhsulun həcmi üzərindən qiymət dəyişikliyinə hesablayır. ÜDM deflyatoru isə məhsul və xidmətlərin dəyişən həcmi, yəni hesabat ilində istehsal olunmuş məhsulların həcmi üzərindən hesablanır.

Aşağıdakı şəkildə Azərbaycanda 2016-cı ildə iqtisadi rayonlar üzrə istehlak məhsulları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksi öz əksini tapmışdır ([https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - 2018](https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/-2018)).

Şəkil 1. 2016-cı ildə iqtisadi rayonlar üzrə istehlak məhsulları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksi

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, istehlak mallarının qiymət indeksi üzrə ən aşağı göstərici Naxçıvan Muxtar Respublikasında müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə istehlak mallarının qiymət indeksi 103-109.9 intervalında olmuşdur.

Qiymət indeksinin 2016-cı il üzrə ən yüksək göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, Gəncə-Qazax və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında istehlak mallarının qiymət indeksi Respublika üzrə ən yüksək səviyyədə müşahidə olunmuşdur.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonası haqqında məlumatın olmamasının əsas səbəbi isə bu ərazinin erməni işğalında olması ilə əlaqədardır.

Aşağıdakı şəkildə isə 2012-2017-ci illərdə Azərbaycanda istehlak mallarının qiymət indeksinin dinamikası göstərilmişdir (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - 2018).

Şəkil 2. 2012-2017-ci illərdə Azərbaycanda istehlak mallarının qiymət indeksinin dinamikası (2010-cu ilə nisbətə, faizlə)

Şəkil 2-dən də göründüyü kimi, 2012-2017-ci illər ərzində Azərbaycanda istehlak mallarının qiymət indeksi sabit qalmamışdır və artım tempi ilə hərəkət etmişdir. Qeyd edək ki, Şəkil 2-nin təhlili 2010-cu ildə olan qiymət indekslərinin səviyyəsi ilə müqayisə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə istehlak qiymət indeksi 9 faiz artaraq 109% həcmində olmuşdur. 2013-cü ildə isə bu göstərici daha 2.6% artaraq 111.6 faiz həcmində müəyyən olunmuşdur. 2014-cü ilin göstəricilərinə baxsaq isə artım çox az müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə istehlak qiymət indeksi 1.6% həcmində artaraq 113.2% olmuşdur. 2015-ci ildə də istehlak qiymət artımında cüzi artım müşahidə olunmuşdur.

2015-ci ilin rəsmi statistikasına əsasən, 2015-ci ildə istehlak qiymət indeksi 4.5% artaraq 117.7% olmuşdur. Lakin sürətli artım 2016 və 2017-ci illəri əhatə edir. Belə ki, 2016-cı ildə istehlak qiymət indeksi 2010-cu illə müqayisədə 32.4 faiz, 2015-ci illə müqayisədə isə 14.7 faiz artmışdır. 2017-ci ildə isə istehlak qiymət indeksi 2010-cu illə müqayisədə 49.5%, 2016-cı illə müqayisədə isə 17.1% həcmində artmışdır. İstehlak mallarının qiymət indeksinin son iki ildə artmasının əsas səbəbi isə şübhəsiz ki, devalvasiya siyasəti olmuşdur. Belə ki, milli valyutanın xarici valyutaya nəzərən öz dəyərini itirməsi idxal olunan istehlak mallarının qiymətinin sürətlə artmasına şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən də devalvasiyaya qədər olan dövrdə istehlak qiymət indeksinin artım tempi zəif sürətlə, devalvasiyadan sonrakı dövrdə isə yüksək sürətlə artmağa doğru getmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi ədəbiyyatlarda gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və onların yenidən bölgüsü ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, bu yanaşmaların heç biri biri-digərini inkar edəcək səviyyədə deyil. Gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü ilə əlaqədar günümüzdə qədər gəlib çatmış nəzəriyyələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- İstehsal amilləri üzrə-maliyyə. Material, o cümlədən də əmək resurslarının daha çox iqtisadi səmərə, gəlir əldə etmək məqsədilə həmin resursların daha effektiv istifadəsinə şərait yarada biləcək iqtisadi sahələr üzrə bölgüsüdür.
- İstehsalın nəticələri üzrə- yaradılmış məhsulun sahibkarlıq, transfert və mülkiyyət ödəmələrinə bölünməsi deməkdir ki, burada da sahibkarlıq ödəmələri dedikdə, sahibkar gəliri, mülkiyyət ödəmələri dedikdə, dividend, faiz, renta, transfert ödəmələri dedikdə isə pensiya müavinəti və digər sosial yardımlar başa düşülür.

Milli gəlirin formalaşdırılması, bölgüsü və eləcə də yenidən bölgüsü hər bir iqtisadi sistemdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən də əhali gəlirlərin baş verən dəyişikliklər dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Əhali gəlirlərinin həcmi əhalinin maddi rifah halının əsas göstəricisidir. Bu səviyyə, yəni əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi cəmiyyətin hər bir üzvünün təhsil alma, istirahət, gündəlik zəruri tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi kimi imkanlarını müəyyən edir. Eləcə də, ailənin gəlirləri üzrə məlumatın ümumiləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti haqqında zəruri məlumat verir, həmçinin də onun gələcəkdə sosial və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də əhalinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi prosesləri müntəzəm olaraq tədqiq olunur.

Əhalinin gəlirlərinin strukturunun əhatəli təhlilini apararaq, məlum olar ki, əhalinin gəlirlərinin strukturunda əmək haqqı, mülkiyyətdən, sosial transfertlərdən, sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş gəlirlərin məcmusu xüsusi çəkiyə malikdir. Əhalinin gəlirlərinin strukturu dedikdə, gəlirlərin müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, əhali gəlirlərinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Həmin dəyişikliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ ənənəvi (əmək haqqı, təqaüdlər, pensiyalar,) gəlir növləri ilə yanaşı mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən, qiymətli kağızlardan, xarici valyutadan, daşınmaz əmlakdan əldə olunan gəlirlər meydana gəldi;
- ✓ gəlirlərin tərkibi kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeniləşdirildi. Bununla əlaqədar sərəmcamda olan, real, konsentrasiya və differensiasiya əmsalı, yaşayış minimumu, gəlirin defisiti, əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti, yoxsulluq səviyyəsi və s. kimi göstəricilər meydana gəldi;
- ✓ gəlirlərin istifadəsində yeni istiqamətlər müşahidə olunur: məcburi ödənişlər və rüsumlar, eyni zamanda qiymətli kağızların, xarici valyutanın, kommertiya banklarına vəsaitlərin qoyulması, şəxsi daşınmaz əmlakın alınması.

İqtisadi nəzəriyyədə əhali gəlirləri dedikdə, müəyyən vaxt ərzində müntəzəm olaraq, bazar subyektlərinin əldə etdikləri pul və natural vasitələrin cəmi başa düşülür.

Qiymətlərin formalaşdırılması strategiyası özündə qiymətin əmələgəlməsi onun müəyyən olunması, qiymət sisteminin formalaşdırılması, qiymətəmələgəlmənin idarə edilməsinin ümumi prinsip və metodlarının cəmini ifadə edir. Qiymətqoyma zamanı firmalar çoxlu sayda metodlardan istifadə edir. Aşağıda ümumi təsnifatda bu metodları iki qrupa bölürlər. Bazis və alternativ adlanan bu qrup üzrə metodlar da öz daxilində təsnifləşdirilir. Əsas(bazis metodlara) aşağıdakılar aiddir (Крие А., Жале Ж., 2007: səh. 267)

- ✓ Xərc metodu(xərc,aqreqat və normativ metod);
- ✓ Praqmatik metod (bal metodu, xüsusi göstəricilər metodu və regressiv metod);

✓ Normativ-praqmatik metodlar.

Xərc metodu adlandırılan aqreqat metodunda qiymət ayrı ayrı konstruktiv hissələrin və qovşaqların maya dəyərinin üzərinə orqinal qovşaqların dəyərinin əlavə edilməsi ilə formalaşır. Bu metod daha çox konstruktiv yəni qovşaq və komplektləşdirici məmullatlardan ibarət olan məhsulların istehsalı zamanı istifadə edilir. bu metodda məhsulun maya dəyəri ayrı ayrı konstruktiv elementlərin maya dəyərinin qiymətlərinin cəmi kimi hesablanır. Həmçinin bura əlavə edilən elementlərin də maya dəyəri daxil edilir.

Normalaşdırılmış göstəricilər metodu isə normalaşdırılmış göstəricilərin parametrik sırasının hər bir məmulat üzrə mayan dəyəri və ya qiymət kəmiyyətinin əsas keyfiyyət parametri qiymətə bölünərək alınan qismətdir.

Bal metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burda ekspert qiymətləndirilməsi əsasında hər bir parametərə müəyyən miqdarda cəmlədikdə məmulatın texniki səviyyəsinin inteqral qiymətlənməsinə uyğun miqdarda bal verilir.

Hər bir satıcı onların inventarına təyin etdikləri dəyərə malikdir. Bu, öz inventarındakı ehtimal olunan dəyəri (yəni, onların inventarlarının ümumi / qismən ləğvi ilə satın alacaq digər bir yaxşı / xidmət dəyəri baxımından) ölçülür. Başqa sözlə, pulun dəyəri yoxdur.

Bazis ili qəbul olunmuş hər hansı ilin cari qiymətlərindən daimi qiymətlər kimi istifadə edilir. İqtisadiyyatda hazırkı vəziyyəti nəzərə alaraq, ÜDM strukturunda dəyişikliklərin təsirini azaltmaq üçün onu ən əvvəl, qabaqkı ilin qiymətləri ilə qiymətləndirmək və bunun əsasında əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indekslərini müəyyənləşdirmək tövsiyə olunur (bu indekslərin bir qismi zəncirvari indekslərdir). Başqa illərə nisbətən fiziki həcm indeksləri (bazis indeksləri) zəncirvari indekslərin bir-birinə vurulması ilə alınır. Bazis ilinin qiymətləri ilə ÜDM-in dinamika sırasını almaq üçün bu ilin cari qiymətləri ilə onun həcmi, onun fiziki həcmnin bazis indeksinə vurulur.

ÜDM-in həcmi, prinsipcə sahələrin ümumi əlavə dəyərinin məbləğindən ibarətdir. Lakin əsas qiymətlərlə və ya istehsal qiymətləri ilə buraxılmış hazır məhsulun qiymətləndirilməsi əsasında əlavə dəyərin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ÜDM aşağıdakı tərzdə alınabilir:

- Əsas qiymətlərlə əlavə dəyərin qiymətləndirilməsi əsasında. Bu zaman əsas qiymətlərlə sahələrin əlavə dəyərinin məbləğindən maliyyə vasitəçiləri xidmətlərinin şərti hesablanmış haqqı çıxılır üstəgəl məhsullara görə bütün vergilər, o cümlədən əlavə dəyərə görə vergi və

idxal vergiləri əlavə edilir və məhsullara görə bütün subsidiyalar, o cümlədən idxal subsidiyaları çıxılır.

- İstehsalçıların qiymətləri ilə sahələrin əlavə dəyərini məbləğindən maliyyə vasitəçiləri xidmətlərinin şərti hesablanmış haqqı çıxılır, əlavə dəyərə görə vergi və idxal vergiləri əlavə edilir və idxal subsidiyaları çıxılır. Əsas qiymətlərlə sahələrin əlavə dəyəri əsasında ümumi daxili məhsulun müəyyən edilməsi 1-ci cədvəldə göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin yaranması xüsusiyyətlərinə, müvafiq olaraq kənd təsərrüfatında istehsalçıların qiymətlərinə qeyri-aşkar şəkildə məhsullara görə kənd təsərrüfatı mallarının alış qiyməti ilə satış qiyməti arasında fərqlərin dövlət büdcəsindən ödənilən subsidiyalar da daxil edilir. Sonuncu tədarük təşkilatlarının qiymətlərdəki fərqlərlə əlaqədar zərərlərinin ödənilməsi üçün aşkar şəkildə onlara ödənilir. Həmin subsidiyaları istehsalçıların qiymətləri ilə əlavə dəyər əsasında bazar qiymətləri ilə ümumi daxili məhsulun müəyyən edilməsi zamanı istisna etmək lazımdır.

Beləliklə, ikiqat deflyasiya etmək yolu ilə daimi qiymətlərlə ÜDM-i və onun fiziki həcm indekslərini aşağıdakı mərhələlər üzrə müəyyən etmək tövsiyə olunur:

- Əvvəlki ilin qiymətləri ilə ayrı-ayrı sahələrin hazır məhsulunun qiymətləndirilməsi;
- Əvvəlki ilin qiymətləri ilə ayrı-ayrı sahələrin aralıq istehlakının qiymətləndirilməsi;
- Əvvəlki ilin qiymətləri ilə ayrı-ayrı sahələrin əlavə dəyərini hazır məhsulla aralıq istehlak arasında fərq kimi müəyyən edilməsi;
- Əvvəlki ilin qiymətləri ilə məhsullara görə vergilərin və subsidiyaların qiymətləndirilməsi.
- Əvvəlki ilin qiymətləri ilə ÜDM-in, sahələrin əlavə olunmuş dəyərini məbləği kimi müəyyən edilməsi, üstəgəl məhsullara görə vergilər, çıxılacaq məhsullara görə subsidiyalar;

İkiqat deflyasiya edilməsindən, bir qayda olaraq, o hallarda istifadə edilir ki, hazır məhsul cari qiymətlərlə aralıq istehlak və qiymət indeksləri haqqında etibarlı informasiya olur. Əgər bu cür informasiya yoxdursa, daimi qiymətlərlə əlavə edilmiş dəyəri əvvəlki il ərzində sahələr üzrə cari qiymətlərlə onun kəmiyyətini ekstrapolyasiya etməklə fiziki həcm indeksləri ilə, yaxud malların və göstərilmiş xidmətlərin həcmi dəyişikliklərini fiziki ifadəsində səciyyələndirən indekslərlə müəyyənləşdirmək lazımdır.

Daimi qiymətlərlə əlavə dəyər, həmçinin hesabat ili ərzində cari qiymətlərlə onun kəmiyyətini birbaşa deflyasiya etməklə hazır məhsul üçün mövcud qiymət indeksləri ilə alınabilir, bu şərtlə ki, onlar doğru hesab edilmiş olsun.

Cari qiymətlərlə istehsal hesabında malların və bazar xidmətlərinin buraxılışı, məhsullara görə xalis vergilərin kəmiyyəti üçün istehsalçıların qiymətlərindən fərqlənən əsas qiymətlərlə qiymətləndirilir. Sabit qiymətlərlə hazır məhsulun qiymətləndirilməsi üçün ayrılıqda onun hər bir komponentini qiymətləndirmək lazımdır.

İstehsalçıların qiymətləri ilə hazır məhsul istehsalçıların qiymət indeksləri üzrə dəflyasiya etmək yolu ilə yaxud məhsulun fiziki həcmnin, ya da məlum sahədə istehsalın həcmnin dəyişikliyinə səciyyələndirən digər göstəricilərinin indeksləri üzrə ekstrapolyasiya yolu ilə qiymətləndirilir.

İstehsalçıların qiymətləri ilə hazır məhsulun sahələr üzrə daimi qiymətlərlə qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan metodlar və indekslər cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. İstehsalçıların sabit qiymətləri ilə sahələrin istehsalının qiymətləndirilməsi

Sahələrin istehsalının komponentləri	Deflyasiya və ya ekstrapolyasiya üçün istifadə olunan indekslər
Sənaye Sənaye müəssisələrinin məhsulu Ev təsərrüfatları tərəfindən bitki yağı, meyvə-giləmeyvə və üzüm şərabı istehsalı Əhali tərəfindən paltar, ayaqqabı, mebel və ev şeylərinin istehsalı və təmiri Əhali tərəfindən tikinti materiallarının istehsalı	Müəssisələrin topdansaş qiymətlərinin indeksləri və ya malların təmsilçilərin fiziki həcm indeksləri 2) Əvvəlki ilin istehsalçıların orta qiymətləri üzrə birbaşa qiymətləndirmə və ya fiziki həcm indeksləri 2) Yüngül sənaye müəssisələrinin topdansaş qiymətlərinin indeksi 1) Tikinti materialları sənayesi müəssisələrinin topdansaş qiymətlərinin indeksi 1)
Kənd təsərrüfatı Kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı - müəssisələr tərəfindən - ev təsərrüfatları tərəfindən	Əvvəlki ilin istehsalçıların orta qiymətləri üzrə birbaşa qiymətləndirmə və ya fiziki həcm indeksi 2) Əvvəlki ilin orta realizə qiymətləri üzrə birbaşa qiymətləndirmə və ya fiziki həcm indeksi 2)
Çoxillik bitkilərin əkilməsi və becərilməsinin dəyəri Bitməmiş istehsalın dəyərinin dəyişməsi	Əkilmiş bitki sahələrinin indeksi 2) Payızlıq bitkilər əkini və qış şumu sahələrinin dəyişməsinin indeksi 2)
Kənd təsərrüfatına xidmət edən təşkilatların xidmətləri Meşə təsərrüfatı	Məşgulların sayının dəyişməsinin indeksi 2) Salınmış meşə sahələrinin və ya meşə qırmaqlarının indeksi 2)

Balıqçılıq təsərrüfatı Balıq ovu Balıq yetişdirmə məhsulu Tikinti Tikinti müəssisələrinin məhsulu Öz qüvvələri ilə əhalinin fərdi tikintisi	Fiziki həcm indeksləri -balıq ovunun 2) - balıq yetişdirmənin 2) Tikinti-quraşdırma işləri qiymətlərinin indeksləri 1) Podrat üsulu ilə ev təsərrüfatları üçün tikilmiş ümumi sahənin 1 kvadratmetrinin dəyərinin indeksi 1)
Nəqliyyat Yük daşımalarından gəlirlər Sərnişin daşımalarından gəlirlər	Sərnişin daşımaları tariflərinin indeksləri 1) yaxud sərnişin dövriyyəsinin indeksi 2)

Mənbə: Statistika Komitəsinin statistik hesabatlarına dair məlumatları

ÜDM-in sabit qiymətlərlə kəmiyyəti aşağıdakı tərzdə alınır:

- Sahələrin sabit qiymətlərlə əlavə olunmuş dəyərinin məbləği, minus maliyyə vasitəçiləri xidmətlərinin sabit qiymətlərlə şərti hesablanmış haqqı, plus məhsullardan tutulan bütün vergilər, o cümlədən əlavə dəyərdən vergi və sabit qiymətlərlə idxaldan vergilər, minus məhsullara sübsidiyalar, o cümlədən sabit qiymətlərlə idxala sübsidiyalar.
- Nəzərə almaq lazımdır ki, ayn-ayrı sahələr üzrə istehsalçıların qiymətləri ilə qiymətləndirmənin əsas qiymətlərlə qiymətləndirməyə keçilməsi zamanı qiymətqoymanın xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bəzi vergilər və sübsidiyalar, məsələn, əlavə dəyərə görə vergi, dövriyyə vergisi, aksizlər, satışdan vergi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərində fərqlərin büdcədən ödənilməsi hesaba alınmaya bilər. Lakin əsas qiymətlərlə əlavə dəyər əsasında sabit qiymətlərlə ÜDM müəyyən edilərkən məhsullara görə bütün vergilər və sübsidiyalar hesaba alınmalıdır.

ÜDM-in həcmi son istifadə komponentlərinin cəmi kimi sabit qiymətlərlə qiymətləndirilmiş aşağıdakı komponentlərin cəmlənməsi ilə sabit qiymətlərlə hesablanır.

- 1) Sabit qiymətlərlə son istehlak (1.1+1.2+1.3)
 - 1.1. Ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclər.
 - 1.2. Ümumi dövlət idarəsinin son istehlakına çəkilən xərclər.
 - 1.3. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya sabit təşkilatlarının son istehlakına çəkilən xərclər.
- 2) Sabit qiymətlərlə ümumi yığım (2.1+2.2)
 - 2.1. Əsas kapitalın ümumi yığımını.
 - 2.2. Material dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi.
- 3) Sabit qiymətlərlə malların və xidmətlərin ixracı.
- 4) Sabit qiymətlərlə malların və xidmətlərin idxalı.

5) Sabit qiymətlərlə ümumi daxili məhsul (1+2+3-4),

Evtəsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclər sabit qiymətlərlə xərclərin aşağıdakı növləri üzrə qiymətləndirilir (cədvəl 3-ə bax):

- a) istehlak malları və xidmətlərinin satın alınmasına çəkilən xərclər;
- b) öz mənzilində yaşayana göstərilən xidmətlərin dəyəri;
- v) ev təsərrüfatları tərəfindən öz istehlakı üçün istehsal edilmiş və müəssisələrdən natura ilə əmək haqqı kimi alınmış malların istehlakı.

Cədvəl 3. Ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclərin sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsi

Son istehlakla çəkilən xərclərin komponentləri	Ətrin kodu	Qiymətləndirmə üçün istifadə olunan indekslər və metodlar
Istehlak mallarının və xidmətlərin satın alınmasına çəkilən xərclər	01	Malların və pullu xidmətlərin istehlak qiymətləndirilməsi indeksi 2)
Öz mənzilində yaşamaqla əlaqədar xidmətlərin dəyəri	02	Mənzil haqqı indeksi 1) yaxud xüsusi mənzil fondu sahəsinin indeksi 2)
Öz istehlakı üçün ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunmuş və natura ilə əmək haqqı kimi müəssisələrdən alınmış (əmtəə qrupları üzrə) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakı	03	1983-cü ilin qiymətləri ilə bu malların fiziki həcmi indeksi 2)
Ölkənin iqtisadi ərazisində ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclər (01+02+03)	04	
Xaricdə rezidentlər tərəfindən malların və xidmətlərin satın alınması	05	İdxal edilən istehlak mallarının qiymət indeksi, yaxud malların və pullu xidmətlərin istehlak qiymətlərinin indeksi 1)
Ölkənin iqtisadi ərazisində qeyri- rezidentlər tərəfindən malların və xidmətlərin satın alınması	06	Malların və pullu xidmətlərin istehlak qiymətlərinin indeksi 1)
Ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclər (04+05-06)	07	-

Mənbə: Statistika komitəsinin statistik hesabatlarına dair məlumatları

Ev təsərrüfatları tərəfindən satın alınmış istehlak malları və xidmətlər müvafiq təmsiledici mallar (xidmətlər) üçün istehlak qiymətlərinin indeksləri üzrə sabit qiymətlərlə qiymətləndirilir. Əgər malların və xidmətlərin növləri üzrə məlumatlar yoxdursa, onda istehlak qiymətlərinin ev təsərrüfatları tərəfindən satın alınmış bu malların və xidmətlərin hamısına aid olan ümumi indeksindən istifadə oluna bilər.

Nəticə Və Təkliflər

Milli gəlirin formalaşdırılması, bölgüsü və eləcə də yenidən bölgüsü hər bir iqtisadi sistemdə dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən də əhali gəlirlərin baş verən dəyişikliklər dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Məcmu gəlirlərdən danışarkən qeyd etdik ki, hər bir ailənin ev təsərrüfatında əldə etmiş olduğu gəlir də məcmu gəlirin bir hissəsinə əhatə etməkdədir. Bu, eyni zamanda da əhali gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Əhali gəlirləri isə müxtəlif mənbələr hesabına formalaşsın bilər. Həmin mənbələrə misal olaraq, məşğulluq nəticəsində əldə olunan gəlirləri, özüməşğulluqdan yaranan gəlirləri, mülkiyyətin satılması və yaxud da icarəsindən əldə olunan gəlirləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istehsal olunmuş həmin məhsulların satışından əldə olunan gəlirləri, müavinətlər, sosial yardımlar və təqaüdlərdən əldə olunan gəlirləri, cari transfertlərdən əldə olunan gəlirləri və digər növ gəlirləri göstərmək olar.

Xarici ölkələrdə milli gəlirin artması başqa bir ölkədə istehsal olunan məhsullara olan tələbi, həm də bu ölkənin daxili bazarında ümumi tələbi artırır. Çünki hər hansı bir ölkənin milli gəliri artdıqda onun vətəndaşlarında öz ölkə-lərində istehsal olunan məhsullardan satın almaqla yanaşı, həm də digər ölkələrə getmək, onların əmtəələrindən də satın almaq imkanı yaranır. Bu isə həmin ölkədən ixrac olunan əmtəələrin çoxalmasına səbəb olur, milli gəlir azaldıqda isə əks mənzərə müşahidə edilir. Bu da öz əksini ümumi tələbin azalmasında tapır.

Ümumi tələbin artmasına təsir edən qeyri-qiymət amillərindən biri də valyutaların məzənnələrinin dəyişmə-sidir. Başqa ölkələrin valyutaları ilə müqayisədə hər hansı bir ölkənin milli valyutasının məzənnəsinin dəyişməsi milli gəlirdən sonra xalis ixraca və ümumi tələbə təsir edən ikinci mühüm amildir. Ümumi tələbə, həmçinin demografik proseslər, milli və tarixi ənənələr və s. təsir göstərir. Məsələn, ölkədə əhali-nin sayının sürətlə artması, doğum əmsalının yüksək, ölüm əmsalının isə aşağı olması əmtəə və xidmətlərə olan tələbin artmasına, bu isə öz növbəsində istehsala daha çox ehtiyatların cəlb olunmasına və nəticə etibarilə ümumi tələbin çoxalmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyatlar

- Çudakov, A.D. (2009). Qiymət və qiymətin əmələ gəlməsi, Bakı.
David, N. (2016). The Bid Manager's Handbook.
Diego, V. (2013). Price Formation in Commodities Market, 9 th Edition, New York.
Kazımlı, X. (2008). Qiymətləndirmənin əsasları, Bakı.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Paşayev, K.P. (2010). Ticarətin idarə edilməsi, Bakı.

Sekhar, C.S. (2015). Price Formation in World Wheat Markets-Implacations for Policy.

Костин И.М., Фасхиев Х.А. (2001).Измерение конкурентоспособности предприятий. Междунар науч.-
практ. конф. Наб. Челны: КамПИ.

Крие, А., Жале, Ж. (2007). Внутренняя торговля: Пер.с фр./Общ.ред. В.С.Загашвили. М.: Прогресс-
Универс.

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (2018)

İctimai İaşə Məhsullarının Daşınmasının Azərbaycanada Logistik Üsulla Həlli

*Vüqar ALMURADOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
valmuradov@list.ru*

Xülasə

Son illərdə sürətli bir inkişaf göstərən ictimai işə sənayesi və davamlı yenilənən sənayesinin əsas həlqələrindən olan ictimai qida sektoru bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da bir çox sahədə xidmət göstərir. Azərbaycanda hal-hazırda sosial və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Yeni texnologiya əsasında pərakəndə satış, topdan və xalqa açıq işə müəssisələrinin bu istiqamətdəki davamlı inkişafı, müasir xidmət üsullarının formalaşdırılması və metodlarının tətbiqi, ictimai idarəetmə rəhbərliyinin təkmilləşdirilməsi, müəssisələrin logistikanın gücləndirilməsi və s. amillər elektron idarəetmə mexanizmdən istifadəni daha da inkişaf etməsinə səbəb olur.

Müasir dövrlərdə ictimai işənin cəmiyyətdəki rolu gedərək artırır. Cəmiyyətin ictimai işə müəssisələrinə olan tələbi, hökumətin qərarlarında, milli istehlak məhsullarında, ictimai işə müəssisələrinin müəyyən idarəetmə qərarında və talimatlarında əsaslanaraq, müxtəlif ictimai işə məhsulları və xidmətləri ilə bağlı yüksək keyfiyyətli bazanın təmin edilməsində özünü göstərir. Bu baxımdan, ictimaiyyətə açıq işə məhsullarının logistikasının dərin şəkildə çalışılmasının əhəmiyyəti, ticarət və ictimai işə işçiləri və digər elmi-praktik mövzulardakı çalışanlar üçün əhəmiyyətli bir mövzudur.

Açar sözlər: işə, Azərbaycan, logistika, daşıma, nəqliyyat

Giriş

Son illərdə bütün dünyada sürətlə texnoloji və iqtisadi inkişaf olmuşdur. Nəticədə, əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan ənənəvi nəqliyyat və daşıma anlayışı logistika anlayışı içində ələ alınır. Bugün göstərilən iqtisadi və texnoloji inkişaf gün keçdikcə qloballaşma adlandırdığımız hadisəni daha da üst səviyyəyə daşıyır. Beləliklə, rəqabət mühiti qlobal səviyyəyə çatdırılır, qlobal səviyyədə rəqabət aparən şirkətlər öz məhsullarını daha sürətli hazırlamaq və bazar payını artırmaq üçün məhsulu vaxtında daşımaq və çatdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu gün istehsal xərclərinin bir-birinə yaxın olduğu bir mühitdə rəqabət aparmaq məqsədilə logistika xidmətlərinin əhəmiyyəti artmışdır. Logistikanın uğurlu şəkildə tətbiq edərək bazara uyğunlaşmaq yolu ilə rəqiblərdən bir addım qabaqda olmaq mümkündür. Ancaq ölkənin sərhədləri içərisində olan əməliyyatların və təchizat zəncirinin proseslərinin çətinliyi bu prosesi çətinləşdirir. Bu dəyişiklik; yeni bazarlar, yeni məhsullar, yeni tədbirlər, yeni xammal və qurğular, yeni təhlükələr və imkanlarla daim müşayiət olunur (Bilgin, B., & Erkan, Ü. C. (2008), s.34).

Belə bir rəqabətli mühitdə bazar payı və mənfəət artımının ən vacib amili, aşağı qiymətə giriş təmin edən və malların rəqabət edəbilən qiymətlərlə vaxtında bazarda yerləşdirilməsini təmin edən logistika fəaliyyətdir. Başqa sözlə, təmin edilmiş logistika xidmətinin keyfiyyəti beynəlxalq bazarlarda rəqabətin vacib elementidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nəqliyyat siyasətində ümumi dönüşüm qaçılmazdır. Sərnişin və yük daşımaları nəqliyyatın bütün növləri üzrə daxili və beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmalıdır. Logistika sektorunun inkişafı bir çox sahələrdə beynəlxalq standartların təmin edilməsindən asılıdır.

Logistika, günümüzün iş dünyasında daha çox məlumatın, kommunikasiyanın və nəzarət sistemlərinin daha çox istifadə edilməsi lazım olan mal, xidmət, informasiya və kapital axınlarının biznes planlaşdırma çərçivəsi kimi təyin olunur. Bu məlumatın əsasında yuxarıda göstərilən tərif bugünkü şəraitə uyğunlaşdırılmış və aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir:

"Logistika mal və xidmətlərin tədarüku üçün planlaşdırma, quruluş, nəqliyyat və idarəetmə fəaliyyətinin hamısıdır."

Logistika zamanı məhsuldar rəqabət mühiti yaradılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, bu mühit yaradıldığı zaman logistik prosedurlar daha tez idarə olunur.

Logistikada bir çox sahə vardır. Ancaq ən əhəmiyyətli olanını göstərsək ilk növbədə daşıma mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Nəqliyyat əməliyyatları iki əsas bölmədə milli və beynəlxalq səviyyədə araşdırılır. Daşınma əməliyyatları yol, dəniz, hava, dəmir yolu, boru kəməri və birləşmə yolu ilə diversifikasiya edilə bilər.

Dünya üzərindəki bütün logistika xidmət verən təşkilatların birlikdəliyi ilə meydana gəlmiş olan "Council of Logistics Management" quruluşu logistika nə deməkdir sualını bu şəkildə cavablandırmışdır; "müşətilərin ehtiyaclarını qarşılamaq üzrə hər cür məhsul, xidmət və məlumat axışının, başlanğıc nöqtəsindən istehlak edildiyi son nöqtəyə qədər olan tədarük zənciri içindəki hərəkətinin, təsirli və məhsuldar bir şəkildə planlanması, tətbiq olunması, daşınması, saxlanması və idarə altında tutulması xidmətidir".

Metod

Problemin tədqiq edilib öyrənilməsi prosesində təhlil və sintez, deduksiya və induksiya, sistemli yanaşma metodu, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə materialların qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və analiz-sintez üsullarından istifadə olunmuşdur.

Analiz

İctimai iaşə sənayesinin istehsal və marketing sahələrində çox fərqli problemlər yaşamaqdadır. Bu problemləri: müasir təsisatın qurulamaması, qeydiyyatdan kənar xarici istehsal, haqsız rəqabət, təhsilli işçilərin sayının azlığı və s. kimi göstərmək olar (Bozdag H. 2005. Yemek Sanayinin Gelisimi, s.56).

Bütün bunların yanı sıra ictimai iaşə sənayesində aşağıdakı ümumi problemləmlərlə də qarşılaşmaq olar:

- İqtisadi və maliyyə problemləri,
- Kapitalın kifayət qədər olmaması,
- Makroiqtisadi tarazlığa nail olmaq,
- Yüksək kapital və əsas sənaye daxilolma xərcləri,
- Texnoloji inkişafı yaranan problemlər,
- Yeni texnoloji ixtiralarla uyğunluq təmin etmək,
- İxtisaslı işçilərin olmaması

Vurğulamaq lazımdır ki, ictimai iaşə sektorundakı catering şirkətləri qeydiyyatdan keçmədən və ədalətsiz rəqabət səbəbiylə problem yaşayır. Bu vəziyyət də özülüyündə sektorun inkişafına və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

İctimai iaşə sektorunun qarşılaşdığı digər problemlərdən biri isə müəssisələrin restoran, bar, kafe, yeməxana və s. daxil olmaqla müxtəlif növlər üzrə təsnifləşdirilməsində yaranan problemlərdir. Lakin Azərbaycan Respublikasında bu problemin həlli üçün mövcud qanunvericiliyə əsasən, ictimai iaşə müəssisələri xidmət tələblərinə, normativ hüquqi prosedurlara və sənədlərə uyğun olaraq təşkil edilməli və bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin ticarət, məişət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) Qaydaları haqqında 80 sayılı qərarı bütün hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər, onların ticarət, məişət və digər növ xidmət obyektlərinin fəaliyyətlərini tənzimləyir. Bu qanuna əsasən menecer tərəfindən təsdiqlənmiş menyular və yemək çeşidlər siyahısı ictimai yemək salonunda müştərilərə təklif olunan məhsul və xidmətlər haqqında tam və dəqiq məlumat verməlidir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cədvəl 3.1. İctimai iaşə sektorunun güclü və zəif yönləri

Sektorun zəif yönləri	Sektorun güclü yönləri
Zəncirvari şirkətlər tərəfindən yaradılan haqsız rəqabət	Zəngin milli mətbəx və qida mədəniyyəti
İş yerlərinin əksəriyyəti nəzarəti saxlamaq və qiymət üstünlüyü təmin etmək məqsədi ilə öz ərzaqlarını istehsal etməyə üstünlük verməsi	Xammal üçün kifayət qədər resurslara malik olması
Qiymət siyasətində standart qiymətin olmaması	Keyfiyyətli məhsul
Sektorla əlaqəli media və dövlətlə kifayət qədər ünsiyyətin olmaması	Müasir texnoloji infrastruktur
İxtisaslı təchizatçıların olmaması	Bəslənmə ehtiyacının ənənəviləşdirilməsi
Kiçik ailə şirkətləri olan şirkətlərdən yaranan institusional problemləri	Keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərini təkmilləşdirmək üçün uyğunlaşma səyləri

Cədvəl 3.2. İctimai iaşə sektoru üçün prespektivlər və təhditlər

Sektor üçün prespektivlər	Sektor üçün təhditlər
Özəlləşdirmə	Bəzi ərazilərdə əkin sahələrinin ətraf mühit amillərindən təsirlənərək insan sağlamlığına qarşı təhdidlərin meydana gəlməsinə səbəb olacaq məhsulların yetişdirilməsi
sektorun peşəkarlığı	Miras və qeyri-effektivliyə görə əkin sahələrinin daralması və parçalanması
kütləvi tələbatın artması	Məktəblərdə və universitetlərdə fast food istehsalına doğru dəyişiklik
AB prosesi ilə uzun raf ömrü ilə qida məsələləri potensialı	Yemək kuponlarının məqsəddən kənar istifadəsi
Müvafiq bəslənmə ilə çoxçəkili olmağın qarşısının alınması	Qlobal istiləşmə və məhsullarının çatışmazlığı səbəbindən qiymət artımı
Sektorda xarici şirkətlərin və müəssisə kapitalının maraqları	Könüllü sistemə keçid tezliyi, əksər müəssisələrin ictimai iaşə üçün nəzərdə tutulmaması
Dünyada sağlam qidalanma istiqamətində artan meyl	Zəif xidmət göstərən şirkətlərin bütün sektora qarşı şübhə yaratmaları

Yuxarıda göstərilən cədvəllərdən də görüldüyü kimi sektor inkişafına təsir edən çoxlu amillər vardır. Bu amillərin hər biri sektorun prespektivlərində, zəif və güclü tərəflərinin müəyyən edilməsində özünü göstərir.

Müəssisələrin ümumi logistika xərclərində daşınma sisteminin dəyəri çox yüksəkdir. Daşınma logistikası xərclərinin yüksək dərəcəsi ilə nəqliyyat vasitələrinin və işçilərin optimal verimliliklə və minimum xərclə işlədilməsi problemi logistika idarəçiliyində ən vacib problemdir.

Dünya ölkələrində logistikanın idarə edilməsi anlayışı, tədarük zənciri içindəki müddətdə, başlanğıc nöqtəsindən, məhsulun istehlak edildiyi son nöqtəyə qədər olan hərəkətinin, təsirli və məhsuldar bir şəkildə planlanması, tətbiq və nəzarətin həyata keçirilməsi xidməti olduğu ifadə edilməkdədir. İctimai iaşə məhsullarının logistikası baxımından ən kritik aspekt, şübhəsiz ki, son istehlakçıya qədər məhsulun təzə(fresh) olmasıdır. İctimai iaşə obyektləri baxımından çox əhəmiyyətli olan və kritik dəyər daşıyan "son istehlakçıya qədər təzəliyin qorunması" faktı, firmaları bu mövzunun üzərində düşünməyə vadar etmiş və son illərdə logistika anlayışının içərisində bir anlayış olmaqdan çıxıb ayrı bir ixtisas sahəsi halına gəlmişdir (Aktaş N, Özdoğan Y (2008). "Toplu Yemek Hizmeti Veren Bazı Kurumların TS 8985'e Göre Değerlendirilmesi", s.74).

Dünya ölkələrində ictimai iaşə məhsullarının daşınması ilə bağlı ümumi problemlər aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

- Həddindən artıq avtomobilin sıxlığı,(tıxac)
- Vasitələrdən istifadə olunmasının yetərsizliyi,
- Daşınmada məhsulun vaxtında və zamanında çatdırılması ,
- Xidmət keyfiyyətinin olmaması

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün Dünya ölkələrində aşağıdakı təkliflər verilir (Aydın N (2009). Kişisel Görüşmə (4 Nisan2009, s.102):

- nəqliyyat vasitələrinin iqtisadi istifadə müddətinin artırılması,
- fərdi nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin azaldılması,
- bütün sifarişlərin vaxtında çatdırılması,
- Bir səfərdəki çatdırılma miqdarını artırmaq.

Azərbaycanda "Fresh Catering" şirkətinin təmsalında ictimai iaşə məhsullarının xammal və hazır qida bazasının müvafiq temperaturda saxlamaq üçün 2 soyuducu var: onlardan biri həyətdə, digəri isə dolu yeməklərin saxlanması üçün anbarda yerləşdirilir; TermoCold Şirkəti tərəfindən soyuducuların hər ikisi təmin edilir.

İctimai iaşə məhsullarının mətbəxdən müştərin masasına təhlükəsiz daşınması üçün, "Fresh Catering" in 9 ədəd soyuducusu və 4 vaqon ilə təchiz olunmuş nəqliyyat vasitəsi vardır.

Nəticə Və Təkliflər

İctimai iaşə sektorunun məqsədi, qida keyfiyyəti və gigiyena standartlarını təklif etməklə yanaşı istehlakçıların düzgün və balanslaşdırılmış bəslənməsini ən uyğun xidmət standartlarına uyğun həyata keçirmək və qida qalıqlarının qarşısını alaraq iqtisadi itkiləri minimuma endirməkdir.

İctimai iaşə məhsullarının daşınmasında müştərilərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün məhsulların effektiv və səmərəli nəqliyyat və saxlama işlərini planlaşdırma, idarə etmək, xidmət və onların başlanğıc və istehlak nöqtələri arasında müvafiq məlumatları təmin etmək önəmlidir.

Azərbaycanda bu sahədə yaranan problemlərdən bəziləri aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər:

- Bəzi ərazilərdə çox sıxlıq olması və tıxacların yaranması
- Nəqliyyatdan istifadənin yetərsizliyi
- Səfər sayının artmağı
- Bəzən xidmət keyfiyyətinin pis olması kimi səbəblərdən problemlərin artdığı müşahidə edilir. Bu problemlərin həlli müştərilərə daha keyfiyyətli xidmət göstərəcək və şəhər logistikasını daha sistemli hala gətirəcək və lazımsız avtomobilin sıxlığını təmin edəcəkdir [9,s.85].

Bu baxımdan ictimai iaşə logistikasının bütöv bir şəkildə inkişaf etdirilməsi lazımdır. İctimai iaşə xidmətləri göstərən müəssisə tərəfindən alınması və satılması üçün xüsusi tədbirlər təşviq edilməli və dəstəklənməlidir. Bunun üçün təkliflər aşağıdakı kimi verilə bilər:

- Nəqliyyat vasitələrinin iqtisadi keyfiyyətinin artırılması
- Keyfiyyətsiz nəqliyyat vasitələrinin azaldılması
- Nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin artması
- Bütün sifarişlərin vaxtında çatdırılması
- Flexible(elastik) iş üsulları təkmilləşdirilməsi
- Birbaşa çatdırılma miqdarının artırılması
- Çox miqdarda daşınmaya icazə verən çox bölməli nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi
- Bir anda bir neçə tədarükü həyata keçirmək
- Təslim miqdarlarını göstərmək
- Məhsulun keyfiyyətini qorumaq üçün texnologiyadan istifadə.

Sadalanmaları nəzərə alaraq bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı təklifləri vermək olar:

- Sektorda qeydiyyatdan keçməmiş məhsul istehsal edən şirkətlərin təsdiqi və bağlanması. Bu insan sağlamlığı, ərzaq təhlükəsizliyi və ədalətsiz rəqabət üçün vacibdir.

- Gündə milyonlarla insana xidmət edən kütləvi iaşə sektorunda ərzaq yoxlamaları və cərimə sanksiyaları artırılmalıdır.
- AZSTAND tərəfindən logistika avadanlıqları üçün qoyulan standartlara və ərzaq standartlarına riayət edilməlidir.
- Qida təhlükəsizliyi sistemlərinin sertifikatlaşdırılması dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməlidir və sənəd xərcləri azaldılmalıdır.
- Bütün işçilər, xüsusilə aşpazlar, logistika işçiləri şirkətin daxilində ərzaq təhlükəsizliyi və peşə təhlükəsizliyi üzrə mütəmadi olaraq lazımi təlimlər keçirməlidirlər. Beləliklə, qidalanma zəhərlənmələri və iş qəzaları sayını azalda bilər.
- Müştərilər və ya istehlakçılar qida xidmətindən əvvəl şirkətlərin mətbəxlərini ziyarət etməlidirlər və istifadə edən xammalın alınması üçün qida şirkətlərindən faktura üçün müraciət etməlidirlər. Qida xidməti qiymət təkliflərini dəyərləndirərkən xidməti alacaq olan şirkət təxminən bir xərc tələb etməlidir və təklifi təxmini dəyəri ilə qiymətləndirməlidir. Qida xidməti almağa başladıqdan sonra müəyyən bir dövrlərdə iaşə şirkətinə müraciət etməlidir.
- Sərnişin yemək xidməti verən firmalar müştəri portfelini, imkanlarını, mövsümü, dövrü şərtləri nəzərə alaraq təşkil etməlidir. Onlar qəfil azalmalara və potensialın artmasına qarşı tələbləri proqnozlaşdırmaqla lazımi tədbirləri görməlidirlər.
- Çörək israfını qarşısını almaq üçün ərzaq və çörək israfını azaltmaq üçün kütləvi iaşə xidmətləri göstərən şirkətlər yemək menyusuna görə yeyilə biləcək çörək sifarişini verilməli, çörəklər xidmətdən qısa bir müddət əvvəl incə dilimlər halında dilimlənməlidir. Menülər sonrakı menyularda artan çörək istifadə ediləcək şəkildə hazırlanmalıdır.
- Ətraf mühit mühəndisləri və ərzaq mühəndislərindən ibarət olan bir komissiya, ərzaq tullantılarının qiymətləndirilməsi və tullantıların təkrar emalı üçün ölkə daxili komissiya qurulmalıdır.
- Menyunun planlaşdırılmasında təlimləndirilmiş kadrlara üstünlük verilməli və menyular xidməti verilmiş müəssisələrin strukturu və gözləntiləri ilə hazırlanmalıdır. Menü hazırlayarkən meyvə və tərəvəz mövsümünə diqqət yetirmək vacibdir.
- Satılma şöbələri şirkətlər üçün vacibdir. Daha çox məhsul portfeli ilə təlim keçmiş kadr və təchizatçılar üstünlük olmalıdır. Təchizatçıdan alınan məhsulların həcmi artdıqca, sövdələşmə payları və ödəmə müddəti artırıla bilər.
- İkrəm sektorunda şirkətlər öz aralarında bir təşkilati struktur yaratmalıdırlar və sektorun problemlərini, xüsusilə də qiymət siyasətini həll etmək üçün birgə təşəbbüslər həyata keçirilməlidir. İctimai iaşə xidmətləri xüsusi tədbirlər görmək və həyata keçirmək üçün motivasiya olunmalı və təşviq edilməlidir. Bu sahə üçün təkliflər isə aşağıdakı kimi verilə bilər:

- Nəqliyyat vasitələrinin iqtisadi istiafə müddətinin artırılması
- Boş səfərlərin azaldılması
- nəqliyyat vasitələrinin doluluğunun artırılması
- bütün sifarişlərin vaxtında çatdırılması,
- elastik və xarici şirkətlərin iş nümunələrindən faydalanmaq,
- Bir səfərdəki çatdırılma təlimatlarını artırmaq,
- Böyük miqdarda daşınmaya imkan verən çox hissəli nəqliyyat vasitələrdən istifadə edilməsi,
- Bir anda bir neçə tədarükü həyata keçirmək,
- Təslimat miqdarlarını birləşdirmək,
- Məhsulun keyfiyyətini qorumaq üçün texnologiyadan istifadə.

Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əməliyyatları yenidən təşkil etmək idarəetmə və nəzarət fəaliyyətlərinin təşkili və kollektiv ərzaq lojistik sisteminin davamlı inkişafını artıracaqdır.

Ədəbiyyatlar

- Adams M, Motarjemi Y (1999). Basic Food Safety for Health Workers. World Health Organisation, Geneva. [http://whqlibdoc.who.int/hq/1999/WHO_SDE_PHE_FOS_99.1.pdf]
- Aktaş N, Özdoğan Y (2008). “Toplu Yemek Hizmeti Veren Bazı Kurumların TS 8985’e Göre Değerlendirilmesi” <http://www.nilufer.bel.tr>
- Aksu B (2008). “Toplu (Hazır) Yemek Sektöründe Olması Gereken Teknik Özellikler” <http://www.saniter.com.tr/forum/showthread.php>
- Aydın N, Bozdağ H, Boyacıoğlu D, Cengiz A (2008). “Yemek Alırken Şirketlere Tavsiyeler”, “20 Milyon Risk Altında”, “20 Milyon İşletmeyi 600 Kişi Nasıl Denetlesin”, Aksiyon Dergisi, S.548 .
- Aydın N (2009). Kişisel Görüşme (4 Nisan 2009), YESİDEF Başkanı, İstanbul.
- Altun Karadeniz, N., & Çetin Ş. (2007). Adana İlinde Faaliyet Gösteren Beş “Catering” İşletmesinin Tesis Dışı Ziyafet Organizasyonlarında Uyguladıkları Kalite Kontrol Sürecinin İncelenmesi. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, S. 80, 86, 87, 75-89.
- Arslan, P., & Yüksel, A. (1985). Toplu Beslenme Yapan Kurumlarda Ekmek Tüketimi, Atımı ve İsrafın Önlenmesi Konusunda Alınacak Önlemlerle İlgili Bir Araştırma. Gıda Dergisi, S.318, 317-321.
- Atılan, M. (2008). Adana’da Toplu Beslenme Yapılan Bazı Kurumların Menülerinin Değerlendirilmesi ve Tüketici Görüşlerinin Belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Azaklı, S. B. (2009). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam ve Ekonomik Boyutu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Bilgin, B., & Erkan, Ü. C. (2008). Bir Hazır Yemek İşletmesinde HACCP Sisteminin Kurulması. Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 267, 268, 281, 267-281.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Bozdog H. 2005. Yemek Sanayinin Gelismisi, YSAD, 120 s, stanbul.
- Candan, M. (2007). Kayıt Dışı İstihdam, Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı Ve Toplumumuz Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri. Uzmanlık Tezi. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Cebirbay, M. A., & Işık, N. (2016). Osmanlı Dönemi'ne Ait Toplu Beslenme Sistemi Örneği. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Ceyhun Sezgin, A., & Artık, N. (2015). Toplu Tüketim Yerlerinde Gıda Güvenliği ve HACCP Uygulamaları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 57, 60, 56-62.
- DEFRA. 2003. Review of London Wholesale Markets. London
- Gürsoy, D. (1995). Yemek ve Yemekçiliğin Evrimi. İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.
- Haklı, G. & Çakıroğlu F. P. (2014). Toplu Yemek Üreten İşletme Mutfaklarının Hijyen Durumlarının Değerlendirilmesi. *DBHAD Uluslararası Hakemli Beslenme Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 01, Sayı: 02, 26, 25-35.
- Jansen DR, van Weert A, Beulens AJM, Huirne BMR. 2001. Simulation model of multi-compartment distribution in the catering supply chain. *European Journal of Operational Research*, 133: 210-224.
- Karahasanoğlu, Ü. (2010). Hazır Yemek Sanayinde Üretim Sistemi ve Maliyet Kontrolü 'Hazır Yemek İşletmesinde Bir Uygulama'. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, K., Sevinç, G., Sevinç M.R. ve Asoglu, V. (2015). Hazır Yemek İşletmelerinin Sorunları Ve Çözüm Önerileri: Şanlıurfa Örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* C:5 S:8 Yaz (1-9).
- Petts J. 2003. Sustainable Food Procurement; benefits, issues and opportunities. *Local Food in East Sussex Public Sector Catering*, 20 Mart 2003. East Sussex, İngiltere.
- USDA Foreign Agricultural Services. 2005. GAIN Raporları, Turkey HRI (Hotels, Restaurants and Institutional) Food Service Sector 2005.
- Аграновский Е.Д., Дмитриев Б.В. Основы проектирования и интерьер предприятий общественного питания. –М.: Экономика, 1982
- www.taxes.gov.az
- www.statistika.gov.az
- <http://freshcatering.az/>

Azərbaycan Respublikasının ixrac əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Vüsal HÜSEYNZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
v.huseynzade95@gmail.com

Xülasə

Ölkəmizin ixracının strukturunda önəmli yeri neft və neft məhsulları tutur. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının kiçik bir hissəsi reallaşdırılır, həmçinin ixrac məhsullarının yalnız bir neçə növdə olması da önəmli problemlərdən biridir. Emal sənayesinin zəif inkişaf etməsi ixrac imkanlarının reallaşdırılmasına mənfi təsir edən əsas faktorlardan biridir. İdxaldan asılılığın azaldılması və ixracı təşviq edən prioritet sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi, ixracla bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyasında nəzərə alınan önəmli məsələlər arasında ixrac potensialının artırılması və reallaşdırılmasının təmini, dünya bazarlarına çıxarılan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, onların tələb olunan keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılması, ixrac olunan məhsulların çeşidinin artırılması, idxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin yaradılması ilə idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Xarici iqtisadi strategiyada reallaşdırılması hədəf kimi müəyyən olunan bu məsələlərin həlli üçün ixracın təşviqi məqsədi ilə ixracla məşğul olan müəssisə və təşkilatlara dövlət tərəfindən lazımı dəstəyin göstərilməsi, ixracın stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının artırılması imkanları, ixracın zəif diversifikasiyalaşdırılması problemləri, stimullaşdırma tədbirlərinin icrasının zəruriliyi əks etdirilmişdir. Reallaşdırılan ixrac potensialı ilə mövcud ixrac potensialı arasındakı fərqin iqtisadi şərh verilmiş, ixracın strukturunda xüsusi çəkiyə malik olan mal qruplarının ixrac həcmi tədqiq edilmiş, ixrac potensialının artırılması imkanları olan prioritet sahələrin inkişaf istiqamətləri qeyd edilməklə ixrac performansının yüksəldilməsi məqsədilə ixracın təşviqinə aid konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: İxrac potensialı, İxracın diversifikasiyalaşdırılması, Mal qruplarının təhlili, İxracın stimullaşdırılması

Giriş

Ölkəmizin xarici iqtisadi strategiyasında öz əksini tapan əsas prioritet istiqamətlər arasında beynəlxalq təsərrüfat sistemində güclü inteqrasiya, qlobal geoiqtisadi məkanda yaranan yeni inkişaf meyillərinə uyğun olaraq adekvat reaksiya vermək imkanının artırılması yer alır. Xarici iqtisadi strategiyada ixrac potensialının artırılması, ixracın strukturunda qeyri-neft ixracının xüsusi çəkisinin çoxaldılması, ixrac edilən məhsulların çeşid zənginliyinin yaradılması, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda tanıtımı kimi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra dünya əmtəə bazarlarında neft məhsullarının qiymətlərində kəskin enmələr yarandı. 2014-cü ilin sonunda dünya bazarlarında

Brend markalı neftin qiymətinin 62 ABŞ dollarına olması ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətində bir sıra mənfi təsirlər doğurdu. Mənfi tendensiya sonrakı illərdə də davam etdi.

Metod

Araşdırma zamanı sistemli-struktur yanaşma, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, analiz və sintez, ümumiləşdirmə təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. İxrac əməliyyatlarının kompleks təhlili zamanı sistemli-struktur təhlil metodundan istifadə edilmiş, mal qruplarının ixracın quruluşundakı xüsusi çəkisi qiymətləndirilərkən analiz və sintez, həmçinin qruplaşdırma metodları tətbiq olunmuş, ixrac potensialının artırılması imkanları olan məhsulların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqatın məqsədi iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsində ixrac fəaliyyətinin artırılmasının əhəmiyyətini vurğulamaq, ixrac əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında ixracın stimullaşdırılmasının zəruriliyini əks etdirmək, onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi yönündə təklif və tövsiyələr tərtib etməkdir. Tədqiqatın obyektı ixrac potensialının artırılması və ondan istifadəni təşkil edən iqtisadi fəaliyyət sahələri, ixrac prosesi ilə bağlı olan digər iqtisadi məsələlərdir.

Analiz

DGK-nin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən 2018-ci ildə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 30 923,6 milyon, ixracın həcmi 19 458,63 milyon, idxalın həcmi 11 464,97 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Müvafiq dövr ərzində ölkə rezident və qeyri-rezidentləri vasitəsilə dünyanın 185 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqəsi qurulmuş, məhsul və xidmət ixracı 113 ölkə ilə aparılmış, 178 ölkədən isə məhsul və xidmətlərin idxalı həyata keçirilmişdir. Bu dövr üçün xarici ticarət saldosu 8825,9 mln. ABŞ dolları dəyərində müsbət balans malik olmuşdur. 2017-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 22 593,6 mln. ABŞ dolları, idxalın həcmi 8782,0 mln. ABŞ dolları, ixrac isə 13 811,6 mln. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. 2017-ci ildə ölkəmiz dünyanın 187 ölkəsi ilə ticari-iqtisadi əlaqələr yaratmış, xarici ticarət saldosu 5 029,6 mln. ABŞ dolları həcmində müsbət balans dəyərində olmuşdur. Cari ilin əvvəlki illə müqayisəsi zamanı xarici ticarət dövriyyəsində faktiki qiymətlərlə 30,9% artım qeyd olunmuş, ixracda 31,1%, idxalda isə 30,5% artım müşahidə edilmişdir. Real ifadə ilə qeyd etsək, xarici ticarət dövriyyəsində 0,5% artım olmuş, ixracın həcmində müvafiq göstərici 0,6%, idxalda isə 0,2% dəyərindədir.

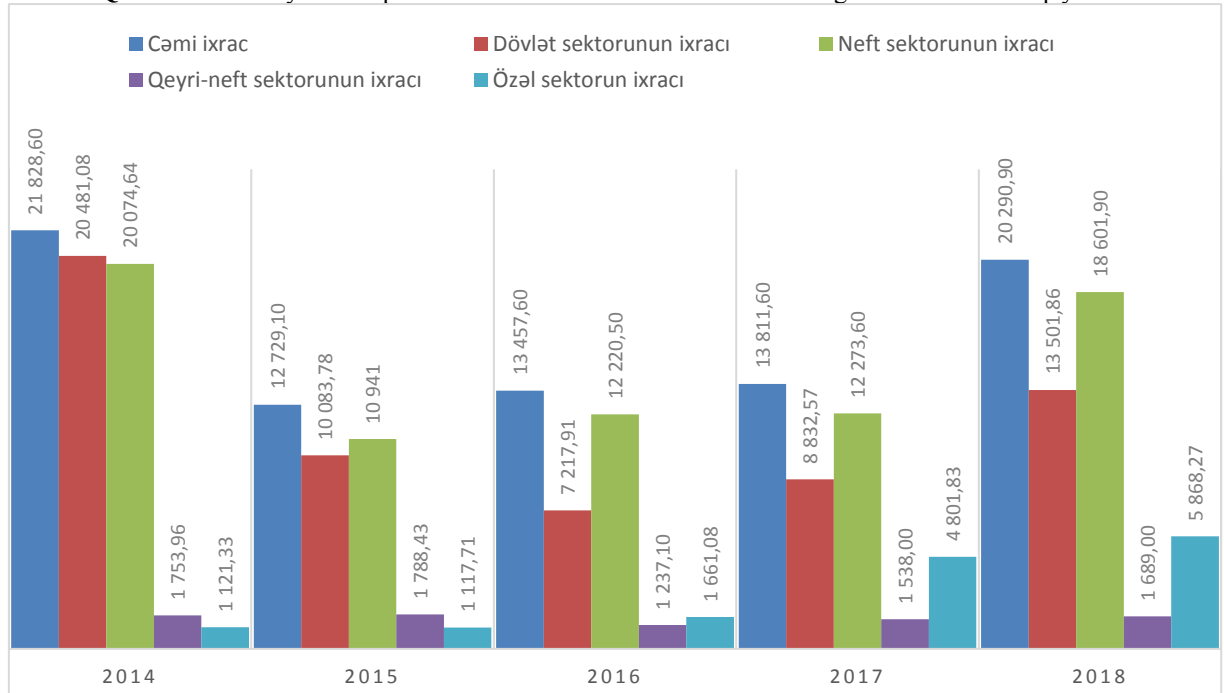
Cari ildə AR-nın cəmi ixracında əvvəlki ilə nəzərən 30,9% artım qeyd edilsə də, böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisə aparıldıqda 2018-ci ilin ümumi ixracının 2014-ci ilin müvafiq

göstəricisindən 7,04% az olduğunu qeyd etmək olar. 2018-ci ildə dövlət sektorunun ixracı 13 501,86 mln. ABŞ dolları olmuş, özəl sektorun ixracda payı 5 868,27 mln. ABŞ dolları dəyərini təşkil etmişdir. 2014-cü ildə dövlət sektorunun ixracda payı 20 481,08 mln. ABŞ dolları, özəl sektorda isə 1 121,33 mln. ABŞ dolları idi. 2018-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə dövlət sektorunun ixracda payı 34,08% azaldığı halda, özəl sektorun ixracda payı 5 dəfə artmışdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “2014-cü ildə ölkəmizdən ixrac edilən məhsulların çeşidlərinin sayı 2 151 ədəd olmuş, 2018-ci ildə isə ixrac olunan məhsulların çeşid zənginliyi artaraq 3 088 ədəd təşkil etmişdir” (DGK "Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətin Gömrük Statistika", 01.01.2018 – 31.12.2018, s. 6).

Aşağıdakı qrafikdə 2014-2018-ci illər üzrə ixracla bağlı cəmi ixrac, neft və qeyri-neft sektorunun ixracı, dövlət sektoru və özəl sektorun ixracda payı əks etdirilmişdir:

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasının 2014-2018-ci illər üzrə ixrac göstəricilərinin müqayisəsi.

Mənbə: Qrafik DSK-nin <https://www.stat.gov.az/>, DGK-nin <http://customs.gov.az/> materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2018-ci ildə AR-nın qeyri-neft ixracının həcmi 1689 mln. ABŞ dolları olmuş və ümumi ixracın sadəcə 8,83%-ni əhatə etmişdir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı sektor üzrə ixracda artım yaratsa da, bu dövrdə qeyri-neft ixracının cəmi ixracdakı payında böyük dəyişiklik olmayıb. Aşağı neft qiymətləri dövründə ixracın həcmində azalmanın olduğunu nəzərə alaraq, cəmi ixracda qeyri-neft ixracının xüsusi payının dinamikasının təhlilini aparsaq,

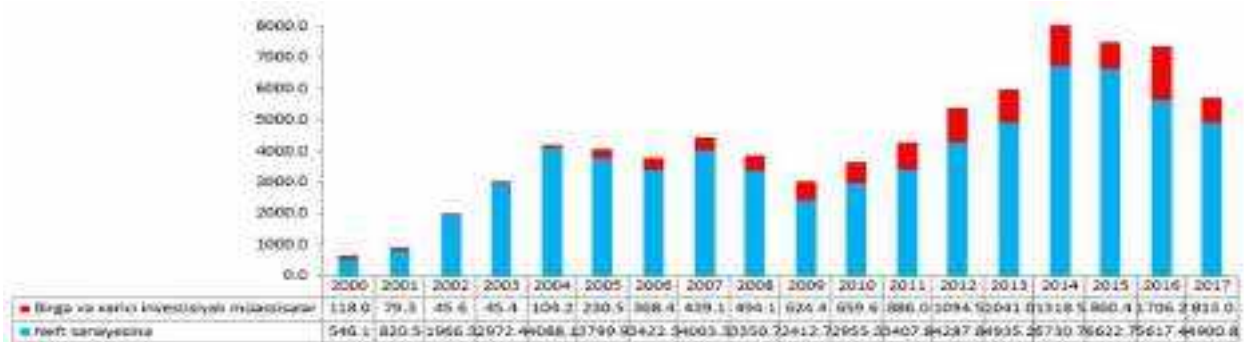
onun oynadığı rolün cüzi olduğunu görə bilərik. Belə ki, 2014-cü ildə qeyri-neft ixracı ümumi ixracın 8%-ni təşkil edirdi, cari ildə isə əvvəlki ilə nəzərən qeyri-neft ixracında 150 milyon, yəni 10%-lik artım, 2016-cı illə müqayisədə 452 milyon, 36% müsbət fərq olduğu halda, 2014-cü ilin müvafiq göstəricisindən 65 milyon ABŞ dolları, yəni 3,7% azdır. 2015-ci illə müqayisədə bu fərq 99,4 mln. ABŞ dolları, yəni 5,6% az olmaqla bizə göstərir ki, qeyri-neft sektorundakı yaranan inkişaf ölkəmizin ixracında müsbət impuls olsa da, ixracın neft sektorundan asılılığı kifayət qədər yüksəkdir.

Aşağıdakı diaqramın təhlilindən aydın olur ki, qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş BXİ-in həcmində 2014/2017-ci illər intervalında kəskin dalğalanma yaranmışdır. 2014-cü illə müqayisədə 2015-də BXİ-in həcmində 34,7% azalma, 2016-cı ildə əvvəlki ilə nisbətdə 98,3% artım, 2017-də isə 52,4% azalma müşahidə edilir. 2018-ci ilin ilk 6 ayı ərzində ölkə iqtisadiyyatına 2 mlrd. 53,5 mln. ABŞ dolları dəyərində birbaşa xarici investisiya cəlb edilmiş, qeyri-neft sektoruna isə 423,3 mln. ABŞ dolları dəyərində investisiya qoyulmuşdur, bu isə 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 10,4% azalma deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft məhsullarının dəyərdən düşməsi ilə əlaqədar olaraq neft sektorunun ixracından əldə edilən valyuta vəsaitlərinin azalması ilə paralel şəkildə qeyri-neft ixracının dəyərinin kiçilməsi baş vermişdir. Fikrimizcə, buna səbəb neft sektoruna yatırılan birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna qoyulan birbaşa xarici investisiyalardan dəflərlə çox olmasıdır.

2000-2017-ci illər intervalında iqtisadiyyatımıza yatırılan 77,8 mlrd. dəyərində olan BXİ-in 66,8 mlrd, yəni 85,9%-i neft sektorunun inkişafına yönləndirilmiş, qeyri-neft sektoruna isə 19,9 mlrd. ABŞ dolları dəyərində, yəni 14,1%-i qədər investisiya qoyulmuşdur. Ölkəmizin qarşısında dayanan ixracla bağlı əsas çağırışlardan biri də ixrac olunan məhsulların çeşid zənginliyinin yaradılmasıdır. Aşağıdakı diaqramda neft və qeyri-neft sektoruna qoyulmuş xarici investisiyaların dinamikası əksini tapmışdır:

Şəkil 1. Neft və qeyri-neft sektoruna yatırılan birbaşa xarici investisaların dinamikası (milyon ABŞ dolları)

Mənbə: Mehtiyev A., “Azərbaycana birbaşa xarici investisiyalar: mövcud durum və problemlər” (26.10.2018) elmi məqalə <http://fed.az>

Yuxarıda biz xarici ticarət zamanı 2018-ci ildə ixrac edilən məhsulların çeşid sayının 3 088 ədəd olduğunu qeyd etsək də, 2018-ci ilin xarici ticarət stastikasının təhlili zamanı ölkəmizdən xaricə ixrac edilən 20 290,9 mln. ABŞ dolları dəyərində ixracın 17 748 468,89 mln. ABŞ dolları dəyərində olan hissəsi, yəni 91,17%-ni xam neft, neft məhsulları və təbii qazın təşkil etdiyini nəticə olaraq əldə etmək olar. Neft sektorunda istehsal edilən məhsulların çeşid sayı isə məhduddur və 5 əsas növdə istehsal edilən məhsul neft ixracında xüsusi çəkiyə malikdir. Həmin mallara emal prosesin keçməyən neft məhsulları, neft koksu (susuzlaşdırılmamış), təbii qaz, neftin emalından alınan mühərriklərin kerosin yanacağı və müxtəlif məqsədlərdən ötrü istifadə edilən qazoyllar aiddir. Qeyri-neft sahələrinin ixracının strukturunda aqrar sektor, kimya, qida və metallurgiya sənayesinin 30-dan çox çeşiddə məhsulu əsas çəkiyə malikdir.

İxracatın zəif diversifikasiyalaşdırılması ixrac potensialının artırılmasının, həm növ, həm də coğrafi baxımdan ixracın şaxələndirilməsinin zərurilini əks etdirir. 2018-ci ilin cəmi ixracının 91,17%-nin neft sektorunun payına düşməsi, eləcə də qeyri-neft sektorunun ixrac mallarının çeşid sayının 1000-dən çox olmasına baxmayaraq, qeyri-neft ixracının 73%-nin, yəni 1 mlrd. 232 milyon ABŞ dolları dəyərində olan hissəsinin cəmi 30 çeşiddə olan qeyri-neft sektoru mal və xidmətlərinin hesabına təşkil edildiyini, nəticə olaraq əldə edirik.

2018-ci ildə qeyri-neft ixracının strukturunda pomidor 177,4 milyon ABŞ dolları dəyərində ixrac olunmaqla ilk yeri tutmuş, qeyri-neft ixracında xüsusi çəkisi 10,5% olmuş, cəmi ixracın isə 0,89%-ni təşkil etmişdir. 2017-ci illə müqayisədə pomidor məhsulunun ixracında 25,8 milyon ABŞ dolları dəyərində, yəni 17%-lik artım yaranmışdır. Qızıl ixracının həcmi 118 milyon ABŞ dolları olmuş, qeyri-neft ixracının quruluşunda 2-ci yerdə dayanmaqla qeyri-neft ixracının 6,99%-ni, cəmi ixracın isə 0,61%-ni təşkil etmişdir. Qızıl ixracında isə 2017-ci illə müqayisədə 7,4 milyon ABŞ dolları dəyərində, yəni 5,9% azalma olmuşdur

“Xurma məhsulu qeyri-neft ixracının strukturunda 3-cü yerdədir və ixracının həcmi 114,5 milyon ABŞ dolları dəyərindədir. Əvvəlki illə müqayisədə xurma məhsulunun ixracı 23,6 milyon ABŞ dolları dəyərində olmaqla, 26%-lik artım müşahidə edilmişdir. Qeyd edək ki, xurma məhsulu cəmi ixracın 0,59%-i, qeyri-neft ixracının isə 6,78%-i dəyərindədir” (İİTKM, “İxrac icmalı”, 2019, Yanvar, s. 6).

Fındıq ləpəsi, elektrik enerjisi, mahlıç, həmçinin polietilen və emal edilməmiş aşqarlanmış alüminium, eləcə də qatran yağı kimi məhsullar ixracın çeşidlərini zənginləşdirir.

“2018-ci ildə meyvə-tərəvəz məhsullarının ixracında 2017-ci illə müqayisədə 559,6 milyon ABŞ dolları dəyərində, yəni 11%-lik artım yaranıb. Digər ixrac məhsullarından elektrik enerjisinin ixracının dəyəri 65,6 milyon ABŞ dolları olmaqla, yəni 28,6%-lik artım ilə xarakterizə edilir. Kimya sənayesi məhsullarının ixracının dəyəri isə 78,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, 2,4%-lik azalma müşahidə edilmişdir” (İİTKM, “İxrac icmalı”, 2019, Yanvar, s. 9).

İxracın qeyri-neft sahələrinin strukturuna nəzər yetirdikdə ixracın həcmində xüsusi payı olan 5 məhsuldan başqa, digər malların ixrac dəyəri çox aşağıdır. Sektor üzrə tək məhsuldan ixracın asılılıq dərəcəsi 10%-dir (ixracının statistik dəyəri 177,4 milyon ABŞ dolları olan pomidor məhsulu).

Ölkəmiz üçün ixracatda qeyri-resurs məhsul növlərinin ixracının həcmi yüksəltməklə yanaşı, ixracın coğrafi baxımdan şaxələndirilməsinə ehtiyac vardır, çünki, idxalatçı ölkələr təbii fəlakət, həmçinin iqtisadi böhranlarla üzləşdiyi vaxt ixracın coğrafi baxımdan diversifikasiyalaşdırılması mümkün risk, həmçinin yarana biləcək təhlükənin qarşısını alır. 2018-ci il ərzində ölkəmiz dünyanın 185 ölkə ilə tərəfdaşlıq əlaqəsi qurmuş, ixracda İtaliya, İsrail, Çexiya, Türkiyə, Almaniya və Hindistan əsas ölkələrdən biridir. Sektor üzrə ixracın 75,1%-i beş ölkə ilə yaradılan ticarət tərəfdaşlıqları hesabına formalaşmışdır.

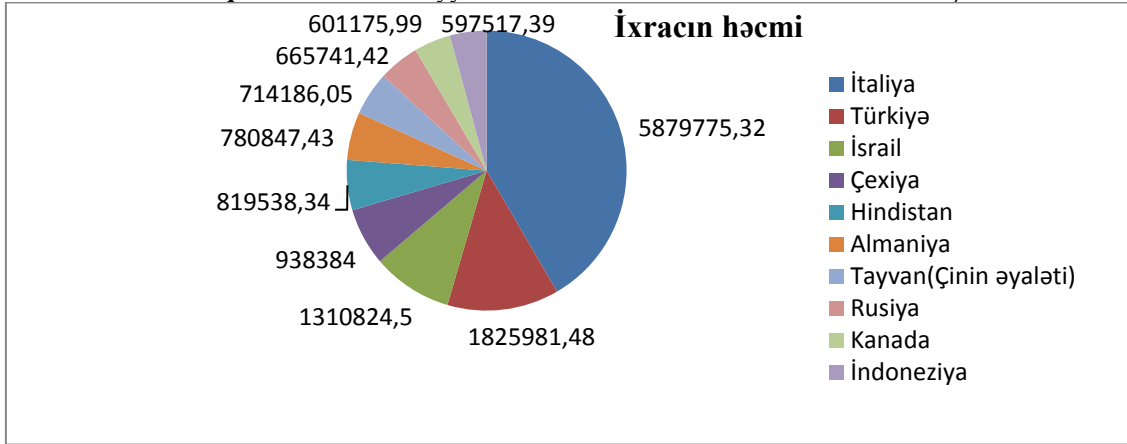
İxrac fəaliyyətində aşağıdakı diaqramda qeyd edilən 10 ölkə xüsusi çəkisi ən yüksək olmaqla, 2018-ci ildə ölkəmizin cəmi ixracının 69,65%-ni təşkil etməklə, ixracın coğrafi baxımdan zəif şaxələndirilməsinə əks etdirir.

Qeyri-neft sektorunun əsas ixrac məhsullarının bəziləri aşağıdakı diaqramda qeyd edilən əsas ixrac ölkələrindən bir və ya iki ölkə tərəfindən idxal edilir. Məsələn, 2018-ci ildə ölkəmizdən ixrac edilən elektrik enerjisinin 87%-i Gürcüstan və Rusiyaya, qeyri-neft ixracında əsas məhsullardan olan pomidorun 99,06%-i Rusiyaya, qızıl isə demək olar ki, tamamilə İsveçrəyə,

fındıq ləpəsinin 90%-i İtaliya, Rusiya və Almaniyaya, xuramanın isə 90%-dən çox hissəsi Rusiyaya göndərilib. Qeyri-neft məhsullarının əsas ixracatçı ölkələrindən biri Rusiyadan asılılıq göstəricisi 36,66%, digər əsas ixrac ölkələrindən olan İsveçrə, Gürcüstan, həmçinin Türkiyədən asılılıq səviyyəsi müvafiq olaraq 8,01%, 7,37% və 20,42%-dir. Türkiyə, Gürcüstan və İsveçradən birgə asılılıq göstəricisi 35,81% olmuşdur. Beləliklə, təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıdakı göstəricilər ixracın şaxələndirilməsi cəhətdən orta riskli göstəricilər kimi qiymətləndirilmiş, ixracın coğrafi baxımdan diversifikasiyanın vacibliyini əks etdirir. Belə ki, şaxələndirmənin aparılması ixrac fəaliyyəti zamanı formalaşan riskləri ortadan qaldıra bilər.

Diagram 1. İxrac əməliyyatlarında əsas ölkələr və onların faizlə xüsusi çəkisi.

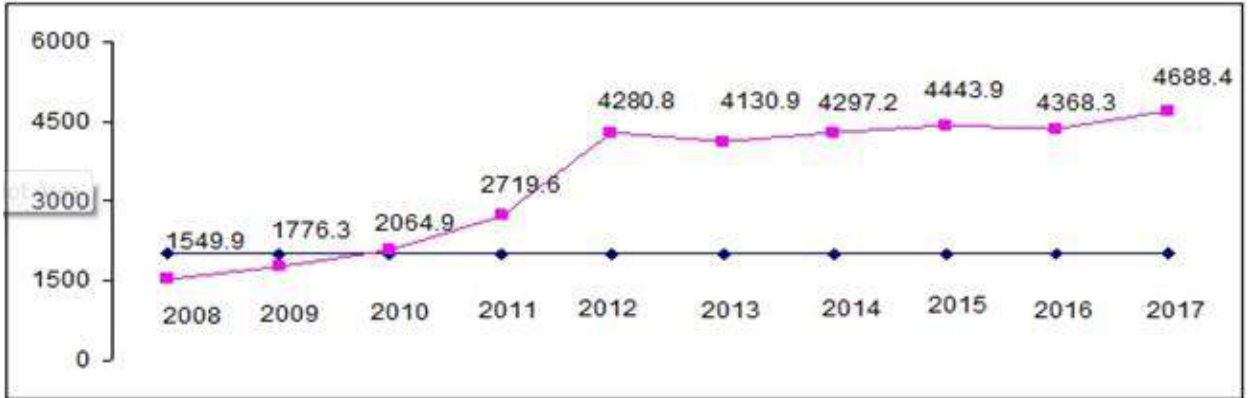
Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi, <http://customs.gov.az/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ölkəmizin ixracının quruluşuna nəzər yetirdikdə 2018-ci il müddətində xidmət ixracında da artım olduğunu görə bilərik. Belə ki, “Azərkosmos” ASC-nin 25,6 milyon ABŞ dolları dəyərində xidmət ixracı həyata keçirdiyi DGK-nin məlumatlarında da qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, peyk telekommunikasiya xidmətləri və optik peyk xidmətlərinin ixracından ASC-nin əldə etdiyi mənfəət cəmi gəlirin 87%-ni təşkil edib. Xidmət ixracı dünyanın 24 ölkəsinə edilmiş, 5 ölkə isə xidmət ixracında xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Həmin ölkələrdən Fransa 11,8 milyon, Malaziya 8,4 milyon, həmçinin BƏƏ 1,5 milyon, eləcə də Almaniya 941 min və Gürcüstan 573 min ABŞ dolları dəyərində ölkəmizdən xidmət idxal etmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə ASC-nin xidmət ixracında 12%-lik artım müşahidə edilmiş, həmçinin xidmət ixracı 16 ölkəyə olmuşdur (İİTKM, “İxrac icmal” №12 (21)., 2018-ci il Dekabr, s. 15). 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasına gələn xarici ölkə vətəndaşlarının ölkəmizdə bank kartları ilə həyata keçirdikləri əməliyyatların dəyəri 1278,4 milyon ABŞ dolları olmaqla əvvəlki illə müqayisədə 25%-lik artım təşkil etmişdir.

2008-2017-ci illər ərzində ölkəmizdə xidmət ixracının həcmi 3 dəfədən çox artmışdır. Məsələn, 2008-ci ildə xidmət ixracı 1,595 mlrd ABŞ dolları olduğu halda, 2017-ci ildə 4.688,4 mlrd ABŞ dollarına çatmışdır. 2008-2012-ci illər intervalında xidmət ixracında kəskin artım olduğu təqdirdə, 2012-2017-ci illərdə xidmət ixracının həcmində 2,5 dəfə artım olsa da, 2013-2017-ci illərdə sürətli artım tempi kəskin tempi kəskin şəkildə azalmışdır. 2013-2016-cı illər müddətində 2% artım tempi yalnız 2017-ci ildə sürətli artım ilə əvəz olmuş, yəni artım tempi yüksələrək 7,3%-ə çatmışdır.

Şəkil 2. Xidmət ixracının 2008-2017-ci illər ərzində dinamikası.

Mənbə: <https://banker.az/az>

Ölkəmizdə xidmət ixracının şaxələndirilməsinə nəzər saldıqda son dərəcə xidmət ixracının zəif diversifikasiya olunduğunu görə bilərik. 2017-ci ildə cəmi xidmət ixracının 64,3%-ni turizm sektoru, 20,7%-ni isə nəqliyyat xidmətləri təşkil etmişdir. Yəni məcmu gəlirdə iki sahənin ümumi çəkisi 85% olmaqla, turizm sektorunun xidmət ixracı 3 milyard ABŞ dolları, nəqliyyat xidmətlərində isə müvafiq göstərici 971,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xidmət ixracında rabitə, maliyyə və tikinti sektorunun ümumi payı 259 milyon ABŞ dolları olmaqla, 6% çəkiyə malikdir. Turizm sektoru üzrə xidmət ixracında 4 ölkə yəni Gürcüstan, Türkiyə, İran və Rusiya əsas ixrac ölkəsi sayılır, çünki, sektor üzrə cəmi ixracın 80%-ə yaxın ölçüdə olan hissəsini məhz adları sadalanan ölkələr idxal edirlər. Beləliklə, xidmət sektorunda da coğrafi baxımdan ixracın şaxələndirilməsi göstəricisi çox aşağıdır və adı qeyd edilən ölkələrin payı 50%-dən çoxdur.

Beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən texnoloji baxımdan kateqoriyalara nəzər yetirsək, Azərbaycan Respublikasından ixrac edilən məhsulların texnoloji cəhətdən çox böyük hissəsi aşağı və orta-aşağı kateqoriyaya aiddir. Belə ki, neft-qaz sənayesinin məhsulları, həmçinin qida sənayesinin məhsulları, eləcə də tütün məhsulları, habelə toxuculuq, tekstil sənayesi məmulatları və emal edilməyən bütün xammalın istehsalı bu kateqoriyaya daxildir. 2018-ci ildə

cəmi ixrac məhsullarımızın 90%-ni, qeyri-neft sektorunun ümumi ixracının isə 50%-ni aşağı texnoloji kateqoriyaya daxil olan mallar təşkil edib. Yalnız metallurgiya sənayesi, neft məhsullarının emal edilmiş hissəsi, plastmassa və ondan istehsal edilən məhsullar orta texnoloji kateqoriyaya aid olub. Bu kateqoriyaya daxil olan məhsullar cəmi ixracda 5-6%, qeyri-neft sektorunun ixracında isə 40-45% paya sahibdir. Kimya sənayesi, maşın və avadanlıqlar, silah sənayesi, həmçinin elektrik cihazları, hava nəqliyyatı orta və yüksək texnoloji kateqoriyaya daxildir. Bu kateqoriyaya aid olan kimya və silah sənayesi məhsullarının ixracda cüzi bir paya sahib olduğunu nəzərə alaraq ixracın cəmi 1-2%-nin orta və yüksək texnoloji kateqoriyaya daxil olan məhsullardan təşkil edildiyini hesab etmək olar.

2019-cü ildə ixrac fəaliyyətində minlərlə rezident və qeyri-rezident iştirak etsə də, qeyri-neft sektorunun cəmi ixracının 52,67%-i yəni 889,52 milyon ABŞ dolları dəyərində olan hissəsi 20 ixrac firması tərəfindən həyata keçirilib. 10 əsas ixrac firmasının isə ixracda payı 706,9 milyon ABŞ dolları olmuş, yəni qeyri-neft ixracının 41,85%-ni təşkil etmişdir. Təhlildən aydın olur ki, ixrac fəaliyyətindən əldə edilən gəlirin biznes subyektləri arasında qeyri-bərabər bölgüsü mövcuddur və gəlirin qeyri-bərabər bölgüsü sahibkarların ixracatda maraqlı olmamasına səbəb olur.

2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ixracat fəaliyyətindən əldə etdiyi valyuta gəlirlərinin dövlət və özəl sektor arasında bölgüsünə nəzər yetirsək, neft-qaz sektorundan əldə edilən ixrac gəlirlərinin demək olar ki, tamamilə dövlət sektoruna məxsus olduğunu qeyd edə bilərik. Qeyri-neft sektorundan əldə edilən gəlirdə isə dövlət sektorunun payı təxminən 30% olmuşdur. Özəl sektorun gəliri qeyri-neft ixracının təxminən 70%-dən bir az çoxunu, yəni 1 milyard ABŞ dollarından çox olan hissəsini təşkil etmişdir.

Nəticə və Təkliflər

İxracın əmtəə quruluşunun təhlilindən aydın olur ki, ölkəmizdə ixrac potensialı kifayət qədər yüksək olan məhsul və xidmətlər mövcud olsa da, həmin məhsulların ixracın strukturundakı xüsusi çəkisi xeyli aşağıdır. İxrac potensialının reallandırılmasının təşviqi stimullaşdırılma mexanizmlərinin çevik və effektiv fəaliyyəti, ixracın hüquqi bazasındakı boşluqların ortadan qaldırılması, ölkəmizin ÜTT-yə üzv olması və s. tədbirlərin icrası ilə mümkün ola bilər.

Mövcud iqtisadi reallıqlar kontekstindən baxdıqda, ixracın zəif diversifikasiyalaşdırılması, karbohidrogen ehtiyatlarının xammal formasında ixracı, qeyri-neft idxal kəsinin mövcudluğu ixracın artırılması üçün adekvat tədbirlərin icrasının zəruriliyini əks etdirir. İxrac potensialının

artırılması, onun reallaşdırılmasının stimullaşdırılması məqsədilə aşağıdakıları təklif və tövsiyə edirik:

İxrac potensialının artırılması və reallaşdırılmasında önəmli tədbirlərdən biri ÜTT-yə Azərbaycan Respublikasının üzv olmasıdır. ÜTT-yə üzvlük ölkə ixracatçılarında yeni imkanlar yarada bilər, xarici ticarət prosedurlarının sadələşməsi, gömrük tarif dərəcələrinin aşağı salınması idxal və ixrac əməliyyatlarının artmasına, inhisarlaşmanın azalmasına, monopoliyanın aradan qalxmasına, azad rəqabət mühitinin canlanmasına, xarici ticarətin liberallaşmasına təkan verə bilər.

“Azeximbank” adlı yeni bank yaradılmalı, ixracın kreditləşdirilməsi və sığortasını həmin bank həyata keçirməlidir. Bankın təşkil edilməsi ixracın artırılması, ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azad iqtisadi zonaların yaradılması prosesi sürətləndirilməli və təşkil edilən azad iqtisadi zonanın ixrac yönümlü olması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İxrac edilən məhsul və təqdim edilən xidmətlərin xarici ölkələrdə reklam fəaliyyətinin təşkili, qablaşdırılmanın xüsusi diqqət mərkəzində saxlanması, markalaşdırmanın aparılmasına maliyyə dəstəyinin artırılması, təşkilati dəstəyin gücləndirilməsi zəruridir.

Kənd təsərrüfatında sığorta sistemi yaradılmalıdır. Əlverişli sığorta şərtləri təmin edilməlidir.

İxracın təşviqi məqsədilə ixracla bağlı normativ-hüquqi aktlar təkmilləşdirilməlidir.

Logistik mərkəzlərin təşkili və onların effektiv fəaliyyətinə nəzarət sistemi yaradılmalıdır.

Tarif dərəcələrinin ÜTT-nin tarif dərəcələrinə uyğun olaraq optimallaşdırılması, proteksionist tədbirlərin azaldılması, daxili istehsalın dövlət tərəfindən qorunması ilə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi labüddür.

Antidempinq siyasətinin özülünü təşkil edən müvafiq qanunvericilik aktlarının daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməli, ƏDV-nin, əmlak, hüquqi şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri aşağı salınmalıdır. Xidmət ixracının ƏDV-ya cəlb edilməsi ləğv edilməli, təkrar ixrac zamanı ƏDV-nin əvəzləndirilməsindəki boşluqlar ortadan qaldırılmalıdır.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ədəbiyyatlar

- DGK *“Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası”* Hesabat dövrü: 01.01.2018 – 31.12.2018, 32 səh
- DSK *“Azərbaycanın xarici ticarəti”* Statistik məcmuə BAKI-2018,220 səh.
- İİTKM *“İxrac icmalı”* Bakı-2019, Yanvar №1 (22) 30 səh.
- İ.ü.f.d A. Mehtiyev *“Azərbaycana birbaşa xarici investisiyalar: mövcud durum və problemlər”* elmi məqalə, Bakı-26.10.2018. <http://fed.az/az/news/read/49583>
- X.Mikayılov *“Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyalar: Müqayisəli təhlil”*, Bakı-13.01.2012.
- İ.e.n.Vüqar Bayramov *“Azərbaycanın ÜTT-ə Üzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi üzrə Siyasət Sənədi”* elmi araşdırma, Bakı-2010, 28 səh.
- Vaqif Bayramov, *“Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialından səmərəli istifadə edilir”*, “Xalq qəzeti” 18.02.2018.
- “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, 111 səh.
- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi- 1 dekabr 2019-cu il.
- http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2012/01/Azerbaijan_xarici_Investisiyalar.pdf
- http://customs.gov.az/modules/pdf/pdfolder/42/FILE_AC6E82-1DF8DB-B583E7-81B414-F6007D-A175E9.pdf (07.03.2019)

Innovasiya Sahibkarlığının Vençur Maliyyələşdirilməsi Mexanizminin Təkmilləşdirilməsi

Vüsal SALAMOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

vusal.salamov@gmail.com

Xülasə

Müxtəlif ölkələrdə vençur maliyyələşdirməsinin mənbələri hər bir dövlətin maliyyə sənayesinin spesifikasiyasından asılı olaraq fərqlidir. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində vençur fonduna investisiyanın 50 faizi banklardan, pensiya fondlarından, sığorta şirkətlərindən, sənaye və maliyyə korporasiyalarından daxil olur. Rusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq pensiya fondları vəsaitini yalnız daşınmaz əmlaka, bank depozitinə, müəssisənin katirovka olunan səhmlərinə, dövlət qiymətli kağızlarına qoya bilərlər, lakin onlar vençur fonduna vəsait qoya bilməzlər. Hazırda birbaşa və vençur investisiya sənayesi ABŞ-da, Avropa İttifaqı ölkələrində, Çində, İsraildə, Tayvanda daha çox inkişaf etmişdir. Qərbi Avropada illik investisiyanın həcmi 14,5 milyard evro olan birbaşa və vençur investisiya fondlarının sayı 500-dən çoxdur (Paşa T., 2006). Vençur maliyyələşdirməsi kiçik biznesin maliyyə təminatı ilə əlaqədar olduğuna görə də investisiya layihəsinin vençur maliyyələşdirməsinin həcmi onun ənənəvi maliyyələşdirməsinin həcmindən xeyli az olur. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra öz iqtisadiyyatını bazar iqtisadiyyatının tələbləri doğrultusunda yenidən formalaşdırmağa başladı. Müstəqil iqtisadi sistemin yaradılması əsas vəzifələrdən biri oldu. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatının innovasiya addımlarından istifadə edilərək inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ümum daxili məhsulun fərd başına düşən həcminə görə ilk sıralarda olan ABŞ, Almaniya, Yaponiya kimi bir çox inkişaf etmiş ölkə yüksək iqtisadi göstəricilərə səttilərləri xammal hesabına deyil, məhz innovasiya yönümlü yolla gedərək, elmi- texniki imkanlardan geniş istifadə edilməsi nəticəsində nail olmuşdur. Innovasiya fəaliyyətinin kifayət qədər geniş miqyasda təşkil edilməsi üçün elmi- texniki tərəqqini ehtiva edən istehsal sahələrinin əsaslı transformasiyası ilə bağlı problemlərin həlli vacibdir. Bu problemlər təkcə iqtisadiyyat elminə aid deyil, həmçinin bazar münasibətlərinin tələbləri nəticəsində meydana gəlmiş menecment, marketing və digər elmi sahələrin də tədqiqat obyektidir. Yeni problemlər elmi- texniki və innovasiya fəaliyyətinə yeni prizmadan baxmaqla, elmi- texniki əmtəyə yeni yanaşmaların və onların düzgün idarə edilməsinin də formalaşmasını şərtləndirir. Beləliklə, qarşıda duran məsələ ölkənin innovasiya sisteminin düzgün formalaşmasından və düzgün idarə edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: Innovasiya, Vençur, Maliyyə

Giriş

Müxtəlif ölkələrdə vençur maliyyələşdirməsinin mənbələri hər bir dövlətin maliyyə sənayesinin spesifikasiyasından asılı olaraq fərqlidir. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində vençur fonduna investisiyanın 50 faizi banklardan, pensiya fondlarından, sığorta şirkətlərindən, sənaye və maliyyə korporasiyalarından daxil olur. Rusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq pensiya fondları vəsaitini yalnız daşınmaz əmlaka, bank depozitinə, müəssisənin katirovka olunan səhmlərinə, dövlət qiymətli kağızlarına qoya bilərlər, lakin onlar vençur fonduna vəsait qoya bilməzlər.

Hazırda birbaşa və vençur investisiya sənayesi ABŞ-da, Avropa İttifaqı ölkələrində, Çində, İsraildə, Tayvanda daha çox inkişaf etmişdir. Qərbi Avropada illik investisiyanın həcmi 14,5 milyard evro olan birbaşa və vençur investisiya fondlarının sayı 500-dən çoxdur (Paşa T., 2006).

Vençur maliyyələşdirməsi kiçik biznesin maliyyə təminatı ilə əlaqədar olduğuna görə də investisiya layihəsinin vençur maliyyələşdirməsinin həcmi onun ənənəvi maliyyələşdirməsinin həcmindən xeyli az olur.

Vençur maliyyələşdirməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri iki prinsipdə təzahür edir:

- birinci prinsip - vençur prosesinin iştirakçıları arasında riskin bölünməsi və paylanması - investorların kooperasiyası, maliyyə vasitəçilərinin ixtisaslaşması və kooperasiyası vençur kapitalının idarə olunmasının xüsusi metodları vasitəsilə reallaşdırılır;
- ikinci prinsip - vençur maliyyələşdirməsinin mərhələliyi - layihənin inkişafının hər bir mərhələsində maliyyələşmənin müxtəlif həcmi və istiqaməti, maliyyələşmənin müxtəlif subyektləri və obyektləri vardır.

Vençur maliyyələşdirməsi ilə fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaiti hesabına yaradılan və maddəli menecerlər tərəfindən idarə edilən “vençur fondları” məşğul olurlar. Menecerlər konkret formada investorların toplanan pul vəsaitlərini yüksək mənfəətin alınmasını təmin etmək imkanına malik olan kiçik və orta şirkətlərin inkişafına yönəldirlər. Bəzən vençur maliyyələşdirməsi yeni elmi ideyanın reallaşdırılması və bazara çıxarılması üçün yeganə vasitə olur. Adətən vençur investisiyasına o sahibkarlar müraciət edirlər ki, yüksək risklilik səviyyəsinə görə investisiya şirkətləri onlara vəsait ayırmaq istəmirlər, həm də bank kreditləri götürə bilmirlər. Belə olan halda konkret biznes layihəsini reallaşdırmaq üçün vençur maliyyələşdirməsindən istifadə edilir, hansıki girov qoymaq və zəmanət vermək tələb etmir, yalnız investoru müəssisənin şərikinə çevirmək və biznesin idarə olunmasında iştirakını təmin etmək gərəkdir.

Metod

Tədqiqat prosesində statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, elmi absiraksiya, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bununla birlikdə, tədqiqat işi faktiki və statistik materialların toplanması, emalı və ümumiləşdirilməsi müəllifin tarixi və müqayisəli iqtisadi analiz metodlarının öyrənilməsinə əsaslanır. Tədqiqatda funksional yanaşmanı

sivilizasiyalı yanaşma ilə birləşdirmək məqsəduyğun olardı ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi təkamül dinamikasını, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının dinamikasını başa düşməklə yanaşı həm də bu proseslərin mahiyyətini daha dəqiq başa düşməyə kömək etdi. Bundan əlavə, dissertasiya işinin tədqiqi sistemli yanaşmaya istiqamətlənmişdir ki, bunun əsasında müasir innovasiya fəaliyyətinin vençur mexanizmlərinin inkişafı qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı tendensiyalar və əsas istiqamətlərini təhlil etmək mümkün olmuşdur.

Analiz

Son illər həm bazarın potensial iştirakçıları tərəfindən, həm də dövlət hakimiyyət orqanları və sahibkarlıq cəmiyyəti tərəfindən mikrokreditləşmə xidmətinə marağın artması müşahidə olunur. Mikrokreditləşdirmə təşkilatlarının kiçik biznesə mikrokreditləşmə xidməti göstərən çoxsaylı təşkilati-hüquqi formalarından aşağıdakı qrupları ayırmaq olar:

- bütün tip kredit kooperativləri;
- kiçik sahibkarlığa dəstək dövlət regional və bələdiyyə fondları, hansıki bank lisenziyası almadan kredit vermək hüququ vardır;
- kiçik sahibkarlığa dəstək xüsusi fondları və beynəlxalq mikromaliyyələşmə təşkilatları;
- kommertiya banklarının kredit resurslarını almağa imkanı olmayan kiçik sahibkarlıq subyektlərinə qısamüddətli borc şəklində maliyyə yardımının göstərilməsi;
- borc vəsaitlərdən istifadə olunması və kredit tarixinin genişləndirilməsi üzrə təcrübənin əldə edilməsində kiçik müəssisələrə və fərdi sahibkarlara yardım göstərilməsi, hansıki onları kommertiya banklarının potensial müştərilərinə çevirir.

Maliyyə xidməti kənd təsərrüfatında və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən sahələrdə kiçik müəssisələrin sosial əhəmiyyətli layihələrini maliyyələşdirmək üçün təqdim edilir. Mikrokreditləşmə dəstəyi subyektlərin vəsaitlərinin cəlb edilməsinə və onların müsabiqədə iştiraklarına hesablanır, kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması planlaşdırılır ki, bu vəsaiti mikromaliyyələşmə təşkilatı kommertiya bankından alır. Ekspert qiymətləndirməsinə görə bank kreditləri üzrə faiz dərəcəsinin yarısının subsidiyalaşdırılması son borcalan üçün faiz dərəcəsinin ikiqat azalmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar kiçik aqrobiznes müəssisələrinə maliyyə-kredit dəstəyinin bu formasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemi tədqiq edilməlidir. Bu zaman kiçik müəssisələr üçün kreditlərin alınması imkanları; kreditlərin təqdim edilməsi şərtləri; kiçik biznesə regional dəstəyin

maliyyə-kredit mexanizminin səmərəlilik göstəriciləri kimi məsələlərin həllinə ciddi diqqət yetirmək gərəkdir.

Kiçik müəssisələr mikrokreditlər almaq üçün aşağıdakı şərtlərə mütləq riayət etməlidirlər:

- müəyyən vaxt müddətində kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin həcmi məhsulun realizasiyasından alınan mənfəətdən az olmalıdır;
- xalis mənfəətin həcmi borc öhdəliklərini üstələməlidir.

Kiçik aqrobiznesə regional dəstəyin maliyyə-kredit mexanizminin fəaliyyət göstərməsinin məqsədi konkret region üçün daha əhəmiyyətli sosial-iqtisadi məsələləri: yeni iş yerlərinin yaradılması; regional büdcənin möhkəmləndirilməsi; regionun iqtisadiyyatının strateji əhəmiyyətli sahələrinin inkişafına kömək göstərilməsi; kiçik biznes müəssisələrində ixrac yönümlü məhsullar və defisit əmtəə və xidmətlər istehsalının artırılması; sosial əhəmiyyətli məhsul istehsalı və s. məsələləri həll etməkdən ibarətdir. Belə şərait həm müvafiq maliyyə-kredit dəstəyi almış kiçik müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində yaranan daxili (endoqen) effekti, həm də kiçik müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə münasibət üzrə xarici (ekzoqen) effekti nəzərə alır (Фияксель Э.А., Рогова Е.М., Ткаченко Е.А., 2006). Beləliklə, maliyyə-kredit dəstəyinin alınması zəruriyyətini dərk edərək kiçik müəssisələr müəyyən məqsəd üçün özlərinin gələcək inkişafına yönəldiləcək müəyyən müddətə zəruri maliyyə-kredit resursları alırlar. Maliyyə-kredit dəstəyinin müxtəlif formalarından istifadə etməklə kiçik müəssisələrin sonrakı fəaliyyəti səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsində, yəni istehsalın və mənfəətin artırılmasında, rentabelliğin yüksəldilməsində təzahür edən daxili effekti formalaşdırır. Bu öz növbəsində ümumi daxili məhsulun artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, büdcəyə vergi daxilolmalarının çoxalmasına, xüsusi gəlir mənbələrinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının inkişafında kiçik müəssisələrin rolu və əhəmiyyəti ilbəl artır. Belə ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda kiçik aqrobiznes subyektlərinin xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 67,9 faizdən artaraq 2014-cü ildə 92,3 faizə çatmış, kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatların xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 32.1 faizdən 7,7 faizə enmişdir. 2015 –ci ildə 92,7, 2016 – cı ildə bir qədər azalaraq 92,0, 2017 – ci ildə isə azalmanı kəskin hiss etdirərək 90,2 olmuşdur(cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun təsərrüfat kateqoriyaları üzrə strukturu, faizlə

İllər	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Kənd təsərrüfatı müəssisələri			Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları		
2005	3,7	1,4	6,4	96,3	98,6	93,6
2006	3,0	1,4	4,8	97,0	98,6	95,2
2007	4,1	1,3	8,1	95,9	98,7	91,9
2008	5,3	2,0	10,2	94,7	98,0	89,8
2009	6,0	3,3	9,3	94,0	96,7	90,7
2010	5,0	3,0	7,1	95,0	97,0	92,9
2011	5,2	3,5	7,0	94,8	96,5	93,0
2012	6,6	4,0	9,3	93,4	96,0	90,7
2013	6,9	4,6	9,3	93,1	95,4	90,7
2014	7,7	4,6	10,5	92,3	95,4	89,5
2015	7,3	4,8	9,7	92,7	95,2	90,3
2016	8,0	5,7	9,9	92,0	94,3	90,1
2017	9,8	7,9	11,4	90,2	92,1	88,6

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi

Təhlil göstərir ki, kiçik aqrobiznes subyektlərinin istehsal etdikləri məhsulun sahə strukturunda bitkiçilik məhsullarının xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 55,1 faizdən 2014-cü ildə 48,5 faizə enmiş, heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 44,9 faizdən 51,5 faizə çatmışdır. 2015 – ci ildə bütün təsərrüfat kateqoriyaları 10 faiz artaraq 5635,3 olmuş, 2016-cı ildə isə həmin göstərici azalma göstərərək 5632,4 olmuşdur. 2017 – ci ildə 2016 – cı ilə nisbətən 11,5 faiz artaraq 6580,0 olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında fərdi sahibkarlar, ailə və ev təsərrüfatlarının istehsal etdikləri məhsulların sahə strukturunu, faizlə

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları			
2005	1844,8	988,2	856,6
2006	2115,5	1124,4	991,1
2007	2918,6	1726,4	1192,2
2008	3505,9	2084,9	1421,0
2009	3805,5	2106,0	1699,5
2010	3877,7	1999,2	1878,5
2011	4525,2	2339,8	2185,4

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Kənd təsərrüfatı müəssisələri			
2005	68,8	13,9	54,9
2006	63,7	16,0	47,7
2007	119,6	23,2	96,4
2008	186,0	41,0	145,0
2009	227,9	70,0	157,9
2010	192,6	60,0	132,6
2011	236,0	82,2	153,8

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2012	4844,6	2458,2	2386,4
2013	5244,6	2629,6	2615,0
2014	5225,8	2449,4	2776,4
2015	5635,3	2761,1	2874,2
2016	5632,4	2577,2	3055,2
2017	6580,0	3019,0	3561,0

2012	319,4	97,3	222,1
2013	363,9	120,5	243,4
2014	404,5	111,8	292,7
2015	410,1	132,5	277,6
2016	449,2	145,8	303,4
2017	645,4	238,5	406,9

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları			
2005	1776,0	974,3	801,7
2006	2051,8	1108,4	943,4
2007	2799,0	1703,2	1095,8
2008	3319,9	2043,9	1276,0
2009	3577,6	2036,0	1541,6
2010	3685,1	1939,2	1745,9
2011	4289,2	2257,6	2031,6
2012	4525,2	2360,9	2164,3
2013	4880,7	2509,1	2371,6
2014	4821,3	2337,6	2483,7
2015	5225,2	2628,6	2596,6
2016	5183,2	2431,4	2751,8
2017	5934,6	2780,5	3154,1

Mənbə: Azərbaycan statistika komitəsi

Azərbaycanın Mərkəzi Bankı yanında Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin hesabatında qeyd edilir ki, ölkədə kredit götürən götürən fiziki şəxslərin sayı son illər kəskin şəkildə artmışdır. Götürülən kreditlər biznesin inşafına deyil, konkret olaraq hansısa problemin həllinə, yaxud istehlakla yönəldilir. Kreditlərin 35 faizini istehlak kreditləri təşkil edir, hansiki kommərsiya banklarından 25-30 dərəcəsi ilə alınır. Halbuki çox Avropa ölkələrində istehlak kreditlərinin faiz dərəcəsi 2-3 faiz civarındadır. Qaytarılmayan kreditlərin həcmi bir milyard manata çatır. Əgər Azərbaycanın bank sferasının çox kiçik olmasını nəzərə alsaq, bu vəsaitin qaytarılmaması gələcəkdə bank sistemində ciddi problemlər yarada bilər.

Fiziki şəxslər götürdükləri kreditləri kiçik biznesin inkişafına yönəltmək üçün kredit sferasında inhisarçılığın aradan qaldırılması, böyük xarici bankların kredit bazarına daxil olmasına əlverişli şəraitin yaradılması və bazarda sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması yolu ilə istehlak kreditləri üzrə faiz dərəcəsini azaltmaq gərəkdir.

Vençur maliyyələşdirməsinin idarə edilməsi sahəsində ilk addım 1958-ci ildə ABŞ-da "kiçik biznesə investisiya barədə" Qanunun qəbulu olmuşdur. Bu qanun ABŞ kiçik biznes işi üzrə Agentliyə imkan verdi ki, kiçik sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi prosesini xeyli sadələşdirsin. ABŞ Federal Ehtiyat sistemi Şurasının məruzəsində kiçik biznesin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi üçün kapital bazarında böyük boşluğun olması xüsusi qeyd edilmişdir ki, bu məsələ adı çəkilən qanunda öz əksini tapmışdır. ABŞ kiçik biznes işi üzrə Agentliyin Proqramında iqtisadi sistem vasitəsilə kiçik sahibkarlığa vençur kapitalının cəlb edilməsi prosesinin sadələşdirilməsi önəmli məsələ kimi nəzərdə tutulmuşdur (Vəliyev T.S., 2000).

XX əsrin ikinci yarısında elmi-texniki tərəqqinin və innovasiya texnologiyalarının tətbiqinə yönəldilən riskli və gəlirli biznes növündən istifadəyə başlanılmışdır ki, buna vençur biznesi deyilir. Vençur biznesi yüksək məhsuldarlıqlı texnologiyalara əsaslanan elmtutumlu məhsul və xidmətlər istehsal edən kiçik və orta şirkətlərə birbaşa investisiya yatırır. Vençur biznesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, heç kimə bəlli olmayan və fəaliyyət göstərməyən yeni şirkətə müəyyən həcmdə vəsait yönəldilir. Daha doğrusu, yeni şirkətin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən deyil, xüsusi mənbədən kapital cəlb edilir və biznes fəaliyyəti həyata keçirilir.

Vençur biznesinin əsas subyektlərinə vençur firmaları, fərdi investorlar, maliyyə vasitəçiləri aiddir.

Vençur firması - riskli firmadır, hansıki elmi-texniki sferada innovasiya riski ilə əlaqədar fəaliyyət məhsulları elmtutumlu yüksək texnoloji məhsulların, yaxud xidmətlərin yeni növləridir; adətən vençur elmi, yaxud texnoloji ideyaların seçilməsi və işlənilməsi, onun aprobasiyası, nümunələrin və modellərin yaradılması, sonradan onların sənaye istehsalı mərhələsinə ötürülməsi ilə məşğul olaraq məhsulun inkişafının başlanğıc mərhələsinə xidmət edir.

Fərdi investorlar - vençur layihəsinə maliyyə vəsaiti yatıran hüquqi, yaxud fiziki şəxsdir. Onlar investor qismində çıxış edə bilirlər.

Vençur investisiyalaşdırmasında investisiya bankı və kommertiya bankı iştirak edirlər. Bu zaman əsas rol investisiya banklarına məxsusdur. İntestisiya bankları ilə müqayisədə kommertiya banklarının fəaliyyəti dövlət tərəfindən daha möhkəm rəqlamentləşdirməyə məruz qalır. Kommertiya bankları maliyyə-kredit sisteminin digər təşkilatları ilə birlikdə müstəqil vençur fondlarının filiallarını yaradırlar.

Banklar vençur maliyyələşdirilməsində iştirak edərək aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirirlər:

- vençur fondlarının formalaşdırılması üçün maliyyə vasitəçilərinə hesab açırlar;
- vençur fondlarının formalaşmasına xidmət göstərirlər;
- vençurlarla əməliyyatlar aparmaq üçün maliyyə vasitələrinə kömək edirlər;
- öz şəbəkəsi vasitəsilə şirkətin səhmlərinin satışını təşkil edirlər.

Pensiya fondları lazımi heyət ştatının saxlanılması, fondun fəaliyyəti ilə bağlı digər məsrəflərin ödənilməsi və mənfəət götürmək məqsədilə vençur maliyyələşdirməsində iştirak etməyə maraqlıdırlar. Fondun vəsaitlərinin qiymətdən düşməsinin qarşısını almaq, müştərilərinin qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və fondun fəaliyyətini genişləndirilmək üçün fondun vəsaitlərinin kapitalizasiyası vacibdir. Təcrübə göstərir ki, xüsusi şirkətlərə və dövlət qiymətli kağızlara fondun vəsaitlərinin qoyulması çox az gəlir verir, bəzən isə fondun zərərinə gətirib çıxarır. Pensiya fondları tərəfdaş fonda öz vəsaitini qoyaraq məhdud məsuliyyətli tərəfdaşlar qismində iştirak edirlər.

Sığorta şirkətləri vençur maliyyələşdirməsində banklar və pensiya fondları ilə analogi olaraq iştirak edirlər (Иванов В.В., 2001).

Maliyyə vasitəçisi olan investisiya təşkilatları fərdi investitorların maliyyə vəsaitlərini toplayır və vençur maliyyələşdirməsi üçün istifadə edirlər. Maliyyə vasitəçisinin əsas təşkilati formalarına vençur kapitalı firması və vençur kapitalı fondu (vençur fondu) aiddir.

Vençur kapitalı firması peşəkar menecerlər, yaxud fərdi investitorlar tərəfindən təsis edilə bilər. İri investitorlar vençur kapitalı firmasının təsisçilərinin tərkibinə daxil ola və baş tərəfdaş qismində çıxış edə bilər. Bu halda vençur kapitalı bilavasitə vençur kapitalı firması çərçivəsində toplanılır. Əgər iri investitorlar vençur kapitalı firmasının təsisçisi deyilsə, onda vençur kapitalı vençur fondunda toplanıla bilər.

Vençur fondu vençur kapitalı firması kimi məhdud məsuliyyətli tərəfdaş statusuna malikdir. Vençur kapitalı firması baş tərəfdaş kimi çıxış edir, firmanın idarə olunmasına görə tam məsuliyyət daşıyır, yəni şirkətin meneceri rolunu oynayır və fonda 1 faizindən az vəsait qoyur.

Bu zaman investorlar məhdud məsuliyyətli tərəfdaşa çevrilir və fonda 99 faiz vəsait köçürülür, hərçənd onların fonda sərəncam vermək hüququ yoxdur. Baş tərəfdaşın şəxsiyyətində peşəkarlar komandası maliyyə fəaliyyətini və layihələrin cari idarə olunması prosesini həyata keçirir, investorlar isə mənfəətin 80 faizinə sahib çıxırlar.

İnvestisiya fəaliyyətinin və vençur biznesinin inkişaf prosesləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır: bir tərəfdən innovasiya fəaliyyəti nəticəsində vençur biznesinin inkişafı üçün şərait yaranır, digər tərəfdən isə vençur biznesinin inkişafı innovasiya fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir edir. Bu qarşılıqlı əlaqə innovasiya fəaliyyəti və vençur biznesinin elmi-texniki inkişafa münasibəti vasitəsilə təzahür edir, hansıki iqtisadi potensialın artımının həlledici amili kimi elmi biliklərdən istifadə əsasında yeni texnologiyanın yaranmasının mürəkkəb prosesi başa düşülür.

Vençur biznesinin təşəkkülü və inkişafında innovasiya infrastrukturunu, xüsusilə onun biznes-inkubatoru və texniki park kimi komponentləri müstəsna rol oynayır, həm də vençur kapitalının reallaşdırılmasının effektiv formasına çevrilir.

Vençur kapitalının əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi onun innovasiya fəaliyyətində əsas funksiyalarını dəqiqləşdirməyə imkan verir. Vençur kapitalının əsas funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir (Власов А., 2010):

1. Elmi-istehsal funksiyası - vençur kapitalının təməl funksiyasıdır, hansıki innovasiya və işgüzar aktivliyin təmin edilməsinə yönəldilir və nəticədə istehsal- təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərir. Bu funksiya innovasiyalı istehsalın intellektual və kadr hazırlığını aktivləşdirir. Vençur kapitalının innovasiya sferasına, elmtutumlu yüksəktexnoloji istehsal sahələrinə cəlb edilməsi innovasiya layihələrinə vəsait qoyan yeni investorlar təbəqəsinin yaranması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda investorlar innovasiya layihələrinin işlənilməsi və idarə olunması proseslərində bilavasitə iştirak edirlər.
2. İnnovasiya fəaliyyətinin kommersionlaşdırılması funksiyası, yəni innovasiya sahibkarlığının inkubasiya funksiyası - vençur kapitalının əsas funksiyalarından biridir.
3. İnnovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatı funksiyası - vençur kapitalının birinci funksiyadan irəli gəlir və müəyyən dərəcədə konkretləşdirilir. O, vençur kapitalının inkişafı tsiklidir və innovasiya sferasının investisiyalaşdırılmasının bütün məsələlərini həll etmir, lakin istehsalın müasir texnoloji təzələnməsinin resurs təminatında bu funksiyanın rolunu qətiyən azaltmaq olmaz.
4. Yeni kiçik innovasiya şirkətinin müvəqqəti iqtisadi dayanıqlığına zəmanət funksiyası

- vençur kapitalı cəlb edilən şirkətin bəzi risklərdən azad olması barədə zəmanət verir.

5. İqtisadiyyatın struktur təzələnməsi funksiyası - prinsipcə yeni texnoloji baza və innovasiya infrastrukturunun formalaşmasında aktiv iştirak edən yüksək rəqabət qabiliyyətli şirkətin artım prosesini aktivləşdirir, kiçik innovasiyalı müəssisənin inkişafına vençur kapitalının yönəldilməsini təmin edir.

Nəticə

Vençur kapitalı iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının və struktur təzələnməsinin başlıca amili qismində çıxış edir, innovasiya fəaliyyətinin investisiya mexanizminin yeni tipini yaradır və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldir (Иванов В.В., 2001).

İnnovasiya fəaliyyətinin vençur investisiyalaşdırmasının təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı aşağıdakı problemlər mövcuddur:

- elmi - texniki sferada yeniliklərin yaranması və mövcud texnoloji innovasiyalı müəssisələrin vençur investisiyalaşdırması üçün cəlbəedici obyekt olan kiçik və orta müəssisələrin inkişafını təmin edən infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- fond bazarının kifayət qədər inkişaf etməməsilə şərtlənən vençur investisiyasının likvidliyinin aşağı olması;
- vençur investorları üçün məqbul riski təmin edən yüksəktexnoloji şirkətə birbaşa investisiyanın cəlb edilməsi üçün iqtisadi stimulların olmaması;
- vençur biznesinin inkişafına informasiya dəstəyinin kifayət qədər olmaması;
- vençur fondlarında yüksək ixtisaslı menecerlərin sayının və sahibkarların investisiya mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması.

Yüksəktexnoloji innovasiyalı müəssisələrin ilkin mərhələsində - “əkin kapital” mərhələsində investisiyalaşdırma yüksək riskli olduğuna görə investorlar ona kapital qoymaq istəmirlər, halbuki bəzi hallarda belə investisiya qoyuluşu kommertiya baxımından gəlirlidir. Bununla əlaqədar olaraq vençur investisiyalaşdırmasının dövlət tənzimlənməsi iki əsas formada həyata keçirilməlidir: birbaşa və dolayısı.

İnnovasiya biznesinin inkişafı sahəsində dövlət siyasəti innovasiya fəaliyyətinə münasibətdə əlverişli iqtisadi və hüquqi mühitin yaradılması; innovasiya sisteminin infrastrukturunun formalaşması; intellektual fəaliyyətin nəticələrinin kommertiyalaşmasına dövlətin dəstək sisteminin yaradılması istiqamətində reallaşdırılmalıdır.

Vençur investisiyalaşdırmasının likvidliyinin təmin edilməsinin mühüm aləti kimi inkişaf etmiş fond bazarı çıxış edir. Vençur investisiyalaşdırmasının infrastrukturunu inkişaf etdirmək məqsədilə fond bazarının inkişafına və uzunmüddətli investorların stimullaşdırılmasına dair dövlət strategiyasının hazırlanması vacibdir.

İnnovasiya infrastrukturunu inkişafın qeyri-maliyyə institutlarının: texnopo- lisin, texnoparkın, innovasiya-texnoloji mərkəzin, biznes-inkubatorun, innovasiya biznesi üçün xüsusi iqtisadi zonanın yaradılmasına əsaslanmalıdır. Bu isə ASK-da innovasiyanın yaranması və yayılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına səbəb ola bilər. ASK-da innovasiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinin reallaşmasına aqrotexnoparkda bitmiş iqtisadi zəncirin (kənd təsərrüfatı müəssisəsi - kənd təsərrüfatı məhsulunun emalı müəssisəsi - məhsulun saxlanması - nəqli - realizasiyası) formalaşması yolu ilə nail olunmalıdır.

Ədəbiyyatlar

- Paşa T. Aqrar islahatlar və onun sosial-iqtisadi nəticələri. Gələcək 10 il: Azərbaycanda demokratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri, 2-ci cild, Bakı 2006, səh. 182-216;
- Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: «Elm», 2000. - 169 s.
- Дорофеев В.Д., Дресвянников В.А. Инновационный менеджмент: учебное пособие. Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2003. 189 с.
- Иванов В.В. Территории высокой концентрации научно-технического потенциала в странах ЕС - М.: Сканрус, 2001. - 179 с.
- Шелюбская Н.В. Косвенные методы государственного стимулирования инноваций: опыт Западной Европы / Проблемы теории и практики управления. - 2001, №3. - с. 15-22.

Maliyyə Hesabatlarının Təhlili Metodları

*Vüsal SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
S.vusal1994@mail.ru*

Xülasə

Maliyyə hesabatlarının təhlili maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlilidir.

Maliyyə hesabatlarının çoxsaylı təhlili metodları mövcuddur. Əlbəttə ki, müəssisələr praktikasında bu metodların daha çox istifadə olunanları müəyyənənmişdir. Belə ki, maliyyənin səmərəli təhlilinin əsas nəticələri və idarə olunması xüsusi maliyyə alətləri vasitəsi ilə əldə olunur. Daha çox istifadə olunan maliyyə təhlili metodları olan müqayisəli maliyyə təhlili metodu, trend təhlili metodu, şaquli təhlil metodu və maliyyə əmsalları metodu əsas başlıqlar formasında qeyd olunmuş və təhlil aparılmışdır. "Bakı metropoliteni" QSC və "BakuBus" MMC-nin maliyyə hesabatları nümunə kimi götürülmüş və müəllif tərəfindən təhlil metodları tətbiq edilməklə müvafiq cədvəllər qurulmuşdur.

Dinamik analiz növü kimi müqayisəli təhlil (məkan təhlili) hesabat göstəricilərini müəyyənənmiş müxtəlif göstəricilərlə (planla, orta sahə səviyyəsi ilə, rəqibin göstəriciləri ilə, iqtisadi modellə və s.) müqayisə edir. Bu təhlil metodunda vacib olan şərtlər göstərilmiş və "Bakı metropoliteni" QSC və "BakuBus" MMC-nin təmsalında müqayisəli mühasibat balans, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat tərtib olunmuşdur. Trend təhlili bir neçə dövr üçün hesabatın hər bir göstəricisinin müqayisəsi və trendin müəyyən edilməsi, daha doğrusu, təsadüfi təsirlərdən azad edilmiş göstəricinin dinamikasının əsas meyilinin təyin edilməsidir. Şaquli təhlil isə hesabatın hər bir maddəsinin bütövlükdə nəticəyə təsirini müəyyən etməklə yekun maliyyə göstəricilərinin strukturunun təyin edilməsidir.

Maliyyə əmsalları təhlili (nisbi göstəricilərin təhlili) hesabat məlumatlarının nisbətinin hesablanması və göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Mütləq göstəricilər aşadırılan prosesləri tam xarakterizə etmir, bu səbəbdən də nisbi göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin göstəricilər əmsal və ya indekslərlə hesablanılır.

Açar sözlər: Maliyyə hesabatları, Maliyyə analizi

Giriş

Ümumi qəbul edilmiş qaydalara əsasən metodologiya metodların formalaşdırılması və onların elmi ümumiləşdirilməsi prinsipləridir. Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları, hadisə və prosesləri hərəkətdə, inkişafda və qarşılıqlı əlaqədə götürür.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması, ümumiləşdirilməsi, sistemli və kompleks öyrənilməsidir. Digər mənada isə müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə xüsusi yanaşmalardan istifadə etməklə, onun fəaliyyət nəticələrinə təsir edən amilləri qiymətləndirməkdir.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodlarının xüsusiyyətlərinə aiddir:

- Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi
- Maliyyə-iqtisadi göstəricilərə sistemli yanaşılması
- Xüsusi yanaşmaların köməyi ilə göstəricilər və amillər arasındakı əlaqənin aşkarlanması

və qiymətləndirilməsi

Hər bir iqtisadi hadisə, təsərrüfat prosesi qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks göstəricilərlə təsvir edilir. Deməli, göstəricilər sisteminin əsaslandırılması və seçilməsi təhlilin nəticələrindən asılı olan mühüm metodoloji şərtidir.

Maliyyə hesabatlarının təhlili prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan çoxlu sayda göstəricilərdən istifadə edilir. Analitik göstəricilər müxtəlif əlamətlər (əhatə dərəcəsi, analitik prosesdə rolu, xarakteristikası, öyrənmə müddəti, əhəmiyyətlik dərəcəsi, hesabatlarda əks etdirilmə vaxtı və səviyyəsi, təsir xarakteri və s.) üzrə təsnifatlaşdırılır. Belə ki, analitik göstəricilər əhatəlilik dərəcəsinə görə ümumiləşdirici və xüsusi, analitik prosesdə roluna görə nəticə və amilli, xarakteristikasına görə keyfiyyət və kəmiyyət, öyrənmə vaxtına görə retrospektiv, operativ və pronoz, əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə əsas və əsas olmayan, hesabatlarda əks etdirilmə vaxtı və səviyyəsinə görə normativ, hesabat və əsas, təsir xarakterinə görə isə xarici və daxili göstəricilərə ayrılır.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodikası dedikdə təhlildə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa istiqamətlənən analitik tədqiqatın həyata keçirilməsinin qaydalar (üsullar) sistemi başa düşülür. İstənilən metodikanın qurulması müəyyənləşdirilmiş ardıcıl fəaliyyətlərə riayət edilməsinə istiqamətlənməlidir. Bunlara aiddir:

- təhlilin məqsəd və vəzifələri,
- təhlilin obyektinə və göstəricilər sistemi,
- tədqiqatın ardıcılığı və dövrülməyü,
- təhlil obyektlərinin öyrənilməsi üsulları,
- məlumat mənbələri və təhlil subyektləri,
- məlumatın işlənməsinin texniki vasitələri,
- təhlilin nəticələrini təsvir etmək üçün sənədlərin xarakteristikası.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları dedikdə təsərrüfat prosesləri, onların formalaşması və inkişafının öyrənilməsi üsulları başa düşülür. Metodların xarakterik xüsusiyyətlərinə göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsi və dəyişikliyi aiddir.

Maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan əsas metodlar dörd başlıq altında toplanmaqdadır.

- Müqayisəli təhlil metodu
- Trend təhlili metodu
- Şaquli təhlil metodu
- Maliyyə əmsalları metodu

Metod

Tədqiqat obyektini nəqliyyat müəssisələri təmsalında “Bakı Metropoliteni QSC” və “Bakubus MMC”, **tədqiqatın predmetini** isə nəqliyyat təsərrüfatı subyektləri üçün maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlar təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Dövlət Statistika Komitəsinin və digər əlaqəli dövlət orqanlarının təlimatları, qayda və göstərişləri, iqtisadi təhlil, maliyyə təhlili, statistika, proqnozlaşdırma, qiymətdoyma və digər iqtisad elmlərində istifadə olunan tədqiqat metodları və üsullar, riyazi – iqtisadi üsullar, məzmun analizi metodikası, qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üsulları təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsindən alınan məlumatlar, “Bakı Metropoliteni QSC”-nin və “Bakubus MMC”-nin hesabat məlumatları, rəsmi dövlət orqanlarının, sahədə fəaliyyət göstərən yerli və beynəlxalq təşkilatların hesabatları, işçi materialları və sənədləri, seminar və konfransların materialları **tədqiqatın informasiya bazasını** təşkil edir.

Tədqiqatda məzmun analizindən geniş istifadə olunmuş və müxtəlif mənbələrdən (kitablar, jurnallar, internet saytlar, milli və beynəlxalq qanunvericilik sənədləri və s.) əldə edilmiş informasiyalar təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Analiz

Müqayisəli təhlil metodu bir müəssisənin bir-birini izləyən ən az iki və daha çox fəaliyyət dövrlərinə aid olan maliyyə hesabatlarının qarşılaşdırılmalı olaraq tərtibi və bu hesabatlardakı maddələrin zaman ərzində göstərmiş olduğu inkişafın və dəyişikliklərin təsbit olunması və dəyərləndirilməsidir.

Müqayisəli təhlil birdən çox dövrə aid olan məlumatların qarşılaşdırılması və dəyərləndirilməsi formasında olduğundan o, dinamik bir analiz metodudur. Müqayisəli maliyyə hesabatları təhlilində maliyyə analitiki müəssisənin bir neçə dövrə aid olan maliyyə hesabatlarını yan-yanaya qoymaqla təhlil edərək, müəssisənin iqtisadi və maliyyə strukturundakı, mənfəətliliyindəki, faydalılığında, inkişaf istiqamətində vacib informasiyalar əldə edə bilər. Bu metod müəssisənin keçmiş vəziyyəti ilə cari vəziyyəti qarşılaşdıraraq əldə ediləcək informasiyalar müəssisənin gələcəyi ilə əlaqədar qərarların alınmasına kömək edir.

Maliyyə hesabatlarında yer alan rəqəmlərin müqayisə oluna bilməsi üçün hesabatlardakı məlumatların eyni mühasibat standartlarına və üsullarına görə hazırlanmış olmalıdır. Bu çərçivədə hazırlanan maliyyə hesabatlarının müqayisəsi və təhlili nəticəsində qəbul olunacaq qərarların müsbət effekti də artır.

Müqayisəli təhlilin məqsədi, illər etibarlı ilə nəticələrin digər illərlə qarşılaşdırılaraq inkişaf səviyyəsi haqqında fikir əldə edilməsidir. Lakin bu, inflyasiya vəziyyətində diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan bir təhlil metodudur. Çünki inflyasiya, təhlildə istifadə olunan maliyyə hesabatlarının maddələrindəki göstəriciləri təhrifə uğradır və yüksək inflyasiya dövründə maliyyə hesabatlarının müqayisələrinin nəticəsində əldə edilən fərqlər məntiqli bir şəkildə şərh edilə bilməz. Bu nöqsanın aradan qaldırılması üçün müqayisə olunan maliyyə hesabatlarında inflyasiyanın təhrifedici xüsusiyyətinin təsirinin aradan qaldırılması labüddür.

Müqayisəli təhlildə hesablanan dəyişmələr həm mütləq dəyişmə, həm də nisbi (faiz dəyişməsi) dəyişmə olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Təkcə mütləq dəyişmə, yaxud faiz dəyişməsi şəklində təhlilin aparılması dəyişmənin müəssisə baxımından vacibliyinin görünməməsinə və ya həddən artıq vacib görülməsinə şərait yaradır.

Müqayisəli təhlil istifadəsi rahat və praktik bir təhlil metodudur. Müqayisə olunacaq iki ilə aid maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat və mənfəət və zərərlər haqqında hesabat yan-yanaya gətirilərək, hər maddədə artım və azalma həm mütləq dəyişmədə, həm də nisbi dəyişmədə hesablanır. Daha sonra bu dəyişmələrin müəssisəyə təsiri araşdırılaraq və təhlil edilir. Müqayisəli təhlildə aşağıdakı şərtlərə riayət olunması vacibdir:

- Müqayisə olunacaq cari və əvvəlki dövr hesabatları eyni zaman aralıqlarında olmalıdır.
- Maliyyə hesabatları üç və ya altı aylıq dövrləri əhatə edərsə müqayisə ya bir əvvəlki üç və ya altı aylıq maliyyə hesabatları ilə, ya da bir əvvəlki ilin eyni dövrləri ilə edilməlidir.
- Cari dövrə aid maliyyə hesabatları dövrün büdcə rəqəmləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu əməliyyat büdcə kontrolunu əhatələyir.

- Bir müəssisənin cari ilə aid olan maliyyə hesabatları digər müəssisələrin eyni dövrlərə aid maliyyə hesabatları ilə müqayisə oluna bilər. Bu müəssisənin oxşar müəssisələrə görə inkişafını dəyərləndirməyə istiqamətlənir.
- Əsas maliyyə hesabatları yanında əlavə maliyyə hesabatlarının da müqayisəsi ilə təhlil edilə bilər
- Müqayisə olunacaq maliyyə hesabatları inflyasiyanın yan təsirlərindən kənar edilməlidir.

Müqayisəli hesabatlar vasitəsi ilə artım və azalmaların təhlili və qiymətləndirilməsi üçün əvvəlcə müqayisəli maliyyə hesabatlarının hazırlanması, daha sonra da dəyişmələrin qiymətləndirilməsi lazımdır. Bütün maliyyə hesabatları müqayisəli maliyyə təhlilinin obyektini təşkil edə bilər. Lakin xüsusilə müəssisədən kənar təhlillərdə, bu metoddan daha çox maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın təhlilində istifadə olunur.

Müqayisəli Mühəsibat Balansının Hazırlanması

Müqayisəli mühəsibat balansı hesabatları, müəssisənin birdən çox olan fəaliyyət dövrlərinə aid maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatdakı informasiyaların yan-yanı yazılaraq qarşılaşdırılması şəklində hazırlanır və mühəsibat balansının maddələrində müəyyənləşən artım və azalmaları əks etdirir və nisbi faiz göstəricisi kimi hesablanır. Bu hesabatlardan faydalanaraq müəyyən edilən dəyişmələr qiymətləndirilməsi yolu ilə müəssisənin inkişaf dinamikası barədə nəticə əldə olunur. Qiymətləndirmə həyata keçirilərkən sektor və ümumi iqtisadiyyatdakı dəyişmələr də diqqətdə saxlanılmalıdır.

Aşağıda "Bakı Metropoliteni" QSC-nin 2015 və 2016-cı illərinə aid müqayisəli mühəsibat balansı maddələrində dəyişmələrin hesablanması qaydası göstərilmişdir.

Cədvəl 7: "Bakı Metropoliteni" QSC-nin 2015 və 2016-cı illər üçün müqayisəli mühəsibat balansı

Məbləğlər min (000) manatla	İllər		Dəyişmə	
	2016	2017	Mütləq dəyişmə	Nisbi dəyişmə
Uzunmüddətli aktivlər	2147152	2245605	98453	5%
Qısamüddətli aktivlər	79 618	89994	10376	13%
Cəmi aktivlər:	2 226 770	2335599	108829	5%
Kapital	2131851	2271079	139228	7%
Uzunmüddətli öhdəliklər	17 421	16 421	(1000)	(6%)
Qısamüddətli öhdəliklər	77 498	48 099	(29399)	(38%)
Cəmi kapital və öhdəliklər:	2 226 770	2 335 599	108829	5%

Mənbə: "Bakı Metropoliteni" QSC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları, <http://www.metro.gov.az/az/about/metropoliten/fin> (22.04.2019)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Müqayisəli mənfəət və zərərər haqqında hesabatlar birdən çox dövrlərə aid hesabatların yan-yana qoyulması yolu ilə tərtib olunur və bu hesabat maddələrindəki artım və azalmaları mütləq və nisbi dəyişmədə əks etdirir.

Aşağıda “BakuBus” MMC-nin 2015 və 2016-cı illər üçün müqayisəli mənfəət və zərərər haqqında hesabatı tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 8: “BakuBus” MMC-nin 2015, 2016-cı illər üçün müqayisəli mənfəət və zərərər haqqında hesabatı

Məbləğlər min (000) manatla	İllər		Dəyişmə	
	2015	2016	Mütləq dəyişmə	Nisbi dəyişmə
Əməliyyat gəliri	4325	12629	8304	192%
Əməliyyat xərcləri	(15590)	(28389)	(12799)	82%
Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	(11265)	(15760)	(4495)	40%
İnzibati xərclər	(2721)	(4484)	(1763)	65%
Digər sair xərclər	(6556)		6556	(100%)
Məzənnə fərqiindən itkilər	(70783)	(31863)	38920	(55%)
Maliyyə xərcləri	(3935)	(2490)	1445	(37%)
Cəmi sair xərclər	(83995)	(38837)	45158	(54%)
Vergidən əvvəlki mənfəət (zərər)	(95260)	(54597)	40663	(43%)
vergi öhdəlikləri		(40)	(40)	
Xalis mənfəət (zərər)	(95260)	(54637)	40623	(43%)

Mənbə: “BakuBus” MMC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları,
<https://www.bakubus.az/files/BakuBus%20IFRS%202016.pdf> (22.04.2019)

Trend Təhlili

Maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan metodlardan digəri trend metodu ilə təhlildir. Trend təhlili ilə müəssisənin inkişaf xətti illərlə götürülür.

Bu metodda, bir-birini izləyən dövrlərə aid maliyyə hesabatlarında qeyd olunan maddələrin bazis maliyyə hesabat maddələrinə görə göstərdiyi trend faiz üzərindən hesablanır. Bu şəkildə müəssisənin maliyyə hesabatlarında yer alan hər bir maddənin bazis qəbul edilən ilə görə faiz olaraq inkişaf trendi müəyyən olunur. Bazis ili olaraq maliyyə hesabatları toplusunun ilk ili qəbul edilə bilər. Bazis ilə görə hesablanan faizlər müəyyən tarix və dövrlər arasındakı maliyyə vəziyyətini və fəaliyyət nəticələrini açıq olaraq göstərir və müqayisəli maliyyə hesabatlarına aid olan informasiyaların üfüqi olaraq təhlilinə imkan yaradır. Maliyyə analitiki maliyyə hesabatlarının maddələrindəki artım və azalmaların trendini (meylini) mənfəət və müsbət tərəfdən dəyərləndirərək, aralarında müəyyən əlaqə olan maddələri birlikdə qiymətləndirir.

Eyni zamanda təhlilin məntiqli nəticə verməsi üçün bazis il olaraq seçilən ilin müəssisə fəaliyyətini əks etdirəcək normal bir fəaliyyət ili olmalıdır.

Hesablanan trend göstəriciləri qiymətləndirilərkən qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki dəyişmələrin təhlil prosesinə təsiri kənarlaşdırılmalıdır. Əslində maliyyə hesabatları təhlil edilmədən əvvəl qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki meydana gələn dəyişikliklər diqqətə alınaraq, onların maliyyə hesabatlarının maddələri üzərindəki təsirinə aradan qaldırılması və maliyyə hesabatı maddələrinin bazis il olaraq seçilən ildəki pulun satın alma gücü ilə ifadə edilməsi məsləhət görülür.

Trend göstəriciləri hesablanacaq dövrün təhlilindən gözlənilən faydanın olması üçün mümkün olduğunca geniş bir aralığı əhatələməsi lazımdır. Sadəcə bir neçə ilə baxılaraq düzgün qərar vermək mümkün deyildir.

Trend göstəricilərinin hesablanmasında seçiləcək baza ilinin hər baxımdan normal və fəvqəladə faktorların təsirində qalmamış bir il olması gərəklidir. Əks halda təhlil və qiymətləndirmə xətalı ola bilər.

Maliyyə hesabatları içərisindəki nisbi payı kiçik maddələr üçün trend göstəriciləri hesablanmaya bilər.

Trend təhlili prosesində

- bazis olaraq qəbul olunan ilə görə
- hesabat dövründən bir əvvəlki ilə görə

olmaq üzrə iki yanaşma mövcuddur.

Mühasibat Balansının Trend Təhlili

Trend təhlili metodu ilə ediləcək təhlildə ilk mərhələ dövrlər üzrə trendlərin hesablanmasıdır. İkinci mərhələdə isə edilən hesablamalar sənədləşdirilərək qiymətləndirilir.

Aşağıdakı cədvəldə “Bakı Metropoliteni” QSC-nin baza ili kimi 2014-cü il götürülməklə mühasibat balansının trend təhlili göstərilmişdir. Burada baza ilinin 2014-cü il seçilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, respublikamızda 2014-cü il ondan sonra gələn digər illərə nisbətə inflyasiya baxımından daha sabitdir.

Cədvəl 3: “Bakı Metropoliteni” QSC-nin mühasibat balansının trend təhlili

	rəqəmlər min manatla (000)			
	2014	2015	2016	2017

Aktivlər:	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
Uzunmüddətli aktivlər	1917813	100	2147152	112	2245605	117	2221112	116
Qısamüddətli aktivlər	92801	100	79618	86	89994	97	78202	84
Cəmi aktivlər	2010614	100	2226770	111	2335599	116	2299314	114
Kapital və Öhdəliklər:								
Kapital	1796920	100	2131851	119	2271079	126	2242663	125
Uzunmüddətli öhdəliklər	20284	100	17421	86	16422	81	15907	78
Qısamüddətli öhdəliklər	193410	100	77498	40	48098	25	40744	21
Cəmi öhdəliklər	213694	100	94919	44	64520	30	56651	27
Cəmi kapital və öhdəliklər	2010614	100	2226770	111	2335599	116	2299314	114

Mənbə: “Bakı Metropoliteni” QSC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları, <http://www.metro.gov.az/az/about/metropoliten/fin> (22.04.2019)

İnflyasiyanın maliyyə hesabatları üzərindəki təsirini aşkar şəkildə əks etdirən maliyyə təhlili metodu trens təhlildir. İnflyasiyanın müəssisənin maliyyə hesabatları üzərindəki təsirləri məlumdur. Bu səbəbdən də cari rəqəmlərlə edilən trend təhlili yanlış təsəvvürün formalaşmasına səbəb ola bilər.

Qeyd olunan səhviyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə maliyyə hesabatlarından inflyasiyanın bu yan təsirini kənarlaşdırmaq lazımdır. Bu vəziyyətdə inflyasiyaya və xarici valyutalar görə düzəliş verilmiş rəqəmlər də istifadə oluna bilər.

Şaquli Təhlil Metodu

Maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan metodlardan biri də şaquli təhlil metodudur. Şaquli təhlil metodu ilə maliyyə hesabatlarında mövcud olan maddənin toplam və ya qrup içərisindəki nisbi (faiz) dəyəri hesablanır.

Bu təhlil metodunda hər bir maliyyə hesabatı maddəsinin olduğu qrupun cəmi içərisindəki nisbi payı ilə maliyyə hesabatındakı cəm maddəsi daxilindəki nisbi payı hesablanır. Məsələn, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat bu metodla təhlil edilərkən hər hansı bir maddənin balansın valyutasındakı payı və olduğu qrupdakı payı faiz üzərindən hesablanır.

Şaquli təhlil metodu ilə hazırlanmış maliyyə hesabatları fərqli böyüklükdəki müəssisələr arasında müqayisə məqsədi ilə ortaq əsas (baza) yaradırlar. Bu metodla müəssisənin maliyyə hesabatları rəqib müəssisələrin maliyyə hesabatları ilə müqayisə oluna bilər.

Şaquli təhlil metodu ilə tək bir dövrün maliyyə hesabatları təhlil ediləcəyi kimi, habelə birdən çox dövrlərə aid olan hesabatlar da təhlil oluna bilər. Məhz bu səbəbdən bu təhlil metodu həm statik, həm də dinamikdir.

Struktur təhlil metodu müəssisələr arası müqayisə, nəqliyyat müəssisəsinin sektordakı payını müəyyən etmək baxımından və ya müəssisənin maliyyə strukturunda meydana gələn dəyişiklikləri izləmək baxımından əlverişli bir alətdir.

İnflyasiyanın şaquli təhlil metodu üzərindəki təsiri maliyyə hesabatlarının inflyasiya qarşısında təhrif olunan məlumatlarına paralellik göstərir. Təhlildə bu təhriflər gözdən qaçırılmamalıdır. Çünki maliyyə hesabatlarında mövcud olan hər bir ünsür inflyasiyadan eyni dərəcədə təsirə məruz qalmır. Bu səbəbdən təhlil prosesində bu ünsürlərə təsir dərəcələri diqqətə alınmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının şaquli təhlil metodu ilə tərtibində maliyyə hesabatının cəm maddəsi yüz olaraq qəbul edilir və hər bir maliyyə hesabatı maddəsinin cəm içərisindəki nisbi payı hesablanaraq maliyyə hesabatı faizlərlə ifadə edilir. Bütün maliyyə hesabatlarını bu metodla təhlil etmək mümkündür.

Hesabatların Şaquli Metod İlə Təhlili

Şaquli təhlil metodu ilə ediləcək təhlildə ilk mərhələ, təhlil aparılacaq dövrə aid maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın nisbi faiz göstəricilərinin hesablanmasıdır. İkinci mərhələdə isə edilən hesablamalar sənədləşdirilərək qiymətləndirilir.

Aşağıdakı cədvəldə (səhifə) “BakuBus” MMC-nin 2016-cı il üçün maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatının şaquli təhlili verilmişdir.

Maliyyə Əmsalları Metodu

Maliyyə əmsalları (ratio analysis) təhlili metodu ilə maliyyə hesabatlarında yer alan maddələrin nisbi əlaqələri araşdırılaraq müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya əldə olunur.

Maliyyə hesabatlarından çoxlu sayda əmsallar hesablamaq mümkündür. Lakin əmsal hesablanmasıdakı məqsədimiz qiymətləndirilməsi mümkün olan informasiya yaratmaqdır.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Əmsal təhlilindən yararlanmaq üçün hesablanan əmsallar qiymətləndirilməli və qiymətləndirmədə bir sıra standartlardan istifadə olunmalıdır. Bu standartlara aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə analitikinin öz şəxsi təcrübəsindən irəli gələn bacarığı
- Müəssisənin keçmiş fəaliyyət dövrlərində hesablanmış maliyyə əmsalları
- Rəqib və üstün müəssisələrin əmsalları
- Büdcələşmiş informasiyalara əsaslanaraq hesablanmış əmsallar
- Nəqliyyat müəssisəsinin fəaliyyətdə olduğu nəqliyyat sektoruna aid olan əmsal və standartlar
- Ümumi standartlar

Cədvəl 4: “BakuBus” MMC-nin mühasibat balansının şaquli təhlili

	Rəqəmlər min manatla (000)	Balans valyutasındakı çəki	Qrupdakı çəki
AKTİVLƏR			
Uzunmüddətli aktivlər			
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	212624	94%	100%
Təxirə salınmış vergi aktivləri	525	0%	0%
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	213149	94%	100%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Qısamüddətli aktivlər			
Qısamüddətli avanslar	49	0%	0%
Ehtiyatlar	2457	1%	19%
Qısamüddətli debitor borcları	314	0%	2%
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	10038	4%	77%
Digər qısamüddətli aktivlər	136	0%	1%
Cəmi qısamüddətli aktivlər	12994	6%	100%
Cəmi aktivlər	226143	100%	
KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏR			
Öhdəliklər			
Uzunmüddətli öhdəliklər			
Uzunmüddətli borclar	138231	61%	100%
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	138231	61%	100%
Qısamüddətli öhdəliklər			
Qısamüddətli borclar	39274	17%	99%
Qısamüddətli kreditor borcları	462	0%	1%
Vergi öhdəlikləri			
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	39736	18%	100%
Cəmi öhdəliklər	177967	79%	
Kapital			
Ödənilmiş (nizamnamə) kapitalı	18049	8%	37%
Dövlət investisiyaları	181697	80%	377%
Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)	(151570)	-67%	-315%
Cəmi kapital	48176	21%	100%
Cəmi kapital və öhdəliklər	226143	100%	

Mənbə: “BakuBus” MMC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları,
<https://www.bakubus.az/files/BakuBus%20IFRS%202016.pdf> (22.04.2019)

Hər bir sektorun özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir. Bu məqsədlə nəqliyyat müəssisəsinin inkişafını ölçmək üçün nəqliyyat sektoruna aid olan standartlarla qarşılaşdırma ilə müsbət nəticə əldə olunacaqdır.

Maliyyə əmsallarının köməyi ilə müəssisənin iqtisadi və maliyyə strukturu, mənfəətliliyi, səmərəliliyi, iqtisadi varlıqların effektiv istifadəsi, likvidliyi və s mövzularda vacib informasiya əldə olunur.

Maliyyə əmsalları müxtəlif formalarda təsnifatlandırıla bilər. Bu təsnifat formalarından birini hesablanmasında əsas olaraq götürülən maliyyə hesabatlarına görədir. Belə ki, bu təsnifata balans əmsalları, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın əmsalları, qarışıq əmsallar aiddir.

C.F. Westwick isə əmsalları aşağıdakı kimi təsnifatlandırmışdır.

1. İdarə heyəti üçün hesablanan əmsallar
2. Ümumi qiymətləndirmə üçün hesablanan əmsallar
3. Satış departamenti üçün hesablanan əmsallar
4. Mühasibatlıq üçün hesablanan əmsallar
5. İstehsal departamenti üçün hesablanan əmsallar
6. İnsan resursları departamenti üçün hesablanan əmsallar
7. Digər qurumlar üçün hesablanan əmsallar

Əmsallar müəssisənin fəaliyyət nəticələri ilə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmədəki məqsədlərə görə də təsnifatlandırıla bilər:

1. Likvidlik əmsalları
2. Maliyyə strukturu əmsalları
3. Resurslardan istifadə əmsalları
4. Mənfəətlilik əmsalları
5. Bazar performans əmsalları

Nəticə və Təkliflər

Nəzəriyyədə müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinin və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün çoxsaylı iqtisadi təhlil metodları mövcuddur. Lakin təcrübədə daha çox təhlil metodları kimi müqayisəli maliyyə təhlili, trend təhlili, üfüqi və şaquli təhlil metodlarından və maliyyə əmsalları metodlarından istifadə olunur.

Hər bir təhlil metodunun özünəməxsus obyekt və predmeti vardır. Yəni bir təhlil metodunun obyektini mühasibat balansı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabat təşkil edirsə, digər bir metodun obyektini bundan fərqli olaraq bütün hesabat məlumatları təşkil edə bilər.

Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektordan asılı olaraq müvafiq təhlil metodlarından istifadə olunmalıdır. Bundan başqa ölkədə baş verən iqtisadi dəyişikliklərə uyğun olaraq da müvafiq təhlil metodları seçilməlidir. Təhlilin düzgün nəticə verməsi üçün hesabatlardakı məlumatlar üzərində inflyasiyanın təhrifedici xüsusiyyətləri aradan qaldırılmalıdır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ədəbiyyatlar

- Müslümov S.Y., Kazımov R.N. (2011). Maliyyə təhlili, Bakı, Azərneşr mətbəəsi.
- Liferenko Q.N. (2010). Müəssisənin maliyyə təhlili, Bakı, “İqtisad Universiteti” mətbəəsi.
- Səbzəliyev S.M. (2003). Mühəsibat (Maliyyə) hesabatı, Bakı.
- Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. (2003). Mühəsibat (maliyyə) uçotu, Bakı.
- James M. Wahlen, Stephen P. Baginski, Mark Bradshaw. (2014). Financial Reporting, Financial Statement Analysis and Valuation, Boston.
- Stephen H. Penman. (2013). Financial Statement Analysis and Security Valuation, Singapore.
- Martin S Fridson, Fernando Alvarez. (2011). Financial statement analysis workbook : step-by-step exercises and tests to help you master financial statement analysis, Canada.
- <http://www.metro.gov.az/> (22.04.2019)
- <https://www.bakubus.az/en> (22.04.2019)
- <https://www.stat.gov.az/> (22.04.2019)

Sığorta Şirkətlərinin Maliyyə Resurslarının Formalaşdırılması və Onların İstifadəsinin Effektivliyinin Qiymətləndirilməsi

Vüsala XƏLİLOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

vusala95x@gmail.com

Xülasə

Məqalə iqtisadiyyatın önəmli bir hissəsi olan sığorta sahəsinin maliyyə sistemi ilə bağlı araşdırmaya həsr olunmuşdur. Bu tədqiqat işində sığorta sahəsində maliyyə resurslarının mənbələrinin çeşidləri, ondan yəni gəlir və xərclərdən istifadənin səmərəliliyinin hansı səviyyədə aparıldığı, onların maliyyəsinin idarə edilməsinin vacibliyi araşdırılmışdır. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf və böhran mərhələsində olarkən istifadə etmək üçün sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin idarə edilməsinin nəzəri və metodiki əsaslar hazırlamaq, sığorta şirkətlərinin maliyyəsinin formalaşmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, sığorta təşkilatlarının maliyyəsinin formalaşmasının dövlət tənzimlənməsi və dünya təcrübəsindən istifadə edərək elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif hazırlamaq, sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi, tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsidir. İqtisadiyyatda inkişafa nail olmaq üçün sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin, sığorta məhsullarının çeşidinin artırılması vacib məqamdır. Bunlar "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında qeyd edilmişdir. Əsas tapıntılar və tövsiyələr sığorta şirkətləri, sığorta sektorunun dövlət və regional tənzimlənməsi mexanizmlərinin inkişafı maliyyə sabitliyinin idarəsinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəzəri nəticələri və ümumiləşdirmələri universitetlərdə "Maliyyə nəzəriyyəsi", "Sığorta" kimi fənlərin tədris strukturu, məzmunu və metodlarının yaxşılaşdırılması üçün tətbiq oluna bilər. Burada əldə edilmiş müddəalar və nəticələr sığorta və maliyyə idarəetmə nəzəriyyəsinin bir sıra əhəmiyyətli aspektlərini inkişaf etdirir, maliyyə sabitliyinin idarə olunmasında maliyyə təşkilatlarının maliyyə siyasətinin inkişafı və maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün metodik vasitələrin təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri əsas ola bilər. Sığorta şirkətlərinin səmərəli idarəetmə sisteminin maliyyə sabitliyinin formalaşması üçün konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Sığorta, Sığorta Təşkilatları, Maliyyə resursları

Giriş

Respublikamız maliyyə sferasında iqtisadi islahatlarının yeni dövründədir. Ölkəmiz maliyyə sistemində stabilliyə və maliyyə sisteminin ən mühüm hissəsi olan sığortada da xeyli irəliləyişə nail olmuşdur. Sığorta müasir dövrdə ictimai təhlükəsizlik meyarıdır. Hal-hazırda Azərbaycanda sığorta sistemi iqtisadiyyatın vacib sektorudur.

Azərbaycanda milli sığorta sisteminin maliyyə dayanıqlılığının olmaması, sığorta haqlarının çox hissəsinin paytaxtdan yığılması, maliyyə resurslarından tam effektiv istifadə edilməməsi bu işin tədqiq edilməsinin önəmli xarakter daşdığını göstərir. Maliyyə böhranından sonra əhalinin həyat, əmlak, nəqliyyat vasitələrinin sığortasına ehtiyacı əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Sığorta

təşkilatlarının maliyyə sabitliyini təmin etmək müasir iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sabitliyi, biznes fəaliyyətinin artımı, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması sığorta sisteminin inkişafının əsas amilidir. Biznes mühitində olan dəyişiklərə, çətin iqtisadi şəraitə uyğunlaşa bilməyən sığorta şirkətləri iflas riskini artırırlar. 2008-ci ildə makroiqtisadi vəziyyətin pisləşməsi sığorta xidmətlərinə olan tələbi azaltdı. Dəyən zərər artdıqca sığorta şirkətlərinin bir hissəsi maliyyə sabitliyini itirmiş və bazardan çıxmağa məcbur olmuşdurlar.

Sığorta şirkətinin fəaliyyətinin məqsədlərinə uyğun olaraq onların nağd pul dövriyyəsi bazarın digər maliyyə qurumları ilə müqayisədə özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Sığorta fondu vəsaitlərin formalaşdırılması və istifadəsini sığorta şirkəti özü müəyyənləşdirir. Sığorta şirkətinin pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin müəyyən edilmiş elementlərinin hər biri sosial-iqtisadi məzmunu malikdir və bu səbəbdən hər mərhələdə pulların hərəkətinə müxtəlif iqtisadi və hüquqi amillər təsir göstərir. Sığorta fondunun formalaşması üçün zərərin yaranma ehtimalı olmalıdır və onun üçün sığortaçıya verilmiş sığorta haqqlarından fond formalaşdırılır. Sığorta şirkətinin maliyyə potensialı iqtisadi dövriyyədə olan və sığorta əməliyyatları aparmaq və investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün olan maliyyə resurslarıdır.

Metod

Tədqiqat işində bir çox metodlardan istifadə etməklə sığorta şirkətlərinin maliyyə sisteminin effektivlik dərəcəsini araşdırmağa çalışmışam. Bunun üçün ilk olaraq **nəzəri-tədqiqat** metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metoda əsasən mövzu ilə bağlı nəzəri biliklər formalaşmışdır.

Sonrakı mərhələdə **müqayisəli metod** tətbiq olunmuş və illər üzrə sığorta şirkətlərinin gəlir və xərclərinə görə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Daha sonra isə mövzunun təhlili bitdikdən sonra sahə üzrə fikirlər formalaşmışdır.

Analiz metoduna görə sığorta şirkətlərinə aid ədəbiyyatlar və digər resurslar araşdırılmışdır. **Müqayisəli** metoda görə analiz etdiyim sığorta şirkətlərinin ədəbiyyatları, tədqiqat işləri müqayisə edilmişdir. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı yerli və xarici mətbuat xəbərlərində olan məlumatlar yer almışdır.

Tədqiqatın **empirik** əsası kimi Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Statistika Komitəsi, Dövlət Sığortası Kommersiya Şirkəti və digər sığorta şirkətlərinin statistik və hesabat

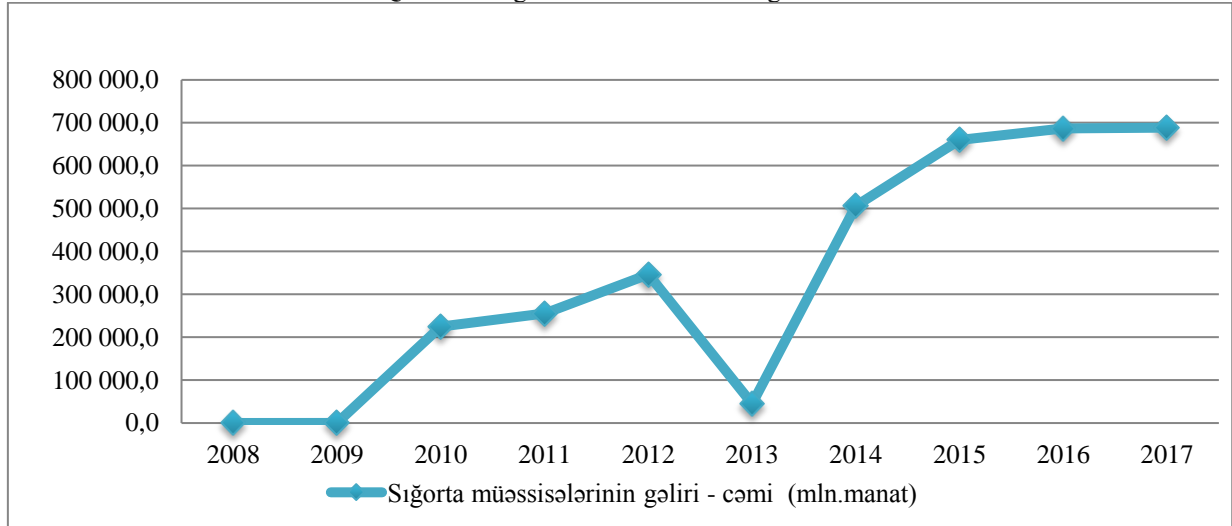

məlumatlarından, internet şəbəkəsində yerləşdirilmiş müvafiq materiallardan, mövzu üzrə nəşrlərdən istifadə edilmişdir.

Materialların qiymətləndirilməsi zamanı **iqtisadi təhlil, ümumiləşdirmə, qrafik, cədvəl tədqiqatlarından** istifadə edilmişdir.

Analiz

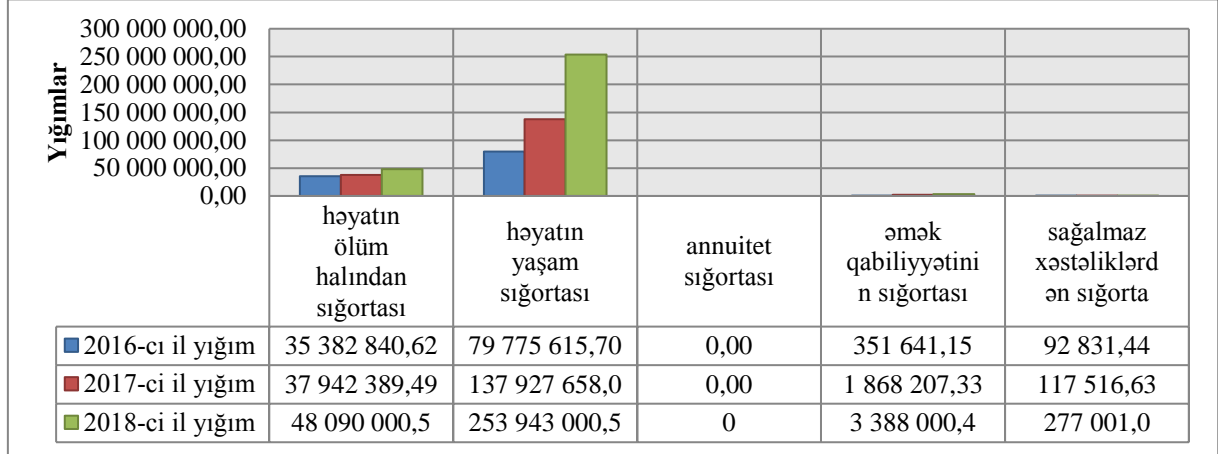
Qrafik 1. Sığorta bazarında ümumi gəlirlər

Mənbə: Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az/ (07.02.2019)

Qrafikdən bizə aydın olan kimi sığorta yığımları 2008-ci ildən 2012-ci ilə qədər yüksəlmiş, 2013-cü ildə bu yığımlar anidan azalmış və 2013-2017-ci illər ərzində yenidən artmağa davam etmişdir. Bəs 2013-cü ildə sığorta haqqlarının yığımlarında olan bu azalmasının səbəbi nədir? Düşüncəmə görə bunun səbəblərindən biri avtomobilin hansı vəziyyətdə (saz yaxud nasaz) olduğunu yoxlamaq üçün aparılan texniki baxışın dörd ildən bir keçirilməsi ola bilər. Çünki, avtomobilin texniki vəziyyətini yoxlamaq üçün sığorta mütləq tələb olunurdu və insanlar icbari şəkildə sığorta etdirirdilər.

Qrafik 2. Könüllü həyat sığortası üzrə yığımlar 2016, 2017, 2018-ci illər

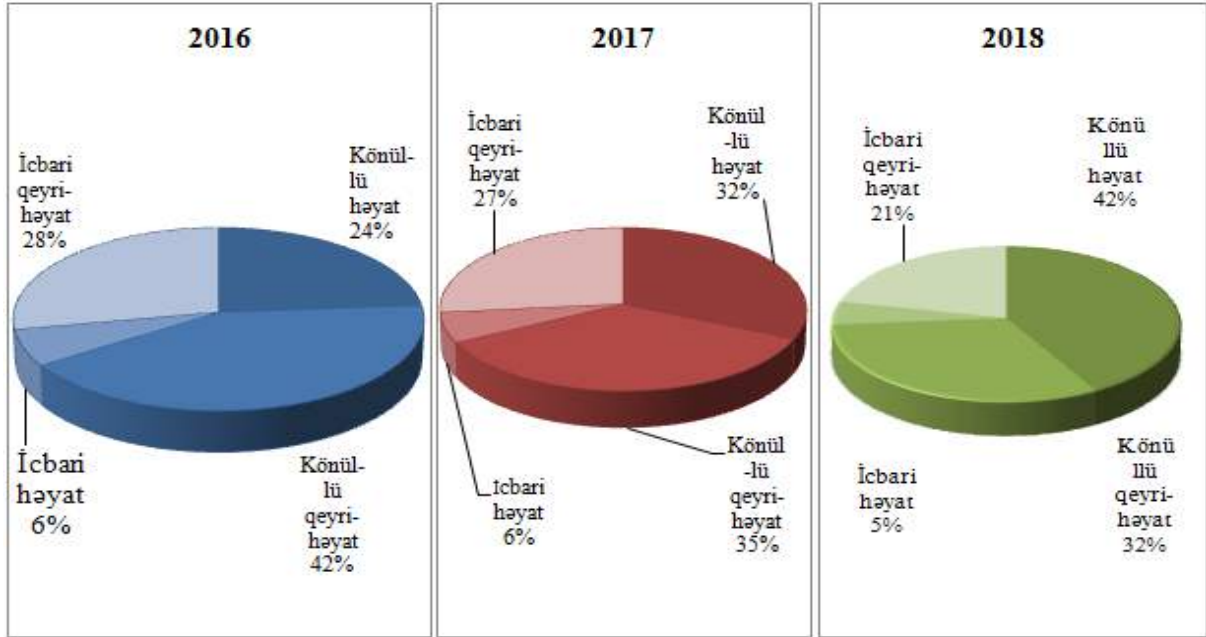

Mənbə: Maliyyə bazarlarına Nəzarət Palatası, <https://www.fimsa.az/> (08.02.2019)

Amma indi texniki baxış haqqında qanunda dəyişiklik edilərək sığorta kimi elektron sistemə keçirilmişdir və yeni qaydalara görə sürücülər sığortanın olub olmamağından asılı olmayaraq avtomobilini hər il texniki baxışdan keçirtməlidir. Həm də bu ildə demək olar ki, sığortaya nəzarət çox zəif idi. Sığorta haqqlarının azalmasına digər səbəb kimi mühərriki daha aşağı olan avtomobilin sığortalanaraq istifadə olunması da ola bilər. Və beləliklə də sığorta şəhadətnamələrinin sayı çoxalsa belə yığılan məbləğ aşağı olur. Bəzi agentlərin müştəridən sığorta məbləğini alıb sistemə ödəməməsi də bu yığımların azalmasına səbəb ola bilər.

MBNP saytındakı statistik göstəricilərdən istifadə edərək hazırladığım şəkildən də göründüyü kimi sığortaların ən vacib növü olan könüllü həyat sığortası üzrə ümumilikdə sığorta haqqları 2016-cı ildə 115.6 mln manat, 2017-ci ildə 177.8 mln manat, 2018-ci ildə isə 305.7 mln manat olmuşdur. Bu isə 2017-ci ildə 54 faiz artım, 2018-ci ildə isə 72 faiz artım deməkdir. Bunun səbəbi isə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən həyat sığortası şirkətlərinin profesional işçilərinin, agentlərinin insanlar arasında maarifləndirici çıxışları, bu sığorta növündə ödənişin verilməsindən imtina halları və yaxud da süründürmə hallarının baş verməməsidir.

Qrafik 3. 2016, 2017 və 2018-ci illər sığorta bazarında sığorta payları

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, <https://www.fimsa.az/> (08.02.2019)

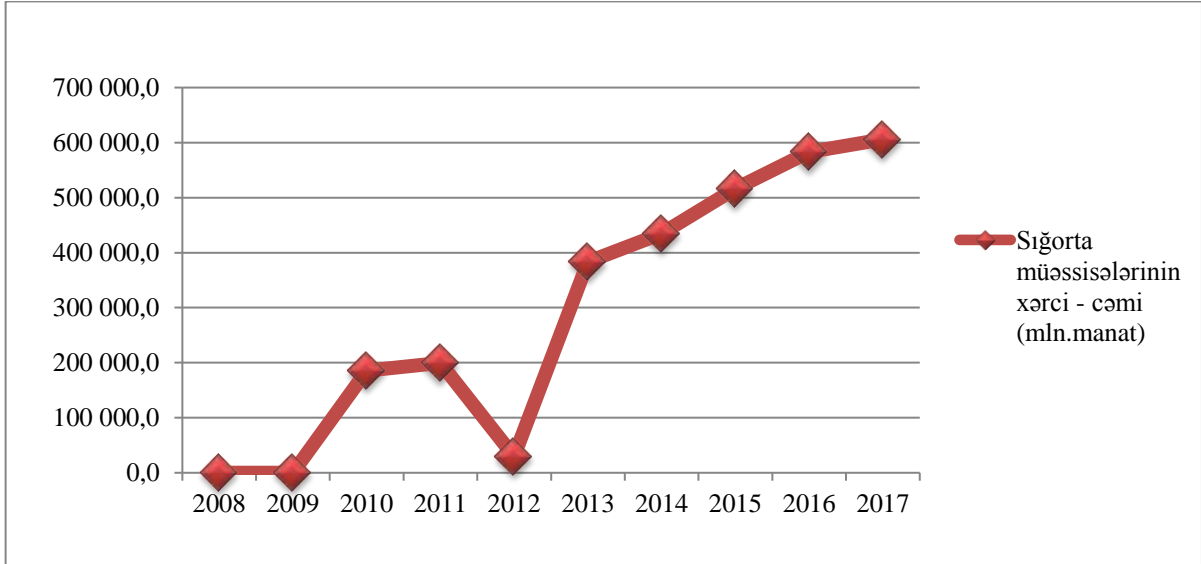
1. Könüllü həyat sığortası 2. Könüllü qeyri-həyat sığortası 3. İcbari həyat sığortası 4. İcbari qeyri-həyat sığortası

2016-cı ildə könüllü sığorta üzrə yığımlar 318,7 mln manat, 2017-ci ildə 375,2 mln manat, 2018-ci ildə isə 536,1 mln manat olmuşdur. Bu o deməkdir ki, könüllü sığorta yığımları 2017-ci ildə 18 faiz, 2018-ci ildə isə 43 faiz artım olmuşdur. Beləliklə diqqət yetirsək yığımlarda ən çox artım 2018-ci ildə qeydə alınmışdır. Bu artımın başlıca səbəbi könüllü sığortanın bir növü olan həyatın yaşıam sığortasının artmasıdır. Digər növlərin sığorta haqqlarının azalmasına baxmayaraq həyatın yaşıam sığortası böyük fərqlə artmış və bu azalmanın qarşısını almışdır.

Aşığıdakı qrafikdən da gördüyümüz kimi 2008-ci ildən 2011-ci ilə qədər sığorta xərclərində artım görsənir. Lakin 2011-ci ildən 2012-ci ilə ke r k n sığorta xərcləri azalmışdır. Amma 2012-ci ildən yenidən xərclər artmağı başlamışdır.

Qrafik 4. Sığorta sistemində şirkətlərin xərcləri illər üzrə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytı, <https://www.stat.gov.az/> (07.02.2019)

Ümumilikdə araşdırmam nəticəsində bu qənaətə gəldim ki, sığorta bazarında həm gəlirlər, həm də xərclər artmışdır. Gəlirlərin artımına səbəb həyat sığortasına olan marağın artmasını, xərclərin artmasına səbəb kimi isə iqtisadiyyatda baş verən durğunluq, pulun dəyərdən düşməsinə aid edə bilərik.

Cədvəl 1. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin xərcləri

Xərclərin növü /illər	Cəmi 2013-cü il	Cəmi 2018-ci il
Əsas əməliyyat xərcləri:	152523930,6	599856402,2
sığorta ödənişləri və sığorta məbləğləri üzrə	85038941,12	385016154,1
qaytarılan sığorta haqları üzrə	6188137,65	19317184,53
tənzimləmə xərcləri	637072,45	1991829,3
təkrarsığortaya verilmiş sığorta haqları üzrə	58665701,8	187180320,7
qarşısızalma tədbirləri fonduna ayırmalar üzrə	1705170,32	4292636,602
sığorta fəaliyyəti üzrə sair xərclər	288907,2376	2058276,895
İşlərin aparılması xərcləri	69438800,72	254594911,3
Sair xərclər	3714249,54	39112930,58
CƏMİ XƏRCLƏR	225676980,8	893564244,1

Mənbə: Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin rəsmi internet saytları <https://insure.az/companies/reports> (05.02.2019)

Cədvəldən də gördüyümüz kimi sığorta şirkətlərinin(15 sığorta şirkətinin) xərcləri bu beş il ərzində (2013-2018) 22.5 mln manatdan 89.3 mln manata qədər artmışdır. Bu isə o deməkdir ki, sığorta şirkətlərinin xərcləri 3.96 dəfə artmışdır.

Sığorta şirkətlərinin xərclərinə:

- ✚ Əsas əməliyyat xərclərinə müqavilənin bağlanması, bağlanmış müqavilə üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün çəkilən xərclər aiddir. Bu xərclərə sığorta ödənişləri, təkrarsığorta şirkətlərinə verilən sığorta haqları, fondlara ödənişlər, tənzimləmə xərcləri, vaxtından əvvəl müqaviləyə xitam verildikən geri qaytarılan məbləğ aiddir. 2013-cü ildə əsas əməliyyat xərcləri sığorta şirkətlərinin xərclərinin 67.6 faizini əhatə edir. 2018-ci ildə isə bu rəqəm 67.13 faizə düşmüşdür. Bu o deməkdir ki, bu növün ümumi xərclərdə çəkisinin azalmasına baxmayaraq sığorta şirkətləri ən çox xərci əsas əməliyyat xərclərində çəkir.
- ✚ İşlərin aparılması xərcləri-dedikdə inzibati xərclər və sığorta ödənişi nəzərdə tutulur. Məsələn şirkətdə işləyən işçilərə verilən əmək haqları, sığorta blanklarının hazırlanması üçün çəkilən xərclər, ofis ləvazimatlarının alınmasına çəkilən xərclər (fayl, A4, blaknot, qələm), ofis daxili yaxud şəhərlər arası danışmaq üçün telefon xərcləri, internet, kommunal xərclər, agentlərin mükafatları, şirkətə məxsus avtomobillərin istifadə olunması xərcləri buraya daxildir. 2013-cü ildə bu xərclər 69.4 mln manat, 2018-ci ildə isə 254.6 mln manata qədər artmışdır. 2013-cü ildə işlərin aparılması xərcləri ümumi xərcləri 30.76 faizini, 2018-ci ildə isə 28.49 faizini əhatə etmişdir. İşlərin aparılması xərcinin ümumi xərcdəki payı azalsa belə bu 5 il ərzində işlərin aparılmasına çəkilən xərclər 3.6 dəfə artmışdır.
- ✚ Sair xərclərə xarici valyuta dəyişməsi zamanı yaranan xərclər, cərimə ödənişləri, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi xərclərini aid edə bilərik. 2013-cü ildə sair xərclər 3.7mln manat, 2018-ci ildə isə 39.1 mln manat civarında təşkil etmişdir. Bu isə ümumi xərclərin müvafiq olaraq 1.64 faiz və 4.37 faiz olmuşdur. Sair xərclərin artımı həm öz artımında, həm də ümumi xərcdəki payındakı artımda özünü göstərir.

Cədvəl 2. Sığorta şirkətlərinin cəmi gəlirləri

Gəlirin növü/illər	Cəmi 2013-cü il	Cəmi 2017-ci il
Əsas əməliyyat gəliri:	277745535,8	466750846,9
birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları	264270968,7	449700936,8
təkrarsığorta üzrə təkrarsığorta haqları	4963701,48	3846145,362
sığorta ödənişlərində təkrarsığortaçıların payı üzrə	5359710,91	9147259,141
təkrarsığortaya verilmiş müqavilələr üzrə komissyon muzzdlar üzrə	3151154,75	4056505,51
Xalis sığorta ehtiyatlarının dəyişməsi (müsbət və ya mənfi)	-25900574,17	-17956764,78
İnvestisiya gəlirləri üzrə	21210334,54	35510104,11
Subroqasiya gəlirləri	1423468,45	1661959,726
Sair gəlirlər	4200360,02	9532226,695
CƏMİ GƏLİRLƏR	278679124,7	495498372,6

Mənbə: Sığorta şirkətlərinin rəsmi web saytları [https://insure.az/companies/reports\(05.02.2019\)](https://insure.az/companies/reports(05.02.2019))

Yuxarıdakı hazırladığım cədvəldə 2013-cü il və 2017-ci illər üzrə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 21 sığorta şirkətindən 16-sının gəlirləri əks olunmuşdur. 5 sığorta şirkəti gəlir və xərclərini həmin illər üçün açıqlanmadığı üçün siyahıya əlavə etməmişəm. Sığorta şirkətlərinin gəlirlərini müqayisəli təhlil etsək görürük ki, 2013-cü ilə nisbətən 2017-ci ildə sığorta şirkətlərinin gəlirləri 78 faiz artmışdır.

Bu artımın ən böyük səbəbkarı birbaşa sığorta haqqlarından gəlirlərdir. Sığorta şirkətlərinin gəlirlərinin mənbələri arasında ən üstün mövqeyi birbaşa sığorta üzrə sığorta haqları tutur. Gəlir cədvəlinə diqqət etdikdə birbaşa sığorta haqları ümumi gəlirlərin 84-99 faizini əhatə ediyini görə bilərik. Bu sığorta haqqlarının tərkibinə həyat sığortasından və qeyri-həyat sığortasından icbari və könüllü şəkildə yığılan sığorta haqları daxildir.

Nəticə və Təkliflər

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri müasir iqtisadi irəliləyiş üçün çox **investisiya siyasəti** potensialına malikdir. Ümumdünya üzrə global böhran hadisələri olan zaman belə Azərbaycanın sığorta sistemi bu böhrandan az təsir gördü. Bizim sığorta bazarında üstünlük qısamüddətli investisiyalardadır. Bugünkü dövrdə ölkəmizdə investisiya portfeli strukturu effektiv deyildir. Sığorta şirkətləri müştərilərinə daha ucuz qiymətə daha keyfiyyətli xidmət təqdim edərək, müştəri ilə münasibətləri yaxşılaşdıraraq, portfeldə olan icbari sığortalardan istifadə edərək müştərinin güvənini qazanaq könüllü sığortanın da portfeldə artırılması yalnız onların etibarını qazana bilərlər.

Bundan əlavə sığorta şirkətlərinin **nizamnamə kapitalını** artırması onlara olan etimadı yüksəldə bilər. Bildiyimiz kimi hər bir şirkətdə nizamnamə kapitalı gələcəkdə şirkətdə baş verə biləcək maliyyə sabitliyinin pozulması, ödənişin aparıla bilməməsi halında dəstəkdir. Məsələn nizamnamə kapitalında indeksləşdirmədən istifadə olunması nəticəsində bu kapitalı infilyasiyadan qoruya bilərik. Buna görə indeksləşməni təklif edə bilərəm. İndeksləşmədən indi daha çox pensiyalarda istifadə olunur. Beləki prezidentimiz bununla bağlı bir çox sərəncamlar imzalamışdır və bu sərəncamlarda yaşayış minimumuna uyğun şəkildə pensiyaların da indeksləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Xaricə inteqrasiya ölkəmiz inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında olduğundan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmalıdır. Fikrimcə, xarici şirkətlərin ölkəmizdə filial açması rəqabəti gücləndirəcək, beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda da tətbiq edilməsinə isə stimül verəcəkdir. Əlbətdəki, xarici daha keyfiyyətli fəaliyyət göstərən şirkətin ölkəmizə gəlməsi ona

tələbatı yüksəldəcəkdir, bu şirkətlərin nə kimi standartlarla işlədiyini görəndə bizim şirkətlərdə ya onlardan nümunə götürüb fəaliyyətinin keyfiyyətini qaldıracaqdır yaxud da sağlam rəqabətə davam gətirə bilməyib fəaliyyətini dayandıracaqdır. Bu iki halın hər ikisi ölkə vətəndaşları üçün müsbət hal olacaqdır, hər iki halda da cəmiyyət qazanacaq, sığorta yığımları artacaqdır. Xarici kapitalın ölkəmizə gəlməsi ilə həm kapital yığımlarına gətirib çıxaracaq, həm də əlavə maliyyə mənbəyi formalaşacaq, ölkələrdə marketing fəaliyyətində irəliləmə qeydə alınacaqdır. Ölkələrin inkişafını dəstəkləmək üçün qənaətlə edilən investisiyalar artırılmalıdır. Buna səbəb isə qənaətin, yığımın az olduğu ölkələrdə xarici kapitalın investisiyaya kömək etməsidir.

Əhali arasında **maarifləndirmə**, təbliğat işləri aparılmalıdır. Buna televiziya kanallarında, sosial şəbəkələrdə, ictimai yerlərdə nail olmaq olar. Nə qədər çox insan maariflənsə o qədər də sığorta şirkətlərinin yığımları qalxacaqdır. Bu təbliğatı əsasən məktəblərdə, universitetlərdə etmək daha gözəl olar çünki, insanlara sığortanı gənc yaşdan tanımaq lazımdır.

Hər hansısa bir sığorta xidmətini satarkən digər bir aşağı qiymətli xidmət növünü üstündə hədiyyə vermək gəlirləri artıracaq **marketing strategiyasının** əsas növlərindən biridir. Məsələn düşüncəyə görə icbari sığorta məhsulunu alan bir adama fərdi qəza sığortasını hədiyyə etmək olar. Qanunda bununla da bağlı məhdudiyətlər var və hal-hazırda sığorta şirkətlərinə müştəriyə endirim etmək yaxud da hədiyyə vermək qadağan olunub. Amma mənə icbari sığortalardan reklam kimi istifadə etmək daha yaxşı olar. Çünki ölkəmizdə sığorta barəsində geniş məlumat yoxdu. Cəmiyyətin çox hissəsi yalnız icbari sığortadan xəbərdardır və bu da o deməkdir ki, icbari sığorta geniş yayıldığından ondan reklam vasitəsi kimi istifadə etmək lazımdır. Fərdi qəza sığortasını niyə misal çəkdik? Çünki, fərdi qəza sığortasının dəyəri aşağıdır, həm də bu az məbləğ qarşılığında təminat verilən məbləğ yuxarıdır.

Sığorta sektorunda həm yığımların aşağı düşməsinə, həm də xərclərin artımına səbəblərdən biri də **inflyasiya**dır. İnflyasiya səviyyəsi ya azaldılmalı, ya da nəzarət altında saxlanılmalıdır. İnflyasiya cəmiyyətimizdə pulun dəyərinin düşəyi fikrini yaratdığından onlar sabit ödənişli müqavilələrdən imtina edirlər.

Sığorta Şirkətlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün sığorta haqqlarından yığılan vergi ödəmələrinin məbləğinin azaldılması lazım olduğunu düşünürəm. Çünki, günümüzdə icbari sığortadan alınan vergi məbləği kiçik (2 faiz) olduğu üçün agentlərin də maraq dairəsində olan da icbari avtoməsuliyyət sığortasıdır. Könüllü sığortalarda isə yığılan sığorta haqqlarından gəlir vergisi tutulur.

Beləki sığorta şirkətlərinin maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri tərəfindən araşdırılmış, onların effektivlik səviyyəsi tədqiq olunmuş və səmərəliliyin artırılması üçün yollar təklif olunmuşdur.

Ədəbiyyatlar

- Doç. Dr. Həşim özüdoğru, (2017), Türkiyə sigortacılıq dəyərləndirilməsi, Bankacılıq və finansal araşdırmalar dergisi, 47 səh.
- Verezubova T. (2015) Polish Journal of management studies, Financial strategy of insurance companies, 187 pages
- Shiriyev Azer, (2013), Evaluation of Insurance Sector in Azerbaijan, Eastern Mediterranean University, Türkiyə, 100səh.
- Ataşov B., Ələkbərov Ə., Xudiyev N. (2018) Sığorta işi, Bakı, 416 səh.
- Ermacov C. (2014) Accounting and finance for managers in insurance course book, London, 940 pages
- Xudiyev N. (2015) Sığorta işi: müasir kurs, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 461 səh.
- Xankişiyev B. (2006) Sığorta fəaliyyətinin əsasları, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 274 səh.
- <https://www.iaisweb.org/home> (13.01.2019)
- <https://banker.az/sigorta-sirk%C9%99tl%C9%99nin-maliyy%C9%99-problemi-d%C9%99rinl%C9%99sir/> (17.02.2019)
- <http://www.e-qanun.az/framework/13983> (03.02.2019)
- <https://insure.az/companies/reports> (05.02.2019)
- <https://www.stat.gov.az/> (07.02.2019)
- <https://www.fimsa.az/az/By%20Insurers> (08.02.2019)
- <https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf> (15.03.2019)
- <http://marja.az/news/38125> (11.04.2019)
- <https://www.pitneybowes.com/us/customer-engagement-marketing/case-studies/three-ways-insurance-companies-can-engage-with-customers-better.html> (17.04.2019)

Səhm Bazarının İqtisadiyyatda Rolu Və Səhmlərin Qiymətlərinə Təsir Edən Amillər

Yunus ƏHMƏDLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ahmedliyunus@gmail.com

Xülasə

Yığımların investisiyaya çevrilməsini təmin edən mexanizmin yaranması yığım və investisiyanın fərqli şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi bir dövrdə aktual məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də, Maliyyə bazarı və onun tərkibi elementləri yığımların investisiyaya çevrilməsi mexanizmini həyata keçirməklə iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasında kapital resurslarının səmərəli formada paylanmasını təmin edir. Hal-hazırki islahatların aparıldığı vəziyyətdə maliyyə bazarının bütün seqmentlərinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələsi əhəmiyyətli yerə sahibdir. Bunun səbəbi isə maliyyə bazarının iqtisadiyyatda pul axınlarının ötürücüsü kimi bank sistemi ilə paralel olaraq real sektorun canlanmasında mühüm yerə sahib olmasından irəli gəlir. Həmçinin büdcə gəlirlərinin önəmli bir qisminin neft sektorundan formalaşdığını nəzərə alsaq, Azərbaycanda bu sektorda cəmlənmiş gəlirlərin başqa sahələrə yönləndirilməsi probleminin mövcudluğu ölkəmizin maliyyə bazarının inkişafına xüsusi önəm verilməsinə zərurət yaradır. Maliyyə bazarının uğurla formalaşması iqtisadi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi vasitəsilə bazar infrastrukturunun yaradılması ilə ola bilər. Qiymətli kağızlar bazarı da maliyyə bazarının ən önəmli seqmentlərindəndir. Dövlət büdcəsi və bank sistemi ilə birlikdə qiymətli kağızlar bazarı da iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinin ən mühüm variantlarındanıdır. Qiymətli kağızlar bazarı kapitalın yığılmasını və investisiya edilməsini təmin etməklə maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın fərqli sektorları və sferalarında, səmərəli və rentabelli şəkildə, davamlı inkişaf edən istehsalların xeyrinə təkrar bölgüsünə şərait yaradır. Qiymətli kağızların bir növü olan səhm bazarında qiymətlərin formalaşmasına fundamental xəbərlər təsir edir. Qiymətlərin texniki analizi ilə necə formalaşmasını təxmin etmək mümkündür.

Açar sözlər: Qiymətli kağızlar, Səhm bazarı, Texniki analiz

Giriş

Müasir dövrdə dünya bazarlarında istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin istehsalçılarının 50 faizi özəl hüquqi şəxslərdən təşkil olunmuşdur. Hüquqi şəxslərin fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan nizamnamə kapitalını formalaşdırmasının ən asan üsulu elə nizamnamə əsasında buraxılan qiymətli kağız olan – səhm emissiyasıdır. Sırf bu səbəbdən fond bazarının mövcudluğu dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İri səhmdar cəmiyyətlər fəaliyyətlərini təmin etmək üçün bazarda kağızlarını yerləşdirir və nəticə etibarilə kapital cəlb edirlər. Səhmləri alan investorlar isə bu cəmiyyətin inkişafı ilə dividend əldə edir, səhmin qiymətinin artması ilə gəlir əldə etmiş olurlar. Nəticə etibarilə, bu fəaliyyət həm insanların gəlir mənbəyi olur, həm də iqtisadiyyatı canlandırır, sərbəst pul vəsaitinin lazımı yerlərə axınını təmin edir, ölkənin inkişafını təmin edir.

Bazarlarda əldə edilən gəlirlər dövlət vergilərinin artmasına, həmçinin sərbəst pul vəsaiti cəlb edərək işini təşkil edən səhmdar cəmiyyətlərin gəlir əldə etmələri səbəbi ilə düz mütənasib olaraq vergilərin artmasına səbəb olur ki, bu da fond bazarlarının inkişafının dövlət üçün hərtərəfli inkişafa gedən yol olduğunu göstərir.

Gəlir əldə etməklə yanaşı qiymətli kağızların bəzi növlərindən istifadə etməklə şəxslər öz borc öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etməklə işlərinin effektiv olaraq davam etdirə bilirlər. Bu isə yenə də son nəticədə dövlətin vergi ödəmələrinin vaxtında yerinə yetirilməsi ilə büdcə planının yerinə yetirilməsinə təkan olur. Qeyd edilənlər nəticəsində iqtisadiyyatın canlanması xalqın rifahının artırılmasına gətirib çıxarır və həmçinin yeni investisiya imkanları və vəsaitləri yaradır.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmaqla, qiymətli kağızlar bazarı və onun bir növü olan səhm bazarı araşdırılmışdır. Səhm bazarına təsir edən amillərə nəzər salınmışdır. Tədqiqatın məqsədi səhm bazarının iqtisadiyyatda önəmini göstərmək və iqtisadi və siyasi xəbərlərin açıqlanması, həmçinin texniki analiz vasitəsilə bazarda qiymətlərin necə formalaşmasını araşdırmaqdır. İnternet resurslarından istifadə edilməklə nümunələr üzərində analiz aparılmışdır.

Analiz

Səhm bazarında qiymətin formalaşmasına təsir edən önəmli amillərdən biri fundamental xəbərlərin açıqlanması hesab olunur. Bu səhm bazarında əməliyyatlar aparılmasında istifadə olunur. Belə ki, bir ölkədə yerləşən hüquqi şəxsin səhmlərinin qiyməti həmin ölkədə açıqlanmış iqtisadi siyasi xəbərlər nəticəsində dəyişə bilər. Bu səbəbdən də birja iştirakçıları və investorlar mümkün olduğu qədər ölkədə baş verən xəbərləri izləməyə çalışır və açıqlanan xəbərlərə əsasən bazarda əməliyyatlar aparırlar. Bu xəbərlər ölkə iqtisadiyyatı ilə bağlı göstəricilərin açıqlanması, ölkədə baş verən seçkilər, maliyyə xəbərləri ola bilər.

Ölkə iqtisadiyyatından əlavə olaraq səhm buraxan hüquqi şəxslərin barəsində çıxan xəbərlər, yaxud onun açıqladığı maliyyə hesabatları səhmin qiymətinin dəyişməsinə müsbət yaxud mənfi olaraq təsir etmək iqtidarındadır. Son dövrdə baş vermiş hadisələr içərisində ABŞ – in prezident seçkilərinə təsir göstərmək üçün Facebook şirkətinin öz istifadəçilərinin şəxsi məlumatlarından

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

icazəsiz istifadə etməsi xəbərlərinin yayılmasını göstərmək olar. Belə ki, Facebook şirkətinin istifadəçilərinin şəxsi məlumatlarının icazəsiz şəkildə istifadəsi şirkətin adına mənfi xələl gətirmişdi və bu hadisədən sonra Facebook şirkətinin səhmləri sürətlə dəyər itirməyə başladı. Aşağıdakı qrafikdə bunu əyani olaraq görmək mümkündür:

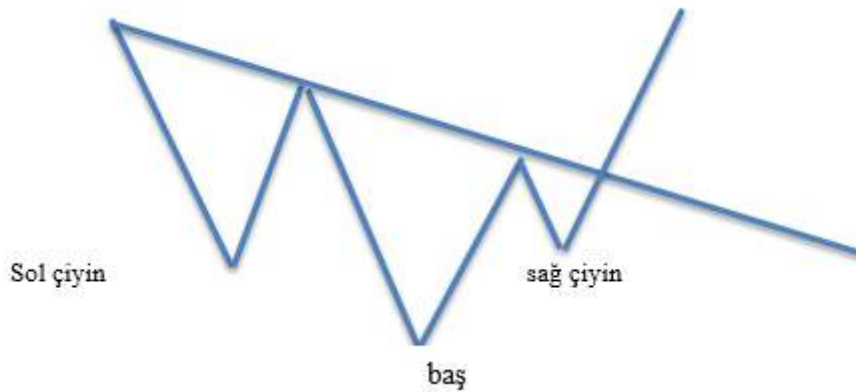

Qrafikdən də görüldüyü kimi bir ildən uzun müddətdə stabil olaraq səhmlərinin qiymətində artım olmuş və bir fevral 2018 – ci ildə qiymət 193 dollar olmuşdur. Lakin xəbərlərin açıqlanmasından sonra səhmlərin qiymətində kəskin olaraq enmə olmuşdur və Facebook Inc. Şirkəti təxmini zərəri bir milyard dollardan yuxarı olmuşdur.

Bundan əlavə, bazarda texniki analizin yayılmış formalarından biri olan baş və çiyinlər modelindən istifadə olunur. Şəkildən də görüldüyü kimi bu model əsasında qiymətin necə hərəkət etdiyini görmək mümkündür. Modelin hissələri sol çiyin, sağ çiyin, boyun xətti və baş olaraq fərqləndirilmişdir. Modelə əsasən qeyd etmək olar ki, baş hissədə səhmin qiyməti çiyinlərdən yüksək olur və çiyinlərlə baş hissə arasında səhmin qiymətinin boyun xəttinə qədər enərək qalxmasını da nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

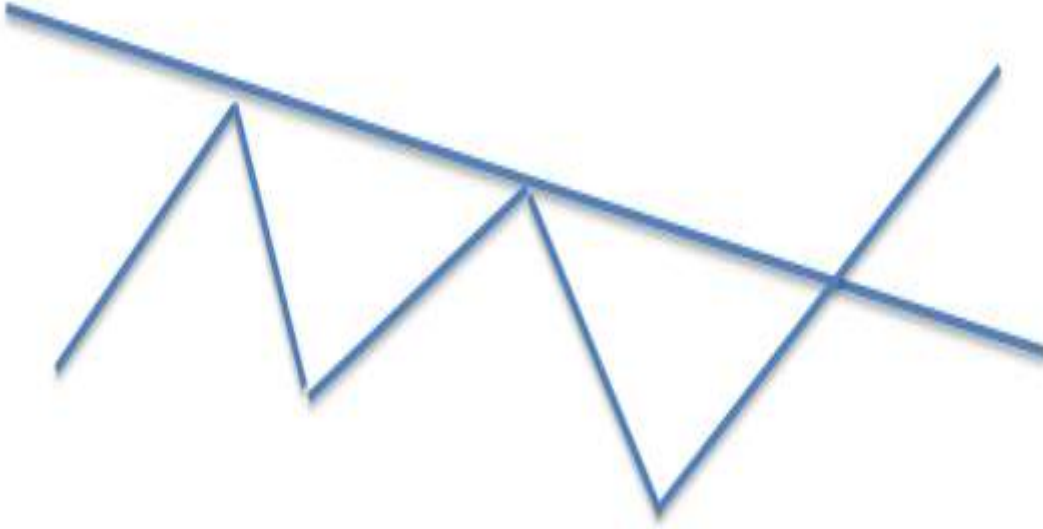
Bu modelin önəmli xüsusiyyəti odur ki, qiymət artımı zamanı, yəni yüksələn trenddə sağ çiyin sol çiyindən aşağıda yerləşərsə bu modelin əhəmiyyəti yüksək hesab edilir. Həmçinin,

aşağı yönəlmiş trenddə də tərsinə çevrilmiş baş və çiyin modeli istifadə oluna bilər. Modelin xarakterik cəhəti onun üç ardıcıl enişin baş verməsi ilə yaranmasıdır. Sağ çiyinin sol çiyindən yuxarı olması modelin önəmini artırır. Sağ çiyin boyun xəttini kəsdikdən sonra qiymətin yüksələn trenddə enişi, enən trenddə isə qalxışı müşayiət olunur. Bu modelin digər bir özəlliyi isə model tamamladıqdan sonra artıq önəmli qiymət dəyişikliklərinin artıq baş vermiş olmasıdır. Mənfi tərəfi isə modelin çox gec formalaşmış tamamlanmasıdır.

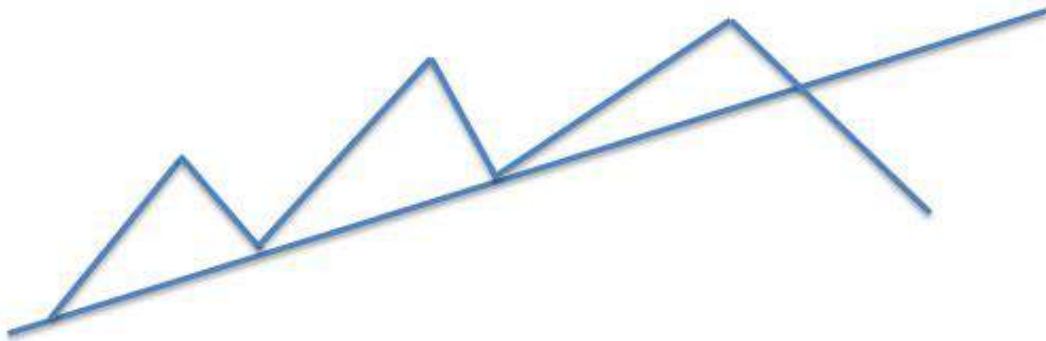

Ayı Modeli

Qrafikdə verilən model ayı modelini göstərir. Bu model uzun müddət ərzində bazarda bir şirkətin səhmlərində eniş yaşansa baş verir. Bazarda yayılmış klassik modellərdən biridir və geniş istifadə olunur. Səhm bazarında yaranmış bu vəziyyətdən istifadə edərək gəlir əldə etməyi nəzərdə tutan iştirakçılar ayılar adlandırılır. Hər dəfə modelin yuxarı istiqamətdə müqavimət xəttini qırmaması modelin dayanıqlı olması deməkdir və qiymətin müqavimət xəttinə yaxın hissəsində iştirakçılar bazarda əməliyyat edə bilərlər.

Buğa Modeli

Bu model isə buğa modelini göstərir. Qiymətin bir neçə dəfə dəstək xəttinə gəlib qayıtması xətti gücləndirmiş hesab edilir. Bu model bazarda geniş yayılmış modellərdən biridir və bu situasiyadan istifadə etməyə çalışan iştirakçılar bazarda buğalar adlandırılır. Dəstək xəttinin qırılması ilə qiymətin aşağı düşəcəyi ehtimal olunur.

Nəticə və Təkliflər

Qeyd edilən bu məlumatlara əsasən ölkə iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması üçün maliyyə bazarları və onlardan biri olan qiymətli kağızlar bazarlarının nə qədər önəmə sahib olduğu nəticəsinə gələ bilərik. Belə ki, ölkənin fond birjasının yaxşılaşdırılması qiymətli kağız bazarının strukturunun inkişaf etdirilməsi deməkdir. Bu isə öz növbəsində ölkənin maliyyə sisteminin və iqtisadiyyatın inkişafı və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması deməkdir. Bu baxımdan qiymətli kağızlar bazarının ölkədəki mövcudluğu və bu sahədə dövlət tərəfindən hüquqi bazanın yaradılması iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Çünki, hüquqi bazası olan və dövlət qayda qanunları çərçivəsində fəaliyyət göstərən bazar ölkənin inkişafı üçün daha effektiv fəaliyyət göstərəcəkdir. Həmçinin bazarın dövlət tənzimlənməsi bazarın dövlətin nəzarətində saxlanması nəticəsində hökumət qiymətli kağızlar bazarından iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti kimi istifadəsini təmin edəcəkdir. Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatı şəraitində olan dövlət olduğunu nəzərə alsaq, bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı ölkələrində qiymətli kağızlar bazarının nə qədər önəmli yerə sahib olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Həmçinin, qiymətli kağızlar bazarında iştirak etməklə dövlət bu bazardan investisiya mənbəyi kimi istifadə etməkdən əlavə, həm də öz xərclərini azaltmaq üçün dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesini həyata keçirir. Dövlət üçün stratejik əhəmiyyəti olan müəssisələr istisna olmaqla, digər dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi həm dövlət müəssisələrinin əlavə sərbəst vəsait cəlb etməsi deməkdir, bununla yanaşı əhalinin individual olaraq ölkənin iqtisadiyyatının canlanmasında dolayı yolla iştirakını təmin edir. Bu proses hər iki tərəfin buradan gəlir əldə etməsinə və dövlət qurumlarının likvid pul ehtiyatlarına olan ehtiyacını qarşılamaına səbəb olur. Qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə Mərkəzi bank sərbəst pul vəsaitinin bazarda sirkulasiyasına nəzarəti təmin edə bilər, həmçinin monetar siyasətin aləti kimi istifadə edərək iqtisadi artım, inflyasiya, məzənnəyə təsir etməyə çalışır.

Ədəbiyyatlar

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Qiy m tli Kağızlar Bazarı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
Azim Heydər Abbasov. Qiy m tli kağızlar və onlarla əməliyyatlar. Bakı 2007.
Qısa izahlı iqtisadi terminlər l g ti. Bakı 2005
www.stateproperty.gov.az
<http://bfb.az/>
www.nyse.com
<https://www.investopedia.com/>
www.banker.az
<https://www.fimsa.az/az/Regulatory%20legal%20acts/98> MBNP saytı.

Heydər Əliyev Adına Bakı Neft Emalı Zavodunda Əməyin Təhlükəsizliyi Vəziyyətinin Təhlili

*Yusif MƏMMƏDHÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mammadhuseynov.yusif@gmail.com*

Xülasə

Məqalə Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda əməyin təhlükəsizliyi sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə Neft Emalı Zavodunda çalışan işçilərin say, cins tərkibi araşdırılmış, sahələr üzrə təhlillər aparılmışdır. Məqsədə nail olmaq üçün müəssisədə əmək şəraitini təhlili, əməyin təhlükəsizliyi amillərini araşdırılması Fərdi və xüsusi mühafizə vasitələri ilə təmin olunmanın qiymətləndirilməsi Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı görülən tədbirləri tədqiq etmək ön plana çəkilmişdir.

İş yerlərində əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməsi, işçilərin sağlamlığının qorunması, əməkdaşların qayğısına qalınması artıq zamanın tələbidir. İnsanlar öz əmək fəaliyyətlərini inkişaf etdirdikcə təhlükəsiz və sağlam əmək şəraitinin yaradılması da zəruri hal alır. Bildiyimiz kimi, işçilər hər bir müəssisənin "onurğa sütununu" təşkil edir. Onların həyat və sağlamlığına dəyər biləcək hər bir zərər özünü müəssisənin normal fəaliyyətindən uzaqlaşmasında göstərə bilər. Bu baxımdan hər bir müəssisə öz işçilərinin qayğısına qalmağa, onları təhlükəsiz əmək şəraiti ilə təmin etməyə borcudur. Təhlil sistemli və statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Nəticə olaraq zavodda əmək şəraiti amillərinin təsiri üzrə çalışanların say tərkibi, işçilərin fərdi və xüsusi mühafizə vasitələri ilə təmin olunma səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudluğu ondan ibarətdir ki, daha geniş statistik informasiya tələb olunur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti odur ki, əməyin mühafizəsi, iş təhlükəsizliyi və işçi sağlamlığı sahələrində araşdırma aparən şəxslər üçün nəzəri və statistik biliklərinin təkmilləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Təhlükəsizlik, Mühafizə, Sağlamlıq.

Giriş

Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavodu ilə bağlı təhlillərimizdən öncə zavod barəsində məlumat verək. Neft Emalı Zavodu 1953-cü ildən fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildən Heydər Əliyevin adını daşıyır. Zavod 30 şöbə, 5 istehsalat, 21 sahə, iqtisadiyyat və uçot idarəsi, Rəhbərlik yanında aparatdan ibarətdir. Bundan əlavə zavodda HİK-si, Tibb məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Zavodun tərkibində fəaliyyət göstərən istehsalatlar aşağıdakılardır:

Xam neftin ilkin emalı üzrə 2 N-li, katalitik riforming üzrə 3 N-li, koks istehsalı üzrə 4 N-li, katalitik kreking üzrə 5 N-li və əmtəə benzinlərinin hazırlanması üzrə 7 N-li istehsalatlardır. Zavodun tərkibindəki sahələr isə aşağıdakılardır:

Xam neftin qəbulu və nəqli üzrə 1 N-li, naften turşuları istehsalı, suyun kimyəvi təmizlənməsi və reagent təsərrüfatı üzrə 6 N-li, keyfiyyətə nəzarət laboratoriyası üzrə 8 N-li sahə, çirkab suların bioloji təmizlənməsi, sənaye kanalizasiyası və su təchizatı üzrə 9 N-li sahə, neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və göndərilməsi üzrə 10 N-li sahə, neft məhsullarının qəbulu və göndərilməsi üzrə 11 N-li sahə, azot-oksigen və texniki hava istehsalı üzrə 12 N-li sahə, təmir-quraşdırma üzrə 13 N-li sahə, istilik təchizatı, elektrik avadanlıqlarının təmiri və xidməti üzrə 14 N-li sahe, dəmiryolunun xidməti üzrə 15 N li sahə, nəzarət ölçü cihazları və avtomatika vasitələri üzrə 16 N-li sahə, təmir-tikinti və abadlaşdırma üzrə 17 N-li sahə, anbar təsərrüfatı üzrə 18 N-li sahə, 19, 20, 23, 25 N-li sahələr texnoloji, 21 N-li sahə bitum üzrə, 26 N-li sahə məhsulun yüklənməsi və göndərilməsi üzrə, mühafizə qurğuları və rabitə üzrə 22 N-li sahə, texnoloji proseslərin tədqiqatı üzrə 24 N-li sahələrdir (Bayramov, 2017: s. 5).

H.Əliyev adına NEZ-da çoxlu miqdarda tez alışan, yanğın və partlayış təhlükəli maye, qaz halında neft və neft məhsulları emal olunur. Neft emalı zavodunda təhlükə mənbələri aşağıdakılardır:

- ❖ Zavodun ərazisində xam neft, müxtəlif neft məhsulları, yüksək, orta və aşağı təzyiqli qaz, iti və işlənmiş buxar, turşu, qələvi və s. nəql edən külli miqdarda boru kəmərləri vardır. Bu boru kəmərlərində baş verən hər hansı bir mexaniki zədə, yeyilmə, korroziya, təbii fəlakət və s. nəticəsində baş verə biləcək deşilmə, çatlama, fləns birləşmələrinin boşalması zamanı sızmalar böyük qəzalara, bədbəxt hadisələrə, ekoloji fəlakətlərə səbəb ola bilər.
- ❖ Zavodun texnoloji qurğularında yüksək təzyiqli altında olan aparat və avadanlıqlar, vakuum şəraitində işləyən aparatlar yüksək təhlükə mənbəyidir.
- ❖ Texnoloji qurğulardakı yüksək temperatur altındakı aparatlar, avadanlıqlar, maşınlar, sobalar və boru kəmərlərindəki nasazlıqlar;
- ❖ Zavodun ərazisindəki yüksək gərginlikli elektrik qurğuları, yarımstansiyalar, maşın və mexanizmlər;
- ❖ Meşəl təsərrüfatında baş verə biləcək nasazlıqlar, qəzalar və s. nəticəsində ərazinin qazlaşması;
- ❖ Zavoddakı səs-küy, titrəmə, qazlılıq, tozluluq, ionlaşan şüalanma mənbələri işçilərin sağlamlığına böyük mənfi təsir göstərə bilər.

Metod

Tədqiqat işində nəzəri metodlardan istifadə olunmuş, ümumi əməyin təhlükəsizliyi və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər qeyd edilmişdir. İstehsalat amilləri və mühafizə vasitələri

ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, nəticə analiz və sintez edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi zavodda əməyin mühafizəsi tədbirlərinin vəziyyətini öyrənmək olmuşdur.

Analiz

İstehsal Mühiti Amilləri

Cədvəl 1–də attestasiya olunmuş iş yerləri, zərərli iş yerləri və fiziki ağır işlər barədə göstəricilər öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi 27 istehsalat və sahədə yerləşən 976 iş yerində 3541 nəfərin attestasiyası aparılmışdır.

Cədvəl 1. 2017-ci ildə attestasiya olunmuş, zərərli iş yerləri və işçilərin say tərkibi haqqında

Sıra sayı	İstehsalat və sahələrin №-si	Attestasiya olunmuş iş yerləri			Zərərli iş yerləri			Fiziki ağır iş		
		İş yeri	İşləyənlər		İş yeri	İşləyənlər		İş yeri	İşləyənlər	
			Cəmi	Qadın		Cəmi	Qadın		Cəmi	Qadın
1	1 №	19	70	30	9	59	27	–	–	–
2	2 №	36	154	29	10	125	24	–	–	–
3	3 №	32	113	21	10	88	16	–	–	–
4	4 №	33	190	21	12	168	18	3	110	1
5	5 №	39	191	29	11	158	22	–	–	–
6	6 №	14	45	19	4	34	16	–	–	–
7	7 №	28	148	38	10	121	32	–	–	–
8	8 №	39	264	238	18	240	218	–	–	–
9	9 №	45	176	55	16	145	48	–	–	–
10	10 №	21	80	17	8	68	14	–	–	–
11	11 №	21	97	33	8	86	30	–	–	–
12	12 №	20	54	14	8	42	10	–	–	–
13	13 №	62	300	14	23	251	2	–	–	–
14	14 №	40	174	40	11	113	28	–	–	–
15	15 №	10	38	2	1	13	–	–	–	–
16	16 №	34	124	46	10	76	25	–	–	–
17	17 №	36	168	71	9	41	10	–	–	–
18	18 №	16	44	12	1	1	–	–	–	–
19	19 №	27	76	23	9	57	18	–	–	–
20	20 №	21	87	20	8	69	16	–	–	–
21	21 №	20	61	13	7	46	10	–	–	–
22	22 №	24	71	34	1	4	–	–	–	–
23	23 №	24	93	16	10	76	12	–	–	–
24	24 №	41	118	100	17	82	71	–	–	–
25	25 №	25	111	37	9	92	32	–	–	–
26	26 №	35	166	39	17	140	34	–	–	–
27	İdarə aparatı	214	328	116	–	–	–	–	–	–

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Cəmi	976	3541	1127	257	2395	733	3	110	1
-------------	-----	------	------	-----	------	-----	---	-----	---

Mənbə: Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, zərərli və təhlükəli amillər və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat (2017)

Bunlardan 1127 nəfərini qadınlar təşkil edir. İstehsalat və sahələrin çoxunda kişilər qadınlara nisbətən sayca çoxluq təşkil edir. Yalnız keyfiyyətə nəzarət laboratoriyası üzrə 8 N-li sahədə və texnoloji proseslərin tədqiqatı üzrə 24 N-li sahədə qadınların sayı kişilərdən üstündür.

Cədvəldən də görüldüyü kimi istehsalat və sahələrdəki iş yerlərinin təqribən 27%-i zərərli iş yeri sayılır. Bu göstərici az görsənsə də zərərli iş yerində işləyən işçilərin sayı kifayət qədər çoxdur. Beləki bu sahələrdəki işçilərin təqribən 68%-i zərərli iş yerində çalışanlardır. Zərərli iş yerlərindəki qadınların sayı ümumi qadın işçilərin sayının 65%-ini təşkil edir. Bu da kifayət qədər böyük göstəricidir. Kişilərdə isə bu göstərici 69%-dir. Yalnız İdarə aparatında zərərli iş yeri yoxdur. Keyfiyyətə nəzarət laboratoriyası üzrə 8 N-li sahə və texnoloji proseslərin tədqiqatı üzrə 24 N-li sahələr də zərərli iş yerlərində işləyən qadınların sayının kişilərinkindən çox olması ilə fərqlənir.

Cədvəl 2: 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, səs-küy, titrəmə amilləri və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat

Sıra sayı	İstehsalat və sahələrin №-si	Səs-küy			Titrəmə		
		İş yeri	İşləyənlər		İş yeri	İşləyənlər	
			Cəmi	Qadın		Cəmi	Qadın
1	1 №	8	58	27	—	—	—
2	2 №	10	125	24	3	73	—
3	3 №	10	88	16	2	28	1
4	4 №	11	164	14	3	123	1
5	5 №	11	158	22	3	93	—
6	6 №	4	34	16	2	24	16
7	7 №	7	90	28	—	—	—
8	8 №	15	233	215	—	—	—
9	9 №	16	145	48	4	65	25
10	10 №	6	40	6	—	—	—
11	11 №	2	58	23	—	—	—
12	12 №	8	42	10	3	24	9
13	13 №	22	249	2	6	133	1
14	14 №	10	111	28	—	—	—
15	15 №	1	13	—	—	—	—
16	16 №	7	49	12	—	—	—
17	17 №	5	23	10	—	—	—
18	18 №	1	1	—	—	—	—
19	19 №	9	57	18	1	6	—
20	20 №	7	60	13	4	49	13

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

21	21 №	7	46	10	2	20	1
22	22 №	–	–	–	–	–	–
23	23 №	10	76	12	4	35	1
24	24 №	14	75	65	–	–	–
25	25 №	8	92	32	4	54	18
26	26 №	17	140	34	10	70	21
27	İdarə aparatı	–	–	–	–	–	–
Cəmi		226	2227	685	51	797	107

Mənbə: Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, zərərli və təhlükəli amillər və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat (2017)

Zavod ərazisində fiziki ağır işlər yalnız koks istehsalı üzrə 4 N-li istehsalatda cəmlənmişdir. Burada 1-i qadın olmaqla 110 nəfər fiziki cəhətdən ağır işlə məşğul olurlar. Fiziki ağır iş yerlərinin sayı 3-dür. Yəni zavod ərazisindəki 976 iş yerindən sadəcə 0,3%-i fiziki ağır iş yeri kimi qiymətləndirilir. 4 №-li istehsalatdakı işçilərin 58%-i fiziki ağır işlə məşğul olurlar. Bu nisbətən böyük göstərici kimi görünsə də, zavoddakı ümumi işçilərin sayına əsasən fiziki ağırlıqla bağlı işin əmsalını hesablasaq cəmi 3% edər. Bu da kifayət qədər kiçik göstərici hesab olunur.

Neft Emalı Zavodundakı səs-küy və titrəmə amillərini tədqiq edərkən 2-ci cədvəldəki göstəricilərə diqqət etmək lazımdır. Zavoddakı 976 iş yerindən 226-sı səs-küy amili ilə üzləşilir. Bu ümumi iş yerlərinin sadəcə 23%-ini təşkil etsə də, bütün işçilərin 63%-inə təsir edən bir amildir. Belə ki 3541 işçidən 2227-si səs-küy amilinin təsirinə məruz qalır. Zavod ərazisindəki qadınların 61%-i, kişilərin isə 64%-i bu zərərli təsirlə rastlaşır. Təkcə İdarə aparatı ilə mühafizə qurğuları və rabitə üzrə 22 N-li sahədə çalışanlar səs-küy zərərli amilindən uzaq qala bilirlər.

Cədvəl 3. 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, qazlılıq, tozluluq, ionlaşan şüalanma amilləri və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat

Sıra sayı	İstehsalat və sahələrin №-si	Qazlılıq			Tozluluq			İonlaşan şüalanma		
		İş yeri	İşləyənlər		İş yeri	İşləyənlər		İş yeri	İşləyənlər	
			Cəmi	Qadın		Cəmi	Qadın		Cəmi	Qadın
1	1 №	8	59	27	1	1	–	–	–	–
2	2 №	9	124	24	2	2	–	–	–	–
3	3 №	9	87	16	3	8	–	–	–	–
4	4 №	11	163	14	9	144	18	–	–	–
5	5 №	10	157	22	1	1	–	–	–	–
6	6 №	4	34	16	–	–	–	–	–	–

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

7	7 №	9	121	32	1	1	—	—	—	—
8	8 №	18	240	218	3	59	56	—	—	—
9	9 №	12	111	38	3	12	4	—	—	—
10	10 №	8	68	14	1	1	—	—	—	—
11	11 №	8	86	30	—	—	—	—	—	—
12	12 №	6	31	5	2	3	—	—	—	—
13	13 №	16	186	2	16	155	1	1	2	—
14	14 №	3	8	3	2	39	4	—	—	—
15	15 №	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	16 №	7	67	24	4	10	1	—	—	—
17	17 №	4	23	10	7	31	10	—	—	—
18	18 №	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	19 №	8	56	18	2	9	1	—	—	—
20	20 №	7	68	16	1	1	—	—	—	—
21	21 №	7	46	10	1	1	—	—	—	—
22	22 №	1	4	—	—	—	—	—	—	—
23	23 №	9	75	12	1	1	—	—	—	—
24	24 №	17	82	71	1	6	6	—	—	—
25	25 №	9	92	32	—	—	—	—	—	—
26	26 №	17	140	34	—	—	—	—	—	—
27	İdarə aparatı	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cəmi		217	2128	688	61	485	101	1	2	—

Mənbə: Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, zərərli və təhlükəli amillər və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat (2017)

İş yerlərindən 51-i titrəmə zərərli amili ilə qarşılaşır. Bu da ümumi iş yerlərinin 5%-ini əhatələyir. Zavoddakı 3541 işçidən 797-si, yəni 22%-i bu amillə üzləşir. İşçi qadınların 9%-i, kişilərin isə 29%-i titrəməyə məruz qalır. Xam neftin qəbulu və nəqli üzrə 1 N-li, keyfiyyətə nəzarət laboratoriyası üzrə 8 N-li, saxlanması və göndərilməsi üzrə 10 N-li, neft məhsullarının qəbulu və göndərilməsi üzrə 11 N-li, istilik təchizatı, elektrik avadanlıqlarının təmiri və xidməti üzrə 14 N-li, dəmiryolunun xidməti üzrə 15 N li, nəzarət ölçü cihazları və avtomatika vasitələri üzrə 16 N-li, təmir-tikinti və abadlaşdırma üzrə 17 N-li, anbar təsərrüfatı üzrə 18 N-li, mühafizə qurğuları və rabitə üzrə 22 N-li, texnoloji proseslərin tədqiqatı üzrə 24 N-li sahələrdə, əmtəə benzinlərinin hazırlanması üzrə 7 N-li istehsalatda, İdarə aparatında isə titrəmə amilinə rast gəlinmir.

Cədvəl 3-də isə qazlılıq, tozluluq, ionlaşan şüalanma amilləri haqqında olan göstəricilər verilmişdir. Müəssisədə qazlılıq amilinə məruz qalan işçilərin ümumi sayı 2128 nəfərdir ki, bunların da 688 nəfərini qadınlar təşkil edir. Qazlılıq təsiri olan iş yerlərinin sayı isə 217-dir. Bu da bütün iş yerlərinin 22%-ini tutur. İşçilərin 60%-i (kişilərin 60%-i, qadınların isə 61%-i) bu zərərli təsirlə üzləşirlər. Dəmiryolunun xidməti üzrə 15 N-li, anbar təsərrüfatı üzrə 18 N-li sahələrlə İdarə aparatında bu təsirə demək olar ki, rast gəlinmir.

Tozluluq iş yerlərindən 61-inə, işçilərdən isə 101-i qadın olmaqla 485 nəfərə mənfəət təsir göstərir. Çalışanların 13%-i (Qadınların 9%-i, kişilərin 16%-i) tozluluqla rastlaşır. Koks istehsalı üzrə 4 N-li, təmir-quraşdırma üzrə 13 N-li sahələrdə tozluluq digər sahə və istehsalatlara nisbətən daha çox müşahidə olunur. Bunun əksinə, suyun kimyəvi təmizlənməsi və reagent təsərrüfatı üzrə 6 N-li, neft məhsullarının qəbulu və göndərilməsi üzrə 11 N-li, dəmiryolunun xidməti üzrə 15 N-li, anbar təsərrüfatı üzrə 18 N-li, mühafizə qurğuları və rabitə üzrə 22 N-li, texnoloji 25 N-li, məhsulun yüklənməsi və göndərilməsi üzrə 26 N-li sahələrlə İdarə aparatında tozluluğa demək olar ki, heç rastanmır.

Zavod ərazisində yalnız təmir-quraşdırma üzrə 13 N-li sahədə ionlaşan şüalanma müşahidə olunur. Bu da 1 iş yerini və 2 işçini əhatə edir.

Yuxarıdakı faiz və göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, Neft Emalı Zavodunda zərərli iş yerləri, səs-küy, qazlılıq amilləri işçilərə böyük ölçüdə təhlükəli təsir göstərir. Titrəmə, tozluluq amilləri nisbətən daha az miqdarda mənfəət təsirə malikdir. Fiziki ağır işlər və ionlaşan şüalanma amilləri isə cüzi miqdarda sahibdir. Yəni, zavod işçiləri üçün o qədər də böyük təhlükə sayılmır.

Fərdi Mühafizə Vasitələri

Cədvəl 4. Xüsusi geyim və ayaqqabılarla təmin olunma

Sıra sayı	Xüsusi geyim, xüsusi ayaqqabı və digər fərdi mühafizə və qoruyucu vasitələrin adı	Ölçü vahidi	İllik tələbat (sifariş edilib)	Cari ildə alınmışdır	
				Miqdarı	Məbləği (manat)
Xüsusi geyim					
1	Mühəndis kostyumu	Dəst	848	695	19460
2	Fəhlə kostyumu	Dəst	5076	2719	62537
3	Fəhlə üçün gödəkçə	Dəst	2562	1494	40338
4	Mühəndis gödəkçəsi	Ədəd	811	796	19211
5	Qollu mayka	Ədəd	33000	–	–
6	Xələt (ağ)	Ədəd	702	360	4320
7	Alt paltarı	Dəst	246	–	–
8	Mayka Polo	Ədəd	5268	–	–
9	Kombinzon	Ədəd	80	115	2760
10	Kombinzon (yanmayan parçadan)	Ədəd	1000	842	117880
11	Plaş (su keçirməyən)	Ədəd	20	20	120
Xüsusi geyimlərin cəmi			49613	7041	266626
Xüsusi ayaqqabı					
12	Mühəndis ayaqqabısı	Cüt	848	316	11630
13	Fəhlə üçün ayaqqabı	Cüt	5252	1645	41125
14	Çəkmə rezini	Cüt	55	–	–

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Xüsusi ayaqqabıların cəmi	6155	1961	52755
----------------------------------	------	------	-------

Mənbə: Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun ayrı-ayrı struktur bölmələrində 2018-ci ilin birinci yarımili üçün əmək şəraitinin vəziyyəti haqqında məlumat. (2018)

4-cü cədvəldə 2018-ci ilin birinci yarımili üçün xüsusi geyim və ayaqqabılara olan tələbat, cari ildə alınmış geyimlərin miqdarı və onlara çəkilmiş xərclər göstərilmişdir. Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, 2018-ci il üçün tələb olunan xüsusi geyimlərin cəmi 49613 olduğu halda onların sadəcə 7041-i alınmışdır. Bu da ümumi tələb olunan xüsusi geyim miqdarının cəmi 14%-ini təşkil edir. Bu göstəricilərin birinci yarımili əhatə etdiyini nəzərə alsaq belə 14%-in kiçik göstərici olmadığını deyə bilərik. Çünki birinci yarımil üçün alınmış olsa belə bu göstərici 50%-ə yaxın olmalı idi. Ayrılıqda xüsusi geyimlərə nəzər yetirsək görürük ki, sadəcə mühəndis gödəkçəsi ilə su keçirməyən pləş demək olar ki, tam təmin olunmuş, kombizon isə tələb olunandan daha çox alınmışdır. Digər xüsusi geyimlər isə tələb olunandan daha az alınmışdır. Bununla belə, alt paltar, mayka Polo, qollu mayka geyimləri heç alınmamışdır.

Xüsusi ayaqqabılara olan tələbat da xüsusi geyimlər kimi zəif ödənilmiş, hətta rezin çəkməyə olan tələbat qarşılanmamışdır. Tələb olunan 6155 xüsusi ayaqqabı cütündən sadəcə 1961-i alınmışdır ki, bu da ümumi tələbatın cəmi 32%-ini təşkil edir. Bu xüsusi geyimlə təmin olunma faizinə nisbətən daha yüksək göstərici olsa da ümumən kiçik göstərici kimi qiymətləndirilə bilər.

Cədvəl 5: Digər fərdi mühafizə vasitələriylə təmin olunma

Sıra sayı	Xüsusi geyim, xüsusi ayaqqabı və digər fərdi mühafizə və qoruyucu vasitələrin adı	Ölçü vahidi	İllik tələbat (sifariş edilib)	Cari ildə alınmışdır	
				Miqdarı	Məbləği (manat)
Digər fərdi mühafizə vasitələri					
15	Əlcək (kombinasiya edilmiş)	Cüt	63000	25000	50000
16	Filtirli əleyhqaz	Ədəd	600	–	–
17	Bəşbarmaq dəri əlcək	Cüt	600	–	–
18	Önlük (turşuya davamlı rezindən)	Ədəd	60	60	150
19	Qoruyucu kəmərlər	Ədəd	20	–	–
20	Əleyhqaz PŞ-1, PŞ-2	Ədəd	15	–	–
21	Əlcək-rezin	Cüt	1200	1200	180
22	Ləçək, yaylıq	Ədəd	200	–	–
23	Şit (qaynaqçılar üçün)	Ədəd	50	–	–
24	Təhlükəsizlik lenti	Ədəd	100	–	–

25	Ağızlıq hava süzgəci	Ədəd	–	300	600
26	Qoruyucu eynək	Ədəd	3000	3332	63812
27	Respirator	Ədəd	–	559	13975
Digər fərdi mühafizə vasitələrinin cəmi			68845	30451	128717
Ümumi cəm			124613	39453	448098
Süd		Litr	300000	103260	113652
Sabun (mühəndislər üçün)		Ədəd	20000	–	–
Sabun (fəhlələr üçün)		Ədəd	58000	–	–
Cəmi					113652

Mənbə: Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun ayrı-ayrı struktur bölmələrində 2018-ci ilin birinci yarımlı üçün əmək şəraitinin vəziyyəti haqqında məlumat. (2018)

5-ci cədvəldə isə digər fərdi mühafizə vasitələrinə, süd və sabunlara olan illik tələbat və onların cari ildə əldə edilmiş miqdarı və çəkilən xərclər göstərilmişdir. 2018-ci il üçün tələb olunan digər mühafizə vasitələrinin cəmi 68845-dir. Yəni, tələbatın birinci yarımda təşkil olunmuş miqdarını 30451 vasitə təşkil edir. Bu da ümumi tələb olunan vasitələrdən 44,2%-nin alındığını ifadə edir. Süd və sabun məhsulları ilə təmin olunmaya nəzər yetirək. İllik tələbatının 300 min litr müəyyən olunduğu bu zavoda ilk 6 ayda 103260 litr süd alınmışdır. Yəni, tələbatın 34%-i qarşılanmışdır. Sabun məhsullarına olan tələbat isə 78000 olsa da, bəhs edilən dövrdə sabun alışı həyata keçirilməmişdir (Ağamirov, 2018: s. 2).

Əmək Şəraitinin Yaxşılaşdırılması

Heydər Əliyev adına Neft Emalı zavodunda 2018-ci il üzrə illik əmək haqqı 34164000 manat müəyyən edilmişdir. Zavodda əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün görüləcək tədbirlərə illik əmək haqqının 3%-i qədərində vəsait ayrılır. 2018-ci il üzrə bu məbləği 1025000 manat təşkil edir.

Bu məbləğ aşağıdakı sahələri təkmilləşdirmək üçün bölünmüşdür (Bayramov, 2018: s. 1-12):

- Texnoloji, qaldırıcı-nəqliyyat və digər istehsalat avadanlıqlarının QOST 12.2.003-74 “ƏTSS istehsalat avadanlıqları, ümumi təhlükəsizlik tədbirləri”, digər əmək təhlükəsizliyi üzrə normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi
- Əmək təhlükəsizliyi üzrə kabinetlərin, guşələrin, səyyar laboratoriyaların, sərğilərin təşkil edilməsi, lazımi cihazların, öyrədici texniki və əyani vasitələrin, nümayiş aparatlarının və s. alınması.
- Sanitariya, məişət otaqlarının СНиП Н-92-76 “Sənaye müəssisələrinin köməkçi binaları, layihələndirmə normaları” tələblərinə əsasən genişləndirilməsi, yenidən qurulması, təchizatı.

- İstehsalat və köməkçi binaların havatəmizləmə qurğuları və istilik sistemləriylə yenidən təchiz olunması, iş yerlərində normal istilik rejiminin və mikroiklimin təmini məqsədiylə istilik, su, hava pərdələrinin və hava duşlarının quraşdırılması.
- İşçilərin təhlükəsizliyinin təmini məqsədiylə müəssisə ərazisində, tikinti meydançalarında səkilərin, keçidlərin, tunellərin qurulması və s.

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Dövlət Agentliyinin 07-14 may 2018-ci il tarixlərində aparılan kompleks yoxlama zamanı bəzi nöqsanlar aşkar olunmuşdur. Bu nöqsanların sayı 146 idi. Zavod rəhbərliyi həmin nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər planı hazırlamış və icrası üçün göstəriş vermişdir. Problemlərdən 106-sı həll olunsada, 40-ı həll edilməmişdir (Bayramov, 2018: s. 1-11).

Nəticə və Təkliflər

Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda zərərli iş yerləri, səs-küy, qazlılıq amilləri çalışanlara böyük miqdarda təhlükəli təsir göstərir. Titrəmə, tozluluq amilləri nisbətən daha az miqdarda mənfi təsirə malikdir. Fiziki ağır işlər və ionlaşan şüalanma amilləri isə cüzi miqdarda sahibdir. Yəni, zavod işçiləri üçün o qədər də böyük təhlükə sayılmır. Lakin, bu o demək deyil ki, onlara qarşı hər hansısa tədbir görməyə ehtiyac yoxdur.

Müəssisədə əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq və sağlamlaşdırmaq üçün planlaşdırılmış nomenklatur tədbirlərin yerinə yetirilməsi məqsədiylə plan üzrə 447200 manat pul ayrılmalı idi. Lakin faktiki olaraq 336800 manat vəsaitdən istifadə edilib. Bu da plan üzrə olan xərclərin 75,3%-ini təşkil edir.

Zavod işçilərinin illik tələbatə görə fərdi və xüsusi mühafizə vasitələri ilə təmin olunma faizi normadan aşağı kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusi mühafizə vasitələrinin bir qismi illik tələbatdan aşağı miqdarda alınmışdır. Ümumilikdə fərdi mühafizə vasitələriylə təmin olunmaq üçün 448098 manat pul vəsaitindən istifadə edilmişdir. Bir çox xüsusi mühafizə vasitələrinin alışı isə ümumiyyətlə həyata keçirilməmişdir. Bu bir çox səbəblə əlaqəli ola bilər. Məsələn, illik tələbat düzgün proqnozlaşdırılmaya, illik tələbatı ödəmək üçün keçən ildən artıq qalan mühafizə vasitələrindən istifadə olunduğu üçün cari ildə yeni vasitələrin almasına ehtiyac olmaya bilər. Digər bir halda isə mühafizə vasitələrinin təmini düzgün şəkildə, vaxtı-vaxtında yerinə yetirilməyə bilər. Hər bir halda bu göstəricilərdə yaranan fərqlər əməyin təhlükəsizliyini planlaşdırarkən maneə rolunu oynaya bilər.

Bu məsələlərlə bağlı olaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Təmir-quraşdırma üzrə 13 N-li sahədə ionlaşan şüalanmanın təsirinə məruz qalan işçilər parçasında qurğuşun materialından istifadə olunmuş geyimlərlə təmin edilə bilər. Belə ki, qurğuşunun şüalanmanın qarşısını alma xüsusiyyəti vardır.
2. Səs-küy amilinin mənfi təsirlərinə məruz qalan işçilər üçün xüsusi mühafizə qulaqlıqları alınmalıdır. Çünki, zavodun illik tələbatı üzrə məlumatlara nəzər yetirsək görərik ki, zavodda səs-küy amilinin təsirlərindən qorunmaq üçün hər hansısa bir vasitə alışı həyata keçirilməmişdir.

Ədəbiyyatlar

- Allahverdiyeva L. , Yusibov Y. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda 2017-ci il attestasiya nəticələrinə əsasən iş yerləri, zərərli və təhlükəli amillər və işçilərin say tərkibi haqqında məlumat (attestasiya protokoluna əsasən). HƏNEZ, 2018
- İbrahimov R. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun ayrı-ayrı struktur bölmələrində 2018-ci ilin birinci yarımili üçün əmək şəraitinin vəziyyəti haqqında məlumat. HƏNEZ, 2018
- Bayramov A. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Dövlət Agentliyinin 07-14 may 2018-ci il tarixlərində aparılan kompleks yoxlama zamanı aşkar olunan nöqsanların ardan qaldırılması üzrə tədbirlər planının yerinə yetirilməsi barədə məlumat. HƏNEZ, 2018
- Bayramov A. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodu üzrə 2018-ci il üçün əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və sağlamlaşdırılması üzrə tədbirlər planı. HƏNEZ, 2018
- Bayramov A. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun işçiləri üçün təlimat proqramı. HƏNEZ, 2017
- Ağamirov G. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodu üzrə 2018-ci il üçün illik tələbat. HƏNEZ, 2018

Azərbaycan İqtisadiyyatının Beynəlxalq Rəqabətqabiliyyətliliyin Müasir Vəziyyəti Və Qiymətləndirilməsi

Yusif NƏZƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
yusif.nazarov@gmail.com

Xülasə

İqtisadiyyatın inkişafının təmin olunmasında yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə malik olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən olmaqla, iqtisadiyyatın beynəlxalq inteqrasiyasının əsas göstəricilərindən biri, bir ölkənin dünya ölkələri içərisində gücünü müəyyən edən əsas meyarlardan hesab olunur.

Rəqabətqabiliyyətlilik yəni məhsulların, investisiyaların və proseslərin yaradılmasına şərait yaradan biznes cəmiyyətinin fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edir.

Ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi öz növbəsində sosial-iqtisadi həyatın bütün sferalarında effektiv, sistemli tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir. Rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə, ölkənin rəqabətqabiliyyətlilik amillərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, o cümlədən əsas rəqabətqabiliyyətlilik parametrlərinin dinamikasının təhlili, iqtisadiyyatın strukturunun inkişaf və harmonikliyi potensialının qiymətləndirilməsi vacibdir.

Bugün Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinə nəzər saldıqda gündən-günə inkişaf edən bir iqtisadiyyat ilə qarşılaşırıq. Beynəlxalq hesabatlarda mövqeyini yüksəltməyə davam edən ölkəmiz artıq beynəlxalq bazarda mövcud olan rəqabətə sağlam inkişaf tempi ilə cavab verməkdədir.

Açar sözlər: Rəqabət, Rəqabət qabiliyyətlilik, İnkişaf, Beynəlxalq bazar, Dünya iqtisadi forumu.

Giriş

Beynəlxalq bazarda rəqabətin artması və alternativ məhsulların mövcudluğu, ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırması üçün mühüm şərait yaratmışdır. Çünki, beynəlxalq bazarda rəqabətqabiliyyətlilik olmadan fəaliyyət göstərmək və inkişaf etmək mümkün deyildir. Buna əsas səbəb rəqabətqabiliyyətliliyin ölkə məhsuldarlığına birbaşa təsiri ilə əlaqədardır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunun rəqabətqabiliyyətliliyi aşağıdır. İstehsal edilən məhsulların beynəlxalq bazarda kifayət qədər alıcının diqqətini toplamaması nəticəsində məhsuldarlıq aşağı düşür. Bu isə rəqabətqabiliyyətliliyin aşağı düşməsinə zəmin yaradır.

İstehsal edilən məhsulun keyfiyyəti, həcmi və istehsal prosesi onun dünya bazarındakı rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edir. Rəqabətqabiliyyəti az olan ölkələr isə istehsal etdikləri məhsulu dünya bazarında satmaq imkanını azaldır və nəticədə ölkənin məhsuldarlığı aşağı düşür. Bu isə ölkə daxilindəki həyat səviyyəsinə və insanların yaşam tərzinə birbaşa təsir edir. Bundan əlavə, rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin iqtisadi inkişafına da təsir edir. Belə ki,

məhsuldarlığın artması xərclərin azalmasına, innovasiyanın inkişafına, məhsul keyfiyyətinin və həcmnin artmasına və dolayısı ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir edir. Bu səbəblə rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması ölkədə iqtisadiyyatın, həyat səviyyəsinin, innovasiya və texnologiyanın və infrastrukturun inkişafına birbaşa təsir edir.

Metod

Tədqiqatda ümumi nəticələrə əsaslanan induksiya əsaslandırmaqları, cədvəlli tədqiqat metodları, sistem analizi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməsi kimi üsullar istifadə edilmişdir.

Analiz

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan iqtisadi cəhətdən tənəzzül dövrü yaşadı. Buna əsas səbəb isə ölkənin uzun müddət planlı iqtisadiyyat əsasında fəaliyyət göstərməsi və nəticədə bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı hər hansı bir təcrübəsinin olmaması idi. Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda əsasən neft sənayesi inkişaf etdirilmişdi, çünki ölkə İttifaqın əsas enerji təminatçısı idi. Bu səbəblə, İttifaq dağıldıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq rəqabətdə bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Azərbaycan 1990-cı illərdə iqtisadi baxımdan beynəlxalq bazarda rəqabət aparmaq qabiliyyətində deyildi. Ona görə ki, ölkədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından beynəlxalq bazardakı tələblərə uyğun gəlmirdi.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin əvvəlindən etibarən bazar iqtisadiyyatına keçmək və nəticədə, beynəlxalq bazarda rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün bir neçə islahatlar keçirdi. Belə ki, ticarət və istehsalat proses liberallaşdırıldı, yeni valyuta sistemi yaradıldı, maliyyə bazarını tənzimləmək məqsədi ilə Milli Bank yaradıldı, onun haqqında qanun qəbul edildi və özəlləşdirmə proseduru həyata keçirmək məqsədi ilə Dövlət Əmlak Komitəsinin əsası qoyuldu.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən prezident seçilməsindən sonra ölkədəki bir çox iqtisadi problemlər həll edildi və Azərbaycan intensiv rəqabətin mövcud olduğu beynəlxalq bazardan daha çox mənfəət əldə etməyə başladı. Belə ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafına əngəl törədən ən əsas amillərdən biri Ermənistan ilə olan münaqişə idi. 1994-cü ildə sabiq prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ermənistan ilə atəşkəs elan edildi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xarici investorlar üçün siyasi cəhətdən sabit və mənfəətli bir mühitə çevrildi. Buna görə də, 1994-cü ildə sabiq prezident Heydər Əliyev Əsrin Müqaviləsinin imzalanmasına nail oldu və

nəticədə ölkənin maliyyə bazarı daha da sabitləşdi (Vüsətov, T.2016). Bu müqavilə ilə Azərbaycan Respublikası neft resurslarından gələn gəlirin 80 faizini əldə edərək, həmin gəlirləri ölkənin rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün istifadə etdi.

Keçmişdəki çətinlikləri aradan qaldırıdıqdan sonra Azərbaycan beynəlxalq bazarda özünün rəqabətqabiliyyətini yüksək tempolə artırmaqda davam etmişdir. Belə ki, 2004 və 2015-ci illər arasındakı tarix intervalında Azərbaycanda illik ortalama 10,6 faiz iqtisadi artım müşahidə edilmiş və nominal ÜDM isə 7,6 dəfə artmışdır (Carvalho, L. və Vasconcellos, M.2012).. Yerinə yetirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat ciddi şəkildə inkişaf etmiş və ölkə dünya bazarında söz sahibi halına gəlmişdir.

Dünya İqtisadi Forumunun 2016 və 2017-ci illər üçün verdiyi Qlobal Rəqabətlik Hesabatına görə Azərbaycan Respublikası özünün iqtisadi islahatlarına görə dünya bazarında ciddi şəkildə irəliləmişdir. Belə ki, həmin forumun 2006-cı ildəki hesabatında Azərbaycan 138 ölkə arasında 64-cü yerdə qərarlaşmışdısa, 2017-ci ildə ölkə dünya ölkələri arasında 37-ci pilləyə qalxmışdır. Bundan əlavə, ölkələrin rəqabətqabiliyyətini müəyyən edən digər göstəricilər üzrə də Azərbaycan Respublikası ciddi irəliləyişlər əldə etmişdir. Belə ki, biznesin inkişafı üçün lazım olan infrastrukturun göstəricisinə görə ölkə 55-ci və əmək bazarının keyfiyyəti və səmərəliliyinə görə isə 26-cı mövqedə qərarlaşmışdır.

Ölkənin iqtisadi artımının ən əsas göstəricilərindən biri ixracdır, çünki ölkə daxilində istehsal edilən məhsulların dünya bazarına ixracı həmin ölkənin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətinin artmasına və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaradır. Təkcə, 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasında məskunlaşan rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən toplam dəyəri 21828,6 milyon ABŞ dolları olan ticarət əməliyyatları həyata keçirilmişdir. Bu əməliyyatların 70,4 faizini ixrac və 29,6 faizini isə idxal olunan məhsullar təşkil etmişdir. Bu göstərici 1990-cı illərdə isə çox aşağı idi, çünki ölkənin istehsal potensialı daralmışdı. Buna səbəb isə Sovet İttifaqı dövründəki enerji resurslarına olan tələb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Sovet İttifaqı dövründə enerji təminatına fokuslanmış, kənd təsərrüfatı və sənayenin digər sahələrindəki istehsal potensialından istifadə etməmişdi.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın 180 ölkəsi arasında ticarət əməliyyatı baş tutmuşdur. Qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların həmin ildə xaricə ixracı nəticəsində 855 milyon ABŞ dolları dəyərində gəlir daxil olmuşdur. Təkcə 2016-cı ildə müqayisədə bu göstərici 18,7 faiz çox olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, ölkənin xarici bazardakı fəaliyyəti inkişaf edir və özünün rəqabətqabiliyyəti daha da güclənir. Belə ki, xarici ixracın artması daxilə istehsal edilən məhsulların həm keyfiyyəti, həm də qiyməti ilə əlaqədardır.

Azərbaycan özünün istehsal potensialını effektiv investisiyalar və lazımı infrastrukturun yaradılması vasitəsilə son 10 ildə ciddi şəkildə artırmışdır.

İxrac edilən məhsulların ixrac göstəricisinə baxdıqda iqtisadiyyatın bir neçə sahəsindəki ixrac səviyyəsinin ciddi şəkildə artdığı müşahidə edilir (Cədvəl 1). Belə ki, 2012 və 2016-cı illər arasında ölkə daxilində istehsal edilən diri heyvan və heyvan mənşəli məhsulların ixrac dəyərində ciddi artım müşahidə edilmişdir. Həmin tarix intervalında ən ciddi artımın müşahidə edildiyi ixrac məhsulu bitki mənşəli məhsullar olmuşdur. Bu kimi məhsulların ixracındakı artım onu göstərir ki, xarici bazarda Azərbaycanda istehsal edilən məhsullara tələb artmaqdadır. Bu isə ölkəyə digər istehsalçı ölkələrlə müqayisədə ciddi rəqabət üstünlüyü yaradır.

Cədvəl 1 Azərbaycanda İxrac Əmtəə Strukturunun Dinamikası (Milyon ABŞ Dolları)

İxrac Edilən Məhsulların Adları	2012	2013	2014	2015	2016
Diri Heyvan və Heyvan Mənşəli Məhsulların İxracı	0,7	1,8	3,3	2,3	4,2
Bitki Mənşəli Məhsulların İxracı	308,1	301,7	331,1	335,8	386,6
Toxuculuq Məmulatlarının İxracı	52,6	58,2	32,9	33,2	39,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>

Ölkənin rəqabətqabiliyyətini müəyyən edən digər bir amil isə ölkədəki insan kapitalının keyfiyyətidir. Dünya İqtisadi Forumunun 2015-ci ildə hazırladığı İnsan Kapitalı İndeksinə görə Azərbaycan Respublikası insan kapitalının keyfiyyətinə görə 124 ölkə içərisində 63-cü mövqedə qərarlaşmışdır. Bu indeksin verdiyi məlumata görə 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ən ixtisaslı və keyfiyyətli insan kapitalı yaşlı nəsildir. Ölkədə insan kapitalının 36,7 faizi kənd təsərrüfatı sahəsində işləyir. Lakin bu sahədə ixtisaslı kadr çatışmazlığı mövcuddur. Belə ki, 2014-cü ildə ölkədə ali və orta təhsil alan 218690 tələbədən, çox az qismicəmi 2658 nəfər tələbə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə təhsilini davam etdirir. Bu da o deməkdir ki, ölkə əhalisinin əsas məşğulluq sahələrindən birinin kənd təsərrüfatı olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatına gənclər arasında maraq azdır.

Son illərdə dünya neft bazarında neftin qiymətindəki ciddi dalğalanmalar Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsir etmişdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının əsas gəlir və investisiya mənbəyi olan neftin qiymətindəki azalma, ölkənin diversifikasiyalanma siyasətini inkişaf etdirməsinə və nəticədə, dünya bazarındakı mövqeyini və rəqabətqabiliyyətini artırmasına şərait yaratmışdır .

Azərbaycan Respublikasında neft sektorundan sonra ən gəlirli ikinci sahə kənd təsərrüfatıdır. Belə ki, ölkənin 1585400 hektar əkinə yararlı torpağı mövcuddur və bu torpağın 90 faizə qədəri tam şəkildə irriqasiya sistemi ilə təchiz edilmişdir . Mövcud su resurslarının həcmi isə 32,3 milyard m³ –dir. Bu isə, əkinə yararlı torpaq ərazilərinin lazımi miqdarda və keyfiyyətdə su ilə təmin edilməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda mövcud olan münbit torpaq və yetəri su ehtiyatı, ölkəyə kənd təsərrüfatı məhsullarını daha səmərəli və keyfiyyətli şəkildə istehsal etməyə və xarici bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməyə şərait yaradır.

Nəticə və təkliflər

Rəqabətqabiliyyətlilik ölkənin iqtisadi durumunu xarakterizə etməyə imkan yaradan mühüm göstəricidir. Dünya İqtisadi Forumu (DİF) və İsveçrə Menecmentin İnkişafı Beynəlxalq İnstitutun (İMD) mütəxəssislərinin ekspertlərinin hazırladıqları ölkələrin rəqabətqabiliyyətlilik reytingi cədvəllərində Azərbaycan öz mövqeyini demək olar ki, ilbəlil yaxşılaşdırır, lakin ölkə iqtisadiyyatı üçün rəqabətqabiliyyətliliyin bütün determinantlarından ibarət xüsusi tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir ki, milli iqtisadiyyatımız dünya təsərrüfat sistemində mövqeyini daima möhkəmləndirsin.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün iri həcmli investisiyaların və innovasiyaların vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və struktur dəyişiklikləri daha da dərinləşdirilməli, güclü iqtisadi institutlar yaradılmalı və eyni zamanda iqtisadi subyektlər gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyatlar

- Hacıyev, F. (2018). Azərbaycan Respublikasında İxrac Potensialının Təhlili Və İnkişaf Perspektivləri. Statistika Xəbərləri, 1, 28-37.
- Carvalho, L. və Vasconcellos, M. (2012). Competitiveness of Nations: Review of Metrics used by World Economic Forum.
- IMF (International Monetary Fund). (2017). World Economic Outlook Update, April 2017.
- McMillan, M. S. və D. Rodrik. (2011). Globalization, Structural Change and Productivity Growth. NBER Working Paper No. 17143. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- FAO (2018). Azərbaycan Orqanik Kənd Təsərrüfatı. 104 səh.
- Qədirova N.S. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri.AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi Əsərlər” №6-2016, s.237-242
- İsmayılov, F. (2015). Azərbaycan Respublikasında Aqrar Sektorun Davamlı İnkişafının Hüquqi Təminatının Təkmilləşdirilməsi Məsələləri. 124 səh.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Vüsətov, T. (2016). Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində Azərbaycanın rəqabət strategiyası. 101 səh.

Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi Üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016). 111 səh.

İnternet resursu: <https://www.stat.gov.az/source/industry>

Innovasiya və Azərbaycanda İnnovativ İqtisadiyyata Keçid

Zemfira ƏLİZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

zemfira.elizade96@bk.ru

Xülasə

Məqalədə innovasiya anlayışı izah edilmiş, onun xüsusiyyətləri, növləri və tətbiqi modelləri araşdırılmış, innovativ iqtisadiyyata keçidin Azərbaycan üçün prioritetləri izah edilmiş, innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mexanizmlərin qurulması zəruriliyi, son 10 il ərzində innovasiyaların tətbiqi nəticəsində baş vermiş sosial iqtisadi dəyişikliklər izah edilmiş, onların hüquqi və konseptual əsasları təsvir edilmişdir. Bldiyimiz kimi sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı 1980-1990-cı illərdə durğunluq dövrü keçirdi. 1991-ci ilin noyabr ayında sovet müstəmləkə iqtisadiyyatının ardından müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan respublikasında, iqtisadi böhran və siyasi kataklizmlər 1992-ci ildə daha da dərinləşdi. 1993-cü ilin ikinci yarısında ümummilli lider H. Əliyevin rəhbərliyi ilə başlayan stabilləşdirmə siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin may ayında büdcəni tamamilə bitirməkdə olan hərbi müdaxilə dayandırıldı.

1994-cü ilin ikinci yarısından başlayan və artıq 1995-ci ildən yüksəlişlə mücəziyyət edilən inkişafın ilkin mərhələsi 2005-ci ilin sonuna qədər davam etdi və Azərbaycan dayanıqlı yeni manatını dövriyyəyə buraxdı. Bu dövrün xüsusiyyəti azad hüquqi və iqtisadi bazanın yaradılması idi və lazımi qədər uğurla başa çatdırıldı.

İkinci inkişaf dövrü 2005-2015-ci illərdir ki, bu da son dünya iqtisadi böhranına qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda texnoloji inkişaf, yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, beynəlxalq standartlara cavab verən zavod və fabriklərin qurulması, azad xidmət sektorunun tam formalaşması ilə səciyyəlidir. İkinci dönmənin ikinci yarısını və 2015-ci ildən bu günə qədərki dövrü isə makroiqtisadi sferada texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişaf dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

Açar sözlər: İnnovasiya, Keçid iqtisadiyyatı, İnkişaf, İnformasiya

Giriş

Bldiyimiz kimi sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı 1980-1990-cı illərdə durğunluq dövrü keçirdi. 1991-ci ilin noyabr ayında sovet müstəmləkə iqtisadiyyatının ardından müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan respublikasında, iqtisadi böhran və siyasi kataklizmlər 1992-ci ildə daha da dərinləşdi. 1993-cü ilin ikinci yarısında ümummilli lider H. Əliyevin rəhbərliyi ilə başlayan stabilləşdirmə siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin may ayında büdcəni tamamilə bitirməkdə olan hərbi müdaxilə dayandırıldı. Beləliklə 1994-cü ilin ikinci yarısından başlayan və artıq 1995-ci ildən yüksəlişlə mücəziyyət edilən inkişafın ilkin mərhələsi 2005-ci ilin sonuna qədər davam etdi və Azərbaycan dayanıqlı yeni manatını dövriyyəyə buraxdı. Bu dövrün xüsusiyyəti azad hüquqi və iqtisadi bazanın yaradılması idi və lazımi qədər uğurla başa çatdırıldı. Xarici iqtisadi əlaqələr müstəqil bir dövlətin edəcəyi şəkildə reallaşdırıldı, əsas gəlir mənbəyi

olan neft və neft məhsullarının optimal satışı və rezervləşdirilməsi icra edildi, ordu quruculuğu başa çatdırıldı, iqtisadi və siyasi sabitliyə nail olundu, tərəqqiyə başlanıldı.

İkinci inkişaf dövrü 2005-2015-ci illərdir ki, bu da son dünya iqtisadi böhranına qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda texnoloji inkişaf, yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, beynəlxalq standartlara cavab verən zavod və fabriklərin qurulması, azad xidmət sektorunun tam formalaşması ilə səciyyələnir. İkinci dönmənin ikinci yarısını və 2015-ci ildən bu günə qədərki dövrü isə makroiqtisadi sferada texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə istehsal və xidmət sahələrində innovativ inkişaf dövrü kimi xarakterizə etmək olar.

Metod

Məqalədə ilk öncə tarixi yanaşma metodundan istifadə edilərək qoyulan məsələ haqqında ilk məlumat çatdırılıb. Daha sonra, dialektik metoddan istifadə edilərək məsələnin ümumi qanunauyğunluqları haqqda fikirlər irəli sürülüb. Əlavə olaraq, strukturalist metod, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilərək mövzu geniş bir formada təhlil edilərək nəticələr əldə edilib və təkliflər verilib.

Analiz

İnnovativ iqtisadiyyat anlayışı: “İnnovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, yenilənmə və yaxşılaşma deməkdir. Bu termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlib. Bir iqtisadi kateqoriya kimi “innovasiya” terminini ilk dəfə elmə gətirən Avstriya (sonralar Amerika) alimi Jozef Sumpeter olmusdur. O, 1911-ci ildə nəsr etdirdiyi “iqtisadi inkisaf nəzəriyyəsi” əsərində ilk dəfə “iqtisadi inkisafda yeni kombinasiyalar” məsələsinə baxmışdır. Son 3 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun idarə edilməsi tamamilə innovasiyaya söykənir və baxmayaraq ki, bu dövr həm də bütün dünyada maliyyə böhranı və geoiqtisadi böhranlarla müşayiət edilir, bu keçid sürətlə davam etməkdədir. Ölkədə “ASAN” xidmət tam gücü ilə normal işləyir və struktur genişlənməsini davam etdirməkdədir. Kənd təsərrüfatı sahəsi bütövlükdə innovativ qaydada həm intensiv, həm də ekstensiv qaydada tərəqqidədir.

Bütövlükdə sovet iqtisadiyyatından azad sahibkarlıq mühitinə keçid və son 10 ildə innovativ iqtisadiyyata keçid özünəməxsus yanaşma tələb edir. Müstəqillik illərindən formalaşmağa başlayan milli iqtisadiyyatımızın inkişafının müasir mərhələsini səciyyələndirən davamlı iqtisadi inkişafa keçidin reallaşmasında təbii ki, innovasiyalar da az əhəmiyyətli rol oynamır (3.

s. 5-6). İqtisadi tərəqqiyə nail olmaq birinci mərhələdə köhnə sistemdən əl çəkmək tələb edirdisə bu mərhələdə dah çox yeni texnika və texnologiyaların tətbiqini tələb edir. J.Sumpeter iqtisadi inkisafda innovasiya prosesini şərh etmiş və yeni kombinasiyalar dedikdə, məhz innovasiyanı nəzərdə tutmuşdur. J.Sumpeter, inkisafda aşağıdakı 5 dəyişikliyi müəyyən etmişdir; **1)** istehsalda yeni texnikadan, texnoloji proseslərdən, yaxud bazarlardan istifadə edilməsi, **2)** yeni xususiyətli məhsulun tətbiqi, **3)** yeni xammaldan istifadə edilməsi, **4)** istehsalın təşkilinin və onun maddi-texniki təminatının dəyişməsi, **5)** bazarın yeni təchizat formasının yaranması. İqtisadi inkişafda innovasiyanın davamlı iqtisadi inkişafqa qarşılıqlı əlaqəsinin yerini düzgün müəyyənləşdirmək üçün “innovasiya” anlayışına müxtəlif mövqelərdən yanaşmaları aydınlaşdırmağa ehtiyac var. Milli inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirən müstəqil Azərbaycan dövləti də öz yüksəlişini, sadəcə təbii sərvətlərin gətirdiyi dividentlərlə məhdudlaşdırmır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi imkanlarını genişləndirməyə, biliklərə əsaslanan elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşmasına əsaslanır. **(7. s.18)** İqtisadi ədəbiyyatda “innovasiya” anlayışı ilə bağlı çoxlu sayda təriflərə rast gəlinir, bəzən isə “yenilik” və “innovasiya” anlayışları eyniləşdirilir, bəzən də isə bu anlayışlar bir-birinin sinonimi kimi işlədilir. Əslində isə yenilik istənilən fəaliyyət sferasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair fundamental, tətbiqi tədqiqatların, işləmələrin və yaxud təcrübi işlərin nəticəsi olduğu halda innovasiya olur. Prinsip etibarilə, innovasiya dedikdə, ixtira, kəşf, patent, əmtəə nişanı, səmərələşdirici təklif kimi tətbiq olunan yeniliklərdən alınan nəticələrin məcmusu başa düşülür. İqtisadiyyatın innovasiya sferasının strukturuna nəzər yetirdikdə görmək olar ki, innovasiya fəaliyyəti sahələri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir; **1)** elm – burada innovasiyanın təyinatı yeni biliklərin alınmasıdır, **2)** ixtiraçılıq və yaradıcılıq – burada innovasiyanın təyinatı yeni məhsulların və texnologiyaların yaradılmasıdır, **3)** sahibkarlıq və menecment – burada innovasiyaların təyinatı – innovasiya prosesinin idarə edilməsidir, **4)** mədəniyyət və incəsənət – innovasiyanın təyinatı – sosial və mənəvi innovasiyaların yaradılması və yayılmasıdır, **5)** təhsil – innovasiyanın təyinatı – biliklərin yayılması və mənimsənilməsidir, **6)** innovasiya biznesi – innovasiyanın təyinatı – innovasiyaların yayılması və mənimsənilməsidir. **(3. s. 5-6)** J. Şumpeter isbat etmişdir ki, iqtisadiyyatın mərkəzi fiquru, onun hərəkətverici qüvvəsi yenilikçi – isguzar subyektdir. Şumpeterə görə, innovasiya – istehlak əmtələrinin, istehsal və nəqliyyat vasitələrinin, bazarların və sənayenin təşkili formalarının dəyişdirilməsi və ya yeniləri ilə əvəz olunmasıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (is, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati, texniki, maliyyə-iqtisadi və digər həllər hesab edilir. İstehsalatda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri məhz innovasiyalar formasında yayılır. İki əsas innovasiya mənbəyi mövcuddur:

- artan tələblər və onların yerinə yetirilməsi üçün məhdud imkanlar arasında əksliklər;
- elmi-intellektual potensial da daxil olmaqla cəmiyyətdə yığılmış ehtiyat potensial. **(8 s.7)**

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi inkişaf müxtəlif amillərin təsiri altında təmin edilir. Uzun müddət təbii resurslardan istifadə, sonralar elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi, daha sonra isə innovasiya cəmiyyətin tərəqqisinin əsas amilinə çevrilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş (“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda göstəriləyi kimi müasir dövrdə iqtisadiyyatın modernləşməsi mövcud iqtisadi sistemin inkişafında innovativ amillərin rolunun kifayət qədər yüksəldilməsini tələb edir. Belə şəraitdə müasir iqtisadi inkişaf sisteminin əsasını təşkil edən innovativ proseslərin idarə olunması iqtisadiyyatın prioritet məsələsi hesab olunur. Hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatının innovasiyalar əsasında formalaşması fonunda innovativ proseslər üzrə müvafiq idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsi olduqca aktual vəzifədir [1]. İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşması ölkənin ixrac qabiliyyətinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Ona görə də həm cəmiyyət və iqtisadiyyat, həm də sahə və müəssisələr səviyyəsində həyata keçirilməsi planlaşdırılan innovasiya proseslərinin və sistemlərinin klassifikasiyası, fundamental mərhələləri, struktur təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması olduqca aktuallıq kəsb edir. Həmin prosesləri xarakterizə edən göstəricilər və indikatorlar sisteminin işlənilməsi, onlar əsasında iqtisadi sistemdə mövcud və gözlənilən vəziyyəti qiymətləndirmək, eləcə də prosesin intellektual idarə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır [5]. Tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızda elmin inkişafı və elmi pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, bu sahədə hələ də ciddi islahatların aparılmasına ehtiyac vardır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında elmi fəaliyyətin səmərəliliyinin daha da artırılması, ölkənin digər elmi müəssisələrində və ali məktəblərində aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaların əlaqələndirilməsi, onların nəticələrinin sosial-iqtisadi və digər sahələrdə tətbiqinin təmin edilməsi, elmi kadrlardan düzgün istifadəsi məqsədlə müəyyən tədbirlər görülür (3.s.5-6). Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 2005-ci ildə 146, 2015-ci ildə isə 145 olmuşdur. 2015-ci ilin məlumatına görə, hazırda Azərbaycanda elmi-tədqiqat təşkilatlarının sayı 93, konstruktor təşkilatlarının sayı 3 vahid olmuşdur. Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən ali təhsil müəssisələrinin sayı 2000-ci ildəki 25-dən 2005-ci ildə 33ə, 2015-ci ildə isə 41-ə yüksəlmişdir.

Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sektorlar üzrə bölgüsünün təhlili göstərir ki, həmin təşkilatların 64,1%-i (93-ü) dövlət sektoruna, 9,0% -i (13-ü) sahibkarlıq sektoruna, 26,9%-i (39-u) ali təhsil sektoruna məxsusdur. Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən işçilərin sayı 2006-cı ildə 18164 nəfər, 2015-ci ildə isə 23329 nəfər olmuşdur. Təhlil göstərir ki, son 9 ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər xeyli artmışdır. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə elmə çəkilən xərclər 4,5 dəfə artaraq 124,2 milyon manat təşkil etmişdir. Statistik

məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil olunan dövrdə, 2014-cü il də elmə çəkilən xərclərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi dəyişməz qalaraq 0,2 faizə, dövlət büdcəsi xərclərində payı isə 1,2 faizdən azalaraq 0,7 faizə bərabər olmuşdur. 2012-ci ildə elmin inkişafı üçün dövlət büdcəsində 123,4 milyon manat (o cümlədən, Milli Elmlər Akademiyasına 74 milyon manat) və ya 2003-cü ildə müqayisədə 7,4 dəfə çox vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə xərclərinin 0,7 faizini təşkil etmişdir. Elmi-tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər 2014-cü ildə 2005-ci ilə nisbətən 5 dəfəyə yaxın artaraq 126,6 mln. manat təşkil etmişdir (**3. s. 5-6**). Ölkə prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında qeyd olunur ki, uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elm tutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməlidir. Ona görə də ölkədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadə və inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirlərinin reallaşdırılmasına və müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasına ehtiyac vardır. Ölkədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mexanizmlərin qurulması zəruridir.

Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən ixracın təşviqinə dair qəbul edilmiş sərəncam əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Sərəncamda nəzərdə tutulan stimullaşdırma mexanizmi (10 mln. dollarlıq məhsul ixrac edən sahibkara 300 min dollar subsidiyanın verilməsi) sahibkarları innovasiyalı məhsul istehsal etməkdə daha da maraqlı edəcək. Çünki innovasiyalı əmtəə və xidmətlər daha çox rəqabət qabiliyyətlidirlər (**3. s. 5-6**). Hazırkı dövrdə inkişaf etmiş və etməkdə olan hər bir ölkənin davamlı iqtisadi yüksəlişinin təmin edilməsi ilk növbədə həmin ölkədə *elmin müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsini* tələb edir. Çünki, iqtisadi sferada innovasiyalara əsaslanan inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, insan kapitalının formalaşması, intellektual potensialdan səmərəli istifadə edilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, rəqabətə davamlı məhsul istehsalı, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi bir sıra aktual problemlərin həlli məhz elmin və elmi biliklərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin əsas hissəsini insan kapitalının təşkil etməsi də elmin inkişafının, başqa sözlə informasiya və biliklər iqtisadiyyatının təzahürüdür.

Son vaxtlar ölkənin innovativ inkişafının stimullaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra proqram sənədləri qəbul edilmişdir. Bu proqram sənədlərində qeyd olunur ki, elm və texnologiyanın inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətinin həyata keçirilməsilə bağlı bir sıra

praktiki tədbirlər həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonalar yaradılır, kiçik innovasiya biznesinin həvəsləndirilməsi proqramları həyata keçirilir, təhsilin kiçik və orta biznesin yaradılmasının inzibati-hiıquqi və maliyyə şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində addımlar atılır, ali təhsil sistemi, elmi tədqiqatların dövlət maliyyələşdirilməsi sistemi yenidən qurulur, fundamental elmlərin maliyyələşdirilməsinə büdcə vəsaitlərinin yönləndirilməsinə diqqət yetirilir.

İnformasiya Və Biliklərə Əsaslanan İqtisadiyyata Keçid Şəraitində İnnovativ Fəaliyyət:

Ümummilli lider Heydər Əliyevin praktik iqtisadi siyasəti Azərbaycanın iqtisadi inkişaf paradigması kimi qəbul edilməlidir. Ölkənin XXI əsrdəki iqtisadiyyatı isə informasiya və *biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat olaraq xarakterizə edilməlidir*. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 10 aprel 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”m və onun reallaşdırılması üzrə Dövlət Proqramını təsdiq etmişdir. Hazırda həmin proqramın icrası üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. İndi əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, yaxın illərdə təhsildə, elmdə, ümumən intellektual sahələrdə ciddi dönüş yaradılmalı və informasiya və biliklər iqtisadiyyatının qurulması prosesi intensivləşməlidir [4]. Təklif İqtisadiyyatı Məktəbinin görkəmli nümayəndəsi A. Laffer isə iqtisadi. ədəbiyyata Laffer Effekti kimi daxil olan məşhur nəzəriyyəsinə vergi yükü ilə vergi yığımları arasındakı əlaqəni şərh edərək qeyd edir ki, bəlli bir həddən sonra vergi yükünün artırılması, məcmu təklifin məhdudlaşdırılmasına və vergidən yayınmanın genişlənməsinə səbəb olmaqla, nəinki vergi yığımlarını artıracaq, hətta onu aşağı salacaqdır Vergi sferasında innovativ iqtisadi modellərin tətbiqi vergi yığımlarını həqiqətən artırmağa imkan verir (2, s. 10) . İnnovativ iqtisadiyyata keçidin davam etdiyi don 10 illikdə müasir dövrümüzün əsas tezis və devizlərini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar; 1)Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətcə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklərin yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Bu, əslində qloballaşmanın “müsbət yüklü” effektidir və getdikcə daha çox ölkənin innovasiya sahəsindəki nailiyyətlərdən, qabaqcıl texniki standartlardan və idarəetmədə yeni metodlardan yararlanmasına imkan verir. Beynəlxalq bazarlarda ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və beləliklə, yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin qlobal və regional səviyyədə rəqabətə davamlılığının artacağı gözlənilir. Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. 2) Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas məsələ dünya ölkələrinin inkişaf sürəti ilə müqayisədə geriliyə yol verməməkdir. Bu isə ilk növbədə iqtisadiyyatda karbohidrogen ehtiyatların ixracından mövcud asılılığı aradan qaldırmaqla orta və uzunmüddətli perspektivdə dünya iqtisadiyyatının xammal əlavəsinə və texnoloji “outsayderə” çevrilmək təhlükəsinin

qarşısını almaq kimi mühüm məsələnin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını tələb edir. Karbohidrogen ixracı amili son onillikdə iqtisadi artımın əsas aparıcı qüvvəsi olsa da, hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir. Başqa sözlə, artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidin əsasları sürətlə genişləndirilməli, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Bu isə iqtisadi modelin formalaşdırılmasında müvafiq tələblər irəli sürməklə bərabər, təhsil sisteminin də kökündən dəyişdirilməsinə, əlavə təhsil, həyat boyu təhsil kimi komponentlərin əhəmiyyətinin artırılmasına gətirib çıxarır, həmçinin İKT və virtual tədrisin, kompyuter-şəbəkə biliklərinin rolunun artırılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, əsas missiyası yaradıcılığın, innovasiyaların stimullaşdırılmasına və bazarın tənzimlənməsinə dəstək olan əqli mülkiyyətin əhəmiyyəti də yüksələcəkdir. 3) Qloballaşmanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də yeni texnologiyaların, innovasiyaların yayılması kimi müsbət təsirli amillə yanaşı, mənfi yüklü iqtisadi proseslərin də yayılması, bu proseslərin ümumdünya təsərrüfat inteqrasiyasına cəlb olunmuş ölkələri öz cənginə almaq bacarığıdır. Bu mənada 2008-ci ildə başlayan və indi də yeni dalğada davam edən qlobal iqtisadi böhran tarixdə öz əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilir. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhranı kifayət qədər hazırlıqlı qarşılımış, böhran dövründə investisiya risklərinin yüksək olmasına, qonşu ölkələrdəki devalvasiya dalğasının təsirinə baxmayaraq, beynəlxalq investisiya mövqeyindəki xalis profisit və manatın məzənnəsinin sabitliyi qorunmuşdur. Bu, böhrandan öncəki dövrdə ölkədə həyata keçirilmiş rəşional makroiqtisadi və monetar siyasət, yaradılmış valyuta ehtiyatları, maliyyə risklərinin qabaqlayıcı rejimdə idarə edilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. [1]. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin vacib prioritetlərindən biri iqtisadiyyatın yeni inkişaf yoluna - innovasiya yönümlü iqtisadiyyatına keçiddir. Bunun üçün rəqabət qabiliyyətinin, müvəffəqiyyətin, iqtisadi artımın, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, digər milli üstünlüklərin həyata keçməsinin, təmin edilməsinin əsas şərti elmi-tədqiqat və işləmlərin nəticələrinin səmərəli istifadəsidir. Bu şəraitdə texniki, istehsal, təşkilati, marketinq, maliyyə əməliyyatlarının məcmusu olan və səmərəli yeniliklərin iqtisadiyyat və sosial sahələrə tətbiqini təmin edən innovasiya infrastrukturunun inkişafı daha böyük mənə kəsb edir. Elmə ayrılan vəsaitlərin azlığı, innovasiya məhsulunun xüsusi çəkisinin aşağı olması, elmi nailiyyətlərin istehsalata zəif tətbiqi və s. innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına mane olur. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində və regionlarda innovativ məhsullardan istifadə səviyyəsi müxtəlifdir və innovasiya potensialı MİS-in formalaşma səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya potensialından istifadə səviyyəsi yüksəkdir. Bu sırada nümunə ölkə kimi Yaponiya və ABŞ ön yerlərdədirlər ki, onları inkişaf etməkdə olan ölkə olaraq etalon kimi qəbul edə

bilirik. Yaponiyanın innovasiya potensialı 85%, ABŞ-da 60%, Azərbaycanda isə 5% istifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanın dünya innovasiya bölgüsünə aktiv daxil olmasını təmin etmək üçün bir çox işlər görülür. Bu o deməkdir ki bizim cəmiyyət və ölkə innovasiya potensialımızı modernləşdirmə vasitəsilə tam sərf etməyə qadirik. Məhz bu imkanları artırmaq üçün ölkə rəhbərliyi tərəfindən mütəmadi direktivlər verilməkdədir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda iqtisadi inkişafın innovasiya modelinin başlıca istiqamətləri “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında və “Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə öz əksini tapmışdır. Dövlət siyasətində iqtisadiyyatı texnoloji müasirləşdirmək, elmi və elmi-texniki fəaliyyətin nəticəvi keyfiyyətli artımı əsasında onun innovasiya inkişafı yoluna keçmək, innovasiya fəaliyyətinin səmərəsini artırmaq kimi vacib məsələlər ön plana çəkilmişdir. İnnovasiya infrastrukturunun inkişafı, regionların inkişafına daimi diqqət, hər bir regionun rəqabət üstünlüklərini nəzərə alaraq müxtəlif inkişaf mərkəzlərinin formalaşdırılması, şəhər və kənd yerlərində infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da respublikanın elmi və innovasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsi və yenidən təşkili deməkdir. Azərbaycanda innovasiya sistemi yeni formalaşır. İnnovasiya sisteminin inkişafı üçün innovasiya infrastrukturunun formalaşması və idarə edilməsi prosesinin maksimal səmərəliliyini təmin etmək üçün innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin mütərəqqi üsul və mexanizmlər sisteminin yaradılması vacibdir.

Son illər respublikada xeyli işlər görülmüşdür. 2014-cü il Azərbaycanda “Sənaye ili” elan edilmişdir və 230-dan çox sənaye müəssisəsi yaradılmışdır. 123 min yeni iş yeri açılmışdır ki, onlardan təxminən 100 mini daimi iş yeridir.

Eyni zamanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində müasir infrastruktur təmin olunmuş, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə çoxsaylı layihələr icra edilmiş, biznes və investisiya mühiti davamlı olaraq yaxşılaşdırılmış, sahibkarlığın inkişafında mühüm uğurlara nail olunmuşdur. Həmçinin regionların inkişafı strategiyası plana uyğun olaraq həyata keçirilməkdədir. Bütün bunlar isə dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün möhkəm təməl formalaşdırmışdır.

Sumqayıt Texnologiyalar Parkının və Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması, Bakıda Gəmiqayırma zavodunun fəaliyyətə başlaması, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodlarının qurulması, Sumqayıtda neft-kimya sənayesində modernizasiya işlərinə başlanılması və Karbamid Zavodunun inşası, Qaradağda Sement Zavodunun istehsal gücünün artırılması və yeni zavodun inşası, Qazaxda, Naxçıvanda yeni sement zavodlarının tikilib

istifadəyə verilməsi qeyri-neft sənayesinin növbəti mərhələdə daha dərin şaxələndirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Ötən dövrdə ölkədə qeyri-neft sənayesinin əsas həlqələrini formalaşdıran maşınqayırma, avadanlıq istehsalı, cihazqayırma və tikinti materiallarının istehsalı sahələrində yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmış, o cümlədən Gəncədə traktor və kənd təsərrüfatı texnikası, Naxçıvanda avtomobil, Mingəçevirdə elektron avadanlıqlar, Sumqayıtda günəş panellər, Qaradağda metal konstruksiyalar, Hacıqabulda seramik plitələr istehsalı müəssisələri qurulmuşdur. Bununla yanaşı, son illərdə güclü müdafiə sənayesinin qurulması istiqamətində mühüm layihələr icra olunmuş, qısa müddətdə bu sahədə 50-yə yaxın yeni istehsal sahəsi yaradılmışdır. Müdafiə sənayesi müəssisələri tərəfindən hərbi təyinatlı məhsullarla yanaşı, mülki məmulatların da istehsalı təşkil olunmuşdur ki, onların həcmi son illərdə 2 dəfə artırılmışdır [10]. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası proseslərində strateji vəzifələrdən mühüm olanı – milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemdir. Bu sahədə dövlət mexanizmlərinin iri bir blokunun artıq reallaşdırılması müsbət nəticələr verməkdədir. Son 10 il ərzində ölkə ÜDM-ü 3,2 dəfə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9 % təşkil etmişdir. Valyuta ehtiyatları 31 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi” hesabatına əsasən, rəqabət qabiliyyətli səviyyəsinə görə 39-cü, MDB-də 1-ci olmuş, ölkəmiz ilk dəfə dünyanın “yuxarı orta gəlirli” və “yüksək insan inkişafı” ölkələri qrupuna daxil olmuşdur. Nüfuzlu reyting agentliklərinin hamısı (“Fitch Ratings”, “Standart & Poor’s” və “Moody’s”) Azərbaycana investisiya kredit reytingi vermiş və Azərbaycan Qafqaz ölkələri arasında investisiya reytinginə malik yeganə ölkə olmuşdur. 2004-2013-cü illərdə qeyri-neft sektoruna investisiyalar 12,9 dəfə artmış və ölkə regionlarına yönəldilən investisiyaların həcmi 51 mlrd. manata yaxın olmuşdur. Bu çoxsaylı amillər və əldə edilmiş nəticələr, yaxın perspektivdə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması problemlərinə ciddi təsir edə bilər. Bunun üçün ölkənin hazırkı iqtisadi inkişaf tendensiyalarını mövcud vəziyyəti dərinlən təhlil edilməklə, innovativ qaydada qiymətləndirilməli, milli iqtisadiyyatın artımını təmin edə biləcək mexanizmlərin iqtisadi sistemə innovasiyalarla tətbiqi səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Nəticə və təkliflər

Məqalənin işlənməsi zamanı aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı əsas nəticələrə gəlinmişdir.

- 1) İnnovativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və ona səmərəli keçid üçün müvafiq elm, təhsil və kadr hazırlığı mərkəzləri yaradılmalı, innovativ yenilikləri tətbiq edən 1-ci dünya ölkələrində təcrübə keçmə təmin edilməlidir.
- 2) İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə əsasən innovasiya yönümlü iqtisadiyyata keçid innovasiya siyasətinin elmi-texniki, maliyyələşmə, sənaye və xarici ticarət siyasətinin uyğunlaşması (razılaşması) şəraitində mümkündür. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyata keçiddə vahid marağa nail olmalı və cəmiyyət, dövlət, biznes, elm və s. təşkilatlar arasında möhkəm münasibətlər olmalıdır.
- 3) Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətli olması, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatının inkişafı üçün aparıcı sahələrdə geridə qalan idarəetmə sistemini yenidən qurmalıdır.
- 4) Azərbaycan bazarında biliyə tələb və təklif əsasında onun keyfiyyəti artırılmalı, bunun üçün isə ilk növbədə təhsilin keyfiyyəti və elmi tədqiqatlara xərcləri, mütəxəssislərin ölkədən getmələrinin qarşısı alınmalı, sənaye müəssisələri və elmi təşkilatların innovasiya aktivliyini artırılmalıdır. Bir çox baxışa görə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi qeyri şəffaf prosesdir, belə ki, bu zaman bir işçi həmişəkindən daha çox canfəşanlıq göstərə, digər bir işçi isə yoxlamalardan narahat olub işini laiqincə yerinə yetirməz və qeyri bərabərlik, haqsızlıq meydana gələ bilər. Lakin bu baxış özünü bütün araşdırmalarda doğrultmur, baş verən qeyri bərabərlik özünü bərabərliyə nisbətən çox az biruzə verir. Eyni zamanda qeyri bərabərliyin yaranmaması üçün fəaliyyətin qiymətləndirilməsi düzgün qurulmalıdır. Qiymətləndirməni həyata keçirən şəxsin seçilməsindən tutmuş işçilərlə münasibətlərin qurulmasına qədər. Bu, nəticənin şəffaf olmasının əsas şərtidir.

Ədəbiyyatlar

- Şəkərəliyev Arif, Şəkərəliyev Qoşqar. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər Bakı-2016. s.48-50.
- Nəsərli Ədalət Mərfət oğlu. İnnovativ iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri və Azərbaycanda onun tətbiq istiqamətlərinin təhlili. Magistr dissertasiyası Bakı 2016 s.7
- Hüseynov Fazil İbrahim oğlu. İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri. s.18.
- Ələvsət Q.Əliyev, Roza o. Şahverdiyeva *İnnovativ proseslərin xüsusiyyətlərinin və onlara təsir edən amillərin tədqiqi* AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- Bağırzadə Elşən Rəsul oğlu. Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılmasının əsas istiqamətləri. 5308.01 – Ümumi iqtisadiyyat iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş D İ S S E R T A S İ Y A (əlyazması hüququnda) Elmi rəhbər: i.e.d. Ədalət Cəlal oğlu Muradov BAKI – 2013, s. s. 10
- Əliyev Ü.Q. İnnovasiyalı iqtisadi inkişafa keçid: mövcud vəziyyət və perspektivlər. AR TN, SDU və ADİU. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilir. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı Problemlər, perspektivlər Beynəlxalq elmi konfransın Materialları. I hissə 27-28 aprel 2016-cı il Sumqayıt-2016. s. 5-6

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<http://www.president.az>

<https://elibrary.ru/item.asp?id=20265400>

http://elibrary.bsu.az/yenii%5Ciqtisadkitablar%5C226_innovasiya.pdf

http://www.ier.az/uploads/10_Texnoparklar_Yaradilmasi_Beynelxalq_Tecrube.pdf

Azərbaycanda Vergi Daxilolmalarına Makroiqtisadi Göstəricilərin Təsirinin Qiymətləndirilməsi

Zənfira ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Zenfira.alizade@bk.ru

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında dövlətin yeritdiyi vergi siyasəti və bu siyasətin məqsədlərinə nail olunması istiqamətində həyata keçirilən vergi islahatları ölkə iqtisadiyyatının dinamik və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılması işinə xidmət edir. Vergi siyasəti nəticəsində son 10 ildə vergi sistemi əsaslı şəkildə modernləşdirilib, vergi inzibatchılığı beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilib, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında texnoloji baxımdan mükəmməl elektron əlaqələrin yaradılması, geniş təhlil bazasına malik informasiya sistemlərinin qurulması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin ən vacib alətlərindən biri vergilərdir. Vergi daxilolmaları büdcənin gəlir bazasının və konsolidasiya edilmiş büdcənin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq büdcə sisteminin səviyyələri üzrə vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsinin effektiv vergi-büdcə mexanizminin hazırlanması həm bütünlükdə və əsasən hər bir regionun iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, həm də cəmiyyətin sosial tələbatlarının maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə məsələlərin həlli birbaşa vergi daxilolmalarının həcmindən asılıdır. Bu baxımdan vergi daxilolmalarının, vergitutma bazası və onun tərkib elementlərinin inkişaf meyillərinin təhlil edilməsi və bunun əsasında büdcə vergi daxilolmaları həcmünün proqnozlaşdırılması aktuallığı ilə seçilən nəzəri-praktiki məsələdir.

Açar sözlər: Vergi, Vergi siyasəti, Vergi daxilolmaları

Giriş

Vergi daxilolmaların dövlət büdcəsinin gəlirlərində payının artırılması həm büdcənin şaxələnməsinə, həm də büdcə gəlirləri daxil olmaqla iqtisadi diversifikasiya ilə bağlı hədəflərə nail olmağa imkan verir. (Qarayev, Rəcəbov, Rəsulova, 2015: s. 64-71) O baxımdan bu gün büdcədə vergi daxilolmalarının strukturunu qiymətləndirən zaman ən əhəmiyyətli məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsində vergili daxilolmaların payında artımlar müşahidə olunur.

Vergili daxilolmaların payının artması nəticə etibarilə büdcənin gəlir strukturunun şaxələnməsinə imkan verir. Çünki nə qədər çox vergi daxilolmaları olursa, nə qədər çox vəsait vergi daxilolmaları hesabına dövlət büdcəsinə daxil edilsə, bu o qədər büdcənin bir mənbədən asılılığını aradan qaldırır və büdcə gəlirlərinin şaxələnməsinə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, ölkənin ərazisində vergi mənbələrinin bölüşdürülməsi nə qədər qeyri-bərabər olarsa, vergi gəlirlərinin təkrar bölüşdürülməsi də bir o qədər yüksək dərəcədə həyata keçirilməlidir və büdcədə vergi gəlirlərinin mərkəzləşdirilməsi artacaq.

Vergi daxilolmalarının köməyi ilə dövlət iqtisadi siyasəti həyata keçirir: antinflasiya tədbirlərini həyata keçirir, bazarda inhisarçıların üstünlük qazanmasına qarşı fəaliyyət göstərir, qiymətlərin inhisar artımına görə yaranan izafi mənfəəti büdcəyə daxil edir. (Musayev, 2004: s. 514)

Bundan başqa, vergi mexanizmi vətəndaşların gəlirlərinin təkrar bölüşdürülməsi, əhalinin sosial müdafiəsi funksiyalarını yerinə yetirir, əhalinin şəxsi gəlirlərini tənzimləyir.

Verilən proqnozlara əsasən 2019-2020-ci illərdə Azərbaycanda illik ümumi daxili məhsul istehsalının (ÜDM) artımının 3,5% səviyyəsində olacağı proqnozlaşdırılır. Məlumatlara görə ÜDM səviyyəsi 2020-ci ildə 3,5% (48 mlrd. dollar) artacaqdır.

Proqnozların belə səviyyədə olmasına “Şahdəniz-2” qaz yatağından nəqlin başlanması səbəb olmuşdur. Həmçinin də, investisiyaların qeyri-neft sektoruna yatırılması, iqtisadiyyata inkişafı və inflasiyanın sürətinin azalmasının istehsalın artmasına şərait yaradacağı gözlənilir.

Metod

Tədqiqat obyektini Azərbaycanın vergi sistemi və vergi daxilolmalarına təsir edən amillərdir. Azərbaycanda vergi daxilolmalarına makroiqtisadi göstəricilərin təsirlərinin qiymətləndirilməsinin tədqiqi üçün ilk növbədə əsas göstəricilərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Əsasən, statistik təhlil metodları, o cümlədən, müqayisəli təhlil, meyllərin təhlili, retrospektiv yanaşma kimi metodlar əsas götürülərək ilkin modelləşdirmə əldə edilmişdir.

Analiz

Hazırda ölkəmiz sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparır.

Vergi sistemində aparılan islahatların da əsas məqsədlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq, onların dinamik

inkişafını təmin etmək, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı stimullaşdırmaqdır. (Musayev, 2012: s. 98-102) Buna görə də vergi yükünü aşağı salmaqla yanaşı, hökumət vergi siyasətinin məhz bu aspektlərindən geniş istifadə edir.

Respublikamızın büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ümumi daxili məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımını təmin etmək;
- vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması modelini təkmilləşdirmək
- vergi daxilmaları prosesi keyfiyyətli həyata keçirmək üçün real informativ-məlumat sistemini təsis etmək;
- potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolmasına nail olmaq;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq;
- dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsini və xərclərin şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına nail olmaq;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində büdcənin rolunu artırmaq;
- büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə xəzinə nəzarətini daha da gücləndirmək;
- fiskal siyasətin alətlərindən səmərəli istifadə etmək;
- dövlətin xəzinədarlığı vasitəsilə büdcə təşkilatları xərclərinin idarə edilməsi potensialını artırmaq, budcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün xərclənməsi üzərində nəzarəti gücləndirmək;
- dövlət büdcəsi kəsirinin tədricən azaldılması siyasətini davam etdirmək
- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək;
- qiymətli kağızlar bazarını daha da inkişaf etdirmək;

Vergi daxilolmaları gəlir bazasının və konsolidasiya edilmiş büdcəsinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. (Musayev, Qarayev, 2013: s. 45-47) Bununla əlaqədar olaraq büdcə sisteminin səviyyələri üzrə vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsinin effektiv vergi-büdcə mexanizminin hazırlanması həm bütünlükdə və əsasən hər bir regionun iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, həm də cəmiyyətin sosial tələbatlarının maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daxilolmaların müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında obyektiv və effektiv şəkildə bölüşdürülməsi kifayət qədər mürəkkəb vəzifədir. (Kəlbəyev, 2012: s. 123) Bu, onunla bağlıdır ki, ölkənin iqtisadi inkişafının tempinin təmin edilməsi region hakimiyyətlərinin tabeçiliyində olduqları sahə və aparılma predmetlərinin maliyyələşdirilməsində, habelə lokal problemlərin həllində maraqları və tələbatları ilə uyğun gəlməyə bilər. Bununla əlaqədar olaraq hər səviyyədə büdcələrin balanslaşdırılması haqqında məsələ yaranır.

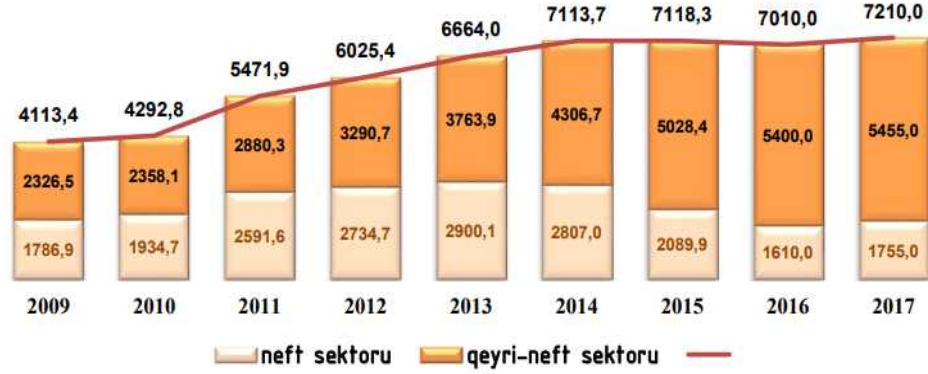
Bu məsələnin həlli ilə eyni zamanda vergi gəlirlərinin bölüşdürülməsi regional və yerli büdcələrin maliyyə müstəqilliyinin müvafiq səviyyəsini təmin etməlidir, buna isə şəxsi gəlirlərin daxil olmasının kifayət qədər məbləği təmin edilmədən nail olmaq mümkün deyil.

Analiz nəticələri göstərir ki, devalvasiya daha çox xarici bazarda satış həyata keçirən müəssisələr üçün arzuolunandır, onların mənfəətini, nəticədə isə mənfəət vergisi öhdəliyini artırır. (http://scholarworks.umass.edu/econ_workingpaper/60, 12.03.2016)

Bununla belə, xarici bazardan təmin olunan xammala bağlı, həmçinin də xarici valyutada borcları olan müəssisələrdə devalvasiya anıdan istehsal xərclərinin artmasına və mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Bu azalma xarici bazarda satışdan əldə olunan müsbət təsirlə əvəzlənmədikdə bu onların mənfəət ver gisi öhdəliklərinin düşməsi, son olaraq da büdcənin vergi gəlirlərinin azalması ilə nəticələnir. Demək olar ki eyni vəziyyət həm mənfəət vergisi ödəyiciləri, həm də sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri üçün keçərlidir.

Analiz nəticələrini əsas alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin devalvasiyadan sonra olan stabilliyinin təmin olunması, həmçinin də devalvasiyanın yerli istehsal müəssisələrinə təsirinin müsbət olması üçün istehsalın xarici bazardan xammal asılılığı azaldılmalı və son məhsulun daha çox xaricə ixracı təşviq olunmalıdır. Əks təqdirdə devalvasiyadan sonra büdcənin vergi proqnozu üzrə göstəricilərinin yerinə yetirilməsi çətinləşəcək. Bu isə büdcə siyasətinin stabilliyi üçün təhlükəlidir. Azərbaycanda son illərdə iqtisadi artım nəticəsində Azərbaycanda vergi daxilolmaları artmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi xətti ilə daxilolmalar aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir:

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxilolmalar, mln. manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi , www.taxes.gov.az (2017)

Bu daxilolmaların çox böyük hissəsi qeyri-neft sektoru təşkil etmişdir. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi xətti ilə daxilolmaların 5.45 milyardını qeyri-neft sektoru, 1.75 milyardını isə neft sektoru təşkil etmişdir.

Vergilər Nazirliyi dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının təmin edilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, səmərəli vergi inzibatçılığının və vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi, vergi qanunvericiliyinə edilmiş dəyişikliklərdən irəli gələrək vergi uçotunun düzgün qurulması sahəsində fəaliyyətini davam etdirir.

2019-cu ilin 1-ci rübündə dövlət büdcəsinə Vergilər Nazirliyi tərəfindən 1 milyard 672,9 milyon manat vergi səfərbər edilib, proqnoza 110,4% əməl olunub, əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16,5% və ya 236,4 milyon manat çox vəsait toplanıb.

Ödənilən vergilərin 30,9%-i neft-qaz sektorunun, 69,1%-i qeyri-neft-qaz sektorunun payına düşüb. Qeyri-neft-qaz sektoru üzrə vergi daxilolmalarının artımı 18,3% təşkil edib.

Vergi daxilolmalarında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 18,6% artaraq 76,5%-ə çatıb. Qeyri-neft-qaz sektorunun özəl bölməsindən vergi ödəmələri 20,6% artıb, onun qeyri-neft vergilərində xüsusi çəkisi 76,7%-ə, cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 53%-ə yüksəlib.

2019-cu ilin 1-ci rübündə regionlardan vergi daxilolmaları artaraq 168,4 milyon manat təşkil etməklə, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 24,3% çox olub. Bu zaman mərkəzləşdirilmiş daxilolmalar nəzərə alınmadan, regionların daxili potensialı üzrə daxilolmaların həcmi daha böyük həcmdə 40,4% artıb. Regionlardan daxilolmaların cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi isə 10,1%-ə yüksəlib.

2019-cu ilin əvvəlindən məcburi dövlət sosial sığortası və işsizlikdən sığorta üzrə daxilolmaların yığılması Vergilər Nazirliyinin funksiyalarına aid edilib. Cari ilin 1-ci rübünün yekunlarına görə, məcburi dövlət sosial sığortası üzrə daxilolmalar 582,1 milyon manat olmaqla 110,8%, işsizlikdən sığorta üzrə daxilolmaların məbləği 22,8 milyon manat olmaqla 117,3% icra olunub.

2019-cu ilin I rübündə qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin sayı 25.536 (3.270 hüquqi şəxs, 22.266 fiziki şəxs) olub ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 25,5% çoxdur. Qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin 52,2%-i regionların payına düşüb.

Hesabat dövründə 11.232 təsərrüfat subyekti (obyektinin) qeydiyyatdan keçib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrün nisbətən 73,2% çox olub. ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatdan alınmış vergi ödəyicilərinin sayı 4.033 olub ki, bu da 2018-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 4,8 dəfə çoxdur.

Nəticə və Təkliflər

Təhlil və proqnozlaşdırma üzrə görülən işlər kompleksi büdcənin vaxtında və əsaslandırılmış olaraq tərtib edilməsi üçün əsas kimi xidmət edir.(Paşayev, 2009: s. 275-286) Vergilərin vaxtında və tam daxil olması üzərində nəzarət sistemini vergi orqanları həyata keçirdiyi üçün, onlar həmçinin vergitutma bazasının təhlili və büdcəyə daxil olmuş vəsaitlərin həcmnin proqnozlaşdırılması, qüvvədə olan qanunvericilik və digər normativ aktların təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər paketinin hazırlanması sahəsində aktiv iş aparılır. Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi işlənilib təsdiq edilərkən vergi orqanlarının gördüyü işlərin nəticələri icra və qanunverici orqanları tərəfindən nəzərə alınır.

Bundan başqa, vergi orqanları apardıqları təhlilin nəticələrindən səyyar vergi yoxlamalarının aparılması, müəssisələrin məqsədyönlü seçilməsi üzrə tövsiyələrin işlənməsi, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin ödənilməsinin tamlığının qiymətləndirilməsi və onların büdcəyə ödənişlər üzrə olan borclarının aşağı salınması üzrə tədbirlərin görülməsi üçün istifadə edilir. (Rzayev, 2014: s. 77-82)

Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Respublika Prezidentinin imzaladığı fərmanlarla qəbul edilən, 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illəri əhatə edən 3 Dövlət proqramının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər ölkənin müxtəlif bölgələrində

iqtisadiyyatın və sahibkarlığın daha intensiv inkişafına münbit şərait yaratmışdır. (<http://tedris.taxes.gov.az>, 14.02.2018)

Bunun real nəticəsi olaraq- regionlardan vergi ödənişlərinin ümumi daxilolmalardakı payı artmış, ölkədə ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması sayəsində vergi siyasətinin və vergi dərəcələrinin iqtisadi inkişafa təsiri daha da yüksəlmişdir. Regionlardan dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının belə əhəmiyyətli dərəcədə artması bölgələrdəki iqtisadi fəallığın güclənməsinin və vergiyə cəlb olunan yeni müəssisələrin fəaliyyətə başlamasının nəticəsidir.

2019-cu ilin I rübündə Vergilər Nazirliyi dövlət büdcəsinə 1 672,9 milyon manat vergi mədaxil edib.

Bununla da proqnoza 110,4% əməl olunub, ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 16,5% və yaxud 236,4 milyon manat çox vəsait toplanıb.

Ödənilən vergilərin 30,9%-i neft sektorunun, 69,1%-i qeyri-neft-qaz sektorunun payına düşüb. Qeyri-neft-qaz sektoru üzrə vergi daxilolmalarının artımı 18,3% təşkil edib.

Vergi daxilolmalarında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 18,6% artaraq 76,5%-ə çatıb. Qeyri-neft-qaz sektorunun özəl bölməsindən vergi ödəmələri 20,6% artıb, onun qeyri-neft vergilərində xüsusi çəkisi 76,7%-ə, cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 53%-ə yüksəlib.

Regionlardan vergi daxilolmaları artaraq 168,4 milyon manat təşkil etməklə, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 24,3% çox olub. Bu zaman mərkəzləşdirilmiş daxilolmalar nəzərə alınmadan, regionların daxili potensialı üzrə daxilolmaların məbləği daha böyük- 40,4% artıb. Regionlardan daxilolmaların cəmi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi isə 10,1%-ə yüksəlib.

2019-cu ilin əvvəlindən məcburi dövlət sosial sığortası və işsizlikdən sığorta üzrə daxilolmaların yığılması Vergilər Nazirliyinin funksiyalarına aid edilib. Cari ilin 1-ci rübünün yekunlarına görə, məcburi dövlət sosial sığortası üzrə daxilolmalar 582,1 milyon manat olmaqla 110,8%, işsizlikdən sığorta üzrə daxilolmaların məbləği 22,8% milyon manat olmaqla 117,3% icra olunub.

2019-cu ilin I rübündə qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərin sayı 25 536 (3 270 hüquq şəxs, 22 266 fiziki şəxs) olub ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 25,5% çoxdur. Qeydiyyatdan keçmiş vergi ödəyicilərinin 52,2%-i regionların payına düşüb.

Hesabat dövründə 11 232 təsərrüfat subyekti (obyektinin) qeydiyyatından keçib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 73,2% çox olub. ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyata alınmış vergi ödəyicilərinin sayı 4.033 olub ki, bu da 2018-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 4,8 dəfə çoxdur.

Yanvar-mart ayı ərzində Vergilər Nazirliyi dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi 16,5% artırılıb. 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi 1 mlrd. 672,9 mln. manat təşkil edib. Bu barədə Vergilər Nazirliyindən məlumat verilib. Birinci rüb ərzində Vergilər Nazirliyi dövlət büdcəsinə köçürmələr üzrə planı 110,4% yerinə yetirib.

Yanvar-mart ayları ərzində qeyri-neft-qaz sektorunun xətti ilə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları 1 mlrd. 155 mln. 974 min manat (2018-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə artım 18,3%) təşkil edib. Bütövlükdə, qeyri-neft-qaz sektoru Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə bütün daxilolmaların 69,1%-ni təmin edib. Özəl sektor üzrə daxil olmalar ümumi hıcmın 76,5%-ni təşkil edib.

Nazirliyin məlumatına görə, hesabat dövründə Azərbaycanda 25,536 min vergi ödəyicisi qeydiyyata alınıb (artım 25,5% - İF). Onlardan 52%-dən çoxu regionlarda qeydiyyata alınıb.

Vergilər Nazirliyinin 2019-cu il dövlət büdcəsinə köçürmələr üzrə planı 7 mlrd. 316 mln. manat təşkil edir.

Monetar (pul-kredit) siyasətinə üstünlük verən klassik iqtisadi nəzəriyyədə qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinin iqtisadi artıma təsiri uzunmüddətli dövr üçün neytraldır. Yəni, qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi yalnız məhsul həcmi nominal ifadəsini dəyişir, real ifadədə isə dəyişiklik yaratmır. Fiskal (vergi-büdcə) siyasətinə üstünlük verən Keyns nəzəriyyəsində isə qısamüddətli dövrdə qiymətlərin səviyyəsinin artması (inflyasiya) iqtisadiyyatı stimullaşdırır və dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını artırır. (Həsənli, Ağayev, 2010: s. 113-120) Vergi qoyuluşunun artırılması, məhsulun vergi öhdəliyi qiymətinə ekvivalentliyi, büdcəyə vergi daxilolmaları gətirdiyi kimi elastiklikdən asılı olaraq onun azalmasına da gətirib çıxara bilər. Qeyri-stabil iqtisadi şəraitdə və əhəlinin ödəniş qabiliyyəti tələbinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar buradan çıxır ki, qoyulmuş kapital üzrə mənfəətin aşağı normasından servis xidmətli müəssisələrin fəaliyyəti əhəmiyyətli riskə məruz qalır.

Ədəbiyyatlar

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Musayev, A. (2012). Modernləşdirmə və aktiv vergi siyasəti, *Azərbaycanın vergi jurnalı*, sayı 6, ss. 98-102.
- Musayev, A., Qarayev, Ə. (2013). Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf, *Azərbaycanın vergi jurnalı*, sayı 1, ss. 45-47
- Rzayev, P. (2014). Vergi Planlaşdırılmasının Vergi Daxilolmalarına Təsiri Xüsusiyyətləri, *Azərbaycanın Vergi Jurnalı*, sayı 5, ss. 77-82
- Kəlbəliyev, A. (2012). Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri, Bakı, Elm mətbəəsi
- Qarayev, İ., Rəcəbov, B., Rəsulova, G. (2015). Vergi siyasəti və iqtisadi artımın stimullaşdırılması, Bakı, Şərq – Qərb mətbəəsi
- Musayev, F. (2004). Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri, Bakı, CBS “Poliqrafiya” mətbəəsi.
- Həsənlı, Y., Ağayev, İ. (2010). Qiymətlərin dəyişməsinin vergi daxilolmalarına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi, 24 noyabr 2010, “*Riyaziyyat, informatika və iqtisadiyyatın müasir problemləri*” mövzusunda Respublika konfransı, Bakı – Azərbaycan
- Paşayev, Ş. (2009). Dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında vergilərin rolu, 21-22 dekabr 2009, *ADİU Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans*, Bakı – Azərbaycan.
- http://scholarworks.umass.edu/econ_workingpaper/60, (12.03.2016)
- <http://tedris.taxes.gov.az>, (14.11.2018)
- www.taxes.gov.az (2017)

Vergi Daxilolmalarının Planlaşdırılmasının Normativ-Hüquqi Bazası

Zəhra RZALI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rzali.zehra@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti - vergi güzəştlərinin və dərəcələrinin aşağı salınması yolu ilə bazanın genişləndirilməsinə, investisiya qoyuluşunun artırılmasına, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsinə, əlverişli vergi mühitinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Ölkəmizdə hazırda müasir standartlara uyğun vergi sisteminin mövcudluğu, aparılan genişmiqyaslı islahatların uğurlu icra edilməsinin nəticəsidir və bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan vergi xidmətlərinə bərabər keyfiyyətdə öz ödəyicilərinə xidmət verməkdədir. Vergilər Nazirliyi tərəfindən icrası həyata keçirilən «Vergi sisteminin inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üçün Strateji Plan» və «2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin inkişafı strategiyası» kimi sənədlərin uğurla yerinə yetirilməsi ölkəmizin vergi sahəsində gələcək inkişafının göstəriciləri hesab olunur. Vergi sisteminin ən önəmli funksiyası, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında dövlət maraqlarının daşıyıcısı olması və nəhayət sosial yönümlü iqtisadiyyata inflyasiyanın önənməsidir. Bu sistem, vergi sistemində tarazlılığı və ictimai tərəqqini təmin etmək üçün təkrar istehsal prosesinin iştirakçılarının maraqlarını ifadə edir. Hal- hazırda vergi sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar bir çox sahənin inkişafına stimül vermək məqsədilə reallaşdırılır. Bu islahatlara, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunu stimullaşdırılması, əlverişli vergi mühitinin yaradılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesab olunur. Vergi tənzimlənməsinin normativ - hüquqi bazası dedikdə, qanunların və eyni zamanda bu qanunlara uyğun olaraq qəbul edilən normativ – hüquqi aktların bazası başa düşülür

Açar Sözlər: Qanunvericilik, Vergi sistemi, Vergi siyasəti

Giriş

Qanunların və bu qanunlar nəzdində qəbul edilən normativ – hüquqi aktların bazasına, vergi tənzimlənməsinin normativ - hüquqi bazası deyilir. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin normativ – hüquqi bazası Azərbaycan respublikasının Konstitusiyası hüququna, daha sonra isə mülki, cinayət və maliyyə hüquqlarına istinad edilməlidir.(Rzayev P., Rzayev Z. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013 s.93) Normativ-hüquqi akt - səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumməcburi xarakter daşıyan, hüquq normalrını müəyyənləşdirən, dəyişdirən ya da ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulan rəsmi yazılı sənəddir. İqtisadiyyatın vergi daxilolmalarının normativ-hüquqi bazasını müəyyənləşdirmədən qabaqcıl vergi sisteminin yaradılması, bununla yanaşı səmərəli vergitutma sistemini də yaratmadan iqtisadiyyatda bazar islahatlarının həyata keçirilməsi qeyri - mümkündür. Dövlət tərəfindən ümumi olaraq hüquq normalarında və aktlarında qeyd olunmuş bərabərlik və ədalət prinsipləri və bunlara əsaslanan qaydalar məcmusuna Hüquq

deyilir. Hüquqdan fərqli olaraq qanunvericilik daha geniş hüquqi – normativ formalarının məcmusudur. Dövlət qanunvericilik vasitəsi ilə vergi - hüquq normalarını müəyyən edir. (ləğv edir və yaxud dəyişdirir). Yəni, qanunvericilik normalar sistemi yox, müvafiq normaların öz qanuni ifadəsini tapdığı müəyyən normativ aktların məcmusudur. Səlahiyyətli dövlət orqanlar hüquq mənbəyi kimi, qanunun formalaşmasında, ona qanun, fərman və digər normativ-hüquqi sənəd formasının verilməsində bilavasitə fəaliyyəti başa düşülür.

Həm Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin, həm də vergi hüququnun mənbələri sırasında ən önəmlisi 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi vasitəsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konstitusiya, həm bütün ölkə çərçivəsində sahələr üzrə hüquqi baza kimi AR qanunvericiliyinin, həm də vergi hüququnun bütün sahələrinin inkişafı üçün önəmli şərait yaratdı. Konstitusiyanın bütün müddəaları ali hüquqi qüvvəyə malikdir və hüquq sistemində digər qayda və normalar Konstitusiyanın tələblərinə heç bir sürətdə zidd gələ bilməz. Həmçinin Konstitusiya vergi hüququna dair əsas hadisələri də müəyyənləşdirir. Konstitusiyanın birinci fəsil 73-cü maddəsində qeyd olunduğu kimi: “Qanunla təyin olunmuş vergiləri və digər dövlət rüsumlarını tam həcmində və vaxtı-vaxtında ödəmək hər bir şəxsin borcudur. Heç bir kəs qanunla təsbit olunmadığı halda vergiləri və dövlət rüsumlarını ödəməyə və ya qanunda göstərilən həcmdən artıq ödəməyə məcbur edilə bilməz”. (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası)

AR Prezidentinin fərmanları da vergi hüququnun önəmli qaynaqları sırasındadır. Həmin fərmanların qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının bütün ərazilərinə şamil edilir. Onlar, AR Konstitusiyasına və Vergi Məcəlləsinə zidd olmamalıdır. Əgər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarında və sərəncamlarında başqa qanun nəzərdə tutulmayıbsa, onlar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minirlər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, maddə 113) Prezident tərəfindən qəbul edilən bütün aktlar hüququn mənbəyi, və yaxud vergi hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilə bilməz. Yalnız normativ xarakterli olan aktlar, yəni cəmiyyətdə davranış qaydalarını müəyyənləşdirən hüquqi normaları əks etdirən hüquqi fərman və sərəncamlar hüquq mənbəyi əhəmiyyətinə malikdirlər. Normativ müddəalar xarakterli sənədlər, bir mənalı fərdi xarakter daşıyır və hüquq mənbəyi kimi qəbul edilmirlər.

Vergi qanunvericiliyinin hüquqi-normativ mənbələrindən biri də, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarıdır ki, Konstitusiyanın digər hüquq mənbələri sayılan qanunların, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının icra olunmasına xidmət edir və həmin hüquq aktlarda nəzərdə tutulduqda onların ayrı-ayrı müddələrinin dəqiqləşdirilməsi və icrası mexanizmi işlənilib hazırlanır. Bu aktlar Azərbaycan Respublikası İcra Hakimiyyətinin qanun xarakterli aktlarıdır. Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən qərarlar Azərbaycan Respublikasının ərazisi çərçivəsində yaşayan bütün vətəndaşlara şamil edilir. Belə ki, bu

qərarlar, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və onun qanunlarına yaxud Prezidentin fərmanlarına ziddiyyət təşkil etdiyi tədirdə, Respublika Prezidenti tərəfindən ləğv edilə bilər.

Ali məhkəmə orqanları və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəmələri vergilər haqqında bu və ya digər normativ aktın Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanmasını və ya məhkəmə təcrübəsində vergi sahəsində meydana gəlmiş mübahisələrin eyni şəkildə anlaşılmasına və həll olunmasına yönəldilməsi (Ali Məhkəmə) haqqında qərarların qəbul edilməsini reallaşdırır. Bütün bunlarla yanaşı, hələ də bu tipli aktlara hüquqi vergi mənbələri kimi qəbul etmək doğru deyil. Bu hallarda mövcud olan 38 məhkəmənin yeni norma və qaydalar yaratmaq ixtiyarı yoxdur. Belə ki, onlar yalnız normativ aktları Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə dəyərləndirir və qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinin tətbiq olunması haqqında məhkəmələrə mühüm göstərişlər verirlər. Əgər məhkəmələr vergi qanunvericiliyinin qeyri-mükəmməl olması haqqında nəticə əldə edərlərsə, Ali Məhkəmə qanunvericiliyə uyğun şəkildə həmin qanunvericilikdə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında öz təklifləri ilə AR-nın Milli Məclisinə müraciət edə bilər. Konstitusiyaya Məhkəməsi isə bu vəziyyətdə müəyyən tövsiyələr verə bilər.

Vergi sisteminin qabaqcıl funksiyası, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması, sosial yönümlü iqtisadiyyata malik bütün ölkələrdə inflyasiyanın önlənməsi və eyni zamanda qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında dövlət maraqlarının daşıyıcısı olmasıdır. Həmçinin bu sistem, yenidən istehsal prosesinin iştirakçılarının maraqlarını ifadə edərək vergi sistemində tarazlılığı və ictimai tərəqqini təmin edir.

Vergi münasibətləri bölüşdürücü xarakterə malik olduğu üçün ictimai tərəqqi onların inkişaf potensialından asılıdır. Vergi münasibətlərinin inkişafı bütün hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti üçün ən çətin sahəsidir. Bu səbəbdən də, vergitutmanın təkmilləşdirilməsi möhkəm iqtisadi bazanın yaradılması və sabit ictimai tərəqqiyə nail olunması çox sıx bağlıdır.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinin yeni istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Sərəncamda qeyd olunan göstərişlərin icra olunması, sahibkarlar ilə partnyorluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi həmçinin də onlara çevik və şəffaf xidmətlər göstərilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” prinsipi ilə çalışan strukturlar yaradılmışdır. (“Yaşıl Dəniz Layihəsi” <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=metbuat&bolme=pressreliz&pid=1355&lang=s.1>)

Bu layihə, şəffaf vergi əməkdaşlığına əsaslanır və ödəyicilərə “Yaşıl dəhliz” prinsipi əsasında xidmətlər göstərilir. Həmçinin layihə çərçivəsində ərazi məhdudluğu nəzərə alınmır. “Yaşıl

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

dəhliz” layihəsi istiqamətində müxtəlif innovativ xidmətlər də vergi ödəyicilərinə təqdim olunur ki, bu xidmət mərkəzlərində telefon və ya video bağlantıların qurulması, növbəsiz və sürətli xidmətlərin göstərilməsi, vergi ödəyicilərin müraciəti əsasında onlar üçün seminar və konfransların təşkili, təlim-tədris proqramlarının həyata keçirilir.

Son zamanlarda vergi sistemində inkişafa nail olmaq məqsədilə müstəqil Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyev bir sıra təşəbbüslər irəli sürmüşdür. Bu istiqamət çərçivəsində görülən tədbirlərdən biri “bir pəncərə” prinsipi olmuşdur. “Bir pəncərə” sistemi, Elektron hökumətin əsas tərkib hissələrindən biri hesab olunur. “Bir pəncərə” sistemi informasiyanın müvafiq mərkəzdə cəmlənməsini və qeydiyyat məsələlərinin sinxronlaşdırılmasını həyata keçirir. Həmçinin sistem icazə verir ki, sahibkarlar baş mərkəzlə canlı və sürətli əlaqə yaratsınlar. Bu sistem vasitəsilə lisenziyaların da elektron qaydada alınması həyata keçirilir. Sözsüzki bu elektronlaşma həm əməliyyatların sayının azalmasına həm də ən önəmli olan vaxt itkisinin yaranmasının qarşısını alır.

2013-cü ildən günümüzdə kimi artıq strateji planlama sahəsində bir sıra qarşıya qoyulmuş məqsədlər öz həllini tapmış və nəticələri də əldə edilmişdir. Bu layihələrdən biri elektron audit sahəsində olmuşdur. 2013-cü ilin sentyabr ayından elektron audit (e-audit) tətbiq edilməyə başlanmışdır və həmin ilin may ayının 2-sindən “Asan imza” (Mobil İD) sistemi xidmətə verilmişdir. Bu sistem hər yerdə və təhlükəsiz şəkildə, dövlət və özəl sektorun elektron xidmətlərdən istifadə etmək üçün imkan yaradır. Asan imza vasitəsilə əmək müqavilələrinin bağlanması, elektron bəyannamələrin çıxarılması, elektron qaimələrin göndərilməsi bank əməliyyatlarının icra olunması və s. icra edilir.

Cədvəl 1: Vergi sisteminin inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üçün Strateji Plan1

Audit sahəsində	Vergi İnzibatçılığı sahəsində	Vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsində	Beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində
Elektron auditin tətbiqinə başlanmas	Bələdiyyə Vergi İnformasiya Sisteminin test rejimində istifadəyə verilməsi	“Asan imza”nın yaradılması	Aİ, Dünya Bankı və IFC ilə yeni sahələrdə əməkdaşlığın davam etdirilməsi
Partnyorluq sazişlərinin bağlanmasına başlanması		“E-xidmət”lərin sayının 58-ə çatdırılması	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycanın vergi sistemi (xüsusi buraxılış) , <http://vn.taxes.gov.az/info/2123.pdf>

Digər mənbələrdən fərqli olaraq, normativ hüquqi aktlar, ictimai inkişafın dəyişkən tələbatını tam və operativ şəkildə əks etdirir. Normativ-hüquqi baza, vergi tənzimlənməsi baxımından bir çox funksiyaları icra edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- toplanılacaq vergilərin müəyyən edilməsi;

- vergilərin tutulması və ödənilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;
- vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi xidməti orqanlarının vergitutma
- məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi məsuliyyəti tədbirlərinin və onların tətbiqi qaydalarının müəyyən edilməsi. (Kəlbəyev Y. Vergi Siyasətinin Konseptual Əsasları Və Praktiki Aspektləri // Bakı: 2012, s.488)

“Transfert qiymətlərinin vergiyə cəlb edilməsi haqqında” qanun layihəsi ölkəmiz üçün yeni və çətin tətbiq olunan sahə olmasına rəğmən, bu layihəsinin qəbul edilməsi çox məqsəduyğundur. Şübhəsiz ki, vergitutma sahəsində beynəlxalq vergidən yayınma ilə mübarizə, transsərhəd əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq, transfert qiymətləri, vergilərin toplanmasına yardım, məlumat mübadiləsi, qarşılıqlı razılaşma prosedurları güncəl məsələlər sırasındadır. Buna görədir ki, qeyd olunan münasibətlərin tənzimlənməsi üçün normativ-hüquqi bazanın inkişaf və tərəqqisi olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir.

Metod

İnformasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Vergilər Nazirliyinin, Statistika komitəsindən əldə olunmuş rəsmi hesabatlarından, həmçinin iqtisadi sahədə önəmli alimlərin kitabları və müxtəlif elektron resurslardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, işin tədqiqatında cədvəllərlə müqayisə, statistik rəqəmlərin təhlili və sistemli təhlil və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Analiz

Məqalə üzərində işləyərkən həm iqtisadçı alimlərin kitablarından, həm də bu sahənin qabaqcıl ekspertlərinin informasiya bazalarından istifadə edilmişdir. Hal – hazır ki, vəziyyətdə xarici ədəbiyyatlardan istifadə edərək, vergi sisteminin daha da inkişafı istiqamətində araşdırmalar aparılmış və burada bəhs edilmiş təcrübələr və yenilikləri tətbiq edərək müvafiq təkliflər də verilmişdir.

Nəticə və təkliflər

Respublikamızın vergi siyasətində əsas istiqamət vergi yükünün azaldılması yönündədir. Buna nail olmaq üçün isə ilk növbədə səmərəli vergi şəraiti yaradılmalıdır. Son zamanlarda cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasətin nəticəsidir ki, hazırda ölkəmizdə vergi sistemi beynəlxalq standartlara cavab verir. Xüsusilə də bu günlərdə ölkəmizdə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, əlverişli vergi mühitinin yaradılması, önəmli işlər görülmüşdür. Aparılan araşdırmalardan da çıxan nəticələr göstərir ki, respublikamızda həyata keçirilən son islahatlar dünya standartlarına uyğun şəkildədir. Fikrimcə, vergi sistemimizdə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsas götürülərək vergi islahatların keçirilməsi təklif olunmalıdır. Bu islahatlar aşağıdakı prinsiplər üzrə aparıla bilər: Birinci növbədə düşünürəm ki, vergi islahatları çərçivəsində nağdsız ödənişlərin həcmi genişləndirilməsi olmalıdır. Çünki bu vəziyyətdə vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması mümkün ola bilər. Bundan əlavə, sənayenin davamlı inkişafının təmin edilməsi və sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi də önəmli islahatlardan biridir. Fikrimcə, bu sahədə vergi güzəştlərinin tətbiqi müsbət effekt verəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

“Müstəqil Azərbaycanın vergi sistemi. 20 il (1991-2011)”, Vergilər Nazirliyi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

Kəlbəliyev Y. Vergi Siyasətinin Konseptual Əsasları Və Praktiki Aspektləri // Bakı: 2012

Rzayev Z.H. Vergi menecmenti, Bakı, 2007

Rzayev Z.H. Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, Bakı, 2011

S.Vəlizadə. Azərbaycanın müasir vergi sisteminin formalaşması istiqamətində aparılan islahatlar, onların nəticələri // Bakı-2010

<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=metbuat&bolme=pressreliz&pid=1355> &lang=s.1/ Yaşıl dəhliz layihəsi

www.taxes.gov.az ,

www.maliyye.gov.az

www.vergiler.gov.az ,

Rzayev P, Rzayev Z. İqtisadiyyatın Vergi Tənzimlənməsinin Normativ Hüquqi Bazasının Formalaşma Xüsusiyyətləri // Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013

Azərbaycan Banklarında Likvidlik Riski Və Likvidlik Riski Menecmenti

*Zəhraxanım İBRAHİMLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
zibrahimli92@gmail.com*

Xülasə

Risiklərin bank böhranlarında vacib əhəmiyyəti vardır. Banklar böhran hallarında daim öz risklərini tarazlı şəkildə idarə etməyə çalışırlar. Bunun əsas əhəmiyyəti 2008–ci il böhranından sonra bilinməyə başlanmışdır. Bu hal Azərbaycanın bank sektorundan da yan keçməmişdir. Maliyyə sektorunda həyata keçirilən araşdırmalar əsasən bank sektorunda likvidlik riskinin idarə edilməsinə yönəldirilmişdir. Risklərin idarə edilməsi ilə bağlı bir çox araşdırma, modelləşdirmə həyata keçirilsə də sırf likvidlik riskinin idarə edilməsinə yönəlik çalışmalar azlıq təşkil etməkdədir. Likvidlik riski bank sektorunun ən vacib risklərindən biridir ki, maliyyə təşkilatlarının öhdəliklərinə qarşılıq yetərli dərəcədə likvid dəyərlərə malik ola bilməməsi kimi tanımlanmaqdadır. Likvidlik riskinin idarə edilməsi isə bankların qarşılaşdığı likvidlik risklərini tənzimləməyə xidmət edir.

Araşdırmanın məqsədi Azərbaycanın bank sektorunda likvidlik və likvidlik riskinin GAP analizi vasitəsilə ölçülməsi, likvidlik riskinin idarə edilməsi strategiyasının optimal yollarının müəyyənləşdirilməsi, Bazel III prinsiplərinin tətbiq edilməsi nəticələrinin nə kimi dəyişikliklərə səbəb olduğunu, o cümlədən 2015–ci ildə baş verən devalvasiya nəticəsində bank sektorunda yaranan riskləri, onun yaratdığı mənfi nəticələri, xüsusilə də problemlə kreditləri təhlil edib, müəyyənləşdirməkdir. Həmçinin düzxətli reqressiya analizi vasitəsilə likvidlik həcminə təsir edən bir neçə faktorların müəyyən olunaraq, hesablanmasıdır.

Açar sözlər: Likvidlik, Likvidlik riski, Risk menecment

Giriş

Likvidliyin ilkin mənasını müəssisənin aktivlərini axıq, qısa müddətdə və artıq güc sərf etmədən tez pula çevrilə biləcək şəkildə tənzimlənməsini ifadə edən bir anlayış kimi ifadə edərixsə, ikinci mənada likvidlik pul axını anlayışıdır. Başqa ifadə ilə desək, maliyyə sisteminin subyektləri olan Mərkəzi Bank, komməriya bankları və digər maliyyə təşkilatları arasında maneəsiz pul axınlarını ifadə edir. Bazarlardakı likvidlik vəziyyəti pul axınlarının maliyyə subyektləri tərəfindən reallaşdırılması xüsusiyyətinə bağlıdır. Məlumat asimetriyası və yetərsiz rəqabətin varlığı pul axınlarının pozulması və likvidliyin azalması ilə nəticələnəcəkdir.

Likvidlik riskinə nəzarətin qlobal şəkildə möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə Bazel III çərçivəsində bir sıra yeni tənzimləmələr həyata keçirilmiş və möhkəm likvidlik riski idarəetməsi meyarları işlənilib hazırlanmışdır. Bazel III prinsiplərinin Azərbaycanda yeni-yeni tətbiq edilməyə başlandığını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Bazel prinsiplərinin tətbiqi uzunmüddətli və çətin bir dövrü əhatələyəcəyi gözlənilir.

Edilən araşdırmada məqsəd Bazel prinsiplərinin tətbiqi ilə bank sektorunda nə kimi dəyişikliklərin baş verdiyini müəyyənləşdirmək, GAP analizi vasitəsilə bankdaxili likvidliyin analiz edilməsi, o cümlədən Azərbaycanda likvidlik həcminə təsir etdiyi düşünülmən faktorların müəyyən edilərək reqressiya analizi vasitəsilə ölçümünün həyata keçirilməsidir.

Risqlərin idarə edilməsi maliyyə sektorunun mühüm sahəsi olmaqdadır. Bununla yanaşı, bank risklərinin idarə edilməsi xüsusilə 2008-ci il Dünya Maliyyə Böhranı sonrası daha çox aktualıq qazanmağa başlamışdır. Bank risklərinin bir növü olan maliyyə risklərinin ən vacib ünsürlərindən biri də likvidlik riskləridir. Beynəlxalq sahədə, o cümlədən Azərbaycanda likvidlik riskləri, xüsusilə də onun idarə edilməsi ilə bağlı araşdırmalar azlıq təşkil edir ki, bunun da səbəbi sahənin nisbətən yeniliyi ilə əlaqədardır.

Shen vd. (2001) 1993 – 1999 – cu illəri əhatələyən araşdırmasında Tayvan maliyyə sistemində xalis faiz marjasına təsir edən faktorlar arasında leverage nisbəti, faiz dərəcəsi riski, kredit riski və likvidlik riski öz əksini tapmışdır. Aparılan araşdırmada likvidlik riskinin hesablanması likvid aktivlərin depozitlərə nisbəti şəklində əks etdirilmişdir.

Deep və Schaefer (2004) likvidliyə çevriləbilmə boşluğu vasitəsi ilə likvidlik riskini ölçmüşdür. Araşdırma 1997 – 2001 – ci illər çərçivəsində ABŞ – in ən böyük maliyyətəşkilatlarını əhatələmişdir. Hesablama likvid öhdəliklərlə likvid aktivlər arasındakı fərqi ümumi aktivlərə bölünməsi ilə əks etdirilmişdir. Aparılan araşdırma ABŞ – in kommertiya banklarının likvidliyə çevrilməsi qabiliyyətinin 20 faizə yaxın həyata keçdiyini aşkara çıxarmışdır. Deep və Schaefer çalışmasına əsasən bu statistik göstəricilər ABŞ – da likvidliyə çevriləbilmə qabiliyyətinin aşağı səviyyədə həyata keçdiyini biruzə vermişdir.

Berger və Bouwman (2009) 1993 – 2003 – cü illərdə yeni model tətbiq etmişlər və bu modeli bankların likvidlik risklərini ölçmək üçün bütün ABŞ maliyyə təşkilatlarına yönləndirməklə test etmişlərdir. Araşdırmaya əsasən ABŞ – in bank sektorunda likvidlik göstəricisi hər il artmışdır. Bir digər gələnən nəticə ondan ibarətdir ki, böyük banklar kiçik banklara nisbətən daha çox likvidlik qabiliyyətinə malik olmuş və dolayısı ilə daha artıq likvidlik riski ilə qarşılaşmışdılar.

Nikolau (2009) bazar likvidliyi, mərkəzi bank likvidliyi və fond likvidliyi arasındakı əlaqəni iki fərqli ssenari çərçivəsində əks etdirmişdir. Birinci ssenari ondan ibarətdir ki, müsbət halda likvidlik riski aşağı olmaqdadır və likvidlik növləri arasında güclü təsir görülməkdədir. Bu hal daimi maliyyə axınıni təmin etməklə yanaşı maliyyə sabitliyini təmin etməkdədir. İkinci ssenariyə görə neqativ halda yüksək likvidlik riski likvidlik növləri arasında zəif təsirə malik

olmaqdadır. Araşdırmaçı 3 növ likvidlik arasındakı təsirin likvidlik riskinə necə yansıdığını göstərməkdədir. Bu likvidliklər arasında güclü təsirlər normal dövrlərlə yanaşı böhran dövrlərində də özünü biruzə verir.

K.G. Nyborg, J. Rocholl və F. Fecht (2009) bankların likvidlik əldə etmək üçün ödədikləri məbləği ölçmək məqsədi ilə fərdi bank sahəsindəki dəyişikənlərdən istifadə etmişlər.

Brunnermeier (2009) araşdırmasında balans hesabatının passivi ilə əlaqədar olan maliyyələşdirmə likvidlik riskini üç qismə: marja ilə maliyyələşmə, mənbələrin kəsilməsi və borca çevrilmə risklərinə ayırmışdır.

Pedersen və Brunnermeier (2009) aktiv bazar likvidliyini investorların maliyyələşmə likvidliyinə bağlayan bir model ərsəyə gətirmişdirlər. Araşdırmaçılar investorların bazarda likvidliyi təmin etdiklərini qeyd etmişlər ki, bu da onların fəaliyyətlərinin likvidliyə asanlıqla nail ola bilməsi ilə əlaqələndirilmişdir.

Shen vd. (2010) daha bir araşdırma edərək likvidlik riskinin ölçülməsi kimi xalis kreditlərin qısamüddətli kreditlərə və maliyyə çatışmazlıqlarına nisbətlerini əks etdirmişdir və adı çəkilən alternativlərin nəticələrinin eyni olduğu qənaətinə gəlmişdir. Araşdırmada bank kreditləri və depozitlərin fərqi kimi maliyyə çatışmazlığı göstərilmişdir ki, bu fərq də ümumi aktivlərə bölünərək standartlaşdırılmışdır. Beləliklə, böyük ölçüdə maliyyə çatışmazlığına malik banklar likvidlik riski ilə qarşı-qarşıya qalırlar ki, bu kəsri də xarici maliyyələşdirmə mənbələri hesabına örtməyə məcburdurlar.

Bureu Deniz Yıldırım (2011) bazar likvidliyi indeksini ərsəyə gətirmişdir. Belə ki, Türkiyə üçün likvidlik hərəkəti sahəsində məlumat əldə etməyə kömək olan bu indeks XIV indeks ilə müqayisə edilmişdir.

Çelik və Akarım (2012) İstanbul Qiymətli Kağızlar Bazarında fəaliyyət göstərən 9 maliyyə təşkilatının likvidlik risklərinin idarə edilməsinə təsir göstərən faktorları araşdırmışlar.

Nikolau və Drehmann (2012) 2005 – 2007 – ci illər çərçivəsində 877 Avropa maliyyə təşkilatının datalarından istifadə edərək Mərkəzi Bank layihələrinə əsaslanan likvidlik maliyyələşmə riskini təxmin etmişlər.

Brunnermeier (2012) isə hesab edir ki, likvidlik riskinin yaranmasına başlıca təsir edən bankların likvidlik uyğunsuzluqlarıdır.

Akkaya və Azimli (2017) 2007 – 2015 – ci illərdə Azərbaycanda 43 kommersiya bankını əhatələyən araşdırma aparmışlar. Araşdırmanın nəticələrinə əsasən likvidliyə çevriləbilmə əmsalı və bank böyüklüyü arasında vacib əlaqələrin olduğu aşkara çıxarılmışdır.

Metod

Edilən araşdırma Azərbaycanın bank sektorunda 2010 – 2015 – ci illəri əhatələməkdədir. Çalışmaya bu illər ərzində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 43 bankın likvidlik həcmi daxil edilmiş, bir bankın faktorları götürülərək hesablanmışdır. Bundan əlavə 2015 – ci ildə baş verən devalvasiya proseslərinin likvidlik göstəricilərinə təsirləri qeyd edilmişdir. Həmçinin Azərbaycanın bank sektorunda likvidlik riski Boşluq (Gap) Analizi vasitəsilə dəyərləndirilmişdir. Bazel 3 prinsiplərinin tətbiqinin likvidlik riskinin idarə edilməsinə təsirləri öyrənilmişdir.

Analiz

Bankdaxili likvidlik GAP analizi.

GAP analizi gəlir çatışmazlığı analizi olaraq da adlandırılır ki, bu analizdə bankın balans hesabatında faiz dərəcəsinə həssas aktivlərdən faiz dərəcəsinə həssas öhdəliklər çıxılır (Mishkin və Eakins, 2006):

$$GAP = FHA - FHÖ$$

GAP analizi müəyyən müddətdə faiz dərəcəsinə elastik aktivlər ilə öhdəliklər arasındakı xalis fərqi əks etdirməsi səbəbindən faiz dərəcəsi ilə yanaşı, likvidlik riskinin idarə edilməsi məqsədi ilə də istifadə edilməkdədir.

Menejmentlər likvidlik göstəricilərində əsasən yaxın dövrdə likvidliyə maraqlı olduqları üçün qısamüddətli dövr GAP analizinə üstünlük verirlər. Müəyyən bir zaman aralığı üçün aktiv və öhdəliklərdə əmələ gələn dəyişikliklər arasındakı fərqi artan və ya marjinal GAP'lər əks etdirir. Pozitiv marjinal fərq aktivlərin məcburi dəyişikliklərinin öhdəliklərin məcburi dəyişikliklərinə nəzərən daha böyük olduğunu göstərməkdədir.

Aktiv və öhdəliklər dövr ərzində amortizasiyaya məruz qalmaqdadırlar ki, belə dəyişikliklər də neqativ qiymətləndirilir. Misal olaraq bildirmək gərəkərsə, aktivlərin amortizasiyası 8, öhdəliklərin amortizasiyasının 10 olduğunu nəzərə alsaq, marjinal GAP $\{-8-(-10)\} = 2$ olacaqdır.

Cədvəl 1: Aktiv və öhdəliklərin GAP müddət profili

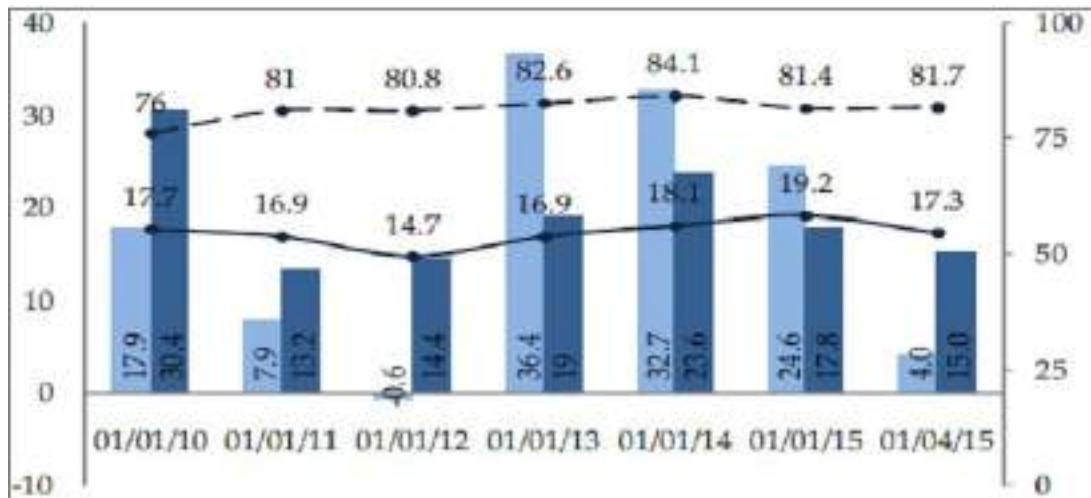
Tarix	1	2	3	4	5	6
Aktivlər	100	900	700	650	500	300
Öhdəliklər	100	800	500	400	350	100
GAP	0	100	200	250	150	200
Aktivlərin Amortizasiyası		-10	-20	-50	-15	-20
Öhdəliklərin Amortizasiyası		-20	-30	-10	-50	-25
Marjinal GAP		100	100	50	-100	50
Yığılmış GAP		100	200	250	150	200

Mənbə: Joel Bessis, a.g.e, pp:131 -180

Azərbaycanda bazel III tənzimləmələri

2008 – ci il böhranından sonra Bazel II tənzimləmələrinin risk idarəetməsi baxımından çatışmazlıqlara malik olduğu ortaya çıxdığı üçün Bazel III tənzimləmələrinin hazırlanmasını zəruri etdi.

Azərbaycan bankları üçün Bazel prinsiplərinin mənimsənilməsinin yeni və keçmiş tənzimləmələrə baxmayaraq çətin və uzunmüddətli dövrü əhatələyəcəyi təxmin edilməkdədir.

Kapitalın artım tempi

Risk cəhətdən üstünlük təşkil edən aktivlərin artım tempi

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı “Maliyyə Sabitliyi İcmalı” 2014-2015, http://www.cbar.az/assets/3790/MSI_03.06.2015.pdf,

Məlumatlar incələndikdən məlum olur ki, risk cəhətdən üstünlük təşkil edən aktivlərin artımının tarazlığı kapitalın artırılması vasitəsi ilə təmin olunmuşdur (2012 – 2015 – ci illər aralığında). Bu dövr ərzində risk cəhətdən üstünlük təşkil edən aktivlərin ortalama illik böyümə nisbəti 23%, kapitalın artımının illik böyümə nisbəti isə daha çox olaraq 32% - ə çatmışdır. Lakin, 2015 – ci ilin ilk 3 ayında bu hal dəyişərək risk cəhətdən üstünlük təşkil edən aktivlərin kapitalla nisbətən daha sürətlə böyüməsi müşahidə edilmişdir. 2015 – ci ilin sonrakı 3 ayında isə kapitalın yetərliliyi 17 və risk cəhətdən üstünlük təşkil edən aktivlərin ümumi aktivlərə nisbəti isə 81-ə bərabər olmuşdur.

Balanslaşdırılmış panel data analizi.

Analiz vasitəsilə bir bankın likvidlik həcminə təsir edəcək iki faktor müəyyənləşdirilmiş, onlar arasında hipotezlər qurulmuş və bu iki faktorun banklar üzrə ümumi likvidlik həcminə necə təsir etdiyi araşdırılmışdır.

Cədvəl 2. Kapital bank - Datalar

İllər	Likvidlik həcmi	Faiz gəlirləri	Faiz xərcləri
2010	1765767	43138	16786
2011	1512397	48966	28779
2012	2393901	51822	32304
2013	2832942	62786	35629
2014	5353770	127666	35174
2015/6	9970711	189455	61366

Mənbə. Müəllif tərəfindən aşkarlanmışdır.

Dəyişənlər:

Asılı dəyişən – likvidlik həcmi (y).

Müstəqil dəyişənlər – faiz gəlirləri (x_1), faiz xərcləri (x_2).

Regressiya analizi	
Çoxdəyişənli R	0.992134706
R-kvadrat	0.984331274
Normalaşdırılmış R-kvadrat	0.973885457
Standart xəta	524136.0826
Gözləm	6

Rkvadrat göstəricisinə əsasən faktorlar arasında 98% uyğunluq aşkarlanmışdır.

<i>P-value</i>	
<i>Y (Likvidlik həcmi)</i>	<i>0.128795739</i>
<i>X₁ (Faiz gəlirləri)</i>	<i>0.013080412</i>
<i>X₂ (Faiz xərcləri)</i>	<i>0.32774633</i>

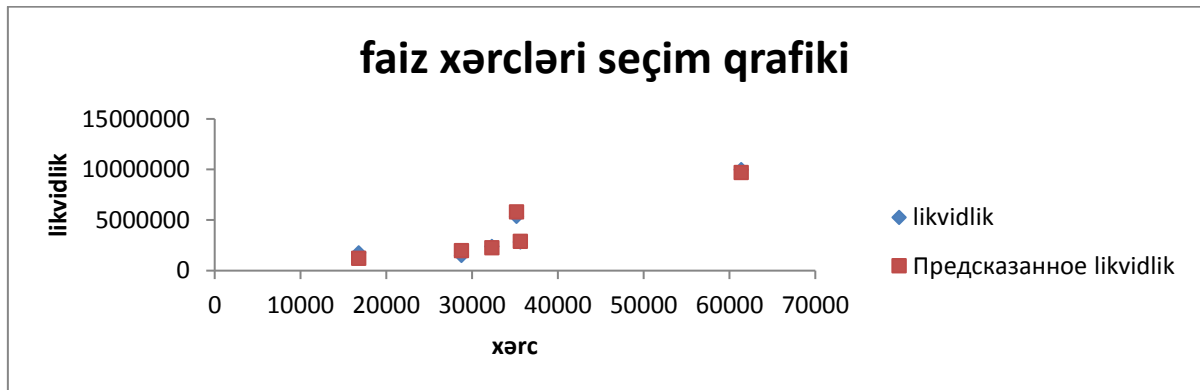
P-value`ya əsasən 10% ehtimalla faiz gəlirləri ilə likvidlik həcmi arasında pozitiv və uyğun əlaqə olduğu, faiz xərclərilə likvidlik həcmi arasında isə pozitiv lakin uyğun əlaqə olmadığı aşkarlanmışdır.

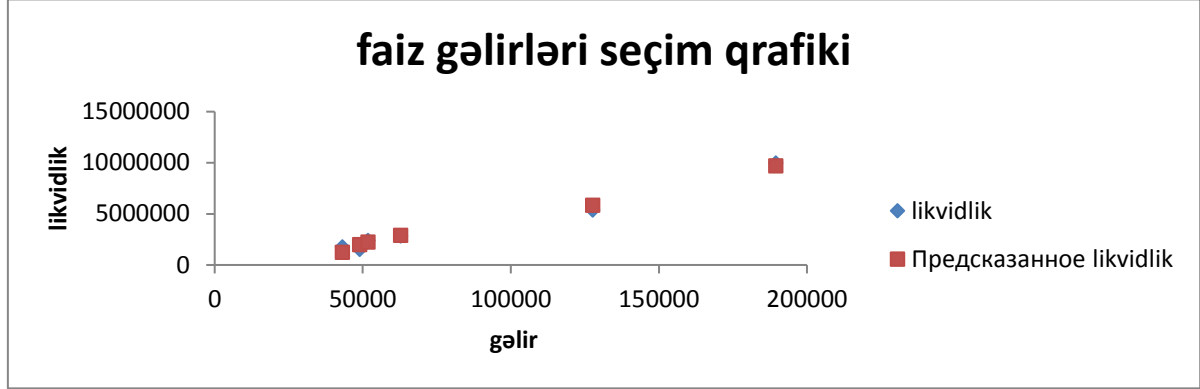
1-ci dəyişkən: H1 – likvidlik həcmi ilə faiz gəlirləri arasında pozitiv və uyğun əlaqə var;

2-ci dəyişkən: H0 – iki faktor arasında heç bir uyğunluq yoxdur.

Dəyişkənlərə uyğun olaraq düsturumuz aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

Likvidlik həcmi = a + b1faiz gəlirləri1

2015-ci il devalvasiya – bank risklərinə təsiri.

Azərbaycanda devalvasiya 21 fevral 2015-ci ildə baş verdi. MB manatın 1 dollara görə dəyərini 1.05 AZN təyin etdi. Devalvasiya 33.8% oldu. 21 dekabr 2015-ci ildə isə 2-ci devalvasiya oldu və 1 ABŞ dollarının rəsmi məzənnəsi 1.55 manat səviyyəsində qərarlaşdı.

Bu prosesin baş verməsi ilə milli valyuta hesablarından panikalaşmış şəkildə pulların çəkilməsi başlandı, bu da öz növbəsində milli valyutanın dəyərini daha da azaltdı və devalvasiyanın dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Xarici valyuta ilə olan kreditlərin problemli vəziyyətə düşməsi müşahidə olundu.

Nəticə və Təkliflər

Regressiya analizində müstəqil dəyişkən olan ümumi likvidlik həcmi ilə faiz gəlirləri arasında pozitiv və uyğun əlaqə olduğu gözlənlənmişdir. Likvidlik həcmi ilə faiz xərcləri arasında da pozitiv lakin uyğun olmayan əlaqəyə rastlanmışdır.

Araşdırma onu göstərir ki, xərclərin və gəlirlərin artımı likvidlik həcmində artıma səbəb olur. Banklar gəlirləri artdıqca xərclərini artırmağa meylli olurlar ki, bu da likvidlik risklərində artıma səbəb olacaqdır. Bu baxımdan da banklarda likvidlik risklərinin menecmenti sahəsi vacib əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Bundan əlavə devalvasiyanın mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün banklarda risklərin idarə edilməsi sistemli şəkildə təşkil edilməlidir. Ölçüm metodları düzgün müəyyənləşdirilərək tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyatlar

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Akhtar, J., ve Amin, N. A. S. (2011). A Review on Process Conditions for Optimum Bio-oil yield in Hydrothermal Liquefaction of Biomass. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(3), 1615-1624.
- Allen, F., ve Gale, D. M. (2003). Financial Fragility, Liquidity and Asset Prices.
- Alp, A., Ban, Ü., Demirgüneş, K., ve Kılıç, S. (2010). Türk Bankacılık Sektöründe Karlılığın İçsel Belirleyicileri. *İMKB dergisi*, 12, 1-15.
- Arif, A., ve Nauman Anees, A. (2012). Liquidity Risk and Performance of Banking System. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 20(2), 182-195.
- Athanasoglou, P., Delis, M., ve Staikouras, C. (2006). Determinants of Bank Profitability in the South Eastern European Region. *Bank of Greece Working Paper No. 47*.
- Bank for International Settlements. July 2010.
- Barth, J. R., Nolle, D. E., Phumiwasana, T., ve Yago, G. (2003). A cross-country Analysis of the Bank Supervisory Framework and Bank Performance. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 12(2), 67-120.
- Bhattacharya, S., ve Thakor, A. V. (1993). Contemporary Banking Theory. *Journal of financial Intermediation*, 3(1), 2-50.
- Berger, A. N. ve Bouwman, C. H. S. (2006). The Measurement of Bank Liquidity Creation and the Effect of Capital. *US Federal Reserve System*.
- Berger, A.N. ve Bouwman, C.H.S. (2009). Bank Liquidity Creation, *the Review of Financial Studies*, 22, 3779-3837.
- Bourke, P. (1989). Concentration and Other Determinants of Bank Profitability in Europe, North America and Australia. *Journal of Banking & Finance*, 13(1), 65-79.
- Brunnermeier, M. K. ve Pedersen, L. H. (2009). Market Liquidity and Funding Liquidity. *The Review of Financial Studies*, 22(6), 2201-2238.
- Brunnermeier M. K., Krishnamurthy A., ve Gorton G. B. (2012). Liquidity Mismatch Measurement in Systemic Risk and Macro Modeling, *NBER*.
- Brunnermeier, M., Gorton, G., ve Krishnamurthy, A. (2013). *Liquidity mismatch measurement. In Risk Topography: Systemic Risk and Macro Modeling* (pp. 99-112). University of Chicago Press.
- Çelik, S. ve Akarım, Y. D. (2012). Likidite Riski Yönetimi: Panel Veri Analizi ile İMKB Bankacılık Sektörü Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 1-17.
- Deep, A. ve Schaefer, G. (2004). Are Banks Liquidity Transformers?, *KSG Working Paper No. RWP04-022*.
- Demirgüç-Kunt, A. ve Huizinga, H. (2000). Financial Structure and Bank Profitability, *World Bank Policy Research Working Paper NO. 2430*.
- Demirguc, A., Laeven, L., ve Levine, R. (2003). The Impact of Bank Regulations, Concentration, and Institutions on Bank Margins (No. 3030). *The World Bank*.
- Dinger, V. (2009). Do Foreign-owned Banks Affect Banking System Liquidity Risk?. *Journal of Comparative Economics*, 37(4), 647-657.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Drehmann M. ve Nikolaou K. (2009). Funding Liquidity Risk: Definition and Measurement. *European Central Bank*.
- Gülhan, Ü. ve Uzunlar, E. (2011). Bankacılık Sektöründe Kârlılığı Etkileyen Faktörler: Türk Bankacılık Sektörüne Yönelik Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1).
- Fecht, F., Nyborg ve K. G. Rocholl, J. (2009). The Price of Liquidity: Bank Characteristics and Market Conditions, *Deutsche Bundesbank Working Paper*.
- Ganic, M. (2014). An Empirical Study on Liquidity Risk and its Determinants in Bosnia and Herzegovina. *The Romania Economic Journal*, 52, 157-184.
- Jacob, M. ve Tyrell, M. (2010). The Legacy of Surveillance: An Explanation for Social Capital Erosion and the Persistent Economic Disparity between East and West Germany.
- Lakštutienė, A. ve Krušinskas, R. (2010). Lithuanian Banks Liquidity Creation in 2004-2008. *Economics and Management*.
- Lartey, V. C., Antwi, S. ve Boadi, E. K. (2013). The Relationship between Liquidity and Profitability of Listed Banks in Ghana. *International Journal of Business and Social Science*, 4(3).
- Marozva, G. (2015). Liquidity and Bank Performance. *The International Business & Economics Research Journal (Online)*, 14(3), 453.
- Matz, L. Neu, P. (2007). *Liquidity Risk Measurement and Management: A Practitioner's Guide to Global Best Practices*. Singapore. John Wiley & Sons (Asia) Pte Ltd.
- Moore, W. (2009). How Do Financial Crises Affect Commercial Bank Liquidity? Evidence from Latin America and the Caribbean.
- Nassar, K. B., Martinez, E., ve Pineda, A. (2014). Determinants of Banks' Net Interest Margins in Honduras (No. 14-163). *International Monetary Fund*.
- Nikolaou, K. (2009). Liquidity (Risk) Concepts, Definitions and Interactions, *European Central Bank Working Paper Series*.
- Mərkəzi Bank maliyyə icmalı, cbar.az.
- Kapital Bank maliyyə hesabatları 2010 – 2015, kapitalbank.az.
- M.Akkaya ve T. Azimli (2017). Likidite riski yönetimi.

Təhsil Amilinin Dayanıqlı İqtisadi İnkişafda Rolu

Zərifə HÜSEYNLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

zarifahuseynli@gmail.com

Xülasə

Məqalənin məqsədi təhsillə iqtisadi artım arasında əlaqəni təhlil etməkdir. Məqalədə həmçinin təhsil amilinin iqtisadi proseslərə təsirinin sosial və iqtisadi aspektləri araşdırılmışdır. İqtisadi artımda irəliləyişlərin əldə edilməsi üçün insan amili həlledicidir. Təsadüfi deyil ki, insan inkişafı indeksinin hesablanması üçün əsas olan 3 parametrdən biri də təhsil amilidir. Təhsil cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafı üçün əsas faktordur. Bununla yanaşı təhsil insan kapitalının təməlidir. Elm və təhsil insanın mənəvi sağlamlığını, həmçinin yaradıcılıq, bilik və peşəkarlığını təmin edən prioritet amillərdir. Elm və təhsil amili istənilən problemin keyfiyyətli həlli üçün əsasdır. Təhsil iqtisadi və sosial inkişafın əsas göstəricisidir. Təhsil fenomeni fərdləri gələcək həyata hazırlayaraq iqtisadiyyatın stabil inkişafını təmin edir. Təhsilə rəşional şəkildə kifayət qədər investisiya qoymadan davamlı və dinamik iqtisadi inkişafın təmin olunması kifayət qədər çətin prosesdir. Bu səbəbdən də, təhsilə qoyulan investisiya ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişaf etməsində müstəsna rol oynayır. Təhsil sahəsinə sərmayə uzunmüddətli və çox xərc tələb edən layihədir. Buna baxmayaraq, cəmiyyətin, ölkənin rifahını təmin etmək üçün digər iqtisadi artım layihələrindən daha vacibdir. Lakin, bu tipli layihələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olunmur. Bu səbəbdən də, ölkənin iqtisadi inkişafında təhsil amilinin rolu nəzərə alınmalı və bu istiqamətdə sərmayə yönəldilməlidir. Beləliklə, ölkənin iqtisadi inkişafında təhsil amilinin inkişafı təkzibedilməz reallıqdır.

Açar sözlər: Təhsil amili, İqtisadi inkişaf, İqtisadi artım, Təhsilə investisiya, Əmək məhsuldarlığı

Giriş

Davamlı və stabil iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün bir neçə mühüm amillər var. Təhsil amili isə bu istiqamətdə ən mühüm amillərdəndir. Təhsil üzrə qısamüddətli siyasətdə sağlamlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, gəlirin əldə edilməsi, balanslaşdırılmış həyat və ailənin tənzimlənməsi kimi bir sıra qısamüddətli proqramlar nəzərdə tutulur. Uzunmüddətli siyasətdə isə, insan kapitalının inkişafı, əmək məhsuldarlığı, iqtisadi artım və millətin sosial-iqtisadi inkişafı kimi amillər nəzərdə tutulur. Təhsil ictimai həyatın fundamental ünsürüdür. Müasir dövrdə dövlətlər qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri də işsizlik probleminin həlli, əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi məsələsidir. Məhz bu və digər problemlərin aradan qaldırılmasında təhsil fenomeni müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə ədalət və bərabərliyin təmin edilməsi, uşaq ölümlərinin azaldılması, əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşəkar hazırlıqlı fərdlərin yetişdirilməsi, davamlı və stabil iqtisadi artımın reallaşdırılmasında təhsilin rolu təkzibedilməz reallıqdır. Sözsüz ki, iqtisadi inkişafın ən yüksək mərhələsində olan ölkələr məhz təhsil fenomeninin sayəsində belə uğurlu inkişafa nail olmuşlar. Bu qəbildən olan ölkələr arasında Çin Xalq Respublikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ÇXR-da aparılan sosial-iqtisadi reformlar dünya iqtisadiyyatının inkişafında yeni təcrübə oldu. Bu fikirlə dünyanın ən nüfuzlu ekspert və iqtisadçıları razılaşıır. Nə Dünya Bankı, nə də ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu bu reformların müəllifləri və əsas məsləhətçilər deyildi və Çin xalqı onların sərt tədbirlərinə əməl etmədi. Çində xalqın milli ənənə və yaşam tərzindən doğan düşüncə və davranış, ağıl və təfəkkür tərz, tarixən formalaşmış təmkin, mütəşəkkillik, patriotizm və zəhmətsevərlik, eləcə də kapitalist cəmiyyət qurmaqda Qərb ölkəsinin təcrübəsi nəzərə alınır. Çinlilər Qərb təcrübəsini təkzib etmir, lakin o cümlədən də onu fetişləşdirmirlər. Onlar ölkənin milli maraqlarını də nəzərə alaraq Qərblə Şərqi vəhdətini yaradırlar. Eyni zamanda sözsüz ki, bütün bu amillərin təməlində təhsil dayanır. Məhz bu səbəbdən də Çin iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi dinamik inkişaf edərək dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Təhsil insan kapitalının inkişafı kontekstində

Hər bir fərdin cəmiyyət qarşısında rolu, öhdəlikləri var. Fərdlər qarşısında duran ən ümdə vəzifə isə cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş olmaqdır. Sağlam təfəkkürlü və intellektual fərdlər cəmiyyətin aparıcı qüvvəsidir. Düzgün mənəvi ruhda yetişən insanlar gələcəkdə dünyanın aparıcı və parlaq simalarına çevrilərək tək öz ölkələri üçün deyil, həm də dünyanın rifahı naminə mühüm işlər görürlər. Fərdləri mənfi əməllərdən çəkəndirmək və düzgün əqidə aşılamağın ən optimal yolu onları məhz erkən yaşlardan təhsil və mədəniyyət sahələrində düzgün istiqamətləndirməkdir. Bu baxımdan, hər bir dövlət qarşısında duran prioritet istiqamət ilk növbədə mənəvi dəyərlərə yönələn təhsil sisteminin qurulmasıdır. Gələcək inkişafın əsas dayaq sütunu olan insan kapitalının formalaşmasında təhsilin rolu əvəzənilməzdir. Məhz təhsil amili fərdləri müxtəlif istiqamətli universal bacarıqlarla təmin edir. Bu istiqamətdə dünyamiqyaslı təşkilatlar öz üzərlərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək məsuliyyətini daşıyırlar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil, və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO- nun əsas fəaliyyət istiqaməti təhsil və mədəniyyət amilləri ilə dünyada savadsızlığın qarşısını almaq, insanlarda sülh, multikulturalizm, humanizm və digər bəşəri ideyaları inkişaf etdirməkdir. UNESCO beynəlxalq əməkdaşlığa söykənən elm, mədəniyyət və təhsil yolu ilə dünyada sülhün bərqərar olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qurulmuşdur. Aydındır ki, müharibələr, terrorizm, cinayət və s. bu tipli mənfi cəhətlər savadsızlığın, cahilliyin və keyfiyyətli təhsilin olmamasının nəticəsidir. Bütün istiqamətlərdə davamlı sabit inkişafın təmin olunması üçün təhsil amilinin inkişaf etdirilməsi labüd haldır. Eyni zamanda təhsil amili təhlükəsiz, sağlam, ekoloji cəhətdən təmiz dünya üçün zəmin yaratmalı və bununla yanaşı sosial, iqtisadi və mədəni inkişaf, beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməlidir.

Tarixi perspektivdən, dünya son iki əsrdə təhsilin mühüm inkişaf mərhələsindən keçib. Bu bütün keyfiyyət göstəricilərindən aydın görsənir. Dünya ölkələri təhsil sistemində olan hazırkı

inkışafa nail olmaq üçün bir çox mərhələlərdən keçməli olmuşlar. Qlobal savadlılıq səviyyəsi əsasən ibtidai təhsil hesabına son iki əsrdə nəzərəcarpacaq şəkildə artmışdır. Bu tendensiya həmçinin orta və ali təhsildə də aydın şəkildə görsənir. Lakin, dünyada gedən inkışaf proseslərinə baxmayaraq bəzi ölkələrdə savadlılıq səviyyəsi hələ də 50%-dən aşağıdır. Bir çox ölkələrdə baş verən siyasi proseslər, müharibələr, ailənin maddi və sosial-psixoloji vəziyyəti, həmçinin ölkədə maliyyə problemlərinin olması savadlılıq göstəricisinin aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarır. Maliyyə vəziyyətinin problemləli olduğu, həmçinin davamlı müharibə baş verən ölkələrdə insanlar sağ qalmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Sosial vəziyyətləri qənaətbəxş olmayan bu qəbildən olan fərdlər erkən yaşdan işləməyə məcbur olurlar, beləliklə də təhsillərini davam etdirə bilmirlər və hətta ibtidai təhsil almaq hüququndan məhrum olurlar. Bu kimi problemlərin həllində UNESCO tərəfindən həyata keçirilən “Hamı üçün təhsil” (Education for All) strategiyası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiya bütün uşaq, gənc, yetkin və qocalarda keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi üçün qlobal bir öhdəlikdir. Bu strategiyanın müddəalarına əsasən təhsil yaşından asılı olmayaraq, bütün fərdlərin təməl hüququdur. Müxtəlif ölkələr, əlverişli inkışaf etmiş ölkələr bu istiqamətdə xalqı maarifləndirir və fərdləri təhsilə yönəldir. Bütün bu konsepsiyaların nəticəsində yaşından asılı olmayaraq hər kəs savadını, təhsilini artırmağa ciddi səy göstərir. Misal olaraq, Cənubi Koreyada 60 il əvvəl çox ağır həyat şəraiti olması ilə əlaqədar həmin dövrdə təhsildən məhrum olmuş uşaqlar hazırkı dövrdə hətta 80 yaşlı fərdlər olmalarına baxmayaraq təhsil alaraq cəmiyyətə fayda vermək niyyətindədirlər. Bütün bu amillər iqtisadi inkışaf üzərində öz təsirini göstərir.

Təhsilin iqtisadi inkışaf üzərindəki təsiri

Müasir dövrdə təhsil və iqtisadi artım arasında əlaqə danılmazdır. Məhz təhsil amili fərdlərdə intellektual və əmək qabiliyyətinin inkışaf etdirilməsini, müxtəlif sosial sferalarda, həmçinin əmək fəaliyyətində sosial və psixoloji cəhətdən daha məhsuldar olmasını təmin edir. Əmək ehtiyatlarının keyfiyyətinin artırılmasında birmənalı olaraq təhsil amili mühüm rol oynayır. Təhsilli işçi qüvvəsi hər bir cəmiyyət və iqtisadiyyatın gələcəyinin təməlidir. Hazırkı dövrdə qarşıda duran əsas problemlərdən biri də əmək resurslarının işlə təmin edilməsidir. Məşğulluğun artırılması və işsizlik probleminin birdəfəlik həllinə nail olmaq üçün insan kapitalı və təhsil amilinə xüsusi diqqət ayrılması, investisiya qoyulması prioritet istiqamətlərdən olmalıdır. İnsan amilinin formalaşması və inkışafında əsas üsürlərdən olan təhsil amili fərdlərə bilik, mənəvi keyfiyyətlər, təcrübə qazandırır. Ümumiyyətlə təhsil fərdi inkışaf üçün əvəzedilməz vasitədir. Fərdi şəkildə inkışaf etmiş şəxs isə əmək bazarında xüsusi əhəmiyyət daşıyan üsürdür. Dolayısıyla, təhsil əmək məhsuldarlığı və iqtisadi artımın dinamikasına təkan verən ən vacib amillərdəndir. Fərdlər, layiqli iş tapmaq və digərlərinə nisbətən daha çox əmək haqqı qazanmaq üçün ali təhsillərini davam etdirirlər. Bir çox ölkələr ali təhsilli şəxslərin artımına maraqlıdır. Cəmiyyətdə bu tipli şəxslərin çoxluğu məhsuldarlığın artması ilə

iqtisadiyyatın davamlı inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğu məhsuldarlıq və istehsalın artması deməkdir. İşəgötürənlər yüksək ixtisaslı ali təhsilli fərdləri işlə təmin etməyi daha üstün tuturlar. Təhsilli fərdlər digərləri ilə müqayisədə daha çox əmək haqqı alır. Bu isə onunla əlaqədardır ki, təhsilli şəxslər daha bilikli və təcrübəli olur və həmin müəssisənin fəaliyyətində artıq səriştəli, hazırlıqlı kadr qismində daha mühüm rol oynayırlar. Təhsil amili məhsuldarlığın artımına bir neçə üsulla təkan verir. İşçilərin məhsuldarlığının artması təhsil sahəsində əldə edilmiş uğurlardan asılıdır. Bu halda ali təhsilli şəxs nisbətən az təhsilli şəxsi əvəz edir.

XX əsrin ikinci yarısında insan kapitalı nəzəriyyəsinin formalaşması ilə təhsil amilinə daha çox diqqət yetirilmiş və iqtisadi inkişafda mühüm rolu haqda yüzlərlə məqalələr yazılmışdır. Keyfiyyətli təhsil iqtisadi inkişafın əsas göstəricisidir. Təhsil amili ilə iqtisadi artım bir-biri ilə düz mütənasibdir. Beləliklə, təhsilin keyfiyyəti artdıqca iqtisadiyyatda davamlı artım müşahidə olunur. Təhsil amili həmçinin, yüksək texnologiyaların yayılmasına şərait yaradır, bununla da iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafına əvəzsiz təkan verir. Təhsil və insan amilinə investisiya qoyulması davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün prioritetdir. İnsan amilinə investisiya qoyuluşu maddi kapitala olan sərmayədən üstündür. Müasir dövrdə təhsil və iqtisadi artım arasında əlaqə danılmazdır. Əzəldən bəri fərdlərin maarifləndirilməsi və təhsil alması cəmiyyət və dövlətin qarşısında duran prioritet məsələ olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələr təhsil amilinə daha çox diqqət və qayğıyla yanaşır, bu sahəyə investisiya yönəldirlər. Bununla yanaşı inkişaf etmiş ölkələr də təhsil amilinin davamlı inkişafda təkzibedilməz edilməz rolunu birmənalı olaraq qəbul edir. Araşdırmalar göstərir ki, ən gəlirli investisiya təhsilə qoyulan investisiyadır. Müasir dövrümüzdə iqtisadçılar islahatlar zamanı cari səmərəni deyil ümumi son mənfəəti üstün tutmağa meyillidirlər. Bu nöqtəyi nəzərdən də təhsilə yönəldilən investisiya ən uğurlu addımdır. Təhsilə qoyulan investisiyanın əsas səciyyəvi səmərəsi faiz və risk amillərinin olmamasıdır. Məhz təhsilə investisiya ölkəni gələcəyə aparır, iqtisadi artıma təkan verir və dünya arenasında tanınmasına səbəb olur. İnsan kapitalının inkişafı üçün mühüm faktor olan təhsil amilinə investisiya qoyuluşu davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Heç bir dövlət müharibə, silah gücüylə davamlı inkişafa nail ola bilməz. İnsan amili və təhsilin gücü ilə dünya dövlətləri tərəqqinin ən yüksək səviyyəsinə müvəffəq ola bilər. Cənubi Afrika Respublikasının ilk prezidenti Nelson Mandellanın vurğuladığı kimi təhsil dünyanı dəyişmək üçün ən güclü silahdır. Beləliklə, bir çox inkişaf etmiş ölkələr bu amili dərk edərək təhsil sahəsinə xüsusi diqqət yetirmiş və investisiya ayırmışlar. Misal olaraq, Sinqapur əhalisinin 95.4%-i təhsillidir. Yaxın keçmişdə, Sinqapurda yalnız müəyyən elit təbəqənin təhsili vardı.

Məhz təbii resursların yoxluğu, enerji və digər amillərin idxal edilməsi bu ölkədə təhsil sisteminin inkişafına təkan verdi. Bu kiçik şərq ölkəsinin insan amilindən başqa resursu yox idi. Bu səbəbdən də onlar ölkə iqtisadiyyatının artımını yalnız insan və təhsil amilinin inkişafında görürdü. Sinqapur Təhsil Nazirliyinə istinadən, Sinqapur dövləti təhsil amilindən istifadə edərək vətəndaşları inkişaf etdirir və savadlandırır. Nazirlik vətəndaşların moral, intellektual keyfiyyətlərinin artmasında təhsil amilini prioritet sayır. Sinqapur təhsil sistemi dünya təhsil sistemləri arasında ilk sırada qərarlaşır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Sinqapur təhsil sistemində əldə etdiyi nailiyyətlərin hesabına iqtisadi inkişafa müvəffəq olmuşdur. Elm və təhsil, hər bir insanın öz uğurlu gələcəyini formalaşdırmasında mühüm rol oynayan amillərdir. Sinqapur kimi digər inkişaf etmiş ölkələr də əldə etdiyi parlaq nailiyyətləri təhsil və insan amilinin sayəsində nail olmuşdur. Uğurlu təhsil modeli çoxşaxəli öyrənmə prosesi ilə fərdlərin bilik, bacarıq və davranışlarını yetkinləşdirir, yeni perspektivli cəmiyyətə fayda verən vətəndaş yetişdirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsilə çəkilən xərclərin dinamikası göstərir ki, milli təhsil sistemlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu ölkələrin təhsil sistemi cəmiyyət və iqtisadiyyatda əhəmiyyətli rol oynayaraq hər bir vətəndaş üçün təhsili əlçatan etməklə yanaşı, onun qabiliyyət və vərdişlərini də inkişaf etdirmək imkanları verir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrində müəyyən fərqlər olmasına baxmayaraq həmin dövlətlər təhsil sahəsinə iri maliyyə vəsaitləri yönəldirlər. Avropa İttifaqı ölkələrində təhsilə çəkilən dövlət xərclərinin ən yüksək payı orta təhsilə düşür. Beləliklə, fərdlər erkən yaşlardan cəmiyyət üçün faydalı şəxslər kimi yetişir və nəticədə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına öz töhfəsini verir. Təhsil sahəsində islahatların keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yaponiyada ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq sosial və iqtisadi həyatda baş verən hadisələr təhsil üzrə islahatları labüd etdi. İşçilərin iş yerlərini itirməsi, nüfuzlu şirkətlərin iflası uğraması, işsizlik səviyyəsinin artımı kimi hallar dövlət siyasətinin dəyişdirilməsini qaçınılmaz etdi. İnsanların artıq əmək fəaliyyəti ilə bağlı heç bir zəmanəti yox idi. 1995-ci ildə minlərlə insanların ölümünə səbəb olan güclü zəlzələdən əziyyət çəkən insanların lazımı avadanlıqlarla təchiz olunmaması yenidən insanlarda dövlətə qarşı inamsızlığa səbəb oldu. Ölkənin belə ağır şəraitində, uşaq və gənclərin cinayətlər törətməsi və bundan heç bir peşmanlıq hisləri keçirməmələri, daha da təcüblüsü isə etdikləri aqilasız cinayətlərdə təhsil sistemini təqsirləndirmələri ri dövlət siyasətinin dəyişməsinə və təhsil sahəsində mühüm reformlar atılmasını zəruri etdi. Beləliklə də, Yaponiya xalqı təhsil, dolayısı yolla insan amilini inkişaf etdirərək tarixən baş vermiş müharibə də digər amillərin ağır fəsadlarının öhdəsindən gəldi və uğurlu gələcək qurdu. Hazırda Yaponiya dövlətinin ən böyük sərvəti keyfiyyətli təhsil, yeni bilik iqtisadiyyatına söykənən insan amilinin formalaşdırılması yolu ilə yüksək texnologiyalara sahib müstəqil güclü dövlətin dinamik inkişafıdır. Beləliklə, dövlət siyasətinin mərkəzində təhsil amilinin prioritet olması həm cəmiyyət həm də dövlətin maraqlarına xidmət edir.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatlar sübut edir ki, təhsil- insan amili və iqtisadiyyatın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Çin atalar sözündə deyilir, bir ölkəni idarə etmək üçün ilk növbədə xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq lazımdır. İnsanların rifahı isə təhsil amilindən birbaşa asılıdır. Təhsil fərdlərin ləyaqətli həyat yaşayışını təmin edir. Məhz təhsil amilinin sayəsində fərdlər layiqli işlə təmin olunma imkanını qazanır. Təhsil amili həmçinin məhsuldarlıq səviyyəsinin artımını, iqtisadiyyatda innovasiya qabiliyyətinin yüksəldilməsini stimullaşdırır. Təhsil fərdlərin ailə, ölkə, cəmiyyət qarşısında nüfuzunun artmasını təmin edir. Təhsil sahəsində keyfiyyət göstəricilərinin cəmiyyətin inkişafında artımı mühüm rol oynayır. Təhsil sistemində mütərəqqi keyfiyyət dəyişiklikləri və yeni perspektivlərə söykənən təhsil reformları aparılmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin uğurlu tarixi inkişaf yolları dərinlən araşdırılmalı və daha mütərəqqi formada inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf proqramlarında tətbiq edilməlidir. Təhsil fenomenini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil sahəsində düşünülmüş siyasət, fərdlərin potensialının tam inkişaf etdirilməsi, məşğulluq və əmək məhsuldarlığının artırılması, texniki peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması, beynəlxalq miqyasda davamlı inkişafa dəstək olaraq sülh quruculuğu istiqamətində mühüm işlər görülməsi və digər amillər bilavasitə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün əsas faktordur. Beləliklə, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunda xüsusi rol oynayacaq gənc nəsli formalaşdıran yeni təhsil sisteminin yaradılması, həmçinin yüksək səviyyəli səriştəli pedaqoji kadrların hazırlanması dünya ölkələri qarşısında duran prioritet istiqamətdir. Təhsil amilinin inkişaf etdirilməsi ilə sosial-iqtisadi islahatlar daha uğurla həyata keçirilir, iqtisadiyyatda artım müşahidə olunur, yüksək mənəvi dəyərlərə malik vətəndaş cəmiyyəti formalaşır. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması və bu istiqamətdə müxtəlif dövlət və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi də bilavasitə cəmiyyətimizin elmi səviyyəsi, mədəni-əxlaqi inkişafına xidmət edir. Fərdlərin yüksək səviyyəli və keyfiyyətli təhsillə təmin olunması, onların hərtərəfli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə yönəlmiş addımlar da dövlət siyasətinin mühüm elementlərindən biri olmalıdır. Beləliklə, təhsilin inkişafına diqqət yetirilməsi dünya iqtisadiyyatının inkişafına öz müstəsna töhfəsini verir.

Ədəbiyyatlar

- Becker, W. & Baumol, W. (1996). *Assessing Educational Practices the Contribution of Economics*, Cambridge, The MIT Pres.
- Bhanoji, R. (2001). *East Asian Economies: The Miracle, A Crisis and the Future*, Singapore, McGraw-Hill.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Schultz, T. (1971). *Investment in Human Capital: The Role of Education and Research*, New York, The Free Press.
- Mukhtarov, S., Mammadov, I., & Hamidov, H. (2019). *THE IMPACT OF GOVERNMENT EDUCATION EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN*. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 426-434.
- Japan's Educational System A Few Main Points and Recent Changes in the Educational System, səh.6
- United Nations Development Programme (2011). *Human Development Report 2011, Sustainability and Equity: A Better Future for All*, New York.
- UNESCO 2015 Education for All Global Monitoring Report. Paris:UNESCO
- Jensen, Robert 2010. “The(Perceived) Returns to Education and the Demand for Schooling” *Quarterly Journal of Economics* 125 (2) <https://econpapers.repec.org/article/oupqjecon>
- Psacharopoulos, George, and Harry Anthony Patrinos. 2018. “Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature.” *Policy Research Working Paper 8402*, World Bank, Washington, DC.
- Giovanni Andrea Cornia, Richard Jolly & Frances Stewart (eds.) *Adjustment with a Human Face. Vol. 1: Protecting the Vulnerable and Promoting Growth*. UNICEF, Clarendon Press, Oxford, 1987.
- World Development Report 2019, *The Changing Nature of Work*; səh49-87
- Allais, S.M., 2011a, “Economics imperialism”, *education policy and educational theory*, *Journal of Education Policy*, 27(2), 253–274.
- Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие, под общ. ред. проф. В.П. Колесова (МГУ). 2-е издание. Москва: Права человека, 2008.
- [file:///C:/Users/User/Desktop/Korean Education and Foreign Direct Inve.pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/Korean_Education_and_Foreign_Direct_Inve.pdf) , səhifə91
- http://www.xinhuanet.com/english/2018-12/15/c_137676501.htm
- <https://en.unesco.org/>

Azərbaycanda Bütçə - Vergi Siyasətinin İnkişafı: Perspektiv Təhlil Və Təkmilləşdirilmənin İstiqamətləri

Ziyafət İsmayılova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ziyafet.mva@gmail.com

Xülasə

Dövlət özünün müvafiq hakimiyyət orqanlarının daxili və xarici vəzifələrini, bütün ölkələr üçün səciyyəvi xarakter daşıyan fiskal siyasət köməyi ilə yaradılan pul və maddi fondlar vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət həmin vəzifələri həyata keçirərkən fiskal siyasətin iqtisadi artım sürətinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatda dövrü tərəddüdlərin hamarlaşdırılmasına, əhalinin tam məşğulluq səviyyəsinə və inflyasiyanın mülayim sürətinə nail olunması kimi ictimai məqsədləri əsas tutur. Dövlət fiskal siyasətini həyata keçirərkən qarşıya qoyduğu bu məqsədlərə müxtəlif növ vergi və vergi dərəcələri ilə, transfert ödənişləri və digər növ dövlət xərcləri alətləri vasitəsilə nail olur. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dövlətin bütçəsinin mühüm hissəsi vergilər sayəsində formalaşır.

Bütçə-vergi siyasəti vergi sistemi vasitəsi ilə dövlət bütçəsinin formalaşdırılması və dövlət bütçəsinin vəsaitlərinin məqsədlərə nail olmaq üçün manipulyasiya rolunu oynayır. Bunlara (istehsal artımı, məşğulluq, inflyasiyanın azaldılması) daxildir. Bütçə-vergi siyasəti hökumətin xərcləri, vergitutma və dövlət bütçəsinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ölçülərə adtdir. Bu, bütövlükdə məşğulluğun təmin edilməsinə, ölkənin tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması və iqtisadi artımın dəstəklənməsi üçün səmərəli aətlərdən biridir.

Açar sözlər: Vergi sistemi, Fiskal siyasət, Bütçə

Giriş

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsasını təşkil edən dövlət bütçəsi gəlirlərinin formalaşmasında vergi siyasəti mühüm rol oynayır. Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət bütçəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquq normaları reallaşdırılır. Bu zaman dövlətlər vergilərə məxsus fiskal, bölüşdürücü, tənzimləyici və nəzarətədiçi funksiyalara söykənir və aktiv vergi siyasətində bu funksiyalardan istifadə edirlər.

Metod

Tədqiqat işinin təhlilində induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, induksiya metodu vasitəsilə tədqiqat işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri

tövsiyyələr müəyyən edilmişdir. Həmçinin Tədqiqat zamanı müşahidə, təhlil metodlarından istifadə edilmişdir

Analiz

Büdcə-vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış büdcə-vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Büdcə-vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq hər bir dövlətin büdcə-vergi siyasəti ilk növbədə onunla müəyyən edilir ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Respublikada aparılan büdcə-vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir (Musayev, Kəlbəyev və Rzayev, 2005: 20):

- Cari ilin dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- Növbəti büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;

- Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- Büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisi üzrə icmal maliyyə balansı;
- Dövlət büdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- Büdcə təsnifatına uyğun olaraq növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin məbləği;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən və ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir. Həmin baza məlumatlara əsaslanaraq hər bir tədiyyə növü üzrə potensial vergi məbləği və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq edilməklə proqnoz müəyyən edilir. Büdcə proqnozlaşdırılmasının məqsədi konkret sosial-iqtisadi mühitdə, perspektiv dəyərləndirmə əsasında büdcənin inkişafının mümkün əlvərişli yollarını tapmaq, əsaslandırmaq və mövqeyinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə təkliflər verməkdən ibarətdir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydaları bir sıra qruplarda birləşir. Vergilərin proqnozlaşdırılması prosesində ilk öncə məlumat bazası əldə edilir. Həmin məlumat bazası AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Statistika Komitəsi və ayrı-ayrı qurumlardan toplanır. Əldə olunan məlumat bazası hər bir tədiyyə növü üzrə potensial vergi məbləğinin, əvvəlki illərin yığım əmsalı tətbiq olunmaqla proqnozun tərtib edilməsinə əsas verir (Musayev, Kəlbiyev və Hüseynov, 2002).

Büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindən biri dövlət büdcəsinin xərcləri və gəlirlərinə: 1) dövlət satınalmaları; 2) vergilər; 3) köçürmələr daxildir.

Dövlət satınalmaları dövlət tərəfindən öz istehlakının (avadanlıqların, silahların alınması) ehtiyacları və dövlət büdcəsi hesabına ictimai istehlak və sifarişlərin (məsələn, dövlət və narkotik vasitələrin satın alınması) təmin edilməsi üçün həyata keçirilmiş satış metodudur. Şəxsi xərclər kimi dövlət satışları ümumi xərcləri artırır. Hökumətin satışlarına əlavə olaraq dövlət xərclərinin başqa növü - transfer ödənişi də mövcuddur.

Transfer ödənişləri büdcə vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi üçün sxemlərdən biridir: dövlət büdcəsindən əhaliyə və özəl sahibkara ödənişlər, büdcədən daha çox ehtiyacı olan vətəndaşların

xeyrinə vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi qaydasını həyata keçirir. Transfer ödənişlərin üç ümumi forması vardır: fərdi sahibkarlar üçün subsidiyalar, dövlət borcu üzrə faiz ödənişləri, dövlət ehtiyacları üçün dövlət ödənişləri (pensiyalar, müavinətlər və s.). Onlar ÜDM-a daxil edilmir, lakin onlar fərdi və birdəfəlik gəlirə daxil edilərək hesablanır. Xüsusi istehlak həcmi milli gəlirə deyil, birdəfəlik gəlirdən asılıdır. Köçürmə ödənişləri istehlakçı tələbatını dolayı təsir edir, tək gəlirli məişət gəlirini artırır. Ümumi xərclərə mənfə təsir vasitəsi isə - vergidir.

Vergi - dövlətin maliyyə fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə təşkilat və fərdlərdən müxtəlif səviyyələrdə dövlət orqanlarının icbari, fərdi olaraq aldığı ödənişdir. Hər hansı bir vergi birdəfəlik gəlirin azalması mənasında işlənir. Birdəfəlik gəlirin azalması yalnız istehlak xərclərində deyil, qənaətin də azalmağına gətirib çıxarır.

Bu vasitələrin istifadəsinin effektivlik meyarları aşağıdakılardır alınır: (Смирнова, 2012: 107)

1. Bütçə kəsiri və dövlət borcunun artma dərəcəsi;
2. Bütçə kəsirinin monetizasiya ilə əhatə edilməsi;
3. Vergi inzibatçılığının inkişaf səviyyəsi;
4. Dövlət bütçəsi öhdəliklərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi;
5. Dövlət borcunu əhatə edən maliyyə vəsaitlərinin miqdarı.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, meyarlar tətbiq olunan siyasətin nəticələrinə: iqtisadi artımın olub-olmaması, inflyasiyaya məğlub olub-olmaması, məşğulluq problemi həll olunub olub-olmaması daxildir. Ölkəmiz üçün xüsusi göstərici dövlət işçilərinə, pensiyalara, sosial müavinətlərə, dövlət sifarişlərinin ödənilməsinə görə gecikmiş borcların məbləği ola bilər (Иохин, 2008: 11).

Bütçə-vergi siyasəti iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin bir yolu kimi güclü mübarizə - vergi və dövlət xərcləri ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan, bütçə-vergi siyasətinin iki növü həyata keçirilir: diskresion və daxili (avtomatik) stabilizatorlar (Глазьев, 2009: 25).

Vergilər və hökumət xərcləri, bütçə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindəndir.

Diskresion bütçə-vergi siyasəti vergi, dövlət xərcləri və dövlət bütçəsinin balansının şüurlu manipulyasiya yolu ilə bazar fiyaskasını təsirsiz hala gətirmək üçün Keynesyenlər tərəfindən baxılır. Belə bir dövlət siyasətinin məqsədi ÜDM-nin həcmi potensial səviyyəyə yaxınlaşdırmaq və bununla da milli iqtisadiyyatın sabitləşməsinə təmin etməkdir (Камаев, 2008: 192).

Diskresion siyasət iqtisadiyyatın əks-dövr tənzimlənməsini əks etdirir. Tənzimlənmənin əsas məqsədi sabit, balanslı, vahid şəkildə yayılmış dalğa dövrü ilə ayaqlaşmaqdır. Silsilənin düzəldilməsi tənəzzül zamanı aparılan genişlənmə siyasəti, iqtisadi böhran və bərpa mərhələsində həyata keçirilən məhdudlaşdırma siyasəti, iqtisadi artım səbəbindən baş verir. Məqsəddən asılı olaraq, stimullaşdırıcı və ya məhdudlaşdırıcı bir büdcə-vergi siyasəti var.

İnflyasiyanı azaltmaq üçün büdcə-vergi siyasətinin - məhdudlaşdırma siyasətini tətbiq edirlər. Bu siyasətin əsas məqsədi-dövlət xərclərini azaltmaq, vergiləri artırmaq və ya bu və digər tədbirlərin birləşməsinə təmin etməkdir. Qısamüddətli perspektivdə, məhdudlaşdırma siyasəti şişirdilmiş məcmu tələbin azalmasına kömək edir və bununla da tələbatın azalması və dövlət borcunun həcmi azaltmağa kömək edir. Uzunmüddətli perspektiv isə, istehsalın azalması və işsizliyin artmasına səbəb ola bilər.

Büdcə-vergi siyasəti ümumi təklifə yönəlmişdir. Büdcə-vergi siyasətinin bu istiqamətinin maraqlarını iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin tərəfdarları nümayiş etdirir. Keynesyenlər həmişə vergi dərəcələrində azalmanın mütləq büdcə kəsirinin formalaşmasına gətirib çıxardığını iddia edirlər, amma istehlak iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin vergi kəsintiləri həmişə vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinə azaldılmasına deyil, əksinə, onları artımına gətirib çıxarmışdı. Bu konsepsiya 20-ci əsrin 70-80-ci illərində ABŞ-da Reaganomics proqramının bir hissəsi kimi həyata keçirilmişdir. Qeyd edə bilərik ki, büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi ədəbiyyatda konkret tərfi olmasa da onu bir neçə mənada ifadə etmək olar. Büdcə-vergi siyasəti vergi sistemi vasitəsi ilə dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, dövlət xərcləri və vergilər vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemi, dövlətin gəlir və xərclərini tənzimləmək üçün dövlətin maliyyəsinin bir hissəsi, hökumətin xərcləri, vergitutma və dövlət büdcəsinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ölçülər mənasında başa düşülür. Bütün bu qeyd olunanlar büdcə-vergi siyasətinin nəzəri aspektini təşkil edir. Büdcə-vergi siyasətini keynsçi yanaşma baxımından təhlil etmək isə onu iqtisadi aspektdə başa düşülməsini təyin edir.

Birbaşa vergilərin proqnozlaşdırılması. Hər bir vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğuna görə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı da həmin xüsusiyyətlər də nəzərə alınır:

Mənfəət vergisi proqnozunun müəyyən edilməsi üçün ilk öncə ümumi daxili məhsulun ötən illərin faktiki göstəriciləri və cari il üzrə gözlənilən göstərici müəyyən edilməlidir. Bunun üçün əvvəlki illərin vergi daxilolmaları, eyni zamanda fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri haqda məlumat əldə olunmalıdır. Belə ki, həmin müəssisə və təşkilatların balans məlumatlarından istifadə olunmalıdır. Balans məlumatı kimi balans mənfəəti əsas götürülür. Balans mənfəəti müəyyən olunduqdan sonra qanunvericiliklə müəyyən

edilmiş güzəşt məbləğləri və çıxılmalar tətbiq olunduqdan sonra mənfəət vergisi üzrə proqnoz rəqəmi hesablanır. Eyni zamanda, mənfəət vergisinin proqnozlaşdırılması zamanı müxtəlif müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi üzrə dinamikası, hesablanmış məbləğ və qalığı qiymətləndirilir. Bununla müəssisənin tədiyyə qabiliyyəti əvvəlki illərlə müqayisə edilərək diqqətə alınır (Ələkbərov, 2005).

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi proqnozlaşdırılan zaman isə həm dövlət, həm də özəl sektorda işləyənlərin sayı və orta aylıq əmək haqqları əsas götürülərək proqnozlaşdırma aparılır. Bu zaman, həm də büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarında işləyənlərin də orta illik sayı və illik əmək haqqı göstəriciləri də diqqətə alınır. Daha sonra illik əmək haqqı göstəricisi işçilərin sayına bölünməklə bir nəfər işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı hesablanaraq müəyyən edilir. Bu zaman proqnoz hesablanarkən gəlir vergisi ödəməkdən azad edilən və güzəşt olunan əmək haqqı fondunun məbləği çıxılaraq gəlir vergisinin məbləği hesablanır.

Mədən vergisi proqnozlaşdırılan zaman isə faydalı qazıntıların toptansatış qiyməti və faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər barədə də məlumat əldə olunmalıdır. Daha sonra çıxarılan faydalı qazıntıların dəyəri, növü, keyfiyyəti və s. parametrlər nəzərə alınaraq mədən vergisinin dərəcələrinə uyğun olaraq müəyyən edilir (Məmmədov və b., 2010: 24).

Dolayı vergilərin proqnozlaşdırılması. ƏDV proqnozlaşdırılması zamanı əvvəlcə ÜDM-in istehlak səviyyəsi, ƏDV-yə cəlb olunan və olunmayan əmtəə və xidmətlər şəklində qruplaşdırılaraq güzəştlər nəzərə alınaraq ƏDV-i üzrə proqnoz tərtib olunur. İstehsal xərclərinə aid edilən məsrəflərin məbləği və həmin məbləğlər üzrə ƏDV-nin məbləği müəyyən olunur. Daha sonra isə satılmış əmtəə və xidmətlərin dəyəri, həmçinin ƏDV-nə cəlb olunan və cəlb olunmayan satış və ƏDV məbləği müəyyən olunmaqla büdcəyə köçürülməli ƏDV-nin məbləği hesablanır. Bu zaman ƏDV ödənişini davamlı həyata keçirən, eyni zamanda 01.01.2001-dən sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri olanlar hökmən nəzərə alınır.

Aksiz vergisi üzrə proqnozlaşdırma hesablanarkən aksizli mallar haqqında və rezident və qeyri-rezident şəxslər barəsində məlumat toplanır. Daha sonra aksizli malların daxili istehlak üzrə istehsalı müəyyən olunur və aksizin dərəcəsinə uyğun olaraq vergi hesablanır (Kəlbəyev, 2005).

Mülkiyyət vergilərinin proqnozlaşdırılması zamanı hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq və əmlak vergisi proqnozlaşdırılır. Bu zaman ötən illərdə hüquqi şəxslər tərəfindən hesablanan və faktiki ödəməyə uyğun olaraq yığım faizi müəyyən olunmaqla proqnoz hazırlanır. Əmlak vergisi proqnozlaşdırılan zaman isə ilk öncə hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri

haqqında informasiyalardan istifadə olunur. Hüquqi şəxslər tərəfindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulan faiz dərəcəsinə müvafiq olaraq əmlak vergisi üzrə hesablanan məbləğ, bu məbləğdən ötən illər üzrə yığım faizi nəzərdə tutulmaqla vergi məbləği proqnozlaşdırılır.

Gömrük vergiləri və rüsumlarının proqnozlaşdırılması zamanı əmtəə qrupları üzrə idxalın həcmi, azadolmalar və mənsələrinə göstərən məlumatlardan istifadə olunaraq proqnozlaşdırma aparılır.

Bildiyimiz kimi dünya neft hasilatının artması, təklifin tələbi xeyli üstələməsi, neft və neft məhsullarının qiymətlərinin 2014-cü ilin ortalarından kəskin formada aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Baş verən bu proseslərin qlobal iqtisadi artıma müsbət təsir edəcəyi barədə beynəlxalq maliyyə institutlarının verdiyi proqnozlar da özünü tam doğrulda bilməmiş və həmin dövr dünya iqtisadiyyatında nəzərə çarpacaq dərəcədə iqtisadi qeyri-müəyyənliklə nəticələnmişdir. Bununla da, neftin qiymətinin kəskin formada aşağı düşməsi onu ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Nəticədə həmin dövlətlərin bir çoxu, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası artan büdcə kəsirini və cari hesablar balansında yarana biləcək problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə milli valyutalarını devalvasiya etmişlər. Qeyd etdiyimiz qlobal iqtisadi proseslər respublikamızın iqtisadi inkişafına da təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, ölkənin valyuta daxilolmalarının və tədiyyə balansının müsbət saldosunun azalması prosesi baş vermişdir (Kəlbəyev, 2012).

Büdcə-vergi siyasəti apararkən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergiqoyma bazası və s. kimi vergi vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. Budcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsi dövləti vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə fəaliyyətdə olan vergi normalarının səmərəliliyinin hərtərəfli təhlili aparılır.

Hazırda ölkəmizdə sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasına, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı stimullaşdırmaqla bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Məhz buna görə də, Respublikamızda həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

cəlb edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunması, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınıni stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi recimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirdən yalnız 5-8 % dərəcəsi ilə ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdır.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında 2010-2015-ci illərdə vergi və sair daxilolmalar üzrə göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur

Göstəricilər (milyon manatla)	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər	11403.0	15700.7	17281.5	19496.3	18400.6	17153.2
ƏDV	2082.5	2222.7	2366.9	2710.0	3119.6	3454.7
Aksizlər	514.9	480.2	531.5	593.3	797.3	647.8
Mənfəət vergisi	1429.9	2134.0	2252.0	2374.8	2302.7	2211.1
Torpaq vergisi	35.3	35.3	30.6	33.1	35.4	48.7
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3	982.5
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı gəlirlər	291.8	433.1	592.5	675.2	684.7	575.7
Əmlak vergisi	101.8	103.9	105.1	125.1	141.3	148.2
Sair daxilolmalar	90.3	140.6	157.6	161.5	192.7	247.7
Digər daxilolmalar	6136.2	9305.4	10306.5	11842.1	10030.4	8724.3
Mədən vergisi	130.1	129.8	125.8	121.5	116.2	116.1

Mənbə: Stat.gov.az

2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19438,0 mln. manat proqnoza qarşı 17153,2 mln. manat və yaxud 88,2% icra olunmuşdur. 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi proqnoza 100,1% icra etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi 2015-ci ildə dövlət büdcəsinə 7112,0 mln. manat proqnoza qarşı 7118,2 mln. manat vəsaitlə təmin etmişdir. Bu da 2014-cü illə müqayisədə 4,5

mln. manat və yaxud 0,1% çox olmuşdur. Həmin vəsaitin 70,5%-i (və ya 5018,3 mln. manatı) qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların payına düşmüşdür ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 16,5% (və ya 711,6 mln. manat) çoxdur. Vergilər Nazirliyi xətti ilə dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin qalan hissəsi, yəni 29,5%-i və yaxud 2099,9 mln. manatı isə neft sektorunun payına düşmüşdür.

Nəticə və Təkliflər

Dövlət özünün daxili və xarici vəzifələrini fiskal siyasət köməyi ilə yaradılan pul və maddi fondlar vasitəsilə həyata keçirir.

Dövlət həmin vəzifələri həyata keçirərkən fiskal siyasətin iqtisadi artım sürətinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatda dövrü tərəddüdlərin hamarlaşdırılmasına, əhalinin tam məşğulluq səviyyəsinə və inflyasiyanın mülayim sürətinə nail olunması kimi ictimai məqsədlərini əsas tutur.

Dövlət fiskal siyasətini həyata keçirərkən qarşıya qoyduğu həmin məqsədlərə müxtəlif növ vergi və vergi dərəcələri ilə, transfert ödənişləri və digər növ dövlət xərcləri alətləri vasitəsilə nail olur.

Ədəbiyyatlar

- Musayev, F. Kəlbəyev, Y. və Rzayev, Z. (2005). Vergilər və vergitutma, Dərslük, Bakı
- Musayev, F. Kəlbəyev Y. və Hüseynov, A. (2002). Azərbaycan Respublikasının Vergi Xidməti: İslahatlar və Nəticələr, Bakı.
- Ələkbərov, Ə. (2005). Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu, Bakı.
- Məmmədov, F. Musayev, F. Sadiqov, M. Kəlbəyev, Y və Rzayev, Z. (2010). Vergilər və Vergitutma Bakı.
- Kəlbəyev, Y. (2012). Fiskal Siyasət və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri, Monoqrafiya, Bakı
- Kəlbəyev, Y. (2012). Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri, Elm, Bakı.
- Kəlbəyev, Y. Məhərrəmov, B. Rzayev, P. (2011). Xarici ölkələrin vergi sistemi, Bakı.
- Rzayev, R. (2013). İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri, Monoqrafiya, Bakı.
- Vədəlov, Ş. Məhərrəmov R., Qurbanov, F. (2003). Büdcə Sistemi, Dərslük, Bakı.
- Смирнова, О. (2012). Среднесрочное планирование и бюджетный процесс, *Экономист*, 2012, №1, с. 31-36
- Иохин, В. (2008). Экономическая теория: Учеб. М.: Юристъ, 861 с.
- Глазьев, С. (2009). Перспективы социально-экономического развития России, *Экономист*, №1, с.23-35
- Камаев, В. (2008). Учебник по основам экономической теории. М.: «ВЛАДОС», 640 с.

Azərbaycanda Sığorta Bazarında Marketing Fəaliyyətinin Tətbiqi

Zülfüyyə MAHMUDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mahmudovazulfuyya22@gmail.com

Xülasə

Sığorta marketingi - firmanın xidmətlərinin müştərilərə çatmasına imkan yaradan fəaliyyətdir. Firmanın praktiki fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən sığorta marketingi-başqalarının sizin xidmətlərinizi qiymətləndirməsinə kömək etmək, sizin onlar üçün nə etdiyinizi və bunu necə etdiyinizi qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir. Sığorta marketinginin əsas məqsədi-müştəriyə təşkilatı və onun servislərini olduğu kimi dəyərləndirməsinə yardım edilməsidir. Sığorta marketingi firmanın müştəriyə maddi quruluşa sahib olmayan bir şeyin satması ilə əlaqədar güclü surətdə mürəkkəbləşir; firma müştəri üçün qiyməti əks etdirən bir işi yerinə yetirməyə söz verir.

Sığorta bazarında marketing kompleksinin işlənilib hazırlanması hər bir sığorta şirkəti üçün vacib bir məsələdir. Azərbaycan Respublikasının sığorta müəssisələri də son dövrlərdə öz fəaliyyətləri zamanı marketing kompleksinin işlənilib hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verirlər. Burada bir neçə problemlər mövcuddur. Bunun da başlıca səbəbi sığorta şirkətlərinin marketing şöbələrinin yenidən yaranması və bu sahənin işçilərinin ixtisas səviyyəsinin bir qədər aşağı olmasıdır. Lakin buna baxmayaraq hər bir sığorta şirkəti öz fəaliyyətləri müddətində marketing kompleksinin yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanması sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu nailiyyətlərin əsas mənbəyi inkişaf etmiş qərb ölkələrinin, həmçinin, Rusiya sığorta bazarının tədqiqi və onların təcrübəsindən istifadə edilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yer üzünün tərəqqi etmiş dövlətlərində sığorta sektorunda var olan dünyəvi praktiki qaydalarının Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilməsi heç də sadə bir proses deyil.

Açar sözlər: Sığorta bazarı, Sığorta şirkətləri, Sığorta xidməti, Sığorta marketingi

Giriş

Son zamanlarda ənənəvi iqtisadiyyat sahəsində sığorta mərkəzlərinin marketing qarşılıqlı əlaqələrinin tərəqqisinin ideologiyası bu cür bir strateji əsasda yaranır ki, marketing və sığorta mərkəzi sahəsi nə qədər böyükdürsə, o həmin qədər də valyutanı və maliyyə sərvətlərini özünə çəkib mənimsəyir. Ona görə ki, modern dünyada pul istifadəsinin əlverişli həyata keçirilməsi və idarə olunması, xüsusilə sığorta mərkəzinin sürətli şəkildə nizamlanmasından asılı baş verir.

Sığorta marketingi - firmanın xidmətlərinin müştərilərə çatmasına imkan yaradan fəaliyyətdir. Firmanın praktiki fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən sığorta marketingi-başqalarının sizin xidmətlərinizi qiymətləndirməsinə kömək etmək, sizin onlar üçün nə etdiyinizi və bunu necə etdiyinizi qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Sığorta marketinginin əsas məqsədi-müştəriyə təşkilatı və onun servislərini olduğu kimi dəyərləndirməsinə yardım edilməsidir. Sığorta marketingi firmanın müştəriyə maddi quruluşa

sahib olmayan bir şeyin satılması ilə əlaqədar güclü surətdə mürəkkəbləşir; firma müştəri üçün qiyməti əks etdirən bir işi yerinə yetirməyə söz verir.

Sığorta şirkətlərində xidmət satışının əsas xarakteristikası bunlardır: müştərilərin davranışlarının, onların arzularının və tələbatlarının öyrənilməsi; tələb və təklifin balanslaşmasına yiyələnmək üçün xüsusi metodların işlənilib hazırlanması; müştəriyə effekt göstərmə üsullarının mənimsənilməsi;

Bu səbəbdən də, satışın beş əsas konsepsiyası (istehsal, əmtəə, satış və sosial) arasından servis sahəsində sosial-etik satış konsepsiyası dominantlıq təşkil etməlidir. Məlum olur ki, müəssisə öz məqsədilə yanaşı, bazarın ehtiyac, arzu və maraqlarını əvvəlcədən müəyyən etməli və bunu elə formada həyata keçirməlidir ki, istehlakçıların və ümumiyyətlə cəmiyyətin maddi rifah səviyyəsi artsın.

Metod

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını xidmət marketinqi, sığorta marketinqi və menecmenti sahəsində yerli və xarici tədqiqatçıların əsərləri, tədqiq olunan mövzunun müxtəlif aspektləri ilə əlaqədar normativ-hüquqi aktlar, sığorta sahəsində statistik göstəricilər təşkil etmişdir. Tədqiqatda dialektik və məntiqi metodlar, elmi abstraksiya, modelləşdirmə, iqtisadi-statistik, analiz, sintez, sosioloji tədqiqatların kəmiyyət və keyfiyyət metodlarından istifadə edilmişdir.

Analiz

Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafı

Respublikamızda sığorta işinin müstəqil şəkildə tərəqqisi 1990-cı ildən sonra olmuşdur. 1991-ci ildə AR-in Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti yaranmışdır. Əlavə olaraq ölkəmizdə milli sığorta bazarı 1992-ci ilin başlanğıcından etibarən təşəkkül etməyə başladı. AR-in Milli Məclisi 1993-cü ilin yanvarında "Sığorta barəsində" AR-nın Qanununu qəbul etmişdir. Qanun Respublika ərazisində sığorta sahəsinin dünya normalarına müvafiq formada qurulması, sığorta əlaqələrinin nizamlanması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində hüquqi bazanın əsasını əhatə edən qanun, sığorta sisteminin tərəqqisi və rəqabətə davamlı formada tərəqqi etdirilməsi, sığorta tərəflərinin hüquq və maraqlarının qorunması, sığorta qurumlarının maliyyə dayaqlarının möhkəmləndirilməsini, sığorta sazişləri üzrə əlaqələrin nizamlanmasını,

sığorta sahəsində aidiyyatı dövlət təşkilatlarının səlahiyyətlərinin təyin edilməsini nəzərdə tutur (“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

1993-cü ildə respublikamızda Sığorta Cəmiyyətləri İttifaqı yaradıldı və ölkədə sığorta qurumlarının maraqlarını qorumaq, sığorta bazarının tərəqqisinə yardım etmək, onların bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, dövlət, beynəlxalq və başqa qurumlarla əlaqələrdə öz nümayəndələrinin maraqlarını qorumaq məqsədlərini hədəf seçmişdir. Sığortaçılar İttifaqı və Dövlət Sığorta Nəzarəti respublikada sığorta sektoruna aid normativ-hüquqi protokolları birlikdə tərtib edirdilər. 1996-cı ildə sığorta sektorunda nizamlayan əksər qanunlar, “AR-da nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası barəsində”, 1997-ci ildə “Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası barəsində” qanunlar qəbul edilmişdir (Əliyeva, Bayramov, 2011: s.74). Artıq 1993-cü ildən etibarən Dövlət sığorta müəssisələri ilə yanaşı özəl sığorta müəssisələri də formalaşmağa başladı.

Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarının formalaşdırılması istiqamətində görülən işlər ölkəmizdə sığorta işinin tərəqqisi üçün maliyyə-iqtisadi, nizamlayıcı və hüquqi bazanın yaradılması, iqtisadi sabitliyin və milli iqtisadi təhlükəsizliyin əsas üsullərindən biri kimi sığortanın rolunun artırılması, qanunvericiliyə uyğun olaraq sığorta bazarının fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət sisteminin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Müasir dövrdə AR-nın ərazisində sığorta fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası hesabına həyata keçirilir. 2001-ci ilə kimi sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarəti Nazirlər Kabineti nəzdində 1991-ci ildə əmələ gələn Dövlət Sığorta Nəzarəti tərəfindən olmuşdur (Xankişiyev, 2010: s.122).

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə ərazisində iqtisadiyyatın bütün sektorlarındakı kimi maliyyə sahəsinin və onun tərkibindəki mühüm sığorta sahəsinin təkrarən təşəkkülü prosesi başlandı. Qanunvericilikdə yürüdülməyən islahatlar, əsasən icbari sığorta sektorunda təzə mexanizmlər sığorta bazarında artımı bərpa etmiş oldu. Sığorta bazarında sonuncu mühüm mərhələ 2011-ci ildən etibarən sığorta bazarının həyat və qeyri-həyat siniflərinə bölünməsi və əksər liberal xarakterli qanunvericilik protokollarının qəbul olunması ilə başladı. Ölkəmizdə 2011-2017-ci illərdə sığorta bazarının tutumunun artmasını aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 1. Sığorta bazarının dinamikası

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

İllər	Ümumi sığorta bazarı üzrə yığılmış sığorta haqları, (min manatla)	Əvvəlki ilə nisbətən, (faizlə)
2011	213,0	136,9%
2012	342,5	160,8%
2013	405,7	118,5%
2014	429,2	105,8%
2015	442,9	103,2%
2016	486,1	109,8%
2017	556,9	114,6%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi: <https://www.stat.gov.az/source/catering/az>

Cədvəldən məlumdur ki, son dövrlərdə sığorta bazarının tutumu 3,8 dəfə çoxalaraq 556,9 milyon manata, imzalanan sazişlərin sayı isə 6 dəfə çoxalaraq 1,2 milyon olmuşdur. O cümlədən, sığorta ödənişləri 3,3 dəfə çoxalaraq 257,2 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır. Bu vaxt ərzində sığortaçıların ümumi kapitalının tutumu 20 dəfə çoxalaraq 343,42 milyon manat təşkil etmişdir. Sığorta haqlarının adambaşına düşən həcmi isə 43 manata bərabərdir.

Sığorta sahəsi neft qiymətlərinin azalması fonunda 2015-2016-cı illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranı sığorta bazarının tərəqqisi sürətinə təsir etsə də sığorta haqlarının miqdarında azalmanın müşahidə edilməməsi respublika ərazimizdə sığorta sisteminin tərəqqisindən söz açmağa imkan verir. Sözügedən illərdə artım 2-3 faiz olsa da sonrakı ildə artım 15 faiz təşkil etmişdir.

Sığorta bazarının səmərəli makroiqtisadi meyarı yığılan ümumi sığorta haqlarının dövlətin Ümumi Daxili Məhsulunda xüsusi çəkisidir ki, bu sektorda da tərəqqi dinamikasını görürük – son 6 ildə artım 0,4 faizdən 0,8 faizə kimi yüksəlmişdir.

Cədvəl 2. Sığorta haqlarının ÜDM-də çəkisi

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi Sığorta Haqlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)	0,4%	0,6%	0,7%	0,7%	0,8%	0,8%	0,8%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi: <https://www.stat.gov.az/source/catering/az>

Ölkəmizin sığorta bazarının tendensiyaları beynəlxalq sığorta praktiki fəaliyyətindən çox fərqlənir. Sığorta məhsullarının həcmində qeyri-həyat sığortasının xüsusi yer tutması dövlətin sığorta bazarını səciyyələndirir. Keçən illər üzrə bu sığorta məhsulu sığorta haqlarının 86-93 faiz təşkil edir. Ümumi sığorta sazişində həyat sığortasının payı isə 5 faizdən çox deyil.

Təkmilləşmiş sığorta bazarlarında isə bazarın 54-60 faizi həyat sığortası hesabına təşəkkül edir. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2018: s.216)

Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikasında sığorta haqlarının sığorta növləri üzrə strukturu, (faizlə)

Sığortanın növləri	İllər					
	2011	2012	2013	2014	2015	2017
Könüllü sığorta növləri	84,0	93,1	72,2	70,4	60,2	61,8
o cümlədən:						
şəxsi sığorta	12,3	15,9	20,8	20,3	22,5	24,0
əmlak sığortası	56,0	60,7	47,6	46,2	37,7	37,8
İcbari sığorta	16,0	6,9	27,8	29,6	39,8	38,2
Yekun	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mənbə: Azərbaycanın 2011-2017-ci illər statistik göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl sığorta biznesinin dinamik inkişaf səviyyəsi barədə sığorta haqlarının ümumi daxili məhsula nisbəti ümümləşdirici göstəricisi aydın təsəvvür yaradır. 2011-ci ildə 4,2 faizə kimi və 2017-ci ildə isə 6,9 faizə qədər yüksəlmişdir.

Azərbaycan sığorta bazarının hazırkı durumu onu səciyyələndirən bir sıra göstəricilərin kəməyi ilə təyin oluna bilər. Əsas kəmiyyət göstəricisi sığorta müəssisələrinin sayıdır. Hazırda ölkəmiz sığorta bazarı onların sayının ciddi şəkildə azalması ilə səciyyələnir. Sığorta bazarının durumunu göstərən növbəti göstərici sığorta müəssisələrinin ümumi aktivlərinin ölçüsüdür. Bu göstəriciyə əsasən ölkəmizin sığorta bazarı son dərəcə fərqlidir. Qanun və ehtiyat kapitaların miqyaslarının nisbəti sığorta bazarının minimum həcminə səbəb olur. Təkmilləşmiş sığorta bazarına sahib dövlətlərdə durumu analiz edərək sığorta bazarının həcmi haqqında daha aydın təsəvvürə yiyələnmək mümkündür. Misal üçün, ABŞ üçün orta sığorta haqqı adambaşına 2000 dollar, İsveçrə üçün 3000, Yaponiyaya 4500, Rusiya üçün 40 dollar, ölkəmiz üçün isə 25 dollardır. (Xankişişev, 2010: s.147)

Sığorta bazarının dəyərləndirilməsi üçün nisbi amillər də lazımdır. Elə ilk amil ümumi sığorta mükafatının ümumi daxili məhsula nisbətini müəyyən edən amildir. Müqayisə üçün, təkmilləşmiş ölkələrdə ümumi sığorta mükafatının ÜDM-də payı 8-10 faiz olur və bu göstərici ölkəmiz üçün 10 dəfə azdır. Nəticədə, sığorta sənayesinin kəmiyyət və keyfiyyət amillərini dəyərləndirməklə hər hansısa nəticəyə gəlmək olar: Ölkəmizin sığorta bazarı tamamilə tərəqqi etməyib və tərəqqinin başlanğıc mərhələsindədir, o cümlədən onun tərəqqisi üçün böyük imkanlar vardır. Vurğulayaq ki, uzunmüddətli həyat sığortasını təkmilləşdirmək üçün ciddi dövlət dəstəyinə tələbat vardır. Həqiqi yaşayış qiyməti ilə dövlət təqaüdünün tutumu arasındakı ziddiyyəti əsas götürsək bu problem daha da özünü biruzə verir. Pensiya sığortasının tətbiqi ilə sığorta qurumları fərdi pensiya təminatı prinsipini yüksək dərəcədə təmin etmiş olurlar.

Ölkəmiz sığorta bazarının problemlərindən biri də onun infrastrukturun regional olaraq tərəqqisi ilə əlaqədardır: sığorta brokerləri və agentləri, peşəkarlar, aktuarlar və sığorta personalının hazırlanması, sığorta müəssisələri üzrə liderlər təkə paytaxtda toplaşmışdır.

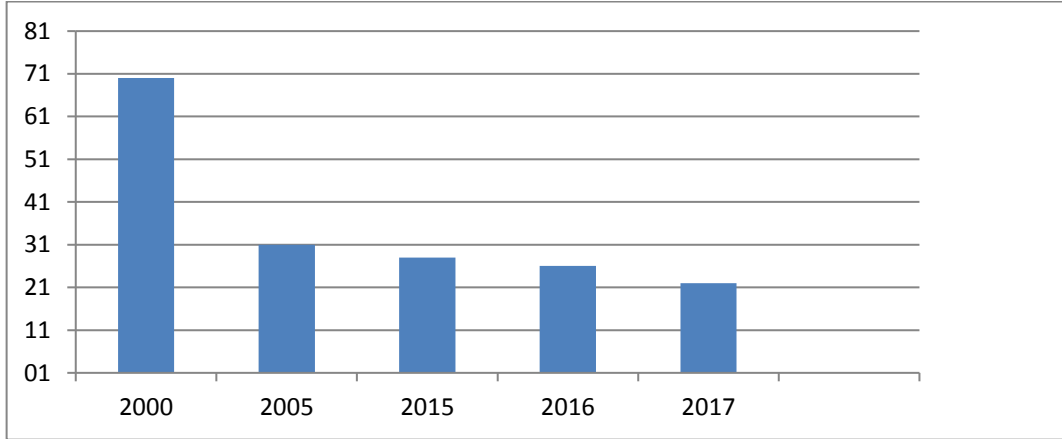
Daxili sığorta bazarının gələcək problemləli məsələsi isə irəli sürülən xidmətlərin azlığıdır. Hazırda ölkəmizin sığortaçıları 30-40-dan çox sığorta məhsulunu təklif edir, təkmilləşmiş dövlətlərdə isə sığorta xidmətlərinin siyahısı 300-dən çox fərqli növdən təşkil edilmişdir. (Əliyeva, Bayramov, 2011, s.91) ABŞ dollarının məzənnəsinin manatla müqayisədə böyüməsinə müvafiq olaraq sığorta qurumlarının manat aktivlərinin əsl dəyəri də azalır. Əsasən də bu ünsür xarici valyuta ilə sığorta prosedurları tətbiq edən sığorta müəssisələrinə mənfi təsir etmişdir - potensial olaraq, bu, dollar səviyyəsinə əsasən 3 dəfədən çox ödəniş səviyyəsinin yüksəlməsi deməkdir. Sığorta qurumlarının ödəmə bacarığının zəifləməsi, sığorta ödənişləri zamanı gecikmələr, Azərbaycan müəssisələri arasında təkrar sığorta prosedurlarında çətinliklər isə bu durumu daha da çətinləşdirmişdir. Bu ölkə içərisində təkrarsığortaya etimadın olmaması və xarici təkrar sığorta həcmnin ciddi şəkildə artması tendensiyasına yol açə bilər. İnflyasiya mühiti sığorta haqlarının daha da artmasına təkan verir.

Sığorta kapitalının birləşməsi - bazarın istəklərinə cavab verməyən müəssisələrin bir qismi daha güclü sığorta qruplarına qatılmaq məcburiyyətində qalırlar. Hökumət sığorta müəssisələri üçün qanun kapitalının artırılması üçün mərhələli plan hazırlanmışdır. Bu proses başlanğıc mərhələdə 1 yanvar 2002-ci ildə başlamış və 2014-cü il aprel ayının 1-ə kimi sürmüşdür ki, əməliyyat müəssisələri üçün ən az normativ kapital tələbi 5,4 milyon manat olmuşdur. Bu qərarın qəbul olunmasından əvvəl sığorta müəssisələri üçün ən az normativ kapital tələbi 500 min manat idi.

I mərhələdə 2002-ci il oktyabr ayının 1-də sığorta müəssisələri nizamnamə kapitalını 1,0 milyon manata qədər artırmalı idi. Qərarın qəbul olunması zamanı ölkəmizdə işləyən müəssisə var idi. 8 müəssisə kapitalın artırılması istəyini icra etməkdə çətinlik yaşadığından Maliyyə Nazirliyi bu sığorta müəssisələrinin lisenziyasını bitirməyə qərar vermişdi. O cümlədən, lisenziyanın bitməsi bu müəssisələrin fəaliyyətlərini tamamilə dayandırılması mənasını vermirdi. Nizamnamə kapitalının ən aşağı tələbinin artması sığorta müəssisələrinin maliyyə dəyişməzliyini normallaşdırmağa istiqamətlənmiş, yerli sığorta bazarında xüsusi rol daşımayan qurumların sığorta bazarından çıxmasına təkan vermişdir. Bu səbəbdən də, atılan addımlar sığorta müəssisələrinin sayının azaldılmasına yönələn süni üsul sayılmamalıdır. Diaqram 1-dən də məlum olur ki, bu tədbirlər sığorta bazarı üzvlərinin sayını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmışdır.

Diaqram 1. Azərbaycanda sığorta şirkətlərinin sayının dinamikası (2000-2017-ci illər)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi: <https://www.stat.gov.az/source/catering/az>

II mərhələ də sığorta müəssisələrinin sayının azaldılmasına yol açdı. 2015-ci il yanvar ayının 1-nə olan duruma görə, ümumi sığorta müəssisələrinin fəaliyyətinin nizamnamə kapitalı 5,4 milyon manat olurdu və nəticədə sığorta bazarları üzvlərinin sayının 27 olacağı düşünülmüşdür. 2008-ci ilin I yarısında qanunverici bazanın inkişaf etdirilməsi, zəif, aşağı kapitallaşdırılmış müəssisələr hesabına sığorta qurumlarının sayının azaldılması, hazırkı müəssisələrin kapitallaşdırılmasını çoxaltmaq və onların aktivlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün addımlar atılmışdır. 2005-ci ildə sığorta müəssisələrinin sayı 30 idisə, 2015-cü ilin sonuna kimi onların sayı 27 olmuşdur. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2018: s.258). Bunlardan üçü Azərbaycan sığorta bazarı üçün istəklərin çoxalması ilə bağlı irəli sürülən təkliflər olsa da xarici kapitalın iştirakı ilə sığorta bazarında öz mövqeyini saxlamışdır.

Ölkənin sığorta bazarında son dövrlərdə ciddi islahatlar həyata keçirilmiş, nəticədə bu onun tərəqqisinə yardım etmişdir. Əlavə olaraq, 2014-cü ilin mart ayının axırlarında AMB tərəfindən təsdiqlənmiş kredit risklərinin nizamlanması qaydaları avtomobil sığortası satışının həcmi təmin edən avtokreditlərin verilməsini dayandırmışdır. Lakin bu müvəqqəti bir hadisə idi və avtomobil sığortası bazarında təkrarən canlanma baş verdi.

Sığorta şirkətlərində satışın əsas xarakteristikası müştərilərin davranışlarının, onların arzularının və tələbatlarının öyrənilməsi; tələb və təklifin balanslaşmasına yiyələnmək üçün xüsusi metodların işlənilib hazırlanması; müştəriyə effekt göstərmə üsullarının mənimsənilməsindən ibarətdir. Sığorta marketinqi konsepsiyasının ictimai şüurda əsaslandırılmasını aşağıdakı amillər şərtləndirir: (Кучерова, 2011: s.273)

- İstehsalın mürəkkəbləşməsi və tələbatların genişlənməsi, bu işə çox vaxt möhkəmləndirilmiş və ya xalis xidmətlərə tələblə çıxış edir;

- kooperasiya və beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı, nəticədə bu adekvat şəkildə kommunikasiya servislərinin inkişafını tələb edir;
- ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və inteqrasiya tendensiyasının güclənməsi, bu isə xidmət istehsalını getdikcə spesifik fəaliyyət növünə çevirir;
- ölkə sakinlərinin böyük qisminin maddi rahatlıq dərəcəsinin çoxalması, nəticədə bu onların ehtiyaclarının həmişəlik artmasına gətirib çıxarır və bu ehtiyacların ödənilməsində servislər strateji və həmişəlik çoxalan xarakterə malik olur;
- əmtəə istehsalçıları arasında rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi, bu isə onları məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün xidmətlər təklif etməyə təhrik edir;
- elmi-texniki tərəqqinin templərinin sürətlənməsi, bu da tələbatların təmin edilməsi üzrə xidmətlərin heç də az rol oynamadığı daha təkmil üsulların təklif edilməsinə imkan verir.

Hər bir sığorta şirkətində marketinqin vəzifələri əsasən onun prinsiplərindən asılıdır: daim dəyişən şəraitdə səmərəli işlərin təmin edilməsi; müştərilərin maraqlarına riayət etmək, şirkətin ictimai imicini qorumaq məqsədi ilə şirkətin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək; sığorta şirkətinin həcminə, strukturuna və keyfiyyətinə görə müştərilərin tələblərini maksimum şəkildə təmin etmək, bu da biznes əlaqələrinin davamlılığına şərait yaradır; sığorta şirkətinin kollektivinin kommersiya, təşkilati və sosial problemlərinin kompleks həlli. Sığorta marketinqinin əsas vəzifəsi hüquqi və fiziki şəxslərdən müştərilərin çeşidini genişləndirmək, imtiyazlı sığorta haqqı vermək və yeni növ sığorta növlərini tətbiq etməkdir.

Sığortaçının marketinq fəaliyyətinin məqsədləri sığorta təşkilatının fəaliyyətinin məqsədləri ilə sıx bağlıdır və bu uğurlu nəticənin əldə olunmasına kömək edir. Sığorta şirkəti və onun idarə olunmasının məqsədləri sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyini və etibarlılığını təmin etmək və nəticə etibarilə, almaq və onun mənfəət artırmaq üçün, ilk növbədə, inkişaf və bazar (bazar payının artırılması) əldə edərək müştəri bazasının genişləndirilməsi edilir.

Marketinq konsepsiyasının və sığortaçı fəaliyyətində praktiki həyata keçirilməsinin istifadəsi maliyyə xidmətlərinin bazarında artan rəqabət və sığortaçılar arasında daim dəyişən əlaqələr səbəbindən böyük əhəmiyyət daşıyır. Sığortaçının fəaliyyətinin təşkilində mühüm rol bu konsepsiyanın rəasional əsaslandırılması və düzgün seçilməsi ilə ifadə olunur. Onun həyata keçirilməsi üçün firmanın digər funksiyaları ilə yanaşı, bir marketinq funksiyası da həyata keçirilir. Marketinq funksiyası arasındakı əsas fərq firmanın müştəriləri arasında mübadilə prosesinin təşkili və həyata keçirilməsidir. Bir sığorta təşkilatının marketinq sisteminin funksiyası bir sıra elementləri əhatə edir: (Cədvəl 4).

Marketing sisteminin əsas elementləri	Xarakteristikaları
Marketing tədqiqatları	Sığorta təşkilatının, sığorta bazarının və sığorta xidmətlərinin fəaliyyətinin xarici və daxili mühitinin öyrənilməsi; satış, istehlakçı ehtiyacları və müştəri seçimlərinin təhlili; rəqiblərin fəaliyyətinin öyrənilməsi, marketing əməliyyatları; məlumatların toplanması, təhlili və emalı; tələb və satış həcmələrinin proqnozlaşdırılması və s.
Sığorta xidmətlərinin çeşidinin seçilməsi və çeşid siyasətinin planlaşdırılması	Xidmət növlərinin formalaşması və inkişafı; hər bir növün və sığorta növünün keyfiyyətli tərkibinin müəyyən edilməsi; göstərilən sığorta xidmətlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi; qeyri-standart sığorta sığortası ilə kompleks sığorta məhsullarının inkişafı və s.
Sığorta xidmətlərinin təşviqi	Reklam və satışın təşviqi sahəsində sığorta şirkətinin siyasətinin inkişafı; effektiv satışın təşviq vasitələrinə əsaslandırılması; istehlakçılar, vasitəçilər, sığorta təşkilatının əməkdaşları üçün təşviq təşkili; sığorta şirkətinin reklam fəaliyyətinin təşkili və planlaşdırılması; ictimai əlaqələrin təşkili və s.
Sığorta xidmətlərinin qiyməti	Sığorta xidmətləri üçün qiymətlərin strategiyasının və taktikasının inkişaf etdirilməsi; qiymətlərin formalaşmasına təsir edən amillərin təhlili (sığorta tarifləri); rəqiblərin qiymətlərinin təhlili, istehlakçı qiymət səviyyəsinə həssaslıq (tələbin elastikliyi), "qiymət-keyfiyyət" nisbəti; cari qiymətlərin dəyişdirilməsi mexanizminin əsas müddələrinin hazırlanması; yeni sığorta xidmətləri üzrə endirimlər və qiymətlər sisteminin yaradılması və s.
Sığorta təşkilatının marketingi	Sığortaçıya marketingin təşkili; Sığortaçının marketing xidmətinin idarəetmə strukturu; marketing xidmətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; nəzarət

Mənbə: Никулина Н.Н., Суходоева Л.Ф., Эриашвили Н.Д. Страховой маркетинг: учеб. Пособие. М.: Юнити-Дана, 2011. 503 с., s.182

Cədvəldən görüldüyü kimi bu elementlərin hər biri müstəqil fəaliyyət növünü ehtiva edir və həyata keçirilməsi marketing sahəsində sığortanın müvafiq siyasətini təşkil edir.

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində marketingdən istifadə təcrübəsi, marketing prosesində iki əsas funksiyaya endirilə biləcək bir sıra tədbirlər daxildir. (Кучерова, 2011: s.64) Sığorta xidmətlərinə tələbatın formalaşdırılması və sığorta haqlarının təmin olunması.

Birinci funksiyayı müştərilərin bu sığorta şirkətinin xidmətlərinə potensial sığortaçı kimi cəlb etmək üçün bir sıra tədbirlər daxildir. Bu funksiya potensial sığortaçılara təsir vasitələrinin istifadəsi yolu ilə həyata keçirilir: reklam, sığorta müqavilələrinin bağlanması üçün təşkilati tədbirlər, sığorta xidmətləri üzrə tariflərin fərqləndirilməsi, sığorta xidmətlərinin müxtəlif kommersiya və hüquqi xidmət növləri ilə birləşdirilməsi. Marketingin ikinci əsas funksiyası sığorta haqlarının təmin edilməsidir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi sığorta xidmətlərinə yeni tələbatın girovudur. Sığorta şirkətləri sığorta siyasətinin satışının təşkili, müştəri xidmətinin təkmilləşdirilməsi və imicin saxlanması üçün çox pul sərf edirlər.

Nəticə və Təkliflər

Sığorta bazarında marketinq kompleksinin işlənilib hazırlanması hər bir sığorta şirkəti üçün vacib bir məsələdir. Azərbaycan Respublikasının sığorta müəssisələri də son dövrlərdə öz fəaliyyətləri zamanı marketinq kompleksinin işlənilib hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verirlər. Burada bir neçə problemlər mövcuddur. Bunun da başlıca səbəbi sığorta şirkətlərinin marketinq şöbələrinin yenidən yaranması və bu sahənin işçilərinin ixtisas səviyyəsinin bir qədər aşağı olmasıdır. Lakin buna baxmayaraq hər bir sığorta şirkəti öz fəaliyyətləri müddətində marketinq kompleksinin yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanması sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu nailiyyətlərin əsas mənbəyi inkişaf etmiş qərblərin, həmçinin, Rusiya sığorta bazarının tədqiqi və onların təcrübəsindən istifadə edilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yer üzünün tərəqqi etmiş dövlətlərində sığorta sektorunda var olan dünyəvi praktiki qaydalarının Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilməsi heç də sadə bir proses deyil. Lakin sığortaçılarımız bu işin öhdəsindən məharətlə gəlir və onları Azərbaycan Respublikasının sığorta bazarına layiqincə tətbiq etməyə çalışırlar.

Azərbaycan sığorta şirkətləri hələ ki, şəbəkə marketinqi və reklam potensialının istifadə edilməsində ilk addımlarını atırlar. Ancaq yaxın illər bu yolda ilk uğurların, ilk qarşılıqlı faydalı sığorta müqavilələrinin bağlanılacağını düşünmək üçün bütün əsaslar vardır. İnternetin Azərbaycan hissəsinin inkişaf dinamikası onun milli sığorta biznesi tərəfindən perspektivdə istifadə olunacağına heç bir şübhə yaratmır. Hazırkı dövrdə Azərbaycanda praktiki olaraq bütün iri sığorta şirkətləri şəbəkədə şəxsi səhifələrinə malikdirlər, burada sığorta şirkəti, onun təklif etdiyi məhsulları, habelə vergi sığortalamasının mümkün variantları haqqında ümumi informasiya mövcuddur. Bir sıra sığortaçılar risklərin kotirovkası və sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün təklifin göndərilməsi üçün interaktiv səhifəyə malikdirlər. İnformasiya və risklərin mübadiləsi sisteminin vahid sığortalanması və yenidən sığortalanması məsələsi müzakirə olunur. Gələcəkdə bu tendensiya firmaların - sığortalananların, sığorta şirkətlərinin və fiziki şəxslərin kompüterləşdirilməsi ilə bağlı olaraq əlavə inkişaf əldə edəcəkdir.

Tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində sığortanın iqtisadiyyatın strateji sektoru olması danılmaz faktır. Lakin respublikamızda sığorta marketinqinin hələ də inkişaf edən bazarın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməmişdir. Bir çox sahibkarlarda sığortanın mahiyyətinin və məqsədinin düzgün anlaşılması yoxdur. Apardığımız tədqiqatdan belə qənaətə gəlirik ki, azadlığını qazandıqdan sonra ölkəmizin tədricən formalaşmaqda olan sığorta bazarı özünün sabit tərəqqi dövrünə keçid etmişdir. Bu mərhələ, əlbəttə ki, çətinliklərsiz, problemlərsiz ötürməyəkdir. Problemlərin aradan qaldırılmasında sığorta münasibətlərinin subyektlərinin istəyi və iradəsi olmalıdır. Bu gün konkret olaraq qeyd etmək olar ki, sözügedən istək və iradə vardır.

Dövlət başçısının təyin etdiyi intensiv tərəqqi kursu, iqtisadiyyatımızın gündən-günə tərəqqisi, əcnəbi, həmçinin bələdiyyə investisiyaların iqtisadiyata cəlb olunması sürətlənir. Ölkə başçımızın sahibkarlıq işləri üçün qurduğu səmərəli istehsal və qeyri-istehsal şəraiti öz nəticələrini verir. Maliyyə Nazirliyinin sığorta sahəsini tənzimləyən və ona nəzarət sahəsində hazırlayıb həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər, hökumətin və sığorta şirkətlərinin göstərdikləri söylər sığorta sisteminin inkişafına xidmət edir.

Ali məktəblərdə xidmət sahələrinin marketinqi fənnlərinin tədrisinə başlanması, sığorta və marketinq ixtisaslarının yaradılması, sığorta şirkətlərinin işçilərinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, nəzarət orqanları tərəfindən bazarın inkişafı üçün nizamnamə kaptalının artırılması üzrə qoyulan tələblər və normalar, onlara əməl olunmasına nəzarət, qeyri-qanuni işlərlə məşğul olan şirkətlərin bağlanması və s. maliyyə sisteminin sığorta seqmentində demokratik prinsiplərinin inkişafına, görülən işlərin faydalılıq əmsalının yüksəlməsinə təsir etmişdir.

Ədəbiyyatlar

- Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2010-2018, Bakı, “Səda”, 2018
- Əliyeva L.N., Bayramov V.İ. “Azərbaycanda sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi”
Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011
- “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // <http://www.e-qanun.az/framework/13983>
- Xankişiyev B.A. Sığorta fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2010. 274s.
- Alpay, T. (2016) Temel Sigortacılık Bilgileri ve Uygulamalı Hasar Yönetimi, Yüce Yayım: İstanbul
- Aktaş, M. (2015) “Sigortacılar ve Müşterilerin Uzlaşma Adresi: Brokerler”, Bireysel Emeklilik ve Sigorta Tanıtımı Dergisi, Sayı. 9, ss. 8–12.
- Dişli, G. M. (2014) Hizmet Pazarlamasında Satış Gücünün Eğitimi ve Sigorta Şirketleri Üzerine Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı: İstanbul.s.258
- Кучерова Н.В. Управление развитием сферы страховых услуг на основе концепции интегрированного маркетинга: дис. на соис. уч. ст. докт. эконм. наук. Оренбург, 2011. 345 с.
- Никулина Н.Н., Суходоева Л.Ф., Эриашвили Н.Д. Страховой маркетинг: учеб. пособие. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. 503 с.
- <https://www.stat.gov.az/source/catering/az>

İhracat Performansına Etki Eden Pazarlama Stratejilerine Azerbaycan Firmalarının Verdiği Önem

*Amil RÜSTEMLİ
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
amilrustamli96@gmail.com*

Özet

Günümüzde firmalar gelir düzeylerini ve üretim kapasitesini arttırmak açısından uluslararası pazara giriş yapmaktadırlar. Bunun da ilkin aşaması ihracattır. İhracat yapan firmaların profilinde onların boyutunu ve pazardaki tutumunu belirleyen ihracat performansı yer almaktadır. İhracat performansı üst düzey olan her hangi bir firma uluslararası rekabette daima önde yer almaktadır. Araştırmanın da temel amacı, bu firmaların ihracat zamanı uyguladıkları pazarlama stratejilerine verdiği önemi değerlendirmektir. Bu bakımdan araştırma, ihracat yapmak isteyen ve ihracat performansında artış sağlamak isteyen firmalar için bilimsel ve pratik açıdan faydalı olabilir. Araştırmadan çıkan sonuçlar firmaların ihracat pazarlama stratejilerine önem vermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Araştırmada kullanılan yöntem nitel araştırma şeklindedir. Nitel araştırma kullanılarak, Azerbaycanda faaliyetde bulunan ve ihracat yapan bir kaç firma ile mülakat yapılmıştır. Mülakat zamanı firma cevaplayıcılarının sorulara yönelik yorumları dikkate alınmış ve bu yorumlarda genelleme yapılarak firmaların ihracat pazarlama stratejilerine verdiği önem oransal olarak değerlendirilmiştir. Bundan başka, çalışmada Azerbaycan ekonomisinin ihracatdaki gelişimi analizlerle ortaya koyulmaktadır. Değerlendirme yapıldıktan sonra elde edilen sonuçlara göre Azerbaycandaki firmalar ihracat pazarlama stratejilerine önem vermektedir. Ancak uygulama zamanı, firmaların bu stratejileri uygulaya bilip bilmedikleri pratikte tespit edilmemiştir. Araştırma sonucuna göre, müşteri odaklı ve rekabet odaklı her hangi firmanın pazarlama karması stratejisi üzerinde etkisi vardır. Bundan başka, yeniliklere açık olan, inovasyon yöneliminde bulunan firmaların da yenilik odaklılık stratejisinin pazarlama karması ile ihracat performansı arasındaki ilişkide anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İhracat performansı, Pazarlama karması, Rekabet odaklılık, Müşteri odaklılık, Yenilik odaklılık

Giriş

Pazarlama karması stratejisi

Pazarlama karması, pazarlamacıların önceden tanımlanmış bir dizi tüketiciden istenen bir yanıt oluşturmak için kullandıkları stratejik bir araçtır.(Solomon, Marshall, Stuart, 2008). Yaygın olarak, pazarlama karmasının 4P'si ürün, fiyat, yer ve tanıtımdan oluşur. Şirketler başarılı bir pazarlama stratejisini uygulamak için en verimli pazarlama karmasını bulmak için çaba harcarlar.

Rekabet odaklılık stratejisi

Pazarlama alanında rekabet ne demektir? Rekabet, gelir, kar ve pazar payı büyümesi elde etmek amacıyla benzer ürün ve hizmetleri satan şirketler arasındaki çekişmedir. Piyasa rekabeti, şirketleri, pazarlama karmasının dört bileşenini kullanarak satış hacmini artırmaya motive eder. Rekabetinizi bilmek ve anlamak, başarılı bir pazarlama stratejisi tasarlamada kritik bir adımdır. Rekabetin ne olduğu, güçlü ve zayıf yönleri hakkında bilgili olduğunuzu bilmiyorsanız, başka bir firmanın öne çıkması, düşük fiyatlarda veya katma değerli avantajlarda ürün teklifleri gibi rekabet üstünlüğü sağlaması olasıdır. Rekabeti belirlemek ve firmaların ürünleri ve hizmetleri hakkında bilgi sahibi olmak, pazarda rekabet edebilmenin anahtarıdır ve herhangi bir işletmenin hayatta kalması için çok önemlidir.

Müşteri odaklılık stratejisi

Rekabetin şiddetinin artması, müşteri ve pazara daha yakın olma çabaları, kriz ortamında ortaya çıkan durgunluk, talepteki daralma ve müşteri seçeneklerinin çeşitlendiği bir ortamda işletmelerin müşteri odaklılığa önem vermeleri rekabetçi üstünlük yaratabilmektedir. Müşteriler için değer yaratmayı sürekli kılmayı ifade eden müşteri odaklılık, işletmelere stratejik açıdan üstünlük sağlayan pazar odaklılığın temel bileşenlerinden birisidir. Bu yönüyle müşteri odaklılık müşterilerin ihtiyaç/öncelikleri hakkında bilgi almayı içermesine rağmen, müşteri araştırmalarının ötesinde anlam kazanmaktadır. Narver ve Slater (1999)'a göre müşteri odaklılık, müşteriler için değer yaratmayı sürekli kılmanın yanı sıra, genişletilmiş ürün sunulmasını ifade etmektedir. Desphande, Farley ve Webster (1993) müşteri odaklılığı, işletmelerin sahipleri, yöneticileri ve çalışanlarını dışlamadan uzun vadeli karlı girişimler elde etmek için müşteriyi ön plana çıkaran inançlar seti olarak organizasyonel kapsamda tanımlamaktadır (Baş, Şenbabaoğlu, Dölarıslan, 2016: s. 1272).

Yenilik odaklılık stratejisi

Yenilik odaklılık, bir işletmenin müşteri ihtiyaçlarını öğrenmesini ve izlemesini sağlar; buna göre yeni ürünler veya hizmetler geliştirmek ve bir müşterinin hedef pazarlarında liderlik kazanması ve bunu sürdürmesi için müşteri ihtiyaçlarını, ürün geliştirmeği sağlayan iç süreçleri uygulamak gerekir. Hem teori, hem de deneysel araştırmalar, yenilikçilik ile firma performansı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Kickul ve Gundry'a (2001) göre, e-ticaretin yükselişi, ürün veya hizmet hala geliştirilme aşamasında-dayken bile pazar ihtiyacı ve teknolojinin değişebileceği yenilikçi örgütsel davranış için oldukça zorlu bir ortam yaratmıştır.

İhracat performansı

İhracat, “iç ve dış çevre faktörlerinin karşılıklı etkileşimine yönetimin stratejik bir cevabı” olarak kavramsallaştırılmıştır. Bununla birlikte firmaların ulusal pazarların dışına çıkıp, uluslararası pazarlarda ürünlerini pazarlama girişimleri genellikle ihracat ya da dış satım olarak

isimlendirilmiştir. Uluslararası pazarlama literatürüne göre ihracat, uluslararası-laşmanın ilk aşamasıdır. Ayrıca, firmalar yönünden dış pazarlara girme alternatifleri arasında en kolay ve en çok kullanılan yöntemdir. Buna bağlı olarak da, düşük risk ve kâr içeren bir alternatiftir. İhracatta yönetsel ve finansal kaynakların kullanımı da daha düşük düzeydedir (Yücel, 2019: s. 205-206).

Yöntem

Araştırmanı Azerbaycanda sürdürülebilmek için verilerin toplanması yöntemi olarak ilkin aşamada anket uygulaması seçilmiştir. Ancak, anketde yer alan soru sayısını dikkate alarak ulaşılabilecek firma sayısı 250-nin üzerine çıkmıştır ve bu sayıda firmaya, özellikle de ihracat yapan firmalara Azerbaycanda ulaşılabilmeyeceği sorunundan kaynaklı olarak, veri toplama aracı mülakatla değiştirilmiştir. Az sayıda dış ticaret yapan yerel firmalarla yüz-yüze görüşülerek mülakat soruları aracılığı ile genel bir yorumlama yapılmış ve bunun nitel analizinin yapılabileceği mümkünlüğü değerlendirilmiştir. Görüşülmüş az sayıda firmanın cevaplayıcılarının mülakat sorularına bağımsız yorum yaptıkları varsayılmıştır. Görüşmede firmalaradan aşağıdaki tablo 1’de verilmiş mülakat sorularına yorum yapmaları rica edilmiştir.

Tablo 1. Mülakat soruları

A. Pazarlama karmaşı stratejisine yönelik sorular

1. İhracat yaptığınız pazara göre satış kanallarınızı ve satış fiyatlarınızı değiştire biliyor musunuz?
2. İhracat yaptığınız pazara göre ürünlerinizin kalitesine, ambalajına ve pazarlama problemlerine müdahale edebiliyor musunuz?

B. Müşteri odaklılık stratejisine yönelik sorular

1. Müşteri memnuniyetine prensip olarak hangi şekilde dikkat edersiniz?
2. İhracat stratejisi olarak müşteri ihtiyacına ne derecede önem veriyorsunuz?
3. Satış sonrası hizmete firmanız önem veriyor mu?

C. Rekabet odaklılık stratejisine yönelik sorular

1. Dış pazardaki müşterilerinizi hedefleyen rakipleriniz için hangi adımları atarsınız?
2. Rakiplerinizin yaptığı rekabet odaklı girişimlere nasıl karşılık veriyorsunuz?

D. Yenilik odaklılık stratejisine yönelik sorular

1. Ürünleriniz en son teknolojiyi yansıtıyor mu? Veya standartlara uygun mu?
2. İnovasyon araştırmaları yapıyor musunuz?
3. Teknolojik yenilikleri istekli bir biçimde benimsiyor musunuz?
4. İnovasyon araştırmaları yapıyor musunuz?

E. İhracat performansına yönelik sorular

1. Bu güne kadar yaptığınız ihracat büyümenizi ne derecede sağlamıştır?
2. İhracatınız genel satışın hangi kısmını oluşturmaktadır?
3. İhracat faaliyetleri gelirlimi?
4. Firmanızın büyümesine ihracatın etkisinden bahs edermisiniz?

Kaynak: Çeşitli araştırmalar incelenerek araştırmacının kendisi tarafından hazırlanmıştır. (15.04.2019)

Araştırmanın temel problemi, Azerbaycanda faaliyetde bulunan dış ticaret yapan firmaların pazarlama stratejilerinden rekabet odaklılık ve müşteri odaklılığın pazarlama karması üzerinde, pazarlama karmasının ihracat performansı üzerinde etkili olup olmadığını, yenilik odaklılığın ise pazarlama karması ile ihracat performansı arasında her hangi bir etkisinin olup olmadığını tespit etmeği içermektedir. Araştırmanın bu temel problemi dikkate alındığı zaman oluşturulan alt problemleri aşağıda yer almaktadır.

- *Rekabet odaklılığın pazarlama karması üzerinde etkisi var mıdır?*
- *Müşteri odaklılığın pazarlama karması üzerinde etkisi var mıdır?*
- *Pazarlama karmasının ihracat performansı üzerinde etkisi var mıdır?*
- *Yenilik odaklılığın pazarlama karması ile ihracat performansı arasındaki ilişkiye her hangi bir etkisi var mıdır?*

Analiz

Güneybatı Asya'nın İran'ın kuzeyi ve güneydoğu Avrupa ile birleştiği bölgede yerleşen Azerbaycan Cumhuriyeti, 2017 yılında tüm dünyaya 16.5 milyar ABD Doları değerinde mal ihrac etmiştir. Bu dolar miktarı 2013'ten bu yana 30,9 % -lik bir düşüşü yansıtırken, 2016'dan 2017'ye 82,3% oranında bir artış gösteriyor. Merkezi İstihbarat Ajansı'nın Dünya Factbook'unun tahminlerine dayanarak, Azerbaycan'ın ihraç ettiği mallar artı hizmetler, toplam Azerbaycan ekonomik çıktısının veya Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın 45.9%-ni oluşturmaktadır. İhraç edilen mal ve hizmetlerin genel değerinin, önemli miktarda yeniden ihracat payını içerdiğini unutmayın. Aşağıdaki analiz yalnızca ihraç edilen ürünlere odaklanmaktadır. (www.worldstopexports.com ; D. Workman, 04.06.2018)

2018 kıtasal veri perspektifinden bakıldığında, Azerbaycan ihracatının %49.4'ü Avrupa ülkelerine, %46.4'ü Asya ithalatçılara satılmıştır. Azerbaycan, %1,6 değerinde malı Afrika'ya, %1,6'sı Kuzey Amerikalı müşterilere satmıştır. Şekil 1'de Azerbaycan Cumhuriyetinin dünya ülkelerine tüm ürün kategorilerine göre yaptığı ihracat haritası sunulmuştur.

Şekil 1. 2018-ci yıl verilerine göre Azerbaycan ürünlerinin ihracat haritası

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

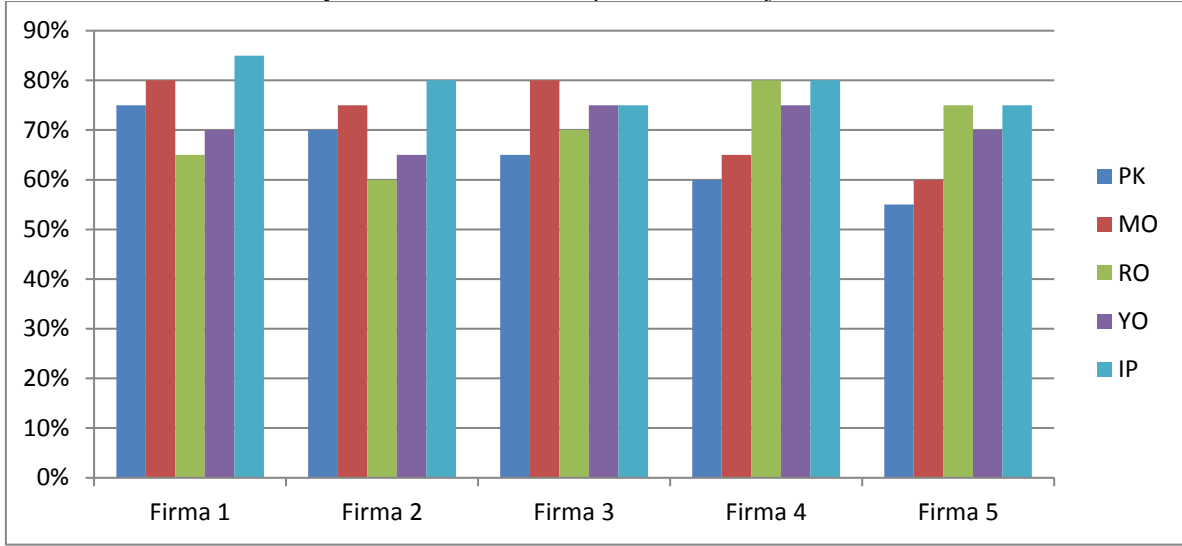

Kaynak: <https://www.trademap.org/Index.aspx> - Worlds Top Export (04.06.2018)

Mülakat soruları kullanılarak firma cevaplayıcılarından elde edilen yorumlara göre elde edilmiş veriler Azerbaycandaki firmaların ihracat performansı açısından pazarlama stratejilerinin etkisini ölçmek için nitel araştırma seviyesinde analiz edilmiştir. Firmaların çoğunluğunun ihracat deneyimleri üst düzeyde olmadığından ve pazarlama stratejilerindeki dikkate edilmesi gereken uluslararası hususlara çok da önem vermediklerinden elde edilen verilerin nitel analizi zamanı değişkenlerin ihracat performansı üzerindeki etkisi sadece firmaların bu konuda yorumlama yapması ile sınırlandırılmıştır. Konu üzerinde genel bir yorumlama yapılması için 5 firma cevaplayıcıları ile görüşülmüş ve mülakat sorularına onların firma açısından yorumları alınmıştır. Elde edilen yorumlara göre firmaların pazarlama stratejilerine – pazarlama karması, rekabet odaklılık, müşteri odaklılık – ,yenilik odaklılığa ve ihracat performansına yönelik sorulara cevapları ve bu cevaplara göre değişkenlere firmanın dikkat ve etki sağlama oranı grafik 1’de verilmiştir.

Grafik 1. Azerbaycan firmalarının ihracat pazarlama stratejilerine verdikleri önem oranı

Kaynak: Azerbaycanda faaliyetde bulunan AzGranata, Metak gibi firmaların konu üzerine yorumları ve açık kaynakları kullanılarak araştırmacının kendisi tarafından hazırlanmıştır. (<https://azgranata.az/> ; <https://www.metak.az/az/>) (25.04.2019)

Yukarıdaki grafik dikkate alındığında firmaların yaptığı yorumlara ve sorulara verdikleri cevaplara dayanarak onların pazarlama stratejilerine, yenilik odaklılığa ve ihracat performansına verdikleri önem ve etkilerinin genel oranlarını görüyoruz. Bu oranlar cevaplayıcıların mülakat sorularına ayrılıkta yaptıkları yorumlardan çıkan ortalamalardır.

Firmaların, mülakat sorularını yorumladığı zaman onların pazarlama karmasına verdikleri önem ortalama 65 % oranında değerlendirilmiştir. Burdan yola çıkarak firmaların pazarlama karması konusundaki yorumları aşağıdaki gibi takip edilmektedir;

- *Firmamız dış pazarda yaptığı ticaret zamanı satış kanallarına sürekli ve etkili bir biçimde müdahale edebilmektedir. Bu zaman dış pazar özellikleri dikkate alınarak firmamız dağıtım ve satış kanallarının kuruluşunu ve şeklini firma stratejisine uygun bir biçimde değiştire veya her hangi bir müdahalede buluna biliyor. Doğrudan satış yaptığımız pazarlarda satış kanallarını, dolaylı şekilde satış yaptığımız pazarlarda ise kullanılan aracılardan şekillerini ve onların satıştaki rolünü etkili bir biçimde, gerekirse, değiştire biliyoruz.*
- *Ürünlerin satış fiyatlarını ise değiştire veya onlara her hangi bir müdahalede bulunmamız için dış pazarda rekabetin kapsamının önemi ve etkisi vardır. Gerektiği zaman ürün fiyatını rekabete uygun bir biçimde değiştire biliyoruz. Ancak ürünün şeklini ve ambalajını istediğimiz zaman firma stratejisine uygun hale getire biliyoruz.*

Burada mülakat zamanı pazarlama karmasının ürün ambalajı ve şekli hakkında Firma 1 ve 2'nin farklı bir yaklaşımı tespit edilmiştir. Bu firmalar şarap ve içecek ürünleri ürettikleri için ambalaj

veya ürünün şekli hakkında farklı yaklaşımlar ola biliyor. Şöyle ki, Firma 1 ve 2 bu konu hakkında aşağıdaki gibi bir yorumda bulunmuştur;

• *Firmamız ihracat yaptığı zaman müşteriler arasında her hangi bir yerel firma olursa, yani yabancı bir firma müşteri olarak bizim ürünümüzü almak istediği zaman bu ürünü başka bir isim altında veya farklı bir tarzda ambalajlar sipariş etmek istiyor. Bu zaman biz ürünün Azerbaycana ait olduğunu bildiren etiket kullanılmak şartıyla, farklı tarzlarda ambalaj siparişleri yapıyoruz. Bu da elimizdeki müşterileri memnun etmek açısından firmamız için önemli bir adımdır.*

Yorumların analizi zamanı çıkan bazı sonuçlar, bir ihracat satışı ile ihracat pazarlaması yaklaşımı arasında temel farklılıklar olduğunu göstermektedir. Şarap ve içecek üreticisi olan Firma 1, ihracat pazarlaması stratejisinin kurumsal ve sosyo-ekonomik çevreye duyarlı olduğunu öne sürüyor;

• *Faturanız feragatnamelere bağlanmışsa, fazla mal satmayacaksınız. Feragatnameler yerel müşterilerimiz için standart olsa da, uluslararası pazarlarda güven algısını bozdukları için istenmeyen olabilirler.*

İkincisi, yiyecek ürünleri ihracatçısı olan Firma 3, fiyattan başlayarak ihracat pazarları için her bir pazar karması elemanını ayarlama gereğini belirtmiştir. Piyasalardaki müşteri segmentlerinin karşılaştırılabilir fiyatlarla ödeme yapması gerektiğini varsaymak, uluslararası parite koşullarını, gelir düzeylerini ve yaşam maliyetini göz ardı etmektir.

• *Kolay çıkış yolu ise, döviz kur farklılıkları için yerel fiyatı ayarlayarak ürününüzü fiyatlandırmaktır. Ancak bununla beraber önünüzde fazla abartma ve müşterilerin yaşama parası riski vardır.*

Grafik 1’de ikinci değişken olan müşteri odaklılık (MO) üzerine yapılan yorumlar dikkate alındığı zaman, cevaplayıcıların bu konuda biraz daha duyarlı oldukları saptanmıştır. Oluşturulan oran sonuçlarına göre 5 firmanın müşteri odaklılığa verdiği önem ve ihracat stratejilerine etki düzeyi ortalama 72 % oranında olmuştur. Uygun olarak, müşteri odaklılığa Firma 1 80 %, Firma 2 72 %, Firma 3 80 %, Firma 4 65 % ve Firma 5 60 % oranında önem vermiştir. Burdan yola çıkarak firmaların yaptığı genel cevaplar dikkate alınarak aşağıdaki gibi bir bulgu elde edilmiş ve firmaların ortak yorumlarına genelleme yapılarak sonuç çıkarılmıştır;

• *Firmamız ihracat pazarlama stratejisi olarak, müşteri memnuniyetine çok önem vermektedir. Bizim için müşteriler firmanın var olma nedenidir. Yaptığımız ticaret açısından bize ait olan müşteriler iki boyutta incelenmektedir. Bunlar arasında bizimle artık ticaret yapmış ve*

yapmakta olan mevcut müşteriler ve bizimle ilişkiye girecek yeni müşteriler vardır. Firmamızın ilkin amacı elimizde olan müşterileri memnun etmek ve onların da aracılığı ile yeni müşteriler kazanmaktır. Yeni müşteri kazanmanın birinci yolu mevcut müşterileri değerlendirmekten geçmektedir.

• Müşteri bazımız incelendiği zaman aylar üzre hesaplamalar yapılmakta ve mevcut müşteri durumu incelenmektedir. Hazırlanan raporlar satılmış ürünlere göre, ülke pazarlarına göre ve müşterilere göre farklılaştırılmaktadır. Raporlar incelenerek ihracat ve uluslararası pazarlama bölümüne bildirilmekte ve gelecek için yeni ihracat pazarlama stratejileri kurulmaktadır. Bu da firmamızın ihracat performansının pozitif yönde etkilemektedir.

Firmalara rekabet odaklılık hakkında sunulmuş sorulara yaptıkları yorumlardan çıkan sonuçlara göre rekabet odaklı ihracat stratejisine verdikleri önem 70 % oranında değerlendirilmiştir. Bu yönde firmaların tutum sağladıkları saptanmıştır. Ancak firmalar rekabete yönelik uygulamalarını, genellikle geleceğe yönelik strateji olarak tanıtmışlardır. Firmaların önceden rakiplerine karşı hangi uygulamaların yapıldığı ve sonuçları değerlendirilmemiştir. Buna bağlı olarak, Firma 1 bu yöndeki yorumunu aşağıdaki gibi sunmuştur;

• Bizim firmanın dış ticaret ve ihracat yaptığı hedef pazar ülkesi müşteri sayısına göre çoğunlukla Rusya pazarlarıdır. Bu dış pazarı ortamında ticaret engelleri ve bariyerler bizim firma stratejisine uygun bir biçimde olduğu için burada rakiplere karşı da ekonomik kriterler kapsamında adaletli bir tutum sağlanıyor. Bundan başka müşteriler bizim üreticileri iyi tanıdığı ve üretimden haberdar oldukları için firmamızın elinde bulunan müşteriler daim bizimle ilişkide bulunmak istiyorlar. Burada ürünlerimizin kalitesi de rol oynamaktadır. Ürün kalitesi rakiplere karşı da güçlü bir tutuma sağlamamıza yardımcı oluyor. Rakiplerin ise bize karşı yaptıkları uygulamalar zamanı biz sadece ürün kalitemize, müşterilerimize, firma tutumumuza ve ihracat deneyimize güveniyoruz. Burada önemli olan bir avantaj da firmamızın iletişim deneyiminin çok olmasıdır.

Yenilik odaklılıkta firmaların araştırmadan çıkan sonuçlara göre verilen önem oranı 71 % değerlendirilmiştir. Firmaların bu yönde yaptıkları yorumların geneli aşağıdaki gibidir;

• Firmalarımız ister ürünleri ile olsun, isterse de üretimdeki teknoloji ile olsun, daim global yeniliklere açıktır. Burdan yola çıkarak, söyleye biliriz ki, ürünlerimizin üretilmesinde dünya standartına uygun olan teknolojiler kullanılmaktadır. Buna sebepten de, ürünlerimiz dünya standartlarına uygun olarak üretilmektedir. Firma ihracat stratejisinde pazarlama stratejilerinin ihracat performansındaki rolü dikkate alındığı zaman yenilik odaklılık stratejisi ticarette pozitif bir artış sağlamak için önemlidir.

Bundan başka yenilik odaklılık hakkında yorumda bulunmuş bu firmalar üretim sürecinde Avrupanın, genellikle Almanyanın, İtalyanın ve Fransanın son teknolojik yeniliklerini kullanmaktadır. Bu yüzden de ürünleri Avrupa standartlarına da uygun bir şekilde üretilmektedir.

Son olarak, firma cevaplayıcılarının ihracat performansı hakkındaki düşünceleri ve firmanın bu yöndeki stratejileri hakkında yorumları onların ihracat performansına önem verme oranının ortalama 79 % olduğunu göstermektedir. Bu da ihracat yapan Azerbaycan firmalarının ihracat performansına ilkin aşamada önem verdiklerini tespit ediyor. Firmalar bu yöndeki yorumlarını aşağıdaki gibi yapmıştır:

- *Firma yarandıktan bu yana yapılmış olan ihracatın boyutu firma gelirini ciddi bir şekilde artırmıştır. İhracat deneyiminin artması ile de yıllık ortalama firma gelir düzeyi de artış sağlamıştır.*

Firma 4'ün bu konudan çıkan genel yorumu şöyledir:

- *Firmamızın ihracatı ülke içerisindeki satışın az bir kısmını karşıladığına rağmen, firmanın genel üretimin de ciddi bir artışa sebep olmuştur. Böyle ki, 2010 ve 2018-ci yıllar arasında yapılmış olan ihracat genel olarak 25 % oranında bir artışa sebep olmuştur. Yapılan ihracatın ve dış ticaretin firmamıza ve diğer firmalara da büyük bir derecede pozitif bir etkisi vardır. İhracatın firma büyümesinde ciddi anlamda etkisi vardır. 2011 yılından bu yana dış ticaret yapan firmamız örneğinde bunu söyleye biliriz.*

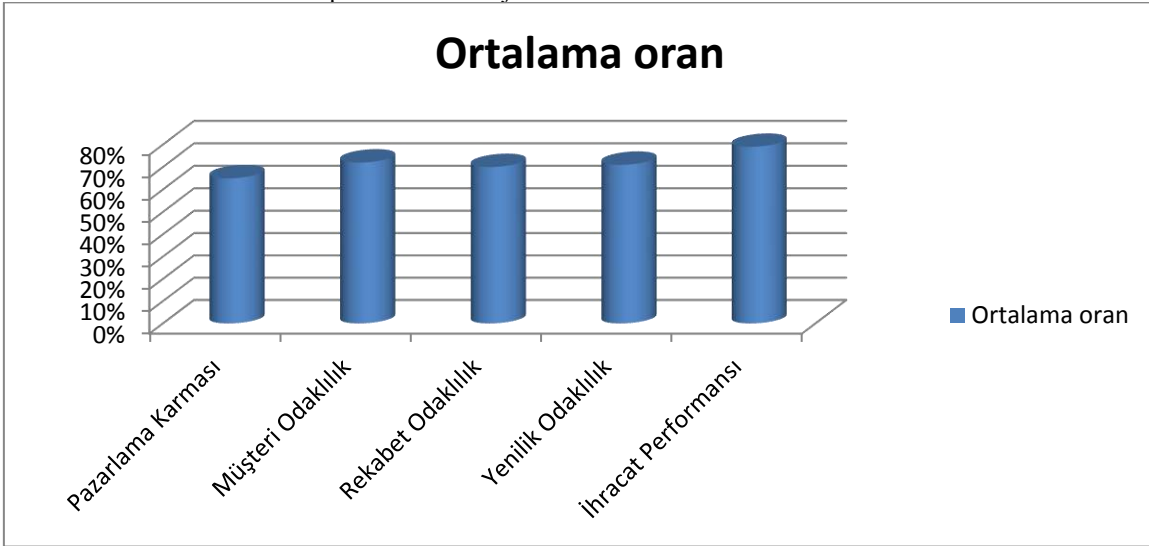
Firmalar, ülke tarafından ihracatın teşvik edilmesi uygulamalarının da ihracat performansını olumlu bir şekilde etkilediklerini vurgulamaktadır. Burada devletin firmaların ihracatına desteği girişimciler tarafından takdir görmektedir. Bu onlarda ihracata daha çok yönelme isteği yaratmaktadır. İhracatın teşvik edilmesi açısından yaratılan avantajlar firmalar tarafından istekli bir biçimde kullanılmaktadır. Ülke tarafından belirlenmiş 3 %-lik teşvik oranının firmalara nasıl bir avantaj sağladığına bakalım: Firmaların deneyimleri ve boyutlarına göre belirlenmiş emsalleri vardır. Bu emsal 0 ve 2 arasında değişiyor. Emsali 2 olan her hangi bir firma, örneğin 20 000 dolar değerinde dış pazarda satış yapıyorsa, bu zaman $2 \times 3\% = 6\%$ oranında bir geridönüm alıyor. Bu da 1200 dolar değerinde oluyor ve bu ülke tarafından firmaya veriliyor. (Firma cevaplayıcısının vermiş olduğu bilgi esasında yazılmıştır)

Genelleme yapıldığı zaman, firmaların pazarlama stratejilerine, özellikle rekabet odaklılığa, müşteri odaklılığa ve pazarlama karmaşına, yenilik odaklılığa ve ihracat performansına verdiği önem yüksek oranda değerlendirilmektedir. Elde edilmiş verilerden çıkan sonuçlara göre, firmaların ihracat pazarlama stratejilerinin ihracat performansına anlamlı bir etkisi vardır. Her

hangi bir pazarlama stratejisi doğru uygulanmadığı zaman bu etkisini ihracat performansının azalması ile gösteriyor. Dünya genelindeki araştırmalara da bakıldığında elde edilmiş bulgulara göre, pazarlama stratejilerinin, özellikle de ihracat pazarlama stratejilerinin firmanın ihracat performansına pozitif bir etki sağladığı saptanmıştır. Aşağıdaki grafik 2’de firmaların araştırmada ele alınan stratejilere verdikleri önem ve etki oranlarının ortalaması yukarıda analizi yapılmış bir şekilde sunulmuştur.

Grafik 2. İhracat pazarlama stratejilerine firmaların verdikleri önemin ortalama oranları

Kaynak: Azerbaycanda faaliyetde bulunan AzGranata, Metak gibi firmaların konu üzerine yorumları ve açık kaynakları kullanılarak araştırmacının kendisi tarafından hazırlanmıştır. (<https://azgranata.az/> ; <https://www.metak.az/az/>) (25.04.2019)

Sonuç ve öneriler

Araştırmanın hipotezlerine dayanarak, elde edilmiş sonuçlar doğrultusunda pazarlama stratejileri ile ihracat performansı arasında açıkça anlamlı bir etkinin olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir deyişle, çalışmada araştırılan müşteri odaklılık ile rekabet odaklılık stratejisi pazarlama karması stratejisine aynı düzeyde etki sağlamaktadır. Ancak firmaların burada müşteri odaklılık stratejisine rekabet odaklılık stratejisinden daha çok önem verdikleri tespit edilmiştir. Bu bulgular, firmaların müşteri ihtiyaçlarına ve tercihlerine cevap verebildiğinden, günümüzün hızla değişen ortamında pazar yöneliminin çok önemli olabileceğini iddia eden diğer araştırmalar tarafından desteklenmektedir.

Araştırmadan çıkan sonuçlara göre, pazarlama karmasının ihracat performansı üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Burada firmaların ihracat performansına etki eden faktörlerin de önemi vurgulanmaktadır. Çevresel faktörlerin ihracat performansına büyük etkisi vardır; Bu nedenle ihracat yapan firmalar bu faktörleri göz önünde bulundurmalıdır. Bu, ihracat performansının geliştirilmesinde hayati rol oynadıkları için çevresel faktörlerin dikkate alınması gerektiği anlamına gelir. Firmalar bu faktörleri nasıl bir avantaj olarak kullanılmasını öğrenmelidir.

Hiç şüphe yok ki, inovasyon ve yenilikçiliğin benimsenmesi sonucunda firmaların ihracatı her zaman artmaktadır. Bu da araştırmadan çıkan sonuçlara göre, yenilik odaklılığın pazarlama karması ile ihracat performansı arasındaki ilişkiye anlamlı bir etki sağladığını öngörmektedir.

Firmaların bu faktörlere önem vermesinin onların ihracat performansını desteklemesinde rolü vardır ve bu da firmaların başarılı bir ihracat performansına sahip olmalarına yol açacaktır.

Genel olarak bulgular, başarının ihracat pazarlaması stratejilerini benimsemekten kaynaklandığını ortaya koymaktadır. İhracat pazarları için belirli pazarlama stratejilerinin geliştirilmemesi durumunda, ihracatçılar “üretim kapasitesi satıcıları” olarak kabul edilebilir. Burada firmaların durumu onları sadece basit üretim yapıp, yalnızca satışla yetinmelerine sebep oluyor. İhracat performansını arttırma yolunda ihracat pazarlama stratejilerine, özellikle de pazarlama karması, müşteri odaklılık ve rekabet odaklılığa dikkat edilmemesi sadece düşük maliyetli üretim yapmak isteyen KOBİ'ler için kârlı olmayabilir. Bu nedenle başarılı ihracatçıların, ihracat performansını arttıracak gerekli pazarlama faaliyetlerine odaklanması şarttır.

Başarılı ihracatçılar, iyi bilgilendirilmiş olma eğilimindedir ve tüketici segmentleri, tüketici kaynaklı teşvikler ve pazar bölümlenmesine yönelik demografik olmayan yaklaşımlarla ilgili mevcut eğilimlere ayak uydurabilir gibi görünmektedir. Ayrıca, firmalar, ihracatın zorlu ve vergilendirici bir girişim olduğu ve işlemlerin ötesinde çeşitli halklarla karşılıklı yararlı ilişkiler kurması gerektiği konusunda net bir anlayışa sahipler. Bu aynı zamanda, “dışlanmışlığın” üstesinden gelme eğilimi nedeniyle uluslararası pazarlarda iyi bağlantılı firmaların nasıl başarılı olduklarını vurgulayan ağ görüşü ile de uyumludur (Johanson, Vahlne, 2009: s. 1417). Araştırma sonuçları ayrıca, ihracat pazarlaması yaklaşımının stratejik olarak ihracat performansını artırabileceğini göstermektedir. İhracat pazarlaması stratejisinin benimsenmesi pazar liderliği pozisyonunu sağlamaya denk gelmektedir. Bu nedenle, bu çalışmadaki ihracatçı pazarlamacıların pazar oryantasyonunun benimsenmesi veya pazarlama kavramının bir ihracat pazarı karması stratejisine dönüştürülmesi konusunda liderlik pozisyonunda olduklarını söyleyebiliriz.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Kaynaklar

- Baş, A. Şenbabaoğlu, E. Dölarslan, E.Ş (2016), “İşletmelerin Müşteri Odaklılık ve Müşteri Tatmini Düzeylerinin Güven Oluşumuna Etkisi: Müşteri Boyutunda Bir Değerlendirme”, sayı 71, ss. 1267-1289
- Deshpandé, R. Farley, J.U. Webster, F.E. (1993) Corporate Culture, Customer Orientation, and Innovativeness in Japanese Firms: A Quadrad Analysis , Journal of Marketing, p. 23-37
- Ekber, Ş., & Ahmadov, F. (2017). Pazar odaklılık yaklaşımları: bir literatür incelemesi. Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 33-44.
- Johnasson, J. Vahlne, J.E. (2009) , “The Uppsala Internationalization Process Model Revisited: From Liability of Foreignness to Liability of Outsidership”, [Journal of International Business Studies](#), p. 1411-1431
- Kickul, J. Gundry, L.K. (2001), “Breaking through boundaries for organizational innovation: new managerial roles and practices in e-commerce firms”, Journal of Management, 27: p. 347-361
- M.R.Solomon, G.W. Marshall, E.W.Stuart, (2008). “Marketing: Real People, Real Choices”, Prentice Hall, New Jersey.
- Slater, S.F. Narver, J.C. (1999). “Market-Oriented is more than being Customer-Led”, Strategic Management Journal, p. 1165-1168
- Yücel, A. (2019), “İhracat Pazarlaması Stratejileri ile Firma Performansı ilişkisi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 220-225
- Çevrimiçi kaynak:** <http://www.worldstopexports.com/azerbaijans-top-10-exports/> (04.06.2018).

Rusya-İran Ekonomik İlişkileri

Araz HÜSEYNOV

Azerbaycan Devlet İktisat Universitesi

Araz-huseynli@mail.ru

Özet

Rusya-İran ekonomik ilişkileri petrol, doğalgaz, nükleer, mal mübadesesi, turizm alanlarında gelişmiştir. Taflar arasında ekonomik ilişkilere baktığımızda taraflar, zorunlu durumda kaldıkları için bu ilişkileri geliştirmiştir. Böyle ki, Batı tarafının her iki tarafa yaptığı yaptırımlardan dolayı taraflar karşılıklı ekonomik bağımlılık yaşamışlardır. Makalede ikili ticari ilişkilere genel bir şekilde dokunulmuştur.

İran ve Rusya arasındaki ilişkilere baktığımızda ilişkilerde yalnızca iki önemli siyasi aktörün arasındaki bağ açısından değil, uluslararası ve bölgesel bakış açıları bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Makalede Rusya-İran ilişkileri aynı başlıktında ilk önce tarihsel daha sonra ise askeri ekonomik, enerji ve diğer alanında ele alınmıştır. İlişkilere genel olarak baktığımızda enişli kalkışlı bir yol sürdürdüğünü göre bileriz. Özel olarakda , Rusya Federasyonu İran'a satacağı S-300 füze savunma sistemleri anlaşmasını reddettikten sonra, yaşanan gerilemeni göstermek olar. Fakat Vladimir Putin'in yeniden Rusya Devlet Başkanı seçilmesinden sonra Rusya Federasyonunun yaşadığı bölgesel ve uluslararası kalkınma ikili ilişkileri geliştirmiştir. Sadece olarak bir yıl içinde 170 diplomatik heyetin değişilmesi ilişkilerin ne kadar ciddi bir gelişim yaşadığına örnek göstermek olar. İki ülke arasında Soğuk Savaşdan sonra farklı hususlarda diplomatik görüşmeler daha da artmış ekonomik, siyasi ve kültürel işbirliği alanlarında anlaşmalar yapılmıştır.

Sonuç olarak İran ve Rusya işbirliği ve koordinasyon yoluyla, Amerika Birleşik Devletleri'nin tek taraflı yaklaşımlarının daha da güçlenmesini ve diğer Batı ülkelerinin zorbalık politikalarını önleyerek Orta Doğu'daki bölgesel kalkınmada büyük rol oynayabileceklerini kanıtlamışlardır diğе bileriz.

Anahtar kelimeler: Rusya, İran, Ekonomi, Ticaret, İthalat, İhracat

Giriş

Soğuk Savaş sonrasında taraflar arasında ekonomik ilişkilerin hacminde artış yaşanmıştır. Bu artışın yaranmasına neden ise Batı tarafının Rusya'ya uyguladığı yaptırımlar idi. İkili ekonomik ilişkiler, 1995 yılı Almanya ve Ukranya'nın ABD'nin tepkisi ile geri çekilmesinden sonra Rusya'nın Buşehr'de nükleer santrelini kurmasından sonra başlamış ve petrol ve doğalgaz, nükleer, ulaştırma ve haberleşme, imalat sanayi-inşaat ve Hazar'daki kaynakların ortak kullanımı gibi ekonomik alanlarda stratejik ortaklık kurulması temelleri atılmıştır.

Makalede taraflara arasında Soğuk Savaş sonrası karşılıklı olarak toplam ithalat ve ihracat oranları listesi verilip ve bu listeden yıllık faiz oranları çıkartılmıştır. Daha sonra İrana yapılan yaptırımların kalkmasından sonra Rusya'ya buraka bilecek izlerinden bahs edilmiştir.

Makale özet, giriş, bir bölüm ve sonuç hisseden oluşmuştur.

Metod

Araştırma nicel araştırma yöntemindedir. Araştırma amaçsal açıdan betimleyici araştırma tipindedir.

Analiz

Araştırmada taraflar arasında ekonomik ilişkilerin nasıl ilerlediğini görmek için regresyon analizi yapılmıştır. Günümüzde Uluslararası politika ve ekonomi gibi kavramlar bir-birlerine bağlı bir konumdadır. İki Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve ekonomik kriz gibi tarihi olayların birbirini etkilemesi, 1991 sonrasında güvenlik ile ekonomik çıkarlar hakkında bahs edilerken, bu konuların bir arada konuşulması bu bağıllığı bizlere göstermektedir.

Soğuk Savaş sonrası tarafların ekonomik ilişkilerine baktığımızda, dış ticaret hacimlerinin her geçen yıl arttığını görebiliriz. 1979'da İran devriminden sonra kesilen Rusya-İran ilişkileri, 1986 yılında 1,5 milyar dolarlık bir anlaşma ve tüm seviyelerde resmi ziyaretlerle devam etdirildi. (kaynak: Andrey Gennadeviç Volodin, Dr. of History,2014:15)

Moskova'nın İran ile ekonomik işbirliğinin güçlendirmesine neden, Batılı devletlerin Rusya'ya yaptıkları ekonomik yaptırımlar idi. Taraflar arasındaki ekonomik ilişkilere baksak, Batılı devletlerin İran'a uyguladığı ekonomik yaptırımlar, Rusya-İran ilişkilerine zara vere bilmemiştir. Batı tarafının İran'a uyguladığı banka yaptırımları, taraflar arasındaki ticaret ilişkilerinde zorluk yaratsa da, taraflar kendi aralarındaki yaptıkları mal mübadelesi yolu ile ekonomik ilişkilerini sürdürmekteydi. (kaynak: Elnur İsmayılov,2014:2)

Ekonomik ilişkiler, 1995 yılı Almanya ve Ukranya'nın ABD ve İsrail'in tepkisi ile geri çekilmesi, Buşehr nükleer santrelinin Moskova tarafından kurulmasından sonra başlamış ve santrellerin sayı növbeti aşamada 3, en sonda ise sayı dokuza kaldırılacaktı. Nükleer santrelinin tesisine dair razılıklara gelinmesi, ilişkileri daha da ilerilemesine neden olmuştur. Özellikle 1995 yılı tarihinde her iki tarafın üst düzey yetkilerinin görüşmesi, Moskova ve Tehran arasında petrol ve doğalgaz, nükleer, ulaştırma ve haberleşme, imalat sanayi-inşaat ve Hazar'daki kaynakların ortak kullanımı gibi ekonomik alanlarda stratejik ortaklık kurulması temelleri atılmıştı. (kaynak: Journal for Iranian Studies,2017) 2012-2016 yılları arası Rusya ve İran ilişkilerinin belki de en iyi zamanını yaşıyordu. Böyle ki, İran petrol ve doğalgaz pazarında, Rusya'nın pazardaki payına ziyan vurmamış, Batı aleyhine olan politikada Rusya ve Çin ile benzer fikir sahibi olmuş ve kendine, yapılan yaptırımlar sonucu yaşanan ekonomik zarardan

çıkmaq için Güney Kafkasya ve Türkistan'ın güney batısında kendi etki alanını artırmak için hiç bir faaliyetde bulunmamıştır.

İran'a yapılan yaptırımlar kalkarsa bu Rusya ekonomisi için derin iz burakacaktır. Eğer yaptırımlar İran üzerinden komple kaldırılırsa, o zaman İran pazarı, önemli yatırımlar yapılabilecek ülkelerin üzüne açılacaktır. Fransa, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinin İran pazarında yer almaları, Rusya'nın İran ekonomisine olan etkisinin azalma tehlikesi demektir. Almanya ve diğer Avrupa ülkeleri Moskova'nın Batı kıtasındaki doğalgaz üzerinde olan hegemonyasını zayıflatmak için İran ile olan ekonomi ilişkileri ilerletmek istemektedir. Özellikle Batı ülkeleri içerisinde Almanya eski zamandan İran'la iyi ilişkiler yapmıştır. Almanya 2004 yılında İran'a 5,9 milyar dolarlık bir yatırım yapmış, fakat daha sonra ekonomik yaptırımlardan dolayı yatırımlar hayata geçmemiş ve ticaret alanındaki ilişkiler iniş yaparak 2010'da 4,71 milyar Euro'ya düşmüştür. 2014 yılında ise bu rakamlar 2,68 milyar Euroya kadar düşüş yapmıştır. Almanya Ticaret ve Sanayi Odası verdiği bilgilere göre, eğer yaptırımlar tamamen kalkarsa taraflar arasındaki ticaret hacmi yıllık olarak 13,4 milyar Euro'ya kalkması tahmin ediliyor. Rusya ekonomisi için diğer bir zarar alanı ise Çin-İran ilişkileri ile ilgilidir. Böyle ki, 2012'de Çin, İran'a yaptırımlar nedeni ile İran petrolündeki idhalatın %50'sini sahiplenmekte idi. İran tarafı eğer yaptırımlar kalkarsa üretim kapasitemizi artırmak isteyindeyiz diye vurgu yapmışlardı.

İrana karşı yapılan yaptırımların sıkıştırılmasından bir yıl önce, günlük petrol üretimi 4 milyon varil idise, bu rakam 2010 yılında 3 milyon varil miktarına ulaşmıştır. Nisan 2015'te İran Devlet Petrol Şirketi (NIOC) ve Çin'in Unipetec, Sinopec ve Zhuhai Zhenrong şirketleri arasında imzalanmış anlaşma ile Çin'e yapılacak petrol ve kondensat gaz ihracatında ve Pekin hükümetinin İran'ın petrol ve doğalgaz sektörüne yapılacak yatırımlarının artırılması konusunda karar alınmıştır. İran ve Rusya arasındaki ekonomik ilişkiler, çoğunlukla Rus yapımı üzerine, askeri silahlar ve nükleer reaktörler inşa etmek için teknolojik işbirliği üzerine yoğunlaşmış. 2000 yılında Rusya'da bir iç ekonomik toparlanma, Rus üreticilerin ürünlerini yurt dışına ihraç etme kapasitelerini artırdı. Bununla birlikte, bu iki ülke arasındaki ticaret defalarca kez artım ve azalma ile müşahade olunmuştur. İndirgemenin başlıca nedeni, İran'a karşı yaptırımlar olmuştur. (Elnur İsmayılov, 2015:3) İki devlet bazı ekonomik işbirliği yoluyla ticaret cirosunu geliştirmek için anlaşmalar yapmışlardır. Örnek olarak 2009'da tarım anlaşması, 2008'de telekomünikasyon sözleşmesi, 2010 yılında enerji sektörlerinde işbirliğini artırmak için anlaşma, 2014 yılında ortak ticaret komisyonu toplantısı, hemçinin bankacılık sistemleri arasındaki finansal işlemlerin iyileştirilmesi için ortak düzenleyici bir yapı oluşturulması, 2015 yılı Aralık ayı ekonomik işbirliğini kolaylaştırmak için her iki tarafın ulusal paralarını ticaret borsasında kullanmayı kabul etmeleri, takas ticaretinin artırılması için

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

sözleşmeler, ortak bir İslam bankasının açılmasını dair görüşmeleri göstermek olar. Çok sayıda ekonomik işbirliği ve bu iki ülke arasındaki ticaret çoğunlukla Zarubezhneft, Tatneft, Stroytansgaz, Rus Demiryolları, Kamaz, İran Petrol Şirketi, İran İslam Cumhuriyeti Demiryolları gibi Ulusal devlet şirketleri üzerinden yapılmıştır. (<http://www.iran-daily.com>) Rusya-İran 2014 yılı tarihinde kendi aralarında ekonomik iş birliğinin geliştirilmesine dair bir memorandum imzadılar. Anlaşma ile Rusya yıllık olarak İran tarafından yaklaşık 2,35 milyar dolar değerinde petrol ve petrol ürünü alıp kendi adı altında dünya piyasasını sunacak; buna karşılık olarak ise İran Rusya'dan tahıl (İran Rusya'dan yıllık olarak 5-7 milyon ton tahıl ürününü idhal ediyor ki, bu da yıllık idhatın %15-20-i demektir.), makine ürünleri, ağır kamyonlar gibi ürünleri alacaktır.

İran'ın 2011 yılındaki yaklaşık 137,421 milyar dolar olan genel ihracatı, 2016 yılına kadar sürekli gerilemiştir. 2016 yılında İran genel ihracatı %39,41 gerileyerek 83,148 milyar dolar değerinde gerçekleşmiştir. 2017 yılında ise %22,89 gerileme ile 62,703 milyar dolar kaydedilmiştir.

Tablo1: İran'ın toplam ihracat ve ithalatının listesi (2011-2017 milyar dolar)

Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	137,421481	132,713014	92,1228,00	90,328135	60,040642	83,148194	62,703291
İthalat	57,487546	51,457 988	48,431895	52,249795	40,043150	42,702118	51,114309

Kaynak: İran İslam Cumhuriyeti Gümrük İdaresi (IRICA) (Trademap) 2017

2010 yılında 55,729 milyar dolar değerinde olan İran'ın genel ithalatı, dalgalı bir seyir izlemiş, 2011 yılında %3,6 artım olmuşsa da 2012 yılında %10,5 azalan ithalat, 2013 yılında ise daha %5,8 gerilemiş, 2014 yılında %8,3 artış yaşayan ithalat, 2016 yılında 2014 yılı ile kıyasla %19,2-le (42,7 milyar dolar) gerileme yaşamıştır. 2017 yılında ise %21,4 artımla 51,114 milyar dolar pay kaydedilmiştir. İran'ın en fazla ithal ettiği ürün grubu, 7 milyar dolar ithalat değeri ve toplam ithalattan aldığı %16,1 pay ile yer alan makine, nükleer reaktör ve kazanlardır.

2011 yılında 516,992 milyar dolar olmuş Rusya'nın genel ihracatı, 2013 yılına kadar (527,265 milyar dolar) artım yaşamıştır. 2016 yılında ihracatda, 2013 yılı ile kıyasla %45,9 (285,491) gerileme baş vermiştir. 2017 yılında ise bir önceki yıla kıyasla %25,9 (359,151) artım yaşanmıştır. (kaynak: <https://www.trademap.org/>)

Tablo 2: Rusya Federasyonu toplam ihracat ve ithalatının listesi (2011-2017 milyar dolar)

Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	516,992618	524,766421	527,265919	497,833529	343,907652	285,491052	359,1517
İthalat	306,091490	316,192918	314,945095	286,648777	182,781965	182,2616,56	228,2125

Kaynak: BM Comtrade Veri Tabanı . (Trademap) 2017

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2010 yılı 228,911 milyar dolar olan Rusya ithalatı, 2012 yılına kadar (316,192 milyar.dol) artım yaşamıştır. 2017 yılında 228,212 milyar dolar kaydedilen Rusya ithalatı 2013 (314,945) yılı ile kıyasla %27.3 oranında gerileme yaşamıştır. Rusya'nın 2013 yılı ihracat gelirlerinin % 68'ini petrol ve doğal gaz satışlarından elde ettiği gelir oluşturmaktadır.

2007 yılında İran İslam Cumhuriyeti Gümrük İdaresi'nin 2001'den 2017'e kadar verdiği resmi istatistik belgelere göre, Rusya'nın İran'a yaptığı ihracat 2004, 2006, 2010 yıllarında olumsuz bir yönde değişmişti. Bu büyük düşüşün temel nedenleri, İran'a karşı çeşitli yaptırımlar ve bu iki ülke tarafından ticaret bariyerini çözmek için, ciddi bir girişimde bulunulmaması idi. 2011 yılından başlayarak olumlu değişimleri göre bileriz. 2011-2017 yılları arasında her iki ülkenin kendi ithal ve ihracat oranlarından başka da tarafların kendi aralarındaki ticaret payının gözden geçirilmesinde fayda olardı. Geçtiğimiz 20 yıla baktığımızda, İran'ın Rusya'dan olan ithalat oranı İran'ın toplam ithalatının 1994' yılında % 2.2, 2013 yılında %2.4, 2016 yılında %4.4, 2017 yılında %2.6 olmuştur. İran'nın toplam ithalatı 2001 yılında 16,173 milyar olduğu halde 2017 yılında 51.114 milyar dolara yükselmiştir.

Öte yandan, İran'ın Rusya'ya yaptığı ihracat 2013' yılında 432,921 milyon dolarla İran'ın toplam ihracat hacminin (bak.Tablo1) % 0.46 oranında olurken, 2016 yılında ise 302,550 milyar dolarla %0.36, 2017 yılında 389,421 milyon dolarla %0.62 oranında olmuştur. Bu ise Rusya'nın 2013 yılında toplam ihracatının %0,22 iken, 2016 yılında %0.65, 2017 yılında ise % 0.36, toplam ithalatının 2013 yılında %0.89, 2016 yılında %0.16, 2017 yılında ise %0.7 oranında olması demektir. (bak.Tablo 3.2) Tablo 3.3-de Rusya' nın İrana olan ihracatı 2013 yılında 1,168616 milyar dolar, 2016 yılında 1,881772 milyar dolar olduğunu göre bileriz.

Tablo 3: Rusya Federasyon'unun İran ile 2011-2017 Yılları Arasındaki Ticaret Rakamları (milyar dolar)

Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	3,277140	1,900387	1,168616	1,325514	1,017214	1,881772	1,314796
İthalat	351,439	428,460	432,921	355,129	261,386	302,550	389,421

Kaynak: BM Comtrade Veri Tabanı . (Trademap) 2017

İran'ın ithalat yaptığı başlıca ülkelere baktığımızda Rusya 1,314796 dolarla İtalya'dan sonra 9-cü sıradadır. 2013 yılı ile 2017 yılı İran'ın Rusya'dan yaptığı ithalat kıyaslan- dıkda %11.2 oranında artım yaşanmıştır. (bak.Tabalo 4)

Tablo 4: İran'ın ithalat yaptığı başlıca ülkeler

Ülke	2013	2014	2015	2016	2017
Birleşik Arap Emirlikleri	11129,499	112078,99	108142,81	5689,198	

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Çin Halk Cumhuriyeti	97720,11	127188,97	177701,07	106963,26	186420,27
Kore	39423,00	44167,72	37590,73	34600,89	40269,24
Hindistan	43093,64	3,7825,52	31268,69	19550,62	1980,8,14
Türkiye	36050,82	38732,93	36642,28	27245,42	32599,95
Almanya	22936,80	24544,90	23306,71	25335,02	34103,28
İtalya	838,712	10935,28	1325,00	12268,41	19526,30
Brezilya	429,483	337,843	1,666,1,85	1,208,3,25	25596,57
RF	11686,16	13255,14	10172,14	10172,14	13147,96

Kaynak: İran İslam Cumhuriyeti Gümrük İdaresi (IRICA) (Trademap) 2017

İran İslam Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasındaki ikili ticarete hangi ürünlerin daha çok satıldığına bakmağımızda da fayda olur. İran'ın Rusya'ya ihrac yaptığı ürünler içerisinde esas olarak gıda ürünleri ve işlenmiş ürünlerdir: sebze, tahıl, kakao, kakao ürünleri, şeker, şeker ürünleri, süt, doğal bal, yenilebilir sebzeler, nişasta, pastane ürünleri ,tuz, fındık ve diğerleri. Rusya'nın İrana olan ihracatı içerisinde demir ve çelik, kağıt hamuru, odun, odun kömürü, makine, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon, demiryolu ve ya tramvay lokomotifleri, vagonlar, gemiler, tekneler ve yüzer yapılar, plastik ve plastik ürünleri, cevherler diğerlerini göstermek olur. 2015 yılında Rusya'dan İran'a ihraç edilen tahıl ve tahıl ürünlerinde satış önceki ve sonraki yıllarla kıyasda daha pik zirveye çatmıştır. Sebep ise Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi nedeni ile ona yapılan ambargolardır. 2014 yılında Rusya'dan ilk defa tahıl tedariki metal ihracatını geçmi geçmiştir. Tablo-5 ve 6'de biz bunları genel şekilde göre bileriz. (kaynak: <https://www.trademap.org>)

Tablo5: Rusya'nın İran'dan ithal ettiği ürünler

Tüm ürünler	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Yenilebilir meyve ve fındık; narenciye veya kavun kabuğu	184,639	160,134	103,264	82,884	110,151	120,505
Yenilebilir sebzeler, belirli kökler	99,604	115,309	117,414	106,931	103,984	119,923
Kahve, çay, baharatlar	2,912	2,762	2,219	2,881	933	815
Plastikler ve bunların ürünleri	17,164	14,968	19,044	12,552	10,869	20,162
Sebze, meyve, fındık	16,166	23,178	23,857	9,586	10,474	13,749

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Tuz; sülfür; toprak ve taş; Sıva malzemeleri, kireç ve çimento	29,651	48,815	42,211	13,445	2,880	6,406
Tahıl, un, nişasta veya süt müstahzarları; pastane ürünleri	71	126	126	451	266	1,309

Kaynak: BM Comtrade Veri Tabanı . (Trademap) 2017

Tablo.6: Rusya'nın İran'a ihrac ettiği ürünler

Tüm ürünler	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Tahıl	484,769	304,400	532,817	437,062	314,920	355,107
Demir ve çelik	863,103	363,860	396,524	207,343	278,730	279,154
Hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar ve yemeklik yağlar;	29,167	38,246	42,090	32,271	89,563	146,429
Odun ve ağaç ürünleri; odun kömürü	208,108	166,191	130,010	120,294	97,704	125,702
Makine, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler; bunların parçaları	35,769	25,395	15,240	69,058	67,052	93,402
Elektrikli makine; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon. .	64,033	78,088	52,625	22,232	437,729	42,282
Demiryolu veya tramvay lokomotifleri, vagonlar ve bunların parçaları; demiryolu veya tramvay hatt armatürleri.	2,990	2,503	1,416	3,164	26,076	1,309

Kaynak: BM Comtrade Veri Tabanı . (Trademap) 2017

Taraflar arasında turizm sektöründe de ilişkiler yapılmıştır. 2016 yılı Rusya'nın Rus Turizm ajanslığı başkanı Oleg Safonov ile İran kültürel miras, el sanayi ve turizm teşkilatı başkan yardımcısı, Murtaza Muvahhid Rahmani Tahran'da yapılan görüşmede, 2016-2018 yılları için ortak eylem planı da dahil, vize prosedürlerini düzene koymak için turizm dalında bir takım iş birliği anlaşması imzalandı. Bu yıllarda Rublenin değer kaybetmesiyle, Rusya'ya gelen İranlı turistlerin sayısı da arttı. Yaklaşık 67 bin İranlı turist, 2016 yılında bir önceki yıla göre% 72'lik bir büyüme oranıyla Rusya'yı ziyaret etti. İran'ı ziyarete gelen Rus turistlerin sayısı ise 25 bin olmuştur. Ruslar, 2018 yılında 100 bin ziyaretçi geçeceğini bekliyorlardı. Mart 2017 yılı İran devlet başkanı Ruhani, Moskova'ya yaptığı ziyaret zamanı Putinle görüşmesinde, Moskova ve Tehran her iki tarafın turist grupları seyahat yaparken karşılıklı olarak vize sistemi tatpik edilmeden, yapabilmesini öngören anlaşmayı da imzaladılar.

Sonuç ve Öneriler

RF ve İran arasında bazı sorunlar yaşansa da taraflar kendi aralarında, ortak çıkarlar etrafında yakınlaşmalarını devam ettirmektedirler. Taraflar arasındaki ilişkiler SSCB döneminde sınırlı hudutlarda yapılsa da, SSCB'nin dağılmasından sonraki yıllarda, bölgesel iş birliğinden nükleer iş birliğine kadar uzanmıştır. Rusya'nın İran politikasındaki temel hedefi, İran'ın jeopolitik durumuna ve İran'a ihrac ettiği silah ve nükleer malzeme ticaretine göre şekillenmiştir.

Genel bir değerlendirme yapsak Rusya-İran arasında yaşanan ilişkilerin sonucunda yapılan anlaşmalar kalıcı bir ortaklığın göstercisi gibi değil de iki ülkenin ekonomik ve stratejik çıkarlarının kesişmesi nedeniyle başvurdukları kazan-kazan siyasetinin sonucu olarak okunmalıdır.

Öneri olarak ise taraflar Batının uyguladığı yaptırımlardan dolayı zararlardan kaçınılması için kendi aralarında ticaret zamanı ulusal paraların kullanılmasını sağlamak, bir birlerine idhal etdikleri ürünlerde gömrük rüsumlarının kaldırılması gerekir.

Kaynaklar

- Andrey Gennadeviç Volodin, Dr. of History; Y.Y. Belobrov, Ph.D. in Political Science; Sergey.V. Demidenko, Ph.D. in History; Nikolay.I. Kozyrev; Y.V. Lankin; V.Y. Novikov, Ph.D. in Economics; V.I. Sazhin, Ph.D. in History; V.I. Yurtaev, Dr. of History “Modern Russian-Iranian Relations: Challenges and Opportunities (Working Paper)”, Russian International Affairs Council (RIAC), (Moskova 2014), s. 15.
<http://russiancouncil.ru/common/upload/WP14Russia-Iran-En.pdf>
- BBC News“İran uranyum zenginleştirme kapasitesini artırıyor”. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44378866> (6 Haziran 2018)
- BM Comtrade Veri Tabanı
https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1|643||TOTAL||2|1|1|2|1|2|1|

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Elnur İsmayılov “Lozan Çerçeve Antlaşması Sonrasında İnan-Rusya İlişkilerinin Geleceęi” Bilgisem Analiz/Rusya NO: 1206 (14 Nisan 2015) ss.2-4

İnan İslam Cumhuriyeti Gümrük İdaresi

(IRICA) https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx?nvpm=1|364|||TOTAL||2|1|1|1|2|1|2|1|

“Journal for Iranian Studies” Year 1,issue 3, (June. 2017)

“Russia offers gas, oil swap deals to Iran”, Iranian Daily, <http://www.iran-daily.com/News/129541.html>

“Russia sign deal to form a joint banking oversight body”. Press TV. <http://www.presstv.ir/Video/2015/03/14/401800/Iran-Russia-move-closer-to-joint-bank> — 2015 (Erişim tarihi 09.04.2015)

Rusya ile İnan vizeleri karşılıklı olarak kaldırdı.

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/709050/Rusya_ile_inan_vizeleri_karsilikli_olarak_kaldirdi.html

Tayyar Arı, “Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İşbirliği”, MKM Yayıncılık, (Bursa, 2008), s. 39

"Made in Azerbaijan Nar Ürünleri" - SWOT Analizi ile Çözümleme

Asya CƏFƏROVA

Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

c.asya96@gmail.com

Özet

Çalışmanın amacı, Azerbaycan Nar Sektörü'nün SWOT analizini yaparak, Azerbaycan'ın Strateji Yol Haritasında da yer alan "Made in Azerbaijan" markasının yaratılması yönünde öneriler geliştirmektir. 3 ayrı mülakat formu hazırlanmış, 11 nar yetiştiricisi, 1 nar ve nar ürünlerinin üretimini yapan iş adamı, 2 nar ürünleri üretimi ve ihracını yapan şirket ve Azerbaycan'da üretim ve ihraca destek amaçlı faaliyetde bulunan 3 kurum olmakla toplamda 17 görüşme yapılmıştır. Nar yetiştiricileri ile yapılan görüşmede örnekler kolayda örnekleme yolu ile seçilmiştir. Hem internet araştırmasından, hem de mülakatlardan elde olunan bilgiler yorumlanarak, Azerbaycan Nar Sektörü'nün SWOT analizi yapılmıştır. Elde olunan bulgulara göre Azerbaycan'da Nar Sektörünün güçlü yanlarının tarçılık tarihinin eskilere dayanmasından, coğrafi özelliklerden ve nar yetiştirme becerisine sahip işgücünün olmasından kaynaklanmaktadır. Sektörün zayıf yanlarına bakıldığında ise üretim sürecinden kaynaklanan, sulama, ilaçlama, gübreleme vb. sorunların olması, teknolojik araç ve gereç yetersizliği, satış ve depo altyapısının yeteri kadar gelişmemesi, çiftçilerin ve şirketlerin finansal sorunlarının olmasından vb. kaynaklandığını görebiliriz. Sağlık bilincine sahip tüketicilerin sayısının artması, Avrupa ülkelerinde nar ürünlerinin popüler olması ile ilişkili olarak pazarın mevcudluğunu vb. sektörün fırsatları olarak değerlendirebiliriz. Sektör için tehdit oluşturan unsurlara baktığımızda güçlü üretime sahip ve güçlü pazarlama faaliyetleri olan, geniş tüketici kitlesine ve dağıtım kanallarına sahip rakiplerimizin mevcudluğunu ve piyasada daha önceden var olmasının ön plana çıktığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Nar, Azerbaycan, "Made in Azerbaijan", Markalaşma, Uluslararası Markalaşma

Giriş

2014 yılının sonlarından itibaren düşen petrol fiyatları, ekonomisi büyük oranda petrole bağlı olan Azerbaycan için olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Ülke parasının 1 yıl içinde 2 kat değer kaybetmesi ithalata bağlı Azerbaycan ekonomisini krize sokmuştur. Söz konusu ortamda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de belirttiği gibi petrol döneminin sona erdiği ve ekonominin dayanıklılığını ve sürdürülebilirliğini sağlamanın tek yolunun petrol dışı sektörlerin gelişmesinden geçtiğini söylemek mümkündür. Hedefler arasında ülkenin petrol dışı ürünlerde ithalattan bağıllılığının azaltılması, ihracatın artırılması ön plana çıkmıştır. Özellikle ihracatta hiç şüphesiz ki, güçlü markaların oluşturulması önemlidir. Bu bakımdan, belirlenen strateji yol haritasında "Made in Azerbaijan" markasının oluşturulmasına özel yer verilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 16.03.2016 tarihli ve "Ulusal Ekonomi ve Ekonominin Temel Sektörlerine Yönelik Stratejik Yol Haritasının Ana Talimatlarının Onaylanması Hakkında" kararına göre ilgili devlet kurumlarının, araştırma merkezlerinin ve

bağımsız uzmanların katılımıyla tarımsal üretim ve işleme endüstrisi alanlarındaki mevcut durum, sistematik bir şekilde analiz edilerek "Azerbaycan Cumhuriyeti Tarımsal Ürünlerin Üretimi ve İşlenmesi Üzerine Stratejik Yol Haritası" hazırlanmıştır.

Durum analizi, stratejik plan-stratejik hedefler, stratejik amaçlar, finansman mekanizmaları vb. yer aldığı "Stratejik Yol Haritası"nda alınacak önlemler sırasında "Made in Azerbaijan" markasının oluşturulmasına da yer verilmiş, yapılacak faaliyetler ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Çalışmada ilk olarak marka ve markalaşma, SWOT analizi ve nar ile ilgili teorik bilgiler verilmiş, daha sonra Azerbaycan nar sektörünün SWOT analizi yapılmıştır. Bu çalışma nar ürünlerinin markalaşması ve uluslararası piyasalarda satılması yönünde araştırmaların yapılması ve önerilerin verilmesini kapsayacaktır. Bu yönüyle çalışma özellikle güncel hesap edilmektedir.

a.Marka

Tüketiciyi davranışlarını etkileyen, ürün ve hizmetleri birbirinden ayıran, pazarlama çalışmalarının odağı markadır. Üreticiler ve tüketiciler açısından markanın farklı amaçları olabilir, fakat ortak amaç iktisadi hayatın bir parçası haline gelmiş olması nedeniyle markadan ve markalaşmadan yararlanmaktır. Marka, üreticilerin veya satıcıların, mallarının kimliğini belirleyen ve mallarını rakiplerinden ayırt eden bir isim, simge, şekildir veya bunların bileşimidir (Alan ve Yeloğlu, 2013).

Günümüze kadar marka ile ilgili pek çok tanımlar yapılmıştır. Amerikan Pazarlama Birliğinin tanımına göre; Marka, bir satıcı veya bir satıcı grubunun mallarını veya hizmetlerini tanımlamak ve bu malları veya hizmetleri rakiplerinkinden ayırt etmek için kullandığı ayırt edici bir isim ve / veya sembol (logo, ticari marka veya ambalaj tasarımı gibi)'dür. Bir marka, müşteriye ürünün kaynağını gösterir ve hem müşteriye hem de üreticiyi, benzer ürünler üretmeye çalışan rakiplerden korur (Ghodeswar, 2008; Çelik ve diğ., 2015; Kuruşçu, 2017; Baş ve Yaman, 2015). Daha basit bir ifade ile söylersek marka, bir firmanın mal ve hizmetlerini başka firmaların mal ve hizmetlerinden ayırt etmesini sağlar (Erol, 2000).

b.Markalaşma

Markalaşma, maddi unsurlar kadar maddi olmayan psikolojik unsurları da kullanarak bağlılıklar kurma yoluyla bir firmanın, ürünlerini ve hizmetlerini piyasada farklılaştırmasıdır. Bu farklılaştırma firmaya uygulayacağı çeşitli amaçları gerçekleştirme fırsatı sunmaktadır. Markalaşma aslında farklılaştırmaya dayanan rekabet stratejisinin bir unsurudur. Farklılaşma tüm sanayi içinde özel ve farklı bir şey yaratmayı gerektirmektedir. Çeşitli şekillerde

farklılaşma yaklaşımları olabilir; tasarım ve marka, teknoloji, özellikler, müşteri hizmetleri, pazarlama, ürün farklılıkları veya pazara ilk giren firma olmak farklılaşmayı ve müşteri sadakati kazanmayı sağlar. Farklılaşma sonucu müşterilerin fiyata karşı duyarlılıkları azalacağından bu durum firmalara rekabet avantajı sağlar (Alan ve Yeloğlu, 2013).

Markalar işletmeler için büyük bir değere sahip oldukları için marka ile ilgili kararlar büyük önem taşımaktadır ve bu sebepten dolayı marka oluşturma sürecinde yöneticiler birçok faktörü dikkate almak zorundadır (Vuran ve Afşar, 2016):

Markalama Kararı: Marka ile ilgili verilmesi gereken ilk önemli karar, ürünlerin markalanmadan pazara sunulması veya markalanması kararıdır. Ürünlerin markalanmasındaki temel amaç rakip ürünlerden ayırtedilebilmesini sağlamaktır (Vuran ve Afşar, 2016).

Marka Adının Seçimi: İşletmeler markalama kararı verdikten sonra hemen marka adını belirlemeye çalışırlar. Marka adı, markanın ifade edilebilen, söylenebilen parçasıdır. Marka adı, yasal şartlara uymalı, kolay anlaşılmalı ve anlamlı olmalı, ürün ile ilişkili, pazarlama çalışmaları için kullanılabilir ve esnek olmalı, güzellik, dürüstlük gibi olumlu çağrışımlar oluşturmalı ve ürün ile ilgili değişimlere uyum sağlayabilmelidir (Vuran ve Afşar, 2016).

Marka Stratejilerinin ve Kararlarının Belirlenmesi: İşletmelerin başarılı olabilmeleri için markalamalarının işletmenin genel stratejilerine uygun olması, yani marka ve işletme stratejilerinin organizasyonun hedefleri doğrultusunda uyum içinde olması gerekmektedir ve ayrıca marka yönetimi işletmenin tüm çalışanları tarafından, özellikle de üst düzey yöneticiler tarafından desteklenmeli ve sadece pazarlama departmanının görevi olarak görülmemelidir (Börühan, 2008).

Çoklu Marka Stratejisi: Bir işletmenin rakipleri ile rekabet edebilmek için aynı ürün kategorisinde birden fazla marka geliştirmesidir (Vuran ve Afşar, 2016; Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008; Avcı, 2007).

Yeni Marka Stratejisi: Bir firmanın pazara yeni bir ürün sunduğu zaman, bu ürün grubuna daha önce kullandığı markalardan bağımsız olarak yeni bir marka adını benimsemesidir (Açıkgöz, 2009; Avcı, 2007). Levi's firmasının yeni pantolonuna Levi's Cotton değil de Dockers adını vermesini buna örnek olarak verebiliriz (Açıkgöz, 2009).

Marka Hattı Genişleme Stratejisi: Marka hattı genişleme stratejisi, başarılı bir marka adının aynı ürün grubunda aynı marka adı ile pazara ek ürünler sunmasıdır (Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008; Avcı, 2007).

Marka Genişleme (Marka Yayma) Stratejisi: Mevcut ve başarılı bir marka isminin, firmanın çıkardığı yeni ve farklı ürünleri pazara sunmak için kullanılması marka genişletme, diğer adıyla marka yayma veya marka esnetme stratejisidir (Börühan, 2008).

Ortak Marka: “Ortak marka iki ayrı firmanın yerleşik markalarını aynı ürün üzerinde kullanmasıdır (Açıkgöz, 2009; Avcı, 2007).

Markaya Ait Görsel İfade Tarzının Belirlenmesi: Marka adı, başlık, slogan, sembol, logo, grafik tasarım, ambalaj, renkler, ses gibi değerli nitelikler, öğeler görsel kimliği, başka bir deyişle görsel ifade tarzını oluşturmaktadır (Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008; Avcı, 2007). Görsel kimlik tüketici ile marka arasındaki ilişkiyi kolayca tanımlayabilmektedir (Börühan, 2008).

Amblem, Sembol ve Logo: “Amblem” sadece bir sembol, “logo”; sembolün firma adının yazılmış haliyle bütünleştirilmiş şeklidir (Avcı, 2007). Marka sembolü ise her hangi bir firmayı ve markayı göstermek için kullanılan ve marka adını içermeyen bir ticari tasarım, şekil ya da marka adının tamamının veya bir bölümünün yazı elemanlarının farklı bir tasarımından oluşan, markanın gözle görüle bilen şekilli kısmıdır (Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008; Avcı, 2007).

Başlık: Başlık, marka adına eşlik eden markanın tamamlayıcı unsurlarından biridir. Alıcılarla iletişim kurulmasına ve onların bu ürünü kendi akıl gözlerinde nereye yerleştireceklerine karar vermelerine yardımcı olur. Bu bakımdan da markayı nereye yerleştireceğimiz konusunda şüphemiz kalmaz (Avcı, 2007).

Slogan: Slogan, her hangi bir markanın işlevsel ve duygusal getirilerini tüketicilerine ve potansiyel tüketicilerine gösteren ifadesel bir satırdır. Ürün/hizmet ile ilgili yararı belirtmede oldukça etkilidir (Avcı, 2007) ve tüketicilere marka ile ilgili nasıl hissedeceklerini anlatır (Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008). Slogan markaya ekstra çağrışımlar sağlar (Açıkgöz, 2009; Avcı, 2007).

Ambalajlama: Ambalajı ürünün kendisinin veya ürün dizisindeki maddenin içine konulduğu bir kap, sarmalık veya konteyner şeklinde tanımlaya biliriz oluşturmaktadır (Açıkgöz, 2009; Börühan, 2008; Avcı, 2007). Ambalajlama ise ambalajın tasarımı ve üretimi ile ilgili faaliyetlerin bütünüdür (Börühan, 2008).

Marka Konumlandırma: Hedef pazarlarda işletmeler rakiplerinden konumlandırma faaliyetleri ile farklılaşabilmektedirler. Farklı markaların benzer ürün ve hizmetlerini bir birinden ayırt etmek için işletmelerin konumlandırma stratejileri oldukça büyük öneme sahiptir. Konumlandırmayı, seçilen pazar bölümlerindeki hedef kitle tüketicilerinin tutum ve algılarını,

ürün kullanma alışkanlıklarını analiz ederek tüketicilerin zihninde bir pozisyon, bakış açısı ve imaj yaratmak şeklinde ifade edebiliriz (Erçiş ve Çelebi, 2016). Diğer bir ifade ile, konumlandırma, müşterilerin bir pazarda önerilen ve / veya mevcut markalar hakkında nasıl düşündüklerini belirten bir kavramdır (Gwin ve Gwin, 2003).

Başarılı bir konumlandırma firmanın pazarda fiyat kontrolünü sağlamasına yardımcı olur, markanın müşteriler tarafından çok iyi bir şekilde tanınmasına ve güven temelli bir ilişkiye dayanarak sadık müşteri kitlesi oluşturmaya yardımcı olur. Sonuç itibarıyla firmaya rekabet etmede üstünlük sağlar ve pazar lideri olmasına yardımcı olur (Baran, 2012).

Marka değeri: Marka değeri kavramı ilk kez 1979 yılında Srivinasan tarafından yayınlanan makalede geçmiş ve markanın, üründen bağımsız olarak kendi katma değeri, yani fayda olduğu belirtilmiştir (İrmak, 20015). Firmaların başarılı marka pazarlama stratejileri geliştirmeleri için kritik olmasından dolayı, marka değeri birkaç on yıldır önemli bir araştırma konusu olmuştur (Broyles ve diğ., 2010).

Keller, marka değerini, marka bilgisinin markanın pazarlanmasına tüketici tepkisi üzerindeki farklı etkisi olarak tanımlamakta ve marka bilinirliği ile marka imajını müşteri bazlı marka eşitliği ile ilgili yapılar olarak önermektedir (Madhavaram ve diğ., 2005).

Kapferer, 1980'lerden önce firmaların çikolata veya pasta üreticilerine sahip olmak isterlerken, günümüzde KitKat veya Buitoni'ye sahip olmayı istediklerini, önceleri firmalar üretim kapasitesine sahip olmak isterlerken, günümüzde tüketicilerin zihnindeki yere sahip olmak istediklerini söylemektedir (Günay, 2017).

Marka değeri hakkında iki temel bakış açısı vardır: finansal, yani şirket bazlı ve tüketici ile ilgili. Birincisi, markaları bir logo, isim, slogan ve semboller aracılığıyla yaratılmış gerçek dünya varlıkları olarak gören bir finansal performansa dayalı yukarıdan aşağıya bir yaklaşımdır. Marka değerini parasal açıdan (fiyatlar, pazar payı ve karlılık) değerlendirerek şirketlere finansal değer katmaktadır (Hakala, 2012).

Market endüstrisinde, müşteri bazlı marka değeri, bir süpermarket zincirinin zaman içinde toplam marka oluşturma çabalarının bir sonucudur. Bu da, pazarlama mesajının günlük olarak çok sayıda hizmet, ürün, fiyat ve promosyon kararları ile gerçekleştirilmesini içerir (Allaway ve diğ., 2011).

Sun ve Collins tarafından (2006) Çin'in iki farklı şehrinde, Guangzhou (oldukça gelişmiş) ve Urumçi'de (nispeten gelişmemiş) Çinli tüketicilerin neden ithal meyve satın aldıklarını ve kalite özellikleri ile kullanım amaçları arasındaki ilişkiyi belirlemek için 1000 tüketici üzerinde anket araştırması yapılmıştır. İstatistiksel analiz, kullanım amacının insanların meyve kalitesi algılarını etkilediğini ve araştırılan iki şehir arasında beş kullanım amacının göreceli önemi bakımından önemli bir fark olduğunu göstermiştir. Bu çalışmanın sonuçları, Çinli tüketicilerin neden ithal meyve satın aldıklarını ve kalite özellikleri ile kullanım amaçları arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Böyle bir anlayış, Çin'de ithal edilen meyve pazarlamasında strateji ve politikaların geliştirilmesinde önemlidir (Sun ve Collins; 2006).

Lin ve Wu 2011 yılında Tayvan'da süpermarket tedarik yöneticilerine yönelik araştırma yapmışlar. Bu araştırma, Tayvan'daki süpermarketlerde tüketicilerin doğrudan satın alma yoluyla taze meyve ve sebze satın alırken kullandıkları değerlendirme kriterilerine odaklanmaktadır. Araştırma sonuçları, tedarik fiyatı, ürün kalitesi, ürün tutarlılığı ve gıda güvenliği olmak üzere tedarikçileri için en önemli seçim özelliklerini ortaya koymuştur (Lin ve Wu; 2011).

Chrysochou (2010), sağlıklı bir marka imajı iletmek için pazarlama karması elemanlarının nasıl kullanıldığı konusunda bir fikir birliği sağlamak ve sağlıklı bir marka olarak konumlandırılmış markaların kamusal söylemde nasıl ele alındığını keşfetmek amacıyla Danimarkada gıda ürünleri üzerinde bir vaka çalışması yapmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre; 1) Fiziksel ürün, sağlıklı bir marka imajının aktarılmasında önemli bir rol oynar. Öncelikle, belirli ürün kategorilerinde bir ürün diğerlerine göre daha sağlıklı bir imaja sahiptir ve bu sayede sağlıklı imaja sahip bir marka oluşturulmasını kolaylaştırır. Örneğin, bir süt ürünü bir meşrubattan daha yüksek düzeyde algılanan sağlıklılığa sahiptir, böylece bir süt markasını bir meşrubat markasından daha sağlıklı bir şekilde konumlandırmak çok daha kolay olacaktır; 2) Pazarlama yöneticilerinin verdiği yanıtlarda, reklam ve ambalaj tasarımı gibi iletişim ile ilgili unsurların, sağlıklı bir marka imajını aktarmada daha az etkili olduğu sonucuna varılmıştır; 3) Sağlık markalamasında iletişim kanallarından, daha az ölçüde yasal kısıtlamalara tabi olan web siteleri, sponsorluklar ve halkla ilişkiler sıklıkla kullanılmaktadır. Eğer şirket sembolik veya deneysel olarak sağlıklı bir marka imajı oluşturmayı hedefliyorsa, halkla ilişkiler ve ağızdan ağıza iletişim kanalları daha az tercih edilmektedir vb. Sonuç itibarıyla, sağlık markalamasının zor olduğu ve sağlık markalaması stratejisinin başarılı olması için çeşitli faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiği fikrine varılmıştır (Chrysochou; 2010).

c. Swot analizi

Başarılı bir şekilde faaliyet göstermek için, şirketin gelecekteki hedeflerini güçlü yönlerine yoğunlaştırması gerekirken, zayıf yönleriyle ilgili eğilimlerini artırması gerekmektedir. Bu nedenle, içsel güçlü ve zayıf yönlere cevap vermek, stratejik yönetim sürecinin önemli bir bileşenidir. Ancak bu konuda dış ortamdaki kaynaklanan fırsat ve tehditlere aşına olduğumuzda başarı elde edilebiliriz. İçsel güçlü ve zayıf yönlerin yanı sıra dış fırsatlar ve tehditlerin tanınması, SWOT analizi olarak da adlandırılan bir çalışma temelinde gerçekleşir (Houben, 1999). SWOT Analizi, herhangi bir kurumun veya yapının iç ve dışa yönelik durum analizini yapmak ve öncelikler belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Adı, Strengths (Güçlü Yönler), Weaknesses (Zayıf Yönler), Opportunities (Fırsatlar), Threats (Tehditler) kelimelerinin baş harflerinin kullanımından gelir (www.mutlutunc.com E: 16.04.2019). Bu kümenin özgüllüğü nedeniyle tüm şirketler için geçerli olan standart bir önemli faktör listesi bulunmamaktadır (Houben, 1999).

SWOT analizi bir örgütün güçlü ve zayıf yönlerini ve çevredeki fırsatları ve tehditleri tespit etmeyi amaçlar. Bu faktörleri belirledikten sonra, güçlü yönlere dayanan, zayıf yönleri gideren, fırsatları değerlendiren veya tehditlere karşı koyabilecek stratejiler geliştirilir. Güçlü ve zayıf yönler, kurumun dahili bir değerlendirmesi ve fırsatların ve tehditlerin harici değerlendirme tarafından tanımlanması ile tanımlanır. Dahili değerlendirme, örgütün güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek için örneğin personel, tesisler, konum, ürünler ve hizmetleri kapsayan örgütün tüm yönlerini inceler. Dış değerlendirme, fırsatları ve tehditleri belirlemek amacıyla siyasi, ekonomik, sosyal, teknolojik ve rekabetçi ortamı tarar (Dyson, 2004).

Genel olarak, bir SWOT analizi, belirli bir varlığın iç güçlü ve zayıf yönleri ile işletmenin piyasada karşı karşıya kalması gereken çevresel eğilimler (fırsatlar ve tehditler) arasındaki optimum eşleşmeyi ortaya çıkarmaya hizmet eder (Rizzo ve Kim, 2005).

d. Nar

Nar, hem tatlı, hem ekşi tada sahip olan, kırmızı ve sarı renkli, kalın kabuğunun içerisinde küçük çekirdekli taneciklerden oluşan, genellikle ılıman iklimlerde yetiştirilen bir meyvedir. Son yıllarda ihraç meyvesi olarak önem kazanan, oldukça kuvvetli bir meyve olan narın [günümüzde de ağacından çekirdeğine kadar her bir şeyi değişik alanlarda kullanılıyor](#). “Mürekkep, boya, sirke, tanen, hayvan yemi gibi ürünlerin elde edilmesinde hammadde olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden de ileriki zamanlarda bu meyvenin oldukça önemli bir endüstri bitkisi olacağı izlenimini de vermektedir” (TC.Milli Eğitim Bakanlığı: “Nar Yetiştiriciliği”, 2011).

Sağlıklı beslenme bilincinin dünyada giderek artması fonksiyonel gıdalar ve bu gıdaların fonksiyonel bileşenleri üzerine yapılan çalışmaları artırmıştır. Yapılan çalışmaların sonucunda nar meyvesinin de fonksiyonel gıdalar sınıfında yer alan bir meyve olduğu belirlenmiştir. İçerdiği bileşenler sayesinde birçok hastalıklarda faydalı olan bu meyve tıbbi bitki olarak ilaç endüstrisi için önemli hammadde durumuna gelmiştir (Şahin,2013).

Nar, taze olarak tüketilmenin yanı sıra meyve suyu konsantresi, meyve suyu, şarap, likör ve reçel gibi ürünlerde, çeşitli gıdalarda tatlandırıcı ve renk verici olarak kullanılmaktadır (Okumuş ve diğ., 2015). Son zamanlardaki yetiştirme tekniği, taşıma ve depolama alanlarında yapılan çalışmalar sonucunda üretim, tüketim ve ticareti artan bir meyve durumuna gelmiştir (TC.Milli Eğitim Bakanlığı: “Nar Yetiştiriciliği”, 2011).

Metod

Araştırma nitel bir çalışmadır. Katılımcıların Azerbaycan Nar Sektörünün genel durumu ile ilgili fikir ve düşüncelerini ölçmeyi amaç edinmiştir. İnternet üzerinden yapılan araştırmalardan elde edilen bilgiler ve 17 görüşmeden elde edilen bulgular doğrultusunda Azerbaycan Nar Sektörünün güçlü ve zayıf yanları, tehdit ve fırsatları belirlenerek SWOT analizi yapılmıştır.

İlk olarak XIII Nar festivaline katılan yerli nar üreticileri ile görüşülmüştür. Cevap vermek istemeyenlerin olmasından ve zaman ve mekandan kaynaklanan nedenlerden dolayı sadece 11 kişi ile görüşme yapılabildiği görülmüştür. Daha sonra 1 Sabirabadlı nar ve nar ürünleri üreticisi ile görüşülmüş, aynı sorular sorularak fikir ve görüşleri alınmıştır. Yorumlar el yazısı ile kaydedilmiş ve 15-20 dakika sürmüştür.

Araştırmanın 2. kısmında amaçlı (yargısal) örnekleme yöntemi kullanılarak, Azerbaycanda üretim ve ihraca destek amaçlı faaliyetde bulunan “Azerbaycan Nar Üreticileri ve İhracatçıları Birliği” (ANİİA) ve “Azerbaycan İhracat ve Yatırım Teşvik Vakfı” (AZPROMO) ile görüşme yapılmış, sorular ilgili şirketlerin yetkilileri tarafından cevaplandırılmıştır. Görüşmeler ses kaydı cihazı ile kaydedilmiş olup, 30-40 dakika sürmüştür.

Üçüncü mülakat formu Azerbaycan’da nar ürünlerinin üretimini ve ihracını yapan şirketler için hazırlanmış ve yine amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Azersun Holding’den ve Aznar şirketinden geri dönüş alınmadığı için sorular sadece iki şirketle; Gilan Holding ve AzGranata şirketinin yetkilileri ile görüşme yapılmıştır. Gilan Holding’le olan görüşme ses kaydı cihazı

ile kaydedilmiş olup, 30-40 dakika sürmüştür. Mülakat soruları E-posta aracılığıyla AzGranata şirketine gönderilmiş, şirket yetkilisi tarafından geri dönüşüm yapılmıştır.

Analiz

Mülakat görüşmeleri ve internette ilgili konu hakkında taramadan elde olunan bilgilere dayanarak Azerbaycan'ın nar sektöründeki SWOT analizi yapılmıştır.

Güçlü yanlar: Azerbaycan'ın nar sektöründeki güçlü yanlardan bazıları bunlardır:

- Azerbaycan'da nar yetiştiriciliği tarihin eskilere dayanması, insanlarımızın nar yetiştirme becerisinin ve alışkanlıklarının olması;
- Nar üretim potansiyelinin fazladır;
- Sahip olduğu coğrafi özellikler (toprak yapısı, iklim özellikleri vb.) daha kaliteli nar yetiştirilmesi açısından büyük avantajdır;
- Narlarının diğer ülkelerin narlarına göre daha kalitelidir (daha sulu, daha lezzetli, organik);
- Ek ilaveler ve zararlı maddeler içermediği için üretilen ürünler daha kalitelidir;
- Nar yetiştiriciliğinde kullanılan gübrelerin doğal ve organikdir;
- Hemen hemen tüm bölgelerde nar yetiştiriciliği vardır;
- Nar çeşitleri sayısının diğer ülkelere oranla daha fazladır;
- Nar ürünlerinin (komposto, nar ekşisi, nar şarabı vb.) üretiminin olması ve satışına yüksek ilginin olması;
- Komşu devletlerde “nar” denildiği zaman Azerbaycan'ın akla gelmektedir;
- Tarım sektörüne ve ayrıca olarak narçılığa devlet desteği vardır;
- Uluslararası pazarlara yakınlık (Azerbaycan, Rusya pazarı gibi büyük bir pazara yakın ve Avrupa ve Orta Doğu pazarlarına erişim kolaylığı var);
- Hem bitki hem de hayvancılıkta üretimi yoğun bir şekilde artırmak için devlet destek mekanizmalarının kurulması;
- “Made in Azerbaijan” markasının yaratılması yapılması yönünde yapılan geniş çaplı faaliyetler;
- ANİA, AZPROMO gibi kuruluşların desteğinin olması;
- Yabancı ülkelerde geçirilen tanıtım faaliyetleri, ülkemizde geçirilen “Nar Festivali” etkinliği vb.;
- Nar bahçelerinin yıllar itibriyle daha da genişlenmesi;
- Üretim için yeterli iş gücüne sahip olma vb.

Zayıf yanlar: Azerbaycan'ın nar sektöründeki zayıflıklardan bazıları aşağıda gösterilmiştir:

- Eski dönemlere baktığımızda narçılığın daha az gelişmesi;
- Sulama sistemlerinin henüz tam gelişmemesi;
- İlaçlama ve gübreleme ile ilgili sorunların yaşanması;
- Hem nar yetiştiriciliğinde, hem de ürün üretiminde gereken makine ve teçhizatların yeteri kadar olmaması;
- Gerekli bilgilere ve teknolojik aletleri kullanabilme becerisine sahip uzman yetersizliği;
- Potansiyel olduğu takdirde verimliliğin oldukça düşük olması. Diğer ülkelere göre üretilen nar miktarın az olması;
- Ambalajların dünya standartlara uygunluğunda eksikliğin olması,
- Tarım ürünlerinin alternatif pazarlara çıkışında lojistik sorunların olması;
- Narın tanıtımından ziyade ihracına daha fazla odaklanması;
- Üretilen nar ürünleri çeşitlerinin sayısının az olması;
- Narın daha çok gıda üretiminde kullanılması;
- Ürünlerin organiklik belgelerinin olmaması, oldukça az sayıda olması;
- Çelikle çoğaltma üretiminin zayıf olması. Bir çok nar çeşitleri çoğaltılamadığı için artık yetiştirilmemektedir;
- Azerbaycan narları kalitesi ile önde olsa da görsel olarak rakiplerinden geridedir;
- Nar yetiştiricilerinin ve şirketlerin finansal sorunlarının olması;
- Tarım sigortasının zayıf bir şekilde gelişmesi;
- Çiftçilerin faaliyetlerini daha verimli ve etkili yollarla yürütmeleri için ilgili alanlarda düşük bilgi ve beceri düzeyi;
- Ürünlerin üretiminde, işlenmesinde ve pazarlanmasında katma değeri artırmak için mevcut fırsatların yetersiz kullanımı;
- Satış ve depo altyapısı da dahil olmak üzere piyasa altyapısının yeterli düzeyde geliştirilmemesi;
- Şirketlerin yabancı pazarlara çıkma isteklerinin az olması;
- Şirketlerin daha çok Rusya pazarlarına odaklanmaları;
- Şirketlerin geniş nar bahçelerinin olmaması;
- Lojistik sorunların olması

Fırsatlar: Azerbaycan'ın nar sektörünün fırsatlarından bazıları bunlardır:

- Sağlık bilincine sahip tüketicilerin sayısının artması organik ürünlere olan talebi arttırmaktadır;
- Narçılığın bütün dünyada yaygın olmaması, nar yetiştirmeyen ülkelerin mevcut olması;

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Nar ürünlerinin yaygın olmadığı potansiyel pazarların mevcut olması;
- Dünyanın bilinen meyve ürünleri üreten markalarının ürün portföyünde nar ürünleri çeşitlerinin oldukça az olması;
- Nardan sadece gıda olarak değil diğer alanlarda da (Örneğin; ilaç, kozmetik vb.) kullanımının artması;
- Çinden Hollanda'ya direkt olarak giden tren hattının Azerbaycan'dan geçmesi, Avrupa pazarlarına giriş imkanlarını arttıracaktır;
- Tarım sektörünün daha 5 yıl için vergiden muaf tutulması bu sektöre olan ilgiyi arttırabilir;
- Gıda Güvenlik Ajans'ı tarafından üretimde kullanılan ilaçların kontrol edilmesi ilaçların kullanılmasına neden olacaktır. Kaliteli ilaç kullanı ise ürün kalitesine ve üretim miktarına olumlu etki edecektir;
- Yabancı ülkelerle işbirliklerinin yapılması ve daha da yaygınlaşması;
- Avrupa ülkelerinde nar ürünlerinin popüler olması ile ilişkili olarak pazarın mevcutluğu;
- Online alışverişin yabancı ülkelerde daha fazla kullanılması ve gittikçe de yaygınlaşması vb.;
- Tarımsal ve gıda ürünlerinin gelişiminin ülkenin genel sosyal ve ekonomik kalkınma politikasının önceliklerinden biri olarak belirlenmesi;
- Tarım ve gıda pazarında pazar altyapısının geliştirilmesi ve etkili bir piyasa düzenleme sisteminin oluşturulması yönünde faaliyetlerin başlatılması;
- Yüksek potansiyele sahip ihracat pazarlarına coğrafi yakınlık;
- İhracat pazarlarına erişimin arttırılması için kapsamlı teşvik faaliyetlerine başlanması;
- Ulusal para biriminde devalüasyon sonucu ülkede üretilen tarımsal ürünlerin rekabet edebilirliğinin arttırılması (ürün çıktısı yabancı para biriminde daha ucuzdur, fiyat avantajı ile sonuçlanır) vb.

Tehditler: Azerbaycan'ın nar sektörünün tehditlerden bazıları aşağıda gösterilmiştir:

- Doğal olaylardan kaynaklanan sorunlar kalite ve üretim açısından her zaman bir tehdittir. Bu tehditin getireceği zararlara karşı gerekli koruyucu önlemlerin alınmaması;
- Mevcut doğal kaynaklar (toprak ve su kaynakları) ülkedeki tarımsal kalkınma için elverişli olsa da, bu kaynaklar dünya ortalamasına göre zayıf olması nar üretim miktarına etki etmektedir;
- Ekin için yararlı alanların çölleşmesi (sulamanın doğru şekilde yapılmaması ve küresel iklim değişikliği toprakların çölleşmesine ve bozulmasına neden olur);
- Nar ürünleri üreten yabancı firmaların mevcutluğu;

- Nar ihracı yapan ve daha güçlü üretime sahip rakip ülkelerin mevcudluğu;
- Rakip markaların daha önceden var olması ve belirli tüketici kitlesine sahip olması;
- Nar ve nar ürünlerinin mevcut olmadığı pazarlara girmenin riskli olması;
- Rakip firmaların finansal açıdan daha güçlü olmaları;
- Rakiplerin daha güçlü dağıtım kanallarına ve pazarlama faaliyetlerine sahip olması vb.

Katılımcıların yorumlarına ve internet üzerinden yapılan araştırmalara göre Nar sektörünün SWOT matrisi hazırlanmıştır. SWOT analizi çerçevesinde stratejiler belirleyerek sektörü daha iyi bir duruma getirmek mümkündür.

SWOT matrisinden de görüldüğü gibi sektörün güçlü yanlarının büyük bir kısmı Azerbaycan'da narçılığın tarihinin eskiye dayanması, insanlarımızın nar yetiştirme becerisinin olması ve bununla ilgili olarak işgücünün olması ve yerleştiği coğrafi konum ile ilgilidir. Güçlü yönlerin farkında olarak ve bu güçlü yönleri, olumsuz durumları minimize etme doğrultusunda kullanmakla nar sektörünün etkililiğinin artacağını söylememiz mümkündür .

Sektörün zayıf yanlarına bakıldığında ise nat yetiştirme ve üretim sürecinin, satış ve depo altyapısının yeteri kadar gelişmemesinden ve çiftçilerin/şirketlerin finansal sorunlarının olmasından vb. kaynaklandığını görebiliriz. Sektörün başarısını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen bu faktörlerin tespit edilip nar sektörünün başarısı için gerekli çözümlerin üretilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde bu unsurların etkisinin artarak sorunları da beraberinde getirmesi muhtemel görünmektedir.

Sağlık bilincine sahip tüketicilerin sayısının artması ve dolayısıyla organik ürünlere olan talebin artması, Avrupa ülkelerinde nar ürünlerinin popüler olması ile ilişkili olarak pazarın mevcudluğunu vb. sektörün fırsatları olarak değerlendirebiliriz. Dolayısıyla bu faktörleri değerlendirilerek bu fırsatları güçlü yanlara dönüştürmek için sektörün geliştirilmesi doğrultusunda etkinlikler ya da çalışmalar düzenlenmelidir.

Sektör için tehdit oluşturan unsurlara baktığımızda güçlü üretime sahip ve güçlü pazarlama faaliyetleri olan, geniş tüketici kitlesine ve dağıtım kanallarına sahip rakiplerimizin olmasının ön plana çıktığını görmekteyiz.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda elde olunan bulgulardan da görüldüğü gibi Azerbaycan’da Nar Sektörü büyük bir potansiyele sahiptir. Nar ve nar ürünlerinin ihracını arttırılması ve “Made in Azerbaijan” adı altında markalaştırılması, Petrol Dışı Sanayi’nin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Bunun için ilk olarak nar yetiştiriciliğinde yaşanan sorunlar giderilemeli, daha sonra üretim sistemleri ve süreci geliştirilerek dünya standartlarına cevap veren kaliteli ürünler üretilmelidir. Üretilen kaliteli ürünler doğru pazarlama faaliyetleri ile desteklenerek uygun pazarlara sunulmalıdır.

İlk olarak, nar yetiştiricileri ile görüşmeler yapılarak onların sorunları dinlenilmeli, problemlerin çözümü için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Nar yetiştiricilerinin işlerine odaklanmalı ve verimli bir şekilde çalışmalarını sağlamak için motive edici faaliyetler yapılmalıdır. Nar yetiştiricileri gerekli teknolojik araçlarla temin olunmasına destek olunmalıdır. Teknolojik araçlarla temin olunma ve etkin kullanımının sağlanması zaman ve maliyet tasarrufu sağlayacak, üretim miktarını ve kaliteyi de arttıracaktır. Rekabet kabiliyeti kazana bilmek için sektöre daha fazla yatırım yapılmalıdır.

Daha fazla talebi karşılaya bilmek için nar bahçelerinin alanı genişlendirilmeli, daha fazla nar bahçeleri yaratılmalıdır. Yetiştiricilik becerilerimiz geliştirilmeli, bu alanda uzmanlar yetiştirilmelidir. Üretim koşullarını iyileştirip, üretim miktarını arttırmamız zamanla rekabet kabiliyetimizi kaybederiz.

Sulama sistemleri geliştirilmeli, damla sulama sistemi yaygınlaştırılmalıdır. Nar yetiştiricilerine finansal destek olunmalı, uygun fiyatlı ve kaliteli ilaçlarla ve gübrelerle temin edilmelidirler. Gıda Güvenlik Ajansı’ı tarafından üretimde kullanılan ilaçların kontrol edilmesi kaliteli ilaçların kullanılmasına neden olacaktır. Kaliteli ilaç kullanımı ise ürün kalitesine ve üretim miktarına olumlu etki edecektir.

Doğal olaylardan kaynaklanan sorunlar kalite ve üretim açısından her zaman bir tehdittir. Bu tehditin getireceği zararlara karşı koruyucu önlemlerin alınmalıdır. Çelikle çoğaltma sorununun çözülmesi, üretilen nar miktarını arttıracak ve aynı zamanda da yabancı pazarlarda ürün çeşitlerimizle farklılaşmağımıza yardımcı olacaktır.

Lisans ile ilgili gerekli işlemler fazla ve zor olduğu için nar yetiştiricileri kendileri yapmakta zorlanıyorlar. Nar yetiştiricilerinin lisans işlemlerinde desteğin gösterilmesi işlerini kolaylaştıracaktır.

Kaliteli yetiştirilen meyveler verimli bir şekilde kullanılarak kaliteli ürünler üretilmelidir. Bunun için üretim süreci ve sistemlerini geliştirmelidirler. Üretilen ürünlerin kalitesine daha

fazla önem gösterilmelidir. Ürün potföyünü geniş tutulmalı, sürekli olarak yeni tatlar (Örneğin; nar+üzüm vb.) ve yeni ürün çeşitleri (Örneğin; hedef pazara uygun olarak, nar kabuğu kurusu, nar kabuğundan çay vb.) sunulmalıdır. Bunun için üretim için gerekli olan araç ve gereçler satın alınmalıdır. Şirketler depolama ve saklama koşullarını geliştirmeli, ürünlerin kalitesine önem göstermelidirler.

Kaliteli ürün üretmenin yanısıra yüksek aklitenin diğer bir göstergesi kaliteli ambalajlamalara sahip olmaktır. Ürünler görsel olarak hoş, kaliteli ve standartlara uygun ambalajlamalarda sunulmalıdır. Ürünün boyutu kullanım amacına ve yerine uygun (örneğin, çocuklar için olan ürünler daha küçük boyutlarda, ev için olan ürünlerse ekonomik olacağı için daha büyük boyutlarda üretilmektedir), ambalajın şekli ürünün kullanımını kolaylaştıracak şekilde tasarlanmalı ve ambalaj materyalleri çevreci olmalıdır. Ambalajın üzerindeki renk ve görseller ürünü yansıtacak bir şekilde ve o ülkenin geleneklerine ve müşterilerinin zevk ve tercihlerine uygun bir şekilde olmalıdır. Tüketiciler iyi bir şekilde bilgilendirilmelidir: Amalajın üzerinde birkaç dilde ürünün içeriğinden kullanım ve saklama koşullarına kadar her türlü bilgiler ve amalaj üzerinde olması gereken simgeler (%100 doğallık vb.) yer almalıdır. Kalite ve organiklik sertifikalarının olması, amablajlamaların genellikle narı yansıtacak şekilde kırmızı tonlarında olması ve amabalajların üzerinde içerdiği vitaminleri ve organikliğini, kalitesini gösteren simgelerin ve açıklamaların yer alması tüketicilerde organiklik, tazelik ve diğer duyguları yaratacaktır.

Organiklik ve kalite belgeleri alınmalı, doğru ve gerekli şartlarda ürünler depolanmalı, lojistik sorunlar çözümlenerek (daha hızlı ve maliyeti az olan ulaşım araçlarının kullanılması) raf ömrü bitmeden ve kalitesine zarar gelmeden hedef pazarlara ulaştırılmalıdır. Örneğin; taze nar suyunun raf ömrü oldukça kısadır ve bu hedef pazara oldukça kısa bir sürede ulaşmalıdır.

Ürünlerin toptancılar, perakendeciler, distribütörler, yiyecek mağazaları, marketler, köşe dükkanları, kafeler, oteller, restoranlar, havalimanı kafeleri, tren istasyonları ve alışveriş merkezleri gibi geniş dağıtım kanalları yoluyla tüketicilere ulaştırılması ve geniş raf alanlarına sahip olma, sürekli ve güçlü tanıtım faaliyetleri (Gazetelerde ve dergilerde, radyo ve televizyonlarda, sosyal medya ağlarında reklam yerleştirme, uluslararası sergi ve fuarlara katılma, ürün tanıtımı için etkinliklerin yapılması, müşterilerle bir araya gelme, etkinliklere sponsor olma, billboardalarda vb. reklamların yerleştirilmesi) vb. güçlü bir marka ve güçlü bir rakip olarak markamızın ve ürünlerinin meyve ürünleri pazarında markanın dikkat çekmesine ve yükek oranda tanınmasına yardımcı olacaktır.

Ürünlerin organiklik ve kalite sertifikalarının olması, sağlık ve spor dergilerinde reklamların yerleştirmesi ve reklam ve sosyal medya paylaşımlarında kaliteye, sağlığa, ürünün hedef kitlesine vurgu edilmesi, spor ve sağlıkla ilgili etkinliklere sponsor olma, sağlık sektöründe çalışanlarla ve sporcularla işbirliklerinin yapılması ve sosyal sorumluluk projelerinin hayata geçirilmesi tüketicilerde olumlu bir imaj oluşturarak yüksek kalite ve sağlığa faydalı ürünler izlenimini verecektir.

Şirket birleşmeleri yolu ile ihraçda ortak ulaşım araçlarını kullanmakla ve Sergilere ortak standatlarda katılım yoluyla, reklam ve tanıtım faaliyetlerinde geleneksel görsellerin ve simgelerin (ornamentlerin) kullanılmasıyla (Örneğin; sergilere geleneksel kıyafetlerle katılım vb.) nar ve nar ürünlerimizi “Made in Azerbaijan” adı altında markalaştıra biliriz.

Kaynaklar

- Açıkgöz, B. (2009). Küresel Marka Yaratma Ve Türkiye Uygulamaları, *T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*.
- Alan, H. & Yeloğlu, O. (2013). Markalaşma Ve Yenilikçilik, *Süriye Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisadi Yenilik Dergisi, 1(1):13-26*.
- Allaway, A. W., Huddleston, P., Whipple, J. & Ellinger, A. E. (2011). Customer-based brand equity, equity drivers, and customer loyalty in the supermarket industry, *Journal of Product & Brand Management, 20(3):190-204*.
- Avcı, S. (2007). İşletmelerin Uluslararasılaşması Ve Küresel Markalaşma: Dyo Uygulaması, *T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*.
- Avcılar, M. Y. (2008). Tüketici Temelli Marka Değerinin Ölçümü, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1):11-30*.
- Baran, T. (2012). Marka Konumlandırma Ve Üniversite Öğrencilerinin Cep Telefonu Tercihinde Marka Konumlandırmanın Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Denizli*.
- Baş, M. & Yaman, E. N. (2015). Butik zeytinyağı üretimi yapan işletmelerde stratejik marka yönetimi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 50(2):102-121*.
- Bilbil, E. K., (2004). Bütünleşik Pazarlama İletişimi İçerisinde Marka Kavramı Ve Bu Kavramın Halkla İlişkiler Boyutu, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 20:197-207*
- Börühan, G. (2008). Dünya Markası Geliştirme Ve Türk Firmaları İçin Uygulamalar, *T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Uluslararası İşletmecilik Yüksek Lisans Tezi*.
- Broyles, S. A., Leingpibul, T., Ross, R. H. & Foster, B.M. (2010). Brand Equity's Antecedent/Consequence Relationships In Cross-Cultural Settings, *Journal of Product & Brand Management, 19(3):159-169*.
- Carol F. Gwin & Carl R. Gwin (2003). Product Attributes Model: A Tool Forevaluating Brand Positioning, *Journal of Marketing Theory and Practice, 11(2):30-42*.
- Chrysochou, P. (2010). Food Health Branding: The Role Of Marketing Mix Elements And Public Discourse In Conveying A Healthy Brand Image, *Journal of Marketing Communications, 16(1-2):69-85*.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Çelik, A., Danacı, T. & Onay, M., (2015). Uluslararasılaşmanın Markalaşmadaki İtici Gücü: İnci Akü Üzerine Bir Çalışma, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(43):47-69.
- Dyson, R. G. (2004). *Strategic Development And SWOT Analysis At The University of Warwick*, *European Journal of Operational Research*, 152:631–640.
- Erciş, A. ve Çelebi, Y. (2016). Marka Konumlandırma Ve Tüketicilerin Marka Kişiliği Algılamaları (Erzurum’da Beyaz Eşya Sektörü Üzerine Bir Araştırma), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45):753-767.
- Erol, E. Ö. (2000). Marka Sadakati Yaratmak, *Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 739-750.
- Günay, B. (2017). Marka Değeri Üzerine Bir Araştırma: Bist 100 Örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, (61):364-378.
- Hakala, U., Svensson, J. ve Vincze, Z. (2012). Consumer-Based Brand Equity And Top-Of-Mind Awareness: A Cross-Country Analysis, *Journal of Product & Brand Management*, 21(6):439-451.
- Houben, G., Lenie, K. ve Vanhoof, K. (1999). A Knowledge-Based SWOT-Analysis System As An Instrument For Strategic Planning In Small And Medium Sized Enterprises, *Decision Support Systems*, 26(2):125-135.
- İmrak, S. (2015). Marka Kişiliğinin; Marka İmajı, Genel Memnuniyet Ve Sadakat Üzerindeki Etkisi Ve Cam Ev Eşyasi Sektörü Üzerine Bir Araştırma, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3):91-104.
- John M.T. Balmer, (2008). Identity based views of the corporation: Insights from corporate identity, organisational identity, social identity, visual identity, corporate brand identity and corporate image, *European Journal of Marketing*, 42(9/10):879-906.
- Kuruşçu, M. (2017). Uluslararası Pazarlara Açılma Sürecinde Marka İsminin Etkisi: Kayseri İli Uygulaması, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (49):155-187.
- Lin, P.C. ve Wu, L. S. (2011). How Supermarket Chains In Taiwan Select Suppliers Of Fresh Fruit And Vegetables Via Direct Purchasing, *The Service Industries Journal*, 31(8):1237–1255.
- Madhavaram, S., Badrinarayanan, V. ve McDonald, R. E. (2005). Integrated Marketing Communication (Imc) And Brand Identity As Critical Components Of Brand Equity Strategy, *Journal of Advertising*, 34(4):69–80.
- Okumuş, G., Yıldız, E. ve Akpınar-Beyazıt, A. (2015). Doğal Antioksidan Bileşikler: Nar Yan Ürünlerinin Antioksidan Olarak Değerlendirilmesi, *U. Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 29(2):203-214.
- Rizzo, A. ve Kim, G. J. (2005). A SWOT Analysis Of The Field Of Virtual Reality Rehabilitation And Therapy, *Presence*, 14(2):119-146.
- Sun, X. ve Collins, R. (2006). Chinese Consumer Response To Imported Fruit: Intended Uses And Their Effect On Perceived Quality, *International Journal of Consumer Studies*, 30(2):179-188.
- Şahin, A. (2013). Nar Yetiştiriciliği, *Tc. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı*.
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı (2011). Bahçecilik, Nar Yetiştiriciliği. *Bireysel öğrenme materyali, Ankara*.
- Vuran, Y. ve Afşar, A. (2016). İşletmelerde Marka Ve Marka Stratejileri, *International Journal of Academic Value Studies*, 2 (6):28-39.
- www.mutlutunc.com, (16.04.2019)

İşletmelerde Stratejik Yönetim Sürecinde Performans Ölçümünde Balanced Scorecard- In (Bsc) Rolü

Aysel HÜSEYNOVA

Azərbaycan Devlet İktisat Universiteti

huseynovaa.aysel@gmail.com

Özet

Bu çalışmada stratejik yönetim sürecinde performans ölçümünün rolünün vurgulanmaktadır.

Globalleşen bir dünyada faaliyet gösteren işletmeler için bilgi çağının da getirdiği yenilikleri dikkate alırsak yalnızca finansal göstergelere, organizasyonun aktif ve pasiflerine göre onun performansının değerlendirmek hemen hemen bugünümüz için mümkünsüz hale gelmiştir. Bu nedenle finansal performans göstergeleri ile finansal olmayan performans göstergelerini; organizasyonun maddi varlıkları ile maddi olmayan varlıklarını bir arada ele alan ve performans yönetimi ile ilgili çalışmaları örgütün stratejik hedefleri üzerine kuran dengeli sonuç kartı yöntemi performans ölçümünden beklenen işlevleri yerine getirmede artık ön plandadır.

Effektif bir ölçüm için gerekli ölçütleri, dengeleme konusunda uzman bir ekip seçilmektedir. Danışmanlık süresinin sonucunda, Balance scorecard'ın oluşturulması, şirketin stratejik hedeflerini kesin bir şekilde belirlemesini ve bu hedeflere ulaşmayı sağlar.

Dengeli sonuç kartlarını yönteminde kullanan firmalar genellikle kısa vadeli politiklardan uzak firmalardır. Maliyetleri düşürüp, düşük fiyatla rakiplerle savaşmak yerine müşteriye özel katma değer ürün ve hizmet üretmek büyümeyi amaçlarlar. Bu doğrultuda şirketler dengeli sonuç kartlarını kaliteli büyüme stratejilerini yönetmek içinde kullanabilirler.

Sonuçta, dengeli sonuç kartları dört boyutta kurularak kurumun karnesi gibi tabir edilir. Her ne kadar dengeli sonuç kartı yönteminin kullanımı beraberinde bazı sınırlılıkları da getirirse de finansal olan ve finansal olmayan performans boyutlarını dikkate alması, strateji odaklı yapısı, performansı tüm yönleriyle ele alması, geçmiş odaklı değil gelecek odaklı ve yenilikçi bir anlayış getirmesi sebepleri ile günümüz rekabet koşullarında kurumların kullanabilecekleri etkili bir araçtır.

Anahtar Kelimeler: Stratejik Yönetim, Performans Ölçümü, Performans Yönetimi, Dengeli Sonuç Kartı.

Giriş

Balanced Scorecard türkçe anlamı ile dengeli sonuç kartları Kurum Karnesi gibi tabir edilebilir. Balanced Scorecard (BSC) organizasyonların stratejik planlama ve idareetme sisteminin bir parçasıdır. Bununla da, örgüt neyi başarmak istediğini belirler, herkesin strateji ile yaptığı günlük işleri uyumlu hale getirir, projeleri, hizmet ve ürünleri öncelili yapar, stratejik amaçları yönünde ilerlemeyi ölçüp izlemek için kullanılır.

Dengeli sonuç kartları organizasyonun stratejik yol haritasının uygulanmasında bir araçtır. Dengeli sonuç kartını bir sistem gibi düşünün. İki büyük resim strateji unsurları arasında bir sistem bağlanıyor.

Balanced scorecard misyon (bizim amacımız).vizyon (ne için uğraşyoruz), temel değerler (biz neye inanıyoruz), stratejik odaklanmış alan noktaları(konular, sonuçlar ve ya amaçlar) gibi stratejik unsurlar ve sürekli iyileştirme faaliyetleri, performansın olunması arzu edilen seviyesi ve hedeflere ulaşmaya yardımcı olan girişimler gibi operasyonel unsurlar arasında sistem halinde bir bağ oluşturmaktadır. Disiplinli bir çerçeve kullanmanın en önemli yararı, kuruluşlara stratejik planlama ve yönetimin çeşitli bileşenleri arasında 'noktaları' bağlamanın bir yolunu vermesidir; başarıyı izlemek için kullanılan ölçümler, kuruluşun gerçekleştirmeye çalıştığı stratejik hedefler ve kuruluşun misyonu, vizyonu ve stratejisi. Dengeli sonuç kartları, organizasyona bütünsel yaklaşmaya, öğrenme ve iyileştirmeyi geliştirmeye, örgütsel amaçları belirlemeye ve stratejik planlama ve geribildirim sağlamaya yönelik bir araçtır. Dengeli sonuç kartları mali ölçüler ile mali olmayan ölçülerin bütünleştirilmesini sağlar.

Dr. Robert Kaplan ve Dr. David Norton tarafından organizasyonun performans değerlendirilmesi için Dengeli sonuç kartlarının yapısı yaratılmıştır. Geleneksel organizasyonlar kısa dönem finansal performansı başarının ölçüğü gibi kabullenmektedirler.

BSC dünya üzerinde işletmelerde, sanayi, devlet, kar amacı gütmeyen organizasyonlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Gartner Group ABD'nin büyük firmalarının %50sinin BSC uyguladığını bildirmiştir. Bain&Co tarafından yapılmış sonuncu küresel araştırma sonucu dünya üzerinde kullanılan top 10 yönetim araçları listesinde BSC beşinci sırada yer almıştır. Keza BSC Harvard Business Review tarafından son 75 yılın en etkili iş fikri olarak değerlendirilmiştir.

BSC dört boyutta incelenmektedir:

Finansal – bu boyut finansal kaynakların kullanımda organizasyonun finansal performansını göstermektedir.

1. Finansal bakış açısı, hissedar için üç önemli önlem içermektedir. Ödenmiş sermayeden faydalananlar ve nakit akışı kısa vadeli sonuçlara ilişkin tercihleri yansıtırken, tahmin güvenilirliği şirket ebeveynlerinin performanstaki beklenmedik değişikliklerin neden olduğu tarihsel belirsizliği azaltma isteğinin bir göstergesidir. Kaya suyu yönetimi iki finansal önlem ekledi. Proje kârlılığı, planlama ve kontrol için temel birim olarak projeye odaklanılmasını sağlamak ve satış biriktirme performansı belirsizliğini azaltmaya yardımcı olmaktadır.

2. Müşteriler ve paydaşlar. Onların gözünden organizasyonun hizmet ve ürünlerinin durumunu bildirmektedir. BSC yaklaşımında Bilgi Teknolojileri Denetim birimi için müşteri, denetlenen birimler olarak düşünülmelidir. Çünkü birimin hizmet olarak sunduğu “denetim” dir ve hizmet verilen birimler de organizasyonun teknik hizmet birimleridir.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

3. İçsel süreç. Örgütün ürün veya hizmetleri ile veya diğer önemli iş süreçleriyle ilgili kalite ve verimlilik lensleri aracılığıyla organizasyonel performansı izlenilir. İç süreçlerin ölçütlerini geliştirmek için, Rockwater yöneticileri bir projenin piyasaya sürülmesinden (müşterinin ihtiyaç duyulduğu zaman) tamamlanmasına kadar (müşterinin ihtiyaç duyulduğu zaman) yaşam döngüsünü tanımladılar. Bu proje döngüsündeki beş iş süreci aşamasının her biri için önlemler formüle edildi.

4. Organizasyonun büyüme ve öğrenme kapasitesi. İnsani sermaye, altyapı, teknoloji, kültür ve atılım performansının anahtarı olan diğer kapasitelerdeki objektifler aracılığıyla örgütsel performansı görülmektedir. İnovasyon ve öğrenme hedefleri, finansal, müşteri ve iç süreç performansında iyileşmeyi teşvik etmeyi amaçlar. İlk hedef, yeni hizmetlerden elde edilen gelir yüzdesi ve ikinci hedef, emniyet ve yeniden işleme gibi bazı temel operasyonel önlemlerin iyileştirme oranını temsil eden sürekli bir iyileştirme endeksi ile ölçülmüştür. Ancak hem ürün / hizmet inovasyonunu hem de operasyonel iyileştirmeleri teşvik etmek için, güçlendirilmiş ve motive olmuş çalışanların destekleyici bir iklimi gerektiğine inanılıyordu. Bir personel tutumu anketi ve böyle bir iklimin yaratılıp yaratılmadığı ölçülen çalışan önerisi sayısı için bir ölçüm. Son olarak, çalışan başına gelir, çalışan bağlılığı ve eğitim programlarının sonuçlarını ölçülür.

Şekil 1.

Kaplan ve Norton Dengeli Sonuç kartını inovativliğini bu şekilde tanımlamaktadır:
"Dengeli Sonuç kartı geleneksel finansal önlemleri korur. Ancak finansal tedbirler geçmiş olayların öyküsünü, uzun dönemli yeteneklere ve müşteri ilişkilerine yapılan yatırımların başarı için kritik olmadığı endüstriyel yaş şirketleri için yeterli bir öykü anlatıyor. Ancak, bu finansal önlemler, bilgi çağı şirketlerinin müşterilere, tedarikçilere, çalışanlara, süreçlere, teknolojiye ve inovasyona yatırım yaparak gelecekteki değer yaratmak için yapmaları gereken yolculuğa

rehberlik etmek ve değerlendirmek için yetersizdir.”(KAPLAN, R. ve NORTON, D., (1999), Balanced Scorecard, Şirket Stratejisini Dönüştürmek)

Strateji Haritasının Oluşturulması

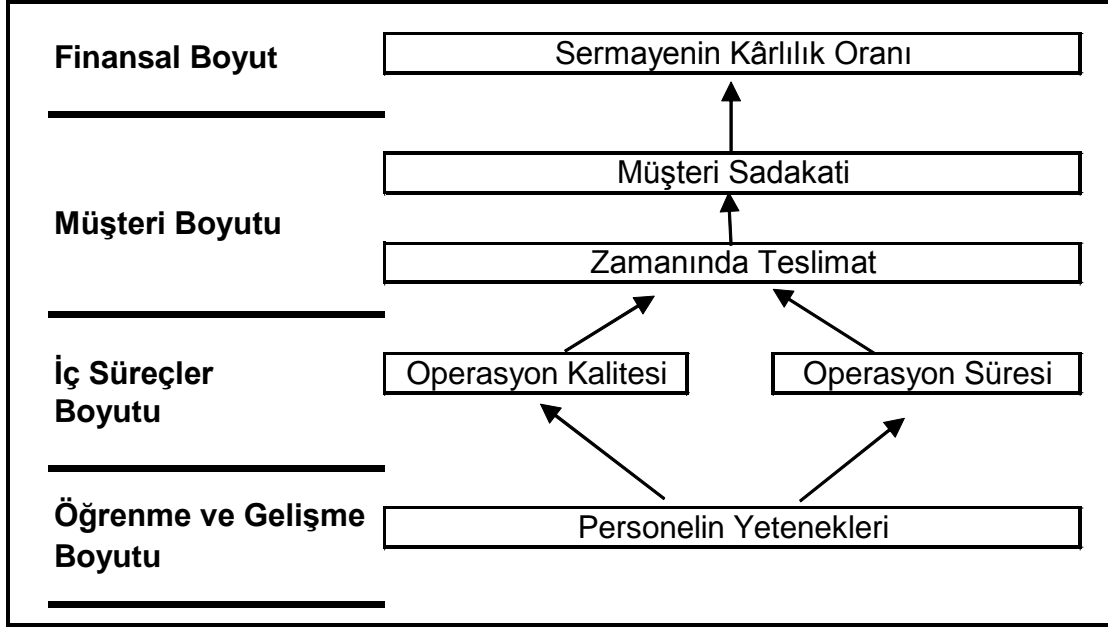
“Bir işin, işle ilgili süreçlerin ve işi yapan kişilerin amaçlar, sonuçlar ve kullanılan kaynaklar ile ilgili nicel ve nitel açıdan ulaştığı sonuçlar“ şeklinde tanımlanan performans kavramı, örgüt bazında incelendiğinde “örgütün önceden belirlenmiş olan amaçlarına, kaynaklarını en etkili şekilde kullanarak ulaşabilme yeteneğini ifade etmektedir (Daft, 1997).

Performans değerlendirmesine dair yapılan araştırma ve çalışmalardan sonuçların alınması, işgörenlerin organizasyonun misyonu, vizyonunu anlamsı, bundan yola çıkarak organizasyonun uygulanan stratejilerin ve bu süreçinde çalışanların üzerinde düşen sorumlulukların farkında olmaları ile mümkündür. İyi bir şekilde tertip edilmiş dengeli sonuç kartı organizasyonun ne şekilde çalıştığı, başarı için hangi faktörlerin önemli olduğu ve gösterilen performansın birbirleri olan ilişkileri hakkında bilgileri içerir. Dengeli sonuç kartının boyutlarının arasındaki ilişkilerin ortaya konulmasında ise strateji haritalarından yararlanmak gerektir.

Peki Strateji haritalarının faydası nedir?

Stratejik haritalar birimlerin ilişkileri yansıtmaları ve kurumsal iletişime sağladığı katkıdır. Stratejik haritalar çalışanların üstlendikleri görevler ve bu görevlerin önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmalarına yardımcı olarak gerek stratejilerin anlaşılmasına gerekse stratejik yönetim sürecine destek veren önemli bir iletişim mekanizması görevini üstlenmektedir (Kaplan ve Norton, 2000; 2004a).

Şekil 2. Strateji Haritası Kaynak: Kaplan, R. ve Norton, D. (1999): 39.

Şekil 2, Strateji haritalarına basit bir örnektir. Buradan görüldüğü üzere organizasyonun en son amacı sermayenin karlılık oranını en üst seviyeye getirmektir. Müşteri boyutu müşteri tatmini ve müşterinin sadakatini sağlamakla finansalda boyutta yer alan karlılık oranının artırılmasına yönelir. Finansal boyutta müşteri boyutunda yer alan amaçlara ulaşılmasını sağlamak üzere kurum içi süreçlerde operasyon kalitesi ve operasyon süresi ile ilgili gelişmelerin sağlanması beklenmektedir. Bu da iç süreçler boyutunun içerisinde yer almaktadır. Sonucu boyut öğrenme ve gelişme çalışanın yeteneklerinin, iş tatmininin artırılması ve içsel operasyonlar boyutunda beklenen gelişmeleri sağlamak için gereken yeterliliğini yansıtmaktır. (KAPLAN, R. ve NORTON, D., (2004a), Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Intangible Outcomes, Boston, MA: Harvard Business School Press) Organizasyonların dengeli sonuç kartı için hazırladıkları strateji haritalarının daha karmaşık bir yapıya sahip olması normaldir. Fakat ana başlangıç olarak strateji haritalarından beklenen, Şekil 2’de basit bir şekilde örneklendirilen ilişkilerin çalışanların kritik başarı faaliyetlerine odaklanmasının sağlanmasıdır.

Dengeli Sonuç Kartı Ve Performans Ölçümü

Örgütün sürekliliğini sağlayabilmek için organizasyon yapılarına ve stratejilerine göre belirlenen ölçüm ve yönetim sistemlerinin şüphesiz ölçmek çok önemlidir. Çünkü ölçüle bilmeyen bir şeyi yönetemeyiz. Günümüzde birçok organizasyon, müşteri ilişkileri, rekabet

güçleri ve kurumsal kapasiteleri hakkında stratejiler geliştirirken performans ölçüm ve motivasyonlarını sadece finansal ölçülerle izlemekle yetinmektedir. Dengeli sonuç kartları finansal ölçümü yönetim ve ticari performansın önemli bir özet bilgisi olarak korurken aynı zamanda mevcut müşteriler, şirket içi yöntemler, çalışanlar ve sistemin performansını uzun dönemli finansal başarıyla ilişkilendiren daha genel ve bütünlümlü ölçü birimlerine de önem vermektedir .

Dengeli sonuç kartları, organizasyonun vizyonu ve stratejilerine yönelik hedeflerin belirlenmesi ve bu hedeflere uygun performans ölçülerinin dengeli şekilde oluşturulmasını, performansın değerlendirilmesini ve böylelikle organizasyonun uzun ve kısa vadeli stratejik amaç ve hedeflerine ulaşmasını amaçlayan bir yönetim sistemidir. Organizasyonu bir bütün halinde ele alarak, organizasyonun vizyon ve stratejilerini operasyonel iş hedeflerine dönüştürmek amacıyla kullanılan bir yönetim yaklaşımı gibi tabir edebiliriz. Dengeli Sonuç kartlarının olmakla yalnızca amacı ölçümleme yapmak değil, aynı zamanda stratejilerin uygulanmasını sağlayan bir yönetim sistemidir (Balanced Scorecard, 2004; Kasnaklı, 2002:147). Bir strateji belirleme aracı olmaktan çok, stratejiyi yerleştirme ve uygulama mekanizmasıdır.

Organizasyonun stratejisi, müşteri boyutu veya mükemmel iç süreç yöntemleri olarak belirlenebilir. Üst düzey yöneticiler stratejiyi belirlemek için hangi yaklaşımdan hareket ederlerse etsinler BSC, bu stratejinin özel amaçlar, ölçüler ve hedefler haline dönüştürülerek ifade edilmesini ve stratejinin uygulama aşamasında izlenme ve denetlenmesini sağlayacak mükemmel bir mekanizmadır (Kaplan ve Norton, 2003: 48).

Dünyanın dört bir yanındaki şirketler kendilerini bilgiye dayanan rekabet için dönüştürürler, maddi olmayan varlıklardan yararlanma yetenekleri, fiziksel varlıklara yatırım yapma ve yönetme yeteneklerinden çok daha belirleyici hale gelmiştir. Birkaç yıl önce, bu değişikliğin farkına varmak için, dengeli puan kartı adını verdiğimiz bir konsept getirdik. Dengeli puan kartı, geleneksel finansal önlemleri, üç ek bakış açısıyla performansı ölçen kriterler ile tamamladı - müşterilerin, iç iş süreçlerinin yanı sıra, öğrenme ve büyüme) Bu nedenle şirketlerin gelecekteki büyüme için ihtiyaç duyacakları yetenekleri oluşturma ve maddi olmayan varlıkları edinme sürecini izleyerek finansal sonuçları izlemelerini sağlamıştır. Puan kartı finansal önlemlerin yerine geçmedi; onların tamamlayıcısıydı.

Dengeli Sonuç Kartının Şirket İçin Faydaları

Dengeli Puan Kartının 5 Yolu Şirketinize Yardımcı Olabilir:

1. Kuruluşunuz boyunca şeffaflık elde edersiniz.

Ekip üyelerinize bölümünüzün operasyonel stratejisini doğru bir şekilde tarif edip edemeyeceklerini soracak olsaydınız, bir kaç boş bakışla karşılaşmanız mümkün. Dengeli Bir Puan Kartı oluşturmak ve uygulamak, çalışanların değişimi nasıl etkileyebileceği ve rolleri içinde nasıl değer yaratacağı konusunda yön göstereceği için bu sorunun çözülmesine yardımcı olacaktır.

Örneğin, şirketinizin operasyonlarını bir harita olarak düşünün. Kardinal yönler hedefler, ölçüler ve girişimlerdir. Bu araçlar olmadan, gideceğiniz yere ulaşmak çok daha zor olacak. Onlarla, ekip üyeleriniz şirketinizin yönettiği stratejik yön ve onların nasıl dahil oldukları hakkında daha iyi konuşmalar yapabilir.

2. Diğer bakış açısına bakarak alt satırınızı büyüteceksiniz.

Geleneksel raporlama sadece finansal perspektifi dikkate alır; organizasyonel performansın müşterilerinizden, iç süreçlerinizden ve insanlardan (“öğrenme ve büyüme” olarak da bilinir) nasıl etkilendiğini dikkate almaz. Bu dört bakış açısının birlikte analizi, şirketinizin dikkat edilmesi gereken alanlarını ihmal etmemenizi sağlar.

3. Operasyonlarınız misyonunuzla uyumlu olacaktır.

Balanced Scorecard kullanan şirketler, işlerini zedeleyen faktörleri belirleyebilir ve onlara daha iyi sonuçlar getirecek stratejik bir değişiklik belirleyebilir. Şu an ne yaptığınızı ve bu faaliyetlerin gelecekte nasıl farklı olacağını netleştirerek, şirketinizi başarıya yönlendirmek için daha iyi bir şansınız olacak.

4. Üst düzey hedefleriniz somut eylemler haline gelir.

Yıkılmadıkça üst düzey hedeflere gerçekten nasıl ulaştığınızı düşünmek zor olabilir. Balanced Scorecard, bu hedefleri önlemlere, önlemleri projelere ve projeleri eylem maddelerine bölmenizi sağlar. Örneğin, çalışanlarınızın bakış açısındaki hedeflerden biri (bazen “öğrenme ve büyüme” perspektifi olarak adlandırılır) etkin yöneticilere sahip olmaksızın, yerine getirilen kilit yönetim hedeflerinin yüzdesini ölçebilirsiniz.

5. Stratejik planınızı birleştirebileceksiniz.

Balanced Scorecard kullanan şirketler genellikle çok çeşitli önlemleri ve diğer bilgileri takip ediyorlar. Birçok bölüm, ortak ve satıcı ile şirketin genel olarak nasıl çalıştığını deşifre etmek kafa karıştırıcı olabilir. Bir BSC, liderlik ekibinin merkezi bir konumda görüntülemesi için tüm önemli verileri bir araya getirir ve onlara şirketin nasıl çalıştığını bir kuş bakışı verir. Daha sonra tutarlı bir çerçeve kullanarak üst düzeyden bölümlerinize ve bölümlerinize kadar delinebilirsiniz. (DAFT, R. L., (1997), Management, Orlando: Dryden Press.)

Bugünün yöneticileri, önlemlerin performans üzerindeki etkisinin farkındalar. Ancak ölçümü nadiren stratejilerinin önemli bir parçası olarak düşünürler. Örneğin, yöneticiler çığır açan performans elde etmek amacıyla yeni stratejiler ve yenilikçi işletim süreçleri getirebilir, daha sonra onlarca yıldır kullandıkları aynı kısa vadeli finansal göstergeleri, yatırım getirisi, satış büyümesi ve işletme geliri gibi önlemler almaya devam edebilirler. Bu yöneticiler sadece yeni hedefleri ve süreçleri izlemek için yeni önlemler almakla kalmayıp, eski tedbirlerinin yeni girişimlerle alakalı olup olmadığını sorgulamakta başarısız oluyorlar.

Bununla birlikte, etkin ölçüm, yönetim sürecinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. İlk olarak HBR'nin Ocak-Şubat 1992 sayısında (“Dengeli Puan Kartı — Performansı Artıran Önlemler”) önerdiği dengeli puan kartı, yöneticilere bir şirketin stratejik hedeflerini tutarlı bir performans ölçütleri setine dönüştüren kapsamlı bir çerçeve sunar. Bir ölçüm uygulamasından çok daha fazlası olan dengeli puan kartı, ürün, süreç, müşteri ve pazar geliştirme gibi kritik alanlarda çığır açan gelişmeleri motive edebilen bir yönetim sistemidir.

Puan kartı, yöneticilere hangi önlemlerin seçileceği konusunda dört farklı bakış açısı sunar. Geleneksel finansal göstergeleri müşteriler için performans ölçütleri, iç süreçler, yenilikçilik ve iyileştirme faaliyetleri ile tamamlar. Bu önlemler, şirketler tarafından geleneksel olarak kullanılanlardan birkaç önemli şekilde farklılık gösterir.

Sonuç

Dengeli puan kartı, genel olarak işletmelere ve hatta endüstri genelinde uygulanabilecek bir şablon değildir. Farklı pazar durumları, ürün stratejileri ve rekabetçi ortamlar farklı puan kartları gerektirir. İş birimleri, görevlerine, stratejilerine, teknolojilerine ve kültürlerine uyacak şekilde özelleştirilmiş puan kartları tasarlar. Aslında, bir puan kartının başarısının kritik bir testi şeffaflığıdır: 15 ila 20 puan kartı tedbirinden bir gözlemcinin iş biriminin rekabet stratejisini görebilmesi gerekir. Birkaç örnek, puan kartının farklı şirketlerdeki yönetimi ve ölçümü benzersiz şekilde nasıl birleştirdiğini gösterecektir.

Birçok şirket zaten yerel faaliyetler için sayısız operasyonel ve fiziksel önlemlere sahiptir. Ancak bu yerel tedbirler aşağıdan yukarıya doğrudur ve özel işlemlerden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, puan kartının önlemleri bir kuruluşun stratejik hedeflerine ve rekabet taleplerine dayanır. Ayrıca, yöneticilerin dört perspektifin her birinde sınırlı sayıda kritik gösterge seçmesini zorunlu kılarak, puan kartı bu stratejik vizyonun odaklanmasına yardımcı olmaktadır.

Ek olarak, geleneksel finansal önlemler, yöneticilerin bir sonraki dönemde performansı nasıl artırabileceğini göstermeden geçen dönemde neler olduğuna dair rapor verirken, puan kartı bir şirketin bugünkü ve gelecekteki başarısının temel taşı olarak işlev görür.

Ayrıca, geleneksel ölçütlerden farklı olarak, dört perspektiften elde edilen bilgiler işletme geliri gibi dış önlemler ile yeni ürün geliştirme gibi iç önlemler arasında denge sağlar. Bu dengeli önlemler seti, yöneticilerin performans ölçümleri arasında halihazırda yapmış oldukları takası da ortaya çıkarmakta ve kilit başarı faktörleri arasında takas yapmadan gelecekte hedeflerine ulaşmalarını teşvik etmektedir.

Son olarak, şu anda süreç yenileme, toplam kalite ve çalışanların güçlendirilmesi gibi yerel iyileştirme programlarını uygulamaya çalışan birçok şirket bir entegrasyon duygusundan yoksun. Dengeli puan kartı, yöneticilerin, çalışanların, yatırımcıların ve hatta müşterilerin önceliklerini belirleyip iletmek için kurumun çabalarının odak noktası olabilir. Bir büyük şirketin üst düzey bir yöneticisinin “Önceden, bir yıllık bütçe, birincil yönetim planlama cihazımızdı. Dengeli puan kartı artık tüm yeni projelerin ve işletmelerin değerlendirildiği ölçüt olan dil olarak kullanılıyor.”

Açıkçası, birçok şirket zaten yerel faaliyetler için sayısız operasyonel ve fiziksel önlemlere sahiptir. Ancak bu yerel tedbirler aşağıdan yukarıya doğrudur ve özel işlemlerden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan, puan kartının önlemleri bir kuruluşun stratejik hedeflerine ve rekabet taleplerine dayanır. Ayrıca, yöneticilerin dört perspektifin her birinde sınırlı sayıda kritik gösterge seçmesini zorunlu kılarak, puan kartı bu stratejik vizyonun odaklanmasına yardımcı olmaktadır. Ek olarak, geleneksel finansal önlemler, yöneticilerin bir sonraki dönemde performansı nasıl artırabileceğini göstermeden geçen dönemde neler olduğuna dair rapor verirken, puan kartı bir şirketin bugünkü ve gelecekteki başarısının temel taşı olarak işlev görür.

Ayrıca, geleneksel ölçütlerden farklı olarak, dört perspektiften elde edilen bilgiler işletme geliri gibi dış önlemler ile yeni ürün geliştirme gibi iç önlemler arasında denge sağlar. Bu dengeli önlemler seti, yöneticilerin performans ölçümleri arasında halihazırda yapmış oldukları takası

da ortaya çıkarmakta ve kilit başarı faktörleri arasında takas yapmadan gelecekte hedeflerine ulaşmalarını teşvik etmektedir.

Son olarak, şu anda süreç yenileme, toplam kalite ve çalışanların güçlendirilmesi gibi yerel iyileştirme programlarını uygulamaya çalışan birçok şirket bir entegrasyon duygusundan yoksundur. Dengeli puan kartı, yöneticilerin, çalışanların, yatırımcıların ve hatta müşterilerin önceliklerini belirleyip iletmek için kurumun çabalarının odak noktası olabilir. Bir büyük şirketin üst düzey bir yöneticisinin “Önceden, bir yıllık bütçe, birincil yönetim planlama cihazımızdı. Dengeli puan kartı artık tüm yeni projelerin ve işletmelerin değerlendirildiği ölçüt olan dil olarak kullanılıyor. ”

Kaynakça

- AKAL, Z., (2003), “Performans Kavramları ve Performans Yönetimi”
http://www.ydk.gov.tr/seminerler/performans_yonetimi/performans_yonetimi.htm
- DAFT, R. L., (1997), Management, Orlando: Dryden Press.
- KAPLAN, R. ve NORTON, D., (1999), Balanced Scorecard, Şirket Stratejisini Dönüştürmek, (Çeviren: Serra Egeli), İstanbul: Sistem Yayıncılık
- KAPLAN, R. ve NORTON, D., (1992), “The Balanced Scorecard - Measures That Drive Performance”, Harvard Business Review
- (Kaplan ve Norton, 2003: 48).
- KAPLAN, R. ve NORTON, D., (2004a), Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Intangible Outcomes, Boston, MA: Harvard Business School Press.
- PARKER, C., (2000), “Performance Measurement”
<https://www.performancemagazine.org/apple-balance-scorecard/>
<https://hbr.org/> , Harvard Business Review

İhracat Pazarlamasında Fiyatlandırma Politikaları: Azerbaycan Elektrik Enerjisi İhracatçısı “Azerenerji” Asc Uygulamalı Analiz

Baba AGAREHİMOV
Azerbaycan Devlet İktisat Universitesi
baba.agharahimov@gmail.com

Özet

Günümüz bilim ve teknoloji çağında uluslararası pazarlarda rekabet her geçen gün daha da çetinleşmektedir. Böyle bir durumda uluslararası pazarlara yönelik faaliyet gösteren işletmelerin ister rekabete karşı kendilerini korumak isterse de uzun dönemli refah ve karlılıklarını yükseltmek için pazarlama stratejilerini oldukça iyi analize tabi tutarak hedef pazarlara adekvat olanını seçmeleri ciddi önem arz etmektedir. Probleme pratik olarak yaklaşırsak uluslararası pazarlama stratejilerinin en önemlilerinden birinin fiyatlandırma olduğunu tesbit etmiş oluruk. İşletmelerin uluslararası pazarlara yönelik kullandıkları ihracat fiyatlandırma stratejileri kendisini etkileyen çok sayıda faktörler ve maliyet, azar koşulları ve pazara giriş formatları gibi artı faktörler ile sentez olunmuş geniş bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla işletmeler küresel pazarda hedeflerine ulaşabilmeleri için spesifik fiyatlandırma stratejilerini oldukça iyi belirlemelidirler. Azerbaycan elektrik enerjisi sektöründe bulunan ve uluslararası pazarlarda fealiyyet gösteren işletmelerin kayd etdiyimiz tüm bu içsel ve dışsal olumsuz koşullara rağmen (karşı) ihracat fiyatlandırma konseptlerini (stratejilerini) verimli bir biçimde kullanmaları gerekmektedir. Araştırmanın esas amacı, Azerbaycan elektrik enerjisi sektöründe bulunan ve uluslararası piyasalarda fealiyyet gösteren işletmelerin (“Azerenerji” ASC örneğinde) ürün fiyatlandırması yaparken, ihracat konseptli fiyatlandırma stratejilerini ne kadar verimli (optimal) kullanabildiklerini ve bu stratejilerin ulusal elektrik enerjisi sektörünü uygulanabilme imkanlarını araştırmaktır. Son olarak söz konusu fiyatlandırma yöntemlerinin sektörde daha etkin ve verimli bir biçimde realizesi yönünde optimal öneriler getirilmesi planlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elektrik Enerjisi, İhracat Fiyatlandırma Stratejileri, Azerenerji

Giriş

Post-neft devri Azerbaycan ekonomisi karşısında yeni çağırışlara adekvatlığı özünde eks etdiren spesifik kalkınma stratejilerinin tertibi ve aynı zamanda tatbığını zarurileştirmiştir. Sözügeden dönemin başlıca prioritetlerinden biri heç kuşkusuz ülkenin ihracat potansiyalinin optimal realizesidir.

Bu açıdan ihrac potensiyeli yerli işletmelerin uluslararası pazarlara açılması, rekabete davamlı mal ve hizmetlerin üretimi ve aynı zamanda pazarlamasını gerektirmektedir. Araştırmalar bir daha kanıtıyor ki, ülke genelinde uluslararası piyasalara yönelik fealiyyet göstermeyi hedefleyen işletmelerin pazarlama stratejilerinde uluslararası fiyat politikaları çok önem arz ediyor. Şöyle ki, rekabet stratejilerinin olmazsa olmazı olan fiyat komponenti stratejinin diger determinantları ile kıyasda farklı yaklaşım talep ediyor.

Piyasa ekonomisine geçid aynı zamanda yerli işletmelerin dünya ve ya regional piyasalara çıkışını suratlendirmekle yeni ivme kazandırmıştır. Ancaq bu kontekste milli işletmelerin uluslararası arenaya geçidinde uluslararası fiyat politikalarının şekillendirilmesi ve sözügeden sahada tecrübelerin teoritik olarak deyerlendirilmesi hüsusi akademik ve aynı zamanda pratik ehemiyyet arz ediyor.

Metod

Uygulama aşaması enerji sektörü üzre faaliyet gösteren Azerenerji ASC bünyesinde yer alan uluslararası işletmeleri ehate etmektedir. 2017 yılı Azerenerji ASC datalarına göre uluslararası piyasalarda faaliyet gösteren enerji tedarükçü işletmesi mövcuddur. Araştırma kapsamında örnekleme metodu olarak kolayda örnekleme metodu tatbik edilmiştir. Bu kapsamında hazırlanan anketler sözügeden işletmelere e-posta yoluyla gönderilmiştir ve belli cevaplar toplanmıştır. Azerenerji ASC işletmesine e-posta gönderilmiş ancaq sadece olarak 4 birimden cevap elde edilmiştir.

Sözügeden uygulama prototip kimi belirlenmiş uygulama esnasında işlenilmiştir, elektrik enerjisi sektörde faaliyet gösteren bilavasite ihracatçı işletmelerin uluslararası pazarlamada stratejilerinde uyguladıkları fiyatlandırma stratejilerinin analizi hedef olarak götürülmüştür. Sözügeden çalışma ile sektördeki uluslararası işletmelerin tatbik etdikleri fiyatlandırma konseptleri hakkında spesifik bilgi edinme ve aynı zamanda bu konseptlerin analiz edilmesi biavasite amaç olarak belirlenmiştir.

Uygulama verileri (dataları) elde etmek hususunda geliştirilen anket (sorgu) dört sayfa ve aynı zamanda üç bölümden ibaretdir. Bunlardan ilk bölümünde araştırmaya katılan çalışanlar ile ilgili spesifik bilgiler, növbeti ikinci bölümde 5’li metodu ile sözügeden işletmelerin tatbik etdikleri kriterlerin önem seviyyeleri derlendirilmiştir (1: olaraq hiç öneli değil... 5: ise çok önemli). Nehayet üçüncü bölümde sözügeden işletmelerin fiyatlandırma metodları ile ilgili soruları sorulmuştur (EK I’de anket numune olarak verilmiştir). Elde edilen verilerin deđerlendirilmesinde Excel kullanılmıştır. Bununla yanaşı verilerinin tahlilinde, tanımlayıcı istatistik raporlardan yararlanılmış ve sonuçlar bilavasite tablo ve şekil formasında takdim edilmiştir.

Analiz

Uygulamanın amacı ve kapsamı

Tüm sektörlerde olduğu gibi elektrik enerjisi sektöründe de fiyatlandırma mekanizması pazarlama karmasının önemli unsürlerinden birini oluşturmaktadır. Fiyat doğrudan kar ile temin eden ve aynı zamanda müşteri tercihini bilavesite etkileyen çok önemli faktörlerdendir. Ekonomik küreselleşme özü ile birlikte yerel ve elece de ulusal işletmeler daha fazla kar elde etmek ve biavasite hedeflerine ulaşmak yolunda global pazara hedeflenmektedirler. Bununla yanaşı teknolojinin gelişmesi özü ile birlikte iletişim ve kommunikasyonun kolaylaşması uluslararası pazarlarda rekabetin şiddetlenmesine neden olmuştur. Bu sebeple işletmelerin global pazarda hedeflerine çatmak ve varlıklarını devam ettire bilmeleri gittikçe zorlaşmaktadır. Çalışmamızın esas amacı Azerbaycan elektrik enerjisi sektörde faaliyet gösteren işletmelerin uluslararası ve yahud global fiyatlandırma yöntemlerini incelemek, fiyatlandırmaya bilavesite etki eden faktörleri birer-birer tespit etmek, işletmeler tarafından amaçlanan hedefleri, aynı zamanda kullanılan fiyatlandırma metodlarını tesbit etmek ve lokal işletmeler perspektivinden bunların önem derecelerini müeyyenleşdirmektir.

Uygulamanın yöntemi ve öneklem

Araştırma bulgularinin sistematik degerlendirilmesi

Çalışmanın bu aşamasında elektrik enerjisi sektörü üzere uluslararası fealiyyetde bulunan kurumların uluslararası fiyatlandırma konseptleri (stratejileri) ile ilgili araştırma bulgularına ilişkin toplu degerlendirme edilmiştir.

Araştırmaya katılan yöneticiler ile bilgileri aşağıdaki kimi tasnif edebiliriz:

1. Anketi cevaplayan kişilerin cinsiyetine göre bir yaklaşım (Bak Ek 2).
2. Yaşa göre anketi cevaplayanların dağılımı (Bak Ek 3)
3. Ankete katılanların işletmelerdeki görüvleri (Bak Ek 4)

Araştırma zamanı regionlara göre ihracat ankete katılan işletmelerin dünya regionlarına göre ihracat bölünmesine ilişkin rakamlar Tablo 3.1 gösterilmiştir.

Tablo 1.1. Ankete Katılan İşletmelerin Dünya Bölgelerine Göre İhracat Dağılımı (%)

Bölgeler	N	Ortalama
Avrupa Birliği	27	30,8
Ortadoğu	46	48,4
Türki Cumhuriyetler - Rusya	43	38,1
Uzakdoğu Asya	21	17,1
Afrika	18	12,3
Amerika	10	8,4
Diğer	7	16,1

Kaynak. İşletmelerde aparılan sorgular esasında müellif tarafından tartib edilmiştir

Bakmayarak ki, işletmeler esas itibarile ülkeden kenar fealiyyet göstermekdedir onların yerli rekabet düzeyi seviyyesi ile ilgili paratmetrik göstergeleri (1: ilk olark Yok denecek seviyyede5: ise Çok ileri seviyyede).

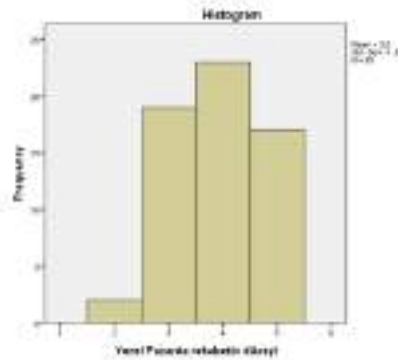
Tablo 1.2. Yerel piyasalarda Rekabet Seviyyesi

Rekabet Düzeyi	Frekans	Oran %
2	2	3,3
3	19	31,1
4	23	37,7
5	17	27,9
Toplam	61	100,0

Kaynak. işletmelerde aparılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmişdir

Çalışmalara dikkat etdiğimizde yerel pazarın rekabet seviyyesi algısı yüksek %38, orta %31 ve çok yüksek olarak %28 olarak yukarıdaki rakamlar üzre gösterilmektedir. Bu veriler konteksinde elektrik enerjisi sektörü üzre faaliyet gösteren biznes strukturların yerel pazarlarda ki, rekabet düzeyini ümumi olarak yeterince yüksek tesbit edilmişdir. Verilere esaslanarak işletmelerin yerel piyasa rekabet düzeyinin ortalamasının tahminen 3,9 olduğunu tesbit etmiş oluruk (Std. sapma: 0,85).

Şekil 1.1. Yerel piyasalarda Rekabet Seviyyesi

Kaynak. Anket sonuçlarına esaslanarak işletmeler için oldukça önem taşıyan faktörlerden biri kimi qlobal piyasalardaki rekabet düzeyi ile ilgili aşağıdaki bulgu elde edilmişdir.

Araştırmanın növbeti komponenti uluslararası pazarlamada stratejik olarak hedef pazarlarda fiyatlandırma politikasına etki eden faktörlerin ehemmiyet seviyyeleridir.(1: Hiç önemli değil ve 5: Çok önemli)

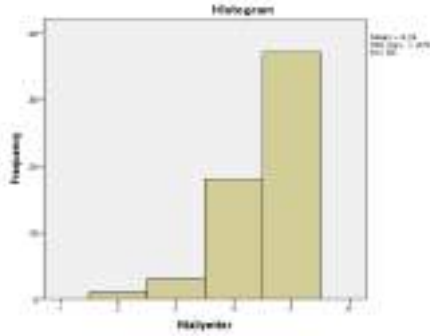
Tablo 1.3. Qlobal piyasalarda Rekabet Seviyesi

Rekabet Düzeyi	Frekans	Oran%
1	4	6,6
2	15	24,6
3	16	26,2
4	12	19,7
5	14	23,0
Toplam	61	100,0

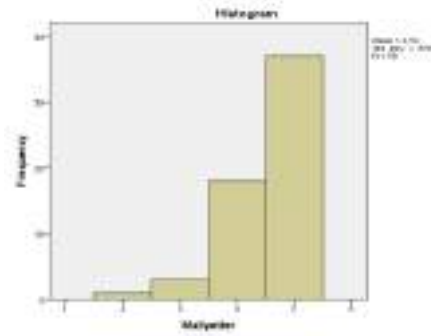
Kaynak. İşletmelerde aparılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmişdir

Anket neticeleri işletmelerin uluslararası hedef pazarlarda fiyatlandırmaya en çok etki eden faktör gibi maliyyetler ile ilgili soru sorulmuş ve aşağıdaki netice elde edilmiştir. Netice göründüyü kimi bu faktorun tesir seviyyesinin % 62,7 –i 5 seviyyede (çok önemli) kimi deyerlendirmeşler. Eyni zamanda maliyyetlerin ortalaması işə müvafik olaraq 4,54 kimi tesbit edilmiştir. (std. sapma: 0,67).

Şekil 1.2. Maliyyetlerin etki gücü

Şekil 1.3. Piyasa koşulları ve rekabet yapısı

Kaynak. İşletmelerde aparılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmişdir

Bununla yanaşı anketde iştirak edenler uluslararası pazarlamada hedef fiyatlandırmaya öz etkisi ile ferklenen diğər bir parametrik göstərici kimi piyasa koşulları ve sistemin rekabet yapısı ile ilgili soruları cevaplandırmış ve aşağıdaki tesbitler elde edilmiştir.

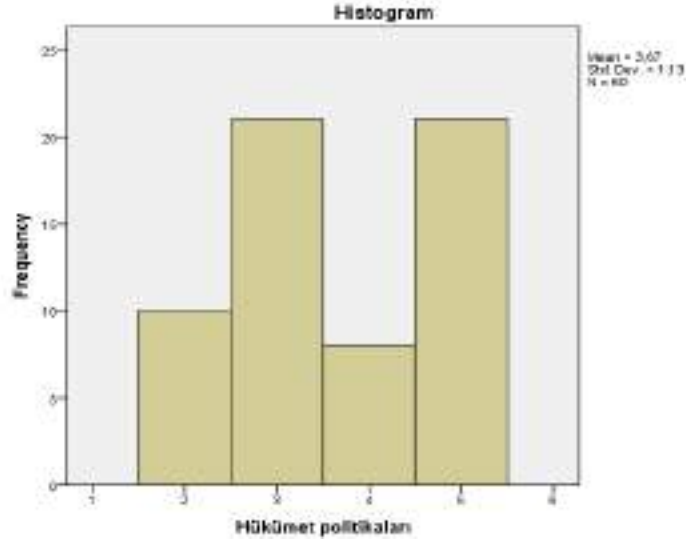
Bütün bu kriterlerle yanaşı dağıtım yapısı ve kanallarının tesir seviyyesinde önem arz etmekte beraberinde anket üzerinden sorulmuş ve cevaplar gözlemleri karşılamıştır. Neticeler incelendiğinde dağıtım strukturu ve kanallarının etki düzeyleri bilavasite %30'u en yüksek düzey, % 21,7'si 4 düzey ve %30'u cari düzey olarak tesbit edilmiştir. Rakamlar ele alındığında sektörde faaliyet gösteren işletmelerin uluslararası hedef pazar stratejilerinde fiyatlandırma ile

ilgili kararlarda dağıtım yapısı ve aynı zaman diliminde dağıtım kanallarının etkili bir determinanat olduğu tesbit edilmiştir.

Yapılan çalışmalara göre uluslararası pazarlamada esas olarak hedef pazarda fiyatlandırmaya diğer çok etki eden komponentlerin hükümet politikalarının etkisi ile ilgili olarak orta -yüksek olduğu müşahide edilmektedir. Hükümet politikalarının ortalaması 3,67'dir (std. sapma: 1,13).

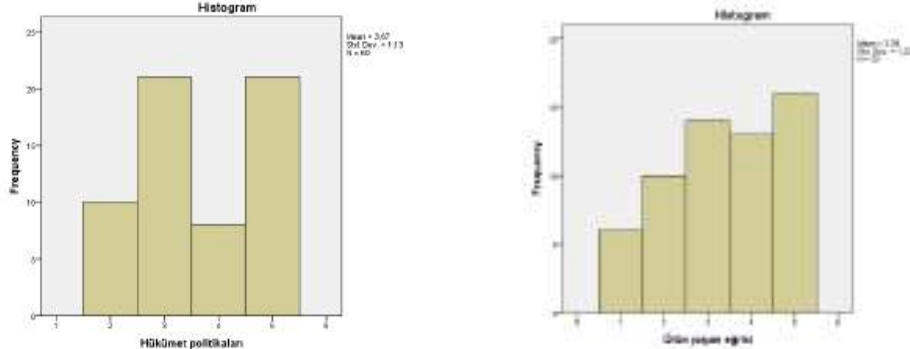
Şekil 1.4. Hükümet politikalarının etkisi

Kaynak.İşletmelerde yapılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmiştir

Ankete katılan işletmelere uluslararası pazarlamada hedef pazarda fiyatlandırmaya en çok etki eden faktörlerden döviz kuru politikalarının etki düzeyi sorulmuş ve alınan cevaplar aşağıdaki tablo ve şekilde gösterilmiştir.

Şekil 1.5. Döviz kurunun ve mahsulün hayat yaşam egrisinin fiyatlandırma politikasına ilişkin etkisi

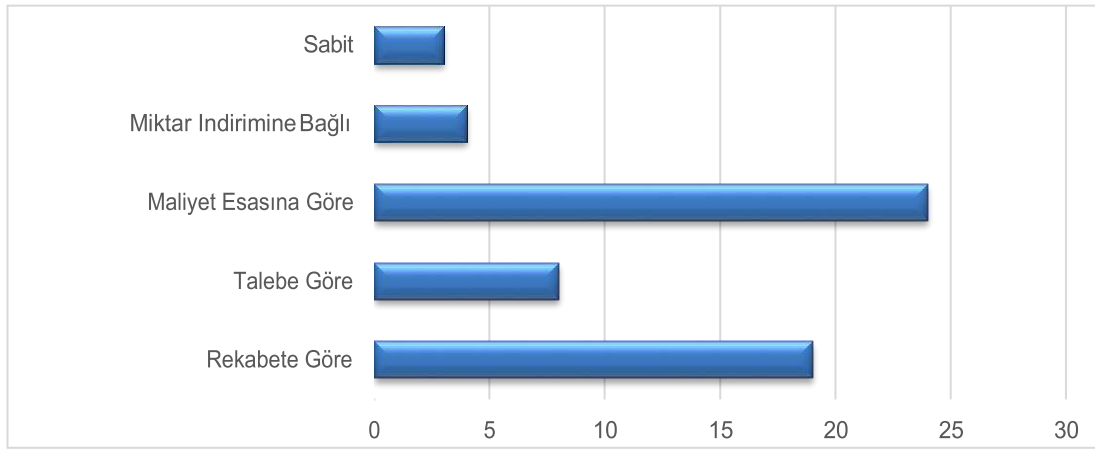

Kaynak.İşletmelerde yapılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmiştir

Diger önemli faktör kimi ankete katılanlar hedef pazarda fiyatlandırmaya tesir gücü en çok olan elementlerden biri kimi mehsulün yaşam eğrisi etkisi olarak sorulmuş akabinde alınan cevaplar ise aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir. Ankete katılan işletmelere ve onların sorumlularına uluslararası pazarlamada istifade edilen fiyatlandırma metodları sorulmuş ve cevaplar aşağıdaki kontekste olmuştur.

Şekil 1.6 Fiyatlandırma metodlarına göre dağılım

Kaynak. İşletmelerde aparılan sorğular esasında müellif tarafından tartib edilmiştir

Uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren işletmelerde fiyatlandırma stratejileri planlanırken bazı hedeflere ulaşılması esas alınır. Fiyatlandırmada esas alınan hedeflerin kaynağı pazarlama stratejisidir. Bu nedenle pazarlama stratejisinde meydana gelen değişmelere bağlı olarak fiyatlandırma stratejilerine esas alınan hedefler de değişir. İşletmeler, fiyatlama kararları alırken, uyguladıkları genel pazarlama stratejilerine uygun olarak hareket ederler ve aşağıdaki sınıflamayı uygun olarak hedef tespitine giderler (Akat, 2012).

Rekabete göre fiyatlandırma en basit ve en çok kullanılan fiyatlandırma yöntemidir. Bu yöntem uygulandığında çoğu kere dış pazarda oluşmuş olan rekabet fiyatı aynen ya da az bir farkla kabul edilir. Genellikle, söz konusu yöntem rakip mal ya da hizmetlere göre fazla farklılaştırılmamış mal ya da hizmetlerin fiyatlandırılmasında izlenen bir yöntemdir. Burada, rekabet yoğun ve mallar arasındaki farklılıklar az olduğundan, genellikle işletmeler pazar fiyatından ayrılmaya cesaret edemez (Özcan, 2000).

Lider takibi ya da taklitçi fiyatlandırma adları da verilebilmektedir. Bu yöntemde ihracatçı ürün fiyatını pazar fiyatına yaklaşık bir seviyede belirler. Genel olarak en yaygın kullanılan rekabete

dayalı fiyatlandırma yöntemidir. Yaygınlığı maliyetlerin ölçülmesinin güç olması nedeniyle, oran fiyatlandırmasının normal kazanç verecek fiyatlar konusunda, endüstrinin ve dış pazarın toplu sağduyusunu belirttiğine ve rekabeti körükleyici olmadığına inanılmasına bağlıdır. Fiyat değişikliğine tüketici ve rakiplerin tepkilerinin kestirilmesinin güç olması da diğer bir yaygın kullanım nedenidir (Kotler, 1976).

Birçok işletme fiyatlarını maliyetlerine göre değil, ürüne alıcılar tarafından verilen değere (algılamalarına) göre belirlemektedir. Tüketiciler satın alma davranışında bulunurken giderek daha çok değer peşinde koşmaktadır. Bu olayın farkında olan, birçok işletme de değer fiyatlandırması yöntemini uygulamaktadır. Değer fiyatlandırması tüketicilere gerçekten gereksinmelerini karşılayan bir pazarlama karması için makul bir fiyat düzeyi saptamayı içermektedir (Stanton vd., 1994).

Böylece "Güvenirlilik bakımından" tüketici de müşteri alma güdüsü yaratılıp işletmeye bağlanması sağlanır. İşletme bazen oluşturulmuş bir güven durumunu sürdürmek ve uzun vadede avantaj sağlamak için kısa vade kazançlarından fedakârlık edip minimum seviyedeki bir kâra razı olur. Ancak enflasyonist ortamlarda sabit fiyatların uygulanabilmesi çok zordur (Şahin, 2004).

Sonuç

Araştırma sonuçlarına göre bu tip işletmelerin fiyat politikalarına bir çok faktör tesir göstermektedir. Onları ise sırasile aşağıdaki kimi grupleştirmek mümkündür:

1. Global pazarlardaki rekabet düzeyi
2. Pazar payının korunma ve geliştirilmesi
3. Rekabete karşı koyma
4. Pazar payının saptanması
5. Pazar talep tahmini
6. Rakip fiyatların belirlenmesi
7. Talep analizleri
8. Rakip fiyat analizleri
9. Pazar koşulları ve rekabet yapısı
10. Hükümet politikaları ve s

Literatur

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Akat, Ö. (2012). Uluslararası Pazarlama Karması ve Yönetimi (4. Baskı b.).
- Akbudak, K. (2006). Tekstil Sektöründe Fiyatlandırma Yöntemleri Ve Bir Uygulama. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Tezi.
- Altınbaşak, İ. (2008). Küresel Pazarlama Yönetimi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Özcan, E. (2000). Uluslararası Pazarlama. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
- Stanton, W. J., Etzel, M. J., & Walker, B. J. (1994). Fundamentals of Marketing. McGraw-Hill.
- Şahin, Y. (2004). Uluslararası Pazarlama’da Fiyatlandırma ve Sanayi Ürünlerinde Bir Uygulama. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y.Lisans Bitirme Tezi,.
- <http://www.socar.az/socar/az/research-and-development/proceedings/about-journal>
- www.economy.gov.az
- www.stat.gov.az

Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme Ve Nedensellik İlişkisi: Azerbaycan Örneği

Bahtiyar HATAMOV

Azerbaijan State University of Economics

hetemovb@gmail.com

Özet

Ülkede finansal sistemin gelişme aşamasında olması sebebiyle büyük ölçüde nakde dayalı bir görünüm arz etmektedir. Bankacılık sistemi iki kademededen oluşmakta olup, ilk kademede Azerbaycan Merkez Bankası, ikinci kademede ise ticari bankalar yer almaktadır. Bu seviyede bankaların dışında mevduat toplama yetkisi bulunmayan bir takım banka dışı kredi kuruluşları da bulunmaktadır. Merkez Bankası kredi kuruluşu olarak gerçekleştirdiği işlevin yanında ticari bankaları ve diğer banka dışı kredi kuruluşlarını denetlemekle yükümlüdür. 1996'dan günümüze kadar Azerbaycan Hükümeti kamu mülkiyetindeki bankaların yeniden yapılandırılması ve tasfiyesinin yanı sıra finansal sektör altyapısının geliştirilmesini, düzenleyici ve denetleyici çerçevenin güçlendirilmesini içeren bir stratejiyi yürütmeye çalışmaktadır. İki kademeli bankacılık sisteminin kurulduğu 1992'den günümüze kadar bankacılık sektörü reformlarının bazı alanlarında ilerlemeler kaydedilmiştir. Söz konusu reformların yürütülmesinde Azerbaycan Merkez Bankası doğrudan sorumluluk almıştır. Ülkedeki mevcut sermaye piyasaları gelişme aşamasında olup, küçümsenmeyecek derecede gelişmeler kaydetmeye devam etmektedir. Söz konusu gelişmeler Azerbaycan Cumhuriyeti finansal sisteminin bir bütün olarak incelendiğinde de gelişmelerden bahsetme imkanı sunmaktadır.

Bu çalışmada Azerbaycan Cumhuriyeti finans sektörünün ekonomik büyümeye katkısı üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı, finansal sektörü temsil eden yurtiçi uzun ve kısa vadeli kredi hacmi ve ekonomik büyümeyi temsil eden gayri safi yurtiçi hasıla arasındaki ilişki Azerbaycan için 2006-2017 dönemlerini kapsayan üç aylık veriler kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda kredi hacmi ile ekonomik büyümeye yönelik uygulanan Granger nedensellik testi sonucunda iki seri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti ekonomik politikasının öncelikli bir yönü olan petrol dışı öncül sektörlerin sürdürülebilir ve rekabetçi ortamda geliştirilmesine yönelik hazırlanan stratejik yol haritası çerçevesinde finans sektörünün gelişme göstermekte olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Finansal gelişim, Ekonomik büyüme, Yapısal Kırılma

Giriş

Ekonomik büyüme ve gelişme, her ülkenin finansal refahını güçlendirmek, ekonomik kalkınmayı sağlamak, nüfusun yaşam standartlarını yükseltmek ve daha iyi bir yaşam standardına ulaşmak için çok önemlidir. Bu yasa Azerbaycan için önemlidir ve her zaman harekete geçer ve görmeye devam eder.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde “Finansal Hizmetlerin Geliştirilmesi İçin Stratejik Yol Haritası” Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından 6 Aralık 2016 tarihli Kararnamesi ile

onaylanmıştır. Bu strateji yol haritası, 2020 yılına kadar kısa vadeli, 2025'e kadar orta vadeli ve 2025 sonrası döneme ilişkin uzun vadeli hedefleri kapsamaktadır.

2020'ye Göre Stratejik İnceleme: 2020 yılına kadar Azerbaycan'ın finansal sektörünün gelişimine stratejik bakış, derinlemesine risk yönetimi süreçleri, etkili düzenleme ve güçlü altyapı unsurlarına sahip, iç ve dış şoklara karşı bir kalkınma potansiyelli finansal sistemin oluşturulmasıdır.

2025'e kadar olan dönem için uzun vadeli bakış: 2025'e kadar olan dönemdeki finansal hizmetlere uzun vadeli bir bakış açısı, tüm müşteri gruplarına düzenli ve mevzuat çerçevesiyle desteklenen kapsamlı finansal hizmetler sağlama, güçlü ve dengeli bir finansal sistem oluşturmaktır.

2025 sonrası döneme ilişkin hedef: 2025'ten sonraki döneme ilişkin hedefleri gözden geçirme, yabancı yatırımcılar için çekici ve bölgesel bir rekabetçi finansal sektör oluşturmaktır.

Metod

Araştırmada indüksiyon ve kesinti yöntemleri kullanılmıştır. Böylece araştırma çalışmaları ile ilgili ekonomik gerçekler toplanmış, sistematik hale getirilmiş ve indüksiyon yöntemiyle araştırılmıştır. Daha sonra, kesinti yöntemi ile teorik sonuçlar elde edilmiş, genel ilkeler, bir başka deyişle, pratik etkinlik için gerekli tavsiyeler bu toplanan gerçekler temelinde belirlenmiştir. Ayrıca, çalışma sırasında gözlem ve analiz yöntemleri kullanılmıştır.

Analiz

1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, Azerbaycan önemli askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sırasındaki cumhuriyetler arasındaki bağımlılığı sistematik olarak etkileyen ekonomik yapının derhal çöküşü, piyasa ekonomisine geçiş sırasında da büyük sorunlar getirmiştir.

Ekonomik, politik, yasal altyapı eksikliği, eski teknoloji, serbest piyasa modelinin belirsizliği, Ermeni işgal politikası sonucunda arazinin %20'sinin kaybı, 1 milyon insanın kendi ülkelerinde mülteci olması ve benzer nedenlerle üretim durma noktasına geldi ve kontrol tamamen kayboldu. Savaş sonrası ve afet sonrası sorunlar nedeniyle ekonomide büyük bir bozulma ve

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

parçalanma meydana geldi, bu da ulusal gelirdede düşüşe ve yüksek enflasyona neden oldu. Ulusal gelirin büyüme oranı 1993'te %23.1, 1994'te %19.7 ve 1995'te %11.8 idi.

Ülkedeki siyasi istikrar ve Ermenilerle geçici bir ateşkes ilan edildikten sonra ekonomide dikkat birikmeye başladı. Sonuç olarak, 20 Eylül 1994'te "Yüzyılın Sözleşmesi" olarak bilinen Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi, Azeri, Chirag ve Gürcistan'ın Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan sektöründeki Hazar yatakları ile Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki petrol üretiminin dağıtımını konusunda dünyanın önde gelen petrol şirketleri arasında bir Mutabakat Zaptı imzaladı (Cihan, 2009: s.224).

Hızla yeniliğe adapte olan Azerbaycan, SSCB'nin çöküşüne ve Ermeni savaşına ve Çeçen sorununa bağlı ülke sanayisinin ihtiyaç duyduğu ara malların ithalatına rağmen, SSCB'nin çöküşüne ve işin uzmanlığı ve bölünmesine dayanan ekonomik yapının sona ermesine rağmen, tüm dar zorlukların üstesinden gelmeyi başardı.

Tüm bu dar zorlukların geçmesinde petrol rezervleri önemli bir rol oynamıştır ve Azerbaycan, petrole uzun yıllar yatırım yapmış, 2005'ten beri milli gelire yansıyan petrol gelirleriyle yeni bir döneme girmiştir. Gelecek 15 yıl boyunca 50 milyar dolar petrol geliri olan Azerbaycan, somut ve pratik projeleri olan yaşam standartlarına harcama hedefleriyle çalışıyor.

1996'dan beri Azerbaycan ekonomisinde başlayan büyüme 2000'li yıllarda da devam etti. Ulusal gelirin 2012'de %2,2, 2013'te 73,5 milyar dolara, 2014 yılında 75,2 milyar dolara, 2015 yılında ise %30'a ulaşmasıyla 2012 yılında 67,3 milyar dolara ulaşması bekleniyor. 53.0 milyar dolarlık keskin bir düşüş ile Azerbaycan ekonomisinin 2013 yılında% 5,8 büyüme hızına ulaşması, 2014 yılının ilk yarısında% 2 ve 2015 yılında% 1,1 oranında artmıştır. Bu düşüşün ana nedeni, büyük ölçüde petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracatına bağlı olan Azerbaycan'ın dünya petrol fiyatlarındaki hızlı düşüşe bağlı olarak değer kaybetmesidir.

Ülke ekonomisi 2016 yılında% 3,8 oranında azalarak, 2017 yılında% 0,07 oranında artarken, 2018 yılında sabit fiyatlarla% 2 oranında ve 2019 yılında% 3,9 oranında artmıştır. bekleniyor.

Hızla gelişen ve parlayan bir dönem yüksek petrol fiyatlarına sahip olan Azerbaycan, 2014 yılının ortalarında başlayan ve petrol fiyatlarındaki gerilemeden en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Gelirlerdeki düşüş %100'lük bir devalüasyon sonucu, risklerin önlenmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın önlenmesi için gerekli olan çok taraflı bir reform başlamıştır. İlk aşamada, üretim ve ihracat teşvikleri gümrük, transit, bankacılık ve vergilendirme yoluyla yansıma sağlanmıştır.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Azerbaycan ekonomisi son on yılda% 9,3 oranında büyüdü, özellikle de 2009 yılında küresel krizden dolayı hızla ilerleyen dünyanın en hızlı büyüyen ülkesi olduğu için 2010 yılında% 4,9; 2011 yılında% 0,7, 2012 yılında ise% 2,2 artış kaydedildi. Azerbaycan'ın 2013'teki% 5,8'lik büyümesindeki asıl artışın asıl nedeni madencilik sektörünün yeniden ortaya çıkması. 2015 yılında petrol fiyatlarındaki düşüşe rağmen,% 1,1'lik bir artış meydana geldi, ancak 2016'da keskin bir düşüş gösterdi ve 2017'de daha da arttı (<https://www.stat.gov.az/> - 2019).

Ülkedeki yoksulluk oranı 2005 yılında% 29,3 iken, bu rakam% 5,9'a düşmüştür. 2015 yılında kişi başına düşen gelir, Azerbaycan manatındaki devalüasyonun etkisiyle dolar başına 5561 dolar ve 2017'de 4,186 dolar olmuştur. 2015 yılında enflasyon % 7,8 iken, 2017 yılında % 13'e yükselmiştir.

Ülkedeki sanayi sektörünün önemli bir parçası, yaklaşık 20 yıl önce kurulan ağır sanayidir. Ağır sanayide, en önemlisi demir, alüminyum ve çimentodur ve çoğu petrol endüstrisinin gelişmesinden sonra ihmal edilmiştir. 2014 yılında, "sanayi yılı" ülke sanayisinin yeniden canlanması yönünde ilan edildi. Reel sanayi üretimindeki hızlı düşüşe rağmen, inşaat sektörü, konut inşaatı, kırsal altyapı ve ulaşım altyapısı iyileştirmelerine göre, son iki yılda gerçek anlamda hızla ilerlemektedir (Cihan, 2009:224).

Ulaştırma ve haberleşme alanındaki gelişmeler nedeniyle hizmet sektörü de hızla büyümüştür. Bankacılık sektörü, tüm sektörün toplam varlıklarının yarısından fazlasını oluşturan devlete ait iki banka tarafından yönetilmektedir. Sanayi sektörünün 1997 yılında GSYH'ye katkısı% 39,9 iken, 2003 yılında bu oran% 52,6'ya yükselmiştir. 2011 yılına gelindiğinde bu oran% 62,1'e ulaşmış ve 2015 yılında ülkenin dış ticareti petrole bağımlı olarak% 90'dan fazla olmuştur.

Son olarak, ülke ekonomisine ve on bir farklı sektöre ilişkin “Stratejik Yol Haritası”, Azerbaycan ekonomisinin çeşitlendirilmesi için oluşturulan bir grup profesyonel olan 6 Aralık 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından onaylandı.

Petrol dışı sektördeki yatırımların artmasına rağmen, Uluslararası Para Fonu (IMF), ülkenin enerji sektörünün geri kalan sektörlerinin hala çok zayıf olduğunu belirtti. Özellikle, gelişmemiş hukuk sistemi, rekabet koşullarının önündeki engeller ve finansal sistemdeki sorunlar, petrol dışı sektörün gelişmesinin önündeki en önemli engellerdir.

Azerbaycan'daki ekonominin çoğu hala devlet tarafından yönetilmektedir. Devlete ait pek çok işletme kendi alanında tekeldir. Bu şirketler yüksek fiyatlara sahiptir ve ürün kullanımında genellikle ürün tekliflerini kısıtlayan önemli bir paya sahiptir.

Azerbaycan'ın zengin yeraltı kaynakları nedeniyle, sınaı yapı aynı zamanda petrokimya ve kimya sektörlerinde de oluşmuştur.

Hükümetin son çabalarının temel amacı, petrol ve petrol ürünlerine bağımlılığı azaltarak, ekonominin diğer sektörlerinin gelişmesini sağlamaktır. Bu amaçla, tarım sektörünün iyileştirilmesi, iyi eğitilmiş kişilerin bilgi ve becerilerinin artırılması ve ulaşım ve iletişimin güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

Tarım, petrolden sonra Azerbaycan ekonomisinin ikinci önemli sektörüdür. Toplam işgücünün % 40'ı tarım sektöründe çalışmaktadır. (<https://www.stat.gov.az> - 2019)

Azerbaycan'da, daha sürdürülebilir, çeşitlendirilmiş ve kapsamlı bir ekonomi olan sosyal alanların dengeli bir şekilde gelişmesini sağlamak için dengeli bir ulusal kalkınma mekanizması oluşturulacaktır. Ülkemizin ulusal ekonomik perspektifinin Stratejik Yol Haritası dört ana stratejik hedefe sahiptir.

1. Mali sürdürülebilirliğin güçlendirilmesi ve sürdürülebilir para politikasının benimsenmesi
2. Özelleştirme ve devlete ait işletmeler ile ilgili reformların uygulanması
3. İnsan sermayesi gelişimi
4. Olumlu bir iş ortamı geliştirmek

Ülke ekonomisinin düzenlenmesinde, özellikle de maddi üretim sektöründe üretim fonlarının halgalı dolaşımında finans özel konuma sahiptir, çünkü finans hizmeti olmadan çağdaş ekonominin normal faaliyet göstermesi mümkün değildir. Bu nedenle de ekonominin düzenlenmesinde finans sisteminin işleyiş mekanizmaları önem arz etmektedir. Bir grup ekonomistler finans sisteminin işleyiş mekanizmalarını oto-organizasyon ve devlet çözümü biçimleri gibi, bazıları ise direktif ve düzenleyici mekanizmalar gibi gruplara ayırıyorlar (Əlirzayev, 2005: 269).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çağdaş finans sisteminin temeli bağımsızlığımızın ilk yıllarından atılmaya başladı. Azerbaycan Cumhuriyetinde piyasa ilişkileri geliştikçe finans alanı ile ilgili mevzuatlarında esaslı değişiklikler yapılmış, Ülkenin mali sistemi dünyanın gelişmiş finans sistemlerine milli ve diğer iç özellikler dikkate alınarak ulaştırılması yönünde hayli çalışma yapılmıştır.

Ülkenin finans sistemi farklı finans halkalarının topunu ve onlar arasındaki karşılıklı ilişkileri ifade ediyor. Finans sisteminin halkalarını kendi işlevsel mahiyetine göre iki ana gruba ayırmak mümkündür:

Makro düzeyde geniş tekrar üretimin gereksinimlerini karşılayan devlet maliyesi; Mikro düzeyde geniş tekrar üretimin sürecini para kaynakları ile sağlayan tarım birimlerinin maliyesi.

Azerbaycan Cumhuriyeti maliye sistemine devlet bütçesi, bütçeden kenar fonlar, devlet kredileri, sigorta fonları ve fon pazarı, çeşitli mülkiyet formlarına sahip işletmelerin ve ev çiftliklerinin maliyesinden ibarettir.

Kamu maliyesi devletin merkezleştirilmiş para sermayesi fonlarının oluşturulması ve kullanımı ile ilgili olan para ilişkileri sistemini, tarım birimlerinin maliyesi ise işletmelerin ve tarım kollarına para sermayesi fonlarının oluşturulması ve kullanımı ile ilgili meydana gelen paradagılım ilişkilerini anlatıyor. Finans sisteminin farklı halkalara bölünmesi bu halkaların her birinin yerine getirdiği görevlerin farklı olmasından, ayrıca merkezleştirilmiş para kaynağı vakıflarının düzenlenmesi ve kullanımı metotlarının farklılığından kaynaklanıyor (Vəliyev, Babayev, Meybullayev, 2001: 14)

Devletin ekonomik ve sosyal alanlarda üstlendiği rolün önemi mali kaynaklarının önemli bölümünün elinde toplamasını, odaklanılmasını gerekli kılıyor. Bu kaynaklardan istifade şekli ise devletin ekonomik, siyasi ve sosyal görevlerinin yerine getirilmesinin mali güvencesi rolünde konuşma yapan devlet maliyesidir.

Finans sisteminin kredi ve sigorta halkaları para vakıflarının düzenlenmesi ve kullanımında diğer biçim ve yöntem kullanılır. Para sermayesi fonları ise çeşitli mülkiyet biçiminde olan tarım birimlerinin ücret gelirleri ve birikimleri sayesinde oluşturuluyor. Maliye halkalarının faaliyet alanının, varoluş ve kullanım şekillerinin farklı olmasına rağmen tek finans sistemi mevcuttur. Çünkü, tüm mali halkalarının kaynaklarının kaynağı aynıdır.

Finans sisteminin temel halkalarının karşılıklı ilişkisi ve birbirinden bağımlılığı maliye'nin içeriği ile rivayetler var. Çeşitli mülkiyet biçiminde olan tarım birimlerinin maliyesi ülkenin tek finans sisteminin temeli olmakla toplumsal ürünün ve milli gelirin kurulması ve dağıtılmasına hizmet ediyor. Merkezleştirilmiş para fonlarının mali kaynağı ile sağlanması tarım birimlerinin mali durumundan bağılıdır.

Devlet maliyesi finans sisteminde öncü rol oynayarak temeli aşağıdaki işlevini yerine getiriyor: Ülke ekonomisinin tüm alanlarında belirlenmiş gelişme temposunu sağlamak, mali kaynaklarının harekete alınarak ekonominin çeşitli alanları, ülkenin bölgeleri, ayrıca gayri-üretim alanları, mülkiyet biçimleri, nüfusun farklı grupları arasında yeni paylaşılması gibi.

Kamu maliyesinin temel görevi mali kaynaklarını toplayıp devletin emrine vermektir. Devlet gelirlerinin bünyesine devlet bütçesinin gelirleri, tüm mülkiyette olan müessese, kurum ve kuruluşların gelirleri ve halkın gelirleri aittir.

Son yıllarda vergi mükelleflerinin çıkarlarının korunması ve haklarının artırılması, girişimciliğe elverişli ortamın oluşturulması ile birlikte, özel tüketimli malların listesinin genişletilmesine, konut inşaatı faaliyetinin vergiye dahil etme mekanizmasının geliştirilmesine, vergi denetiminin geliştirilmesine hizmet ediyor.

Devlet gelirleri merkezleştirilmiş ve merkezleştirilmemiş gelire bölünür. Merkezleştirilmiş gelirlere bütçe geliri, dış ekonomik ilişkilerden giren gelirler dahildir. Merkezleştirilmemiş gelirlere ise kurum ve kuruluşların gelirleri dahildir. Bütçe gelirlerini devlet ihtiyaçları, kurum ve kuruluşların gelirlerinden ise kendi iç ihtiyaçları için kullanılıyor. Devlet gelirleri yaratma kaynağına göre ikiye ayrılır: İç kaynaklar ve dış kaynaklar. İç kaynaklara milli gelir, milli servet vb. dahildir. Dış kaynaklara ise dışarıdan alınan bonolar, kredi vs. kaynaklar dahildir.

Modern ekonomik gerçekte ekonomik gelişmelerin kamu maliyesi aracılığıyla düzenlenmesi sisteminin temelini gelirlerin dağılımı ilişkileri oluşturur ki, bu da ülke çapında ekonomik döngüsellik tam sağlanması ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla para kaynaklarının bir bölümünün odaklanılmasının gerekliliğini gerektiriyor. Ekonominin ve sosyal sektörünün mali temelleri bütçenin karakteristik özelliklerinin karakterize edilmesine zemin oluşturuyor. Nitekim bütçe sosyo-ekonomik projelerin hayata geçirilmesinin ilk şartı olarak konuşma yaparak ekonominin öncelik alanlarının gelişimi, çevre mühütün korunmasının sağlanması, bilimsel-teknik gelişmelerin verimliliğinin artırılması, yapısal sorunların çözümü, savunma kabiliyetinin güçlendirilmesi ve diğer görevlerin yerine getirilmesinde önemli rol oynuyor. O, gelişmenin bu aşamasında tekrar üretim sürecinin sağlanmasında gerekli talebin karşılanması için toplumsal ürünün değerinin bir bölümünün yeniden dağılımını gerçekleştirmek amacı ile devletle, nüfus ve üretim birimleri arasında oluşan para-dağılım ilişkilerinin imperativ sistemini ifade ediyor. Kamu maliyesinin bir parçası olan devlet bütçesi aşağıdaki önemli işlevleri gerçekleştirir: Gayri safi yurtiçi hasılanın yeniden paylaşılması, ekonominin devlet düzenlenmesi, devletin sosyal politikasının hayata geçirilmesinin finans teminatı ve merkezleştirilmiş para sermayesi fonlarının oluşturulması ve kullanımı üzerinde denetim.

Mali ilişkileri finans sistemi aracılığıyla tezahür ederken, iki temel özellik tespit ediliyor: Devletin bütçe sisteminde ve hükümete ait bütçeden kenar fonlarda toplanan merkezleştirilmiş para sermayesi fonlarının kurulması ve işletilmesi ile ilgili olan para-dağılım ilişkileri ve

ekonomi birimlerinin qemerkezleştirilmemiş para sermayesi fonlarının hareketi ve dolaşımı aracılığıyla tecelli eden para-dağılım ilişkileri.

Finans sistemi aracılığıyla toplumsal tekrar üretimde kaynakların daha hızlı hareket etmesi, devlet aygıtının korunması, devletin kendi işletim fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için gerekli miktarda para kaynaklarının harekete geçilmesi ve onlardan yararlanılması sağlanıyor. Bu süreç mal-para ilişkilerinin mevcut olduğu bütün toplumlarda ana verse de, biçim ve içerik itibarıyla farklı gelişim aşamalarında birbirinden farklı şekilde gerçekleşir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bütçesi ülkenin mali sisteminin temel halkası, temel mali planı kabul edilir, yüksek yasama organı olan Ulusal Meclis tarafından kabul edilerek Cumhurbaşkanı tarafından kanun şeklinde tasdik olunur. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Bütçe sistemi hakkında kanuna göre bütçe Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet iktidarı ve kendini yönetim organları aracılığıyla devlete ve belediyelere aittir.

Finans sisteminin en önemli halkası olmakla bütçe sistemi ve onun temel bir parçası olarak vergi sistemi finans sisteminin dağılım fonksiyonunun gerçekleşmesi açısından önem arz etmektedir. Devlet finans sistemi aracılığıyla paylaşımını gerçekleştirirken, en makbul mekanizma gibi vergi sisteminden kullanıyor. Piyasa ekonomisi ortamında vergi sisteminin başlıca görevlerinden biri, dağılım fonksiyonu çerçevesinde, ekonomiyi etkin düzenleme aracı olmakla tekrar üretimin geliştirilmesi ile ekonomik büyümeye ortam oluşturmaktır.

Devlet bütçesi aracılığıyla ülkede milli gelirin ve gayri safi yurtiçi hasılanın yeniden paylaşımı gerçekleştiriliyor. Para sermayesi fonlarının harcama alanları belirleniyor, ekonominin dönemle düzenlenmesi gerçekleştirilir. Gelişmiş ülkelerde GSMH'nin %30-50'i çeşitli bütçeler aracılığıyla yeniden dağıtılıyor.

Piyasa mekanizmasına dayalı ekonomide devlet vergi sisteminin dağılım fonksiyonunun aracılığıyla etkin biçimde toplam talep ve toplam teklife etki ederek kendi ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını hayata geçirmeye çalışıyor. Belirtelim ki, toplam talep ve toplam teklif birbiriyle sıkı biçimde bağlıdır. Nitekim herhangi birinde yaşanan değişiklik tereddüt doğrudan piyasa dengelerine etki ederek diğerine de etkiliyor. Devlet verimli ve dinamik vergi sisteminin uygulanması sonucunda yatırımlarının (ekonomik büyümenin en makbul seçeneğini) hız kazandırabilir. Bu amaçla yapılan vergi oranlarının düşünülmüş, tarazlaşdırılmış şekilde azaltılması ve vergi indirimleri sisteminin uygulanması yatırımlarının hacmi birkaç etki edebilir:

Emtiaların fiyatlarının maliyet unsurlarının azaltılması;

İşletmelerin yatırım yatırımlarına yapılan harcamalarının vergiden kurtarılması;
Nüfus gelirlerinin (burada: Maaş ve emeğin ödenmesinin diğer türleri, girişimcilik gelirleri, kazançlar ve mülkiyetten olan diğer gelirler hacminin artırılması ile vs.

Çağdaş ortamda ekonomik politikanın uygulanması maliye politikasının oluşturulması, mali-kredi, bütçe vergi mekanizmasının doğru kurulması ile sıkı sıkıya bağlıdır. Maliye politikasını gerektiren önemli faktörlerden biri devletin mali araçları ile ekonomik süreçlere etki göstermesidir. Maliye politikası, aynı zamanda, finans kaynaklarının seferber edilmesi, onların verimli paylaşımı ve kullanımı ile ilgili özgün özelliklere sahiptir. Burada önem arz eden konulardan biri de onun yaşama geçirilmesi sırasında finans sisteminin tüm halkalarında yapılan etkinliklere tesis edilmesidir. Bu sırada toplumu gelişmesinin zorunlu ihtiyacının karşılanması için gereken mali kaynakları tam seferber ediliyor, bunun da gerçekleştirilmesi, esasen, vergi politikası ile düzenlenir. Bu politikanın doğru uygulanması onun teorik-metodolojik esaslarının net olarak belirtilmesini ve modern çağın koşullarına uygun geliştirilmesini, ekonomik reformların öncü gücü gibi ekonominin mevcut yapısının uluslararası standartlara uygun kurulmasını gerektiriyor. Vergi politikası iktidar ve yönetim organlarının vergi kanunlarının amaçlı kullanımını belirleyen yasal ilişkiler kompleksidir.

Mevcut ortamda vergi politikası, sadece bütçe gelirlerinin toplanması kaynağı olarak değil, girişimciliğin gelişiminin düzenleyicisi olmakla beraber, ekonominin vergi yükünün azaltılması, girişimciliğin gelişmesinde yapay engellerin önlenmesi, onların faaliyetlerine gereksiz müdahalelere son verilmesi ile ilgili önlemler sisteminin hayata geçirilmesine yöneltilmelidir. Şu anda ülkemiz büyük çaplı petrol gelirleri elde etmeye başlamıştır ki, bu da ülkenin sosyo-ekonomik hayatında çok büyük ilerleme neden olmuştur. Buna rağmen ekonomik gelişimi sadece petrol gelirleri ile ilişkilendirmek de olmaz. Ekonomide sürekli gelişimi sağlamak amacıyla sektörde yatırım projelerini hayata geçirmek doğru bir adım olarak kabul ediliyor. Ekonominin dinamik gelişimi iş ortamının daha da canlanması, yeni esnek piyasa unsurlarının ortaya çıkmasına, esaslı yatırım projelerinin planlanması ve uygulanmasına yol açıyor.

Vergilere sadece bütçe gelirlerini sağlayan birikim kaynağı olarak yaklaşmak olmaz. Devlet bütçesi gelirleri ile organik bir bütün oluşturan, ondan bağlı olan girişimciliğin gelişmesi ve ona dikkat edilmesi ülkemizde tatmin edicidir. Vergiler ekonominin gelişmesinde kudretli bir ekonomik mekanizma olarak faaliyet gösteriyor ve mali kaynaklarının yeniden dağılımı işlemlerini yerine getirir. Böyle bir yeni bölüme ihtiyaç ve zaruret ondan kaynaklanıyor ki, bazı işleri kendi iç imkanları hesabına göre bilmeyen kurumlar, özel kişiler, finans kaynakları açısından ihtiyaç duyuyorlar. Vergi ilişkileri bir taraftan hukuk, diğer taraftan ekonomik

ilişkileri yansıtıyor. Vergi mekanizması aracılığıyla gerçekleştirilen işlevler düzgün ilişkilendirildiğinde vergiler üretime ağırlıklı olarak canlandırma, yatırım hacmi, üretim maliyesi aracılığıyla doğrudan etkileyebilir biliyor ve sonuç başarılı oluyor (Əlirzayev, 2005: 269).

Piyasa ekonomisi gelişmiş ülkelerde en büyük bütçeden kenar fonlar: Kurumların çalışanlarının, gerçek kişilerin, girişimcilerin sigorta ödemeleri ve devlet bütçesinin ödenekleri hesabına oluşan ulusal sigorta fon. Bu vakıfların kaynakları yaşa göre, sakatlığa göre, aile reisinin kaybedilmesinden dolayı bursların, geçici iş yeteneğinin kaybedilmesi, hamilelik ve doğuma, işsizliğe vs. için ödeneklerin karşılanmasına kullanılır. Paraların önemli bölümü yaşa göre emekli maaşlarının karşılanmasına yöneltiliyor. Tüm yabancı ülkelerde maaşının miktarı emek hakkının ve sigorta ödemelerinin miktarı ile belirlenir.

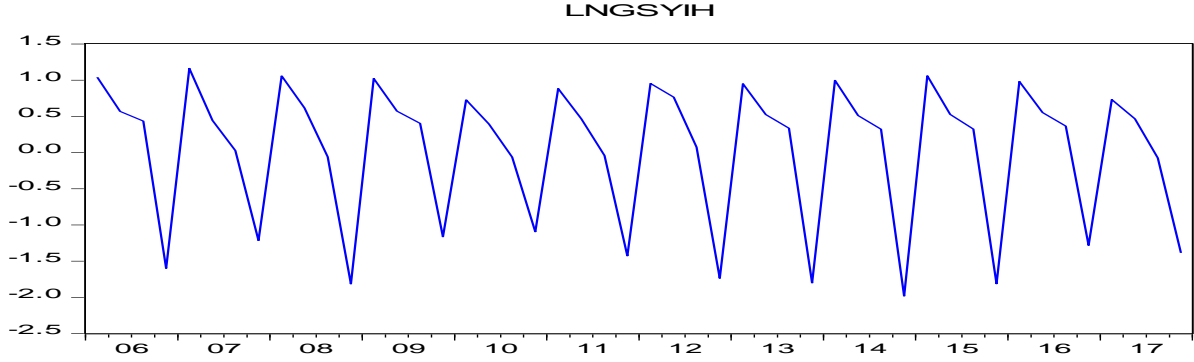
Veri Ve Ekonometrik Methodoloji

Kredi hacmi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada, 2006-2017 dönemini kapsayan üçer aylık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Kredi hacmi bankalar tarafından verilen kredileri (LNKREDI) ve ekonomik büyüme (LNGSYIH)'ye ilişkin veriler Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası - Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (<https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/>) ve Azerbaycan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi'nden elde edilmiştir. Tüm değişkenlerin logaritması alınarak, analizde kullanılmıştır.

Literatürde, iki seri arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesinde sıklıkla Engle ve Granger (1987) ve Johansen (1988,1991) eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. İki seri arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin araştırılabilmesi için, incelenen serilerin aynı durağan durağan olması gerekmektedir. Bu çalışmada tablo 2 ve tablo 3'te görüldüğü gibi her iki seri ln değişim değerleriyle durağan olduğu tespit edilmiştir.

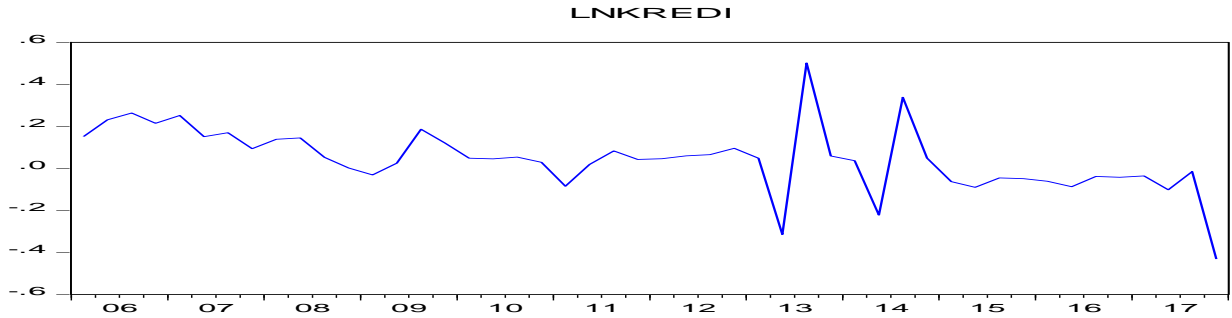
Tablo 2. LNGSYIH Augmented Dickey-Fuller test statistic

Null Hypothesis: LNGSYIH has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 5 (Automatic - based on SIC, maxlag=9)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-4.777408	0.0004
Test critical values:	1% level		-3.596616	
	5% level		-2.933158	
	10% level		-2.604867	

Tablo 3. LNKREDI Augmented Dickey-Fuller test statistic

Null Hypothesis: LNKREDI has a unit root			
Exogenous: Constant			
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=9)			
		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-5.300214	0.0001
Test critical values:	1% level	-3.577723	
	5% level	-2.925169	
	10% level	-2.600658	

Tablo 4. VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests (2006Q1 2017Q4)

İlişkinin Yönü	df	Chi-sq	Prob.
LNGSYIH \square LNKREDI	2	12.59967	0.0018
LNGSYIH \square LNKREDI	2	13.43234	0.0012

Çalışmada yapılan testler sonucunda elde edilen bulgular sonucunda, ekonomik büyümeyi temsil eden LNGSYİH ile finansal gelişmeyi temsil eden LNKREDI serileri arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu, aynı zamanda da söz konusu serileri arasında nedensellik ilişkisinin olduğu da tespit edilmiştir. Yani, tablo 4'te “Kredi Hacmindeki Değişim, GSAYIH Değişim’in Granger nedenidir” ve “GSYIH Değişim değişkeninin Kredi Hacmi Değişim’in Granger nedeni olduğu sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmiştir. Yani, kredi

hacm ile GSYIH birbirini etkilemektedir. Dolayısıyla Kredi Hacmi→GSYIH ve GSYIH→Kredi Hacmi Değişimi çift yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Tablo 6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Dependent variable: GDP			
Excluded	Chi-sq	Df	Prob.
M0	2.395953	3	0.4944
M1	4.435960	3	0.2181
M2	13.82091	3	0.0032
M3	19.35891	3	0.0002
VADELİDEPOZIT	0.924228	3	0.8196
All	61.35621	15	0.0000

Sonuçlara baktığımızda tabloda GSYH bağımlı değişken, M0, M1, M2, M3 ve vadeli depozitlerin ise bağımsız değişken olduğunu görmekteyiz. Burada önceden belirlenmiş hipotezlerimiz aşağıdaki gibidir.

H₀: bağımsız değişkenimiz GSYH'nın nedeni değildir.

H₁: bağımsız değişkenimiz GSYH'nın nedenidir.

Sonuçlara baktığımızda M2 ve M3 Prob. değerlerinin 0,05'ten küçük olduğunu görmekteyiz. Yani burada H₀ reddedip, H₁ hipotezini kabul ederiz. Yani M2 para arzı ve geniş anlamda para kütesini temsil eden M3 değişkeni GSYH'nın nedenidir. Diğer değişkenler M0, M1 ve vadeli depozitler değişkenlerinin Prob. değerlerine baktığımızda 0,05'ten büyük olduğunu görmekteyiz. Yani burda M1 para arzı, bankalardan kenarda olan nakit ve vadeli depozitler GSYH'nın nedeni değildir. teorik olarak bu değişkenler GSYH'nın nedeni olsa da istatistiksel olarak negatif çıkmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatına göre bütçeden kenar devlet fonları - Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gerekli hukuksal yasalarına göre devlete ait olan, ancak bütçe sistemine dahil olmayan mali fon şu anda bütçeden kenar devlet fonu gibi - Devlet Sosyal Güvenlik Fonu ve Devlet Petrol fonu faaliyet gösteriyor.

Azerbaycan'ın finans sistemi mevcut durumda devletin ve tarım birimlerinin görevlerinin gerçekleştirilmesinin mali güvencesi olan para sermayesi fonlarının oluşturulması, paylaşılması ve kullanımının önemli ögenin toplamından ibarettir. Finans sisteminin öğelerine mali halkalarının türleri, para sermayesi fonlarının toplanması yöntemleri, para sermayesi fonlarının dağıtılması ve kullanılması yöntemleri, devletin, işletme ekiplerinin ve vatandaşların finans

alanında hak ve yetkileri, mali denetiminin biçimleri ve yöntemleri ve mali ilişkilerinin katılımcılarının sorumluluğu dahildir.

Yapılan bu araştırmada incelenen veriler birinci dereceden durağan olduğu ve aralarında uzun dönem ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte uygulanan Granger nedensellik testi sonucunda söz konusu iki seri arasında nedensellik ilişkisi çift yönlü olarak bulunmamıştır. Azerbaycan Cumhuriyetinde “Milli ekonominin stratejik yol haritası” çerçevesinde petrol dışı sektörün geliştirilmesine yönelik atılmış olan adımlar ve uygulamaya başlatılan programlar bu ilişkinin daha kuvvetli olmasını sağlaması tartışılmazdır. Bu araştırmada bankalar tarafından verilmiş olan ticari kredilerin doğru amaçla kullanıldığı ve neticesinde de GSYİH’yı da olumlu yönde etkilediği sonucuna varılabilir.

Kaynakça

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun rəsmi saytı <http://www.oilfund.az/> (Erişim tarihi: 04.02.2019)
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı <https://www.stat.gov.az/> (Erişim tarihi: 02.02.2019)
- Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Büdcə bələdçisi. “Ekspert” jurnalı, B., “Elm və həyat” nəşr., 2003, 141
- Cihan B. (2009) Azərbaycan ekonomisinin 15 yılı. Bakı: 224.
- Ahmadov, F., Bagirova, U. M., & Akbulayev, N. (2015). Döviz piyasalarındaki stratejik uygulamalar: azerbaycan örneği/strategic applications in foreign exchange markets: the case of azerbaijan. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 7(28), 78.
- Əlirzayev Ə.Q. (2005) İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf robləmləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər. Bakı. “Adiloğlu”, s. 269
- Əlirzayev Ə.Q. (2005) İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf robləmləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər. Bakı. “Adiloğlu”, 269
- Vəliyev T.S., Babayev Ə.R., Meybullayev M.X. (2001) İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 14
- Vəliyev T.S., Babayev Ə.R., Meybullayev M.X., İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2001, s.14
- AHMED, S. M. and ANSARI, M. I. (1998), “Financial Sector Development and Economic Growth: The South-Asian Experience”, Journal of Asian Economics, 9(3): 503-517.
- AKDİ, Y. (2010), Zaman Serileri Analizi (Birim Kökler ve Kointegrasyon), Genişletilmiş 2.baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- AL-YOUSIF, Y. K. (2002), “Financial Development and Economic Growth: Another Look at The Evidence From Developing Countries”, Review of Financial Economics, 11: 131-150.
- ARESTIS, P. and DEMETRIADES, P. (1997), “Financial Development and Economic Growth: Assessing The Evidence”, The Economic Journal, 107: 783-799.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- ASLAN, Ö. ve KORAP, H. L. (2006), “Türkiye’de Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17: 1–20.
- BANERJEE, A., LUMSDAINE, R. and STOCK, J. (1992), “Recursive and Sequential Tests of The Unit-Root and Trend-Break Hypotheses: Theory and International Evidence”, Journal of Business and Economic Statistics, 19: 271-287.
- BECK, T., LEVINE, R. and LOAYZA, N. (2000), “Finance and The Sources of Growth”, Journal of Financial Economics, 58: 261-300.
- BITTENCOURT, M. (2012), “Financial Development and Economic Growth in Latin America: Is Schumpeter Right?”, Journal of Policy Modeling, 34: 341-355.
- Causality and causes”, Journal of Monetary Economics, 46: 31-77.
- CEYLAN, S. ve DURKAYA, M. (2010), “Türkiye’de Kredi Kullanımı - Ekonomik Büyüme İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 24(2): 21-33.
- CHRISTIANO, L. J. (1992), “Searching for a Break in GNP”, Journal of Business and Economic Statistics, 10: 237-249.
- CHRISTOPOULOS, D. K. and TSIONAS, E. G. (2004), “Financial Development and Economic Growth: Evidence From Panel Unit Root and Cointegration Tests”, Journal of Development Economics, 73(1): 55–74.
- DEMETRIADES, P. O. and HUSSEIN, K. A. (1996), “Does Financial Development Cause Economic Growth? Time-Series Evidence from 16 Countries”, Journal of Development Economics, 51(2): 387-411.
- DEMETRIADES, P. O. and LUINTEL, Kul B. (1996), “Financial Development, Economic Growth and Banking Sector Controls: Evidence from India”, Economic Journal, 106: 359–374.
- FRIMPONG, S. and ADAM, M. A. (2010), “Does Financial Sector Development Cause Investment and Growth? Empirical Analysis of the case of Ghana”, Journal of Business and Enterprise Development, 2: 67-84.
- GELB, Alan H. (1989), “Financial Policies, Growth, and Efficiency”, World Bank Policy Planning and Research Working Paper, No: 202
- GOLDSMITH, R.W. (1969), Financial Structure and Development, New Haven, CT: Yale University Press.
- GRANGER, C. W. J. (1969), “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”, Econometrica, 37(3): 424-438.
- GREGORY, A. W. and HANSEN, B. E. (1996), “Residual-Based Tests for Cointegration in Models With Regime Shifts”, Journal of Econometrics, 70(1): 99-126.
- GUJARATI, Damodar N. (2002), Basic Econometrics, Fourth Edition, McGraw-Hill Companies.
- GUPTA, K. L. (1984), Finance and Economic Growth in Developing Countries, London: Croom Helm.
- HASSAN, M. K., SANCHEZ, B. and YU, J. S. (2011), “Financial Development and Economic Growth: New Evidence From Panel Data”, The Quarterly Review of Economics and Finance, 51: 88-104.
- JUNG, W. S. (1986), “Financial Development and Economic Growth: International Evidence”, Economic Development and Cultural Change, 34(2): 333–346.
- KARACA, O. (2012), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme: Türkiye İçin Bir Nedensellik Analizi”, BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 2: 85-111.
- KING, Robert G. and LEVINE, R. (1993), “Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right”, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 108, No. 3: 717–737.
- LEVINE, R., LOAYZA, N. and BECK, T. (2000), “Financial intermediation and growth:
- LEVINE, Ross (1997), “Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda”, Journal of Economic Literature, Vol XXXV: 668-726.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- LUCAS, Robert E. (1988), “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22(1): 3-42.
- MCKINNON, R. I. (1973), *Money and Capital in Economic Development*, Washington, DC: Brookings Institution.
- MERCAN, M. (2013), “Kredi Hacmindeki Değişimlerin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Sınır Testi Yaklaşımı”, *TBB Bankacılar Dergisi*, 84: 54-71.
- NARAYAN, P. K. and NARAYAN, S. (2013), “The Short-Run Relationship Between The Financial System and Economic Growth: New Evidence From Regional Panels”, *International Review of Financial Analysis*, 29: 70-78.
- NELSON, C.R. and PLOSSER, C. I. (1982), “Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series”, *Journal of Monetary Economics*, 10: 139-162.
- ÖZCAN, B. ve ARI, A. (2011), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Bir Analizi: Türkiye Örneği”, *Business and Economics Research Journal*, Vol 2: 121-142.
- PERRON, P. (1989), “The Great Crash, The Oil Price Shock, and The Unit Root Hypothesis”, *Econometrica*, 57: 1361-1401.
- ROBINSON, Joan (1952), *The Generalization of the General Theory*, In *The Rate of Interest and Other Essays*, London: Macmillan Press.
- ROUBINI, N. and SALA-I-MARTIN, X. (1992), “Financial Repression and Economic Growth”, *Journal of Development Economics*, 39: 5-30.
- SHAN, J. , MORRIS, A. and SUN, F. (2001), “Financial Development and Economic Growth: An Egg-Chicken Problem?”, *Review of International Economics*, 9: 443-454.
- TUNA Kadir, BEKTAŞ Hakan, (2013), *KREDİ HACMİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ROLÜNÜN İNCELENMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. Cilt 5, Sayı 9.
- YILANCI, V. ve ÖZCAN, B. (2010), “Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye İçin Savunma Harcamaları ile GSMH Arasındaki İlişkinin Analizi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1: 21-33.
- ZIVOT, E. ve ANDREWS, W. K. (1992), “Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis”, *Journal of Business and Economic Statistics*, Vol 10, No 3: 251-270.

Azerbaycan’da Ödeme Aracı Olarak Kredi Kartı Kullanımına Etki Eden Faktörler

Bayram İSMAYİLOV
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
bayramismayilov@gmail.com

Özet

Dünyanın gelişmiş ülkelerinde vatandaşlar nadiren yanlarında nakit para taşımaktadırlar. Azerbaycan’da, yanlarında nakit taşımayı tercih eden Azerbaycan vatandaşlarının bazen tutucu düşüncesinin kalıntılarını ortadan kaldırmak için, nakit dışı ödemeleri popüler hale getirmek için yerel bankaların çalışmalarını güçlendirmek gerekmektedir.

Genel olarak, Azerbaycan’daki bankacılık sektörünün büyümesinin cumhuriyetin temel makroekonomik göstergelerinin önünde olmasına rağmen, şu anki potansiyel ülke ekonomisinin ihtiyaçlarının çok gerisinde kalmaktadır. Cumhuriyetin bankacılık mevzuatındaki değişiklikler, bankacılık hizmetleri pazarındaki rekabetin sertleşmesi, Ulusal Bankanın bankacılık sektöründeki reformdaki aktif pozisyonu ve uluslararası finansal kurumların öngörülebilir geleceğe katılımı, Azerbaycan bankacılık sistemindeki daha belirgin, daha da belirgin olumlu değişikliklerin yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Azerbaycan’da faaliyet gösteren kamu ve özel bankalar tarafından ödeme gücüne göre belirlenmiş olan limit ile kredi kartı verilmektedir. Bu kredi kartlarının istatistiksel gelişimi incelendiğinde her geçen yıl sayısı artmaktadır. Daha önce nakit para çekme söz konusu iken son dönemlerde bu durum değişmiş olduğu görülmektedir. Özellikle transferler ve nakit para çekme işlemleri ile karşılaştırıldığında, geçtiğimiz yılki kredi kartlarında nakit para çekme işlemlerinin payı azalmıştır. Nakit para çekme işlemlerindeki azalışların sebebi olarak müşterilerin sahip oldukları banka kartlarının bankaların ortak olduğu mağazalardan alışverişlerini kart ile ödemelerinde puan kazandırmasıdır. Bu çalışmada kredi kartı kullanımını etkileyen faktörlerin tespit edilmesi amaçlanmış olup, bağımlı değişken olarak kredi kartı sayısı ve kredi kartı harcamaları, bağımsız değişken olarak da tüketim ürünü ithalatı, perakende satışlar ve enflasyon oranları kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Kredi Kartı, Banka, ATM

Eğitim Etkinliğinin Ölçülmesinde Roi Hesaplaması Ve Eğitim Örneği

Burcu YÜCESAN - Muhsin HALİS

Kocaeli Üniversitesi

mimhalis@gmail.com

Özet

Bu araştırmada eğitim etkinliği ölçümü ve Return on Investment (ROI) ya da yatırım getirisinin ilişkisi incelenmiştir. Bunun için öncelikle şirketlerde eğitimi uygulayan departmanlar, eğitim türleri ve ölçüm teknikleri incelenmiş, ikinci kısımda ise yatırım getirisinin önemi, uygulama yöntemleri, ve metodolojisi literatür taramasıyla çıkarılmış ve derlenmiştir. Örnek işletme kullanılarak yapılan eğitim etkinliği çalışması, şirketin verdiği eğitimlerin çeşitleri, toplanması, bütçesi, talep ve onay süreci, kullanılan firmalar ve sistemler çıkarılmış ve eğitim sonrası dönüşlerle bir arada derlenmiştir. Son olarak şirketin ölçme ve değerlendirmede kullandığı methodlar ve bunun ROI ile ilişkisine değinilmiştir.

ROI insan kaynaklarında çok yeni kullanılmaya başlanan bir kaynaktır genel olarak pazarlama stratejileri ve diğer parasal yatırımlarda kullanılan araç şimdilerde maddi olmayan yatırımların maddi değerini çıkarmak için insan kaynakları gibi insan sermayesiyle çalışan departmanlar tarafından kullanılmaya başlamıştır. Eğitimlere ayrılan bütçelerin şirketlere dönüşünü inceleme ise oldukça yeni bir kavramdır ve literatürde henüz bu konuda çok çalışma bulunmamaktadır. Bu araştırmanın literatüre bu konuda katkı sağlayarak ileride yapılacak çalışmalara kaynak olması hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Öğrenme, ROI

Kariyer Geleceği Algisi İle Öz-Yetkinlik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Demografik Özellikler Açısından Karşılaştırma

*Canan BAYSAL
Kocaeli Üniversitesi
cnnbysl24@gmail.com*

*Duygu SAV
İstanbul Esenyurt Üniversitesi
duygusav@gmail.com*

*Muhsin HALİS
Kocaeli Üniversitesi
mimhalis@gmail.com*

Özet

Bu çalışmada üniversite öğrencilerin kariyer geleceği algıları ile özyetkinlik algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda 2017-2018 güz döneminde Kocaeli üniversitesinde lisans ve lisansüstü eğitime devam etmekte olan 375 öğrenciden anket yöntemi kullanılarak veriler elde edilmiştir. Araştırmada kariyer geleceği ölçeği ve özyetkinlik ölçekleri kullanılmıştır. Anketlerin çözümlenmesinde SPSS programından faydalanılmıştır. Araştırma da veriler normal dağılım göstermediği için nonparametrik testler yapılmıştır. Değişken arası ilişkileri incelemek için nonparametrik korelasyon analizi yapılmış ve kariyer geleceği algısı ile özyetkinlik arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca katılımcıların kariyer geleceği ve özyetkinlik algılarının demografik özellikler (kuşak, uyruk ve cinsiyet) bakımından farklılaşıp farklılaşmadığı hipotezlerini test etmek için Mann-Whitney U testi yapılmıştır. Test sonuçlarına göre katılımcıların özyetkinlik algıları Türk uyruklu öğrenciler ile yabancı uyruklu öğrenciler arasında istatistiksel olarak farklılaşmaktadır. Erkek katılımcıların iş piyasasına ilişkin bilgi düzeyleri kadın katılımcılara göre anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Kuşak değişkeni açısından incelendiğinde kariyer uyumu ve kariyer iyimserliği boyutları Y kuşağı ve Z kuşağı arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özyetkinlik, Kariyer, Y Kuşağı, Z Kuşağı, iş piyasasına ilişkin bilgi.

Türk Dünyası Zirve Toplantılarının Genel Bir Bakış

Cemil ŞİMŞEK

*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
dzhemilshimshek@gmail.com*

Özet

Ortak tarih, dil, kültür vb. değerlerin devletlerarası ilişkilere olumlu yönde katkı sağlaması elbette ki kaçınılmazdır. Fakat bu ortak değerlerin sadece bilinmesinin ve dile getirilmesinin sağlayacağı faydanın oldukça sınırlı olacağı da açıktır ve bu nedenle resmi ve sivil olarak girişimlerde bulunulması kaçınılmazdır. Konseyler, işbirliği teşkilatları, sportif faaliyetler, zirve toplantıları vb. bazı uygulamalar ikili ilişkilerin gelişmesi ve kökleşmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkiye ve diğer Türk devletlerinin katılımıyla gerçekleştirilen zirve toplantıları da bu devletler arasındaki ikili ilişkilerin gelişmesi adına önemli katkılar sağlamıştır. Zirvelerin bu önemine binaen bu çalışmada geçmişten günümüze Türk devletleri oluşturan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan devletlerinin katılımları ile gerçekleştirilen Türk dünyası zirve toplantıları, katılımcı devletler ve zirveler sonunda imzalanan bildirimler hakkında bilgiler verilecektir. Böylece Türk Dünyası zirvelerine genel bir bakış ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türk dünyası, Türk devletleri, İş birliği, Zirve toplantıları

Karizmatik Liderlik Algisi Ve Lidere Duyulan İhtiyaç İlişkisi: Bir Araştırma

*Duygu SAV
Esenyurt Üniversitesi
duygusav@gmail.com*

*Muhsin HALİS
Kocaeli Üniversitesi
mimhalis@gmail.com*

*Ramzi GULİYEV
Kocaeli Üniversitesi
remziquliyev333@gmail.com*

Özet

İş görence, işin hangi düzeylerde başarıya ulaştırıldığını ortaya koymakta olan performans artırılması, insan kaynaklarındaki mühim mevzulardan birisini oluşturmaktadır. İşte tatmin ise; yapıyor olan işe dair nitelikler ile iş gören beklentilerindeki uyumluluğun neticesinde meydana gelen mutluluk durumudur. Karizmatik önderin, kendisinde bulunan önderlik vasıflarıyla çalışanların performanslarının artması hususunda, işte tatmin durumundan destek alır. Karizmatik önderlik boyutlarındaki çalışma performansı katkısının, önderlik niteliklerinin önemini meydana çıkardığı da açıktır. Bu çalışmanın amacı organizasyonların idari kısımlarında görev yapan insanların olası bir karizmatik liderlik tarzını benimsemelerini ve bu doğrultuda organizasyona dair tavırlarını ve asıllarının onları nasıl algıladıklarını kapsamaktadır. Bu sebeple organizasyonlarda görev yapan yöneticilerin sergiledikleri karizmatik liderlik stiline asılları tarafından nasıl algılandığını ortaya çıkarmak ve ilişki düzeyini tespit etmek amaç edilmiştir. Diğer bir amaç ise, Azerbaycan ve Türkiye’de yapılan anketlerden ortaya çıkan sonuçların karşılaştırılması ve farklılıkları tespit etmektir. İlk olarak liderlik kavramı, yönetici, karizmatik liderlik ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Literatür taramasında belirtilen kavramlar ile ilgili birçok görüş görülmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde örgüt çalışanlarının, yöneticilerinin karizmatik liderlik tarzını nasıl algıladıklarını ve liderlik davranışına olan ihtiyacı ölçmek amacıyla bir çalışma yapılmıştır. Azerbaycan’da 312, Türkiye’de 334, toplamda ise 646 katılımcıya anket yapılarak veriler elde edilmiştir. Çalışma sonucu veriler analiz edilmiştir. Yapılan analitik çalışmaların sonuç ve değerlendirmeleri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Liderlik, Yönetici, Liderlik Tarzları, Karizmatik Liderlik

Banka Dışı Finansal Kurumlar, Azerbaycan örneği

Elnur HƏSƏNOV

Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

ehao041@gmail.com

Özet

Dünyadaki devletlerin gelişmesi devletler arasındaki rekabeti artırmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler de gelişmiş ülkelerle rekabet aparmak için ekonomilerini geliştirmeye çalışmaktadırlar. Finansal piyasalar, ekonomik birimler arasındaki ilişkinin en verimli ve etkin bir şekilde sağlandığı piyasalardır. Bu ekonomik birimler her zaman birbirini direkt olarak bulmaları ve iki tarafın da talebini tam olarak karşılayabilmesi her zaman mümkün olamamaktadır. Bu kapsamda, finansal araçlar olarak tanımlanan başta bankalar olmak üzere diğer finansal araçlar ekonomik birimler arasındaki ilişkiyi kurmakta ve böylece ekonomik birimlerin taleplerini etkin bir şekilde karşılayabilmektedir. Finansal araçların ekonomik birimler arasında el değiştirmesine aracılık ederek ekonomik birimlerin taleplerinin etkin bir şekilde karşılanmasına aracılık yapan finansal araçların en önemli faaliyet alanlarından birisi de banka dışı finansal kuruluşlardır. Banka dışı finansal kurumlar olarak tanımlanan finansman şirketleri, finansal kiralama şirketleri ve faktoring şirketleri sundukları finansal hizmetler ile müşterilerinin taleplerine hızlı çözümler sunarak finansal sistemin etkinliğinin artırılmasına yardımcı olmaktadır. Her ülke kendi ekonomik düzeyinin artırılması ve her zaman ekonomik bir gelişim sağlaması için ekonomiye büyük miktarlarda yatırımlar yapmaktadırlar. Azerbaycanda bu ülkelerden biridir. Bu araştırmada Azerbaycanın ekonomisinin SSCB dönemindeki durumu ve sonrası gösterilmektedir. İlk bölümde azerbaycan ekonomisinin bağımsızlık öncesi ve sonrası vurgulanmıştır. İkinci bölümde Azerbaycandaki bankaların, banka olmayan kredi kurumlarının ve sigorta sektörü ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise bankaların, banka olmayan kredi kurumlarının ve sigorta sektörünün istatistikleri araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Banka, Finansal Kurumlar, Ekonomi, Azerbaycan Ekonomisi, Sigorta Sektörü, Kredi Kurumları

Giriş

Ekonomik birimler arasındaki aracılık hizmeti faaliyetini yürüten finansal araçların en önemlisi olarak bankalar öne çıkmaktadır. Fakat gelişen piyasalarda geleneksel bankalar dışında finansal araçların faaliyet gösterdikleri ve böylece finansal piyasaların daha etkin bir şekilde çalışmasına yardımcı oldukları görülmektedir.

Bu kapsamda, ülkemizdeki finansal yapının önemli kısmını bankalar oluşturmakla birlikte bir yandan sermaye piyasalarının diğer taraftan banka dışı finansal kurumlar olarak tanımlanan finansman şirketleri, finansal kiralama şirketleri ve faktoring şirketlerinin gelişimi ekonominin sağlıklı bir şekilde çalışmasına ve ekonomik birimler arasındaki ilişkinin etkin bir şekilde yönetilmesine yardımcı olmaktadır. Müşterileri ve mal/hizmet sağlayıcıları arasında kurdukları yakın ilişki ile finansal aracılık faaliyetlerini etkin bir şekilde yürüten banka dışı finansal

kurumlar finansal sistemden azımsanmayacak düzeyde pay almaktadır. Banka dışı finansal kurumlar, finansal sistemin büyük oyuncularını olan bankaların dikkatinden kaçan veya yeterince önemsenmeyen alanlarda faaliyetlerini yoğunlaştırarak finansal sistem içerisinde oluşabilecek olası tıkanıklıkları izale etmektedirler.

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan finansal sisteminin yaklaşık %5'ine tekabül eden büyüklüğüyle faaliyetlerine devam etmekte olan banka dışı finansal kurumların sistem içerisindeki önemi, faaliyet alanları ve muhasebe uygulamalarının işleyişi üzerine bir çalışma ortaya koymaktadır.

Yöntem

Banka Dışı Finansal Kuruluşların sektörel bilançoları yardımıyla finansal ve finansal olmayan varlık ve yükümlülüklerinin sektörel dağılımı ortaya konmakta, ekonomik karar alıcılar ve diğer veri kullanıcıları için uluslararası standartlarda karşılaştırılabilir, güvenilir, kaliteli istatistiklerin üretilmesi amaçlanmaktadır.

Analiz

Finansman, finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin, muhasebeleştirme ve finansal raporlama açısından tekdüzeni sağlamaları, denetim ve gözetim için gerekli olan bilgilerin doğrulanabilir ve denetlenebilir bir şekilde doğrudan ve sağlıklı olarak elde edilmesi, ekonominin izlenmesi ve yönlendirilmesi için yetkili mercilerin ihtiyaç duyduğu bilgilerle, diğer istatistiksel bilgilere doğrudan ulaşılması, finansal analiz, risk analizi, verimlilik analizi gibi çeşitli analiz ve yorumlar için ihtiyaç duyulan bilgilerin standart bir şekilde elde edilmesi gerekliliği bulunmakta olup, bu kapsamda şirketlerin aynı tarih ve sayılı Resmi Gazete yayımlanan Finansal Kiralama, Faktoring ve Finansman Şirketlerince Uygulanacak Tekdüzen Hesap Planı ve İzahnamesi Hakkında Tebliğ”inde belirlenen hüküm ve kurallara uymaları gerekmektedir. (CEYLAN, Ali, 1998)

Netice itibarıyla, finansman, finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin Muhasebe Uygulamaları Yönetmeliği, Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu tarafından yürürlüğe konulmuş olan Azerbaycan Muhasebe Standartları ve Azerbaycan Finansal Raporlama Standartları ile bunlara ilişkin ek ve yorumlar dikkate alarak faaliyetlerine ilişkin muhasebeleştirme işlemlerini yapmaları gerekmektedir.

Hesaplar Azerbaycan Parası ve Yabancı Para (YP) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. YP olarak belirlenen hesaplar, şirketlerin yabancı para işlemlerine ilişkin tutarların kaydedildiği hesaplar olup, dönem sonlarında bu hesaplardaki bakiyeler Azerbaycan Muhasebe Standardı hükümleri çerçevesinde değerlemeye tabi tutularak değerlendirilmekte ve farkları ilgili hesaplara aktarılmaktadır. Diğer taraftan, YP hesaplardan ve işlemlerden sağlanan yabancı para faiz, komisyon ve gelirler, işlem tarihindeki kurdan Azerbaycan parasına çevrilir ve ilgili yabancı para kâr/zarar hesaplarına kaydedilir. Bu gelirler, Azerbaycan Parası üzerinden tahsil edilseler bile ilgili YP kar/zarar hesaplarına kaydedilmektedir. (MISHKIN, Frederic S ve Stanley G. EAKINS, 2015)

Banka dışı finansal kurumlar, bir kısım işlemlerine ilişkin muhasebeleştirme işlemlerini Türkiye Muhasebe Standartlarına göre yerine getirmek zorundadır. Menkul kıymetler, türev işlemler, menkul, gayrimenkul ile maddi olmayan varlıklara ilişkin muhasebeleştirme işlemleri, yabancı para cinsinden yapılan işlemler, alınan krediler, kıdem tazminatı, faktoring alacakları, finansal kiralama alacaklarının muhasebeleştirilmesi hususunda Azerbaycan Muhasebe Standartları'nda yer verilen hususlar dikkate alınır.

Mevzuatla belirlenen standartlar çerçevesinde, finansman, finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin temel faaliyet alanlarına ilişkin olarak gerçekleştirdiği işlemlerin muhasebeleştirilmesine ilişkin farklı uygulamalar örneklerle incelenecektir.

Tablo 1'de finansman şirketleri sektör toplamına ilişkin temel bilanço kalemleri ve önemli rasyolara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 1: Finansman Şirketlerinin Bilanço Kalemleri

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

2013-2018 Dönemi İktisadi Finansman Şirketleri Arasında Kompozisyonu (Milyon TL)	2013				2014				Değişim	
	Tutar (Milyon TL)	Pay 1 (%)	Pay 2 (%)	Pay 3 (%)	Tutar (Milyon TL)	Pay 1 (%)	Pay 2 (%)	Pay 3 (%)	Tutar (Milyon TL)	%
Nakit Nakit Benzerleriyle Merkez Bankası	142	94,9	0,3	0,2	1.979	89,4	1,5	6,0	1.837,6	-
Bankalar ve Diğer Mali Kuruluşlar	857	26,1	1,4	5,1	1.589	41,9	1,6	4,8	731,5	85,3
Yatırımların İhtiyaçlarından Alacaklar	0	0,0	0,0	0,0	0	-	0,0	0,0	0,0	-
Toplam Menkul Değerler Çıktıları	31	11,3	0,0	0,2	111	22,0	0,0	0,3	79,8	257,7
Canlı Nakit Krediler (**)	14.475	25,0	1,3	90,7	27.857	27,8	1,5	85,0	13.382,0	92,4
Teklifteki Alacaklar	389	7,4	1,1	2,4	937	8,9	1,0	2,9	548,7	141,2
Nakdi Krediler	14.863	22,6	1,2	93,2	28.794	26,3	1,5	87,8	13.930,8	93,7
Özellik Kredileri (**)	157	6,4	0,6	1,0	425	8,7	0,8	1,3	268,3	170,8
İhtisatlar, Sağl ve Benzer Kontrol Edilen Ort. ÖNEİ	0	0,0	0,0	0,0	79	1,28	0,2	0,2	78,0	-
Sabit Kıymetler (Net)	30	9,6	0,3	0,3	103	1,0	0,4	0,3	71,8	236,7
Diğer Aktifler	189	6,3	0,0	1,2	558	11,1	0,0	1,7	368,8	194,7
AKİF Toplamı	15.958	23,4	0,9	100,0	32.787	27,9	1,2	100,0	16.831,3	105,8
Alınan Krediler	12.600	25,7	4,2	79,0	25.533	31,2	5,1	77,9	12.932,7	102,7
İhtisat Edilen Menkul Kıymetler (Net)	1.500	3,3	2,3	9,4	3.059	23,2	2,4	9,3	1.559,8	104,0
Sermaye Benzeri Krediler	24	100,0	0,1	0,1	24	100,0	0,1	0,1	0,0	0,2
Diğer Yabancı Kaynaklar	618	19,0	0,1	3,0	1.476	24,1	0,1	4,5	850,0	138,7
Yabancı Kaynaklar	14.241	25,9	0,9	82,4	30.095	29,8	1,2	91,8	15.333,3	108,2
Özsermaye Sermayesi	827	14,9	1,3	5,2	1.615	20,0	1,0	4,0	788,4	95,3
Dönem Net Kazançları	177	15,1	0,7	1,1	348	17,2	0,5	1,1	169,2	85,7
Diğer Özkaynaklar	211	4,8	0,2	1,3	731	11,5	0,4	2,2	520,3	246,5
Öz Kaynaklar	1.315	11,0	0,6	7,6	2.693	16,4	0,9	9,3	1.427,8	121,7
Toplam Finansal Araçlar	945	6,0	0,1	5,9	3.096	17,0	0,2	10,4	2.430,8	259,4

Rasyolar		
Takibe Dönüşüm Oranı (%)		3,3
Karşılık Ayırma Oranı (%)		45,4
Aktif Karlılığı (ROA) (%) (Yıllıklandırılmış)		1,2
Özkaynak Karlılığı (ROE) (%) (Yıllıklandırılmış)		15,3
Özkaynak/Aktif Toplamı (Standart Oran) (%)		8,2
(*) Canlı nakdi krediler kalemi; finansman şirketleri için canlı nakdi finansman kredilerini içermektedir.		
(**) Banka dışı mali kuruluş ifadesi; faktoring, finansal kiralama, finansman ve varlık yönetim şirketleri toplamını ifade etmektedir.		
(***) Finansal sektör toplamı; banka dışı mali kuruluş toplamı ile bankacılık sektörü toplamını ifade etmektedir.		
Not 1: Pay 1, kalemin banka dışı mali kuruluşlar içindeki payını;		
Not 2: Pay 2, kalemin finansal sektör içindeki payını; Pay 3 kalemin yatay toplam içindeki payını ifade etmektedir.		

Kaynak: BDDK, <http://ebulten.bddk.org.tr/AbBdmk>

Tablo 1’de görüleceği üzere finansal sektör aktif toplamı içindeki finansman şirketlerinin aktif payı 2013 döneminde %0,9 iken, banka dışı mali sektör içindeki payı %23,4, 2016 döneminde ise aynı oranlar sırasıyla %1,2 ve %27,9 olarak gerçekleşmiştir. Finansman şirketlerinin banka dışı mali sektör içindeki payının bir miktar arttığı görülmektedir.

2016 Aralık dönemi için, finansman şirketlerinin aktif ve pasif yapısı değerlendirildiğinde, ana faaliyet konusu olan kredilerini özkaynaklar ve ağırlıklı olarak da yabancı kaynaklar ile fonladığı görülmektedir. Nitekim pasifin, %8,2'sini özkaynaklar ve %91,8'ini yabancı kaynakların oluşturduğu görülmektedir. Aktif tarafı değerlendirildiğinde ise, aktifin %87,8'i kredilerden oluşmaktadır. Aynı dönemde gelir kalemleri değerlendirildiğinde ise, şirketlerin temel gelirleri faiz gelirlerinden oluşmaktadır.

2016 Aralık dönemi değerlendirildiğinde, finansman şirketlerinin bilançosunun %87,8'ini krediler, %4,8'ini bankalar ve diğer mali kuruluşlardan alacaklar oluşturmaktadır. Öz Kaynaklar pasifin %8,2'sini oluştururken, ödenmiş sermaye %4,9'unu, alınan krediler %77,9'unu oluşturmaktadır. (SHAPIRO, Alan C., 2014)

2013'den 2016 dönemi yıllar itibarıyla bilanço kalemlerinin dağılımına bakıldığında, 2013 yılında finansman şirketlerinin bilançosunun %93,2'sini krediler, %5,4'ünü bankalar ve diğer mali kuruluşlardan alacaklar oluşturmaktadır. Öz Kaynaklar pasifin %7,6'sını oluştururken, ödenmiş sermaye %5,2'sini, alınan krediler %79'unu oluşturmaktadır. Yatay analizi kalemlerin belirlenen dönemlerde yüzde artışlarını konu alarak da yapmak mümkündür. Nitekim bahse konu dönemlerde, analize konu kalemlerde artışlar meydana gelmekle birlikte, sektörün aktif toplamı %106 oranında artarken, bilanço kompozisyonunun çok değişmediği görülmektedir.

2013'den 2016 yılına kadar olan dönem değerlendirildiğinde, sektörün aktif büyüklüğü 2013 yılında 15.956 milyon TL iken 2016 yılında 32.787 milyon TL'ye yükselmiştir. Aktif büyüklüğündeki artışa rağmen finansman şirketlerinin finansal sektör içindeki payı bir miktar artarak %0,9'dan %1,2'ye yükselmiştir. (MELEMEN, Mehmet ve Burak S. ARZOVA, 2000)

Özkaynak Karlılığı (ROE) ve Aktif Karlılığı (ROA) değerlendirildiğinde, 2013 yılında %17 olan özkaynak karlılığı, 2016 yılında %15,3'e gerilemiştir. Aktif karlılığı ise 2013 yılında %1,1 ve 2016 yılında %1,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, finansman şirketlerinin özkaynak karlılığı gerilerken, aktif karlılığının ise yaklaşık aynı kaldığı görülmektedir.

Tablo 2'de finansal kiralama şirketleri sektör toplamına ilişkin temel bilanço kalemleri ve önemli rasyolara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Tablo 2: Finansal Kiralama Sektörünün Bilanço Kalemleri

2013-2016 Dönemi İtibarıyla Finansal Kiralama Sektörünün Kompozisyonu (Bilanço)	2013				2016				Değişim	
	Tutar (Milyon TL)	Pay 1 (%)	Pay 2 (%)	Pay 3 (%)	Tutar (Milyon TL)	Pay 1 (%)	Pay 2 (%)	Pay 3 (%)	Tutar (Milyon TL)	%
Nakit, Nakit Benzerleri ve Merkez Bankası	0	0,0	0,0	0,0	0	0,0	0,0	0,0	-0,1	-83,8
Bankalar ve Diğer Mali Kuruluşlar	1.493	46,0	2,4	5,2	1.555	41,0	1,6	3,2	61,7	4,1
Toplam Menkul Değerler Cüzdanı	82	29,7	0,0	0,3	163	32,3	0,0	0,3	80,9	99,0
Canlı Nakdi Krediler (*)	23.237	40,2	2,1	81,6	41.289	41,2	2,3	85,1	18.051,6	77,7
Takipteki Alacaklar	1.865	35,7	5,4	6,6	2.939	30,9	4,3	6,1	1.074,0	57,6
Nakdi Krediler	25.103	39,8	2,2	88,2	44.228	40,3	2,3	91,2	19.125,5	76,2
Özel Karşılıklar (-)	983	39,8	3,9	3,5	1.818	37,4	3,6	3,7	835,4	85,0
İştirakler, Bağlı ve Birlikte Kontrol Edilen Ort. (Net)	264	51,7	1,1	0,9	309	50,1	0,8	0,6	44,9	17,0
Sabit Kıymetler (Net)	76	24,0	0,6	0,3	273	34,7	1,0	0,6	197,1	259,2
Diğer Aktifler	2.435	80,6	0,2	8,6	3.789	75,3	0,2	7,8	1.354,6	55,6
Aktif Toplamı	28.470	41,8	1,6	100,0	48.499	41,3	1,7	100,0	20.029,3	70,4
Alınan Krediler	19.848	40,6	6,5	69,7	31.243	38,2	6,3	64,4	11.395,4	57,4
İhraç Edilen Menkul Kıymetler (Net)	1.562	32,6	2,4	5,5	6.144	46,6	4,7	12,7	4.582,0	293,4
Diğer Yabancı Kaynaklar	1.717	52,9	0,1	6,0	3.312	54,1	0,2	6,8	1.594,7	92,9
Yabancı Kaynaklar	23.126	40,6	1,4	81,2	40.699	40,3	1,6	83,9	17.572,2	76,0
Ödenmiş Sermaye	2.633	47,5	4,1	9,2	3.507	43,5	4,0	7,2	874,6	33,2
Dönem Net Kan (Zararı)	451	38,6	1,7	1,6	923	45,8	2,3	1,9	472,1	104,8
Diğer Öz Kaynaklar	2.260	51,6	2,0	7,9	3.370	52,9	1,8	6,9	1.110,4	49,1
Öz Kaynaklar	5.343	48,2	2,6	18,8	7.801	47,4	2,5	16,1	2.457,1	46,0
Türev Finansal Araçlar	6.086	44,1	0,6	21,4	10.415	52,1	0,5	21,5	4.328,8	71,1
Rasyolar										
Takibe Dönüşüm Oranı (%)					7,4			6,6		
Karşılık Ayırma Oranı (%)					52,7			61,9		
Aktif Karlılığı (ROA) (%) (Yıllıklandırılmış)					1,6			2,1		
Özkaynak Karlılığı (ROE) (%) (Yıllıklandırılmış)					9,2			13,4		
Özkaynak/Aktif Toplamı (Standart Oran) (%)					18,8			16,1		
(*) Canlı nakdi krediler kalemi; finansal kiralama şirketleri için canlı nakdi finansal kiralama alacaklarını içermektedir.										
(**) Banka dışı mali kuruluş ifadesi; faktoring, finansal kiralama, finansman ve varlık yönetim şirketleri toplamını ifade etmektedir.										
(***) Finansal sektör toplamı; banka dışı mali kuruluş toplamı ile bankacılık sektörü toplamını ifade etmektedir.										
Not 1: Pay 1, kalemin banka dışı mali kuruluşlar içindeki payını;										
Not 2: Pay 2, kalemin finansal sektör içindeki payını; Pay 3 kalemin yatay toplam içindeki payını ifade etmektedir.										

Kaynak: BDDK, <http://ebulten.bddk.org.tr/AbBdmk>

Tablo 2’de finansal sektör aktif toplamı içindeki finansal kiralama şirketlerinin aktif payı 2013 döneminde %1,6 iken, banka dışı mali sektör içindeki payı %41,8, 2016 döneminde ise aynı oranlar sırasıyla %1,7 ve %41,3 olarak gerçekleşmiştir. Finansal kiralama şirketlerinin banka dışı mali sektör içindeki payının bir miktar azaldığı görülmektedir. (ÖZTAŞ, Saadet. 2010)

Sonuç

Finansal sektör aktif toplamı içindeki faktoring şirketlerinin aktif payı 2013 döneminde %1,2 iken, banka dışı mali sektör içindeki payı %32, 2016 döneminde ise aynı oranlar sırasıyla %1,2 ve %28,1 olarak gerçekleşmiştir. Faktoring şirketlerinin banka dışı mali sektör içindeki payının azaldığı görülmektedir.

2016 Aralık dönemi için, faktoring şirketlerinin aktif ve pasif yapısı değerlendirildiğinde, ana faaliyet konusu olan kredilerini özkaynaklar ve ağırlıklı olarak da yabancı kaynaklar ile fonladığı görülmektedir. Nitekim pasifin, %15,4’ünü özkaynaklar ve %84,6’sını yabancı kaynakların oluşturduğu görülmektedir. Aktif tarafı değerlendirildiğinde ise, aktifin %98,4’ü kredilerden oluşmaktadır.

Aynı dönemde gelir kalemleri değerlendirildiğinde ise, şirketlerin temel gelirleri faiz gelirlerinden oluşmaktadır.

2016 Aralık dönemi değerlendirildiğinde, faktoring şirketlerinin bilançosunun %98,4’ünü krediler, %1,5’ini bankalar ve diğer mali kuruluşlardan alacaklar oluşturmaktadır. Öz kaynaklar pasifin %15,4’ünü oluştururken, ödenmiş sermaye %7,4’ü, alınan krediler %71’ini oluşturmaktadır.

Kaynakça

- APAK, Sudi. Uluslararası Finansal Teknikler, 2. Baskı, Eskişehir, Bilim Teknik Yayınevi, 1995.
AYDIN, Prof. Dr. Nurhan. Finansal Yönetim-I, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2577, 2012.
BAKIR Hasan. İşletmelerde İhracatın Alternatif Finansman Olanakları, Eskişehir, Açıköğretim Yayınları, 1999.
CEYLAN Ali. Finansal Teknikler, 3. Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1998.
ÇEVİK Türker. Finansal Kiralama (Leasing), Ankara: Gazi Üniversitesi Lisans Tezi, 2003.
EROL Ahmet, A. Ercan YILDIRIM ve M. Vefa TOROSLU. Tüm Yönleri İle Finansal Kiralama, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara, 2011.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Gökgöz Ahmet. Finansal Kiralama İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kütahya, Ocak 2013.
- MISHKIN, Frederic S ve Stanley G. EAKINS. Financial Markets and Institutions, 8. Baskı, New Jersey, USA, Pearson Education Inc, 2015.
- MADURA, Jeff. Financial Markets and Institutions, 9. Baskı, 2010, South-Western Cengage Learning.
- MELEMEN, Mehmet ve Burak S. ARZOVA, Uluslararası Ticaret Alternatif Finansman Teknikleri ve Muhasebeleştirilmesi Ticari Yazışma Örnekleri, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 2000.
- OY, Osman Seçkin KÖSE, Süleyman Yahya ALKİM. Faktoring, İstanbul, Beta, 2008. ÖZCAN, Pelin Master. Finansal Kiralama İşlemleri ve Vergilendirilmesi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- ÖZTAŞ, Saadet. Finansal Kiralama İşlemleri ve Muhasebeleştirilmesi, Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- SHAPIRO, Alan C., Multinational Financial Management, John Wiley & Sons, U.S.A., Tenth Edition, 2014.
- SÖYLER, İlhami. Mali Teşvik Uygulamaları Açısından Finansal Kiralama (Teori, Uygulama, Sorunlar, Çözümler), Yaklaşım Yayıncılık, Ankara, 2007.
- TOROSLU, M. Vefa. Leasing İşlemleri, Vergi Sorunları Dergisi, Mayıs 1999.
- TOROSLU, M. Vefa. Hukuksal ve Finansal Açıdan Faktoring, Teorisi, Uygulaması, Muhasebesi, 2. Baskı, İstanbul, Kazancı, 2005.

Sponsorluk Faaliyetlerinin Marka Değeri Üzerinde Etkisi. (Sponsorluk Faaliyetlerinden Sonra Tüketicilerin Marka Değeri İle İlgili Düşünceleri)

Elvin QASIMZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

q.b.elvin1996@gmail.com

Özet

Günümüzde teknolojinin hızla ilerlemesi ile, aynı üretim yapan markalar artması bu markalar arasında rekabetin yükselmesine neden olmuştur. Rekabetin artması nedeniyle markalar rakipler arasından öne çıkmak ve farklılaşmak için iletişim faaliyetlerine yatırım yapmaya başladılar. Bu iletişim kanallarından biri olan sponsorluk uygulamaları, markalar tarafından hedef kitlelerle iletişim kurmak için önemli bir kanal haline gelmiştir.

Bu araştırmanın amacı, tüketicilerin sponsor marka ile ilgili düşüncelerinin belirlenmesidir. Bu kapsamda marka farkındalığı, marka sadakati, marka imajı ve algılanan kalite değişkenlerine ilişkin tüketici düşünceleri ortaya konulmuştur. Örneklem yöntemi olarak kolayda örneklem ele alınmıştır. Çevrimiçi anket yoluyla toplanan veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Yapılan sponsorluktan sonra tüketicilerin marka farkındalığı, marka sadakati, algılanan kalite ve marka imajı ile ilgili düşüncelerinde kararsız oldukları sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Marka, Marka değeri, Marka farkındalığı, Marka sadakati, Marka imajı, Algılanan kalite, Sponsorluk

Giriş

Tüketiciler ürün ve hizmetlerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme kapasitesinden daha çok, ürün ve ya hizmetin marka olmasına önem veriyorlar. Markalara olan talebin artması, markaları bir isim olması halinden çıkarmıştır. Markalar artık tüketicilerin gözünde bir statü göstergesi olarak kabul görmeye başlamıştır. Markalar tüketici taleplerini karşılamak için birbirleriyle yıpratıcı rekabete girmişler. Bu rekabet ortamında işletmeler rakiplerinden bir adım öne geçmek için sponsorluğa yatırım yapmaya başladılar.

Sponsorluk müşteriler tarafından olumlu karşılanan bir yöntemdir, ancak müşteriler her sponsorluk türünü aynı düzeyde değerlendirmiyorlar. Başka bir deyişle, tüketiciler sponsorlukla ilgili farklı değerlendirmelere sahiptirler. Tüketicilerin değerlendirmelerini etkileyen faktörlerden biri sponsorluk yapan firmalarla ilgilidir. Sponsor firmanın yapısı ve sponsorluk öncesi tüketiciler tarafından nasıl algılandığı ana etkenlerden biri olarak kabul edilir.

Bu konu ile ilgili yapılan araştırmalarda sponsorluğun marka değeri üzerinde pozitif bir sonucuna varılmıştır. En çok sosyal ve spor sponsorluğuna yapılan yatırımların markaya

olumlu geri dönüşleri olmuştur. Temel varsayım olarak da , sponsorluk faaliyetlerinde markaya yönelik tutumun, sponsorluk etkinliğine karşı tutumun ve sponsor şirketin markası ile etkinlik arasındaki uyumun, markaya değerine etki eden önemli faktörler olduğu sonucuna varılmıştır (Özer, 2011; Kürkcü, 2015).

Sponsorluğun artan önemi ve sık kullanımını nedeni ile, firmaları yaptıkları sponsorluğun etkisinin ne kadar olduğunu bilmek isterler. Bu sebeple de sponsorluğun marka değerine etkisi konusunun araştırılmasının önemini artırmıştır.

Sponsorluk kavramı

Sponsorluk, bir tarafın diğer bir tarafa fon, hizmet veya kaynak karşılığında hedef kitle ile ilişki kurması için fırsat tanıdığı ticari bir faaliyet (Fill 2013) ve kurumsal ve pazarlama hedeflerine ulaşma beklentisiyle, organizasyona yapılan nakit veya benzeri bir katkıdır (Pickton ve Broderick 2005).

Tuori, sponsorluk sürecini yedi adımda göstermektedir. *Çevre Analizi:* Çevre analizinin anlamı, kuruluşların dış ve iç çevresini araştırmaktır. (Kauko,2010). *İç Analiz:* Bu analize yeterli kaynağın olup olmaması, bilgi ve zaman kaynaklarının durumu ve personelin motivasyon durumu aiddir. (Kauko,2010). *Pazarlama Amaçları:* Genel olarak pazarlama stratejinizi şekillendirmede size rehberlik edecek daha geniş kapsamlı referans ölçütleridir (Okay,2005, 441-443). *Sponsorluk Hedefleri* Pazarlama iletişimi açısından şirketler, marka bilinirliği, marka imajı ve satışla ilgili olarak belirledikleri sponsorluk hedefleri markanın imajını sponsorlukla yükseltmek (De Pelsmacker ve d. 2007:251), müşteriler nezdinde markanın farkındalığını ve bilinirliğini artırmak ve son olarak satış ve pazar paylarını artırmak (Vennonen, 2007). *Sponsorluk hedefi seçimi:* Şirketler sponsorluk yapmadan önce sponsorluk için bir çok hedefler belirler. Daha sonra belirledikleri hedeflerden kendilerin en uygun olanı ve gerçekleştirebilecekleri hedefleri seçerler (Kauko, 2010). *Uygulama:* İlk beş süreci geçtikten sonra şirket artık uygulama sürecine başlar. (Akt: Kauko 2010). *Sonuçların Analizi:* Uygulama sonrasında çıkacak sonuçları en sonda analiz edip, sponsorluğun başarılı olup olmadığını belirlerler (Akt: Kauko 2010).

Sponsorun ticari faydalar için sponsorluk ilişkisinden nasıl yararlandığı büyük ölçüde her iki taraf arasındaki sponsorluk anlaşmasının türüne bağlı olacaktır (Tripodi, 2001:164). *Spor sponsorluğu:* Spor etkinliklerine ve sporculara yapılan sponsorluk türüdür. En çok kitleyisi olan sponsorluk türüdür. (Copeland, Frisby ve McCarville 2006). *Sanat sponsorluğu:* Sanata (her hangi kitab serisine, resim sergilerine ve ya tiyatrolara) ve sanatçılar yapılan sponsorluk türüdür

(Farrelly ve Quester 2007:132). *Etkinlik sponsorluğu*: Etkinlik sponsorluğunda bir şirket, popüler bir etkinlik aracılığıyla kendini görünür kılmayı ve bu etkinlikle ilişkilendirmeyi amaçlamaktadır (Jiffer ve Roos 2009:154). *Sosyal sponsorluk*: Sosyal sponsorluk, “Şirket kendi kazancını kar amacı gütmeyen sektöre ayırmasıdır”. Şirketin birincil amacı, ödül hakkı eşliğinde sosyal sorumluluğun elde edilmesidir (Fill 2013:148). *Eğitim için yapılan sponsorluk*: bir kuruluşun eğitim ile ilgili programlara yatırım yapmasıdır. Bir şirketin Eğitim sponsorluğu yapmasının birçok yolu vardır: bağışlar (nakit ve ekipman), burslar vb. (Fill 2013:148). *Sağlık için yapılan sponsorluk*: Sağlık hizmetleri alanında yürütülen sponsorluk çalışmaları arasında hastaneleri, klinikleri desteklemek, halkı çeşitli hastalık ve önlemler hakkında bilgilendirmek, sağlık, dernek ve vakıflar alanında faaliyet gösteren kurum ve kuruluşları desteklemek bulunmaktadır (Okay 2005: 157). *Çevre için yapılan sponsorluk*: Vatandaşlar ve kuruluşlar son yıllarda doğaya ve çevreye daha fazla zarar verildiği için çevre sponsorluğuna dikkat etmelidir. Çevre sponsorluğunda çevre koruma dernekleri desteklenmekte, vatandaşlar bilgilendirilmekte (Keller 2008), çevre toplantıları organize edilmekte ve yerel önlemler alınmasına katkı sağlanmaktadır(Keller 2008). *Tv ve radio yayın sponsorluğu*: Bu sponsorluk türü günümüzde artan sponsorluk türüdür. Tv ve radyo programlarına sponsorluk yaparak marka değerini artırmaya çalışıyorlar (Medcalf 2004:269).

Marka kavramı ve marka değeri.

Markanın çeşitli popüler tanımları vardır: Amerikan Pazarlama Birliğinin ürüne ve yönelik tanımları aşağıdakılardır(Keller 2013: 130).“Bir satıcının veya satıcı grubunun mallarını veya hizmetlerini tanımlamak ve onları rakiplerinden ayıran bir isim, terim, işaret, sembol, tasarım veya bunların bir kombinasyonu.” - Ürüne yönelik bir tanım “Birisinin satın aldığı ve memnuniyetini sağladığına dair öznitelik demetleri vaadi” - Tüketici odaklı bir tanımlama.

Markalaşma: Markalaşmaya yönelik iki temel yaklaşım belirlenebilir: *Üretici markaları* genellikle üreticinin adını içerir. Bu markalar, iyi kalite ve kötü ürün performansında düşük risk isteyen çok çeşitli tüketicilere hitap etmektedir. (Burton ve d. 2004: 293–306). *Özel etiket markaları*: Son zamanlarda, perakendeciler gibi kanal üyelerinin kendi markasını veya etiketini kullanarak ürünleri satabildikleri özel etiket markalarında kayda değer bir artış olmuştur. Bu şekilde, bu perakendeciler normalde üretici markalarıyla ilişkili büyük promosyon maliyetlerine maruz kalmazlar(Keegan, Moriarty, Duncan 2005: 326).

Marka imajı: İmaj, tüketicinin markanın kapsadığı ürün, hizmet ve iletişimden gelen tüm sinyalleri yorumlama biçimini ifade eder. Marka imajı, ürünün ayırt edici faydalarını ve konumlandırmasını sağlamalıdır (Hemani 2012).

Marka sadakati: Bugün marka sadakatının sınıflandırılmasında, iki temel yaklaşımın ağırlıklı olduğu görülmektedir. *Tutumsal sadakat* genellikle, marka için tercih edilen bir tercihi ifade ifadesi olarak veya başka bir deyişle tüketicilerin markalara duydukları duygusal bağın bir yansıması olarak anlaşılır (Kapferer, 2008 126). *Davranışsal sadakat*, belirli bir tüketicinin tekrarlanan satın alma davranışının bir gözleminden kaynaklanan sadakat durumunu tipik olarak ortaya çıkarmaktadır (Berthon ve d. 2008).

Marka farkındalığı: Marka farkındalığı, markanın mümkün olduğunca çok sayıda potansiyel tüketiciye sunulmasıyla sağlanır. Farkındalık, marka hakkında algıların ve fikirlerin yaratılması için bir önkoşuldur (Kapferer 2008).

Algılanan kalite: Algılanan kalite, tüketicinin ürünün genel mükemmellik ya da üstünlüğü hakkındaki kararıdır (Zeithaml, 2002). Lutz'e (2003) göre, dayanıklı mallar için, ürün satın almadan önce değerlendirilebiliyorsa, kalite daha yüksek olarak algılanmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın amacı, firmaların sponsorluk çalışmalarının hedef gruplar tarafından ne kadar bilindiğini, sponsorlukdan sonra hedef grupların markaya yönelik düşüncelerini ve hedef grupların markaya bakış açılarının nasıl olduğunu ortaya çıkarmaktır.

Çalışma, “Azersun” markasının Karabağ FK'ne sponsor olması esas alınarak hazırlanmıştır. Sponsorluğun Karabağ FK'nün taraftarı olmayan katılımcıların gözünden markaya olan değerle ilişkili düşünceleri araştırılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın cevaplayacağı sorular.

- Tüketicilerin “Azersun” markasının yaptığı spor sponsorluğu kapsamında marka farkındalığı ile ilgili düşünceleri
- Tüketicilerin “Azersun” markasının yaptığı spor sponsorluğu kapsamında marka sadakati ile ilgili düşünceleri
- Tüketicilerin “Azersun” markasının yaptığı spor sponsorluğu kapsamında algılanan kalite ile ilgili düşünceleri
- Tüketicilerin “Azersun” markasının yaptığı spor sponsorluğu kapsamında marka imajı ile ilgili düşünceleri.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Veri toplama aracı olarak anket yöntemi uygulanmıştır ve kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evreni olarak Karabağ FK'nün taraftarı olmayan her kes oluşmaktadır. Araştırmaya tüm yaş ve gelir grubuna aid toplamda 114 kişi katılmıştır.

Veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edildi. SPSS ortamına yüklenen anket verileri frekans analizine tabi tutulmuştur. Ortaya çıkan yüzde bilgileri Microsoft Word ortamında tablolaştırarak yorumlanmıştır.

Anket 2 bölümden oluşuyor. İlk bölüm demografik, ikinci bölüm marka değeri ile ilgili sorulardır.

Anket soruları “Sponsor image, word of mouth, and purchase intentions” (Tsiotsou ve d. 2009), “Marka değeri algılamalarının tüketici satın alma davranışı üzerine etkisi” (Ayas, 2012) ve d. araştırmalar kullanılarak hazırlanmıştır.

Sonuç

Tablo 1. Demografik veriler

Cinsiyet	Kişi sayısı (N)	Yüzde (%)
Erkek	68	59.6
Kadın	46	40.4
Total	114	100
Yaş	Kişi sayısı (N)	Yüzde(%)
16-20 yaş	10	8.8
21-30 yaş	68	59.6
31-40 yaş	19	16.7
41-50 yaş	14	12.3
51 yaş ve üzeri	3	2.6
Total	114	100
Gelir	Kişi sayısı (N)	Yüzde (%)
0-500 manat	65	57
501-1000 manat	24	21.1
1001-1500 manat	10	8.8
1501-2000 manat	11	9.6
2001 manat ve üzeri	4	3.5
Total	114	100

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 1'i yorumlayacak olursak, cinsiyet dağılımında da görüldüğü üzere anketimize katılanların çoğunluğu %59.6'lık oranla erkeklerdedir. Katılımcıların %40.4'ü ise kadınlardır. Ankete katılan katılımcıların %59.6'lık oranla 21-30 yaş arası kişilerin görülmektedir. En az katılımcı %2.6'lık oranla 51 yaş ve üzeri kişiler olmuştur. Diğer katılımcılar ise sırasıyla %16.7 31-40 yaş arası, %12.3 41-50 yaş arası ve %8.8 16-20 yaş arası kişilerdir. Gelir düzeyine göre dağılıma bakacak olursak katılımcıların %57'si 0-500 manat aralığında, %21.1'i 501-1000 manat aralığında, %9.6'sı 1501-2000 manat arası, %8.8'i 1001-1500 manat arası, %3.5'i 2001 manat ve üzeri aylık kazancı olanlardır.

Tablo 2. “Azersun” markasının Karabağ FK'nün sponsoru olması hakkında bilgi durumu

Bilgi düzeyi	Kişi sayısı (N)	Yüzde (%)
Evet	65	57
Hayır	49	43
Total	114	100

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Ankete katılanların %57'si Azersun markasının Karabağ FK'ne olan sponsorluğunu biliyor. Katılımcıların %43'ü ise sponsorluk hakkında bilgi sahibi değildirler.

Tablo 3. “Azersun” markasının Karabağ FK'ne yapılan sponsorlukla ilgili değerlendirmeler

Değerlendirme	Kişi sayısı (N)	Yüzde (%)
Hiç desteklemiyorum	13	11.4
Desteklemiyorum	7	6.1
Kararsızım	36	31.6
Destekliyorum	11	9.6
Çok destekliyorum	47	41.2
Total	114	100

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 3 de görüldüğü üzere Azersunun Karabağ FK'ne olan sponsorluğunu katılımcıların %41.2'si çok destekliyor. Katılımcıların en azı yani %6.1'i bu sponsorluğu desteklemiyor. Diğer cevaplar ise sırasıyla %31.6 Kararsızım, %11.4 Hiç desteklemiyorum, %9.6 Destekliyorum olmuştur.

Tablo 4. Marka imajı ile ilgili sorular.

Değişkenler	Sektördaki en iyidir markadır	Dürüst bir markadır	“Azersun” iyi ürün/hizmetlere sahiptir	“Azersun” markası toplu pozitif bir ilişkidir.	“Azersun”-a karşı olan tutumdur.	“Azersun” markasını beğeniyordum	“Azersun” markası güvenilirirdir.
Ortalama	3.11	3.07	3.42	2.83	3.32	3.29	3.10

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 4`ü yorumlayacak olursak, “*Sektördaki en iyi markadır*” sorusuna anketi katılanların ortalama cevabı Kararsızım olmuştur. “*Dürüst bir markadır*” sorusuna katılımcıların verdiği ortalama cevap Kararsızım olmuştur. Yapılan araştırmada ““*Azersun*” iyi ürün/hizmetlere sahiptir” sorusuna verilen ortalama cevap Kararsızım olmuştur. ““*Azersun*” markası toplumla pozitif bir ilişkidedir” sorusuna ankete katılanların cevabı ortalama olarak Katılmıyorum ve Kararsızım cevabı arasında olmuştur. 2.83`lük oran Kararsızıma yakın olduğu için sorunun cevabını Kararsızım olarak kabul ediyoruz. ““*Azersun*”-a karşı olan düşüncelerim pozitifdir” sorusuna verilen ortalama cevap 3.32 ile Kararsızım olmuştur. ““*Azersun*” markasını beğeniyorum” sorusuna katılımcılar 3.29`la ortalama olarak Kararsızım cevabını vermişler. ““*Azersun*” markası güvenilirlidir” sorusuna katılımcıların 3.10 ortalama oranla kararsızım olmuştur.

Tablo 5. Algılanan kalite ile ilgili sorular.

Değişkenler	Rakipleriyle karşılaştırıldığında, yüksek kaliteye sahiptir	Zevk aldığım markadır	Olumlu bir itibarı var
Ortalama	3.11	2.83	3.24

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Algılanan kalite ile ilgili sorulara verilen cevapları yorumlayacak olursak, “Rakipleriyle karşılaştırıldığında, yüksek kaliteye sahiptir” sorusuna verilen cevap 3.11 ortalama oranla Kararsızım olmuştur. “Zevk aldığım markadır” sorusuna katılımcıların cevabı Kararsızım olmuştur. “Olumlu bir itibarı var” sorusuna verilen cevap ise Kararsızım olmuştur.

Tablo 6. Marka sadakati ile ilgili sorular

Değişkenler	Aynı kalitede olsa bile, başka bir marka yerine "Azersun" almak daha mantıklıdır.	Eğer diğer markalar "Azersun" dan farklı değilse, "Azersun"un ürününü almak daha mantıklıdır	"Azersun" markasını yakın çevreme tavsiye ediyorum	Alış-veriş yapmaya karar verdikde, "Azersun" markası benim ilk seçimim olur
Ortalama	2.78	2.81	2.75	2.56

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Marka sadakati ile ilgili sorulara katılımcıların verdiği ortalama yorumlayacak olursak, “Aynı kalitede olsa bile, başka bir marka yerine "Azersun" almak daha mantıklıdır” sorusuna verilen cevap Kararsızım olmuştur. “Eğer diğer markalar "Azersun" dan farklı değilse, "Azersun"un ürününü almak daha mantıklıdır” sorusuna katılımcıların verdiği cevap Kararsızım olmuştur. ““Azersun” markasını yakın çevreme tavsiye ediyorum” sorusunu cevaplayanların ortalama

cevabı Kararsızım olmuştur. “Alış-veriş yapmaya karar verdikde, "Azersun" markası benim ilk seçimim olur” sorusunu cevablayanlarda aynı cevabı yani Kararsızım cevabını vermişler.

Tablo 7. Marka farkındalığı ile ilgili sorular

Değişkenler	"Azersun" un bütün ürünlerini biliyorum	Rakib markalar arasında "Azersun" u tanıya bilirim	"Azersun" un bazı özelliklerini hızlıca hatırlaya biliyorum	"Azersun" un sembolünü veya logosunu hızlıca hatırlaya biliyorum	"Azersun" u fikrimde canlandırmakta zorlanmıyorum
Ortalama	2.45	3.45	3.19	3.71	3.52

Kaynak: Araştırma sonucunda yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 7 de olan marka farkındalığı ile ilgili sorulara verilen ortalama cevapları yorumlayacak olursak, “"Azersun" un bütün ürünlerini biliyorum” sorusuna verilen cevabın Katılmıyorum olduğu görülmektedir. “Rakib markalar arasında "Azersun" u tanıya bilirim” sorusuna katılımcıların verdiği ortalama cevap Kararsızım olmuştur. “"Azersun" un bazı özelliklerini hızlıca hatırlaya biliyorum” sorusuna verilen cevap Kararsızım olmuştur. “"Azersun" un sembolünü veya logosunu hızlıca hatırlaya biliyorum” sorusuna verilen ortalama cevap 3.71'lik oranla 4 oranına yakın olduğu için Katılıyorum cevabını kabul ediyoruz. “"Azersun" u fikrimde canlandırmakta zorlanmıyorum” sorusuna verile cevaplar ortalama cevap olarak 4 oranına yakın olduğu için Katılıyorum cevabını kabul ediyoruz.

Sonuç

Günümüzde markalar arasında yıpratıcı rekabet söz konusudur. Rekabetde olan markalar farklılık oluşturarak rakiplerinden bir adım öne geçmeyi amaçlarlar. Eğer firmanın marka değeri yüksek olursa, o zaman bu firmanın hayatta kalma olasılığı yüksek olacaktır.

Firmalar marka değeri oluşturmak için farklı stratejiler ve yöntemler geliştirmek istiyorlar. Bu yöntemlerden biri de son dönemlerde çok sık kullanılan ve kendini kanıtlamış sponsorluk yöntemidir. Sponsorluk vasıtasıyla firmalar bir çok etkinliğe sponsor olub, hedef kitleleri ile ilişki kurmaya başlamışlar. Bu yöntem sayesinde de halkın zihninde kendi marka değerlerini oluşturmak istiyorlar.

Bu çalışmada firmaların yaptıkları sponsorluktan sonra tüketicilerin marka değeri, yani marka farkındalığı, marka sadakati, algılanan kalite ve marka imajı ile ilgili düşünceleri

araştırılmıştır. Çalışma “Azersun” markasının Karabağ FK`ne yaptığı sponsorluk esasında hazırlanmış ve Karabağ FK`nün taraftarı olmayanların, yapılan sponsorluktan sonra marka farkındalığı, marka sadakati, algılanan kalite ve marka imajı ile ilgili düşünceleri yorumlanmaya çalışılmıştır.

Önceki bölümde yorumlanan frekans analiz tablolarını sonuçlandırarak olursak, “Azersun” markasının Karabağ kulübüne yaptığı sponsorluğu taraftar olmayan bir çok kişi destekliyor. Marka değeri ile ilgili sorulara verilen yanıtlarda görüldüğü üzere tüketicilerin marka farkındalığı, marka imajı ve algılanan kalite ile ilgili düşünceleri Kararsızım olmuştur. Marka sadakati ile ilgili verilen sorulara tüketicilerin verdiği ortalama cevap Katılmıyorum ve Kararsızım arasında olmuştur. Nedeni de katılımcıların büyük çoğunluğunun aylık kazancının 0-500 manat olmasıdır. Bu nedenle de tüketiciler sevdikleri markaları değilde, daha ucuz markaları satın almak istiyorlar

Kaynakça

- Alper Özer (2011) Markaya yönelik tutumun sponsorluk sonrası marka imajı ve satın alma eğilimi üzerindeki etkisi. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 2, 2011, s. 145-174
- Bradley, Frank (2005). Marketing management. Providing, Communicating and Delivering Value. Prentice Hall: London.
- Burton, Scot – Lichtenstein, Donald – Netemeyer, Richard – Garretson, Judith (2004) . A scale for measuring attitude toward private label products and an examination of its psychological and behavioral correlates. Journal of the Academy of Marketing Science 2004:4, 293-306.
- Copeland, R., Frisby, W., & McCarville, R. (2006). Understanding the sport sponsorship process from a corporate perspective. *Journal of Sport Management*,
- Cuma Çelik (2016)-Spor sponsorluğu kapsamında yapılan sponsorluk faaliyetlerinin hedef kitlede marka algisi oluşumuna katkıları: tor-ku'nun konyaspor sponsorluğu örneği (Selçuk Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi)
- Duygu Dumanlı Kürkçü(2015) Sponsorluğun Marka Değeri Üzerine Etkisi. Yildiz Journal Of Art And Design Volume: 2, Issue: 1, 2015, Pp 01-18
- Ercan Taşkin Ali Kosat (2016) Tüketicilerdeki spor sponsorluğu algisinin marka değeri üzerine etkisi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı-Aralık 2016
- Fill C. (2013) - *Marketing Communications brands, experiences and participation*. 6th edn. United Kingdom: Pearson Prentice Hall
- J. Kapferer (2008). The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term, 4.baskı
- Jiffer, M. and Roos, M. (2009). “*Sponsorship – A Way of Communicating*”, Ekerlids Förlag AB, Stockholm, Sweden
- K. Hemani (2012). Impact of Slogan on Branding. Social Media Today. Retrieved from <http://socialmediatoday.com/kumailhemani/475582/impact-slogans-branding>
- Karri-Pekka Kauko (2010) - *Sponsoring - a part of company's marketing communication*. Helsinki

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Keller K.L. (2008). - *Mastering the marketing communications. Mix: micro and macro perspectives on integrated marketing communications programs* Journal of Marketing Management
- Medcalf P. (2004) - *Marketing communications an Irish perspective*. Dublin: Gill & Macmillan
- Okay, A. ve Okay, A. (2005), *Halkla İlişkiler*,2. Basım,İstanbul: Der Yayınevi,
- P.Berthon, M. T. Ewing, & J.Napoli, (2008). Brand Management in small to medium sized enterprizes. The Journal of Small Business Management, 27-45
- Picton D. ve Broderick A. (2005) - *Integrated Marketing Communications* 2nd edn. Harlow: Pearson Education Limited
- R. Ayhan YILMAZ (2007) Marka Farkındalığı Olusturmada Sponsorluk ve Rolü: Eskisehir Sinema Günleri'ne Yönelik Bir Degerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi* 2007, s :587-607
- Reinhard Grohs Heribert Reisinger (2014) Sponsorship effects on brand image: The role of exposure and activity involvement. *Journal of Business Research* 67 (2014) 1018–1025
- Rodoula Tsiotsou, Konstantinos Alexandris(2009) Delineating the outcomes of sponsorship Sponsor image, word of mouth, and purchase intentions. *International Journal of Retail & Distribution Management* Vol. 37 No. 4, 2009 pp. 358-369
- Vennonon H. (2007) - *Consumers and Sponsors in the Oriental Cultural Landscape*. Edita. Helsinki.
- Warren Keegan, Sandra Moriarty, Thomas Duncan (2005) .Marketing. Prentice Hall: Englewood Cliffs.
- Wilkinson, D. G. (2013). *Sponsorship marketing: A practical reference guide for corporations in the 1990's*. Wilkinson Group.

Performans Ve Motivasyon Arasında İlişki

Humay QEHRMANLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

humay_qehremanli@mail.ru

Özet

Tüm örgütlerin ortak sorunu, örgütlerin amaçlarını gerçekleştirmek için işgörenlerin etkin bir şekilde veya istenilen düzeyde çalıştırılmamasıdır. İşgörenlerin verimli olmamalarının ve çalışmamalarının altında işlerini gereken düzeyde yapabilecek yeterlikte olmamaları yatabilir. Fakat bazen işinde yeterli olanların, hatta hizmet içi eğitim görmüş işgörenlerin de aynı biçimde gereken etkinliği gösteremedikleri gözlenmektedir. İnsan, amaçladığı bir sonuca ulaşmak için, elinden gelen bütün çabayı gösterebilmektedir. Amaca ulaşmanın bütün yollarını olağanüstü bir çaba ile deneyebilmektedir. Fakat insan böyle bir çabayı örgüt içinde gösterememektedir. Bu yüzden, yüksek bir düzeyde olmasa bile, olağan bir çabayı örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için işgörene harcatmak bütün yöneticilerin ortak sorunu haline gelmiştir. İnsan kaynakları herhangi bir kuruluşun çalışanı anlamına gelir. Bu yüzden motivasyon, organizasyonun insan kaynaklarını etkileyen ana faktördür. Kurum, çalışanlarını en iyi performans için veya organizasyon hedeflerine ulaşmak için motive etmelidir. Aslında motivasyon, en iyi performans için en iyi araçtır. Bugün motivasyon ve çalışanın verimliliği ile örgütsel verimlilik arasındaki ilişki hakkında birçok tartışma var. Motivasyon, organizasyondaki çalışanların görev ve sorumluluklarını ciddiye alacaklarına yol açar (H. Zameer, 2014: s. 293). Performans ve motivasyon arasında yükselen dalga oluşturan bir pozitif geri bildirim ilişkisi vardır. performans yükseldikçe motivasyon artar, motivasyon yükseldikçe performans daha da artar. Performans yönetim sistemi içerisinde değerlendirme safhası ve sonrasındaki süreç içerisinde motivasyona etki görülmektedir. Bu yüzden performans değerlendirmenin motivasyon üzerindeki etkilerinin olumlu olması açısından sürecin etkin yürütülmesi büyük önem taşımaktadır. Performans değerlendirme aracılığıyla çalışanın takdir edilmesi ve motivasyonunun artırılması, bu sürecin doğal bir sonucudur.

Bu çalışmada çalışan performansı ve motivasyon arasındaki ilişki teorik yönden incelenmiş, ikincil verilerden elde edilen kaynaklar analiz edilerek sonuç ve değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Motivasyon, Çalışan performansı, Performans yönetimi

Giriş

Çalışanların performansı, kuruluşlar için büyük önem taşımaktadır. İşletme yöneticilerinin temel amacı, işletmenin amaç ve hedeflerine en etkin ve verimli yollarla gerçek sonuçlar vermektir. Temel terimdeki performans kavramı, bir çalışanın organizasyonda yaptığı veya yapmadığı şeydir. Çalışanların performansı, işletmelere yaptıkları katkıları etkileyebilir. Bu konular işin yapısına göre farklılık göstermektedir. Çıktı miktarı, çıktı kalitesi, çıktı zaman aralığı, çalışanların işbirliği anlayışı, çalışanın işe karşı tutumu. Bu belirtilen konular ve iş yapısına göre belirlenebilecek diğer konular çalışanların işlerinde performans seviyelerinin belirlenmesini sağlar. Aynı şartlara sahip (aynı okul mezunu, aynı yaş, aynı cinsiyet vb.) iki kişi aynı meslekte çalışma hayatına girmiş olsa da, bir süre sonra aralarındaki performanslarında bir

fark olacaktır (Bedarkar, Pandita, 2014: s. 111-116). Kişinin çalışma davranışlarını belirleyen değişkenleri temel alan modellerden birine göre çalışanların performansını belirleyen değişkenler arasında; yetenek, işe duyulan ilgi, işin sağladığı gelişme ve ilerleme olanakları, iyi tanımlanmış hedefler, faaliyetlerine ilişkin geri besleme, başarının ödüllendirilmesi, başarısızlığın cezalandırılması, işin yapılması için gerekli kaynaklara ulaşabilme yetkisi bulunmaktadır (Onay, Ergüden, 2011: s.223)

Motivasyonun tanımı ve önemi

Motivasyon ilk defa Latince “movere” olarak ifade edilen “hareket” kelimesinden alınmıştır (Ghanbarpour, Najmolhoda, 2013: s. 2). Motivasyon kavramı hakkında bilim adamları farklı farklı tanımlarda bulunmuşlardır. Şunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz;

- Motivasyon, fiil, eylemin oluşmasını, yönlendirilmesini ve sürekliliğini sağlayan iç kuvvete verilen addır.
- Motivasyon kişisel arzu ve isteklerin, hedeflerin, amaçların etrafında birleşerek karar verme harekete geçme eylemidir.
- Birey açısından Motivasyon, bireyin ihtiyaçlarının giderilmesi ve bireyin kendini gerçekleştirilmesini içeren süreçtir (Koçyiğit, 2016: s. 16-17).
- Brophy (1998)’e göre, motivasyon “amaç yönelimli davranışın başlamasını, yönünü, şiddetini ve kararlılığını açıklamada kullanılan kuramsal bir kavramdır” (Yılmaz, Çavaş, 2007: 432).
- Motivasyon, “davranışın altında yatan nedenler” anlamına gelir (EmilyR. Lai, 2011: s. 4).

Deci ve Ryan (1995) Öz-Belirleme Teorisi'ni değerlendirmiş ve motivasyonu içsel ve dışsal motivasyon olarak ikiye ayırmıştır . İçsel motivasyon, bireyin içindeki bir şey yüzünden bir eylemi gerçekleştirmeye yönelik içsel itme anlamına gelirken, dışsal motivasyon, bireyi bir eylemi gerçekleştirmeye motive eden dış faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bu tür motivasyonlar arasındaki temel fark, uyarım kaynağı aracılığıyla gösterilir.

İşletmelerin faaliyette buldukları piyasalarda başarılı olabilmesi, gelecek hedeflerine ulaşabilmesi, nitelikli çalışanlar ile varlığını devam ettirebilmesi motivasyon kavramının değerini bilmesi ile mümkündür. Motivasyon, “davranışın altında yatan nedenler” anlamına gelir. Motivasyona gerekli değeri veren yöneticiler uzun soluklu başarı elde eden tarafta yer alırlar. Motivasyon kavramı geniş kapsamlı ele alındığında başta örgütler olmak üzere yönetici ve çalışanlar açısından da dikkate alınması gereken önemli bir konudur. İşletmeler açısından motivasyon kavramı çok önemlidir. Bireylerin potansiyellerini işletme amaçları doğrultusunda kullanmaları için onların maddi ve manevi motivasyon araçlarıyla desteklenmesi gerekir

(Tunçer, 2013: s. 93). Çünkü personelin verimliliklerinin artırılması, onları teşvik eden faktörlerin araştırılmasını gerektirir ve bu faktörlerin en önemlisi personelin ihtiyacını uyaran motive (güdü) dir. Nitekim yüksek tatminlere rağmen, işletmelerde personelin büyük bir kısmının verimli olamamasının nedeni uygulanan yöntemlerin aksaklığından değil, güdülerin yanlış teşhis edilmesinden kaynaklanmaktadır. (Ahmadov and Abdulova, 2019)

Çalışanları motive edici faktörler

Motivasyonun amacı çalışanların severek ve isteyerek verimli çalışmasını sağlamaktır. Bunun birçok yöntemi olmasına karşın elde edilmek istenilen çoğu zaman gerçekleşmemiştir. Motivasyon teknikleri zaman ve mekana göre farklılaşır. Bir işgören üzerinde olumlu etki yaratan bir motivasyon tekniği başkası üzerinde aynı etkiyi gösteremeyebilir.

Bireylerin motive şekilleri yaşantısındaki ihtiyaçlara göre değişkenlik gösterir. Bunun yaşanan yer ve çevre faktörleri ile doğrudan ilgisi vardır. Bunun yanı sıra yöneticilerin işgören üzerinde uyguladığı teknikler motivasyon faktörlerinin diğer bir tarafını oluşturur.

Yönetmel ve organizasyonel araçlar: Yetki ve sorumluluk verme, yetkilendirme ve delegasyon, çalışanlara eğitim verilmesi, iş güvenliği, iş güvencesi, çalışma koşulları, işlerin yeniden dizaynı, çekici iş ve rekabet ortamı yaratmak, yönetime katılma, müzik eşliğinde çalışma, iş rotasyonu, takım çalışması, adaletli ve sürekli bir disiplin sistemi, işin ilginçleştirilmesi, kararlara katılım, yükselme olanakları v.b.

Psiko-sosyal araçlar: Çalışanlara özerklik tanıma, işletme içinde üstleri tarafından yazılı ve sözlü olarak metih edilmesi, onere edilme, kişi-örgüt uyumu, sosyal faaliyetler, danışmanlık hizmeti, kişiliğe saygı, özel sorunlara ilgi ve yardım, çalışanlar arasındaki arkadaş ilişkileri, bağımsız çalışma olanakları, özel yaşama saygılı olma, etken iletişim v.b. Bu taktirin sadece üstlerinden değil, akranlarından, astlarından, patronlardan ve hatta diğer kurum ve kuruluşlardan gelmesi dahi çalışanı önemi bir şekilde motive etmesini sağlamakla beraber, diğer çalışanlara da bir örnek olur.

Ekonomik araçlar: Yeterli ve adil ücret sistemi, Ücret artışı, primli ücret uygulaması, öğle yemeği, çay molaları, özel ödüller, yıllık kara katılma, özel sağlık sigortası, konut ve ulaşım olanakları vb. Ekonomik araçlar çalışanı işletmeye yönlendiren en önemli faktördür. Yaşamını idame ettirmek isteyen her varlık gibi insan da ihtiyaçlarını çalışma sonucunda elde ettiği ücret ile sağlar. Günün değişen şartlarına göre farklılık gösteren ihtiyaçların karşılanması çalışanı motive eden en önemli faktördür. İhtiyaçlarını karşıladığı sürece bir çalışan bunu korumak ve daha üst bir statüye kavuşmak için sürekli çalışmak isteyen işgöreni motive edici en büyük unsur ekonomik araçlardır (Ünsar, İnan, Yürük, 2010: s. 252).

Çalışan performansı ve onu etkileyen faktörler

- Performans bir amacın gerçekleşme derecesidir.
- Performans görevin çeşitli boyutlarıyla yerine getirilmesinde, çalışanların başarı düzeyini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, çalışanın tanımlanan deneyim ve yeteneklere uygun olarak işi kabul edilebilir sınırlarda gerçekleştirmesidir.

Performans amaçlı ve planlanmış bir etkinlik sonucunda elde edileni, nicel veya nitel olarak belirleyen bir kavramdır (Ekingen ve diğerleri, 2017: s.72)

Performans insanları farklı kılar. Eğer insanlar aynı eğitim seviyesine ve yaşına sahipse, performanslarından dolayı işte aynı mesleğe sahip olamazlar. Örneğin, biri üst yönetici olabilir, diğeri işyerinde başarı elde edemiyor olabilir. Performans, kişinin organizasyonda planlanan hedeflerde başardıklarının miktar ve kalite derecesidir. Hizmet sektöründe verimlilik faktörü, imalat sektöründe verimlilik, kalite ve tutumluluk faktörleri genel olarak performansı göstermektedir. Çalışanlar amaçlarını işletmenin amaçlarına uygun görürlerse, performanslarını ve kapasitelerini daha verimli olmaları için maksimize etmeye çalışırlar. Çalışanların performansı adil bir çalışma alanında en üst düzeye çıkarılacaktır. Çalışanların performansı fiziksel ve zihinsel yeteneklerden, teknik, kültürel bilgi ve kişilikten oluşur.

Çalışanın çalışma davranışını belirleyen bazı değişkenler vardır. Bunlar; yetenek, işe ilgi, gelişim ve ilerleme, iyi tanımlanmış hedefler, faaliyetler hakkında geri bildirim, başarının ödülü ve başarısızlığın cezalandırılması, iş yapmak için gerekli kaynaklara yetecek güce sahip olma ve.s (Sonugür, 2018: s.50).

Çalışan performansında bir fark yaratmanın temel kriterleri kurum ve çalışanı çok iyi tanımaktır. Bu anlamda, doğru çıkarsama ve avantajların ve eksikliklerin gerçekleşmesi işletme için faydalı olacaktır. Çalışan performansını etkileyen yedi faktör vardır. Bunlar;

Moral ve motivasyon - Yöneticiler, çalışanların motivasyonlarıyla ilgilenmelidir. Yöneticilerin başarıları, tüm bilgileri ve organizasyon hedefleri dahilindeki yetenekleri ile işlerini yapan çalışanların satın alınmasıyla doğrudan ilgilidir. Her bireyin farklı davranışları vardır. Bu nedenle, uygun motivasyon yöntemi bireysel olarak uygulanmalı, tüm çalışanlara uygulanmamalıdır. Tüm çalışanların davranışlarında bir arzu ve amaç vardır. Çalışanların talepleri istenen hedeflere ulaşmak için yerine getirilmelidir. Yöneticiler tarafından arzularını yerine getiren çalışanlar örgütsel amaç ve hedeflerine ulaşmak için büyük çaba harcarlar.

Stres - Stres, bir bireyde yaratılan eylem veya durumla ortaya çıkan fiziksel ve psikolojik reaksiyon olarak açıklanır. İş stresi, bireyin yeteneklerinin yetersizliği, fiziksel ya da psikolojik nedenlerden dolayı ortaya çıkan ve bireyin gerilimini oluşturan bir durum olarak tanımlanmaktadır. Stresli bir ortamda çalışan insanlar iş etkinliklerini kaybederler ve sigara, alkol, uyuşturucu kullanma oranları artar. Aşırı stres, sağlık harcamaları ve sigorta ödemeleri gibi maliyetleri artıracak ve ayrıca iş memnuniyetinde bir azalmaya yol açacaktır. Aynı zamanda, mal ve hizmet üretim oranının düşmesine neden olacak ve organizasyon performansında düşüşe yol açacaktır. Öte yandan, stresin olumlu yönleri de var. Optimum düzeyde bir stres, çalışanların performansını motive ederek artırabilir. Belli bir seviyedeki stres belli bir endişe seviyesine neden olur ve bu nedenle daha fazla çaba gerekir.

Ceza ve ödüllendirme

Ödül ve ceza yöntemleri moral ve motivasyon yöntemiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle, ödül ve ceza yöntemleri çalışanların işletmelerdeki performanslarını etkilemektedir. Araştırmacılara göre, maddi ve manevi ödülleri olan çalışanları motive etmek için iki tür ödül sistemi var. Çalışanların sayılamayan tatminleri, ruhsal ödüller olarak açıklanabilir. Maddi ödüller yüksek ücret, teşvik, ve ikramiye olan maddi şeylerden oluşur. Yönetimin performans konusundaki tutumları ödüllendirme sistemi ve organizasyonel iklimden etkilenmektedir.

İş sağlığı ve güvenliği - İş sağlığı ve güvenliğinin temel amacı çalışanların, kuruluşların ve üretimin güvenliğini sağlamak, ayrıca tehlikelerin ve risklerin önlenmesi, bu risklerin tahmin edilmesi, değerlendirilmesi ve kabul edilebilir seviyelere düşürülmesidir.

Yönetim tarzı - Yönetim, çeşitli alt sistemlerin birleşiminden oluşur. Bu alt sistemler işe alma, alt sistemleri koordine etme, dış değişikliklerle uyum sağlama, örgütsel kararlar ve örgütsel davranışın değerlendirilmesidir. Uygun yönetim stilleri ve çalışan politikalarının oluşturulması, kuruluşların rekabet gücünü artıracak, çalışanların kuruluşa bağlılığını artıracak ve çalışanlarının daha iyi performans göstermesini sağlayacaktır.

Çalışma ortamı - Çalışanların meslektaşları ile uyum içinde çalışması verimlilik artışı sağlar. Fiziksel koşullar fiziksel sağlığı etkilerken, sosyal ve psikolojik koşullar da manevi sağlığı etkilemektedir. Bu nedenle örgütsel bir materyalin ve manevi atmosferin çalışan performansını etkilemesi kaçınılmazdır. Çalışanların lehine çalışma saatlerinin düzenlenmesi, düzenli mola süreleri, vardiyaların doğru düzenlenmesi çalışma ortamı ile doğrudan ilgilidir.

İş tatmini - İş tatmini, çalışanların hem fiziksel hem de zihinsel sağlığına bağlıdır. Çalışanların işlerinden ne kadar memnun olduklarını gösteren bir kavramdır. İşinden memnun olan

bireylerin de iş memnuniyeti yüksektir. Çalışanlar işlerinden memnun kalmadığında, endişe, iğrenme, devamsızlık ve saldırganlık gibi bir hisleri olacaktır. Bu durumlar kesinlikle çalışan performansını etkileyecektir (Sonugür, 2018: s 62-66).

Performans yönetim sistemi ve aşamaları

Performans yönetim sistemi , her bireyin performansını ve hedeflerini kurumun genel misyon ve hedefleriyle ilişkilendirerek kuruluşlardaki performansı belirleme, ölçme ve geliştirme sürecidir (Aguinis, 2005: s.2-3).

Genel olarak performans yönetim sistemi planlama, yürütme ve geribildirim, ölçme ve değerlendirme, gelişme ve ödüllendirme aşamalarını içermektedir.

Planlama: Performans yönetim sistemi kurumların stratejilerinin ve amaçlarının, performansları ile uyumlu hale gelmesini hedef edinen bir süreç olduğundan ilk yapılması gereken şey performans yönetim sisteminde kullanılacak olan strateji ve amaçların belirlenmesidir. Bu strateji ve amaçlar ilk aşamada kurumun elindeki kaynakların ve fiili durumunun tespiti ile mümkün olmaktadır. Potansiyelinin farkında olmayan kurumların yapacakları stratejik planlar kurulan hayalden öteye gidememektedir. Durum analizi yapıldıktan sonra ise bu duruma uygun hedefler konmalıdır. Çünkü performans yönetim sistemi ancak ve ancak tüm birim, grup ve takımların performanslarının hangi kriterlere göre değerlendirileceğinin, onlardan neler istendiğinin, çalışanların da kurumdan neler beklediğinin ve hedeflerin neler olduğunun önceden belirli olduğu bir sistemde uygulama alanı bulabilir (Birgül, 2007: s.19).

Performansın ölçülmesi ve değerlendirilmesi : Performansın ölçülmesi ve değerlendirmesi, etkin bir performans yönetim sisteminin ikinci aşamasıdır. Performans değerlendirme, bir organizasyondaki işgörenin belirli bir dönemde çalışmalarının ve kabiliyetlerinin önceden belirlenmiş standartlara göre farklı açılardan sistemli bir şekilde ölçülmesini ve böylelikle organizasyona yarar derecelerini belirlemeyi amaçlayan bir süreçtir. Performans değerlendirmeyi ayrıca, belli periyotlarla yapılan ölçümler ile çalışanın zayıf ve güçlü yönleri ve gelişmeye yönelik potansiyel alanlarının tespit edildiği faaliyetler bütünü olarak da tanımlayabiliriz. Performans değerlendirme; işgörenin sadece çalıştığı işteki etkinliğini değil, bir bütün olarak başarımın ölçülmesidir (Eriş, 2012: s. 27)

Performansın gelişimi ve ödüllendirilmesi: Çalışanlar, performans dönemi başlangıcında yöneticilerinden iş hedeflerini alırlar ve bu hedefler doğrultusunda çalışırlar. Performans değerlendirme dönemi geldiğinde yöneticiler, kendilerine bağlı çalışanların performanslarını

değerlendirirler. Performans değerlendirme sonuçlarına göre; başarılı çalışanlar için gelişim planı yapılır ve çalışanların yeteneklerinin artırılması hedeflenir. Performansı yetersiz olan çalışanların ise, varolan işlerini daha yüksek kalitede yapmaları için gerekli eğitimleri almaları planlanır. Gelişim planları, yalnızca eksik olan yönleri geliştirmeye yönelik eğitim plânları değildir. Çalışanların güçlü oldukları alanları geliştirmelerine yarayacak geliştirme planları da olabilir. Ayrıca geliştirme, yalnızca eğitim yoluyla değil, projelere dahil etme, çalışma gruplarında ve özel projelerde görevlendirme veya iş rotasyonu ile de yapılabilir.

Performans değerlendirme süreci sonunda uygulanacak herhangi bir ödüllendirme ve geliştirme sistemi çalışanların yüksek olan performans seviyelerinin korunmasına veya yükseltilmesine yardımcı olacaktır. Performans değerlendirmenin gereği ve yararlarının başında, sosyal bir varlık olan insanın çevresiyle olan ilişkilerinde kendisi ile ilgili bilgi edinmek, başkaları tarafından onaylanmak ve cesaretlendirilmek ihtiyaçlarının karşılanması yatmaktadır. Tek tek kişilerin performanslarının iyileştirilmesi de bir bütün olarak kurumun etkinliğinin artırılmasını sağlar. Bunun sonucunda çalışanlara yönelik ödüllendirme politikalarında düzenleme yapılarak uygulanması gereken maddi ve manevi motivasyonlar belirlenmiş olur. İşletmelerde yüksek performansın ödüllendirilmesi şu yollarla yapılabilir (Şentürk, 2005: s.47)

- Çalışanın ücretinin artırılması.
- Çalışana prim verilmesi.
- Yöneticinin çalışanı kişisel olarak kutlaması.
- Çalışanlara moral artırıcı ve kutlama amaçlı toplantılar düzenlenmesi.
- Çalışanın terfi ettirilmesi.
- Çalışanın çeşitli eğitimlere gönderilmesi.
- Çalışanın unvanının değiştirilmesi

Yöntem

Araştırmada ikincil veri toplama yöntemiyle çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler analiz edilmiştir. İkincil verilerin oluşturulmasında, çeşitli üniversite kütüphanelerinden, konuyla ilgili kurum ve birliklerin süreli ve süresiz yayınlarından ve internetten büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Analiz

Performans ve motivasyon arasında yükselen dalga oluşturan bir pozitif geri bildirim ilişkisi vardır. performans yükseldikçe motivasyon artar, motivasyon yükseldikçe performans daha da artar. Performans yönetim sistemi içerisinde değerlendirme safhası ve sonrasındaki süreç içerisinde motivasyona etki görülmektedir. Bu yüzden performans değerlendirmenin motivasyon üzerindeki etkilerinin olumlu olması açısından sürecin etkin yürütülmesi büyük önem taşımaktadır. Performans değerlendirme aracılığıyla çalışanın takdir edilmesi ve motivasyonunun artırılması, bu sürecin doğal bir sonucudur. Motivasyonu etkileyen bir diğer konu ise, performans yönetim sistemi içerisinde değerlendirmelerin yöneticiler ile iletişimi düzenli hale getirmesi ve beklentilerin karşılıklı olarak, samimi bir ortamda paylaşılıyor olmasıdır. Değerlendirme görüşmelerinde yönetici, organizasyonu temsilen oradadır ve kurumun kendisinden beklentileri konusunda çalışanı bilgilendirip, çalışanın da görüşlerini alır. Bu durum, yönetici ve çalışanın gerçekleşmesi mümkün olan beklentiler üzerinde anlaşmaya varmasına, çalışanın işleri sahiplenmesine ve bunun sonucunda da motivasyonun artmasına neden olur. Ayrıca, iletişimin düzenli olarak gerçekleşmesi, çalışanın kendini ifade etmesi ve yaşadığı sorunları paylaşması açısından performans değerlendirmenin motivasyon üzerindeki bir başka olumlu etkisi olarak de görülebilir (Koroğlu, Avcıkurt, 2014: s. 48).

Çağdaş İnsan Kaynakları yaklaşımları çerçevesinde performans yönetim sisteminin kariyer, eğitim, ücret gibi diğer İnsan Kaynakları uygulamaları ile etkileşim içinde olması, kişinin kendi performansının bir uzantısı olarak alınan kararlar hakkında neden sonuç ilişkileri kurmasına yardımcı olmasına, bunun doğal bir etkileşimi sonucu ise işten tatmin olmasına ve motivasyonun artmasına neden olmaktadır.

Çalışanların memnuniyetsizliği zevke dönüştürmesi için ödüller ve teşvikler çok önemlidir. Mehmod (2013) çalışmasında, işçilerin mutlu olduklarında işlerini daha fazla önemle yapacaklarını ve daha iyi performans göstereceklerini belirterek daha iyi bir iş çıkarmaya çalıştıklarını anlatmıştır. Performans yönetim sistemi içerisinde değerlendirmeler ışığında devam eden gelişim planlaması sürecinde, çalışanın performans düşüklüğü yaşadığı bir konunun gelişmeye açık bir yön olarak belirlenmesi halinde; ilgili eğitimlerin alınması, elde edilen bilginin rotasyon fırsatları sağlanarak pekiştirilmesi ya da terfi öncesinde belli bir süre daha mevcut pozisyonda çalışılmasını gerekli kılabilir. Sonuç olarak, çalışanın sürece dahil edilmesi kendi ile ilgili alınan kararlara saygı duymasına, performansın geliştirilmesine yönelik gerçekleştirilecek faaliyetleri sahiplenmesine ve daha yüksek performans göstermek için motivasyonunun artmasına neden olur.

Yöneticinin performansında, değerlendirmede bulunduğu organizasyonun genel başarısının da etkili olması yöneticileri bazı konularda zorlamaktadır. Birçok yöneticinin ortak şikayeti,

yanında çalışanların yeteneklerinden ve kapasitelerinden tam anlamıyla yararlanamamasıdır. Bunlar, o insanların gerektirdiği gibi çalışmadıklarından şikayet ederler, içlerinde bir heyecan ve heves yoktur ve başarılı olma arzusunu yitirmişlerdir. Bir şeyler elde etmek, kazanmak için motivasyonları da yoktur ve sürekli bir tatminsizlik duygusu yaşarlar. Bu yüzden çalışanlarla yönetici uyumu sağlamak ve performans değerlendirmesi sonucu yapılacak gelişim planlaması içerisinde gerek takım ruhunun oluşturulmasında gerekse personel seçimi konusunda gerekli departmanlara kaynak sağlamak yönünde de çalışmalara yön vermek gerekmektedir.

Motivasyon, bireysel ihtiyaçlarını tatmin etme dürtüsü ile koşullanmış çalışanın organizasyonel amaçlara ulaşmak için harcadığı çabadır. Çalışanın motivasyon düzeyi, kurumdan sağladığı maddi ve manevi kazançların, bireysel ihtiyaçlarını ne ölçüde giderdiğine bağlıdır. Bu dengenin sağlam kurduğu organizasyonlarda başarı kendiliğinden gelir. Dengenin sağlanmasında uygulanan performans yönetim sisteminin önemi birkez daha anlaşılmaktadır.

Çalışanların motivasyon düzeyini belirleyen önemli bir etken, bireylerin ihtiyaçları arasındaki farklılıklardır. Bazı çalışanlar için maddi kazançlar önemli bir motivasyon unsuruyken, diğerleri için statü ve rol çok daha önemlidir. Kişilerin beklentileri motive olmalarında son derece etkilidir. Bu beklentilerin karşılanma düzeyi, kişiyi işinden memnun ya da mutsuz kılabilir ki, bu da organizasyonun hedeflerine ulaşması konusunda belirleyici rol oynar.

Motivasyonu etkileyen bir diğer konu ise değerlendirmelerin yöneticiler ile iletişimin düzenli hale getirilmesi ve beklentilerin karşılıklı olarak samimi bir ortamda paylaşılıyor olmasıdır. Değerlendirme görüşmelerinde yönetici organizasyonu için oradadır ve işletmenin kendisinden beklentileri konusunda işgöreni bilgilendirip işgörenin de görüşlerini alır. Bu durum yönetici ile işgörenin gerçekleşmesi olanaklı olan beklentiler üzerinde anlaşmaya varmasına işgörenin işleri sahiplenmesine ve bunun sonucunda motivasyonun artmasına neden olur. Ayrıca işletmede düzenli olarak gerçekleşen değerlendirme işgörenin kendini ifade etmesi ve yaşadığı sorunları paylaşması açısından performans değerlendirmenin motivasyon üzerindeki bir başka olumlu etkisi olarak da görülebilir. Örneğin, işgörenin performans düşüklüğü yaşadığı bir konunun gelişmeye açık bir yön olarak belirlenmesi halinde ilgi eğitimin alınması elde edilen bilginin rotasyon fırsatları sağlanarak pekiştirilmesi ya da tersi öncesinde belli bir süre daha mevcut pozisyonda çalışmasını gerekli kılabilir. Sonuç olarak işgörenin sürece dahil edilmesi kendi ile ilgili alınan kararlara saygı duymasına performansın geliştirilmesine yönelik gerçekleştirilecek faaliyetleri sahiplenmesine ve daha yüksek performans göstermek için motivasyonun artmasına neden olur. Diğer taraftan etkin yürütülmemiş bir performans değerlendirmesinin motivasyon üzerinde olumsuz etkileri olduğu da göz ardı edilmemelidir. Yapılan tüm değerlendirmeler ve verilen geribildirimler kişinin duyguları, tutumları,

alışkanlıkları ve değerlendirmenin yansıması olan davranışlarına yönelik kişilerin özgüveninin sarsılmaması ve saldırgan bir tavır almaması için bu hassas dengelerin gözetilmesi gerekir. Aksi takdirde işgörenin motivasyonunun düşmesi kaçınılmazdır. (E. Özgür, 2006: s.84-85). Nitekim organizasyonlarında performans değerlendirilmesi süreci genellikle işgörenler ve yöneticiler arasında ilişkilerin gerildiği sancılı bir dönemde beraberinde getirir. Etkili yürütülmeyen bir performans değerlendirme performans sorunları ve kişisel sorunların karıştırıldığı karmaşık bir ortamın doğmasına neden olabilir. Bu durumun yan etkisi olarak işgörenin işe karşı motivasyonunun düşmesinin yanı sıra sürecin diğer insan kaynakları uygulamaların sağlayacağı verilerin doğruluğundan da şüphelendirilmelidir.

Çalışanların memnuniyet düzeyinin ölçülmesi kolay olmadığı gibi tatmin duygusunu arttırabilecek basit ve kısa yollar da yoktur. Ancak çalışanın sorunlarına eğilme, onlardaki tatminsizliği fark etme ve bunları gidermeye yönelik çabalar sorunun çözümlenmesine yardımcı olabilir. Hiçbir çalışanın mutlak bir doyum düzeyine erişmesi beklenmemelidir. Bir organizasyonun çalışanlarını memnun etme açısından kusursuz olması beklenemez. Ancak, başka organizasyonlarla karşılaştırıldığında bazı yönlerden daha iyi veya daha kötü olarak nitelendirilebilirler. Öncelikle değerlendirmeler işgörenin güvenini temin etmek ve sürecin objektifini sağlamak amacıyla gerçeklere (somut olaylara davranışlara) dayandırılmalıdır. Bu hem işgörenin eleştiriyi anlamasını hem de kabullenmesini kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte değerlendirmeye olumlu olan geri bildirimlerle başlanması işgörenin yapıcı eleştirileri kabullenmesini sağlayıp savunmaya geçmesini engelleyecektir. Çünkü insanların çoğu bu türden yapıcı eleştiri ve öz güvenini arttırıcı geri bildirim almaktan hoşlanır. Diğer taraftan iş görenlerin olumlu yanları ön plana çıkarıldıktan sonra gelişime açık yönleri de irdelenmelidir. Performans değerlendirme sırasında üzerinde durulması gereken bir başka konu da değerlendirilen kişiden beklentilerin gerçekçi olması ve iç göreve başarabileceği hedeflerin verilmesidir. Çünkü gerçekleştirilen hedeflerin beraberinde getirdiği başarı hissi işgörende motivasyonun artmasına ve uzun vadede organizasyona daha fazla yarar sağlamasına yarar olacaktır. Geribildirimlerin sürekliliği de değerlendirmelerini işgören motivasyonu üzerindeki etkisi açısından önemli bir konudur geri bildirimler etkinliğin artırılması açısından gerektiğinde gözlemlenen davranışların hemen ardından verilmesi ve performans değerlendirme görüşlerinin yapılacağı zaman beklenmemelidir.

Kişiler kendilerine hedefler koydukları sürece motivasyonlarını sürekli kılabilirler. İnsanlar ne için çalışacaklarını bildikten sonra nasıl çalışmalarını gerektiğini de bilirler. Hedefler yüksek olduğu sürece başarı şansları o derece yüksektir. Kişiler kendilerini zorlayan hedefler ile daha motive olurlar ve başarıları da o derece yüksek olur. Tabi hedefleri yüksek tutarken bu hedeflerin kişilerin bilgi ve beceri düzeylerini aşmamasına özen göstermek gereklidir.

Performans yönetim sistemi içerisinde çalışanlara değerlendirme sonuçlarının geribildirimini işgörenin işi ile ilgili eylemlerini ne derece etkin yerine getirdiğine, bu eylemlerin ne gibi sonuçlar doğurduğuna ilişkin açık, doğrudan ya da dolaylı biçimde bilgi edinebilme derecesidir. Böylece işgörenlerin kendilerini geliştirmeleri ve performanslarını iyileştirmeleri olanaklı hale gelir. Ayrıca performans değerlendirmeleri performans hedeflerinin saptanmasına ve bazı durumlarda terfi ve ücret konularında verilecek kararlara temel oluşturur. İşgörenlerin kendi performansları hakkında geribildirim almaları onların gelecekteki performanslarını olumlu yönde etkileyeceği gibi motivasyona da olumlu etkisi olur. Geribildirim işgörenlerin kendilerini geliştirmeleri için teşvik eder ve organizasyonu işgörenleri eğitim ve gelişme programları yoluyla desteklemek gerektiği konusunda uyarır.

İyi performansın geribildiriminde bulunurken amaç, söylenecekleri tam olarak söylemek ve söz konusu belli bir rahatlık sağlayarak onun duygularının araya girmesine fırsat vermeden söylenenleri tam olarak anlamasına sağlamaktır. İyi performansı takdir etmenin bir çok yolu vardır. İdeal olan, takdir ya da ödülün kişiye ve duruma uygun olmasıdır. Sürmekte olan sıradan bir işle ilgili başarı cesaretlendirici birkaç sözle takdir edilebilir. Örgüt tarihine geçecek önemli bir başarıyı ödüllendirmek için ise bir tören düzenlemek uygun düşer (Özgür, 2006: s.86) Performansı düşük bir işgören, işini tam anlamıyla yerine getirmeyen bir işgördendir. İşin yerine getirilmesinin çeşitli bireysel nedenleri olabilir. Düşük bir performans teşhis etmek için, işgörenin çalışmasını olumsuz yönde etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Özellikle kötü sonuçlu performans değerlendirmesinin geribildirimini çok zor olsa da hem bilgilendirme, (eksiklerin ortaya konarak nelerin yapılması gerektiğinin açıklanması) hem de motivasyon açısından yararlı olacaktır. Düşük performansın geribildirim zaman zaman insanları başarıya yönünde motive edebilir. İnsanlara bir şeyleri başaramadıklarını söylemek onları size bunun aksini ispatlamak için çabalamaya itebilir.

Sonuç

Performans yönetiminin gereği ve yararlarının başında, sosyal bir varlık olan insanın çevresiyle olan ilişkilerinde kendisi ile ilgili bilgi edinmek, başkaları tarafından onaylanmak ve cesaretlendirilmek ihtiyaçlarının karşılanması yatar. Bu kişiye hem hatalarını düzelmesi açısından bir yol gösterici olur hem de davranışlarında olabilecek yanlışlara karşı oluşmuş çekingenlik ortadan kalktığı için performansında artış sağlanması kaçınılmaz olacaktır. Bunun sonucu olarak damotivasyon kendiliğinden gelecektir.

Kişiler hayatlarını kazanmak, ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak için çalışırlar. Maddi ve manevi anlamda da çalışmalarının karşılığını almak isterler. Çalışanların buldukları organizasyonlardan beklentileri, önem derecesine göre olmamak üzere övgü, takdir, onaylama, öneride bulunma, parasal ödülleri, ücret artışıları, v.b. olarak sıralana bilir.

Performansla ilgili yapılan değerlendirmeler iş görenin güvenini temin etmek ve sürecin objektifini sağlamak amacıyla gerçeklere (somut olaylara davranışlara) dayandırılmalıdır. Bu hem iş görenin eleştiriyi anlamasını hem de kabullenmesini kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte değerlendirmeye olumlu olan geri bildirimlerle başlanması iş görenin yapıcı eleştirileri kabullenmesini sağlayıp savunmaya geçmesini engelleyecektir. Çünkü insanların çoğu bu türden yapıcı eleştiri ve özgüvenini artırıcı geri bildirim almaktan hoşlanır.

Günümüzde özel yaşamın ve iş yaşamının etkileşim içinde olduğu ve özel yaşamın iş yaşamı üzerindeki etkisi önemli bir olgudur. Uzun süre işe gelmeyen ya da iş dışında bir sorunu olan işgörenler, yönetici tarafından fark edildiğinde, yönetici işgörenle bu konularla ilgili konuşma yaparak sorunlarına çözüm bulmaya çalışmalıdır. Yönetici işgörenin sorunlarına çözüm bularak onu işletmeye yeniden yararlı hale getirebilmelidir. Bunun en etkili yolu ise kişilerle yüz yüze konuşmaktır. Sorunları ve performansı düşük işgörenle görüşmenin amacı yıkıcı bir yüzleşme yaparak başka bir sorun yaratmak yerine mevcut sorunu çözmek olmalıdır. Yapıcı bir yüzleşme, sorunun yöneticinin bakış açısından tanımlanmasıyla başlar. Örneğin, işe aşırı gecikme durumunda, işgörenin işe kabul edilemez bir sıklıkta geç geldiğinin ve bu gecikmenin performansını etkilediğinin ya da şirket politikasına ters düştüğünün belirtilmesi gerekir. Yönetici etkili iletişim ve tartışma teknikleri kullanarak, işgörenlerle yüzleşmelerini kontrol etmelidir. Kontrolü elinde tutmayan kişi diğer kişi tarafından yönlendirilebilir ve genellikle diğerinin amaç ve gereksinimlerini kabullenmek zorunda kalır. Yüzleşmede etkin bir iletişim sağlamak için çatışmanın tanımlanması ve çözümlenmesi üzerinde odaklanmalıdır. Yönetici görüşülen önemli konuları özetleyip işgörenden bunlar hakkındaki görüşlerini öğrenmesine yarayan tepkileri alarak yapmalıdır. Burada işgörene, benimsediği bir ortamda insanca davranıldığı kanısını yaratacak biçimde gerek ses tonu gerek sözsüz iletişim noktalarına (yüz ifadesi, el, kol hareketleri vb.) dikkat ederek tavır takınmalıdır. İşgörenin durumunun ne olduğuna ilişkin açık bir anlayış ve kendisi için belirlenen amaçlara nasıl erişeceğini öğrenerek görüşme yerinden ayrılmalıdır. İşletmede uygulanan performans yönetiminin motivasyon ilişkisi üzerinde etkileri olumlu ve olumsuz yönlerde kendini göstermektedir. Performans yönetiminin motivasyona olumlu etkileri - ödüllendirme, performansa dayalı ücret, terfi olanakları, olumsuz etkileri ise - uyarı, cezalandırma, işten çıkarmadır (Özgür, 2006: s.90).

Mükemmelliği arayış sürecinde etkili, her kesim tarafından inanılan ve destek verilen bir performans yönetim sisteminin kurulması ve işletilmesi çok önemlidir. İşletmelerde uygulanacak sistemler, sadece geçmişte gösterilen performansa yönelik değil, geleceğe yönelik potansiyel performanslarını da belirlemek ve uygun motivasyon ve yönlendirmelerle gelecekteki performanslarını proaktif bir yaklaşımla yükseltmeyi amaçlamalıdır.

Kaynak

- Ghanbarpour, Z., Najmolhoda, F, S. (2013). Contemporary theories of motivation in organizational leadership and behavior, *International research journal of Applied and Basic Sciences*, vol 6 (1), pp. 1-7
- Koçyiğit, D. (2016). Motivasyon ve verimlilik arasındaki ilişki: Bir vakıf üniversitesi örneği, *İstanbul aydın üniversitesi dergisi*, sayı 31, ss. 15-25
- Yılmaz, H., Çavaş, P, H. (2007). Fen öğrenimine yönelik motivasyon ölçeinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması, *İlköğretim online*, (6)3, ss. 430-440
- Lai, E, R. (2011). Motivation: A literature review.
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde performans değerlendirme ve motivasyon. *Sayıştay dergisi*, sayı:88, ss. 87-108
- Ünsar, S., İnan, A., Yürük, P. (2010). Çalışma hayatında motivasyon ve kişiyi motive eden faktörler: Bir alan araştırması, *Trakya üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, cilt 12, sayı 1, ss. 248-262
- Ekingen, E., Yıldız, A., Korku, C., Korkmazer, F. (2017). Hastanelerde uygulanan performansa dayalı ek ödeme sisteminin çalışanların motivasyonu ve performansına etkisi üzerine bir araştırma, *Dicle üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, Cilt 7, Sayı 12, ss. 71-83
- Sonugür, S. (2018). The effects of mobbing on employees' performance at workplace: A research on white collar employees, Master thesis, Yaşar university, İzmir
- Aguinis, H. (2013). Performance management, *Edinburgh Business School*, (www.ebsglobal.net) 30.04.2019
- Birgül, Ö. (2007). Performans yönetimi sistemi ve eğitim planlama süreci arasındaki ilişki: Bir uygulama, *İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, yüksek lisans tezi, İstanbul
- Mehmet, E. (2012). Performans yönetiminin motivasyonel etkisi ve bir uygulama, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı*, yüksek lisans tezi, Malatya
- Şentürk, B. (2005). Kurumlarda arşiv personeli için performans yönetimi ve uygulamaları, *Marmara üniversitesi türkiyat araştırmaları enstitüsü bilgi ve belge yönetimi anabilim dalı*, yüksek lisans tezi, İstanbul
- Koroğlu, Ö., Avcıkurt, C. (2014). Turist rehberlerinin motivasyonu ile performansı arasındaki ilişkinin belirlenmesi, *Dumlupınar üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, sayı 39, ss. 45-60
- Özgür, E. (2006). Performans yönetimi ile motivasyon ilişkisi bir uygulama, *Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstgütüsü işletme anabilim dalı*, yüksek lisans tezi, Erzurum
- Bedarkar, M., Pandita, D. (2013). A study on the drivers of employee engagement impacting employee performance, *Procedia - social and behavioral sciences*, 133, pp.106-115.
- Onay, M., Ergüden, S. (2011). Örgütsel-yönetimsel motivasyon faktörlerinin çalışanların performans ve verimliliğine etkilerini incelemeye yönelik ampirik bir çalışma *Manisa - sosyal güvenlik kurumu” Organizasyon ve yönetim bilimleri dergisi*, cilt 3, sayı 2, ss. 221-230
- Ahmadov, F., & Abdulova, A. (2019). Impact of The Human Resource Department's Career Development Strategy to Companies Competitive Power; *Azerbaijan. JMDMA*, 1(2), 42-48.

Avrupada Gayrimenkule Olan Yabancı Yatırım Ve Gayrimenkul İhracatı Deneyimleri. İpotek. Türkiye Örneği

Qubat QUBADOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

qubat530@gmail.com

Özet

Globalleşen dünyamızda ülkeler ve işletmeler para kazanmak için farklı yolları denerler. Global şirketlerin ülkelerden bile fazla kazandığı 21. Yüzyılda insan üretimi olan ve ya doğal kaynaklardan elde edilen her ürün bir çeşit ihracat ürünü olarak kullanılabilir. Bu makalenin konusu ekonominin yeni anlam vermeğe başladığı Gayrimenkul İhracatı konusudur. Gayrimenkulun nasıl ihraç edilebileceğini anlattığımız bu makalede aynı zamanda bu konuda farklı ekonomistlerin de fikirlerine yer verilecektir. İhraçın dahilinde gayrimenkul ihracı hangi yerde durduğuna bakacağız. Ülkelerin milli gelirlerinin, ülkede olan refah düzeyinin, sağlam rekabet ortamının hatda tüketici fiyat endeksinin nasıl etkilendiği hakkında fikirler tartışılacaktır. Ülkemizde bu sektör hakkında bir şeyler demezden önce dünyada bu prosedür nasıl uygulanmıştır onu anlamaya çalışacağız. Daha sonra Avrupa ülkeleri örneğini vereceğiz. Avrupa ülkelerinde dış yatırımcılara satılan gayrimenkul piyasası ürünlerinden konut piyasası ele alınacaktır. Ülkelerin kendi gayrimenkul piyasalarına yatırım etmek isteyen dış yatırımcılara hangi olanakları sundukları, hangi indirimleri yaptıkları gibi konular ele alınacaktır. Farklı ülkelerde yabancı alıcılara hangi şartlar altında ipotek kredisi verilir onu inceleyeceğiz. Türkiyede gayrimenkul sektörü ve mortgage sistemi hakkında bilgiler vereceğiz. Türkiyenin önde gelen dünyaca ünlü gayrimenkul işletmelerinin piyasa değerleri ve rekabette uyguladığı politikaları inceleyeceğiz. Forbes sayısı ve dünyaca ünlü bir çok yayı kuruluşlarının sayısı incelenecektir. Gayrimenkul şirketlerinin gelirleri ve ekonomide tuttukları yer incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Uluslararası ticaret, Gayrimenkul, Gayrimenkul ihracı, Globalleşme

Giriş

Gayri-petrol ihracı üzerinde daha titiz durulurken bu ihraca dahil olan gayri-menkul ihracı da daha önceleri pek fazla araştırılmamış ve tartışmaya açık bir konu haline gelmiştir. Bildiğimiz gibi gayrimenkul yatırımları şu anda uluslararası bir olay haline gelmiş durumdadır. Genelde ülkeler kendi paralarını dış ülkelerde değerlendirmek isterse bu yola baş vuruyorlar. İhracat ülkede üretilmiş bir malın, yabancı ülkelere yabancı bir döviz karşılığında satılmasıdır. İhracat ayrılıkta dışsattım olarak da tanımlanır. Dış ticaretin en önemli anlamlarından olan ithalat ihracatla birlikde ülkenin dış ticaret dengesini oluşturuyor. İhracat ülkeye döviz kazandıran bir faaliyetdir. Konut satışında doğası gereği, başka bir ülkeye gönderme yoktur. Ancak konut sahibi olmuş yabancılar ülkeden konutun onlara mahsus olduğunu belirli eden tapunu kendileri ile apara bilirler. Konunun bir ilginç tarafı da yabancılara ülke içinde satılmış olan malların ve hizmetlerin de ihracat sanılmasıdır. Bu tür ihracata “özelliği olan ihracat deniyor”(1. Cihan Dura, 2016, ss.1) . Özelliği olan ihracata kredili ihracat, transit ticaret, ithal edilmiş malın ihracı,

bedelsiz ihracat, ticari kiralma yoluyla yapılacak ihracat, yurt dışı mütteahitlik hizmetleri kapsamında yapılacak ihracat, takas kapsamında yapılacak ihracat, bağlı müamele yoluyla yapılacak ihracat, takas ve dolaylı offset kapsamında yapılacak ihracat da dahildir. Özelliği olmayan ihracat ise ihracatı yasak ya da bir kurumun iznine tabi olmayan, kayda bağlı mallar listesi dışında bulunan ve ya kayda bağlı olmaksızın yapılan ihracattır. İhracatı yasak olmayan veya ihracatı için her hangi bir izin belgesi gerektirmeyen, yani her hangi bir özelliği olmayan standart ihracat işlemidir. İhracatçı ihracatçı birliğine onaylattığı belgeler ve gümrük beyannamesi ile gümrük müdürlüğüne başvurarak ihracatı gerçekleştirir. Ülkemizde yeni altyapı projeleri sürdürülüyor. Buna inşaat sektörünü örnek vere biliriz. Uzunca bir süre Sovyetler birliğinin bir parçası olduğundan her alanda olduğu gibi inşaat sektöründe de Sovyet esintilerinin kaldığı dikkate çarpıyor. Nitekim petrol gelirleri sonucunda 2010-lu yıllara kadar yüksek hızla giden ülkemiz bir alandan da yeni altyapı projeleri geliştirmekte ve sovyet mimari üslubunu silmektedir. Buna örnek olarak “Flame Towers Baku”, “H.Aliyev Merkezi” gibi yapıları verebiliriz ki sonuncusu bir Zaha Hadid eseridir ve şu anda dünya mimarisinin incilerindedir. Bu yüzden ülkemizde yeterince gayrimenkul potansiyeli vardır. Bu gibi mimarilerin fazlalığı haliyle yerel rekabeti ateşler ve fiyatları indirir. Fiyatların düşük olması dış yatırımcıları çeker. Dış yatırımcılar açısından bakdığımız zaman yatırım etmek için tek sebebin fiyatlar olduğunu göre biliriz. Bira çeşitli kültürel, politik, harbi nedenler de dahildir. Her yatırımcı kendi parasını stabil ülkeye yatırmak ister.

Metod

Farklı kaynakları incelerken daha önceleri farklı amaçlar için derlenmiş verileri kullanacağız. Bu tür araştırmalara bilimsel araştırmalarda ikincil veriler denir. Dokümantasyonel ikincil veri türlerinden kitaplar ve dergileri, çok kaynaklı ikincil veri türlerinden endüstri raporları ve sektör raporlarını inceleyeceğiz. Bu tip ikincil verilerin üstün tarafı odurki, ikincil veriler ham ola bildikleri gibi işlenmiş de olabilirler ve buda onun en önemli üstünlüğü olan daha az kaynak kullanımına getirebilir. Tez daha çok nitel çalışmalara ait olduğundan dolayı nitel araştırmaların bir türü olan TRACER çalışmalarından veri elde etmede ve mülakatda kullanabiliriz. Örneğin her hangi bir şirkette gayrimenkul piyasası üzerine görüşmek için bir elemanla mülakat yapsak ondan elde ettiğimiz veriler bizi bir sonraki mülakat yapacağımız adama ve ya menbeye götürecektir. Buna iz sürme çalışmaları denir. Bu çalışmalar o zaman durduruluki artık farklı insanlardan aynı cevaplar alınır ve yeni veriler elde edilemez hale gelir.

Analiz

İnsanlık tarihi, coğrafyası, yaşantısı gayrimenkulle ilgilidir. Barınma, beslenme, güvenlik gibi ihtiyaçlar insanlığın temel ihtiyaçlarıdır. Ve bu temel ihtiyaçları karşılamak için insanlığa gayrimenkul gerekir. İnsanlığın en temel çağlarında temel beslenme ihtiyacını karşılarken insanlar mağaraları kullanıyorlardı. Daha sonradan tarımın ortaya çıkmasıyla insanlar yerleşik hayat tarzı sürmeye başladılar ve gitdikçe kentleşme başladı. Devletlerin kurulması ve iri şehirlerin yaranmasıyla artık düzenli şehir planları ortaya çıktı ve gayrimenkuller değer kazandı. İnsanlık olarak önceleri tek katlı evleri tercih etsekte sonradan bilimin gelişmesiyle de çokkatlı binalar asıl yaşam alanlarına dönüştüler. İnsanların sayının fazla olduğu ülkelerde örneğin Çin, Hindistan gibi ülkelerde insanların karşılaştığı sorunlardan biri de konutlaşma sorunudur. Genellikle toplmun çoğu kitlesini oluşturan insanlar tek katlı evlerde kendi yaşamlarını sürmekte. Katettiğimiz her kilometre taşının arkasında kuşkusuz güvenlikten dolayı duyduğumuz endişeli bir problemi ortadan kaldırmaya çalışmamız duruyor. Zamanla büyük silahlar üretmek için daha büyük alanlara ihtiyaç duyulmuştur ve bu ihtiyaç inşaat mühendisliğini ilerilere taşımıştır. Bir çok ülkelerin gayrimenkul sektörlerinin genel durumlarına bakalım. Gayrimenkul sektörü Türkiyede son yıllarda gelişen sektörlerdendir. Bunun nedenlerinden biri gayrimenkul sektörüne yatırılan yatırımların belirliliğinin artması ile beraber yatırımların miktarının da artmasıdır. Turizm açısından gelişmiş ülke olan Türkiyeye yatırılan yatırımların çoğu buraya dış ülke vatandaşları tarafından yapılıyor. Ülkenin en pahalı konutları İstanbul boğazında Fatih Sultan Mehmet köprüsünün altındaki yalılardır. Nitekim Rumeli hisarındaki Ressam Şevketdağ yalısı 15.000.000 euro değerindedir. Ülkenin zengin tarihi, medeniyeti de hesaba katılırsa konutların fiyatları artıyor. Adını çektiğimiz yalı Türkiyede ilk ressamlar cemiyetinin kurulduğu yalıdır ve bu hususla yanaşı yalı direk boğaza bakar ve tüm odaları köprü manzaralıdır. Türkiye de Azerbaycan gibi doğal afetler ülkesidir. 1999 yılındaki deprem zamanı gayrimenkul sektöründe ciddi bir kriz yaşanmıştır. Ülkede deprem öncesi ve sonrası fiyatlar karşılaştırıldığında deprem sonrası fiyatların deprem öncesi fiyatlardan yüksek olduğu anlaşılır. Bu da o demektir ki, deprem sonucu bir kriz yaşansa da bu kriz sonradan bir fırsete çevrilmiştir. Ve gayrimenkul piyasasını canlandırmıştır. Son dönemlerde Türkiye ekonomisini incersen Türk Lirasının ABD doları karşısında sürekli değer kaybettiğini göre biliriz. Buna çeşitli ekonomik nedenleri örnek getirebiliriz. 2016 yılında yaşanan darbe olaylarından sora ülkede politik açıdan olaylar zinciri bir birini takip eden zaman içerisinde gelişti. Önce darbeden sorumlu kişi Fetullah Gülen suçlandı. Amerika asıllı rahib Brunsonun Türkiyede tutuklanması ile Trump yönetimi Türkiyeyi baskı altına almaya başladı. Günümüzde politikacıların her sözü dahi borsalarda iniş ve çıkışlara neden oluyor. Bu yüzden dolar karşısında değer kaybeden lire aynı zamanda en büyük iş adamlarının da servetlerinin gerilemesine neden oldu. Türk işadamlarının büyük çoğunluğu kendi servetlerini inşaat sektöründe kazandılar ve dünya çapında farklı ülkelerde müettahitlik hizmetleri sunuyorlar.

Ülkenin gayrimenkul alanında dahili şirketlerle ve dünya devleri ile rekabete giren şirketleri vardır. 2018 yılı itibariyle en büyük 10 iş adamlarına bakarsak. Tablo 1-den de görüldüğü üzere en fazla kazanan iş adamlarının servetlerinin kaynağının büyük bölümünü inşaat sektörü oluşturuyor. 2018 yılındaki servetlerine kıyasla tüm iş adamlarının gelirden azalma göz önünde bulunuyor. Ülkede inşaat sektöründe iş adamlarının fonlarındaki gerileme satışlarda da kendini gösteriyor. 2019 yılının Ocak ayı sonunda geçen sene aynı dönemle kıyasla konut satışlarında 24,8% oranında gerileme gözlemleniyor. Aynı zamanda ipotekli konut satışlarında da 77,2% oranında azalma vardır. (2. Periscop dergisi. 2019. ss.1) 2018 yılının Ocak ayı sonu itibariyle tüm satışların 29,6%-ni oluşturan konut satışları, 2019 yılının aynı periodunda 9,0% oranında olmakla gerileme kaydetti. Tüketici güven endeksi Ocak ayında bir önceki aya nazaran 0,9% oranında gerilerken, Şubat ayında da Aralık ayına nazaran 0,16% oranında gerileme kaydetti. En zengin 100 türk şirketlerinin içerisinde ayrıca Çukurova Holding, ENKA İnşaat, Ağaoğlu Şirketler Grubu, Zorlu Holding, Doğu Holding, Palmali Grubu, Yıldız Holding, MV Holding, Çalık Holding, Taşyapı İnşaat, Sabancı Holding ve başka inşaat şirketleri de yer almaktadır.

Ülke genelinde rekabette olan şirketler genelde toplumun büyük bir kısmını kendi hedef kitlesi seçer ve bu yolda çalışmalarını sürdürür. Türkiyede genel olarak insanların konut ve ya gayrimenkul seçmesine etki eden etkenler vardır. Bunlardan bazıları arz ve talep için ortaktır. Günümüzde rekabette olan şirketler daha çok markalaşma yoluna gidiyorlar. Türkiyede bu yolu giden işletmeler rakiplerine nazaran bir adım önde gözüküyorlar. Markalaşmanı iyi yapan şirketler ne istediğine henüz karar vermemiş olan tüketicilerin yönlendirilmesinde iyi işler başarırlar. Marka tüketicinin satın alma kararı vermeden önce göz önünde bulundurduğu şirkete ait olan bütünlüktür. (3. Çınar C. 2012)

Ülkede aynı zamanda gayrimenkulü özellikle konutu yatırım amacı olarak kullananlar da fazladır. Konut ülkede güvenilir, sağlam ve geleneksel yatırım aracı olarak kullanılır. Ülkenin milli gelirinde artış olması, beklentilerin iyi olması, risklerin az olması durumunda ülkede fazla konut sahibi olmak isteyen insan olacaktır. Ülkede işletmeleri ve araştırmacıları en zora sokan konulardan biri de konut fiyatları ile ilgili veri setlerinin olmamasıdır. Pazarın büyümesine karşın bu gibi verilerin bulunmaması ülke piyasasını rekabette diğer ülke piyasalarından geri düşürüyor. Ülkede son yıllarda yalnızca Merkez Bankası tarafından iki endeks hazırlanmıştır. Bunlar “Türkiye konut fiyatları endeksi” ve “Türkiye yeni konut fiyatları endeksi”-dir. (4. Dalkılıç. B. 2017)

Yabancı birisi tarafından alınmış olan konutlar sadece tapu işlemiyle yabancı vatandaşa ait oluyor. Türkiyede satılmış olan konutlar “doğrudan yabancı sermaye yatırımı” ait olunmaz. Bunun nedeni “doğrudan yabancı sermaye yatırımı”-nın anlamındadır. Doğrudan yabancı

sermaye yatırımı bir ülkede bir firmayı satın almak ve ya yeni kurulan firma için kuruluş sermayesi sağlamak veya mevcut bir firmanın sermayesini artırmak yoluyla, o ülkeye yapılan ve kendisiyle birlikte teknoloji, işletmecilik bilgisi ve yatırımcının kontrol yetkisini de beraberinde getiren yatırımdır. Lakin konut alımında her hangi bir firma alımı söz konusu olmaz.

Avrupa kıtası tüm zamanlarda kıtada yaşamayan insanların ilgisini çekmiştir. Avrupada yaşamak isteyenlerin sayı arttıkça burada gayrimenkul alanların sayı da artmaya başlamıştır. Bu yüzden gayrimenkul alımının şartları ve yolları günden güne basitleştiriliyor. Bu yollardan biri de İpotekle Avrupada gayrimenkul sahibi olunmasıdır. Bu araştırmamızda Avrupadaki bazı devletlerde ipotekle gayrimenkul almak ve şartlarından bahs edeceğiz.(5. Daşınmaz Əmlak jurnalı, 2018, ss 42)

a) Avusturya- Avusturyada İpotek kredisi ile tekce konut değilde aynı zamanda tüm gayrimenkul çeşitleri alına bilinir. Ülkede İpotek kredisi ile konut almak isteyenler Avrupa Birliği dahilinde gelir yerlerinin olduğunu göstermek zorundadırlar. Aynı zamanda yabancı alıcının alacakları gayrimenkulün yarısı kadar da servetinin olması gerekiyor. Bu şartlar dahilinde yabancı alıcı yıllık faiz oranı 3-5%-le, ilk ödemesi 20%-le euro üzerinden ipotek ala bilir. İpotek süresi konutlarda 20 yıl, diğer gayrimenkullerde 10-15 yıldır.

b) Bulqaristan- Bulqaristanda yabancı alıcı Avusturyaya nazaran daha hafif şartlarla ipoteke başvurabilir. Burada yerli pul üzerinden ve aynı zamanda euro üzerinden kredi almak olur. İpotek kredisi 20 yıla kadar varan süreyle, 30% ilk ödeme ile veriliyor. Tek şart Bulqaristandaki bankaların birinde ipotek ödemesinin 1 yıl vadesine yetecek kadar paranın olmasıdır. Yerli vatandaşların kefil olması halinde yıllık faiz oranı 3-4% civarında değişebilir.

c) Almanya- Almanyada da yabancı alıcılar kolaylıkla ipotek götürebilirler. Burada ipotek kredisini euro ile, yıllık faiz oranı 2,3-3,5% faiz oranı ile, 5-30 yıla kadar süren vadelerle almak olur. Bu zaman taleplerden biri 30% ilk ödemedir. Aynı zamanda gayrimenkulün değeri 100.000 eurodan fazlaysa bazılarında problemler yaşana bilir. Bankalar daha çok değeri 300.000 euro üzerinde olan gayrimenkullere ipotek kredisi veriyorlar. İpotek talebine genelde 2 ay süre içerisinde cevap geliyor.

d) Yunanistan- Yunanistan 2008 mali bulanımına kadar ipotek şartlarının en iyi olduğu ülkelerdendi. Nitekim bu şartlar bugün de geçerlidir. Yıllık faiz oranı 5,6%-le, ilk ödemesi 40- le gayrimenkullere ipotek veriliyor. Hatda 250.000 euro üzerinde olan gayrimenkul alan yabancılara oturum izni bile veriliyor. Değeri 50.000 euroya kadar olan gayrimenkullere ipotek verilmiyor.

e) İtalya- İtalya gayrimenkullerin yabancı uyruklu vatandaşla verilmesinde en titiz davranış gösteren ülkelerden biri. Kağıt üzerinde 20 yıl süreyle, yıllık 3-5 %-le, ilk ödemesi 40% olan şartlarla yabancılara gayrimenkul ipotek kredisi veriliyor. Amma İtalya ödemelerde olan

gecikmelerden kaynaklı 95% kredi isteklerini geri çeviriyor. Krediyi Avrupa Birliği dahilinde gelir yeri daimi olan yabancılar bunu ispatlaya bilirlerse alabilirler.

f) Letonya- Letonya Baltik denizi çevresindeki ülkelerden biri. Dolayısıyla Baltik çevresi ülkeler gibi yabancı alıcıların dikkatini çekiyor. Amma ipotekle gayrimenkul almak isteyen yabancılar için şartlar fazlasıyla ağır. Fakat Letonyaya gelen her 2 yabancı vatandaşdan 1-i ülkede gayrimenkul sahibi olmak istiyor. Şartlara 5-20 yıla kadar süreyle, yıllık faiz oranı 4,5-6%, ilk ödemesi 30% olan ipotek kredisi dahildir. Amma burdaki bankalar müşterilerini fazla detallarıyla inceliyor. Örneğin müşterinin gelirleri incelendiği gibi son 2 yılındaki harcamaları da gözden geçiriliyor. Bu verilerin ispat olması için gerekli evrakların toplanması fazla zaman ala biliyor. Aynı zamanda Letonyada ipotek başvurusu yapmak 2.000 euro civarında paraa bedeldir.

g) Polonya- Polonyada ipotek şartları fazlasıyla basit. Burda gayrimenkulu ve ya konutu 30-35 yıla varan sürelerle, yıllık faiz oranı 4-4,5%, ilk ödemesi 10% olan şartlarla almak oluyor. Burda yerli pul üzerinden olduğu gibi dolar ve İsviçre Frankı üzerinden de ipotekle gayrimenkul sahibi oluna biliyor. İpotek verilen vatandaşa tek şart son 1 yılını oturma izniyle Polonyada geçirmiş olmasıdır. Aynı zamanda buraya iş vizesiyle gitmiş olanlar 6 ay sonra ipotek başvurusunda buluna bilir. Ayrıca bankalarla konuşup ipotek faisini düşürmek itimali de var.

h) Slovenya- Slovenyada da müşteriler kolayca gayrimenkul sahibi olmak için başvuru yapı bilirler. Bu zaman şartlar: yıllık faiz oranı 2-2,5%, ilk ödeniş 10%, süre 5-10 yıl. Aynı zamanda müşteriler buradaki gayrimenkulu kommersiyon amacıyla da kullanabilirler. Bu zaman şart nazarda tutulan ödeme süresi+2 yıl oluyor.

i) Hırvatistan- Hırvatistan bankaları da yabancı uyruklu vatandaşlara krediler verme konusunda hassas davranıyorlar. Öyle ki, ülkede yalnız 2 banka Raiffeisen ve Erste bankaları yabancı vatandaşlara ipotekle krediler veriyorlar. Burada ipotek şartı ülkede oturma izni ve ülkede sürekli gelir yeri olmasıdır. Bu şartlar dahilinde 40% ilk ödeme, 4,3% yıllık faiz oranıyla, 3-20 yıl süreyle ipotekle gayrimenkul almak olur. ipotek kredisini burda yalnızca yerli pul ile almak olur. ipotekin maksimum haddi 250.000 kunadır.

j) Çek Cumhuriyeti- Çek Cumhuriyetindeki gayrimenkul bazarı fazlasıyla aktif durumda olan bazarlardan biridir. Burada bankalar ipotek süresini müşterisinin 65 yaşına kadar ödemesi için belirliyor. Örneğin 20 yıl süreyle kredini 45 yaşdan yukarı yaşa sahip yabancılar alamaz. Aynı zamanda ülkede ilkin faizlerle belirlenmiş olan yıllık faiz ödemesi yıllara göre değişebilir. İlkin belirlenmiş olan yıllık faiz ödemesi zamanla piyasa durumuna kadar denkleşe bilir

Sonuç ve Teklifler

Sonuç olarak ülkenin ekonomisinde gayrimenkulün yerinin fazla olduğunu göre biliriz. Dünyanın bir çok fazla ülkelerinde ülkenin gayrimenkuluna yatırım yapan dış yatırımcılara

vatandaşlık sunuluyor. Bu ekonominin diğer dallarında da mümkündür. Ülkenin altyapısının zenginleşmesi açısından bakarsak dış yatırımların önemi büyüktür. Özellikle gayrimenkul sektörüne. Türkiye geçtiğimiz yüzyılın 80.li yıllarında ekonomide yaptığı çeşitli değişimlerle ülkeye dış şirketlerin girmesini kolaylaştırdı. Bu gibi nedenlerden dolayı önceleri ülkede yapı-ışlet-devret gibi işleri dış şirketler yapıyorlarsa şimdi bunu kendi şirketleri dünya çapında yapıyorlar. Örneğin Suriyede bir çok arazilerde türk inşaat şirketleri hastane inşasından metro inşasına kadar bir çok farklı alanlarda çalışıyorlar. Ülkede özellikle depremden hasar gören arazilerin onarılması çabaları aparılıyor. Bu gibi çalışmaların yanı sıra depreme dayanıklı konut inşa etmede farklı ülkelerle ortak projeler yürütülebilir. Bu şekilde Türkiyenin nüfus yapısına etki ediyor. Dış yatırımcılara para yatırmalarına göre vatandaşlık verilmesi Türkiyede bazı dairelerce sömügelere has olan durum gibi değerlendiriliyor. Başdaki duruma dönmüş olursak Türkiyede fiyat farkından dolayı konut sahibi olan yabancı ülke vatandaşları arttıkça onların zevkleri bu işde asıl yer tutacaktır. Örneğin araplar yeşilliklerle dolu, sulu alanlarda konut sahibi olmak istiyorlar. Buda dogal ve tarıma yararlı arazilerin azalmasına getirir. Bu gibi konuların üzerinde durula bilinir.

Avrupa ülkelerinin gayrimenkul ve konutlarını farklı ülkelerin dış yatırımcılarına ve turistlere sunması teklif etmesi gibi projeleri örnek götürülerek ülkemizde uygulanabilir.

Tablo 1. Türkiyenin en zengin iş adamları.

İş adamları	Cari tahmini net değer	2018-listesinde değeri	Servetlerinin kaynağı
Mehmet Nazif Günal	990 milyon dolar	1,7 milyar dolar	Turizm, inşaat
Ahmet Nazif Zorlu	970 milyon dolar	1,4 milyar dolar	Çeşitli
Sefik Yılmaz Dizdar	940 milyon dolar	1,7 milyar dolar	Perakende, tekstil
Deniz Şahenk	880 milyon dolar	1,3 milyar dolar	Çeşitli
Olgun Zorlu	780 milyon dolar	1 milyar dolar	Çeşitli
Erol Tabanca	710 milyon dolar	1,3 milyar dolar	İnşaat
Mehmet Sinan Tara	700 milyon dolar	1,2 milyar dolar	İnşaat
Bülent Eczacıbaşı	690 milyon dolar	1,5 milyar dolar	İlaç sanayi, çeşitli
Mehmet Hattat	350 milyon dolar	1,4 milyar dolar	Çeşitli
Mehmet Rüştü Başaran	330 milyon dolar	1,1 milyar dolar	Bankacılık, Doğalgaz

Kaynak: Forbes 2019. Amid currency chrisis, Turkey has lost more than one third of its billionair

Literatür

İnternet kaynağı: <http://www.cihandura.com/tr/makale/yabancılara-konut-satiinin-ekonomk-anlami-uezerne>

Makale: Periscop dergisi. 2019 Şubat sayısı. N63

Bilimsel araştırma: ÇINAR.C.(2012). Türkiye’de İnşaat Sektöründe Yüklenici Firmaların Markalaşma Kriterleri Üzerine Bir Çalışma. A Study on the Criteria for Branding Contractor Construction Sector Companies in Turkey. Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbulL:36-48.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Kitap: DALKILIÇ.B.(2017). Gayrimenkul Ve Konut Sektörüne Bakış. Emlak Konut Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.:15:259.

Makale: Daşınmaz Ömlak jurnalı. Analitik informasiya bülleteni. N92. 2018

Uluslararası Sermaye Bütçelemesi Ve Yatırım Kararı

Mahmud SADİQOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

sadiqov.mahmud@list.ru

Özet

Bu çalışmada, sermaye bütçelemesi kavramı ve işletmeler için önemi incelenmiş, sermaye bütçelemesinin amaçları belirlenmiş ve sermaye bütçelemesi süreçleri aşılmıştır. Uzun vadeli hedeflerin belirlenmesi, yatırım tekliflerinin incelenmesi, seçilmesi, yatırım projelerinin uygulanması ve kontrolü. Daha sonra yatırımın tanımı ve özellikleri açıklanmıştır. İşte yatırım türleri - yenileme yatırımları, genişleme yatırımları, stratejik yatırımlar, modernizasyon yatırımlarından oluşmaktadır. Yatırım kararları için gerekli veriler bölümünde ise yatırım harcamalarının hesaplanması - sabit sermaye yatırımı, işletme sermayesinin hesaplanması mevzuları tespit edilmekle yatırımın işletmeye sağlayacağı faydalar ve bunların zaman içinde dağılımı, yatırımın ekonomik ömrü, yatırımın ekonomik ömrü sonundaki hurda değeri incelenmiştir.

Yatırımlar, milletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli derecede değişiklikler oluşturan olgulardır. Bu nedenle yatırımlar sadece iktisadi değil, sosyal, kültürel ve siyasi hayatın da değişkenidir. Yatırımların, ulusların ve bireylerin yaşamına etkisi çok yönlüdür. Yalnızca iktisadi yaşamın değil, sosyal ve kültürel yaşamın da gelişmesini sağlayan harcamalar da yatırım sayılır.

Modern dünyamızdaki şirketlerin varlığı, yaşamlarını sürdürmede önemli bir role sahiptir ve bu konuda şirketlerin bu konularda kesin durmaları gerekir. Bunu yaparken, konularla ilgili en iyi bilgiyi edinmeleri ve bunları üretimde kullanmaları ve üretkenliklerini artırmaları gerekir. Makalemizde, bu düşünceleri benimseyerek bir şirketin sermaye ikmalinin rolünü vurguladık. Şirketlerin varlığı için sermaye bütçelemesi ve yatırım kararlarının oynadığı rol dikkate alındığında, önemli konulara değinilmiştir. Kuşkusuz, şirketin yatırımındaki rolü göz önüne alındığında türleri reddedilir. Yatırım şirketlerinin finansal kaynakları yönetmedeki rolü modern zamanlarda çok önemlidir. Bu nedenle, çok çeşitli yatırım bilgileri sağlanmıştır. Çalışma sonucunda sermaye bütçelemesi ile yapılacak yatırım kararlarının alınmasında sermaye bütçelemesi ile yatırım alternatifleri arasından en verimli olanını seçme imkanı verdiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sermaye bütçelemesi kavramı, Yatırım teklifleri, Yatırımın tanımı, Stratejik yatırımları, Modernizasyon yatırımları

İnsan Kaynakları Yönetimi

Mübariz ABDİYEY

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

abdiyev-mubariz@mail.ru

Özet

İnsan kaynakları yönetimi, firma çalışanı olup olmadığına bakmaksızın insanı DEĞER olarak algılayan ve insana DEĞER veren bir firma kültürüdür. Kuşkusuz firma çalışanları da insana değer veren bir firma kültüründen nasiplerini alacaklardır. Çünkü firmanın bu bakış açısı, firmanın vizyonuna, misyonuna, politika ve stratejilerine, sistem ve uygulamalarına yansımaktadır. Peki firmanın böyle bir bakış açısı yoksa ne olacaktır ? O zaman firmada kurulmaya çalışılan İK sistemleri ve uygulamaları temelinden yoksun olduğu için, havada kalacak, işlemeyecek, yürümeyecektir. Bugün İK birimleri, firmalarına katkı sağladığını göstermek için bir çok ölçüm aracı geliştirmeye çalışıyor... Doğrudur, tüm birimler gibi İK birimleri de firmalarına katkı sağlamalı ve sağladıkları katkıları yönetime sunmalıdırlar... Bu bir anlamda onların firma içindeki varlıklarının da temelini oluşturur. Nitekim bu görüşten yola çıkarak geliştirilen “DEĞER YARATAN İNSAN KAYNAKLARI” kavramı da son zamanlarda sıkça telaffuz edilir olmuştur... Ancak bu konuyu daha yakından irdelersek, insan kaynaklarının aslında değer yaratmadıklarını, var olan değerleri ortaya çıkarabildiklerini görürüz... Çünkü firma çalışanlarında firmaya katkı sağlayabilecek “DEĞER” ler zaten vardır, ya da en azından gelişim potansiyeli vardır. O zaman İK birimlerinin yapması gereken şey de var olan bu değerleri yerinde kullanmak , potansiyel değerleri de geliştirmekten ibarettir. Bunu başarabildikleri ölçüde firmalarına da katkı sağlayabileceklerdir. Kamu ya da özel tüm örgütler; ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere birey ya da grup faaliyetlerinin bilinçli bir biçimde eşgüdümlemesi sistemi olarak tanımlanabilir. İşte bu örgüt sistemi içinde, ortak amacı gerçekleştirme süreci yönetim olarak adlandırılır.

Anahtar kelimeler: İnsan kaynakları, Yönetim, İK yöneticisi, Genel müdür

Giriş

1980’li yıllardan itibaren hayatın her alanında hissedilen ve geometrik hızla artarak devam eden değişim olgusu, teknolojik olanaklar başta olmak üzere, ekonomik koşullar, sosyal koşullar, çevre koşulları, yaşam biçimleri, davranış biçimleri, alışkanlıklar, örgüt yapıları ve çalışma ilişkilerini tümüyle değiştirmektedir. Değişim dalgasıyla klasik üretim yapan organizasyonlar hızla değer kaybederken, bilgi ve enformasyon ağırlıklı endüstrilerde ve hizmet sektöründe patlama yaşanmakta, teknolojik gelişmeler nedeniyle işlerin çoğu ortadan kalkarken, mevcut işlerin tanımları değişmekte, yüksek beceri gerektiren yeni işler ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan yeni işler için kas gücünün yerine beyin gücünü kullanan, iş hayatından beklentileri oldukça farklı olan, sanal ortamda iş yapan, iş arayan değil iş seçen, motivasyonları tamamen farklı, yeni nesil bir insan kaynağı ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında ulusal boyutlardan küresel boyutlara taşınan ve giderek acımasızlaşan rekabet, bireyden, örgüte; toplumdandan,

devlete; herkesi ilgilendirmektedir. Dolayısıyla hangi kademe olursa olsun, rekabet edebilirliğini kaybedenin yaşama şansı kalmamaktadır. Doğal olarak bu durum yönetimi, üretimi, hammaddeyi, teknolojiyi, lojistiği, pazarı, fiyatı ve emeği, bu anlamda özellikle işçilik maliyetlerini yeniden sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Maliyetlere, dolayısıyla rekabet gücüne etki eden bütün kaynakların elde edilme giderinin eşit, çıktılarının ise sınırlı olduğunun anlaşılması, dikkatleri insan kaynakları üzerine yoğunlaştırmaktadır.

Gerçekten de bütün diğer faktörlerden tasarruf etmenin oldukça zor olduğu bilgi toplumunda ve yeni ekonomide, yetkinlik ve yaratıcılığı ile örgütlere kazandırma potansiyeli taşıyan tek ve en önemli kaynak insan olarak görülmektedir. İnsanın yatırım yapan, yöneten, tasarımıyan, üreten, dağıtan, satan, servis veren, hatta satın alan olarak önemli olmasının yanında diğer bütün kaynakları işlevsel hale getirmesi, yerine ikame edilememesi ve çıktısının sınırsız olması, önemini oldukça anlaşılır kılmaktadır. Bu boyutuyla insan, küreselleşmenin ve bilgi toplumunu yükselen değeri olarak ön plana çıkmış bulunmaktadır. Bu niteliksel değişim ve değer artışının sonucu olarak insan, klasik personel yönetiminde olduğu gibi, yaptığı işin karşılığı olarak ücreti ödenen, hizmeti satın alınan bir çalışan değil; işi üstlenecek, işin ve örgütün sahibi olacak, katkı sağlayacak, daha ileri boyutlara taşıyacak, geliştirecek ve zenginleştirecek bir stratejik ortak konumuna yükselmiş bulunmaktadır.

Yöntem

İşletmelerin artan rekabet ortamında başarıyı hedeflemeleri açısından insan faktörünün gözden kaçırılmaması düşüncesi çalışma hayatında özellikle son yıllarda kabul görmüş ve bu düşünce işletmelerin misyon ve vizyon gibi temel örgüt kültürü unsurlarında yer almıştır.

Analiz

1980’li yıllardan itibaren ortaya çıkan yeni gereksinimlere ve insana bakış açısındaki bu değişime paralel olarak personel yönetimi içerisinde de değişimler yaşandı ve işletmelerin pek çoğunda personel yönetimi tabelaları İK yönetimi olarak değiştirilmeye başlandı. Dünyadaki gelişmelerinde etkisiyle özellikle 1990’lı yıllardan itibaren Türkiye’de de İK yönetiminde değişimler oldu. İnsan kaynakları yönetiminin profesyonel birikim gerektiren bir uzmanlık alanı olduğu bilinci yaygınlaştıkça, pek çok işletmede etkili insan kaynakları yönetimi uygulamaları gerçekleştirilmeye başlandı. (Bingöl Dursun, İstanbul, 2003)

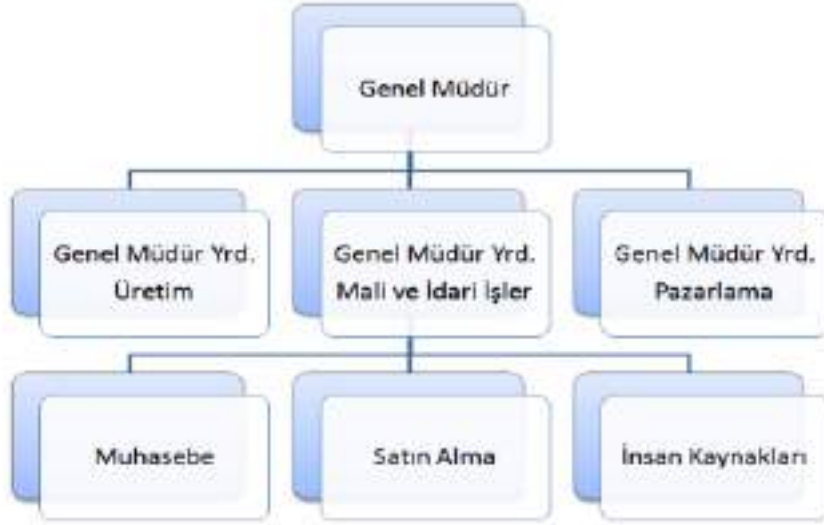
Peki, var olan değerler nasıl ortaya çıkarılacaktır ? Potansiyel değerler nasıl geliştirilecektir ? Bunun için İK birimlerinin birincil yetkinliğinin İNSANI TANIMA olması gerekecektir. Öyle ya, nasıl bir terzi iyi bir iş çıkarabilmek için üzerinde/birlikte çalıştığı kumaşın, makasın, ipliğin özelliklerini ve niteliklerini iyi bilmek zorunda ise, İK çalışanları da öncelikle insanı tanımak ve algılamak durumundadır. Peki sadece insanı tanımak yeterlidir ? Bence Hayır!... İnsanı tanımak konusunda edinilen bilgiler bu birincil yetkinliğin maddi (bilgi yada teknik) boyutunu oluşturur. Bu yetkinliğin bir de manevi (tutum) boyutu vardır ki bu olmaksızın ilk boyutun fazlaca bir önemi yoktur : O da insan sevgisidir. Soyut olarak insanları sevmeyen, onlara önyargısız değer vermeyen bir İK çalışanının ne var olan değerleri kullanmak, ne de potansiyel değerleri geliştirmek yönünde başarılı olacağına inanmıyorum. İnsanları tanıma konusunda yetkin, insana değer veren bir İK çalışanı, insana değer vermeyen bir firma ikliminde ne yapmalıdır ? Sanırım günümüzde pek çok İK çalışanının sıkça karşılaştığı bir sorun bu... Başta da belirttiğim gibi insan kaynakları yönetimi sadece bir birimin uyguladığı araç ve tekniklerden öte insana değer veren bir firma kültürü... Eğer bir firmada böyle bir kültür yok ise İK çalışanlarına iki seçenek kalıyor : Ya firma kültürünü değiştirmeye çalışacak, ya da mevcut kültüre uyum sağlayarak tabelasını koruyacaktır... Kuşkusuz birinci yolu seçmek ideal, ama o kadar kolay değil... Çünkü uzun dönemli bir çaba gösterilmesi ve bu arada yönetime de (onların algılayacağı biçimde) somut katkıların sunulması gerekiyor... Yönetimin bu kadar sabırlı olamayacağını düşünen ve geçim kaygısı içindeki bir çok İK çalışanı da böylece mevcut firma kültürüne uyum sağlamayı ve tabelasını korumayı yeğliyor... Ancak bu tür bir yaklaşımın iki önemli sonucu ortaya çıkıyor... Birincisi artık İK birimlerinin faaliyetlerinin İnsan Kaynakları Yönetimi ile bir ilgisi kalmıyor... İkincisi ve daha önemlisi, insana değer verilmeyen bir firma kültüründe insan kaynakları yönetimine, dolayısı ile İK birimlerine de önem verilmiyor... Ve günün birinde küçülmenin bir aşamasında sıra İK birimlerine geliyor... Ve, o güne kadar insanları sayı olarak gören İK çalışanları da sıra kendilerine geldiğinde o sayıların ardında birer insan'ın yattığını algılıyor, ama artık çok geç!... Şairin dediği gibi “ Bakakalırım giden, geminin ardından...”

İnsan kaynakları yönetimi, insan kaynaklarının diğer kaynaklarla birlikte nasıl sağlanacağına, nasıl istihdam edileceğine ve nasıl yönlendirileceğine ilişkin kavramsal bir çerçeve sunar. Bu çerçeve içinde yer alan faaliyetlerin tümü, işletmenin kısa, orta ve uzun vadeli amaçlarını gerçekleştirmesini, çalışanların ihtiyaçlarının ve beklentilerinin karşılanmasını ve aynı zamanda işletmenin sosyal sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayacak şekilde planlanmalı, örgütlenmeli, yönlendirilmeli, koordine ve kontrol edilmelidir. Bunun yanı sıra insan kaynakları yönetimi çerçevesinde örgütte insan odaklı bir kültür geliştirilmelidir. İnsan kaynakları yöneticileri, bir yandan kendi işlevlerini yerine getirirken öte yandan örgütün

diğer bölümlerine danışmanlık yapmalı ve tüm yöneticilerin aynı zamanda insan kaynakları yönetimi anlayışını geliştirmelerini sağlama görevlerini de üstlenmelidirler.

Şema 1. Orta Büyüklükte Bir Örgüt Yapısında İnsan Kaynakları Bölümünün Yeri

Kaynak: Ünsalan Erdal, Şimşeker Bülent, İnsan Kaynakları Yönetimi, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014
İnsan kaynakları yönetimi, işletmelerin hedeflerine ulaşabilmeleri için gerekli olan işlevleri gerçekleştirecek yeterli sayıda vasıflı elemanın işe alınması, eğitilmesi, geliştirilmesi, motive edilmesi ve değerlendirilmesi işlemidir.

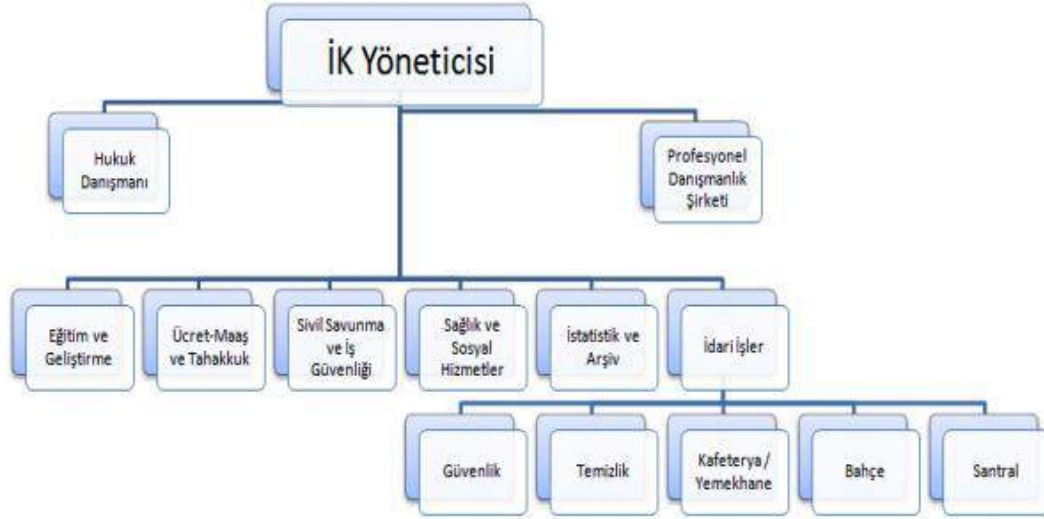
İnsana odaklanmış, çalışanların ilişkilerini idari bir yapı içerisinde ele alan, kurum kültürüne uygun ayarlanmış politikalarını geliştiren ve bu yönüyle kurum yönetiminde kilit işlev görevi gören bir yönetim anlayışıdır. (Ünsalan Erdal, Şimşeker Bülent, Ankara, 2014)

İKY, bir işletmede iş gücünü etkin bir şekilde oluşturmak, geliştirmek ve devam ettirmek için, kanuni çerçevede ve çevre şartlarına uygun bir biçimde ortaya konan faaliyetlerin bir bütünüdür.

İKY, bir organizasyonun, vizyon ve misyon doğrultusunda, ihtiyaç duyduğu iş gücünün en optimal bir biçimde meydana getirmek, motive etmek, geliştirmek, ödüllendirmek ve devamlılığını sağlamak için ortaya konulan plân, program ve stratejilerin uygulanmasıdır. İşletme içindeki çalışanlarla ilgili program, yöntem, yönetmelik ve süreçleri geliştirme, uygulama ve değerlendirmeye ilgili bir alan olan İKY, malî ve maddî kaynaklara ek olarak, insan kaynağının da doğru yönetilmesi ile uğraşan bir disiplindir.

Şema 2. İnsan Kaynakları Bölümlerinde Bulunması Olası Alt Bölümler

Kaynak: Ünsalan Erdal, Şimşeker Bülent, İnsan Kaynakları Yönetimi, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014

İnsanın öneminin anlaşılması ve hak ettiği değerin verilmesi, insana ilişkin uygulamaların örgüt içindeki koordinatörü olan İKY birimini ve İKY yöneticilerini de bir hayli ön plana çıkarmakta, hatta örgütün üst yönetim ve karar merkezlerine taşınmış bulunmaktadır. Zira iş hayatındaki yeni koşullar, yalnızca işinin gereğini yerine getirebilen, vasat-sıradan çalışanlar yerine, yenilikçi, yaratıcı, cin fikirli, işi geliştiren ve ileri boyutlara taşıyan çalışanlara ihtiyaç duymaktadır. Oysa bu tür çalışanları her zaman ve her yerde bulmak mümkün değildir. Dolayısıyla eldeki mevcut çalışanların nasıl yetkin ve yaratıcı hale getirileceği ve onların potansiyelini örgüt amaçları doğrultusunda nasıl ortaya koymalarının sağlanacağı önemlidir. Bu anlamda sadece örgüt üyelerini değil, örgüt dışındaki insan kaynağı potansiyelini de dikkate alan, farklılıkları zenginlik ve gelişme potansiyeli olarak gören, doğru insan kaynakları yönetimi uygulamaları gerektirmektedir. (Tunçer Polat, İstanbul, 2011)

Doğru insan kaynakları yönetimi ile anlatılmak istenen öncelikle bilgi çağına ve yeni ekonomiye uygun yani yetenekli çalışanları bulmak, bunları en ucuz maliyetle örgüte kazandırmak, bilgi ve yetkinliklerini geliştirmek, güncel tutmak, örgütün amaç ve hedefleri doğrultusunda yüksek performans hedeflerine yöneltmek, bu amaçla yetenek ve yaratıcılıklarını ortaya çıkarmak ve azami ölçüde yararlanmak olarak algılanmalıdır. Bu da yeterli değildir; ortaya çıkan yüksek başarıdan, verimlilik ve karlılık artışından, iki tarafın da yararlanmasını sağlamak önemlidir. Bunun yanında yetenekli çalışanları elde tutmak isteyen bir örgütün özlük hakları konusunda, iş ve çalışma koşulları konusunda, liderlik tarzı ve çalışma hayatının kalitesini ilgilendiren diğer hususlarda rakiplerden daha cazip olması olanaklar

sunuyor olması gerekir. Zira verimlilik, kalite ve doğal olarak rekabet gücü, insan kaynağının mutluluğuna ve kendisini örgüte ait, hatta örgütün sahibi hissetmesine bağlıdır.

Dolayısıyla her çalışanı iyi bir örgüt vatandaşı haline getirmek, çalışanların her koşulda örgüte sadık kalmasını ve gönülden bağlı olmasını sağlamak, basiretli İK yöneticisinin temel görevi olmalıdır. Bunu sağlayabilmek için İKY'nin yeni bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir. Burada özellikle vurgulanmak istenen bu bakış açısı içinde klasik personel yönetimi ve idari işler kapsamındaki uygulamalar önemini kaybetmiş değildir; tam tersine mutlu, örgüte bağlı, kendisini kuruma ait hisseden çalışanlar oluşturmak için birer araca dönüşmüştür. Bu nedenle alandaki çalışmalardan farklı olarak bu kitapta, yasa, yönetmelik ve sosyal davranış bilgisi ve uygulama becerisi gerektiren ve hala İK uzmanlarının zamanlarının çoğunu alan, buna karşın ilgili yazında pek öne çıkmayan, İKY'nin Personel ve İdari İşler boyutları da konulara dahil edilmiştir. Öte yandan, maalesef bazı uygulamacıların, Personel Yönetimi ile İKY'ni farklı departmanlar olarak görme yanılığı yaşadığı da bilinmektedir. Bu yanılığı ortadan kaldırmak için İKY'nin tarihsel gelişimi ve ulaştığı son nokta kitabımızda özellikle vurgulanmıştır. Kaldı ki, bilgi toplumunda ve yeni ekonomide İKY, klasik personel yönetimin, rekabet faktörünün insana kazandırdığı önem nedeniyle geliştirilmiş, dönüştürülmüş ve stratejik boyutlara taşınmış güncel durumunu yansıtmaktadır.

Özetle İKY'nin bilimsel temellerini, temel ilkelerini, yaklaşım ve uygulamalarını içeren bu bilgiler, öğrencilerimize temel başvuru kaynağı olarak hazırlanmıştır. Bunun yanında şüphesiz uygulayıcılar için de iyi bir yol gösterici olacaktır. Öte yandan bilgiler, işletme sahiplerine ve her düzeydeki yöneticiye, insan kaynaklarına ilişkin doğru politikalar belirleme ve doğru uygulamalar yapma konusunda ışık tutacağı da açıktır. İnsan kaynakları yönetiminin kavramsal ve kronolojik temellerinin ortaya konulduğu birinci bölümde, işletme, örgüt, insan kaynakları ve insan kaynakları yönetimi kapsamlı bir şekilde incelenmiş, insan kaynakları yöneticilerin rol ve yetkinleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca alandaki personel-insan kaynakları ayırımına son verecek detaylı bir tarihsel süreçle, günümüze değin kapsamlı bir analiz yapılmıştır. (Sabuncuoğlu Zeyyat, Bursa, 2001)

İnsan kaynakları yönetimini yönlendiren çevresel ve örgütsel dinamiklere ayrılmıştır. Bu kapsamda küreselleşme, bilgi ekonomisi, çalışma çeşitliliği, Y kuşağı, altın yakalı çalışanlar, sanal işgücü, farklılıkların yönetimi, dışarda işe yerleştirme, küçülme, kurum karnesi gibi yeni olgu ve yaklaşımlar üzerinde durulmuştur.

İnsan kaynakları yönetimi işlevlerinin gruplandırılması yapılmıştır. Bu anlamda İK kapsamına giren bütün rol ve sorumluluklar idari işlevler, operasyonel işlevler ve stratejik işlevler olarak

gruplandırılmıştır. Ayrıca bütün işlevlerin bütünsel olarak değerlendirmesi yapılarak, örgütlerde İK kapsamında yapılan bütün faaliyetler açığa kavuşturulmuştur.

İKY'nin temel faaliyetlerinden olan iş, iş oluşumu ve gruplandırılması ile işe ilişkin analiz, değerlendirme ve yapılandırmalara ayrılmıştır. Bu kapsamda iş analizleri incelenmiş, iş tanımları, iş gerekleri ve iş standartları üzerinde durulmuştur. Yine bu anlamda İK yöneticilerinin önemli araçlarından biri olan iş tasarımı ve günümüzde yasal zemine kavuşturulan esnek çalışma programları detaylı olarak analiz edilmiştir. Bu bölümde son olarak iş değerlemesi incelenmiş, süreçleri, yöntemleri ve örnek formları ile kolay anlaşılır ve uygulanabilir hale getirilmiştir.

İnsan kaynakları yönetimin planlama fonksiyonu incelenmiştir. Bölüm kapsamında insan kaynakları planlaması kavramı ve kapsamı incelenmiş, insan kaynağı ihtiyacının planlanması üzerinde durulmuştur. İK İhtiyaçlarına ilişkin teoride kullanılan bütün tahmin yöntemleri kitaba dahil edilmiştir.

İnsan kaynakları yönetiminin önemli ve süreklilik arz eden işlevlerinden biri olan kadrolamaya ayrılmıştır. Bu kapsamda öncelikle yeni personel almadan alınabilecek önlem ve düzenlemeler ortaya konulmuştur. Bundan sonraki aşamada Y kuşağını anlamak, işveren markası, hizmet satın alma gibi seçme yerleştirme sistemini etkileyen hususlar incelenmiş, devamında iç ve dış kaynaklardan aday bulma çaba ve yöntemleri açıklığa kavuşturulmuştur. Son olarak insan kaynakları seçim kriterleri, seçim süreci, seçme yöntem ve uygulamaları detaylı olarak anlatılmıştır. İş görüşmesi üzerinde ayrıca durulmuş, işe başlatma ve deneme süreci, gerekli belgeler, şahsi dosyaların açılması gibi hususlar, örneklerle zenginleştirilerek ele alınmıştır. İşe başlatılan insan kaynağına yetenek, yetkinlik ve beceri kazandırma süreci olarak da adlandırılan eğitim ve geliştirme işlevi, oryantasyon ve örgütsel sosyalizasyon süreçlerinden başlanarak, bütün boyutları ile incelenmiştir. Bu kapsamda organizasyon içi ve dışı eğitim yöntemleri ile birlikte bilgi toplumu süreçleriyle uygulamaya giren yeni yöntemler ve uygulamalar üzerinde de durulmuş, bunun yanında çağdaş bir insan kaynakları yönetiminin etkin işlevlerinden biri olan personeli geliştirme uygulaması inceleme konusu yapılmıştır.

İnsan kaynakları yönetiminin sistemli çalışmalarından biri olan performans değerlendirme konusu ortaya konulmuştur. Bu kapsamda performans ve performans değerlendirme kavramlarından başlanarak, performans değerlemenin önemi işlevleri, amaçları ve yararları, performans değerlendirme alanlar, performans değerlemenin kritik unsurları, etkili performans değerlendirme sisteminin özellikleri ve performans değerlendirme süreci bütün detayları ile analiz edilmiştir. Buna

ilaveten performans değerlemede güncel konular ve gelişmeler de kapsama dahil edilmiştir. (Geylan Ramazan ve diğ., 1857)

Kariyer ve yetenek yönetimine ayrılmıştır. Bölüm kapsamında kariyer, yetenek, kariyer yönetimi, kariyer planlama, kariyer geliştirme, yetenek yönetimi üzerinde durulmuş, gelenekleş kariyer yaklaşımları ile yetenek yönetiminin karşılaştırılmasına yer verilmiştir.

Ücret ve ödemeler yönetimi konusu analiz edilmiştir. Ücrete ilişkin kavramlar, amaçlar, ilkeler, ücret düzeyini ve ücret artışını etkileyen faktörler, ücret sistemleri ve ücret dışı ödemeler koruları detaylı olarak ele alınmıştır.

Çalışma hayatının kalitesi konusu incelenmiştir. İnceleme kapsamında çalışma hayatının kalitesi kavramı, tanımı, önemi, tarihsel gelişimi, unsurları, iş yaşamını geliştirmeye yönelik programlar ve süreç üzerinde durulmuştur.

İş sağlığı ve güvenliği ile çalışma ilişkileri ve iş hukuku uygulamalarına ayrılmıştır. Bu kapsamda iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hususlar, sendikacılık, sendikal ilişkiler ve faaliyetler, toplu pazarlık, toplu iş sözleşmesi, greve ve lokavt kavramları bütün boyutlarıyla ortaya konulmuştur. Bununla birlikte bireysel iş hukuku ve çalışma ilişkileri konusu da inceleme konusu yapılarak, mevcut iş yasasındaki düzenlemelerin dikkat çeken özellikleri kitaba dahil edilmiştir. (OY, Osman, Seçkin KÖSE, Süleyman Yahya ALKİM. İstanbul, Beta, 2008)

Sonuç

İnsan kaynakları yönetiminin günümüzdeki yerinden başlanarak, giderek çeşitlenen insan kaynakları yönetimi uygulayıcılarına değinilmiş ve strateji ile insan kaynaklarının ilgisi ortaya konulmuştur. Stratejik insan kaynakları modelleri, insan kaynakları stratejilerinin uygulanması ve stratejik İK'nın önündeki engeller detaylı olarak analiz edilerek, engelleri ortadan kaldırmaya yönelik yol ve yöntemler önerilmiştir. On dördüncü bölüm insan kaynakları yönetimine hızlı dönüş nedeniyle gölgede kalan, ancak profesyonellerin en fazla zamanını çalan personel ve idari işler konusuna ayrılmıştır. Bu kapsamda öncelikle İKY'de personel uygulamaları bütün kapsamı ile ortaya konulmuştur. Şahsi dosyaların tanziminden iş sözleşmelerinin düzenlenmesine, SGK ve diğer kurumsal uygulamalardan ücret ve tazminat hesaplamaya, disiplin uygulamalarından emeklilik hesaplarına değin, uygulayıcıya yol gösteren örneklere yer verilmiştir. Konunun son bölümü bütünüyle idari ve sosyal işlere ayrılmıştır.

Örgüt içinde idari ve sosyal işler kapsamına giren uygulamalar tek tek inceleme konusu yapılarak bu bilgilere dahil edilmiştir.

Kaynakça

- Bingöl Dursun, İnsan Kaynakları Yönetimi, 5. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2003.
Geylan Ramazan ve diğ., İnsan Kaynakları Yönetimi, A.Ö.F. Yayın No: 1857.
Koca Hüseyin, İnsan Kaynakları Yönetimi, 1. Baskı, Kum Saati Yayın, İstanbul, 2008.
MISHKIN, Frederic S ve Stanley G. EAKINS. Financial Markets and Institutions, 8. Baskı, New Jersey, USA, Pearson Education Inc, 2015.
MADURA, Jeff. Financial Markets and Institutions, 9. Baskı, 2010, South-Western Cengage Learning.
OY, Osman, Seçkin KÖSE, Süleyman Yahya ALKIM. Faktoring, İstanbul, Beta, 2008.
Sabuncuoğlu Zeyyat, İnsan Kaynakları Yönetimi, Ezgi Yayıncılık, Bursa, 2001.
Ünsalan Erdal, Şimşeker Bülent, İnsan Kaynakları Yönetimi, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014.
Ünsalan Erdal, Şimşeker Bülent, İşletme Yönetimi I-II, 2. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara, 2012.
Tunçer Polat, İnsan Kaynakları Yönetimi, 1. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 2011.
TOROSLU, M. Vefa. Leasing İşlemleri, Vergi Sorunları Dergisi, Mayıs 1999.

İstanbul Borsasında İşlem Gören İşletmelerin Hisse Senedi Değerlemede Canslim Analizinin Kullanımı

Oruc HÜMMETLİ

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

hummetli.oruc@gmail.com

Özet

Ekonomik kalkınma ve büyümenin ön koşulu, ekonomide üretken yatırımların artırılmasıdır. Bunun da temeli, yeterli doğal kaynak ve uygun teknolojinin yanı sıra yeterli finansal kaynağa sahip olmaktır.

Bu tezde menkul kıymetler arasında en yaygın kullanım alanı bulan hisse senetlerinde değerlendirme ölçütlerinden olan CANSLİM yaklaşımı üzerinde durulacak ve değerlendirme çalışmalarına esas teşkil eden BORSA İSTANBUL'da işlem gören şirketlerin mali tablolarının ve söz konusu işletmeler ile ilgili bazı bilgilerden faydalanarak yatırım kararlarının alınması amaçlanmıştır.

Çalışmada CANSLİM modeli uygulanacaktır. Bu modelde şirketlerin yayınlanmış oldukları mali tablolar ve faaliyetleri ile ilgili bilgiler olduğu üzere ikincil verilerden faydalanılacaktır. Ekonomik kalkınmayı hedefleyen her ülkenin özellikle ve öncelikle ülke içindeki "tasarruflarını artırması" gerekmektedir. Diğer yandan tasarruf sahipleri de tasarruflarını, likiditesi zayıf taşınmazlara, hiç gelir getirmeyen veya çok düşük oranlarda getirisi olan araçlara bağlamak yerine, istedikleri zaman kolaylıkla ve değerinden kaybetmeksizin paraya dönüştürebilecekleri uzun vadeli yatırımlara bağlamaya tercih ederler. İşte sermaye piyasasının ekonomik kalkınmaya katkısı bu noktada başlamakta ve yaratılan orta ve uzun vadeli fonların, çeşitli araçlara fon talep edenlere aktarılmasını sağlayan önemli bir işlevi üstelemektedir. Sermaye piyasasında fon arz ve talepleri genel olarak "menkul kıymetler" diye adlandırılan yatırım ve finansman araçları ile karşılanmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik derecelerine ve ekonomik yapılarına göre, sermaye piyasasında yer alan finansman araçları da çeşitlilik gösterilmektedir.

Bunun için sermaye piyasalarında işlem gören yatırım ve finansman araçlarının objektif ve gerçekçi kriterler ışığında değerlendirilmesi ve tasarruf sahiplerine uygun yatırım imkanlarının sunulması, hem sermaye piyasamızın hem de ulusal ekonomimizin gelişmesine önemli katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Mevcut kazanç, Yıllık kazanç, Yeni ürün ve hizmet, Arz ve Talep

Giriş

Ticaret, strateji tabanlı sistemler, CANSLİM tekniği ve diğer yatırım yöntemleri hakkında geniş bir bilgi birikimi mevcuttur. Çok sayıda kitap, eğitici video, bilgilendirici televizyon programı ve yatırımcılara yararlı bilgiler sunmaya adanmış web siteleri bulunmaktadır. Bu projeye ilham kaynağı olmak için kullanılan kamuya açık kaynaklardan bazıları, investopedia.com, Charlie Wright'ın 1998 kitabı, Ticaret Ticareti, 10 William O'Neil'in CAN SLIM sistemini özetleyen 2002 kitabı ve Mike Bryant'ın çıkış stratejisi araştırması ile ilgili 2007 tarihli makalesidir. . CAN SLIM Hisse Senedi Teknik Analizi başlıklı büyük bir proje, Mayıs 2008'de Belin Beyoğlu ve Martin Ivanov tarafından tamamlandı. Proje, farklı kurulum stratejileri kullanılarak CAN SLIM yatırım metodolojisini incelemeyi amaçladı. 2007 yılından itibaren 559 CAN SLIM

stoğu, kurulum stratejilerinin her biri için tekrar test edilmiş ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. Beyoğlu ve İvanov'un Projesi, kurulum stratejilerine odaklanırken, bu proje çıkış stratejilerine odaklanıyor.

Bir stokun ortalama gerçek aralığı, stokun gerçek aralığının hareketli ortalamasıdır. Bir stokun gerçek aralığını bulmak için mevcut düşük mevcut yüksek değerden çıkarılır, önceki günün kapanışı mevcut yüksek değerden çıkarılır ve önceki günün kapanışı mevcut düşük seviyeden çıkarılır. Bu üç değer en yüksek gerçek aralıktır.

Ortalama gerçek aralık, bir stokun hareketli ortalama için kullanılan süre boyunca ne kadar yükseldiğini veya azaldığını gösteren yararlı bir ölçüdür. Büyük bir ortalama gerçek aralık, fiyatın bir gün boyunca büyük miktarda değiştiğini, daha küçük bir ortalama gerçek aralığın fiyatın daha az değiştiğini ifade ettiğini gösterir (Ortalama True Range (ATR), 2009).

Ortalama gerçek aralık, otomatik bir strateji tabanlı ticaret sistemi geliştirirken özellikle yararlıdır. Her bir hisse senedi için bir ticaret stratejisinin her bir yönü için belirli bir fiyat değeri seçmek zorunda kalmak yerine, stratejinin uygulanacağı tüm stoklar için belirli bir değer gerektiren, stratejinin her yönü için ortalama gerçek değer yüzdesi kullanılabilir.

Metod

Yukarıda belirtildiği gibi, temel ve teknik analizlerin kendi avantajları ve dezavantajları vardır. Temel analiz, teknik analizle dezavantajların karşılandığı uzun vadeli bir analizdir (Krantz, 2007 & Shahdaei 2005). Bu nedenle, her iki yöntemin birleşimi olan bir yöntem ihtiyacımız var. Teknik ve temel analiz hatalarının giderilmesine olan ihtiyacımıza katkıda bulunan bir yöntem sunmak istiyoruz. CANSLIM olarak adlandırılan bu yöntem, son yıllarda küresel sermaye piyasasında hem teknik hem de temel analizlerin bir kombinasyonu olan bir yöntem olarak ele alınmıştır. Bu yöntem, aşağıdaki gibi yedi kritere dayanmaktadır.

C – Current Earnings Growth (Mevcut kazanç)

Hisse senedi analizinde faktör P / E'nin rolünü sorgulayan ilk kişi William Oneil, hisse senedi analizinde faktör P / E'nin çok küçük bir rol oynadığı sonucuna vardı ve bunun yerine EPS'nin hisse senedi hareketinin gidişat trendinde çok önemli bir rol oynadığı sonucuna vardı. Nedeni bir ölçüde açıktı, çünkü sürekli büyüyen şirket, hissedarları lehine hareket eden ve yüksek büyüme oranına sahip olsa da EPS büyümesini sabit tutabiliyorsa fiyatını artıracak bir şirket olacaktır (Oneil, 2002).

A - Annual Earning Growth (Yıllık kazanç)

William Oneil, 5-10 yıllık çalışmalarını yürütürken, yıllık ortalama EPS büyümesine sahip olan hisse senetlerinin değer kazandığı sonucuna vardı. Bir sektördeki stokların satın alınmasını önlemek için 5 yıllık büyüme kuralını takip etmeliyiz. Bunu yaparak, istenen gruptaki mevcut stokların% 80'ini listeden çıkardık çünkü bir sektördeki stokların çoğu zayıf bir büyümeye ya da hiç büyümeye sahip değil (Oneil, 2002).

N - New Products, New Services, New Management, New Price Highs (Yeni Yönetim, Yeni Sözleşme, Yeni Yüksek Fiyatlar ve Yeni Ürünler)

Oneil'e göre, yeni yönetim, yeni sözleşme, yeni yüksek fiyatlar ve yeni ürünler bir stoğu artırabilir. Örneğin, Nanocol Company'nin hisse fiyatı 1990-1976 yıllarında McDonald's'ın füze veya stokları için yeni yakıt tedarikinin% 1100 oranında arttığından, 1959 ve 1957 yılları arasında 335 \$ 'dan 335 \$ 'a yükseldi ve Uluslararası Oyun Teknoloji Şirketi'nin fiyatı arttı. 1993-1991 döneminde% 1600

S - Supply and Demand (Arz ve Talep)

Şirketin sermaye yapısındaki toplam hisse senedi sayısı, satın alınabilecek potansiyel stokların sayısını göstermektedir. Şamandıra temini, hisse senedi düştükten sonra şirketin yöneticileri için mevcut olan stokların sayısının anlaşıldığı başka bir kavramdır (Reilly & Brown, 2011).

William Oneil, pazardaki başarılı hisse senetleri konusundaki araştırmalarında başarılı hisse senetlerinin çoğunun% 25'in altında seyrettiği sonucuna vardı. Bunun nedeni, halkın elinde olan stokların biraz değişmesi ve tam olarak sarsılması zor olan büyük taş gibi olmasıdır. Ancak düşük floatlı stoklar kolayca dalgalanıyor.

L - Leader and Laggard (Lider ve ya Geri kalan)

Lider endüstriler Endüstriyel gruba dikkat etmek çok önemlidir çünkü en kötü endüstriyel gruptaki en iyi stok, en iyi sanayi grubundaki en kötü stoktan daha kötüdür. Neredeyse insanlar sevdikleri veya iyi hissettikleri veya rahat hissettikleri stoğu satın alırlar. Bu stoklar genellikle duygusaldır ve istikrarlı ve öncü hareket yerine pazarda sıra dışı ve duygusal dalgalanmalara sahiptir. Sektörde önde gelen stokları belirlemek için, hisse senedi fiyatının göreceli kuvveti, genellikle piyasadaki toplam pazarın veya diğer tüm stokların değişikliklerine göre stokların performansını ölçen kullanılır. Şimdi, eğer stokun nispi mukavemeti% 70'in üzerindeyse, hisse senedinin önde gelen stoklardan biri olduğunu gösterecektir (Oneil, 2002).

I - Institutional ownership (Kurumsal mülkiyet)

Büyük yatırım şirketleri, portföyünde hisse senedi bulundurmak için çok güçlü araştırma gruplarından yararlanır. Oneil, hisse senedi bir veya daha fazla (en çok 4 ila 5) yatırım şirketlerinin portföyüne dahil edildiğinde, iyi bir büyüme potansiyeline sahip hisse senedi olduğu sonucuna varmıştır. Bu kapsamda büyük hukuk şirketlerinin araştırma ve danışmanlık grubunu lehimize kullanıyoruz (Oneil, 2002).

M - Market Directions (Piyasa Endeksleri)

Oneil'e göre, bu birleştirici yaklaşımın düzenlenmesi için en iyi yol, karar verme ve analizde en önemli faktör piyasa yönelim faktörü olan MANSLIC'dir. Düşen piyasada, en iyi stokların yükselen borsalarda iyi bir büyüme kaydederken yüksek bir yükselme gücü yoktur. Piyasanın yönü piyasa endeksi analizi kullanılarak elde edilir. CANSLIM sadece akademik model değil, altyapı faktörleri yıllardır deneme yanılma yoluyla tespit edilmiştir. Bu nedenle, sermaye varlığı fiyatlama modeli veya döviz fiyatlama hipotezi gibi kabul edilen modellerle çelişmektedir. Ancak, bu akademisyen olmayan doğa mutlaka bir eksiklik olarak görülmemektedir.

Investopedi'ye dayanarak, CANSLIM'in etkili olduğuna dair kanıtlar vardır. Son olarak, Ocak 1998'den Aralık 2008'e kadar Amerikan Bireysel Yatırımcılar Derneği tarafından CANSLIM trendi belirlendi; bu da% 13.51'lik bir geri dönüşle sonuçlandı. S & P500 ise aynı dönemde% 6,9 oranında azaldı.

Ticaret stratejisinin bileşenleri

Açılış paragrafında, bu tezin ticaret konusundaki akademik araştırmaya yaptığı önemli katkıların yanı sıra, daha yüksek getiri ve iç huzuru elde etmek için ilkelerine itiraz etmek isteyen bireysel yatırımcıları hedeflediğimizi belirttik. CAN SLIM hisse senetleri işlemlerinin farklı yaklaşımlarını tutarlı bir şekilde karşılaştırmanın tek yolunun komple ticaret stratejileri geliştirmek olduğuna inanıyoruz. Tam bir ticaret stratejisine dahil edilen özellikler ve ilkeler, ölçülebilir verilerin toplanmasına ve analiz edilmesine ve yorumlanmasına, izleyicilere CAN SLIM hisse senetlerine nasıl yatırım yapılacağına dair kesin öneriler oluşturmaları için izin verir.

Tam ticaret stratejileri bize birçok alanda içgörü kazandırır, ancak daha da önemlisi, ne entelektüel ne de psikolojik olarak yapamayacağımız kararlar olarak kendimizi karıştırmamıza ve performansımızı sınırlandırmamıza izin vermezler.

Pek çok insan, alım satımın pazarın nereye gittiğini ve her zaman doğru olduğunu tahmin etmekle ilgili olduğuna inanıyor. Gerçekte, pazar her saniyede pozisyon alan binlerce kişiden oluşur, bu nedenle pazarın yönünü zamanlayabileceğinizi veya çalışmalarını anlayabileceğinizi düşünmek aldatıcı, yararsız ve pahalıdır. Bariz bir soru ortaya çıkıyor: “Piyasayı tahmin

edemezsem, bunu daha iyi yapamayacağım anlamına mı geliyor ve S&P 500'ün ortalama getirisini elde etmek için yatırım fonuna yatırım yapmalı mıyım?" Cevabı kısa: Hayır. Piyasayı tahmin etmeyin, doğru ticaret yapın. İkincisi piyasanın öngörülmesi ile ilgisi olmayan sağlam ticaret kurallarını takip ederek elde edilir. (Wright, 1998)

Uzun vadeli ticarete karlı olabilmek için, uygun ticaret ilkelerini izleyerek, eksiksiz bir ticaret stratejisi geliştirmek için disiplinli bir yaklaşım gerektirir. MQP'mizde bunlar dört adım biçimindedir:

- Kurulum: Hangi şartlar altında pazara gireceğinize karar verin
- Giriş: Pazara tam olarak nasıl gireceğinize karar verin
- Kazançlı çıkın: Piyasadan nasıl çıkacağınıza ve kârınızı nasıl alacağınıza karar verin
- Zararla çıkın (Para Yönetimi Durdurma): Her ticarete ne kadar kaybetmek istediğinize karar verin

Yapı: Yapı, piyasada bir pozisyon almayı düşünmeden önce gerçekleşmesi gereken bir şart veya şartlar grubudur. Yapı sizi piyasaya sürmez, pozisyon almak veya satmak için kullanılmaz.

Yapı örnekleri şunları içerir:

- Daha kısa bir hareketli ortalamanın üzerinde daha uzun bir hareketli ortalama geçişi
- Hareketli bir ortalamanın üzerinde hareket eden fiyat
- Fiyatın belli bir zaman diliminin en yüksek olduğu

Konum boyutlandırma: Charlie Wright, herhangi bir göstergenin karlı bir strateji oluşturulduğunu söylüyor. Yalnızca sizin hayal gücünüzle sınırlı olduğu için sonsuz sayıda kurulum olabilir. Kurulum sizi yalnızca piyasaya sürmeye hazırlar; sizi uzun veya kısa sürmez, kârınızı veya zararınızı da belirlemez. Kurulum ve girişimler arasındaki etkileşim, stratejinizi işlemlerini gerçekleştirmede daha kesin ve sonuçta daha karlı hale getirir. (Wright, 1998)

Piyasaya giriş: Yapı kuralları yerine getirildikten sonra, stratejinin sizi piyasaya çıkardığı sinyale giriş adı verilir. Bir girdinin uyması gereken iki kural vardır:

1. Fiyatın yönü, kurulumda beklenen yönü takip etmelidir.
2. Giriş, amaçlandığı tüm fiyat hareketlerini yakalamak için tasarlanmalıdır.

İlk kural, eğer kurulum sizi uzun bir pozisyonun alındığı konusunda uyarırsa, fiyatın yönünün bunu doğrulaması gerektiğini belirtir, yani yükselir. Bu nedenle, girişimiz, kurulum tarafından verilen satın alma sinyalini onaylar ve yalnızca o zaman bizi piyasaya sokar. İkinci kural, girişimizin tasarlandığı tüm fiyat hareketlerini yakalamasını sağlar. Örneğin, giriş büyük bir

fiyat hareketini kaçırırsa bu kural ihlal edilir. Bu nedenle, kullanılan giriş stratejinizin özelliklerini karşılayacak şekilde özelleştirilmelidir.

Sipariş türü: Satın alma giriş örnekleri:

- Mevcut çubuğun yüksek seviyesinin üstünde bir alım durdurma emri
- Bir önceki çubuğun yüksek seviyesine yaklaşıldıktan sonra pazarda satın alın

İlk örnek, pazarın belirli bir fiyatın üzerine çıkması durumunda bir pozisyonda durmanız gerektiğini belirten bir stop emri kullanır. İkinci örnek, pazarın belirlenen fiyattan elde etmesini sağlar, ancak kapanış önceki çubuğun yüksek seviyesinden yüksekse.

Kârlı bir şekilde çıkın: Bu tezde pazarda yer almak için bir kurulum ve giriş kavramını kullanıyoruz. Önceden belirlenmiş bir fiyat seviyesinde veya belirli piyasa koşullarına göre kar elde etmek için çeşitli çıkış stratejileri kullanılabilir. Bunlar kar amacı ile kullanılır ve başlangıç sermayenizi korumayı hedeflemez. İkincisi, bir sonraki alt bölümde daha fazla konuşacağımız para yönetimi duraklarınızla gerçekleştirilir. Karlı çıkışlar belirli piyasa faaliyetlerine dayanır ve yalnızca belirli piyasa koşulları sağlandığı takdirde sizi piyasadandan çıkarmak için kullanılmalıdır.

Analiz

Özsermaye Karlılığı = Net Kar/Özsermaye

$$2011 = 660/1090 = 0,6055 \quad (\%60,55)$$

$$2012 = 170/1060 = 0,16037 \quad (\%16,04)$$

Toplam Aktif Karlılığı = Net Kar/Toplam Aktifler

$$2011 = 660/2660 = 0,2481 \quad (\%24,81)$$

$$2012 = 170/3140 = 0,0541 \quad (\%5,41)$$

Borç Çarpanı = Toplam Varlıklar / Toplam Sermaye

$$2011 = 2660 / 1090 = 2.44$$

$$2012 = 3140 / 1060 = 2.96$$

Toplam Aktif Devir Hızı = Net Satışlar/Ortalama Toplam Aktifler

$$2011 = 1970/2660 = 0,6729 \quad (\%67.29)$$

$$2012 = 2340/3140 = 0,7452 \text{ (\%74.52)}$$

Devir Hızı Oranları:

Alacak Devir Hızı = Net Satışlar/Ortalama Net Alacaklar

$$2011 = 1790 / 580 = 3.086 \text{ (3.09)}$$

$$2012 = 2340 / 590 = 3.966 \text{ (3.97)}$$

Stok Devir Hızı = SMM/Ortalama Stoklar

$$2011 = 1430 / 160 = 8.9375 \text{ (8.94)}$$

$$2012 = 1840 / 190 = 9.684 \text{ (9.68)}$$

Maddi Duran Varlık Devir Hızı = Net Satışlar/Ortlama Net M.D.V.

$$2011 = 1790 / 540 = 3.3148 \text{ (3.31)}$$

$$2012 = 2340 / 520 = 4.50$$

Net Kar Marjı = Net Kar/Net Satışlar

$$2011 = 660/1790 = 0,3687 \text{ (\%36.87)}$$

$$2012 = 170/2340 = 0,0726 \text{ (\%7.26)}$$

Brüt Kar Marjı = Brüt Kar / Net Satışlar

$$2011 = 360 / 1790 = 0.2011 \text{ (\%20.11)}$$

$$2012 = 500/ 2340 = 0.2136 \text{ (\%21.36)}$$

Faaliyet Kar Marjı = Faaliyet Karı / Net Satışlar

$$2011 = 130 / 1790 = 0.0726 \text{ (\%7.26)}$$

$$2012 = 190 / 2340 = 0.08119 \text{ (\%8.12)}$$

Vergi Öncesi Kar Marjı = Vergi Öncesi Kar / Net Satışlar

$$2011 = 750 / 1790 = 0.41899 \text{ (\%41.90)}$$

$$2012 = 230 / 2340 = 0.09829 \text{ (\%9.83)}$$

Borç Oranı = Toplam Borç / Toplam Aktifler

$$2011 = 1570 / 2660 = 0.5902 \text{ (\%59.02)}$$

$$2012 = 2080 / 3140 = 0.6624 \text{ (\%66.24)}$$

Uzun Vadeli Borç Oranı = Uzun Vadeli Borçlar/Toplam Borç

$$2011 = 310 / 1570 = 0.1974 \text{ (\%19.74)}$$

$$2012 = 940 / 2080 = 0.4519 \text{ (\%45.19)}$$

Faiz Karşılama Gücü = Net Faaliyet karı / Finansman Giderleri

2011 = (130 + 890) / 270 = 3.77
2012 = (190 + 250) / 210 = 2.095 (2.10)

Cari Oran = Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar

2011 = 1810 / 1260 = 1.436 (1.44)
2012 = 2250 / 1140 = 1.97

Asit Test Oranı = (Dönen Varlıklar – Stoklar) / K.V.B.

2011 = (1810 - 160) / 1260 = 1.3095 (1.31)
2012 = (2250 - 190) / 1140 = 1.807 (1.81)

Nakit Oran = (Kasa + Banka + Menkul Kıymetler) / K.V.B.

2011 = 400 / 1260 = 0.31745 (%31.75)
2012 = 1270 / 1140 = 1.11

Tablo 1. Analiz

Toplam Aktif Karlığı		Özsermaye Karlığı		Borcun Karşıları	
2011	2012	2011	2012	2011	2012
% 24,81	% 5,41	% 60,55	% 16,04	1,49	2,96
Düşük Trendi ↓		Düşük Trendi ↓		Yükseliş Trendi ↑	

Toplam Aktif Devir Hızı		Net Kar Marjı	
2011	2012	2011	2012
0,67	0,74	% 36,67	% 7,26
Yükseliş Trendi ↑		Düşük Trendi ↓	

Devir Hızı Oranları			
Oran	2011	2012	Trend
Alacak Devir Hızı	3,09	3,97	↑
Stok Devir Hızı	0,94	0,68	↑
Maddi Duran Varlıklar Devir Hızı	3,11	4,50	↑

Kar Marjı Oranları			
Oran	2011	2012	Trend
Bran Kar Marjı	% 20,11	% 21,26	↑
Faaliyet Kar Marjı	% 7,26	% 1,11	↑
Vergi Dışı Kar Marjı	% 41,90	% 1,81	↓

Borcun Karşıları			
Oran	2011	2012	Trend
Borcun Oranı	% 59,02	% 66,24	↑
Kısa Vadeli Borcun Oranı	% 19,74	% 45,19	↑
Faiz Karşılama Gücü	3,77	2,09	↓

Likidite Oranları			
Oran	2011	2012	Trend
Cari Oran	1,31	1,97	↑
Asit Test Oranı	1,43	1,87	↑

Sonuç

Özsermaye Karlılığındaki düşüşün nedeni net olarak yukarıdaki grafikten görülüyor. Özsermaye Karlılığındaki düşüş Toplam Aktif Karlılığındaki düşüşten kaynaklanıyor. Toplam Aktif Karlılığındaki düşüşün nedeniyse Net Kar marjının düşüşüdür. Kar Marjını incelediğimizde ise düşüşü sadece Vergi Öncesi Kar Marjında görüyoruz. Diğer Kar Marjında ise yükseliş var. Faaliyet Kar Marjı ile Vergi Öncesi Kar Marjı arasındaki Fark finansal gelir ve giderlerdir. 2012 yılında finansal gelir ve giderlerdir. 2012 yılında finansal gelirlere ciddi düşüş olduğu için kar marjları , dolayısıyla Toplam Aktif Karlılığı ve nihayetinde Özsermaye Karlılığı ciddi şekilde düşmüştür.

Kaynakça

- Bolak, M. (2001). “*Sermaye Piyasası Menkul Kıymetler ve Portföy Analizi*” (4ncü baskı). Beta Yayıncılık: İstanbul.8-9
- Civan, M. (2007). “*Sermaye Piyasası Analizleri ve Portföy Yönetimi*. Gazi Kitabevi: Ankara, 96-99
- Çakıcı, L. (1992). “*Ekonomik Gelişme İçin Sermaye Piyasası ve Bankalardan Beklenen Fonksiyonlar*”, *Türkiye Ekonomisi Nereye Gidiyor?*” (Genişletilmiş 3ncü baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara, 78-79
- Eken, H., & ADALI, S. (2008). “*Piyasa Etkinliği ve İMKB: Zayıf Formda Etkinliğe İlişkin Ekonometrik Bir Analiz*”. Muhasebe ve Finansman Dergisi s.37.
- Gaygusuz, F. (2006). “*Hisse Senedi Piyasalarında İşlem Hacmi – Volatilite İlişkisi ve İMKB’ye Ait Bir Uygulama*”. Çukurova Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi, c. 10, s.1.
- Horasan, M. (2009), “*Fiyat/Kazanç Oranının Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: İMKB 30 Endeksi Üzerine Bir Uygulama*”, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23 (1), 181-192.
- Karacan, A.İ., 2003, “*Borsaların Ekonomideki Yeri ve Globalleşme Sürecinde Yeniden Yapılandırılmaları - Türkiye İçin Model Arayışı*”, TSPAKB. 15-16
- Karamustafa, O., & Küçükale, Y. (2002). “*Türkiye’de Kriz Döneminde KurFaiz-Borsa İlişkilerinin Dinamik Analizi*”. Banka-Milli ve Ekonomik Yorumlar, s. 11, 47-56.
- Kargı, N., & Terzi, H. (1997). “*Türkiye’de İMKB, Enflasyon, Faiz Oranı ve Reel Sektör Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin VAR Modeli ile Belirlenmesi*”. İMKB Dergisi, c. 1, s. 4, 27-39.
- Sultanoğlu, B. (2014). “*UFRS’nin Borsa İstanbul’daki Şirketlerin Finansal Tabloları Üzerindeki Etkisi: Finansal Bilginin İhtiyaca Uygunluğu ve Finansal Tablolar Analizi, Başkent Üniversitesi*”, Sosyal Bilimler Enstitüsü s. 98
- ŞEKER, Ü. S. (1997) “*Araçları, Kurumlar ve İşleyişi ile Sermaye Piyasası*”. Anadolu Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Yayınları No:19: Eskişehir. s. 11
- Şengür, E.D. (2011). “*İşletmelerde Faaliyetlerin Sınıflandırılması ve Finansal Raporlama Üzerine Etkileri*”, Mali Çözüm Dergisi, 35-64
- Clark, P., Natalia T. and Shang-Jin Wei. (2004), “*Exchange Rate Volatility and Trade Flows-Some New Evidence*”. IMF.May,48-52
- Damodaran, A. (2002). “*Investment Valuation, Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset*”. New York: John Wiley & Sons,16-28

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Gentzoglani, A.(1997). “*Economic and Financial Performance of Cooperatives and Investor-Owned Firms: An Empirical Study, Strategies and Structure in the Agrofood Industries*”, Nilson J. and Dijk G. V. (Eds), 171-182.
- Hasan, I. and Malkamaki, M. (2000), “*Are Expansions Cost Effective for Stock Exchanges*”, A Global Perspective, Bank of Finland Discussion Paper 20/2000, 51-55
- Khalid,A.M. and Gulasekaran Rajanguru. (2010), “*The Impact of Political Events on Financial Market Volatility:Evidence Using a Markov Switching Process*”.Bond University, 43-46
- Mele, A. (2007), “*Asymmetric Stock market volatility and the cyclical behavior of expected returns.Journal of Financial Economics*” ,86,446-478.
- Kristina, L. (2004), “*Development and Approbation of Applied Courses Based on the Transfer of Teaching Innovations in Finance and Management for Further Education of Entrepreneurs and Specialists in Latvia, Lithuania and Bulgaria*”,74-75
- Mikolov T., Zweig G. (2013). “*Context dependent recurrent neural network language model. Spoken Language Technology Workshop*”. IEEE, 234-239.
- Mishkin, F.S., Eakins, S.G. (2003), *Financial Markets in Institutions. (4 th ed.)* New York: Boston San Francisco,84-85
- Mubarik,F. and Athiya Y.Javid.(2009), “*Relationship between stock return trading volume and volatility:Evidence from Pakistan stock market.Asia Pacific Journal of Finance and Banking Research*” ,Vol3,No-3,7

Popüler Kültürün Tüketici Davranışına Etkileri: Azerbaycan Örneği

Rasim MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rasim_pm@mail.ru

Özet

Kültür kavramı için en spesifik olgulardan biri popüler kültürdür. Popüler kültür alt kültürün yeniden yapılanmış ve daha geniş bir kitleye hitap eden çeşidi şeklinde açıklanabilir. Popüler kültür dünyanın farklı yerlerinde farklı şekillerde etki gösterse de, genel anlamda benzerlikler göstermektedir. Kuzey Amerika ve Avrupa gibi gelişmiş ülkelere ev sahipliği yapan bölgelerde farklı şekilde, Asya ve Afrika gibi gelişmekte ve gelişmemiş ülkelerdeyse, farklı şekillerde tezahür eder.

Azerbaycan ise popüler kültürün araştırılması için en garip ülkelerden biridir. Bunun bir kaç nedeni vardır. Geçmiş sosyalist, şimdinin kapitalist devleti olması, yeraltı kaynaklara zengin olmasıyla geçit devrini çabuk bitirmesi, gelişmekte olan devletlerle çevrelenmesine rağmen aynı devirde internetin ve sosyal medyanın yükselmesi vs. Tüm bu nedenler kullanıcı-tüketicileri büyük oranda etkilemiş, diğer devletlerden ve coğrafyalardan farklı olarak, farklı reaksiyonlar alınmasına neden olmuştur.

Bu araştırmada Azerbaycan'daki tüketicilerin popüler kültüre karşı sergiledikleri tavrı, karar verme aşamasında maruz kaldığı psikolojik etkileri öğrenmeyi amaçlamıştır. Araştırmanın evreni Bakü olarak seçilmiş, araştırmaya katılanlar yaş, cins, gelir düzeyi, eğitim seviyesi ve medeni durumuna göre bölünmüştür.

Anahtar kelime: Tüketici, Popüler kültür, Tüketici davranışı

Giriş

Kültür kelimesi “cultura” sözünden alınarak “medeniyet” manası taşımaktadır. Kültür sözü bir coğrafya üzerinde sosyal, tarihsel ve ekonomik açıdan bir arada kalmış toplulukların oluşturdukları düzen olarak anlaşılabilir. Aynı zamanda kültür, bir toplumun tarihsel mirası olarak algılanır. Kültür toplumun ve toplumun ferdi olan insanların alışkanlıkları, onların psikolojilerini, içgüdülerini etkileyen ana faktörlerden biridir. Tüm halklar tarih boyu kendi kültürlerini entegre etmeye çalışmış, kültürlerini yayamayan, diğer kültürlerin içerinde kalmış halklar kendi benliğini unutarak diğer halkların içerisinde erimiştir. Buna en güzel örneklerden biri arap devletinin VIII ve IX asrlarda kendi işgal ettiği bölgelere kültürlerini yayması için arap halkını ve asker ailelerini yerleştirmesidir. Ama bunun sonucu olarak arap halkları kendi kültürleri ile katkıda bulunsalar da, özellikle türk halkları içerisinde asimile olmuş, türkleşmişlerdir.

Globalleşen dünyada, özellik Soğuk Savaş devrinde Batıda kapitalizm ve Doğuda Kommunizm kendi kültür savaşlarını vermekteydi. ABD ve SSCB-nin en büyük amacı kendi kültürlerini empoze etmek, böylelikle kendi devletini diğerinden üstün kılmaktı. Soğuk Savaş bitse de,

kültür savaşları halen devam etmekte, hatta son devirlerde şiddetlenmektedir. Bunun en büyük nedenlerinden biri, sosyal medya ve internetin kullanımının artması, bilgiye erişimin oldukça kolaylaşmasıdır. Bununla birlikte, hem transmillik şirketler, hem de gelişmiş devletler kendi kültürlerini yaymak için internet ve sosyal medyayı baskın şekilde kullanmaya başlamışlardır.

Tüketici ve tüketim kültürün ekonomik açısından en büyük yer kaplayan ikilisidir. Şöyle ki, kültür tüketim ve tüketicuyu etkiler. Tüketim kültürü her bir kültüre kendi içinde empoze olur. Tüketimin şekilleri ve tüketicinin psikolojisi, satın alma davranışları kültür içerisinde farklılıklar gösterir. Tüketicinin kimliği verilen ilk sorudur. Tüketici kimdir? Bazıları tüketicinin ihtiyaçları olan ve bunu karşılamak için pazara giren biri olarak algılar. Bazılarıysa tüketicinin ihtiyacını karşılayabilen, bunun için maddi yeterliliğe sahip biri olarak tanımlar. Tüketici bazı ekonomistlerce, ürünü satın alıp deneyen ve geridönüş yapan şahıs ve ya firmadır.

Tüketicinin pazara girmesi onun hangi ürünü alacağıyla ilgili sorularla başlar. Karar verme süreci bir tüketicuyu anlamak için bakılabileceğimiz ilk noktadır. Tüketicinin karar verme ve satın alma süreci şöyle işler. Öncelikle, tüketici bir ihtiyaç duyar, bu ihtiyacını karşılamak için pazara girer, pazarda bir çok farklı ürünü analiz eder, daha sonra bunlardan en uygununu ve tatmin edicisini satın alır. Daha sonra ürün tükettikten sonra tüketici geridönüş olarak ya ürünü yeniden alır, ya da farklı ürüne odaklanır. Buradaki kilit nokta elbette, tüketicinin karar verme aşamasında kendisine en uygun ve tatmin edicisini bulmasıdır. “En uygun” ve “en tatmin edici” kelimeleri tam olarak neyi karşılaması ekonomistler ve psikologlar arasında hep sorun olmuştur. Zira “uygunluk” kavramı genel olarak rakamlarla ifade edilen bir kavram değildir.

Burada ürünün iki fonksiyonu devreye girer. Her bir ürünün 2 fonksiyonu vardır. Ürünün birincil fonksiyonu onun maddi şekilde tüketicuyu tatmin etmesidir. Yani parasının karşılığını alması, tüketicinin o ürünü tüketmeye bildiği hale gelmesidir. İkincil fonksiyon ise, manevi fonksiyondur. Yani tüketici bu ürünü tüketse bile, bu ürünü tükettiği için mutlu mudur? Ve ya ürün onu manevi, duygusal anlamda tatmin etmiş midir? Bu zaman onun manevi duygularını Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisiyle ölçebiliriz. Bu hiyerarşide insanlar aitlik, aile duygusu, farklı olma arzuları göze çarpar. Yani tüketici diğerlerinden farklılaşmak ve ya diğerleriyle aynı duyguları paylaşmak ister. Onunla özdeşleşen bir ürün almak ve ya yeni deneyimlere açılmak ister. İşte tüm bunlar onu ikincil fonksiyonu karşılayabilen ürünü almaya iter.

Popüler kültür bu gün tüketicuyu en çok etkileyen faktörlerden biridir. Zira, popüler kültür alt kültürden doğmuş, internet ve sosyal medyayla birlikte gelişmiştir. Alt kültür herhangi bir gruba, kitleye, olguya ait hareket ve düzen şemasına denir. Popüler kültür kavramını daha iyi

anlamak için meşhur Hollywood, bestseller kitaplar ve meşhur markalara bakmak gerekmektedir. Zira her bir ürün kullanıcısının yanı sıra, o ürünle bağ kuran bir fan kitlesi oluşturur. Bu belirli kitle, hem aynı ürünü kullanır, hem de o ürünü kendi sosyal ortamlarındaki insanların kullanması için teşvik eder. Mesela, her iki ürün Nike ve Adidas aynı kategoride – spor ürünleri üretse de ve kaliteleri de tescillenmiş olarak hemen-hemen aynı olsa da, her ürünün sürekli müşterileri kendi kullandıkları ürünün daha iyi olduklarını savunacaklardır.

Aynı durum teknoloji dünyası için de geçerlidir. Aynı kategoride, aynı fonksiyonlara sahip ürünleri pazarlayan Iphone ve Samsung hep rekabet içerisindedirler. Ancak onların rekabeti ürün üzerinden değil, onun ekseninde de gelişmektedir. Yani Samsung ve Iphone kullanıcıları kendi ürünlerinin en iyi ve en modern olduklarını savunurlar.

Burada “savunma” durumu bir sıra nedenlerden kaynaklanmaktadır. Öncelikle, her bir insan duygusal olarak tatmin olma hissini yalnız “özel” hissetmesi durumunda yaşar. Bunu da yalnız kullandığı ürün üzerinden yaptığında, o ürünle kendisi arasında bağ yaratır. “Bu ürün sayesinde özelim” düşüncesi tüketiciyi o ürünü objektif olarak davranmasına engel olur. Subjektif bakış açısıyla durumu yöneten tüketici ürünün negatif yönlerini görmezden gelir, pozitive odaklanır. Aynı şekilde, karşı rekabet eden firmanın ürünlerine karşı nedensiz bir kin güder ve negatif anlamda etkiler. Burada tüketici karşı firmanın ürünlerini gereksiz yere yerip, her firmanın kendine özgü fonksiyonlarını kullanmayı aklına bile getiremez.

Popüler kültürün getirdiği diğer bir gelişme ise, manevi eskimedir. “Eskime” ürünün kullanım dışı kalmasına denir. “Eskime” 2 türlü gelişir. Bunlardan ilki kelimenin birincil anlamına gelen “fiziksel eskime”dir. Ürünlerin yıllar geçtikçe eskimesi olası bir şeydir. Bu durumda ürün ya yedek parçalarla yeniden işlev kazanabilir. Ama bununla birlikte, onun eskimesi ve yeniden işlevsiz kalması kaçınılmaz değildir. “Manevi eskime”yse, teknolojik yeniliklerle eski kolaylığını ve aktüelliğini kaybeden, ve ya moda gibi yenisinin popüler olmasıyla artık talep görmeyen ürün ve hizmetlerin işlev dışı kalmasına denir. Manevi eskime XX yüzyılda oldukça az olmasına rağmen, özellikle teknoloji yeniliklerin artmasıyla daha da çok artmıştır. En çok yenilik teknolojik ve tıbbi alanlarda yaşanmıştır.

Özellikle son yıllarda popüler kültür manevi eskime olgusuna sık rastlanmasına sebep olmuştur. Bunun en büyük nedeni ürünün ve hizmetin popülerliğini kaybetmesi, yerini yeni yerleşen alt kültüre bırakmasıdır.

Azerbaycan ülke olarak oldukça farklı özelliklere sahiptir. Eski kommunist, yeni kapitalist, sosyal media ve internetin hızla geliştiği devrde bağımsızlığa sahip olmuş olması ve zengin

doğal kaynaklara sahip olması tüketicileri aşırı derecede sarsmıştır. Tamamile büyük bir pazara düşmüş tüketiciler ne yapacağını şaşırılmış, farklı davranış şekilleri göstermiştir. Popüler kültür Azerbaycan'ın yıllar boyu gelişmiş kültürüne ve tüketim kültürüyle birlikte güzel bir harmoni oluşturmuştur.

Sonuç olarak, Azerbaycan'da tüketim kültürü ve popüler kültür arasında büyük bir harmoni ve çekişme yaşanmaktadır. Tüketicilerin davranışları her zaman diğer devletlerdeki genel davranışlara benzememektedir ve kendi tüketici davranışı tarzını yaratmıştır.

Yöntem

Araştırma Azerbaycan'daki tüketici davranışı ele alındığından Azerbaycan'da yapılmıştır. Aynı zamanda popüler kültür alanındaki tüketici davranışları araştırma konusu olduğundan popüler kültürün en iyi etkilediği, ürün ve hizmet yelpazesinin en geniş olduğu şehir Bakü'de araştırma yapılması gerekmektedir. Araştırma tüketicilerin popüler kültür hakkında genel olarak bilgilerin toplanması için anket sorgusu araştırma yöntemi olarak seçilmiştir. Anket 341 kişi arasında geçirilmiş, bunlardan 216'sı kadın, 125'i erkekten oluşmaktadır.

Anket insanlara daha rahat ulaşması ve insanların daha samimi cevaplaması için sosyal medya aracılığıyla paylaşılmıştır. Anket 5'i insanları gruplaştırmak için kullanılmış, 35 sorudan oluşmaktadır. 30 soru kendi içinde 3 – Sosyal, ekonomik ve kültürel başlık altında 10'ar sorudan oluşmaktadır.

Anket Sphinx Declic 2 sitesi vasıtasıyla hazırlanmıştır.

Araştırma

Araştırma bulguları SPSS v16 programıyla yapılmış ve Sphinx Declic 2 anket programıyla hazırlanmıştır.

Sonuç ve Teklifler

Sonuç olarak Azerbaycan'daki tüketiciler genel olarak diğer devletlerin tüketicilerinden hayli farklıyorlar. Özellikle yaşlı kesim popüler kültürden hiç etkilenmezken, her yaştan kadınlar

popüler kültürden fazla sayıda etkilenmiştir. Aynı zamanda her kesimden daha yüksek gelirli popüler kültüre değer verirken, daha az geliri olanlar kendilerince popüler kültürle çok az etki-tepki olmuştur.

Kaynakça

- KARADUMAN Nedim, Popüler kültürün oluşmasında ve aktarılmasında sosyal medyanın rolü, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2017
- SARI Ümit, Kitle Kültürü ve Popüler kültür bağlamında, kitle iletişim araçlarının kitle kültürüne etkileri: Örnek olarak Popstar Türkiye Yarışması, T.C. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006 (Danışman: Yrd.Doç.Dr. Ceyhan Karademir)
- STOREY John, Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction, Fifth edition, University of Sunderland
- COŞGUN Melek, Popüler kültür ve Tüketim Toplumu, Batman Üniversitesi, Yaşam Bilimleri Dergisi Cilt 1, Sayı 1 (2012)
- YAŞAR Mine, Hedonik ve Faydacı tüketim bağlamında tüketici davranışlarının incelenmesi: Gençlerin hedonik tüketim eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma, T.C. Dumlupınar Üniversitesi, Doktora Tezi, Kütahya 2017 (Danışman: Prof.Dr.Sezgin Açıklan)
- ŞAHİN Dicle Yurdakul, Objection and redirection of desire: exposure to consumer culture in the low income context, Doktora tezi, İzmir 2013 (Danışman: Prof. Dr. Deniz Atik)
- ŞAHİN Onur, Statü ve gösterişçi tüketim eğilimlerinin algılanan sembolik statü üzerindeki etkileri, İstanbul Üniversitesi Doktora tezi, İstanbul 2018 (Danışman: Prof. Dr. Süphan Nasır)
- AKGÜL Deniz, Hedonik (hazcı) tüketimin özel günlerdeki alışveriş kültürü üzerindeki etkisi ve ülkelerarası karşılaştırılmalı bir araştırma, Doktora tezi, Kayser 2014 (Danışman: Prof. Dr. İnci Varinli)
- COŞKUN Ayşe Nazlıhan, Marka sadakatinin tüketici tutumları ve davranışlarına yansımaları: Hızlı tüketim ürünlerinde marka sadakati oluşumu üzerine bir araştırma, İstanbul Üniversitesi, Doktora tezi, İstanbul 2014, (Danışman: Prof. Dr. Seda Mengü)
- ÖZDEMİR Ürün Anıl, Tüketim kültürü ve küreselleşme bağlamında reklam görselinde mekan algısı, Marmara Üniversitesi, Doktora tezi, İstanbul 2013 (Danışman: Prof. Dr. Nurhan Babür Tosun)
- ODABAŞI Yavuz ve BARIŞ Gülfidan. Tüketici Davranışı, 10.Baskı, Mediacat Yayınları, İstanbul 2002
- QULİYEV, O. (2012). AZERBAIJAN'DA GÖSTERİŞ TÜKETİMİ. Turk Dunyasi Arastirmalari, (198).
- Quliyev, O. (2017). Gösteriş tüketimine tarihsel bir bakış. TURAN-SAM, 9(34), 318-320.
- Quliyev, O., & Aliyev, Y. (2016). AZERBAIJAN TÜKETİCİSİNİN TÜKETİM TARZLARI/THE PURCHASE STYLES OF AZERBAIJAN CONSUMERS'. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 8(30), 264.

Reklamda Yaratıcı Stratejilerin Uygulanması

Röya ABDULLAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

abdullayevaroyasha@gmail.com

Özet

Hayatımıza kapitalizmin getirdiği reklam kelimesi bir yenilik olmakla birlikte sistemin kendini pazarlaması için mühim bir yöntemdir. Reklamın en önemli etkileri olarak bilinen kültürel, sosyal, ekonomik ve psikolojik etkileridir. Reklamlar sosyolojik olarak insanları almakta zorluk çektikleri ürünlerden dolayı aşağılık kompleksi aşılıyarak tüketim çılgınlığını ateşleyerek insanların daha çok borç almasına sebep olmaktadır. Diğer bir reklam misyonu olarak bilinen inandırma insanların etrafındakileri fantezi olarak görmesine sebep olur. Bundan başka reklam beklentileri yüksek tutar ve karşılanamayan beklentilerden dolayı hayal kırıklığı yaratır. Reklamın olumsuz yönleri olduğu gibi olumlu yönleri de bulunmaktadır. Eğitim, destek, sağlık kampanyaları gibi reklamlar yararlı olmaktadır. Reklamcılık olmadığı takdirde bu gibi faaliyetlerin daha büyük bir topluma ulaşması zor bir durumdur. Temel yaratıcı stratejiler 3 baz modelden oluşmakla birlikte bunları hazırlamak için temel başlangıç bir iş özeti'dir. İş özeti reklam için hayati önemi olan bir temeldir. Ama tanıma dikkat edince anlayacağımız gibi yalnızca bir başlangıçtır. İş özeti yaratıcı kadroya giden yazılı iletişim sağlar, iş özeti sunumu ise iş özeti yapan toplantıda ki diyalog ve tartışmalardır. Strateji geliştirme zamanı yaratıcı iş özeti aşağıda ayrıntılarıyla verilmiştir.

Reklamda yaratıcı stratejilerden söz açınca 3 temel strateji akla gelir. Bunlar Reeves'in Temel Satış Vaadi, Ogilvy'nin Marka İmajı ve Ries ve Trout tarafından geliştirilen Konumlandırma olmaktadır. Modern çağda hala bu 3 temel yaratıcı strateji reklam çalışmalarında uygulanmaktadır.

Anahtar kelime: Reklam, Yaratıcı stratejiler, Temel satış vaadi, Marka imajı, Konumlandırma

Giriş

Hayatımıza kapitalizmin getirdiği reklam kelimesi bir yenilik olmakla birlikte sistemin kendini pazarlaması için mühim bir yöntemdir. Reklam terim olarak kısaca: “Halka psikolojik etki yaparak bir sanayi, ticari bir işletmeyi sunmak, her hangi bir mahsulün satışını çoğaltmak amacı ile başvuru bütün olanaklar” olsa da ardından açılımı da sunmaktadır. Reklamın en önemli etkileri olarak bilinen kültürel, sosyal, ekonomik ve psikolojik etkileridir. Hayatımızda reklamın yerini analiz edersek iletişim çağının çoğu materyalinde reklam öğelerinin olduğu somut bir olaydır. Görsel iletişim araçlarından il sırada olan televizyon bugünkü işlerliğini tamamen reklam sayesinde kazanmıştır ve korumaktadır. Yayımlanmış olan bütün diziler, programlar ve bu gibi yayınlar aslında ticari reklam aracıdır. Son dönemlerde hayatımızda önemli bir yer alan internet de televizyondan farksız değil. Günlük yaşantımızın sıradan hali olan sokak reklamları, el ilanları, sesli haberler bir reklam türüdür. Reklamlar sosyolojik olarak insanları almakta zorluk çektikleri ürünlerden dolayı aşağılık kompleksi aşılıyarak tüketim çılgınlığını ateşleyerek insanların daha çok borç almasına sebep olmaktadır. Diğer bir reklam

misyonu olarak bilinen inandırma insanların etrafındakileri fantezi olarak f rmesine sebep olur. Bundan bařka reklam beklentileri yüksek tutar ve karřılanamayan beklentilerden dolayı hayal kırıklığı yaratır. Reklamın olumsuz yönleri olduėu gibi olumlu yönleri de bulunmaktadır. Eėitim, destek, saėlık kampanyaları gibi reklamlar yararlı olmaktadır. Reklamcılık olmadıėı takdirde bu gibi faaliyetler daha büyük bir topluma ulařması zor bir durumdur.

Metod

Arařtırmanın amacı doėrultusunda sorulara yanıt bulabilmek için ve teorik çerçevenin çizilebilmesi amacıyla Literatür Tarama yöntemi, Almanya řirketi olan Koch-Metal, Azerbaycan'da faaliyetini sürdüren Milka řirketi, bir dünya markası olan Pepsi Azerbaycan distr biteri, Türk firması olan ve hali hazırda Türkiyede faaliyetini sürdüren Adilon řirketi, yine Azerbaycan'da faaliyet göstermekte olan Embawood řirketlerinin yetkilileriyle uyguladıėı reklam stratejileri hakkında bilgi edinmek amacıyla mülakat yöntemi kullanılmıřtır.

Yapılmıř mulakat 5 konu etrafında gerçekleřtirilmiřtir: Reklam b t nenizi nasıl ayarlıyorsunuz? Reklam faaliyetlerinizde hedef kitleleriniz kimlerdir? Reklamda anahtar kelimeleriniz nelerdir? Reklam faaliyetlerine bakıř açınız nedir? Reklamda nelere dikkat ediyorsunuz?

Analiz

Temel yaratıcı stratejiler 3 baz modelden olusmakla birlikte bunları hazırlamak için temel baslangıř bir iř özetidir. İř  zeti reklam için hayati önemi olan bir temeldir. Ama tanıma dikkat edince anlayacaėımız gibi yalnızca bir baslangı tır. İř  zeti yaratıcı kadroya giden yazılı iletiřim saėlar, iř  zeti sunumu ise iř özetini yapan toplantıda ki diyalog ve tartıřmalardır. Reklamda yaratıcı stratejilerden söz açınca 3 temel strateji akla gelir. Bunlar Reeves'in Temel Satıř Vaadi, Ogilvy' nin Marka İmajı ve Ries ve Trout tarafından geliřtirilen Konumlandırma olmaktadır. Modern  aėda hala bu 3 temel yaratıcı strateji reklam çalıřmalarında uygulanmaktadır.

Temel Satıř Vaadi (USP)

Temel satıř vaadi yahut çeřitli satıř  nerisi olarak türk diline çevrilebilecek olan USP, prensipce reklama konu olan ürün yahut hizmetin rakiplerinde olmayan bir  zelliginden faydalanarak, t ketickiye bu özellikle ilgili bir fayda vermek temeli üzerine kurulmuř bir stratejidir. USP, Ted Bates Reklam Ajansında yönetici olan Rosser Reeves tarafından geliřtirilmiř ve Reklamdaki

Gerçeklik adlı kitabında söz edilmiştir. Reeves, USP' nin 3 temel karakteristiğine dikkat çeker (Belch G.E., Belch M.A., 2004):

1. Her reklam tüketicisine bir fayda vermektedir. Sadece kelimeler, sadece aşırı ürün övgüsü değil. Her reklam her okuyucusuna "bu ürünü satın alırsan bu faydanı elde ediceksin" mesajını vermelidir.
2. Öne sürülen vaat rakiplerde olmamalıdır. İddia yahut vaat markada tek olmalıdır.
3. Vaat milyonları harekete geçirecek kadar güçlü olmalı ve markaya yeni tüketiciler çekmelidir.

USP stratejisinden faydalanırken reklamcı, ilk önce ürün, hizmet ve tüketiciye ilişkin bilgileri, tüketicinin sorunları ve ürünün hangi özelliklerinin bu sorunlara çözüm olacağını değerlendirmelidir. Ürün veya hizmetin içeriğine, kullanımına, ambalajına, üretim koşullarına kadar değerlendirerek rakiplerinde olmayan ve tüketicinin bu ürün yahut hizmeti almasını sağlayacak sebep ve bu sebebi destekleyecek vaadin belirlenmesi gereklidir. Özetle bu stratejinin kullanıldığı reklam çalışmalarında, reklama konu olan ürün yahut hizmetin rakiplerinde olmayan, sadece kendisinde bulunan bir özelliği yahut rakiplerinden farklı olarak tüketiciye sunduğu bir vaat belirlenerek reklam bu özellik vaat üzerine tasarlanmaktadır.

Çeşitli satış önerisi yaklaşımına göre, reklamı olan ürünün tüketicisinin tanınmasının rakip ürünler ile reklamlar hakkında bilgili olunmalıdır. Böylelikle reklamı yapılacak ürünün benzerinde olmayan ayırt edici özelliği bulunarak, bu özellik reklam mesajlarında kullanılabilir. Çeşitli satış önerisi, reklamın mesajları ile ürünün tüketiciye sağlayacağı faydaların rakiplerinden farklı olduğunu vurgulamaya çalışır. Tüketici ürünü satın alıp kullandığı zaman markanın iddia olunan özelliğinden dolayı bir yararı olmalıdır. Neticede ürünün farklı olan yönü reklam mesajlarıyla tüketiciye ulaşmaya çalışılır. Ürüne ilişkin farklılık oluşturan mevzular; ambalaj, koku, konfor, ekonomiklik, performans vb. özellikler üzerine olabilir. Mesela; bir diş macunu reklamında dişlerin yanında diş etlerini de koruyan bir formülün olması gibi.

Reeves'in fikrinde, tüketiciler genelde reklamdan sadece tek bir şey anımsama eğilimindedirler ki, bu da güçlü bir iddia yahut kavram olabilir. Reeves; reklamda bunu hayata geçirecek olan unsurun, tüketiciye yapılacak olan vaat olduğunu söyler. Bu vaat öylesine güçlü olmalıdır ki, arkasından milyonları ayağa kaldırıp, tüketicileri sizin ürününüze yahut hizmetinize çekebilirsiniz (Elden, Ulukök, Yeygel, 2005). Reeves'in fikrinde USP, ekstra önerilerle kararsız yahut tereddüt halindeki tüketiciyi spesifik ürün tercihlerine çekerek daha sonra markaya sadakati aşılacak

reklama güç veren bir stratejidir. Bu strateji 3 kavramdan ibaretdir: Unique: Tek olmak, farklılık; Selling: Satış; Proposition: Vaat, Öneri.

Unique: USP' de tekli rakipler tarafından kullanılmamış ve ürünün kendisinden kaynaklanan bir farklılığı vurgular. Bu özellik tüketiciye sunulacak temel vaadin dayanak noktasını yaratmalıdır. Ayrıca, hakkında konuşulan farklılık, mutlaka üretici firma tarafından ispat edilmelidir.

Selling: USP stratejisinin temel noktalarından ikincisini yaratan satış kavramı reklamda kullanılacak satış mesajlarını bildirir. Bu mesajların tüketiciyi ayağa kaldırıp reklama konu olan ürün yahut hizmete yönlendirmesi için güçlü, önemli, güvenilir ve inanılır olması şarttır. Satış boyutunda verilen mesajlar bazen tüketicinin asıl ihtiyaçlarına bazı özel ürün kategorilerinde de tüketicinin ihtiyaçlarına seslenilmesini gerektirir.

Vaat/Öneri: Belli bir ürünü tek olan farklılığı yahut satış noktası ile alakalı iddiası nedeniyle satın alan tüketici spesifik bir fayda elde edecektir. Diğer yandan, USP satış noktasıyla tüketici yararını tek bir yol kullanarak karşılaştırır. USP temelinde yaratılan reklam kampanyalarında zaman geçtikçe sadece temel vaatlere bazen de başka yan vaatlere önem verilir. Yine kampanya boyunca iletilen bu vaatlerden bazıları ürün tüketimi yahut hemen sonrasında tüketicinin kazanacağı faydalardan oluşurken bazıları da belli bir zamandan sonra kazanılacaktır. Belli bir zamandan sonra tüketici tarafından kazanılacak olan vaatlerin iletiminde mutlaka güçlü kanıtlara ihtiyaç olur.

Marka imajı

Yaratıcı stratejilerde kullanılan bir başka yaklaşım ise, marka imajıdır. Bu yaklaşım ile ürünün yahut işletmenin fiziksel ve fonksiyonel özelliklerinden çok psikolojik farklılıkları ön plandadır. Bu modeli gözden geçirmeden önce marka ve imaj kelimelerinin tanımlarına bir göz atalım. Marka kimlik kazanmak ve kendini tarif etmektir. İlk önce bir isimden ibaret olmakla birlikte eğer doğru yönetilirse artı değer sağlar (İlgüner, 2006). Ürünlerin bir tür damgaya sahip olmasının temeli o ürünün diğerlerinden farklılaşmasını sağlamaktır. Modern anlamda ürünlerin markalanması ve marka adı kullanımı XIX yüzyıl sonlarına rastlar. Sanayi devrimi ile birlikte pazarlama ve reklamcılık tekniklerinin gelişmesi ile, ürünlerin iyi bir marka adı ile pazara koyulması önem kazanmıştır (Uztuğ, 2003). Asıl önemli olan bu damgalamanın ürüne artı bir itibar, saygınlık, fiyat avantajı, raflarda daha geniş yer gibi değer kazandırabiliyor olmasıdır. Bir marka 3 bileşenden oluşur: markanın temeli, şirketin uzmanlık alanıdır; müşteriye sunulan fayda ve farklılıklar; şirketin kişiliği.

Bu 3 unsur sentez edildiğinde, bir şirketin marka kimliğini yaratır. Bu modelde, faydalar ve farklılıklar belli bir hedef pazara uyum sağlamak üzere değişebilirse de çekirdek yetenek ve kişilik sabit kalır. Reklamcılık zamanı, marka kimliğini konuşmak mühimdir. İletişim çalışmalarını şekillendirmeye yardım etmek bir rehber işlevi görecektir.

Herhangi bir ürünün marka olup olmadığına satıcı değil, alıcılar karar verir. Bir ürünün ve hizmetin marka olmasını istemek ve bunun için para harcamak onun marka olması demek değildir. Elimizdeki yalnızca ismi biraz fazla duyulmuş tescilli bir üründür. Marka İmajı, Tüketicinin algıladığıdır. Marka kimliği ise pazarlamanın, tüketiciye ileteceği mesajdır. Alıcının sahip olduğu marka imajı, onun marka konusunda kendisine sunulan mesajları nasıl karşıladığının bir sonucudur. Şirketin görevi istenilen geri bildirim hayata geçirecek, satın alma ve marka sadakati gibi tepkilere dönüşecek, bir mesajla marka imajını bütünleştirmektir.

David Ogilvy, bu görüşü ile yaratıcı stratejinin temel ilkesini ürünün rakipleri karşısında sahip olduğu satış avantajını tüketici faydasına dönüştürmek gibi belirtmiştir. "Başarının anahtarı tüketiciye bir fayda vermekte yatar" sözüyle Ogilvy, reklamlarını markaları için kesin açıklamış bir kişilik yaratmaya adanmış üreticilerin, pazarda en yüksek karla en büyük paya sahip olacaklarını söylemiştir.

Konumlandırma

Al Ries ve Jack Trout 1972 yılında Konumlandırma Stratejisi sunmuşlar; tüketici zihninde reklam konusu olan ürün, hizmet ve markanın yerleştirilebileceği bir yer olup olmadığının belirlenmesi, yer yok ise mahsul yada hizmetin konumlandırılacağı bir boşluk açılarak buraya yerleştirmeyi uygun bulan bir stratejik yaklaşımı sunmaktadırlar.

Konumlandırma, kuruluşun çalışan, alıcı, pazar ortakları ve kamuya karşı, fakat, mesela, çevre kaynaklarının kullanılması ve bunlara karşı davranış anlayışını tanımlar. Yani konumlandırma, kuruluşun içte ve dışta nasıl görülmek istendiğini, pazarda hangi konumda olmak istediğini, rekabetten neyle ayrıldığını ve çalışanlardan ne beklediğini açıklar (Okay, 2002). Konumlandırma, bir ürünün rakip ürünlere ve firmanın kendi ürettiği başka ürünlere karşı imajının geliştirilmesini gösterir. Amaç; yönetim itibarıyla belli bir ürüne müşterilerin dikkatini çekmek ve o ürünü benzer ürünlere göre, firma lehine olumlu olarak farklılaştırmaktır.

Araştırmanın gidişinde seçilmiş şirketlerin yetkilileriyle karşılıklı görüşmeler yaparak sorularımız yanıtlanmıştır. Sorularımızın cevapları aşağıdaki tabloda kısaca verilmiştir:

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Koch-metal	Milka	Pepsi	Adilon	Embawood
Reklam bütçenizi nasıl ayarlıyorsunuz?	Genel bir reklam bütçemiz bulunmamaktadır	Bütçe dahilinde ayarlanır	Satışların %10-u kadar	Firmanın büyüklüğüne göre değişir	Satışlara göre belirlenir
Reklam faaliyetlerinizde hedef kitleniz nelerdir?	Büyükçaplı demir çelik fabrikaları	Ürüne göre değişir	Genç kuşak	Orta ileri yaş insanlar	Ürüne göre değişmekte
Reklamlarda size göre anahtar kelimeler nelerdir?	Güvenilirlik	Ürün içeriği	Rakiple yarışabilme	Empati kurmak	İnsanlara mutluluk vermek
Reklamlara bakış açınız nedir?	En önemli olan şey şirketin yüzü olan şirket sitesidir	Satışları yükseltir	Anında satış sonucu beklentisi	Ürünleri ön plana çıkarmak	Müşteri çekmek
Reklamlarda nelere dikkat ediyorsunuz?	Güncellik	Daha çok kişiye ulaşmak	TV reklamlarıyla daha çok kişiye ulaşmak	Ürünü nihai tüketiciye ulaştırmak	Halkın bütçesine uygun ürünleri reklam etmeye

Yapmış olduğumuz mülakatlar sonucu sorularımıza aldığımız cevaplar tüm şirketlerde farklılık göstermektedir. Şöyle ki reklam bütçesiyle ilgili sorumuza Alman firması olan Koch-Metal'ın yetkisine göre genel bir reklam bütçeleri bulunmamaktadır. Firmanın tanınırlılığını kaybetmemeye çalıştığını ve bunun için sürekli olarak web sitelerini güncel tutmaya çalıştıklarını söylemiştir.

Diğer bir şirket olan Milka'nın yetkilisiyse bu sorumuzu şu şekilde cevaplamıştır: her ayın kendine ait bir raporu vardır. Satışlar iyi olduğunda girişimciden istenilen bütçeyi alabildiklerini bildirmiştir. Reklamların bu bütçe dahilinde yaptıklarını bildirmiştir.

Pepsi firmasının yetkilisiyse küresel olarak çalıştıkları için Pepsi satış hedeflemesi için belli bir pazarlama bütçesi tutmaktadır. Örneğin, satış ekibi için bir satış hedefimiz olduğunu varsayalım; örneğin, manatıyla ürünler satmanız gerekir ve bunun karşılığında bir pazarlama bütçesi vardır. ihtiyaç doğrultusunda ve zarar yönünde olacak pazarlama bütçesini belirliyoruz. Hangi yöne gideceğimizi belirleyeceğiz. Dolayısıyla satış satışlardan kaynaklanıyor ve satış için hedef almıyor. Ancak ana kaynağı küreselden alıyoruz. Size burada belirli bir rakam söyleyemem, bu gizli bir sır, şirket sırrıdır. Ancak pazarlama bütçesi% 10'u geçmez, toplam satışların% 10'unu geçmez.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Adilon firması yetkilisine göreyse reklam bütçesi firmanın büyüklüğüne göre değişkenlik arzeder. Büyük firmalar, reklamları sayesinde büyüdüğü için, reklam bütçeleride büyük olur. Küçük şirketlerde, firmalarda reklam bütçesi geçmiş satış trendine bakılarak ayarlanır. Küçük küçük reklam bütçeleri ile satışa göre şekillendirilir.

Embawood şirketinde de reklam bütçesi pazarlama bütçesinin bir kısmını kapsar. Pazarlama bütçesi de yıllık satış planının bir kısmını kapsar. Pazarlama bütçesinin büyük bir kısmı reklam için ayrılır. Bu bütçe aylara göre TV, radio, internet, bilbordlar vs. gibi araçlara kullanılır.

İkinci sorumuz olan reklam yaparken ulaşmak istenen hedef kitlesi sorusuna firma yetkilileri aşağıdaki cevaplarla karşılık vermiştir. Koch-Metal firmasına göre hedef kitlesi büyük çaplı demir çelik ürünler üreten ve bunları kendi başlarına lazerleyip, katlayamayan veya bükemeyen, kaynaklayamayan, sadece montajını yapmaya çalışan firmalardır. Reklamın sağladığı avantajlar, bilinirliğimizi koruduğumuz için müşteriler bizim köklü bir firma olduğumuzu bildiklerinden bize güvenleri daha fazla artmış oluyor ve 1930 lu yıllardan beri demir çelik işlerini nasıl yapa bilen ve ayakta kala bilen firmanın, kötü bir firma değil, iyi bir firma olacağına daha çok inançları artıyor.

Biz Uluslararası alanda reklam yapmıyoruz, yıllar önce fuarlara katılmıştık. Ama tabi bu fuarlar çok eski zamandıydı. Orda bir uluslararası arenadan birileri gelmiş ola bilir, fakat şu anda yurt dışında böyle bir iş yapmadığımız için veya yeni müşteri aramadığımız için uluslararası alanda reklam yapmıyoruz.

Milka şirketine göreyse kategori kategoriye göre farklılık göstermektedir. Örneğin, zeytinyağı aldığımız zaman, asıl hedefimiz daha genç ve yaşlı erkeklerin kitleleridir. Gözlemlerimizden bunu açıkça görebiliriz. Örneğin, kadın kategorilerinin nüfus tarafından daha sık kullanıldığını ve onlara yönelik bir reklam stratejisinin olduğunu söylüyoruz.

Hafta sonu veya günlük bir reklam olduğunda, ürünlerimizi kasada bulundurma ihtimalimiz daha yüksektir. Müşteri ile gidilecek son yer kasadır, böylece müşteri kasadan geçerken ürünlerimizi görebilir. Veya facebook ve instagram ürünlerimizde ekranlarda yayın ediyoruz, örneğin bu yağların salatalarda, yemeklerde kullanımı, bu yağın sadece salata veya saf yemekler için, sadece kızartma için kullanıldığını gösterir.

Pepsi firmasının hedef kitlesiye enel olarak, daha genç bir kuşaktır, 15-35 yaş arası gençlerle, yani ana hedef kitlesi dinamik hareketliliğe sahip genç bir kuşaktır. Tabii ki, Pepsi'nin kendi

hedef kitlesi var. Pepsi reklamlarının bir dinamizmi, hareketliliği ve eğlencesi var. Ana çizgimiz, hedef kitlemiz, yani genç neslimiz.

Adilon şirketi bu soruda kısaca orta ve ileri yaş sınıfında olan insanların hedef kistlesi olduğunu söylemiştir.

Embawood şirketinin hedef kitlesi ürüne göre değişmektedir. Uluslar arası bir firma olan Embawood Azerbaycan alıcısıyla Gürcüstan alıcısının farklı olduğunu söyleyerek bu yüzden hedef kitlesinin ürüne göre değiştiğini belirtmiştir.

Üçüncü sorumuz olan reklamlarda anahtar kelimesine cevap olarak Koch-Metal firması güvenilirlik olduğunu söylemiştir. Yetkili bu soruya cevap olarak şunları söylemiştir: biz, internet sayfamıza giren müşterilerimize kendimizi göstere bilmek için ne kadar güvenilir olduğumuzu anlatmaya çalışıyoruz. Anahtar kelimelerimiz güvenilirlik, kaliteye üstünlük vermek vede küçük çaplı firma olduğumuz için insanların bizim ne kadar fileksibil olduğumuzu görmesini sağlamak lazımdır. Mesela, çok büyük, bin kişi çalışan fabrikaya gidip siz çok küçük çaplı bir ürün ürettiremezsiniz. Mesela, bin kişinin çalıştığı bir fabrikaya 500 tane küçük çaplı ürün ürettiremezsiniz, ama o 500 tane küçük çaplı ürün bizim için güzel bir potansiyel ve biz müşterilerimize hızlı hizmet sağlamak amacıyla üretimimizi bölüp bu tarz küçük çaplı ürünleri de ürete biliyoruz. Bizim olayımız küçük olduğumuz için fileksibil kala bilmemiz ve kısa sürede planlama yapa bilmemiz, müşterilerimize de yazılarımızda, internet sayfalarımızda sürekli bunlardan bahsediyoruz ki, onlar bizim onların işlerini yapabileceğimize inansınlar.

Milkaya göre anahtar kelime ürünün içeriğidir. Şirket yetkilisi bu soruya cevabında: daha önce de belirttiğim gibi, örneğin yağlarda, saf olarak kullanıldığını vurguluyoruz. Spor yapanlar için düşük kalorili ürünlerdeki reklamları tercih ediyoruz diye belirtmiştir.

Pepsi firmasına göreyse burda esas olan şey rakiple yarışabilmektir. Coca-Cola ve Pepsi'nin 130 yıllık bir geçmişi var. Son yıllardaki eğilim, Coca-Cola'nın Pepsi'ye çoğu kez bütçelediğini, dünyada pazarlama ve reklamların defalarca bütçelediğini gösteriyor. Zaten küresel sebepler var, nedenini söyleyemem. Doğal olarak, bu durağanlığı korumak için, rakip her zaman insanları aklında tutmak için oradadır. Amaçları Cola'nın içkilerini masaya getirmek. Pepsi, karşılığında aynı sıkıntıdan kaçınmak için genç insanlara futbol yoluyla itiraz etmeye başladı. Biliyorsunuz, biz Şampiyonlar Ligi'nin resmi sponsorlarıyız. Pepsi boş alanı terk etmeye çalıştı. Zaten genç bir ruhu olsaydı, futbol burada ilişkilendirirdi. Bu bizim farklılıklarımız.

Adilon şirketine göreyse anahar kelime empati kurmak olmuştur. Yetkilini sözlerine göre anahtar kelimeler, (CEO) özellikle reklamların vazgeçilmez taşlarıdır. Onlar olmadan reklamlar bir işe yaramaz. Empati kurmak lazım. Ben bir saat almak istiyorum, nasıl ararım. Markaya göremi, fiyata göremi, görsele göremi? Bunların hepsini harmanlayıp, reklam anahtar kelimeleri buna göre belirliyoruz. Özellikle, çalışmalarımızda, internet üzerinde firmaların sunduğu anahtar kelimeleri tarayıp kendimize ona gör bir yol çiziyoruz. Ama öncelik hep, kendimizin bir şey alırken nasıl aradığımızı sorgulamak olmalı ve b olguyu geniş açılı düşünmeliyiz. Ekonomi seviyesi düşük, orta ve yükek insanların hepsini bir torbaya koyarak, bunun içerisinde kelimeler belirliyoruz. Müşterinin aradığını ona fiyat, görsel ve ürün bilgisi ile sunum çok önemli ve bunu en iyi şekilde yapıyoruz. Embawood'a göreyse insanlara mutluluk vermek, keseye uygun ürün üretmektir.

Sonraki sorumuz firmaların reklamlara bakış açısıyla ilgili olmuştur. Bu soruya Koch-Metal firması yetkilisi şu şekilde yanıtlamıştır: Yani reklam faaliyetleri tabii ki önemli, gerekli, fakat profesyoneller tarafından yapılması gerektiğini düşünüyorum ben. Bu konuda bizim firmamızın buna çok fazla ihtiyacı yok, fakat bilinirliyimizi kaybetmememiz çok önemli. Özellikle bizim tarzımız işler yapan firmalar için internet sitelerini ben çok önemli ve gerekli buluyorum. Bu sitelerin içerisinde mutlaka videolar ve iyi çekilmiş fotoğraflar bulunmalı. Firmanın ne iş yaptığı çok güzel bir şekilde anlatılmalı, en önemlisi ise bunların güncel kala bilmesi. Yani günümüzde benim gördüğüm çoğu türk şirketlerinde, hatta bazı alman şirketlerinde de web sayfaları o kadar eski ve kötü düzenlenmiş ki, bu insanlara ve bana güvensizlik veriyor. Web sitesi iyi hazırlanmamış olan, yaptığı işi iyi anlatmayan şirketler bana aşırı bir şekilde güvensizlik veriyor ve diyorum ki, bu insanlar profesyonel değil. Bu yüzden reklamda en önemli olan şey şirketin yüzü olan internet siteleridir, bunların her zaman güncel tutulması gereklidir, makinalar güzel bir şekilde anlatılmalıdır, hangi makinenin hangi yeteneğinin olduğunu müşteri bilmelidir ve buna göre kendi siparişlerini verirler.

Milka şirketine göreyse reklamlar satışları yükseltmektedir. Yabancı bir reklamı izlerken, örneğin, Azerbaycan'da, nüfusun birçok bölgesinin yerel bir kanal tarafından takip edilmediğini ve daha fazla yabancı kanal izlediğini görüyoruz. Dış kanallarda reklam vermek, pazarlamamızı yerel kanaldaki reklamlardan daha fazla etkiler. Örneğin, milka oreo'nun dış reklamını görürsek, Türkçe kanallarında yayınlandığını görürüz. Milka oreo pazarına yönelme eğiliminde zaten büyük bir artış olduğunu görüyoruz. Diğer bir deyişle, bu kanalda reklam daha popüler olduğunda, Azerbaycan pazarında bir ürün varsa ürünlerimiz daha çok satılma eğilimindedir. Örneğin, reklam ajansları veya SMM işletmeleri, süpermarketler ve reklam stratejileri arasında fark var. Burada yabancı stratejiler kullanmaya çalışıyoruz. Ancak yerel müşteriler veya yeni acenteler olsun, içimizde koydukları şartlarla karşı karşıya kalıyoruz ve bizim için herhangi bir

sorun yaratmıyoruz. Örneğin, bunu yapamayız ya da bu gibi bir şeyin bedeli, bütçemizi aşıyor, yaratıcı bir fikir kullanmak istiyoruz, bir boşluk var ve sonra dışarı çıkamayız. Hem bütçe hem de yerel reklam ajanslarından sorunlar yaşıyoruz.

Pepsi firmasına göreyse reklam sayesinde anında satış sonucu elde edilir. Satışımız yükselir, gelirimize katkıda bulunur ve markamız daha çok tanınır.

Adilon firmasının bu soruya bakış açısıysa şunlar olmuştur: Reklam stratejimiz, daha çok ana üretim kalemlerimizi, sürekliliği olan ürünlerimizi ön plana çıkartmak. Markamız bizim için çok önemli olmakla birlikte, diğer marka oluşmuş ürünleride, tabiki ticari kazanç olarak sunmak zorundayız ve sunuyoruz. Şuan ağırlıklı olarak internet, sosyal medya reklamlarını kullanıyoruz.

Embawood şirketine göreyse reklamlar müşteri çeker. Reklamlar sayesinde daha fazla gündemde kaldıklarını ve bu sayede de satışların sürekli olarak arttığını bildirmiştir.

Son olarak reklamda dikkat edilmesi gereken sorusuna cevaplar aşağıdaki gibi olmuştur. Koch-Metal firmasına göre reklamda en önemli olan şey güncellik, bizim olayımız reklamcılık değil, küçük çaplı tanıtım, fakat en önemli olan şey resimlerin ve videoların kalitesidir diye konuşmasını bitirmiştir.

Milka şirketine göreyse en uygun maliyetli reklamları, yani sosyal ağları kullanarak reklam veriyoruz. Daha sonra promosyon dergilerine, haftasonu indirimlerine, günlük etkinliklere veya haftalık dergilere katılıyoruz. Kısacası, sadece satılık reklamı değil, aynı zamanda markayı tanıtmak için bir resim oluşturmak için reklam vermeyiz. Yani bu reklamlar sayesinde daha çok kişiye ulaşmaya çalışıyoruz.

Pepsi firmasına göreyse tüm şirketlerdeki ilk sonuçtur ve reklamdan anında satış sonuçları bekliyorlar. Reklamlar ayrıca hatırlatma işlevleri için çeşitli yerlere ayrıldığını da bilir. Yani, ilk satışın sonuçlarını ararız, Avantaj bize ilk satışı verir, reklam yapmayız, örneğin, genellikle ekimde reklam yapmayız, çünkü boş bir aydır. TV'deki rakamlar rakibin bizden daha aktif olduğunu gösterir ve bu da satılık durumdur. Doğrudan satışları etkiler. Bununla birlikte, uzun vadede, pazarlama araştırması sonuçları, pazarın daha fazla kişi tarafından tüketildiği sürece, yani pazarlama araştırmasının uzun süredir reklam yayınlanmadığını, bunun da yıl üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir.

Adilon firmasına göre burada esas olan ürünün nihai tüketiciye ulaşmasıdır. Reklam, ticari veya başka şeyleri anlatabilmek, tanıtabilmek için günümüzde olmazsa olmazlardan birtanesidir. İşletmemize ait ürünleri pazarlayabilememiz için, özellikle marka ürünlerimizi pazarlayabilmek için, satıcılardan daha fazla, tüm insanlara iletebilmek için reklam olması gereken bir yöntemdir. Ürünü uzaktaki nihai tüketiciye ulaştırmak için reklam şarttır.

Embawood firmasıysa reklamlarda dikkat edilmesi gereken şeyin halkın bütçesine uygun olmasına dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Farklı brend markalar adı bulunan Embawood firması reklamı yapılan ürünün halkın bütçesine uygun olması gerektiğini bildirmiştir.

Sonuç Ve Öneriler

Sonuç olarak firmaların reklam için belirli bir bütçe ayırmadıkları kanısına gelinmiştir. Firmalar daha çok reklamlarını sosyal ağlardan yaptıklarını söylemişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden biri sosyal ağlarda reklamların daha düşük maliyetli olmasıdır. Ayrıca bazı firmalar için reklam yapmaktan daha önemli firmanın kendi sitelerini devamlı olarak güncel tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu yazının literatür taraması ve eleştirisine dayanarak, genel sonuç, uluslararası reklamcılık düşüncesinin en haklı okulu, yalnızca yerel farklılıkları tanımakla kalmayıp aynı zamanda bir dereceye kadar reklam standardizasyonu için de mümkün değil, aynı zamanda arzu edilen bir uzlaşma okulu olmasıdır. Standardizasyon ve adaptasyon arasındaki farkı sürekli bir azalma olarak görmek için, standardizasyonun tanımı sorunu, standardizasyon veya adaptasyon okullarının en uç versiyonlarını bile reddetmeyen durum perspektifini içerir. Ancak, uzlaşma okulu ve süreklilik perspektifi uygulayıcılar için çok az kullanışlıdır. Uygulayıcılar, kendi şirketleri için süreklilik üzerindeki pozisyonu hangi faktörlerin belirlediğini ve kendi sektörlerinde standardizasyon derecesinin arttığını veya azaldığını mı bilmek istiyorlar. Ne yazık ki, beklenmedik durum modelleri, hangi beklenmediklik değişkeninin standardizasyon sürecinin her bir unsurunu yönlendirdiğini ve her bir değişkenin sektör başına göreceli önemini belirlemediğini belirlemediğinden, bu soruları cevaplamak için çok karmaşık ve geneldir.

Bu çalışma, uluslararası reklamcılıkta standardizasyon araştırması ile ilgili bir dizi sorunlu alan tanımlamıştır:

- (1) Örnek seçimler, mülakatların hazırlanması ve arasındaki süre, analiz ve standardizasyon tanımının bulunmaması nedeniyle yetkililerin cevaplarının karşılaştırılmasındaki zorluklar.
- (2) Farklı reklam stratejilerinin nicel finansal etkisinin olmaması.

Kaynakça

- BELCH, G.E., BELCH, M.A. (2004). Advertising and Promotion –An Integrated Marketing Communications Perspective. (6th ed.). New York: McGraw-Hill.
- ELDEN Müge, Özkan ULUKÖK, Sinem YEYGEL,(2005), “Şimdi Reklamlar”, Sena Ofset, İstanbul.
- DOYLE Peter, (2004), “Değer Temelli Pazarlama” Çeviren: Yrd.Doç.Dr. Gül-fidan Barış, Kapital Medya Hizmetleri A.Ş., Yayıncılık Matbaası, İstanbul
- İLGÜNER Muhterem,(2006), Türkiye’de Marka Yaratma ve Yaş atmanın Altın Kuralları, Rota Yayın Yapım, Mavi Ofset, 2. baskı, İstanbul
- KHAN Betül,(2002), “Yaratıcılık Ölçülebilir mi?”, Mediacat Aylık Pazarlama İletişimi Dergisi, Ağustos 2002, İstanbul
- MORGAN Adam,(1999), Büyük Balığı Yutmak, Meydan Okuyan Markaların Lider Markalarla Rekabet Etme Yolları, Çeviren: Muhsin Karaş, Mediacat Kitapları, Pelin Ofset, Ankara
- OKAY Ayla, (2002), Kurum Kimliği, Mediacat Kitapları, Kapital Medya,3.baskı, Esen Ofset, İstanbul
- EKBEROV, Ş., & MEMMEDOVA, M. (2018). Reklamlarda ünlü kullanmanın tüketici davranışlarına etkilerine yönelik bir araştırma-bakü örneği. Celal Bayar University Journal of Social Sciences/Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(2).
- TOLUNGÜÇ Ahmet, (2000), Turizmde Tanıtım ve Reklam, Mediacat Kitapları, Pelin Ofset, Ankara
- UZTUĞ Ferruh,(2003), Markanın Kadar Konuş, Marka İletişimi Stratejileri, Mediacat Kitapları, Şefik Matbaası, 2. basım, İstanbul
- Yaylacı, G. Ö. (1999). Reklamda Stratejilerle Yönetim, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım. İstanbul

Kirgizistan Petroglifleri

Sibel GÖZEL

*Kirgizistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.gozel1990@gmail.com*

Özet

Tarih arařtırmalarında yazılı kaynaklar dıřında kalan arkeolojik kaynaklar oldukça önemlidir. Bu kaynaklardan kaya resimleri yazılı kaynaklarda olmayan boşlukları doldurmak açısından oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Kaya resimleri insanların; hayat tarzı, kültürü ve inançları hakkında bilgi veren eserlerdir. Bununla birlikte kaya resimlerini anlamlandırmak oldukça zordur. Bu resimleri yorumlamak için bunların hangi döneme veya kültüre ait olduđu tespit edilmelidir. Biz bu çalışmamızda Kirgizistan kaya resimlerini inceleyeceğiz. Kirgizistan’da farklı dönemlere ait kaya resimleri bulunmaktadır. Bu kaya resimleri avcılık, dini inançlar, kültür, savaş gibi konularla ilgisahneler yansıtılmaktadır. Bazı kaya resimlerinin yanındaki yazıtlar ise bize bu resimlerle ilgili bilgiler vermektedir. Biz bu çalışmamızda Kirgizistan’ın farklı bölgelerindeki kaya resimleri hakkında genel bilgi vererek onları yorumlamaya çalışacağız.

Petroglifler Orta Asya’da yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Petrogliflerin yoğun olarak bulunduđu ülkelerden biri de Kirgizistan’dır. Kirgizistan’daki petroglifler sayesinde geçmişten gelen bilgilere ulaşmaktayız. Her çizimde farklı bir temaya değinmiştir. En çok çizim Saymalı-Taş’ta yer alır. Burada on binden fazla kaya üzerine yüz binden fazla çizim bulunmaktadır. Petrogliflerde avcılık, savaş, dans, dini ritüelvb. sahneler tasvir edilmiştir. Kirgizistan’da kaya resimleri dışında runik yazıda keşfedilmiştir. Kaya resimleri geçmişimizin çizime dönüřtürülmüş tarihidir

Anahtar Kelimeler; Orta Asya, Kirgizistan, Petroglif, Saymalı-Taş Petroglifleri, Mitoloji

Liderliğin Karanlık Yüzü Ve Çalışanlar Üzerindeki Olumsuz Etkileri

*Soner TÜLEMEZ
Kocaeli Üniversitesi
mimhalis@gmail.com*

Özet

Bu çalışmanın amacı, iş yerinde liderliğin karanlık yüzünü oluşturan olumsuz lider davranışlarının çalışanlar üzerinde olumsuz etkilerinin olup olmadığını açığa çıkarmaktır. Bu bağlamda, Kocaeli ve İstanbul’da çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren 186 çalışana bağlı buldukları yöneticilerin sergilediği olumsuz davranışları ve yöneticilerinin olumsuz davranışlarından hareketle çalışanlar üzerindeki etkilerini ölçmek amacıyla anket yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada, olumsuz lider davranışları; dengesiz ruh hali, olumsuz ruh halini iş ortamına egemen kılma, aşırı şüphecilik, kendini beğenmişlik, dalkavukluk, çıkarıcılık, adam kayırma, değişime kapalılık, bezdiricilik, zorbalık temalarıyla; karanlık lider davranışlarının çalışanlar üzerindeki etkileri ise psikolojik ve fizyolojik etkiler temalarıyla açıklanmıştır. Araştırma sonucunda; olumsuz lider davranışlarının çalışanların üzerinde çeşitli olumsuz psikolojik ve fizyolojik etkileri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışanların demografik özellikleri (yaş, cinsiyet, eğitim, medeni durum, mevcut işte çalışma süresi, mevcut yönetici ile çalışma süresi, yöneticinin cinsiyeti) bakımından olumsuz lider davranışları algılarında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı incelenmiş ve kadın çalışanların erkek çalışanlardan daha fazla olumsuz lider davranışlarına maruz kaldığı tespit edilmiştir. Son olarak, araştırma bulguları yönetim ve organizasyon literatürü ve uygulayıcılar açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Liderlik, liderliğin karanlık yüzü, çalışanlar, psikolojik etkiler, fizyolojik etkiler

Azerbaycan’da Sigorta Sektörünün Gelişimi Ve Ekonomik Büyüme Etkisi

Şebnem AHMETZADE

Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

ahmetzade2016@gmail.com

Özet

Sigorta kişilerin varlıkları, hayatı, sağlığı, sivil sorumluluğu, ayrıca mevzuatta yasaklanmamış bir etkinliği de dahil olmak üzere ticari faaliyetleri ile ilgili olan mülkiyet çıkarlarının korunması alanında riskin aktarımını veya bölüştürülmesine dayalı ilişkiler sistemidir. Sigorta ekonomik anlayış olmakla birlikte ekonomik faaliyet alanlarının ve toplumun gelişmesinde önemli rol oynamaktadır.

Günümüzde sigorta her türlü ticaret, sanayi ve sosyal kesimin önemli bir kısmı ile bağlantılıdır. Sigorta, güvenlik nitelikleri ile birlikte, aynı zamanda bir güven unsurundan oluşur. Ek olarak Ekonomik faaliyetler için fon yaratıcısı, sermaye birikiminin sağlanması, refahın iyileştirilmesi için bir kriter haline gelmiştir. Bu nedenle sigorta, Gelişmiş ülkeler karşılaştığı en önemli faaliyetlerden biridir. Başka bir deyişle, sigorta faaliyetleri ile ekonomik aktiviteler arasında güçlü bir ilişki vardır. Sosyal yardımların yanı sıra ekonomik yardımlar ve emeklilik fonları, bu endüstri için önemlidir. Sigorta sektörünün GSYH içindeki payı diğer gelişmiş ülkelere göre daha yüksektir. Ülkenin gelişmişlik düzeyi sigorta sektörünün büyüklüğüdür. Bunda Makalede, sigortanın teorik temelleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sigorta türleri, Azerbaycan sigorta piyasasının karşılaştırmalı analizi yapılır. Makale Azerbaycan'ın sigorta piyasası gelişme halindedir. Mevcut yasada olduğu gibi normatif yasal bu faaliyet alanını düzenlemeye dayanmaktadır. Bu nedenle sigorta endüstrisini ayrı bir endüstri olarak analiz etmeye ihtiyaç vardır. Çalışmada GSYİH ve Sigorta gelirlerinin arasındaki ilişkilerin tespiti korelasyon ve regresyon modeli ile analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sigorta, Gelişim, Analiz, Sigorta endüstrisi, Güven.

Lüks Marka Tüketiminde Cinsiyet Faktörü (Cep Telefonu Sektörü): Azerbaycan Örneği

*Yunis MEMMEDRZAYEV
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
yunis.mmr@gmail.com*

Özet

Genel olarak firmalar, yeni bir ürün üretiminden önce pazarı araştırır ve elde ettiği sonuçları dikkate alarak ürünü piyasaya dahil eder. Pazar araştırmasının en önemli aşamalarından biri de pazar segmentasyonudur. Lüks bir marka üreten bir firma için pazar segmentasyonu çok önemli bir yer kaplar. Pazar segmentasyonunun en önde faktörlerinden biri cinsiyet faktörüdür. Araştırmamı yaptığım bu çalışma Azerbaycanda ister yerel, isterse de yabancı firmaların piyasaya lüks bir ürün çıkarmasında nelere dikkat edeceğini belirlemesi yolunda önemli bir çalışma olacağına eminim. Esasan de, Azerbaycanda az sayıda yerel lüks ürün üreten firmalar olduğunu göz önüne alarak, bu firmaların yabancı firmalarla rekabet edebilmesi ve varlığını koruyabilmesi için bu tezden yararlanabileceği sonucuna varılabilir.

Modern devrimizde artık satın alınan ürünler yalnız ihtiyaçları karşılamak için değil, hem hedonik tüketim, hem de gösteriş için de elde edilmektedir. Araştırma boyunca da modern devr için pazarlama sektörünün nasıl değiştiğini, kadın ve erkek tüketicilerin karar vermesi zamanı farklılıkları dikkate alınmıştır.

Bu çalışmada, tüketicinin lüks değere yönelik algısını cinsiyet faktörüne göre belirlemek ve cinsiyetin bu algı üzerinde bir etkisi olup olmadığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çerçevede, Azerbaycan tüketicilerini büyük ölçüde temsil edebilecek Bakü şehri bu çalışmanın evreni olarak seçilmiştir ve 18 yaş ve 18 yaşdan büyük insanlar cinsiyet filtresi kullanılarak denek olarak seçilmiştir ve analiz edilerek bazı öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Marka Tüketimi, Lüks markalar, Cinsiyet faktörü, Algılanan değer

Giriş

“Lüks” kavramı birçok araştırmacı tarafından yıllar boyunca. Örneğin, Heine (2010), lüks markaları “tüketicilerin zihninde yüksek fiyat, kalite, estetik, nadirlik, fazlalık ve yüksek derecede işlevsel olmayan ilişkilendirme ile ilgili dernekler içeren görüntüler” olarak tanımlar. Gereklik değildir ve sadece az sayıda kişiye sunulmaktadır. Bu nedenle, bu ürünlerin nadirliği ve kullanılabilirliği tüketicilere özeldir. Shukla (2010), tüketicilerin tercihini lüks hale getirmekte ve insanların kendilerini nasıl taşıdıklarını ve kendilerini başkalarının istekleri kadar yerine getirdikleri şeklinde tanımlayarak, bunu bir zihin durumu olarak dile getirmektedir. Lüks perspektifi, esas olarak kişinin kendisinin ve toplumla olan bağlantısına odaklanır. Birinin lüks tüketiminin doğrudan sosyal motiflerle bağlantılı olduğuna inanıyor. Bazıları da lüksü, yoksulların sahip olamayacağı yüksek fiyatlı ürünler olarak görebilir.

Daha yüksek fiyatlı ürünler sağlayabilen belirli bir sosyal sınıfa mensup olma hissi, topluma, yoksul sınıfa ait olmadıklarını kanıtlayan tüketiciler için lüks ve heyecan verici lüksler elde etmeyi sağlar. Medeniyetin başlangıcında, sosyal sınıflar arasındaki fark, daha yüksek seçkin sınıfların lüks öğeler aldığını ve yoksulların yapamayacağını açıkça ortaya koydu. Kapferer (1997) “lüksün egemen sınıfların eki olduğunu”, lüks olmayan maddelerin de faydacı olduğunu ve alt sınıfları sembolize ettiğini belirtmiştir. Ancak, günümüz dünyasında, bu görüş, araştırmacılar ve pazarlamacılar tüketici davranışlarını gittikçe daha fazla inceledikçe ve lüks tüketimi etkileyen altta yatan faktörleri keşfederken değişmektedir. Lüks pazar, farklılaşmaya başlayan ve müşteri tabanı daha düşük sosyal sınıflara dönüştüğü için lüks kavramı belirsizleşti.

Literatürde var olan geniş çalışmalara göre, tüketici satın alma davranışları durumsal, finansal, toplumsal, kişisel, duygusal, psikolojik, çevresel ve kültürel faktörler de dahil olmak üzere birçok faktörden etkilenmiştir. Her tüketici, bir ürünü satın alırken aynı bilişsel karar süreçlerinden geçse de, kişinin kendisini etkileyen dış faktörler satın alma kararını en fazla etkilemektedir. Mevcut araştırmalar, satın alma kararlarının farklı insanlar arasında değiştiğini, çünkü bunların farklı tüketici davranışsal faktörlerinden etkilendiğini göstermektedir; Bu nedenle işletmeler, pazarlama çabalarını hedef grup satın alma davranışlarına göre sürekli geliştirmeye çalışmaktadır. İşletmeler için sürekli bir zorluktur çünkü eğilimler her zaman değişir ve tüketici davranışları buna göre değişir. Günümüz dünyasında, tüketicilere ürün satın alırken aralarından seçim yapabileceği çok sayıda marka seçeneği sunulmaktadır. Bir marka ürünü seçmek söz konusu olduğunda, tüketici satın alma davranışları ve kararları durumsal, ekonomik, toplumsal, politik, kişisel ve kişilerarası faktörler dahil olmak üzere birçok faktörden etkilenir. Çoğu insan için, düşük finansal kapasite, bireyi düşük maliyetli marka ürünü satın alma kararına iter. Bununla birlikte, bazıları için, fiyat etiketi ne olursa olsun, daha yüksek fiyatlı marka ürünlerin satın alınması ve sahip olması her zaman daha çekici ve caziptir. Bu ürünler genellikle, düşük kaliteli ürünler ile aynı geleneksel ekonomik karar verme bilgeliğine uymadıkları için aynı nedenlerle satın alınmazlar (Rhee, 2012). Bu lüks mallar satın alınır, çünkü genellikle birey için psikolojik bir değeri vardır. Hennigs, Wiedmann ve Siebels (2007), tüketicilerin lüks algılarını tüketimlerini ölçerek tüketici davranışlarını açıklarken, zübbelik, dikkat çekici, hedonistik ve mükemmeliyetçi motifler gibi kişisel yönlerin dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.

Satın alınan lüks ürün, hem bireysel hem de referans grupları için bir değeri temsil eder. Çünkü lüks, çeşitli fiziksel ve psikolojik değerleri içeren en yüksek prestijli marka ve ürünler seviyesi olarak kabul edilir (Wiedmann, 2007). Alışverişe dair modern düşünceler lüks satın almayı aynı zamanda duygusal ve psikolojik bir ihtiyaç ifade etmek, kendi kişisel imajlarını inşa etmek ve kendi kendine kavram inşa etmek olarak tanımlamaktadır; tüketiciler içsel olarak motive etmek

ve psikolojik ihtiyaçları karşılamak ve kendilerini ödüllendirmek için lüks ürünler satın almaktadırlar (Tatt, 2010). Bu psikolojik ihtiyaç, kişinin özgüven seviyesini tanımlayabilen referans grupları tarafından saygı gösterilmesi içindir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin de açıkladığı gibi, insanlar genellikle tanıma kazanmak ve başkaları tarafından saygı gösterilmesi ihtiyacını karşılamak için faaliyetlerde bulunurlar. Tüketicilerin özgüven düzeyi, lüks tüketimin popülerliğini neden koruduğunun büyük bir ölçüde açıklayabilir.

Özellikle lüks perakende sektöründe, firmaların hedefleme stratejilerini belirlemede bir değişiklik olduğu görülmektedir. Yatırım bankası HSBC tarafından hazırlanan araştırma raporuna göre hedef kitle, belirli bir yaşam ve gelir elde etmiş olan yaşlılar ve şu anda lüks pazar büyümesinin anahtarı olan genç erkekler lüks mallar alabilmektedir (Stock, 2014). Buna ek olarak, bu tüketicilerin cinsiyeti çoğunlukla kadın grupları olarak kullanılmıştır. Araştırma, lüks pazarın demografik özelliklerinin, şehirlerde yaşayan ve 20 ile 30 yaş arasında düşük gelirli erkekler için değiştiğini ve ilginç bir şekilde lüks eşyaların mülkiyetini sürdürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca, raporda pek çok lüks şirketin büyük yatırımlar yaparak ve agresif reklamcılıkla bu erkek müşterileri çekmenin yollarını bulmaya çalıştıklarına işaret ediyor. Örneğin, kadınlar için cazip bir lüks marka olduğu söylenen Koç, satışlarını 2010 yılında 100 milyon dolardan 2014 yılında 700 milyon dolara çıkardı (Stock, 2014). İlginç olarak, tüketici davranışlarındaki bu değişimin arkasındaki mantık, daha önce de belirtildiği gibi, geleneksel karar verme bilgisine dayanmayan faktörler ile açıklanabilir (Rhee, 2012). Bu genç erkekler psikolojik ve sosyal eğilimler tarafından yönlendirilmekte ve sosyal statülerini daha önce hayatlarında sergilemeyi tercih ederken, daha yüksek gelir düzeyine sahip olan daha yaşlı tüketicilerin daha azını kanıtlamakta ve kendilerini başkalarını etkilemekten ziyade kendileri satın alma eğiliminde olacaktır.

Sonuç olarak, “**dikkat çekme tüketimi**” ve lüks tüketim arasında bir fark vardır. “**Dikkat çekme tüketimi**” ekonomik gücü göstermek için para harcamaya daha bağlı olsa da, lüks tüketim, ürünün kalitesi veya istisnasının tercih edilmesi gibi farklı nedenlerle yapılabilir.

Yöntem

Uzun araştırma ve gözlemler sonucu 3 hipotez ireli sürülmüştür:

- Kadınlar lüks markalara karşı erkeklerden daha olumlu bir tutuma sahiptir.
- Kadınlar lüks markaların fiyatlarına karşı erkeklerden daha olumlu bir tutuma sahiptir.
- Erkekler lüks marka sadakati bakımından kadınlardan daha olumlu bir tutuma sahiptir.

Araştırmanın daha emin bir şekilde yapılması için bilgi açısından daha hakim olduğumuz ve daha erişilebilir olduğu için Azerbaycan üzerinde yapılması uygun görülmüştür. Kendi gözlemlerimle ve araştırdığım teorik bilgilerle lüks markaların daha sık bir şekilde şehir merkezlerine yakın yerlerde yerleşmesi ana kütlenin Azerbaycanın başkenti olan Baküden seçilmesini zorunlu kıldığı ortaya çıkmıştır. Ana kütleye ulaşmanın en uygun yolunun ise anket metodu olduğuna karar verilmiştir. Anket metodu aracılığıyla sorguda 699 kişi iştirak etmiştir. Sorgudaki insanların 251-i erkek ve 448-i kadından oluşmaktadır. Anket metodunun insanlara daha rahat bir şekilde erişebilmesi için online anket hazırlanmış ve sosyal medianın aracılığıyla iletilmiştir.

Araştırma kısmında derin araştırmalar ve kendime has gözlemlerimin tecrübesinin ürünü olan hipotezler anket sorularıyla test edilmektedir. Anket 25 sorudan oluşmaktadır.

Anket Sphinx Declic 2 sitesi vasıtasıyla hazırlanarak onlayn bir şekilde insanlara sunulmuştur.

Analiz

Anket vasıtasıyla toplanılan verilerin analizi SPSS v16 programı ve anketi hazırlayarak insanlarla paylaşmamda yardımcı olan Sphinx Declic 2 sitesi vasıtasıyla yapılmış, verilerin gözlemlenmesi ve analiz edilmesini daha kolay bir hale getirmek için 17 tablo kullanılmıştır.

Anketde yer alan insanların tercih ettikleri cep telefonu markaları hem sayı olarak, hem de faiz oranı olarak cinsiyet faktörü bakımından dağılımı aşağıdaki cetveller üze gösterilmiştir:

Tablo 1: İnsanların (kadın ve erkek) tükettikleri cep telefonu markaları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Samsung	155	34,6%		85	33,9%		240	32,5%
Apple	<u>174</u>	<u>38,8%</u>	+ VS	<u>62</u>	<u>24,7%</u>	- VS	236	31,9%
Sony	12	2,7%		3	1,2%		15	2%
HTC	13	2,9%		5	2%		18	2,4%
Nokia	3	0,7%	- LS	5	2%	+ LS	8	1,1%
Xiaomi	<u>74</u>	<u>16,5%</u>	- VS	<u>85</u>	<u>33,9%</u>	+ VS	159	21,5%
Huawei	<u>8</u>	<u>1,8%</u>	- S	<u>12</u>	<u>4,8%</u>	+ S	20	2,7%
Meizu	1	0,2%		1	0,4%		2	0,3%
OnePlus	2	0,4%		1	0,4%		3	0,4%
Lenovo	6	1,3%		3	1,2%		9	1,2%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Honor	3	0,7%		3	1,2%		6	0,8%
Diğer	12	2,7%		11	4,4%		23	3,1%
Toplam	463	100%		276	100%		739	

Tablodan da görüldüğü üzere, insanların büyük çoğunluğunun tercih ettiği markalar “Samsung”, “Apple” ve “Xiaomi”-dir. Bu tercihleri cinsiyetler üzere ayıracak olursak, kadınların 38,8%-i Apple, 34,6%-i Samsung ve 16,5%-i ise Xiaomi markasını tercih ederken, erkeklerde bu tercihler 33,9% Samsung, aynı oranda, yani 33,9% Xiaomi ve 24,7% Apple-dir. Bu 3 büyük markanı diğer markaların tüketimiyle kıyasladığımız zaman çok büyük bir oranda uçurum farkı olduğunu net bir şekilde göre biliriz. Bu markalardan fiyat olarak en yüksek olan Apple firmasının kadınlar tarafından tercih edilmesi de benim açımdan hiç de tesadüfi değildir ve bu fiyat oranlarını da bir sonraki tablodan daha net bir şekilde gözlemleye bilmekteyiz.

Tablo 2: Kadın ve erkek tüketicilerin tercih ettikleri cep telefonu modellerinin fiyatları

Cep telefonu fiyatları (AZN)	Kadın	Erkek
950-e kadar	299	206
950-ə kadar (%)	66%	83%
950 ve üzeri	149	43
950 və üzeri (%)	34%	17%

Analizimizin bu kısmında, daha iyi analiz yapmamızı sağlamak için cep telefonları fiyatlarını 950 AZN-i standart bir çığta seçilerek ikiye bölünmüştür. 950 AZN-den daha pahalı ürünler pahalı ve 950 AZN-den ucuz ürünler ise uygun fiyatlı olarak nitelendirilmiştir. Tablodan da bariz bir şekilde anlaşılabileceği üzere ankete katılan kadınların 34%-i pahalı ürünleri tercih ederken, erkeklerde bu oran 17%-dir. Bu ise kadınların marka tercih ederken erkeklerden daha fazla oranda fiyata önem vermelerinin bir göstergesidir.

Tablo 3: Kadın ve Erkeklerin Markaya Önem Verme Oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	268	59,8%		141	56,2%		409	58,5%
Hayır	<u>77</u>	<u>17,2%</u>	- S	<u>62</u>	<u>24,7%</u>	+ S	139	19,9%
Farketmez	103	23%		48	19,1%		151	21,6%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tabloyu dikkatli bir şekilde analiz ettiğimiz zaman erkek ve kadınların markaya önem verme oranlarında çok az bir oranda kadınların daha yüksek bir tepki verdiğine şahit olsak da, ciddi bir farklılık olmadığını göre biliriz. Şöyle ki, kadınların 59,8%-i bu soruya olumlu bir yanıt verirken, erkeklerde bu oran 56,2%dir.

Tablo 4: Kadın ve Erkeklerin Marka Bağımlılığı

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	<u>273</u>	<u>60,9%</u>	+ VS	<u>126</u>	<u>50,2%</u>	- VS	399	57,1%
Hayır	<u>111</u>	<u>24,8%</u>	- VS	<u>90</u>	<u>35,9%</u>	+ VS	201	28,8%
Belki	64	14,3%		35	13,9%		99	14,2%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tabloya baktığımız zaman kadın tüketicilerin erkek tüketicilerle kıyasda markalarına daha bağımlı olduğunu gözlemleyebiliriz. Çünkü kadınlarda tercih zamanı mutlak bir marka seçim oranı 60,9%-ken, bu oran erkeklerde 50,2%-dir. Net bir şekilde mutlak bir seçim etmeme oranı kadınlarda 24,8%, erkeklerde ise 35,9%dir.

Tablo 5: Erkek ve kadınların sık-sık cep telefonu değiştirme oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	44	9,8%		26	10,4%		70	10%
Hayır	404	90,2%		225	89,6%		629	90%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tabloyu analiz ettiğimiz zaman erkek ve kadın tüketicilerin cep telefonlarını sık-sık değiştirme oranlarında ciddi bir fark olmadığı kanaatine varabiliriz. Şöyle ki, bu oran kadınlarda 9,8%-ken, erkeklerde 10,4%-dir. Kadınların 91,2%, erkeklerin ise 89,6%-i ise cep telefonlarını sık-sık değiştirmemektedir.

Tablo 6: Kadın ve erkeklerin yeni model cep telefonlarını izleme oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	<u>229</u>	<u>51,1%</u>	- S	<u>151</u>	<u>60,2%</u>	+ S	380	54,4%
Hayır	<u>219</u>	<u>48,9%</u>	+ S	<u>100</u>	<u>39,8%</u>	- S	319	45,6%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tabloya göz gezdirdiğimiz zaman 51,1% oranda kadın tüketiciler yeni cep telefon modellerini takip ettiğini, geri kalan 48,9 %-i ise takip etmediğini belirtti. Erkeklerde ise bu oranlar 60,2% ve 39,8%-dir. Sonuçlar erkeklerin daha çoğunluklu olarak yeni model cep telefonları takip ettiğini desteklemektedir. Bu ise erkeklere daha rasyonel karar vermekte yardımcı olmaktadır.

Tablo 7: Kadın ve erkeklerin kullanmakta oldukları cep telefonundan memnunken yeni bir cep telefonu alma oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Hayır	<u>368</u>	<u>82,1%</u>	- VS	<u>226</u>	<u>90%</u>	+ VS	594	85%
Evet	<u>80</u>	<u>17,9%</u>	+ VS	<u>25</u>	<u>10%</u>	- VS	105	15%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tablodan da göreceğimiz üzere, kadın tüketicilerin 17,9%-nin kullandıkları cep telefonundan memnunken yeni bir model alma isteği olduğu halde, buna karşın olarak erkeklerde bu oran 10%-dir. Bu ise kadınların erkeklerden az oranda olsa bile daha çok yeni model alma isteğinin olduğunun göstergesidir.

Tablo 8: Kadın ve erkeklerin cep telefonu almamışdan önce araştırma oranları

	Kadın		Erkek		Toplam	
	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.
Evet	396	88,4%	228	90,8%	624	89,3%
Hayır	52	11,6%	23	9,2%	75	10,7%
Toplam	448	100%	251	100%	699	

Bu Tabloda kadın ve erkek tüketicilerin cep telefonu almamışdan önce araştırma yapma oranları 2 farklı şema vasıtasıyla gösterilmiştir. Kadın ve erkek tüketiciler arasında bu mevzuda ciddi bir fark olmadığı gözlemlenmiştir. Şöyle ki, kadınlarda cep telefonu almazdan önce araştırma yapma oranı 88,4%-ken, erkeklerde bu oran 90,8%-dir.

Tablo 9: Kadın ve erkeklerin cep telefonu kullanım amaçları

	Kadın		Erkek		Toplam	
	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.
Arama ve mesajlaşma	378	84,4%	226	90%	604	26,4%
İnternet	424	94,6%	238	94,8%	662	28,9%
Kamera	377	84,2%	202	80,5%	579	25,3%
Oyun	273	60,9%	170	67,7%	443	19,4%
Toplam	1452	100%	836	100%	2288	

Yukarıdaki tablodan kadın ve erkek tüketicilerin cep telefonu kullanım amaçları arasında ciddi bir fark olmadığını göre biliriz. İlâveten, kullanım amaçlarının önemine göre sıralaması da aynıdır, sadece cevaplanma oranlarında ciddi olmasa da çok az oranda farklar vardır. Şöyle ki, kadın ve erkek tüketicilerin kullanım amaçları uygun olarak “İnternet”, “Arama ve mesajlaşma”, “Kamera” ve “Oyun”dur.

Tablo 10: Kadın ve erkeklerin tercih ettikleri cep telefonunda olmasını mutlak istediği özellikler

	Kadın		Erkek		Toplam	
	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.
Foto ve video çekim gücü	431	96,2%	227	90,4%	658	14%
Ram	356	79,5%	229	91,2%	585	12,5%
Hafıza tutumu	421	94%	241	96%	662	14,1%
Processor tezliyi	365	81,5%	231	92%	596	12,7%
Enerji tutumu	387	86,4%	236	94%	623	13,3%
Barmaq izi sensoru	336	75%	186	74,1%	522	11,1%
Yüz tanıma	318	71%	175	69,7%	493	10,5%
Ses gücü	360	80,4%	185	73,7%	545	11,6%
Toplam	2974	100%	1710	100%	4684	

Tablodan da görüldüğü üzere, kadın ve erkeklerin tercih ettikleri cep telefonunda olmasını mutlak istediği özellikler arasında bazı farklar vardır. Kadınların mutlak tercih ettiği özellikler en tercih edilenden başlayarak şöyledir: “Foto ve video çekim gücü”, “Hafıza tutumu”, “Enerji tutumu”, “Processor tezliyi”, “Ses gücü”, “Ram”, “Barmak izi sensoru” ve “Yüz tanıma”. Erkeklerde ise bu tercihler böyle sıralanmıştır: “Hafıza tutumu”, “Enerji tutumu”, “Processor tezliyi”, “Ram”, “Foto ve video çekim gücü”, “Barmak izi sensoru”, “Ses gücü” ve “Yüz tanıma”.

Tablo 11: Kadın ve erkeklerin cep telefonu seçerken çevresindeki insanlardan etkilenme oranları

	Kadın		Erkek		Toplam	
	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.	Freq.	% Obs.
Evet	255	56,9%	133	53%	388	55,5%
Hayır	193	43,1%	118	47%	311	44,5%
Toplam	448	100%	251	100%	699	

Bu tabloya dikkat ettiğimiz zaman kadın ve erkeklerin cep telefonu seçerken çevresindeki insanlardan etkilenme oranları arasında ciddi bir fark olmadığını göre biliriz. Şöyle ki, kadınlarda etkilenme oranı 56,9%-ken erkeklerde bu oran 53% teşkil etmektedir. Buna karşın, kadınların 43,1%-i, erkeklerin ise 47%-i etkilenmediğini iddia etmektedir.

Tablo 12: Kadın ve erkeklerin cep telefonu alırken yakınlarına danışma oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	<u>317</u>	<u>70,8%</u>	+ VS	<u>145</u>	<u>57,8%</u>	- VS	462	66,1%
Hayır	<u>131</u>	<u>29,2%</u>	- VS	<u>106</u>	<u>42,2%</u>	+ VS	237	33,9%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Tablonun yardımıyla kadınların cep telefonu satın alırken erkeklerle kıyasda daha çok yakınlarındaki insanlara danıştığını göre bileriz. Şöyle ki, kadınların yakınlarına danışma oranı 70,8%-ken, erkeklerde bu oran 57,8% teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, kadınlarda yakınlarla danışmama oranı 29,2%-ken, erkeklerde bu oran 42,2%-dir. Bu oranlar önceki analizlerdeki erkeklerin kadınlardan daha çok oranda internetle araştırma yaptığını bir daha destekliyor.

Tablo 13: Kadın ve erkeklerin cep telefonu tüketiminde önceliyi olan faktörler

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Fiyat	290	64,7%		185	73,7%		475	23,8%
Özellikleri	304	67,9%		185	73,7%		489	24,5%
Hafiflik	23	5,1%		15	6%		38	1,9%
Görünüş	209	46,7%		106	42,2%		315	15,8%
Markası	<u>196</u>	<u>43,8%</u>	+ VS	<u>77</u>	<u>30,7%</u>	- VS	273	13,7%
Tavsiye	32	7,1%	- LS	28	11,2%	+ LS	60	3%
Garantiya	45	10%	+ LS	15	6%	- LS	60	3%
Kullanım kolaylığı	164	36,6%		107	42,6%		271	13,6%
Diğer	9	2%		5	2%		14	0,7%
Toplam	1272	100%		723	100%		1995	

Yukarıdaki tabloda kadın ve erkeklerin önceliyi olan tercih faktörlerinin neredeyse aynı olduğunu göre biliriz. Şöyle ki, kadınların tercih ettiği özellikleri önceliklerine göre sıralayacak olursak: “Özellikler”, “Fiyat”, “Görünüş”, “Markası” ve “Kullanım kolaylığı” şeklindedir. Erkeklerde ise bu sıra: aynı oranda “Özellikler” ve “Fiyat”, “Kullanım kolaylığı”, “Görünüş” ve “Markası” şeklindedir. Her iki grupta “Özellikler” ve “Fiyat” ilk öncelik olduğu halde diğer özelliklerde durum farklıdır. Şöyle ki, kadınların 3-cü en önem verdiği özellik “Markası”-ken, erkeklerde bu “Kullanım kolaylığı”dır ve erkeklerde “Markası” önemliliğine göre 5-ci sıradadır. Bu aslında kadınların markaya daha bağımlı olduklarının bir göstergesidir diye biliriz.

Tablo 14: Kadın ve erkeklerin cep telefonu kampanyalarına dikkat etme ve takip etme oranları

	Kadın	Erkek	Toplam
--	-------	-------	--------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	<u>73</u>	<u>16,3%</u>	- VS	<u>62</u>	<u>24,7%</u>	+ VS	135	19,3%
Hayır	219	48,9%		110	43,8%		329	47,1%
Bazen	156	34,8%		79	31,5%		235	33,6%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Yukarıdaki tablodan da anlayabileceğimiz üzere, erkek tüketicilerin kadınlarla kıyasla cep telefonu kampanyalarını daha sıkı bir şekilde takip ettiklerini göre biliriz. Şöyle ki, kadınlarda bu oran 16,3% olduğu halde, erkeklerde bu 24,7%-dir. Bu sonuçlardan yola çıkarak, erkeklerin kadınlardan daha fazla bir şekilde fiyatların daha uygun olmasına özen gösterdiklerini söyleyebiliriz.

Tablo 15: Cep telefonu kampanyalarının kadın ve erkek üzerinde etki oranı

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	182	40,6%		92	36,7%		274	39,2%
Hayır	266	59,4%		159	63,3%		425	60,8%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Bu tabloyu analiz ettiğimiz zaman erkek ve kadın tüketiciler arasında izlediği cep telefon kampanyalarının üzerlerinde etki yaratması oranında ciddi bir şekilde farklılık görünmemektedir. Çünkü kadınlarda bu kampanyalardan etkilenme oranı 40,6%, erkeklerde ise bu oran 36,7%-dir. Erkekler cep telefonu kampanyalarını daha sıkı takip ettikleri halde daha az etkilenirken, kadınlarda ise tam tersi bir şekilde, yani erkeklerle kıyasla daha az takip etmelerine rağmen daha fazla etkilenmektedirler. Tabii ki, bu farklılıklar çok hafif bir orandadır.

Tablo 16: Kadın ve erkeklerin cep telefonu tercih ederken başka markalarla karşılaştırma oranları

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Hayır	<u>287</u>	<u>64,1%</u>	+ S	<u>141</u>	<u>56,2%</u>	- S	428	61,2%
Evet	<u>161</u>	<u>35,9%</u>	- S	<u>110</u>	<u>43,8%</u>	+ S	271	38,8%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Yukarıdaki statistik verileri gözden geçirdiğimiz zaman, kadınların erkeklerle kıyasla cep telefonu satın alırken daha az oranda başka markalarla karşılaştırma yaptığını göre biliriz. Şöyle ki, Kadın tüketicilerin 35,9% karşılaştırma yaptığı halde, erkeklerde bu oran 43,8% teşkil etmektedir. Bu sonuçlardan yola çıkarak kadınların tercih ettiği markalara karşı daha sadakatli olduğu kanaatine vara biliriz.

Tablo 17: Kadın ve erkeklerin cep telefonları markalarının toplumda statü ve prestij sembolü olduğunu kabul etme oranı

	Kadın			Erkek			Toplam	
	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.	Deviation	Freq.	% Obs.
Evet	<u>103</u>	<u>23%</u>	- S	<u>76</u>	<u>30.3%</u>	+ S	179	25,6%
Hayır	173	38,6%		91	36,3%		264	37,8%
Bazen	126	28,1%		60	23,9%		186	26,6%
Fikrim yok	46	10,3%		24	9,6%		70	10%
Toplam	448	100%		251	100%		699	

Son tablomuza dikkat ettiğimiz zaman, kadınların 23%-i cep telefonları markalarının toplumda statü ve prestij sembolü olduğunu kabul ederken, erkeklerin ise bu konuda 30,3%-lik bir tutuma sahip olduklarını göre biliriz. Buna karşın, bu hipotezi kabul etmeyen kadınlar 38,6%, erkekler ise 36,3%-lik bir oran teşkil etmektedir.

Sonuç Ve Teklifler

Araştırmamızın hipotez geliştirme kısmında yapmış olduğum geniş araştırmalar ve şimdiye kadarki gözlemlerimin karşılaştırılması nihayetinde 3 hipotez ortaya çıkarmıştım:

- Kadınlar lüks markalara karşı erkeklerden daha olumlu bir tutuma sahiptir.
- Kadınlar lüks markaların fiyatlarına karşı erkeklerden daha olumlu bir tutuma sahiptir.
- Erkekler lüks marka sadakati bakımından kadınlardan daha olumlu bir tutuma sahiptir.

Elde ettiğimiz verilerin analizi sonucunda bu hipotezlerin doğruluğunu gözlemleye biliriz. İlk hipotezimizden yola çıkarsak, bu hipotezi destekleyen istatistikleri göre biliriz. Bu hipotezi destekleyen 3 esas tablo dikkat çekiyor.

1. Tablo 3-de kadınların erkeklerden daha fazla oranda markaya önem verdiğini görüyoruz. Bu tabloda farketmez seçeneği olduğu halde markaya önem vermeyenlerin sayında da farklılık vardır. Erkekler kadınlarla kıyasda daha fazla oranda markaya önem vermediklerini söylemektedir.
2. Tablo 7-de kadınların erkeklerle kıyasda daha fazla bir oranda kullanmakta oldukları cep telefonlarından memnunken yeni bir model cep telefonu aldıkları görülmektedir. Bu ise kadınların lüks markalara daha düşkün olmasının bir göstergesi olduğunu söyleye biliriz.
3. Tablo 11-de kadınların erkeklerle kıyasda cep telefonu alırken çevresindeki insanlardan daha çok etki gördüklerini göre biliriz. Bu ise kadınlarda ait oldukları toplumda insanlar

tarafından saygı görme isteğinin daha çok olduğunu ve bu sebepten lüks markalara daha çox yöneleceklerini göstermektedir.

İkinci hipoteze bakacak olursak, bu hipotezi destekleyen en önemli tablo 2-ci tablodur. Bu hipotezin en iyi destekçisidir diye biliriz. Çünkü araştırma zamanı kadınların erkeklerden 2 defa çok oranda pahalı lüks marka ürünler satın aldığını görmekteyiz.

Üçüncü hipotezimizde ise erkeklerin lüks marka sadakati bakımından kadınlardan daha olumlu bir tutuma sahip olduğunu iddia etmişdik. Fakat toplanılan veriler sonucu bu hipotezin yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hipotezin yanlış olduğunu gösteren 2 esas tablo vardır:

1. Tablo 4-de kadınların marka bağımlılığının erkeklerden 10,7% daha çok olduğu gözlemlenmiştir.
2. Tablo 16 ise kadın ve erkeklerin cep telefonu tercihi ederken başka markalarla karşılaştırdıkları sorusunun verilerinden oluşmaktadır. Verilere göre kadınlar erkeklerden daha az bir oranda karşılaştırma yaparlar. Bu ise kadınların markalarına daha sadık olduklarının bir göstergesidir.

Tüm bu sonuçların ışığında teklifler sunacak olursak:

- Kadınlar yüksek fiyatlı ürünlere erkeklerden daha çok eğimli olduğu için lüks markalar erkek ve kadınları dikkate alarak 2 farklı ürün satışa sundukları zaman kadınlar için olan modele küçük farklılıklar katarak daha pahalı bir fiyat belirleyebilirler.
- Kadınların marka bağımlılığının daha fazla olduğunu göz önüne alarak markanın kötü bir imaj sergilemesinin karşısı alınmalı ve dikkatli davranılmalıdır.
- Kadınların yeni model cep telefonlarını takip ettiğini dikkate alırsak, kadınların dikkatini çekecek sokak reklamlarının, billboardların ve d. gibi pazarlama stratejilerinin etkili olacağı söylenebilir.
- Kadınların erkeklerle oranda cep telefonlarından memnunken yeni cep telefonu alma isteğinin daha fazla olmasından yola çıkarsak, yeni model telefonların pazarlama stratejisinde eski markalarla kıyaslama yapılması kadınlar açısından etkili olabilir.
- İnsanların yarıdan daha çokunun çevresindeki insanlardan etkilenmesi yüze çıkmaktadır. Bu yüzden lüks markalar insanlar arasında kötü imaj yaymamakta dikkatli olmalı ve mümkün olduğu kadar sosyal sorumluluk projelerinde yer almalı.

Kaynaklar

- Chevalier, Mazzalovo, G. (2012). “Luxury Brand Management: A World of Privilege”. Solaris South Tower, Singapore: “John Wiley & Sons”. S:120-122.
- Heine, K. (2012). “The Concept of Luxury”. Berlin, Germany: “Technische Universität Berlin”. S:41-67.
- Kapferer, J.N. Bastien, V. (2009). “The Luxury Strategy: Break the Rules”. London, United Kingdom: “Kogan Page Limited”. S:73-82, 319.
- Keller, K.L. (2009), “Building Strong Brands in a Modern Marketing Communications Environment,” “Journal of Marketing Communications”. S:292.
- Kotler, P. Armstrong, G. (2009). “Principles of Marketing. Pearson Education”. New Jersey. “Thirteenth Edition”. S:160-179.
- Khan, M. (2006). “Consumer Behaviour and Advertising Management”. “New Age International”. S:18-58, 164-169.
- QULIYEV, O. (2012). AZERBAIJAN’DA GÖSTERİŞ TÜKETİMİ. Turk Dunyasi Arastirmalari, (198).
- Quliyev, O. (2017). Gösteriş tüketimine tarihsel bir bakış. TURAN-SAM, 9(34), 318-320.
- Quliyev, O., & Aliyev, Y. (2016). AZERBAIJAN TÜKETİCİSİNİN TÜKETİM TARZLARI/THE PURCHASE STYLES OF AZERBAIJAN CONSUMERS'. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 8(30), 264.
- Solomon, M. (2004). “Consumer behavior”. “Sixth edition. Prentice Hall”. S:122, 297-312.
- Wiedmann, K.P. Hennigs, N. Schmidt, S. Wüestefeld, T. (2011). “The importance of brand heritage as a key performance driver in marketing management”. “Journal of Brand Management”. S:182–194.
- Wiedmann, K.P. Hennigs, N. Siebels, A. (2007). “Value-based segmentation of luxury consumption behavior”. “Psychology and Marketing”. S:625–651.

Необходимость Совершенствования Таможенной Политики Азербайджана В Системе Международной Экономической Интеграции

Абдулла АБДУЛЛАЕВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

a.abdullayev1321@gmail.com

Аннотаци

В статье рассматривается текущее состояние таможенной политики Азербайджанской Республики, причины и способы ее улучшения с целью усилить уровень интеграционных отношений. В статье проводится анализ текущих торговых отношений Азербайджана, торговые и таможенные соглашения, в которых участвует Азербайджан, некоторые статистические показатели торговли и приводятся рекомендации для улучшения и усиления интеграционных отношений. Таможенные союзы являясь переходным этапом в становлении экономического и валютного союза, играют важную роль в их становлении. Интеграция же в свою очередь, предоставляет странам возможность развивать таможенные и валютные отношения, объединяясь в интеграционные группировки. Любая интеграция, проходит через «знакомство» стран в таможенном союзе, и может достигнуть пика интеграции (политический союз). Однако, учитывая сложность взаимоотношений, и «стоимость» участия в союзах высокого уровня интеграции, а также их несовершенство, странам участникам нелегко дается полный отказ от интеграции, в особенности от участия в таможенных союзах и соглашениях. В данной статье ключевой проблемой является необходимость совершенствования таможенной политики Азербайджанской Республики. Ее улучшение, унификация, максимальное использование выгоды от географического положения страны, а также усиление интеграционных процессов со странами соседями являются залогом ведения успешной торговли со странами ближнего зарубежья. Для анализа состояния торговых отношений Азербайджанской Республики приводятся статистические данные с сайта Государственного Таможенного Комитета, также проводится анализ степени участия Азербайджанской Республики в региональной таможенной интеграции на основе данных Государственного Таможенного Комитета, а также в конце статьи даются конкретные предложения для совершенствования экспортной конкурентноспособности страны и степени участия в региональной экономической интеграции.

Ключевые слова: Таможенное Дело, Торговля, Азербайджан, Государственный Таможенный Комитет

Введение

Международная экономическая интеграция представляет собой, процесс хозяйственного и политического объединения стран на основе развития глубоких устойчивых взаимосвязей и разделения труда между национальными хозяйствами, взаимодействия их экономик на различных уровнях и в различных формах. В мировой экономике как отдельную важную составляющую выделяют региональную экономическую интеграцию. Она протекает в основном в тех странах, которые объединены географическим расположением.

На микроуровне этот процесс идет через взаимодействие отдельных фирм близлежащих стран на основе формирования разнообразных экономических отношений между ними, в том числе создания филиалов за границей. На межгосударственном уровне интеграция происходит на основе формирования экономических объединений государств и согласования национальных политик.

Методы

При исследовании использовались такие методы, как: анализ, дедукция логическое выведение частных положений из общей мысли, индукция рассуждение в направлении от частных фактов и положений к общим выводам, табличные методы исследования, системный анализ оценка объекта как системы с учетом факторов.

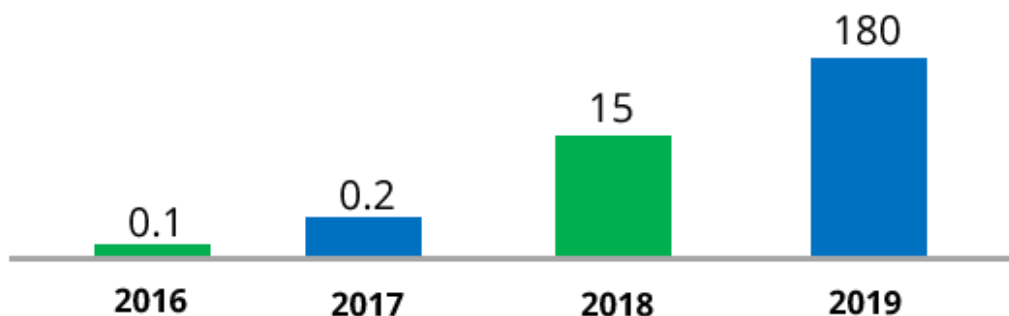
Анализ

К одним из главных таможенных соглашений можно отнести китайскую инициативу "Один пояс, один путь", которая направлена на восстановление Великого Шелкового Пути, который когда-то пролегал по территории Азербайджанской Республики. Инициатива "Один пояс, один путь", предложенная главой Китая Си Цзиньпином в 2013 году, предоставит огромные возможности для сближения Китая и Азербайджана. Азербайджан создал транспортную сеть, включающую морские порты, аэропорты, железные дороги и сухопутные дороги, заметил заводелом. Он также напомнил, что за последние годы было проложено 15 тысяч километров сухопутных дорог, а также создан один из крупнейших морских портов на Каспии.

Также Азербайджан активно участвует в развитии Транскаспийского транспортного коридора. «Международная ассоциация «ТМТМ» – это организация, объединяющая и представляющая на сегодняшний день интересы ряда стран и компаний, расположенных на ТМТМ, возрождая тем самым маршрут исторического Великого Шелкового Пути» (источник: <http://titr.kz/ru>). Стоит отметить активное участие Азербайджана в данной ассоциации, три государственных транспортных учреждения являются учредителями ассоциации: ЗАО «Азербайджанские железные дороги», ЗАО «Азербайджанское Каспийское морское пароходство» ЗАО «Бакинский международный морской торговый порт». Также стоит принять к сведению, что наблюдается заметный рост транспортных перевозок, в которых также принимает участие Азербайджан:

Рисунок 1. Контейнерные перевозки в направлении Китай-Кавказ-Турция (тыс. ДФЭ).

Источник: Сайт Международной ассоциации «ТМТМ» (<http://titr.kz/ru>).

Результатом согласованной работы участников Координационного комитета стало:

- принятие эффективных комплексных ставок на контейнерные перевозки, льготные тарифы на перевозку мазута, газойля, зерна;
- утверждена технология взаимодействия между транспортными компаниями по пропуску контейнерных поездов сообщением Китай – Казахстан – Азербайджан – Грузия – Турция с участием железнодорожного и морского транспорта в прямом международном железнодорожно-паромном сообщении;
- создан контейнерный сервис «Nomad Express»;
- организовано три пилотных контейнерных поезда «Nomad Express»: 28.07.2015 г. Шихези (Китай) – Кишлы (Азербайджан); 29.11.2015 г. Ляньюньган (Китай) – Стамбул (Турция); 15.01.2016 г. Ильичевск (Украина) – Достык (Казахстан).
- присоединены новые члены к Координационному комитету;
- создан Международный Транскаспийский Транспортный Консорциум.
- проведены имиджевые мероприятия и роуд-шоу.

Также стоит отметить активное участие Азербайджана в развитии «Зеленого коридора». Основной целью системы «Зеленый коридор» является создание более благоприятных условий для участников внешней торговли, соблюдающих законодательство в импортно-экспортных операциях, для усиления экспортного потенциала страны путем ускорения товарооборота в рамках таможенной границы, в соответствии с рекомендациями Всемирной таможенной организации и передовым международным опытом, для формирования культуры добровольного соблюдения требований среди участников внешней торговли, применения таможенного контроля на основе оценки рисков, более гибкого и прозрачного осуществления таможенного оформления товаров и транспортных средств, а также таможенного контроля. Содействовать международной торговле путем установления отношений между государственными служащими и

предпринимателями в импортно-экспортных операциях на основе современных принципов управления.

Для развития и улучшения таможенно-тарифного законодательства была введена система «Зеленого коридора». Пропускная система «зеленый коридор» нацелена на создание более благоприятных условий для участников внешнеторговых операций, соблюдающих требования законодательства в экспортно-импортных операциях, а также способствует ускорению товарооборота через таможенную границу, осуществлению более гибкого и прозрачного таможенного контроля, а также упрощению международной торговли, наладив в импортно-экспортных операциях отношения между чиновниками и бизнесменами на основании принципов современного управления. Новая система способствует формированию принципов взаимного доверия между предпринимателями и таможенными органами, что сыграет важную роль в росте экспортного потенциала, внешнего товарооборота и экономической мощи страны.

На данный момент Азербайджан также принимает участие в транспортном коридоре «Север-Юг». Основа транспортного коридора «Север-Юг» была заложена 12 сентября 2000 года согласно межправительственному соглашению, подписанному между Россией, Ираном и Индией. Азербайджан присоединился к этому соглашению в 2005 году. В целом, данное соглашение ратифицировали 13 стран (Азербайджан, Беларусь, Болгария, Армения, Индия, Иран, Казахстан, Кыргызстан, Оман, Россия, Таджикистан, Турция, Украина).

Цель создания коридора – сокращение срока доставки грузов из Индии в Россию, а также в Северную и Западную Европу (время доставки по нынешнему маршруту составляет более 6 недель, через «Север-Юг» этот показатель ожидается на уровне 3 недель).

Участие Азербайджана в проектах таких как «Один пояс, один путь», «Север-Юг» и т.п. показывает, что существует острая необходимость улучшения и оптимизации таможенной политики Азербайджанской Республики.

Для достижения вышеуказанных целей, в том числе и повышение экспортной конкурентноспособности страны, необходимо стремиться к созданию благоприятных условий для заключения двух- и многосторонних соглашений. Для решения поставленных задач существует, я вывел следующие предложения:

1. Оптимизация таможенного законодательства – создание более гибкой системы таможенно-тарифного регулирования.

2. Унификация таможенно-тарифного законодательства – для упрощения заключения двух- и многосторонних таможенных соглашений.
3. Создание и улучшение протекционистских мер – эта задача является опциональной для каждой страны, но в разрезе Азербайджанской Республики, следует указать этот фактор. На данный момент стоит дождаться укрепления отечественных производителей, для обеспечения защиты и негативных факторов, которые присутствуют в любой форме интеграционных группировок.

В результате данных действий:

Во-первых повысится конкурентоспособность отечественных товаров внутри рынка.

Во-вторых, создадутся условия для более быстрого и простого заключения таможенных соглашений.

Можно выделить несколько различных сценариев, с помощью которых Азербайджанская Республика получит максимальные выгоды от вступления в интеграционные группировки.

Один из возможных сценариев:

- Укрепление протекционистских мер с целью защиты отечественных производителей.
- Таможенно-тарифное регулирование, направленное на облегчение и унификацию таможенного законодательства.

Усиление неявного участия для облегчения интеграции в дальнейшем.

Таблица 1. Первые 10 стран по объемам (млн. долл. США) импорта и экспорта Азербайджанской Республики по состоянию на 3-ий квартал 2018 года.

Импорт	Экспорт
Россия	Италия
Турция	Турция
Китайская Народная Республика	Индия
Япония	Чехия
Соединенные Штаты Америки	Германия
Южно-Африканская Республика	Израиль
Германия	Франция
Швейцария	Португалия
Украина	Канада
Иранская Исламская Республика	Румыния

Источник: Государственный Таможенный Комитет (<http://customs.gov.az/en/>) 2018 г.

Исходя из данной таблицы можно сделать несколько выводов:

- Большинство стран являются промышленно-развитыми странами как в импорте товаров так и в экспорте. Все эти страны так или иначе уже участвуют в тех или иных интеграционных группировках.
- Также большой удельный вес занимают страны, которые являются региональными соседями.

В данной таблице стоит обратить внимание на выделенные страны. Данные торговые партнеры, являются неотъемлемой частью как импорта, так и экспорта (Германия, Турция), так и в отдельности. Эти страны в большинстве своем являются достаточно близкими региональными соседями. На основе этих данных стоит отметить, что только Россия и Германия участвуют в региональном таможенном объединении. Также учитывая теоретическую часть данной диссертации, можно прийти к выводу, что со многими странами из списка, очевидно, наблюдается неявное участие в таможенном союзе: Турция, Иран, Индия.

Также, исходя из данной таблицы (Таблица 1), можно сделать вывод, что страны-партнеры в своем большинстве являются промышленно развитыми. Это приводит к тому, что на данный момент мы не можем позволить себе вступление в интеграционную группировку той или иной формы только по причине слабой конкурентоспособности отечественных товаров.

Выводы И Рекомендации

Можно сделать вывод, что первые шаги по направлению к интеграции экономик уже сделаны. Подкрепленные опытом участия в таможенном союзе СНГ, необходимо налаживать новые направления и улучшать существующие пути интеграции.

Можно выделить несколько различных сценариев, с помощью которых Азербайджанская Республика получит максимальные выгоды от вступления в интеграционные группировки.

Одним из возможных и основных сценариев, который был описан в этой главе, и является главным результатом данной диссертационной работы является следующий алгоритм:

- 1) Повышение конкурентоспособности отечественных товаров:
 - а) Укрепление протекционистских мер с целью защиты отечественных производителей.

- b) Таможенно-тарифное регулирование, направленное на облегчение и унификацию таможенного законодательства.
- 2) Заключение двух- и многосторонних таможенных соглашений:
- Подготовка почвы для интеграционных процессов.
 - Усиление неявного участия для облегчения интеграции в дальнейшем.
- 3) Созыв конференции по данному вопросу:
- Обсуждение формы интеграции.
 - Выведение таможенных условий.
 - Определение степени коллективного протекционизма и его направление.

Вторым вариантом развития событий может быть усиление участия в Содружестве Независимых Государств (СНГ), проявление интереса к вступлению в Евразийское Экономическое Содружество. К сожалению, у всех этих вариантов присутствуют существенные минусы в виде:

1. Политических и территориальных разногласий Азербайджанской Республики с некоторыми участниками вышеуказанных интеграционных группировок.
2. Относительно напряженная обстановка в уже существующем объединении (СНГ), и негативные результаты участия Азербайджанской Республики в данном объединении.

В заключении стоит отметить, что всегда важно учитывать негативные факторы участия в интеграционных группировках. Основываясь на этом, мы вывели наиболее оптимальную и важную форму интеграции в виде таможенного союза, и проведя анализ и исследование, получили соответствующие выводы, на основе которых и написали наиболее оптимальный сценарий улучшения позиций Азербайджанской Республики в экономико-торговых объединениях.

Литературы

- Демичев А. А., Логинова А. С. (2014), Основы таможенного дела, Москва
Новиков, Ревин, Цветинский, (2016), Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности и таможенная стоимость, – Москва.
<http://customs.gov.az/> , (2019)
<http://titr.kz/ru> , (2019)

Современное Состояние и Перспективы Развития Экономических

Связей Азербайджана и Китая

Адина АДИЛИ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

2635848771@qq.com

Аннотация

Торгово-экономические отношения Азербайджана и Китая имеют многовековую историю. Её основы были заложены в период возникновения и функционирования Великого Шёлкового Пути. На рубеже XX-XXI веков в обеих государствах произошли кардинальные изменения, в результате которых был определён стратегический курс развития по пути развития реформ и открытости, развития социально ориентированной рыночной экономики. Эти изменения, а также стремление реанимации Великого Шелкового Пути на качественно новой технической и организационной основе, формирование обстановки взаимного уважения интересов способствовали быстрому развитию экономических отношений Китая и Азербайджана. Открытие Великого шелкового пути сыграло роль в развитии отношений Китая с Центральной Азией и Западной Азией, стимулировало экономическое развитие Китая, Центральной Азии и Западной Азии и способствовало обмену товарами. Под руководством Нового экономического пояса Шелкового пути Азербайджан и Китай будут ускорять развитие нового двустороннего торгового сотрудничества. Новая роль Азербайджана в проекте «Новый экономический шелковый путь» в полной мере сыграла свою важную роль в качестве транзитной страны для мировой торговли.

В статье дан анализ современного состояния и структуры товарооборота двух стран. Отмечается возрастающий дефицит со стороны Азербайджана в данной торговле, обусловленного возрастающими масштабами импорта из Китая машин и оборудования. Наблюдается возрастающий спрос с китайской стороны на высококачественные готовые продукты из Азербайджана, развитие туризма.

Геостратегическое расположение Азербайджана на перекрестке важных путей из Европы в Азию, необходимость ускоренной индустриализации, создания промышленных кластеров во всех регионах республики, а также стремление Китая увеличить свой экспорт, создали благоприятный фон для развития перспектив экономических отношений этих двух республик.

Их эволюция идёт по пути количественного и качественного роста, перехода от простых торговых операций к развитию совместных проектов и производственной кооперации. Растущий экономический потенциал обеих этих стран открывает новые перспективы и направления взаимовыгодного сотрудничества, которые рассмотрены в статье. В качестве таковых несомненно является развитие всех видов туризма, совместное участие в разработке и реализации различных коммерческих проектов как в наших, так и в третьих странах.

Ключевые слова: Товарооборот, Индустриализация, Производственная кооперация.

Введение

Основы экономических связей Азербайджана и Китая были заложены Великим Шёлковым Путём, одним из древнейших транспортных магистралей, связывавших Европу и Азию. По данному коридору на протяжении веков шёл обмен товаров, научных идей и культурных ценностей. Конец XX-начало –XXI века ознаменовались важными

событиями в истории обеих государств: обе страны поставили своей целью построение социально ориентированной рыночной системы. Достижение данной цели осуществляется в условиях развития рыночных отношений, углубляющейся интеграции и глобализации мировой экономики, что создаёт благоприятные предпосылки для возрождения Великого Шёлкового пути и развития экономических связей Азербайджана и Китая на качественно новой технико-технологической и организационной базе. Значимость этих отношений для Азербайджана велика как с той позиции, что Китай был одним из первых мировых государств, признавших независимость и целостность Азербайджана в 90-е годы, так и с позиции доступности современных технологий по приемлемым ценам. Китай, в свою очередь, рассматривает Азербайджан как важного стратегического партнёра в Кавказском регионе для экспорта своих растущих объемов товаров и услуг из Азиатского региона в Европу. Развитие экономических отношений двух указанных государств идёт в направлении их диверсификации и многообразия, взаимного уважения и выгоды, реформирования и открытости.

Метод

Данная статья написана с использованием таких методов как синтез исторического и логического в исследовании исторических предпосылок формирования экономического развития Китая и Азербайджана; анализ и синтез, метод сравнения с целью определения современного состояния экономических связей двух государств; метод абстракции и системного анализа с целью определения долгосрочных перспектив и рекомендаций развития экономик Китая, Азербайджана и их кооперации.

Анализ

Внешнеторговые связи Азербайджана с Китаем, с момента приобретения республикой независимости имеют устойчивую динамику роста. За последние 25 лет, 1992-2017 годы они выросли с 1,5млн. долларов годового оборота в 1992 году до 1млрд.298 млн.долларов в 2017 году, т.е. в 865раза. При этом импорт из Китая вырос в 798 раз, а экспорт - в 1032раза. Сложившаяся динамика торговых связей двух государств представлена в ниже приведённой таблице:

Таблица 1 : Объем товарооборота между АР и КНР

Год	Объем торговли, в млн. USD	Импорт, в млн. USD	Экспорт, в млн. USD	Торговое сальдо
1992	1,5	1,07	0,43	- 0,64
1995	3,78	1,07	2,71	+1,64
2000	6,17	2,19	3,98	+1,79
2005	273,049	173,812	99,237	-75,574
2008	977,497	478,529	498,968	20,439
2016	972	698,6	273,4	-425,0
2017	1.298,0	854,5	443,8	-410,7

Источник: <https://www.stat.gov.az/source/industry>, (13.04.2018)

Непрерывное увеличение торгово-экономических связей Азербайджана и Китая позволило последней за период 2015-2017 годы увеличить свой удельный вес во внешней торговле Азербайджана с 2,6 % до 5.7 % в 2017 году, т.е. более чем в 2 раза. Такая высокая динамика позволила Китаю перейти с 9-го места на 4 среди десяти ведущих торговых партнеров Азербайджана.

Из данных таблицы1 следует, что объёмы импорта из Китая в республику, за исключением 2008 года, последние 10 лет в 2-3 раза превышают объёмы экспорта, т.е. Азербайджан имеет отрицательное торговое сальдо, которое последние 2 года превышает 400 млн. манат. Приведённые данные говорят о наличии значительных возможностей для развития торговли между нашими странами, особенно в части экспорта из Азербайджана.

Рассмотрим структуру товарооборота обеих стран. Несомненно, внешнеторговый оборот страны является зеркальным отражением его экономического развития. В 2017 году в структуре экспорта Азербайджана доминировали нефтепродукты, на долю которых пришлось около 80% всей экспортной выручки, на долю сельскохозяйственной продукции-4,64, на долю таких отраслей промышленности, как химическая, металлургия, производство электроэнергии и газа- 13,1%.

Структура импорта республики ориентирована, главным образом на покупку машин и оборудования. На их долю пришлось в 2017 году 33,54%импорта, а на долю таких важных промышленных товаров, как пластмассы и изделия из них, изделия из черных металлов - 13,71%, а продовольственные товары около 16% (<http://interfax.az/view/723251>- 28.02.2019).

Доминирование в экспорте Азербайджана нефтяных сырьевых продуктов, а в импорте готовых промышленных продуктов свидетельствует о наличии значительных резервов в развитии промышленности республики, его внешнего торгового потенциала.

Рассмотрим динамику и структуру внешнеторгового оборота Китая. Процессы по реформированию и ускорению китайской экономики нашли своё отражение и в быстром росте показателей его внешнего торгового оборота. Так, общий объем экспорта и импорта за последние 40 лет вырос с 35,5 млрд.юаней в 1978 году до 27,79 трлн. юаней в 2017году, т.е., почти, в 783 раза. При этом объём экспорта вырос в 734 раза, а импорта в 743 раза. По данным Всемирной Торговой Организации Китай в 2017 году занял первое место в мире по экспорту с долей 12,8% (<http://russian.people.com.cn/n3/2018/1023/c95181-9510875.html>;2019). Объём внешней торговли Китая составил в 2017 году 4,28 трлн долл. США. При этом экспорт составил 2,26 трлн.долл., а импорт 1,84 трлн.долл. Профицит торгового баланса составил около 423 млрд.долл.США.

Обобщая приведённые данные можно отметить, что товарооборот Китая с Азербайджаном, в общем его объёме, по нашим расчётам, составил 0,03% , экспорт 0,038%, а импорт -0,024%. Таким образом, можно говорить о том, что торговля Китая с Азербайджаном составляет небольшую величину в его общем товарообороте, соответственно, его влияние на экономическое развитие Китая также крайне незначительно. Всё это говорит о крайне больших количественных резервах развития внешнего товарооборота этих двух стран. Внешняя торговля Китая характеризуется и существенными качественными показателями. Экспорт, импорт Китая в 2017году имели следующую структуру:

Таблица 2 : Структура экспорта и импорта товаров и услуг Китая в 2017 году

Экспорт товаров и услуг		Импорт товаров и услуг	
Наименование товаров	В % к общему объёму (100%)	Наименование товаров	В % к общему объёму
Экспорт услуг	9,2	Импорт услуг	21,3
Экспорт продовольственных и сельскохозяйственных товаров	3,4	Импорт сельскохозяйственного сырья и продовольственных товаров	10,5
Экспорт руд, топлива и металлов	2,8	Импорт руд, топлива и металлов	11,4
Экспорт промышленной продукции	93,6	Импорт промышленной продукции	62,7

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Экспорт высокотехнологических товаров	23,8	Импорт высокотехнологических товаров	62,7
---------------------------------------	------	--------------------------------------	------

Источник: <https://knoema.ru/atlas/Китай/topics/>

Статистические данные по Китаю свидетельствуют о том, что наряду с такими традиционными товарами, как обувь, одежда и игрушки, всё более активнее развивается экспорт промышленных товаров, в частности электроники, вело-, мото-и автотехники, транспортных и строительных машин (Галаган А.Б., Савинов Ю.А. Эволюция модели экономического развития Китая. Российский внешнеэкономический вестник. Российский внешнеэкономический вестник, 2016, N6, с.41-52.).

Примечательным также является рост экспорта высокотехнологических товаров и услуг, которые составили в 2017 году соответственно, 23,8 % и 9,2%. Все это позволило Китаю довести объём экспорта в наиболее развитые страны мира, такие как США, страны Европейского Союза и Япония до 55 % всего экспорта (<http://www.ereport.ru/articles/weconomy/china2.htm;2018>).

На ряду с торговлей, тесно развиваются деловые взаимовыгодные связи Азербайджана с Китаем. Высокие темпы развития китайской экономики и дефицит нефтяных ресурсов обусловил поиск им дополнительных источников нефтяных ресурсов. Как известно в районе Каспийского моря сосредоточены крупные запасы нефти и газа. В результате с 1998 года две наиболее крупные китайские компании CNPC и Shengli, приняли активное участие в проектах по разработке нефтяных месторождений на суше Азербайджана – «Кюрсанги» и «Гарабаглы», «Юго-западный Гобустан» и «Пирсагат».

Активно развивается сотрудничество компаний двух стран в области связи и информационных технологий. Китайские компании принимали самое активное участие в проекте прокладки Транс-Азиатско-Европейского (ТАЕ) оптоволоконного кабеля, который протянулся от Шанхая до Франкфурта. Известная компания Китая в области телекоммуникационного оборудования Huawei в 2006 году провела для бакинской компании Baktelecom работ по реконструкции на сумму более 20 млн. долларов, предоставив в распоряжение азербайджанских пользователей высокотехнологичное и качественное телекоммуникационное оборудование NGN (Сеть следующего поколения).

С 2005 года в республике развернула активную деятельность другая телекоммуникационная компания Китая- ZTE Corporation. Совместно с Azercell она

разработала и установила роуминговую услугу GPRS/MMS, а в 2008 году установила в бакинском регионе 150 новых CDMA таксофонов.

Выводы И Рекомендации

Развитие экономического потенциала Китая и Азербайджана создаёт хорошие предпосылки для углубления развития их экономических связей во всех направлениях. Об этом свидетельствуют и растущие масштабы товарооборота двух государств, которые за последние 26 лет выросли с 1,5 миллиона долларов в 1992 году до 1, 298 миллиарда долларов США в 2017 году, т.е. более чем в 800 раз.

С 2014 года в республике Азербайджан взят курс на ускорение индустриализации, модернизацию промышленности, организацию наукоёмкого и инновационного производства, развитие ненефтяной промышленности. В рамках данной политики во всех регионах республики принято решение о создании промышленных кластеров. С этой целью Азербайджан непрерывно увеличивает импорт промышленной продукции, машин и оборудования различного направления. Это является одной из важнейших причин непрерывного увеличения импорта машин и оборудования производимого в Китае, удельный вес которого в импорте продукции из Китая доведён 60%. В настоящее время в Азербайджане развернули свой бизнес деятельность более 120 компаний с участием китайского капитала. Китай и Азербайджан могут расширять сотрудничество и в секторе высоких технологий, прежде всего коммуникационных технологий, где у таких китайских компаний, как «Huawei» и «ZTE», накоплен значительный опыт и имеются соответствующие самым высоким требованиям передовые технологии. Сотрудничество Китая и Азербайджана является важным взаимовыгодным процессом, развивающимся как количественно, в направлении возрастания объёма перевозимых грузов, пассажиров, торговых соглашений, так и качественных. Качественный аспект экономических связей состоит в том, что страны от простой торговли переходят, пусть и не очень быстро к осуществлению взаимовыгодных проектов производственного и инвестиционного плана. В Китае накоплен значительный практический опыт и инвестиционные ресурсы для решения многих важных направлений развития экономики. В связи с этим больше внимания должно уделяться созданию производственных объектов и развитию совместных научно-исследовательских проектов по наиболее важным для наших стран и международного сообщества направлениям. К таковым можно отнести охрану окружающей среды, развитие

альтернативной энергетики и безопасных видов транспорта, широкого внедрения во все управленческие проекты искусственного интеллекта и т.д.

Предложение о развитии финансового сотрудничества между Китаем и Азербайджаном заключается в том, что в международном региональном сотрудничестве политическая позиция каждой страны имеет решающее значение и является ключевым фактором, определяющим, может ли экономическое и финансовое сотрудничество развиваться гладко. В процессе создания Экономического пояса Шелкового пути страны должны сотрудничать на платформе политического взаимного доверия, развивать экономическое и финансовое сотрудничество, а также распространять и обмениваться информацией между высшими лидерами различных стран. Шанхайская организация сотрудничества сыграла очень хорошую роль в этом отношении, но она еще не полностью охвачена.

Другое предложение заключается в активном изучении новой модели торговли капиталом, которая объединяет средства и объединяет интересы по ряду контролируемых рисков.

Внедрение инновационных финансовых продуктов в Интернете для совместного решения финансовых проблем строительства инфраструктуры, обеспечения сильной финансовой поддержки связанных проектов и удовлетворения инвестиционных и финансовых потребностей предприятий вдоль Экономического пояса Шелкового пути. Содействие финансовому сотрудничеству в Экономическом поясе Шелкового пути и обеспечение надежной финансовой платформы помогут укрепить обмены с китайским финансовым сообществом в Азербайджане, зарезервировать ресурсы для позднего финансового сотрудничества Экономического пояса Шелкового пути и способствовать экономическому процветанию в обеих странах. Финансовое сотрудничество Экономического пояса Шелкового пути требует совместных усилий двух стран по созданию хорошей атмосферы для развития Экономического пояса Шелкового пути.

Литературы

- Галаган А.Б., Савинов Ю.А.. Эволюция модели экономического развития Китая. Российский внешнеэкономический вестник, 2016, №6, с.41-52.
<http://interfax.az/view/723251-28.02.2019>.
<http://russian.people.com.cn/n3/2018/1023/c95181-9510875.html:2019>
<https://www.stat.gov.az/source/industry>, (13.04.2018)
<https://knoema.ru/atlas/Китай/topics/>

Финансовый Анализ Как Процедура Аудиторской Деятельности И Пути Его Совершенствования В Азербайджане

Айгюн ДЖАФАРОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

jafarovaaygun96@gmail.com

Аннотация

Развитие аудита было обусловлено делением интересов власти компаний и трейдеров. Следовательно, формирование учреждения самостоятельных аудиторов ликвидирует проблему несовпадения интересов составителей информации и пользователей, приводящего к необъективности данных. Аудит устраняет возможность принятия хозяйственных решений, основанных на недостоверной информации, что может иметь возможность спровоцировать с целью субъекта предпринимательства отрицательные финансовые результаты.

Формирование рыночной экономики во всех государствах СНГ, в том числе и в Азербайджане, выдвинули ряд важных экономических задач, одной из которых является мобилизация и эффективное использование трудовых, материальных и финансовых ресурсов. Это обусловлено тем, что в условиях рыночной экономики, жёсткой экономической конкуренции, большое значение приобретает введение и использование противозатратных механизмов в производстве и реализации продукции, целью которых является максимальное получение прибыли. В решении этих задач, наряду с такими элементами управления как организация, планирование, учёт и контроль производства; анализ хозяйственной деятельности, все возрастающее значение приобретает аудит предприятий и организаций. Современный аудит имеет широкие возможности в развитии экономики и контрольной функции при оценке эффективного использования ресурсов, выявления резервов и их мобилизации.

Задачей финансового аудита, кроме установления достоверности бухгалтерской отчётности экономических субъектов и соответствия, совершённых ими хозяйственных операций действующим нормативным актам, является оценка финансового состояния предприятия, его платежеспособности, рациональности произведённых или предполагаемых инвестиций, текущих доходов и расходов, разработка рекомендаций по их оптимизации. По мнению многих зарубежных специалистов, современный аудит должен представлять собой своего рода экспертизу бизнеса, систему оценки прошлого и перспектив будущего.

К сожалению, существующая практика аудита в настоящее время не отвечает этим требованиям. Одной из причин такого положения является недооценка необходимости теоретического исследования проблем финансового аудита, его методологических принципов, в частности проблем комплексного анализа и контроля в аудиторской деятельности.

Ключевые слова: Активы и пассивы банка, Ликвидности и платежеспособности банка, Финансовой устойчивости банка

Введение

В условиях формирования рыночных отношений все больше возрастает потребность в достоверной учетной и отчетной информации о деятельности предприятий. Информация

о деятельности организаций отражается в их бухгалтерской (финансовой) отчетности. Использование данной отчетности позволяет учредителям, акционерам, налоговым органам, банкам, поставщикам и другим юридическим и физическим лицам судить о текущем финансовом состоянии того или иного предприятия, об эффективности его деятельности и перспективах развития. Поэтому необходимо, чтобы информация, предоставляемая субъектами хозяйствования, была достоверной, объективной и соответствовала действующему законодательству. Получению таких сведений способствует аудит.

Аудит - независимый финансовый контроль, целью которого является установление достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности хозяйствующих субъектов и соответствии совершенных финансовых (хозяйственных) операций действующему законодательству. Следует отметить, что аудит включает в себя не только проверку достоверности отчетности предприятия, но и осуществляемые аудиторами экспертизу бухгалтерских балансов, финансовых отчетов и разработку предложений по улучшению хозяйственной деятельности.

Аудит как составляющая экономического контроля обнаруживает и раскрывает новые возможности предпринимательской деятельности, определяет ее эффективность, исследует организацию производства, планирование, сохранение финансовых ресурсов, соблюдение технологической и трудовой дисциплины, качество выпущенной продукции, достоверность отображения хозяйственно-финансовых операций в учете и отчетности в рамках отдельного предприятия.

Методы

В целях реализации установленных задач были использованы эмпирические методы. Обработка выдвинутых положений выполнялась на основе общелогических методов и приемов, в частности, научного абстрагирования, аналогии, типологии, моделировании, формализации, системных и интегральных подходов, методов сплошных, выборочных, комбинированных проверок.

Анализ

В целом, в Азербайджанской Республике появление аудита связано с переходом к рыночной экономике. В связи с увеличением доли частной собственности в экономике

увеличивается и потребность в достоверной оценке финансового состояния субъектов хозяйствования, что вызывает необходимость развития и совершенствования форм контроля, в частности, аудиторской деятельности. Поэтому в Азербайджане вопросам, касающимся развития аудита, его значения в современной экономике на современном этапе, поиска путей совершенствования и перспектив развития аудиторской деятельности, придается большое значение.

Структуры активов и пассивов банка. Основным источником данных для анализа и оценки финансового состояния коммерческого банка является его баланс. Банковский баланс является бухгалтерским балансом. В нем показываются суммы остатков лицевых счетов бухгалтерского аналитического учета, объединенные по счетам синтетического учета – статьям баланса на определенную дату. Поэтому номенклатура статей баланса является одновременно планом счетов бухгалтерского синтетического учета.

В балансе отражается состояние привлеченных и собственных средств банка, а также их размещение в кредитные и другие операции. По данным баланса осуществляется контроль над состоянием кредитных, расчетных, кассовых и других банковских операций; правильностью отражения операций в бухгалтерском учете. Структура баланса определяется функциональной деятельностью банков, принципами учета банковских операций и изменяется в зависимости от изменения характера операций.

Исследование структуры баланса коммерческого банка целесообразно начинать с пассива, отражающего источники собственных и привлеченных средств, поскольку объем и структура пассивов в значительной степени определяют условия, формы и направления использования, банковских ресурсов, то есть объем и структуру активов.

Основными формами пассивных операций являются:

- первичная эмиссия ценных бумаг;
- отчисления от прибыли банков на формирование или увеличение фондов;
- кредит, полученный от других юридических лиц;
- депозитные операции (операции банков по привлечению средств юридических и физических лиц во вклады либо на определенный срок, либо до востребования).

С помощью первых двух форм пассивных операций, создается первая крупная группа кредитных ресурсов – собственные ресурсы. Следующие две формы образуют вторую крупную группу ресурсов – заемные, или привлеченные кредитные ресурсы (Мамедова Л. В. , 2013).

Структурный анализ пассивных счетов баланса фактически включает показатели горизонтального и вертикального анализа, активно используемых в практике западных фирм. В ходе горизонтального анализа определяются абсолютные и относительные изменения величин различных статей баланса за определенный период, а целью вертикального анализа является вычисление удельного веса нетто. Все статьи баланса при вертикальном анализе приводятся в процентах к итогу баланса.

Азербайджанский Банк Микрофинансирования (АБМФ) – акционерное общество закрытого типа – начал работу 29 октября 2002 года в Баку. 8 сентября 2008-го года Банк сменил свое название на «AccessBank». В течение короткого времени банк стремительно рос и как следствие многого достиг (Официальный сайт «AccessBank»).

Для анализа состава, динамики и структуры собственных средств «AccessBank» составим структуру пассивов баланса банка: в целом за рассматриваемый период сумма пассивов увеличилась на 737940.30 тыс. манат. (30,494%). Изменение в первую очередь связано со значительным увеличением привлеченных средств клиентов банка на 878 688 тыс. манат. и вкладов физических лиц на 822 119 тыс. манат. Они занимают наибольший удельный вес в составе пассивов банка: в 2017 году - 91,075 % , а в 2018 году - 89,948 % . В общей сумме банковских ресурсов привлеченные ресурсы занимают преобладающее место. С развитием банковских отношений структура привлеченных ресурсов претерпела существенные изменения, что обусловлено появлением новых, нетрадиционных для старой банковской системы способов аккумуляции временно свободных денежных средств физических и юридических лиц.

ОБЩИЙ КАПИТАЛ (тыс. манат)	2017	2018
Уровень 1 стоимость капитала	23664	45112,65
Уровень 2 стоимость капитала	20329	15034,07
Вычеты из общего капитала	40	40
Общая стоимость капитала (после вычетов)	43953	30068,13
Количество риска удельного веса	679720,961	737940,30

Основную часть привлеченных ресурсов коммерческих банков составляют депозиты, то есть денежные средства, внесенные в банк клиентами – частными и юридическими лицами на определенные счета и используемые ими в соответствии с режимом счета и банковским законодательством. За рассматриваемый период абсолютное значение по строке Средства клиентов в 2017 году оно составило 84,206%, а в 2018 году – 80,514%. Абсолютное значение по строке Вклады физических лиц в 2017 году составило меньше, чем в 2018 году т.е. изменение в абсолютном выражении составило 56 569 тыс. манат,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

в то время как удельный вес данного показателя снизился на -1,770%. (Официальный сайт «AccessBank» www.accessbank.az/az/)

Анализ активных операций банка проводится с точки зрения выявления их доходности. С этой целью определяется доля активов, приносящих и не приносящих доходы банку. В представленной ниже таблице рассчитаны значения основных активов, приносящих доход, рассмотрена их структура, отношение к совокупным активам и размер доходных активов, приходящихся на единицу собственного капитала.

Наименование статей баланса	Значение, тыс. манат	
	2017г.	2018г.
Денежные средства	45629	63257
Средства в ЦБА	90995	31525
Обязательные резервы	18262	26992
Средства в кредитных организациях	2000	50600
Чистые вложения в торговые ценные бумаги	39005	1669
Чистая ссудная задолженность	503503	542488
Чистые вложения в инвестиционные бумаги, удерживаемые до погашения	36162	32598
Чистые вложения в ценные бумаги, имеющиеся в наличии для продажи	3468	16382
Основные средства, нематериальные активы и материальные запасы	40	40
Требования по получению процентов	33027	30079
Прочие активы	72730	83058
Всего активов	844821	876688

Анализируя данные полученной таблицы можно сделать вывод о том, что наибольший удельный вес в структуре активов, приносящих доход, занимает чистая ссудная задолженность. Кредитные операции банка традиционно являются активными операциями, приносящими большую часть доходов банка и составляющими самую значительную часть его активов. Отмечается тенденция к увеличению данного показателя по ссудным счетам в активах баланса. В 2017 году значение данного показателя составило 39005, а в 2018 году оно и составило 1 669.

Качественный анализ активных и пассивных операций невозможно провести без сопоставления их структур.

Ликвидности и платежеспособности банка. Качество активов определяется их ликвидностью, объемом рискованных активов, удельным весом критических и неполноценных активов, объемом активов, приносящих доход. Для обеспечения ежедневной способности банка отвечать по своим обязательствам структура активов коммерческого банка должна соответствовать качественным требованиям ликвидности

(Джафарлы Г. А., 2009). Устанавливая рациональную структуру активов, банк должен выполнять требования ликвидности, а, следовательно, иметь достаточный размер высоколиквидных, ликвидных и долгосрочных средств по отношению к обязательствам с учетом их сроков, сумм и типов, и выполнять нормативы мгновенной, текущей и долгосрочной ликвидности.

Ликвидность активов является одной из основных характеристик их качества. Ликвидность банка — это способность банка в установленные традициями делового оборота, лицензиями, внутренними распорядительными документами, договорами с контрагентами сроки и объемы исполнять свои обязательства, в т. ч. по привлечению и размещению средств, обеспечению внутривозвратной деятельности банка.

Денежные средства и их эквиваленты, и обязательный резерв (тыс. манат)

Наименование средств	2017 год	2018 год	2018г. в % к 2017г.
Денежные средства в кассе	1836	3779	205,82
Остаток на счете в НБУ	5506	1000	18,16
Корреспондентские счета и депозиты "овернайт" в других банках	706	2400	339,94
Всего денежных средств и их эквивалентов и обязательного резерва	8049	7181	89,21

Поскольку соответствующие ликвидные активы не могут использоваться для финансирования повседневной деятельности Банка, для целей подготовки отчета о движении денежных средств сумма обязательного резерва была исключена из денежных средств и их эквивалентов. По состоянию на 31 декабря 2018 года денежные средства Банка и их эквиваленты для целей подготовки отчета о движении денежных средств составили 4169 тысяч манат (в 2017 году - 4731 тысяч манат) (Azərbaycan statistik komitəsi 2018; Официальный сайт «AccessBank» www.accessbank.az/az/).

Задолженность других банков (тыс. манат)

Наименование задолженности	2017 год	2018 год	2018г. в % к 2017г.
Срочные размещения средств в других банках	1753	2039	116,3
Гарантийные депозиты в других банках	1508	1003	66,51
Минус: резерв на обесценение	(17)	(36)	211,76
Всего задолженности других банков	3245	3007	92,66

Гарантийные депозиты - это суммы, размещенные в других банках как обеспечение по аккредитивам и международным платежам.

Сумма резерва на обесценение (тыс. манат.)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Вид резерва	2018 год	2017 год	2018г. в % к 2017г.
Резерв на обесценение на 1 января	17	5,8	34,11765
Отчисления в резерв на обесценение в течение года	18,78	11,66	62,08733
Резерв на обесценение на 31 декабря	36,24	17,46	48,17881

Эти остатки по своей сути являются депозитами, использование которых ограничено и размещение которых необходимо для проведения соответствующей деятельности по финансированию коммерческих операций.

На 31 декабря 2018 года расчетная справедливая стоимость задолженности других банков составляет 3007 тысяч манат (в 2017 году - 3245 тысяч манат) (Официальный сайт «AccessBank» www.accessbank.az/az/).

Кредиты и авансы клиентам (тыс. манат)

Виды кредитов	2017год	2018 год	2018г. в % к 2017г.
Текущие кредиты	31403	44858	142,85
Просроченные кредиты	3126	3417	109,31
Минус: резерв на обесценение кредитов	(5102)	(5849)	114,64
Всего кредитов и авансов клиентам	29426	4 2425	144,18
Срочные кредиты	3 1817	46756	146,95
Овердрафты	2712	1519	56,01
Минус: резерв на обесценение кредитов	(5102)	(5849)	114,64
Всего кредитов и авансов клиентам	29426	42425	144,18

Значение показателя использования мощностей за рассматриваемый период незначительно превышает нормативное значение. В 2017 году его значение увеличилось на 0,11 по сравнению с предыдущим годом и составило 0,86, это свидетельствует о повышении эффективности использования активов банка.

В 2018 году показатель составляет 0,049, а в 2019 году наблюдается увеличение данного коэффициента до 0,053, т.е. на 1 манат привлеченных свободных собственных средств (Официальный сайт «AccessBank» www.accessbank.az/az/).

Финансовой устойчивости банка. Оценка финансовой устойчивости проводится на основании выводов, сделанных в ходе анализа общей структуры активов и пассивов банка и их согласованности, наличия собственных средств-нетто, ликвидности и платежеспособности банка.

Окончательные выводы возможны с учетом анализа коэффициентов покрытия собственного капитала банка, степени покрытия капиталом наиболее рискованных видов

активов, коэффициентов иммобилизации, маневренности, автономности (независимости) и др.

Анализ показателей проводится посредством сопоставления расчетных значений коэффициентов устойчивости с рекомендованными значениями или выявления тенденций их изменения в ту или иную сторону.

Основным показателем оценки банковского капитала общепризнанно является показатель достаточности капитала, однако подходы к его расчету и нормированию различны (Аббасов А.М., 2003). Достаточность капитала — это способность банка продолжать оказывать в том же объеме и того же качества традиционный набор банковских услуг вне зависимости от возможных убытков. На степень достаточности капитала влияют следующие факторы: объем, структура, ликвидность и качество активов; политика в области управления рисками; количество и качество клиентов, их отраслевая принадлежность; динамика, объем, структура и качество ресурсной базы; профессионализм менеджмента; нормативно-правовое регулирование деятельности кредитных организаций; местные условия функционирования банка. Общим критерием определения достаточности капитала является поддержание его величины на таком уровне, при котором обеспечивается, с одной стороны, максимальная прибыль, а с другой — минимальный риск потери ликвидности и неплатежеспособности. Таким образом, достаточность капитала отражает общую оценку надежности банка.

Основные показатели эффективности деятельности банка

Показатель	Рекомендуемое значение, %	2017 год	2018 год	2018г. в % к 2017г.
Рентабельность активов	не менее 1	5,2	5,1	-0,1
Рентабельность капитала	не менее 8	25,2	19,2	-6,0
Рентабельность уставного фонда	не менее 15	59,1	41,3	17,8
Чистая процентная маржа	не менее 14,5	9,7	11,7	2,0
Прочий операционный доход к общим доходам	не менее 20	11,2	14,1	2,9
"Мертвая точка" доходности	-	19,2	12,2	-7,0

Рентабельность активов за 2018 г. по сравнению с 2017 г. незначительно уменьшилась (с 5,2 до 5,1 %). Это связано с конъюнктурой рынка (за год доходность практически уменьшилась по всем финансовым инструментам). Несмотря на это данный показатель значительно выше рекомендуемого значения (1 %), что свидетельствует об эффективном размещении банковских ресурсов.

Рентабельность капитала за четыре года уменьшилась с 25,2 до 19,2 %, что объясняется пополнением уставного фонда (а значит, и капитала) во втором полугодии. Данный показатель значительно превышает рекомендуемое значение (8 %), что свидетельствует об эффективном использовании банком своего капитала.

Рентабельность уставного фонда за 2018 г. (41,3 %) также уменьшилась по сравнению с 2017 г. (59,1 %). Это объясняется теми же причинами, что и для предыдущего показателя. Однако данный показатель значительно превышает нормативное значение (15%), что в дальнейшем будет привлекать потенциальных акционеров банка.

Чистая процентная маржа увеличилась, (с 9,7 % в 2017 г. до 11,7 % в 2018 г.), и значительно превышает нормативное значение (4,5 %). Это положительно характеризует политику банка по формированию собственных и привлеченных средств и их дальнейшему размещению.

Прочий операционный доход к общим доходам - это качественный показатель с точки зрения оценки рискованности политики банка по проведению различных операций. За 2018 г. доля прочих операционных доходов в общих доходах увеличилась до 14,1 % по сравнению с 2017 г. (11,2 %), что объясняется расширением спектра оказываемых клиентам услуг, а также интенсивным наращиванием и качественным улучшением ранее оказываемых услуг (Официальный сайт «AccessBank» www.accessbank.az/az/).

По нашему мнению основной принцип достаточности капитала, преобладающий в современной теории банковского дела: величина собственных средств (капитала) банка должна соответствовать размеру активов с учетом степени риска. Вместе с тем излишняя капитализация банка негативно сказывается на результатах его деятельности, снижая эффективность использования собственных средств: мобилизация денежных ресурсов путем выпуска акций — дорогой способ финансирования по сравнению с привлечением заемных средств.

Вывод

В результате проведения аудита в исследуемом периоде в организациях были установлены нарушения ведения бухгалтерского учета и выявлены нарушения налогового законодательства. Выявленные нарушения налогового законодательства повлекли за собой недоплату налогов и других обязательных платежей в бюджет. А доля

субъектов хозяйствования с нарушениями ведения бухгалтерского учета составляло в отчетном периоде 56-58%.

В целях решения проблем развития национального аудита и его реформирования следует обратить внимание на методологию проведения аудита, общественное регулирование аудиторской деятельности, подготовку аудиторов и их квалификацию, качество аудита, технологии в области аудита и т.д.

В качестве перспективы развития аудита можно рассматривать аудит финансовой устойчивости (антикризисный аудит). Цель такого аудита состоит в выражении квалифицированного мнения о финансовом состоянии предприятия на отчетную дату, а также в интерпретации финансовых показателей и выявлении тенденций в его развитии. Главными задачами в антикризисном аудите должны стать выявление риска клиента и инвестора, определение уровня склонности предприятия к банкротству. При этом существующие задачи аудита (подтверждение достоверности финансовой отчетности) сохраняются.

Формирование и развитие аудита финансовой устойчивости (антикризисного аудита) является важным для Азербайджана, где чаще всего аудиторов воспринимают не как независимых контролеров, работающих в интересах общества и внешних пользователей бухгалтерской (финансовой) отчетности, а как своих бухгалтерских и налоговых консультантов. Но чтобы аудит финансовой устойчивости (антикризисный аудит) мог использоваться на практике субъектами хозяйствования, сначала необходимо обеспечить законодательную основу для данного вида аудита, а также изменить организационно-правовой механизм аудиторской деятельности.

Литературы

- Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Банковское дело и электронный банкинг (на азерб. яз.) Баку, 2003.
Абдуллаев Ш.Э. Управление банковскими ресурсами в Азербайджанской Республике. СПб, 2002
Абдуллаев Ш.Э. Банковская система Азербайджана и управление банковскими ф ресурсами (на азерб. яз.). Баку, 2001.
Агаев А.Г. Государственный долг и управление им (на азерб. яз.). Баку, 2002.
Джафарлы Г. А. Экономический анализ. Учебник. «Наука и образование». Баку, 2009.
Джафарлы Г. А. Факторный анализ финансовой устойчивости хозяйственных субъектов. Методическое пособие. «Наука и образование». Баку 2011
Махмудов И. М., Зейналов Т. Ш., Исмаилов Н. М. Экономический анализ. Учебник. Баку, 2011.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Джафарлы Г. А., Мамедова Л. В. Анализ инфляции и её влияния на финансовые результаты. Методическое пособие. Баку, 2013.

Муслимов С. Я., Казымов Р. Н. Финансовый анализ. Учебник. Баку, 2012.

Аббасова С. А. Перспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку, 2005

Стратегия Повышения Конкурентоспособности Национальной Экономики На Мировом Рынке: Влияние Институциональной Среды

Айна АСЛАНОВА

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ayna.aslanova@mail.ru*

Аннотация

В статье излагается актуальная на сегодняшний день проблема выхода национальной экономики на уровень мирового хозяйства, методы повышения степени экономического развития, влияние деятельности государственных органов на благоприятность экономической среды. Статья также раскрывает содержание понятия «институционализм» («institutionalism»), «институциональный подход», излагаются взгляды ряда исследователей данного направления, рассматривается применение данных подходов к современному состоянию экономической системы, исследуются характерные признаки понятия «институциональная среда», отражаются особенности теоретической модели исследования. Основное внимание в работе акцентируется на влиянии институциональной среды на деятельность экономических субъектов с точки зрения интеграции в мировое хозяйство и обеспечения конкурентоспособности продукта. В качестве исследовательской задачи была определена попытка оценить деятельность государственных органов, деятельность которых направлена на обеспечение качества экспортируемого продукта, выявлены численные значения различных показателей международной экономики. Также выделяются и описываются проблемы, с которыми в настоящее время сталкиваются предприятия, ориентированные на экспорт, описаны ограничения, которые создают препятствия на пути к выходу на международный рынок, предпринята попытка раскрыть основные причины существующих на данный момент проблем, а также предложены методология их решения. Дополнительно были исследованы теоретические особенности понятия «конкуренция», «конкурентоспособность» применительно к международной деятельности. Работа имеет междисциплинарный характер, написана на стыке таких дисциплин, как «институционализма», «международные экономические отношения», «интернационализация», что подразумевает изучение их как в отдельности, так и процесс их взаимодействия, а также то, как их взаимосвязь влияет на структуру экономики в целом. В целом, статья подводит конечный результат взаимодействия данных дисциплин, а также влияние данной совокупности на экономическую систему с точки зрения ее развития.

Ключевые слова: Институциональная среда, экспорт, конкурентоспособность национальной экономики, влияние на развитие

Влияние Рекламы На Формирование Отношения Потребителя К Бренду В Азербайджане

Айтадж АЛИЕВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

aliyeva.aytac@ymail.com

Аннотация

В XXI веке мы наблюдаем за тем, как динамично развиваются различные отрасли экономики. Также и рекламная деятельность в Азербайджане на данный период является развивающимся сектором экономики. В условиях социально-экономического развития отечества, реклама, являясь системой маркетинговых коммуникаций, занимает важную позицию и охватывая многие сферы жизнедеятельности. Участие рекламы во всех сферах деятельности увеличивает её роль в воздействие на общественное мнение и формирует представления о товарах и услугах бренда. В результате сформированного мнение в сознание потенциальных потребителей образуется отношение к продукции бренда.

Предстоящая цель исследования- изучить теоретические разработки и практических рекомендаций для изучения современных тенденций рекламы в Азербайджане. По этим целям определены и решены ниже данные задачи:

- изучение эволюции рекламной деятельности и её особенностей;
- выявление сущности, содержания и характеристики рекламы в формирование отношения к бренду у потребителей;
- оценка направления рекламы;
- разработка методов исследования эффективности рекламы;
- исследование и анализ состояния брендинга в рекламной деятельности страны;
- установить состояние рынка рекламы в экономике страны;
- изучение развития, сущности, особенностей рекламной деятельности и брендинга как субъектов экономики.

Практической ценностью послужила теоретическая разработка, исследование основных путей становления и совершенствования рекламной деятельности в Азербайджане. Хотя много работ посвящены рекламной деятельности, но они рассматривают её общие вопросы, редко можно встретить работы, содержащие специфику отношение потребителей к бренду. Практически не рассматриваются вопросы формирования имиджа или эффективности рекламного сообщения. Поэтому в моей работе предложены методы анализа и оценки эффективности реклам. Выводы и заключения, сделанные на основе научно-теоретической разработки, практического и эмпирического исследования подведены до определённых рекомендаций по развитию рекламы и её воздействия на мнение покупателей в современных условиях хозяйствования Азербайджана.

Ключевые слова: Реклама, Потребитель, Товарный знак, Брендинг, Рекламная деятельность

Введение

Мы живем в XXI веке и не можем представить современное общество без рекламы. Наше общество проживает в мире, в котором происходит поток массовой информации,

например: телевидение, газеты, журналы, фильмы, песни, интернет и т.д. Среди всех средств маркетинга реклама формирует самое длительное воздействие на мнение потребителя к товару или услуге, так как её влияние намного шире.

Сегодня цель маркетинга - выявить потребности потребителей и удовлетворить их. Во-первых, что необходимо сделать для достижения этой цели, это - проанализировать поведение потребителя. Это делается для того, чтобы найти ответ на этот вопрос «почему и откуда приобретаются товары или услуги, также как они используются и исследуются». Всего этого невозможно сделать без понимания потребителей и их поведения.

Бренд-менеджеры должны постоянно анализировать запросы, предпочтения и поведение покупателей, а затем строить свои стратегические решения на этой информации.

Сегодня брендинг является одним из основных вопросов в маркетинговой литературе. Принимая во внимание мнение высокообразованных потребителей, следует признать, что отношение потребителей к товарам и услугам стало более восприимчивым. Основными покупателями большинства брендов являются молодые люди.

Реклама - самый важный фактор в создании предпочтения бренда и на это тратятся огромные суммы. Существует связь между воздействием рекламы на потребителей и их возможностью купить рекламируемый товар.

Идея рекламы начинается с торговли между людьми. Историческое развитие средств массовой информации и рекламы, также имеет тесную связь. Год 3000 до н.э. считается датой начала рекламы многими учеными, такими как Sondape и Frybyiarper. Но использование рекламы наряду со средствами массовой информации началось с изобретением печатного станка около 1450 года.

Сегодня реклама - это диалоговый формат, на котором больше всего говорят, и он оправдывает это доверие. Реклама имеет больше веса, хотя давно не является обязательной как для производителей, так и для потребителей.

Большинство печатных рекламных объявлений состоят из трех основных элементов: визуальный элемент (изображение), элемент языка (слова) и элемент фирменного наименования (товар). Установление взаимосвязей и связей между этими элементами приводит к улучшению памяти потребителя.

Реклама является очень мощным явлением, которое затрагивает социальные, культурные, экономические и поведенческие аспекты участников. Это продукт культуры потребления и определяет образ жизни. В волшебном мире рекламы товары и услуги обещают людям счастливую жизнь. Люди сталкиваются с тысячами рекламных сообщений в повседневной жизни. Ее среднее количество достигает 900 в месяц и 10 тысяч в год только через телевизионную рекламу.

Тем не менее, исследования показывают, что реклама играет важную роль в быстром и эффективном создании бренда, его стоимости и составляющих капитала бренда. Брендинг является единственным элементом рекламы, который является не опциональным.

Очень часто бывает невозможно в точности оценить эффективность рекламы. В таком случаи можно сделать вывод о вероятной приближенной оценки. Сама реклама и брендинг требуют маркетингового исследования и больших затрат. В результате этих обоснованных затрат в будущем возможно провести оценку и рассчитать приблизительные доходы организации. Изменения произошедшие после 1970-х годов стали результатом повышения роли маркетинга в конкурентной среде, когда применение новшеств в производстве и уменьшение себестоимости стало не самым главным критерием для увеличения продаж. Именно тогда возросла роль рекламы для увеличения уровня влияния на потребителя. В данном случаи для выделения аналогичных товаров из толпы необходим брендинг. Бренд является активом фирмы, влияющий на стоимость акций при продаже компаний на открытых рынках.

Рисунок1:Содержаниебренда.

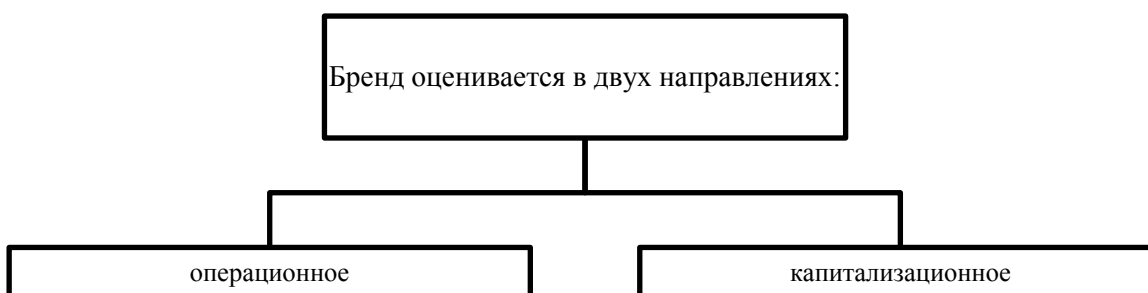

Источник: (https://studopedia.su/10_91859_mehanizm-formirovaniya-brenda.html)

Для организаций бренд ведет неценовую конкуренцию и позволяет:

- продавать товар по высоким ценам;
- сохранять определенное количество потребителей;
- повышать рыночную стоимость нематериальных активов.

1. Операционная оценка деятельности организации повышение совокупной маржи от продаж, посредством наценки или увеличения оборота

2. Капитализационная оценка бренда как актива, служит для дальнейшей продажи потенциальному инвестору, также воздействие на курс акций.

В XXI веке мы наблюдаем за тем, как динамично развиваются различные отрасли экономики. Также и рекламная деятельность в Азербайджане на данный период является развивающимся сектором экономики. В условиях социально-экономического развития отечества, реклама, являясь системой маркетинговых коммуникаций, занимает важную позицию и охватывая многие сферы жизнедеятельности. Участие рекламы во всех сферах деятельности увеличивает её роль в воздействие на общественное мнение и формирует представления о товарах и услугах бренда. В результате сформированного мнение в сознание потенциальных потребителей образуется отношение к продукции бренда.

Мы каждый день сталкиваемся с рекламой, поэтому, фундаментальное исследование и нахождение путей её усовершенствования является весьма важным. В современный период после приобретения независимости Азербайджанская Республика развивается быстрыми темпами и во многих отраслях, в том числе и рекламной деятельности, стали доминировать средства массовой информации, новые технологии, интернет. Эффективная реклама способна входить в повседневную жизнь, воздействовать на анализ восприятия потребителями и формирует доверие к бренду.

В Азербайджане в недостаточной мере изучено поведение потребителей и факторов определяющих эффективность рекламного влияния и отношение потребителей к бренду.

В связи с этим присутствует необходимость полного исследования темы диссертационной работы и обуславливает её актуальность.

Очень часто бывает невозможно в точности оценить эффективность рекламы. В таком случаи можно сделать вывод о вероятной приближенной оценки. Сама реклама и брендинг требуют маркетингового исследования и больших затрат. В результате этих обоснованных затрат в будущем возможно провести оценку и рассчитать приблизительные доходы организации. Изменения произошедшие после 1970-х годов стали результатом повышения роли маркетинга в конкурентной среде, когда применение новшеств в производстве и уменьшение себестоимости стало не самым главным критерием для увеличения продаж. Именно тогда возросла роль рекламы для увеличения уровня влияния на потребителя.

В условиях рыночной экономики отношение потребителей к товарам и услугам играет важную роль, так как это влияет на уровень спроса и предложения на рынке. В результате сформировавшегося мнения относительно товаров и услуг компании образуется отношение к бренду.

Исследования влияния рекламы на потребителя являются достаточно распространенными в зарубежной психологии. Основным результатом этих исследований стали многочисленные модели влияния рекламы: ступенчатые, модели иерархии эффектов, двухпроцессные и др. (Р. Батра и М. Рэй, Дж. МакГвайер, Э. Плесси, Б. Сикс, Р.Смит и В. Свинярд, С. Чайкен и др.). Данные модели отличаются большим разнообразием как с точки зрения количества, содержания и последовательности ступеней воздействия, так и факторов, влияющих на характер рекламного воздействия: вовлеченность потребителя, различимость альтернатив, особенности носителей рекламы и др. Несмотря на то, что разработанные модели опираются на богатый экспериментальный материал, они имеют два существенных ограничения. Первое из них связано с тем, что в большинстве моделей рассматривается воздействие рекламы на совершение покупки в ситуации однократного ее предъявления. При этом не учитывается отсроченный во времени эффект многократного рекламного воздействия, который проявляется, прежде всего, в формировании определенного отношения потребителя к рекламируемой торговой марке и как следствие этого – в стабильности (верности) поведения покупателя. Ряд исследователей включают феномен отношения к торговой марке в свои модели влияния рекламы (модель двойного посредника С. Брауна и Д. Стеймена, модель Р. Пети и Дж. Качиоппо), однако отношение в них понимается достаточно узко – исключительно как эмоциональная оценка. Другое ограничение этих моделей связано с тем, что в них не учитываются особенности влияния на потребителя разных типов рекламного воздействия. В этой связи, возникает проблема выделения

обоснованных критериев для определения типов рекламы и изучения особенностей их влияния на потребителя (В.Г. Зазыкин).

Методы

Теоретико-методологический анализ литературных источников; метод экспертной оценки типа рекламы (опросник Путо-Уэллса в модификации А. Кутлалиева и А. Попова); опросные методы при диагностике параметров отношения к бренду и отдельных его компонентов: опросник сформированности позитивного отношения потребителя к бренду (модификация шкалы Лайкерта), тест вспоминания элементов рекламной информации, шкалы эмоциональной привлекательности бренда и намерений потребительского поведения, методика семантического дифференциала (Ч.Осгуд); «Самоактуализационный тест» (Ю.А. Алешина, Л.Я. Гозман, М.В. Кроз).

Для обработки эмпирических данных использовались методы математической статистики: корреляционный анализ (коэффициент корреляции r -Спирмена, Z -критерий Фишера), факторный анализ (метод главных компонент), вычисление достоверности различий выраженности переменных (T -критерий Стьюдента). Статистическая обработка результатов исследования проводилась с помощью статистического пакета прикладных компьютерных программ «Excel», SPSS 11.0.1 for Windows.

Перспективы Брендинга В Рекламной Деятельности Азербайджанской Республики И Его Современное Состояние

Главная роль рекламной деятельности в Азербайджанской республике заключается в обеспечении налаживания отношений и связей между производителями и потребителями. Таким образом, реклама способствует повышению деловой активности, увеличению объемов инвестиций и рабочих мест, вследствие расширяется общественное производство. Благодаря рекламе увеличивается конкуренция, что предоставляет потребителям отечественного рынка широкий выбор.

Помимо того, что рекламная деятельность воздействует на все отрасли экономики Азербайджана, она также объединяет специализированные рекламные агентства и открывает новые вакансии. Экономическая роль рекламы на отечественном рынке заключается в ускорении создания покупательского спроса и по возможности достичь равновесия конъюнктуры рынка (Адагезялова, 2016, стр. 76).

На сегодняшний день состояние рекламной деятельности в стране таково, что организации создают свои рекламные подразделения и пытаются самостоятельно разработать рекламу, что не всегда бывает эффективным подходом. В таком случае реклама не отличается творческим и оригинальным содержанием, производитель сам определяет содержание рекламного сообщения и не использует при этом новейшие технологии. Ведь именно от рекламы зависит сбыт продукции бренда.

Появление специализированных рекламных агентств дает возможность организациям закупать качественную и креативную рекламу, затем эффективно распространять. Таким образом, формируется рекламный рынок на основе взаимодействия субъектов с целью получения прибыли при минимальных издержках.

Таблица 1: Доходы от рекламной деятельности в АР 2014-2017 годы.

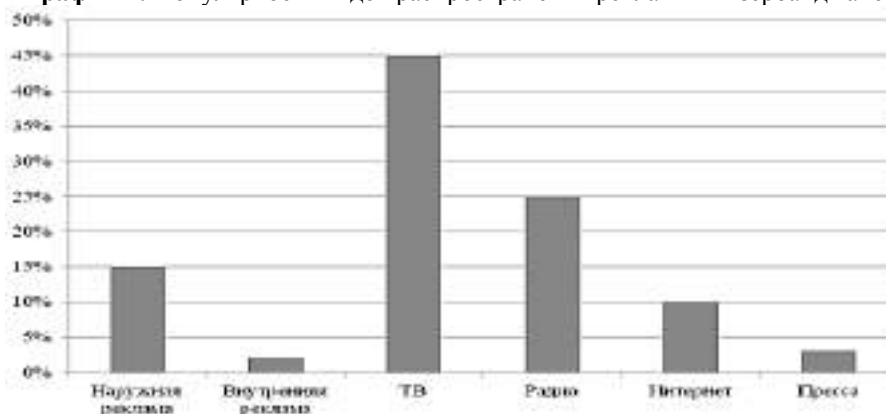
(без НДС, акцизов и прочих обязательных оплат) / годы	2014	2015	2016	2017
Доходы от подготовки информации рекламы	15326,2	14228,9	15769,6	13196,7
Доходы от размещения рекламы	15326,2	8577,1	10206,1	14626,7
Доходы от распространения рекламы	15326,2	33044,9	17449,2	16512,9

Примечание: цифры даны в тысячи манатах.

Источник: таблица построены на основе данных ГКС АР.

В Азербайджане на данный момент рынок рекламы находится на этапе развития и существует разные методы распространения рекламы. Значительная доля распространения рекламы в стране приходится на телевидение, так как оно все еще доминирует в медиа и является самым высокооплачиваемым. По таблице 3.3 можно четко увидеть, что в 2014 году реклама посредством телевидения принесла доход в сумме 22,665,9 манат.

График 1: Популярность видов распространения рекламы в Азербайджане.

Источник: (Адагезялова, 2016, стр. 61)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Таблица 2: Доходы от рекламной деятельности по разным методам распространения в АР 2014-2017

(без НДС, акцизов и прочих обязательных оплат) / годы	2014	2015	2016	2017
Доходы от уличной и придорожной рекламы	3 663,9	3 792,8	4 230,2	9 870,8
Доходы от публичной рекламы	5 323,6	3 283,0	2 306,7	1 957,3
Доходы от телевидения	22 665,9	19 836,0	8 036,2	3 450,6
Доходы от СМИ	25 128,8	25 969,1	10 912,3	4 684,8
Доходы от радио	1 376,0	3 094,3	1 479,4	701,8
Доходы от газет и журналов	244,0	1 408,7	149,1	44,6
Доходы от почтовых реклам	67,7	64,5	-	135,0
Доходы от интернет	775,2	1 565,6	1 247,7	352,8

Примечание: цифры даны в тысячи манатах.

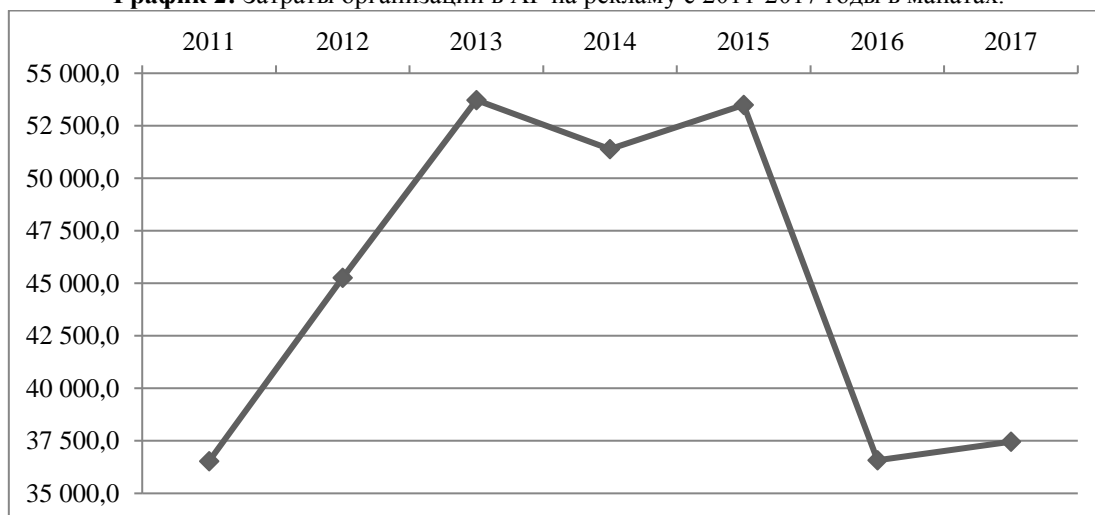
Источник: таблица построены на основе данных ГКС АР.

Среди организаций, распространяющих рекламу посредством радио, первое место занимает «FAB», «MƏTANET A», коммерческий банк «KAPİTAL», мобильные операторы «AZERCELL» и «BAKCELL», образовательный центр «KASPI», магазины электроники «MUSIC GALLERY» и «OPTİMAL ELECTRONİCS» и т.д. (Bəylərov, 2016, s. 49)

В то же время общие затраты на в традиционных медиа (телевидение, радио, пресса, наружная реклама) приблизительно составили около 68 млн манат, большую часть которой составило телевидение, которое все еще занимает лидирующую позицию в СМИ. Это рационально, так как телевидение все еще является самым привлекательным и дорогим медиа, это объясняется широким охватом аудитории благодаря своей массовости и 100% техническому покрытию (Адагезялова, 2016, стр. 65).

График 2: Затраты организаций в АР на рекламу с 2011-2017 годы в манатах.

Примечание: цифры даны в тысячи манатах.

Источник: таблица построены на основе данных ГКС АР.

Суть рекламы в Азербайджане заключается в её неотъемлемости и активного участия в комплексной системе продвижения маркетинга, подстраиваясь при этом под новые требования и нужды потребителей на рынке. Состояние рекламной деятельности на сегодняшний день переступило информационный характер и перешло на новую стадию – коммуникации. При помощи системы коммуникаций производители получают «обратную связь» от потребителей.

Развитие брендинга в рекламной деятельности в Азербайджане имеет следующую тенденцию развития.

1. Отношение населения к местным рекламам становится отрицательным, так как они все однообразным и формируют раздражение, что понижает уровень эффективности.

2. В отечественных СМИ отсутствуют специальные каналы реклам, и они стали более узкоспециализированными, т.е. появились новостные, спортивные, детские и экономические каналы.

3. Наиболее существенным можно посчитать тот факт, что интернет рекламы с каждым днем больше развивается и этим сдвигает традиционные инструменты с основных позиций и занимает большую долю.

4. Перераспределить средства между разными носителями рекламы, таким образом можно выбрать оптимальный вариант.

5. Увеличения уровня специализации и профессионализма у рекламных агентств. Также появление новейших рекламных носителей, как например голографические рекламы и т.п.

Если учитывать все вышеуказанное, то перспектива развития брендинга в стране возможно. Также за последнее время на мировом рынке учитывают фактор экономии и экологичности, поэтому большинство предпочитают электронное распространения рекламы. Поэтому тенденция развития сегодня рекламы в Азербайджане проводится цифровыми способами. Это создает благоприятное условие для развития брендинга в стране.

Для того, чтобы представить Азербайджан на рынке за пределами страны и стимулировать экспорт 5 октября 2016 года президент И. Алиев подписал постановление о продвижении продукции ненефтяного сектора под брендом «Made in Azerbaijan» (т.е. сделано в Азербайджане). Для поддержки и развития бренда «Made in Azerbaijan» издержки полностью или частично покрываются из средств государственной казны (<http://www.azpromo.az/made-in-azerbaijan>).

Измерить эффективность Азербайджанских брендов является очень трудной задачей. Н.Агаев объясняет это тем, что их акции не подлежат продаже и отсутствует прозрачность в финансовом рынке. Также эксперт подчеркнул ряд брендов, которые экспортируются и выступают на мировом рынке в качестве Азербайджанского бренда «Made in Azerbaijan». Например, «Azersun Holding» занимающаяся продовольственными товарами, «Embawood» производство мебели, «Azercell» мобильный оператор, «Семь красавиц» отечественное вино и т.д.

Что касается перспективы развития брендинга, как было сказано ранее внедрение информационных технологий и интернет способствуют быстрому ее развитию в рекламной деятельности. В Азербайджане присутствует потенциал данного вида рекламы, при этом формируется возможность таргетировать потребителей.

На основе проведенного анализа, можно сделать такой вывод, что с брендом «Made in Azerbaijan» покупатели знакомы и существует перспектива дальнейшего развития и большего внедрения бренда как на отечественном, также и внешнем рынке.

Но состояние на рынке рекламной деятельности такого, что предприниматели не хотят делать большие вклады на брендинг и проводят единичные рекламные компании, при этом ждут немедленного результата. Предпринимателям необходимо понять, что рекламные компании должны проводиться не временами, а постоянно и необходимо разработать стратегию брендинга.

Ситуация на отечественном рынке требует оживления и для этого надо учесть развивающие факторы. Не нужно сокращать расходы, а наоборот следует оптимизировать их, при этом эти вклады, в конце концов, оправдают себя в качестве удачной инвестиции.

Выводы И Предложения

Реклама в экономике представляет собой совокупность экономических, статистических, психологических и информационно-пропагандистских инструментов, методов и мер, используемых для информирования общественности о характере товаров, их стоимости, запасах, продажах, деловой активности и различных видов услуг. Реклама воздействует на формирование культурного обслуживания, формирование спроса, его удовлетворение, опирается на предпочтение потребителей и эффективной организации бизнеса. Опираясь на это можно твердо утверждать, что реклама играет важную роль в формировании потребительского отношения к бренду.

При всем этом, важность и развитие рекламной деятельности в Азербайджане не изучена и оценена тщательным образом. При отсутствии оценки невозможно построить стратегию рекламной компании, а тем более сформировать отношение к бренду у потребителей. Когда организация не имеет четкой стратегии сложно достичь эффективности в её деятельности. Таким образом, на основе проведенного исследования можно сделать следующие выводы и предложения.

На отечественном рынке рекламы весомую долю брендинга создает телевиденье и интернет, несмотря на противоположность между ними в цене и охвате аудитории. Для дальнейшего развития брендинга необходимо развивать интернет рекламу, так как это является оптимальным методом в условиях экономического кризиса, легче таргетировать публику по различным категориям, так как реклама в социальных сетях является наиболее популярной в Азербайджане.

Также следует убрать монополию наружной рекламы и создать условия для предпринимателей. В таком случае появиться бурный интерес к наружной рекламе и брендинг «наружным» образом станет более эффективным. При том, что распространение рекламы посредством телевидения является самым популярным в стране, это делает остальные виды менее применяемыми и не подходит для всех видов товаров и услуг.

Многие организации не хотят нести большие расходы на брендинг и предпочитают более низко стоящие способы распространения рекламы, не разрабатывают рекламные стратегии, а хуже всего предоставляют эту деятельность непрофессионалам. Такой подход и не разработанная реклама может привести к краху хозяйственной деятельности всей компании. Поэтому важно делать вклады в повышение квалификации кадров, постоянно увеличивать уровень квалификации, посещать тренинги и т.д.

Рекламная индустрия в Азербайджане постоянно меняется в зависимости от рыночных явлений и находится на стадии развития. При всем вышеуказанном необходимо понять, что на рынке рекламы Азербайджана нужен грамотный подход воздействия на будущих потребителей и разработать стратегию для проведения рекламных компаний с целью формирования отношения покупателей к бренду.

В заключении можно прийти к такому выводу, что последующие несколько лет большую долю распространения рекламы в Азербайджане займет интернет реклама и она имеет большой потенциал.

Литературы

- Aslanlı T.H. magistr dissertasiyası “Respublikada reklam biznesi və sahibkarlığın inkişafı problemləri”, UNEC, Bakı-2015, 76 s.
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin reklam fəaliyyəti üzrə statistik göstəricilər, Bakı 2016 il.
- Bəylərov N. magistr dissertasiyası “Azərbaycanda reklam biznesinin inkişaf etdirilməsinin mühüm istiqamətləri” Bakı 2016, 90 s (49, 52 s.).
- İdriszadə A.S. magistr dissertasiyası “Biznesdə reklam fəaliyyətinin zəruriliyi”, Bakı 2016, 94 s.
- Novruzadə G.N. magistr dissertasiyası «Müəssisələrdə satış üzrə reklam fəaliyyətinin idarəedilməsi strategiyasının seçilməsi» Bakı 2016, 86 s.
- Адагезялова Н.Э магистерская диссертация «Современные тенденции развития рекламы в Азербайджане», АГЭУ, БАКУ -2016 г, 76 с (47, 66 с).
- Андреева Г.М. «Социальная психология» учебник 2003 г., 229 с (218 с).
- Володина А.Н. «Влияние рекламы на формирование отношения потребителя к бренду» Нижний Новгород – 2011 год, 78 с (69 с).
- Годин А.А., Годин А.М., Комаров В.М. «Интернет реклама» Москва, Дашков И.К. 2009, 168 с.
- Джоунс Дж.Ф. «Роль рекламы в создании сильных брендов» Издательство Вильямс, 2005 г., 496 с.
- Дуэйн Нэпп, Политика бренда. М.- 2004.
- Котлер Ф. «Основы маркетинга» Прогресс, 1990 г., 647 с. (482 с.).
- Котлер Ф. «Маркетинг 3.0» Издательство :Эксмо, 2011 г, 197 с.
- Макашев М.О. Статья на тему «Формирование отношений бренда с потребителем» Москва – 2011 г.
http://www.elitarium.ru/otnosheniye_brend_potrebitel/

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Макдональд М., Чернатони Л. «Как создать мощный бренд» 3-е издание, Учебник для вузов, Издательство Юнити-Дана, 2006 г., 560 с.
- Новиков Д.В., Иваньков А.В. «Психология массовых коммуникаций» издательство: Комсомольск-на-Амуре 2013 г, 76 с.
- Песоцкий Е. « Современная реклама - Теория и практика» Москва- 2011 г, 134 с.
- Элвуд А. « Основы брендинга» М.: ФАИР-ПРЕСС, Гранд, 2003 г, 336 с.
- Юров А. Статья на тему «Оценка бренда» МГИМО-2015 год.
- Cravens D.W., Hills G.E., Woodruff R.B. «Marketing management» Homewood, Illinois: Irwin, 1987, p. 486.
- Comiati Raluca, Plaias Ioan «The impact of consumers attitude toward advertising on product attitude» “Babes-Bolyai” University of Cluj-Napoca Faculty of Economics and Business 2010, p. 727.
- DR. D. Prasanna K., Venkatesvara K.R. «The role of advertising in consumer decision making» IOSR Journal of business and management – 2013, p. 45.
- Grant J. « The new marketing manifesto. The 12 rules for building successful brands in the 21st century» 2000, p. 272.
- Gobe M. « Emotional Branding: The new Paradigm for connecting Brands to People» 2010, p. 352.

Маркетинговая модель потребительского поведения

Айшан МУХТАРОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

muxtarova1994 @ inbox.ru

Аннотация

Социальные характеристики потребительского поведения оказывают существенное влияние на поведение потребителей. Социальные характеристики весьма разнообразны и состоят из семьи, социального взаимодействия, работы, школьного сообщества или любой группы людей, социального класса людей (доходы, условия жизни, уровень образования). Несмотря на наличие определенных трудностей при анализе социальных факторов при разработке маркетинговых планов, тем не менее, их учет не менее важен при изучении поведения потребителей, поскольку они позволяют изучать реакцию людей на маркетинговые сообщения и механизм принятия ими решений о покупке (например, использование образа знаменитых людей как может повлиять на поведение многих других потребителей).

Моделирование потребительского поведения является эффективным ключом к формированию эффективных маркетинговых решений. Формирование маркетинговой стратегии предусматривает проведение анализа существующего рынка и существующих конкурентов, анализа характеристик и возможностей продукта, анализа целевой аудитории через изучение социально-демографических особенностей, стилей жизни, моделей потребления. Модели потребления связанные с целевой аудиторией того или иного продукта, делают продуктивными исследовательские разработки маркетинговой стратегии, приводят к успешному результату прогнозирования продукта на рынке.

Маркетологи должны действовать в интересах потребителей, где они должны понять, что потребитель в чём точно нуждается. Ему нужно объяснить все особенности и выделить все основные или самые выгодные для потребителя моменты, ему нужно определиться с ценой на продукцию, регионом или рынками или дистрибьюторами, которые очень важны при выходе на рынок продуктов. Ему нужно понять настроения потребителей или рекламу продукта.

Таким образом, маркетинговые стратегии всегда должны быть ориентированы на потребителя. Стратегии не должны сосредотачиваться только на прибыли, а больше на удовлетворенности потребителей. Как хорошо сказано, потребитель-король, маркетологи не должны пытаться влиять на потребителей. Таким образом, понимание поведения потребителей, а затем планирование стратегий, соответственно может привести к длительным маркетинговым отношениям с потребителями.

Ключевые слова: Моделирование, Потребительское поведение, Консьюмеризм, Детерминанты потребительского поведения

Введение

Человек обладает своим собственным выбором и мышлением. Потребительское покупательское поведение в конечном счёте имеет отношение покупательскому поведению индивида. Человек, его культура, его социальный класс, его психология и его личность может пострадать от окружающей среды, в котором он живет, по этому,

маркетологи должны понимать и изучать психологию и мышление потребителей, а также понять, какие факторы влияют на их поведение для развития эффективной маркетинговой стратегии.

Потребительское покупательское поведение - это исследование человека или домохозяйства, которое покупает продукты для личного потребления.

Изучение потребительского поведения является крайне важным жизненным аспектом маркетинга. Понимание поведения потребителей позволяет знать природу реакции потенциальных клиентов на рынке на новый продукт или услугу. С другой стороны, это также помогает фирмам выявлять невыполненные возможности в настоящем времени.

Моделирование потребительского поведения является эффективным ключом к формированию эффективных маркетинговых решений. Формирование маркетинговой стратегии предусматривает проведение анализа существующего рынка и существующих конкурентов, анализа характеристик и возможностей продукта, анализа целевой аудитории через изучение социально-демографических особенностей, стилей жизни, моделей потребления. Модели потребления связанные с целевой аудиторией того или иного продукта, делают продуктивными исследовательские разработки маркетинговой стратегии, приводят к успешному результату прогнозирования продукта на рынке.

Метод

В исследуемой работе использованы основные методы исследования, отвечающим методологическим принципам подхода маркетингового поведения потребителей. В качестве конкретно-научных теоретико-методологических основ исследования использованы положения ряда специальных (частных) психологических теорий (концепций), а также использован метод системного подхода и анализа. Основываясь на изучении обзора литературы по исследуемому вопросу получены производные выводы по данной теме.

Анализ

Социология потребления является основным теоретическим материалом моделирования поведения потребителей. К исследованию данного вопроса обращались многие ученые

XIX-XX вв. К ним можно отнести М. Веблена с его концепцией статусных групп и протестантской этики, В. Зомбарта с концепцией роскоши, Г. Зиммеля, К. Маркса и др. Показательно, что впервые преподавание маркетинга как предмета в американских университетах начали в 1902 году и лишь в середине XX в. начали изучать поведение потребителей в бизнес-школах. Это было связано с научно-техническим прогрессом, товарным бумом и бурным развитием потребительского общества, неоднородностью целевой аудитории; благодаря этому маркетологи смогли отойти от стереотипа «экономического человека» (Малахов С.В. 1990, т. 11, № 6).

Развитие современного общества внесла свои коррективы в образ современного потребителя. Современный потребитель уже не тот потребитель, который существовал в XIX-XX вв., он более эрудированный, располагает обоснованными ментальными картинками многих категорий товаров, уникально привязан ко многим маркам и брендам товаров.

Раньше, на заре потребительского общества в основном, спрос или желание потребителей управляли поведением производителей и он заставлял их расширять производство, или создавать новые рационально необходимые товары. В условиях развития рынка в потребительском обществе формируется дефицит спроса. В острой конкурентной борьбе за потребителя происходят т.н. «маркетинговые войны», что нашло свое отражение в работах Э. Райса и Дж. Траута (Райс Э., Траут Дж., 2011).

Но здесь все не так однозначно. Несмотря на то, что потребитель является главным «призом» в «маркетинговой войне», не он управляет рынком и производителями. Развитие потребительского общества заставляет производителей перейти к управлению спросом, потребительским поведением и будущим желаний потенциальных потребителей. Благодаря чему, изобретаются новые желания, создаются новые рыночные ниши для перспективных, иногда редких, высоко ценимых и дорого обходящихся производителям товаров.

Стадия соотношения цены и ценности продукта является одним из основных составляющих потребительского выбора. В современном маркетинге цена определяется как «денежное выражение ценности продукта, услуги, фактора производства в процессе обмена», а ценность - как «значимость (польза) продукта, услуги, фактора производства для потребителя» (Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн Х., 2010: стр. 286-291). Особенности консьюмеризма. Консьюмеризм, или же по другому потребительство, имеет ряд примечательных особенностей:

- Защита прав участников среды потребления: оно помогает в создании бизнес-сообществ и защите своих прав от недобросовестных участников.
- Предотвращение различного рода злоупотреблений: предотвращает недобросовестную практику бизнес-сообществ (такие как, фальсификация, черный маркетинг, спекуляция и т.п.).
- Обеспечение единства потребителей: потребительство направлено на создание знаний и гармонии между потребителями и принятие групповых мер по таким вопросам, как законодательные акты по этим вопросам, предоставление информации о маркетинговых злоупотреблениях, вводящих в заблуждение потребителей и ограничительной торговой практике.
- Защита прав потребителей: потребительство направлено на применение четырех основных прав потребителей: право на безопасность, право быть информированным, право выбора и право на возмещение ущерба.

При всем разнообразии и избытка предлагаемых потребителям товаров и услуг, и свободе их выбора, можно предположить, как отдельные маркетологи на самом деле стараются достичь умы и сердца потребителей со своими определенными маркетинговыми сообщениями. Изучение и понимание поведенческого настроения потребителей помогает маркетологам определить, кто является целью, какая цель, когда можно достичь её, и какое сообщение должно быть дано им для охвата целевой аудитории.

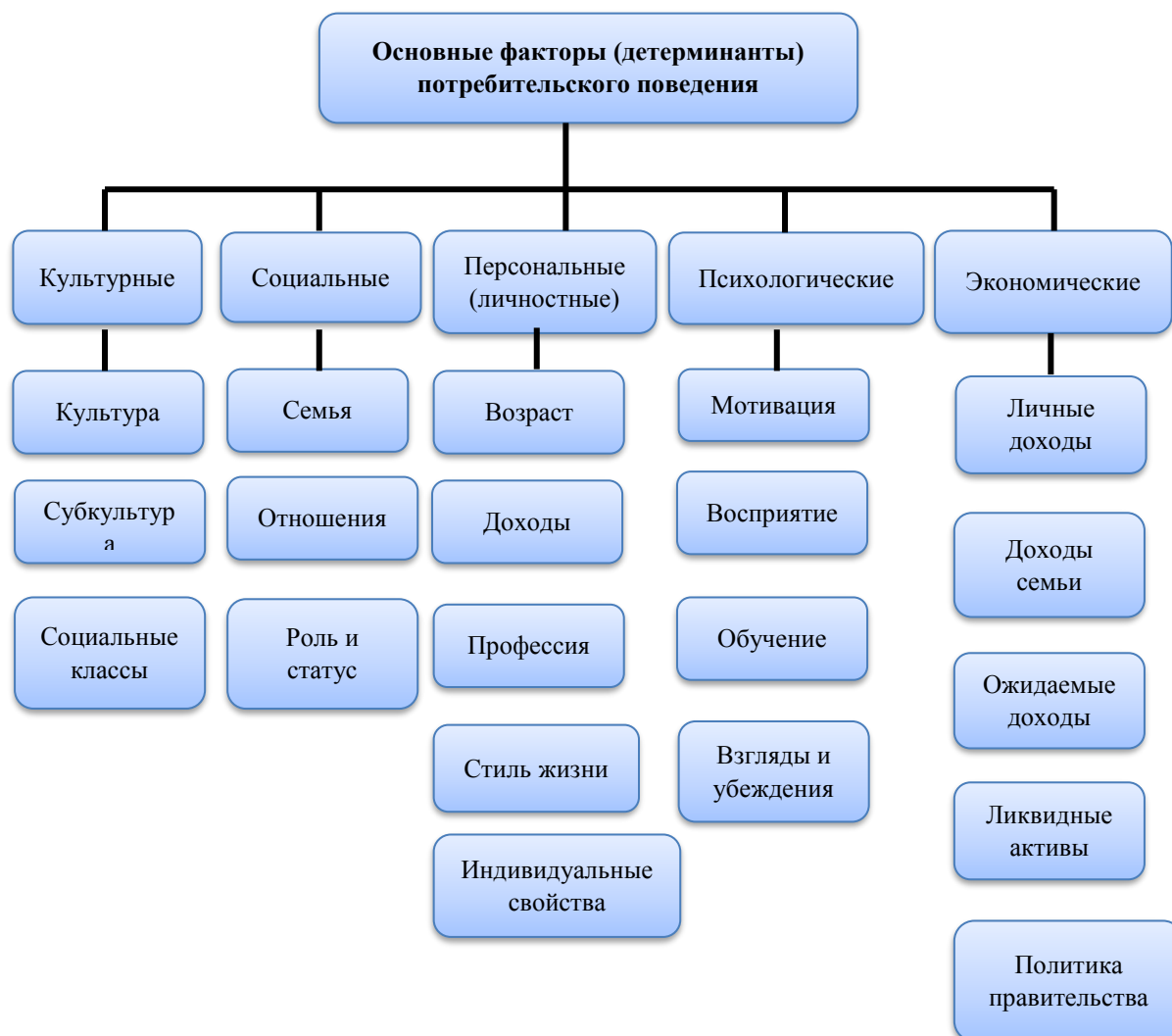
На рис.1 показаны детерминанты потребительского поведения. Эти детерминанты, объясняют основные вопросы, с которыми сталкивается нормальный потребитель: что покупать, зачем покупать, когда покупать, где покупать, как часто покупать, и как они могут пользоваться ими (см. рис. 1).

Потребительское поведение является многомерным по своей природе и на него влияют следующие факторы тематики, как психология, социология, социальная психология и культурная антропология.

Психология играет важнейшую роль в понимании того, как потребители поведут себя при совершении определенной покупки.

Рисунок 1. Основные детерминанты потребительского поведения

Источник: Составлен автором на основе работы Энгеля и др. (Engel et al. (1995 год; 154 стр.)

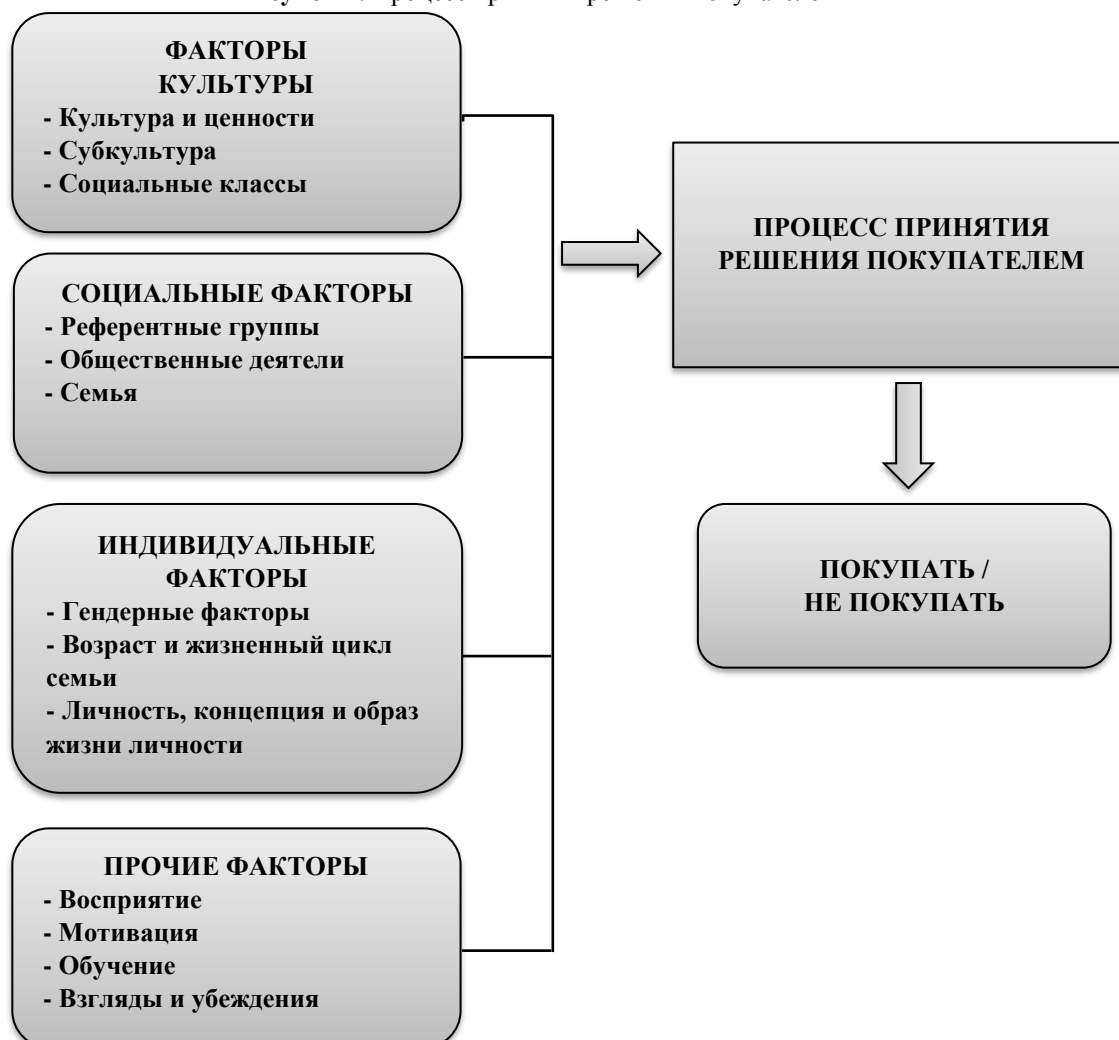
Как видно из рис. 1. основными детерминантами потребительского поведения являются: культурные, социальные, персональные (личностные), психологические и экономические факторы.

В экономической психологии, социологии управления и маркетинге представлено множество моделей потребительского выбора, некоторые из них применяются в практике маркетинга. Так, одна из распространенных классификаций факторов, влияющих на выбор потребителей, принадлежит Ж.Ф. Кролару - совокупность потребностей Sécurité - безопасность, Affection - привязанность, Bien être - комфорт,

Orgueil - гордость, N (nouveau) - новизна, Économie - экономия) (Жандезон Ж. (1993) «Методы продажи» (1993). – стр. 244). При этом безопасность связана с чувством спокойствия, прочностью, надежностью выбранного продукта, гарантиями времени его эксплуатации. Привязанность, как правило, выражает внутреннюю связь между потребителями и вещами, своего рода зависимость от них (иногда это привычка к той или иной вещи). Комфорт - ценность удобств, приобретаемых вместе с продуктом.

Рисунок 2. Процесс принятия решения покупателем

Источник: Составлен автором на основе работы Говарда-Шеза (Howard & Sheth in Schiffman & Kanuk (1987год; 656 стр.)

Гордость удовлетворяет стремление потребителя приобретением продукта выделить себя из окружения, подтвердить или получить отличный от других статус. Новизна связана с удовлетворением стремления к переменам, к обновлению окружающей реальности и людей. Экономия, как подчеркивает автор классификации, при кажущейся приоритетности часто уходит на второй план, но может подкреплять ощущение качества товара. Экономия может стать главным аргументом в выборе продукта, если у потребителя проблемы с платежеспособностью и его действиями руководит стремление принести минимальную «экономическую жертву». Данная классификация проста, разумна, может быть использована в практической деятельности на стадии маркетингового проектирования, выбора тем и направленности, творческой стратегии рекламной кампании. Однако реальное пространство потребительского поведения не ограничивается ситуацией выбора. Кроме того, в классификации Ж.Ф. Кролара явно учитывается мотивация «экономического человека», или разумного потребителя, который совершает выбор сознательно.

Но в практике потребления люди иногда не сознают, зачем покупают и почему, совершают импульсивные приобретения, подражают в потреблении другим, наслаждаются самим фактом потребления, могут купить из чувства вины и т.д.

Популярен подход к моделированию потребительского поведения с точки зрения эффектов потребления в рамках нефункционального спроса. Этот подход хорош уже тем, что освобождается от ограничений концепта «экономического человека» и показывает, что реальный репертуар поведения потребителя в ситуации выбора значительно шире. Автор подхода Х. Лейбенстайн указывает на три возможных направления выбора потребителя: эффект присоединения к большинству (или bandwagon effect, «эффект общего вагона»), выбор продукта в силу желания быть как все, не отставать от других), эффект «сноба» (выбор продукта, выделяющего потребителя из толпы), эффект Веблена (или демонстративное потребление как проявление своего рода гордыни, выбор продукта с такой высокой ценой, что это само по себе отличает потребителя от других) (Лейбенстайн Х. (1993): - стр. 304-325).

В экономической литературе рассматривается несколько существующих моделей потребительского поведения, используемых для объяснения важности того, чтобы фирмы и маркетологи ценили и могли создавать ценные продукты или услуги с целью удовлетворения потребностей клиентов. Р. Блэкуэлл и соавторы (2001) показали, что потребительское поведение - это деятельность, которая включает в себя людей, получающих, потребляющих и заказывающих продукты или услуги. Шиффман и Канук

(2000) высказали мнение, что потребительское поведение относится к тому, как люди делают свой выбор на своих личных или домашних продуктах, используя свои доступные ресурсы, такие как деньги, время и усилия. Гэббот и Хогг (1998) и Блэквелл и соавторы (2006) далее разъясняют, что потребительское поведение в рамках всеобъемлющего подхода представляет собой деятельность и процессы, в рамках которых люди выбирают покупку или продажу товаров или услуг на основе своего опыта и идей. Фредерикс и Солтер (1995) утверждали, что потребители удовлетворены из-за ценностного пакета их представлений, таких как цена, качество продукции, качество обслуживания, корпоративный имидж и так далее. Они также утверждали, что если потребители получают фактический результат пакета ценностей, как они ожидали, они будут счастливы. Некоторые теоретики, такие как Фредерикс и Солтер (1995), Роули (1988) и Блэкуэлл и др. (2001) выступали за то, чтобы уникальность продукта была существенной для создания, поддержания и понимания факторов, влияющих на удовлетворенность потребителей. Однако, чтобы быть удовлетворенным, потребители должны понимать продукт и принимать стандарт, предлагаемый компанией. Кроме того, поведение потребителей можно оценить с двух точек зрения: процесс принятия решений о покупке и детерминанты, влияющие на процесс покупки.

Выводы

В последние годы и в особенно в начале тысячелетия покупательское поведение очень сильно изменилось. Выросла величина запросов покупателей, что связано с резким расширением ассортимента предлагаемых товаров и оказываемых услуг. В связи с этим, увеличилось влияние со стороны крупных магазинов и торговых групп; появилось ряд новых разнообразных форм торговли, что является выражением различных концепций маркетинга, которыми пользуются предприятия для решения своих задач. Стремление учесть интересы потребителей и одновременно выделиться из конкуренции является главной маркетинговой задачей потребительской сферы.

Отношение потребителей является важным вопросом для изучения специалистами по маркетингу, потому что благоприятное отношение ведет к благоприятному поведению. Кроме того, намерения потребителей также является важным объектом изучения. Благоприятное отношение потребителя приводит к возникновению намерения совершить покупку, и далее, это намерение приведет к фактической покупке.

Рассмотрение различных моделей потребительского поведения показал, как эта теория развивалась на протяжении многих лет и в них происходили динамические изменения. Все модели потребительского поведения пытались объяснить все возможные переменные и оказывали влияние на поведение потребителей. Предыдущие попытки рассматривали возможность объяснения моделей потребительского поведения с помощью тестируемого уравнения, часто сравнивающие модель с другими моделями.

Окончательные модели потребительского поведения, например, модель Engel, Blackwell & Miniard, предусматривают всестороннее обсуждение возможных влияний на потребителя поведение, а точнее влияние воздействий на различные стадии процесса принятия решений. Модель вобрала в себе самые последние мысли на субъект потребительского поведения и, следовательно, использовался в качестве основы для обсуждения процесса принятия решения потребителем.

В современном обществе процесс принятия решений потребителями, а именно различные этапы этого процесса, факторы, влияющие на каждый этап процесса, подвергаются существенному влиянию со стороны интернет пространства, влияние которого на процесс принятия решений растет из года в год поразительными темпами.

Литературы

- Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн Х. (2010) «Маркетинг», под общ. ред. Г.Л. Багиева, 3-е изд. перераб. и доп.СПб. - 576 стр.
- Бодрийяр Ж. (2006) «Общество потребления. Его мифы и структуры», Перевод на русский язык: Е. А. Самарская М., М., Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 26.10.2008.
- Блэкуэлл Р.Д., Миниард П.У., Энджел Дж.Ф. (2007) «Поведение потребителей», СПб.: Питер. - 904 стр.
- Друкер Питер, Ф. (1985) «Бизнес и инновации», пер. с англ., ИД Вильямс, 2009 – 432 стр.
- Жандезон Ж., Лансестр А. (1993) «Методы продажи» / Пер. с фр. - М. – 384 стр.
- Жандезон Ж. (1993) «Методы продажи» / Жандезон Ж., Кролар Ж.Ф., Лансестр А. / Пер. с фр. - М. – 384 стр.
- Котлер Ф. (2006) «Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс», 2-е изд., учебник, СПб.: «Питер».– 466 стр.
- Кролар Ж.Ф. (1993) «Методы продаж» М. – 244 стр.
- Ламбен Ж.Ж. «Стратегический маркетинг. Европейская перспектива», учебник, СПб., Наука, 2006.– 304 стр.
- Лейбенштейн Х. (1993) «Эффект присоединения к большинству, эффект сноба и эффект Веблена в теории покупательского спроса» // «Теория потребительского поведения и спроса», под ред. В.М. Гальперина, пер. с англ., СПб. - стр. 304-325.
- Schiffman, Leon G., Kanuk, Leslie Lazar (1997), «Consumer Behaviour». Upper Saddle River, NJ. Prentice Hall. - 672 P.

Современные Тенденции Развития Сферы Услуг В Азербайджане

Афер МУРАДОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

afes-Sevi@mail.ru

Аннотация

Сфера услуг занимает важное место в международных внешнеэкономических связях и тем самым начал оказывать значительное влияние на развитие экономики отдельных стран. В настоящее время сфера услуги превратился в гигантскую международную индустрию. Благодаря сферы услуг решаются ряд вопросов в улучшении жизнедеятельности населения, увеличивается производство товаров и услуг народного потребления.

Сфера услуг Азербайджана, несомненно, одна из важнейших отраслей экономики нашей страны. Важность сферы услуг как экономического фактора подтверждается мировым опытом и, что очень важно, в Азербайджане его развитию придается огромное значение. Об этом свидетельствует так же ряд правительственных решений в отношении всестороннего масштабного развития отрасли, принятых в последние годы в нашей стране. Рассматривая роль сферы услуг во всех ее проявлениях, можно без преувеличения обозначить глобальность и масштабность значимости индустрии сферы услуги для дальнейшего продвижения страны на мировом рынке. Сфера услуг обеспечивает подавляющее число рабочих мест и создает существенную долю в структуре валовой добавленной стоимости в развитых странах. Целью данной статьи является исследование с точки зрения новой экономической модели развития Азербайджана роли и влияния сферы услуг на формирование валового внутреннего продукта, создание дополнительных рабочих мест и обеспечение занятости, активизацию внешнеторгового баланса. Для достижения этой цели решаются следующие вопросы: проводится статистический анализ текущей ситуации развития сферы услуг в Азербайджане, исследуются внутренние и внешние факторы, влияющие на сферы услуг, рассматриваются специфические особенности развития сферы услуг в Азербайджане.

Ключевые слова: сфера услуг, эффективность, тенденции развития, социально-экономическое развитие.

Введение

Увеличение значения сферы услуг в глобальной экономике относят ко второй половине XX, однако её прогнозирование была значительно ранее. С позиции экономической науки предоставление услуг были рассмотрены учеными экономистами XVIII и XIX вв., такими как Ф.Кенэ, А.Смит, Ж.Б.Сей, К.Маркс, А.Маршал, Ф.Бастиа. В 30-40х годах XX века наблюдалась динамика в развитие отрасли сферы услуг и экономисты стали выдвигать различные концепции на основе исследований. Наибольшее количество концепций в этой отрасли были разработаны экономистами А.Дж.Б.Фишер, Д.Белл, К.Кларком, У.Ростоу, Ж.Фурастье.

С приобретением Азербайджана независимости в 1991 году, после распада Советского союза, экономика республики перешла на новый этап своего развития - рыночную экономику. Страна была на этапе становления и развития, государство стимулировало экономику, и наибольший вклад был сделан в нефтяную промышленность и сельское хозяйство. До последнего времени, т.е. 2015-2016 годы доля нефтяного сектора составляла 90% ВВП, но мировой кризис и падение на рынке цены за баррель нефти, повлиял и на экономику нашей страны. Уменьшение поступления иностранной валюты, (нефтедолларов) повлияло на падение курса национальной валюты. Это очень сильно отразилось на экономике Азербайджана, стали закрываться многочисленные банки, компании. В связи с этим государство приняло ряд мер по развитию не нефтяного сектора экономики. В результате предпринятых государством мер, в 2017 году доля в ВВП нефтяного сектора страны уменьшилась до 70%.

Методы

При исследовании использовано системный подход, анализ, сравнительный анализ, принципы моделирования, также графического изображения, прогнозирования и оптимизации.

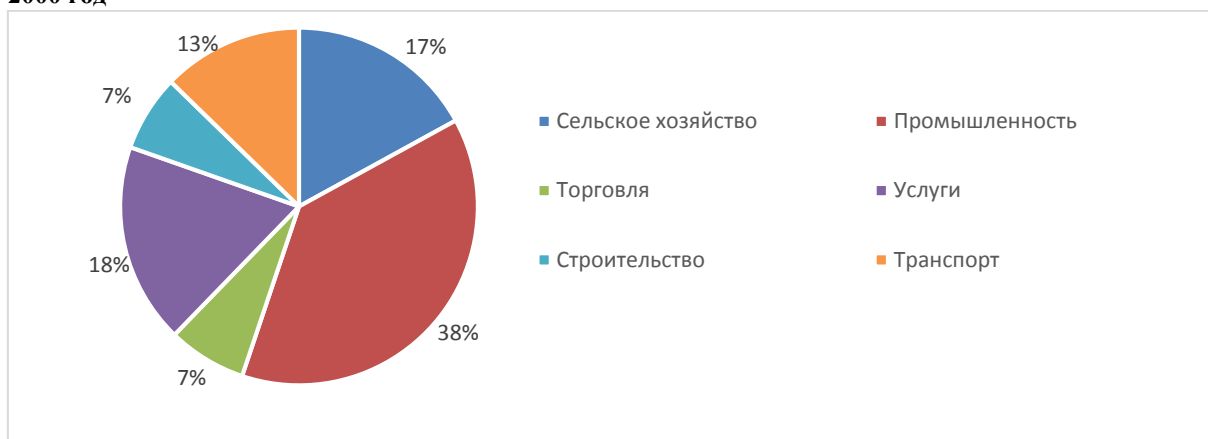
Анализ

Как нам известно, сфера услуг является одним из высокоперспективных и быстро развивающихся сфер. Эта сфера охватывает многие сферы, начиная с финансирования торговли и транспорта, страхование и многие другие посреднические организации. Сюда также входят гостиницы, рестораны, прачечные, салоны красоты, учебные и спортивные заведения, радио и телестанции, туристические услуги, консалтинговые фирмы, здравоохранение, музеи, кинотеатры, театры, и т.д. Все эти учреждения оказывают услуги населению и гостям нашей республики. В Азербайджане присутствуют и усиленно развиваются все вышеперечисленные виды услуг. Основной стратегической целью организаций сферы услуг в Азербайджане является сохранение политической и экономической стабильности в условиях формирования и развития рыночной экономики. Для более подробного рассмотрения структуры экономики Азербайджана обратимся к графику 1.

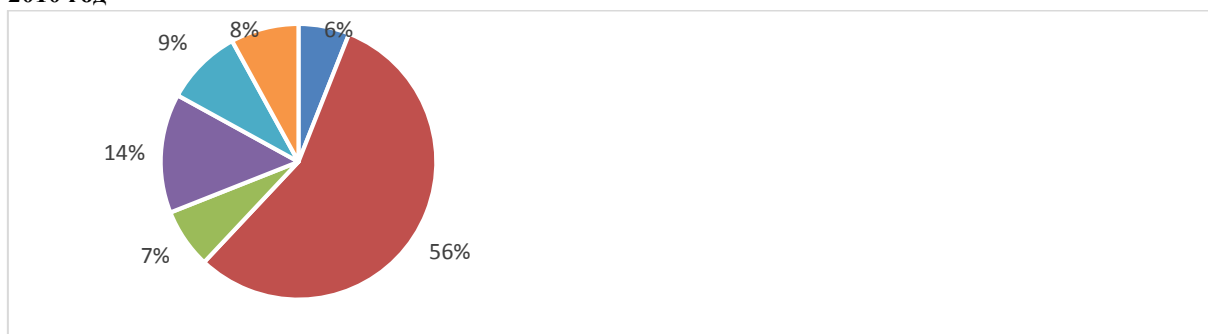

График 1: Структура экономики Азербайджанской Республики, соответственно за 2000, 2010, 2016 годы (в %).

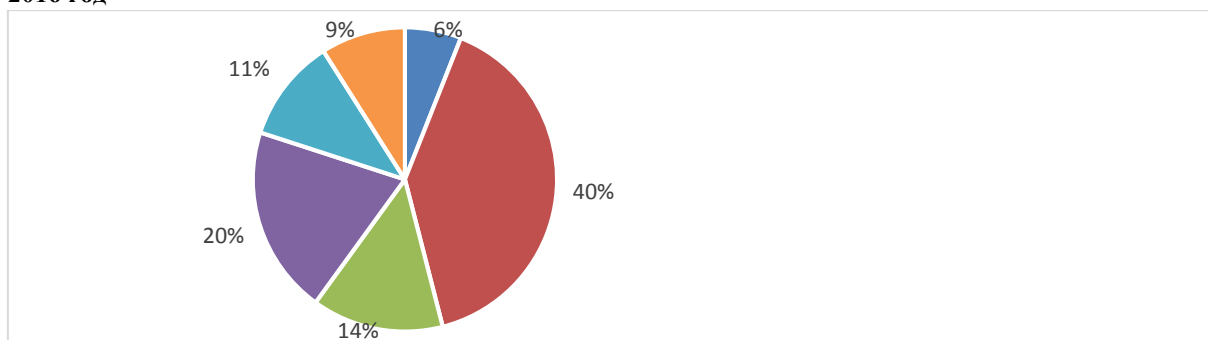
2000 год

2010 год

2016 год

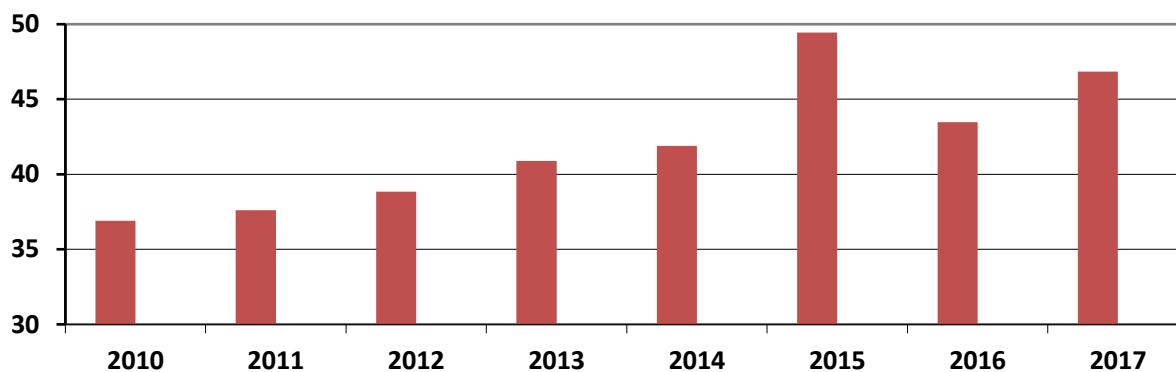
Источник: графики составлены на основе данных (<http://be5.biz/makroekonomika/profile/az.html>, 2017)

Из графика 1 наибольшую долю в структуре Азербайджанской экономики занимает промышленность. В 2000 году она составила 38%, 2010 это число повысилось до 56%, а 2016 году снова понизилось до 40%, но при этом все равно занимает большую долю. Доля сельского хозяйства снизилась на 9%; транспорт за 16 лет снизился на 4%;

строительство увеличилось с 7% до 11%; доля услуги изменяется не значительно, но разница между 2010 и 2016 составила увеличение в 6%; а торговля увеличилась за 16 лет в два раза. Альтернативным видом не нефтяного сектора в стране на сегодняшний день является туризм. Туристический сектор имеет большую перспективу на территории Азербайджана. Наличие богатого рекреационного ресурса в стране привлекает огромное количество туристов всего мира. Для ясности увеличения занятости в сфере услуг туризма отразим тенденцию на графике.

График 2: Число занятых в сфере услуг туризма с 2010-2017 годы (число лиц в тысяча).

Приложение к графику 2

Год	Число лиц
2010	36.899
2011	37.600
2012	38.839
2013	40.892
2014	41.886
2015	49.449
2016	43.477
2017	46.837

Источник: ГКС Азербайджанской Республики. <https://www.azstat.org> (2018)

По графику 2 и приложенной к ней таблице видно, как с каждым годом увеличивается число лиц занятых в этой сфере услуг. В 2015 году наблюдается наибольшее количество 49.449 человек. Но далее в 2016 году мы видим уменьшение на 5972 человек. Это объясняется девальвацией произошедшей в конце 2015 года, экономический кризис способствовал тому, что некоторые туристические фирмы не смогли остаться на плаву и в результате приостановили свое функционирование. Но в связи со стимулирующими мерами, предпринятыми государством, экономика страны стала вновь благоприятной для предпринимателей и в 2017 году занятых в сфере услуг туризма составил 46.837 человек, т.е. увеличился на 7,7%.

Доходы полученные от туризма предприятиями в 2010 году составляли около 24.000 долларов, к 2011 году 28.000 долларов, а в 2012 году эта цифра составила 34.000 долларов. Следовательно, развитие туризма приводит к поступлению иностранной валюты в страну. Для привлечения туристов в Азербайджане проводятся различные мероприятия, шопинг фестивали, а с недавнего времени стали применять услугу под названием «TAX FREE» (освобождение от налога). Это всемирно популярная услуга предоставляемая покупателям, которая возвращает НДС от суммы товара. Проводимые государством реформы и новые экономические отношения в стране позволяют создать хорошие условия для усовершенствования сервисной деятельности. Все это способствует тому, что сфера услуг нуждается в постоянном совершенствовании сервисных организаций и появлению новых методов, видов и форм обслуживания.

В условиях современной инновационной экономики, которая оказывает влияние на экономику Азербайджана, в стране необходимо за короткий срок осуществить переход на инновационный уровень развития сферы услуг, чтобы она отвечала бы современным требованиям. Состояние торговых услуг в развитых странах, где доля сферы услуг составляет более 70%, она развита повсеместно с одинаковым охватом территории. В развивающихся же странах, как Азербайджан с долей услуг размером 40-50% ВВП, услуги развиваются регионально, т.е. существует ощутимая разница как в качестве, ассортименте так и во многом другом в оказанных услугах в зависимости от городов страны. Как известно на сегодняшний день в Азербайджане наблюдается сильная урбанизация и в связи с этим значительное развитие услуг происходит в столице страны – Баку.

В настоящий период в условиях рыночной экономики необходимо повсеместно развивать торговые услуги. Одной из важнейших задач при этом является тенденция развития не отдельных магазинов, а целых сетей. Торговля услугами сетевыми структурами является более гибкой и эффективной. При сетевой структуре создается единая система и политика торговли, что позволяет экономить время и средства. При сетевой торговле услугами организация становится сильнее, более устойчивой к конкуренции и способна устранить конкурентов. При сетевой торговле услугами можно контролировать и управлять из единого центра, что является очень эффективным методом улучшения системы управления. В современных условиях хозяйствования, происходит глобализация предпринимательской деятельности и развивается розничная торговля, а именно открываются торговые дома, центры, сетевые магазины. Торговые центры, иначе называемые «молл»-ы, строятся со стороны инвесторов, которые выступают в лице частных или юридических предпринимателей. “Торговый центр (ТЦ)

– это группа торговых предприятий, которые соединены архитектурно, выстроены специально спланированным образом, по определенным стандартам, развитым и находящимся в собственности участка, которые управляются из единого центра как одно целое” [1,2] (Андерхилл П. п. с., 2014, стр. 218) (англ., 1986).

Торговые центры сооружаются по определенным мировым стандартам, которые предлагают услуги паркинга для средств передвижения, санузлами, супермаркетами, банкоматами, развлекательными центрами, кинотеатрами, ресторанами и кафе, магазинами, салонами красоты и т.д. ТЦ является организованным местом, где образуется канал сбыта и предоставляются различные товары и услуги покупателям, при этом внедряется и усовершенствуется гражданская форма торговли, здесь также защищаются права потребителей и в конце концов повышается качество жизни населения. Иными словами ТЦ является площадкой, где встречаются продавцы, т.е. магазины и покупатели. Основной идеей торговых домов заключается в том, что покупатель мог приобрести все товары и услуги под одной крышей.

По мнению Котлярова И.Д. арендаторы торговых центров предоставляют услугу координации их деятельности также создание условий для эффективности сбыта товаров и услуг. Максимизация торговых процессов в интересах арендатора, так как при этом способность платы за аренду у владельцев магазинов растет. Т.е. оператор ТЦ является не только управляющим, а также он координирует деятельность торговых и сервисных предприятий, при этом он не вмешивается в их внутренние дела. Услуги, которые оказываются торговым центром для арендаторов следующие:

- предоставление арендатору торговой площадки, которая отвечает всем запросам и качествам
- ТЦ должен организовать и провести набор магазинов таким образом, чтобы максимально привлечь покупателей
- Сформировать условия для предоставления максимально удобного пребывания покупателей в ТЦ и продлить время их посещения. Сюда можно отнести сооружения специальных детских площадок, услуг нянь для младенцев, специальных камер хранения, обеспечение безопасности и т.д.

В Азербайджане также существует многочисленное количество торговых домов. Например: «Парк Бульвар», «28 Молл», «Гянджлик Молл», «Порт Баку», «Метропарк», «Наргиз молл», «Баку молл», «Шувелен парк» и т.д. Эти торговые дома построены по мировым стандартам, предоставляют покупателям ряд услуг, оснащены всеми необходимыми магазинами и развлекательными центрами. Эти торговые дома

выполняют не только роль торговли, но и своего рода являются культурными центрами. Здесь присутствуют кинотеатры, а также время от времени бывают выставки, концерты, викторины, также демонстрация каких либо новых товаров или услуг. Как было отмечено выше, магазины в этих торговых центрах группируются по ценовым критериям, например среди торговых центров нашей страны «Порт Баку Молл» является центром где сконцентрировались мировые бренды, класса «люкс», и соответственно цены здесь намного превышают цены, которые представлены в других ТЦ города Баку. Здесь находятся такие всемирно известные бренды как «BURBERRY», «Chloe», «DIESEL», «EMPORIO ARMANI», «GIVENCHY», «ROLEX», «HUGO BOSS», «VALENTINO» и т.д.

В данных «молл»-ах функционируют как всемирно известные магазины, которые работают на сетевой основе, так и отечественные магазины одежды, обуви, аксессуаров, парфюмерии, косметики, детских игрушек, спортивных принадлежностей, книг, ювелирных изделий, электротехники, мебели, домашних аксессуаров, супермаркетов, аптек и т.д. По стандартам в самых нижних этажах находится паркинг, далее супермаркеты, магазины электротехники и бытовых изделий, на средних этажах магазины одежды и т.п., выше кафе рестораны, кинотеатры и развлекательные центры. В этих торговых домах посетителям предоставляется услуга «Информация», с помощью которой покупателям предоставляют информацию о торговом центре, магазинах, их расположении и т.д.

В последние годы в Азербайджане проводятся «шоппинг фестивали», что увеличивает приток туристов, повышает объем торговли, транспорта, ресторанного и гостиничного бизнеса и этим стимулирует экономику.

За счет проведенного «шоппинг фестиваля» количество людей посетивших страну увеличилось с 152.502 до 187.577 человек, а это составляет на 23% больше 2016 года. Во время «Баку Шоппинг Фестиваля» было выдано 23,242 счет-фактур. Банки вернули покупателям НДС в сумме 1,800,000 манат, при этом общий оборот подтвержденных счет-фактур равнялся 18,167892 манат. Эти цифры показывают то, на сколько стимулируют экономику мероприятия, проводимые государством.

Сфера услуг значительно воздействует на рост и эффективность в широком спектре различных индустрий и в экономике в целом. Для расчета эффективности деятельности организации нужно знать природу экономических показателей. Экономическая сущность эффективности это пропорция между результатами деятельности организации

т.е., товаров и услуг, затрат труда и на средства производства. Поэтому нужно постоянно анализировать состояние основных параметров организации, занимающейся торговлей либо оказанием услуг. При этом мы узнаем объективное финансовое состояние организации, данные о прибылях и убытках, что даёт информацию и создает представление об организации, чтобы предпринять решение относительно её. Все это дает возможность своевременно предпринять какие-либо меры в негативных случаях. Для вычисления эффективности организации определяется единый общий критерий, который применяется и при измерении экономических результатов как конкретного оцениваемого производства, так и всех производственных отраслей в стране.

Феномен удовлетворенности услугами формируется из следующих составляющих:

1. Надежность компании, сложившиеся отношения
2. Стоимость продукции, ценовая политика, бонусы, скидки
3. Широкий ассортимент, со складским наличием
4. Качество продукции и гарантии на них
5. Высокий уровень профессионализма работников компании
6. Наличие технической документации
7. Наличие кредитной линия или отсрочки платежа
8. Сервисное обслуживание.

Для того чтобы рассчитать общую эффективность торговли и услуг нужно изучить торгуемый объект. Для расчёта параметром эффективности подразделим изучение на этапы.

Для начала на первом этапе образуется обобщённый портрет организации предлагающей на рынок товар или услугу. При этом формируется образ идеального участника рынка. Данное исследование проводится с помощью опроса респондентов работающих в данной компании, при этом применяется пятибалльная шкала оценки: очень важно; скорее важно, чем нет; ни да ни нет; скорее не важно; не важно. Второй этап заключается в опросе работников и респондентам требуется оценить качество работы организации и трех конкурентных по тем же критериям. Потом результат опроса сравниваются со значениями ожиданий, вариация показывает качество результата (алгоритм "Ожидание - Восприятие").

Для того чтобы провести оценку эффективности деятельности организации нужно, прежде всего, знать какие показатели она имеет. Существует единственный критерий оценки результатов эффективности производства – увеличение производительности

одним кадром за единицу времени; повышение результатов труда работников экономики в целом.

Если говорить не об экономике в целом, а только о показателях, критериях оценки эффективности организации, то возможно рассмотреть меры достижения максимальной прибыли в процессе производства организации как общий критерий. Для количественной измерения эффективности применяют показатели оценки эффективности, соединенные в единую координированную систему, основанную на изучении и анализе главных элементов производственного процесса. Эта система соответствует определенным принципам:

- ✓ система должна точно взаимодействовать с единым критерием с целью оценки эффективности;
- ✓ все ресурсы, нужно применить в производстве;
- ✓ использовать управленческую иерархию в деятельности организации и применять в ней принципы эффективности на каждой ступени;
- ✓ по возможности максимально использовать внутренние производственные ресурсы, для успешной деятельности организации.

Ученые экономисты для объективной оценки эффективности в торговле и сфере услуг долгое время исследовали самые ключевые показатели эффективности деятельности. Но так и не смогли найти универсального подхода к этой проблеме.

Выводы И Предложения

Сфера услуг является неотъемлемой частью хозяйствования на сегодняшний день. Хотя и на мировом рынке сфера услуг находится на высоком уровне развития и оказания, этого нельзя сказать об отечественном рынке.

Сфера услуг отличается предпочтением среди других отраслей в странах с рыночной развитой экономикой для предпринимательской деятельности. Увеличение доли сферы услуг стало тенденцией современной экономики. За последние несколько лет в Азербайджанской Республике наблюдался увеличение сектора услуг. Стоит выделить следующие особенности сферы услуг в торговле Азербайджана: преобладает малое и среднее предпринимательство; услуги разделены на индивидуальный и эксклюзивный характер, оказываемых организациями; немалый удельный вес косвенных расходов; участие потребителя услуги в момент ее создания; совпадение процесса производства

или оказания услуги, в том числе процесса потребления услуги; невозможность совершить перепродажу или складирования оказываемой услуги; специфика нормативного регулирования деятельности организаций оказывающих услугу; высокая разнообразие оказываемых услуг, возможность применения определенных режимов налогообложения. На текущий период в Азербайджане оказывают не все виды услуг. Например, туристические, транспортные, страховые, финансовые находятся на начальных стадиях развития, а такие как лицензионные, деловые вообще отсутствуют. Это является причиной для становления и развития организации сферы услуг. Основной задачей для развития сферы услуг в торговле Азербайджана является стимулирование рынка путем предоставления низких процентных ставок по кредитам коммерческими банками для выдачи мелким и средним предпринимателям, понижением уровня процентной ставки налогообложения, также борьба с коррупцией и монополией, также следует пересмотреть законодательство, при необходимости внести изменения, которые соответствовали бы местным условиям рынка.

Литературы

- Андерхилл П. (2014) Место действия – торговый центр / пер. с англ. Н. Скворцовой, ред. В. Григорьева, издательство-Альпина Бизнес Букс, Москва , 218 с.
- Гусейнов Ш.Р. (2014) «Нефтегазовый сектор как конкурентообразующий фактор экономического развития Азербайджана» Москва.
- Иванова Т.И. (2013) «Торговые центры: особенности развития и эффективности» Москва.
- Кислицина О.А., Ниншитель Е.Ю., Заяц Т.И. (2018) «Организация и технология производства услуг» Новосибирск , 98 с.
- Хаксевер К., Рендер Б., Рассел Р., Мердик Р. (2002) «Управление и организация в сфере услуг. Теория и практика» Питер , 752 с.
- ГКС Азербайджанской Республики. <https://www.azstat.org>
(<http://be5.biz/makroekonomika/profile/az.html>.,2017

Целевые Продукты И Рынки В Экспорте Азербайджанской Республики

Биллур АХМЕДОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

billurakhmedova95@gmail.com

Аннотация

Международная торговля играет важную роль в экономике каждой страны, оказывая огромное влияние на уровень благосостояния населения. Это позволяет удовлетворить потребности населения, а также стимулирует внутреннее развитие страны. Вкратце, международная торговля позволяет нам расширять наши рынки как товаров, так и услуг, которые иначе были бы недоступны для нас. В результате международной торговли рынок содержит большую конкуренцию, что приводит к снижению цен. основополагающим принципом в теории международной торговли является сравнительное преимущество. Основная цель теории сравнительных преимуществ состоит в том, чтобы проиллюстрировать выгоды от международной торговли. Каждая страна выигрывает, специализируясь на тех профессиях, в которых она относительно эффективна; каждый должен экспортировать часть этой продукции и в обмен взять те товары, в производстве которых он по какой-либо причине находится в сравнительно невыгодном положении. Теория сравнительных преимуществ, таким образом, дает веский аргумент в пользу свободной торговли. Основываясь на вышесказанном, аргумент поддержки прост: специализация и свободный обмен между странами дают более высокий реальный доход для участников. Тот факт, что страна получит более высокий реальный доход в результате открытия торговли, не означает, конечно, что каждая семья или отдельное лицо в стране получит эту выгоду. Группы производителей, затронутые импортной конкуренцией, очевидно, пострадают, по крайней мере, до некоторой степени. Люди рискуют потерять свои рабочие места, если производимые ими изделия можно будет производить дешевле другими. Но не смотря на это, теоретики сравнительных преимуществ настаивают на том, что особые интересы этих групп не должны сталкиваться с общенациональными интересами, и что сторонники сравнительных преимуществ обычно готовы согласиться с возможной необходимостью временной защиты от импортной конкуренции.

Ключевые слова: Международная торговля, Сравнительное преимущество, Экспорт

Введение

Основная цель написания данной статьи — изучение потенциала азербайджанского производства, определение основных секторов экономики Азербайджана, отличающихся сравнительным преимуществом, рассмотрение нынешнего положения местного производства и его развития, а также определение самых выгодных иностранных партнеров Азербайджана и определение новых прибыльных направлений экспорта страны.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Учитывая сильную зависимость экономики страны от нефтяного сектора, необходимо четкое определение стратегии экономического развития и диверсификации экономики.

Для изучения и исследования данной статьи необходимо рассмотреть нижеследующие задачи:

- Изучить соответствующие экономические теории относительного преимущества, торговых отношений и маркетинга;
- Рассмотреть все имеющиеся законодательства, программы государственного уровня, стратегии и реформы принятые правительством страны;
- Вычислить торговый потенциал страны;
- Определить целевые продукты Азербайджана для экспорта и наиболее выгодных торговых партнеров страны.

Предметом исследования будет являться анализ основной структуры экспорта страны на мировой рынок.

Объектом исследования будет являться экономика Азербайджана в контексте её диверсификации и последующей интеграции в глобальную систему.

Тема данной статьи может применяться во многих сферах. Во первых, определение стратегии внешнеторговых связей страны, налаживание отношений с целевыми партнерами (странами, организациями, физическими и юридическими лицами) необходимы основным органам страны по налаживанию внешних связей, дипломатическим представительствам: посольствам, миссиям, консульствам и т.д., местным предпринимателям для определения будущих стратегий интеграции на мировой рынок.

Во вторых, процессы специализации, интеграции, расширение роли на мировом рынке и способы их эффективной реализации являются основными моментами экономической политики страны, определяющейся государственными органами соответствующих сфер производства, а также местными предпринимателями, являющиеся основными инструментами осуществления экономического развития национальной экономики.

В третьих, развитие экономической деятельности и политических отношений страны в результате повлияет на улучшение социального положения местного общества, лучшая политика станет причиной улучшения материального и духовного положения населения,

развития компетентности кадров, увеличения роста населения и уменьшения показателя смертности.

Методология

Различные виды экономических анализ, изучение национальных и зарубежных научных исследований и практики в сфере внешних торговых отношений, а также изучение фундаментальных работ великих экономистов всех времен составили основу методологии исследования данной работы.

Нормативные акты, документы, характеризующие стратегию, приоритеты экономики страны и проведение необходимых реформ являются нормативно-правовой основой работы.

При написании данной статьи были использованы такие методы исследования как:

- Наблюдение - предполагает наблюдение экономических процессов в их реальном виде, и сбор фактов, происходящих в действительности.
- Моделирование - предусматривает изучение социально-экономических явлений по их теоретическому образцу (модели). Особенно эффективно математическое моделирование на компьютерах, позволяющее просчитать наиболее эффективный вариант специализации.
- Метод научных абстракций - используется для выработки тех или иных отвлеченных понятий или категорий, таких, как цена, деньги, дешевый, дорогой и т. д. При этом необходимо абстрагироваться от второстепенных свойств изучаемого объекта, а нужные им свойства выделить.
- Методы анализа и синтеза - предполагает изучение социально-экономических явлений как по частям (анализ), так и в целом (синтез).

Также были использованы методы исторического, структурно-функционального, индукции и дедукции, сравнительного анализа, экономико-статистического, экономико-математического и количественного анализа.

В данной статье рассмотрены значимость развития торговых отношений в развитии экономики страны, описано нынешнее состояние экспорта страны, торговые связи страны и отличительные продукты местного производства и их значимость на мировом рынке, рассмотрены вопросы проведения реформ и принятия юридических документов по усилению экономического потенциала страны.

Анализ

Азербайджан уделяет особое внимание двухсторонним отношениям с отдельными иностранными государствами, которые создают логическое единство с его многосторонними отношениями, в том числе отношениям с соседними странами. Азербайджанская Республика, проводя успешную взвешенную и сбалансированную внешнюю политику, добивается укрепления позиций Азербайджана в мировом масштабе, а также превращения его в самую важную страну в Каспийском - Кавказском регионе, создавая и защищая внешнюю среду, которая обеспечивает безопасное и счастливое будущее азербайджанского народа.

Раньше основными торговыми партнерами Азербайджана были страны СНГ, но сейчас это соотношение изменилось в пользу Евросоюза. Среди стран СНГ Азербайджан имеет большой торговый оборот с Российской Федерацией.

Главной особенностью внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики является вступление страны в международные, региональные и местные экономические организации, что позволяет сотрудничать с ними во многих сферах общественной жизни. За прошедший период в этой области было проделано достаточно работы. Азербайджан вступил во многие влиятельные международные организации, включая Международный валютный фонд, Всемирный банк, Европейский банк реконструкции и развития, Исламский банк развития и Азиатский банк развития.

По сегодняшний день основную часть экспортируемых из страны азербайджанских продуктов составляют сырые нефтяные продукты, полученные из нефтяного сырья и битумных минералов. Доля данного сектора экономики, обеспечивающая основной доход Азербайджана, составляет 80,78% от всего объёма экспорта. Помимо вышеуказанного вида нефтяной продукции, высокоразвитый энергетический сектор азербайджанской экономики дает возможность экспорту также других типов нефтяных продуктов, природного газа и электрической энергии. Перечисленные виды энергетической продукции, каждый из которых, составляя при этом соответственно 2,68%, 7,71% и 0,34% от общего экспорта, вместе занимают 91,51%. Необходимо отметить, что еще одним моментом, показывающим экономическую мощь страны, стало становление страны важным экспортером в электроэнергетическом секторе. Создание мощностей нового поколения, расширение инфраструктурных возможностей уже превратило Азербайджан в экспортера электроэнергии. Азербайджан уже осуществляет продажу и обмен электроэнергией с такими странами, как Россия, Иран, Грузия и Турция.

Следующие 5,79% от общего экспорта определяются товарами аграрной, химической и добывающей сфер экономики. В особенности нужно отметить значимость таких местных продуктов, как фрукты, овощи, пластмасса, хлопок, алюминий, черные металлы, продукты химической промышленности, сахар, растительные масла и животные жиры, алкогольные и безалкогольные напитки, чай и другие. Всевозможные товары и услуги, производимые в других, неотмеченных выше сферах, обеспечивают оставшиеся 2,70% от общего объема экспорта. Необходимо отметить, что все упомянутые количественные показатели собраны на основе данных Государственного Таможенного Комитета, отражающие состояние экспорта страны за 2018-ый год.

Значимость вышеупомянутых местных продуктов для иностранных покупателей объясняется нижеследующими факторами:

- Высокая обеспеченность энергетическими ресурсами;
- Уникальность природных условий и многообразие климатических зон;
- Сложность геологического строения территории Азербайджанской Республики;
- Государственная поддержка;
- Социально-культурные установки населения страны и т.д.

В результате проведенного обзора нынешнего состояния экспорта страны можно прийти к такому выводу, что очень малую часть вывозимых из страны продуктов составляют товары с добавленной стоимостью. *Добавленная стоимость* – это дополнительно присоединенная стоимость в процессе доработки, переработки и продвижения *товара* на рынок. Данное понятие особенно популярно в аграрной сфере, а также используется в процессе обработки полезных ископаемых и других натуральных ресурсов. В настоящее время подобные товары становятся все более значимыми для многих стран именно благодаря следующим выгодам для экономики страны, полученные в результате из производства и экспорта:

- Возникновение новой экономической активности, что приводит к диверсификации экономики;
- Создание новых рабочих мест, что приводит к повышению уровня трудоустройства населения и налоговых доходов в бюджет страны;
- Создание конкурентной среды, что создает стимул для развития производства и т.д.

Кроме всего вышесказанного, нужно отметить особый интерес самих производителей продуктов с добавленной стоимостью к той самой чистой добавочной стоимости, которая является стимулом для расширения данного производства. Однако этот процесс требует соответствующие инвестирование, оборудование, кадры и другие факторы

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

производства. Общеизвестно, что по мере того, как располагаемый личный доход со временем увеличивается, спрос на продукты питания меняется, и потребители тратят меньше своих доходов и времени на сырые продукты питания и покупают пропорционально больше качественных продуктов питания, чем в прошлом, что приводит к увеличению спроса на продукцию с добавленной стоимостью.

Как известно, Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев 6 декабря 2016 года утвердил стратегическую дорожную карту, охватывающую национальные экономические перспективы по 11 секторам экономики. Стратегическая дорожная карта по национальным экономическим перспективам охватывает краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные перспективы и включает в себя концепцию экономического развития и план действий на 2016–2020 годы, долгосрочные перспективы на 2025 год и целевые перспективы на период после 2025 года. Она охватывает не только экономические цели и принципы, но и глобальные тенденции для каждой области, 360-градусная диагностика экономики и SWOT-анализ текущей ситуации, действия, которые необходимо предпринять, необходимые инвестиции и ключевые показатели. Данный документ также будет иметь неотъемлемую роль в формировании обновленной торговой политики страны, который учитывает прошлые кризисные случаи, возникшие в результате резкого понижения нефтяных цен, с целью их недопущения в будущем, а также ставит цели расширение доступа к мировым рынкам, улучшение торговой инфраструктуры, усиление открытости торговли, расширение сферы электронных услуг, в том числе и электронной торговли за счет высокоскоростной широкополосной сети и использования современных средств связи, усиление позиции страны как регионального торгового центра к 2025-ому году благодаря имеющимся и новым межправительственным торговым соглашениям, применение международных стандартов и сертификатов в азербайджанских компаниях и т.д.

Исходя из вышесказанного, правильное определение целевых продуктов для экспорта и целевых торговых партнеров для страны с целью достижения поставленных целей обязательно. В этой связи, необходимо провести анализ рынка и торгового потенциала страны, ссылаясь на лучшие методы. Существуют две выдающиеся теории торговли, основанные на сравнительных преимуществах: теория Рикардо и теория Хекшера-Олина (H-O). Вкратце, прогнозы ортодоксальных торговых теорий основаны на принципе сравнительного преимущества, которое вытекает из определения относительных цен, то есть различий в относительных ценах между странами, подчеркнутых факторами спроса и предложения.

Существует также особая формула вычисления сравнительного преимущества. Идея определения «сильных» секторов страны путем анализа фактических экспортных потоков была предложена Лизнером, но поскольку процедура была усовершенствована и популяризирована Белой Балассой, она широко известна как индекс Балассы. В качестве альтернативы, поскольку фактические экспортные потоки раскрывают сильные сектора страны, он также известен как «Выявленное Сравнительное Преимущество» (*RCA – Revealed Comparative Advantage*). Например, многие страны производят и экспортируют автомобили. Чтобы выяснить, занимает ли страна «А» особенно сильные позиции в автомобильной промышленности, Баласса заявил, что следует сравнить долю экспорта автомобилей в общем экспорте страны «А» с долей экспорта автомобилей в общем показателе мирового экспорта. Таким образом, индекс Балассы, по сути, является нормализованной долей экспорта. Более конкретно, если «RCA_s» является индексом Балассы страны «А» для отрасли «s», это определяется следующим образом:

$$RCA_s = \frac{\text{доля промышленности «s» в экспорте страны «А»}}{\text{доля промышленности «s» в мировом экспорте}}$$

Правило, истекающее из результата данного индекса, заключается в следующем:

1. Если $RCA_s > 1$, то товар (отрасль) обладает сравнительным преимуществом;
2. Если $RCA_s < 1$, то у товара (отрасли) выявленный недостаток.

Таким образом, для каждой страны можно определить продукты, имеющие сравнительное преимущество и именно они должны стать целевыми для страны в экспорте.

Президент Ильхам Алиев неоднократно заявлял, что одной из главных сегодняшних задач, стоящих перед правительством, является продвижение в мире бренда «Сделано в Азербайджане» (*Made in Azerbaijan*), обеспечение доступа азербайджанской продукции на зарубежные рынки и повышение экспортного потенциала страны. Самыми важными шагами, предпринимаемых в этом направлении, являются создание Торговых и Винных Домов за рубежом и назначение торговых представителей. На сегодня уже насчитываются 4 торговых представителя страны в России, Китае, ОАЭ и Центральной Европе. С целью поддержки экспорта нашей продукции, а также расширения объема и географии экспорта 7 национальных торговых домов работают за рубежом: в Белоруссии, Латвии, Украине, Польше и ОАЭ. В целом создание торговых и винных домов определяется спросом. Регулярно изучаются рынки зарубежных стран, исследуются возможности местных предпринимателей, анализируется эффективность

открытия торговых или винных домов в стране, после чего принимается решение. Торговые дома позволяют экспортировать товары без посредников, что напрямую влияет на его себестоимость и конкурентоспособность на международном рынке.

По словам министра экономики господина Шахина Мустафаева, к концу 2019-ого года Азербайджанский торговый дом и Азербайджанские винные дома будут открыты также в трех городах России: в Москве, Санкт-Петербурге и Екатеринбурге. Министром также было сказано, что открытие азербайджанских торговых домов и винных домов будет продолжено в дальнейшем и в других городах России. Согласно заявлению руководства Азербайджанского фонда поощрения экспорта и инвестиций (AZPROMO) при Министерстве экономики, 5 новых торговых домов могут быть открыты в Китае, потому что китайский рынок также имеет большой потенциал для Азербайджана.

Тем не менее, в выборе торговых партнеров также необходимо учитывать показатель выявленного сравнительного преимущества для других страны, но только в импорте. Структура и объемы импорта определяют спрос страны на тот или иной товар, в добычи или же производстве которого у нее имеется недостаток или же несоответствие необходимых ресурсов. Отсюда вытекает то, что основную долю импорта для наиболее развитых стран с наименее слабой геологической структурой территорий будет составлять сырье с целью их обработки и потреблении в конечном виде. Это становится возможным благодаря имеющейся высококачественной технологии и большому числу квалифицированных кадров.

Выводы И Предложения

В результате вышеуказанного, возникает необходимость в вычислении индекса выявленного сравнительного преимущества для различных экспортируемых продуктов Азербайджана. Это стало возможным благодаря данным, опубликованными на официальном сайте Обсерватории Экономической Сложности, целью которого является визуализация данных международной торговли. В первую очередь стоит отметить конкретные направления, товары которых экспортируются из страны, имея при этом благоприятные значения (то есть $RCA > 1$):

1. Шкуры животных: $RCA=4,19$;
2. Минеральные продукты: $RCA=2,58$;
3. Побочные продукты животного и растительного происхождения: $RCA=1,57$;
4. Оружия: $RCA=1,03$

Несмотря на то, что показатели выявленного сравнительного преимущества следующих 3 подсфер экономики меньше единицы, все еще имеется возможность на повышение их роли в экспорте в дальнейшем, для чего необходимо развитие соответствующей стратегии:

1. Овощи: $RCA=0,78$
2. Текстиль: $RCA=0,6$
3. Металлы: $RCA=0,59$

На данном сайте также указаны основные торговые показатели отдельных продуктов Азербайджана, в том числе и «RCA». Ниже в таблице отражены некоторые экспортируемые продукты страны, имеющие самые высокие показатели выявленного сравнительного преимущества:

Таблица №1: Первые 15 экспортируемых товаров Азербайджанской Республики с наивысшими показателями выявленного сравнительного преимущества («RCA»)

№	Экспортируемый продукт	RCA
1	Лошадиные и бычьи шкуры	30,9
2	Упаковочные пакеты	20,40
3	Нефтяные продукты, полученные из нефтяного сырья и битумных минералов	16,9
4	Природный газ в газообразном состоянии	13,6
5	Медные крепежи	10,70
6	Гипс	8,95
7	Овечьи шкуры	8,62
8	Овощные соки	7,53
9	Этилен, пропилен, бутилен, бутадиен	7,46
10	Глины	7,31
11	Бордюры	7,21
12	Тонированные лошадиные и бычьи шкуры	6,92
13	Галогены	6,39
14	Крупные железные трубы	6,13
15	Ациклические спирты	5,21

Источник: Таблица составлена автором на основе данных полученных из официального сайта Обсерватории Экономической Сложности: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/aze/#Exports> (2017)

Как видно из вышеуказанных данных и таблицы №1, Азербайджан имеет выявленное преимущество по сравнению с остальными странами мира в экспорте сельскохозяйственных продуктов и минеральных ресурсов в основном в виде сырья, но и также военных оружий, что может объясняться государственной поддержкой данной сферы посредством высоких государственных расходов. Данные показатели определяются высокой долей этих продуктов в общем показателе экспорта страны, а также сравнительно большим объёмом их экспорта по отношению к подобным

иностранным товарам благодаря высокому спросу на мировом рынке. Используя высокий потенциал страны в экспорте сырья, государству необходимо довести ресурсы до конечного потребляемого продукта, который образуя добавленную стоимость, может обеспечить больший доход для страны.

Таким образом, сравнительное преимущество составляет базу развития торговых отношений по всему миру. Именно это понятие является основным принципом работы Всемирной Торговой Организации, которая заинтересована в снижении всевозможных торговых барьеров, в том числе и тарифов, и обеспечении наиболее выгодных торговых потоков между всеми странами-членами. В связи с этим, скорейшее вступление Азербайджана в эту организацию с учетом национальных экономических интересов может сыграть положительную роль в расширении и развитии торгового потенциала страны.

Наиболее выгодными направлениями для экспорта сырьевых и топливных продуктов Азербайджана и всех других стран мира, отличающиеся высоким потенциалом, будут являться самые развитые партнеры, а также страны или же регионы со слабым геологическим строением территорий и неблагоприятными климатическими условиями. Отсюда также вытекает обратная идея: страна способна стать выгодным экспортером конечных товаров в различных сферах, в том числе и машиностроении, электроники и радиотехники, для стран с наименее слабым экономическим развитием. Данный вывод исходит из того, что основная доля стран с отстающим экономическим развитием способна удовлетворить свои потребности в натуральном сырье, так как именно этот сектор считается самым доступным для них, в то время как у них не имеется достаточно ресурсов ни для производства, ни для закупки «самых лучших» конечных продуктов, поставляемых развитыми странами. Таким образом, развивающиеся страны и страны третьего мира будут удовлетворять свой спрос продуктами с относительно низкой репутацией, но главное выгодными ценами. Данное правило может хорошо себя показать в случае экспорта новых азербайджанских автомобилей «Хазар», производство которых началось в 2018-ом году.

Литературы

- Стратегические дорожные карты по национальной экономике и основным секторам экономики Азербайджанской Республики, утвержденные указом Президента Азербайджанской Республики, Баку, 2016;
- Концепция развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее», утвержденная указом Президента Азербайджанской Республики, Баку, 2012;

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Теоретическая эволюция международной политической экономики, Дарель Баул и Алба Амави, Оксфордский Университет, 2013;
Глобализация и экономическая диверсификация, проблемы в политике стран с переходной экономикой, Роб Вос и Малинка Копаранова, Организация Объединенных Наций, 2011;
Азербайджан как региональный экономический водитель, возможности и вызовы, Африканский Университет Южной Африки, 2016;
Основные направления внешней политики Азербайджанской Республики (1991-2016), Центр Стратегических Исследований при Президенте Азербайджанской Республики, Баку, 2017;
Экономическая модернизация, Центр Стратегических Исследований при Президенте Азербайджанской Республики, Баку, 2014;
Геоэкономический атлас Азербайджанской Республики, Центр Стратегических Исследований при Президенте Азербайджанской Республики;
Азербайджан, инклюзивное развитие страны, богатой ресурсами, Харун Ондер, Всемирный Банк, 2013;

Интернет ресурсы:

<https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/aze/>;

<https://www.economy.gov.az/>;

<http://www.azpromo.az/ru/made-in-azerbaijan>;

<http://export.az/>;

<http://customs.gov.az/>

Проблемы Развития Туризма В Тюркских Странах Средней Азии

Гюльнар ГУСЕЙНЗАДЕ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

hg41895@gmail.com

Аннотация

На международном уровне, говоря, о туристической индустрии, она занимает важное место в мировом хозяйстве и считается быстро развивающейся отраслью на сегодняшний день. Туризм уступает 2 основным крупным экспортным отраслям, а сам располагается на 3 месте. Нефтедобывающая промышленность, как одна из самых дорогих, занимает первое место, затем идет автомобилестроение и туристическая деятельность. Туристическая деятельность сформировалась как комплексная система отраслей, тесно связанная со всеми органами государства. Туристическая индустрия охватывает большое количество сфер, куда можно причислить правовую, которая охватывает законодательную и нормативную базу, таможенную и консульскую службы; финансово-экономическую, это системы налогообложения и страхования, финансовые взаимоотношения и кадровую политику, подготовка кадров для туризма.

Развитию туристического рынка, изучению и исследованию его особенностей, проблем, усовершенствованию услуг были посвящены огромное количество научных работ как отечественных, так и зарубежных ученых. В своих работах ученые фокусируют свое внимание на методологии разработки и реализации государственной и региональной туристической политики, которая определяет экономические и организационные рычаги регулятивной политики развития туризма, а также предпосылки их возникновения. Более того, ученые концентрируются на различных принципах функционирования предприятий рекреационно-туристического комплекса, на их видах и формах классификации, на тщательном и детальном создании финансово-хозяйственной деятельности предприятий туристической сферы, на прогнозировании развития регионального рынка туристических услуг, на механизме экономической оценки и на регулировании туристической привлекательности территории.

Тюркские страны Средней Азии имеют большой потенциал в формировании качественного туризма. Однако, как и все отрасли, туристическая отрасль имеет отрицательные факторы, ограничивающие их развитие. Центральные части страны достаточно развиты, и более известны и тем самым, посещаемы со стороны туристов. Говоря, уже об остальных регионах существует множество преград, которые приостанавливают процесс развития данных территорий в туристическом секторе. В статье будут рассмотрены основные проблемы, с которыми сталкиваются страны.

Ключевые слова: Средняя Азия, Тюркские страны, Туризм, Развитие туризма, Проблемы.

Введение

В сфере туризма тюркских стран Средней Азии существует множество проблем, перечислим некоторые из проблем, которые, по общему мнению, различных авторов являются самыми значимыми, и сдерживающие туристские потоки в эти страны. Проанализировав статьи и издания по туризму, можно прийти к выводу, что в тюркских странах Средней Азии есть ряд общих и до сих пор не решенных проблем.

Метод

В исследовании использовались методы индукции и дедукции. Таким образом, экономические факты об исследовательской работе были собраны, систематизированы и исследованы с помощью индукционного метода. Затем с помощью метода дедукции, теоретических результатов, общих принципов, другими словами, необходимые рекомендации для практической деятельности были определены на основе этих собранных фактов.

Анализ

Из тюркских государств Средней Азии, Казахстан лучше с точки зрения туризма, чем другие страны, и за ним следует Узбекистан, Кыргызстан. В Туркменистане туристическая деятельность развита не на достаточном уровне.

Социально-экономические условия развития туризма изменились в связи с социальным, экономическим и культурным кризисом. Материальные условия жизнедеятельности, составляющие экономическую инфраструктуру туризма, также изменились. Этот экономический фактор серьезно помешал многим социальным группам участвовать в туризме. Информация, образование, здравоохранение, урбанизация и образ жизни людей поменялась, и тем самым система туризма и путешествий, ее управление и перспективы были изменены (Аденова А.2013, с.95).

Эти изменения создали ряд проблем в развитии туризма во вновь созданной Республике Казахстан. Расстояние Казахстана от туристических направлений в Западной Европе, Америке, Африке и Азии не позволяет ему участвовать в туристических турах. Но главная проблема заключается в механизме инвестиций в туристические объекты в Казахстане. Потому что местные бюджеты не имеют возможности реализовать строительство туристического комплекса и выполнить ремонтные работы. Частные туристические предприятия не рассматривают это как финансовую обязанность. Однако развитие финансово-устойчивых компаний в сфере туризма может обеспечить быстрое формирование туристической инфраструктуры. Так, например, запланированные инвестиции в 2003 году составили 266 миллионов долларов, хотя на строительство горнолыжного курорта под Алматы требовалось 1,5 миллиарда долларов. Объем инвестиций, разделенных на туризм в 2000 году, составил 12,2 миллиона. Следовательно, инвестиции будут реализованы в будущем при условии,

что объекты находятся под управлением инвестора (<https://www.avekon.org/papers/540.pdf> - 2018). Туризм в Казахстане был определен в качестве одной из приоритетных отраслей Государственной программы форсированного индустриально инновационного развития на 2010-2014 годы. Действующей программой по развитию туризма в стране является «Программа по развитию перспективных направлений туристской индустрии на 2010-2014 годы», утвержденная в октябре 2010 года. В настоящее время АО «Казахстанский институт развития индустрии» (КИРИ) разработал проект Концепции развития туризма РК до 2020 года. Казахстан занял семьдесят восьмое место среди всех стран мира по статистике «Travel & Tourism Competitiveness Index» созданного ВЭФ в 2013 году. Несмотря на то, что Казахстан, имея богатый потенциал для развития данной отрасли, сравнительно недавно начал формировать туризм в стране. Согласно статистике, за первое полугодие 2016 г. рост составил порядка 6% по сравнению с аналогичным периодом 2015 г. Популярными направлениями по-прежнему были Алматы, Алаколь, Бухтарма, Боровое. Кстати, на озере Алаколь в 2016 г. наблюдался настоящий бум. В пик сезона невозможно было забронировать места в отелях, расположенных на побережье озера. 2016 г. там отдохнули около 300 000 человек, тогда как в 2015 г. – около 200 000 человек (revolution.allbest.ru/sport/00844066_0.html). Также стоит отметить, что положительно повлияло на улучшение туризма международные мероприятия, в том числе выставка "Astana EXPO 2017". Согласно комментариям СМИ, информационных агентств, иностранных консульских должностных лиц и туристических изданий, уменьшение количества иностранных туристов в Казахстане связано с отсутствием эффективного государственного органа по координации туризма с конструктивной государственной политикой в области туризма и отсутствием значительных инвестиций в туризм под предлогом экономического кризиса. Более того, трудности, возникающие при оформлении виз, приостанавливают инициативу иностранных туристов. Например, существуют проблемы приграничного доступа в Республику Кыргызстан на пешеходном переходе от Илийского Алатау до озера Иссык, которое пользуется популярностью среди казахстанских и иностранных туристов. Фактически, если такие поездки были predeterminedены, руководство могло бы решить проблемы с въездом. В частности, высокая стоимость въездной визы влияет на количество приезжающих туристов. Туркменистан, который сделал крупные инвестиции в строительство многих отелей, установил стоимость визы в пятьсот долларов и сегодня испытывает нехватку туристов. (Страновой отчет Казахстана, 2013-14).

Одна из важных проблем считается транспортный сектор. Во многих аспектах транспортного сектора отсутствует координация между различными типами

транспортных средств. Потому что переход иностранного транспорта в страны Центральной Азии определил разные показатели. На пограничных пунктах автомобильных и железных дорог нет единой системы контроля. Поскольку таможня не оснащена современными средствами технического контроля, туристы проходят ряд проверок по обе стороны границы. Это приводит к потере времени и трудностям. Официальная информация о таможенных, туристических, транспортных, торговых и культурных организациях вокруг Шелкового пути, а также о сокращении виз и денежных переводов наблюдается. (Александрова, А.Ю., 2016, с.154)

По словам руководства агентства по туризму и спорту, инфраструктура туризма достигла критической точки. Используемые отели и места отдыха были созданы в 1950-1960 гг., и 80% туристических объектов устарели. Поэтому нужны новые, средние по стоимости, отели 3 и 4 звезды. Создание этих объектов обеспечит развитие, занятость и приток иностранной валюты внутреннего и иностранного туризма. Планируется долгосрочная аренда туристических компаний, которые не используются для развития туристической инфраструктуры. Поэтому компании будут нести ответственность за техническое обслуживание и ремонт объектов (Страновой отчет Казахстана, 2014), .

По данным заповедника природного сырья, туристические ресурсы более щадящие и неисчерпаемые. В Казахстане есть подходящие места для лыжного туризма, подходящие места для экологического туризма и 60 миллионов квадратных метров грязевых курортов для оздоровительного туризма. Южный Казахстан представляет интерес для прямого туризма с точки зрения отдыха, спорта и природы. Особенно города Алматы, Шымкент и Тараз совместимы с турами между странами Центральной Азии. В Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане насчитывается 73 000 гектаров национальных лесов ЭСК Аксу Джабаглы, ЮНЕСКО и наскального искусства эпохи неолита в списке важных мировых природных заповедников. Здесь есть спортивный туризм, альпинизм, этнография региона, горы Джонгар-Алатау, Тянь-Сан и Илийский Алатау, которые позволяют совершать горные прогулки. В восточной части Алматы находятся каньон пещеры, таинственный ясен и Шинтурган акчамлары, сохранившиеся с ледникового периода. В 182 км от города находится песчаная дюна Ичи Сингер, которая является естественным звуком природы. Но не все эти ресурсы используются в достаточной степени. С одной стороны, источник финансирования, который может управлять этими местами, происходит из-за отсутствия инфраструктуры, компаний и экспертов. Начиная с 1990 года, были организованы программы подготовки специалистов по туризму, также были даны 18 дисциплин туризма. Например, Университет Булунмак Туран Туризм в основном основан на экономике, имеет педагогическую степень в Алматинском

университете им. Мемлекеттика, а в Казахском национальном университете им. Али-Фараби есть географические факультеты туризма. Однако, по словам директора агентства по туризму и спорту, вопрос персонала и персонала остается открытым. Потому что выпускники упомянутых вузов в основном изучают туристический бизнес как теорию. Следовательно, необходимо пересмотреть методы обучения. Обученные специалисты сформируют новую науку туризма. И они гарантируют, что проблемы в туризме будут освещены с точки зрения экономики, географии или культуры по теории туризма и управления туризмом. Туристические движения на территории Казахстана не упоминаются со времен советского союза. Это показывает отсутствие библиографии туризма. Кроме того, в заявлении статистического агентства некоторые ответственные учреждения предоставляют недостающую информацию, даже в некоторых случаях они не предоставляют никаких данных о статистике.

Следующей проблемой считается нехватка туристов. Процедуры регистрации не определяются регулярно для целей туризма. Целесообразно определить цель тура, чтобы принять участие в подготовке пакета тура. Очень важно, чтобы статистические данные были точными и надежными. Анализ статистических данных предоставит ориентированные на будущее стратегии, оценку исследования, обзор перспектив, определение компонентов туристского продукта, прогнозирование спроса и предложения и высокое качество, обучение новым туристическим продуктам. Чтобы решить эту проблему, в 2002 году туристическое и спортивное агентство и статистическое агентство организовали семинар по предоставлению четкой и открытой статистики в области туризма. (http://www.academia.edu/316907/Kazakistanda_Tarihi_Canland%C4%B1ran_ve_Milli.pdf). Представление туристического продукта на мировом рынке является одной из следующих проблем казахстанского туризма. Потому что экономическое значение этого сектора в прошлом не рассматривалось на правительственном уровне. Поэтому конфигурация, связанная с туризмом, только начинается. Таким образом, чтобы представить туристический продукт на мировом рынке, туристический потенциал страны должен быть полностью представлен на мировом рынке.

Узбекистан не очень большая страна, географическое положение страны и малое количество природных ресурсов не позволяет развивать туризм. Естественно, в Узбекистане имеется большое количество культурно-рекреационных ресурсов, но не имеется доступа к морскому побережью. Следовательно, необходимо стимулировать отрасли, которые не требуют использование значительного количества природных ресурсов. Так, к примеру, во всех развитых странах мира валютные поступления от

международного туризма больше, чем от реализации определенной категории товаров. По оценке Всемирной туристической организации, 100 туристов находящихся в городе с развитым туристическим сервисом, расходуют около 200 долларов, то есть пребывание одного туриста в городе приносит доход 2 доллара. Для сравнения, любому даже развитому государству, чтобы получить такой доход, было бы необходимо вывести на мировой рынок около 1 тонны хлопка или 2 тонн пшеницы. Также развитие туризма помогает решить трудности с безработицей. По статистике, каждые 30 туристов посещающих страну, способствуют созданию 1 рабочего места в сфере туризма и 2 места в связанных с туризмом отраслях. Следует указать, что туризм положительно влияет на развитие периферии, т.е. сельской местности. Он дает возможность реализовать продукцию сельского хозяйства, местной промышленности и ремесел. (www.uzbektourism.uz)

Таблица 1: Прибытия иностранных туристов в пределы национальных границ в Узбекистан в 2010-2017 г.

ДАТА	ЗНАЧЕНИЕ	ИЗМЕНЕНИЕ, %
2017	2 690 000	32,71%
2016	2 027 000	5,68%
2015	1 918 000	3,01%
2014	1 862 000	-5,43%
2013	1 969 000	101,95%
2010	975 000	-19,75%

Источник: [https://knoema.ru/atlas/Узбекистан/topics/Туризм/Показатели-въездного-туризма/Прибытия - 2018](https://knoema.ru/atlas/Узбекистан/topics/Туризм/Показатели-въездного-туризма/Прибытия-2018)

Как видно из таблицы 1, количество туристов, прибывших в Узбекистан в 2017 году, увеличилось на 27,03 % по сравнению с 2016 годом.

Индустрия туризма в Узбекистане имеет существенный потенциал развития. Он связан как с наличием большого числа уникальных природных объектов (озер, горных вершин, речных пойменных лесов), так и богатым культурно-историческим наследием. На территории страны находится свыше 7000 памятников архитектуры и искусства разных эпох и цивилизаций, многие из которых внесены в список культурного всемирного наследия ЮНЕСКО. Да, но этот потенциал эффективно не используется, много погрешностей, ошибок, недочетов. (www.gov.uz)

В целом рекомендации исследователей в области туризма сводятся к трем основным тезисам (Филиппова, И. Г. , 2017, с.97). Первым тезисом является необходимость учитывать, что выгода не только от самого туризма, но и связанных с ним работ. Второй

тезис – это тщательное планирование, так как определенной стратегии роста не существует. Третий тезис – хороший маркетинг и продвижение данной сферы.

Необходимо хорошие вложения для раскрутки туризма в Узбекистане, для того чтобы поднять на рентабельный уровень исторически-культурные города, такие как, Бухара и Самарканд.

Многие рекламы экскурсионных туров по Узбекистану вызывают небольшое раздражение, так легко они искажают реальность, а туристы приезжают и понимают что это не то, чего они ожидали. Главный минус в том, что узбекский турпродукт неправильно продают. Чтобы люди приезжали в страну, они должны заранее понимать, какие есть возможности в Узбекистане, что здесь можно делать. Плюс – они ожидают определенное качество услуг, а получают иные эмоции от результата. (www.uzbektourism.uz)

Иностранных туристов в Узбекистане – и реальных, и потенциальных – смущают три вещи: трудность получения визы, турагентства предоставляют туры только для групп туристов и сервис. Для получения визы туристу необходимо располагать пригласительным письмом или получить через посредство туристического агентства. Кроме того, в визе должны быть указаны города, которые турист собирается посетить. Существенна и проблема транспорта, т. к. он часто идет не по расписанию и обычно переполнен. Большинство магазинов закрыты в вечернее и ночное время. У туристов нередко возникают проблемы с органами милиции.

Но еще одной очень труднопреодолимой проблемой является наличие мощных конкурентов на данной территории. Китай, Индия, Сингапур и Малайзия считаются главными конкурентами в Азии. У этих стран большое вложение инвестиций в туристическую отрасль. Положительным решением для тюркских стран было бы создание единого направления на этот регион. То есть, получая визу в одну из этих стран, турист мог бы путешествовать по всем странам Средней Азии. Такой направление имеется в странах ЮВА.

Они все чаще хотят совместить в одном туре культурную программу, экотуризм, медицинский туризм и "дикий" отдых. Главное – инициировать процесс, подать сигнал инвесторам и правительству, что туризм в Узбекистане имеет огромный потенциал и достоин серьезного внимания с экономической точки зрения.

Хотя Кыргызстан богат туристической привлекательностью, туризм не на желаемом уровне. Большинство стран мира не знают туристических богатств Кыргызстана. Страна

транспорта, человеческих ресурсов, инфраструктуры-надстройки было недостаточно для продвижения туристического потенциала.

Таблица 2: Прибытия иностранных туристов в пределы национальных границ в Кыргызстан в 2010-2017 г.

ДАТА	ЗНАЧЕНИЕ	ИЗМЕНЕНИЕ, %
2017	4 568 000	18,56%
2016	3 853 000	-3,67%
2015	4 000 000	5,51%
2014	3 791 000	-8,30%
2013	4 134 000	21,84%
2012	3 393 000	12,17%
2011	3 025 000	147,14%
2010	1 224 000	-50,06%

Источник: <https://knoema.ru/atlas/Киргизия/Количество-прибывших> - 2018

Как видно из таблицы 2, 2017 год прибывших туристов в Кыргызстан вырос на 18,56% по сравнению с 2016 годом.

К проблемам туризма в Кыргызстане относятся проблемы квалифицированных кадров, слабая инфраструктура, проблемы в государственном управлении (отсутствие законов о таможенных визах), недостаточные инвестиции, маркетинг и продвижение. Отмечается, что туристические агентства и транспортные средства слабы, а национальные туристические агентства и туроператоры недостаточно сильны, чтобы конкурировать. Среди нерешенных вопросов в туризме можно указать, что нет реклам и продаж через национальные бюро по туризму, которые, по идеи, могут привести различные государства к Кыргызстану, а также отсутствие национальных авиакомпаний. Это требует капитала и опыта. Новый независимый Кыргызстан со своими туристическими достопримечательностями не до конца известен мировой общественности. Сектор туризма не развит, и крупные инвестиции в туризм не превышают мировых стандартов. Нехватка финансовых ресурсов помешала крупномасштабным инвестициям в туризм. Самым посещаемым местом является озеро Иссык Куль. Приоритетными проблемами туризма в озере являются следующее.

- Недостаток рабочей силы в сфере туризма
- Отсутствие маркетинговой стратегии для продвижения легкого туризма
- Отсутствие адекватных условий для туристов
- Медленная приватизация в туризме
- Недостаток финансовых ресурсов для содержания и ремонта рекреационных объектов.

Необходимо организовать управление государственным туризмом. Хотя географическая структура Кыргызстана подходит для туризма, человеческие ресурсы являются наиболее важной проблемой туризма в стране. Видно, что рабочей силы, работающей в сфере туризма, недостаточно. Знания о бизнесе, опыт, навыки, владение языком, профессиональное понимание с точки зрения желаемого баланса не достаточно для туристов, приезжающих из-за рубежа. Государство должно обеспечить гармонизацию с образовательными учреждениями и частным сектором. Необходимо создать подходящую среду, которая будет координировать туризм в стране и принесет жизнеспособность в туризм. Окружающая среда должна быть подготовлена к доверию туристов. В Кыргызстане есть условия для дальнейшего развития и развития туризма. Природа не загрязнена, следы кыргызско-турецкой культуры еще не потеряны, и гостеприимство киргизского народа считается одной из достопримечательностей. Доход, приносимый из-за рубежа, составляет 400 млн. сомов.

(<http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/10985/253681.pdf?sequence=1&isAllowed=>)

Кыргызстан прошел большой путь в развитии туристической отрасли. Сегодня наибольшую долю в туризме Кыргызстана занимает горный туризм (альпинизм, клайминг, хайкинг, трекинг и т. д.) и рекреационный туризм. Кыргызстан оставался за «железным углом» в течение 70 лет. Страна изменила правовые нормы после обретения независимости, что обеспечило либерализацию въезда и выезда в Кыргызскую Республику. Там безвизовый режим. Кыргызстан является участником Всемирной туристической гармонизации с 1993 года. На протяжении многих лет Кыргызстан участвует во Всемирной Берлинской туристической ярмарке, Лондонской туристической ярмарке, Ташкентском туристическом бизнесе и представляет страну. Необходимо привлечь много инвесторов. Инвесторам необходимо строить туристические центры (Минбаева, 2010, с.44).

Туркменистан – страна с выгодным географическим расположением, уникальными природными и историческими памятниками, удивительной красотой и гостеприимством. Столица Ашхабад входит в Книгу рекордов Гиннеса благодаря огромному количеству архитектурных объектов, облицованных беломраморными камнями. Помимо этого, в стране много уникальных построек и сооружений, которые также включены в Книгу рекордов.

Несмотря на уникальность объектов, Туркменистан малоизвестен на сегодняшний день. Следует указать тот момент, что страна не входит в список стран конкурентоспособности

в туристической сфере.

На первый взгляд, власти Туркменистана уделяют достаточно большое внимание развитию туризма в стране. К примеру, Национальная туристическая зона «Аваза», занимающая 16 километров вдоль побережья Каспийского моря, с каждым годом совершенствуется, благодаря развитию современной туристической инфраструктуры. Открываются новые, впечатляющие своей красотой отели, лечебно-оздоровительные центры, детские центры здоровья, спортивные, торговые, культурно развлекательные центры, а также парки с по-настоящему оригинальными аттракционами (http://gundogar-news.com/index.php?category_id=3&news_id=7116). На данный момент на территории курортной зоны реализуется масштабный проект по созданию аквапарка с многофункциональным центром отдыха, который, по словам разработчиков, будет претендовать на одно из первых мест в ряду мировых развлекательных центров подобного типа (<http://infoabad.com/sport-i-turizm-turkmenistana/velikolepnyi-akvapark-s-unikalnymi-atrakcionami-stanet-ukrasheniem-avazy.html>).

На территории современного Туркменистана у любителей познавательного туризма вызовут большой интерес древние архитектурные памятники, которые когда-то были остановками на Великом Шелковом пути. Это в первую очередь Куны-Ургенч, столица средневекового государства Хорезм, которая сегодня является историко-культурным музеем-заповедником. Куны-Ургенч охотно посещают не только туристы, но и мусульманские паломники. Их привлекают мавзолеи хорезмских правителей, другие святыни ислама и архитектурные памятники Ургенча, входящие в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Кроме того, популярным местом паломничества среди туристов является древний город Ниса, который расположился в 20 километрах от Ашхабада. В прошлом это резиденция парфянских царей, построенная в III веке до нашей эры, которая и по сегодняшний день остается свидетельством могущества и процветания Парфянского государства. Хорошим потенциалом для развития обладает и лечебно-оздоровительный туризм, который представлен преимущественно грязелечебницами. В стране действует ряд программ по расширению и благоустройству курортно-санаторных учреждений и центров отдыха. Широкий профиль курортов и санаториев, наличие лечебных природных ресурсов на территории Туркменистана (например, лечебная вода подземного озера Ков-ата), современного медицинского оборудования дает все возможности для развития данного вида туризма. Однако в стране присутствует нехватка высококвалифицированных кадров и обслуживающего персонала, тем самым

приостанавливает развитие лечебного туризма. Таким образом, необходимо отнестись внимательно к образованию и улучшению квалификации кадров.

Нельзя не упомянуть одно из самых необычных и популярных мест в Туркменистане, подобного которому нет нигде в мире, – газовый кратер Дарваза. В народе это место также известно под названием «Врата Ада», история его началась в 1971 году, когда результате бурения разведочной скважины советские геологи наткнулись на подземную пустоту, наполненную природным газом. Для того чтобы вредные для людей газы не выходили наружу, их решили поджечь. Однако геологи ошиблись, и с тех пор это стало местом для туристов, наблюдавших за горящим газом в любое время суток.

С огромным потенциалом в сфере туризма Туркменистан мог бы стать для путешественников одним из действительно привлекательных мест отдыха, обязательным для посещения. Однако наряду с такими положительными сторонами страны существуют и свои значительные минусы, создающие барьеры на пути развития туризма.

Так, сфера гостиничного хозяйства в стране развита слабо. По всему Туркменистану расположено около 80 отелей, большинство из которых находятся в Ашхабаде и на каспийском курорте «Аваза» (<http://tourweek.ru/articles/world/294447>). В основном это хорошо оборудованные 5-ти и 4-звездочные отели с конференц-залами, бассейнами, саунами, фитнес-центрами, барами и ресторанами. Однако, несмотря на внешнюю привлекательность этих отелей, сервис в них находится на невысоком уровне. В первую очередь это связано с необученным персоналом. В целом, в Туркменистане имеется проблема с высококвалифицированными кадрами.

Во-вторых, к слабому сервису можно отнести и однообразие и неразвитость дополнительных услуг. К примеру, в отелях очень редко встречается такая важная для современного туриста услуга, как Wi-Fi-доступ в Интернет, а в случае наличия данной услуги за нее приходится платить отдельно.

Транспортная доступность считается значимой проблемой в стране. Пассажирское железнодорожное сообщение с внешним миром абсолютно отсутствует, а международный аэропорт Ашхабада в день принимает всего около 5–10 международных рейсов. Стоит отметить, что в 2016 году в столице Туркменистана прошло открытие нового современного международного аэропорта. Пропускная способность его составляет 14 миллионов пассажиров в год, около 1600 пассажиров в час, в то время как международный аэропорт «Кольцово» в Екатеринбурге в силах обслуживать всего 8

миллионов человек в год. Возможно, это поспособствует развитию авиасообщения с другими странами и тем самым увеличит туристский поток в страну. Для справки, в 2015 году Туркменистан посетило всего около 100 000 туристов (<http://www.novate.ru/blogs/210916/38102>).

Строгий визовый режим страны преграда для многих туристов, желающих посетить страну. Без пригласительного письма из Туркменистана или готового турпакета визу получить невозможно, а приобретение данных документов дорого обходится путешественникам.

Говоря о покупке турпутевок, нужно отметить, что самостоятельное бронирование невозможно – в сети нет ни одного сайта, предлагающего купить тур онлайн. Также дело обстоит и с бронированием отелей и авиабилетов. Официального сайта международного аэропорта Ашхабада не существует. Таким образом, узнать какую-либо информацию о рейсе можно только по телефону, а для того, чтобы снять номер, по словам туристов, порой приходится встречаться и договариваться с директором отеля (<http://primechaniya.ru/home/news/10757/11193>).

Очень слабо развито информационное направление в стране. Дорогой интернет, слабая геолокация для использования GPS навигации, все это является проблемой для туристов. Вместе с тем ненадлежащее информационное обеспечение является проблемой активного развития рекламы страны на международном туристском рынке, а также формирования привлекательного имиджа. К тому же Туркменистан не имеет собственного бренда, который бы помогал представлять страну за ее пределами. Однако участие Туркменистана в международной туристической выставке «ITB Berlin-2016» показывает, что страна заинтересована в развитии туризма и ждет к себе гостей (<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/41523.html>).

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод: благодаря огромному количеству туристских ресурсов в Туркменистане имеется большой потенциал для развития сферы туризма. Решение вышеизложенных проблем, откроют путь в туристический мир Туркменистана.

Заключение

Республики Средней Азии стали развиваться в туристическом секторе после распада

советского союза, и в результате улучшились экономическая, политическая и социально-культурная политики.

После обретения независимости Казахстан, Кыргызская Республика, Узбекистан и Туркменистан укрепляют свою национальную и экономическую независимость, пытаются интегрироваться с миром.

Несмотря на то, что тюркские страны Средней Азии имеют много общего по своему географическому и культурному строению, они отличаются по экономическому развитию. Основной причиной этого являются различия в реформах и политике стран. Согласно прогнозу Всемирной туристической организации, на 2020 год, число международных туристов достигнет 1,56 миллиарда человек, а доходы от туризма составят 2 триллиона долларов. В этом случае конкуренция между странами, которые хотят получить большую долю мирового туристического дохода, возрастает.

Литературы

- Александрова, А.Ю. (2016). Международный туризм. М.: Аспект пресс, 470 с.
- Минбаева А. (2010), «Определение туристического потенциала Кыргызстана и видов туристических продуктов, которые могут быть применены в туризме», Университет Докуз Эйлюл, Институт социальных наук, Измир,, С. 42-47
- Постановление от 5 октября 2015 года №279. О расширении и капитальной реконструкции материально-технических баз данных санаторно-курортных учреждений Туркменистана.
- Филиппова, И. Г. (2017). География туризма. М.: Бизнес-пресса, 266 с.
- Аденова А. (2013), Влияние международных туристических ярмарок на казахстанский туризм, Стамбульский университет, Институт социальных наук, магистерская работа, С.95-99
- <https://www.avekon.org/papers/540.pdf>
- http://atam.gov.tr/wp-content/upload/Kazakistan_Ulke_Raporu_2013-4.pdf
- <http://www.birlesmismarkalar.org.tr/image/UF/file/hedefulke- raporlari/Kazakistan.pdf> (10.04.2017)
- http://www.academia.edu/316907/Kazakistanda_Tarihi_Canland%C4%B1ran_ve_Milli.pdf (04.05.2017)
- <http://ekoavratsya.net/duyuru.aspx?did=65&pid=10&langtr>(07.05.2017)
- <http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/12345/10985/253681.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (28.03.2017)
- http://gundogar-news.com/index.php?category_id=3&news_id=7116 (26.01.2017)
- <http://infoabad.com/sport-i-turizm-turkmenistana/velikolepny-i-akvapark-s-unikalnymi-atrakcionami-stanet-ukrasheniem- avazy.html> (26.01.2017)
- <https://novate.ru/blogs/210916/38102/> (26.01.2017)
- <https://awesomeworld.ru/udivitelnye-mesta/gazovyy-krater-darvaz.html> (26.01.2017)
- <http://primechaniya.ru/home/news/10757/11193> (26.01.2017)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<http://tourweek.ru/articles/world/294447> (26.01.2017)
<http://www.turkmenistan.ru/ru/articles/41523.html> (26.01.2017)
www.uzbektourism.uz
www.gov.uz
www.revolution.allbest.ru/sport/00844066_0.html

Совершенствование Учета И Анализа Финансовых Результатов

Гюльшан АЛИЕВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

gulshan18.alyva@gmail.com

Аннотация

Переход экономики Азербайджана на рыночные отношения и связанные с этим процессы формирования многоукладного хозяйства на основе разных форм собственности, становления и развития инфраструктуры рынка и его хозяйственного механизма коренным образом изменили экономическую, информационную, и правовую среду функционирования организации. Эти изменения затронули все стороны деятельности производства.

Получение самостоятельности в управлении и ведении хозяйства, право распоряжаться ресурсами и результатами труда и несут всю полноту экономической ответственности за свои решения и действия.

В числе целей, которые ставятся перед организацией, одно из ведущих мест отводится получению прибыли, поскольку именно она является важнейшим источником формирования финансовых ресурсов. Прибыль формируется на завершающем этапе процесса кругооборота хозяйственных средств, а соответственно и представляет собой итог деятельности всей организации и отражает все стороны хозяйствования. Рост прибыли создает финансовую основу для осуществления расширенного воспроизводства сельскохозяйственной организации и удовлетворения социальных и материальных потребностей собственников и персонала.

Прибыль является расчетным показателем, дающим оценку финансово-хозяйственной деятельности организации за отчетный период. От способа исчисления и методов анализа данного показателя будут зависеть принимаемые пользователем решения. При этом на современном этапе нельзя утверждать, что алгоритм исчисления прибыли однозначен и прозрачен. В зависимости от принятия во внимание ряда показателей, значение прибыли в бухгалтерском учете может быть исчислено по-разному. На величину прибыли оказывает воздействие множество факторов, при этом оценить степень влияния некоторых из них достаточно сложно.

Ключевые слова: Факторы прибыли, Финансовый анализ, Финансово состояние

Введение

В современных условиях перехода к рыночным отношениям в нашей стране финансовые результаты стали занимать одно из ведущих направлений как в области учета, так и при анализе и аудите деятельности организаций.

Переход к рыночной экономике требует от производства повышения эффективности, конкурентоспособности продукции услуг на основе внедрения достижений научно-технического прогресса, эффективных форм хозяйствования и управления

производством, преодоления бесхозяйственности, активизации предпринимательства, инициативы и т.д.

Важная роль в реализации этой задачи отводится учету, контролю и анализу хозяйственной деятельности. С их помощью вырабатывается стратегия и тактика развития, обосновываются планы и управленческие решения, осуществляется контроль над их выполнением, выявляются резервы повышения эффективности производства, оцениваются результаты деятельности, его подразделений и работников. Квалифицированный экономист, финансист, бухгалтер, аудитор должен хорошо знать не только общие закономерности и тенденции развития экономики в условиях перехода к рыночным отношениям, но и тонко понимать проявления общих, специфичных и частных экономических законов в практике своего предприятия, своевременно замечать и возможности повышения эффективности производства. Он должен владеть современными методами экономических исследований, методикой системного, комплексного экономического анализа, мастерством точного, своевременного, всестороннего учета и анализа финансовых результатов.

Методы

Методы применяемые в работе будет основана на количественном или качественном методе, или же комбинированном который объединяет две предыдущие методы. Методы исследования основаны на требованиях факторного анализа финансового состояния организации. Возможно, использование абстрактно-логического метода чтобы определить основные характеристики процессов и явлений, а также общие методы исследования.

Анализ

Финансовый результат служит своего рода показателем значимости данного предприятия. В рыночных условиях хозяйствования любое производство заинтересовано в получении положительного результата от своей деятельности, поскольку благодаря величине этого показателя способно расширять свою мощь, материально заинтересовать персонал, работающий на данном предприятии, выплачивать дивиденды акционерам и т.д.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

В условиях становления рыночных отношений учет и анализ финансовых результатов деятельности организаций имеет целью обеспечить устойчивое развитие доходной конкурентоспособной деятельности и включает различные направления – правовое, экономическое, финансовое и т.д. Они основаны на системном подходе, комплексном учете разнообразных факторов, качественном подборе достоверной информации и являются важной функцией управления.

Анализ факторов прибыли. Успешное функционирование деятельности предприятия в современных экономических условиях характеризуется наличием прибыли, которая является основным источником собственного капитала, обеспечивает его финансовую устойчивость. Одним из направлений максимизации прибыли является повышение качества этого показателя, который формируется под воздействием внешних и внутренних факторов. Под качеством прибыли принято понимать содержание прибыли, характер ее формирования под воздействием различных факторов. Иногда качество прибыли сводится к проблеме достоверности бухгалтерской отчетности, что сужает ее анализ. Представляется, что качество прибыли - это характеристика тех или иных факторов формирования показателей финансовых результатов, имеющих и не имеющих количественного измерения, обусловленных управленческими решениями в области маркетинга, производственного и финансового менеджмента.

Для регулирования показателя прибыли необходимо осуществлять не только анализ ее формирования, но и качественные характеристики.

Для анализа динамики прибыли страховой компании ОАО «Гала Хайат» составим аналитическую таблицу, используя отчет о прибылях и убытках компании «Гала Хайат» за два года (табл. 1) (<http://www.qala.az/az/29>).

Показатели финансовых результатов страховой компании ОАО «Гала Хайат» (манат)

Показатель	2017г.	2018г.	Изменение	Удельн.Вес, % 2017г.	Удельн.Вес, % 2018г.	+,-
Операционные доходы:	19,982,989.5 4	15,894,548.9 3	- 408,844.06 1	66,77	68,41	1,64
Взносы по прямому страхованию	19,967,623.9 8	15,894,548.9 3	- 407,307.50 5	66,72	68,41	1,69
Перестраховочны е сборы за перестрахование	0.00	0.00	-	-	-	-

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Доля перестраховщика в страховых выплатах	0.00	0.00	-	-	-	-
Комиссия по договорам перестрахования	15,365.56	0.00	-15,365.56	0,051	-	0,051
Изменение чистых страховых (положительных отрицательных) или резервов	7,557,490.97	5,784,540.58	-177,295.039	25,25	24,89	-0,36
Инвестиционный доход	2,383,042.65	1,521,750.79	-86,129,189	7,96	6,55	-1,41
Прочие доходы	136.38	30,767.88	30,63,150	0,0004	0,132	0,1316
Итоги доходов	29,923,659.54	23,231,608.18	-669,205,136	100	100	-
Операционные расходы:	21,056,392.05	15,501,320,66	-555,507,139	74,45	73,25	-1,2
Страховые взносы и страховые суммы	17,678,319.08	12,349,160.95	-523,915,813	62,50	58,36	-4,14
Возмещенные страховые взносы	1,258,761.67	1,369,159.71	11,039,804	4,45	6,47	2,02
Перестраховочные премии	2,119,311.30	1,783,000.00	-33,631,130	7,49	8,42	0,93
Затраты по ведению работы	6,807,400.10	5,652,310.35	-115,508,975	24,07	26,71	2,64
Прочие расходы	417,109.42	5,834.47	41,127,495	1,47	0,027	-1,443
Итого расходов	28,280,901.57	21,159,465.48	-712,143,609	100	100	-
Финансовая прибыль (убыток)	1,642,757.97	2,072,142.70	42,938,473	-	-	-

Исходные данные таблицы взяты из сайта компании «Гала Хайат». По данным таблицы 1. видно, что страховая компания получила доход от страховой (операционной), инвестиционной (2,383,042.65 млн.манат в 2017г., 1,521,750.79 млн.ман. в 2018г.) и прочей деятельности. За исследуемый период 2017-2018г. она уменьшила общий доход на 669,205,136 млн. манат. Доходы по страхованию (операционные) уменьшились на 408,844.061 млн. манат или 61,09%, инвестиционные - 86,129,189 млн. манат или 12,7%, доходы за счет изменения чистых страховых резервов – на 177,295.039 млн. манат или

26,49%. В то же время прочие доходы за данный период увеличился на 0,45%. В составе доходов удельный вес операционных доходов составил 66,77% в 2017г., 68,41% в 2018., следовательно, увеличился на 1,64%. Доля изменения чистых страховых резервов за этот период уменьшился на 0,36%, инвестиционного дохода - на 1,41%, а доля прочих доходов увеличился на 0,1316%. Расходы компании за период 2017-2018гг. также уменьшились на 712,143,609 тыс.манат, в том числе операционные расходы на 78%. В составе расходов компании доля операционных расходов в 2018г. составила 73,25%, здесь мы наблюдаем снижение доли расходов по сравнению с 2017г. на 1,2%. Среди операционных расходов наиболее снизились расходы по статьям Перестраховочные премии: на 33,631,130 млн. манат, Возмещенные страховые взносы: увеличились на 11,039,804 млн. манат. За данный период снизились и затраты по ведению работ на 115,508,975 млн. манат, их доля в общих расходах в 2018г. составила 26,71%, по сравнению с 2017г. увеличилась на 2,64%.

Анализ рентабельности финансовых результатов компании «Гала Хайат» начнем с общих показателей рентабельности, используя методику, предлагаемую экономистами.

Расчет показателя рентабельности собственных средств ОАО «Гала Хайат»

	2017 г.	2018 г.	+,-
Прибыль до налогообложения	1,642,757.97	2,072,142.70	
Капитал и резервы нач. года, тыс. манат	10111,9	12272,6	
Капитал и резервы, кон. года, тыс. манат	12272,6	17720,2	
Полусумма собственных средств капитала	11192,3	14996,4	
Рентабельность собственных средств,%	24,64	21,8	-2,84
Активы компании нач года, тыс. манат	36505,3	42815,5	
Активы компании конец года, тыс. манат.	42815,5	45704,7	
Полусумма активов, тыс. манат	39660,4	44260,1	
Доходы (выручка)	29468,9	40003,9	
Рентабельность продаж,%	9,36	8,17	-1,19
Коэффициент оборачиваемости активов	0,743	0,904	0,161
Коэффициент финансовой зависимости	3,543	2,951	-0,592
Рентабельность собственных средств капитала,%	24,64	21,8	-2,84

Показатель рентабельности собственного капитала служит для установления зависимости между размером прибыли и величиной собственных ресурсов, использованных для получения этой величины прибыли. В нашем случае на каждый вложенный манат в 2017г. компания получила 24,6 гяпик прибыли, в 2018г. – 21,79 гяпик, что на 2,81 меньше, чем в 2015г, то есть показатель рентабельности собственных средств компании ухудшился. Определим, какие факторы влияют на рентабельность собственного капитала, для этого используем метод факторного анализа, который

заключается в изучении влияния отдельных факторов на конечный показатель, применяя детерминированные и статистические приемы исследования, например, цепные подстановки.

На сегодняшний день, экономическая наука понятие «прибыль» обосновывает как доход, полученный вследствие эксплуатации таких факторов производства, как основной капитал, земля и труд.

Сумма налога на прибыль увеличилась на 3820 манат, на ту же сумму уменьшилась чистая прибыль, но за счет увеличения налогооблагаемой прибыли (+19102) чистая прибыль возросла на 15282 манат (19102-3820) или на 11,6% (Azərbaycan statistika komitəsi 2017). Рассмотрим долю чистой прибыли и налога на прибыль в прибыли до налогообложения (см. таб.1).

Таблица 1. Удельный вес чистой прибыли и налога на прибыль в сумме прибыли до налогообложения за анализируемый период

Показатели	Прошлый год	Отчетный год	Отклонения
1. Прибыль до налогообложения	100,0	100,0	-
2. Чистая прибыль	80,0	80,1	+0,1
3. Сумма налога на прибыль	20,0	19,9	-0,1

Удельный вес чистой прибыли до налогообложения в прошлом году составил 80,0% в отчетном году – 80,1%. По показателям чистой прибыли на протяжении отчетного периода времени наблюдается положительная динамика. Удельный вес налога на прибыль в прибыли до налогообложения с каждым годом уменьшается: в 37 прошлом году - 20,0%; в отчетном году – 19,9%. Итак, подводя итог о формировании чистой прибыли, можно сделать вывод, что с каждым годом все показатели прибыли повышаются, о чем свидетельствует приведенный анализ. Рост данного вида прибыли приводит к улучшению деятельности предприятия, повышению активов (Azərbaycan statistika komitəsi 2017).

В процессе анализа определяется, прежде всего, влияние факторов, формирующих прибыль. Это объем товарооборота, уровень доходов и расходов на реализацию товаров, уровень отчислений, уплачиваемых из дохода, прибыль от операционной деятельности и внереализационных операций. При этом первые четыре фактора определяют величину прибыли от основной деятельности – прибыль от реализации, а остальные два – общую

величину прибыли по организации. К прибыли, влияют структуру товарооборота, уровень средней торговой надбавки и издержки емкости реализации отдельных товаров.

Влияние использования прибыли на финансовое состояние. Соотношение использования прибыли на накопление, и потребление оказывает влияние на финансовое положение предприятия. Недостаточность средств, направляемых на накопление, сдерживает рост оборота, приводит к увеличению потребности в заемных средствах.

Верхнюю границу потенциального развития предприятия определяет *рентабельность собственных средств* (R_{cc}):

$$R_{cc} = \frac{\text{Чистая прибыль}}{\text{Собственный капитал}} \cdot 100\% \quad (3.1.)$$

Если R_{cc} равна 20%, то, отказавшись от использования средств на потребление и выплату дивидендов, можно увеличить собственные средства на 20% или, отказавшись от использования средств на накопление, направить все средства на потребление или выплату 20%-ных дивидендов.

Сумма средств, направляемых на накопление и потребление, представляет собой сумму чистой прибыли, которая образуется у предприятия после уплаты налога на прибыль и финансовых издержек:

$$R_{cc} = \frac{\Phi_n}{СК} + \frac{\Phi_p}{СК},$$

где Φ_n — фонд накопления; Φ_p — фонд потребления; $СК$ — собственный капитал.

Отношение фонда накопления к величине собственного капитала определяет внутренние темпы роста, т. е. темпы увеличения активов. Теоретически при неизменном значении коэффициента оборачиваемости капитала прирост объема реализации продукции равен внутренним темпам роста.

Отношение фонда потребления к размеру собственного капитала составляет уровень потребления.

Анализ использования прибыли выявляет, насколько эффективно распределялись средства на накопление и потребление. Здесь можно выделить следующие критерии оценки:

1) если в структуре капитала возросла доля заемных средств, значит, социальные выплаты ограничивали внутренние темпы роста;

2) если внутренние темпы роста возрастают, значит, политика распределения прибыли выбрана правильно.

Оценка эффективности распределения прибыли на накопление, и потребление производится также с помощью количественного измерения эффекта финансового рычага.

В табл. 2 приведен пример расчета эффекта финансового рычага по машиностроительному предприятию.

Табл2. Расчет эффекта финансового рычага

Показатель	На начало отчетного года, млн.манат	На конец отчетного года, млн.манат
Собственный капитал	13310,0	13129,0
Заемный капитал (без кредиторской задолженности)	198,0	565,0
Активы	13509	13694
Прибыль до уплаты процентов по кредитам	833	462
Экономическая рентабельность	0,0617 или 6,17%	0,0337 или 3,37%
Прибыль после выплаты процентов за кредит	819	413
Рентабельность собственных средств	0,0606 или 6,06%	0,0302 или 3,02%
Эффект финансового рычага	-0,11%	-0,35%

Проведенные расчеты показывают, что заимствование капитала приводит к снижению рентабельности собственных средств. ЭФР, характеризующий степень влияния процентов за кредит на величину R_{cc} , является величиной отрицательной как в базисном, так и в отчетном годах, причем степень отрицательного влияния возрастает. Это происходит вследствие превышения средней расчетной ставки за кредит над рентабельностью капитала. Таким образом, привлечение заемных средств при низкой рентабельности капитала и высокой процентной ставке нецелесообразно. Отрицательное значение эффекта финансового рычага повлияло на уменьшение рентабельности собственных средств.

Для увеличения рентабельности собственных средств нужно увеличивать как чистую прибыль, так и сумму собственных средств или привлекать заемные средства на выгодных условиях, чтобы их привлечение способствовало увеличению рентабельности собственных средств, а не ее уменьшению.

Вывод

Таким образом, в условиях становления рыночных отношений учет и анализ финансовых результатов деятельности предприятия имеет целью обеспечить устойчивое развитие доходной конкурентоспособной деятельности и включает различные направления, которые основаны на системном подходе, комплексном учете разнообразных факторов, качественном подборе достоверной информации и являются важной функцией управления.

Управление представляет собой конкретные способы воздействия на объект управления для достижения конкретной цели и осуществляется на основе различных форм и методов воздействия на объект управления. Формируемая на основе данных бухгалтерского учета финансовая информация позволяет более полно охарактеризовать финансовые результаты деятельности предприятия.

Литературы.

Azərbaycan statistika komitəsi 2017

Аббасов Г.А., Сабзалиев С.М., Бухгалтерский Кулиев учет Баку, 2003- год

Дашдамиров А.И., Садыгов А.А. Бухгалтерский (финансовый) учет (на азербайджанском языке), Баку, 2003- год

Аббасова С.А. Практический аудит. Учебное пособие. Баку: Игтисад Университети, 2011. - 188 с.

Исмаилов Н.М. Формирование финансовых результатов: учетноаналитические аспекты. Монография. — Баку: Элм, 2012. — 560 с

Муслимов С.Я., Юзбашев Ч.Р., Теория экономического анализа, – Баку : Тахсил, 2003.

Мамедова А.К., Аббасова С.А. Теория экономического анализа, – Баку : Тахсил, 2003. – 190 с

Сабзалиев С.М. Финансовая отчетность: проблемы формирования и совершенствования (на азербайджанском языке), Баку, 2004-ый год.

Организация И Проведение Аудита В Некоммерческих Организациях В Азербайджане

Гюнай БАБАЗАДЕ

*Азербайджанский Экономический Университет
gunay.babazade7@gmail.com*

Аннотация

Аудит некоммерческих организаций носит межсистемный характер. При его проведении должны использоваться методы бухгалтерского учета, ревизии, экономического анализа, современных информационных технологий. Эти обстоятельства позволяют сделать вывод о необходимости дальнейшего развития теории, методологии, методики и организации аудита на основе принципов комплексного подхода к созданию системной теории аудита некоммерческих организаций с выделением таких из них, как ассоциации и союзы.

В настоящее время некоммерческий, или, другими словами «третий сектор», позволяет субъектам социально-экономических отношений в сотрудничестве друг с другом реализовать свои возможности и самостоятельно решать свои проблемы, а также проблемы общества. Для наиболее эффективного решения стоящих перед каждым из секторов задач в первую очередь необходимо наладить конструктивное взаимодействие на легитимной основе коммерческого и некоммерческого секторов между собой.

Однако, в современных рыночных условиях принятие решений о взаимодействии физических и юридических лиц с некоммерческими организациями (далее – НКО), а также оценка риска членских взносов, вложений, грантов и других целевых источников финансирования деятельности этих организаций невозможна без предоставления достоверной финансовой отчетности, которая в свою очередь должна подтверждаться независимыми аудиторами (аудиторскими фирмами).

Следует отметить, что большое число НКО достаточно часто лично назначает независимые аудиторские проверки для выявления и, в дальнейшем, минимизации возможных налоговых рисков. Это связано с тем, что современное налоговое законодательство Азербайджанской Республики зачастую не совсем однозначно регламентирует порядок налогообложения тех или иных бухгалтерских операций, совершаемых такими организациями.

Ключевые Слова: Внутренний аудит, Некоммерческие организации

Введение

В условиях рыночной экономики принятие решений о взаимодействии физических и юридических лиц с некоммерческими организациями, а также оценка риска вложений, взносов, грантов и других целевых источников финансирования деятельности некоммерческих организаций невозможна без предоставления достоверной финансовой (бухгалтерской) отчетности. Такая отчетность должна подтверждаться независимыми аудиторами.

Аудит некоммерческих организаций отличается по своим направлениям от аудита, проводимого в организациях «коммерческих», деятельность которых направлена на извлечение прибыли. Специфика формирования финансовых источников в некоммерческих организациях проявляется, прежде всего, в составе получаемых доходов: вступительные, членские, добровольные взносы, доходы от предпринимательской деятельности организации, гранты.

Как свидетельствует обобщение развития теории и практики проведения азербайджанского и международного аудита, разработанные и действующие методики аудита коммерческих экономических субъектов не могут быть в полной мере применены к аудиту объектов некоммерческой сферы.

Развитие рыночных отношений, изменение законодательства в области налогообложения, бухгалтерского учета и аудита в стране; увеличение количества объединений организаций в союзы и ассоциации, отраслевые особенности некоммерческих организаций, координирующих предпринимательскую деятельность участников, переход бухгалтерского учета и отчетности на подходы, заложенные в международных стандартах финансовой отчетности (МСФО), отсутствие теоретических, методологических и организационных основ аудита отчетности о деятельности некоммерческих организаций, обуславливают актуальность исследования.

В связи с необходимостью обеспечения достоверной информацией внешних и внутренних пользователей, повышения качества аудиторских проверок существует потребность в проведении исследования, направленного на дальнейшее развитие общей методологии аудита некоммерческих организаций, разработку комплексных методик его организации.

Методы

В целях реализации установленных задач были применены научные методы: исторический, логический, метод сравнительного и системного анализа, синтез, метод научной абстракции, индукции и дедукции. Анализ статистических данных осуществлен с привлечением методов выборки, группировки, сравнения и обобщения.

Анализ

В целом, условия развития рыночных отношений некоммерческим организациям частично приходится решать задачи, присущие в странах развитого рынка государству. Вместе с тем, в Азербайджане формирование и развитие некоммерческого сектора

происходит в неблагоприятных экономических условиях: наличие несогласованности законодательной базы, регулирующей его деятельность, несовершенная налоговая система, отсутствие государственной программы развития и поддержки некоммерческих организаций и др. Все это вынуждает азербайджанские негосударственные некоммерческие организации использовать не свойственные им методы и принципы хозяйствования, иметь иную структуру источников финансирования, чем в странах с развитой рыночной экономикой.

Проведения внутреннего аудита в некоммерческих организациях.

Аудит представляет собой современную углубленную и наиболее зрелую форму финансового контроля, обеспечивающую комплексную целевую оценку результатов деятельности аудируемого субъекта, подразумевающая формирование общего мнения и ответственность аудитора и публичность результатов. Аудиту некоммерческих организаций присущи некоторые особенности: при работе с целевыми средствами они обязаны максимально точно выполнять не только нормы и правила законодательства Азербайджанской Республики, но и требования финансирующих организаций. В связи с этим возникает необходимость обоснования сущности аудита для некоммерческих организаций.

Методология аудита некоммерческих организаций представляет собой систему, включающую принципы, подходы, средства, методы и методики, методические и практические рекомендации и указания, сформированные на единой научной и теоретической основе (Novruzov V.Q. , 2011).

Процесс аудиторской проверки представляет собой последовательность определенных этапов, однако разделение на последовательные этапы в большей степени связано с логикой выполняемых процедур, а не с их обособленностью. Работы, отнесенные к отдельным этапам, выполняются, как правило, на протяжении всей проверки. Общие этапы аудита некоммерческих организаций представлены на рис. 1.

Этапы аудита некоммерческих организаций			
Деятельность начала работы	до	Деятельность планированию	до
Подготовка письменного соглашения об аудите		Аналитические процедуры	
		Получение и анализ финансовой информации деятельности организации	о
		Проведение соответствующих процедур аудита	
			Составление аудиторского заключения
			-

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Формирование рабочей группы	Оценка системы внутреннего контроля и оценка рисков	-	-
Изучение специфики деятельности некоммерческой организации	Составление программы аудита	-	-

Учитывая разделение всех некоммерческих организаций на два типа, к первому из которых следует отнести организации, получающие доходы только извне в виде целевого финансирования, а ко второму - организации, получающие наряду с целевым финансированием из внешних источников и доходы от собственной коммерческой деятельности, третий этап аудита (получение и анализ финансовой информации о деятельности организации) целесообразно проводить с учетом данного разделения.

Этапы аудита уставной и предпринимательской деятельности некоммерческих организаций представлены на рис. 2.

Этапы аудита уставной и предпринимательской деятельности некоммерческих организаций

Этапы	
Уставная деятельность	Предпринимательская деятельность
Аудит нормативно-правового обеспечения деятельности НКО	Аудит правомерности осуществления предпринимательской деятельности
Аудит источников целевого финансирования	Аудит доходов по предпринимательской деятельности
Аудит исполнения сметы	Аудит расходов по предпринимательской деятельности
Аудит активов, расчетов	Аудит активов, расчетов
Аудит финансовой (бухгалтерской) отчетности	Аудит финансовой (бухгалтерской) отчетности
Анализ эффективности уставной деятельности	Анализ эффективности предпринимательской деятельности
Контроль качества аудита	Контроль качества аудита
Подготовка аудиторского заключения	

При отраслевом подходе разрабатываются методики аудита в зависимости от вида деятельности или отраслевой принадлежности организации. Данные методики учитывают отраслевые особенности бухгалтерского учета (торговля, общественное питание, образование, сфера услуг и т.п.). В некоммерческих организациях отраслевой подход необходим при проведении аудита целевых проектов и программ.

По нашим мнениям, следует выделять как минимум три подхода: бухгалтерский, юридический и отраслевой. В свою очередь зарубежные ученые выделяют четыре основных подхода к созданию методик аудита: бухгалтерский, юридический, специальный и отраслевой.

Интересна позиция, которые предлагают выделить два наиболее существенных подхода к классификации методов аудита: общенаучный и конкретно-научный. В первую группу они рекомендуют включить методы обобщения и абстрагирования, анализа и синтеза, индукции и дедукции. Во вторую группу - методические приемы документального и фактического контроля.

Применительно к некоммерческим организациям целесообразно использовать следующие методы и приемы аудита (табл. 1).

Таблица 1 Методы и приемы аудита некоммерческих организаций

№	Метод, прием	Цель и значение
1	Наблюдение	Ознакомление с работой некоммерческой организации, ее структурами и подразделениями
2	Инвентаризация	Получение точной информации о состоянии и стоимости имущества некоммерческой организации, задействованного в уставной и предпринимательской деятельности
3	Сверка, запросы, встречная проверка	Получение информации о реальности остатков на счетах бухгалтерского учета (денежных средств, дебиторской и кредиторской задолженности) от третьих лиц (банков, контрагентов и т.п.)
4	Документальная проверка	Обобщение формальной, арифметической и логической проверки по существу
5	Инспекция	Проверка своевременности отражения хозяйственных операций на счетах бухгалтерского учета
6	Обследование	Ознакомление с проблемой
7	Аналитические процедуры	Анализ и оценка полученной в ходе аудита информации путем сопоставления остатков по счетам и показателей бухгалтерской отчетности за различные периоды со среднеотраслевыми

При формировании методики аудита некоммерческих организаций применяется стандартный подход, заключающийся в проверке оборотов и сальдо по счетам бухгалтерского учета. Обусловлено это тем, что данный подход является универсальным и применяется при аудите различных хозяйствующих субъектов независимо от их

отраслевой принадлежности и особенностей хозяйствования (Бабаев, Ю.А. , 2014, стр. 300).

Действительно, основная цель аудита некоммерческих организаций заключается в подтверждении целевого использования поступивших средств: оценка направлений их использования согласно утвержденным сметам и бюджетам, а также соответствие абсолютных величин расходования средств планируемыми показателям с учетом ограничений, накладываемых соответствующими нормативными актами или донорами. Однако для некоммерческих организаций, активно занимающихся предпринимательской деятельностью, для расчета уровня существенности целесообразно принимать и общепринятые базы. Кроме того, часть некоммерческих организаций будет формировать целевой капитал, а у потребительских кооперативов имеется паевой капитал. Рекомендуемый перечень базовых показателей для расчета уровня существенности некоммерческих организаций в зависимости от видов осуществляемой деятельности и предельно допустимые их значения приведены в табл. 2.

Рекомендуемые базовые показатели для расчета уровня существенности для некоммерческих организаций

Базовый показатель	Вид деятельности	Допустимое отклонение, %
Уставный капитал (фонд) (паевой)	Уставная	2
Целевой капитал (фонд)	Уставная	1
Оборотные активы	Предпринимательская	2
Оборот по целевое финансирование	Уставная	2
Валюта баланса	Уставная	2
Расходы организации	Уставная	2
Объем продаж	Предпринимательская	0,5 - 3
Чистая прибыль отчетного года	Предпринимательская	10

Методика определения единого показателя уровня существенности достаточно подробно описана в специальной литературе, поэтому нецелесообразно останавливаться на этом подробно.

Аудиторский риск является составляющей целого ряда рисков, среди которых выделяют неотъемлемый (внутрихозяйственный) риск, риск средств контроля и риск обнаружения.

Неотъемлемый риск (Internal risk) означает подверженность остатков средств на счетах бухгалтерского учета или группы однотипных операций искажениям, которые могут быть существенными (по отдельности или в совокупности с искажениями остатков средств на других счетах бухгалтерского учета или групп однотипных операций), при допущении отсутствия необходимых средств внутреннего контроля.

Под **риском средств контроля** (Control risk) понимается субъективно определяемая аудитором вероятность того, что существующие в организации и регулярно применяемые средства системы бухгалтерского учета и внутреннего контроля не будут своевременно обнаруживать и исправлять нарушения, являющиеся существенными по отдельности или в совокупности, и/или препятствовать возникновению таких нарушений.

Риск необнаружения (Detection risk) - это риск того, что аудиторские процедуры по существу не позволяют обнаружить искажения остатков средств по счетам бухгалтерского учета или группам операций, которое может быть существенным.

Следует заметить, что именно в некоммерческих организациях имеется очень высокий контрольный риск. Оценивать риск рекомендуется в соответствии со стандартным набором аудиторских процедур, включая тестирование. Элементы контрольной среды, которые необходимо проверять при оценке эффективности системы внутреннего контроля некоммерческих организаций.

К данным элементам контрольной среды целесообразно добавить еще два: форму и вид деятельности некоммерческой организации, а также источники ее финансирования, так как именно от видов деятельности и источников финансирования зависят денежные потоки, проходящие через некоммерческую организацию. Исходить при этом следует из низкой надежности средств внутреннего контроля.

Таким образом, в целом методика проведения внутреннего и внешнего аудита в некоммерческих организациях не отличается от общепринятых правил. Однако при проведении аудита следует учитывать специфику деятельности таких организаций. Если предпринимательская деятельность некоммерческих организаций не имеет существенных особенностей и методология проведения ее аудита достаточно разработана и исследована в специальной литературе, то исследование вопросов аудита целевых средств, целевого капитала, основных средств и материальных ценностей заслуживает особого внимания.

Международный Опыт Аудита В Некоммерческих Организациях.

Аудит некоммерческих организаций носит выраженный межсистемный характер. При его проведении должны использоваться международный опыт, методы бухгалтерского учета, ревизии, экономического анализа, современных информационных технологий.

Международный опыт развития основных стран мира показывает, что демократическая политико-экономическая система общества предполагает наличие трех взаимосвязанных и взаимозависимых секторов: государственного, коммерческого и некоммерческого. При этом социальная политика любого государства формируется как объект целенаправленного воздействия трех субъектов: государства, гражданского общества и частного бизнеса.

Некоммерческий, или так называемый третий, сектор позволяет в сотрудничестве с другими людьми реализовать свои возможности и самостоятельно решать свои проблемы и проблемы общества. Деление на три сектора очень условно, и четкая граница между каждым из них довольно условна. Для эффективного достижения стоящих перед каждым сектором задач необходимо наладить довольно конструктивное взаимодействие на легитимной основе между собой. В настоящее время уже сформировался целый ряд форм взаимодействия государственного и негосударственного некоммерческого секторов. Это и проведение совместных мероприятий, диалог между государством и объединениями организаций, граждан, общественные и консультативные советы, социальный заказ, государственные и муниципальные гранты и др.

В Азербайджане некоммерческий сектор находится в стадии становления в отличие от зарубежных стран, где он существует давно и продолжает развиваться. Специфика деятельности и этапов становления ее в некоммерческих организациях Азербайджана определяет задачи, стоящие перед ними, а также перед аудиторскими организациями, осуществляющими проверки. Некоммерческим организациям Азербайджанской Республики целесообразно использовать в своей деятельности наработки, существующие модели, отрицательный и положительный опыт деятельности аналогичных организаций зарубежных стран и адаптировать их в случае необходимости.

Вывод

Как показывают исследования и проведенный опрос работников некоммерческих организаций, НКО Азербайджана находятся в более сложных условиях, чем организации других стран, так как отсутствуют традиции благотворительности, апробированные

модели и технологии, описанные методики, истории успеха различных ассоциаций, союзов, культурные особенности и готовность населения, организаций жертвовать средства на деятельность НКО.

Специфика деятельности ассоциаций, союзов, объединяющих коммерческие или некоммерческие организации в целях защиты и представления их интересов, вызывает необходимость выделить их в отдельный вид некоммерческих организаций, с особыми условиями финансового обеспечения и регулирования, и определяет необходимость исследования теоретических и методологических подходов к их аудиту.

Литературы

- Əliyev Ş.Q. Audit.(2011). Dərs vəsaiti. Bakı, "İndiqo"
- Namazova C.B. (2012). Praktiki audit.Dərslik.Bakı, "Elm və təhsil"
- Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M., (2010). İqtisadi Təhlil "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı
- Novruzov V.Q. (2011). Audit (dərs vəsaiti) Bakı
- Алексеев, И.С. (2012). Внешнеэкономическая деятельность: учебное пособие / М.: Дашков и К, 311 с
- Бабаев, Ю.А.(2014). Бухгалтерский учет, анализ и аудит внешнеэкономической деятельности: учебное пособие, 300 с.
- Н.Н. Байнарович (2015). Внутренний аудит финансового состояния предприятия: учебное пособие:Изд-во ВГУ-ЭС ,55 с.
- Березюк, В.И. (2012). Внутренний контроль и аудит в условиях мирового кризиса – необходимость для компании. С. 78.
- Н.А. Кириллова (2016). Бухгалтерский учет: учебник– Ростов н/Д: Феникс – 544 с

Место И Роль Комплексного Экономического Анализа В Системе Менеджмента

Джейхун АЗИЗОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ceyhun_azizov@list.ru

Аннотация

Статья посвящена теме, являющейся весьма актуальной как для местных, так и для иностранных организаций. Актуальность темы исследования заключается в том, что в современный период времени в условиях сложившейся на большинстве рынков высокой конкуренции проведение комплексного экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности организации носит жизненно важный характер. Обосновать это утверждение можно тем фактом, что проведение комплексного экономического анализа организации способствует выявлению её сильных и слабых сторон, определению стратегии, которой организация придерживается в отрасли в настоящее время и будет придерживаться в будущем, определению состояния рынка, сильных и слабых сторон конкурентов, их стратегий. Помимо упомянутых преимуществ комплексного экономического анализа следует также отметить, что он предоставляет возможность выбора методов и способов более рациональной и эффективной эксплуатации находящихся в наличии организации ресурсов. Статья предполагает рассмотрение и исследование места и роли комплексного экономического анализа в системе менеджмента, его предмета, научных подходов, видов, цели и задач, этапов проведения, а также методов проведения анализа. По окончании статьи будут сделаны выводы и рекомендации, которые укажут на основные моменты, на которые стоит обратить особое внимание, и будут способствовать более ясному представлению сути и принципов комплексного экономического анализа в системе менеджмента организации. Таким образом, подробное рассмотрение вышеупомянутых важных моментов будет носить особую ценность для тех лиц, которые будут проводить анализ и принимать управленческие решения в организации.

Ключевые Слова: Комплексный Экономический Анализ, Финансово-Хозяйственная Деятельность, Организация.

Введение

Комплексный экономический анализ представляет собой систему процедур, направленных на тщательное исследование каждого отдельного значимого результата финансово-хозяйственной деятельности организации, принятию соответствующих им решений и установление её финансового состояния на определённый промежуток времени. Для проведения данного анализа необходимо строго соблюдать принципы, этапы проведения, установить цели и задачи, а также методы их достижения. Последовательность указанных действий будет способствовать более точному и эффективному проведению комплексного экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности организации. Каждый из затронутых моментов будет подробно рассмотрен позже. Для начала ознакомимся с методами, которые были

использованы при написании статьи. Далее будет представлена информация о проведённом анализе. После анализа будут следовать рекомендации и выводы, сделанные на основе информации, полученной по проведению анализа. И в конце будет приведён список литературы, к которому прибегал автор при написании статьи.

Методы

При написании статьи в качестве ценных источников информации выступили труды отечественных, а также зарубежных учёных, посвященных вопросам проведения экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности организации. К методам, к которым автор прибегал при проведении исследования, относятся наблюдение, описание, метод логических приёмов, сравнение, научное абстрагирование обобщение и т.д.

Анализ

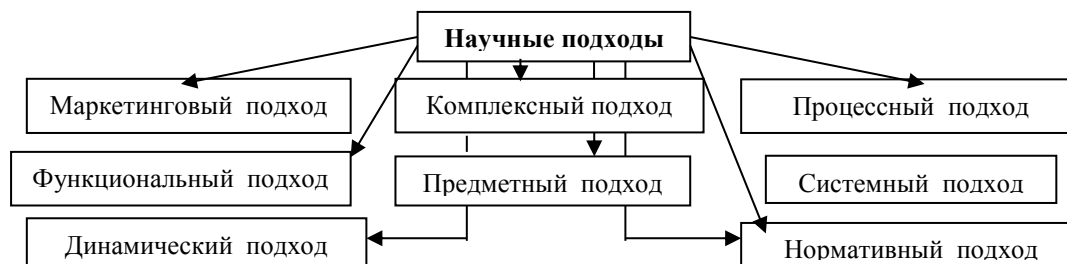
Для поддержания конкурентоспособности организации в отрасли на максимально высоком уровне необходимо постоянно совершенствовать систему управления и модернизировать оборудование и технологии, эксплуатируемые в процессе производства товаров и услуг. Способствовать в полной мере указанным действиям может проведение комплексного экономического анализа. Он предоставляет всю необходимую информацию о сильных и слабых сторонах организации, о факторах, способствующих их возникновению, степени влияния на финансовое благосостояние организации и т.д.

Нельзя не упомянуть предмет комплексного экономического анализа. В данном случае предметом исследования являются процессы, которые протекают в организации. При рассмотрении предмета анализа следует также учесть степень эффективности всех этих процессов и последствия действий, предпринимаемых самой организацией ввиду тех или иных обстоятельств.

Комплексный экономический анализ направлен не только на определение преимуществ или же недостатков организации, но он также способствует выработке рекомендаций, направленных на усовершенствование способов производства товара и услуг. Существует довольно-таки большое разнообразие научных подходов, которыми можно воспользоваться при проведении анализа, однако упомянем самые основные из них.

Рисунок 1. Научные подходы комплексного экономического анализа

Источник: Составлено автором на основе информации, предоставленной в «Методике финансового анализа деятельности коммерческих организаций» (29.04.2019)

Далее подробно рассмотрим каждый из научных подходов.

Комплексный подход предполагает принятие во внимание экологических, экономических, политических, технических, социальных и многих других факторов, оказывающие непосредственное влияние на деятельность организации.

Суть маркетингового подхода заключается в том, что на первый план выходят потребности потребителя. Иначе говоря, при выборе стратегии организация учитывает нынешние потребности потребителей и именно на их основе делает прогноз на будущее. Данный подход является одним из основных конкурентных преимуществ организации, и позволяет ей укрепить свои позиции в отрасли.

При системном подходе организация рассматривается как объект, состоящий из множества элементов, имеющая задачи и цель, связь с окружающей средой и ответную реакцию на свои действия. Данный подход способствует скорому выявлению проблем и разработке стратегии для их устранения.

Необходимо выделить основные принципы системного подхода:

- Определение наиболее важной проблемы и формулировка конкретных целей;
- Определение всевозможных альтернатив путей устранения возникших проблем и достижения поставленной перед организацией цели;
- Установление связей между составляющими системы и исследование их взаимодействия;
- Совпадение цели каждого отдельного элемента с общей целью системы;
- В ходе анализа уметь переходить от абстрактного к конкретному.

Ещё одним подходом, которым можно воспользоваться при комплексном экономическом финансово-хозяйственной деятельности организации, является

предметный. При этом в качестве объекта анализа выступает производимый товар. Данный подход эффективен тем, что производители стараются усовершенствовать свой товар, находя его слабые стороны и предпринимая все необходимые меры для их устранения.

Одним из эффективных подходов является динамический подход. Динамический подход означает проведение анализа поведения конкурентов, выявление их сильных и слабых сторон. Далее на основе этого строится прогноз на 5-10 лет.

Суть нормативного подхода в том, что он устанавливает нормативы для всех подсистем проводимого анализа. К числу подсистем относятся:

- Целевая подсистема. Устанавливаются нормативы и качества производимого товара, и его ресурсоёмкости, состояния рынка, защиты окружающей среды, повышения квалификации сотрудников и т.д.
- Функциональная подсистема. Устанавливаются нормативы для всех функций воспроизводственного процесса.
- Обеспечивающая подсистема. Здесь устанавливаются нормативы, в соответствии с которыми должны быть использованы имеющиеся в наличии природные ресурсы, а также обеспечения сотрудников организации всем необходимым инвентарём.
- Управляющая подсистема. Устанавливаются нормативы по принятию управленческих решений в организации, а также социологии и психологии менеджмента.

Интеграционный подход способствует исследованию взаимосвязи и взаимозависимости:

- Всех стадий жизненного цикла исследуемого объекта (процесс технологической подготовки производства, производство т.п.)
- Уровней вертикального управления (система, подсистема и т.д.)
- Субъектов горизонтального управления (планирование процесса производства товара, его реализация, финансовое, кадровое, информационное обеспечение и т.п.)

Очередным подходом является функциональный. Функциональный подход заключается в том, что потребность потребителей является суммой определённых функций, выполнение которых ведёт к удовлетворению всех потребностей. Для начала должны быть установлены функции после чего начинается создание нескольких альтернативных товаров и избирается товар, требующий минимальных затрат на производство.

Таблица 1. Виды комплексного экономического анализа

По доступности информационного обеспечения	Внутренний управленческий; Внешний управленческий
--	--

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

По содержанию	Предварительный; Последующий; Оперативный; Заключительный
По характеру объектов управления	Отраслевой; Анализ организаций; Анализ этапов воспроизводства
По периодичности	<ul style="list-style-type: none"> • Ежедневный; • Ежемесячный; • Ежегодный
По методам исследования	Выборочный; Сравнительный; Системный

Источник: Составлено автором на основе информации, предоставленной в «Методике финансового анализа деятельности коммерческих организаций» (29.04.2019)

Целью проведения комплексного экономического анализа деятельности организации является сбор и подготовка всей необходимой информации, которая будет способствовать принятию управленческих решений.

Для достижения цели, поставленной перед руководящей группой организации, необходимо решить некоторые задачи. В данном случае можно выделить 4 основные задачи, решение которых, ведёт к достижению цели.

Первая задача – умение грамотно аргументировать решения, принимаемые по вопросам количества и качества производимого товара, с целью выявления потребностей потребителей и их удовлетворения, поддержания непрерывности процесса производства, эффективного контроля, а также объективной оценки результатов деятельности организации.

Второй задачей, стоящей перед организацией, является оценка эффективности использования всех имеющихся в наличии ресурсов. Можно утверждать, что вторая задача является самой важной среди всех. Проведение экономического анализа позволяет организации определить степень рациональности эксплуатации ресурсов (финансовые, трудовые и материальные).

К третьей задаче можно отнести финансовое состояние организации в результате того или иного вида деятельности, т.е. соотношение суммарных расходов и доходов. В данном случае могут быть использованы количественные и качественные показатели. Финансовое благосостояние организации напрямую будет зависеть от того насколько

она соответствует требованиям рынка, т.е. может способствовать удовлетворению спроса потребителей.

Четвёртая задача заключается в выявлении резервов организации. Ценность экономического анализа именно в том, что он позволяет выявить резервы и упущенные возможности. Сам процесс выявления начинается с критической оценки всех принятых в организации планов, изучения отдельными структурами организации выполнения планов.

Одним из важных моментов, который надо затронуть, является последовательность проведения комплексного экономического анализа. Для этого его можно разделить на 4 этапа:

- Первый этап заключается в установлении цели проведения анализа, а также его объёма; составлении плана; выборе объекта и предмета анализа; проверке действительности используемых источников информации и т.д.
- Второй этап – исследование именно тех показателей, которые характеризуют функционирование изучаемой организации.
- Третий этап проявляется в обобщении и оформлении итогов проведённого экономического анализа деятельности организации, составлении аналитических записок с рекомендациями, принятии управленческих решений, и в организации контроля исполнения предложений по результатам анализа.

Объём и характер проводимого исследования будут зависеть напрямую от того, как определены цели аналитической работы.

- Четвёртый этап, его также можно назвать завершающим этапом исследования, заключается в оформлении результатов деятельности организации за определённый промежуток времени в виде аналитических записок.

Нельзя не отметить и метод комплексного экономического анализа. Метод это способ исследования деятельности определённой организации, и её результатов. Предмет и задачи проводимого исследования способствуют определению сущности метода, а его выбору способствует цель исследования.

Метод экономического анализа имеет ряд присущих для него особенностей:

- Хозяйственная деятельность организации исследуется как единая система;
- Хозяйственные процессы рассматриваются во взаимосвязи, изменении и развитии;
- Выявляются факторы, влияющие на деятельность организации, измеряется уровень влияния;
- Результаты анализа обобщаются;

- Разрабатываются мероприятия, направленные на устранение существующих недостатков и дальнейшее улучшение деятельности организации; Учитывая все вышеперечисленные особенности метода экономического анализа, можно отметить, что он включает в себя:

- Финансовый анализ;
- Маркетинговый анализ;
- Сетевое планирование;
- Бизнес-планирование;
- Бюджетирование и т.п.

При проведении комплексного экономического анализа можно прибегнуть к ряду методов исследования. К их числу относятся:

- Предварительная ориентировка;
- Сравнение показателей;
- Исчисление средних и относительных величин;
- Индексный метод;
- Метод исследования операций;
- Метод корреляционного и регрессионного анализа;
- Группировка и т.д.

Метод предварительной ориентировки заключается в рассмотрении данных отчётности основных показателей деятельности организации, т.е. расходов, доходов, оборотных средств, выполнение планов продаж и т.д.

Метод сравнения заключается в том, что он позволяет сравнить те объекты и явления, которые изучаются, с теми, которые были уже исследованы. Этот метод позволяет установить сходство или различие между различными показателями.

Метод исчисления средних и относительных величин даёт возможность объективно оценить хозяйственные явления, протекающие в организации. При проведении комплексного экономического анализа, в основном, пользуются абсолютными величинами, однако если сравнивать эти величины, то сложно будет сделать вывод о качестве выполнения плана и выявления тенденций. В данном случае необходимо прибегнуть к методу средних и относительных величин.

Индексный метод заключается в использовании относительных показателей, которые демонстрируют отношение уровня некоего процесса к его уровню, который взят в

качестве базы сравнения. При проведении анализа можно воспользоваться несколькими видами индексного метода: арифметическими, агрегатными и т.д.

Подсчитав индексы, а также сформировав временной ряд, который характеризует, допустим, производство продукции в стоимостном выражении, выпадает возможность сделать вывод об изменении объёма выпуска продукции за определённый промежуток времени.

Метод исследования операций предполагает исследование деятельности некой организации для того чтобы определить ту комбинацию элементов экономической системы, которая будет способствовать детерминации самого хорошего экономического показателя из ряда возможных.

Ещё одним методом, которым можно воспользоваться при проведении экономического анализа хозяйственной деятельности организации, является метод корреляционного и регрессионного анализа. Этот метод применяется с целью определения тесноты связи между теми показателями, которые не находятся в функциональной зависимости друг с другом, что означает что связь между этими показателями устанавливается в определённой зависимости.

Корреляция способствует решению двух основных задач:

- Составлению модели действующих факторов;
- Количественной оценке тесноты связей между показателями;

Метод группировки аналитических данных применяется с целью анализа двух показателей: отчётных и плановых. Данный метод предполагает разбиение исследуемой множества объектов на отдельные группы в соответствии с различными признаками. Группировка на отдельные группы могут быть структурными, аналитическими и типологическими в зависимости от целей проводимого экономического анализа. Первая группировка предоставляет возможность исследовать внутреннее строение рассматриваемого показателя и соотношение его различных частей. Например, изучение состава сотрудников по стажу работы, по заработной плате и т.д. Аналитическая группировка нужна для выявления связей, имеющих между различными исследуемыми объектами. К типологической группировке можно отнести разбиение организаций на группы по формам деятельности и т.д.

Выводы И Рекомендации

Ознакомившись с информацией, предоставленной в статье, можно прийти к выводу, что проведение комплексного экономического анализа напрямую оказывает влияние на финансовое благосостояние организации, способствует выявлению сильных и слабых сторон, устранению последних. Грамотно проведённый анализ деятельности также предоставляет возможность выбора необходимой стратегии, придерживаясь которой организация сможет продвигаться вперёд. Говоря иначе, комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации в той или иной отрасли за определённый промежуток времени – это вся необходимая информация о результатах функционирования организации, о том насколько эффективно и успешно руководители организации решают задачи и добиваются поставленной цели.

В качестве рекомендаций со стороны автора статьи могут быть сделаны следующие. Во-первых, усиление отдела аналитики, привлечение специалистов в этом деле. Во-вторых, поручение руководителями организации проведения комплексного экономического анализа лицам, имеющим большой опыт, которые будут учитывать всю информацию даже самую незначительную, избегание проведения анализа кадрами, которые не квалифицированы в достаточной степени. В-третьих, при проведении комплексного экономического анализа финансово-хозяйственной деятельности организации необходимо учесть динамику изменения отдельных показателей за последние 5-10 лет и лишь после этого делать прогнозы на будущее. В-четвёртых, для более точного проведения анализа воспользоваться методами и способами, которыми пользуются зарубежные организации.

Литературы

- Аббасова Н. (2008). Организация управления поведением предприятий, Баку.
Виханский О., Наумов А. (2014). Менеджмент, Москва.
Казакова Р., Казаков С. (2016). Теория экономического анализа, Москва.
Ковалёв В., Волкова О. (2007). Анализ хозяйственной деятельности предприятия, Москва.
Шермет А., Негашев Е. (2008). Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций, Москва.

Аудит Внешнеэкономической Деятельности Коммерческих Организаций В Азербайджане

Ильгар АЛЕКБЕРЗАДЕ

Азербайджанский Экономический Университет

ilqar9494@mail.ru

Аннотация

Внешнеэкономической деятельности способствовала открытию Азербайджанской экономики мировому рынку, увеличению внешнеторгового оборота. Сегодня во внешнеэкономический оборот прямо или косвенно вовлечено большое число хозяйствующих субъектов Азербайджана, и это число неуклонно растёт.

Развитие отечественной экономики в рыночных условиях хозяйствования, ее интеграция в мировое экономическое пространство, предоставление экономическим субъектам полной хозяйственной самостоятельности в выборе рынков сбыта продукции, поставщиков и подрядчиков, поиске источников финансирования, выход отечественных организаций на международные финансовые рынки обязывает уделять особое внимание отражению в бухгалтерском учете операций с иностранными контрагентами.

Внешнеэкономическая деятельность (ВЭД) представляет собой совокупность методов и средств торгово-экономического, научно-технического сотрудничества, валютно-финансовых и кредитных отношений с зарубежными странами. Важнейшей частью ВЭД выступает внешняя торговля, которая определяется как предпринимательская деятельность в области международного обмена товарами, работами, услугами, информацией и результатами интеллектуальной деятельности.

После перехода от административного регулирования в экономике нашей страны к рыночным экономическим отношениям возникла необходимость в приведении, в соответствии с новыми условиями, нормативной базы бухгалтерского учета, как-то разработка положений, приказов, приводящих бухгалтерский учет к удобству и применимости в условиях нового времени.

Производственная кооперация в составе ВЭД предприятий и фирм также представляет одну из форм сотрудничества между иностранными партнёрами в различных, но конструктивно связанных между собой процессах технологического разделения труда. Сам технологический процесс разделения труда означает распределение его участников в цепи создания и реализации продукции по основным его фазам, от изучения потребностей на внутренних и внешних рынках до доведения её до конечных потребителей.

Производственная кооперация характерна для однородных сфер производства и обращения, для научно-технической, инвестиционной и сервисной областей, например, для обрабатывающей промышленности.

Ключевые слова: Концептуальные основы аудита внешнеэкономической деятельности, стандартов аудита во внешнеэкономической деятельности, особенности аудита

Введение

В литературе вопросам аудита внешнеэкономической деятельности уделено незначительное (по сравнению с другими отраслями учета) внимание. Как правило, при

освещении внешнеэкономической деятельности акцентируется внимание на раскрытии особенностей учета внешнеэкономической деятельности, оставляя без внимания вопросы аудита. Лишь незначительные работы посвящены аудиту в данной области, либо имеют в своем составе соответствующий раздел. Научных исследований по данной тематике еще меньше. Такие работы содержат ряд спорных моментов, а иногда и существенные недостатки, причины которых объясняются неоднозначностью развития международных отношений, проблемами тесной интеграции нашей страны в мировое сообщество, трудностями внедрения новых технологий обработки и передачи информации и прочие, т.е. связанных с объективными тенденциями эволюции общества. Это, в свою очередь, также подтверждает необходимость более глубокого исследования по данной проблеме, направленного на совершенствование существующей нормативной базы, ее сближение с международной практикой. Проблемы учета и аудита внешнеэкономических операций также вызывают интерес в связи с планами Правительства АР по вступлению Азербайджана во Всемирную торговую организацию.

Хотя экспортно-импортные операции в азербайджанском бухгалтерском учете являются достаточно новым объектом, но уже по праву занимают особое место среди объектов бухгалтерского наблюдения. От эффективности применения тех или иных форм расчетов и способов исполнения обязательств, экономической и юридической обоснованности оформления внешнеэкономических контрактов, четкости, полноты, правильности и упорядоченности используемого при этом документооборота, в конечном счете, зависит как результат каждой сделки и показатели работы организации в целом, так и положение страны на международных рынках.

Статистические данные показывают рост внешнеторгового оборота Азербайджана, и, следовательно, увеличение, как количества, так и суммарного выражения внешнеторговых сделок организаций.

Соответственно возрастает роль учетных операций внешнеэкономической деятельности организаций, что влечет за собой развитие аудита вышеназванных операций.

Метод

В целях реализации установленных задач были использованы общенаучные методы исследования: исторические и логические методы, а также методы научных абстракций,

законодательные и нормативные акты АР, межправительственные соглашения, международные стандарты финансовой отчетности, международные стандарты аудита, методические рекомендации, инструкции и указания, труды ведущих отечественных и зарубежных ученых в области бухгалтерского учета и аудита.

Анализ

Сложившаяся учетная практика в нашей стране приводит к тому, что бухгалтер вынужден вести не только бухгалтерский, но и налоговый учет. Совмещение бухгалтерского и налогового учета происходит в виду близости их информационных баз - первичных учетных документов. Другая причина совмещения - это желание сэкономить на оплате труда специалиста (либо целого отдела), который занимается только вопросами налогообложения. Существуют объекты, которые формируются исключительно в системе налогового учета, но находят свое отражения и в системе бухгалтерского учета и отчетности. В силу особенностей нормативного регулирования внешнеэкономической деятельности, необходимо учитывать влияние международного законодательства, а также сложившихся обычаев международного делового оборота.

Концептуальные основы аудита внешнеэкономической деятельности. Аудит имеет уже достаточно длительную историю, которая относительно подробно исследована в работах. Первые независимые аудиторы появились в середине XIX в. в акционерных компаниях Европы. Слово "аудит" происходит от латинского "*audit*", что означает "он слышит" или "слушающий" и от английского "*audit*" - проверка, ревизия.

Исторической родиной аудита считается Англия, где, начиная с 1844 г. вышла серия законов о компаниях, согласно которым правления акционерных компаний обязаны приглашать не реже одного раза в год специального человека для проверки бухгалтерских счетов и отчета перед акционерами. Затем появились законы об обязательном аудите - в Англии в 1862 г., во Франции в 1867 г., в США в 1937 г.

На наш взгляд возникновение аудита связано с разделением интересов тех, кто непосредственно занимается управлением организацией (администрация, менеджеры), и тех, кто вкладывает деньги в ее деятельность (собственники, акционеры, инвесторы), а также государства как потребителя информации о результатах деятельности организации. Собственники не могли и не хотели полагаться лишь на ту финансовую информацию, которую предоставляли управляющие и подчиненные им бухгалтеры

предприятия, так как она могла быть искажена в угоду различным интересам. Достаточно частые банкротства предприятий, обман со стороны администрации существенно повышали риск финансовых вложений. Акционеры хотели быть уверены в том, что их не обманывают, что отчетность, представленная администрацией, полностью отражает действительное финансовое положение организации. Для проверки правильности финансовой информации и подтверждения финансовой отчетности приглашались люди, которым, по мнению акционеров, можно было доверять. Главными требованиями, предъявляемыми к аудитору, были его безупречная честность и независимость. Знание бухгалтерского учета не имело сначала особого значения, однако с усложнением бухгалтерского учета необходимым условием становится и хорошая профессиональная подготовка аудитора.

Аудиторская деятельность в Азербайджанской Республике базируется на системе нормативно-правовых актов, подтверждающих ее необходимость.

Начало аудиторской деятельности в **Азербайджане** было положено в 1994 г., когда правительство страны приступило к формированию нормативно-правовой базы этого вида деятельности. 16 сентября 1994 г. был принят Закон Азербайджанской Республики "Об аудиторской службе", и тем самым был активизирован процесс становления и формирования национального аудита. На сегодняшний день структура правовой базы аудита в Азербайджане отражена в Конституции Азербайджанской Республики, законах Азербайджанской Республики (45 нормативных документов), указах Президента Азербайджанской Республики, постановлениях Кабинета министров Азербайджанской Республики, постановлениях Парламента Азербайджанской Республики, национальных стандартах аудита, а также в Кодексе профессиональной этики аудиторов и внутренних документах по организации и проведению аудита. Разработанная нормативно-правовая база заложила предпосылки для определенного развития аудита в стране во всех трех (внешний (с 1996 г.) и внутренний аудит (с 1999 г.), государственный (с 2001 г.)) принятых во всем мире направлениях. Развитием и государственным регулированием аудиторской службы в Азербайджане согласно законодательству занимается Палата аудиторов, которая начала свою деятельность с 4 апреля 1996 г.

Палата аудиторов Азербайджанской Республики является членом пяти международных и региональных аудиторских организаций (Международной региональной федерации бухгалтеров и аудиторов "Евразия", Украина; Международного Института внутренних аудиторов (ИА), Квебек, Канада; Европейской федерации бухгалтеров и аудиторов (EFAA), Мадрид, Испания; Международной федерации бухгалтеров и аудиторов (IFAC);

Евразийского Совета сертифицированных бухгалтеров и аудиторов, Баку), ею подписаны 15 меморандумов, соглашений и протоколов о сотрудничестве с палатами аудиторов различных стран мира.

Желание провести инициативный аудит исходит от руководства (или от собственников) субъекта внешнеэкономических отношений, и продиктовано тем, что оно стремится самостоятельно минимизировать риски, связанные с внешнеэкономической деятельностью.

Инициативный аудит большинство отечественных организаций проводило в целях привлечения кредитов и займов, совершенствования внутренних систем учета и управления и т.п.

Большинство организаций, осуществляющие внешнеэкономическую деятельность, обязаны проводить аудит. Это продиктовано тем, что выход на международные рынки связан с существенными вложениями капитала, которые превышают финансовые показатели экономического субъекта, установленные для проведения обязательного аудита (Kazimov R.N., Namazova S.B., 2012).

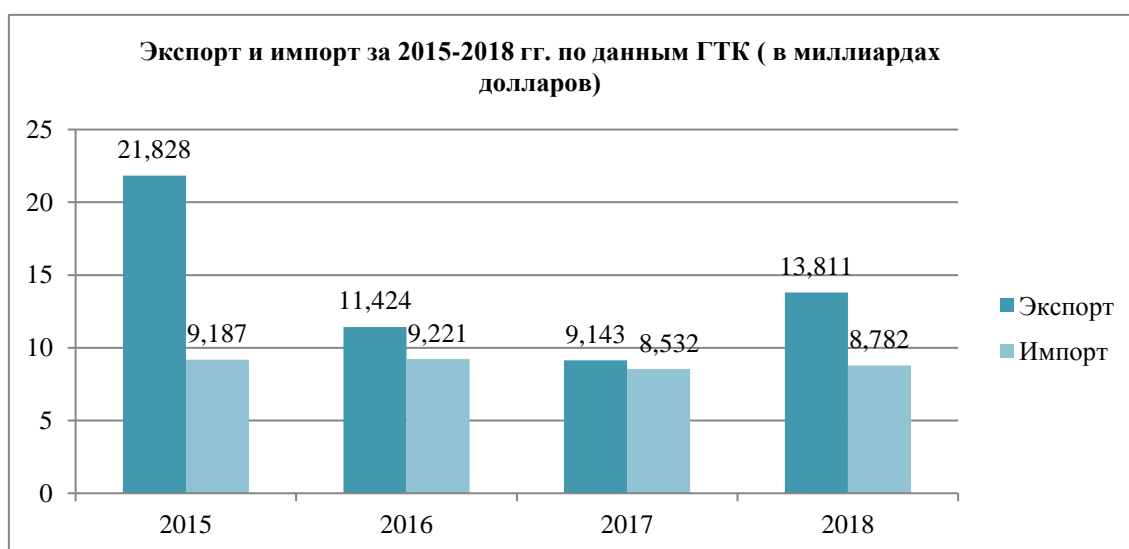
Таким образом, в данном параграфе были рассмотрены понятие, цели и задачи аудита внешнеэкономической деятельности. В результате проведенного исследования нами выделены шесть этапов развития аудита в Азербайджане, а также предложено определение аудита внешнеэкономической деятельности, исходя из сложившихся современных условий.

Стандартов аудита во внешнеэкономической деятельности. Современные внешнеэкономические отношения Азербайджана, несмотря на объективные сложности и трудности развития, характеризуются стремлением принимать всё более активное участие в мирохозяйственных связях, участвовать в процессах совершенствования и перестройке механизмов реализации международных экономических отношений на справедливых и демократических основах, становления нового правового миропорядка. Статистика внешнеэкономической деятельности Азербайджана показывает, что в январе 2018 года объем внешнеторгового оборота страны составил 1,727 миллиарда долларов, что на 473 миллиона долларов, или на 37,7% больше в сравнении с аналогичным периодом 2017 года.

При этом, экспорт азербайджанской продукции составил 1,038 миллиарда долларов, а импорт достиг 688 миллионов долларов. Тем самым, во внешнеэкономической деятельности по итогам января зафиксировано положительное сальдо в размере 350 миллионов долларов.

По итогам января 2018 года экспорт азербайджанской продукции вырос на 234 миллиона, или 29,1%, а импорт — на 238 миллионов долларов, или на 52,8%.

Высокие цены на нефть на мировых рынках стали причиной дальнейшего увеличения доли углеводородных ресурсов в структуре экспорта страны.

Основным экспортными товарами в январе 2018 года стали сырая нефть – 874,8 миллиона долларов (84,2%), природный газ – 22,7 миллиона долларов (2,19%) и фрукты и овощи – 34,8 миллиона долларов (3,36%).

В импорте товаров ведущее место заняло оборудование от ведущих производителей мира, что связано с ожиданием ввода в строй новых предприятий, оснащенных современными производственными линиями.

Импорт в основном пришелся на машины, электрические аппараты, оборудование и запчасти – 151,1 миллиона долларов (21,94%), транспортные средства и запчасти – 103,5 миллиона долларов (15,4%) и продовольственные товары – 99,2 миллиона долларов (14,41%).

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Основным торговым партнером Азербайджана в январе 2018 года стала Италия, на долю которой пришлось 297,8 миллиона долларов, или 17,24% от всего товарооборота.

В числе ведущих торговых партнеров Азербайджана числится также Россия — 163,9 миллиона долларов (9,49%), Израиль – 138,8 миллиона долларов (8,04%) и Турция – 124,3 миллиона долларов (7,2%).

Внешней торговлей в Азербайджане в январе 2017 года занимались 3568 лиц, которые вели торговые операции с 121 страной мира.

В настоящее время во внешнеэкономических связях и валютных поступлениях на передний план вышел экспорт услуг. Если для экспорта товаров необходима их перевозка в другую страну, то для экспорта услуг необходимо прибытие в страну граждан иностранных государств (Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., 2010). С этой точки зрения и в соответствии с темой статьи необходимо затронуть потенциал и перспективы импорта услуг Азербайджана.

Основная продукция, поступающая на экспорт, сухая каустическая сода, жидкий хлор, полиэтилен высокого давления, изопропиловый абсолютированный спирт, дихлорэтан, пропиленоксид, полиэфирная смола, хлорпарафин, пиролизная смола, пропиленгликоль, пропилен, бутилен и т. п. По статистическим данным, только предприятиями, находящимися в распоряжении компании «Азерхимия», в 2009 г. было экспортировано продукции на 85–90 млн. долл.

Таблица 1. Экспорт продукции химической промышленности за 2014-2018 гг., млн. долл.

Показатель	2014	2015	2016	2017	2018
Всего...	50,7	91,6	99,8	134,6	98,0
Государственные предприятия	43,8	84,8	95,1	125,7	88,1
Динамика, %	+28,6	+93,9	+12,2	+32,3	-29,7

За последние годы в ходе, происходящей в Азербайджане коренной реформы внешнеэкономических отношений, характеризующейся принятием ряда важных нормативно-правовых актов, были заложены принципиально новые положения, отражающие соответствующие международно-правовые стандарты и практику развитых государств, и которые определили новые подходы к развитию и совершенствованию отношений.

Одной из главных задач современных внешнеэкономических связей Азербайджана является создание благоприятных внешних экономических условий для расширенного воспроизводства внутри нашего государства. Иными словами, речь идёт о создании таких условий, которые позволили бы отечественным, к примеру, внешнеторговым и промышленным организациям использовать наиболее прогрессивные и эффективные положения и нормы международного маркетинга, осуществить их разработку применительно к условиям национального хозяйства в интересах обеспечения продукции (товаров) достаточной конкурентоспособности на мировом рынке, и следовательно, дающую возможность повысить экономическую эффективность экспортно-импортных операций.

Особенности аудита. В условиях использования компьютерной техники может быть значительно расширена сфера применения одних способов получения аудиторских доказательств и сужена сфера применения других.

Так, например, использование такого способа, как проверка арифметических расчетов клиента (пересчет), становится бессмысленной, а сфера применения способа прослеживания, наоборот, расширяется. Под прослеживанием понимается процедура, в ходе которой аудитор проверяет некоторые первичные документы и их отражение в регистрах синтетического и аналитического учета, находит заключительную корреспонденцию счетов и убеждается в том, что соответствующие хозяйственные операции отражены в бухгалтерском учете правильно (или неправильно).

В составе международных стандартов аудита (МСА) шесть посвящены компьютерной тематике. В версии имеется три стандарта, аналогичных МСА.

Международные стандарты аудита (МСА) ориентированы на более прогрессивные подходы компьютеризации, поскольку созданы значительно позже международных стандартов; они учитывают специфику национального бухгалтерского учета и аудита, правового обеспечения и налогообложения; стандарты содержат необходимые ссылки на ранее созданные правила (стандарты), что указывает на преемственность основных принципов и методов аудита, а также на то, что эти стандарты ориентированы на более эффективное достижение цели аудита и описание особенностей реализации основных принципов и методов аудита в современных условиях.

В аудиторской организации компьютеры могут использоваться не только для автоматизации управленческих работ аудиторской организации, но и для проведения

аудита у экономических субъектов. При этом понятие "использование компьютеров для проведения аудита" весьма общее и может включать следующие направления использования (табл. 2). Полная компьютеризация всех вариантов позволяет создать комплексную систему автоматизации аудиторской деятельности.

Таблица 2. Варианты использования компьютерной техники в аудиторской деятельности

Варианты	Виды выполняемых работ с использованием компьютера
I	Выполнение несложных расчетов, печать типовых форм аудиторских документов, опросных листов, анкет и др.
II	Использование нормативно-правовой справочной базы в электронном
III	Проверка отдельных участков учета: расчетов по основным средствам, производственным запасам и др.
IV	Комплексная проверка всех разделов и счетов бухгалтерского учета, работы персонала, проведение экономического анализа

Аудиторская деятельность включает основные три компоненты информационной системы:

- информацию как предмет и продукт труда;
- средства, методы и способы переработки информации;
- персонал, который реализует информационный процесс.

Практически на всех этапах своей работы аудитор может использовать возможности компьютера, но не на каждом из них можно полностью автоматизировать сложную работу аудитора, опирающегося не только на строгие логические построения и расчеты, но и на накопленный опыт, играющий далеко не последнюю роль в его деятельности.

Анализ учетной политики можно провести, сопоставляя ее разделы с некоторой нормативной формой учетной политики, охватывающей все аспекты бухгалтерского учета с описанием всех допустимых альтернативных вариантов учета и содержащей ссылки на соответствующие нормативные документы. Каждый пункт нормативной учетной политики аудитор оценивает с точки зрения наличия в учетной политике проверяемого субъекта (отражен/не отражен), а каждый пункт учетной политики проверяемого субъекта - с точки зрения допустимости выбранного варианта учета (допустимый вариант/недопустимый вариант).

Таким образом, формируется фрагмент письменной информации по результатам проведения аудиторской проверки финансовохозяйственной деятельности аудируемого субъекта. Составленная таким образом рабочая таблица служит аудиторским

обоснованием вывода о качестве учетной политике экономического субъекта.

Вывод

При проведении аудита особое внимание следует уделить получению информации непосредственно от контрагентов. Данный источник информации относится к внешним, и уровень доверия аудитора к нему значительно выше, чем к информации, полученной из внутренних источников. Однако данную информацию аудиторская организация может получить только в том случае, если непосредственно аудируемое лицо пошлет запрос контрагенту. Прохождение информации по пути "аудитор - аудируемое лицо - контрагент - аудируемое лицо - аудитор" занимает продолжительное время, при этом аудируемое лицо может всячески препятствовать проведению запроса, что, в конечном счете, скажется на времени получения ответа в сторону его увеличения.

В целях снижения временных затрат на создание аудиторских доказательств в Закон Азербайджанской Республики «Об аудиторской службе» (Баку, 1994) предлагается расширить возможности аудитора при получении необходимой информации от третьих лиц по запросу непосредственно аудитора, а не аудируемого лица. Для предотвращения неправомерных запросов со стороны аудиторов, необходимо предусмотреть требование одновременного предоставления документа (по нашему мнению, им должна стать копия договора на оказание аудиторских услуг), подтверждающего полномочия на получение запрашиваемой информации.

5. Литературы

- Закон Азербайджанской Республики "Об электронной цифровой подписи" (09.03.2004)
Закон Азербайджанской Республики "О валютном регулировании и валютном контроле" (21.10.94)
Закон Азербайджанской Республики «Об аудиторской службе» (Баку, 1994)
Mahmudov İ.M., Zeinalov T.Ş., İsmayılov N.M., İqtisadi Təhlil "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı - 2010
Müslümov S.Y., Kazımov R.N. "Maliyyə təhlili" dərslik, Bakı – 2011
Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. " İdarə etmə uçuotu ", " ELM və Təhsil " Bakı-2014-cü il
Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı : "Elm və Təhsil", 2009
Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik. Bakı, "Elm və təhsil" 2012
Гаджиев Ш. Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000, Экспресс обьяв.
Дегтярева, О.И. Управление внешнеэкономической деятельностью: учебное пособие \НИЦ ИНФРА-М, 2014. – 400 с.

Учет И Анализ Нематериальных Активов В Коммерческих Организациях

Ильхам АЛИЕВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ilhamaliyev01@gmail.com

Аннотация

В последнее время уделяется значительное внимание применению объектов нематериальных активов в хозяйственной деятельности компании как потенциального источника получения финансовых выгод. Интеллектуальная собственность является относительно новым объектом бухгалтерского учета, что обусловлено нематериальной природой, отличительными чертами правовой защиты и отображением ее в составе активов. Значительная часть предметов интеллектуальной собственности только лишь приступает являться участниками хозяйственного оборота, что призывает непрерывного пересмотра и улучшения методики бухгалтерского учета с целью учета всего многообразия и неоднородности объектов.

При современном уровне развития рынка предприятия не могут получить существенных преимуществ только за счет материальных и финансовых ресурсов. Решение данной проблемы в настоящее время во многом зависит от эффективности использования уникальных по своей природе ресурсов нематериального, неосязаемого характера.

Нематериальные активы играют важную роль в процессе создания богатства. Прибыльность предприятий чаще увеличивается благодаря интеллектуальным способностям руководителей. Стоимость материальных благ часто определяется инновациями, воплощенными в продукты, внедренными на предприятии ноу-хау, привлекательностью торговой марки, деловой репутацией фирмы - это и есть нематериальные активы предприятия. Нематериальные ценности приобретают все более существенную роль в экономической деятельности общества и отдельных хозяйствующих субъектов.

Интеллектуальная собственность в настоящее время становится определяющим ресурсом для эффективного развития предприятий и экономики в целом. Лучшие экономические результаты в деятельности предприятий достигаются теперь в первую очередь на основе информации и знаний. В сравнительно недавнем прошлом в период первой промышленной революции основными ресурсами для развития были сырьевая база и рабочая сила. Теперь они становятся необходимыми, но не определяющими ресурсами.

Ключевые Слова: Учет, Анализ, Коммерческих Организациях

Проблема Конкурентоспособности Азербайджанской Экономики

Иса ГУРБАНОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

isa.qurbanov96@mail.ru

Аннотация

Актуальность темы - С увеличением степени глобализации повышается и важность конкурентоспособности. Не только на уровне фирм, но и на уровне стран мира. Доказательством этого является, увеличение количество конкурентоспособных стран мира. Падения цены на нефть не обошли Азербайджанскую экономику стороной и подействовало на страну не только в плане доходов и расходов, но и на нашу конкурентоспособность в негативном плане. Падения цен на нефть изменили взгляды на экономику, что и заставило нас понять необходимости совершенствования систем государственного регулирования экономики.

Цель исследования – выявление проблемных стороны конкурентоспособности Азербайджанской экономики.

Методы исследования – сравнительный анализ и системный подход

Информационная база – Отчет Глобального Экономического Форума по глобальной конкурентоспособности стран.

Ограничения исследования – недостатки информации по данной тематике.

Результаты исследования – Экономика Азербайджана по сравнению с другими странами больше всего отстает в макроэкономической стабильности и по состоянию финансовой системы, но из всех показателей самая низкая оценка Азербайджан получил по степени развития инновации.

Области применения полученных результатов - данные результаты можно применить в области совершенствования государственного регулирования национальной экономики политике.

Ключевые слова: конкурентоспособность экономики, глобальный индекс конкурентоспособности.

Введение

Понятие Национальной конкурентоспособности рассматривается по разному. Есть сторонники и критики понятия национальной конкурентоспособности . В современное время ярким сторонником, понятия национальной конкурентоспособности является, Майкл Портер. В своих исследованиях он выдвинул идею о том, что теория сравнительных преимуществ должна быть заменена теорией конкуретных преимуществ и основывал свою идею тем, что теори сравнитель- ных преимуществ не показывает реальную тенденцию развития кокуренции в экономике, так как она основана на концепции издержек, а не на теории инноваций. В своей книге “ Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран” ; он отмечал, что “благополучия страны создается, а не наследуется”.

Критиком, понятия национальной конкурентоспособности, является Нобелевский лауреат по экономике (2008), Пол Кругман. В своей статье "Конкурентоспособность: опасная одержимость" он приводит аргументы против конкурентоспособности национальной экономики:

- 1- концентрация на образе конкуренции стран игнорирует то, что большая часть возможных экономических трудностей определяется исключительно внутренними факторами - вне связи с торговлей на каких-либо международных рынках, соответственно, уровень жизни растет вместе с ростом производительности, а не с ростом производительности по сравнению с другими странами;
- 2- образ стран-конкурентов на эмоциональном уровне подрывает выводы теории международной торговли - богатство страны связано с международной специализацией и использованием сравнительных преимуществ, а потому следование концепции «национальной конкурентоспособности» может породить протекционизм и торговые войны;
- 3- примененное к государству вместо коммерческой фирмы понятие «конкурентоспособность» является метафорой - ведь в отличие от фирмы у государства нет меры конкурентоспособности - баланса прибылей и убытков - и нет возможности исчезнуть в результате разорения;
- 4- акцент на международной конкурентоспособности может привести к поддержке малопродуктивных отраслей национальной экономики и, соответственно, снижению её жизненных стандартов.
(https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Национальная_конкурентоспособность)

Метод

Как и понятия, оценка конкурентоспособности национальной экономики тоже отличаются. Майкл Портер ввел термин, национальный "ромб". И для оценивания конкурентоспособности национальной экономики он состоял из следующих детерминантов:

- 1-Параметры производства
- 2-Параметры спроса
- 3-Родственные и поддерживающие отрасли
- 4-Стратегия и структура фирмы

Одна из альтернативных методов оценивания национальной конкурентоспособности экономики страны, представлена Е.Ясиным . Состоит этот метод из 4 видовых групп конкурентоспособности:

- “1- Внешняя конкурентоспособность
- 2- Внутренняя конкурентоспособность
- 3- Конкурентоспособность по ресурсам
- 4- Конкурентоспособность институтов”[4]

Следующим методом оценивания- это показатели которые, использует Всемирный Экономический Форум, чтобы рассчитать конкурентоспособность экономики страны в глобальном плане (Индекс глобальной конкурентоспособности - GCI). Состоит он из 113 переменных и эти переменные объединяются в 12 главных показателей, эти 12 показателей распределены на 4 блока:

В первый блок входят:

- 1. Институты
- 2. Инфраструктура.
- 3. Внедрение ИКТ
- 4. Макроэкономическая стабильность.

Во второй блок входят показатели :

- 5. Рынок товаров
- 6. Рынок труда
- 7. Финансовая система
- 8. Размер рынка

В третий блок входят :

- 9. Здоровье
- 10. Навыки

В четвертом блоке показатели:

- 11. Динамика бизнеса.
- 12. Инновационный потенциал.

Анализ и выводы

На основе этих же показателей мы рассмотрим рейтинг стран мира

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Таблица рейтинг стран мира

Страна	Итог оценки	Место
США	85,6	1
Сингапур	83,5	2
Германия	82,8	3
Швейцария	82,6	4
Япония	82,5	5
Нидерланды	82,4	6
Китай	72,6	28
Россия	65,6	43
Казахстан	61,8	59
Грузия	60,9	66
Азербайджан	60,0	69

Источник: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/competitiveness-rankings/>

В таблице перечисляется ряд стран с высокими показателями конкурентоспособности. На первом месте США. В азиатском континенте лидирует Сингапур. Из стран СНГ лидирует РФ. Азербайджан из 140 стран занимает 69 место в 2011 году Азербайджан занимал 55 место, а в 2017 из 135 стран мира занимал 65 место. Причиной понижение рейтинга была понижение цены на нефть и увеличения удельного веса конкурентоспособных стран .

Таблица

Показатели	Оценка	Место
Институты	55.8	58
Инфраструктура	73.6	46
Макроэкономическая стабильность	59.8	126
Внедрения ИКТ	54.0	69
Рынок товаров	61.4	37
Рынок труда	63.6	40
Финансовая система	52.6	96
Размер рынка	54.0	64
Здоровье	73.1	91

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Навыки	67.8	54
Динамика бизнеса	68.8	31
Условия инновации	36.0	71

Источник: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy/profiles/#economy=AZE>

Как видно на таблице самым отстающими показателями является Макроэкономическая стабильность и Финансовая система, но это если взять относительно. Если посмотреть на итог оценок т.е на абсолютные показатели то можно увидеть, что у нас слишком отстают инновации в отличии от иных показателей.

Таблицы

Переменные макроэкономической стабильности	Итог оценки	Место 126/140
Инфляция	12.8	128
Динамика долга	44.0	111

Источник: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy/profiles/#economy=AZE>

В 2014 году с понижением цен на нефть очень сильно повлияло на степень долларизации что и вовлекло за собой нарушение платежного баланса, нарушение торгового баланса. Главной проблемой было зависимость экономики от нефти. Последующая экономическая политика основывалась уже на развитие не-нефтевого сектора.

Таблица

Переменные финансовой системы	Итог оценки	Место
1. Внутренне кредитование частного сектора,	31.9	99
2. Финансирование МСП	4.1	40
3. Наличие венчурного капитала	3.9	23
4. Рыночная капитализация,	0.0	119
5. Страховая премия	0.6	119
6. Надежность банков	4.5	92
7. Проблемные кредиты	13.8	118

8. Процентные пункты кредитного разрыва	-4.2	41
9. Нормативный коэффициент капитала банков	18.5	37

Источник: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy/profiles/#economy=AZE>

Главной проблемой финансовой системы Азербайджана - это отсутствие рынка ценных бумаг. И причина его отсутствия, это то, что наш внутренний рынок не конкурентоспособен точнее наши фирмы не конкурентоспособны, именно по этой причине фирмы не имеют своих ценных бумаг. Это понижает степень инновации, что и мешает нам войти в международный рынок.

Для повышения конкурентоспособности нам нужно полностью поменять профиль экономики с добывающего на обрабатывающую. Т.е с помощью добычи сырьевых запасов мы должны основать экономику на инновациях, что и даст толчок на экономический рост и на рост конкурентоспособности экономики.

Литературы

<https://web.archive.org/web/20090123155129/http://www.foreignaffairs.org/19940301faessay5094/paul-krugman/competitiveness-a-dangerous-obsession.html>

https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Национальная_конкурентоспособность

М.Портер Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран//Перевод на русский язык Квасюка И. В., Комиссарова Д. С., Комиссарова С. Д., Калыгина И. В., Каменновой И. Е., Коровкиной М. Е., Звенигородской М. Э., Михневича К. П., 1993 Предисловие В. Д. Щетинина Белов А. И. – Показатели и факторы конкурентоспособности национальной экономики // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. 2011. № 24. С. 204–211.

<https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018>

<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2018/country-economy/profiles/#economy=AZE>

Формирование Системы Маркетинговых Коммуникаций На Потребительском Рынке

Камран АКПЕРОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

kamran.akbarov.97@mail.ru

Аннотация

В настоящее время существенно возрос роль маркетинга и одновременно с возрастанием этой роли выросло значение маркетинговых коммуникаций. В последние годы маркетинговые коммуникации пополнились качественными составляющими и эти два понятия стали не отделимы друг от друга. Современный маркетинг, который качественно отличается от классического маркетинга, направлен в первую очередь на удовлетворение потребности клиента, обеспечение доступности товаров для целевых потребителей. Коммерческие фирмы осуществляют коммуникацию со своими клиентами, информируют их о своих товарах, и в результате делают приобретение этих товаров выгодным.

В современном обществе потребителей, очень много различных и разнообразных товаров и услуг. При таком изобилии каждая фирма стремится к тому, чтобы ее товар стал более покупаемым, или услуга более популярной. И поэтому, роль маркетинга, системы маркетинговых коммуникаций очень важно на рынке товаров и услуг и она постоянно возрастает. В условиях насыщенного рынка успеха можно добиться лишь в тех случаях, когда налажена устойчивая взаимосвязь, взаимопонимание с покупателем, создана атмосфера открытости и взаимовыгодного сотрудничества. Таким образом, маркетинговые коммуникации осуществляются для укрепления приверженности потребителя к компании и к товару.

Привлечь и удержать покупательский интерес к какому-либо виду товаров сопряжено с большими трудностями и это объясняется тем, что современные потребители очень часто скептически относятся ко многим инициативам специалистов по маркетингу. Даже признанные лидеры-компании не могут быть абсолютно уверены в надежности своих рыночных позиций. Для успешной продажи товара, компании необходимо не просто следить за его отличным качеством, устанавливать на него самую низкую цену или просто размещать товар наилучшим образом на полках торгового зала. Продавая свои товары, компания должна сопровождать их такими информативными, привлекательными и оригинальными обращениями, которые убеждали бы потребителей в соответствии этих товаров их потребностям и желаниям.

Ключевые слова: Маркетинговые стратегии, Поведение потребителей, Коммуникации, Интернет-технологии, Дигитализация.

Введение

Без маркетинговых коммуникаций, которые представляют собой в первую очередь такую концепцию, согласно которой компании необходимо тщательно продумать и координировать работу своих многочисленных каналов коммуникации для выработки четкого, последовательного и убедительного представления о самой компании и продаваемых товарах. Определение целевой аудитории и разработка тщательно скоординированной программы продвижения направлено на создание интегрированных

маркетинговых коммуникаций, которые в свою очередь необходимы для получения желаемой ответной реакции потребителей. Маркетинговые коммуникации слишком часто нацелены на решение наиболее важных и острых проблем целевого рынка, которые связаны с осведомленностью потребителей, имиджем компании или покупательскими предпочтениями. Процесс передачи информации при таком подходе ограничен во времени и он чересчур дорогостоящий; кроме того, большинство маркетинговых сообщений передается очень часто не по адресу, совсем не тем, кому надо. Сегодня маркетологи рассматривают коммуникации как длительное управление процессом купли-продажи, что связано с особенностями этого процесса: управление охватывает период, предшествующий покупке, далее распространяется на момент покупки, затем на период использования купленного товара и на последующий период эксплуатации данного товара. Если учесть, что все потребители разные, при таком положении дел, компании необходимо разрабатывать более детализированные программы коммуникаций как для каждого из сегментов рынка, так и для каждой ниши сегмента, а также для каждого отдельного покупателя. Основные элементы маркетинговых коммуникаций - реклама, стимулирование сбыта, личные продажи, прямой маркетинг, взаимоотношения с общественностью, упаковка, мероприятия по стимулированию розничной торговли, организация специальных мероприятий и выставок, запланированные и незапланированные обращения и др. виды являются важными позитивными эффектами маркетинговой коммуникации.

В современном мире роль системы маркетинговых коммуникаций постоянно возрастает и это связано в первую очередь с тем, что в условиях насыщенного рынка уже мало создать отличный товар, успеха можно добиться лишь тогда, когда налажена взаимосвязь с покупателем, создана атмосфера открытости, взаимопонимания и взаимовыгодного сотрудничества между участниками рынка.

Метод

В работе использованы методы исследования, отвечающие методологическим принципам формирования системы маркетинговых коммуникаций на потребительском рынке. В качестве конкретно-научных теоретико-методологических основ исследования использован метод системного подхода и анализа. Целью исследования является изучение различных подходов формирования маркетинговых коммуникаций. Основываясь на изучении обзорной литературы по данной теме сделаны определенные выводы.

Анализ

В современной маркетинговой среде маркетинговые коммуникации являются основными инструментами, которые обеспечивают систему взаимоотношений и взаимосвязей между субъектами рынка, потребителями и производителями. Постоянная эволюция и трансформация маркетинговых инструментов привела к росту эффективности маркетинговой деятельности во всех сферах деятельности, в том числе и на потребительском рынке. Массовый (классический) маркетинг в ходе такой эволюции прошел несколько этапов: от концентрации ресурсов на продукты до концентрации ресурсов на потребителя, далее от обслуживания потребителя до концепции длительного взаимодействия, а затем в настоящее время до дигитализации общества – к управлению базой данных клиентов. Другими словами, массовый маркетинг (транзакционный маркетинг), где долгие годы наблюдалась как низкая интеграция потребителя, так и низкая интеракция с потребителем, через маркетинг отношений трансформировался в индивидуализированный маркетинг, т.е. в one-to-one маркетинг (1:1 маркетинг), в котором наблюдается не только высокая интеграция потребителя, а также высокая интеракция с потребителем. В наши дни решение о покупке товара современным потребителем принимается путем анализа обширной информации, представляемая и распространяемая через продавцов, социальных сетей, веб-сайтов, рекламных мероприятий, СМИ и другими многочисленными средствами маркетинговой коммуникации.

Традиционный маркетинг не может функционировать без интеграции с новыми инструментами и стратегиями общения с клиентами в эпоху разрастания потенциала социальных сетей. Стратегическая интеграция социальных сетей в стратегию маркетинговых коммуникаций, создание системы взаимосвязанных элементов, включающих как цифровые, так и традиционные медиа структуры, а также превращение маркетинга в социальных сетях в обязательный элемент маркетинговой стратегии фирмы – без всего этого теряется как маркетинговый потенциал социальных сетей, так и потенциал самих маркетинговых коммуникаций. Интегрированные маркетинговые коммуникации (ИМК) становятся результатом воздействия социальных сетей, но с другой стороны, социальные сети представляют собой часть стратегии ИМК и интегрированной маркетинговой стратегии.

Таблица 1. Анализ 59 рынков на январь 2019 года (по оценкам экспертов глобальной сети Dentsu Aegis Network)

	Темп роста	Объем инвестиций Ad Spend	Доля в мировом объеме
Глобальный рост	+ 3,8%	\$ 625 млрд.	
Доля в мировом приросте:			
Азиатско-Тихоокеанский регион	42%		
Северная Америка	30%		
Западная Европа	15%		
Центральная и Восточная Европа	10%		
Латинская Америка	4%		
Реклама digital (цифровые каналы)	+ 12,0%	\$ 254 млрд.	40%
Реклама на мобильных устройствах	+ 19,2%		
Социальные сети	+ 18,4%		
Программатик-реклама	+ 19,2%		
Телереклама	- 0,5%		
Радиореклама	+ 1,1%	\$37 млрд.	6%
Традиционная реклама в печатных СМИ:			
уровень снижения чтения газет	- 7,2%		
уровень снижения чтения журналов	- 7,0%		
Наружная реклама	+ 4,0%		

Таблица составлена автором на основе данных экспертов Dentsu Aegis Network (www.tadviser.ru/index.php)

Как видно из данных табл. 1 глобальный темп роста рекламы достигнет 3,8% и лидирующими в этом приросте являются страны Азиатско-Тихоокеанского региона (42%). Очень быстрыми темпами развивается цифровая реклама, реклама на мобильных устройствах, реклама на социальных сетях, программатик-реклама. Цифровые каналы стали ведущими в 26 из проанализированных 59 рынках. Страны с лидирующими позициями – США, Чехия, Малайзия, Сингапур. Опережающий рост рекламы на мобильных устройствах обусловлен в основном за счет роста доли видеоформатов (растущая популярность просмотров рекламы на смартфонах – 20%). Благодаря внедрению программатик-рекламы (программатик-реклама – это, автоматическое приобретение рекламного инвентаря на веб-странице (покупка дисплейной рекламы) на TV и DOOH (Digital-out-of-home, медиа на общественных местах (большие экраны, биллборды, игровые автоматы и т.п.) – на стадионах, кафе, ресторанах, бензоколонках и т.д.) рост такой рекламы составит 19,2%.

Уменьшение расходов на телерекламу на 0,5% связано с условиями растущей конкуренции с компанией Netflix, которая предлагает пользователям услугу видео по запросу. По мнению экспертов, благодаря внедрению телевидением инноваций, особенно в США, (предлагая новые рекламные форматы, сниженную рекламную

нагрузку и решения для атрибуции) есть вероятность, что расходы на ТВ-рекламу вновь увеличатся к 2020 году на 1,6% ([www: tadviser.ru/index.php](http://www.tadviser.ru/index.php)).

Прогнозируется, что рост доли радиостанций в 2019 году (на 1,1%) ожидается за счет стремительно развивающиеся технологии (голосовые помощники и умные колонки) будут стимулировать использование аудиоформата. В то же время традиционная реклама в печатных СМИ продолжит терять позиции (уровень снижения чтения газет - на 7,2% и журналов - на 7% в 2019 году), так как, фокус сместиться на digital ([www: tadviser.ru/index.php](http://www.tadviser.ru/index.php)). Рост темпов наружной рекламы (на 4% в 2019 году), будет стимулирован в основном за счет использования DOOH.

Социальные сети становятся все более важными, так как люди ищут новые способы общения друг с другом и одновременного сбора информации. Однако успех социальных сетей нельзя объяснить информацией и способностью слушать то, что другие публикуют в Интернете. Нужно помнить, что отношения являются частью человеческой жизни, и люди склонны естественным образом связываться с другими. Эмоциональная ценность иногда так же важна, как и фактическая ценность сообщения. Быстрый успех таких порталов, как Facebook, Instagram или YouTube, является прекрасной иллюстрацией.

Социальные медиа - это набор онлайн-платформ и инструментов коммуникации, которые люди используют для обмена контентом, профилями, мнениями, опытом и т.д. и которые предназначены для облегчения онлайн-общения и взаимодействия между группами людей. Социальные медиа - это коммуникационная платформа. Социальные сети - это акт соединения социальных сетей. Социальные медиа - это способ, которым компании присоединяются к беседам подлинным и прозрачным способом для построения отношений с текущими и потенциальными клиентами. Таким образом, «социальные медиа» - это общий термин для обозначения различных веб-инструментов и приложений, которые позволяют сообществу объединяться.

Использование социальных сетей в процессе интегрирования маркетинговых коммуникаций очень важно в для увеличения маркетингового потенциала как социальных сетей, так и потенциала самих маркетинговых коммуникаций в целом. Социальные сети дают неоспоримые преимущества компаниям при общении с клиентами, при общении между самими клиентами (это расширение традиционного общения из уст в уста), а также при общении клиентов с компаниями, что важно для маркетинговых исследований. Таким образом, в соответствии с новой парадигмой коммуникаций, коммуникации осуществляются как единое целое - путем объединения

традиционного комплекса продвижения (реклама, личные продажи), связи с общественностью, прямой маркетинг и продвижение продаж) и социальные сети (блоги - спонсируемые компанией и спонсируемые пользователями, сайты социальных сетей, сайты обмена видео) (Kotler, P., 2003).

Таблица 2. Эволюция видов маркетинга

Маркетинг взаимоотношений/отношений	Relationship marketing: (1983)	Берри (Berry: 1983), Гронрус (Grönroos: 1990, 1994, 1999)
Экспедиционный маркетинг	Expeditionary marketing: (1992)	Хамел и Прахалад (Hamel and Prahalad: 1992)
Партизанский маркетинг	Guerilla marketing: (1993)	Левинсон (Levinson:1993)
Индивидуальный (персонализированный) маркетинг	One-to-one: (1993)	Пепперс и Роджерс (Peppers and Rogers: 1993)
Маркетинг в реальном времени	Real-time marketing: (1995)	МакКенна (McKenna: 1995, 1997)
Маркетинг прорыва	Disruptive marketing: (1996)	Дру (Dru: 1996, 2002)
Вирусный маркетинг	Viral marketing: (1997)	Юрветсон и Драпер (Jurvetson & Draper: 1997, Godin & Gladwell: 2001)
Цифровой маркетинг	Digital marketing: (1998)	Парсонс, Цейсер и Вейтман (Parsons, Zeisser and Waitman: 1998)
Маркетинг разрешений	Permission marketing: (1999)	Годин и Пепперс (Godin and Peppers: 1999)
Радикальный маркетинг	Radical marketing: (1999)	Хилл и Рифкин (Hill and Rifkin: 1999)
Маркетинг «кужжащий» (сарафанный маркетинг)	Buzz marketing: (2000)	Росен (Rosen: 2000)
Маркетинг «неожиданный»	Counterintuitive marketing: (2000)	Кланси и Криг (Clancy and Krieg: 2000)
Маркетинг, ориентированный на потребителя	Customer-centric marketing: (2000)	Шет, Сиодиа и Шарма (Sheth, Siodia and Sharma :2000)
Конвергентный маркетинг	Convergence marketing: (2002)	Уинд, Махаджан и Гюнтер (Wind, Mahajan & Gunther: 2002)

Таблица составлена автором на основе работы Michael H.Morris, M. Schindehutte , 2002

В современной конкурентной среде организации должны постоянно общаться с текущими и потенциальными заинтересованными сторонами, предлагать высококачественные продукты и/или услуги, устанавливать привлекательные цены и облегчать их доступ к клиентам. Таким образом, маркетинговые коммуникации находятся в центре внимания всех этих видов деятельности, учитывая, что на восприятие и отношение потребителей к определенным продуктам и/или услугам могут влиять коммуникационные сообщения, отправляемые компанией (Yeboah and Atakora, 2013).

Согласно Kitchen and Schultz (2001), концепция интегрированной маркетинговой коммуникации изначально учитывала потребности и интересы потребителей, исходя из предположения, что интеграция ее компонентов является ценностью как для потребителей, так и для компаний. Сегодня фактом является то, что рынок возглавляется и находится под влиянием потребителей.

Поскольку рынок насыщен продуктами и/или услугами, большинство компаний пытаются дифференцировать себя, предоставляя информацию об их функциональных атрибутах посредством коммуникационных сообщений. Тем не менее, эти функции стали очень легко копироваться конкурентами. Поэтому проблема дифференциации лежит на маркетологах и специалистах по коммуникациям, которые должны передавать эти эмоциональные и/или рациональные ценности, которые могут повлиять на покупательское поведение потребителей. В связи с этим выявление тех внешних стимулов, которые могут стать ключевыми факторами при разработке коммуникационного сообщения и которые, следовательно, могут повлиять на решение и выбор потребителя приобрести продукт, представляет собой стратегический аспект.

Проблемы, с которыми сталкиваются глобальные предприятия и люди, которые их возглавляют, теперь, как никогда, тесно связаны с прямым расширением прав и возможностей и вовлечением клиентов и заинтересованных сторон. Социальные технологии в массовом масштабе объединяют людей таким образом, чтобы облегчить обмен информацией, тем самым уменьшая возможности для эксплуатации на рынке - будь то за счет того, что покупатель платит больше, чем конкурирующий поставщик, за идентичные товары или услуги, или вообще за что-либо взимается за продукты (Evans, D., McKee, J., 2010). На решения о покупке сейчас влияют сложные сети друзей, семьи и сверстников. Новыми победителями на рынке станут компании, которые преуспели в выявлении и взаимодействии с авторитетами своих клиентов в социальных сетях.

Выводы

В настоящее время развитие маркетинговых коммуникаций происходит под влиянием ряда устойчивых факторов, благодаря которым появились новые тенденции:

- маркетинговые коммуникационные отношения/взаимоотношения приобрели максимально индивидуализированный (персонализированный) характер;
- такими же индивидуализированными стали взаимоотношения компании с потребителями;

- систематизация и структуризация маркетинговых коммуникаций становится очень сложным процессом, что связано с многообразием самих коммуникаций;
- в настоящее время из-за быстрого развития интернет-технологий, коммуникации стали более интерактивными, что обеспечивает получение предприятием постоянной и обратной связи от потребителя;
- сфера использования маркетинговых коммуникаций существенно расширилась благодаря сформировавшейся самостоятельной сферы маркетинговой логистики обеспечивается распределение информационных потоков по конъюнктуре рынка;
- массовая реклама уже не играет ту основную роль как и прежде и ее эффективность в последнее время значительно снизилась, но одновременно с этим возрос эффект индивидуализированных рекламных средств;
- в наше время для потребителей реклама уже не воспринимается как источник получения информации о товаре и услуге, она не выполняет информационной и коммуникативной функции для потребителя и становится постоянным раздражителем и агрессивным информационным потоком, от которого потребитель старается защищаться;
- потребительское восприятие товара и информация о нем также резко изменилось, на первый план выходит личный опыт и личное мнение потребителя о товаре и услуге, вся другая информация о нем (место продажи, производитель и т.д.).

Кроме всего, расширилась роль маркетинговых коммуникаций в плане воздействия их на формирование потребительского поведения. Познавательные или информационные, эмоциональные и поведенческие аспекты маркетинговых коммуникаций все более трансформируются в единое целое, но при этом поведенческий аспект, основываясь на эмоциональном восприятии потребителем коммуникации, превращает это восприятие в факт совершения покупки.

Литературы

- Yeboah A. & Atakora A. (2013) «Integrated Marketing Communication: How Can It Influence Customer Satisfaction?». *European Journal of Business and Management*, Vol.5, Nr.2, P. 41.
- Michael H.Morris, M. Schindehutte (2002) «Entrepreneurial Marketing: A Construct for Integrating Emerging Entrepreneurship and Marketing Perspectives». *The Journal of Marketing Theory and Practice*, 10(4):19, October, P. 1-19
- Дункан, Том Р. и Эверетт, Стивен Е. (1993). «Клиент восприятия из интегрированных маркетинговых коммуникаций», *Журнал рекламных исследований*, Nr.33 (5), P. 30-39.
- Ромат Е., Сендеров Д. (2013). «Реклама»: Учебник для вузов. – СПб: Питер. – 512 стр.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- George E. Belch & Michael A. Belch. (2003). «Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective», McGraw-Hill-Irwin, New York. - 871 p.
- Evans, D. with McKee, J. (2010). «Social Media Marketing The Next Generation of Business Engagement», Wiley Publishing, Inc., Indianapolis, Indiana. – 408 p.
- Yeboah A. & Atakora A. (2013). «Integrated marketing communication, instrument of modern organizations development in terms of sustainability». Ecoforum, Volume 5, Issue 2 (9), 2016, P. 270-277.
- Kitchen, P., J. & Schultz, D., E. (2001). «Raising the Corporate Umbrella: Corporate Communications in the 21st Century», Hampshire, U.K.: Palgrave Macmillan Publishers Ltd. – 410 p.
- Kotler, P. (2003). «Marketing management: Setting the product and branding strategy». 14th ed. New Jersey: Prentice Hall – 768 p.
- Philip Kotler, Kevin Keller (2014). «Marketing management». 14th ed. New Jersey: Prentice Hall. – 650 p.
- [www: tadviser.ru/index.php](http://www.tadviser.ru/index.php)

Перспективы Автоматизации Бухгалтерского Учета

Карим РЗАБЕЙЛИ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

k.rzabayli@gmail.com

Аннотация

Современная экономика немыслима без эффективного управления. Успех управления во многом определяется эффективностью принятия интегрированных решений, которые учитывают самые разносторонние факторы и тенденции динамики их развития. Важная категория интегрированных решений – система обработки информации предприятия. Одна из основных целей систем обработки данных заключается в повышении эффективности работы компании, учреждения или организации.

Сложность ведения бухгалтерского учета в современных условиях вынуждает бухгалтера постоянно совершенствовать свою квалификацию, отслеживать последние изменения и дополнения к уже действующим законам и учитывать их в своей практической деятельности.

Система обработки данных должна: обеспечивать получение общих или детализированных данных по итогам работы. Легко определять тенденции изменения важнейших показателей. Обеспечивать получение информации, критической по времени, без существенной задержки. Выполнять точный и полный анализ данных. Подход к обработке информации как к производственному процессу широко принят специалистами по автоматизации систем организационного управления. Считается, что рационализация информационного процесса с распространением на него элементов производственной деятельности (нормирование, технология) должна повысить эффективность управленческого труда.

Одним из основных показателей эффективности работы предприятия является его продуктивность: качество, количество и скорость обработки информации. Противники такого подхода полагают, что имеется принципиальное различие между производственным и управленческим трудом, что делает невозможным нормирование. Они исходят из того, что вся управленческая деятельность носит творческий характер, разработка норм и нормативов времени на управленческие работы – задача довольно сложная, а нередко и неразрешимая. Однако анализ учрежденческой деятельности показывает, что соотношение рутинной (поддающейся формализации) и творческой составляющей труда служащих явно не в пользу последней. В тоже время передача (обмен) информацией в учрежденческой технологии носит большей частью циклический и стабильный характер, что имеет принципиальное значение при распространении на учрежденческую деятельность всех атрибутов производительного процесса.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, Автоматизация, Информационные технологии

Введение

На сегодняшний день мы ежедневно наблюдаем общие тенденции к компьютеризации общества и окружающего мира, призванное облегчить сферы деятельности человека в областях обработки больших данных. Все большее усложнение и трудоемкость ведения бухгалтерского учета обуславливает необходимость автоматизации сей деятельности. Как и все остальные отрасли деятельности человека, методы ведения бухгалтерского

учета постоянно развиваются и совершенствуются. Историческое развитие бухгалтерского учета – это ее история поиска более совершенных методов оптимального обобщения информации для нужд управления.

Методы ведения бухгалтерского учета, прошедшие со времен возникновения бухгалтерского учета, претерпели весьма существенные изменения. Бухгалтерский учет на ранних ступенях велся самим владельцем предприятия для организации наблюдения и контроля за сохранностью и ростом личного капитала. Простейшие методы ведения бухгалтерского учета возникли еще в недрах феодализма. Итальянский математик Лука Почелли, написавший в 1494 году «Трактат о счетах и записях», где впервые были обоснованы правила ведения учета доходов и расходов хозяйствующего субъекта. С развитием производства, усложнением производственных связей этот метод ведения учета эволюционировал, усложнялся, применялись последние достижения науки и техники. В дальнейшем бухгалтеры всех стран в большей степени начали испытывать потребность в помощи вычислительных механизмов и машин. Большие объемы информации, многочисленные группировки, жесткие сроки обработки, 2 высокие требования к точности и достоверности – все это послужило определяющими причинами применения вычислительной техники в организации бухгалтерского учета.

Метод

В исследовательской работе применялись теоретические методы исследования и отмечены преимущества и недостатки внедрения информационных технологий в сферу бухгалтерского учета. Целью исследовательской работы является обоснование необходимости и неизбежности процесса ведения бухгалтерского учета.

Анализ

Бухгалтерские задачи ранее других экономических задач стали обрабатываться техническими средствами. В компьютеризации бухгалтерского учета выделяют два этапа – механизированный и автоматизированный. Первый этап (50-60-е гг. XX в.) характеризуется использованием электронно-механических перфорационных машин, организацией машиносчетных станций на крупных предприятиях, где основную роль играла комплексная механизированная обработка учетных записей таблично-перфокарточной системы счетоводства на базе типовых программ.

Переход ко второму этапу – автоматизированному (с начала 70-х гг. XX в.) – был вызван появлением ЭВМ, приспособленных для решения задач в сфере экономики. Этап автоматизации насчитывает несколько периодов в своем развитии, зависящих в первую очередь от изменения форм взаимодействия машин и пользователя, а также режимов работы ЭВМ. Начальный период связан с централизованной обработкой бухгалтерских задач на вычислительном центре, где применялся однопрограммный режим работы ЭВМ. Развитие архитектуры ЭВМ и их операционных систем создали предпосылки для взаимодействия пользователя с программой. Получив результаты расчетов, он оперативно принимал решения о дальнейшей работе с программой. Возможности вычислительной техники не только обеспечивают универсальный характер ее применения согласно общим методологическим подходам организации бухгалтерского учета, но и позволяют использовать программы, настроенные на конкретное предприятие с учетом предложений заказчика

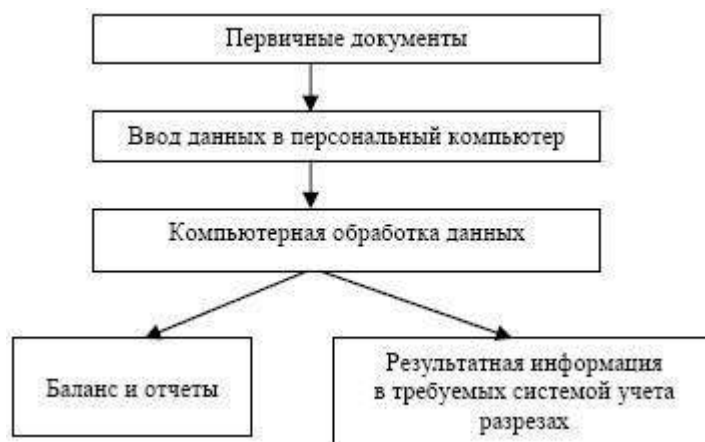

Рисунок 1. Автоматизированная форма бухгалтерского учета

На сегодняшний день автоматизированный учет – это повседневная реальность. Автоматизация учета сильно расширяет возможности бухгалтера. С помощью средств автоматизации учет становится более масштабной задачей, так как может использоваться при принятии оперативных решений в реальном режиме времени. Эффективная автоматизация учета – не только вопрос удобства в работе бухгалтера, это тенденция времени.

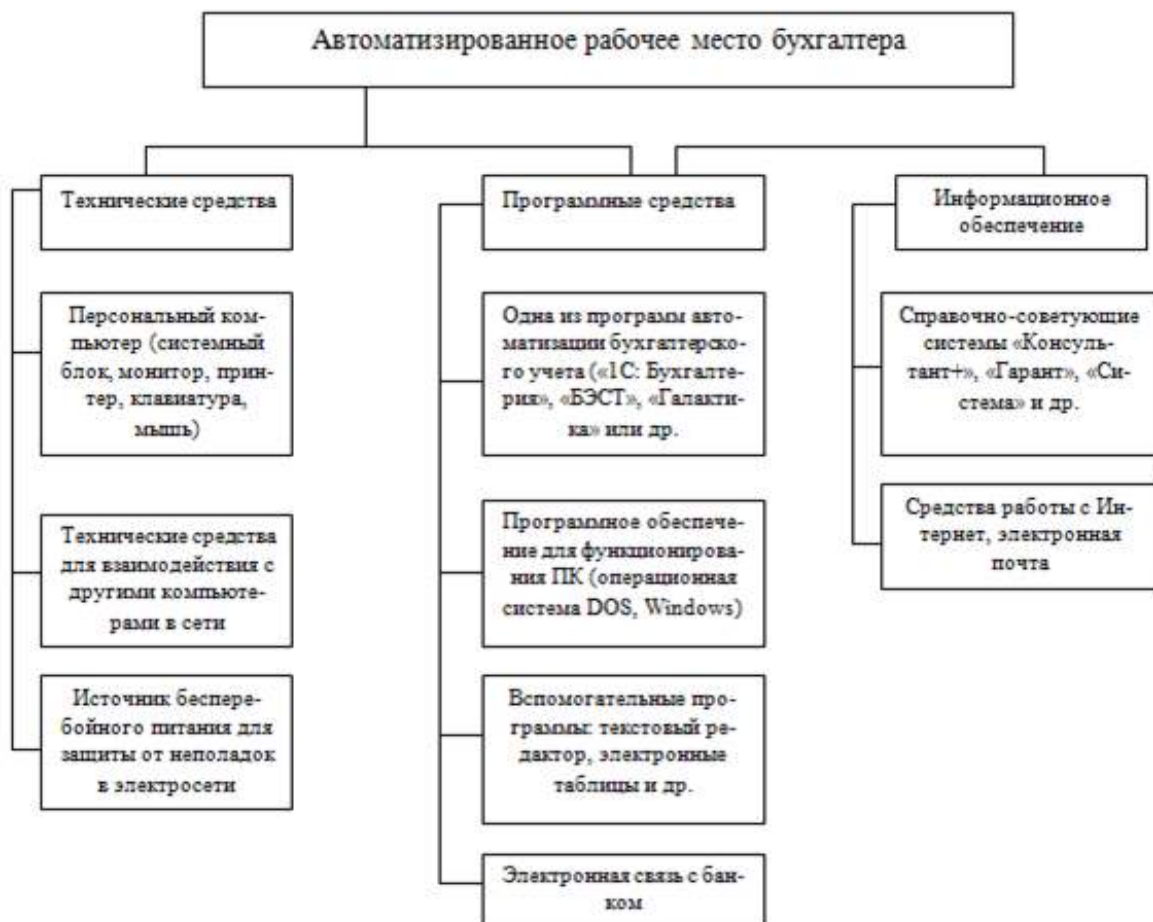
Для повышения эффективности управления предприятием в целом необходимо использовать комплексную автоматизацию. При комплексной автоматизации решение локальных задач отдельных структурных подразделений проводится в рамках единой задачи – оптимизации процесса управления. Комплексная автоматизированная система

управления предприятием является сегодня одной из важнейших составляющих успешного развития бизнеса. Если эта система выбрана и реализована правильно, она помогает устранить многие недостатки в управлении: разобщенность управленческих и информационных технологий; несоответствие систем планирования и контроля; неэффективность управления затратами; неэффективность использования финансовых ресурсов (из-за отсутствия в нужные сроки выверенной информации о запасах и затратах). Бухгалтерские комплексные программы позволяют автоматизировать основные управленческие и учетные процессы:

- налоговый и бухгалтерский учет, отчетность по национальным стандартам бухгалтерского учета и МСФО;
- управление логистикой (договорная деятельность, складской учет, снабжение, сбыт, расчеты с поставщиками/получателями, давальческое сырье, управление консигнационным товаром);
- финансовое планирование, оперативное финансовое управление;
- производственное планирование и управление производством;
- управление производственной логистикой;
- управление материально-техническим обеспечением;
- управление заказами;
- управление ремонтами;
- управление персоналом, расчет заработной платы;
- управление взаимоотношениями с клиентами.

Рисунок 2. Автоматизированное рабочее место бухгалтера

В настоящее время для создания конкурентных преимуществ, развития бизнеса руководство предприятия должно принимать огромное число решений, для чего сопоставляется и оценивается большой объем информации, полнота и достоверность которой зачастую оставляют желать лучшего. Не имея точной информации, руководители, как правило, принимают решения интуитивно. Во избежание этой ситуации в настоящее время практикуется внедрение корпоративных информационных систем для комплексной автоматизации крупных предприятий. Корпоративная информационная система (КИС) в общем виде – это система, предназначенная для обеспечения эффективного функционирования компании путем автоматизированного выполнения функций управления. «Корпоративность» означает соответствие системы нуждам крупного предприятия, имеющего сложную территориальную структуру. Применение КИС в определенной степени меняет роль функциональных финансовых подразделений, повышая роль ответственности их руководителей. Происходит это еще

и потому, что руководители предприятия получают возможность непосредственного контроля над любыми результатами деятельности каждого подразделения.

Комплексный учет для крупных предприятий – это набор функциональных автоматизированных рабочих мест, работающих на централизованно хранимой базе данных в локально вычислительной сети. Состав и функции отдельных автоматизированных рабочих мест могут настраиваться на специфику объекта управления. Функция автоматизированных рабочих мест не дублируется. Поддерживается санкционированный доступ к базе данных информационной системе учета, нормативно справочная информация имеет обще системный и под системный характер. Ядром комплексной информационной системы учета является автоматизированное рабочее место главного бухгалтера и руководителя. В ряде комплексных информационных систем бухгалтерского учета делается акцент на электронный документооборот и совмещенным с ним делопроизводстве, реализация управленческого и оперативного учета.

Однако комплексная система автоматизации имеет свои недостатки. Существенным недостатком является сложный процесс внедрения в управление предприятием. Сложности здесь заключаются в неопределенность целей и задач управления предприятием руководителя. Это резко осложняют работы по комплексной автоматизации управления, поскольку после внедрения системы может выясниться, что она не приносит реальной пользы, а только усложняет управление. Поэтому, чтобы проект внедрения комплексной автоматизированной системы управления оказался удачным, необходимо максимально формализовать все контуры управления, которые планируется автоматизировать, а также сформулировать общую и частные цели управления.

При создании комплексной системы автоматизации управления предприятием должны быть решены следующие основные задачи:

создание или оптимизация единой системы планирования деятельности предприятия, основанной на учетных процедурах и дополненной эффективным механизмом управления:

постановка или оптимизация внутренней учетной политики предприятия с детализацией, обеспечивающей управленческий учет и объективный анализ результатов финансово-хозяйственной деятельности;

поддержка принятия решений на всех уровнях управления на основе совершенствования процессов сбора и обработки различных видов информации.

В случае, если предприятие захочет выйти на внешний рынок, необходимо достижение соответствия организации бизнеса международным стандартам. Благодаря автоматизированным системам это будет проще, ибо они позволяют при однократном внесении первичных данных рассчитать в короткие сроки множество показателей и представить их в различных формах отчетности. Для эффективности внедрения и использования автоматизированных программ бухгалтерского учета в организации необходимо четко знать о возможных проблемах и преимуществ этого процесса.

Процесс внедрения бухгалтерских информационных систем на современных предприятиях осложняется частой сменой нормативных актов, устанавливающих правила учета, отчетности и налогообложения. Это одна из основных проблем использования автоматизированных систем бухгалтерского учета на российских предприятиях. Для решения этой проблемы стоит останавливать свой выбор на информационных системах, обладающих большей гибкостью и способных отражать изменения внешних условий. Еще одна важная проблема — это недостаток квалифицированных кадров. Для успешной реализации автоматизации бухгалтерского учета необходима организация обучения для сотрудников, которые станут пользователями программы или же замена их на более квалифицированные кадры. Также возможна замена ключевых пользователей программы, которые в процессе последующей работы поделятся своими знаниями с остальным персоналом. Необходимо учесть, что ручной перенос большого количества информации может привести к росту множества ошибок, поэтому разумнее будет выбрать лишь самые необходимые данные. Но несмотря на это, может возникнуть и ситуация, когда нужно найти дополнительную информацию. Это происходит тогда, когда новая система позволяет обеспечить поддержку множества разнообразных параметров. В итоге можно сделать вывод, что все эти проблемы могут послужить основной причиной увеличения затрат на внедрение автоматизации, отсутствия экономического эффекта от ее использования, либо выявления отрицательного эффекта. Именно поэтому для эффективного осуществления процесса автоматизации учета очень важно проанализировать все эти недостатки на подготовительной стадии проекта внедрения и по возможности сразу же решать их. При создании корпоративных систем для комплексной автоматизации руководитель может столкнуться с такими проблемами как сопротивление сотрудников предприятия и формирование квалифицированной проектной команды. Сопротивление сотрудников возникает из-за увеличения на них нагрузки во время внедрения системы, так как помимо выполнения обычных рабочих обязанностей, сотрудникам необходимо осваивать новые знания и технологии. А квалифицированную команду необходимо собрать из

специалистов, которые обладают в компании достаточно высокими полномочиями и лично заинтересованы в положительных результатах внедрения.

Перечисленные проблемы могут стать причиной увеличения затрат на внедрение автоматизированных программ бухгалтерского учета, а также получению отрицательного эффекта. Поэтому целесообразно учесть их для успешной реализации процесса автоматизации бухгалтерского учета, продумать данные проблемы на стадии подготовки проекта внедрения и по возможности разрешать их.

Проанализировав преимущества и проблемы внедрения автоматизированных систем бухгалтерского учета можно выделить такие перспективы как:

- 1) Повышение прозрачности и качества финансовой отчетности, а это является необходимым условием развития отдельных предприятий и экономики в целом.
- 2) Более быстрый переход к международным стандартам, что актуально для экономики в настоящее время.

Внедрение автоматизированной системы учета поможет обеспечить эффективность учета и дальнейшее развитие организации. Однако, не нужно забывать и о том, что автоматизация является сложным и трудоемким процессом и для ее эффективной реализации обязательно нужно заранее проанализировать все плюсы и минусы и найти решение хотя бы основных сопутствующих ей проблем.

Вывод

Автоматизация бухгалтерского учета носит множество преимуществ перед традиционным способом ведения бухгалтерского учета. Информационные системы позволяют повысить производительность труда бухгалтеров, многократно уменьшают влияние «человеческого фактора», и увеличивают скорость составления отчетов, оборота документации, дают возможность параллельно вести учет в других городах и странах. В настоящее время организации наряду с бухгалтерским учетом ведут налоговый учет, и только автоматизация учета позволяет достоверно учитывать возникающие налоговые разницы. Внедрение информационных программ в работу бухгалтера организации помогает сэкономить время и силы за счет автоматизации однообразных операций, найти и исправить арифметические ошибки в учете и отчетности, а также проанализировать текущее финансовое положение организации и перспективы его развития в будущем.

Внедрение корпоративных информационных систем для комплексной автоматизации на предприятии является инвестиционным вложением, и существует определённый риск того, что это внедрение не повлечёт за собой существенного повышения эффективности деятельности. Это может произойти в случае несоответствия целей, стоящих перед организацией, и возможностей внедряемой корпоративной информационной системой. Поэтому выбор корпоративной информационной системы – дело ответственное и требует особого внимания от руководства.

В условиях жёсткой конкуренции все больше предприятий крупного и среднего бизнеса предпочитают использовать комплексное автоматизирование финансово- хозяйственной деятельности. Обусловлено это прежде всего необходимостью эффективного управления предприятием. А это решение не только непосредственно бухгалтерских задач, но и анализ, планирование деятельности предприятия, реализация оперативного учета. Эффективная автоматизация бухгалтерского учета – не только вопрос удобства в работе бухгалтера, это тенденция времени.

Автоматизация бухгалтерского учета сегодня является повседневной реальностью и залогом успеха в развитии предприятия и всего бизнеса в целом.

Литературы

- Кузнецова Н., Ходячих В., Курбаналиев Т. «К вопросу об автоматизации бухгалтерского учета материально-производственных запасов», Кубанский государственный аграрный университет имени И.Т. Трубилина, 2017 г., 9 с.
- Слободняк И.А., Пискунов И.В. «Актуальные проблемы автоматизации бухгалтерского учета», Байкальский государственный университет экономики и права, 2014 г., 6 с.
- Гвоздева В. А. Информатика, автоматизированные информационные технологии и системы: учеб. пособие / В. А. Гвоздева. М: Инфра- М, 2011 г., 436 с.
- http://www.i-ias.ru/blog/competition_page_2/efectivnaia_automatizacia.html (2018)
- <https://zachnik.com/spravochnik/buhgalterskij-uchet-i-audit/avtomatizatsija-buhgalterskogo-ucheta/> (2017)
- <https://novainfo.ru/article/4991> (2016)

Пути Развития Денежной-Кредитной Политики Азербайджана

Лала АГАЕВА

Азербайджанский Экономический Университет

lala.aqayeva92@gmail.com

Аннотация

В условиях рыночной экономики принятие решений о взаимодействии физических и юридических лиц с некоммерческими организациями, а также оценка риска вложений, взносов, грантов и других целевых источников финансирования деятельности некоммерческих организаций невозможна без предоставления достоверной финансовой (бухгалтерской) отчетности. Такая отчетность должна подтверждаться независимыми аудиторами

Развитие рыночных отношений, изменение законодательства в области налогообложения, бухгалтерского учета и аудита в стране, увеличение количества объединений организаций, отраслевые особенности некоммерческих организаций, координирующих предпринимательскую деятельность участников. А нередко и сами ведущие доходную деятельность для формирования источников финансирования целей, переход бухгалтерского учета и отчетности на подходы, заложенные в международных стандартах финансовой отчетности (МСФО).

Для минимизации влияния мировых финансовых потрясений на азербайджанскую экономику необходимы соответствующие финансовые механизмы. Для этого следует изменить подход и степень участия банковской системы в периоды кризисов. Эта система (помимо привычного кредитования) должна иметь ресурсы и методики оказания финансовой помощи российскому бизнесу. Поэтому представляется целесообразным создание системы финансовой стабилизации и фонда финансовой стабилизации (ФФС). Современный этап функционирования азербайджанской экономики характеризуется потребностью в качественно новой парадигме денежно-кредитного управления, направленной на проведение денежно-кредитной политики, органично встроенной в программу единой государственной социально-экономической политики, нацеленной на выполнение целого спектра не только экономических, но и социальных задач. Первостепенной задачей государственных органов и научного сообщества становится решение комплекса вопросов, связанных с уточнением целей, принципов и приоритетов российской денежно-кредитной политики, реализуемой в кризисный и посткризисный период.

Ключевые слова: Денги, Кредит, Финансовое регулирование

Введение

К концу 2014 года в экономике и денежно-кредитной сфере экономики Азербайджанской Республики произошли серьезные изменения.

Продолжающийся экономический спад, обусловленный преимущественно исчерпанием возможностей роста за счет выгод благоприятной внешнеэкономической конъюнктуры, снижение поступления валютной выручки, рост девальвационных ожиданий привели к изменению конъюнктуры внутреннего валютного рынка и массивной девальвации

маната, возникновению проблем в банковском секторе экономики Азербайджана, оттоку вкладов, ухудшению ситуации с ликвидностью и платёжеспособностью банков.

С учетом ситуации в экономике и денежно-кредитной сфере в настоящее время повышаются требования к эффективности политики АР в области монетарного регулирования и обеспечения стабильности банковской системы, а также в стимулировании экономического развития страны в среднесрочной перспективе.

Как следствие приобретает научную и практическую значимость исследование концептуальных проблем денег и регулирования денежно - кредитной сферы в экономике Азербайджана.

Методы

В целях реализации установленных задач были применены общенаучные методы познания (индукция, дедукция, сравнение, анализ, синтез, обобщение), а также методы сравнительного статистического и динамического анализа, абстрактно-логический метод.

Анализ

В целом, Денежные системы, используемые в большинстве стран мира, основаны на механизме централизованной эмиссии и регулирования денежного обращения, основным элементом которой является институт центрального банка. Такая система пришла на смену децентрализованным банковским системам, существовавшим вплоть до н . XX ст. и основывавшимся на конкуренции негосударственных финансовых институтов в области выпуска денег в обращение.

Монополия на создание денежной базы дает возможность центральному банку манипулировать денежным предложением изменяя параметры рефинансирования банков и воздействуя на их способность к проведению активных операций.

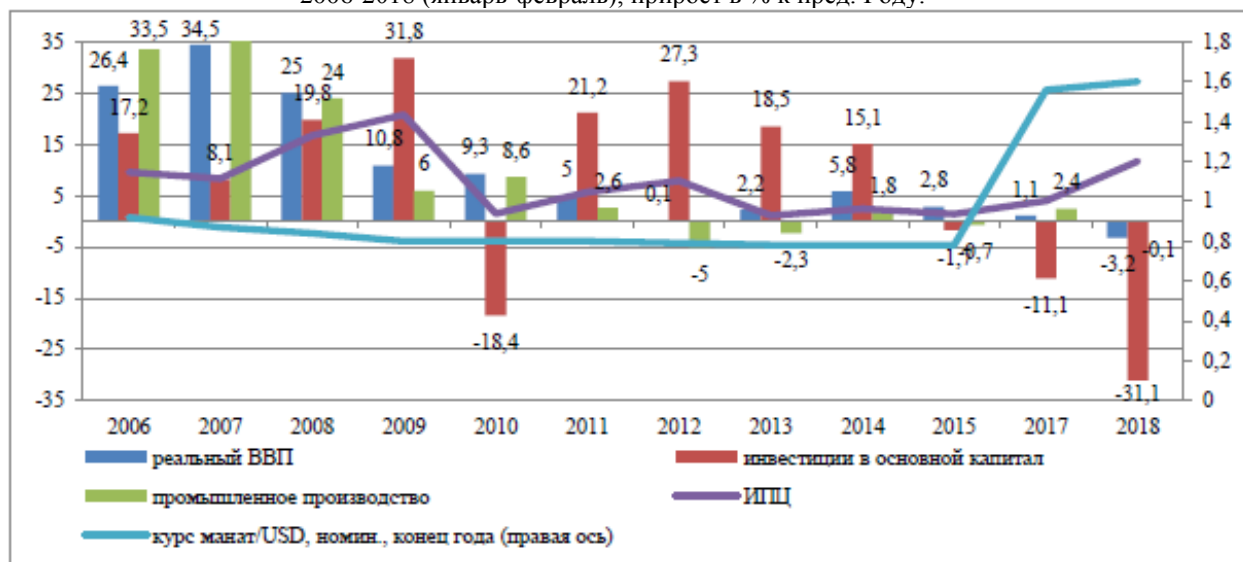
Воздействуя через процентную политику, проведение операций на открытом рынке, изменение норм и условий обязательного резервирования, а также - другие инструменты монетарного регулирования на возможности банков по финансированию экономики, центральный банк оказывает влияние на динамику важнейших макроэкономических

переменных и, прежде всего - инфляции.

Проблемы в денежно-кредитной сфере развития экономики. Начиная с 2013 года в результате сочетания негативного влияния внешних факторов и внутренних проблем структурного характера в экономике Азербайджана началось ухудшение экономической ситуации, которая к началу 2016 года приобрела характер кризисной.

Рис. 1.1. Основные макроэкономические показатели Азербайджана, 2006-2018 (январь-февраль), прирост в % к пред. Году.

Источник: Государственный статистический Комитет Азербайджана.

Нужно отметить, что проблемы, аналогичные тем, с которыми столкнулся Азербайджан в 2015-2018 гг., испытывают в настоящее время многие страны, экономика которых основана на экспорте и зависит от колебаний внешней конъюнктуры. В частности, в СНГ, помимо Азербайджана, крупнейшими ресурсо-ориентированными странами, чье экономическое развитие во многом базируется на экспорте природных ресурсов, являются, Российской Федерации и Казахстан, которые, как и Азербайджан столкнулись с ухудшением условий торговли, что оказало негативное влияние на ситуацию в их экономиках. К странам-экспортерам нефти в СНГ относится также Туркменистан, однако в связи с недостаточностью достоверных данных по текущей ситуации в экономике этой страны он не включен в сравнительный анализ.

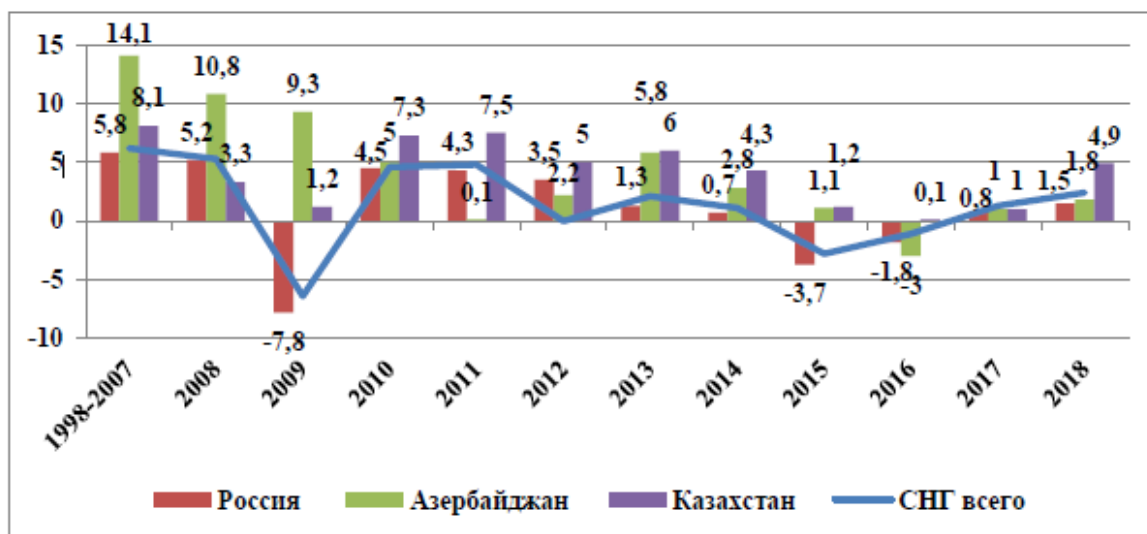
Поэтому, на наш взгляд представляет практический интерес сравнительный анализ макроэкономической ситуации в названных странах в период 2015-2018 гг., а также мер государственной экономической политики принимаемых для стабилизации ситуации и

восстановления экономического развития в среднесрочной перспективе.

С 2013 года в связи с началом долгосрочного снижения цен на энергоносителей на внешних рынках, макроэкономическая динамика в Азербайджане, Российской Федерации, и Казахстане начала замедляться и в настоящее время по этой причине, усугубленной влиянием санкций в случае России, замедлением экономики Китая - в случае Азербайджана и Казахстана, а также внутренних факторов, и в настоящее время темпы экономического роста в этих странах характеризуются отрицательными значениями (см. рис. 1.2.).

Рис. 1.2. Прирост реального ВВП в СНГ в целом, России, Азербайджане и Казахстане, %, 2008-2015 гг., ср. знач. за 1998-2007, прогноз на 2016-2018

Источник: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/pdf/text.pdf>

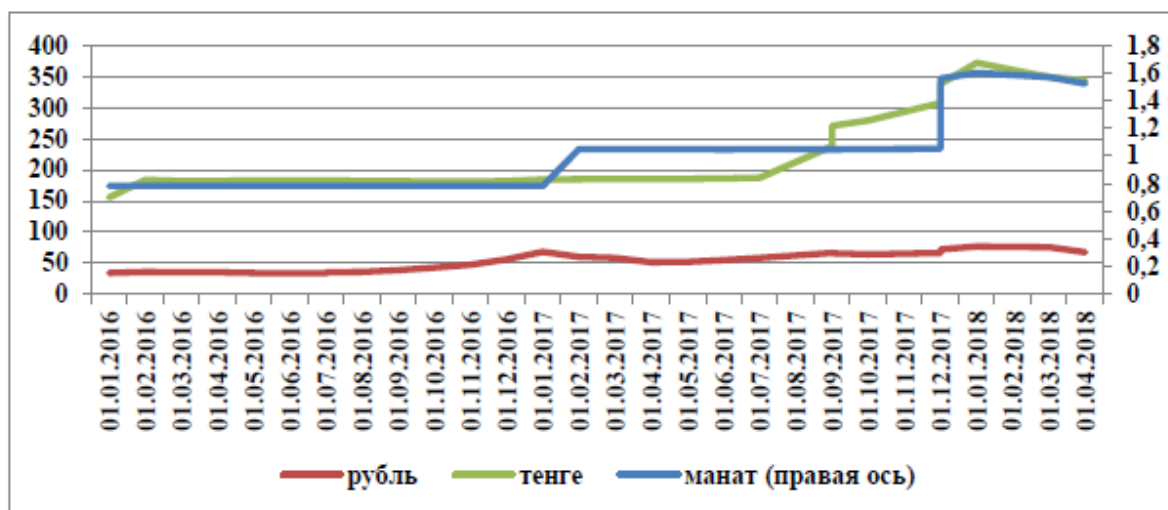
Так, в 2015 году в России наблюдалось падение ВВП в реальном выражении на 3,7%, в Азербайджане и Казахстане - незначительный рост на 1,1 и 1,2% соответственно. В среднем по СНГ экономический рост в 2015 году составил - 2,8%. Нужно отметить, что во многом динамика ВВП СНГ определяется динамикой экономического роста в России, исходя из того, что объем российской экономики значительно превышает размеры экономик стран, входящих в СНГ. Как видно на рис.1, из трех рассматриваемых стран, Россия в наибольшей степени пострадала от снижения цен на нефть. Этот факт, вероятно, можно объяснить введением санкций против России, ограничивших доступ предприятий и банков к внешним финансовым рынкам, которые служили одним из существенных источников финансирования экономического развития России в 2000-2013 гг.

Политика ЦБА в соответствии с Обзором ЦБА по монетарной политике за январь - декабрь 2015 года (The Central Bank of the Republic of Azerbaijan Monetary Policy review, January-December 2015), в 2015 году носила в целом стимулирующий характер и была направлена на поддержание экономического роста и сохранение финансовой стабильности при одновременном удержании инфляции в заданном диапазоне.

В целом за рассматриваемый период национальные валюты этих государств подешевели более чем в два раза, падение курса маната (на основании соотношения максимальных и минимальных значений официальных курсов на конец месяца в рамках рассматриваемого периода) составило 104%, российского рубля - 110%, казахского тенге - 139%.

Рис.1.3. Изменение официальных курсов валют Азербайджана, России и Казахстана, абсолютные значения на к. месяца (единиц национальной валюты за доллар США)

Источник: Финмаркет

Девальвация национальных валют привела к ускорению инфляционных процессов в экономиках Азербайджана, России и Казахстана. Эта тенденция объясняется значительным удельным весом импортируемых товаров в потребительской корзине, а также – импортируемых сырья, материалов и комплектующих в себестоимости предприятий. Динамика цен на потребительские товары в этих странах показана на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Среднегодовое значение индекса потребительских цен в России, Азербайджане и Казахстане, %, 2008-2015 гг., ср. знач. за 1998-2007, прогноз на 2016-2018

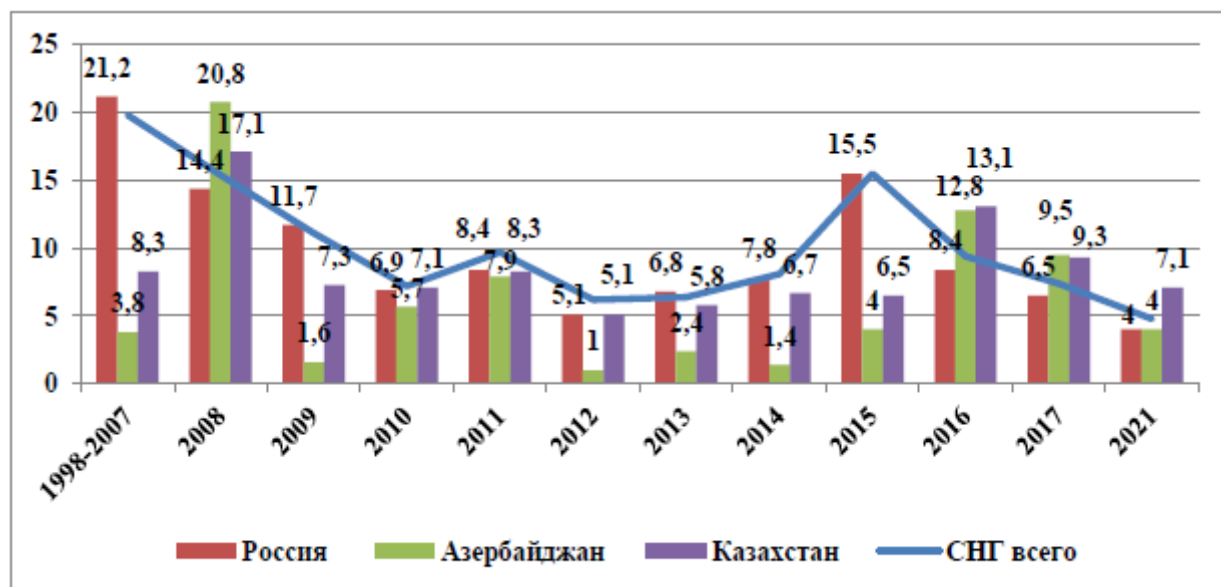

Рисунок 1.4. показывает, что в период после кризиса 2007-2009 гг. в Азербайджане, России, и Казахстане инфляция находилась в целом на умеренном уровне, рост инфляции начался в 2013-2014 гг. его пик приходится на 2015 г. для России и 2016 г. для Азербайджана и Казахстана. Такой разброс максимальных значений инфляции во времени, на наш взгляд, обусловлен разницей в периодах, на которые пришлась максимальная девальвация национальных валют. Для России - это к. 2014 и с. 2015 гг., для Азербайджана - конец 2014 г. и, в большей степени - конец 2015 года, для Казахстана - III кв. 2015 года.

Как видно, по сравнению с предкризисным 2013 годом рост темпов цен в 2015 году для России повысился более чем вдвое, в 2016 для Азербайджана - более чем в 5 раз, для Казахстана больше чем в два раза.

Таким образом, исходя из проведенного анализа, можно сделать вывод о том, что основные последствия внешних шоков 2013-2015 гг. для экономик России, Азербайджана и Казахстана привели к сходным последствиям, которые в целом заключаются в замедлении экономического роста и возникновении спада ВВП, девальвации национальных валют и вызванном этим росте инфляции. На период 2016-2018 гг. по прогнозам МВФ ожидается еще большее замедление макроэкономической динамики с последующим медленным восстановлением экономического роста.

В среднесрочной перспективе задачи денежно-кредитной политики Азербайджана будут в значительной мере определяться необходимостью перехода от ресурсо-ориентированного экономического развития к модели, основанной на экспорто-ориентированности и опережающем росте инвестиций в основной капитал.

В этой связи требуется более тесная координация политики Правительства и ЦБА, действия которого будут направлены на поддержание макроэкономической и финансовой стабильности.

В 2018 году политика ЦБА будет определяться необходимостью поддержания баланса между равнозначными целями стимулирования экономического роста и удержания инфляции в необходимых рамках, то есть на уровне, не превышающем 9% . При этом будет использоваться гибкий режим обменного курса маната при минимальном вмешательстве ЦБА в процесс курсо-образования.

Регулирования денежно-кредитного обращения. Из основных постулатов ННС, вытекают принципы, которым следовало большинство центральных банков, по крайней мере, до финансового и экономического кризиса 2007-2009 гг.

Прежде всего, политика центральных банков была направлена на поддержание стабильной инфляции, темпы которой совместимы с темпами роста национальной экономики.

В разных странах центральные банки имеют различные законодательно определенные цели в области монетарного регулирования. Однако в целом, к концу XX столетия в мире сформировалась система монетарного регулирования, в рамках которой в долгосрочном периоде политика центральных банков направлена на поддержания устойчивости национальной валюты или ее покупательной способности (Аббасова С. А. , 2005).

При этом большинство центральных банков обеспечивают стабильность национальной валюты, решая одновременно и другие задачи, не конфликтующие с основной целью: содействие экономическому росту и высокой занятости, обеспечение финансовой стабильности и устойчивости банковской системы, эффективности работы платежной системы и др.

Функции спроса на деньги, построенные в середине XX ст. на основе эконометрического анализа послевоенных статистических данных, позволяли делать качественные

прогнозы динамики спроса на деньги в 50-60 годах XX столетия. Ускоренное развитие процессов глобализации и международной интеграции, совершенствования информационных технологий, появление инноваций в финансовой сфере, возникновение феномена электронных денег оказало существенное влияние на традиционные взаимосвязи в мировой экономической системе.

Отсутствие стабильности спроса на деньги стало основной причиной отказа от использования монетарного таргетирования в чистом виде центральными банками мира в 90-х годах XX столетия. Вместе с тем, жесткий контроль над приростом денежного предложения является необходимым условием эффективности монетарной политики, направленной на обеспечение стабильности национальной валюты.

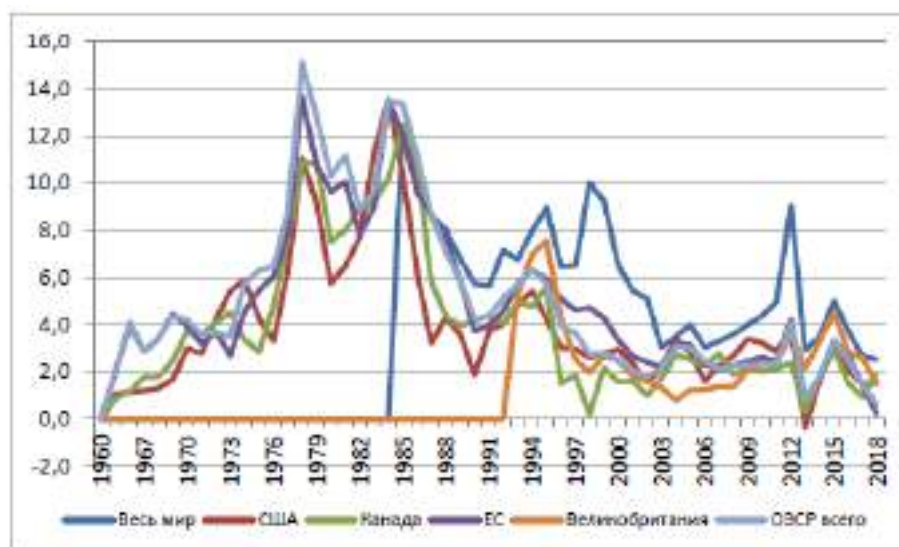
Режим таргетирования обменного курса предполагает использование номинального обменного курса национальной валюты в качестве промежуточного целевого ориентира монетарной политики. Применение номинального обменного курса в качестве промежуточного целевого ориентира имеет ряд преимуществ. Прежде всего, инфляция и девальвация имеют монетарную природу и тесно взаимосвязаны.

По мере снижения инфляции до значений, сопоставимых с темпами экономического роста, задачи по ограничению денежного предложения и девальвации национальных валют как основных факторов высокой инфляции отошли на второй план.

На рисунке 1.5., показана динамика ИПЦ в общемировых масштабах, а также крупнейших странах и регионах мира с 1960-х гг. до настоящего времени. Рисунок показывает, в частности, что в индустриально-развитых государствах проблема высокой инфляции была практически решена и к концу 90-х гг. XX столетия темпы прироста цен в этих государствах не превышали 3 % в год.

Рис.1.5. Динамика инфляции в мире всего и его крупнейших странах и регионах, ИПЦ, на годовой основе

Отличие мировой инфляции от инфляции в индустриально-развитых государствах в 90-х годах XX столетия, которое явно просматривается на рис. 1.5., объясняется высокими темпами роста цен в трансформационных экономиках в этот период, что связано, прежде всего, с либерализацией цен на начальных этапах экономической трансформации. Однако в настоящее время многие из стран с переходной экономикой подходят к достижению инфляции, уровень которой сопоставим со средним уровнем прироста цен в Европейском Союзе.

Кроме того, совершенствование моделирования в денежно-кредитной сфере, развитость финансовых рынков и сформировавшиеся рыночные институты в этих странах позволили напрямую увязать краткосрочные процентные ставки как основной инструмент денежно-кредитной политики и динамику инфляции. Как следствие, необходимость в использовании ориентиров по денежной массе и обменному курсу в качестве промежуточного звена в системе денежно-кредитного регулирования, направленного на снижение инфляции отпала.

При этом следует отметить, что в определенной степени дискреционным следует считать также инфляционное таргетирование и его разновидности, поскольку в данном случае центральный банк также не принимает на себя никаких официальных обязательств, кроме ориентира по инфляции, который, в свою очередь, выступает долгосрочной целью монетарной политики.

Отдельным случаем является отсутствие самостоятельной монетарной политики, что может наблюдаться при полном либо частичном отказе государства от собственной денежной единицы. Переход к использованию иностранной валюты в качестве средства платежей и расчетов, меры стоимости, а также средства сбережений означает, что государство сознательно отказывается от собственной монетарной политики, передавая полномочия по ее проведению центральному банку страны, валюта которой используется в качестве официального платежного средства (Abbasov İ.M. , 2011).

Вывод

Изучение мирового опыта кредитно-денежного регулирования в период мирового финансового и экономического кризиса показало, что действие денежно-кредитных рычагов антикризисной политики центральных банков направлено в целом на финансовую поддержку крупным предприятиям и банкам с целью недопущения проблем с ликвидностью и платежеспособностью, ведущих к экономической несостоятельности, недопущения оттока средств из банковской системы и паники на финансовых рынках, снижение негативных ожиданий финансовых организаций, предприятий, населения, нерезидентов и т.п. этих инструментов не существует, их выбор зависит от особенностей ситуации в экономике, вида кризиса, законодательства страны и других факторов.

Кроме того, во время кризисной фазы экономического цикла монетарная политика с применением как специализированных, так и традиционных инструментов, как правило, направлена на стимулирование совокупного спроса, снижение процентных ставок в экономике, восстановление темпов экономического роста. В Республике Азербайджан основными полномочиями по денежно-кредитному регулированию экономики обладает ЦБ АР. Его статус, цели, задачи и полномочия закреплены в Конституции и Законе АР о Центральном банке Азербайджанской Республики.

Как и большинство центральных банков мира, ЦБ до последнего времени отвечал за устойчивость национальной валюты и обеспечение стабильности банковской системы АР, начиная с марта текущего года его полномочия по регулированию деятельности банков ограничены.

При проведении политики ЦБ АР использует стандартный перечень рыночных инструментов монетарного регулирования, применяемых в международной практике. При этом подходы к денежно-кредитному регулированию в АР в 2000-х гг. во-многом

определялись ресурсо-ориентированностью азербайджанской экономики и, соответственно, необходимостью предотвращения ее «перегрева» вследствие поступления дополнительных доходов от экспорта нефти и продуктов нефтепереработки на мировые рынки.

Анализ макроэкономических условий, в которых функционирует в настоящее время денежно-кредитная система Азербайджана, позволил сделать выводы о том, что начиная с 2013 г., экономика АР вступила в фазу структурного спада, начало которого обусловлено изменением конъюнктуры внешних рынков и, в частности, началом долгосрочного снижения цен на нефть. В 2015 году этот процесс усугубился переходом на гибкий режим курсо-образования и двукратной девальвацией маната.

Совокупное воздействие этих факторов привело к снижению темпов роста ВВП и промышленного производства, росту инфляции, возникновению давления на внутренний валютный рынок и международные резервы Азербайджана, росту долларизации, а также возникновению структурного дефицита ликвидности в банковской системе, проблем с платежеспособностью банков.

В этой ситуации ЦБ АР столкнулся с необходимостью решения противоречивых задач стимулирования экономического роста, поддержки ликвидности и платежеспособности банков, на фоне существенного роста инфляции, вызванного, в частности массированной девальвацией маната.

5. Литературы

- Abbasov İ.M. (2011) «Maliyyə (mühasibat) hesabati»
- Abbasov Q.Ə, Səbzəliyev S.M., (2003) «Mühasibat (maliyyə) uçotu»(dərslük), Bakı.
- Əliyev V.C., Babayev Ə.Ə., (2000) Mühasibat uçotu, Bakı.
- Аббасова С. А. (2005) Перспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку,
- Абель Э., Бернанке Б. (2010) Макроэкономика /5-е изд. - СПб., — 768 с.
- Азербайджан замораживает цены на нефть на фоне «свободного падения» банковского сектора [эл. ресурс, Panorama.am]
- Азербайджанский экономист: Глава Центробанка заявляет, что девальвации не будет, а ему никто не верит [эл. ресурс, Panorama.am]
- Глазьев С.Ю. (2014) Стратегические предпосылки модернизации и инновационного развития российской экономики. – М.: ГУУ.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan Monetary Policy review, January-December (2015)

Совершенствование Методики Учета И Аудита Использования Капитала В Азербайджане

Мадад НАГИЕВ

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
madad_nagiye@mail.ru*

Аннотация

Произошедшие в Азербайджане экономические изменения привели к реформированию бухгалтерского учёта в соответствии с международными стандартами финансовой отчётности, развитию методики анализа финансово-хозяйственной деятельности на основе стоимостного подхода к оценке стоимости предприятия, совершенствованию методики организации аудиторских проверок. Создаются совершенно новые подходы к ведению бухгалтерского учета, экономического анализа и аудита в организациях, получению и использованию финансовой информации в целях удовлетворения потребностей внутренних и внешних пользователей, к проведению контроля финансовой деятельности хозяйствующих субъектов инвесторами, акционерами и контролирующими органами.

Учет, анализ и аудит капитала организаций, являясь взаимосвязанными элементами системы управления, необходимы для разработки стратегической инвестиционной и финансовой политики на микро-и макроуровнях экономики страны. Отсутствие национальных стандартов в области учета и аудита, множество нерешенных вопросов в части методологии бухгалтерского учета и аудита, требуют исключительно грамотного, творческого подхода к организации бухгалтерского и налогового учета его компонентов для адекватного отражения инвестированного и накопленного капитала в бухгалтерской отчетности, проведения комплексного экономического анализа и системного аудита.

Комплексный экономический анализ капитала позволяет оценить его рентабельность, эффективность инвестирования и использования, обосновать варианты управленческих решений и спрогнозировать результаты реализации этих решений. Методика такого анализа должна учитывать особенности организаций различных организационно-правовых форм и отраслевой принадлежности. При этом анализ должен осуществляться не по отдельной группе полученных показателей, а по всей совокупности, что способствует выявлению скрытых резервов повышения эффективности использования собственного капитала и снижению риска инвестирования.

Ключевые слова: Учет уставного капитала, Учет резервного капитала, Бухгалтерского учета собственного капитала

Выгоды Использования Системы Безналичного Расчета Для Экономики Страны

Майя АХУНДОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

[*mayya.axundova96@gmail.com*](mailto:mayya.axundova96@gmail.com)

Аннотация

В последнее время одной из самых много-обсуждаемых тем в мировой финансовой повестке и в нашей стране это замена наличных денег безналичными средствами платежа. Переход от наличных денег на безналичные расчеты является логичным для современной экономики. Так как, данная система расчетов является очень удобной и имеет множество преимуществ для экономики страны и населения. Стоит отметить, что применение системы безналичных расчетов является одним из показателей высокого уровня развития экономики страны, ибо большой процент наличности в обороте является показателем того, что объемы сектора теневой экономики, а также коррупции внушительны. Как известно, одной из главных проблем экономики является теневая экономика. **Теневая экономика** или по-другому **скрытая экономика, неформальная экономика** это экономическая деятельность, которая скрывается от общества и государства и находится вне государственного контроля и учёта. Доходы этого предпринимательства скрываются и именно поэтому не являются налогооблагаемой экономической деятельностью. В борьбе с теневой экономикой помогает внедрение системы безналичных расчетов. Расширение этой системы приводит к прозрачности экономики, сокращению теневой экономики, росту налоговых поступлений, рабочих мест и, в конечном счете отражается на росте ВВП. Следует отметить, что Большое количество компаний всех размеров и типов перешли от традиционных денежных платежей к электронным деньгам и к системам онлайн-платежей. Изменения были вызваны необходимостью прозрачности, и удовлетворения ожиданий клиентов. Благодаря развитию цифровых технологий были созданы новые и инновационные платежные платформы, т.е это привело к развитию мобильного и онлайн банкинга.. Данные системы онлайн-платежей помогают компаниям управлять своими транзакциями в цифровом виде. Нужно отметить, что при традиционных банковских услугах клиентам приходится платить за банковские услуги больше чем при использовании онлайн платежных систем. Все это может стать огромным недостатком для малого и среднего бизнеса. Именно поэтому, для того чтобы сократить свои расходы, предприятия стали предпочитать онлайн системы платежей. Иными словами, плюсами таких систем являются, по сравнению, низкие расходы и быстрота проводимых операций. Кроме того, в результате таких систем клиенты легко и самостоятельно, не стоя в очередях в банках, управляют своими транзакциями. Поведение клиентов меняется, и большинство людей ищут лучшие и более удобные способы оплаты.

Ключевые слова: теневая экономика, безналичный расчет, банк.

Введение

Безналичные расчеты — расчеты, которые осуществляются между физическим лицом и юридическим лицом без использования наличных денег, путём перевода средств через банк с текущего счёта плательщика на счёт их получателя. Такой формат платежей доступен всем – юридическим лицам, предпринимателям и обычным гражданам.

Безналичная оплата – это один из наиболее удобных вариантов ведения расчетов благодаря высокой скорости осуществления платежей. Безналичное движение денег трудно скрыть от контролирующих органов, поэтому государство способствует росту доли безналичных расчетов в денежном обращении страны. Широкому использованию безналичных расчетов способствует разветвленная сеть банков и заинтересованность государства в их развитии, как по отмеченной выше причине, так и для регулирования и изучения макроэкономических процессов.

Система безналичных расчетов является основной частью денежной системы, также используется, можно сказать, во всех сферах хозяйственных отношений, предприятий и организаций, реализации продукции, банковских и финансовых структурах, выплата и использование фактических доходов, работ и услуг.

В настоящее время все больше и больше увеличивается доля применения системы безналичных расчетов при ведении различных расчетов, так как применение данной системы способствует увеличению прозрачности экономики.

Можно перечислить ряд факторов, которые обуславливают важность перехода от наличных средств платежа на безналичные расчеты. Применение системы безналичных расчетов ускоряет оборачиваемость средств; снижает издержки обращения; помогает в борьбе с теневой экономикой, а также с коррупцией.

Существуют и благоприятные условия, которые создают возможность для развития данной системы. Так, например, разветвленная сеть банков, способствует применению данной системы, в том числе и в провинциях. Надежность системы безналичных расчетов, непосредственно, имеет важную роль в актуальности этой системы.

Страны, которые являются сторонниками технических инноваций в розничных платежах, однозначно за использование и внедрение системы безналичного расчета.

Данная система достаточно распространена в странах Европы и пользуется большой популярностью, так как она проста и удобна. Стоит отметить, что использование пластиковых карт, либо электронных кошельков при расчетах намного безопаснее, чем расчет с наличными денежными средствами. Потому что, при безналичном расчете всегда есть возможность отслеживать движения по карте, а это в свою очередь является и доказательством оплаты за услуги или товары. Все это вышеперечисленное в определенной мере снижают риски мошенничества.

Метод

Для исследования данной темы были использованы такие методы как, наблюдение, сравнительный анализ, системно-функциональная, системная структура, анализ, количественный и качественный анализ, обобщение темы исследования. Благодаря применению исследований можно получить точные данные.

Анализ

В Азербайджане переход на безналичный расчет происходит поэтапно. В конце 2016 года парламентом Азербайджана был принят закон «О безналичном расчете». По принятому закону, в Азербайджане с 2017 года расчеты наличными денежными средствами для крупных предпринимателей, которые действуют в таких сферах как торговля и общественное питание, ограничиваются суммой до 30 тысяч манатов в месяц. Следует также отметить данное ограничение относится предпринимателям чей ежемесячный оборот в течение 12 месяцев превышает 200 тысяч манатов. А для оставшийся части налогоплательщиков это ограничение составляет 15 тысяч манатов в месяц.

В то же время, согласно принятому закону, сотрудники крупных предприятий, чей ежемесячный оборот в течение 12 месяцев превышает 200 тысяч манатов, должны получать зарплату в безналичной форме.

В случае если данный закон нарушается, нарушители должны заплатить определенные санкции, размеры которых таковы: 10 процентов от проводимых операций, если нарушение совершается во второй раз, то этот штраф составит 20 процентов, в третий раз и более – 40 процентов.

Надо отметить, что в Азербайджане уже существуют онлайн-магазины, что и, в свою очередь, создает возможность оплачивать и покупать товары в онлайн-режиме, а это стимулирует развитие системы безналичных расчетов.

Для развития и широкого применения этой системы Министерством налогов был реализован один из важных проектов - это проект внедрения мобильной цифровой подписи AsanImza. Данный проект сыграл важную роль в развитии системы безналичного расчета.

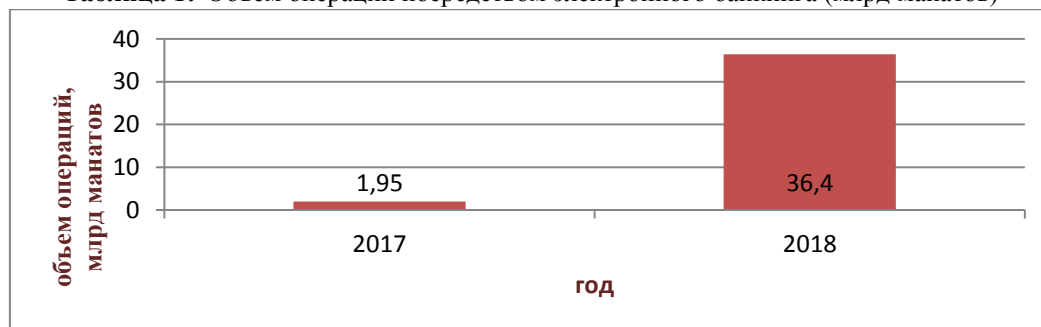

Благодаря внедрению проекта AsanImza начали развиваться онлайн- и мобильный банкинг, а в свою очередь, развитие онлайн и мобильный банкингов привело к расширению применения системы безналичных расчетов.

Проект AsanImza стал популярен за короткий срок, а причиной этому послужил удобный механизм AsanImza.

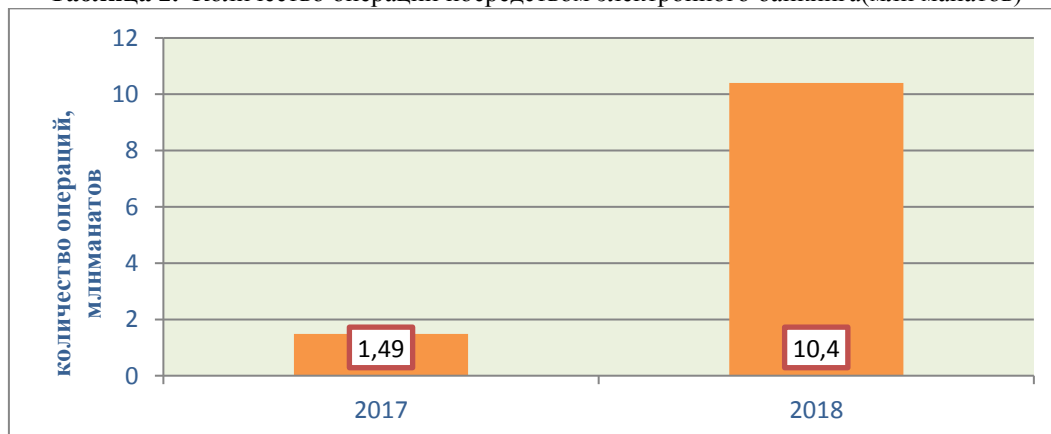
Иными словами пользователи безналичных расчетов растут. Это также можно подтвердить данными указанными ниже.

Таблица 1: Объем операций посредством электронного банкинга (млрд манатов)

Источник: Статья «Объем операций в Азербайджане посредством электронных банковских услуг» (interfax.az)

Таблица 2. Количество операций посредством электронного банкинга(млн манатов)

Источник: Статья «Объем операций в Азербайджане посредством электронных банковских услуг» (interfax.az)

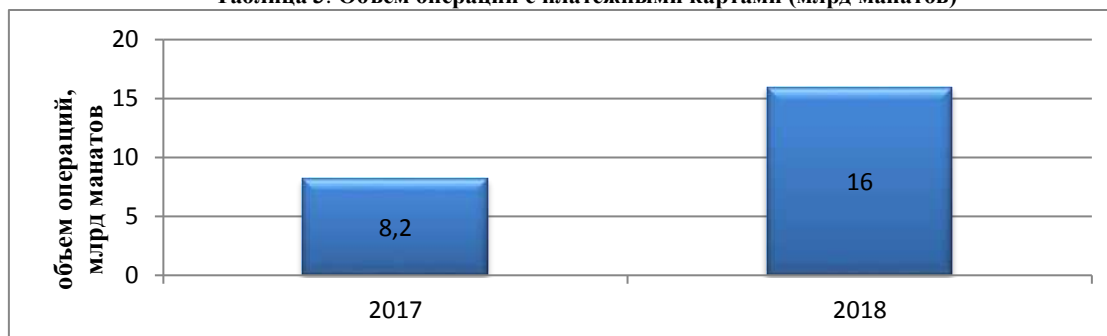
Как и видно из таблиц 1 и 2 об использовании услугами электронного банкинга в Азербайджане наблюдается увеличение с 2018-го года по 2017-ый год. Так, в 2018 году объем операций посредством электронного банкинга составил 36,4 млрд манатов, а это в 18,7 раза превышает показатель 2017 года. А количество операций посредством услуг

электронного банкинга в 2018-ом году составило 10,4 млн операций, что в 7 раз превышает показатель 2017 года. Далее рассмотрим количество и объем операций проведенных посредством платежных карт.

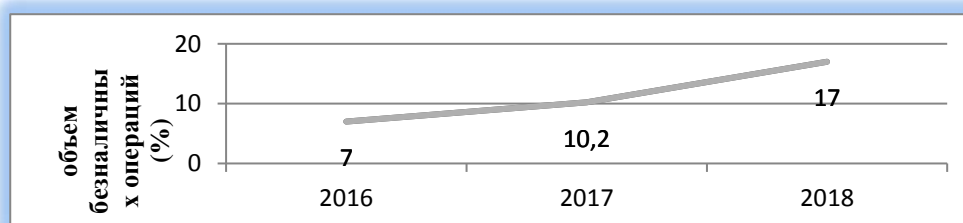
Доказательством увеличения доли применения безналичных расчетов также является рост в операциях с платежными картами. Рассмотрим это на основе таблиц.

Таблица 3: Объем операций с платежными картами (млрд манатов)

Источник: Статья «Объем операций в Азербайджане посредством электронных банковских услуг» (interfax.az)

Таблица 4: Объем безналичных операций по соотношению к общему объему операций с платежными картами (%)

Источник: Статья «Объем операций в Азербайджане посредством электронных банковских услуг» (interfax.az)

Основываясь на отчеты ЦБА, наибольшая часть операций с платежными картами приходится именно на обналичивание средств с целью ведения расчетов наличными денежными средствами. Но наблюдается увеличение в доле операций приходящих именно на безналичные расчеты. Как видно из таблиц 3 и 4. в 2018 году объем операций с платежными картами составил 16 млрд манатов, из них 2,8 млрд манатов пришлось на безналичные расчеты. Это составляет 17% от общего объема операций. В 2017 году этот показатель составил 10,2% от общего объема 8,2 миллиарда манатов (interfax.az, 2017).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

По данным ЦБА К 2021 году ежегодный объем безналичных расчетов в Азербайджане достигнет примерно 17 миллиардов манатов.

С целью расширения цифровых платежей в 2018-2020 годах была утверждена государственная программа, в которой говорится, что для того чтобы экономика страны была прозрачной, следует полностью обеспечить права собственности и контрактные права предпринимателей, создать рынки, деятельность которых эффективна и конкурентная, совершенствуя налоговую систему, также устранить случаи уклонения от выплаты налогов.

В результате реализации данной программы ожидается увеличение доли безналичных расчетов на 7%, а также программа приведет к снижению доли наличных расчетов в Азербайджане с 74 до 40%.

В программе также уделяется внимание развитию банковского сектора, обеспечения доступности банковских услуг во всех регионах, говорится об усилении конкуренции в данном секторе, о создании активного денежного рынка, а также о мероприятиях, которые приведут к условиям создания и предложения дешевых и качественных банковских услуг предпринимателям и населению.

Следует отметить следующие ожидания программы по повышению доли безналичных расчетов в проводимых транзакциях:

- Меры для эффективности налоговой системы приведут к увеличению безналичного оборота на 3 млрд манатов в год;
- снижение неформальной занятости – 0,75 млрд манатов;
- меры для эффективной деятельности банковской системы – 3,34 млрд манатов;
- формирование активного денежного рынка – 3 млрд манатов;
- усовершенствование правовой базы для платежных услуг – 0,6 млрд манатов;
- применение новых технологий цифровых платежей – 0,75 млрд манатов;
- цифровизация банковской системы – 0,55 млрд манатов;
- повышение финансовой грамотности населения – 0,35 млрд манатов

Как и видно по выше перечисленным данным, главная цель государственной программы это расширение доли безналичных расчетов и укрепление банковского сектора. Для достижения этих целей важными мерами являются улучшение правовой базы безналичных расчетов, а также увеличение качества и эффективности услуг для безналичных расчетов. Как говорит менеджер MasterCard по Азербайджану Эрдем

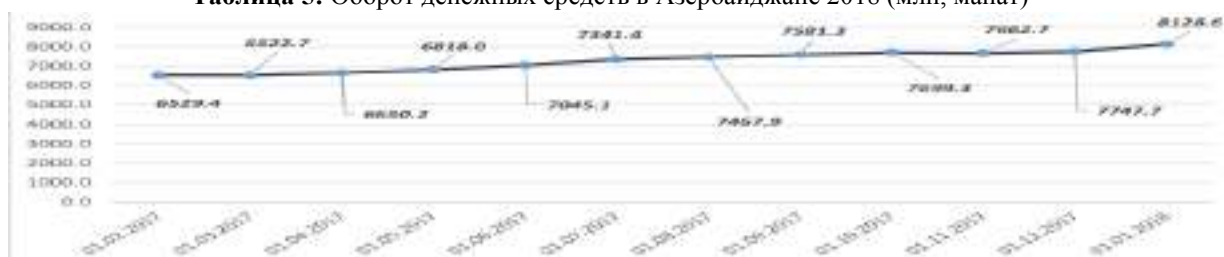
Чакар: «В 2018 году в Азербайджане на долю оплаты посредством POS-терминалов пришлось три-четыре процента от ВВП страны [65,2 миллиарда манатов в январе-октябре 2018 года]». По словам менеджера, аналогичный показатель в Турции составил 40 процентов, в Великобритании – 50 процентов, в Швеции – 70 процентов.

В результате проводимых государством реформ в Азербайджане наблюдается увеличение популярности безналичных расчетов, а также увеличения количества банковских счетов.

По всему миру самым распространенным видом безналичных платежей являются карты, с помощью которых очень легко делать онлайн-покупки. Но, к сожалению, в Азербайджане большинство граждан предпочитают снимать деньги с карты и проводить операции наличными деньгами.

Увеличение доли безналичных операций помогает сэкономить на затратах для обеспечения денежного оборота. Разные исследования показывают, что страны для обеспечения денежного оборота тратят от одного до двух процентов ВВП. В Азербайджане наблюдается увеличение в денежном обороте. Следует отметить, что наличные банкноты могут контролировать уровень инфляции в стране. Рассмотрим следующий график:

Таблица 5: Оборот денежных средств в Азербайджане 2018 (млн, манат)

Источник: (cbar.az, 2018)

Из таблицы.5 ясно, что с каждым годом оборот наличных денег увеличивается. В то время как в начале 2017 года оборот наличности составлял 6529,4 (в миллионах), в начале 2018 года этот показатель составлял 8128,6 (в миллионах). Почти 25% денежного оборота увеличилось в течение года. В то время как наличные деньги имеют высокую долю в экономике, уровень инфляции может быть высоким.

Выводы И Предложения

Для того, чтобы все больше была возможность применения системы безналичных расчетов нужно создавать условия, при которых граждане не будут лицом к лицу с проблемами.

Решать вопрос с развитием безналичных расчетов можно лишь в случае, если удастся заинтересовать владельцев торговых объектов продавать покупателям товары посредством платежных карт, а не создавать дополнительные проблемы, ища свободный и, главное, работающий POS-терминал. Конечно, можно и нужно потребовать от владельцев рядом с действующими кассами обязательно размещать POS-терминал.

Для того чтобы не стоять лицом к лицу с определенными проблемами, владельцы карт готовы платить 1% дохода, обналичивая деньги все и сразу и расценивая это как меру защиты от возможных банковских "сюрпризов", вероятных неудобств при расчетах в торговых объектах (где не всегда готовы включить POS-терминал) и тем более — от хлопот при предоставлении в будущем налоговых отчетов.

Для стимулирования пользования безналичными расчетами можно проводить ряд мер. К примеру, было бы целесообразно снизить НДС с 18% до 10% при покупке товаров "безналом", естественно это была бы существенная причина к переходу к безналичным расчетам. Но учитывая, что большая часть поступлений в государственный бюджет составляют налоговые выплаты по НДС это вряд ли произойдет. Вообще, согласно общепринятым нормативам, экономика той страны считается либеральной, где большая доля налоговых поступлений — это прямые, а не косвенные налоги, а НДС — это как раз косвенный налог.

Так же применение банковских карт с технологией PayWave и PayPass в транспортных средствах, увеличит эффективность безналичных расчетов.

Будет очень удобно применение таких карт и в торговых центрах, магазинах. Карты позволяют производить оплату покупок и услуг в одно касание. Достаточно поднести карту к считывателю, дождаться звукового сигнала, и оплата будет произведена.

Однако при ведении безналичных расчетов могут возникнуть значительные технические проблемы. Системы предназначенные для безналичных расходов предполагают использование специального технического оборудования. В связи с тем, что они основаны на цифровые технологии и онлайн-платежей такие оборудования быстро

устареют, и, следовательно, необходимо постоянно обновлять или заменять их, чтобы иметь возможность проводить транзакции с помощью безналичных платежей, которые очень важны для рынка. Нужно учитывать, что при проведении операций с автоматизированными платежными системами могут возникнуть технические проблемы, что и, в свою очередь, может привести к значительным проблемам у клиентов. Поэтому, чтобы не вызвать недовольство, нужно следить за работой данных оборудования, а также проводить их осмотр.

Существуют различные мошенничества с картами. Стоит отметить что сейчас защита карт происходит с помощью чипов, т.е. защитных кодов и умных микросхем. Но все же, могут происходить атаки на платежные терминалы и банкоматы, куда технически подкованным злоумышленниками вполне по силам добавить в сценарий диалога с покупателем дополнительный экран, посредством которого можно получить дополнительные карточные данные. Для сторонения подобных атак никогда нельзя вводить PIN-код повторно. Также для защиты от интернет мошенничества при онлайн покупках безопаснее использовать отдельную карту, куда нужно вносить лишь ту сумму, на которую будет сделана покупка, а также установить лимит по количеству операций в сутки.

В результате мошенничества, для сторонения этого люди предпочитают использовать традиционные платежные технологии, не следуя технологическому прогрессу. Поэтому очень важно наблюдение за безопасностью применения безналичных расчетов, благодаря которому можно завоевать доверие людей этой системе.

Литературы

Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики, <https://www.stat.gov.az/>
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ БАНК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ,
<https://www.cbar.az>

Статья «Объем операций в Азербайджане посредством электронных банковских услуг»,
<http://interfax.az/view/744782>

Управление Инновациями И Проектами

Мурад АЗИЗЛИ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

murad3308@gmail.com

Аннотация

Инновационная система, включает в себя хорошо образованное и точное применение научно-технических достижений в области современного бизнеса, которая быстро развивается. Следует также отметить, что инновационная активность представляет собой использование новых концепций, научных достижений в области технологий, продуктов в разнообразных отраслях менеджмента и воспроизводства для формирования возможностей экономического прироста и конкурентоспособности. Новшества рассматриваются как технические, финансовые, организационные и др. результаты в разнообразных отраслях социальных взаимоотношений, как итоговая развязка производства в области нововведений, совершенно иного или обновлённого изделия, а также технологической деятельности. Успехи научно-технологического роста в сфере производства распространяется в виде инноваций.

Исходя из всего сказанного надо отметить, что инновационный бизнес - это метод формирования инноваций, современных правил в различных сферах деятельности. Модернизация промышленных предприятий, основанных на последних достижениях науки и техники, внедрение передовых технологий и увеличение производства высококачественной продукции, способной выдерживать беспощадную конкуренцию на рынке. Изучение ряда ситуаций, определяющих изменяющуюся экономическую среду в сфере инноваций, и учет их в предпринимательской деятельности имеет решающее значение.

В данной статье отмечены важные аспекты в управлении инновациями, показаны главные понятия, их истолкования, также изучены эффективные методы внедрения инноваций в новую среду, главные пути инновационного развития, стратегия фирм в отношении к инновациям и всё это даёт осмысленное представление об инновационном процессе. Чтобы изучить все вышеперечисленные аспекты нами рассмотрена деятельность бизнес-инкубаторов, которая играет важную роль в инновационном развитии. Бизнес-инкубаторы также играют важную роль в этом развитии. Таким образом, основная задача бизнес-инкубаторов - раскрыть интересную бизнес-идею и помочь превратить ее в бизнес-проект, помочь в производстве товаров и выходе на рынок.

Ключевые слова: Бизнес, Инновации, Развитие, Менеджмент.

Введение

После распада Советского Союза Азербайджан пережил серьезный экономический спад, как и многие другие постсоветские страны. Наряду с крахом плановой экономики к власти пришли неуправляемые люди, пробелы в правительстве, а армянский терроризм радикально разрушил экономику в стране. Однако наша Республика быстро встала в направлении социально-экономического пути развития с приходом к власти всенародного руководителя страны Гейдара Алиева. Как оказалось, развитие

предпринимательства в этот период стало важным фактором перестройки политической и социально-экономической системы страны.

Реформа с целью создания более благоприятных условий для предпринимательской деятельности также была отражена в стратегии экономического развития страны.

Развитие предпринимательства служит важным фактором политической и социально-экономической стабильности в стране. Существенные реформы для создания более благоприятных условий для предпринимательской деятельности вытекают из требований стратегии экономического развития страны. (Qasimov F.H, Əliyev T.N., 2013).

Метод

При изучении данного вопроса были использованы такие методы исследования как, анализ, синтез, индукция, дедукция и сравнительный анализ.

Анализ

Прежде всего, необходимо начать с рассмотрения ряда общих аспектов инновационной сферы бизнеса. В литературе по области экономики новшества представляются в виде отражения возможностей НТР (научно-технической революции), новых изделий, технологический новшеств. Различные деятели науки высказываются о концепции «инновации».

- Ю.П.Морозов (инноватор в области новых изделий, , финансов, производства рекламы) предлагает новейшее, эффективное и выгодное применение новшеств как характерных для социально-экономических, так и организационно-технических путей разрешения имеющихся трудностей.
- Пригожинский говорил, «инновация формируются с улучшением технологии, науки и их становлением, интеграцией, контролем, распространением.»
- М. Хучек отмечает, что новшества в «словаре польского языка» указывают на введение чего-то современного, нового.
- Инновации НТП (научно-технического прогресс) включают интеграцию современных организационных форм, продукции и технологий.

- Инновация - это метод, при помощи которого новшества или задумки обретают свою полезную сущность.
- Инновации представляют собой комплекс технических, коммерческих и производственных мер, приводящих к созданию современных и обновленных методов воспроизводства и оборудования на рынке.
- Инновации - это социальная, технологическая и экономическая деятельность, которая приводит к производству более совершенных технологий и продукции идей. Когда инновация направлена на достижение прибыли или полезной выгоды, её выход способен подстегнуть к приобретению дополнительного продукта.
- Современный синтез научных и организационных производственных сил, составляющий с инновационное предпринимательство. (Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M., 2009).

Анализ различных мнений к осмыслению инноваций позволяет прийти к заключению, что инновации - это изменения содержания, а главной функцией инновации и управления ими - это их оптимизация.

Соответственно, инновационный менеджмент понимается как наука, способность управления «фундаментальными изменениями в труде, продукте, услуге и другой инновационной деятельности».

Ю. Шумпетер выделил пять типов таких перемен:

- 1) использование современных технологий или основание кардинально иного рынка;
- 2) применение новых продуктов;
- 3) расходование нового вида исходного материала;
- 4) перемены в структуре производственного процесса и его материальном и техническом снабжении;
- 5) возникновение иной арены для торговли.

В наше время инновационное предпринимательство связано с идеей нового менеджмента. Благодаря своим инновационным возможностям лучшие мировые компании добиваются успеха и «сильнее, чем когда-либо, преодолевая кризис, который затрагивает другие компании в своей области»

Процесс создания инновации всегда восстанавливается и нестабилен, ориентирован на рынок. Во-первых, это постоянная поддержка разработки новых научных идей и перспективных продуктов, а во-вторых, эффективное и гибкое управление

максимальной децентрализованных управленческих полномочий путем поддержания интеграции.

Определенная роль проектирования организационной структуры фирмы должна быть децентрализованной. Руководитель процесса создания конкретного нововведения наделяется необходимыми полномочиями и обязанностями. В течение многих времён считалось, что точное планирование науки и технологий значительно увеличивает вероятность прогнозирования их итога. На основании этого специалисты разработали организационную метод менеджмента инновационной деятельности.

Инновационный процесс представляет из себя использование современных концепций, научных достижений, технологий во многих отраслях производства и менеджмента с целью создания условий для экономического прироста и конкурентоспособности. Инновация рассматривается как технологический, организационный, финансовый выход из ситуации во многих отраслях социальных взаимоотношений, выступает в роли исхода инновационной деятельности, а также обновлённого продукта технологической активности. Успехи научно-технических процессов в производстве внедряются как новшество. Термин «инновация» взят от слова «innovation» с английского языка. Значение этого выражения означает «внедрение инноваций», «новое правило». Под понятием «инновация» имеется ввиду какой-либо новый способ, новый метод или продукция, предусматривается новый исход. Инновации, способ эксплуатации новшеств, их создание и выпуск в материальном виде в социум, формирует процесс инноваций. Эти процессы создаются в различных областях науки и заканчиваются на этапе реализации продукции, что делает возможным осуществление прогрессивных и новых улучшений в качестве. К ним можно отнести технологию, методы осуществления процесса производства и менеджмента. Все вышеперечисленные компоненты тесно взаимодействуют друг с другом и приводят к улучшениям качества в этапах развития производительности сил и эффективности процесса производства. (Гончаренко Л.П., 2009).

Инновационная деятельность также может быть реализована как форма инвестиционной деятельности для применения результатов развития науки технологий в сфере производства и общества в целом. Инновационная деятельность включает в себя:

- реализация долгосрочных научно-технических программ;
- продуктивности для улучшения структуры экономики;
- фундаментальные исследования для финансирования качественных изменений;

- разработка, выпуск, распространение и применение новых, экономичных, технически и технологически новых видов технологий;

В наши дни нет общего определения в сфере новшеств. От предмета или объекта изучения инновацию в экономической теории исследуют или как процесс, или как систему, или как изменение, или как следствие. Всемирно известный учёный деятель в экономике И.Шумпетер, заложивший фундамент для изучения новшеств в 1930-ом в своём труде «Теория инноваций» где он попытался найти сущность инновационного предпринимательства и промышленных задач и изучил основу инноваций теории. Ученый, рассматривающий обновления в технологиях и менеджменте, отметил роль предпринимателя в процессе инновационный и назвал их координатором между изобретением и новизной.

В мировой литературе по экономической теории определение инновация раскрывается как возможный результат НТП в современных продукциях или услугах. Различные ученые анализируют термин инновация на основе их предмета:

Т. Гулиев показывает, что инновации - это инновации, результат свежей мысли.

По словам М. Атакишиева, новшества являются последним результатом главная цель которого это изменение механизмов менеджмента инновациями и достижения социальных, экономических, научно-технических экологических и прочих результатов. По словам М. Сулейманова, инновация это меры по предоставлению нового продукта труда для удовлетворения потребностей потребителей на базе конечных результатов исследований и технологий, соответствующих рыночной экономике, характеризующих качественную сторону инвестиций. (Atakişiyev M., Süleymanov Q., 2004).

По мнению Т.Г. Евдокимова, К.А.Маховикова, Н.Ф.Фимова, процесс становления идеи инновацией можно описать как путь прихода революционной идеи в продукцию, технику или же услугу.

В.Г.Мединский описывает инновацию как итог случайных открытий или целенаправленных исследований, внедрённых в процесс производства и являющийся по качеству лучше, чем предшественник.

Инновации являются новыми или прогрессивными технологическими процессами, используемые на практике, выступает как последний результат инновационных открытий на рынке сбыта, или с совершенно новой или обновленной продукцией.

Итоговый результат процесса создания инноваций - коммерциализация созданного продукта и его массовая реализация. Когда изучение и разработка ориентированы на изготовление с самого начала, при реальных возможностях увеличения капитализации, отдельная реализация науки-производства и возможность объединить стадии и в конечном итоге предсказать, что новый продукт будет соответствовать потребностям потребительского рынка. Из-за таких трудностей лишь небольшая часть работ по созданию новых продуктов применяется в производстве. Например, только 15% новых продуктовых проектов в Америке достигли стадии коммерческого производства, и только 62% новых видов реализуемой продукции принимаются потребителями. Результаты исследований, проведенных в 120 провинциях США, показывают, что более 65% всех экспериментальных конструкторских работ не является новым продуктом.

Согласно другому опросу, проведенному в 50 провинциях США, половина их расходов на ИТ и ТСО была коммерчески неудачной, хотя 30% рыночных инноваций не смогли получить прибыль. По их оценкам американский экономистов рынок инноваций не превышает 70%. Именно поэтому большие ожидания от масштабных инноваций оправданы и масштабными инвестициями, которые обеспечиваются только финансовыми ресурсами. (Alegre, J., Chiva, R. ve Lapiedra, R., 2009).

Выводы И Предложения

Основным результатом инноваций, который является одним из методов конкуренции в рыночной экономике, является повышение производительности и прибыльности. То есть инновация - это не только увеличение темпов экономического роста, но и изменение направления развития экономики и рост уровня жизни. Выявление тенденций прогресса в экономике на основе эксплуатации научного и технического потенциала в рыночных условиях взаимодействий являющейся наиболее актуальной проблемой. Создание инноваций требует знания конкретной функции. На самом деле сфера интеллектуального потенциала в обществе больше. Это ключевой элемент, который отличает его от научных и технических возможностей. Потому что интеллектуальный потенциал характеризует интеллектуальный уровень социума и рассматривается как основной показатель уровня образования в целом. Научные и технические возможности же заключается в проведении научно-исследовательских работ, применении и опыте в целях реализации социального и экономического развития в обществе и это характеризуется ресурсами, непосредственно вовлечены в процесс. Указанные характеристики являются точными, характеризуются способом взаимоотношений,

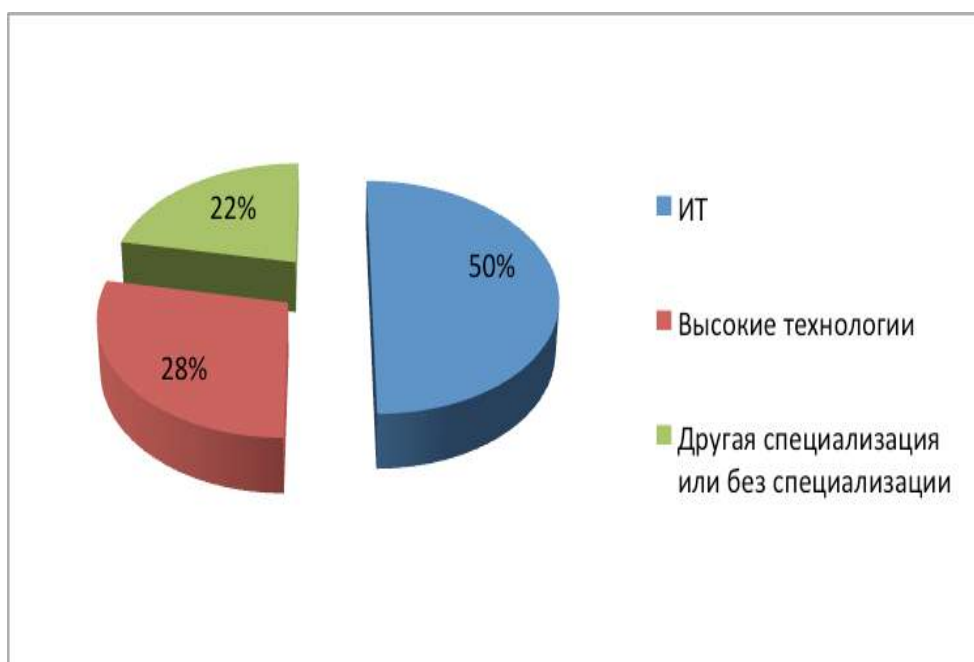

возникающих в какой-либо форме в каждой стране, которая характеризуется как национальная инновационная система.

Литература

- Atakişiyev M., Süleymanov Q. (2004). İnnovasiya menecmenti, Bakı, Təfəkkür Nəşriyyatı.
Qasımov F.H., Əliyev T.N. (2013). Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, Elm və Təhsil.
Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. (2009). İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, Elm.
Quliyev T.Ə. (2006). Menecmentin əsasları. Bakı, Qərənfil Nəşriyyatı.
Гончаренко Л.П. (2009). Инновационная политика: Учебник/Москва, КНОРУС.
Alegre, J., Chiva, R. ve Lapiedra, R. (2009) —Measuring Innovation in Long Product Development Cycle Industries: An insight in Biotechnology, I Technology Analysis & Strategic Management.
<https://www.intuit.ru>

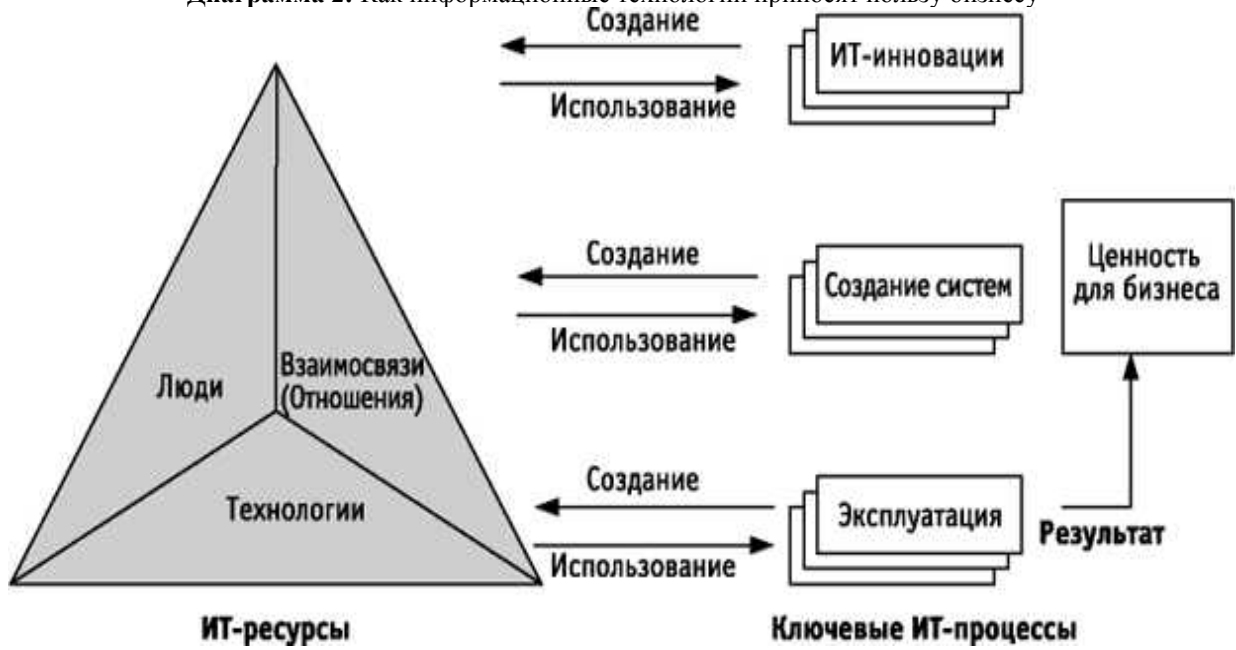
Диаграмма 1: Место ИТ в технологиях

Источник: economy.gov.az (11.08.2017)

Диаграмма 2: Как информационные технологии приносят пользу бизнесу

Источник: intuit.ru

Управление Общением В Процессе Взаимодействия

Назлы ЗЕЙНАЛОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

nazli.zeynalova@gmail.com

Аннотация

В статье «Управление общением в процессе взаимодействия» рассматривается деловое общение, его вариации, а также краткое изложение каждого из опций. Основная цель исследования понять состояние взаимоотношений в мире бизнеса и в случае наличия проблем, найти их решения. В статье указаны методы делового общения и их применение, обсуждаются наилучшие варианты действий и высказываний во время коммуникации. Что нужно правильно делать, чтобы не только выглядеть, но и быть убедительным для собеседника? Как мы знаем, бывают случаи, когда интересы и взгляды совпадают, но чаще всего они расходятся и в таком случае требуют нашего большего внимания. Для этого и было проведено мое исследование, с которым я делюсь. В статье рассматриваются различные типы собеседников, их особенности, правильное восприятие положительного и отрицательного партнера. Так как диалог является самым обширным методом переговоров, в статье даются советы, как следует себя вести, в случае, если собеседник темпераментный и не сдержан, помимо этого находится в возбуждении и с ним трудно договориться. Можно найти наглядные примеры того, как следует вести переговоры с позитивным, т.е. положительным собеседником и как следует реагировать на застенчивость собеседника и его немногословность. Также рассматриваются примеры борьбы с людьми, которые не дают сказать слова, потому что считают, что знают обо всем, знакомы со всем и не нуждаются в комментариях других. Критерии, по которым следует оценивать возможность управления общением, также указаны в конце статьи. Немаловажную роль исследования занимают ответы респондентов.

Ключевые слова: Общение, Коммуникация, Собеседник, Взаимодействие, Восприятие

Планирование Человеческих Ресурсов Как Функция Служб Персонала

Нармин АБДУЛЛАЕВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

nermin.esgerova1994@gmail.com

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы планирования человеческих ресурсов в современно развивающихся организациях. Современный подход к управлению человеческими ресурсами предполагает взаимосвязь таких факторов как стратегическое управление персоналом, субъектов управления - лидеров, а также наличие сильной корпоративной культуры. Планирование и прогнозирование человеческих ресурсов в современных организациях делает акцент на исследовательскую деятельность, на представление будущего, на том какие навыки персонала нужны будут в будущем. Человеческие ресурсы – это главное конкурентное преимущество организации.

Планирование персонала связано с бизнес планированием, оно определяет какой персонал нужен организации для эффективной работы, помогает руководству организации продуктивнее использовать персонал и в целом повысить конкурентоспособность и эффективность всей организации. Как правило для формирования и обновления должностной инструкции необходима совместная работа специалистов отдела HR и соответствующих менеджеров подразделений. Должностная инструкция показывает выполнение каких задач, обязательство и ответственность предписывается данной должности. На практике при составлении планов по HR необходимо учитывать факторы влияющие на эти планы. Их можно сформулировать следующим образом: область деятельности организации; размер организации; особенности задач, выполняемые в должности (должностная инструкция); сезонные изменения и конкуренция; предложения на рынке рабочей силы, профиль должности; стратегия и цели организации; процент текучести кадров. Профиль должности это - основные обязанности сотрудника и критерии его успешной деятельности где указываются корпоративные компетенции, которым должен соответствовать сотрудник и функциональные обязанности.

Ключевые слова: Планирование человеческих ресурсов, Стратегия бизнеса, Анализ работ, Должностная инструкция

Введение

Прогнозирование и планирование человеческих ресурсов основывается прежде всего на постулате, что человеческие ресурсы – это главное конкурентное преимущество организации и значимый стратегический ресурс. Кадровый состав в организации должен соответствовать как долгосрочным, так и краткосрочным целям, и принятой бизнес-стратегии. Планирование персонала удовлетворяет потребность организации в них. То есть при планировании человеческих ресурсов надо отвечать на два важных вопроса:

- Сколько сотрудников необходимо для эффективной деятельности организации?

- Какие сотрудники нужны для достижения целей компании?

Метод

При написании статьи использовались работы отечественных и зарубежных авторов, посвященные вопросам управления человеческими ресурсами в современной организации, в частности планирование кадров. При проведении исследования были использованы метод анализа – для выявления отдельных объектов исследования, метод синтеза – для выведения следствий и заключения; метод сравнительного анализа.

Анализ

Планированию предшествует процесс прогнозирования. Оно носит вероятностный характер и осуществляется в виде предположений о будущем развитии событий.

Планирование персонала тесно связано с бизнес планированием, оно определяет какой персонал нужен организации для эффективной работы. Как бизнес план является основой для формирования плана по человеческим ресурсам, так и план по персоналу влияет на формирование бизнес-стратегии и проблем, которые могут возникать при обеспечении сотрудниками организацию.

Планирование HR это не просто наем персонала и количественные методы подбора персонала. Планы по HR, как и в целом бизнес планы, это непрерывный процесс. Планы подлежат постоянной корректировке, в зависимости от изменения факторов внешней среды (изменения спроса и желаний потребителей, появления новых конкурентов, изменений в технологиях и законодательстве). В виде нижеприведенной схемы можно представить задачи и цели планирования персонала:

Рисунок 1. Задачи и цели планирования персонала

Источник: Составлен автором

Прогнозирование персонала должно осуществляться до планирования. Однако составление прогнозов сильно ограничено из-за неопределенности, сложности, многочисленности факторов внешней среды, меняющейся деятельности самой организации, изменчивостью персонала. Сегодня сложно предвидеть будущее развитие событий поэтому прогнозирование человеческих ресурсов как анализ долгосрочного спроса и предложения не отвечает современным требованиям.

Современное планирование и прогнозирование HR делает упор на исследовательской деятельности, на том какие навыки персонала нужны будут в будущем. Прогнозы как правило представляют собой сценарии развития, а не будущие прогнозы спроса и предложения. На практике, планирование не является основным видом деятельности подразделения HR. Планирование организационных ресурсов происходит в организационной среде. Организация работает в быстро меняющейся среде и давать долгосрочные прогнозы не представляется реальным и оправданным. Руководство исходит из текущей ситуации и в работе HR делает упор на приеме на работу и закреплении в компании ключевых сотрудников.

Осуществляя набор персонала организация может использовать два источника: внутренний и внешний. Внутренний набор – поиск кандидатов внутри организации

среди работающих в ней сотрудников. Внешний набор – это привлечение сотрудников со стороны. Каждый из этих способов имеет свои минусы и свои плюсы.

Набор внутри организации дает возможность сотрудникам карьерного роста, способствует мотивации сотрудников, как правило они хорошо знакомы с организацией, но при этом может способствовать возникновению конфликтов.

Внешний поиск кандидатов на должность способствует привлечению специалистов с новыми идеями и новыми взглядами, но предполагает период адаптации новых сотрудников. На практике менеджмент организации не должен строить свою работу опираясь только на один вышеописанный способ привлечения персонала, необходимо рационально сочетать эти два способа, исходя из ситуации.

Таким образом общую цель планирования HR можно определить как удовлетворение потребности организации в персонале в долгосрочной и краткосрочной перспективе. В каждой организации задачи планирования персонала как правило отличаются, исходя из вида деятельности организации и ситуации в которой организация находится в данный момент. Но в общем задачи планирования HR можно сформулировать следующим способом:

- прием и закрепление работников с необходимыми качествами
- спрогнозировать возможное превышение необходимой численности сотрудников или наоборот нехватка кадров в будущем
- создание штата организации соответствующего целям организации
- внедрение программ по развитию сотрудников и уменьшение приема сотрудников из внешних источников.

Необходимо отметить, что планирование HR в компании не всегда может быть четко формализованным. Это зависит от деятельности компании. Если компания работает в стабильной внешней среде и будущее можно относительно предвидеть, то можно использовать формальное планирование HR. Но если организация работает в сложной непредсказуемой внешней среде, то тогда планирование HR будет полагаться только лишь на прогнозирование. Схематично процесс планирования HR представлен ниже.

Рисунок 2. Процесс планирования

Источник: Составлен автором

Исходя из вышеизложенного, планирование HR можно сформулировать как целенаправленную деятельность по обеспечению пропорционального и динамичного развития персонала, расчет его квалификационной структуры, определение общей и дополнительной потребности персонала.

На практике при составлении планов по HR необходимо учитывать факторы влияющие на эти планы. Их можно сформулировать следующим образом:

- область деятельности организации (промышленность, услуги, производство, продажи и т.д.)
- размер организации (крупная, средняя, малая)
- особенности задач, выполняемые в должности (должностная инструкция)
- профиль должности (основные обязанности сотрудника и критерии его успешной деятельности: описание должности, биографические требования, к полу, возрасту, образованию и опыту работы, корпоративные ценности, указываются корпоративные компетенции, т.е. компетенции которым должен соответствовать сотрудник и функциональные обязанности)
- стратегия и цели организации

- процент текучести кадров
- сезонные изменения и конкуренция
- предложения на рынке рабочей силы.

При планировании HR анализируются следующие показатели:

- анализ работ
- анализ рабочей нагрузки
- анализ продолжительности работ по времени
- анализ текучести кадров
- цели фирмы
- анализ профиля должностей.

Планирование численности персонала осуществляется целенаправленно. При расчете численности персонала используются следующие показатели:

- нормативная потребность в кадрах (количественные нормы)
- фактическая численность (определения графика работ, графика отпусков)
- оборот персонала (оборот по прибытию и оборот по выбытию)
- перспективная потребность в персонале.

Основная цель анализа работ является:

- определить требования к должности
- подготовить структуру должностных окладов

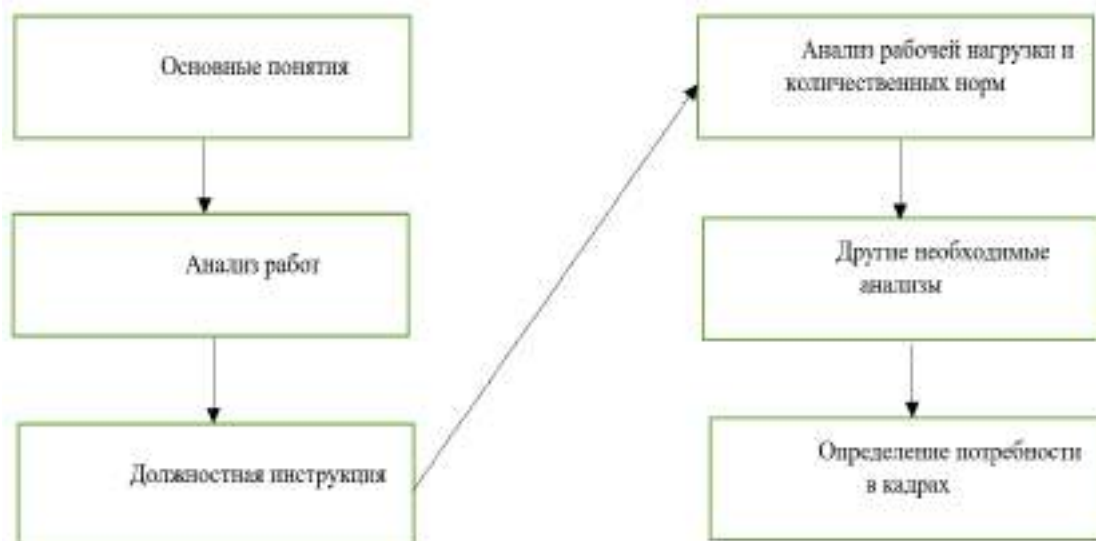
Анализ работ помогает фиксировать следующую информацию:

- уровень ответственности и значение каждой задачи
- определение насколько данная работа взаимосвязана и зависит от выполнения других работ
- на каких условиях осуществляется управление данной работой
- показатели эффективности работ

Определение потребности в кадрах можно представить схематично:

Рисунок 3. Определение потребности в кадрах

Источник: Составлен автором

При этом необходимо учитывать, что для формирования видения, миссии и целей организации и их достижения все должности должны быть взаимосвязаны между собой.

Анализ работ направлен на определение специфики каждой должности и определение отличий работ, выполняемых в каждой должности от других должностей. Для определения этих отличий важны следующие компоненты:

- полномочия и ответственность
- необходимые знания, навыки и способности
- используемое оборудование
- стандарты эффективности
- с кем взаимодействует для выполнения данной работы.

Для подготовки должностной инструкции в первую очередь должен проводиться анализ работ, по той схеме которая описана ниже. Этапы анализа работ могут представлены таким образом:

1. Этап: принятие решения каким образом каким будет использоваться информация
2. Этап: анализ предшествующей информации
3. Этап: выбор определенной должности
4. Этап: анализ должности
5. Этап: проверка поступившей информации

6. Этап: подготовка должностной инструкции и общих требований к должности.

Как правило для формирования и обновления должностной инструкции необходима совместная работа специалистов HR и соответствующих менеджеров подразделений. Должностная инструкция показывает выполнение каких задач, обязательство и ответственность предписывается данной должности.

Выводы

В целом планирование персонала помогает руководству организации эффективнее использовать персонал, избегать дублирования работ, улучшить интеграцию и координацию между сотрудниками, быть готовыми к изменениям, правильно оценить деятельность сотрудников и в целом повысить конкурентоспособность и эффективность всей организации.

Главный недостаток работы отдела HR в отечественных компаниях – это недостаточное внимание к вопросу планирования человеческих ресурсов. Мы рекомендуем менеджменту отечественных организаций изменить свое отношение к практике HR и, в частности, к планированию создания базы индивидуальных планов развития сотрудников и на основе их анализа сформировать кадровый резерв предприятия, активно применяя методы анонимного анкетирования для объективного видения рабочей ситуации.

Литературы

- Армстронг, М. (2007). Стратегическое управление человеческими ресурсами. Пер. с англ.-М.: ИНФРА-М.
Карякин, А.М. (2009). Управление персоналом: Иваново, Электронное учеб. пособие. 3-я редакция/ Иван. гос. энер. ун-т.
Кибанов, А.Я., Ивановская, Л.В. (2009). Стратегическое управление персоналом. – М.: ИНФРА-М.
Веснин, В.Р. (2010). Управление персоналом. Теория и практика: Учебник. – М.: Юристъ.

Проблемы Развития Регионов Азербайджанской Республики В Постнефтяной Период

Нубар ИБАДОВА

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
nubar_95@mail.ru*

Аннотация

В настоящей статье рассмотрены теоретические и практические аспекты регионального развития, выделены основные этапы развития экономики страны, для того, чтобы описать современное состояние республики, определена зависимость выбора направления развития регионов от специфики экономической системы той или иной страны. Также вопросы влияния нефтяных доходов на развитие экономик, а также причины перехода Азербайджана к новой экономической модели составляют основу исследования. Но особое внимание акцентируется на проблемы, с которыми сталкиваются страна и регионы. Рассмотрены последствия однобокого развития экономики на примере кризиса: кратковременного всплеска ажиотажного спроса на луковицы тюльпанов в Голландии. Вследствие чего в статье прослеживается процесс перехода к развитию ненефтяного сектора, затем выделены основные приоритетные направления именно для регионов Азербайджанской Республики, с целью устранения возрастающей межрегиональной экономической и социальной дифференциации. В статье подводятся следующие итоги: во-первых, установлена роль государства в региональном развитии с помощью правового, бюджетного регулирования, во-вторых, наличие сырьевых ресурсов рассматривается, как главный экономический и политический фактор устойчивого развития национальной и региональной экономики. Таким образом, правовое регулирование достигается за счет документов, утвержденных президентом Азербайджанской Республики, а именно «Государственная программа социально-экономического развития регионов» и Стратегическая дорожная карта по национальной экономике и основным секторам экономики». В данных документах содержатся мероприятия, план действий относительно каждого региона, которые предстоит выполнить, но и те, которые уже выполнены.

Результатом данного исследования являются предложения для совершенствования регионального развития, на основе анализа проблем регионов, с которыми сталкивается страна в постнефтяной период.

Ключевые слова: Регион, Проблемы регионального развития, Постнефтяной Период, Региональная Экономическая Политика

Введение

Современная проблема формирования рациональной социально-экономической политики развития регионов, основанной на стратегических перспективах национальной экономической системы и ее региональных подсистем, является одним из важнейших условий обеспечения устойчивого развития национальной экономики.

В связи с этим вопросы выбора направления регионального развития, инструментов реализации региональной экономической политики на разных этапах развития национальных экономик являются предметом дискуссий, как на теоретическом, так и на практическом уровне в большинстве стран мира, что говорит об актуальности данной темы.

Целью работы является выделение проблем развития регионов республики в современных условиях.

В качестве задач поставлены определение сущности регионального развития, выявление основных проблем регионов в постнефтяной период, пути решения проблем регионального развития.

Метод

Любое научное исследование осуществляется определенными методами независимо от темы, цели, задач диссертации. Для проведения более детального, точного и эффективного исследования необходимо воспользоваться не одним, а несколькими методами.

В первую очередь, следует применить общенаучные методы такие, как анализ и синтез. Применяв анализ и описание данных изучим регионы в составе страны, рассмотрим состояние экономики республики, выделим направления регионального развития. Благодаря синтезу объединим данные, полученные на основе анализа и сделаем выводы, вследствие чего определим эффективные пути решения регионального развития.

Анализ

Понятие регионального развития

Региональное развитие – это режим функционирования региона, ориентированный на положительную динамику всех основных параметров уровня жизни, которая обеспечена устойчивым и сбалансированным воспроизводством хозяйственного потенциала, ресурсного, экономического, социально-демографического потенциала.

Термин «развитие» часто употребляется в различных сочетаниях: экономическое развитие, социально-экономическое развитие, развитие региона и тому подобное. В

любом случае под развитием понимается любое прогрессивное изменение в экономической сфере.

Региональное развитие и направления

Выбор же направления регионального развития связана со спецификой экономической системы в той или иной стране, наличием особенностей в развитии и размещении производства, ее природно-климатических и этнографических особенностей.

Необходимость управления экономическим развитием в регионе обусловлена также общими недостатками функционирования рыночной экономики, ее нацеленностью на получение экономического эффекта и игнорированием проблем социальной справедливости (Фетисов, Орешин, 2006: с.3).

Таким образом, для того, чтобы выделить проблемы регионального развития Азербайджанской Республики необходимо:

1. описать современное состояние экономики Азербайджана в целом и по регионам;
2. выделить направления развития страны;
3. выявить факторы, влияющие на формирование современной экономической модели развития страны;

И так, Азербайджан - индустриально-аграрная страна с высокоразвитой промышленностью и многоотраслевым сельским хозяйством. Важнейшее место в хозяйстве республики занимают нефте- и газодобывающая, нефтеперерабатывающая, — химическая, машиностроительная, горнорудная промышленность и цветная металлургия, разнообразные отрасли пищевой и легкой промышленности.

Азербайджанская Республика делится на следующие экономические районы: Апшеронский, Гянджа-Газахский, Шеки-Загатальский, Ленкоранский, Губа-Хачмазский, Аранский, Верхне-Карабахский, Кельбаджар-Лачинский, Горно-Ширванский, Нахичеванский.

Таблица 1: Этапы развития экономики Азербайджана

Этап	Период (год)	Характеристика
Период упадка	1991-1994	-Резкое ухудшение социально-экономического состояния страны; -период экономического кризиса; -снижение ВВП на 17 %; -низкий курс национальной валюты.
Период восстановления	1995-2003	-Восстановление политической стабильности; -проведение экономической, земельной и нефтяной реформ.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Период экономического развития	2004-2014	-Обновление социально-экономической инфраструктуры; - развитие экономики в ускоренном режиме; -высокие темпы экономического роста (в среднем около 8% в год)
Период низких цен на нефть	2014-по настоящее время	-Снижение цен на нефть на мировых рынках; - снижение экономической активности - структурные реформы -интенсификация развития ненефтяной экономики

Источник: http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Reforms, (21.04.2019)

По таблице 1 можно разглядеть состояние экономики Азербайджана, который отражает процесс от кризиса до экономического роста. А именно развитие экономики Азербайджана стартует с момента кризиса, и достигает экономического подъема за счет нефтегазовых доходов. Но это продолжается до момента резкого снижения цен на нефть, когда стране пришлось перейти к новой модели экономического развития с целью предотвращения кризиса, который возник в Голландии в 1634-1637 гг.

Сегодня, говоря о кризисах в Европе, в первую очередь, упоминают «тюльпаноманию», не смотря на то что с момента завершения минуло более 400 лет. В те времена экономика страны строилась на разведении тюльпанов, что постепенно привело высокому спросу на эти цветы.

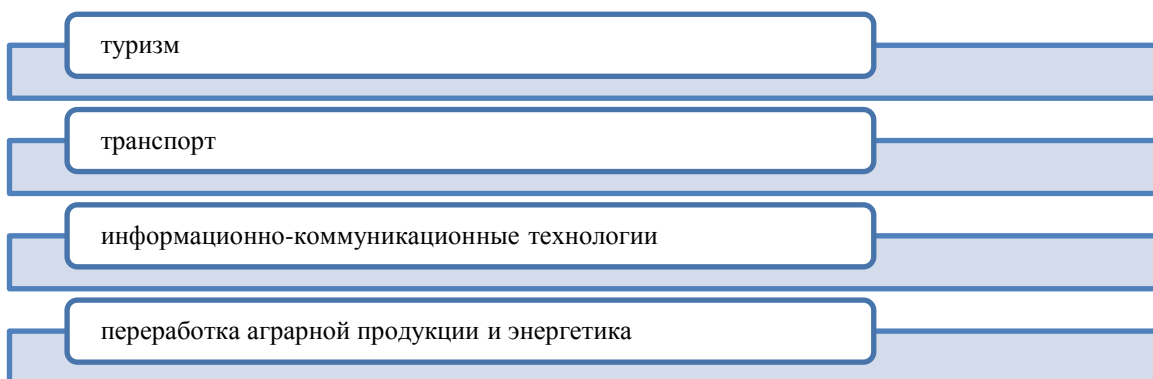
На тот момент тюльпановый бизнес стал актуальным, открылись биржи, на которых торговались как уже готовые луковицы, так и луковицы, которые еще не выросли, вплоть до года вперед. В итоге наступил перегрев рынка- в связи с тем, что цены выросли спрос неожиданно упал, тем самым большая часть населения осталась без средств к существованию.

Новая экономическая модель роста представляет собой постнефтяной период: развитие экономики в приоритетных направлениях для страны.

Постнефтяной период или же период развития ненефтяного сектора подразумевает стратегии развития отраслей, представленных на рисунке 1.

Рисунок 1: Ненептяной сектор развития регионов

Источник: Концепция развития «Азербайджан -2020: Взгляд в будущее»

Для регионального развития утверждены следующие документы, которые составлены с учетом особенностей Азербайджанской Республики:

1. «Государственная программа социально-экономического развития регионов»
2. «Стратегической дорожной карты по национальной экономике и основным секторам экономики».

За время, прошедшее после принятия Государственной Программы, с целью восстановления и развития транспортной инфраструктуры в регионах были проложены и отремонтированы тысячи километров дорог.

Проделано много работ для улучшения обеспечения населения коммунальными услугами, т.е. газом, электроэнергией и водой. В Астаринском, Шекинском, Хачмазском районах и в Нахчыванской Автономной Республике были сданы в эксплуатацию модульные электростанции, строятся электростанции мощностью 506 Мватт в Сумгаите и «Джануб» в Ширване.

После тринадцатилетнего перерыва было восстановлено газоснабжение в Нахчыванской Автономной Республике, а в Лерикский и Ярдымлинский районы был впервые проведен газ. Продолжаются работы по газоснабжению в других районах и городах страны.

Особое внимание уделяется строительству образовательных учреждений, созданию их материально-технической базы, отвечающей современным требованиям. В период реализации программы были построены и сданы в пользование сотни новых школ. В этой области следует особо подчеркнуть роль Фонда Гейдара Алиева. Фонд Гейдара Алиева продолжает строительство новых школ по всей стране в рамках Программы «Обновляющемуся Азербайджану – новую школу».

В рамках Государственной Программы в стране были построены десятки больниц, поликлиник и диагностических центров; здравоохранительные учреждения были оснащены современным медицинским оборудованием и принадлежностями.

Стратегические Дорожные Карты по национальной экономике и основным секторам экономики призваны обеспечить конкурентоспособность экономики, ее включение и повышение социального благосостояния на основе устойчивого экономического развития в Азербайджане.

Отвечая глобальным вызовам, в результате мобилизаций инвестиций, благоприятной среды для свободной конкуренции, доступа к рынкам и развитию человеческого капитала, Азербайджан усилит свои позиции в глобальной экономике и войдет в число высокодоходных стран.

Президентом страны утверждены следующие стратегические дорожные карты:

1. «Стратегическая дорожная карта по перспективе национальной экономики Азербайджанской Республики»;
2. «Стратегическая дорожная карта относительно развития нефтяной и газовой промышленности (включая химическую продукцию) Азербайджанской Республики»;
3. «Стратегическая дорожная карта относительно производства и переработки сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике»;
4. «Стратегическая дорожная карта относительно производства потребительских товаров на уровне малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике»;
5. «Стратегическая дорожная карта относительно развития тяжелой промышленности и машиностроения в Азербайджанской Республике»;
6. «Стратегическая дорожная карта относительно развития индустрии специализированного туризма в Азербайджанской Республике»;
7. «Стратегическую дорожную карту относительно развития логистики и торговли в Азербайджанской Республике»;
8. «Стратегическая дорожная карта относительно развития обеспечения жильем по приемлемой цене в Азербайджанской Республике»;
9. «Стратегическая дорожная карта относительно развития профессионального образования и обучения в Азербайджанской Республике»;
10. «Стратегическую дорожную карту относительно развития финансовых услуг в Азербайджанской Республике»;

11. «Стратегическая дорожная карта относительно развития телекоммуникационных и информационных технологий в Азербайджанской Республике»;
12. «Стратегическая дорожная карта относительно развития коммунальных услуг (электрическая и тепловая энергия, вода и газ) в Азербайджанской Республике».

Не смотря, на мероприятия, проводимые для совершенствования экономического развития, регионы Азербайджана сильно отличаются друг от друга и подразделяются на:

1. развитые регионы: Абшеронский, Аранский, Гянджа-Газахский экономические районы;
2. на развивающиеся: Нахичеванский и Куба-Хачмазский экономические районы;
3. слабо развитые регионы: Ленкоранский, Шеки-Закатальский и Нагорно-Ширванский экономические районы;
4. депрессивные регионы: Верхне-Карабахский и Кельбаджар-Лачинский экономические районы.

Самые частые проблемы, с которыми сталкиваются регионы в постнефтяной период следующие:

1. низкоразвитый уровень ненефтяного сектора
2. высокая дифференциация регионов по социально-экономическому уровню, проблемы депрессивных регионов;

Результаты И Предложения

Для того, чтобы решить проблемы регионального развития, важно регулирование следующих факторов (рисунок 2):

- ✓ правовое регулирование;
- ✓ бюджетное регулирование;
- ✓ наличие сырьевых запасов.

Рисунок 2 Пути регионального развития

Источник: Составлено автором

И так, для процветания региона необходимо, во-первых, создание правовой базы. В развитии региона особую роль несет государство, действиями, которого являются создание документов. Например, В Азербайджанской Республики дальнейшее развитие регионов прописано в следующих документах:

1. «Государственная Программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики (2004-2008 годы и 2009-2013 годы)».
2. «Программы мероприятий по ускорению социально-экономического развития посёлков города Баку в 2011-2013-х годах».
3. «Стратегическая дорожных карта по национальной экономике и основным секторам экономики».

В данных документах утверждены мероприятия, которые необходимо провести для каждого региона, для того, чтобы добиться конкурентоспособности региона.

Во-вторых, бюджетное регулирование является основой региональной экономической политики. Недостаточность средств в бюджетах не позволяет регионам совершенствоваться ускоренным образом, так как регионы зависят от трансфертов из центрального бюджета. Для улучшения финансового положения бюджета региона необходимо пересмотреть систему распределения налогов. Так же выделение средств из бюджета в самую первую очередь должны быть направлены на слаборазвитые регионы, для устранения дифференциации развития регионов.

В-третьих, сырьевые ресурсы, как возможность продвижения региона по лестнице вверх. Природно-ресурсный потенциал играет важную роль во всех сферах жизнедеятельности государства: от формирования прочной промышленной базы, удовлетворяющей потребности промышленности и сельского хозяйства до формирования доходной части бюджета страны.

Обеспеченность страны или региона природными ресурсами - главный экономический и политический фактор устойчивого развития национальной и региональной экономики. Структура ресурсов, величина их запасов, качество, степень изученности, направления и степень хозяйственного освоения оказывают основное влияние на экономический потенциал и социально-экономическое развитие регионов (Глушкова, Симагин, 2011: с.352).

Производственный потенциал страны во многом зависит от природных условий, а наличие различных ресурсов могут, как ускорять, так и замедлять рост производительных сил. Для эффективного производства материальных благ необходимо выполнение условия доступности и легкости освоения природных ресурсов. Если условие не выполняется и освоение ресурсов становится более трудоемким или недостижимым от промышленных центров, производство материальных благ становится невыгодным и неэффективным.

Таким образом, сырьевые ресурсы влияют на производственную деятельность, тем самым эффективное размещение производительных сил по территории страны является фактором, способствующим региональному развитию.

Вывод: региональное развитие напрямую зависит от регулирования со стороны государства как правового аспекта, так и бюджетного. Правовая база является основой развития региона, т.е. представляет собой конкретные рамки и план развития. Бюджетное регулирование в свою очередь позволяет предотвращать нерациональное распределение средств среди регионов страны.

Литературы

Глушкова, В., Симагин, Ю.(2011). Территориальная организация населения и хозяйства, Москва,издательство-КноРус.

Фетисов,Г., Орешин,В. (2006).Региональная экономика и управление, Москва, издательство-ИНФРА

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

<https://ru.president.az/articles/21953>, (06.12.2016)

[http://www.azerbaijan.az/ Economy/ Reforms](http://www.azerbaijan.az/Economy/Reforms), (21.04.2019)

<https://news.day.az/tag/5354017-strategicheskaya-dorozhnaya-karta.html> (2019)

https://president.az/files/future_ru (2019)

Эволюция Денежной Политики Азербайджана В Постсоветский Период

Расул БАГИРОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

brasul93@gmail.com

Аннотация

Целью данного исследования является изучение денежной политики центральных банков. Для практического изучения поставленной цели были выбраны центральные банки Азербайджана, стран ЕАЭС, а также США, ЕС и Японии.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- Провести анализ концепций денежной политики в современном мире;
- Изучить механизм трансмиссии денежной политики;
- Исследовать проблему прозрачности и независимости центральных банков при формировании и реализации денежной политики;
- Изучить практику денежной политики в Азербайджане и за рубежом;
- Изучить возможные направления развития денежной политики в Азербайджане и за рубежом.

Объектом исследования выступают центральные банки, как особый тип финансового института.

Теоретической основой исследования служат труды таких отечественных и зарубежных ученых, посвященные вопросам денежно-кредитной политики, как М. Фридмана, И. Фишера, И. Гусейновой, Э. Исмаилова, Н. Кучуковой, К. Садвокасовой, С. Андриюшина, В. Кузнецова, С. Гаджиевой, З. Мамедова, В. Захарова, а также статистические и отчетные данные Центральных банков различных стран, международных организаций.

Поведения экономических агентов, инвестиционные процессы, новаторские решения считаются непосредственными двигателями экономического развития. Однако стабильное экономическое развитие трудно представить без среды, которая будет формирована денежным регулированием. Основной реципиент денежной политики - банковская система, посредством которой ЦБ осуществляет свою деятельность.

Настоящие тенденции, которые наблюдаются на внутреннем рынке и международных товарных и финансовых рынках, вынуждают регуляторов государств находить иные пути реализации денежной политики, провести тщательный анализ устоявшихся представлений о целях, функциях денежной политики. В дуализме целей и плюрализме инструментов состоит ответ на настоящие реалии рынков, противоречий в мировой экономике и геополитике.

Ключевые слова: Азербайджан, денежная политика, банк

Введение

Актуальность темы исследования связана с тем, что правительства многих государств мира обращают достаточно внимания на проблему развития национальной экономики и стимулирование темпов роста экономики. Разумеется, развитие экономики трудно представить без фундаментальной базы, которая будет заложена в финансовую систему

страны. В качестве основы эффективной работы финансовой системы в экономике страны выступают такие элементы денежной политики, с помощью которых можно обеспечить устойчивые темпы экономического роста. Встречались случаи, когда государству удавалось достигнуть соответствующих темпов роста экономики благодаря эффективным образом разработанной системы государственной экономической и денежной политики, путем гибкой и продуманной политики центральных банков, сильной и конкурентоспособной банковской системы, которые стимулируют ставки процента. Также имеются обратные случаи, иными словами, увеличение темпов экономического роста несмотря на политику страны. Однако подобные примеры можно встретить довольно редко.

Одним из основных элементов формирования страны с развитой экономикой является ее экономическая политика государства, которая также включает в себя денежную политику. Правильная денежная политика является обязательным условием для достижения стабильного развития экономики. Практически, это составная часть инфраструктуры, достаточно важный, однако полностью не достаточный фактор экономического роста.

Информационной базой исследования являются законодательные документы Азербайджанской Республики, касающиеся деятельности банков, нормативные акты Центрального банка Азербайджана и других стран, регламентирующие деятельность банков, материалы научных семинаров и конференций, публикации в экономической литературе, посвященные вопросам деятельности банков на рынке ценных бумаг, электронные ресурсы, а также собственные расчетные материалы автора.

Структура данного исследования обусловлена общей концепцией, поставленными задачами и логикой исследования и состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников.

В 1991 году после восстановления государственной независимости, изменения в общественно-политической и социально-политической системах Азербайджанской Республики выработка независимой национальной экономики, которая должна была быть основана на строительстве демократического государства и свободных рыночных отношений, являлась объективной необходимостью.

В течение первых лет независимости, процесс либерализации экономики сопровождался сильным ростом цен в стране. В 1991 году показатель ВВП был 2,6 млрд манатов, а ВВП

в период 1991—1995 г.г. сокращался каждый год на 12—20 %. Денежный доход граждан, являющийся обобщённым индикатором уровня жизни населения, сократился в реальном выражении приблизительно в 3,5 раза, а денежные доходы на душу населения соответственно снизились в среднем 1,3 раза. После кризиса, который наблюдался в производственных отраслях, показатель уровня безработицы резко вырос, в результате этого в период 1991—1995-х г.г. уменьшилось число занятых в стране среди экономически активного населения. [1 С. 290].

В течение данного периода страна полностью зависела от иностранного капитала, сталкивалась с тяжелым экономическим, политическим, финансово-кредитным кризисом, у Азербайджана не было возможности обеспечения устойчивого курса только что выпущенной в обращение национальной валюты - маната. Помимо этого, неэффективные макро- и микроэкономические решения, а также кредитная, инвестиционная и денежная политика сделали страну зависимой от иностранного капитала (рубля и доллара). За короткий период времени уровень инфляции достиг катастрофических масштабов, прогнозы бюджета и казны не оправдали себя. [2, С 39-43]. За первые 4 года после восстановления независимости реальные доходы граждан страны по заработной плате сократились в 8,1 раза. Такая ситуация резко ускорила процесс экономического упадка, и в данный период уровень инфляции поднялся до своего максимального уровня, то есть этапа гиперинфляции.

В наши дни во многих государствах центральные банки решающим образом влияют на объем и динамику денежной массы. В свою очередь, колебание количества денег в обращении оказывает свое влияние на уровень ставок процента, курс валюты и объем промышленного производства. Традиционно в сфере денежной политики и в целом экономической политики в период гиперинфляции главное место занимает вопрос сокращения уровня инфляции. Средние темпы инфляции, которые измеряются с помощью индекса розничных цен (ИРУ), составляли в 1992 г. 616 %, а в 1993 г. выросли до 833 %. Параллельно уровень инфляции за год до декабря 1993 г. включительно был 810 %, а за предыдущий год – 1395 %. Месячные темпы инфляции в январе – октябре 1993 г. имели показатель 15 %, хотя в течение последних месяцев года и в январе 1994 г. они сильно увеличились, что является доказательством прежде всего влияния пересмотра цен заработной платы в ноябре 1993 г.

Пришедший к руководству страны в 1993 году, Гейдар Алиев, предложил новое направление в политике страны, которое обнаружила свою жизненность. Это позволило Азербайджану за короткий срок выйти из сложной политической и социально-

экономической ситуации, достичь тех рубежей развития, которые, по мнению многих местных и зарубежных экспертов, являются свидетельством того, что Азербайджан одна из наиболее быстроразвивающихся государств на постсоветском пространстве.[3, С. 411]. В этот период времени в стране удалось восстановить политическую и социальную стабильность, подготовить и принять всенародным голосованием новую конституцию Азербайджанской Республики, которая провозгласила частную собственность на землю и средства производства. Появились зачатки либерализации экономики, необходимо было провести нужные реформы. Принятые реформы привели к ликвидации кризиса, стабилизации инфляции, решению проблемы бюджета, казны, иностранных инвестиций, а также финансово-кредитные проблемы.[4, С.290] С целью борьбы с гиперинфляцией властям пришлось пользоваться стабилизацией на денежной основе. Государство жестким образом управляло параметрами денежной массы, которая находилась в обращении страны и могла быть вычислена как сумма всех ликвидных активов в финансовой системе. Последовательность мероприятий в финансовой и денежной политике помогли в достаточно короткое время сбить гиперинфляцию, стабилизировать курс национальной валюты. Изменения объема и структуры денежной массы в результате стабилизации на основе денежной массы были впечатляющими.

Таким образом, экономика Азербайджана в период 1992 – 1995 гг. столкнулась с гиперинфляцией, которую в 1996 г. сменила умеренно галопирующая. В этом плане именно 1996 г. считается переломным в обеспечении минимального уровня инфляции. Обесценение денег отразилось в снижении доверия к используемой форме денег, спаде их покупательной способности, невыполнении своих задач. Так, если по данным 1994 г. объем денежного агрегата М2 по отношению к ВВП составил 23%, то к концу 1995 г. данный показатель имел значение 9 %, т. е. сократился в больше чем 2,5 раза, а наличность в манате за пределами банков сократилась с 14,7 до 5,6 % ВВП. Годовой темп роста инфляции удалось сократить с 1786,7% в 1994 г. до 84,5 % в 1995 г., а дефицит госбюджета, соответственным образом, с 10,3 % до 0,6 % ВВП. Курс местной валюты на конец 1995 г. остановился на уровне 4440 манат за 1 доллар США, размер валютных резервов Национального банка Азербайджана составил 121 млн долларов США, то есть 56,1 % денежного агрегата М2. Начиная с 1996 г. темпы роста годовой инфляции практически стали стабильны, а соотношение денежной массы М2 к ВВП за период 1995 – 1999 гг. в среднем было равно 8,8 %.[4, С. 292]

Одной из проблем, с которыми сталкиваются переходные экономики, при решении которых необходимо комбинировать меры денежной и финансовой политики, является долларизация экономики. Хранение гражданами наличной иностранной валюты

характерно в частности государствам с переходной экономикой, включая Азербайджан. Одним из последствий повышения уровня неформальной экономики является явление долларизации экономики. Долларизация - это пользование активами в иностранной валюте (обычно, в долларах) в качестве денег, а также хранение резидентами страны иностранной валюты либо депозитов в иностранной валюте в местных банках. «Валютное замещение» вполне обычное явление для Азербайджана. В национальных денежных системах ряда стран, включая Азербайджан, в прошедшее десятилетие особое место занимал американский доллар. Наиболее пригодным для межстрановых сопоставлений в области замещения валют является показатель степени долларизации, измеряемый как отношение депозитов в иностранной валюте, в национальной валюте и в национальной банковской системе к денежной массе. \

В 1997 года начался экономический кризис в азиатских странах. Во второй половине 1998 года финансовый кризис основательным образом распространился по экономике РФ, привел к финансовым волнениям в остальных государствах СНГ. Параллельно с этим, Азербайджан смог на протяжении 1997 – 1998 годов избежать экономического кризиса. Помимо этого, стоит также добавить, что этот период примечателен пиковым уровнем иностранных инвестиций в экономику страны. В 1997 году в первый раз со дня независимости в Азербайджане было зарегистрировано положительное итоговое сальдо платежного баланса. Внешние воздействия на национальную экономику больше всего отразились после второй волны, которая была связана с кризисом 1998 году в РФ. Сперва, психологические воздействия происходящих явлений в России привели к напряженности в обменном курсе маната, в силу стремлений граждан перевести свои средства в доллары. Хотя с помощью интервенций и жестких требований к кредитным организациям Национальный Банк Азербайджана смог удержать устойчивость национальной денежной единицы и восстановить доверие к ней. В более длинный период времени, хотя, казалось, во-первых, снижение уровня экспорта в Россию, которая тогда еще являлась наиболее крупным экспортным рынком для Азербайджана, во-вторых, повышение уровня риска для потенциальных иностранных инвесторов в всем регионе. Впоследствии мирового кризиса упали цены на энергоносители. Соответственно, уровень доходов государств-экспортеров нефти значительно сократились. В Азербайджане к концу 1998 – началу 1999 годов наблюдалось в том числе снижение уровня поступлений от экспорта и уменьшение объема собираемых налогов. Все эти факторы привели к увеличению напряжения в процессе разработки бюджета в 1999 году.

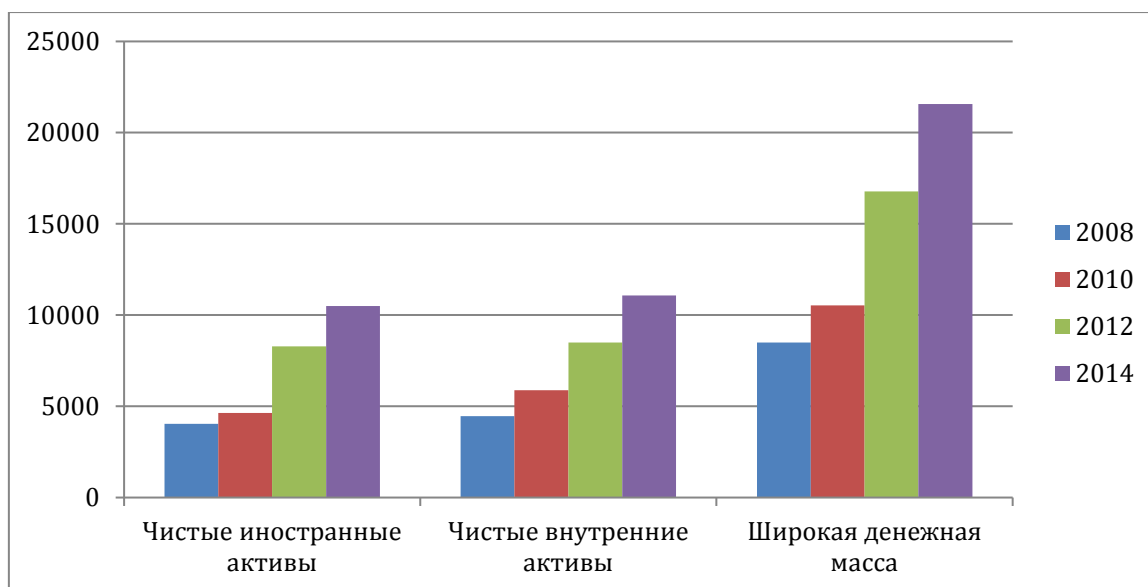

Направления денежной политики регулятора в первые годы 21 века, разрабатывались на базе Закона Азербайджанской Республики «О Национальном банке Азербайджанской Республики», осуществлялись путем нижеперечисленных инструментов:

- 1) осуществление сделок на открытом рынке;
- 2) формирование ставок процента;
- 3) формирование обязательных резервов для коммерческих банков;
- 4) осуществление повторного финансирования коммерческих банков;
- 5) организация депозитных сделок;
- 7) другие инструменты денежной политики, которые приняты в международной практике.

При повышении уровня эффективности денежной политики во втором квартале 2007 года Национальный банк Азербайджана начал реализацию концепции «коридора ставок процента».

График 1. Денежный обзор Азербайджана за период 2008-2014 гг.

Источник: Доклад из официального сайта Центрального банка Азербайджана.

URL: <https://www.cbar.az/assets/3571/2.1.pdf>

Как видно из графика, уровень всех трех показателей, анализируемых за период 2008-2014, постепенно увеличились на протяжении данного периода. Особенно стоит отметить рост широкой денежной массы за послекризисный период почти в два раза. Увеличение данных денежных показателей, главным образом, объясняется привлекательностью страны для иностранных инвесторов, достаточно устойчивым на

тот момент курсом национальной денежной единицы и устойчиво повышающейся до 2014 года цены на нефть.

В 2011 году регулятор повысил норму резервов для банков, созданных в случае потери, от 0.5 % до 3 %. Параллельно с огромным избытком платежного баланса на валютном рынке уровень предложения превысил уровень спроса. Регулятор начал осуществлять на фоне этого интервенции.

График 2. Интервенции ЦБ Азербайджана, USD млн.

В 2012 объем денежной массы продолжал расти. Расширенная денежная масса в национальной валюте увеличилась на 25.4 % в том году. Таким образом, за год объем денежной базы вырос на 27.2 %. По данным к началу 2013 года М3 увеличился на 20,8 % и составил 16774 миллионов манат. Повышение объема денежной массы произошло в результате увеличения наличных и безналичных денег. За год объем безналичной денежной массы вырос на 11.3 %, благодаря стимулированию платежей безналичным способом.

График 3. Изменение денежной массы в Азербайджане в 2010–2012 гг.

Заклучение

В качестве заключения данного исследования стоит перечислить наиболее важные выводы, которые мы имеем к концу исследования. В работе находят свое отражение наиболее актуальные проблемы деятельности денежной политики на протяжении современного этапа развития экономики. Оперативная реализация денежной политики относится к обязанностям Центральным Банков. Одна из основных задач исследования заключается в научном обосновании важности усовершенствования инструментов денежной политики государств, принимая во внимание рыночные ограничения как в пределах, так и за пределами страны и в выделении альтернативных вариантов повышения уровня роста экономики, которые доступны для Центрального Банка. У всех ЦБ имеются три основные задачи - уровень инфляции, доходы граждан и уровень безработицы. При этом уровень инфляции сам не выступает в роли самоцели. Управление уровнем данного индикатора проводят для того, чтобы оптимизировать остальные два фактора. В Азербайджане, так же как в РФ, монетарные власти, в основном, уделяют внимание и сила на регулирование уровня инфляции, причем, можно сказать, что обращают очень мало внимания на уровень доходов граждан и на формирование новых рабочих мест, что прямо образом влияет на ситуацию безработицы. Практически перед страной стоит тот же перечень вариантов для выбора:

1. Продолжать действовать как развитые экономики, однако значительно отставать от их уровня жизни. В этой парадигме живут ЦБ, и экономические структуры правительств этих стран.
2. Перейти к политике быстрого роста, который подразумевает собой занижение курс национальной денежной единицы, накопление резервов валюты, стимулирующую макроэкономическую политику, куда входит снижение ключевой ставки, относительное повышение дефицита бюджета, увеличение нормы накоплений с текущих 14– 18% минимум до 25%, таргетирование инфляции более взвешенным путем, чем на сегодняшний день.

Литературы

- Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана // “Şərq-Qərb”. Баку, 2007, с. 290.
- Гулиев О. Ф. Денежно-кредитная политика Азербайджана в период современного кризиса [Текст] // Инновационная экономика: материалы Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.). — Казань: Бук, 2014. — С. 39-43. — URL <https://moluch.ru/conf/econ/archive/130/6252/>

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Гусейнова И. История народов Кавказа // “Тәһсил”. Баку, 2006, 290 с.
- Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана // “Флинта”. Москва, 2010, с. с. 411—412.
- З.Ф. Мамедов. «Основные тенденции развития денежно-кредитной системы Азербайджана». Журнал «Финансы и кредит». Москва: 2008. С. 292.
- “Экономика”. Управление делами Президента Азербайджанской Республики. Президентская Библиотека. С. 10.[электронный ресурс] — Режим доступа. — URL:
<http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl4.pdf> (дата обращения 18.04.2012)

Современное Состояние Рынка Труда Азербайджана и Приоритетные Направления Его Развития

Сабина АГАЕВА

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Sabinaaghayeva7@gmail.com*

Аннотация

В данной статье анализируется развитие рынка труда в Азербайджане с начала 2010 года до начала 2017 года. Рынок труда требует регулирования по тем же причинам, что и все экономические рынки- с целью смягчить сбои и недостатки рынка, и тем самым защитить участников трудовых отношений. По этой причине одним из важных элементов эффективной занятости является разработка и внедрение механизма для поддержания динамического баланса спроса и предложения на рынке труда. Одним из основных направлений социально-экономической политики, проводимой в Азербайджанской Республике в последние годы, являлись меры, направленные на развитие рынка труда и эффективное использование рабочей силы. Анализ показывает, что рынок труда имеет ряд положительных характеристик, таких как высокая доля рабочей силы и занятости, низкий уровень безработицы среди молодежи и женщин, гибкость рынка, которые могут оказать благотворное влияние на будущие экономические перспективы. Однако на рынке труда Азербайджана также происходят некоторые нежелательные изменения, такие как увеличение доли рабочей силы с начальным образованием, переход к элементарным профессиям, высокая доля самостоятельной занятости и превышение роста стоимости рабочей силы над ростом производительности. Все это может угрожать дальнейшему экономическому развитию. Низкая доля труда с высшим образованием является следствием меньших возможностей получения высшего образования. Последующее положительное влияние увеличения доли труда с высшим образованием на экономический рост будет более значительным, если наряду с увеличением числа возможностей получения высшего образования, улучшится и его качество. Увеличение доли элементарных профессий, диспропорция между темпами роста заработной платы и производительности труда и значительная доля самозанятых, носят структурный характер, следовательно, их исправление потребует проведения структурных реформ.

Ключевые слова: Рынок труда, трудовые отношения, регулирование, занятость, безработица.

Введение

Переход нашей республики к рыночной экономике обусловил коренную трансформацию всей совокупности производственных отношений, включая трудовые отношения, обострил многие социальные проблемы в обществе, выявив старые противоречия и породив новые. Определённые недоработки в ходе экономических реформ и создании ненефтяной экономики привели к диспропорциям в отраслевой структуре занятости и экономической активности населения, к значительному падению производительности труда, к неэффективной системе использования рабочей силы, сопряженной с ростом

скрытой и регистрируемой безработицы, к деформации системы оплаты труда, оттоку из республики значительной численности трудоспособного населения.

Совершенно очевидно, что в сложившихся условиях необходимы такие преобразования в сфере труда, которые способствовали бы формированию и развитию цивилизованного рынка труда, способного своевременно реагировать на динамику экономического развития. Решение практических вопросов, связанных с формированием рынка труда в Азербайджане в целом и его регионах, требует изучения и нового осмысления экономических теорий, касающихся категорий занятости, безработицы, рынка труда. В разработку теории изучения этих категорий внесли свой вклад различные экономические школы. Рассмотрим основные подходы к исследованию рынка труда и занятости, имеющиеся в современной экономической теории.

Целью данной статьи является анализ и диагностика текущего состояния рынка труда Азербайджана. Такой анализ позволит нам проследить путь, который прошел рынок труда, и обсудить возможные последствия сложившейся ситуации для дальнейшего экономического развития. Кроме того, сравнение показателей рынка труда Азербайджана с показателями стран ЦВЕ и СНГ позволит нам оценить эффективность рынка и оценить относительную привлекательность азербайджанского труда по сравнению с трудом других бывших социалистических стран. Распад Советского Союза вызвал значительные структурные изменения в экономике Азербайджана и на рынке труда. Сокращение сельскохозяйственного и промышленного производства спровоцировало сокращение занятости, а быстрое развитие услуг увеличило спрос на рабочую силу. Между тем, рост занятости в сфере услуг был недостаточно велик, чтобы компенсировать снижение занятости в сельском хозяйстве и промышленности. В новых условиях статусная структура занятости также изменилась; доля самозанятых увеличилась во всех секторах, особенно в сельском хозяйстве, где почти весь труд в настоящее время является самозанятым (Cazes, Sandrine & Alena Nesporova, 2004, с. 23).

В настоящее время рынок труда в Азербайджане характеризуется низким уровнем безработицы, высоким уровнем текучести кадров, высоким уровнем перераспределения рабочих мест и высоким уровнем неполной занятости, что в совокупности свидетельствует о гибкости рынка труда. Понятие «гибкость» подразумевает возможности рынка труда своевременно и успешно адаптироваться к внешним изменениям и влияниям, а также приспосабливаться к новым экономическим условиям. Отсюда следует, что гибкий рынок труда предполагает эффективное и полное

распределение трудовых ресурсов и их последующее использование, что как следствие формирует эффективную структуру занятости.

Метод

В исследовании использовались методы индукции и дедукции. Таким образом, экономические факты об исследовательской работе были собраны, систематизированы и исследованы с помощью индукционного метода. Затем с помощью метода дедукции, теоретических результатов, общих принципов, другими словами, необходимые рекомендации для практической деятельности были определены на основе этих собранных фактов.

Анализ

Государственный комитет по статистике считает человека работником, если он наемный или самозанятый. Наемными работниками являются лица в возрасте 15 лет и старше, которые работают в соответствии с трудовыми договорами с указанием пошлин и оплаты. Самостоятельно занятыми являются частные предприниматели, члены производственных кооперативов и те, кто работает на семейных предприятиях бесплатно. Наемные работники, в свою очередь, включают тех, кто работает полный рабочий день, и тех, кто работает неполный рабочий день. Другим популярным показателем является уровень безработицы, который показывает долю рабочей силы, которая не занята, но активно ищет и доступна для работы. Кроме того, мы смотрим на динамику производительности труда и заработной платы, которые в совокупности определяют международную конкурентоспособность экономики. Производительность труда измеряет производительность на одного работника, а заработная плата представляет собой выплаты, которые работники получают от работодателей за выполненную работу. Производительность и заработная плата влияют на прибыльность, потому что они отражают эффективность и стоимость труда; следовательно, информация об этих показателях играет ключевую роль в процессе принятия решений в инвестиционных вопросах. (Agenor, Pierre-Richard & Canuto, Otaviano 2012).

Существует группа показателей, которые отражают динамику рынка труда. В эту группу входят такие показатели, как уровень создания рабочих мест, уровень разрушения рабочих мест, уровень роста занятости и уровень текучести рабочих мест. Коэффициент

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

создания рабочих мест - это отношение количества новых рабочих мест в данном году к общей занятости в начале года. Коэффициент сокращения рабочих мест - это отношение сокращенных рабочих мест в данном году к общей занятости в начале года. Темпы роста занятости - это разница между темпами создания и разрушения рабочих мест. Уровень текучести рабочих мест представляет собой сумму абсолютных значений показателей создания и уничтожения рабочих мест. По сравнению с темпами роста занятости показатель текучести кадров представляет собой комплексную меру мобильности рабочей силы и интенсивности перераспределения, поскольку он отражает перераспределение работников внутри, а также между отраслями.

Таблица 1: Основные социально-экономические показатели рынка труда

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Численность экономически активного населения - тыс. чел.	4587,4	4626,1	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3	5012,7	5073,8
Численность занятых- тыс. чел.	4329,1	4375,2	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9	4822,1
Численность занятых в государственном секторе- тыс. чел.	1142,7	1143,2	1157,7	1169,4	1178,2	1176,1	1171,4	1158,4
Численность занятых в негосударственном секторе- тыс. чел.	3186,4	3232,0	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5	3588,5	3663,7
Численность безработных, тыс.	258,3	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7	252,8	251,7
Лица, получившие официальный статус безработного в органах службы занятости- человек.	38966	38330	36791	36206	28690	28877	32972	38481
Получающие пособие в качестве безработных- человек.	87	1002	934	636	1613	1543	1857	6974
Численность занятых женщин в экономике - тыс. лиц	2101,7	2125,2	2153,5	2183,7	2226,8	2263,4	2294,2	2319,3
Численность работающих в экономике - тыс. чел.	1382,9	1387,5	1480,7	1514,0	1519,7	1502,5	1514,3	1525,0
Среднемесячная заработная плата работников - в манатах	331,5	364,2	398,4	425,1	444,5	466,9	499,8	528,5

Источник: www.stat.gov.az

Как видно из таблицы, в течение 2016-2017 годов количество занятых увеличилось, также увеличилась средняя заработная плата и заработная плата в течение 2016-2017 годов (www.stat.gov.az).

В начале переходного периода подавляющее большинство работников составляли «работающие бедные». В конце переходного периода распределение работников по экономическим классам изменилось в лучшую сторону. Такое изменение подразумевает, что в настоящее время большинство работников в Азербайджане получают удовлетворительную заработную плату. Когда данные дезагрегированы по полу и возрасту, цифры меняются лишь незначительно, что означает, что разумно оплачиваемая работа одинаково широко распространена среди мужчин и женщин, молодых и взрослых. На пространстве бывшего Советского Союза доля развивающегося и развитого среднего класса в общей численности занятых в Азербайджане выше среднего показателя по региону.

Таблица 2: Численность занятого населения в экономике

Лет	Количество занятых
2010	4329,1
2011	4375,2
2012	4445,3
2013	4521,2
2014	4602,9
2015	4671,6
2016	4759,9
2017	4822,1

Источник: www.stat.gov.az

Перестройка, происходящая в экономике Азербайджана, особенно в строительстве и промышленности, может по-разному влиять на распределение рабочей силы. Это может либо ускорить перераспределение рабочей силы в секторах экономики, либо стимулировать перераспределение труда между секторами экономики. Чтобы определить, каким образом реструктуризация ведет к развитию рынка труда, мы рассчитываем показатели перераспределения рабочей силы внутри и между секторами. Известно, что скорости перераспределения внутри сектора выше, чем скорости перераспределения между секторами. Этот вывод подразумевает, что перестройка экономики в основном сопровождается перераспределением рабочей силы внутри, а не между секторами экономики. Как и для других стран СНГ, для рынка труда

Азербайджана перераспределение трудовых ресурсов происходит в большей степени по секторам экономики. Высокая доля текучести кадров в некоторых отраслях указывает на гибкость рынка труда и говорит о том, что реструктуризация во многих отраслях экономики еще не завершена.

Таблица 3. Численность безработных в странах СНГ за период 2010-2017 гг.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Азербайджан	258,3	250,9	243,1	236,6	237,8	243,7	252,8	251,7
Армения	278,2	265,7	245,5	224,6	242,1	243,7	220,2	124,1
Беларусь	301,8	293,4
Казахстан	496,5	473,0	474,8	470,7	451,9	454,2	445,5	442,3
Кыргызстан	212,3	212,4	210,4	205,7	201,5	192,2	183,7	174,0
Молдова	92,0	84,0	67,7	63,1	47,5	62,1	53,3	51,6
Россия	5544	4922	4131	4137	3889	4264	4243	3967
Узбекистан	658,2	622,4	626,3	639,7	687,0	709,4	724,0	837,0
Украина	1786	1733	1657	1576,5	1848	1655	1678	1698

Источник: www.cisstat.com

После распада Советского Союза уровень занятости в Азербайджане заметно снизился, однако, как видно из таблицы 3, он все равно остается выше по сравнению с другими странами СНГ, а также со странами Центральной и Восточной Европы. Уровень занятости по странам СНГ, являющийся одним из основных показателей социально - демографической статистики, показывает, что уровень безработицы в Азербайджане является одним из самых низких в регионе. (Межгосударственный Статистический Комитет Содружества Независимых Государств, 2018)

Еще одной актуальной проблемой современного рынка труда Азербайджана является самозанятость, которая в подавляющем числе случаев относится к теневой экономике. За последние годы мы наблюдаем значительное увеличение доли самозанятости во всех секторах экономики Азербайджана. По проценту самозанятости в общей занятости Азербайджан занимает одно из первых мест среди стран СНГ.

Финансовый кризис и даже небольшие экономические спады могут по-разному повлиять на разных людей. Некоторые группы более уязвимы, другие более устойчивы к таким потрясениям. Более того, безработица имеет некоторый эффект гистерезиса, и уязвимая часть населения будет оставаться таковой в течение некоторого времени, пока экономика

не восстановится. Вот почему важно определить наиболее затронутые группы и сделать политику сокращения безработицы более целенаправленной. Литература предполагает, что молодежь может считаться наиболее пострадавшей частью населения в результате финансового спада (Sher Verick, 2009). Одна из причин, почему это так, заключается в том, что молодые участники рынка труда не обладают передовыми знаниями в поиске работы. Люди с большим опытом имеют больший потенциал во время собеседования, у них есть умение представить себя. Даже такие мелочи, как правильное составление и управление собственным резюме, могут быть проблематичными для новичков. Тем не менее, наиболее важной причиной является то, что во время спадов и увеличение предложения труда и снижение спроса на рабочую силу заставляет работодателей повышать свои критерии выбора. Все эти вышеперечисленные факты приводят к тому, что у выпускников вузов длительный период поиска работы и безработицы. Кроме того, безработица среди молодежи может иметь долгосрочные социальные последствия в отношении уровня преступности или даже периодов безработицы. Безработица среди молодежи в Азербайджане может быть большой проблемой, так как одной из вышеупомянутых причин было то, что работодатели нуждаются в более квалифицированном персонале, чем раньше, и у Азербайджана есть особая проблема в сопоставлении спроса на рынке труда с образованием и обучением, предоставляемыми образовательными учреждениями. Это делает молодежь в Азербайджане еще более беззащитной в условиях экономического спада.

Рынок труда выступает также в качестве существенного источника информации. Это относится ко всем рыночным модификациям. Получаемая при этом информация формирует перечень требований, предъявляемых к функционированию как работодателей, так и наемных работников. Лица, ищущие работу на рынке труда, осознают, что работодатели ставят во главу угла довольно высокие квалификационные характеристики. С другой стороны, конкуренция работодателей на рынке труда вынуждает не только к необходимости сохранения заработной платы, а также к созданию благоприятных условий работы, обеспечению нормальных взаимоотношений между руководителями и подчиненными, удовлетворению потребностей последних. При приеме на работу между работодателем и работником заключается трудовой договор. Этот вопрос регулируется третьей частью Трудового Кодекса Азербайджанской Республики. В ней предусмотрено, что лицо, достигвшее 15 летнего возраста, может выступать в качестве стороны при подписании трудового договора. Лицо, полностью потерявшее трудоспособность, не может быть работодателем. Здесь определяются стандартные условия работы: рабочие часы и перерывы, заработная плата и премии, срок отпусков, охрана труда, социальное страхование и т.д. Работодатель должен обеспечить

все необходимые условия для выполнения работниками своих функций. Рынок труда регулирует поток рабочей силы по четырем основным направлениям (Гелета И.В. 2011):

1. Включение работника в список занятых после официального принятия их на работу в предприятие
2. Работники, лишившиеся своего места работы, включаются в категорию безработных
3. Принятие на работу и переход в категорию экономически активного населения лиц, недавно выпустившихся из учебных заведений
4. Перемещение наемного работника из категории активного населения к бездействующему, в результате выхода на пенсию

Рынок труда, в связи со структурными изменениями экономики, обеспечивает повторное распределение экономически активного населения. Это проблема достаточно актуальна в нашей стране, экономика которой находится на переходном этапе. Известно, что в период системы социалистического хозяйства в нашей стране были развиты крупное нефтяное машиностроение, химические и прочие заводы, а также сельское хозяйство, виноградарство и хлопководство, и в этих отраслях трудилось большое количество людей. В результате распада СССР и прекращения централизованных экономических отношений, формирующихся на протяжении долгих лет, предприятия приостановили свою деятельность. На данный момент эти высококвалифицированные работники вынуждены искать работу по другим специальностям. Потребность в инженерах и технических работниках резко снизилась. (Т. Т. Исаев, 2013). В связи со стремительным развитием торговли повысился поток из различных отраслей экономики именно в эту отрасль. Несмотря на постоянное увеличение количества работников в непромышленной сфере в Азербайджане, ее особый вес достаточно низок по сравнению с рядом развитых стран. В результате проведенных исследований можно прийти к такому заключению, что рынок труда повышает способность движения рабочей силы между предприятиями и отраслями. В начале 2000-х годов в Азербайджане этот процесс проходил медленно по причине воздействия целого ряда факторов. После решения проблем постоянного местожительства, привыкания к рабочему месту и квартирного вопроса, активность рабочей силы возросла и продолжает регулироваться посредством рынка труда (Алиев Р.Р. 2003).

Заключение

Вышеупомянутые выводы показывают, что рынок труда Азербайджана имеет несколько положительных характеристик, но он также претерпевает несколько негативных

изменений. Положительные характеристики включают высокий уровень участия в рабочей силе, низкий уровень безработицы, большую долю занятых, неполный рабочий день и высокую гибкость рынка труда. Негативные события включают увеличение доли труда с начальным образованием, большой сдвиг в сторону низкоквалифицированных профессий, большую долю самозанятых и более высокий рост заработной платы по сравнению с ростом производительности труда. Эти негативные события могут создать определенные проблемы для будущих перспектив азербайджанской экономики и требуют срочных политических мер. Например, большая доля рабочей силы с начальным образованием может сигнализировать компаниям и инвесторам о низком человеческом капитале и, следовательно, мешать им инвестировать в сложные технологии, работа которых требует высокообразованного труда. Значительное увеличение доли элементарных работников показывает, что все больше фирм предпочитают использовать простые технологии, требующие низко квалифицированного ручного труда.

Кроме того, более высокий рост заработной платы по сравнению с ростом производительности труда означает, что стоимость рабочей силы растет быстрее, чем эффективность труда, особенно в сельском хозяйстве и промышленности. Такое положение дел свидетельствует о низкой конкурентоспособности этих секторов и тем самым делает их непривлекательными для инвесторов. Большая доля самозанятых, как правило, связана с нестабильным доходом, отсутствием социальной защиты и ограниченными возможностями для личного развития, что в совокупности негативно сказывается на жизненных перспективах и препятствует инвестициям в человеческий капитал.

Таким образом, текущая ситуация на рынке труда очень сложная и противоречивая и может не соответствовать никаким прогнозам, приведенным в этой области на ближайшее время. Это, в первую очередь, касается масштабов либерализации рабочей силы, определяемых спросом на рабочую силу и темпами реконструкции экономического механизма. Сложности в правильном прогнозировании процесса либерализации рабочей силы связаны с отсутствием экономической стабильности в республике. Появляется необходимость разработки рекомендаций, основанных на статистической оценке занятости и безработицы в Азербайджанской Республике и решении существующих проблем в этой области.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Литературы

- Алиев Р.Р. (2003). Основные направления повышения занятости населения, Баку, TI Media.
- Гелета И.В. (2011). Современное состояние и перспективы рынка труда, Гуманитарные и социально - экономические науки, № 1.
- Межгосударственный Статистический Комитет Содружества Независимых Государств (2018). Население и социальные индикаторы стран СНГ и отдельных стран мира 2014-2017 (краткий статистический сборник), ст. 24.
- Т. Т. Исаев (2013). Проблемы регулирования рынка труда в Азербайджане, Журнал "Інвестиції: практика та досвід" №7, ст. 82.
- Agenor, Pierre-Richard & Canuto, Otaviano. (2012). Middle-income growth traps, Policy Research Working Paper Series 6210, The World Bank.
- Cazes, Sandrine & Alena Nesporova. (2004). Labour markets in transition: balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe, Revue de l'OFCE, Presses de SciencesPo, vol. 91(5), pages 23-54.
- Sher Verick (2009). "Who Is Hit Hardest during a Financial Crisis? The Vulnerability of Young Men and Women to Unemployment in an Economic Downturn",
www.cisstat.com/rus/macro/bezrobotitza.htm
www.stat.gov.az (2018)

Подбор Персонала И Инновации В Стандартных Методах Подбора

Сабина АКПЕРБЕКОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

sabina.akbarbayova@gmail.com

Аннотация

Стратегия функционирования и развития любого предприятия (организации) не возможна без персонала. Для того чтобы обеспечить эффективное функционирование предприятия, должна быть сформирована сильная команда, способная поддерживать его высокий профессиональный авторитет. Данная статья посвящена рассмотрению процесса подбора и найма персонала с учетом использования современных технологий и нестандартных подходов. XXI-ый век подразумевает преобразования во всех сферах и отраслях и подбор кадров не является исключением. Внедрение и использование современных технологий автоматизирует процесс рекрутинга и тем самым сократит материальные издержки, и значительно экономит время.

Ключевые слова: Персонал, Подбор персонала, Кадровая политика, Рекрутинг инновации, Технологии, Совершенствование.

Введение

В настоящее время при современных условиях рынка одним из главных факторов достижения успеха организации или предприятия является качественно подобранный персонал. Прибыль организации приносит в первую очередь ее высококвалифицированный персонал. Чтобы приносить организации максимальную пользу персонал должен соответствовать определенным требованиям. Для того чтобы оставаться в рядах конкурентоспособных каждой организации необходимо выявлять самых лучших, квалифицированных, и многообещающих сотрудников из огромного количества претендентов. Лишь эффективно налаженная система метода подбора и отбора персонала способна решать данную проблему.

Методы

При написании данной статьи были использованы методы метод анализа, синтеза для построения соответствующих заключений и выводов, метод аналогии. Методы эмпирического исследования, в частности, метод сравнительного анализа, позволяющий сопоставить данные изученные в ходе исследования, метод наблюдения и опроса, который был проведен с помощью анкетирования и тестирования. В ходе проведения

исследования были изучены и проанализированы: профессиональная зарубежная и отечественная литература, статьи, журналы, средства СМИ и т.д.

Анализ

Между набором и отбором персонала существует определенное различие.

Набор персонала — это первый этап процесса заполнения вакансий, он включает изучение характеристик вакантного места, рассмотрение условий привлечения подходящих кандидатур, установление контактов с этими претендентами и получение от них заполненной анкеты поступающего на работу. (Грэхем Х.Т., Беннетт Р. 2003 г. с.292)

Отбор персонала является наиважнейшим моментом в процессе управления кадрами, и зависит от конкретных людей, знаний которыми они владеют, их компетентности и квалификации. Допущенные при отборе кандидатов ошибки, могут негативно отразиться на эффективности работы организации.

Отбор – это процесс, используя который, организация или предприятие выбирает из ряда претендентов-заявителей одного или нескольких, наиболее подходящих под критерии на вакантную должность. Главная цель отбора - получение работников, подходящих по всем параметрам и критериям для необходимой работы, выполняемой предприятием. Для качественного и бесперебойного функционирования предприятия необходимо обеспечить и разработать кадровое планирование. Осуществляя кадровое планирование необходимо рассматривать как внутренний (коллектив действующего предприятия), так и внешний по отношению к предприятию рынок труда. (И. А. Максимцев, Н. А. Горелов 2014 г. с. 334)

В целом внутреннее привлечение следует считать лучшим, так как среди сотрудников предприятия укрепляется уверенность в том, что на собственном предприятии можно получить повышение. Это позитивно сказывается на мотивации работников, их заинтересованности в карьерном росте, и доверии к руководству. Все это в совокупности повышает эффективность труда и совпадает с главными целями организации.

Однако и в каждом конкретном случае следует рассматривать преимущества и недостатки названных способов привлечения персонала.

К плюсам внутреннего набора можно отнести:

- Возникновение возможностей для карьерного роста.

- Большая привязанность к своей компании.
- Установление благоприятного климата на производстве
- Очень низкие издержки на привлечение кадров
- Претендентов на должность хорошо знают в организации и в свою очередь претендент на должность уже знаком с организацией, ее законами и правилами.
- Освобождение занятой ранее должности для многообещающих молодых специалистов.
- Производительность труда возрастает, особенно в том случае если перевод на новую должность совпадает с желаниями претендента.
- Растет и мотивация, и уровень удовлетворенности трудом.

К минусам можно отнести:

- Ограниченность при выборе кадров.
- Возможны проявления агрессивного соперничества между сотрудниками особенно при свободной вакансии начальника.
- Появление панибратства во время решения деловых вопросов, так, как только недавно претендент на должность начальника был на одном уровне с другими коллегами.
- Возникают сложности в отказе в чем-либо сотруднику, имеющему большой стаж и заслуги на данном предприятии.

К внешним источникам набора можно отнести все то неизвестное количество людей, которые могут работать в организации, но не работающих в ней в настоящий момент. К средствам и источникам внешнего набора персонала относятся: публикации объявлений в газетах, журналах и интернете и т.д. (в настоящее время в большинстве случаев используется интернет), заключение контрактов на сотрудничество с высшими учебными заведениями, и привлечение к работе студентов выпускных курсов во время практики.

К плюсам можно отнести:

- Большая возможность выбора при отборе кандидатов.
- Появление новых людей, а с ними и свежих идей для развития организации.
- Новый сотрудник, обычно, легче достигает признания со стороны коллектива.
- Прием на работу обеспечивает покрытие необходимости в кадрах.
- Снижается возможность появления интриг внутри коллектива.

К минусам относят:

- Сравнительно большие издержки на поиск и привлечение кандидатов.
- Повышается текучесть кадров при найме кадров со стороны.

- Риск во время прохождения кандидатами испытательного периода очень высок.
- Долгий период адаптации по причине плохого знания правил и организационной культуры компании.
- Возникновение препятствий карьерного продвижения для работников самой организаций.

Учитывая нынешнее экономическое состояние, быстрое развитие всех отраслей в особенности современных технологий, для компаний создается острая необходимость развивать кадровую политику соответствующе. С проблемой отбора персонала и его дальнейшего обучения сталкивается каждая организация, однако решают ее все организации по-разному. Развитию кадровой политики сопутствуют новые методы поиска, подбора и оценки персонала, в основном взятые из зарубежных практик. Но разные инновации в этой сфере появляются почти что ежегодно, и этим очень сильно влияют и изменяют сложившиеся приоритеты и стереотипы.

Стандартный процесс отбора и найма персонала знаком многим. Изучение резюме кандидата на вакансию, приглашение на собеседование одобренных кандидатов. Вся эта процедура является стандартной, и в настоящее время нуждается в определенных инновациях. Многие фирмы и организации уже используют тестирование при найме на работу, в основном для проверки умственных способностей кандидатов. Но опытные кадровики не ограничиваются выбором только одного метода. Обычно они комбинируют проверенные методы новыми, создавая собственную систему подбора.

Рассмотрим все эти методы по отдельности.

1. Интервью – общение с соискателем во время, которого выясняются личностные качества человека, его профессиональный опыт. Как метод оценки существует уже давно, но в последнее время разработано много его разновидностей.

- case-интервью - создание определенной ситуации, направленное на выявление и оценку общей сообразительности и общительности.
- провокационное интервью — кандидату при собеседовании сразу же отказывают в приеме на работу и оценивают его поведение;
- «brainteaser» — интервью, проверяющее аналитическое и логическое мышление и способность решения кандидатом сложной логической задачи;
- стрессовое интервью - кандидату задаются непредсказуемые вопросы в неопределенной обстановке, цель заключается в анализе ответов претендента.

2. Тесты — популярная и знакомая всем процедура оценки путем прохождения, ограниченного по времени испытания. В основном используются логические, математические, и тесты на проверку знания языков. Тесты различаются по уровням сложности, соответствующие определенной вакансии. При помощи тестов можно установить уровень знаний и даже личностных качеств кандидата.
3. Также могут использоваться и нетрадиционные методы подбора и оценки персонала, которые являются хоть и редкими, но пользуются популярностью в некоторых отраслях. Это такие методы как полиграф, некоторые виды психоанализа и даже графология, астрология, в фирмах с повышенной секретностью проводятся проверки на честность с помощью определенных устройств и приборов. Хотя применение этих способов довольно спорно, поскольку результаты, показанные в ходе таких исследований, могут оказаться весьма субъективными, но все же спрос на эти методы имеет место быть.
4. Поиск персонала через социальные сети: Интернет и социальные сети давно стали одним из основных инструментов в работе рекрутера. Поглощенность и увлеченность современных людей интернетом хоть и является болезнью 21-го века, но очень выгодна менеджерам по найму. Здесь он может использовать два варианта. Первый вариант, использовать специализированные порталы, вроде HH.ru или отечественный rabota.az. Второй вариант, обратиться к соц. сетям — Facebook, LinkedIn.com, и др. Также до этапа личного знакомства (интервью) виртуально ознакомиться с профилем кандидата в Facebook, и составить первое впечатление о нем. Но многие менеджеры по найму не используют этих методов, объясняя это неэтичностью и нарушением прав человека.
5. Дистанционный метод: в связи с молниеносным развитием технологий обычным явлением постепенно становится и дистанционный метод подбора и найма персонала. Стандартное видение процесса подбора и найма было полностью изменено благодаря технологиям. При правильной организации этот метод имеет массу преимуществ: Прием на работу людей стал возможен практически из любой точки мира. Экономия времени отведенных на собеседование и возможность одновременного проведения видео собеседований для всех филиалов в разных регионах. Список вакансий, которые можно заполнить дистанционно, постоянно возрастает. Если только недавно в этот список входили в основном специалисты IT профессий, бухгалтеры, дизайнеры, то сейчас стало возможно подбирать даже сотрудников рабочих специальностей. Дистанционный подбор персонала имеет некоторые особенности, которые обязательно надо учитывать до его проведения, так как всегда есть риск в неполучении объективной и полной информации о человеке при любом виде дистанционного подбора персонала. Чтобы снизить эти риски необходимо использовать видеосвязь при собеседовании, так как визуальная информация дает больше сведений о кандидате. Менеджеру по найму должен

уметь в первую очередь выявлять проблемных людей, а также находить именно таких кандидатов, кто должным образом справится со своими функциями.

6. IT системы подбора персонала. Уже в 2017-ом году появилось еще больше возможностей в этой сфере коснувшихся также и системы подбора, и одной из главных стали модули для поиска и найма персонала — ATS (Applicant Tracking Systems). ATS выполняют следующие функции:

- Обработка и дальнейшее хранение принятых резюме. Сопоставление их с нужной вакансией.
- Размещение объявлений о свободных вакансиях на порталах с большим охватом аудитории.
- Взаимодействие с рекрутинговыми кадровыми агентствами для выбора соответствующих резюме.
- Работа с социальными сетями.
- Работа с резервом резюме, информация о которых хранится в базе данных ATS.
- Хранение базы данных.

Функции любой рекрутинговой программы — упростить работу рекрутинг менеджера и ускорить процесс поиска и набора персонала.

7. Программа стажировки для молодежи. Используется как для обучения потенциальных кандидатов, только окончивших вузы, так и для желающих сменить профессию и переквалифицироваться. Эта практика давно используется за рубежом, и сравнительно недавно стала набирать популярность в Азербайджане. Плюсами этой программы найма являются: возможность хорошо изучить кандидатов во время стажировки, сравнительно низкая оплачиваемость труда, вовлеченность стажирующихся в процесс работы, изучение ими стандартов компании и т.д. Наилучшим примером программы стажировки в Азербайджане является «ASAN Xidmət». Их целью является улучшение волонтерской деятельности в Азербайджане и предоставление потенциальных кадров. В проекте «ASAN SCHOOL» программа стажировки планируется как в сфере предоставления услуг, так и в других сферах.

Первая часть проекта называется «Мастер 1», а вторая часть - «Мастер 2». «Мастер 1» - это программа для молодых людей, которые хотят работать добровольцами. Основной целью этой программы является поддержка общего развития молодежи независимо от уровня образования, специализации. Их ознакомления с работой Сервисных центров ASAN и обеспечения их участия в административной деятельности.

«Мастер 2» - это программа для молодых людей, которые хотят получить опыт работы по специальности. Основная цель этой программы - поддерживать профессиональные навыки и умения. В рамках программы «Мастер 2» молодежь будет отправлена в различные государственные и частные организации в течение семи недель. В течение этого периода они будут стажироваться, и участвовать в тренингах.

Выводы И Предложения

В заключение можно сказать, что сотрудники и эффективный подбор является важнейшим показателем престижности организации, ее лицом. Способность из огромного многообразия кандидатур отобрать больше всего подходящих для организации, и способных работать в условиях экономической и социальной нестабильности – одно из главных условий существования организации на рынке. Человеческие и материальные ресурсы относятся к ресурсам, ведущим организацию к успеху, поэтому и функционирование их должно быть качественным, результативным, эффективным.

В результате написания данной работы можно сделать следующие выводы:

- на сегодняшний день не существует одного оптимального метода набора персонала, поэтому организация должна владеть всем набором приемов для привлечения кандидатов и использовать их в зависимости от конкретной задачи;
- в связи с тем, что собеседование на сегодняшний день является практически основным методом отбора, руководителям предприятий, менеджерам по персоналу, линейным руководителям необходимо повысить свою квалификацию в его применении, наполнить конкретным содержанием технологию собеседования в зависимости от профессии или должностного уровня, отработать правила описания результатов собеседования и представления заключений;
- предприятиям необходимо систематически проводить оценку эффективности отбора кадров, используя различные показатели, с целью своевременного реагирования на возникающие упущения и недостатки при организации работы по набору и отбору персонала.

Строгое соблюдение правил при приеме на работу, применение прогрессивных способов отбора, обеспечение гласности и открытости при проведении процедур конкурсов позволит справиться с этой задачей.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Литературы

- Барков С.А. (2005) Управление персоналом М.: ЮристЪ, - 451 с.
- Максимцев И. А., Н. А. Горелов (2014) Управление человеческими ресурсами: учебник для бакалавров, Москва, Юрайт, 526 с.
- Грэхем Х.Т., Беннет Р. (2003), Управление человеческими ресурсами: Учебное пособие для вузов/ пер. с английского под ред. Т.Ю. Базарова и Б.Л., Еремина, Москва, ЮНИТИ, 598 с.
- Травин В.В. (2000), Основы кадрового менеджмента, Москва, Высшая школа, 362 с.
- Базаров Т.Ю (2007). Управление персоналом, Москва, Академия, 219 с.
- <https://hr-portal.ru> (2019)
- <https://asan.gov.az> (2019)

Анализ Управления Рисками и Его Методические Критерии Познания

Самира ГУСЕЙНОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет.

quseynova_96@mail.ru

Аннотация

В данной статье раскрыта сущность риска, перечисленные элементы риска, представлены основные причины неопределенности, рассмотрены подходы к управлению, перечислены способы и методы управления рисками.

Экономические риски могут оказывать существенное влияние на организацию экономической деятельности, принятие экономических и управленческих решений и, в конечном итоге, на результаты экономической деятельности. Таким образом, большинство людей не воспринимают неопределенности и неожиданные изменения как положительные. Высокая вероятность потери результатов экономической деятельности во многих случаях мешает людям заниматься бизнесом. В условиях нестабильности в стране интерес к экономической активности людей снижается, а уровень предпринимательства снижается. Это может замедлить будущее развитие сообщества в целом.

Ключевые слова : менеджмент риска , подходы к управлению рисками , причины неопределенности , сущность риска

Введение и Методы

Анализ управления рисками и его методические критерии познания

Предприниматели сталкиваются с различными видами рисков в своей деятельности. Эти риски различаются по месту и времени их возникновения, сумме внешних и внутренних факторов, влияющих на их уровень, способам анализа и методам выражения.

Обычно все виды рисков взаимосвязаны и влияют на деловую активность. Они затрудняют принятие чувствительных к риску решений и требуют тщательного анализа конкретных факторов риска, их причин и факторов их возникновения.

В экономической литературе нет конкретной системы предпринимательских рисков, посвященной предпринимательской деятельности. Существуют различные подходы к классификации рисков, которые обычно вытекают из цели и задач классификации.

Управление рисками - это метод контроля неопределенностей в проекте, то есть всего, что может помешать проекту достичь его целей. Целью управления рисками является минимизация неопределенностей и обеспечение своевременного выполнения проекта. Менеджеры проектов и рисков должны распределять ресурсы для снижения этих рисков

с высокой вероятностью возникновения. Выгода от использования этих ресурсов должна превышать любые последствия бездействия.

Определить риски

Идентификация риска - это первый и самый важный шаг. Это предполагает обмен мнениями о каждом шаге проекта. Какие непредвиденные обстоятельства могут повлиять на график и рабочие процессы проекта? Процесс идентификации должен включать неисполнение подрядчиками и поставщиками проекта, трудовые споры, перебои с коммунальными услугами и стихийные бедствия. Могут возникнуть трудности при прогнозировании возможного отказа компонентов в сложных ИТ-проектах или инженерных структурах, таких как космические корабли или самолеты.

Анализировать риски

Анализ выявленных рисков является длительным процессом, но он формирует основу для всего последующего управления рисками. Определите, что движет каждым из выявленных рисков. Этими драйверами могут быть нехватка инструментов, квалифицированный персонал или информация, а также несчастные случаи и чрезвычайные ситуации. Менеджер по рискам должен оценить вероятное финансовое влияние каждого риска. Легко доступное или специально разработанное программное обеспечение может облегчить этот анализ.

Приоритет Риски

Это процесс, в котором риск-менеджер должен решить, с какими рисками он будет действовать, а с какими он уйдет. Это способ распределения ограниченных ресурсов, доступных для проекта. Риски должны быть ранжированы в соответствии с их влиянием на бизнес. Менеджер по рискам задает вопрос: «Кто будет заботиться?», Если возникает риск.

Создать планы действий

Планы действий начинаются с предотвращения рисков или уменьшения воздействия идентифицируемых рисков. Это гарантирует использование правильных материалов вместо дешевых заменителей в процессе производства. Может возникнуть необходимость сменить поставщиков или субподрядчиков. Должны быть составлены планы действий в чрезвычайных ситуациях для тех рисков, которые не могут быть предотвращены, в основном, в случае аварий или стихийных бедствий. Они будут включать пожаротушение, предотвращение наводнений и процедуры аварийной эвакуации.

Передача риска

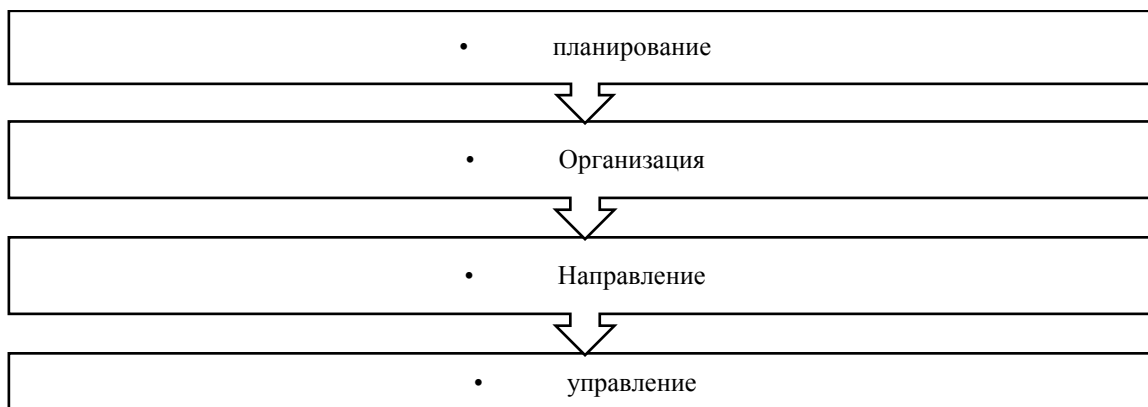
Страховое покрытие является классическим вариантом передачи риска. Страховой поставщик возмещает убытки после согласованной франшизы. Принадлежность проекта может быть расширена до партнерства с совместным предприятием, где разные партнеры берут на себя часть общей финансовой ответственности.

Мониторинг прогресса

Последний шаг - это постоянный мониторинг состояния проекта для выявления любых изменений в рисках. Менеджеры проектов должны проводить регулярные проверки текущих рисков и вносить соответствующие изменения в планы действий или действий в чрезвычайных ситуациях.

Анализ

Для эффективного анализа управления рисками вам необходимо следовать определенному процессу, который включает в себя:

Это относится к ресурсам организации, разделенным на людские и материальные ресурсы, которые должны служить цели минимизации рисков, или, с другой стороны, искать какой-то способ использовать их на благо компании.

Выявленные риски имеют определенные процессы контроля, которые гарантируют, что их возникновение избегается или подавляется.

Но простой идентификации недостаточно для хорошего анализа управления рисками. Он платит, чтобы через определенные промежутки времени проверять эффективность мер, упомянутых аналитиками процесса. После проверки того, не возникнет ли каждый из рисков, с помощью надлежащих средств контроля вы должны записать результаты и определить дату следующей проверки и оценки процесса.

Но если происходит обратное, то есть если вы понимаете, что меры контроля риска неэффективны, весь процесс должен быть пересмотрен, и должны быть установлены новые меры контроля управления рисками, чтобы они снова стали эффективными.

В соответствии с видами деятельности, предприниматели сталкиваются с самым высоким риском минимального риска в шкале риска, с увеличением риска, с уменьшением.

В экономике разработана широкая система методов оценки финансовых рисков. К ним относятся экспертные, статистические, аналитические расчеты и аналоговые методы оценки. Выбор составных методов оценки определяется наличием необходимой информационной базы и уровнем квалификации менеджеров.

Процесс оценки риска состоит из трех этапов:

- 1) выявление возможных вариантов решения проблемы;
- 2) выявление возможных экономических, политических, моральных и других последствий (в основном негативных результатов), которые могут возникнуть в результате выполнения решения;
- 3) неотъемлемая сторона количественных и качественных аспектов, связанных с риском.

Управление рисками является одним из многих видов профессиональной деятельности, которые в настоящее время динамичны в области управления. У многих западных фирм есть особая задача - риск-менеджер (риск-менеджер), задачей которого является снижение всех видов рисков. Менеджер по рискам участвует в принятии рискованных решений (например, предоставлении кредитов или выборе инвестиционного актива) вместе с соответствующими специалистами и разделяет ответственность за результаты этого решения.

Управление рисками охватывает следующие ключевые направления деятельности:

- 1) Раскрытие, анализ и оценка риска;
- 2) предотвращение рисков, минимизация и страхование

подготовка и реализация мероприятий;

3) антикризисное управление (устранение последствий потерь и разработка механизмов выживания организаций).

Крайне важно установить конкретную стратегию управления рисками для организации с четким ответом на следующие вопросы:

- Какой риск он должен учитывать в своей деятельности?
- Какие методы и инструменты нужны для управления такими рисками?
- Какой уровень риска может взять на себя организация?

Но не только разработка стратегии достаточна для управления рисками. Для этого у вас должен быть механизм реализации этой стратегии - система управления рисками.

С финансовой точки зрения, возможны три уровня риска: возможный риск; кризисный риск; катастрофический риск. Риск определяется вероятностью ожидаемой потери ожидаемой потери:

$$R = I_1 I E_1 + (I_1 + I_2) I E_2$$

I_1 и I_2 - величины абсолютного выражения возможной потери в случае невозможности принятия решения в результате I и II вариантов;

E_1 и E_2 могут возникать в соответствии с вариантами I и II.

Таким образом, экономический риск состоит из суммы двух накопленных убытков - возможной потери неправильного решения и реализации решения.

Методы экспертной оценки представляют собой группу методов анализа и анализа рисков, основанных на оценке рисков. Распространенные методы оценки риска включают метод Дельфи, метод сравнения, метод ранжирования и методологию оценки риска.

Целостность оценки, полученной экспертами, основана на экспертизе экспертов, независимости их суждений и методологическом обеспечении экспертизы. Одним из ориентировочных показателей полученных количеств является совпадение мнений экспертов.

Сущность статистических методов оценки заключается в изучении статистики потерь по аналитическим видам предпринимательской деятельности, для определения скорости

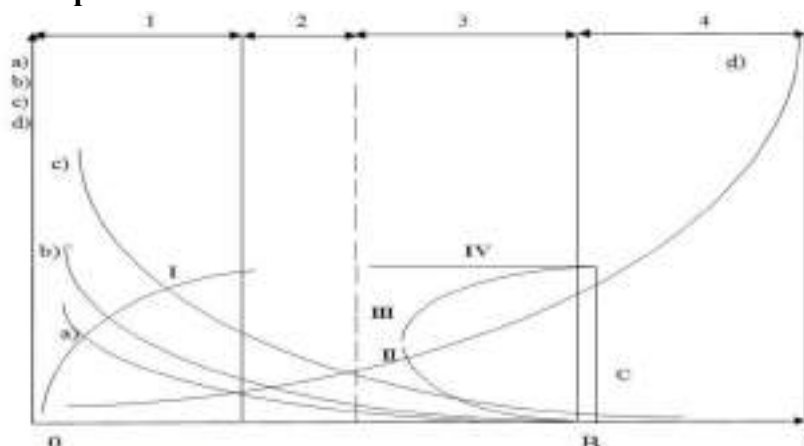
возникновения определенных уровней потерь. Статистические методы оценки позволяют получить более широкое представление о степени риска и, следовательно, более широко используются на практике. При использовании этих методов рассчитывается средний ожидаемый результат, среднеквадратичное смещение, коэффициент вариации и другие показатели.

Аналитические и вычислительные методы оценки позволяют количественно оценить вероятность возникновения финансовых рисков на основе собственной внутренней информационной базы фирмы. В этом случае вероятность отдельных рисков определяется финансовыми показателями финансовой деятельности фирмы.

Методики оценки позволяют определить вероятность возникновения рисков при повторных частых операциях фирмы. В этом случае может оказаться возможным использовать конкретную и внешнюю экспертизу при осуществлении соответствующих финансовых операций.

Любое предприятие подвержено рискам, связанным с его производственной, коммерческой и другой деятельностью. Каждый предприниматель реагирует на результаты принятых управленческих решений. Фактор риска заставляет предпринимателей экономить на финансовых и материальных ресурсах, новых проектах, коммерческих сделках и так далее. Обратите особое внимание на расчет эффективности. В предпринимательской деятельности на экономическую ситуацию влияют инфляционные процессы, достаточно дорогие кредиты и так далее. Фактор риска увеличивается особенно в нестабильные периоды

Эволюция бизнес-рисков

Существует историческая эволюция зависимости и степени плотности предпринимательской деятельности от а) до б) к оси (ось I), а также расширение предпринимательской деятельности в направлении максимальных рисков. До первой промышленной революции основные риски при посредничестве и организации индивидуального производства; расширение инвестиционной активности между двумя промышленными революциями; Во время научно-технической революции инновации были сосредоточены в сфере предпринимательства. Из-за возросшей плотности предпринимателей их основные риски постепенно превращаются в нормальный бизнес из-за их психологических и экономических условий.

Здесь, прежде всего, начала формироваться система методов управления рисками.

Функциональная типология деловой активности в шкале риска

Предпринимательство (Бизнес)					
Бизнес			Непрямое предпринимательство		
Посредническая деятельность			Производственное предприятие		
Розничная торговля товарами и услугами	и	Оптовая торговля товарами	Финансово-кредитная деятельность в сфере товаров и услуг	Производство товаров и услуг	Инновационная деятельность в сфере производства товаров и услуг
0.5			1		

Шкала риска

Если предполагается, что риск равен вероятности того, что ожидаемый результат (выручка, прибыль) не будет достигнут, может оказаться возможным поместить виды экономической деятельности в шкалу риска от 0 до 1 с их увеличением.

Согласно Таблице 1.1, первый подход в шкале риска имеет следующие преимущества:

- выявление видов предпринимательства, решение любого вида деятельности, например, банковская деятельность или деятельность менеджеров в современных корпорациях, отношение к предпринимательству;
- выявление мотивов предпринимательской деятельности в сфере инвестиционного производства и инновационного предпринимательства в зависимости от дополнительных мер по усилению мотивов в масштабах рисков и конкретных рискованных видов деятельности;
- Усиление обоснования его приоритетов развития, включая степень риска, а также степень и методы государственного регулирования в различных областях шкалы риска.

Выводы и Предложения

Управление рисками является обязательным условием применения методологии управления рисками. Стандарт управления рисками предоставляет методы измерения риска для каждого типа риска. Таким образом, следующие методы могут быть использованы для измерения рисков:

1. Измерения, основанные на вероятности, обычно рассчитываются в течение 1 и 10 дней. Вот следующие методы:

а) Значение риска (RmD) - определение максимальной подверженности определенной степени уверенности (обычно 99%) в течение определенного периода времени. Эта сумма будет информацией для будущей потери портфеля банка или вероятной потери из-за дефолта.

б) Ожидаемая будущая стоимость портфеля: это статистический метод вероятности распределения стоимости портфеля банка.

2. Чувствительность - это чувствительность факторов рыночного риска, зависящих от стоимости портфеля. Этот метод рассчитан, чтобы показать степень чувствительности отдельных элементов и может применяться в качестве входных данных для некоторых моделей RmD.

3. Стресс-тестирование - это оценка, предназначенная для оценки максимальных потенциальных потерь от экстремальных изменений на рынке, которая используется для получения свидетельства интенсивности и стабильности вероятностей модели.

4. Сценарный анализ - этот статистический метод требует, чтобы некоторые рыночные сценарии были заранее установлены для модели риска, чтобы определить, как различные сценарии влияют на стоимость портфеля. Результаты этих проверок дают исчерпывающий обзор стратегий управления рисками, которые необходимо создать, чтобы выжить в будущем.

Однако следует применять относительно простую методологию, когда нет достаточной надежной базы данных для применения вероятностных методов оценки.

Литературы

Abbasov A.M., Kuliev T.A. *İqtisadiyyatqeyri-müəyyənlikqarşısında*. Bakı, 2002.

Конкуренция конкуренции в Азербайджанской Республике и регулирование естественных монополий.

Законы, нормативные документы, аналитические материалы. Баку, 2000.

Мамедов Х.Р. Проблемы совершенствования управления персоналом на нефтеперерабатывающих заводах Азербайджанской Республики. Доктор философских наук. посвящение.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Мурадов Р.Ш. Трудовой потенциал: проблемы формирования и использования. Баку, "Европа", 2014, 326 с.

Симкина Л.Г, Корнейчук Б.В. Микроэкономика. – СПб, Питер, 2002. – 464 с.

Симкина Л.Г, Корнейчук Б.В. Микроэкономика. – СПб, Питер, 2002. – 464 с.

Стоянов Е.С. Финансовый менеджмент. М., 1993

Чудаков А.С., Ценообразование и ценообразование - Учебник для вузов. -М.: РЛЛ, 2004.-376 с.

Risks In Accounting: Essence And Classification Enterprise Risk Management: Tools And Techniques For Effective Implementation

Применение Сенсорного Маркетинга На Рынке Услуг Общественного Питания

Санубар ГОДЖАЕВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

sanubar.gojayeva@gmail.com

Аннотация

В настоящее время компаниям не так просто построить сильную конкурентную позицию и добиться успеха на рынке. Одним из наиболее эффективных способов является продвижение продаж через чувства. Таким образом, когда весь маркетинговый мир говорит об опыте работы с клиентами и фокусируется на создании эмоциональной взаимосвязи между брендами и клиентами, сенсорный маркетинг является эффективным способом обеспечения лояльности как текущих, так и новых клиентов, а также предоставляет клиентам уникальные покупки. Это также важно для успешного брендинга, позитивного восприятия потребителя и повышения ценности бренда для клиентов. Использование нескольких сенсорных ощущений обеспечивает лучшую связь с потребителями в мире, который полон традиционных, визуальных и аудиореклам и маркетинговых кампаний.

В сенсорном маркетинге ожидание является движущей силой успеха. Первый взгляд на продукт предполагает ожидания формы, материала и запаха. Если эти ожидания не оправдываются, это означает, что ожидания не реагируют на сенсорное восприятие, и это удивительное несоответствие удивляет потребителя. Это затем влияет на опыт работы с продуктом. Если опыт продукта превышает ожидания, потребители часто оценивают его как положительный. Если взаимодействие неадекватно, опыт часто считается отрицательным. Это сенсорное несоответствие также влияет на рейтинг бренда. Восприятие бренда потребителями основано на упомянутых взаимодействиях с брендом.

Ключевые слова: Сенсор, Маркетинг, Рынок, Продукт, Бренд

Введение

Использование сенсорного маркетинга в качестве вспомогательного инструмента для построения и, следовательно, повышения ценности бренда, воспринимаемой клиентами, имеет много преимуществ: 1) увеличение числа клиентов и, следовательно, увеличение продаж; 2) получение конкурентного преимущества; 3) укрепление ценности бренда, воспринимаемой покупателями; 4) укрепление позиций бренда на рынке; 5) повышение осведомленности потребителей о бренде; 6) повышение эффективности продаж продукции бренда; 7) улучшение имиджа бренда; и 8) достижение лояльности клиентов.

Метод

В исследовании использовались методы индукции и дедукции. Таким образом, экономические факты об исследовательской работе были собраны, систематизированы

и исследованы с помощью индукционного метода. Затем, с помощью метода дедукции, теоретических результатов, общих принципов, другими словами, необходимые рекомендации для практической деятельности были определены на основе этих собранных фактов.

Анализ

Общественное питание - совокупность предприятий различных организационно-правовых форм и граждан-предпринимателей, занимающихся производством, реализацией и организацией потребления кулинарной продукции. Услуга общественного питания - результат деятельности предприятий и граждан-предпринимателей по удовлетворению потребностей потребителя в питании и проведении досуга. Процесс обслуживания в общественном питании - совокупность операций, выполняемых исполнителем при непосредственном контакте с потребителем услуг при реализации кулинарной продукции и проведении досуга. Маркетинговая деятельность предприятия общественного питания имеет свои особенности, обусловленные спецификой отрасли, однако, основные подходы к ее организации носят универсальный характер и включают разработку маркетинговой стратегии и мероприятий по ее реализации. При разработке функциональной стратегии маркетинга решаются вопросы о характеристиках ее потребителей, о дифференцировании ее от конкурентов и о выборе степени использования основных способов маркетингового управления.

В целом маркетинговая деятельность - это деятельность по решению подразделением маркетинга стоящих перед ним практических задач в коммерческой компании (предприятии, фирме). (Котлер, 2012: 104)

Главной целью маркетинговой деятельности является обеспечение коммерческого успеха организации и ее продуктов на рынке, что чаще всего достигается через увеличение объемов продаж в натуральном и денежном выражении. Однако в зависимости от конкретной ситуации в конкретной компании цели маркетинговой деятельности могут быть и другими.

Специфика маркетинга в сфере общественного питания определяется рядом сопряженных моментов. Прежде всего, достаточно специфичен рынок, на который ориентирован тот или иной ресторан, кафе и т. п. С одной стороны, он устойчив, особенно, если предприятие действует вблизи крупных людских потоков, предприятий,

офисов, образовательных учреждений. С другой - высоко конкурентен (из-за практически «нормативной» 50 %-й прибыли и отсутствия серьезных финансовых и иных барьеров) и динамичен (подвержен воздействию макроэкономической и локальной конъюнктуры). В особой мере черты сегментированности и неопределённости присущи рынкам крупных городов, где очень многое в рыночном успехе фирмы предопределяется изначально верно выстроенной концепцией бизнеса, адекватным применением инструментария маркетинга.

Сегодня маркетинг в компании претерпевает изменения в связи с трансформациями в макроэкономической среде - в связи с либерализацией рынков, преобразованиями в бизнес-культуре, экономической интеграцией, глобализацией и социокультурными изменениями многие рынки характеризуются необычайно высоким уровнем конкуренции, и, чтобы выделить продукт из массы подобных, необходимо использовать все возможные каналы.

ATL и BTL механизмы перестали справляться с новыми возникающими задачами, требующими комплексных решений, появилась необходимость перехода к интегрированным методам для достижения максимального эффекта. На смену ATL и BTL приходят TTL методы, которые в маркетинговой литературе считают переходными от «навязчивого вторжения на территорию потребителя» к «готовности потребителя идти на контакт». Именно возможность объединения широкого охвата целевой аудитории (ATL) и индивидуального контакта с потребителем (BTL) является ключевым преимуществом TTL-коммуникаций. И одним из действенных вариантов TTL-коммуникаций является сенсорный маркетинг.

На смену традиционному маркетингу Б. Шмитт предлагает концепцию эмпирического маркетинга. Эмпирический маркетинг гораздо шире и включает в себя весь опыт потребителя (чувства, сотрудники, события и т.д.). «Сенсорный маркетинг является де-факто, частью эмпирического маркетинга».

Табл. 1. Сравнение традиционного и сенсорного маркетинга

Традиционный маркетинг	Сенсорный маркетинг
Ориентация на свойства продукта	Ориентация на блага продукта, на эмоциональные выгоды при покупке
Акцентирование на первичные транзакции	Акцентирование на удержании клиентов за счет выстраивания эмоциональных связей
Краткосрочные взаимодействия с потребителями	Ориентация на долгосрочное взаимодействие с потребителями, подкрепляемое эмоциями
Ограниченный уровень чувства долга по отношению к клиенту	Высокий уровень чувства долга по отношению к клиенту

Умеренные контакты с клиентами	Интенсивные контакты с клиентами
Качество - забота производственного отдела компании	Качество - забота всех сотрудников компании

Источник: Линдстром М., Чувство бренда. Воздействие на пять органов чувств для создания выдающихся брендов. - М., 2006. - С. 53-68.

В отличие от традиционного маркетинга в эмпирическом акцент переносится на «чувства и переживания клиента, возникающие вследствие случайного попадания, добровольного или вынужденного пребывания в определенном ситуативном контексте». Переживания являются результатом воздействия внешних стимуляторов на органы чувств, душу и разум. Переживания приобщают компанию-производителя и бренд к присущему потребителю стилю и характеру жизни, помещают индивидуальные действия потребителя и сам повод для совершения покупки в более широкий социальный контекст. В целом переживания порождают ценности чувственного, эмоционального, когнитивного, поведенческого характера, которые противостоят и замещают ценности функциональные.

Еще ранее технологии сенсорного маркетинга упоминаются М. Битнер в рамках ее концепции «Servicescape», в которой она подчеркивает влияние физической среды, в которой происходит процесс обслуживания. М. Битнер определила «Servicescape» как «среду, в которой продавец взаимодействует с клиентами...». «Servicescape» включает внешние факторы (пейзаж, внешний дизайн, вывески, парковка, окружающая среда) и интерьер (дизайн и декор интерьера, оборудование, вывески, оформление, качество воздуха, температура и атмосфера). На (Рис. 2.) рассматривается процесс оценки элементов, выделенных М. Битнер, потребителем.

Рис. 2. Процесс потребительской оценки технологий сенсорного маркетинга

Источник: Bitner M.J. Servicescapes: The Impact of Physical Surroundings on Customers and Employees // Journal of Marketing. - 1992. - №56. - P. 59.

Товар, т. е. продукция и услуга общественного питания, - это центр, вокруг которого вращается и система, и комплекс маркетинга. Если продукция и услуги общественного питания не в состоянии удовлетворить потребности покупателя, то никакие усилия не помогут активизировать использование элементов маркетинга и усилить позиции предприятия на рынке, а значит, и добиться ощутимых финансовых успехов. Ассортиментная политика, создание новой продукции и политика в области качества зависят от типа и класса предприятия общественного питания, и наоборот класс предприятия определяется политикой руководства в области ассортимента и качества.

Одним из важных элементов маркетинга является цена и ценовая политика предприятия. Ценовая политика, какой бы она ни была, оказывает долговременное и решающее влияние на работу предприятия общественного питания по реализации собственной продукции. Ценовая политика предприятий общественного питания также зависит от их типа и класса. Это объясняется тем, что предоставление широкого выбора блюд и дополнительных услуг связано со значительными затратами. Улучшение качества блюд, условий и качества обслуживания также невозможно без дополнительных затрат. Поэтому достаточно часто ориентация на повышение качества услуг обуславливает необходимость повышения цен. Цены на продукцию собственного производства и покупные товары устанавливаются по-разному. В настоящее время в организациях общественного питания в основном применяются три способа определения продажных цен на продукцию собственного производства: традиционный, рыночный, комбинированный. (Aitamer и Zhou, 2011: 26)

Особый этап обслуживания связан с послепродажным видом обслуживания. Это весь комплекс консультационных, рекламных и других услуг, оказываемых после продажи услуги. В случае с предприятиями питания это любые мероприятия, направленные на то, чтобы гость вернулся обратно, все усилия, главная цель которых сделать из «случайного» клиента постоянного гостя. Это и подарочные сертификаты, и дисконтные карточки, и VIP-карты постоянного гостя. Модель процесса оказания услуг предприятия общественного питания на основе британского стандарта BS 6143:1992 «Руководство по экономике качества» (Часть 1 «Модель затрат на процесс») приведена на Рис. 3.

Рис. 3 Модель процесса оказания услуг предприятия общественного питания

Источник: https://studwood.ru/1828662/marketing/metody_formirovaniya_obespecheniya_kachestva_uslug_pr_edpriyatii_restorannogo_biznesa

Реклама - это составная часть системы маркетинга, рычаг целевого воздействия на рынке продукции общественного питания. Для большинства предприятий общественного питания дорогостоящая реклама неприемлема, так как это вызовет увеличение издержек и, как следствие, рост цен, что чаще всего чревато утратой потребительских предпочтений. Более эффективными методами являются личные контакты персонала и даже руководителей предприятия с потребителями. При этом необходимая информация об услугах и ассортименте блюд доводится до потребителя. В общественном питании

реклама должна не просто воздействовать на потребителя с целью стимулировать спрос, но и учитывать возможности изменения структуры потребления, если это повысит эффективность. В условиях ограниченности бюджета, целесообразно использовать наружную рекламу в целевом районе и рекламу в Интернете. Особое место в рекламных мероприятиях услуг общественного питания занимают выставки-дегустации, а также участие в региональных и международных фестивалях кулинарного искусства, конкурсах официантов и барменов.

Крайне полезным направлением деятельности предприятия общественного питания является брендинг. Зарегистрированный и продвигаемый должным образом бренд и процесс управления им дает предприятию возможность вести свою деятельность на твердой юридической основе, защищать свою продукцию от подделок, выделяет предприятие среди конкурентов, тем самым, повышая конкурентоспособность и рыночную устойчивость предприятия. И, наконец, понимание брендинга просто необходимо в ситуации насыщенности рынка, часть игроков которого активно используют этот процесс. (Gonzalez, 2005: 61)

Одной из сфер, где сенсорный маркетинг получил широкое распространение, является сфера предоставления ресторанных услуг. Отсюда, типичным примером компании, успешно применяющей концепцию сенсорного маркетинга, является всемирно известная сеть ресторанов McDonald's. Специально для McDonald's был разработан особый запах, который и по сей день распространяется как внутри заведений, так и снаружи. Дело в том, что аромат только что приготовленных фирменных блюд ресторана имеет особое влияние на потребителей: он разжигает аппетит. Существует мнение, что практически невозможно пройти мимо McDonald's, чтобы не захотеть купить бургер или картошку. Таким образом, маркетологи воздействуют на такой сенсорный канал, как обоняние. Как только потребитель почувствует этот особый запах, в его голове зародится идея зайти в ресторан и приобрести то или иное блюдо.

На осязательный и зрительный каналы вместе происходит влияние путем особой расстановки столов и стульев в зале. Это является еще одной стимуляцией к быстрому потреблению пищи и покиданию заведения в условиях большого количества посетителей. Посадочные места располагаются таким образом, что зачастую незнакомые потребители вынуждены сидеть бок о бок за одним столом в условиях тесноты, потому что столов и стульев намеренно не хватает. Достаточно часто, еще, будучи в очереди, у посетителя создается впечатление, что свободных мест нет, и он берет свой заказ с собой.

Следующим приемом McDonald's является специальное музыкальное сопровождение во время выбора блюда, его покупки и непосредственно поглощения. В зале постоянно присутствует сотрудник, в обязанности которого входит анализ количества посетителей. Если в помещении слишком много людей, очереди тянутся до самого выхода, и нет свободных мест за столиками, то включается подвижная музыка, которая будет способствовать ускорению смены потребителей. Если же зал наоборот пуст, то сотрудник включает спокойную и расслабляющую музыку, чтобы посетители не торопились уходить, и не создавалось впечатление пустоты. Таким образом, задействуется слуховой канал.

Традиционным методом влияния на потребителя считается воздействие на зрительный и слуховой каналы, но этого уже не достаточно в современных условиях развития бизнеса. М. Линдстром приводит отличный пример синергетического потенциала: кинофильмы. (Krishna, 2009: 72) Если убрать диалоги, музыку и вообще звуковые эффекты, то в фильме останется лишь картинка, которая в одиночестве не способна привлечь внимание зрителя. Если же убрать изображение и оставить фонограмму, фильм так же не будет пользоваться успехом и не сможет заинтересовать зрителя. Ценность кинофильма состоит в том, что это сочетание звука и изображения, что это единое целое.

Залогом успеха продвижения товара посредством сенсорного маркетинга будет в перекрестном взаимодействии последнего с сенсорным брендингом. Сам по себе брендинг - это инструмент маркетинга и его составная часть, и на наш взгляд, это является одним из доказательств возможности интегрированного применения сенсорного маркетинга и сенсорного брендинга. Помимо этого, оба приема создают некую уникальность восприятия продукта, его покупки или предоставления услуги. Методы одной концепции могут быть применимы в другой путем их адаптации к конкретной ситуации, к конкретному товару. К тому же, если потребитель уже лоялен к бренду, то он охотнее будет совершать покупку. В этом случае, сенсорный маркетинг может оказаться успешным дополнением сенсорного брендинга, а достижение поставленных целей будет осуществляться с большим успехом.

Сенсорный брендинг включает в себя создание мощной физической связи с продуктом или брендом путем привлечения чувств потенциальных клиентов на каждом уровне. Поскольку все больше потребителей ищут впечатления и эмоции, выходящие за рамки обыденного, все больше рекламодателей пытаются включить сенсорные подсказки в фирменные медиа в мультисенсорный маркетинг.

Согласно исследованию, проведенному по заказу консультанта по брендам Мартина Линдстрема, средства массовой информации, которые привлекают более трех чувств, могут увеличить влияние бренда и вовлеченность более чем на 70 процентов. (Клочкова, 2010: 109) Это может показаться большим числом, но это имеет большой смысл, если учесть, как мы подключены. В последние годы исследователи, изучающие человеческий мозг, обнаружили несколько новых способов, которыми чувства - особенно обоняние - связаны с памятью и эмоциональным опытом. Гарвардская школа бизнеса цитирует исследование карандашей, обработанных маслом чайного дерева: респондентам давали обработанные карандаши и необработанные карандаши, а через две недели попросили вспомнить особенности каждого из них. Исследователи обнаружили, что «у тех, кому давали неароматизированные карандаши, произошло снижение информации на 73%, которую они могли вспомнить через две недели, в то время как у испытуемых, которым давали ароматизированные чайным деревом карандаши, снижение составило всего 8%».

Есть один важный элемент, который субъекты должны помнить: название бренда. Эта эволюция в медиа создает проблему для менеджеров по маркетингу, особенно для тех, у кого нет бюджета для создания технологии, которая делает возможным мультисенсорный маркетинг. Что ты можешь сделать? Один канал, который является одновременно доступным и обезвреживающим низкотехнологичным, является печатным. В то время как печать часто воспринимается как статичный и строго двумерный носитель, достижения в технологии печати открыли двери для манипулирования традиционной печатью увлекательными способами, которые используют чувства помимо зрения. Давайте рассмотрим несколько.

Читатели часто предпочитают физические книги виртуальным, потому что книги имеют текстуру и вес. Ощущение осязания также оказывает большое влияние на потребителей: мы можем определить предметы роскоши, изучив их вес и структуру, чтобы оценить их качество. Это особенно верно для бумаги - различные виды и характеристики пронизаны традицией и социальной значимостью. Тяжелый и слегка текстурированный картон связан с официальными случаями, такими как свадебные приглашения или другие официальные объявления. Хлопок с гладкой текстурой ассоциируется со сложными делами, и использование его в рекламе придает вашему бренду престиж.

Помимо традиционных бумажных запасов, возможности печати, которые раньше были недоступны для рекламодателей, теперь широко доступны и доступны благодаря Интернету. Такие поставщики печати, как 4colorprint, Creator Print и Business Card Shoppe, предлагают широкий спектр специальных технологий печати, таких как

тиснение, тиснение фольгой, точечные покрытия, высечка, печать и цветная окантовка. (Птуха, 2013: 69) Каждый может быть применен к стандартным или нетрадиционным карточным запасам, таким как шелк, шелк из холодной фольги, замша и хлопок. Для маркетологов, которые полагаются на карты, чтобы курировать изображение, это отличный способ привести сенсорный брендинг в ваши усилия.

Верьте или нет, зрение является самым сложным из пяти чувств, чтобы захватить и выдержать в течение любого периода времени. Конкурировать с цифровыми экранами и стимулом окружающего мира сложно. Визуальное рассказывание историй - один из очень эффективных способов привлечь внимание и привлечь внимание, как показано на семинаре Лизы Байер по социальному визуальному рассказу о B2B.

Несмотря на то, что уникальная бумага и технологии производства во многом связаны с успехом вашей печати, они будут делать гораздо больше, в сочетании с хорошо организованным визуальным крючком, стратегическим чувством иерархии и умным использованием типографики. Все визуальные и ментальные элементы должны объединиться, если вы хотите, чтобы зритель был заинтригован. Canva, ресурсный центр для всего, что является дизайном, является отличным начальным знакомством с концепциями дизайна для маркетологов. Даже если вы работаете с профессиональным графическим дизайнером, изучение визуальных элементов стиля поможет вам оценить качество ваших материалов.

Существует также очень футуристический способ привлечь внимание зрителя: голограммы. Несколько печатных компаний могут производить замечательные голограммы по доступной цене, и, по словам Petapixel, голограммы можно даже напечатать дома с помощью старого доброго струйного принтера! Gizmodo собрал несколько великолепных примеров того, что вы можете создать, используя только коммерческий принтер и немного творчества.

Вкус и запах тесно связаны. В частности, рекламодатели, специализирующиеся на продуктах питания и напитках, должны по возможности использовать синаптический перекрестный трафик между этими чувствами. Любой, кто пересекает дорогу с пекарней во время своей прогулки по работе, может засвидетельствовать, что запах силы влияет на получение вкусовых воспоминаний (и на животе тоже грохочет).

Найти творческие способы применить вкус к бумаге - азартная игра - есть вероятность, что никто не захочет лизать листовки с прямой почтовой рассылкой только потому, что

они претендуют на вкус как отрывистые. Одним из обходных путей для оправданного беспокойства потребителей по поводу облизывания странных предметов является система пилинга и вкуса First Flavor, которая включает в себя удаление тонкой съедобной с полоски, похожей на полоски для дыхания Listerine. (Krishna, 2012: 335)

Когда дело доходит до рекламы, нельзя недооценивать силу сенсорного брендинга. В последующие годы усовершенствования в технологиях будут способствовать расширению восприятия продуктов и рекламы для более интерактивного взаимодействия. Связывание вашего бренда с сенсорными сигналами может похоронить ваш брендинг в бессознательной памяти потребителей, где он может возродиться месяцами или годами в будущем. Несмотря на то, что в разработке мультисенсорной рекламной продукции достигнут большой прогресс, мы уже прошли большой путь, и бренды должны быть готовы серьезно отнестись к этой возможности.

Практика рекламы и бренд-менеджмент демонстрируют растущую тенденцию в отношении восприятия людей как эмоционально ориентированных на принятие решений лиц. Это восприятие, первоначально введенное исследованиями поведения потребителей и поддерживаемое исследованиями в области науки о мозге, подчеркивает, что большинство решений, принимаемых людьми, генерируются в основном на основе эмоций, а не на основе рациональной обработки информации. Как утверждает нейрофизиолог Дамасио, эмоции не следует противопоставлять разуму, а считаться по крайней мере помогающим, потому что эмоции можно рассматривать как предоставление когнитивной информации (Damasio, 1994). Эмоции не могут срабатывать на поверхностном уровне; знания о человеческих мозгах (конкретная информация, связанная с брендом), опыт (действия, связанные с брендом) и чувство (интуиция, влияющая на поведение и решения) в целом, чтобы сформировать окончательную эмоцию (ценность бренда в разных измерениях) (MilwardBrown, 2009). Новый шум на нейро-маркетинге, интерпретируемый комментаторами, как будто эмоциональный вклад рекламы более эффективен, чем любой разумный информационный вход, должен был, как представляется, предлагать быстрое решение для маркетологов делать все лучше, быстрее и дешевле, потому что, по-видимому, быстро будут адаптированы Азербайджаном и международными брендами, действующими в Азербайджане. В целом, дилемма маркетологов в Азербайджане не сильно отличается от того, что маркетологи во всем мире сталкиваются с ограниченными финансовыми ресурсами. Однако в Азербайджане, помимо этих затруднений, есть также локальные факторы, связанные с централизацией, а также концентрация капитала, способствующая формированию монополизированного рынка с высокими барьерами

входа, а не забывать о таких факторах, как процветающие бренды и когда-либо спадающие рыночные позиции из которых сложнее достичь потребителей. В дополнение к местным факторам, когда глобальные детерминанты, такие как изменение динамики технологических и рыночных условий, влияют на более крупную мировую экономику, разжигание ожесточенной конкуренции, специалисты по рекламе и бренд-менеджеры иступленно обращают внимание потребителя. Такие глобальные и местные детерминанты в свою очередь побуждают азербайджанские бренды потерять твердую власть над традиционными маркетинговыми принципами и вместо этого искать инновационные способы помочь им достичь максимальной эффективности маркетинга в обмен на минимальные затраты, которые могут положить конец тратить время, деньги и творческую энергию, в многочисленных попытках проб и ошибок. В отличие от остального мира, Азербайджан только в последние годы начал переключаться, вкладывая значительные средства в оценки, которые могут предоставить бесценные данные по темам, включающим потребительское поведение и маркетинговые исследования.

Заключение

Раньше азербайджанские бренды искали консультантов, предоставляемых в основном профессиональными глобальными учреждениями, поскольку местные центры могли редко предоставлять научно обоснованную информацию об измерении эффективности или в любой другой области, требующей научной обоснованности в отношении маркетинговых и рекламных исследований. Научно доказанная точность была необходима прежде всего для обеспечения внимания потребителей, чтобы мысли и действия могли быть направлены на формирование модели поведения. Другими словами, необходимо было расшифровать коды потребительского ума. Традиционные методы исследования не могли выявить основополагающие факторы, по которым потребители могут декодировать рекламу и бренды каким-либо образом, а также как привлечь внимание и поведение зрителей точно.

В частности, в Азербайджане можно встретить много рекламы, а также практики управления брендами, наполняющие эмоциональный контент в любой маркетинговой практике, которую они могут получить и ожидающие оценки эффективности, чтобы прыгнуть с крыши. Чтобы исследовать роль эмоциональных процессов при принятии решений, этот раздел начинается с размышления о предварительных результатах исследования, рассматриваемых как этап в формировании связи между эмоциями и

нейронаукой, затем охватывает предметы, освещающие области ума, обычно связанные с эмоцией в нейро-научных исследованиях и, наконец, как изучение эмоций, влияющих на выбор и поведение, изменило поведенческую экономическую теорию и завершается с учетом роли эмоций в восприятии, предпочтении и эффективности рекламы. Ученый, представляющий нейро-научные методы в области маркетинговых исследований, - профессор Стивен Сэндс, основатель SandsResearch, расположенный в Эль-Пасо, штат Техас, представил исследование POPAI 2012 года по изучению покупателей, что потребительская нейронаука позволяет оценить поведение покупателей, визуальные фиксации и эмоциональное участие посредством использования ЭЭГ и одновременно управлять отслеживанием глаз (Bilik, 2012). Результаты отчета изложены следующим образом: 1. Менее 1/5 времени, проведенного в супермаркетах, обращает внимание на продукты, которые будут покупать, тогда, как 82% времени обращают внимание на продукты, которые не будут покупать. 2. Примерно через 200 миллисекунд информация о бренде и продуктах обрабатывается другими словами, принимает форму принятия решения через 0,2 секунды после встречи. 3. Меньше думает и действует быстрее в принятии решения о покупке, когда товар выигрывает, например, шоколад, мороженое, сладости и конфеты, тогда как каждый думает больше и медленно выступает в принятии решения о покупке, если товар менее привлекателен, например, молоко и овощи. Уделяя особое внимание часто несогласованным отзывам клиентов относительно того, что, как сообщается, покупается и что фактически куплено, Sands внедряют методы нейромаркетинга потребителей, использующие ЭЭГ и отслеживание глаз, как научно обоснованные эффективные методы для правильного выявления проницательности в отношении областей обучения покупателей опыт, а также коды, касающиеся решения о покупке. (Трайндл, 2011: 83) Исследование Sands также выдвинуло последствия для упаковки, предполагая, что бренды и маркетологи с удовлетворительной нормой прибыли должны воздерживаться от радикальных изменений в дизайнах упаковки данного продукта, включая изменения в логотипе. Sands поддерживает это предложение, ссылаясь на автомобильный сектор и заявляет, что производители автомобилей никогда не отклоняются далеко от предыдущего проекта, чтобы не потерять своих постоянных клиентов, поскольку устойчивость не представляет риска для за счет случайных инноваций ради оптимизация.

Литература

- Клочкова М. С. Мерчандайзинг. Учебно-практическое пособие. М.: Дашков и Ко, 2010. 268с.
Попов Е.В. Институты сенсорного брендинга. Маркетинг. 2010. №6. с.119-125.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Птуха К. Эмоциональные продажи. Как увеличить продажи втрое. М.: Альпина Паблишер, 2013. 188с.
- Krishna A. An integrative review of sensory marketing: Engaging the senses to affect perception, judgment and behavior. *Journal of Consumer Psychology*. 2012. № 22. Pp. 332–351.
- Котлер Ф. Маркетинг 3.0: от продуктов к потребителям и далее – к человеческой душе. М.: Альпина Бизнес Букс, 2012. 240с.
- Трайндл А. Нейромаркетинг. Визуализация эмоций. М.: Альпина Паблишер, 2011. 112 с.
- Aitamer G., Zhou Q. Motives and Guidance for the Use of Sensory Marketing in Retailing. Master's Thesis of Karlstad Business School. 2011. 84 p.
- Gonzalez L.M. The Impact of Ad Background Color on Brand Personality and Brand Preferences. California State University published. 2005. №12. Pp. 57-63.
- Krishna A. Sensory Marketing: Research on the Sensuality of Consumers. New York: Routledge. 2009. 189 p.
- https://studwood.ru/1828662/marketing/metody_formirovaniya_obespecheniya_kachestva_uslug_predpriyatii_restorannogo_biznesa

Учёт И Аудит Внешнеторговых Операций И Условия Глобализации Экономики В Азербайджане

Сияб СУЛТАНОВ

*Азербайджанский Экономический Университет
siyab.sultanov@mail.ru*

Аннотация

С участием международных организаций, индустриальных и постиндустриальных государств Азербайджаном осуществляется разработка, внедрение и реализация всеобъемлющей программы стратегии экономической политики, осуществляется реструктуризация экономики и приватизация. Сверяются будущие отношения с интеграционными структурами мирового хозяйства. Готовится вступление во Всемирную Торговую Организацию (ВТО) и расширение торгово-экономических отношений со всеми странами мира. В целом создается среда в экономике страны, способствующая привлекать зарубежные инвестиции в различных их формах. Все это позволило обеспечить относительно макроэкономическую стабилизацию, и в настоящее время продолжают создавать необходимые условия для углубления экономических реформ с участием зарубежных партнеров.

Внешнеэкономическая программная концепция и инвестиционные предложения иностранным компаниям, а также хозяйственное взаимодействие Азербайджана с мировой экономикой, выступили катализаторами рыночных преобразований, дав ощутимый импульс развитию инструментов и механизмов, которые были слабы или вообще отсутствовали (например, биржевая торговля, фондовый и валютный рынки), а также способствовали экономике к функционированию в условиях изменяющейся конъюнктуры на основе прямых и обратных связей между спросом и предложением.

Активное развитие внешнеэкономической деятельности в Азербайджане позволило многим предприятиям различных форм собственности стать участниками мировой торговли. Всеобщая глобализация и расширение торговых границ привлекают все большее количество участников внешнеэкономической деятельности (далее ВЭД) к ведению торговых операций с зарубежными партнерами. При этом многие собственники, руководители и бухгалтеры организаций не всегда понимают, что для успешного ведения внешнеэкономической деятельности необходимо обладать специальными знаниями и навыками не только в области гражданского, налогового и таможенного права Азербайджанской Республики, но знать и грамотно применять международные нормы и обычаи делового оборота, учета и отчетности, которые становятся неотъемлемой частью отечественной экономической системы.

Ключевые Слова: Учет внешнеторговой деятельности, Учет импортных операций

Стратегическое Планирование И Ее Влияние На Предприятия Азербайджана

Тамерлан МАМЕДОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

tamerlan.memmedov.1994@mail.ru

Аннотация

Стратегическое планирование - это организационная управленческая деятельность, которая используется для определения приоритетов, фокусирования энергии и ресурсов, укрепления операций, обеспечения того, чтобы сотрудники и другие заинтересованные стороны работали над достижением общих целей, устанавливали согласование предполагаемых результатов, оценивали и корректировали направление организации в ответ на меняющуюся среду. В эффективном стратегическом планировании говорится не только о том, куда идет организация, но и о действиях, необходимых для достижения прогресса в будущем. Стратегическое планирование является относительно молодой дисциплиной, которая развивалась благодаря многочисленным вкладам в различных областях социальных наук. События последних нескольких десятилетий свидетельствуют об эволюции и зрелости дисциплины, поскольку теперь она обладает большими возможностями для анализа, а также большим количеством теорий, проанализированных тем и методологий для этого. Стратегическое управление рассматривается как фундаментальная проблема, объясняющая успех или неудачу фирм (Rumelt et al., 1994). Это влечет за собой выяснение, почему некоторые фирмы успешны, а другие нет; другими словами, выявление факторов успеха.

В стратегическом планировании существует много терминологий, и они часто используются неправильно. Однако есть два термина, которые относительно просты для понимания и очень уместны для деятельности стратегического планирования:

ЦЕЛЬ - То, чего необходимо достичь.

СТРАТЕГИЯ - базовая методология, которая будет использоваться для достижения цели.

Существуют разные способы планирования в зависимости от цели (целей) планирования, жизненного цикла или этапа развития организации, культуры людей в организации, типов проблем, с которыми сталкивается организация в настоящее время, и скорости изменения внешней среды организации.

Целью исследования является научное обоснование инструментов стратегического планирования используемые на производственных предприятиях в условиях нестабильной внешней окружающей среды.

Ключевые слова: Стратегическое планирование, Стратегическое управление, Цель.

Введение

Стратегическое управление - это процесс, который определяет последовательность действий организации по разработке и реализации стратегии. Он также включает в себя достижение целей, разработку стратегии, определение необходимых ресурсов и поддержание взаимосвязи с внешним миром, что позволяет организации достигать своих целей.

Главной идеей, отражающей суть перехода от оперативного управления к стратегическому управлению, была необходимость направить центр фокусировки на высшее руководство, чтобы своевременно реагировать на изменения в окружающей среде.

Стратегическое планирование напрямую влияет на эффективность организации. Процессы стратегического планирования и бизнес планирования были приняты и адаптированы многими секторами бизнеса и организациями, включая некоммерческие организации и правительственные агентства.

Существует почти столько же моделей планирования, сколько и есть авторы и ученые в этой области. Каждый из них внесли свой вклад, но лишь некоторые из них смогли выделиться. Американский учёный австрийского происхождения, экономист один из самых влиятельных теоретиков менеджмента 20-ого века Питер Друкер установил «классическое» определение стратегического планирования в своей книге под названием «Управление» в 1973 года.

В своей книге Друкер указал, что планирование не является чем то новым - это просто организованная работа старой задачи. Основной тезис Друкера состоял в том, что организации должны применять менеджмент (следовательно, планирование) как дисциплинированную науку. (Drucker, Management Tasks, Responsibilities, Practices Harper and Row, New York 1994).

Еще один американский экономист Майкл Юджин Портер в 1980-х годах выдвинул предложение о том, что стратегия должна лучше отражать характер конкуренции и ресурсы в рамках данного рынка или окружающей среды. В конкурентной Стратегии Портер определил модель и процесс планирования, которые основываются на понимании конкурентоспособных сил, которые определяют отрасль и ее привлекательность с точки зрения бизнеса. (Финансовое управление компаний (под ред. Е.В.Кузнецовой). М., «Экономика», 1996, 356 с).

Анализ

Оценка Состояния Организации Стратегического Планирования На Предприятиях Азербайджана.

Процесс стратегического планирования в компании состоит из нескольких этапов:

1. Определение миссии и целей организации.
2. Анализ среды, включающий в себя сбор информации, анализ сильных и слабых сторон фирмы, а также ее потенциальных возможностей на основании имеющейся внешней и внутренней информации.
3. Выбор стратегии.
4. Реализация стратегии.
5. Оценка и контроль выполнения.

В зависимости от поставленных задач, сроков их решения и размеров предприятия, план имеет различную структуру. Поэтому планирование подразделяется на три вида:

- Краткосрочное планирование (текущее) – планирование в сроке до 1года. Краткосрочный стратегический план представляет собой стратегический план на 3-6 месяцев (до 1 года) , в котором излагаются основные этапы и более мелкие шаги действий, которые компания хочет достичь.
- Среднесрочное планирование - рассчитано на срок от одного года до 3-х лет. Среднесрочное планирование применяет более постоянные решения краткосрочных проблем.
- Долгосрочное планирование -рассчитано на срок от 5 до 15 лет представляет собой разработку перспективных целей организации, направленных на наиболее эффективное использование ресурсов на основании долгосрочного прогноза. (David, F.R. (2009). Стратегический менеджмент.12-ый выпуск стр. 36-37, 45-47, 93).

Стратегия планирования должна выглядеть как функция ориентации, а не как функция времени. Эта функция должна включать глобальные цели предприятия.

Согласно Приказу Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 57 от 20 апреля 2004 года о классификации деятельности субъектов малого предпринимательства (в основном малые предприятия) определяются по секторам следующим образом:

- п в строительстве и промышленности - численность работников составляет 40 человек и годовой оборот составляет менее 200 000 манатов;
- п в сельском хозяйстве - количество работников составляет 15 человек, а годовой оборот составляет менее 100 000 манатов;
- п оптовая торговля - количество сотрудников составляет 10 человек, а годовой оборот составляет менее 300 000 манатов;
- п другие сферы - численность персонала составляет 5 человек, а годовой оборот менее 100 000 манатов .

В Азербайджане среднегодовая численность работников малых предприятий составляет 50 человек в промышленности и строительстве, 25 в сельском хозяйстве, 15 в оптовой торговле, 10 в розничной торговле, транспорте и сфере услуг, а годовой оборот составляет 500 в промышленности и строительстве. 250 манатов в сельском хозяйстве, 1 миллион манатов для оптовой торговли, 250 000 манатов для розничной торговли, транспорта и сферы услуг.

В Европейском Союзе субъекты малого бизнеса включают до 50 физических лиц, годовой оборот или активы балансовой стоимостью 10 миллионов евро.

По данным Госкомстата за январь 2018 года, в Азербайджане зарегистрировано 165 386 субъектов малого предпринимательства. Из них 145 851 человек были зарегистрированы в качестве индивидуальных предпринимателей (физических лиц). Доля малого бизнеса в национальном доходе составила 3,2 %, а доля занятого населения – 6,1%. В Азербайджане доля малого предпринимательства в секторах экономики составляет 64,6% в торговле, 10,69% в транспорте, 6,5% в отелях и ресторанах, 2,23% в промышленности, 1,91% в сельском хозяйстве, 0,74% в строительстве и в других секторах. составила 13,33%.

Таблица 1. Количество субъектов малого и среднего предпринимательства в Азербайджане в 2016-2017-ые годы.

Показатели	2016			2017		
	Всего	В том числе		Всего	В том числе	
		Юридическ ие лица	Частные предпринимат ели		Юридическ ие лица	Частные предпринимат ели
Общее количество хозяйствующих субъектов	19169			16960		
	5	20932	170763	3	23752	145851
Количество субъектов малого предпринимательства	18759			16538		
	8	16835	170763	6	19535	145851
Количество субъектов среднего предпринимательства	4097	4097	-	4217	4217	-

Источник: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Развитие малого и среднего предпринимательства в Азербайджане (далее - КОС) - имеет особое значение для диверсификации экономики, повышения конкурентоспособности, занятости, удовлетворения спроса на товары за счет местных ресурсов и обеспечения экономического развития.

По данным Госкомстата за январь 2018 года, в Азербайджане зарегистрировано 165 386 субъектов малого предпринимательства. Из них 145 851 человек были зарегистрированы в качестве индивидуальных предпринимателей (физических лиц). Доля малого бизнеса в национальном доходе составила 3,2 %, а доля занятого населения – 6,1%. В Азербайджане доля малого предпринимательства в секторах экономики составляет 64,6% в торговле, 10,69% в транспорте, 6,5% в отелях и ресторанах, 2,23% в промышленности, 1,91% в сельском хозяйстве, 0,74% в строительстве и в других секторах. составила 13,33%. (<https://www.stat.gov.az>).

Совершенствование Стратегического Планирования В Системе Управления Деятельностью Предприятия.

Для эффективного осуществления процесса стратегического планирования планировщики должны собирать и анализировать объемы информации из различных источников.

Непрерывная оценка стратегического плана имеет первостепенное значение для долгосрочного успеха плана.

SWOT-анализ помогает планировать будущее путем стратегической оценки текущей ситуации в компании. Он отображает внутренний ландшафт, перечисляя сильные и слабые стороны, а также отображает внешнюю ситуацию с точки зрения возможностей и угроз.

Анализ VMOST, также известный как анализ MOST, является основой и техникой оценки для стратегического планирования в организации. Анализ гарантирует, что заинтересованные стороны в организации получают достоверную информацию о желаемых изменениях в своей организации.

Стратегическое управление отличается операционным и стратегическим типами. Стратегическое планирование учитывает как внутреннюю, так и внешнюю среду бизнеса. И наоборот, оперативное планирование касается внутренней среды бизнеса. (И.Н.Маврина. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. Екатеринбург: УрФУ, 2014, 132 с. (Высшее образование).

Стратегическое планирование осуществляется руководством высшего уровня, тогда как оперативное планирование является функцией управления среднего уровня.

В настоящее время во многих компаниях страны разрабатывается режим регулярного мониторинга методом сбалансированной системы показателей. Кроме того, тенденции развития анализируются и сравниваются, чтобы четко описать результаты действий.

Заключение

Для эффективного осуществления процесса стратегического планирования планировщики должны собирать и анализировать объемы информации из различных источников.

В развивающихся странах, таких как Азербайджан, основной стратегической целью является достижение устойчивого экономического роста и высокого социального благосостояния при наличии потенциала и имеющихся ресурсов. Для этого каждая фирма должна разработать свою собственную стратегию места в контексте инновационной стратегии с наилучшим развитием продукта, а также синергизм и формирование цепочки развития на основе «цепочки ценностей», достижения устойчивых конкурентных преимуществ.

Для успешной реализации стратегии устойчивого развития фирмы следует отдавать предпочтение инвестициям в венчурное предпринимательство с созданием совместных предприятий с использованием имеющихся ресурсов для достижения положительных результатов. Для достижения позитивных изменений в экономике, ориентированной на инновации в Азербайджане, необходимо создать конкурентоспособные производственные мощности и расширить инновационную деятельность за счет существенного улучшения своих инвестиций.

Литературы

- Drucker, Management Tasks, Responsibilities, Practices Harper and Row, New York 1994
Томпсон и Мартин, стр. 557, Джонсон, Скоулз и Уиттингтон, стр. 294.
David, F.R. (2009). Стратегический менеджмент. 12-ый выпуск стр. 36-37, 45-47, 93.
Фомичев А. Н. Стратегический менеджмент: учебник для вузов. М.: Дашков и Ко 2014. - 468 с.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

И.Н.Маврина. Стратегический менеджмент. Учебное пособие. Екатеринбург: УрФУ, 2014, 132 с. (Высшее образование).

Х. Альберт М, Хедоури Ф. Основы менеджмента, пер. с англ., «Дело», –М., 1992, 702 с
Финансовое управление компаний (под ред. Е.В.Кузнецовой). М., «Экономика», 1996, 356 с.

<https://www.stat.gov.az/>

<http://www.economy.gov.az>

<http://www.maliyye.gov.az/>

Особенности Венчурного Инновационного Бизнеса

Тахмина ГУСЕЙНОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

h.tehmine@gmail.com

Аннотация

Венчурный бизнес – это новый, динамично развивающееся направление в экономике. Объективные требования перехода к экономическому росту, все более ощущаемые в настоящее время в нашей стране, невозможно осуществить без перехода к новым, прогрессивным видам и формам технического прогресса. В ускорении этого процесса немалую роль должен сыграть венчурный бизнес. Американская и европейская, а также частично азиатская экономики в немалой степени обязаны своим ростом в конце XX века именно расцвету венчурного бизнеса. Ряд шагов, предпринятых сообществом венчурной индустрии и государственными структурами различных уровней, способствует развитию малого и среднего бизнеса в инновационной сфере (в частности high - tech), которая в свою очередь, может придать импульс развитию экономики в целом.

В нашей стране сформировался предпринимательский климат, благоприятный для венчурного инвестирования, но инновационные процессы в Азербайджане требуют всесторонней поддержки, так как главной особенностью современного этапа развития науки, экономики, производства является инновационная направленность.

Решение проблем развития венчурных предприятий следует рассматривать в неразрывной связи с решением широкого круга проблем становления всего инновационного бизнеса в Азербайджане. Деятельность венчурных предприятий в решающей степени зависит от правильности выбора стратегии и качества управления инновационной деятельностью, гибкости производственных систем, маневренности в использовании ресурсов, делегирования ряда функций администрации, развития инициативы и внутреннего предпринимательства, формирования инновационной культуры.

Для венчурных фирм важнейшим стимулом к инновационной деятельности является получение прибыли, а необходимым условием - наличие сильного механизма правовой защиты. В силу этого актуальным является исследование функциональных возможностей венчурного бизнеса и особенностей его финансирования, которое дает возможность определить уровень развития технико-экономических процессов в стране.

Ключевые слова: Венчурный Бизнес, Венчурные Инвестиции, Венчурные Предприятия, Венчурные Фонды, Венчурное Финансирование, Инновационная Деятельность

Введение

«Венчурный бизнес представляет собой поисковое и поэтому более рисковое звено инновационной деятельности (от англ. venture — риск). **Н.И.Лапин.** (Лапин Н.И. Указ. соч. С. 251.)

Возникновение и широкое развитие венчурного бизнеса в западных странах связано с полным насыщением традиционных рынков, которое сопровождается ужесточением конкурентной борьбы за потребителя. Опоздать с нововведением - значит обречь себя на разорение.

За прошедшие 20-30 лет развитые страны накопили значительный опыт организации инновационной деятельности. Возникли различные формы внедрения научных разработок в производство. Относительно новой формой инвестиций в инновационную деятельность, считается венчурный бизнес, который широко распространен в развитых странах.

История венчурного бизнеса начинается с истории возникновения Кремниевой долины. История возникновения этой долины начинается с университета. В 30 – е годы XX века профессор Стэнфордского университета Фредерик Терман, который считался «отцом долины», призывал своих студентов создавать «учебные» предприятия, для того чтобы попрактиковать полученные знания. Одним из важных мотивов являлся приостановить систематическую миграцию лучших выпускников из слаборазвитой на то время Калифорнии, на восточное побережье.

Первый иницирующий импульс к началу промышленного развития Кремниевой долины дал в конце 1950-х годов профессор Стэнфордского университета Фредерик Терман. Внезапно для общества Терман предложил на неутрализованном участке земли, принадлежавшей указанной высшей школе, организовать промышленный «парк». Целью такого учреждения являлась: оказать необходимую помощь и предоставлять помещения тем, у кого имеется какие-нибудь научно-технические идеи и намерены довести их до реализации наукоемкого продукта. Инвестирование первого фонда рискованного капитала составляла всего 3 млн. долл. К удивлению акционеров на то время, вложивших указанные суммы в развитие немногих малых высокотехнологичных компаний, через четыре года прибыль составляла 90 млн. долл., что в 30 раз превышало инвестированный капитал.

Зарождение венчурного бизнеса как считают связано с изъянами в системе банковского дела и затруднением связей инвесторов в традиционных способах инвестирования: банковские депозиты, государственные облигации и т.д.

До появления венчурного инвестирования во всем мире использовали традиционные источники финансирования малых предприятий, к которым относится банковский

кредит, средства крупных компаний и частных инвесторов, которых за рубежом называют «бизнес ангелами» (business angels).

Венчурные предприятия появляются путем договора, предусматривающих использование денежных ресурсов, полученных путем слияния средств крупных компаний и частных инвесторов.

Для современного Азербайджана по-прежнему актуален уникальный опыт формирования и становления рынка венчурного капитала в США. В современном мире в сфере экономической политики произошли знаменательные изменения, определяющие развитие страны в целом. Значительной частью современной экономики стран становится инновационность, являющимся приоритетным направлением ее развития в ближайшем будущем. Базисным ресурсом в инновационной экономике считается не материальные факторы производства, как в индустриальной экономике, а трудовые, где удельный вес занимает интеллектуальный труд исследователей и разработчиков.

Инновационная модель развития национальной экономики требуют поиска новых эффективных источников и инструментов финансирования инновационных проектов. Венчурное финансирование является одним из таких инструментов, проверенных многолетней практикой инновационно-ориентированных государств. Ключевую роль при становлении и развитии рынка венчурного капитала, на начальных этапах, занимает государственная поддержка. Политика, проводимая нашим государством в сфере инновации, подразумевает создание необходимых условий для производства, распространение и внедрение новых знаний и технологий. Одной из особенностей, определяющих развитие национальной экономики в современный период, является рационализация инновационной деятельности предпринимателей. А это, в свою очередь зависит от создания инновационной инфраструктуры.

Методы

При написании данной работы были использованы диалектический метод, также принципы структурного, системного и функционального подходов, единства субъективного и объективного, а также методы статистического анализа, синтеза и обобщения на теоретическом и эмпирическом уровне. Указанные методы были использованы в рамках системного подхода на различных этапах исследования.

Анализ

XXI век считается, веком идеи, креативности. В XXI веке поиск чего-то нового, обновления и умения быстро адаптироваться к ситуации является важным эквивалентом.

На сегодняшний день, анализируя мировые топовые компании в сфере информационных технологий, мы приходим к тому, что необходимо развивать венчурный бизнес. На примере рассмотрим **рейтинг 10 самых дорогих компаний в мире**, которые начали свою деятельность как стартапы.

(Рейтинг построен по показателю рыночной капитализации, который рассчитывается как произведение количества выпущенных акций компанией на стоимость одной такой акции). Данные определены на 13 января 2019 года.

1) Amazon Inc. (\$802.18 млрд.) / Отрасль: Розничная торговля.

Amazon является американской ритейл-компанией, занимающейся продажей и поставкой различных товаров через интернет. С помощью Amazon интернет пользователи, поставщики и производители могут сами продавать любые товары, используя сайт компании, как онлайн площадку. Компания основана в 1994 году Джефос Безосом. В городе Сиэтл штата Вашингтон расположен главный офис. В компании работает порядка **230 тысяч** сотрудников. Активы корпорации составляют более чем **\$105 млрд.**, а годовой оборот превышает **\$200 млрд.**

2) Microsoft (\$789.25 млрд.) / Отрасль: Разработка программного обеспечения. /

Продукция: Microsoft Office, Microsoft Windows, Xbox

Всемирно известная корпорация Microsoft основана в 1975 году Билл Гейтсом, сегодня он является одним из самых богатых людей в мире. Штаб квартира находится в Редмонде, штат Вашингтон.3) Alphabet Inc. (\$737.37 млрд.) / Отрасль: Интернет. Известная на весь мир интернет компания Гугл с недавних пор изменила своё официальное наименование на Alphabet, поскольку компания давно вышла за рамки одного поисковика Google, а также владеет множеством других компаний. Главами интернет-холдинга являются Сергей Брин и Ларри Пейдж, которые совместно создавали эту мега-компанию еще с 1998 года. Главный офис располагается в Калифорнии.4) Apple inc. (\$720.12 млрд.) / **Отрасль:** Электроника, информационные технологии. / **Продукция:** Персональные компьютеры и планшеты, мобильные телефоны, аудиоплееры и т.д. Компанию основали 1 апреля 1976 года Стив Возняк, Рональд Уэйн, а также Стив Джобс. Штаб квартира расположена в США, в городе Купертино, штат Калифорния.

5) Berkshire Hathaway Inc. (\$482.36 млрд.) / Отрасль: Страхование, финансы, железнодорожный транспорт, коммунальные услуги, производство продовольственных и непродовольственных товаров.

Компания известна своим бессменным владельцем, американским инвестором и предпринимателем Уорреном Баффетом. Штаб-квартира находится в городе Омаха, Небраска, США. Стоимость одной акции данной компании составляет \$293 750, что делает ее самой дорогой акцией в мире.

6) Facebook (\$413.25 млрд.) / Отрасль: Интернет.

Facebook был разработан Марком Цукербергом в феврале 2004 года. Сегодня социальная сеть Фейсбук посещает свыше 1.86 млрд. человек ежедневно. Для одного интернет проекта, с рыночной стоимостью в 413.25 миллиардов долларов является просто астрономическим показателем популярности и востребованности. Сегодня Facebook приносит более 8 миллиардов чистой прибыли в год за счет рекламы. Кроме того, facebook является лидером среди данного списка по прибыльности, поскольку только за последний год увеличила чистую прибыль на 54%. Штаб квартира находится в Менло-Парк, Калифорния.

7) Tencent (\$400.90 млрд.) / Отрасль: Конгломерат. / **Продукция:** Социальные сети, обмен мгновенными сообщениями, средства массовой информации, веб-порталы и т.д.

Tencent – венчурная компания, конгломерат, инвестиционный холдинг, а также одна из крупнейших компаний в игровой индустрии. Этот китайский многонациональный инвестиционный холдинг, основанный в 1998 году. Сегодня занимает 7 позицию в рейтинге самых дорогих компаний. Штаб-квартира Tencent Seafront Towers (также известная как Tencent Binhai Mansion) находится в районе Наньшань, Шэньчжэнь.

8) Alibaba Group (\$392.25 млрд.) / Отрасль: Интернет. / **Продукция:** Электронная коммерция, хостинг онлайн-аукционов, онлайн-переводы денег, мобильная коммерция. Компания Alibaba – одна из крупнейших виртуальных торговых платформ в Китае и мире, привлекающая внимание покупателей, как доступными ценами, так и широким ассортиментом представленных товаров. Основанная 4 апреля 1999 года, компания предоставляет потребительские, бизнес-потребительские и бизнес-услуги через веб-порталы, а также услуги электронных платежей, систему поиска клиентов и облачные вычисления. Штаб-квартира находится в Ханчжоу.

9) Johnson & Johnson (\$347.99 млрд.) / Отрасль: Фармацевтическая промышленность. / **Продукция:** Производство лекарств, медицинского оборудования.

Johnson & Johnson является американской многонациональной компанией производящей медицинские приборы, фармацевтические и потребительские товары. Компанию в 1886 году основали три брата, Роберт Вуд Джонсон, Джеймс Вуд Джонсон и Эдуард Мид

Джонсон. Первоначально братья занимались изготовлением перевязочных материалов и пластырей. С 1893 года компания занялась также производством детской присыпки. В состав корпорации входит около 250 дочерних компаний с производством в 60 странах и их сбытом в более чем 175 странах мира. Штаб-квартира в Нью-Брансуик, штат Нью-Джерси.

10) JPMorgan Chase (\$332.24 млрд.) / Отрасль: Банковское дело.

JPMorgan Chase крупнейший в США и 6-тый в мире по размеру активов коммерческий банк. Ядром для образования JPMorgan Chase стал Chemical Bank, от которого он унаследовал штаб-квартиру и историю курсов акций. Бренд J.P. Морган, исторически известный как Morgan, предоставляет инвестиционно-банковские услуги, занимается управлением активов, частным банковским обслуживанием, управлением частным капиталом. Расположение: США, Нью-Йорк, Манхэттен, 270 Park Avenue.

Таблица 4: Топ 10 мировых компаний

№	Название компаний	Отрасль	Страна	Стоимость (млрд.)
1	Amazon Inc. (B)	Розничная торговля	США	\$802.18
2	Microsoft (B)	Разработка программного обеспечения	США	\$789.25
3	Alphabet Inc. (B)	Интернет	США	\$737.37
4	Apple Inc. (B)	Электроника, информационные технологии	США	\$720.12
5	Berkshire Hathaway Inc	Страхование, финансы, железнодорожный транспорт, коммунальные услуги, производство продовольственных и непродовольственных товаров	США	\$482.36
6	Facebook (B)	Интернет	США	\$413.25
7	Tencent (B)	Интернет-сервис	Китай	\$400.90
8	Alibaba Group (B)	Интернет	Китай	\$392.25
9	Johnson & Johnson	Фармацевтическая промышленность	США	\$347.99
10	JPMorgan Chase	Банковское дело	США	\$332.24

Источник: Составлен автором на основании данных <https://ru.fxssi.com/top-10-samyx-dorogix-kompanij-mira> (13.01.2019)

Рисунок 1: Принадлежность компаний

Источник: Составлен автором на основании данных <https://ru.fxssi.com/top-10-samyx-dorogix-kompanij-mira> (13.01.2019)

Рисунок 2: Разделение на венчурные и невенчурные компании

Источник: Составлен автором на основании данных <https://ru.fxssi.com/top-10-samyx-dorogix-kompanij-mira> (13.01.2019)

Выводы И Предложения

Перевод экономики Азербайджана на инновационный путь развития требуют долговременной стратегии государства, направленной на эффективное использование национальных ресурсов наравне с использованием зарубежных инновационных технологий, управленческого опыта и финансовых средств. Требуется также новый подход к оценке роли науки и технологий в общественном прогрессе, формулированию

и реализации национальных целей. Только в этом случае политика государства в сфере науки и инноваций действительно будет приоритетным направлением его деятельности. Наука постоянно должна использоваться для оценки состояния отечественной экономики, анализа последствий принимаемых государственных решений, программирования и прогнозирования научно-технического и экономического развития.

Важнейшим источником финансирования венчурного бизнеса считаются бюджетные средства. В первую очередь они используются для инвестирования разработок и исследований в оборонных секторах промышленности, в том числе для финансирования бюджетных организаций, а также проведения прикладных и фундаментальных исследований в вузовских и академических организациях.

Помимо методов прямого (при помощи заключения контрактов или выдачи субсидии и др.) финансирования государством разработок и исследований необходимо активно употреблять и так именуемое косвенное инвестирование научно-технических мероприятий, которые стимулируют увеличение расходов предприятий.

На основе проведенного исследования можно сделать такие выводы и предложения:

1. Значительная роль в создании технопарков, технополисов и инновационных центров должна принадлежат государству, который будет являться основным инвестором.
2. Первоначальная инвестиционная поддержка правительства в процессе становления организационных форм венчурного бизнеса может быть заменена иными формами поддержки, в первую очередь, льготами по налогам, т.е. нужно высвобождать от налога на прибыль часть капитала, которая инвестируется в венчурные фонды и компании, уменьшить ставки налога на приобретаемые инвесторами дивиденды на вкладываемый при этом капитал, допустить формирование резервов из необлагаемой налогом прибыли.
3. Система финансирования инвестиций в венчурный бизнес должна включать установление льгот на капитал, вкладываемый в инновационные предприятия, в рамках привлечения финансирования для стимулирования технических работ инновационного типа, и делающих выгодным сотрудничество крупного и малого бизнеса. Это особенно важно для инновационных предприятий, научно-технические разработки, сопрягающих с определенным риском, прежде всего, для компаний, на которые по роду их активности не распространяется инвестиционный налог, в том числе и для сектора научно-консультационных услуг.

4. В нынешнее время не все модификация в финансовой политике страны касательно к венчурному бизнесу расценивается положительно. Введение в налогооблагаемую основу нематериальных активов снижает обретение объектов интеллектуальной собственности, ведет к снижению научно-технического уровня отечественных разработок. Освобождение от льгот по обложению налогом с имущества вновь созданных компаний неизбежно ухудшит финансовое состояние инновационных компаний, так как они работают, обычно, на арендованном оборудовании и в начальный период своей деятельности, зачастую не имея определенных доходов и следовательно нуждаются в финансовой помощи.

5. Необходимо создать межрегиональные и региональные агентства по поддержке венчурного бизнеса и центров делового сотрудничества.

6. Следует создать страховые фонды, которые способствовали бы повышению экономической и правовой защиты исполнителей и заказчиков научно-технической продукции, особенно в венчурном финансировании.

7. Заслуживает внимания предложение о создании «банков технических идей» на международном уровне в функции, которых входит покупка готовых разработок и даже идей с последующей их возможной перепродажей организациям, которые будут заниматься коммерческой реализацией разработок государству, а также для экспорта. Важными функциями Банка идей должны стать поиск, отбор, финансирование и различные виды консультационной помощи для тех проектов, которые могут иметь практическое применение, как в настоящем, так и в будущем.

Следует упомянуть о том, что существенную роль в поддержке венчурных предприятий играют средства финансовых и коммерческих структур. Растет поддержка венчурного бизнеса благодаря грантам и средствам зарубежных и местных благотворительных фондов. Если инновационные компании могут сами по себе развиваться в той или иной мере за счет личных средств, а также поддержки частного сегмента, то образование инфраструктурных учреждений поддержки малого инновационного бизнеса требует государственного инвестирования.

Таким образом, можно прийти к такому выводу, что условиями адаптации созданной системы финансирования венчурного бизнеса к реальностям рыночной экономики считается активная правительственная научно-техническая политика, направленная на непосредственное финансирование, как конкретных инновационных работ, так и отдельных научных организаций, в развитии и существовании которых заинтересовано правительство, устанавливающая конкретные приоритеты в финансировании.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Литературы

<https://ru.fxssi.com/top-10-samyx-dorogix-kompanij-mira> , (13.01.2019)

https://studref.com/382700/menedzhment/venchurnoe_predprinimatelstvo (2017-2019)

Экспресс-отчет «Силиконовая долина» (Silicon valley), (2007), Москва

Банковские Услуги И Их Совершенствование

Турал ГАДЖИЕВ

Азербайджанский Экономический Университет

tural.r.gajiev@gmail.com

Аннотация

В последнее время мировая экономика потерпела существенные преобразования, вызвавшие собой значительные изменения и в банковской области. Ключевая стадия функционирования любой организации, действующий в условиях рынка является эффективное приспособление к меняющейся среде. Целью стратегии банка является рост области сбыта собственных услуг, повышение прибыли, привлечение клиентуры. Сущность и задачи рынка банковских услуг значительно изменились за последнее время, причиной этому послужило, сильно растущая конкуренция на финансовых рынках, также изменяющиеся взаимоотношения банка и клиента. Проблема о которой идет речь, пока изучена мало, поэтому требует более детального анализа. В настоящее время банки предоставляют целый ряд услуг. Выделим такие банковские услуги как: кредитные и депозитные, которые формируют основу банковского обслуживания, также сюда отнесем и инновационные продукты, отвечающие потребностям клиентов.

Заметим, что важной задачей прогресса нынешней рыночной экономики, безусловно, является положение конкурентоспособности рынка банковских услуг. Конкуренция является значительной причиной прогресса рыночных взаимоотношений. Почему? Так как от конкурентоспособности банковской системы любой страны, сказывается на стабильности национальной экономики.

Стремительные изменения в условиях современной жизни приводят к росту требований, которые клиенты предъявляют банкам, например, такие как удобство сотрудничества с банком, своевременный доступ к банковским услугам. Для того чтобы удовлетворить потребность клиентов, банкам необходимо реализовывать новейшие виды банковского обслуживания.

Ключевые слова: Банковские услуги, Банковские продукты, Рынок банковских услуг, Электронные банковские услуги

Введение

Сегодня банки занимают важное место в денежно-кредитном механизме, поскольку их деятельность связана с потребностями репродуцирования. Параллельно они являются соединяющим элементом между отраслями, выполняя денежные расчеты, выступая агентами в перераспределении капиталов, тем самым гарантируя рост общей рентабельности производства. В настоящее время банки обладают большим спектром различных банковских услуг, тем самым, создавая денежный оборот.

Важность данной темы состоит в том, что сегодня роль банковских рынков не ограничивается только рамками кредитных и денежных отношений. Банки

осуществляют задачи института, которые по степени влияния сопоставимы с правительственными учреждениями.

Методы

В корне анализа лежит системный подход и диалектический метод. Использовались следующие методы: научный метод, финансовый анализ, группировка, сравнение и статистический метод. В публикации проведен тщательный и детальный анализ.

Анализ

Банки играют значительную роль в экономическом и социальном прогрессе страны. Для осуществления отведенной им роли требуется выполнение соответствующих операций. Роль банковских услуг заключается в удовлетворении потребностей клиентов. Сегодня коммерческие банки предоставляют широкий спектр услуг, что позволяет клиентам удобное выполнение различных операций. В настоящее время спектр, предоставляемых услуг растет с каждым днем, создаются новые банковские продукты, формируются новые виды вкладов и страхования и т.д.

Рынок банковских услуг в последние годы терпит значительные преобразования в связи с кризисными явлениями. В прочем базовый спектр услуг остается неизменным. В работах отечественных экономистов активно рассматривают проблемы кредитных услуг малому бизнесу и населению. (Дадашев А.З., 2002: с.127-139). Проблемы, связанные с реализацией новейших банковских продуктов изложены в трудах К.Р. Алиевой (Алиева К.Р., 2017: с.7-11).

В условиях серьезной конкуренции в банковской области банкам необходимо усердно стараться для достижения доверия со стороны клиентов. Банкам также необходимо удовлетворять потребности не только имеющих клиентов, но и стараться привлекать новых. Банки, в свою очередь, должны анализировать вероятные изменения потребностей на банковские продукты.

Анализ кредитных и депозитных услуг показывает, что они все также востребованы как у физических лиц, так и у юридических. В настоящее время данные услуги стремительно

прогрессируют. Поэтому, чтобы банк оставался конкурентоспособным, ему необходимо исследовать потребности клиентов. Для увеличения спроса на банковские услуги и продукты, сотрудники банка должны оповещать клиентов о новых продуктах.

По статистике за 2018 год объем кредитования в Азербайджане составил 12,56 млрд. манатов, тем самым показатель в течение года вырос на 806,4 млн. манатов. В кредитовании доминируют, так называемые ритейл-кредиты. Из года в год их доля растет. В 2016 году они составляли 35%, в 2017 году 39%, а в 2018 году удельный вес составил 42,2%. Что касается депозитной базы, то там их рост в течение 2018 года составил 6,75%. Их рост осуществляется благодаря физическим лицам и нефинансовым предприятиям — объем их депозитов повысился на 6,78% и на 11,4% соответственно.

График 1: Объем кредитовани в Азербайджане за 2016-2108гг

Источник: <https://www.cbar.az/>

Предоставление кредитов является ключевой банковской услугой и транзакцией банков, а также главным источником прибыли. В течение 2018 года выдано кредитов на 4,3 млрд. долларов.

Для выполнения расчетных транзакций важны следующие условия: присутствие у клиента счета, который применяется для расчетов. Денежные средства, находящиеся на данных счетах, обладают большой ликвидностью. Поскольку данные ресурсы применяются для имеющихся транзакций в основном это счета до востребования. Стоит выделить и структуру банковских счетов за 2018 год.

Структура банковских счетов

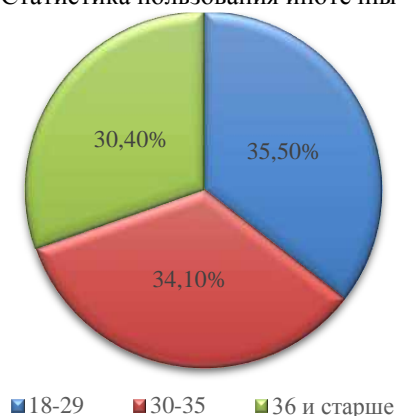
	Октябрь 2016 г.	Октябрь 2017 г.	Октябрь 2018 г.
Кол-во банковских счетов	15405211 ед.	16133233 ед.	17492782 ед.
Депозитные счета	220218 ед.	299303 ед.	348729 ед.
Текущие счета	12321515 ед.	13133251 ед.	14583382 ед.

Источник: <https://www.cbar.az/>

По данным Азербайджанского ипотечного и кредитно-гарантийного фонда объем рефинансирования ипотечных кредитов на конец 2018 года составил 1,1 млрд. манатов, их них 315 млн. манатов льготные кредиты. С аналогичным периодом прошлого года объем рефинансирования повысился на 43,5%, объем рефинансирования льготных кредитов вырос на 40%.

В основном ипотечным кредитом пользуются люди в возрасте 19-29 лет (35,5%), лица 30-35 лет (34,1%), лица старше 36 лет (30,4%).

График 2: Статистика пользования ипотечным кредитом в Азербайджане

Источник: <http://mcgf.az>

Современными банковскими услугами являются следующие виды кредита: ипотечный, лизинговый, потребительский и т.д. Сегодня к таким услугам можно отнести и операции с ценными бумагами. С прогрессом информационных технологий появились электронные услуги, которые очень удобны для клиента, так как их оказание может осуществляться в подходящее время и место.

Итак, ипотечное кредитование представляет собой кредит на длительный период, направленный на приобретение жилья, которое выступает в виде залога по данной ссуде. Клиент, как правило, может оставить под ссуду и недвижимость, находящаяся у него в собственности. В основном кредит предоставляет банк. Банк предоставляет его как физическим, так и юридическим лицам. Ключевым требованием ипотечного кредитования является залог. Некоторые банки могут включать такое требование, как первоначальный взнос, а именно конкретная доля от суммы кредита. От первоначального взноса зависит срок и процент кредита.

Закон АР, принятый 15 апреля 2005 года «Об ипотеке», является главным правовым актом, контролирующим процедуру оказания ипотеки.

Также, 16 сентября 2005 года Президент АР сформировал главный государственный орган, который контролирует проблемы ипотеки — Азербайджанский Ипотечный Фонд. Данный фонд предоставляет кредиты обществу за счет, назначенных им кредитных учреждений.

Проанализируем требования к предоставлению ипотечного кредита.

Таблица 1: Условия предоставления ипотечного кредита

Условие	Обычный ипотечный кредит	Льготный ипотечный кредит
Максимальная сумма	150000 AZN	100000 AZN
Максимальная годовая процентная ставка	8%	4%
Максимальный период	25 лет	30 лет
Первоначальный взнос	15-25%	10%

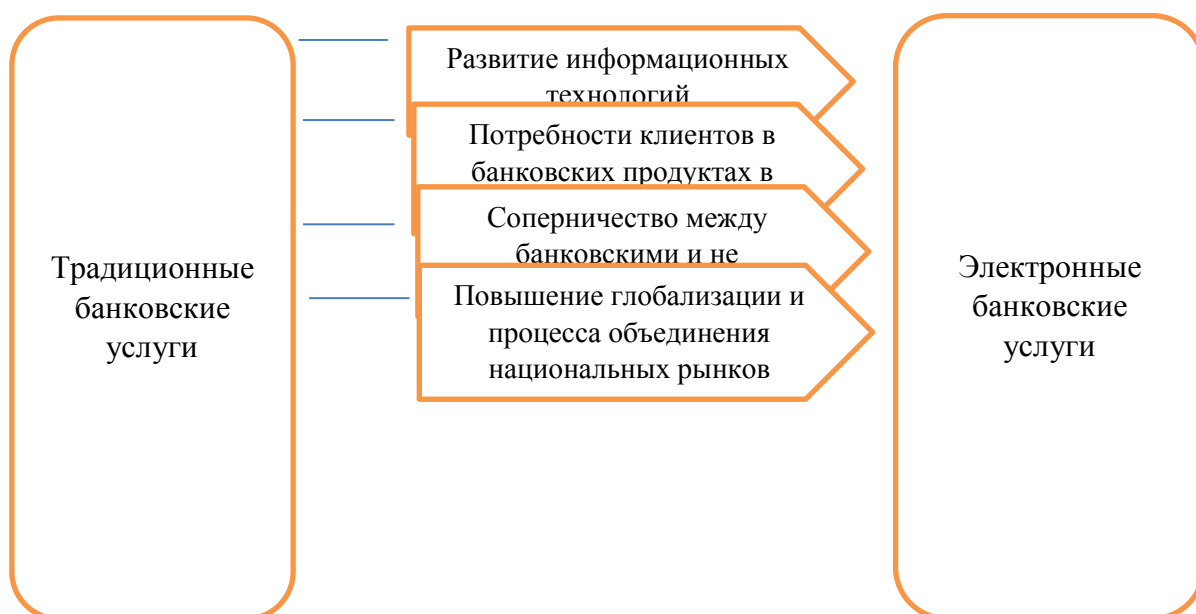
Источник: <http://mcgf.az/>

В нынешних условиях для результативной деятельности банка во многом связана с применением новых разработок в сфере техники и технологий, а также реализация новейших банковских услуг. Суть финансовых инноваций разумно анализировать в широком и узком смысле. В широком смысле финансовые инновации представляют собой инновации в финансово-кредитных организациях. (Гришина Е.А., 2014: с.16-19). В узком же смысле финансовые инновации включают в себя инновации, в центре которого лежат финансовые отношения. (Гришина Е.А., 2014). Банковская инновация, в свою очередь, это созданный в форме нового кредитного банковского продукта или технологии. (Азманова Е.Г. Курдюмова Г.Ж., 2014: с.84-88). Безусловно, что наиболее конкурентным банком будет тот, который первый завоевал рыночную нишу.

С прогрессом информационных технологий появились банковские электронные услуги, которые удобны тем, что клиенты могут пользоваться услугами в режиме онлайн. Но все же такое удобство сопровождается определенными рисками, например, такими, как атаки хакеров. Электронные продукты очень удобные, по этой причине большинство клиентов более заинтересованы в них. Так как их применение предлагается круглосуточно, привлекает клиентов за счет широкой сети связи, также клиент может выбирать подходящую для себя область услуг.

Таблица 2: Схема трансформации традиционных банковских услуг в электронные под влиянием ряда факторов

Источник: разработано автором.

По итогам 2018 года стоимость операций через электронный банкинг в Азербайджане повысилась в 18,7 раз до 36,4 млрд манатов, а их число увеличилось в 7 раз, тем самым до 10,4 млн манатов. В 2017 году стоимость транзакций, осуществляемых посредством межбанковских платежных систем, выросло на 31% и составила 274 млрд манатов, что в 3,4 раза, выше произведенного ВВП. (<https://www.cbar.az/>)

В нынешнее время информационные технологии стали более удобными и данное стремление к совершенствованию коснулось и экономического слоя жизни населения. Большинство банков максимально прилагают усилия к применению технологий для прогрессирования бизнеса и привлечения клиентов, благодаря реализации передовых технологий в области оказания услуг. Стоит отметить, что информационные технологии,

применяемые в банковской области, делятся на две технологические группы: фронт-офис, рассчитанный для операций с клиентами и бэк-офис, направленный для внутренней работы с активами и пассивами банка.

Ключевая часть фронт-офиса в сфере информационных технологий это система дистанционного банковского обслуживания. Это означает, что нет необходимости посещать банк при осуществлении транзакций. Благодаря Интернету клиент может через телефон, компьютер воспользоваться банковской услугой. Это позитивные возможности для клиентов, поскольку значительно экономится время, также не приходится стоять в очереди. (Кириянов М., 2009).

В настоящее время поколение молодых людей часто называют поколением информационного века, которые отправляют электронные сообщения в любые части мира за считанные секунды, которые всего лишь несколькими нажатиями на сенсоре телефона создают видео-разговор с друзьями. Другими словами, нынешнее поколение не готова к терпению, ожиданию, так как все основано на высокой скорости и общедоступности информации. Данная специфическая особенность молодежи оказало воздействие и на банковскую сферу. На сегодняшний день посещение банка, стояние в длинных очередях отнимает не мало времени и энергии, благодаря Интернету, который предоставляет возможность банкам предоставлять услуги в режиме реального времени, тем самым, посещение банка становится не обязательным. (Уткин Э.А., Морозов Г.И., Морозова Н.И., с.207.).

Применение информационных технологий действительно стало необходимым. Финансовая область является одной из сфер, где их роль огромна. В банковской сфере в будущем будет доминировать склонность к улучшению качества и безопасность предоставляемых услуг, повышение скорости осуществления расчетных операций, а также доступ к банковским продуктам через электронные услуги.

Сущность банковской деятельности не изменяется со времени его создания, однако, стратегия банка, за счет которых реализуется деятельность непрерывно пересматривается, изменяется. Я бы хотел, выделить цитату популярного ученого в сфере финансовых продуктов Криса Скиннера, где он отмечает цитату профессора Дэвида Ллевеллина: «Отрасль изменилась за последние 5 лет больше, нежели за прошедшие 50 лет» (Скиннер К., с.210). Эта гениальная мысль уместна и сегодня. Основанием для этого по мнению Криса Скиннера является реализация и прогресс передовых технологий. Скиннер полагает, что Интернет оказал большое влияние в

прогрессировании банковской деятельности, он также полагает, что банки должны прилагать большие усилия в понимании мировых склонностей и потребностей. И на основании этого производить инновационные продукты.

Заключение

Сегодня на банковском рынке происходит технологическое преобразование, в процессе которой лидирующие позиции занимают информационные технологии, скорость, доступность и надежность. Банкам необходимо непрерывно развиваться, быть гибкими, реагировать на все изменения в финансовых технологиях.

Важность введения в процедуру обслуживания клиентов цифровых и коммуникационных технологий бесспорна. В первую очередь, это необходимо для банков, поскольку в рамках автоматизации почти всех сфер человеческой деятельности, в рамках преобразования состава клиентов и их выбора в сторону более подходящих банковских услуг, будет оказывать воздействие на их конкурентоспособность и эффективность.

Однако, стоит отметить, что банковские услуги и продукты все еще востребованы среди как физических, так и юридических лиц. Тенденция развития банковских услуг в последние годы положительна и не внушает серьезного опасения.

Литературы

- Азманова Е.Г. Курдюмова Г.Ж. Проблемы и перспективы расширения ресурсной базы коммерческих банков. Наука и общество. 2014. №3. С.84-88.
- Алиева К.Р. Современные банковские операции, продукты и услуги. Научные преобразования в эпоху глобализации. 2017. С.7-11.
- Гришина Е.А. Основные причины неразвитости финансовых инноваций в банках и небанковских кредитных организациях. Инновации и инвестиции. 2014. №4. С.16-19.
- Дадашев А.З. Эффективность поддержки малого предпринимательства. Вопросы экономики. 2002. №7. С.127-139.
- Кирьянов М. Дистанционное банковское обслуживание. 2009г.
- Скиннер К. Будущее банковского дела. с-210.
- Уткин Э.А., Морозов Г.И., Морозова Н.И. Инновационный менеджмент. С-207.
- Интернет ресурсы: <http://mcgf.az>
<https://www.cbar.az/>

Пути Повышения Эффективности Банковского Сектора Азербайджанской Республики

Фаиз МАНАШИРОВ

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
m.faig1996@gmail.com*

Аннотация

На современном этапе становления экономики, банковская система имеет огромное значение для стабильности национальной экономики и ее развития. Банковский сектор играет такую роль в развитии национальной экономике благодаря осуществлению денежно-кредитной политики. В рыночной экономике денежно-кредитная политика превращается в ключевой элемент, который приводит к развитию национальной экономики. Банковский сектор, в свою очередь, является основным центром по поддержанию кредитных отношений и именно поэтому он играет важную роль для развития национальной экономики. Можно сказать, что банковская сектор — это связывающее звено в финансовой системе страны, так называемые кровеносные сосуды для национальной экономики.

Банки имеют специфическое назначение, выполняют определенные функции. Будучи предприятиями, регулирующими денежно-кредитные отношения, выполняющими многообразные банковские и иные операции, банки подчиняются экономическим законам, общим и специальным законодательным нормам. Банки способны адаптироваться к окружающей среде. Реагируя на изменяющиеся потребности рынка, приспосабливаясь к современной жизни, учитывая новые явления в экономике, политике, политическом устройстве общества, банковское дело дает анализ технологии, которую следует применять в конкретных экономических ситуациях, на стадиях кризиса или подъема, в стабильной или неустойчивой обстановке. Если банковский сектор — это связывающее звено в финансовой система страны, то коммерческие банки являются основным элементом этого звена. Коммерческие банки в классическом понимании-это учреждения, которые принимают вклады (депозиты) и выдают кредиты под определенный процент, тем самым получают прибыль. Однако нужно отметить, что в настоящее время коммерческие банки не ограничиваются вышеуказанным классическим пониманием, то есть в современности коммерческие банки-это многофункциональные учреждения, которые функционируют в различных секторах национальной экономики. Банки также являются так называемыми проводниками денежно-кредитной политики страны, учреждениями в которых перераспределяются денежные средства, способствуя развитию и расширению национальной экономики.

Ключевые слова: Банковский Сектор, Коммерческие Банки, Кредиты, Девальвация, Исламский Банкинг

Введение

С древнейших времен человеческие и общественные потребности заставляли людей заниматься различными операциями, связанными с деньгами, в частности, их обращением, хранением и выдачей под определенный залог. Миру известно множество древних источников, которые дошли до нас и в которых упоминаются Вавилонские банки, датирующиеся 8-ым веком до нашей эры. Вавилонские банкиры хранили деньги

за плату, выдавали деньги (ссуды) под определенный залог. Также известно о деятельности банков в древнем Египте, которые находились исключительно в ведении государства. Проводили эти банки такие операции, как продажу, обмен или покупку монет, прием вкладов, выдача денежных средств под залог и т.д. Известна также деятельность банков в Древнем Риме: принимали вклады, а также через них можно было перевести деньги в другой банк и т.д. Еще в древности банки играли определенную роль в экономике страны. В современном мире банки занимают одну из ключевых позиций в рыночной экономике страны, каждый нуждается в банках в эпоху преобладания в экономике сферы услуг.

Существует множество определений термина банк. Банк – финансовая организация, основные виды деятельности которой - привлечение и размещение денежных средств, а также проведение расчетов. С экономической точки зрения, банки выступают на денежном рынке посредниками между теми, у кого есть свободные денежные средства, и теми, кто нуждается в дополнительных ресурсах.

Существуют два типа построения банковской системы в зависимости от функций, которые они выполняют:

1. Одноуровневая (распределительная, централизованная) – характерна для стран с неразвитыми экономическими структурами. Все банки выполняют аналогичные функции по кредитно-расчетному обслуживанию хозяйства. По сути, из одного центра происходит распределение кредитных ресурсов. ЦБ выступает единым кредитным и расчетным центром.
2. Двухуровневая система характерна для стран с развитой рыночной экономикой. Строгое разделение функций ЦБ и КБ. На верхнем уровне – ЦБ, на нижнем – остальные банки. Роль, которую выполняет банковская система в национальной экономике, можно показать непосредственно через задачи, которые выполняются банковским сектором:
 1. Превращает вклады в инвестиции, другими словами перенаправляет капитал.
 2. Посредством банковской системы регулируется количество денег в экономике, а согласно экономической теории эффективное управление денежной массой является прямым путем к обеспечению стабильного уровня цен, что влияет на национальную экономику наиболее благоприятным образом.
 3. В настоящее время банковский сектор также занимается системами платежей. Сделки происходят путем электронных или безналичных расчетов. Такая практика встречается во многих странах мира, в особенности с развитой банковской системой.

Одной из главных ролей банков в экономике – это выдача кредитов. Кредит-это банковская операция, в рамках которой банк предоставляет определенную денежную сумму физическому или юридическому, на определенное время и под определенный процент, прописанный в договоре. Для банка кредит является важнейшим источником дохода. Также кредит формирует основную часть чистой прибыли банка, которая может идти на выплату дивидендов акционерам банка. С целью продемонстрировать роль банковской системы, ниже приведены функции кредитов в экономике страны:

1. Способствует перераспределению капиталов между отраслями хозяйства и образованию средней нормы прибыли.
2. Стимулирует эффективность труда.
3. Расширяет рынок сбыта товаров.
4. Ускоряет процесс реализации товаров и получения прибыли.
5. Является мощным орудием централизации капитала.
6. Ускоряет процесс накопления и концентрации капитала.

Кредитные операции, играя важную роль в развитии и банков, и предприятий, определяют эффективность функционирования экономики страны в целом. Можно отметить, что в современных условиях роль банковских систем в экономике страны носит ключевой характер. Практика показывает, что для развития или перестройки реального сектора национальной экономики нужен непрерывный поток денежного капитала, потому что со временем происходит выбытие производственных мощностей в связи с тем, что со временем технологии достигают нового уровня и происходит научно-технический прогресс и, следовательно, возникает потребность в новых технологиях, а также основные фонды со временем изнашиваются. Именно в этом и заключается роль банковского сектора в развитии экономики: обеспечить непрерывный поток свободных денежных средств в нуждающийся в средствах сектор экономики и распределить денежный капитал в сектора с наибольшим потенциалом развития (экономического роста). Также банковский сектор может перенаправлять свободный денежный капитал в сектора, которые были подвергнуты спаду по причине экономического кризиса, с целью ликвидировать кризисные последствия и вывести реальный сектор экономики на путь стабильности и роста. Однако банковский сектор не всегда активно участвует в развитии экономики страны, и разная степень активности может зависеть от методов регулирования, от степени взаимосвязи реального и банковского секторов экономики. Таким образом, банковский сектор может влиять на экономику страны эффективно, перенаправляя свободные денежные средства в реальные сектора экономики, превращая вклады в инвестиции и как бы выступая посредником между объектами вкладов и теми, кто готов вкладывать, с целью получения прибыли, но попутно принимая участие в

развитии реальных секторов экономики, в реструктуризации технологической основы или в преодолении кризисных и после кризисных последствий.

Метод

Целью данной работы является выявление путей для повышения эффективности и развития банковского сектора Азербайджанской Республики. Для достижения поставленных целей были выдвинуты следующие задачи исследования:

- выявить роль национальных банковских систем в экономике страны;
- проанализировать текущее состояние банковского сектора АР
- проанализировать зарубежный опыт развития банковского сектора
- разработать соответствующие рекомендации для повышения эффективности деятельности банковского сектора Азербайджана.
- рассмотреть институт Исламского банкинга как один из приоритетных направлений повышения эффективности банковской системы АР.
- рассмотреть перспективы современного развития банковского сектора страны, в частности использованием высоких технологий в деятельности банков.

Практическая значимость исследования заключается в том, что его фундаментальные положения и выводы могут использоваться в процессе модернизации банковской системы страны. Результаты исследования будут иметь практическое значение для экономики и развития банковской системы страны.

Концептуальные и методологические рекомендации позволяют создать методологическое обеспечение достоверной оценки устойчивости кредитных организаций, дифференцировать банки, исходя из их реального качественного состояния, прогнозировать их финансовую устойчивость.

Методологическую и теоретическую основу диссертационной работы составила теория системно-функционального подхода к анализу состояния банковской совокупности, труды ведущих ученых и практиков по проблемам рыночной экономики, денежно-кредитных отношений, финансов, государственного регулирования, банковского дела. Эмпирическую базу исследования составили отчеты и данные Центрального Банка Азербайджана, Палаты по надзору за финансовыми рынками Азербайджана.

При проведении исследования и изложении материала были применены методы теоретического исследования, статистического, экономического и системного анализа, а также методы табличного изображения. На основе показателей банковской системы страны был проведен анализ уровня состояния банковского сектора страны.

Анализ

Финансовая система играет важную роль в становлении экономики и направлении средств на капитализацию и развитие не нефтяного сектора. Банковская система является важным элементом финансовой системы АР. На сегодняшний день банки по объему активов и капитала, региональному охвату намного опережают других финансовых посредников.

Одним из показателей, характеризующих развитость банковского сектора, является то, как выполняется финансовое посредничество, которое количественно оценивается как отношение кредитов к ВВП. С целью проанализировать современное состояние банковского сектора АР, были рассмотрены основные показатели банковской системы: Активы/ВВП, Кредиты/ВВП (финансовая глубина банковского сектора). В 2015 году по сравнению с 2014 произошло увеличение отмеченных показателей. Причиной этому являются две девальвации, вследствие чего валютные кредиты и депозиты и другие активы банков увеличились в манатном выражении, что не является качественным показателем увеличения. В 2018 году со стабилизацией ситуации вокруг маната данные показатели снизились и составили 36% и 16% соответственно.

Анализируя современное состояние банковского сектора также необходимо взять во внимание основные показатели с точки зрения прибыли. На основании официальных данных палаты по надзору за финансовыми рынками в 2017 году чиста прибыль составила 883,6 млн. манат, в 2018 году этот показатель упал 279,4 млн. манат.

Кредиты являются основным источником влияния банковской системы на экономический рост. В банковском секторе Азербайджана преобладающая доля кредитного портфеля сосредоточена в руках частных коммерческих банков. В свою очередь, доля кредитного портфеля, сосредоточенная в коммерческих банках с иностранным капиталом равна тридцати процентам.

В AP средства для финансирования, можно сказать, почти целиком формируются из кредитов, предоставленных коммерческими банками. Из таблицы 1 видно, что еще в 2005 объем кредитов составлял 1441 млн. манат, а уже в 2010 году составил 9163,4 млн манат, то есть за пять лет объем увеличился почти в 7 раз, но на этом рост не остановился и продолжился вплоть до 2015 года пока не составил 21730,4 млн манат. Однако в 2015 году на экономику Азербайджана в целом и в частности на банковскую систему страны повлияла девальвация. По причине двух девальваций и уменьшения кредитного портфеля, требования к предоставлению кредитов повысились, и в результате объем кредитования в 2016 году сократился. В настоящее время после небольшого спада объём кредитования вновь растёт. Вся вышеприведенная статистика показывает насколько велик потенциал коммерческих банков в кредитовании экономики.

Таблица 1. Кредитование в AP

Годы	Объем кредитования в млн.манат
2005	1441
2006	2362,7
2007	4681,8
2008	7191,3
2009	8407,5
2010	9163,4
2011	9850,3
2012	12243,7
2013	15422,9
2014	18542,6
2015	21730,4
2016	16444,6
2017	11757,8
2018	13020,3

Ресурс: www.cbar.az (2019)

В обзоре GlobalRating/AzeriRating приведен анализ состояния банковского сектора AP:

- банковская система AP - молодая и обладает огромными резервами для развития;
- недостаточное развитие рынков капитала, доминирование государственных банков на рынке;
- положительная динамика основных финансовых показателей сопровождается постепенным качественным развитием;
- низкая диверсификация привлеченных ресурсов с учетом низкой капитализации банков предопределяет высокий уровень рисков активных операций;
- высокая себестоимость ресурсов ограничивает возможности банков по кредитованию корпоративных клиентов.

Несмотря на достижения последних лет, банки AP подвержены рискам и не в состоянии отвечать всем потребностям экономики.

Результаты

События, произошедшие в банковском секторе Азербайджана, подают сигнал о том, что необходимы новые стратегии развития банковского сектора, которые за короткое время приведут к развитию и повысят эффективность банковского сектора страны.

Эффективное развитие банковского сектора страны предполагает ее интеграцию в мировое финансовое пространство. Это приведет к тому, что банковская система в стране будет развиваться в схожих с другими странами условиях, а также на него будут влиять современные тенденции развития. Именно поэтому развитие банковского сектора можно рассмотреть с точки зрения “банковской транснационализации” как один из путей интеграции банковского сектора страны в мировую экономику. “Банковская транснационализация” означает открытие представительств, филиалов или дочерних банков в других странах. Главным мотивом для открытия дочерней структуры коммерческого банка страны является обеспечение расчетного обслуживания клиентов: может обеспечить банк конкурентным преимуществом и сохранить лояльность клиентов, создавая для них международное сопровождение их внешнеэкономической деятельности. Открытие дочерних банков также будет являться основным инструментом для кредитования иностранных операций в том числе дочерних структур отечественных компаний. Следует отметить, что до того, как принять решение о транснационализации, нужно учитывать некоторые факторы: заручиться согласием акционеров на данный процесс, составить стратегию и бизнес план, включающий в себя определение рамок, предоставляемых банковских услуг на новом рынке, поиск возможной клиентской базы и составление прогноза. Также является целесообразным принятие со стороны Центрального банка Азербайджана определенных действий, а именно регламентировать порядок выдачи разрешений для открытия подобных структур определенным нормативно-правовым документом; фиксировать размер собственного капитала и проверить на отсутствие налоговых и других задолженностей.

На сегодняшний день данная практика развита слабо. Больше всего в мировую финансовую систему вовлечен “Международный Банк Азербайджана”.

Следующей стратегией для развития банковского сектора Азербайджана может быть развитие альтернативных источников финансирования. Альтернативные источники финансирования считаются одним из распространенных методов активизации кредитов. А самым распространенным методом является финансирование на основе исламского банкинга.

Специфика исламского банка такова, что он участвует как в прибылях, так и в убытках клиента. Его деятельность регулируется на основе законов шариата. Но в экономике исламские банки выполняют те же функции, что и традиционные: осуществляют платежи в стране и за рубежом, являются финансовыми посредниками. Однако деятельность исламского банка, в качестве финансового посредника, резко выделяет его. Если обычный банк при получении средств своих вкладчиков и последующей передаче их другим клиентам назначает цену денег в форме ссудного процента, то исламский банк вместо взимания процента делит полученную кредитором прибыль сначала с ним, а потом со своими вкладчиками. То же касается и убытков: они также делятся между кредитором, банком и его вкладчиком. В итоге, вознаграждение исламского банка является результатом предпринимательской прибыли, а не изначально гарантированным фиксированным по абсолютной величине ссудным процентом. При этом исламская банковская деятельность становится в полной мере инвестиционной (Аббаси, 2014: с.73). Следует отметить, что заинтересованность в данных институтах возросла после кризиса, более всего затронувшего банковский сектор, в 2008 году. В 2000 году стоимость активов таких банков равнялась 150 миллиардам долларам США, но на конец 2015 года этот показатель составляет 2 трлн. долл. США, что говорит о значительном повышении доверия к институту исламского банкинга.

АР сотрудничает с Исламским банком развития для внедрения исламского банкинга в Азербайджане. Развитие такого института обеспечит значимый приток инвестиций в не нефтяной сектор, за исключением проектов, не соответствующих исламским принципам. Однако для АР, прежде всего, актуализируются два вопроса в данной области: создание нормативно – правовой базы для дальнейшего развития и подготовка квалифицированных кадров для данной сферы.

Рынок ИФ с каждым годом растет, и если не создать условия для его развития в Азербайджане, то в будущем азербайджанские банки могут потерять доступ к большому перспективному и развивающемуся источнику капитала, который может обеспечить банковский сектор финансированием и, тем самым, способствовать активизации кредитной деятельности в стране.

Литературы

- Аббаси, А. (2011). Модель и концепция исламского банкинга, журнал: Экономика и управление №10(72)
Баширов Р.А. (2014), Банковское дело

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Велиев, Д. (2014). Банковский сектор Азербайджана: современное состояние, проблемы и перспективы развития, журнал: Экономика и управление № 1 (99)

Лаврушин О.И. (2016), Банковская система в современной экономике. Учебное пособие 2 изд.

Мамедов, З. (2016), Банковская система Азербайджана: глобальные вызовы и перспективы развития, 09-11 ноября 2016, Конференция: Системный анализ в экономике, Москва.

<https://www.cbar.az/> (2019)

<https://www.fimsa.az> (2019)

Современное Состояние Управления Доходами Государственного Бюджета Азербайджанской Республики

Фидан ГЮЛЮШЕВА

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fidash_kin@mail.ru

Аннотация

В современных условиях обеспечение устойчивости бюджетной системы Азербайджанской Республики во многом зависит от стабильности доходной базы бюджетов. В статье рассматриваются пути укрепления их доходов на основе совершенствования управления налоговыми и неналоговыми поступлениями.

В рамках оценки управления доходами бюджетов отмечается ряд проблем: неэффективность отдельных льгот по налогам и сборам; сдержанное влияние неналоговых доходов на формирование бюджетов в связи с несовершенством их администрирования; множественность обязательных платежей, увеличивающих фискальную нагрузку и не поступающих в бюджеты; низкое качество прогнозирования бюджетных доходов.

Анализируются теоретические подходы и формулируются практические рекомендации по вопросам применения налоговых преференций и определения налоговых расходов, совершенствования механизма мобилизации отдельных видов неналоговых доходов, прогнозирования доходов бюджетов. Обобщается опыт органов государственной власти субъектов Азербайджанской Республики в части методического сопровождения оценки эффективности налоговых льгот и определяются перспективы его применения на федеральном уровне. Рассмотрены подходы к оценке результативности налоговых преференций, обозначены инструменты противодействия неэффективным налоговым льготам, названы меры по совершенствованию администрирования неналоговых доходов, а также обоснована необходимость инвентаризации и кодификации неналоговых платежей и сборов. Сформулированы предложения по изменению нормативной правовой базы в части определения налоговых льгот как предмета мониторинга и оценки, закрепления понятия налоговых расходов, расширения состава неналоговых доходов бюджетов за счет включения отдельных видов платежей, формулировки требований к реализации права органов государственной власти на установление обязательных платежей и сборов, определения инструментов и процедур прогнозирования доходов главными администраторами доходов бюджета. Подчеркивается важность поиска в сфере управления бюджетными доходами новых направлений и инструментов, обеспечивающих мобилизацию внутренних финансовых резервов и способствующих стабильности бюджетных фондов.

Ключевые слова: Доходы Бюджета, Государственный бюджета

Введение

В настоящее время в Азербайджане в доходной части государственного бюджета значительную долю занимают доходы от экспорта сырой нефти и природного газа, а не от товаров с высокой степенью переработки и добавленной стоимости. В результате структура доходов государственного бюджета и экономическое развитие страны в

значительной степени зависят от конъюнктуры нефтяных и газовых мировых цен. Она сдерживает модернизацию экономики и ее перевод на инновационную траекторию развития.

Подобная ситуация предопределяет важность решения проблемы эффективного управления структурой доходов государственного бюджета. Выбор методов и стратегий управления этой структурой предопределяет долгосрочную сбалансированность как микроэкономического, так и макроэкономического развития страны, а также финансирование расходной части государственного бюджета как ключевого элемента бюджетной политики.

Методы

В целях реализации установленных задач были использованы общенаучные методы исследования: диалектические познания явлений и процессов в историческом аспекте на основе анализа и синтеза, индукции и дедукции. Обработка выдвинутых положений выполнялась на основе абстрактно-логического, монографического и балансового методов с использованием приемов агрегирования, наблюдения, сравнения, обобщения и классификации.

Анализ

В целом, исходя из бюджетного законодательства Азербайджанской Республики, бюджет представляет собой форму образования и расходования денежных средств, предназначенных для финансового обеспечения задач и функций государства. Органы государственной власти Азербайджанской Республики осуществляют целенаправленную деятельность по регулированию экономики страны в первую очередь посредством изменения структуры и объемов доходной и расходной частей бюджета, в этом проявляется одно из направлений бюджетной политики государства. Расходная часть бюджета является наиболее активной, чем доходная. Но доходная часть является важной составляющей, так как представляет собой источник покрытия расходной части бюджета. Отсюда так необходимо грамотное формирование и управление доходной частью бюджета. Доходы бюджета формируются в соответствии с бюджетным законодательством Азербайджанской Республики, законодательством о налогах и сборах и законодательством об иных обязательных платежах.

Структура и динамика доходов государственного бюджета. Государственный бюджет обеспечивает для органов государственного управления важности выполнения ими своих функций, включая воздействие на функционирование рынков товаров и услуг, финансовых рынков и распределение доходов в секторах экономики. Бюджет является инструментом мобилизации средств всех секторов экономики для проведения государственной внутренней и внешней политики. С помощью бюджета осуществляется межсекторальное, межотраслевое и межтерриториальное перераспределение ВВП, государственное регулирование и стимулирование экономики, финансирование социальной политики с учетом долгосрочных интересов страны. Таким образом, в бюджете отражаются финансовые взаимоотношения государства с плательщиками налоговых и неналоговых средств в бюджет и получателями бюджетных средств, т.е. взаимоотношения государства с населением и хозяйствующими субъектами в процессе формирования и расходования бюджетных средств (Ш.Ш. Бадалов , 2003).

Благоприятное воздействие бюджета на экономику предполагает формирование эффективного механизма образования доходов и расходования бюджетных ресурсов в отношении экономики в целом на основе рационального налогообложения населения и предприятий, объема и структуры государственных расходов, обеспечивающих условия для экономического роста, надежного контроля за сменой стадий экономических циклов, стабильности производства и повышения материального уровня и условий жизни населения.

Осуществляемые в стране коренные социально-экономические реформы привели к количественным и качественным изменениям также и в государственном бюджете. Следует отметить что, если доходная часть бюджета для экономики страны, общества является базой финансово-денежных средств, то расходная часть бюджета – средство для удовлетворения общегосударственных потребностей. Проанализируем общую тенденцию динамики доходов государственного бюджета АР за 2012-2017 гг., используя данные таблицы 2.1.

По данным таблицы, за 2012-2017 гг. в доходах государственного бюджета АР наблюдается тенденция роста (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017). Так, по сравнению с 2012-м годом в 2017-м годом доходы бюджета возросли в абсолютном выражении на 121,5 млн. манат. Рост доходов государственного бюджета за 2012-2017 гг. в среднем за год дошел до 40%. Увеличение наблюдалось и в отдельных статьях доходов бюджета. За этот период НДС, налог с прибыли, подоходный налог, пошлины и неналоговые платежи ускоренно возросли и достигли высокого удельного веса. По

сравнению с 2012 годом в 2017 году НДС возрос на 1301,7 млн. манат (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017) .

Таблица 2.1. Динамика доходов государственного бюджета АР за 2012-2017гг. (млн. манат)

Доходы	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7
Всего, в том числе	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7
Подходный налог физических лиц	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
Налог на прибыль юридических лиц	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
Земельный налог	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
Налог с имущества	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
НДС	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6
Акцизы	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
Промысловый налог	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1
Налог с внешнеэкономической деятельности	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0
Другие налоги	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7
Прочие поступления	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5

Статья «акцизы» доходов государственного бюджета в 2014 году по сравнению с 2012 годом возросли примерно в 1,5 раза, а по сравнению с 2017 годом в 2015 году - примерно в 0,94 раза.

Подходный налог является также одним из основных составляющих доходов государственного бюджета: по сравнению с 2012 годом в 2016 году подходный налог возрос на 332,7 млн. манат, в 2017 году подходный налог составлял 1040,3 млн. манат. Удельный вес подходного налога в составе доходов бюджета в 2017 году составил 6,29%. Для этой статьи доходов государственного бюджета за 2012-2017 гг. характерен рост в среднем за год примерно в 18%.

Таким образом, анализ показывает, что коренные изменения, проводимые в экономике страны, формирование новой рыночной структуры увеличили налоговый потенциал страны, что привело к созданию прогрессивных тенденций в различных статьях бюджетных доходов.

В результате динамически реализованных изменений в социальноэкономической жизни страны наблюдается увеличение ВВП и бюджетных доходов, которое положительно повлияло на динамику общих бюджетных расходов. Так, расходы на социально-культурные мероприятия, имеющие большой удельный вес в общей структуре расходов, значительно возросли. В частности, в 2017 году расходы, направленных на образование составлял 1742,8 млн. манат, на социальную защиту было расходовано 2350,2 млн. манат, на содержание органы законодательной и исполнительной власти, органы местного самоуправления составляли соответственно 552,2 млн. манат (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2017). При этом расходы, направленные в экономику страны, по сравнению с 2012 годом в 2017 году рост составил примерно 2,5 раз, в 2017- 3,9 раза (Таблица 2.2.). Динамика доходов государственного бюджета АР за 2012-2017 гг. более наглядно показана на нижеследующем графике Рис.2.2.

Таблица 2.2.Динамика расходов государственного бюджета АР за 2012-2017гг. (млн. манат)

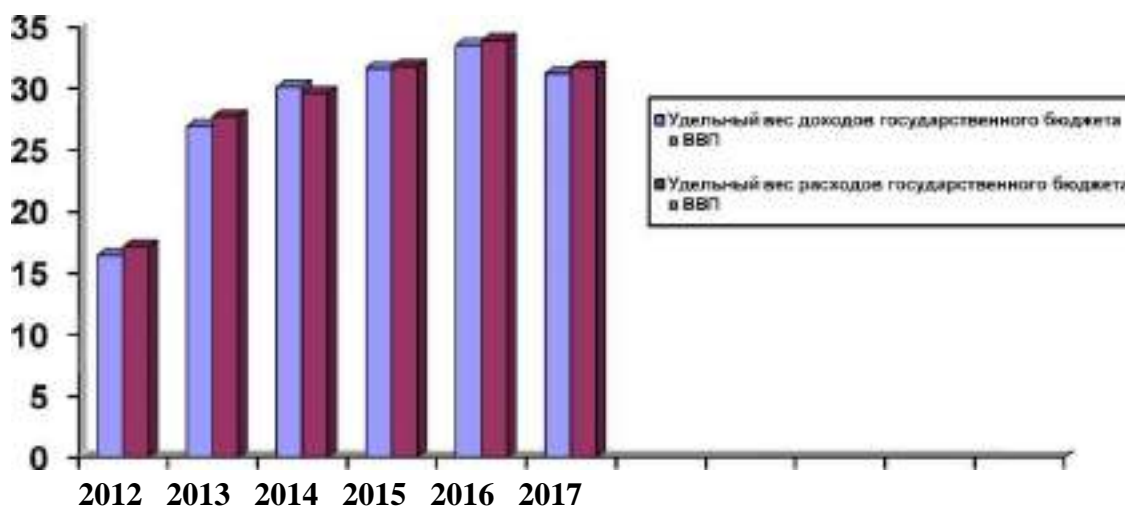
Расходы	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7
Всего, в том числе	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3	17538,0
На экономику	6960,7	8207,5	7598,7	6408,8	4124,0	4394,3
На образование	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4	1742,8
Социальную защиту	1769,5	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2	2350,2
Судебная власть, правоохранительные органы и прокуратура	929,2	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1	1177,5
Деятельность в сфере культуры, искусства, информации, физического воспитания и другие виды деятельности, не связанные с категорией	240,8	274,9	294,0	272,4	687,4	253,3
На здравоохранение	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5	704,7
органы законодательной и исполнительной власти, органы местного самоуправления	342,3	349,3	449,7	430,9	470,1	552,2
Прочие расходы	4994,7	5338,6	4948,4	5283,0	6140,4	6253,2

Такое увеличение этого показателя означает, что постепенно большая часть ВВП образовывалась в виде прибыли и, следовательно, увеличивался уровень общей эффективности производства. Для разъяснения этой ситуации необходима реальная оценка уровня прибыльности рыночных структур.

Для того, чтобы предотвратить это и достичь создания положительных тенденций в финансовой системе в сфере экономического регулирования и стимулирования, необходимо усиление роли государства, подготовка и осуществление соответствующих комплексных мероприятий.

Рис.2.3. Динамика удельного веса доходов и расходов государственного бюджета в ВВП Азербайджанской Республики за 2012-2017 гг.

Анализ показывает, что за последние 6 лет рост бюджетных доходов в год составляет приблизительно 108342,8 млн. манат. С прошлых лет формирование бюджетных доходов в условиях начала действия положений Налогового Кодекса, увеличения инвестиционной и социальной направленности бюджетных расходов, финансовая поддержка программ производственного характера и обеспечение производительного потребления бюджетных средств и др. создали условия для обеспечения динамических тенденций в экономике не посредством переходящих, характерных факторов, а основываясь на прочную экономическую основу (С.Н. Natiq , 2014). И это способствовало увеличению экономических возможностей государства в решении многих экономических и социальных проблем.

Эффективность управления доходами. Эффективность управления структурой доходов сама по себе категория специфическая, она отражает улучшение или ухудшение изменений в структуре, то есть качественную составляющую, а также количественную составляющую - увеличение или снижение самих доходов и процесс их развития. Так, эффективность управления можно отследить по результатам деятельности, по

результатам изменений, т.е. отталкиваясь от конечного эффекта. Оценка эффективности должна рассматривать все стадии цикла управления, а также условия, в которых оно осуществляется (М.Г. Назаров, 2010).

Итак, перечислим следующие подходы оценки эффективности управления.

- 1.Целевой подход. Оценивается степень реальности достижения поставленных целей. Такими целями может быть достижение необходимых качественных и количественных изменений показателей налоговых доходов государственного бюджета.
- 2.Ресурсный подход. Оценивается эффективность управления налоговыми доходами в зависимости от степени использования ресурсов, как связанных с самим управлением доходами, так и всех ресурсов, вовлеченных в производство ВВП. Отсюда эффективность - это получение необходимого максимально возможного результата с наименьшими затратами.
- 3.Оценка динамики основных экономических показателей за сопоставимый период времени с аналогичными показателями ведущих экономик конкурентов.
- 4.Оценка внешних и внутренних угроз и рискованности стратегических решений, влияющих на экономическое развитие, следствием которого является положительная или отрицательная динамика доходов бюджета.
- 5.Комплексный подход. Сочетает в себе все вышеизложенные.

Первые три подхода и частично четвертый были проведены нами в ходе исследования. Ресурсный подход - рассматривался, когда мы пытались выявить, чем вызван дисбаланс структуры доходов государственного бюджета, и исследовал для этого концепцию исполнения бюджета, учитывая техническую и экономическую неэффективность первого и второго рода. Для применения комплексного подхода необходимо провести оценку рискованности предлагаемых стратегий. Данный подход наиболее общий и учитывает всесторонние аспекты оценки эффективности управления. Перед проведением оценки возможного риска в управлении предлагаемыми стратегиями напомним, что нами проведен детальный анализ структуры налоговых доходов бюджета, а также ее экономического состояния, с учетом внешних и внутренних воздействующих на него факторов (М.В. Романовский, О.В. Врублевский, 2010).

Проведенный анализ, наличие стратегий развития, учет рисков помогают сформировать прогноз по поступлению доходов в бюджет и тем самым оценить эффективность предлагаемой двухфакторной модели управления доходами и стратегий управления структурой доходов (В.К. Сенчагов, А.И. Архипов, 2009). Для этого сначала рассмотрим цикл оценки эффективности управления на рис. 1. Из рисунка видно, как планомерно

достигается желаемый результат, где его место в системе управления доходами наряду с рисками стратегий управления и что собой представляет комплексный подход оценки эффективности.

Рис.1 Цикл оценки эффективности управления структурой доходов государственного бюджета - комплексный подход

Цикл комплексного подхода начинается сверху, когда, исходя из существующей ситуации, мы смотрим, какую структуру и объем доходов мы желали бы получить (желаемый результат). На данном этапе производить оценку эффективности управления не логично, так как здесь в процесс еще не включается механизм управления.

По итогам работы необходимо проводить контроль при явном несоответствии полученных и желаемых результатов, так как если контроль планирования проводился грамотно, значит, есть недоработки в функционировании системы на последующих этапах, которые необходимо устранить.

Вывод

Сопоставив факторы, нами были разработаны возможные стратегии управления доходами государственного бюджета. Стратегии, удовлетворяют указанным факторам, которые приводились в таблице первичного анализа. Все частные стратегии, рекомендуемые для устранения недостатков и увеличения эффективности управления доходами, исходили из комбинации существующих угроз, возможностей, преимуществ и недостатков формирования доходов государственного бюджета Азербайджанской Республики. Мы считаем, что наиболее общий охват и наиболее целевое направление имеют три стратегии из восьми: стратегия 1 (улучшения инвестиционного климата); стратегия 3 (внутреннего экономического роста и повышения конкурентоспособности); стратегия 4 (наращивания потенциала, в том числе человеческого как движущей силы экономического развития). Это значит, что при развитии данных трех стратегий управления другие будут развиваться параллельно, так как они зависимы от названных ключевых. Данные стратегии учитывают приоритеты экономического и бюджетного развития в формировании сбалансированной структуры государственного бюджета в перспективе.

Литературы

- Azərbaycanın statistik göstəriciləri(2017) Bakı.
С.N.Natiq (2014)/ Statistika nəzəriyyəsi üzrə təcrübə məşğələləri,Bakı.
Ş.Ş.Вəдəлов (2003)«Вүдсə sistemi» Dərslik Bakı.
Назаров М.Г.(2010) Курс социально-экономической статистики. М, Финстатинформ.
Романовский М.В., Врублевский О.В., Сабанти Б.М. (2010)?Финансы. М.
Сенчагов В.К., Архипов А.И.(2009) Финансы, денежное обращение и кредит.М.

Пути Повышения Ликвидности Коммерческих Банков Азербайджанской Республики

Фуад ИСАЕВ

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Fisayev007@gmail.com*

Аннотация

Банковская система страны является неотъемлемой частью всей экономики, а также основополагающим фактором в поддержании и развитии экономических отношений как внутри, так и за пределами государства. Функционирование банковской системы обеспечивает Центральный Банк страны, наряду с коммерческими банками. Коммерческие банки являются финансовыми посредниками и проводниками ликвидности на финансовых рынках. Благодаря объемам выданных кредитов обеспечивается финансирование всех отраслей экономики, что способствует ее развитию. Однако финансовые кризисы последних лет оказали негативное влияние на состояние банковского сектора страны, привело к девальвации национальной валюты и снижению объемов финансирования в экономике.

Уменьшение уровня размещенных депозитов (основного источника финансирования банковской деятельности) негативно сказалось на объемах выданных кредитов, тем самым послужило основным фактором в снижении процентных доходов. Для преодоления проблем с ликвидностью применяется широкий спектр инструментов, разработанных Центральным Банком страны, а также методы используемые другими коммерческими банками в мировой экономике. Центральный Банк применяет методы управления процентной ставкой, политику минимальных резервных требований, операции РЕПО и Свопы на открытом рынке. Коммерческие банки, в свою очередь, также разрабатывают меры для увеличения методов финансирования и повышения ликвидности. Основой для данных мер являются методы, разработанные Базельским Комитетом по Банковскому Надзору и законы Европейского центрального банка.

Применение новейших разработок в сфере финансовых услуг, получившим название ФинТех, позволяет коммерческим банкам расширять спектр предоставляемых услуг, а также увеличить количество и качество источников финансирования.

Ключевые слова: Банковская система, Коммерческие банки, Ликвидность, девальвация, РЕПО, Свопы, ФинТех

Стандарты Базельского Комитета По Банковскому Надзору: Степень Реализации В Азербайджанских Коммерческих Банках

Шахла СОЛТАНОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет shahla_91@mail.ru

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования и практики внутреннего аудита в коммерческих банках Азербайджанской Республики. Глобализация финансовых рынков ставит новые задачи в сфере взаимодействия надзорных органов и обмена информацией на международном уровне, решать которые необходимо на основе взаимного доверия и понимания с учетом конфиденциальности. В этой связи в области банковского надзора, как и в других сферах финансового рынка, требуется внедрить ряд международных стандартов.

Автор обращается к международной практике: говорит о международных стандартах внутреннего аудита и рекомендациях Базельского Комитета по банковскому надзору, в том числе о степени их реализации в отечественных коммерческих банках. В мировой практике обширно пользуются вышеперечисленными стандартами и более глубокое их внедрение в методическую основу и практику деятельности Азербайджанских банков может привести положительные результаты, как конкурентоспособность внутреннего аудита отечественных банков с зарубежными кредитными организациями.

В настоящее время проблема создания эффективно функционирующего внутреннего контроля в коммерческом банке, несмотря на всю ее актуальность и значимость, не только далека от окончательного решения, но и остаётся пока ещё недостаточно осмысленной как в научном отношении, так и в плане практической реализации. В развитых странах банковская система формировалась десятилетиями, и только после серии банковских крахов началось создание системы регулирования и контроля, которая постоянно совершенствуется. У коммерческих банков Азербайджана в настоящее время есть уникальный шанс, воспользовавшись международным опытом и разработками в области надзора и контроля, не повторить ошибок западных банковских систем.

Ключевые слова: Внутренний аудит, Стандарты аудита, Базельский комитет

Введение

Важнейшим глобальным нормо-устанавливающим органом для пруденциального регулирования банками, является Базельский комитет по банковскому надзору (БКБН), а структура Базель это полный комплект его стандартов (<https://www.bis.org>, *Guidelines*). Данный комитет предоставляет форум для постоянной кооперации по вопросам банковского надзора и внутреннего аудита. Участники Комитета пришли к согласию о внедрении этих стандартов в аудиторскую деятельность, а также применении их по отношению к международно активным банкам в рамках своих полномочий.

Противники внедрения международного опыта утверждают, что рекомендации Базельского комитета по банковскому надзору по вопросам организации внутреннего контроля и аудита носят общий характер, а опубликованные документы не учитывают особенностей деятельности банков в нашей стране.

Еще более парадоксально звучит утверждение о том, что рекомендации Базельского комитета не рассчитаны на отражение специфики характерных для азербайджанской экономики финансовых рисков и не учитывают фрагментарность, неполноту и противоречивость азербайджанского законодательства.

Сам комитет не отрицает отражения в стандартах минимума требований, при этом допуская участникам БКБН принятия решений выходить за пределы стандартов. Однако, Комитет требует включения этих стандартов в систему местного законодательства и разрабатывать нормативы на основе них.

Для того чтобы понять степень реализации стандартов БКБН в Азербайджане проанализируем и сравним рекомендации Комитета и информацию которая содержится в нормативно-правовых актах регулятора банковской деятельности в Азербайджане- Центрального Банка АР.

Методы

Методами исследования являлись теоретические методы: абстрагирование, анализ и синтез, мысленное моделирование. Объектом исследования являлись службы внутреннего аудита коммерческих банков Азербайджана. Был произведен сравнительный анализ отечественной и мировой практики по внедрению внутреннего аудита.

Анализ

Для начала необходимо отметить, что основными нормативными документами, регулирующими вопросы организации системы внутреннего контроля и внутреннего аудита в коммерческих банках Азербайджана являются являются нормативно-правовой акт Центрального банка Азербайджанской Республики об “Организации внутреннего контроля и внутреннего аудита в банках ” от 2000 г. с последующими изменениями в 2010 г., и нормативно-правовой акт о “Стандартах внутреннего аудита”. Наряду с ним в

коммерческих банках разрабатываются присущее каждому банку свод внутренних правил, который дает более детальное представление об организации внутреннего аудита и основывается на вышеназванные нормативно-правовые акты Центрального Банка.

Документ о “Внутреннем аудите в банках и взаимоотношений надзорных органов и аудиторов” (Базель, 2001 г.). В данном документе нашли отражение основополагающие принципы деятельности по внутреннему аудиту. Значение данного документа существенно, так как на основе него были составлены большинство методических основ деятельности коммерческих банков по всему миру. Эти принципы были внедрены в законодательства по банковскому надзору и внутреннему аудиту, включая также вышеперечисленные нормативно-правовые акты Центрального банка АР. Рассмотрим ряд принципов, реализация которых в отечественной практике в определенной степени отличается от рекомендаций.

Принцип 3, разработанный Базельским комитетом, гласит, что каждый сотрудник кредитной организации должен понимать свою роль в процессе осуществления внутреннего контроля и участвовать в этом процессе.

Однако в акте о “Стандартах внутреннего аудита” указывается, что осуществление всех видов контроля поручено отдельному подразделению, называемому, как указывалось выше, службой внутреннего контроля- СВК (Daxili Audit Standartları, <http://www.cbar.az>) . Но насколько это эффективно? Практика показывает, что СВК зачастую не справляется с возложенными на нее обязанностями. Особенно это заметно в работе филиалов крупных банков, территориально отдаленных от головных офисов. Возможно, было бы целесообразно распределить ответственность между различными подразделениями коммерческого банка, встраивая контроль в их текущую деятельность. Конечно, в любом случае без выделенного подразделения не обойтись.

Еще один важный момент, который не нашел отражения редакции нормативно-правового акта в системе внутреннего контроля в коммерческом банке. Если мы обратимся к принципу 5 раздела 3, то увидим, что за общей эффективностью предпринимаемых банком мер по осуществлению внутреннего контроля необходимо следить непрерывно. Это должно быть частью повседневной работы банка. Акт же предлагает проводить плановые проверки. При составлении графика осуществления проверок должна учитываться установленная в кредитной организации периодичность проведения проверок по направлениям деятельности структурных подразделений в

кредитной организации в целом. Если предположить, что, например, отделом по работе с фондовым рынком не был соблюден лимит stop loss , а проверка запланирована через месяц, то в каком размере структурное подразделение получит убытки.

Стандарт Базель I. Стандарт Базель I ,“Международная конвергенция измерения капитала и стандартов капитала” , стал фундаментом при создании регуляторами унифицированной общемировой системы надзора над банками и общемировым стандартом в области поддержания адекватного уровня капитала (Сергей Дубков, 2012). Согласно Базель I международно оперирующие банки должны поддерживать минимально требуемый уровень капитала (8 %) основанный на проценте риск-обремененных активов. Например, если стоимость активов обремененных риском составляет 100 миллионов евро, то минимальные требования к капиталу будут составлять 8 миллионов евро.

В азербайджанском законодательстве основные положения Базель I отражены в нормативно-правовом акте Центрального Банка АР о “Правилах расчета банковского капитала и его адекватности” от 07 августа 2012 г. Этот документ определил порядок расчета капитала первого и второго уровней (основного и дополнительного капитала), а также порядок взвешивания активов по уровню риска (Bank kapitalinin və onun adekvatlığının hesablanması , <http://www.cbar.az>). Однако, в отличии от стандарта в акте сумма минимально требуемого капитала устанавливается не по вышеуказанному процентному соотношению, а по заранее установленной сумме в размере 50 миллионов манат, что обусловлено недостатками стандарта Базель I (игнорирование остальных видов риска, уделяя внимание только кредитному риску; не учитывание разнообразие возможных ситуаций), а также адаптацией рекомендаций к местным условиям. Эти недостатки были устранены новым подходом на оценку достаточности капитала коммерческих банков что привело к опубликованию нового стандарта (таб.1).

Стандарт Базель II. В данном стандарте от 26 июня 2004 г. изменилась концепция банковского надзора: внутренний аудит склонился к риск-ориентированному методу оценки. Этот стандарт расширил правила для требований минимума капитала установленных в Базеле I и обеспечил основу для регулятивного обзора установил требования для расчета адекватности капитала.

Для управления рисками в банках, наиболее целесообразно проводить оценку банковских рисков на основе специальной методологии оценки и управления финансовыми рисками, называемой интегрированным риск- менеджментом (IRM). Главная цель данной методологии заключается в нахождении оптимального соотношения между риском и доходностью в масштабе конкретного банка.

На распространение стандартов Базеля II в банковской системе Азербайджана оказал влияние мировой финансовый кризис. Вместе с тем Центральным банком Азербайджана были реализованы нормы упрощенного стандартизированного подхода Базеля II к оценке кредитного риска и базового индикативного подхода в отношении расчета операционного риска .

Одним из главных препятствий к переходу на Базель II для азербайджанских банков стало отсутствие комплексной системы управления рисками. Внедрение стандартов Базеля II в кредитных организациях Азербайджана заставит банки эффективнее управлять рисками, что приведет к повышению информационной безопасности системы.

Стандарт Базель III . Новые стандарты банковских капиталов и ликвидности — Базель III были представлены 12 сентября 2010 г. При этом полностью они будут введены к 1 января 2019 г.

Банковские нормативы Базеля III разработаны для укрепления устойчивости мировой банковской системы за счет улучшения качества, повышения объема и согласованности банковского капитала и ликвидности на международном уровне. Стандарты Базеля III уменьшают стимулы для банков принимать чрезмерные риски, снизят вероятность и остроту будущих кризисов и позволяют им выдерживать финансовые потрясения.

Примечательно, что благодаря действующим в Азербайджане более жестким требованиям к банковскому капиталу (чем в мировой практике), азербайджанские банки готовы к внедрению новых нормативов до- статочности капитала по Базелю III. Однако к более жестким требованиям к ликвидности и фондирования им предстоит приспособливаться.

Таблица 1. Сравнение стандартов Базель

Стандарт	Год представления	Сфера фокуса	Требования к капиталу
----------	-------------------	--------------	-----------------------

Базель I	1988 г.	Кредитные риски	8 % на основе процентного соотношения к активам обладающим рисками
Базель II	2004 г.	Кредитные, операционные и рыночные риски	8 % на основе процентного соотношения к активам обладающим рисками; 3-х ярусное разделение капитала
Базель III	2010 г.	Уменьшение риска общесистемных шоков	Более сложные требования к капиталу Капитал распределен на Tier1 и Tier2

Источник: <https://www.bis.org>

Заключения

В заключение следует отметить, что система банковского надзора в Азербайджане во многом адаптировалась к правовым нормам, которые характерны для Базеля II, однако отдельные предложения пока проблематично встроить в существующую парадигму надзорной деятельности, так как необходимы нестандартные правовые решения. Тем не менее в рамках стратегической политики Центрального Банка АР вырабатывается единый подход к регулированию и надзору за качеством управления рисками и достаточностью капитала в отношении как крупных, так и малых банков.

Банковский надзор должен способствовать формированию эффективной и конкурентной банковской системы государства, отвечающей потребностям общества в квалифицированных финансовых услугах, предоставляемых по приемлемым ценам.

Литературы

Статья: Ершов А. (2010), Внутренний Аудит: Современное Состояние и Потребности в правовом регулировании

International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. — CH: Bank for International Settlements, 1988.

Сергей Дубков, “Международные стандарты банковского надзора”, Банкаўскі веснік, ЛІПЕНЬ 2012

Книга: Сотникова Л. В. Внутренний контроль и аудит. М., Финансы и статистика. 2001

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Basel III: A Global Regulatory Framework for More Resilient Banks and Banking Systems / Bank for International Settlements. — CH: Bank for International Settlements, 2010.

Интернет ресурсы: <https://www.bis.org>

<http://www.cbar.az> Daxili Audit Standartları, Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları, Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar

<https://www.iaa.org>

Совершенствование Системы Управления Персоналом В Торговой Организации В Азербайджане

Эльвин ГАДЖИЕВ

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
elvinhajiev@gmail.com*

Аннотация

В статье рассматривается разработка мероприятий по совершенствованию системы управления в торговой организации, изучение теоретических и методологических основ формирования и развития системы управления персоналом, общая характеристика исследуемой организации и изучение действующей системы управления персоналом, анализ текучести кадров, анализ уровня удовлетворенности персонала условиями труда на предприятии, организация найма, учета и развития персонала в торговом предприятии. Частая смена кадров является одной из главных проблем компании. Частая смена сотрудников приводит к понижению качества труда и производимых товаров или оказываемых услуг. Новому сотруднику всегда нужно время для «акклиматизации» ему нужно объяснить правила поведения в коллективе, вводить в курс дел. Если вовремя зафиксировать эту ситуацию можно избежать потери ценных кадров. Рассмотрение причин текучести сотрудников даёт возможность понять главные проблемы по причине которых работники уходят из компании. Процесс управления сотрудниками начинается с найма работников. В качестве источников по найму персонала также могут быть рассмотрены следующие: средние школы, техникумы, ПТУ, ВУЗ-ы в виде практик, стажировок, направлений, клиенты и поставщики организации, внешний кадровый резерв компаний, также компания может принять участие в ярмарке вакансий, провести день открытых дверей организации с тем чтобы ознакомить потенциальных сотрудников с компанией, внешняя реклама. Очень важную роль имеет мотивация работника. Она заставляет персонал работать усерднее, с желанием.

Ключевые слова: Персонал, Анализ, Организация

Введение

В передовых критериях перехода к рыночным взаимоотношениям, становления глобализации экономики и интеграции Азербайджана в мирохозяйственные взаимосвязи более необходимыми причинами государственной конкурентоспособности считаются никак не естественные и денежные ресурсы, а ресурсы человеческие, то имеется люди, их профессиональные и личные свойства, их трудовая нравственность и рвение к достижению установленных целей, их познания и искусства, их креативные и новаторские возможности. Сейчас опять подтверждается знаменитая формула 30-ых годов прошедшего века "кадры решают всё". Персонал считается одним из важных ресурсов организации, нужных для заслуги всех ее целей и задач. Работники - основное богатство организации, которое нужно беречь, совершенствовать и применять для

фурора в конкурентоспособной борьбе. Управление персоналом организации либо маркетинг персонала - целенаправленная активность управляющего состава организации, профессионалов подразделений системы управления персоналом, подключая исследование концепции и стратегий кадровой политике деятели, основ и способов управления персоналом. Человеческие ресурсы - основное для экономики. Всё более управление персоналом сознаётся одной из более принципиальных сфер жизни организации, способной много раз нарастить ее отдачу, а само мнение "управление персоналом" рассматривается в довольно широком спектре: от экономико-статистического по философски-эмоционального. Знаменитые на сейчас способы, технологии и упражнения в системе управления персоналом имеют все шансы существовать соединены в 3 подгруппы: способы формирования кадрового состава, способы укрепления трудоспособности персонала, способы оптимизации кадрового потенциала и реорганизации. Всеми данными способами в совершенной мерке обязан обладать знающий работник сообразно персоналу, одинаково, как и хоть какой неплохой управляющий. Актуальность решения теоретических, методологических и прикладных закорочек мотивировки и стимулирования трудящийся предприимчивости персонала организаций обозначили отбор темы изучения, его мишень и задачи. Мишень изучения - тест системы управления персоналом и выработка мер сообразно стимулированию и мотивировки персонала. Для достижения совершенствования системы управления персоналом необходимо решить следующие задачи: 1) проанализировать понятия системы управления, кадровой политики и ее планирования; 2) проанализировать организацию системы управления персоналом на предприятии 3) исследовать теорию организации поиска и отбора персонала, построения систем мотивации персонала; 4) изучить организацию системы мотивации персонала на предприятии; 5) оценить организацию поиска и отбора персонала на предприятии; 6) разработать рекомендации по совершенствованию процессов.

Методы

Теоретико-методологической основой исследования будут являться научные труды зарубежных и отечественных ученых-экономистов, а также материалы международных и всероссийских научных конференций посвященные всестороннему изучению управлению персоналом. Кроме того, при работе над диссертацией будет применяться научно-экономическая литература и соответствующие публикации в газетах и журналах, а также обработанный статистический материал, на основе данных Госкомстата Азербайджанской Республики. При проведении исследования и изложении материала

были применены методы теоретического исследования, статистического, экономического и системного анализа, а также методы табличного изображения. Процесс управления трудом можно разделить на три составляющие: 1) привлечение кадров; 3) задействование кадров; 2) управление мотивацией кадров. Руководство работников в управлении трудом осуществляется путем воздействия на целевые установки и поведение в целях активизации труда сотрудника, в том числе в незапланированных явлениях. В процессе управления трудом уделяется внимание иерархии подчиненности кадров; предусматриваются централизация и децентрализация управления, определяется компетенция отделов, служб и каждого сотрудника. Методы управления персоналом подразделяются на три группы: административные (формирование структуры управления персоналом, подбор и отбор персонала и др.); экономические (материальное стимулирование и установление материальных дотаций, установление экономических норм и нормативов и др.); социально-психологические (социально-психологический анализ работников коллектива, моральное стимулирование персонала и др.). При их помощи вырабатываются способы воздействия на коллективы и отдельных работников для осуществления их деятельности. К основным элементам системы управления персоналом относятся: 1) кадровая политика предприятия как система теоретических взглядов, требований, принципов, определяющих основные направления работы с персоналом, а также методы этой работы, позволяющие создать высокопроизводительный сплоченный коллектив; 2) кадровое планирование работников как решение задачи определения потребностей предприятия в персонале необходимой численности и качества; 3) подбор и отбор персонала как процесс подбора и отбора персонала, состоящий из нескольких этапов: поиск кандидатов к занятию вакантных мест; детализация требований к кандидату на занятие свободной вакансии; проведение отбора; прием на работу; 4) адаптация новых работников как ознакомление нового работника с предприятием, его политикой, условиями труда, охраной труда, техникой безопасности и т.д. По направленности адаптация бывает профессиональная, психофизиологическая и социально-психологическая; 5) профессиональная подготовка и развитие персонала, включая несколько видов профессиональной подготовки и развития персонала на предприятии: без отрыва от производства в специализированных учреждениях; с отрывом от производства в специализированных учреждениях; на рабочем месте; самообразование; 6) оценка работников в форме традиционной аттестации. Целью аттестации является периодическая оценка и критическое рассмотрение потенциальных возможностей персонала; 7) управление поведением персонала, понимая, что поведение персонала — это форма взаимодействия отдельного человека с окружающей производственной средой. Важный элемент управления поведением работников — умение управлять

конфликтами на предприятии; 8) кадровое делопроизводство в виде целого ряда работ, объединяемых понятием делопроизводство.

Анализ

По состоянию торговли судят о состоянии экономики страны и региона, поскольку структурообразующие функции торговли - генератор требований и регулятор рынка. В нашей стране по динамике рост розничного рынка примерно в два раза обгоняет рост экономики в целом. Особенно перспективен розничный рынок продовольственных товаров, в том числе за счет сетевой формы организации. Актуальным в организации управления персоналом в сетях розничной торговли продуктами питания становится высокая степень стандартизации деятельности и процессов управления персоналом, поскольку любая ошибка тиражируется многократно во всех единицах сети. Кроме того, стандартизация позволяет быстро и эффективно распространять передовые методы организации торговли, труда, обслуживания покупателей. Немаловажны и стандарты, демонстрирующие организационную культуру и конкретные преимущества сетей. Система управления персоналом — это набор методов, процедур и приемов, реализуя и совершенствуя которые организация обеспечивает себя персоналом требуемого уровня и воздействует на его поведение для достижения организационных целей. Основная цель управления персоналом — обеспечение текущей и перспективной деятельности Компании эффективно работающим персоналом в требуемом количестве. Кадровая политика компании ориентирована на создание команды профессионалов, разделяющих единые цели и мотивированных на высокоэффективную работу, рост благосостояния работников, построение открытой системы коммуникации. Промышленные и торговые предприятия, ориентированные на потребителя, исследуют желания покупателей, претерпевают стратегические, структурные, диверсификационные изменения и достигают конкурентных преимуществ. Задача управления персоналом в этих условиях - лишить клиента шансов сделать другой выбор в течение длительного времени. Управление персоналом, как система, переживает в таких предприятиях состояние нестабильности. Увеличение сложности управления персоналом происходит, во - первых, в силу усложнения управленческого труда, и, во - вторых, в силу того, что персонал - самый трудоёмкий объект управления на предприятии. Концепция управления персоналом на предприятиях в условиях рыночной экономики держит основу на подтверждении взаимосвязей организации с окружающей средой (объективные факторы), а также, в активизации внутреннего потенциала - в достижении целей организации за счет раскрепощения энергии подчиненных (субъективные

факторы), в создании благоприятной атмосферы в коллективе и повышения культуры делового общения (интегральные факторы). Источником развития системы управления персоналом выступает противоречие между целями работодателей и целями ее работников, которое проявляется в несоответствии требований к должностным обязанностям наемных работников со стороны работодателя и удовлетворенностью людей, в ней работающих; несоответствии уровня организации труда конкретным техническим и иным условиям производства и т.д. Разрешение этих противоречий возможно при условии изменения сложившейся структуры, изменения целей персонала и перехода системы управления персоналом в новое качество. Исходя из такого представления о характере и особенностях организационных изменений, сформулируем определение развития системы управления персоналом. Развитие системы управления персоналом отражает целевую и функциональную характеристики управления персоналом. С точки зрения целевой характеристики, управление персоналом рассматривается как целенаправленная деятельность работников подразделений системы управления персоналом, линейных и функциональных руководителей, которая включает разработку стратегии кадровой политики, концепцию управления персоналом, формирование и совершенствование системы управления человеческими ресурсами, выполнение процедур работы с людьми. Цель развития персонала определяется как повышение образовательного и квалификационного уровней, создающих основу конкурентоспособности и устойчивости предприятия. Инструментом достижения этой цели служат качественные преобразования в организации в целом, привнесение в управление персоналом качественно новых элементов и связей, изменяющих содержание и характер трудовой деятельности и отношений работников. Целевая характеристика системы управления персоналом уникальна по своему многообразию. Выделяют три уровня целесообразности развития персонала (по степени объективности цели): так называемая объективная целесообразность выступает как полезность, необходимость каких-то процессов в организации; целенаправленность выступает как система административно-правовых стандартов; целеустремленность выступает как способность работника самому выработать новые цели и достигать их. Социальная роль целей состоит в соединении интересов каждого работника с целями, задаваемыми организациями, а затем и с целями общества. Практическая реализация целей возможна при согласованном единстве и во взаимодействии специалистов по управлению персоналом. Функциональная характеристика системы управления персоналом является инструментом достижения целей организации, обеспечивающих устойчивость внутренней среды, либо привнесение в организацию новых производственных процессов, новых элементов и связей, изменяющих содержание и характер функциональных и линейных отношений. Сущность процесса развития системы

управления персоналом выражается в овладении персоналом необходимыми знаниями, умениями и навыками, ориентирующими организацию на потребителя, и создающими базу для конкурентоспособности и устойчивости предприятия. Основываясь на теоретических трудах специалистов по управлению персоналом, опираясь на тенденции развития системы управления персоналом в условиях рыночной экономики, можно выделить следующие закономерности управления персоналом: чем выше степень взаимодействия с потребителем, тем выше степень индивидуализации работ персонала. Эта закономерность проявляется в определении трудоемкости работ; усложнение управленческого труда способствует повышению его креативности. Данная закономерность, проявляющаяся в инновационных способностях руководителя, в эффективном управлении персоналом, в саморегулировании, используется в проектировании системы, в оптимальном изменении ее композиции; возможность роста личностного потенциала достигается в результате проясненности общеорганизационной, командной и личностной целей. Такая параметрическая зависимость используется в развитии системы управления персоналом для выявления степени соответствия результатов хозяйственной деятельности проявленности целей; усиление личностного потенциала способствует усилению тенденции кооперирования и взаимопомощи работников организации. В развитии системы управления персоналом эта закономерность способствует оптимальному соотношению концентрации усилий работников отдельного подразделения, концентрации однородных функций различных подразделений; коэволюционность развития руководителей и персонала определяет взаимодействие в совместной продуктивной деятельности работников и управленцев. Эта закономерность предполагает общую методическую основу совершенствования системы. Целенаправленные изменения системы управления персоналом и переход ее в новое качество, отвечающее требованиям рынка, составляет развитие системы управления персоналом. Эффективность управления персоналом достигается приведением в полное соответствие с требованиями рынка существующих на предприятии целей, форм, методов, процедур работы с персоналом, изменением целей, функций и задач, а также структур служб организации; но главное отличие управления персоналом заключено в том, что используется потенциал личности работника, потенциал команды и целостный социально - корпоративный потенциал (культура, деловое общение). Управление персоналом начинается со стратегических целей и задач организации, которые всегда должны опираться на общественное развитие, учитывать потребности и приоритеты всех групп населения. Цели и задачи закономерно определяют все последующие элементы процесса управления человеческими ресурсами: содержание, формы и методы деятельности работников в организациях, обеспечивают полноту управленческих решений, постоянно ориентируют персонал на такую

деятельность, которая целостно бы влияла на социально - экономические результаты. В том случае, когда цели, задачи, содержание управленческого процесса составляют целостную логическую цепочку, когда руководитель может выбрать наиболее рациональные, известные науке и практике, варианты и рассчитывать на достижение результатов, можно говорить о закономерностях управления.

Выводы И Рекомендации

По итогам проделанных исследований можно сделать следующие выводы: - Основной потенциал торговой организации заключается в кадрах. Какие бы прекрасные идеи, новейшие технологии не использовались, без отлично подготовленного персонала высокой активности достичь сложно. Именно за счет квалифицированных кадров, которые отлично выполняют свою работу и существуют предприятия. Без квалифицированных кадров ни одна организация не может добиться высоких целей. Управление персоналом связано с людьми и их отношениями внутри предприятия. Суть управления персоналом, включая в себя как наемных сотрудников, так и работодателей и иных хозяев фирмы заключается в установлении организационно-экономических, социально- психологических и правовых отношений субъекта и объекта управления. В основе данных отношений лежат принципы, способы и формы влияния на интересы, поведение и деятельность сотрудников в целях максимального уровня их использования. Решение задач организации труда и управления персоналом регулируется и оформляется совокупностью документов организационного, технического и финансового характера, а также нормативно-справочными материалами, устанавливающими общепризнанные нормы, правила, требования, характеристики, методы и иные данные, применяемые и одобренные в установленном порядке компетентными соответствующими органами. Были представлены рекомендации по совершенствованию системы стимулирования в фирме: 1) использование новых стимулирующих форм оплаты труда; 2) расширение социально-психологических моментов в стимулировании персонала 3) формирование благоприятного социально-психологического климата в коллективе.

Литературы

Грачев, М.В. Суперкадры: Управление персоналом в коммерческих организациях. - М.: Дело Лтд, 2011.
Зайцева, Т.В. Управление персоналом: учебник. - М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА – М, 2010.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Зорина, Н.А. Стимулы работников как элемент системы управления персоналом предприятия // Управленец. – 2012.
- Кибанов, А.Я. Управление персоналом организации. - М.: Инфра, 2014.
- Ковалевич, И.А. Управление человеческими ресурсами: учебное пособие. - Красноярск: СФУ, 2011.
- Коваль, К.Г. Методология управления персоналом на предприятиях // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2013.
- Кузнецов, Ю.В. Основы менеджмента. - СПб.: ОЛБИС, 2011.
- Лихачев, А.В. Управление персоналом: генезис и эволюция теоретических подходов // Экономика и социум: современные модели развития. – 2012.

Новая Валютная Система

Эльвин ГУРБАТЛИ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

elvinqurbatli@mail.ru

Аннотация

В данной статье говорится о необходимости проведения реформ в валютной системе, так как современные условия и кризисы дают понять, что Кингстонская валютная система не справляется с нынешними проблемами. Новая валютная система помогла бы справиться с кризисами и предоставила бы возможность регулировать валютные курсы с помощью мировой валютной единицы, к тому же новая валютная система предотвратила бы последующие кризисы, так как новые кризисы, в той или иной степени, происходили бы по причине стран, пытающиеся стать в один ряд с передовыми странами. Будет вестись борьба со странами чья валюта является резервной, тем самым это борьба повлечет за собой кризисы. Основной задачей новой валютной системы будет предотвращения этой борьбы с помощью предоставления валютам этих стран звания резервной валюты, то есть на мировой арене появятся новые резервные валюты, а также мировая валютная единица. Неизбежной будет интервенция наиболее крупных центральных банков для обеспечения стабильной волатильности по отношению к новой мировой искусственно созданной валюте. Также увеличится ответственность МВФ и других международных валютных, финансовых организаций, для обеспечения проведения новой валютной политики. Валютная политика будет направлена на удержания обменного курса между валютами в пределах диапазона $\pm 2,5\%$. Если данный диапазон будет нарушен, то крупные центральные банки передовых стран будут вынуждены провести интервенцию по отношению к проблемному центральному банку, то есть помочь как материально, так и советами по проведению определенных реформ.

Ключевые Слова: Валюта, Международная, Валютная Система

Современные Методы Привлечения Финансовых Ресурсов На Рынке Капитала

Юсиф СУЛЕЙМАНОВ

Азербайджанский Экономический Университет

Yusif_suleymanov_96@mail.ru

Аннотация

В современных критериях увеличение продуктивности бизнеса нереально только лишь в рамках своих ресурсов компаний. С целью расширения их валютных перспектив следует вовлечение добавочных ресурсов для роста инвестиций в свой бизнес. Следовательно, формулировка и применение более разумного способа привлечения экономических ресурсов – один из главных многофункциональных течений корпоративных финансов. Высокая динамика этого процесса, его масштабность, характер и роль в экономике, сопутствующие этому явлению дисбалансы и противоречия, положительные и негативные последствия внешнего финансирования как на уровне заёмщиков, так и национальной экономики в целом. Его результатом может стать выявление особенностей и эффектов выхода национальных компаний и банков на мировой рынок капитала. В более широком плане обоснованием актуальности темы выступает необходимость изучения новейших явлений и тенденций в процессе интеграции Азербайджана в глобальную финансовую систему. Обстоятельством, усиливающим значение темы для понимания современных процессов, которые происходят во внешнеэкономической сфере Азербайджана, является возвращение национальных компаний на поднимающийся после глобального кризиса мировой рынок капитала. Обеспечение восстановительного роста отечественной экономики, и реализация стратегической цели по её модернизации требуют широкого финансирования, в том числе по каналам частных внешних заимствований. В этой связи представляется важным изучение опыта отечественных компаний и банков, накопленного в процессе зарубежного фондирования в предкризисный период. Этот опыт содержит предупреждение о необходимости учёта всех рисков, возникающих при использовании различных инструментов долгового финансирования. Цена неучтённых рисков и проигнорированных угроз, сопутствовавших накоплению внешней частной задолженности, - дорогостоящие меры в пакете антикризисных мероприятий правительства Азербайджана, который был профинансирован за счет госбюджета и Резервного фонда.

Ключевые слова: Финансовые рынки, Финансовые активы, Финансовые риски

Развитие Взаимоотношений Между Азербайджаном И Международным Валютным Фондом

Яшар МЕЛИК-ЕГАНЛЫ

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет
yashar900@mail.ru*

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы современного состояния МВФ, его роли и значение в мировой валютно-финансовой системе, а также период вступления Азербайджанской Республики в ряды стран-членов Международного Валютного Фонда. Во вступлении Азербайджана в эту международную организацию, особо выделяется роль общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, который благодаря своему глубокому и всесороннему разуму смог вывести Азербайджанскую Республику из кризисной ситуации и именно на тот период пришлось вступление Азербайджанской Республики во многие глобальные международные организации. Наряду с этим, анализируется деятельность Международного Валютного Фонда в реализации экономических реформ и их влияние на социально-экономическое развитие страны. Далее охарактеризовано место Азербайджанской Республики в международной системе Международного Валютного Фонда, с учётом присущей Азербайджанской Республике величины квоты и правом голоса. В статье рассматриваются механизмы кредитования Азербайджанской Республики со стороны Фонда с дня выдачи первого финансового кредита до сегодняшнего времени. Наименование документа подписанного между Международным Валютным Фондом и Азербайджанской Республикой. Согласно программе, предложенной Азербайджанской Республике, по стабилизации экономического благосостояния в стране, также перечислены предстоящие цели государства при принятии этой программы финансирования и ограничения со стороны Фонда для выполнения этой программы. Были рассмотрены вопросы, по прогнозируемым финансовым платежам Азербайджанской Республике со стороны Международного Валютного Фонда с 2019 по 2023 года. Для анализа состояния экономического сотрудничества между МВФ и АР приводятся данные с официальных источников, а также в конце статьи даются конкретные предложения для совершенствования экономического развития партнёрских отношений между Международным Валютным Фондом и Азербайджанской Республикой.

Ключевые слова: Финансы, Кредит, МВФ, Азербайджан.

Введение

Азербайджан около двух веков жил в колониальных условиях. В 70-х и 80-х годах прошлого столетия общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев благодаря своим глубоким знаниям и всестороннему разуму, в результате выдающейся деятельности на благо народа смог преодолеть большинство существовавших трудностей и ограничений. Под его руководством наша страна достигла всестороннего и высокого уровня развития. Это показало, что, несмотря на все запреты колониального

режима, экономика Азербайджана не только обладает большими возможностями роста, страна имеет широкий ресурсный потенциал для независимого существования.

Была создана нормативно-правовая база, соответствующая новым условиям и реализованы широкомасштабные реформы, а также программы приватизации. В результате земельных реформ сформировалась система фермерских хозяйств, удалось обеспечить частичное восстановление посевных площадей, благодаря чему в ряде отраслей (зерноводство, овощеводство, бахчевые культуры и т.д.) было произведено больше продукции, чем рекордные показатели прошлых лет. На транспорте, в строительстве, в сфере услуг была осуществлена приватизация, что позволило не только значительно увеличить объем производства, но и повысить уровень занятости населения. Приведение финансовой и денежно-кредитной политик, налоговых и таможенных операций в соответствие с системой рыночных отношений привело к совершенствованию экономики, в стране еще более расширилась предпринимательская деятельность.

Международное экономическое сотрудничество превратилось в Азербайджане в самый важный фактор развития производственных сил. В целях членства в международных организациях и после вступления в них страны, как правила, совершенствуют свою внутреннюю законодательную базу.

Методы

При исследовании использовались такие методы, как: экономический анализ, дедукция, индукция, метод графических исследований, системный анализ.

Анализ

Основа взаимоотношений Азербайджана с международными финансовыми организациями начинается с последнего десятилетия XX века – после восстановления государственной независимости. Так, 18 сентября 1992 года Азербайджан стал членом Международного Валютного Фонда.

В настоящее время республика имеет квоту в МВФ в размере 391.7 млн. SDR, либо общая квота в МВФ 0.08%, право голоса составляет 5,382 или 0.11% общих голосов (см. Таблица 1).

Естественно, что как для государства, обладающего независимой экономической политикой, использование дотаций фонда в целях стабилизации экономической ситуации в республике и восстановления развития, имело большое значение. Поэтому членство в фонде носило приоритетный характер.

Посредством более чем 20 миссий, Совет Директоров МВФ в 1992-1995 годах близко ознакомился с проводимыми в Азербайджане экономическими реформами и провел их анализ, после чего полностью их одобрил, учитывая соответствие линии реформ существующим условиям. В целях поддержки этой стратегической линии, Совет Директоров 19 апреля 1995 года высказал свое согласие на выделение своего первого кредита. Этот кредит был выделен по линии "STF" – механизм «Финансирования Системных Трансформаций», а его общая сумма составила 58,8 SDR (примерно 89 млн. Долларов США).

В практике Азербайджана основной целью первого долга, полученного от международных финансовых институтов, было создание макроэкономической стабильности и начало системных реформ. Кредит был реализован в два этапа.

1. Апрель 1995 года – 46 млн. долларов США;
2. Ноябрь 1995 года – 43 млн. долларов США.

Механизм Финансирования Системных Трансформаций требовал создание программы, подразумевающей меры по восстановлению экономического роста, в том числе, по стабилизации цен, снижению темпа инфляции и началу проведения структурных реформ вообще. Основными целями принятой правительством программы были:

1. Ограничение 6 процентами снижения реального совокупного объема продукции;
2. Сокращение до конца года месячного темпа инфляции до 2%;
3. Обеспечение непревышения дефицита текущих операций выше 10% валового внутреннего продукта и укрепление позиции по внешним резервам Центрального Банка.

Для достижения вышеуказанных целей правительство должно было сократить бюджетный дефицит и снизить до конца 1995 года его уровень до объема 4,8% ВВП по сравнению с 1994 годом.

В 1996-96 годах программа правительства подразумевала ряд других программ, среди которых важное значение имели создание системы казначейства, уменьшение государственных расходов и формирование жесткой денежно-кредитной политики. Программа ставила цель снизить до конца 1996 года месячный темп инфляции на 1% и достичь положительного экономического роста.

Успехи, достигнутые в результате влияния мощного контроля со стороны государства в области макроэкономической стабилизации и финансовой помощи процессу осуществления рекомендаций МВФ и стабилизационному процессу, создали весомый задел (конкретно для 1996-1997 годов) и сыграли значимую роль.

Так, к концу 1995 года темп инфляции был стабилен, уменьшился дефицит платежного баланса, что показывает правильность прогнозов в этих областях. МВФ, принимая во внимание положительные изменения в Азербайджане, в целях продолжения этих успехов и поддержки программы будущих реформ в ноябре 1995 года выделил Азербайджану средства по линии механизма «Стэнд-бай». Кредит составил 90 млн. Долларов США (в объеме 50% квоты Азербайджана), его выдача была предусмотрена и реализована в 5 этапов.

По условиям данного кредита были приняты задачи по продолжению жесткой финансовой политики в рамках экономической политики на 1996 год, отказу от финансирования дефицита государственного бюджета путем эмиссии, а также по установлению жесткого лимита на кредиты, выдаваемые банками и контролю над этим.

В программу были включены также и задачи по восстановлению экономического роста частного сектора до конца 1996 года, ускорению приватизации, повышению объема прямых иностранных инвестиций.

Программа преследовала цель снижения общего бюджетного дефицита в 1996 году на 3%.

В общем, успешная реализация этой программы создала основу для выделения второго транша по механизму «Стэнд-бай» в апреле 1986 года. Таким образом, успешно приняв два кредита с текущим механизмом в 1995-96 годах от МВФ, Азербайджан получил возможность финансировать три годовые программы – программы структурной реорганизации.

Упомянутая программа подразумевала две различные кредитные линии:

Первая линия – расширенное финансирование структурной реорганизации – механизм ESAF подразумевал кредит в объеме 93,6 млн. SDR или 129,2 млн. долларов США, а вторая линия – расширенное кредитование – механизм EEF – кредит в объеме 58,5 млн. SDR.

Между МВФ и правительством Азербайджана в декабре 1996 года был подписан документ под названием «Основы экономической политики в 1997-1999 годах в рамках расширенного механизма структурной реорганизации и расширенного механизма кредитования», после чего по этим двум линиям был выделен кредит.

Эти условия включают нижеследующее. Для выполнения этой программы традиционно МВФ поставил свои рамочные ограничения по ряду моментов:

- либерализация нормативной базы экспорта для развития нефтяного сектора;
- либерализация капиталных операций;
- снижение дефицита сектора государственного управления;
- защита валютных резервов государства посредством гибкого валютного курса с сохранением низкого уровня инфляции (среднегодовой на уровне 5%);
- обеспечение 9-ти процентного общего роста за весь период 1998-1999 годов;
- доведение бюджетных доходов в 1999 году до 22,4% ВВП, а расходов до 23,3%;
- унификация налоговой системы;
- ликвидация практики льгот посредством усиления системы адресной социальной помощи;
- формирование и применение двухступенчатой пенсионной системы;
- развитие финансового рынка и реструктуризация государственных банков наряду с укреплением банковской системы;
- ускорение приватизации крупных предприятий;
- формирование новой структуры управления государственным сектором, реорганизация системы здравоохранения и образования;
- защита экологического равновесия и создание нового координационного механизма восстановления зон, освобожденных от оккупации;
- управление внешним долгом и т.д.

На основании своего опыта МВФ ежегодно согласует годовые заново откорректированные программы по соглашениям со странами-членами фонда. Поэтому с правительством Азербайджана тоже были подписаны меморандумы «Основы

экономической политики на 1997-1998 годы» и «Основы экономической политики на 1998-1999 годы». Эти меморандумы анализировали трехлетнюю деятельность и корректировали будущие задачи в соответствии с новыми условиями.

Механизмы кредитования, полученные Азербайджаном от МВФ, в более ясном виде представлены в следующей таблице.

Таблица 1. Азербайджан-МВФ: Дата согласования кредита от 01 мая 1994 года до 31 марта 2019 года (в тысячах SDR).

Механизм кредитования	Дата согласования	Срок (конечная дата)	Согласованная сумма	Использованная сумма	Номинальная стоимость
Расширенный кредит	06.07.2001	04.07.2005	67.58	54.71	16,731
Расширенный кредит	20.12.1996	19.03.2000	93.60	81.90	0.00
Расширенный кредит	20.12.1996	19.03.2000	58.50	53.24	0.00
Кредит «Стэнд-бай»	17.10.1995	16.10.1996	58.500	58.50	0.00
Всего			278.180	248.350	16.731

Источник: Международный Валютный Фонд, www.imf.org (31.03.2019)

В целом, отношения Азербайджана с МВФ развиваются динамично. Эти отношения, в свою очередь, играют стабилизационную роль в постройке экономических отношений Азербайджана с другими международными организациями. Очевидным примером этому, служат экономические отношения нашей страны с группой Всемирного Банка (ВБ).

Таблица 2. Прогнозируемые (предстоящие) финансовые платежи (млн SDR).

	2019	2020	2021	2022	2023
Основной	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Процент	0.50	0.67	0.67	0.67	0.67
Сумма	0.50	0.67	0.67	0.67	0.67

Источник: Международный Валютный Фонд, www.imf.org (31.03.2019)

Связи сотрудничества Азербайджана и МВФ построены в контексте Программы Структурных Реформ (ПСР). Следует отметить, что в период начальной оценки сотрудничества экономическая рациональность программ МВФ, осуществленных в Азербайджане, была достаточно высокой. Так, в период восстановления государственной независимости нашей страны были проведены структурные реформы в рамках программы, финансируемой посредством МВФ, что дало существенный вклад в обеспечение равновесия внешнего и внутреннего баланса и экономической стабильности.

Со стороны МВФ в Азербайджане были реализованы следующие программы:

- Сокращение бедности и экономическое развитие;
- Усиление структурного построения;
- Системные изменения;
- Программы дополнительного финансирования

В соответствии с IV пунктом Соглашения, заключенного между правительством Азербайджана и МВФ, наряду с предоставлением финансовой помощи для поддержки осуществления экономических программ, до сегодняшнего дня МВФ также оказывал техническую помощь, техническую поддержку в ряду областей, направленную на увеличение потенциала по институциональному и монетарному управлению, в том числе в области управления государственными расходами, налогово-таможенной политики и управления, в сфере центрального банкинга, банковского контроля, денежной политики и статистики. Азербайджан воспользовался рекомендациями и инструкциями, предоставленными МВФ в сферах макроэкономического анализа и политики, финансового программирования, фискальной политики и управления, в сфере бухгалтерии центрального банка и банковского контроля.

Были организованы постоянные визиты экспертов МВФ в ЦБА. За время этих визитов были проведены консультации и обсуждения с экспертами МВФ касательно политики Центрального банка в направлении снижения уровня инфляции за короткий период времени и стабилизации инфляционных прогнозов в среднесрочный период, оценки чувствительности банковской системы страны, политики в области курса национальной валюты и процентных ставок, вмешательств и стерилизации, повышения денежной базы и маната, развитие ликвидности (ликвидных условий) в банковской системе, а также в направлении планов диверсификации резервов иностранной валюты и других вопросов.

Выводы И Рекомендации

Из проведенного исследования можно прийти к такому выводу, что основной целью МВФ является поддержка экономического развития государств, входящих в группу развивающихся стран.

Кроме того, делаем вывод, что роль международных финансовых институтов, а также Международного Валютного Фонда в экономическом развитии страны незаменима. Особенно это важно для таких стран, как Азербайджан, которые преодолевают переходный период.

На основании проведенного исследования можно выдвинуть следующие предложения: Необходимо уделить большее внимание вопросам, связанным с исполнением. МВФ должен повысить внимание к исполнению проектов и только в том случае рассмотреть новые проекты, если существующее положение с исполнением гарантирует это. Основное внимание должно быть направлено на достижение результатов в рамках уже существующих проектов. Проекты, исполнение которых значительно тормозится, должны быть рассмотрены финансовой организацией и правительством с точки зрения возможности их приостановления.

Деятельность МВФ должна основываться на интересы бедных стран. Эта деятельность должна отражать не только интересы бедных, но и богатых. Международные финансовые организации, осуществляющие в бедных странах Стратегию Сокращения Бедности, не должны воздействовать на эти страны так, чтобы ввести их в зависимое от себя положение.

Нужно быть внимательным при выборе нового проекта. Например, Азербайджан должен стремиться к сотрудничеству с международными финансовыми организациями в сельском хозяйстве и вообще в нефтяном секторе, должен добиться организации местного производства и повышения экспорта в данном направлении.

Азербайджан, в то же время, должен быть заинтересован в осуществлении экологических проектов. Особенно должны привлечь внимание международных финансовых организаций проекты по реабилитации загрязненных нефтью территорий.

Литературы

- Л.Н.Красавина. (2014).“Международные валютно-кредитные отношения”. Москва.
Ə.N.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev, S.M.Məmmədov, K.M.Ramazanov. (2010).“Beynəxalq İqtisadi Təşkilatlar”. Bakı.
Osman Nuri Araz, Elçin Suleymanov. (2010).“Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı.
<http://imf.org/>, (2019)
<http://cbar.az/>, (2019)
<http://malliye.gov.az/> (2019)
<http://stat.gov.az/> (2019)

BREXIT: A Future Of EU Economy Without The UK

*Abdulaziz AL-ROOMI
Azerbaijan State Economic University
Kankam1982@yahoo.com*

Abstract

On June 23rd 2016, a vote was held to choose whether or not the UK should leave or stay as a piece of the EU, otherwise called Brexit. The four countries of the UK (England, Wales, Scotland and Northern Ireland) took an interest in the choice with leave winning by 51.9% to 48.1%, with very nearly 30 million individuals casting a ballot To comprehend the purposes behind the choice and why the UK casted a ballot to leave the EU, a short history of the connection between the UK with the EU is examined. The motivations to vote in favor of and against Brexit as additionally investigated, alongside its worldwide results. In 2011, David Cameron became the first UK prime minister to veto a EU treaty. This was done to protect London's financial sector and stop a levy on banks. In 2013, he made a speech where he outlined the challenges faced by EU and committed to renegotiate UK's membership with the EU. At the same time, a lot of support began among British people for the UK Independence Party (UKIP), which held a hard stance with the EU. Brexit was supposed to take place on March 29, 2019, concluding the UKs exit from the EU, although the deadline has now been extended to October 31, 2019.

Keywords: Brexit, UK, EU economy

The Impact Of The 2008-2009 Financial Crisis On Azerbaijan Economy

Anar ASLANOV

Azerbaijan State Economic University

anaraslanov1995@gmail.com

Abstract

The purpose of this study is to interpret, analyze the evaluate, or related with problemThe impact of the 2008-2009 financial crisis on Azerbaijan economy. In this article are investigated the reasons of the 2008-2009 financial crisis, how it affected on Azerbaijan economy. The study of the 2008-2009 financial crisis in the world financial market has acquired a particular actualityfrom the scientific and practical point of view.The relevance of the article research is conditioned by the necessity further development of the theory of global financial crises, taking into account new processes taking place on Azerbaijan economy. Analysis of the features of the impact of the current global financial crisis on the economy of individual countries is an actual task, since in domestic and foreign science to date, not enough work, directly related to the impact of the global financial crisis on the economy individual countries, in particular on Azerbaijan. The practical value of the study is that the obtained The results can be used by: public institutions and organizations that study and assess the impact of global economic processes on the national economies of countries for developing systems of early warning of global financial shocks and anti-crisis measures taking into account the specifics of national economies.The main provisions and recommendations of the article can be applied by the legislative and executive power of the Republic of Azerbaijan in the process of improvement economic model of the country in order to increase its resistance to new crisis shocks.

Keywords: Global financial crisis, Oil prices, Azerbaijan economy, GDP of Azerbaijan

Introduction

Problems related to global financial crisis and anti-crisis policy issues are the subject of discussions between academics working in the field of international scientific community as well as public and humanitarian sciences. The global financial crisis is still in progress in some countries. It is natural that in such a situation, it is crucial to investigate the causes and consequences of scientific research. On the other hand, Azerbaijan's economic development and its anti-crisis policy in the face of this global financial crisis has caused some interest in the world scientific community.

Therefore, the analysis and evaluation of the global financial crisis and anti-crisis measures should be based on scientific evidence.

The world is in the throes of the Great Depression's worst financial crisis. The U.S. financial market crisis and its rapid spread through the domino effect to the financial systems of many

other countries continue at breakneck speed. The world economy has returned to a quasi-"global transition period" following the current financial crisis. State participation in today's economy has dramatically increased and there is a growing trend towards a significant transformation of the global financial market corporate structure. An study of the history of the crisis demonstrates that the rather inadequate follow-up alternatives are primarily used to ensure a rapid withdrawal from a crisis situation: first, accelerated withdrawal from the crisis through deflation and collapse; second, rapid withdrawal and stabilization through hyperinflation; thirdly, a rapid withdrawal from the crisis through the introduction of partial default and devaluation of the currency. The third alternative is currently mainly being applied to recover as quickly as possible from the crisis. Nevertheless, emergency measures to overcome the effects of the crisis have only ensured temporary stabilization without eliminating the underlying causes. In this regard, questions about new sources of risk, the strategies of the major economic players, as well as the economic policies of some countries, including Azerbaijan, are shifting to the forefront to ensure sustainable development under the circumstances of the global financial crisis. Given the scope and most likely pro-longed nature of the global crisis, essentially new approaches and mechanisms need to be developed to stabilize the economic condition in the financial, real, and social sectors.

Method

The theoretical and methodological base of the article research was the provisions and fundamental concepts of Azerbaijan and foreign authors in the field of crisis analysis and cyclic development of the world economy, analysis of the consequences of the formation of the global world economy, the importance of modernization processes for the economies of the world's states and the role of innovation in them, the impact of innovations on the state of the economy in a crisis, implementing the provisions of the neo-technological, neoinstitutional and neo-Keynesian directions economic thoughts. Instrumental and methodological research apparatus is based on the use of general scientific methods (dialectical, historical and logical), as well as particular methods (cause and effect, statistical), methods of ascent from abstract to concrete, forecasting of economic processes of structural and logical modeling and other methods of scientific knowledge. These methods will be used at the appropriate stages of the research. To achieve the goal and solution of the tasks in this paper, the basis of the analysis methodology is comprehensive approach to addressing the problems of the global crisis and its impact on Azerbaijan firm-level exports. The theoretical basis of the study was the provisions of fundamental economic science, the theory of the world economy and world financial market,

international monetary and financial relations, formulated in the works of domestic and foreign scientists, development and reports of international institutions.

Analysis

Azerbaijan has not been as severely affected by the global economic crisis as many other countries have, but it has not been entirely immune due both to declines in oil prices, Azerbaijan's major export earner, and liquidity problems in the country's banking system. The impact of falling oil prices has received a lot of attention, but the effect of the crisis on banks' liquidity has not, although banks account for 70 percent of the country's non-oil GDP.

Any problems with Azerbaijan's banks can have a major impact due to the size of this sector. One reason or concern is that in 2007, commercial banks in the country tripled their foreign debt to US\$2.5 billion, most of which were in short-term loans (CESD (2009) Anti-Crisis Concept of Republic of Azerbaijan). Approximately half of these debts had to be repaid because of this arrangement just as the financial crisis hit in 2008, putting particular stress on the banks of the country.

As Najafov pointed out, the high short-term to long-term indebtedness ratio points to possible local banks' Ponzi financing schemes, making them even more vulnerable to failure (Najafov, Salman (forthcoming) Liabilities over assets (1998)). And even if that is not the case, asset returns (ROA) fell to 2.2 percent by almost half a percentage point, with profits growing faster than assets, the CBA (Central Bank of Azerbaijan, available at <http://www.nba.az> (accessed May 25, 2009)) reported. There was also a fall in the return on equity. And both of these developments, as a result of the crisis, reflect higher interest and non-interest costs.

Other signs also point to liquidity problems. On the one hand, loans extended to consumers have decreased. And on the other hand, banks' involvement in the securities and treasury bill sector has been reduced. CBA notes—about 91 percent of the total—and treasury bills dominate the debt market in Azerbaijan. In the first quarter of 2009, the placement of notes fell by more than two-thirds, and the secondary market fell nearly as much as a year earlier. These declines reflect the more conservative strategies that banks have adopted to address their liquidity issues, analysts have concluded (Muradov and Hajiyev, 2014).

In response, the Central Bank reduced the refinancing rate in five steps from 15% to 3% and lifted the 5% reserve requirement on banks' foreign liabilities. It also reduced domestic liabilities reserve requirements in half from 12 percent to six percent. These changes brought

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

the system an additional US\$ 438 million. But all these changes have not resulted in a significant reduction in interest rates on bank loans, an indication that the impact of centralized loans was not inordinate due to the relatively small volume and because the banks are more concerned with their own liquidity than with stimulating the business sector.

The Central Bank urged the banks of the country to re-evaluate risks to help recover the market. At the same time, it tightened the quality and securitization requirements for banking assets to improve the banks' financial foundation. And the Central Bank has taken some extra steps to ensure that foreign borrowing can continue at safe and manageable levels. These steps reduced Ponzi's risk of funding, but it is already clear that reduced funding from abroad requires more local resources to be introduced, especially as loans from the Central Bank can not serve as an alternative.

Meanwhile, the government of Azerbaijan has waived the tax on banks' profits from 2009 to 2012. This will boost the banks' profitability in the medium term but will not address many of the financial crisis' short-term effects. And it's a serious situation. Two major banks in Azerbaijan, AGBank and Texnikabank have fallen from stable to negative, according to the Fitch ratings (Fitch Ratings (2009)), given "the already significant levels of non-performing loans" in the former and "the high proportion of restructured loans" in the latter. Moreover, given its liquidity problems, Fitch has downgraded Unibank's rating from D / E to E.

Because of these problems, financial experts from Azerbaijan have asked the Central Bank to consider allocating part of the republic reserve funds in Azerbaijani banks to their assets so that they can help the business sector, take steps to ensure that the public does not lose confidence in banks by enhancing depositor accounts guarantees and reviving the mortgage sector through the State Hypothecary Fund, which should also receive additional budgetary money.

Other resources could make a valuable contribution, the experts say, such as Islamic finance. Islamic banks currently seem more resilient than conventional banks to the global crisis because they are not engaged in interest-based operations and tend to avoid speculative tools such as derivatives. Islamic banks are hailed as "stability bastions" at a time when the world is experiencing an unprecedented financial crisis (Quinn, Ben (2008)). And to draw on its strength, Azerbaijan needs to consider changing the legal codes of the country to all for the wider operation of Azerbaijan's international Islamic financial institutions.

The impact of the global financial crisis on the economy of Azerbaijan is an interesting case study, especially as it is a small transition country of the CIS (Commonwealth of Independent

States) heavily dependent on oil exports. Indeed, oil is about half of the country's GDP. Hence, the channels that influenced the local economy by the recent economic crisis are slightly different from those experienced by other economies in the region. Other transition economies, for example, have been badly hit due to massive foreign capital outflows, resulting in severe currency depreciation. In addition, decreasing demand and falling export prices, mostly raw and simple manufactured goods, accompanied by reduced demand for investment, resulted in severe reductions in GDP.

Although these negative trends were also experienced by the economy of Azerbaijan, they were not the main factors. Instead, a drop in oil prices mainly affected the economy. As a result, the global crises influenced Azerbaijan's economy through three direct channels:

- falling oil prices;
- falling external demand for non-oil Azerbaijani products;
- outflow of foreign capital.

Fall in oil prices

Decline in oil prices and the resulting reduction in oil export income is the most obvious and visible sign of the impact that the economic crisis has had on the economy of Azerbaijan. The average drop in oil prices between 2008 and 2009 shows that Azerbaijan's Terms of Trade (ToT) fell by nearly the same magnitude that led to the severe deterioration of the current account surplus – from 33.7% of GDP in 2008 to just 23.6% of GDP in 2009.

It also leads to a serious decrease in "purchasing power." Taking this into account and following the methodology of the World Bank (See: <http://go.worldbank.org/S5QO930T20>.) it is possible to calculate GDI growth in 2009 using the following formula:

$$GDI_r = GDP_r + (X/P^M - X/P^X),$$

Where GDI_r refers to real gross domestic income, GDP_r refers to real gross domestic product, X refers to nominal exports and P^M and P^X refers to import and export price indexes.

Assuming that the change in P^M is equal to the change in the Real Effective Exchange Rate and that P^X is equal to the price of crude oil, it can be concluded that the real GDI of Azerbaijan actually fell by 18% in 2009 (with GDP increasing by 9.3%). By contrast, GDI rose by 34 percent in 2008 while GDP rose by "only" 10.8 percent (see Figure 1).

Figure 1: GDP and GDI real changes in Azerbaijan in 2007-2009

Source: Proper calculations based on data from the Department of Economic Analysis and Projection of MoED's Macroeconomic Framework, version 12 October 2009.

This suggests that the actual "strength" of the economy of Azerbaijan depends not only on the dynamics of GDP, but on oil prices in large part. Oil prices, for example, have significant direct budgetary consequences, as transfers from the State Oil Fund (SOFAZ) represent a significant share of its revenues. The fall in prices resulted in severe reductions in revenue from SOFAZ – from AZN 11.8 billion (actually) in 2008 to AZN 8.2 billion in 2009. In addition, actual savings (increase in government assets) were only AZN 2.9 billion in 2009 compared to AZN 6.7 billion in 2008. Despite the decrease in revenue, state budget transfers increased from AZN 3.8 billion in 2008 to AZN 4.9 billion in 2009.

The state budget revenues of Azerbaijan amounted to AZN 10.6 billion in 2009, which is 4.1 percent lower than in 2008. Budget revenues "cleaned" from Oil Fund transfers, however, fell by 22.3 percent yoy (year-on-year); 14.2 percentage points of this decrease resulted from a decrease in profit tax revenues. The main reason behind a fall in profits was the decline in oil prices: in 2008, the share of profit tax in the oil and gas sector exceeded 85 %, while in 2009 it fell to 70 %. Spending cuts were quite negligible thanks to SOFAZ transfers –they dropped by 1.9 percent yoy in 2009. This cut, however, was uneven: 6.7 percentage points of spending reduction were due to outlays in "mining, manufacturing and construction" (nearly 100 percent of which is public investment), while spending on education, social protection, public order and security, general government services and other programs increased. In fact, there were only four spending cuts in budget items (total contribution is -9.5 percentage points). The important take-away is that in 2009 oil transfers were aimed at increasing spending on non-investment budgets, not just those needed to tackle the effects of the crisis. These developments, however, are quite dangerous for fiscal sustainability in the long run.

Cuts in public investment have shown themselves to be a serious reduction in investment, hence

a slowdown in GDP. Total investments decreased by 18.7 percent yoy in 2009; 12.5 percentage points of this decrease were due to a decrease in public investment. Foreign investment (-4.4 percentage points) was another source of decline. Private domestic investment has also fallen. Only bank loans have become one of the few sources of increased investment. But their increase was only achieved through two large loans from the Central Bank (CBA) to Azerbaijan's state-owned International Bank.

The decrease in public investment was aimed primarily at severe construction cuts. This sector experienced a contraction of 8.2 percent in 2009, contributing to a decline of -1.5 percentage point in the non-oil sector's overall growth rate. This suggests that oil price reductions not only had direct effects on the reduction of national income (GDI) and future wealth (increased SOFAZ transfers), but also had a strong indirect negative impact on the non-oil economy through lower public investments.

Table 1: Financial performance of the State Oil Fund of Azerbaijan, AZN millions*

Date:	ASSETS	Year:	TOTAL		EXPENDITURES		SAVINGS	Savings minus expenditures
			REVENUES	TOTAL	incl. transfer to the state budget			
	(1)		(2)	(3)	(3-1)		(4)	(4)-(3)
Jan 1, 2001	248.2							
Jan 1, 2002	470.0	2001	225.2	3.4	0.0		221.8	218.4
Jan 1, 2003	677.8	2002	294.9	87.1	0.0		207.8	120.8
Jan 1, 2004	805.0	2003	364.1	236.9	100.0		127.1	-109.8
Jan 1, 2005	950.3	2004	316.5	171.2	133.0		145.3	-25.9
Jan 1, 2006	1280.5	2005	660.1	329.9	150.0		330.2	0.9
Jan 1, 2007	1267.4	2006	985.9	999.0	585.0		-13.0	-1012.0
Jan 1, 2008	2091.4	2007	1886.2	1061.2	585.0		825.0	-236.2
Jan 1, 2009	8986.7	2008	11864.6	4970.4	3800.0		6894.3	1923.9
Jan 1, 2010	11868.9	2009	8176.7	5194.5	4915.0		2882.2	-2412.3
Jan 1, 2011	12562.9	2010 (b)**	5963.1	5428.4	4915.0		534.7	-4893.7
TOTAL, 2001–2010			30737.4	18582.0	15183.0		12155.4	-6426.6

* Data for 2001–2004 is presented in new manats (in 2005, denomination of 1:5000 took place).

** (b) states for budgeted amount.

Source: SOFAZ, see <http://www.oilfund.az/en/account>.

Fall of external demand for non-oil Azerbaijani products

In addition to falling oil prices, the economy of Azerbaijan was also directly affected by the sharp decline in exports (non-oil). The balance of payment data shows that the total drop in Azerbaijan's non-oil exports reached 21.9 percent yoy in 2009, and it appears to have been driven mainly by a decline in GDP or a significant slowdown in growth among its major trading partners. GDP fell 7.9 percent yoy in Russia in 2009, 4.7 percent yoy in Turkey and 4 percent in Georgia (estimates).

Real exchange rate strength also played some role, according to estimates, but it was both weaker and less statistically significant (Walewski, M. July 2009.). Finally, on March 2009, the appreciation of manat that started in 2005 stopped. In addition, the effective real exchange rate

decreased annually by the end of 2009, both due to lower inflation and the absence of nominal manat appreciation against the US dollar.

The export decline structure also supports the conclusion that it was driven mainly by the decline in industrial production among the main trading partners of Azerbaijan. On average, exports of metals and chemicals lost about two-thirds of their value in 2008. The main positive contribution came from "transport vehicles," but one deal with Russia can attribute this. The transaction amount was equal to 10.7% of total non-oil exports.

Allowing to our estimates, the fall in exports of non-oil merchandise in 2009 resulted in a 1 percentage point decrease in Azerbaijan's non-oil GDP (taking into account a 3.2 percent increase in non-oil GDP, which means a positive contribution to domestic demand for non-oil products). Most likely, it also had severe economic and social negative regional effects, especially in locations where metallurgical and chemical factories are located. In 2008, exports accounted for nearly 50 percent of these industries' total production.

Foreign capital outflow

The deterioration of the current account and decreasing SOFAZ savings (accompanied by a general lack of confidence in emerging markets) resulted in severe capital outflows resulting (due to fixed exchange rate policies) in decreased international reserves (\$ 1.2 billion in 1Q2009). While the decline stopped in Q2 of 2009, this may explain why commercial banks decided to follow a more stringent credit policy, especially as they are heavily indebted in foreign currencies.

Large outflows of capital also led to a temporary crisis of confidence in the local currency. The changing proportions between foreign currency and manat deposits demonstrated this. Nearly 50% of household time deposits were held in manat in December 2008. Half a year later, this share fell to 29% and then began to rise slowly to 34% in December 2009. Low trust in the national currency, however, only partially explained the outflow of manat deposits. Banks raised interest rates on foreign currency deposits nearly to the level of manat interest rates at the beginning of 2009, making foreign currency savings more attractive and taking into account the expectations of devaluation. It lowered the efficiency of the stable manat policy of the CBA and required major domestic currency market interventions.

The negative balance on "other investment" was further evidence of capital outflow. It reached 6 billion dollars in 2009 compared to 2.7 billion dollars in 2008. Most of this outflow (\$4.8 billion) took place through non-oil sectors and in the form of cash outflows and deposits. In

addition, despite restoring trust in the manat, capital outflows remained significant throughout the year.

Recent changes and the main short-term challenges

Economic recovery among its main trading partners in early 2010, along with higher oil prices, contributed to the recovery of the non-oil sector in Azerbaijan. First, since December 2009, non-oil exports had recovered, mainly due to growth in the chemical and food industry. Second, non-public investment began to grow in the oil and non-oil sectors as early as January 2010. However, growth in household income decelerated (mainly due to accelerated inflation), resulting in slower growth in services.

Inflation is currently becoming the main short-term challenge for the economy of Azerbaijan. Despite the increase in liquidity through net foreign assets, the CBA did not implement any measures to limit liquidity (for example, it kept reserve requirements at a level of 0.5 percent). This has resulted in significant acceleration of the supply of money. The monetary base increased by more than 30 percent yoy in March 2010 (it fell by 1.1 percent yoy in December 2009). As a result, from 0.7 percent in December 2009, inflation increased to 5.8 percent in March 2010.

Fiscal policy is another major challenge. Based on the assumption that oil prices would be \$ 45 per barrel, the government planned the 2010 budget after a sharp decline in oil prices at the end of 2008 – beginning of 2009. Higher than planned profit-tax revenues (because of much higher actual oil prices) may result in a revision of public spending in the second half of 2010, but an increase in public spending could exacerbate inflationary pressures.

Inflation growth has already led to an appreciation of the real effective exchange rate – it is still lower than early 2009, but higher than November 2009 (REER's lowest value). The economy of Azerbaijan faces two major real appreciation threats. First, it can undermine a recovery in non-oil exports from Azerbaijan and second, it can contribute to both an increase in imports and a non-oil foreign trade deficit.

Conclusions And Recommendations

An analysis of Azerbaijan's economic trends in the conditions of the world financial crisis shows that the economy of Azerbaijan will not be adversely affected by the first waves of the global financial crisis. Low oil prices, unfavorable conditions in international financial markets,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

reduced foreign investment flow, difficult access to cheap loans, and so on, could result in a slowdown in economic development. The severity of the economic and social issues will depend primarily on the duration of the global crisis and the price of oil.

To alleviate and eliminate the consequences of the global financial crisis on the economy of Azerbaijan, timely and comprehensive implementation of the government's anti-crisis program is needed. In order to achieve sustainable development, the country must move to a new stage in economic re-forms where special emphasis must be placed on structural and institutional reforms along with monetary policy measures. The country should move on to an innovation path of development, modernizing the economy, increasing the competitiveness of the country, and improving living standards based on these reforms.

As a result of oil and gas revenues over the past few years, Azerbaijan has made great strides in building huge reserves. Because of the so-called strong economic fundamentals, there are expectations, at least at the reported level, that the vast reserves of the country will help overcome the adverse effects of the financial crisis in a short time. However, much will depend on real policy arrangements-ments will be employed by the government to take the country through the crisis. While the effects of the crisis for Azerbaijan may lag behind other countries of the world that are more financially integrated, its eventual impact may be severe, particularly given the lower level of economic diversification and higher state budget dependence on oil. There is already the worst of the global downturn in the past. However, under such risky and unpredictable circumstances, Azerbaijan's government needs to manage its policies cleverly.

Based on the above analysis, the government should continue its loose monetary policy for now as a lead recommendation. At the same time, a mixed approach should be preferred, involving policies both at the level of the Central Bank and at the level of government as a whole. First of all, the government should pay more attention to lessening the dependence and hence the budget's elasticity on oil revenues and developing the non-oil sector through more tradable goods and services, while more effective planning should be carried out by applying a permanent oil income model with a fair and equal distribution of income between present and future generations. The state budget should be long-term planned in order to predict all the risks and take appropriate action to mitigate any adverse effects. Of course, in the circumstances of greater dependence on oil on the budget, it is less likely that the budget will be long-term planned. That is why it should be a priority to reduce the economy's dependence on oil. This can happen by boosting long-term development in the more labor-intensive sectors such as agriculture, which accounts for 40 percent of total employment and contributes only one percent to the country's overall employment.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

One of the key recommended reforms is that the government should reduce the internal market prices of oil products or at least adjust them to the world market prices in order to eliminate the imbalances between the world market and the local market prices of oil. This assumes that exporters in the country will be able to profitably produce and sell their products to world markets.

Lastly, the Central Bank should continue its efforts to create bank liquidity. The Central Bank provides commercial banks with credits from its reserves at a discount rate. The government should increase mortgage credits and stimulate construction firms, insurance or appraisal firms, and ultimately the buying power of new apartments for people.

Another important aspect is to avoid increasing the supply of money in circulation without increasing the overall GDP and therefore the supply of money should be increased gradually on condition that the national currency rate is stable and that inflation does not increase. There is no risk of higher inflation so far, and the Bank can therefore delay returning to its tighter liquidity position in the long run to meet inflation targets.

The other suggestion of particular interest would be to insure credits from commercial banks so that credit risks ultimately go down and rates go down so that people can take credits from banks easily. However, the challenge with such an option is not to adequately develop the insurance market, so creditors would insure their credits from commercial markets.

The government should continue its policy of raising deposit amounts for insurance. This policy can be extended to cover the insurance of larger deposit amounts to support economic growth as economic conditions improve.

In conclusion, I would like to cite the words of President Ilham Aliyev of Azerbaijan. Speaking at one of the meetings, he noted that Azerbaijan is the least affected country by the crisis. The strength of the economic situation in Azerbaijan has been ensured thanks to a sound economic policy pursued under the leadership of the President of the country.

In recent years, the creation of large currency reserves relative to the size of the economy and a restrained debt policy have become the guarantors of the financial strength of the economy, as a result of which the country has been reliably prepared for the global crisis. This applies both to the economy as a whole and to its financial and banking system.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

References

- CESD (2009) Anti-Crisis Concept of Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani), Center for Economic and Social Development, April, available at <http://www.cesd.az/crisis.pdf> (accessed May 23, 2009).
- Najafov, Salman (forthcoming) Liabilities over assets: Asian (1998) and the global financial crises and Azerbaijan (in Azerbaijani).
- CBA (2009) Statement on the Main Directions of Monetary Policy for 2009, Central Bank of Azerbaijan, available at <http://www.nba.az> (accessed May 25, 2009.)
- Fitch Ratings (2009) “Fitch подтвердило РДЭ пяти азербайджанских банков, изменило прогноз по рейтингам AGBank и Техника Банка на ‘Негативный’”, April 21, <http://www.fitchratings.ru/financial/banks/news/newsrelease/news.wbp?article-id=7B40D931-1FB3-45F1-9DC2-DCABE990760F> (accessed May 25, 2009)
- Muradov, A. J., & Hajiyev, N. O. (2014). COMPETITIVE ENVIRONMENT IS THE MAIN FACTOR FOR INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY. *Journal of Economic Sciences: Theory & Practice*, 71(2).
- Quinn, Ben (2008) “London warms to Islamic finance”, *Christian Science Monitor*, 101(3), November 28, p. 6. <http://go.worldbank.org/S5QO930T20>.
- See Walewski, M. ‘Crisis, exchange rates and competitiveness of Azerbaijani non-oil products’, report of the ASMMIR Project, CASE, July 2009.

Development Of Marketing Strategy In The Sphere Of Tourism In The Case Of State Historical-Architectural Reserve “Icherisheher”

*Anastasiya ZHINZHKOVA
Azerbaijan State University of Economics
anasteisha_jva@mail.ru*

Abstract

As you know, effective marketing starts with a considered, well-informed marketing strategy. A good marketing strategy helps you define your vision, mission and business goals, and outlines the steps you need to take to achieve these goals. Development of marketing strategy is very important for both public and private enterprises. Mainly because marketing is a unique tool that allows an enterprise or institution to flourish in the future, learning from the mistakes of the past. Taking into account the statistics and numerous data of past years, you can create a successful development strategy in the future.

In this paper, I will show you on the example of Icherisheher how using different methods of collecting and analyzing data can help you to develop a marketing strategy. Taking into consideration that I am writing about development of marketing strategy in the sphere of tourism, this paper will present only tourist data and statistics. State Historical and Architectural Reserve "Icherisheher" is one of the most important historical places and tourist destinations in our country. From 04.24.2016, the Department of the State Historical-Architectural Reserve "Icherisheher" under the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan acquired the status of a legal entity under public law.

Keywords: Marketing strategy, tourism, State Historical-Architectural Reserve “Icherisheher”

Stress Tests Of Central Counterparties In Case Of Separated Default Funds Designing The Default Fund And Quantifying The Size Of It

Andrea PREPUK

*Corvinus University of Budapest
prepuk.andreaa@gmail.com*

Kira MURATOV-SZABÓ

*Corvinus University of Budapest
muratov.kira@gmail.com*

Abstract

The role of central counterparties (CCP) has gradually become more and more important, since the 2008 crisis pointed out the weakness of the current financial system. CCPs provide guarantee undertaking, which means they take over the counterparty risk during the trading on the different exchanges and guarantee the settlement of the transactions. To fulfil its role, a CCP needs to maintain financial resources that can absorb losses in case of the default of a clearing member. A default waterfall system is operated by the CCPs, one of which element is the default fund contribution by the clearing members. Our paper focuses on the default fund design a CCP operates and the stress test applied to quantify the size of it. The results confirm that during the calculation of the default fund on separated markets, we cannot rely only on historical data. It is obvious, that ignoring the outlier results – these are the extreme but plausible scenarios – and building the default fund only on historical data may be misleading and the system could experience some unexpected but spectacular losses. Therefore, the calculation must take hypothetical scenarios into consideration as well to be prepared for unexpected losses.

Keywords: Central counterparty, Default fund, EMIR, GBM, Stress test

Importance Of National Culture While Branding Any Products In Nepal

*Angana MALLA
University of West of England
angana.malla@gmail.com*

Abstract

The business organizations have to consider a number of factors for ensuring successful branding. Out of the various factors, culture is one of the significant factors that ensure successful branding by the business organizations. While branding any product, issues in terms of cultures are encountered that makes branding of any product in Nepal. The culture of Nepal is fairly distinctive and is lagging from the rest of the western countries. Thus, keeping into account the Nepalese culture, it becomes difficult for the business organization to brand any product in the country. Cultural branding is an issue because in spite of falling under the same culture the individual preferences of brands might differ. Thus, taking into account the individual belief, intellect, attitude for viewing a specific brand might differ thereby, offending one or the other in the vast population. Increased secular belief, closed mind-set, minimized brand recognition are potential challenges that business organizations face while branding any product in Nepal. In addition to, understanding the native Nepalese culture is an issue for the brands, as it differs largely from the existing cultures of the rest of the world.

Keywords: Branding, Culture, Nepal, Challenges, Recognition.

Analysis Of Current Situation Of Azerbaijan's Foreign Trade

Arif FEYZIYEV

Azerbaijan State University of Economics

ariffeyzi2014@gmail.com

Abstract

This paper offers the structure of Azerbaijan's trade in terms of its growth, product composition, and relative importance of trading partners has changed in an important way since 2014 as a response to improved policy environment and investment climate in general and trade policies in particular. That is why I want to touch some specific factors, which are mainly to related analysis of current situation of Azerbaijan's foreign trade, and we can understand that how the process is going and how we can improve and develop these procedure. This paper provides us Azerbaijan's current situation of foreign trade, and specifies reforms.

Specifically, this paper analyzes briefly current situation, and main reforms: "Azerbaijan – 2020: Outlook for the future", "WTO accession process", "Law of the Azerbaijan republic on anti-dumping, countervailing and safeguard measures", "Strategic road maps", "Trade representatives", and also mainly "Export promotion", "Simplification of import-export procedures".

As we know, Azerbaijan continues to shape an optimal structure of the country's economy, reducing its dependence on the oil sector. According to the country's long-term development strategy, one of the priorities of economic policy is the diversification of export, including increase of non-oil products export. In this reason, we must focus on non-oil sectors, which sector will bring more productive and mainly comparative, sustainable development to Azerbaijan's economy.

Keywords: Azerbaijan's foreign trade, Import and export products, Non-oil sectors, Trade representatives

Introduction

Current situation:

The structure of Azerbaijan's trade in terms of its growth, product composition, and relative importance of trading partners has changed in an important way since 2014 as a response to improved policy environment and investment climate in general and trade policies in particular.

Azerbaijan continues to shape an optimal structure of the country's economy, reducing its dependence on the oil sector. According to the country's long-term development strategy, one of the priorities of economic policy is the diversification of export, including increase of non-oil products export.

Following the recession and stagnation of the economy of Azerbaijan in 2015-2017, a growth of 1.4% was recorded in 2018. Economic growth has been mainly driven by the following factors:

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Favorable foreign economic environment for Azerbaijan from the context of oil prices: the initial forecast of the oil prices by the Azerbaijani government at the beginning of 2018 was 45 US dollars per barrel. Then, during the second half of the year, the forecast was adjusted to 55 US dollars per barrel. However, the actual price of one barrel of oil for the reporting period was above 71 US dollars (29% higher than forecasted).
- Radical fiscal expansion: a sharp increase in state budget expenditures has positively affected the volume of aggregate demand. Let us note that the observed fiscal expansion has taken place concurrently with the continuing discussions regarding fiscal consolidation.
- The predicted decline in oil sector not taking place: the main reason supporting the sector was the boost in natural gas production.

The launch of several major projects, such as TANAP (Trans-Anatolian Gas Pipeline), the first phase of the Baku International Sea Trade Port Complex, and SOCAR polymer plant all had positive impacts on the economic growth in the reporting year.

Financial-banking and construction sectors continued to be the weakest parts of the economy. Poor access to financial resources and fiscal burdens have diminished the effectiveness of government policies for the improvement of small and medium-sized businesses.

Over the course of the year there have been several external factors pressuring the economy, particularly the weakening of the national currencies of Russia, Iran, and Turkey, which are key foreign trade partners of Azerbaijan, as well as the increasing uncertainties in the domestic currency market. Although these challenges did not lead to a change in the exchange rate of the national currency of Azerbaijan, it negatively affected the tourism and agricultural sectors of the country and reduced the competitiveness of local production by forming a favorable environment for imports. At the same time, it also had a negative impact on the export environment. The application of the managed exchange rate regime has made it difficult for the economy to respond adequately to changing external factors.

New enterprises have been built, technological infrastructure has been renewed and strengthened with the imported technological equipment. The export of competitive local products to the global markets has been increased. Furthermore, the expansion of the export geography and access to new markets along with traditional ones are important achievements of the last 3 years. Now, Azerbaijan is conducting trade operations with almost 187 countries. During this period, (2015-2017) the foreign trade turnover increased by 3.0 %, including 8.7 % in exports. Also, the range of export products increased by 28.3 %, the number of trade partners by 22 units.

Non-oil exports are well diversified both by products and markets. The fastest growing non-oil exports include a mixture of resource based manufacturing products (iron/steel structures, parts, tubes, electric wires, chemical products, transformers), a wide range of agricultural goods (fruits and vegetables) and agro-processing products (vegetable oil, beverages, dried fruit, fodder bran, tea, cotton yarn) as well as other labor-intensive final and intermediate goods (furniture, sheepskin).

In terms of exports destination, oil is exported primarily to developed countries (Italia, the US, Israel, Canada, France, Germany and others). Non-oil exports mainly go to the CIS and developing countries in the region led by Russia, Turkey, Georgia, Turkmenistan, Kazakhstan, Ukraine, Iran, Iraq and Afghanistan.

There is considerable potential to diversify non-oil exports to developed country markets, particularly to the EU, US, China and etc.

Analysis

In 2018, Azerbaijan's position on some global ratings advanced. According to the World Bank's "Doing Business" report, the country's position moved by 32 places and reached 25th place. According to the "Global Competitiveness Report 2018" prepared by the World Economic Forum, Azerbaijan ranks 69th out of 140 countries. According to the report, the risks for macroeconomic stability in Azerbaijan are high (126th in 140 countries) and the financial system is underdeveloped (96th place among 140 countries). Global Credit Rating Agencies such as Fitch, Moody's and Standard & Poor's have fixed their sovereign credit rating of Azerbaijan at Ba2 stable level. However, continuation of reforms in several directions, including socioeconomic spheres, and the increase of global ratings of the country did not have a significant impact on the country's economic activity, enhancing foreign interest and the acceleration of foreign investment inflows. In other words, similarly to previous years, reforms were weakly transformed into the economy during 2018.

Reforms:

- "Azerbaijan - 2020: Outlook for the future"

In line with the government's policy agenda for transition to a new stage of development and implementation efforts so far, "Azerbaijan - 2020: Outlook for the future" Development Concept was adopted. The document sets the target of boosting diversification of economy, increasing GDP at the expense of non-oil sector. Furthermore, it is planned to turn the country into the region's commercial centre and to increase the volume of per capita non-oil export.

Conducting reforms and bringing legislation in line with the international trade system in order to join the World Trade Organization (WTO) will ultimately open new opportunities for the development of local companies and the country's economy in general. Under the document considered to continue issues on accession to WTO.

- *WTO accession process*

WTO accession process is continuing in the framework of multilateral, plurilateral and bilateral negotiations. The 14th meeting of the Working Group was held on 28.07.2017. As a result of the bilateral negotiations 5 bilateral agreements were signed (Turkey, Oman, UAE, Georgia and Kyrgyzstan) and Azerbaijan still conducts bilateral negotiations with 22 countries. Issues related to the level of domestic support to agriculture and the negotiations on the market access are still being discussed. The main goal in the negotiations for Azerbaijan is to obtain flexibilities provided in WTO agreements for the developing countries and to achieve membership on favorable terms for the economy.

- *Law of the Azerbaijan Republic on anti-dumping, countervailing and safeguard measures*

The law was adopted on May 31, 2016 (No. 261-VQ). This law for the purpose of protection of economic interests in the Azerbaijan Republic regulates rules of application of anti-dumping, countervailing and protective measures against the dumping, subsidized or increased import causing damage or creating threat of causing damage to the local production sphere.

- *Strategic road maps*

By the presidential decree was endorsed “Strategic road maps for the national economy and main economic sectors”. Strategic Road Maps is designed to ensure economy's competitiveness (including, increasing scale and effectiveness of foreign trade relations), inclusion and increased social welfare based on sustainable economic development in Azerbaijan. Mobilization of investments meeting global challenges, free competition environment, market access and human capital development will strengthen position of Azerbaijan in global economy. Strategic Road Maps covers short, medium and long-term horizon and comprises economic development concept and action plan for 2016-2020, long-term outlook by 2025 and target outlook for the period after 2025. It covers not only economic objectives and principles, but global trends for each area, 360 degree diagnostics of the economy and SWOT analysis of current situation, actions to be undertaken, required investments and key indicators as well. Under strategic road maps considered a few measures on, increasing scale and effectiveness of foreign trade relations:

- Creating 7 Logistic and Trade Center

- Preparation of exportable product list based on relevant analysis and promoting their export
- To conduct relevant analyzes for the signing of free trade agreements
- Measures to facilitate exporters' access to financial resources and etc.

- Trade representatives

Within framework realizing presidential decree on appointment of trade representatives in the country's embassies and consulates abroad was created trade representative administrations in four countries (Russia, China, UAE and Poland (for Central European Counties)). Main functions of trade representatives in the Azerbaijani embassies and consulates abroad are - to facilitate business ties and increase the effectiveness of export promotion measures, represent and fully protect the trade and economic interests of the country and exporters in foreign countries, and expand the delivery of Azerbaijani products to foreign markets.

Financial Sector:

No bank suspended its operations in 2018. Nevertheless, the net profit of the sector amounted to 306 million manat (180 million US dollars) in November, which is 48.4% less than in the same period of the previous year. In January-November, net foreign assets of commercial banks increased by 38.6% and loan portfolios by 11%, while total foreign liabilities decreased by 19.9%. The stable rate of the national currency against the US dollar has significantly increased confidence in the manat. As a result, the volume of deposits in manat increased by 37.7% in November, whilst there was a 7% decline in foreign currency denominated deposits. In other words, the process of de-dollarization has accelerated in 2018. In the same period, deposits by the population grew by 6.8%. Growth occurred due to higher savings in the national currency. That is, during the reporting period. the population's savings in the national currency increased by 19.3%. The level of capitalization of banks increased by 35.3% in the January-November period of 2018 and reached 4,247.5 million manat (2.5 billion US dollars). Over the course of the year, commercial banks suffered from surplus liquidity. The main reasons behind this development are the tightening of credit policies, weak creditworthiness of the noncommodity and non-public sectors and continued risks in the credit market. The Central Bank continued its deposit auctions in order to weaken the effects of excess liquidity and to eliminate the factors that could create volatility in the currency market. In the light of 2018's macroeconomic growth and the weakening effects of external factors, the Central Bank reduced its interest rates from 13% to 9.75%³⁷.

Results

- Export promotion

• By the president was signed the decree on large-scale promotion of local non-oil products in foreign markets as “Made in Azerbaijan”. The Decree contains following different support mechanisms to stimulate exports, mainly non-oil exports and promote “Made in Azerbaijan” abroad:

- ✓ Trade missions
- ✓ Market research
- ✓ Participation at international exhibitions and fairs under national stand
- ✓ Individual participation at international exhibitions and fairs
- ✓ Promotion of “Made in Azerbaijan” through state-owned legal entities
- ✓ Obtaining certificates and patent sin foreign countries
- ✓ Research and development programs and projects

Depending on the support mechanisms, the costs relating to their realization are fully or partially covered by the state budget.

• By the government was approved list of non-oil products that will be eligible for benefiting from export promotion mechanism. Moreover, the authority approved the procedure of issuing incentives for those engaged in the export of non-oil production and coefficient applied in this regard.

• AZPROMO. In accordance with goals to diversify national economy, to integrate into world economic system and develop non-oil sector, Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation - “AZPROMO” was founded by the Ministry of Economic Development in 2003, with the aim to contribute to the economic development through attracting foreign investments in the non-oil sectors of economy and stimulating expansion of country's exports of non-oil goods to the overseas markets. AZPROMO has huge international networking capabilities. AZPROMO are the member of the World Association of Investment Promotion Agencies (WAIPA) and currently, their president holds WAIPA’s vice-presidency position. AZPROMO’s international offices in Georgia, Austria, Italy and China coordinated by the centre in Baku deliver services in a short period of time. AZPROMO’s close relations with many international investment promotion agencies, chambers of commerce and other business promotion institutions have been maintained. AZPROMO have signed memorandums on cooperation and partnership with over 80 such organizations from 37 countries the world over. Export support to domestic exporters is provided by AZPROMO.

- Simplification of import-export procedures

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- By Cabinet of Ministers was adopted Order to reduce number of documents required during import-export operations. According with the Order following documents was removed from the list of documents required from customs authorities:
 - ✓ In export - document confirming payment of customs payments, certificate of quality and certificate of origin.
 - ✓ In import - document confirming payment of customs payments, certificate of compliance, licenses for the import of ethyl (food) alcohol, alcoholic beverages and tobacco products.
- By the presidential decree was adopted Action Plan for Improving import-export control system. Under the action plan was identified following measures:
 - ✓ Improvement of customs administration
 - ✓ Development of risk management system
 - ✓ Development of international cooperation

During 2018, the domestic and foreign economic environment has been more favorable for the Azerbaijani economy. The recession and stagnation observed throughout the 2016-2017 period was substituted by 1.4% growth in 2018 – agriculture, IT, tourism and non-oil industry have shown relatively higher rates of growth. Despite the predicted decline in the oil sector, it has experienced a 0.3% growth due to increased national gas production. As such, the weakest part of the economy last year was the construction sector. The reason for this development is the decline in infrastructure investments in the oil sector and shrinking construction spending by private entities.

While there have been some weak spots in the Central Bank's monetary policy, such as a decrease in key interest rates and expanding the monetary base, the policy has been more focused on stable exchange rates and controlling inflation. Therefore, it had no significant effect on employment and economic activity. The continuation of the stable exchange rate policy had positive effects on the consumer price index, de-dollarization process and real growth in incomes, whilst negatively affecting the export potential of the non-oil sector, imports and attractiveness of the tourism sector.

The reforms launched in 2015 have been continued in 2018. According to the World Bank's "Doing Business" report, Azerbaijan is included in the category of the fastestperforming countries in 2018 and the country's global rating in the relevant report has improved by 32 positions compared to the previous year. According to the report, Azerbaijan ranks 25th among 190 countries. However, low speed of structural reforms has had a negative impact on the effects of economic reforms to the non-oil and private sector. As a result, the growth rate in the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

non-oil sector has been lower than the target. No significant increase in foreign investment has been observed and the economy continues to be vulnerable to foreign fluctuations.

The following reforms would be appropriate in order to increase the effectiveness of reforms and speed up the dynamics of economic growth:

- Successful adjustment of public institutions to new challenges by accelerating institutional reforms, enhancing the effectiveness of incentive mechanisms and expanding implementation opportunities of relevant legislation;
- Accession of Azerbaijan to the WTO in a short period of time and approval of partnership agreements with the European Union, ensuring representation of the country in economic and customs unions;
- Sharp reduction of the tax burden as a result of the legalization of economic activities;
- Further liberalization of the business environment and supporting a competitive environment;
- Creating a suitable environment for the formation and development of alternative financing mechanisms;
- Preparation of the economy, financial sector and foreign exchange markets for a floating exchange rate regime.

References

<https://www.economy.gov.az/en/>

<http://www.wto.az/>

World Bank, Doing Business 2019 -

<http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf>

World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2018 –

<http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>

Azerbaijan - Credit Rating - <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/rating>

<https://www.fimsa.az/assets/upload/files/Bank%20icmal%C4%B1%2030noyabr%202018.pdf>

<https://uploads.cbar.az/assets/6abc2a7bbadab7fa1cce69598.pdf>

<https://www.fimsa.az/assets/upload/files/Bank%20icmal%C4%B1%2030noyabr%202018.pdf>

https://www.cbar.az/infoblocks/corridor_percent?year=2018

Corporate Valuation In Packaged Foods Company; Evidence Conagra Brands, Inc

*Aygun ALAKBAROVA
University of Siena
aygun.alakbarova@student.unisi.it*

*Nunzia CORRADO
University of Siena
nunzia.corrado@student.unisi.it*

Abstract

When the concept of appraisal is examined in terms of various disciplines, the importance of valuation both in terms of legislation and in terms of different disciplines emerges. The appraisal affects many areas and the valuation will be more reliable if the valuation process is taken into consideration while conducting a company valuation study. The valuation of the company affects the accounting, finance and law fields in different ways. The existence of the subjective aspect of value leads the estimation activity to an estimate and a subjective conclusion, which makes the valuation the analytical problem of different disciplines. Valuation is a process that must be solved by combining objective analyzes and subjective results. Firm Valuation Approaches are increasingly involved in new studies in financial science. Even though there are different classifications, it is possible to reduce the firm valuation approaches to four; Active Based Approach (Cost Approach), Reduced Cash Flow Approach (Income Approach), Relative Approaches (Market Approaches) and Other Approaches. Numerous methods are used for valuation. Whichever method is used, it is important to determine the closest operating value. In this study, the value of an enterprise for a business is given by Congra Brands, Inc. has been tried to be valued for the company by using its five year financial statements.

Keywords: Corporate valuation, Food company, Business.

Regulatory Responses To The Subprime Crisis (2007-08)

Aykhan RASULOV

Azerbaijan State University Of Economics

raayxan14403@sabah.edu.az

Abstract

In what manner would it be a good idea for us to realize the national government's reaction to the financial crisis? The administration's group, largely staffed by venture financiers, pushed the cutoff points of its statutory specialist to approve an unprepared arrangement of arrangements intended to lighten that emergency. It at that point chose to look for extensive acting that, as it turned out, made ready for more arrangements. The outcome has not been especially simple, yet it has fastened value-based practice to firm law. To be honest, we feel that control by arrangement gives a sorting out rule, yet a free one, to the administration's reaction to the subprime crisis. In this paper, we offer a first take a glance at the historical backdrop of the financial crisis from the fall of Bear Stearns up to, and including, the underlying usage of the Economic Emergency Stability Act of 2008. We examine top to bottom each arrangement the legislature finished up, legitimized those arrangements inside the requirements of the law, utilizing its power to some of the time extend however never genuinely infringe upon that law. We think about what the administration's reaction so far methods for value-based and managerial law grant, just as a portion of the more extensive consequences of crisis administration by an arrangement.

Keywords: Financial crisis; Subprime; Government; Respon

Introduction

Why should a financial engineer be paid 4 times to 100 times more than a real engineer? A real engineer builds bridges. A financial engineer builds dreams. And, you know, when those dreams turn out to be nightmares, other people pay for it. – **Andrew Sheng** (Ferguson, 2010)

In this paper, I analyze the implications of government responses with respect to regulation and dealing perspectives. Furthermore, positive and negative effects of the decisions made on this direction takes an important place in understanding of the motives behind government actions and thus I devote considerable part of my analysis towards this issue.

What Is a Financial Crisis?

In a financial crisis, asset prices see a sharp drop in value, businesses, and consumers are not capable to pay their debts, and financial institutions face liquidity unavailability. A financial crisis is often linked to a panic or a bank run during which investors sell off assets or take out money from savings accounts for the reason that they fear that the value of those assets will decline if they stay in a financial institution. Other conditions that may be characterized by a financial crisis include the overflowing of an unpredictable financial bubble, a stock market

crash, a sovereign defaulting, or a currency crisis. A financial crisis may be restricted to banks or spread all over a single economy, the economy of a region, or economies worldwide.

What Causes a Financial Crisis?

A financial crisis may have several reasons. In general, a crisis can take place if organizations or assets are overvalued, and irrational or herd-like investor behavior could worsen. For instance, a fast string of selloffs can end result in lower asset prices, warning individuals to throw away assets or make huge savings withdrawals when a bank failure is assumed. Supplying factors to a financial crisis take account of systemic failures, unexpected or uncontrollable human behavior and incentives to take too much risk, regulatory lack or failures, or corruptions that amount to a disease-like spread of problems from one institution or country to the others. If left unrestrained, a crisis can set an economy to go into collapse or depression.

The Global Financial Crisis

As the latest and most harmful financial crisis experience, the Global Financial Crisis deserves special consideration, as its causes, effects, response, and lessons are most appropriate to the existing financial system.

Loosened Lending Standards

The crisis was the result of a series of events, each with its own cause and ending in the near collapse of the banking system. It has been discussed that the seeds of the crisis were spread as far back as the 1970s with the Community Development Act, which insists on banks to loosen their credit requirements for lower-income customers, forming a market for subprime mortgages.

The amount of subprime mortgage duty, which was secured by Freddie Mac and Fannie Mae, continued to increase into the early 2000s when the Federal Reserve Board started to cut interest rates significantly to get out of a recession. The mixture of loose credit requirements and low-cost money encouraged a housing boom, which pushed speculation, pushing up housing prices and creating a real estate bubble.

Complex Financial Instruments

The investment banks, seeking easy profits after the dot com bubble and 2001 depression, formed **collateralized debt obligations (CDOs)** from the mortgages obtained on the secondary market (Kenton, 2019). Since subprime mortgages were hustled with prime mortgages, there was no way for investors to recognize the risks linked with the CDOs. When the market for

CDOs started to warm up, the housing bubble that had been building for a number of years had finally burst. As housing prices dropped, subprime mortgagors started to default on loans that were worth more than their houses, quickening the fall in prices.

Collapses Begin, Toxicity Increases

When investors understood the CDOs were valueless due to the toxic debt they characterized, they make an effort to drop off the duties. On the other hand, there was no market for the CDOs. The following flow of subprime lender collapses created liquidity infection that reached the higher stages of the banking system. Two key investment banks, Lehman Brothers and Bear Stearns, go bust under the weight of their exposure to subprime debt, and more than 450 banks stop working over the next five years. Several of the main banks were on the edge of failure and were saved by a taxpayer-financed bailout.

Regulatory Response

This is absolutely our topic that dealing with widely. The U.S. Government act in response to the Financial Crisis by dropping interest rates to closely zero, purchasing back mortgage and government debt, and bailing out some under pressure financial institutions. With rates so little, bond yields became far less desirable to investors when compared to stocks. The government response catch light the stock market, which went on a 10-year bull run with the S&P 500 go back 250% over that time. The U.S. housing market improved in most main cities, and the unemployment rate cut down as businesses started to employ and build more investments.

New Guidelines

One huge consequence of the crisis was the acceptance of the **Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act**, a huge part of financial reform regulation approved by the Obama administration in 2010. Dodd-Frank carried general changes to every feature of the U.S. financial regulatory environment, which affected every regulatory organization and every financial service business. Particularly, Dodd-Frank had these influences:

- More wide-ranging control of financial markets, including more supervision of derivatives, which were brought into exchanges.
- Supervisory agencies, which had been numerous and occasionally unnecessary, were combined.
- A new organization, the Financial Stability Oversight Council, was planned to supervise systemic risk.
- Larger investor protections were presented, together with a new consumer protection agency (the Consumer Financial Protection Bureau) and standards for "plain-vanilla" products (Kenton, 2019).

- The introduction of procedures and instruments (such as cash infusions) meant to help with the winding down of unsuccessful financial institutions (Kenton, 2019).
- Measures meant to develop standards, accounting, and supervision of credit rating agencies (Kenton, 2019).

1. The Government in Crisis

1.1 Before the Crisis: The Macroeconomic Government

The first suggestions of public suffering in the credit markets started to come out from the subprime mortgage market in April 2007. On April 2, 2007, New Century Financial, a leading subprime lender, filed for bankruptcy (Julie Creswell & Vikas Bajaj, 2007 3 April) . Other lenders involved in this industry began to have trouble due to disruptions in the housing and mortgage markets (Bajaj V. , A Cross-Country Blame Game, May 8, 2007) . Initially, the problem seemed to be limited to these markets, and between April and August 2007 financiers in the general credit market, as well as the leveraged loan market, continued to spread credit on substantial terms. However, in early August 2007, the troubles in the subprime mortgage market span unequally into the overall credit and equity markets. In the month of August, the Standard & Poor’s (S&P) 500 Index declined 13% (Karmin, Sept. 6–7, 2008), the Chicago Board Options Exchange Volatility Index, an index measuring market volatility, peaked at 37.5% (<http://www.cboe.com/micro/vix/historical.aspx> , 2008), and the broader credit markets began to freeze up as lenders became wary of extending additional credit (Ip, Sept. 19, 2007). One mark of the constriction in the credit markets was an August point in the immediate dollar London Interbank Offered Rate (LIBOR), the rate at which banks lend money to one another on an overnight basis, to 5.59%.

The Federal Reserve’s reaction to the early stages of this crisis was a usual one designed to run efficiently the credit markets. In the period from August 2007 to March 1, 2008, the Federal Reserve steadily lowered the target rate for federal funds in that period from 4.75% to 2.25% (FED. RESERVE BD., 2008) Moreover, the discount rate from 5.75% to 3.25% (FED. RESERVE DISCOUNT WINDOW, 2008). The Federal Reserve’s act was book-ended by a similarly traditional federal government response targeted at consumers. On February 13, 2008, the President contracted the Economic Stimulus Act of 2008 (Stimulus Act), which provided for tax refunds to peoples and legal residents of the United States in a total amount of \$100 billion.

Notably, the Stimulus Act also provided for a temporary increase on the limits for conforming loans that Fannie Mae and Freddie Mac could purchase to include many jumbo mortgages

originated between July 1, 2007, and December 31, 2008 (Economic Stimulus Act of 2008, 2008). The government reaction to the real estate bubble, the original cause of the economic interruption, was or else limited mostly to the Hope Now advantage, an intended program to support loan changes for mortgagors experiencing financial trouble in paying back their mortgages.

In the autumn of 2007, the stock markets recovered, and the S&P 500 Index hit an all-time high on October 9 (McKay P. A., Oct. 10, 2007). The credit markets also began to liberalize in October and November (Bajaj V. , Investors Divided on the Fed’s Rate Cut, Nov. 1, 2007). From October 1 to November 30, the overnight LIBOR rate dropped to 4.72%. Nevertheless, the housing crisis lasted, as home prices remained to drop, and financial institutes, principally those wide-open to the subprime lending market, started to accept that many mortgage owners would be unable or reluctant to pay back their debts, pushing banks into huge write-downs of mortgage- connected assets.

Financial institutions initially turned to market resolutions to support their financial positions. In the time from December 2007 through February 2008, financial institutions, together with other public traded corporations, started a huge recapitalization, globally growing \$155.1 billion in new funding from investors. Sovereign wealth capital was the greatest single investors, providing \$24 billion of the total national investment and generating some worry over the growing importance of these external investors. For a moment, the stock market lasted to the business near its fall 2007 highs. On the other hand, the reasonably steady equity markets hid chaos in the credit markets as banks stayed to effort under the burden of the housing crisis and mortgage-linked assets on their balance sheets. The U.S. economy was suffering something new—a credit-driven instead of equity-driven market alteration.

Then Bear Stearns more or less dissolved.

1.2 The Preliminary Stage of Subprime Crisis

1.2.1 Bear Stearns

As of March 2008, Bear Stearns, an institute that had remained alive 80 years of Wall Street disruptions, was in injured but—at least in the sight of its directors — undefeated state. The damage was clear enough. In June 2007 two hedge funds, which were advised by Bear and created to invest in subprime mortgage-related assets and had an estimated \$1.5 billion in assets at year-end of 2006, had become insolvent (Morgenson, July 18, 2007). Their failure required Bear to commit \$3.2 billion in a vain attempt to stabilize the funds and made market participants particularly wary of the investment bank’s exposure to mortgage-related assets (Bajaj J. C., June 23, 2007). Additionally, Bear was the most extremely leveraged of the five big investment

banks with a near 33:1 debt-to-equity ratio. The bear was thought through to have the largest exposure to mortgage-related assets; the bank had already taken \$1.9 billion in write-downs related to its ownership of these types of assets in the fourth quarter of 2008 (Kelly, Cayne to Step Down as Bear Stearns CEO, Jan. 8, 2008). However, the news was not all sad. At the start of March, Bear's safeguarded debt was ranked investment score by Standard and Poor's. On March 7, 2008, it's stock price ended at \$70.08 per share; this was far depressed from its all-time top of \$171.51 in January 2007, without a doubt, but the market was not expecting Bear's bankruptcy.

1.2.2 JPMorgan Buys Bear Stearns

The final \$2 a share value decided to be paid by JPMorgan was punishing, but the shareholders can, at least in theory, vote against punishing acquisitions of publicly traded corporations. The terms of the final purchase agreement show that the participants were worried about this substantially. To ensure that the Bear shareholders would not take down this purchase, the lawyers negotiated a number of creative deal protection devices intended to prevent this possibility. The subsequent terms of the settlement are interesting partly because the hastily concluded acquisition contained some nasty surprises for the technically advanced lawyers and clients engaged, and partly because some of the terms of the deal were categorically inconsistent with the transaction's Delaware law. As we will see, the resulting government-induced transaction has become an agreement that requires even more government involvement to be concluded.

JPMorgan's acquisition of Bear finished on May 30, 2008.

2. The Government as Dealmaker

The period after Bear Stearns' fall and the subprime mortgage crisis prompted four government responses over the next six months. First, on the day that Bear agreed to be acquired by JPMorgan, the Federal Reserve opened its discount window beyond the banks it oversees, specifically to the seventeen-odd institutions listed as "primary dealers" in government securities that reported their statistics to the Federal Reserve by the New York Federal Reserve. A wide range of investment-grade securities was to secure the availability of this cheap money. Once again, the novel expansion of the window was based on § 13 of the Federal Reserve Act.

Second, the government used the crisis to push for some of the financial regulatory system's long - wanted reform. Secretary Paulson issued a report on March 31, 2008, recommending administrative and legislative changes to the regulation of finance by the government. The recommendations—the so-called Paulson Blueprint—plumped for enhanced powers for bank regulation, to be placed into the hands of the Federal Reserve as well as Treasury, and for the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

regulatory supervision apparatus of the government to be consolidated by, among other things, merging the CFTC with the SEC (U.S. DEP'T OF TREASURY, 2008). The report did not result in any immediate congressional action, and many legislators actually derided it as having no chance of passage, not least because it was propounded during an election year by an unpopular administration.

Third, the Federal Reserve, after its original participation in the Bear Stearns takeover, returned to its more typical role of setting macro-level monetary policy. In the period from March 18, 2008, to October 8, 2008, the Federal Reserve stayed to cut the target rate for federal funds from 2.25% to 1.5% and the discount rate from 2.5% to 1.75%.

Fourth, the government passed the 2008 Housing and Economic Recovery Act (HERA) on July 24, 2008, an attempt to tackle the housing crisis. Theoretically, HERA provided \$300 billion in aid to subprime housing buyers (if they could qualify for it) and established the GSEs as the main actors in the development of housing recovery. The bill increased the two GSEs' regulatory oversight and expanded the federal government's conservatorship powers over the entities. At the time of the passage of this Act, Secretary Paulson, commenting on the conservatorship powers the HERA provided the new Federal Housing Administration (FHA), stated, “If you’ve got a bazooka, and people know you have it, and then you may not have to take it out (Herszenhorn, July 16, 2008).”

Each of these four actions was dramatic in their own way, but none of them was designed to solve the crisis that had spread from housing to finance and existed in the present while posing an increasingly threatening future. The hope was apparently that it would be enough to expand the discount window to protect the financial system. The homeowner aid, though somewhat small solace, was aimed at that section of the economy, and the regulatory reform proposals, which were anything but small gestures, were quickly deemed to be a project for the future (Paletta, July 16, 2008).

2.1 The Nationalization of Fannie Mae and Freddie Mac

Fannie and Freddie lost the confidence of the government on the weekend of September 5, 2008, after losing the confidence of the market. First, government auditors found that Fannie and Freddie's accounting records significantly overstated their capital. According to these accounting reevaluations, the GSEs, thinly capitalized in the best of times, was technically insolvent. Second, the government concluded that whatever efforts the GSEs had made to recapitalize had failed. On September 7, Treasury resolved to seize the undertakings in

accordance with its authority under HERA — a rare instance during this period in which § 13 powers of the Federal Reserve were not involved.

2.2 The Liquidation of Lehman Brothers and the Selling of Merrill Lynch

Lehman suffered the same self-fulfilling feedback loops as Bear during the weekend of September 13, 2008. Lehman had pre-announced quarterly earnings on September 10, 2008: a \$3.9 billion loss for that quarter and \$7.8 billion in gross asset write-downs. On that day, Lehman also announced plans to hive off his troubled business-related real estate and other assets into a separate "bad" bank. Many analysts criticized the plan as insufficient. Rumors of Lehman's inability to survive began to circulate. These rumors quickly created their own feedback loop as customers started pulling Lehman's assets and demanding collateral on counterparty trades as they became concerned about the survival of Lehman. Lehman's liquidity position had significantly deteriorated to about \$1 billion by the weekend of September 13, and JPMorgan faced a loan call. Lehman was the next financial institution facing insolvency if it was unable to find a purchaser or get government support. Initially, Bank of America and Barclays were interested buyers.

2.3 The Nationalization of AIG

As Lehman died and Merrill disappeared, the edge of insolvency was also filled with another famous financial name. American International Group (AIG), a global financial conglomerate with the largest U.S. insurance business, suffered losses of approximately \$21.7 billion from its London subsidiary, which had written insurance and credit default swaps on mortgage-related assets. AIG looked more stable than the investment banks (Langley, Sept. 18, 2008). AIG was primarily an insurance company — conventional wisdom was that any loss of trust would only slowly affect it, rather than bear and Lehman being struck overnight. However, AIG was caught in a different feedback loop species, one driven by rating cuts and market-to-market accounting rules.

3. The Government Takes Wide-ranging Action

Following the government's decision to act comprehensively, the result was a departure from ad hoc deals but not—at least not entirely—from ad hoc deals. In this part, we are analyzing the legislative process involved in the bailout and the terms of the bailout itself. While the financial crisis was rooted in the decline of the property market, as we have already suggested, the variety of short-term shocks and intermediate emergencies that characterized its daily and week-to-

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

week evolution shaped the way the government responded to it. After Lehman's failure and the near failure of the other investment banks contributed to the rapid decline in short-term credit availability, unprecedented problems in the financial industry's money market sector and a knock-on effect on a number of other banks, that week the Treasury and Federal Reserve changed the course that changed the world. The two agencies announced that it would now require a comprehensive solution to the financial crisis, one that would require Congress ' official approval.

Clearly, the ad hoc strategy of the government failed and there was a need for a greater response. However, up to that point, the Federal Reserve had spent many of its own billions bailing out investment banks and injecting liquidity into capital markets. Moreover, the government used Fannie and Freddie to buy up to \$40 billion per month in underperforming mortgage-backed securities. There is no doubt that the government could have continued to provide liquidity and even carried out the mortgage-related purchases of assets that it would propose to Congress with its current authority. So, why turn it to Congress now?

We believe that it was for three reasons that the government turned to Congress. First, there was likely a need for significant government action to restore market confidence and allow investors to return to the marketplace. Second, foreign regulators were beginning to act in a more holistic manner, giving more stable government-backed financial institutions the possibility of capital flight abroad. Finally, while the Federal Reserve had a significant amount of funds at its disposal, the Treasury Department did not, and none of these institutions had very clearly delineated authority to intervene flexibly and comprehensively in the financial markets. Going to Congress for additional authority permitted a more comprehensive and regulatory response. The government may have wanted some legislative approval for its increasingly unprecedented economic interventions. In addition, the Treasury Secretary may also have become tired of relying on the Federal Reserve's independent and difficult to oversee to implement its preferred rescue approaches. The result was a turn from and to Congress from the deal-to-deal approach. However, in turning to Congress, the government also allowed the re-centering legal authority for bailout away from the Federal Reserve and the Treasury Department to make more political future deals.

Analysis and Conclusion

We conclude with a reflection on the consistent patterns of financial crises and then return to some of the lessons we learn from the government's response to this latest one and its

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

implications for the literature of scholarship. We believe the government has saved the financial system as a deals study but has not achieved its full goal — financial stabilization — through its deal-making. However, with the benefit of time and further research, this judgment will need to be re-evaluated. We look at other implications of the government's response to the theory of dealing and regulation. For regulatory purposes, we conclude that the crisis is a rejection of federalism, a triumph of agencies over courts, an example of the law of nuanced effects on emergencies and a surprising foray into corporate governance. For deals, we conclude that the crisis illustrates a way out of the path-dependence story that characterizes many scholarship deals, a surprising embrace by the government of a venture capital model of deals where a model of private equity might have made more sense.

We agree that financial crises have a timeline with Charles Kindleberger. Crisis responses from the government also have their own pattern. The response often begins with government scramble to keep up with fast-paced and deleterious market events, leading to an initial, ad-hoc phase of government action where emergencies are addressed with rules of emergency style and emergency-style processes. Insufficiently severe crises, the next phase could be a legislative one— starting with outraged Congressional hearings and then new legislative authority. About this time, carrying out the criminal investigations hit their pace, leading to the ex-post punishment— often quite severe punishment— of a few crisis symbols, such as high-ranking CEOs and some unfortunate excess examples. Lastly, there is reform; either reform in favor of blue-ribbon commissions and minor regulatory reorganization, or reform embraced by new legislation and financial regulatory system restructuring.

It is hardly a template for what to do if this pattern is relatively robust. Rather, the felt— and, we suspect, correct— a lesson from previous panics is that leadership and the confidence it gives investors is the key to steaming a downfall. The goal is to improve short-term capital market disjunctions as investors transfer assets in a desperate search for security due to information asymmetry and outright fear. Robert Bruner and Sean Carr detail J.P.'s role in The Panic of 1907. Morgan Jr. leads the markets in New York towards stabilization. That crisis, like this one, started with macroeconomic turbulence, came to a head with the collapse of a bank (although not one that collapsed into an orchestrated sale, as did Bear Stearns), subsidizing in a flurry of deal-making and asset guarantees led by Mr. Morgan rather than the Treasury Department. The New York Federal Reserve played a crucial leadership role in organizing a private-sector solution in a more recent U.S. financial crisis, though a smaller one, the collapse of Long-Term Capital Management. In addition, often this leadership turns to deal making. The government or the primary actor in J.P.'s case in its initial response. Morgan is a dealer who

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

decides which entities live or die, structures market-saving transactions, and tries to restore stability through dramatic transactions.

The experience of the government during this financial crisis was consistent with some prior experiences in this way, although it demonstrated the limits of such a response—and perhaps the government's difficulties in this crisis suggest it embraced the role of dealmaking in a creative but imperfect manner. The government was driving hard, creative bargaining, but each deal did not restore the government's belief. Rather, in today's complex, interconnected world, each deal seemed to have caused more problems and unintended consequences as it created a world where free riding on government action became the norm. In addition, the so-called guiding principle of moral hazard applied by the government, even to the extent that it was applied with integrity—which it was not—seemed out of sorts in such a dramatic financial crisis. Nevertheless, the government resisted a comprehensive solution and continued to reactively structure and initiate deals. It did so until it became apparent that this path was no longer suitable. In short, we see the government's turn to the EESA as a signal that it felt bound by legal restraints and was ultimately unable to push them past until it took action to adopt a more comprehensive, trust-building program designed to alleviate the market's lost confidence, fear, and information asymmetry. At this point, for more practical approaches, the principle of moral hazard was abandoned.

Then it structured the largest deal of everything—the \$125 billion TARP injection into the nine largest U.S. financial institutions—acting in a similar but more comprehensive manner. This big deal has made a difference, mirrored on the pattern of the smaller ones. However, the bailout deal emphasized that the crisis lacked a holistic approach. The legislative bailout ultimately marked the end of the crisis started, but not the end of the government's crisis action.

The bailout is now being administered and implemented as regards all of this—this will be the mid-stage of the crisis. Once the crisis is over, further reflection on what went wrong with the financial regulation system and how it could be reformed will be worthwhile. But work on what should come next, and how to implement this massive new economic intervention, precisely we are saving for future research—it's too early to know how the only partially implemented bailout scheme will work. However, we tried to lay the framework for this study in this study and a foundation for government action in future crises.

While events such as the financial crisis are sufficiently momentous to analyze in their own right, it is worth noting some of the implications of the scholarship bailout, especially the scholarship of where decision-making power lies and how deals are made.

A triumph of court agencies. In view of the crisis, some scholars of public law will feel better than others about their preferred interpretations of the locus of decision-making. For instance, those writers who are less inclined to focus on the centrality of the administrative state courts seem to be on something. There was no single judicial note decision in the midst of the crisis drama, which is consistent with a trend in administrative law. Much of what agencies do now, such as best practice regulation and international harmonization, is non-judicial review-exempt regulation. Since the establishment of the Management and Budget Office, legal interpretation within the Executive Branch itself has appeared to be a critical component of government decision-making— so much so that some scholars have characterized the modern age as one of "presidential administration." Rescue, essentially by cutting courts out of the analysis, is largely consistent with this analysis of the focus of government actions. The difference is that the president apparently had little to do with crisis management by the government, which was coordinated by a secretary of the cabinet and the head of a so-called independent agency— one that is at least partly outside the executive branch.

A Federalism Rejection. On the other hand, those scholars of public law who tend to focus on the importance of states in our federal system need to consider the all but non-existent role that states have played in the response to the crisis. If anything, the bailout phenomenon of states lining up for a piece of the federal bailout, and the consequent prospect of federal oversight over money is a reproach to federalism's often too hopeful fans. The states had almost nothing useful to add to the response to the crisis from the federal government. Some have suggested their passivity to be a sign of wise *laissez-faire*, suggesting that in foxholes there are only federal supremacists. During the crisis, those state officials with the ability to act— the Delaware Court of Chancery, which briefly entertained, for example, the Bear Stearns shareholder litigation, or the New York State Attorney General's Office prosecutors — have either gone out of the way or cooperated with federal officials.

An Alternative Governance embrace. While courts and states are the missing players in this paradigm of administrative law, the new process of regulating by deal exemplifies some trends that are becoming increasingly apparent in modern administration. The deals marked the government's turn towards an administrative approach that was much in common with what some called New Governance. Such governance tends to involve public-private partnerships, a more networked regulatory approach, and regulatory action outside the scope of judicial review.

The governance model adopted during the early stages of the financial crisis featured all these hallmarks and, because it did so, helped illustrate the boundaries of the traditional administrative procedure paradigms. It seems that this traditional paradigm is fine for ordinary

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

administration but less clearly suitable for emergency governance. Even in traditional areas of administrative law, the traditional paradigm is not used particularly vigorously. As the government pursues these kinds of public-private models in other areas and adopts business-style approaches such as best practices and benchmarking to do the kinds of things it used to do, that traditional model looks more and more pinched by government practice, both typical and atypical, as in the case of the financial crisis.

Regulation by the deal is, at any rate, yet another example of administration through an alternative to traditional administrative law, and while its flexibility and creativity have its advantages, the alternatives look in both good and bad ways different from traditional administrative law. New governance is not cost-free, as evidenced by the financial crisis response. Government by deal was not the open government (the government did not disclose the deals it had made until such time as those deals were concluded), and it rejects some of the usual values of administrative law, such as precise notification to the affected parties and the public and comment on ventilated policymaking. In contrast to the measured process envisaged by the APA, it also made very substantial and expensive government decisions very quickly.

This form of administration can be said much more than simply that it is different. In fact, if taken seriously, it comes from a different conceptual point of departure to governance and regulation. For the dealmaking announced the privatization of government functions that were "run as a business" rather than as a regulator during this period. By making deals, the government embraced the model that was urged by organizational analysts from Tom Peters to Al Gore. Supervision by acquisition and then, presumably, a form of involvement by activist investors in governance is a very different kind of oversight than the traditional supervisory paradigm separately and apart from the private financial industry.

A possible turn for the corporatist. Finally, on the regulatory side, we note mildly that it was taken toward a more corporatist approach to governance by the government's response to the financial crisis. Corporatism places in the same room all relevant parties— shareholders, stakeholders, and regulators— with stakes in the outcome of what becomes essentially negotiated regulation. It is a more European governance model and in favor of a more command-and-control, regulatory model has long been avoided in the United States.

However, corporatism is a useful term for understanding the implications of the financial crisis response in governance. The government has injected itself into a trade in a novel way by investing in financial institutions— a way that is very different from the kind of approach traditionally taken in American administrative law. This new approach is fundamentally

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

different, not from the administrative process as practiced in the U.S., but from the administration, as usually conceived.

The role of law in an emergency. The country's last major emergency was the 9/11 crisis, and the response from the government to the financial collapse has some similarities with the aftermath of the terrorist attacks. In both cases, the Executive Branch, and Congress announced a number of controversial new programs, including warfare, for the most part, got out of the way, providing wide authorizations for executive response full of discretion and oversight limitations.

Some would put this down to the Schmittian inevitability of executive decision - making overruling legislative indecision in emergencies, including Eric Posner and Adrian Vermeule. In this account, in emergencies, the law tends to go along the way.

Nevertheless, we are not convinced that the response of the government in a crisis marks the irrelevance of legal constraint. As we explained, the government acted primarily through the Federal Reserve— which is certainly not part of the Executive Branch as an independent agency— because that institution had the legal authority to press its claims while, for instance, Treasury acting alone did not. Moreover, while the bailout statute certainly gave the government a tremendous amount of power, the details of the grant changed substantially between the government's initial three - page proposal and the 412-page bill passed by Congress — so much so that the government's equity injections in response to the crisis would not have been possible unless Congress passed the bill.

Un-path-dependent transactions. Implementing the crisis also reveals a context in which it is possible to overcome the path dependence of dealmaking. Naturally, lawyers structure new deals on the old one's precedent. This is partly a rational tendency to resist reinventing the wheel, but partly the kind of dependence on the path that brings to mind the kind of network effects that suppress innovation. In the time-sensitive bailout environments, boilerplate amplification and repetition could be expected. In addition, we saw some apparent mistakes in the Bear Stearns deal's hurried negotiation. However, the deals made by the government looked quite different from traditional private deals. The deals of the government were structured to take advantage of the law it had and appeared to be made in full awareness of the powerful negotiating position enjoyed by the government, at least until the Congressional legislative bailout. Despite the errors and unintended consequences, the resulting innovative deals suggest that the new player, although employed by veteran dealers, was able to innovate and close aggressively, demonstrating the potential of lawyers and dealers when they are partially

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

unconstructed by the normal agency and signaling costs to create more efficient structures. The government has created its own new precedent in the process to follow for future bailouts by the government.

Venture capital versus model deals with private equity. There are other ways of thinking about deals, even beyond what lawyers and negotiators can do to negotiate and improve them. For instance, as the government has gradually become accustomed to stockpiling in distressed financial institutions, it has turned away from the role of intermediary dealmaking, a traditional role for investment bankers and the one it took in Bear Stearns, and towards the real role of investment and investor.

Dealing with investors has often been examined in two ways: through the model of venture capital and through the model of private equity. We think it is useful to understand that the government has acted more like a venture capitalist than as a private equity investor, even though it might have been thought that private equity is the most prominent paradigm for dealmaking. In addition, we mildly argue that the government's response to the financial crisis underlines the differences between the two paradigms through which nonstrategic deals can be analyzed; in short, we suspect that something useful and illustrative about deal-making models can be told by the financial crisis.

Of course, the role of the investor–dealmaker varies with the type of transaction that has been completed. As David Weisbach explained, "Venture capital funds are investing in start-ups with the hope of some future public offering. Leveraged buyout funds, "the private equity approach, in our typology," buy existing businesses and take them private, hoping to restructure the business and sell it for profit.

Therefore, private equity dealers tend to take control of the company with an eye to restructure it and later sell it off for profit. The financial crisis approach of the government has looked a bit like this— but not much like it. In some of its transactions, the government took warrants before and in most of them after the passage of EESA. Stock warrants are preferred instruments of private equity— they have a future date of exercise and are therefore often how private equity investors structure their payout and exit. Otherwise, the government stayed away from taking control of the bailed-out financial institutions that private equity investors tend not to do unless they support a management buyout. Instead, private equity investors prefer maximum control to have the flexibility to restructure the business for a future sale.

Instead, deals from the government looked a little more like a model of venture capital. "Venture capital is a substantial investment of equity in a non-public undertaking that does not involve the firm's active control," as George Dent explained. Instead, venture capitalists leave the firm's management in place — think technology firms with a new idea and vision-based management— but offer the venture money and expertise. They also tend to structure their funding through a series of rounds that put the venture's owners and operators on a schedule they need to meet in order to get more funding. This timeline tends to leave a large amount of control over the company to private equity investors, even as ownership remains in the hands of the original owners and operators.

The model of venture capital is the one the government has chosen to make its paradigm of deal-making, while the model of private equity— which would look more like outright nationalization — is the one it avoided, at least as the crisis evolved. It has provided financial institutions with money and its reputation (instead of the ordinary venture capital infusion of expertise) in exchange for a share of ownership in many of them. As venture capitalists tend to do, it has even set a repayment schedule with penalties in the form of high interest for delayed repayments. However, as is common for venture capitalists, it has left financial institutions in place to continue running their businesses.

The result is not a particularly happy marriage of the principles of venture capital dealmaking and a reality where the management of the bailed-out institutions remained in place despite having few similarities with the technology start-ups most associated with venture capital. Many of the financial institutions that have suffered most during the crisis, to the point of needing government assistance, have management who have not distinguished themselves with regard to their oversight of the balance sheet of their company and careful risk analysis. Not all of these management teams have the potential of the owners and operators of promising technology start-ups, yet the government has stood by them, other than to intermittently urge them to lend out the money they have received from the government.

In addition, the government's bailed-out tasks for financial institutions — restructuring, deleveraging, shrinking, and eventually spin-off— are the kind of tasks that a private equity deal would normally be best suited to accomplish, rather than one based on a paradigm of risk capital. The result put the government in a difficult situation. As an external investor, one who has left management in place in most cases is limited in his ability to manage policies in the financial institutions where he has taken a stake. This model was undoubtedly adopted purposefully to hamper future political government interventions, but it had the perhaps more

deleterious effect of depriving the government of a significant ability to make an apparently necessary corporate change.

There is no doubt that during the bailout crisis, executive and independent agencies stretched their legal authority. They have done so in some cases beyond recognition; the broad interpretation of the Federal Reserve's set of candidates to whom it could open its discount window during the crisis has made a mockery of the view that the law should not be interpreted to disturb the settled expectations of those affected by it. Part of this has been driven by the government's statutory constraints, failures that may point to possible legislative reforms to enable the government to act in future financial crises. However, in other contexts, precisely because they had the legal authority to act, agencies like the Federal Reserve were turned to. Deals were selected because their regulatory constraints also loosened the government. Instead of concluding that there is no purchase of legal constraints in emergencies, we believe that perhaps the conclusion should be that settled expectations are rapidly unsettled in crises, creating opportunities for new legal interpretations rather than crises means that rulebooks are no longer applicable. In addition, we think the government can manage its limitations of authority in future emergencies through regulation by other means when it cannot turn to a legislative response due to political, timing, or other constraints. This can be the deal's regulation.

References

- Bajaj, J. C. (June 23, 2007). \$3.2 Billion Move by Bear Stearns to Rescue Fund., *N.Y. TIMES*, A1.
- Bajaj, V. (May 8, 2007). A Cross-Country Blame Game. *N.Y. TIMES*, C1.
- Bajaj, V. (Nov. 1, 2007). Investors Divided on the Fed's Rate Cut. *N.Y. TIMES*, C4.
- Economic Stimulus Act of 2008, P. L.-1.-2. (2008). *Economic Stimulus Act of 2008, Pub. L. No. 110-185*, §§ 201, 202, 122 Stat. 619, 619–21 (2008).
- FED. RESERVE BD., O. M. (2008). Retrieved from <http://www.federalreserve.gov/fomc/fundsrate.htm>.
- FED. RESERVE DISCOUNT WINDOW, H. D. (2008). Retrieved from <http://www.frbdiscounwindow.org/historicalrates.cfm?hdrID=20&dtlID>
- Ferguson, C. (Director). (2010). *Inside Job* [Motion Picture].
- Herszenhorn, S. L. (July 16, 2008). A Rescue for Fannie and Freddie Kindles Opposition and Political Duels. *N.Y. TIMES*, , C1.
- <http://www.cboe.com/micro/vix/historical.aspx> . (2008). Retrieved from <http://www.cboe.com/micro/vix/historical.aspx> .
- Ip, G. (Sept. 19, 2007). Fed Cut Aims to Contain Damage: Stocks Soar as Bernanke Tackles Credit Crunch with Half-Point Move. *WALL ST. J.*, A1.
- Julie Creswell & Vikas Bajaj. (2007 3 April). Home Lender Is Seeking Bankruptcy., *N.Y. TIMES*, , C1.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Karmin, G. Z. (Sept. 6–7, 2008). Hedge Funds Get Rattled as Investors Seek Exits. *WALL ST. J*, B1.
- Kelly, K. (Jan. 8, 2008). Cayne to Step Down as Bear Stearns CEO. *WALL ST. J*, A1.
- Kenton, W. (2019, March 5). Retrieved from Investopedia: <https://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp>
- Langley, M. (Sept. 18, 2008). Bad Bets and Cash Crunch Pushed Ailing AIG to Brink. *WALL ST. J.*, A1.
- McKay, P. A. (Oct. 10, 2007). Dow and S&P Hit Records on Fed’s View. *WALL ST. J*, C1.
- Morgenson, G. (July 18, 2007). Bear Stearns Says Battered Hedge Funds Are Worth Little. *N.Y. TIMES*, C2
- Paletta, D. (July 16, 2008). Regulators Take Steps to Aid Bank Liquidity. *WALL ST. J.*, A2.
- U.S. DEP’T OF TREASURY. (2008). *BLUEPRINT FOR A MODERNIZED FINANCIAL REGULATORY STRUCTURE (2008)*. Retrieved from <http://www.treas.gov/press/releases/reports/Blueprint.pdf>.

Poverty And Global Initiatives To Alleviate It

Ayten JAFAROVA

Azerbaijan State University of Economics

dzaffarova@gmail.com

Abstract

In global world, poverty is one of main problems which is actually affects all world population. Because of global character of this problem, all countries and people must to try to eliminate it. So, main question is how we can get rid of poverty? It is not easy to answer this question, because eradication of poverty is not simple action because of it's multidimensional content. That's why alleviation of poverty also requires multidimensional activity. These activities also related with the causes and effects of poverty, for eradicate poverty in large scales we must know root of the problem. So, first part of my paper is related to general information about poverty and reasons which form it and consequences of poverty. In different regions, countries of world, also in our Republic, poverty related-issues are also various. We should learn that what are the reasons of these differences. That's why these matters have been examined widely in next part, because of differences in poverty-created causes, effects in different countries, they must choose the specific ways for solve these problems. But generally, for eradicate poverty, countries must work together and choose the best ways as members of the international organisations. In our country, the main measures which are taken for eradication of poverty are the activities which are performed in the based on the state programs, laws, rules and strategies against poverty. So, all these initiatives by international organizations and countries are main sources of poverty elimination measures. Therefore, the main objective of this paper is to define these initiatives.

Keywords : Multidimensional, Poverty alleviation, Measures, Initiative

Introduction

Some people think they are poor because they cannot buy a bigger house or expensive car and others are even can afford to buy a cup of milk or bread for their children. But others live under hungry, starvation, illiteracy and etc. conditions. So what is poverty? Some people think they are poor because they cannot buy a bigger house or expensive car and others are even can afford to buy a cup of milk or bread for their children. And some people related poverty with hungry, starvation, illiteracy and etc. So what is poverty? So, as we see, poverty is not only related not having money for buying basic needs and foods. That's why poverty has multidimensional aspects.

But what are causes of poverty?

1. historical aspect-many of poorest people in the world are from the former colonies which slaves and resources had extracted by the colonizing countries for their benefits. that's why these conditions made the barrier to access land, resources, capital, education and other basic needs.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

2. climate change and natural disasters-there is a estimation of world bank that climate change has a big influence on poverty,and climate change can cause more than 100 million people getting into poverty over the next ten years.Because climate change and natural disasters -like drought,flooding,storms- mainly affects the people who already living in poverty.But why?Reason is-most of poorest population of world are concerned with farming and hunting and gathering for eat.

3.lack of infrastructure-let's think that we have to go to work or store or school,but there are no roads for go there.Or rains cause floods and make our roads impossible to use.but what can we do in such situations?This is a lacking of infrastructure.Infrastructure-is a system,service,equipment or structure which is important for communication,transport,is needed to support company or industry operate effectively,serving country or city.

4.poor education- many people who live under poverty cannot send their children to school,because they need to go to work.And more families,don't want educated girls.but education is very important because can open the new ways to jobs,resources which families need for survive and develop.

5.war and lack of political stability,conflicts-we know that stability,safety,security are essential economic prosperity and wealth.And when war and political instability happens,economic prosperity is broken.that's why maintain economic prosperity and political level stable in country is very important for make barrier against the poverty.

And besides these,there are also effects of poverty:

1.malnutrition and hunger-is a situation which is consequence of nutrient deficiency.main basic need of people who live in poverty is food.When people is poor,the food is main thing what they worried about it.How people can be strong when they eat nothing while healthy bodies need enough amount of minerals and vitamins?

2.feminization of poverty- Feminization of poverty refers that women experience poverty at high rates rather than the men.This prevalence of poverty is a result of structural discrimination and consequences are low salaries,low pensions,fewer benefits,limited or no access to economic and social opportunities.So,we can express it like “example for gender inequality”.

3. poor education-Good education is everyone's dream.But poverty is the biggest enemy of education.Because good education level helps people to escape from poverty and helps to eliminate other consequences of poverty ,like food insecurity,health care,crime,gender inequality and etc.

4.poor health and medical services-poverty and health are unseparable related with each-other.Poverty is one of main dangers for health.Firstly,poor people have health problem because they have no access clean drinking water and food,also because of lack of sanitation and hygiene.

5. crime- Is related with unemployment and uneducated people in poor countries, which is consequence of poverty too. In poor countries people can not access to education and then adequate jobs for them. Poverities.org shows that, less education helps to increase criminal offenses and cases. So, these people with limited access to economic opportunities cannot get a job for sustain their life and this leads to crime in poverty situation.

As we see above, causes and effects of poverty are important for understand the main point and root of problem.

Methods

In this paper, theoretical methods, qualitative, quantitative and other methods have been used. Qualitative methods have been used for common description of topic also, for define countries poverty situation, events that hold by different actors for eliminate poverty and etc. Quantitative methods have been used for estimate poverty level, poverty-related issues and actual effects of poverty on different spheres and compare poverty indicators, also statistical and numerical data about it. Deductive method was used for apply general information and theories on different countries, also poverty issues. And inductive methods was used for generalization of topic and summarization.

Analysis

We know that poverty is multidimensional issue. That's why, poverty mainly is estimated using MPI which involves 3 dimensions and 10 main factors- School attendance, Child mortality, Years of schooling, Nutrition, Sanitation, Cooking fuel, Flooring, Electricity, drinking water and assets. So, this indice helps as to define countries' poverty level with analyze these sections' conditions. Also, using some other indicators, we can measure poverty figures. Generally, according Un, there are about 783 million people around the world who live under US \$ 1.90 line. But, all regions, all countries have different poverty levels and as we know, the worst conditions exist in Africa. One of main contributors to poverty in Africa is climate and poor weather cases like- drought, deforestation, desertification, lack of water resources and etc and two thirds of Africa suffer from these extreme weather conditions. For example, Uganda faced with food crisis in 2017 because of drought which happened in 2016. But some of them are man-made like deforestation. So, generally, these climate and weather conditions main causes of increase food insecurity and decrease agricultural productivity. Also, Africa is rich with the natural resources despite of unequal distribution among the different countries. That's why

countries can not consume them usefully. And even if distributed evenly, big foreign companies, corporations exploit them and don't pay taxes to these countries. So, this is worse situation: Africa is rich with resources, but people poor. For regulate this, adequate policies must defined and must settle. Also, for all poverty related issues can be solved if governments, communities develop effective strategies based on regional issues. Corruption and also bad governance are other triggered factors of poverty in Africa. Without education people by corruption and poverty are forced to choose of options if they buy food or give bribe for treatment in hospital. So, they are not aware of their rights and this conditions push them into more poor conditions. So, for reduce poverty is needed non-corrupt government. Because, governments confiscate contributions from abroad, poverty-reduction programs can not fulfilled because of individuals get all funds, local military forces carnage peasants, cultural leaders don't accept women rights and important of education for them. So, these worse reasons also cause maintain poverty in this region.

Conflicts are main driver to food and hunger issues in here. According Norwegian Refugee Council, 6 of ten most dangerous conflicts are in Africa. 11 of 12 people who live in conflict happen region suffer from acute food problem. The main reasons of conflicts, violence are colonization, different ethnic structure, also corruption. In Africa, especially Sub-Saharan Africa countries are in worst condition. Poverty rate for this region is averagely 43% and 27 most poor countries situated in here. More than 415 million people in here suffer from extreme poverty and this number is higher than previous years' data.

If we analyze Asian poverty issues, we must firstly note that, many of Asia population belongs to India and China, they are the most populous countries in the world. So, in where there are a lot of people, in there exist enormous poverty problems and big amount of poor people, because fast population growth is also a cause to poverty. And related this, higher illiteracy level, lack of health care services, low per capita income etc. So, in India, there are about 5% or 73 million people in extreme poverty and this is 11% of all world poor population. But Last years in India there are big achievements on reducing poverty according to Global MPI figures. So, during last 10-12 years number of extreme poor people reduced to 73 million.

China is the first most populous country and that's why in China there are also millions of poor despite big economic growth. There are aroundly 30 million people live in poverty, it is about 2% of country's population. But in China also happens improvements on reduction poverty and so, according World Bank, today China is upper middle-income country. And last 5 year, about 68 million people get out of poverty. Even there is World Bank report related it, it is showed in report that, in recent years, China (also India) displays remarkable falling numbers of poverty

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

and it causes increasing middle class. Middle class people have middle level income which they can meet their primary necessities with this. Let's see this fact that, in 2002 year, middle class contained only 4 % of people, but after 10 years, increased to 31 % of population which was equal about 420 million people.

Poverty reduction has a global important and this is world's countries' mutual target. Because poverty encompasses all countries, all people in the world. The reason is, poverty does not depend on age, gender, race, ethnicity and other factor, that's all groups of people can be poor and can live in poverty conditions. Poverty reduction measures are performed in national and international level. In different countries poverty reduction policies are fulfilled by governments separately, this happens in national level. But there are different international organization which help to poor and developing countries to reduce poverty level globally, this is international level. In international level, the actions against poverty are taken by global organisations, that's why poverty reduction initiatives by them have great importance.

If we talk about global initiatives against the poverty, we must note UN's efforts firstly. In 2000 year, leaders of UN's member states accept Millennium Development Goals (MDG) which covered 8 main goals against poverty and its effects and was planned to obtain till 2015 year. This declaration was signed in New-York summit and countries decided to combine their efforts for reduce poverty around the world. After MDGs gained success, new goals were launched based on MDGs and have additional goals to MDGs, these goals are sustainable development goals-SDGs, also called global goals or just simply goals. SDGs are 17 main goals were defined by General Assembly of UN for better world without poverty. SDGs are planned to fulfill by 2030 year: No poverty, zero hunger, good education, clean water and sanitation, good health and well-being, gender equality, clean and affordable energy, economic growth, eliminate inequality, infrastructure and innovation, sustainable communities, sustainable consumption and production, climate change, life below water, life on land, peaceful societies, effective partnership are these 17 goal. So, first and main initiative for poverty reduction all over the world are SDGs and main promoter is UN. And UN announced the 17 October as international poverty eradication day. Also, within the UN, there are many bodies which aims ending poverty and help to poor and developing countries.

So, main bodies with poverty reduction target are UN Environment Programme, UN Population Fund, UN Human Settlements Programme, World Food Programme, UNICEF, FAO, International Fund for Agricultural Development, WHO, Joint United Nations Programme on HIV/AIDS, UN-women, International Organisation for Migration, United Nations High Commissioner for Refugees etc. All these organisations'

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

actions are closely related with each other,so for reduce poverty around the world efficiently,they must work together.

World Food Programme performs in about 80 countries,works on malnutrition,also inadequate diets,so,nutrition issues which is main in poverty.Consists of main 4 actions-Emergency operations,supply immediate assistance who suffer hunger and are hungry.Protracted relief and recovery operations is a restore after crisis and emergency.Development operations ,this supply communities with food and these operations help people remain in food security.And social operations are related with creating infrastructure for food assistance and food security.Last initiatives in 2018 against poverty by WFP are-in Democratic Republic of Congo about 5 million people were provided food aid.Other operations are assistance in Palestine,about 360.000 people and WFP needs also \$57 million to keep this support level in 2019 also.In CAR more than 800.000 people supported with food aid by WFP.

One of main bodies which tries to eradicate poverty effects in the world is UNICEF-United Nations International Children Eergency Fund.Most people think that eliminating of poverty firstly begin with children's prosperity and wealth.So,UNICEF operates for this aim in more than 190 countries and supporting nutrition,health care,clean water,education,child protecton.For 2019,with about \$3.9 billion is planned help to about 41 million children across 59 countries which suffer from conflicts and diseases.In 2018,this operations were done by UNICEF:35.3 million people accessed to water,5.9 million children accessed to education,4.7 million people vaccinated ,2.6 million children treated from malnutrition.And is planned some types of operations for 2019 year for poverty eradication:almost 43 million people must be accessed to water,provide 10 million children with basic education,vaccinate 10.3 million children.

Besides these,one of main drivers of initiatives against poverty is World Bank Group and IMF.World Bank Group's members are 189 states,its staff is from about 170 countries and it works on eliminating poverty and make the sustainable prosperity in mainly middle and low income countries in the world.One of its goal is decrease poverty level to 3 percent till 2030 year.For example,in 2017,World Bank gave about \$59 billion to developing countries for tackle poverty.There are projects by World Bank against poverty and its results in developing countries likeaccording to World Bank) -in Democratic Republic of Congo "Health System Strengthening for Maternal and child health project", "Agriculture rehabilitation and recovery project", "Education quality improvement project", "Quality and relevance of secondary and tertiary education project" in 2017.In Yemen, "Yemen emergency electricity access

project”, ”Yemen emergency crisis reponse project”, ”Smallholder agricultural production restoration and enhancement project” in 2018.

With all of these organisations’ efforts,poverty reduction actions get progress in the world.Different countries show different achievement levels of SDGs.

Source: <https://www.weforum.org/agenda/2017/03/countries-achieving-un-sustainable-development-goals-fastest/>

Conclusions

As we see from our analysis,poverty has many aspects,it is not only related with have no enough money.Poverty level in different countries is also various and this differences are estimated with using poverty indicators like,poverty line,poverty gap,poverty headcount ratio and main of them MPI-multidimensional poverty index.This gauge is more important for define poverty level,because it measure all aspects of poverty which is encompasses.And countries set and define concrete and certain actions against poverty after determine their poverty level exactly with using these gauges.And besides countries specific actions and strategies against poverty,there are also collective actions plans against poverty by countries togetherly.So,they connect and combine their effects in order to eradicate poverty globally.And they join to international organisations and associate their objectives and goals.For eradicate poverty ,they define action plans within these organization and then perform it.All these actions are very significant for poverty alleviation,of course,These cause to reduce poverty level,improve live

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

standards and conditions in countries where people suffer from poverty and poor life conditions and also help developing countries with lending money in order to conduct poverty reduction activities. Generally, international organisations' roles in this work can not be denied, because without them, any global actions and steps for solve any global issues can not be conducted effectively. So, their actions are addressed to main issues which concern whole or great part of world population. So, as a result, I think like other global issues and problems, also poverty can be eradicated just with global and international attempts and effort and besides these efforts, each country also must implement it's own plans and strategies in order to alleviate poverty. For example: In Azerbaijan, main initiatives for defeat poverty and poverty related problems are State Programs, Strategies, rules, laws, like- "State Program on Poverty Reduction and Economic Development 2003-2005", "State Program on Poverty Reduction and Sustainable Development 2008-2015", "Employment Strategy of Azerbaijan Republic for 2006-2015" etc. Only with exact and efficient fulfillment of these activities both by organisations and by countries separately can be gained progress and positive consequences on poverty problems.

References

- Nicole Rippin (2009) "The Concept of Multidimensional Poverty: Accounting for Dimensional Poverty" (p. 1-12)
- Jeffrey D. Sachs (2005) "The end of Poverty: Economic Possibilities for our Time" (p. 397)
- <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/poverty/> (2019)
- <https://www.un.org/sustainabledevelopment/poverty/> (2019)
- <https://www.worldbank.org/en/understanding-poverty> (2019)
- <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/> (2019)
- <https://www.worldhunger.org/africa-hunger-poverty-facts-2018/> (2018)
- <https://borgenproject.org/causes-of-poverty-in-asia/> (2018)
- <https://www1.wfp.org/country-capacity-strengthening> (2018)
- <https://www.unicef.org/what-we-do>

The Concepts Of The Educational System, Educational Process And Educational Organization In Azerbaijan Republic

*Ayten MEKHRALIYEVA
Azerbaijan State University of Economics
aytenmekhraliyeva18@mail.ru*

Abstract

Definition of education economics. Educational service: what is the service, the form and content of educational services. Features of the educational service as a commodity: educational service as a private and public benefit, external effects of the educational service, information asymmetry. New trends in the interaction of education and the economy are highlighted; the role of education in the development of an innovative society is analyzed. The results can be used in the management of education, management of training and educational work, improvement of the educational process in order to solve the problems of modernization. The development of society, characterized by the innovative nature of changes, the increasing uncertainty of living conditions, determines the transformation of the education system as an environment for the formation of strategically significant landmarks. It is education under conditions of increasing uncertainty that can play the role of a factor predetermining the social development attractor, seeking to determine what knowledge and skills participants of social interactions will need tomorrow in order to develop their “germs” in the present. And the most important component of the modernization of education, anticipating the trends of the future development of society, is the strengthening of the importance of the humanitarian component of higher professional education. During its formation in the new time, higher professional education, inspired by the principles of scientific knowledge of the world, saw the main task in shaping rational thinking, scientifically based approaches to solving practical problems and, admittedly, achieved impressive success.

Keywords: Education, Educational system, Institutions, Primary School

Introduction

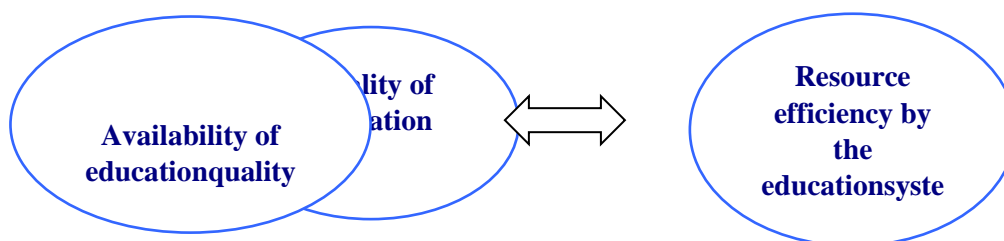
Recently, the problems of education have not only come to the forefront of reforming, but have become the subject of active discussion. This is because one way or another, the problems of education concerns almost the entire population of the country. All of us either study or learn our children and / or grandchildren, relatives; friends work in educational institutions, etc. It has become a common place to criticize the content and quality of education, to talk about the gradual or even sharp lag of our image from the western countries, low material support of the educational process. The main reason for this situation is, almost all, call, first of all, insufficient financing of education, uniting the authorities at all levels to increase 2 (3-4-5 times, etc.) education expenses: At the same time, control bodies repeatedly make out allegations of improper spending of budgetary funds allocated for education.

In most cases, very few people who even actively discuss educational issues think about these issues. However, without an answer to them, or at least an idea of the answer, all the arguments about education become, to put it mildly, baseless [1].

Discussion of the problems of education primarily concerns three main issues, more precisely, problems:

Figure 1: Maintenance of educational system

When thinking about these different claims, inevitably, seemingly simple questions arise:

- Why does the general education system need to spend money on and what does society receive in return;
- How much money the education system needs in order for it to reach a high level, exactly what level it should reach and within what period;
- What exactly it is necessary to spend the allocated money, and if they are not in the required amount, then how best to dispose of the funds that are available, and who should determine it;
- How exactly you need to spend money;
- What result will or should be obtained;

In order to answer these questions, at least you need to submit:

- What the education system should do and what is capable of;
- What determines its resource requirements;
- How educational institutions interact with each other and with the state, with other subjects;
- How the education system receives and spends resources, for which, etc.

These problems are considered to be fundamental in the formation of state policy in the field of education.

It is not difficult to see that the main content of the problems posed in one way or another concerns the resource provision of education, the correct (rational, optimal, justified, targeted, etc.) use of resources and the correlation of the results with costs. All this already habitually belongs to the field of the economy of education. Nevertheless, is this sphere limited only by resource problems? To answer this question, we will begin the study of the economics of

education with the repetition of some primary concepts, so that it is clear what we are going to study.

Methods

Education as a term is usually considered in two senses:

- As a set of knowledge and skills that a person possesses (level of education & qualifications);
- As a separate field of activity in which a person is taught, i.e. form his set of knowledge and skills.

As a body of knowledge and skills, education can, in a certain sense, be viewed as the result of a separate field activity. At the same time, the knowledge, skills and abilities of a person can be called differently: ability to work, labor force, and human potential, human capital.[2]

It should be noted that there is also a so-called self-education, when a person independently forms knowledge, skills and abilities in himself, without passing through the sphere of education. True, it is impossible to completely pass it, even in this case. First, knowledge and skills, being “inside” of a person, require confirmation: assessment, certification, etc. The sphere of education does this (although another sphere can do it). Secondly, for self-education such „ products "of education, such as textbooks, teaching materials, teaching materials, etc. Thirdly, without the help of a teacher (teacher, tutor, without creating a kind of cell in the field of education in the person of a teacher and a student), self-study is, in principle, possible, but it is carried out with much more time and other resources. In addition, not every case can be learned independently. Therefore, from the point of view of society, the creation of a separate education sphere seems completely justified.

Education as a separate activity arose long ago. As an incentive to this in its most general form, one can single out the presence of the need of the individual in raising his level and the presence of the social need for educated people. The person strives for knowledge, and the society (represented by the state) strives to have educated people who can consciously fulfill their duties. An educated person is better adapted to life in society, which cannot but be positively assessed by society.

Findings

It is believed that in the twentieth century, education was directly “linked” with production. Before that, it performed mainly pedagogical and cultural tasks (teaching people to preserve

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

cultural and religious continuity), without having a noticeable effect on production, in which simple work predominated, and not standing out in an independent industry. Training for production did not require significant expenses, that is, there was no demand and supply segment for training. Ore, the complexity of production, demanded an increase in the number of trained workers and, as a consequence, the allocation of education in an independent sphere of activity.

The industrial boom of the XIX-XX centuries caused a corresponding boom in education, formed the need for trained people, and trained in varying degrees, in different specialties, with a high level of general education. This led to the development of the educational sphere and made it possible to talk about the need for education to meet the needs of the economy.

Now it is said rightly that education is the most important factor in the development of the economy, citing the example of Japan, Europe and other countries, pointing in essence to the primacy of education in relation to the economy. We will cite only one consideration, which will allow, "clarifying the situation." In order to give impetus to the development of the economy (or production), a few educated people are enough. etc., it is necessary to train a significantly larger mass of people from whom these capable people can stand out. In addition, people who can and know how to do it, that is, have Suitable necessary knowledge, skills and abilities should provide the production of new productions. Therefore, without developing education cannot speak about the development of the economy. In this sense, we can speak of the primacy of education, the importance of its priority development for the purpose of economic development.

Education can be attributed to the social sphere along with health care, physical culture and sports, culture, social services and social security, housing, social insurance and pension benefits. The following common features characterize the branches of the social sphere:

- provide benefits, mainly in the form of services, the effects of which are people and the possibilities of their daily activities;
 - Consumption of the goods provided has significant external effects, i.e. consumption of services causes not only consequences for the consumer himself, but also for other people who do not directly consume these services;
- Like any particular field of activity, education also has its "own economy".

The economy of education can be defined as a science that studies relations related to the production, distribution, exchange and consumption of benefits created in the field of education (as part of the national economy) and / or in parts of the education sector: in the industry

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

"education", in part industries or areas, for example, only in educational institutions of general education.

Of course, there are other points of view on the content of the economy of education, and the author in this sense does not claim to be the ultimate truth.

The initial task of any theory is to isolate and study an object in order to determine its properties. Accordingly, the initial task of the economics of education can be considered the selection of the sphere of education as an object and the study / study of its properties in order to determine their common and specific features, signs, differences.

The subject, who should study the economics of education, and the tasks solved at the same time were determined several times.

The economy of education ... explores the movement of material and monetary resources directed by society towards the expanded reproduction of skilled labor through the education system.

Thus, the object of study of education economics, as a science, can be considered the sphere of education (or its individual parts), and the subject of study is the relations developing (existing, formed, forming, etc.) in this area about production, distribution, exchange and consumption of benefits created in it.

In accordance with the article of the Law on Education, the education system in Azerbaijan is a combination of:

- Interacting successive educational programs and state educational standards of various levels and orientation;
- A network of educational institutions implementing them, regardless of their organizational and legal forms, types and types;
- Educational authorities and institutions and organizations under their jurisdiction.

Such a definition is somewhat incomplete; it limits the circle of educational organizations included in the system to only one type - institutions. It is possible, however, to consider the organizational and legal forms, types and types of institutions as a kind of expansion of the system's "access" to other organizations. After all, according to the Constitution, education can be obtained in enterprises. We will assume that the education system includes all organizations involved in the educational process. It is important that the education system in the law is

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

defined in terms of the content of the activity that is being carried out in this system. Educational programs and state educational standards, that is, the material and non-material conditions established by the state for the implementation of the educational process. In principle, standards should include educational programs as their necessary element. Implementation of the educational process without the state educational standard. Nevertheless, without an educational program to carry out the educational process is impossible. On the other hand, the standard is an element of state regulation of education. Therefore, apparently, programs and state standards were included in the definition of the educational system.

The education administration authorities, institutions, and organizations within their jurisdiction, which are sometimes called educational infrastructure organizations, also determine the necessary element of the education system.

Strictly speaking, the definition of the education system on closer examination may raise a number of questions. For example, which institutions and organizations subordinate to educational authorities mean educational or some other? Indeed, various organizations remain under the jurisdiction of the governing bodies - academic institutions, enterprises, various types of centers, associations, etc. It is believed that in this case it is about these organizations, whose activities are focused primarily on the field of education or is directly related to educational institutions (for example, organizations created in their time at universities to conduct research and / or design developments with participation of faculty members).

Education authorities are included in the education system, although they themselves are external "observers" in relation to organizations engaged in educational activities, can have an impact on them, changing their state and, thus, the state of the whole system, including their own.

In fact, these questions relate to a greater degree to the problems of system analysis. With the help of system analysis, they can be clarified.

Let us consider education as a process that, in the most general form, reflects the "transformation" of a person into an educated person that is, having received some knowledge, skills and abilities.

- A person enters the education system as an input object;
- Within the system, it is trained in certain conditions;
- Training involved in some subjects;
- A trained person leaves the system, i.e. educated (knowledge, skills).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Replacing “conditions” with educational programs and standards, and “resources” with operating institutions and organizations carrying out educational activities, as well as educational authorities ensuring their activities, and other organizations, we obtain the very description of the education system described above. Education may seem too rough because it represents the student as an object of labor, which in theory is associated with the substance of nature, which is transformed by labor into a commodity. [4] Tragedy from moral evaluations, it is about this: the student in the education system is, although specific, but the raw material that needs to be transformed. Moreover, in this sense (but only in this!) education is no different from any other production. Moreover, the scheme shows the necessary and sufficient elements, the union and interaction of which forms a new quality - the education system.

The main element of the education system is an educational institution or, subject to changes in legislation, is an educational organization. In essence, an educational organization is not much different from organizations operating in other areas. Similarly, it is created by the decision of the founder. For further study, it is important to know that the founder of an educational institution in accordance with article 11 of the Law "On Education" may be:

- State authorities, local governments;
- Domestic and foreign organizations of all forms of ownership, their associations (associations and unions);
- Domestic and foreign public and private foundations;
- Public and religious organizations (associations) registered in the territory of Azerbaijan;
- Citizens of AR and foreign citizens.

Changes in the composition of the founders of existing state and municipal educational institutions are allowed in cases stipulated by the legislation of the Azerbaijan Republic in the field of education. In the case of reorganization of state bodies, education authorities and (or) local authorities, the rights of the founder are transferred to the respective successors.

Essentially, the founder of an educational institution may be someone who wishes to take on this burden of problems. One could write in the law - whoever wants, he establishes. It seems that the old formula here is acting and acting: to give in the legislation as far as possible an exhaustive list of permissible solutions to this or that problem. This is convenient for implementation if it is not possible to give an unambiguous generalized definition.[5]

The most important feature of education at the time of issuing the Law "On Education" was the fact that the relationship between the founder and the educational institution should be determined by the contract concluded between them in accordance with the legislation of the

Republic of Azerbaijan. This agreement should not be called constitutive, which was sometimes done. an agreement between the founder and the institution created by him on mutual obligations, rights and obligations in relation to each other, on the procedure for considering and resolving controversial issues.

Some features of the non-state education sector. In this sector, educational activities can be carried out by "educational organizations" created in the organizational and legal forms stipulated by the civil legislation of the Azerbaijan Republic for non-profit organizations (Article 11.1 of the Law "On Education"). It is enough to seek clarification from the Civil Code or the Law "On Non-Profit Organizations." Now I would not like to discuss the comparative characteristics of various types of non-profit organizations for education. This will be done a little later. It is important that such organizations in the field of education can exist, are created, successfully function, although not widely spread yet.

To date, the main type of organization carrying out educational activities is still an institution. It is considered educational if it carries out the educational process, i.e. implementation of one or more educational programs and / or ensuring the maintenance and upbringing of students and pupils. Regarding the educational organization, the legislation does not contain such a provision, but according to the spirit of the Law "On Education", an educational organization can also be considered a non-profit organization that carries out the educational process. That this definition contains two important points.

1. Only under the condition of the educational process, the institution is considered educational (we can add, it can count on tax benefits). The same fully applies to other forms of non-profit educational organizations.[3]
2. The educational process is the implementation of the educational program (the first element of the educational system) and / or the maintenance and upbringing of students and pupils. It is possible, therefore, to be an educational institution (organization) by providing training. You can - providing the content and education of students (pupils). You can do it all together.

Discussion and conclusion

The definition of the educational process is very important for tax issues, which we will discuss in one of the following lectures. This definition is given only in the Law "On Education" [1, Article 12], relates to the subject of educational legislation and only this legislation can be clarified and interpreted. Therefore, all other branches of legislation should use this definition, and not create their own.

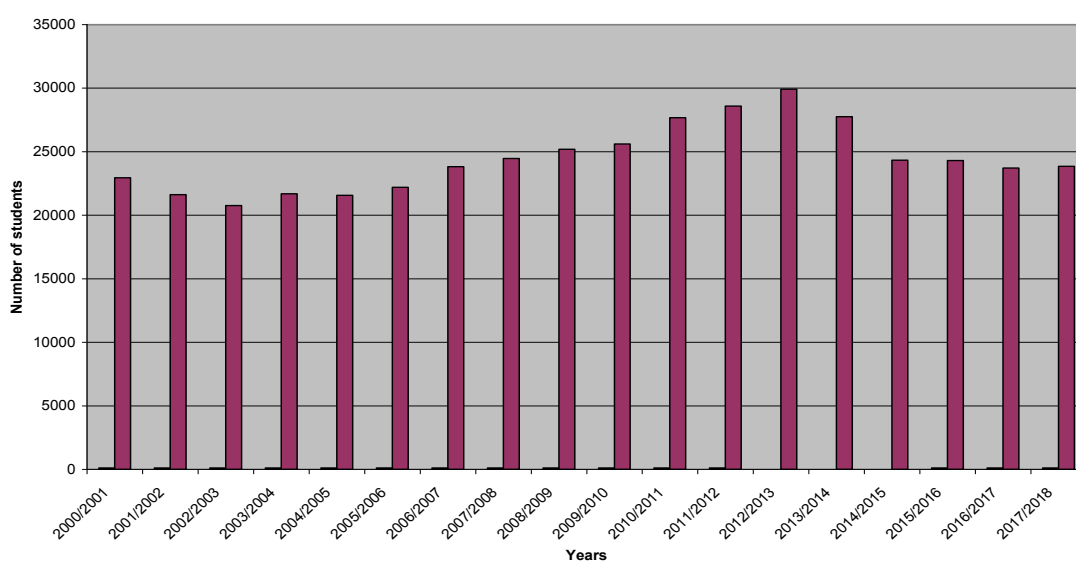
An educational institution (organization) is a legal entity, i.e. enjoys the rights and bears obligations under civil law. This is an important provision, as far from all secondary schools (for example) are registered as legal entities, which has a number of negative consequences. True, and positive, too.[2]

According to their organizational and legal forms, educational institutions can be state, municipal, non-state — private, institutions of public and religious organizations (associations). The legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of education applies to all educational institutions and organizations in the territory of the Republic of Azerbaijan regardless of their organizational and legal forms and administrative jurisdiction.

Educational institutions include the following types of institutions and organizations:

1. Preschool;
2. General education (primary general, basic general, secondary (complete) general education);
3. Institutions of primary vocational, secondary vocational, higher vocational and postgraduate vocational education; institutions of additional education for adults;
4. Special (correctional) for students, pupils with developmental disabilities;
5. Institutions of additional education;
6. Institutions for orphans and children left without parental care (legal representatives);
7. Institutions of additional education for children;
8. Other institutions carrying out the educational process.

Figure 2: Key indicators on vocational schools and high schools

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az/source/education (18.03.2019) [7]

There was difference between numbers of students that enter the universities since 2001 until 2018 years (Figure 2). The state status of an educational institution (the type, type and category of an educational institution, determined in accordance with the level and orientation of the educational programs it implements) is established with its state accreditation.[6]

Branches, departments, structural subdivisions of an educational institution may, by his power of attorney, exercise all or part of the legal entity’s powers, including having an independent balance (it would be more accurate to say - a dedicated balance, since the branches report to the parent organization and the balance is separated from its balance for settlements) and own accounts in banking and other credit institutions. We will talk about the concrete implementation of this provision in the following lectures; not everything is so simple here.

Educational institutions are entitled to form educational associations (associations and unions), including with the participation of institutions, enterprises and public organizations (associations). These educational associations are created in order to develop and improve education and act in accordance with their charters. Law regulates the procedure for registration and activities of these educational associations.

The rights and obligations of institutions of supplementary education established by the legislation of the Republic of Azerbaijan extend to public organizations (associations), the main statutory purpose of which is educational activity, only in terms of the implementation of additional educational programs. Recall - foreign language clubs, clubs, stations for young naturalists and technicians, etc.

References

- Hawkins M and James CR (2017) Developing a perspective on schools as complex, evolving, loosely linking systems. *Educational Management Administration and Leadership*. DOI: 10.1177/1741143217711192.
- Bunnell T, Fertig M and James CR (2017) Establishing the legitimacy of a school’s claim to be ‘International’: The provision of an international curriculum as the institutional primary task. *Education Review* 63(3): 303–317.
- Woods P (2016) Authority, power and distributed leadership. *Management in Education* 30(4): 155–160.
- Hawkins M and James CR (2016) Understanding leadership in schools: A Complex, Evolving, Loosely Linking Systems (CELLS) Perspective. Paper presented at the University Council for Educational Administration Annual Convention, Detroit, MI, 17–20 November 2016. UCEA: University of Virginia.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Bunnell T, Fertig M and James CR (2016) what is international about International Schools. An institutional legitimacy perspective. *Oxford Review of Education* 42(4): 408–423. DOI: 10.1080/03054985.2016.1195735.

www.edu.gov.az - Ministry of Education of Azerbaijan Republic

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan: www.stat.gov.az

Theoretical Concept Aspects Of A Crypto-Currency And Bitcoin

Azad QARAYEV

Azerbaijan State Economic University

azad.qarayev@saatstore.az

Abstract

The main focus of the work is on assessing the criminal turnover of cryptocurrency as the most requested product of the distributed registry technology (blockchain). The subject of the study was crimes in which virtual currency is either a means or a subject of criminal encroachment. As the objectives of the study were marked by the search for criminological patterns in the commission of crypto-crime and an assessment of the benefits and risks of virtual currency turnover. The use of methods of comparative, criminological and statistical analysis allowed to consider these risks through the prism of the economic and design features of the technology of the distributed registry and to identify the most common ways of committing crimes, and the classification given in the paper methods of criminal use of the blockchain, supported by examples of judicial practice, - identify promising areas of prevention. Based on the study, the conclusion about the need to expand cooperation of states in the study of crypto-crime and the development of legislative basis for their prevention.

Keywords: Cryptocurrency, Criminological risks, A warning, Crypto-crime, Blockchain, Bitcoin

Introduction

Globalization and the digitalization of society have brought to the world economy little predictable phenomena and changed the ratio forces of financial market participants. Appearance Internet of Things artificial intelligence and technologies of distributed registries (blockchain), as well as the rapid capitalization of virtual currencies, have become sources of fundamentally new financial ecosystem in which the interests of the state are no longer playing primary role giving way to expectations private investors. So, only for the year, cryptocurrency capitalization increased 7.5 times, reaching 115 billion dollars. The USA. It can not fail to attract attention and high volatility of new financial instruments.

The first official Bitcoin exchange rate in 2009 amounted to \$ 0.001 per bitcoin. In a year its exchange rate increased to \$ 0.5, and in October 2017, it reached a maximum of 6,000. USD So the course is the most popular. over the 19 years of its existence, the cryptocurrency of the world has grown 6,000 thousand times, setting a record rate of the growth of payment instruments in the historical development of the world economy. But the peculiarity of cryptocurrency as a new financial instrument is concluded not only and not as much in her exchange rate as in the absence predicted growth factors, traditionally associated with the state of the state economy and the value of traditional assets (oil, gold, gas, etc.). For example, to

reduce the rate of cryptocurrency index in mid-July 2017 there were no economic prerequisites. However, only for a day Bitcoin rate decreased from \$ 2,360 to \$ 2,000 solely against the background of the upcoming scaling of the Bitcoin4 network. The anonymity of the release and circulation of cryptocurrency, its high volatility and exposure to speculative fluctuations cause quite reasonable concern of financial regulators. It is no coincidence that the Bank of Russia in a letter dated January 27, 2014 pointed out that “due to the anonymous nature of activities on the issue of "virtual currencies" unlimited number of subjects and their use for the commission of operations by citizens and legal entities may be, including inadvertently involved in illegal activities including legalization (laundering) of criminal proceeds and the financing of terrorism” This position was supported by Rosfinmonitoring. The criminological risks of cryptocurrency turnover noted by experts are in one way or another connected with the features of the blockchain technology. Blockchain (from the English. Blockchain - chain of blocks) is a built by certain rules sequential chain of information blocks, wherein each subsequent block supplements (changes) information of the previous block. Being a kind of book of accounting, blockchain does not have server centers. Pieces of information are distributed across all connected computers, which eliminates the possibility of hacker attacks. The advantages of the blockchain are:

- 1) system resistance to hacker attacks and technical failures;
- 2) increased safety due to asymmetric encryption;
- 3) the inability to "rollback" of the transaction and the operation backdating;
- 4) transparency of working with data;
- 5) the cross-border nature of transactions and exchanges data.

But the advantages of the blockchain turn around and become disadvantages. So, the use of cryptography makes it difficult to identify the user. Cryptocurrency and tokens; network decentralization eliminates the possibility of observing the mining (production) of cryptocurrency, and the cross-border blockchain character puts law enforcement authorities are faced with the need to integrate efforts towards the identification and investigation of cybercrime [2, p. 6]. In the information message dated 06.02.2014 “On using cryptocurrency” he stressed that any operations with cryptocurrency can be considered as transactions related to legalization of criminal proceeds. On September 4, 2017, the Bank of Russia issued a letter about high risks when using and investing in cryptocurrencies, where it is noted that the majority of operations are carried out outside the legal regulation of both Russia and most other States. Cryptocurrencies are not guaranteed and do not provide by the Central Bank:

- socially dangerous acts in which cryptocurrencies act as a means of committing crimes (used by criminals for extortion or as a means pay for weapons, drugs, pornography, etc.);
- offenses committed against cryptocurrency (it is mainly about crimes related to the creation of financial pyramids, terrorist financing, and embezzlement). Widespread use of cryptocurrency as a means of crime is due near its technological and economic parameters [3, p. 190]:
- cryptocurrency anonymity. Using cryptography and distributed registries make client identification difficult. At the same time, the blockchain's ability to leave a "trace" of a transaction allows, if desired, to restore the history operations and identify the user. Exactly so the anonymity of index cryptocurrencies (Bitcoin, ethereum and litecoin) is often called pseudonymity;
- cryptocurrency transnationality. She is is the inability to establish state and customs borders during transactions. This property makes this tool attractive to international criminal organizations engaged in illegal drug trafficking and pornography;
- maximum fitness for operations on the Internet. Cryptocurrency is often called cyber currency because of its isolation in the network.

The Internet. Initially appearing as a means of optimizing online payments, it actively penetrated in the so-called shadow Internet (Darknet), becoming the main currency in settlements on drug markets;

- features of the virtual currency architecture. Technology itself distributed registry allows you to store malware mechanisms directly in the blockchain itself due to its openness to store any kind of information. Thanks to such programs, criminals codes and keys are selected, personal information of users is collected and written off cash. In 2016, it is openness blockchain contributed to the fact that it was loaded virus signature Stoned;
- a lack of legislation in the sphere of turnover cryptocurrency. Currently, most countries of the world are limited to recommendations national banks to consider virtual currency as a high-risk financial tool. As for the regulatory framework, they prefer to limit themselves to point rules or to avoid legal regulation at all. This allows criminals to take advantage of economic advantages, cryptocurrency in the conditions of enforced legal vacuum. One of the most sought-after areas of criminal use of virtual currency considered the legalization of criminal proceeds. As noted in the FATF "Virtual currency. Key definitions and potential risks in the area of AML / CFT", " virtual currency systems are available via the Internet (including from mobile phones) and can be used for cross-border payments and remittances. In addition, virtual currencies typically function within a complex infrastructure including a number of individuals often located in several different countries providing money transfers funds and making payments. This

segmentation of services means that it may not be completely clear. and it is clear who is specifically responsible for ensuring AML / CFT compliance and implementation supervision/enforcement measures”. But, despite the fact that the use of cryptocurrency in the laundering of criminal proceeds is becoming more popular, it is a small segment of the criminal business. Experts believe that the concerns regarding the use of cryptocurrency in financing are somewhat exaggerated terrorism. This conclusion is confirmed in the FATF report."Financing a terrorist organization

The Islamic State of Iraq and the Levant "2015It notes that "the real scale and level of use of new payment methods and services by terrorist groups and their supporters remain unclear. Probably using online payment systems to facilitate the financing of terrorism rather reflects widespread such payment systems within a larger financial system, rather than indicating greater system vulnerability online payments in terms of financing terrorism.

Analysis of the available information allowed us to identify several methods of crypto theft:

- 1) the creation of fake e-wallets (36%);
- 2) the creation of phishing sites (35%). Links to them are usually distributed through social networks. In the spring of 2017, the Bithumb cryptocurrency exchange service was hacked as a result of a phishing attack. Criminals were the stolen personal data and addresses of users of the resource. In one of the reports Trend Micro Incorporated a phishing scam was detected, targeting small user communities. Criminals planned for six days to raise \$ 700,000 in cryptocurrency Ethereum;
- 3) financial pyramids (20%). And although now they are in a significant segment of crypto theft, in the next two years their growth is predicted tenfold due to the great popularity of ICO (from English - Initial coin offering) - a new form of private attraction investment. Fraudsters use the general favorable background prevailing in the investment market around ICO. The reasons for this are speed collecting cryptocurrencies for projects, as well as a high yield of tokens produced by the company. Based on a comparison of cybercrime and economic fraud in Russia, as well as the popularity of ICO, it is possible to predict the rapid growth of crypto fraud already at the beginning of 2018, on average, five times. However, it is unlikely that these statistics will be official in the absence of the assigns of criminal theft [6, p. 25].

Conclusion

The data presented in this paper are evidence of the high criminological risks of cryptocurrency turnover concluded both in the technology of the distributed registries and in poorly prepared

legislation and law enforcement to identify and investigate a new type of cybercrime. In this regard, the priority is to expand the expert participation of lawyers in the development of digital economy models, designing legal models for the prevention of criminal use of cryptocurrency, ICO, distributed registry technology, and large data, as well as in the preparation of legislation in the field of cryptocurrency turnover.

Literature

- Mutter G. Legal uncertainty cryptocurrency // *EZh-Yurist*. 2016. No. 16. P. 2.
- Leiba A. Real life of virtual money // *EZh-Jurist*. 2014. No. 23. P. 1, 4.
- Sidorenko E.L. Cryptocurrency as a new legal phenomenon // *Society, and Law*. 2016. № 3 (57). Pp. 193–197.
- Sukharenko A. Surrogates harmful? // *EJ-Lawyer*. 2015. No. 41. P. 2.
- Sidorenko E.L. Criminal use of cryptocurrency: international assessments // *International criminal law and international justice*. 2016. No. 6. P. 8–10.
- Bychkov A.I. Conducting settlement operations: methods, specifics, and risks. M.: Infotropic Media, 2016. 400 p.
- Sidorenko E.L. Some issues qualifying theft in the light of recent changes Criminal Code of the Russian Federation // *Magistrate judge*. 2017. No. 3. P. 21–25.

Economic Burden Of Schizophrenia In Italy: A Probabilistic Cost Of Illness Analysis

*Bashxanim MAHMUDLU
Bologna University
mahmudluxanim1998@gmail.com*

Abstract

Schizophrenia is a chronic, debilitating psychiatric disease with highly variable treatment pathways and consequent economic impacts on resource utilisation. The aim of the study was to estimate the economic burden of schizophrenia in Italy for both the societal and Italian National Healthcare perspective.

A probabilistic cost of illness model was applied. A systematic literature review was carried out to identify epidemiological and economic data. Direct costs were calculated in terms of drugs, hospitalisations, specialist services, residential and semiresidential facilities. Indirect costs were calculated on the basis of patients' and caregivers' loss of productivity. In addition, the impact of disability compensation was taken into account using a database from the Italian National Social Security Institute —Italy (INPS).

Overall, 303 913 prevalent patients with schizophrenia were estimated. Of these, 212 739 (70%) were diagnosed and 175 382 (82%) were treated with antipsychotics. The total economic burden was estimated at €2.7 billion (95% CI €1771.93 to €3988.65), 50.5% due to indirect costs and 49.5% to direct costs. Drugs corresponded to 10% of direct costs and hospitalisations (including residential and semiresidential facilities) accounted for 81%. This study highlighted that indirect costs and hospitalisations (including residential and semiresidential facilities) play a major role within the expenses associated with schizophrenia in Italy, and this may be considered as a tool for public decision-makers.

Keywords: cost of illness, burden of disease, Italy

Development Of The Non-Oil Sector

Bilgeyis ALIYEVA

KDI School of Public Policy and Management

baliyeva2018@ada.edu.az

Abstract

Since the first oil boom and growth of the oil sector, the oil industry played a significant role in the development of Azerbaijan's economy. By being one of the major sources of income oil industry fostered economic development, of the country and brought many opportunities. Despite all the positive aspects of such development of the oil industry it still narrows down Azerbaijan's economic development strategies and focuses as the sector becomes the main investment target as well. To foster sustainable development and boost the economy it is important to modernize and diversify the economy by shifting the focus. As there are high revenues acquired from the oil sector there is a strong financial basis for Azerbaijan to proceed with the investments in non-oil sectors, such as manufacturing and widen the spectrum of exports. According to the World Bank Data, in 2017 manufactures export as the percentage of merchandise exports was 3.4%. This number demonstrates a high need for investment in the manufacturing sector. Moreover, significant attention should be given to the service sector as well. It is important to ensure the development of both manufacturing and service sector in urban and rural areas of Azerbaijan to decrease the gap between the regions in terms of their development. To expand non-oil sectors, it is important to invest in other public sectors, such as education, to enhance Azerbaijan's human capital. Increase in human capital, in its turn, will ensure that there are professional cadres to contribute to the diversification of the economy.

Keywords: non-oil sector, manufacturing, financial crisis.

What Caused The Early Millennium Slowdown? Evidence Based On Vector Autoregressions

Bruno ALVES MOURA

University of Siegen

bruno.alvesmoura@student.uni-siegen.de

Opwonya INNOCENT

University of Siegen

opwonyainnocent@yahoo.com

Ruzgar MIKAYILOVA

University of Siegen

ruzgar.mikayilova@student.uni-siegen.de

Abstract

This paper deals with estimating vector autoregression (VAR) and structural vector autoregression (SVAR) to analyze the underlying factors of the early millennium slowdown based on the paper by Gert Peersman (JOURNAL OF APPLIED ECONOMETRICS, Appl. Econ. 20: 185–207 (2005)). The main point of this paper is to define the effects of reason of the long time weakened economy. By using VAR and SVAR subject to different restrictions it was found that the economical shocks during the end of 20th century and the beginning of 21th century triggered the slowdown at different scales. To define the scales of shocks mostly in this paper used traditional zero restrictions method.

Keywords: VAR, SVAR

The Effectiveness Of Human Resource Management On Improving The Performance Of Education Staff

*Cesar AUGUSTO MIRANDA MOTO
Universidad APEC
mirandace.94@gmail.com*

Abstract

This study examines and analyzes the role of human resources management on improving the effectiveness of education staff. The aim of this study is to analyze the main indicators of organizational management that includes 5 subscales, searching for staff, staff recruitment and selection, design and implementation of training programs, employee performance evaluation and training of trainers in the organizational unit. For this purpose, 120 people from statistical community of administrators and teachers were selected using simple random sampling. The tool of this study is a researcher-made questionnaire containing 40 questions and is scored on Likert scale. Data was collected after completion of questionnaire by samples. In order to compare the results, statistical model of one-sample t was used for each of the questions related to the indicator of management of human resources. And also using t-model of two independent groups, each item was compared with an emphasis on organizational status (employee-manager) and it was concluded that the impact of human resource management in improving organizational effectiveness is effective in the level of 1% alpha. Keywords: human resource, education, management, effectiveness, staff

Keywords: human resource, education, management, effectiveness, staff

Impact Of Blockchain Technology In Marketing

Chingiz IBRAHIM

Azerbaijan State Economic University

cingizibrahim777@gmail.com

Abstract

Today, the application areas of Blockchain technology are increasing day by day. One of these areas of application is Marketing. Marketing, as we know, is the planning and implementation process for the development, pricing, distribution and promotion of goods and services in order to achieve personal and organizational goals. Blockchain technology transforms the process of interpersonal and inter-business transaction and trade into an easier and transparent form. Therefore, trade transactions take a new form. The new form of trade now does not require an intermediary, which increasingly reduces the costs and commissions. Marketing functions also change according to these innovations. This article covers how Blockchain technology works, what innovations it brings, what are the areas of application of these innovations, and what advantages these technologies have in marketing processes. One of the most obvious Blockchain influence in Marketing is in digital marketing. There is a transition from centralized platforms to new decentralized platforms. These changes apply to the Search Engine Optimization processes, advertisement placements and online campaigns. Blockchain based search engines and advertisement networks are entering the market. Companies in order to reduce their digital marketing costs are considering the use of new blockchain based platforms. Market Research function is also subject to change. With prediction markets, companies can collect information related to the market changes and the trends in a shorter time and with lower costs, compared to the traditional market research methods. Also with the Blockchain Supply Chain management becomes much more transparent.

Keywords: Blockchain technology, Marketing, Prediction markets, Digital marketing

Introduction

It is an undeniable fact that, the terms like Blockchain and Crypto currencies are used so often those, some people do not understand how this technology works or what it really does. Blockchain now is used in almost every field that is possible to be applied. But what actually is Blockchain? And which solutions does it bring to our every-day life and how can it be implemented on enterprise level to solve problems relating to Marketing? The understanding of a decentralized database is still not very well understood by the majority of the people. Many people are associating Blockchain only with the Bitcoin, and that is why some people are skeptic about the future of this technology. But when essence of this innovation is clear, people understand the possible implementation areas of this technology. This article covers how Blockchain technology works, what innovations it brings, what are the areas of application of these innovations, and what advantages these technologies have in marketing processes. Marketing as a field, adopts new innovations very fast. Since markets and consumer demands,

change day-by-day, Marketing functions have to keep up with these changes at the same time. One of the important issues that companies face today, is the leak of the customer information, a security breach in the databases. These leaks destroy the trust and connection between customers and the companies. Now customers all around world, pay much more attention to the data companies collect about them. They want to access and view all the information that companies track. Digital marketing and use of mobile applications made it possible for the companies to track almost everything about the customers: their preferences, habits, needs, location and so on. Some companies even go further and track how customers behave in the company's application or the website. Certain companies even record the sessions to analyze customer behavior. Blockchain provides better security for the sensitive information storage and a possibility for the customers to grant applications or websites to collect some information. In order to answer the question I stated above about the application areas of the Blockchain technology in Marketing, let us start figuring out how Blockchain works.

How blockchain changes the traditional trade?

Like all the inventions that made our everyday life so easy and full of comfort, Blockchain also brought something new. For example Internet. The day it was first launched it was used for military reasons. With time people understood that Internet can be used as a tool to send documents to each other or share files and publish websites. Now we cannot imagine our life without it, internet influenced our everyday life so deep that at first sight we could not realize what the core benefit of the Internet is but now we know that Internet closes the Distance Gap. We pay our bills through online banking, order pizzas or goods from the Amazon, stream movies and the field where Internet is not applied and used is nowhere. With that example of invention to close the gap, now Blockchain technology closes the gap of trust. So what is a trust gap? And why would we need to close it? Trust is the core element of the business. Without trust between parties there may not be any business or any transaction. People do business with the ones they trust. Starting from the Stone Age till our Information Age. Trust plays a fundamental crucial role. Let us imagine for a second that we stop trusting anyone or any institution. Let us imagine a society where nobody trusts anyone. It would be a chaos. In order to avoid these kinds of outcomes, companies and the people who do business had to manufacture the trust: make others trust them by providing a proof, a document that shows all the actions done by the company during the manufacturing process, or selling process and so on. These documents are mostly called bookkeeping ledgers that store all the transactions (any information that plays a monetary role) in the form of debts and credits. But no matter how accurate and secure these documents are, they can still be manipulated by just deleting certain entries or editing them or even adding new entries. Another example to demonstrate how easy

it is to manipulate with the entries: imagine you want to buy a car and the seller provides you the ledger of that car as it is shown in the picture below:

Table 1: Actual ledger of the car

Year	Action	Amount
2005	Purchase of the car	75000 Azn
2006	Car accident expenses	5000 Azn
2007	Upgrade of the car	6000 Azn

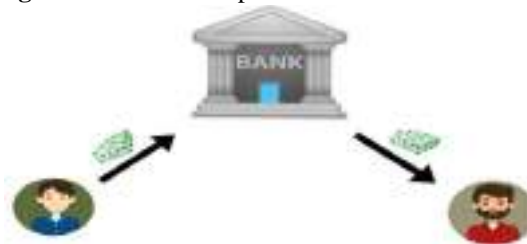
Nevertheless, what if the person that provides us the ledger made some manipulation on it and removed the entry of 2006, which shows the fact that car, was damaged because of the car accident. We would eventually pay much more money than we actually have to pay. As we can see all the entries are tamper-able.

Table 2: Manipulated ledger of the car

Year	Action	Amount
2005	Purchase of the car	75000 Azn
2007	Upgrade of the car	6000 Azn

People in order to avoid this kind of manipulations tend to make business with the trusted intermediary institutions that provide the actual correct information about the goods and services. These intermediary institutions are banks, loan and credit agencies. At first there were only 2 people trying to make a business but now the relation with an intermediary looks like this:

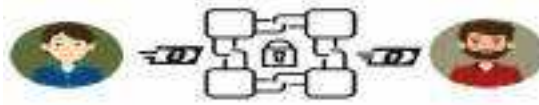
Figure 1: Transaction process with an intermediary

However, the existence of intermediaries in the transaction process does not make it 100 percent trustworthy. This kind of transactions are centralized by the middle-institutions, here comes the term centralized systems. It means, there is one central database/system that stores all the entries. It means if the central system has certain malfunction or malefactors affect the entries, no one would ever know it. That’s why decentralized systems are better than centralized ones. Because decentralized systems do not rely on one and only database, each user or node has an access to the database and nobody in the system can alter the data without letting other users know it.

Figure 2: Transaction process without an intermediary

In the Figure 2, we can see that with the help of Blockchain technology, the need of the third parties' existence in the whole transaction process has disappeared. The reason is that, there are no trust issues among the parties: they rely on the system. Let us understand how this technology makes the system trustworthy. To make it clear, I will continue with example of a car ledger, in the blockchain system, every record has its own unique key- a hash code. That hash code contains all the information related to that transaction and all the hashes have the same length. Accept all the transactions as an individual block of information. The point where Blockchain plays the most important role is that, each block of information contains the unique key of previous one, so that Year 2006's unique key also includes the Year 2005 Unique key; Year 2007 includes the 2006's information and the 2005's information within it. All the blocks are linked to each other in the form of chains. This is where the term Blockchain came from. All the transaction blocks are chained with the hashing technology in order to prevent them from being tampered or edited.

Table 3: Transaction and their SHA256 hashing

Year	Action	Amount	Hash
2005	Purchase of the car	75000 Azn	CADA3D87B6E16E6BE179A4B45AD8D344CAC6FC3EC9A976BAF35F4DF034B38922
2006	Car accident expenses	5000 Azn	5CF0888C16FEB664455849911313F7F678199FD785D7EEA81BE3E22B34E2AE7D
2007	Upgrade of the car	6000 Azn	B709CD79066B82F3C1361F9E64E68EA4B126323C8C1644C7BB7DFDF5847CEE9B

As you can see from the Table 3, each hashing is at fixed length of 64 symbols, and each year includes the information of previous years. SHA256 is difficult to decrypt. If the encrypted text was a simple word or a phrase it would be easy to decrypt it, but when we encrypt quite specific information that is not used commonly and is not on the Rainbow table, it would be impossible to crack. Rainbow table is a pre-computed for reversing cryptographic hash functions.

However, what can we do with all of this technology? Which areas can benefit from Blockchain? The answer is almost all kind of businesses will be affected. Let's remind the times when Internet has not been yet discovered. All the processes like production, marketing, promotion, payment and so on were done differently. Usage and access to the Internet did not only make these processes easy, it also brought them to the digital platform. With the Internet new markets have emerged: companies like Google, Amazon, Alibaba, Netflix, Spotify, Steam exist on the ground that world wide web is accessible by billions of people. Nobody could predict that back in 1980s. This is the same scenario; we are at the beginning of an era of Blockchain. It is already undeniable fact that, this will be part of our daily life and business in the near future. Until then a lot of implementations, a lot of startups will come and fail, and at some point we will use Blockchain on a daily basis and not only for money transactions.

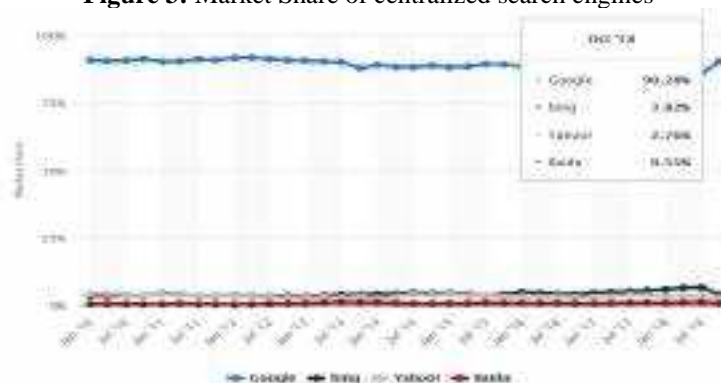
The field where almost everything can change is marketing. Marketing is the activity, set of institutions, and processes for creating, communicating, delivering, and exchanging offerings that have value for customers, clients, partners, and society at large ("Definition of Marketing", 2019). As I already stated above, Blockchain changes the way we- individuals or business entities interact with each other. This totally changes the way traditional Marketing functions.

Blockchain's impact on digital marketing

Digital marketing today deals with all kind of interaction that company has with its customers in all digital platforms. It includes online advertisements, search engine optimizations, social media management and etc. But how effective is company's digital marketing strategy? Let us think about the simple functions of Digital Marketing – SEO. Everybody knows that in order to stay at the top of search results in all search engines companies pay huge amount of money to companies like Google, Yandex, Yahoo, and Bing. These companies are centralized search engines, they store all the data related to the user and his or her search queries and use that private information to show more relevant ads or to sell that data to third party companies. According to Statista Google is the monopolist for almost 8 years in the search market (Search engine market share worldwide", 2019).

Figure 3: Market Share of centralized search engines

Source: Search engine market share worldwide, Statista, www.statista.com/worldwide-market-share-of-search-engines/

Google as a centralized search engine knows its users better than users themselves. Google stores all kind of information based on user’s search queries and with its algorithm shows relevant ads. But nowadays people are worried about their privacy and their private information including their searches. Scandals around big companies selling private information to politics and other third party made this situation even more intolerable (for example Facebook–Cambridge Analytica data scandal). Unlike centralized search engines, decentralized engines do not store user’s information on their own servers as Google or Yahoo does. Personal Data of the user are stored in the blockchain and only user himself or herself has an access to that data. User may share private information with third-parties but final decision is by the user, not by the search engine company.

As we all know, one of the main processes in the digital marketing is to place an advertisement on different websites. In order to do so, companies try to connect to companies that have access to hundreds of websites and forums. Company itself cannot reach to so many websites itself. The company that wants to place its product or service’s advertisement on websites is called advertiser. And the website owner who accepts to place that ad on website is called a publisher. So here we see another form of transaction which again reflects two sides that want to make a deal. The main issue here is that, most of the time the sides are not contacting each other directly, they are using already existing advertisement networks which play a role of middlemen. Companies who bring publishers and advertisers together are Google, Facebook, Instagram, and YouTube and so on. These advertisement networks provide users both publishers and advertisers to select their target market according to their geographical and demographical criteria. But most importantly they give their service for high commissions.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Making an online campaign for small and medium sized companies and startups costs a lot of money, and return of investment in digital marketing is very low. That is the main reason why big companies like Procter & Gamble cut its digital marketing budget by %50 and saved \$750 million in the year 2017 ("Procter & Gamble saves \$750 million on advertising and cuts agencies by 50 percent", 2019). In the near future a lot of advertisement networks will be designed on a blockchain structure which will lead to a transparency in all aspects of ad publishing. The reason why companies are taking a step back from traditional digital marketing is that half of the traffic in the internet is non-human traffic (NHT). Non-human traffic is the biggest problem for the companies who want to avoid the fake clicks and views but it is quite difficult to block bots from accessing the website. According to Juniper Research advertisers will lose an estimated \$19 billion to fraudulent activities next year, equivalent to \$51 million per day. This figure, representing advertising on online and mobile devices, will continue to rise, reaching \$44 billion by 2022 ("Ad Fraud to Cost Advertisers \$19 billion in 2018", 2019).

The blockchain based advertisement network could make all the views and clicks transparent and letting bots to increase NHT to the website would be nearly impossible. Because bots cannot calculate the hash and deliver it and every time bot wants to click the ad, it must be linked to all other ad clicks in the network. In other words within the frame of shared database, both publisher and advertiser can see the actual statistics and moreover it will reduce the digital marketing costs radically. Of course, it will not happen in couple of years because Google and other social media ad networks are the market leaders and it will take time for the companies to see what alternatives blockchain startups bring to the market.

Next important thing that Blockchain makes possible is the privacy of personal information about the customers. In the last decade, leaks of information relating to the customers, big security breaches have led to the state where customers do not trust the companies they are trading with. Customers who had the best past experiences spend 140% more compared to those who had the poorest past experience (Peter Kriss, 2014). Because of illegal information collection and data leaks, a lot of law regulations have been done. For example, in European Union and European Economic Area The General Data Protection Regulation (GDPR) controls the data protection and privacy for all individuals. This law applies to all organizations in the EU and the organizations outside EU which collect or process data about the EU residents. Now companies must provide full transparency to be able to trade in this market (EU General Data Protection Regulation, 2018). We have seen in the accounting and finance field that, security of the sensitive information can be improved with the Blockchain. Because of the decentralized database, it is not possible for the third parties to hack or alter the information stored in all the

peers in the Blockchain network. One computer or one third-party cannot alter the information, because they physically cannot have more computing power than the entire network.

Blockchain as a market research tool

Prediction market is a marketing tool that is gaining more and more interest because of new technologies. History of prediction markets goes back to the 16th century where people tried to predict the outcome of certain events in Italian City States and the Vatican. (Rhode & Strumpf, 2013: p5). Then people bet on who will be the next Pope. But on Wall Street, the first disputes over the outcome of the presidential election were recorded in 1884. During this time, the principle of the information markets has not changed, but the blockchain has brought this niche to a new level. Prediction markets function on the theory of wisdom of crowds. Wisdom of crowds is the idea that large groups of people are collectively smarter than even individual experts when it comes to problem solving, decision making, innovating and predicting (Surowiecki, 2014: p10).

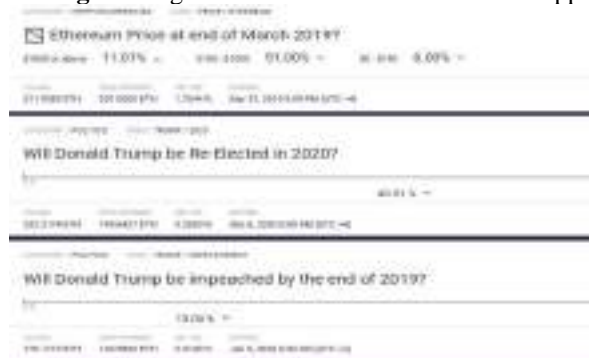
Cut a long story short, prediction markets provide a platform where individuals independently predict the outcome of events like presidential elections, celebrity marriages, success of certain products, prices of shares and so on. But in order to function properly, according to James Surowiecki, the platform must be decentralized. The whole process looks like betting. For example, one individual puts 1 crypto currency on the fact that by certain date the price of certain company's share will be at \$ 15,000, the other user puts 1 crypto currency, on the fact that the share will cost \$5,000. All players' bets are sent to escrow accounts and stored there until the specified date. One of the main problems of the information markets is the lack of anonymity and the manipulation of events. However, the blockchain solves all these problems, providing access to any network users, ensuring the independence and transparency of all actions and outcomes of betting. All this leads to more accurate and objective forecasts.

Let us remind us the famous show called "Who wants to be a billionaire". In the show when participant does not know the answer to the question uses one of the jokers to get help: calling a friend, removing the wrong answers and the most accurate audience's help. Most of the time audience finds the correct answer. Imagine that marketing manager who tries to find the answer relating to the market search, audience here plays the role of the prediction markets. Although prognosis markets are not a new phenomenon as a market research tool, decentralized variant offers exciting new application possibilities which do not require marketers to learn how the blockchain system works or any other programming abilities. Main advantage is that none of the third parties can affect the results or alter it according to their will. Any participant in the platform can independently initiate specific topics and trend questions with their own

participation on the platform. Image 1 shows a quick example of which type of topics can be used in the example of Augur: the most popular decentralized market prediction tool.

Image 1: Augur Market Prediction Tool- Web App

Source: Augur Market Prediction Tool, <https://www.augur.net>

As we can see from the Image 1, any question can be asked in prediction markets and directly. The main difference between quantitative market researches and market prediction is that quantitative researches rely on representativeness of the sample, but prediction markets rely on diversity in the participant pool and asks more direct questions. While traditional surveys ask questions like “What do you like?” or “What are you likely to do?” prediction markets ask “What is going to happen?” (Schlack, 2013). Advantage of Prediction Markets nowadays is that, now survey can be done by enterprises and consumers for dozens of reasons for example, to predict the outcome of political, economic or sport events, forecast the success of the product, forecast the probability of innovation acceptance by the customers, to forecast the risk in the market and so on.

More transparency in supply chain

Transparency in Supply Chain is necessary have for companies' corporate social responsibility strategy and for customers also. Now customers pay a lot attention to the details about the production process, supply chain of raw materials, country of origin of raw materials and etc.

The supply chain consists of all the processes related to production process starting from acquiring the raw materials until the final product. This process of manufacturing can be very complex and have dozens of phases which are finished in completely different places. That is why it is often quite difficult to track the whole process and analyze every step of the manufacturing process.

Particularly in the diamond markets, the end-users of diamonds are the country of origin, the fact that the processes that meet all the standards during the production process play a much

greater role in the decision of buyers. Now a lot of companies offer blockchain based platforms to track all the processes for example Everledger. Everledger is a blockchain-based platform for the diamond and jewelry industry. The aim is to engage all industry participants including manufacturers, retailers and consumers to know a diamond's story from the origin to the end customer. Platform provides a search system for their customers to track their diamonds with their unique codes. After the user types the code of the diamond information about Origin, about the expert who chose that diamond, the profile of that expert, about the expert who has architected the diamond and again his or her profile, about the expert who has laser cut the diamond, about the crafting expert, about the diamond grader and each of these phases of manufacturing has their own images and videos. Nobody can alter the data about any phase of the production because of the blockchain technology. This platform provides full transparency to the customer about the final product. In the near future, people will tend even more to check the information about the production process. Each product will have its own unique QR code, which will make it available for the customer to check the origin of the product and manufacturer.

Another example is IBM Blockchain platform. It creates end-to-end visibility for both the customers and companies. IBM's Food Trust uses the same blockchain technology to provide the information about the food safety, takeout days of shelf life reducing the food waste both in store and at home. This platform creates a trustworthy data flow among farmers, manufacturers, retailers and the consumers. The system does not only store the transaction information, it stores dozens of information and makes it accessible in couple of seconds. Walmart, Carrefour, Nestle, Kroger, Tyson Foods, Kroger and Unilever (Stanley, 2019) already use this platform.

It is an undeniable fact that, with more transparent supply chain, companies gets feedback that is more positive from the market and customers tend to be attracted to the companies that provide access to the information about the supply chain. Applying Blockchain technology to the supply chain will increase the engagement of customers.

Summary

Blockchain technology will be developed and implemented in every aspect of marketing in the near future. Because it changes the way people interact with each other, trust each other. Without trust nobody can make a business and deals. Customers will demand more and more transparency in every step of the production process. In order to provide transparency in supply

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

chain companies will develop or adapt systems like Food Trust. Companies will pay more attention to the natural traffic at their websites and digital campaigns.

As I stated at previous chapter, many companies reduce their digital marketing budgets. A lot of alternatives are coming to advertisement market. In the near future some companies may shift from traditional ad placements to new systems. In the short term we may not observe the rise of decentralized advertisement networks. Because in the market where companies like Google, Yandex, Facebook are very well established, it is really difficult for the startup companies to attract big companies. But already certain companies are shifting from the centralized networks.

Blockchain model is already used in the prediction markets, and their usage as a market search tool is inevitable. Moreover in prediction markets it is easier to start a survey (initiate a question) and it costs lower than traditional quantitative surveys. There are already platforms with huge number of users that apply blockchain technology to get the actual information from the market.

Until 2018, Azerbaijan had no technological infrastructure for implementing Blockchain technology. To support this infrastructure, Sumgait Technologies Data Center was created within Sumgait Chemical Industry Park. The Data Center, with a total investment value of US \$ 60 million, uses high-tech technological computing, communication and security equipment. The opening of such a center will contribute to the use of high technology in Azerbaijan, the development of information technologies, the training of local qualified experts and information security. This Data Center will create a reliable infrastructure for the approval and protection of transactions of any kind of distributed registries on the basis of Blockchain technologies that fulfill electronic book function for record of operations. The blockchain system is a transparent distributed database containing information about all transactions carried out by the participants. Until now, in the region there was no infrastructure that could provide integration with private and public blockchain networks. After launching the Data Center, application and development of these technologies in various sectors of the economy will significantly increase. When companies will have an access to these networks, they will use it not only in the finance and accounting, but in other significantly important fields like marketing. But in the short term, local companies will require time to adapt to the new system and understand its benefits to the business.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

References

- Definition of Marketing — American Marketing Association. (2019). Retrieved from <https://www.ama.org/the-definition-of-marketing/>
- Search engine market share worldwide — Statista (2019). Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/216573/worldwide-market-share-of-search-engines/>
- Procter & Gamble saves \$750 million on advertising and cuts agencies by 50 percent. (2019). Retrieved from <https://www.cnn.com/2018/01/24/pg-slashes-ad-budget-by-750-million-and-agencies-by-50-percent.html>
- Ad Fraud to Cost Advertisers \$19 billion in 2018. (2019). Retrieved from [https://www.juniperresearch.com/press/press-releases/ad-fraud-to-cost-advertisers-\\$19-billion-in-2018](https://www.juniperresearch.com/press/press-releases/ad-fraud-to-cost-advertisers-$19-billion-in-2018)
- Peter K. (2014). The Value of Customer Experience, Quantified. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/product/the-value-of-customer-experience-quantified>
- The General Data Protection Regulation, Chapter 1, Article 3 Territorial Scope (2)
- Rhode, P., & Strumpf, K. (2013). The Long History of Political Betting Markets: An International Perspective. *Oxford Handbooks Online*, 3. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199797912.013.0029
- Surowiecki, J. (2014). *The wisdom of crowds*. London: Abacus.
- Schlack, J. (2013). The power of prediction markets. Retrieved from <https://www.quirks.com/articles/the-power-of-prediction-markets>
- Stanley, A. (2019). Ready To Rumble: IBM Launches Food Trust Blockchain For Commercial Use. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/astanley/2018/10/08/ready-to-rumble-ibm-launches-food-trust-blockchain-for-commercial-use/#2258f8567439>

Revealing The Status Of Csr And Ethical Consumerism In Nepal

Darshana GURUNG

Azerbaijan State University of Economics

darshanagurung4@gmail.com

Abstract

Over the last ten years, more and more people around the world have become better informed and aware of the origins of the goods they purchase on a day-to-day basis, the buying policies and practices of the shops they visit and the policies and principles of the services they buy. This phenomenon has remodelled the relationship between society and business today. While globalization has made the world smaller, rapid expansion in transportation and technology has connected people from around the world, but has accelerated a detachment of business entities from their community, society and nation, and in the case of Nepal, the dominance of capital over labour has generated an increasing tension and disconnection between labour and capital which has undermined the virtue of justice, loyalty and trust.

The issues faced by the developed countries are not the same as the problems of under developed countries affecting CSR Practices. In addition to Nepal being one of the slowest developing countries, the recent financial crises have revealed that the elements of greed, followed by unethical CSR and a lot of scepticism on the efficiency, rationality, and morality of those involved (the board members, senior executives, supervisors, valuers, surveyors, auditors, rating agencies, brokers, and market makers) in consumer services, are in desperate need of legal provisions and a better corporate governance to address these issues. Under-developed capital markets, weak legal controls and investors' protection, and economic or political uncertainty often stand in the way of CSR engagement of corporations and ethical consumerism.

This research paper aims to examine key antecedents in Nepal's consumer responses to CSR to determine a link between CSR activity and consumers' reactions to it.

Keywords: Ethical CSR, link, developing, Nepal, corporate governance.

Financial Crises And Bank Failures: A Review Of Prediction Methods

Davud MIRZAMAMMADOV

WSB university

Davudmirzawsb@gmail.com

Abstract

This article reviews econometrics and operations research methods used in the empirical literature to describe, predict, and remedy financial crises and mortgage defaults. Such an interdisciplinary approach is beneficial for future research as many of the methods used in isolation are not capable of accurately predicting financial crises and defaults of financial institutions. Operations research is a complex and interdisciplinary tool that combines mathematical modeling, statistics, and algorithms. Managers and managerial scientists often employ this tool. It is based on techniques that seek to determine either optimal or near optimal solutions to complex problems and situations. Many analytical techniques used in operations research have similarities with functions of the human brain; they are called ‘intelligence techniques.’

In this article, we provide a summary of empirical results obtained in several economics and operations research papers that attempt to explain, predict, or suggest remedies for financial crises or banking defaults, as well as outlines of the methodologies used. We analyze financial and economic circumstances associated with the US subprime mortgage crisis and the global financial turmoil that has led to severe crises in many countries. The intent of the article is to promote future empirical research that might help to prevent bank failures and financial crises.

Keywords: financial crises, banking failures, operations research

Public Finance

Eva N. Koon

Azerbaijan State University of Economics

Ekoon95@yahoo.com

Abstract

Public finance is the management of a country's revenue, expenditures, and debt load through various government and quasi-government institutions. This article provides an overview of how public finances are managed, what the various components of public finance are, and how to easily understand what all the numbers mean. A country's financial position can be evaluated in much the same way as a business' financial statements. The main components of public finance include activities related to collecting revenue, making expenditures to support society, and implementing a financing strategy (such as issuing government debt).

Tax collection is the main revenue source for governments. Examples of taxes collected by governments include sales tax, income tax (a type of **progressive tax**), estate tax, and property tax. Other types of revenue in this category include duties and tariffs on imports and revenue from any types of public services that are not free. Expenditures are everything that a government actually spends money on, such as social programs, education, and infrastructure. Much of the government's spending is a form of income or wealth redistribution, which is aimed at benefiting society as a whole. The actual expenditures may be greater than or less than the budget.

Keywords: Public Finance Management, Budget cycle.

Foreign Direct Investment As A Stimuli For Economic Growth; Kenya -China Relations

Faith WANGILA

Azerbaijan State University of Economics

wangilafaith@gmail.com

Abstract

As from the recent past, Kenya has been trying to diversify her trading partners from her traditional western countries. Among the many countries that Kenya has struck up economic friendship, China seems to have taken the top spot on trade. China on the other hand is trying to invest her excess money and also get business from Kenya. This article seeks to find out what are the benefits of foreign direct investment in an economy. Trying to find out what are the mutual benefits of foreign direct investment from both sides and if the economic relation can be termed as successful.

After Kenya became a middle income Country in 2016. This changed everything for the economy of Kenya as it become more suitable to invest in the country. The upgrade from developing country to a middle income country Gave Kenya more opportunity to seek loans and improve her economy as most lenders will not be worried about defaulting. China seems to have taken this opportunity with both hands.

The research method used in this article is of descriptive research methods which we used secondary method by researching in the internet and books. The tools that was used is observation.

The research concluded that the foreign direct investment from China has benefitted both countries' economies. Though there are some challenges here and there. Their relation has been fruitful.

Keywords: Foreign Direct Investment, Economic Growth

SME And Its Impact On Global Economy

*Famil TAGIYEV
University of Lodz
Famil.tagiyev97@gmail.com*

Abstract

Small and medium enterprises, or what in the popular parlance are called SMEs, has long been accepted as the engines of economic growth and development. The impact of SMEs in the global economy is a very crucial role in the construction of a society which is free of poverty. The reason is that they not only provide ample job opportunities to the different strata of the society but also ensure the flow of money across the various levels of society. SMEs also play a very critical role in the world economy by contributing to the employment scenario along with the input and output. There are certain points to be understood here. As per a report published in 2018, approximately 600 million jobs would be required worldwide over the next 15 years. Predominantly, most of the formal jobs that are available in developing markets are created by the SMEs. That is almost four out of five jobs available in the market. Despite playing a vital role in the development of the economy, it is observed that around 50% of the SMEs lack access to finance or capital investment. At any given point of time, the formal SMEs create around 33% of the national income and 45% of the total employment in developing countries. When we include the informal SMEs in the list, the numbers rise even higher.

Keywords: SME, global economy, developing countries.

Corporate Governance And Organizational Behavior

Fatoumata M. Fatty

Azerbaijan State University of Economics

fattyfatoumata33@yahoo.com

Abstract

Organization performance can sometimes be question when there is no understanding of organization behavior and good corporate policies. Management is the process of planning, organizing, leading and controlling the human, material and financial resources of an organization. Managers are people who wish achieve planned organizational objectives by selecting and deploying at the right time and at the right place the processes noted above. One major responsibility of managers is to understand the prevailing behavior of his employees and to implement governance policies. As G20/OECD (2015) report states good corporate governance is not an end in itself. It is a means to create market confidence and business integrity, which in turn is essential for companies that need access to equity capital for long-term investment. Access to equity capital is particularly important for the future of any organization. The aim of this article is to assess the effectiveness of corporate governance and organization behavior and its effective mechanism in running and managing the business operations and its influence on the overall performance. The data collected are from the combination of different articles, books, journals and internet. The research question were mainly on agency theory, management understanding on organization behavior and the linkage between manager's function and governance policies. The research question were used as a basis for analyzing this article. The result reveals that corporate governance and organization behavior are two side of the same coin i.e. corporate policies has influence on individual behaviors and the same way management function and decision affect organization performance and stakeholders' integrity. They are both the key performance measure for organization success.

Keywords: Corporate Governance, Organization Behavior, Management Function, Governance Policies.

The Role of Capital Markets in Economic Development of Azerbaijan

Fuad SAFARLI

Magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Fuadsafarli96@gmail.com

Abstract

During the independency years, in financial system of Azerbaijan, it became possible to build proper functioning banking system. However, creation of appropriate capital markets that will contribute to overall economy was delayed. The biggest proportion of traded securities in existing capital markets are government issued securities (especially issued by Central Bank and Ministry of Finance of Republic of Azerbaijan). During the last years, as a result of volatility of oil prices in world market and economic problems that faced by our main trading partners Central Bank compulsorily applied the contractionary monetary policy. By this Central Bank aimed to control inflation and exchange rates. Issuing bonds and collecting excess money from turnover at the same Central Bank's activity resulted with the increasing of Azerbaijan's capital markets turnover. Taking as a basis capital markets function to turn saving into investment, article notice creation of proper functioning capital market crucial for development entrepreneurship and indirectly development of overall economy. Also, capital market can attract foreign portfolio investment which share in the world remaining increasing. The fact that capital markets could be additional and solid source for government debts also should consider. In order to achieve the aims article, suggest to creation of new market infrastructure, to introduce new market instruments, and enhance government legislation. Additionally, integration with the other countries capital markets also remaining issue.

Keywords: capital markets, economic development, securities, investment and saving

Introduction

In the modern, increasing population and improvement of factors of production stimulate the growth of world economy tremendously. Increasing services and goods production, enlarging the role of capital correspondingly enlarging the role of capital markets. Capital markets as a place of trade for long-term securities, acting as an intermediary between those who saved the capital and those who needed that capital.

Types of Capital Markets

Capital markets are divided into primary markets and secondary markets. In primary markets new issued securities are traded. Trade in primary markets are made by specific companies through buying securities directly from issuing company. In secondary markets before issued securities are traded. Existence of secondary markets increase the liquidity of capital markets as it serves as a guarantee for primary market. Issuing party are mainly not participate in secondary market. Capital markets also classified as bond and equity markets. Equity markets are markets where stocks of company traded in other words ownership of company is traded.

Equity markets also known as a stock market are more popular type of capital market. These types of markets let companies to attract additional financing usually for their development projects at the same time let the investor to be owner of company and participate in decision making and profit sharing depending on type of share and its size on overall shares of company. Most famous equity markets are New York Stock Exchange, London Stock Exchange, Hong Kong Stock Exchange etc. Bond market is the biggest market by its trade size. In bond markets mainly debt securities are traded. There are several types of bonds including government bonds, corporate bonds, municipal bonds, mortgage bonds etc.

Structure of Capital Markets

As a structure capital markets can be divided into 3 main components: buyers, sellers and intermediaries. Usually, as a buyer acting each subject that needed long-term financing especially - entrepreneurs, corporates, banks, governments etc. As a seller acting those who made saving and their participation is based on desire to increase capital. Trading between buyers and sellers performed by the intermediaries. As an intermediary in capital markets usually act commercial banks, investment and trade banks, brokers etc.

Capital Markets and economic growth

The capital markets by means of organization and functioning have a significant role in process of economic development. The size and scope of these markets and their turnover have become the standard of the prosperity of the economy for many countries. Such markets stimulate the economy through long-term measures. Firstly, it is an efficient instrument for allocating funds for development projects and infrastructural facilities. It resembles a pool for the government to sell their bond and finance its projects, which are expected to return multiplier effect for the economy overall. The government usually deal with the sale of only bonds, yet private entities also arrange selling both bonds and stocks. In case a company plan to invest long-term on a strategical issue, it may decide to issue bonds or stocks. Such situations are often followed by capital markets taking an intermediary role. The thesis also explores how the funds are created by domestic savings as well as by mobilizing foreign capitals. In the perspective Increased investment by companies will lead to employment expansion, income generation, and with a larger percentage of the population earning income, savings and consumption will increase resulting in a cycle of increased investment, increased production, enhanced economic growth and wealth creation. Also, they will be able to expand to foreign markets and by these ways to make a greater contribution to domestic economy. Secondly, it is open ways for the establishment of institutional investors and tools like private pension funds, banks, mutual funds, hedge funds, retail investors etc. As investments of pension funds usually take a long-term basis, they are active beneficiaries of capital markets. It should be noted that in almost all

OECD countries public and private pension schemes exist alongside one another. Public pension plans are often designed in such a way that redistribution, savings and insurance objectives are combined. It is fair to say that the existence of funded pension plans should have a positive impact on the size of the capital market. First, while funded pension plans may exist in many countries, we would expect them to have a significant impact on the size of the capital market only where a substantial part of retirement income is in fact covered by these plans. Second, it should be noted that retirement income can come from multiple sources. Employees may decide during their working life to use other saving alternatives, like life insurance contracts, real estate or mutual fund investments, other private savings, etc. Therefore, it could well be that even though funded pension schemes in a given country is small, a substantial portion of retirement savings is allocated via the capital market because of these alternatives. Third, the saving propensity in an economy is likely to be influenced by the overall tax treatment of retirement savings. Of course, to the extent that pension plans are mandatory, as is the case for most public plans, but also to some extent for private plans, tax treatment is less relevant. However, voluntary retirement savings will be strongly influenced by the tax framework. It is worth noting in this regard that because of the pressure exerted by increasing longevity on public pension schemes, several countries have introduced favorable tax treatment of retirement savings. One example in this regard is deferred income taxation. This might apply to occupational pension plans only, or to personal retirement savings as well.

Moreover, the development of capital markets creates a legal basis, norms, and corporate governing practices for the whole economy. Through full disclosure requirements, companies are encouraged to observe better accounting and management practices, hence leading to greater transparency in the business sector and lower incidences of corruption. This will lead to good corporate governance.

Capital Markets in Azerbaijan

The infrastructure of the capital market of Azerbaijan include investment companies, stock exchange, central depository, clearing organization, investment funds, investment funds management and investment fund depository. Excluding Central Depository, the other above-mentioned entities need respective licensing and should arrange their structure as per legislation of the Azerbaijan Republic. The core component of statistics about capital markets are collected from the data provided by Financial Market Supervisory Authority of the Republic of Azerbaijan, Baku Stock Exchange on top of specific information about government securities from the Central Bank and the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan.

Method

The project aims at finding key correlations between the economic growth and the capital markets by discussing cause-and-effect instance on top qualitative research methods. At the end, in order to derive suggestions for better understanding of these two notions and how they are interrelated, we will look at the discourse analysis. Though the research mainly focuses on the explanatory and analytical discussion, the utilization of the quantitative data will be helpful to support the evidential conclusions of the research results. Main methods of data gathering involves the following - Primary resources and Secondary resources. First up, the data gathering will kick-off with primary academic resources from the following sources: statistics, report, conference and meetings etc. Secondary resources offer much wider insights to the analytical approach to the case with hand-picked ideas from various articles, review and many more. Below are major sources, which will be utilized to research on the topic: academic investigations, books etc. All-in-all, the research will avoid biased opinions and facts to ensure the quality results at the end of the research project.

Analysis

This part discusses comprehensive insights regarding the legislation, infrastructure, main indicators report etc. This paper considers 2015 and subsequent years as the base period to analyze the situation. The core component of statistics about capital markets are collected from the data provided by Financial Market Supervisory Authority of the Republic of Azerbaijan, Baku Stock Exchange on top of specific information about government securities from the Central Bank and the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan.

According to the statistics provided by the Financial Market Supervisory Authority of the Republic of Azerbaijan, the volume of the trade increased in amount annually as of 2015. Correspondingly, in 2015 total amount of trade is 10,525,054 m. AZN, in 2016 - 14,025,825 m. AZN, in 2017 – 15,718,142 m. AZN and in 2018 – 24,554,8 m. AZN. As apparent there is a tendency of upward growth in amount of trading activities within the capital market. This growth can be characterized quantitative as well as qualitative. Obvious from the figures it is a positive sign of the development of capital markets, which involved diversification of the total turnover of primary and secondary markets. Also, value amount of government and corporate securities in market is quite vulnerable. As an instance, in 2017 Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan has implemented policy of internal debiting in order to stabilize the value and quantity of AZN. At the same time, in order to decrease the pressure on the exchange

rate of AZN, Central Bank increased issuing bond and collecting excessive amount of national currency from turnover. As a result, market of government securities increased by 48% along with 19.4 times incrementation of the bond market. The biggest proportion of these operations were held by primary market even though the volume on government securities market decreased by 69% and estimated as 45 m. AZN.

During the 2015-2018 period Azerbaijan's economy got affected by the worldwide decline of oil prices and crisis in several main trade partners. As a result, the level of economic growth also has declined. According to International Monetary Fund real economic growth in Azerbaijan was calculated as a 0.6% in 2015, -3.15% in 2016 and 0.1% in 2017 respectfully. Stabilizing oil prices and adaptation to foreign shocks led to the slow recovery in Azerbaijan economy. However, such economic decline was accompanied by increasing volume of capital markets which has been driving by the government operations. So as seen in during period affection of capital market growth was negative to the economic growth overall.

Conclusions And Recommendations

As it known capital markets are institutions that generate financing possibilities for business alongside with banking system. By issuing securities companies get a chance to invest on new projects, grow and as a result contribute on economic development. At the same time capital markets act as a source of investment. Rather than banks which are more conservative institutions which provide fixed interest rate and in most case are only able to save money from inflation capital markets provide wider investment tools like less risky government bonds and behind it more risky derivatives. Correspondingly, capital markets can cover wider interests. Although its positive sides during the independency, to create proper working capital markets was unrealizable. Today financial system of Azerbaijan is heavily stand on banking system. The article also explores how the funds are created by domestic savings as well as by mobilizing foreign capitals. In the perspective Increased investment by companies will lead to employment expansion, income generation, and with a larger percentage of the population earning income, savings and consumption will increase resulting in a cycle of increased investment, increased production, enhanced economic growth and wealth creation.

In order to improve financial markets several steps should be taken. First, infrastructure that will complied with international standards should be created. Because it is crucial for Azerbaijan capital markets to integrate in world system which will lead to convergence of market risk and prices. Also, it will result with the flow of portfolio investments to the country

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

which share in the world tremendously increasing. However capital markets integration are depending on several factors like saving-capital correlation(developing countries capital mobility is lower than developed one) , policy environment (stable inflation rate, low fiscal deficit, competitive real exchange rate makes country attractive for investments as well as for savings) and economic structure of economy (as for example: resource economies are more likely will be interested in investment on other countries with the lack of investment opportunities). To achieve capital markets integration into world system firstly free movement of capital should be obtained. Especially, capital control between should be eliminated and infrastructure must be harmonized including taxation, regulation, trading system etc. Although liberalizing capital markets will result with the integration with world system at the same time it will make economy more vulnerable. So, behind the capital market liberalization also strong market reforms should be introduced.

As per statistics, crucial part of the trade in Azerbaijan’s capital markets made by government sector and especially by Central Bank of the Republic of Azerbaijan and by Ministry of Finance Republic of Azerbaijan. So, in order to achieve development of capital markets and increasing of private capital participance several important steps should be taken by government:

- New market instruments should be provided
- New Infrastructure should be created

Also as per developed countries experience it is crucial to turn asset from more traditional forms into government issued securities. Also, in order to increase the share of the private and corporate participance in capital markets secondary market should be developed. In international experience, several indicators are used to measure the value of main companies. These indexes should be very important in development of secondary market. Regulation and contribution of these indexes especially should be taken into consideration by government. Also, capital markets should be able to give wide information about risks and profit that could provide investment.

It can be said capital markets is quite good pool for researching overall market its position indicators and financial situation in overall market. So, it let evaluate the economy correspondingly.

Existence of capital markets is the very important also for government. Especially, it is important for budget service as government can solve its short-term problems by attracting money from capital markets. Taking into consideration all these factors could result with the

development of capital markets which on itself will lead to the development of overall economy.

References

- Neal, L. (1995). Review International Capital Markets and American Economic Growth. *The Business History Review*, 69(4), 1995th ser., 606-607. Retrieved September, 2018.
- Plachy, R., & Rasovec, T. (2015). Impact of Economic Indicators on Development of Capital Market. *E M Ekonomie a Management*, 3(18), 101-112. Retrieved August, 2018.
- Hengyi Feng , Julie Froud , Sukhdev Johal , Colin Haslam & Karel Williams (2001) A new business model? The capital market and the new economy, *Economy and Society*, 30:4, 467-503
- Carmen Radu, Development of Capital Market and Its Implications upon the Economic Development, *16 Lex ET Scientia Int'l J.* 386 (2009)
- Osamwonyi, I. O., Ph.D. (2015). Functional Relationship between growth of capital market and economic development of Nigeria: Methodological Analysis. *Journal of Financial Management and Analysis*, 28(1), 2015th ser., 61-70. Retrieved September, 2018.
- Levine, R., & Zervos, S. (1998). Stock Markets, Banks, and Economic Growth. *The American Economic Review*, 88(3), 1998th ser., 537-558. Retrieved September, 2018
- Coskun, Y., Seven, U., Ertugrul, M. H., & Ulussever, T. (2017). Capital market and economic growth nexus: Evidence from Turkey. *Central Bank Review*, 17, 19-29. Retrieved September, 2018.
- Alessandra Guariglia, Wenxuan Hou, Xiuping Hua & Yiping Huang (2018) Chinese capital markets: the importance of history for modern development, *The European Journal of Finance*, 24:16, 1369-1374, DOI: 10.1080/1351847X.2018.1496571
- Deepening capital markets in emerging economies. (2017). *Banking & Finance*, (April). Retrieved September, 2018.
- Lloyd, B (1977) : The role of Capital markets in developing countries, *Intereconomics*, Hamburg, Vol. 12, Iss. 3/4, pp. 96-102, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02928701>
- Accelerating Capital Markets Development in Emerging Economies. (2016). In *Country Case Studies*. Davos: World Economic Forum.
- QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İCMAL GÖSTƏRİCİLƏRİ. (2018). Retrieved September 20, 2018, from <https://www.fimsa.az/assets/upload/files/MBND Trade hesabat 2017.pdf>
- HƏFTƏLİK BÜLLETİN. (2016, March 1). Retrieved September, 2018, from <http://bfb.az/wp-content/uploads/2015/07/BFB Bulletin FINAL .pdf>

The Role of Foreign Direct Investment in Azerbaijan

Gulustan MAMMADOVA
Azerbaijan State University of Economics
mammadova.gulustan@mail.ru

Abstract

Foreign Direct Investment is a very significant component for the economic activity of a country. It is a crucial resource for a country's economic development and prosperity. In recent years, foreign direct investment has become the central economic policy in developing countries, and Azerbaijan is no exception. As the main reasons, it does not just provide the benefit of own investment but also benefit of society and the host country, and the environment. Foreign direct investment increases economic growth through a rise in human capital, this is done through the development of the education infrastructure of the host country, thus making a skilled labor force for the foreign direct investment to utilize. Having increased the labor force, the foreign direct investment would also enhance employment opportunities and create many jobs for the host country. Azerbaijan as a country still faces economic reforms and considers the foreign direct investment as one of the applicable factors affecting the speeding up of the economic growth process. As well, in this article, we discussed the factors which make Azerbaijan an attractive location for foreign investors. The main purpose of this article is to identify the ways to increase the economic effectiveness of foreign direct investment and to identify the growth potential of foreign investment from the need for its formation and the development of recommendations that help them to analyze and evaluate the economic effectiveness of the investments directed to the national economy in Azerbaijan.

Keywords: Foreign Direct Investment (FDI), Azerbaijan, Economic Growth

Introduction

Definition of FDI

Foreign direct investment (hereafter FDI) is the financial participation of an investor in a company from a foreign country. In economic literature, a great deal of definition is given in relation to the FDI. According to one of these, FDI caused global production financial flows. “FDI is the category of international investment in which enterprise resident in one country (the direct investor) acquires an interest of at least 10 % in an enterprise resident in another country (the direct investment enterprise)” (UNCTAD, 2010: Abdulghader Ali, 2014: p.31).

FDI is of great significance in order to these reasons that first, in quantitative terms, FDI has a great share among other types of foreign investment and, second and, most importantly, FDI is an alluring movement of capital, because FDI is located in a foreign country for a long time, where it has increased the investment reserve, has created new job areas. During the past 20 years, there has been a prominent increase in both the flow and stock of FDI in the world economy. Some officials see FDI as a way of overcoming future trade barriers. The

globalization process of the world economy is additionally positively affecting the volume of FDI.

For developing countries, FDI is considered to be a way to transfer technology and capital from other developing and especially developed countries. A reason is as following: when FDI comes to a domestic country that firm receives competitive advantage due to the usage of new knowledge, experience, ways of production and management.

FDI and Economic growth

There is a positive connection between economic growth and FDI. That relationship is significant for both developing and developed countries. The economic growth of the host country is straightforwardly influenced by FDI. New job opportunities, an inflow of innovation, managerial know-how, marketing abilities and numerous other viewpoints are developed in host country thanks to experiences of foreign investors. In addition, that amount of huge flow brings about in being a catalyst for some different segments. For instance, finance, transportation, construction and numerous different sectors are straightforwardly influenced by FDI.

According to neoclassical growth models, FDI only has a short-run growth effect. The production function in the receiving country consolidates the innovative advances from FDI and thereby extensions growth. These innovative spillovers make it feasible for a long-term growth to take place by counteracting the impacts of diminishing returns to capital. Beside capital accumulation, knowledge spillovers from FDI can likewise improve economic growth. It is ordinarily believed that developing countries can have a high growth rate because of the catch-up effect. Since their innovation dimension is much lower than developed countries they can execute already accessible innovation and thereby expanding the growth rate. "A large amount of FDI may cause positive spillovers which in turn enables for the country to raise the growth rate (Borensztein et al, 1998)".

In general, FDI contributes directly or indirectly to economic growth. Tax revenues, foreign enterprises' revenues, and tariffs increase government revenues. FDI increases capital formation and constitutes an important part of capital accumulation. FDI improves the overall productivity of the country, enhances the productivity of the new input and idea production function.

FDI in Azerbaijan

The Republic of Azerbaijan is a young country which gained its independence after the collapse of the Soviet Union in the early 1990s. Having gained independence, as he was part of the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Soviet government for many years, he faced a series of problems in the economy. The most fundamental problems facing the Azerbaijani economy were the decline in production, investment and savings, high inflation levels, and, in other words, the existence of an unfavorable macroeconomic environment, which ultimately led to a sharp decline in many economic indicators.

One of the most fundamental problems facing the Azerbaijani economy was the dramatic decline in the volume of investment that defines the country's economic growth potential. The low level of investment activity in the country, the tendency to decrease the volume of investments directed to many sectors of the economy, the high level of investment and credit risks associated with general instability in the Republic, and the economy of Azerbaijan, characterized by serious crises, require a solid foundation.

Azerbaijan's economy in the years 1995-2000: After gaining independence in order to solve economic problems, one of the most important directions of economic reforms in our country is to increase the efficiency of foreign investment.

Azerbaijan, rich in hydrocarbon resources, has historically maintained its reputation. These resources are considered to be the most favorable opportunity for national economic development, and this opportunity has been achieved after gaining independence. In order to solve economic problems, the country focused on rich oil reserves. Azerbaijan has begun to produce and export oil, signed essential agreements and created pipeline projects.

The "Contract of the Century" was signed on September 20, 1994, and this event has turned Azerbaijan's oil into one of the country's long-term economic development factors. This agreement, which brought Western capital to the region in order to extract Caspian energy resources, was of great importance in terms of ensuring social and political stability in Azerbaijan, the country's future economic development and integration into the world economy. In 1995, the project cost was \$ 100 million and \$ 600 million in 1996. So far, \$ 2.5 billion have been invested in this project. After this agreement, Azerbaijan's reputation in the international arena has significantly increased, and the production of primary oil turned Azerbaijan into an oil exporting country. After signing this agreement, socio-political and economic stability has been gained in Azerbaijan, and the other sectors of the economy have also opened the way for domestic and foreign investments.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The fact that the oil sector is an important factor for the Azerbaijani economy is undeniable. Direct investment in the oil sector improved the country's economic performance and attracted foreign investors to the country.

Thus, since 1995, many positive trends have been observed in investment in Azerbaijan's economy. The elimination of political instability in late 1994, the announcement of a cease-fire in the Karabakh war, specifically, in September 1994 the signing of the Production Sharing Agreement (PSA) on the Azeri-Chirag-Gunashli Project, which was the country's first international oil contract, paved the way for FDI in the country. Since 1994, investment flow has been started in Azerbaijan, and in 1998 it reached its maximum level with \$ 1472 million. *Azerbaijan's economy in the years 2000-2010:* The entry of foreign investment into the country has started to grow again since the last months of 2000. Some changes in the law, partial reduction of the customs and tax rates and the continuation of this, the protection of foreign investment, and the steps taken by the state in this direction have contributed to the increase in foreign investment. The stability of the macroeconomic structure, the changes in the private sector strengthening and the further development of the oil sector have created enormous opportunities for investment flows to Azerbaijan. The government introduced programs to develop both oil and non-oil sectors. However, it must be admitted that the oil sector is still vital for the Azerbaijan economy. Public services such as education, military, infrastructure etc. are financed by income from oil exports. Because it depends on oil exports, the country strived to have many reserves. The rich oil reserves attracted foreign investors to the country. With the contributions of the foreign direct investment in Azerbaijan oil sector, economic indicators of the country improved as well.

In accordance with the Decree signed by our national leader Heydar Aliyev in 1999, the Oil Fund was established. The main objective is to develop state priority areas and to implement economically important projects to ensure efficient management of revenues from the sale of profit oils derived from joint development of oil fields with foreign companies. At present, the Fund's activities and transparency in this area are highly appreciated by international organizations.

The oil and gas sector played a key role in the development of other sectors of the economy. As a result of thoughtful economic policy, macroeconomic stability has been achieved and the basis of sustainable economic growth has been laid, reforms have been started in all sectors of the economy, and serious steps have been taken to improve the living standards of the population.

Attracting domestic and foreign investments through developing entrepreneurship, creating favorable business and investment environment, and achieving non-oil sector development have been one of the typical features of economic policy at this stage. As a result of purposeful measures, the entrepreneurial sector has been formed in Azerbaijan and the role of the private sector in the socio-economic development of the country has increased.

Azerbaijan's economy in the years 2010-2017: Recently, the integration process of the Azerbaijani economy into the world economy is accelerating. The development of the oil and gas industry is of strategic importance in solving many problems. Co-operation with foreign oil companies remains a prerogative for government policy. The attraction of foreign investments is not only stable political and macroeconomic conditions, but also ensuring that the currency is stable, tax systems of corporations and adequate financial services to world standards. In particular, the efficient use of energy resources plays a key role in the development of the Azerbaijani economy.

Significant factors that would determine FDI attraction of Azerbaijan

First of all, it should be noted that Azerbaijan is a strategic country and has a number of advantages to attract foreign companies. It is located in the international transport corridor connecting Europe and Asia. The country has significant agricultural potential due to its climate. Azerbaijan has substantial hydrocarbon reserves. In addition to having a favorable geographical position in Azerbaijan, there is also an international transport network of international importance (air, water, railway and motor roads, oil gas pipelines), which facilitates the creation of intense contacts abroad. Azerbaijan has strong natural-economic potential (rich mineral resources, productive land, favorable natural and climatic conditions, plentiful and cheap labor, etc.). There are a number of industrial enterprises, production facilities and infrastructure facilities with a number of modern technical and economic bases in Azerbaijan. Realization of economic reforms (privatization and de-privatization of property, liberalization of prices, liberalization of foreign economic relations, creation of market infrastructure), on attraction and protection of foreign investments in the country, liberalization and development of foreign economic relations, adoption of other legal-normative acts and carrying out of organizational-administrative work for their implementation, creation of enterprises dealing with economic activity jointly with foreign business circles in the country plays an attractive role for foreign companies.

While modern Azerbaijan's oil and gas industry is still a major export destination, it has succeeded in building relatively advanced communications and transport infrastructure, as well as industry, agriculture, education, housing, and healthcare.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Diversification of the economy is one of the main priorities in Azerbaijan's politics, though Azerbaijan's economy is still dependent on oil and gas exports. A number of substantial steps have been taken for the development of the non-oil industry and reducing its dependence on the production and export of oil and gas.

Recently, political stability and economic development in the country have increased the interest of foreign countries in investing in the Azerbaijani economy for a long time. At present, there are two laws regulating investment activity in the Republic of Azerbaijan: Approved by the President of the Republic of Azerbaijan dated January 13, 1995, under No 952 and "The law of the Republic of Azerbaijan on investment activity" and under No 57 of the President of the Republic of Azerbaijan dated 15 January 1992 "Law of the Republic of Azerbaijan on protection of foreign investments".

In addition, the Azerbaijani government has signed agreements on the avoidance of double taxation, promotion of investments and mutual protection with a number of foreign countries. All restrictions on the conversion of profit to other currencies, relocation or reinvestment to foreign countries have been canceled and a single exchange rate has been formed on the basis of market economy principles. These measures have further increased the interest of foreign investors, international financial institutions and economic organizations to Azerbaijan.

If we summarize Azerbaijan's advantages for foreign investors, we can conclude that:

- Flexible conditions for foreign investments: This advantage implies the highest FDI per capita in the region and legal guarantees for investors.
- Rapidly developing and open economy- Annual growth of GDP by 26.4%, an annual increase of foreign trade turnover by 19.8%, and average import tariff rate: 5.7%.
- Wide opportunities in the non-oil sector- over the past five years, the highest growth in the areas of economic activity was observed: industry - 7.5 times, construction - 3.8 times, trade - 3.5 times, transport and communications - 2.9 times, social services - 2.8 times farm - 2.1 times and tax concessions to agricultural producers.
- Natural resources-minerals and fertile soil.
- Affordable strategic position- direct access to Central Asia and the Caspian region, participation in international trade initiatives (Silk Road, North-South Corridor) and expanding European factor and joining the New Neighborhood Policy.
- Competitive local workforce.
- Establishing an organizational and management mechanism for the adoption and implementation of a number of important laws and regulations on foreign investment attraction and protection, liberalization and development of foreign economic relations.

- There are a number of industrial enterprises, production facilities, and infrastructure facilities with a modern technical-economic base.
- There is strong scientific and technical potential and qualified personnel reserve.

In addition, it was worth mentioning the strong points of Azerbaijan. Azerbaijan has strong prospects such as "competitive production costs, cheap and qualified labor, significant gas potential in the Caspian Sea, prospects for gas exports to Turkey and Europe, linkages between China and Europe, railways with Iran, Turkey and Georgia".

Method

The required statistical data on FDI inflows of The Republic of Azerbaijan were sourced from the websites of The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, The Republic of Azerbaijan Ministry of Economy, The Central Bank of Azerbaijan, economic literature, pieces of information of mass media and other internet resources.

In this article will be used quantitative and qualitative methods. Methods were selected according to the purpose of the study. The methodological normative materials developed and approved by the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan have been widely used.

In order to explain FDI, the description method was carried out. As well as, the descriptive method was used in the processing of theoretical parts of the study.

Analysis methods have been used in the analysis section. The economy of Azerbaijan was divided into 3 parts and analyzed by descriptive methods and compared the trends of FDI by using the secondary data in these years. The analysis method has been used to evaluate the development process of FDI in Azerbaijan, and to investigate problems and variability related to FDI.

The comparative analysis method was also used to compare Azerbaijan's economic data with previous years. Economic data from 1995 until the present day is derived from the website of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan and comparative analysis has been made, and FDI's trends have been revealed.

Analysis

“Foreign companies invested about \$ 80 billion in Azerbaijan's economy in 1994-2010. Of this, 77.2% were realized through direct investment, and 22.8% by means of loans. 73% of the direct investments were invested in the oil industry”. (Doç. Dr. Osman Nuri ARAS, Elçin SÜLEYMANOV, 2010: p.234)

Table 1: Investments directed to economy (1995-2000)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Investments by all sources (taking into account foreign investments):						
mln.manats	480.7	800.8	1351.1	1495.1	1293.8	1,289.8
mln.dollars	544.1	932.1	1694.5	1932.2	1,571.0	1,441.40
Foreign investments:						
mln.manats	331.4	533.1	1042.4	1139.0	898.6	829.5
mln.dollars	375.1	620.5	1307.3	1472.0	1091.1	927.0
Internal investments:						
mln.manats	149.3	267.7	308.7	356.1	395.2	460.3
mln.dollars	169.0	311.6	387.2	460.2	479.9	514.40

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az

“Between 1994-2000, \$ 3.34 billion was invested in the oil industry.” (Doç, Dr. Osman Nuri ARAS, Elçin SÜLEYMANOV, 2010: p.178).

1.454.5 Million manats were invested in the economy of Azerbaijan in 2001, 70% of the investments were made in foreign investments and 30% in local investments. In 2002, 80.9% of investments were made by foreign and 19.1% by local entrepreneurs. In 2003, 80.5% of the investment in the economy of Azerbaijan was foreign investment, and 19.5% were in the form of local investment. And, as the following table shows, investments in the economy have grown year by year. (Table 2)

Table 2: Investments directed to economy (2001-2008)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Investments by all sources (taking into account foreign investments):								
mln.manats	1,454.5	2718.0	4249.3	5820.3	6 733.4	7 415.6	10 353.9	13 328.0
mln.dollars	1,561.8	2796.6	4326.3	5922.8	7 118.5	8 300.4	12 066.1	16 222.0
Foreign investments:								
mln.manats	1,016.8	2172.8	3311.0	4496.3	4 628.5	4 514.2	5 727.2	5 625.8
mln.dollars	1,091.8	2234.9	3371.0	4575.5	4 893.2	5 052.8	6 674.3	6 847.4

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Internal investments:								
mln.manats	437.7	546	938.3	1324.0	2 104.9	2 901.4	4 626.7	7 702.2
mln.dollars	470.0	561.7	955.3	1347.3	2 225.3	3 247.6	5 391.8	9 374.6

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az

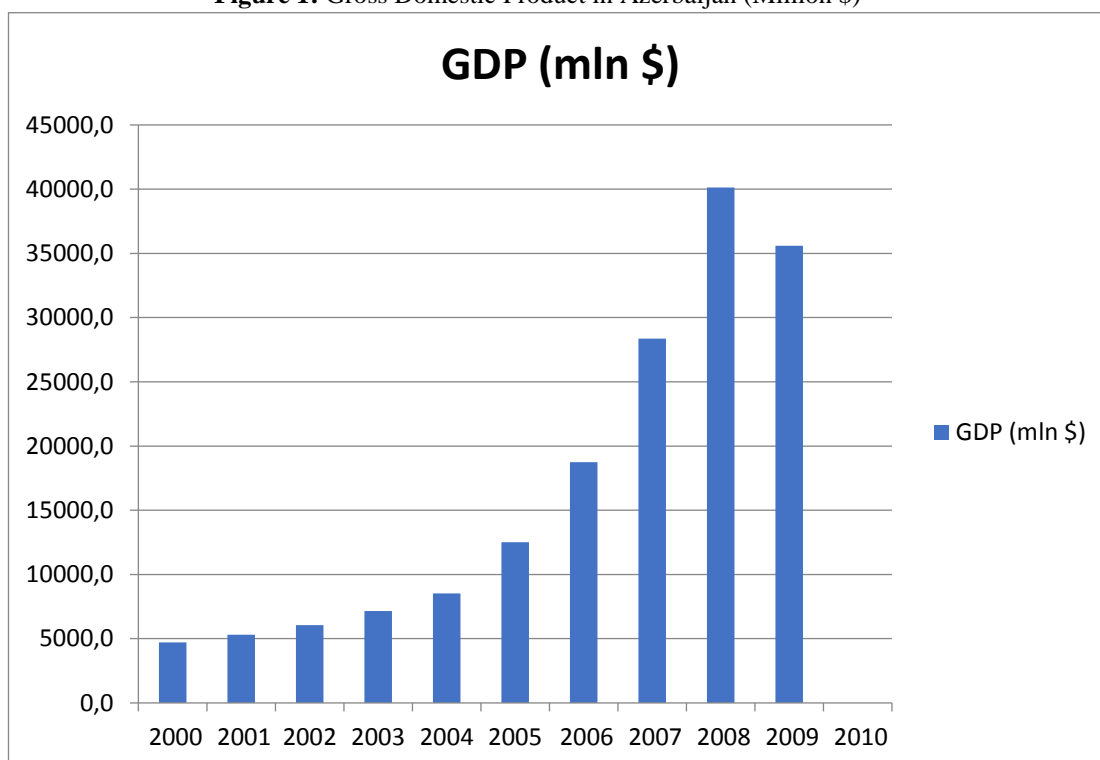
Since 2001, there has been a significant increase in foreign investment in the oil sector. As a result, the investment in the oil sector at the end of 2009 is estimated at \$ 30 billion.

Ensuring the diversity of property in the economy has given a positive result to sustainable economic development. Thus, while the privatization started, the share of the private sector in GDP is actually less than 10%, while its specific weight has now reached 83%

Successful policies have also been reflected in the gross domestic product. GDP between the years of 2000 and 2008 was at a steady pace. Growth of GDP in Azerbaijan is known to depend on more oil production and rising oil prices. Before the global financial crisis, Azerbaijan's GDP growth rate was 26.4% in 2005, 34.5% in 2006, and an increase of 25% in 2007, with a 10.8% economic growth in 2008. According to the International Monetary Fund, Azerbaijan's GDP declined by 11.5 percent in 2009. For the first time in 2009, GDP declined compared to previous years. This was mainly due to the decline in oil prices and the crisis in the construction sector. A decrease in oil prices also led to a decline in the dynamics of goods and services produced in the country. This shows that Azerbaijan's revenues depend on oil. Therefore, for the sustainable development of the GDP, it is necessary to minimize the dependence of the economic growth on oil revenues.

Figure 1: Gross Domestic Product in Azerbaijan (Million \$)

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az

More than 60 percent of the \$ 119 billion invested in the country's economy during the period of 1995-2011, \$ 63 billion, was foreign investment. The volume of foreign investments in 1995-2002 was \$ 9 billion, with \$ 54 billion in foreign investment between 2003 and 2011. \$ 25.5 billion in the non-oil sector and \$ 37.5 billion in the oil sector between 1995 and 2011.

Table 3: Volume of investments directed at country economy (in millions of USD)

	1995-2002	2003-2011	1995-2011 (total)
Total investments	12473.6	106247.8	118721.3
Domestic investments	3353.9	52443.2	55797.1
<i>Oil sector</i>	902.5	9024.1	9926.5
<i>Non-oil sector</i>	2451.7	43419.2	45870.6
Foreign investments	9119.8	53804.5	62924.2
<i>Oil sector 1</i>	6105.3	31333	37438.3
<i>Non-oil sector 2</i>	3014.4	22471.5	25485.9

Source: https://www.azerbaijans.com/content_1614_en.html

The oil and gas sector of Azerbaijan has always been attractive for foreign investment: \$ 77.8 billion directed to the economy of the country during the years of 2000-2017 and more than 85 percent of the US \$ (\$ 66.8 billion) share in the oil and gas sector. It is possible to state that Azerbaijan did not sufficiently invest in the non-oil sector, which needs large investments. If we look at picture 4 below, we can see that the amount of FDI in the oil sector has always been more than ever before in the non-oil sector.

Table 4: Volume of investments directed at oil and non-oil sectors of the country economy (in millions of USD)

	1995-2002	2003-2011	1995-2011(total)
<i>Oil sector</i>	7007.8	40357.2	47364.6
<i>Non-oil sector</i>	5466.1	65890.7	71356.5

Source: https://www.azerbaijans.com/content_1614_en.html

To invest in more oil sector in Azerbaijan and it is dangerous to generate a substantial part of GDP from oil revenues. Due to the unilateral development of the oil sector, price fluctuations in world markets cause fluctuations in GDP, budget and foreign trade.

This process called the "Dutch Disease" can be described as the retreat or collapse of other sectors in the face of the rapid growth of a single sector in a country's economy. This situation points to the disproportionate economic growth of the country in which it is present. The first signs of the syndrome and the measures to be taken have gained greater importance since the end of 2005, particularly when oil exports began.

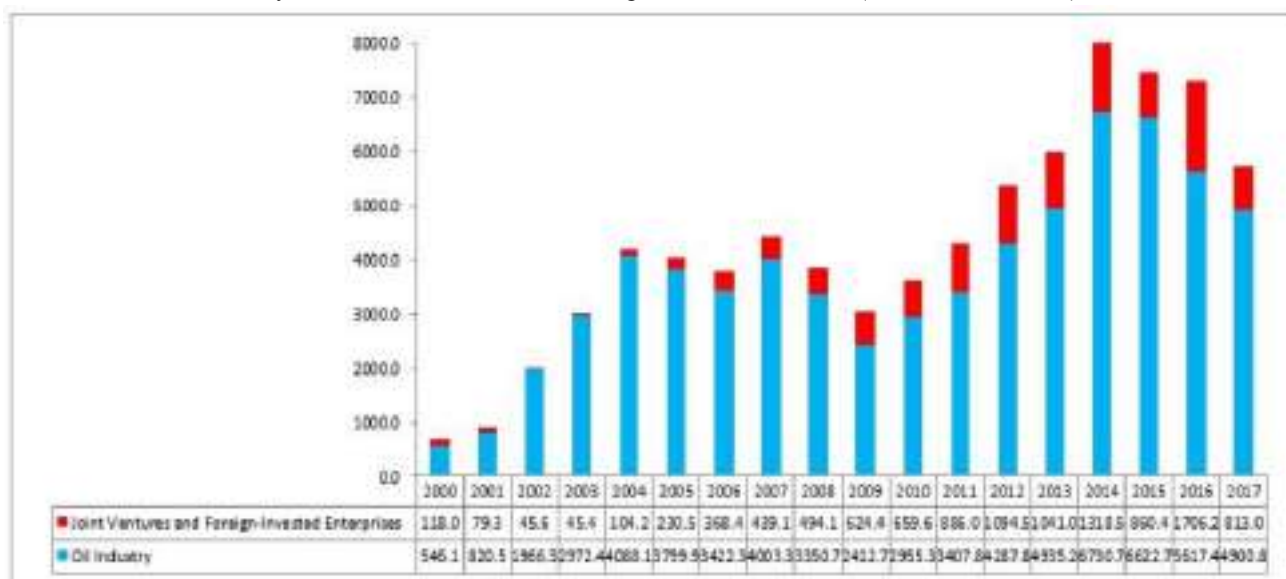
It is necessary to mention one issue, as noted above, it is important for sustainable economic development not only to depend on energy resources but also to effectively use non-oil resources. And it is necessary to increase the investment interest in this area. The amount of FDI attracted to the non-oil sector of Azerbaijan reached \$ 500.0 million in 2008 and \$ 1.0 billion in 2012. While there has been a gradual increase in the amount of FDI attracted to the non-oil sector during 2003-2014, there has been a sharp fluctuation in the years 2015-2017. The amount of FDI decreased by 34.7% in 2015 compared to the previous year and increased by 98.3% in 2016 (reaching \$ 1.7 billion), and in 2017 it has dropped to 52.4 percent (ie more than twice).

The ratio of non-oil FDI to non-oil GDP in Azerbaijan is often less than 3% (only 3% for a few years). In 2016 the level of this indicator rose to 7.6%. The sharp decline in non-oil GDP was crucial in this year's sharp change: in 2016, the amount of non-oil GDP was about 22.5 billion, which is 46.8% more than in 2014 (approximately \$ 42.3 billion), and 32.4% less than in 2015

(approximately \$ 33.3 billion). In 2017, the figure dropped to 3.5% as a result of a decline in FDI.

Picture 1: Dynamics of Oil and non-oil Foreign Direct Investment (in millions of USD)

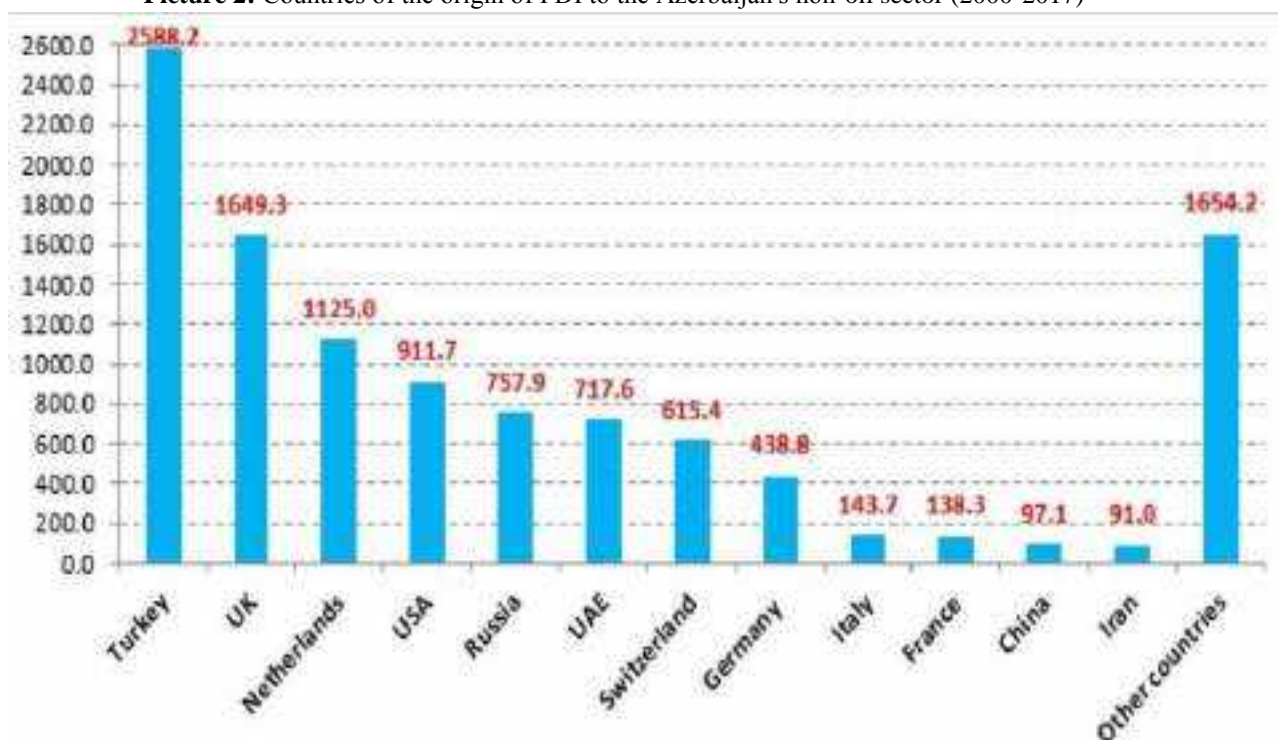
Source: <https://bakuresearchinstitute.org/foreign-direct-investment-in-azerbaijans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/>

It is not accidental that the goal of the Strategic Roadmap of the National Economy Prospects of the Republic of Azerbaijan is to "increase the ratio of non-oil FDI to non-oil GDP by 4% by 2025". The role of FDI in the diversification of the economy is very important. That is, the contribution of FDI is not just investment, they also bring new skills, technologies and networking capabilities needed to access new sectors and value chains. Diversification of the economy requires more investment in the non-oil sector.

In the 2000-2017 period, a total of \$ 10.9 billion was invested in the country's non-oil sector, with 3.3% of the total GDP in the non-oil sector of the country during that period. According to the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, total FDI in the non-oil sector during in the years of 2000-2017 amounted to \$ 2588.2 mln. (23.7%) in Turkey, \$ 1649.3 mln. (15.1%) in the UK, \$ 1125.0 mln. (10.3%) in the Netherlands, \$ 911.7 mln. (8.3%) in USA, \$757.9 million (6.9%) in Russian Federation, \$ 717.6 mln. (6.6%) in the United Arab Emirates, \$ 615.4 mln. (6.6%) in Germany, \$ 143.7 million. (1.3%) in Italy, \$ 138.3 mln. (1.3%) in France, \$ 97.1 mln. (0.9%) in China and, \$ 91.0 million (0.8%) fell on Iranian companies (picture 2).

Picture 2: Countries of the origin of FDI to the Azerbaijan's non-oil sector (2000-2017)

Source: <https://bakuresearchinstitute.org/foreign-direct-investment-in-azerbajjans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/>

As seen in Picture 2, Turkey has played a major role in the non-oil sector of Azerbaijan. In addition, the United States, Great Britain, Germany, France, UAE, and Russia have continued to invest in this sector. \$ 1.7 billion was invested in the non-oil sector of Azerbaijan in 2016. And 1.4 billion dollars (61%) of this amount fell on the share of Switzerland, Russia, and Turkey. The largest FDI in the non-oil sector in 2016 came from Switzerland (\$ 370.5 mln.). From Russia to Azerbaijan, has been invested in the amount of \$ 363.2 million FDI in 2016.

How FDI impact on Azerbaijan's economy?

As mentioned above, FDI has had very positive effects on the economy after Azerbaijan gained independence. The volume of investments in the economy of Azerbaijan began to grow rapidly after the signing of the Century Contract. According to official data, from 1994 to the present, the volume of investments into the economy of Azerbaijan exceeded \$ 100 billion.

FDI is the most effective form of stimulating economic growth. Most investments are related to major projects in the oil and gas sector. Not only the development of macroeconomic

stabilization but also the large volumes of the foreign economy also lead to the growth of the Azerbaijani economy. According to Hubner (2011), there is a positive correlation between FDI and economic growth in Azerbaijan. The author states that there is a huge flow of FDI into the oil sector of Azerbaijan.

Investment companies and government in Azerbaijan are proud to announce that they have made great progress in terms of economic development. They also wish success in attracting foreign investment. Apparently, sharp economic growth in the economy of Azerbaijan in the first decade of the 21st century is affected by the volume of foreign investments in the oil sector.

In 2009 the economy of Azerbaijan was optimistic economic growth. The reason for this optimistic forecast was the right speeches in the oil sector. Despite the global financial crisis and global oil prices, the Azerbaijani economy has seen a relatively significant increase. 2008 and 2009 also succeeded in the Azerbaijani economy. One of the main reasons for this success was investing in the oil sector.

Table 5: Investments directed to economy (2009-2014)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Investments by all sources (taking into account foreign investments):						
mln.manats	10 475.0	14,118.9	17,048.8	20,251.0	21,448.2	21,890.6
mln.dollars	13,033.50	17,591.4	21,588.9	25,777.8	27,340.0	27,907.5
Foreign investments:						
mln.manats	4 395.1	6 619.7	6,849.8	8,102.6	8,269.3	9,175.7
mln.dollars	5 468.6	8 247.8	8,673.9	10,314.0	10,540.9	11,697.7
Internal investments:						
mln.manats	6,079.90	7,499.2	10,199.0	12,148.4	13,178.9	12,715.0
mln.dollars	7 564.9	9,343.6	12,915.0	15,463.8	16,799.1	16,209.8

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az

Investment in the oil sector in the country affects many aspects of the economy. For example, foreign investment in the oil sector increases oil exports. This situation, especially since 2006, has brought Azerbaijan's reserves to a high level. In 2006, there was a significant increase in the country's reserves. In 2008, reserves increased by 51.4 percent to reach \$ 6.5 billion. At the beginning of 2013, the country's reserves reached \$ 29.1 billion and \$ 22.7 billion of this amount is owned by the State Oil Fund.

Results

From the early years of our independence, it became clear that without the help of foreign investors, it would be impossible to build a market economy in the republic. That is why a number of legal-normative documents have been adopted from the early years of our independence calling for respect for the flow of foreign investment and respecting it ("On Foreign Investments Protection", "On Property" and other laws). All this has led to the arrival of foreign investors to the country, and the development of the market economy.

This research reveals some essential points about FDI and its effect on the Azerbaijan economy considering foreign direct investment seen in oil and non-oil sectors.

First of all, FDI is an activity having great contributions for the economy of Azerbaijan. It is traditional to see that a country getting the attention of foreign investors and getting a high quantity of FDI is likely to improve in a short period of time. That kind of progress is supported by high inflow seen during FDI processes, reduced levels of unemployment, augmented export rates and augmented revenues. Azerbaijan has had a loud increase in economic indicators.

Thanks to FDI, although Azerbaijan was an oil-dependent economy years ago, there is an increase at non-oil sectors as agriculture, tourism, construction, trade, service, transport, communication, and financial service as well in the last decade.

In recent years, the process of promoting investment in the non-oil sector has started to accelerate. AZPROMO (Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation) has made great contributions to this field. AZPROMO-established by the Ministry of Economic Development of Azerbaijan in 2003 and its aim is to contribute to the economic development through attracting foreign investments in the non-oil sectors of the economy and stimulating the expansion of country's exports of non-oil goods to the overseas markets. AZPROMO's mission is to support economic growth and diversification by maximizing the inflow of FDI and utilizing effectively export capacities.

According to the data of AZPROMO, Azerbaijan is the most attractive destinations for FDI in the Caucasus region. The Azerbaijan's economy is the 35th the most competitive economy in the world and 1st among CIS countries according to the Global Competitiveness Report 2017-2018 of the World Economic Forum.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

In the last decade, Azerbaijan's economic potential has been doubled, enabled and sustained macroeconomic stability and has been undertaken a wide range of economic and regulatory reforms ensuring sustainable business and investment environment.

References

- Azerbaijan Export, Investment Promotion Foundation, Catalogue of Investment Projects in Azerbaijan, 2018.
- Hui-lin Lin, Eric S. Lin, “FDI, Trade and Product Innovation: Theory and Evidence”, Southern Economic Journal, Vol.77, No 2, 2010, p.434-464.
- Lindita Muaremi, Rigersa Konomi, Sindise Salihi, “Foreign direct investment in Macedonia”, European Scientific Journal, Vol 11, 2015, p.55-70.
- The World Investment Report 2010
- Arif Şəkərliyev, (2011), Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, p.541.
- Doç. Dr. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, (2010), Azərbaycan İqtisadiyyatı, Baku, 314p.
- Doing Business and Investing in Azerbaijan, 2017.
- Sabiroğlu Natiq, 2006, Qloballaşma və xarici investisiyalar, Baku, “CBS” Polgraphic production, p.288.
- Azerbaijan's Statistical Indicators-2018, Baku, SSC, 2018:
https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
- www.azpromo.az Azerbaijan Export, Investment Promotion Foundation
- www.stat.gov.az The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan
- www.bakuresearchinstitute.org
- www.azerbaijan.az
- www.economy.gov.az The Republic of Azerbaijan Ministry of Economy.
- Approved by a Decree of the Republic of Azerbaijan's President dated December 6, 2016. Strategic Roadmap for the National Economy Perspective of the Republic of Azerbaijan.
- The World Investment Report 2018: Investments and New Industrial Policies http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2018_en.pdf

The Role Of International Trade On Macroeconomic Indicators Of Countries

Gunay SHAMILOVA

Azerbaijan State University of Economic

gunayshamilova1994@gmail.com

Abstract

The modern development of the world economy, accompanied by the process of internationalization of national economies of countries, is characterized by the allocation of economic zones, compact territories and other territorial "points" of industrial and innovative development in many countries of the world. According to the UN, there are currently several thousand free economic zones (FEZ) in the world, with a variety of benefits and preferences for attracting investment.

A free trade areas (FTA) can be characterized as a type of international integration, in which customs duties are abolished in the participating countries. Multivariate definitions of the FEZ is also characteristic of their classification. Over time, the evolution of the FEZ developed from simple forms of activity (trade type of FEZ) to complex (production of mass and high-tech products, provision of services), from cheap options to more capital-intensive and expensive ones. All this was reflected in the types of zones created in different countries. It has historically been proven that the choice of the type of free economic zone depends largely on the economic structure and level of economic development of the country. Most often, the classification of FEZ is carried out according to five criteria: the scope and nature of the activity (the most common criterion), goals and objectives, degree of integration, industry characteristic, nature of ownership

Key words: international trade, FTA, FEZ, modern development

Introduction

All countries are participants in the modern world economy. The activity of this participation, the degree of integration of individual countries in the world economy are different, but there is no such country that is not bound by the threads of economic interaction with the outside world. The increased scope and diversity of world economic relations are expressed, in particular, in increasing the number and volume of economic transactions between countries, changing the structural relations between them, transforming the nature of these operations, increasing their impact on the economies of individual countries and the entire world economy.

International trade benefits its participants, but at the same time it is one of the most conflict-rich areas of the economy. They can lead to "trade wars," that is, the reciprocal action by governments of countries to limit access to each other's domestic markets.

Methodology

Induction and deduction methods were used in the research. Thus, the economic facts about the research work were collected, systematized and investigated through the induction method. Then, through the deduction method, theoretical outcomes, general principles, in other words, the necessary recommendations for practical activity have been identified on the basis of these collected facts.

Analysis

All countries are participants in the modern world economy. The activity of this participation, the degree of integration of individual countries in the world economy are different, but there is no such country that is not bound by the threads of economic interaction with the outside world. The increased scope and diversity of world economic relations are expressed, in particular, in increasing the number and volume of economic transactions between countries, changing the structural relations between them, transforming the nature of these operations, increasing their impact on the economies of individual countries and the entire world economy.

International trade benefits its participants, but at the same time it is one of the most conflict-rich areas of the economy. They can lead to "trade wars," that is, the reciprocal action by governments of countries to limit access to each other's domestic markets.

The development of foreign economic relations raises the question of measures to regulate them:

- Free trade policies opening up the domestic market to foreign competition;
- Trade policy of protectionism, protecting the domestic market from foreign competition;
- Moderate trade policy, in some proportions combining elements of free trade and protectionism (Acemoglu, Johnson: 2009).

When analyzing the intra-industry exchange of countries with a similar economic structure, the authors of this concept focus on the temporary gap in the production and export of the same products in different countries. Specialization in this approach is determined by the sequence of the start of production of products in different countries using those factors of production that allow them to take a strong position in the conditions of their multi-time access to the world market. A country that has mastered the production of a new product has comparative

advantages over others, due to the monopoly on the market for this product, and ensures satisfaction of both domestic consumption and external demand.

The whole complex range of economic and political relations of the state with other countries, the character of which depends both on the development of the domestic economy and on changes in other countries and on the world market, is reflected in the balance of payments. The balance of payments is a static document, in which all foreign economic operations of a country with other states for a certain period of time are reflected in a systematic form.

The balance of payments characterizes the ratio of payments entering the country from abroad and payments made by it abroad. Foreign trade transactions showing currency inflows to a country are reflected in the balance of payments with a plus sign. Payments and expenses abroad are entered in the balance with a minus sign (Bairoch: 2013).

The inflow of currency from abroad takes place as a result of the following revenues:

- proceeds from the export of goods and services;
- incomes from enterprises operating abroad;
- interest and dividends from international securities owned by legal entities of a given country;
- unilateral transfers, or transfers (transfers of pensions to citizens who came from abroad, remittances to relatives, foreign aid);
- loans provided by foreign countries and firms;
- cash from the sale to foreigners of enterprises, buildings, land and other real estate;
- proceeds from the sale of securities abroad.

The balance of payments has the following sections:

- trade balance, that is, the ratio between the export and import of goods;
- balance of services and non-commercial payments (balance of "invisible" transactions);
- balance of movement of capital and loans.

Due to the fact that the balance of payments is a tool for analyzing international trade flows, the main principle of its compilation is uniformity, i.e. common standards for the presentation of components for countries participating in international trade. For years, standards for compiling and maintaining statistics for balance of payments are maintained by the International Monetary Fund (IMF) and are reflected in relevant methodological publications.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

From the very beginning of its existence, the IMF has developed, maintained and distributed standards that enable it to organize the preparation of reliable data on balance of payments statistics. Starting from the first edition of the Balance of Payments Manual (hereinafter referred to as the Guidelines), published in 1948, all of its subsequent editions were devoted to the presentation of the methodological principles of the balance of payments, the development of which occurred along with changes in the economic conditions of world trade. At the same time, as the economies of various countries of the world became more and more interdependent during the post-war decades, the need for statistics, which reflects the prevailing tendency to achieve greater liberalization and integration of world markets, increased over time. And since there is an inextricable link between the internal economic development and foreign economic activity of any country, timely, reliable and comprehensive balance of payments statistics, based on a clear, analytically oriented approach, is now an indispensable tool for economic analysis and formulation of economic policy (Fattrell: 2005).

The methodological principles for collecting and compiling balance of payments data are set out in the Balance of Payments Manual, which is used by all statistical units of IMF member countries (the 4th and 5th editions of this manual are currently used in the world). The balance of payments standards are the same for the IMF member countries, which include all developed capitalist countries, countries with economies in transition and many others, claiming a civilized attitude towards themselves as participants in world trade.

Trade balance: Historically, foreign trade is the initial form of international economic relations, linking national economies to the world economy. Thanks to foreign trade, the international division of labor is taking shape, which is deepening and improving with the development of foreign trade and other international economic operations.

Indicators of foreign trade traditionally occupy an important place in the balance of payments. The ratio of the value of exports and imports of goods forms a trade balance. Since a significant part of foreign trade is carried out on credit, there are differences between the indicators of trade, payments and receipts actually made during the corresponding period.

Balance of services: The balance of services includes payments and receipts for transportation, insurance, electronic, telegraph, telephone, postal and other communications, international tourism, the exchange of scientific, technical and industrial experience, expert services, the maintenance of diplomatic, trade and other missions abroad, the transfer of information, cultural and scientific exchanges, various commissions, advertising, fairs and so on. Services are a dynamic sector of world economic relations; its role and influence on the volume and structure

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

of payments and receipts are constantly increasing. According to the rules adopted in world statistics, the “services” section includes payments of income from investments abroad and interest on international loans, although in terms of economic content they are closer to the movement of capital and services. The balance of payments includes articles: the provision of military assistance to foreign countries, military spending abroad. They seem to be adjacent to the operations of services (Balassa: 2015).

The enumeration of the operation of services, the movement of investment income, transactions of a military nature and unilateral transfers are called "invisible" operations, implying that they do not apply to the export and import of goods, that is, tangible values. In their composition there are three main groups of transactions: services, income from investments, one-way transfers.

Balance of capital and loans: The balance of movement of capital and loans expresses the ratio of export and import of public and private capital, provided and received international loans. According to the economic content of these operations are divided into two categories: the international movement of business and loan capital.

Business capital includes direct foreign investments (acquisition and construction of enterprises abroad) and portfolio investments (purchase of securities of foreign companies). Direct investments are the most important form of export of long-term capital and have a great impact on the balance of payments. As a result of these investments, international production is developing, which integrates national economies into the world economy at a higher level and stronger than trade.

The international movement of loan capital is classified by urgency. Long-term and medium-term operations include public and private loans and loans extended for more than one year. The recipients of government loans and credits are mainly lagging behind the leaders of the country, while the advanced developed countries are the main creditors. The picture with private long-term loans and credits looks different. Here, too, developing countries resort to borrowing from private credit and financial institutions of developed countries. But in developed countries, corporations are actively using the attraction of resources from the world market in the form of issuing long-term securities or bank loans (Lolikova: 2010).

Short-term operations include international loans of up to one year, current accounts of national banks in foreign banks (holdings), and the transfer of money capital between banks. In the past two decades, interbank short-term operations in the global money market have acquired a large

scale. The final balance of payments items reflect operations with liquid foreign exchange assets in which state monetary authorities participate, resulting in a change in the size and composition of centralized official gold - foreign exchange reserves.

The balance of payments has long been one of the objects of state regulation. This is due to the following reasons.

First, there is an imbalance in the balance of payments, manifested in a long and large deficit in some countries and an excessive balance in others. The instability of the balance of international payments on the dynamics of the exchange rate, the migration of capital, the state of the economy.

Secondly, after the abolition of the gold standard in the 30s of the twentieth century. the elemental balance of payments balance by price regulation is weak. Therefore, the equalization of the balance of payments requires targeted state measures.

Thirdly, in the context of the internationalization of economic relations, the importance of the balance of payments in the system of state regulation of the economy has increased. The task of balancing it is one of the main objectives of the state's economic policy, along with ensuring economic growth rates, curbing inflation and unemployment (Bairoch: 2013).

The material basis for the regulation of the balance of payments are:

- 1) state property, including official gold - foreign exchange reserves;
- 2) an increase in the share (up to 40-50%) of the national income redistributed through the state budget;
- 3) direct participation of the state in international economic relations as an exporter of capital of a lender, guarantor, borrower;
- 4) the regulation of foreign economic operations with the help of regulatory measures and state control bodies.

The state regulation of the balance of payments is a combination of economic, including currency, financial, monetary measures of the state, aimed at forming the main items of the balance of payments, as well as covering the current balance. There is a diverse arsenal of methods for regulating the balance of payments aimed either at stimulating exports or at limiting foreign trade operations depending on the monetary and economic situation and the state of the country's international settlements.

The main macroeconomic indicators are:

1. Gross national product;

2. Gross domestic product;
3. Pure national product;
4. Gross national income;
5. Gross national disposable income;
6. Final consumption;
7. Gross accumulation;
8. Net lending and net borrowing;
9. Foreign trade balance;
10. Gross domestic product (Berg: 2014)

- Gross domestic product (GDP): GDP is the main indicator of a system of macroeconomic indicators, which characterizes the value of final goods and services produced by residents of a country for a certain period of time, minus the cost of intermediate consumption. Gross domestic product is calculated at market prices of final consumption, that is, at prices paid by the buyer, including all trade and transport margins and taxes on products.

- Gross national income (GNI): Gross national income is the sum of the primary incomes received by residents of a given country for a given period due to their direct or indirect participation in the production of their country's GDP and that of other countries. Thus, GNI is greater than GDP in the amount of primary incomes received by residents of a given country from abroad (minus primary incomes paid to non-residents).

Primary income includes wages, profits, taxes on production, income from property (interest, dividends, rent, and so on).

- Gross national disposable income (GNRD): VNRD differs from GNI on the balance of current redistributive payments (current transfers) transferred abroad or received from abroad. These transfers may include humanitarian aid, gifts from relatives received from abroad, fines and penalties paid by residents abroad. Thus, VNRD covers all income received by residents of a given country as a result of the primary and secondary distribution of income. It can be determined by summing up the gross disposable income of all sectors of the economy. VNRD is divided into final consumption expenditures and national savings.

- Final Consumption (CP): final consumption includes final consumption expenditure of households, state administration, non-profit organizations serving households. At the same time, the costs of state administration and non-profit organizations serving households coincide with the cost of non-market services provided by these organizations.

- Gross accumulation (HV): gross accumulation covers the accumulation of fixed capital, changes in material circulating assets, as well as the net acquisition of valuables (jewelry, antiques and so on), that is, investments by resident units in fixed assets to create new income in the future by using them in production. VN of fixed capital includes the following components: acquisition minus the disposal of new and existing fixed assets; costs of improving non-produced tangible assets; expenses in connection with the transfer of ownership of non-produced assets. Gross accumulation as an element of GDP includes gross accumulation of fixed capital, growth of material circulating assets, expenses for the acquisition of valuables. Accumulation can be calculated on a net basis, that is, after deducting consumption of fixed capital (depreciation) (Church: 2009).

- The balance of foreign trade: foreign trade balance is an important element of final use of GDP and is defined as the difference between exports and imports. If the foreign trade balance is positive, then net exports take place.

In general, due to uniform prices for measuring indicators of foreign economic activity in the balance of payments of various countries, it is possible to analyze and compare countries as participants in international trade. Thus, when examining the place of foreign trade in the economy and its degree of openness for international trade, it is customary to compare the data of the country's export, import and foreign trade turnover with the volumes of its GNP and / or GDP, the statistics of which are usually maintained in the domestic prices of the country and international prices (USD) is translated based on the exchange rate. For transitional economies, where in the process of foreign trade liberalization and transition to a market, domestic prices adapt to world prices, the ratio of domestic and foreign prices at the initial stage of reforms has rather large gaps. On the one hand, the liberalization of foreign trade allows us to "import" an undistorted system of world prices by expanding supplies of goods and services from abroad and thereby leveling domestic and world prices. On the other hand, when converting macroeconomic indicators into dollar prices, the official exchange rate is used, which in the conditions of market transformations, as is known, sometimes quite significantly differs from that actually used in trading, which maintains imbalances in prices. All these factors, of course, affect domestic prices and complicate the process of comparing the macroeconomic indicators of this particular country with other countries in a single dollar prices.

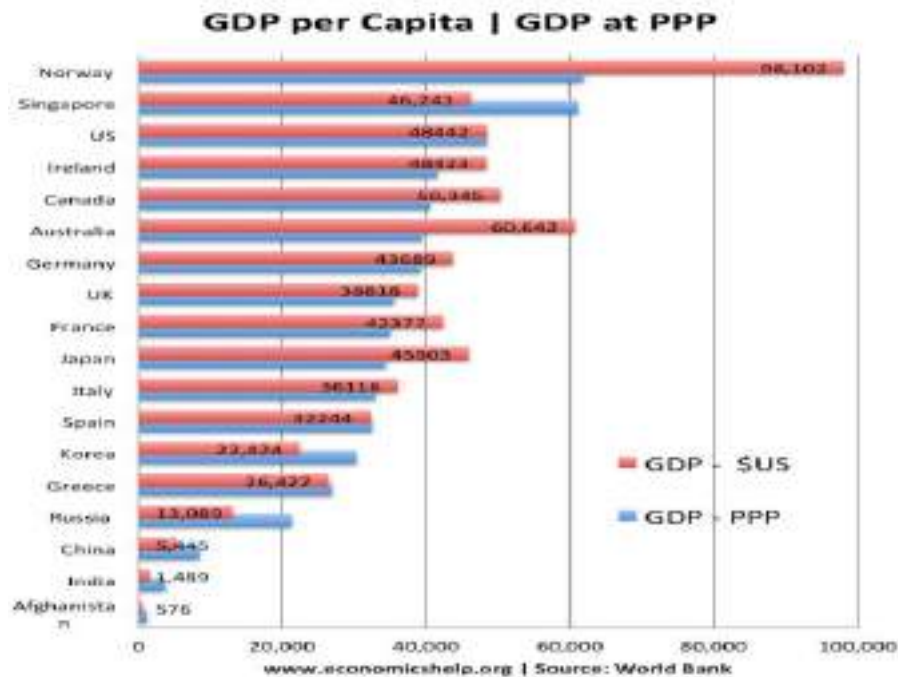
In order to overcome the difficulties of comparison, in the practice of international organizations such as the World Bank and the International Monetary Fund, as well as the United Nations, for quite a long time an international method has been used for comparing gross economic indicators at international prices. The results of such calculations are regularly

published in the relevant publications of these international organizations and are widely used in world practice (for example, in assigning a country to the relevant groups in assessing the necessary financial assistance from international organizations, etc.). Noting that the study of these methods is not the goal of this work, we will use macroeconomic indicators calculated using the two most well-known comparison methods, the calculated data of which are often used and commented on, including by the official media (Acemoglu, Johnson: 2009).

The first method calculates GNP and GDP indicators (including per capita) and is called the World Bank Atlas methodology. The Atlas conversion factor for any year is the average value of a country's exchange rates (or alternative conversion factors if the official exchange rate differs significantly from the actual one used) for the given year and the exchange rates for the two previous years. Previously, these exchange rates are adjusted for the difference in inflation rates between the country in question and the five countries (Great Britain, Germany, USA, France, Japan), which is represented by a change in the SDR deflator. Such a three-year comparison of indicators smoothes the annual fluctuations in prices and exchange rates for each country.

Figure 1. GDP at PPP compared to GDP in \$US

Source: www.economicshelp.org (2019)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The second method of calculation is presented in the framework of the UN international comparison program, which offers a measurement of GNP and GDP based on an international comparison scale using purchasing power parity (PPP) as conversion factors. The conversion factor, based on the PPP, is defined as the number of monetary units of a given country, which is necessary for acquiring in the domestic market such a quantity of goods and services as can be purchased in the US for \$ 1. Sometimes recalculation of indicators of the domestic product according to this method is called a transition to world dollars, meaning that the gross indicators of different countries are reduced to the scale of US dollar prices.

As can be seen from the figure 1. GDP per capita in \$US gives different values when measured at purchasing power parity. GDP at Purchasing Power parity (PPP) takes into account variations in living costs. PPP is an attempt to work out how much currency will be needed to buy the same quantity of goods and services in different countries. If this can be done, it can show the underlying exchange rate between the two different countries and a more accurate reflection of actual living standards in countries (Clunas: 2016).

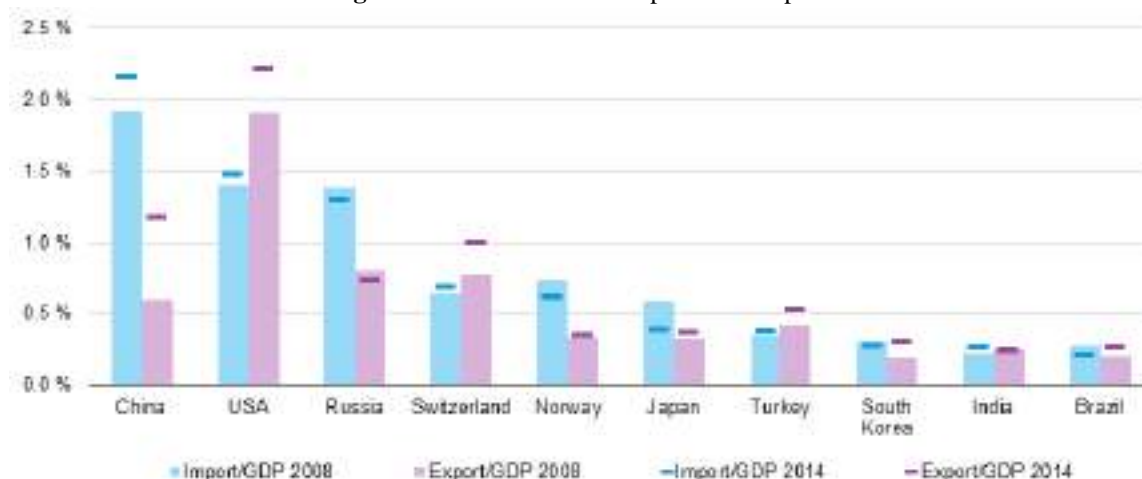
Thus, when comparing GDP per capita in transition economies, the effect of inflationary pumping of volume indicators and exchange rate distortions can be leveled, using comparable prices (and also PPP prices) for calculating GDP.

Further, when assessing the role of foreign trade in the economy of countries, the flows of exports and imports of goods and services are usually tracked at current dollar prices, i.e. in those prices at which the export product was sold on foreign markets, and the import one was purchased abroad. In this sense, the prices of exports and imports are world prices, for which international trade in goods and services on the world market is carried out.

Usually, due to low dollar inflation, foreign trade indicators do not distinguish between current and comparable prices, considering that the difference between them is quite small and does not significantly affect the results of calculations (especially when studying transition economies, where, as a rule, self-inflation is much more significant). Therefore, in indicators of assessing the share of foreign trade in GDP / GNP (export, import, foreign trade quota) the numerator is presented in current dollar prices, while the denominator (GNP or GDP) can be expressed both in current and comparable prices, and in the assessment on PPP.

Figure 2. Contributions of Exports and Imports to GDP

Source: Crafts, N. F. R., *Economic Growth During the Industrial Revolution* (Oxford, 2015).

Thus, based on the fact that by the value of foreign trade quotas, it is customary to assess the degree of openness of the economy and the impact on the domestic economy of international trade, the main conclusion is that the real dependence of the macroeconomic indicators of the national economy on the export and import of goods and services is much more than accepted to consider when analyzing data under conditions of current price distortions.

Conclusion And Discussion

Thus, based on the fact that by the value of foreign trade quotas, it is customary to assess the degree of openness of the economy and the impact on the domestic economy of international trade, the main conclusion is that the real dependence of the macroeconomic indicators of the national economy on the export and import of goods and services is much more than accepted to consider when analyzing data under conditions of current price distortions.

References

Acemoglu, D., Johnson, S. and Robinson, J. (2009). The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth, *American Economic Review* 95, N 3.
 Bairoch, P. (2013). *Economics and World History: Myths and Paradoxes*, New York.
 Balassa, B. (2015). The Process of Industrial Development and Alternative Development Strategies, *Essays in International Finance*, N 141.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Berg, M. (2014). In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century, Past & Present 182.
- Church, R. A. and Wrigley, E. A., (2009). The Industrial Revolutions, 11 Vols, Oxford
- Clunas, C. (2016). Modernity Global and Local: Consumption and the Rise of the West, American Historical Review 104.
- Fattrell, C. (2005). The Basics of Trade, Togliatti: Publishing House Dovgan.
- Lolikova, A.P., Lyrkov, P.O. (2010). World economy and international economic relations, Simferopol: SONAT.

Analysis of the Directions of the Trade Between European Union and Azerbaijan

Huseyn ALIYEV

Azerbaijan State University of Economics

aliyevhusein@gmail.com

Abstract

This paper analyses directions of trade between Azerbaijan and European Union, its potential outcomes and problems. Using Eurostat and Azerbaijan State Customs Committee data, we analyze the effects of trade with European Union on Azerbaijan economy, potential advantages and problems of these relations.

Azerbaijan has been trading with the European Union for more than 25 years. Naturally, in this period, there were various changes, increases and decreases in quantitative and qualitative relations in bilateral relations. Here we will try to track the processes taking place between the two parties in the trade field over the past years and analyze from a variety of aspects and we will ultimately evaluate trade relations. We will analyze the current state of trade relations between Azerbaijan and the European Union. Thus, in recent years we will look at the situation with Azerbaijan's trade with the EU. Given the importance of trade relations for the contemporary and future perspectives, we will analyze the previous stages relatively narrow, and the latter to broader.

Thus, we will analyze trends in trade relations of Azerbaijan with the European Union and investigate existing problems. This paper also examines future trends and outcomes which will bring or may bring to Azerbaijan economy in the next future. As a result we will analyze development trends and ways of solving existing problems.

Keywords: Trade relations, European Union, directions of trade relations, bilateral relations.

Introduction

In the modern era, Azerbaijan has established close economic relations with most countries around the world. In addition to neighboring countries, it also includes relations with the countries of the West and the Far East. In these economic relations Azerbaijan-European Union economic cooperation is of special importance and is highly appreciated by both sides. At present some countries of the European Union and Azerbaijan have an example of cooperation and solidarity in many areas. These relationships are constantly evolving. Nevertheless, there are quite a few problems with trade between the two sides. Azerbaijan and the European Union have some areas where commercial cooperation is promising in the interests of both sides, but not at the desired level.

If we generalize all ideas about trade relations, we come up some ideas. EU is the biggest and the most crucial partner for Azerbaijan and economy itself. EU 28 is the first priority export and import partner of our country. Core place in the foreign trade turnover of Azerbaijan occupied by Italy which is include in European Union. EU countries are also big investors of Azerbaijan economy both in oil and non-oil sector.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Share of EU countries in Azerbaijan's foreign trade made 42 percent in 2017 and 43.5 percent in the first eight months of 2018. At the same time, the bilateral trade turnover in 2017 exceeded 11 billion euros. The largest part of Azerbaijan's imports to the EU are oil and non-ferrous metals, while about 45 percent of EU exports to Azerbaijan accounted for the machinery and chemical products.

The EU is also the largest investor in Azerbaijan. There are more than 1,500 European companies in Azerbaijan. Over the past 11 years, EU member states have invested more than \$ 20 billion in Azerbaijan, accounting for 46 percent of the total foreign direct investment in the country. In 2012-2017, the EU invested \$ 15.3 billion in Azerbaijan, accounting for 38.2 percent of the total investment in Azerbaijan's economy.

European Union helps and assists in the different spheres to Azerbaijan such as training, funding or exporting. EU countries one by one or as a whole community always supports Azerbaijan economy, its businesses and economic diversification. Thus, EU is interested in Azerbaijan become strong economy.

Azerbaijan also cooperates with European countries via twinning projects. Twinning projects are very beneficiary for Azerbaijan. In the last 10 years almost 50 twinning projects were held in Azerbaijan. 34 of them were completed. 11 twinning projects still is ongoing. 1 twinning project is in preparation as well.

Rich oil and gas fields of Azerbaijan play a positive role not only for the development of our country, but also for cooperation. Azerbaijan realizes its own energy potential, and it also pays a certain part of the energy needs of neighboring countries. Azerbaijan is a reliable partner and has always fulfilled its commitments and will continue to do so. Our country has been proven for many years as a transit country and supplier. Azerbaijan is a crucial partner for the European Union in the energy sector. For the improvement of energy efficiency, the EU has launched a new program in 2016, which supports Eastern Partnership countries (EPC), including our country. Negotiations on a new bilateral agreement have been held between Azerbaijan and the EU. During the meeting, it was noted that Azerbaijan and the EU have successfully cooperated in various fields, including the energy sector. And these partnerships are constantly growing and developing. Azerbaijan has great advantage on energy sector. First, Azerbaijan has great resources such as oil and gas. Second, our country has a favorable location, which can benefit from it. Azerbaijan is a reliable energy partner of the European Union. Our country is an active participant of such large projects as Baku-Tbilisi-Ceyhan and the Southern Gas Corridor.

At the same time, Azerbaijan is actively involved in the transport sector. The projects implemented by our country have created a new transport infrastructure in the region. Azerbaijan is a key player in the North-South and East-West transport corridors. As a result of the commissioning of the Baku-Tbilisi-Kars railway, the new Silk Road will be back. This road not only connects Azerbaijan with Turkey, but also connects Europe with Asia. The European Commission (EC) also support transport projects in Azerbaijan, worth 1.1 billion euros, the Indicative trans-European Transport Network (TEN-T) Investment Action Plan, co-authored by the EC and the World Bank. Thus, this path carries great importance in terms of economic benefits.

The structure of the paper is as follows: Part II analyzes Azerbaijan's export and import relations with EU countries, its directions, energy and transport sectors as a drivers of trade between EU and Azerbaijan. Part III discusses the data and methodology, part IV provides results, and discussions follow.

Methodology

Within taken data from online sources such as Eurostat and State Statistics Committee, we use analyze and syntez methods. We divide sectors into subgroups and then evaluate and examine directions of trade relations.

Analysis

Azerbaijan's export to EU countries

Within the data of last years (mostly 2016-2018) we analyze Azerbaijan export to European Union countries. According to data of State Customs Committee, Azerbaijan total trade turnover valued \$17.7 billion in 2016. Thus, the share of crude oil in export was 71.14% and natural gas - 10.62%. As the share of oil in the total export of Azerbaijan has diminished, the share of crude oil exported to the EU has also diminished automatically. As a result, the share of exports to EU countries was 43.22% of total exports.

Azerbaijan total trade turnover was \$22.9 billion USD in 2017. Export share was 61.13%, import share was 38.87%. 53.96% of total export (7.4 billion USD) was with EU countries. The share of oil sector was also high in 2017. 99% of total export to Italy, 99.1% of total export to

Czech Republic, 96% of total export to Germany, 100% of total export to Portugal, 99.3% of total export to France was crude oil.

According to Europe Statistics data, EU 28 is top import, export and total trade partner of Azerbaijan in 2018. 54.3% of total export, 41.7% of total trade related to EU 28. Export of Azerbaijan is divided 2 big groups. Agricultural products 0.4%, industrial products 99.6% of total export to EU. Also our import from EU is mainly based on industrial products – 93.9%. Agricultural products 6%, fishery products 0.1%. Azerbaijan export to EU is so primary. We export 11.409M euros valued primary products to EU countries which is 99.2% of total export. Our country export just 0.6% manufactures. But we import 65.4% manufactures, 7.6% primary products from European Union countries.

Azerbaijan's import from EU countries

In 2016, share of import with EU countries hold 26.04% in total import of Azerbaijan. Azerbaijan mainly imported from EU countries machinery and transport equipment.

In 2017, total import from EU countries was 1.942 billion USD that it is 22.12% of total import. Azerbaijan mainly bought cars from Germany, furniture from Italy, iron pipes from France, jewelry from United Kingdom, iron railway products from Czech Republic and etc. Again machinery and transport equipment which is industrial. Our import structure from EU as follows: Germany – 5.05%. Total \$453M. Cars 17%, packaged medicaments 4.8%, cranes 4.1%, railway maintenance vehicles 3.8%, soybean meal 3%, postage stamps 2.4%, textile fiber machinery 2.3%, perfumes 2.3%, human or animal blood 2.3%, lifting machinery and centrifuges 1.5%, refined petroleum 1.3%, delivery trucks 1.3%, cheese 1.1%, liquid pumps 1.1%, harvesting machinery 0.99%. Italy – 3.63%. Total \$290M. Furniture 5.7%, iron pipes 3.6%, valves 3.5%, packaged medicament 3.4%, tractors 3.3%, iron structures 2.6%, heating machinery 2.4%, washing and bottling machines 2.1%. United Kingdom – 2.73%. Total \$269M. Iron pipes 9%, jewellery 7.7%, gas turbines 5.9%, excavation machinery 5.2%, other iron products 4.8%, machinery having individual functions 4.2%, centrifuges 2.6%, light fixtures 2.4%, liquid pumps 2.2%. France – 1.76%. Iron pipes 8.1%, valves 6.1%, electric locomotives 4.9%, perfumes 4.9%, packaged medicaments 4.3%, utility meters 3.9%, scented mixtures 3.7%. Czech Republic – 1.23%. Iron railway products 33%, cars 9.9%, computers 6.5%, broadcasting equipment 5.3%, other iron bars 3%, telephones 3%. Netherlands – 1%. Prefabricated buildings 8.6%, broadcasting equipment 3.8%, industrial fatty acids, oils and alcohols 3.7%, butter 2.9%. Poland – 0.8%. Cranes 7.6%, utility meters 6.9%, packaged medicaments 5.9%.

In 2018, 20.3% of total import is related to EU. Import increased compare with last years. But structure of import remained same.

Energy sector

Azerbaijan supply approximately 5 percent of the EU's oil demand. Caspian oil and oil transited through our country is big energy resource for customers from EU. Baku-Tbilisi-Ceyhan plays crucial role in it. BTC pipeline is a long crude oil pipeline from the oil field in the Caspian Sea to the Europe (Mediterranean Sea). The Baku–Supsa Pipeline also supports transition of oil from Azerbaijan to EU market. It is an oil pipeline from Baku to the Supsa terminal in Georgia and afterwards to the Europe through Turkey.

Transport sector

Historically, Azerbaijan is located at the crossroads of transport connections which links North and South, East and West. European Union invest some projects in Azerbaijan which is directly related to infrastructure. Crucial infrastructure projects such as Port of Baku and the Baku-Tbilisi-Kars railway is important for Azerbaijan economy and relations with EU as well. In this programmes EU gives support to Azerbaijan. To the Port of Baku and its free trade zone capacity building support was provided by EU.

The plans in Azerbaijan include creating five logistics centers (369 million euros) and a free trade zone in Alat (410 million euros) and modernization of the East-West Railway (328 million euros). According to data of Eurostat, together, the projects in the Eastern Partnership (EaP) countries will require an estimated investment of almost 13 billion euros and foresee a total of 4,800 kilometers of road and rail, 6 ports and 11 logistics centers, the European Commission said. Presently, a number of routes from the East to Europe pass through the territory of Azerbaijan. International North-South Transport Corridor, which is designed to transport goods from India and the Persian Gulf countries to Russia, Western Europe, the Baltic and Scandinavian countries.

In addition, the Baku-Tbilisi-Kars railway built at the initiative of Azerbaijan, which is part of the East-West Corridor, also allows supplying cargo to Europe. Another example is the Lapis Lazuli route, which runs from Afghanistan to Turkey and further to Europe. Azerbaijan and the EU held a high-level transport dialogue in February in Baku to discuss the cooperation issues in the field of transport.

Results

Export directions

We evaluate and analyze all data about export relations of Azerbaijan with EU and come up with some results. We see that export is getting bigger over years. If we take data from 2016 to 2018 we can see that over 3 years export increase 1.5 times. But from the data we took it is shown that Azerbaijan's export to EU is primary and based on oil sector. Numbers tell us that over 90% of Azerbaijani export to European Union countries depend on oil sector. It is so related to oil price. If oil prices decrease as in 2015 and 2016, then our export to EU also decreases, our trade turnover leader countries from EU lose their weight to other countries in the structure of trade turnover and etc.

Thus, we have to diversify economy. We should invest in non-oil sectors such as tourism and agriculture, also Azerbaijan should enlarge processing oil sectors. We should relook our export structure and make increase refined oil sector as well.

Import directions

After analyzing all data about import relations of Azerbaijan with EU we get some results. We see that import also increased in 2018 compared with 2017. Mainly, import structure consists of machinery and transport equipment. It is understandable that import from EU countries is unavoidable. But there are some results that we should deal with. For example, we buy refined oil from countries such as Netherlands, Luxembourg. Luxembourg does not even have proper oil resources. We should invest in refined oil sectors which we have comparative advantage on price. Because oil is qualitative and costless in our country than other countries' oil such as Texas oil.

Legal issues

Today, we have some legal issues problems. They are mainly because of legal procedures do not follow European Union legacy. There are lots of quotas, import restrictions and trade tariffs and taxes on some products that restrict trade. But now after the document on liberalization of trade with EU is becoming more open and easy.

Recently, in EU-Azerbaijan relations the four main areas of cooperation under the Partnership Priorities reflect those identified under the Eastern Partnership framework, namely: strengthening institutions and good governance; economic development and market opportunities; connectivity, energy efficiency, environment and climate action; mobility and people-to-people contacts.

The new agreement should replace the 1996 partnership and cooperation agreement and should better take account of the shared objectives and challenges the EU and Azerbaijan face today. The new agreement envisages the compliance of Azerbaijan's legislation and procedures with the EU's most important international trade norms and standards, which should lead to the improvement of Azerbaijani goods' access to the EU markets.

To become member of World Trade Organization can help us in this field.

Transport sector

Transport sector is a driver for our economy. Investment of European Union companies on this sector help us. Azerbaijan use its location and becoming key player in this region. Crucial infrastructure projects such as Port of Baku and the Baku-Tbilisi-Kars railway is important for Azerbaijan economy and relations with EU as well. It will help economic growth and development as well.

Energy sector

Azerbaijan supply roughly 5 percent of the EU's oil demand. Caspian Sea oil is a massive energy resource for European Union. Baku-Tbilisi-Ceyhan plays crucial role in it.

Azerbaijan aims to bring our country gas resources (which now just exported to Georgia and Turkey) to the EU countries market. Southern Gas Corridor help us to make available Caspian Sea gas resources to the EU. Together, The South Caucasus Pipeline, The Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and Trans Adriatic Pipeline (TAP) projects are known as the Southern Gas Corridor.

The Southern Gas Corridor is a natural gas supply for Europe and it will connect huge Shah Deniz gas field from Caspian Sea and gas field from Middle Eastern regions to Europe through the SCP, TANAP and TAP. The Southern Gas Corridor provides for the transportation of 10 billion cubic meters of Azerbaijani gas. One of the purposes of the SGC is to reduce Europe's dependency on Russian gas. Another goal of the project is to diversify energy sources and suppliers by keeping energy security. SGC is a system of complex which involves many stakeholders – including 7 countries and 11 business companies. But gas to EU countries are expected to start in 2020.

The existing South Caucasus Pipeline (SCP) will be expanded with a new parallel pipeline across Azerbaijan and Georgia. This pipeline also known as Baku-Tbilisi-Erzurum Pipeline (BTE).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The Trans Anatolian Pipeline (TANAP) will transport gas across Turkey. TANAP is the central part of the SGC. This project has an importance for both countries as Azerbaijan, Turkey, Georgia and EU. It also strengthens the strategic role of Azerbaijan as a regional energy player.

Trans Adriatic Pipeline (TAP) is a pipeline project to transport gas, starting from Greece via Albania and the Adriatic Sea to Italy and further to Western Europe.

After evaluating all these data, we see that EU-Azerbaijan trade relations are growing and improving. There are some problems but it can easily solvable. We analyze directions of improvement. This paper examine how different aspects of trade is co-related. We have seen trends and dynamics of recent trade relations. We also analyze what might bring trade relations with European Union to us in the future.

References

<https://www.economy.gov.az/en/>

<http://www.customs.gov.az>

<https://ec.europa.eu/eurostat/data/statistics-a-z/abc>

<https://www.stat.gov.az/?lang=en>

Bitcoin: The Currency of the Future or a Tool for Speculation?

Huseyn IBADOV

Azerbaijan State University of Economics

huseyn_ibadov@yahoo.com

Abstract

The gain in the popularity of Bitcoin and recent sharp price volatility enhanced the interest of various individuals around the world toward Bitcoin. Around 2000 of cryptocurrencies exist nowadays. Even if they have some minor differences but they are similar in nature and usage. The recent discussion of various authors on the Bitcoin brought some doubts in the future of cryptocurrency. Some authors considered it as money of the future while others criticize it as being a speculative vehicle that will be abandoned in the upcoming years. The purpose of this article is to show the opposing views in the existing literature and identify whether Bitcoin is tool for speculation or currency with future perspectives. This study focusses mainly on the money function of Bitcoin and breach of one of the most important features which is stability as a result of usage it for the purpose of speculative profit gain. The result of this study found that despite some short term price stability, Bitcoin is used as a tool for speculation and considered speculative and unstable asset. Further technological advancement, modifications and regulations should be directed towards the centralization of Bitcoin in order to maintain stability and its future usage as currency.

Keywords: Bitcoin, cryptocurrency, currency, volatility, speculation.

Introduction

From the beginning of the appearance of cryptocurrencies, when Satoshi Nakamoto (November 2008) introduced the system in his article “Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System” (Satoshi Nakamoto, 2008) till today, there were huge developments. Growing popularity from investors who wish to gain on speculation, consumers who use the ease of payment feature of crypto assets and also traders who make huge volume trade of goods and services in the International level, make it important agenda for scientists. Prior to Bitcoin, there have been attempts to create a cryptocurrency. The best examples are B-Money (Wei Dai, 1998) which is considered “anonymous, distributed electronic cash system” and Bit Gold (Nick Szabo, 1998).

The Bitcoin which is officially considered the first cryptocurrency and opened the area for remaining more than 2000 coins has the importance of consideration since wide popularity from media, investors, traders, and ordinary consumers. The recent historic recorded gain in the value of Bitcoin was approximately 2000%. Considering all of the facts there are some barriers for further development, massive usage, and application of Bitcoin and other crypto assets. One of them is the recent volatility in prices which occurred throughout time with an approximate

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

change from the maximum level of \$19,345.49 (Yahoo Finance, price as of 12.10.2017) to a minimum level of around \$3,232.51 (Yahoo Finance, price as of 12.09.2018).

From one side, the Bitcoin and other cryptocurrencies are considered one of the most convenient methods of payment because of secrecy of transaction with intermediaries, lower transaction fees and faster process. On the other hand, there are cases of illegal usage of bitcoin as a means of payment for illegal transactions. It uses transaction without a bank as it can be used for the transaction of illegal terms of usability. In addition, the system of cryptocurrency currently can be hacked and damaged due to the inability to proceed with the transaction.

The recent price volatility and historical trend of cryptocurrencies (particularly Bitcoin) brought considerable attention from public and ordinary individuals towards digital money. There are contradictions between scientists on the purpose and functions of Bitcoin. Some of them such as Beate Sauer (2016) in his article of "Virtual Currencies, the Money Market, and Monetary Policy"; Ammous S. (2018) in his article of "Can cryptocurrencies fulfil the functions of money?" and several others analyzed the monetary model of Bitcoin and provided information on the possibility of being of being currency.

Other scientists such as C.Baek&M. Elbeck (2015) in his article on the topic of "Bitcoins as an investment or speculative vehicle?"; Refk Selmi, Aviral Kumar Tiwari and Shawkat Hammoudeh (2018) in their article on the topic of "Efficiency or speculation? A dynamic analysis of the Bitcoin market"; Elie Bouri, Mahamitra Das, Rangan Gupta & David Roubaud (2018) in their research on the topic of "Spillovers between Bitcoin and other assets during bear and bull markets" and others pointed out on the speculative nature of cryptocurrencies and future perspectives of these types of assets.

Below we will point out the opposing ideas by applying the comparative methodology of various kinds of literature and analyze historic prices of Bitcoin for the period of 2010-2019. The conclusion is that even if the basic 2 main functions of money such as the unit of account and medium of exchange are applied to some extent, Bitcoin violates one of the main functions of money which is stability making it used as a speculative vehicle.

The remainder of the following article is structured in this way: Section 2 provides a literature review, Section 3 Discuss the information on the currency functions of Bitcoin in the context of the future currency, Section 4 provides information on the Bitcoin as a tool for speculation, Section 5 concludes and offer future areas of focus.

Literature review

Various authors have discussed the importance of various types of cryptocurrencies and their impact on the financial system. The bitcoin considered as one of the most important types of digital money.

Bitcoin as currency and asset has been discussed by several authors. The book “Digital gold: the untold story of bitcoin” written by Nathaniel Popper (2015), which discusses the significance of bitcoin as a digital currency and how simple idea became the concept which involved population from Las Vegas to Peking, plays important role in the increasing awareness of Bitcoin. Malcolm Campbell-Verduyn (2018) in his book “Bitcoin and Beyond: cryptocurrencies, block chains, and global governance” emphasized on the growing popularity of cryptocurrencies and particularly bitcoin as means of payment system for online commercials, manufactures and by other public and private organization since the beginning of 2009. He noted that it posed particular attention since it brings together technological changes, industry leaders, politicians, and the public. In order to be acquainted with the money functions of cryptocurrency, it is important to be aware of the monetary model and functions of money in general which are broadly discussed in Fredrick Mishkin book “The economics of money, banking, and financial markets.”

The monetary features of Bitcoin and the possibility of being as the currency has been discussed by Ammous S. (2018) in his article of “Can cryptocurrencies fulfill the functions of money?” where he provided some useful features of Bitcoin discussing the context of currency functions. Followed by him, Beate Sauer (2016) discussed the topic of “Virtual Currencies, the Money Market, and Monetary Policy” where he presents the results for monetary policy formation. He presents the official standpoints of the European Central Bank and the Bank of England on the topic of virtual currency. The Pablo de los Ojos Araúzo (11 July 2017) in his article “Brave New Monetary World: Exploring the Idea of an International Cryptocurrency” discussed the exogenous factors, which affect cryptocurrency and trade usefulness of the digital money. He concluded an international currency phenomenon wasn't achievable at present or in the upcoming future. Most of the powerful nations would oppose this idea which would result in a loss of influence and power. The Monia Milutinović (2018) in her article “CRYPTOCURRENCY” pointed out on the term of cryptocurrency and its role in economic growth base on the sample of Serbia and Switzerland. The conclusion derived from research is that cryptocurrency is massively accepted as a payment tool for that time and several countries creating their own cryptocurrencies, but the future is unpredictable. Furthermore, it is important to maintain the regulation of digital money since it is vital for the future perspective of the

Bitcoin and other cryptocurrencies. The Maupin, Julie (2017) in his paper “The G20 countries should engage with blockchain technologies to build an inclusive, transparent, and accountable digital economy for all” provides the idea of blockchain for main world economies and its application.

The speculative nature of Bitcoin and other crypto money found in many pieces of literature. The C. Baek&M. Elbeck (2015) in his article on the topic of “Bitcoins as an investment or speculative vehicle?” provides the volatility nature of Bitcoin using S&P 500 Index daily return data and Bitcoin and proved that Bitcoin market highly speculative for the period of 2015. The speculative nature further has been touched by Refk Selmi, Aviral Kumar Tiwari and Shawkat Hammoudeh (2018) in their article on the "Efficiency or speculation? A dynamic analysis of the Bitcoin market" where they mention the possibility of speculation of Bitcoin by Investors. Elie Bouri, Mahamitra Das, Rangan Gupta & David Roubaud (2018) in their research on the topic of “Spillovers between Bitcoin and other assets during bear and bull markets” where they provide evidence of Bitcoin’s price volatility in comparison to other assets. The Yhlas Sovbetov (2018) in his article “Factors Influencing Cryptocurrency Prices: Evidence from Bitcoin, Ethereum, Dash, Litecoin, and Monero” discussed main factors which influence cryptocurrencies prices and pointed on the speculative nature of cryptocurrencies. It provided evidence on the price fluctuation and speculative uses of Bitcoin. Another important article by Caporale, Guglielmo Maria; Plastun, Alex (2018) is “Price Overreactions in the Cryptocurrency Market” which pointed out on the idea of speculation related to crypto assets and rejection of Efficient Market Hypothesis (EMH).

Our research will provide information about the monetary function of Bitcoin in the context of currency of the future, pointing out the Bitcoin and other cryptocurrencies being used as a speculative vehicle. In addition, the article analyzes the historic price as reconfirmation for breach of one of the most important features of money, stability, and conclude that Bitcoin is used as a speculative tool for the short term. In the long term, the application of several regulative and innovative modifications would increase trust from the population which could result in stability.

Currency Functions of Bitcoin in the Context of the Currency of Future.

The rise of Bitcoin and other cryptocurrencies resulted in the appearance of discussions about categories of financial assets to which they belong. Some characteristics would more likely be similar to money, but others would be more likely to refer as stock or other financial assets. In

order to arrive at the analysis currency function of Bitcoin, It would be better to emphasize the general currency definition.

The first transactions have been carried out through barter, exchange, and debt. It was very suitable for a small variety of products within the economy. The next generation of the medium of exchange was gold and silver since it can be easily exchanged and carried out rather than animals and goods. Further, the creation of countries resulted in the acceptance of paper currencies which resulted in huge trade between the various parts of the world. Recently, computer technology provided us with the opportunity to buy any commodity throughout the world using e-commerce and decrease the need for paper currency and coins. Goods and services can be purchased using credit and debit cards, intermediaries such as Amazon, E-bay, and PayPal. The e-commerce eliminated the need for carriage a huge amount of cash.

In order to clearly understand the cryptocurrency as a financial asset, it is important to define the pure meaning of currency, since there are contradictions in the opinions on whether cyber money is currency or no. The general economic literature defines money as having the following criteria:

- Medium of exchange;
- Unit of account; and
- Store of value.

The general analysis of Bitcoin for these criteria would result in making it clear the category to which Bitcoin belongs. Out of the above mentioned characteristics, Bitcoin fully fulfills the function as medium of exchange (Saifedean Ammous 2018). Several stores, companies, restaurants and other entities allow usage of bitcoin as means of payment. Second characteristic as unit of account which is mean for measuring goods and services. Bitcoin is valued for many goods and services in various countries. In addition, it can be also fractionalized such as being part of the whole (E.g. If bitcoin value is \$ 3,000, then 10% will be \$300, etc.). This characteristic makes it suitable for the function of the unit of account. The last characteristic is the store of value which is something that can be saved, stored and spent. The Bitcoin and other cryptocurrencies have special wallets in which digital money can be saved, stored and reused.

However, the store of the value function is violated because there is no price stability with historic performance (Beate Sauer, 2016). Another important characteristic of currency which is popular in economic books is that it should be having trust from a wide population and having legal binding. Generally, fiat-currency is backed by the government. The paper money has its value because of the trust of people who use it as a means for the exchange of goods and services. (Robert Sexton, 2008). The Bitcoin currently used by a small fraction of the world

community which is a result of lower awareness, trust, and instability. In addition, the legislative binding of some countries which are mainly having developed economies such as the USA, EU countries that have legislation in line with Bitcoin and other cryptocurrencies. Most of the countries have either law which makes Bitcoin illegal or no legislation at all. In order to provide the successful future for digital assets, these factors should be addressed.

Considering all the above mentioned the cyber currency can be considered being currency indeed. In addition, investment leader, Warren Buffet confirms the view of breach of stability that bitcoin fails to meet characteristics as a store of value since the fluctuations and instability in recent prices, and usage as a speculative asset rather than currency.

“Berkshire Hathaway Chairman and CEO Warren Buffett stated in his interview that Bitcoin is not a currency’ because it doesn’t meet the criteria of a currency, including being a store of value.” (Tracey A. Anderson 2014)

The idea of virtual currency which is the kind of currency used exclusively in digital format without coins, paper money or other physical forms, appeared before Bitcoin. One of the very good examples can be the currency used in video games. Functionally, these currencies are similar to any other convertible currency and have the ability to buy any goods and services.

The border between money and a financial asset is not clear which means that money is a very liquid financial asset. Other types of financial assets that are less liquid is stock, bonds, and others. Initially, Bitcoin was developed as currency but later with the emerging of interest of people who were buying it because of speculative price increase resulted in the being it as a speculative asset to make short term gain. The price increased so fast that the debate on the bitcoin being the financial bubble arise. Famous investors called bitcoin as bubble and they are true to some extent. Bitcoin can be the currency of the future but some regulative perspective and stability problems should be maintained. In the next section, we will discuss Bitcoin from a speculative perspective.

Bitcoin as Tool for Speculation.

Before exploring features of Bitcoin as speculative vehicle, it is important to maintain clear definition of speculation. Speculation is short-term income generation activity in financial markets which is mainly focused on capital gains of speculators. Speculators are usually

individuals who seek to gain on short-term price fluctuations and then exit the market after gaining which could result in price variation and abnormal behavior of the market. Their valuation of security depends on future price expectations which are sensitive to noisy information, higher order expectations, and even recent price changes. Consequently, in a market populated by speculators, asset prices can be susceptible to high volatility and bubbles (Keynes 1936, Shiller 2000, Stiglitz 1989).

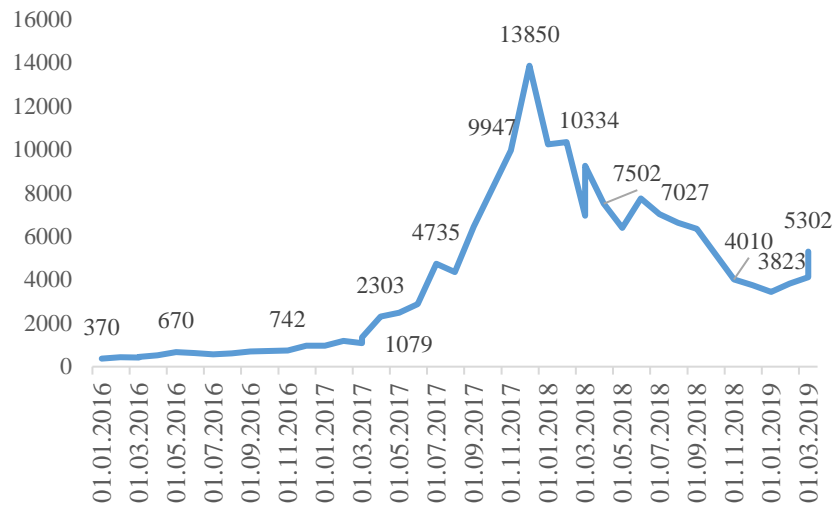
The discussion of speculative vehicles provides an example of some researchers who proposed that Bitcoin is not a currency rather a speculative vehicle which is used to make a profit on the price fluctuation (C. Baek&M. Elbeck, 2015). They are true to some extent. Most of the proposition was driven by price fluctuations which occurred recently and ongoing daily price volatility. As mentioned in the previous section the volatility prevents one of the most important currency future, stability.

The speculative nature of the Bitcoin market is driven by Bitcoin exchange attendants which are buyers and sellers of digital money. The further growth of the usage of Bitcoin would result in a decrease of volatility and influence the market which would make it internally and externally developed speculative vehicle. (C. Baek & M. Elbeck (2015)).

In addition, the historic pattern of prices shows how prices varied significantly. In order to represent historic fluctuation, we divided the period of 2010-2019 with the end of the month bitcoin prices into 3 periods. The recent period which is January 2016 to March 2019 is represented in figure 1. The stable increase in Bitcoin prices for the period of January 2016 and April 2017 when prices increased from USD 370 to USD 1079. Followed by a sharp increase for the period between 3/1/2017 and 12/1/2017 where it reached the pick of USD 13850. It was a result of growing popularity and speculation from the wide audience who aimed to make a profit on a price increase. After this period prices went down with fluctuating nature reaching USD 5302 in March 2019. Figure 2 represents the period of January 2013 and November 2015. The graph also shows an unstable sharp increase from USD 20 to USD 1206 between January and November 2013. It is followed by a fluctuating decrease to the amount of USD 430 as of November 2015. Figure 3 represents the early stage of Bitcoin the period between June 2010 and December 2012. The sharp increase from USD 0.07 to USD 16.10 between June 2010 and June 2011. After it decreased sharply to USD 2.97 as of the end of 2011. Beginning from that date it had a stable hike reaching USD 13.51 as of the end of 2012. As graph represents in all periods it had unstable fluctuations which are another reason which makes most people stay away from keeping their weal in Bitcoin and using it.

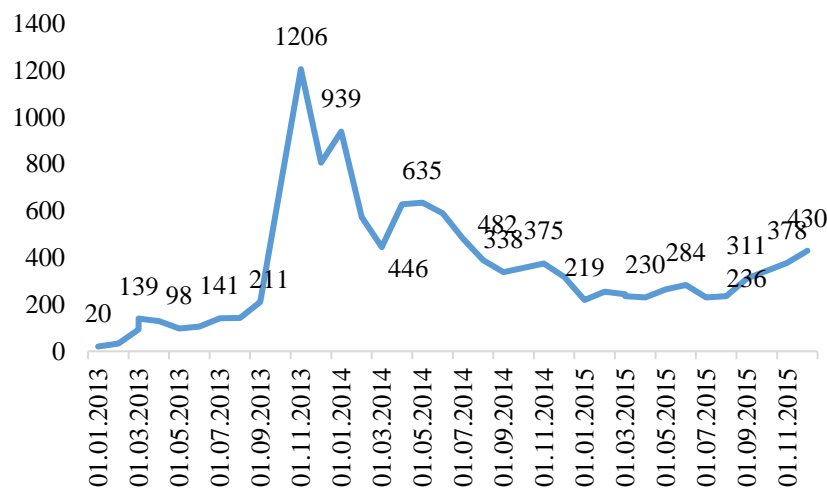

Figure 1: Bitcoin monthly prices 2016-2019 (USD)

Source: Yahoo Finance, <https://finance.yahoo.com/> (20.04.2019)

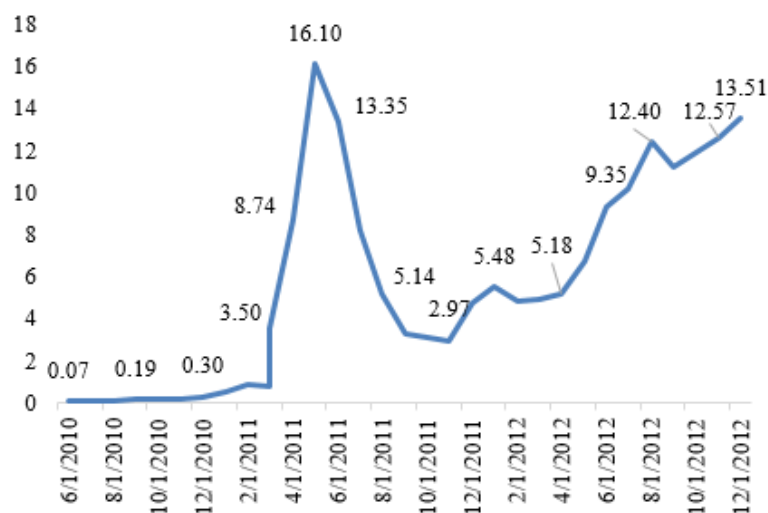
Figure 2: Bitcoin monthly prices 2013-2016 (USD)

Source: Yahoo Finance, <https://finance.yahoo.com/> (20.04.2019)

Figure 3: Bitcoin monthly prices 2010-2013 (USD)

Source: Yahoo Finance, <https://finance.yahoo.com/> (20.04.2019)

Bitcoin fluctuations are enduring for the short-term which makes it be shown more speculative in nature. Being speculative makes it also to appear inefficient. Inefficiency makes more reluctant toward widespread usage. It is inefficient due to infancy, volatility, and speculation in prices, lack of regulation and inelastic supply of money (Refk Selmi, Aviral Kumar Tiwari & Shawkat Hammoudeh, 2018). All of these factors have significant attention.

Even after the increase which occurred in history, it is on the way to reach its stable value, but considering the fact of periodical fluctuations in prices, make it remain the instable speculative vehicle that cannot be as a means of exchange for a wide range of the population. In order to mitigate risks for speculations one of the possible solution is developing a regulatory environment.

Discussion and Conclusion.

The arguments about Bitcoin being the currency of the future or speculative tool have been represented above. Most of the researchers confirm that Bitcoin and other cryptocurrencies satisfy the 2 primary functions of money which medium of exchange and unit of account. The breach of stability or store of value has been an important issue that prevents Bitcoin from being a currency. Another important consideration is that Bitcoin doesn't have trust from the population since it is not backed by any government and several legal issues which prevent widespread usage. My direction is that Bitcoin is used as a tool for speculation which is

confirmed by many kinds of research and recent price fluctuation and uncertainty tied to it which appears to be an important barrier on the way of development.

To make a conclusion, considering all mentioned arguments and monetary features of Bitcoin with a wide range of usage but frequent price fluctuations and strange behavior make it more being close to the category of asset rather than currency. Out of three functions of money which is medium of exchange, unit of account and store of value only the first 2 functions satisfy the Bitcoin, making one of the most important features, stability, remained unsolved. The decentralization nature of cryptocurrencies is considered the main contributing factor for speculation and fluctuations in the prices. The future technological and innovative enhancement should be directed toward improvement in controlling mechanism of crypto assets. The current interest from global powers in establishing its own cryptocurrency and programs directed by central banks in regulation would result in the centralization process.

Another aspect which important for consideration is people's usage of crypto assets. As for usage increases, it would make Bitcoin volatility decrease coordinating more stable externally and internally driven investment. As trust from a wide population increase and legislative binding would make Bitcoin stable and maintain usage as currency.

Nonetheless, if Bitcoin usage grows, then we expect Bitcoin volatility to drop and attract market and economic influence representing a more balanced internally and externally driven investment vehicle.

I would to thank my supervisor PhD. Altay Ismayilov for his contributions in the research direction.

References

- Nathaniel Popper (2015). Digital gold: the untold story of bitcoin. Dialektika 2016
- Pablo de los Ojos Araúzo (2017). Brave New Monetary World: Exploring The Idea Of An International Cryptocurrency. Radboud University, Nijmegen, Master's Thesis Economics 2016 – 2017
- Book edited by Malcolm Campbell-Verduyn (2018), Bitcoin and Beyond: Cryptocurrencies, Blockchains, and Global Governance; RIPE Series in Global Political Economy, Routledge
- Monia Milutinović (February 2018). CRYPTOCURRENCY, The journal of Ekonomika, Vol. 64, january-march 2018, № 1 P. 95-104
- Yhlas Sovbetov (2018). Factors Influencing Cryptocurrency Prices: Evidence from Bitcoin, Ethereum, Dash, Litecoin, and Monero. Journal of Economics and Financial Analysis, Vol:2, No:2 (2018) 1-27
- Caporale, Guglielmo Maria; Plastun, Alex (2018): Price Overreactions in the Cryptocurrency Market, CESifo Working Paper, No. 6861, Center for Economic Studies and Ifo Institute (CESifo), Munich
- Ammous S. (2018), Can cryptocurrencies fulfil the functions of money? Quarterly Review of Economics and Finance, <https://doi.org/10.1016/j.qref.2018.05.010>

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Beate Sauer (2016), Virtual Currencies, the Money Market, and Monetary Policy., *Int Adv Econ Res* (2016) 22:117–130
- Robert L.Sexton (2008), "Exploring Economics", 5th edition, South-Western, Cengage Learning , Chapter 27, Page 802-806
- Mishkin Frederic S. "The economics of money, banking, and financial markets" / 7th ed.p. cm.
- Refk Selmi and Aviral Kumar Tiwari and Shawkat Hammoudeh, (2018) "Efficiency or speculation? A dynamic analysis of the Bitcoin market", *Economics Bulletin*, Volume 38, Issue 4, pages 2037-2046
- Elie Bouri, Mahamitra Das, Rangan Gupta & David Roubaud (2018) Spillovers between Bitcoin and other assets during bear and bull markets, *Applied Economics*, 50:55, 5935-5949, DOI: 10.1080/00036846.2018.1488075
- C. Baek&M. Elbeck (2015). Bitcoins as an investment or speculative vehicle? A first look, *Applied Economics Letters*, 22:1, 30-34, DOI: 10.1080/13504851.2014.916379
- Anderson, Tracey (2014). Bitcoin-Is it Just a Fad? History, Current Status and Future of the Cyber-Currency Revolution. *Journal of International Banking Law & Regulation*.29.428-435.
- Maupin, Julie (2017) : The G20 countries should engage with blockchain technologies to build an inclusive, transparent, and accountable digital economy for all, *Economics Discussion Papers*, No. 2017-48, Kiel Institute for the World Economy (IfW), Kiel
- <https://research.stlouisfed.org/publications/page1-econ/2018/03/01/bitcoin-money-or-financial-investment>, (24.04.2019)
- <https://coincentral.com/what-is-bit-gold-the-brainchild-of-blockchain-pioneer-nick-szabo/>, (24.04.2019)
- <https://finance.yahoo.com/quote/BTC-USD?p=BTC-USD> (20.04.2019)

A New Digital Model of Tourism Marketing in Azerbaijan

Ibrahim OSMANOV

Azerbaijan State University of Economics

ibrahim.ilhamoglu@gmail.com

Abstract

In this article the author analyzes tourism marketing in Azerbaijan and introduce the concept of the new digital model of tourism marketing. The purpose of this paper is to offer some marketing suggestions for promotion of country and increasing the number of international tourists visiting Azerbaijan.

The publication encloses various tourism marketing tools. It simplifies the issues involved in techniques such as gathering marketing data, understanding promotion channels, foreign tourism marketing experiences and local tourism promotion. For each issue discussed, case problems and examination questions are included.

This paper analyzes the way in which tourism strategies of countries have internally marketed tourism to their host campaigns in order to encourage international tourists and increasing the quantity. An analysis of the tourism marketing strategies determined that the countries adopted different approaches based on their culture, behavior and particular challenge. The paper is involved with recommendations for future research.

The results obtained validate the use of competitiveness and attractiveness as tools for the selection and management of generating tourism marketing techniques for a local market. In accordance with the result, this paper will play an important role in future research and scientific works. The selection of techniques and tools to calculate the values of competitiveness and attractiveness was based on a review of the old experiences of countries and portfolio models in applied other countries. The relative importance of the marketing strategies was determined after consultation with a panel of experts.

Keywords: tourism marketing, digital tourism model, tourism marketing tools, development model of tourism

Introduction

In the modern world, tourism marketing emerges as a key issue in local and regional development in Azerbaijan as well as in other countries around the world. The competition between touristic destinations is very intense in a global level. This is because new marketing techniques emerge in new marketing campaigns. There is a continuous development of new technologies and tools because of the existing negative economic situation worldwide.

Countries are increasingly importing the concept and techniques of product branding for use within place marketing, in pursuit of wider urban management goals, especially within the new conditions created by other countries integration. The city branding research domain has been the subject of constant debate between several contrasting academic disciplines which have studied the phenomena of city branding with different methods, conceptual tools, and empirical explanations. In this vein, regional tourism marketing strategies aim to develop

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

destinations that can compete globally by capitalizing on regional identities, authenticity and local distinctiveness. A place marketing framework assists in understanding connections between the satisfaction of users of tourism products and the development of these products. As with every industry, the tourism sector is constantly changing and developing. Applied with innovation and modern techniques in tourism industry every detail is focused on comfort, simpler management, and satisfaction. In the modern era, marketing is based on a series of events and projects implemented by the countries for the development of tourism.

Taking steps to develop local tourism promotes a new mass tourist flow to the country and, ultimately, the country's GDP. It is impossible to distinguish worldwide without innovation in the branding of any country or in general in the activity of private or public companies.

Every organization that focuses on the development of the tourism sector should not simply create projects using offline marketing channels.

The role of tourism marketing in the country and the adaptation of world experience to the country is important. It is a fact that foreign experience can be brought to the country, but it is necessary to accurately analyze the country's local psychology and react against innovations in advance. Because cultural tourism is one of the oldest forms of travel and still continues to be a mainstay of the tourism industry in most parts of the world. According to the OECD (2009), cultural tourism accounted for around 40% of all international tourism or 360 million arrivals in 2007. (Greg Richard and Wil Munster -Development and Perspectives in Cultural Tourism Research)

In the next 10 years, technology development will advance more swiftly than 50 years. Every day, powerful brands are created for new technological advances and science development. Those who use this technological adventure will surely succeed.

It is possible to make positive innovations in Azerbaijan's tourism marketing using technological opportunities. The new world is constantly subject to change in digital technology. The current tourism potential of Azerbaijan is enough to make a difference in the region. But what is the global market? What digital technological channels are used for tourists from any country in the world?

Tourists want to get detailed information until they visit Azerbaijan, even until they recognize it. Today, what forms of "country recognition" do we have?

- Earlier, any friend could visit Azerbaijan
- Event Marketing (Like Formula One, Olympics)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- On Youtube videos, by any bloggers
- sharing information about Azerbaijan on social media channels like Facebook and Instagram
- TV and media can provide information about Azerbaijan.

But what does the new digital model offer?

This model enables Azerbaijan to use the technological opportunities to provide information about Azerbaijan even when it comes back to its destination from the moment the tourist arrives in Azerbaijan.

Let's take a few examples to understand the importance of the new digital model in tourism marketing. For example, booking.com website, You can choose the hotel before you arrive in the country. It is possible to book a hotel in advance with this program. It is possible to use the functionality of the site via the mobile application or from the website via the desktop. More than 2328000 hotel chains and hostels are available on the same website. This list also includes hotel and hostel networks in Azerbaijan. Start-up, starting with the smallest idea of a German youngster in Amsterdam in 1996, today has 17,000 employees in 198 offices in more than 70 countries around the world.

The idea is simple, but the application and helping people are quite great. We can give hundreds of example of the Digital Model like booking.com idea, Trip advisor, Trivago, Airbnb, Hostelworld, and others.

What innovations can be made in tourism marketing in Azerbaijan? May the new digital model work in Azerbaijan?

The application of each innovation is based on experience. First, the idea turns into a prototype and then concludes the product (brand).

Adaptation of the new digital model to Azerbaijan's tourism marketing will be possible with the creation of the mobile application. The innovative platform will provide tourists who prepare to travel or currently being in Azerbaijan with more comprehensive information about Azerbaijan. To fully utilize the technology provided by us, the new digital model should be widely promoted by Azerbaijan on that platform.

Method

This paper is a combination of the author's personal experiences and past associations working in the marketing sector 3 years. Data sources included amongst others: online newspapers,

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

business news magazines, academic journals, Statista website, internet portals and websites, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, World Tourism Organization database and other sources.

The methods of qualitative, quantitative, exploratory, and developmental research widely used in the tourism marketing researches. There are today effectively applied methodology tools in travel and tourism marketing research which may adapt in future papers and scientific works. Steps in the marketing research process for travel and tourism marketing for which qualitative research methods are uniquely suited. The characteristics of qualitative research are tried along with the special research situations for that it is best suited and applied. The limitations of this type of research are precised.

Finally, a brief overview of the variations which exist in qualitative research methods is provided and steps can take to enhance the quality of this research are discussed.

Analysis

The tourism industry is constantly evolving as new digital technology emerges. In this article, I explored some of the digital trends that are going to be most significant in the industry throughout future years: from mobile application, which is changing the travel process, to artificial intelligence, which is fundamentally changing customer service.

The tourism industry continually adapts to new technologies and it is difficult to advance in the sector without a digital connection. According to Pepijn Rijvers, Chief Marketing Officer at Booking.com 'with technological advancements, an ever more connected world and a continuously growing consumer appetite for the best travel experiences, we're poised for ground-breaking developments, taking travel to unexplored heights'.

Table 1 shows that Tourism industry plays an important role in economy. Gross value added in tourism industries is getting increase quickly from 2016 years. Share of tourism industries in GDP is 4.5% in 2017.

Table 1. Main indicators of tourism industries

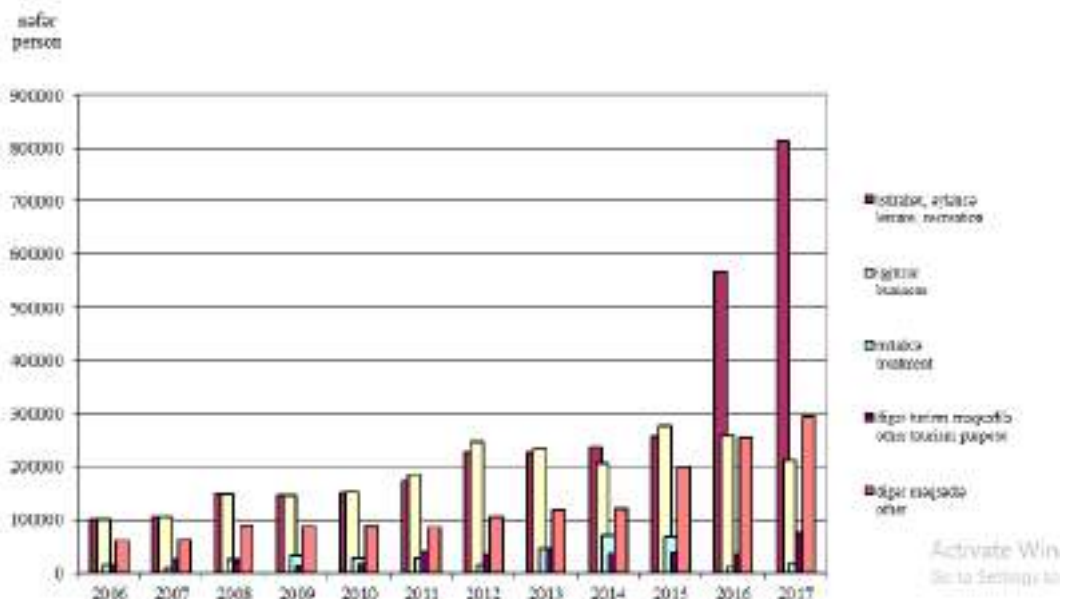
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Number of employees in tourism industries, person	36,103	36,899	37,600	38,839	40,892	41,886	49,449	43,477	46,837
Gross value added in tourism industries, million manats	-	-	-	-	2,080.2	2,404.2	2,437.3	2,746.1	3 151.0
Share of tourism industries in GDP, as percent	-	-	-	-	3.6	4.1	4.5	4.5	4.5
The volume of investments in tourism industries, million manats	527.8	949.2	1,407.8	1,478.2	1,371.0	2,204	1,063.9	363	2696 267.3

Source. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az

In a study published by Trekk Soft, as of December 2018, there were 4,156,932,140 internet users in the world – that’s over half the population of Earth. It is clear to see why this statistic impacts the tourism industry, as internet usage drives over half (57%) of consumer bookings (Statistic Brain, 2018), with 148.3 million travel bookings made on the internet in 2018 (Trekk Soft, 2018). Moreover, In a recent report by Adobe Digital Insights, it was found that 41% of business and 60% of leisure travel arrangements are made online, with around two-third of worldwide travellers, regardless of generations, booking accommodation via online channels (Springer, 2018). Taking a closer look at the US market, in a report by eMarketer it was revealed that digital travel reached \$189.6 billion in 2018 with over \$218 billion expected in 2021. These statistics are highly relevant, suggesting that most businesses need digital marketing to thrive. (<https://www.amara-marketing.com/travel-blog/tourism-marketing-statistics-2018>)

Figure 1. Number of accommodated tourists by purpose of trip.

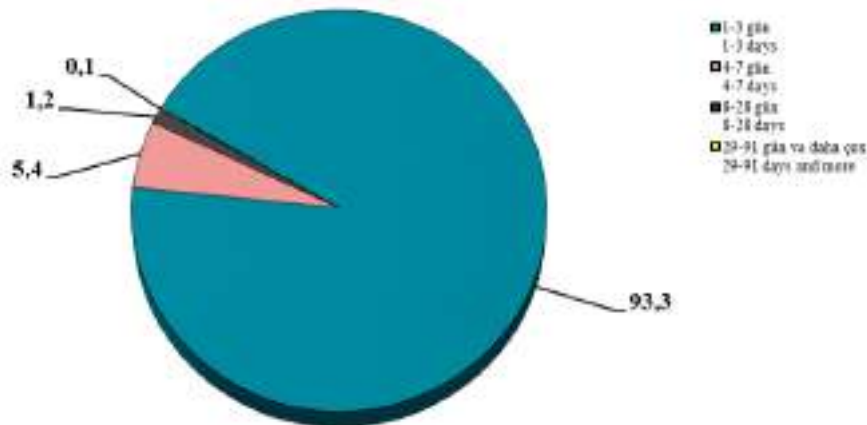

Source. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az

Our prepared new digital model is based on tourist’s desire, their aim to come Azerbaijan and their activities. If we look through at 2017 years due to figure 1, then we can accurately find that the majority of tourists travel to Azerbaijan for leisure and creation. Because of these factors, Digital Tourism Marketing Model is focused to utilize effectively from services of application.

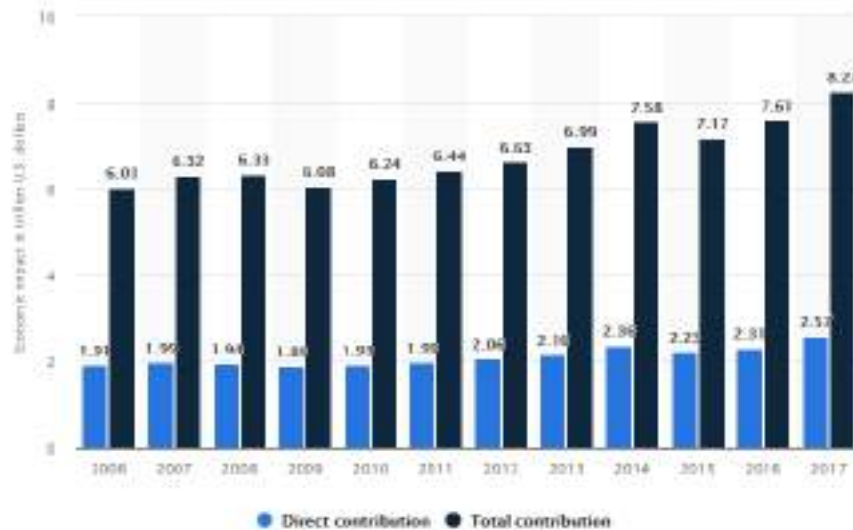
Figure 2. Breakdown of accommodated tourists by duration of stay in 2017, per cent

Source. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az

It is not essential factor how many days any tourist stay in Azerbaijan, It needs to know what activity our international tourists do in these days. Figure 2 informs that 93.3% of tourists stay just 1-3 days in country. That’s why our aim is to achieve selling (giving) our services to them. Mobile application is the most important communication tool that even we can send comprehensive information about country, hotels, international and local tours, historical places and other tourism activity.

Figure 3. Direct and total contribution of travel and tourism to the global economy 2006-2017

Source. <https://www.statista.com/statistics/233223/travel-and-tourism--total-economic-contribution-worldwide/>

Figure 2 shows the direct and total economic impact of travel and tourism on the global economy from 2006 to 2017. The direct economic contribution of travel and tourism amounted to approximately 2.57 trillion U.S. dollars in 2017.

As like most industries, it is fundamental for the tourism industry to adapt to the digital age in order to be competitive and remain successful. More than 148.3 million people use the Internet to make reservations for their accommodations, tours, and activities. That's more than 57% of all travel reservations each year. If we live in the digital world, then we should utilize all opportunities of digitization for development of tourism grow upon Azerbaijan's GDP.

Conclusions and recommendations

The purpose of the innovative digital model for the development of tourism marketing is to ensure the flow of money to Azerbaijan by being represented in the foreign market and promoting the Azerbaijani brand in the global long-term strategy.

What kind of activities tourists want when they travel to the country?

From the time tourists come to the country, first of all, they want to become closely acquainted places to spend the full day (entertainment centers, malls, pub and club, game centers, shopping), hotel to stay at nights, restaurants or fast food networks, local travel tours for getting to know the country, a comfortable taxi service for arriving to location in time, to get a cheaper ticket going to another country or return to their homeland. Eventually, they get the opportunity to rate their trip through the "Tour Tour" system.

The innovative mobile application created through the New Digital Model includes the following submenu services:

- e-ticket
- hostel & hotels
- restaurants & pubs
- tours & travel
- e-guide
- taxi
- rent a car

The New Digital Model plays a crucial role in the development of tourism marketing, directly targeted to tourists for utilizing local products and services throughout staying in the country.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The digital model will also make a positive change in the budget, especially in Azerbaijan's GDP, will provide tourists about our local products, spectacular history, and tours to ancient places, informing realities of the truth of Azerbaijan in every tourist mind.

With the help of this digital tourism marketing model Tourists who are key individuals in the development of marketing will be provided with extensive information about Azerbaijan and will be able to get acquainted with easy travel opportunities at any time after leaving the country. This will be possible through the "Travel history" point.

Prior to traveling to Azerbaijan, the tourist who downloads the mobile application can utilize the travel service which it considers appropriate. The role of tourism marketing here is to familiarize potential tourists with places of interest, places of historical areas and hospitable local people. In addition, It is also their choice to choose an economic or deluxe hotel through the mobile application.

Continues with a sequence:

1. E-ticket. A tourist who wants to travel to Azerbaijan order tickets through the mobile application. This ticket purchase is based on the filter selected by the tourist on the mobile platform. For example, cheaper, 2 passengers, an outbound and an inbound flight, free baggage, etc.
2. Hostel & hotels. They can choose the hotel or hostel for their needs. In this section, the tourist can look at the list of all the hotels in Azerbaijan and can choose any type of hotel. For example, four-star hotels, near the city center, rated hotels for customers reviews.
3. Restaurants & Pubs. When international tourist travels to Azerbaijan, they have an option to get through which restaurants are relevant for lunch or dinner for their pleasure. In the "Restaurants & Pubs" section, they will find extensive information customer reviews, restaurant lists, photos, menus, and discount campaigns.
4. Tours & Travel. Customers will be accessible to historical places or sights in the current period through a mobile application which tours are organized. For example, on March 17, Tour at Shirvanshahs Palace at 14: 00-19: 00. Tourist can sign up online and pay directly.
5. E-guide. Tourist may utilize the help of professional guides, depending on his/her desire to travel to the city. In the "E-guide" section, he will get acquainted with the guide and may choose the date. For example, Elmir is 25 years old and works as a guide for 3 years. He has worked with 144 tourists together as far as today. Contact number, email and so on.

6. Taxi. Tourist will use the taxi service throughout staying in Azerbaijan. The list of taxi services and departure information will be found in the mobile application's "Taxi" section. Drivers who will be included in this platform should be selected as individuals with foreign language profiles.
7. Rent a car. Naturally, tourists who do not use a taxi cannot be forgotten. They will be able to get acquainted with the list of cars and daily prices which cars they want and will be able to pay online for the day they choose.

The new digital model of Tourism marketing is the first in Azerbaijan as well as in the world of innovation. Connecting tourists with a single platform will make it easier for them to utilize the services in our country, as well as make them more confident and traveling in exciting places on the next trips with more practical management capabilities.

The main purpose of creating a new digital model of Tourism Marketing is the development of tourism in Azerbaijan, the development of the IT sector, supporting non-oil sector, the creation of an easy travel model for the convenience of international tourists, promotion and presentation of tourism in Azerbaijan as well as providing the flow of money to the budget.

One of the best advantages of the New Digital Model is the creation of a touristic database using our services immediately after getting into the airport, the statistics of the most used services and products, the age database of tourists, statistics and reporting.

This model will attract tourists to local travel tours, will inform them about historical places of Azerbaijan, and create positive impressions about Azerbaijan after returning to their homelands. Each type of service will be charged online when tourists use services and It will be calculated from the e-wallet. This will eliminate the needs of tourists to spend more time and pay by cash, and they will be able to benefit from the services of a comfortable e-payment.

The application of the new Digital Model to Azerbaijani tourism market will provide the country's economy with its economic benefits and positive feedback.

After attracting tourists in the domestic market, the new Digital Model can help to increase the country's GNP owing to immigrants who travel to foreign markets and use our mobile application services, as well as can demonstrate Azerbaijan's economic potential by moving the local brand to the globe.

The support of the digital model for tourism marketing is the achievement of a new mass tourist flow with innovation in the tourism sector, as well as the opportunity to use their real data in the future.

The modern world is data era. Using real data will be the most valuable treasure in the future. Innovations in tourism marketing will not only enhance the economic development of the country but also promote globalization and branding by launching new and local products in the future.

References

- Mirzayeva, G., & Türkay, O. (2016). Rekabet Stratejilerinin Değerlendirilmesi: Bakü'deki Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi, 1(1), 74-83.
- John Beech, Simon Chadwick (2005). The Business of Tourism Management. Pearson Education Canada
- Metin Kozak, Juergen Gnoth (2013). Tourism Marketing: On Both Sides of the Counter. Cambridge Scholars Publishing.
- Dwyer, F.R and Tanner, J.F (2002). Business Marketing. (2nd ed), Boston: McGraw-Hill.
- Tourism in Azerbaijan (2018). Statistical yearbook (publication)
- <https://www.adobe.com/insights/digital-trends-in-travel-and-hospitality.html>
- <https://rubygarage.org/blog/digital-transformation-trends-in-travel-industry>
- <https://www.amara-marketing.com/travel-blog/tourism-marketing-statistics-2018>
- <https://www.treksoft.com/en/blog/65-travel-tourism-statistics-for-2019>

Assessment of Effectiveness of Monetary Policy Instruments in Azerbaijan for the Period of 2005-2017

Javid ALIYEV

Azerbaijan State University of Economics

javid.aliyev@yahoo.com

Abstract

Main objective of any central bank in an economy is to obtain final desired targets by applying specific monetary policies. Monetary policies are the crucial instruments utilized by central banks with the purpose of altering money and credit volume. In general, a central bank attempts to affect total size of monetary base, money multiplier and regulate overall level of liquidity in their economies with the help of particular monetary instruments such as discount rate, required reserve ratio and open market operations policies. These tools are used to implement contractionary monetary policy, in which, money supply is decreased to fight against rising inflation, expansionary monetary policy, where money supply is increased to struggle against lower economic growth in an economy or a monetary policy between contractionary and expansionary policies. Both of these monetary policies are intended to preserve desired stability in prices and achieve satisfactory level of economic growth.

As all other central banks, main duty of Central Bank of Azerbaijan Republic is also to maintain the stability of prices in the country and obtain it through contractionary or expansionary monetary policies. For this purpose, Central Bank of Azerbaijan Republic uses specific monetary policy instruments such as required reserve ratio, discount rate and open market operations. In this range, this paper study how Central Bank of Azerbaijan Republic pursued monetary policy decisions for the time span of 2005-2017.

Keywords: Money Supply, Monetary Policy Instruments, Central Bank of Azerbaijan

Introduction

After downfall of Soviet Union several countries which were in the composition of Soviet Union obtained their own independence. Azerbaijan was one of those countries and it had its own independence on 18 October, 1991. Even before obtaining independence, on 25 May, 1991 Azerbaijan performed initial steps to form legal substructure about banking and central banking system with the help of “Law about economic independence of Azerbaijan Republic”. In this law, independent banking system, treatment of national currency, central bank's powers and status are determined. Accordingly, the central bank was defined as an upper emission administration that implemented state policy on credit and foreign exchange transactions and regulated banking activities. (1, p. 17) After that, the central bank had the power to determine and execute monetary policy in Azerbaijan.

Monetary policy in Azerbaijan is one of the areas where the main goals and instruments of the general economic policy are implemented. To achieve these goals, combinations of different

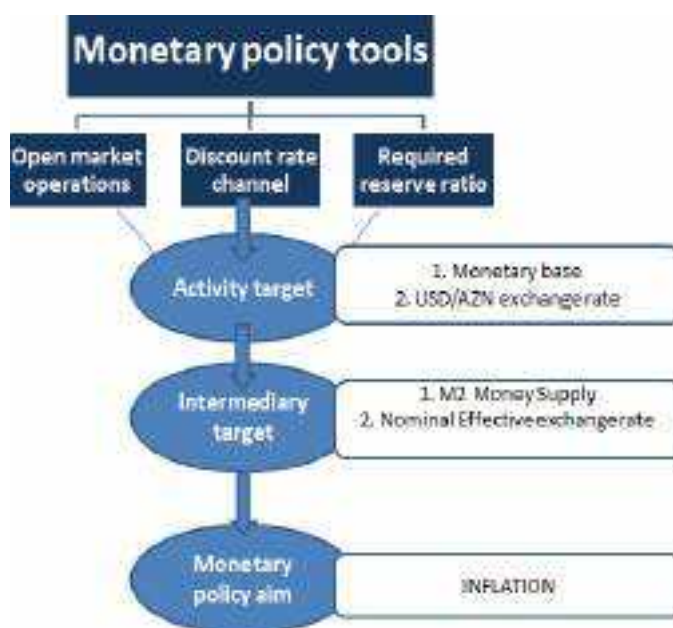

methods are developed. Central Bank of Azerbaijan Republic (CBAR) plays the role of regulator of such important economic indicators as money demand or lending volumes. Monetary policy is a very important part of national economic policy. Main underlying reason is that stimulation of economic growth, solution of the problems of employment of the population, indicators of living standards, etc. depend directly or indirectly on monetary policy decisions which are going to be pursued by Central Bank of Azerbaijan Republic. Thus several very important macroeconomic indicators are affected by the monetary policy decisions. In the Republic of Azerbaijan, the monetary policy is implemented by the Central Bank of Azerbaijan based on the conditions in the economy. In general, monetary regulation has the following objectives such as regulation of the credit activity of the banking system, regulation of capital flows, control over interest rates in the domestic financial market increase in the loan offer, taking into account priority government objectives.

a) Monetary Policy instruments Implemented by the Central Bank

The monetary policy regime in Azerbaijan was formed by considering the unique characteristics of the economy, the level of development in financial markets, the role of the banking sector in the economy and the structure of the balance of payments and fiscal policy. Like many central banks, the Central Bank of Azerbaijan also targets price stability as the ultimate goal of monetary policy. The Central Bank of Azerbaijan Republic (CBAR) uses the broad money supply (M2) as the target of the range. Together with the money supply, it tries to influence the prices by using the CBAR exchange rate or the nominal effective exchange rate. Variables such as money supply and Nominal Effective Exchange Rate (NEER) are compatible with final and monetary policy aims. So this situation increases its value as a chosen target.

Figure 1 Targeting strategies in national monetary policy.

Source: [2, p.50]

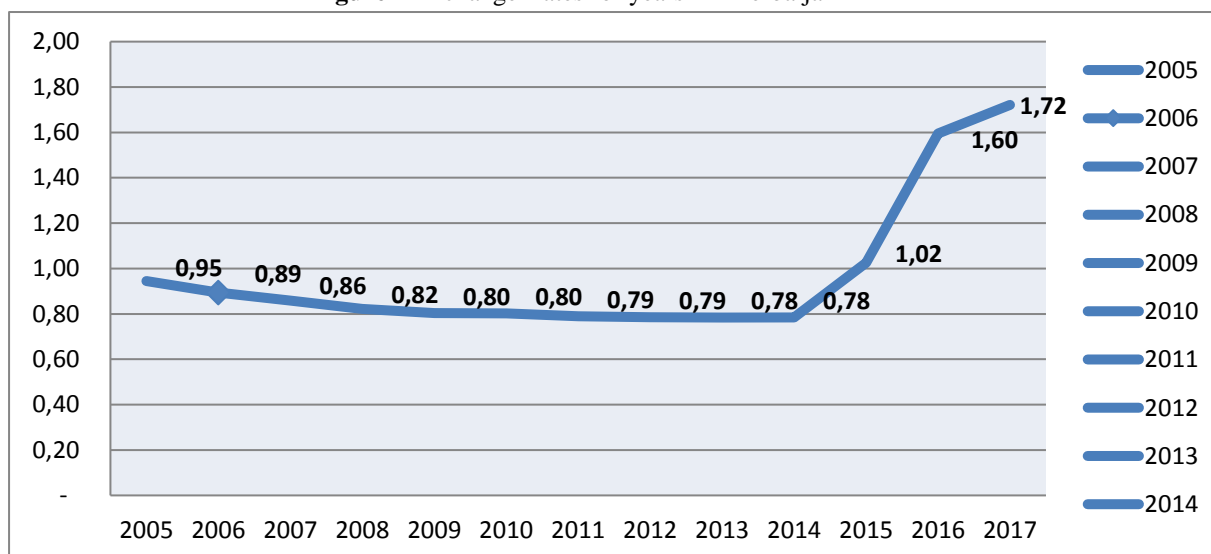

Activity target of the CBAR is to determine monetary base and the USD/AZN exchange rate. The CBAR tries to influence the money supply through the monetary base and it attempts to change the variables such as the exchange rate and the nominal effective exchange rate through the USD/AZN exchange rate.

b) The Historical Development of Monetary Policies Applied by the Central Bank

The monetary policy implemented by the Central Bank is constantly being improved due to the development of the country's economy. In the exchange economy of the former USSR, important economic instruments such as price, tax, wage, interest rates were not effective in production. The transition from the central command system to the market economy was realized with the fall of economic growth data, high inflation, loss of money value and decrease in the welfare of the people. (3, p. 37)

Figure 2 Exchange Rates for years in Azerbaijan

Source: [5, p. 17]

With the establishment of two-level banking in 1992, national currency was put into circulation. But since the new monetary policy could not be established in accordance with the principles of the market economy, it was not possible to control the inflation rate and the rate of the manat exchange rate. So In order to achieve macroeconomic stability, major changes in monetary policy were needed. As the first attempt, starting from 1 January 1994 manat was declared the only valid currency in the Republic of Azerbaijan. The Central Bank had the opportunity to conduct independent monetary policy.

Since 1995, the Central Bank has started to implement tight monetary policies in order to control current hyper-inflation. Manat's emission volume decreased from 500% in 1994 to 157% in 1995 and increased by 28% in 1995. As the result of implementing monetary policy in 1998 money in circulation were decreased. However, starting from the second half of 1999, the amount of money in circulation started to increase. In 2000, the amount of cash in circulation (M0) increased by almost 20% and money supply (M2) increased by 18%. The main reason for the increase in money supply is the increase in demand for required reserves due to the increase in the volume of foreign exchange deposits. In 2002, the amount of cash in circulation (M0) increased by 11% and money supply (M2) increased by 16%. (4, pp. 157-158).

Table 1 Money Supply

MONEY SUPPLY								
	(M0)	CHANGES IN M0 (%)	M1	CHANGES IN M1 (%)	M2	CHANGES IN M2 (%)	M3	CHANGES IN M3 (%)
2006	1,311.40	↑ 139.50	1,839.80	↑ 147.80	2,135.50	↑ 108.30	3,435.80	↑ 86.80
2007	2,713.50	↑ 108.92	3,821.71	↑ 98.87	4,401.60	↑ 108.12	5,897.30	↑ 71.68
2008	4,145.80	↓ 62.79	6,105.19	↓ 40.96	6,981.24	↓ 38.16	8,494.50	↓ 44.84
2009	4,175.00	↓ 6.70	5,231.48	↓ 2.47	6,189.41	↓ 1.45	8,489.40	↓ (0.30)
2010	5,455.90	↓ 30.68	6,838.46	↓ 30.72	8,297.57	↓ 34.50	10,527.60	↓ 24.30
2011	7,156.40	↓ 31.20	8,796.28	↓ 28.63	10,987.43	↓ 32.64	13,903.50	↓ 32.87
2012	8,258.80	↓ 29.31	11,122.31	↓ 26.44	13,808.58	↓ 25.54	18,775.50	↓ 20.88
2013	10,458.70	↓ 12.99	12,736.90	↓ 14.52	16,434.80	↓ 19.04	19,289.40	↓ 14.99
2014	10,152.60	(2.93)	12,830.40	↓ 0.73	17,436.80	↓ 6.09	21,566.40	↓ 11.80
2015	4,775.93	(52.96)	6,897.20	(46.24)	8,678.30	(50.23)	21,288.90	(1.30)
2016	6,375.90	↓ 33.52	8,960.30	↓ 29.81	11,545.30	↓ 33.05	20,889.60	(1.87)
2017	7,490.30	↓ 17.46	10,544.20	↓ 17.68	12,468.40	↓ 7.97	22,772.10	↓ 9.81

Source: [5, p. 27]

The contractionary monetary policy, which started to be implemented in the mid-1990s and yielded significant results in terms of the prevention of inflation, resulted with negative effects on the economy after 1997. The emergence of a deflationary situation as a result of strict monetary policy adversely affected the real sector, particularly domestic entrepreneurs. Importers benefiting from the stability of the US dollar were able to fill their domestic market with imported products without any limitation. [4, p. 159].

Starting from July 1999, the Central Bank started a new period in monetary policy by taking advantage of the favorable macroeconomic environment and the increase in oil prices in the world markets. Taking into account the growth rate and the deepening of the structural reforms in the economy, the Central Bank began to soften implemented monetary, credit and exchange

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

rate policy. The interest rates applied to the loans and the required reserve ratios were reduced and the devaluation of manat was initiated.

The devaluation growth rate in 1999 became 12%. The increase in the money market continued in 2000 and the rate of increase was 22.7%. [6, p.86]. The increase in the money market mainly stemmed from the rise in international reserves. In 2001, the total volume of the domestic foreign exchange market increased by USD 50 million compared to 2000 and amounted to approximately US \$ 2 billion. The monetary policy implemented in 1994-2002 gave real positive results and the economic growth in the country became the most important factor in the formation of sustainable macroeconomic stability.

In 2002-2007 period, the Central Bank adopted monetary policy decisions to support economic growth, to keep inflation at a reasonable level, to protect the value of national currency, to improve the banking sector and to increase the competitiveness of the non-oil sector. The Central Bank has tried to reach these targets by using monetary policy instruments such as political interest rate, reserve requirement ratios, open market operations and the exchange rate. In 2008, the Central Bank realized its monetary policy under the influence of the global economic situation. In this case, the monetary policy of the Central Bank was developed to support the preservation of the macro-economic balance and to maintain stability in the financial system. [7, p. 30]. In this context, the Central Bank took various steps in accordance with the market conditions during the beginning of the 2008 crises. For example, on April 10, 2008, the Central bank of Azerbaijan Republic increased its discount rate (lending rate) from 13% to 14%, then it increased discount rate to 15% on 9 June 2008. As of August 1, 2008, the required reserve ratio in deposits increased from 10% to 12% and the foreign exchange reserve requirement ratio was determined as 5%. As of October 2008, the exit of the capital was released and the lending interest rate was reduced from 15% to 12%, after two weeks to 10%, and in December to 8%. Foreign exchange required reserve ratio was decreased from 5% to 0%. Required reserve ration on deposits was reduced from 12% to 9% and to 6% after five weeks. As a result of these transactions made since October 2008, the liquidity level increased by 350 million manats. [8, pp. 1-2].

In 2009, the Central Bank's monetary policy was aimed at maintaining macroeconomic and financial stability, maintaining stability in the operations of important banks and firms and meeting the demand for liquidity in the economy. [8, p.22]. For 2009, the Central Bank reduced the rediscount interest rates from 8% to 2% and the required reserve ratios from 6% to 0.5%. The ceiling of interest rates is reduced from 13% to 7%. 22% of the loans injected into the economy were directed to the banking system and 78% to the state institutions. In 2009, the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Central Bank reduced the volume of the short-term notes of 149.3 million manats to 8 million and reduced the REPO agreements from 30 million to 1 million. As a result, the Central Bank provided 5% liquidity support to the economy in 2009. [8, pp. 34-36].

The rise in the prices of energy products in the world market, the increase in the country's foreign exchange revenues, and the increase in the growth rate in the non-oil sector increased the danger of inflation, and in 2011 CBAR implemented an anti-inflationary monetary policy. In this context, the CBAR raised the political interest rate from 3% to 5% in March, to 5.25% in May, while the mandatory reserve ratio increased from 0.5% to 3% in the year [9, pp.38-41]. In 2012, the main objective of monetary policy was to control the factors affecting inflation. Taking into account the normal level of inflation, the ACMB reduced the political interest rate from 5.25% to 5% in the range [10, p. 23]. In 2013, CBAR used a monetary policy to encourage incentives in a low inflation environment. In order to create an environment for further decline in interest rates, and thus to enable growth in the non-oil sector, the political interest rate decreased from 5% to 4.75%. In this period, mandatory reserve rates and open market operations have been used regularly [11, p. 20].

After the fall in oil prices in the world markets, the Central Bank of the Republic of Azerbaijan changed the dollar indexed exchange rate system to the dollar and euro indexed exchange basket system on 16 February 2015. Then on 21 February 2015, the Central Bank decided to devalue. After the devaluation, the country's national currency lost about 34 percent against the dollar and the Euro. In 21 December, 2015, the Central bank decided to shift of “floating exchange rate” regime and it caused the next devaluation. As a result of next devaluation, national currency lost 47% of its value against USD and euro. After the last devaluation and applying “floating exchange rate”, in 2017 USD/AZN exchange rate rose to 1.71. The central bank has explained the reasons of implementing devaluation as diversification of the country's economy, increasing international competitiveness and export potential of Azerbaijan, and ensuring the durability of the international payment capacity of the country. In addition, it was declared that another cause of devaluation decision is to reduce the negative effects of foreign trade. Because during that period many countries which were Azerbaijan’s trade partners had competitive advantage on the country as a result of the depreciation of their national currencies [12]. If sufficient competition is established in the private sector, devaluation is expected to increase domestic production.

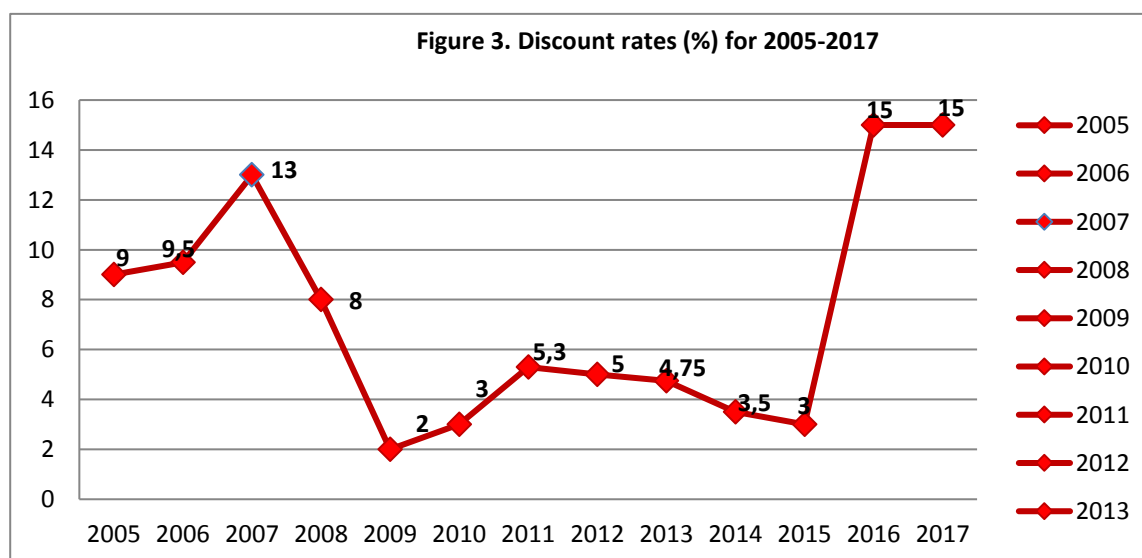

Monetary policy tools

The Central Bank of Azerbaijan uses monetary policy instruments such as rediscount rate, required reserve ratio, open market operations, interest rate corridor, and political interest to impact on the targets set.

3.1 Discount rate Policy

The Central Bank, as the lender of last resort, makes loans to banks to finance and increase money supply of commercial banks. Loan sources are allocated to commercial banks on an auction basis only in the framework of certain monetary program. The central bank cannot determine interest rates directly. However, the central bank is able to control interest rates by changing the interest rates applied to commercial banks. As a result of the monetary policy carried out by the Central Bank, the interest rates of the rediscount credits have decreased continuously. At the end of 1995, while the interest rates were 80%, it was reduced to 9% in 2005, to 5.25% in 2010, and to 3.5% in 2014. [8, p. 28].

Source: [5, p. 26]

Required Reserve Ratio

One of the tools implemented in monetary policy may regulate the lending facilities of banks is required reserves. The reserve requirements affect not only the manat but also the mass of foreign exchange in circulation. The same reserve requirements are applied for both manats and foreign currencies.

In order to increase the liquidity of the banks, interest rates for discount credits were reduced from 12% to 10% for both AZN and foreign currency in 1999, and from 6% to 0.5% in 2009. For developing the capital market, the Central Bank has allowed banks to use their required reserves with the purpose of buying up to 50% of valuable securities. In 2015, it was further decreased to 0.5% for the purpose of liquidity.

Till the March of 2016, the rate which was 0.5% didn't change and the overall level stayed beneficial for those commercial banks which want to offer a lot of loans and boost their profits through offering more loans to the borrowers which can be individuals or other companies.

Open Market Operations

The role of open market operations in the regulation of the capital market is also increasing.

Table 2. Required Reserve Ratio.

The transactions in the capital market plays 2 important roles: 1. Direct funds to the state budget 2. To be the regulator of the money market for the Central Bank. With the help of purchasing and selling government bonds, the Central Bank affects amount and growth of money in circulation, banks' reserves and credit conditions. In 2001, the Central Bank started repo and reverse repo transactions. Although the Central Bank does repurchase transactions, it buys valuable securities from banks and increases the mass of money in circulation, while reverse repo sells valuable securities in its portfolio to banks and ultimately reduces the money supply.

Activity Period	national currency	foreign currency
01.01.2003 - 31.01.2006	10	10
01.02.2006 - 15.07.2008	10	10
16.07.2008 - 13.10.2008	12	12
14.10.2008 - 30.11.2008	9	9
01.12.2008 - 31.01.2009	6	6
01.02.2009 - 01.03.2009	3	3
01.03.2009 - 01.01.2011	0,5	0,5
01.01.2011 - 01.05.2011	0,5	0,5
01.05.2011-01.07.2011	2	2
01.07.2011-31.01.2012	2	3
01.02.2012-31.07.2014	3	3
01.08.2014 -01.03.2015	2	2
01.03.2015 - 02.03.2016	0,5	0,5
from 03.03.2016	0,5	1

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Source: [5, p. 35]

Table 3 REPO and reverse REPO operations.

YE A R	Repo						Reverse Repo					
	1-day		3-day		7-day		1-day		3-day		7-day	
	%	Quantit y mln. AZN	%	Quantit y mln. AZN	%	Quantit y mln. AZN	%	Quantit y mln. AZN	%	Quantit y mln. AZN	%	Quantit y mln. AZN
2005	9, 2	4,7	7, 0	0,2	9, 2	1,0	-	-	-	-	-	-
2006	4, 0	0,5	7, 0		8, 0	-	16, 0	9,0	-	-	-	-
2007	5, 0	371,3	-	-	-	-	19, 0	-	-	-	-	-
2008	1, 0	771,7	-	-	-	-	13, 0	-	-	-	-	-
2009	1, 0	31,9	-	-	-	-	7,0	-	-	-	-	-
2010	1, 0	127,9	-	-	-	-	7,0		-	-	-	-
2011	1, 0	738,2	-	-	-	-	7,0		-	-	-	-
2012	1, 0	58,2	-	-	-	-	7,0					
2013	1, 0	1085,5	-	-	-	-	7,0					
2014	0, 1	0,0					5,0					
2015	0, 1	0,0					5,0					
2016	12	0					18					
2017	10	0					18					

Source: [5, p. 35]

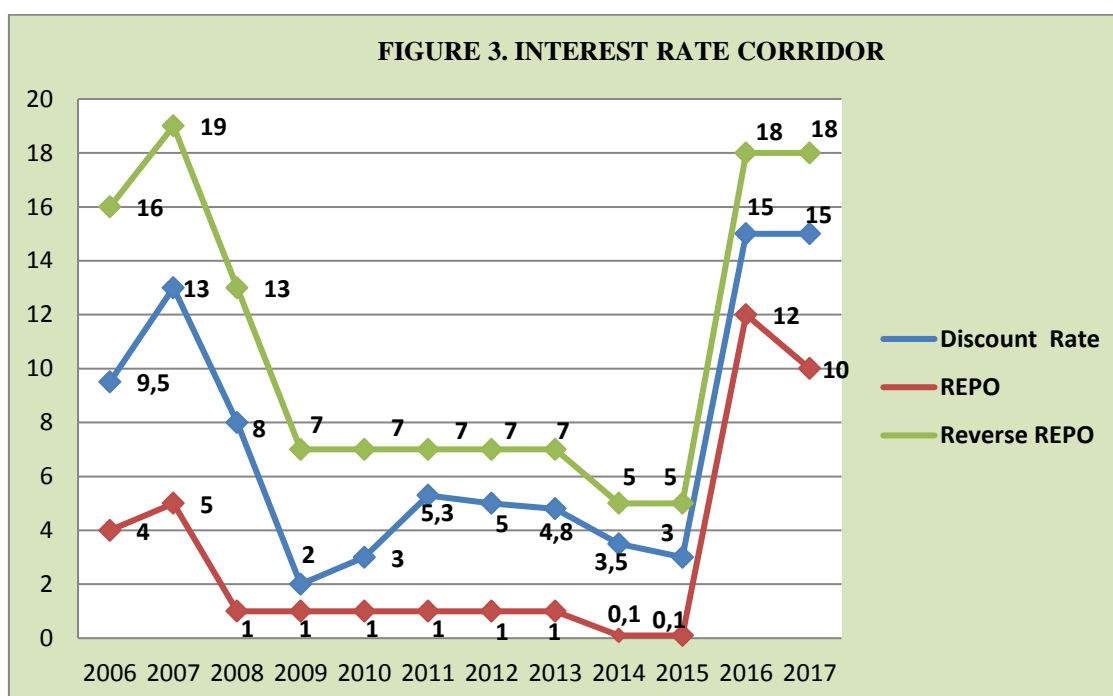
As it is understood from the table above, between 2005 and 2014 period, the Central Bank performed only repo transactions. During this period, reverse repo transactions were almost never realized [8, p. 31]. But after 2015 interest rate on REPO increased to 12%, in 2017 it slightly decreased and became 10%.

Reverse REPO transactions happened rarely in Azerbaijan, only in 2006, according to the Table 3, it can be easily seen that there were 9 mln. AZN reverse REPO transaction happened. This was a huge amount for that period.

Interest Policy

The Central Bank of Azerbaijan started to implement the “interest rate corridor policy” starting from the first quarter of 2007. With this process, instead of direct regulation of the money market, it has been adopted to direct the change with interest rates in free market conditions. The aim of the above-mentioned mechanism is to strengthen the potential of monetary policy in the future without limiting the rise in interest rates in international markets [14, p. 17].

Source: [15, p. 35]

The Central Bank of Azerbaijan takes into account daily repo interest rates as the borrowing interest rate (lower limit), daily reverse repo interest rates as the lending (upper limit) interest rate and discount interest rates as the political interest rate.

In this system, the Central Bank of Azerbaijan changes the borrowing, lending and political interest rate levels over time. In this context, the Central Bank made changes in both the upper band and the lower band of the interest corridor within the requirements of the economy. As can be seen from the figure above, the lower and upper boundaries of the corridor are gradually reduced and the uncertainty is reduced.

Conclusion

Due to obtaining independence, Azerbaijan's free market system started to work. These studies continued with a number of legal and administrative regulations, privatization practices and membership to international organizations. The most important administrative and legal arrangements were made in the fields of money, banking and central banking. Having no experience in market-based banking and central banking, Azerbaijan has established a new central bank in accordance with the recommendations and recommendations of international monetary and financial institutions. The authority to execute monetary policy in the country has been delivered to the central bank.

Both because of newly separating from the Soviet Union and Nagorno-Karabakh War, Azerbaijani economy suffered serious problems until 1995, and since then it has begun to implement important stabilization policies. The healthy functioning of the banking sector is an important factor in the success of the stability policies implemented. The Central Bank always took into account the importance of its policies and the targets it set.

The monetary policy regime in Azerbaijan has been formed by taking into account the unique characteristics of the economy, the level of financial markets, the role of the banking sector in the economy, the structure of the balance of payments and the fiscal policy. As with many central banks in the world, the main purpose of the Central Bank of Azerbaijan is to achieve and maintain price stability. The Central Bank of the Republic of Azerbaijan uses monetary policy instruments such as rediscount rate, required reserve ratio, open market operations, interest rate corridor, and policy rate to reach this objective.

In this context, the Central Bank reduced required reserve ratios to increase the liquidity of banks. However, the required reserve ratios should not be implemented frequently. If other instruments do not work, a mandatory reserve rate may be used to balance changes in the monetary base. The frequent replacement of the required reserve ratio may create uncertainty in the banking system, making liquidity management difficult.

The Central Bank gradually decreased the lower and upper limits of the interest rate corridor in line with the requirements of the economy. Banks can only borrow money from the Central Bank if they experience serious liquidity shortages. In this case, lowering the lending rates of the central bank does not have any effect on market interest rates and the market interest rates are still very high.

Open market operations are the tools of central banks, which are frequently used by the central banks, because they have the advantages of being the most flexible monetary policy tool, being easily reversed and applied without delay. However, the Central Bank of Azerbaijan does not use the open market operations effectively. Because, in order for the open market operations to be carried out effectively, the presence of developed and deepened security market in the country is required.

Reference

- O. Nuri(2006), “Azerbaijan Central Bank and Banking System”, Middle Asia and Caucasus Economies, II international Congress, Baku, 02-06 May.
- A. Azer ve R. Nadir (2013), “Monetary policy and Global Calls”, Central Bank of Azerbaijan Republic, Central Bank and Economy Magazine.
- S. Ercan (1999), Azerbaijan Economy, 1. b., Caucasus University press, Baku.
- A. O. Nuri (2003), Azerbaijan Economy: Macroeconomic and Sectorial Analyses, Baku: Caucasus Research Center Press.
- CBAR, Statistics Bulletin, (12/2017).
- CBAR, Annual Report 2000, Baku, 2000.
- CBAR, Annual Report 2008, Baku, 2008.
- CBAR, Annual Report 2009, Baku, 2009.
- CBAR, Azerbaijan Monetary Policy Review 2011, Baku, 2011.
- CBAR, Azerbaijan Monetary Policy Review 2012, Baku, 2012.
- CBAR, Azerbaijan Monetary Policy Review 2013, Baku, 2013.
- S. Hasan (2004), “Banking in Azerbaijan”, In New Century Inside The Socioeconomic Structure Of Azerbaijan (46-70), Istanbul: Tasam Press.
- M. Zahid ve Y. Ahmet (2010), “Credit and Money System in Azerbaijan”, Finance notes, Number.87,.
- S. Mukhtarov (2015), “Evaluation of monetary policy tools in Azerbaijan over the period between 2005-2014”, Journal of BEU university.
- A. O. Nuri ve S. Elçin (2010), Azerbaijan Economy, Bakı: East-West press.
- A.O. Nuri (2011), “Banking Sector Ad Its Development In Azerbaijan”, Active Banking and Finance Journal, September-October.
- Ahmadov, F., Bagirova, U. M., & Akbulaev, N. (2015). Döviz piyasalarındaki stratejik uygulamalar: azerbaycan örneği/strategic applications in foreign exchange markets: the case of azerbaijan. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 7(28), 78.
- https://www.cbar.az/infoblocks/corridor_percent?year=2009 (31.12.2009)
- <https://www.imf.org/en/News/Articles/2017/12/15/pr17498-imf-staff-completes-2017-article-iv-mission-to-the-republic-of-azerbaijan> (31.12.2017)
- <http://www.cbar.az/releases/2017/02/16/new-operational-framework-for-exchange-ratepolicy/>,<http://www.cbar.az/releases/2017/02/21/statement-of-the-central-bank-of-the-republicof-azerbaijan/>, (21.03.2017)

On Persistence In Mutual Fund Performance

Jonathan WILLIAMS

College: UCI (University of California, Irvine)

jw6067171@gmail.com

Abstract

Using a sample free of survivor bias, I demonstrate that common factors in stock returns and investment expenses almost completely explain persistence in equity mutual funds' mean and risk-adjusted returns. Hendricks, Patel and Zeckhauser's (1993) "hot hands" result is mostly driven by the one-year momentum effect of Jegadeesh and Titman (1993), but individual funds do not earn higher returns from following the momentum strategy in stocks. The only significant persistence not explained is concentrated in strong underperformance by the worst-return mutual funds. The results do not support the existence of skilled or informed mutual fund portfolio managers. Persistence in mutual fund performance does not reflect superior stock-picking skill. Rather, common factors in stock returns and persistent differences in mutual fund expenses and transaction costs explain almost all of the predictability in mutual fund returns. Only the strong, persistent underperformance by the worst-return mutual funds remains anomalous.

I demonstrate that expenses have at least a one-for-one negative impact on fund performance, and that turnover also negatively impacts performance. By my estimates, trading reduces performance by approximately 0.95 percent of the trade's market value. Variation in costs per transaction across mutual funds also explains part of the persistence in performance. In addition, I find that fund performance and load fees are strongly and negatively related, probably due to higher total transaction costs for load funds. Holding expense ratios constant, load funds underperform no-load funds by approximately 80 basis points per year. (This figure ignores the load fees themselves.)

Keywords: fund performance, predictability, stock returns.

Brand Equity and its Effect on Consumers Purchasing Behavior in Milk and Milk Products Industry in Azerbaijan

Joshghun JAFAROV

Azerbaijan State University of Economics

cafarovcosqun85@gmail.com

Abstract

In this present age, companies try to compete with rivals for survive in the market and achieve short and long term objectives. Organizations use various ways for gaining victory in this competition and holding big market share. One of the main way for reaching this goals entities try to use branding activities. Therefore, this study examined the brand equity effect on consumers purchasing behavior in milk and milk products industry in Azerbaijan. The survey was organized and applied to 100 consumers of milk and milk products. Quantitative research was used for this article. Surveys are the most widely recognized procedure for gathering quantitative information. In order to achieve the objectives of the research, primary data collection method was utilized. Primary data is information that is gathered directly by the researcher. Online survey was organized and 9 questions were asked to respondents due to find an answer for research questions easily. Random sampling method was used by selecting respondents randomly. People are effected by individual elements such as demographics that contain a personal's gender, age, monthly income. The first 3 questions are related to demographic characteristics of respondents. The conclusions demonstrates that brand equity impact buying decision in milk and milk products industry.

Keywords: Brand equity, purchase, Azerbaijan, milk.

Introduction

Companies follow different strategies for to succeed in home and international market. Brand is an important tool for companies in today business world. Thus, they try to learn brand and brand equity effect on purchasing behavior of consumers. Because, people buying perception can be changed by brand equity elements. Kotler and Andreasen, (1991) identified brand as "a name, emblem, or mark that is given to an output because it enable them to build up their own identity, simplify recognition by clients. According to Aaker (1991) and Yasin (2007) brand equity consists of the total of assets and liabilities related with a name and mark of the brand, which might impose useful or harmful impacts on the values be created from the items or services. Concept of the brand equity was examined by Acker for the first time. According to Acker brand equity has four components that are brand loyalty, brand association, brand awareness, perceived quality.

Brand loyalty- It is one of the main dimension of brand equity which it compose allegiance between client and the producer. Brand loyalty is defined as the consumer's affirmative attitude towards a brand and its intention to buy a certain brand regularly in the future (Pappu et al,

2005). Companies are willing to create brand loyalty for long-term goals that consumers will be loyal to entity for a long time and will not switch brand to rivals products or services due to lower price.

Brand awareness - Brand awareness is the capability of a possible client to know and keep in mind that the brand belongs to a special product group. According to Luaet, there are two ways for getting knowledge about brand for customers that are direct and indirect experiences. Clients attain brand information through direct way that includes use of items or service. Another way that called indirect experiences is marketing tools such as advertising or promotions.

Brand association - According to Aaker brand associations are outlined as something which is connected to the brand in the customer's memory. In addition, Aaker demonstrates that brand associations to a brand can add value for the company and by its consumers in a various of methods.

Perceived quality - According to Aaker, Keller and Yasin perceived quality is detemined as the consumer's approach of the total quality or excellence of an item. Perceived quality of a brand can support create advantages by providing a crucial reason to purchase the item and support in distinguishing the condition of a brand, loading premium amount, furthermore launching extensions to latest brand classifications (Aaker, 1991).

There are several factors that affect customers' behavior in the purchasing decision besides explained four components above. The following factors could be an example:

- Social
- Psychological
- Culture
- Motivation
- Personal

One of the main factor is social that include family, roles, reference groups which effect customer purchasing behavior. The other factor is personal factor which has immense role in consumers purchasing decisions. Profession, economic situation, life style, age can be an example for personal factors. The profession of a costumer can define the kind of products which they purchase. Life style and age as well as affect purchasing behavior. Consumers change their buying behavior from year to year. Producers consider that process and determine their target market and develop outputs to fit any step.

Companies can follow steps which shown in below if they would like to accomplish successful brand equity.

Step 1. Identity: Build awareness. Start at the basis with brand recognition. Set up essential awareness of your brand. Be sure that clients know your brand and observe it in the way you mean.

Step 2. Meaning: Be in touch what company's brand means. Be aware what your brand means ("execution") and what it stands for ("imagery"). Execution shows how well your item addresses client issues. Imagery consist of the social and psychological feature. For instance, an organization that is truly dedicated to being environmentally responsible will set up loyalty from clients and allure employees who define with and help these values. Company can create more prominent brand significance through targeted marketing, informal exchange and affirmative direct client experience.

Step 3. Response: Reform how clients consider and feel about your brand. Clients react to your brand through judgments and emotions. Judgments connected with things like quality or how applicable your item is to client needs, and whether your image is better than those of your rivals. Positive emotions could relate to respect, fun, energy, security and so on.

Step 4. Relationships: Set up a deeper link with clients. The strongest and hard to gain level in the brand equity pyramid is fullness. This includes to setting up deeper clients relationships. Accomplishing this implies that your clients have shaped a deep psychological connection with your brand. They buy again and customers feel a connection to your item. They may feel a feeling of network with different customers and company representatives. Then customers can be effectively engaged as brand ambassadors by participating in events or following social media accounts of brand in Instagram or Facebook. That brand equity link can be immensely important.

Research questions are given below:

1. Which factors effect purchasing decision of consumers in milk and milk products industry
2. Have any impact of brand and brand equity on buying perception of customers?

Method

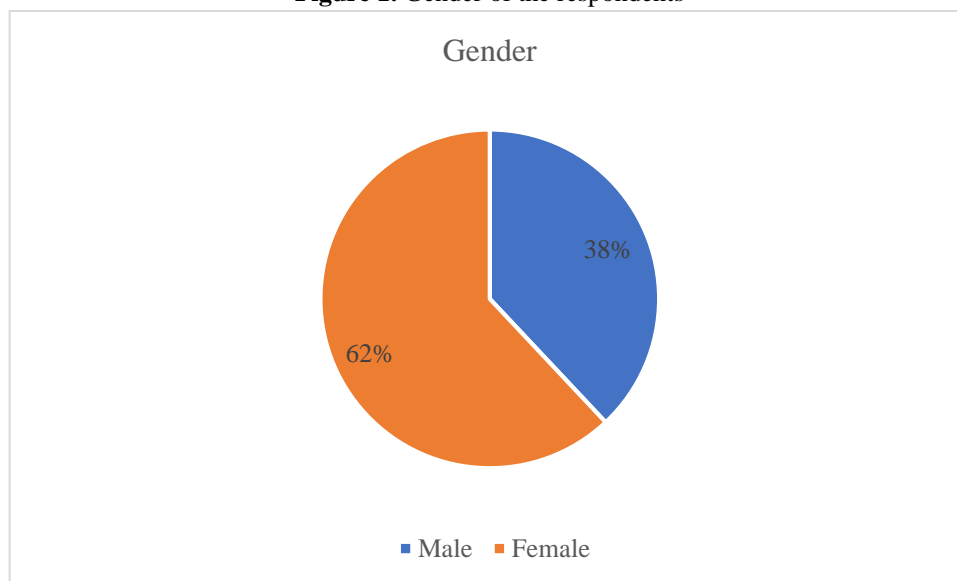
The objective of this research is to identify the effect of brand and brand equity on consumers buying behavior in milk and milk products industry in Azerbaijan. Quantitative research was

used for this article. Surveys are the most widely recognized procedure for gathering quantitative information. In order to achieve the objectives of the research, primary data collection method was utilized. Primary data is information that is gathered directly by the researcher. Online survey was organized and 9 questions were asked to respondents due to find an answer for research questions easily. Random sampling method was used by selecting respondents randomly. People are effected by individual elements such as demographics that contain a personal's gender, age, monthly income.

The first 3 questions are related to demographic characteristics of respondents.

Figure 1. Gender of the respondents

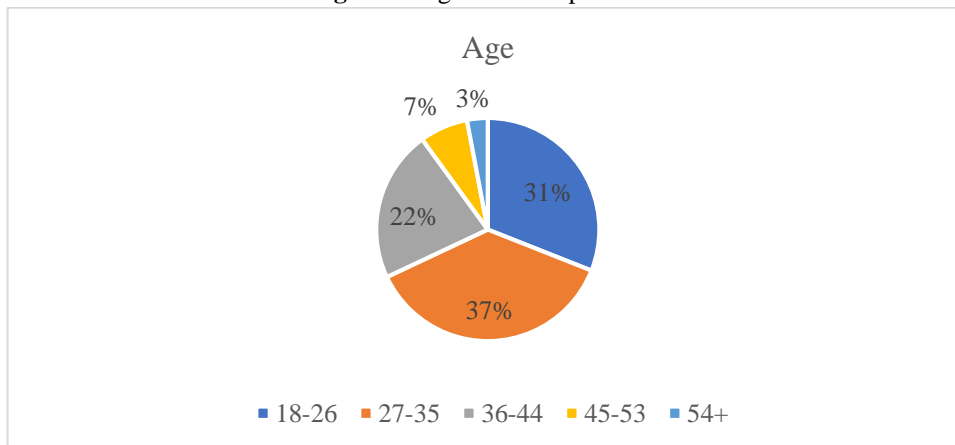
Source: Compiled by author according to survey results

First question identify the gender of participants which are shown by percentage in figure 1. It demonstrates that the most respondents of survey are females with 62 %. On the other hand, 38 % of respondents are male.

Next question is related with age groups of people. Thoughts and behavior can be different between old and young people. Therefore, it supports that to compare perceptions of people about brand over various age groups. The below options are given to respondents of survey.

Figure 2. Age of the respondents

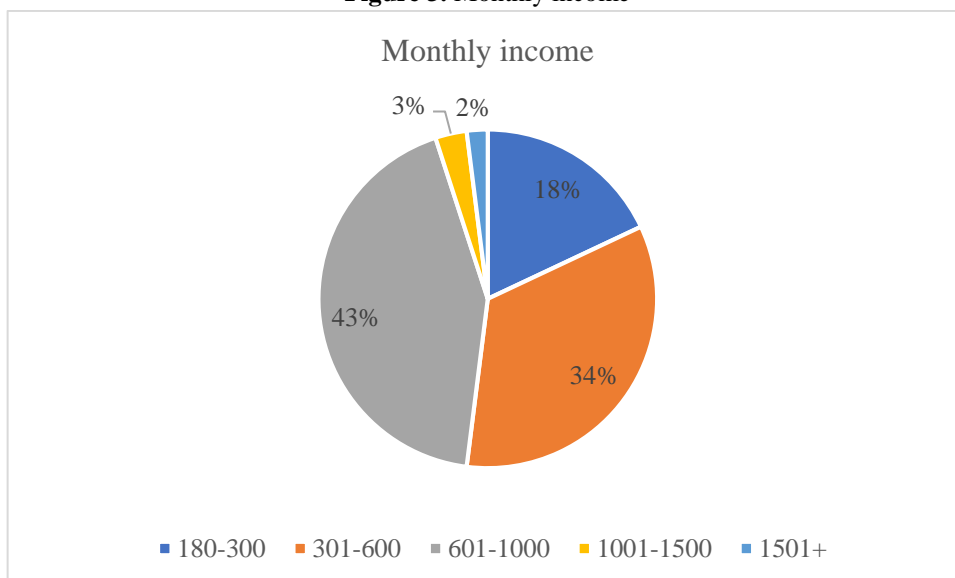

Source: Compiled by author according to survey results

The essential portion of respondents is on the 27-35 age range with 37%. 18-26 age range is the second largest group who respond to survey (31%). The lowest percentage belonged to 54 and over 54 age respondents who answer survey questions (3%).

The last question about personal information of participants is related to monthly income. Responds show that the most participants of survey gain income in 601-1000 AZN range (43%). 34 % of respondents choosed 301-600 AZN income that they earn. The highest income which is shown in pie chart as 1501+ is earned by 2 % of people of respondents. This information demonstrates that target market of companies can be middle class group of people.

Figure 3. Monthly income

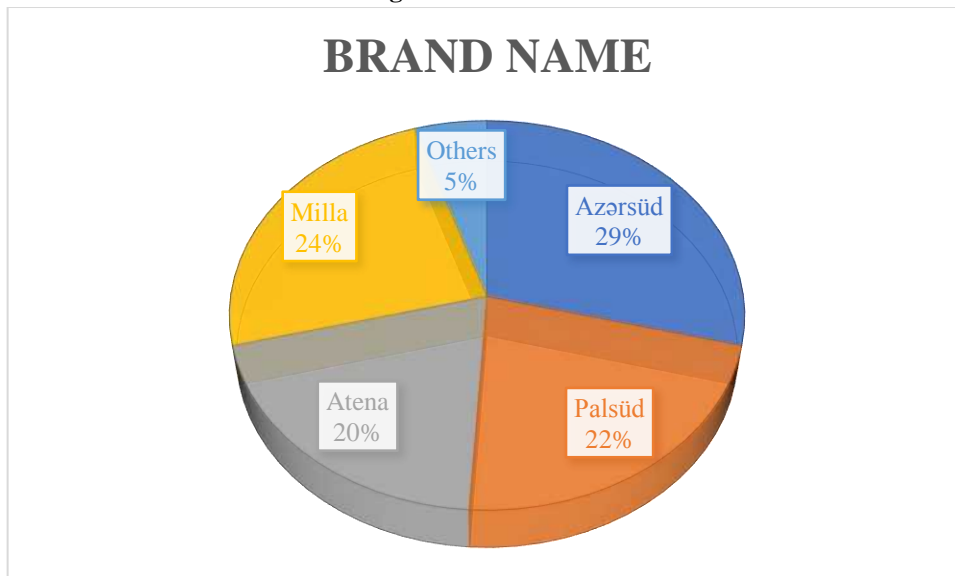

Source: Compiled by author according to survey results

The next part of questions is related brand and brand equity in milk and milk products industry. “Which milk and milk products do you use?” question was asked to respondents. Azərsüd, Palsüd, Milla, Atena and others were given to participants as options. Azərsüd and Milla are the most utilized milk brands according to survey with 29 % and 24 % accordingly.

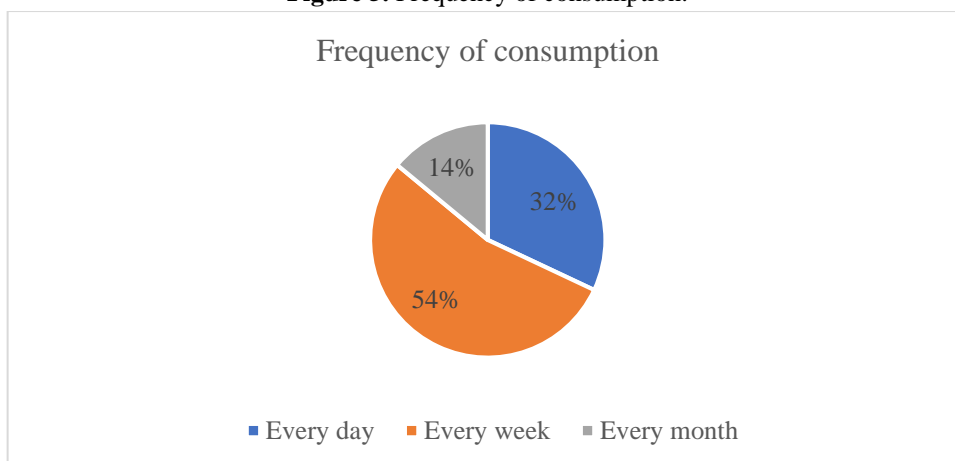
Figure 4. Brand Name

Source: Compiled by author according to survey results

Which factors influence you to buy milk products? According to the statistic result of this question, the most respondents prefer milk and milk products which is cheaper than others (41 %). 27 % of people purchase product according its quality. Influence of package and other factor is 18 % and 14 % accordingly.

Figure 5. Frequency of consumption.

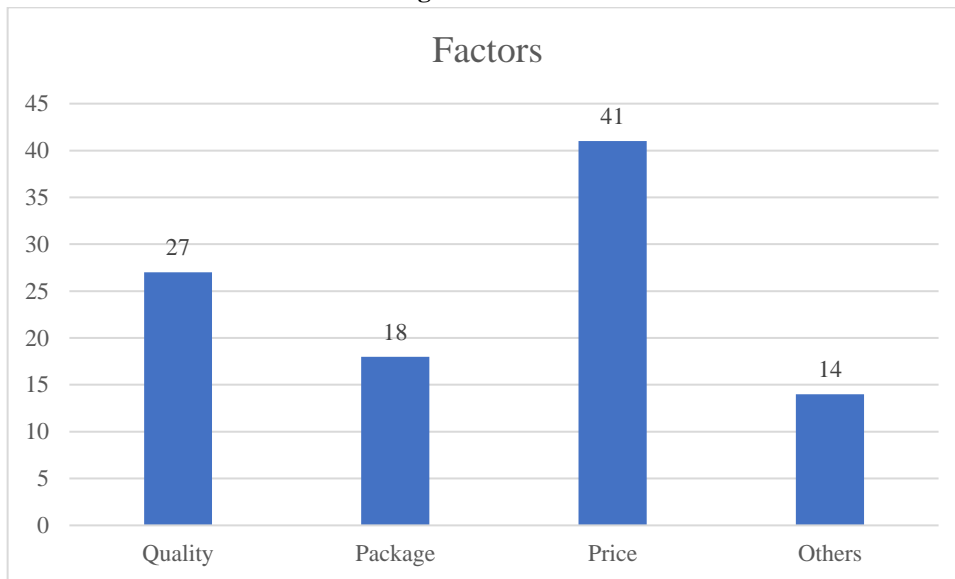

Source: Compiled by author according to survey results

54 % of respondents answer that they purchase milk and milk products weekly. 32 % of people buy these products every days.

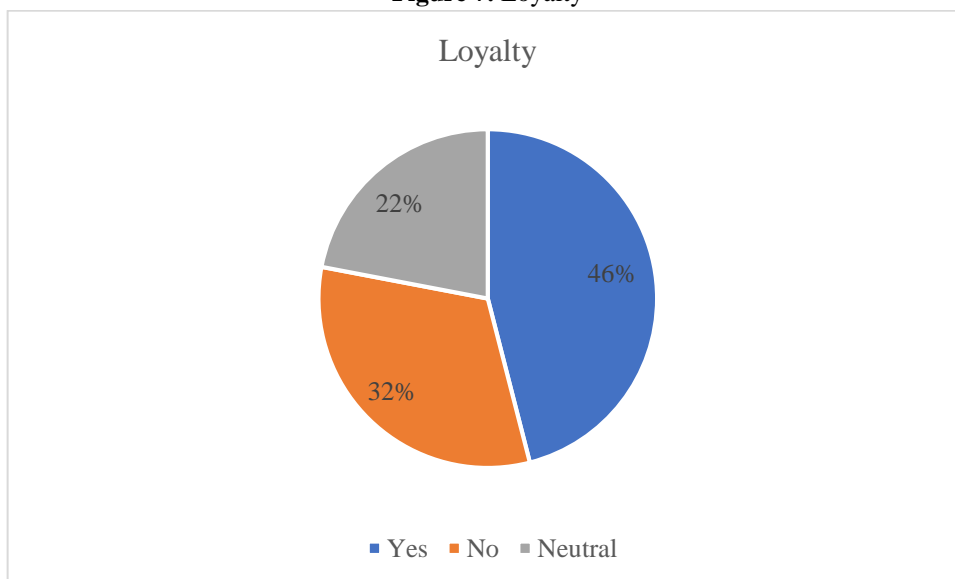
Figure 6. Factors

Source: Compiled by author according to survey results

The previous question measure the loyalty of consumers to brand. "Are you loyal to the milk brand?" question was responded by survey respondents.

Figure 7. Loyalty

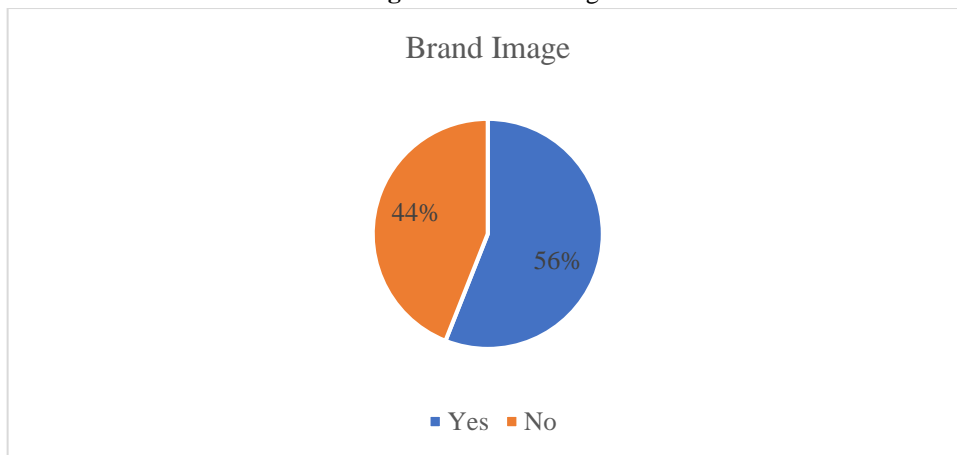
Source: Compiled by author according to survey results

3 options were suggested to respondents as “Yes”, “No”, “Neutral”. 46 % people think that they are loyal to the brand which they purchase. 32 % of respondents think opposite of this. 22 % of people answered neutral option.

Does the brand image influence to purchase any milk products? “Yes” and “No” choices were given to respondents for this question. 56 % of people answered that brand image has an influence in purchasing decision.

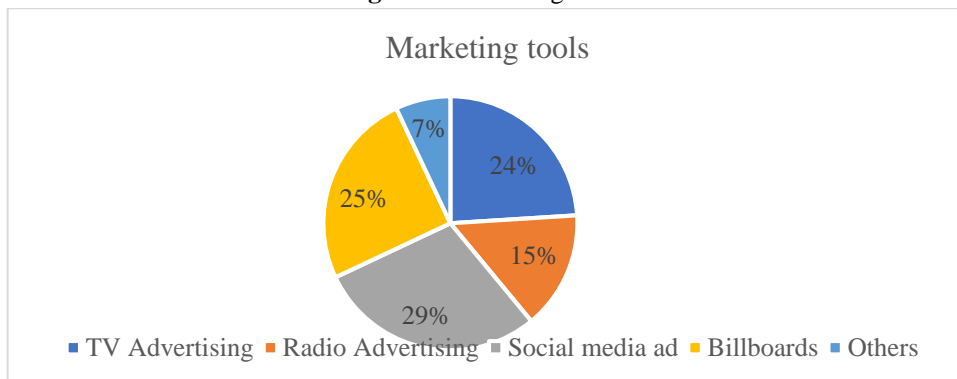
Figure 8. Brand Image

Source: Compiled by author according to survey results

Which marketing tool allure you to buy milk products? It shows increasing role of the social media again. Because 29 % of respondents think that social media ads are the most attractive tool for customers. Billboards and TV advertisings has a huge impact on consumers buying decision according to 49 % of respondents of this survey.

Figure 9. Marketing Tools

Source: Compiled by author according to survey results

Results

This research especially concentrate on knowing the connection between brand equity and the milk and milk products. Shortly, this research can be generalized as follows: firstly research questions and theories were explained at the beginning. Previous section of the study demonstrated methodology, sampling methods for achieving research objectives. The questionnaire was organized and 9 personal and brand equity related questions were given to 100 respondents for finding answers to research questions. One of the given question showed that how brand image are important for consumers which are shown figure 8. It is related to brand associations which are explained with theoretical basis in introduction part.

In figure 6 the importance of price factor are shown which was 41% of people answered this options. It is related to social factors that was given above which called monthly income of individuals. According to aforementioned information survey respondents were middle class group people. Therefore, companies should take into consideration the price factor for each product. Figure 7 is an another way to show brand equity effect on consumers buying behavior. Because, 46 % people think that they are loyal to the brand which they purchase.

Figure 9 demonstrates increasing role of the social media due to 29 % people answer. It support companies to create brand awareness to consumers through social media.

References

- N.Akhtar, Qurat-Ul-Ain, U.I.Siddiqi, A.Ashraf and M. Latif (2016). "Impact of a Brand Equity on Consumer Purchase Decision in L'Oreal Skincare Products." *International Review of Management and Business Research Journal*. Vol. 5, Iss. 3, pg. 808-816.
- R.Ravi (2014). "Brand Equity & Its Impact on Decision Making : A Study w.r.t Youth in Selected Cities (Mumbai & Pune) and w.r.t FMCG Products". Navi Mumbai pg.310
- J. Andai (2016). "Influence of brand equity on consumer purchase choices among pay tv subscribers in Nairobi, Kenya". Nairobi, Kenya, pg.47
- F.Fouladivanda, M.A.Pashandi, A.Hooman and Z. Khanmohammadi (2013). "The effect of Brand Equity on Consumer Buying Behavior in term of FMCG in Iran." *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*. Vol. 4, No 9, pg. 945-957.
- M.Fatahyab (2012). "Does the brand itself establishes its identity or is it the consumer which defines the identity of the brand?". Pakistan, pg.42.
- M.A.Adam and S.N.Akber (2016). "The Impact of Brand Equity on Consumer Purchase Decision of Cell Phones." *European Journal of Business and Innovation Research*. Vol.4, No.4, pp.60-133

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

N.Elangovan and M.Gomatheeswaran (2015). “A study on consumer behavior towards various brands of milk and milk products with special reference to Thudiyalur town at Coimbatore district in Tamil Nadu.” International Journal of Multidisciplinary Research and Development Volume: 2, Issue: 4, pg. 595-601

Modern Theories Of International Trade And International Market Entry Strategy: Evidence From Mechanical Engineering

*Kamil MUSLIMOV
Moscow State Academy
r.madrid1902@mail.ru*

Abstract

The conceptual foundations of modern directions of international trade theory research in order to create a strategy of coming to international markets are analyzed in the article. In particular the article shows that in the present the Russian machine-building industry has a significant growth potential through the development of mining and manufacturing industries, which should be used as an export potential. Heckscher and Ohlin Theory – Modern Theory of International Trade. This theory also states that comparative advantage occurs from differences in factor endowments between the countries. Factor endowment refers to the amount of resources, such as land, labor, and capital available to a country. A country having capital abundance and less land tends to produce more manufactured products than food products, whatever the price, while a country with a territory abundance tends to produce more food. If the other elements are constant, an increase in capital will mean an increase in marginal productivity from the manufactured sector, while a rise in the offer of territory will increase the production of food in the detriment of manufacturers. When the two countries decide to trade, they create an integrated global economy whose manufacture and food production is equal with the sum of the two countries' productions. If a country doesn't trade, the production for a good equals the consumption.

Therefore, access to international markets is a highly relevant direction. In order to form the concept of access to international markets the use of methods of strategic management becomes possible, in particular, in the analysis of markets and the company's ability to comply with the implementation of activities in the international market. However, the use of these instruments cannot answer questions about how it is necessary to plan the line of goods to increase sales and profit both in operational and strategic periods.

Keywords: Engineering, product range building, international trade, foreign trade potential, competitive advantage.

Income Inequality In Azerbaijan

*Kamran ABDURAHMANOV
Azerbaijan State University of Economics
a.kamran9655@gmail.com*

Abstract

Maintaining a healthy and functioning society is one of the ultimate reasons why governments continue functioning. Without sustaining a good level of income for every member of the society, it is arguable that this society will keep functioning for a long time. In this paper income levels of Azerbaijani people will be examined and current level of income inequality will be calculated with utilizing the help of Lorenz curve and the Gini index. The results show that Azerbaijan has a significantly low levels income inequality levels and it is highly debatable. This paper also indicates the main reasons behind this weird findings.

Keywords: income inequality in Azerbaijan, Lorenz curve, Gini index

Organizing Effective Financial Analyze In The Industrial Enterprises

Khalida JAVADOVA

Azerbaijan State University of Economics

khalidajavadova@gmail.com

Abstract

During the research it was proved that when creating an effective methodology for analyzing the financial state of enterprises, there is an objective need to take into account all factors that may affect the mechanism for assessing its activities and making managerial decisions. In the course of the study, it was clarified that the current methods of financial analysis do not allow general conclusions about the financial state of business structures in the assessment from the perspective of different categories of users, while the existing financial analysis mechanisms do not take into account industry specificity, which leads to incorrect interpretation of the results analytical actions. The modern economic reality in the Azerbaijan is characterized by the development of a market mechanism, which requires management of economic entities to make more effective and justified management, investment and financial decisions, and, consequently, to obtain fundamentally new information. The financial stability and profitability of the entrepreneurial structure in the market depends on the quality and timeliness of this information, and the cost of obtaining it should be economically justified and expedient. Against the backdrop of the global economic crisis and the ongoing stagnation processes in separate sectors of the country's economy, an analysis of the financial state of enterprises becomes an objective necessity, which confronts the employees of accounting and analytical services with the task not only of finding ways to solve financial difficulties, but also the development of mechanisms that allow foreseeing Crisis phenomena.

Keywords: Financial Analyze, Industrial Enterprises, Azerbaijan

SOFAZ in National Economy

Konul MUSAYEVA

Azerbaijan State University of Economic

konulmusayeva2019@mail.ru

Abstract

The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan was established on December 23, 1999 with the presidential decree No. 240 “On the establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan”. The purpose of the fund was to accumulate funds obtained from the sale of rich carbohydrogen reserves and profits derived from the activities of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, as well as rational management of funds and use for the benefit of the country's citizens and the future population. The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan is an extra-budgetary organization, reports to the President of the Republic and is responsible. The funds of the state oil fund are formed from the following sources:

- Profits received from the sale of carbohydrogens and from dividends on oil and gas projects attributable to the Republic of Azerbaijan from the transfer of oil and gas through the territory of Azerbaijan and from the distribution of profits, bonuses paid by the capitalists to state authorities and state oil companies in connection with the signing and execution of oil and gas contracts.
- Grants and disinterested help, etc.

According to the State Oil Fund, the foundation for creating the fund was a fair distribution of oil wealth among the future population. Additionally, it was noted that the main goals of the fund include meeting current social needs and the development of the non-oil sector.

Key words: SOFAZ, social needs, national economy, energy profile.

Introduction

According to the rules of the State Oil Fund, its funds can be used to solve national problems for the sake of prospering socio-economic goals of the country, as well as for building and restoring important infrastructure facilities. All expenses of the fund, with the exception of management expenses, are made by the central treasury of the Ministry of Finance. According to the law of the Republic of Azerbaijan “On the budget system”, the expenses of the oil fund are part of the state budget and are reviewed and confirmed by the parliament every year together with the state budget. As stipulated in the law, the fund can only incur those expenses envisaged by its budget.

In general, the conditions for creating a state oil fund were classified as follows:

- Ensuring macroeconomic balance and stability
- Ensuring financial order
- Formation of spare means for the future generation

As is known, an increase in foreign exchange funds acquired from the sale of oil and their entry into economic circulation causes a rise in the national currency and stimulate imports, and also as a result of a weakened competitiveness of the country's economy, causes a decrease in exports. On the other hand, the intensive development of the oil industry leads to a certain imbalance in the economy and a decrease in the level of development of the extra-oil sector. This makes the country's economy dependent on oil prices on world markets. According to the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, one of the goals of the fund is to neutralize macroeconomic decays, which may arise due to an increase in currency masses due to the sterilization of oil profits and the direction of these funds to the development of the extra-oil sector. Another reason for creating the fund is to strengthen the financial order of the country. Thus, the experience of oil-rich countries shows that relatively easily acquired oil profits are not used productively and economically, but, on the contrary, in many cases become a cause of waste and abuse. Altogether, this leads to a weakening of financial control and is viewed as a way of filling shortages and gaps in all types of oil profits. In addition, one of the main reasons for the foundation of the fund is the implementation of its funded function. Oil and gas wealth is not inexhaustible like other reserves and can decrease with time, regardless of wealth. Therefore, one of the most important reasons for creating a fund is to ensure the fairness of an equitable sharing of the wealth inherent in today's and future generations.

Methodology

Induction and deduction methods were used in the research. Thus, the economic facts about the research work were collected, systematized and investigated through the induction method. Then, through the deduction method, theoretical outcomes, general principles, in other words, the necessary recommendations for practical activity have been identified on the basis of these collected facts.

Analysis

On December 29, 1999, the national leader Heydar Aliyev signed the Decree "On the establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan".

The basis of the philosophy of creating the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) is to ensure a fair distribution of oil wealth between generations. If one of the main tasks assigned to the Fund is to accumulate oil revenues for future generations, another equally

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

important task is to use them for current generations, taking into account the current social needs of our country, the requirements of progress and economic development. When creating the Oil Fund, the experience of similar structures from other countries of the world was used, recommendations of international financial organizations were taken into account, and local peculiarities and existing needs were also taken into account (Abbasov: 2015).

It should be noted that one of the main tasks of the state is to ensure an optimal balance between foreign exchange funds used for the needs of the current generation and accumulated as a reserve for future generations.

With the establishment of the Oil Fund, the volume of assets was equal to 271 million US dollars. In 2012, this amount is 34,129.4 million dollars. Since the beginning of the activities of the Oil Fund as of December 31, 2012, the Oil Fund as a whole received 83.4 billion US dollars (67.1 billion manats), and the Fund's expenditures for the period totaled 49.6 billion US dollars (40.6 billion manats).

In accordance with the provisions of the Petroleum Fund, its funds can be used to finance infrastructure projects of national importance, solving problems for the purposes of the country's socio-economic progress.

Most of the Fund's expenditures consist of transfers to the state budget, which are directed towards creating the infrastructure necessary both to improve the quality of life of the population and to further diversify the country's economy. From 2003 to December 31, 2012, the total amount of transfers to the state budget amounted to 35,085.0 million manat.

During 2002-2006, 297.9 million manat was sent from the Oil Fund to finance the share of the Republic of Azerbaijan in the project of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline named after Heydar Aliyev, which is of great political, economic and strategic importance for the state. This oil pipeline provides direct transportation of Caspian oil to Europe and other markets, increases the geostrategic position of Azerbaijan in the region.

As a result of the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict, 20% of Azerbaijani lands are under occupation, more than 1 million people have become refugees or internally displaced persons, who for a long time huddled in the most difficult conditions in wagons and tent camps. By decision of the national leader Heydar Aliyev, part of the funds of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan was directed to finance measures to improve the social conditions of refugees. At the expense of the funds allocated in different regions of Azerbaijan, new

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

settlements were built, equipped with the most necessary housing and communal conditions. Thanks to these activities, the last refugee camp was liquidated at the end of 2007. From 2001 to December 31, 2012, the Oil Fund allocated 1 157.8 million manat to finance this project.

Another key regional project, to finance which in the period from 2007 to December 31, 2012, about 341.5 million manat was directed to the construction of the Baku-Tbilisi-Kars railway - a transit highway, which can be called the "Iron Silk Road". This road will allow to connect Europe and Asia, as well as to establish passenger and cargo transportation from China to Europe through Azerbaijan. This will serve to increase the transit potential of the countries of the region, speeding up the process of further integration of Azerbaijan into the world economy (Aliyev: 2018).

The Oil Fund also finances two projects on water supply. One of these projects is the construction of the Oguz-Gabala-Baku water pipeline. For centuries, the Absheron Peninsula has had an acute problem with water supply. In connection with the expansion of our capital, the growth of the population in the city, this problem has escalated more. So in order to solve this problem, the country's leadership made a decision to build the Oguz-Gabala-Baku water pipeline. As a result of the construction of this pipeline, the population of the city is supplied with clean, fresh water. On December 28, 2010, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev took part in the commissioning ceremony of the Oguz-Gabala-Baku water pipeline. From 2006 to December 31, 2012, AZN 779.6 million was allocated to finance this project. Since 2011, the financing of this project by the Oil Fund has been completed.

Another important project is the reconstruction of the Samur-Absheron irrigation system, which is necessary for the development of the country's agriculture. From 2006 to December 31, 2012, 895.5 million manats were allocated to finance the Samur-Absheron water canal.

In 2007, the Order of the President of the Republic of Azerbaijan on the "Training of Azerbaijani youth abroad in the period 2007-2015" was issued. This project, whose ideologist is President Ilham Aliyev, is a strategic step towards the "transformation of black gold into human capital." As a result of the successful implementation of this idea, Azerbaijan will be able to provide itself with highly qualified personnel necessary to ensure the accelerated development of the country.

From 2008 to December 31, 2012, AZN 54.8 million was allocated to finance this project. At this period, the total number of students enrolled in this program is about 1,590 people.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

In 2006, the Oil Fund allocated 90 million manat to form the authorized capital of the Azerbaijan Investment Company. This company, created by order of President Ilham Aliyev, contributes to attracting investment in the non-oil sector in 2006. The purpose of the Investment Company is to make investments through the purchase of a minority share in the authorized capital of joint stock companies and other commercial organizations operating in the non-oil sector. As a result of the activities of the Investment Company in our country, we began to use modern investment mechanisms corresponding to new and modern principles. Thanks to the implementation of the new mechanism, the acquisition of investment shares of companies contributes to the revival of these institutions, the development of the non-oil sector, and on the other hand, the relationship between the public and private sectors is ensured and conditions are created for creating a favorable business environment (Bayramov: 2017).

From 2013, the Oil Fund will finance the following projects:

1. Financing of the project of creating a high-speed fiber-optic network, providing an opportunity to reach all settlements in the Azerbaijan Republic;
2. Financing the share of participation of the Republic of Azerbaijan in the project of construction of the Oil and Gas and Petrochemical Complex;
3. Financing the share of the Republic of Azerbaijan in the project for the construction of the Star oil refining complex in the Republic of Turkey;
4. Financing the share of the Republic of Azerbaijan in the TANAP project;
5. Financing the share of the Republic of Azerbaijan in the project to build a new modern floating drilling rig in the Caspian Sea.

One of the main achievements of the Fund is the effective management of funds derived from oil. According to the changes in the “Rules for the drafting and execution of the program (budget) of the annual income and expenses of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan”, approved on October 27, 2011 by President Ilham Aliyev, a new Investment Policy of the Fund was adopted. According to the new investment policy, as well as to diversify the investment portfolio and increase the yield from its placement, it is planned to add new financial instruments, including shares, gold and real estate, to the Fund’s investment portfolio. At the moment, the investment policy of the Fund allows you to invest up to 5% of your portfolio in stocks, gold and real estate, respectively (Hajiyev: 2010).

The investment portfolio of SOFAZ by 50% will be formed from the assets of the fund in US dollars, 40% in euros, 5% in pounds sterling. The remaining 5% of the funds of the investment portfolio of SOFAZ can be placed in long-term liabilities of the United States, Germany, France, Great Britain, Italy, Canada and Japan, countries of the European Monetary Union,

Russia and Turkey, stipulating that sovereign bonds of these countries should have a credit rating not lower than A from international rating agencies Standard & Poor's and Fitch Ratings and A2 rated by Moody's Investors Service.

Figure 1. Assets of the State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ, end of 2015, in billion USD)

Source: ResearchGate. Azerbaijan: Low Oil Prices and their Social Impact

SOFAZ began to acquire gold from February 1, 2012 from banks that are members of the London Association of the Market for Precious Metals. Gold is bought in batches of 10 thousand troy ounces (25 bars each) to minimize the risk of price changes. As noted above, in order to minimize the risk of price volatility, gold will be introduced into the Fund's investment portfolio within 2 years by dividing the entire amount of gold into weekly purchasing.

At the end of 2012, 14.934 tons of gold (480,146 ounces) were included in the investment portfolio of the State Oil Fund.

The acquired gold is planned to be brought to Azerbaijan in the near future and the gold will be temporarily deposited in the Central Bank.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

According to the SOFAZ investment strategy, five percent of the Fund’s investment portfolio can be invested in real estate.

In December 2012, the Oil Fund acquired property in London, in Paris and in Moscow. For 177,350 million pounds, the State Oil Fund has acquired an office complex in London in the West End area at St. James 78, and for 135 million euros it acquired a building in Paris at 8, Place Vendome.

The last acquisition of the State Oil Fund has become the Gallery and Actor shopping and office center on Pushkin Square in Moscow. The cost of the transaction amounted to 133 million dollars. The influential index of the MSCI World stock market, which is less exposed to the risk of price volatility and includes more than 1600 large companies in developed countries, was chosen as a benchmark for SOFAZ investments in stocks. In 2012, SOFAZ invested about 600 million dollars in shares.

The Foundation is actively involved in the implementation of the Initiative of Transparency in the Extractive Industries in Azerbaijan. Azerbaijan joined the Extractive Industries Transparency Initiative (EITI) in 2003 (Hasanov: 2014).

The Executive Director of the SOFAZ is the chair of the national commission on the EITI, established by the Azerbaijani government in November 2003. The EITI implementation (application) mechanism in Azerbaijan has been developed by the State EITI Commission, local and foreign mining companies operating in Azerbaijan, as well as the NGO Coalition on Enhancing Transparency in the Mining Industries. In accordance with this mechanism, the Azerbaijani government regularly discloses reports on Transparency. Azerbaijan is the first country to publish an EITI report (March 15, 2005)

At the 3rd International EITI Conference, held on October 14-16, 2006 in Oslo, the Norwegian capital, to ensure international support for the Initiative on Transparency and Coordination of the Initiative, it was decided to establish an International Board. Azerbaijan, as a country leading the implementation of the EITI, was elected a member of the EITI International Board.

In May 2007, the Oil Fund of Azerbaijan was awarded the UN Award for Public Service in the area of EITI implementation. The UN Award for Public Service, which is considered the most significant award in the field of public administration, was established by the UN in 2003 with the goal of public institutions in these countries for their achievements and the benefits they brought to their country.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The Oil Fund is the first state institution among the countries of Eastern Europe and the CIS to be awarded the UN Award for Public Service. In 2007, about 200 countries joined the struggle for this award, but after several stages only government organizations from 14 countries managed to achieve it.

On September 11, 2008, the Resolution on mutual understanding on the application of the Extractive Industries Transparency Initiative (EITI) in Azerbaijan was adopted by consensus of the UN General Assembly.

In February 2009, the 4th Conference of the Oil Industry Transparency Initiative was held in the city of Doha (the capital of Qatar), where Azerbaijan was accepted as a full member of EITI for its transparent activities, for regular income reports published for the public and for what the first state to pass the evaluation process. Azerbaijan was awarded the 2009 EITI Award. Azerbaijan became the first country to receive full EITI member status among other candidate countries. Azerbaijan was awarded the 2009 EITI Award.

As is known, an increase in foreign exchange funds acquired from the sale of oil and their entry into economic circulation causes a rise in the national currency and stimulate imports, and also as a result of a weakened competitiveness of the country's economy, causes a decrease in exports. On the other hand, the intensive development of the oil industry leads to a certain imbalance in the economy and a decrease in the level of development of the extra-oil sector. This makes the country's economy dependent on oil prices on world markets. According to the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, one of the goals of the fund is to neutralize macroeconomic decays, which may arise due to an increase in currency masses due to the sterilization of oil profits and the direction of these funds to the development of the extra-oil sector.

Another reason for creating the fund is to strengthen the financial order of the country. Thus, the experience of oil-rich countries shows that relatively easily acquired oil profits are not used productively and economically, but, on the contrary, in many cases become a cause of waste and abuse. Altogether, this leads to a weakening of financial control and is viewed as a way of filling shortages and gaps in all types of oil profits. In addition, one of the main reasons for the foundation of the fund is the implementation of its funded function. Oil and gas wealth is not inexhaustible like other reserves and can decrease with time, regardless of wealth. Therefore, one of the most important reasons for creating a fund is to ensure the fairness of an equitable sharing of the wealth inherent in today's and future generations.

The funds of the State Oil Fund are managed in accordance with the Rules on the preservation, investment and management of foreign currency funds of the State Oil Fund of the Azerbaijan Republic. According to the rules, the fund's partners in long-term relationships may be financial institutions with investment grade credit ratings. In addition, part of the fund (min.30 mil. Azn - maximum 60% of the total portfolio) may be entrusted to foreign partners. To the place it should be noted that the investment portfolio of the fund does not allow the receipt of financial instruments (swap, futures and forward), and investing in securities and real estate is not allowed. Upon initial consideration of these rules, it becomes clear that the policy of the fund is conservative in nature aimed at minimizing the main risk. As you know, the movement of risk and expected return in one direction negatively affects the profitability of the fund (Kalyushnova: 2006).

The formation of the budget of the fund is regulated according to the program “on the execution and compilation of annual expenses and profits of the State Oil Fund of the Azerbaijan Republic”. The rules define items reflecting the structure, profitability and expenses of the fund, as well as their sources. The rules of the fund determine the structure, approval and execution of the budget of the fund associated with standard procedures, as well as regulate the distribution of powers, as well as control and reporting mechanisms among the relevant authorities. The document also identifies points and sources depicting the structure, expenditure and profitability of the fund. Thus, the document details the features of the device sources of profits associated with the implementation of the oil agreements and the management of the fund. So, by classifying the budget expenditures of the fund, the basic principles and directions of their formations and performances were depicted.

The profits of the fund are generated from two sources, from the profits acquired from the implementation of the oil agreements and the management of the currency resources of the oil fund. The profits acquired as a result of the implementation of the oil contracts include the following:

- Profits acquired from the sale of uncultivated oil and gas sources attributable to the share of the Republic of Azerbaijan (with the exception of payments provided for by law)
 - Bonus payments
 - Acrost payments
 - Payment for renting the use of state property concluded with foreign companies
 - Profits acquired from revenues and assets handed over to Azerbaijan in accordance with signed agreements with foreign companies
- Profits received as a result of interaction with foreign companies (Ulrich: 2016).

As noted, another source for generating profits of the oil fund is the profits acquired from the management of funds. According to the Program “on the execution and compilation of annual expenses and profits of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan”, the profits acquired from the management of funds include interest income, dividends, profits derived from re-evaluation of foreign exchange assets, etc.

Conclusion And Discussion

As is known, an increase in foreign exchange funds acquired from the sale of oil and their entry into economic circulation causes a rise in the national currency and stimulate imports, and also as a result of a weakened competitiveness of the country's economy, causes a decrease in exports. On the other hand, the intensive development of the oil industry leads to a certain imbalance in the economy and a decrease in the level of development of the extra-oil sector. This makes the country's economy dependent on oil prices on world markets. According to the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, one of the goals of the fund is to neutralize macroeconomic decays, which may arise due to an increase in currency masses due to the sterilization of oil profits and the direction of these funds to the development of the extra-oil sector. Another reason for creating the fund is to strengthen the financial order of the country. Thus, the experience of oil-rich countries shows that relatively easily acquired oil profits are not used productively and economically, but, on the contrary, in many cases become a cause of waste and abuse.

Altogether, this leads to a weakening of financial control and is viewed as a way of filling shortages and gaps in all types of oil profits. In addition, one of the main reasons for the foundation of the fund is the implementation of its funded function. Oil and gas wealth is not inexhaustible like other reserves and can decrease with time, regardless of wealth. Therefore, one of the most important reasons for creating a fund is to ensure the fairness of an equitable sharing of the wealth inherent in today's and future generations.

References

- Abbasov, Ch.M. (2015). Ways of integration of Azerbaijan in world economy, Baku.
Aliyev, N. (2018). Petroleum geopolitics and "residual economy", Tower.
Bayramov, A.I. (2017). Regional Economic integration: theory and practice, Baku.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Hajiyev, S.T. (2010). Azerbaijan on the way to the world community: foreign economic development strategy. Kiev.
- Hasanov, R.T. (2014). Conceptual foundations of the market models of socio-economic development Azerbaijan Republic, Baku.
- Ulrich, F., Ernst W.(2016). Foiling the resource curse, Norway's Petroleum Fund, Oslo.
- Kalyuzhnova, Y. (2006). Overcoming the curse of hydrocarbon: goals and governance in the oil funds of Kazakhstan and Azerbaijan, Publication Title: Comparative Economic Studies.

Construction Of A Model Of The Relationship Between The Results Of Marketing Research And Management Activities Of Companies

Lala ASADOVA

Azerbaijan State University of Economics

lala.asadova1@gmail.com

Abstract

Marketing is a purposeful activity carried out by enterprises and organizations to provide exchange-selling activity on the market. In order to ensure the effectiveness of exchange or sales, or to ensure that manufactured products are easily marketed, it is important to first determine what quality and quantity of consumers are required for the product, and then produce products that can meet that demand, marketing, evaluating, storing these products, determining whether or not to provide additional services to consumers before and after the sale is of paramount importance.

In every organization, managers need a lot of information to effectively analyze, implement, plan, and control all of these marketing activities. Market researchers believe that the optimal management of the enterprise is to determine the future of the entity. For this reason, venture should have enough information on marketing. Marketers also believe that information is not only an important step in making an optimal decision but also promoting competitiveness, increasing profits through increased sales, and achieving all the goals.

Obviously, the more detailed the accounting of contractors, events and operations in the company's database, the more successfully the company can conduct marketing research, for example the segmentation of its consumers. If the company has appropriate credentials, then for segmentation such parameters as descriptive, behavioral, psychographic characteristics of the consumer can be used, and the company can also segmentation of customers according to the benefits from the consumption of the offered product or service.

Key words: marketing, marketing strategy, research methods of marketing

Introduction

The development of a marketing strategy for market-based businesses is a matter of critical importance. Formation and implementation of marketing strategies in enterprises and organizations has two main functions. creating distinctive advantages within them and shaping target markets. The product development process is understood to mean that the product can have a considerable advantage over its competitors in the market. Another aspect of marketing strategy is the identification of targeted markets.

Methodology

Induction and deduction methods were used in the research. Thus, the economic facts about the research work were collected, systematized and investigated through the induction method.

Then, through the deduction method, theoretical outcomes, general principles, in other words, the necessary recommendations for practical activity have been identified on the basis of these collected facts.

Analysis

Campaign has published a column by Ray Beharry, head of marketing for Pollfishresearch company and mentor at a startup incubator at the Polytechnic Institute of New York University. He described several situations in which market research mistakes led companies to multi-million dollar losses.

In 2004, Coca-Cola planned to attract a new audience: young men of 20-40 years old, who like the taste of Coca-Cola. According to the research of the brand, representatives of this audience were indifferent to diet drinks, but they did not like the taste of Coca-Cola Light. For this segment, the company has created a drink C2.

The drink was supposed to be the middle link between the classic and diet soda Coca-Cola. At the same time, a study of the American market showed that men prefer low-calorie foods with a rich taste. C2 was more expensive than other brand drinks.

Coca-Cola spent \$ 50 million to advance C2. The decision to launch the drink was supported by marketing research data on male preferences. As a result, the drink was not tied to the global brand, and marketing investments did not pay off.

The Campaign browser advises to pay attention to cases where market research participants begin to praise the product. This may mean that their feelings are insincere, and the found insights are not related to reality.

Because of this, according to his observations, sales of the Zune player, a competitor of the iPod from Microsoft, have failed. The company entered the highly specialized market, but did not state its differences. Microsoft released the player in 2006 in the US, and in 2011 ceased production. During the sales of Zune, the company has invested several hundred million dollars in its development.

In 2014, Amazon released the Fire Phone smartphone on its own operating system. The Campaign browser assumes that the device has entered the market on a "me too" basis. The weakness of the manufacturer was the lag from the first iPhones and smartphones based on

Android. Beharry believes that the product did not have bright differences compared with competitors. Amazon lost \$ 83 million on Fire Phone investments, not counting delivery to sales points and marketing costs.

According to the Campaign browser, Microsoft and Amazon have not well studied their competitors and pricing principles in new markets and were quick to launch products. Therefore, the author concludes, the study of competitors is as important as the study of the target audience. With it, the company determines how it stands out in the market.

Marketers under constant pressure come up with creative campaigns that would engage consumers in interaction with the brand. He notes that this task is not easy to solve in any market and that it becomes more complicated when the product is distributed in several countries. Obviously, in this case we must remember: that it does not work in one country will not work in another.

In 2009, HSBC entered the international market. The original slogan of the US campaign is "Assume Nothing" ("Trust the Facts"). For some non-English speaking countries, its translation sounded like "Do nothing". Because of this mistake, HSBC spent \$ 10 million to change the international slogan for The World's Private Bank.

The new HSBC campaign was taken more positively, but the consequences of the error were significant. Beharry argues that the situation could have been avoided if marketers studied the translations more carefully. Therefore, companies should investigate the impact of new communications in potential markets. Despite the fact that the positioning may not change for different countries, the perception of the brand may vary significantly.

Due to the rapid transformation of the consumption market, sought-after products quickly become obsolete. The Campaign browser notes that Kodak has focused so strongly on its products that it has overlooked the changes. The company developed technologies that are used in digital cameras in 1975. But representatives of the brand did not think that the purpose of consumers was to take large photographs, and not to buy film for cameras.

In 1996, Kodak's revenue was \$ 16 billion, and in 2011 - \$ 6.2 billion. According to quarterly reports, for three years the company suffered losses nine times. Between 2011 and 2012, the value of Kodak shares fell by 90%. The advantage of the company was the technology for shooting films, but it quickly lost its relevance. Campaign notes that in this case it was better to abandon some products to prevent competition.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

According to the consulting firm McKinsey, the most successful companies conduct market research about two times more often than outsiders. Many make due efforts to release products that have already failed. The Campaign browser concludes that, ideally, getting information about the market is constantly needed, and not just during research.

In 2016, a large advertising campaign to attract tourists to one of the US regions was defeated because of one mistake in a video for \$ 5 million. Among the footage of the scenery of the state also caught Icelandic paintings. Apparently, one of the creators of the video was confused by the similarity of writing words in English (Rhode Island and Iceland).

After the release of the video, an error was noticed, the materials were removed and edited. But it was the first post that became viral and attracted much more attention than the corrected one. Of course, this attention was not at all what the regional tourism bureau would have liked.

In 2015, Amazon created #PrimeDay as its own analogue of Cyber Monday. Unfortunately, at that time, many of the discounts and offers did not at all meet the expectations of consumers, after which the hashtag became viral in the worst sense.

When Amazon offered a whopping \$ 0.10 discount on the Sony PlayStation, many users couldn't help but mock comments.

In 2014, Apple released the iPhone 6, accompanied by very bright advertising and promises. In particular, one of the advantages of the new smartphone was that it had a rigid body, despite its size and small thickness.

In the video, which now has nearly 70 million views, Unbox Therapy showed how easy it is to bend a new model. As soon as the video appeared on the network, there was no turning back. The war between ardent fans and opponents of Apple broke out more than ever, and the hashtag #bendgate long reminded of the failure of the corporation.

Artificial intelligence is not always right. In 2014, Google bot mistakenly identified the new slogan of the largest US bakery Greggs. In this case, the director of the brand, Nick Knowles, managed to turn the trouble into a major victory.

Thanks to a witty and successful dialogue between the company and the Google team, the public's attention focused on the brand. As a result, the error turned out to be the best advertising campaign ever for a bakery.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

When large objects, events or global issues are involved in an advertising campaign, you should be doubly careful. It would be safer to abandon risky actions and choose more neutral options.

After the Coca-Cola company published a new advertising brand image in the form of a map of Russia without the Crimea, a huge number of Russian audiences were indignant. Networks appeared posts where the drink is poured into the toilet, and customers refuse to purchase the company's products.

In response to negative comments, Coca-Cola published an updated version of advertising, with the inclusion of the Crimea. And then she received a wave of indignation from the Ukrainian citizens.

The conclusion from this experience is only one: do not use images in advertising that can provoke anger or other negative with its content.

Sometimes all you need to do for high-quality advertising is just google. During the 2014 World Cup match between the United States and Ghana, Delta sent a congratulatory tweet to the American national football team. The post included an image where the number “2” stood next to the Statue of Liberty, and the number “1” stood next to the giraffe.

It is always better to think a little more about the concept of advertising and double-check all the facts. Social networks need to be handled very carefully, because as soon as something becomes viral, it will live forever. The best way to avoid files is to take as a rule a responsible and thoughtful approach to creating content.

International marketing research is the study of some problems in the external market and the development on this basis of recommendations to ensure its effective solution.

Marketing research acquires a special role in management activities. From the point of view of the chosen object of the dissertation research, decision making is the most important function in the management of the company. Churchill G. and Brown T. view management as a continuous decision-making process that requires receipt of information (Churchill, Brown: 2007).

Belyaevsky I.K. adheres to the opinion that “it is impossible to carry out marketing management activities without knowing the current market situation, the alignment of the forces, desires and capabilities of competitors there, etc.” (Belyaevsky: 2002).

From the point of view of the author, marketing research is a function of providing management decisions with necessary information and should be considered as an integral part of the management process. With this approach, it is necessary to note the impact of research on the development of the company as a whole and to bring approaches that allow to measure this effect. For marketing research as an integral part of managerial progress, two types of effects can be identified: 1) internal effect; 2) external effect.

The external effect refers to their impact on the external environment of the company and such processes as brand awareness, customer satisfaction, sales, market share, profitability, advertising effectiveness.

Due to the fact that marketing research performs the function of providing information to the management of the organization, the degree of their impact must be considered within the framework of this function. The impact of marketing research on the development of the organization as a whole is limited only by the provision of information. Based on marketing research, a company can make informed management decisions that will contribute to the development of the company in market conditions. Information is a prerequisite for the development of the company; it is on its basis that changes are made. Consequently, the effect produced by marketing research will be non-economic in nature or an element of the management decision-making process. If a company works in a competitive environment, the availability of this function will be a condition for its further development.

Information is an essential component of marketing research and is a collection of collected data on the external and internal environment of a company. Information obtained as a result of marketing research may be of three levels - strategic, tactical and operational (Aaker, Kumar and Day: 2004).

Depending on the type of information, marketing results are evaluated differently.

1. Strategic level. Information is provided for making strategic decisions: entering new markets, developing a long-term development plan. The process of evaluating the outcome of a decision made on the basis of information of a strategic nature is difficult due to the fact that its effect can be revealed only in the long term.

2. Tactical level. Information is provided to improve the current characteristics of the product or service. It is possible to track the economic effect of a decision made on the basis of tactical information if this improvement has a significant effect on customer loyalty. There is also the possibility of using indirect methods for evaluating tactical level information.

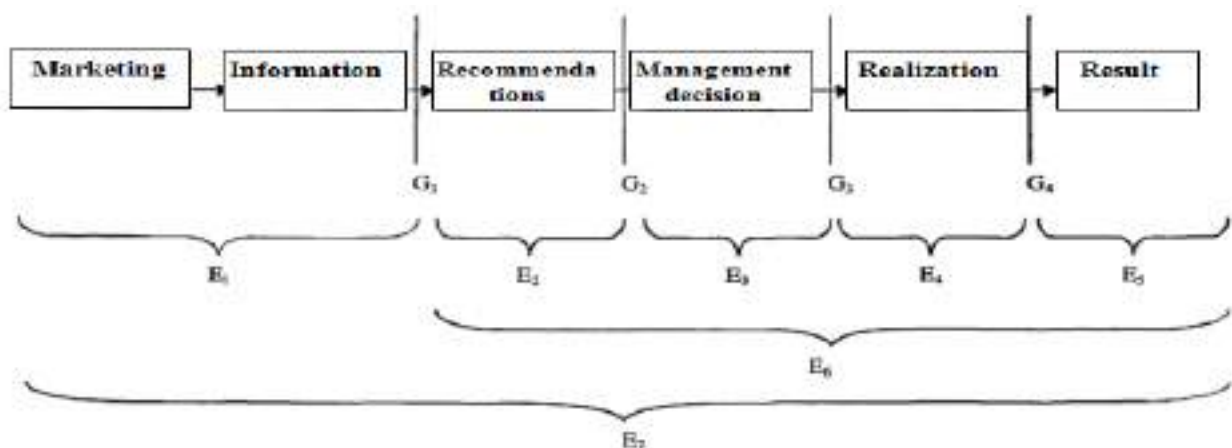

3. Operational level. Monitoring, control and comparison of the market before and after the marketing event. Example - evaluation of the effectiveness of advertising campaigns and the experiment. Conducted in this case, marketing research is a necessary part of the experiment, therefore, to allocate marketing research and evaluate their result is not appropriate.

In accordance with a certain object, the system for evaluating the results of marketing research proposed by the author of the thesis will be designed for making strategic decisions. Marketing research is especially important when the company makes decisions in the face of uncertainty and when they are more significant. The author understands that, in addition to marketing research, other factors influence the company's performance: finance, manufacturing, legal, management, and marketing, but identifying the effect of such effects is neither the subject nor the object of this work.

The result of marketing research is assessed according to a system of indicators, the degree of their influence on management processes in an organization is revealed, and their inherent effects are determined. As indicated earlier, the management decision-making process based on marketing research has been influenced by various types of effects. In figure 1 graphically depicts the stages of transformation of marketing research into the final results of an enterprise, the effects inherent to each stage (E_i) and the results (G_i).

Figure 1. Differentiation of effects causing a complex result of marketing research

All effects that influence the result of marketing research can be divided into two groups:

- Effects associated with conducting marketing research (E_1)
- Effects affecting management activities (E_6) (Golubkov, E.P.; 2003).

The effect of E_1 determines the effectiveness of the research process and includes all steps to obtain marketing information (G_1). The effects of E_2 , E_3 and E_4 are associated with management activities and do not affect the result of marketing research. E_5 combines all the effects associated with management activities:

$$E_5 = E_2 + E_3 + E_4 \quad (1)$$

The following effects related to management activities can be distinguished:

- E_2 effect - associated with the process of forming recommendations based on the provided marketing information (G_2). In some cases, this stage refers to marketing research.
- E_3 effect - due to the adoption of a management decision that would contribute to improving the performance of the entire company (G_3).
- E_4 effect - characterizes the effectiveness of the process of implementing management decisions made and the achievement of the goals set by the company (G_4).

The comprehensive performance indicator of marketing research (E_7) includes effects of two types: those associated with research (E_1), and those associated with management activities (E_6):

$$E_7 = E_1 + E_6 \quad (2)$$

Where E_7 is a comprehensive indicator of research performance; E_1 -effect due to the process of marketing research; E_6 - management types of effects.

In addition, E_7 is influenced by the quality of management of the organization, financial resources, and other factors related to the management of the organization as a whole, but not related to marketing research.

We analyzed the approaches Alihashkina E.N. and Ryakhovskoy Y.Y. to methods for evaluating the results of marketing research. The general distinctive disadvantage of the above works is the primary focus on cost indicators and insufficient attention to indirect. Alihashkina E.N. suggests that this effect should be reflected in the work of the enterprise as a whole and the marketing division in particular, based on the following formula (Alihashkina: 1998):

$$E_0 = E_1 + E_2 \quad (3)$$

where E_0 - the overall effect achieved in the process of using marketing research; E_1 - the effect of the participation of the information system of marketing research of the enterprise; E_2 - the effect of the use of marketing research information system by other units.

- To the main economic effects achieved in the course of information activities, Alihashkina E.N. relates:
 - Reducing labor costs for information consumers to provide information for their activities;
 - Reducing the cost of a unit of information products;

- • Improving the quality characteristics of information material.

Alikhashkina E.N. determines what part of the economic effect achieved in the course of the implementation of the sales program for an enterprise's products can be attributed to the marketing research information system. Quantitative assessment of the component E / characterizes cost reduction, thanks to independent research, compared with the order of research from external companies.

$$E_1 = T * C - Q \quad (4)$$

where E_1 - the effect of the use of MRIS (marketing research information system) in the marketing of enterprise products; T is the amount of time that marketing specialists would spend on independent search and processing of information (man-days); C - the average cost of one person. specialist marketing department at the enterprise; Q - total expenses of the information service for marketing research (dollar).

Indicator E_2 expresses the effect achieved from the use of MRIS by other departments of the company, and can be expressed through the formula:

$$E_2 = \Delta P \quad (5)$$

where E_2 - the effect achieved from the use of MRIS by other departments of the enterprise; ΔP is the increase in the profit of the marketing research organization after marketing activities.

1. To assess the cost results Ryakhovskaya Y.Y. gives a system of the following indicators:
2. 1. Indicator of the integral effect;
3. 2. The indicator of profitability of marketing costs in the main activity;
4. 3. The indicator of profitability of marketing research;
5. 4. Indicator of the specific cost of research.

The main criteria that are used to assess the economic indicators of marketing research are indicators of the integral effect. In the case when the probabilities of various conditions for the study are precisely known, the expected integral effect is calculated using the expectation formula:

$$E_{ex} = \sum_{i=1}^n E_i * P_i \quad (6)$$

where E_{ex} - the expected integral effect of the study; E_i - integral effect under the i-th condition of realization; P_i is the probability of using a specific research model; n - the number of conditions of implementation.

In general, the calculation of the expected integral economic effect can be calculated by the following formula:

$$E_{ex} = P * E_{max} + (1-P) * E_{min} \quad (7)$$

where E_{max} and E_{min} - the largest and smallest of the mathematical expectations of the integral effect on the permissible probability distributions; P - the probability of obtaining the maximum effect.

Table 1 presents a system of indicators for evaluating marketing research, which allows a company to determine the magnitude of commercial risk from the use of research results in its activities.

Table 1. The system of indicators for evaluating the effectiveness of marketing research

Name	Formula	Designation
1. The effectiveness of marketing costs in the main activity	$E_{mc} = \frac{\Delta C_a}{C_{mr}} \quad (1)$	ΔC_a - reducing the cost of advertising and promotion of services; C_{mr} - the cost of marketing research;
2. Efficiency of service provision	$E_s = \frac{\Delta V}{C_{mr}} \quad (2)$	ΔV - change in the number of services
3. The effectiveness of marketing research	$E_{mr} = \frac{\Delta NP}{C_{mr}} \quad (2)$	ΔNP - change in net profit from the indication of services;
4. Specific cost of research	$P_R = \frac{C_{mr}}{N} \quad (1)$	N - the number of services covered by the study

In addition, the author Ryakhovskaya Yu.Yu. gives the calculation of the coefficient of actual performance of the researcher in a specific marketing research.

$$r = \frac{R_{\Sigma} + (H_2 - H_1)}{\Sigma Q_i}$$

where r - is the coefficient of the actual effectiveness of the study; R_{Σ} - total planned costs for completed studies, accepted (recommended) for use in core activities; H_1 and H_2 are the amounts of unfinished studies, respectively, at the beginning and end of the analyzed period; Q_i - total actual costs of marketing research for the analyzed period.

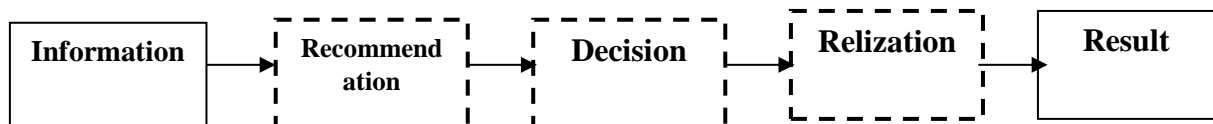
Further, the specific effects of marketing research and management activities must be correlated with the decision-making process and the achievement of the final result.

We made the assumption that there is no direct connection between marketing research and the external effect or financial results of the company (Figure 2). According to the definition of Aaker D., Assel G., Malhotra N.K., Churchill G., and others, the result of marketing research

is information that allows you to make more informed management decisions, the result of which, in turn, is the achievement of goals by the company. The financial result from the conducted marketing research can manifest itself only through a management decision made and implemented on their basis. From the point of view of G.Azoev, when considering the potential value of marketing research, it should not be considered that they are practical work for profit, it is a tool for generating information and preparing management decisions (Ryakhovskaya: 2005). Based on the obtained research results, solutions are prepared, and only then they are put into practice. The process of transformation of the received information into the final result is presented in figure 2.

Figure 2. The process of transformation of information in the final result of the enterprise

There are two important stages between the information and the result - “management (marketing) decision” and its “implementation”. Therefore, the final result of the company depends not only on marketing research, but also on the above steps. For example, the marketing department may provide information reflecting the current market situation, but on the basis of this information a management decision may be made that will not lead to the achievement of the set goal, or the decision will be made without a corresponding implementation. Therefore, from our point of view, it is possible to evaluate the result of marketing research, provided that on their basis a management decision was made and implemented that ensured the achievement of the goals set.

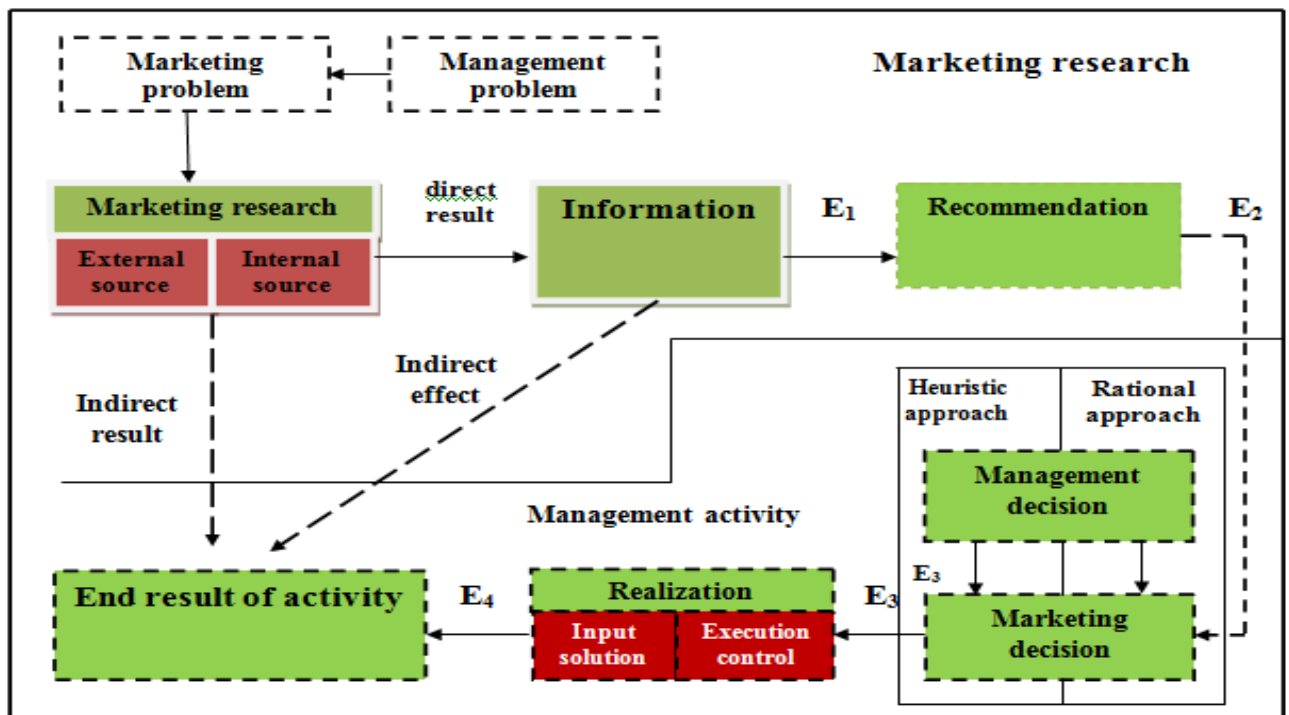
Due to the fact that marketing research is a tool for obtaining information for making management decisions, and not a tool for obtaining financial profit, they are indirectly related to the result of the company. In figure 3 reflects the relationship of marketing research and the final result of the company. Each stage is characterized by its inherent effects, which were previously identified.

The quantity and quality of research conducted in successful enterprises abroad is so high that in this connection the opposite problem is common - companies are obsessed with sophisticated market analysis in search of short-term profit. This forces the management of companies to move away from an intuitive approach to business. This brought the world of business in developed countries to such a state as “analysis paralysis” (“Analysis paralysis”) and forced marketing research experts and market analysts to force out intuitive and revolutionary

executives from the list of people influencing the board of directors. With us - with accuracy, and vice versa.

Figure 3. Interrelation of marketing research and company performance

From the point of view of the author, conducting marketing research does not lead to an increase in sales and cannot be an economic result. Similarly, the information obtained in the course of marketing research itself has no value. Value is acquired only in the process of using information for making management decisions.

On the other hand, the effect of marketing research is not always expressed in economic benefits, since not each of them is intended to provide information for management decision-making for profit. Some studies may be conducted for non-profit organizations for which profit is not the main purpose of the activity.

Other non-economic effects can be: “clarify the situation”, “confirm / refute the hypothesis” and “collect information”. Therefore, if the estimated effect is non-economic in nature, then it can be assessed using indirect indicators. Based on this provision, all types of marketing research can be divided into the following groups:

1. Research conducted for making management decisions of an economic nature (profit);
2. Research conducted to make decisions regarding non-economic activities (the achievement of goals) [8].

The evaluation system proposed by the author makes it possible to evaluate studies of both the first type - using quantitative indicators, and the second - using qualitative ones.

Marketing research has an indirect effect on the final results of an enterprise, but its value will depend on the ability of information to influence management decisions, that is, on the quality of the information provided. To do this, you must define the criteria for the effectiveness of marketing research.

Conclusion And Discussion

The development of a marketing strategy for market-based businesses is a matter of critical importance. Formation and implementation of marketing strategies in enterprises and organizations has two main functions. creating distinctive advantages within them and shaping target markets. Distinguishing advantages. the product development process is understood to mean that the product can have a considerable advantage over its competitors in the market. Another aspect of marketing strategy is the identification of targeted markets. Marketers are trying to choose the kind of product market on the basis of the enterprise's marketing activity so that they can easily make their own production or production.

Marketing as a strategy focuses on productive measures to respond to changing market conditions by defining market segments and preparing and positioning product offers for these markets.

Marketing research is considered as an integral part of management activities; their influence on decision-making in industrial companies has been repeatedly noted. Marketing research contributes to the adoption of more informed decisions, affecting the competitiveness of the enterprise as a whole. From the point of view of the author of the thesis, it is possible to trace the indirect relationship between marketing research and the final results of the company, which can be expressed in achieving its goals (sales, profits, market share or survival in a competitive environment). The researches in question are not a tool for obtaining financial profit; their goal is to provide information for making management decisions; the result of marketing research is information.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

References

- Azoev, G.L., Mikhailova, E.A. (1999). Marketing research, Training benefit for students. M: Finstatinform, 120 p.
- Alikhashkina, E.N. (1998). Formation of an information system in marketing research, Diss. Ph.D. M., 182 p.
- Aaker, D., Kumar, V., Day J. (2004). Marketing Research., 7th ed. M.: Peter, 840 p.
- Ling, J., Stuart, M. (2003). Marketing Research and Information. London: CIM Publishing.
- Burns, A.C., Bush, R.F. (2000). Marketing Research. Third Edition, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Belyaevsky, I.K. (2002). Marketing research: information, analysis and forecast, M.: Finance and Statistics, 320 p.
- Churchill, G., Brown T. (2007). Marketing research, 5th ed. SPb.: Peter, 699 p.
- Golubkov, E.P. (2003). Basics of marketing. 2nd ed. M.: Finpress, 687 p.
- Hague, P., Hague, N., Morgan, C.A. (2004). Market Research in Practice: A guide to the basics. London: Kogan Page.
- Ryakhovskaya, Y.Y. (2005). Economic and mathematical methods in conducting market research services. Ph.D M., 133 p.
- https://www.inc.com/guides/growth/research-development-benefit_pagen_2.html
- <https://www.entrepreneur.com/article/306277>
- <http://fortune.com/2014/11/17/top-10-research-development/>
- <https://johnheavey.files.wordpress.com/2011/10/analysis-of-zune-marketing-strategy1.pdf>
- <http://orfe.princeton.edu/~alaink/Papers/KnorrningThesis.pdf>
- <http://www.dmgnet.com/uci/lectures/Market%20Research%20Process.pdf>
- http://hrmars.com/hrmars_papers/The_Importance_of_Market_Research_in_Implementing_Marketing_Programs.pdf

Comparative Analysis of the Economic Growth in the Case of CIS Countries and Azerbaijan

Lala HUSEYNOVA

Azerbaijan State University of Economics

lala_hus@hotmail.com

Abstract

Economic growth can be defined as an increase in productivity. The main objective of economic growth theory should be to ensure economic and social well-being in which every economy strives to achieve in the long run. As is known, there are some important factors that affect economic growth. Natural development, natural resources, physical investment or infrastructure, innovation in the field of population or labor and rights are an important part of the economic development of nations.

Economic growth is the most powerful tool in developing countries. This article envisages the growth in CIS countries (Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Moldova, Belarus, Armenia) and how it will be developed. Many well-known economist-scholars in developing countries, especially in the CIS and in Azerbaijan, have explored the economic growth and development problems and their impact on the welfare of the country in this or that sense in connection with the establishment of a market economy. In recent years, there has been rapid economic growth in CIS countries, especially in Azerbaijan. Azerbaijan becomes stronger in international economic relations and plays an important role in trade. We intend to talk about developed areas in Azerbaijan and compare them with other developing countries, for example, the former Soviet republics, the Commonwealth of Independent States.

Keywords: economic growth, development, CIS countries.

Introduction

Differences between economic transformation approaches and methods have led to extensive economic models in the post-Soviet space but have not affected the economic outcomes (major macroeconomic indicators) of these countries, because their sectoral structure and competitiveness were taken into account. The CIS countries, which differ in market organizational principles and the institutional structure of their economic systems, demonstrate nearly economic trends in key indicators. Thus, dynamics of one of the most important macroeconomic indicators - the Gross Domestic Product in all CIS countries is shown by a tendency characterized by the unequal level of different amplitudes (exception: Azerbaijan and 1996-1999, Turkmenistan in the years 2005-2006).

Average annual growth in all CIS countries increased from 1993 to 2014 by 3.5%, from 1993 to 2015 by 3.23%. At the same time, the corrected curve of the overall GDP growth rate in the CIS repeats the general trend for individual countries and has a clearly transformed nature. In

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

all 11 countries of the CIS and Georgia in 1992-2015, three strong periods of weak recession are observed: the first (1992-1995), the beginning of market reforms of the economy, the violation of Interstate economic relations (in all countries of the former socialist camp in Eastern Europe and Eurasia), the second (2008-2009), with the influence of external factors - global financial and structural crises and the third (2014-2015), is a more serious factor in the geopolitical situation around the Russian Federation and the internal environment of the Russian Federation.

The first crisis in 1992-1995 led to many reductions in the level of GDP produced in almost all countries (excluding Armenia-an increase of 10%). In Azerbaijan, the decline in GDP during this period was 42%, in Georgia, Kyrgyzstan, Moldova, Tajikistan and Ukraine 30-40%, while the economy of Russia, Kazakhstan and Turkmenistan decreased by 20-22%.

As shown by the retrospective analysis of the dynamics of GDP in the post-crisis period, the depth and nature of periodic changes in the level of GDP in the CIS countries differ. The country, which suffered more damage during the crisis, is Ukraine, whose economy could not be restored later (this is the only economy among the CIS countries that could not restore GDP until 1992).

Table 1. Economic growth rates in CIS countries, by percentage

Years	2010	2014	2015	2016	2017
Azerbaijan	105,0	102,8	101,1	96,9	100,1
Belarus	107,7	101,7	96,2	97,5	102,4
Armenia	102,2	103,6	103,2	100,2	107,5
Kazakhstan	107,3	104,2	101,2	101,1	104,1
Kyrgyzstan	99,5	104,0	103,3	104,3	104,6
Moldova	107,1	104,8	99,6	104,5	104,5
Uzbekistan	108,5	108,0	107,9	107,8	105,3
Russia	104,5	100,7	97,5	99,8	101,5
Tajikistan	106,5	106,7	106,0	106,9	107,1
Turkmenistan	109,2	110,3	106,5	106,2	106,5
Ukraine	104,1	93,4	90,2	102,4	102,5

Source: National Currency (Monetary) Fund

In 1998, 2009, there was a sharp decline in GDP in Russia, Moldova, Kazakhstan, Georgia and Armenia, and growth in other countries weakened compared to the pre-crisis period. At the heart of the decline growth rate for the CIS countries was the decline of the Russian economy,

which faced mainly a structural crisis, a tight monetary policy, a transition to a volatile exchange rate regime, high price volatility of the main export commodity and foreign restrictions (sanctions and counter-sanctions).

The degree of convergence of integration, the dependence of the majority of CIS countries on the Russian economy (the potential of the Russian market and the solvency and price volatility of the export supply of basic mineral resources) created conditions for a long-term slowdown in these countries, which were developed in 2015.

In 1991-1992, the economic development of the CIS countries consisted of several stages: from the moment of formation to the events of crisis. For a long period of existence of the countries of the Commonwealth of Independent States has passed the path of unification and integration of national economies. The level of development of the CIS countries is not the same. As a result, the customs union, the Eurasian Economic Union and a single economic space have been created. Thanks to this, the economy of the CIS countries began to change, customs rules for the import and export of products were simplified, and economic cooperation of the CIS countries increased. In the rating of the organization countries, the Russian Federation ranks first, Kazakhstan ranks second, Belarus ranks third. Due to the movement of funds and the development of production, Azerbaijan is approaching the leaders of many factories and gas industries - gas and oil. Russia is an important link in the formation and development of foreign economic relations, integration of the CIS into the world community. States largely depend on the economic situation of the Russian Federation, the Union's market relations, the money of Russian investors.

Methods

Methodology of this thesis consists of state programs on economic growth in Azerbaijan, relevant decisions and orders of the president of the Republic, the government, as well as reviews of classics on relevant problems, market-oriented economic reforms, scientific research on economic growth, scientific articles. Systematic analysis, logical generalization, comparison of scientific ideas and statistical research methods were used in the research work. It organizes statistical materials, researches and data of scientists of Azerbaijan and foreign countries, authoritative international organizations, CIS and State Statistical Committee of Azerbaijan. Scientific innovations of the study include:

- the impact of various factors on economic growth and the positive effects of economic growth were investigated and revealed;

- The general situation of the economy in the CIS countries was investigated and evaluated;
- The economy of Azerbaijan was compared with other developing countries, advantages and disadvantages were identified;
- The ways of increasing the welfare of developing countries have been identified through economic development and relevant proposals have been made in this direction.

Analysis

The main trends of economic development

- Reform of the economy. It takes a different place in different countries.
- Mutual dependence and complementarity.
- Measures aimed at creating a common agricultural and national economy complex. In this regard, the economic indicators of countries show that the production of agricultural products is harmless without unification. In particular, the volume of agricultural production in Russia has dropped and now is 67%. Figures in other countries are lower: in Kazakhstan - 48%, in Belarus - 16%, in Azerbaijan - 15%.
- The markets of other countries of the world, including Europe, Asia, the Middle East and the Caucasus, are being re-directed by raw material and fuel supply. The refusal of more active interaction in this area is due to the fact that many states have large debts to the Russian Federation. Especially, some countries have not paid for gas, so gas prices have been revised regularly in recent years.
- Manufacturers operating in the markets of the Customs Union reduce industry because they are not required to have large quantities of industry.
- The national economies of most CIS countries differ in their integration and the same conditions are created for goods and services in the foreign trade system.

Foreign economic development and trade

In 1991, reforms were carried out in the countries of the Union, which led to structural changes in foreign and domestic markets. The GDP of the CIS countries fell steadily. In Russia, (the number one CIS country), the import dependence of the domestic market has shown itself, the state debt has grown, and the Russian capital has a threat to "run away" without "escape" without any control abroad.

All these processes have a negative impact on trade, domestic and foreign trade, and reduces the link between members of the organization. This proves that in the late 1990s, the trade volume of the Russian Federation with other CIS countries fell to \$ 19 billion. After the creation

of the Customs Union and the ADB, the situation began to improve: the import-export trade relations between Kazakhstan, Russia and Belarus was further activated. Imported goods were better and more demanded in domestic and foreign markets. The main exported products are petroleum products, sugar, cellulose, oil, car. Russia wanted to get products and services from CIS countries, not from the world market. At the same time, foreign trade volumes are more than trade with the Union countries. The main partner for Central Asia, Moldova and Belarus remains Russia, which receives energy resources, raw materials and technical products. The share of the products that Russian Federation gives to the CIS countries is different. The average range varies from 54 to 88%.

Investments in the economy

Several investors invest in the development of national economies and markets of the countries of the customs union. By the end of the 90s, local investments in the CIS and Russia accounted for about 21-30% of the gross domestic product.

In the positive direction, the situation has changed since 1997: GDP, as investments, began to grow every year. On average, this figure was about 1%. In order to increase investment and maintain a steady increase in imports, the following guidelines should be followed: Expanding the export market for products derived from the manufacturing industry. To continue investing in the energy and fuel industries. Increase the volume of investments in metallurgy and engineering industries, as well as in light industry.

CIS governments should not leave the Russian economy and the market. Some countries of the union take measures to prevent the Russian Federation from interfering with internal affairs and violation of sovereignty. It is necessary to implement projects that are non-governmental and take risks. States that are included in the organization are trying not only to protect traditional product sales markets, but also to learn new ones. Most of them are raw material, and the CIS countries should be tested, it is necessary to compete successfully with other manufacturers, to expand the range of consumer goods. All changes actively implemented by the government should be permanent. To change the economy structurally, money is needed. Every year, every state is obliged to finance reforms, which account for 2-3% of GDP.

The role of migrants in the development of the economy

The countries of the Union face the phenomenon of migration. For many states it is foreign, and only for Kazakhstan - it is domestic. The history of labor migration in the CIS countries began during the Soviet Union, had a serious impact on economic development and the formation of markets. After the collapse of the USSR and the establishment of the United

Nations, each member state developed its own migration policy, creating tools and mechanisms for the general regulation of migration flows. They mainly come from the following countries: Kazakhstan; Kyrgyzstan; Moldova; Tajikistan; Turkmenistan; Uzbekistan. Traditional countries - cheap labor resources-are facing a massive flow of migrants from China and Vietnam.

In this regard, the migration policy of the United Nations has started to change because the labor market is one of the key elements of the national economy.

The reasons for attracting migrants in the CIS include:

- Lack of representatives of working specialties.
- Refusal of the local population to occupy low-paying positions.
- Lack of manpower in industrial enterprises and factories, construction, agricultural sector and agriculture.
- The need to operate at a high level in the oil and gas industry.
- Economic benefits of using cheap labor in the border regions.

Most of the labor migrants work illegally and are officially only part of those who come to work. Employers' legal forms are harmful to the government because employees are provided with social insurance, pensions, health insurance and income tax. Migrants mostly come to Russia, where there are many job opportunities. At the same time, the wages for proposed vacancies will be higher than in Azerbaijan or Turkmenistan. Migrants were also directed to Kazakhstan and Belarus. Some of the arrivals remain, others go to Europe or America.

Azerbaijan economy compared with other developing countries

Azerbaijan pays great attention to international cooperation in Europe and transatlantic roads. The organization of Islamic Cooperation was the first intergovernmental organization where Azerbaijan United after the restoration of independence (December 1991). Since March 1992, the country has been a member of all UN specialized agencies. Since 1997, Azerbaijan has the status of an observer in the World Trade Organization (WTO) and since 2004 negotiations are underway to enter the WTO.

The country is a member of the Organization for security and cooperation in Europe, the European Bank for Reconstruction and development, the CIS and Interpol. In January 2001, Azerbaijan became the 43rd member of the Council of Europe.

Azerbaijan is one of the founders of the Black Sea Economic Cooperation Organization that established to strengthen cooperation in the Black Sea basin. In addition, the country is a member of the GUAM sub regional Integration Group established in October 1997 by Georgia,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Ukraine, Azerbaijan and Moldova to deepen integration and cooperation in economic and political spheres outside the CIS. Another important integration project, in which Azerbaijan participates, is the Eastern Partnership, developed to strengthen relations between the European Union (EU) and its "new neighbors" after the enlargement of the European Union in 2004.

In 1994, Azerbaijan cooperates deeply with NATO, which originated from the "partnership for Peace" program. At the same time, in May 2011, the country became a member of the Non-Aligned Movement. In April 2018, Azerbaijan received the Ministerial Conference of GH18 and will lead the organization in 2019-2022.

In November 2015, Azerbaijan became an observer at The Forum of Gas Exporting Countries. According to BP, at the end of 2017, it accounts for 0.5% of world natural gas production. The country is involved in the process of stabilizing the oil market under the OPEC + agreement.

Azerbaijan's dynamically developing oil and gas sector is determining the country's economic growth.

After the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan was part of the post-Soviet space experiencing the deepest economic crisis: real GDP decreased by 52.6% in 1994 compared to 1990 (71.0% in Georgia, 62.4% in Armenia, Moldova-60,6%, Tajikistan - 53.8%).

The lack of its extensive industrial base and the high level of specialization of the economy in hydrocarbons led to such a serious decline in the country (compared to 1995-18.7%), and their exports declined in the early 1990s. The emergence of the able-bodied population and the armed conflicts in Nagorno-Karabakh also played a negative role.

Despite the small production volume and low oil prices in 1995-1997, macroeconomic stability was observed in Azerbaijan. It is a reform of financial and budget spheres, privatization, foreign trade liberalization and attracting foreign investments into the oil and gas sector.

In 1994, the first product sharing agreement (hereinafter - PSA) was signed, which allowed foreign manufacturers to discover and operate the fields. In the following years, this format of cooperation attracted dozens of foreign companies to the oil and gas sector. According to the World Bank, incoming foreign investment increased from 10.8% of GDP in 1995 to 28.1% of GDP in 1997; the economy's savings rate in 1995 reached 23.8% in 1998 and then 34.7% in 1998.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Since 1998, the Azerbaijani economy has entered a much faster pace of development in the period of rapidly growing oil prices since 2004. In 1998-2003, the country's GDP grew by 61,1%, while in the next 6 years the price of crude oil doubled and the economic growth by 185,3% with an increase in oil production by 3.3 times. Exports of mineral fuels and oil products increased from \$ 3.0 billion in 2004 to \$ 46.4 billion in 2008. GDP growth in 2003-2004 reached 53-58%, which was provided by large-scale investments from abroad on fixed capital. In 2001-2005, the ratio of foreign investment to GDP (in 2003 it reached 55.1%) made Azerbaijan be among the top three world leaders. Azerbaijan's GDP growth rate in 2005-2007 was recorded at 15.7 per cent, 20.1 per cent and 10.6 per cent respectively.

In 2004-2008, the annual GDP growth of Russia, Kazakhstan and Azerbaijan was 7.1%, 8.4% and 21.1%, respectively. The expansion of high resources and the involvement of foreign investors in the oil and gas sector allowed the economy of Azerbaijan to develop faster than the CIS in 2001-2009. The period of high oil prices combined the largest economy of the CIS with per capita income: in 2009, GDP per capita increased 2.6 times and reached 15.7 thousand dollars, in 2003 individual consumption increased more than twice in the same period. In 2005-2016, Azerbaijan was lower in terms of GDP per capita in the post-Soviet space (without the Baltic countries) only in the ratio to Russia, Kazakhstan and Belarus. At the same time, according to the World Bank report, in 2007, Azerbaijan per capita GDP per capita exceeded the world average level and reached the world economy by 13-22% (3-6% in 2016-2017) by 2015.

Table 2. Main macroeconomic indicators of Azerbaijan, 1994-2017

Years	1994	1998	2000	2004	2006	2008	2012	2014	2016	2017
Real GDP, % compared to the previous year.	-19,7	6,0	6,2	9,3	34,4	10,6	2,1	2,7	-3,0	0,1
Nominal value of GDP, billion US dollars	2,3	4,3	5,3	8,7	21,1	49,0	69,7	75,2	37,9	15,9
GDP per capita, thousand dollars	4,1	4,1	4,8	6,4	10,9	14,6	16,0	16,9	16,2	15,9
Deposit rate, GDP%	1,9	34,7	20,7	58,0	29,8	18,7	22,3	27,5	24,8	21,6
Average annual inflation, %	1664,0	-0,8	1,8	6,7	8,4	20,8	1,1	1,5	12,5	13,0
Imports (goods and services), growth, %	-24,0	4,9	0,4	-5,2	1,5	7,7	11,1	5,2	-3,3	-4,4
Exports (goods and services), growth, %	-8,0	26,1	5,1	7,2	39,8	6,1	-1,4	-2,4	2,7	-7,3
Unemployment, % of the labor force			11,8	8,0	6,6	5,9	5,1	4,9	5,0	5,0

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Population, million people	7,6	7,9	8,0	8,3	8,7	8,8	9,2	9,5	9,6	9,8
Balance of state budget, % of GDP	-6,4	1,7	0,5	2,0	0,8	17,3	3,8	2,9	-0,9	-1,1
National debt, % of GDP		14,3	22,8	20,1	10,5	6,9	13,8	14,3	50,7	54,1
Current account, GDP%	-5,5	-31,9	-3,5	-29,8	17,5	33,6	21,4	13,9	-3,6	4,1

Source: IMF

The decline in the growth rate of oil production in 2008 by 4.6% (after almost + 42% in 2005-2007) led to a decrease in GDP growth by 10.6%. In 2009, more than 1/3 of the crude oil prices and about 2/3 of the crude oil and petroleum products exports decreased to \$ 13.6 billion in 2009, which led to a tripartite reduction in the oil and gas sector.

In this period, in most post-Soviet countries, traditionally, a significant contribution to the reduction of personal transfers of migrants, who have a significant share of domestic consumption, has been made. Decrease in private transfers was due to the crisis in the Russian economy, whereby the World Bank considers that 60 per cent of personal transfers to Azerbaijan. Nevertheless, the economy has maintained a positive trend for the "Big Decline" (+ 9.4% in 2009, + 4.6% in 2010).

Since 2011, the country has gone through a period of low growth: there has been a sharp decline in oil production (-10,1%) due to current repair problems and delays in the commissioning of new wells. Despite historically high oil prices and an increase of 8.9% of non-oil GDP (mainly due to the construction sector), it led to negative GDP dynamics (-1.6%) in 2011, resulting in a decline in economic activity in the country.

After 2010 (the highest year of production in the largest area), oil production grew only in 2013 (+ 0.7%). The volume of production in 2017 amounted to 794.5 thousand barrels per day. Since the first quarter of 2015, the manat began to lose its value: by the end of 2015, as a result of the fall in oil prices, the national currency almost doubled compared to the dollar. In 2016-2017, consumer inflation reached 12.6% and 13.0%, respectively, which is less than in 2008 (20.8%).

In 2015-2017, the construction sector, which decreased by 33% as a result of a reduction in public investment and a decrease in Lending, made the greatest contribution to the negative dynamics of GDP since 2014. At the same time, the financial sector, which has been steadily expanding since 1998, decreased by 11.3% in 2016. In 2016, non-oil GDP dropped by 5.0%, showing a negative trend for the first time since 1990.

In 2015, Individual money transfers from Russia decreased by 31.6% in the amount of dollars, and in 2016 by 65.3% from the level of 2014. The state debt is 50.7% of GDP in 2016 and 54.1% of GDP in 2017. The current account balance was negative in 2015-2016 after positive values over the previous decades.

In 2017, more than 34% of the value added to Azerbaijan's economy accounted for the extraction of minerals.

In the first half of the 1990s, Azerbaijan was an agrarian country: more than a quarter of the GDP of Agriculture was provided. Production and production areas account for more than 10% of GDP. Serious changes have taken place in the sector structure of the Azerbaijani economy in the last quarter century.

Conclusion And Recommendations

In developing countries (CIS and Azerbaijan considering as a developing country), the following changes are proposed:

- Application of the latest technologies that can ensure the achievement of Science and technology in various sectors of the economy, the growth of labor productivity and the improvement of quality.
- Development of the metallurgical industry.
- to establish the production and import of machinery and equipment created on the basis of the achievements of scientists of developing countries.
- Restructuring of the national economy and the agricultural sector to create a larger production process.
- It is possible to receive preferential bonuses from international organizations and developed countries at the same time with the above measures to eliminate inflation growth and implement other strategies at the same time.
- It is necessary to fully nationalize all resources belonging to foreign companies.
- To diversify the economy.
- Trade protection.
- Increase the exchange rate.
- To introduce the concept of import substitution and export oriented industry.

Governments of developing countries should understand that the only way to save is to pay attention to themselves, their power. This will reduce dependence on other states, gradually

overcome the decline and poverty of the population. Scientists believe that with the appropriate reform of the economy and agriculture, third world countries will establish economic relations with each other, starting with the integration process, bringing together the domestic and foreign markets.

References

- Şəkəraliyev Arif, Şəkəraliyev Qoşqar (2016) “Azərbaycann İqtisadiyyatı: Reallıqlar və Perspektivlər” .
- Кулиев Р.А. (2007) Переходная экономика Азербайджана: некоторые аспекты развития. Баку, «Элм», 240 с.
- Абалкин Л.И. (2007) Логика экономического роста. М.: Институт экономики РАН. – С.8.
- Анчишкин А.И. (1975) Прогнозирование роста социалистической экономики. М.,– с.13
- Багрий П.И. (1971) Динамика и структура общественного производства при социализме / Вопросы методологии и анализа. Киев, - С.5.
- Грегори П., Зотеев Г. (1991) Экономический рост. Сравнительный анализ хозяйственных систем (Россия - СССР) // Коммунист, - № 1.
- Денисон Э. (1971) Исследования различий в темпах экономического роста. М. - С.45-47.
- Зыза В.П. (2005) История экономических учений. Краснодар, - С.150.
- Камаев В.Д. (1977) Развитой социализм: темпы и качество экономического роста. М., - С.28.
- Кейнс Д.М. (1978) Общая теория занятости, процента и денег. М., Прогресс.
- Кузнецова Н.П. (2001) Экономический рост: история и современность. СПб., - С.17.
- Кулиев Р.А. (2007) Переходная экономика Азербайджана: некоторые аспекты развития. Баку, «Элм», 240 с.
- [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:EU-Commonwealth of Independent States \(CIS\) - statistics on GDP&oldid=254545](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:EU-Commonwealth_of_Independent_States_(CIS)_-statistics_on_GDP&oldid=254545)
- <https://countryeconomy.com/countries/groups/cis>
- <https://phys.org/news/2018-10-majority-cis-economies-halt-growth.html>
- <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/cis-countries>

Aggregate Supply-Oriented Economic Growth Problems: A Comparison of the US and Japanese Economies

Lala NAJAFOVA

Azerbaijan State University of Economics

Nadjafova.lala@mail.ru

Abstract

Economic Growth has been a major research object for both economists and politicians. Researchers are trying to find a new relation between Economic Growth and energy use. However, this relation is in the interaction between Labor and Economic Growth, Capital and Economic Growth, Technological Progress and Economic Growth. Economic Growth is due to growth in production factors such as Labor and Capital, as well as Technological Progress involved in the Re-production process. The problems experienced by such production factors have a negative impact on the Economic Growth of even the largest economies of the world. More production factors mean more Economic Growth. Taking into account the Labor Shortage in the countries of the world, where large economies have been concentrated in recent decades, this shows an urgency of the issue.

The main objective of the study is to reveal the impact of production factors on Economic Growth performance indicators of countries through econometric models and to apply Neoclassical Production Function and the Cobb-Douglas formula which better describe the relationship between Economic Growth and production factors to the research work.

Currently, one of the most important facing issues is to explore the problems of the country's economic growth and the causes that led to these problems and for this purpose, investigation of the economic growth, and the components such as the labor, capital and total factor productivity that affect it has become necessary.

Keywords: labor; capital; total factor productivity.

Introduction

Economic Growth has been a major research object for both economists and politicians. Researchers are trying to find a new relation between Economic Growth and energy use. However, this relation is in the interaction between Labor and Economic Growth, Capital and Economic Growth, Technological Progress and Economic Growth. Economic Growth is due to growth in production factors such as Labor and Capital, as well as Technological Progress involved in the Re-production process. The problems experienced by such production factors have a negative impact on the Economic Growth of even the largest economies of the world. More production factors mean more Economic Growth. Taking into account the Labor Shortage in the countries of the world, where large economies have been concentrated in recent decades, this shows an urgency of the issue.

The main objective of the study is to identify, analyze the problems of Economic Growth and to find out the impact of the components that lead to these problems on Economic Growth. In line with this objective, a number of other issues have also been set for the study: to examine the theoretical methodological basis of Aggregate Supply and Economic Growth, to apply Neo-classical production function and the Cobb-Douglas formula which better describes the relationship between Economic Growth and production factors to the research work. Economic Growth and its components: Capital, Labor, and Total Factor Productivity (TFP) are the cornerstones of our study. Modeling the impact of production factors on Economic Growth is the subject of the research work.

Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), World Bank, Central Intelligence Agency, a number of other official international websites form the information base of the abstract.

In the abstract, alternative means that will help solve the problem of Economic Growth have been explored.

Methods

Both empirical and theoretical research methods were used in the course of the study. The abstract uses the following methods of economic processes: method of grouping economic events, method of comparative analysis, methods of economic-mathematical modeling. The research abstract was carried out mainly in the direction of Neo-classical branch of economic theory.

Analysis

Aggregate Supply shows the volume of the commodities and services that the country's economy can produce, using the available resources and technology. Aggregate Supply refers to the Aggregate Output that countries are ready to produce. It depends on the capabilities of a country's economy. When making an assessment on a coordinate plane, it is seen that the Aggregate Supply for countries in the long-term perspective (here: time frame from several quarters to several decades) is in a vertical position. We come to the conclusion that the volume of the Aggregate Output here is simply determined by the Aggregate Supply.

The growth of Aggregate Output occurs due to the development of production factors and the increase in productivity. A mathematical formula showing the dependence between the factors of production and Aggregate Output is called Production Function.

Production Function is written as follows:

$$Y = f(N, K) \quad (1)$$

There are two main sources of Economic Growth. To explain these, Production Function is used. For the sake of simplicity, let's say that Labor (N) and Capital (K) are the only factors of production. The equation below shows that Production (Y) depends on the factors of production and the level of Technology (A). Sometimes A is called "Productivity" as well. It is perceived as a more objective concept than that of "technology".

$$Y = AF(N, K) \quad (2)$$

The more the factors of production, the more it allows you to produce. That is, an increase in Economic Growth occurs when the indicators of marginal product of labor (growth of Aggregate Output as a result of 1-unit increase in labor) and marginal product of capital (growth of Aggregate Output as a result of 1-unit increase in capital) show positive rates.

Formula (2) shows the relationship between Aggregate Output and the factors of Production & Technology. Usually, the examples of growth rate are more comprehensible than those of the indicators themselves. Therefore, it would be more useful to use the formula (2) as a function which is connected with growth rates. Thus, we get the basic equation of Economic Growth.

$$\Delta Y/Y = [(1 - \theta) \times \Delta N/N] + (\theta \times \Delta K/K) + \Delta A/A \quad (3)$$

explanation of equation (3):

$$\text{economic growth} = (\text{labor share} \times \text{labor growth}) + (\text{labour share} \times \text{capital growth}) + \text{technical progress} \quad (4)$$

Here, $(1 - \theta)$ and θ indicate the specific shares of Labor and Capital in income accordingly. Equation (3) expresses the share of growth production factors and productivity in Economic Growth.

The general formula of Production Function is in the form of $Y = AF(K, N)$. However, there are also special formulae like Cobb-Douglas Production Function: $Y = AK^\theta N^{1-\theta}$. Taking into account that it is $\theta = 0.25$ in the example of the US economy, Cobb-Douglas Production Function can be written as follows: $Y = AK^{0.25} N^{0.75}$. The Cobb-Douglas Production Function is widely used by economists and researchers since it accurately describes the economy and is mathematically easy to interpret.

The change of Technical progress (A) in Production Function involves every kind of development that occurs in productivity except the growth in the factors of production. Therefore, A is sometimes referred to as *Total Factor Productivity (TFP)*. TFP is considered a more neutral concept than that of technical progress. It should be taken into account is that both Economic Growth and growth in the factors of production are measurable, while A is not measurable. In this regard, Economic Growth can be calculated on the basis of Labor and Capital factors for the sake of simplicity, but it is necessary to include TFP in the formula so that it is more appropriate and fully reflects the reality.

The reason why other factors of production are not taken into account in Production Function is that Labor and Capital are the most important factors of production. Also, it is done for the sake of methodical simplification. Of course, natural resources and human capital can be of great importance for Economic Growth in terms of time and space. It should also be noted that as the country's territory expands, land expansion contributes to economic development. However, historical experience shows that sustainable development opportunities of such factors of production are limited and can last only a few years. From this experience, capital (physical and human capital) accumulation and technological progress are referred to as the most important factors of production. They say that the Theory of Economic Growth is concentrated on these two factors.

The problems of Economic Growth has been studied since the mercantilist period. Economists such as Adam Smith, David Ricardo and John Stuart Mill have made great efforts in this direction. However, the classical approach used to explain the issue of growth is one-sided. The classical school of economics was interested only in the effect of the investment on the volume, that is, the effect on Production Volume, in return, acting from the point of the sufficiency of Aggregate Demand, neglected the income effect of investments. On the other hand, the Keynesian Model for Macroeconomic Balance is also one-sided. When studying the conditions for maintaining this balance together with the revenue balance, which guarantees full employment, Keynes was not interested in the volume effect, focusing only on the income effect of investments, that is, the impact on national income. The Post-Keynesian Growth Model is a synthesis of these two approaches, the classical model and the Keynesian model. Since, in this approach, which is called Harrod-Domar Growth Model for its structure and which is able to examine the long-term growth conditions by dinamizing the Keynesian model which is mainly statistical, both investments (income-generating and volume-expanding effects) are taken into consideration. Harrod-Domar interprets the growth process with capital accumulation.

Interpreting the issue of Economic Growth with physical capital accumulation is far from satisfactory. The fact that factors such as workforce potential and technological development also affect economic development has not been taken into account. Neo-classical growth model is trying to eliminate the weaknesses of the Harrod-Domar Model by adopting a Production Function which allows substitution between workforce and capital among the factors of production. The growth rate in the mentioned model is determined by population growth with technological development. Technological development is an exogenous force that constantly affects. This force, which exists as if the Sun and rain exist without any contribution of Human, continuously increases the productivity of Labor and Capital at a certain rate.

In the Neo-classical growth model, above all, the hypothesis of Autonomous Technological Development was not satisfactory. It was not a realistic approach to accept that education, research, organization, and high investments could not affect technological progress. For this reason, technological development was included in growth models. Thus, technological development became an economic function, such as consumption-investment or imports.

This means that there are three important factors that determine Economic Growth:

Capital: Capital as a factor of production is a strategic factor that is used both by the state (e.g. state investments) and directly by the public (e.g. private investments).

Labor: Labor, which is another factor of production, is mainly a strategic one.

Technological development: Here, a factor of growth policy is taken as the basis. The goal is to increase capital and workforce productivity by encouraging new technological development and thus making it possible to use the factors of production in a more effective manner.

Economic Growth is defined as continuous increases in the level of Aggregate Production over time in an economy. Nominal Gross Domestic Product (GDP) cannot express an increase in growth rate due to price increase. GDP, cleared of price hikes, price level fluctuations defiled by indices, can better reflect the reality. In other words, GDP, expressed in real terms, will reflect the country's development better than nominal prices and allow for a better comparison between the years. For this reason, it is necessary to use real prices when measuring Economic Growth.

Economic Growth Rate is a rate that shows how many percent real national income has increased over the previous year. Two methods are followed to calculate Economic Growth.

- The first is to calculate Real National Income (production).
- The second is to measure the growth in Real National Income per capita.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

When calculating the economic growth of countries, the change in the number of commodities and services produced from one year to another is taken into account.

Here, a point should be taken into account: Growth and Development are different concepts. Growth is a fact of quantitative nature, while Development - a qualitative nature. Development also involves Growth and is more comprehensive. Growth is long-term and dynamic. That is, it has to take into account changes and development over time. In other words, there is a change in the economic structure and new needs arise and products of different quality and types are required. That is, it changes the way society consumes. At the same time, it paves the way for and accelerates urbanization movements. Growth indicates a feature that is based on accumulation. If we explain this issue a little bit, the cumulative nature of growth may turn the small relative difference in Economic Growth into large relative differences in the future. As the growth rate increases over time, even small differences lead to significant changes. The cumulative effect of annual small growths is great.

The high Economic Growth Rate leads to greater ownership of everything. In most cases, in countries with low Economic Growth Rate, problems always arise in slow-growing resource allocation. It can be said that the real decline will lead to many social and economic disadvantages such as education, health, employment, and urbanization.

As we mentioned above, there are three important factors of production that determine Economic Growth. These are Capital, Labor and Technological development.

One of the factors that drive production and ensure growth is Capital. The source of Capital is capital accumulation. Capital is the accumulation of means, which a country owns at a certain time and which are produced themselves. In the capitalist economy, Capital is a property and allows its owners to take a share from production. If Capital is described as a set of physical assets such as equipment and factories, then net investments are also new equipment and factories that increase this stock.

Economic Growth is determined depending on the amount and quality of workforce. The size, structure, and growth of a country's population is the most important factor affecting Economic Growth since the structure and quantity of the population creates workforce supply. The size of the population can affect the amount of output per capita. The increase in the workforce required for business life is an important source of GDP growth. Not everyone who makes up the population does not form the workforce. Workforce Participation Rate has increased rapidly with the inclusion of women in the last twenty years.

There are also difficulties in the calculation of Labor stock since there are big differences between the levels of skills, experience, and education of labor in the economy. Due to this difficulty, simple models based on the rules of growth move from the concept of homogeneous labor and perceive labor as a fixed percentage of the population. Also, it is assumed that the population, hence, labor increase at a fixed rate and with an impact from the outside.

Another factor that determines Economic Growth is technology. Technological development is one of the important elements used to explain Economic Growth, and its importance has recently been further emphasized in the literature on Economic Growth. Briefly, it can also be said that technology is a tool that affects Capital and Labor productivity. In other words, the main factor that increases productivity in the combination of production factors is

Technology. It is an important factor that will lead to rapid growth in Production Volume of that country, as it will ensure better utilization of resources and more productive processing in a country.

Technological development can be described as the emergence of a new method of production or a new product. For example, it can often be said that the general factor productivity can be due to innovations made in production methods, that is, the effective organization or management of firms. Mass production technology can be given as an example of Technological Development. One of the biggest technological advances is the idea of mass production through Henry Ford's moving assembly line. Mass production has increased the productivity of Labor and Capital used in the automotive industry. As a result, it spread to other branches of industry. Ford's innovation appeared in Highland Park factory in the USA, in 1913. It regulated the movement of the employees of the factory wandering from one place to another to staying in the same place and assembling car parts in the moving assembly line.

That is, the invention provided that the product was brought to the front of the employee on a moving line. With this technological advancement, Ford has led to a significant reduction in the average working time of its employees. Thanks to this innovation, the amount of Labor to collect the car was reduced, and in addition, the cost per unit of the car was reduced due to greater production.

It is also possible to consider Economic Growth as an increasing function of Labor (N), Capital (K), and Technology (A). The increase in the sources of growth is expressed in the form of

$$Y = f(\Delta N, \Delta K, \Delta A)$$

During the growth period, the ratio of production factors to each other is changing. The population, hence, Labor is constantly growing. In this case, increasing production per labor is

possible only with an increase in the capital/labor rate. This means that Labor is provided with more Capital. The result gives us an understanding of productivity, which shows the contribution of raw materials to output at the end of this period. In technical terms, this is expressed as the ratio of two values to each other. Productivity is a concept that determines the activities of factor combinations. Bringing together, organizing and improving the quality of factors in a way that ensures high productivity raises Economic Growth Rate. Hence, Economic Growth is determined depending on the increase in Productivity and resources.

Economy of US

The US has the largest national economy in the world and its GDP makes 22% of global Nominal GDP and 17% of the Gross World Product (GWP). The United States ranks second in the world for its Purchasing Power Parity (PPP). The US Nominal GDP for 2018 is estimated at \$20.5 trillion. The US is a country with a mixed economy, a stable GDP growth rate, moderate unemployment rate and a high level of research and capital investment. Its biggest trading partners are Canada, China, Mexico, Japan, Germany, South Korea, and the United Kingdom.

The US has abundant natural resources, a well-developed infrastructure, and high productivity. The US was the fifth country in the world in terms of GDP per capita in 2016 and the 10th country in terms of GDP per capita, PPP. Among the countries of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), the Americans had the highest average household and salary income, while in 2007, they ranked 2nd and in 2010 - 4th. Since the 1980s, the USA (excluding colonies) has been the world's largest national economy.

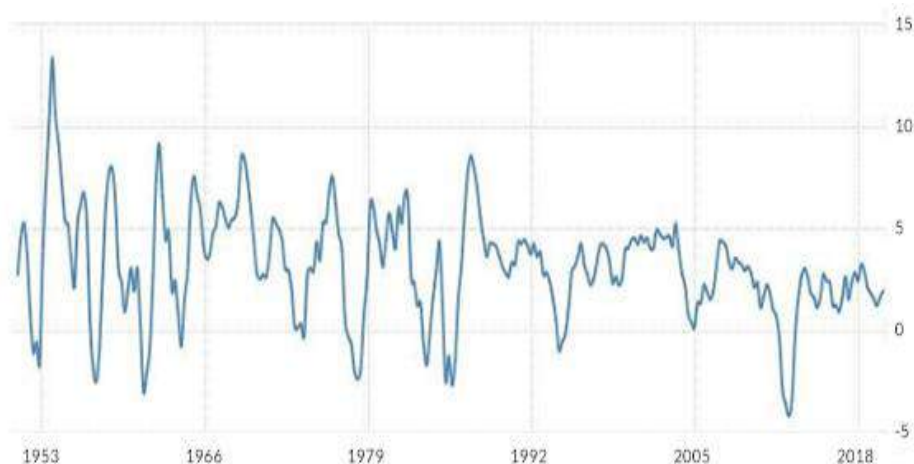
The US is the third largest oil and gas producer in the world. It is one of the largest trading countries in the world and has the second largest production capacity. The US represents 1/5 of Global Manufacturing Output. Not only does it have the largest domestic market, but it also dominates the trade in services. The largest financial market in the world is also located in this country. The world's largest stock exchange with market value, the New York Stock Exchange, is also here. The volume of Foreign Direct Investment (FDI) in the US is \$ 2.4 trillion, while the FDI of the US is \$3.3 trillion.

The US is leading in the international rankings in Initiative Capital and Global Research and Development financing. Consumer spending accounted for 71% of the country's economy in 2013, which indicates that the United States had the largest consumer market in the world and that this figure is five times higher than that in Japan. The labor market has attracted immigrants

from all over the world, and the net immigration ratio is the highest immigration ratio in the world.

Chart 1. The US, GDP Annual Growth Rate, 1953-2018

Source: www.tradingeconomics.com | USA, Bureau of Economic Analysis

Chart 1. shows that Economic Growth Rate in the US is not stable at all. High and low points on the growth trend line usually follow each other in a wavelike manner. In particular, although the country's economy has been very up-and-down from World War II to the 1970s, this trend has been relatively balanced over the last 40-45 years, except for the Global Financial Crisis of 2008-2009.

Economy of Japan

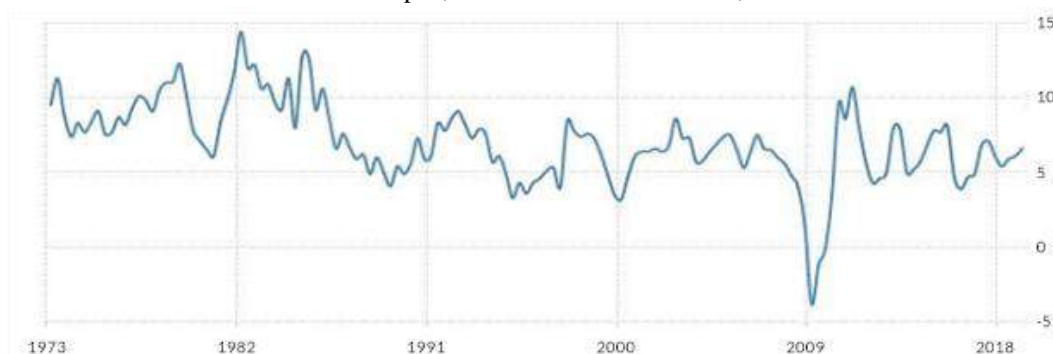
Japan is the second country in the world in terms of Nominal GDP, fourth in terms of Purchasing Power Parity (PPP) and second in terms of development. According to the International Monetary Fund, the country's GDP per capita reached its highest level in 2014 by \$37 519. In 2018, this figure amounted to \$39 317. Japan is one of the members of the G7. It is the third largest car manufacturing country in the world and has the largest electronic commodity industry.

In the face of increasing competition with China and South Korea, Japan today mainly focuses on processing, advanced technologies such as optical tools, hybrid vehicles, and robotics as well as sensitive products. Japan is a country where the ratio of Public Debt of any developed country to GDP is the highest. The economy of the country is faced with a serious problem of population. Statistics show that for the first time in 2015 there was an official decline, which would fall from 127 million to 100 million and lower by the middle of the 21st century.

The economy of Japan is somehow in a similar situation with the US economy. So, there are a lot of fluctuations in the development trend that both countries have. Let's look at the economy of Japan in the sample of Chart.

Chart 2. Japan, GDP Annual Growth Rate, 1982-2018

Source: www.tradingeconomics.com | USA, Bureau of Economic Analysis

Chart 2 shows that economic growth trend continues to decline after the 1990s. Excluding 2010, the growth rate was not higher than 5% per annum. In Japan, GDP expanded by 1.6% in the 4th quarter of 2018 compared to the same quarter of the previous year. GDP Annual Growth Rate increased by an average of 2.03% from 1982 to 2018, reaching its highest level in the 1st quarter of 1988 (9.4%) and the 1st quarter of 2009 (-8.8%).

The comparison of the US and Japan economy in the case of comparison of key indicators

In Japan, the population is not only decreasing but also aging. This trend was manifested when the number of the population fell sharply in 2011 (from 127.8 million in 2011 to 126.8 million in 2016) and the number of the employed (from 16 to 64 years) fell rapidly. On the contrary, the number of both the total population and the economically active population in the United States is growing. The increase in the population of Japan in the age group of 65 and above has significantly influenced the entry into the labor force of working age people. Conversely, the Employment Rate in the USA has started to decline for both men and women. Japan's labor market regulations help explain the steady growth in per capita output, despite the fluctuations in the population aged 65 and older. Indeed, Japan has been able to adapt to the growth per capita of the United States since 2000.

The USA and Japan are experiencing very different population trends. Data from the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) show that the US population has increased by 12% since 2000, while the Japanese population is close to the figure of that year. What is more noticeable is that the Active Population Growth in Japan has been under 9% and more than 12% in the United States since 2000. As a result, while the share of

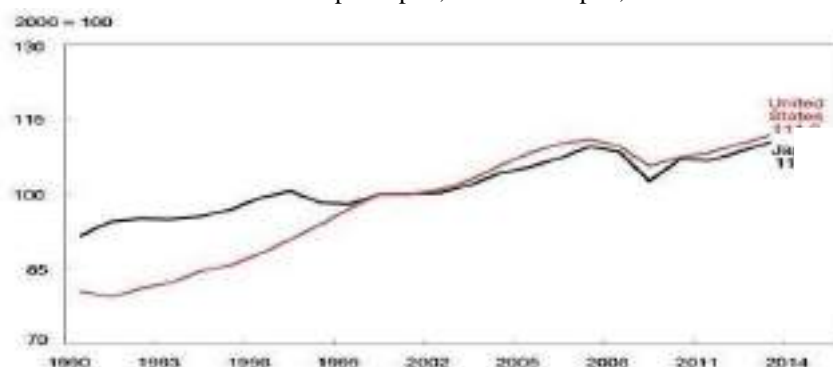
the 65-year-old population in Japan rose from 17% to 23% during this period, this figure rose from 12% to 14% in the US. Nevertheless, the difference in the workforce of these countries is much less.

In Japan, the working-age female LFP rate has increased by 6% since 2000, which has increased the labor force by 2%, even in a decrease of 9% of the population. In the US, the female LFP rate has decreased and the labor force has increased by 9%, but this is lower than a 12% growth of the population. While the decline in the male LFP rate in the US was slightly higher, in Japan this indicator maintained its stability at high levels. It should be noted that a large part of the gap in the female LFP rate, which existed in the two countries in 2000, has disappeared.

An increase in the female LFP rate in Japan and a decrease in the female LFP rate in the US have alleviated the economic impact of a wide variety of demographic trends. Although there has been a 21% difference in working-year-old population changes since 2000, the difference in workforce growth is 12%. As the unemployment rate in the US was higher than that of 2000 and lower than the rate in Japan, the difference in employment growth declined by more than 9% (+6% versus -3%).

The substitution trends in the LFP rate have helped to minimize the differences in per capita growth between the two countries since 2000. Over time, the economic growth of a country is determined by the quantity and quality of its Labor and Capital and how workers and capital are used. Lightening the differences in the labor force with various demographic trends has contributed to a very small gap in GDP Growth per capita for the two countries since 2000, as seen in Chart 2.6. The 1990s was a decade of weak growth in Japan compared to the United States, but Japan's GDP, adjusted for population growth, began to closely follow the United States since the time when the US economy grew more than twice as fast (25% versus 10%).

Chart 3. Real GDP per capita, USA and Japan, 1990-2014

Source: <https://data.oecd.org> | OECD

The economic problem for Japan is to sustain Economic Growth while the population is aging. The UN estimates that the rate of decline in Japan's working-age population has slowed, but it will decline by an average rate of 0.9% from 2015 to 2020. In particular, there are restrictions on how much the female LFP rate will increase upon reaching the same rate in the United States. This would be a severe problem for the Japanese economy as the population, aged 65 and above, is steadily growing and it is estimated that this group will reach its peak by 37% of the total population in 2055.

In Table 1, important economic indicators on the labor problem of the United States and Japan for 1989 and 2018 were given. Here, taking the mentioned two years is due to the fact that in the third chapter, the time interval in the mathematical model was 1989-2018.

Table 1. Comparison of labor statistics in the US and Japan (as a percentage of the total population), 1989 and 2018

Age range	USA		Japan	
	1989	2018	1989	2018
0-14	22	19	22	13
15-64	66	66	68	61
over 65	12	15	10	26
Total	100		100	

Source: <http://data.worldbank.org> | World Bank

This is clearly seen in the table that due to the low Birth Rate in both countries, the population aged 0-14 decreased. In Japan, this indicator is 6% more than in the US. While the percentage of the population aged 15-64 remained stable in the US, it was registered in Japan at a rate of 7%. The population of 65 and above increased by 3% in the United States, while in Japan it rose to 16%. As a result, Table 1 shows that compared to the US, the labor problem in Japan in all three categories is quite deep.

Demographic trends are not so frightening in the United States, even despite the aging of the “Baby Boom” generation. According to the UN forecast of growth by 0.3% in 2018 and 2020, the working-age population is still growing. In addition, aging will be much slower than in Japan, and the 65-and above-aged population will rise from 15% of the total population to 22% in 2055, which will be lower than in Japan today.

Results

During 1989-2018, both Economic Growth and decline were observed in the USA and Japan. When comparing the results from the point of view of Aggregate Supply, it turned out that

although Capital, and TFP develop in each monitored country, these countries are currently facing a serious problem of decrease in Labor Force. Thus, the Birth Rates decreased, the rate of aging of the population increased, and Mortality Rate (Death rate) exceeded the Birth Rate. On the other hand, the young population is more interested in education, as the demand for higher education workers in the United States has recently increased, and therefore they do not participate in the Labor Force as long as they study. It should also be noted that although the trend of Male Labor Force Participation (LFP) in the specified countries tends to decline, Female Labor Force Participation (LFP) is growth-oriented.

The result of the study showed that between 1989-2018 the population in the 0-14 age group in the United States decreased from 22% to 19%, in Japan from 22% to 13%. The population aged 15-64 remained stable in 66% in the United States, while in Japan it decreased by 7% and was 61% in 2018. In addition, the 65-year-old population in the United States rose from 12% to 15% of the total population and from 10% to 26% in Japan.

With the help of econometric estimation, the following results were obtained for the US:

- A 1% increase in Labor Productivity increases Economic Growth by 1.01%.
- A 1% increase in Capital Productivity increases Economic Growth by 0.18%.
- A 1% increase in Total Factor Productivity (TFP) increases Economic Growth by 1.01%.

While for Japan,

- A 1% increase in Labor Productivity increases Economic Growth by 0.95%.
- A 1% increase in Capital Productivity increases Economic Growth by 0.26%.
- A 1% increase in Total Factor Productivity (TFP) increases Economic Growth by 1%.

Based on the result of the study and econometric modeling, the following suggestions were made for both countries:

1. Increase the available Labour Force as it plays an important role in Economic Growth.
2. Create conditions for foreign migrants to enter the country and the Labor Market of the country in order to prevent the Labor Force Shortage, adopt relevant laws in this field and facilitate the obtaining of a working visa.
3. Re-involve the aging population in the workforce and raise the retirement age for it. In Japan, the retirement age can be raised much higher than in the US, as the Average Life Expectancy is higher than in the US. If the aging population remains in the Labor Force for a longer period of time, the pension costs spent on this age group and the demand for workers who will take care of them for the elderly population will decrease.

4. Ensure sustainable Economic Growth with existing Capital by creating an educated and highly skilled workforce from the current population.
5. Women face difficulties in entering the Labor Force due to childbirth, while those who enter it postpone the time of birth. For this reason, in order to increase the Birth Rate, the specified female workforce should be assigned a suitable part-time work. This type of Economic Growth will not only increase the Birth Rate, but also increase the workforce.
6. Ensure that more women participate in the Labour Force by creating Gender equality and giving equal pay to women and men in the workplace.
7. In Japan, young workers are given more preference and premium than older workers in companies and enterprises. Such situations demotivate older workers. Re-involve the elderly population in the Labor Force by eliminating such problems.

Elimination of Labor Force Shortages in the USA and Japan is the main solution to the problem of Economic Growth. The increase in Labor Force will create a basis for the development of Economic Growth.

References

- Barro R. J., Sala-i-Martin X (2004). *Economic Growth*. New York
- Eugene S., Wing S. (2001). *The Structure of Economics: A Mathematical Analysis*. Boston
- Fumio H.(2001).*The 1990s in Japan: A Lost Decade*. University of Tokyo
- Gordon J.(1999).*The Way It Worked and Why It Won't: Structural Change and the Slowdown of U.S. Economic Growth*. London: Praeger
- Lucas R.E.(1990).*Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries?* // *American Economic Review*. Mackie V. (2010). *Managing borders and managing bodies in contemporary Japan* // *Jornal of the Asia Pacific Economy*, vol. 15 № 1
- Kaya A.E., Ergül H.8(2004).*İktisadi Kalkınma ve Büyüme*. Anadolu Universiteti
- <https://data.bls.gov> (30.11.2018)
- <https://www.bls.gov/news.release/empsit.nr0.htm> (30.11.2018)
- <https://www.census.gov/newsroom/releases/pdf> (08.09.2018)
- <http://www.investopedia.com/articles/economics/>(30.09.2018)
- <http://nationalinterest.org/blog/>(04.10.2018)

M&A Activities with the Innovative Approach

*Laman KARIMLI
UNEC BMDM
leman.kerimli@gmail.com*

Abstract

The link between mergers and acquisitions (M&A) and innovation has been analysed in both corporate finance studies and the innovation literature. Despite this attention and the practical evidence that highlights different connections between these two terms, there is a need to investigate the latest trends with regard to these important topics, and to put a particular focus on the emerging paradigm of open innovation. It does so by bringing together in a novel way the literature on these two different areas of firm activity and by adding economic theory to the management literature on the subject. Thus, this paper aims to provide a systematic literature review about the relationship between M&A deals and the concept of innovation in the current scenario. Finding mergers and acquisitions with innovation activities will help the companies to develop in this area and strengthen the economy, depending on the field of activity in the future. This article examines the issue of mergers and acquisitions (M&A) in the context of technological development, and in particular the impact of M&As on the innovation process. The synthesis of managerial and economic analysis of the effects of M&A deals on innovation will be of great interest to academics and students in management and economics, as well as high-level managers and policymakers.

Key words: innovation, intellectual capital, M&A, mergers and acquisitions

Dynamics And Development Trends Of The Global Market Of Mergers And Acquisitions

In 2018, according to Deloitte's report on mergers and acquisitions, let's take a look at the trends in this process. Gathered information from over a total of more than 1000 companies revealed the merger and acquisitions expectations in close to 12 months. Concerns about the economy and valuation appear to be diminishing as respondents report an expected acceleration of M&A activity in 2018. For many corporations and private equity firms, deal flow is poised to increase—and deals likely will be larger. What does the M&A landscape look like as we trek into a new year? According Deloitte “The state of the deal M&A trends 2018”, survey results provide some perspective that can help you understand the landscape and what lies ahead.

“Targeting tech is a big driver

Acquiring technology assets (20 percent of corporate respondents) now tops the list of drivers for mergers and acquisitions—followed by expanding customer bases (19 percent), adding products and services (16 percent), and strengthening digital strategy (12 percent).”

(Deloitte LLP, 2018)

As technology is an integral part of our lives, in recent years, technology has become the new trend of mergers and acquisitions like many other transactions of the companies. According to Deloitte's report, the purpose of obtaining new technology tools is a driver that triggers merger and acquisition transactions.

“New tools become critical

Sixty-three percent of respondents are using new M&A technology tools, not just spreadsheets, for reporting and integration—to help ‘make deals work.’” (Deloitte LLP, 2018)

“Expectations for big deals are big

Ninety-seven percent of respondents predict deal size will hold steady or increase in the year ahead. Compared to their smaller counterparts, large firms (+\$1 billion in revenue) are more confident they will engage in bigger deals.” (Deloitte LLP, 2018)

As is known, the biggest motivation of M&A transaction is the growth value of the companies. This is also the case that large portion of the companies’ expectations (according report – 97%) which include in the survey of preparation of report are in the same direction.

Company investments, of course, have an important place in the company's daily business. The company shareholders can look at the business's ROI over the time and in the same time at industry data to see where the organization's return on investment ratio lies.

“Few fall short on ROI

Only 11 percent of respondents say ROI from deals is less than expected—virtually unchanged from the previous year.” (Deloitte LLP, 2018)

According to the report, only 11 percent of companies predict that there is no increase in the rate of ROI ratio or is below the expectation, which is not the large portion. This is the result that M&A transaction can fulfill and upgrade investment and profitability.

Other two motives according to the report are divestitures and convergence continues.

“Divestitures stay steady

Seventy percent of respondents plan to divest businesses next year—driven by financing needs and strategy shifts.” (Deloitte LLP, 2018)

“Convergence continues

Which industries are expected to experience convergence? Life sciences & health care, technology, and financial services—with a strong bias toward vertical integration.” (Deloitte LLP, 2018)

M&A And Innovation

In 2018, all over the world, Aside from the uncertainties and problems in the fields of economy, politics and security, together with the various political and economic actions of the US, the economies of all countries, especially the developing countries, were adversely affected by the FED's continued interest rate hike process. It is pleased to share with you the seventeenth of the “EY Mergers and Acquisitions Report”, which is widely accepted by all market players and is widely used as a reference in this year, when the number of transactions in the world has decreased while the number of transactions has decreased.

Deloitte analysis demonstrate that businesses are using the M&A transactions as strategic expedients capturing the disruptive growth opportunities with innovation. There had been a continuing and sharp development in deals of M&A accomplished near principal purpose of technologies or acquiring capabilities crosswise main categories of disruptive innovation like as Robotics, Fintech, Artificial Intelligence, and others.

While companies of technology repeatedly lead way, several different sectors, such as telecoms, consumer organizations, financial services and other service sector, also become the active makers deal.

“Globally, companies spent \$291 billion in 2016 on disruptive innovation-related M&A deals, a fourfold increase over the \$72 billion spent in 2012. The main segments were IoT, Digital and Social. In the IoT segment \$86 billion worth of deals were announced and in the Digital and Social segment around \$46 billion worth were announced.” (Deloitte M&A Index, 2007)

In fact, according to Deloitte's report, achieving innovative growth along with M&A strategy encompasses digital and technological areas.

Internet of Things

Internet of Things also called IoT is about the making connected products and digitally enabled intelligent. The falling costs of main the proliferation and infrastructure of enterprise and consumer applications of user have proven the catalyst.

“In 2015-16, companies announced \$86 billion worth of M&A deals in this segment.” (Deloitte LLP 2017) That includes the major investments like as acquisition of Softbank ARM Holdings such a key part of their growth strategy with IoT. There is at the same time surge in the deals from non-technology sector, such as manufacturing, telecoms, and consumer companies. In the manner that, Elster was acquired by Honeywell and noticeably since later has launched their industrial IoT-ready data management and gas measurement solutions.

Robotics

Significant progresses in original materials, battery power and computing along with the rapid development in both consumer and industrial applications is stimulating investments in the robotics. These kind of investments series from drones and industrial automation to the service process automation. “The robotics segment received nearly \$7 billion worth of M&A investments, ten times more than the \$700 million corporate venture investments in this segment.” (Deloitte LLP 2017) M&A dominated by industrials and technology. Significant deals are included Cruise Automation was acquired by General Motor which to accelerate the progress of autonomous the vehicle technology.

Cognitive technologies and Artificial Intelligence

The advances confluence in algorithms of deep-learn, cognitive computing and technologies of chip manufacturing have encouraged investments in Artificial Intelligence is on the revolution cusp in the applications in both the enterprise and consumer segments. Investment with cognitive technologies and AI includes recognition technologies, cognitive computing, machine learning and advanced chip manufacturing. “There were \$3.1 billion worth of M&A deals in the years 2015 and 2016 in this segment, dominated by acquisitions from the technology sector.” (Deloitte LLP 2017) These kinds of investments included deals like as Magic Pony was acquired by Twitter for to bolster their capabilities of machine-learn for the visual processing.

Social and Digital

The industries' digitization is leading to the progress of cross-channel social and digital corporate models and investments in the new segments for example user-generated, agri-tech, Ad-tech and content corporate models.

“In the last two years nearly 500 M&A deals were done and \$46 billion invested in this segment, primarily by the technology, media and consumer business and services sectors.” (Deloitte LLP 2017). This kind of M&A deals included that the acquisition of Beme by CNN, a social application that the delivers content of user-generated. At the same time, Telenor’s acquisition of Tapad, which a US based marketing and advertising technology start-up.

Cognitive Analytics and Big Data

Businesses have been investing seriously to harness potential of the Big Data analytics and in recent times, cognitive analytics, by way of massive capabilities of the big data processing and advances in the sensing applications that provide practical business applications and insights.

“Since 2015 around \$6.5 billion worth of M&A deals have been done in this segment, dominated by the technology sector.” (Deloitte LLP 2017) These include M&A for example eBay’s acquisition of Sales-Predict, which an Israeli start-up uses big data and cognitive analytics for to predict sales conversion and customer buying behavior.

Fintech

The extensive range of opportunities accessed by Fintech means that there has been remarkable development in the investments from non-financial service sectors such as retail, software and telecoms.

“Since 2015 around \$7.1 billion worth of M&A deals have been done in this segment.” (Deloitte LLP 2017) These include Amazon acquired Emvantage Payments²⁶, offers that solutions of payment across a digital channels range.

Synergies in mergers / acquisitions (benefits from combining the capabilities of two companies) may be impressive. Companies can really get necessary technology, qualified personnel, infrastructure as well as additional features in marketing, distribution and sales. As an example of a successful merger’s transaction can be pharmaceutical company Pharmstandard. In August2006 Pharmstandard OJSC bought Masterlek, which, in fact, owned the original preparations Arbidol, Flucostat and Aiksin.

However, how can researcher come up to these conclusions? For understanding the relationship between mergers and acquisitions policies and innovations, the best way is to look at the purchasing IP (intellectual property such as patents, trade secrets, etc.) after this kind of transactions. “In the specific context of intellectual property, the seller will usually be asked to

make certain representations and warranties in connection with the intangible assets to be sold.” (LANNING G. BRYER, 2001)

Here is some examples for to make strong argument for the asseveration that companies intent to transactions of merger or acquisition for flued the innovation activities. The one of the biggest acquisition in the worldwide in recent year is Google decided to buy Motorola Mobility. CEO of Google Larry Page talked about that acquisition: “Motorola's total commitment to Android in mobile devices is one of many reasons that there is a natural fit between our two companies. Together, we will create amazing user experiences that supercharge the entire Android ecosystem for the benefit of consumers, partners and developers everywhere.” (PAGE, 2011)

Page said in the blog post announcing the deal, “Our acquisition of Motorola will increase competition by strengthening Google’s patent portfolio, which will enable us to better protect Android from anti-competitive threats from Microsoft, Apple and other companies.” (Hardy, 2011)

This research paper is mostly focus on qualitative researching activities. Most researcher use empirical analysis but the others get benefit from literature review.

Which are the main studies and research articles in the literature that links M&A an innovation? Has the new paradigm of open innovation been extensively connected to M&A activities?

The growth of the firm is indicated by scholars, experts and policymakers which as one of the main strategic levers for enhancing innovative capacity and sustaining a competitive advantage. Often, the acquisitions of the another firm is quickest and the most effective strategy for the firm growth. This operation can bring several advantages, including a better propensity for innovation in term of both process and product. For process innovation, an acquisition can help to achieve economies of scale and scope by reducing the average cost of production and creating synergies between complementary assets. For product and several innovation, an acquisition can foster new organization model and make access to the research and innovation capacity of other firms easier, improving the firm’s knowledge base and allowing it to access new technologies that lead to a faster introduction to the market. According to (Bower, 2001), acquisitions occur for five reasons: to deal with overcapacity through consolidation in a mature industry; to roll up competitions in geographically fragmented industries; to extent into new products or markets; as a substitute for R&D; and to exploit industry boundaries; by investing an industry. The last three of reasons highlight that the acquisitions of another firm is a strategic tool to accelerate innovation by giving access to new products and acquiring resources, technologies and knowledge (Shuen et al,2014).

More particularly, obtaining technological know-how and developing technical capabilities are increasingly important motives in acquisition.

From Dusseldorf Institute for Competition Economics Justus Haucap and Joel Stiebale concluded, “Mergers can indeed not only have a negative impact on the merged firms’ innovation activities, but also on rivals” (Justus Haucap, 2016). This discussed paper select the data especially from pharmaceutical industry. Researchers crosschecked mergers or acquisitions transactions that happened between 1998-2016 with patent purchased data before and after these kind of transactions. Of course, this information is few for decision-making. They found that takeover, merger, patenting and R&D expenditures reduction in the merged or acquired entity and among non-merging or non-acquired rivals.

The relationship between innovation and merger and acquisition has received attention from both practice and academia. However, evidence on the relationships between extraordinary corporate transaction and innovations is controversial. Generally, the current studies show that M&A can increase the level of innovation, and that a high level of innovation before merger or acquisition can increase the probability that a company will participate in a merger or acquisition. In particular, some scholars provide evidence that an acquisition has the positive effect on a firm’s innovativeness. For example, the acquisition of a firm is viewed as the absorption of the acquired firm’s knowledge base (Ahuja & Katila, 2001).

Furthermore, such a process can expand the acquirer’s knowledge base and increase its innovation output by providing economies of scale and scope in research and by enhancing the acquirer’s potential for inventive recombination (N.D. Fleming) (Bresciani, 2006). Conversely, other scholars suggest that acquisition can have negative effects on a firm’s innovativeness. Specially, mergers and acquisitions involves managerial issues, integration problems and transaction cost. Some researcher, such as (Ahuja & Katila, 2001), have found that technological acquisitions enhance innovation performance, while non-technological acquisitions do not have a significant effect on subsequent innovation output. Certainly, the success of an acquisition depends on not only the complementarities of the firms but also the approach to innovation and on the firms’ cultures.

In general, innovation within a firm is traditionally driven by internal activities and capabilities and by external factors and the pressure of the markets.

Success and competitive advantage depends on the ability of a company to integrate, build and reconfigure its internal and external resource to address rapidly changing environment.

Methods

For this study, I used qualitative approach. The qualitative method permits a flexible and literature approach for M&A affects the innovation.

For this research paper, mainly secondary sources are used for to obtain information. During the preparation of this diploma work, firstly, the literature review was conducted and the related laws, Azerbaijani, Russian and English books, research papers and websites were examined. In addition, news published at the beginning of the issue and in the websites has been examined.

Conclusion

It is common in the literature to explain open innovation sources, no study has systematically captured it in relation to M&A. this qualitative analysis provides a view of the relationship between M&A and the concept of innovation in the current scenario, with particular reference to the open innovation approach. The innovative events and M&A transactions' relationship depend on the business of organizations. For example, in technological company merger and acquisitions affect positive effect on the innovation.

As a result of my research I have faced a few articles and research paper on this subject or related or similar point. A lot of them came up with an empirical approach, and some of them did a work of qualitative method. Some researchers came to result that the mergers and acquisitions influence the innovation in the positive way, especially in the technological areas. Others think that there are no relationship or there are negative impact from M&A to innovation.

Bibliography

- Deloitte LLP. (2018). *The state of the deal*.
- Deloitte LLP. (2018). *The state of the deal*.
- Ahuja, G., & Katila, R. (2001). Technological acquisitions and the innovation performance of acquiring firms: a longitudinal study. *Strategic Management*, 197-200.
- Bresciani, S. (2006). Innovation-receiving subsidiaries and dual embeddedness: impact on business performance. *Baltic Journal of Management*.
- Hardy, Q. (2011). Google Buys Motorola For Patent Parts. *Forbes*.
- Justus Haucap, J. S. (2016, april). How Mergers Affect Innovation: Theory and Evidence from the Pharmaceutical Industry .

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

LANNING G. BRYER, S. J. (2001). *INTELLECTUAL PROPERTY ASSETS IN MERGERS & ACQUISITIONS*.
Wiley.

N.D. Fleming. (n.d.). *Teaching and learning styles : VARK strategies / Neil Fleming*.

PAGE, L. (2011, Aug 15). This Is Why We're Spending \$12.5 Billion On Motorola. (J. Yarow, Interviewer)

Analysis of the Competitiveness of Azerbaijan’s National Economy

Misrixan MISRIXANOV

Azerbaijan State University of Economics

misrixan96@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the study of a complex topic - the competitiveness of the national economy. This topic is very important and relevant, because in our modern world economy, we are witnessing qualitative changes related to globalization, a gap in the development levels of individual countries and regions, and an increase in competition between countries. In the context of globalization, it is important to understand competitiveness as the ability of firms and companies of a given country to build their strategy and compete in international markets. Thus, the market in a broad sense becomes one of the main values in our time and therefore, the political and economic power of a country is determined by the degree of its competitiveness.

The article defines the essence of the competitiveness of the national economy, identifies its content, and provides recommendations for improving competitive capacity of Azerbaijan. In this article we will conduct an analysis of various indicators of the Azerbaijani economy and consider measures to increase the competitiveness of the Azerbaijani economy.

The object of the research is the national economy in terms of its competitiveness, including the development of national competitive advantages in a globalizing world. Particular attention is paid to the economy of Azerbaijan, its current state and problems.

Keywords: Competitiveness, National, Economy, Azerbaijan

Introduction

Today, the political and economic situation is a continuous dynamic process that needs to be followed, in line with global development trends. The competitiveness of the national economy is the main indicator of state activity. Improving the competitiveness is one of the main problems and the main tool for raising the standard of population’s living and improving social welfare, which is a high level of social development and sustainable economic growth.

Assessment of the competitiveness of the national economy shows the problems, advantages and development trends of the country. Based on such an analysis, strategies, forecasts are developed and directions for modernization and improvement of the state economy are identified. In addition, we can identify countries with similar economic situations and adopt positive experience.

In this article we are studying the essence of the country's competitiveness, analyze the changes in positions and dynamics of indicators in the global competitiveness ranking, and identifying problems and measures to improve the competitiveness of Azerbaijan.

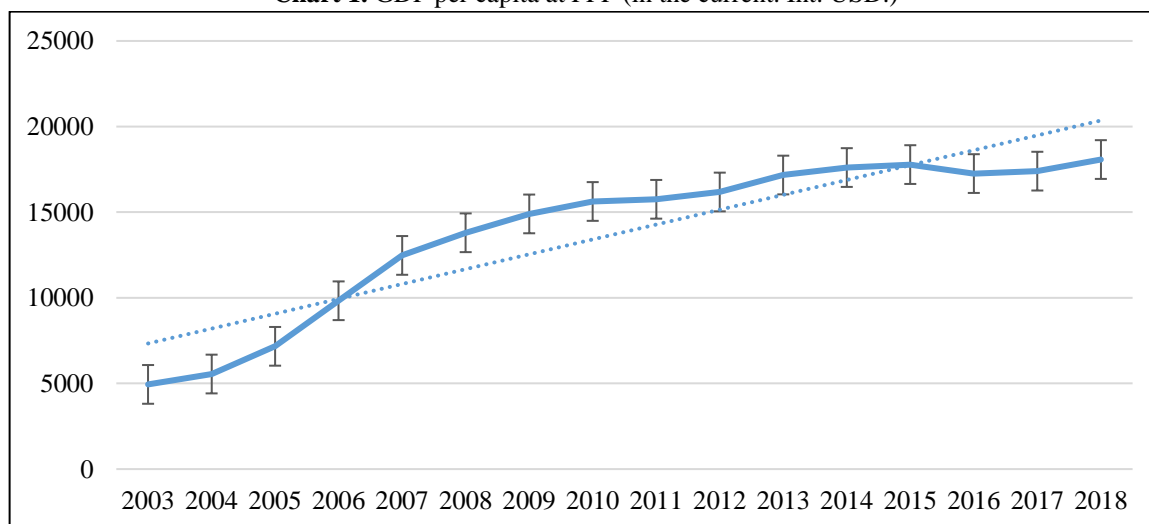
Determinants of a country's competitive advantage

Information on the competitiveness of the national economy is taken from the report on the global competitiveness of countries, compiled annually since 1979 by the World Economic Forum (WEF). Since 2004, the report provides a ranking of countries based on the Business Competitiveness Index (BCI) and Global Competitiveness Index (GCI), which is calculated from 113 indicators combined into 12 main groups.

The WEF methodology is based on the indisputable fact that the competitiveness of countries that are radically different in terms of economic development cannot be evaluated by the same standards. Therefore, the starting point of the analysis is the corresponding classification (grouping) of countries based on two criteria: quantitative (GDP per capita, recalculated adjusted for purchasing power parity - PPP) and qualitative (sectorial structure of the economy determined by the export structure of the country).

As for the growth rate of per capita GDP (at PPP), over the past 15 years, Azerbaijan has shown one of the best results in the world (Chart 1).

Chart 1. GDP per capita at PPP (in the current. Int. USD.)

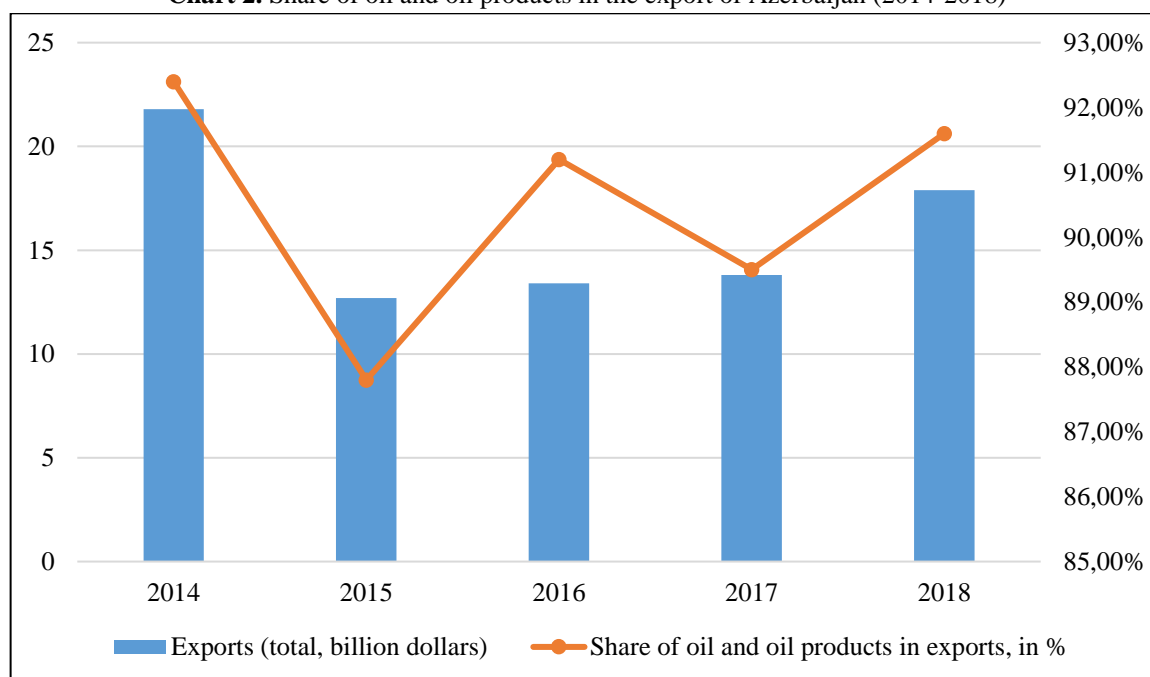

Source: The World Bank

Chart 1 demonstrates a clear acceleration in Azerbaijan - since 2003 - the growth rate of GDP per capita. Based on this indicator, WEF divides all countries of the world into three groups (levels) - countries whose competitiveness is ensured by production factors (first group), efficiency (second) and innovations (third group) [7]. In accordance with the WEF quantitative criteria and taking into account the IMF data (they are used when grouping countries), Azerbaijan would have to enter the second group, and in the future take a transitional position between the 2nd and 3rd levels [7]. However, the second criterion became an obstacle: the share of oil and oil products in exports is still too high and according to various data is 85-88% (Chart 2). Given the country's excessive dependence on the export of oil and gas resources, it was included in the transition group between the 1st and 2nd levels.

Chart 2. Share of oil and oil products in the export of Azerbaijan (2014-2018)

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan

Even without further analysis, it is obvious that stimulating the growth of the share of non-oil products in exports today is one of the main tasks of Azerbaijan to increase the country's economic competitiveness.

The competitiveness of the national economy of Azerbaijan and the factors determining it

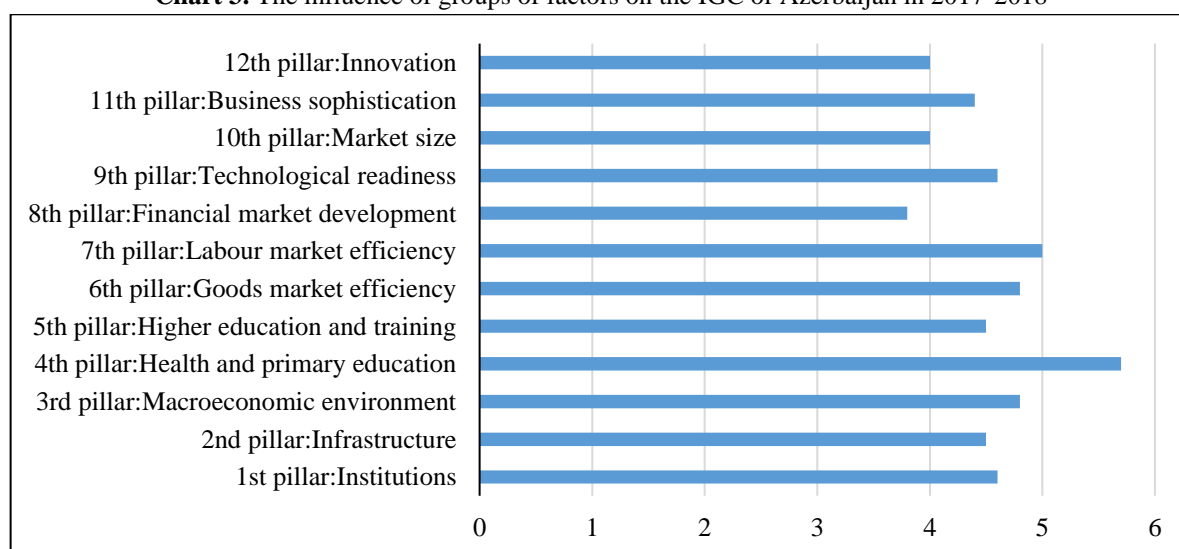

Analysis of the competitiveness of Azerbaijan is an important tool for identifying problems, further forecasting and developing strategies to improve the socio-economic policy. The WEF rating gives a visual representation of the state of the economy, competitive advantages, as well as the results of economic growth and development under the conditions of constant changes in the influence of external and internal factors.

We will assess the competitiveness of the national economy of Azerbaijan in accordance with the global competitiveness rating compiled by the WEF, 2017-2018 [7].

Despite the obstacles on the way to development, Azerbaijan rose by two points in the rating compared to last year and took 35th place out of 137, while the total score is 4.7 out of 7. Chart 3, built on the basis of rating indicators, shows which factors in 2018 had the greatest impact on Azerbaijan’s competitiveness index.

Chart 3. The influence of groups of factors on the IGC of Azerbaijan in 2017-2018

Source: The global competitiveness report 2017-2018

It can be seen that for Azerbaijan, basic parameters have the greatest impact on the rating (1-4), followed by efficiency factors (5-10), and innovation factors have the least impact on the result, where the competitiveness of companies is low (11-12). Azerbaijan has a sufficient market capacity (the size of external and internal, taking 63 and 65 places according to these parameters), with the GDP (including PPP) 165.5 billion dollars and it is 66 in this rating by this indicator. In terms of exports to GDP, Azerbaijan ranks 54th among countries, which is

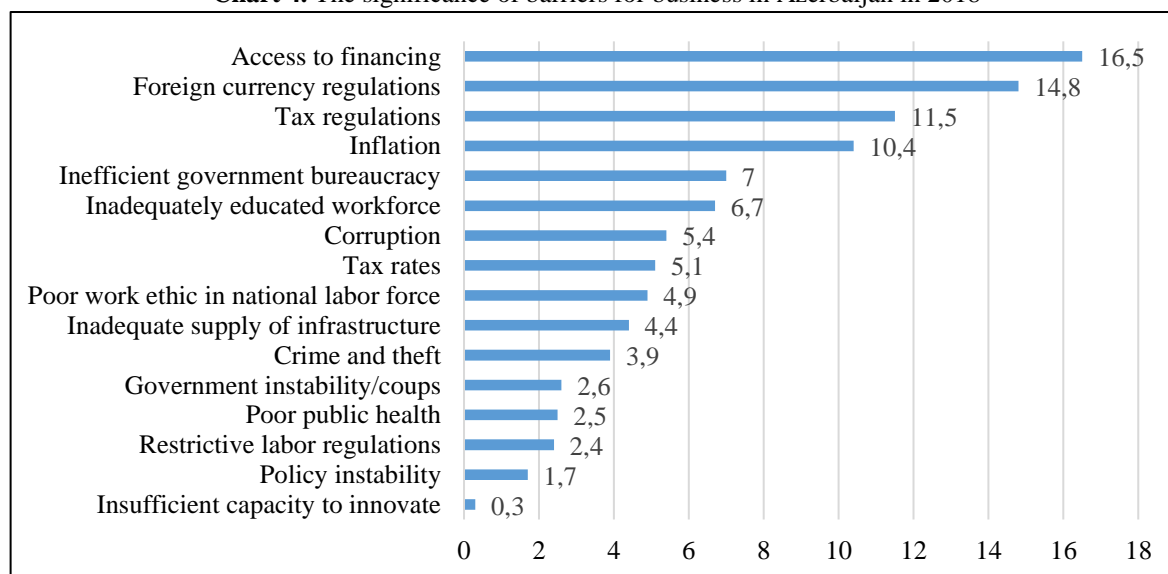
also a good indicator. A system of secondary and higher education is also developed in Azerbaijan (67th place).

In addition to these factors, the WEF specifically studies the business environment in each country, conducting sociological surveys of business representatives. The purpose of surveys is to find out which barriers for entrepreneurship most seriously affect the work of businessmen in a particular country.

WEF experts have compiled a list of the 16 most common barriers to business; their importance in the country is determined during the survey [7]. The advantage of this approach is, among other things, the ability to assess the dynamics of changes over time, comparing the significance of various obstacle factors by year. This makes it possible to judge how quickly the government reacts to the situation, adjusting the methods of state regulation of the economy.

In particular, in 2018, Azerbaijani businesspersons believed that the main five obstacles to business were problems with foreign currency regulation, tax law regulation, inflation, financing difficulties, and insufficient government regulation [7]. The share of these five factors was 60.2% of all barriers, and the share of factors that "occupied" the last 5 places, that is, the least relevant for the country, was only 9.5%. In 2018, there were serious changes; although in 2017 corruption was the “leading” factor, now this factor is in 7th place. Inflation, which according to the results of the previous survey was in second place, has now largely lost its meaning. The results of the last WEF survey are shown on chart 4.

Chart 4. The significance of barriers for business in Azerbaijan in 2018

Source: The Global Competitiveness Report 2017–2018

Analysis

Dynamics of development of Azerbaijani regions

Over the past 15 years, the economy of Azerbaijan has developed at a record pace on a global scale, gross domestic product increased by 3.3 times. Industrial production increased 2.6 times. Exports increased 4.7 times, foreign exchange reserves 24 times and now amount to \$ 45 billion. The economic growth rate of Azerbaijan in 2018 was 1.4% compared with 0.1% in 2017.

According to the results of the implementation of the State Program on the Socio-Economic Development of Regions of the Republic of Azerbaijan in 2014–2018, 24.2 billion manat was allocated to the development of regions as a whole. Of this amount, 2.8 billion manats were allocated for specific projects thanks to more than 400 decrees and orders signed by the head of state. These documents identified specific sectorial projects to accelerate the socio-economic development of cities and regions of the country. Plus, the adoption of other, more private, “agricultural” State programs for the development of cotton growing, tobacco growing, grain growing, as well as the implementation of projects aimed at increasing the production of tea, wine, and expanding the areas set aside for rice and citrus fruits, also contributed to the intensive development of villages. In addition, of course, the promotion of carpet weaving, which means an increase in the area occupied by mulberry. For example, only last year, 513 tons of cocoons were harvested in 38 regions of the country, and this year this figure will be increased to 800 tons [5]. In 2018, 2,600 million mulberry seedlings were planted throughout the country. All these measures not only develop the agricultural sector and the volume of processing, but also lead to an increase in the export potential of the country [4].

By the way, discussing of increasing production and the export potential of Azerbaijan, it is impossible not to mention that in the past 15 years, exports of agricultural products have grown about 6 times. The increase in exports, of course, was affected by the fact that in the period from 2014 to 2018 the non-oil sector of the country increased by 32%, and only last year - by 9.1 percent [4].

Thus, the State Program for Regional Development in 2014–2018 was implemented very successfully. Entrepreneurs were granted concessional loans totaling 2.6 billion manat, which were used by more than 16 thousand business structures. Moreover, in absolute terms, more than 70 percent of loans were directed to the development of the agricultural sector, and the rest

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- to the development of other industries and sectors of the economy. But after all, the regions are developing not only through loans. Here and own cash investments of entrepreneurs, as well as funds spent by the state from its resources. And the same practice will be maintained in the next five years. According to preliminary estimates, more than 17 billion manat will be allocated for the implementation of the fourth State program on the socio-economic development of the regions in 2019-2023. 4.6 billion manat out of 17 will be invested by the private sector in the form of investments in projects currently underway and upcoming projects. Public investment is expected to be approximately 13 billion manat.

The agro-industrial sector is important for ensuring foreign exchange earnings in Azerbaijan. In 2018, Azerbaijan earned \$ 177 million from exports of tomatoes, \$ 144 million - persimmon, \$ 108 million - cotton, about \$ 100 million - hazelnuts, \$ 38 million - exports of apples. The volume of fruit production in Azerbaijan increased from 420 thousand tons in 2004 to 1 million tons in 2018 [3].

Positive demographic processes are taking place in Azerbaijan now - these indicators are improving, the country's population is growing and, consequently, the working-age population is also growing. This trend - a good correlation between population growth and employment growth - should also always be in the spotlight. Because the more jobs are created, the better the issues of social development of the village are solved.

All over the world, the share of the urban population is growing due to the accelerated development of technology and technology, but a more sustainable and high-quality solution of problems in general, rests on integrated development. Therefore, today's improvement in the appearance of our regions - districts, cities, villages - the creation of a modern social and industrial infrastructure there, the construction of new schools, hospitals, social facilities allows us to stabilize and improve the process of urbanization.

Certain successes of Azerbaijan in 2018 were reflected in the World Bank's Doing Business report distributed in October 2018. In this report, Azerbaijan was included in the list of 10 reformist states in the world (it carried out the largest number of economic and institutional reforms). Progressing in this report by 32 degrees compared with 2017, Azerbaijan ranked 25th among 190 countries and rose to the leading position among the CIS countries [2].

Note that the reports "Doing Business" are the main factor for investors - to invest money (in the economy of a country) or not.

Over the past 10 years, new enterprises for the production of leather goods and footwear, paper and cardboard, furniture, textile, knitwear and other non-oil sectors of the manufacturing industry were built and put into operation in Baku and in the regions of the country.

In the present period, the creation of relevant institutions and the expansion of their activities play an important role in accelerating the process of industrialization. As an example, one can mention Sumgait Technology Park, Sumgait Chemical Industrial Park, Balakhani Industrial Park and High-Tech Park. Azerbaijan has all the necessary conditions for the development of industry in the future. Favorable business climate, qualified personnel, institutional capacity, renewed energy and transport infrastructure, availability of raw materials, access to international markets and wide financial opportunities create the basis for this.

In the next decade, Azerbaijan will also be given an impetus to economic growth. Within the framework of state interventions in the economy, policies, regulations, state orders and state entrepreneurial activities will be institutionally separated from each other. Instead of being a key driving force for the economy, the public sector will focus mainly on the following three priorities: creating conditions and opportunities for Azerbaijani citizens; imparting an impetus to economic development through appropriate macroeconomic and regulatory frameworks; the formation of administrative management, which allows the most expedient way to spend tax revenues.

Ways to increase the competitiveness of the national economy of Azerbaijan

In a market economy, increasing competitiveness can be ensured by creating an appropriate competitive environment within the country. Improving the efficiency of resource use through the use of new technologies is one of the main priorities of Azerbaijan.

The focus on development to improve the long-term perspective should be in the following areas:

- export activity and finding the optimal balance of exports and imports;
- ensuring the competitiveness of Azerbaijani goods in the domestic market;
- stimulation of innovative activity;
- anti-monopoly policy and the development of small and medium-sized businesses;
- development of the financial market;
- raising the level of education and qualification of labor resources.

To have an impact on the global market, it is necessary to ensure the high competitiveness of domestic goods. The main reasons for the decline in the competitiveness of goods are high price and low quality. High prices can be caused mainly by production costs. To reduce them, modernization of the means of production is necessary, ensuring the necessary dynamics of updating technologies to competitive ones. Low quality can also be caused by the lack of advanced technologies, as well as a low level of ergonomic characteristics of products. Human potential also has a direct impact on the state of the economy. It is necessary to increase the level of education, qualified training and retraining of personnel for the innovation economy.

Results

We made review of the following topics in our article:

- factors that determine the competitive advantage of the country
- the competitiveness of Azerbaijani economy and its specifications
- the path of development of Azerbaijani regions.

According to the results of the study, the following conclusions can be drawn.

The review revealed the ambiguity of the definition and methods for assessing the competitiveness of the national economy. This is due to the complex structure of a country's competitiveness, which includes various levels of competition: goods, enterprises, industries, regions, countries, and as a result, a vast amount of statistical data. Depending on the assessment methodology, various indicators are selected, systematized and ranked by the selected methods, which allows you to compare national economies.

Some recommendations can be given after studying the economy of Azerbaijan Republic, its characteristic and features.

Firstly, Azerbaijan should look for an original combination of factors capable of increasing the competitiveness of its economy, and therefore ensure steady and long-term growth. It is worth adopting a positive experience from commodity economies that have managed to diversify production, such as China, which specializes in new minerals for high-tech production, to develop such a competitive advantage as a skilled workforce, as well as to go out on global business performance indicators.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Secondly, stable macroeconomic conditions, a serious fiscal discipline and a strong legal base will create a business environment in which the rights of physical and mental property are strictly protected and, as a result, the volume of private investment will increase sufficiently. In addition, by applying an appropriate regulatory policy that will increase competition, the path to a serious increase in the provision of locally produced goods and services, their quality and productivity will open. At this time, special attention will be paid to supporting the development of local small and medium-sized enterprises. In this area, there will be improved yields to opportunities for issued business loans, increased exports, the provision of quality educational programs or the simplification of administrative procedures.

References

- About the State Program on Socio-Economic Development of the Regions of Azerbaijan Republic 2014-2018 (n.d.). Retrieved April 10, 2019, from <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/p3.pdf>
- Doing Business 2018, Reforming to create jobs (2017, October 31). Retrieved April 13, 2019, from <http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2018>
- Isazade, F. (2019, January 29). Azerbaijan will invest over \$ 10 billion in regional development by 2024 - Aliyev. Retrieved April 13, 2019, from <http://interfax.az/view/755819>
- Nasirov, R. (2019, February 5). The Fourth State Program for the Social and Economic Development of the Regions has started. Retrieved April 15, 2019, from <http://1news.az/news/startovala-chetvertaya-gosudarstvennaya-programma-social-no-ekonomicheskogo-razvitiya-regionov>
- President of Azerbaijan: Structural reforms should not lead to job cuts (2019, January 30). Retrieved April 9, 2019, from <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3012342.html>
- The Global Competitiveness Report 2016-2017 (n.d.). Retrieved April 10, 2019, from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2016-2017/>
- The Global Competitiveness Report 2017-2018 (n.d.). Retrieved April 11, 2019, from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/>
- The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (n.d.). Retrieved April 15, 2019, from <https://www.stat.gov.az/>
- World Bank Open Data (n.d.). Retrieved April 11, 2019, from <https://data.worldbank.org/>

Auditing Of Accounts

Mostafa KAMAR

Azerbaijan State University of Economics

acc_mostafakamar@yahoo.com

Abstract

The audit process aims to review the elements of the financial statements and the internal control system in accordance with an audit program prepared by the auditor in order to enable him to express his opinion on the financial statements prepared by the company in accordance with the specific accounting policies, as well as whether the expenses expended and the amounts obtained are Whether the assets have properly assessed and more broadly determine whether the company maintains its accounts and data and maintains its books and records in accordance with generally accepted accounting principles and whether such accounts and data represent the financial position of the company High and fair, the role of the audit is to express an opinion as more than a confirmation of the facts or testimony.

The auditor should be interested in the research and disclosure of material matters that appear to be untrue or be completely erased and therefore the relative importance of his interest in the audit should be applied by giving consideration to his audit of the significant elements of the financial statements.

Keywords: Auditing, Account, Internal control.

Economic Growth, Foreign Direct Investment and Unemployment: The Case of Turkey

Murad MURADLI

Azerbaijan State University of Economics

muradli1996@gmail.com

Abstract

The actuality of the research: Unemployment is one of the major problems for many countries around the world, especially for Turkey. Foreign investment can be one of the main tools for economic growth and reducing unemployment.

Purpose and Objectives of the Study: To finding substantial evidence that there is a link between foreign investments, growth rate of gross domestic product and unemployment rate.

Methods of research: Augmented Dickey-Fuller Test, Cumulative Sum Test, Autoregressive Distributed Lag Bound Test, Granger Causality Test

Research Data: The data is provided from the Central Bank of Turkey website and World Bank data.

The research period covers data from the first quarter of 2006 to the third quarter of 2018.

Research limitations: The coup attempt in July 15, 2016, terror attacks, US sanctions and tariffs and Syria civil war-refugee crisis can be example to these incidents.

Research Outcomes: Despite the acceleration of economic growth, the increase in foreign direct investment did not affect unemployment. Rapidly growing population, low employment of women and inability to respond to industrial needs are the main causes of high unemployment in Turkey and the government should pay attention to these factors.

Scientific-practical significance of results: Research results can be a source for different international organizations and foreign consultants. The lack of foreign investment impact to unemployment in the Turkish economy can be seen as one of the main results.

Keywords: Foreign direct investment, gross domestic product, unemployment

Introduction

Economic growth is the expansion of the production capacity of goods and services. According to another definition, economic growth is defined as an increase in the production level in a society in a long period of time such as twenty-five years (Unsal, 2007). Economic growth is crucial for every economy.

Economic growth can be defined as the increase in gross domestic product. There are 4 elements that are not included in the calculations when calculating the GDP:

1. Unregistered goods produced under the counter.
2. Production and consumption of goods prohibited by the state. Drugs and so on.
3. Damaging to the environment when producing goods and services
4. Goods producing at home.

Foreign direct investment according to the definition of Karluk (2013) is a long - term investment which a company establish a new company in another country, buying the existing company, merging with it, increasing the capital of an existing company in that country by establishing a partnership and bringing technology, entrepreneurship, management and organization skills. Foreign direct investment is preferring countries that follow stable macroeconomic policies, implement comprehensive privatization programs, achieve a certain level of development of financial systems and having legal regulations which encourage foreign capital. The most important contribution of foreign direct investments to the economies of the countries is in the field of technology. It is possible to achieve significant productivity gains in developing countries in a short time for the company and the national economy by means of foreign direct investment in the field of complementary services such as technology, new physical production and production methods, organization, marketing and distribution. Foreign direct investments effect to the country's economy, such as production, employment, income, price, balance of payments and general welfare. Those who have the power to work and want to work but cannot find a job in the current wage and working conditions are called unemployed. The international standard definition of unemployment is based on three criteria:

- No job,
- Ready to start work,
- Job search criteria.

The aim of this study is to analyze the relationship FDI, unemployment and economic growth using econometric methods for Turkey economy. In this context, firstly addressed some basic information about unemployment and FDI, then given to studies in the literature on the subject and, finally, economic growth, unemployment and FDI relations was discussed with econometric analysis.

Literature review

In the economics literature, there are many studies to explain the relationship between direct foreign capital inflows and macroeconomic indicators (growth, unemployment, etc.). It is possible to summarize some of these studies in the literature as follows:

Sen and Saray (2010), the effect of economic growth, foreign direct investment in Turkey has been analyzed. Panel data regression analysis was used. The results of the analyzes - foreign direct investment coming to Turkey make a positive contribution to economic growth as a result.

Nwosa (2011) analyzed the relationship between financial development, foreign direct investment and economic growth in Nigeria between 1970 and 2009. ADF unit root test, Johansen co-integration test and error correction model were used in the study. As a result, it was observed that there was a long-term relationship and causality relationship between these variables. Moreover, financial development and foreign direct investment have a statistically significant effect on economic growth.

Yilmaz (2011), impact of foreign direct investments on economic growth for the 1980-2008 period were analyzed for Turkey's economy. In the analysis, two variables are used as gross domestic product and foreign direct investments. Time series analysis method was used in the study. As a result, a one-way causality relationship from foreign direct investments to economic growth was found. In addition, the variables were found to be co-integrated. Estimation results show that foreign direct investments have positive effects on economic growth.

Dogan (2013), it was studied the relationship between foreign direct investment for economic growth, using time series analysis for Turkey. Therefore, analysis of foreign direct investment and gross domestic product of years of data covering the 1979-2011 period has been used for Turkey. As a result, there is a long-term positive relationship between economic growth and foreign direct investments. The Granger causality test revealed a two-way causality relationship between foreign direct investment and economic growth.

Grahovac and Softic (2017) studied unemployment rates and foreign direct investment flows in the 2000-2014 period, in selected Western Balkan countries. From 2009, the analysis showed that net investments decreased significantly as a result of the global crisis, resulting in decreasing numbers of employees and rising unemployment. The results show that foreign direct investments had no positive impact on employment, like most of Central and Eastern Balkan countries.

Methodology

Augmented Dickey-Fuller test - It is the test for checking whether a time series is stationary or not in an auto-regressive model.

ARDL test - The ARDL model eliminates the difficulties associated with predetermining the stationary properties of the series in cointegration tests and enables the analysis of the existence of long and short term relationships

CUSUM Test - This test, calculated with sequential errors, gives a rough description of whether or not there is a break in the data set.

Granger Causality test - Granger causality test is the method to describe causal relationships between variables.

For conducting the main data in this research is used GDP Growth rate, FDI and unemployment rate in Turkey. Data is ensured at their central bank’s website and worldbank data.

Research period covers data from Q1 2006 to Q3 2018.

Analysis

ADF test FDI

Adding trend and intercept for stationarity. ADF probability lower than 0.05, t-statistics value is lower than 1%, 5%, 10% level and absolute value of t-statistics is higher than 1%, 5%, 10% level.

Table 1. Foreign Direct Investment – ADF Test (after adding trend and intercept)

Null Hypothesis: FDI has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
	Augmented Dickey-Fuller test statistic	-5.726049	0.0001
Test critical values:	1% level	-4.152511	
	5% level	-3.502373	
	10% level	-3.180699	

Note: compiled by author Eviews

ADF Test Unemployment Rate

ADF Testing of Unemployment rate shows that it is not stationary. For stabilizing series we testing Unemployment rate with the 1st difference and results show that data will be stationary.

Table 2. Unemployment rate ADF test with 1st difference

Null Hypothesis: FDI has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
	Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.959179	0.0002
Test critical values:	1% level	-2.613010	
	5% level	-1.947665	
	10% level	-1.612573	

Note: compiled by author Eviews

ADF Test GDP Growth Rate

Testing ADF GDP Growth rate with Eviews and analysing graph resulting that there is stationarity.

Table 3. GDP growth rate ADF test

Null Hypothesis: FDI has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
	Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.820179	0.0003
Test critical values:	1% level	-2.613010	
	5% level	-1.947665	
	10% level	-1.612573	

Note: compiled by author Eviews

ARDL- Cointegration test

Doing ARDL Test results indicate that probability of GDP growth rate is lower than 0.05 it means that it is significant. But FDI probability is high and it means there is no effect of FDI change to unemployment rate.

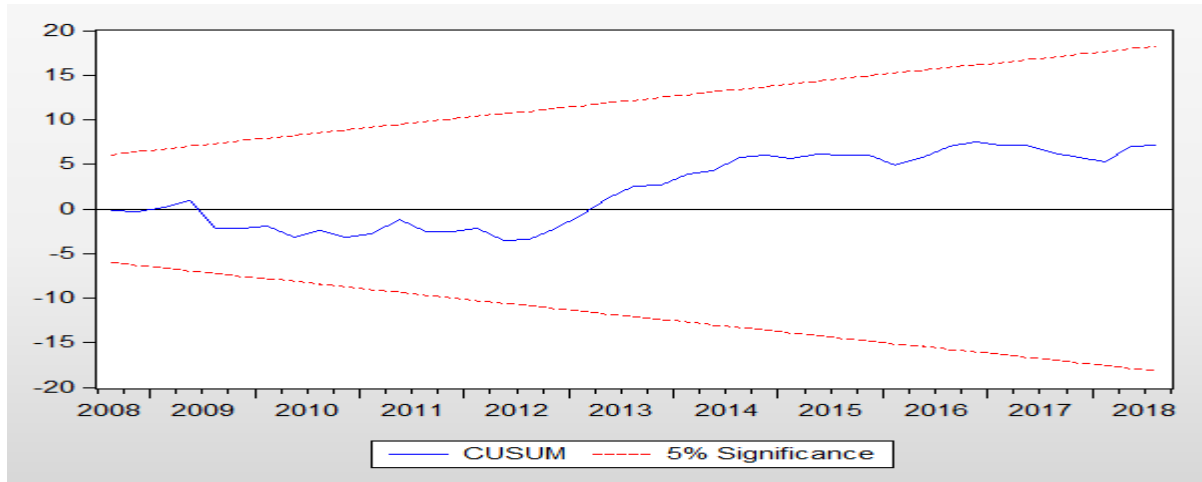
Table 4. ARDL Test

Variables	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
UNEMPLOYMENT RATE(-1)	0.288683	0.144708	1.994928	0.0427
UNEMPLOYMENT RATE(-2)	-0.231501	0.125835	-1.839724	0.0731
GDP GROWTH RATE	-0.081699	0.029711	-2.749802	0.0088
GDP GROWTH RATE(-1)	-0.081223	0.029654	-2.738965	0.0091
GDP GROWTH RATE(-2)	-0.097754	0.032320	-3.024529	0.0043
FDI	-4.86E-13	3.79E-11	-0.012830	0.9898
C	0.368775	0.166623	2.213239	0.0325

Note: compiled by author Eviews

We are doing CUSUM test for checking there is structural break or not. In our chart, there is no deviation from the 5% interval and the values have changed over time, indicating that there is no structural break.

Figure 1. CUSUM Test

Source: compiled by author Eviews

F-Bounds test checking co-integration in the variables. As can be seen in the table, the calculated F statistic value was found to be 10,35617. Since this value is greater than the upper level of the critical value I (1), it is concluded that rejection of the H0 hypothesis (there is no co-integration in the series) and that there is cointegration between the series.

Table 5. F-Bounds Test

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	10.35617	10%	2.63	3.35
k	2	5%	3.1	3.87
		2.5%	3.55	4.38
		1%	4.13	5

Note: compiled by author Eviews

Granger Causality Test

Doing Granger Causality Test we can analyse the causality among the variables (GDP growth rate, unemployment and FDI). We can see from the results :

- FDI Granger cause to GDP Growth rate (probability=0.021 lower than 0.05)
- GDP Growth rate Granger cause to unemployment rate (probability=0.005 lower than 0.05)
- There is not relationship between FDI and unemployment rate (probabilities are higher than 0.05)

Table 6. Granger Causality Test- FDI, Unemployment rate, GDP growth rate

Lags: 2

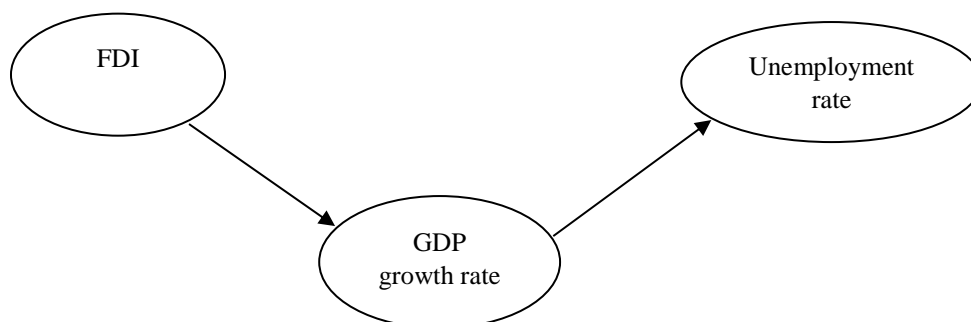

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
FDI does not Granger Cause unemployment rate	48	1.59444	0.2148
Unemployment rate does not Granger Cause FDI		0.24302	0.7853
GDP growth rate does not Granger Cause unemployment rate	48	5.99789	0.0050
Unemployment rate does not Granger Cause GDP growth rate		2.09179	0.1359
GDP growth rate does not Granger Cause FDI	49	0.05639	0.9452
FDI does not Granger Cause GDP growth rate		4.22380	0.0210

Note: compiled by author Eviews

In Figure 2 showing causality effects of variables with axes.

Figure 2. Causality between FDI, Unemployment rate and GDP growth rate

Hypotheses results

H1 – an increase in GDP growth rate has a negative effect on unemployment rate - ACCEPTED

Based on ARDL Test result (coefficient: -0.081699) there is short and long run negative relationship between GDP growth rate and unemployment rate. From Granger Causality Test we found that GDP Growth rate has effect on unemployment.

H2 – an increase in FDI has a negative effect on unemployment rate – REJECTED

Based on ARDL result FDI is not significant variable in model. Because probability is high than 0.05. Granger Causality shows that there is not any relationship between FDI and unemployment rate.

H3 – there is relationship between FDI and GDP growth rate - ACCEPTED

Based on Granger Causality test FDI has effect on GDP Growth rate.

4. Conclusions

Economic science shows that each country's unique economic structure, its internal dynamics and sociological structure is an important factor in determining the level of development and prosperity of countries. The 2008 global economic crisis has adversely affected the economy of Turkey. We studied the factors which the impact on Turkey's economy has been analyzed by establishing an econometric model. In the model, foreign direct capital amount, gross domestic product growth rate and unemployment rate were used.

First of all, the unit root problem was tested, in this direction ADF test was performed. According to the result of test, it is stable at 5% for foreign direct investment and 10% for intercept and trend models. When the level values of the gross domestic product growth ratio are examined, the model was found there is stationarity. ADF test result for unemployment rate is there is not stationarity. We solving this problem with differencing.

In the second stage, for building ARDL model selected 2 lags. ARDL test result shows that increasing of GDP growth rate has negative effect on unemployment rate, but FDI has not. F-bounds test result is there is long-term relationship between GDP growth rate and unemployment rate. According to CUSUM test there is no structural break in 5% deviation.

Analyzing of Granger Causality test results indicating there is no relationship between FDI and unemployment rate. FDI can cause to GDP growth rate.

In the literature review, there are many studies related to the subject and in the majority of the studies, it has been concluded that foreign direct investments have a positive effect on GDP or have a significant relationship. When considered together all the analysis of the results obtained in the post-crisis period of direct foreign investment is that there is an important role for Turkey's economy. The increase in foreign direct investments triggers economic growth, but it has not effect on unemployment. It would be correct to say that the increase in foreign direct investment, which has a very important role in increasing the gross domestic product, will be an important factor in high-speed growth in the following years. But FDI is not reason for high unemployment rate in Turkey. Rapid population growth, low female employment and inability to respond to the needs of industry is the main reasons of high unemployment in Turkey and government should give importance to these factors.

References

- Aktar, I.Ozturk, L. (2009). Can unemployment be cured by economic growth and foreign direct investment in Turkey?
- A.Oznur Umit and H. Isil Alkan (2016). The Effects of Foreign Direct Investments and Economic Growth on Employment and Female Employment: A Time Series Analysis With Structural Breaks For Turkey Business and Economics Research Journal Volume 4, Number 1, 2013
- Barışık, S. Çevik, E.İ. Çevik, N.K. (2010). Türkiye’de Okun Yasası, Asimetri İlişkisi ve İstihdam Yaratmayan Büyüme: Markov-Switching Yaklaşımı.
- Ceylan, S. Şahin B.Y. (2010). İşsizlik ve ekonomi büyüme ilişkisinde asimetri.
- Dilek Şahin (2015). The relationship between foreign direct investment and economic growth in Turkey: an ARDL bounds testing approach.
- Emre Aksoy (2013). Relationships between Employment and Growth from Industrial Perspective by Considering Employment Incentives: The Case of Turkey
- Göçer, İ.Mercan, M. Peker, O. (2013). İhracat, doğrudan yabancı yatırımlar ve işsizlik: Türkiye örneği
- G.Üçler, O.Kızılkaya, Ü.Bulut (2013). The relationship between foreign direct investments and employment: the case of Turkey for the period 1989-2011.
- Granger, C.W.J. (1988). Some recent developments in a concept of causality. Journal of Econometrics
- Hisarcıklılar, M. Karakaş, D.G. Aşıcı, A. C. (2009). Can FDI Be A Panacea For Unemployment? The Turkish Case, Workshop on Labour Markets, Trade and FDI.
- İ.N.Yalman, Ş.M.Koşaroğlu (2017). Effect on direct foreign investments on economic growth and unemployment
- Isaac Nketsiah, Matthew Quaidoo (2017). The Effect of Foreign Direct Investment on Economic Growth in Ghana . Journal of Business and Economic Development
- UNCTAD World Investment Report 2018
- World Employment and Social Outlook: 2018 Trends
- TOBB Economic report 2017
- IMF World Economic Outlook
- TCMB, <http://evds.tcmb.gov.tr/>
- TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/>
- <http://www.data.worldbank.org>
- <http://www.invest.gov.tr>

“Big Data” Usage in Improving Marketing Strategy

*Narmin AHMADOVA
Azerbaijan State University Of Economics
narminahmadova1@gmail.com*

Abstract

Big Data offers advantages in sales acceleration and customer relationship management. The sales and marketing sector is undergoing a significant change with Big Data. Big Data is used at every stage of the sales cycle, from the sales network to the price evaluation. The use of the Big Data infrastructure integrated with advanced analysis technologies enables the most effective sales move in customer-based processes. Big Data gives an advantage in sales acceleration and customer relationship management. Data is everywhere. In 2012, the total amount of data stored worldwide was more than 2.8 zettabytes (1 zettabyte = 1180591620717410000000 bytes). By 2020, this number is expected to exceed 50 times. Large Data, as understood by definition, means a large volume of data; however, it is not only the large number of data that is important in Big Data, it is also meaningful and processable. Record information on the Internet, social media shares, all kinds of files recorded in this data stack. Big Data consists of five components and is grouped under 5V. 5 V's opening: variety, velocity, volume, verification, and value. During the formation of Big Data, the data stack passes through these filtering steps, respectively. The data heaps that are meaningful and can be processed under Big Data are used in the management of sales and marketing processes. The effectiveness of sales planning is increased by evaluating customer habits and current sales profiles.

Keywords: Big data, Marketing, Customer's behaviour, Marketing strategy

Introduction

Big data has become an extremely popular concept and is interpreted as the beginning of a new era. While a big transformation has taken place in the world with big data, the point of view of data and the data provided by the institutions and organizations has reached a different point. It is not possible for the institutions and organizations to be excluded from this transformation. Although large data is a new and popular concept, it is clear that there is not much theoretical research in the domestic literature. Although there are few publications dealing with theoretical aspects,

The organization attaches great importance to this issue and makes great investments. In the study, big data is conceptually dealt, the relationship with many concepts, big data technologies and the methods used in processing large data are transferred, different examples are given about the big data related organizations and the usage areas of large data in the world.

The aim of the study about was to see into the concept of Big Data and discover out its application in showcasing of retail sector. The paper endeavored to assist in understanding the current state of Big Data in terms of the technological development and its notoriety. The extra reason was to extend the knowledge by checking on a few commonsense cases. The paper examined the general angles of the innovation and as well as the more point by point highlights of Big Data work in showcasing.

Methodology

The report utilizes the case think about strategy for the observational portion of the thesis process. The objective was to pick up knowledge that may offer assistance in understanding how company utilize the enormous information innovations in their commerce. The cases checked on were chosen in such a way that they would give different perspectives on the same subject to create the conditions for comparison and discussion.

1. Interviews

One of the most flexible and widely used methods for gaining qualitative information about people's experiences, views and feelings.

An interview can be planned conversation between a researcher and somebody from whom you wish to learn something.

2 Questionnaires

If your intended research question requires you to collect standard information from a number of people, then questionnaires may be the best method to use.

3. Experiments- experimentation is required in big data to validate the results which are received from analysis. And not just experimentation, but fast experimentation.

Describe: Before starting research of Big Data you should list out all the objectives of the experiment. When there is a clear understanding of all, then the results will be good.

4. Focus Groups

5. Customer Interviews

Develop: In develop step, you have to develop your strategy. For example, a company with a products force should build exceptional products and should experiment with shops that could benefit from products. A company with a market should understand a particular market so well and experiment with products.

Refine: In refine, you should accurate them on select procedures. Refining is an important process.

Prove: You should show proof that the experiment will hand up in the research in how the information getting from business and online prove stage can be used to target consumers.

Scale: You have to identify whether the experiment provides results in the using environment.

Organizations that embrace big data for a competitive advantage expect faster results. You must remember that fast experimentation is the basis of analytics in big data.

4. Observation- Observational research on the other hand, is a way of data collection where participants are actively observed. In our study markets and customers are both types of observational research. Not only we look at what people are doing but also how they're doing it and their body language.

5. Statistical-meaning related to some problems like supervised and unsupervised classification or regression problems. First the data is cleaned and preparing available for modeling. This method is one of important tasks.

Analysis

Big data focuses on what to do with it rather than how much knowledge it has. It takes the data from any source and analyzes them to find the answers that provide money and time saving, new project development and optimized suggestions at the same time also making smart decisions. When the big data is combined with strong analyzes, the job-related can be:

- ▶ Describe the main causes of real-time errors and problems.
- ▶ Selling sales coupons based on customers' buying habits.
- ▶ Recalculate the risks of new portfolios.
- ▶ Detect incorrect behavior before affecting the job.

Big data describes a large amount of data, which makes it difficult for the daily work to be done regularly, irregularly or regularly. As a result of the analysis of the large data, better strategy and decision making is provided for the studies. Using data from social media platforms using Big Data analysis tools, businesses around the world are organizing digital marketing strategies to improve the overall consumer experience. Big Data provides information about customer pain points and allows companies to develop their products and services.

To be accurate, Big Data combines the relevant data from many sources to produce highly activating insights. Approximately 43% of companies do not have the tools to filter unrelated

data. This, in turn, results in millions of dollars being spent on utilizing useful data. Big Data tools can help you reduce this, saving you both time and money.

Big Data analytics can help companies generate more sales potential, which can naturally mean increased revenue. Businesses use Big Data analysis tools to understand how well their products / services perform in the market and how customers respond to them. Thus, it is better to understand where the time and money will be invested.

With Big Data analysis, you can always be one step ahead of your competitors. You can scan the market to know what kind of promotions and offers your competitors offer, and then you can get better offers for your customers. In addition, Big Data analyzes allow you to understand customer trends and learn customer behavior to provide them a "personalized" experience.

Results

When we look at the past 15 years, internet technology, data diversity and related approaches have changed rapidly. Social media, text, image and video data have been added to the size of the data structures in the previous period. Big data solutions have become increasingly important in collecting and managing these data, which cannot be managed with standard solutions. The collection, storage and management of the types of data we mentioned, and the ability to perform different operations on a distributed basis (transport of the data to the application rather than the application) became critical in the production of different value proposals. This approach and new technology have become increasingly important especially for banks that want to maintain their competitive advantage. The ability to collect and process many different types of data in addition to the customer, product and transaction information they store within their own facilities can provide advantages to their customers in offering new products and services and in designing and developing these products and services.

In the following period, the following headings are featured in the development of large data competencies in the field of financial services.

- The determination of the strategy is the starting point. The institution needs to identify and respond to key questions on issues such as the expectation of big data usage, the competitive advantage it wants to create, the areas it will use.
- Designing technology infrastructure and management is one of the highlights. In order to process large data, different structures from existing data warehouses need to be set up and

managed. Establishing the relevant infrastructure, assigning responsibilities in the organizational field and establishing the governance structure are important.

- Acting in accordance with the regulations in the field of data management is another important point. Arrangements for data collection, storage, deletion, security and intended use are another important issue for managing the use of technology correctly.

- In the field of sales and marketing, it is important to use the big data outputs correctly and correctly in the channel management. The aim of the big data approach is not only to manage high volume and various data, but also to use them as points that will benefit customers and increase their competitive advantage. Therefore, it is important to establish the right vision in the organization, to prepare the relevant teams for this purpose and to ensure that the insights obtained from the large data are used in the right place at the right time.

- Another issue related to the above article is the creation of usage scenarios. In other words, it is important to determine what works can be done on large data and what kind of scenarios it needs to move through. For example; analyzing social media data, reviewing customer comments and making it continuous, can enable the organization to take proactive steps on many issues related to its products and services. Detailed and continuous creation of usage scenarios is an important point. Establishing the right organizational focus within the organization in connection with strategy and usage scenarios is also an important point. In parallel with the technical investment in the large data area, it is critical to maintain the focus that needs to be established and to produce the usage scenarios, and to ensure the desired efficiency. In time, creating the necessary competencies without getting lost in daily activities requires the organization to maintain focus.

As in other sectors, maintaining and maintaining a competitive advantage in the banking sector is an important issue. To this end, realizing the big data concept will be important in terms of catching new technology and business models in the coming period.

Entrepreneurs today tend to choose to use traditional and modern databases to getting relevant big data. This integration paves the way for a hybrid data model and requires low investment and IT infrastructural costs. Furthermore, these databases are given for several business intelligence purposes as well. These databases can then provide for the extraction of insights that are used to drive business profits. Popular databases include a variety of data sources, such as MS Access, DB2, Oracle, SQL, and Amazon Simple, among others.

The process of extracting and analyzing data amongst extensive big data sources is a complex process and can be frustrating and time-consuming. These complications can be resolved if organizations encompass all the necessary considerations of big data, take into account relevant

data sources, and deploy them in a manner which is well tuned to their organizational goals.

MEDIA AS A BIG DATA SOURCE

Media is the most popular and important source of big data, as it provides valuable insights on consumer preferences and changing trends. Since it is self-broadcasted and crosses all physical and demographical barriers, it is the fastest way for businesses to get an in-depth overview of their target audience, draw patterns and conclusions, and enhance their decision-making. Media includes social media and interactive platforms, like Google, Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, as well as generic media like images, videos, audios, and podcasts that provide quantitative and qualitative insights on every aspect of user interaction.

CLOUD AS A BIG DATA SOURCE

Today, companies have moved ahead of traditional data sources by shifting their data on the cloud. Cloud storage accommodates structured and unstructured data and provides business with real-time information and on-demand insights. The main attribute of cloud computing is its flexibility and scalability. As big data can be stored and sourced on public or private clouds, via networks and servers, cloud makes for an efficient and economical data source.

THE WEB AS A BIG DATA SOURCE

The public web constitutes big data that is widespread and easily accessible. Data on the Web or 'Internet' is commonly available to individuals and companies alike. Moreover, web services such as Wikipedia provide free and quick informational insights to everyone. The enormity of the Web ensures for its diverse usability and is especially beneficial to start-ups and SME's, as they don't have to wait to develop their own big data infrastructure and repositories before they can leverage big data.

IOT AS A BIG DATA SOURCE

Machine-generated content or data created from IoT constitute a valuable source of big data. This data is usually generated from the sensors that are connected to electronic devices. The sourcing capacity depends on the ability of the sensors to provide real-time accurate information. IoT is now gaining momentum and includes big data generated, not only from computers and smartphones, but also possibly from every device that can emit data. With IoT, data can now be sourced from medical devices, vehicular processes, video games, meters, cameras, household appliances, and the like.

Customer data from social media-We are in an age where information is important. Consumers have so many opportunities for choosing and so much permit to goods and services that businesses can't actually hope for consumers to find them. Instead of needing get to know them

better businesses should use rightly social media. Customers' insights are innovative and interesting parts of information about a company. They include key demographics information like age, gender, and location, but also theme of interest in products. Companies need as much information about their customers who they targeted as possible. It seems like "I'm watching you" way - but they need to know what buyers want, where they spend time online, and how they feel about products and so on.

Before using customers' data retailer must know bellows:

1. Analyze your customers and understand what they buy
2. Identify your competitors' buyers and find out why they don't choose you
3. Watch business trends to know what motivates for buying consumers today
4. Find new market of your products for selling directly to them

We can show some examples about using social data:

Recognize topics and trends that make your clients tick.

There are different groups of influencers; customers, celebrities, and employees, using Facebook's social analytics tools and determine patterns in visuals and the data. Use the insights to improve the shareability and engagement of your content, to collect ideas for future content marketing campaigns, and to get insight and ideas for product and service development.

One of the examples mentioned is the retail chain Araz. The company's work algorithm works as follows. Retail chain company is taking a customer identification number attached to each customer's credit card, name, or e-mail address. This number collects customer's entire shopping history and demographic information generated by Target from them and from other sources. Using this data, Araz market looked at shopping data for all registered women. This is by calculating the pregnancy index based on the products the targeted company lady customers buy has significantly increased sales to customers by sending brochures, coupons and e-mails according to the months of pregnancy.

As you can see, Big Data causes change in the retail industry. In the Araz market inventory system, the Big Data Leadership can show how many products are available for each supplier on each shelf at each store. Customers using the Araz market shopping site are the Araz company's "Customers who bought this product" feature, which is why their users buy additional products and increase their sales potential. Internet the Big Data Analysis method is used to collect targeted ads to automatically reach people's web pages by collecting data created by the business model dominated by users. One of the results of the report, prepared by Marketing, allows retailers to better track their customers as a result of the use of Big

Data Analysis methods. For example, it is advisable to keep track of personalized campaigns by analyzing similar data such as real-time location data from smartphone applications, storing targeted ads as soon as people are online, and increasing market share as a result of people being online results will be provided.

References

- Altintas Characteristics of Big Data – Veracity. <https://www.coursera.org/learn/big-data/introduction/lecture/Ln0II/characteristics-of-big-data-veracity>. Accessed on 6 December 2017.
- Baker, B. Kiewell, D. and Winkler, G. 2014. Using big data to make better pricing decisions. <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/using-big-data-to-make-better-pricing-decisions>. Accessed on 23 March 2018.
- Big Data University 2016. What is Big Data online course. <https://bigdatauniversity.com/courses/what-is-big-data/>. Accessed on 21 February 2018.
- Cooldata. 2014. The True Cost of Building a Big Data Solution. <https://www.cooladata.com/blog/true-cost>. Accessed on 21 February 2018.
- <http://analytics-magazine.org/big-data-in-marketing-analytics/>
- <https://www.growthramp.io/articles/big-data-marketing>
- <https://www.informs.org/ORMS-Today/Public-Articles/October-Volume-40-Number-5/Big-data-analytics-in-marketing>
- http://www.nytimes.com/2013/02/25/business/media/for-house-of-cards-using-big-data-to-guarantee-its-popularity.html?_r=0.

Electronic Money: Is There Any Possibility Of a Cashless Society?

Narmin HUSEYNOVA

Azerbaijan State Economic University

Huseynovanarmin6@gmail.com

Abstract

The falling use of cash and the advent of digital technologies support the possibility of reconfiguration of monetary transactions without any intermediation of physical monetary tokens. The introduction of electronic money, especially in the guise card-based technologies but also as pre-charged software enhanced the optimism for a quick passage to a cashless society. This paper explains why the initial enthusiasm about electronic money is running of steam. After defining what electronic money is and analyzing the data about its penetration in different countries a series of reasons for its failure are offered; even in the case where e-money is considered a success, the success story is contested. The small importance of e-money in retail payments today suggests the possibility of a society with minimal use of cash but without e-money. Financial technology could be an effective tool to achieve financial inclusion. However, it needed a certain level of readiness of society. In this paper, I investigated the determinants of readiness in the implementation of digital financial services which led to cashless society. I did a survey on population in Azerbaijan and compare this sample with other countries using proportional sampling technique. Estimated using ordinary least square, our empirical results showed that readiness perception had high correlation with the quality of supporting infrastructure. By taking into account some demographic factors, we found that more educated and younger people had high spirit to adopt this system.

Keywords: Cashless Society, Digital Financial Services, Electronic Money.

Introduction

The revolution in information and communication technologies facilitated the expansion of the electronic payment systems and the organization of new types of payment instruments. Communications became not only faster, easier and safer but also considerably cheaper. Much more efficient fund transfers systems emerged and as a result direct debits and credit transfers expanded considerably. Cards payments have been developing by providing added value services to consumers that rely on application of novel network technologies. Electronic money, the latest offspring of the electronic revolution in payment, is introduced for the facilitation of ecommerce and for low value transactions in general. This is considered of great importance for limiting the use of cash and it has been suggested that it could lay the foundations for a cashless society.

The emergence and the expansion of different payment instruments manifest the trend towards specialization in different types of transaction. Actually different payment media have been developed, at least initially, as a response to particular characteristics of specific types of

transactions, while specific transactions often employ a particular type of payment medium, the one that serves better their special attributes. Transactions are not only defined by their frequency and their value, but also by the identity of transacting parties, their relation, the information that they possess on each other, their proximity, the market in the confines of which they transact (if any), and their ability to acquire, use, process and store different sorts of payment media. Some work has already been done in economics to provide a theoretical framework in the analysis of the relative attractiveness of different payment media for different transaction types. (Whitesell, 1992: s. 483- 498)

There are two main electronic cash types: 'prepaid' and 'true' electronic cash. The former is based on float and the latter is based on token.

The value claim is held elsewhere in float-based systems, such as in a bank account. The electronic cash issuer is paid by the consumer (payer) and deposited into a float account. The consumer receives a value store for this payment, which can be spent later. In such systems, a third party undertakes to pay the payer's debt to the payee by contract. This new system of payments is similar to the EFTPOS system. For this reason, a design is not as new as electronic systems that imitate the operation of physical notes and coins more closely.

Token-based systems are closer to "true" physical cash than their float-based counterparts, since they have characteristics such as the transfer of ownership of electronic cash transfers, and the transfer of ownership (accepted by the customer) discharges the debt owned by the customer.

This is the case with physical cash. Since the first type of (float-based) system is similar to traditional debt transfer systems or EFT systems, the consequences arising from its deployment are not as significant as in the case of "true" electronic cash, given the potential of the latter to replace notes and coins. Two of the most important systems which exhibit characteristics analogous to physical cash are Mondex and Digicash.

Mondex. Tim Jones and Graham Higgins of the National Westminster Bank (NatWest) in the UK developed Mondex's initial concept in 1990. Mondex International (MI) controls it. Many banks now hold MI shareholders. In July 1996, NatWest made MI a separate company, enabling it to operate independently. This was seen as the most efficient way to launch and market the product on its own. In July 1995, Mondex's first pilot trial began in Swindon (UK) and is still ongoing. International trials, such as a joint venture between the Royal Bank of Canada, the Canadian Imperial Bank of Commerce and Bell Canada in Guelph, Ontario, have also been carried out. Mondex has targeted universities in the United Kingdom as important pilots:

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Midland introduced the University Card with York University, while NatWest introduced the NatWest University Card with Exeter University.

Mondex was developed to replicate the main features of physical cash and thus constitute an alternative to notes and coins: Mondex claims that physical cash is not a complete replacement, but a complementary system. The Mondex system is based on intelligent card technology. A smart card is a small device that contains a small chip between plastic layers. Its main advantage is that portability and easy access can be provided. It is programmable and can store frequently changing data, which differs considerably from current magnetic strip cards. Chips with intelligent cards are also more resistant to manipulation than magnetic strips. Merchants do not need to access centralized databases online with smart cards. They use personal identification numbers to verify the card's ownership. Value is stored on intelligent cards until it is used as a goods or services payment. Value can also be transferred to the card of another consumer. Smart cards can be recharged with value, which distinguishes them from existing services such as prepaid phone cards. As with traditional non-cash payment systems, transactions are not centrally recorded. Data on the last ten transactions are stored on each card's chip.

Mondex differs from other systems by claiming that it has no clearing requirement. To settle and clear transactions between its users, it does not need a third party. This increases the speed and adds to the simplicity of the transaction. Mondex is making its smart card technology suitable for Internet use in order to keep up with other emerging technologies. Mondex can currently be operated over the telephone network. The Swindon pilot allows users to load value on their Mondex chip card using the public telephone network in conjunction with British Telecom. Mondex also envisaged an intelligent card reader attached to a personal computer that would allow a customer to download electronic cash from the Internet. It has not yet piloted a system that allows purchases on the Internet, where cash can be downloaded and transmitted over the network. In March 1997, Mondex and AT&T announced that they were planning to launch a solution to make micro-payments commercially viable on the Internet using the electronic cash platform of Mondex. Mondex's strategy was to focus on the off-line market first because of the currently perceived limited scope of Internet trade.

Digicash. Digicash is a private company founded by Dr David Chaum in 1989 and based in the Netherlands in Amsterdam. It created a now patented Internet money product called 'e- cash' and also had experience in the development of intelligent card technology. 'E- cash' is designed to make secure payments via e-mail or the Internet from any personal computer (PC) to another workstation. The coins' value is then stored digitally on the customer's PC's hard disk. Each coin is encrypted by the issuing bank's identity, a unique serial number and its value. The

customer who selects the value of the payment initiates payments for goods and services. This payment value is transmitted over a network to the workstation of the recipient merchant. The beneficiary then checks the validity of the coins used to pay the issuing bank and deposits them in his bank. Each coin deposited with its own digital signature is validated by the bank receiving the "e- cash."

Once validated, the bank will store the serial numbers in a database containing the serial numbers of the already spent coins. It uses the database to verify the fraudulent use of coins. There is a requirement for some clearance of funds in this system. Although the issuing bank knows the value of each coin issued to the beneficiary, the coins are issued using a "blind signature process." This means that the issuing bank cannot connect the customer to the serial number of the deposited coins, and the transactions of the customer remain private in this respect.

To run their "e- cash" on the Internet, Digicash has developed a complete technological system, including terminals, PIN pads, host computers and all related software. It now configures its current system to be compatible not only with the Internet, but also with off-line trade. Some observers have indicated that this is because Digicash has realized that its focus on Internet trade is limited.

Other visa cash. Another electronic cash initiative is worth mentioning, particularly in the UK, as a major competitor for Mondex and DigiCash. Visa International manages this scheme and is known as Visa Cash. Visa Cash also uses chip card technology and is aimed at payments of small value. In essence, it is a financial institution that is a Visa member and issues Visa Cash cards (which are pre-loaded with value) to consumers who can then make purchases of low value at registered traders. The consumer inserts a Visa Cash card into the merchant's terminal to make a purchase, which reads the information stored on the chip and effects the transaction. The transactions are collected and sent to Visa, which then clears them and makes the necessary arrangements between the participants. This is similar to how Visa's credit and debit cards are operated. The main difference is the increased transaction speed and the use of chip technology that enables disposable or rechargeable cards. This payment system, however, differs significantly from Mondex in that it involves a centralized settlement and clearing procedure and is based on credit and debit card operations. It is closer than Mondex or Digicash to EFTPOS-type systems and is not physical cash. At the 1994 Olympic Games in Atlanta, a Visa Cash trial was conducted.

The tool of physical money payment is simple and easy to do but often encountered some weaknesses in transactions in cash. If the perpetrators of the transaction itself can be seen from the physical money damaged/dirty, the absence of change money or crime in the form of counterfeit money. Viewed further, physical money also requires a fee for printing and must regularly make replacement of damaged money. Budget control in government and business will be risky if it continues to rely on physical money as the main method in everyday transactions. Risky in question is a flow of funds that is prone to abuse, physical money damaged that cause not apply, storage that takes place, and also prone to crime robbery/theft.

Renewable technologies present attempt to address any deficiencies that have been felt so far through non-cash paid systems or commonly referred to as electronic transactions. It is called electronic transactions because the payment instrument used comes from electronic devices that are modified in various forms. Beginning of its development from credit cards, it is now penetrated in many systems such as internet banking, mobile banking, accounts in websites, and electronic prepaid cards. All kinds of methods are done without any more involving the physical exchange of money. Although it does not eliminate the physical exchange of money 100%, it is able to reduce the number of cash transactions significantly.

The decision to face the innovation that comes over is the important things for look how much the desire people have in adopting innovation like new device transaction technology. When someone already has decision means he/she already prepares for anything new for life, like learn how to operate the device and affirm that in daily activity. Based on the background of the research, then the problem research is how the influence of socialization that has been going on for those and its effect on society in forming the culture of trust of the non-cash transaction. Thus, the purpose of this study is to know the influence of socialization that has been going on for those and its effect on society in forming the culture of trust of the non-cash transaction.

Methods

My sample consists of survey on 105 people living in Azerbaijan with the date from questionnaire. To meet our research objective, our criteria to be selected as respondent are more than 15 years old, having mobile phone and having job. My sample is proportionally distributed across district.

My dependent variable is the perceived readiness to the implementation of digital financial services (Readiness). I include some determinant factors to explain our dependent variable

including infrastructure, demographic characteristics, socio-economic condition and sub-district characteristics. Infrastructure is measure by an index (Infra) which is comprised from aggregate perception of respondents regarding the quality of supporting infrastructure including banking, telecommunication, security levels and others. I include a dummy variable to reflect gender difference (Gender), taking a value of 1 for male respondents and 0 for female respondents. Then I measured education level (Edu) using an interval scale. The last demographic factor is the age of respondents (Age) as one might argue that the use of a new technology is easier for young people. Socio-economic condition which reflects living quality is represented by the income level (Income) and online payment interval (Payment) and it measures by intervals.

I estimate our empirical model using ordinary least square. Our empirical model to be estimated is as follows:

$$\text{Readiness}_i = \alpha_0 + \alpha_1 \text{Infra}_i + \alpha_2 \text{Gender}_i + \alpha_3 \text{Edu}_i + \alpha_4 \text{Age}_i + \alpha_5 \text{Income}_i + \alpha_6 \text{Payment}_i + \varepsilon_{i,t}$$

.....(1)

Analysis

Table 1 shows the statistics of the variables included in the regression model. The average perceived readiness is 1.13333 and the mean of index on perception of infrastructure quality is 2.75, 45.7 % of our respondent is men, while the average education of respondents is between bachelor and master education. The average income of respondents is 781.90 which means in the interval of 600- 800 manat per month (at the time being, it is equal to 353 – 471 USD). The average degree of payment is 2.971 which means respondents mostly use online payment and payment instruction.

Table 1. Descriptive Statistics

Variables	Observation	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.
Readiness	105	1.13333	0.341565	1	2
Infra	105	2.742857	1.185072	1	4
Gender	105	0.457143	0.500549	0	1
Edu	105	3.552381	0.784231	1	5
Age	105	30.52381	9.091517	15	55
Income	105	781.9048	432.9641	0	1500
Payment	105	2.971429	1.121959	1	4

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Table 2 presents the correlation matrix of variables. As expected, the infrastructure index is positively and significantly correlated with perceived readiness in the implementation of digital financial services. Similarly, the correlation between education level and readiness as well as between income and readiness are negative and insignificant. Age is found to be negatively and significantly correlated with readiness. Likewise, negative correlation between payment and readiness is documented.

Table 2. Correlation Analysis of all variables

	READINESS	INFRA	GENDER	EDU	AGE	INCOME	PAYMENT
READINESS	1						
INFRA	-0.57961333	1					
GENDER	-0.30369686	0.248703	1				
EDU	-0.20580524	0.06119	-0.08608	1			
AGE	-0.02270693	-0.15248	0.09478	0.29618	1		
INCOME	-0.25660899	0.339409	0.260376	0.157154	0.064721	1	
PAYMENT	-0.69250912	0.674208	0.22894	0.050894	-0.17291	0.42648	1

First and foremost, we will demonstrate our initial model. The regression model for Readiness is estimate and introduced in Table 3. According to this table, most explanatory variables are statistically significant, which are: Infra, Edu, Age. Only one independent variable is not significant and that is Gender. Coming back to significant variables, it should be noted that all variables are significant (exception Gender) at the 5% significant level, which means that these variables explain Readiness.

For testing a model on autocorrelation, the Durbin- Watson stat has been verified and the result showed that here is no problem of autocorrelation. The value of Durbin- Watson stat is very high: 2.093. Furthermore, from the P- Value of F- statistics, the whole model is statistically insignificant. The result of R- squared and Adjusted R- squared also look irrelevant. But according to S.E. of regression our model is significant.

Table 3. Regression Analysis of Model- Dependent variable is Readiness

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	2.162242	0.133441	16.20372	0
INFRA	-0.05467	0.026178	-2.088497	0.0393
GENDER	-0.11018	0.048621	-2.26604	0.0256
EDU	-0.07423	0.031022	-2.39293	0.0186

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

AGE	-0.00366	0.002716	-1.346841	0.1811
INCOME	0.000107	5.98E-05	1.796822	0.0754
PAYMENT	-0.1808	0.028714	-6.296656	0
<hr/>				
R-squared	0.572599	Mean dependent var	1.133333	
Adjusted R-squared	0.546431	S.D. dependent var	0.341565	
S.E. of regression	0.230036	Akaike info criterion	-0.03683	
Sum squared resid	5.185801	Schwarz criterion	0.140105	
Log likelihood	8.933344	Hannan-Quinn criter.	0.03487	
F-statistic	21.88213	Durbin-Watson stat	2.093002	
Prob(F-statistic)	0			

Results

I made a study with the determinants of readiness in the implementation of digital financial services which is the basis of cashless society by studying 105 respondents in a province in Azerbaijan. According to our survey, nearly 60% of respondents agree for the important of cashless model in the financial transactions. Our results support the contending that perceived readiness is positively correlated with perceived quality of supporting infrastructure. Demographic factors, especially age and education, are also found to explain the difference in readiness to use digital financial services. Socioeconomic condition is also found to have an impact of the eagerness to adopt the new system.

Practically speaking, there is also some noteworthy policy implications resulted from this study. First, to accelerate the level of financial inclusion, the implementation of digital financial services in Azerbaijan should be continued especially in the remote areas where the availability of formal financial institutions is limited. Second, improving the quality of supporting facilities, especially the ICT infrastructure, is strongly needed for the implementation of cashless system particularly the telecommunication and information technology. Third, as some demographic aspects are important to explain the perceived readiness, it should be taken into account for policy consideration. More particular, bolstering the level of financial literacy, particularly for relatively less educated people should be done to improve the readiness level of society.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

References

- Astuti, P.H., & Trinugroho, I. (2016): Financial Literacy and Engagement in Banking. *Journal of Economics and Economic Education Research*, 17(1): 1-6.
- Beck, T., Chen, T., Lin, C., & Song, F.M. (2016): Financial Innovation: The Bright and The Dark Sides. *Journal of Banking and Finance*, 72: 28–51.
- Hernando, J.R. (2016): Crowdfunding: The Collaborative Economy for Channeling Institutional and Household Savings. *Research in International Business and Finance*, 38: 326–337.
- Milne, A. & Parboteeah. (2016): The Business Models and Economics of Peer-to-Peer Lending, Working Paper, 1-39.
- Van Hove Leo (2006): “What Future for electronic purses”, in Lammer Thomas Handbuch, (2008): E- Money, E-Payment & M-Payment, Berlin: Physica-Verlag HD.
- Low Kok Siang (2004): Singapore Electronic Legal Tender – A Proposed Concept, in *The Future of Money*, OECD, Paris.
- Chen, H. R. (2008): Transaction management issues in web service-oriented electronic commerce systems: Performance evaluation.
- Rochet, J.-C., & Tirole, J. (2008): Tying in Two-Sided Markets and the Honor All Cards Rule. *International Journal of Industrial Organization*.
- <https://www.stat.gov.az/>
- <https://www.cbar.az/>
- <https://www.bankofcanada.ca/>

The Impact Of Migration On Economic Situation In The World

Narmin ISMAYILOVA

Azerbaijan state university of economics

[*narmin_ismayilova_96@mail.ru*](mailto:narmin_ismayilova_96@mail.ru)

Abstract

At the end of XX century and beginning of XXI century, as a result of the profound changes taking place at the world level, the activity of international labor migration began to be observed. At present, the international migration of the population plays an important role in the development of the world countries and has a serious impact on economic processes in general.

It is considered necessary to study the features of the development of migration processes in the developed countries of the world, as well as in developing countries such as Azerbaijan, as well as problems related to the identification of global migration management in the example of the USA and Europe.

In the conditions of modern changes taking place in the territory of European countries, the migration movement of the population has an even stronger driving effect on the socio-economic development of both sending and receiving countries.

Today, migration is a problem not only of the European region, but of the whole world. Economic, ecological, interreligious and military factors contributed to the large-scale movement of people between states and continents, the creation of new trends in population dynamics and the formation of new ideological positions. International migration affects many aspects of the life of the population.

Keywords: international migration, labor resources, globalization, EU

Introduction

International labor migration is an important form of international economic relations at the present stage of development. The process of formation and development of labor force has gone through a rather complex and long evolutionary path, directly related to the development of human society. The emergence of the first centralized states and the establishment of economic, social and cultural relations between these states led to the migration of the population associated with a number of economic, political and social problems in certain states. As the world economy and economic relations between the countries developed, labor migration changed its direction in the context of states and regions of the world in accordance with the current socio-economic climate and the general trend of the world economy as a whole and its individual units. It should be noted that during the period of new geographical discoveries, when new continents and undeveloped continents abolished the population of the "Old World", when the development and colonization of these new lands took place, the flows of large migration processes were observed.

The process of labor migration is still largely associated with the economic component, that is, it differs depending on the level of remuneration for the same job, the level of chronic unemployment that exists in individual states. Migration flows existing in the global economy can be divided into separate groups based on the level of socio-economic development of states. When studying the world economy, the countries of the world are classified into three groups according to the above criteria: industrialized, developing and transition economies, labor migration occurs between these groups. In the modern world economy, it should be noted that the single integrated economic system has an unequal ratio in the detection of the problem of unemployment, especially in countries where the high level of development of the natural population is produced at a low level, or even in all regions (for example, the countries of the Indian subcontinent, Southeast Asia, Central Asia). This situation is the main factor of labor migration in the modern world economy.

Methods

The theoretical basis of the study is the works of local and foreign scientists on international migration issues. Modern research materials, articles and materials of scientific-practical conferences devoted to international migration problems were used in this work.

Methods of analysis, observation, comparison, expert evaluation were used in the research process.

Analysis

Taking into account that the classification of migration is based on the following categories, which are conditioned by a number of factors.

I. Types of migration.- Two types of migration are distinguished depending on the status of the border crossing during displacement:

1. Internal migration. The process of moving from one settlement to another by crossing different administrative borders within the same country is called internal migration. In other words, internal migration intend the transfer of people from one territory to another within the borders of the same country. Internal migrants immigrate within the borders of the country of origin.

In the classical approach, when characterizing internal displacement, the term “migration ” was not used, and this term was related only to the processes of displacement that occurred by crossing state borders. Since the 80s of the last century, this term began to be used to evaluate internal displacement processes. Such an approach actually has a very serious basis. When a person migrates within the country, he or she faces only 2 of these 3 stages of migration: stage of preparation to leave the country of origin, the stage from country of origin to the destination country; the stage of the process of adaptation to local conditions after arriving at the destination country.

2. External migration. The migration that takes place by crossing state borders is called external migration. In other words, external migration reflects the difference between the number of people entering and leaving the country. When the number of arrivals exceeds the number of leaving the country this balance is called “net immigration” and when the number of leaving the country is exceeds the number of arrivals called “emigration”.

II. Kinds of migration.- Depending on the duration or nature of stay in the destination country, there are two types of migration::

1. Permanent migration. When we say non-return (permanent) migration, it is usually understood that a person leaves his country of permanent residence for more than a year. Such migration is sometimes also called one-time migration. Permanent migration has two elements at the same time: the population moves from one place of residence to another, and this displacement is accompanied by a change of permanent residence. Unlike other forms of migration, irreversible (permanent) migration becomes the main source of population formation in the destination country. As a concrete example of this process, we can show United States about 54 million migrants have come to the USA in 1820-1987.

2. Temporary migration. Temporary migration, it is understood that after a stay(residence) in another country for a certain purpose, a person must return to his/her homeland. In other words, the return of a person to his country of origin or permanent residence after staying in another country for at least one year is called a temporary migration. This belongs also”voluntary or compulsory repatriation”. "Repatriation" means the right to return to the country of a origin. Voluntary repatriation means the return of a group of persons to their country of origin.

III. Forms of migration.- According to the ways of occurrence, 2 forms of migration are distinguished:

1. Legal migration means migration that is permitted by law, which is not contrary to the law, which takes place in a lawful manner.

2. Illegal migration. This migration itself is divided into 2 places:

a. unregulated

b.informal migration.

Unregulated migration means to displacement that occurs in violation of the migration legislation of the sending, receiving and transit countries. An unregulated migration from the point of view of the destination country means that a person illegally enters, lives or works in a country without a legal permission or documents for entering and live or work in that country according to the immigration legislation. From the point of view of the sending country, unregulated migration means, for example, crossing the international border without a valid passport or other travel document, without complying with administrative requirements for leaving the country.

In modern international practice, “illegal migration” is replaced by the term "unregulated migration based on the tendency to limit the use of the term in migrant smuggling and trafficking migration, which occurs illegally.

The term "illegal migration" refers to certain terms (unregulated, illegal, etc.) that are used to indicate cases when foreigners illegally enter the country and remain in the country after the expiry of the permitted residence period.

IV. Reasons of migration.-These reasons include natural conditions, political, national, religious, demographic, economic, racial, geographical, military, personal, etc. refers to factors such as.

V. Stages of migration.-The migration process consists of the main 3 stages:

1. This stage covering the measures taken in the context of preparation for leaving the country of origin: at this stage, a person solves own civil and other issues, fulfills some unfinished obligations, performs the necessary paperwork. At this stage, a person acquires a number of information about the country he wants to go and gets acquainted with the legislation of that country.
2. The stage of crossing the state borders in order to get from the country of origin to the country of destination. This includes obtaining the necessary documents for crossing state borders and entering another country and passing some relevant procedures.
- 3.The stage of adaptation to local conditions or the process of assimilation after arriving at the destination country. At this time, the person takes the necessary measures to formalize own legal status in the country of arrival and obtain normal conditions for living. For example, a person is registered and includes documents confirming his status in the country of his arrival.

VI. Depending on the area of residence or location in the area.-At this time, migration of the population is divided into 2 parts:

1. Internal migration-it is planned to transfer the population living in the territory of one state from any city, district and village to another.
2. Interstate migration-it is planned to transfer the population from one state to another state. An example of this is the forced resettlement of 250,000 Azerbaijanis from the territory of Armenia in 1989-1990.

Migration can't be considered as a process that has only a positive effect. In fact, migration is a kind of social "catalyst". In the system of public administration, if it has systematic problems in the field of combating corruption, there is conflict among ethnic groups, crime, shadow economy, illegal employment, drug trafficking, etc.

With the increase in labor migration, foreign labor resources have begun to exert more influence on the socio-economic and political development of the host countries, the development of the labor market, individual industries and the correction of demographic inequalities.

Labor migration is the key to social and political stability in a number of countries and regions of the world. This is because it fixes the unequal share of world income, which is very important for the global economy. For individual states, migrant remittances are the basis for providing urgent needs and for the peaceful cohabitation of the cohabitants in their own countries.

In terms of economic development, industrialized countries have the highest rates, which is the main cause of labor migration from developing countries to industrialized ones.

The analysis shows that the migration flow in the world economy in 2013 amounted to 231.5 million people, which is 3.2% of the world's total population. For the period 1990-2000, this indicator was 1.2% on average per cent, while 2000-2013 is the growth trend of labor migration in the last two decades, 2,2%. In 2013, the largest flow in the countries was 135.6 million people (10.8 per cent of the total population) in industrial countries, 95.6 million and 1.6 per cent in developing countries. It is interesting that in the mid-70s of the XX century, the Western states actively investigated the uneven distribution of production and labor resources in the world economy. For example, 2-3 years ago, the US Secret Services signed a document, which reflects the study of unequal growth of the world population among countries. The content of this letter is as follows: "the high rates of natural population growth in developing countries in recent decades will ultimately work in favor of the US and Western countries, so the US government should catalyze this process in every possible way and contribute to its further growth."

It should be noted that the influx of migrants from the CIS countries has increased in the past decades, which, in my opinion, is associated with socio-economic reforms for the transition, the formation of the management market and the emergence of structural unemployment in these countries. In particular, there are large influx of immigrants from the republics of Central Asia and Transcaucasia to Russia. Our analysis of labor migration shows that when choosing a migrant country, the population is based on the language factor, that is, it recognizes the country, its language and its customs better, sometimes in the past it interrupts the cultural and ethnic relations of these peoples.

Analysis shows that migrant remittances in all six countries surveyed exceed 20% of the country's GDP, and in some countries, such as Tajikistan-48%, Kyrgyzstan-31%, this figure represents the share of GDP, which is the main share. For this group of countries, the concept of "Megadollars" was formed as a new term in the global financial system, especially in the period 2010-2013. For example, the share of IDPs in the country's GDP in Tajikistan in 2013 was 48% (35% in 2010), in Kyrgyzstan 31% (15.4% in 2010), in Moldova 24% (23.1% in 2010), an important argument for the purchasing power demand of the population of these countries.

It is difficult to imagine the social situation of these countries without money transfers, therefore, the government of this country, to some negative aspects of this operation (the growth of inflation, etc.). Although, it strengthens and confirms the transfer of money. (Вахабов А. В., Хажибакиев Ш. Х., Рахманов Ш. И. 2014)

Effect of migration on population development in European countries

At present, migration affects almost every state, so it is necessary to consider the statistics on the number of arrivals and the differences between the population of each thousand people (according to the average annual population statistics). The fact that the number of people exceeds the number of people entering the country is called "net immigration", and the number of people exceeds the number of people leaving the country is called "net emigration". The net migration coefficient shows how the total population of a particular country varies and does not take into account the difference in different types of migration. These statistics also include illegal migrants along with the rest (Table 1).

Table 1: Statistics on migrants' per 1000 population in European countries in 2018:

Countries	Migrants per 1000 People	Countries	Migrants per 1000 People
UK	2,5	Latvia	-6,1
Austria	4,8	Lithuania	-20,3

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Ireland	4,0	Macedonia	-0,5
Cyprus	8,7	Netherlands	1,9
Denmark	2,1	Norway	5,9
Estonia	-3,2	Poland	-0,4
France	1,1	Poland	2,5
Finland	2,9	Serbia	0
Germany	1,5	Singapore	13,1
Greece	2,3	Slovakia	0,1
Greenland	-6	Slovenia	0,4
Hungary	1,3	Spain	7,8
Iceland	4	Sweden	5,3

Source: Central Intelligence Agency- www.cia.gov

Western and Northern Europe has had a steady positive growth of international migrants since 1990. But recently, in these regions it has fallen. Migration growth in Eastern Europe was negative until 2010. Only in 2010-2017, net migration in Romania, Bulgaria and Slovakia experienced some growth due to a significant increase.

Table 2:Percentage of annual changes in the number of migrants (both sexes),%

Region	1990-1995 years	1995-2000 years	2000-2005 years	2005-2010 years	2010-2017 years
World	1,05	1,43	2,03	2,95	1,89
Europe	1,42	1,26	2,61	2,43	1,02
Eastern Europe	- 0,60	- 0,88	- 0,67	- 0,65	0,58
Northern Europe	1,59	1,87	3,86	4,25	2,34
Southern Europe	6,42	4,55	9,32	5,98	-0,50
Western Europe	2,41	2,18	2,17	2,06	1,63

Source: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). Trends in International Migrant Stock: The 2017 revision www.un.org

Population migration to European countries affects the dynamics of the number and structure of their population. In 2017, 10.3% of the population of Europe was migrant. Among the European regions, Southern Europe has the same indicator. This indicator is significantly higher in the countries of the West (14.4%) and Northern Europe (13.0%), while in Eastern Europe it is the lowest (6.7%). Small sovereign states with a high share of immigrants in the total population are selected. Thus, 100% of the Vatican's population, Liechtenstein -62.6%, Andorra-59.7%, Monaco - 55.8%, Luxembourg - 44.0% are immigrants.

In 2017, 31.25% of international migrants in the world were concentrated in Europe. At the same time, 25.65% of them lived in 10 countries of the region, more than one - sixth of the region's migrants are from three countries-Germany, Russia and the UK.

The index of contact of migrants can be from 0 (absolute equal) to 100 (absolute unequal). The rise in the index of migrants' contact in Europe from 38,4 in 2005 to 43,0 in 2017 reflects an uneven share of immigrants within the countries of the region compared to 2005.

There is a disparity in the volume and intensity of migration, which is also evidenced by the net migration ratios calculated for European countries by the formula:

$$V = a \cdot 100\% / x$$

Here:

V-variation coefficient;

a-standard deviation;

x-the average quantity of the indicator.

In 2005, the variation coefficient was 347.1%, in 2017-605.85%. Thus, the inequality coefficient of net migration of the population in Europe has significantly increased over 12 years, which is the result of the migration crisis in recent years.

In 2017, Luxembourg (18.12), Switzerland (9.48), Norway (9.33) ranked the top three countries in the ranking of European countries in terms of GDP per capita in the region. On the other hand, in 2017, Lithuania (-11.3), Latvia (-7.23) and Albania (-6.33) had the maximum negative magnitude of net migration, thereby increasing migrant flows in other European countries in relation to job search and better living (Филиппов С.В. 1973).

The decline in population in Eastern Europe consists of two sides: natural decline and migration. For example, since 1990, the population of Latvia has decreased by about 10% for natural reasons - due to a decrease in birth and a decrease in life expectancy. According to sociologists, the remaining 17% fall into migration. Kosovo's high birth rate, thanks to 50 percent of the population ' managed to compensate for the outside. Thus, by 2017, this region lost "only" 7% of the population.

The rich countries of Western Europe, especially Switzerland, Germany and the UK, have experienced population growth in recent years. In Switzerland, this trend is mainly related to migration. However, natural growth is observed in these countries. In most countries of Western Europe, for example, Sweden and Switzerland, more people are born. Only in some countries, for example, Germany and Italy, the mortality rate exceeds the birth rate.

The main reason for the migration of the people is the economic situation along with political conflicts. The difference in incomes of residents of eastern and Western Europe is very large. According to statistics for 2014, the average salary in the EU is 25 euros per hour, the most-

earning Denmark, the average salary is 52 euros per hour. Half of the Danish population earns more than this amount, and the second half earns less. In Germany, the "upper" half-salary is more than 15.60 euros per hour. In Latvia this figure is 3,35 euros, in Romania it is two euros, in Bulgaria it is 1,67 euros. In terms of purchasing power of the population, Denmark is also ranked first, Bulgaria is ranked last. Switzerland is also the leader in all Europe.

Results And Recommendations

The analysis of labor migration carried out by us is based on the following results:

- 1) Labor migration as a form of IER is an integral part of the modern world economy and international relations between the states of the world;
- 2) The process of labor migration has increased significantly in recent years, there is a trend of growth in the global economy due to the negative effects of the global financial and economic crisis in 2008;
- 3) In the middle of the last century, Western countries engaged in the study of this form of IER, as well as the positive and negative impact of this process of the world economy on individual countries and regions;
- 4) In the context of the globalization of the world economy and increased competition between producers, the weakest link in the producer chain is economically weak developing countries, and hence the forced dollar is the only stable source of income for the population of these countries;
- 5) Labor migration fixes unequal share of labor and production opportunities in the global economy, which is the key to political, social and, in some cases, economic stability in the world;
- 6) The globalization of the world economy by nature and reasons has constituted the following main directions of labor migration on a global scale:
 - from developing and transition economies to industrialized countries;
 - among the industrialized countries;
 - among developing countries;
 - from industrialized countries to developing countries.

Today, Population migration is a problem not only of the European region, but of the whole world. Economic, ecological, interreligious and military factors contributed to the large-scale movement of people between states and continents, the creation of new trends in population dynamics and the formation of new ideological positions. International migration affects many aspects of the life of the population.

Migration processes are not only actual in the context of attracting cheap labor resources. Migrants from Africa and the Middle East have a different culture than in Europe. In a number of European countries (France, Norway, Denmark, etc.) incidents show that uncontrolled international migration of people living in languages, cultures, traditions and generally can lead to interreligious and ethnic conflicts and ultimately affect national security and international stability. In addition, economic assistance to migrants is a blow to the state budget, an economic threat to the population. Europe also has to cope with its own crisis (a clear manifestation of this is the result of the referendum, which the UK left the EU on 23 June 2016).

Therefore, taking into account the geopolitical, demographic and economic capabilities of the country and the region, an in-depth and comprehensive analysis of migration processes and the adoption of effective migration policies at various hierarchical levels (at the state, major region, interregional and global level). At the same time, for its implementation, its goals, tasks and goals must be clearly stated. In general, in the countries of the speech of migrants, it is necessary to identify their reasons (poverty, violence, conflicts, etc.). If they start to overcome, migration flows will be significantly reduced.

According to my research and some analysis from it, I can give some suggestions:

1. As we know refugees are one of the main reasons for migration crisis. States must give them stability by ensuring refugees with an asylum system.
2. Generally, developed countries do not want migration flow to their country. Because in developed countries the most improved area is the service sector which needs resourceful and skillful migrants. That is why these countries are interested in only skilled labor.
3. There is no matter between skilled or low-skilled migrants for developing countries. There is always a great demand for all types of migrants, as the industrial sector is still improving in developing ones.

Migration flows can be regulated by laws. My point is that: we can turn skilled labor to the countries where there is a lack of skilled migrants and low-skilled workers mostly to developing countries where needed cheap workforce rather than skilled migrants.

In my opinion, countries should calculate the statistics of the areas where need of migrants and every country must adopt as much migrants as it needs. Thus, migration will not be a problem and its impression will be only positive.

References

- Yozef E.Stiqliz (2004), Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar s.317.
- Əliyev Ə. (2007), Müasir beynəlxalq hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri s. 488.
- Mehbalıyev S.S, İsgəndərov R.K. (2002), Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, s. 544.
- M.Məmmədquliyev (2004), Miqrasiya bələdçisi s. 117.
- Muradov Ş.M. (2004), İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər, “Elm”, s. 660.
- Şirinov Ə.A. (2008), Miqrasiya və sığıncaq məsələləri üzrə terminlərin izahlı lüğəti, s. 161.
- Вахабов А. В., Хажикакиев Ш. Х., Рахманов Ш. И. (2014), «Мировая экономика международные экономические отношения» учебное пособие.
- Филиппов С.В. (1973), США: иммиграция и гражданство (политика и законодательство).
- Хорев Б.С., Чапек В.Н. (1978), Проблемы изучения миграции населения.
- Чертina З.С. (2011), Нелегальные иммигранты в США: иммиграционный вызов в начале XXI века. Миграции в глобализирующемся мире.
- Юдина Т.Н. (2006), Социология миграции: Учеб. Пособие. для вузов М.: Академический Проект.
- Юрченко С. А., Юрченко Е. Е. (2011), Методика научных исследований: учеб. пособие для студентов спец. «Туризм». Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 176.
- Gross D. (1998), Immigration flows and regional labor markets dynamics.
- www.archipelogo.ru
- www.ntv.ru
- az.wikipedia.org
- www.azstat.org
- news.bbc.co.uk

Practical Aspect Of E-Commerce In Azerbaijan

Narmin SULTANLI

Azerbaijan State University of Economics

Narmin.Sultanli1@gmail.com

Abstract

The importance of trade in the globalizing world is increasing day by day. E-commerce applications, which are becoming more widespread especially in western countries, America and Japan, are now widely applied in Azerbaijan. E-commerce is naturally a new method of trading, but it is similar to traditional trading methods in terms of certain principles and principles, and often uses the same methods. Therefore, e-commerce is not an alternative commercial method to new and traditional trade in every sense, but an innovation that occurs in parallel with the development of information and communication technologies and facilitates trade.

Electronic commerce is understood as the realization of commercial transactions by using electronic communication tools. Contracts on such commercial transactions are carried out in a virtual environment without the use of traditional data carriers. As stated in the considerations related to electronic commerce, the most important difference of electronic commerce from traditional trade is that the displacement of goods is done through the internet network.

The concept of trade has been redefined and the concept of market has to be approached from different angles. This is due to the fact that traditional trade is now replaced by modern electronic commerce in the transition from the old industrial society to the modern information society. As in all other economies, electronic commerce also has effects on the Turkish economy. In this study, after considering the definition and economic dimension of electronic commerce, the possible effects of electronic commerce on Azerbaijan Economy are examined.

Introduction

The e-commerce sector in Azerbaijan has started to develop in comparison with the last few years. Despite some failed attempts, new initiatives are underway. (Muradov, 2016) Due to the insufficiency of local sites, sites such as eBay, AliExpress and Amazon dominate the market. Since there are no local sites, orders are made from foreign sources open to service for the country. Among them there are also sites of Turkey. Especially, we can clearly see that Kitapyurdu is over-used. In general, there is a big gap in this part of the market and the failure still continues. There are also new renewed projects on group purchase. But they don't make big money. Therefore, there are not enough statistics in our country to evaluate the e-commerce market.

Increased use of the Internet in modern times has led to the development of e-commerce. This development is essentially the result of online purchases of electronic devices, clothing and accessories, etc.

In a time of business development in the virtual world, it is one of the important issues for the government to carry out the development of e-commerce in terms of introducing its products to consumers both in the country and abroad, raising its competitiveness, saving resources, and expanding the scope of the market. Because the development of e-commerce will not only support entrepreneurship, but will ultimately contribute to the sustainable growth of our country's economy.

Method

In this article, we will conduct research based on data collection method, observation method, statistical method and other methods.

When we write article, we think to used both quantitative and qualitative methods. Because both qualitative and quantitative analysis will allow for more detailed data in the research process. Qualitative research is way to gain a deeper understanding of an event, organization or culture. Qualitative research can give you a broad understanding of events, data about human groups, and broad patterns behind events and people. Quantitative method typically begins with data collection based on a hypothesis or theory and it is followed with application of descriptive or inferential statistics. Surveys and observations are some examples that are widely used with statistical association. Quantitative data is any data that is in numerical form such as statistics, percentages, etc.

Analyze

One of the most frequently used online payment systems in the country is the web-based Web Money system. Since July of 2010, the company has signed up with one of the Azerbaijani banks (Bank Standard) to make money transfers easier. However recently developed domestic online payment systems and increased domestic competition in this area. Hesab.az is accepted as the leader in the local market. EasyPay or epay.az, epul.az, million.az, AzeriCard.com and other companies also offer online payment service. It is possible to realize payments and public services payments. The site is comfortable to use and functional. It offers additional bonuses

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

and advantages as long as it is on the market. Security is high. The mobile application is not available.

The following are the most important online payment systems in Azerbaijan:

1. Hesab.az - In the field of payment systems, it is accepted as a leader in the domestic market. The site includes basic payment services such as mobile, telephone, assistant, internet, cable TV, bank / insurance, betting games, philanthropy and the right to education.
2. Epay.Az-Site design is not enough and ideal format, there are some use problems. The functionality of the site is good. Registration is simple and it is possible to register with mobile phone number in 3 stages. The payment services offered are very small. There are only 4 basic service categories: mobile, utilities, cable TV and internet. Mobile application is not available. Security is normal and SSL encryption is available. Mobile phone numbering can be considered as an extra security advantage.
3. Milliön.Az-Usually entering the market with terminal fees (paypoint.az) also offers an online payment service. It leaves a sufficient professional impression. The site is comfortable to use and the site is functional. is one of the most powerful opponents. Safety is good. The mobile application is not available. The basic payment services offered include mobile, telephone, internet, helper, cable TV, electronic wallet, agente network, entertainment, bank / insurance, betting games, payment cards, discount / coupons and travel services.

Digital advertising, which is still far behind the traditional media, has begun to develop more quickly even though the websites are not well developed. Large companies are allocating small budgets to internet marketing. The most advertised sites in internet marketing are newspapers and online news sites. This is due to the fact that they are not a success as an Internet company but rather a continuation of traditional media. In other words, advertising budgets devoted to them are divided into traditional media rather than internet advertising. The high number of advertisement sites on news sites causes sites to turn into ası banner dumps in. However, starting from 2011, news sites started to adapt to the standards by giving up the imiz banner dump Ancak which has become a tradition.

The DST Group, the world-famous Internet group, takes the biggest slice from the advertising cake and uses the lack of local internet companies. 100% of Odnoklassniki from social networking sites, 33% of VKontakte, 100% of Mail.ru e-mail service, as well as 10% of Facebook belongs to DST Group . Placing ads on sites such as Facebook and VKontakte is already possible as er self service Facebook. Azerbaijani companies, especially Facebook, are advertising too much. The other two services where DST owns 100% are Odnoklassniki and Mail.ru also works with different local advertising agencies and has plenty of advertisers.

Unique visitors earn large sums from marketing activities due to their high page views. As it appears, the company makes a profound use of the gap in the market. ([http://webrazzi.com/2011/05/30/azerbaycan-eticaret-onlineodeme-game-advertising /](http://webrazzi.com/2011/05/30/azerbaycan-eticaret-onlineodeme-game-advertising/), access 03.01.17)

The volume of e-commerce in Azerbaijan is increasing day by day due to the increase in the number of internet users in the country and the products offered for sale with industrial and commercial facilities on the internet.

Increasing the ICT skills of the population, confidence in the e-commerce and the mail-handling sector gives a great impetus to making purchases online. The rapid increase in the volume of e-commerce in the country can be clearly seen in the latest statistical data published by the Azerbaijan State Statistics Committee. In the January-August period of 2015, the Committee announced that the volume of retail e-commerce turnover in Azerbaijan increased 2.0-fold compared to the same period last year, Reported 2 million AZN. Thus, 92.7 percent of the consumer goods purchased by the population in the electronic environment was purchased through the trade network of legal entities and 7.3 percent by the individual trade network. Non-food products accounted for 96.5 percent of e-commerce turnover.

According to the Committee, in January-August period of the current year, retail e-commerce turnover in Azerbaijan increased by 16.7% and became 644.9 thousand AZN compared to the same period of 2014. (<http://www.mincom.gov.az/media-en/news-2/details/10909>, 09.05.17)

Although the number of e-commerce sites in Azerbaijan is increasing day by day, it is not less. One of the most important reasons for this is the lack of sales. It is possible to eliminate this situation with marketing campaigns such as advertising, but it is not true that e-commerce sites that do not already have extra budgets spend large sums on advertising. What can be done in such cases depends on site owners' goals and budgets. Even though great efforts have been made to prevent them from occurring, such negative conditions (decrease in sales) have become inevitable in the conditions of the day. The following 7 headings contain key reasons that negatively affect sales on e-commerce sites:

- 1) The absence of physical shop addresses in the site - The most missing side of e-commerce is the low trust of buyers in internet stores. People often want to touch the product they will get. It is appropriate to
- 2) show the physical address of the store or store, if any, on the site or on Google Maps. Even if the placement of the store or warehouse addresses on the site does not always direct the recipients to that address, the presence of such an address will increase the trust of the recipients in this sales channel.

- 2) Leaving excess budget for brochures, business cards and other print ads is one of the most common problems in advertising in Azerbaijan. If it is desired to increase sales over the internet, the target of the ad should be the internet users. In such cases, traditional advertising methods such as television and radio advertising are inadequate to provide success. In short, rather than directing people who are not active internet users to the internet and then to the existing site, it would be a shorter and successful choice to direct their attention to the mentioned sites by implementing advertising campaigns for active internet users. At the same time, internet ads are often free and cheaper in comparison.
- 3) The inability to utilize the advantages of Internet ads correctly - we see that there are significant advantages when we compare Internet advertising with traditional advertising methods. Target audience selection, more innovation in the advertisement, the ad can watch the desired time, the number of viewers, the ability to change the ad content at any time and b. These are among the advantages. What is important here is to make the most of the benefits by creating the advertising campaigns correctly.
- 4) Poor search engine optimizations of sites - this is not only the case with e-commerce sites, but also with sites of well-known companies and major news portals. World experience shows that 70% of all sites traffic is provided by search engine optimization. However, the awareness of these practices is very low in Azerbaijan, even in the title, description and keyword is not shown at all, or is not used correctly.
- 5) Lack of site blogs - Creating blogs provides site owners with benefits such as providing customer satisfaction, research, improving search engine optimization, and gaining trust. Unfortunately, many e-commerce sites do not have blogs in Azerbaijan. Excluding just a few sites like FakirShop.
- 6) Problems in distribution services - In Azerbaijan, technically correct and designed virtual shops were seen to be unsuccessful even from time to time. As we know for sure, the prices in the internet stores are lower than the prices we know. This is because e-commerce spending is low. But low price should not cause poor quality service. Based on the idea that the customer is always right in the virtual environment, the necessary attention and care should be given to the customers. Orders must be delivered at any time and in any way.
- 7) Site promotion problems - E-commerce sites to achieve the planned return at least one year, sometimes may be expected to wait more. This is because Google does not know the sites that are not over one year old. As is the case for each site, it is necessary to wait for a certain period of time for e-commerce sites to be recognized and recognized. In traditional stores, however, this period covers a few months.

The site is recognized in a short period of time and to be able to get heavy traffic to spend extra money is required. Otherwise, he or she must patiently work for at least one year and wait for

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

the desired result. But the problem is that the average life expectancy of sites in Azerbaijan is 1.5 years.

The e-commerce activities, which are spreading worldwide, have now taken the developing countries into their domain. Some global companies that are active in this area, especially in developing countries, target their participation by selecting them.

Established in 2013, Kaymu.com is an online marketplace offering products using localized C2C and B2C models in Africa, Europe and Asia. Kaymu brings buyers and sellers together and allows them to benefit from the opportunities created by the fixed pricing system. On customers, smartphones, computers, fashion items, clothing, household items, cars and real estate, such as many used or new products can be bought or sold at affordable prices. All transactions on the site is carried out safely and where and when the delivery of customers (<https://www.rocket-internet.com/companies/kaymu>, access 29.04.17).

Established in Nigeria and Pakistan for the first time in January 2013, the site started to operate in 32 countries in 27 months. Kaymu showed a great improvement with the number of workers from 10 to 60 in nine months and in October 2013 it started operations in Ghana and Morocco. In June 2015, Kaymu expanded to Mozambique, Bangladesh, Nepal, Myanmar, Slovenia, Sri Lanka, Bulgaria, Uzbekistan and the Philippines. Currently, it operates in 35 countries, including 17 in Africa and the rest in Europe and Asia. These:

- 1) in Africa - Algeria, Angola, Cameroon, Ethiopia, Gabon, Ghana, Côte d'Ivoire, Kenya, Morocco, Mozambique, Nigeria, Rwanda, Senegal, Tanzania, Tunisia, Uganda and Zambia
- 2) in Asia and Middle East - Azerbaijan, Bangladesh, Cambodia, Myanmar, Nepal, Pakistan, Philippines, Saudi Arabia, Sri Lanka and Uzbekistan
- 3) in Europe - Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Belarus, Croatia, Georgia, Slovakia and Slovenia

Kaymu adopts eBay's business model. Each country in which it operates has a separate retail website. Kaymu's closest rival is the OLX of Naspers, operating in more than 100 countries and working with the C2C model.

Kaymu is founded by Oliver Samwer and is supported by the Rocket Internet company, known as the platform of establishing internet companies. Rocket Internet takes business models that are successful in Europe and the United States and apply them in developing economies. Kaymu is one of these models and is created on the basis of eBay's model (<https://en.wikipedia.org/wiki/Kaymu>, 29.04.17).

While sites such as Ebay and Amazon are not available in developing countries, Kaymu is expanding its network in developing countries such as Azerbaijan and Georgia. As stated by the company director Peter Demidov on Azerbaijan, the main feature of Kaymu is that people form a platform in which they can start their own business (in open market format). Anyone on the site may be a seller and there is no need to pay any fees. Kaymu is suitable for a wide variety of groups. The target audience is active internet users between the ages of 16 and 35. Here, individuals, sometimes companies can open their own accounts and buy their own products and buy the products they want. Sometimes it is very difficult for businessmen to open stores that require big money. In such cases it may be more convenient to start by offering products through sites such as Kaymu. Beginners are provided with great support by the site and provided extensive information on the required topics. Kaymu takes on the role of mediator by bringing buyers and sellers together. Restrictions on the products to be traded on the site are not much, and even very difficult to find products can be obtained through the site. The short delivery time is also the main features of the Kaymu. The delivery of the goods ordered by the site is checked and the delivery time is not exceeded 2 days. Documentation issues, such as warranty vouchers and sales contracts, are only relevant to the seller and the buyer. Kaymu tries to have full control over the products sold.

The site also offers a wide range of facilities for sellers who want to sell their products outside of Baku. The site helps such sellers promote their products to a wider audience, creating conditions where they can easily sell to other regions.

Generally, men's and women's clothes are ordered through the site and this constitutes 60-70% of the sales. The other best-selling category is electronic equipment. These include mobile phones, tablets, headphones and so on. Products are included. Because people still don't trust online shopping, the site is committed to gaining consumer confidence in online acquisition of large volume products. The main goal of the company is to gain the trust of both buyers and sellers and to help them shop online by teaching them activities in this area.

The main purpose of the site is to act as an intermediary between those who wish to sell their products or services and advertisers. The company, which has not yet accepted any advertising proposals, differentiates its business model from other sites. The most important goal of the company is to enter into emerging markets such as Africa and Asia. Currently, the company operates in Azerbaijan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Nepal, Afghanistan and Greece. In Tajikistan, according to statistics, the number of Lalafo users is 120 thousand and it ranks within the first 50 steps among the sites. The number of users over Kyrgyzstan is 350-400 thousand and it is among the top 20 sites in the rankings. In the Nepal market, between 5000 and 1 000, in the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Afghanistan market, reaching 25 thousand users, the site is ranked in the ranking of the site rating of 1200-2000 in these countries. Greece's rating results are similar to those of Nepal and Afghanistan. Azerbaijan, Tajikistan and Kyrgyzstan seems to be a good choice for Lalafo when we ignore the last three countries. The economic development levels of the countries and the internet are also affected by this situation. At the same time, when we look at the number of population, it is Azerbaijan which is the most successful one of these countries which have approximately equal numbers.

As we know, the ad sites continue to grow in the Azerbaijani market from the day to day and there are sites that are active in this field in the market and now have a business and income model. One of the most important of these sites is Lalafo. Although many criticize that lalafo is a very unsuccessful name at the beginning, it seems that this 3-syllable word has become the memorandum of the language of the people.

Generally, the main objective in establishing legal measures related to electronic commerce is to provide the organization of the mechanisms that enable the establishment and implementation of the activities in this field, to ensure the private enterprise and the free market within the framework of the market and to prevent unnecessary and excessive regulations. At the same time, protection of the rights of consumers during the implementation of electronic commerce, full and timely payment of taxes, compliance with social rules, the expectation of public health, safety and moral principles are also important issues.

In the Law on Administrative Errors of the Republic of Azerbaijan, issues related to electronic commerce are included. According to article 240.1 of the Law on Administrative Errors (Electronic Commerce legislation violation): According to giving false information to the buyer and authorized state organs by the seller in electronic commerce - from twenty manats to twenty-five man, from fifty-five manat to seventy manat to legal persons and from two hundred manat to legal persons The penalty is up to two hundred and fifty manat. In the case of electronic commerce, the electronic document circulation means that the information provided by the intermediary of the electronic document can be monitored in an active manner or by an individual initiative procedure by the mediator of the electronic document circulation, in order to prove the facts or details, in order to prove the realization of the illegal activity. According to the fact that the authorized bodies are not given information about the illegal activity of the buyers, sellers or illegal information in the electronic commerce, or that no information is given to the authorized bodies to provide service buyers and sellers, the real persons are in the amount of thirty five manats and forty manats the authorities are subject to a fine of ninety manats and legal entities are subject to a penalty of three hundred manats. According to the court's decision

in electronic commerce or the legal authority on the application of the legal authority by the law enforcement authorities to stop the violations of the service, the information storage service is shown in the destruction of information, authorities ninety manats and legal entities are subject to a fine of three hundred manats (Musayev, Qarayev, 2013).

Conclusion

As a result of the widespread use of the Internet, companies have rapidly turned to electronic commerce in order to provide services on the internet. Trade via the internet has entered a rapid upward trend and a significant portion of world trade is expected to be made through e-commerce in the near future. Today, the biggest obstacle to e-commerce is the concerns arising from the problems that may arise in terms of security.

The legal and social infrastructure for the development of electronic commerce in Azerbaijan is not yet at the desired level. The most important factors for a business enterprise to operate in the country are the establishment of the image of the enterprise in the public sector, and the dismantling of the relations between the state and this enterprise and other inter-enterprise, enterprise and consumer-enterprise and the state. There is no infrastructure to accept such a legal basis as the economic activity of electronic commerce enterprises. The Law on Electronic Commerce in Turkey was adopted only in 2005, which shows how incomplete aspects of our legal infrastructure are in comparison with foreign states. In order to achieve improvement in this area, it is primarily to ensure that people trust the businesses operating in this field, and this can be done by regulating the relations of the state legally.

Electronic commerce is a development that provides opportunities for more efficient use of resources in macro and micro economic units in developing countries. Developing countries' assessment of these opportunities depends on the abolition and promotion of legal and institutional barriers to electronic commerce. Developed countries, especially the USA, are a few steps ahead of developing countries in electronic commerce and tend to maintain these advantages. Therefore, a challenging race awaits developing countries as they are in every issue.

The only way to make progress in this field is to implement the models of world leaders in Electronic Commerce. For example, the United States, China. The rise in the e-commerce sector in these countries was the result of joint specialization in business management sciences, technology development and innovation. In Azerbaijan, if the local e-commerce enterprises are

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

to specialize in the same way, they may have the largest electronic commerce market in the Caucasus region in the next 5-10 years.

References

Jerry Gao, Ph.D Introduction to e-commerce. 2011

SÖNMEZ, M. A. (n.d.). E ticaret sektöründe Girişimcilik.

“Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 16 dekabr tarixli 460-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi barədə [Mətn]: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 23 dekabr 2016-cı il

Musayev, Qarayev, 2013: 77

Regional Companies: Kaymu. (n.d.).

(<http://webrazzi.com/2011/05/30/azerbaycan-eticaret-onlineodeme-game-advertising/>, access 03.01.17)

(<http://www.mincom.gov.az/media-en/news-2/details/10909>, 09.05.17)

(<https://www.rocket-internet.com/companies/kaymu>, access 29.04.17)

Cash Management Practices of Small and Medium Enterprises in Azerbaijan

Narmin TANRIVERDIYEVA
Azerbaijan State Economic University
narmintanriverdiyeva@gmail.com

Abstract

Driven by fast evolution in the money market during the last years, financial and technological innovations, increasing competition, and internationalizing of business, cash management has become an increasingly important function in most firms. It is reasonable to expect that the role of financial transactions in the cash management process in adding to firm value has increased its importance and changed the cash management behaviour of firms. The main purpose of this study was to assess cash management practices and investigate the most important cash management practices of small and medium enterprises in the Azerbaijan economy. It is investigated that the environmental changes have been remarkable enough to change the cash management behaviour, which can be seen as a structural change in the cash management function. The research was implemented with the use of qualitative and quantitative methods. All data that used during the research collected from the different countries State Statistics Database. Description, analysis, modelling, statistics, comparison, system and generalization and other methods used simultaneously. This study involves two essential parts, primary research and analysis part. The methods that mentioned above were used in both parts. The study concludes that there are many differences in cash management practices of small and medium enterprises and their problems among different countries, although small and medium enterprises is vital for all over the world.

Keywords: Cash management practices, Small and Medium Enterprises, Cash management challenges

Introduction

Importance of cash management

Cash is the most limited resource in the transition to the market-based business methods, and the success of an organization is largely determined by the ability of managers to rationally distribute and use the money. Cash is vital for all types of businesses (Abel, 2008).

Cash management is one of the most important components of the financial policy of an enterprise. First, cash is fully responsible for the timely solvency of the company. Secondly, for the effective management of the enterprise, it is necessary to know the main sources of income and the direction of the use of funds. Thirdly, from the standpoint of the current activities, one has to work not only with the profit, but with the money.

Cash management has involved increasing awareness between both practitioners and academics during last years. In Azerbaijan, the increasing interest in this topic is connected to the liberalization of the money market, technological progress, and internationalization of

businesses. These fluctuations have required management to critically analyse cash management strategy and, as a result, also cash management policies and duties. These issues have created extra demand for numerous forms of cash management services, either created in-house or obtained from outside suppliers.

One of the main purposes of cash management is to ensure the implementation of short-term and strategic plans of the company while maintaining its solvency and its financial stability based on the rational use of assets and sources of financing. To achieve the goal of cash management, it is necessary to create a mechanism for the efficient cash management, providing business processes with the necessary cash resources and maintaining an optimal balance of free cash by regulating the balance of their income and spending.

Briggs and Singh (2000) found that effective cash flow management reduces the need for borrowing capital, provides more rational and economical use of their own financial resources, which are formed from domestic sources, reduce the dependence of the enterprise's development rates on the loans attracted, and ensure the insolvency risk of the business entity is reduced. Active forms of cash flow management allow an enterprise to receive additional profit generated directly by its cash assets.

As suggested by Irina (2008) cash management requires constant monitoring of the uniformity and synchronism of the formation of positive and negative cash flows in the context of the separate intervals of the reporting period.

Overview and definition of SMEs

Small and medium entities play an important role in the socio-economic and political life of the country. Today, the advantages of the small and medium business compared to other sectors of the economy are much more pronounced than the disadvantages. This is the specificity of the small and medium business - to wake up in a period of the general economic recession, solving the many economic and social problems.

SMEs can be defined in multiforms. This categorization can be based on a number of employees and annual income in our country.

As Anita (2012) emphasized, The United Nations Industrial Development Organisation (UNIDO) gives different classifications for SMEs to various developed countries by using a number of employees. For example, in industrialized countries large firms are enterprises that

work with 500 or more employees, medium firms work with 100-499 employees, small firms work with 99 or fewer employees.

In developing countries, the classifications are like these: large firms are enterprises that work with 100 or more employees, medium firms work with 20-99 employees, small firms work with 5-19 employees, and micro firms work with less than 5 employees (Anita, 2012).

In Azerbaijan, according to "Criteria for the division of micro, small, medium and large entrepreneurship subjects" it defined that SMEs as an enterprise which has employees not more than 250 workers and also works with an annual income that can be no more than 30 million AZN (DECISION of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on approval of "Criteria for division of micro, small, medium and large entrepreneurship subjects" for 2018). Small and medium-sized businesses make a huge contribution to the development of sustainable competitiveness of the country, in conditions of constantly increasing competition with foreign companies due to the ability to quickly and adequately respond to changes in demand and consumer preferences, forming the necessary flexibility of the national economy

Cash management in SMEs

Cash management is one of the main activities of the company. Cash flow management includes calculating the time of cash flow (financial cycle), cash flow analysis, forecasting, determining the optimal level of cash, budgeting cash, etc. Cash management of any commercial organization is an important part of the overall management of its financial activities. The main purpose of cash flow management is to ensure the financial balance of the enterprise in the process of its development by balancing the volumes of receipt and expenditure of funds and their synchronization in time.

Flynn (2009) indicates that cash flow management involves the analysis of these flows: the accounting of cash flows and the development of a cash flow plan. The cash management process of an enterprise is based on certain principles, the main ones of them are:

1. the principle of informative authenticity;
2. the principle of balance;
3. the principle of efficiency;
4. The principle of providing liquidity.

Taking into account these principles, a specific cash flow management process is organized. Cash flow is a process that is projected, analysed, monitored and managed. However, cash

management involves both legal and operational responsibility. In some countries, legal liability meets the requirements of the law on insolvency.

The survey by Teigen (2001) focused on analysing the business process of the treasury department with respect to analysing cash management practices. Cash management is the management of cash flows so that at any given moment in time the inflow of money to the company's accounts as a result of the repayment of receivables and other customer debt compensates for their outflow associated with making current payments to suppliers, contractors, to the budget, and so on. Teigen (2001) surveyed that cash management helps various departments of the organization, which had similarities with treasury managing.

It is apparent that cash management and SMEs are connected with each other. SMEs are critical for all countries, in the other side cash management is main part of controlling SMEs. Without cash management SMEs can face with death and without SMEs countries can lose extremely big portion of economic growth.

For this reason, there are a variety of researches that examine the relationship between cash management and small and medium enterprises.

Methodology

The research was implemented with the use of qualitative and quantitative methods. All data that used during the research collected from the different countries State Statistics Database. Description, analysis, modelling, statistics, comparison, system and generalization and other methods used simultaneously. This study involves two essential parts, primary research and analysis part. The methods that mentioned above were used in both parts.

During the preliminary research, the whole dynamics of the SMEs, the relationship between SMEs and cash management were examined according to different sources of information. In order to do this development of small and medium enterprises and cash management practices in different countries and regions was defined. In the next part of study, which was analysis part, the nature of SMEs in Azerbaijan, the importance of cash management and challenges of them explained.

To determine which problems of cash management and SMEs make important changes in their life, and to define what kind of practices suitable for small and medium enterprises in

Azerbaijan statistical methods used. According to gathered statistic data, some dynamics evaluated and trend was located, permitting realization of forecasts.

Additionally, in order to make comparisons among approaches of different countries cash management practices and SME sector, guiding to find unifying systematic approaches in order to use them in Azerbaijan's economy comparison method was used.

Analysis

Cash flows serve all aspects of the financial and economic activities of the organization; ensure the financial balance of the organization at all stages of the life cycle; reduce the risk of insolvency; contribute to the acceleration of capital turnover; reduce the need for borrowed capital; generate additional income that can be used to finance investment activities; increase the rhythm of the production process by complying with the principles of logistics.

Small and Medium Enterprise (SME) is one of the leading economies in many developed and emerging economies. There is no single practice with regard to classification and indicators of small and medium-sized businesses in the world practice.

Cash management challenges in different countries

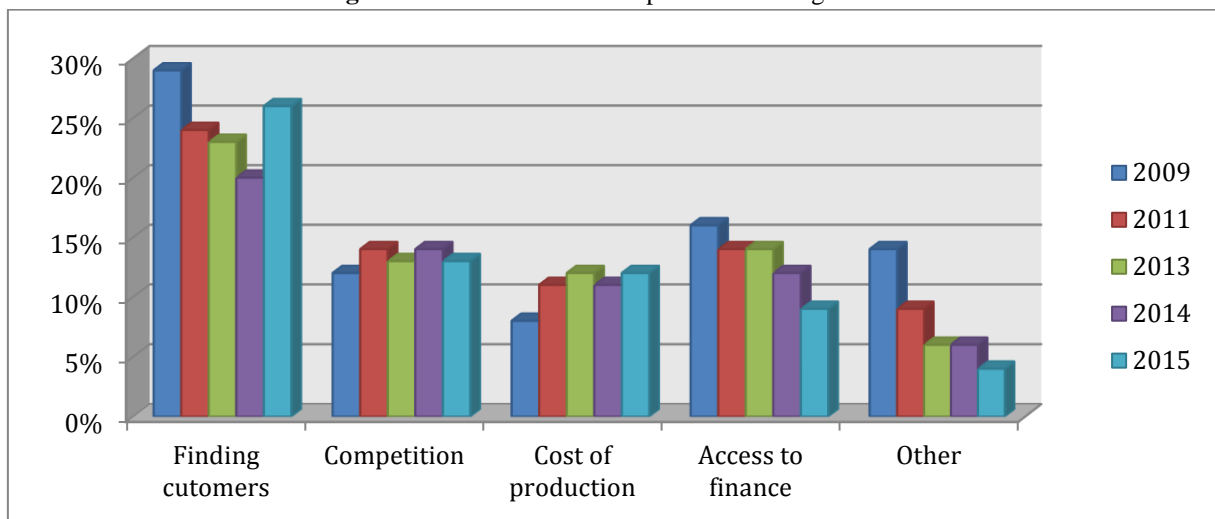
Cash flow problems are one of the big challenges that SMEs faced in UK. In Ben's survey (2016) it was clear that the negative cash flow was a barrier to business growth for 54% of SMEs. 76% of SMEs in order to survive use cash flow for the daily operations instead of financing options. This research show that the majority of UK businesses, especially SMEs focused on long-term financing problems rather than short-term problems. It is showed that 63% of SMEs worry about uncertain contracts with customers, 54% of them faces cash flow problems, 51% cite economic and political uncertainty, 38% are concerned about market changes, 37% point to delayed payments.

According to Panteia (2015) the main problems of SMEs categorized in Figure 1 below. The survey showed that there are many problems that exactly connected with cash flow problems, which leads to SMEs to face with death. It seems from the results that the most important problem was finding new customers. It is fact that after 2008 the access to finance is another big challenge for SMEs in UK. These two problems connected with each other and end up with cash flow problems. According to Pantie's data 8% of surveyed SMEs in UK indicated that they have problems with the cost of production or labour resources in 2009. This problem is

another necessary issue in the process of creating positive cash flow practices. Although it was low in 2009, since then there were many fluctuations in this rate.

Figure 1: The most common problems among SMEs.

Source: SAFE (Survey on the access to finance of enterprises) Analytic Report, (2015)

As well as other countries also in USA cash management problems is one of the biggest ones for SME problems. The majority of SMEs in USA indicates that 60% of them failed because of uncontrolled cash flow.

It is obvious that cash management is very important for all types of businesses. In order to make it easy for SMEs there were many studies. After all investigations it was clear that 37% of SMEs stated they need for cash flow increased significantly, in contrast 34% of them think that it increased slightly.

If the businesses created additional cash, they can use it for many ways. Research results indicated that in USA SMEs use it at shown below:

1. 33% of them used to purchasing additional inventory;
2. 28% of them used to expanding operations;
3. 16% of them used to meet current obligations;
4. 10% of them used to investing to employees, in the way of hiring new ones, or increasing salaries;
5. 9% of them used to putting additional cashes to the funds;
6. 4% of them used to saving cash flows for unexpected events.

According to Alex (2014) good cash management helps to get more cash in hand, creates chance to plan future cash in and out flows, generates opportunities to make additional investments and etc. All of these essential for countries in developing process. Cash management practices of SMEs in Georgia are changing from day by day. Before the main think that SMEs consider was to meet their actual, daily obligations. But nowadays numerous studies demonstrate that as SME sector developing cash management styles and practices varied for new forms.

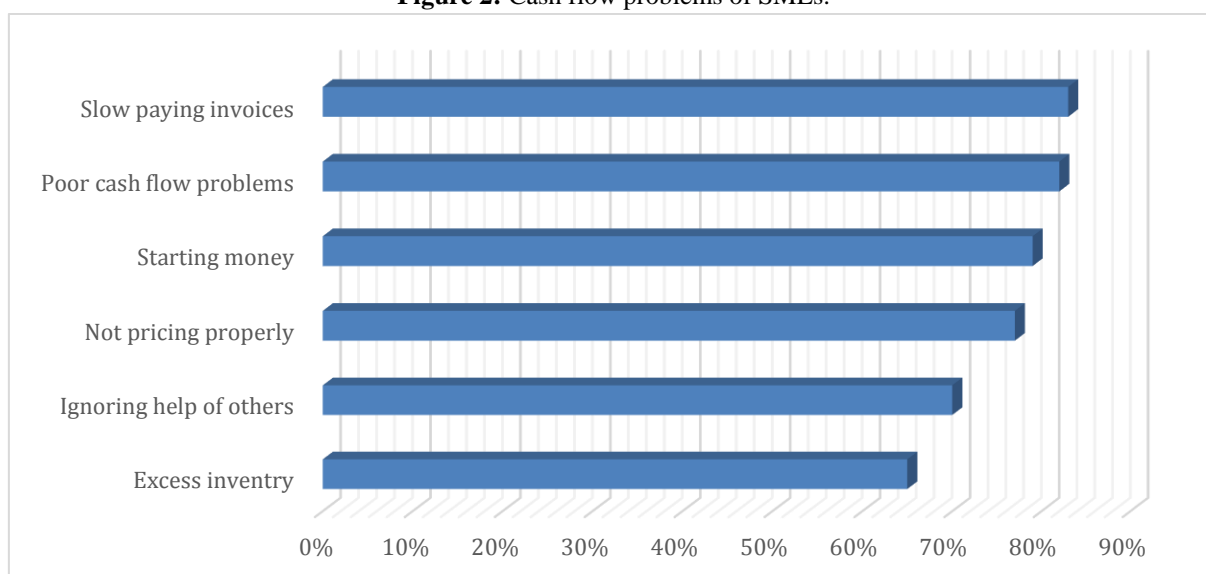
It is inescapable to create SME and do not struggle with cash problem. In Georgia there are some challenges that belong to the majority of the SMEs. For example, 85.6% of small firms express that they have difficulties with cash budgeting. Nonetheless the effective cash management begins with good cash forecasting.

Another main problem of SMEs with cash managing process is related to having no bank accounts. 51.3% of SMEs do not know the importance of having bank accounts in order to get control over the cash flow management.

Cash management challenges in Azerbaijan

In Azerbaijan economy SMEs have significant role, and to find solutions to problems that faced by SMEs also important. The majority of small and medium enterprises in country challenge with cash flow and cash management during their life. There are some cash flow problems that can be categorized according to statistics of SMEs. Figure 2 indicates the main ones of them.

Figure 2: Cash flow problems of SMEs.

Source: CESD Paper, Development of SMEs, (2017)

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

High overhead expenses are one of the most common problems of cash management that faces by SMEs. Overhead costs are the inevitable costs borne by any company. They constitute a significant part of the total costs of the company and have a great influence on the financial result. In Azerbaijan 53% of SME owners show high overhead expenses as a reason of cash flow problems.

Collecting debt amounts is considered a matter of small and medium organizations. According to my research, 41% of these enterprises failed to show the planning of amounts receivable, 59% of business cases. In addition, 9 out of 25 small and medium organizations must pay or pay the borrower. 28% of these problems destroyed. In addition to their debts, it is not allowed.

According to research, 72% of small and medium organizations deal with very gradual payments, 26% of companies cancel bad debts because borrowers cannot repay loans. Only 29% of the companies that were looking for were able to get bank financing or overdraft to hide the money pit. The other remaining companies prefer to use private financing to cover the cash shortages payable by non-payers.

The study showed that only 35% of small and medium businesses prepare cash budgets. So, from the explored enterprises 16 out of 25 organizations are not satisfied with cash flow forecasts. However, most financial experts emphasize that for small and medium organizations cash management methods are the most serious problem, and they cannot understand the existence of dilemmas. Similarly, the period required to impose capital management techniques was considered by the managers of small and medium companies as more laborious than solving other most important obstacles.

Small and medium business owners best recognized their company's activities. Business owners are doing everything to turn their small and medium companies into profitable, dedicating themselves. In addition, the subject for which the owners do not have qualifications, are financial characteristics and problems of recording transactions. Most companies required proper knowledge and knowledge of cash management to monitor and control the organization's funds.

The initial and vital task of these business institutions is to maintain progressive cash flows from the very beginning of the creation of their business facility and to maintain a balance to achieve their operational goals. 42% of small and medium businesses surveyed indicated that receiving or receiving amounts was the most difficult process for them. payments and payments from customers. 26% of small and medium businesses reported that the company has barriers

to sending and transferring funds, resources and money. Consequently, 32% of these enterprises have noticed numerous obstacles to the regular provision of payments to sellers.

Results

It is obvious from the study that cash management is an important aspect of management function and its importance cannot be over-emphasized. When companies understand and implement the concept of efficient cash management, business success will be achieved.

The results indicated that cash management is an essential aspect that the owners/managers of the businesses have to ensure for better performance. Whenever any business entities manage the amount of payables, they may healthier direct cash flows.

Small-scale business entities may decrease costs and maintain more cash working in the business if they make better efficiency and effectiveness of payables process. There are solutions for payables management, for instance, direct payroll -deposit, electronic payment processing and organized disbursement can make more simple and automate functions of payables.

In addition, the digital age has given chances for small-scale business entities to gain access into the same wide-ranging cash management tools used by greatest companies in the world. The savings those are generated from more effective and well-organized cash management procedures definitely compensates costs.

The study also confirmed that, without proper cash management procedures in place, the business is less likely to be profitable and sustainable for the future. Cash management is vitally important as it is the key factor to any successful business. The commonly used expression, "Cash is king" cannot be contested as its validity is more prevalent in this research study. There should be more emphasis placed on the impact of how proper cash management can affect a small retail business. The findings of this study could be useful to potential, emerging and established owners of all types of businesses since effective and efficient cash management is an integral component of any successful business.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

References

- Erkki, K. (2004). Cash management behaviour of firms and its structural change in an emerging money”, pg. 21-23.
- Briggs, G.P. and S. Singh. (2000). Is cash king? , pg. 11-16.
- OECD (2013). OECD Studies on SMEs and Entrepreneurship. Mexico: Key Issues and Policies.
- OECD (2016). Financing SMEs and Entrepreneurs. An OECD Scoreboard.
- OECD (2016). Inclusive Business Creation: Good Practice Compendium.
- OECD (2017), “United State”, in Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard United State.
- John, A., Sylvester, V. (2011). The Challenges faced by Small & Medium Enterprises (SMEs) in Obtaining Credit in Ghana.
- Lukacs, E. (2005). The economic role of SMEs in world economy, especially in Europe, European Integration Studies. 4(1). pg. 3-12.
- M.Wood, 2015 . U.S government benefits for small businesses that export.
- McMahon, P. (2013). Know the cash flow: Cash is critical to small business survival.

Influence of International Trade on Economy: How Openness Impact Growth in Theoretical View

Nihad HUSEYNLI

Azerbaijan State Agricultural University

nihad.hwseynli@gmail.com

Abstract

How does globalization affect economic growth? The current and previous, probably all literatures tries to provide model and tools that are beneficial for elucidating some of mechanisms related to connection betwixt international trade and economic growth. The relationship between international trade and economic growth has been disputed among economists for decades. Trade integration is often taken into consideration as indispensable determinant of growth relating to openness. The relation, whilst, it is proved to be fragile in empirical way, so there is not quite proof about the crucial role of international trade in development and growth of economy. Taking into account this evidence, the main purpose of this paper is to study the influence of trade on economic growth. The main point of research to be addressed is causative correlation flawed from trade to growth. Furthermore, tried to identify relation between trade and growth in the point of theoretical view. The theoretical sources used in this little investigation will analyse the interactions between international trade and growth. The aim is to define the causality occurs between international trade and economic growth on the base of theories. For the most of these theories, a favourable and deeply impact on economic growth can be found.

Keywords: Openness, growth, international trade.

Introduction

Economics and Trade were getting shaped within the generation of civilization. We can show exchange process (barter for meal, food etc.) which was occurred among people like first trading element as a good example. That barter process grew and passed to other forms so barter was not being done as only simply give me something and take another thing, commodities began altered instead of precious metals as gold, silver and etc. In this case, trade became easier among countries than previous times. Afterwards coins were minted by states and first money was created. So, it became landmark for development of international trade therefore money made it convenient for people and support foreign trade throughout the world. From that time many theories have been developed either understanding or improving economic relations between countries. It is the fact that, the effect of international trade on economic growth are one of the most studied and analysed issue. But in this paper, we will try to focus on theoretical point of view. "Trade theory is supposed to provide insights into mechanisms of international trades and determinants of trade patterns, and interactions of trade and economic growth" (Wei-Bin Zhang, 2008). Furthermore, to do detailed and accurate analyses of connection between trade and economy it is important to look at determinants of economic growth.

The initial theoretical literatures about Trade and Growth are absolute and comparative advantages, then Heckscher-Ohlin model, and their followers. Also, there are modern theories about international trade such as endogenous growth theory, cumulative causation theory, new trade theory etc. Here, we are going to discuss around main three theories (Ricardian, H-O model, New Trade Theory). Some authors (e.g., Rodriguez and Rodrik, 2001) debate on causality between openness and growth, and there is no evidence to identify direct correlation between them.

This paper is organised as follows. In the second section I will try to discuss Ricardian and Heckscher-Ohlin models how they formed, developed and if it works properly. Also, discussion will continue with new trade theory, the main points distinguish it from aforementioned theories. However, I will make critical approach to intercourse between openness and economy.

Method

Throughout the research, various types of scholar's opinions, books, articles and journals were the main sources to investigate the issue. We approached the topic from the point of comparative method to observe how the international trade affects a country's economic growth in theoretical discourse. In this research paper, Ricardian model (comparative advantage theory), Heckscher-Ohlin model of trade and New Trade Theory were reviewed as parts of our methodological framework. At the same time, we also examined critical thoughts regarding to these authors' assumptions and theories.

Analyses

The starting point for a discussion of international trade is comparative advantage. According to that, trade allows more efficient use of economic resources by making it possible to imports¹¹ of goods and services that could otherwise only be produced at local sphere at higher costs. For example, trade allows developing countries to import capital and intermediate goods which are indispensable for long-run economic growth, whereas that would be quite expensive to produce locally.

¹¹ Goods and services bought from another country are imports, goods and services sold to abroad are exports.

Let's look up the definition of comparative advantage: "A country has a comparative advantage in producing a good or service if the opportunity cost of producing the good or service is lower for that country than for other countries". (Paul Krugman and Robin Wells, 2015, p.219). But solely this definition does not make it fully understandable therefore, we must explain what is opportunity cost means. However, Opportunity cost is value or surplus that you must give up for something you would like to get it. (Margaret Ray and David Anderson, 2010, p. 4; N. Gregory Mankiw, 2004, p.6).

The Ricardian model assumes two countries, two commodities and the model only uses workforce productivity to explain differences in international trade. Comparative advantage result from difference of one factor, it is labour. Workforces in different countries have a different productivity level and it conclude to different opportunity cost. The simple static model represents efficiency gains of trade which is broadly discussed in many international trade books and there is not need to restate again. The main point of view is countries have different comparative costs, different terms of trade and international trade will better off both countries in comparison with autarky¹². The condition intended in Ricardian static argument shows that there is an improvement in income and welfare state when countries joins international trade. The textbook version of this model shows that how international trade make an opportunity for countries to go beyond of possibility frontier and demonstrate basket of goods that any of countries could not derive in autarky. Findlay (1984), introduce a dynamic Ricardian model, in which international trade reduces the rate of grows. His model distinguished from simple dynamic model relating wage-fund, natural wage rate, the fixed supply of land and two constant return to scale production function to get production possibility frontier.

Findlay's model emphasize that trade reduces economic growth rather than autarky, in any country which exports agricultural commodities and imports industrial commodities, it is the fact that, luxury consumption absorbs the rise in rents while the drop in the rate of profit diminish accumulation. North-south models of trade agrees with this sample of dynamic Ricardian model, in which free trade harms economic growth in agricultural or underdeveloped countries. They demonstrate the reverse connection among free trade and alternative models, such as gap and center-periphery models.¹³

¹² Such a situation that country doesn't trade with other countries.

¹³ Findlay (1984) either presents Lewis model of the terms of exchange and inequal exchange models as subsets of the dynamic Ricardian model.

The Heckscher-Ohlin theory of international trade is developed in the first half of twenties century. “Contrary to Ricardian theory which explains international trade by means of productivity differentials among countries, that is mainly in technological explanation, the Heckscher-Ohlin theory explains international trade by means of differences in relative factor abundance” (Helpman and Razin, 1978, p.26). “The key concepts in the model are factor abundance and factor intensity”. (Krugman, 2015). Factor abundance is how broader a country has supply of one factor than other factors. Factor intensity is about vary in ratios of factors in productions of different goods. “According to Heckscher-Ohlin model, a country that has an abundant supply of a factor of production will have a comparative advantage in goods whose production is intensive in that factor”. (Krugman, 2015, p.225). Due to this theory gains from trade is possible only when capital-abundant country exports capital-intensive goods, and the labour-abundant country exports labour-intensive goods. To conclude, countries that engage in international trade in terms of Heckscher-Ohlin model maintain growth in economy in comparison with autarky. The most known limitation of the model is the Leontief Paradox. Leontief (1953) found that US exported labour-intensive commodity and imported capital-intensive ones (in 1947), which contradicts H-O arguments. (Grossman and Rogoff, v.3, 1995, p.1363).

The New Trade theorists debated on some of these drawbacks. It is the fact that, the crucial characteristic in this theory is it considers the market structure under imperfect competition. The main point of new trade theory is that, unlike traditional theory of international trade, differences of utilizing comparative advantage or factor endowments in terms of H-O model is not the only cause for international trade. Increasing returns of scale (sometimes called economies of scale) is in the centre of argument and justify the missing link that static comparative advantage and factor endowment do not explain. Even in this occasion, from the point of the new trade theory free trade is more beneficial than interventionism accompanied with international flows of capital and goods, so interventionist trade policies can result in failure of governments, nevertheless markets which are protected by governments have less efficiency.

Conclusion

The main aim of this paper was to find the link showing the influence of trade on economic growth. Moreover, it results that in theoretical way this issue is ambiguous. The classic theory of trade has limit to give clear explanation related to this matter. It is the fact that, the static model of Ricardian Comparative Advantage theory treats gains of international trade, which is

not directly connected with economic growth. A dynamic model of Ricardian theory developed by Findlay (1984) does not lead to an uncertain result by means of gains of trade to growth. While, in Findlay's model engaging to international trade can have repercussions on growth. The H-O model has also limit to determine the impact of trade on growth, as their restrictive assumptions are strong.

The New Trade Theory does not contain obvious results relating to growth and openness. As aforementioned, new trade theorists, actually, emphasized that free trade is more beneficial than interventionism because of the fact that interventionist policies cause nonmarket failures that could lead to obstacles to growth. The attempts to disclose an explicit correlation between international trade and growth are restricted.

References

- Tri-Dung Lam (2015). A Review of Modern International Trade Theories. *American Journal of Economics, Finance and Management* Vol. 1, No. 6, pp. 604-614.
- Jose Antonio OCAMPO (1986). New Developments in Trade Theory and LDC's, *Journals of Development Economics* No. 22, pp. 129-170
- Krugman P. (2015). *Economics* (4th edition). New York. Worth Publishers.
- Anderson D. and Ray M. (2010) *Krugman's Economics for AP*. New York. Worth Publishers.
- Helpman E. and Razin A. (1978). *A Theory of International Trade under Uncertainty*. New York: Academic Press.
- Benham F. (1943). *Economics A General Textbook for Students*. London: Sir Isaac Pitman and Sons LTD
- Grossman G. and Rogoff K. (1995). *Handbook of International Economics*, vol III, Amsterdam: North-Holland
- Krugman Paul R. (1996). *Rethinking International Trade*. United States of America: MIT Press.
- Wei-Bin Zhang (2008). *International Trade Theory. Capital, Knowledge, Economic Structure, Money, and Prices over Time*. Japan: Springer-International Publisher.
- Rodrik D. (2011). *The Globalization Paradox*. Oxford: Oxford University Press.
- Findlay R. (1984). Growth and Development Trade Models. In Jones, R.W. and P.B. Kenen, eds. *Handbook of International Economics*. Amsterdam: North-Holland.

Causes of Child Labor

Nijat SAFAROV

Azerbaijan State University of Economics

nsfrov@mail.ru

Abstract

When we look at the causes of child labor, there are many factors in our way. Of course, most of these factors are in contact with each other and, more precisely, one factor leads to another factor. While there are economic and legislative regularities in this area, for some reason, some reasons are similar to the 100-150 preceding industrial revolution, including those in agriculture. One such reason is that one of the causes of population growth in South-East Asia is that of agriculture (especially picking of rice), which is particularly suitable to this area, demands great labor force. That is why this idea has led to the fact that the population has become more productive to meet the workforce. Nowadays, in many cases, this is one of the reasons why children are involved in child labor in large families. At the same time, the reduction of the cost in the industrial revolution, and other reasons is very similar to the present one. We will talk more about these things. All these reasons cause that child labor are still neglected in many cases where child labor is illegal. Now let's look more closely at these reasons. As the main factors causing child labor, we can say: psychological, legal deficiency, education, migration, poverty, economic situation, family relationships, and some societies. Of course, there are other reasons for this. We will work out all these reasons.

Keywords : Child Labor, Child Rights, Poverty, Education

Introduction

Today 218 million children among 5-17 years old engage in labor activities. 152 millions of them are included to the term of "child labor" and all of them work in hazardous work. 88 millions of 152 million children are boys and 64 millions of them are girls. Looking for the regions first comes Africa, Asia, Pacific Basin, America, Europe, and Middle Asia and at the end comes Arabian Countries. One of the main reason America being on the first line is children's exploitation in drug and such kind of bad activities in Middle and in Latin America. Child labor is widely used in industry and in agriculture in Asia and in Southern East Asia. To say it more detailed, in Africa one child out of 5 children, in Asia and in Pacific Basin one child out of 14, in America one child out of 19, In Europe and in Middle Asia one child out of 25, and in Arabian countries one child out of 35 children acts in connection with child labor. Agriculture is leader with 71% and it is followed by Service Sector with 17% and by Industry with 12%. Children working in hazardous work are among the age of 15-17. When children begin to work at early ages they leave their education unfinished and don't get enough knowledge to begin a good career and become cheap labors with their incomplete education. Come to conclusion, before beginning these activities companies should think about the end of

it and should realize how tragically it can end. To stop future generation's progress for today's economic income is unacceptable. The reasons for this should be investigated in order to counter these. The reasons show us where to start to solve the problem. This topic has a very complex structure of social and economic. All these need to be mentioned.

Methods

This article addresses secondary sources. Theoretical methods have been used as research mediators. The situation in different countries and regions has been analyzed. Surveys used by international organizations and authors have been used. Social and economic factors affecting child labor have been investigated. The effects of these factors have been analyzed.

Analysis

Poverty and economic situation

As we have already mentioned, many of these reasons are the basis of other reasons. Now we have to put this core role into poverty and economic situation. It is just the economic situation and poverty as the main stimulus for these process all in education and in family relationships or legal issues. Therefore, the long-term solution to this problem should be focused on the economic situation and poverty eradication. However, it should be noted that the situation is not as simple as it shows the poverty and the economic situation. Even in the regions where the economic situation is high, this happens. So we should not look at this issue from a point of view, but by solving poverty we cannot achieve a full solution to this problem. This shows itself in more developing countries. Thus, in most developing countries, most of the proceeds from the loans received for development go to this debt. So, these countries lead a large part of GDP to debt repayment, making the country's economic situation difficult. Reducing public spending leads to poverty growth. This also leads to a decline in education and healthcare. We can look at the economic situation from a different point, as in countries where the economic situation is low, producers are interested in lower production costs to bring the competition to the international market. In such cases, children from low-income and low-educated families are employed under severe conditions. Sometimes, these children are targeted not only by domestic producers, but also by other countries, including international companies. Children who are not aware of their rights and who are not involved in any union alliance the ideal target for lowering production costs. Also, this happens in more textile industries. One of the ideas about child labor is poverty. So when a family's income is low, family can't afford to pay for the child's

care. In many cases, this goes to the necessary level of nutritional support. In such a situation, children are forced to work and survive to meet their basic needs. In addition, children's profits have a large share in family income. This process is more common when the family is large. According to the International Labor Organization (ILO), children's income can be up to 20% of the family's income. In countries such as India, debt repayments have been a great deal to send their children to work for debt repayment. The loss of the head of the family and the departure of the home for the job lead to the fact that the woman is left alone and that the children look after themselves. Though low wages for children in the third world countries these have a large share in the family budget. In order to help the family budget, children start working as voluntary as well as compulsory. As a result of the devastating effects of poverty in family relationships, children who have been expelled from their family ties begin to live on the streets at an early age. On the other hand, since most of the money earned is given to home and most of the income of such families is spent on the basic needs, children are aware of this obligation at an early age. Naturally, all of these activities are not paid jobs. The problem is that children are forced to work at home (especially girls) and in households. It should be noted that this happens in many families, and sometimes families want to have children as labor force. In such families, the income of children is higher than their children's costs. This is more common in families dealing with farming and other agricultural businesses. However, the employment of children in households is not always related to poverty. Thus, child labor is more commonly found in Brazil's southern regions than poorer northern regions. The reason for this is that there are more jobs in these regions. This is a sign that poverty reduction can not solve the problem altogether. In addition, there are children who belong to families with very strong financial situation also work. These children work in large households of their own families. Such families involve children work at an early age for to make easier children acquire and maintain their family business. According to research, children decide themselves for only 8% of their time. In such a situation, we see that families have a large shareholder behind their decision to work. In developing countries, children seem to be less economically burden. But in these developed countries this is more. In developing countries, the contribution of children to the family is much higher than in consumption. From this point of view families try to use this potential of children.

Migration

In developing countries, migration from rural areas to cities is one of the reasons. This migration itself is the result of the situation in the country, the inequality of income, the concentration of workplaces in the major cities, as well as the increasing population in rural areas. Indifference and unemployment in the surrounding areas lead families to cities, which results in the inclusion of children in urban areas where there is no good situation. In most cases, the only income of

the unemployed families in the city is the result of child labor. On the other hand, the breakdown of family patterns and the separation of children from education and other activities result in falling into the streets. According to UN the urban population in developing countries was 1950 17%, 1988 32%, respectively. It is predicted that this figure will be 57% by 2025. If so, it becomes clear that this factor will keep its relevance in the near future.

Legislative regulation

In such cases, these processes should be regulated by law. That is, we will now look at the consequences of the legitimate shortcomings. In many cases, the production process is step-by-step, but it does not control every stage of the process. In this case, this process can be concealed or dispersed, willingly or unwillingly. On the other hand, the legislation provides exceptions to these cases, and may not be financially supported by the organization's economic situation. As an example, we can show some countries. In Nepal, minimum age for job is 14 but there is an exception for agriculture and bricklaying. In Kenya, the minimum age of children is 16 in industry, while agriculture is still the exception. In Bangladesh, there is no age limitation for rural households. , we can say that they were taken into account taking into consideration the country's economic situation. In the present situation, it is desirable to attract foreign investment and producers, regardless of the way it is in the country. The willingness of employers to suppress workers' rights has also led to the weak effects of these laws. Thus, according to the International Confederation of Free Trades Unions , about 5,000 workers were dismissed for this reason in 2010.

Table 1. Compulsory Education and Minimum Age Work Regulations in Selected Countries

Country	Compulsory Required Age	Minimum Age for Work			
		Education	Basic Minimum Work Age	Dangerous Work	
Bangladesh	10		14	12	16-18
Bolivia	13		14	-	18
Chile	13		15	14	18-21
China	16		16	-	18
Costa Rica	15		12-15	12	18
Cote D'Ivoire	13		14	12	16-18
Djibouti	15		14	-	16
Ecuador	14		12-15	-	18
Egypt	14		12	-	-
France	16		16	12-14	16-18

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

India	14	14	none	18
Iran	10	15	-	18
Iraq	12	15	-	18
Italy	13	15	14	15-18
Nepal	11	14	-	18
Nigeria	12	12	<12 with approval	18
Paraguay	13	15	12	18
Peru	12	14-16	-	18
Spain	15	16	-	18
Sri Lanka	15	14	-	16-18
Switzerland	15	15	13	16-18
Thailand	15	12	10-12	15-18
Turkey	14	15	13	18
Zaire	12	14	-	16-18

Source: https://www.researchgate.net/profile/Harry_Patrinis (1991-1993)

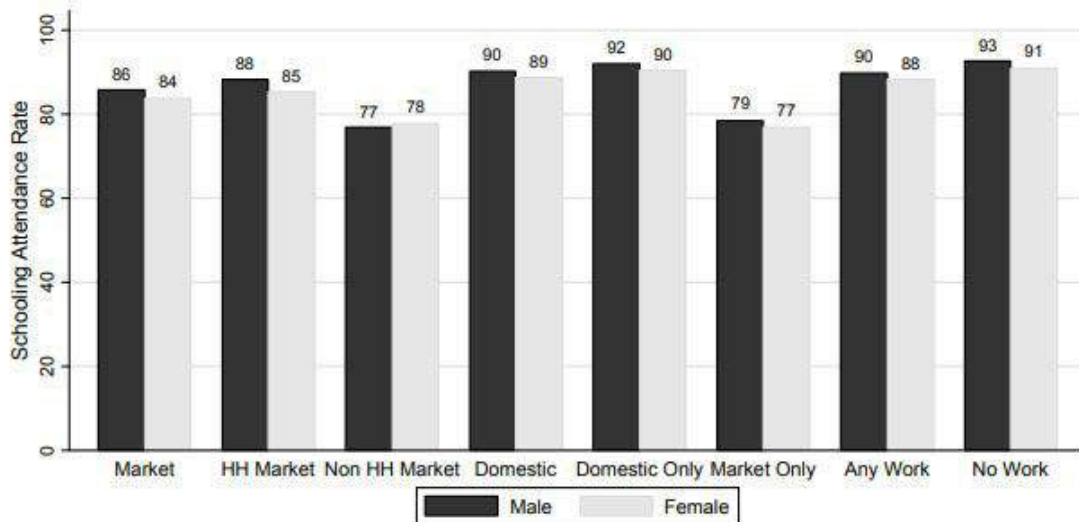
Education

We should talk about education as a cause of child labor. But this is also because of its economic and other features. According to the International Labor Organization, more child labor is found in regions where children are less registered in schools. In order to give children and families an emphasis on education, it is important to have schools first and to have quality teaching activities. Thus, in many countries there are not enough schools in the regions. Even if it's operating, the inferiority of the infrastructure, the difficult, risky and expense of child travel, tend children to be away from lessons and go home and other jobs.

Graphic1. School Attendance Rates by Category of Work and Gender, Children 10-14

School Attendance Rates (in last year) by Category of Work and Gender, Children 10-14

Source: <https://www.ntaccounts.org/doc/repository/EE2007.pdf> (January,2007)

Additionally, some families think that girls' education is useless, and that thoughts lead them to separate them from schools. Of course, there are parents who understand the importance of such education, and they try to read their children as much as they can economically afford. However, it is important to remember that parents who are not in this category have not yet been educated in the vast majority and have been employed at an early age, The educated parent plays a major role in the child's employment in the school or in the workplace. On the other hand, the economic situation plays a decisive role in these processes. Thus, the return of working children to schools should be conditional on the money they can earn in this period and their family support. In addition, activities such as free school , school grants, free educational resources and children's nutrition can be provided. In addition, many children are able to go to school because they are working properly and financially self-sufficient. In this case, the job is important for education. Another interesting situation is the distribution of children in some large families. Working older child is a way for younger siblings to go to school. This allows children to work for their younger siblings. The dismissal of these children without any support will lead to the fact that all children in family out of school. In almost all countries compulsory and free education does not solve this problem radically.

Psychological

Child labor has psychological causes. These reasons are more common in children's view of child labor. By the way, J and Myers W, the vast majority of children in labor want to work in other paid jobs. The reason for this is that home work is useless because it is a payment. Another reason is the financial help to the family. The sense of helping the family makes them move and make them feel more important. According to the same authors, the main reason for this activity is the fear of staying away from the family and staying alone. It is also a feeling that a family feels in the family during work activities without having family ties. Another aspect of psychological reasons is the desire of children to prove themselves. Even many children working on the streets have said that they are very glad to have their job done and that they love their job. So, as a result of the surveys, some of the children work because they want it though they do not have financial difficulty. These children want to integrate into the economy and social life. It shows them as adults and gives them freedom. This freedom reduces economic dependence on the family. A vast majority of children think that sooner or later they will help their career. This is a kind of early experience. This choice of children is similar to those of volunteers in various social projects. This suggests that some children are closely related to the job as a means of socialization and coverage.

Conclusion

When we look at the causes of child labor, we can not talk about just a reason. Our research suggests that the problem is mixed and multifaceted. Most of these reasons come from one another. The worst is the economic side. Even the gaps in the legal activity can come out from some of the causes of the economy. Of course, Psychology is a reason for us to look at the issue from the eyes of the children. From the point of view of countries, it is possible to understand that many countries have tolerated a lot of irregularities for international competition. In fact, now almost all of the countries with very big industrial and economy have faced this problem in time. It is clear that most families who are living in this issue have not received training seriously and that their children do not know their rights. Poverty and severe living conditions make children a rescuer more than just one responsibility. In these countries, this issue is no longer a problem and media and social pressure is weak and unsuccessful. The fact that the state, which is not in a good economic situation, cannot put weight in this direction, shows that this cycle will last for years.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

References:

- E, V. Edmonds (2007). Child Labor, Department of Economics at Dartmouth College, Institute for the Study of Labor (IZA), and the National Bureau of Economic Research p.23-29, p.42-56
- J. Johansson (2009). Causes of Child Labor, a case study in Babati town, Tanzania, Södertörn University College, School of Life Sciences Bachelor's Thesis 15 ECTS, Global Development, Spring term 2009 p.7-11
- ILO (2017) Global estimates of child labor, Result and trends 2012-2016, Geneva, ILO publication p.28-32.
<https://opinionfront.com/causes-effects-of-child-labor> (2018)
- <https://ourworldindata.org/child-labor> (2013)
- <https://laborcenter.uiowa.edu/special-projects/child-labor-public-education-project/about-child-labor/causes-child-labor> (2010)

The Role And Importance Of Implementation Of Free Economic Zones In The Economic Development Of The Country

Nigar ASADOVA

Azerbaijan State University of Economics

n.a.asadova@gmail.com

Abstract

The topic of this article is “The role and importance of implementation of free economic zones in the economic development of the country”. The major objective of the study is to give an overview of free economic zones and examine which effects they have. This work is a strategic assessment of the effectiveness of the creation and operation of free trade zones and the need to create them in Azerbaijan. Given the number of unsuccessful examples of their creation, the goals of which were not achieved, it is advisable to take into account international experience to learn useful lessons when organizing free economic zones in a country. The purpose of the study is to study foreign experience in creating free trade zones and analyze it for the implementation of it in our country. The tools for data collection are questionnaire, interviews, materials from different articles, textbooks, journals and newspapers.

A strategic assessment of the effectiveness of free trade zones has shown that, with proper implementation, the creation of an FEZ in Azerbaijan can help attract foreign investors, create new jobs, and develop the economy not only in the country, but also in the region. In addition, many transport companies will come to Azerbaijan attracted by the favorable conditions of the FEZ. Foreigners will be attracted here, who will rent apartments in Baku, go to restaurants, buy clothes and food, stay in hotels. As a result, trade and services will receive additional impetus.

Keywords: economic development, competitive advantage, free trade zones.

Introduction

Currently, many countries are turning to non-traditional forms of enhancing their participation in the international division of labor. First of all, this applies to countries that implement the extroversive model of development of the national economy, focused on the world market.

Export specialization becomes dominant in the overall economic strategy of not only the majority of industrialized countries, but also practically in all new industrial states, as well as individual examples with transition economies and developing countries.

One of the important components of the strategy of export orientation are free (special) economic zones.

Openness to the world market makes the FEZ attractive for transnational companies, billions of which are invested on all continents. International corporations, in search of favorable

conditions for their commercial activities, view the FEZ as very profitable economic structures with which they link the most important areas of their expansion.

The advantage of the free economic zone is that Azerbaijan, as a transit country, can expand its capabilities and increase the amount of cargo in the country. Taking into account the growing interest in the transportation of goods from Europe and Turkey through the territory of Azerbaijan to Asia, the creation of a new economic zone will expand the possibilities of Azerbaijan. The new economic zone will also increase government revenues and budget funds. It should be noted that this step will have a significant impact on employment development. Because attracting new investments means creating new jobs.

Given the current political and economic situation in Azerbaijan, where the effectiveness and future of free zones are being actively discussed, the conclusions of the study will be practical and useful both for policy makers and economists.

Methods

During the research period several types of data collection have been used. Data were obtained from both primary and secondary sources.

Primary sources are those, where the information was collected through questionnaires and oral interview. Secondary sources used are second-hand data, which includes textbooks, journals, articles, newspapers, statistical data, and other published works.

The methodological basis of the study will be the works of foreign and domestic economic scientists devoted to the comprehensive study of free economic zones. When working on the article I used scientific and economic literature and relevant publications in newspapers and magazines, as well as processed statistical material, based on data from the State Statistics Committee of the Azerbaijan Republic. During the research and presentation of the material, methods of theoretical research, statistical, economic and system analysis, as well as methods of tabular image were applied.

Analysis

Today, the term "free economic zones" is quite common in world trade practice, and has a large value in the development of international economic relations.

Free trade zone – is a special area within a country where foreign companies can import materials, manufacture goods, export products, etc. without being limited by the usual rules and taxes (Cambridge Dictionary).

Along with numerous quantities, there is also a large number of types of free trade zones. Different terms used over time, reflecting the diversity of activities performed in zones. The most common terms are the free trade zone, export processing zone, special economic zone and industrial free zone. They all have some common features.

Many definitions of FEZ can be found in the literature, and following of them identify the main characteristics of the free trade zone, for instance:

- fenced-in industrial estates specializing in manufacturing for export and offering their resident firms free-trade conditions and a liberal regulatory environment (World Bank, 1992)
- industrial zones with special incentives set up to attract foreign investors, in which imported materials undergo some degree of processing before being re-exported (ILO, 1998).

Since the second half of the 20th century, a new era has begun in the world economy due to the increasingly widespread practice of openness of national markets, the orientation of national economies to foreign economic relations and technological innovations that quickly erode transport and communication obstacles to the development and deepening of international economic communication, which is called globalization. This refers to the new stage of international economic integration, within the framework of which there is a wide liberalization of not only trade, but also other aspects of foreign economic relations of both developed and developing countries, increasing openness and growing interconnectedness of their national economies. The world is becoming more integrated day by day. All this creates common objective prerequisites for the emergence of free economic zones, the formation of which is one of the directions of economic liberalization in various countries and one of the forms taking place in the modern world of integration processes.

As for the specific causes of the emergence of free economic zones in different countries, they are diverse. These reasons are related to the fact that the FEZ is one of the most important forms of development and improving the efficiency of national economies, strengthening foreign economic relations, ensuring the participation of countries in the international division of labor and their integration into the world economy, while remaining at the same time a special type of government regulation of economic activities within national boundaries.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

At present, free economic zones are a notable institution of a market economy. The nature of the functioning of the FEZ makes it possible to regard them as a special form of international economic integration, including the intensification of the use of domestic resources, the FEZ is firmly included in the practice of many governments.

Under certain conditions, free economic zones accelerate the inclusion of the national economy in world economic relations, stimulate the economic development of the country as a whole, act as poles of economic growth. Free economic zones can serve as instruments of state regulation of foreign economic relations and regional policy.

The goals of countries implementing free economic zones may be different. Some states may pursue the goal of reducing unemployment or prospering the underdeveloped regions of the country, while others may attract foreign technology and ideas. For example, unlike the 4 already existing Special Customs Control Zones located in Pudong Province in Shanghai, the creation of a new pilot Free Trade Zone here pursued the goals of developing the economy and law in China, which corresponded to the goals of economic reforms in the country. (Song and Garnaut, 2015).

The common aims of creating free economic zones can be following:

- giving an impetus to economic development bordering the region with the active use of foreign investment;
- the growth of the export potential of the country;
- organization of production and supply to the domestic market of high-quality import-replacing goods;
- development of modern experience in the organization and management of production, training, the functioning of business entities in a market environment, development of adaptation models of various economic management systems.

Since the FTZs are designed to attract foreign multinational enterprises, it is possible that they can have a strong impact on the host country. In the case of the Dominican Republic, it was found that foreign firms present in the zones began exporting a wide range of products and that local managers trained in foreign firms played an important role in setting up local companies in the zone. At the same time, it is important to note the importance of vocational education and training in practice, which is found not only among officials, but also at work: for example, labor productivity grows rapidly in the first years of a new firm's life, reflecting the high degree

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

of importance of training unskilled workers during work. Thus, foreign firms clearly have a positive impact on local exports from the Dominican Republic FTZ.

For this reason, regardless of the diversity of goals of creation, there are a number of conditions necessary for the effective organization of free economic zones. The most important of them are: political stability in the country, the existence of a legal and legislative framework that regulates the activities of foreign companies and their representatives, good natural conditions and geographical position, for example, territories adjacent to seaports and airports, developed infrastructure and skilled personnel and others.

Nowadays the largest number of SEZs exist in North America and Asia. However, an increasing number of them are emerging in regions such as the Caribbean, Central America and the Middle East, and will likely continue to increase throughout the world.

According to the observations of specialists, many of the special economic zones passed their “path”, transforming first from warehouse and transit zones to export-production ones, and then complex ones.

Naturally, different countries have different experience in creating and operating free economic zones, but there are fundamental differences between industrialized and developing countries.

The creation and establishment of free economic zones is aimed at liberalization and active foreign economic activity: the economy of such zones has a high degree of openness to the world market, and the customs and tax regimes are favorable for national and foreign investments.

Openness to the world market makes free economic zones attractive for transnational companies, billions of which are invested on all continents.

For instance, one of the important trends in the SEZ in Asia is that many countries show their interest in the logistics industry. This may be due to hopes to improve the competitiveness of national exports for expense of complex domestic logistics industry; the creation of international logistics centers and the attraction of foreign companies; or wish to become a regional logistics center to service neighboring countries. Indeed, in recent years, this trend has accelerated since globalization of production is gaining momentum. Besides, fast growing container volumes in the Asian region are factors that motivate all countries to take an interest in logistics.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

World experience shows that the creation of free economic zones increases competitiveness and future development prospects. Such countries as China, Turkey, the United Arab Emirates, South Korea, Poland and others in different periods of their economic development succeeded by creating free economic zones to increase the level of activity of entrepreneurship, production activities, scientific and technical developments, which in general had a positive impact on accelerating development the country's economy.

All these countries undoubtedly have different experience in organizing and managing free economic zones, they also differ in their objectives. However, between industrialized and developing countries have significant differences. If in developed countries dominated by free trade zones and technology-innovative, then in developing countries are export processing and service areas, above all offshore zones. In addition to the prevailing types of FEZ there are differences in the organization of zones. For instance, in developing countries main objectives are the development of the country's economy, lowering unemployment rate, the inclusion of the country in the world economy, and in developed countries - it is, first of all, the development of any backward regions of the country, technology, attracting foreign investment in the promotion industrial areas, etc.

Economic success of East Asia and Latin America are not the same as other developing countries, for example, some areas, especially in Africa, have failed.

It should be noted that Azerbaijan has real prospects for the successful creation of free economic zones, which could be an incentive for the development of economic sectors and the emergence of additional levers to more effectively address socio-economic problems and increase its competitiveness.

Currently, government bodies are undertaking a number of important measures to create the SEZ in Azerbaijan. In February 2007, the Ministry of Economic Development reported that it would be wrong to create special zones without legal basis. For this reason, there has been held a work on creating a legislative framework of future FEZ, and several consultations were held with companies wishing to work on the territory of the FEZ. Over 106 companies responded to these proposals and since April 2007 the ministry has created a special commission to create a free economic zone. As a result, conceptual proposals and a draft law for the SEZ were prepared and submitted to the Presidential Administration in accordance with legislative procedures, and, later, this bill has already been considered in the first reading in the Milli Majlis. The main purpose of creating zones is to use special mode with liberal regimes for foreign and domestic companies (regarding tax, customs and other spheres).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

The Order of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev regarding the measures on establishment of free economic zone in the village of Alyat of Garadagh district was signed on March 17, 2016.

This special economic zone such as a free trade zone, includes a territory of the new Baku International Sea Trade Port. The order was signed to ensure a sustainable development of economy and competitiveness, strengthening the position of Azerbaijan as a logistics and transport center, as well as the creation of vector transport infrastructure in the country.

Unlike Azerbaijan's border and inland dry ports, the new Free Zone will play a pivotal role in international multimodal transportation and the Eurasian supply chain via Azerbaijan. A strong domestic and regional logistics network and logistics market would provide a solid foundation for the Alyat project. The port will act as a major logistics hub in the Caspian region, serving both European and Asian markets, as well as being part of an extensive international logistics network linking Europe and Asia. Free Zone includes several components, such as Truck Parking, International Logistics Centre and Domestic Logistic Centre, as part of a special economic regime. FZ will be located within the grounds of the new port, covering an area of 100 hectares. Since the new port is being built at the major railway juncture connecting the North-South and the East-West railway lines in Azerbaijan, FZ will also have rail access. Serving as a multimodal transit logistics hub, the new port and FZ will become a major consolidation and distribution center in Central Eurasia that provides a wide range of value added services. In other words, instead of becoming one node in the supply chain, Alat ILC aims to become the major consolidation, concentration and distribution center of the region, serving the multi-dimensional markets of the South Caucasus, Central Asia, Iran, Southern Russia, and Turkey. Moreover, seeking to become the largest logistics zone in the Caspian region, FZ will offer comprehensive logistics services to its residents and international clients, serving as a major regional intermodal distribution hub. Taking into account that many manufacturers now prefer to put the final touches onto their products at the distribution centers, such as FZ's nearby consumer markets, the provision of value added logistics services at the FZ becomes an even more compelling prospect. This would not only generate significant non-oil trade for Baku Port at Alat and Azerbaijan, but would establish it as a regional logistics leader with all three main services of import/export, transit shipment and logistics. (portofbaku.com)

This zone will also create favorable conditions for the growth of activity in other sectors. After investing there will be required local raw materials to operate the zone. In addition, the new economic zone will give opportunities for the employment of economists. Free economic zones

will also provide a wide range of spare parts for the domestic market. This without doubt is very important in terms of eliminating dependence on imports and sales of local products. The zone as a whole will have a positive effect on the economy of Azerbaijan, especially if they are created in the regions of the country. This is a very important factor in terms of increasing government revenue.

Conclusions And Recommendations

Implementation of free economic zones can help to attract foreign investors, create new jobs, increase the potential of labor, to increase the economy not only individual countries, but also the region. In recent decades free and special economic zones are the most important areas for projects with foreign investment, since they offer all critical points such as strategic location, infrastructure, incentives, labor, services, safety and comfort for the development of activities and production process.

Concerning the issues that may lead to the inefficiency of the work of the FEZ, can be called the creation of the free economic zone without prior feasibility justification, the organization of a zone without a market assessment of the country and region or working with a national budget zones (since the zone must be self-financing) and others.

Answering the question about what is needed to create a FEZ - this is, first of all, the creation of a legislative framework and a national body for free zones to control their functioning, as well as favorable infrastructure and modern management model that promote success of the FEZ. The operator of the free zone must be an intermediary in providing services to tenants, be flexible in applying legal and customs procedures, and always introduce the latest technology as improvement of quality. Another important condition for the successful creation of free and special economic zones is the location of the zone since this fact means an easy communication with airports, ports, therefore with other countries.

The new port of Alyat is a transport hub connecting the west (Turkey and EU), south (Iran and India) and north (Russia). Located in the immediate proximity to the regions of Azerbaijan, it will also increase its capacity to connect as an effective center and thus increase a volume of cargo handled. In addition, the new port location is tied to existing highways and railways, connecting the port with the internal parts of the country. It is expected that the FEZ will bring up to 1 billion dollars only in the first few years of functioning. Special tax and customs policy, which will be conducted on the territory of free trade zone will also provide for the further

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

development and simplification of a number of procedures. Since the new port is built on the main railway junction connecting the North-South and East-West in Azerbaijan, the FEZ will also have a railway access. Being a center of multimodal transit logistics, a new port and the FEZ will become a major center for consolidation and distribution in Central Eurasia, which provides a wide range of additional services.

Today there is a high degree of support for the creation of a special economic zone in country, this is evidenced by the presence of a presidential decree and relevant instructions to the government, increasing activity of economists, scientists, experts, various government agencies, socio-political and economic unions (organizations and foundations), international organizations and their representatives in Azerbaijan, formation of public and expert opinion on legislative issues of creating a free economic zone, as well as issues related to their activities, all these factors that will make significant progress in this areas. At this stage, the main goal is to develop optimal models based on the experience of complex and progressive integration of the FEZ, which primary strategy is economic development of Azerbaijan and the concept of national development, as well as on the creation of independent legislative base. It is important to accelerate the integration of Azerbaijan into the world economic system, increase the production of competitive products and introduce

FEZ models to bring innovative priorities to non-oil sector of our country. These are issues of economic development, regional integration and processes of trade and economic cooperation in the region, globalization and liberalization of the world economic system, economic transformations and effective anti-crisis measures in the world.

References

- Cambridge dictionary, online source: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/free-trade-zone>
International Labour Organization. (1998), Activities export processing zones: Addressing the social and labour issues. ILO. Bureau for Multinational Enterprise Geneva
Ligang Song, Ross Garnaut, (2015), China's Domestic Transformation in a Global Context, ANU Press, p. 409
World Bank, World Development Report (1992), Development and the Environment, New York: Oxford University Press, p. 24
Online source: <http://portofbaku.com/en/Free-Zone/>

Financial Accounting

Nouf ALSHEHI

Azerbaijan State University of Economics

Acc.mostafakamar@gmail.com

Abstract

Financial accounting is a set of processes that involves the recording and summarizing of many accounting transactions resulting from business transactions occurring over a certain period of time. It summarizes all financial accounting operations by relying on the preparation of the financial statements: cash flow statement, income statement, The balance sheet, and these lists help to clarify the operational performance of the entity over a specified period of time.

Are the primary stakeholders in the organization who need to know the financial information of the accounting; in order to identify the performance of the institution periodically, and the current investors are interested in assessing the use of capital, and choose the appropriate position to reach a decision on the continued investment in the institution or not, On this information in order to determine the feasibility of their investment in the shares of the institution.

They are the beneficiaries of accounting financial information to study the financial position of the institution. Current creditors are medium- and long-term debt holders, such as bondholders, and prospective creditors have this information in order to determine the extent to which the institution can repay its debts.

Keywords: Financial accounting, Transactions, Balance sheet.

Impact of the Transnational Corporations on the Chinese Economy

Nurlana ABBASZADA

Azerbaijan State University of Economics

nurlana.abbaszada@gmail.com

Abstract

This paper focuses on the impact of the multinational companies on the economy of the People Republic of China. China has experienced a rapid growth of the economy. Multinationals have an important role in that growth. After opening its market for foreigners how the trend of FDI inflows has been, what the impact of FDI inflows on economic growth of the country and etc. are discussed in the paper. Also how outsourcing activities by multinationals affect on country's economy is discussed. On a sample of selective 15 years between 1979 and 2018 I've analyzed the impact of FDI inflows on the country's economy by showing the correlation between FDI and GDP. I have used the time-series data for FDI inflows and GDP annual between 1979 and 2018. As FDI inflows and outsourcing activities of MNCs increase the export of the country I've analyzed also the correlation between export and GDP of China. I've used the time-series data for making this analysis between 1979 and 2018 too. The results showed that there is a strong relationship between the variables. Besides impact on economic growth, multinationals have an impact on development of high-tech industries, increase of the productivity, increase of the employment rate, increase of trade, improvement of innovation, and etc. Thus transnational corporations play an important role in the Chinese economy.

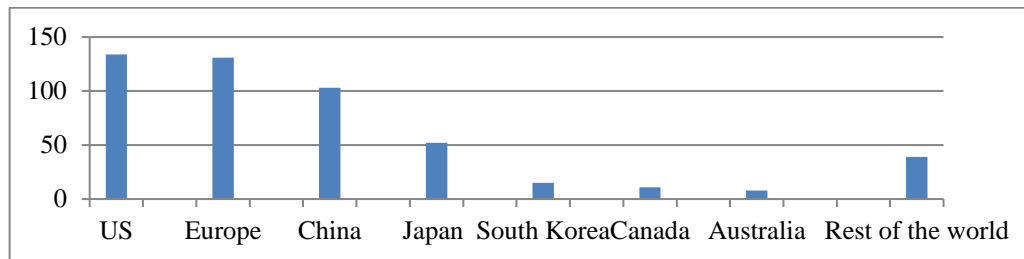
Key words: TNCs, China, FDI, Outsourcing, Forced Technology Transferring policy.

Introduction

Transnational corporations have an important role in the world economy. TNCs are like the main engine of investment. In theory, there are several definitions of TNCs. Transnational corporations are also referred to as multinational corporations (MNCs), multinational enterprises (MNEs), and transnational enterprises (TNEs). “A transnational or multinational corporation is an enterprise that engages in foreign direct investment (FDI) and owns or, in some way controls value-added activities in more than one country.” This definition is widely accepted definition in academic and business circles by governments and international organizations. We can also say that transnational corporation is a company that produces goods and services not only in the home country but also abroad (Dunning, Lundan, 2008: p.29).

Chart 1: The number of TNCs countries have

Source: Geolounge.com, 2018.

This chart shows which country or country group owns the more transnational company. The main feature of TNCs is their producing goods and services in abroad-presence of foreign direct investments (FDI). Multinationals uses different modes of entry into the foreign country’s market. One of them is outsourcing or subcontracting strategy. For multinationals, outsourcing means cheaper labor, specialization, and fewer transaction costs. Outsourcing is using outside resources. Nowadays, developing Asia is the main centre for the attracting FDI inflows and outsourcing activities of the multinational companies. China presents many opportunities for MNCs and MNCs continue to play a key role in the development of China’s economy. But we should mention that China was isolated in the Communist regime, following an autarkic policy before 1978. That is why, there was a significant restriction for FDI, for example in 1979 the amount of FDI didn’t exceed 0.5 billion US \$. Additional, in order to achieve the economic growth targets, the country opened its market by inserting incentives that favored foreign investments. The then government made the decision to allow entry of FDI though just in limited zones- 4 economic zones in 1980 and 14 coastal cities in 1984. China also tried to reform its legal structure and other sectors. Due to these reforms the coastal cities and three coastal regions benefited from the entry of FDI. And now China is one of the main recipients of FDI in the world. FDI has large influence on the country’s economic growth. China is the world’s largest manufacturing and the biggest exporter of the goods. It is also the second largest importer of goods and the fastest growing consumer market worldwide. China’s entering the WTO in late 2001 has given the country better access to global markets and resulted in trade boom. The country also has free trade agreements with several countries such as Australia, South Korea, Switzerland, and Pakistan.

According to Zhang (2006), the main contribution of FDI to economic growth refers to the significant extension of manufacturing exports. Trade expansion’s advantages also affect the local industry. The appropriation of advanced technology, know-how, managerial skills, marketing strategies improved the productivity and the infrastructure of local companies and tented to increase the output of the country.

The income of the government became larger through tariffs and taxes paid by foreign investors. As Zhang (2006) mentioned, income taxes from foreign investors shared slightly more than 20% of the overall taxable income in China. An increase in capital formation through FDI had a result in higher economic rates of provinces in China. According to Tseng and Zebregs (2002), the average growth rate was 4% in regions which received more FDI. Another positive impact is that the TFP (total factor productivity) of China has been raised adopting ideas and using new inputs from MNCs. Moreover, Whalley and Xin (2006) have investigated that the productivity of TNCs is 9 times larger than the productivity of Chinese local companies. And foreign subsidiaries in China help to decline the unemployment rate. For example, 23 million Chinese employees worked in foreign affiliates in China in 2004.

But FDI also has a few negative impacts on the country's economy. Increasing inequalities in provinces is negative impact: it is proved that FDI is unevenly distributed due to special economic zones. So, it has resulted in provincial income inequalities. Being the majority of people who live in western regions of China below the absolute poverty line can be proof for that.

Transnational companies seem to benefit from the high investment returns in China. Because some of them take advantage of higher transfer prices and transfer their profits to their countries and this is a disaster for the economy of China.

Outsourcing activities by MNCs have following impacts on the Chinese economy:

1. The development of productivity: it has been proved by many studies from domestic and foreign outsourcing brings technological spillover which can be an important way to develop enterprise productivity. Training, forward and the backward link between manufacturers and the flow of the human capital also can produce technology spillover. There are two options for foreign companies to choose in order to guarantee the quality of their products. The first method is to provide the composition of the product, appearance, structure, specification, type, and other specific data relating to the product characteristics to Chinese domestic contractors. The second method is to send their own domestic experts or technical staffs to do professional training in China. Both of these two approaches can produce technology spillover, make the contractors in China master certain production methods about this kind of product. At the same time, contracting enterprises in China also can enhance their own core competitiveness, they can stimulate the industry to an extend other manufacturers and allow distributors to develop their production technology, it also can stimulate the improvement of industry from one side.
2. Increase of import and export trade: outsourcing can provide the development of import and export trade. With the continuous development of outsourcing and the Chinese government has

issued a series of preferential policies of outsourcing companies, outsourcing service environment has been improved. This country's international outsourcing business is growing with the improvement of outsourcing environment. Within the elasticity of substitution in production and the size of the relative demand, outsourcing could lead GDP to a higher level of development under specific conditions according to the absorption capacity of the host country, and China's advantage of abundant labor resource and low cost have attracted a lot of international outsourcing which is a huge driving force for its economic development. At the same time, outsourcing enterprise itself can continue to improve the quality of its outsourcing service to improve its international competitiveness in order to attract more foreign outsourcing business. As China has a huge consumer market, outsourcing's products can be sold both in the domestic market and in foreign countries. We can say that outsourcing may cause an increase in the import and export trade and the proportion of the total in the international trade.

3. Employment rates: outsourcing may cause an increasing the demand for labor in two aspects. The first one is that outsource resulting in the increasing demand for labor through raw materials or services. Increase of the domestic demand for raw materials by contracting countries will be driven by outsourcing and the increase in demand must bring the increase of the demand for labor. The second one is that outsourcing can have an impact on labor through the scale effect. Outsourcing increased employment to provide more jobs in China to solve the problem of employment pressure of college students in the country to some extent. There are a total of 25130 service outsourcing companies in China, the number of staff reached 5436 million, including university graduates above 3622 million people, covered 66.6% of the total number of workers by the end of February 2014. Outsourcing not only has an impact on the rise of employment but also has an impact on the increase of wage. Outsourcing not just refers to the international outsourcing business like the purchase of raw materials, professional and standardized semi-finished products in China, the deeper meaning is the foreign enterprise hope to find a partner who can establish bilateral relations, and this partner can ensure meet their specific need for its production of their products and service of the contractor- so outsourcing will inevitably bring more chances of employment for Chinese contracting enterprises.

4. Innovation: technological spillover is brought by outsourcing will inevitably lead to the outbreak of the enterprise innovation ability. According to Martijn Adriaan Boermans (2013), outsourcing can increase the likelihood of an enterprise attain domestic and international patent, outsourcing can make domestic companies gain knowledge of the strategic asset, especially for ones which are in the transformation of the economy in the manufacturing industry. Employees who work in outsourcing enterprises may find the deficiencies and defects in the domestic production process, as a result, they can innovate new technology, and applied for related patents at home and abroad. Statistics show that Chinese manufacturing industry application for a patent for a total of more than 480,000, accounts for about 70% of the total number of all

invention by the end of 2012. As a result, we can say that on the one hand outsourcing can improve innovative of Chinese enterprises and enhance the domestic enterprise's core competitiveness, on the other hand, outsourcing can improve the international competitiveness of an enterprise and attract more outsourcing business.

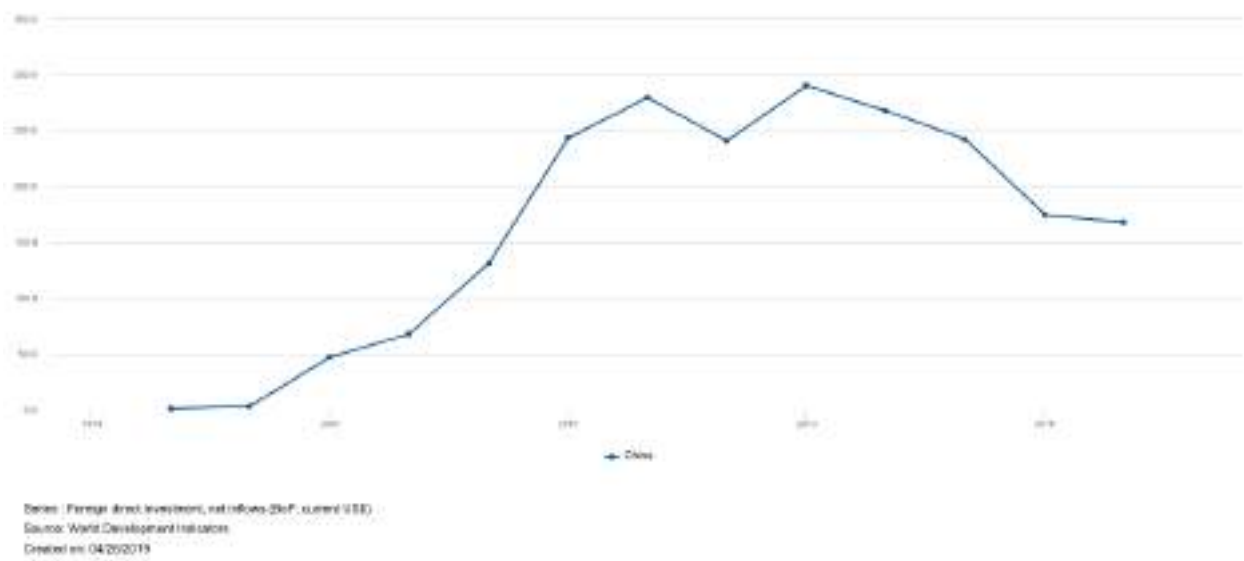
Method

During the research I have used the secondary data. I have used the data of World Bank about FDI inflows to China, GDP annual and export of the country, articles, and thesis about transnational corporations, Asian emerging economies, especially about China. I have used the qualitative method-I have analyzed the reports, thesis, and articles. During the analysis I have used from the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, logical summarization, and statistical analysis. As software for calculation the correlation I have used "Excel".

Analysis

The following chart shows the FDI inflows to China through the years:

Chart 2: FDI inflows to China (1979-2017)

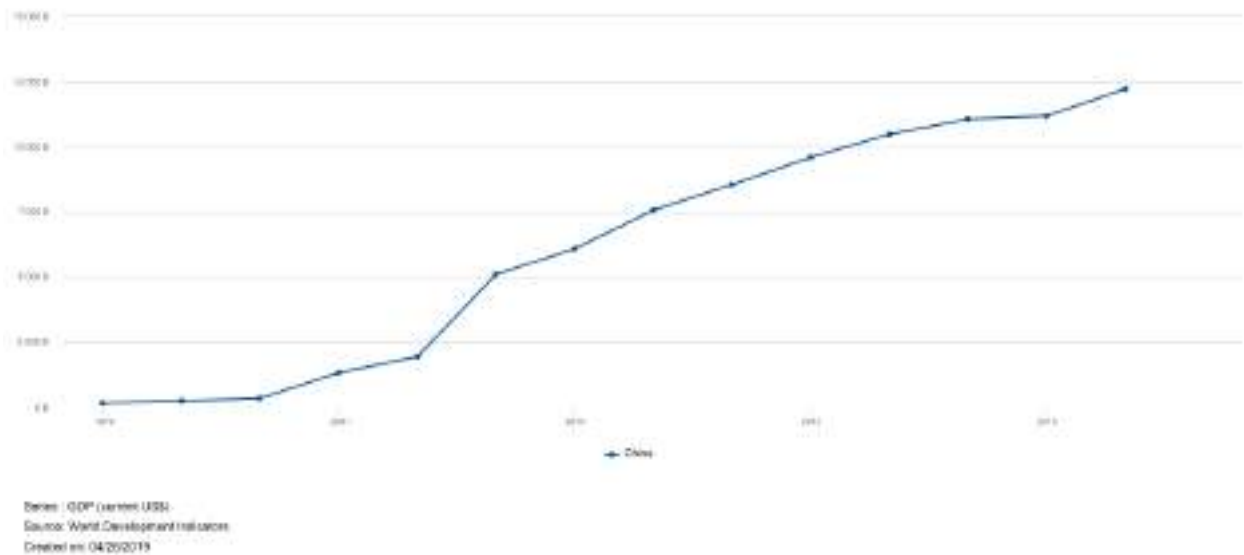
Source: www.worldbank.org, 2018.

As it is seen from the graph from the year the country opened its market, FDI inflows has increased through the years. After the 2008 financial crisis, there is a decrease in the FDI inflows, but then it started to rise again. In the recent years, we see the decrease in FDI inflows due to the situation in the global economy.

The following chart shows GDP annual of the China through the years:

Chart 3: GDP of China (1979-2018)

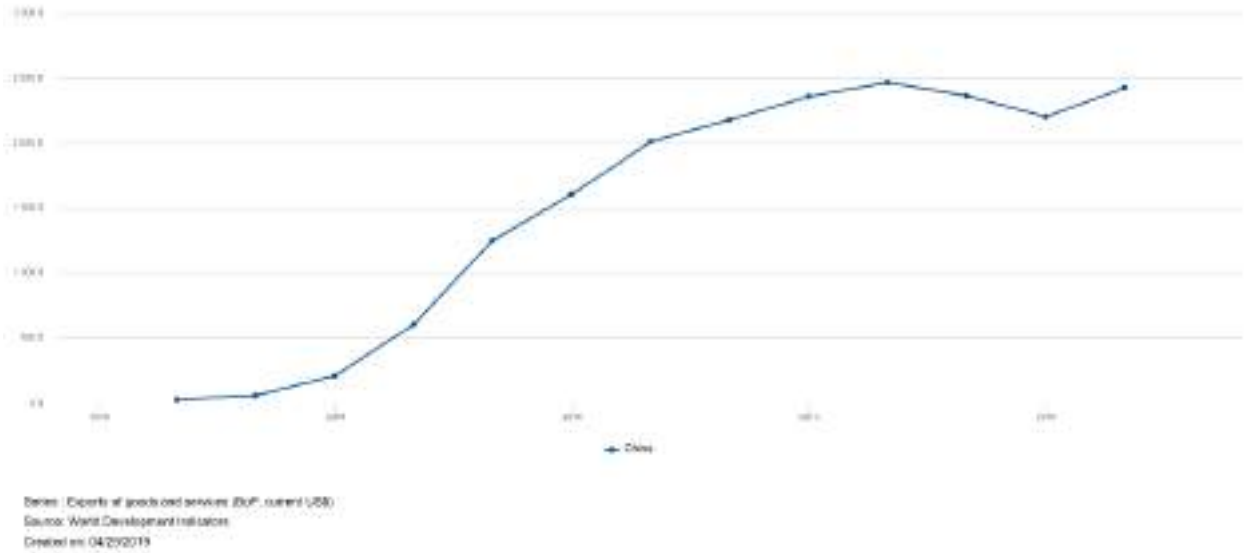
Source: www.worldbank.org, 2018.

Unlike FDI inflows, GDP of the country only increase through the years. The reason is that the Chinese economy besides accepting FDI inflows attracts the outsourcing operations of the multinationals.

The following chart shows annual export of the country through the years:

Chart 4: Export of China (1979-2017)

Source: www.worldbank.org, 2018.

As GDP, export of the country tend to increase from the year which the country opened its market for foreign companies.

Let’s look at the correlation relationship between these factors. For building up the equations I will use the data extracted from World Bank official website, described in the following table:

Table 1: FDI inflows, GDP and export of China (1979-2017).

Years	FDI inflows(trillion \$)	Export (trillion \$)	GDP annual(trillion \$)
1979	--	--	0,178
1984	0,0013	0,026	0,260
1990	0,0035	0,057	0,361
2001	0,047	0,208	1,339
2004	0,068	0,605	1,955
2009	0,131	1,250	5,110
2010	0,244	1,604	6,101
2011	0,280	2,009	7,573
2012	0,241	2,175	8,561
2013	0,291	2,356	9,607
2014	0,268	2,463	10,482
2015	0,242	2,360	11,065
2016	0,175	2,198	11,191
2017	0,168	2,423	12,238

Source: www.worldbank.org, 2018.

Due to Keynesian cross,

$$Y=C+I+F+X-M \quad (1)$$

Where, Y, C, I, F, X, and M are real GDP, real consumption, real domestic investment, real FDI inflows, real exports, and real imports, respectively. I will use the linear regression function: $y=a+bx$.

The casual relationship between FDI inflows and GDP of China has the following equation:

$$\text{GDP}=0,820000088+34,571428*\text{FDI} \quad r=0,8434 \quad (2)$$

The casual relationship between export and GDP of the country:

$$\text{GDP}= -0,0759873021+4,4113385121*\text{Export} \quad r=0,9807 \quad (3)$$

Result: both correlations show that there is a strong, positive relationship between the variables. It means FDI inflows have a big impact on the GDP growth of the country (1). Equation (2) shows the relationship between export and GDP is stronger than the previous one. The dependency of the Chinese economy on foreign companies is intense.

Conclusion

Being the main engine of the global economy multinational corporations have an important role in economy of China- a global hub for manufacturing and exporting of goods. China presents many opportunities for MNCs but there are challenges for foreigners. Opening its markets to foreign companies China did not only attract the FDI inflows but also gained the transferred technology. China's technology transferring policy is called "Forced Technology Transfer" (FTT) by the Western world, especially by U.S. "Forced technology transfer means that when a foreign company wants to enter the Chinese market, it has to surrender its technology to Chinese companies through a joint venture agreement, or in some cases regulations. Some foreign companies have said they were forced to do so."(SCMP.com). One of the main economic events in 2018 "trade war" between the US and China was caused by that FTT.

In China, State-Owned Enterprises (SOEs) are the main players in the key sectors of the economy. There is such a set of policies that designed to force foreign companies to transfer strategically sensitive technologies to the domestic firms. China's longstanding ambition to replace Western firms currently at the forefront of key technologies is the result of these policies. Because technology transfers are required by China's FDI regime. This regime closes

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

off important sectors of the economy to foreign firms unless they enter into joint ventures with Chinese entities, especially with SOEs. Chinese firms misappropriate foreign technology and this is inadequate IPR enforcement. It is another part of the problem. In industries ranged from autos to information technology there is forced technology transfer. In the auto industry, there is foreign ownership restrictions and high tariffs, so foreign firms enforced through joint ventures which they are prevented from holding a controlling interest. This drive for becoming a leader in electric vehicles has resulted in complaints by European auto firms that they are being pressured to turn over sensitive technology, including proprietary software code, to joint venture partners who may later compete with them in China and elsewhere. In IT industry China's Internet censorship regime which known as the Great Firewall effectively prevents US digital service companies from operating freely in country's market, and the telecommunications services industry is generally closed to wholly foreign-owned enterprises. Even in officially open sectors, foreigners must get approval from relevant regulators in a process which lacks transparency. It is subject to political influence- foreign companies can often be quietly pressured to transfer technology to domestic firms in order to obtain these important approvals.

The best example of FTT happens in the 2000s. China for the sake of meeting the booming demand built its energy grid. General Electric (GE) wanted to enter this important market. Soon the company found out that power generation in China is dominated by SOEs, and the top executives of these firms are effectively appointed by the Chinese Communist Party, as are all top executives of major Chinese SOEs their appointment is driven, in part, by the extent to which its management of their firms contributes to the Party's objectives. If the part wants to create a domestic Chinese manufacturing industry which capable of producing high-tech products for energy plants, like advanced turbines, that can compete with GE and Siemens, then the head of the Chinese power company can insist any supplier of turbines transfer valuable technology to local Chinese suppliers, even if this raises prices for his own firm, reduces product availability and reliability, and limits the options for his customers. As the Chinese market is too big to ignore and the short-term costs of abandoning the Chinese market are quite high (if one firm refuses to play, another is likely to accept), GE and its multinational competitors play by Chinese rules.

What are the implications of FTT on the global economy? At first, fear of losing control of key technologies could prevent multinationals from shifting production to lower cost countries. It prevents low-cost countries from fully realizing their comparative advantage in manufacturing established products; it also prevents advanced countries from fully realizing their comparative advantage in developing new goods. As a result production costs are high, efficiency is lower,

and the rate of innovation in the global economy is slower than it would be in equilibrium in which MNCs are able to retain control over their technology.

China's misappropriation of foreign technology violates WTO principles and its obligations under its accession agreement to the organization.

Finally, FTT enables Chinese companies to displace Western enterprises that created the technology in the first place; the global economy can be harmed in a different way. If Chinese government intervention succeeds in tilting the playing field in favor of less innovative Chinese companies limits resources flowing to the world's most innovative firms. In the long run, the rate of innovation can slow, and consumers around the world could suffer (Branstetter, 2018, p.: 1-5)

References

- Hart. (2015). "Globalization and Multinational Corporations", p.:1-11.
- Dunning J.H., Lundan S.M. (2008), Multinational Enterprises and the Global Economy, p.29.
- Chartas. (2010). "The impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in China", p.: 3, 16-18.
- Tingting W., "An empirical study of the economic effects of outsourcing-based on China's economic development data", International Journal of Business and Social Science, Vol.5, 2014, p. 212-213.
- Lee G.B., "China's forced technology problem-and what to do about it", Peterson Institute for International Economics, 2018, p. 2-4.
- <https://data.worldbank.org/indicator/bx.klt.dinv.cd.wd>
- <https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.mktp.cd>
- <https://data.worldbank.org/indicator/bx.gsr.gnfs.cd>
- <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/2181528/us-right-cry-foul-about-forced-technology-transfer-do-business>
- <https://www.researchgate.net>

Future Of Cryptocurrencies In International Financial Markets

Orkhan HAJIZADE

Azerbaijan State Economic University

hacizada.orkhan@gmail.com

Abstract

Cryptocurrencies and block chain technology has become popular during the “golden age” of internet. Because of anonymity of transaction source, simple and fast transfer through “blocks” and free from high fees; cryptocurrencies rose in fame and became popular between developers, investors and even online black market trade.

Increasing prices during 2017 made cryptocurrencies and block-chain technology made it interesting for various people, including economics, accountants, students and various people who are not familiar with this kind of product.

The level of study on these issues are varying. First issue researched from the very beginning of “cryptocurrency era”. When first cryptocurrency called, bitcoin emerged different organizations, economists, developers; futurists etc. published many reports and works towards this problem.

On the one hand, many people call cryptocurrencies and block-chain technology as “new universal world currency”, end of banking sector and even 4th industrial revolution.

On the other hand, some people and organizations stayed skeptical about it, calling it non-sense and fraud.

Some researches make statements about rapid price increase and collapse of crypto-currency market comparing similarities of this process as a Global financial crisis of 2008, like a “bubble effect”, theory of life cycles and etc. Even now, after the collapse of cryptocurrency market and continuing stagnation process corporations and related persons trying to figure out what will be the future of cryptocurrencies in international financial markets in order to make statements and forecast their future plans. This thesis is trying to answer the questions and solving problems listed above.

Key words: cryptocurrency, blockchain, bitcoin.

Introduction

Since its creation, cryptocurrencies attached interest on themselves. People are interested on this new kind of money. They asked many questions like, what is this, how it works, how it is worthy, is this legal, what profit it will bring and etc. It has been more than ten years when first cryptocurrency called bitcoin came to life. Since then there are many events, both financial and socio-economical has happened. Many of the question above answered or clarified through the historiography of cryptocurrency. However, a one question interested all people who get in touch with this topic: what will happen to cryptocurrencies in the future?

The level of study on these issues are varying. First issue researched from the very beginning of “cryptocurrency era”. When first cryptocurrency called, bitcoin emerged different

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

organizations, economists, developers, futurists and etc. published many reports and works towards this problem.

The main purpose and task of this thesis is to make complete and wider analyze of cryptocurrencies and blockchain technology, review the main problems regarding them, answer the questions listed above and make forecast for future statements.

Information base of research: As crypto currencies and block chain technology are “new”, there are few literatures about this topic. However, there are plenty of research articles and papers about it starting from end of the 2017.

Ideas and thoughts about digital assets and blockchain technology is the main part of information and data of research. Because of people’s thoughts about this issue is the integral part of this topic, it will help to determine the future needs and interest rates about crypto currencies and block chain technology. It will done by questionnaires and arranging interview with various economists and traders.

Limited sources like literature review and wider ones like articles and papers are helping for historical data analysis. This information base is about historical prices and capitalization rates and maintains forecast of crypto currencies. Misinformation of people about this topic is also a considerable limitation of thesis. Low academic research method is main limitation of information source.

Increasing prices during 2017 made cryptocurrencies and block-chain technology even more interesting theme for various people, including economics, people working on financial institutions, students and various people who are not familiar with this kind of product.

Even now, after the collapse of cryptocurrency market on the beginning of 2018 and continuing stagnation process corporations and related persons still trying to figure out what will be the future of cryptocurrencies on international financial markets in order to make statements and forecast their future plans.

After the events of 2018, people started to think skeptical about cryptocurrencies. They view it as an unstable asset and lost “trust” on it. However, some people, especially developers, venture capitalist, miners (people who create alt-coins) and economist are still interested on this topic. They try to identify the main problems of cryptocurrencies in order to find out what went wrong in the past and what will it face in the future.

A cryptocurrency (or crypto currency) is a digital asset designed to work as a medium of exchange that uses strong cryptography to secure financial transactions, control the creation of additional units, and verify the transfer of assets. Cryptocurrencies use decentralized control as opposed to centralized digital currency and central banking systems.

The decentralized control of each cryptocurrency works through distributed ledger technology, typically a block chain, which serves as a public financial transaction database.

Bitcoin, first released as open-source software in 2009, generally considered the first decentralized cryptocurrency. Since the release of bitcoin, over 4,000 altcoins (alternative variants of bitcoin, or other cryptocurrencies) have been created.

A block chain, originally block chain, is a growing list of records, called blocks, which linked using cryptography. Each block contains a cryptographic hash of the previous block, a timestamp, and transaction data (generally represented as a merkle tree root hash).

By design, a block chain is resistant to modification of the data. «An open, distributed ledger can record transactions between two parties efficiently and in a verifiable and permanent way". For use as a distributed ledger, a peer-to-peer network typically manages a blockchain collectively. Following a protocol for inter-node communication and validating new blocks. Once recorded, the data in any given block cannot be altered retroactively without alteration of all subsequent blocks, which requires consensus of the network majority. Although block chain records are not unalterable, block chains may be considered secure by design and exemplify a distributed computing system with high Byzantine fault tolerance. Decentralized consensus has therefore been claimed with a block chain.

Methods

On this thesis, there will be research about people's opinion on cryptocurrencies, their views about block chain technology and how it will affect their lives if there will not be ordinary currencies. The first form will be questionnaire with the questions about basic information of people about this topic.

There will be complete analysis of various cryptocurrencies (Bitcoin, Dash, Ethereum, Litecoin and etc.) about their financial-economical rates, growth, market share and etc. This will done by using researching market history of cryptocurrencies, their prices and rates on stock

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

exchanges and international markets. In addition, calculations by digital spreadsheets and database information will be used on this topic (as mentioned in the second chapter of the thesis).

Besides people, this thesis will analyze businesses like local and international, thoughts of economists and views towards block chain and various currencies. This will make a professional view towards this topic.

The research about this topic will be applied both to local and international sources. With the local sources there will be research on business facilities and companies (especially banks) about their information on cryptocurrencies, block chain technology and their thoughts about the future of their business in the changing new world as banks will be the first victims of the block chain technology and cryptocurrencies.

Observational research will be present too. It is defined as the method of viewing and recording the actions and behaviors of participants. It is described as being a systematic observation method, which implies that the observation techniques are sensible and replicable procedures so that the research can be reproduced.

Finally, there will be direct questions addressed to people of various degrees and their ideas, their approval or disapproval about cryptocurrencies and blockchain technology. Questionnaires will be present in this section, as questionnaires will be addressed to the businesses and corporations as mentioned earlier. In the end, all the information will be stored and analyzed on digital spreadsheets and results will be evaluated as a conclusion. Statistical methods like mathematical formulas, models, and techniques will be used in this conclusion part. The application of statistical methods will extract information from research data and provide different ways to assess the robustness of research outputs.

With the foreign (international) sources, there will be research analysis of multi-national companies, banks and financial institutions and their relations towards this topic.

As cryptocurrencies and block chain technology are “new”, there are few literatures about this topic. Low academic research method is the main limitation of the information source. However, there are plenty of research articles and papers about it starting from the end of 2017.

Limited sources like literature review and wider ones like articles and papers are helping for historical data analysis. This information base is about historical prices and capitalization rates and maintains the forecast of cryptocurrencies.

Ideas and thoughts about alt coins and block chain technology is the main part of information and data of research. Because of people’s thoughts about this issue is the integral part of this topic, it will help to determine the future needs and interest rates about crypto currencies and block chain technology. It will done by questionnaires and arranging interview with various economists and traders.

Increasing prices during 2017 made cryptocurrencies and block-chain technology even more interesting theme for various people, including economics, people working on financial institutions, students and various people who are not familiar with this kind of product.

Even now, after the collapse of cryptocurrency market on the beginning of 2018 and continuing stagnation process corporations and related persons still trying to figure out what will be the future of cryptocurrencies on international financial markets in order to make statements and forecast their future plans.

Analysis

The main problems about cryptocurrencies and block-chain technology respectively are listed below:

- 1) What is there main risks and benefits on cryptocurrency markets and block-chain technology?
- 2) What triggered collapse of cryptocurrency market on the beginning of the 2018?
- 3) What will the cryptocurrencies and block-chain technology face economically and financially on near future?

The level of study on these issues are varying. First issue is research from the very beginning of “cryptocurrency era”. When first cryptocurrency called, bitcoin emerged different organizations, economists, developers; futurists etc. published many reports and works towards this problem.

On the one hand, many people call cryptocurrencies and block-chain technology as “new universal world currency”, end of banking and financial institutions and even 4th industrial revolution.

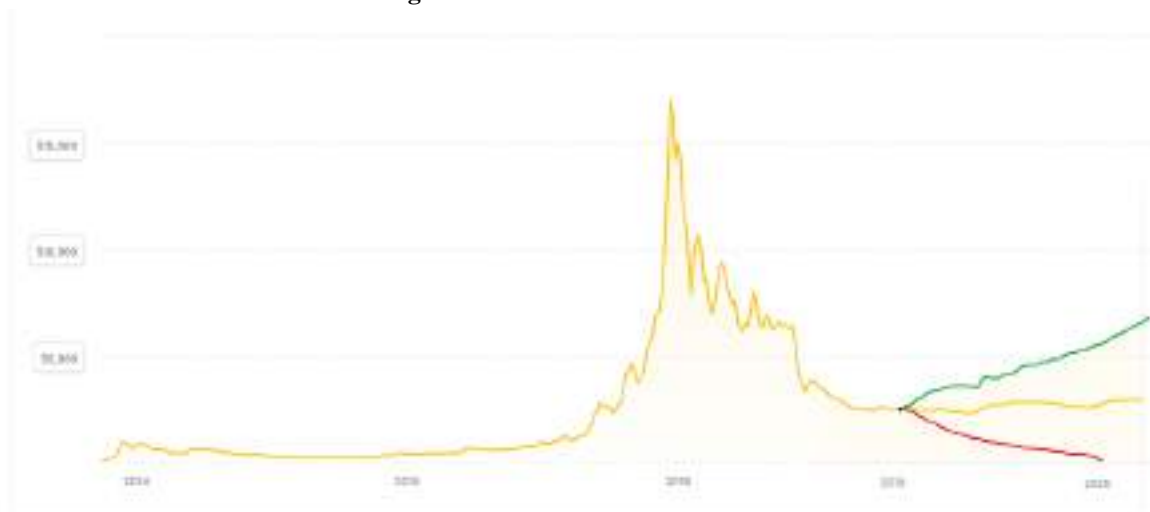
On the other hand, some people and organizations stayed skeptical about it, calling it non-sense, fraud and even referring it as a “stillborn infant”.

Some researches make statements about rapid price increase and collapse of crypto-currency market comparing similarities of this process as a Global financial crisis of 2008, like a “bubble effect”, theory of life cycles etc.

The chart below shows main rates of bitcoin and its forecast:

Figure 1: Bitcoin rates and forecast.

From this chart, “bubble effect” and collapse are clearly visible. However, there are predictions about its future too.

Predicting bitcoin's fortunes in 2019 and forward has therefore divided analysts, with forecasts from high-profile figures within the cryptocurrency industry ranging from a complete capitulation, to a 10-fold increase from today's price of \$3,650.

The most radical predictions come from bitcoin cash founder Calvin Ayre and Fundstrat co-founder Thomas Lee. Mr Ayre predicts bitcoin will become worthless and crash to \$0 in 2019, as it has "no utility."

On the other end of the scale is Mr Lee, whose predictions about bitcoin have been proved wildly optimistic in the past. As recently as November, Mr Lee predicted bitcoin would hit \$15,000 by the end of 2018, but appears undeterred by more price falls in his forecast that bitcoin could hit \$36,000 in 2019.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Some experts think that, financial rate of bitcoin and other altcoins are depends on “life cycle theory”. By optimistic thoughts, they think that after collapse the prices will rise until the mid 2020’s. They explain it by growing demand on block chain technology and businessperson’s interest on this phenomenon. For example, online forecast site “finder.com” predicts that market capitalizations for Bitcoin will see the greatest increase in market cap growth by the end of 2019 (53.1%), while Ethereum is expected to increase 25.4%.

Those positive about bitcoin's future point to general progression of the cryptocurrency and blockchain industry over the last 12 months, with one analyst suggesting bitcoin is currently undervalued.

Others however trying to forecast more stable, realistic thoughts. They say that rise of 2017 and collapse of 2018 is just calibration process in order to define “true” price of cryptocurrencies and current prices is more reliable than ever. They explain their thoughts with continuing stagnation process on prices.

This is a sentiment shared by Misha Libman, co-founder of blockchain art laboratory Snark.art, who puts bitcoin's price volatility down to the nascency of the industry.

"Ultimately we are dealing with a new technology and new asset that is highly speculative, illiquid and elusive, and drivers for its rise and fall is anyone's guess," he said. "But without a doubt I believe that blockchain and cryptocurrencies have a place in our future and the roller coaster volatility that we are seeing today is something we are going to have to live with for a while until we will start using cryptocurrency to buy chewing gum."

There are also a group of economists and financial experts saying that cryptocurrencies are on their “death-bed”. They think that events of 2017 and 2018 is effect of bubble and price will diminish until 2020’s. They explain it with the uncertain fluctuation on price and financial rates. Predictions and forecast of crypto currencies on “walletinvestor.com” makes generally pessimistic view about this issue. With stating that only coins like “GGcoin” and “Alrpokcz” will succeed. Other coins will be “dead”.

As for 13 May 2019, Bitcoin is trading at 6,960.17 USD. It is down by 1.48% against the USD with a trading volume of 5,950,000,000 USD, +0.29% ROI and a market capitalization of 123,700,000,000 USD..

Taxation of cryptocurrencies has been the main topic since its creation and economic growth. Some developers and miners think that cryptocurrencies must be tax free, but government officials and economist think different. They implement idea that, cryptocurrencies are assets and must be treat as assets. This makes it tax dependence. Due to lack of wide data about taxation process there are still some conflicts regarding this topic. However, below there are Internal Revenue System (a taxation service of United States of America) approach to this issue.

The Internal Revenue System (from now IRS) addressed the taxation of cryptocurrency transactions in Notice 2014-21, which provides that cryptocurrency be treated as property for federal tax purposes. Therefore, general tax principles that apply to property transactions must be applied to exchanges of cryptocurrencies as well. Notice 2014-21 holds that taxpayers must recognize gain or loss on the exchange of cryptocurrency for cash or for other property. Accordingly, gain or loss is recognized every time that cryptocurrency is sold or used to purchase goods or services. How the gain or loss is recognized depends largely on the type of transaction conducted and the length of time the position was held.

The IRS, and the same capital gains rules apply treat cryptocurrency gains from trading coins held as capital assets as investment income. A taxpayer who sells a coin position for cash must report a capital gain on Form 8949. A coin position held for one year or less is considered a short-term capital gain, taxed at ordinary tax rates; a position held for more than one year is considered a long-term capital gain.

As with stock trades, capital losses offset capital gains in full, and a net capital loss is limited to \$3,000 (\$1,500 for married taxpayers filing separately) against other types of income on an individual tax return. An excess capital loss is carried forward to the subsequent tax year.

Under IRS rules, the default for stock transactions is the first-in, first-out (FIFO) method of accounting. Under certain circumstances, however, specific identification is allowed. The use of specific identification can radically reduce the recognized gain on cryptocurrency transactions, since many traders have multiple transactions in the same form of cryptocurrency.

While some tax preparers have attempted to use specific identification when reporting cryptocurrency gains, this represents an aggressive approach for two reasons. First, although Notice 2014-21 refers to cryptocurrency as property, it does not value as a stock. Second, it is doubtful that an “adequate identification” could ever be made with respect to cryptocurrency. The coin being traded is represented by an entry in a distributed ledger held by various parties. Furthermore, it can be divided into an infinite number of parts, and thus lacks any sort of lot

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

number. Without being able to establish adequate identification, FIFO may be the only permissible method.

The IRS’s guidance in Notice 2014-21 clarifies various aspects of the tax treatment of cryptocurrency transactions, but many questions remain unanswered, such as how cryptocurrencies should be treated for international tax reporting [e.g., Report of Foreign Bank and Financial Accounts (FBAR) & Foreign Accounts and Tax Compliance Act (FATCA) reporting] and whether cryptocurrency trades prior to 2018 are subject to the like-kind exchange rules.

Cryptocurrency appears to be here for the long term, and thus the scrutiny surrounding its reporting will continue to intensify. It befits CPAs—especially those whose clients maintain positions in one or more cryptocurrencies—to keep abreast of the evolving regulatory picture surrounding this new kind of asset.

There are some results by accrued data through research period. Questionnaires done manually on population groups, “yes-no” optional questions and Agree-Disagree proportions. Tables listed below show proportions and thoughts of people about this issue.

The first table is about personal information of participants of questionnaire. Majority of participants are high school students and private sector workers.

Table 1: Demographic survey

Questions	18-23	23-25	25-30	30+
Age group	32%	34%	27%	7%
Questions	Primary	Bachelor	Master	
Education background	3%	58%	39%	
Questions	Public	Private	Business	Unemployed
Job sector	14%	38%	9%	39%

Source: Done by master’s survey through questions.

The second table shown below is yes-no optional question chart. As it seem from this chart, majority of participants are aware of crypto currencies, but they did not have proper information about block chain technology and how to use and trade with them.

Table 2: Dual-choice questions

Questions	Yes	No
Have you ever heard about cryptocurrencies?	86%	14%

Have you ever heard about block chain?	9%	91%
Have you ever done any activities with cryptocurrencies?	6%	94%
Have you ever work with block chain technology	1%	99%

Source: Done by master's survey through questions.

The third table listed below is about people's opinion about some problems regarding cryptocurrencies and block chain technology. As seen from this chart majority of people is skeptical or neutral about some issues towards this topic. This research was done on 2019. A year after crypto currency collapse. Due to this people's opinion have shifted from generally positive view to negatively and neutral.

Table 3: Agree-Disagree questions

Questions	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree
Cryptocurrencies will replace money in the future	33%	19%	9%	23%	16%
Price of digital assets will rise by the end of the 2019	29%	17%	24%	16%	14%
Implementation of block chain will replace banking sector	3%	21%	61%	11%	4%
Cryptocurrencies is reliable money	39%	28%	25%	6%	2%
Blockchain is reliable system	2%	6%	87%	3%	2%
Block chain technology will cause collapse of public sector	13%	16%	64%	4%	3%
I will invest on cryptocurrencies	28%	24%	19%	11%	8%
Central Bank must create national cryptocurrency	8%	18%	39%	16%	19%
There are too many cryptocurrency commercials	24%	35%	29%	4%	8%
I will like to get my salary on cryptocurrency	32%	29%	24%	8%	7%
In future cryptocurrencies will cause corruption rates drop	14%	21%	41%	13%	11%

Source: Done by master's survey through questions.

Results

By manipulating these problems and focusing on minimizing of them can make cryptocurrency markets more stable. Also providing more economic weight on altcoins in the future can make it became more expensive and famous. Making more transactions with them and encouraging by government officials even can reduce its legality issues so that ordinary people and stakeholders can use them in variety of fields.

In the future, by implementing this methods cryptocurrencies can make positive attitudes like de-monopolization, elimination of financial frauds, fee-free money transfers and etc.

On the other hand, in can also lead to unemployment, price inflation of ordinary money, high transaction and mining cost, negative coexistence of fiat and digital money and etc.

In the conclusion, the emergence of Bitcoin has sparked a debate about its future and that of other cryptocurrencies. Despite Bitcoin's recent issues, its success since its 2009 launch has inspired the creation of alternative cryptocurrencies such as Litecoin, Ripple and MintChip. A cryptocurrency that aspires to become part of the mainstream financial system would have to satisfy very divergent criteria. While that possibility looks remote, there is little doubt that Bitcoin's success or failure in dealing with the challenges it faces may determine the fortunes of other cryptocurrencies in the years ahead.

References

- "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System", by Satoshi Nakamoto. 2008.
- "Blockchain: The blockchain for beginners guide to blockchain technology and leveraging blockchain programming", by Josh Thompsons
- "Cryptocurrency: Trading and Investing", by Aimee Vo, 2017
- "Creating a Foundation-First Cryptocurrency Ecosystem in the Developing World", by Bradley Zastrow, a global head of Business Development and Dash Core One.
- "Institutional Capital Set to Pour Into Cryptocurrencies" and "Walmart Taps Blockchain Technology For Several Patents", by Jay Derenthal from international research company TABB Group.
- Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies Is Changing the World", by Alex Tapscott, 2016
- "The Science of Blockchain", by Roger Wattenhofer, 2017
- "The Truth Machine: The Blockchain and the Future of Everything", by Michael J. Casey and Paul Vigna, 2018
- "Blockchain and the Law: The Rule of Code", by Aaron Wright, 2018
- "Blockchain: Blueprint for a New Economy", by Melanie Swan
- "The Age of Cryptocurrencies: How Bitcoin and the Blockchain Are Challenging the Global Economic Order", by Paul Vigna and Michael J. Casey.
- "How Money got free: Bitcoin and the Fight for the future of Finance", by Brian Patrick Eha.
- "The Business Blockchain: Promise, Practice, and Application of the Next Internet Technology", by William Mougayar.
- "The Internet of Money", by Andreas M. Antonopoulos.
- "Cryptocurrencies and Business Ethics", by Claus Dierksmeir from University of Tuebingen. August 2016.
<https://www.forbes.com/forbes/2011/0509/technology-psilocybin-bitcoins-gavin-andresen-cryptocurrency.html#4d9eb5b2353e>
- https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3024330

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

<https://bitcoinmagazine.com/articles/are-any-altcoins-currently-useful-no-says-monero-developer-riccardo-spagni-1458743546/>

<https://www.pcworld.com/article/2039184/bitcoin-developer-talks-regulation-open-source-and-the-elusive-satoshi-nakamoto.html>

<https://spectrum.ieee.org/computing/software/bitcoin-the-cryptoanarchists-answer-to-cash/0>

<http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/money/nsamint/nsamint.htm>

<https://www.forbes.com/forbes/1999/1101/6411390a.html#4acf32dd715f>

<https://www.economist.com/briefing/2015/10/31/the-great-chain-of-being-sure-about-things>

https://monax.io/learn/permissioned_blockchains/

<https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-blockchain-reaction-tech-companies-plan-for-critical-mass/%24FILE/ey-blockchain-reaction.pdf>

Influence Of Macroeconomic Variables On Credit Risk: A Case Of Turkish Commercial Banks

Oruj MAHARRAMLI

National Research University Higher School of Economics

omagerramli@edu.hse.ru

Abstract

After 2008 Global Financial Crisis, all financial and non-financial institutions focused on mostly relationship between systematic and unsystematic factor and compare their effects with various type of risks. Credit risk is one of the most crucial aspects from perspective of commercial banks. This also means that before looking at the causes of banking crisis, we must give attention to the conditionings of the banking credit risk.

Numerous research cover theoretical and empirical grounds of risk management in the financial sector and results of empirical studies which have been made in different industries and markets to support or argue a relationship between macroeconomic variables and risk types, specifically credit risk. However, the number of empirical studies about Turkish banks in this field is limited. In order to find any gap in this area, I decided to research how systematic factors, namely (inflation rate, interest rate, exchange rate, unemployment rate and GDP) affect the credit risk in Turkish commercial banks.

Several studies have focused their attention on this matter and have concluded that the macroeconomic environment is the most important factor in the determination of the credit risk. As using previous literature that focused on systematic factors and their effects on credit risk, we can see that there is not enough research about developing countries and because of that reason, Turkey will be very appropriate country in order to start with as we consider late negative economic developments` effects on their economy.

Keywords: Macroeconomic variables, On credit risk, Commercial banks

Introduction

For banks and all other businesses, risk is a phenomenon that needs to be managed and eliminated. When we consider the Turkish banking sector, which we have dealt with in this research, we can see that an effective, consistent and sustainable risk management policy is needed in order to keep up with the competition brought by globalized financial markets and to get rid of the global financial crisis which has an enormous effect on the sector.

Credit risk is one of the most important elements in the risk management field and has a great role in the banking sector (Louzis, 2014). In parallel with the publication of Basel II directives established in 2006 by the Basel Committee on Banking Supervision, interest in credit risk models has increased and in many countries banks have begun work on compliance with Basel II (Salas, 2012). In Turkey, according to the Banking Sector Progress Report published by the Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) in February 2010, banks postpone Basel II implementation in the calculation of credit risk (Salas, 2012). Although Turkish banking

system has proven to be a safe structure in the recent global financial crisis, the impact of the economic downturn on banks' credit portfolios is an issue that cannot be ignored, making it necessary to examine the relationship between macroeconomic factors and loan portfolios (Kattai, 2010).

Questioning the relationship between credit risk and conjuncture has gained importance especially in recent years, and studies examining this issue have increased in the literature Bohachova (2008). The experience of the crisis has given us a new opportunity to investigate this issue. The main studies on this subject so far has been to take macroeconomic conditions into account in credit risk modeling and estimate stress testing. The stress test highlighted in the Basel II rectifiers includes the determination of possible economic conditions that may have a negative impact on the capital adequacy of the bank Kattai (2010). Macro credit risk models are on the other hand a crucial tool for central banks and regulatory agencies, and can be used to analyze the impact of policy changes or unexpected macro shocks on the strength of the financial system in terms of banking. However, despite many research about this subject that used credit risk modeling and estimate stress testing, we will investigate the relationship between all these variables using time-series analysis.

With this research paper, it is aimed to analyze relationship between macroeconomic factors and credit risk and in order to apply our knowledge on this subject it is crucial to using regression analysis. It is common to explain the credit risk and stress tests for the Turkish banking system in the literature, Haryano (2016) and how they are applied studies do not include credit risk modeling. That is why in order to use this gap in the literature; we will use vector auto regression method unlike stress testing. Within the scope of the paper, a model linking credit risk to the real economy and macroeconomic variables is established and credit risk is analyzed. In this paper, the most important macroeconomic variables affecting the credit risk in the Turkish banking sector is interest rate, inflation rate, unemployment rate, growth rate and exchange rate. In addition, we investigated the influence of these five main macroeconomic indicators on eighteen biggest commercial banks of Turkey including state, private and foreign banks.

More specifically, this research`s main goal is to analyse the macroeconomic indicators and their influence on the gross non-performing loans of eighteen Turkish commercial banks between first quarter of 2008 and fourth quarter of 2018, especially, to characterize and describe on going biases in banking sector of Turkey, to guide the instructions about investing Turkish financial sector, to establish historical dynamics between these twenty three independent and dependent variables using time-series analysis, and to classify the best model explaining each

regression. Especially for that reason, the empirical analysis of systematic factors and credit risk in Turkey could reveal new tendencies and patterns in developing countries box and bring some new updates. Hence, the primary goals of this research is to explore whether analyst contributions adequately impact the Turkish banking sector, and to regulate factors that have an influence over the credit risk in commercial banks. For rewarding accomplishment of the mentioned goal, the mentioned assignments are compulsory to investigate:

- Exploring and auditing the actual literature related to the topic;
- Constructing methodology and formulate model that will be useful in future studies as well;
- Conducting the research`s empirical leg relating to the Turkish banking sector;
- Explicating the results and give some recommendations.

The primary goal of this paper is to find out the short and long term trends between non-performing loans and macroeconomic variables. Even though many researchers were worked on NPLs ratio and credit risk, very few researchers were reported using the VAR model. In order to talk about the growth, development and development of the national economies, there is a need to increase the investments in the country, close the budget deficit and establish the foreign trade balance. Today, the most important guide of international capital is the credit ratings announced by credit rating agencies. Through this correlation between credit ratings and systematic data; to investigate those commercial banks` credit risk with Turkey's macroeconomic variables is the objective of our study and this study has a unique feature because it is the first study to analyze this relationship using causality relationship between the data. In terms of practicality, our research was not advanced as stress tests had to be modeled and this was not the main goal of this study.

Literature Review

The risk we face in every field is of great importance in the financial sector, especially in banking. Banks should also control the risks they face while trying to maximize their profits. This can be accomplished in the sector by identifying, measuring and effectively managing the risks encountered. Since exposure to credit risk is one of the most important banking problems in the world, banks attach importance to the management of credit risk. Effective management of credit risk is recognized as one of the key elements of a comprehensive approach to risk management.

The presented literature review describes the effects of some key macroeconomic variables on the credit risk of selected banks of Turkey. That stated some macroeconomic and bank-specific factors can affect to bank`s risk management policies in numerous ways and with different macroeconomic conditions using unemployment rate, interest rate, foreign exchange rate, growth rate and inflation rate variables. In our study, we will use the measure of credit risk as the ratio of non-performing loans to total gross loans (NPLs) and employ time –series analysis especially Vector auto regression model for 18 commercial banks of three different banks of Turkey over the period 2008Q1-2018Q4. Therefore, it is crucial to analyze and compare different literature, which used different methodologies on that same topic. Moreover, definitions and classification of some key terms used in the literature are explained.

The literature review is organized as follows: firstly, the main concepts employed in the paper are described as they represent obscure matters then some classifications and definitions are explained theoretically. Secondly, different systematic and non-systematic factors, which affect credit risk in single- and multi-country` banking sectors, are clarified using the comparative analysis of research of different authors. Thirdly, various econometric and statistical models that applied to unique bank-level datasets in order to draw conclusions are investigated and finally the importance of this research problem for present and future studies is determined. Numerous research cover theoretical and empirical grounds of risk management in the financial sector and results of empirical studies which have been made in different industries and markets to support or argue a relationship between macroeconomic variables and risk types, specifically credit risk Louzis (2012). However, the number of empirical studies about Turkish banks in this field is limited and therefore we will try to research and find gaps in developing countries` financial sector, more specifically in Turkey.

Credit risk, in its simplest terms, is the possibility that a bank's borrower or the party to an agreement (counterparty) is unable to meet its obligations in accordance with the terms of the agreement (Erika, 2015). The purpose of credit risk management is to maximize the risk adjusted return of the bank by managing the risks that the bank may be exposed to within the appropriate parameters. Effective management of credit risk is an important aspect of a comprehensive approach to risk management. On the other hand, the study of whole economy considered macroeconomics. It explores the main movements and trends in economy, for instance, inflation, economic growth, unemployment, money supply and exchange rates can be considered one of these factors. Economists assess the success of an economy`s overall performance by studying how it could achieve high rates of output and consumption growth. For the purpose of such an assessment, some key macroeconomic variables are particularly

important in terms of our analysis related to credit risk in banks: [gross domestic product \(GDP\)](#), the unemployment rate, the inflation rate, the interest rate and the foreign exchange rate.

In the literature, we find an important distinction between the kinds of factors that can affect banking credit risk: factors influencing the systematic credit risk; and factors influencing the unsystematic credit risk (Ahmad and Ariff, 2007). The factors influencing the systematic credit risk are: (i) macroeconomic factors like the employment rate, growth in gross domestic product, stock index, inflation rate, and exchange rate movements; (ii) changes in economic policies like changes in monetary and tax policies, economic legislation changes, as well as import restrictions and export stimulation; (iii) and political changes or changes in the goals of leading political parties. From another point, there are two types of the credit risk factors, namely the systematic (macroeconomics) and unsystematic (bank specific) risk (Haryono, All 2016). Investigation on macroeconomics influence credit risk determined by Modigliani and Bromberg in the 1950s firstly (Deaton, 2005). As stated with this information, aspects of macroeconomics are growth rate, unemployment rate and inflation rate. According to Louzis et al (2011) credit risk is influenced by macroeconomic factors. Empirical studies by Bikker and Hu (2012), Salas and Saurina (2012), Jimenez and Saurina (2016), Thiagarajan et al (2011) and Castro (2013) have confirmed a negative relationship between GDP and non-performing loans (credit risk). In addition, empirical studies by Bikker and Hu (2012), Salas and Saurina (2012) and Castro (2013) have revealed that unemployment and inflation rates have a negative relationship with problematic loans.

A bunch of studies examine the credit risk which affected by the macroeconomic factors. Especially, Salas and Saurina (2012), Jiménez and Saurina (2006), Jakubík (2007), Aver (2008), Bohachova (2008), Bonfim (2009), Kattai (2010) and Nkusu (2011), among others, apply their research essentially on the effects of macroeconomic factors related to credit risk growth that this aspect should be added to the research since they have appreciable effect on that problem of credit risk (Vitor, 2013). To be more specific, in the study of Aver (2008) analyses Slovenian banking loan default risk depends magnificently on the economic atmosphere, long-term interest rates and foreign exchange rates. (Kattai, 2010) and (Fainstein and Novikov, 2011) in the research for three Baltic countries (Estonia, Latvia and Lithuania) compassed the same result. Their conclusion climax the emphasis of interest rates to the integrity of the financial and banking system. (Jakubík, 2007) and (Salas and Saurian, 2012) in their Spanish and Czech banking sectors study, jointly, indicate interest rates and growth rates one of the essential systematic aspects in turn influence on the risk aversion of credit. On the other hand, if we talk more specifically between macroeconomic factors and influence of them on credit risk (non-performing loans) in random study examines the association between systematic factors and the default risk for Dutch companies, (Simons and Rolwes, 2008) settled

inverse correlation between oil prices, probability of default and economic growth. They addressed also that there are some factors such as X-rates and interest rate that have positive correlation with connection to the default probability in some sectors. The association between the default risk, economic growth and asset prices audited by (Castren, 2008) and Eurozone countries exchange rate risk by (Güngör, 2009). The research which Central Banks managed, Spanish central bank (2003), used short-term interest rates, Spanish stock market index and inflation rate in order to clarify default rate, but in another investigation, the Finland central bank (2004) evaluated five linear risk of default equations that a micro index achieved when default rate logistic transmission for five sectors was estimated as the dependent variable. (Otani, Shiratsuka, Tsurui and Yamada, 2009) from the Japan central bank built a macro model that contain of nominal growth, consumer price index, general quantity of credit, interest rate and nominal exchange rate. (Rinaldi and Sanchis-Arellano, 2006) summed that the rate of inflation, the ratio of financial assets to the wage, household loan to disposable wage ration and nominal interest rates were essential factors that affect non-performing loans in the empirical study conducted by seven European union countries. Deficit used by some studies as their dependent factors. Growth rate, interest rate, unemployment rate, inflation rate and exchange rate frequently practiced as explanatory variables.

In terms of different methodologies used in various literatures, we can observe that most of the empirical literature that analyses the determinants of credit risk focuses on developed and other developing countries while there is very limited work focusing on Turkey. Studies that focus on other regions employ either time series analysis, like ARDL co-integration (i.e. Adebola et al, 2011) for Malaysia, (Nikolaidou and Vogiazas, 2014) for Bulgaria, (Nikolaidou and Vogiazas, 2013) for Romania or cross-country panel analysis (Beck et al, 2015) for 75 countries, (Castro, 2013) for Greece, Ireland, Portugal, Spain and Italy, (Klein, 2013) for 16 Central, Eastern and South-eastern European countries, (Nkusu, 2011) for 26 advanced countries, (De Bock and Demy Nets, 2012) for 25 emerging market countries and (Espinoza and Prasad, 2010) for Gulf countries. Some studies (Ekanayake and Azeez, 2015) for Sri Lanka and (Louziset, 2012) for Greece use a single country panel analysis, that is, they analyze different commercial banks over time. Other studies analyze the feedback effects between NPLs and macroeconomic conditions using panel VAR or structural panel VaR (Klein, 2013). One of the main statistical methods used very often in the finance world, VaR method, is the literature on the reasoning of the synergy between the risk of credit and macroeconomic factors using the VaR model developed by certain industries (Alves, 2005) and (Shahnazarian and Sommer, 2007). Cooperation between expected default frequency and macro factors examined by researchers, addressing a compelling correlation of interest rates, economic growth and inflation over the frequency of credit default risk. Concerning VaR method, in another study

(Eva and Dezsi, 2011) found some disadvantages using VaR method between systematic and unsystematic factors and credit and market risk. On the other hand, in her opinion, in order to implement a successful VAR estimation, the accuracy of this depends on the portfolio return distribution. It is also for appropriate to identify specific Value at Risk models for each portfolio that relate to the probable maximum loss to a certain degree of confidence.

Vector Auto Regression in Econometric Studies in recent years (Vector Auto regression: VAR) method is widely used and in this section, some of these will be briefly emphasized. Festic (2011), in the 2007:01-2017:09 period monthly data with the help of inflation, the empirical VAR analysis was applied and they found that monetary growth and the currency basket has changed airports, modification in inflation in Turkey from the rise in the exchange rate of more than 90% or rather than monetary growth, the past is conceded that described by inflation. Salih (2010), again with the VAR analysis, between the years of 2004-2016 using the data, currency substitution in Turkey, interest rates and the Turkish lira of the expected depreciation of the variables determining the research of that study, the main component of currency substitution in Turkey, it has been conceded that Turkish lira depreciation is the expected loss of real value. Deaton (2015), using the quarterly data from 2006 to 2012, for exchange rates and import price of nine industrialized countries with VAR analysis examined the effects of blogs on wholesale and consumer prices. In this study, the US dollar exchange rate, import price index, wholesale price index excluding imports, retail price index, domestic oil prices and real gross domestic product deviations from the linear trend were used in the study. The effects of external factors on wholesale and consumer price indices are not significant; the influence of the foreign exchange rate and import prices on inflation is relatively strong for countries with high imports; For the period 2009 - 2011, it was concluded that external factors had significant inflationary effects for most of the countries.

Despite the fact that, a lot of research had been written by authors using different methods and models other than panel data regression analysis, there is still few important researchs related to panel data we can find in the literature. As giving an example, panel data regression evaluation established for eight French banks over the period 2004–2008 (Louzise , 2012) concluded that nominal growth rate, the inflation rate and the exchange rates are not only variables have a significant influence on the nonperforming loans, however some factors affected by unsystematic variables such as efficiency index and performance maintain extra explanatory strength. If we take into consideration the dynamics of four European Union countries (Poland, Belgium, Estonia and Latvia), credit growth and monitoring lacking are deteriorating to the achievement of banks.

Data and Methodology

Data Collection

This paper uses quarterly data over the period 2008–2018 for a sample of eighteen Turkish commercial banks for three different groups such as state, private and foreign and 5 macroeconomic variables as independent variables including interest rate, inflation rate, unemployment rate, exchange rate and growth rate. The primary goal of the research is to find out the contact between those individual banks` non-performing loans ratios and learn more deeply the influence of main macroeconomic indicators on these NPLs ratio of each of these banks over the certain time period, however it is more crucial to introduce this research to science world as there is lack of academic research on the same topic in terms of developing countries. The data for all these banks and systematic variables were obtained from the Turkish Central Bank, Turkish Statistical Institution (TUIK) and International Monetary Fund (IMF). As we have eighteen dependent variables and five independent variables, time-series analysis especially VAR method would be appropriate than dynamic panel data regression in order to get more relevant and true results. All analysis was done by Stata 14 software.

Variables Description

In this study, ratios of gross non-performing loans to total gross loans used as proxies in order to measure credit risk of present banks. This credit risk is our dependent variable in time-series regression analysis and that is the legit transformation of GNPLs and in the case of gross NPLs specifications, we define dependent variable as $\ln(GNPL_{si,t}/(1 - GNPL_{si,t}))$ Nkusu(2011). It is important to note that this transformation ensures that the dependent variable spans the interval $[-\infty, +\infty]$ (as opposed to between 0 and 1 in case of NPLs ratio) and is distributed symmetrically (Klein, 2013). In this present study, five important macroeconomic variables that were deployed are listed below with explanation:

1) Growth rate: In the literature, the real growth rate is applied in order to govern the influence of the systematic situation. In many research papers almost all authors widely terminate that the riskiness of credit sources goes up when growth rate go down and because of this we conclude not linear relationship between credit risk and growth rate.

2) Inflation Rate: Inflation refers to a continuous and noticeable increase in the general level of prices in an economy Nkusu (2011). To give a concrete example, we want to get bread or housing or car; now it is more expensive than 5 years ago because of this. The previous empirical studies on the same topic provide no obvious effect of the inflation rate on NPLs ratio. Thus, we are not certain about this variable`s coefficient sign.

3) Exchange Rate: This refers to the value of national currency against foreign currency Nkusu (2011). The price of any type of currency is resolve with the combination of

demand and supply curve for the exchange rate. As we see previous studies about analyzing the relationship between exchange rate and NPLs, almost all of them found that depreciation of national currency has a negative effect on credit risk.

4) Unemployment Rate: Unemployment means the people who are capable of working cannot find a reliable work and unemployment rate is those people divided by work force in general economy multiply to hundred to get a percentage. As previous macro indicators, increasing unemployment rate also has the negative effect related to credit risk.

Table 1. Descriptive statistics for dependent variables

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
TürkiyeCum~a	44	1.918182	.3984112	1.2	2.9
TürkiyeHal~s	44	3.647727	.7403609	2.6	5.4
TürkiyeVak~O	44	4.470455	.7072974	3.4	6.1
AkbankTAŞN~s	44	2.615909	.8674859	1.1	5.1
Anadoluban~s	44	3.265909	.6095912	2.2	4.6
FibabankaA~s	44	2.240909	.9319442	.8	4.6
ŞekerbankT~s	44	5.65	1.089164	3.8	8.2
TurkishBan~s	44	3.379545	1.818328	.7	6.5
TürkEkonom~s	44	3.147727	.8409542	1.6	5.2
TürkiyeİşB~s	44	2.929545	1.406394	.9	6.1
YapıveKred~s	44	4.329545	1.112211	2.4	6.8
Alternatif~s	44	5.025	1.016635	3	7.6
ArapTürkBa~s	44	1.5	.5278301	.6	2.6
BurganBank~s	44	4.986364	3.033272	1.7	12.9
CitibankAŞ~s	44	8.002273	5.576925	1.8	20.1
INGBankAŞN~s	44	3.406818	1.057948	1.9	5.8
DenizbankA~s	44	4.581818	.9316833	3.2	6.4
TürkiyeGar~L	44	2.754545	.7419191	1.5	5.2

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
ExchangeRate	44	103.5745	12.9811	62.45	124.91
InflationR~e	44	8.939667	2.745914	4.344287	19.43866
InterestRate	44	13.86364	5.259668	8.75	25
GDPGrowthR~e	35	1.97594	1.05519	.045691	5.478154
Unemployme~e	44	10.32967	1.366541	8.134899	13.63164

Methodology

As a result of this study, main macroeconomic indicators impact on NPLs ratio of Turkish commercial banks which is divided by three groups such as state, private and foreign have been investigated, in addition, is there any short or long-term relationship between all these variables also was examined. Firstly, Unit root tests are applied to analyze whether relationship of endogenous and exogenous variables is stationary or non-stationary. Secondly, Co-Integration Analysis investigated between all these variables to examine their short and long-term relationships with each other. Thirdly, Granger Causality Test, Impulse-Response Functions and finally VAR methods are applied to check hypothesis between variables, measure the shocks of macroeconomic variables on dependent variables and get final results from three type of bank dataset, respectively. Data for regression analysis uploaded the date from 2008 first quarter until 2018 fourth quarter.

In this study, the stability tests of the time series of independent variables were performed using the Dickey Fuller (ADF) tests. The following regression equation is used to test the unit root property of the Y_t series (Günaydın, 2004).

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \alpha_2 t^2 + \alpha_3 t^3 + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^N \Psi \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Δ First difference derivative; t one time trend; ε_t error term; Y_t used time-series and N are the number of laticencies of the dependent variables determined by the Akaike Information Criteria to resolve the successive dependence of the error terms and these types of unit root tests are called ADF tests and in the ADF unit root test, the null hypothesis series is established as not stationary Günaydın (2004). The ADF test is calculated by the estimation of the δ parameter and its t statistics, however if the null hypothesis is negative and statistically significant, it is

rejected. A problem with the ADF test is that it requires the inclusion of additional differences in terms of variables in the test equation. This results in a loss of degree of freedom and a reduction in the strength of the test procedure and its statistics are then converted to remove the effects of the serial relationship on the asymptotic distribution of the test statistics Salas (2012). In ADF unit root test if t statistics are greater than the critical values, which lead to the rejection of the null hypothesis of the unit root Günaydın (2004). Since stationary is considered as a prerequisite condition for a VAR model, it can be possible to impose the analysis to be used only after the stationary condition is met. In a later stage, how the variables that are stagnated will be added to the model is a very important point in theory.

The problem which is result of different kinds of structural data can be eliminated with Vector Autoregressive Models (VAR), which is proposed for the solution of this complex table of systems of simultaneous equations; however VAR models are often preferred for time series because they can be given dynamic relationships without any limitations on the structural model (Keating, 2012). Since the model does not require the internal external distinction of variables based on any economic theory, it differs from the systems of simultaneous equations, therefore the delayed values of the dependent variables in VAR models make it possible to make strong predictions for the future (Kumar et al, 2015). Since we have eighteen dependent variables and five independent variables it does not mean that we need to use eighteen different equation for VAR analysis because each of these eighteen variables represent gross non-performing loans ratio and one general equation for this method can be shown as below;

$$y_t = a_1 + \sum_{i=1}^p b_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{2i} x_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{3i} c_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{4i} d_{t-i} + v_{1t} + v_{2t} + v_{3t} + v_{4t} \tag{2}$$

In the above model, p is the length of the delays, and v is the mean zero, the covariance with its own delayed values and the variances constant, normal distribution, representing the random error terms and that assumption that errors are not related to their own delayed values in the VAR model does not impose any restrictions on the model, at the same time because the length of the delay of the variables increase the autocorrelation problem can be eliminated separately (Kumar et al, 2015). If errors are related to each other at a certain point in time, if the correlation between them is different from zero, then the change in one of the errors affects the other at a certain point in time (Barışık and Kesikoğlu, 2012).

The effect of one unit shock applied to the parameters that make up the VAR model on itself or other variables can be examined through the Impulse-Response Function. The Impulse-Response Function in a two-variable VAR matrix form;

$$\begin{pmatrix} y_t \\ z_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{10} \\ a_{20} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_{t-1} \\ z_{t-1} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} e_{1t} \\ e_{2t} \end{pmatrix} \quad (3)$$

Summarized new equation can be written as below;

$$x_t = \mu + \sum_{i=0}^{\infty} \phi_i \varepsilon_{t-i} \quad (4)$$

Variations of variance obtained from the moving variables section of VAR after the applications related to the Impulse- Response Analysis shows how much of the change in the variables themselves and in one of the other variables is caused by the other variables (Enders, 2004). Additionally, before starting to launch VAR model, Johansen Co-Integration and Granger Causality Tests also applied in order to learn about short and long-term trends between variables (Keating, 2012).

Empirical Results and Discussion

As a result of this research, the impacts of macroeconomic variables have been examined in Turkey`s eighteen commercial banks` non-performing loans as well as short and long-term relationship between these variables investigated using different time-series tests. In this section of research, Dickey-Fuller augmented test, Optimal Lag Structure, Johansen Co-Integration, Granger Causality, VAR Residual Serial Correlation (LM) and Impulse-Response Function results explained respectively and reliable figures and tables provided. After explanation of each variable using these test results, the main VAR regression results were included at the Appendix B, C and D.

Figure 1: General scheme between these variables.

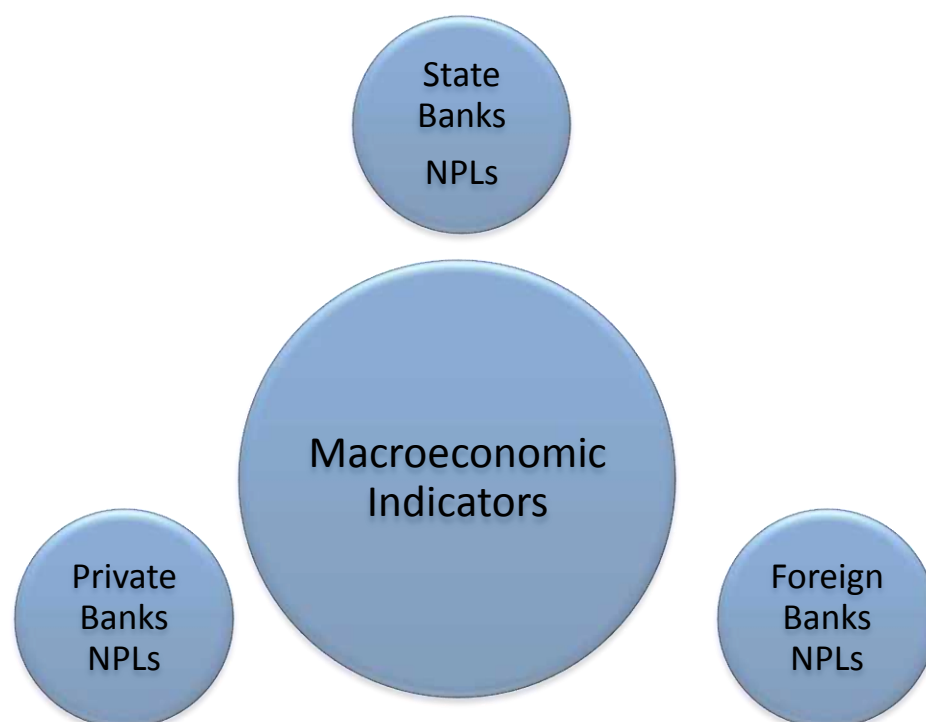

Table 1. Unit Root Test Results

Variables	Augmented Dickey Fuller		Phillips Parron	
	Level	First Difference	Level	First Difference
State Banks	-2.35	-2.60*	-2.67	-2.78*
Private Banks	-2.57	-3.48*	-2.55	-2.65*
Foreign Banks	-2.50	-2.85*	-2.62	-5.47*
EXR	-0.88	-4.25**	-0.76	-1.89**
INF	-1.50	-3.45**	-1.60	-1.98**
INT	-2.11	-3.78**	-2.10	-17.47**
GDP	-5.50	-7.50**	-5.43	-6.47**
UEM	-1.16	-2.18***	-1.80	-3.57***

Note: The * indicates significance at 1%, ** at 5% and *** at 10%

As we investigate the results of the Augmented DF and the PP test for each variable, it is obvious that in terms of their levels all variables seem like they do not have stationary parameters; however if first differenced then they become stationary variables. As already these variables constructed and integrated on the same order, moving up to the next step in order to find an optimal lag structure and co-integration of Johansen tests as well as relationship between

those variables are of crucial part. It can be easily observed that all the series don't have unit root with 1% percentage significance. Once the stationary series are gained in order to use the VAR models, it is important to find the optimal structure of number of lags. From the results, second lag number is the optimal one for this research and in terms of applying VAR model.

Table 2. Optimal Lag Structure Results and Determination for State Banks and Macroeconomic Variables

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	-25.3334				.002597	2.54902	2.8246	3.3571
1	10.3746	71.416*	9	0.000	.000555*	.977963*	1.39133*	2.19007*
2	18.4435	16.138	9	0.064	.00062	1.03274	1.58389	2.64888

Table 3. Optimal Lag Structure Results and Determination for Private Banks and Macroeconomic Variables

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	-211.104				.000592	15.2414	15.9763	17.3963*
1	-99.2028	223.8	64	0.000	.000052	12.4237	14.1384	17.4517
2	3.69284	205.79*	64	0.000	.000025*	10.1357*	12.8302*	18.0369

Table 4. Optimal Lag Structure Results and Determination for Foreign Banks and Macroeconomic Variables

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	-213.714				.008254	15.042	15.685	16.9275
1	-110.429	206.57	49	0.000	.000439	11.8488	13.242	15.934*
2	-44.8091	131.24*	49	0.000	.000418*	10.8711*	13.0145*	17.1561

As we see from Lag Selection results, once we have three different bank structures and five macroeconomic variables, the optimal lag selection criteria has been estimated two lags. In spite of using 4 lag criteria for quarterly data, from our results it is clear that all four estimators in the table 3, 4 and 5 suggested using two lags.

It would be better analyzing the results of constructed VAR model with LM Serial Autocorrelation test now.

Table 5. LM Serial Autocorrelation Test results for State Banks

lag	chi2	df	Prob > chi2
1	10.4310	9	0.31673
2	12.3815	9	0.19265

Table 6. LM Serial Autocorrelation Test results for Private Banks

lag	chi2	df	Prob > chi2
1	12.0210	9	0.31673
2	82.2115	9	0.19265

Table 7. LM Serial Autocorrelation Test results for Foreign Banks

lag	chi2	df	Prob > chi2
1	76.7950	49	0.00678
2	84.1327	49	0.00133

When the probability values of the LM Serial Autocorrelation tests are examined, the null hypothesis that there is no serial correlation between the series may not be rejected, however it can be seen from the results that these five macroeconomic variables have long-term relations and foreign banks more than other two types of banks as we consider critical probability value.

As our stationary series integrated of order 1 means is stationary in first difference, performing co-integration test is necessary to construct a long run connection. That is we can assume the long-run trend in the model despite the fact that series are drifting apart or trending either upward or downward (Keating, 2012). The hypothesis can be stated as:

H_0 : no cointegrating equation

H_1 : H_0 is not true

Rejection at 5% level and null hypothesis can be denied if Trace and Max statistics is greater compared to 5%, otherwise null hypothesis can be failed to reject.

The Co-integration test is examined to check is there any long-run connection among NPLs and the systematic variables of our research which are inflation rate, exchange rate, growth rate, unemployment rate and interest rate. The co-integrating properties are investigated using only one test statistics i.e. trace statistics. Multivariate co integration analysis has been used to examine and evaluate the null hypothesis of dependent variables of co integration against the other vectors of co integration suggested by minimum likelihood (Louzis, 2012).

Table 8.The Johansen Co-integration analysis Trace Statistics

Maximum rank	Parms	LL	Eigenvalue	Trace statistic	5% critical value
0	110	-236.83902	.	377.7742	233.13
1	129	-186.03291	0.91102	276.1620	192.89
2	146	-152.87421	0.79382	209.8446	156.00
3	161	-122.43273	0.76533	148.9616	124.24
4	174	-101.62801	0.62868	107.3522	94.15
5	185	-84.172929	0.56447	72.4420	68.52
6	194	-69.053216	0.51324	42.2026*	47.21
7	201	-58.393665	0.39806	20.8835	29.68
8	206	-51.063536	0.29464	6.2232	15.41
9	209	-48.252224	0.12530	0.6006	3.76
10	210	-47.951924	0.01420		

Table 8 gives us enough information about ten co integration vectors which means 5% significance critical value is lesser than the Trace statistics. It is clear that this co-integration test approves that long run correlation exists among the NPLs and Macroeconomic Indicators. The other evidence that confirms long-time relationship between these variables is Eigenvalue statistics which its values lesser than 5% critical value of probability and since there is long-run trend between endogenous and exogenous variables it is not crucial to apply VECM model. As a result of the co-integration test, the long-term connection among all variables was determined, but in which direction relationship continues between variables could not be determined. Granger Causality Test was implemented to determine the origin of the relationship between those variables. The main results provided at Appendix A.

Table 9. Granger Causality Test

Granger Causality Test			
Null Hypothesis (H_0)	Chi-Sq	Prob	Conclusion
INF doesn't Granger Cause NPLs	36.178	0.00140	Reject H_0
UEM doesn't Granger Cause NPLs	54.477	0.00087	Reject H_0
GDP doesn't Granger Cause NPLs	30.739	0.00612	Accept H_0
INT doesn't Granger Cause NPLs	39.486	0.00878	Accept H_0
EXR doesn't Granger Cause NPLs	35.442	0.00717	Accept H_0

Granger test is used to catch the reason-impact connection based on this example where NPLs ratio with inflation and unemployment rate which confirms that non-performing loans can be forecasted with unemployment and inflation rate, but due to the fact that the probability value is less than 5%, a single-sided causality relation has emerged from inflation rate and unemployment rate to NPLs of Turkish State, Private and Foreign banks.

As we almost constructed the VAR model, lastly Impulse-Response Function was applied in order to learn how shock on one variable impact the another variable, especially effects of macroeconomic variables on dependent variable which we will include one bank from different sector such as one bank from state, one bank from private and another one bank from foreign sector of Turkey. The main goal is to measure and compare the results of these shocks on those banking sectors, more accurately saying which independent variable shock how affects those banks and on what level. Results of Impulse-Response function presented below over the 8 periods. Banking sectors, more accurately saying that the shock on which independent variable affects those banks and on what level. Results of Impulse-Response function presented below over the 8 periods.

Figure 2. Impulse-Response Function for State Banks

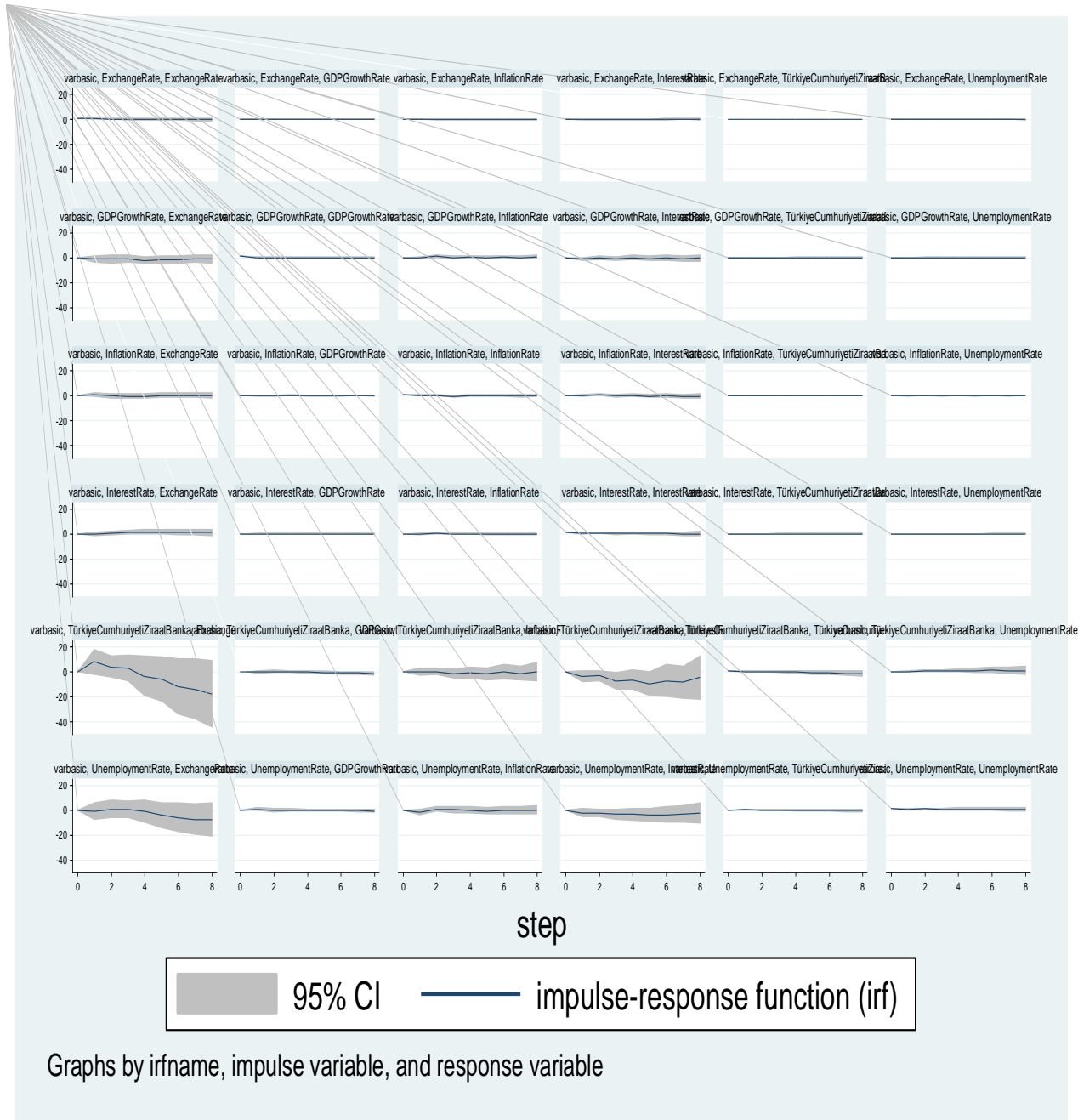

Figure 3. Impulse-Response Function for Private Banks

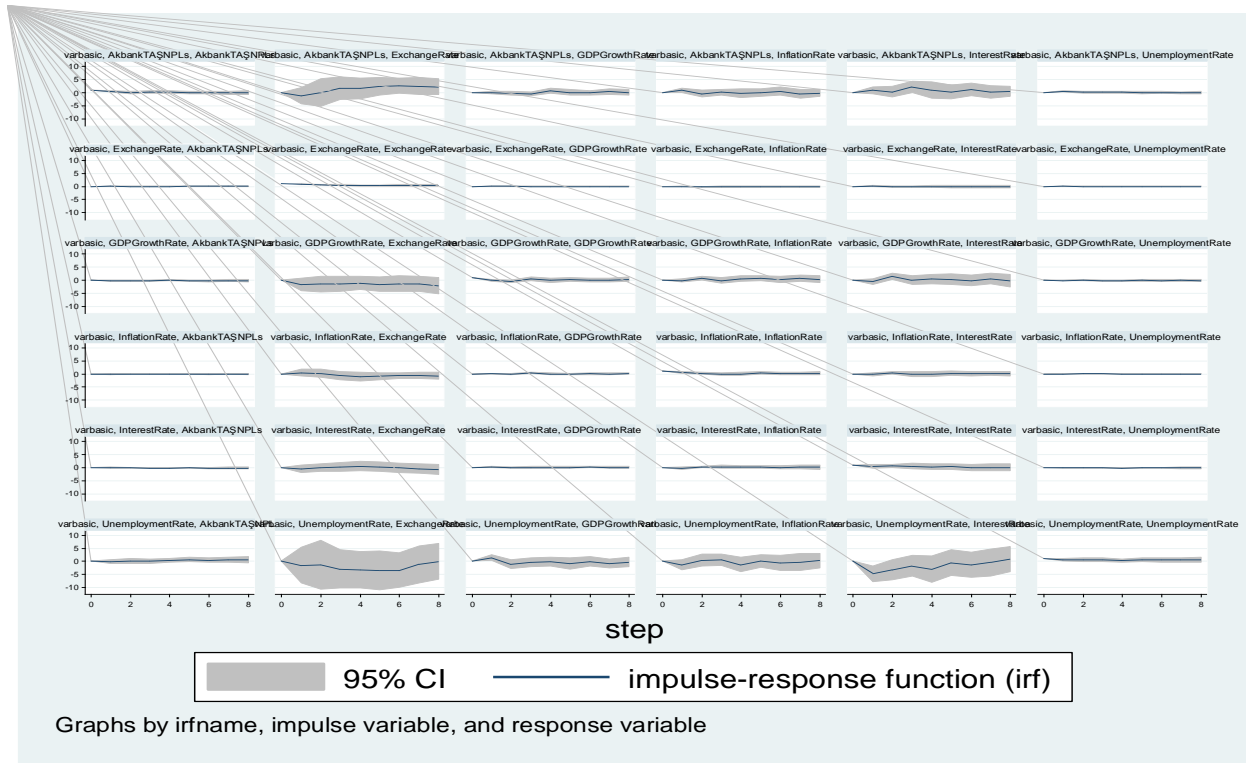
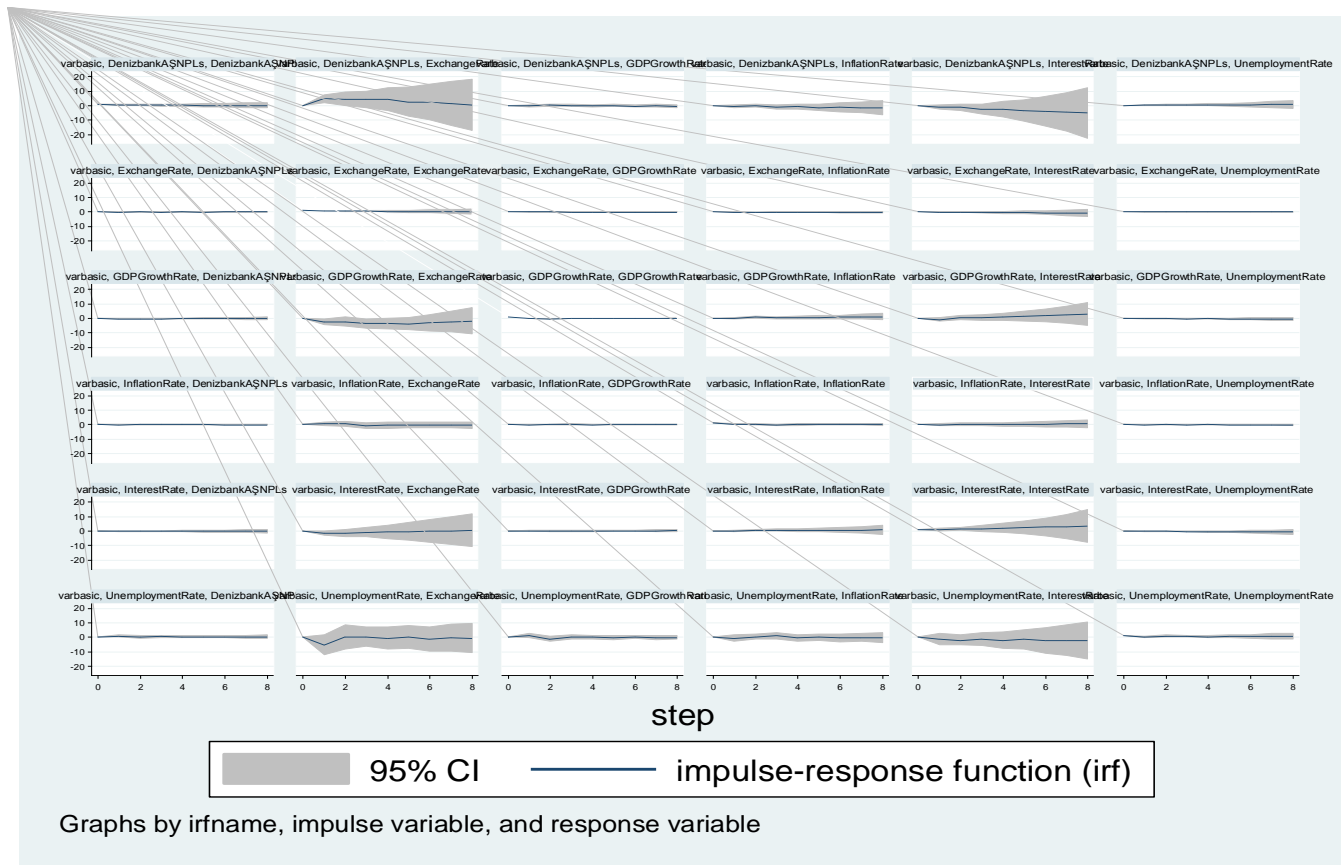

Figure 4. Impulse-Response Function for Foreign Banks

According to Impulse-Response Functions results in the graphs, it has been observed in Table 11, 12 and 13 that all dependent variables have a positive relationship with unemployment rate, growth rate and exchange rate. The given shocks to these three macroeconomic variables almost has not been changed compared to given impulses those three different banks` NPLs ratio. Besides that, the other two variables have a negative correlation with dependent variables, therefore given shock to these variables has been changed related to NPLs ratios.

Conclusion

Economic crises are becoming more frequent due to the globalization process. In today's environment where it is spreading more rapidly, in order to be affected, it is crucial to select the appropriate policy instruments to ensure the stability of macro indicators and to ensure stability of general risk management by the financial institutions. Economic development is especially important for developing countries that need external resources because their resources are

insufficient in the development process; because of the political and economic stability in the media, the conditions that stability of main macroeconomic indicators is important. The fact that economic policy makers can accurately identify the relations between economic indicators makes an important contribution to achieving this stability. In this context, the direction of the relations among main macroeconomic indicators and Turkish State, Private, Foreign Banks' NPLs ratio and the degree of influence of each other are of critical importance.

In this study, 2008:01-2018:04 period is applied relating to Turkey's State, Private, Foreign Banks' NPLs ratio and five main macroeconomic indicators. By using quarterly data on exchange rate, interest rate, inflation rate, unemployment rate and growth rate variables, the relationships between these variables were determined by VAR analysis method. The results confirm that the growth rate is a critical variable affecting other systematic factors such as exchange rate, inflation rate, growth rate and unemployment rate in the both short and long-run. However, as a result of Granger Causality Tests it is clear now that inflation rate and unemployment rate affect the NPLs ratio directly and the other variables indirectly. Our main empirical findings proved that there is also long run relationship exists between macroeconomic indicators and nonperforming loans of three types of Turkish Banks. As Johansen co-integration test confirms there is long-run trend, similarly pair-wise bi variety co-integration also shows long run relationship among nonperforming loans with inflation and unemployment rate. The Granger Test has been used to predispose the relationship and that relationship direction.

Impulse - Response Functions have also supported these results. Based on the results of the Impulse-Response Function results, all NPLs ratios have a decisive relationship with unemployment rate, growth rate and exchange rate. The given shocks to these three macroeconomic variables almost has not been changed compared to given impulses those three different banks' NPLs ratio. Besides that, inflation rate and interest rate have a negative correlation with NPLs ratio, therefore given shock to these variables has been changed related to NPLs ratios. The Impulse-Response Functions made in order to determine whether these five variables can be used as a policy tool in order to learn how created shock in one variable impact bad loans of banks.

Domestic savings capacity of countries emerging economies such as Turkey because of the undeveloped developments to the extent that growth dynamics of emerging countries as Turkey, they go to borrowing from the outside world for the financing of the development process. As such countries were included in the economic and political high risk group; they had to implement a high interest rate policy to attract the required capital accumulation to the country. The speculative nature of the capital entering the country in the high interest environment

applied has transformed any possible economic or political congestion into destruction for the country's economy as a result of the shift in the source of financing from the non-productive areas of the country, which did not affect the financing of development to the desired extent.

This topic can be extended and modelled in advanced level in the future. In order to predict the dynamics of systematic variables VAR models can be applied as well as the other time-series models. Gross and Net Non-Performing loans ratio can be written and examined related to other financial dimensions. Some governmental organizations, financial institutions can also use these kinds of research papers, especially the ones that used practical methods in order to get true results and also to organize and manage their assets and risks more efficiently. As the results of this research, it is clear that in the financial crisis period all variables have downward sloping, it means Turkish banks` non-performing loans ratio increased during this period and The Johansen co-integration analysis also confirmed this by investigating the short and long-run dynamics of five main macroeconomic indicators correlation with NPLs ratios. In the future, interest rate and exchange rate risk seem to have undesirable results again but by using all sources and manage their risks more efficiently Turkish financial institutions could be avoid from such dangers.

References

- Ahmad, N., and Ariff, M. (2007), “Multi-country study of bank credit risk determinants”, *International Journal of Banking and Finance* , Vol.5 No. 2, pp. 135–152.
- Adebola, S., Wan, Y., Dahalan, J. (2011), “An ARDL approach to the determinants of non-performing loans in Islamic banking system in Malaysia”. *Kuwait Chapter Arab. J. Business Management Review*, Vol.1 No. 2, pp. 20–30.
- Alves, I. (2005), “Sectoral fragility factors and dynamics” *Bank for International Settlements*, Retrieved from <http://www.bis.org/publ/bppdf/bispap22w.pdf>.
- Aver, B. (2008), “An empirical analysis of credit risk factors of the Slovenian banking system”, *Managing Global Transitions*, Vol. 6 No. 3, pp. 317–334.
- Beck, R., Jakubik, P., Piloju, A. (2015), “Key determinants of non-performing loans: new evidence from a global sample”, *Open Economics Review*, Vol. 26, pp. 525–550.
- Bikker, J.A., and Hu, H. (2012), “Cyclical Patterns in Profits, Provisioning and Lending of Banks and Procyclicality of the New Basel Capital Requirements”. *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, Vol. 55 No. 221, pp. 143-175.
- Bohachova, O. (2008), “The impact of macroeconomic factors on risks in the banking sector: a cross-country empirical assessment”, *IAW Discussion Papers*, pp. 44.
- Castren, O., Dees, S., Zaher, F. (2008), “Global macro-financial shocks and expected default frequencies in the euro area”, *European Central Bank*, Retrieved from <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp875.pdf>.
- Deaton, A. (2015), “Franco Modigliani And The Life Cycle Theory Of Consumption”, *Paper Presented At The Convegno Internazionale Franco Modigliani*, Academia Nazionale Dei Lincei, Rome.
- De, B., R., Demyanets, A. (2012), “Bank Asset Quality in Emerging Markets: Determinants and Spillover”, *IMF Working Paper* , Vol. 12 No. 71.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Distinguin, I., Rous, P., Tarazi, A., (2006), “Market discipline and the use of market data to predict bank financial distress”, *Journal of Financial Services Research*, Vol. 30 No. 2, pp. 151-176.
- Espinoza, R., Prasad, A., (2010), “Non-performing Loans in the GCC Banking System and their macroeconomic effect”, *IMF Working Paper*, Vol.10 No. 224.
- Fainstein, G., Novikov, I., (2011), “The comparative analysis of credit risk determinants in the banking sector of the Baltic States”, *Tallinn University of Technology*, Estonia.
- Festic, M., Kavkler, A., Repina, S., (2011), “The macroeconomic sources of systemic risk in the banking sectors of five new EU member states”, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 35, pp. 310–322.
- Günaydın, İhsan (2004), “Vergi – Harcama Tartışması: Türkiye Örneği”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5 (2) pp. 163-181.
- Güngör, G., (2012), “Bankaların kurumsal kredi portföyü ve kredi riskinin ölçümü (Corporate Credit Portfolio of Banks and Measurement of Credit Risk)”. (*Unpublished dissertation*). Central Bank of the Republic of Turkey, Turkey.
- Haryono, Y., Mohd, N., Hamat, M., (2016), “Factors Affecting Credit Risk in Indonesian Islamic Banks”, *Journal of Islamic Finance*, Vol. 5 No. 1, pp. 12–25.
- Jakubík, P., (2007), “Macroeconomic environment and credit risk”, *Czech Journal of Economics and Finance*, Vol. 57 No. 2, pp. 60–78.
- Jimenez, G., Saurina, J., (2016), “Credit Cycles, Credit Risk And Prudential Regulation”, *International Journal Of Central Banking*, Vol. 2 No. 2, pp. 65- 98.
- Kattai, R., (2010), “Credit risk model for the Estonian banking Sector”, *Bank of Estonia Working Papers*, Vol. 1.
- Keating, John W. (2012), “Postwar Business Cycles in a Natural Rate Model,” . “Identifying VAR Models under Rational Expectations,” *Journal of Monetary Economics* , pp. 453-76.
- Nikolaidou, E., Vogiazas, D., (2014), “Credit risk determinants for the Bulgarian banking system”, *Int. Adv. Econ. Res.* Vol. 20, No. 1, pp. 87–102.
- Nkusu, M., (2011), “Non-performing Loans and macro-financial Vulnerabilities in Advanced Economies”, *IMF Working Paper* Vol. 11, No. 161. pp. 48-63.
- Louzis, Dimitrios., P, Vouldis., Angelos, T., Metaxas, L., (2012). “Macroeconomic and bank specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios”, *Journal of Banking & Finance*, Vol. 36, No. 4, pp. 1012-1027.
- Rinaldi, L., Sanchis A., (2006), “Household debt sustainability: What explains household non-performing loans?”, *European Central Bank*, Retrieved from <http://www.ecb.int/pub/pdf/scpwps/ecbwp570.pdf>.
- Salas, V., Saurina, J., (2012), “Credit risk in two institutional regimes: Spanish commercial and savings banks”, *Journal of Financial Services Research*, Vol. 22, No. 3, pp. 203–224.
- Salih, B, Ferdi. K (2010), “The relationship of budget & current deficit as a macroeconomic variable: The case of emerging markets” , *Journal of Financial Services Research*, Vol. 15, No. 4, pp. 145-189.
- Simons, D., Rolwes, D., (2008), “Macroeconomic default modelling and stress testing” , *Bank for International Settlements*, Retrieved from <http://www.bis.org/bcbs/events/rtf08simonsrolwes.pdf>.
- Thiagarajan, S., Ayyappan, S., and Ramachandran, A., (2011), “Credit Risk Determinants Of Public And Private Sector Banks In India”, *European Journal Of Economics, Finance And Administrative Sciences*, Vol. 34, pp. 147-154.
- Doğan, U., Mehmet, M., (2008), “Türkiye ekonomisinde vektor otoregresif model ile enflasyon - buyume iliskisinin analizi”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*”, Vol. 4, No. 8, pp. 55-71.

Ecuador's Macroeconomic Policies

Paola ESTEFANIA GOMEZ URGILEZ

Universidad de Cuenca

pily1412@hotmail.com

Abstract

On many measures, the indigenous movement in Ecuador has been the most successful in Latin America. This is particularly the case in political terms where they were key players until leaving the Gutiérrez cabinet. Their influence on the direction of economic policy has been minimal, however, and the rapid economic changes undertaken by the Correa administration since 2007 may marginalize them further. This paper examines Ecuador's checkered economic performance in the Washington Consensus period and the notable changes undertaken by Pres. Correa. These changes are then set in the context of the economic programs of the indigenous movement, specifically of CONAIE (Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador). This allows us to isolate several significant areas of overlap where the interests of the indigenous movement and of the Correa administration coincide and where collaboration on economic policy may be feasible.

This paper looks at some of the institutional, policy, and regulatory changes enacted by the government of Ecuador, as well as overall economic and social indicators, over the decade since the Correa government took office.

Ecuador has substantial petroleum resources, which accounted for 40% of the country's export income and one-fourth of central government budget revenues in recent years. As a result fluctuations in world market prices can have a substantial domestic impact.

Keywords: Ecuador, Macroeconomic, GDP

Strategic Interests Of Azerbaijan In The Context Of Joining The World Trade Organization

*Parikhanim NOVRUZLU
Azerbaijan State University of Economics
peri.novruzova@gmail.com*

Abstract

Over the last 20 years, the economy of the republic has been focused, mainly, on the production and export of oil and gas raw materials. The collapse of prices for these products in world markets also hit the economy of the republic. Negative consequences are not overcome until now. The growth of the gross national product was at a minimum level (less than 2% per year), the payment balance of the republic only in the first quarter of 2018 reached a positive level. Another serious challenge to the monocultural development of the economy is the development of scientific and technological progress, which in the long run minimizes the consumption of oil resources, creates favorable conditions for the development of alternative, clean and renewable energy sources. Under the circumstances, an objectively necessary conclusion is the development of the non-oil sector of the economy that would make it possible to use the resource and human factors of the economy and the republic more fully and ensure its sustainable development and competitiveness. This can be achieved only on the path to diversification of the national economy, its innovative development.

The purpose of this work is to study the theoretical concepts of economic diversification, the experience of foreign countries in creating a multi-sectoral economy, the study of modern challenges to the development of the national economy and the development of proposals on institutional and structural problems of the development of the non-oil economy of Azerbaijan.

Key words: marketing, marketing strategy, research methods of marketing

Introduction

The WTO membership is a matter for each country combining very complicated procedures in it, which is defined by some characteristic features and it may be lasted from 3 up to 15 years. The WTO membership of Azerbaijan is directly related to the improvement of legislation. Presently there are laws in the fields of regulation, intellectual property and investments that don't meet any international standards and WTO very requirements. The WTO membership will enable the country to forecast the country's trade policy, the level of transparency will be increased, the international trade partners' number will be increased and the economic disputes will be settled more effectively. It is to be noted that the main moments discussed within the agricultural agreement make important the determination of subsidies upper limit and tariffs.

Methods

Induction and deduction methods were used in the research. Thus, the economic facts about the research work were collected, systematized and investigated through the induction method. Then, through the deduction method, theoretical outcomes, general principles, in other words, the necessary recommendations for practical activity have been identified on the basis of these collected facts.

Analysis

According to the researches made by the WTO membership secretariat under the Ministry of Economic Development of the Azerbaijan Republic and as the analysis made in the field of foreign economic relations indicate, the investors are looking for countries with favorable investment environment and whose investment policy is subject to forecasting. And the WTO membership exerts considerable positive influence on attracting of foreign investments, as the foreign entrepreneur deposits fearlessly investment to the countries where the “national regime” is applied, the other key principle of the WTO (no discrimination amongst local and foreign entrepreneurs). From this standpoint, Azerbaijan, setting close contacts with other member states’ representatives will provide information regarding changes arisen in the country regularly. The position, to be taken by Azerbaijan while negotiations, is determined mainly in 4 key directions:

- on commodities trade;
- on services trade;
- on the intellectual property
- on the matters deviating from WTO rules.

Before disclosing the principles of these positions it is to be noted that to prevent the undertaking of obligations not corresponding to the country’s economic interests simultaneously with negotiations there will be preferred the arrangements such as conducting of business consultation and providing the transparency in the membership process (The World Bank Group WTO Accession 2005).

a) The weakest and fields with export potential of the industry, as well as the priority directions on the separate commodities have to be determined and to protect them within the transitional period, the customs duties, credits, subsidies and the tax concessions have to be used effectively. To preserve the relative level of average customs duties at the same rate, the commodities whose

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

production is not rational are to be applied the lowest duty and the other goods – the higher import customs duty. The upper limit indices (bound tariffs) providing the security of the industrial fields which with the protection of customs duties is required have to be developed and the higher rate of decreasing after the membership in comparison with the decreasing rate of the main trade partners, including countries, which are considered competitors on the same commodities is to be controlled. Taking into account that the development of the industry is impossible only based on customs duties there have to be conducted all-inclusive and comprehensive micro-economic analysis on the corresponding fields. The decreasing of the prime cost, increasing of the quality and the creating of sale opportunities for the produced commodity are to be provided. These researches contain ideas expressed by the governmental representatives, foreign experts and donor organizations, as well as the young specialists of the universities. There has to be reached the approval of the higher limit rates of the import customs duties on the commodities with great importance for the agricultural area. There will be used all sources in drawing up of a schedule reflecting the level of internal support and its kinds in the agriculture. There will be conducted corresponding investigations and prepared offers to use the kinds of subsidies imposed restrictions in a maximal level after the process of membership. The concessions provided according to the special and differentiated regime applied to the developing countries within the GATT have to be investigated systematically and there will be researched their use in Azerbaijan (https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/nl_e/2018_07_acc_news).

b) There will be drawn up an ACC5 map to be submitted to the WTO secretariat on the services and trade. This map has to contain a policy, the regime of concessions and advantages applied to the foreign and local entrepreneurs in all fields of services within the country. Simultaneously with preparation of documents we have to analyze the services. For example, despite the availability of the high qualified accountants in Azerbaijan, the full liberalization of this market for the foreign experts may lead to negative social results. The main goal of this analysis is to clear up the existing situation, to determine the scale of liberalization and to carry out its future initial estimation. And it will enable to provide right recommendations and to make decision in strict compliance with internal markets' interests while consultation with the local business circles. The results of negotiations held within the multilateral trading system related to the liberalization of the service fields are tracked down permanently. It is of important significance from the standpoint of preparation of right answers to the offers of undertaking nature by the member states in connection with new conditions.

c) Now we can suggest that negotiations related to the intellectual property will not be difficult for Azerbaijan. So, in accordance with WTO requirements, Azerbaijan is a member of the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

majority of Conventions in the field of protection of intellectual property. At the same time, the adjusting of the national legislation in the field of copyright has been already conducted. Whenever, there are envisaged to take some other arrangements. These include there have to be made works in direction of joining of WIPO the agreements on Performances and Phonograms, as well as the copyright and the Rome Convention. Besides, it is to be noted that there will be carried out certain works on coordinating of the industrial property legislation to the TRIPS rules. There were approved new laws on “on protection of the right of integral schema topologies” and “on legal protection of folklore”. Azerbaijan takes active part in drawing up and approval of the international Convention regarding the Folklore’s legal protection and it has already sent its proposal to WIPO. In the course of carrying out of works, the special attention has to be paid to the facts of appropriation of intellectual property kinds, literary and musical works of Azerbaijan by Armenia and it has reach the punishment of Armenia through settlement mechanism of disputes pertained to WTO (economy.gov.az)

d) The matters deviating from the rules of WTO are pertained to the WTO optional agreements’ category. But while the last membership processes, the developed WTO members have endeavored to undertake obligations regarding the application of the mentioned agreements and in majority of cases they have reached it. Therefore, there will be paid special attention to mastering of the WTO optional rules and their readiness for making efforts on undertaking of obligations as per the aforementioned rules. On the principle, despite it is not of great importance, it is required to have time and to attract some resources in the most important stage of membership and it will exert considerable influence on the key negotiations.

As the membership process embraces about all fields of the economy, all state authorities have to be involved to this process. The experts employed by the mentioned structure units have to carry out important functions as information supply and preparation of documents. In each organization, at least one employee has to engage in WTO matters directly and in the full working time. Especially, it is to be noted that a competent institution, responsible for coordination of all works and organizations and having sufficient man power has to carry out its activity in the state authority being the coordinator of the WTO membership process. The mentioned institution has to have powers to set contact with the WTO secretariat, the Azerbaijani Mission in Geneva, as well as with the corresponding institutions of the foreign countries apart from the working groups existing inside the country. Taking into account the experience of the other member countries, it is to be noted that there will be founded a Group of negotiations consisting of high qualified, experienced experts. The Group will be included, besides diplomats having great experience in the field of conducting of negotiations, the high qualified professionals in all fields. The Group of Negotiations has to provide the setting of

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

contacts with WTO secretariat, creating of contacts as well as conducting of bilateral consultations besides reviewing the membership documents and WTO requirements within the time before the main stage. It may play a considerable part in laying of foundation for an agreement to be reached during the bilateral negotiations. The Azerbaijani Mission in Geneva has to serve as a bridge or the intermediary by and between the Group of Negotiations with the WTO secretariat, as well as the Missions of other countries located in Geneva. At least one diplomat in the Mission has to be responsible directly for WTO matters. If we take into account that from December of the current year, there will be conducted negotiations on important documents as it was agreed in the Cancun Round in Geneva within the framework of WTO, it would be very important to appoint the Mission head before this term having experience in WTO field. Generally, providing of the sufficient transparency in the membership process, providing the community with information on timely basis may prevent some nonconstructive positions. The media representatives have to be invited to all arrangements organized by the WTO secretariat, the membership Commission, as well as the Group of Negotiations to light up these actions. At the same time, it would be very important to organize the training courses and workshops dedicated to the processes arisen in WTO, the philosophy of this organization and the course of the membership process of Azerbaijan for the media, as well as representatives of public associations in Azerbaijan (http://amcham.az/wp-content/uploads/2016/11/impact_FINAL.pdf).

Before undertaking of obligations offered to Azerbaijan within the negotiations, there will be conducted discussions and consultations with the representatives of the business and public associations. In this connection, it will be purposeful to establish the Consultation Board consisting of representatives of the corresponding units under the Commission. As a result, the mentioned conception notes that teaching of the WTO subject in the higher school's classrooms will enable to forming high qualified experts at an early date. The matter causing intense discussions amongst the experts is the possibility of using the preventive actions after WTO membership. In this connection we have to note that the WTO rules don't prohibit wholly the protectionism, enable the increasing of customs tariffs, don't impose prohibition on the quantitative restrictions and licensing and allow subsidizing of some fields. But all these items have to be carried out based on principles prescribed strictly by general rules and legal norms. Therefore, the joining of Azerbaijan to WTO will not weaken the existing possibilities of our state in regulating the foreign trade, quite contrary, will create legal conditions for protection of national importers and exporters interests and will enable to the transition of the multilateral trade practice joined by many other countries. So, we have to accept and recognize the WTO membership of Azerbaijan as a means promoting the extension of the current period's economic reforms and thereby summarizing the transition period in the short run, but not a goal for

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

membership under the favorable conditions. According to the ideas of the experts of the Ministry of economic Development, the end of actions listed in the aforementioned conception will be occupying of its worthy place by Azerbaijan in the world trading system, including in the international labor share, developing the economic relations with the other states, stimulating of economic development and finally providing of the economy's transformation. The goal of the Azerbaijan Republic's government to be WTO member and the main matters to be preferred by it while negotiations may be classified as follows:

1. Speeding up integration process to the world economic system;
2. availing of concessions granted by the WTO members one to another;
3. Carrying out of trade transactions based on general rules recognized by WTO with the majority countries of the world;
4. reaching the increasing of assistance to the economic reforms in the country by the international organizations, as well as the countries;
5. Involving of foreign investments in a great amount after application of the WTO rules.

The general pro and cons of the Azerbaijan membership to WTO may be estimated from various points of view and the corresponding attitude on this matter is not characterized only by computing the advantages circle of the country and the classification of these advantages on various sectors are very important. In the present conditions, the a matter of argument has not taken place around the bipolar approaches regarding the WTO membership, but also find out ways securing the more advantages of Azerbaijan from WTO accession to WTO. The matters of widening the coverage geography of WTO differing by its leading role and activity in the world economy globalized rapidly within the last time are amongst the most actual subjects, which involving and disturbing both the researchers and practical persons in the various level's scientific discussions. The WTO making every effort in the filed of maximum liberalization of the international trade, creating favorable conditions of free competition, preventing the quantitative restrictions, making trade policy clear and transparent serves the effective organization of the trade turnover in the base of application of national regimes based on the free access to the markets, including through preventing the quantitative restrictions applied on importation,, as well as the securing the publicity and transparency in the foreign trade regime of the member states. Presently, the import customs duties are changing around 0-15% and their average rate – 7-8%, our country has undertaken obligations before ICF to adjust the average percentage rate as 5-6% diapason. I would like to give corresponding examples in the person of countries, the practice of which is familiar to me. Let's pay attention: the import customs duties in Kirghizia was changing around 050% at on the eve of WTO accession and the average percentage was equal to 10,74 %. The country has achieved the concession of preserving the upper limit of duties on the level of 50% while accession process within 3 years and the average

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

percentage rate on duties reduced from 2000 was 5,4% in 2003. And in Turkey, despite this country is considered the WTO establishers as a GATT founder, the higher rate of the import duties being effective seasonably on some agricultural goods reaches even 200%. As to China, the customs duties was changing around 0-65 % at the eve of WTO accession and to preserve this rate while the accession this country was granted the additional concession term up to 2010. Generally, for information purpose we have to note that the transitional term for the tariff concessions while WTO accession was 9 years in Latvia, 7 years in Kirghizia, 5 years for Georgia and 4 years for Moldova. This term is 12-25 years for certain countries (China, India etc.).

The WTO accession of Azerbaijan is directly related to the improvement of the legislation. Presently, there are such laws in the fields of regulation, intellectual property and investments, they don't meet the requirements of international standards and the requirements of WTO. The WTO accession will enable the country to forecast the country's trade policy, thanks to which the transparency will be increased, the number of international trade partner will be increased and the economic disputes will become more effective. It is to be noted that the main moments discussed within the framework of agricultural agreements include the determination of the upper limit of subsidies and tariffs deposited to this field.

Each year, the European Union countries allot direct subsidies for exportation of the agricultural products in the average amount of 350 billion USD and the enterprises engaging in processing of these products are using these subsidies. Concretely, the typical average Sweden farmer receives subsidies amounting to 33 thousand USD, and the USA and Japan farmers – 20 thousand USD. In such a case, it is difficult to protect the agrarian market by the lower customs duties and subsidies. According to the statistic results of 2004, the agricultural sector in the structure of gross output being 11,4% has reached a primacy amongst the nonpetroleum sectors. In the case if we transform the development of the nonpetroleum sector to one of priorities of the state's policy, the agrarian sector will be faced with this danger. It is right that we have the right to receive concession from WTO to a lot subsidies for the agriculture and its upper limit may be up to 10 % of the agricultural production capacity (presently the upper limit of these subsidies for the developing countries is determined 10% and for the developed countries – 5%).

Certainly, this limit may be considered admissible. But, the matter is that it is incredible the allotment of such subsidies from the state budget to the agrarian sector. Presently, the Republic of Kazakhstan has faced with this problem and it has obtained the right to increase this figure up to 5% in the case of allotment of subsidies for agriculture in the amount of 0,01 %. But, the

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

feeble opportunities of the budget prevented to use this right. Taking into account that the agriculture is the main field of engagement in Azerbaijan and the persons employed in this sector have created economic units to meet their personal needs, but not for commercial purpose, we can forecast as regards the extension scale of the danger. In such a case, it is known beforehand that the sector of agriculture will be faced with problems while WTO membership of Azerbaijan. Generally, the field to be exposed to the adaptation decay in this context will not be restricted only with the agrarian sector. The situation of the financial, banking, insurance and other service sectors regulated within many years bawaring of the foreign capital has not be outside the attention. At all accounts, our problems will embrace the industrial processing field and it is beyond any doubts, as, this field is governed by the neat commercial rules.

We have take into account that the tendency of price boost of energy carriers within the last time would restrict the possibilities of the agrarian and industrial fields both in the quality and the price competition. In connection with the WTO accession we may be deprived from the provisions assistance transported to a country where we cannot intervene. But this prohibition will not be applied to the institutions, such the World Bank and UNO. For example, if there is arisen a state of emergency in a country and one of member states intends to help it with provisions, it will be applied some restrictions. For this purpose the country with intends to render assistance has to provide sufficient argument and has to adjust its decision with the member states. The WTO secretariat has reached this conclusion after the experience in Ethiopia. So, this country has delivered provisions assistance within 10 years and there was not created any favorable conditions for stimulating the activity of farmers. To prevent other WTO members not to face with such problems, the WTO is applying a prohibition in this connection. It is appropriate to mention here that the non member states are entitled to render assistance to the member states.

The only area which can escape this danger may be the petroleum sector, as at any version it will be gullibility to think about Azerbaijani oil not set free to Europe. Besides, the WTO has no special conditions in connection with the petroleum sector. The matter is that according to the agreement reached between WTO and OPEC (Organization of Petroleum-Exporting Countries) presented as a gentleman agreement, for the time being the petroleum matters are not in the centre of attention of a country regulating the global trade rules. Form this point of view factually the conditions related to the petroleum sector are not a subject of discussions regarding the Azerbaijan WTO accession. But, as the last discussions organized by WTO indicate, this matter will become topical within the immediate future. It became topical after membership of Saudi Arabia to WTO. The matter is that the mentioned state is the biggest oil producer and this country's economy depends directly on oil. Besides, the intention of Russia

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

considered the second biggest oil producer of the world to join the WTO at an early date informs of including the “petroleum matter” to the WTO agenda. From this point of view, the suggestion that there will be formed special conditions of WTO in connection with the petroleum sector is increasing. Therefore, the matter whether Azerbaijan will escape these potential conditions is related to when our country will join this organization. If the membership matter is stayed too long, the suggestions regarding escaping the petroleum sector from the process are reduced.

The another factor, which may affect our existing starting situation at the eve of accession is not to realize the responsibility of the WTO membership in the developing countries, the little experience in the context of coordination and the personnel shortage. So, it will be very important to set operative and effective activity at the eve of accession on the fields embracing various fields. The responsibility for this activity may not be imposed only on the secretariat on WTO membership. On the other hand, besides well-experienced diplomats, the shortage of high qualified professionals on all fields whom there will be held discussions, non availability of the professionals for proving the damping operations in the field of international business and commercial law will create other critical problems for Azerbaijan both at the eve and after membership process.

The absence of structural and perspective analysis of the national economy at the eve of the country’s WTO accession, the competent scientific-research papers on preparation of the competition tolerance indexes of the fields and kinds of products offer conditions for scientifically grounded arguments in approval of decisions while answering the negotiations and inquiries and at the same time restrict the state officials’ manoeuvre possibilities. To mitigate the problem’s affection it will be crucial and necessary to provide the dexterous operation of all structural units beginning from the parliament as for this process. In the course of implementation, it will be crucial to exchanges ideas with the business structures and scientific-research enterprises, as well as the experts. As to the mentioned process, it’s conducting within the framework of cooperation with Mass Media Means and NGOs and upon conditions of transparency doesn’t give place to the former ones by its importance. As to the NGOs and the scientific-research enterprises, it will be vital to strengthen their activity in direction of investigation. The subject-matter of researches made by them includes the labor division within the country, the assignment of the goods absolute priority from the point of view of the problem of exportation and opportunities for replacement of goods. This stage has to reveal feeble and strong aspects of the competitive ability both at the eve of WTO membership and in perspective and the competition endurance indexes. And the obtained practice will help us to increase the advantages and to reduce disadvantages and to provide the fair trade. The other reason which causes difficulties may be the attitude of our allied neighbor. The fact of

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

our main and perspective trade partner's (Russian) success in WTO membership process, which has rounded off negotiations and stepped to the final stage of signing the protocols, affords ground for its accession to this organization before Azerbaijan. In such a case, it is certainly that after Russian accession to WTO it will start to negotiations with Azerbaijan on some obligations.

We have to be ready to the trade pressures of Iran our neighbor. The non membership of this state WTO may aggravate the situation and deepen up the adaptation regress in some areas that may create favorable conditions for it to grasp Azerbaijani markets, which are not able to endure against the competition. We have to take into account that for Iran it is not only a simple economic interest, but also a matter proceeding from political and strategic targets. But it doesn't mean that we have to step aside from this process. At any case the pros which will be obtained after WTO accession for the community, consumers and exporters. As it was noted above, the main principle of WTO is to prevent discrimination in the foreign trade and to provide the free access for the member states markets. The importance of these principles for Azerbaijan remains above suspicion. Indeed, the quantitative restrictions applied to the import operations imply a serious impediment in the field of using the opportunities of business areas engaging in foreign trade for development of the national economy. Presently, the number of these quantitative restrictions is 7.

There are serious problems in connection with securing the transparency and publicity in this process. Subject to the facts implying the increase of the latent turnover's capacity of the foreign trade year by year and the nude fact of discrimination, the WTO possibilities along the lines of settlement of these problems look like irreplaceable. If we take into account that namely because of problems caused by the latent turnover of the foreign trade, each year the state budget loses funds in millions dollars and moreover the access of other goods to the national market outside the customs clearance plays considerable part in forming of unfair conditions for competition and finally in infringement of the free entrepreneurship, then the implementation of arrangements proceeding from WTO's main principles may assist in settlement of many problems rooted in the foreign trade. We are of the opinion that paying special attention to the advantages of the WTO membership doesn't mean speaking about the one-way bet pros of the membership. It is far from reality not only for Azerbaijan, but also for the developed countries with the stopping width. The membership "fees" for WTO makes conditional on offering up a sacrifice.

Taking into account that WTO membership is a complicated process and it pays different dividends for various countries and causing some difficulties in the national economy, it would

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

be better to speak concretely about positive and negative results of membership to this organization for the Azerbaijan State. But it would be more expedient to group the pro and cons to be obtained as a result of this process from the traditional points of view of exporters (producers) and importers (consumers). Certainly, in the both contexts, the society will have some pro and cons, we have to express attitude in this connection. According to our opinion, increasing of advantages of the WTO membership depends considerably on the national economy's structure and development level.

Therefore, firstly our economy has to be ready for this process, to mobilize opportunities of diplomacy and to introduce a right approach to the matter. There are other facts to be considered that the membership to WTO is not a purpose, but a means. Through WTO we may increase our possibilities to become integrated to the world economy, liberalize our foreign trade, as well as prevent the quantitative and technical restrictions, simplify the customs control procedures, to increase transparency, speed up the involvement of progressive techniques and technologies, know-how, patents and other leading innovations to our country, adjust our laws to the internationally recognized standards and to protect our copyrights. On the other hand, we pin our hopes on the fact that after the WTO membership the world's leading banks and insurance companies will invest moneys in the member state economy and finally there will be formed normal financial system, big moneys and long term credits will resolve the capital problems of the non-petroleum sector of the national economy. At the same time, it is to be noted that the WTO doesn't prohibit the protectionism, allows increasing of tariffs and subsidies, but all these have to be within the framework of norms agreed and approved as a result of negotiations. "The WTO operates with governments" – it is one of key principles of the organization. In this case, does this principle mean that the mentioned organization will not cooperate with structures, as well as business institutions remained outside the government?

The official answer to this question of WTO is simple: not at all! The matter is that one of the key issues discussed in the field of membership to WTO includes namely the entrepreneurs' advantages and disadvantages. And the matter is not only in great amount of entrepreneurs pro and cons. Certainly, each state is interested in deriving of great profits of any change. In a transitional country as Azerbaijan, deriving profits of entrepreneurs of the WTO membership is very important and certainly it doesn't depend on the mentioned organization, but on the level of organization of this activity. The WTO membership means the forming of improved legislative base.

The economic development, as well as the industrialization is directly related to the country's foreign trade policy. This matter if real: all countries follow closely the global foreign trade

policy aiming at achieving successes in and benefiting by the foreign trade. The basic features of the economic system rested upon frequently by us and subject-matter of discussions held in the international arena include conducting of systematic and rapid modifications in the state administration system. From this point of view, on a global sense, it will be very important to achieve imperative positions for Azerbaijan and certainly in the case of presence of some delays in this field it increases the probability of negative influences of speedy modifications in the global arena for Azerbaijan.

Conclusions

In the conditions of globalization and integration of the world economy, the orientation of the national economy only on the production of raw materials is extremely inefficient. Ensuring the sustainable development of the national economy requires diversification, i.e. the development of industries producing ready-made, export-oriented products. All this will allow the republic to receive additional foreign currency. In the long term, Azerbaijan sets a goal to reach the level of highly developed countries of the world, but the sectoral economy does not allow it to be achieved, so only the diversified economy helps to achieve this. All developed countries of the world set a goal to produce products with high added value, i.e. production of high-tech, science-intensive products.

Diversification should allow Azerbaijan to develop industries necessary to meet its needs, in addition to ensure its vital interests. It is enough to say that about 50% of all agricultural products consumed in the republic are imported, and engineering products of about 80%, it follows that the foreign exchange resources received in the sale of oil and gas goes for imports, which is extremely ineffective. Taking into account all the above, the government of the republic is taking serious measures to diversify the national economy, in particular, the President signed a decree 58 to develop a plan for a strategic road map for the development of the national economy, which provides 11 directions for the development of key industries that should establish finished and export-oriented products. In accordance with this plan, it is planned to create industrial clusters in all regions of the republic, this is done to reduce differences in the levels of development of regions, to ensure a stable level of their industrial development and ultimately provide the republic with the necessary industrial products. However, this does not mean total refusal to develop oil industry, since there are very large reserves associated with the transition from the export of raw materials to the export of finished products. Suffice to note that at present there is such a situation that the gasoline produced in the republic is of extremely low quality and price. As our studies have shown, the development

of a post-oil diversified economy requires considerable financial resources and institutional and structural changes at the legislative level, i.e. creation of favorable economic conditions for the development of a multi-sectoral and export-oriented economy, including attracting capital from local and foreign investors.

References

- "Evaluation of Azerbaijan's Economy and Export Diversification" Kenan Aslanli, Rovshan Aghayev, Zhorab Ismayil, Azer Mehtiyev (2013)
- Abbasova N., (11 Jan 2017) "EIA reveals forecasts for Azerbaijan's oil output", AZERNEWS
- Abdullayev, S., Dadaşova, G. and Feyzullayev, C. (2006), Azərbaycan Respublikasının Xarici Ticarət Sahəsində Qanunvericiliyinin Təhlili, Adiloğlu Nəşriyyatı: Bakı.
- http://amcham.az/wp-content/uploads/2016/11/impact_FINAL.pdf
- https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/nl_e/2018_07_acc_newsletter_e.pdf
- <https://www.economy.gov.az/en/article/wto/21561>

Internet Banking, E-Commerce And Their Role In The World Economy

*Rashad MAMMADOV
Azerbaijan State University of Economics
RHMammadov@bankofbaku.com*

Abstract

The concept of a classic and innovative activity of a commercial bank is given, the essence of Internet banking operations is considered, the possibilities of a new information network of banks are identified, and channels for the provision of advanced banking services are identified.

Currently, there are two options for banking in the world: a traditional bank, which has its offices and operating rooms and provides customers with the ability to manage their accounts with the Internet and a virtual bank, which works only on a worldwide computer network.

The Internet creates an utterly unusual situation for the traditional economy, which is called differently: the market cyberspace or the global market place. It's a fact that the Internet creates single virtual cyberspace with interactions typical for the economic environment (market).

E-commerce let you buy and sell products on a global scale of twenty-four hours a day, without incurring the same overhead as with a brick and mortar store. For a better marketing combination and a better conversion rate, an e-commerce business must also have a physical presence; it is more commonly known as a shop of clicks and mortars.

In short, e-commerce is simply the process of buying and selling products through electronic means such as mobile applications and the Internet. Electronic commerce refers to both online business and electron transactions. Nowadays, the popularity of e-commerce has increased revealingly, and in a sense, it replaces traditional brick and mortar stores.

Keywords: banking, global market, information technology, Internet banking services, e-commerce

Introduction

At the moment, the majority of consumers of Internet banking services are accountants of enterprises that conduct calculations, receive statements, send payment orders over the Internet.

The next step in the further development of Internet banking may be working with specific industries.

If we consider the quantitative indicators of the activities of Azerbaijan banks promoting the Internet service for individuals, they have not undergone significant changes. According to the most optimistic estimates, the total number of clients serviced through the Internet - individuals, today is about 20 thousand. Financial indicators of how customers use Internet services look better. Over the past year, the total monthly turnover on the accounts of customers using Internet

banking systems has grown 3-4 times. At the same time, the average monthly growth in turnover has recently reached 10-12%.

It is this characteristic of Internet banking - ease of use - is one of the weaknesses of most (with rare exceptions) domestic systems. It is important to understand that, in addition to programmers, a team of information system designers, marketers, psychologists, and specialists in the development of graphical user interfaces (GUI) should participate in the creation of complex systems intended for mass use by non-specialists in computer technologies. Only in this case, you can expect to receive a product that will be able to win the sympathy of users and, with an effective promotion strategy, the relevant markets. Issues of security organization in the creation and operation of Internet banking systems are essential. In general, the problem of the security of a banking Internet service should be approached, as well as any other risks - to make reasonable efforts to reduce them by introducing professional solutions and insuring risks.

Methodology

In this thesis I used survey with the students of Azerbaijan State University of Economics, International Graduate and Doctorate Center and some of my friends. I tried to use mostly quantitative methods for describing how people believe and make transactions online.

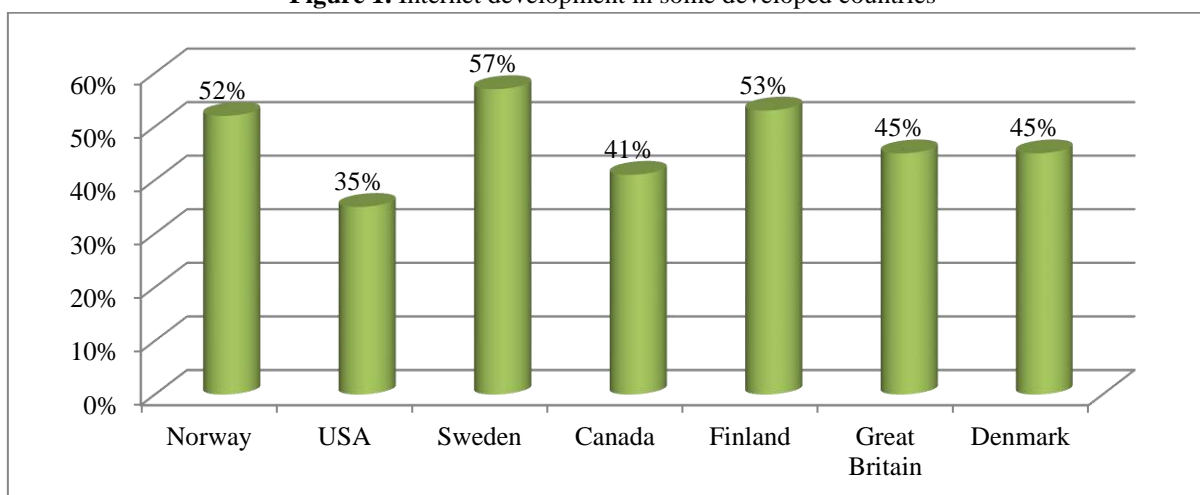
Analysis

Recent advances in the development of information and communication technologies have led to the creation of a global electronic environment in which economic activity can take place. In official documents of the European Commission, it is defined as "an environment in which any organization or individual, located anywhere in the economic system, can communicate easily at minimal cost with any other company or individual about working together, for trade, for the exchange of ideas and know-how or just for fun. "

The growth of the number of Internet users is essential. Their share in the population of the developed western countries already averages about 45-50%. At the same time, some Western European countries are ahead of the recognized leaders from North America in terms of Internet development: Norway - 52% of the population, USA - 35%, Sweden - 57%, Canada - 41%, Finland - 53%, Denmark - 45%, Great Britain - 45 %.

Figure 1. Internet development in some developed countries

Source: Role of internet banking in the modern banking system www.cyberleninka.ru

Banking Internet services are also widely used in northern countries. In Finland, Norway, and Sweden, they are rendered by approximately 90% of banks. According to recent researches by various agencies, the highest penetration rate of Internet banking is registered in Sweden, where 54% of users make online financial transactions. For comparison: in Norway, 48.3% of users visit online banks, in Denmark - 43%, and in Italy - only 12.7%.

Not all countries, despite the development of Internet banking services, European banks that provide Internet services, have noted a significant increase in customers switching to work with the bank exclusively through the Internet. Thus, in the Swedish bank SEB and the Dutch bank Rabobank, more than 30% of clients work with banks with the Internet more than once a month. 25% of clients visit the bank personally, more than once a month. In these countries, the regularity of using electronic channels to work with the bank is three times the traditional visits to bank branches. While in the UK and Germany, despite a large number of Internet users (50% of the total population) and the fact that 20% of the population works with banks through the Internet, 60% of customers still visit the bank's branches every month, and most of them do not covers the costs of the bank for their service during this visit. For example, 70% of Hamburger Sparkasse bank customers who visit branches of the bank do not generate an income of 2 euro per visit, which is an average cost of customer service at a bank for each visit. One of the reasons that customers still visit bank branches is the poor quality of the banking Internet service. Thus, in the UK, a survey was conducted in 2007, during which 4,000 clients of 15 of the largest banks that provide Internet services were surveyed. Only three banks (Smile, First Direct and Nationwide) received positive feedback on the Internet service from most of their customers.

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Approximately in the middle of this rating were Egg and HSBC, and the customers of Barclays, one of the largest in England, rated the Internet service worse than the average. Today, banks in Europe annually invest vast amounts of money in updating and integrating communication channels between a bank and a customer, most of which go to an online service.

Security is primarily authorized access to funds, as well as information about them. The introduction of Internet banking services would seem to contradict the task of keeping funds safe, as it is another possible way to access funds for fraudsters. However, the ability to monitor the account status daily, at any time of the day, eliminates this drawback, allowing the bank client to notify the bank of suspicious transactions promptly and block spending operations if the bank's security service did not do this on its own.

The development of Internet banking is now quite promising. An increasing number of banks are beginning to introduce systems that allow them to interact with customers via the Internet. Thus, according to experts, about half of all customers of banks that have implemented such policies can later use the global Internet for interaction with banks.

In September 2019, Internet Marketing Company conducted a survey of banking specialists on the prospects for the development of Internet banking technology.

The survey was conducted using the questionnaire method on the Internet Finance project site and at the VII International Forum of Integrated Banking Systems Developers held in Moscow.

Fifty-seven representatives of the banking community answered the questionnaire. All respondents emphasized the promise of Internet banking technology: 91% of specialists indicated that their bank uses or intends to use Internet banking technology; 9% of specialists consider the technology of Internet banking promising, but their banks do not intend to use it yet. None of the respondents indicated that this direction was not promising.

At the same time, banks will continue to provide Internet banking services along with other remote banking services for a long time: - the classic "Bank - Client" and "Phone - Client", because the comprehensive provision of remote banking services significantly expands the possibilities of clients to work with your accounts, with banking information and with the bank itself. Approximately 84% of banking specialists believe that Internet banking complements the capabilities of the traditional Client-Bank system; 14% of respondents believe that Internet banking allows you to abandon it completely, and 2% of representatives of the banking community noted that Internet banking is not needed if there is a "Client-Bank".

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Banking experts also note a high interest in Internet banking technology from customers. Thus, 72% of representatives of banks stressed that customers are interested in the Internet banking system and only 5% of respondents to the questionnaire believe that customers would instead refuse to use the Internet banking system.

The survey results (if we consider them in terms of the willingness of banks to implement such a system) showed that it is already installed in banks (25% of respondents). It is planned to be performed within a year (approximately 57% of banking specialists), and only in 18 cases out of 100 representatives of banks answered that their bank does not plan to use it yet. Now let's try to understand what online banking is? Not in the sense of technology, but the spirit of attitude to the subject. On this issue, American bankers are far from unanimous.

Approximately 39% of them tend to view the Internet as another channel for working with clients, 27% as a defence mechanism, and 34% believe that this is a revolutionary tool that changes the concept of market behaviour.

Besides, the perspective (for three years) the importance of the channels for the delivery of banking services was also assessed. Priorities were set as follows: Internet banking (79%), ATMs (74%), bank branches (63%), telephone banking (42%), mobile (telephone) banking (11%).

In terms of the motivation of bank managers regarding the introduction of Internet banking services, the first place is taken by "retaining existing customers" (95%), followed by "raising service standards" (74%), "effective interaction with the customer" (68%) and "Integration with other existing banking operations" (63%). Profitability serves as a motivation for only one-third of respondents, and only 42% view Internet banking as a way to attract new customers.

Regarding the profitability of Internet banking, the bankers themselves are very pessimistic. Only 2.4% of them are firmly convinced of the profitability of this area, 27% find it challenging to answer, 31% of bankers are sure that a direction that is not profitable at the moment will become useful soon, and 39% do not even expect it.

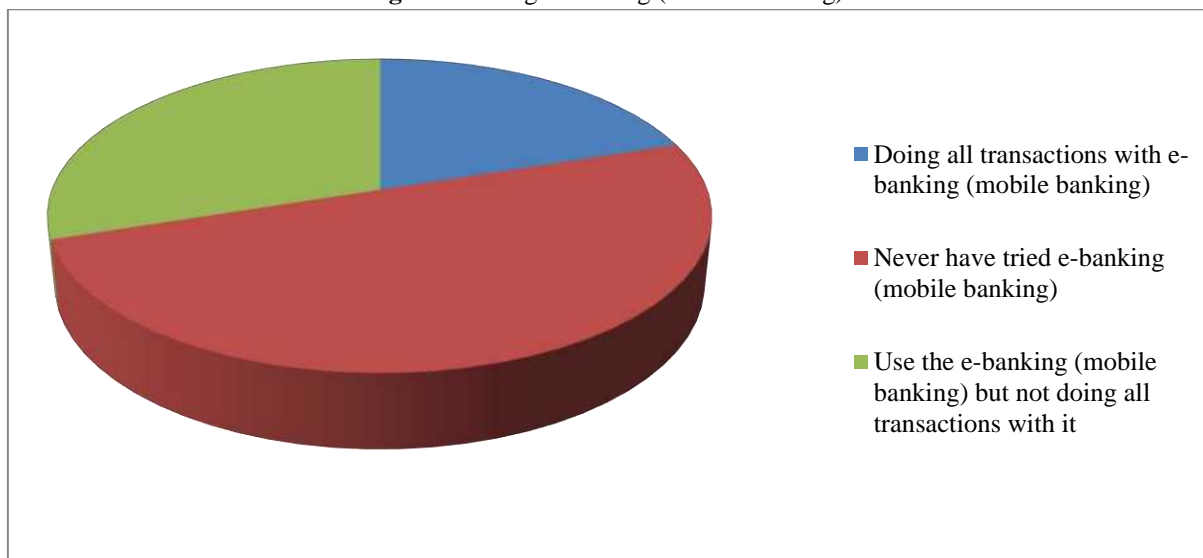
In the West, the banking Internet service, being one of the most dynamic e-commerce segments, continues to grow at a rapid step along with the growing number of Internet users, whose share in the population of developed Western countries already averages over 40%. At the same time, some Western European countries are ahead of the recognized leaders from North America in terms of mastering the global Internet: Norway - 48% of the population, USA - 45%, Sweden -

42%, Canada - 41%, Finland - 38%, Denmark - 35 %, United Kingdom - 25% (according to data at the beginning of 2010).

According to my survey 20% of people who have participated in my survey think e-banking is comfortable and safe for making operations online, 50% think that they can not lean on e-banking system that is why they do not use it, and the last 30% of the people say that they have e-banking or mobile banking programs, but they do not use it for all transactions.

Figure 2. Using e-banking (mobile-banking)

Source: The survey which I have organized through the some of students of Azerbaijan State University of Economics, International Graduate and Doctorate Center.

Simultaneously with the increase in the Internet population, the number of customers carrying out banking operations through the Internet is also growing. Another important indicator of market development is the number of banks developing Internet banking. Thus, in the summer of 2010, already 71 of the 100 largest US banks provided their clients with Internet service, including 9 out of 10 of the largest, among which are leaders of the American banking business: Citicorp Bank of America, Chase, Bank One, First Union, Wells Fargo. However, European banks are not only following along their American counterparts in terms of the number of banks and turnover in this area but also bypass them. So, according to Cap Gemini / Ernst & Young, the Europeans are finally ahead of their American competitors in the share of banking operations performed using the Internet. In Europe, 4% of all banking transactions are conducted via the Internet, and in the US - 3% (data obtained from 125 banks from 21 countries

were processed during the study). All in all, there are more than 1,500 banks in the world today that have Internet banking services in their arsenal.

After analyzing the development of Internet banking, we can single out the three most important characteristics of Internet banking systems that are necessary for customers:

- 1) functionality (available to clients of the operation);
- 2) usability of the order (user interface);
- 3) ensuring the security of the storage and transmission of financial information.

The importance of these particular characteristics is confirmed by the results of numerous user surveys (not only Western but also domestic) and a detailed analysis of the specialists developing Internet banking systems.

The convenience of a particular Internet banking system is usually expressed in the following:

- how user-friendly is the customer interface of the client part of the system;
- how clear and straightforward the installation and configuration of the software is;
- how convenient and straightforward are the usual methods of performing operations in the system for obtaining various banking services, especially for novice users?

E-Commerce

E-commerce activities aimed at the sale of goods and services using information technology based on network interactions between the buyer and the seller. The tools allow you to organize the trading of securities, transactions between legal entities. Individuals, conduct activities on electronic exchanges, implement the order and payment of consumer goods, tourism and educational services, amount of utilities. Product advertising, its order, payment and delivery is carried out using network tools. Thus, when advertising online, the store creates its own Web catalogue or storefront on a Web site, where the buyer can not only read the message about the properties and characteristics of the product but also view it using multimedia tools.

So in this thesis, I am not only going identify five things that we need to know before we start an e-commerce business, but also give you some actionable tips around then where we can so let's list them. Now so that we know what the agenda is for today.

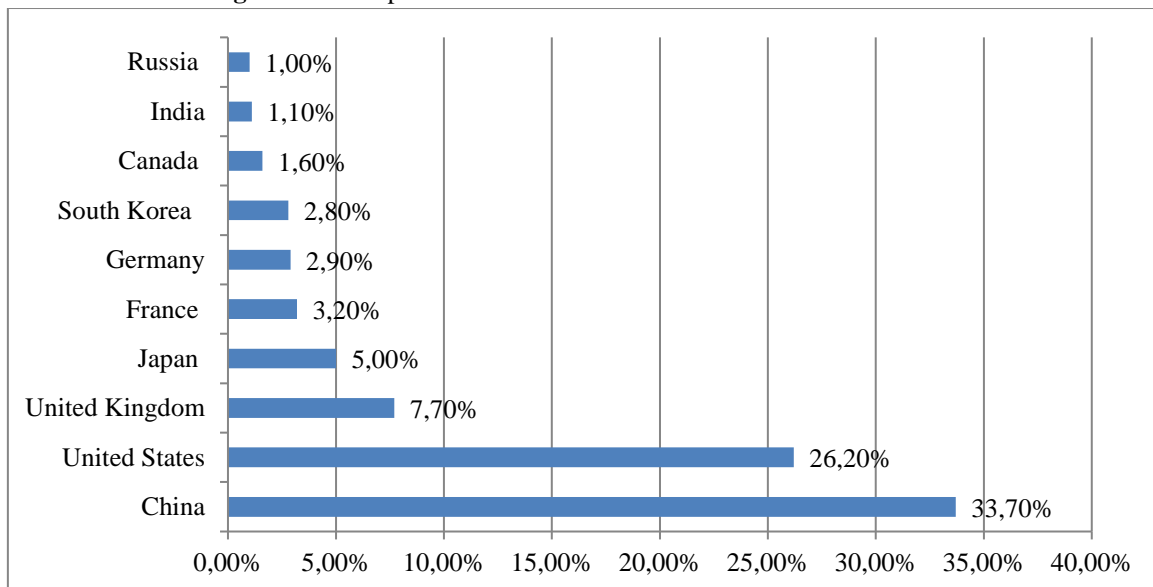
1. Our product is a solution to a problem
2. Our product needs to be viable for e-commerce
3. We need to be able to communicate how you are different
4. Our customer is not everyone
5. We can build our audience before we have a product.

The top 10 countries in terms of online trade transactions in 2016 are 85.2%, of which:

1. China - 33.7%	6. Germany - 2.9%
2. United States - 26.2%	7. South Korea - 2.8%
3. United Kingdom - 7.7%	8. Canada - 1.6%
4. Japan - 5.0%	9. India - 1.1%
5. France - 3.2%	10. Russia - 1.0%.

Figure 3. The top 10 countries in terms of online trade transactions in 2016

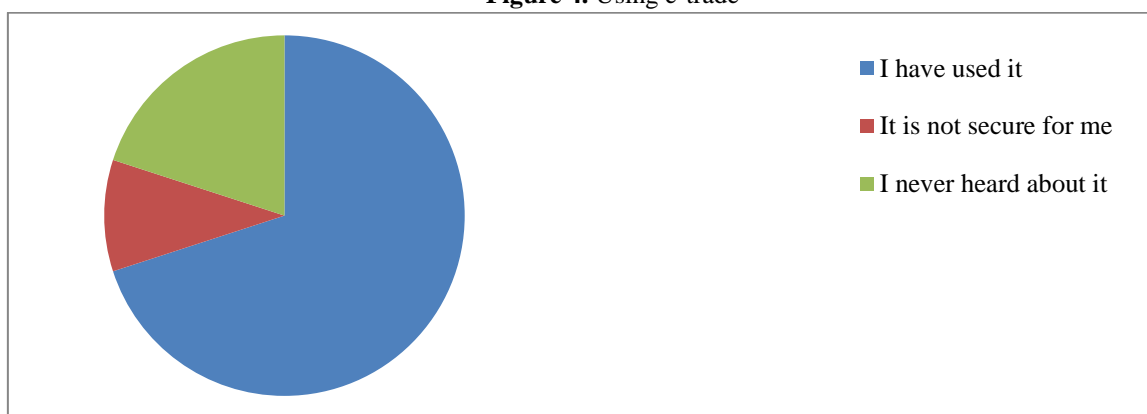

Source: E-Commerce Leaders www.medium.com

According to my survey through the participants, 70% used e-trade, 10% think that e-commerce is not secure for them, and 20% never heard about e-commerce. In my survey about e-commerce have participated 40 students of Azerbaijan State University of Economics, International Graduate and Doctorate Center.

Figure 4. Using e-trade

Source: The survey which I have organized through the some of students of Azerbaijan State University of Economics, International Graduate and Doctorate Center.

Result

Now we will take a closer look at the problems associated with Internet banking. There are already a lot of such problems. Some of them are related to the specifics of banking, partly due to the peculiarity of the Internet.

The development and implementation of software systems, with the exception of the most primitive ones, always requires considerable organizational efforts. In the case of distributed complexes, the volume of such efforts increases many times, and for payment systems it becomes enormous, since each of them adds coordination to all its members or even provides conditions for joint development to the list of mandatory organizational measures. In addition, the involvement of new participants in the payment system is associated with the need for professional action. There are problems in the field of contacts with the authorities.

On the other hand, its effective use is impossible without a clear economic elaboration of projects for the introduction and further promotion of Internet services. Here, a proper understanding of the role and place of Internet banking for a particular bank is of particular importance. Internet banking is a virtual automated operating room of a bank (and not another additional service) that can bring real profit. Therefore, it is very important for the bank to have a development strategy for its virtual front office. It is important to include a strategy for the development of remote banking services as one of the important lines of business development for the bank. And it will be justified - in the near future, Internet banking will become one of

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

the key services, the quality and terms of service of which will be decisive for customers when making decisions about choosing a bank.

References

www.finance_loan.academic.ru
www.ecommerce-platforms.com
www.cyberleninka.ru
www.psyera.ru
www.constantia.com
www.globalcio.ru

Financial Sector And Real Sector Co-Movement: A Wavelet Coherence Analysis

*Rashed JAHANGIR
Istanbul Sabahattin Zaim University
rashed3355@gmail.com*

*Dr. Ruslan NAGAYEV
Istanbul Sabahattin Zaim University
ruslan.nagayev@izu.edu.tr*

Abstract

The activities of real sector persuade economic output and is delineated by those economic segments that are crucial for the growth of gross domestic product (GDP) of an economy. Interestingly, this sector produces better outcomes when associated with a healthier financial system. Therefore, the development of the financial sector is a means for the progress of the real sector. For this reason, the purpose of this study is to examine the dynamic relationship in time frequency space between financial sector and real sector in Turkey. In order to do this, the study will consider MGARCH-DCC and Wavelet Coherence analysis. Here, it will use index data for two sectors—financial sector and real sector— considering 4763 observations from 01/01/2001 to 03/04/2019. In addition, in order to obtain same scale data, it will generate the data by using excel log formula for creating the log data.

The long-term relationship between financial markets and economic conditions is unclear. This paper aims to investigate how movements in the financial markets interact with the broader economy in the long term. Dynamic factor models are implemented to capture unobserved factors—common factor and sector factors. The common factor represents the co-movement between the real economy and the financial markets, and the sector factors indicate co-movements within the economy or within the financial markets. Variance decomposition is performed to show how much of variation in each variable can be explained by the co-movements

Keywords: Financial sector, Real sector, Wavelet Coherence

Analysis of Current Performance of Non-oil Sector in Azerbaijan

Samir ABBASLI

Azerbaijan State University of Economics

sy.abbasli@gmail.com

Abstract

The performance of non-resource sectors has utmost importance for the economy of a country. Depending on a single commodity leads to a high level of volatility. Commodity price fluctuations have very negative effects not only the resource sector but through ripple effect deteriorates the related sectors, the financial sphere and livelihood of the population. It's such risks that have led to the creation of terms such as "Oil Curse". Being an oil-based economy Azerbaijan is also vulnerable to such risks, and that's why developing the non-oil sectors is one of the major goals for Azerbaijan economy. This paper looks at the performance of the non-oil sector for the most recent years. One goal of the paper is to analyses and show the current situation of the non-oil sector in general. The other goal of this research is to identify the reasons behind this result.

The result is analyzing the current performance paints a very bleak situation; the GDP still depends on the oil prices and non-oil exports only accounts for roughly 10% of the total exports. There are other problems such as diversification. Despite exporting nearly 1200 types of goods and services, 31 of them account for 97% of the turnover. Low product diversification and competitiveness, unfavorable exchange rate are the main reasons for such a low share for the non-oil sector.

Keywords: Non-oil sector, economic growth, GDP, exports

Introduction

Azerbaijan got its independence from the Soviet Union in 1991. The country's industrial infrastructure was based on Soviet technology and methods which were not in the global standards. The war with Armenia over Karabakh had a devastating effect on the young country. The country had lost 20% of its land; thousands young people had died. Inflation had reached 1667%. The only good thing for the country was its was hydro resources, specifically oil. Azerbaijan has been an oil-producing country for a long time. The first oil well was drilled in 1846. Between 1885-1890 many foreign investors participated in drilling activities in Azerbaijan, and the country could produce half of the global oil. After independence, large scale projects were generated to develop oil production. In 1994, the contract of the century was signed. The cash flows from this mega project would go on to play a major role in formulating the Azerbaijan economy for the next decades. While the cash inflows improved the economic situation and living conditions it had negative effects too. As the government controlled the oil companies, the revenue stream was also directly collected and spent by the government. As manufacturing and industry were not capable of competing in a global scale, the economy was dependent on government budget and oil revenues. Most research done on the economy of

Azerbaijan has concluded that the main driving force behind economic growth is oil industry and related fields. As described as being dependent on a single resource may have devastating results for an economy. That's why it's important to find the weaknesses of the overall economy and improve them. By doing so, a government makes the economy more diverse and reduces economic risks.

The paper is structured in the following way: Part 2 introduces and reviews some of the literature used to write paper. Part 3. Discusses the overall situation in non-oil sector, while part 4. is devoted to export performance of the non-oil sector. The paper ends with conclusion and suggestions.

Literature Review

Various scholars have published their papers on the non-oil sector of Azerbaijan. Fakhri Hasanov has tested the effects of Dutch Disease on Azerbaijan Economy in his work. The author has concluded that an absolute de-industrialization has not taken place in Azerbaijan and the country suffers from relative de-industrialization in the non-oil tradable sector. The study finds out that foreign direct investment inflows harms the non-oil exports and makes the country more dependent on oil.

Osman Nuri Aras, Elchin Suleymanov and Ayaz Zeynalov analyzed the situation of non-oil export and import in Azerbaijan. The author has analyzed the week trade performance of the oil-sector and given a list of their suggestions to correct the situation.

In his book "Dutch Disease; Theory and Country Cases", Sarvar Gurbanov analyzed the effects of Dutch Disease on Azerbaijan economy. The book gives information about Azerbaijan economy and analyzes the Dutch Diseases effects such as spending effect on Azerbaijan.

Published by Center for Economic and Social Development think-tank and authored by Rashad Hasanov, "Azerbaijan Economy 2018: Results and Perspective" is one of the most informative papers to get information about the most current condition of the economy of Azerbaijan.

Online resources have been used during the preparation of the paper. Analysis of the main problems facing Azerbaijan's non-oil exports done by Baku Research Institute analyzes the problems of the non-oil sector.

This paper takes the statistics data from government agencies and analyzes it based on knowledge gained from the researches mentioned.

The Current Situation of Non-oil Sector in Azerbaijan Economy.

Let’s have a look at main macro-economic indicators of the Azerbaijan economy. As one can see from table 1. after the stagnation period during 2015-2017 real GDP grew and in 2018 and reached 79,8 billion AZN. The important fact is GDP growth was mainly driven by the non-oil sector. The growth in these sectors was 1,8% (Ministry of Economy, 2018). The overall share of non-oil sector in GDP has been 52% or 41.6 billion AZN. According to Azerbaijan Ministry of Economy 2018 non-oil industry report, the growth in non-oil sector industries were as follows; non-oil industry 8,5%, information and telecommunication industry 9,3%, tourism and hospitality 7,6%, trade 3,0%, agriculture 4,6%, transportation and warehouse 7,8%.

Table 1. Main macro-economic indicators of Azerbaijan economy.

Years	2016	2017	2018
GDP mln. AZN	37,863	40,750	79,797
GDP Per capita AZN	6,224	7,205	8,126
Non-oil GDP, AZN	35,951	40,012	41,589
Nominal average monthly wage, AZN	500	529	544
Consumer Prices index	12%	13%	2%
External trade balance, mln AZN	4,618	6,964	9,841
Export, mln AZN	13,108	15,746	20,794
İmport, mln AZN	8,489	8,782	10,953

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan and Central Bank of Azerbaijan figures, www.stat.gov.az, www.cbar.az, 2019

Center for Social and Economic Development has identified three following reasons behind the economic growth (Center for Social and Economic Development, 2018):

- The initial estimate for oil prices by the Azerbaijani government was \$45 per barrel, which was updated to be \$55 per barrel during the year. The actual price of the oil was \$71 per barrel. Higher prices created a better foreign environment for the country.
- Radical fiscal expansion: The government rapidly increased the state budget expenditures which affected the volume of aggregate demand.
- The boost in natural gas production

Table 2. GDP production by oil and non-oil sectors (AZN)

Year	GDP, mln	Oil sector	Non-oil sector	Taxes on goods and import
2009	35,602	16,066	16,726	2,810
2010	42,465	20,410	19,179	2,877
2011	52,082	25,830	23,196	3,056
2012	54,744	24,487	26,864	3,392
2013	58,182	23,778	30,526	3,878
2014	59,014	21,405	33,196	4,413
2015	54,380	15,382	34,139	4,859
2016	60,425	19,553	35,951	4,922
2017	70,338	25,005	40,328	5,004
2018*	79,797	31,759	41,811	6,228

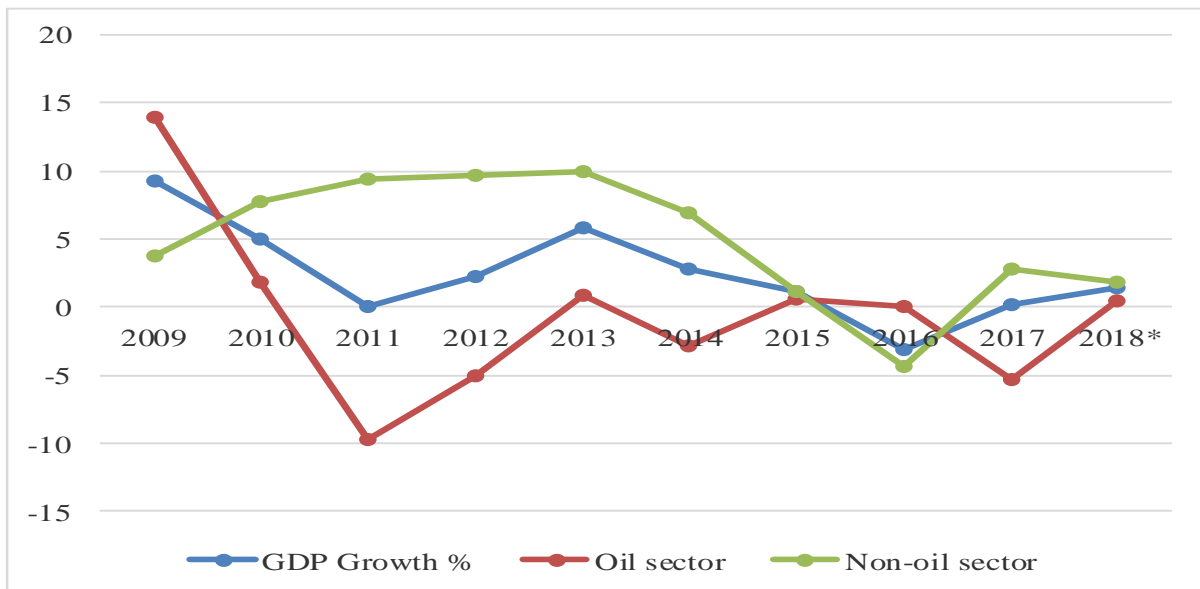
Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, . <http://www.stat.gov.az>, 2019

In the table above GDP has been divided between oil and non-oil sector. The rest of the amount is taxes. If taxes are shared then, oil sector becomes 33 billion AZN, and non-oil sector reaches 46,7 Billion AZN. It can be observed that the share of the oil sector has been on the gradual increase since 2015 crash. While the non-oil sector share looks high in the table, it must take account that government spending and consumption are the main reasons for that.

In Chart 1, that non-oil sector growth has dropped by 0.6 percentage compared to that of 2017. The reason for the change is the 9 per cent decline in the construction sector (Center for Economic and Social Development, 2018)

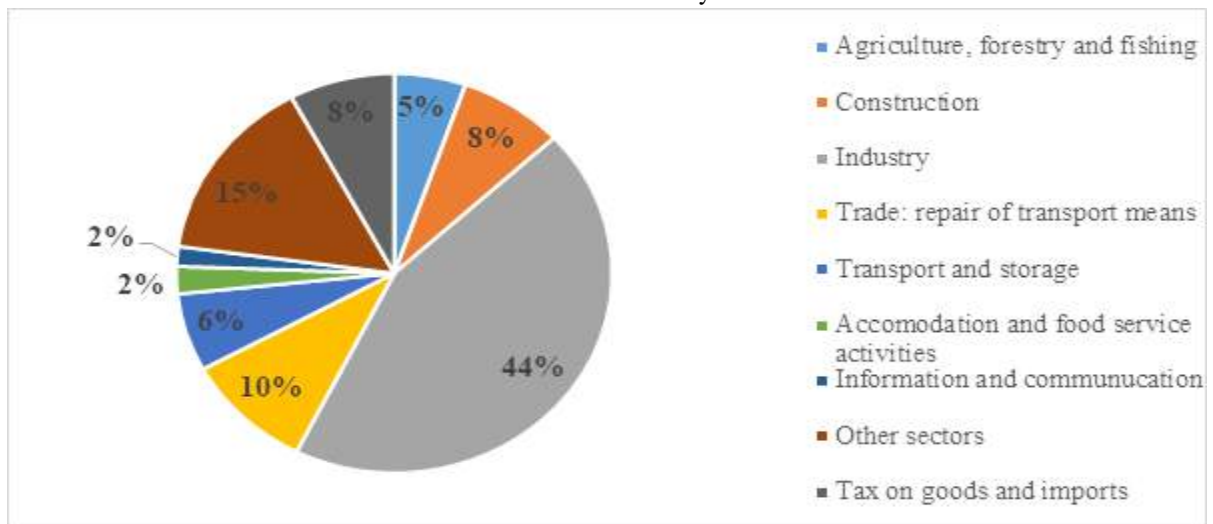

Chart 1. GDP Growth in oil and non-oil sectors

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az 2019

Chart 2. Division of GDP by industries.

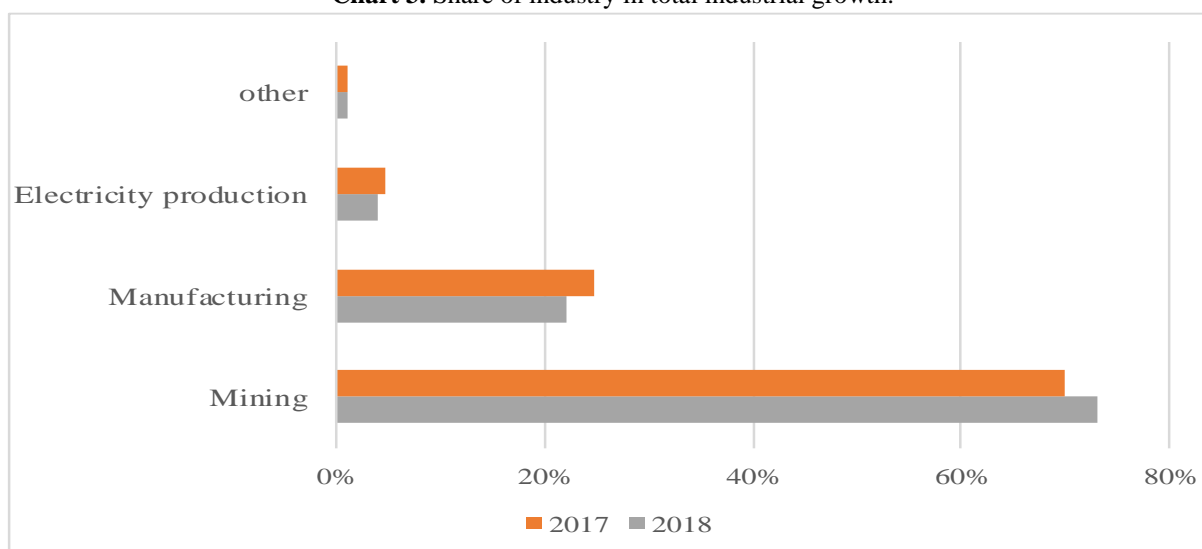

Source: Azerbaijan Ministry of Economy. www.economy.gov.az, 2019

In the chart above GDP division by industries has been shown. As it can be observed 44.2% of GDP was created in the industry. The industrial output in 2018 was 47.7 billion AZN, which is 1,5% more than the same figure for 2017. 73% of the industrial production belonged to the mining industry, 22.2% to manufacturing, and 4.1% to electricity production.

Chart 3. Share of industry in total industrial growth.

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az 2019.

It can be observed in the chart 3. that manufacturing decreased in 2018 by 3% while the share of the mining industry has increased. The reason for the change in shares is the increase in gas production by 5.8%.

Non-oil Export Performance

Table 3. Main Export Commodities

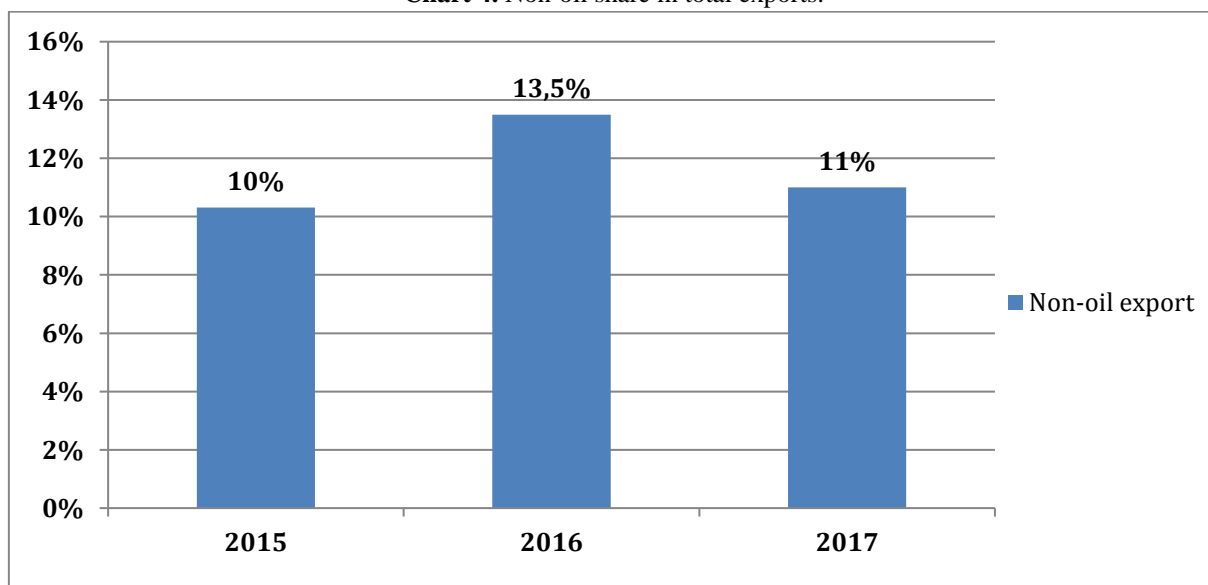
Commodity Groups	2017	%
Mineral products	12 403 616,0	90%
Plant based products	518 356,7	4%
Low value metals and goods made from them	245 050,6	2%
Pearls, precious stones and metals, goods made of	141 565,0	1%
Ready-made meals, spirits and soft drinks, vinegar,	110 900,0	1%
Plastic mass, rubber, rubber, articles made of them	102 514,2	1%
Other	287 426,9	2%
Total	13 811 624,4	100%

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az 2019

Another interesting area to look at is the main export commodities. As shown in table 3, exports of the country were 13.2 billion AZN in 2017. Analysing the figure reveals that the majority of the export came from a few categories of goods. Commodities under 30 name accounted for 98% of total income (BakuResearchInstute.org, 2018). Oil and mineral resources accounted for 90% of the income. With other words, 2,6% of goods accounted for 98% of income. It’s also observed that the other goods are majority of agricultural products. Taken this into account it’s safe to say Azerbaijan exports have diversification problem. The government should invest in the weak industries to increase their shares in total export.

Chart 4. Non-oil share in total exports.

Source: : State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. www.stat.gov.az 2019

As mentioned earlier another problem for export is the low volume of non-oil export. As seen in table 2.5, there has been no valuable change in the share of non-oil export between 2014-2017.

Another problem in Azerbaijan economy is low spending in research and development. The result of low investment in research and development is not being able to create goods capable of competing in a global scale. As seen in table 3. there is almost none high-tech or heavy industry products.

Conclusions

The information in the previous part concludes that Azerbaijan economy is still depended on the resource sector. A sharp change in the price of oil remains a huge risk factor for all sectors of the economy. The situation is especially bleak for non-oil exports. The non-oil sector only accounts for 10% of the total exports and the majority of these are plant and metal and stones exports. With other words, the heavy industry has still not able to compete in the international area. Reading through several author's research papers, the most important goal for the government is diversification of the economy. I believe completing the following initiatives would help to better the overall situation:

- Increase the investment in research and development. At the moment, main exports of non-oil sector are plant-based goods. To increase the overall turnover and compete in the international sphere, Azerbaijan must be able to produce more industrial products and services.
- Continue implementing State programs for development. The programs implemented for the development of sectors and regions since 2002, is useful to build the deteriorated industrial complex after independence. It's important to continue implementing such reforms to make non-oil sector performance better.
- Stimulate creation of fabrics using domestic raw materials.
- Give importance to maintenance of fair financial sphere. Without the credits, it's hard for entrepreneurs to create new SMEs or develop existing ones.
- Subsidies entrepreneur costs for most important areas. Credits given to agricultural sphere are good initiatives, such policies need to be applied to other non-oil sectors.
- Give tax relief for certain sectors until they can create competitive products.
- Keep reforming government agencies to eliminate obstacles for entrepreneurs and create a fluid system.
- Implement examples from countries which has dealt with Dutch Disease successfully.

Reference

- World Bank Group, "Doing Business Azerbaijan report" 2019
F.H. Abbasov "Sustainable social and economic development of regions in Azerbaijan: the current situation and future prospects", 2010
F. Hasanov "Dutch Disease and Azerbaijan Economy", 2013
N.Huseynov "Approach To The Azerbaijan Economic Structure: Non-oil Sector", 2017
Osman Nuri Aras and E. Suleymanov and A. Zeynalov "Analyzing and Valuing of the Existing Situation of Export and Import Non-Oil Sector in the Azerbaijan Republic", 2010

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

R.Karimov, “Development of Non-Oil Sector in Azerbaijan: Tendencies and Opportunities”, Journal of Business & Economic Policy Vol. 2, No. 2; June 2015

S. Gurbanov “Dutch Disease; Theory and Country Cases” 2018

S. Gurbanov “Importance of National Industrial Policy for Azerbaijan: Impacts of Education Investments”, 2014

R. Hasanov “Azerbaijani Economy 2018: Results and Perspectives”, Center for Economic and Social Development”, 2018

<https://www.cbar.az/>

<https://www.economy.gov.az/en/>

<http://www.stat.gov.az>

<http://www.CESD.az>

<https://bakuresearchinstitute.org/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports/>

Foreign Trade Relations of Azerbaijan

Samir NAMAZOV

Azerbaijan State University of Economics

namazov-samir@yandex.ru

Abstract

In the modern world where capitalism dominates, the Republic of Azerbaijan is also in a market economy. Features inherent in administrative practice, as well as monopoly of the state over foreign trade, have been abolished and a new situation has emerged from the old system completely different. Economic and Structural reforms in developing countries have led to the creation of a foreign trade policy that meets international standards. Looking at the latest 20-year development statistics, it is clear that as the degree of openness of the economy increases, stronger market relations have been achieved, and the impact of international competition on our domestic economy has become more intense. Based on the above, we must note that our country should constantly make changes in the organization of foreign economic policy. Foreign trade policy has a major role in protecting the country's national interests and achieving the most appropriate balance. Foreign trade policy has played a major role in recent years of structural reforms, modernization, economic growth and competitiveness. In addition to all these, we need to take into account the real situation when defining foreign trade policy. In addition, the economy of the country should be freed from one area. It is important to create new production areas in the country and to increase the level of processing in existing production areas.

Keywords: Trade relations, foreign trade policy, market economy, economic growth.

Introduction

From the end of the 20th century, foreign trade relations and international economic integration have begun to play an important role in every stage of public life. The main reasons for this are the transition of the world to a more open economy, easing investment and capital flows, increasing the number and importance of transnational corporations, and globalization of the world's economy. Every country that wants to achieve economic development in the modern world economy is paying attention to increasing the level of scientific technological advancement and the use of modern technological innovation. Although it plays an important role for many countries, natural resources, raw materials and cheap labor remain in the background.

The economy was completely collapsed during the time when our country restored its independence. One of the reasons was that Azerbaijan was under Soviet rule for 70 years, and most importantly, the Karabakh war in the 1990s. At that time, no country had the right to pursue an independent foreign policy and to establish economic relations with other countries. All of these were administered by the central government through administrative methods. This,

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

in turn, was not in line with any economic or market mechanism. This factor has been one of the reasons for delaying integration of Azerbaijan into the globalized economy in the coming years.

After gaining independence in 1991, the Republic of Azerbaijan entered the system of global economic relations as a full and competent member of international law and international organizations and made important steps towards establishing the country's economy in line with the market economy. Examples of organizations that are members of Azerbaijan include the Commonwealth of Independent States, the Black Sea Economic Cooperation Organization, GUAM and many others. Our country is actively involved in each of these organizations. The Republic of Azerbaijan is a founder member of BSEC since June 25, 1992 and plays an important role in the development of cooperation based on mutual interests in trade, transport, customs, energy, environment, information and communication technologies, science and technology. The most important partner in the foreign economic relations of Azerbaijan is the European Union. The relations between EU and Azerbaijan have been established in 1991. Trade relations with the EU are regulated by the Partnership and Cooperation Agreement signed in 1999. 48.6% of the total trade turnover of Azerbaijan belongs to the EU. 60.7 percent of its exports and 31.8 percent of imports fall to the EU. Export of the EU to Azerbaijan is primarily machine-building and transportation equipment, and Azerbaijan's export to the EU is mostly oil and gas. The main trading partners of Azerbaijan in the EU are Italy, Germany and Great Britain.

Leading international economic organizations are closely involved in economic reforms in Azerbaijan and the development of the economy based on market economy laws.

These institutions can be influential organizations such as the International Monetary Fund, the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the World Trade Organization and others. Among them, the most important for our country is the WTO. Officially, Azerbaijan applied for membership in the WTO in 1997. Starting from that year, cooperation with the DTT and the process towards the admission of Azerbaijan to the WTO began. More than 20 years, Azerbaijan continues its cooperation with the DTT as an observer. If Azerbaijan is a member of the WTO, our country will more and more effectively integrate into the world economy and increase the foreign investment in the non-oil sector, the competitiveness of our economy will increase, timely and effective changes to global trends and sudden changes, economic reforms will be more effective, and the risk of credit loss decreases.

In building international trade relations with Azerbaijan, participating in international projects and organizations, we can point out that it is rich in natural resources, favorable geographical position, rich human capital, climate conditions suitable for agriculture and so on. At present, these opportunities are used in many regional and international projects. Examples of these projects include the reconstruction of the Great Silk Road from China to Western Europe. This project is intended to represent our country as a trade, communication and transportation corridor. China is currently working on this project seriously and is expected to restore the Silk Road's pr In addition, Azerbaijan also acts as part of the North-South Corridor. Under this project, Azerbaijan will be of great importance as transport, communications and trade corridor between Russia and Iran. Other international projects that Azerbaijan participates in is the exploitation of the underground resources of the Caspian Sea with the foreign companies and their transfer to the world market, construction of oil pipelines and other projects.evious significance in the near future.

Methods

The article mainly uses theoretical methods. Azerbaijan's foreign trade relations, trade balance and current state of the statistical data are provided. Economic indicators are mainly derived from the website of the State Statistical Committee and foreign internet resources. The purpose of the article is to investigate the trade relations and determine its current state.

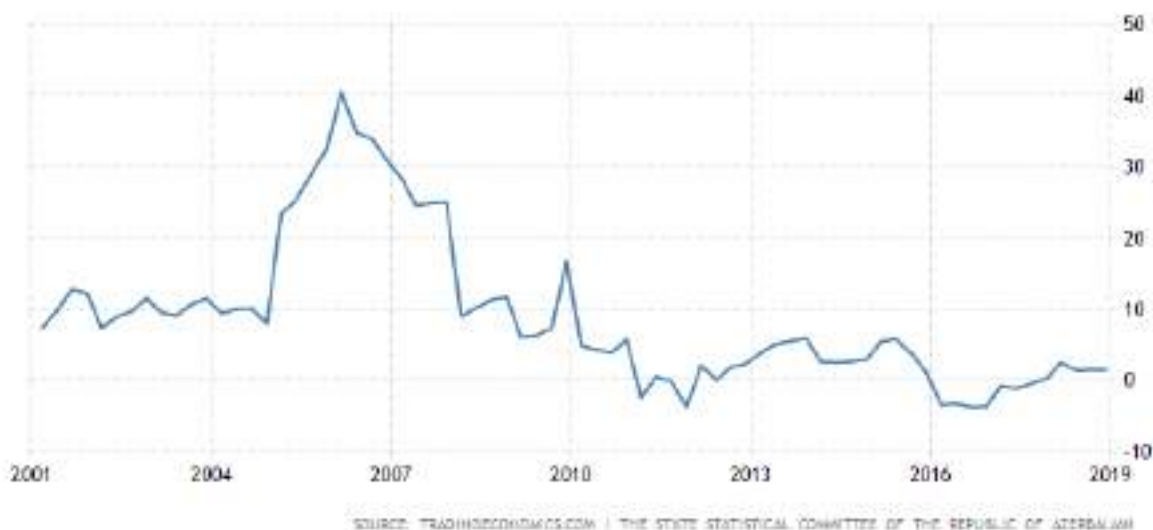
Analysis

The basis of economic development in Azerbaijan was the "Contract of the Century" signed in 1994. The contract was concluded on September 20 of the same year with 11 major oil companies of the world and meant that the depths of the Azeri and Chirag fields were combined and the share of oil . Thanks to this contract, Azerbaijan has been able to export oil to the world market and has played an important role in raising the country's economic performance in the following years. The most important of these economic indicators is the nationwide GDP growth, which is increasing year by year. During 2008, when the global economic crisis took place, our country has steadfastly developed and developed rapidly in the post-crisis period. Such development of our country has not been ignored by the international rating agencies and the situation in Azerbaijan is positively assessed.

The chart below shows the dynamics of GDP for years. The average annual growth dynamics of GDP between 2001 and 2019 was 8.99%. The highest growth dynamics was observed in 2006 and amounted to 40.40%. The main reason for this is the sharp increase in oil prices and at the same time the launch of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. Through this pipeline, Azerbaijan has become an important oil exporter. Oil prices have started to decline since 2014 and this has had a negative impact on GDP in Azerbaijan. As a result, the real GDP growth in 2015 was 1.5% and -3.9% in 2016.

Graphic 1. GDP dynamics (percent to the corresponding period of the previous year)

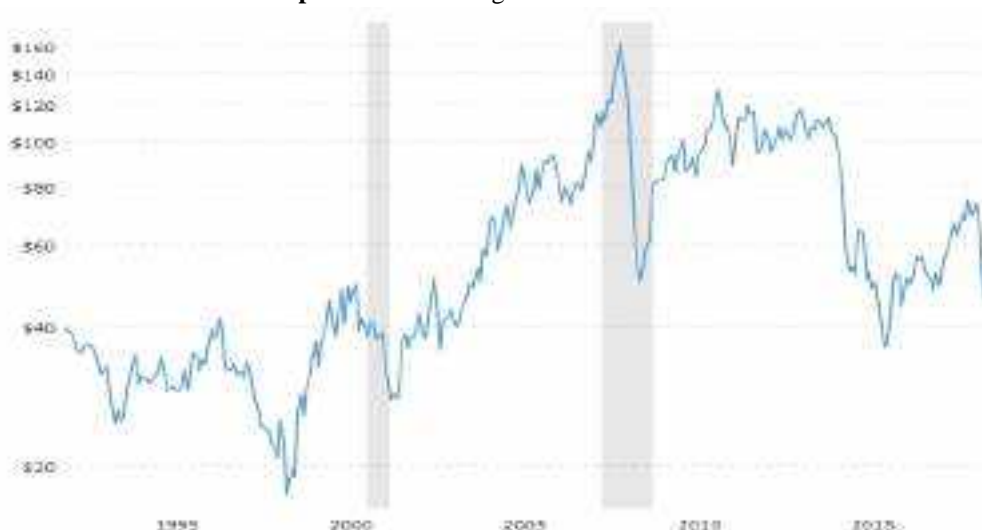

Source: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual> (15.03.2019)

In addition to the positive aspects of the transformation of Azerbaijan into oil and gas exporters, there are also negative sides. These are the dependence of the country's economy on only one field and the direct impact of the change in the price of these rebates directly on the country's currency, domestic product, economic and financial situation. This is called the "Dutch syndrome" in economic literature. Therefore, countries that are rich in natural resources should pay close attention to the diversification of the economy. The chart below shows how oil prices have changed over the past few years.

Graphic 2. Price Change in Oil World market at 1945-2017

Source: www.tradingeconomics.com (23.07.2017)

Looking at both of the graphs, we can clearly see the correlation between oil price fluctuations and GDP growth dynamics in our country. The GDP growth rate was high in 2004-2007, which is due to the increase in oil prices over the same years as Azerbaijan's oil exporter. The annual GDP growth rate was around 5% between 2010 and 2014. Oil prices have started to decline since 2014 and this has had a negative impact on GDP in Azerbaijan. As a result, the real GDP growth in 2015 was 1.5% and -3.9% in 2016.

The most important characteristics of foreign economic and trade relations are the import-export volumes, foreign trade turnover and balance. According to the Statistical Committee, the volume of foreign trade turnover, the number of imports and exports, the number of traded commodities, and the number of countries with foreign economic relations have been substantially increased in 1991-2017.

Table 1. Dynamics of foreign trade turnover

Years	In million US dollars				percentage change from previous year		
	Turnover	Import	Export	balance	Turnover	Import	Export
1991	4 002.2	1 881.2	2 121.0	239.8	x	x	X
1992	2 423.8	939.8	1 484.0	544.2	60.6	50.0	70.0

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS**
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN

1993	1 353.5	628.8	724.7	95.9	55.8	66.9	48.8
1994	1 430.6	777.9	652.7	-125.2	105.7	123.7	90.1
1995	1 304.9	667.7	637.2	-30.5	91.2	85.8	97.6
1996	1 591.9	960.6	631.3	-329.3	122.0	143.9	99.1
1997	1 575.7	794.4	781.3	-13.1	99.0	82.7	123.8
1998	1 682.6	1 076.5	606.1	-470.4	106.8	135.5	77.6
1999	1 965.6	1 035.9	929.7	-106.2	116.8	96.2	153.4
2000	2 917.3	1 172.1	1 745.2	573.1	148.4	113.1	187.7
2001	3 745.3	1 431.1	2 314.2	883.1	128.4	122.1	132.6
2002	3 832.9	1 665.5	2 167.4	501.9	102.3	116.4	93.7
2003	5 216.6	2 626.2	2 590.4	-35.8	136.1	157.7	119.5
2004	7 131.4	3 515.9	3 615.5	99.6	136.7	133.9	139.6
2005	8 558.4	4 211.2	4 347.2	136.0	120.0	119.8	120.2
2006	11 638.9	5 266.7	6 372.2	1 105.5	136.0	125.1	146.6
2007	11 771.7	5 713.5	6 058.2	344.7	101.1	108.5	95.1
2008	54 926.0	7 170.0	47 756.0	40 586.0	466.6	125.5	788.3
2009	20 824.5	6 123.1	14 701.4	8 578.3	37.9	85.4	30.8
2010 ²	33 160.7	6 600.6	26 560.1	19 959.5	106.5	105.0	106.9
2010	27 960.8	6 600.6	21 360.2	14 759.6	120.0	105.0	125.3
2011 ²	44 161.7	9 756.0	34 405.7	24 649.7	104.0	145.3	92.6
2011	36 326.9	9 756.0	26 570.9	16 814.9	103.9	145.3	88.7
2012 ²	43 813.5	9 652.9	34 160.6	24 507.7	95.5	96.9	95.1
2012	33 560.9	9 652.9	23 908.0	14 255.1	89.3	96.9	86.2
2013 ²	43 554.1	10 712.5	32 841.6	22 129.1	102.7	109.1	100.7
2013	34 687.9	10 712.5	23 975.4	13 262.9	106.3	109.1	105.1
2014 ²	39 407.5	9 187.7	30 219.8	21 032.1	95.7	85.4	99.0
2014	31 016.3	9 187.7	21 828.6	12 640.9	94.1	85.4	98.0
2015 ²	25 809.0	9 216.7	16 592.3	7 375.6	99.9	99.5	100.1
2015	21 945.8	9 216.7	12 729.1	3 512.4	104.3	99.5	106.3
2016 ²	21 596.6	8 489.1	13 107.5	4 618.4	92.7	89.6	94.4
2016	21 946.7	8 489.1	13 457.6	4 968.5	112.9	89.6	129.7
2017 ²	24 257.6	8 782.0	15 475.6	6 693.6	89.3	83.9	92.9
2017	22 593.6	8 782.0	13 811.6	5 029.6	80.0	83.9	77.6

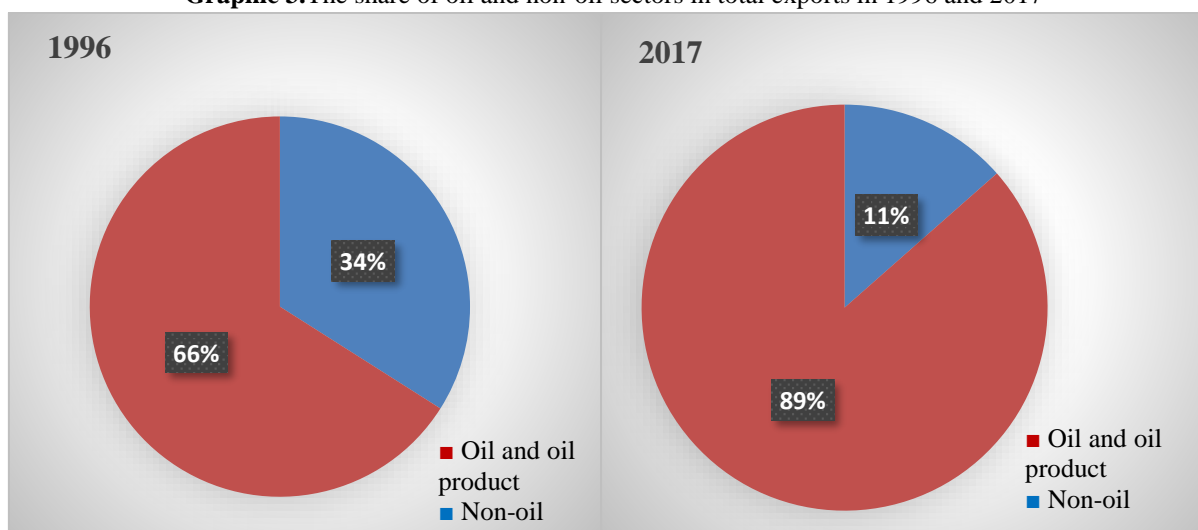
Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az (14.08.2017)

If we look at the table, we can see that at least the trade turnover was in 1993-1995. The reason for that is the war. The lowest export was observed in 1995-1996. The foreign trade balance of

Azerbaijan between 1994-1999 and 2003 was negative, imports surpassed exports. The lowest point is the year 1998 and the highest in 2008. As we have noted, after the restoration of our independence, the highest trade turnover and exports were in 2008. In the same year, the total trade turnover was \$ 55 billion and export - around \$ 48 billion. The total volume of foreign trade turnover in 2008 was 12.7 times more than in 1991. The highest level of imports in 2013 was about \$ 11 billion. As can be seen from the table, after 2013 trade turnover, both exports and imports declined. The main reason for this is the oil factor. Starting in 2014, oil prices have fallen sharply. As the main export commodity of Azerbaijan, the decline in oil prices sharply diminished in foreign trade.

Graphic 3. The share of oil and non-oil sectors in total exports in 1996 and 2017

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az (03.07.2017)

According to the above diagram, the share of oil and oil products in 1996 was 66%. The share of oil and oil products in total exports in 2008-2014 was more than 92%. In 2013, the total export value was \$ 24 billion, after the oil prices declined, Azerbaijan's exports in the year 2015 fell to \$ 11 billion. The record \$ 13 billion recorded in 2013 fell to \$ 2 billion in 2015. With a decline in oil, the share of oil in total exports in 2015 has dropped to 86%, indicating the extent to which oil is important in our foreign economic relations. It should not be forgotten that the dependence of export on a product is a very dangerous factor, and it is important to eliminate it. The non-oil sector's share has contracted by 20% in total exports for 20 years. These indicators once again prove that Azerbaijan must remove its dependence on oil factor as soon as possible and diversify the economy by developing the non-oil sector.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

When talking about trade balance of Azerbaijan in foreign trade, we should consider which products are at the forefront of its exports and imports and which countries have trade relations. The table below shows exports of basic products for 2017 and their share in total exports.

Table 2. Structure of Import

Groups of products	Amount thousand dollars	share in export, in percent
Food products and live animals	625,092.9	5%
Drinks and tobacco	35,356.7	0%
Non-food raw materials (except fuel)	25,627.3	0%
Mineral fuels, lubricants, and similar materials	9,881,849.5	89%
Animal and vegetable oils, fats	105,488.8	1%
Chemical products and similar products not included in other categories	190,245.4	2%
Industrial goods, classified mainly by the type of material	179,988.4	2%
Machines and transport equipment	209,004.0	2%
Various industrial products	88,979.5	1%
Goods not included in other categories	82,844.8	1%
Total	13,811,624.4	100%

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az (08.11.2017)

Looking at the statistics for 2017, it turns out that the total volume of exports for the year was \$ 13.811 billion. As can be seen from the table, 89% of Azerbaijan's export portfolio for 2015 is composed of oil and oil products. Non-oil sector is represented by a small share of 11%. When analyzing the structure of the non-oil sector, it is clear that food products and live animals have a leading position in the non-oil sector. In 2015, Azerbaijan exported 9.882 billion dollars of oil. 5% of the export, ie \$ 625 million, is made up of food products and live animals.

Table 3. Structure of import

Groups of products	Amount thousand dollars	share in import, in percent
Food products and live animals	910,511.5	10%
Drinks and tobacco	359,992.6	4%
Non-food raw materials (except fuel)	211,924.8	2%
Mineral fuels, lubricants, and similar materials	150,094.9	2%
Animal and vegetable oils, fats	71,644.9	1%
Chemical products and similar products not included in other categories	838,290.4	9%
Industrial goods, classified mainly by the type of material	2,362,385.0	26%

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Machines and transport equipment	3,682,198.5	40%
Various industrial products	631,337.9	7%
Goods not included in other categories	3,022.3	0%
Total	8,782,007.5	100%

Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, www.stat.gov.az(12.06.17)

Looking at the import structure of Azerbaijan in 2017, it turns out that the total volume of imports was \$ 8.7 billion. According to our research, 40% of imports are machinery and transport equipment, 26% - industrial goods, 10% - food products and live animals. Looking at the structure of imports, it turns out that Azerbaijan spends a lot of money on the purchase of machinery and vehicles, imports of industrial products. In these areas, demand for imports is met by weak domestic production. From the above statistics, our country should diversify its economy, replace old production areas with new ones, provide substantial support to non-oil entrepreneurs, and quickly increase the share of the non-oil sector.

Conclusion and Discussion

From the above-mentioned studies, we can conclude that our country has positive economic indicators and economic relations. But here the dangerous factor is the basis of the economic development of our country is the organization of the oil sector. In addition, large quantities of machinery and equipment and industrial products are imported to our country.

The main reason for this is that local production is poor or not. We have to take the following measures to eliminate them and create a more robust, strong economy:

- Develop this direction in order to diversify import and export content;
- Older production technologies should be replaced with new ones and modern technologies should be used in production areas. For this purpose, all sectors of the economy should be used effectively and efficiently through the flow of foreign investment.
- Deep study and application of international standards and certification.
- To maximize the competitiveness of the product in the global market, make the most of the latest achievements in scientific and technical progress.
- Providing subsidies, tax breaks and providing free access to international markets for incentives for entrepreneurs operating in inclusive fields.
- Not only the industrial sector, but also agriculture and service areas should be developed.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

References

- Abdullayev (2003) İqtisadiyyat və İqtisadi siyasət, Bakı, p.228
- Aliyev (2003) Azərbaycanın iqtisadi siyasəti, Bakı,p.324
- E. Suleymanov , A. Zeynalov, R. Huseynov (2013). Analyzing and Valuing of The Existing Situation of Export Multiplication in The Azerbaijan Republic, International Conference on Energy, Regional Integration and Socio-economic Development, EcoMod
- V. Bayramov (2008). A Comparative Analysis of CIS Countries’ WTO Accession; Ways to European Integration .Baku
- V. Bayramov (2010). Azerbaijan’s Accession to World Trade Organization (WTO); Pros and Cons. The Center for Economic and Social Development. Baku
- Yaliyev, A. Şəkərəliyev, İ. Dadaşov (2003). Dünya iqtisadiyyatı,Müasir dövrün problemləri, Bakı,p.455
- The official website of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan: www.economy.gov.az
- Official site of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan: www.mfa.gov.az
- WTO's official website for Azerbaijan: www.wto.az
- The official website of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan: www.stat.gov.az
- www.tradingeconomics.com

Currencies in the World Economy And Their Use in Developed And Developing Countries

Sara AHMADLI

Azerbaijan State University of Economics

sara.ahmedova1@mail.ru

Abstract

The modern world is characterized by the rapid development of technology. Every day, products of innovative development are increasingly integrated into our daily lives. There are various novelties that make everyday life more comfortable and perfect. However, despite all the changes taking place, it is necessary to note the important role of money in the life of society, which is also subject to the influence of progress, which led to the emergence of crypto-currencies. All this makes the topic relevant.

The purpose of the study is to study the role of crypto currency in the world economy, as well as to determine the features of its use in developed and developing countries.

The methodological basis of the study was the general scientific research principles, which presuppose an integrated and systematic approach to the study of economic phenomena. Conclusions and recommendations are obtained on the basis of such general scientific methods and methods as analysis, synthesis, system approach.

This article describes the history of the creation and distribution of crypto currency. Their characteristic properties and features are described. The most popular types of crypto-currency are presented. At present, there is no agreed opinion among experts and scientists on the nature of the impact of crypto-currencies on the world economy, therefore, the main advantages and disadvantages of virtual money were described.

Key words: crypto currency, bitcoin, virtual money, blockchain, world economy,

Introduction

The use of crypto currency is uneven across the world. It gained great popularity in developed countries, in particular in the US and European Union countries. Nevertheless, recently the crypto currency has been actively used in a number of developing countries. The positions of the crypto currency in the world economy are strengthening, forcing many states to recognize it and adapt the national economy to modern realities.

Modern communication and information technologies contribute to the change of the traditional monetary system. The so-called cryptocurrency, became one of the most famous forms of "new" monetary instruments. According to a number of experts, the cryptocurrency over time is able to push traditional money out of circulation.

Actively growing investments in cryptocurrency raise concerns among financial market participants, since this means of payment is not yet sufficiently tested and can have an unpredictable impact on the global economy.

Cryptocurrency is a digital cash that exists on the basis of the cryptographic principle. That is, a cryptocurrency is a virtual money that does not have a tangible counterpart and represents unique cryptographic codes. This intangible currency exists only in the network, however, this does not prevent paying it in stores or exchanging cash for ATMs.

Currencies In The World Economy

Cryptocurrency is decentralized, that is, it is not issued by a specific issuer. Cryptocurrency is created by users participating in its mining (mining).

If earlier only Internet users heard about cryptocurrency, now it has gone beyond the limits of the network and caused a significant resonance in society. In order to understand the essence of cryptocurrency and its role in the global economy, let us first turn to the history of its emergence.

Note that the cryptocurrency appeared at the very time when society had a need for it. The financial crises that swept many countries, the instability of the traditional monetary system have become prerequisites that society has become in need of reliable and independent money.

The first mention of cryptocurrency refers to 2008. Then it was first talked about in the circle of IT-specialists. The reason for this was the publication of the article by Satoshi Nakamoto, who outlined the concept of a virtual currency based on the cryptographic principle - Bitcoin. A year later, the Bitcoin network was created, and later the first wallets with this currency were issued. The bitcoin mining process was launched, though not very active.

Gradually, the Bitcoin system developed and improved, constantly working to eliminate the shortcomings. So, already in 2010, the first purchase for virtual money was made. One of the miners bought two pizzas worth \$ 50 for 10 thousand accumulated bitcoins (BTC). This purchase went down in history not only as the first case of purchasing goods for Bitcoins, but also as the most expensive pizza (at the current exchange rate, the purchase price was approximately \$ 24 million).

This is not the only case of disregard for cryptocurrency, a huge number of bitcoins disappeared along with the technique on which they were lined up.

Nevertheless, the course of Bitcoin began to grow rapidly. Other cryptocurrencies appeared - alcoins, forks and others. Nevertheless, the course of Bitcoin began to grow rapidly. Other cryptocurrencies appeared - alcoins, forks and others.

Engage in mining (from the English. Mining - mining) cryptocurrency currently can anyone, with an Internet connection and computing equipment. An ordinary personal computer is quite suitable for the extraction of most types of cryptocurrency.

The essence of cryptocurrency earnings is the implementation of difficult mathematical calculations, in the process of which new information blocks are formed - a certain sequence of ones and zeros. Unlike a person, computing equipment easily copes with this task, the unraveled blocks are sent to the network, and the owner of the equipment receives remuneration in the form of cryptographs.

Thus, the technology of the formation of cryptocurrency is built on cryptographic methods (public key encryption, with a digital signature). Thus, the functioning of the cryptocurrency system is based on blockchain technologies (digital analogue of reliable transactions with a high level of security).

A blockchain is a distributed database, a chain of blocks whose storage devices have no connection to a common server. Such a database stores an ordered and constantly increasing volume of records (blocks). Each block has a link to the previous and timestamp.

It is logical that as the number of unraveled unique blocks grows, the technician has to put more and more effort into finding new ones. Consequently, the more certain cryptocurrencies have already been mined, the more difficult the mining process becomes and, accordingly, the less remuneration the miners receive.

For example, in the early years of the Bitcoins, they could be mined using ordinary PCs, and the reward for the blocks was 50 WTC. But after the active connection of many users from different countries of the world, the mining process became more difficult and after a certain time the reward for the block dropped to 12.5 MTC.

The dynamics of Bitcoin against the dollar is shown in Figure 1 (from the moment of its creation to the present).

Figure 1 - Dynamics of the Bitcoin exchange rate to the US dollar

According to the graph, it is clear that Bitcoin was not popular until 2013 (its value did not exceed \$ 35). This can be explained by the lack of the necessary level of digitalization of society. The total number of Internet users is presented in Table 1.

Table 1 Percentage of Internet users in the total population

Year	Number of Internet users	Rate in the total population	Total world population
2016	3 424 971 237	46,1%	7 432 663 275
2015	3 185 996 155	43,4%	7 349 472 099
2014	2 956 385 569	40,7%	7 265 785 946
2013	2 728 428 107	38%	7 181 715 139
2012	2 494 736 248	35,1%	7 097 500 453
2011	2 231 957 359	31,8%	7 013 427 052
2010	2 023 202 974	29,2%	6 929 725 043
2009	1 766 403 814	25,8%	6 846 479 521

So, after the share of Internet users exceeded 38%, the rate of Bitcoin began to grow rapidly. It is known that in addition to Bitcoin, there are many other cryptocurrencies. Consider the currently most popular types of cryptocurrency.

Data on rates and capitalization volumes of the most well-known cryptocurrencies are presented in table 2.

Table 2 Cryptocurrency rates as of 06/11/2018

Cryptocurrency	Cost	Capitalization
Bitcoin	6757.59\$	115 472 427 493\$
Ethereum	515.92\$	51 599 083 742\$
Ripple	0.5759\$	22 060 352 758\$
Bitcoin Cash/BCC	924.36\$	15 878 806 750\$
Exchange Union	5.18925\$	15 567 749 400\$
EOS	10.91\$	10 910 000 000\$
Veritaseum	71.4383\$	7 143 829 630\$
Litecoin	104.39\$	5 943 674 055\$
Monero	132.8\$	2 140 953 131\$
DigitalCash	259.47\$	2 108 950 026\$

1. Bitcoin (VTS) is the most common and most expensive cryptocurrency. Currently, the Bitcoin rate is \$ 6,757.59 to 1 BTC on the itbit exchange. This currency is already recognized in many countries at the state level.

2. Ethereum (ETH, Ethereum) is a cryptocurrency developed by Russian programmer Vitaly Buterin. This currency uses its own source code and is not a bitcoin fork. Today's course is about \$ 515.92 per 1 ETH.

3. Ripple (XRP) - cryptocurrency, launched in 2012. Its protocol became widespread in banking structures and payment systems, which is associated with a number of advantages that distinguish Ripple from other cryptocurrencies (instant transfers, no commission, etc.).

4. Litecoin (LTC) is a popular Bitcoin fork, created in 2011. Currently, the Litecoin course is \$ 104.39 per LTC.

5. DigitalCash (DASH) - established in 2014, recognized as an improved sample cryptocurrency. It differs from Bitcoin in that it requires less power during mining, has anonymous transactions and uses several cryptographic algorithms at once. The course is \$ 259.47 for 1 DASH

Cryptocurrencies, compared with traditional money, are characterized by several advantages. The most significant of these include the following:

1. Security. Cryptocurrency has no connection with a specific national economy, that is, it is not affected by such factors as local conflicts, financial crisis, inflation, unemployment, etc.

2. Transparency, openness, anonymity. All transactions made using cryptocurrency are transparent for viewing. In this case, anonymity is respected, it is impossible to calculate the person who made the transaction.

3. Decentralization. There is no specific single center that manages the cryptocurrency system; therefore, the operation of this system cannot be impaired. Even in the case of hacking data will not be lost.

4. Transactions without intermediaries. Blockchain performs operations without intermediaries and commissions. Now you can do without the mediation of transfer systems and banks and, accordingly, without paying a commission.

However, cryptocurrencies have negative sides. The main disadvantages include:

1. Anonymity. Anonymous execution of transactions contributes to the growth of illegal operations and the development of black markets cryptocurrency. Currently, most of the operations in the arms trade, drugs and other illegal activities are carried out in the Darknet (the shadow segment of the Internet) at the expense of cryptocurrency.
2. Cryptocurrency storage. Similar to ordinary money, cryptocurrencies are stored in electronic wallets, however, in case of losing the key of such a wallet, no one can return it. In addition, operations performed in the cryptocurrency cannot be canceled.
3. Lack of physical confirmation. Bitcoin is confirmed only by information and work done in the calculation of cryptographic recording. As is known, information has no physical manifestation. The value of a cryptocurrency is determined only by the supply and demand for it, that is, it exists as long as a certain circle of people is interested in it. Therefore, the anxiety of the governments of a number of countries is clear that the cryptocurrency is just another financial bubble.

Cryptocurrency during its existence has already managed to gain a foothold in the global financial market, and its position is becoming stronger every year. Many states and firms officially recognize cryptocurrency as a means of payment. Thus, in the economy, cryptocurrencies perform the same functions as traditional money, taking into account a number of unique properties.

The world is gradually moving towards "digitization", therefore, the emergence of cryptocurrency is a natural process. The influence of cryptocurrency on the national economies of countries and money circulation is increasing every year. In part, this is facilitated by the fact that investment in cryptocurrencies involves less risk compared to other investment targets, since they do not depend on inflation and national economies.

Currencies And Their Use In Developed And Developing Countries

Public authorities in different countries treat the use of cryptocurrencies as a means of payment differently. In some states, cryptocurrencies are prohibited, in others, on the contrary, they are legalized and allocated to a special type of assets.

The negative policy of a number of states in relation to cryptocurrency is explained by the following reasons:

- change of monetary aggregates - most people prefer to use electronic payments and currencies, which contributes to their withdrawal from circulation, reduces the role of the Central Bank in the economy, affects monetary aggregates;
- reduction in the share of real money in circulation;
- oppression of national currencies - with the growing influence of cryptocurrency, the collapse of national currencies can gradually occur.

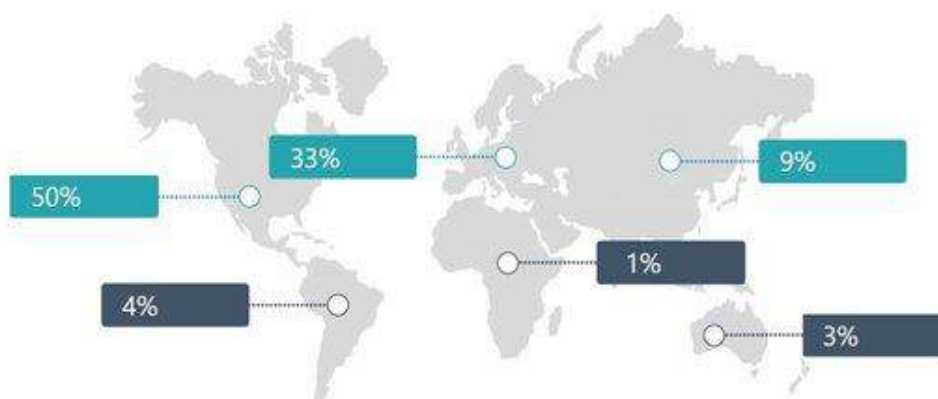
Nevertheless, the positions of cryptocurrencies in the global economy are being strengthened, forcing many states to recognize it and adapt the national economy to modern realities. Certainly, cryptocurrency leads to the development of information technology and financial markets.

The use of cryptocurrency contributes to improving the security of transactions, preserving investments, reducing interest rates. At the same time, its use entails certain risks: lack of regulation, direct dependence on supply and demand, etc.

The distribution map of cryptocurrency is presented in Figure 2.

Figure 2 - Cryptocurrency distribution map

CRYPTOCURRENCY DISTRIBUTION MAP

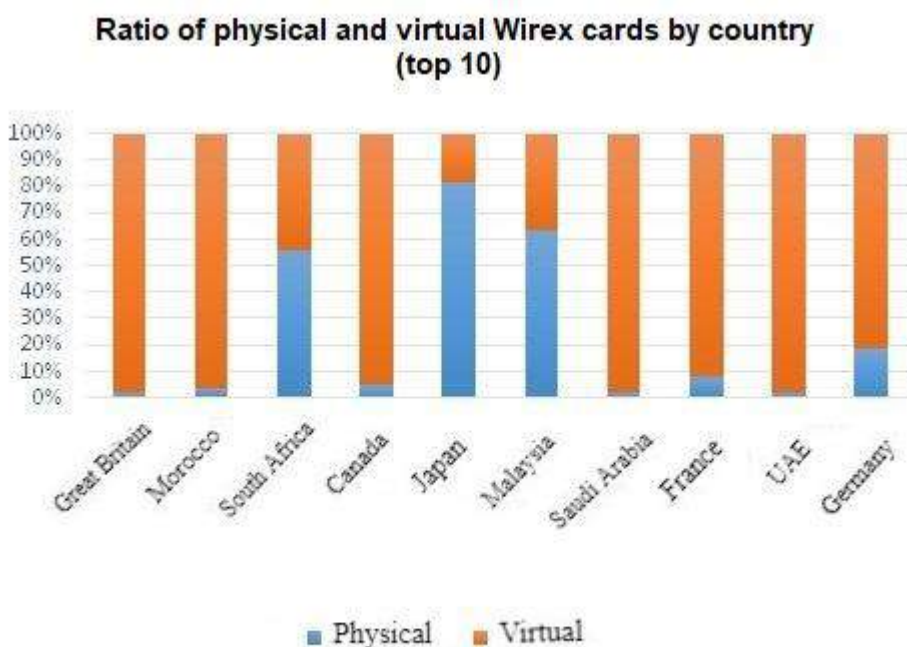

The figure shows that the use of cryptocurrency is carried out mainly in developed countries. North America accounts for almost half (49.85%) of cryptocurrency turnover. A significant part of the turnover also belongs to European countries (32.99%).

Figure 3 presents data on the distribution in the world of the ratio of virtual and physical maps.

Figure 3 - The ratio of physical and virtual maps of the world

The ratio of physical and virtual maps depends on the level of economic development, the availability of online services, and financial infrastructure. In countries where online shopping is developed, virtual cards can prevail in a contactless way.

The main uses of cryptocurrency in various countries are presented in Table 3. Thus, the use of cryptocurrency is most common in economically developed countries. Leading position in this aspect is the United States. In this country, the cryptocurrency is treated as a commodity, and in the absence of VAT, there are no difficulties for users of cryptocurrency and miners.

Table 3 The use of cryptocurrency in different countries

Country	Direction of use
---------	------------------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

China	<ul style="list-style-type: none"> - mostly stock exchange transaction; - popularity of cryptocurrency depends on stock crisis in 2015-2016; - Yuan depreciation ; - opportunity to withdraw funds due to excessive state control over the movement of capital ;
USA	<ul style="list-style-type: none"> - investments; - shopping in the stores (offline,online), web-service - gambling;
Germany	<ul style="list-style-type: none"> - mainly, investments and savings; - payment for cryptocurrency goods;
Canada	<ul style="list-style-type: none"> -1000 merchants accepting payments in cryptocurrencies; - users receive bonuses when paying for goods and services with Bitcoins; - 5 out of 6 people prefer to pay by contactless payment methods whenever possible;
Phillippines	<ul style="list-style-type: none"> - one of the best platforms in Asia - money transfer and payment of goods/invoices

European Union countries, above all, use cryptocurrency as a means of payment, which makes it possible not to tax it. This policy is welcomed by investment companies. EU authorities regarding the cryptocurrency adhere to the following positions:

- analyze and monitor the cryptocurrency market;
- objectively assess its capabilities and prospects;
- to carry out an assessment of companies working with cryptocurrency.

In Germany, the cryptocurrency is used as a “private money”, that is, the rules of fiat currencies are applied to it.

In China, all citizens have the right to carry out operations with cryptocurrency, however, legal entities, including banks, do not have the right to conduct such operations.

In Canada, there are several rules that a cryptocurrency must satisfy in order to carry out operations with it:

- to be exchanged;
- used as a means of payment and savings, etc.

In Israel, Australia and the Scandinavian countries, cryptocurrency is taxed and has the status of a tangible asset.

The regulation of cryptocurrency in the Russian Federation is currently not systematic and fragmented, however, the government takes a neutral position regarding cryptocurrency.

A number of countries have completely banned operations with cryptocurrency: Bangladesh, Bolivia, Ecuador, Vietnam, Kyrgyzstan.

In developed countries, cryptocurrency is taken for granted. Citizens use bank accounts, can make payments in digital or physical form, withdraw and place deposits. All this is strengthened by the established financial infrastructure, which is able to serve anyone, if there are certain documents. The situation in developing countries is somewhat different.

Thus, in developing countries, the financial infrastructure remains underdeveloped. According to analysts, approximately 2 billion people are not served in the bank, and a large proportion of them live in developing countries. In many developing countries, 95% of the population do not have a bank account. The reason for this situation is caused by two types of restrictions: remote location from cities and infrastructure facilities; lack of formal documentation. Using cryptocurrency can help overcome these limitations. Therefore, lately, the cryptocurrency has become widely distributed in some developing countries.

Conclusion

Thus, the cryptocurrency during its existence has already managed to gain a foothold in the global financial market, and its position is becoming stronger every year. Many states and firms officially recognize cryptocurrency as a means of payment. The world is gradually moving towards "digitization", therefore, the emergence of cryptocurrency is a natural process. The influence of cryptocurrency on the national economies of countries and money circulation is increasing every year.

Certainly, cryptocurrency leads to the development of information technology and financial markets, contributes to improving the security of transactions, preserving investments, reducing interest policy. At the same time, its use entails certain risks: anonymity, direct dependence on supply and demand, etc.

Literature

Крутько В. В., Маньков В. В. Настоящее и будущее криптовалют // Молодой ученый. — 2018. — №4. — С. 111-113.

Сенькина П. С. Криптовалюта: будущее или провал // Молодой ученый. — 2018. — №7. — С. 71-75.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Blockchain.info [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://blockchain.info/ru/charts/market-price?timespan=all> (дата обращения: 12.06.2018).
- MYFIN.BY [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://myfin.by/crypto-rates/digitalcash-usd> (дата обращения: 11.06.2018).
- Crypto.Pro [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://crypto.pro/topic/240/yspolzovanye-bitcoin-v-stranakh-bryk> (дата обращения: 12.06.2018).
- Krutko V. V., Mankov V. V. Present and future crypto-currency // *Young scientist*. - 2018. - №4. - P. 111-113.
- Senkina PS Crypto currency: the future or failure // *Young scientist*. - 2018. - № 7. - P. 71-75.
- Blockchain.info [Electronic resource]. - Access mode: <https://blockchain.info/en/charts/market-price?timespan=all> (reference date: 12.06.2018).
- MYFIN.BY [Electronic resource]. - Access mode: <https://myfin.by/crypto-rates/digitalcash-usd> (date of circulation: 11.06.2018).
- Crypto.Pro [Electronic resource]. - Access mode: <https://crypto.pro/topic/240/yspolzovanye-bitcoin-v-stranakh-bryk> (reference date: 12.06.2018).
- Cheah ET, Fry J. Speculative bubbles in Bitcoin markets? An empirical investigation into the fundamental value of Bitcoin. *Economics Letters*. 2015 May 31;130:32-6.
- Ciaian, P., Rajcaniova, M., & Kancs, D. A. The economics of Bitcoin price formation. *Applied Economics*. 2016 48(19):1799-1815.
- Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series. *Journal of the American statistical association*, 77(378), 304-313.
- Hanley BP. The false premises and promises of Bitcoin. arXiv preprint arXiv:1312.2048. 2013 Dec
- Hayes AS. Cryptocurrency Value Formation: An empirical study leading to a cost of production model for valuing Bitcoin. *Telematics and Informatics*. 2016 May 13.
- Kristoufek, L. What are the main drivers of the Bitcoin price? Evidence from wavelet coherence analysis. *PLoS one*. 2015 10(4):e0123923.
- Kroll, J. A., Davey, I. C., & Felten, E. W. (2013, June). The economics of Bitcoin mining, or Bitcoin in the presence of adversaries. In *Proceedings of WEIS (Vol. 2013)*
- Nakamoto, S.. Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. 2008
- Polasik, M., Piotrowska, A. I., Wisniewski, T. P., Kotkowski, R., & Lightfoot, G. Price fluctuations and the use of Bitcoin: An empirical inquiry. *International Journal of Electronic Commerce*, 2015 20(1):9-49.
- Sapirshstein, A., Sompolinsky, Y., & Zohar, A. (2016, February). Optimal selfish mining strategies in bitcoin. In *International Conference on Financial Cryptography and Data Security* (pp. 515-532). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Urquhart A. The inefficiency of Bitcoin. *Economics Letters*. 2016 Nov 30;148:80-2.
- Yermack D. Is Bitcoin a real currency? An economic appraisal. *National Bureau of Economic Research*; 2013 Dec 19.

The Global Financial- Economic Crisis of 2007-2008

Sayyara MALIKOVA

Azerbaijan State University of Economics

seyyare.melikova.1995@mail.ru

Abstract

As you know, the financial sector is an integral part of the economy. Any changes in the financial sector have an impact on the economy. The world economy has faced many crises over the past hundred years. Each one has its impact on the world economy in terms of its scopes. The 2007-2008 financial crisis is considered to be the biggest crisis in terms of its coverage and impact. This financial crisis had an impact on most countries in the world. Especially in United States, this crisis has almost destroyed the banking system and even reflected its negative impact on international trade with other countries. Starting with mortgage loans in United States, the crisis has evolved to other developed countries and financial markets. This financial crisis is also called the economic crisis. Of course, during the investigation of this crisis, there were many negative moments. In particular, the banking system's management was not transparent. What is the reason for this crisis? To what extent did United States influence trade relations with the European Union? The economic indicators of the EU during the crisis are widely mentioned in this paper. Of course, I have used a lot of graphs and indicators to find answers to these questions.

Keywords: Financial crisis, global crisis, international trade

Introduction

The Global Financial Crisis of 2008 is the worst hit in the world after the Great Depression (1929-1933) in the United States. This crisis actually began in the US financial sector in the second half of 2007 but its effects began in September 2008 as a result of the bankruptcy of Lehmann Brothers a 158- year investment bank. Compared to other crises that have occurred in the world over the last 100 years, none of them have affected the economy badly as the 2008 Global Financial Crisis.

Since the early 2000s, low interest rates and inflation rates have led to positive macroeconomic stability and increased confidence in the US central bank. As a result, investors did not take into account the risks inherent in their trustworthy environment. The desire of the US banks to earn profits has increased so much that the risk measurement and ratings have already passed into the second when giving loans.

A large part of the loans were issued as mortgage loans. Real estate prices increased day by day. Therefore, the banks thought that at worst they would be able to buy and sell both their

loans and additional profits. Thus, there was an increase in mortgage loans and subprime loans in the high risk group.

One of the main reasons for this crisis was the lack of proper degree of securitization and the banks' investment capability.

For example, when you went to buy mortgages for banks in the United States 30 years ago, you were just waiting to pay off your debt. So you borrowed one from someone who is waiting to pay your debt and wanting to get a loan back soon. In this old system, a homeowner went to the bank where he was indebted to pay a mortgage every month. And because mortgages are too long, loans have not been given to anyone. Because banks did not want to take risks.

Subsequently, the process of securitization was started. Therefore, lenders no longer risk even if they did not repay the money. Because in the new system, mortgage loans were sold to investment banks and investment banks combined thousands of mortgages, cars, education and other loans and created a CDI (Collateralized Debt Obligation). Investment banks subsequently sold these CDOs to individual investors. Thus, the risks are diverted, and even if the borrowers do not repay their loans, such banks move away from risks. Because when homeowners paid mortgages, money went to investors all around the world.

Investment banks held Rating Agents for rating CDOs. For example, Moody's, Standard & Poors, etc. These organizations also rated most banks at AAA rate. It was the highest level investment rate. The lenders were opening risky loans without considering the debt repayment. Because the more they sell CDO, the more profits they will be. The number of mortgages extended between 2000-2003 increased almost four times.

Method

The cause of the 2007-2008 financial crisis was investigated using theoretical practice in research. Throughout the charts, this crisis has been highlighted in the US mortgage loans. The impacts of this crisis on quantitative changes in international trade between America and the European Union also were explored

Analysis

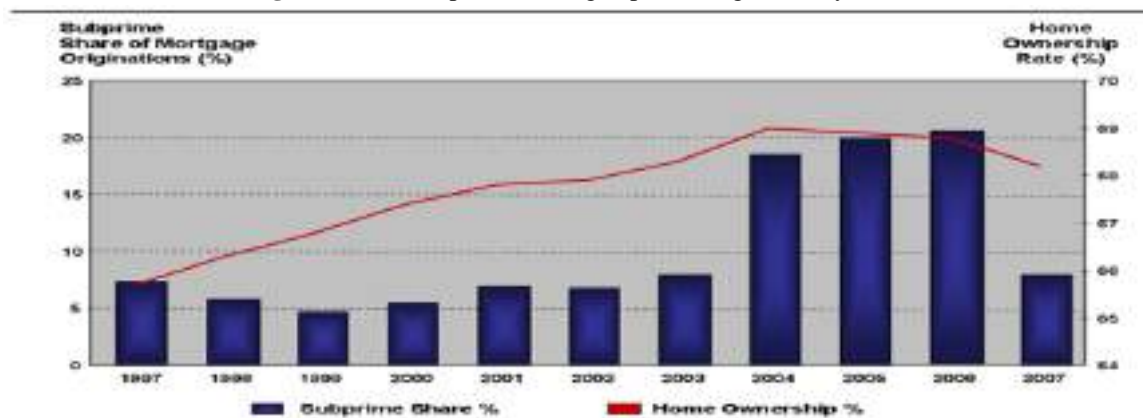
Before the crisis there was also a large increase in the number of subprime loans included in the high risk category. Investment banks preferred subprime loans because interest rates were high. Many of these have already been awarded AAA degrees when thousands of sub-loans have been merged and CDOs are created. Suddenly, billions of dollars have been flowing each year with a chain of securitization. Since mortgages are now available to everyone, home buying has risen, and thus the prices of homes have begun to increase. It was the biggest increase in the history (Financial Bubble).

From the very beginning of this process, no bank is concerned about the quality of loans, the risks are not properly evaluated, and it was only meant to maximize the amount of loans and maximize profits.

But there was an issue they did not think of. What if the cost of real estate drops? Then what will the situation be like?

And the expected thing happened. The banks seized houses because some of the creditors could not afford their loans. The only purpose of the banks was to repurchase their loans by selling their confiscated houses. The number of homes that the banks had confiscated increased because borrowers could no longer repay their debts. And one more home was removed from the market. Thus, for the loss of real estate, banks earn less than 3 times their credit. As a result, banks were hit hard by this situation. The Global Financial Crisis of 2007-2008 cause by all of these.

Diagram 1: U.S. Suprime lending expanded significantly 2004-2006

Source: U.S. Census Bureau, Harvard University- State the Nation's Housing Report. (<http://www.census.gov>.) (05.2019).

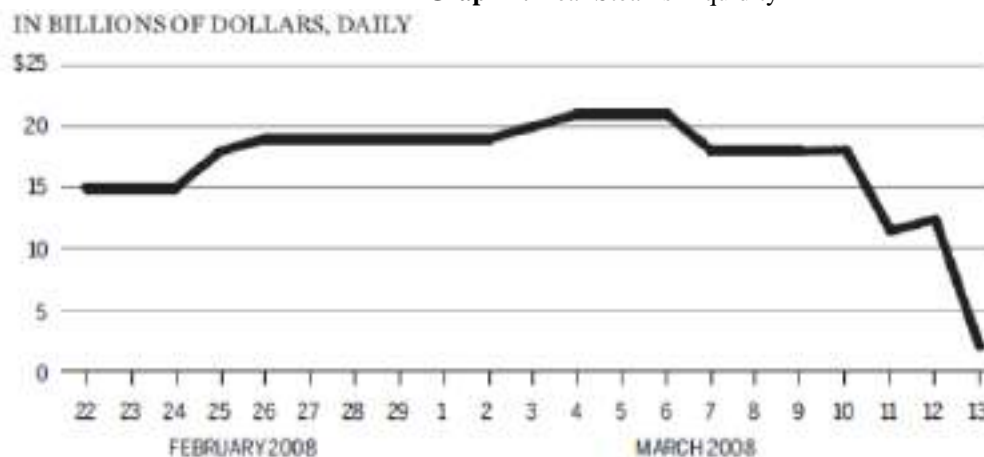
When George W. Bush came to power in 2001, the US financial sector was profitable and powerful, and five investment banks dominated in that sector

1. Goldman Sachs
2. Morgan Stanley
3. Lehman Brothers
4. Merrill Lynch
5. Bear Stearns

And there were 3 rating agencies.

- 1) Moody's
- 2) Standard & Poors
- 3) Fitch

Graph 1: Bear Stearns Liquidity

Source: "March 2008: The Fall of Bear Stearns." FINRM. n. Chart. (http://www.finrm.com/fcic_final_report_chapter15.pdf) (04.2019).

Graph 1 shows Bear Stearns liquidity from February 2008 to March 2008. These figures are really striking, that is the prosperity of Bear Stearns to avoid dense capital. During four days, Bear Stearns lost about \$ 16 billion in liquidity, causing a firm stroke and eventually approached JP Morgan and Chase. Bear Stearns Bank was rated A2 before bankruptcy. It was a high degree of investment indicating that the investment was healthy.

Then, in September, the shareholding documents of the Lehman Brothers Inc. investment bank began to collapse and bankrupted on September 15, 2008. This bank was given the A2 rate 2 days before its bankruptcy. While bankruptcy, this bank owes \$ 613 billion. This bankruptcy is

considered the largest bankruptcy of US history. The Merrill Lynch investment bank was bought by the Bank of America. As a result, some banks and insurance companies were also bankrupt.

Causes of global financial crisis of 2007-2008:

- ❖ The immediate cause or triggering of the crisis is the release of US housing bubbles of the highest level in 2006/2007. The rise in rates on subprime and adjustable mortgage (ARM) has grown rapidly thereafter.
- ❖ Easy loan purchase in the United States, fueled by large amount of foreign funds after the Asian financial crisis and Russian debt crisis of the 1997–1998 period, and led to an explosion in housing construction and facilitated borrowing loans.
- ❖ Housing prices began to increase after banks began to give more credit to potential homeowners. Lax lending standards and increased real estate prices also contributed to the real estate bubble. Various types of loans (ex mortgage, credit card and auto) were easily purchased and consumers received an unmatched debt burden.

The credit and housing booms, the financial agreements called mortgage-backed securities (MBS) and collateralized debt obligations (CDO), which generated their value from housing prices, and mortgage payments entirely increased. This kind of financial innovation enabled all the world's investors and to invest in the US housing market. Housing prices have dropped, large-scale global financial institutions that have been owed and invested in subprime MBS have been severely damaged.

Decrease in prices also resulted in worth of homes less than the mortgage loan, providing the creditor with financial incentive to include foreclosure. The ongoing foreclosure epidemic that began in late 2006 in the US and only reduced to historical levels in early 2014 drained significant wealth from consumers, losing up to \$4.2 trillion ("Estimate of Household Wealth lost" Retrieved June 3, 2016).

There are three major **transmission channels**, with which the global financial crisis has spread to the European Union from the US:

- ❖ through the relationships within the financial system;
- ❖ through confidence effects and wealth on demand;
- ❖ through global trade.

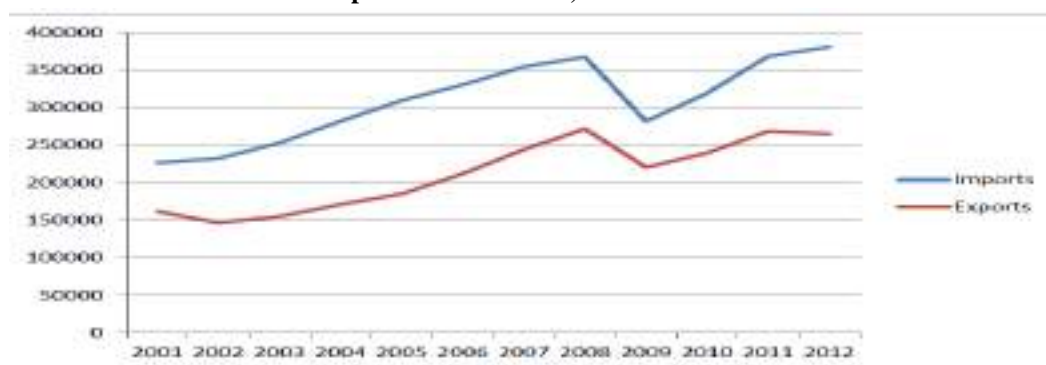
As noted above, both borrowed debt liabilities and mortgage-backed securities have been acquired by corporations and corporations around the world. These products consisted of assets with a various risk profile but were combined and received a high investment rating.

As a result, subprime borrowers could not fulfill their obligations, when the real estate bubble explosion, the lender needed to finance foreclosures with their own resources, which was unmanageable for many financial institutions. Identically, the banks tried to increase their reserves and did not lend money to the interbank market, causing “**a complete evaporation of liquidity**”, as has been announced by the UK bank BNP Paribas in 2007 .

Secondly, there has been a sharp decline in production as a result of the reduction of loans and a sharp decline in household prices and a decrease in demand for durable goods and the decline in consumer demand in residential areas. All this negatively impacted on the financial markets.

Thirdly, **mutual trade** among developed countries is essential area to be examined. Crises in one state are rapidly spreading to other countries as the countries are developing interconnected with international trade. It is a mutual trade between the United States and the European Union. Thereby, European Union is the biggest trading partner of the United States, totaling 17,6% or nearly 636.4 billion USD in total trade in 2011. The Graph 2 demonstrates their interconnection and the growth of trade between the European Union and the Unites States.

Graph 2: US-EU trade, in millions of USD.

Source: United States Census Bureau. (<http://www.census.gov>) (05.2019)

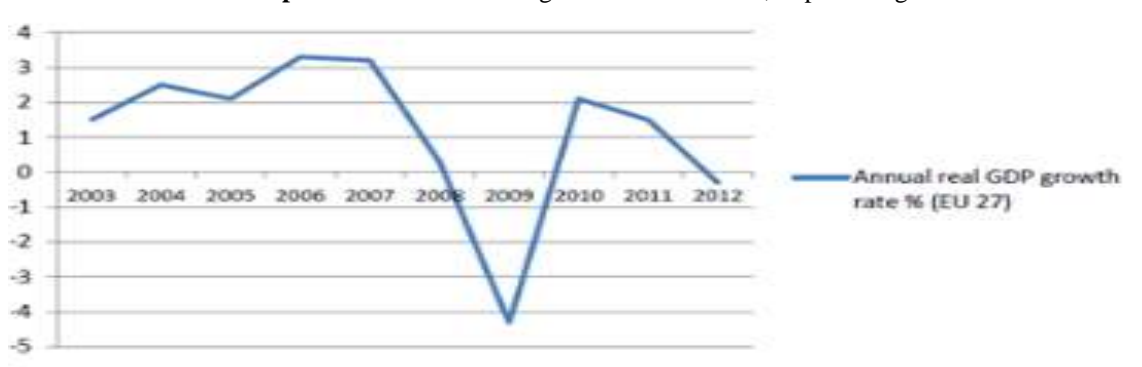
As illustrated in the Graph 1, the bilateral trade between two main centers of the global economy has been getting momentum accurately till the beginning of the financial crisis in 2008, when the EU's exports to the US fell to \$ 220559.3 million and imports to \$ 2818008.8 million.

In 2009, European Union reached a maximum of 4.3% of real GDP, this recession is deeper than any recession which happens in the European (Graph 2).

The contraction began already in 2008, while annual GDP growth rate has dropped more than 2,8% in connection to the 2007. In addition, the crisis that began in 2008 led to the European sovereign debt crisis.

Graph 3: Annual real GDP growth rate in EU 27, in percentage

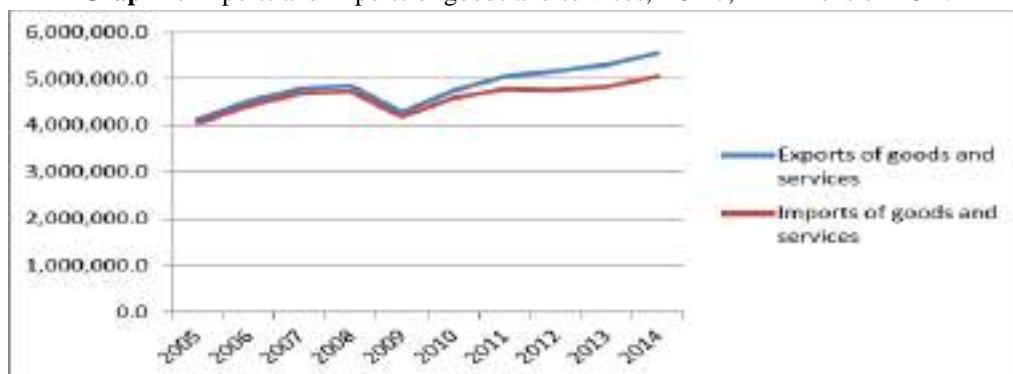

Source: Eurostat, (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>) (05.2019).

As it is seen from the graph 3, the post-crisis GDP growth rates did not correspond to the pre-crisis levels, but even worse - the result of a sovereign debt crisis, which was primarily a deal, and then reached negative figures in 2012.

Imports and Exports increase rates in EU 27 (Graph 4) has decelerate as financial crisis began, by 4 and 4,8% severally in 2008. The trend lasted in 2009, when imports of services and goods has lost 11,6% relatively, to the past period and exports 11,7%. Both values began to restore already in 2010, as different anti-crisis enactments were suggested.

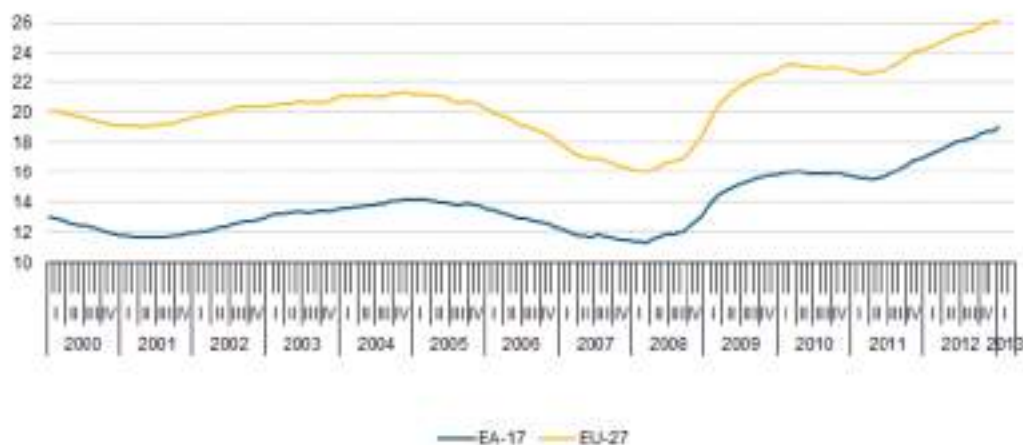
Graph 4: Exports and imports of goods and services, EU 27, in millions of EUR.

Source: Eurostat. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Graph 5: Unemployment rate, EU27 and EA17, in millions, seasonally adjusted.

Source: Eurostat. (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>) (05.2019).

During the financial crisis, the unemployment has dramatically increased in the EU-27 (Graph 5). While the growth in unemployment in the EU-27 decreased down in 2010, according to the interference of the financial market by the European Central Bank, Extensive introduction of EU-crisis management programs and etc. Average unemployment rate for the EA-17 beat 10,2 %, which the highest rate since 1999.

Now, if we consider the performance of the two European blocks – the periphery and center and we shall see that this tendency is entirely within the EU. But some EU countries are more sensitive than others. We can consider the reason for this is that, there is a difference between current accounts, different grade exposed to housing bubbles or the presence of a wide financial center in the country. It is essential to know that not only real economic activity has been influenced, but also potential yield might have been affected, and this is the major challenge of long-term forecasting and financial status.

Result

After reviewing various perspectives on the financial crisis, key events can be summarized. It is a fact that initially started by reducing interest rates by the Federal Reserve, and promoted more risky loans that eventually resulted in housing crisis, allowing more Americans to realize homeowners' dreams. But what generate those risky subprime mortgages wasn't only relatively to decrease interest rates, but also it was mainly caused by decreased underwriting standards

for the mortgages – a main alteration in lending policy. Be convinced by that the housing market has to be absolutely deregulated and will control itself shorten the possibility to interfere in case of need for movement. Relying on durable housing market growth in the past, the United States government was unsuccessful to determine the risk of altered mortgage products and consequently enabled the housing market crash at the end of 2006 year. But not only was unsuccessful adjustment in the housing market can be accused for the financial crisis. The financial section involving banks, insurance companies, rating agencies investment banks and particularly the market for derivatives at the same time was greatly deregulated. The enormous banks there were almost no demands for maintained equity capital to save large investment transactions. In addition, a low federal funds rate merged with the deregulation of derivatives motivated investment firms to create complex financial products almost inexplicable for the outsiders. And the investment bankers utilized the non-transparent features of their products: Traded with millions of investors all around the world, the investment banks were no more serving their customers as adviser but they tried to sell CDO's as many as feasible. As know that the bankers worked nearly in cooperation with bribable rating agencies is another important cause for the financial crisis. In view of the fact that giving the necessary rating for CDO's while noticing that this rating is absolutely incompatible is a case of bribery. Of course these rating organization knew accurately what was proceeding and they could have ended the party but instead they gone on their operations, feared of losing main customers. Managed by greed of money investment banks lost their products and so generated the breakdown of the financial section after all.

References

- Chiara Oldani, Professor John J. Kirton, Professor Paolo Savona (2011) "Global financial crisis: Global impact and solutions" pp.348
- Frederic M., (2012) "The Economics of Money, Banking, and Financial Markets." New York: Pearson., p.720.
- Ospanova Aleksandra.,(2013), "Consequence of global financial crisis in 2008-2012 for Russian Federation", Prague, Bankovní institut, p.81.
- Istomina Anna , (2015), "Impact of the global financial crisis on the BRIC economies", Masaryk university, Brno, p.110.
- Mohan Rakesh.,(2009), " Global Financial Crisis: Causes, Impact, Policy Responses and Lessons", Working Paper №. 407.
- Johnston L. D., Samuel H. Williamson. "What Was the U.S. GDP Then?" Measuring Worth, 2008.
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>, (05.2019)
<https://en.wikipedia.org>, (05.2019)
<http://www.census.gov>, (05.2019)
http://www.finrm.com/fcic_final_report_chapter15.pdf, (04.2019)

Political and Economic Consequences of Labor Migration in Germany

Seljan ALIYEVA

Azerbaijan State University of Economics

seljan.aliyeva@gmail.com

Abstract

There has never been a more opportune time to reinvestigate the historical development of our society. In 2011, Germany had 80.3 million residents. Of those residents, 15.96 million - almost 19% of the entire population – had a migration background between the current situation and the era of the so-called economic miracle, which began in the mid-1950s. However, the history of migration in Germany reaches back further than that.

According to the German Federal Statistics Office: All individuals who have immigrated to the Federal Republic of Germany since 1949, all foreign citizens born in Germany, and all children born as German citizens to at least one parent who immigrated or was born in Germany as a foreign citizen are considered to have a migration background.

De facto Germany is a country of immigration; however, it is not a society of immigration. There are still many prejudices and stereotypes that have a negative impact on living together in society.

One example of a prejudice is that people come to Germany to exploit the welfare system. However the facts paint a different picture: Germany profits from the immigrants. They boost the economy, contribute towards the welfare system and help reduce the lack of professionals. In 2005, in comparison, 17.9% of the population had a migration background. At the same time, Germany's workforce no longer meets the labor demands of today's economy.

Keywords: migration, labour cost, unemployment, unemployment rate.

Introduction

Incessant wars, religious conflicts, famines, political grievances and a lack of prospects forced many people to leave Germany over the centuries. The land's relative population loss was enormous. An estimated six million emigrants left Germany between 1820 and 1920. A large portion immigrated to the USA. The tide of emigration only began to ebb, beginning in 1890, as the industrial era brought economic success to the German Empire. From that point on, the number of individuals immigrating to Germany surpassed the number of Germans who left. Foreign laborers found employment, above all, in the booming centers of the coal and steel industries.

Methods

Induction and deduction methods were used in the research. Thus, the economic facts about the research work were collected, systematized and investigated through the induction method.

Then, through the deduction method, theoretical outcomes, general principles, in other words, the necessary recommendations for practical activity have been identified on the basis of these collected facts.

Analysis

The economic recovery and subsequent boom in West Germany exceeded even the boldest forecasts. Economic growth rates of up to 12.1% left the land reeling. The unemployment rate shrank dramatically over a relatively short time span, from 11% in 1950 to less than 1% in 1961. In order to offset labor shortages, the federal government turned to a traditional model of recruiting and temporarily employing foreign workers. The first "Agreement on the Recruitment and Placement of Workers" ("Abkommen über Anwerbung und Vermittlung von Arbeitskräften") was negotiated with Italy in 1955. Further contracts soon followed: with Greece and Spain (1960), Turkey (1961), Morocco (1963), Portugal (1964), Tunisia (1965) and Yugoslavia (1968). Economic and political actors, as well as the general population, assumed that the "guest workers" would not stay long. Based on that assumption, they did not think it necessary to develop any socio-political or infrastructural concepts to account for longer term residence (Reuters. E., 2018).

Initially, the recruitment agreement with Italy had little impact, and the number of recruited workers remained relatively low. However, after 1959, the foreign population in Germany rapidly increased. Just a few years later, in 1964, the arrival of the millionth "guest worker," Rodrigues de Sá of Portugal, was celebrated.

During this era, foreign workers were employed primarily as unskilled and semi-skilled laborers in sectors where piece work, shift work and assembly line positions could be found. They took on jobs that German laborers considered unattractive. This made it possible for many West Germans to move up into more favorable or more qualified positions. In this way, foreign workers massively boosted upward mobility among the core workforce, without enjoying the same level of benefit. Although foreign workers were formally considered equal to their German counterparts, lack of training, non-recognition of foreign certifications and language deficits limited the "guest workers" to the lowest wage categories.

The economic crisis of 1966-7 exacerbated the tensions over the recruitment of foreign laborers. West Germans had become accustomed to steady growth through the post-war years. This first post-war recession was a hard blow to the ego of the proud "Republic of the Economic Miracle."

In the area of labor market policy, this recession-induced insecurity led to heated and critical debates about the sense in employing foreign workers.

The recruitment ban (Anwerbestopp), set forth in a directive on November 23, 1973, marked the end of the era of foreign labor recruitment to West Germany. The ban completely blocked the entry of "guest workers" from lands which were not members of the European Economic Community (EEC). Those seeking to legitimate the decision pointed to the "price shocks" that accompanied the 1973 oil crisis. But in truth, the oil crisis simply proved to be a convenient moment to attempt to shrink the foreign population. However, the hope that the "guest worker issue" would resolve itself, through voluntary return, proved to be very unrealistic. Fearing they would not be able to return to work in Germany, many foreign laborers chose not to leave the country at all. This necessary change in the plans on the part of many "guest workers" transformed their anticipated short-term stay into permanent residence. Through the right to family reunification, many foreign laborers arranged the subsequent immigration of their family members to Germany (Katya VASILEVA., 2011).

While immigration figures remained modest through the 1980s, the numbers rapidly grew again in the early 1990s. At times, they even surpassed the highest rates from the "guest worker" era. The vast geo-political changes of that era led to rising number of migrants, asylum seekers and ethnic Germans returning from former German settlements in Eastern Europe. In particular, the collapse of the Soviet Union, the wars in former Yugoslavia and the human rights crisis in the Kurdish region of Turkey spurred the influx. Simultaneously, xenophobic resentments grew over the course of German reunification. This rising wave of racism and xenophobia culminated in a string of incidences of mob violence (in Hoyerswerda, Rostock, Mölln, Solingen and elsewhere). As immigration rates began to decline again in the mid-1990s, incidences of brazen violence against residents with migration backgrounds also diminished.

One central reason for the shrinking numbers from the mid-1990s is the so-called "Asylum Compromise." Since its implementation in 1993, individuals who have fled lands deemed by the German government to be "free of persecution" and all those who have traveled through "safe third-states" on their way no longer qualify for asylum in Germany. Because it only shares its borders with "safe third-states," it has therefore become impossible for refugees to legally enter Germany overland.

In the year 2000, dual citizenship became possible in Germany. This change enables children born in Germany to foreign-born permanent residents to hold a German passport as well. This is no small policy shift: it signifies a fundamental transformation of the understanding of

German citizenship. Whereas the right to the German nationality was previously only available through hereditary links (*ius sanguinis*), it is now available to individuals born on German territory (*ius soli*) too. However, only the children of EU-citizens or parents from states with special agreements with Germany may keep their dual citizenship long-term. All others must choose one of their nationalities upon reaching legal adulthood.

In 2005 the new immigration law (*Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern*) came into effect. With this Germany declared itself as a country of immigration. Integration was defined as a legal duty. The law aimed to simplify the current procedure: many different residence titles for specific purposes, which even experts described as being complicated were simplified into two: the temporary residence permit (*befristete "Aufenthaltserlaubnis"*) and the permanent settlement permit (*unbefristete "Niederlassungserlaubnis"*). Furthermore, the law aimed to simplify the corresponding processes. Moreover, it was the first time that language courses became a legal requirement [1].

The first Integration Summit took place in 2006. The Federal Chancellor, religious representatives and communities, media, unions, sport associations, employers, charitable organisations and migrants took part. The trigger was the results from the PISA study which said that success in the educational system is linked to the origin and the educational background of one's family. The Integration Summit led to the development of the national integration plan. Here the focus was on creating a dialog with Muslims. As a result there was the first so-called Islam Summit which also took place in 2006. The Government, Muslim associations and individuals participated.

The aforementioned national integration plan was implemented in 2007. In the same year amendments were made to the immigration law because of EU guidelines. A third residence title was introduced: the permission for permanent residence (*"Erlaubnis zum Daueraufhalt-EG"*). Since then those people that had been tolerated (*"Geduldete"*) could receive a permanent residence permit, if they fulfilled certain criteria. There were also changes made to the conditions for spouses to follow their partners. The spouses must be of age and be able to prove basic German language skills [4].

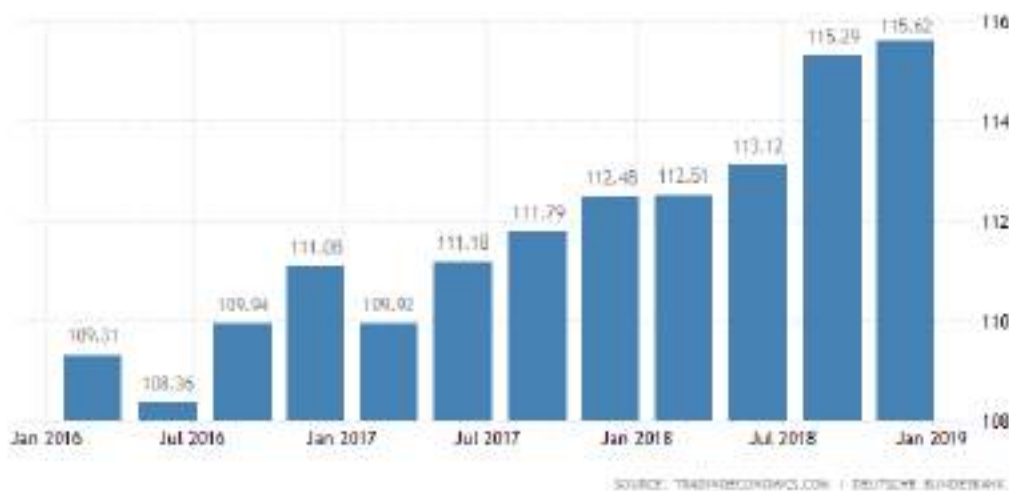
A naturalisation test was introduced on the 1st September 2008. In order to receive German citizenship 17 out of 33 questions must be answered correctly. The test aims to aid integration because it forces the person to occupy themselves with the German language, history, laws, society and culture. Furthermore, a high language level than before is required (Federal Office

for Migration and Refugees (BAMF). Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung. Migrationsbericht 2012).

Labour Costs in Germany increased to 115.62 Index Points in the fourth quarter of 2018 from 115.29 Index Points in the third quarter of 2018. Labour Costs in Germany averaged 97.81 Index Points from 1991 until 2018, reaching an all time high of 115.62 Index Points in the fourth quarter of 2018 and a record low of 78.67 Index Points in the first quarter of 1991. Lets pay attention the figure 1 which express the lobour cost in Germany.

Figure 1. Labour cost in Germany

Source: Labour cost in Germany <https://tradingeconomics.com/germany/labour-costs>

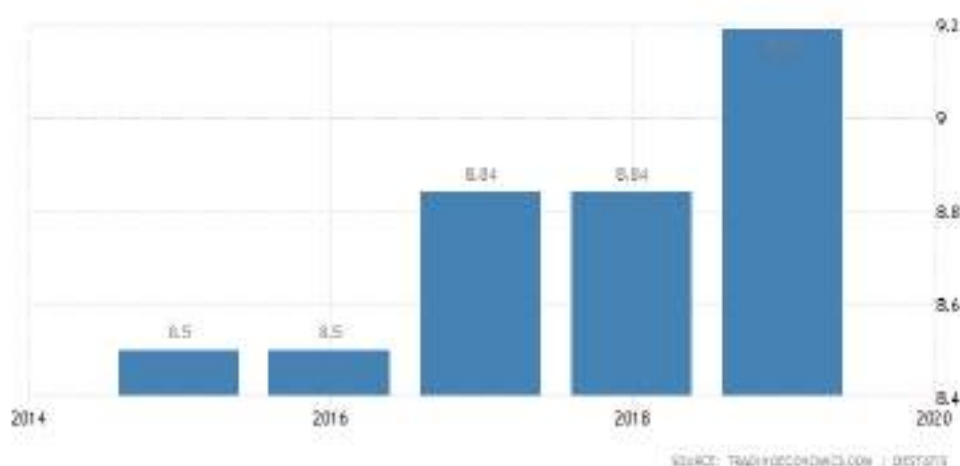
This Figure 1 provides the latest reported value for - Germany Labour Costs - plus previous releases, historical high and low, short-term forecast and long-term prediction, economic calendar, survey consensus and news. Germany Labour Costs - actual data, historical chart and calendar of releases - was last updated on April of 2019.

Germany's seasonally adjusted harmonised unemployment edged down to 3.1 percent in February 2019 from 3.2 percent in the previous month. It was the lowest jobless rate since March 1980, as the number of unemployed declined further while employment increased. Unemployment Rate in Germany averaged 5.57 percent from 1949 until 2019, reaching an all time high of 11.50 percent in April of 1950 and a record low of 0.40 percent in March of 1966.

Minimum Wages in Germany increased to 9.19 EUR/Hour in 2019 from 8.84 EUR/Hour in 2018. Minimum Wages in Germany averaged 8.77 EUR/Hour from 2015 until 2019, reaching an all time high of 9.19 EUR/Hour in 2019 and a record low of 8.50 EUR/Hour in 2016. Lets analyze Figure 2 for getting information about minimum wages in Germany.

Figure 2. Minimum wage in Germany

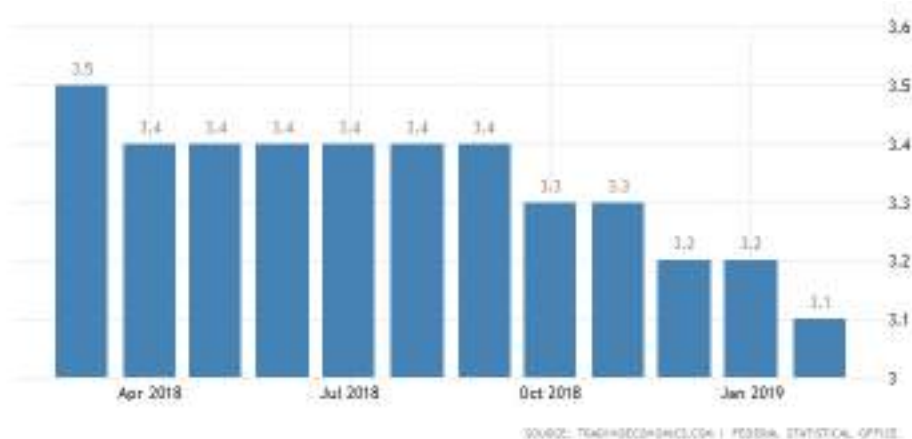
Source: Minimum wages in Germany, <https://tradingeconomics.com/germany/minimum-wages> - 2018

Generally, this minimum wage will be applicable in all branches of activity and all regions. However, several exceptions have been specified for a transitional period until 31 December 2016. Young people aged under 18 and apprentices are permanently exempted from minimum wage regulations. In addition, the minimum wage does not apply to people who do a compulsory internship or voluntary internship of up to three months during their education/training or studies. Neither does it apply to long-term unemployed people during the first six months of employment. This page provides - Germany Minimum Wages- actual values, historical data, forecast, chart, statistics, economic calendar and news. Germany Gross Minimum Wages - actual data, historical chart and calendar of releases - was last updated on April of 2019.

Germany's seasonally adjusted harmonised unemployment edged down to 3.1 percent in February 2019 from 3.2 percent in the previous month. It was the lowest jobless rate since March 1980, as the number of unemployed declined further while employment increased. Unemployment Rate in Germany averaged 5.57 percent from 1949 until 2019, reaching an all time high of 11.50 percent in April of 1950 and a record low of 0.40 percent in March of 1966.

Figure 3. Unemployment rate in Germany

Source: Unemployment rate of Germany. <https://tradingeconomics.com/germany/unemployment-rate>

Germany's seasonally adjusted harmonized unemployment edged down to 3.1 percent in February 2019 from 3.2 percent in the previous month. It was the lowest jobless rate since March 1980, as the number of unemployed declined further while employment increased.

The number of unemployed people fell 1.4 percent to 1.36 million in February from 1.38 million in January, while employment went up 0.2 percent to 41.97 million from 41.90 million.

Compared with February 2018, unemployment dropped 9.9 percent from 1.51 million people and the number of employed rose 0.8 percent from 41.63 million.

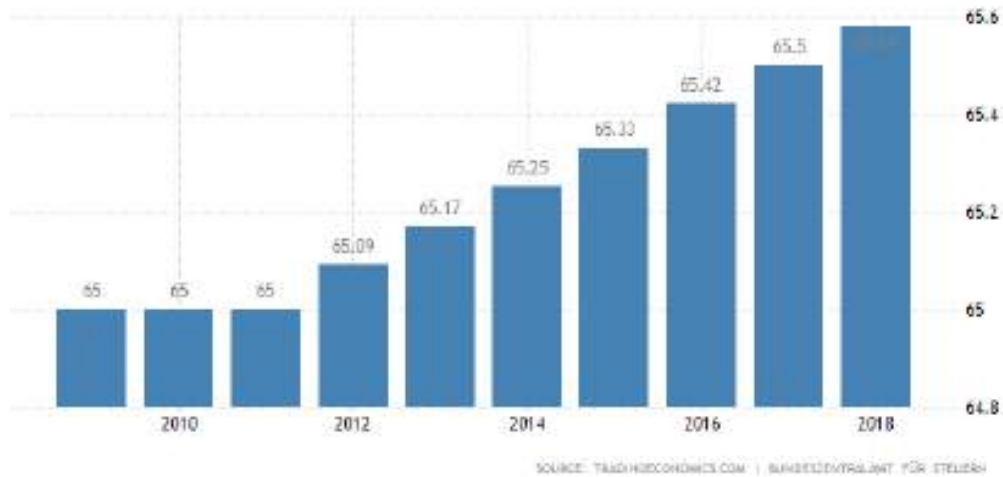
Youth unemployment rate, measuring job-seekers under 25 years old, inched lower to 5.6 percent in February from 5.7 percent in January, reaching the lowest figure on record.

Separate data from the Labour Office showed that the seasonally adjusted number of unemployed fell 7 thousand from a month earlier to 2.231 million in March, following a revised 20 thousand drop in February and compared to market consensus of a 10 thousand decline. The unemployment rate fell to 4.9 percent, the lowest since German reunification in 1990.

Retirement Age Men in Germany increased to 65.58 in 2018 from 65.50 in 2017. Retirement Age Men in Germany averaged 65.23 from 2009 until 2018, reaching an all time high of 65.58 in 2018 and a record low of 65 in 2010.

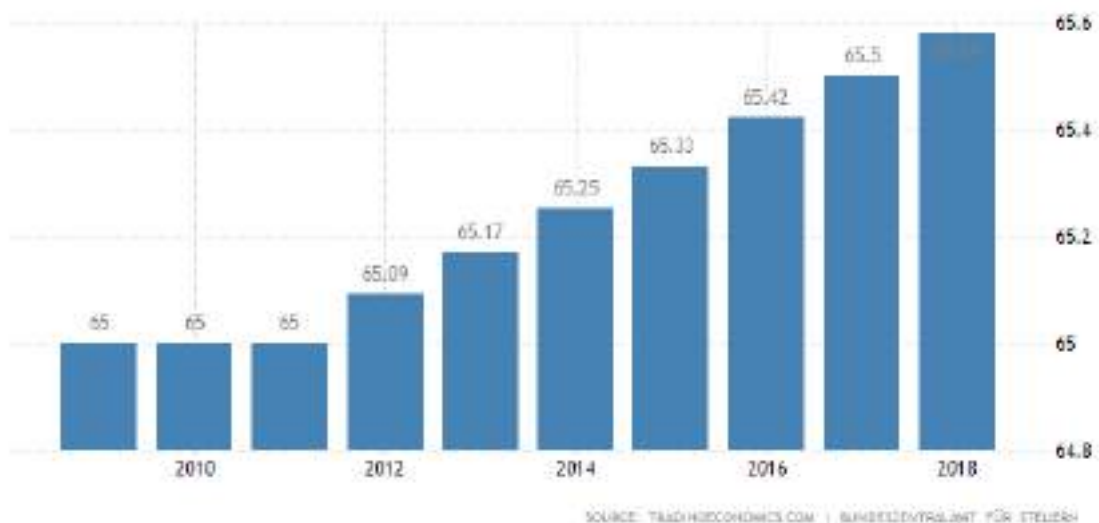
Figure 4. Retirement Age Men

Source: Retirement Age Men, <https://tradingeconomics.com/germany/retirement-age-men> - 2018

From July 2014, workers who have paid social security contributions for 45 years will be able to retire on a full pension at 63. This page provides the latest reported value for - Germany Retirement Age - Men - plus previous releases, historical high and low, short-term forecast and long-term prediction, economic calendar, survey consensus and news. Germany Retirement Age - Men - actual data, historical chart and calendar of releases - was last updated on April of 2019. Retirement Age Women in Germany increased to 65.58 in 2018 from 65.50 in 2017. Retirement Age Women in Germany averaged 65.23 from 2009 until 2018, reaching an all time high of 65.58 in 2018 and a record low of 65 in 2010.

Figure 5. Retirement Age Women

Source: Retirement Age Women. <https://tradingeconomics.com/germany/retirement-age-women-2018>

From July 2014, workers who have paid social security contributions for 45 years will be able to retire on a full pension at 63. This page provides the latest reported value for - Germany Retirement Age - Women - plus previous releases, historical high and low, short-term forecast and long-term prediction, economic calendar, survey consensus and news. Germany Retirement Age - Women - actual data, historical chart and calendar of releases - was last updated on April of 2019.

The number of unemployed persons in Germany decreased to 2301.12 Thousand in March of 2019 from 2372.70 Thousand in February of 2019. Unemployed Persons in Germany averaged 2048.32 Thousand from 1950 until 2019, reaching an all time high of 5288.25 Thousand in February of 2005 and a record low of 84.97 Thousand in September of 1965.

Figure 6. The number of unemployed persons

Source: The number of unemployed persons. <https://tradingeconomics.com/germany/unemployed-persons-2018>

In Germany, unemployed persons are individuals who are without a job and actively seeking to work. This page provides the latest reported value for - Germany Unemployed Persons - plus previous releases, historical high and low, short-term forecast and long-term prediction, economic calendar, survey consensus and news. Germany Unemployed Persons - actual data, historical chart and calendar of releases - was last updated on April of 2019.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

Germany is the second most popular migration destination in the world, after the United States. Of all the 27 European Union states, Germany has the second highest percentage of immigrants in its population after the United Kingdom. By UN estimates, as of 2017, 12,165,083 people living in Germany are immigrants, or about 14.8% of the German population

The German Government has been keen to encourage immigration over the past 50 years, to address the low birth rate in the country.

On 1 January 2005, a new immigration law came into effect. The political background to this new law was that Germany, for the first time ever, acknowledged to be an "immigration country". The practical changes to immigration procedures were relatively minor. New immigration categories, such as "highly skilled professional" and "scientist" were introduced to attract valuable professionals to the German labour market. The development within German immigration law shows that immigration of skilled employees and academics has eased, while the labour market remains closed for unskilled workers.

In April 2012, European Blue Card legislation was implemented in Germany, allowing highly skilled non-EU citizens easier access to work and live in Germany, subject to certain requirements. According to the federal statistics office in 2016, over one out of five Germans has at least partial roots outside of the country.

According to the Federal Statistical Office of Germany in 2012, 92% of residents (73.9 million) in Germany had German citizenship, with 80% of the population being Germans (64.7 million) having no immigrant background. Of the 20% (16.3 million) people with immigrant background, 3.0 million (3.7%) had Turkish, 1.5 million (1.9%) Polish, 1.2 million (1.5%) Russian and 0.85 million (0.9%) Italian background (VASILEVA K., 2011).

In 2014, most people without German citizenship were Turkish (1.52 million), followed by Polish (0.67 million), Italian (0.57 million), Romanians (0.36 million) and Greek citizens (0.32 million).

As of 2017, the most common groups of resident foreign nationals in Germany were as follows (**Immigration to Germany.**, 2018):

Table 1. The most common groups of resident foreign nationals in Germany

Rank	Nationality	Population	% of foreign nationals
------	-------------	------------	------------------------

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

	Total	10,623,940	100
1	 Turkey	1,483,515	14.9
2	 Poland	866,855	8.2
3	 Syria	698,950	6.6
4	 Italy	643,065	6.1
5	 Romania	622,780	5.9
6	 Croatia	367,900	3.5
7	 Greece	362,245	3.4
8	 Bulgaria	310,415	2.9
9	 Afghanistan	251,640	2.4
10	 Russia	249,205	2.3
11	 Iraq	237,365	2.2
12	 Serbia	225,535	2.1
13	 Hungary	207,025	1.9
14	 Austria	191,305	1.8
15	 Bosnia and Herzegovina	180,950	1.7
16	 Netherlands	154,630	1.5
17	 Spain	178,010	1.7
18	 Ukraine	138,045	1.3
19	 France	149,025	1.4
20	 Portugal	146,810	1.4
21	 China	136,460	1.3
23	 United States	117,730	1.1
24	 United Kingdom	116,465	1.1
25	 India	108,965	1.0
26	 Iran	102,760	1.0
27	 Macedonia	99,435	0.9
28	 Vietnam	92,485	0.9
29	 Morocco	75,620	0.7
30	 Pakistan	73,000	0.7

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Source: Immigration to Germany. [https:// Germany#Immigrant_population_in_Germany_by_country_of_birth - 2018](https://Germany#Immigrant_population_in_Germany_by_country_of_birth-2018)

The number of asylum applicants has also risen steeply in the last years. Between 2012 and 2013 there was a 70% increase. In total there were 109,580 applications in 2013. Between 2013 and 2014 the figure increased by a further 60%. In 2014 23% of the applicants came from Syria, 10% from Serbia and 8% from Eritrea. In January 2015 24.6% applicants came from Syria, 14% from Kosovo and 9.4% from Serbia. In comparison to other countries such as Lebanon or Turkey Germany offers very few people asylum. Moreover, the cities and communities are often not prepared for the arrival of refugees. The temporary accommodations are overcrowded and turn into semi-permanent solutions.

Results

In the past years the number of people with a migration background has risen. In 2013 there were roughly 16.5 million people, so 20.5% of the population who had a migration background. In 2011 this was 19.5%, whilst in cities 46% of children had a migration background. In 2005 it was 15.3 million people which was 19% of the population. The term “migration background” is disputed. The Statistical Federal Office defines people with a migration background as people “who moved to the present territory of the Federal Republic of Germany after 1949, all foreigners born in Germany and all people born in Germany with German nationality who have at least one parent who immigrated to Germany or is a foreigner who was born in Germany”. The term has been used since 2005. Away from the official definition the question arises of how the person feels; what is the self-perception of the people who fall under this definition?

In 2013 1.2 million people came to Germany. Simultaneously 797,000 people left Germany. This resulted in a plus of 403,000 people. This was the highest plus since 1993. Of the 1.2 million immigrants 755,000 (62%) came from within the EU. The largest country of origin was Poland.

The Blue Card was introduced in 2012. The aim was to simplify the process of receiving a work and residence permit within the EU for highly qualified professionals from outside of the EU. Among other reasons the Blue Card is criticized for having a high minimum wage requirement (66,000 Euros per annum).

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

A further immigration trend is high potentials coming to Germany from the south of Europe. Due to high unemployment, especially amongst younger people, more and more qualified professionals are coming to Germany. For example in 2011 the number of Greek immigrants rose by 78% and the number of Spanish and Portuguese immigrants by over 50%. Of these immigrants 50-70% have a degree.

Furthermore, Germany is a popular country for studying. In total there are 86,000 students in Germany who have earned their higher education entrance qualification outside of Germany.

References

Editorial, Reuters. "Turkish asylum applications in Germany jump 55 percent this year". U.S. Retrieved 2018-09-11.

Federal Office for Migration and Refugees (BAMF). Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung. Migrationsbericht 2012. 2014.

Federal Statistical Office of Germany (Destatis). Foreign population, 2007 to 2013 by selected citizenships.

6.5% of the EU population are foreigners and 9.4% are born abroad, Eurostat, Katya VASILEVA, 34/2011. Archived August 12, 2011, at the Wayback Machine

<https://tradingeconomics.com/germany/labour-costs>

<https://tradingeconomics.com/germany/minimum-wages>

<https://tradingeconomics.com/germany/unemployment-rate>

<https://tradingeconomics.com/germany/retirement-age-men>

<https://tradingeconomics.com/germany/retirement-age-women>

<https://tradingeconomics.com/germany/unemployed-persons>

https://Germany#Immigrant_population_in_Germany_by_country_of_birth

Taxation In Canada: Knowing How The Taxation System Works

*Timucin ISMAYIL
University of Toronto (UofT)
timucinismayil@gmail.com*

Abstract

The fundamental acts in the field of tax legislation are: the Law on Income Tax (governing the collection of income tax and corporate income tax) and the Law on Unemployment Insurance (social security system). Fiscal policies are approved by the Minister of National Incomes and implemented through the development of relevant laws. Changes to taxation are linked to the budget process. When identifying gaps in tax legislation that allow tax evasion, the Ministry of Finance notifies taxpayers in advance of the possibility of retroactive effect to the corresponding legislative changes. The relevant decision can be made by the Parliament at the suggestion of the Ministry of Finance. Such practice allows to significantly reduce the number of people who want to take advantage of the imperfection of tax legislation.

In general, the current Canadian tax system is typical enough for countries with developed market economies. In terms of corporate taxation, Canada occupies a middle position among the seven leading industrial countries.

In terms of the taxation of individuals, Canada ranks among the G-7 countries.

In general, based on the capabilities of each particular state, it should be noted that there is no universal tax system. However, each state should strive to find its niche for further development.

Keywords: Taxation, Income taxes, Canada, Good and services

Central Banks As Regulatory And Supervisory Authority And The Perspectives Of Integration Of Central Bank Of Azerbaijan To The Global Development Trends Of Regulation Methods.

Tofiq GADIMOV

Azerbaijan State University of Economics

tofik_26@outlok.com

Abstract

The past two decades have witnessed both tremendous change and tremendous growth in the financial sector in countries across the globe. At the same time, however, many countries in the world have experienced banking crises, sometimes leading to costly bank failures and overall disruption in economic activity. The changes in the banking landscape and banking crises have focused policy makers' and industry participants' attention on the appropriate role and structure of banking supervision and regulation. As countries make different choices in these regards, it is useful to inquire if there are fundamental principles countries can follow to insure financial system stability and growth. Recognition of threat of system risks at world level and also depth of consequences of the global financial crisis set a task of formation of a system of state regulation of the financial sector on new level. It is necessary for achievement of stability of a national financial system completeness and integrity of institutional registration of the regulatory environment.

The new architecture modern world and the national financial markets demanded reconsideration of content of regulation and supervision.

The idea of creation of the uniform financial regulator – mega-regulator which would unite functions of prudential supervision and consumer protection of financial services became the dominating idea of modernization of a system of financial regulation.

Keywords : central bank ; regulation ; supervision authority ; Azerbaijan ; megaregulation

Introduction

The legislative base of regulation of participants of the financial market in the developed countries was formed step by step in process of emergence of needs for setting standards and requirements to separate groups of the financial organizations. As a result all financial organizations were divided into separate categories depending on a type of activity in which they were engaged at the time of introduction of the relevant laws. In the majority the developed countries up to the middle of the 1990th years regulation in the financial markets was carried out separately on each sector of the financial market. Its multi-tier which was expressed available sets of regulators was the first characteristic feature of a system of financial regulation. The state impact on the financial markets, and through them and economy in general, was carried out through the central bank, the Ministry of Finance, treasury and also various specialized agencies and self-regulatory organizations. The second characteristic feature of a

system of regulation consisted that for banks, insurance companies and participants of securities market various approaches to licensing and the regulation modes were applied, at the same time the central banks usually assumed a role of the regulator of commercial banks.

Analysis

Transition to megaregulation is objective process, connected with increase in a role of the integrated financial structures. On this way there was a majority of reforms in the sphere of financial regulation.

For example, in the 1980th years Singapore, Norway, Canada and Denmark, in the 1990s — 5 more countries passed to megaregulation, in the 21st century process accelerated.

According to the IMF, among 70 states undertaking reforms in 1998-2009, 27 countries (38.5%) carried out consolidation of financial regulation and supervision in this or that form. Today from 115 full members of the International association of regulators of securities market (IOSCO) more than 42% (49 members) use branch ("vertical") model of regulation within which the regulator is available for each of segments of the financial market. The model which received the name "hybrid", characterized by distribution of powers of the regulator on several sectors works in 16 countries (13.9%). The remained 50 countries (43.5%) use various models of megaregulation.

The essence of the most widespread of these models consists available the uniform independent mega-regulator uniting functions of the regulation and supervision at the same time not being the central bank. This model exists in 33 countries. The countries in which the Central Bank is mega-regulator there are 13. In 4 countries (Australia, Belgium, Holland, Great Britain) the Twin Peaks model according to which prudential supervision is exercised by national bank is introduced, and market practitioners and behavior of participants of the market are regulated by the second body given authority in this area.

Among 25 largest financial markets only in Singapore mega-regulator is the national bank. On that is a number of weighty reasons. First, the economy and the financial market of Singapore are very dependent on transnational capital flows. Secondly, here an important role is played by the factor of Islamic banking turning local banks actually into investment funds. In 8 countries among the 25th the largest uniform body of regulation and supervision is not the

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
"ECONOMICS AND MANAGEMENT" MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

central bank, in 4 the "twin peaks" model is created. In 7 countries with the largest financial markets there are "vertical" models of regulation/supervision, in 5 – "hybrid".

Table 1–The Structure of Bank Supervision: International Comparisons

Country	Regulator	Functions
Great Britain	Double mega-regulator, "twin peaks" model	Prudential supervision of all financial organizations and supervision of market behavior
France	Bank of France and AMF Regulator	Bank supervision Control of the non-bank sector of the financial market
Germany	Regulator BaFin	Regulation of the banking sector, financial markets
USA	The working group on the financial markets at the U.S. President	Coordination of all contradictions in regulation of the national financial market
Sweden	Financial inspection	Regulation of credit institution, securities market, exchanges, insurance companies
Slovakia	National bank of Slovakia	All functions of the uniform financial regulator: regulation of banks, capital markets, insurance and pension funds

Source: World Bank Regulation and Supervision Survey (2003); and Neil Courtis (ed.) How Countries Supervise their Banks, Insurers and Securities Markets 2003 (London: Central Banking Publications, 2002).

The present system of Azerbaijan Republic does not provide the principle of unity of regulation, control and supervision in financial sectors. For professional participants of the stock market and insurance companies — Financial Market Supervisory Authority (FIMSA), investment of pension savings — State Social Protection Fund, mortgage — Azerbaijan Mortgage and Credit Guarantee Fund, and banks — Central Bank of Azerbaijan. We consider that it is better to watch all risks within the general supervision.

There are assumptions that in 2013 modernization of regulation of a banking system on the basis of the latest (modern) international standards and experience will become a priority in a financial system of Azerbaijan. In the long term the uniform system of financial supervision has to be directed as we believe, to improvement of quality of management of the financial organizations of own risks, assessment of their ability on timely identification and elimination (decrease) of these risks.

Conclusion

Having summed up the result, it is necessary to tell that the carried-out analysis of world and domestic practice of megaregulation showed that the choice of specific forms of the organization of supervision and regulation in the financial sector is defined by set of the factors

determined individually by each country. Anyway, change of a system of regulation, in particular, transition to integrated regulation of the financial sector does not guarantee automatic achievement of financial stability. The weighed decisions and coherence of actions of the regulating and supervising institutions are necessary. Only in this case perhaps successful updating of already existing system and the improvement of mechanisms of megaregulation excluding emergence of shocks for all financial market.

Concerning improvement of megaregulation it is necessary to tell that threats of activity of mega-regulator in the form of the increased administrative loading, the conflict of interests and uneven distribution of attention in the market though take place to be, but to some extent they can be avoided by means of high-quality and gradual transformation of the developed system. Thus, in spite of the fact that passed not enough time for unambiguous conclusions about efficiency of transition to the system of megaregulation on the basis of the Central bank, nevertheless it is possible to formulate opinion that at this stage activity of the Central Bank of Azerbaijan moves in the direction of the transformations getting a positive response among participants of financial community. Therefore in general functioning of mega-regulator can be regarded as successful and answering to modern conditions of the financial market.

Literature

3. Ф. Мамедов (2013) Особенности деятельности центрального банка Азербайджана, Baku
Dieter Gerdesmeier(2016) Fundamentals of Monetary Policy in the Euro Area
James R. Barth(2010) Global Banking Regulation & Supervision: What Are the Issues and What Are the Practices?
Atlantis press (2 017) Advances in Economics, Business and Management Research, volume 38
CESD(2016) The Currency Market in Azerbaijan: Realities, Volatility and Perspectives
www.cbar.az – Central Bank of the Republic of Azerbaijan

Economic Contribution of International Logistics Management in Azerbaijan

Ulvi ISMAYIL

Azerbaijan State University of Economics

ulvi.ismayil.1994@gmail.com

Abstract

Discovering essential assets for generation geologically, deciding the measure of hold to be discovered, uncovering them, deciding separation to advertise, answers for transportation issues, making appropriation channels and watching supply request harmony are errands that are finished by production network experts. A wide range of nations alongside global enterprises make an association of powers to survive while arranging these. Each enterprise in the framework is in charge of beating a specific phase of these errands, anyway conveying these assets and merchandise occur with the joint effort of calculated area making an answer organization. Logistics gives generation supply chains all the required assets, disseminating these to an area of capacity and convey all these created products to required spots. This article mentions about Azerbaijan's association to these production conveyance frameworks and its future perspectives in this region. Troubles of being a piece of a current framework must be overwhelmed with common understanding for all gatherings, thinking of elective arrangements. If it is required to assess its area as an intersection point for Silk Road market then it can be said undoubtedly Azerbaijan can hold a determinant share in this market while furnishing venders with specific advantages.

Keywords: Logistics, Transportation, International hub

Introduction

Logistics functions to meet customer needs by encouraging salient manufacturing and marketing activities. The foundational commitment of logistic is the areal settling of raw materials, work in progress and finished inventories at the lowest conceivable expense. Logistics management includes the design and administration of systems to control the flow of materials work in progress and finished inventory to support business unit strategy.

A logistics Center is the center point of a particular region where every one of the exercises identifying with transport, logistics and products conveyance for internal and external transit are completed on a business premise by different administrators.

Worldwide logistics center points share four normal attributes:

- Multiple transportation alternatives, for example, significant seaports/air terminals, key multi-purpose facilities and key roadway exchanges.
- A plenitude of offices to process, store, and deliver items.
- Access to an expansive market and associated with other worldwide areas, as a rule through other worldwide logistics centers.

– A generally safe political condition and nearby economies that are vigorously occupied with worldwide exchange of products and enterprises.

Azerbaijan as a Modern Logistics Center in EuroAsia

Following a significant number of its antiquated ways, the present New Silk Road crosses Eurasia by means of various logistic corridor and ways. The Transport Corridor Europe, Caucasus and Asia (TRACECA) program is an EU driven universal multi-purpose transport activity. It goes back to the May 1993 Brussels gathering between three South Caucasus and five Central Asian nations. The program got extra driving force with the consenting to the "Basic Multilateral Arrangement on International Transport for development of the Europe-the Caucasus-Asia Corridor", which occurred amid a recorded summit in Baku in September 1998. It was confirmed by Azerbaijan on March 4, 2011. This is a significant understanding, as the TRACECA course, especially its Azerbaijanis area, includes multi-purpose transportation by road/rail and water. Successful coordination between the nations of the Black Sea and the Caspian Sea area, and between the diverse methods of transportation, is pivotal to forming TRACECA into a quick, financially savvy, and solid multimodal transport passageway. This understanding is the initial phase toward this path. In 2007, the exchange between the TRACECA part nations represented \$ 41 billion, and their consolidated exchange with the EU was \$ 290 billion. However, the transit freight among Europe and China through the hall was nearly non-existent. The majority of TRACECA exchange goes through the Azerbaijan-Georgia portion, which is the busiest segment in the route. So far, in any case, practically 70% of load that goes along this way comprises of oil and oil products. Hence, the accomplishment of TRACECA depends, in addition to other things, on expanding and enhancing the kind of merchandise imported/sent out between part states in the medium term and furthermore the EU and China in the future. The key worries with the TRACECA corridor, particularly as to the shipment of non-oil freight, are cost and consistency. There are huge deferrals brought about by stacking/emptying tasks, outskirt intersections, traditions leeway, police checkpoints and lines along this course. The course crosses various nations, and consequently various diverse fringe and traditions checkpoints. In this manner there is a chain of reliance as far as timing. From numerous points of view, this interdependency is a positive advancement, especially for the landlocked nations in the district. Azerbaijan's 25000 km of streets and parkways assume a focal job in the vehicle foundation of the TRACECA passageway, giving a vital land-based travel course between Central Asia and Europe. About 4577 km of this residential system are bigger national streets, including 1915 km arranged as global roadways, while 14222 km are littler nearby streets. Since 2000, the offer of motorways in the all out payload throughput of the nation stayed predictable, at about half. In 2010, 222 mln tons of freight was transported, of

which 52% (116 mln) went through streets and interstates. Traveler and cargo transportation through TRACECA alone have contributed \$480 mln to the State spending plan in 2010, of which \$144 mln originated from street cargo transport, and about \$77 mln from travelers transported via vehicles. The freight exchange along the Azerbaijani segment of TRACECA has expanded by 78% since 2000, with a normal increment of 6% every year. In 2010, 51,7 mln tons of products were transported along the East-West TRACECA course in Azerbaijan: 21.7 mln tons by street (42%), 20,6 mln tons by rail (40%), and 9,4 mln tons via ocean (18%). This conveyed more than \$400 mln to the State spending plan, and represented 23% of the nation's all out load transport in 2010. 33% of the TRACECA payload was comprised of travel merchandise, which were principally oil and oil based commodities from Kazakhstan and Turkmenistan. State income from the vehicle of travel payload in 2010 totaled \$151 mln - or 37% of the complete pay from load shipments transported through TRACECA.²³ Despite the way that TRACECA is a global passageway and the street transportation is the main mode in TRACECA exchange, the greater part of the freight transported by street in Azerbaijan was in actuality conveyed locally. Official Customs information recommends that in 2010, just about 1,3 mln tons of load brought the TRACECA course (out of an all out 21,7 mln) was conveyed by trucks over the Azerbaijan-Georgia border. Likewise, most of travelers going in the East-West bearing in 2010 were local travelers. The all out number of travelers drove along TRACECA achieved 223 mln, with 219 mln by street (98%), 4 mln by railroad (2%), and 12000 via ocean (0,01%). The all out state salary from payload and traveler transportation by means of TRACECA was roughly \$403 mln and \$77 mln individually.

The Most Developed Branches of Logistics

Transport infrastructure in Azerbaijan incorporates 29000 km of highway, more than 2100 km of railways, 3 global airplane terminals, and a few provincial air terminals. The Baku International Airport is the biggest airplane terminal in the locale and the Baku Sea Port is the biggest sea port on the Caspian Sea.

All fragments of Azerbaijan's vehicle industry are developing quickly.

- The vehicle of oil and gas is required to become quickly throughout the following couple of years as largescale oil ventures come onstream. The as of late finished Baku– Tbilisi– Ceyhan pipeline, with a limit of 1 mln barrels for every day, is now close limit. The legislature is assembling new pipelines and growing the limit of existing ones.
- Shipping has delighted in a normal yearly development rate of practically 20% since the mid 1990s. Azerbaijan will grow its transportation armada generously in the following 5 years, with an arrangement to manufacture another port and shipyard in Alat. It has connected for 27 additional licenses for its boats to go through Russian inland conduits to achieve the Black Sea

(Volga– Don) and the Baltic Sea (Baltic– Volga). In July 2008, Qarabag, another Caspian ship with higher load conveying limit, was added to the armada.

- Aviation has gotten over \$200 mln in total interests as of late. The Baku International Airport is an advanced airplane terminal equipped for taking care of the biggest traveler and freight planes. Azerbaijan is one of only a handful couple of nations of its size that has four homegrown carriers: Azerbaijan Airlines (AZAL), Turan, Imair, and Silk Way.
- Rail transport is likewise developing, to a great extent because of the expanding volumes of oil in travel the nation over.

Road Transport

Azerbaijan's 29000 km of thruways are deliberately critical to its neighbors in giving dependable travel corridors. Azeri streets give an effective connection between the Caspian Sea and the Black Sea, just as between the Russian Federation and Iran. The major interstates for worldwide traffic are the east– west parkway that associates Baku by means of Alat, Ganja, and Gazakh to the Georgian fringe and the north– south thruway that keeps running from the Russian outskirt through Samur, Baku, and Astara to the Iranian fringe. Both roadways are around 500 km long. Trucks convey the vast majority of the household load and a lot of the global payload in Azerbaijan. Prevalent worldwide paths incorporate the Baku– Bandar Abbas, Baku– Poti, Baku– Moscow, and Baku– Istanbul corridors. There is a high lopsidedness of traffic, with import traffic surpassing fare traffic by a wide edge. This awkwardness is reflected in the freight rates. model, the rate for transporting a holder from the Port of Bandar Abbas to Baku is \$2800– \$3000, while that for transporting a compartment from Baku back to Bandar Abbas is around \$1000, about 33% of the inbound charge. The Azeri trucking industry is very little. The absolute number of Azeri trucks is evaluated to be less than 1000. The Azerbaijan International Road Carrier Association (ABADA) has 50 transporter individuals that on the whole work 600 trucks. Twelve of the individuals are little sole ownerships that possess only a couple of trucks. The top Azeri trucking organizations are:

- World Transport with 53 trucks,
- Union with 50 trucks,
- Vanderwal– Baku with 32 trucks,
- Caspian Transport with 30 trucks.

Air Transport

Since Azerbaijan is landlocked, flying assumes a significant job in its traveler and freight transport frameworks. Its aeronautics division is among the most grounded in the CAREC area. It has three current global airports– Baku, Ganja, and Nakchivan– just as four homegrown carriers—AZAL, Silk Way, Imair, and Turan.

Various huge worldwide transporters, including Lufthansa and British Airways, additionally give freight administration to Baku. The monster, all-freight universal aircraft, Cargolux, which has a cozy association with Silkway, covers Baku on its Luxembourg– Baku– Shanghai corridor. The Baku Cargo Terminal, contiguous the Baku International Airport, is one of the greatest payload terminals in the CIS. It is a class A multimodal coordinations focus finished in 2005. Its structure houses Silk Way Airlines, Imair Air Company, Eurasian Air Services, Lufthansa Cargo, and Panalpina.. Azerbaijan is likewise all around served by a noteworthy number of outside bearers. With Dubai and Kuwait ending up increasingly more clogged with travel traffic, the Baku International Airport gives an unhampered travel point to Iraq and Afghanistan. Cargolux use Baku consistently for freight bound to those two nations. Moreover, Baku is utilized via air transporters to serve Azerbaijan's neighbors Uzbekistan, the Kyrgyz Republic, Kazakhstan, Turkmenistan, and Tajikistan, e.g., conveying basic oil industry parts to western Kazakhstan.

Rail Transportation and Logistics

Azerbaijan's rail arrange has more than 2,100 km of track, of which 828 km are twofold followed and 1270 km are jolted. It is constrained by ADDY, an administration substance that capacities both as the rail administrator and the rail controller. Rail load is delivered in the two wagons and compartments. The railroad arrange conveys 26,5 mln tons of cargo and over 4,5 mln travelers every year. Oil and oil items represent roughly 54% of ADDY's cargo traffic, with development materials, metals and metal items, and grains representing 23%, 9%, and 5% of the tonnage moved, individually. ADDY's traffic is intensely imbalanced. Tank wagons conveying oil and oil items from the Caspian Sea coast westward to the Georgian fringe are returned void. Correspondingly, because of the little measure of fares, wagons conveying arranged import merchandise (e.g., hardware, metal items, and grain) to Azerbaijan additionally return unfilled. Barring oil and oil items, which are moved in particular committed tank wagons to Port Batumi in Georgia, ADDY took care of 5656420 tons of imported merchandise and 919424 tons of traded products in 2005, the previous surpassing the last by more than multiple times. Besides, the Russian government is working with Azerbaijan and Iran to make a north–south rail interface between the Russian Federation and Iran. This will require:

- Iran to develop another 300 km track from Tabriz to the outskirts on the Iranian side or a rail connect from Tehran by means of Bandar Anzali to the fringe on the Iranian side, and
- Azerbaijan to develop a 7 km track from Astara to the outskirts on the Azerbaijan side.

Russian Railways is giving specialized and building backing to Iran and Azerbaijan in this undertaking. When finished, the \$1,5 billion rail rebuilding venture, the new KTB railroad, and

the new Russian Federation– Azerbaijan– Iran rail connection will cement ADDY's basic job in rail transit traffic in Central Asia.

The Baku– Tbilisi– Kars (BTK), or Baku-Tbilisi-Akhalkalaki-Kars railroad (BTAK), wound up operational on 30 October 2017. This is a territorial rail interface undertaking to straightforwardly associate Azerbaijan, Georgia and Turkey.

Following the main trial by a traveler train from Tbilisi to Akhalkalaki on 27 September 2017, the BTK was initiated in the service facilitated by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev in Alyat on 30 October 2017.

The Baku-Tbilisi-Kars venture is proposed to finish a vehicle hall connecting Azerbaijan to Turkey (and along these lines Central Asia and China to Europe) by rail.(In late 2015, a merchandise train took just 15 days to go from South Korea to Istanbul through China, Kazakhstan, Azerbaijan, and Georgia—extensively less time than a voyage via ocean.) The line is expected to transport an underlying yearly volume of 6,5 mln tons, ascending to a long haul focus of 17 mln tons.

Port Of Azerbaijan and Alat Free Trade Zone

The New Port in Alat is a transportation center connecting the west (Turkey and EU), south (Iran and India) and north (Russia). Arranged in the region of the districts of Azerbaijan, it will likewise build its network as an effective center thus increment the volume of load being dealt with. Likewise, new port area is connected to existing expressways and railroads, interfacing the port to the inland areas of the nation.

The New Port will be equipped for serving 150 – 160 meter-long, 10000 ton limit ships and every single other sort of vessels serving the Caspian Sea. The area empowers a secluded extension of the considerable number of offices for various payload fragments (rail ship, general freight, holder and mass) when load turnover increments.

Stage One of the new port in Alat involves a ship terminal, a general load billet, a Ro-Ro compartment, an administration compartment, railroad lines, different managerial structures, a traditions holding territory, an open stockpiling yard, stockrooms, a holder yard, rail and street access to compartments, a Ro-Ro slope, a traveler administration constructing, an overwhelming lift landing zone and a truck enhancements zone. The lengths of the quays are as per the following:

- General Cargo Quay – 650 m (4 compartments),
- Ro-Ro Quay – 300 m (1 compartment),

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

- Service Berth – 450 m (different billets).

The compartments are altogether dug to - 7 m Caspian datum. All immediate travel rail transshipments among Azerbaijan and Europe or Central Asia (onto China and the remainder of Asia) are by means of this Ferry (Rail) Terminal. As of now, if compartments are transported to their last goal on a rail stage (without being emptied and stacked onto a holder vessel) they are exchanged legitimately onto a rail stage and utilize the Ferry Terminal in the New Port. On the off chance that they are emptied from a rail stage and, at that point stacked onto a committed holder vessel, at that point they go to the old port in downtown Baku. With the finish of 1st phase, all such multi-purpose activities will be done in the New Port of Baku in Alat.

The fruition of 1st phase will likewise observe a general load throughput at the New Port at Alyat of 10– 11,5 mln tons of general payload and 40000– 50000 TEU in holders.

The development of the New Port is connected to the expanded stream in potential load and on the speed of development of the different business sections. At the end of the day, the choice on when to begin the development of 2nd and 3rd phase and will rely upon existing payload volumes. As a rule, these next stages are probably going to pursue the PPP (or BOT) kind of organization model, whereby a private gathering will probably contribute, develop and work these extensions. Three stages are as per the following:

- 1st stage: 10 – 11,5 mln tons of general freight 40000– 50000 teu;
- 2nd stage: 17 mln tons of general freight 150000 teu;
- 3rd stage: 21– 25 mln tons of general freight up to 1 mln teu.

As of now, about 80% of freight is considered to be transshipment, while 20% is portal, (for example, fuel, development materials, farming items, etc). This rate split is probably going to change with the beginning of the free zone, imagined to be like the Jebel Ali Free Zone (Jafza), UAE. With it, the Port of Baku will go about as a noteworthy coordinations center point in Central Eurasia, serving both European and Asian markets, just as being a piece of a broad universal coordinations organize connecting Europe and Asia. Specifically, Port of Baku will exchange and turn into the significant community for solidification, fixation and dissemination, giving a wide scope of significant worth added benefits in the area to the business sectors of the South Caucasus, Central Asia, Iran, southern Russia and Turkey. There are countless that can be delegated esteem included administrations in the field of coordinations. By and large, they fall into two classifications:

- General Logistics Services, including capacity, stacking and emptying, stripping, unstuffing, groupage, union and circulation.

- Value-Added Logistics (VAL), including repackaging, modifying, get together, quality control, testing, fix, on-terminal, auto-adorning, grain stockpiling and disinfecting, news print stockpiling, stockpiling of wares and move and in-compartment piece of clothing get together.

General esteem included administrations incorporate administrations, for example, the upkeep, leasing and renting of hardware, cleaning offices, failing, wellbeing, security administrations, workplaces and data and correspondence administrations of different sorts. VAL exercises, specifically, are developing in significance as makers focus on gathering the requests of clients for high caliber particular items. New players in this field of outsider coordinations administrations suppliers will be pulled in to the Port of Baku at Alyat to assume control over pieces of the creation chain (get together, quality control, tweaking, bundling and others) and of the after-deals administrations (counting fix and re-use).

Free zone would be in a characteristic position to partake in this coordinations specialty. It will be connected to other Caspian ports by means of high caliber sea associations through the New Port of Baku in Alat, and multi-purpose street and rail transport administrations from Alat to Georgia, Iran, Turkey, Russia and southeast Europe, while likewise giving airship cargo administrations from Baku International Airport. The movement in free zone will make an extra volume of load went for fares. Most of these cargoes is probably going to be transported in holders by means of the different multi-purpose types of transport.

Financial Significance Of Logistics In Azerbaijan

Azerbaijan has been at the focal point of exchange among Asia and Europe for centuries, as the Silk Road went through Azerbaijan. Today, as exchange streams increment among Europe and Asia, Azerbaijan is rising as a vehicle and coordinations center point at the junction of Eurasia. Azerbaijan is a home for the "Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia" TRACECA, the worldwide program on formation of a vehicle passageway from Europe to Asia through the Caucasus. It includes the European Union and 14 conditions of Eastern Europe, Caucasus and Central Asia. Its changeless secretariat is situated in Baku, Azerbaijan. It is no big surprise that Azerbaijan has the Program, as the Trans-Caspian East-West Corridor is viewed as the briefest linkage between China and Europe, both in separation and time. The normal length of the hall is 4200 km, and conceivable travel period is around 12 to 14 days which empowers load shippers to have 70% efficient in correlation with conventional sea shipment. Meanwhile this corridor gives bounty of chances for rising economies of Central Asia to achieve European markets. Furthermore, Azerbaijan is as of now collaborating with its accomplices on the formation of quicker South-to-North transport hallway. Hypothetically, utilizing the two halls Azerbaijan can pull in extra exchange volume of right around 230 mln tons. As per the Strategic

*INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN*

Roadmap for the Development of Logistics and Trade, Azerbaijan will turn into a vital worldwide coordinations center point by 2025. This will require fascination of extra interest in transport foundation, coordinations and exchange. The projection for venture into the referenced parts to be pulled in by 2020 surpasses 3 billion AZN. The Strategic Roadmap stalls the anticipated offer of Azerbaijan in the worldwide travel of products by 2020:

Central Asia-Black Sea course – 40%,

Central Asia-Europe route– 25%,

China-Europe route – 3%,

Russia-Iran route – 40%,

Iran-Black Sea route – 25%.

To guarantee Azerbaijan can meet this potential as a key area, venture has been made to update the vehicle framework to EU measures, and to meet this expanding intercontinental traffic. Noteworthy speculation has been made to update the vehicle framework to EU norms. This incorporates 10,185 km of developed and restored streets and roadways; the Baku-Tbilisi-Kars railroad line, to interface the Trans-European and Trans-Asian railroad organizes; the new Baku International Sea Trade Port with limit of 10-11,5 mln huge amounts of payload and 50 thsd TEU (to be expanded up to 21-25 mln huge amounts of load and 1 mln TEU); the new Heydar Aliyev terminal at Baku International Airport with its state of the workmanship administrations and critical limit with respect to travel travelers, just as the new air load terminal. In addition, Azerbaijan puts resources into creation of calculated focuses in key markets. The main such focus was set up in Aktau, Kazakhstan so as to build fare of Azerbaijani items into the Central Asian market. Legislature of Azerbaijan set high need for further improvement of nation's transit potential. The Coordinating Council of the Republic of Azerbaijan on Transit Freight was set up in 2015 with the intend to expand the aggressiveness and adequacy of the travel hallways passing through its region, inclusion of extra travel streams to these hallways, including improvement of transportation quality, diminishing conveyance time and bringing down transport costs.

Methodology

The principle target of this research is to analyze the overall difficulties looked by the logistics and the best procedures it could utilize to empower them fit for testing built up international logistics from cutting edge economies. This paper receives informative study of existing writing on the topic under survey utilizing library investigate approach. The investigation depends on

data gathered from academic diary articles, international doing business and national strategy reports and other significant sources that are properly recognized.

The aggregate of these types of issues are known under the far reaching division of logistics – the techniques and procedures which are required for a nation to deliver products crosswise over border. Foundation, forms, laws, geographic highlights, political and affordable concerns remains in an underlying spot in characterizing the logistics intensity of the nation. Information is produced dependent on two wellsprings of data: a worldwide review of logistics experts working on the work environment (like as worldwide cargo forwarders and express bearers), who give criticism on the nations in which they work and with whom they exchange; and quantitative information on the execution of primary issues of the store network, as the time, cost, and required procedures for importing and exporting products.

Swot Analysis

Strengths

- execute various significant projects in the state, for instance, development of new port edifices and foundation of railroad relations with the bordering states;
- Existence of different concession methods in accordance with the enactment.

Weaknesses

- little potential for experienced work force in this field;
- low work efficiency;
- money related lack, outdated hardware;
- insufficient dimension of promoting, deal services and vendors;
- foundation of present day plan of action in the ventures;
- Low potential burden bearing limit of the boats cruising in the Caspian Basin, wealth of the breezy days in the Caspian Sea and little depth in the sea.

Opportunities

- Opportunities to make additional value in the delivering cargos based on building up a free economic zone in the area of new Baku International Sea Trade Port situated in Alat, Garadagh region, Baku city and logistics in the area of Haydar Aliyev International Airport;
- Government contributions to advancement of logistics and trade industry;
- reasonable location of the state and potential to transform into logistics and trade center point of provincial significance;

- expanded exchange volume and rivalry in the local and global sphere;
- vicinity to extensive territorial markets;
- Playing a linkage role in the North – South transport corridor uniting Iran with Russia and Iran with Europe by expelling the financial embargos from Iran and foundation of chances to transport products from Iran, India and Pakistan to Europe by this route through Azerbaijan.

Threats

- stagnation in money related markets;
- probability of debilitating investing because of significant decrease in oil prices;
- the issue of conversion scale steadiness which is one of the fundamental variables for global investors;
- Big challenge in the corridor by methods for the transit routes, for example, the Trans-Siberian - Kazakhstan, and Sea cargos that are an option to East – West corridor uniting Europe with Middle Asia and China, just as the linking of the railroads of Iran and Turkmenistan.

Conclusion

Azerbaijan Republic should consider as one of the primary fields for development of non – oil industry, logistics as a pivotal tool for interconnection of different areas of of economy indicates a leading force for advancement of these fields. The transit cargos have to be pulled in to the transport corridors passing through the state, logistics and exchange centers will be generated in this region effectively utilizing state's vital geographic position and the country's allure will be expanded evaluating the open doors for new business, jobs and included qualities in the meantime to become a significant logistics and exchange center in the world. In request to guarantee Azerbaijan's aggressiveness to be a logistics hub in East – West and North – South transport corridors, time and costs consumed for import –export tasks and transit cargos ought to be advanced, customs strategies ought to be streamlined and other significant actions ought to be taken in this field, road infrastructure along the worldwide routes ought to be extended.

References

- Novack, Robert A., C. John Langley, Jr., and Lloyd M. Rinehart (1995), *Creating Logistics Value*, Oak Brook, IL: Council of Logistics Management.
- Waters, C. D. J. (C. Donald J.), 1949– *Logistics : an introduction to supply chain management* / Donald Waters.
- Bozarth C.B., Handfield R.B., *Introduction to Operations and Supply Chain Management*, Helion, Gliwice 2007..

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FOR MASTER STUDENTS IN
“ECONOMICS AND MANAGEMENT” MAJORS
31 May – 2 June 2019 / Azerbaijan State University of Economics ICGE – AZERBAIJAN**

- Weele Van -Purchasing and Supply Chain Management - 2010.
- Imanov T.I Logistikanın əsasları, Baku-2005
- Ziyadov T. Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia, Baku:ADA-2012
- Martha C. Cooper, Douglas M. Lambert, Janus D. Pagh, (1997) "Supply Chain Management: More Than a New Name for Logistics", The International Journal of Logistics Management, Vol. 8 Issue: 1, pp.1-14
- Martha C. Cooper, Lisa M. Ellram, (1993) "Characteristics of Supply Chain Management and the Implications for Purchasing and Logistics Strategy", The International Journal of Logistics Management, Vol. 4 Issue: 2, pp.13-24
- Ahmad, W. N. K. W., J. Rezaei, L. A. Tavasszy, and M. P. de Brito. 2016. "Commitment to and Preparedness for Sustainable Supply Chain Management in the Oil and Gas Industry." Journal of Environmental Management 180: 202–213.
- Colicchia, C., G. Marchet, M. Melacini, and S. Perotti. 2013. "Building Environmental Sustainability: Empirical Evidence From Logistics Service Providers." Journal of Cleaner Production 59: 197–209
- Frankel, R., D. Naslund, and Y. Bolumole. 2005. "The "White Space" of Logistics Research: A Look at the Role of Methods Usage." Journal of Business Logistics 26 (2): 185–209.
- Ali Saka, Murat Çemberci, Mustafa E. Civelek, 2016. "Logistics Applications On Energy Supply Chain Management: Turkey Model". Journal of International Trade, Logistics and Law, Vol. 2, Num. 1, 9-19
- Mr. Eugene Seah, Chief Operating Officer of "Port of Baku". New Baku International Sea Trade Port in Alat, august 2017, Baku – Azerbaijan.
- Cataloging-In-Publication Data Asian Development Bank. Azerbaijan: trade facilitation and logistics development strategy report. Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2009.
<https://www.carecprogram.org/uploads/Transport-and-Trade-Logistics-Azerbaijan>.
- <http://portofbaku.com/en/about-port-of-baku/>
- [http://ereforms.org/columns/international_north_south_transportation_corridor_azerbaijan_calling_foreign_partnerships-25_\(29.03.2017\)](http://ereforms.org/columns/international_north_south_transportation_corridor_azerbaijan_calling_foreign_partnerships-25_(29.03.2017))
- <https://www.economy.gov.az/uploads/fm/files/doingbusiness-2017>.

Implications Of International Financial Reporting Standarts In Azerbaijan

Ulviyya GAFAROVA

Azerbaijan State University of Economics

qaulviyya14402@sabah.edu.az

Abstract

The purpose of this study is to illustrate the picture of adoption of International Financial Reporting Standards and investigate the implementation process of these standards in Azerbaijan. Since companies in Azerbaijan intended to adopt IFRS, managers of reporting entities, such as banks and firms have been confronted with organizational changes both in the structures and processes of financial reporting. The financial reporting process is governed by accounting rules and standards, managerial incentives, and enforcement and monitoring mechanisms. It is important for a user of financial information to understand the financial reporting environment along with the accounting information presented in financial statements. This study develops theoretical explanations of why and how business becomes involved in accounting and identifies different ways in which business becomes involved in accounting. Meanwhile, this research adopted a documentary review of financial statements after IFRS implementation to evaluate how IFRS adoption affected them. The study found statistically significant improvement in the quality of financial reporting and managerial efficiency following IFRS adoption. These investigations prove that the adopting of IFRS have considerable effects on providing accuracy on accounting reports of companies and increasing transparency, however, the great proportion of companies still are reluctant to adopt these standards.

Keywords: IFRS, Accounting

Derivative Financial Instruments As The Prospect Of Development Of International Financial Market

*Vasif MAHMUDOV
Azerbaijan State Economic University
vasifvevo@gmail.com*

Abstract

The presence of money in the national economy leads to the formation of the financial system. Considering that the main function of finance is redistribution, the development of financial markets is the main condition for an effective redistribution mechanism.

Derivatives in recent years do not go to the forefront of international financial publications because of their direct relationship to the scandalous losses and the collapse of a number of organizations. And at the same time, this sector of exchange trading is developing daily, and its indicators are growing not in arithmetic, but in a geometric progression, which makes this topic of graduation work relevant today. Derivatives have been successfully traded for centuries, and the global daily turnover of derivative financial instruments reaches billions of USD. This fact makes many of the world traders to take part in the so-called “rat race” in order to grab their piece of the pie and become one step closer to their “American dream”.

Indeed, to assess the value of some derivatives used various, including complex mathematical models, but the basic principles of derivatives and operations with them, it is not so difficult to understand. Derivatives are constantly expanding their range of interests by various participants of the global financial market, including governments, CFOs of corporations, dealers and brokers, as well as individual investors.

Keywords: Derivatives, Over-The-Counter market, Futures, Forwards, Swaps

Economy Of England

*Yassi Mahama GANJAEVA
Tampere University
yassi.genceyeva1997@mail.ru*

Abstract

England is a part of the United Kingdom and shares land borders with Scotland and Wales. The economy of England is the largest economy of the four countries of the United Kingdom. England is a highly industrialised country. It is an important producer of textiles and chemical products. Although automobiles, locomotives, and aircraft are among England's other important industrial products, a significant proportion of the country's income comes from the City of London. Since the 1990s, the financial services sector has played an increasingly significant role in the English economy and the City of London is one of the world's largest financial centres. Banks, insurance companies, commodity and futures exchanges are heavily concentrated in the City. The British pound sterling is the official currency of England and the central bank of the United Kingdom, the Bank of England, is located in London. Although industrialization is rampant in the nation, there has been a sudden shift towards the services sector. Tourism has therefore become an important segment and attracts over a million people annually to England. The service sector of the economy as a whole is now the largest in England, with manufacturing and primary industries in decline. The only major secondary industry that is growing is the construction industry, fueled by economic growth provided mainly by the growing services, administrative and financial sector.

Keywords: economy England, tourism, sectors

Government Regulation Of Small Saccos In Nairobi City Country

*Yvonne WANJIRU
University of Nairobi (UoN) Nairobi
bethanys.shower@gmail.com*

Abstract

Direct government regulation of Saving and Credit Cooperative societies (Saccos) in Kenya came about through legislation enacted by the Kenyan parliament, the Sacco Act of 2008. The regulations were necessitated by the need to give proper structures and prudential standards to Saccos especially those involved in deposit taking activities referred to as Front Office System Administration (FOSA). The FOSAs carry out banking business with members of the public most of whom are not their members. Since the Saccos were not regulated by Central Bank of Kenya or the Banking Act, the government forged direct regulation through Sacco Society Regulation Authority (Sasra). This study therefore sought to investigate the effect of government regulation on performance of small Saccos in Nairobi City County, Kenya. Specifically the study sought to determine the effect of regulation requirements: statutory deposit fund, management qualification, and quality and membership on the performance of small Saccos. The study used survey research design while the target population comprised of all small licensed deposit taking Saccos in Nairobi City County. Data was collected by use of structured questionnaires. The main finding of the study is that implementation of government regulations has improved performance of the Saccos. Statutory deposit regulations positively affect Sacco liquidity while members also showed confidence in qualified managers based on performance but felt that membership regulation is punitive. In conclusion the regulation has positive effects on Saccos and hence the study recommends compliance by Saccos to the regulations.

Keywords: Regulation, Saccos performance, Sacco Society regulation Authority (Sasra)